

รายงานการวิจัย

เรื่อง

พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย
ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
Thai Tipitaka Dictionary
Mahachulalongkornrajavidyalaya University

โดย

พระศรีคัมภีรญาณ, รศ.ดร.และคณะ
กองวิชาการ สำนักงานอธิการบดี
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พ.ศ.๒๕๕๗

ได้รับทุนอุดหนุนการวิจัยจากมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

MUC RS 610757081

รายงานการวิจัย

เรื่อง

พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย
ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
Thai Tipitaka Dictionary
Mahachulalongkornrajavidyalaya University

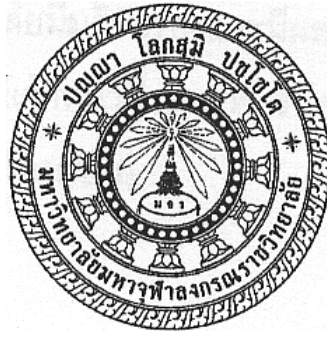
โดย

พระศรีคัมภีรญาณ, รศ.ดร.และคณะ
กองวิชาการ สำนักงานอธิการบดี
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พ.ศ.๒๕๕๗

ได้รับทุนอุดหนุนการวิจัยจากมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

MUC RS 610757081

(ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย)

Research Report

Thai Tipitaka Dictionary
Mahachulalongkornrajavidyalaya University

By

Assoc.Prof. Dr. Phra Sigambhirayarn and others
Mahachulalongkornrajavidyalaya University

B.E.2557

Research Project Funded by Mahachulalongkornrajavidyalaya University

MUC RS 610757081

(Copyright Mahachulalongkornrajavidyalaya University)

ชื่อรายงานการวิจัย:	พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
ผู้วิจัย:	พระศรีคัมภีร์ญาณ, รศ.ดร.และคณะ
หน่วยงาน:	กองวิชาการ สำนักงานอธิการบดี มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
ปีงบประมาณ:	๒๕๕๗
ทุนอุดหนุนการวิจัย:	มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

บทคัดย่อ

เรื่อง “พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย” เป็นโครงการวิจัยปีที่ ๒ ต่อเนื่อง โดยกำหนดวัตถุประสงค์ไว้ ๔ ประการ คือเพื่อจัดทำพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยให้ได้มาตรฐาน สมบูรณ์ เป็นที่ยอมรับกันโดยทั่วไป ถูกต้องตามคัมภีร์ในพระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎกและอภิธรรมปิฎก เพื่อให้ผู้ใช้เข้าใจความหมายถูกต้อง สามารถนำไปได้ถูกที่ ถูกความหมาย อำนวยประโยชน์แก่การเรียนการสอน การวิจัยของมหาวิทยาลัย เพื่อเป็นหนังสืออ้างอิงทางวิชาการสำหรับใช้เป็นคู่มือศึกษาพระไตรปิฎก และคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาอื่นๆแก่ผู้ศึกษาค้นคว้าโดยทั่วไป เพื่อบริการวิชาการด้านพระพุทธศาสนาแก่สังคม และทำนุบำรุงศิลปวัฒนธรรม อันเป็นการบำรุงส่งเสริมสรรพวิชาให้เป็นคุณประโยชน์แก่ชาติและประชาชน

วัตถุประสงค์เหล่านี้สำเร็จตามเป้าหมายได้ โดยอาศัยหลักการจัดทำพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ประกอบด้วย

๑. ค้นคำศัพท์ คือศัพท์ที่ได้ค้นหามาจาก ๒ ส่วน คือ ศัพท์ที่เป็นดรรชนีจากพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย จากพระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ทั้ง ๔๕ เล่ม และศัพท์ที่คัดเลือกเพิ่มเติมขึ้นมาใหม่โดยพิจารณาเลือกมาจากหนังสือพระไตรปิฎกทั้ง ๔๕ เล่ม

๒. เรียงคำศัพท์คือการนำเสนอศัพท์พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย จะเรียงศัพท์ตามลำดับหมวดอักษร คือ หมวดอักษร วรรค จ วรรค ฎ วรรค ต วรรค ป และหมวดอักษรอวรรค คือ ย ร ล ว ส ห ฬ อ (สระทั้งหมด) คือ อ อา อิ อี อุ อู เอ โอ

๓. คัดเลือกคำศัพท์ คือคำพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย มีรูปแบบกระบวนการรวบรวมคัดเลือกศัพท์ที่เกี่ยวข้องกับชื่อบุคคล สัตว์ สถานที่ ชื่อสิ่งของเครื่องใช้ ศัพท์ธรรมะ และคำภาษาไทยที่มีความหมายเฉพาะ ชื่อพระสูตร ชื่อชาดก รวมถึงอุปทาน คาถาและจรียาด้วย

๔. เขียนนิยามคำศัพท์ ได้ใช้เกณฑ์ ให้มีคำตั้งให้นิยามความหมาย และอธิบายเชื่อมโยง และอ้างอิงที่มา ใช้สำนวนภาษาที่กระชับรัดและศัพท์ที่เข้าใจได้ยากให้วงเล็บคำภาษาบาลีไว้ คำศัพท์ที่ให้ความหมายอยู่ระดับเดียวกัน อาจจะไม่แปลตามตัวหรือแปลโดยอรรถ หรือแปลโดยพยัญชนะ หรือแปลอธิบายความ

๕. อักษรย่อและเครื่องหมายที่ใช้ในพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทยได้ใช้อักษรย่อคัมภีร์และเครื่องหมายมหาวิทยาลัยระบุไว้ ประกอบด้วยคำย่อชื่อคัมภีร์พระไตรปิฎก คัมภีร์ปกรณ์ วิเสส อรรถกถา คัมภีร์ฎีกา อนุฎีกา และไวยากรณ์

ผลการวิจัย ในโครงการวิจัยปีที่ ๒ มีดังนี้

๑. พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ได้ค้นคว้ารวบรวมศัพท์ คัดเลือกศัพท์จากพระไตรปิฎกทั้งในวินัยปิฎก สุตตันตปิฎก และอภิธรรมปิฎก โดยเปิดแต่ละหน้าและค้นหาศัพท์ที่เห็นสมควรและทำบัญชีศัพท์ไว้ และการเขียนนิยามศัพท์ ในอักษรทั้ง ๓ หมวด คือหมวดวรรค จ วรรค ฎ และ วรรค ต

หมวดอักษรวรรค จ อักษร จ จำนวน ๖๗๗ ศัพท์ อักษร ฉ จำนวน ๗๘ ศัพท์ อักษร ช จำนวน ๓๘๖ ศัพท์ อักษร ฌ จำนวน ๓๔ ศัพท์ อักษร ญ จำนวน ๖๕ รวมจำนวนศัพท์ ๑,๒๔๐ ศัพท์

หมวดอักษรวรรค ฎ อักษร ฎ จำนวน มี ๑ ศัพท์ อักษร ฐ จำนวน ๒๙ ศัพท์ อักษร ท ไม่มีศัพท์ อักษร ฒ จำนวน ๑ ศัพท์ อักษร ณ จำนวน ๑ ศัพท์ รวมจำนวนศัพท์ ๓๒ ศัพท์

หมวดอักษรวรรค ต อักษร ต,ต จำนวน ๘๑๒ ศัพท์ อักษร ถ จำนวน ๗๒ ศัพท์ อักษร ท จำนวน ๘๑๙ ศัพท์ อักษร ฑ จำนวน ๔๓๓ ศัพท์ อักษร ฐ จำนวน ๘๑๒ ศัพท์ รวมจำนวนศัพท์ ๒,๙๔๘ ศัพท์ รวมจำนวนศัพท์ทั้ง ๓ วรรคเป็นจำนวนทั้งสิ้น ๔,๒๒๐ ศัพท์ ศัพท์เหล่านี้เป็นศัพท์เกี่ยวกับชื่อบุคคล สัตว์ สถานที่ ชื่อสิ่งของเครื่องใช้ ศัพท์ธรรมะ และคำภาษาไทยที่มีความหมายเฉพาะ ชื่อสูตร ชื่อชาดก รวมถึงอุปทาน คาถา และจริยาด้วยและคำศัพท์ที่ปรากฏในพระสูตรมีปรากฏจำนวนมาก ในพระวินัยจำนวนปานกลาง และพระอภิธรรมซึ่งเกี่ยวกับ ปรมัตถธรรม ๔ คือ จิต เจตสิก รูป และนิพพาน และปัจจัย ๒๔ มีจำนวนน้อย และศัพท์ที่ความหมายเดียว มีเป็นจำนวนมาก ศัพท์ที่มีหลายความหมาย มีจำนวนเพียงเล็กน้อย ลดหลั่นลงตามลำดับ

๒. วิธีการใช้พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย มีศัพท์ที่เกื้อกูลให้ศึกษาค้นคว้าคำสอนทางพระศาสนาได้รอบด้าน เพราะมีคำศัพท์มากมาย เฉพาะหมวดอักษรวรรค จ วรรค ฎ และวรรค ต มีจำนวนศัพท์ถึง ๔,๒๒๐ ศัพท์ คงอำนวยให้เกิดความเกื้อกูลต่องานวิชาการ มุ่งหมายให้ผู้ที่ศึกษาเรียนรู้คำสอนทางพระพุทธศาสนา มีโอกาสได้ศึกษาเรียนรู้คำศัพท์ทางพระพุทธศาสนาทั้งเป็นศัพท์ธรรมะ คำศัพท์ภาษาไทยที่มีความหมายเฉพาะ ศัพท์ที่เป็นชื่อสาธารณนาม ที่เป็นชื่อบุคคล สถานที่ สิ่งของเครื่องใช้ ศัพท์ชื่อชาดก ศัพท์ชื่อพระสูตร รวมถึงวิมาน คาถา อุปทาน และจริยา

คณะผู้วิจัยได้แบ่งกลุ่มศัพท์เป็น ๓ กลุ่ม คือ (๑) ศัพท์ที่มีความหมายเดียว (๒) ศัพท์ที่มี ๒ ความหมาย (๓) ศัพท์ที่มี ๓ ความหมายขึ้นไป แต่ละกลุ่มจะมีหัวข้อย่อย ๖ หัวข้อ คือ (๑) ศัพท์ที่เป็นชื่อบุคคล สัตว์ สถานที่ (๒) ศัพท์ที่เป็นชื่อสิ่งของเครื่องใช้ (๓) ศัพท์ธรรมะ (๔) ศัพท์ภาษาไทยที่มีความหมายเฉพาะ (๕) ศัพท์เป็นชื่อชาดก (๖) ศัพท์ที่เป็นชื่อพระสูตร รวมถึง วิมาน คาถา อุปทาน และจริยา ทั้ง ๖ หัวข้อนี้เป็นแนวทางที่เป็นตัวอย่างสำหรับใช้เพื่อการศึกษาค้นคว้าคำศัพท์ทางพระพุทธศาสนาได้อย่างถูกต้องที่ถูกต้อง สื่อกความหมายได้ถูกต้อง อันจะช่วยแก้ปัญหาในการศึกษาค้นคว้าคำสอนทางพระพุทธศาสนาได้ระดับหนึ่ง เพราะศัพท์ในบทนิยามมีลักษณะเด่น ๓ อย่าง คือ (๑) ความหมาย (๒) อธิบายความหมาย ยกตัวอย่างประกอบ (๓) อ้างอิงในบทนิยามมีการเชื่อมโยง ศัพท์นั้นศัพท์นี้ อธิบายความสัมพันธ์กัน นอกจากนี้ คณะผู้วิจัยได้จัดทำรสรชนีคำศัพท์พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ตั้งแต่อักษรวรรค จ วรรค ฎ และ วรรค ต เริ่มตั้งแต่อักษร จ ฉ ช (ช) ฌ ญ, ฎ ฐ ท ฒ ณ, (ต) ต ถ ฑ ฐ น ตามลำดับไว้ในภาคผนวกอีกด้วย

Research Title: Thai Tipitaka Dictionary under Mahachulalongkornrajavidyalaya University Edition

Researchers: Assoc.Prof. Dr. Phra Sigambhirayarn and others.

Department: Academic Affairs Division, Office of the President, Mahachulalongkornrajavidyalaya University

Fiscal Year: 2557 / 2014

Research Scholarship Sponsor: Mahachulalongkornrajavidyalaya University

ABSTRACT

“Thai Tipitaka (Buddhist Canon) Dictionary, Mahachulalongkornrajavidyalaya University Edition” was research project continued in second year. This study had 4 objectives which were to create the Thai language version of Mahachulalongkornrajavidyalaya edition of Tipitaka (Pali Canon) dictionary which will be canonical, complete, generally recognized and authentic Buddhist doctrinal terms in Vinayapitaka, Suttanatapitaka and Abhikhammapitaka. To offer reader/user precise and authentic definitions that is beneficial to the learning, teaching, instruction, academic activities, and research of university. To be academic reference book served as the manual to general learners/students in the study of the Pali Canon and other Buddhist scriptures. To provide Buddhist academic services for Society and Arts and Culture Preservation in order to promote and apply knowledge to be useful to the country and people.

Thai language version of Mahachulalongkornrajavidyalaya edition of Tipitaka dictionary achieved all mentioned objectives by mean of following principles:

1. Finding Vocabulary Words were taken from 2 sources that were from appendix of Thai Script version of Mahachulalongkornrajavidyalaya edition of Tipitaka and from Mahachulatepitakam version of Pali Canon in B.E. 2500 in a set of 45 volumes. In addition the new words were taken from the 45 volumes of Pali Canon.

2. Entry Order. Entries in Thai Tipitaka Dictionary were arranged in alphabetical order within each group was that ca vagga, ṭa vagga, ta vagga and pa vagga, and avagga: non-plosive consonant) were ya , ra , la , va , sa ha ḷa m (ḷ) and all vowels were a, ā , i, ī , u , ū, e , and o .

3. Choosing Vocabulary Words. Words in Thai Tipitaka Dictionary have been selected and chosen from the names of people, animals, places, things and equipment/tool/appliance, dhamma words and Thai words with specific meanings was that the name of discourses (suttas), birth-story (jataka) including lives of Arahants (apatana), verse (gatha) and cariya.

4. Definitions were written according to criteria was that headwords were set and defined by explanation of meanings of words linking and referring to source. And also it used concise language. Whenever meaning of words explained by using vocabulary

words were hard to understand, with Pali equivalents in brackets for extra information. And also the words or expression were used with parallel. The translation was used in this dictionary was that literal translation or word by word translation or descriptive translation.

5. Abbreviations of scriptures and notations in Thai Tipitaka Dictionary were made to standard of university. It consisted of the abbreviation of Pali Canon scriptures, special canonical text, commentaries, subcommentaries, sub-subcommentaries and analytical exposition (Veyyakarana).

The findings were as follows:

1. The vocabulary words in Thai Tipitaka Dictionary were in the selection of Pali Canon terms in each page of Vinayapitaka, Suttanatapitaka and Abhidhammapitaka. The words were searched and recorded in word list. In addition, the definitions of words were written under alphabets of three groups is that ca vagga, ṭa vagga ta vagga

ca vagga : Letter ca entry has 678 words. Letter cha entry has 78 words. Letter ja entry has 386 words. Letter jha entry has 34 words. Letter ña entry has 65 words. This group had a total of 1,240 words.

ṭa vagga : Letter ṭa entry has 1 word. Letter ṭha entry has 29 words. Letter ḍa entry has no word. Letter ḍha entry has 1 word. Letter ṇa entry has 1 word. This group had a total of 32 words.

ta : Letter ta(ṭ),ta entry has 812 words. Letter tha entry has 73 words. Letter da entry has 819 words. Letter dha entry has 433 words. Letter na entry has 812 words. This group had a total of 2948 words. All three groups had a total 4,220 words.

These words were the names of people, animals, places and equipment/tool/appliance, dhamma words and Thai words with specific meanings was that the name of discourses (suttas), birth stories (jataka) including lives of Arahants (apatana), verse (gatha) and cariya. And there were a great number of words appeared in discourses (suttas), a moderate amount of words in disciplines (vinaya) and a few of words appeared in the higher doctrine (abhidhamma) concerned with the four ultimate of realities (paramattha 4) is that mind (citta), mental states (cetasika), form/body (rupa) and the unconditioned (nibbana), and condition 24 (paccaya 24). In addition, there were a lot of words having one meaning, a few of words having different meanings in descending order.

2. The ways to use Mahachulalongkornrajavidyalaya edition of Thai Tipitaka Dictionary. Words used in this dictionary helped to study and search the teachings of Buddha versatily because of a great number of words, especially there were a total 4,220 words in ca vagga, ta vagga and ta vagga This gives the useful support to academic works.

The aim of this dictionary was that persons, who would learn the teachings of Buddha, had an opportunity to study Buddhist words that were dhamma words, Thai words with specific meanings, Proper names of Pali words such as the names of people,

places and equipment/tool/appliance, the words of birth stories, the name of discourse (suttas) including fairy-palace (vimana), birth-story (jataka) apatana and cariya.

The researchers have divided the words in 3 groups was that (1) ca vagga : ca cha ja jha na, ta vagga : ta tha dad ha na, and ta vagga : ta tha dad ha na that words had only one meaning regarding the names of people, places and equipment/tool/appliance, dhamma words, Thai words with specific meanings, birth-story, discourse of Buddha including fairy-palace, verse (gartha), lives of Arahants (apatana), cariya. (2) The words of ca vagga, ta vagga, ta vagga had two meanings. (3) The words of three above groups had 3 meanings or over.

In ca vagga, ta vagga, ta vagga there were the words having one meaning, 2 meaning, and 3 meanings or over that were classified in 6 subtopics : (1) names of people, animals, and places. (2) names of things, tool, equipment, and appliance. (3) dhamma words. (4) Thai words with specific meanings. (5) names of birth-story (6) names of discourses including fairy-palace, verse, lives of Arahants, cariya. 6-Subtopic-classification can be regarded as example to study and search the Buddhist words. It is helpful to find right words, select correct definition of words and demonstrated accurate meanings of words. To some extent this can solve the problem of study of Buddha's teachings because of the 3 outstanding features of the defining words. This is that (1) Meaning, (2) Explanation of meaning and examples of words, and (3) Reference in definition, there were the cross-referencing of information and explanation of relation between words. The researcher provided vocabulary index in appendix of Thai Tipitaka Dictionary from ca vagga to ta vagga by starting in sequence from the letter ca cha ja jha ña, ta tha da dha ña, and ta tha da dha na

กิตติกรรมประกาศ

การวิจัยพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยครั้งนี้ นับว่าเป็นงานวิจัยที่มีความสำคัญมาก และเป็นงานใหญ่ทางพระพุทธศาสนา ต้องอาศัยปัจจัยที่เกื้อกูลหลายอย่าง ทั้งนักวิชาการ ผู้ทรงคุณวุฒิ งบประมาณ บุคลากรที่ใจรักที่จะสร้างงานวิจัยด้านคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา เพราะงานวิจัยนี้เป็นโครงการวิจัยต่อเนื่อง ๔ ปี ต้องอาศัยวิริยะแรงกล้า ที่จะบรรลุเป้าหมายที่ตั้งไว้ งานวิจัยนี้จะเกิดขึ้นไม่ได้ หากไม่ได้รับการสนับสนุนให้ทำงานวิจัยเรื่องนี้ จากพระมหาสุทิตย์ อาภากรโธ ผู้อำนวยการสถาบันวิจัยพุทธศาสตร์และท่านผู้บริหารและเจ้าหน้าที่จากสถาบันวิจัยพุทธศาสตร์ ข้าพเจ้าพร้อมคณะผู้วิจัย รู้สึกซาบซึ้งและขอขอบคุณผู้มีรายนามดังกล่าวข้างต้นไว้ ณ โอกาสนี้

ขอขอบคุณพระมหาเจิม สุวโจ รองผู้อำนวยการสำนักหอสมุดและเทคโนโลยีฯที่มีส่วนช่วยให้การวิจัยสำเร็จลงได้ด้วยดีโดยได้สนับสนุนมอบแผ่นซีดีพจนานุกรมพระไตรปิฎกฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย(MCUTRAI) และคณะบรรณกรทั้ง ๔ คณะ คือกลุ่มพระวินัยปิฎก กลุ่มพระสุตตันตปิฎก๑และ๒ และกลุ่มพระอภิธรรมปิฎก จำนวน ๓๒ รูป/คน เช่น พระมหาบูรณะ ชาติเมธ ดร.ประพันธ์ ศุภษร และอีกหลายท่านที่ไม่ได้เอ่ยนามที่ได้มีส่วนร่วมช่วยสร้างงานวิชาการในการนิยามศัพท์ในเบื้องต้นคณะผู้วิจัยรู้สึกซาบซึ้งและขอขอบคุณผู้มีรายนามดังกล่าวข้างต้นเป็นอย่างสูงมา ณ โอกาสนี้ด้วยขอขอบคุณเจ้าราชบัณฑิตยสถาน ที่คณะผู้วิจัย ได้ใช้พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถานพ.ศ.๒๕๒๕ และพ.ศ.๒๕๔๒และพจนานุกรมอิเล็กทรอนิกส์ ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒ เพื่อใช้ค้นคว้าและนิยามคำศัพท์พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับนี้ และขอขอบพระคุณ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต) เจ้าของผลงานพจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ ที่คณะผู้วิจัยที่ใช้เป็นแนวทางการให้นิยามศัพท์ และขอขอบคุณเจ้าของผลงานที่เกี่ยวข้องกับพจนานุกรมเล่มอื่นๆ ที่ไม่ได้เอ่ยนาม ที่คณะผู้วิจัยที่ใช้นำมาอ้างอิงในการให้นิยามศัพท์ฉบับนี้ด้วย

ผู้วิจัยขอขอบคุณคณะบรรณาธิการชุดที่ ๑ และชุดที่ ๒ ซึ่งเป็นผู้ทรงคุณวุฒิและเชี่ยวชาญด้านศาสนาและปรัชญา อาทิเช่น พระมหาหรรษา ธมฺมหาโส,รศ.ดร. ศ.พิเศษ อติศักดิ์ ทองบุญ ศ.ดร. วัชระ งามจิตรเจริญ ผศ.ดร.สุรพล สุยะพรหม ผศ.รังษี สุทนต์ และอีกหลายท่านที่ไม่ได้เอ่ยนาม ที่ตรวจเนื้อหาการนิยามศัพท์ พร้อมให้คำแนะนำและข้อเสนอแนะที่เป็นประโยชน์ ที่เกื้อกูลให้การนิยามศัพท์ในการทำวิจัยครั้งนี้จนสำเร็จได้ด้วยดี และขอขอบคุณ ศ.ดร.สมศีล ฌานวิงสะ ที่เป็นวิทยากรให้ความรู้เกี่ยวกับการจัดทำพจนานุกรมพระไตรปิฎกฯและขอขอบคุณพระมหาสมบุรณ์ วุฑฒิกโร คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย พระครูพิพิธสุตาทร,ผศ.ดร. และ ผศ.ดร.วุฒินันท์ กันทะเตียน ผู้ทรงคุณวุฒิจากสถาบันวิจัยพุทธศาสตร์ ที่ให้คำแนะนำและข้อเสนอแนะ ขอขอบคุณ ดร.ศศิวรรณ กำลังสินเสริม ที่อ่านเนื้อหาของศัพท์ได้อย่างละเอียด ขอขอบคุณ พระมหาสุรศักดิ์ ธีรวโส ผู้อำนวยการสำนักประกันคุณภาพ ผู้ที่ได้พัฒนาเว็บไซต์ เพื่อเผยแพร่ศัพท์พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทยของมหาวิทยาลัย จึงขอขอบคุณทุกๆ ท่านไว้ ณ ที่นี้ด้วย ขอขอบคุณคณาจารย์มหาวิทยาลัยที่มีส่วนร่วมในการนิยามศัพท์ เช่น พระครูสิริรัตนาวุฒิ,รศ.ดร., พระมหาราชัน จิตตปาโล, พระมหาสมเดช ตปสีโล, รศ.ดร. สมितिพล เนตรนิมิตร, ผศ.ดร.สุเทพ พรหมเลิศ, ดร.วิโรจน์ คุ่มครอง, ดร.เดชา กัปโก, และบุคลากร

(๗)

กองวิชาการ หลายท่านที่ไม่ได้เอ่ยนาม ที่มีส่วนร่วม รวมถึงคณะทำงาน เช่นนายสมบูรณ์ เฟ่งพิศ ฝ่าย บัญชี นายจิระศักดิ์ ธารสุขกระจ่าง อรุณการ ในการดำเนินการวิจัย และนิยามศัพท์และทั้งปรับแก้ไข ตามคำแนะนำของผู้ทรงคุณวุฒิ จนทำงานวิจัยครั้งนี้สำเร็จลงด้วยดี คณะผู้วิจัยรู้สึกซาบซึ้งในน้ำใจ ไมตรีเป็นอย่างยิ่งนัก

ท้ายสุดนี้ คุณความดีที่เกิดจากการศึกษาค้นคว้าในการทำรายงานวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยขอตั้ง มหากุศลเจตนาอย่างแรงกล้า อธิษฐานจิตระลึกถึงคุณพระศรีรัตนตรัยเป็นที่พึ่งที่ระลึก แล้วแผ่ส่วน กุศลผลความดีทั้งหมดนี้ไปให้กับมารดาบิดา ครูบาอาจารย์ ท่านผู้มีอุปการคุณ ท่านผู้สนับสนุน ช่วยเหลือ ขอให้ทุกท่านจงมีสุขภาพกายสุขภาพใจแข็งแรง มีความสุขทุกทีพาราตริกกาลทุกเมื่อ

พระศรีคัมภีรญาณ,รศ.ดร.และคณะ

๒๗ กรกฎาคม ๒๕๕๘

สารบัญ

เรื่อง	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย	(ก)
ABSTRACT	(ค)
กิตติกรรมประกาศ	(ข)
สารบัญ	(ฎ)
สารบัญตาราง	(๗)
สารบัญแผนภาพ.....	(๘)
บทที่ ๑ บทนำ	๑
๑.๑ ความสำคัญและที่มาของปัญหาที่ทำการวิจัย	๑
๑.๒ วัตถุประสงค์ในการวิจัย	๓
๑.๓ ขอบเขตการวิจัย กรอบความคิดและสมมติฐาน	๔
๑.๔ นิยามศัพท์ / คำสำคัญของเรื่องทำการวิจัย	๖
๑.๕ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ และหน่วยงานที่ผลการวิจัยไปใช้ประโยชน์	๗
บทที่ ๒ การศึกษาแนวคิด ทฤษฎี การทบทวนเอกสาร	
ที่เกี่ยวกับการทำพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย	๙
๒.๑ คั่นคำศัพท์	๙
๒.๒ เรียงคำศัพท์	๑๓
๒.๓ คัดเลือกคำศัพท์	๑๖
๒.๔ เขียนนิยามคำศัพท์	๑๖
๒.๕ เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง	๑๗
๒.๖. อักษรย่อและเครื่องหมายที่ใช้	๒๔
บทที่ ๓ วิธีการดำเนินการวิจัย	๓๕
๓.๑ การวางแผน	๓๖
๑. บุคลากร	๓๖
๑) คณะกรรมการบริหารโครงการวิจัย	๓๗
๒) คณะทำงาน	๓๗
- ด้านเทคโนโลยี	๓๗
- ด้านการเงิน	๓๘
- ด้านรวบรวมศัพท์	๓๘

-ด้านจัดประชุม	๓๙
-ด้านธุรการประสานงาน	๓๙
๓) คณะผู้เขียน	๓๙
๔) คณะบรรณาธิการ	๔๑
๒.งาน	๔๑
๓.งบประมาณ	๔๒
๔.ระยะเวลาดำเนินงาน	๔๒
๓.๒ การดำเนินงานตามแผน	๔๓
๓.๒.๑ คั่นคำศัพท์	๔๔
๓.๒.๒ เรียงคำศัพท์	๔๕
๓.๒.๓ คัดเลือกศัพท์	๕๐
๓.๒.๔ เขียนนิยามคำศัพท์	๖๑
๑) ประชุม	๖๑
๒) มอบคำศัพท์	๖๑
๓) เขียนศัพท์	๖๗
๓.๒.๕ การทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง.....	๗๖
๓.๒.๖ การกำหนดใช้อักษรย่อและเครื่องหมาย	๗๖
๓.๓ การตรวจสอบและปรับแก้ไข	๗๖
๑)การจัดทำรูปเล่ม	๗๗
๒)การเตรียมการจัดส่ง	๘๖
๓)การทำหนังสือเชิญบรรณาธิการประชุม.....	๙๑
๔) การจัดส่งข้อมูลแก่บรรณาธิการล่วงหน้า.....	๙๒
๕) จัดประชุมเพื่อพิจารณา	๙๒
๖) การประสานงานผู้เขียนให้ปรับแก้ไข	๙๒
๗) จัดทำรูปเล่มที่แก้ไขแล้ว.....	๙๒
๘) การจ่ายค่าตอบแทนผู้เขียน.....	๙๒
๓.๔ การปรับแก้ไข.....	๙๒
๓.๔.๑ แผนเกี่ยวกับคน.....	๙๒
๓.๔.๒ แผนเกี่ยวกับงาน.....	๙๓
๓.๔.๓ แผนเกี่ยวกับงบประมาณ.....	๙๖
๓.๔.๔ แผนเกี่ยวกับเวลา.....	๙๖
๓.๕ แนวปฏิบัติสำหรับคณะทำงาน	๙๙
๓.๖ ลำดับขั้นตอนสุดท้าย.....	๑๐๑
สรุปท้ายบท	๑๐๒
บทที่ ๔ คำศัพท์พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย อักษรวรรค จ,ฎ,ต..	๑๐๓
๔.๑ หมวดอักษร จ วรรค อักษร จ (๔๕๐๑) เสนอนิยามศัพท์ ๖๗๗ ศัพท์.....	๑๐๔

๔.๒ หมวดอักษร จ วรรณค อักษร ฉ (๕๑๗๘) เสนอนิยามศัพท์ ๖๗๗ ศัพท์	๒๗๒
๔.๓ หมวดอักษร จ วรรณค อักษร ช,ช (๕๕๕๖) เสนอนิยามศัพท์ ๖๗๗ ศัพท์.....	๒๗๐
๔.๔ หมวดอักษร จ วรรณค อักษร ฉ (๕๖๔๒) เสนอนิยามศัพท์ ๖๗๗ ศัพท์.....	๓๖๓
๔.๕ หมวดอักษร จ วรรณค อักษร ญ (๕๖๗๖) เสนอนิยามศัพท์ ๖๗๗ ศัพท์.....	๓๗๑
๔.๖ หมวดอักษร ฎ วรรณค อักษร ฏ (๕๗๔๑) เสนอนิยามศัพท์ ๖๗๗ ศัพท์.....	๓๘๗
๔.๗ หมวดอักษร ฎ วรรณค อักษร ฐ (๕๗๔๒) เสนอนิยามศัพท์ ๖๗๗ ศัพท์.....	๓๘๗
๔.๘ หมวดอักษร ฎ วรรณค อักษร ท (๕๗๗๐) เสนอนิยามศัพท์ ๖๗๗ ศัพท์.....	๓๙๕
๔.๙ หมวดอักษร ฎ วรรณค อักษร ฒ (๕๗๗๑) เสนอนิยามศัพท์ ๖๗๗ ศัพท์.....	๓๙๕
๔.๑๐ หมวดอักษร ฎ วรรณค อักษร ณ (๕๗๗๒) เสนอนิยามศัพท์ ๖๗๗ ศัพท์.....	๓๙๕
๔.๑๑ หมวดอักษร ต วรรณค อักษร ด,ต. (๕๗๗๓) เสนอนิยามศัพท์ ๖๗๗ ศัพท์.....	๓๙๖
๔.๑๒ หมวดอักษร ต วรรณค อักษร ถ (๖๕๘๕) เสนอนิยามศัพท์ ๖๗๗ ศัพท์.....	๕๘๒
๔.๑๓ หมวดอักษร ต วรรณค อักษร ท (๖๖๕๔) เสนอนิยามศัพท์ ๖๗๗ ศัพท์.....	๕๙๗
๔.๑๔ หมวดอักษร ต วรรณค อักษร ฑ (๗๔๗๖) เสนอนิยามศัพท์ ๖๗๗ ศัพท์.....	๘๑๔
๔.๑๕ หมวดอักษร ต วรรณค อักษร น (๗๙๐๙) เสนอนิยามศัพท์ ๖๗๗ ศัพท์.....	๙๒๙
สรุปท้ายบท	๑๑๒๗
บทที่ ๕ อภิปรายผลและข้อเสนอแนะ.....	๑๑๒๙
๕.๑ อภิปรายผล	๑๑๒๙
๕.๒ ข้อเสนอแนะ	๑๑๓๙
บรรณานุกรม	๑๑๔๑
ภาคผนวก	๑๑๔๖
ภาคผนวก ก ลำดับศัพท์พจนานุกรม.....	๑๑๔๗
ภาคผนวก ข วิธีการใช้พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย.....	๑๒๕๑
ภาคผนวก ค บทความวิจัย	๑๒๘๗
ภาคผนวก ง กิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับการนำผลจากโครงการวิจัยไปใช้ประโยชน์.....	๑๓๑๑
ภาคผนวก จ ตารางเปรียบเทียบวัตถุประสงค์ กิจกรรมที่วางแผนไว้ และกิจกรรมที่ดำเนินการมาแล้ว และผลที่ได้รับของโครงการ.....	๑๓๑๓
ภาคผนวก ฉ ตัวอย่างแบบรายงานผลศัพท์ศัพท์พจนานุกรมพระไตรปิฎก เป็นต้น.....	๑๓๑๘
ภาคผนวก ช รูปภาพกิจกรรมดำเนินการวิจัย	๑๓๓๔
แบบสรุปโครงการวิจัย.....	๑๓๓๗
ประวัติผู้วิจัยและคณะ	๑๓๕๐-๑๓๖๓

สารบัญตาราง

ตารางที่	หน้า
๒.๑ สรุปจำนวนศัพท์พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ปีงบประมาณ ๒๕๕๗	๑๒
๒.๒ การเรียงลำดับคำศัพท์จะดำเนินการเรียงวรรคและอวรรค	๑๕
๓ แผนผังสถิติผลการทำงานแต่ละขั้นตอนโครงการวิจัยพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ...	๙๘

สารบัญแผนภาพ

แผนภาพที่	หน้า
๒.๒ แสดงกรอบความคิด	๔
๓ วิธีการดำเนินการวิจัย	๓๖

บทที่ ๑

บทนำ

๑.๑ ความสำคัญและที่มาของปัญหาที่ทำการวิจัย

ตามที่มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ได้จัดพิมพ์พระไตรปิฎกภาษาไทย และพระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ครบถ้วนทุกเล่ม ได้จัดพิมพ์คัมภีร์อรรถกถา ฎีกา อнуฎีกา และปกรณ์วิเสส ภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย สำเร็จแล้วเป็นจำนวนมาก นับได้ว่ามีคัมภีร์หลักทางพระพุทธศาสนาที่พร้อมสำหรับการศึกษาค้นคว้าด้านพระพุทธศาสนาอย่างเพียงพอ เกื้อกูลให้สามารถผลิตงานวิชาการที่เป็นที่ยอมรับของสังคมได้มาก

มหาวิทยาลัยพิจารณาเห็นว่า หนังสือเพื่อการค้นคว้าอ้างอิงที่เป็นหลักฐาน อ้างอิงเกี่ยวกับพจนานุกรม ลำดับตามอักษร ทั้งประมวลศัพท์และประมวลธรรม ภาษาไทย ที่อธิบายศัพท์สำคัญทางพระวินัย คำศัพท์พระพุทธศาสนา คำที่มีความหมายเฉพาะ ยังมีจำนวนน้อยมาก มีไม่กี่สถาบันที่ดำเนินการจัดทำ และการพิมพ์เผยแพร่ก็มีจำนวนน้อย และสถาบันการศึกษาระดับอุดมศึกษาในประเทศไทย ที่จัดพิมพ์เกี่ยวกับพจนานุกรมเกี่ยวกับศัพท์ทางศาสนาก็ยังไม่มีปรากฏ จะเห็นมีบ้างก็เป็นศัพท์ที่เป็นพจนานุกรมของนักเรียนนักศึกษา ซึ่งก็มีศัพท์ที่จะให้ศึกษาเรียนรู้จำนวนน้อย บางครั้งคำศัพท์ที่ต้องการจะค้นคว้าก็กลับไม่มี ทำให้ยากลำบากที่จะเรียนรู้ให้เข้าใจแจ่มแจ้งได้ และเมื่อหาคำศัพท์แล้ว ก็มีการนิยามศัพท์อย่างย่อ ไม่ได้อธิบายอย่างกว้าง ทำให้สิ่งที่จะเรียนรู้ได้เพียงประเด็นไม่ครอบคลุมเท่าที่ควรจะเป็น หรือบางครั้งก็มีการเชื่อมโยงให้ดูศัพท์นั้นศัพท์นี้ และบอกว่าศัพท์นั้นมีความง่ายจึงไม่ได้อธิบายไว้ซึ่งเรื่องราวต่างๆ ดังกล่าวนี้นับเป็นปัญหาสำหรับผู้ต้องการที่จะเรียนรู้คัมภีร์สอนทางพระพุทธศาสนา ดังนั้น จึงเห็นสมควรจัดทำพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย โดยมีการอ้างอิงเชื่อมโยงคัมภีร์อรรถกถา ฎีกา อнуฎีกา และปกรณ์วิเสส อย่างครบถ้วนสมบูรณ์ โดยมีวัตถุประสงค์หลัก เพื่อเป็นพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมาตรฐานที่สมบูรณ์ถูกต้องตามคัมภีร์หลักในพระพุทธศาสนา เพื่ออำนวยความสะดวกแก่การเรียนการสอน การวิจัยของมหาวิทยาลัย เพื่อเป็นการบริการวิชาการด้านพระพุทธศาสนาแก่สังคม และทำนุบำรุงศิลปวัฒนธรรม

ไตรปิฎกคือคัมภีร์ที่บรรจุพระพุทธพจน์และเรื่องราวชั้นเดิมของพระพุทธศาสนา ๓ ชุด หรือประมวลแห่งคัมภีร์ที่รวบรวมพระธรรมวินัย ๓ หมวด กล่าวคือวินัยปิฎก สุตตันตปิฎก และอภิธรรมปิฎก

วินัยปิฎก คือคัมภีร์ที่ประมวลกฎสำหรับฝึกอบรมกายวาจา หรือภาชนะที่รวบรวมกฎสำหรับฝึกอบรมกายวาจา แบ่งออกเป็น ๕ คัมภีร์ ที่ใช้อักษรย่อว่า มหา.ภิกขุณี.ม.จ.ป. คือ (๑) มหาวิภังค์หรือภิกขุวิภังค์ ว่าด้วยสิกขาบทหรือศีลของภิกษุ ๒๒๗ ข้อที่มาในพระปาติโมกข์ (๒) ภิกขุณีวิภังค์ ว่าด้วยสิกขาบทหรือศีลของภิกษุณี ๓๑๑ ข้อที่มาในพระปาติโมกข์ (๓) มหาวรรค ว่าด้วยสิกขาบทนอกพระปาติโมกข์ตอนต้น ๑๐ ชั้นธกะหรือ ๑๐ หมวด (๔) จูฬวรรค ว่าด้วยสิกขาบทนอกพระปาติโมกข์ตอนปลาย ๑๐ ชั้นธกะ (๕) บริวาร คือคัมภีร์ประกอบหรือคู่มือที่บรรจุคำถามคำตอบ

สำหรับข้อความรู้เรื่องพระวินัย ซึ่งเป็นการทบทวนเนื้อหาของ ๔ คัมภีร์แรก มี ๘ เล่ม คือเล่มที่ ๑-๘ มีคำศัพท์ที่ควรดำเนินการจัดทำเป็นพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทยอยู่เป็นจำนวนมาก

สุดตันตปิฎก คือคัมภีร์ที่เป็นประมวลพุทธพจน์หมวดพระสูตรนั้นประกอบด้วยพระธรรมเทศนาและธรรมบรรยายต่างๆ ที่ตรัสให้เหมาะกับบุคคล เหตุการณ์และโอกาส ตลอดจนบทประพันธ์ เรื่องเล่า และเรื่องราวทั้งหลายที่เป็นชั้นเดิมในพระพุทธศาสนา แบ่งออกเป็น ๕ นิกาย ที่ใช้อักษรย่อว่า ที.ม.ส.อ.ง.ข. คือ (๑) ทีฆนิกาย คือคัมภีร์ที่รวบรวมพระสูตรที่มีความยาวมากไว้เป็นหมวดหนึ่งหรือหมู่หนึ่ง (๒) มัชฌิมนิกาย คือคัมภีร์ที่รวบรวมพระสูตรที่มีความยาวปานกลางไว้เป็นหมวดหนึ่งหรือหมู่หนึ่ง (๓) สังยุตตนิกาย คือคัมภีร์ที่รวบรวมพระสูตรที่มีเนื้อหาสาระประเภทเดียวกัน จัดไว้เป็นหมวดเดียวกัน (๔) อังคุตตรนิกาย คือคัมภีร์ที่รวบรวมพระสูตรที่มีหัวข้อธรรมะเท่ากันเข้าไว้เป็นหมวดเดียวกัน (๕) ขุททกนิกาย คือคัมภีร์ที่จัดแยกพระสูตรที่ไม่มีเข้าเกณฑ์ทั้ง ๓ ข้างต้นไว้เป็นหมวดเดียวกัน แต่แบ่งตามหัวข้อใหญ่เป็น ๑๕ เรื่อง คือ (๑) ขุททกปาฐะ (๒) ธรรมบท (๓) อุทาน (๔) อิติวุตตกะ (๕) สุตตนิบาต (๖) วิมานวัตถุ (๗) เปตวัตถุ (๘) เถรคาถา (๙) เถรีคาถา (๑๐) ชาตกะ (๑๑) นิทเทส (๑๒) ปฏิสัมภิทามรรค (๑๓) อปทาน (๑๔) พุทธวงศ์ (๑๕) จรียาปิฎก มี ๒๕ เล่ม คือเล่มที่ ๙ - ๓๓ มีคำศัพท์ที่ควรดำเนินการจัดทำเป็นพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทยอยู่เป็นจำนวนมาก

อภิธรรมปิฎก คือคัมภีร์ที่ว่าด้วยเรื่องจิต เจตสิก รูป นิพพาน และบัญญัติ ซึ่งเป็นธรรมอันยิ่งอันเป็นธรรมละเอียดลุ่มลึก นับเป็นเรื่องของวิชาการทางพระพุทธศาสนาแล้ว แบ่งออกเป็น ๗ คัมภีร์ใช้อักษรย่อว่า ส.วิ.ธ.ป.ก.ย.ป.ฎ. คือ (๑) อัมมสังคณี คือคัมภีร์ที่แสดงหัวข้อธรรม ที่เรียกว่ามัตถิกา ไว้เป็นเบื้องต้น ที่รวบรวมปรมาัตถธรรมทั้งหมดไว้เป็นหมวดหมู่ ขยายออกไปเป็น ๔ กัณฑ์ คือ จิตตูปปาทกัณฑ์ รูปกัณฑ์ นิกเขปกัณฑ์ และอัญญฎกถกัณฑ์ตามลำดับ (๒) วิภังค์ คือคัมภีร์ที่แจกหรือกระจายปรมาัตถธรรมออกเป็นส่วนๆ (๓) ธาตุกถา คือคัมภีร์ที่จัดปรมาัตถธรรมไว้เป็นพวกๆ โดยสงเคราะห์เข้ากันได้ และสงเคราะห์เข้ากันไม่ได้ โดยชั้นๆ อายตนะ และธาตุเป็นต้น (๔) ปุคคลบัญญัติ คือคัมภีร์ที่แสดงพระอภิธรรมโดยบัญญัติ โดยยกบุคคลขึ้นแสดงมากกว่าสิ่งอื่น (๕) กถาวัตถุ คือคัมภีร์ที่แสดงพระอภิธรรมขึ้นโต้ตอบ โดยทำนอง ปุจฉาวิสัชนาเป็นเรื่องต่างๆ มีอยู่ ๑,๐๐๐ เรื่องเป็นสกาวะ ๕๐๐ ปรวาทะ ๕๐๐ (๖) ยมก คือคัมภีร์ที่ยกปรมาัตถธรรมขึ้นแสดงเป็นคู่ๆ มีอนุโลมปุจฉาและปฏิโลมปุจฉาเป็นต้น (๗) ปฎฐานแสดงปรมาัตถธรรมแผ่กว้างพิสดารแจกไปตามปัจจัย ๒๔ มีเหตุปัจจัย เป็นต้น มี ๑๒ เล่ม คือเล่มที่ ๓๔-๔๕

สรุปความว่า ทั้งวินัยปิฎก สุดตันตปิฎก และอภิธรรมปิฎก มีคำศัพท์ที่ควรนำมาจัดทำคำศัพท์พจนานุกรมภาษาไทยอยู่เป็นจำนวนมาก

มหาวิทยาลัยพิจารณาเห็นความสำคัญดังกล่าว จึงได้มีโครงการจัดทำพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เพื่อให้ผู้ที่ศึกษาเรียนรู้คำสอนทางพระพุทธศาสนา มีโอกาสได้ศึกษาเรียนรู้คำศัพท์ทางพระพุทธศาสนาเป็นจำนวนมาก ปัญหาที่มีอยู่ว่า คำศัพท์ทางพระพุทธศาสนา มีเป็นจำนวนมาก จะดำเนินการอย่างไร ที่จะนำคำศัพท์เหล่านั้นมาไว้เป็นหมวดหมู่และเป็นระบบระเบียบ เพราะพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย มีจำนวนเล่ม ๔๕ เล่ม และมีคำศัพท์ที่เป็นดรชนีที่เป็นคำศัพท์ที่มีความหมาย ไม่ว่าจะคำศัพท์ที่ธรรมดา คำศัพท์ที่มีความหมายเฉพาะ ศัพท์ที่เป็นอสาธารณนาม ที่เป็นบุคคล สถานที่

สิ่งของเครื่องใช้ มีมากกว่า ๑๘,๐๐๐ ศัพท์ การที่จะให้คำนิยามศัพท์ที่มีความหมายเป็นภาษาร่วมสมัย อธิบายให้ชัดเจน ก็ต้องอาศัยกำลังบุคลากร เป็นคณะทำงานกลุ่มต่างๆ หลายคณะ เริ่มตั้งแต่คณะผู้ รวบรวม คณะบรรณกร คณะบรรณนิการ และต้องอาศัยเวลาในการดำเนินการเป็นเวลานาน มีความ กี่ยวข้องสัมพันธ์กับบุคลากรในมหาวิทยาลัยอยู่เป็นจำนวนมาก หากจะดำเนินงานในเวลาเพียง ๑ ปี คง ไม่สามารถทำอะไรได้มากนัก แต่ถ้าสามารถดำเนินงานอย่างต่อเนื่องเป็นโครงการ ๔ ปี ก็มีโอกา สสำเร็จ และโครงการนี้ต้องอาศัยบุคลากรที่มีความเชี่ยวชาญทางพระพุทธศาสนา จึงจะสามารถสื่อหรือ ให้คำนิยามตรงประเด็น แต่ปัญหามืออยู่ว่า บุคลากรเฉพาะด้านเช่นนี้ก็มีอยู่อย่างจำกัด และที่มีความ เชี่ยวชาญมากก็ค่อนข้างจะมีอาวุโส หรือเกษียณอายุแล้ว จะดำเนินงานอะไรที่กำหนดตามกรอบเวลา ก็คงต้องเกื้อกูลกันหลายด้านหลายฝ่าย อาศัยสิ่งอุปถัมภ์จากภาครัฐและภาคเอกชนมาเป็นแรง สนับสนุน ก็จะสามารถทำให้โครงการนี้สำเร็จลงตามเป้าหมายได้

ในการวิจัย โครงการวิจัยปีที่ ๒ นี้ มีปัญหาการวิจัย พอสรุปได้ดังนี้

๑. พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย วินัยปิฎก สุตตันตปิฎก และอภิธรรมปิฎก ของ หมวดอักษร วรค จ คือ จ ฉ ช ฌ ญ วรค ฎ คือ ฎ ฐ ฑ ฒ ฌ และวรค ต คือ ต ถ ท ธ ฒ มีรูปแบบกระบวนการรวบรวมศัพท์ คัดเลือกศัพท์อย่างไร จำนวนศัพท์ที่เกี่ยวกับชื่อ บุคคล สัตว์ สถานที่ ชื่อสิ่งของเครื่องใช้ ศัพท์ธรรมะ คำภาษาไทยที่มีความหมายเฉพาะ แต่ละปิฎกของแต่ละประเภท มีจำนวนเท่าไร และที่มีความหมายมากกว่า ๑ ความหมาย มีจำนวนเท่าไร
๒. พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย หมวดอักษร วรค จ คือ จ ฉ ช ฌ ญ วรค ฎ คือ ฎ ฐ ฑ ฒ ฌ และวรค ต คือ ต ถ ท ฐ ฒ มี การให้นิยามศัพท์ มีการขยายความให้นัยยะ ระดับชั้นพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา ปกรณ์วิเสส และคัมภีร์อื่นๆ ที่เกี่ยวข้อง ทั้งใน ประเทศและต่างประเทศ เป็นอย่างไร
๓. พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย หมวดอักษร วรค จ คือ จ ฉ ช ฌ ญ วรค ฎ คือ ฎ ฐ ฑ ฒ ฌ และวรค ต คือ ต ถ ท ฐ ฒ มีบทบาทต่อการศึกษาค้นคว้าคำสอนทาง พระพุทธศาสนาอย่างไร
๔. พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย หมวดอักษร วรค จ คือ จ ฉ ช ฌ ญ วรค ฎ คือ ฎ ฐ ฑ ฒ ฌ และวรค ต คือ ต ถ ท ฐ ฒ มีเป้าหมายและวิธีการใช้เป็นอย่างไร

จากปัญหาดังกล่าว งานวิจัยดังกล่าวมา เห็นได้ว่า ปัญหาต่างๆที่เกิดขึ้นกับการดำเนินงาน จัดทำพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย มีอยู่หลายประการ และปัญหาที่มีส่วนสำคัญไม่น้อย ก็คือ การค้นหาศัพท์ที่ทำให้เกิดการเรียนพระพุทธศาสนามากขึ้น

๑.๒ วัตถุประสงค์

แผนงานวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์

๑. เพื่อจัดทำพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราช วิทยาลัย หมวดอักษร วรค จ คือ จ ฉ ช ฌ ญ วรค ฎ คือ ฎ ฐ ฑ ฒ ฌ และวรค ต คือ ต ถ ท ฐ ฒ

ให้ได้มาตรฐาน สมบูรณ์ เป็นที่ยอมรับกันโดยทั่วไป ถูกต้องตามคัมภีร์ในพระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎก และอภิธรรมปิฎก

๒. เพื่อให้ผู้ใช้เข้าใจความหมายถูกต้อง หมวดอักษร วรรค จ วรรค ฎ และวรรค ต สามารถนำไปได้ถูกที่ ถูกความหมาย อำนวยประโยชน์แก่การเรียนการสอน การวิจัย ของมหาวิทยาลัย

๓. เพื่อเป็นหนังสืออ้างอิงทางวิชาการหมวดอักษร วรรค จ วรรค ฎ และวรรค ต สำหรับใช้เป็นคู่มือศึกษาพระไตรปิฎกและคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาอื่น ๆ แก่ผู้ศึกษาค้นคว้าโดยทั่วไป

๔. เพื่อบริการวิชาการหมวดอักษร วรรค จ วรรค ฎ และวรรค ต ด้านพระพุทธศาสนาแก่สังคม และทำนุบำรุงศิลปวัฒนธรรม อันเป็นการบำรุงส่งเสริมสรรพวิชาให้เป็นคุณประโยชน์แก่ชาติและประชาชน

๑.๓ ขอบเขตการวิจัย กรอบความคิดและสมมติฐาน

๑. คำศัพท์คัดเลือกจากพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
๒. คำศัพท์คัดเลือกจากพระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
๓. คำศัพท์ที่จะคัดเลือกเกี่ยวกับชื่อบุคคล สัตว์ สถานที่ ชื่อสิ่งของเครื่องใช้ ศัพท์ธรรมะ และคำไทยที่มีความหมายเฉพาะ
๔. หนังสือที่นำมาใช้การให้นิยามศัพท์ คือพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา ปกรณ์วิเสส และคัมภีร์ไวยากรณ์ ภาษาไทย และภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
๕. คำศัพท์พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย หากเกี่ยวข้องกับคัมภีร์อื่นๆ ก็สามารถนำมาอ้างอิง โดยให้ทำเชิงอรรถท้ายเล่ม
๖. ระดับการนิยามศัพท์ จะให้การนิยามศัพท์ตามลำดับคัมภีร์ คือพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา ปกรณ์วิเสส คัมภีร์ไวยากรณ์ และหนังสืออื่นที่เกี่ยวข้อง

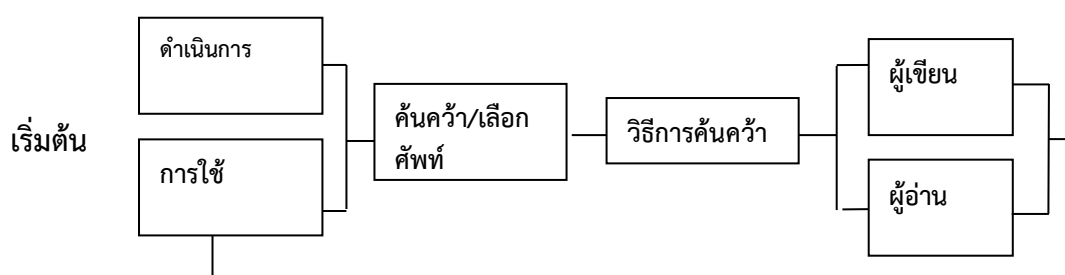
กรอบความคิด

ผู้วิจัยได้จัดกรอบแนวคิด (Conceptual Framework) ในการศึกษาวิจัย ดังต่อไปนี้

พจนานุกรม พระไตรปิฎกภาษาไทย มีประวัติความเป็นมาอย่างไร และมีรูปแบบกระบวนการที่ให้นิยามศัพท์พจนานุกรม อย่างไรบ้าง

พจนานุกรม พระไตรปิฎกภาษาไทย มีบทบาทต่อการศึกษาค้นคว้าคำสอนทางพระพุทธศาสนาของพระสงฆ์นักศึกษาและประชาชนทั่วไปอย่างไร

พจนานุกรม พระไตรปิฎกภาษาไทย มีเป้าหมายและวิธีการในการจัดทำเป็นอย่างไร

โดยผู้วิจัย จัดแนวคิดทฤษฎีที่ใช้เป็นกรอบในการวิจัยไว้ ดังนี้

๑.หลักอริยสัจ ๔ คือ (๑) กำหนดทุกข์/ตั้งข้อสังเกตว่า ศัพท์มีมาก (๒) สมุทัย ตั้งสมมติฐาน/ค้นหาหลักการ/ข้อที่จะลดปัญหา/ทำศัพท์ให้ลดลง /เพื่อความเข้าใจ (๓) นิโรธ วางเป้าหมายให้เกิดความเข้าใจ กำหนดวันที่จะเสร็จแต่ละอักษร แต่ละวรรค (๔) มรรค ลงมือเก็บ ข้อมูล /ฝึกฝนทำให้มาก/หาที่มาให้มาก /ตรวจสอบในแนวทางที่ถูกต้อง/ปรับแก้ไขให้สมบูรณ์

๒.แม่บท กฎเกณฑ์ หรือระเบียบพระธรรมวินัย ๔ คือ (๑) พระสูตร คือพระพุทธรวณะ ที่เรียกว่าพระไตรปิฎก (๒) สุตตานุโลม คือคัมภีร์อรรถกถาที่พระอรรถกถาจารย์รจนาขึ้น อธิบาย ข้อความยากในพระไตรปิฎก (๓) อัจฉริยวาท คือวาทะ หรือมติของอาจารย์ต่างๆ ตั้งแต่ชั้นฎีกา อนุฎีกา และบูรพาจารย์รุ่นหลัง (๔) อัตโนมติ คือมติหรือความเห็นส่วนตัวของอาจารย์บางท่านหรือคนบางคน ผู้แสดงธรรมหรือแสดงมติของตนในพระพุทธศาสนา ในการศึกษาวิจัยครั้งนี้ เป็นการอธิบายเชิงพรรณนา เน้นข้อมูลจากคัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา ปกรณ์วิเสส ตามข้อมูลหลักฐานที่ท่านวางไว้เป็นหลักเกณฑ์ (วิ.มหา.อ.(ไทย) ๑/๔๕/๓๓๙) คือ มีสูตรคือบาลี พระพุทธรวณะ ที่เรียกว่าพระไตรปิฎก ที่แสดงเรื่องนั้นโดยตรง มีสุตตานุโลม คือคัมภีร์อรรถกถา ที่พระอรรถกถาจารย์รจนาขึ้น บางแห่งเป็นข้อมูลที่ปรากฏในพระไตรปิฎกเหมือนกัน แต่เป็นข้อมูลสนับสนุนสูตร อธิบาย ข้อความที่ยากในพระไตรปิฎก มีอัจฉริยวาท เป็นคำของอาจารย์ หรือแบบแผนแห่งอรรถกถา อันพันจากบาลีที่พระเถระผู้วินิจฉัยลงกันสมกันกับบาลี หมายถึง วาทะหรือมติของอาจารย์ต่างๆ ตั้งแต่ชั้นฎีกา อนุฎีกา และอาจารย์รุ่นหลัง เป็นคำอธิบายในอรรถกถาที่ช่วยเสริมสูตรกับสุตตานุโลมให้ชัดเจนยิ่งขึ้น และมีอัตโนมติ มติหรือความเห็นส่วนตัวของอาจารย์บางท่าน หมายถึงข้อมูลที่ผู้ทรงคุณวุฒิศึกษาแล้วค้นคว้าเรียบเรียงไว้ ตลอดถึงเอกสารงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง และหนังสือที่ท่านผู้ทรงคุณวุฒิเรียบเรียงไว้ ถ้าหากว่า พระสูตร คำนกับสุตตานุโลม ให้ถือเอาพระสูตรเป็นหลัก ถ้าหากว่า สุตตานุโลม คำนกับอัจฉริยวาท ให้ถือเอาสุตตานุโลมเป็นหลัก ถ้าอัจฉริยวาทคำนกับอัตโนมติ ให้ถือเอาอัจฉริยวาทเป็นหลัก ฉะนั้น พระไตรปิฎก ที่เรียกกันว่าพระสูตรนี้ จึงจัดเป็นแม่บท กฎเกณฑ์ หรือมาตรฐานที่สำคัญที่สุดของพระพุทธศาสนา ในการยึดถือเป็นหลัก หรือการตัดสินว่าอะไรผิดอะไร ถูกตามหลักของพระพุทธศาสนา

๓.หลัก ๔ M คือ Man = การบริหารกำลังคน เป็นปัจจัยสำคัญที่สุด จะใช้คนอย่างไร ให้เกิดประโยชน์และประสิทธิผล กับงานให้มากที่สุด Money= การบริหารเงิน จะจัดสรรเงินอย่างไร ให้จ่ายต้นทุนน้อยที่สุด และให้เกิดประสิทธิภาพและประสิทธิผล ไม่มีเงินก็ทำอะไรให้สำเร็จได้ยาก Materials = การบริหารวัสดุในการดำเนินงานว่าจะทำอย่างไรให้สิ้นเปลืองน้อยที่สุด และเกิดประโยชน์สูงสุด ใช้พัสดุอย่างมีประสิทธิภาพ และคุ้มค่า และ Management = การจัดการ คือ กระบวนการจัดการบริหารควบคุมเพื่อให้งานทั้งหมดเป็นไปอย่างมีประสิทธิภาพและเกิดประสิทธิผล อย่างเต็มที่โดยประสมประสานกัน

๔.หลัก PDCA คือกิจกรรมพื้นฐานในการพัฒนาประสิทธิภาพและคุณภาพของการดำเนินงานประกอบด้วยการวางแผน -ปฏิบัติ -ตรวจสอบ -ปรับปรุงการดำเนินงาน และการดำเนินกิจกรรม P-D-C-A อย่างเป็นระบบให้ครบวงจรอย่างต่อเนื่องเวียนเรื่อยๆ ส่งผลให้การดำเนินงาน มีประสิทธิภาพและมีคุณภาพเพิ่มขึ้น อันได้แก่ (๑) Plan = วางแผน การดำเนินงาน คือกำหนดหัวข้อที่ต้องการทำ ปรับปรุงเปลี่ยนแปลง /กำหนดเป้าหมาย / วัตถุประสงค์ / กำหนดมาตรฐาน / เกณฑ์มาตรฐาน เพื่อใช้เป็นเกณฑ์ในการตรวจสอบว่าทำงานเป็นไปตามมาตรฐานที่กำหนดไว้ในแผนหรือไม่

เขียนแผนดังกล่าว อาจปรับเปลี่ยนได้ตามคามเหมาะสมของลักษณะการทำงานวางแผน ช่วยให้เราสามารถคาดการณ์สิ่งที่เกิดขึ้นในอนาคต และช่วยลดความสูญเสียต่างๆ ที่เกิดขึ้นได้ (๒) Do = ปฏิบัติตามแผน คือทำงานให้เป็นไปตามมาตรฐานที่กำหนด ก่อนที่จะปฏิบัติจริงต้องศึกษาข้อมูล และเงื่อนไขต่างๆ ทราบวิธีการและขั้นตอน การทำงานจะต้องทำตามแผน วิธีการและขั้นตอนที่ได้กำหนดไว้ และจะต้องเก็บรวบรวมและบันทึกข้อมูลที่เกี่ยวข้อง เพื่อใช้เป็นข้อมูลในขั้นตอนต่อไป (๓) Check = ตรวจสอบ/ประเมินผล คือประเมินขั้นตอนการดำเนินงาน และประเมินผลของการทำงาน เป็นไปตามแผนที่ได้วางไว้หรือไม่ ติดตามตรวจสอบและประเมินปัญหาเพื่อประโยชน์ในการพัฒนา ปรับปรุงคุณภาพของงาน ในการประเมิน สามารถทำได้เอง เป็นลักษณะของการประเมินตนเอง และ (๔) Action = ปรับปรุง คือแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นจากการได้ทำการตรวจสอบแล้ว แก้ไขแบบเร่งด่วน เฉพาะหน้า หรือค้นหาสาเหตุที่แท้จริงเพื่อป้องกันไม่ให้เกิดซ้ำ การปรับปรุงแก้ไข ข้อบกพร่องที่เกิดขึ้น ไม่ว่าจะเป็นอย่างขั้นตอนใดก็ตาม เมื่อมีการปรับปรุงแก้ไข คุณภาพก็จะเกิดขึ้น ทั้ง ๔ ข้อ เป็นวงจรบริหารงานคุณภาพ

สมมติฐานการวิจัย

พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทยที่มีเนื้อหาครอบคลุม สะดวกต่อการศึกษาค้นคว้า อำนวยให้เกิดความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับคำสอนทางพระพุทธศาสนา

๑.๔ นิยามศัพท์

คำสำคัญของเรื่องที่ทำการวิจัย (Keywords)

พจนานุกรม คือหนังสือที่รวบรวมและเรียงลำดับคำศัพท์เอาไว้ หมายถึงหนังสือที่รวบรวมคำศัพท์ในวงศัพท์ที่กำหนด และนิยามความหมายเอาไว้ เพื่อใช้เป็นที่ค้นหาความหมายของคำ โดยมีการเรียงลำดับคำศัพท์ตามตัวอักษร ตามเสียง หรือตามลำดับอื่นๆ ที่เหมาะสมสอดคล้องกับการใช้พจนานุกรมนั้นๆ หนังสือที่ให้รายละเอียด ครอบคลุมวงศัพท์ ที่กว้างหนังสือรวบรวมคำที่มีอยู่ในภาษาและกำหนดอักษรวิธีการอ่านความหมาย และประวัติของคำ

พระวินัยปิฎก คือคัมภีร์ที่ประมวลกฎสำหรับฝึกอบรมกายวาจา หรือภษาณะที่รวบรวมกฎสำหรับฝึกอบรมกายวาจา มี ๘ เล่ม คือเล่มที่ ๑-๘

พระสุตตันตปิฎก คือคัมภีร์ที่ประมวลพุทธพจน์หมวดพระสูตรประกอบด้วยพระธรรมเทศนาและธรรมบรรยายต่างๆ ที่ตรัสยกย่องให้เหมาะกับบุคคล เหตุการณ์และโอกาส ตลอดจนบทประพันธ์ เรื่องเล่า และเรื่องราวทั้งหลายที่เป็นชั้นเดิม มี ๒๕ เล่ม คือเล่มที่ ๙ -๓๓

พระอภิธรรมปิฎก คือคัมภีร์ที่ว่าด้วยเรื่องจิต เจตสิก รูป นิพพาน และบัญญัติ ซึ่งเป็นธรรมอันยิ่ง เป็นธรรมละเอียดลุ่มลึก มี ๑๒ เล่ม คือ เล่มที่ ๓๔-๔๕

ฉบับมหาวิทาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย คือพจนานุกรม ที่ดำเนินงานด้วยบุคลากรของมหาวิทาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

นิยามศัพท์ คือข้อความอธิบายความหมายอย่างเป็นทางการของคำหรือวลี หมายถึงคำที่กำหนดตกลงกันได้ เพื่อเป็นสากลและเข้าใจร่วมกัน และหมายถึงการให้ความหมาย

ของคำศัพท์ที่นำมาใช้ในการศึกษาทดลอง ซึ่งเป็นคำศัพท์ใหม่ที่ผู้ทำการศึกษา
นำมาใช้ศึกษา หรือบัญญัติขึ้นมาเองโดยไม่มีในพจนานุกรม เพื่อความเข้าใจตรงกัน
ของผู้ศึกษาทดลองและผู้ศึกษาผลการทดลอง

วงศัพท์ คือคำศัพท์ที่มีในพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราช
วิทยาลัย และพระไตรปิฎก ภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๐๐

คำจำกัดความ คือคำอธิบาย คำนิยาม หมายถึงผู้ทำพจนานุกรมจะต้องหาคำแปลที่สั้น
ที่สุดและชัดเจนที่สุดมาใช้

บทบาท คือทำตามหน้าที่ที่กำหนดไว้ หมายถึงศัพท์พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับ
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยช่วยให้เกิดการเรียนรู้คำสอนทาง
พระพุทธศาสนา ค้นคว้าได้ครอบคลุม

เป้าหมาย คือความมุ่งหมายเจาะจงให้ได้ตามเจตนา หมายถึงศัพท์พระไตรปิฎก
ภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย จะมีครบทั้งอักษรวรรค
และอักษรอรรค

วิธีการใช้ คือวิธีปฏิบัติตามหลักการเป็นขั้นตอนอย่างมีระบบ หมายถึงการใช้ศัพท์
พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ให้ค้นคว้า
ตามลำดับอักษรวรรคและอรรค

๑.๕ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ และหน่วยงานที่นำผลการวิจัยไปใช้ประโยชน์

๑.๕.๑ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

มีพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ได้มาตรฐานสมบูรณ์ถูกต้องตามคัมภีร์ในพระวินัย
ปิฎก พระสุตตันตปิฎก พระอภิธรรมปิฎก

ผู้ใช้เข้าใจความหมายถูกต้อง สามารถนำไปได้ถูกที่ ถูกความหมาย อำนวยให้เกิด
ประโยชน์แก่การเรียนการสอนและการวิจัยของมหาวิทยาลัย

ผู้ศึกษาค้นคว้ามีหนังสืออ้างอิงทางวิชาการ สำหรับใช้เป็นคู่มือศึกษาพระไตรปิฎกและ
คัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาอื่นๆ

บริการวิชาการด้านพระพุทธศาสนาแก่สังคมและทำนุบำรุงศิลปวัฒนธรรม อันเป็นการ
บำรุงส่งเสริมสรรพวิชาให้เป็นคุณประโยชน์แก่ชาติและประชาชน

๑.๕.๒ หน่วยงานที่จะนำผลการวิจัยไปใช้ประโยชน์

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขต ๑๐ แห่ง วิทยาลัยสงฆ์ ๑๑ แห่ง และห้องเรียน ๗ แห่ง และหน่วยวิทยบริการ ๑๗ แห่ง

วัดจำนวน ๒๐,๐๐๐ วัด

โรงเรียน วิทยาลัย มหาวิทยาลัยต่างๆ ทั้งภาครัฐและเอกชน จำนวน ๕,๐๐๐ แห่ง
ประชาชนทั่วไปที่สนใจค้นคว้าคำสอนทางพระพุทธศาสนา จำนวน ๒๕,๐๐๐ คน

บทที่ ๒

การศึกษาแนวคิด ทฤษฎี การทบทวนเอกสาร ที่เกี่ยวกับการทำพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย

หลักการจัดทำและวิธีใช้พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย มีดังนี้

๑. คั่นคำศัพท์
๒. เรียงคำศัพท์
๓. คัดเลือกคำศัพท์
๔. เขียนนิยามคำศัพท์
๕. เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

๖. อักษรย่อและเครื่องหมายที่ใช้ในพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

ในหัวข้อทั้ง ๖ จะได้นำเสนอตามลำดับดังนี้

๒.๑ คั่นคำศัพท์

ศัพท์ที่ได้ค้นหาในการจัดทำพจนานุกรม พระไตรปิฎกภาษาไทยทั้งหมด มาจาก ๒ ส่วน คือ ศัพท์ที่เป็นวรรณคดีพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ทั้ง ๔๕ เล่ม และศัพท์ที่คัดเลือกเพิ่มเติมขึ้นมาใหม่โดยพิจารณาเลือกมาจากหนังสือพระไตรปิฎกทั้ง ๔๕ เล่ม

ศัพท์ที่เป็นวรรณคดีพระไตรปิฎกภาษาไทยทั้ง ๔๕ เล่ม มีรายละเอียดดังนี้

ตามที่มหาวิทยาลัยจัดพิมพ์พระไตรปิฎกภาษาไทย และพระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ครบถ้วนทุกเล่ม จัดพิมพ์คัมภีร์อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา และปกรณ์วิเสส ภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย สำเร็จแล้วเป็นจำนวนมาก นับว่ามีคัมภีร์หลักทางพระพุทธศาสนาพร้อมสำหรับการศึกษาค้นคว้าด้านพระพุทธศาสนาอย่างเพียงพอ เกื้อกูลให้สามารถผลิตงานวิชาการที่เป็นที่ยอมรับของสังคมได้มาก

มหาวิทยาลัยพิจารณาเห็นว่า หนังสือเพื่อการค้นคว้าอ้างอิงที่เป็นหลักฐาน อ้างอิงเกี่ยวกับพจนานุกรม ลำดับตามอักษร ทั้งประมวลศัพท์และประมวลธรรม ภาษาไทย ที่อธิบายศัพท์สำคัญทางพระวินัย คำศัพท์พระพุทธศาสนา คำที่มีความหมายเฉพาะ ยังมีจำนวนน้อยมาก มีไม่กี่สถาบันที่ดำเนินการจัดทำ และการพิมพ์เผยแพร่ก็มีจำนวนน้อย และสถาบันการศึกษาระดับอุดมศึกษาในประเทศไทย ที่จัดพิมพ์เกี่ยวกับพจนานุกรมเกี่ยวกับศัพท์ทางศาสนาก็ยังไม่มีปรากฏ จะเห็นมีบ้างก็เป็นศัพท์ที่เป็นพจนานุกรมของนักเรียนนักศึกษา ซึ่งก็มีศัพท์ที่จะให้ศึกษาเรียนรู้จำนวนน้อย บางครั้งคำศัพท์ที่ต้องการจะค้นคว้าก็กลับไม่มี ทำให้ยากลำบากที่จะเรียนรู้ให้เข้าใจแจ่มแจ้งได้ และเมื่อหาคำศัพท์แล้ว ก็มีการนิยามศัพท์อย่างย่อ ไม่ได้อธิบายอย่างกว้าง ทำให้สิ่งที่จะเรียนรู้ได้เพียงประเด็นไม่ครอบคลุมเท่าที่ควรจะเป็น หรือบางครั้ง ก็มีการเชื่อมโยงให้ดูศัพท์นั้นศัพท์นี้ และบอกว่าศัพท์นั้น มีความง่ายจึงไม่ได้อธิบายไว้ ซึ่งเรื่องราวต่างๆดังกล่าวนี้ นับเป็นปัญหาสำหรับผู้ต้องการที่จะเรียนรู้คำ

สอนทางพระพุทธศาสนา ดังนั้น จึงเห็นสมควรจัดทำพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย โดยมีการอ้างอิงเชื่อมโยงคัมภีร์อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกาและปกรณ์วิเสส อย่างครบถ้วนสมบูรณ์ โดยมีวัตถุประสงค์หลัก เพื่อเป็นพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมาตรฐานที่สมบูรณ์ถูกต้องตามคัมภีร์หลักในพระพุทธศาสนา เพื่ออำนวยความสะดวกแก่การเรียนการสอน การวิจัยของมหาวิทยาลัยเพื่อเป็นการบริการวิชาการด้านพระพุทธศาสนาแก่สังคม และทำนุบำรุงศิลปวัฒนธรรม

เพื่อให้โครงการนี้ ดำเนินงานบริหารโครงการวิจัย พจนานุกรมพระไตรปิฎก ภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เป็นไปด้วยความเรียบร้อย มีประสิทธิภาพ และบรรลุวัตถุประสงค์ตามนโยบายของมหาวิทยาลัย จึงได้กำหนดคณะผู้บริหารโครงการวิจัย พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย โดยมีพระศรีคัมภีร์ญาณ,รศ.ดร.เป็นหัวหน้าโครงการวิจัย พร้อมคณะอีก ๑๑ รูป/คน นอกจากนี้ ยังแต่งตั้งคณะทำงานและคณะบรรณาธิการอีกด้วย เพื่อให้งานโครงการวิจัยนี้เป็นไปด้วยดี ซึ่งผลจะประสพผลสำเร็จอย่างไร ก็ต้องรอดความสำเร็จในอีก ๔ ข้างหน้า

ปีงบประมาณ ๒๕๕๖ นี้ ผู้รวบรวมคำศัพท์พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ได้รับมอบให้ดำเนินการรวบรวมคำศัพท์จากครรชนีพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เฉพาะหมวดอักษร ก. คือ ก ข ค ฆ ง จากทั้ง ๔๕ เล่ม จากวินัยปิฎก สุตตันตปิฎก และอภิธรรมปิฎก

เมื่อรวบรวมคำศัพท์พจนานุกรม พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยเสร็จแล้ว ปรากฏว่า ศัพท์ในหมวดอักษร วรรณคดี ก คือ ก ข ค ฆ ง ได้คำศัพท์เป็นจำนวนมากถึง ๑๗๗ หน้า รวมจำนวนศัพท์ทั้งสิ้น ๔,๗๔๓ ศัพท์

อักษร ก มีจำนวนศัพท์ทั้งสิ้น ๒,๒๙๗ ศัพท์ (และเขียนเพิ่มเติมเป็น ๒,๓๓๑ ศัพท์)

อักษร ข มีจำนวนศัพท์ทั้งสิ้น ๕๒๖ ศัพท์ (แต่เขียนเพียง ๔๘๗ ศัพท์)

อักษร ค มีจำนวนศัพท์ทั้งสิ้น ๑,๘๑๕ ศัพท์ (แต่เขียนเพียง ๑,๕๙๓ ศัพท์)

อักษร ฆ มีจำนวนศัพท์ทั้งสิ้น ๕๐ ศัพท์ (และเขียนเพิ่มเติมอีก ๕๑ ศัพท์)

อักษร ง มีจำนวนศัพท์ทั้งสิ้น ๕๑ ศัพท์ (แต่เขียนเพียง ๕๐ ศัพท์)

ซึ่งเมื่อคณะผู้บริหารโครงการวิจัย ได้ดำเนินการตัดศัพท์แล้ว ผลของการตัดศัพท์ ทำให้ศัพท์ลดจำนวนลง ไม่เพียงพอตามจำนวนศัพท์ที่ตั้งไว้ ๔,๕๐๐ ศัพท์ ดังนั้น จึงจำเป็นต้องเก็บศัพท์เพิ่มเติมหรือเขียนศัพท์ในหมวดอักษร ในวรรณคดี จ คือ จ ฉ ช ฌ ญ และในวรรณคดี ฎ คือ ฎ ฐ ฑ ฒ ณ

เมื่อรวบรวมคำศัพท์พจนานุกรม พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยเสร็จแล้ว ปรากฏว่า ได้คำศัพท์เป็นจำนวนหนึ่ง ๗๑ หน้า รวมจำนวนศัพท์ทั้งสิ้น ๑,๖๗๔ ศัพท์ โดยในหมวดอักษร วรรณคดี จ ได้ ๑,๖๔๕ ศัพท์ และในหมวดอักษร วรรณคดี ฎ ได้ ๒๙ ศัพท์ ประกอบด้วย

อักษร จ มีจำนวนศัพท์ทั้งสิ้น ๘๖๗ ศัพท์ (แต่เขียนเพียง ๖๗๖ ศัพท์)

อักษร ฉ มีจำนวนศัพท์ทั้งสิ้น ๑๒๘ ศัพท์ (แต่เขียนเพียง ๗๘ ศัพท์)

อักษร ช มีจำนวนศัพท์ทั้งสิ้น ๙๔๔ ศัพท์ (แต่เขียนเพียง ๓๘๖ ศัพท์)

อักษร ฌ มีจำนวนศัพท์ทั้งสิ้น ๓๓ ศัพท์ (เขียน ๓๔ ศัพท์)

อักษร ญ มีจำนวนศัพท์ทั้งสิ้น ๖๘ ศัพท์ (แต่เขียนเพียง ๖๕ ศัพท์)

รวมศัพท์ในหมวดอักษร วรรณคดี ทั้งสิ้น เขียนเพียง ๑,๒๔๐ ศัพท์

หมวดอักษร วรรณคดี พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย” มีคำศัพท์ที่ได้รวบรวมจากวรรณคดีพระไตรปิฎกภาษาไทย ทั้ง ๔๕ เล่ม จากหมวดอักษร ฎ. คือ ฎ ฐ ฑ ฒ ฌ มีจำนวนศัพท์ มี ๒๙ ศัพท์ คือ อักษร ฐ มี ๒๘ ศัพท์ และ อักษร ฑ มี ๑ ศัพท์ แต่เมื่อเขียนจริง ๓๒ ศัพท์ ประกอบด้วย อักษร ฐ มีจำนวนศัพท์ทั้งสิ้น ๒๙ ศัพท์ และอักษร ฎ ก็ดี ฌ ก็ดี และ ฒ ก็ดี มีจำนวนศัพท์ทั้งสิ้น ๑ ศัพท์ สำหรับอักษร ฑ นั้น ขณะนี้ยังไม่มีศัพท์ที่ได้รวบรวมไว้ และเขียนครบทั้ง ๓๒ ศัพท์ แม้ได้ศัพท์มากเช่นนั้น กระนั้นก็ถือว่ายังไม่ครบกระบวนการ จึงต้องมีการรวบรวมคำศัพท์ในหมวดอักษร วรรณคดี คือ ต ถ ท ธ น และ วรรณคดี ป คือ ป ผ พ ภ ม เพิ่มเติม

เมื่อรวบรวมคำศัพท์พจนานุกรม พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยเสร็จแล้ว ปรากฏว่า ศัพท์ในหมวดอักษร วรรณคดี คือ ต ถ ท ธ น ได้คำศัพท์ ๑๗๒ หน้า รวมจำนวนศัพท์ ๓,๑๓๕ ศัพท์ และเก็บใหม่เพิ่มเติมอีก ๗๔๐ ศัพท์

ในหมวดอักษร วรรณคดี. คือ ต ถ ท ธ น ประกอบด้วย

อักษร ต จำนวนศัพท์ ๘๖๑ ศัพท์ (รวมศัพท์เพิ่มเติมแล้ว แต่เขียนเพียง ๘๑๒ ศัพท์)

อักษร ถ จำนวนศัพท์ ๑๐๑ ศัพท์ (รวมศัพท์เพิ่มเติมแล้ว แต่เขียนเพียง ๖๙ ศัพท์)

อักษร ท จำนวนศัพท์ ๘๙๔ ศัพท์ (รวมศัพท์เพิ่มเติมแล้ว แต่เขียนเพียง ๘๒๒ ศัพท์)

อักษร ธ จำนวนศัพท์ ๔๓๖ ศัพท์ (รวมศัพท์เพิ่มเติมแล้ว แต่เขียนเพียง ๔๓๓ ศัพท์)

อักษร น จำนวนศัพท์ ๘๔๓ ศัพท์(รวมศัพท์เพิ่มเติมแล้ว แต่เขียนเพียง ๘๑๒ ศัพท์)

ภายหลังได้เก็บเพิ่มเติมในอักษรวรรณคดี ต ถ ท ธ และ น อีก ๗๔๐ ศัพท์ และได้นำมาเขียนกับศัพท์ที่เก็บไว้ข้างต้น

สำหรับวรรณคดี ป. คือ ป ผ พ ภ ม มีจำนวนศัพท์ทั้งสิ้น ๕,๗๕๓ ศัพท์ ประกอบด้วย

อักษร ป จำนวนศัพท์ ๑,๗๙๗ ศัพท์

อักษร ผ จำนวนศัพท์ ๖๓๐ ศัพท์

อักษร พ จำนวนศัพท์ ๑,๗๒๒ ศัพท์

อักษร ภ จำนวนศัพท์ ๓๙๘ ศัพท์

อักษร ม จำนวนศัพท์ ๑,๒๐๖ ศัพท์

สำหรับวรรณคดี ป จะเสนอนิยามศัพท์ในปีงบประมาณ ๒๕๕๘ อนึ่ง เมื่อรวมกับศัพท์ที่จะเก็บเพิ่มเติมเกี่ยวกับ พระสูตร วัตถุ วิมาน คาถา นิทเทส อปทาน วงส์ และจรียา ซึ่งมีประมาณอีก ๘๐๐ ศัพท์ ซึ่งอยู่ในชั้นพิจารณาเก็บอยู่ ดังนั้น รวมหมวดอักษร ป มีจำนวนคำศัพท์ถึง ๖,๗๕๓ ศัพท์ สำหรับคำศัพท์จะมีอะไรบ้าง โปรดค้นหาอ่านได้ในเอกสารประกอบนอกเล่ม แม้ได้ศัพท์มากเช่นนั้น กระนั้นก็ถือว่ายังไม่ครบกระบวนการ จึงต้องมีการรวบรวมคำศัพท์จากวรรณคดีพระไตรปิฎกภาษาไทย ทั้ง ๔๕ เล่ม จากหมวดอักษรเศววรรณคดี คือ ย ร ล ฤ ว ศ ส ห ฬ อ มีจำนวนศัพท์ ๘,๒๔๕ ศัพท์ ประกอบด้วย

อักษร ย มีจำนวนศัพท์ทั้งสิ้น ๒๒๕ ศัพท์

อักษร ร มีจำนวนศัพท์ทั้งสิ้น ๙๑๕ ศัพท์

อักษร ฤ มีจำนวนศัพท์ทั้งสิ้น ๕๕ ศัพท์

อักษร ล มีจำนวนศัพท์ทั้งสิ้น ๓๗๕ ศัพท์

อักษร ว	มีจำนวนศัพท์ทั้งสิ้น	๙๔๑	ศัพท์
อักษร ศ	มีจำนวนศัพท์ทั้งสิ้น	๑๗๒	ศัพท์
อักษร ส	มีจำนวนศัพท์ทั้งสิ้น	๒,๕๔๐	ศัพท์
อักษร ห	มีจำนวนศัพท์ทั้งสิ้น	๗๑๗	ศัพท์
อักษร ฬ	มีจำนวนศัพท์ทั้งสิ้น	-----	ศัพท์
อักษร อ	มีจำนวนศัพท์ทั้งสิ้น	๒,๓๘๖	ศัพท์

สำหรับคำศัพท์พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย จะมีอะไรบ้าง โปรดค้นหาอ่านได้ในเอกสารประกอบนอกเล่ม ส่วนเนื้อหาของคำศัพท์ต่างๆที่ได้รับการคัดเลือกก็โปรดอ่านหนังสือพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อีก ๔ ปีหวังว่าคงได้อ่านกันแน่นอน

สรุปจำนวนศัพท์พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย
ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ปีงบประมาณ 2557
โครงการทั้ง ๔ (ปีงบประมาณ 2556 -2559) ณ วันที่ ๓๐ พฤษภาคม พ.ศ.๒๕๕๗

ที่	ชื่อโครงการ	ศัพท์	ศัพท์ผ่าน	ศัพท์ไม่ผ่าน	ศัพท์ยกไป หมวดอื่น	รวมศัพท์
1	โครงการที่ 1(วรรค ก)	4,743	2,945	1,678	61	4,743
2	โครงการที่ 2(วรรค จ,ฎ,ต)					
	วรรค จ	1,674	1,240	434		
	วรรค ฎ	29	29(เพิ่ม3)	-		
	วรรค ต (3135+740)	4,875	2,948	1,927		6,578
3	โครงการที่ 3 (วรรค ป)					
	วรรค ป	5,753				
	(จะเก็บเพิ่มเติม 1000ศัพท์)	1,000				6,753
4	โครงการที่ 4(อวรรค)	8,245				8,245
	อวรรคพยัญชนะ					
	วรรค (สระ)					
	รวมศัพท์ทั้งสิ้น	26,319				26,319

สำหรับศัพท์ที่คัดเลือกเพิ่มเติมขึ้นมาใหม่โดยพิจารณาเลือกมาจากหนังสือพระไตรปิฎก มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ทั้ง ๔๕ เล่ม ขณะนี้อยู่ระหว่างดำเนินการเฉพาะศัพท์หมวดอักษรในวรรค จ. คือ จ ฉ ช ฌ ญ วรรค ฎ. คือ ฎ ฐ ฑ ฒ ณ และ วรรค ต. คือ ต ถ ท ธ น ซึ่งจะดำเนินการและนำเสนอคำศัพท์พจนานุกรมดังกล่าว ในการส่งต้นฉบับสมบูรณ์ต่อไป

๒.๒ เรียงคำศัพท์

การนำเสนอศัพท์พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย จะนำเสนอเรียงคำศัพท์ตามลำดับหมวดอักษร คือ

หมวดอักษรวรรค ก คือ ก ข ค ง

หมวดอักษรวรรค จ คือ จ ฉ ช ฌ ญ

หมวดอักษรวรรค ฎ คือ ฎ ฐ ฑ ฒ

หมวดอักษรวรรค ต คือ ต ถ ท ธ น

หมวดอักษรวรรค ป คือ ป ผ พ ภ ม

หมวดอักษรวรรค คือ ย ร ล ว ส ห ฟ อ (สระทั้งหมด) คือ อ อา อิ อี อุ ู เอ โอ

ในการเรียงคำนี้ก็ศึกษาจากเอกสารหลายๆ เล่ม เช่น พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน มีการเรียง พอสรุปเป็นแนวสังเขปได้ดังนี้

การเรียงลำดับคำและวิธีเก็บคำ

๑. **ตัวพยัญชนะลำดับตามตัวอักษร** คือ ก ข ซ ฯลฯ จนถึง อ ฮ. ไม่ได้ลำดับตามเสียง เช่น จะค้นคำว่า ทราบ ต้องไปหาในหมวดตัว ท จะค้นคำ เหม่า ต้องไปหาในหมวดตัว ห ส่วน ฤ ฎ ลำดับไว้หลังตัว ร และ ฎ ฏ ลำดับไว้หลังตัว ล

๒. **สระไม่ได้ลำดับไว้ตามเสียง** แต่ลำดับไว้ตามรูปดังนี้ กะ กั ก่า กิ กี้ กึ กุ ูกู ูเ ูโก ูไ รูปสระที่ประสมกับหลายรูปจะจัดเรียงตามลำดับรูปสระที่อยู่ก่อน และหลังตามลำดับข้างต้น ดังได้ลำดับให้ดูต่อไปนี้

กะ

กั

กะ (ผัวะ)

ก่า

ก้า

กิ

กี้

กึ

กุ

ูกู

ูเ

ูเ

เ กะ (เกะ)

เ ก่า (เขา)

เ กาะ (เจาะ)

เ กิ (เกิน)

เ กี้ (เสีย)

เ กียะ(เดี่ยะ)

เกี (เสื่อ)
 เกือะ (เกือะ)
 แ
 แกะ (แพะ)
 โ
 โกะ(โป๊ะ)
 ใ
 ใ

สำหรับตัว ย ว อ นับลำดับอยู่ในพยัญชนะเสมอ

๓.การเรียงลำดับคำ จะลำดับตามพยัญชนะก่อนเป็นสำคัญ แล้วจึงลำดับตามรูปสระ ดังนั้น คำที่ไม่มีสระปรากฏเป็นรูปประสมอยู่ด้วย จึงอยู่ข้างหน้า เช่น กก อยู่หน้า กะ หรือขลา อยู่หน้า ขะข่า ส่วนคำที่มีพยัญชนะกับสระปรากฏเป็นรูปประสมกันก็ใช้หลักการลำดับคำดังกล่าวข้างต้น เช่นเดียวกัน เช่น จริก จริม จรี จรีง จรุก และโดยปกติจะไม่ลำดับตามวรรณยุกต์ เช่น ได้ก่ง ได้ฝุ่น ได้ไม้ แต่จะจัดวรรณยุกต์เข้าในลำดับต่อ เมื่อกำนั้นเป็นคำที่มีตัวสะกดการันต์เหมือนกัน เช่น ไต ไต๋ ไต๋ ไต๋ หรือกระตุ่น กระตุ่น

๔.จำพวกคำที่นำด้วย กระ- บางพวกใช้แต่ กระ -อย่างเดียว บางพวกใช้เป็น กะ- ก็ได้ ประเภทที่ใช้เป็น กะ- ได้นั้น ได้เก็บมารวมพวกไว้ที่ กะ- อีกครั้งหนึ่ง แต่เก็บเฉพาะคำโดยไม่มีบทนิยาม ดังนั้น ถ้าพบคำที่ขึ้นต้นด้วย กะ ในจำพวกนั้น ให้ดูบทนิยามที่ กระ - เช่น กระทะ กระเปาะ เว้นไว้แต่ที่ใช้ได้ทั้ง ๒ อย่าง โดยความหมายต่างกัน เช่น กระแจะ -กะแจะ กระด้าง-กะด้าง จึงจะมีบทนิยามไว้ทั้ง ๒ แห่ง

๕.คำที่เพิ่มพยางค์หน้า ซึ่งใช้ในคำประพันธ์โบราณ เช่น มี เป็น มะมี ริก เป็นระริก ครั้น เป็นคะครั้น หรือ คะครั้น แยม เป็น ยะแยม ฯลฯ อันเป็นวิธีที่ภาษาบาลี เรียกว่า อัฒสาส และภาษาสันสกฤตเรียกว่า อัฒยาส แปลว่า วิธีซ้อนตัวอักษร เช่น ททาติ ททามิ นั้น คำเหล่านี้มีจำนวนมาก บางแห่งเก็บรวมไว้ที่คำขึ้นต้น เช่น คะครั้น เก็บที่ คะ แล้วบอกว่า ใช้นำหน้าคำที่ตั้งต้นด้วยตัว ค มีความแปลกอย่างเดียวกับคำเดิมนั้น บางแห่งเก็บกระจายเรียงไปตามลำดับคำ เช่น มะมี แต่ก็คงจะเก็บไม่หมด ฉะนั้น ถ้าคำใดค้นไม่พบที่ลำดับคำ ให้ไปดูคำที่เป็นต้นเดิม เช่น ยะแยม ดูที่ แยม

๖.ภาษาถิ่น บางถิ่นพูดสั้นๆ เช่น กะตะ พูดแต่เพียง ตะ (ไม่มี กะ) กะจ๋อนกะแง้น พูดแต่เพียงจ๋อนแง้น (ไม่มี กะ) แต่ความหมายของคำเหมือนกันกับคำที่มี กะ นำหน้า คำเช่นนี้ เก็บไว้ที่ กะ แห่งเดียว

๗.คำที่มีเสียงกับกัน เช่น ตะกรุด เป็นกะตรุด ตะกร้อ เป็นกะตร้อ ตะกรับ เป็น กะตรับ โดยปกติเก็บไว้ทั้งที่อักษร ก และ ต แต่ถ้าค้นไม่พบ ที่อักษร ก ก็ให้ค้นที่อักษร ต

๘.คำต่อไปนี้ ซึ่งเป็นคำที่ใช้มากในบทกลอนคือ

ก.คำที่เติม อา อี หรือ อิน ข้างท้าย เช่น กายา กายี กายิน

ข.คำที่เติม เอส ข้างท้าย (ตามภาษากวีเรียกว่า ศ เข้าลิลิต ทำคำที่เรียกว่าคำสุภาพให้เป็นคำเอกตามข้อบังคับโคลง เช่น กมเลส มยุเรศ

ค.คำที่เติม อากา ร ช้างท้าย เช่น จินตนาการ คมนาคาร ทศนาการ

ข.คำที่เติม ชาติ ช้างท้าย เช่น กิมิชาติ คชาชาติ

คำเหล่านี้ มักมีความหมายไม่ต่างไปจากคำเติม ได้รวบรวมเก็บไว้ในพจนานุกรมนี้ด้วย แต่อาจไม่หมด เพราะมีจำนวนมาก ค้นค้นไม่พบในรูปนั้นๆ ให้ดูที่คำเติม เช่น กายา กายี เมื่อค้นที่คำ กายา กายี ไม่พบ ให้ดูที่คำว่า กาย คำ กาย มีความหมายอย่างไร กายา กายี ก็มีความหมายเช่นเดียวกัน คำอื่นๆ ให้ค้นดูในทำนองนี้

๙.ศัพท์ที่มีมูลรากอย่างเดียวกัน แต่แปลงรูปไปได้หลายอย่าง เช่น หิมวัต แปลงรูปเป็น หิมวันต์ หิมวา หิมวาท หิมวาน หิมพาน โดยความหมายไม่เปลี่ยนไป ได้ให้บทนิยามไว้ที่ศัพท์เดิมคือที่หิมวัต แต่แห่งเดียว ส่วนศัพท์ที่แปลงรูปไปจากศัพท์เดิมก็เก็บไว้ต่างหาก แต่บ่งให้ไปดูที่ศัพท์เดิม เช่น หิมวันต์, หิมวา, หิมวาท, หิมวาน [หิมมะ-] น.หิมวัต.

๑๐.การเรียงลำดับคำที่เป็นนามย่อ เช่น ตะนอย ซ่อน คา ไม่ได้เรียงรวมกับตัวสามานยนามอย่างที่ใช้พูด เป็น มดตะนอย ปลาซ่อน หญ้าคำ แต่ได้เรียงสามานยนาม มด ปลา หญ้า ไว้แห่งหนึ่งตามตัวอักษร และเรียงนามย่อ ตะนอย ซ่อน คา ไว้ต่างหาก ตามตัวอักษรนั้นๆ เว้นแต่คำซึ่งแยกออกไม่ได้ เพราะเป็นชื่อของสิ่งใดสิ่งหนึ่งทั้งคำ เช่น แมลงภู ซึ่งเป็นชื่อของหอยหรือปลาบางชนิด จะเรียงรวมไว้ด้วยกันที่ อักษร ม หรือปลากริม ซึ่งเป็นชื่อขนม ไม่ใช่ปลา จะเรียงรวมไว้ด้วยกันที่อักษร ป ถึงกระนั้นก็มีคำบางคำที่ไม่อาจเรียงตามหลักนี้ได้ ฉะนั้น คำในทำนองนี้ เมื่อค้นไม่พบในที่ที่เป็นนามย่อ ก็ให้ค้นต่อไปในที่ที่เป็นสามานยนาม เช่น คำ เช่น คำ น้ำตาลกรวด เมื่อค้นที่กรวด ไม่พบ ก็ให้ไปค้นที่คำ น้ำตาล

๑๑.คำ ๒ คำเมื่อประสมกันแล้ว โดยคำแรกเป็นคำเดียวกันแม่คำหรือคำตั้ง และมีความหมายเกี่ยวเนื่องกับคำตั้ง จะเก็บเป็นอนุพจน์ คือลูกคำของคำตั้งนั้น ๆ เช่น กตซี กตคอก กตหัว เก็บเป็นลูกของคำ กต เว้นแต่คำที่ประสมกันนั้น จะมีความหมายเป็นอิสระหรือต่างไปจากคำตั้ง

๑๒. คำคำเดียวซึ่งอาจประสมอยู่ข้างหน้าหรือข้างหลังคำอื่นๆ เช่น น้ำ ประสมอยู่ในคำต่างๆ เป็นแม่น้ำ ลูกน้ำ น้ำใจ น้ำต้อย ถ้าคำที่อยู่ข้างหน้าคำ น้ำ เป็นอักษรตัวอื่น จะลำดับไว้ที่อักษรนั้นๆ อย่างคำ แม่น้ำ ลำดับไว้ที่อักษร ม ลูกน้ำ ลำดับไว้ที่อักษร ล ไม่ลำดับไว้ที่อักษร น แต่ถ้าคำ น้ำ อยู่ข้างหน้า ก็ลำดับไว้ที่อักษร น โดยเป็น ลูกคำของคำ น้ำ เช่น น้ำกรด น้ำแข็ง น้ำย่อย

สรุปเรียงลำดับคำเป็นดังนี้

ลำดับคำศัพท์ คือเรียงลำดับคำศัพท์จะดำเนินการเรียงวรรคและอวรรค ดังนี้

วรรค	ชื่อวรรค	อักษร	อักษร	อักษร	อักษร	อักษร	อักษร	อักษร	อักษร
	วรรค ก	ก	ข,ช	ค,ศ	ฃ	ง			
	วรรค จ	จ	ฉ	ช,ช	ฅ	ญ			
	วรรค ฎ	ฎ,ฏ	ฐ	ฑ	ฒ	ณ			
	วรรค ต	ด,ต	ถ	ท	ธ	น			
	วรรค ป	บ,ป	ผ,ฝ	พ,ฟ	ภ	ม			
อวรรค		ย	ร,ฤ	ล,ฌ	ว	ศ,ษ,ส	ห	ฬ	อ

สระ	อ	อา	อิ	อี	อุ	อู	เอ	โอ	ไอ....
-----	---	----	----	----	----	----	----	----	--------

๒.๓ คัดเลือกคำศัพท์

คำพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย มีรูปแบบกระบวนการรวบรวมคัดเลือกศัพท์ที่เกี่ยวกับชื่อบุคคล สัตว์ สถานที่ ชื่อสิ่งของเครื่องใช้ ศัพท์ธรรมะ และคำภาษาไทยที่มีความหมายเฉพาะ เมื่อคณะทำงาน ได้ค้นหาคำศัพท์มาได้ต้องการแล้ว คณะทำงาน ก็เสนอให้คณะผู้บริหารโครงการวิจัยเป็นผู้พิจารณาคัดเลือก ซึ่งจะได้เห็นว่า ศัพท์พจนานุกรมที่คณะทำงานไปค้นหามา จะใช้ไม่ได้ทุกศัพท์ เนื่องจากสาเหตุ ฐานข้อมูลที่เป็นตรรกษณ์พระไตรปิฎกภาษาไทย คณะบรรณกรของแต่ละเล่ม มีศักยภาพในการเก็บตรรกษณ์ไม่เท่ากัน จึงทำให้ศัพท์ที่สำคัญไม่ได้เก็บ แต่เก็บศัพท์ที่ไม่ค่อยจะสำคัญ แต่ส่วนมาก ศัพท์ตรรกษณ์ทั้งหมด ก็ช่วยให้การทำงานสะดวกเพิ่มขึ้น ส่วนศัพท์ที่ยังเก็บได้ไม่เก็บในตรรกษณ์เล่มต่างๆ คณะผู้วิจัย จะได้ดำเนินการพิจารณาคัดเลือกเก็บต่อไป

ในการคัดเลือกคำศัพท์ มีเกณฑ์กำหนดกรอบกว้างๆ ดังนี้

ศัพท์ที่เกี่ยวกับชื่อบุคคล สัตว์ สถานที่

ศัพท์ที่เป็นชื่อสิ่งของเครื่องใช้

ศัพท์ธรรมะ

คำศัพท์ภาษาไทย ที่มีความหมายเฉพาะ

เมื่อได้เกณฑ์ดังกล่าวแล้ว ก็ได้ไปคัดเลือกคำศัพท์พจนานุกรมที่จะได้เขียนนิยามศัพท์ต่อไป รายละเอียดคำศัพท์ที่ผ่านการคัดเลือก จะได้เสนอในเอกสารประกอบ ภาคผนวก

๒.๔ เขียนนิยามคำศัพท์

คำศัพท์พจนานุกรม เป็นเรื่องที่ใหม่ สำหรับบุคลากรของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เนื่องจาก เราใช้พจนานุกรมที่คนอื่นทำมาโดยตลอดดังนั้น การทำอะไรใหม่ จึงต้องมีเกณฑ์ในการทำงานตามกรอบหลักเกณฑ์ที่กำหนดไว้ เช่น

๑. การเขียนบทนิยาม ศัพท์พจนานุกรม เป็นศาสตร์อย่างหนึ่ง ต้องให้ความหมายเฉพาะ และอธิบายความในเรื่องที่เกี่ยวข้อง ปรับสำนวนภาษาให้อ่านง่าย และอธิบายศัพท์ควรสรุปเป็นของผู้เรียบเรียง

๒. การอธิบายความให้ความหมายของคำศัพท์ ให้ดูฐานะของคำนั้นๆว่า คำไหน ควรเขียนยาว คำไหนควรเขียนสั้น เช่น คำว่า ไกรสรราชสีห์ อธิบายยาว ๓ หน้าต้องปรับให้สั้น หรือ กัจฉตบุรี สั้นบรรทัดเดียว ให้อธิบายเพิ่มเติม

๓. อธิบายคำศัพท์ในคัมภีร์หลัก เช่น บุคคล ในคัมภีร์อภิธรรมปิฎก ต้องปรับให้ตรงกับธรรมชาติของคำนั้นๆ หรือศัพท์ธรรมะ ให้วงเล็บคำภาษาบาลีไว้ เพื่อไม่ให้ความหมายดั้นได้ เช่น การแสวงหากาม (กามเสนา)

๔. ให้ผู้เขียนดูเทียบเคียงคำศัพท์พจนานุกรมที่ทำไว้แล้ว เช่น ๑) Dictionary of pali proper names เล่ม ๑-๒ ของ G.P. Malalasakera ๒) พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์

ของพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), ๓) พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.๒๕๔๒ ๔) คัมภีร์อภิธานวรรณนา ของพระมหาสมปอง มุทีโต ๕) คำว่าอธิบายศัพท์และแปลความหมาย ของพระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช) ๖) หนังสือพจนานุกรมอื่นๆ

๕. คำศัพท์ไหนมาในคัมภีร์อะไร ต้องอธิบายคำนั้นในคัมภีร์นั้นๆ เช่น กรุณา มาในคัมภีร์วิสุทธิมรรค, กรชกาย มาในคัมภีร์ธรรมบท ก็ยกมาอธิบายให้ตรงตามคัมภีร์นั้นๆ แม้คำศัพท์อื่นๆ ในคัมภีร์อื่นๆ เช่น คัมภีร์มังคลัตถปิณี ก็ให้ยกมาอธิบาย ในทำนองเดียวกัน

๖. รูปแบบการนิยามศัพท์ คำศัพท์ที่ให้ความหมายอยู่ระดับเดียวกัน ซึ่งอาจจะแปลตามตัว หรือแปลโดยอรรถ หรือแปลโดยพยัญชนะ หรือแปลอธิบายความ แต่มีความหมายเดียวกัน ให้ใช้คอมม่า (,) ศัพท์ที่มีความหมายต่างกัน มีความหมายขยายออกไปต่างจากเดิม ให้ใช้ เซมิโคลอน (;) แม้คำศัพท์ที่มีความหมายหลายความหมาย มากกว่า ๒ คำก็ใช้เซมิโคลอน (;) เช่นกัน

๗. การเรียงคำศัพท์เกี่ยวกับชื่อพระสูตร ต้องเรียงสูตรให้เป็นไปตามลำดับ เช่น สูตรที่ ๑ ที่ ๒ ที่ ๓ และคำซ้ำควรตัดทิ้ง

๘. การอ้างอิง ต้องกำหนดวางการอ้างอิงให้ชัดเจน เป็นไปตามลำดับ ได้แก่ พระไตรปิฎก อรรถกถา ปกรณ์วิเสส ฎีกา และหนังสืออื่น ๆ และการใช้อักษรย่อคัมภีร์ ให้ใช้เกณฑ์อักษรย่อคัมภีร์ที่มหาวิทยาลัยระบุไว้

๙. การระบุแหล่งอ้างอิง ให้ระบุเฉพาะส่วนที่เกี่ยวข้องกับศัพท์นั้นๆ เพื่อให้สบายตา และหากคำศัพท์ในพระไตรปิฎกอธิบายชัด ก็ไม่ต้องอ้างอิงอรรถกถา เมื่อคำศัพท์นั้นๆ มีหลายความหมาย แต่ในที่นี้อธิบายหมายถึงอะไร ต้องระบุให้ชัด และต้องอ้างอิงคัมภีร์อรรถกถา ปกรณ์วิเสส ฎีกา ระบุให้ชัดเจน ถึงเล่ม ข้อ หน้า ในวงเล็บ หรือหนังสืออื่นๆ ให้ระบุหน้า ในวงเล็บ

นอกจากนี้ คำศัพท์พจนานุกรมที่เป็นคำตั้ง ให้เน้นคำ คำศัพท์เกี่ยวชดก ให้มีปรารภเหตุปัจจุบัน ตรีสที่ไหน และคำที่เป็นข้อๆ ให้มีวงเล็บตัวเลข ซึ่งรายละเอียดการเขียนนิยามคำศัพท์ โปรดดูรายละเอียดในบทที่ ๔ ข้างหน้า

๒.๕ เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องมีมากมาย เช่น

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), (๒๕๕๑, หน้า ๒) ได้พัฒนาหนังสือเรื่องพจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์ (ชำระ-เพิ่มเติม ช่วงที่ ๑)ไว้ตอนหนึ่งว่า เริ่มงานนี้เมื่อ พ.ศ.๒๕๕๒ เดิมทีนั้น มุ่งให้เป็นงานสำหรับใช้ไปพลาง โดยพักงานพจนานุกรมเดิมที่เริ่มมาตั้งแต่ พ.ศ.๒๕๐๖ ไว้ก่อน และเป็นงานเร่งด่วนเฉพาะ เพื่อเป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพท่านอาจารย์พระครูปลัดสมัย กิตติพิตโต อดีตเจ้าอาวาสวัดพระพิเรนทร์ ทำไว้เพียงเป็นข้อมูลพื้นฐาน สำหรับผู้เรียนนักรวมและผู้แรกศึกษา จึงตั้งชื่อชื่อว่า พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับครู นักเรียน พร้อมกับหวังว่าจะหาโอกาสปรับปรุงและเพิ่มเติมต่อไปงานพจนานุกรมเดิมที่เริ่มแต่ปี ๒๕๐๖ ซึ่งพักไว้ ได้กลายเป็นพับไปแล้ว ส่วนพจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์ นี้ (เปลี่ยนเป็นชื่อปัจจุบันเมื่อพิมพ์ครั้งที่ ๒ ใน พ.ศ. ๒๕๒๗) เพื่อเข้าสู่ชุดกับพจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม ที่ได้เกิดขึ้นก่อนตั้งแต่ พ.ศ.๒๕๑๘) ยังเป็นเพียงข้อมูลพื้นฐานอยู่อย่างเดิม จนกระทั่งต้นปีที่แล้ว(๒๕๕๐) ผ่านเวลามา ๒๘ ปี บังเอิญผู้

เรียบเรียงเกิดมีโรคแรกที่ค่อนข้างยืดเยื้อ ก็เลยได้มีเวลาและโอกาสหันไปรื้อฟื้นเพิ่มเติมพจนานุกรมนี้ แต่กระนั้น ก็กลายเป็นงานยืดเยื้อ มีงานอื่นมาแย่งเวลาไปเสียมาก ถึงขณะนี้ ๑ ปีครึ่ง จึงยุติที่จะพิมพ์เผยแพร่ไปคราวหนึ่งก่อน งานปรับปรุงและเพิ่มเติมนี้ในที่นี้ เรียกว่า การชำระ-เพิ่มเติม เป็นงานใหญ่ ยากจะทำให้เต็มตามต้องการ จึงได้แบ่งงานนั้นเป็น ๓ ช่วง ดังนี้ การชำระ-เพิ่มเติม ช่วงที่ ๑ แก้ไขปรับปรุงข้อขาดตกบกพร่องที่พบเฉพาะหน้า โดยเฉพาะส่วนหลงตาที่บังเอิญพบ และเพิ่มเติมคำศัพท์และคำอธิบายที่ริบด่วน หรือบังเอิญนึกได้ รวมทั้งศัพท์ที่บันทึกไว้ระหว่างเวลาที่ผ่านมา (เลือกทำเฉพาะคำที่ไม่ซับซ้อนนัก) และบางคำที่ท่านผู้ใช้ได้มีน้ำใจแจ้งมาว่าเจอคำผิดหรือค้นหาไม่พบ การชำระเพิ่มเติมช่วงที่ ๒ อ่าน ตรวจสอบตลอดเล่ม เพื่อจะได้มองเห็นคำพิมพ์ผิด คำตก จุดและแง่ที่จะแก้ไขปรับปรุง เพิ่มเติมทั่วทั้งหมด พร้อมทั้งจัดปรับคำอธิบายทั้งของเดิมและส่วนที่เพิ่มเติม ให้เข้ามาตรฐานเดียวกัน ทั้งในแง่การแสดง ความหมาย วิธีอธิบาย และอัตราส่วนความยาวที่สัมพันธ์กับความสำคัญของศัพท์นั้น การชำระ เพิ่มเติม ช่วงที่ ๓ มุ่งที่การจัดระบบ เพื่อให้สม่ำเสมอ กลมกลืน เป็นแบบแผนอันเดียวกัน และทั่วกัน เช่น มีคำอ่าน บอกที่มาในคัมภีร์ แสดงคำเดิมในภาษาบาลีและสันสกฤต และถ้าเป็นไปได้ ให้คำแปลภาษาอังกฤษของศัพท์ตั้งหรือหัวศัพท์ พร้อมทั้งแผนที่และภาพประกอบ บัดนี้ถือว่าเสร็จงาน ชำระ เพิ่มเติม ช่วงที่ ๑ เนื้อหนังสือขยายจากเดิมเพิ่มขึ้น ๒๐๔ หน้า (จาก ๓๗๖ หน้า เป็น ๕๘๐ หน้า) มีศัพท์ที่ปรับแก้เพิ่มเติมประมาณ ๑,๑๐๐ คำ แต่พร้อมกับที่มีศัพท์และคำอธิบายเพิ่มขึ้นเป็นอันมาก ก็เกิดความไม่สมดุลขึ้น เพราะว่า ในขณะที่ศัพท์เพิ่มใหม่ และศัพท์ที่ปรับปรุง (เช่น ปริตร, ภาณยักษ์, มานะ) มีคำอธิบายยืดยาว ดังจะเป็นสารานุกรม แต่คำเก่าที่มีอยู่เดิมส่วนใหญ่ มีคำอธิบายสั้นนิดเดียว ทั้งนี้ ขอให้ถือว่า คงใช้ต่อไปพลางก่อน และให้ความเรียบร้อยราบรื่น เป็นเรื่องของการชำระ-เพิ่มเติมช่วงที่ ๒ และช่วงที่ ๓ ที่อาจจะมีข้างหน้า

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), กล่าวถึงพัฒนาหนังสือเรื่องพจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม ไว้ในคำนำครั้งที่ ๑๐ ว่า พจนานุกรมพุทธศาสตร์ฉบับประมวลธรรมมีความเป็นมาที่ยาวนานผ่านการจัดปรับหลายขั้นตอนจนลงตัวมีรูปเล่มและชื่อปัจจุบันเมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๕ (พิมพ์เสร็จครั้งแรก พ.ศ. ๒๕๑๘) โดยมีเนื้อหาแยกเป็น ๓ ภาค คือ ภาค ๑ พจนานุกรมพุทธศาสตร์หมวดธรรม ภาค ๒ พจนานุกรมพุทธศาสตร์ไทย-อังกฤษ ภาค ๓ พจนานุกรมพุทธศาสตร์อังกฤษ-ไทย “...ความเป็นมาเดิม - ช่วงที่ ๑ ว่า ทั้ง ๓ ภาคของหนังสือนี้เป็นงาน ๓ ชิ้นซึ่งมีความเป็นมาต่างหากจากกัน ดังที่ได้เล่าไว้ในคำนำของการพิมพ์ครั้งที่ ๑ โดยเฉพาะภาค ๒ “พจนานุกรมพุทธศาสตร์ไทย-อังกฤษ” เป็นงานเก่าสุดเดิมชื่อพจนานุกรมศัพท์พระพุทธศาสนาไทย-บาลี-อังกฤษได้จัดทำขึ้นเมื่อผู้รวบรวมและเรียบเรียงสอนวิชาธรรมภาคภาษาอังกฤษในแผนกบาลีเตรียมอุดมศึกษามหาจุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัยจัดทำเสร็จ ใน พ.ศ. ๒๕๐๖ และได้แก้ไขเพิ่มเติมเป็นครั้งคราวจนได้มาจัดรวมเข้าเป็นภาค ๒ ของหนังสือนี้ใน พ.ศ. ๒๕๑๕ อนึ่ง “พจนานุกรมพุทธศาสตร์ไทย-อังกฤษ” นี้ได้มีประวัติแยกต่างหากออกไปอีกส่วนหนึ่งคือได้ขยายเพิ่มเติมเป็นฉบับพิสดารซึ่งพิมพ์ เมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๓ แต่จบเพียงอักษรแล้วค้างอยู่แค่นั้นจนบัดนี้ภาค ๑ คือ “พจนานุกรมพุทธศาสตร์หมวดธรรม” เป็นงานใหม่ที่จัดทำขึ้นใน พ.ศ. ๒๕๑๕ โดยตั้งใจให้เป็นเพียงคู่มือศึกษาระดับขั้นต้นแต่กลายเป็นส่วนที่มีเนื้อหามากเมื่อเทียบกับภาค ๒ แล้ว ภาค ๑ นี้ได้กลายเป็นส่วนหลักของหนังสือไปส่วนภาค ๓ คือ “พจนานุกรมพุทธศาสตร์อังกฤษ-ไทย” เป็นงานแถมและเสริมเท่านั้นกล่าวคือเมื่อตกลงว่าจะพิมพ์ภาค ๑ และภาค ๒ รวมเป็น

เล่มเดียวกันแล้วก็เห็นว่าควรมีพจนานุกรมพากย์อังกฤษ-ไทยไว้คู่กับพากย์ไทย-อังกฤษด้วยแม้ว่าจะ เป็นเพียงส่วนประกอบซึ่งตามปกติรู้จักว่าใช้น้อยการพิมพ์หนังสือนี้เป็นงานที่นับว่าละเอียดและ ซับซ้อนอีกทั้งผู้รวบรวม-เรียบเรียงยังได้เพิ่มเติมแทรกเสริมระหว่างดำเนินการพิมพ์ค่อนข้างมากจึงใช้ เวลายาวนานเข้าโรงพิมพ์ ปลายพ.ศ.๒๕๑๕ กว่าจะเสร็จออกมาเป็นเล่มหนังสือก็ถึงกลางปี๒๕๑๘รวม เวลาพิมพ์ประมาณ ๒ ปี ๖ เดือน.....”

พระอุตรคณาธิการ และศ.พิเศษ ดร.จำลอง สारพัตติก กล่าวถึงหนังสือพจนานุกรมบาลี-ไทย ฉบับนิสิต-นักศึกษาไว้ว่า เกิดขึ้นด้วยความพยายามในอันที่จะช่วยเหลือนักเรียนบาลีให้ได้รับความสะดวกยิ่งขึ้น เพราะเท่าที่เป็นอยู่ทุกวันนี้ ปรากฏว่า เรายังขาดหนังสือประเภทนี้อยู่มาก เป็นการลำบากแก่นักเรียนที่จะหาค้นดูศัพท์ได้โดยสะดวก และนอกจากนี้ เรายังมีความประสงค์ที่จะ ส่งเสริมการศึกษาภาษาบาลีให้เจริญยิ่งขึ้น เพราะถือว่าบาลีเป็นภาษาวรรณคดีของพระพุทธศาสนา หากภาษาบาลี ได้รับการศึกษาภาษาบาลีก็เท่ากับศึกษาพระพุทธศาสนานั้นเอง สมดังนักปราชญ์ ชาวตะวันตกได้กล่าวว่า ซึ่งแปลว่า ภาษาบาลีอยู่ที่ไหน พระพุทธศาสนาก็อยู่ที่นั่น ในเล่มนี้มีคำศัพท์ ประมาณ ๒๐,๐๐๐ คำ ซึ่งเราได้รวบรวมและเรียบเรียงจากหนังสือหลายเล่ม ทั้งที่พิมพ์ในประเทศไทย และต่างประเทศ นับว่าเป็นการเพียงพอแก่การค้นคว้าของนักเรียนบาลีโดยทั่วไป เนื่องจากเรามีเวลา ในการจัดทำต้นฉบับ และจัดพิมพ์กระชั้นมาก ฉะนั้น จึงอาจมีข้อบกพร่องอยู่บ้าง หวังว่าจะได้รับ คำแนะนำและทักท้วงจากท่านทั้งหลายด้วยดี ทั้งนี้เพื่อจะได้แก้ไขให้ดียิ่งขึ้น เพราะเรามีความประสงค์ ที่จะส่งเสริมการศึกษาภาษาบาลีให้เจริญยิ่งขึ้น เพราะถือว่าบาลีเป็นภาษาวรรณคดีของ พระพุทธศาสนา หากภาษาบาลีได้รับการศึกษาและสนใจอย่างจริงจังแล้ว เป็นอันหวังได้ว่า พระพุทธศาสนาจะเจริญยิ่งขึ้น เพราะการศึกษาภาษาบาลีนั้นเท่ากับศึกษาพระพุทธศาสนานั้นเอง และหนังสือเล่มนี้ย่อมเป็นสิ่งหนึ่งซึ่งช่วยการศึกษาบาลีได้ดีขึ้น และต่อมา**ศ.พิเศษ ดร.จำลอง สारพัตติก** กล่าวไว้อีกว่าในการพิมพ์ครั้งนี้ ได้พยายามตรวจสอบข้อบกพร่องผิดพลาดที่มีในการพิมพ์ครั้งแรก และแก้ไขแล้ว หากจะยังมีข้อบกพร่องผิดพลาดเหลืออยู่ ใครขอให้ท่านผู้รู้ทั้งหลายได้โปรดติและแจ้ง ให้ทราบด้วย

ศาสตราจารย์ นายแพทย์อรุณสิทธิ์ เวชชาชีวะ นายกสมาคมราชบัณฑิตยสถาน กล่าวคำ นำ พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.๒๕๔๒ เมื่อพิมพ์ครั้งที่หนึ่งว่า พจนานุกรมเป็นหนังสือ รวบรวมคำที่มีใช้ในภาษาและกำหนดอักขรวิธี การอ่าน ความหมาย ตลอดจนประวัติที่มาของคำ จัดเป็นหนังสือประเภทอ้างอิงที่มีความสำคัญและจำเป็นยิ่ง สำหรับหนังสือพจนานุกรม ฉบับราช บัณฑิตยสถาน นั้น ยังมีความสำคัญเป็นทวีคูณ ทั้งนี้เพราะมีประกาศของราชบัณฑิตยสถาน จึงเป็น หนังสืออันเป็นหลักสำคัญในการใช้ภาษาไทยที่ถูกต้องและให้ลงรูปเดียวกันจากพจนานุกรมฉบับ ราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.๒๕๒๕ ...ก็ได้ยุติการชำระพจนานุกรมแต่เพียงนั้น เพราะทราบดีว่า ภาษา มีการเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา มีทั้งคำที่เกิดขึ้นใหม่ คำที่อาจตายไป คำที่มีความหมายขยายขึ้นหรือ แคลบลง ดังนั้น จึงยังคงมีการประชุมพิจารณาแก้ไขเพิ่มเติมคำและบทนิยามและยังได้มีการจัดทำ พจนานุกรมนี้ในรูปของสื่ออิเล็กทรอนิกส์(ซีดีรอม)โดยร่วมกับศูนย์เทคโนโลยีอิเล็กทรอนิกส์และ คอมพิวเตอร์แห่งชาติอีกโดยการให้บริการสืบค้นข้อมูลพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.๒๕๒๕

ผ่านทางระบบเครือข่ายอินเทอร์เน็ตและสามารถบรรจุลงพจนานุกรมสื่ออิเล็กทรอนิกส์ไปติดตั้งไว้ในเครื่องคอมพิวเตอร์ได้ เป็นการบรรเทาปัญหาในระดับหนึ่ง บัดนี้ การจัดพิมพ์พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒ เสร็จเรียบร้อยแล้ว “...งานจัดทำพจนานุกรมเป็นงานที่ยากลำบาก มีความละเอียดและมีข้อมูลจำนวนมากที่ต้องตรวจสอบ อีกทั้งการจัดทำต้นฉบับมีความยุ่งยากกว่าหนังสือทั่วไป...”

พันเอก(พิเศษ) ปรีชา นันทาภิวัฒน์ ร.น. กล่าวถึงหนังสือศัพท์พจนานุกรมพระพุทธศาสนาไว้ในคำนำตอนหนึ่งว่า ศัพท์พจนานุกรมเล่มนี้ เขียนสะสมไว้นานกว่า ๒๐ ปี เพื่อศึกษาค้นคว้าเกี่ยวกับธรรมะและประวัติบุคคล สถานที่ที่น่าสนใจ และมีความสำคัญทางพระพุทธศาสนา โดยคัดเลือกคำศัพท์ที่น่าศึกษา ไม่ครบอักษรทุกคำ เพราะมีความประสงค์จะให้ท่านผู้อ่านศึกษาเฉพาะเรื่องที่น่าสนใจและสำคัญเท่านั้น ในเล่มเริ่มตั้งแต่เรียงลำดับอักษร ก. เช่น กลิน กตัญญูกตเวที กยรา กรุณา กบิลพัสดุ์ เรื่อยไปจนถึง อักษร อ.เช่น อานนท์ อุโบสถ เป็นต้น

พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ราชบัณฑิต) กล่าวถึงหนังสือพจนานุกรม เพื่อการศึกษาพุทธศาสนา อธิบายศัพท์และแปลความหมาย คำวัด ที่ชาวพุทธควรรู้ ไว้ในคำนำตอนหนึ่งว่า “คำว่า “คำวัด” ซึ่งเป็นชื่อของหนังสือเล่มนี้ หมายถึงคำที่ใช้พูดใช้เขียนกันเป็นปกติ ในแวดวงคนวัด คือพระสงฆ์และพุทธศาสนิกชนทั่วไป ผู้ที่อ่านหนังสือเกี่ยวกับวัดเกี่ยวกับพระพุทธศาสนา หรือได้ยินได้ฟังคนวัดพูดกัน ย่อมจะได้เห็นและได้ยินคำเหล่านี้บ่อยบ่อยมาก บางคำได้เขียน ได้พูด และได้ยินมาจนชินทั้งที่ไม่เข้าใจความหมายของคำนั้น หรือคิดว่าพอจะเข้าใจเสียด้วยซ้ำไป แต่ก็เขียนหรือพูดไปตามความเคยชินเท่านั้น หากเป็นเช่นนี้ก็เป็นการอุปสรรคต่อการเข้าถึงพระศาสนาอย่างหนึ่งเหมือนกัน ที่เขียนคำวัดเหล่านี้เป็นลายลักษณ์อักษรไว้ ก็เพื่อให้ผู้อ่านและผู้ได้ยินเข้าใจความหมายของคำได้ทันที เป็นเบื้องต้น ไม่ต้องเสียเวลามาคิดมาค้นว่าคำนี้ๆ หมายความว่าอย่างไร และเพื่อให้นักรุ่นใหม่ ซึ่งไม่คุ้นเคยกับคำเหล่านี้ได้สัมผัสไว้บ้าง อันจะเป็นสื่อระดับพื้นฐานให้เริ่มศึกษาพระพุทธศาสนาในโอกาสหน้าเมื่อรู้จักคำเหล่านี้ดีพอสมควรแล้ว ต่อไปหากได้พบหรือได้ยินคำเหล่านี้ในที่อื่นๆ ก็จักเข้าใจความหมายได้ทันที ทำให้ไม่เกิดความคับข้องอารมณ์ที่ต้องมาเสียเวลาคิดทำความเข้าใจ ความรู้สึกที่เคยมีมาก่อนว่าคำในพระพุทธศาสนานั้นอ่านก็ยากเข้าใจก็ยากจะค่อยๆ เลื่อนไป และจะเกิดความสนใจใคร่จะศึกษาพระพุทธศาสนาอย่างจริงจัง....” ในเล่มมีการเรียงหมวดอักษรไว้ ๓๓ ตัว เริ่มตั้งแต่หมวดอักษร ก. มีคำว่า กฎแห่งกรรม กลิน เป็นต้นไปจนถึงหมวดอักษร อ. มีคำว่า อภินิหาร จนถึงโอวาทปาติโมกข์ เป็นที่สุด มีจำนวนศัพท์รวมทั้งสิ้น ๑,๔๓๑ ศัพท์

ธรรมสภา กล่าวถึงพจนานุกรมธรรม ฉบับพุทธทาส ไว้ในคำนำตอนหนึ่งว่า “...หนังสือ “พจนานุกรม ฉบับพุทธทาส” เป็นอีกหนึ่งแห่งความพยายามของผู้รวบรวม อันมุ่งมั่นที่จะสืบทอดคำสอนของหลวงปู่พุทธทาสภิกขุ ซึ่งได้พยายามรวบรวมจากประมวลศัพท์ และคำอธิบายศัพท์จากหนังสือหลายสิบเล่มของท่าน โดยแยกศัพท์ได้ ๓ ส่วน คือศัพท์บาลีที่รู้จักกันอยู่แล้ว ๑ ศัพท์บาลีที่หลวงปู่พุทธทาสคิดขึ้นสอน ๑ และศัพท์ภาษาไทยที่หลวงปู่ใช้เป็นประจำ ๑ โดยท่านได้ดัดแปลงคำอธิบายให้มีความหมายเป็นธรรมะ...” ในเล่มมีการเรียงหมวดอักษรไว้ ๓๐ ตัว เริ่มตั้งแต่ หมวด

อักษร ก. มีคำว่า กฎ กัตตตวาปนกรรม กถาส์ปายะ เป็นต้นไปจนถึงหมวดอักษร อ. มีคำว่า อักมม วาที อกาลิโก จนถึง โอสเรตัพพะ เป็นที่สุด แต่ไม่ได้บอกจำนวนศัพท์ไว้

ไทยวัฒนาพานิช จำกัด กล่าวถึงหนังสือพจนานุกรม อังกฤษ-ไทย ฉบับแก้ไขปรับปรุงใหม่ ไว้ในคำนำว่า “...ได้ทำการปรับปรุงพจนานุกรมฉบับนี้เสียใหม่ให้เหมาะสมยิ่งขึ้นโดยวิธีการต่อไปนี้ (1) เพิ่มคำแปลในคำเดิมโดยละเอียด จากประสบการณ์เกี่ยวกับวิวัฒนาการทางถ้อยคำ สำนวนโวหาร และความนิยมใช้ตามกาลสมัย เพื่อครอบคลุมได้ครบถ้วนทุกความหมายแห่งคำนั้นๆ (2) เพิ่มคำศัพท์ วิชาการทางวิศวกรรมทุกสาขา การทูต เคมี ชีววิทยา พฤษศาสตร์ สัตวศาสตร์ การดนตรี อย่างละเอียด อันเป็นประโยชน์แก่ผู้ศึกษาหรือสนใจในวิชาการนั้นๆ จนถึงขนาดขั้นปริญญาสูงสุด (3) เลือกรสรคำรวม วลี ประโยคสั้น หรือสำนวนต่างๆ อันเป็นที่นิยมใช้ในปัจจุบันมาบรรจุไว้อย่างกว้างขวาง เพื่อสะดวกแก่การค้นและอ้างอิง และ (4) สมัยนี้คำ Colloquial นับว่าแพร่หลายมากที่สุด ในสังคมชาวต่างประเทศ และดูจะเป็นการเข้าถึงจิตใจของกันและกันดียิ่งขึ้น ....” “...พจนานุกรมฉบับนี้ได้รับการแก้ไขและเพิ่มให้เหมาะสมด้วยประการทั้งปวง ความหมายของเล่มเดิมเปรียบเทียบกับที่ท่านเห็นอยู่ที่นี่ จะเห็นว่ามีความกะทัดรัด และสะดวกในการใช้เพียงใด แต่ถึงกระนั้นในด้านความละเอียดของบรรดาคำที่จะค้นคว้าและความสมบูรณ์ของคำแปล ก็ยังมีครบถ้วน ทั้งนี้ เมื่อให้เป็นไปตามความมุ่งหมายอันยิ่งใหญ่ของท่านที่ประสงค์จะได้ของดีไว้ใช้ค้นคว้า...” ในเล่มมีการเรียงหมวดอักษรไว้ ๒๖ ตัว เริ่มตั้งแต่ หมวดอักษร A,a (เอ) อักษรตัวแรกในภาษาอังกฤษ: หนึ่งใน มีคำว่า aasvogel n. (‘อาสโวจิล) แร้ง เป็นต้นไปจนถึงหมวดอักษร Z,z . (แซด) อักษรตัวที่ยี่สิบหก ในภาษาอังกฤษ มีคำว่า zacaton (ซาอะโตน), หล้าชดเหนียว จนถึง zymurgy (ไซเมอจ) เคมีประยุกต์ว่าด้วยการหมักเชื้อ เป็นที่สุด แต่ไม่ได้บอกจำนวนศัพท์ไว้

ราชบัณฑิตยสถาน กล่าวถึงวัตถุประสงค์ไว้ในหนังสือพจนานุกรมศัพท์พระไตรปิฎกบาลี – โรมัน-ไทย เล่ม ๑ อักษร อ ไว้ว่า เพื่อจัดทำพจนานุกรมศัพท์พระไตรปิฎก บาลี-โรมัน-ไทยให้ได้มาตรฐานสมบูรณ์เป็นที่ยอมรับกันโดยทั่วไป เพื่อให้ผู้ใช้เข้าใจความหมายถูกต้อง สามารถนำไปใช้ได้ ถูกที่ ถูกความหมาย เพื่อเป็นหนังสืออ้างอิงทางวิชาการ สำหรับใช้เป็นคู่มือศึกษาพระไตรปิฎกและ คัมภีร์ทางพระศาสนาอื่นๆ แก่ผู้ศึกษาค้นคว้าโดยทั่วไป และเพื่อเป็นการบำรุงส่งเสริมสรรพวิชาให้เป็น คุณประโยชน์แก่ชาติและประชาชน และกล่าวถึงหลักเกณฑ์การเก็บศัพท์ การบัญญัติศัพท์ การนิยาม ศัพท์ และการเรียงลำดับศัพท์ ไว้คือ (๑) หลักเกณฑ์การเก็บศัพท์ พิจารณาคัดเลือกศัพท์จากพระไตรปิฎก ฉบับสยามรัฐ โดยสอบเทียบกับพระไตรปิฎกฉบับอื่นด้วย แล้วบัญญัติศัพท์และเขียนบทนิยามศัพท์เหล่านั้น (๒) หลักเกณฑ์การบัญญัติศัพท์ ดำเนินการตามหลักเกณฑ์การบัญญัติศัพท์ของราชบัณฑิตยสถาน คือพยายามหาคำที่ใช้อยู่ในภาษาไทยมากำหนดเป็นศัพท์บัญญัติก่อน เมื่อหาคำไทยที่เหมาะสมไม่ได้ จึงใช้วิธีทับศัพท์ และอาจบัญญัติศัพท์ภาษาไทยมากกว่า ๑ คำก็ได้ (๓) หลักเกณฑ์การนิยามศัพท์ จัดทำในรูปยกตัวอย่างศัพท์พร้อมบริบทมาแสดงไว้ แล้วแปลศัพท์เหล่านั้นเป็นภาษาไทย เพื่อให้เห็นการใช้ศัพท์นั้นๆ คำศัพท์บางคำมีหลายความหมาย จะแยกอธิบายเป็นข้อๆ คำศัพท์แต่ละคำได้แสดงโครงสร้างทางไวยากรณ์ไว้ชัดเจน เพื่อให้ทราบหลักไวยากรณ์ ท้ายบทนิยามศัพท์ของแต่ละศัพท์จะบอกที่มาของตัวอย่างไว้ในวงเล็บ เช่น (ขุ.วิ.๒๖/๑๑๕๑/๑๕๕) = ขุททกนิกาย

วิมานวัตถุ พระไตรปิฎก เล่มที่ ๒๖ ข้อ ๑๑๕๑ หน้า ๑๕๕ (๔) หลักเกณฑ์การเรียงลำดับศัพท์ ในการเรียงลำดับศัพท์ เรียงศัพท์ภาษาบาลีอักษรไทยขึ้นหน้าตามลำดับสระ คือ อ,อา, อี, อี้, อุ, อู, เอ, โอ และต่อด้วยพยัญชนะ คือ ก, ข, ค เป็นต้นไป แล้วเรียงต่อด้วยอักษรโรมัน จากนั้นเรียงศัพท์บัญญัติภาษาไทยต่อท้าย เช่น อกุลบุตร Akullaputta มิใช่บุตรของผู้มีสกุล ถ้าต้องการค้นศัพท์บัญญัติภาษาไทยให้ดู คำเทียบไทย-บาลี-โรมัน ซึ่งตีพิมพ์ไว้ในภาคผนวก นอกจากนี้ยังกล่าวถึงอักษรย่อ และเครื่องหมายที่ใช้ในพจนานุกรมศัพท์พระไตรปิฎก บอกทั้งอักษรย่อบอกชื่อคัมภีร์ต่างๆ และบอกทั้งอักษรย่อเกี่ยวกับไวยากรณ์ด้วย

ราชบัณฑิตยสถาน กล่าวถึงพจนานุกรมศัพท์วรรณคดีไทย สมัยสุโขทัย ฉบับราชบัณฑิตยสถาน ไว้ในคำชี้แจง การจัดทำพจนานุกรมศัพท์วรรณคดีไทย สมัยสุโขทัย ไตรภูมิภคาคณะกรรมการจัดทำพจนานุกรมศัพท์วรรณคดีไทย ได้กำหนดหลักเกณฑ์การดำเนินการดังนี้ (๑) ต้นฉบับ ในระยะเริ่มแรก ใช้ต้นฉบับหนังสือไตรภูมิภคา ฉบับราชบัณฑิตยสถาน (๒) การเก็บคำศัพท์ เก็บศัพท์แต่ละหน้า แต่ละบรรทัด เรียงไปตามลำดับ ศัพท์ที่เก็บอาจเป็นคำ ข้อความ หรือวลี (๓) อักษรย่อหน้าบทนิยามบอกชนิดของคำตามหลักไวยากรณ์ (๔) การนิยามคำที่มีหลายความ จะเรียงความหมายที่ตรงที่สุดไว้ก่อน คำศัพท์ใด ไม่จำเป็นต้องมีรายละเอียดมากนัก ก็จะอธิบายไว้ในคำอธิบายศัพท์นั้นๆ (๕) การยกตัวอย่างประกอบศัพท์ ศัพท์ทุกคำจะมีตัวอย่างข้อความที่ศัพท์นั้นๆ ปรากฏอยู่ประกอบไว้ด้วย (๖) วงเล็บหลังคำศัพท์ เพื่อบอกคำอ่านของคำศัพท์นั้นๆ เฉพาะคำที่จำเป็น เช่น อามสาย จะมีวงเล็บคำอ่านว่า (อาม-สาย) อุกกรุก มีวงเล็บคำอ่านว่า (อุก-กรุก) (๗) วงเล็บท้ายบทนิยาม พอจำแนกได้ดังนี้ บอกหลังค้นคว้าคำศัพท์นั้นๆ เพิ่มเติม แยกที่มาของคำศัพท์นั้นๆ เพื่อให้ผู้อ่านเข้าใจความหมายของศัพท์นั้นๆ ได้ดียิ่งขึ้น เพื่อให้รู้ว่าคำนั้น ในภาษาอื่นมีความหมายว่าอย่างไร (๘) ภาคผนวกเป็นการอธิบายรายละเอียดเพิ่มเติมที่จำเป็นสำหรับศัพท์ที่สำคัญ (๙) หนังสือที่ใช้เป็นหลักในการอ้างอิง มีดังนี้ มีทั้งเอกสารตัวเขียนและหนังสือ ในเล่ม มีศัพท์ไตรภูมิภคา เรียงลำดับอักษร จำนวน ๔๑ อักษร ตั้งแต่ ก.จนถึง อ.และมีภาคผนวก เก็บศัพท์สำคัญไว้ด้วย

พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ราชบัณฑิต) กล่าวถึงหนังสือพจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ ชุด ศัพท์วิเคราะห์ ในคำนำตอนหนึ่งไว้ว่า “... เล่มนี้สำเร็จเป็นรูปเล่มขึ้นมาได้ตามเจตนารมย์ที่เกิดขึ้นสมัยเรียนหนังสืออยู่ก็กว่า ๓๐ ปีมาแล้ว...” “... ศัพท์ก็ดี รูปวิเคราะห์ก็ดี ที่นำมาแสดงไว้ในหนังสือนี้เป็นเพียงส่วนหนึ่งเท่านั้น ส่วนที่ปรากฏอยู่ในคัมภีร์ต่างๆ ซึ่งมีได้นำมาใส่ไว้ยังมีอีกมาก ส่วนที่อยู่ในหนังสือนี้เป็นส่วนที่คัดเลือกแล้วเห็นว่าเป็นแบบอย่างได้ และวิเคราะห์ที่นำมานั้นก็หลายรูปแบบเพราะมีที่มาต่างกัน ซึ่งเหตุผลเหล่านี้ได้แสดงไว้ในคำปรารภและคำชี้แจงเบื้องต้นนั้นแล้ว ถึงกระนั้นก็ตาม อาจต้องมีการแก้ไขเพิ่มเติมหรือมีการรวบรวมศัพท์วิเคราะห์จากที่ต่างๆ มาเพิ่มให้เกิดความสมบูรณ์ยิ่งขึ้น อันจะเป็นอุปการะแก่การศึกษาบาลีมากขึ้นในอนาคต...” และในคำปรารภก็กล่าวไว้ว่า “... ความจริงหนังสือประเภทนี้มีผู้เคยทำมาบ้างแล้ว แต่มีจำนวนศัพท์ไม่มากนัก หรือมีศัพท์มาก แต่ไม่ได้ทำเป็นรูปพจนานุกรม สำหรับเล่มนี้ จัดทำในรูปพจนานุกรม โดยเก็บศัพท์ไว้ได้จำนวน ๔,๗๙๖ ศัพท์ มีรูปวิเคราะห์จำนวน ๗,๑๕๔ วิเคราะห์ สำหรับที่นำมาแสดงนั้นส่วนมาก เป็นศัพท์นาม ส่วนศัพท์คุณนามเช่นศัพท์ที่สำเร็จรูปมาจากสมาสได้นำมาแสดงไว้ด้วย

เพราะศัพท์ประเภทนั้นส่วนใหญ่ไม่ยากนักและเป็นที่น่าสนใจกันโดยมาก ....” ในเล่มมีการเรียงหมวดอักษรไว้ ๓๗ ตัว เริ่มตั้งแต่ หมวดอักษร อ อา อิ อี อุ ู เอ โอ หมวดอักษร ก ข ค ฆ จ ฉ เป็นต้นไป จนถึงหมวดอักษร ห เป็นที่สุด มีจำนวนหน้าถึง ๘๗๕ หน้า และในตอนท้ายยังได้เรียงพจนานุกรมธาตุ และดัชนีไว้ด้วย

สุเขาว์ พลอยชุม กล่าวถึงหนังสือสารานุกรมพระพุทธศาสนา ประมวลจากพระนิพนธ์ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ไว้ในคำนำตอนหนึ่งว่า เนื้อหาของสารานุกรมนี้ แบ่งเป็น ๓ ตอนคือ ตอนที่ ๑ เป็นตัวสารานุกรม, คำศัพท์ ส่วนใหญ่จะรวมอยู่ในส่วนนี้, ตอนที่ ๒ เป็นภาคผนวก ซึ่งประกอบด้วยเนื้อหา ๓ ส่วน เรียกว่า ภาคผนวก ๑ ภาคผนวก ๒ และภาคผนวก ๓ เนื้อหาตอนที่ ๑ เป็นภาคผนวกนี้ ก็คือพระนิพนธ์ในลักษณะสารานุกรมที่ทรงริเริ่มไว้เป็นแนวทางและทรงไว้เป็นภาษาบาลี ดังที่ได้อ้างถึงในตอนต้น ต้นฉบับพระนิพนธ์นี้ทรงไว้ในกระดาษพับตลับ ตัวเขียนอักษรขอม ยังไม่เคยพิมพ์เผยแพร่มาก่อน ทรงไว้เป็น ๓ ตอน ในแต่ละตอนมีคำศัพท์ที่ซ้ำกันบ้าง เพื่อแสดงให้เห็นแนวพระดำริที่ทรงริเริ่มไว้ จึงได้จัดการแปลพระนิพนธ์ทั้ง ๓ ตอนดังกล่าวเป็นภาษาไทย แล้วนำมารวมไว้เป็นส่วนหนึ่งของสารานุกรมนี้ด้วย เรียกว่า ภาคผนวก ๑ ภาคผนวก ๒ และภาคผนวก ๓ โดยตัดคำศัพท์ที่ซ้ำกันออกไป ส่วนสำนวนการแปลนี้เป็นของ น.ท.โปรง ชื่นใจ รน.(ป.ธ.๙) คำศัพท์ที่มีปรากฏอยู่ในภาคผนวกนี้ ได้รวมอยู่ในตัวสารานุกรมด้วยแล้ว ตอนที่ ๓ เป็นส่วนที่เพิ่มเติมภายหลังเรียกว่า ภาคเพิ่มเติม, เป็นภาคที่เป็นการรวบรวมคำศัพท์ที่หลงเหลือจากการจัดเตรียมต้นฉบับในคราวแรกบ้าง คำศัพท์ในพระนิพนธ์ที่พบภายหลังเมื่อการพิมพ์ดำเนินไปแล้ว บางส่วนบ้าง และคำศัพท์ปลีกย่อยในตัวสารานุกรมบ้าง ทั้งนี้ เพื่อให้หนังสือนี้มีความสมบูรณ์ยิ่งขึ้น ...” ในตอนท้ายของสารานุกรม หรือบัญชีคำศัพท์ตามลำดับอักษรอีกครั้งหนึ่งโดยแบ่งเป็นศัพท์านุกรมภาษาไทยและศัพท์านุกรมภาษาบาลี เพื่อสะดวกในการค้นหาว่า คำศัพท์ที่ต้องการนั้น ๆ มีอยู่ในสารานุกรมนี้หรือไม่ และมีอยู่ในตอนใดของสารานุกรมนี้ ในเล่ม มีอักษรย่อบอกที่มา และอักษรย่อชื่อพระคัมภีร์ และการใช้อักษรย่อ และในเล่มมีการเรียงหมวดอักษร หมวดสระ ไว้ ตั้งแต่ อ.ถึง โอ และเรียงหมวดพยัญชนะไว้ ตั้งแต่ อักษร ก. ถึง อักษร ห. การอธิบายก็มีทั้งอธิบายแบบย่อ อธิบายแบบพิสดาร และบอกการเชื่อมโยง เช่น ศุทร ดู วรรณ ๔ เป็นต้น

คณะรัฐบาล ในนามผู้เรียบเรียง กล่าวถึงหนังสือ**ธรรมาภิธาน พจนานุกรมคำสอนพระพุทธศาสนา พระนิพนธ์ สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก** ไว้ในคำชี้แจงว่า “...ธรรมาภิธาน พจนานุกรมคำสอนพระพุทธศาสนาที่ประมวลจากพระนิพนธ์เรื่องต่างๆ ของเจ้าพระคุณสมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก ๗ เรื่อง คือ ๔๕ พรรษาของพระพุทธเจ้า สัมมาทิฎฐิ ตามพระเถรอธิบายของท่านพระสารีบุตรเถระ ทศบารมี ทศพิชราชธรรม ธรรมโมวาท ทศพลญาณธรรมเทศนา ลักษณะพุทธศาสนา และทศพิชราชธรรมและหลักพระพุทธศาสนา ...” “...คำที่นำมาตั้งเป็นคำศัพท์ในหนังสือนี้ ไม่จำกัดเฉพาะชื่อธรรมหรือศัพท์ธรรมเท่านั้น แม้คำที่ไม่ใช่ศัพท์ธรรมโดยตรง แต่เห็นว่าเป็นคำที่เป็นเรื่องน่ารู้เกี่ยวกับพระพุทธศาสนา เช่นคำว่า “สอบครั้งแรก” “อุบาสกคนแรก” “หัวใจพระพุทธศาสนา” ที่นำมาตั้งเป็นคำศัพท์ไว้ด้วย เพื่อประโยชน์แก่ผู้สนใจใคร่รู้ในเล่มมีบอกการใช้อักษรย่อ และธรรมาภิธาน พจนานุกรมคำสอน

พระพุทธศาสนา จำนวน ๓๔ อักษร มี ก.เป็นต้นจนถึง ห อ เป็นที่สุด ในการอธิบายศัพท์จะมีอธิบาย เชื่อมโยงกันมาก เช่น กฤษณะ,ไม้ ตู กับ กฎธรรมดา ตู ธรรม, พระธรรม, อวิชา

พระมหาปราโมทย์ ปโมทิตฺ. พจนานุกรมธาตุ ภาษาบาลี. กล่าวถึงหนังสือ ” พจนานุกรมธาตุ ” ไว้ในคำปรารภว่าเล่มนี้ ได้รวบรวมธาตุ(รากศัพท์) จากคัมภีร์ธาตุวัตถุสังคหะ และธาตุวัตถุสังคหปาฐนิสสยะ ซึ่งเป็นคัมภีร์ธาตุภาษามคธที่ดี และสมบูรณ์ที่สุดในยุคนี้ เพราะได้ รวบรวมเอาข้อดีและจุดเด่นที่มีอยู่ในคัมภีร์ทั้งหลาย เช่น ธาตุมัณฺฐุสา ธาตุปาฐะ และสัททนีติ ธาตุ มาลา เป็นต้นไว้ในเล่มเดียวกัน ในเล่มนี้มีบทนำ กล่าวถึงที่มาของพจนานุกรมฉบับนี้ คำชี้แจงการ จัดทำพจนานุกรม การใช้พจนานุกรม และมีบทอีก ๙ บท ในตอนท้ายมีการเก็บดัชนีไว้ด้วย

ราชบัณฑิตยสถาน. กล่าวถึงหนังสือราชনীติ - ธรรมনীติ ฉบับราชบัณฑิตยสถาน ไว้ในคำ ชี้แจงตอนหนึ่งว่า “...ราชনীติและธรรมনীติ เป็นวรรณกรรมคำสอนของอินเดียที่สืบทอดกันมาเป็น เวลาช้านาน และได้แพร่เข้าไปในประเทศต่างๆ ที่ได้รับอิทธิพลหรือสนใจในปรัชญาและวัฒนธรรม อินเดีย ทั้งในทวีปเอเชียและยุโรป...” “...ในการชำระต้นฉบับ ได้รวบรวมหนังสือและเอกสารเกี่ยวกับ ราชনীติและธรรมনীติ ทั้งภาษาบาลี สันสกฤต อังกฤษ และไทย และได้คัดเลือกฉบับที่เห็นว่าสมบูรณ์ ที่สุดดังกล่าวข้างต้นมาใช้เป็นหลัก แล้วเปรียบเทียบสอบทานกับฉบับอื่นๆ หากมีข้อความไม่ตรงกัน ก็จะเลือกใช้ข้อความที่เห็นว่าถูกต้องเหมาะสมที่สุดและทำเชิงอรรถชี้แจงไว้ทุกแห่ง ....” ในเล่มบอก หลักเกณฑ์ในการจัดทำหนังสือราชনীติ-ธรรมনীติ ไว้ดังนี้ คือ ก.หนังสือที่ใช้ประกอบการค้นคว้า ข. การจัดพิมพ์ และ ค. หลักเกณฑ์การเทียบอักษรไทย-อักษรโรมัน ในภาษาบาลีและสันสกฤต และมี ธรรมชนีคำสันสกฤตและธรรมชนีคำไทย พร้อมทั้งธรรมชนีคำบาลีและธรรมชนีคำไทยและเชิงอรรถท้ายเล่ม ไว้ด้วย

๒.๖ อักษรย่อและเครื่องหมายที่ใช้

อักษรย่อและเครื่องหมายที่ใช้ในพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหา จุฬาลงกรณราชวิทยาลัย มีดังนี้

ก. คำย่อชื่อคัมภีร์พระไตรปิฎก ผู้เขียนต้องใช้ฉบับมหาจุฬาฯ อ้างอิงเท่านั้น โดยบอก รายละเอียดไว้ในคำชี้แจงการใช้อักษรย่อในการเขียนตำรา เช่น อักษรย่อในการเขียนตำรานี้ใช้อ้างอิง จากพระไตรปิฎกภาษาบาลีและพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย คัมภีร์อรรถกถาภาษาไทย ใช้ฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย พระไตรปิฎกที่ใช้อ้างอิง ให้ใช้อักษรย่อบอกชื่อคัมภีร์เป็น ระบบเดียวกันหมด ตามที่บัณฑิตวิทยาลัยกำหนด การอ้างอิงให้ระบุ เล่ม/ข้อ/หน้า หลังอักษรย่อชื่อ คัมภีร์ ดังใช้อักษรย่อตัวพื้นปกติ เช่น ที.สี. (บาลี) ๙/๒๗๖/๙๗, ที.สี. (ไทย) ๙/๒๗๖/๙๘. หมายถึง ทีฆนิกาย สีลกขุทฺตคปาติ ภาษาบาลี เล่ม ๙ ข้อ ๒๗๖ หน้า ๙๗ ฉบับมหาจุฬาฯปิฎก ๒๕๐๐ และ ทีฆนิกาย สีลักขันธวรรค ภาษาไทย เล่ม ๙ ข้อ ๒๗๖ หน้า ๙๘ ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๓๙ วิ.จุ. (บาลี) ๗/๒๘๕/๔๖, วิ.จุ. (ไทย) ๗/๒๘๕/๗๑. หมายถึง วินยปิฎก จุฬาคคปาติ เล่ม ๗ ข้อ

๒๘๕ หน้า ๔๖ ฉบับ มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๐๐ และวินัยปิฎก จุฬวรรค เล่ม ๗ ข้อ ๒๘๕ หน้า ๗๑ ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๓๙

การอธิบายบอกอักษรย่อคัมภีร์ ให้ทำเฉพาะที่อ้างอิงในการเขียนตำราทางวิชาการเท่านั้น ไม่
ต้องบอกอักษรย่อคัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกาทั้งหมด

พระวินัยปิฎก

วิ.มหา. (บาลี) =	วินัยปิฎก	มหาวิภังคปาติ	(ภาษาบาลี)
วิ.มหา. (ไทย) =	วินัยปิฎก	มหาวิภังค์	(ภาษาไทย)
วิ.ภิกขุณี (บาลี) =	วินัยปิฎก	ภิกขุณีวิภังคปาติ	(ภาษาบาลี)
วิ.ภิกขุณี (ไทย) =	วินัยปิฎก	ภิกขุณีวิภังค์	(ภาษาไทย)
วิ.ม. (บาลี) =	วินัยปิฎก	มหาวคคปาติ	(ภาษาบาลี)
วิ.ม. (ไทย) =	วินัยปิฎก	มหาวรรค	(ภาษาไทย)
วิ.จ. (บาลี) =	วินัยปิฎก	จุฬวรรคปาติ	(ภาษาบาลี)
วิ.จ. (ไทย) =	วินัยปิฎก	จุฬวรรค	(ภาษาไทย)
วิ.ป. (บาลี) =	วินัยปิฎก	ปริวารวรรคปาติ	(ภาษาบาลี)
วิ.ป. (ไทย) =	วินัยปิฎก	ปริวารวรรค	(ภาษาไทย)

พระสุตตันตปิฎก

ที.สี. (บาลี) =	สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย สีสกขนธวรรคปาติ	(ภาษาบาลี)
ที.สี. (ไทย) =	สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย สีสกขนธวรรค	(ภาษาไทย)
ที.ม. (บาลี) =	สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย มหาวคคปาติ	(ภาษาบาลี)
ที.ม. (ไทย) =	สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย มหาวรรค	(ภาษาไทย)
ที.ปา. (บาลี) =	สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย ปาฎิกวรรคปาติ	(ภาษาบาลี)
ที.ปา. (ไทย) =	สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย ปาฎิกวรรค	(ภาษาไทย)
ม.ม. (บาลี) =	สุตตันตปิฎก	มชฉินนิกาย มูลปณาสกปาติ	(ภาษาบาลี)
ม.ม. (ไทย) =	สุตตันตปิฎก	มชฉินนิกาย มูลปณาสก	(ภาษาไทย)
ม.ม. (บาลี) =	สุตตันตปิฎก	มชฉินนิกาย มชฉินปณาสกปาติ	(ภาษาบาลี)
ม.ม. (ไทย) =	สุตตันตปิฎก	มชฉินนิกาย มชฉินปณาสก	(ภาษาไทย)
ม.อุ. (บาลี) =	สุตตันตปิฎก	มชฉินนิกาย อุปริปณาสกปาติ	(ภาษาบาลี)
ม.อุ. (ไทย) =	สุตตันตปิฎก	มชฉินนิกาย อุปริปณาสก	(ภาษาไทย)
ส.ส. (บาลี) =	สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย สคาถวรรคปาติ	(ภาษาบาลี)
ส.ส. (ไทย) =	สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย สคาถวรรค	(ภาษาไทย)
ส.นิ. (บาลี) =	สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย ทานวรรคปาติ	(ภาษาบาลี)
ส.นิ. (ไทย) =	สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย นิตานวรรค	(ภาษาไทย)
ส.ข. (บาลี) =	สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย ขนธวรรคปาติ	(ภาษาบาลี)
ส.ข. (ไทย) =	สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย ขันธวรรค	(ภาษาไทย)
ส.สพ. (บาลี) =	สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย สฬายตนวรรคปาติ	(ภาษาบาลี)
ส.สพ. (ไทย) =	สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย สฬายตนวรรค	(ภาษาไทย)
ส.ม. (บาลี) =	สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย มหาวรรคปาติ	(ภาษาบาลี)
ส.ม. (ไทย) =	สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย มหาวรรค	(ภาษาไทย)
อง.เอกก. (บาลี) =	สุตตันตปิฎก	องคฺตตรนิกาย เอกกนิปาตปาติ	(ภาษาบาลี)
อง.เอกก. (ไทย) =	สุตตันตปิฎก	องคฺตตรนิกาย เอกกนิบาต	(ภาษาไทย)
อง.ทุก. (บาลี) =	สุตตันตปิฎก	องคฺตตรนิกาย ทุกนิปาตปาติ	(ภาษาบาลี)

ขุ.จ. (ไทย) = สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	จุฬนิตเทศ	(ภาษาไทย)
ขุ.ป. (บาลี) = สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	ปฎิสัมภิทามคคปาลี	(ภาษาบาลี)
ขุ.ป. (ไทย) = สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	ปฎิสัมภิทามรรค	(ภาษาไทย)
ขุ.อป. (บาลี) = สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	อปทานปาลี	(ภาษาบาลี)
ขุ.อป. (ไทย) = สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	อปทาน	(ภาษาไทย)
ขุ.พุทธ. (บาลี) = สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	พุทธวัสปาลี	(ภาษาบาลี)
ขุ.พุทธ. (ไทย) = สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	พุทธวงศ์	(ภาษาไทย)
ขุ.จรียา. (บาลี) = สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	จรียาปิฎกปาลี	(ภาษาบาลี)
ขุ.จรียา. (ไทย) = สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	จรียาปิฎก	(ภาษาไทย)

พระอภิธรรมปิฎก

อภิ.สง. (บาลี) = อภิธรรมปิฎก	ธมมสังคณีปาลี	(ภาษาบาลี)
อภิ.สง. (ไทย) = อภิธรรมปิฎก	ธรรมสังคณี	(ภาษาไทย)
อภิ.วิ. (บาลี) = อภิธรรมปิฎก	วิภังคปาลี	(ภาษาบาลี)
อภิ.วิ. (ไทย) = อภิธรรมปิฎก	วิภังค์	(ภาษาไทย)
อภิ.ธา. (บาลี) = อภิธรรมปิฎก	ธาตูกถาปาลี	(ภาษาบาลี)
อภิ.ธา. (ไทย) = อภิธรรมปิฎก	ธาตูกถา	(ภาษาไทย)
อภิ.ปุ. (บาลี) = อภิธรรมปิฎก	ปุคคลบัญญัติปาลี	(ภาษาบาลี)
อภิ.ปุ. (ไทย) = อภิธรรมปิฎก	ปุคคลบัญญัติ	(ภาษาไทย)
อภิ.ก. (บาลี) = อภิธรรมปิฎก	กถาวตถุปาลี	(ภาษาบาลี)
อภิ.ก. (ไทย) = อภิธรรมปิฎก	กถาวัตถุ	(ภาษาไทย)
อภิ.ย. (บาลี) = อภิธรรมปิฎก	ยมกปาลี	(ภาษาบาลี)
อภิ.ย. (ไทย) = อภิธรรมปิฎก	ยมก	(ภาษาไทย)
อภิ.ป. (บาลี) = อภิธรรมปิฎก	ปฏจานปาลี	(ภาษาบาลี)
อภิ.ป. (ไทย) = อภิธรรมปิฎก	ปฏจาน	(ภาษาไทย)

ปกรณ์วิเสส

เนตติ. (บาลี) =	เนตติปกรณ์	(ภาษาบาลี)
เนตติ. (ไทย) =	เนตติปกรณ์	(ภาษาไทย)
เปฏโก. (บาลี) =	เปฏโกปเทศ	(ภาษาบาลี)
มิลินท. (บาลี) =	มิลินทปัญหปกรณ์	(ภาษาบาลี)
มิลินท. (ไทย) =	มิลินทปัญหปกรณ์	(ภาษาไทย)
วิสุทติ. (บาลี) =	วิสุทติมคคปกรณ์	(ภาษาบาลี)
วิสุทติ. (ไทย) =	วิสุทติมรรคปกรณ์	(ภาษาไทย)

ข. คำย่อเกี่ยวกับคัมภีร์อรรถกถา ผู้เขียนต้องใช้คัมภีร์อรรถกถาภาษาบาลีฉบับมหาจุฬาฯ เท่านั้น อรรถกถาภาษาไทย ใช้ฉบับมหาจุฬาฯหรืออรรถกถาภาษาไทย ใช้ฉบับมหามกุฏฯ โดยบอกรายละเอียดไว้ในคำชี้แจงการใช้อักษรย่อในการเขียนตำรา ระบบอ้างอิงอรรถกถาให้ใช้อักษรย่อเหมือนกันทั้งหมด ตามที่กองวิชาการ สำนักงานอธิการบดีกำหนด และระบบอ้างอิง ให้ระบุชื่อคัมภีร์ลำดับเล่ม (ถ้ามี) / หน้า เช่น ที.สี.อ. (บาลี) ๑/๒๗๖/๒๔๐ หมายถึง ทีฆนิกาย สุมงคฺลวิลาสินี สीलขุณฺหวคคฺอฏฺฐกถา ภาษาบาลี เล่ม ๑ ข้อ ๒๗๖ หน้า ๒๔๐ ฉบับมหาจุฬาฯอรรถกถา การอ้างอิงอรรถกถาภาษาบาลี ผู้เขียนอาจกำหนดอักษรย่อได้ตามสะดวก โดยอนุวัตตามตัวเลขประจำเล่มอรรถกถา

ภาษาบาลี วิ.มหา.อ.(บาลี) ๑/๕๗. หมายถึง วินยปิฎก สมณฑปาสาทิกา มหาวิภังคอรรถกถา ภาค ๑ หน้า ๕๗ ฉบับ มหาจุฬาราชวิทยาลัย ๒๕๓๔ หรือช.อ. (บาลี) ๑/๗๕-๗๖. หมายถึง ธรรมปทอรรถกถา ภาค ๑ หน้า ๗๕-๗๖ ฉบับ มหามกุฏราชวิทยาลัย และในปัจจุบันมีอรรถกถาธัมมอรรถกถา ฉบับมหาจุฬาราชวิทยาลัย ดังคำย่อเช่น ช.อ. (บาลี) ๑/๒/๘๙ (มจร) หมายถึงภาคที่ ๒ ข้อที่ ๒ หน้า ๘๙

อรรถกถาพระวินยปิฎก

วิ.มหา.อ. (บาลี) =	วินยปิฎก	สมณฑปาสาทิกา	มหาวิภังคอรรถกถา	(ภาษาบาลี)
วิ.มหา.อ. (ไทย) =	วินยปิฎก	สมณฑปาสาทิกา	มหาวิภังคอรรถกถา	(ภาษาไทย)
วิ.ภิกขุณี.อ. (บาลี) =	วินยปิฎก	สมณฑปาสาทิกา	ภิกขุณีวิภังคอรรถกถา	(ภาษาบาลี)
วิ.ภิกขุณี.อ. (ไทย) =	วินยปิฎก	สมณฑปาสาทิกา	ภิกขุณีวิภังคอรรถกถา	(ภาษาไทย)
วิ.ม.อ. (บาลี) =	วินยปิฎก	สมณฑปาสาทิกา	มหาวคคอรรถกถา	(ภาษาบาลี)
วิ.ม.อ. (ไทย) =	วินยปิฎก	สมณฑปาสาทิกา	มหาวรรคอรรถกถา	(ภาษาไทย)
วิ.จ.อ. (บาลี) =	วินยปิฎก	สมณฑปาสาทิกา	จุฬาคคอรรถกถา	(ภาษาบาลี)
วิ.จ.อ. (ไทย) =	วินยปิฎก	สมณฑปาสาทิกา	จุฬวรรคอรรถกถา	(ภาษาไทย)
วิ.ป.อ. (บาลี) =	วินยปิฎก	สมณฑปาสาทิกา	ปริวารวคคอรรถกถา	(ภาษาบาลี)
วิ.ป.อ. (ไทย) =	วินยปิฎก	สมณฑปาสาทิกา	ปริวารวรรคอรรถกถา	(ภาษาไทย)
กงขา.อ. (บาลี) =	กงขาวิตถณีนอรรถกถา			(ภาษาบาลี)
วิ.สงคท. (บาลี) =	วินยสงคทอรรถกถา			(ภาษาบาลี)
วิ.วินิจฉัย. (บาลี) =	วินยวินิจฉัย			(ภาษาบาลี)
อุตตริ. (บาลี) =	อุตตริวินิจฉัย			(ภาษาบาลี)
ขุททสิกขา (บาลี) =	ขุททสิกขา			(ภาษาบาลี)
มูลสิกขา (บาลี) =	มูลสิกขา			(ภาษาบาลี)

อรรถกถาพระสูตรต้นตปิฎก

ที.สี.อ. (บาลี) =	ทีฆนิกาย สุมังคลวิลาสินี	สีลกขณธวคคอรรถกถา	(ภาษาบาลี)
ที.สี.อ. (ไทย) =	ทีฆนิกาย สุมังคลวิลาสินี	สีลขันธวรรคอรรถกถา	(ภาษาไทย)
ที.ม.อ. (บาลี) =	ทีฆนิกาย สุมังคลวิลาสินี	มหาวคคอรรถกถา	(ภาษาบาลี)
ที.ม.อ. (ไทย) =	ทีฆนิกาย สุมังคลวิลาสินี	มหาวรรคอรรถกถา	(ภาษาไทย)
ที.ป.อ. (บาลี) =	ทีฆนิกาย สุมังคลวิลาสินี	ปาฎีกวคคอรรถกถา	(ภาษาบาลี)
ที.ป.อ. (ไทย) =	ทีฆนิกาย สุมังคลวิลาสินี	ปาฎีกวรรคอรรถกถา	(ภาษาไทย)
ม.มู.อ. (บาลี) =	มชฌิมนิกาย ปปลงสุทนี	มูลปณณาสกอรรถกถา	(ภาษาบาลี)
ม.มู.อ. (ไทย) =	มชฌิมนิกาย ปปลงสุทนี	มูลปณณาสกอรรถกถา	(ภาษาไทย)
ม.ม.อ. (บาลี) =	มชฌิมนิกาย ปปลงสุทนี	มชฌิมปณณาสกอรรถกถา	(ภาษาบาลี)
ม.ม.อ. (ไทย) =	มชฌิมนิกาย ปปลงสุทนี	มชฌิมปณณาสกอรรถกถา	(ภาษาไทย)
ม.อุ.อ. (บาลี) =	มชฌิมนิกาย ปปลงสุทนี	อุปริปณณาสกอรรถกถา	(ภาษาบาลี)
ม.อุ.อ. (ไทย) =	มชฌิมนิกาย ปปลงสุทนี	อุปริปณณาสกอรรถกถา	(ภาษาไทย)
ส.ส.อ. (บาลี) =	สังยุตตนิกาย สารตลปกาสินี	สคาถวคคอรรถกถา	(ภาษาบาลี)
ส.ส.อ. (ไทย) =	สังยุตตนิกาย สารตลปกาสินี	สคาถวรรคอรรถกถา	(ภาษาไทย)
ส.นิ.อ. (บาลี) =	สังยุตตนิกาย สารตลปกาสินี	นิทานวคคอรรถกถา	(ภาษาบาลี)
ส.นิ.อ. (ไทย) =	สังยุตตนิกาย สารตลปกาสินี	นิทานวรรคอรรถกถา	(ภาษาไทย)
ส.ข.อ. (บาลี) =	สังยุตตนิกาย สารตลปกาสินี	ขณธวารวคคอรรถกถา	(ภาษาบาลี)
ส.ข.อ. (ไทย) =	สังยุตตนิกาย สารตลปกาสินี	ขณธวารวรรคอรรถกถา	(ภาษาไทย)
ส.สพ.อ. (บาลี) =	สังยุตตนิกาย สารตลปกาสินี	สหยตนวนคคอรรถกถา	(ภาษาบาลี)

ขุ.ชา.ม.อ. (ไทย)	=	ขุททกนิกาย มหานิบาตชาตคอรรรถถา	(ภาษาไทย)
ขุ.ม.อ. (บาลี)	=	ขุททกนิกาย สทหมมปฺขุโชติกา มหานิทเทศอฏฐกถา	(ภาษาบาลี)
ขุ.ม.อ. (ไทย)	=	ขุททกนิกาย สัทธัมมปฺขุโชติกา มหานิทเทศอรรถถา	(ภาษาไทย)
ขุ.จ.อ. (บาลี)	=	ขุททกนิกาย สทหมมปฺขุโชติกา จุฬนิเทศอฏฐกถา	(ภาษาบาลี)
ขุ.จ.อ. (ไทย)	=	ขุททกนิกาย สัทธัมมปฺขุโชติกา จุฬนิเทศอรรถถา	(ภาษาไทย)
ขุ.ป.อ. (บาลี)	=	ขุททกนิกาย สทหมมปภาสสินี ปฏิสัมภิทามคคอฏฐกถา	(ภาษาบาลี)
ขุ.ป.อ. (ไทย)	=	ขุททกนิกาย สัทธรรมปภาสสินี ปฏีสัมภิทามรรคอรรถถา	(ภาษาไทย)
ขุ.อป.อ. (บาลี)	=	ขุททกนิกาย วิสุททชนวิลาสสินี อปทานอฏฐกถา	(ภาษาบาลี)
ขุ.อป.อ. (ไทย)	=	ขุททกนิกาย วิสุททชนวิลาสสินี อปทานอรรถถา	(ภาษาไทย)
ขุ.พุทธ.อ. (บาลี)	=	ขุททกนิกาย มรุตตวิลาสสินี พุทธวีสอฏฐกถา	(ภาษาบาลี)
ขุ.พุทธ.อ. (ไทย)	=	ขุททกนิกาย มรุตตวิลาสสินี พุทธวังสอรรถถา	(ภาษาไทย)
ขุ.จรียา.อ. (บาลี)	=	ขุททกนิกาย ปรมตตทีปนี จรียาปิฎกอฏฐกถา	(ภาษาบาลี)
ขุ.จรียา.อ. (ไทย)	=	ขุททกนิกาย ปรมัตตทีปนี จรียาปิฎกอรรถถา	(ภาษาไทย)

อรรถถาพระอภิธรรมปิฎก

อภิ.สง.อ. (บาลี)	=	อภิธมมปิฎก ธมมสังคณี	อฏฐสาสินีอฏฐกถา (ภาษาบาลี)
อภิ.สง.อ. (ไทย)	=	อภิธรรมปิฎก ธรรมสังคณี	อัฐสาสินีอรรถถา (ภาษาไทย)
อภิ.วิ.อ. (บาลี)	=	อภิธมมปิฎก วิภังค	สมโมทวิโนทนีอฏฐกถา (ภาษาบาลี)
อภิ.วิ.อ. (ไทย)	=	อภิธรรมปิฎก วิภังค์	สมโมทวิโนทนีอรรถถา (ภาษาไทย)
อภิ.ปญจ.อ. (บาลี)	=	อภิธมมปิฎก ปญจปรณอฏฐกถา	(ภาษาบาลี)
อภิ.ปญจ.อ. (ไทย)	=	อภิธรรมปิฎก ปัญจปรณอรรถถา	(ภาษาไทย)

อรรถถาปรณวิเสส

เนตติ.อ. (บาลี)	=	ขุททกนิกาย	เนตติอฏฐกถา	(ภาษาบาลี)
เนตติ.อ. (ไทย)	=	ขุททกนิกาย	เนตติอรรถถา	(ภาษาไทย)
สงคห. (บาลี)	=	อภิธมมตตสงคห		(ภาษาบาลี)
สงคห. (ไทย)	=	อภิธัมมตตสังคหะ		(ภาษาไทย)
อภิ.วตาร. (บาลี)	=	อภิธมมวตาร		(ภาษาบาลี)

ค. คำย่อเกี่ยวกับคัมภีร์ฎีกา การอ้างอิงคัมภีร์ฎีกาให้ใช้ระบบอักษรย่อ ตามที่กองวิชาการ สำนักงานอธิการบดีกำหนด โดยระบุชื่อคัมภีร์ตามด้วยเล่ม (ถ้ามี) ชื่อ/หน้า เช่น ที.สี.ฎีกา (บาลี) ๑/๒๗๖/๓๗๓ หมายถึง ทีฆนิกาย ลีนตลปภาสสินี สีสกขณชวคคฎีกา ภาษาบาลี เล่ม ๑ ข้อ ๒๗๖ หน้า ๓๗๓ ฉบับมหาจุฬารฎีกา สำหรับคัมภีร์ฎีกานั้น ภาษาบาลีมีครบสมบูรณ์เฉพาะฉบับมหาจุฬารฎีกา และมีฉบับแปลเป็นภาษาไทยที่พิมพ์เผยแพร่อยู่บางคัมภีร์ วิมติ.ฎีกา (บาลี) ๒/๒๘๕/๓๐๖. หมายถึง วิมตวิโนทนี วินยปิฎกฎีกา ภาค ๒ ข้อ ๒๘๕ หน้า ๓๐๖ ฉบับ มหาจุฬารฎีกา ๒๕๓๘

ฎีกาพระวินัยปิฎก

วชิร.ฎีกา (บาลี)	=	วชิรพุทธิฎีกา	(ภาษาบาลี)
สารตล.ฎีกา (บาลี)	=	สารตลทีปนีฎีกา	(ภาษาบาลี)
สารตล.ฎีกา (ไทย)	=	สารตลทีปนีฎีกา	(ภาษาไทย)
วิมติ.ฎีกา (บาลี)	=	วิมตวิโนทนีฎีกา	(ภาษาบาลี)
กงขา.ฎีกา (บาลี)	=	กงขาวิตรณีนุราณฎีกา	(ภาษาบาลี)
กงขา.อภิณวฎีกา (บาลี)	=	วินยตถมณชชสา กงขาวิตรณีน อภิณวฎีกา	(ภาษาบาลี)
วินย.ฎีกา (บาลี)	=	วินยาลงการฎีกา	(ภาษาบาลี)
วิ.ฎีกา (บาลี)	=	วินยวินิจฉยฎีกา	(ภาษาบาลี)

อุตตฺร.ฐีกา (บาลี)	=	อุตตฺรวินิจฉยฐีกา	(ภาษาบาลี)
ขุทฺท.ฐีกา (บาลี)	=	ขุทฺทลิกขาปุราณฐีกา	(ภาษาบาลี)
ขุทฺท.อภิวนฐีกา (บาลี)	=	ขุทฺทลิกขาอภิวนฐีกา	(ภาษาบาลี)
มุล.ฐีกา (บาลี)	=	มุลลิกขาฐีกา	(ภาษาบาลี)

ฐีกาพระสุตตันปิฎก

ที.สี.ฐีกา (บาลี)	=	ทีฆนิกาย	ลีนตถปปกาสนี	สีลกขนธวคคฐีกา	(ภาษาบาลี)
ที.ม.ฐีกา (บาลี)	=	ทีฆนิกาย	ลีนตถปปกาสนี	มหาวคคฐีกา	(ภาษาบาลี)
ที.ปา.ฐีกา (บาลี)	=	ทีฆนิกาย	ลีนตถปปกาสนี	ปาฎีกวคคฐีกา	(ภาษาบาลี)
ที.สี.อภิวนฐีกา (บาลี)	=	ทีฆนิกาย	สาธฺวาลินี	สีลกขนธวคคอภิวนฐีกา	(ภาษาบาลี)
ม.มุ.ฐีกา (บาลี)	=	มขณินิกาย	ลีนตถปปกาสนี	มุลปณณาสกฐีกา	(ภาษาบาลี)
ม.ม.ฐีกา (บาลี)	=	มขณินิกาย	ลีนตถปปกาสนี	มขณิมปณณาสกฐีกา	(ภาษาบาลี)
ม.อุ.ฐีกา (บาลี)	=	มขณินิกาย	ลีนตถปปกาสนี	อุปริปณณาสกฐีกา	(ภาษาบาลี)
สํ.ส.ฐีกา (บาลี)	=	สํยุตตนิกาย	ลีนตถปปกาสนี	สคาถวคคฐีกา	(ภาษาบาลี)
สํ.นิ.ฐีกา (บาลี)	=	สํยุตตนิกาย	ลีนตถปปกาสนี	นิทานวคคฐีกา	(ภาษาบาลี)
สํ.ช.ฐีกา (บาลี)	=	สํยุตตนิกาย	ลีนตถปปกาสนี	ขนธวคคฐีกา	(ภาษาบาลี)
สํ.สพ.ฐีกา (บาลี)	=	สํยุตตนิกาย	ลีนตถปปกาสนี	สพยตนวคคฐีกา	(ภาษาบาลี)
สํ.ม.ฐีกา (บาลี)	=	สํยุตตนิกาย	ลีนตถปปกาสนี	มหาวคคฐีกา	(ภาษาบาลี)
อง.เอกก.ฐีกา (บาลี)	=	องคฺตฺตรนิกาย	เอกกนิปาตฐีกา		(ภาษาบาลี)
อง.ทุก.ฐีกา (บาลี)	=	องคฺตฺตรนิกาย	ทุกนิปาตฐีกา		(ภาษาบาลี)
อง.ติก.ฐีกา (บาลี)	=	องคฺตฺตรนิกาย	ติกนิปาตฐีกา		(ภาษาบาลี)
อง.จตุก.ฐีกา (บาลี)	=	องคฺตฺตรนิกาย	จตุกนิปาตฐีกา		(ภาษาบาลี)
อง.ปณจก.ฐีกา(บาลี)	=	องคฺตฺตรนิกาย	ปณจกนิปาตฐีกา		(ภาษาบาลี)
อง.ฉก.ฐีกา (บาลี)	=	องคฺตฺตรนิกาย	ฉกนิปาตฐีกา		(ภาษาบาลี)
อง.สตตก.ฐีกา(บาลี)	=	องคฺตฺตรนิกาย	สตตกนิปาตฐีกา		(ภาษาบาลี)
อง.อฏฺจก.ฐีกา(บาลี)	=	องคฺตฺตรนิกาย	อฏฺจกนิปาตฐีกา		(ภาษาบาลี)
อง.นวก.ฐีกา (บาลี)	=	องคฺตฺตรนิกาย	นวกนิปาตฐีกา		(ภาษาบาลี)
อง.ทสก.ฐีกา (บาลี)	=	องคฺตฺตรนิกาย	ทสกนิปาตฐีกา		(ภาษาบาลี)
อง.เอกาทสก.ฐีกา(บาลี)	=	องคฺตฺตรนิกาย	เอกาทสกนิปาตฐีกา		(ภาษาบาลี)
ขุ.ธ.ฐีกา (บาลี)	=	ธมฺมปทมมหาฐีกา			(ภาษาบาลี)

ฐีกาพระอภิธรรมปิฎก

อภิ.สง.มุลฐีกา(บาลี)	=	อภิธมฺมปิฎก	ธมฺมสงคณีมุลฐีกา	(ภาษาบาลี)
อภิ.วิ.มุลฐีกา (บาลี)	=	อภิธมฺมปิฎก	วิภังคมุลฐีกา	(ภาษาบาลี)
อภิ.ปณจ.มุลฐีกา(บาลี)	=	อภิธมฺมปิฎก	ปณจปกรณมุลฐีกา	(ภาษาบาลี)
อภิ.สง.อนุฐีกา (บาลี)	=	อภิธมฺมปิฎก	ธมฺมสงคณีนุฐีกา	(ภาษาบาลี)
อภิ.วิ.อนุฐีกา (บาลี)	=	อภิธมฺมปิฎก	วิภังคอนุฐีกา	(ภาษาบาลี)
อภิ.ปณจ.อนุฐีกา (บาลี)	=	อภิธมฺมปิฎก	ปณจปกรณอนุฐีกา	(ภาษาบาลี)
ม.ฐีกา (บาลี)	=	มณฺธิปฐีกา		(ภาษาบาลี)
มธ.ฐีกา (บาลี)	=	มธฺสารถถทีปนีฐีกา		(ภาษาบาลี)

ฐีกาปกรณ์วิเสส

เนตติฐีกา (บาลี)	=	เนตติฐีกา	(ภาษาบาลี)
------------------	---	-----------	------------

เนตติวิ. (บาลี)	=	เนตติวิภาวินี	(ภาษาบาลี)
มิลินท.ฎีกา (บาลี)	=	มธุรสตลกาสินี มิลินทปณหฎีกา	(ภาษาบาลี)
วิสุทธิ. ฎีกา (บาลี)	=	ปรมตถมณชุสา	วิสุทธิมคคมหาฎีกา (ภาษาบาลี)
วิสุทธิ. ฎีกา (ไทย)	=	ปรมัตถมณชุสา	วิสุทธิมรรคมหาฎีกา (ภาษาไทย)
อภิ.วตารฎีกา (บาลี)	=	อภิธมมตถวิภาสินี	อภิธมมวตารฎีกา (ภาษาบาลี)
วิภาวินี. (บาลี)	=	อภิธมมตถวิภาวินีฎีกา	(ภาษาบาลี)
วิภาวินี. (ไทย)	=	อภิธมมัตถวิภาวินีฎีกา	(ภาษาไทย)
มงคล. (บาลี)	=	มงคลตถทีปนี	(ภาษาบาลี)
มงคล. (ไทย)	=	มงคลัตถทีปนี	(ภาษาไทย)

ไวยากรณ์

อภิธา.	อภิธานปทีปิกา
รูปสิทธิ.	รูปสิทธิไวยากรณ์
นิตติ.ชาต.	สหทนนิตติ ชาตุมมาลา
นิตติ.ปท.	สหทนนิตติ ปทมาลา
นิตติ.สุตต.	สหทนนิตติ สุตตุมมาลา
อภิธาน.	อภิธานววรรณนา

สรุปว่า การจัดทำศัพท์พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยในครั้งนี้ จะได้ดำเนินตามกรอบทั้ง ๖ อันได้แก่ ค้นคำศัพท์ เรียงคำศัพท์ คัดเลือกคำศัพท์ เขียนนิยามคำศัพท์ตลอดถึงทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องและการกำหนดใช้อักษรย่อและเครื่องหมายที่ใช้ในพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ซึ่งเนื่อหาดังกล่าวโปรดดูรายละเอียดในบทที่ ๓ ต่อไป

บทที่ ๓ วิธีการดำเนินการวิจัย

การพัฒนาและวิธีการจัดทำคำศัพท์พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย จะได้ดำเนินการตามกรอบทั้ง ๖ ดังที่กล่าวมาแล้วในบทที่ ๒ อันได้แก่ การค้นคำศัพท์ การเรียงคำศัพท์ การคัดเลือกคำศัพท์ การเขียนนิยามคำศัพท์ รวมทั้งการทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องและการกำหนดใช้อักษรย่อและเครื่องหมายที่ใช้ในพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย สำหรับในบทนี้ จะเน้นการเขียนนิยามศัพท์เป็นสำคัญ สำหรับประเด็นอื่นๆ จะได้นำมาเสนอแบบบูรณาการในการเขียนนิยามคำศัพท์ต่อไป

สำหรับโครงการวิจัย เรื่องพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ประกอบด้วย ๔ โครงการ คือ

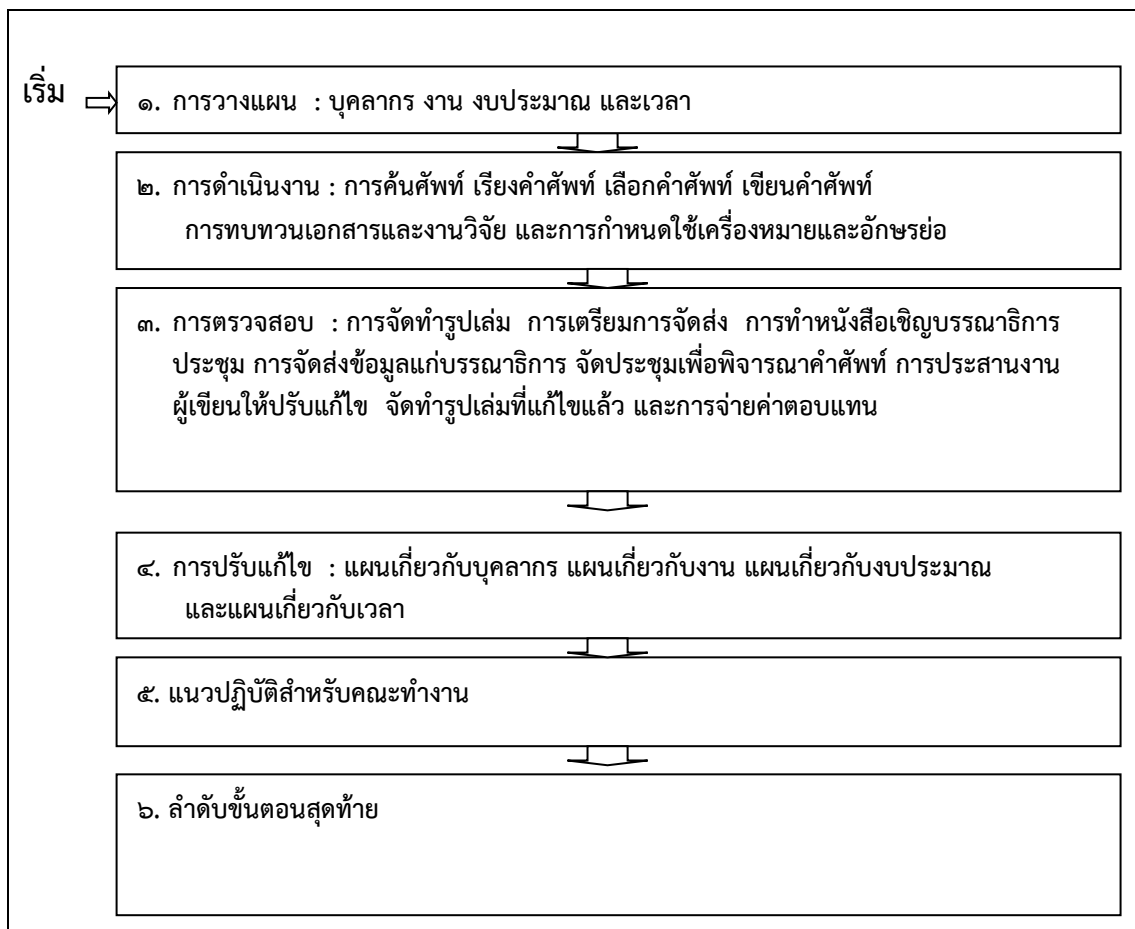
โครงการที่ ๑ : พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย รวบรวมคัดเลือกศัพท์ และจัดทำวรรค ก

โครงการที่ ๒ : พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย จัดทำวรรค จ วรรค ฎ และวรรค ด

โครงการที่ ๓ : พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยจัดทำวรรค จ วรรค ฎ และวรรค ต

โครงการที่ ๔ พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย จัดทำ อวรรค คือ ย ร ล ว ส ห พ อ (อ)

สำหรับโครงการที่ ๒ :พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย มีขั้นตอนการดำเนินการวิจัย (๑) การวางแผน (๒) การดำเนินงาน (๓) การตรวจสอบ (๔) การปรับแก้ไข (๕) แนวปฏิบัติสำหรับคณะทำงาน และ (๖) ลำดับขั้นตอนสุดท้าย พอสรุปตามลำดับได้ดังนี้

๓.๑ การวางแผน

การวางแผน จะประกอบด้วยคน งาน และงบประมาณ รวมถึงระยะเวลาดำเนินงาน เพื่อขับเคลื่อนงานไปสู่เป้าหมายที่วางไว้

๑.บุคลากร

สำหรับคนที่เรียกว่าบุคลากร จะมีคณะกรรมการ ๔ ชุด ในการขับเคลื่อนโครงการวิจัย เพื่อให้บรรลุเป้าหมายที่วางไว้

คนหรือ จะเป็นคณะทำงาน ในการดำเนินการโครงการวิจัย ประกอบด้วย

- ๑) คณะกรรมการบริหารโครงการวิจัย
- ๒) คณะทำงาน
- ๓) คณะผู้เขียน
- ๔) คณะบรรณาธิการ

คณะทำงานทั้ง ๔ ชุด มีการกำหนดภาระหน้าที่อย่างชัดเจน ประกอบด้วย

๑) คณะกรรมการบริหารโครงการวิจัย มีจำนวน ๑๒ รูป/คน ประกอบด้วย

๑. พระศรีคัมภีรญาณ,รศ.ดร.	หัวหน้าโครงการวิจัย
๒. พระมหาสุทัศน์ ติสสรวาที	นักวิจัย(เลขานุการ)
๓. พระมหาราชัน จิตตปาโล	นักวิจัย
๔. พระมหาบุรณะ ชาตเมธ	นักวิจัย
๕. ผศ.ดร.สมิทธิพล เนตรนิมิตร	นักวิจัย
๖. ผศ.ดร.สุเทพ พรหมเลิศ	นักวิจัย
๗. นายสนธิญาณ รักษาภักดิ์	นักวิจัย (ผู้ช่วยเลขานุการ)
๘. นายสุชญา ศิริธัญญ	นักวิจัย (ผู้ช่วยเลขานุการ)
๙. นายสินชัย วงษ์จำนงค์	นักวิจัย (ผู้ช่วยเลขานุการ)
๑๐.นายชำนาญ เกิดช่อ	นักวิจัย (ผู้ช่วยเลขานุการ)
๑๑.นายธานี สุวรรณประทีป	นักวิจัย (ผู้ช่วยเลขานุการ)
๑๒.นายอักษรวิชัย โนมศรี	นักวิจัย (ผู้ช่วยเลขานุการ)

คณะผู้บริหารโครงการชุดนี้ มีอำนาจและหน้าที่ ดังนี้

๑. พิจารณารวบรวมและกลั่นกรองศัพท์พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย
๒. กำหนดเกณฑ์และวิธีการคัดเลือกศัพท์ที่จะให้เขียน
๓. พิจารณาคัดเลือกผู้เขียนศัพท์ และมอบจำนวนศัพท์ให้เขียน
๔. กำหนดเกณฑ์และรูปแบบเนื้อหาของศัพท์
๕. กำหนดปฏิทินการทำงาน และเป้าหมายของศัพท์ที่จะทำแต่ละไตรมาส แต่ละปี
๖. กำหนดค่าตอบแทนธุรการประสานงาน ผู้เชี่ยวชาญ คนผู้รวบรวมศัพท์ ธุรการด้าน

เทคโนโลยี คนจัดประชุม

๗. กำหนดค่าจ้างพิมพ์ ค่าจัดทำเอกสาร แต่ละครั้ง
๘. พิจารณาค่าตอบแทนผู้เขียนยกร่างศัพท์
๙. กำหนดภาระและหน้าที่ของธุรการประสานงาน ๔ คน ผู้เชี่ยวชาญ ผู้รวบรวมศัพท์

ธุรการด้านเทคโนโลยี คนจัดประชุม

๑๐. พิจารณาคัดเลือกและแต่งตั้งคณะบรรณาธิการพิจารณาศัพท์
๑๒. กำหนดภาระและหน้าที่ของผู้เขียนยกร่างคำศัพท์ คณะบรรณาธิการ
๑๓. พิจารณาศัพท์ที่คณะบรรณาธิการเสนอและให้ความเห็น
๑๔. พิจารณาการอื่นๆ

๒) คณะทำงาน

คณะทำงาน เป็นเสมือนแม่บ้านที่จะทำให้งานดำเนินก้าวหน้าหรือหยุดชะงัก เพราะแม่บ้านทำหน้าที่ปกิณกะหลายอย่าง มีภาระหน้าที่ต้องประสานงานกับคณะกรรมการชุดต่างๆ อยู่เสมอ คณะทำงาน ประกอบด้วย

๑.ด้านเทคโนโลยี

คณะทำงานด้านเทคโนโลยี มีภาระหน้าที่ ดังนี้

๑. จัดทำเว็บพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
๒. จัดทำระบบเกี่ยวกับผู้สมัครเขียนศัพท์พจนานุกรม พร้อมส่งรหัสผ่าน
๓. จัดทำกรอบเกี่ยวกับศัพท์พจนานุกรมที่จะส่งทางเว็บไซต์
๔. นำเสนอขั้นตอนการใช้เกี่ยวกับเว็บพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
๕. ให้คำแนะนำการใช้เว็บพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
๖. แจงข่าวประชาสัมพันธ์เกี่ยวกับศัพท์พจนานุกรมที่ผ่าน ไม่ผ่าน ให้กับผู้เขียน
๗. รวบรวมศัพท์ที่ได้ส่งทางเว็บไซต์ ตามหมวดต่างๆ และอักษรต่างๆ ที่กำหนด
๘. จัดลำดับของศัพท์พจนานุกรมพระไตรปิฎกให้เป็นระบบ
๙. การอื่นๆ ที่คณะผู้บริหารโครงการวิจัยมอบหมาย

๒.ด้านการเงิน

คณะทำงานด้านการเงินมีภาระหน้าที่เพื่อจัดทำงบประมาณและเบิกจ่ายค่าตอบแทน และสรุปบัญชี-การเงินตลอดทั้งโครงการ โดยการจัดทำบัญชีงบประมาณรายจ่ายเป็น ๒ หมวด คือ

๑.หมวดค่าตอบแทน ประกอบด้วย

- ๑.๑ ค่ารวบรวมศัพท์
- ๑.๒ ค่าคัดเลือกศัพท์
- ๑.๓ ค่าเขียนศัพท์
- ๑.๔ ค่าตรวจสอบ
- ๑.๕ ค่าเบี้ยประชุม
- ๑.๖ ค่าพาหนะ

๒.หมวดค่าใช้สอย ประกอบด้วย

- ๒.๑ ค่าน้ำปानะค่าน้ำดื่ม
- ๒.๒ ค่าถ่ายเอกสาร
- ๒.๓ ค่าวัสดุอุปกรณ์
- ๒.๔ ค่าติดต่อประสานงาน

๓.ด้านรวบรวมศัพท์

คณะทำงานด้านการรวบรวมศัพท์มีภาระหน้าที่เพื่อรวบรวมศัพท์ดรรชนีพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ประกอบด้วย

๑. รวบรวมศัพท์ตามดรรชนีพระไตรปิฎกภาษาไทยทั้ง ๔๕ เล่ม
๒. จัดเรียงลำดับศัพท์ตามหมวด
๓. ตัดศัพท์ที่ซ้ำกัน
๔. เรียงเล่มจากน้อยไปหามาก

๕. ทำเอกสารเย็บเล่ม และเสนอคณะผู้บริหารโครงการวิจัยพิจารณา

๔.ด้านจัดประชุม

คณะทำงานด้านการจัดประชุม มีภาระและหน้าที่ดังนี้

๑. ติดต่อประสานงานเกี่ยวกับสถานที่และอุปกรณ์เทคโนโลยี
๒. เตรียมเอกสารประชุมและแจกเอกสารที่ประชุม
๓. ติดต่อประสานผู้เข้าร่วมประชุม
๔. เตรียมน้ำปานะ-เครื่องดื่ม
๕. จ่ายค่าพาหนะผู้เข้าร่วมประชุม
๖. จัดสถานที่ห้องประชุมให้สะอาดและเรียบร้อยทั้งก่อนและหลังประชุม

๕.ด้านธุรการประสานงาน

คณะทำงานด้านธุรการประสานงาน มีภาระและหน้าที่ ดังนี้

๑. จัดพิมพ์ทำเอกสารประชุมคณะกรรมการ พร้อมสรุปรายงานการประชุม
๒. จัดพิมพ์ทำเอกสารประชุมคณะผู้บริหารโครงการวิจัย พร้อมสรุปรายงานการประชุม

ประชุม

๓. ติดต่อประสานงานผู้เขียนศัพท์ อย่างต่อเนื่อง
๔. จัดทำบัญชีและการเงิน โอนเงินค่าตอบแทนเรื่องต่างๆ
๕. จัดทำแฟ้มเอกสาร อย่างเป็นระเบียบเรียบร้อย
๖. ดำเนินการให้มีการพิมพ์ ตรวจสอบ ปรับแก้ไข ตรวจสอบเกี่ยวกับศัพท์
๗. ติดตามการยกร่างศัพท์พจนานุกรมกับผู้เขียนที่ได้รับมอบ
๘. ส่งและรับเอกสารเพื่อให้คณะกรรมการพิจารณา
๙. ช่วยรวบรวมศัพท์จัดทำเป็นรูปเล่มเสนอที่ประชุม
๑๐. การอื่นๆที่คณะผู้บริหารโครงการวิจัยมอบหมาย

๓) คณะผู้เขียน

คณะผู้เขียน ถือเป็นหัวใจของงาน เพราะคุณภาพของงานก็มาจากผู้เขียนที่มีคุณภาพ และมีประสบการณ์ การที่จะได้ผู้เขียนที่มีคุณภาพ ต้องกำหนดคุณสมบัติเบื้องต้น เช่น

ถ้าเป็นเปรียญอย่างเดียว ต้องเปรียญเอก ขึ้นไปเท่านั้น

ถ้าจบปริญญาเอกด้วย ต้องจบ ป.๕ ขึ้นไป

ถ้าจบปริญญาโทด้วย ต้องจบ ป.๖ ขึ้นไป

ถ้าจบปริญญาตรีด้วย ต้องจบ ป.๖.๙

ผู้เขียนยกร่างคำศัพท์ ควรมีประสบการณ์ทำงานด้านคำศัพท์เพิ่มเติม ดังนั้น ด้วยคุณสมบัติเบื้องต้นดังกล่าว ทำให้หาผู้เขียนที่ตรงสายค่อนข้างยาก สำหรับโครงการวิจัยที่ ๒ มีคณะผู้เขียนที่ได้นิมนต์และเชิญให้เขียน จำนวน ๒๑ รูป/คน ประกอบด้วย

๑. พระมหาสุทัศน์ ติสสรวาที ผู้เขียน
๒. พระมหาสุเทพ สุภณฺฑิตโต ผู้เขียน

๓. พระครูสิริรัตนานูวัตร,รศ.ดร.	ผู้เขียน
๔. พระมหาธารชัน จิตตปาโล	ผู้เขียน
๕. พระมหาสมเดช ตปสีโล	ผู้เขียน
๖. พระมหาสุรศักดิ์ ธีรวีโส	ผู้เขียน
๗. ผศ.ดร.สมิทธิพล เนตรนิมิตร	ผู้เขียน
๘. ผศ.ดร.สุเทพ พรหมเลิศ	ผู้เขียน
๙. ดร.ประพันธ์ ศุภษร	ผู้เขียน
๑๐. ดร.วิโรจน์ คุ่มครอง	ผู้เขียน
๑๑. นายสนธิญาณ รักษาภักดิ์	ผู้เขียน
๑๒. นายสุชญา ศิริธัญญกร	ผู้เขียน
๑๓. นายสินชัย วงษ์จำนงค์	ผู้เขียน
๑๔. นายอักษรวิชัย โฉมศรี	ผู้เขียน
๑๕. นายชำนาญ เกิดช่อ	ผู้เขียน
๑๖. นายจำรูญ ธรรมดา	ผู้เขียน
๑๗. นายทศพร ศรีคำ	ผู้เขียน
๑๘. นายสันทัต จันทร์ทาทอง	ผู้เขียน
๑๙. นายธานี สุวรรณประทีป	ผู้เขียน
๒๐. นายสมควร ถ้วนนอก	ผู้เขียน
๒๑. นายสังวร อ่อนสนิท	ผู้เขียน
๒๒. ดร.เดชา กัปโก	ผู้เขียน

คณะผู้เขียน ยกย่องศัพท์ มีภาระและหน้าที่ดังนี้

๑. สมัครงานศัพท์ กรอกตามแบบฟอร์ม
๒. รับรหัสผ่าน
๓. รับจำนวนศัพท์จากคณะผู้บริหารโครงการวิจัย
๔. เขียนศัพท์พจนานุกรมภาษาไทย ให้ครบถ้วน ตามรูปแบบที่กำหนด
๕. บอกแหล่งที่มาและแหล่งอ้างอิง
๖. ส่งศัพท์ทางเว็บไซต์พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย
๗. ปรับแก้ไขศัพท์ตามที่คณะบรรณาธิการแนะนำ
๘. ส่งศัพท์อย่างต่อเนื่อง และเข้าร่วมประชุมบางโอกาส
๙. ส่งศัพท์ที่แก้ไขสมบูรณ์แล้วทางเว็บไซต์
๑๐. การอื่นๆที่คณะผู้บริหารโครงการวิจัยมอบหมาย

๔) คณะบรรณาธิการ

คณะบรรณาธิการ เป็นผู้ที่ให้ความสว่างเปรียบเสมือนดวงประทีปในที่มืด แก่ผู้เขียน ตรวจสอบศัพท์พจนานุกรมให้ได้มาตรฐาน ถูกต้อง และคณะทำงาน ได้กำหนดคุณสมบัติของ

คณะบรรณาธิการเบื้องต้นไว้ เช่นเป็นผู้ทรงคุณวุฒิ นักวิชาการที่จบปริญญาธรรม ๙ ประโยค จบปริญญาโท หรือจบปริญญาธรรม ๗ ประโยค และจบปริญญาเอก และเป็นผู้เชี่ยวชาญคัมภีร์ และได้ประสานงานและแต่งตั้งคณะบรรณาธิการ จำนวน ๒ ชุด ประกอบด้วย

คณะบรรณาธิการ ชุดที่ ๑ ประกอบด้วย

๑. พระศรีคัมภีร์ญาณ,รศ.ดร.	ประธานบรรณาธิการ
๒. พระมหาสุทัศน์ ติสฺสรวาที	บรรณาธิการ
๓. ศ.พิเศษอดิศักดิ์ ทองบุญ	บรรณาธิการ
๔. ศ.ดร.วัชระ งามจิตรเจริญ	บรรณาธิการ
๕. ผศ.ดร.สุรพล สุขะพรหม	บรรณาธิการ
๖. นายสุชญา ศิริธัญญกร	บรรณาธิการและเลขานุการ

คณะบรรณาธิการ ชุดที่ ๒ ประกอบด้วย

๑. พระศรีคัมภีร์ญาณ,รศ.ดร.	ประธานบรรณาธิการ
๒. พระมหาหรรษา ธมฺมหาโส,รศ.ดร	บรรณาธิการ
๓. พระมหาสุทิตย์ อากาศโร,ดร.	บรรณาธิการ
๔. ผศ.รังษี สุทนต์	บรรณาธิการ
๕. นายชำนาญ เกิดช่อ	บรรณาธิการและเลขานุการ

คณะบรรณาธิการ มีภาระและหน้าที่ดังนี้

๑. เข้าร่วมประชุมอย่างสม่ำเสมอ
๒. เมื่อขาดเกิน ๓ ครั้งต้องแจ้งให้ประธานคณะบรรณาธิการทราบ
๓. ให้ความเห็นและข้อเสนอแนะเกี่ยวกับศัพท์พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย
๔. บอกแหล่งที่มาและแหล่งอ้างอิง
๕. ช่วยปรับสำนวนภาษาและเนื้อหาของศัพท์พจนานุกรม
๖. ให้ผ่านหรือไม่ผ่านเกี่ยวกับศัพท์พจนานุกรม
๗. การอื่นๆที่คณะผู้บริหารโครงการวิจัยมอบหมาย

๒.งาน

งาน คือสิ่งที่จะทำ และทำให้สำเร็จ และการทำงานต้องรู้จักรายละเอียดของงานว่ามีอะไรบ้าง หากยังไม่รู้ไม่เข้าใจ ก็ยากที่จะทำให้สำเร็จได้ ดังนั้น การทำงานในโครงการวิจัย พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ศัพท์พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ที่ถูกต้อง ได้มาตรฐาน ครบตามจำนวนที่กำหนดไว้ในโครงการวิจัยปีที่ ๒ พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ครั้งนี้ กำหนดเป้าหมายว่าจะเขียนศัพท์พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย หมวดอักษร ๓ หมวด คือ

๑. หมวดอักษรวรรค จ คือ อักษร จ อักษร ฉ อักษร ช (ช) อักษร ฌ อักษร ญ
๒. หมวดอักษรวรรค ฎ คือ อักษร ฎ อักษร ฐ อักษร ฑ อักษร ฏ อักษร ณ
๓. หมวดอักษรวรรค ต คือ อักษร (ด) ต อักษร ถ อักษร ท (ช) อักษร ธ อักษร น

ในอักษรทั้ง ๓ หมวด จะมีศัพท์ที่ควรเขียนเป็นศัพท์พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย จำนวน ๔,๐๐๐ ศัพท์ นี่คือนงานที่จะต้องให้บรรลุเป้าหมายที่วางไว้

ในการดำเนินงานโครงการวิจัยปีที่ ๒ ในบทที่ ๒ มีหลักการจัดทำพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย มีดังนี้ เริ่มต้นด้วยการค้นคำศัพท์ เรียงคำศัพท์ คัดเลือกคำศัพท์ เขียนนิยามคำศัพท์ จัดทำรูปเล่มเพื่อเข้าพิจารณา ประชุมพิจารณาศัพท์ ปรับแก้ไขศัพท์ และตรวจสอบ และรวบรวมศัพท์ทั้งหมดจัดทำเป็นรูปเล่ม และเสนอคณะผู้บริหารโครงการวิจัยพิจารณาให้ความเห็น ก่อนเสนอสถาบันวิจัยพุทธศาสตร์เพื่อดำเนินการต่อไป

๓.งบประมาณ

งบประมาณ ถือว่าเป็นส่วนสำคัญอย่างยิ่ง เพราะการทำงาน มีค่าใช้จ่าย เพราะไม่มีงบประมาณก็ยากที่จะทำให้งานสำเร็จได้ เพราะค่าใช้จ่ายต่างๆ นั้น เป็นวงล้อสำคัญที่จะขับเคลื่อนงนไปสู่เป้าหมายได้ และเป็นแรงกระตุ้นให้เกิดขวัญกำลังใจ ดังนั้น งบประมาณ เป็นสิ่งสำคัญจำเป็น และโครงการวิจัยพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย เป็นโครงการสำคัญงานหนึ่ง เพราะมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยราชวิทยาลัย เป็นมหาวิทยาลัยคณะสงฆ์ฝ่ายมหานิกาย หากได้ดำเนินการโครงการวิจัยในด้านนี้ก็จะตรงจุด สอดคล้องกับพระราชปณิธานของล้นเกล้ารัชกาลที่ ๕ ที่ว่า ศึกษาพระไตรปิฎกและวิชาชั้นสูง สำหรับพระภิกษุสามเณรและคฤหัสถ์ ตามพระราชปณิธานของล้นเกล้าดังกล่าว โครงการวิจัยพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยนี้ สถาบันวิจัยพุทธศาสตร์ ได้สนับสนุนทุนวิจัย จำนวนเงิน ๑,๐๐๐,๐๐๐ บาท(หนึ่งล้านบาทถ้วน) ซึ่งเป็นงบประมาณที่มาก สอดคล้องกับคนและงานที่วางเป้าหมายได้ และงบประมาณที่ได้รับต้องใช้จ่ายมีคุ้มค่า เกิดประโยชน์อย่างสูงสุด

๔.ระยะเวลาดำเนินงาน

ระยะเวลาดำเนินงาน คือแต่ละช่วงของการทำงาน การกำหนดระยะเวลา ถือว่าเป็นแผนที่ที่จะคอยบอกว่าเราควรทำอะไรในระยษนี้ จะเห็นได้ว่า หากแต่ละงาน มีช่วงเวลาคอยกำหนด จะเห็นได้ว่างานนั้น จะประสบความสำเร็จ แต่คณะทำงานต้องยึดถือปฏิบัติอย่างต่อเนื่อง แม้จะกำหนดระยะเวลาดำเนินงานอย่างดี แต่หากมีแผนที่แต่ไม่ได้ใช้ก็ไม่เกิดประโยชน์ ดังนั้น ระยะเวลาดำเนินงานคือช่วงเวลาที่จะทำอะไร เวลาไหน สำหรับโครงการวิจัยพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย มีระยะเวลาการดำเนินการไว้ดังนี้

กิจกรรม	ระยะเวลาการดำเนินการ ปีงบประมาณ ๒๕๕๗											
		พย	ธค	มค	กพ	มีค	เมย	พค	มิย	กค	สค	กย
๑.ศึกษาข้อมูลเอกสารรายงานวิจัย		—										
๒.วางแผนการวิจัยวิเคราะห์เนื้อหา		—										
๓.ติดต่อประสานงาน			—									
๔.ประชุมร่วมคณะกรรมการดำเนินงานวิจัย			—									
๕.ปฏิบัติการรวบรวมคัดเลือกคำศัพท์(๑๘,๐๐๐)				—	—	—						
๖.ปฏิบัติการทำคำศัพท์โครงการวิจัยที่๒(๒๐รูป/คน)				—	—	—	—	—	—	—	—	
๗.ประชุมคณะผู้บริหารงานวิจัยโครงการที่ ๒				—	—	—	—	—	—	—	—	
๘.ประชุมสรุปผลการวิจัยปีที่ ๒											—	
๙.รายงานความก้าวหน้าผลการวิจัยปีที่ ๒												—
๑๐.ประชุมวิเคราะห์ปิดโครงการวิจัยปีที่ ๒												—
๑๑.สรุปผลแผนการวิจัย												—
๑๒.สัมมนาผลงานการวิจัย												—

สรุปว่า การวางแผนโครงการวิจัยพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ได้กำหนดกรอบการทำงานเพื่อให้บรรลุเป้าหมาย ๔ อย่าง คือ คน งาน งบประมาณ และระยะเวลาดำเนินงาน ซึ่งทั้ง ๔ อย่างแต่ละอย่างล้วนมีความสำคัญแตกต่างกัน แต่อย่างไรก็ตาม การทำงานทุกอย่าง ย่อมต้องการความสำเร็จ ดังนั้น เมื่อได้วางแผนไว้อย่างดี เดินตามแผนที่วางไว้ ปรับตามความเหมาะสม ความสำเร็จย่อมเป็นไปตามที่วางไว้

๓.๒ การดำเนินงานตามแผน

การดำเนินงาน ถือว่าเป็นขั้นตอนกระบวนการปฏิบัติงาน ที่ชัดเจน หลังจากคณะกรรมการวางแผนกำหนดแผน ทำความเข้าใจแผน และตั้งใจที่จะปฏิบัติงานตามแผน รับรู้ร่วมกันว่าแผนจะทำได้สำเร็จ เมื่อรับทราบร่วมกันว่า จะทำศัพท์อะไร จำนวนเท่าไร และใครเป็นผู้รับผิดชอบ ค่าตอบแทนเป็นเท่าไร และเมื่อดำเนินงาน มีกระบวนการทำงานประกอบด้วย อะไรบ้าง และศัพท์ที่สิ้นสุดที่ตรงไหน เสร็จสุดตรงไหน และเป็นข้อสรุปของกระบวนการทำงานว่า เร็นต้นให้มี ด้วยการค้นคำศัพท์ เรียงคำศัพท์ คัดเลือกคำศัพท์ เขียนนิยามคำศัพท์ จัดทำรูปเล่ม

เพื่อเข้าพิจารณา ประชุมพิจารณาศัพท์ ปรับแก้ไขศัพท์ ตรวจสอบ และรวบรวมศัพท์ทั้งหมด และ
เสนอคณะผู้บริหารโครงการวิจัยพิจารณาให้ความเห็น ก่อนเสนอสถาบันวิจัยพุทธศาสตร์เพื่อ
ดำเนินการต่อไป

๓.๒.๑ ค้นคำศัพท์

ค้นหาคำศัพท์ อาจจะเป็นเพราะคณะทำงาน ได้วางแผนว่าจะเป็นโครงการต่อเนื่องใน
ระยะเวลา ๔ ปี นั้น การค้นศัพท์ ก็ดำเนินกิจกรรม เหมือนกับโครงการที่ ๑ แต่จะยากลำบาก
ตรงที่ว่า คนรับผิดชอบ มี ๒ คน แต่ละคนก็ดำเนินการรวบรวม ไม่เป็นไปตามที่ตกลงกันไว้
เนื่องจากโครงการที่ ๑ เป็นไฟล์งานเวิร์ด สามารถเคลื่อนย้ายศัพท์ได้ แต่ในโครงการที่ ๒ ไม่ได้
ดำเนินงานตามโครงการที่ ๑ ทำให้ต้องเสียเวลา ในการปรับรูปแบบให้ลงกันสมกัน โดยปรับเป็น
๓ ระยะด้วยกัน กล่าวคือ

๑) ปรับตารางให้เป็นเวิร์ด หากคลุมข้อความมากเกินไป ก็ไม่สามารถเรียงข้อความ
ได้ เพราะเครื่องคอมพิวเตอร์ไม่อ่าน ต้องพยายามตัดศัพท์ ให้ลงบรรทัดของแต่ละเล่ม จึงทำให้
สามารถเรียงลำดับคำศัพท์ได้ ทำอยู่หลายครั้ง จึงจะทำให้สามารถเรียงลำดับอักษรได้หมด

๒) ศัพท์ที่ปรากฏรูปแบบ ไม่เหมือนกัน ก็ปรับให้เหมือนกัน และปรับลำดับ
จำนวนของศัพท์ โดยมีเลขกำกับ หน้าคำศัพท์นั้น ๆ เช่น

ลำดับที่	ศัพท์	ที่มา
5206	ฉลาดในอุบาย	๒๒/๗๙/๖๐๒
5207	ฉวชาดก	๒๗/๓๓/๑๖๓
5208	ฉวลาตสูตร	๒๑/๙๕/๑๔๔
5209	ฉวิวิฎฎญาณนิตเทศ	๓๑/๙๕/๑๕๕
5210	ฉวิสสูตร	๑๖/๑๗๗/๒๘๐
5211	ฉวิโสธนสูตร	๑๔/๙๘/๑๑๕
5212	ฉพริชาตสูตร	๒๒/๕๗/๕๔๓
5213	ฉพังกุมารเสนาบดี	๒๘/๒๙๐/๑๔๐
5214	ฉพังกะ, พรหมมณ	๓๒/๗๕/๖๖๔
5215	ฉฎฐสูตร	๖ ๒๔/๑๒๘/๒๘๐
5216	ฉัตตทายกเถราปทาน	๓๒/๑๑/๔๕๔
5217	ฉัตตทายิกาวิมาน	๒๖/๕๘๑-๕๘๘/๖๖
5218	ฉัตตปาณูปาสกวัตถุ	๒๕/๕๑/๔๓
5219	ฉัตตมาณพ, ชื่อ	๒๖/๘๙๕/๑๐๖
5220	ฉัตตมาณวกวิมาน	๒๖/๘๘๖/๑๐๕
5221	ฉัตตฤาษี	๒๗/๑๔๒/๑๘๖

๓) ศัพท์ที่นำมายังไม่ผ่านการกลั่นกรองเท่าที่ควร ทำให้ต้องเสียเวลาจัดลำดับเล่ม คัมภีร์เพื่อให้เป็นไปแนวทางเดียวกัน

หลังจากดำเนินการแล้ว ทำให้ได้ข้อสรุปว่า การที่ทำงานหลายคน งานบางอย่างแทนที่จะรวดเร็ว แต่กลับช้า ในกรณีที่ต่างคนต่างทำ ไม่ทำตามที่ตั้งกลงกันได้ และได้ข้อสรุปว่า แบบอย่างในการวางแผนในการทำงาน มีความสำคัญมาก ทำให้เห็นว่าแผนที่ทำให้งานสำเร็จได้ อย่างรวดเร็ว

๓.๒.๒ เรียงคำศัพท์

เรียงคำศัพท์ เป็นเรื่องที่สำคัญมาก เพราะหากศัพท์ไม่เรียงกัน กระโดดไปมา ทำให้ดูไม่น่าอ่าน และทำให้รู้ได้ว่า ศัพท์ของพจนานุกรมเล่มนั้นๆ มี แต่ศัพท์ของเรายังไม่มี เพราะอะไร เก็บข้ามใช่ไหม หลังจากเรียงลำดับศัพท์แล้ว ก็ไปเพิ่มเติมศัพท์ที่ยังไม่ปรากฏให้มีครบสมบูรณ์ และการเรียงศัพท์นี้ ก็ดำเนินการตามนัยเดียวกันโครงการที่ ๑ แต่ที่พิเศษกว่านั้น ก็คือในโครงการที่ ๑ มีหมวดอักษรวรรค ก เท่านั้น แต่ในโครงการที่ ๒ มีอักษรวรรค ถึง ๓ วรรค คือ หมวดอักษรวรรค จ วรรค ฎ และวรรค ต และการเรียงศัพท์นี้ ไม่ใช่แค่เรียงเท่านั้น ยิ่งแต่กำหนดทำเล่ม แจกจ่ายผู้เขียนด้วย โดยกำหนดเรียงแต่ละเล่ม และในเล่มนั้น จะประกอบด้วย ศัพท์เล่มละ ๑๐๐ ศัพท์ ดังตัวอย่างที่แจกจ่ายให้แก่ผู้เขียน เช่น เล่ม ๕๔ มีว่า “ผศ.ดร.สมิทธิพล เนตรนิมิตร รับศัพท์เมื่อ ๖ มีนาคม ๒๕๕๗ ลำดับที่ ๕๓๐๑-๕๔๐๐”

ลำดับที่	ศัพท์	ที่มา
5301	ชนชาวกูรู	๒๗/๒๒๓/๕๐๘
5302	ชนชาวแคว้นอังคะและมคธ	๒๗/๑๕๓/๑๐๕
5303	ชนชาวชมพูทวีป	๓๒/๓๙/๑๙๓
5304	ชนชาววัสสภัญญชนบท	๓๗/๒๙๖/๒๑๕
5305	ชนชาวอุกกลชนบท	๓๗/๒๙๖/๒๑๕
5306	ชนบท	๙/๑๗/๗,๙/๓๓๑/๑๒๗,๔๒๖/๑๘๗,๑๐/๕๕/ ๓๑,๑๐/๓๐๘/๒๔๒,๑๑/๑๒๖/๙๓,๑๒/๑๙๕/ ๒๐๖,๑๒/๓๓๑/๓๖๕,๑๓/๒๒๓/๒๖๐,๑๓/๒๗๘/ ๓๓๑,๑๔/๑๒๑/๑๕๖, ๑๕/๑๓๓/๑๖๖,๑๘/๘๘/ ๘๕,๒๖/๓๗/๓๑๖,๒๖/๑๐๐๑/๑๒๓,๒๗/๑๓/ ๖,๒๘/๑๓/๑๘๕,๓๐/๗๑/๒๖๑,๓๓/๒๗/๓๖๙
5307	ชนบท, ชาว	๑๐/๒๗๖/๒๐๗,๑๐/๒๗๗/๒๐๘
5308	ชนบทกัลยาณีสากิยานี	๒๕/๒๒/๒๑๑
5309	ชนบทกถา	๕/๒๕๐/๒๐
5310	ชนบทกัลยาณีนุสนทาทะริวัตถุ	เรื่องพระรูปนันทาทะริผู้งามในรัฐ ๒๕/๑๕๐/๗๘
5311	ชนบทกัลยาณีสูตกร นางงามในชนบท	๑๙/๓๘๖/๒๔๓
5312	ชนบทวิตักกะ	๓๕/๘๘๖/๕๕๙

5313	ขนวสภสูตร ขนวสภยั๊กษ์	๑๐/๒๗๓/๒๐๕
5314	ขนสันธชาดก พระเจ้าขนสันธะ	๒๗/๔๙/๓๘๒
5315	ขนสันธะ, กษัตริย์	๓๓/๑๖/๖๗๘
5316	ขนสูตร (ตติย) สิ่งที่ทำคนให้เกิด สูตรที่ ๓	๑๕/๕๗/๗๐
5317	ขนสูตร (ทุติย) สิ่งที่ทำคนให้เกิด สูตรที่ ๒	๑๕/๕๖/๗๐
5318	ขนสูตร (ปฐม) สิ่งที่ทำคนให้เกิด สูตรที่ ๑	๑๕/๕๕/๖๙
5319	ชนะ	๑๑/๒๕๑/๒๐๔,๒๕/๒๐๑/๙๕
5320	ชนะสงคราม	๒๕/๓๐/๒๓๐,๒๖/๑๗๗/๓๖๑
5321	ชนะตตี, มารดา	๒๘/๑๖๗/๘๒
5322	ชโนมะ, เมือง	๑๑/๒๘๑/๒๒๗,๑๑/๒๙๑/๒๔๐
5323	ชโนสภะ	๑๐/๓๓๗/๒๖๕
5324	ชโนสภะ, ยั๊กษ์	๑๑/๒๘๓/๒๓๑
5325	ชบา, ดอก	๑๐/๑๗๓/๑๒๑,๒๘/๒๐๔๐/๕๐๒,๒๐๕๕/๕๐๔
5326	ชมพู	๒๘/๑๙๘๓/๔๙๓,๒๘/๒๐๓๐/๕๐๑
5327	ชมพูทวีป	๔/๔๔/๕๗,๔๕/๕๘,๘/๓/๕,๘/๘/๑๓,๘/๒๔๘/ ๓๒๓,๑๐/๘๙/๔๙,๑๐/๓๒๑/๒๕๐,๑๑/๑๐๖/ ๗๗,๑๑/๒๑๓/๑๗๓,๑๒/๕๑๓/๕๕๓,๑๓/๓๙๙/ ๔๙๖,๑๙/๕๓๗/๓๔๘,๑๙/๑๑๐๖/๖๑๖,๒๐/ ๓๒๒/๔๒,๒๐/๓๓๘/๔๔,๒๐/๘๑/๓๐๘,๒๔/๒๙/ ๖๙,๒๖/๑๒๑๑/๕๓๗,๒๗/๒๕/๓๗๘,๒๗/๓๕/ ๑๖๓,๒๗/๑๙๒/๑๙๖,๒๘/๗๗๕/๓๐๓,๒๘/ ๑๒๙๐/๓๘๑,๒๘/๑๔๑๙/๔๐๔,๓๒/๔๐๓/ ๖๓๗,๓๓/๑๘/๖๑,๓๓/๔๓๗/๕๑๑
5328	ชมพูทวีป, ประเทศ	๑๖/๑๒๔/๒๑๕
5329	ชมพูณฑ, ท้อง	๒๑/๖/๑๑,๒๑/๒๘/๔๕,๒๘/๑๔๖๕/๔๑๓
5330	ชยทิสจริยา พระจริยาของพระเจ้าชัยทิส	๓๓/๗๔/๗๕๕
5331	ชยเสนะ, พระราชากุมาร	๑๔/๒๑๓/๒๔๖,๑๔/๒๒๓/๒๕๖
5332	ชัยทิสชาดก พระเจ้าปัญญาละพระนามว่าชัยทิส	๒๗/๖๔/๕๔๗
5333	ชรา	๔/๑/๒, ๔/๑/๓, ๔/๓/๖,๙/๑๔๔/๔๕,๑๐/๕๗/ ๓๑,๑๐/๗๐/๔๐,๑๐/๓๘๘/๓๒๕,๑๑/๑๐๖/ ๗๗,๑๒/๑๙/๒๐,๑๒/๙๒/๘๗,๑๒/๔๓๔/ ๔๖๒,๑๓/๑๒๗/๑๓๙,๑๓/๒๒๐/๒๕๘,๑๓/๓๘๓/ ๔๗๑,๑๔/๑๒๖/๑๖๕,๑๔/๓๑๓/๓๘๐,๑๔/๓๗๓/ ๔๑๘,๑๕/๕๑/๖๗,๑๕/๖๘/๗๖,๑๕/๑๗๒/ ๒๓๑,๑๖/๑/๒,๑๖/๑๐/๑๕,๑๖/๔๓/๘๙,๑๖/ ๖๖/๑๓๑,๑๗/๕/๑๘,๑๗/๓๙/๕๖,๑๗/๓๑๓/

		๓๒๙,๑๘/๒๘,๒๘,๑๘/๑๐๖/๑๒๐,๑๘/๒๕๔/ ๒๗๕,๑๘/๒/๔,๑๘/๕๑๘/๓๓๑,๑๘/๑๑๑๖/ ๖๒๙,๒๐/๖/๖๒,๒๐/๕๒/๒๑๔,๒๐/๖๒/ ๒๔๒,๒๑/๑๐/๑๗,๒๑/๑๒๒/๑๘๔,๒๒/๗๘/ ๑๔๐,๒๓/๖/๒๐๕,๒๓/๕๐/๘๓,๒๓/๖๖/ ๑๓๕,๒๔/๗๖/๑๖๙,๒๔/๑๐๗/๒๕๐,๒๕/๑๕๑/ ๗๙,๒๙/๓๘/๑๔๒,๒๙/๑๗๑/๔๘๕,๓๐/๑๗/ ๑๐๘,๓๐/๒๙/๑๕๔,๓๐/๑๑๕/๓๗๙,๓๑/๖/ ๑๓,๓๑/๔๘/๗๕,๓๑/๑๒๓/๑๙๒,๓๖/๗๑/ ๑๙,๓๕/๑๙๒/๑๖๔,๓๕/๒๗๓/๒๕๗,๓๕/๓๕๔/ ๓๐๕,๓๖/๔๔๙/๑๑๒
5334	ชราธัมมสูตร ผู้มีความแก่	๑๙/๕๑๑/๓๒๒
5335	ชราภณนิมิต	๓๑/๗๙/๑๓๔
5336	ชราภณนิโรธ	๓๑/๗/๑๔,๓๑/๘/๑๕
5337	ชราภณนิโรธคามินีปฏิปทา	๓๑/๗/๑๔,๓๑/๘/๑๖
5338	ชราภณปณิธิ	๓๑/๗๙/๑๓๔
5339	ชราภณสมุทัย	๓๑/๗/๑๔,๘/๑๖
5340	ชราภณสูตร ว่าด้วยชราและภณะ	๑๖/๗๑/๑๕๕
5341	ชราภณสูตร ชราและภณะ	๑๕/๑๑๔/๑๓๑
5342	ชราภณะ,ชราและภณะ	๑๐/๕๗/๓๑,๑๐/๙๖/๕๗,๑๐/๙๘/๕๙,๒๙/๑๐๓/ ๓๑๙,๓๗/๔๔๙/๔๗๙,๓๗/๗๒๖/๗๗๒,๑๒/๔๐๓/ ๔๓๖,๑๕/๔๑/๕๗,๑๕/๑๓๕/๑๗๒,๑๕/๒๔๑/ ๓๔๕,๑๖/๑๓/๒๑,๑๖/๒๔/๔๗,๑๖/๗๑/ ๑๕๕,๑๖/๗๓/๑๕๗,๑๗/๓๐/๔๓,๒๖/๔๙๕/ ๖๓๔,๒๖/๕๑๘/๔๒๙,๒๗/๗๐/๒๙๖,๒๘/๑๐๘/ ๒๐๐,๒๘/๑๑๗/๒๐๑,๓๑/๖/๑๓,๓๑/๗/๑๔,๓๑/ ๗๓/๑๒๔,๓๓/๗๗/๓๙๖,๓๓/๑๕๕/๔๐๘
5343	ชราภณานิเวส	๓๑/๗๙/๑๓๔
5344	ชราและพยาธิ	๒๖/๙๕/๕๗๑
5345	ชราสูตรนันทเทส อธิบายชราสูตร	๒๙/๓๙/๑๔๒
5346	ชราสูตร ว่าด้วยชรา	๑๕/๕๑/๖๗,๒๕/๘๑๑/๖๙๕
5347	ชรุทปานชาตก ว่าด้วยชุดบ่อน้ำเก่าได้	๒๗/๑๖/๑๒๓
5348	ชลสีชะ, พระเจ้าจักรพรรดิ	๓๒/๘๐/๔๙๕
5349	ชลันธระ, พระเจ้าจักรพรรดิ	๓๒/๑๗/๔๐๒
5350	ชลภาพุชานูปการสูตร ความเป็นอยู่ร่วมกับพวกครุฑที่เป็นชลภาพุชะ	๑๗/๔๐๘-๔๓๗/ ๓๖๑

5351	ชลาพูชโยนิ	๑๑/๓๑๒/๒๙๓
5352	ชลาพูชะ	๑๗/๓๔๒/๓๕๐,๑๗/๓๔๕/๓๕๒,๑๗/๓๔๑/ ๓๕๖,๑๗/๓๔๗/๓๖๐
5353	ชลาพูชาทิทานูปการสุตตติงสกะ พระสูตร ๓๐ สูตร มีชลาพูชทานูปการสูตรเป็นต้น	๑๗/๓๖๒-๓๔๑/๓๕๖
5354	ชลุตตมะ, พระเจ้าจักรพรรดิ	๓๒/๑๐๔/๒๙๑
5355	ชโลมกาย	๒๑/๑๔๘/๓๐๕
5356	ชวนจิต	๔๓/๔๔๖/๒๖๕
5357	ชวนปัญญา	๑๙/๑๐๒๐/๕๓๐,๑๙/๑๐๒๑/๕๓๓,๒๕/๓๓/ ๒๓๘
5358	ชวนปัญญาสูตร ธรรมที่เป็นไปเพื่อควมามีปัญญาแล่นไป	๑๙/๑๐๖๘/๕๘๑
5359	ชวนพิศ	๒๖/๒๘๗/๔๖
5360	ชวนสภยัภย์	๑๐/๒๗๓/๒๐๕,๑๐/๒๘๐/๒๑๐,๑๐/๒๙๒/ ๒๒๖,๑๐/๒๘๐/๒๑๐
5361	ชวนหังสชาดก พญาชวนหงส์	๒๗/๒๗/๔๐๐
5362	ชวสกุณชาดก ราชสีห์ไม่รู้คุณนกหัวขวาน	๒๗/๒๙/๑๖๒
5363	ชวสูตร ความว่องไวของม้าต้นและของภิกษุ	๒๑/๑๑๒/๑๗๑
5364	ชวหังสเถราปทาน ประวัติในอดีตชาติของพระชวหังสเถระ	๓๒/๒๖/๔๒๘
5365	ชวะ, เทพ	๒๘/๑๒๘๐/๓๘๐
5366	ช่อฟ้า	๒๖/๑๘๓/๓๖๓
5367	ชะตาชีวิต	๑๐/๓๐๖/๒๔๐,๑๐/๓๒๓/๒๕๒
5368	ชะนี	๒๘/๒๐๖๓/๕๐๔
5369	ชะเนาะ	๑๓/๔๕๘/๕๗๗,๑๕/๒๙/๓๓,๑๕/๑๐๙/๑๒๑,๒๕/ ๓๙๘/๑๕๙,๒๕/๖๒๘/๖๔๙
5370	ชะมด	๒๘/๒๖๗/๑๒๙,๒๘/๕๓๖/๑๓๔,๒๘/๑๔๑๓/๔๐๓
5371	ชะเอม	๒๘/๒๐๕๕/๕๐๔,๓๒/๑๕/๕๘๑
5372	ชะเอมเครือ	๒๘/๒๐๕๙/๕๐๔,๓๓/๙/๗๐๒
5373	ชะเอมต้น	๒๘/๒๐๕๙/๕๐๔
5374	ชักชวนผู้อื่นให้ฆ่าสัตว์	๒๑/๒๐๑/๓๒๐,๒๔/๒๒๒/๓๗๐,๒๔/๒๒๔/๓๗๕
5375	ชักชวนผู้อื่นให้ทำกรรมตามความเห็นผิด	๒๒/๒๓/๒๙
5376	ชักชวนผู้อื่นให้มีศรัทธา	๒๑/๒๐๒/๓๒๒
5377	ชักชวนเพื่อให้ตาย	๑/๑๗๒/๑๔๑
5378	ชักให้ใคร่	๒๔/๙๙/๒๓๔
5379	ชังเมยยกะ	๕/๓๔๕/๒๑๔
5380	ชัชชียะ, นาย	๓๓/๓๕/๕๒๔
5381	ชัณฺดุสิต	๒๘/๑๔๒๘/๔๐๕

5382	ชั้นตุคาม, หมูบ้าน	๒๓/๓/๔๓๐, ๒๕/๓๑/๒๓๑
5383	ชั้นตุเทพบุตร	๑๕/๑๐๖/๑๑๗
5384	ชั้นตุสูตร ชั้นตุเทพบุตร	๑๕/๑๐๖/๑๑๗
5385	ชั้นนิมมานรดี	๒๘/๑๔๒๘/๔๐๕
5386	ชั้นปรนิมิตตวสวัตดี	๒๘/๑๔๒๘/๔๐๕
5387	ชั้นยามา	๒๘/๑๔๒๘/๔๐๕
5388	ชั้นพาลีสูตร บุคคลผู้เปรียบด้วยบ่อน้ำใหญ่	๒๑/๑๗๘/๒๕๐
5389	ชั้นพุกชาดก	สุนัขจิ้งจอกชั้นพุกะอวดเก่ง ๒๗/๑๓๗/๑๘๔
5390	ชั้นพุกเถรคาถา	ภาชิตของพระชั้นพุกเถระ ๒๖/๒๘๓/๓๘๕
5391	ชั้นพุกะ, ชื่อสุนัข	๒๗/๑๐๓/๓๑๘
5392	ชั้นพุกาชีวกวัตถุ	เรื่องอาชีวกชื่อชั้นพุกะ ๒๕/๗๐/๔๙
5393	ชั้นพุกาทกชาดก	สุนัขจิ้งจอกอยากกินลูกหมา ๒๗/๑๓๐/๑๔๙
5394	ชั้นพุกาทกปริพาชก	๑๘/๓๑๔/๓๓๕, ๑๘/๓๑๕/๓๓๕, ๑๘/๓๒๕/ ๓๓๗, ๑๘/๓๒๒/๓๔๓, ๑๘/๓๒๙/๓๔๕
5395	ชั้นพุกคาม	๑๐/๑๘๗/๑๓๔
5396	ชั้นพุกคามิกปุตตเถรคาถา ภาชิตของพระชั้นพุกคามิกบุตรเถระ	๒๖/๒๘/๓๑๓
5397	ชั้นพุกุณฺณเถรอาปทาน ประวัติในอดีตชาติของพระชั้นพุกุณฺณเถระ	๓๓/๘๑/๗๒
5398	ชัยชนะ	๒๙/๖๒/๒๐๑
5399	ชัยทิส, พระราชา	๓๓/๗๔/๗๕๕
5400	ชัยเสน, กษัตริย์	๓๓/๖/๖๑๘, ๓๓/๑๔/๖๘๓

ในการเรียงคำศัพท์นั้น ได้ประโยชน์อย่างมาก เพราะเวลาพูดถึงศัพท์ในเล่มนั้น ศัพท์อะไร ลำดับที่เท่าไร ก็ตอบได้ทันที เพราะศัพท์มีลำดับเลขคอยกำกับไว้ และเวลาตรวจเช็คก็ตรวจเช็คตามลำดับศัพท์ที่มอบให้ นั่นแหละเป็นตัวกำหนด ทำให้รู้ว่า บางครั้ง ก็เรียงลำดับผิด แต่ก็มีบางครั้ง ที่ผู้เขียนเขียนข้ามไปก็มี และบางครั้ง ศัพท์ที่ให้กับศัพท์ที่อยู่อีกช่องหนึ่ง ไม่ตรงกัน ทำให้ภายในเล่มนั้น มีศัพท์ไม่ครบ ๑๐๐ ศัพท์ ก็มีเหมือนกัน

ในกรณีเรียงลำดับผิด ก็คงไว้เช่นเดิม เช่น 5227 5228 5229 แล้วเป็น 5240 แทนที่จะเป็น 5230 หากเป็นเช่นนี้ ทำหมายเหตุบอกว่า เลขลำดับนั้น ไม่มี และไม่ต้องเลื่อนลำดับ

ในกรณีที่ผู้เขียนเขียนข้าม ก็ประสานงานให้เขียนให้ครบ เมื่อผู้เขียนส่งศัพท์มาครั้งแรก

ในกรณีศัพท์ไม่ตรงกัน ก็ปรับโดยใส่วงเล็บ แต่เมื่อศัพท์เกินจำนวน ก็ทำหมายเหตุในกรณีศัพท์ที่ไม่มีเลขกำกับ ทำได้ ๒ กรณี คือ

ในกรณีศัพท์เกินกว่าลำดับเลข ให้วงเล็บ(1) และวงเล็บ(2) เช่น 5227 5228 (1) 5228 (2) 5229 5230

ในกรณีศัพท์ไม่มีศัพท์ไม่มีลำดับศัพท์กำลัง ก็ให้ทำหมายเหตุบอกว่า ศัพท์นี้ ไม่มีเลขกำกับ โดยให้เขียนเป็นวงเล็บ(1) ต่อจากศัพท์ลำดับข้างหน้า เช่น 5297 5298 5299 5300 5300 (1)

อนึ่ง ในกรณีที่ผู้เขียน ขณะที่เขียน เห็นศัพท์ที่อยู่ใกล้กัน แต่ยังไม่มีการเขียนเพิ่มเติม โดยให้เขียนหลังศัพท์นั้นว่าเพิ่มเติมวงเล็บ เช่น

จัมพะกะ, กษัตริย์ :	ชื่อกษัตริย์พระองค์หนึ่ง (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๖๓๕/๙๗)
จัมเปยยะชั้นธกะ (เพิ่มเติม) :	ชั้นธกะว่าด้วยข้อควรทราบบางแง่เกี่ยวกับนิคหกรรมต่างๆ(วิ.ม.(ไทย) ๕/๓๘๐/๒๖๐)
จัมมชั้นธกะ(เพิ่มเติม) :	ชั้นธกะว่าด้วยเครื่องหนังต่างๆ (วิ.ม.(ไทย) ๕/๒๔๒/๑)
จัมมสาฎกชาตค :	ชาตคว่าด้วยปริพาชกชื่อจัมมสาฎกกะ (ขุ.ชา.จตุกก.(ไทย) ๒๗/๙๓/๑๗๕)

นอกจากนี้ การเรียงศัพท์ยังสัมพันธ์กับการทำปกด้วย ในกรณีที่เป็นปัญหา ก็บอกไว้หน้าปกด้วย ซึ่งจะได้กล่าวถึงในตอนการจัดทำรูปเล่มเพื่อพิจารณา

๓.๒.๓ คัดเลือกคำศัพท์

คัดเลือกศัพท์ เป็นกระบวนการที่กำหนดไว้ว่า ศัพท์ที่เกี่ยวกับชื่อบุคคล สัตว์ สถานที่ ศัพท์ที่เป็นชื่อสิ่งของเครื่องใช้ ศัพท์ธรรมะ คำศัพท์ภาษาไทย ที่มีความหมายเฉพาะ หลังจากที่คุณะทำงานได้รวบรวมเป็นเล่มนั้น จะมีกระบวนการคัดเลือกคำศัพท์อยู่ ๓ ขั้นตอน คือ

๑.คุณะทำงาน คัดเลือกศัพท์ที่ซ้ำกันออก โดยยกที่มาจากอ้างอิงมานำกัน แล้วเรียงลำดับใหม่ และทำรูปเล่มเข้าที่ประชุมเพื่อพิจารณา

๒.เสนอผู้บริหารโครงการวิจัย ประชุมพิจารณาศัพท์ว่า ศัพท์ที่พอจะเขียนพจนานุกรมได้นั้น คือศัพท์อะไรบ้าง และเนื่องจากการพิจารณาในที่นั้นประชุมมีเวลาน้อย ดังนั้น คุณะผู้บริหารโครงการวิจัย จึงมีมติมอบให้ผู้ใดผู้หนึ่งรับผิดชอบ และกำหนดกรอบเวลาในการทำงาน

ดังนั้น ผู้ที่รับผิดชอบ ก็ปฏิบัติภารกิจดังนี้

๒.๑ พิจารณาคัดเลือกศัพท์ ศัพท์ที่ผ่าน ก็จะทำเครื่องหมายถูก (/) และศัพท์ที่ไม่ผ่าน ก็ทำเครื่องหมายกากบาท (x)

๒.๒ พิจารณาบททวนศัพท์ที่ผ่านอีกครั้ง

๓.คุณะทำงาน ดำเนินการตัดศัพท์ตามที่ได้รับผิดชอบให้ตัด และตัดตามนั้น แต่ศัพท์ที่ไม่ผ่านนั้น ก็ได้ทิ้ง เก็บไว้อีกไฟล์หนึ่ง ทำให้รู้ได้ว่า ศัพท์ที่ไม่ผ่านนั้น มีเป็นจำนวนเท่าไร และรู้สึกเสียดายที่บางศัพท์นั้น ไม่ผ่านการคัดเลือก ดังจะยกเป็นตัวอย่าง

๓.๑ ศัพท์ที่เสนอให้พิจารณา

ลำดับที่	คำศัพท์	ที่มา
6419	ดง	๓๕/๕๓๑/๓๙๔
6420	ดงตาล	๓๓/๔๐/๑๒๓
6421	ดนตรี	๑๐/๔๒/๒๒,๑๒/๑๑/๔๔๗,๑๓/๒๑๑/ ๒๔๘,๒๖/๓๑๙/๕๑,๒๖/๖๔๘/๓๒,๒๖/ ๙๗๖/๑๑๙,๒๖/๑๐๒๓/๑๒๖,๓๓/๘๙/ ๕๗๘
6422	ดนตรีเครื่องห้า	๑๐/๒๔๒/๑๘๒,๑๐/๒๕๘/๑๙๑,๑๐/๒๕๙/ ๑๙๓,๑๕/๑๖๕/๒๒๑,๒๖/๓๔/๗,๒๖/ ๖๖๑/๗๔
6423	ดนตรีทิพย์	๑๐/๑๙๘/๑๔๘,๑๐/๑๙๙/๑๔๘,๓๓/๙/ ๖๖๖,๓๓/๑๑/๖๘๖,๓๓/๑๖/๖๐๘,๓๓/ ๔๘/๕๗๓
6424	ดนตรีมนุษย์	๓๓/๔๘/๕๗๓
6425	ดนตรีมีองค์ ๕	๒๓/๔๖/๓๑๘
6426	ดวงจันทร์	๙/๒๔/๙,๙/๒๐๘/๗๑, ๙/๕๓๑/๒๓๔,๙/ ๕๓๑/๒๓๕,๑๐/๑๘/๑๑,๑๐/๓๒/๑๔,๑๐/ ๔๑๑/๓๔๓,๑๐/๔๑๘/๓๕๑,๑๑/๑๒๐/ ๘๙,๑๑/๑๒๑/๙๐,๑๑/๑๒๘/๙๔,๑๑/ ๑๕๙/๑๒๐,๑๒/๖๘/๕๙,๑๒/๕๐๓/ ๕๔๐,๑๓/๑๙๘/๒๓๕,๑๓/๒๑๗/๒๕๕,๑๓/ ๒๕๔/๓๐๑,๑๓/๒๗๓/๓๒๓,๑๔/๘๒/ ๙๑,๑๔/๘๕/๙๖,๑๔/๑๔๕/๑๘๔,๑๔/ ๒๐๑/๒๓๖,๑๕/๒๖/๓๐,๑๕/๕๘/๘๙,๑๕/ ๑๑๑/๑๒๖,๑๕/๒๑๙/๓๒๑,๑๕/๒๖๓/ ๓๘๓,๑๖/๗๐/๑๔๕,๑๖/๑๔๖/๒๓๗,๑๖/ ๑๕๐/๒๔๖,๑๖/๒๒๘/๓๑๗,๑๗/๑๐๒/ ๑๙๖,๑๗/๒๐๖/๒๗๘,๑๗/๒๒๔/๓๐๔,๑๗/ ๒๗๖/๓๑๕,๑๙/๑๔๖/๗๖,๑๙/๑๔๗/ ๗๖,๑๙/๑๔๘/๗๖,๑๙/๘๒๓/๓๙๒,๒๐/ ๘๑/๓๐๖,๒๐/๑๐๒/๓๔๓,๒๐/๑๓๒/ ๓๘๑,๒๑/๒๑๗/๒๙,๒๑/๕๐/๘๑,๒๑/๗๐/ ๑๑๔,๒๑/๑๒๗/๑๙๕,๒๑/๑๔๑,๑๔๒/ ๒๐๙,๒๖/๙๑/๑๘๒,๒๖/๑๐๑๖/๑๒๕,๒๗/

		๒๕/๒๐๓,๓๑/๑๐/๕๖๕
6427	ดวงจันทร์ข้างขึ้น	๒๗/๖๑/๓๓๑
6428	ดวงจันทร์ข้างแรม	๒๑/๑๗/๒๙,๒๗/๖๐/๓๓๑
6429	ดวงจันทร์เต็มดวง	๑๗/๘๒/๑๓๔
6430	ดวงจันทร์ในวันเพ็ญ	๓๓/๖๘/๑๙๔
6431	ดวงจันทร์และดวงอาทิตย์	๒๗/๒๒/๑๒๔,๒๗/๑๑๘/๓๔๒,๒๗/๑๕๑/ ๔๔๗,๒๗/๒๕๕/๕๑๕,๒๘/๑๑๐/๒๒,๒๘/ ๔๐๕/๑๖๔,๒๘/๑๓๔๘/๓๙๑,๒๘/๑๕๒๐/ ๔๐๔,๓๒/๑๔/๔,๓๓/๓๕/๒๙๔,๓๓/๑๘๖/ ๔๑๒,๓๓/๒๖๗/๔๒๓,๓๓/๔๖๐/๔๙๒
6432	ดวงจันทร์วันเพ็ญ	๒๖/๕๕๖/๔๓๔
6433	ดวงดาว	๑๓/๒๑๗/๒๕๕,๑๓/๔๖๖/๕๘๘,๑๓/๔๘๑/ ๖๑๐,๑๕/๑๑๑/๑๒๖,๑๙/๑๔๖/๗๖,๑๙/ ๑๔๗/๗๖,๑๙/๑๔๘/๗๖,๓๗/๔๖๐/๔๙๒
6434	ดวงดาวทอง	๓๒/๓๗/๖
6435	ดวงดาวที่ทำด้วยทองคำ	๓๓/๒๖๕/๔๒๒
6436	ดวงดาวนักษัตร	๑๑/๑๒๐/๘๙,๑๑/๑๒๑/๙๐,๑๑/๑๒๘/๙๔
6437	ดวงตา	๑๒/๓๘๐/๔๑๕,๑๓/๗๓/๖๙,๑๓/๓๓๘/ ๔๐๘,๑๓/๔๘๑/๖๑๐,๒๖/๓/๓๐๔,๒๖/ ๓๑/๕
6438	ดวงตาคือปัญญา	๑๓/๒๒๐/๒๕๘
6439	ดวงตาคือพระธรรม	๓๓/๑๓๐/๒๕๕
6440	ดวงประทีป	๑๐/๒๒๒/๑๖๘,๑๕/๑๘๑/๒๖,๒๕/๑๔๖/ ๗๗,
6441	ดวงพระเนตร	๑๑/๒๒๘/๑๘๖,๑๑/๒๒๙/๑๘๖
6442	ดวงไฟ	๑๑/๒๖๕/๒๑๑,๒๖/๑๓๘/๒๔
6443	ดวงอาทิตย์	๙/๒๔/๙,๙/๒๖/๑๐,๙/๔๘๔/๒๑๔,๙/ ๕๓๑/๒๓๕,๑๐/๑๘/๑๑,๑๐/๓๒/๑๔,๑๐/ ๒๕๘/๑๙๒,๑๐/๔๑๑/๓๔๓,๑๑/๑๒๐/ ๘๙,๑๑/๑๒๑/๙๐,๑๑/๑๒๘/๙๔,๑๑/ ๑๕๙/๑๒๐,๑๒/๖๘/๕๙,๑๒/๔๘๖/ ๕๒๕,๑๒/๕๐๓/๕๔๐,๑๓/๘๔/๘๕,๑๓/ ๑๙๘/๒๓๕,๑๓/๒๑๗/๒๕๕,๑๓/๒๕๔/ ๓๐๑,๑๔/๘๒/๙๑,๑๔/๒๐๑/๒๓๖,๑๕/ ๒๖/๓๐,๑๕/๕๘/๘๙,๑๕/๑๒๓/๑๔๕,๑๕/ ๒๑๙/๓๒๑,๑๖/๗๐/๑๔๕,๑๗/๒๐๖/

		๒๗๘,๑๗/๒๒๔/๓๐๔,๑๗/๒๕๐/๓๑๒,๑๗/ ๒๗๖/๓๑๕,๑๗/๔๗/๔๓,๑๗/๑๔๖/ ๗๖,๑๗/๘๒๗/๔๐๓,๑๗/๑๑๑๖/๖๒๗,๒๐/ ๘๑/๓๐๖,๒๐/๕๕/๓๒๘,๒๐/๑๐๒/ ๓๔๓,๒๐/๑๓๒/๓๘๑,๒๑/๔๗/๗๗,๒๑/ ๕๐/๘๑,๒๑/๗๐/๑๑๔,๒๑/๑๒๗/ ๑๕๕,๒๑/๖๖/๑๓๓,๒๔/๑๒๑/๒๗๕,๓๑/ ๑๐/๕๖๕,๓๑/๔๘๕/๕๑๕
6444	ดวงอาทิตย์ยามรุ่งอรุณ	๓๓/๔๕/๕๖๒
6445	ดอก	๒๐/๘๐/๓๐๔
6446	ดอกกระณิการิ	๑๑/๓๓๘/๓๔๗,๑๑/๓๕๘/๔๑๖,๑๑/๒๔๗/ ๒๗๖,๒๔/๒๗/๗๒,๒๗/๒๐๑/๕๐๔,๒๗/ ๒๐๗/๖๓๐,๒๘/๘๕๔/๓๑๕,๒๘/๑๓๗๖/ ๓๗๖,๒๘//๔๖๒,๒๘/๑๗๕๔/๔๖๒,๒๘/ ๑๗๕๕/๔๖๒,๒๘/๑๗๕๖/๔๖๒,๓๒/๗/ ๔๖๓,๓๒/๑๒/๓๔๗,๓๒/๑๗/๔๑๘,๓๒/ ๒๔/๓๓๒,๓๒/๓๐/๓๗๔,๓๒/๓๗/ ๕๗๐,๓๒/๕๓/๕๖๐,๓๒/๕๗/๕๓๐,๓๒/ ๘๗/๑๑๔,๓๒/๓๐๔/๖๒๓,๓๓/๑/ ๑๖๖,๓๓/๖/๑๘๔,๓๓/๑๔/๑๘๕,๓๓/๓๕/ ๖๔,๓๓/๖๐/๓๔๔,๓๓/๖๘/๑๙๔,๓๓/๖๘/ ๓๔๕,๓๓/๑๒๕/๓๐๗
6447	ดอกกระดังงอ	๓๓/๒/๑๖๖,๓๓/๗/๑๖๗,๓๓/๑๔๓/ ๕๓,๓๓/๑๔๔/๕๓
6448	ดอกกระทู้	๓๒/๒๑/๕๕๖,๓๓/๕๑/๕๗๓
6449	ดอกกฤษณา	๒๘/๘๐๔/๓๐๘
6450	ดอกกักรูทิพย์	๒๗/๑๐๑/๑๗๗,๒๗/๑๐๒/๑๗๗,๒๗/๑๐๓/ ๑๗๗,๒๗/๑๐๔/๑๗๗
6451	ดอกกาละหิง	๓๒/๔๒/๓๒๔,๓๒/๕๗/๕๘๗,๓๒/๖๔/ ๒๕๕,๓๓/๒๓/๒๐๕,๓๓/๕๑/๕๗๓
6452	ดอกการะเกด	๒๗/๓๔๗/๕๓๐,๓๓/๑๘/๒๐๔,๓๓/๕๑/ ๕๗๓
6453	ดอกโคมุท	๗/๑๕๐/๔๘,๑๔/๑๔๕/๑๘๔,๒๖/๖๔๗/ ๗๒,๒๗/๑๗๑/๑๑๑,๒๘/๕๓๖/๑๓๖,๒๘/ ๑๑๕๔/๓๖๓,๒๘/๑๑๗๒/๓๖๕,๒๘/ ๒๒๓๕/๕๒๗,๓๒/๒/๓๓๘,๓๒/๓/

		๓๓๘,๓๒/๔/๓๓๘,๓๒/๕๕/๔๘๑,๓๒/ ๓๒๕/๕๑,๓๒/๓๒๖/๕๑
6454	ดอกโกมูทบาน	๓๓/๑๔๒/๑๕๓
6455	ดอกโกสุม	๒๗/๓๕๐/๕๓๑,๓๒/๔๐/๕๐๖,๓๒/๔๑/ ๕๐๖,๓๒/๔๕/๒๔๕
6456	ดอกโกสุมและน้ำ	๓๒/๔๗/๒๓๕
6457	ดอกเข็ม	๓๒/๓๔/๓๓๓
6458	ดอกคล้า	๓๒/๔๙/๓๖๖
6459	ดอกคัตเค้า	๒๖/๖๔๙/๗๒,๒๗/๑๙๖/๕๐๓,๓๒/๕๔/ ๓๖๗
6460	ดอกคุณ	๓๒/๒๔/๕๕๖
6461	ดอกแคฝอย	๒๗/๑๙๗/๕๐๔,๓๒/๑/๒๑๕,๓๒/๗/ ๔๕๓,๓๒/๗/๕๕๒,๓๒/๑๐/๕๕๒,๓๒/๑๗/ ๔๑๘,๓๒/๓๗/๒๒๑

๓.๒ ศัพท์ที่ผ่านและไม่ผ่าน (เครื่องหมาย x ไม่ผ่าน)

ลำดับที่	คำศัพท์	ที่มา
6419	ดง x	๓๕/๕๓๑/๓๙๔
6420	ดงตาล /	๓๓/๔๐/๑๒๓
6421	ดนตรี/	๑๐/๔๒/๒๒,๑๒/๑๑/๔๔๗,๑๓/๒๑๑/ ๒๔๘,๒๖/๓๑๙/๕๑,๒๖/๖๔๘/๗๒,๒๖/ ๙๗๖/๑๑๙,๒๖/๑๐๒๓/๑๒๖,๓๓/๘๙/ ๕๗๘
6422	ดนตรีเครื่องห้า/	๑๐/๒๔๒/๑๘๒,๑๐/๒๕๘/๑๙๑,๑๐/๒๕๙/ ๑๙๓,๑๕/๑๖๕/๒๒๑,๒๖/๓๔/๗,๒๖/ ๖๖๑/๗๔
6423	ดนตรีพิพัย x	๑๐/๑๙๘/๑๔๘,๑๐/๑๙๙/๑๔๘,๓๓/๙/ ๖๖๖,๓๓/๑๑/๖๘๖,๓๓/๑๖/๖๐๘,๓๓/ ๔๘/๕๗๓
6424	ดนตรีมโนขุขัย x	๓๓/๔๘/๕๗๓
6425	ดนตรีมีองค์ ๕ x	๒๓/๔๖/๓๑๘
6426	ดวงจันทร์/	๙/๒๔/๙,๙/๒๐๘/๗๑, ๙/๕๓๑/๒๓๔,๙/ ๕๓๑/๒๓๕,๑๐/๑๘/๑๑,๑๐/๓๒/๑๔,๑๐/ ๔๑๑/๓๔๓,๑๐/๔๑๘/๓๕๑,๑๑/๑๒๐/ ๘๙,๑๑/๑๒๑/๙๐,๑๑/๑๒๘/๙๔,๑๑/

		๑๕๙/๑๒๐,๑๒/๖๘/๕๙,๑๒/๕๐๓/ ๕๕๐,๑๓/๑๙๘/๒๓๕,๑๓/๒๑๗/๒๕๕,๑๓/ ๒๕๕/๓๐๑,๑๓/๒๗๓/๓๒๓,๑๔/๘๒/ ๙๑,๑๔/๘๕/๙๖,๑๔/๑๔๕/๑๘๔,๑๔/ ๒๐๑/๒๓๖,๑๕/๒๖/๓๐,๑๕/๕๘/๘๘,๑๕/ ๑๑๑/๑๒๖,๑๕/๒๑๙/๓๒๑,๑๕/๒๖๓/ ๓๘๓,๑๖/๗๐/๑๔๕,๑๖/๑๔๖/๒๓๗,๑๖/ ๑๕๐/๒๔๖,๑๖/๒๒๘/๓๑๗,๑๗/๑๐๒/ ๑๙๖,๑๗/๒๐๖/๒๗๘,๑๗/๒๒๔/๓๐๔,๑๗/ ๒๗๖/๓๑๕,๑๙/๑๔๖/๗๖,๑๙/๑๔๗/ ๗๖,๑๙/๑๔๘/๗๖,๑๙/๘๒๓/๓๙๒,๒๐/ ๘๑/๓๐๖,๒๐/๑๐๒/๓๔๓,๒๐/๑๓๒/ ๓๘๑,๒๑/๒๑๗/๒๙,๒๑/๕๐/๘๑,๒๑/๗๐/ ๑๑๔,๒๑/๑๒๗/๑๙๕,๒๑/๑๔๑,๑๔๒/ ๒๐๙,๒๖/๙๑/๑๘๒,๒๖/๑๐๑๖/๑๒๕,๒๗/ ๒๕/๒๐๓,๓๑/๑๐/๕๖๕
6427	ดวงจันทร์ข้างขึ้น x	๒๗/๖๑/๓๓๑
6428	ดวงจันทร์ข้างแรม x	๒๑/๑๗/๒๙,๒๗/๖๐/๓๓๑
6429	ดวงจันทร์เต็มดวง x	๑๗/๘๒/๑๓๔
6430	ดวงจันทร์ในวันเพ็ญ/	๓๓/๖๘/๑๙๔
6431	ดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ x	๒๗/๒๒/๑๒๔,๒๗/๑๑๘/๓๔๒,๒๗/๑๕๑/ ๔๔๗,๒๗/๒๕๕/๕๑๕,๒๘/๑๑๐/๒๒,๒๘/ ๔๐๕/๑๖๔,๒๘/๑๓๔๘/๓๙๑,๒๘/๑๔๒๐/ ๔๐๔,๓๒/๑๔/๔,๓๓/๓๕/๒๙๔,๓๓/๑๘๖/ ๔๑๒,๓๓/๒๖๗/๔๒๓,๓๗/๔๖๐/๔๙๒
6432	ดวงจันทร์วันเพ็ญ/	๒๖/๕๕๖/๔๓๔
6433	ดวงดาว/	๑๓/๒๑๗/๒๕๕,๑๓/๔๖๖/๕๘๘,๑๓/๔๘๑/ ๖๑๐,๑๕/๑๑๑/๑๒๖,๑๙/๑๔๖/๗๖,๑๙/ ๑๔๗/๗๖,๑๙/๑๔๘/๗๖,๓๗/๔๖๐/๔๙๒
6434	ดวงดาวทอง x	๓๒/๓๗/๖
6435	ดวงดาวที่ทำด้วยทองคำ x	๓๓/๒๖๕/๔๒๒
6436	ดวงดาวนักษัตร/	๑๑/๑๒๐/๘๙,๑๑/๑๒๑/๙๐,๑๑/๑๒๘/๙๔
6437	ดวงตา/	๑๒/๓๘๐/๔๑๕,๑๓/๗๓/๖๙,๑๓/๓๓๘/ ๔๐๘,๑๓/๔๘๑/๖๑๐,๒๖/๓/๓๐๔,๒๖/ ๓๑/๕
6438	ดวงตาคือปัญญา/	๑๓/๒๒๐/๒๕๘

6439	ดวงตาคือพระธรรม/	๓๓/๑๓๐/๒๕๕
6440	ดวงประทีป/	๑๐/๒๒๒/๑๖๘,๑๕/๑๘๑/๒๖,๒๕/๑๕๖/ ๗๗,
6441	ดวงพระเนตร x	๑๑/๒๒๘/๑๘๖,๑๑/๒๒๘/๑๘๖
6442	ดวงไฟ /	๑๑/๒๖๕/๒๑๑,๒๖/๑๓๘/๒๔
6443	ดวงอาทิตย์ /	๘/๒๔/๘,๘/๒๖/๑๐,๘/๔๘๔/๒๑๔,๘/ ๕๓๑/๒๓๕,๑๐/๑๘/๑๑,๑๐/๓๒/๑๔,๑๐/ ๒๕๘/๑๘๒,๑๐/๔๑๑/๓๔๓,๑๑/๑๒๐/ ๘๘,๑๑/๑๒๑/๘๐,๑๑/๑๒๘/๘๔,๑๑/ ๑๕๘/๑๒๐,๑๒/๖๘/๕๙,๑๒/๔๘๖/ ๕๒๕,๑๒/๕๐๓/๕๔๐,๑๓/๘๔/๘๕,๑๓/ ๑๘๘/๒๓๕,๑๓/๒๑๗/๒๕๕,๑๓/๒๕๕/ ๓๐๑,๑๔/๘๒/๘๑,๑๔/๒๐๑/๒๓๖,๑๕/ ๒๖/๓๐,๑๕/๕๘/๘๘,๑๕/๑๒๓/๑๔๕,๑๕/ ๒๑๘/๓๒๑,๑๖/๗๐/๑๔๕,๑๗/๒๐๖/ ๒๗๘,๑๗/๒๒๔/๓๐๔,๑๗/๒๕๐/๓๑๒,๑๗/ ๒๗๖/๓๑๕,๑๘/๔๘/๔๓,๑๘/๑๕๖/ ๗๖,๑๘/๘๒๘/๔๐๓,๑๘/๑๑๑๖/๖๒๘,๒๐/ ๘๑/๓๐๖,๒๐/๘๕/๓๒๘,๒๐/๑๐๒/ ๓๔๓,๒๐/๑๓๒/๓๘๑,๒๑/๔๗/๗๗,๒๑/ ๕๐/๘๑,๒๑/๗๐/๑๑๔,๒๑/๑๒๗/ ๑๘๕,๒๓/๖๖/๑๓๓,๒๔/๑๒๑/๒๗๕,๓๑/ ๑๐/๕๖๕,๓๓/๔๘๕/๕๑๕
6444	ดวงอาทิตย์ยามรุ่งอรุณ x	๓๓/๔๕/๕๖๒
6445	ดอก x	๒๐/๘๐/๓๐๔
6446	ดอกกรรณิการ์/	๑๑/๓๓๘/๓๔๘,๑๑/๓๕๘/๔๑๖,๑๓/๒๔๘/ ๒๘๖,๒๔/๒๘/๓๒,๒๗/๒๐๑/๕๐๔,๒๗/ ๒๐๘/๖๓๐,๒๘/๘๕๔/๓๑๕,๒๘/๑๓๗๖/ ๓๗๖,๒๘//๔๖๒,๒๘/๑๓๕๔/๔๖๒,๒๘/ ๑๓๕๕/๔๖๒,๒๘/๑๓๕๖/๔๖๒,๓๒/๘/ ๔๖๓,๓๒/๑๒/๓๔๘,๓๒/๑๗/๔๑๘,๓๒/ ๒๔/๓๓๒,๓๒/๓๐/๓๗๔,๓๒/๓๗/ ๕๗๐,๓๒/๕๓/๕๖๐,๓๒/๕๘/๕๓๐,๓๒/ ๘๗/๑๑๔,๓๒/๓๐๔/๖๒๓,๓๓/๑/ ๑๖๖,๓๓/๖/๑๘๔,๓๓/๑๔/๑๘๕,๓๓/๓๕/ ๖๔,๓๓/๖๐/๓๔๔,๓๓/๖๘/๑๘๔,๓๓/๖๘/

		๓๔๕,๓๓/๑๒๕/๓๐๗
6447	ดอกกระดังงอ /	๓๓/๒/๑๖๖,๓๓/๙/๑๖๗,๓๓/๑๔๓/ ๕๓,๓๓/๑๔๔/๕๓
6448	ดอกกระท่อม /	๓๒/๒๑/๕๔๖,๓๓/๕๑/๕๗๓
6449	ดอกกฤษณา /	๒๘/๘๐๔/๓๐๘
6450	ดอกกั๊กการุฑิพย์ /	๒๗/๑๐๑/๑๗๗,๒๗/๑๐๒/๑๗๗,๒๗/๑๐๓/ ๑๗๗,๒๗/๑๐๔/๑๗๗
6451	ดอกกาละทิง /	๓๒/๔๒/๓๒๔,๓๒/๕๙/๕๘๗,๓๒/๖๔/ ๒๕๙,๓๓/๒๓/๒๐๕,๓๓/๕๑/๕๗๓
6452	ดอกการะเกด /	๒๗/๓๔๙/๕๓๐,๓๓/๑๘/๒๐๔,๓๓/๕๑/ ๕๗๓
6453	ดอกโกมุต /	๙/๑๕๐/๔๘,๑๔/๑๔๕/๑๘๔,๒๖/๖๔๙/ ๗๒,๒๗/๑๗๑/๑๑๑,๒๘/๕๓๖/๑๓๖,๒๘/ ๑๑๕๔/๓๖๓,๒๘/๑๑๗๒/๓๖๕,๒๘/ ๒๒๓๕/๕๒๙,๓๒/๒/๓๓๘,๓๒/๓/ ๓๓๘,๓๒/๔/๓๓๘,๓๒/๕๕/๔๘๑,๓๒/ ๓๒๕/๕๑,๓๒/๓๒๖/๕๑
6454	ดอกโกมุตบาน x	๓๓/๑๔๒/๑๕๓
6455	ดอกโกสุ่ม /	๒๗/๓๕๐/๕๓๑,๓๒/๔๐/๕๐๖,๓๒/๔๑/ ๕๐๖,๓๒/๔๕/๒๔๕
6456	ดอกโกสุ่มและน้ำ x	๓๒/๔๗/๒๓๕
6457	ดอกเข็ม /	๓๒/๓๔/๓๓๓
6458	ดอกคล้า /	๓๒/๔๙/๓๖๖
6459	ดอกคัตเค้า /	๒๖/๖๔๙/๗๒,๒๗/๑๙๖/๕๐๓,๓๒/๕๔/ ๓๖๗
6460	ดอกคูณ /	๓๒/๒๔/๕๔๖
6461	ดอกแคฝอย /	๒๗/๑๙๗/๕๐๔,๓๒/๑/๒๑๕,๓๒/๗/ ๔๕๓,๓๒/๗/๕๕๒,๓๒/๑๐/๕๕๒,๓๒/๑๗/ ๔๑๘,๓๒/๓๗/๒๒๑

๓.๓ ศัพท์ที่ผ่าน

ลำดับที่	คำศัพท์	ที่มา
6420	ดงตาล	๓๓/๔๐/๑๒๓
6421	ดนตรี	๑๐/๔๒/๒๒,๑๒/๑๑/๔๔๗,๑๓/๒๑๑/ ๒๔๘,๒๖/๓๑๙/๕๑,๒๖/๖๔๘/๗๒,๒๖/ ๙๗๖/๑๑๙,๒๖/๑๐๒๓/๑๒๖,๓๓/๘๙/ ๕๗๘
6422	ดนตรีเครื่องห้า	๑๐/๒๔๒/๑๘๒,๑๐/๒๕๘/๑๙๑,๑๐/๒๕๙/ ๑๙๓,๑๕/๑๖๕/๒๒๑,๒๖/๓๔/๗,๒๖/ ๖๖๑/๗๔
6425	ดนตรีมีองค์ ๕	๒๓/๔๖/๓๑๘
6426	ดวงจันทร์	๙/๒๔/๙,๙/๒๐๘/๗๑, ๙/๕๓๑/๒๓๔,๙/ ๕๓๑/๒๓๕,๑๐/๑๘/๑๑,๑๐/๓๒/๑๔,๑๐/ ๔๑๑/๓๔๓,๑๐/๔๑๘/๓๕๑,๑๑/๑๒๐/ ๘๙,๑๑/๑๒๑/๙๐,๑๑/๑๒๘/๙๔,๑๑/ ๑๕๙/๑๒๐,๑๒/๖๘/๕๙,๑๒/๕๐๓/ ๕๔๐,๑๓/๑๙๘/๒๓๕,๑๓/๒๑๗/๒๕๕,๑๓/ ๒๕๕/๓๐๑,๑๓/๒๗๓/๓๒๓,๑๔/๘๒/ ๙๑,๑๔/๘๕/๙๖,๑๔/๑๔๕/๑๘๔,๑๔/ ๒๐๑/๒๓๖,๑๕/๒๖/๓๐,๑๕/๕๘/๘๙,๑๕/ ๑๑๑/๑๒๖,๑๕/๒๑๙/๓๒๑,๑๕/๒๖๓/ ๓๘๓,๑๖/๗๐/๑๔๕,๑๖/๑๔๖/๒๓๗,๑๖/ ๑๕๐/๒๔๖,๑๖/๒๒๘/๓๑๗,๑๗/๑๐๒/ ๑๙๖,๑๗/๒๐๖/๒๗๘,๑๗/๒๒๔/๓๐๔,๑๗/ ๒๗๖/๓๑๕,๑๙/๑๔๖/๗๖,๑๙/๑๔๗/ ๗๖,๑๙/๑๔๘/๗๖,๑๙/๘๒๓/๓๙๒,๒๐/ ๘๑/๓๐๖,๒๐/๑๐๒/๓๔๓,๒๐/๑๓๒/ ๓๘๑,๒๑/๒๑๗/๒๙,๒๑/๕๐/๘๑,๒๑/๗๐/ ๑๑๔,๒๑/๑๒๗/๑๙๕,๒๑/๑๔๑,๑๔๒/ ๒๐๙,๒๖/๙๑/๑๘๒,๒๖/๑๐๑๖/๑๒๕,๒๗/ ๒๕/๒๐๓,๓๑/๑๐/๕๖๕
6432	ดวงจันทร์วันเพ็ญ	๒๖/๕๔๖/๔๓๔
6433	ดวงดาว	๑๓/๒๑๗/๒๕๕,๑๓/๔๖๖/๕๘๘,๑๓/๔๘๑/ ๖๑๐,๑๕/๑๑๑/๑๒๖,๑๙/๑๔๖/๗๖,๑๙/ ๑๔๗/๗๖,๑๙/๑๔๘/๗๖,๓๗/๔๖๐/๔๙๒
6436	ดวงดาวนักษัตร	๑๑/๑๒๐/๘๙,๑๑/๑๒๑/๙๐,๑๑/๑๒๘/๙๔

6437	ดวงตา	๑๒/๓๘๐/๔๑๕,๑๓/๗๓/๖๙,๑๓/๓๓๘/ ๔๐๘,๑๓/๔๘๑/๖๑๐,๒๖/๓/๓๐๔,๒๖/ ๓๑/๕
6438	ดวงตาคือปัญญา	๑๓/๒๒๐/๒๕๘
6439	ดวงตาคือพระธรรม	๓๓/๑๓๐/๒๕๕
6440	ดวงประทีป	๑๐/๒๒๒/๑๖๘,๑๕/๑๘๑/๒๖,๒๕/๑๔๖/ ๗๗,
6441	ดวงพระเนตร	๑๑/๒๒๘/๑๘๖,๑๑/๒๒๙/๑๘๖
6442	ดวงไฟ	๑๑/๒๖๕/๒๑๑,๒๖/๑๓๘/๒๔
6443	ดวงอาทิตย์	๙/๒๔/๙,๙/๒๖/๑๐,๙/๔๘๔/๒๑๔,๙/ ๕๓๑/๒๓๕,๑๐/๑๘/๑๑,๑๐/๓๒/๑๔,๑๐/ ๒๕๘/๑๙๒,๑๐/๔๑๑/๓๔๓,๑๑/๑๒๐/ ๘๙,๑๑/๑๒๑/๙๐,๑๑/๑๒๘/๙๔,๑๑/ ๑๕๙/๑๒๐,๑๒/๖๘/๕๙,๑๒/๔๘๖/ ๕๒๕,๑๒/๕๐๓/๕๔๐,๑๓/๘๔/๘๕,๑๓/ ๑๙๘/๒๓๕,๑๓/๒๓๗/๒๕๕,๑๓/๒๕๕/ ๓๐๑,๑๔/๘๒/๙๑,๑๔/๒๐๑/๒๓๖,๑๕/ ๒๖/๓๐,๑๕/๕๘/๘๙,๑๕/๑๒๓/๑๔๕,๑๕/ ๒๑๙/๓๒๑,๑๖/๗๐/๑๔๕,๑๗/๒๐๖/ ๒๗๘,๑๗/๒๒๔/๓๐๔,๑๗/๒๕๐/๓๑๒,๑๗/ ๒๗๖/๓๑๕,๑๘/๔๙/๔๓,๑๙/๑๔๖/ ๗๖,๑๙/๘๒๙/๔๐๓,๑๙/๑๑๑๖/๖๒๙,๒๐/ ๘๑/๓๐๖,๒๐/๙๕/๓๒๘,๒๐/๑๐๒/ ๓๔๓,๒๐/๑๓๒/๓๘๑,๒๑/๔๗/๗๗,๒๑/ ๕๐/๘๑,๒๑/๗๐/๑๑๔,๒๑/๑๒๗/ ๑๙๕,๒๑/๖๖/๑๓๓,๒๑/๑๒๑/๒๗๕,๓๑/ ๑๐/๕๖๕,๓๑/๔๘๕/๕๑๕
6446	ดอกกรรณิการิ	๑๑/๓๓๘/๓๔๙,๑๑/๓๕๘/๔๑๖,๑๑/๒๔๙/ ๒๙๖,๒๔/๒๙/๗๒,๒๗/๒๐๑/๕๐๔,๒๗/ ๒๐๙/๖๓๐,๒๘/๘๕๔/๓๑๕,๒๘/๑๓๗๖/ ๓๗๖,๒๘//๔๖๒,๒๘/๑๗๕๔/๔๖๒,๒๘/ ๑๗๕๕/๔๖๒,๒๘/๑๗๕๖/๔๖๒,๓๒/๙/ ๔๖๓,๓๒/๑๒/๓๔๙,๓๒/๑๗/๔๑๘,๓๒/ ๒๔/๓๓๒,๓๒/๓๐/๓๗๔,๓๒/๓๗/ ๕๗๐,๓๒/๕๓/๕๖๐,๓๒/๕๙/๕๓๐,๓๒/ ๘๗/๑๑๔,๓๒/๓๐๔/๖๒๓,๓๓/๑/

		๑๖๖,๓๓/๖/๑๘๔,๓๓/๑๔/๑๘๕,๓๓/๓๕/ ๖๔,๓๓/๖๐/๓๔๔,๓๓/๖๘/๑๙๔,๓๓/๖๘/ ๓๔๕,๓๓/๑๒๕/๓๐๗
6447	ดอกกระดังทอง	๓๓/๒/๑๖๖,๓๓/๙/๑๖๗,๓๓/๑๔๓/ ๕๓,๓๓/๑๔๔/๕๓
6448	ดอกกระท่อม	๓๒/๒๑/๕๔๖,๓๓/๕๑/๕๗๓
6449	ดอกกฤษณา	๒๘/๘๐๔/๓๐๘
6450	ดอกกั๊กการุฑิพย์	๒๗/๑๐๑/๑๗๗,๒๗/๑๐๒/๑๗๗,๒๗/๑๐๓/ ๑๗๗,๒๗/๑๐๔/๑๗๗
6451	ดอกกาเกอทัງ	๓๒/๔๒/๓๒๔,๓๒/๕๙/๕๘๗,๓๒/๖๔/ ๒๕๙,๓๓/๒๓/๒๐๕,๓๓/๕๑/๕๗๓
6452	ดอกการะเกด	๒๗/๓๔๙/๕๓๐,๓๓/๑๘/๒๐๔,๓๓/๕๑/ ๕๗๓
6453	ดอกโกมุต	๙/๑๕๐/๔๘,๑๔/๑๔๕/๑๘๔,๒๖/๖๔๙/ ๗๒,๒๗/๑๗๑/๑๑๑,๒๘/๕๓๖/๑๓๖,๒๘/ ๑๑๕๔/๓๖๓,๒๘/๑๑๗๒/๓๖๕,๒๘/ ๒๒๓๕/๕๒๙,๓๒/๒/๓๓๘,๓๒/๓/ ๓๓๘,๓๒/๔/๓๓๘,๓๒/๕๕/๔๘๑,๓๒/ ๓๒๕/๕๑,๓๒/๓๒๖/๕๑
6455	ดอกโกสุ่ม	๒๗/๓๕๐/๕๓๑,๓๒/๔๐/๕๐๖,๓๒/๔๑/ ๕๐๖,๓๒/๔๕/๒๔๕
6457	ดอกเข็ม	๓๒/๓๔/๓๓๓
6458	ดอกคล้า	๓๒/๔๙/๓๖๖
6459	ดอกคัตเค้า	๒๖/๖๔๙/๗๒,๒๗/๑๙๖/๕๐๓,๓๒/๕๔/ ๓๖๗
6460	ดอกคูน	๓๒/๒๔/๕๔๖
6461	ดอกแคฝอย	๒๗/๑๙๗/๕๐๔,๓๒/๑/๒๑๕,๓๒/๗/ ๔๕๓,๓๒/๗/๕๕๒,๓๒/๑๐/๕๕๒,๓๒/๑๗/ ๔๑๘,๓๒/๓๗/๒๒๑

กระบวนคัดเลือกศัพท์นั้น เป็นสิ่งสำคัญมาก เพราะเป็นก้าวแรกที่จะทำให้ศัพท์พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย มีความน่าสนใจและควรแก่การศึกษาเรียนรู้

๓.๒.๔ เขียนนิยามคำศัพท์

เขียนนิยามคำศัพท์ เป็นกระบวนการที่ก้าวไปสู่ความสำเร็จ เพราะศัพท์ที่เขียนแต่ละศัพท์คือก้าวแต่ละก้าวที่มุ่งไปสู่ความสำเร็จดังนั้นจำต้องมีขั้นตอน ประกอบด้วย

๑. ประชุม

การประชุมทำความเข้าใจก่อนว่า จะเขียนศัพท์อย่างไร และวางกรอบในการนำเสนอคำศัพท์ ดังที่กล่าวไว้ในบทที่ ๒

๒. มอบคำศัพท์

การมอบคำศัพท์นั้น จะต้องมีรายชื่อผู้ที่จะเขียน มีใครบ้าง และดำเนินการเชิญให้เขียนประกอบด้วยเอกสาร ๔ ชั้น กล่าวคือ

๑) จดหมายเชิญ ระบุจำนวนศัพท์ ค่าตอบแทน ระยะเวลาดำเนินการ ในการทำจดหมายเชิญ จะระบุจำนวนศัพท์ที่ให้เขียน ครั้งละ ๑๐๐ ศัพท์เป็นเกณฑ์

๒) ศัพท์ที่จะให้เขียน มีอะไรบ้าง

๓) รายชื่อผู้รับเขียน มีใครบ้าง ระบุวันรับศัพท์ไปเขียน เพื่อให้เห็นตัวอย่างทั้ง ๓ กรณี จะได้เสนอตัวอย่างประกอบดังนี้

๑. จดหมายเชิญ

บันทึกข้อความ

ส่วนงาน กองวิชาการ สำนักงานอธิการบดี ชั้น ๓ โทร. ๐๓๕-๒๔๘-๐๑๓

ที่ พิเศษ/๐๐๒

วันที่ ๖ มีนาคม พ.ศ. ๒๕๕๗

เรื่อง มอบคำศัพท์พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ตั้งแต่ลำดับที่ ๔๙๐๑ ถึงลำดับที่ ๕๐๐๐

เรียน/เจริญพร นายอักษรวิชัย โฉมศรี

ตามที่มหาวิทยาลัยได้อนุมัติให้ดำเนินงานโครงการวิจัย พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย สัญญาเลขที่ ว.๐๘๑/๒๕๕๗ รหัสโครงการ ๐๖๕๗๑๒๔ เริ่มสัญญา ตั้งแต่วันที่ ๒๗ ธันวาคม พ.ศ.๒๕๕๖ ถึงวันที่ ๓๐ กันยายน พ.ศ.๒๕๕๗ เพื่อจัดทำศัพท์พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย จากหมวดอักษร วรรค จ คือ จ ฉ ช ฌ ญ หมวดอักษร วรรค ฎ คือ ฎ ฐ ฑ ฒ ณ และหมวดอักษร คือ ต ถ ท ธ น ความทราบแล้ว นั้น

เพื่อให้โครงการนี้ดำเนินการไปด้วยความเรียบร้อย ประธานคณะผู้บริหารโครงการวิจัย ได้มอบให้คณะทำงานดำเนินการตามนโยบายของโครงการวิจัยปีที่ ๑ ที่ผ่านมา ตามมติที่ประชุมครั้งที่ ๒/๒๕๕๕ เมื่อวันที่ ๗ ธันวาคม พ.ศ.๒๕๕๕ เห็นชอบให้มอบคำศัพท์ดรชนิพระไตรปิฎกให้แก่ผู้เขียนรับไปดำเนินการเขียนในจำนวนที่เหมาะสม โดยมีค่าตอบแทนในการเขียนคำศัพท์ ศัพท์ละ ๑๐๐ บาท (หนึ่งร้อยบาทถ้วน)โดยให้ผู้เขียนคำศัพท์ได้ส่งผลการดำเนินงานทางเว็บไซต์ <http://qa.mcu.ac.th/ac/lxc/index.php> พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย กองวิชาการ สำนักงานอธิการบดี ภายในระยะเวลา ๖๐ วัน ทั้งนี้การจะจ่ายค่าตอบแทนนั้น คำศัพท์จะต้องผ่านการพิจารณาของคณะผู้บริหารโครงการวิจัย พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย นั้น

เพื่อให้การดำเนินงานโครงการวิจัยดังกล่าว ดำเนินไปด้วยความเรียบร้อย มีประสิทธิภาพ และบรรลุวัตถุประสงค์ตามเป้าหมายที่ตั้งไว้ จึงขอนิมนต์/เชิญท่านเป็นผู้เขียนคำศัพท์พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย จำนวน ๑๐๐ ศัพท์ ตั้งแต่ลำดับที่ ๔๙๐๑ ถึงลำดับที่ ๕๐๐๐ ตามจำนวนคำศัพท์ที่แนบมาพร้อมนี้

จึงเรียน/เจริญพรมมาเพื่อทราบและดำเนินการเขียนต่อไป

(พระมหาสุทัศน์ ติสฺสรวาทิ)

รักษาการผู้อำนวยการกองวิชาการ

เลขานุการคณะผู้บริหารโครงการวิจัยพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย

ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

002 นายอักษรวิชัย โฉมศรี รับศัพท์เมื่อ 6 มีนาคม 2557 ลำดับที่ 4901-5000

ลำดับที่	ศัพท์	ที่มา
4901	จุดิจิตที่ไม่มีปีติ	๔๓/๑๕๗/๕๐๖
4902	จุดิจิตที่ไม่มีวิตก	๔๓/๑๒๓/๔๘๔
4903	จุดิจิตที่ไม่มีวิตกมีเพียงวิจาร์	๔๑/๗๙/๖๒,๔๑/๘๐/๖๓,๔๑/๘๒/๖๕
4904	จุดิจิตที่ไม่สหระคตด้วยอุเบกขา	๔๓/๑๘๘/๕๓๐
4905	จุดิจิตที่สหระคตด้วยปีติ	๔๑/๒๖/๑๔๑
4906	จุดิจิตที่สหระคตด้วยสุข	๔๑/๒๗/๑๔๑,๔๓/๑๗๑/๕๑๕
4907	จุดิจิตที่สหระคตด้วยอุเบกขา	๔๓/๑๘๗/๕๒๙
4908	จติและปฏิสนธิ	๓๗/๓๖๒/๓๕๑
4909	จติและอุบัติ	๒๑/๑๘๙/๒๗๓
4910	จตุปปาตญาณ	๙/๒๔๖/๘๒,๙/๔๗๘/๒๑๑,๑๑/๓๐๕/๒๗๕, ๑๒/ ๕๓/๔๒,๑๒/๒๑๓/๒๒๓,๑๒/๔๓๒/๔๖๑,๑๓/๑๕/ ๑๗,๑๓/๑๓๙/๑๕๖,๑๓/๒๗๖/๓๒๙,๑๓/๔๘๔/ ๖๑๒,๑๔/๑๘/๒๕,๑๔/๒๒๑/๒๕๔,๒๐/๕๙/ ๒๒๗,๒๐/๖๐/๒๓๐,๒๑/๑๘๘/๓๑๐,๒๓/๑๑/ ๒๒๔,๒๖/๙๙๖/๕๐๓,๓๗/๓๗๘/๓๘๒
4911	จุนทกะ	๑๐/๑๙๖/๑๔๕,๑๐/๑๙๖/๑๔๖
4912	จุนทกัมมารบุตร	๑๑/๒๙๖/๒๔๗,๑๑/๒๙๗/๒๔๗,๒๔/๑๗๖/ ๓๑๙,๒๕/๗๕/๓๒๕
4913	จุนทกัมมารบุตร, นาย	๑๐/๑๘๙/๑๓๗,๑๐/๑๙๗/๑๔๖
4914	จุนทเถราปทานประวัติในอดีตชาติของพระจุนทเถระ	๓๒/๑๒๕/๑๘๕
4915	จุนทสมณทูตเทศ	๑๔/๔๒/๕๑
4916	จุนทสุกริวัตถุ เรื่องนายจุนทะฆ่าสุกร	๒๕/๑๕/๒๘
4917	จุนทสูตร จุนทสมณทูตเทศ	๑๙/๓๗๙/๒๓๒
4918	จุนทสูตร นายจุนทกัมมารบุตร	๒๔/๑๗๖/๓๑๙,๒๕/๗๕/๓๒๕
4919	จุนทสูตร ปัญหาของนายจุนทกัมมารบุตร	๒๕/๘๓/๕๒๑
4920	จุนทะ สมณทูตเทศ	๑๙/๓๗๙/๒๓๒
4921	จุนทะ สมณทูตเทศ, พระ	๑๑/๑๖๕/๑๒๖,๓๒/๑๓๗/๑๘๖
4922	จุนทะ	๑๐/๑๘๙/๑๓๘,๑๐/๑๙๗/๑๔๖
4923	จุนทะ, ราชกุมาร	๒๒/๓๒/๔๙
4924	จุนทกัณฐิละ, บ้าน	๒๖/๓๘๘/๒๒๙
4925	จุนทที่, ราชกุมารี	๒๒/๓๒/๔๘
4926	จุนทที่สูตร จุนทที่ราชกุมารี	๒๒/๓๒/๔๘
4927	จุนธ	๑๓/๓๐๒/๓๖๐
4928	จุนธแก่นจันทน์	๒๖/๑๔๕/๕๗๘, ๒๖/๒๖๗/๓๘๓, ๒๖/๖๙๗/

4929	จรรยาแก่นจันทร์แดง	๘๐,๒๗/๑๗/๒๐๒,๒๗/๔๙/๒๐๘,๒๗/๗๙/ ๔๓๕,๒๘/๓๙/๖๒,๒๘/๖๕/๑๒,๒๘/๑๗๕๙/๔๖๓ ๒๖/๑๒๐๗/๑๕๑,๒๗/๑๑๕/๓๔๑,๒๗/๒๖๕/ ๕๗๘,๒๗/๒๗๖/๕๑๘,๒๘/๑๑๑๐/๓๕๖
4930	จรรยาจันทร์	๓๗/๓๑๐/๒๕๕,๓๗/๓๘๗/๔๐๐
4931	จรรยาจันทร์เหลือง	๒๘/๒๒๘/๒๑๘
4932	จรรยาจันทร์	๑๕/๑๒๒/๑๔๑
4933	จรรยาภูตัว	๑๓/๒๘๓/๓๓๙
4934	จรรยาศิลาสีเหมือนพลอยแดง	๗/๒๔๓/๖, ๗/๒๙๓/๘๑
4935	จรรยาสำหรับลูบไล้	๓๓/๑๔/๓๘๗
4936	จรรยาเพชรคาถา ภาษิตของพระจรรยาเพชร	๒๖/๒๑๑/๓๗๐
4937	จรรยาแก้ววิภังคสูตร ว่าด้วยการจำแนกกรรม สูตรเล็ก	๑๔/๒๘๘/๓๔๙
4938	จรรยาภาลอุปาสกวัตถุ เรื่องจรรยาภาลอุปาสก	๒๕/๑๖๕/๘๔
4939	จรรยาภาลิกษาดก พระเจ้าจรรยาภาลิกษะ	๒๗/๑/๑๕๖
4940	จรรยาภุมมาลชาดก นกดูเหว่าจรรยาภุมมาละ	๒๗/๑/๓๗๔
4941	จรรยาโกกนทา, ธิดา	๑๕/๔๐/๕๕
4942	จรรยาโคบาลสูตร คนเลี้ยงโค สูตรเล็ก	๑๒/๓๕๐/๓๘๔
4943	จรรยาโคสิงคสูตร เหตุการณ์ในโคสิงคศาลวัน สูตรเล็ก	๑๒/๓๒๕/๓๕๗
4944	จรรยาชนกชาดก พระจรรยาชนก	๒๗/๕๒/๒๒
4945	จรรยาตัมหาสังขยสูตร ความสิ้นตัมหา สูตรเล็ก	๑๒/๓๙๐/๔๒๐
4946	จรรยาทุกขกัซันธสูตร กองทุกข์ สูตรเล็ก	๑๒/๑๖๓/๑๗๗
4947	จรรยาธนุคคชาดก จรรยาธนุคคหัตถิต	๒๗/๑๒๘/๒๒๓
4948	จรรยาธนุคคหัตถิตวัตถุ เรื่องจรรยาธนุคคหัตถิต	๒๕/๓๔๙/๑๔๒
4949	จรรยาธัมมपालชาดก จรรยาธรรมपालกุมาร	๒๗/๔๔/๒๐๗
4950	จรรยาธัมมสมาทานสูตร การสมาทานธรรม สูตรเล็ก	๑๒/๔๖๘/๕๐๘
4951	จรรยาณนทียชาดก พญาวานรจรรยาณนทียะ	๒๗/๑๔๓/๑๐๓
4952	จรรยาภาคะ, ภิกษุ	๘/๓/๖,๘/๒๒/๒๖
4953	จรรยาพาทกัสนสปชาดก ดาบสสอนจรรยาพาทดาบส	๒๗/๔๐/๔๐๓
4954	จรรยาพิกาสสูตร โลกธาตุขนาดเล็ก	๒๐/๘๑/๓๐๕
4955	จรรยาพินี, พระเจ้า	๒๖/๓๗๕/๒๒๖
4956	จรรยาพทุมชาดก พระเจ้าจรรยาพทุม	๒๗/๘๕/๘๖
4957	จรรยาปัลลภชาดก การประเล้าประโลมของหญิงเพียงครั้งเดียว	๒๗/๓๗/๑๒๘
4958	จรรยาปันถก, ภิกษุ, พระ	๒/๑๕๓/๓๒๖,๘/๗๕/๕๘,๒๐/๑๙๘/๒๖,๒๐/ ๑๙๙/๒๗,๒๕/๕๐/๒๗๗
4959	จรรยาปันถกเถรคาถา ภาษิตของพระจรรยาปันถกเถระ	๒๖/๕๕๗/๔๓๖
4960	จรรยาปันถกเถรภาพทาน ประวัติในอดีตชาติของพระจรรยาปันถกเถระ	๓๒/๓๕/๑๐๗

4961	จุฬปั้นถกวัตถุ เรื่องพระจุฬปั้นถก ๒๕/๒๕/๓๒
4962	จุฬปั้นถกสูตร พระจุฬปั้นถกเถระ ๒๕/๕๐/๒๗๗
4963	จุฬปุณณมสูตร พระธรรมเทศนาในคินดวงจันทร์เต็มดวง สูตรเล็ก ๑๔/๙๑/๑๐๔
4964	จุฬโพธิ, ปริพาชก ๓๓/๒๖/๗๔๙
4965	จุฬโพธิจริยา จริยาของจุฬโพธิปริพาชก ๓๓/๒๖/๗๔๙
4966	จุฬโพธิชาดก จุฬโพธิกุมาร ๒๗/๔๙/๓๓๐
4967	จุฬมาลุงกยสูตร พระมาลุงกยบุตร สูตรเล็ก ๑๓/๑๒๒/๑๓๓
4968	จุฬรถวิมาน วิมานที่มีรัถทิพย์คันเล็กเป็นพาหนะเกิดขึ้นแก่สุชาตกุมาร ๒๖/๙๘๑/๑๒๐
4969	จุฬราหูโลวาทสูตร การประทานโอวาทแก่พระราหู สูตรเล็ก ๑๔/๔๑๖/๔๗๐
4970	จุฬราหูโลวาทสูตร การประทานโอวาทแก่พระราหู สูตรเล็ก ๑๓/๑๐๗/๑๑๗
4971	จุฬวัจฉโคตตสูตร ปริพาชกชื่อวัจฉโคตร สูตรเล็ก ๑๓/๑๘๕/๒๑๕
4972	จุฬวัจฉเถรคาถา ภาษิตของพระจุฬวัจฉเถระ ๒๖/๑๑/๓๐๗
4973	จุฬวิยหสูตรตนิทเทศ อธิบายจุฬวิยหสูตร ๒๙/๑๑๓/๓๓๘
4974	จุฬวิยหสูตร การวิวาทกันเพราะทมิฏฐิสูตรเล็ก ๒๕/๘๘๕/๗๑๓
4975	จุฬเวทลลสูตร การสนทนาธรรมที่ทำให้เกิดปัญญา สูตรเล็ก ๑๒/๔๖๐/๕๐๐
4976	จุฬศีล ๙/๗/๓,๙/๑๙๔/๖๕,๙/๑๙๔/๖๗
4977	จุฬสกุฎทายสูตร ปริพาชกชื่อสกุฎทายี สูตรเล็ก ๑๓/๒๖๙/๓๑๗
4978	จุฬสัจจกสูตร สัจจกะ นิครนถบุตร สูตรเล็ก ๑๒/๓๕๓/๓๘๘
4979	จุฬสาริกิกขวัตถุ เรื่องจุฬสาริกิกขุ ๒๕/๒๔๔/๑๐๘
4980	จุฬสารโปมสูตร อุปมาด้วยแก่นไม้ สูตรเล็ก ๑๒/๓๑๒/๓๔๘
4981	จุฬสีหนาทสูตร การบันลือสีหนาท สูตรเล็ก ๑๒/๑๓๙/๑๓๓
4982	จุฬสุคันธเถรภาพาน ประวัติในอดีตชาติของพระจุฬสุคันธเถระ ๓๓/๒๗๒/๓๒๘
4983	จุฬสุญญตสูตร สุญญตา สูตรเล็ก ๑๔/๑๗๖/๒๑๕
4984	จุฬสุตโสมชาดก เหตุที่พระเจ้าจุฬสุตโสมออกผนวช ๒๗/๑๙๕/๖๒๗
4985	จุฬสุภัททวัตถุ เรื่องนางจุฬสุภัททา ๒๕/๓๐๔/๑๒๗
4986	จุฬสุวกราชชาดก พญานกแขกเต้าเรื่องสั้น ๒๗/๓๐/๓๐๕
4987	จุฬเสฏฐิชาดก จุฬเศรษฐิ ๒๗/๔/๒
4988	จุฬเสฏฐิเปตวัตถุ เรื่องจุฬเศรษฐิเปต ๒๖/๒๔๖/๒๐๗
4989	จุฬหังสชาดก พญาหงส์ติดบ่วง ๒๘/๑/๘๕
4990	จุฬหังสชาดก หงส์สมุขะผู้รักดีต่อพญาหงส์จุฬหังสะ ๒๗/๑๓๓/๔๙๓
4991	จุฬหัตถิปโทปมสูตร อุปมาด้วยรอยเท้าช้าง สูตรเล็ก ๑๒/๒๘๘/๓๑๗
4992	จุฬอัสสปุรสูตร เหตุการณ์ในอัสสปุรนิคม สูตรเล็ก ๑๒/๔๓๕/๔๖๔
4993	จุฬาทเวาะ, ภิกษุ ๘/๓/๖,๘/๒๒/๒๖
4994	จุฬเพกสาฎกวัตถุ เรื่องพราหมณ์จุฬเพกสาฎก ๒๕/๑๑๖/๖๗
4995	เจ็ดชั่วคน ๒/๕๐๕/๒๗,๒/๕๑๒/๓๕,๒/๕๕๔/๖๒๙,๙/๕๒๕/๒๓๘

4996	เจ็ดชั่วบรรพบุรุษ	๒/๔๙๙/๕๙๑,๙/๓๐๓/๑๑๓,๙/๓๐๔/๑๑๔,๙/ ๔๔/๑๓๙,๒๒/๑๓๔/๒๑๖,๒๒/๑๓๖/๒๒๐,๒๒/ ๑๙๒/๓๑๗
4997	เจ็ดขี้	๑๐/๑๓๔/๘๐,๑๐/๒๐๒/๑๕๑,๑๑/๑๓/๑๒,๑๑/ ๑๔/๑๒,๑๕/๒๓๘/๓๔๑๓๗/๘๐๒/๘๓๘
4998	เจตกะ, พระ	๙/๔๔๘/๑๙๘
4999	เจตนา,เจตนา ๑	๓๔/๑๑๐/๔๗,๑๒/๔๕๗/๔๙๕,๑๓/๘๑/๘๑,๑๔/ ๙๔/๑๑๑,๑๔/๑๓๘/๑๗๘,๑๖/๒/๗,๑๖/๖๓/ ๑๒๑,๑๘/๑๔๖/๑๗๙,๓๔/๕/๒๘,๒๑/๒๓๓/ ๓๔๘,๒๔/๑๐๔/๒๔๖,๓๑/๔๗/๗๓,๓๔/๑๓๕/ ๕๐,๓๔/๔๘๘/๑๓๔,๓๖/๗๕/๑๙,๓๖/๑๘๔/ ๔๒,๓๖/๑๙๒/๔๕,๓๖/๓๖๗/๙๒,๓๖/๔๗๒/ ๑๒๑,๓๗/๓๙๓/๔๑๐,๓๗/๔๓๗/๔๖๖,๓๗/๕๗๘/ ๖๓๒,๓๗/๘๘๓/๙๑๕,๔๐/๑๓/๑๐,๔๐/๙๔/ ๕๐,๔๑/๑๓/๓๑๖,๔๑/๓๙/๓๑,๔๑/๙๖/๒๙๒
5000	เจตนากรณียสูตร กรรมที่ไม่ควรทำด้วยความตั้งใจ ๒๔/๒/๓,๒๔/๒/๓๙๑	

ตัวอย่างรายชื่อบุคคลที่รับศัพท์พจนานุกรมไปเขียนมีดังนี้

หมวดอักษรวรรค จ คือ จ ฉ ช ฌ ญหมวดอักษร วรรค ฎ คือ ฎ ฐ ฑ ฒ ณ
และหมวดอักษร คือ ต ถ ท ธ น ปี 2556-2557

ปีงบประมาณ 2557					
ที่	ชื่อ-ฉายา/นามสกุล	จำนวนศัพท์	ลำดับศัพท์ที่	ว/ด/ปี ที่รับศัพท์	หมายเหตุ
001	นายสุชญา ศิริธัญญกร	400	4501-4900	6มีค57	
002	นายอักษรวิชญ์ โฉมศรี	100	4901-5000	6มีค57	
003	นายสินชัย วงษ์จำนงค์	100	5001-5100	6มีค57	
004	นายสนธิญาณ รักษาภักดิ์	100	5101-5200	6มีค57	

สำหรับคนเก่า บางครั้ง ก็ส่งตัวอย่างในการทำรูปเล่มให้ด้วย ในกรณีคนที่เป็นผู้เขียนใหม่ ก็จะมีแบบเกณฑ์ ๙ ข้อ ส่งไปให้ด้วย

๓.เขียนศัพท์

ในการเขียนศัพท์ เป็นเทคนิคการค้นคว้าของแต่ละคน แต่กรอบที่ขาดไม่ได้ ก็คือ พจนานุกรม พุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์ ของพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต) พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.๒๕๔๒ เป็นเกณฑ์และสิ่งที่ขาดไม่ได้ ก็คือ โปรแกรมพระไตรปิฎก mcutrai ซึ่งต้องใช้ในการศึกษาค้นคว้า และคอมพิวเตอร์ที่จะใช้ได้ ต้องเป็นรุ่นที่ window รุ่นที่ต่ำกว่า sp ลงไป จึงจะเสถียร สามารถเปิดโปรแกรมค้นคว้าได้

ในกรณีคำศัพท์นั้น หากไม่พบ เนื่องจากศัพท์เขียนฉีกศัพท์ไว้ ให้พิมพ์ค้นหาเพียงครั้ง ศัพท์แล้วหาคำนั้น ก็จะพบ ส่วนมากพบในกรณีที่ศัพท์นั้น เป็นศัพท์ยาก

อีกกรณีหนึ่ง ในกรณีหากไม่พบจริง ก็ใช้วิธีนำเล่มพระไตรปิฎกเล่มนั้นมาเปิดหา ให้ กำหนด เล่ม ข้อ และหน้าไว้ และเปิดค้นหา ก็จะพบ

ในกรณีไม่พบจริงๆ ก็ค้นหาศัพท์บริบทข้างเคียงเฉพาะเล่มนั้นๆ ก็จะพบหรือหากใช้ทุก อย่างแล้วยังไม่พบอีก ก็ใช้โปรแกรมอีกโปรแกรมหนึ่ง ซีดีรอม ฉบับธรรมทาน จัดทำโดยคณะ สงฆ์ (ฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย) นำมาใช้ค้นคว้า ก็เป็นอีกแรงหนึ่งที่จะให้การค้นคว้าประสบความสำเร็จได้ นอกจากนั้นหนังสืออื่นๆ เกี่ยวกับศัพท์พจนานุกรมอื่นๆ ที่เกี่ยวข้อง ก็จำเป็นต้อง นำมาใช้ในการค้นคว้าอย่างพร้อมมูล

สิ่งที่ช่วยในการค้นคว้าได้อย่างรวดเร็ว ก็คือการใช้ข้อกำหนดพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหา จุฬา เฉพาะเล่มที่มีหลายคัมภีร์ ในเล่มเดียวกัน ซึ่งช่วยได้ระดับหนึ่ง ดังจะได้นำมากล่าวไว้ดังนี้

ที่	เล่ม	ชื่อคัมภีร์	หน้าที่	ถึงหน้าที่
1	20	เอกก.	1	56
		ทุก.	57	138
		ติก.	139	411
2	22	ปญจก.	1	409
		ฉก.	411	644
3	23	สตตก.	1	192
		อฎฐก.	193	424
		นวก.	425	564
4	24	ทสก.	1	388
		เอกาทสก.	389	449
5	25	ขุ.ขุ.	1	22
		ขุ.ธ.	23	170
		ขุ.อุ.	171	344
		ขุ.อิติ	345	498
		ขุ.สุ.	499	784
6	26	ขุ.วิ	1	166
		ขุ.เปต	167	302

		ขุ.เถร.	303	550
		ขุ.เถรี.	551	640
7	27	เอกก.	1	61
	27	ทุก.	62	119
	27	ติก.	120	155
	27	จตุกก.	156	198
	27	ปญจก.	199	226
	27	ฉก.	227	254
	27	สตตก.	255	284
	27	อภจก.	285	300
	27	นวก.	301	320
	27	ทสก.	321	353
	27	เอกาทสก.	354	373
	27	ทวาทสก.	374	395
	27	เตรสก	396	422
	27	ปกิณณก.	423	468
	27	วีสติ.	469	537
	27	ติงสติ.	538	594
	27	จตตาลีส	595	636
8	28	ปญญาส.	1	34
		สมุจฺฉิ.	35	54
		สตตติ.	55	84
		อสีติ	85	182
		มหานิบาต	183	560
9	33	ขุ.อป.	1	364
		ขุ.อป.(เถรียาปทาน)	365	552
		ขุ.พุทฺธ.	553	726
		ขุ.จรียา.	727	778
10	36	อภิ.ธา.	1	134
		อภิ.ปุ.	135	232

หรือเกี่ยวกับข้อกำหนดในการอ้างอิงหนังสืออรรถกถาชาดก ฉบับมหายานกุฎราชวิทยาลัย ๙๑ เล่ม และอรรถกถาอื่นๆ ก็ควรกำหนดไว้ เพื่อช่วยการค้นคว้าได้อย่างรวดเร็ว ดังนี้

ที่	เล่ม	ชื่อคัมภีร์	หน้าที่	ถึงหน้า
1	55	เอกก.(วรรค1-4)		
2	56	เอกก.(วรรค5-14)		
3	57	ทุก(วรรค1-10)		
4	58	ติก-ปัญจก.		
5	59	ฉักก-ทสก		
6	60	เอกาทสก-ปกิณณก		
7	61	วีสติ-จัตตาลีส		
8	62	ปัญญาส-อสีติ		
9	63	มหานิบาต-มโหสถ		
10	64	มหานิบาต-ภุริทัต-เวสสันดร		
		วิ.มหา.1.พาหิร	5	202
		วิ.มหา.1.ปาราชิกกัณชปฐม	209	306
		วิ.มหา.1.พุด ตติย จตุตถ	307	559
		วิ.มหา.2.สัฆา,อนิยต,นิสสัค	1	252
		วิ.มหา.2 ปาจิตปาฎิเสชีย	253	461
		วิ.ภิกขุณี 2.ปาราชิก-ปาฎิ	462	528
		วิ.ม.3 มหาวรรค มหา-ปวา	1	162
		วิ.ม.3มหาวรรคจัม-โกสัม	163	250
		วิ.ม.3 จุฬ กัมม-สมถ	251	301
		วิ.ม.3จุฬ ขุทท-สตุตตติก	302	416
		วิ.ม.3 ปรีวาร โสฬส-ปัญจวัค	417	573
		มุ.1มูลปริยายมี10สูตร	3	317
		มุ.1สีหนาท มี10สูตร	320	423
		มุ.2โอปัมมีสูตร	1	141
		มุ.2มหายมก มี 10สูตร	142	234
		มุ.2จุฬยมก มี10 สูตร	235	331
		ม.ม.คหปติ(10)ภิกขุ(10)	1	143
		ม.ม.ปริพาราชพราหมณ(30)	144	324
		ม.อุ.เทวทหอนุปทสุญญ	1	173
		ม.อุ.วิภังค สฬายตน	174	260
		สั.นั.2พุทธ-ภิกขุ(10สังยุต)	1	272
		สั.ข.2นกุลปิตุ-ฌาน(13สังยุต	273	386
		สั.สฬ.3สฬ-อัพยากต	1	176
		สั.ม.มัคค-สัจจ(12สังยุต)	177	383
		สุตต 1 อูรควรรค	1	286
		สุตต 2 จุฬวรรค (14สูตร)	1	187
		สุตต 2 มหาวรรค(12สูตร)	201	344
		สุตต2อัฐถวรรค	345	420
		สุตต2	421	461

	เถร 1เอกก(วรรค1-12)	23	370
	เถร 1ทุกนิบาต(วรรค1-5)	371	522
	เถร 1 ตักนิบาต มีวรรค1	523	582
	เถร 2 จตุกก-จตุทสก	1	276
	เถร 2 โสฬสก วิสตี ตีส	277	505
	เถร 2 ปัญญาส สัจฉิมหานิ	506	604
	ปฎิ.1มหาวรรคญาณ1-67	1	401
	ปฎิ.2มหา.ทิวาอินวิ	1	214
	ปฎิ.2ยุคัณธรรวคปฎิธัมปัญ	215	376

การเขียนศัพท์จำเป็นต้องเขียนตามกรอบที่ส่งศัพท์ไปให้ เพราะหากไปใช้วางกรอบใหม่ ศัพท์ที่ส่งมา บางครั้ง การอ้างอิงที่มา จะสลับหมัด ดังนั้น เพื่อความสะดวกและทำงานง่าย จำเป็นต้องเขียนในกรอบศัพท์ที่ได้รับมา

การเขียนศัพท์ หากศัพท์มีหลายความหมาย ก็ใช้เลขข้อกำกับข้างหน้า เช่น

จักร : 1.รูปเป็นวงกลมและมีแฉก ๆ โดยรอบ หมายถึงสิ่งที่มีรูปเป็นวงกลมมีพื้นเฟืองเป็นรูปแฉกๆ ดังคำในอปถนคสูตรว่า บุคคลใช้จักรมีคมดุจมีดโกนสังหารเหล่าสัตว์ในปรุพื้นให้ เป็นดุจลานตากเนื้อ ให้เป็นกองเนื้อเดียวกัน เขาย่อมมีบาปที่เกิดจากกรรมนั้น มีบาปมาถึงเขา (ม.อ.(ไทย) ๑๓/ ๙๙/๑๐๔) หรือดังคำที่บรรยายถึงจักรไว้ในลักษณะมหาบุรุษข้อ ๒ ในลักษณะมหาบุรุษ ๓๒ ประการไว้ว่า พื้นฝ่าพระบาททั้งสองของพระราชกุมารนี้ มีจักรซึ่งมีก้าข้างละ ๑,๐๐๐ ชี่ มีกง มีคม และมีส่วนประกอบครบทุกอย่างนี้ (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๕/๑๗) 2.ล้อ,ล้อรถ, ธรรมนำชีวิตไปสู่ความเจริญรุ่งเรือง ดุจล้อนำรถไปสู่ที่หมาย เรียกว่า จักร ดังพระดำรัสในจักกสูตรว่า จักร ๔ ประการนี้เป็นเหตุให้เทวดาและมนุษย์ผู้ประกอบแล้ว เป็นไปได้ และถึงความเป็นใหญ่ ความไพบูลย์ในโอกาสทั้งหลายต่อกาลไม่นานนัก กล่าวคือ (๑) ปฏิรูปเทสวาสะ อยู่ในถิ่นที่เหมาะสม (๒) สัมปฐิสูปัสสยะ การคบหาคนดี (๓) อุตตสัมมาปณิธิ การตั้งตนไว้ชอบ (๔) ปุพเพกตปุญญตา ได้ทำความดีไว้ในก่อน (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๕๔/๓๗๕, อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๓๑/๕๐, ม.ม.(ไทย) ๑๓/๙๗/๑๐๑, ๒๒๖/๒๖๔, ชุ.ชา.ปญจก.(ไทย) ๒๗/๑๐๔/๒๑๘, ชุ.ชา.ทสก.(ไทย) ๒๗/๕/๓๒๑, ๖/๓๒๑)

อรรถกถาอธิบายว่า จักร ในที่นี้หมายถึงสมบัติ(ความถึงพร้อม) (อง.จตุกก.อ. (บาลี) ๒/๓๑/๓๒๗)

จิตกปุชกเถราปทาน^๑ : ประวัติในอดีตชาติของพระจิตกปุชกเถระ มีกล่าวไว้จำนวน ๖ ซึ่งหมายถึงพระเถระจำนวน ๖ รูป กล่าวคือพระจิตกปุชกเถระ

รูปที่ 1.ประกาศประวัติในอดีตชาติของตนว่า ในอดีตชาติกับที่ ๓๑ ท่านได้ประโคมดนตรีบูชาจิตกาธานของพระพุทธเจ้าพระนามว่าสิขี เพราะผลแห่งการบูชา นั้น ท่านไม่รู้จักทุกคติเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ชุ.อป.(ไทย) ๓๒/๔๙/๒๖๘)

รูปที่ 2. ประกาศประวัติในอดีตชาติของตนว่า ในอดีตชาติกับที่ ๙๑ ท่านได้สร้างจิตกาธานถวายพระเพลิงพระปัจเจกพุทธเจ้าพระนามว่าอนันทะเพราะผลแห่งทานนั้น ท่าน

ไม่รู้จักทุกติเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๙/๔๑๖)

รูปที่ 3. ประกาศประวัติในอดีตชาติของตนว่า ในอดีตชาติกัปที่ ๙๔ ท่านได้นำดอกย่านทรายไปบูชาจิตกาธานของพระพุทธเจ้าพระนามว่าสิทธัตถะ เพราะผลแห่งการบูชานั้น ท่านไม่รู้จักทุกติเลยในกัปที่ ๖๗ ท่านได้เกิดเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๒๗/๔๓๘)

รูปที่ 4. ประกาศประวัติในอดีตชาติของตนว่า ในอดีตชาติกัปที่ ๓๑ ท่านเกิดเป็นพราหมณ์ได้นำดอกไม้ไปโปรยลงที่จิตกาธานของพระพุทธเจ้าพระนามว่าสิทธัตถะ เพราะผลแห่งกรรมนั้น ท่านไม่รู้จักทุกติเลย ในกัปที่ ๒๗ ท่านได้เกิดเป็นพระเจ้าจักรพรรดิผู้มีพละมานุภาพมากถึง ๗ ชาติ ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑/๔๕๒)

รูปที่ 5. ประกาศประวัติในอดีตชาติของตนว่า ในอดีตชาติกัปที่ ๑๐๐,๐๐๐ ท่านนำดอกสาละไปบูชาจิตกาธานของพระพุทธเจ้าพระนามว่าปทุมุตตระ เพราะผลแห่งการบูชานั้น ท่านไม่รู้จักทุกติเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๓๘/๕๕๗)

รูปที่ 6. ประกาศประวัติในอดีตชาติของตนว่า ในอดีตชาติกัปที่ ๓๑ ท่านได้ใช้ดอกจำปาบูชาจิตกาธานของพระพุทธเจ้าพระนามว่าสิทธัตถะ เพราะผลแห่งการบูชานั้น ท่านไม่รู้จักทุกติเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุวิชชา ๓ พร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๖/๑๐๔)

ในการเขียนคำศัพท์นั้น ผู้เขียนคำศัพท์ จะมีข้อที่ควรกำหนด ๕ ประการ คือ

๑. การจัดรูปแบบ

การจัดรูปแบบ ให้เป็นไปตามที่กำหนด ๙ ข้อ ซึ่งกล่าวมาแล้วในบทที่ ๒ แต่จะสรุปให้สั้นได้ดังนี้ คือ

๑. เขียนบทนิยาม ศัพท์พจนานุกรม ต้องให้ความหมายเฉพาะและอธิบายความในเรื่องที่เกี่ยวข้อง ปรับสำนวนภาษาให้อ่านง่าย และควรสรุปเป็นของผู้เรียบเรียง

๒. อธิบายความให้ความหมายของคำศัพท์ ให้ดูฐานะของคำนั้นๆ ว่า คำไหนควรเขียนยาว คำไหนควรเขียนสั้น

๓. อธิบายคำศัพท์ในคัมภีร์หลัก เช่น บุคคล ในคัมภีร์อภิธรรมปิฎก ต้องปรับให้ตรงกับธรรมชาติของคำนั้นๆ หรือศัพท์ธรรมะ ให้วงเล็บคำภาษาบาลีไว้ เพื่อไม่ให้ความหมายติดได้

๔. ให้ดูเทียบเคียงคำศัพท์พจนานุกรมที่ทำไว้แล้ว เช่น ๑) Dictionary of pali proper names เล่ม ๑-๒ ของ G.P. Malalasakera ๒) พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ ของพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), ๓) พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.๒๕๕๒ ๔) คัมภีร์อภิธานวรรณนา ของพระมหาสมปอง มุทิโต ๕) คำวัดอธิบายศัพท์และแปลความหมาย ของพระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช) ๖) หนังสือพจนานุกรมอื่นๆ

๕. คำศัพท์ไหนมาในคัมภีร์อะไร ต้องอธิบายคำนั้นในคัมภีร์นั้นๆ

๖. รูปแบบการนิยามศัพท์ คำศัพท์ที่ให้ความหมายอยู่ระดับเดียวกัน ซึ่งอาจจะแปลตามตัว หรือแปลโดยอรรถ หรือแปลโดยพยัญชนะ หรือแปลอธิบายความ แต่มีความหมายเดียวกัน ให้ใช้คอมม่า (,) ศัพท์ที่มีความหมายต่างกัน มีความหมายขยายออกไปต่างจากเดิม ให้ใช้ เซมิโคลอน (;) แม้คำศัพท์ที่มีความหมายหลายความหมาย มากกว่า ๒ คำก็ใช้เซมิโคลอน (;) เช่นกัน

๗. เรียงคำศัพท์เกี่ยวกับชื่อพระสูตร ต้องเรียงสูตรให้เป็นไปตามลำดับ เช่น สูตรที่ ๑ ที่ ๒ ที่ ๓

๘. การอ้างอิง ต้องกำหนดวงอ้างอิงให้ชัดเจน เป็นไปตามลำดับ ได้แก่ พระไตรปิฎก อรรถกถา ปกรณ์วิเสส ฎีกา และหนังสืออื่น ๆ และการใช้อักษรย่อคัมภีร์ ให้ใช้เกณฑ์อักษรย่อคัมภีร์ที่มหาวิทยาลัยระบุไว้

๙. การระบุแหล่งอ้างอิง ให้ระบุเฉพาะส่วนที่เกี่ยวข้องกับศัพท์นั้นๆ เพื่อให้สบายตา และหากคำศัพท์ในพระไตรปิฎกอธิบายชัด ก็ไม่ต้องอ้างอิงอรรถกถา เมื่อคำศัพท์นั้นๆ มีหลายความหมาย แต่ในที่นี้อธิบายหมายถึงอะไร ต้องระบุให้ชัด และต้องอ้างอิงคัมภีร์อรรถกถา ปกรณ์วิเสส ฎีกา ระบุให้ชัดเจน ถึงเล่ม ข้อ หน้า ในวงเล็บ หรือหนังสืออื่นๆ ให้ระบุหน้า ในวงเล็บ

๒. คำนิยามศัพท์

การนิยามศัพท์ ถาปนนามให้ตอบนาม เช่น **จรรยา** : ความประพฤติ, เครื่องดำเนินไป, ปฏิบัติคือข้อปฏิบัติอันเป็นทางบรรลุมรรค จะตอบว่า ประพฤติ ไม่ได้ หรือถากถางให้ตอบกิริยา เช่น **จกรรม** : เดินไปมาโดยมีสติกำกับ จะตอบว่า การเดินไปเดินมาไม่ได้

๓. การอ้างอิง

การอ้างอิง ส่วนมากเรื่องการใช้อักษรย่อ บางครั้งต้องกำหนดเป็นอย่างยิ่ง เพราะหากไม่ระวัง ก็มักจะใช้ตามความเคยชิน

๔. การยกตัวอย่าง

การยกตัวอย่างมาประกอบ บางครั้ง หากมีหลายความหมาย ก็ต้องยกประกอบแต่ละตัวอย่าง เช่น

๕. การขึ้นคำศัพท์ทางเว็บไซต์

การขึ้นคำศัพท์ทางเว็บไซต์ เมื่อตรวจตราเรียบร้อยแล้ว ก็ขึ้นคำศัพท์ทางเว็บไซต์ ตาม username และ password ที่ส่งให้แต่ละคน เมื่อจะขึ้น ต้องทำตามขั้นตอน คือ

๑. พิมพ์คำว่า <http://qa.mcu.ac.th/ac/lxc/index.php>

๒. Enter

๓. ใส่ username ของตน

๔. ใส่ password ของตน

๕. คลิกคำว่า เพิ่มคำศัพท์

๖. คลิกคำว่า Ok

๗. กรอกข้อมูล ตามช่อง ทั้ง ๕ ช่องให้ครบ (บางศัพท์ อาจจะกรอกไม่ครบก็ได้ ในกรณีอ้างอิงหลายจุด และอ้างอิงกำกับหลังศัพท์นั้นๆ)

๘. คลิกคำว่า sent แล้ว

๙. เป็นเสร็จสมบูรณ์ แล้วคลิกเพิ่มคำศัพท์ ทำอย่างนี้เรื่อยๆไปจนครบ
เสร็จแล้วจะปรากฏภาพจะเป็น

เลือกอักษร						
: ทั้งหมด ก ข ค ฌ ง จ ฉ ช ซ ฌ ญ ฎ ฏ ฐ ฑ ฒ ณ ด ต ถ ท ฒ น บ ป ผ ฝ พ ฟ ภ ม ย ร ล ว ศ ษ ฮ อ ฮ						
เพิ่มคำศัพท์						
ที่	- คำศัพท์ -	ผู้แต่ง	เสนอแนะ / ประเมิน			กรอกเมื่อ
			บรรณาธิกา ร	กก.บริหาร โครงการ	ผ่าน	
4939	ฉายกา :	นายสุชญา ศิริธัญกร			☐	24-05-2557
4938	ฉาปนกิจ :	นายสุชญา ศิริธัญกร			☐	24-05-2557
4937	ฉานาภิณยสูตร :	นายสุชญา ศิริธัญกร			☐	24-05-2557
4936	ฉานาที่สูตร๒ :	นายสุชญา ศิริธัญกร			☐	24-05-2557
4935	ฉานาที่สูตร๑ :	นายสุชญา ศิริธัญกร			☐	24-05-2557
4934	ฉานาที่สังกิลเสาทิณณ :	นายสุชญา ศิริธัญกร			☐	24-05-2557
4933	ฉานโสรนชาตก :	นายสุชญา ศิริธัญกร			☐	24-05-2557
4932	ฉานสูตร๒ :	นายสุชญา ศิริธัญกร			☐	24-05-2557
4931	ฉานสูตร๑ :	นายสุชญา ศิริธัญกร			☐	24-05-2557
4930	ฉานสมบัติ :	นายสุชญา ศิริธัญกร			☐	24-05-2557
4929	ฉานวิสัย :	นายสุชญา ศิริธัญกร			☐	24-05-2557
4928	ฉานวิโมกษ์ :	นายสุชญา ศิริธัญกร			☐	24-05-2557
4927	ฉานและวิโมกษ์ :	นายสุชญา ศิริธัญกร			☐	24-05-2557
4926	ฉานมีองค์ ๕ :	นายสุชญา ศิริธัญกร			☐	24-05-2557
4925	ฉานมทะเล :	นายสุชญา ศิริธัญกร			☐	24-05-2557
4924	ฉานปัจจัย :	นายสุชญา ศิริธัญกร			☐	24-05-2557
4923	ฉานที่สหระคด้วยอุเบกขา :	นายสุชญา ศิริธัญกร			☐	24-05-2557
4922	ฉานที่สหระคด้วยปีติ :	นายสุชญา ศิริธัญกร			☐	24-05-2557
4921	ฉานที่ไม่สหระคด้วยอุเบกขา :	นายสุชญา ศิริธัญกร			☐	24-05-2557

4920	ถามที่ไม่มีวิดีโอเพียงวิจารณ์ :	นายสุชญา ศิริชัยภรณ์			☐	24-05-2557
เลือกอักษร : ทั้งหมด ก ข ค ด ข ง จ ฉ ช ฌ ญ ฎ ฏ ฐ ฑ ฒ ณ ด ต ถ ท ธ น บ ป ผ ฝ พ ฟ ภ ม ย ร ล ว ศ ซ ส ห ฬ อ ฮ						
เพิ่มคำศัพท์						
ที่	- คำศัพท์ -	ผู้แต่ง	เสนอแนะ / ประเมิน			กรอกเมื่อ
			บรรณาธิการ	กก.บริหารโครงการ	ผ่าน	
8016	ตามประทีป :	ดร.วิโรจน์ คุ่มครอง			☐	25-12-2557
8015	ตามธรรมดา :	ดร.วิโรจน์ คุ่มครอง			☐	25-12-2557
8014	ตามแต่จะได :	ดร.วิโรจน์ คุ่มครอง			☐	25-12-2557
8013	ตาปสินี, นักบวชหญิง :	ดร.วิโรจน์ คุ่มครอง			☐	25-12-2557
8012	ตาปนนรก :	ดร.วิโรจน์ คุ่มครอง			☐	25-12-2557
8011	ตาบอด :	ดร.วิโรจน์ คุ่มครอง			☐	25-12-2557
8010	ตานื้อ :	ดร.วิโรจน์ คุ่มครอง			☐	25-12-2557
8009	ตาทิพย์ :	ดร.วิโรจน์ คุ่มครอง			☐	25-12-2557
8008	ตาซัง :	ดร.วิโรจน์ คุ่มครอง			☐	25-12-2557
8007	ต่างหุ :	ดร.วิโรจน์ คุ่มครอง			☐	25-12-2557
8006	ต่างประเทศ :	ดร.วิโรจน์ คุ่มครอง			☐	25-12-2557
8005	ตาข่ายทอง :	ดร.วิโรจน์ คุ่มครอง			☐	25-12-2557
8004	ตาข่าย :	ดร.วิโรจน์ คุ่มครอง			☐	25-12-2557
8003	ตา :	ดร.วิโรจน์ คุ่มครอง			☐	25-12-2557
8002	ดัสสปาปิยสิกกรรม :	ดร.วิโรจน์ คุ่มครอง			☐	25-12-2557
8001	ดัสสปาปิยสิกา :	ดร.วิโรจน์ คุ่มครอง			☐	25-12-2557
8000	ตัวตั้ง :	ดร.วิโรจน์ คุ่มครอง			☐	25-12-2557
7999	ตัวปลวก :	ดร.วิโรจน์ คุ่มครอง			☐	25-12-2557
7998	ตัวบท :	ดร.วิโรจน์ คุ่มครอง			☐	25-12-2557
7997	ตัวแทน :	ดร.วิโรจน์ คุ่มครอง			☐	25-12-2557

๔. ผู้เขียนส่งคำศัพท์

การส่งคำศัพท์ นับว่ามีความสำคัญมาก เพราะผู้เขียนแต่ละคน จะมีลักษณะการทำงานที่แตกต่างกัน แต่ละคน ก็ไปคนจะอย่าง จะให้เป็นไปแนวเดียวกัน ค่อนข้างยาก ดังนั้น ต้องอาศัยการประสานลืบทิศ เพื่อให้ผู้เขียนจัดทำรูปแบบตามที่กำหนดไว้ เมื่อผู้เขียนเข้าใจ และเห็นกรอบที่ชัดเจน ก็ดำเนินการส่งคำศัพท์ แต่กว่าจะได้รูปแบบที่กำหนดได้ ต้องอาศัยการประสานงานหลายครั้งมาก แต่สำหรับผู้เขียนบางท่าน ก็ดำเนินการตามกรอบที่วางไว้ ทำให้คณะทำงาน ทำงานได้ง่ายขึ้น ไม่เพียงการส่งคำศัพท์ให้แก่คณะทำงานเท่านั้น ผู้เขียนยังต้องส่งข้อมูลทางเว็บไซต์ <http://qa.mcu.ac.th/ac/lxc/index.php> ด้วย เพื่อให้คณะผู้บริหารโครงการวิจัยได้เห็นศัพท์พจนานุกรมที่ได้ดำเนินการอยู่ ตามที่กล่าวมาข้างต้น ดังนั้น การส่งคำศัพท์ในที่นี่มุ่งหมายถึงการส่งคำศัพท์เพื่อให้คณะทำงานจัดทำรูปเล่มเพื่อเข้าพิจารณาในที่ประชุม และให้ส่งเป็นไฟล์งาน ไล่เรียงตามลำดับศัพท์ เช่น 4901-5000 ก็ส่งเรียงตามลำดับมา จะไม่สลับไปสลับมา ซึ่งสะดวกในการตรวจเช็คคำศัพท์

๕. การรับคำศัพท์

การรับคำศัพท์นั้น คณะทำงานจะตรวจสอบว่าผู้เขียนนั้น เป็นไปตามกรอบที่กำหนดหรือไม่ บางครั้ง เวลาส่ง ก็ส่งอย่างไม่ได้กลิ่นกรองเท่าที่ควร เพราะไม่ได้ปริ้นท์ ทำให้ไม่เห็นภาพรวมทั้ง ๑๐๐ ศัพท์ ดังนั้น คณะทำงาน จะมีลักษณะการตรวจดู ๕ ลักษณะ คือ

๑) การจัดรูปแบบ

การจัดรูปแบบเป็นไปตามที่กำหนด หรือตัวอย่างที่ส่งให้หรือไม่ ถ้าไม่เป็นไปตามที่กำหนดก็นำไปปรับแก้ไข แต่บางครั้ง ถ้าปรับไม่มาก คณะทำงานก็ปรับให้เอง

๒) คำนิยามศัพท์

คำนิยามศัพท์นี้ เป็นส่วนสำคัญมาก เพราะหากนิยามไม่ตรง ก็ให้ไปปรับแก้ไขให้ตรง เช่น คำศัพท์ เป็นคำนาม แต่นิยามเป็นคำกริยา หรือคำศัพท์ เป็นกริยา แต่นิยามเป็นคำนาม ในลักษณะเช่นนี้ จะให้ผู้เขียนนำไปปรับแก้ไขใหม่

๓) การอ้างอิง

การอ้างอิง จะตรวจการใช้อักษรย่อ บางครั้ง อักษรย่อ ก็ส่งไปให้แล้ว แต่เวลาใช้ก็ใช้ ตามที่ตนเองเคยอ้างอิงมา ให้ทำความเข้าใจไม่ม เพราะไม่เป็นไปแนวเดียวกัน กรณีเช่นนี้ ก็ให้นำไปปรับแก้ไขเพื่อให้สมนัยกัน

๔) การยกตัวอย่าง

การยกตัวอย่างของคำนิยามว่า สอดคล้องกันหรือไม่ บางครั้ง ศัพท์ที่ยกตัวอย่างยกมายาวเกินไป เอามาทั้งหมด ไม่ตัดความมา ก็ทำให้อ่านไม่รู้เรื่อง ลักษณะเช่นนี้ ก็ให้ไปปรับแก้ไข จากนั้น จึงค่อยรับศัพท์ที่ได้แก้ไขแล้ว

๕) การขึ้นคำศัพท์ทางเว็บไซต์

การขึ้นคำศัพท์ทางเว็บไซต์ เป็นการสร้างความเข้าใจร่วมกันว่า หากศัพท์ที่ขึ้นแล้ว ต้องผ่านการกลั่นกรองมาระดับหนึ่ง เพื่อให้คนอื่นๆ เห็นและดูเป็นตัวอย่างในการเขียนและศัพท์นั้นๆ ผู้บริหารโครงการวิจัยสามารถเข้าไปดูได้และให้สามารถแก้ไขได้ตั้งนั้น คณะทำงานก่อนที่จะมอบศัพท์ให้เขียน ก็จะปรากฏข้อความว่า ให้ส่งผลการดำเนินงานทางเว็บไซต์ ว่า <http://qa.mcu.ac.th/ac/lxc/index.php> โดยคณะทำงาน จะให้ Username และ Password นำไปใช้ และขึ้นศัพท์

๓.๒.๕ การทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

การทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง ก็เหมือนกับที่กล่าวไว้ในบทที่ ๒

๓.๒.๖ การกำหนดใช้อักษรย่อและเครื่องหมาย

การกำหนดใช้อักษรย่อและเครื่องหมาย นั้น มีความละเอียดอ่อนมาก เพราะผู้เขียนมีหลายท่าน แต่ละคนก็ใช้แตกต่างกันไป ตามความเคยชิน ดังนั้น การจะปรับการอ้างอิงให้ เป็นไปตามแนวทางเดียวกัน ต้องอาศัยเวลามากพอสมควร ปัญหาที่พบบ่อย เช่น ขุ.ป.แต่ผู้เขียน ก็มักใช้เป็น ขุ.ปฎิ. หรือคำว่า อง.เอกก. ใช้เป็น อ.เอก. คำถามว่าผิดไหม ตอบไม่ผิด แต่ไม่ถูกต้องที่กำหนดกันไว้ ดังนั้น เพื่อความสมนัยของศัพท์พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ก็ต้องปรับแก้ไขให้เป็นไปในแนวที่กำหนดไว้

๓.๓ การตรวจสอบและปรับแก้ไข

การตรวจสอบและปรับแก้ไข เป็นกระบวนการที่ตรวจสอบความถูกต้องของเนื้อหา คำนินยามศัพท์ ซึ่งเป็นขั้นตอนการพิจารณา เป็นส่วนสำคัญมาก เพราะหากพิจารณาได้อย่างละเอียด ก็จะทำให้ศัพท์ผ่านมาพิจารณาดีคุณภาพ ดังนั้น คณะทำงาน จะต้องทำงานล่วงหน้าก็คือ ศัพท์ที่จะพิจารณาเดือนหน้า ต้องจัดทำรูปเล่มและส่งไปให้บรรณาธิการชุดที่ ๑ และชุดที่ ๒ อ่านล่วงหน้าก่อน ครั้งละ ๑ เล่มหรือ ๒ เล่ม ซึ่งขั้นตอนการตรวจสอบนั้น จะประกอบด้วย การจัดทำรูปเล่ม การเตรียมการจัดส่ง การทำหนังสือเชิญบรรณาธิการประชุม การจัดส่งข้อมูลแก่บรรณาธิการล่วงหน้า และจัดประชุมเพื่อพิจารณา การประสานงานผู้เขียนให้ปรับแก้ไข และจัดทำรูปเล่มที่แก้ไขแล้ว การจ่ายค่าตอบแทนผู้เขียน จะได้อธิบายให้เห็นตัวอย่างตามลำดับดังนี้

๑) การจัดทำรูปเล่ม

การจัดทำรูปเล่ม เป็นการทำงานเพื่อจัดลำดับงานที่แต่ละคนส่งมา เพื่อจัดทำรูปเล่มให้นำอ่านมีรูปเล่มอย่างเดียวกัน ประกอบด้วย

๑.ปกหน้า

๒.จดหมายเชิญ ดังตัวอย่างที่กล่าวมาแล้ว

๓.รายชื่อผู้เขียน ดังตัวอย่างที่กล่าวมาแล้ว

๔.ลำดับศัพท์ที่เขียน

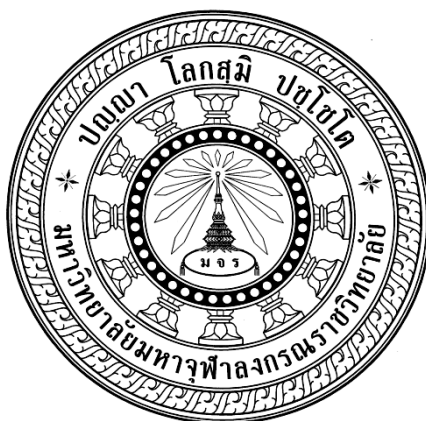
๕. ศัพท์นิยาม

๖. แบบประเมินผล

ในการจัดทำรูปเล่มนี้ จะกล่าวในข้อที่ ๑ ข้อที่ ๕ และข้อ ๖ เพื่อให้เห็นตัวอย่างประกอบดังนี้

ตัวอย่าง ปกหน้า

โครงการวิจัย ปีที่ 2
ศัพท์พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย
ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ปีงบประมาณ 57
เล่ม 75
ลำดับที่ 7401-7500

เสนอต่อ คณะบรรณาธิการ โครงการวิจัยพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย
ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

จำนวน 100 ศัพท์ รวม 100 ศัพท์
โดย ผศ.ดร.สุเทพ พรหมเลิศ
ส่งครั้งแรก เมื่อวันที่ 24 พฤศจิกายน พ.ศ.2557

จัดทำเอกสาร โดยทีมงานเลขานุการ คณะบรรณาธิการ
โครงการวิจัย พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมจร

ตัวอย่างศัพท์นิยาม

11เล่ม 75(7401-7500) (100 ศัพท์) ผศ.ดร.สุเทพเขียน (6ธค57)		
ลำดับที่	ศัพท์	ที่มา
7401	ท่อไฟ :	กองไฟที่พุ่งออกมาจากพระพุทธรูปหรือเครื่องปั้นดินเผา อำนาจของเตโชกสิณ ปรากฏในเหตุการณ์ตอน พระพุทธรูปเจ้าทรงแสดงยมกปาฏิหาริย์ความว่า “พระ ตถาคตทรงทำยมกปาฏิหาริย์ที่ไม่ทั่วไปแก่สาวก ท่อ ไฟพุ่งออกจากพระวรกายเบื้องบน สายน้ำพุ่งออกจาก พระวรกายเบื้องล่าง” (ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๑๖/๑๗๗)
7402	ทะนงตน :	ความถือตัว ความมีมานะเย่อหยิ่ง ความลำพองตน การตั้งตนเองหรือความคิดของตนเองเป็นธง ความ เห่อเหิม (ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๖๔/๒๐๕)
7403	ทะนนาน :	๑. เครื่องมือในมาตราดวงวัด แปลจากคำว่า ตุมพะ เป็นทะนนานขนาดใหญ่โถมพราหมณ์ใช้เพื่อตวง ในงานแจกพระบรมสารีริกธาตุของพระพุทธรูปแล้ว ได้สร้างพระสถูปบรรจุทะนนานนั้นไว้ (พระบรม สารีริกธาตุของพระพุทธรูปเจ้ามี ๘ ทะนนาน ประชาชนบูชากันอยู่ในชมพูทวีป ๗ ทะนนาน พระราชานาคบูชาอยู่ในรามคาม ๑ ทะนนาน) ๒. เครื่องมือในมาตราดวงวัด แปลจากคำว่า ปัตถะ บางที่เรียกว่า แล่ง โดยปกติมีขนาดเท่าฝ่ามือหนึ่ง อรรถกถาสมนตปาสาทิกาอธิบายคำว่า ปัตถะ ว่า แล่ง หนึ่งนั้นมีประมาณเท่าทะนนานหนึ่ง เพียงพอเพื่อจะ เลี้ยงอัตภาพสำหรับคน ๑ คน ดังที่พระผู้มีพระภาค เจ้าตรัสไว้ว่า ข้าวสุกแล่งหนึ่งนี้เพียงพอเพื่อเลี้ยง อัตภาพให้ เป็น ไป สำหรับ คน ๒ คน และอรรถกถาสัมปทานชาดกอธิบายว่า ๑ มานะ เท่ากับ ๘ ทะนนาน (ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๓๘/๑๗๘, ๑๐/๒๓๘/๑๗๙, ๑๐/ ๒๓๘/๑๘๐, ๑๐/๒๔๐/๑๘๐, ๑๐/๒๗๑/๒๐๓, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๒๘/๒๖๘, วิ.อ. ๑/๑๖/๑๗๙, ขุ.ชา.อ. ๒/๑๓๑/๓๐๒)
7404	ทะเยอทะยาน :	ความอยาก ตัณหา เป็นอสังขธรรมของกาประการที่ ๓ ใน ๑๐ ประการ ได้แก่ ๑) มักกำจัด ๒) คะนอง ๓) ทะเยอทะยาน ๔) กิณจุ ๕) หยาบช้ำ

7405	ทะเล :	<p>๖) ไม่มีกรรณมา ๗) อ่อนแอ ๘) มักร้อง ๙) หลงลืมสติ ๑๐) สิ้นสม (อง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๗๗/๑๗๖) สมุทฺร มหาสมุทฺร สถานที่ที่เต็มไปด้วยน้ำ นิยมนำมาเปรียบเทียบกับค้นหา สังสารวัฏ หรืออายตนะ เช่น สิ่ง ๔ อย่าง ที่ไม่รู้จักเต็มเหล่านี้ คือ (๑) ทะเล (๒) พราหมณ์ (๓) พระราชา (๔) หญิง (ส.ส. (ไทย) ๑๕/๔๔/๕๙, ๑๖/๔๕/๗๔, พ.ธ. (ไทย) ๒๕/๖๙/๔๒๕, พ.วิ. (ไทย) ๒๖/๖๔๓/๗๑, พ.ชา. (ไทย) ๒๘/๓๔๐/๑๕๓, ๒๘/๓๔๖/๑๕๔)</p>
7406	ทะเลทราย :	<p>อาณาบริเวณที่กว้างใหญ่เต็มไปด้วยฝุ่นและทราย เป็นที่กันดาร เดินทางผ่านได้ยาก มีน้ำและอาหารน้อย ไม่มีผลไม้ ไม่มีเผือกมัน ไม่มีเชื้อไฟ ยากที่จะดำรงชีวิตอยู่ได้ (พ.วิ. (ไทย) ๒๖/๑๒๒๘/๑๕๕, พ.ชา. ๒๗/๒/๒)</p>
7407	ทะเลสีทันดร :	<p>ทะเลที่มีน้ำสีบางแห่งใช้ว่าสีทันดร (ทะเลน้ำเย็น, ทะเลน้ำแข็ง), ทะเลสีทันดรตั้งอยู่ระหว่างภูเขา ๗ เทือก บางที่เรียกว่า มหานทีสีทันดร ๗ แห่ง ในทะเลสีทันดรนั้น น้ำนิ่งไม่กระเพื่อม ไม่สั่นสะเทือน ไม่ปั่นป่วน ไม่หมุนวน เป็นทะเลที่สงบนิ่ง ไม่เกิดคลื่นกลางทะเลมีภูเขาหลวง๗เทือกแวดล้อมปรากฏชื่อในเนมิราชชาดก ได้แก่ ภูเขาสุทัสนะ ภูเขากรวิกะ ภูเขาอิสินธร ภูเขายุคินธร ภูเขาเนมินธร ภูเขาวินตกะ และภูเขาอัสนกัณณะ ภูเขาเหล่านี้สูงขึ้นไปตามลำดับตั้งอยู่ในมหาสมุทรสีทันดร เป็นที่อยู่ของท้าวมหาราช</p> <p>อรรคกถาหรันตีสูตฺร สุปัณณสังยุต และอรรคกถาปัญหพยกรณสูตฺร และอรรคกถาเนมิราชชาดกเป็นต้นอธิบายไว้ว่า สัตตสีทันดร คือทะเลสีทันดร ๗ แห่ง เป็นที่อยู่ของนาคพวกหนึ่งที่พวกครุฑไม่สามารถเฉี่ยวเอาไปได้ เพราะอยู่ใต้น้ำที่ใคร ๆ ไม่อาจให้หวนไหวได้ ภูเขาสุทัสนะอยู่ภายนอกภูเขาเหล่านั้นทั้งหมด ถัด ภูเขาสุทัสนะนั้นมีภูเขาชื่อกรวิกะ ภูเขากรวิกะนั้นสูง กว่าภูเขาสุทัสนะ มีทะเลสีทันดรอยู่ในระหว่าง ภูเขา ๒ เทือกนั้น ถัดจากภูเขากรวิกะ มีภูเขา</p>

7408	ทะเลาะวิวาทกัน :	<p>อิสินธระ มีภูเขาคุนธระ ภูเขาเนมินธระ ภูเขาวินต กะ ภูเขาอัลสกันณะ ซึ่งสูงขึ้นโดยลำดับและมีทะเลสีทันดรคั่นระหว่างกัน ทุกแห่ง (ขุ.ชา. (ไทย) ๒๘/๕๖๘/๒๗๐, ขุ.ม. (ไทย) ๒๘/๑๕๕/๔๒๓)</p> <p>การกล่าวโทษกันและถือวาทะต่างกัน เหตุการณ์ทะเลาะวิวาทครั้งใหญ่ของพระพุทธศาสนาที่เกิดจากพวกภิกษุในกรุงโกสัมพี ตั้งความในโกสัมพียุติตรว่า พวกภิกษุในกรุงโกสัมพีต่างบาดหมางกัน ทะเลาะวิวาทกัน ใช้หอกคือปากที่มแทงกันอยู่ ไม่ทำความเข้าใจกัน ไม่ปรารถนาปรับความเข้าใจกัน ไม่ทำความปรองดองกัน ไม่ปรารถนาความปรองดองกัน (ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๘๑/๕๒๙)</p>
7409	ทักษิณาศิริชนบท :	<p>ชนบทชื่อทักษิณาศิริ ตั้งอยู่ด้านทิศใต้ของภูเขาที่ล้อมรอบกรุงราชคฤห์ แคว้นมคธ เป็นเส้นทางจาริกไปแสดงธรรมของพระพุทธเจ้าและสาวก มีวิหารที่ประทับของพระพุทธเจ้าชื่อทักษิณาศิริวิหารหรือทักษิณาศิริมหาวิหาร พระพุทธเจ้าเคยประทับอยู่ที่หมู่บ้านพราหมณ์ชื่อเอกนาฟาในชนบทแห่งนี้เพื่อแสดงธรรมแก่กสิการทวาชพราหมณ์ และเป็นสถานที่จาริกของพระสารีบุตร พระอานนท์ เป็นที่พำนักของนันทมาตาอุบาสิกาชาวเมืองเวพุกันฎกะ(เมืองที่มีต้นไผ่ล้อมรอบกำแพง) (วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๐๒/๑๕๗, ๔/๑๐๓/๑๕๗, วิ.ม. (ไทย) ๕/๓๔๕/๒๑๓, วิ.จ. (ไทย) ๗/๔๔๔/๓๘๕, ๗/๔๔๕/๓๘๑, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๔๔๕/๕๕๗, ส. ส. (ไทย) ๑๕/๑๙๗/๒๘๓, ส. นิ. (ไทย) ๑๖/๑๕๕/๒๕๖, อ. ส. ต. ต. ก. (ไทย) ๒๓/๕๓/๙๒)</p>
7410	ทักษิณาศิริมหาวิหาร :	<p>วิหารขนาดใหญ่ชื่อทักษิณาศิริ บางแห่งเรียกทักษิณาศิริวิหาร โดยเรียกชื่อตามเขตที่ตั้ง วิหารนี้ตั้งอยู่ทางทิศใต้ติดเชิงภูเขาที่ล้อมรอบกรุงราชคฤห์ ใกล้หมู่บ้านพราหมณ์ชื่อเอกนาฟา อยู่ในเขตทักษิณาศิริชนบท แคว้นมคธ (ขุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๗๖/๕๑๗)</p>

7411	ทักษิณาชนบท :	<p>๑. ชนบทด้านทิศใต้ ชนบทตอนใต้ของแม่น้ำคงคา เป็นที่ตั้งของสำนักพราหมณ์และดาบสจำนวนมาก คำนี้ใช้เทียบกับคำว่า อุตตราภท หรืออุตตราภทชนบท ซึ่งได้แก่บ้านเมืองทางตอนเหนือของแม่น้ำคงคาหรือชมพูทวีปตอนเหนือ</p> <p>ในอรรถกถาอัมพัฏฐสูตรเป็นต้นกล่าวว่า นายหัตถะหรือกัณหาญาติันวงศ์ของอัมพัฏฐมาณพ เดินทางไปเรียนพรหมมนันตระในทักษิณาชนบทแล้วกลับมาขออภิเษกกับพระนางมัททรูปี พระธิดาของพระเจ้าโอกกากราช ในโธวนสูตรกล่าวว่าในชนบทนี้ มีธรรมเนียมการล้างกระดูกของญาติผู้ตาย ในธรรมเนียมการล้างกระดูกนั้น มีข้าวบ้าง น้ำบ้าง ของเคี้ยวบ้าง ของบริโภคบ้าง เครื่องล้มน้ำ เครื่องดื่มบ้าง การพ้อนรำบ้าง เพลงขับบ้าง การประโคมบ้าง ในอรรถกถาโธวนสูตรอธิบายว่า ในชนบทนั้น เมื่อมีคนตายจะไม่เผาศพ แต่ญาติของผู้ตายจะขุดหลุมฝังดิน จนเนื้อเปื่อยเน่าหมดแล้วจึงจะนำเอากระดูกของผู้ตายมาล้างแล้วยกขึ้นวางเรียงกัน ตั้งบูชาด้วยของหอม และดอกไม้เป็นต้น จัดงานนักขัตฤกษ์ และนำเอากระดูกเหล่านั้นมาตั้งไว้บวงสรวงแล้วก็ร้องไห้คร่ำครวญ ต่อจากนั้นก็เล่นนักขัตฤกษ์กัน</p> <p>๒. อวันตีทักษิณาภท ทักษิณาภทในแคว้นอวันตี บางแห่งเรียกว่า ทักษิณาภท ได้แก่บ้านเมืองชนบททางตอนใต้ของแคว้นอวันตี ดังความว่า “อวันตีทักษิณาภท มีภิกษุน้อย ท่านพระมหากัจจानะจัดหาภิกษุสงฆ์จากที่นั่น ๆ ให้ครบองค์ประชุม คือ ๑๐ รูป ได้ยากลำบาก เวลาล่วงไปถึง ๓ ปี จึงให้ท่านโสณะอุปสมบทได้” ในอรรถกถาสรภังคชาดกกล่าวว่า ในแคว้นอวันตี มีทักษิณาชนบท มีภูเขาชื่อชนเสลบรรพต (วิ.ม. (ไทย) ๕/๒๕๗/๓๓, ที.สี. (ไทย) ๙/๒๗๔/๙๕, อง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๑๐๗/๒๕๐)</p>
7412	ทักษิณาภท, ชาวเมือง :	<p>ภิกษุชาวเมืองทักษิณาภท ภิกษุในบ้านเมืองชนบทตอนใต้ของแคว้นอวันตี เป็นกลุ่มภิกษุประมาณ ๘๐ รูป</p> <p>ที่พระยสกาภิณฑกบุตรชักรชนให้เข้าร่วมทำสังคายนา</p>

7413	ทักษิณาปลดชนบท :	<p>ครั้งที่ ๒ ใน พ.ศ. ๑๐๐ (วิ.จ. (ไทย) ๗/๔๕๐/๔๐๐,๗/๔๕๐/๔๐๑,๗/๔๕๘/๔๑๙)</p> <p>ชนบททางตอนใต้ของแม่น้ำคงคา บ้านเมืองทางตอนใต้ของแม่น้ำคงคาหรือชมพูทวีปตอนใต้ มีอาณาเขตจรดแม่น้ำโคธาวรี ซึ่งตั้งอยู่เขตพรมแดนของแคว้นอัสนกะและแคว้นมฺพกะต่อกัน, ใช้เทียบกับคำว่า</p> <p>อุตตราภท หรืออุตตราปลดชนบท</p> <p>ซึ่งได้แก่บ้านเมืองทางตอนเหนือของแม่น้ำคงคาหรือชมพูทวีปตอนเหนือ</p> <p>(วิ.มหา. (ไทย) ๑/๑๖/๙, ชุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๙๘๓/๗๓๕)</p>
๗๓๗		<p style="text-align: center;">๗๓๗</p>
7498	ทานที่ให้แล้วไม่มีผล :	<p>ทานตามความเห็นผิดของคนผู้เป็นมิจฉาทิฎฐิประเภท นัตถิกิฎฐิ เช่นคำสอนของครูอชิตะ เกสกัมพล ที่ว่า ทานที่ให้แล้วไม่มีผล ยัญที่บูชาแล้วไม่มีผล... (ที.สี. (ไทย) ๙/๑๗๑/๕๗, อัง.(ไทย) ๒๓/๒๙/๒๗๕)</p>
7499	ทานบดี :	<p>ผู้เป็นใหญ่แห่งทาน ผู้เป็นนายแห่งทาน ไม่ใช่เป็นทาสหรือเป็นสหายของทาน ผู้ให้ของที่ดีกว่าของที่ตนบริโภค ผู้ที่ใส่สอยสิ่งของสำหรับตนตามมีตามเกิด แต่บริจาคสิ่งของที่ดีสิ่งของที่ประณีตให้แก่คนอื่น</p> <p>ตัวอย่างเช่นนันทียอุบาสก (ที.สี.อ. ๓๔๐/๒๖๗) (ที.สี. (ไทย) ๙/๓๔๐/๑๓๓, ๙/๓๔๔/๑๔๐, ๙/๓๔๔/๑๔๑, ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๙๘/๒๘๖, อัง.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๓๔/๕๔, ชุ.วิ. (ไทย) ๒๖/๘๖๗/๑๐๒, ชุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๖๘/๓๓๓, อัง.ปญจก.อ. ๓/๓๔/๒๒)</p>
7500	ทานบารมี :	<p>บารมีคือทาน การบำเพ็ญทานให้เต็มบริบูรณ์ ทานบารมีเป็นพุทธการกธรรม(ธรรมที่ทำให้เป็นพระพุทธเจ้า) และเป็นบารมีประการแรกในบารมี</p>

	<p>๓๐ ประการ คือ ทานบารมี ศีลบารมี เนกขัมมบารมี ปัญญาบารมี วิริยบารมี ชันติบารมี สัจจบารมี อธิษฐานบารมี เมตตาบารมี อุเบกขาบารมี, ทานอุปบารมี ฯลฯ อุเบกขาอุปบารมี, ทานปรมัตถบารมี ฯลฯ อุเบกขาปรมัตถบารมี, ทานบารมี เป็นการบำเพ็ญทานตามปกติ ทานอุปบารมี เป็นการบำเพ็ญทานยิ่งกว่าปกติ และทานปรมัตถบารมี เป็นการบำเพ็ญทานระดับสูงสุด เช่น สละทรัพย์ภายนอกเป็นทานบารมี สละอวัยวะเป็นทานอุปบารมี สละชีวิตเป็นทานปรมัตถบารมี, พระพุทธเจ้าทรงบำเพ็ญทานบารมีในภพที่เป็นพระเจ้าสิริราช ทรงบำเพ็ญทานอุปบารมีในภพที่เป็นพระเวสสันดร เวลामพราหมณ์ อภิตติดาบส ทรงบำเพ็ญทานปรมัตถบารมีในภพที่เป็นพญาไก่อปา สีลวนาคและพญากระต่าย (ขุ.ชา. (ไทย) ๒๘/๒๑๑๕/๕๑๒, ขุ.พุทธ. (ไทย) ๓๓/๗๖/๔๔๖, ๓๓/๑๑๖/๕๘๓, ๓๓/๑๒๓/๕๘๓, ขุ.จิริยา. (ไทย) ๓๓/๑๒๒/๗๗๖, ๓๓/๑๔๓/๗๔๕)</p>
--	--

ตัวอย่างแบบประเมินผล

แบบรายงานผลศัพท์พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย โครงการวิจัย เรื่องพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ.2557					
1.ชื่อผลงาน ศัพท์พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วรรค ท					
2.ชื่อเจ้าของผลงาน					
3.ผลงานทางวิชาการในลักษณะอื่น คำศัพท์พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย					
ลักษณะผลงานทางวิชาการในลักษณะอื่น คำศัพท์พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย เป็นลักษณะงานทางวิชาการ คำศัพท์ภาษาไทย เขียนเรียบเรียงอย่างมีระบบ มีเนื้อหาครบถ้วน ให้นิยามความหมาย อธิบายความชัดเจน สำเนาถูกต้อง ตามคัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถา ปกรณ์วิเสส ฎีกา และหนังสืออ้างอิงอื่นที่เกี่ยวข้อง					
๓.รายละเอียดการประเมิน จำนวนศัพท์ .....ศัพท์ ตั้งแต่ศัพท์ที่ .....ถึงศัพท์ที่..... เล่มที่					
ลำดับที่	รายการศัพท์	ผ่าน		ไม่ผ่าน	
		ระดับเกณฑ์		เหตุผล	
		ดี	แก้ไข	ปรับปรุง	
7401	ท้อไฟ				
7402	ทะนงตน				
7403	ทะนาน				
7404	ทะเยอทะยาน				
7405	ทะเล				
7406	ทะเลทราย				
7407	ทะเลสีพันดร				
7408	ทะเลาะวิวาทกัน				
7409	ทักษิณาคิริชนบท				
7410	ทักษิณาคีรีมหาวิหาร				
7411	ทักษิณาชนบท				
7412	ทักษิณาท, เมือง				
7413	ทักษิณาปถชนบท				
7414	ทักษิณียบุคคล				
ฯลฯ	ฯลฯ				
7498	ทานที่ให้แล้วไม่มีผล				
7499	ทานบดี				
7500	ทานบารมี				

แบบรายงานผลศัพท์พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย
โครงการวิจัย เรื่องพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราช
วิทยาลัย พ.ศ.2557

1.ชื่อผลงาน ศัพท์พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
 วรรณคดี อักษร ช

2.ชื่อเจ้าของผลงาน .....

3.ผลงานทางวิชาการในลักษณะอื่น คำศัพท์พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย

ลักษณะผลงานทางวิชาการในลักษณะอื่น คำศัพท์พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย เป็น
 ลักษณะงานทางวิชาการที่เป็นคำศัพท์ภาษาไทย เขียนเรียบเรียงอย่างมีระบบ มีเนื้อหาครบถ้วน ใ้
 นิยามความหมาย อธิบายความชัดเจน สำนวนภาษาถูกต้อง ตามคัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถา
 ปกรณ์วิเสส ฎีกา และหนังสืออ้างอิงอื่นที่เกี่ยวข้อง

๓.รายละเอียดการประเมิน จำนวนศัพท์ .....ศัพท์ ตั้งแต่ศัพท์ที่ .....ถึงศัพท์ที่
 ..... เล่มที่ .....

ลำดับที่	รายการศัพท์	ผ่าน		ไม่ผ่าน	
		ระดับเกณฑ์		เหตุผล	
		ดี	แก้ไข	ปรับปรุง	
5501	ชาติยวัญ, ป่า				
5502	ชาติและชรา				
5503	ชาติและมนต์				
5504	ชาติและมรณะ				
5505	ชาติสกุล				
5506	ชาติสงสาร				
5507	ชาติสิ้นแล้ว				
5508	ชาติสุดท้าย				
5509	ชาติสุดตาทิทสกะ พระสูตร ๑๐ สูตรมี ชาติสูตรเป็นต้น				
5510	ขานุสโสณิ, พรหมณ				
5511	ขานุสโสณิสสูตร พรหมณชื่อว่าขานุสโสณิ				
5512	ชายา				
5513	ชาลโรรูนรค				
5514	ชาลินี, เทวดา				
5515	ชาลียปริพาชก				
5516	ชาลียสูตร ปริพาชกชื่อชาลียะ				
5517	ชาลียะ				

5518	ชาลีและกัณหาชีนา				
5519	ชาวกรุงพาราณสี				
5520	ชาวกรุงราชคฤห์, เศรษฐี				
5521	ชาวกรุงสีพี				
5522	ชาวกรุงสีพีและชวานิคม				
5523	ชาวกัมโปชะ				
5524	ชาวกาลิงคะ				
5525	ชาวกาสิ				
5526	ชาวภูฏาละ				
5527	ชาวเกกกชนบท				
5528	ชาวโกลิยะ				
5529	ชาวโกศล				
5530	ชาวโกลิยโคตร				
5531	ชาวขุททกะ				
5532	ชาวแคว้นกาลิงคะ				
5533	ชาวแคว้นกुरु				
5534	ชาวแคว้นโกศล				
5535	ชาวแคว้นเจตบุตร				
5536	ชาวแคว้นเจตะ				
5537	ชาวแคว้นปัญจาละ				
5538	ชาวแคว้นมคธ				
5539	ชาวแคว้นมธูระ				
5540	ชาวแคว้นมัททกะ				
5541	ชาวแคว้นวิเทหะ				
5542	ชาวแคว้นอันธกะ				
5543	ชาวแคว้นอิสินทะ				
5544	ชาวจิตกา				
5545	ชาวเจตราช				
5546	ชาวเจลาวกะ				
5547	ชาวชนบท				
5548	ชาวทมิฬ				
5549	ชาวนักคमारุหะ				
5550	ชวานิคม				
5551	ชวานิคมและชาวกรุงสีพี				
5552	ชวานิคมและพลนิกาย				
5553	ชาวปัจฉิมชนบท				

5554	ชาวปัญจาลนคร,ชาวปัญจาละ				
5555	ชาวปีพตะ				
5556	ชาวปีลลวกะ				
5557	ชาวพาหิกะ				
5558	ชาวมคธ				
5559	ชาวมะละยาฬกะ				
5560	ชาวมะลี่ยชนบท				
5561	ชาวเมฆละ				
5562	ชาวเมือง				
5563	ชาวเมืองกาลิงคะ				
5564	ชาวเมืองอันธกเวณฑยะ				
5565	ชาวเมืองอาฬวี				
5566	ชาวโยนก				
5567	ชาวโรหกชนบท				
5568	ชาวลุ่มแม่น้ำสินธุ				
5569	ชาวโลก				
5570	ชาววัชชี				
5571	ชาววิเทหะ				
5572	ชาวแวนแควัน				
5573	ชาวสะวะระ				
5574	ชาวสาฤหะ				
5575	ชาวसानูวินทุกะ				
5576	ชาวสีพี				
5577	ชาวสุททกะ				
5578	ชาวสุปปารกะ				
5579	ชาวสุรรัฐา				
5580	ชาวสุวรรณภูมิ				
5581	ชาวหัตถิบูรี				
5582	ชาวอปรันตชนบท				
5583	ชาวอลสันทกะ				
5584	ชาวอังคะ				
5585	ชาวอังคุดตราปะ				
5586	ชาวอาร์ัมพะ				
5587	ชาวอาฬวีจันรัฐ				
5588	ชาวเอกกัณณิกนิคม				
5589	ชาวโอกกกลชนบท				

5590	ชาวโอบาสะ				
5591	ชำระทิพยจักขุ				
5592	ชำระกิลเลส				
5593	ซิคุฉิตัพพสูตร บุคคลที่ควรรังเกียจ				
5594	ชิงช้าซาลี				
5595	ฉินณสูตร ว่าด้วยความแก่				
5596	ชิตปราสาท				
5597	ชิตเสน, พระเจ้าจักรพรรดิ				
5598	ชินโคตม				
5599	ชินเนื้อ, ข้อเปรียบเทียบกับกาม				
6700	ชีวหา, ลีน				
	รวมศัพท์ที่ผ่าน ระดับ ดี				
	รวมศัพท์ที่ผ่าน ระดับ แก้ไข				
	รวมศัพท์ที่ไม่ผ่าน ปรับปรุงใหม่				
	รวมจำนวนศัพท์				

ความเห็นเพิ่มเติม

.....

.....

.....

.....

ลงชื่อ

(.....)

ผู้ประเมิน

..... /..... /.....

ที่	ที่อยู่.....
วัน..... เดือน..... ปี.....	
เรื่อง รายงานผลการประเมินผลงานทางวิชาการในลักษณะอื่น คำศัพท์พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย	
เรียน/นมัสการ รองอธิการบดีฝ่ายวิชาการ	
อ้างถึง หนังสือกองวิชาการ ที่ ศธ ๖๑๐๐.๗ / ..... ลว.....เดือน.....พ.ศ.....	
สิ่งที่ส่งมาด้วย แบบรายงานผลประเมินคุณภาพผลงานทางวิชาการในลักษณะอื่น จำนวน ..... ฉบับ	
ตามหนังสือที่อ้างถึง กองวิชาการ สำนักงานอธิการบดี ได้แจ้งประกาศเรื่องแต่งตั้งคณะกรรมการ เพื่อประเมินผลงานทางวิชาการในลักษณะอื่น คำศัพท์พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ความทราบแล้ว นั้น	
ในการนี้ (ข้าพเจ้า / นาย).....ได้อ่านและทำการประเมินผลงานทางวิชาการในลักษณะอื่น คำศัพท์พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย เล่มดังกล่าวเรียบร้อยแล้ว	
ขอรายงานผลการประเมิน ดังต่อไปนี้	
( ) ควรให้ผ่าน	จำนวน.....ศัพท์
( ) ควรให้ผ่าน แต่มีแก้ไขอักษร ภาษา	จำนวน .....ศัพท์
( ) ควรให้เจ้าของเรื่องนำปรับปรุงแก้ไขร่างคำศัพท์ แล้วให้เสนอใหม่จำนวน	
ศัพท์	( ) อื่นๆ (ระบุ).....
จึงเรียน/นมัสการมาเพื่อโปรดพิจารณาดำเนินการต่อไป	
เรียน/นมัสการมาด้วยความเคารพ	
(ลงชื่อ)	
(.....)	
ผู้ประเมิน	
โทรศัพท์	

๓) การทำหนังสือเชิญบรรณาธิการประชุม

การทำหนังสือเชิญบรรณาธิการประชุม ก็ดำเนินการทำเหมือนทำจดหมายเชิญทั่วไป จะกำหนด วัน เวลา สถานที่ และงานที่ส่งให้อ่าน จำนวนศัพท์

๔) การจัดส่งข้อมูลแก่บรรณาธิการล่วงหน้า

การจัดส่งข้อมูลแก่บรรณาธิการล่วงหน้า เป็นการทำงานเชิงรุก เพื่อให้คณะบรรณาธิการได้ตรวจงาน ซึ่งบรรณาธิการแต่ละรูป/คน เมื่อได้รับงานก็ได้ตรวจงานอย่างรวดเร็ว และปรับแก้ไข พร้อมให้คำแนะนำและข้อเสนอแนะ

๕) จัดประชุมเพื่อพิจารณา

จัดประชุมเพื่อพิจารณา และเมื่อถึงวันประชุม ผู้เป็นคณะบรรณาธิการ แต่ละรูป/คนก็ได้ให้นำเสนอประเด็นที่พบและให้คำแนะนำและข้อเสนอแนะ พร้อมแก้ไขคำศัพท์ในรูปเล่ม ทำให้การประชุมแต่ละครั้ง ไม่เสียเวลามาก มักนำเสนอในประเด็นที่สำคัญ ส่วนประเด็นที่ไม่สำคัญก็เขียนไว้ในเล่ม และให้ความเห็นว่า ศัพท์จำนวน ๑๐๐ ศัพท์ มีศัพท์ผ่าน ระดับดี ก็ศัพท์ และให้ปรับแก้ไข ก็ศัพท์ และมีศัพท์ไม่ผ่าน สำหรับศัพท์ที่ผ่าน ก็กาเครื่องหมายถูก (✓) และศัพท์ที่ไม่ผ่าน ก็กาเครื่องหมายผิด (x)

๖) การประสานงานผู้เขียนให้ปรับแก้ไข

การประสานงานผู้เขียนให้ปรับแก้ไข ในการประชุมแต่ละครั้ง บรรณาธิการแต่ละท่านก็จะให้คำแนะนำ และให้ความเห็น และข้อเสนอแนะ เพื่อให้ผู้เขียนนำไปแก้ไข หลังจากรับทราบข้อมูลแล้ว คณะทำงานก็จะส่งข้อมูลเล่มและส่งไฟล์งานที่จัดทำรูปเล่มเพื่อปรับแก้ไข และประสานงานให้ผู้เขียนรับ

๗) จัดทำรูปเล่มที่แก้ไขแล้ว

จัดทำรูปเล่มที่แก้ไขแล้ว ก็เป็นงานอีกขั้นตอนหนึ่ง ที่ต้องจัดทำเล่มอีกครั้งหนึ่ง โดยรูปแบบการทำรูปเล่ม จะมีขั้นตอนทำเล่ม ประกอบด้วย ๒ อย่าง คือ (๑) ปก (๒) ศัพท์นิยาม

๘) การจ่ายค่าตอบแทนผู้เขียน

การจ่ายค่าตอบแทนผู้เขียน คณะทำงานจะจ่ายค่าตอบแทนให้แก่ผู้เขียนได้ เมื่อผู้เขียนปรับแก้ไขศัพท์ เสร็จเรียบร้อยแล้ว และขึ้นคำศัพท์ที่ปรับแก้ไขแล้วทางเว็บไซต์ ครบตามจำนวนที่ปรับแก้ไข

๓.๔ การปรับแก้ไข

เมื่อได้ดำเนินการครบตามแผนอย่างเรียบร้อยแล้ว ย่อมพบอุปสรรคปัญหาที่ต้องแก้ไข ก็ปรับแก้ไข ในขั้นตอนนี้ มีข้อที่ควรกำหนด ในการปรับแก้ไข ซึ่งมีทั้งการทบทวนและปรับแก้ไข ๔ ประการ คือ

๓.๔.๑ แผนเกี่ยวกับคน

แผนเกี่ยวกับคน แม้ผู้เขียนบางคน เมื่อรับงานไปแล้ว ก็ไม่สามารถดำเนินการให้แล้ว ก็ประสานงาน โดยขอศัพท์คืน และประสานงานมอบศัพท์ดังกล่าวให้ผู้เขียนคนอื่นเขียนแทน ในกรณีเช่นนี้ แม้จะมีไม่มาก แต่ศัพท์ที่ค้างอยู่นั้น เป็นศัพท์หมวดวรรณคดี จ อักษร ฉ อยู่ต้นๆ ไม่สามารถเรียงศัพท์ให้ติดกันได้ ก็ต้องประสานให้เขียนโดยกำหนดเวลา และหากยังไม่เสร็จก็ขอคืน

ให้ผู้อื่นเขียนแทน ซึ่งการทำงานกับคนอื่น ต้องประสานงานหลายครั้ง ให้เวลาจนหมดเวลาในการที่จะเขียนได้ทัน หากยังไม่สำเร็จตามเวลาดังกล่าว ก็ต้องขอความอนุเคราะห์ผู้เขียนคนเดิม โดยขอแบ่งไปให้ผู้อื่นซึ่งมีเวลาช่วย เขียนแทน ในกรณีเช่นนี้ก็มีย่าง แต่ไม่มากนัก

๓.๔.๒ แผนเกี่ยวกับงาน

การทบทวน ในการวางแผนบางอย่าง ย่อมสามารถปรับเปลี่ยนได้ตามความเหมาะสม เช่น ในด้านแผนงาน ในการเขียนศัพท์ เมื่อผู้เขียนศัพท์ พบว่า เกี่ยวกับชาดก ควรเพิ่มเหตุปัจจุบัน เข้ามา ก็นำเสนอเข้าที่ประชุมคณะกรรมการ มีมติเช่นไร ก็นำไปปรับแผนใหม่ และแจ้งให้ผู้เกี่ยวข้องทราบทั่วไป

หรือในกรณีศัพท์ของพระสูตร มีกรณีพระสูตร ที่มีชื่อเหมือนกัน มีปรากฏอยู่หลายสูตร ก็แก้ไข โดยใช้อักษรยก กำกับ เช่น

จักกวัตติสูตร^๑ : พระสูตรว่าด้วยพระเจ้าจักรพรรดิ

พระผู้มีพระภาคตรัสสอนให้ฟังตนฟังธรรม ไม่ฟังสิ่งอื่น วิธีฟังตนฟังธรรมให้กระทำโดยการเจริญสติปัฏฐาน ๔ (ทรงแสดงเฉพาะบทมาติกา) และให้ประพฤติธรรมอันเป็นโคจรที่สืบเนื่องมาจากบิดา (พระองค์เอง) เมื่อประพฤติข้อนี้ บุญกุศลจะเจริญยิ่งขึ้น มารจะขัดขวางมิได้ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๘๐/๕๙)

จักกวัตติสูตร^๒ : พระสูตรว่าด้วยพระเจ้าจักรพรรดิ คือ ทรงแสดงธรรมด้วยอุปมาโวหารว่า แก้วคือโพฆฌงค์ ๗ ประการปรากฏได้ เพราะพระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าปรากฏเหมือนแก้ว ๗ ประการปรากฏเพราะพระเจ้าจักรพรรดิปรากฏ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๒๒๓/๑๕๕)

จักกวัตติสูตร^๓ : พระสูตรว่าด้วยความเป็นราชาของพระเจ้าจักรพรรดิและพระพุทธเจ้าคือ พระพุทธเจ้าตรัสถึงการสักการะเคารพนอบน้อมธรรมของพระเจ้าจักรพรรดิ เปรียบเทียบกับของพระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า(อง.ตัก.(ไทย)๒๐/๑๔/๑๕๔)

แม้คำที่ลงท้ายด้วยคำว่า ชาดก อปทาน คาถา วัตถุ ก็ใช้แนวเดียวกันกับพระสูตร เช่น

ติตติรชาดก^๑ : ชาดกว่าด้วยนगरกา ในชาดก มีติตติรชาดก ๓ ชาดก แต่มีเนื้อหาต่างกัน คือ

1.ติตติรชาดก ชาดกว่าด้วยนगरกา พระพุทธเจ้าตรัสเล่าว่า เมื่อครั้งที่พระองค์ยังเป็นพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นนगरกาอยู่อาศัยใต้ต้นไทรใหญ่ต้นหนึ่งในป่าหิมพานต์พร้อมกับสหายทั้งสองคือ ช้างและลิง แต่ไม่ได้มีความเคารพยำเกรงกันและกัน ใครอยากจะทำอะไรก็ทำตามชอบใจไม่มีใครเกรงใจใครทำนจึงได้ชักชวนให้ช้างและลิงประพฤติอปายนธรรมคือ ความเคารพกันและกันตามลำดับความมีอายุ โดยได้สอบถามกันว่าในหมู่พวกเราใครมีอายุมากที่สุดจะได้ทั้งอยู่ในฐานะพี่ใหญ่แล้วเคารพกันไปตามลำดับวัย เมื่อสอบถามกันและกันปรากฏว่า ช้างซึ่งตัวใหญ่ที่สุดแต่กลับมีอายุน้อยกว่าเพื่อน เพราะสมัยที่ช้างยังเล็กอยู่เคยเดินข้ามต้นไทรนี้ ต้นไทรอยู่ใต้ท้อง ส่วนลิงบอกว่าในสมัยที่มันยังเล็กอยู่มันเคยนั่งกัดยอดไทรนี้เล่น แต่นगरกาบอกว่า เดิมต้นไทรนี้ไม่มี มีอยู่ในที่โน้น เราไปกินลูกไทรแล้วมาถ่ายมูตรไว้ที่นี่ จึงมีต้นไทรเกิดขึ้น นับแต่นั้นมาสัตว์ทั้งสองก็เชื่อฟังนगरกาทุกประการไปเที่ยวไหน ๆ ด้วยกัน อยู่ร่วมกันด้วยความผาสุกสืบมาความเคารพกันโดยชาติกำเนิดก็ดีโดยวัยวุฒิก็ดีหรือโดยคุณวุฒิก็ดีล้วนเป็นทางเจริญของบุคคล การไม่ทำความเคารพกันเหล่านั้นเป็นทางเสื่อมของ

บุคคลแม้สัตว์ดิรัจฉานยังรู้จักทำความเคารพยำเกรงกันและกันอยู่เป็นสุข(ขุ.ชา.เอกก.(ไทย) ๒๗/๓๗/๑๕)

2.ติตติรชาตก ชาตกว่าด้วยนกกระทา พระพุทธเจ้าตรัสเล่าว่า เมื่อครั้งที่พระองค์ยังเป็นพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นดาบสสอนลูกศิษย์ผู้เป็นคนปากร้ายเปรียบเทียบกับนกกระทาตายเพราะปากว่าคำพูดที่ตั้งเกินไป รุนแรงเกินไป และพูดเกินเวลาย่อมฆ่าคนมีปัญญาทรมเหมือนเสียงขันของนกกระทาที่ขันไม่เป็นเวลาขันดังเกินไปจึงถูกนายพรานมาดักจับไปฆ่ากิน(ขุ.ชา.เอกก.(ไทย) ๒๗/๑๑๗/๔๘)

3.ติตติรชาตก ชาตกว่าด้วยนกกระทา พระพุทธเจ้าตรัสเล่าว่า เมื่อครั้งที่พระองค์ยังเป็นพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพราหมณ์ออกบวชเป็นฤๅษีบำเพ็ญฌานสมาบัติอยู่ในป่าได้ตอบปัญหาข้อข้องใจนกกระทาที่ตนเป็นนกขันต่อจนเป็นเหตุให้เพื่อนนกมาตีขายนายพราน และถูกฆ่าเป็นจำนวนมากว่า ถ้าข้าพเจ้าตายแล้วคิดจะเป็นอย่างไร พระโพธิสัตว์กล่าวว่า ถ้าใจของเธอไม่นุ่มไปในความชั่ว บาบก็ไม่ได้แปดเปื้อนเธอผู้เป็นคนดีทั้งไม่ชวนชวายเป็นเพื่อการทำความชั่ว นกกระทาบอกว่าญาติของข้าพเจ้าต้องประสบเคราะห์กรรมมาตีบ่วงตายเพราะข้าพเจ้า ข้าพเจ้าจึงเฝ้ายาบกรรมชั่วนั้น ท่านจึงบอกว่า ถ้าใจไม่ยินดีกรรมชั่วกรรมที่นายพรานอาศัยเธอทำก็ไม่ถูกต้องเธอ บาบจะไม่ถูกต้องคนดีที่มีความชวนชวายน้อย (ขุ.ชา.จตุกก.(ไทย) ๒๗/๗๓/๑๗๑)

ติตติรชาตก^๒ : ชาตกว่าด้วยนกกระทา

ติตติรชาตก^๓ : ชาตกว่าด้วยนกกระทา

ตรณียเถราปทาน^๑ :ประวัติในอดีตชาติของพระตรณียเถระ ซึ่งท่านเถระประกาศประวัติในอดีตชาติของตนไว้ว่า ในอดีตชาติที่ ๑๑๘ ท่านได้เกิดเป็นเต่า ได้ให้พระพุทธเจ้าพระนามว่า อตถทัสสี ชีหลังข้ามแม่น้ำ เพราะผลแห่งกรรมนั้น ท่านได้เสวยมนุษย์สมบัติและสวรรค์สมบัติหลายแสนชาติ ไม่รู้จักทุกคติเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุวิชชา ๓ พร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๑๔๘/๑๕๕)

ตรณียเถราปทาน^๒ :ประวัติในอดีตชาติของพระตรณียเถระ ซึ่งท่านเถระประกาศประวัติในอดีตชาติของตนไว้ว่า ในอดีตชาติที่ ๑๑๘ ท่านเคยส่งพระพุทธเจ้าพระนามว่าอตถทัสสีข้ามฝั่งแม่น้ำคงคา เพราะผลแห่งกรรมนั้น ท่านไม่รู้จักทุกคติเลย ในปีที่ ๑๑๓ ท่านได้เกิดเป็นพระเจ้าจักรพรรดิถึง ๕ ชาติ ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๕/๓๗๒)

ตรณียเถราปทาน^๓ :ประวัติในอดีตชาติของพระตรณียเถระ ซึ่งท่านเถระประกาศประวัติในอดีตชาติของตนไว้ว่า ในอดีตชาติที่ ๙๑ ท่านได้พายเรือส่งพระพุทธเจ้าพระนามว่าวิปัสสี เพราะผลแห่งกรรมนั้น ท่านไม่รู้จักทุกคติเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๓๙/๔๓๑)

ตรณียเถราปทาน^๔ :ประวัติในอดีตชาติของพระตรณียเถระ ซึ่งท่านเถระประกาศประวัติในอดีตชาติของตนไว้ว่า ในอดีตชาติที่ ๙๑ ท่านได้สร้างสะพานที่ทางใหญ่ไว้ในสมัยพระพุทธเจ้าพระนามว่าวิปัสสี เพราะผลแห่งกรรมนั้น ท่านไม่รู้จักทุกคติเลย ในปีที่ ๕๕ ท่าน

ได้เกิดเป็นพระเจ้าจักรพรรดิผู้มีพละทานุภาพมาก ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุประอรหัตพร้อมด้วย
คุณวิเศษ(ช.อุป.(ไทย) ๓๒/๓๘/๔๔๐)

ติสสเถรคาถา^๑ : ภาชิตของพระติสสเถระ, คาถาของพระติสสเถระ

ในคัมภีร์เถรคาถา กล่าวถึงติสสเถรคาถา ๓ ครั้ง แต่แต่ละครั้ง ล้วนพระเถระชื่อว่าติสสะ
กล่าว แต่มีเนื้อหาแตกต่างกัน คือ

ติสสเถรคาถาที่ 1. ท่านพระติสสเถระได้กล่าวไว้ว่า ภิกษุพึงมีสติพยายามละกามราคะ เหมือน
คนพยายามใช้คัสตรา ตัดเครื่องประหารที่ชื่อว่าโอมัญฐะเมื่อศรีระถูกไฟไหม้(ช.เถร.(ไทย)๒๖/
๓๙/๓๑๗)

ติสสเถรคาถาที่ 2. ท่านพระติสสเถระได้กล่าวไว้ว่า เราละทิ้งงานทองคำลวดลายวิจิตร มีค่านับ
ร้อยปละมาใช้บาตรดินแทน นี่เป็นการอภิเษกครั้งที่ ๒ (ช.เถร.(ไทย) ๒๖/๙๗/๓๓๘)

ติสสเถรคาถาที่ 3. ท่านพระติสสเถระเมื่อจะประกาศโทษในลาภสักการะและความที่ตนไม่ติด
ข้องอยู่ในลาภสักการะนั้น จึงได้กล่าวไว้ว่า ภิกษุเส้นครองผ้าสังฆาฏิ มักได้ ข้าว น้ำ ผ้า และ
ที่นอนชื่อว่าได้เข้าศึกไว้มาก ภิกษุรู้โทษในลาภสักการะว่า เป็นภัยใหญ่อย่างนี้แล้ว ควรเป็นผู้มี
ลาภน้อย มีจิตไม่ชุ่มด้วยตัณหา มีสติ (ช.เถร.(ไทย) ๒๖/๑๕๓/๓๕๕)

ติสสเถรคาถา^๒ : ภาชิตของพระติสสเถระ

ติสสเถรคาถา^๓ : ภาชิตของพระติสสเถระ

ติสสเถรวัตถุ^๑ : เรื่องพระติสสเถระ

ในคัมภีร์ธรรมบท กล่าวถึงเรื่องติสสเถรวัตถุ ๓ เรื่อง ต่างกรรมต่างวาระ ดังนี้

1. เรื่องพระติสสเถรรูปที่ ๑ พระผู้มีพระภาคตรัสพระคาถานี้แก่ภิกษุทั้งหลายดังนี้ ขนเหล่าใด
เข้าไปผูกเวรว่า “คนนี้ได้ตำเรา ได้ฆ่าเรา ได้ชนะเรา และได้ลักสิ่งของของเราไป” เสรของขน
เหล่านั้น ย่อมไม่สงบระงับ ส่วนขนเหล่าใด ไม่เข้าไปผูกเวรว่า “คนนี้ได้ตำเรา ได้ฆ่าเรา ได้ชนะ
เรา และได้ลักสิ่งของของเราไป” เสรของขนเหล่านั้น ย่อมสงบระงับ (ช.ธ.(ไทย) ๒๕/๓/๒๔)

2. เรื่องพระติสสเถรรูปที่ ๒ พระผู้มีพระภาคตรัสพระคาถานี้แก่พระติสสเถระดังนี้ บุคคลดื่ม
ปวีเวกรส ลิ้มรสแห่งความสงบ และได้ลิ้มรสแห่งปิตินิธรรมแล้ว เป็นผู้ไม่มีความกระวน
กระวาย ไม่มีบาป (ช.ธ.(ไทย) ๒๕/๒๐๕/๙๖)

3. เรื่องพระติสสเถรรูปที่ ๓ พระผู้มีพระภาคตรัสพระคาถานี้แก่ภิกษุทั้งหลายดังนี้ สนิม
เกิดขึ้นจากเหล็ก ครั้นเกิดขึ้นแล้วย่อมกัดเหล็กนั่นเอง ฉันทิ กรรมทั้งหลายของตน ย่อมนำคน
ผู้ประพฤติกว้างโรนา ไปสู่ทุกคติ ฉันทินั้น (ช.ธ.(ไทย)๒๕/๒๔๐/๑๐๗)

อรรถกถาอธิบายว่า โรนา หมายถึงปัญญาที่พิจารณาปัจจัย ๔ แล้วจึงบริโภค ดังนั้น
“ผู้ประพฤติกว้างโรนา” จึงหมายถึงผู้ปราศจากปัญญาพิจารณาปัจจัย ๔ แล้วจึงบริโภค
(ช.ธ.อ.(บาลี) ๒/๒๔๐/๒๕๗)

ติสสเถรวัตถุ^๒ : เรื่องพระติสสเถระ

ติสสเถรวัตถุ^๓ : เรื่องพระติสสเถระ

สรุปว่า การทบทวนและปรับแก้ไข นับว่าเป็นข้อดีอย่างหนึ่ง เพราะการทำงานคือการเรียนรู้ เมื่อทำสิ่งนั้นแล้ว เกิดพบสิ่งใหม่ ที่ดีกว่า ก็เลือกเอาสิ่งใหม่ เปรียบเหมือนคนที่แบกเปลือกปอ พบทอง ก็ทิ้งเปลือกปอแล้วถือทองกลับบ้านฉะนั้น

อย่างไรก็ตาม ก็จัดทำพจนานุกรม จะไม่สำเร็จสมบูรณ์ หากยังไม่มีการเรียงศัพท์ตามลำดับอักษร ดังนั้น ขั้นตอนการเรียงลำดับศัพท์ตามลำดับอักษร เป็นสิ่งจำเป็นมาก ซึ่งจะทำให้งานศัพท์พจนานุกรมสำเร็จได้ และสิ่งที่ขาดไม่ได้ จำเป็นต้องมี ๔ รายการนี้ เพื่อช่วยในการเรียงศัพท์ กล่าวคือ

- ๑) รายการศัพท์ที่มอบแก่ผู้เขียน
  - ๒) เล่มศัพท์ที่เข้าบรรณาธิการ ให้ผ่าน ไม่ผ่าน
  - ๓) บัญชีศัพท์ที่เป็นภาคผนวก มีเฉพาะคำศัพท์อย่างเดียว (ดูภาคผนวก ก.)
  - ๔) เล่มศัพท์ครั้งที่ ๒ หลังที่ผู้เขียนปรับตามที่บรรณาธิการให้แก้ไขแล้ว
- ทั้ง ๔ รายการนี้ ได้สรุปทำเป็นแผนผังตรวจสอบดังนี้

แผนผังสถิติผลการดำเนินงานแต่ละขั้นตอนโครงการวิจัย พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ปี 2557

เล่ม	ดรรชนีศัพท์	แจก	เขียน	ขึ้น เว็บ	เข้า เล่ม	ประธาน ตรวจสอบ	เข้าประชุม บรรณาธิการ	ผ่าน		ไม่ผ่าน ปรับปรุง	ศัพท์ ผ่าน
								ดี	แก้ไข		
46	4501-4600	100	100	✓	✓	✓	✓		✓	1	99
47	4601-4700	100	100	✓	✓	✓	✓		✓		100
48	4701-4800	100	102*	✓	✓	✓	✓		✓		102
49	4801-4900	100	100	✓	✓	✓	✓		✓	1	99
50	4901-5000	100	100	✓	✓	✓	✓		✓		100
51	5001-5100	100	100	✓	✓	✓	✓		✓		100
52	5101-5200	99	99	✓	✓	✓	✓		✓		99
53	5201-5286	86	85	✓	✓	✓	✓		✓		85
54	5301-5400	100	100	✓	✓	✓	✓		✓	28	72
55	5401-5500	100	100	✓	✓	✓	✓		✓		100
56	5501-5600	100	100	✓	✓	✓	✓		✓		100
57	5601-5700	100	100	✓	✓	✓	✓		✓	2	98
58	5701-5814	114	114	✓	✓	✓	✓		✓		114
59	5815-5900	86	86	✓	✓	✓	✓		✓		86
60	5901-6000	100	100	✓	✓	✓	✓		✓		100
61	6001-6100	100	100	✓	✓	✓	✓		✓	27	73
62	6101-6200	100	100	✓	✓	✓	✓		✓	10	90
63	6201-6300	99	99	✓	✓	✓	✓		✓	26	73
64	6301-6400	100	100	✓	✓	✓	✓		✓		100
65	6401-6500	100	99	✓	✓	✓	✓		✓		99
66	6501-6600	100	100	✓	✓	✓	✓		✓		100
67	6601-6700	140	139	✓	✓	✓	✓		✓	1	139
68	6741-6800	60	60	✓	✓	✓	✓		✓		60
69	6801-6900	100	100	✓	✓	✓	✓		✓		100
70	6901-7000	100	81	✓	✓	✓	✓		✓		81
71	7001-7100	100	100	✓	✓	✓	✓		✓		100
72	7101-7200	100	100	✓	✓	✓	✓		✓		100
73	7201-7275	75	75	✓	✓	✓	✓		✓		75
74	7301-7400	100	100	✓	✓	✓	✓		✓		100
75	7401-7500	100	100	✓	✓	✓	✓		✓		100

* ๒ ศัพท์ หมายถึงศัพท์ที่ไม่มีในบัญชี เขียน(เพิ่มเติม)ภายหลัง

76	7501-7600	100	100	✓	✓	✓	✓	✓	100
77	7601-7700	100	100	✓	✓	✓	✓	✓	100
78	7701-7800	100	103	✓	✓	✓	✓	✓	103
79	7801-7900	100	100	✓	✓	✓	✓	✓	100
80	7901-8000	100	100	✓	✓	✓	✓	✓	100
81	8001-8100	100	100	✓	✓	✓	✓	✓	100
82	8101-8200	100	118	✓	✓	✓	✓	✓	118
83	8201-8300	100	102	✓	✓	✓	✓	✓	102
84	8301-8400	100	100	✓	✓	✓	✓	✓	100
85	8401-8500	100	104	✓	✓	✓	✓	✓	104
86	8501-8600	100	104	✓	✓	✓	✓	✓	104
87	8601-8700	100	106	✓	✓	✓	✓	✓	106
88	8701-8800	100	110	✓	✓	✓	✓	✓	110
89	8821-8827	27	29	✓	✓	✓	✓	✓	29
		4286	4315					95	4220

เมื่อมีทั้ง ๔ รายการนี้จึงจะสามารถเรียงลำดับศัพท์ได้สมบูรณ์ แต่เพื่อความเรียบร้อย จำเป็นต้องตรวจดูความเรียบร้อยอีกหลายรอบ จึงนำเสนอคณะผู้บริหารโครงการวิจัยพิจารณาให้ความเห็น ก่อนเสนอสถาบันวิจัยพุทธศาสตร์ เพื่อดำเนินการต่อไป

๓.๕ แนวปฏิบัติสำหรับคณะทำงาน

สำหรับโครงการวิจัยพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ปีที่ ๒ การที่แต่ละคนมีแนวปฏิบัติสำหรับการทำงานนับว่าเป็นสิ่งที่ดีมาก เพราะไม่ต้องไปนับหนึ่งใหม่ เพราะคณะทำงานแต่ละคนก็เคยทำโครงการวิจัยพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทยฯ ในปีที่ ๑ สำเร็จมาแล้ว ดังนั้น แนวปฏิบัติใดที่ดีอยู่แล้ว ก็ดำเนินการตามแนวปฏิบัตินั้น เพียงยึดถือตามแนวปฏิบัติเดิมที่ได้ดำเนินการมาแล้ว ก็จะทำให้งานสำเร็จตามเป้าหมายได้อย่างรวดเร็ว แต่อย่างไรก็ตาม งานแต่ละอย่างไม่ใช่จะราบเรียบเสมอไป ย่อมต้องมีอุปสรรคและปัญหาบ้าง แต่ก็เป็นเรื่องธรรมดา เพราะงานทุกอย่างย่อมจะมีปัญหาบ้างไม่มากก็น้อย โครงการวิจัย พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ปีที่ ๒ ก็มีปัญหาลงอุปสรรคบ้าง แต่เมื่อมีปัญหาในด้านใดแล้ว ก็ไปแก้ไขให้ตรงจุดของงาน ส่วนมากปัญหาอุปสรรคก็จะอยู่ในกรอบ ๔ เรื่อง คือบุคลากร งาน งบประมาณ และเวลา

ในปัญหาและอุปสรรคทั้ง ๔ เรื่องดังกล่าว หากมีก็ได้ดำเนินการตามแผนที่กล่าวมาแล้วข้างต้น โดยยึดภาระหน้าที่ของแต่ละบุคคลที่รับผิดชอบ ตามแผนงานที่วางไว้เป็นเกณฑ์ สำหรับงาน เช่น

ในเรื่องบุคลากร ผู้เขียนบางคนอาจจะมีเสียงบ่นบ้างว่า ผมทำไมจึงได้ศัพท์ยากจัง ทำไมไม่มีศัพท์ง่าย เขียนบ้าง ก็ตอบได้ว่า เนื่องจากจะจกลำดับ ใครหมดศัพท์ก่อน ก็ส่งให้ผู้นั้นไปเขียนในลำดับศัพท์ที่มีอยู่ โดยยึดถือลำดับเวลาเป็นเกณฑ์ ดังนั้น ในเรื่องดังกล่าว อาจทำให้แต่ละคน ไม่เข้าใจบ้าง เมื่อได้รับคำชี้แจงแล้ว ก็หมดปัญหา

ในเรื่องงาน สำหรับการเขียนคำศัพท์ ผู้เขียนคำศัพท์แต่ละคน ต้องมีข้อที่ควรกำหนด ๕ ประการ คือ

๑.จัดรูปแบบ : จัดรูปแบบ ให้เป็นไปตามที่กำหนด ๙ ข้อ ซึ่งกล่าวมาแล้วในบทที่ ๒ อย่างเคร่งครัด

๒.คำนิยามศัพท์ : การนิยามศัพท์ ถามนามให้ตอบนาม หรือถามกิริยาให้ตอบกิริยา เช่น **จกรม** : เดินไปมาโดยมีสติกำกับ จะตอบว่า การเดินไปเดินมาไม่ได้

๓.การอ้างอิง : การอ้างอิง ส่วนมากเรื่องการใช้อักษรย่อ บางครั้งต้องกำหนดเป็นอย่างไร ให้ใช้ตามที่กำหนด ไม่ให้ใช้ตามความเคยชิน

๔.การยกตัวอย่าง : การยกตัวอย่างมาประกอบบางครั้ง หากมีหลายความหมาย ต้องยกประกอบแต่ละตัวอย่าง ให้ชัดเจน ตรงประเด็น

๕.การขึ้นคำศัพท์ทางเว็บไซต์:การขึ้นคำศัพท์ทางเว็บไซต์ เมื่อตรวจตราเรียบร้อยแล้ว ก็ขึ้นคำศัพท์ทางเว็บไซต์ตามusername และ password ที่ส่งให้แต่ละคน เมื่อขึ้น ต้องทำตามขั้นตอน คือ (๑) <http://qa.mcu.ac.th/ac/lxc/index.php> (๒) Enter (๓) ใส่ username (๔) ใส่ password (๕) คลิกคำว่า เพิ่มคำศัพท์ (๖) คลิกคำว่า Ok (๗) กรอกข้อมูลตามช่อง ทั้ง ๕ ช่องให้ครบ (๘) คลิกคำว่า sent แล้ว (๙) ผลการส่งศัพท์แต่ละศัพท์เสร็จสมบูรณ์ แล้วคลิกเพิ่มคำศัพท์ต่อไป

ในเรื่องงบประมาณ ก็จัดสรรงบประมาณ พิจารณาให้เหมาะกับเนื้องานที่กระทำ และปรับให้เหมาะสมได้ ตามเกณฑ์ที่กำหนด แต่อย่างไรก็ตาม งบประมาณ แบ่งเป็น ๒ หมวด คือ หมวดค่าตอบแทนและหมวดค่าใช้สอยซึ่งงบประมาณ ก็ได้ดำเนินการจ่ายโดยอาศัยมติที่ประชุม กำหนดไว้เป็นเกณฑ์ในการทำงานเพื่อการเบิกจ่าย

ในเรื่องเวลา เนื่องจากโครงการนี้เป็นโครงการใหญ่ การที่จะทำงานให้แล้วเสร็จตามกำหนดเวลานั้น เป็นไปไม่ได้ ดังนั้น ก็ต้องขอเวลาเมื่อครบกำหนด ซึ่งที่ผ่านมาจะต่อประมาณ ๓ เดือน และสามารถทำงานให้แล้วเสร็จภายใน ๓ เดือน เป็นไปตามกรอบกำหนดเวลาที่ขอขยายเวลาไว้

๓.๖ ลำดับขั้นตอนสุดท้าย

การทำงานทุกอย่าง ย่อมมีผลสำเร็จเป็นที่หมาย แต่กว่าจะถึงที่สุดหรือเป้าหมายนั้น ย่อมมีลำดับขั้นตอนในการทำงานกว่าจะส่งต้นฉบับเป็นเล่มฉบับสมบูรณ์ได้นั้น มีลำดับขั้นตอนและพัฒนาการมาตามลำดับ ดังนี้

๑. ศึกษาข้อมูลเอกสารงานวิจัย
๒. วางแผนการวิจัย/วิเคราะห์เนื้อหา/ปรับแก้ไข
๓. ติดต่อประสานงาน
๔. ประชุมร่วมคณะทำงานแผนงานวิจัย
๕. ปฏิบัติการรวบรวม/เรียง/คัดเลือก/เขียนคำศัพท์
๖. ปฏิบัติการเขียนคำศัพท์โครงการวิจัย ซึ่งมีจำนวนผู้เขียน ๒๐ รูป/คน
๗. ประชุมคณะบรรณาธิการพิจารณาคำศัพท์
๘. รายงานความก้าวหน้าผลการวิจัยปีที่ ๒
๙. รวบรวมคำศัพท์พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทยจัดทำ(ร่าง)ต้นฉบับส่ง

สถาบันวิจัยพุทธศาสตร์

๑๐. ปรับแก้ไขต้นฉบับ/ส่งต้นฉบับสมบูรณ์
๑๑. ประชุมผู้บริหารงานวิจัยโครงการที่ ๒ วิเคราะห์ปิดโครงการวิจัยปีที่ ๒
๑๒. สรุปผลแผนการวิจัย

สำหรับขั้นตอนสุดท้ายของโครงการวิจัยพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ที่สำคัญมากที่สุด ก็คือ ข้อ ๑๐ ปรับแก้ไขต้นฉบับ/ส่งต้นฉบับสมบูรณ์ สำหรับข้อที่ ๑๑ และ ๑๒ ถือเป็นแนวปฏิบัติสำหรับคณะทำงานของโครงการทั่วไป ดังนั้นจะเน้นถึงปรับแก้ไขต้นฉบับ/ส่งต้นฉบับสมบูรณ์ ซึ่งมีแนวปฏิบัติสำหรับคณะทำงาน ดังนี้

๑. ดูข้อมูลรูปเล่มของต้นฉบับทั้งก่อนและหลังจากการเข้าประชุมพิจารณา
๒. เรียงลำดับคำศัพท์ให้ต่อเนื่องตามลำดับ ตั้งแต่ จ วรรค คือ จ ฉ ช (ซ) ฉ ช ญ , ฎ

วรรค คือ (ฎ) ฎ ฐ ฑ ฒ ณ, และ ต วรรค คือ (ด) ต ถ ท ธ น

๓. ตรวจสอบเช็คคำศัพท์ให้สอดคล้องกับคำในผนวก
๔. แบ่งลำดับแต่ละอักษร มีจำนวนกี่ศัพท์ ตามลำดับ จ วรรค ฎ วรรค และ ต วรรค
๕. ดำเนินการจัดทำรูปแบบตามที่กำหนด

๖. ส่ง(ร่าง) ต้นฉบับโครงการวิจัยให้ประธานผู้บริหารโครงการพิจารณา ก่อนแล้วส่งร่างต้นฉบับให้สถาบันวิจัยพุทธศาสตร์

๗. ปรับแก้ไขตามผลการพิจารณา(ร่าง)รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์ สถาบันวิจัยพุทธศาสตร์

๘. ประธานผู้บริหารโครงการตรวจสอบความเรียบร้อยแล้วส่งรายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์

สรุปท้ายบท

ในบทที่ ๓ นี้ มีวิธีการทำงานอันประกอบด้วย ๖ ประการ คือ (๑) การวางแผน กำหนดแผนไว้อย่างไร ก็ปฏิบัติไปตามแผน กำหนดให้ได้ว่า บุคคล คือใครบ้าง มีหน้าที่อะไร งานเป็นอย่างไร และแต่ละงานต้องมีขั้นตอนอย่างไร และเงินค่าใช้จ่ายแต่ละอย่างต้องมีค่าใช้จ่าย ค่าใช้จ่าย แต่ละอย่างแต่ละช่วงมีค่าใช้จ่ายเท่าไร ปรับแผนได้ตามความเหมาะสม (๒) การดำเนินงาน หากแผนที่กำหนดไว้ มีกระบวนการขั้นตอนแต่ละอย่างที่ชัดเจน ก็สามารถปฏิบัติได้อย่างคล่องตัวและสะดวกรวดเร็ว (๓) การตรวจสอบ ซึ่งกระบวนการตรวจสอบ ไม่ใช่เพียงคณะกรรมการตรวจสอบเท่านั้น มีการตรวจสอบหลายช่วงด้วยกัน เช่น ศัพท์ที่รวบรวม ก็ผ่านการตรวจสอบจากคณะทำงานที่รับผิดชอบ ศัพท์ที่นำมาเขียน ก็ผ่านการตรวจสอบจากคณะผู้รับผิดชอบ พิจารณาว่า ศัพท์นี้ควรเก็บไม่ควรเก็บ ศัพท์ที่นำมาเขียน ให้คำนิยาม ก็ผ่านการตรวจสอบจากผู้เขียนว่า ให้ความหมายตรงไหม ครอบคลุม แต่ละศัพท์แล้วหรือยัง ยกตัวอย่างประกอบตรงไหม และตรวจสอบที่อ้างอิง ตรงไหม การจัดทำรูปเล่ม ก็ผ่านการตรวจสอบจากคณะทำงานว่า ผู้เขียนได้ปฏิบัติตามที่กำหนดไว้หรือไม่ หากไม่เป็นไปตามรูปแบบให้ต้องปรับแก้ไข เมื่อผ่านกระบวนการนี้แล้ว ก็มีขั้นตอนการตรวจสอบโดย โดยบรรณาธิการ ซึ่งมี ๒ ชุด การที่จะผ่านการตรวจสอบก็ผ่านตรวจสอบจากผู้ทรงคุณวุฒิทั้งภายในและภายนอก ซึ่งเชิญมาเป็นกรรมการ และผู้เขียน ก็นำเล่มงานเขียนของตนไปปรับแก้ไข ตามที่บรรณาธิการแนะนำจากนั้น คณะทำงานก็ตรวจสอบกับเล่มที่แก้ไขว่าแก้ไขตรงตามนั้นหรือไม่ จากนั้นจึงรวบรวมศัพท์ทั้งหมดเป็นเล่ม (๔) การปรับแก้ไข ซึ่งต้องดูหลายอย่าง ทั้ง(๑) งาน มีขั้นตอนใดบ้างที่ต้องปรับแก้ไข ก็ต้องแก้ไข (๒) บุคลากร เกี่ยวกับคนที่รับผิดชอบ ทำงานเสร็จหรือไม่ หากไม่เสร็จก็พยายามติดตามสอบถามอยู่บ่อยๆจนหมดเวลาจึงค่อยประสานงานหาคนอื่นช่วยดำเนินการแทน (๓) งบประมาณ งานแต่ละอย่างมีค่าใช้จ่าย ก็ปรับแก้ไขตามความเหมาะสมเพื่อให้โครงการสามารถดำเนินการจนบรรลุตามเป้าหมายที่กำหนดไว้ และ (๔) เวลา เกี่ยวกับเวลา แต่ระยะเวลาดำเนินการยังไม่สำเร็จ ก็ขอขยายเวลาดำเนินการ เพื่อให้งานสำเร็จ ตามเป้าหมายที่วางไว้ (๕) แนวปฏิบัติสำหรับ คณะทำงาน สำหรับโครงการวิจัยปีที่ ๑ แนวปฏิบัติใดที่ติดอยู่แล้ว ก็นำแนวปฏิบัตินั้นมาใช้ไม่ต้องคิดใหม่ทำใหม่ แนวปฏิบัติใดที่ควรปรับปรุง ก็ปรับแก้ไขให้มีความสมบูรณ์ และพัฒนาให้มีความสมบูรณ์ยิ่งขึ้น และ (๖) ลำดับขั้นตอนสุดท้าย ก็ยึดเป็นแนวปฏิบัติของคณะทำงานอย่างเคร่งครัด เพื่อให้งานโครงการวิจัยนั้น มีลำดับขั้นตอนและพัฒนาการตามลำดับ จนนำไปสู่ความสำเร็จได้ต้นฉบับโครงการวิจัยฉบับสมบูรณ์ในที่สุด

เพราะฉะนั้น เมื่อได้ปฏิบัติตามขั้นตอนทั้ง ๖ ประการนี้ครบถ้วนแล้ว จึงทำให้งานวิจัยสำเร็จทุกประการด้วยดี

บทที่ ๔

ผลการวิจัย

เมื่อได้ค้นคว้ารวบรวมศัพท์ คัดเลือกศัพท์จากพระไตรปิฎกทั้งในพระวินัยปิฎกพระสุตตันตปิฎก และพระอภิธรรมปิฎก โดยเปิดแต่ละหน้าและค้นหาศัพท์ที่เห็นสมควรและทำบัญชีศัพท์ไว้ และเขียนนิยามศัพท์ ในอักษรทั้ง ๓ วรรค คือ จ วรรค ฎ วรรค และ ต วรรค

ในอักษร จ วรรค อักษร จ ฉ ช(ซ) ฌ ญ รวมจำนวนศัพท์ ๑,๒๔๐ ศัพท์ ในอักษร ฎ วรรค อักษร ฎ ฐ ฒ ฌ รวมจำนวนศัพท์ ๓๒ ศัพท์ ในอักษร ต วรรค อักษร (ด),ต ถ ท ธ น รวมจำนวนศัพท์ ๒,๙๔๘ ศัพท์ เมื่อรวมจำนวนศัพท์ทั้ง ๓ วรรคเป็นจำนวนทั้งสิ้น ๔,๒๒๐ ศัพท์

ศัพท์เหล่านี้เป็นศัพท์เกี่ยวกับชื่อบุคคล สัตว์ สถานที่ ชื่อสิ่งของเครื่องใช้ ศัพท์ธรรมะ และคำภาษาไทยที่มีความหมายเฉพาะ ชื่อสูตร ชื่อชาดก รวมถึงอุปทาน คาถา และจரியาด้อยและคำศัพท์ที่ปรากฏในพระสูตรมีปรากฏจำนวนมาก ในพระวินัยจำนวนปานกลาง และพระอภิธรรมซึ่งเกี่ยวกับปรมัตถธรรม ๔ คือ จิต เจตสิก รูป และนิพพาน และปัจจัย ๒๔ มีจำนวนน้อย และศัพท์ที่มีความหมายเดียว มีเป็นจำนวนมาก ศัพท์ที่มีหลายความหมาย มีจำนวนเพียงเล็กน้อย ลดหลั่นลงตามลำดับ ทำให้มองเห็นจำนวนศัพท์ที่เสนอมีความแตกต่างกัน มากบ้าง น้อยบ้าง เริ่มตั้งแต่ หมวดอักษร จ วรรค อักษร จ อักษร ฉ อักษร ช (ซ) อักษร ฌ อักษร ญ หมวดอักษร ฎ วรรค อักษร (ฎ) ฎ อักษร ฐ อักษร ฒ อักษร ฌ (ยกเว้นอักษร ๗) และหมวดอักษร ต วรรค อักษร (ด) ต อักษร ถ อักษร ท อักษร ธ และอักษร น ซึ่งจะได้แสดงจำนวนศัพท์แต่ละอักษรดังกล่าวข้างต้น ดังปรากฏตามตารางดังนี้

ตารางรายการศัพท์พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย

ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยจำนวนศัพท์ ๔,๒๒๐ ศัพท์

อักษร จ วรรค คือ จ ฉ ช ฌ ญ, ฎ วรรค คือ ฎ ฐ ๗ ฒ ฌ, ต วรรค คือ ต ถ ท ธ น

ที่	รายการอักษรหมวด จ,ฎ,ต วรรค	ศัพท์ลำดับที่	ถึงศัพท์ลำดับที่	จำนวนศัพท์
๑	อักษร จ	๔๕๐๑	๕๑๗๗	๖๗๗
๒	อักษร ฉ	๕๑๗๘	๕๒๕๕	๗๘
๓	อักษร ช (ซ)	๕๒๕๖	๕๖๔๑	๓๘๖
๔	อักษร ฌ	๕๖๔๒	๕๖๗๕	๓๔
๕	อักษร ญ	๕๖๗๖	๕๗๔๐	๖๕
๖	อักษร ฎ	๕๗๔๑	๕๗๔๑	๑
๗	อักษร ฐ	๕๗๔๒	๕๗๗๐	๒๙
๘	อักษร ฒ	๕๗๗๑	๕๗๗๑	๑
๙	อักษร ฌ	๕๗๗๒	๕๗๗๒	๑
๑๐	อักษร (ด),ต	๕๗๗๓	๖๕๘๔	๘๑๒
๑๑	อักษร ถ	๖๕๘๕	๖๖๕๖	๗๒
๑๒	อักษร ท	๖๖๕๗	๗๔๗๕	๘๑๘
๑๓	อักษร ธ	๗๔๗๖	๗๙๐๘	๔๓๓
๑๔	อักษร น	๗๙๐๙	๘๗๒๐	๘๑๒
รวมศัพท์ทั้งสิ้น				๔,๒๒๐

๓.๑ หมวดอักษร จ วรรค อักษร จ เสนอนิยามศัพท์ ๖๗๗ ศัพท์ดังนี้

จกรรม :เดินไปมาโดยมีสติกำกับ เป็นวิธีบำเพ็ญกรรมฐานฝึกฝนจิตให้เป็นสมาธิวิธีหนึ่ง ในอปนณกสูตร กล่าวถึงข้อปฏิบัติที่ไม่ผิดข้อหนึ่งว่า “ภิกษุในธรรมวินัยนี้ชำระจิตให้บริสุทธิ์จากกรรมที่เป็นตัวขัดขวางด้วยการจกรรม ด้วยการนั่งตลอดวัน...” (อง.ติก. (ไทย) ๒๐/๑๖/๑๖๐)

พระพุทธเจ้าและพระอรหันตสาวกนิยมนั่งจกรรมกลางแจ้ง เพื่อการพักผ่อน ดังปรากฏในพระสูตรทั้งหลาย เช่น ที.สี.(ไทย) ๙/๒๕๙/๙๐, ๒๘๗/๑๐๖, ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๙๓/๑๔๒, ม.ม.(ไทย) ๑๒/๔๙/๔๐, ๓๕๕/๓๙๑, ๔๒๓/๔๕๖, ม.ม.(ไทย) ๑๓/๒๔/๒๘, ๓๖๖/๔๕๑, ม.อ.(ไทย) ๑๔/๑๘๘/๒๒๕, อง.ทุก.(ไทย) ๒๐/๑๖/๑๖๐, ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๒๗๑/๓๘๓

จตุจกสูตร : พระสูตรที่ว่าด้วยสรีรยนต์ ๔ ล้อ ที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงแก่เทวดาองค์หนึ่ง เนื้อหาสำคัญของพระสูตรมีดังนี้

เทวดาองค์นั้นทูลถามว่า สรีรยนต์ ๔ ล้อ ที่มี ๙ ประตุ เต็มไปด้วยของไม่สะอาดถูกโลหะประกอบไว้เป็นเหมือนเปลือกถม จักแล่นไปได้อย่างไร

พระพุทธเจ้าตรัสตอบว่า ต้องตัดชะเนาะ(ความผูกโกรธ) เชือกหนัง(กิเลสมีมีจนาทิฏฐิ) และวิจิกิจฉาเป็นต้น)ความปรารถนาและโลหะอันเลวทรามและถอนตัดหาพร้อมด้วยราก (อวิชชา) ขึ้นได้ สรีรยนต์นี้จึงจะแล่นไป (หลุดพ้นไปได้) (ส.ส. (ไทย) ๑๕/๒๙/๓๒, ส.ส.อ. (บาลี) ๑/๒๙/๘๔)

อรรถกถาอธิบายว่า สรีรยนต์ ๔ ล้อนี้ ได้แก่ ร่างกายที่มีอริยาบถ ๔ คือ ยืน เดิน นั่ง นอน มีทวาร ๙ คือ ตา หู จมูก ปาก ทวารหนักและทวารเบา เต็มไปด้วยกิเลสเครื่องเศร้าหมอง มีโลหะประกอบไว้จะหลุดพ้นไปได้อย่างไร

จตุตถจตุกกนิทเทศ : แสดงหมวด ๔ แห่งญาณที่ ๔, คำอธิบายหลักการเจริญอานาปานสติคู่ที่ ๑๓-๑๖ ในจำนวน ๓๒ โดยวิธีถาม-ตอบ ซึ่งปรากฏในอานาปานัสสติกถา

คำว่า “หมวด” ในที่นี้หมายถึงกลุ่มของวิธีเจริญอานาปานสติ (การกำหนดลมหายใจ) ๑๖ วิธี แบ่งเป็น ๔ กลุ่ม กลุ่มละ ๔

คำว่า “ญาณที่ ๔” ในที่นี้หมายถึง ฌมมัญญูติญาณ (ญาณในการกำหนดที่ตั้งแห่งธรรม) ในญาณ ๗๓ ของญาณกถาในปฏิสัมภิทามรรค

หมวด ๔ แห่งญาณที่ ๔ ได้แก่ วิธีพิจารณากำหนดลมหายใจ เข้า-ออก เป็นคู่ ๆ ๔ คู่ คือ คู่ที่ ๑๓-๑๖ ดังนี้

-คู่ที่ ๑๓ พิจารณาเห็นความไม่เที่ยงของจิตสังขาร หายใจเข้า-พิจารณาเห็นความไม่เที่ยงของจิตสังขาร หายใจออก

-คู่ที่ ๑๔ พิจารณาเห็นความคลายออก หายใจเข้า -พิจารณาเห็นความคลายออก หายใจออก

-คู่ที่ ๑๕ พิจารณาเห็นความดับ หายใจเข้า -พิจารณาเห็นความดับ หายใจออก

-คู่ที่ ๑๖ พิจารณาเห็นความสลละคืน หายใจเข้า -พิจารณาเห็นความสลละคืน หายใจออก (ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๖๓/๒๕๔-๒๕๕; ๑๘๐-๑๘๒/๒๗๙-๒๘๖)

จตุตถฌาน : ฌานที่ ๔, ๑ ในรูปฌาน ๔ มีองค์ฌาน ๒ คือ อุเบกขาและเอกัคคตา (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๑๙๓/๑๗๗;๑๙๙/๑๘๖) มีกล่าวถึงในพระไตรปิฎกทั้ง ๓ ปิฎก เช่น วิ.มหา.(ไทย) ๑/๑๑/๖, ๑๙๓/๑๗๗, ๑๙๙/๑๘๖,ที.สี.(ไทย) ๙/๙๘/๓๘, ๒๓๒/๗๗, ๕๑๖/๒๒๙,ที.ม.(ไทย) ๑๐/๒๑๙/๑๖๗, ๔๐๒/๓๓๗,ที.ปา.(ไทย)๑๑/๑๑๐/๘๑, ๑๘๔/๑๔๒, ๓๐๗/๒๗๙, ม.ม.(ไทย) ๑๒/๕๑/๔๑, ๑๗๓/๑๗๕, ๓๒๘/๓๖๐, ๓๘๓/๔๑๖,ม.ม.(ไทย) ๑๓/๑๓/๑๖, ๒๘/๓๑, ๒๗๕/๓๒๗, ๔๘๓/๖๑๑,ม.อ.(ไทย) ๑๔/๑๖/๒๔, ๑๐๔/๑๒๔, ๓๗๕/๔๒๔,ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๘๖/๒๖๐,ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๑๕๒/๒๕๑,ส.ข.(ไทย) ๑๗/๓๓๕/๓๔๔,ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๒๕๙/๒๘๕, ๒๖๕/๒๙๒, ๓๕๑/๓๙๐,ส.ม.(ไทย) ๑๙/๘/๑๓, ๙๗๖/๔๕๑,อง.เอกก.(ไทย) ๒๐/๕๕๖/๕๐, ๕๕๗/๕๐,อง.ติก.(ไทย) ๒๐/๗๕/๒๙๘, ๙๑/๓๑๙,อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๓๘/๖๓, ๔๑/๖๘, ๒๔๖/๓๖๗,อง.ปณจก.(ไทย) ๒๒/๑๔/๑๘, ๒๘/๓๘, ๙๔/๑๖๕,อง.สตุตก.(ไทย) ๒๓/๖๙/๑๔๘,อง.อภุจก.(ไทย) ๒๓/๑๑/๒๒๓, ๓๐/๒๘๐, อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๒๐/๔๑,ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๓/๙, ๗/๓๒, ๑๐/๔๙, ๒๑๐/๖๑๖,ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๖/๑๓, ๑๘/๒๖, ๒๒๒/๓๗๔,ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๒๔๔/๔๒๐, ๒๔๖/๔๒๐, ๒๔๗/๔๒๐, อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๘๑๕/๘๕๔,อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๖๒๔/๔๑๙,อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๖๒๘/๔๑๖,อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๖๗๓/๗๒๔, ๘๖๔/๘๘๗,อภิ.ป.(ไทย) ๔๐/๔๒๓/๒๗๒,อภิ.ป.(ไทย) ๔๑/๕๓/๓๙๒, ๕๖/๕๐๗,อภิ.ป.(ไทย) ๔๓/๒๑๓/๕๕๐

จตุตถมรรค : มรรคที่ ๔ หมายถึง อรหัตตมรรค ในคัมภีร์ปิฎกฐาน พระอภิธรรมปิฎก กล่าวถึง จตุตถมรรค ไว้หลายแห่ง เช่น “ตติย มรรค เป็นปัจจัยแก่จตุตถมรรคโดยอุปนิสัยปัจจัย พระเสขะอาศัยมรรคทำสมาบัติที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น เข้าสมาบัติที่เกิดขึ้นแล้ว เห็นแจ้งสังขาร โดยเป็นสภาวะไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา มรรคของพระเสขะเป็นปัจจัยแก่อัตถปฏิสัมภิตา ฌัมปฏิสัมภิตา นิรุตติปฏิสัมภิตา ปฏิภาณปฏิสัมภิตาและความเป็นผู้ฉลาดใน ฐานะและมีใช้ฐานะโดยอุปนิสัยปัจจัย (อภิ.ป.(ไทย) ๔๐/๔๒๓/๒๗๓)

คำนี้ปรากฏในคัมภีร์ปิฎกหลายแห่ง เช่น อภิ.ป.(ไทย) ๔๐/๑๕/๘๘๙, ๑๖/๘๘๙, ๔๒๓/๒๗๒,อภิ.ป.(ไทย) ๔๑/๗๔/๔๔๖,อภิ.ป.(ไทย) ๔๒/๑๕๗/๑๙๑,อภิ.ป.(ไทย) ๔๓/๒๑๓/๕๕๐, ๒๕๒/๕๗๔, ๓๑๙/๖๑๗

จตุตถโวหารสูตร : พระสูตรที่ว่าด้วยโวหาร สูตรที่ ๔ ในอังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาต กล่าวถึง โวหารสูตร ๔ สูตร สูตรที่ ๑ ว่าด้วยอนริยโวหาร (ถ้อยคำของผู้ไม่ใช่พระอริยะ) สูตรที่ ๒ ว่าด้วยอริยโวหาร สูตรที่ ๓ ว่าด้วยอนริยโวหาร และสูตรที่ ๔ คือสูตรนี้ ว่าด้วยอริยโวหาร ๔ ประการ คือ กล่าวถึงสิ่งที่เห็นว่าได้เห็น ที่ได้ฟังว่า ได้ฟัง ที่ได้ทราบว่าได้ทราบ และที่ได้รู้ ว่าได้รู้ (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๒๕๓/๓๗๐)

จตุตถสูตรต้นตุนิทเทศ : แสดงสูตรที่ ๔,อธิบายสูตรที่ ๔ ในอินทริยกถา โดยวิธีถาม-ตอบมี ๖ นิทเทศ คือ

- ๑.อาธิปเตยัญญุนิทเทศ แสดงให้เห็นว่า อินทริย์ ๕ มีสภาวะเป็นใหญ่
๒. อาทิสอนัญญุนิทเทศแสดงให้เห็นว่าอินทริย์๕มีสภาวะชำระศีลเบื้องต้นให้หมดจด
๓. อธิมัตตัญญุนิทเทศ แสดงให้เห็นว่า อินทริย์ ๕ มีสภาวะที่ทรงอำนาจยิ่ง
๔. อธิภูฐานัญญุนิทเทศ แสดงให้เห็นว่า อินทริย์ ๕ มีสภาวะตั้งมั่น

๕. ปริยาทานัญฐานิทเทศ แสดงให้เห็นว่า อินทรีย์ ๕ มีสภาวะทำให้ภาวะที่ตรงกันข้าม สิ้นไป เช่น สัทอินทรีย์ ทำให้ความไม่มีศรัทธาสิ้นไป

๖. ปติภูฐานปักัญฐานิทเทศ แสดงให้เห็นว่า อินทรีย์ ๕ มีสภาวะทำให้ตั้งอยู่ เช่นผู้มี ศรัทธาทำให้สัทอินทรีย์ตั้งอยู่ ผู้มีความเพียรทำให้วิริยอินทรีย์ตั้งอยู่ (อภิ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๙๘/ ๓๒๒-๓๓๒)

จตุตถสูตร : สูตรที่ ๔ ในปริสฺสูทรวรรค แห่งอังคุตตรนิกาย ทสกนิบาต ว่าด้วยธรรมที่กำจัดราคะ โทสะ และโมหะ มี ๑๐ ประการ ได้แก่ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ สัมมาญาณะ และ สัมมา วิมุตติ (อง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๑๒๖/๒๗๙)

จตุตถขณานปัญหาสูตร : พระสูตรที่ว่าด้วยปัญหา เรื่อง จตุตถขณาน ในมหาโมคคัลลานสังยุต สันยุตตนิกาเย สฬายตนวรรค

พระมหาโมคคัลลานเถระ เล่าให้ภิกษุทั้งหลายฟังว่า เมื่อท่านได้บรรลุจตุตถขณานที่ไม่ มีทุกข์ ไม่มีสุข มีสติบริสุทธิ เพราะอุเบกขาอยู่และอยู่ด้วยวิหารธรรมนั้น สัญญามนสิการ ประกอบด้วยสุขได้ปรากฏขึ้น พระผู้มีพระภาคเสด็จมาหาด้วยฤทธิ์ ตรัสตักเตือน ไม่ให้ ประมาทในจตุตถขณานนั้น ให้ดำรงจิตไว้ในจตุตถขณาน ทำจิตให้เป็นหนึ่งผุดขึ้นใน จตุตถขณาน ตั้งจิตให้มั่นในจตุตถขณาน ท่านจึงแก้ปัญหาได้ ทำให้บรรลุจตุตถขณานอีกครั้ง(ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๓๓๕/๓๕๒)

จตุทวารชาดก : ชาดกที่ว่าด้วยเมืองมี ๔ ประตู มีกำแพงเหล็กมั่นคง เมืองนี้คือนครกุมหนึ่ง ใน อุสสทนคร ที่มีตติวินทกะผู้เห็นกงจักรเป็นดอกบัวกำลังเสวยกรรมอยู่

พระพุทธเจ้าตรัสเล่าว่า เมื่อครั้งที่พระองค์ยังเป็นพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นรุกข เทวดา ขณะที่ท่องเที่ยวอยู่ในอุสสทนครได้พบกับตติวินทกะและได้สนทนากัน

ตติวินทกะถามรุกขเทวดาว่า เมืองนี้มี ๔ ประตู มีกำแพงเหล็กมั่นคง ประตูทุกบาน ถูกปิดไว้ ตนทำกรรมอะไรไว้จึงถูกขังไว้เหมือนนก

รุกขเทวดาตอบว่า ตติวินทกะเป็นคนโลภมาก มีทรัพย์ถึง ๑๒๐,๐๐๐ แล้ว ยังไม่พ้อออก จากเรือนไปค้าขายทางทะเล เมื่อมารดาห้ามก็ได้ทำร้ายมารดา ขณะท่องเที่ยวในมหาสมุทรได้ นางเวมานิกเปรตเป็นภรรยา ถึง ๔ นาง ๘ นาง ๑๖ นาง และ ๓๒ นางก็ไม่อิมในกาม พอเห็นกงจักรบนศีรษะของเปรตตนหนึ่งกลับเข้าใจว่าเป็นดอกบัว จึงขอเขา กงจักรจึงมาพัด ผันบนศีรษะอยู่เรื่อยมา เพราะกรรมที่ทำไว้

ตติวินทกะถามว่า กงจักรจะพัดผันอยู่บนศีรษะอีกนานเท่าใด

รุกขเทวดา ตอบว่า อีกนาน ขอให้ยอมรับผลแห่งกรรมชั่วนั้นต่อไป (ขุ.ชา.ทสก.(ไทย) ๒๗/๑/๓๒๑-๓๒๒; ขุ.ชา.อ. (บาลี) ๕/๑-๑๐/๓๖๗-๓๗๓)

จตุธาตสูตร : พระสูตรว่าด้วยธาตุ ๔ คือ ปฐวีธาตุ(ธาตุดิน) อาโปธาตุ(ธาตุน้ำ) เตโชธาตุ(ธาตุไฟ) และ วาโยธาตุ(ธาตุลม) (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๑๑๔/๒๐๖)

จตุปริวัฏฏะ : วงเวียน ๔ วง เป็นชื่อหนึ่งของพหูธาตูกสูตร ดูพหูธาตูกสูตรประกอบ (ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๓๒/๑๖๙)

อรรถกถาอธิบายว่า ที่เรียกพหุธาตุกสูตรว่า จตฺตปริวัฏฺฐสูตร เพราะในพระสูตรนี้กล่าวถึง วัฏฏะหรือวงเวียน ๔ วง คือ ธาตุ อายตนะ ปฏิจจสมุปบาท และฐานะกับอฐานะ (ม.อ.อ. (ไทย) ๓/๑๓๒/๑๒๒)

จตฺตปาริสฺสทธิศีล : ศีลคือความบริสุทธิ์ ๔, ศีลเครื่องให้บริสุทธิ์ ๔, ความประพฤติบริสุทธิ์ที่จัดเป็นศีลมี ๔ ประเภท

ในวิสุทธิมรรค จำแนกปาริสฺสทธิศีล ๔ ไว้ดังนี้

๑. ปาฏิโมกขสังวรศีล (ศีลคือความสำรวมในพระปาฏิโมกข์ เว้นข้อห้าม ทำตามข้ออนุญาต ประพฤติเคร่งครัดในสิกขาบททั้งหลาย)

๒. อินทริยสังวรศีล (ศีลคือความสำรวมอินทริย ระวังไม่ให้บาปอกุศลธรรมครอบงำเมื่อรับอารมณ์ด้วยอินทริยทั้ง ๖)

๓. อาชีวะปาริสฺสทธิศีล (ศีลคือความบริสุทธิ์แห่งอาชีวะ เลี้ยงชีวิตโดยทางที่ชอบ ไม่ประกอบอบเนสนา มีหลอกลวงเลี้ยงชีพเป็นต้น)

๔. ปัจจัยสันนิสิตศีล (ศีลที่เกี่ยวกับปัจจัย ๔ คือ พิจารณาใช้สอยปัจจัย ๔ ให้เป็นไปตามความหมาย และประโยชน์ของสิ่งนั้นๆ ไม่บริโภคด้วยตัณหา (วิสุทธิ.(ไทย) ๑/๑๙/๕๒-๖๕)

พระโคตมเถระกล่าวถึงหลักธรรมที่สมควรแก่ความเป็นสมณะไว้ ๓๖ ประการ ในจำนวนนั้นมีปาริสฺสทธิศีล ๔ นี้ด้วย (ขุ.เถร. (ไทย) ๒๖/๕๙๓/๔๔๑ ; ขุ.เถร.อ. (ไทย) ๒/๕๙๓/๓๐๒)

จตฺตโปสฺถียชาตก : ชาตกที่ว่าด้วยบุคคล ๔ จำพวกผู้รักษาอุโบสถ

พระพุทธเจ้าตรัสเล่าว่า เมื่อครั้งที่พระองค์ยังเป็นพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นวิฑูร บัณฑิต มีพยานาควรณ พญาครุฑวินตวาบุตร ท้าวสักกะ และพระเจ้าธัญชัยแห่งแคว้นกुरुต่างกล่าวสรรเสริญคุณธรรมที่ทำให้การรักษาอุโบสถศีลเป็นไปได้ดีแต่กล่าวสรรเสริญคุณธรรมแตกต่างกันเป็น ๔ ประการ คือ

พยานาควรณกล่าวสรรเสริญขันติความอดทนต่อความโกรธได้

พญาครุฑกล่าวสรรเสริญความเป็นผู้มีอาหารน้อย

ท้าวสักกะกล่าวสรรเสริญการละความอภิมภิม พระเจ้าธัญชัยกล่าวสรรเสริญความไม่กังวล

บุคคลทั้ง ๔ จึงถกเถียงกันและตกลงกันไม่ได้จึงขอให้วิฑูรบัณฑิตตัดสิน วิฑูรบัณฑิตโพธิสัตว์ตัดสินว่า คุณธรรมทั้ง ๔ ประการนั้นแหละ ทำให้การรักษาอุโบสถศีลเป็นไปได้ดี บุคคลทั้ง ๔ พอใจ (ขุ.ชา.ทสก. (ไทย) ๒๗/๓/๓๒๕-๓๒๗)

จตฺตมหาราชสูตร :^๑ พระสูตรว่าด้วยท้าวมหาราชทั้ง ๔ (๑) ท้าวอตรฐ ผู้รักษาการณ์ทางทิศตะวันออก มีพวกคนธรรพ์เป็นบริวาร (๒) ท้าววิรุฬหก ผู้รักษาการณ์ทางทิศใต้ มีพวกกุ่มกัมภ์เป็นบริวาร (๓) ท้าววิรูปักษ์ ผู้รักษาการณ์ทางทิศตะวันตก มีพวกนาคเป็นบริวาร (๔) ท้าวเวสวัณ หรือ ท้าวกุเวร ผู้รักษาการณ์ ทางทิศเหนือมีพวกยักษ์เป็นบริวาร ท้าวมหาราชเหล่านี้มีความเลื่อมใสในพระพุทธ พระธรรมและพระสงฆ์ (อง.ติก.(ไทย) ๒๐/๓๘/๑๙๕) (ควรวอ่านมหาโควินทสูตร และมหาสมยสูตร (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๓๑-๓๓๖/๒๑๖-๒๒๐ ประกอบ)

จตุมหาราชสูตร^๒ (ทุติย) : พระสูตรว่าด้วยท้าวมหาราชทั้ง ๔ (สูตรที่ ๒) ในพระสูตรนี้ กล่าวถึง ท้าวสักกะจอมเทพชั้นดาวดึงส์และผู้เป็นใหญ่เหนือท้าวมหาราชทั้ง ๔ องค์ของชั้นจตุมหาราชิกา

พระผู้มีพระภาคตรัสเล่าว่า ครั้งหนึ่ง ท้าวสักกะตรัสคาถาบทหนึ่งเพื่อแนะนำพวกเทพ แต่คาถาบทนั้นไม่เหมาะสมสำหรับท้าวสักกะ จึงทรงถือว่า “ท้าวสักกะ กล่าวผิด” ผู้ที่สมควรกล่าวคาถานี้ต้องเป็นพระอรหันต์ซีณาสพ อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว เพราะเป็นผู้หลุดพ้นจากชาติ ชรามรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัสและอุปายาสได้ขาดแล้ว (อง.ติก.(ไทย) ๒๐/๓๘/๑๘๘)

จตุมัญญชาดก : ชาดกว่าด้วยสุนัขจึงจอกมีเหตุชั่วช้า ๔ ประการ พระพุทธเจ้าตรัสเล่าว่า เมื่อครั้งที่พระองค์ยังเป็นพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นรุกขเทวดา ได้ตำหนิสุนัขจึงจอกที่ไม่รู้จักฐานะของตน โดยอ้างตนว่าเป็นพญาเนื้อ อยากจะร่วมสนทนากับลูกหงส์สองตัวซึ่งบินมาจับที่คาคบไม้ สนทนาถามสุขทุกข์กับรุกขเทวดากันอยู่ ให้ลงมาสนทนากันข้างล่าง พญาเนื้อจะได้ฟังบ้าง ลูกหงส์รำคาญจึงบินหนีไป รุกขเทวดาจึงตำหนิว่าครุฑกับครุฑจะปรึกษากัน เทวดากับเทวดาจะปรึกษากัน เรื่องนั้นจะมีประโยชน์อะไรแก่เจ้าสุนัขจึงจอกผู้ชั่วช้า เพราะรูปชั่วชาติกำเนิดก็ตำราวม เสี่ยงก็ไม่ไพบเพราะแถมยังด้อยคุณธรรม นี้เจ้าสุนัขจึงจอกผู้ชั่วช้า จึงกลับเข้าโพลงเจ้าไปเสียเถิด คนที่ไม่รู้จักประมาณตน ทำที่เป็นผู้รู้ทุกเรื่อง มักไม่ได้รับคำยกย่องจากบัณฑิต (ขุ.ชา.ทูก.(ไทย) ๒๗/๗๓/๘๓)

อรรถกถาชาดก กล่าวไว้ว่า คำว่า ชั่วช้า ๔ ได้แก่ (๑) รูปไม่งาม (๒) ชาติกำเนิดต่ำ (๓) เสี่ยงไม่ไพบเพราะ (๔) ด้อยคุณธรรม (ขุ.ชา.ทูก.อ.(บาลี) ๓/๗๔/๑๐๗)

จตุรงคเสนา :เสนา เมืองค์ ๔ อย่าง อันได้แก่ (๑) กองพลช้าง (๒) กองพลม้า (๓) กองพลรถ (๔) กองพลราบ ดังคำในมโหสถชาดกว่า พระราชาเสด็จไปพร้อมด้วยจตุรงคเสนาเพื่อทอดพระเนตรเมืองเจริญที่มโหสถบัณฑิตสร้างถวายในแคว้นกปิละซึ่งมีพาหนะนับไม่ถ้วน (ขุ.ชา.(ไทย) ๒๘/๖๓๘/๒๘๒)

อรรถกถากล่าวว่า เมืองค์ ๔ หมายถึง มี ๔ เหล่า คือ (๑) กองพลช้าง (๒) กองพลม้า (๓) กองพลรถ (๔) กองพลทหารราบ (ขุ.ม.อ.(บาลี) ๑/๑๔)

จตุราลีตีสหัสพราหมณกัญญาเถรีนมปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระเถรีพราหมณกัญญา ๘๔,๐๐๐ รูป หมายถึงประวัติพระเถรี ๘๔,๐๐๐ รูป ที่เกิดในตระกูลพราหมณ์ เกิดในตระกูลแพศย์และตระกูลศูทร

ในนปทานมีเนื้อความกล่าวไว้ว่า ในอดีตชาติที่ ๑๐๐,๐๐๐ ท่านเหล่านั้นทั้งหมดล้วนเคยเกิดร่วมกันทุกภพทุกชาติ และได้บำเพ็ญกุศลร่วมกันมาในสมัยพระพุทธเจ้าพระนามว่า ปทุมุตตระ ในชาติสุดท้ายนี้ ได้เกิดในตระกูลพราหมณ์ แล้วได้มาสู่พระพุทธศาสนา ได้บรรลुวิชา ๓ พร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๑๓/๕๒๑)

จตุรติถีวิมาน : วิมานที่เกิดขึ้นแก่หญิง ๔ นาง ผู้ถวายดอกไม้ต่างชนิดกัน

ในวิมานวัตถุ มีเนื้อความกล่าวถึงวิมานที่เกิดขึ้นแก่หญิง ๔ นาง ผู้ถวายดอกไม้ต่างชนิดกัน พวกนางเป็นชาวนครปัลณกตะ แคว้นเอลิกา ครั้นศาสนาของพระกัสสปพุทธเจ้า เพราะต่างถวายดอกไม้ต่างสีต่างพันธุ์แต่ภิกษุผู้เที่ยวบิณฑบาต กล่าวคือ คนที่ ๑ ได้ถวายดอกกราชพลุกษ์(ดอกผักตบ) กำมือหนึ่ง คนที่ ๒ ได้ถวายดอกบัวเขียวกำมือหนึ่ง คนที่ ๓ ได้ถวาย

ดอกบัวหลวงซึ่งมีรากขาว กลีบเขียว เกิดในสระน้ำกำมือหนึ่ง คนที่ ๔ ได้ถวายเป็นดอกไม้บูชา
ทั้ง ๔ นางตายแล้ว จึงไปเกิดในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๗๕๘/๘๘)

จตุวิญญาน : วิญญาน ๔ หมายถึงจักขุโสตะขานะและมนวิญญาน มีกล่าวไว้ในอภิธรรมปิฎก ตีก
ปฏิฐาน ดังคำว่า สภาวะธรรมที่สัมปยุตด้วยอทุกขมสุขเวทนาอาศัยสภาวะธรรมที่สัมปยุตด้วย
อทุกขมสุขเวทนาเกิดขึ้นเพราะนฉานปัจจัย ได้แก่ ชั้น ๒ อาศัยชั้น ๑ ที่สหระตด้วยจตุ
วิญญานเกิดขึ้น ชั้น ๑ อาศัยชั้น ๒ เกิดขึ้น

คำว่า วิญญาน ๔ หมายถึงจักขุวิญญาน โสตวิญญาน ขานวิญญาน มโนวิญญาน
(อภิ.ป.(ไทย) ๔๐/๑๓/๖๔๗)

จตุเวสารัชชญาณ : ญาณอันเป็นเหตุให้แก้แล้วกล้า ดังคำที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ในทสพลสูตรว่า
ภิกษุทั้งหลาย ตถาคตประกอบด้วยทสพลญาณ และจตุเวสารัชชญาณ จึงยืนยั้งฐานะที่องอาจ
บันลือสีหนาทในบริษัททั้งหลาย ประกาศพรหมจักรให้เป็นไป (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๒๑/๓๗, ส.นิ.
(ไทย) ๑๖/๒๒/๓๘)

อรรถกถาอธิบายว่า พระญาณอันเป็นเหตุให้แก้แล้วกล้า ไม่ครั้งคร้ามมี ๔ ประการคือ
(๑) สัมมาสัมพุทธปฏิญาณ (การปฏิญาณว่าเป็นสัมมาสัมพุทธเจ้า) (๒) ชีนาสวปฏิญาณ (การ
ปฏิญาณว่าเป็นพระอรหันต์) (๓) อันตรายิกธัมมวาทะ(การกล่าวอันตรายิกธรรม) (๔) นิยานิก
ธัมมเทสนา (การแสดงธรรมเป็นเครื่องนำออกจากทุกข์) (ส.นิ.อ. (บาลี) ๒/๒๒/๕๑-๕๒)

จตุโวการภพ : ภพที่มีชั้น ๔ (เว้นรูปชั้น) หมายถึงภพที่ประกอบด้วยอรุพชั้น ๔ หรือภพที่มีชั้น
๔ ได้แก่อรุพภพ (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๕/๑๓, ๑๒๓/๑๙๑, อภิ.จา.(ไทย) ๓๖/๖๙/๑๙, ๒๐๕/
๕๐, ๔๗๑/๑๒๐, อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๑๑๑/๖๒)

อรรถกถาอธิบายว่า จตุโวการภพ หมายถึงภพของสัตว์ที่มีชั้น ๔ คือเวทนาชั้น
สัญญาชั้น สังขารชั้น และวิญญานชั้น ได้แก่ สัญญาภพ (อภิ.วิ.อ.(บาลี) ๒๓๔/๑๙๘-
๒๒๐, ขุ.ป.อ. (บาลี) ๑/๕/๙๗) จตุโวการภพ หมายถึงอรุพภพ (ขุ.อุ.อ. (บาลี) ๑๐/๑๐๓)

จตุสหัสพรหม : ชื่อพรหมคณะหนึ่ง ที่ประกอบด้วยศรัทธา ประกอบด้วยศีล ประกอบด้วยสุตะ
ประกอบด้วยจาคะ ประกอบด้วยปัญญา น้อมจิตแผ่ไปตลอด ๔,๐๐๐ โลกธาตุ มีกล่าวถึงไว้
ในสังขารูปัตติสูตร (ม.อุ.(ไทย) ๑๔/๑๖๖/๒๑๐)

จปลายมานสูตร : พระสูตรว่าด้วยอุบายแก้ความง่วง ซึ่งเป็นพระสูตรที่กล่าวถึงอุบายแก้ความง่วง ๗
ประการ ที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงแก่พระมหาโมคคัลลานะ อุบาย ๗ ประการนั้น คือ (๑)
อย่าม่นสิการถึงสัญญาที่ทำใ้หวังอีก (๒) พึงพิจารณาธรรมที่ได้สดับมา ได้เล่าเรียนมา(๓) พึง
สาธยายธรรมตามที่ได้สดับมา ได้เล่าเรียนมา(๔) พึงยอนช่องหูทั้ง ๒ ข้างพร้อมใช้มีขนาดตัว
(๕) พึงลุกขึ้นยืนใช้น้ำลูบตา เหลียวดูทิศทั้งสี่ แหงนดูดาว (๖) พึงม่นสิการถึงอาโลกสัญญา (๗)
พึงอธิษฐานเดินจงกรม ทรงแสดงแนะนำต่อไปว่า เมื่อใช้วิธีทั้ง ๗ นั้นไม่สำเร็จ ก็พึงใช้วิธีชั้น
สุดท้าย คือ พึงสำเร็จสัทโสภา โดยตะแคงข้างขวา ซ่อนเท้าเหลื่อมเท้า มีสติสัมปชัญญะ พร้อม
กับทำอุภูฐานสัญญา(หมายใจว่าจะลุกขึ้น)ในขณะเดียวกัน ทรงแสดงธรรมเพื่อระงับความ
ฟุ้งซ่านคือ (๑) อย่าชงวง(มานะ) เข้าไปสู่ตระกูล (๒) อย่ากล่าวถ้อยคำอันเป็นเหตุให้ทุ่มเถียง
กัน (๓) อย่าคลุกคลีกับคนทั้งปวงนอกจากนี้ยังทรงแสดงข้อปฏิบัติโดยย่อที่ทำให้ภิกษุชื่อว่า

เป็นผู้หลุดพ้นเพราะความสิ้นตัณหาความสำเร็จสูงสุดเป็นต้นไว้อีกด้วย (อง.สตตก.(ไทย) ๒๓/๖๑/๑๑๖)

จรณธรรม : ธรรมคือความประพฤติ, ธรรมที่เป็นเครื่องดำเนิน หมายถึงปฏิบัติคือขอ ปฏิบัติอันเป็นทางบรรลุนิขามิ ๑๕ คือศีลสัมปทา ความถึงพร้อมด้วยศีล อปณณกสัมปทา ๓ สัทธรรม ๗ และฌาน ๔ ดังคำว่า พระผู้มีพระภาคผู้ทรงพระปรีชามาก ทรงบรรลุจรณธรรม (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๖๑/๒๔๕)

อรรถกถาในอปทานกล่าวว่า จรณธรรม หมายถึงจรณธรรม ๑๕ มีศีลเป็นต้น (ขุ.อป.อ.(บาลี) ๒/๖๑/๒๖๙)

ในเสตเขตฺตชาดก กล่าวถึงจรณธรรมว่าหมายถึงศีลและสมาบัติ ๘ ดังคำที่ปุโรหิตกราบทูลแต่พระราชาวา เขาแม่จะมีพระเวทตั้งพัน อาศัยความเป็นพหูสูต แต่ยังไม่บรรลุจรณธรรมก็พ้นจากทุกข์ไม่ได้ (ขุ.ชา.ฉกก.(ไทย) ๒๗/๑๑/๒๒๙,๑๒/๒๒๙)

ในอุททาฬกชาดก กล่าวถึงจรณธรรมว่าหมายถึงสมาบัติ ๘ เท่านั้น ดังคำที่ปุโรหิตกราบทูลพระราชาวา หากบุคคลถึงจะเป็นพหูสูต ทำกรรมชั่ว ก็ชื่อว่าไม่ประพฤติธรรม เขาแม่จะมีพระเวทตั้งพันอาศัยความเป็นพหูสูตแต่ไม่บรรลุจรณธรรมก็พ้นจากทุกข์ไม่ได้ (ขุ.ชา.ปภินณก.(ไทย) ๒๗/๖๕/๔๓๓)

อรรถกถาอธิบายถึงจรณธรรมว่าหมายถึงธรรมคือความประพฤติ, ข้อปฏิบัติอันเป็นทางให้บรรลุวิชชา ๑๕ ประการ [คือ ๑. ศีลสัมปทา ๒.อปณณกสัมปทา ๓ (คือ) (๑) อินทรีย์สังวร (๒) โภชนะ มัตตัญญุตตา (๓) ชาครিয়ानุโยค ๓.สัทธรรม ๗ (คือ) (๑) ศรัทธา (๒) หิริ (๓) โอตตปปะ (๔) พาหุสังจจะ (๕) วิริยารัมภะ (๖) สติ (๗) ปัญญา) และ ๔.ฌาน ๔ (คือ) (๑) ปฐมฌาน (๒) ทุตยฌาน (๓) ตตยฌาน (๔) จตุตถฌาน] (อง.จตุกก.อ.(บาลี) ๒/๕๗/๓๕๑)

อรรถกถาอธิบายถึงจรณธรรมในที่นี้หมายถึงศีลและสมาบัติ ๘ (ขุ.ชา.อ.(บาลี) ๕/๑๑/๑๑)

จรณสมบัติ : ความถึงพร้อมด้วยความประพฤติ ดังพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคตรัสแก่อัมพัญญมาณฑว่า การทำให้แจ้งวิชชาสมบัติ(ความถึงพร้อมด้วยวิชชา) และจรณสมบัติ (ความถึงพร้อมด้วยความประพฤติ) อันเป็นคุณยอดเยี่ยมย่อมมีได้เพราะไม่ได้ยึดติดเพราะอามิชาติ การยึดติดเพราะอามิชาติ การยึดติดเพราะอามิชาติ การยึดติดเพราะอามิชาติ และการยึดติดอยู่กับอามิชาติและ วิวาหมงคลแล้วเท่านั้น (ที.ส.ิ.(ไทย) ๙/๒๗๘/๑๐๐, ๒๗๙/๑๐๑, ๒๘๒/๑๐๔)

จรณะ : ความประพฤติ, เครื่องดำเนินไป, ปฏิบัติคือขอปฏิบัติอันเป็นทางบรรลุนิขามิ, ทางดำเนินไปถึงทิศอมตะแห่งพระอริยสาวกทั้งหลายมี ๑๕ ในที่นี้หมายถึงจรณะ ๑๕ คือ(๑) ศีลสัมปทา ความถึงพร้อมด้วยศีล (๒) อินทรีย์สังวร การสำรวมอินทรีย์ (๓) โภชนะมัตตัญญุตตา ความเป็นผู้รู้จักประมาณในการบริโภค(๔)ชาครিয়านุโยคการหมั่นประกอบความเพียรเป็นเครื่องตื่น(๕)มีศรัทธา(๖) มีหิริ (๗) มีโอตตปปะ (๘) เป็นพหูสูต (๙) วิริยารัมภะ พยายามความเพียร(๑๐) มีสติมั่นคง (๑๑) มีปัญญา(๑๒) ปฐมฌาน(๑๓) ทุตยฌาน(๑๔) ตตยฌาน(๑๕) จตุตถฌาน

คำนี้มีปรากฏในพระไตรปิฎก เช่น ที.ส.ิ.(ไทย) ๙/๑๕๗/๕๐, ๑๙๐/๖๔, ๓๐๔/๑๑๕๕๐๓/๒๒๑, ที.ม.(ไทย)๑๐/๑๕๙/๑๐๓, ที.ปา.(ไทย)๑๑/๖/๕, ๑๐๗/๗๘, ๒๑๔/๑๗๔, ม.ม.(ไทย)๑๓/

๑๐/๑๐, ๒๓๓/๒๗๔, ๓๘๓/๔๗๒, ม.อุ.(ไทย)๑๔/๑๓/๑๘, ๔๓๔/๔๙๓, ส.สพ.(ไทย)๑๘/
๓๔๑/๓๕๘, ๓๖๐/๔๐๙, ส.ม.(ไทย)๑๙/๔๗๙/๒๘๗, อ.จ.ต.ก.(ไทย)๒๑/๑๓๕/๒๔๗, อ.ง.ป.ณ
จ.ก.(ไทย)๒๒/๒/๓, ๒๒/๑๐/๔๒๑, ๑๗๙/๓๐๐, อ.ง.อ.ก.ก.(ไทย)๒๓/๒๙/๒๗๔, ๓๔/
๒๙๑, อ.ง.ท.ส.ก.(ไทย)๒๔/๑๐/๔๐๘, พ.จ.บ.(ไทย)๒๕/๑๔๔/๗๖, พ.ส.ส.(ไทย)๒๕/๑๖๖/๕๓๗,
๕๕๒/๖๒๖, พ.ว.วิ.๒๖/๑๐๙๘/๑๓๗)

จรสูตร^๑ : พระสูตรว่าด้วยอิริยาบถเดิน ซึ่งเป็นพระสูตรที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า ถ้าภิกษุผู้กำลังเดิน ยืน
นั่ง หรือนอน มีกามวิตก พยาบาทวิตก วิหิงสาวิตก หากเธอยังไม่รีบละ หรือบรรเทา
กามวิตกเป็นต้นนั้นเสีย ก็ถือว่ายังมีความเพียรย่อหย่อน ส่วนผู้สามารถละได้บรรเทาได้ ถือว่า
มีความเพียรติดต่อกัน และสามารถบรรลุโพธิญาณอันสูงสุดได้ (อ.ง.จ.ต.ก.(ไทย) ๒๑/๑๑/๒๐)

จรสูตร^๒ : พระสูตรว่าด้วยอิริยาบถเดิน คำว่า อิริยาบถ แปลว่า การเคลื่อนไหวในท่าต่างๆ ในที่นี้หมาย
รวมถึงอิริยาบถ ๔ คือ เดิน ยืน นั่ง และนอน พระผู้มีพระภาคทรงแสดงว่า ในแต่ละอิริยาบถ
นั้น หากบุคคลยังถูกอกุศลวิตก ๓ ประการครอบงำ ก็ถือว่าเป็นผู้เกียจคร้าน มีความเพียรย่อ
หย่อนตลอดไป ส่วนบุคคลผู้ไม่ถูกอกุศลวิตก ๓ ประการ ครอบงำมีนัยตรงกันข้าม (พ.อ.ติ.
(ไทย) ๒๕/๑๑๐/๔๙๐)

จจริต : ความประพฤติ; บุคคลผู้มีพื้นนิสัยหรือพื้นเพจิตใจที่หนักไปทางใดด้านหนึ่งแตกต่างกันไป,
พื้นเพนิสัยใจคอ หมายถึงกิริยาอาการที่แสดงออกมาให้เห็น ดังคำว่า พระผู้มีพระภาคทรง
ทราบอธยายชัย อนุสัย จจริต อธิมุตติ ของเหล่าสัตว์ทุกจำพวก(พ.ม.(ไทย)๒๙/๖๙/๒๑๕, พ.ม.
(ไทย) ๒๙/๑๙๑/๕๔๔, พ.ป.(ไทย)๓๑/๕/๕๕๑) ในพจนานุกรมพุทธศาสตร์ ประมวลศัพท์
อธิบายว่าจจริตจำแนกเป็น ๖ ตามจริยา ๖ คือ

- (๑) รากจจริต ผู้มีรากะเป็น ความประพฤติปกติ(หนักไปทางรักสวรั้งงาม มักคิดใจ)
- (๒) โทสจจริต ผู้มีโทสะเป็นความประพฤติปกติ(หนักไปทางใจร้อนขี้หงุดหงิด)
- (๓) โมหจจริต ผู้มีโมหะเป็นความประพฤติปกติ(หนักไปทางเหงาซึ้งมมงาย)
- (๔) สัทธาจจริต ผู้มีศรัทธาเป็นความประพฤติ ปกติ(หนักไปทางน้อมใจเชื่อ)
- (๕) พุทธิจจริต ผู้มีความรู้เป็นความประพฤติปกติ(หนักไปทางคิดพิจารณา)
- (๖) วิตกจจริต ผู้มีวิตกเป็นความประพฤติปกติ (หนักไปทางคิดจับจดฟุ้งซ่าน)

ในการที่จะเจริญกัมมัญฐานท่านแนะนำให้เลือกกัมมัญฐานให้เหมาะหรือเข้ากับจจริต โดย
สอดคล้องกับจริยาของเขา(จริยานุกูล)ในการเจริญวิปัสสนา บางครั้งท่านกล่าวถึงจจริต ๒ คือ
ตัณหาจจริต(ผู้มีพื้นจิตหนักไปทางตัณหา)และทิวฐิจจริต(ผู้มีพื้นจิตหนักไปทางทิวฐิ) โดยโยงไป
ถึงหลักสติปัฏฐานว่า สติปัฏฐานที่มี ๔ ข้อนั้นพระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ไม่ขาด ไม่เกินเพื่อให้
เกื้อกูลเหมาะกันกับคน ๔ จำพวกคือ กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน มีอารมณ์หยาบ เป็นวิสุทธิ
มรรค (ทางแห่งวิสุทธิ)สำหรับเวไนยสัตว์ตัณหาจจริต ที่มีปัญญาเฉื่อย เวทนานุปัสสนาสติปั
ฏฐาน มีอารมณ์ละเอียด เป็นวิสุทธิมรรค สำหรับเวไนยสัตว์ ตัณหาจจริต ที่มีปัญญาเฉื่อยจิตตา
นุปัสสนาสติปัฏฐาน ซึ่งมีอารมณ์แตกประเภทไม่มากนักเป็นวิสุทธิมรรคสำหรับเวไนยสัตว์
ทิวฐิจจริต ที่มีปัญญาเฉื่อย ธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน ซึ่งมีอารมณ์ แตกประเภทมากยิ่งขึ้น เป็น
วิสุทธิมรรค สำหรับเวไนยสัตว์ทิวฐิจจริตที่มีปัญญาเฉื่อย,

นอกจากนี้ ท่านนำเรื่องตัณหาจจริต และทิวฐิจจริตไปใช้อธิบายหลักอื่นๆอีกมาก เช่นใน

เรื่องปฏิจจำสมุปาทว่าอวิชาเป็นสังสารนาศิกา(ตัวนำสังสาระ) สำหรับคนทิจญจิจริต ส่วน ตัฒหาเป็นสังสารนาศิกา สำหรับคนตัฒหาจริต แม้ถึงหลักอริยสัง ๔ ก็ว่า พระพุทเจ้าตรัส โดยสัมพันธ์กับเรื่องตัฒหาจริตและทิจญจิจริตนี้ ; ดู จริยา

จริต ในคำไทยทั่วไป จะใช้หมายถึงกิริยาอาการที่ไม่ดี เช่น เสียจริต วิกลจริต

จริตกริยา : ทำสิ่งทีผู้อื่นประพฤติ,ทำเลียนแบบ ดังคำในนาคาตติยสวากสูตริที่เวฐัมพริเทพบุตรได้ กล่าวตอบอาโกฏกเทพบุตรทีกล่าวว่า ท่านปฤคะ กัจจายณะ ท่านนิครนถ์ นาฏบุตร ท่าน มักขลิ โคศาล และท่านปฤณะ กัสสปะเหล่านี้ ล้วนแต่เป็นครูของหมู่คณะ บรรลฤความเป็น สมณะ ท่านเหล่านั้นเป็นผู้ไม่ไกลจากสัตบุรุษแน่นอน ด้วยคำว่า ในกาลไหนๆ สุนัขจิ้งจอก สัตว์เล็กๆ ชั้นเลวจะแสดงจริตกริยาให้เสมอราชสีห์ไม่ได้เลย (ส.ส.๑๕/๑๑๑/๑๒๕)

จริตของสัตว์ทั้งหลาย : ความประพฤติของหมู่สัตว์ ในปฏิสัมภิทามรรค และอภิธรรมปิฎก วิภังค์ อธิบายว่า ปฤญญาภิสังขาร (สภาพทีปฤงแต่งกรรมฝ่ายดี) อปฤญญาภิสังขาร (สภาพทีปฤงแต่ง กรรมฝ่ายชั่ว)อาเนญซาภิสังขาร (สภาพทีปฤงแต่งภพอันมั่นคงไม่หวั่นไหว)ทีเป็นกามาจรภูมิ หรือทีเป็นรูปาจรภูมิ และอรูปาจรภูมิ นี้ชื่อว่าจริตของสัตว์ทั้งหลาย(ข.ป.(ไทย) ๓๑/๑๑๔/ ๑๓๖,อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๘๑๗/๕๓๗)

จริยสูตริ : พระสูตริว่าด้วยจริยธรรม หมายถึงจริยธรรมคฤมครองโลกหรือธรรมคฤมครองโลก ๒ ประการ ได้แก่ หิริและโอตปปะ พระผู้มีพระภาคทรงขยายความไว้ว่า ธรรมฝ่ายขาว ๒ ประการนี้แล หากไม่คฤมครองโลก ชาวโลกไม่พึงบัญญัติว่ามารดา น้ำ ป่า ภรรยาของอาจารย์หรือภรรยาของ ครู โลกจักถึงความส่ำสอนกันเหมือนพวกแพะ แกะ ไก่ หมู สุนัขบ้าน และสุนัขจิ้งจอกฉะนั้น แต่เพราะเหตุทีธรรมฝ่ายขาว ๒ ประการนี้คฤมครองโลก ฉะนั้น ชาวโลกจึงบัญญัติคำว่า มารดา น้ำ ป่า ภรรยาของอาจารย์หรือภรรยาของครู (อง.ทุก.(ไทย) ๒๐/๙/๖๓)

จริยา : 1. ความประพฤติ, การครองตน, การดำเนินชีวิต
2. ลักษณะความประพฤติหรือการแสดงออกทีเป้นพื้นประจำตัว, พื้นจิตพื้นนิสัยของแต่ละ บุคคลทีหนักไปตานั้นดำนันี้ แตกต่างกันไป ดังคำทีพระผู้มีพระภาคตรัสเล่าไว้ในโพธิราช กุมารสูตริทีภิกษุปัญจวัคคีย์ได้กล่าวกับอาตมภาพว่า อาวุโสโคตม แม้ด้วยจริยานัน้ด้วย ปฏิปทานัน้ ด้วยทุกกรกิริยานัน้ พระองค์ก็ยังมีได้บรรลฤญาณทัสสนะทีประเสริฐอันสามารถ วิเศษยิ่งกว่าธรรมของมนุษย์ บัดนี้พระองค์เป็นผู้มีมาก คลายความเพียร เวียนมาเพื่อความเป็นคนมีมาก ไฉนจักบรรลฤญาณทัสสนะทีประเสริฐอันสามารถวิเศษยิ่งกว่าธรรมของมนุษย์ ได้เล่า (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๓๔๒/๔๑๔)

ในคัมภีร์วิสุทธีมรรค ทานแสดงจริยาไว้ ๖ อย่าง คือราคจริยา โทสจริยา โมหจริยา สัทธาจริยา พุทธิจริยา และวิตกจริยา, บุคคลมีจริยาอย่างใด ก็เรียกวาเป้นจริตอย่างนั้นเช่น ผู้มีราคจริยาทีเป้นราคจริต, ในภาษาไทย นิยมใช้คำว่า“จริต” และมักเข้าใจความหมายของ จริตเป้นจริยา ทานกล่าวไว้ ด้วยว่า มีบางอาจารย์จัดจริยาไว้อีกชุดหนึ่งตามกิลีสสำคัญ ๓ อย่าง(ปปัญจา๓) เป้นจริยา ๓ คือตัฒหาจริยา มานจริยา และทิจญจิจริยา แต่ในคัมภีร์ ทานไม่ แสดงไวต่างหากเพราะตัฒหาจริยาและมานจริยาจัดเขาในราคจริยาและทิจญจิจริยาทีรวมอยู่ใน โมหจริยา (เช่น วิสุทธี.๑/๑๒๗) ; ดู จริต

จริยาภา : กล่าวด้วยความประพฤติ สารสำคัญของภานี้เหมือนในจารวิธานพิเศษแห่งอินทริยก ภา มหารวรรค ซึ่งมีอธิบายความประพฤติและความเป็นอยู่ คือท่านพระสารีบุตรเถระวางบท มาติกาที่มีคำว่า “ความประพฤติ และความเป็นอยู่” รวมอยู่ด้วยดังนี้

“ความประพฤติ และความเป็นอยู่ เป็นอันตรัสรู้แล้ว รู้แจ้งแล้ว เหมือนอย่าง สพรหมจารีผู้รู้แจ้ง มั่นใจบุคคล ตามที่ประพฤติ ตามที่เป็นอยู่ ในฐานะที่ลึกซึ้งว่า “ท่านผู้นี้ บรรลุแล้วหรือว่าจักบรรลุแน่”

จากนั้นท่านนำคำในบทมาติกาอธิบายทีละคำ รวม ๑๔ คำ เช่นคำว่า “ความ ประพฤติ” ได้แก่ ความประพฤติ ๘ ประการ คือ (๑) ความประพฤติในอิริยาบถ (๒) ...ใน อายตนะ (๓) ...ในสติ (๔) ...ในสมาธิ (๕) ...ในญาณ (๖) ...ในมรรค (๗) ...ในผล (๘) ความ ประพฤติเพื่อประโยชน์แก่โลก

ความประพฤติแต่ละประการมีความหมายตามลำดับดังนี้ (๑) ความประพฤติในอิริยาบถ ๔ (๒) ความประพฤติในอายตนะภายใน และอายตนะภายนอกอย่างละ ๖ ประการ (๓) ความ ประพฤติในสติปัฏฐาน ๔ (๔) ความประพฤติในฌาน ๔ (๕) ความประพฤติในอริยสัง ๔ (๖) ความประพฤติในอริยมรรค ๔ (๗) ความประพฤติในสามัญญผล ๔ (๘) ความประพฤติในพระ ตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ในพระปัจเจกพุทธเจ้าบางส่วน ในพระสาวกบางส่วน

ความประพฤติ ๘ ประการ อีกนัยหนึ่ง เช่น

๑. เมื่อน้อมใจเชื่อ ชื่อว่าประพฤติด้วยศรัทธา

๒. เมื่อประคองไว้ ชื่อว่าประพฤติด้วยวิริยะ

ความประพฤติ ๘ ประการ อีกนัยหนึ่ง เช่น

๑. ความประพฤติสัมมาทิฐิ ชื่อว่าทสฺสนจริยา

๒. ความประพฤติสัมมาสังกัปปะ ชื่อว่าภินิโรปนจริยา

คำว่า “ความเป็นอยู่” ได้แก่ (อาการที่) บุคคลผู้น้อมใจเชื่อ อยู่ด้วยศรัทธา บุคคลผู้ ประคองไว้ด้วยความเพียร บุคคลผู้ตั้งมั่นอยู่ด้วยสติ บุคคลผู้ทำความไม่ฟุ้งซ่านอยู่ด้วย สมาธิ บุคคลผู้รู้ชัดอยู่ด้วยปัญญา (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๒๘/๕๘๕)

จริยานานัตตญาณนิตเทศ : แสดงจริยานานัตตญาณ คือพระสารีบุตรเถระอธิบายอุทเทศที่ ๑๗ ของ ญาณภคที่ยกมาตั้งเป็นคำปุจฉา ดังเช่น

ท่านพระสารีบุตรวิสัชนาคำว่า จริยาไว้ ๓ ดังนี้

จริยา ๓ คือ (๑) วิญญาณจริยา (๒) อัณญาณจริยา (๓) ญาณจริยา แล้วนำจริยาแต่ละ ประการมาอธิบาย มีใจความว่า

๑. วิญญาณจริยา

ท่านนำวิญญาณ ๖ คือ จักขุวิญญาณ โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กาย วิญญาณ และมโนวิญญาณมาจำแนกวิญญาณจริยา เช่น

ความคิดเพื่อรูปร่างทั้งหลายอันเป็นเพียงกิริยาอัพยาภตชื่อว่าวิญญาณจริยา จักขุวิญญาณ ที่เป็นแต่เพียงเห็นรูป ชื่อว่าวิญญาณจริยา มโนธาตุอันเป็นวิบากที่ขึ้นสู่อารมณ์ชื่อว่าวิญญาณ จริยาเพราะได้เห็นรูปแล้วมโนวิญญาณธาตุอันเป็นวิบาก ชื่อว่าวิญญาณจริยา เพราะขึ้นสู่รูป แล้ว

ความคิดเพื่อฟังเสียงอันเป็นเพียงกิริยาอัปยาคฤตชื่อว่าวิญญูณจริยาโสทวิญญูณที่เป็น แต่เพียงฟังเสียง ชื่อว่าวิญญูณจริยา ฯลฯ

ท่านนำกิเลสธรรม ๘ คือ รากะ โทสะ โมหะ มานะ ทิฏฐิ อุทัจจะ วิจิจฉา และอนุสัยมา จำแนกวิญญูณจริยา แบ่งเป็น ๒ ชุด และ นำกุศลกรรมมาจำแนกวิญญูณจริยาอีก ๑ ชุด รวมเป็น ๓ ชุด ดังนี้

ชุดที่ ๑

ชื่อว่าวิญญูณจริยา เพราะประพตಿಯังไม่มีรากะ ... อย่างไม่มีโทสะ ... อย่างไม่มีโมหะ ... อย่างไม่มีมานะ ... อย่างไม่มีทิฏฐิ ... อย่างไม่มีอุทัจจะ ... อย่างไม่มี วิจิจฉา ชื่อว่า วิญญูณจริยา เพราะประพตಿಯังไม่มีอนุสัย

ชุดที่ ๒

ชื่อว่าวิญญูณจริยาเพราะประพตಿಯังไม่ประกอบด้วยรากะ ฯลฯ

ชุดที่ ๓

ชื่อว่าวิญญูณจริยา เพราะประพตಿಯังประกอบด้วยกุศลกรรม...อย่างไม่ประกอบด้วย อกุศลกรรม...อย่างไม่ประกอบด้วยกรรมมีโทษ... อย่างประกอบด้วยกรรมไม่มีโทษ ... อย่างไม่ประกอบด้วยกรรมดำ ... อย่างประกอบด้วยกรรมขาว ... อย่างประกอบด้วยกรรมมีสุขเป็นกำไร ... อย่างไม่ประกอบด้วยกรรมมีทุกข์เป็นกำไร...อย่างประกอบด้วยกรรมมีสุขเป็นวิบาก... อย่างไม่ประกอบด้วยกรรมมีทุกข์เป็นวิบากชื่อว่าวิญญูณจริยาเพราะประพตಿಯังในอารมณ์ที่รู้แจ้งแล้ว วิญญูณมีจริยาเช่นนี้ เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าวิญญูณจริยา จิตนี้บริสุทธิ์โดยปกติ เพราะไม่มีกิเลส เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าวิญญูณจริยา

๒. อัญญาณจริยา

ท่านนำกิเลสธรรม ๘ พร้อมด้วยคำขยายความของกิเลสธรรมแต่ละประการมาหม่นด้วย อารมณ์ ๖ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธรรมารมณ์ เพื่อจำแนกวิญญูณจริยากับอัญญาณจริยาเป็นคู่ ๆ รวม ๖ รอบ รอบละ ๘ ประการ ดังนี้

รอบที่ ๑

๑.ความคิดเพื่อความแล่นไปแห่งรากะในรูปที่นำพอใจอันเป็นเพียงกิริยาอัปยาคฤตชื่อว่าวิญญูณจริยา ความแล่นไปแห่งรากะ ชื่อว่าอัญญาณจริยา

๒.ความคิดเพื่อความแล่นไปแห่งโทสะในรูปที่ไม่นำพอใจ ฯลฯ

๓.ความคิดเพื่อความแล่นไปแห่งโมหะในวัตถุที่มีได้เพ่งเล็งด้วยรากะและโทสะ ทั้งสองนั้น ฯลฯ

๔. ความคิดเพื่อความแล่นไปแห่งมานะที่ผูกพัน ฯลฯ

๕. ความคิดเพื่อความแล่นไปแห่งทิฏฐิที่ยึดถือ ฯลฯ

๖. ความคิดเพื่อความแล่นไปแห่งอุทัจจะที่ถึงความฟุ้งซ่าน ฯลฯ

๗. ความคิดเพื่อความแล่นไปแห่งวิจิจฉาที่ไม่ถึงความตกลง ฯลฯ

๘. ความคิดเพื่อความแล่นไปแห่งอนุสัยที่ถึงความเป็นธรรมมีกำลัง อันเป็นเพียง กิริยาอัปยาคฤต ชื่อว่าวิญญูณจริยา ความแล่นไปแห่งอนุสัย ชื่อว่าอัญญาณจริยา

รอบที่ ๒ ประการที่ ๑ ความคิดเพื่อความแล่นไปแห่งราคะในเสียงที่น่าพอใจ อันเป็นเพียงกิริยาอัพยาภุต ชื่อว่าวิญญานจรียา ความแล่นไปแห่งราคะ ชื่อว่าอัญญานจรียา

รอบที่ ๓ ประการที่ ๑ ความคิดเพื่อความแล่นไปแห่งราคะในกลิ่นที่น่าพอใจ อันเป็นเพียงกิริยาอัพยาภุต ชื่อว่าวิญญานจรียา ความแล่นไปแห่งราคะ ชื่อว่าอัญญานจรียา

รอบที่ ๔ ประการที่ ๑ ความคิดเพื่อความแล่นไปแห่งราคะในรสที่น่าพอใจ ฯลฯ (เหมือนรอบที่ ๑)

รอบที่ ๕ ประการที่ ๑ ความคิดเพื่อความแล่นไปแห่งราคะในโผฏฐัพพะที่น่าพอใจ ฯลฯ (เหมือนรอบที่ ๑)

รอบที่ ๖ ความคิดเพื่อความแล่นไปแห่งราคะในธรรมารมณ์ที่น่าพอใจ ฯลฯ (เหมือนรอบที่ ๑)

ลำดับต่อไป ท่านนำกิเลสธรรม ๘ ประการมาจำแนกอัญญานจรียา แบ่งเป็น ๒ ชุด และนำกุศลกรรมมาจำแนกอัญญานจรียาอีก ๑ ชุด รวมเป็น ๓ ชุด เหมือนในวิญญานจรียา

๓. ญาณจรียา

ท่านนำธรรม ๑๗ ประการมาจำแนกญาณจรียากับวิญญานจรียา และนำธรรม อีก ๙ ประการมาจำแนกญาณจรียาล้วน ๆ ตามลำดับ ดังนี้

ธรรม ๑๗ ประการ เช่น (๑) อนิจจานุปัสสนา...(๑๗) วิวิฏฏานานุปัสสนา (ดูหมวดธรรมที่ควรรู้อย่างในสุดมยญาณที่ ๑ ตอนที่ ๒ ชุดที่ ๕ หมวดที่ ๓)

ตัวอย่าง การจำแนกด้วยอนิจจานุปัสสนา

ความคิดเพื่ออนิจจานุปัสสนาอันเป็นเพียงกิริยาอัพยาภุตชื่อว่าวิญญานจรียา อนิจจานุปัสสนา ชื่อว่าญาณจรียา

ธรรม ๙ ประการเช่น (๑) วิวิฏฏานานุปัสสนา...(๙) อรหัตตผลสมาบัติ (ดูหมวดธรรมที่ควรรู้อย่างในสุดมยญาณที่ ๑ ตอนที่ ๒ ชุดที่ ๕ หมวดที่ ๓-๔)

ตัวอย่าง การจำแนกด้วยวิวิฏฏานานุปัสสนา

วิวิฏฏานานุปัสสนาชื่อว่าญาณจรียา โสดาปัตติมรรคชื่อว่าญาณจรียา

ท่านนำกิเลสธรรม ๘ ประการมาจำแนกญาณจรียา แบ่งเป็น ๒ ชุด และนำกุศลกรรมมาจำแนกญาณจรียาอีก ๑ ชุด รวมเป็น ๓ ชุดเหมือนในวิญญานจรียา (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๖๘/๑๑๔)

จริยาวัตร : หน้าที่ที่พึงประพฤติ, ข้อปฏิบัติที่ประพฤติ, ธรรมเนียมแห่งความประพฤติ, ความประพฤติ และกิจที่พึงกระทำ หมายถึงหน้าที่ที่พึงประพฤติปฏิบัติ ความประพฤติ ท่วงทีวาจา และกิริยามารยาท การวางตัวที่เหมาะสม นำเลื่อมใสศรัทธา ซึ่งเป็นความถึงพร้อมด้วยจรณะนั้นแล ดังคำในตักการิชชาดก ที่ท้าวสักกะตรัสกับฤาษีกัสสปะโพธิสัตว์ว่า นรชนชายหญิงทั้งหลายหวังอย่างยั้งที่จะพบโยม ด้วยการบำเพ็ญจริยาวัตรเป็นอันมาก ในการเห็นโยมน่ากลัวนักหรือ (ขุ.ชา.ตรสก.(ไทย) ๒๗/๑๐๒/๔๑๓)

จวนสูตร : พระสูตรว่าด้วยธรรมที่เป็นเหตุให้เคลื่อนจากพระศาสนา กล่าวถึงความเคลื่อนจากศาสนา และความไม่เคลื่อนจากศาสนา ซึ่งเป็นผลเกิดจากความไม่มีศรัทธา ความไม่มีหิริ ความไม่มีโอตตปปะ ความเกียจคร้าน และความมีปัญญาทราม เป็นเหตุให้เคลื่อนจากพระศาสนา ไม่ตั้ง

มั่นในสัทธรรม และมีองค์ธรรมหมวดนี้ คือ ความมีศรัทธา ความมีหิริ ความมีโอตตปะ
ปรารภความเพียร และมีปัญญา เป็นเหตุให้ไม่เคลื่อนจากศาสนาและตั้งมั่นในสัทธรรม
(อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๘/๑๐)

จอมคน : พระพุทธเจ้า ดังคำในสักรกปัญหาสูตรว่า โคปกเทพบุตรพิจารณาถ้อยคำของท้าวสักกะ ผู้ทรง
เกิดความสังเวชแล้วกราบทูลท้าววาสะว่ามีพระพุทธเจ้าผู้ทรงเป็นจอมคนอยู่ในมนุษยโลก
ทรงครอบงำกามเสียได้พระนามว่าพระศากยมุนีใช้ไหม (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๕๔/๒๘๒), บางแห่ง
หมายถึงท้าวธตรฐ ผู้เป็นหนึ่งในท้าวมหาราชทั้ง ๔ ปกครองดูแลด้านทิศตะวันออก มีคนธรรพ์
เป็นบริวาร ดังคำในมหาปริณิพพานสูตร กล่าวไว้ว่าพระพุทธเจ้าพระองค์ใดอันจอมเทพ จอม
นาค และจอมคนบูชาแล้ว อันจอมมนุษย์ผู้ประเสริฐสุดบูชาแล้วเหมือนกัน (ที.ม.(ไทย) ๑๐/
๒๔๐/๑๘๐), ในมาคันทียสูตรกล่าวถึงพระราชาผู้เป็นจอมคน ดังคำที่มากันทียพราหมณ์ทูล
ถามตั้งนี้ว่า หากท่านไม่ปรารภณานารีผู้เป็นอิตถิรัตนะเช่นนี้ ที่พระราชาผู้เป็นจอมคนจำนวน
มากพากันปรารภณา (ขุ.สุ.(ไทย) ๒๕/๘๔๓/๗๐๒)

อรรถกถาอธิบายว่า จอมคน หมายถึงท้าวธตรฐ จอมคนธรรพ์ครองทิศตะวันออก (ที.ม.อ.
(บาลี) ๒/๒๕๔/๒๖๐, ที.ม.ฎีกา (บาลี) ๒/๑๙/๓๒)

จอมทัพธรรม : แม่ทัพผู้ประกาศธรรม ในที่นี้หมายถึงผู้ประกาศธรรม ดังคำที่พระสารีบุตรกล่าวไว้ว่า
ข้าพระองค์จะย้ายเฝ้าเดียรฉัตรวันนี้ ข้าพระองค์เป็นจอมทัพธรรมในศาสนาของพระศากย
บุตร ประกาศศาสนาของพระชินเจ้า, ถึงพระอุบาลีเถระก็ยืนยันว่าพระสารีบุตรเป็นจอมทัพ
ธรรมตั้งคำว่า พระเถระผู้เลิศด้วยปัญญา ที่ทรงแต่งตั้งไว้ ฉลาดในปฏิภาณ มีนามว่าสารีบุตร
เป็นจอมทัพธรรมของพระพุทธเจ้า (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๓๕๐/๕๔, ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๕๓๙/๘๒)

จอมทัพแห่งแคว้นมคธ : พระราชาแห่งแคว้นมคธ คือพระเจ้าพิมพิสาร ผู้ทรงธรรม ครองราชย์โดย
ธรรม ทรงเกื้อกูลพวกราชมนตรีและคหบดี ขวานิคมและชาวชนบท (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๒๗๗/
๒๐๙, ที.ม.(ไทย) ๑๐/๒๗๖/๒๗๐,)

จอมเทพ : ชื่อสักกะ ผู้เป็นจอมเทพชั้นดาวดึงส์เทวโลก ดังพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคตรัสเล่าถึงท้าว
สักกะจอมเทพที่มีรัศมีงามและประณีตให้อุรุเวลกัสสปะฟังว่า กัสสปะ ผู้นั้นคือท้าวสักกะจอม
เทพ เข้ามาหาเราเพื่อฟังธรรม (วิ.ม.(ไทย) ๔/๔๑/๕๒) มีปรากฏหลายแห่ง เช่น ที.ม.(ไทย)
๑๐/๒๔๐/๑๘๐, ๓๕๖/๓๘๕, ๓๖๔/๒๙๑, ๓๖๙/๒๙๖, ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๓๐๒/๔๘, ๖๗๘/๗๗,
๑๐๑๕/๑๒๕, ขุ.ชา.ฉก.(ไทย) ๒๗/๑๑๔/๒๔๙, ขุ.ชา.ทวาทสก.(ไทย) ๒๗/๑๐๓/๓๙๐)

จอมนาค : ท้าวมหาราชองค์ ๑ ในบรรดาท้าวมหาราช ๔ นามว่าวิรูปักษ์ ผู้เป็นจอมนาคครองทิศ
ตะวันตก ทำหน้าที่อารักขาทิศตะวันตก ในคราวที่พระโพธิสัตว์เสด็จลงสู่พระครรภ์ของพระ
มารดา ดังคำในมหาปริณิพพานสูตรว่า พระพุทธเจ้าพระองค์ใด อันจอมเทพ จอมนาคและ
จอมคนบูชาแล้ว (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๒๔๐/๑๘๐)

จอมปราชญ์ : พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ดังคำในรัชชมาลาวิมานที่เทพธิดาองค์หนึ่งกล่าวถึงพระองค์ว่า
ดิฉันเมื่อคราวเกิดเป็นมนุษย์ ได้เฝ้าเห็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้เป็นจอมปราชญ์ ทรง
เกื้อกูลสัตว์โลกทั้งมวล ผู้ไม่มีโรคภัยประทับนั่งเข้ามานอนอยู่ที่โคนต้นไม้ (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๘๓๗/
๙๗)

บางแห่ง หมายถึงพระเถระผู้ฉลาด มีปฏิภาณ ดังคำสนทนาที่เทพธิดายกย่องพระมหาโมคคัลลานเถระที่ถามว่า “อุโปสถาทะพธิดา เธอจะอยู่ในวิมานนี้นานเท่าไร อาตมาถามแล้ว ถ้าเธอทราบอายุขัย จงบอกอาตมาด้วยเถิด” ซึ่งเทพธิดากล่าวให้ฟังตอนหนึ่งว่า ข้าแต่ท่านจอมปราชญ์ ดิฉันจักดำรงอยู่ ในวิมานนี้ นานประมาณหกหมื่นปีทิพย์จุติจากเทวโลกนี้แล้ว จักไปเกิดร่วมกับมวลมนุษย์ (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๒๔๔/๔๑)

จอมมนุษย์ : มหาบุรุษ ดังคำที่พระโบราณกเถระทั้งหลายกล่าวไว้ในลักขณสูตรตอนหนึ่งว่า มหาบุรุษนั้น ไม่ตรัสคำเพื่อเจ้า...ถ้าเป็นพระราชาจะทรงเป็นจอมมนุษย์เป็นใหญ่เหนือมนุษย์ เป็นผู้มีความงามมากเป็นผู้ที่ใคร่กำจัดได้ยากยิ่ง (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๒๓๙/๑๙๕)

ในเสลสูตร กล่าวถึงพระผู้มีพระภาคทรงเป็นจอมมนุษย์ ดังคำที่เสลพราหมณ์กราบทูลว่า ข้าแต่พระโคตม ขอเชิญพระองค์ขึ้นครองราชย์ เป็นพระเจ้าจักรพรรดิจอมมนุษย์ตามพระราชประเพณีที่กษัตริย์ราชโดยพระชาติได้เสวยราชย์ มีหมู่เสวกามาตย์เสด็จตามพระองค์เถิด”(ม.ม.(ไทย) ๑๓/๓๙๙/๔๙๖)

ในทหสูตร กล่าวถึงพระราชาเป็นจอมมนุษย์ ดังคำที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า นรชนไม่ควรดูถูกดูหมิ่นกษัตริย์ผู้ถึงพร้อมด้วยชาติตระกูล ผู้เป็นอภิชาติ ผู้มียศ วา้ยทรงพระเยาว์ เพราะพระองค์ได้เสวยราชสมบัติแล้ว เป็นกษัตริย์จอมมนุษย์ทรงพิโรธแล้วจะลงพระราชอาชญาอย่างหนักแก่เขาได้ฉะนั้น (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๑๒/๑๒๘) ; คำนี้มีปรากฏในชาดกหลายแห่ง เช่น พระมหากษัตริย์ผู้จอมมนุษย์ในสิวีราชชาดก (ขุ.ชา.วิสติ.(ไทย) ๒๘/๓๓/๔๒๘), พระเจ้าเนมิจอมมนุษย์ในเนมิราชชาดก (ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๔๒๔/๒๔๖)

จอมอสูร : อสูรที่เป็นใหญ่กว่าอสูรทั้งหลาย เป็นหัวหน้า เป็นแม่ทัพในการรบกับพวกเทพ, พระราหู หมายถึงอสูรอินทราหู ดังคำในจุฬวรรคว่า ราหูผู้เป็นจอมอสูรเป็นสิ่งมัวหมองที่เป็นเหตุให้ดวงจันทร์ดวงอาทิตย์ มัวหมอง(วิ.จ.(ไทย) ๗/๔๔๗/๓๙๖) ; ในปัญญาตติสูตร กล่าวว่า สัตว์ผู้มีอัธภาพใหญ่ ราหูผู้เป็นจอมอสูรเป็นเลิศ (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๕/๒๑)

ในมหาสมยสูตร กล่าวถึงพระราหูจอมอสูรได้รับการอวยพร ดังคำว่า บุตรของพลีอสูร ๑๐๐ ตนที่ชื่อว่าเวโรจนะทุกตนต่างสวมเกราะเข้มแข็งเข้าไปใกล้ราหูจอมอสูร แล้วกล่าวว่า ขอความเจริญจงมีแก่ท่าน (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๓๙/๒๖๗)

บางแห่ง ในจันทิมสูตร กล่าวถึงท้าวเวปจิตติจอมอสูร ดังคำว่า ท้าวเวปจิตติจอมอสูรได้กล่าวกับอสูรอินทราหูผู้ยืนอยู่ ณ ที่สมควร(ส.ส.(ไทย) ๑๕/๙๐/๙๖) ; ในเวปจิตติสูตร กล่าวถึงสงครามระหว่างเทพกับอสูรประชิดกัน ท้าวเวปจิตติจอมอสูรรับสั่งกับพวกอสูรให้เตรียมสู้รบแล้วจับท้าวสักกะนั้นนำมาให้ได้ (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๒๖๐/๓๖๓)

บางแห่ง ในเวโรจนอสูรินทสูตร กล่าวถึงท้าวเวโรจนะจอมอสูร ดังคำว่า ท้าวสักกะจอมเทพกับท้าวเวโรจนะจอมอสูรเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ แล้วได้ยื่นพิงบานประตูกคนละข้าง (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๒๕๔/๓๗๑)

บางแห่ง ในสมุททกสูตร กล่าวถึงท้าวสมพรจอมอสูร ดังคำว่า ฤๅษีผู้มีศีล มีกัลยาณธรรมเหล่านั้น ได้หายตัวจากภุม্মิที่มุงด้วยใบไม้ใกล้ฝั่งสมุทรไปปรากฏอยู่ตรงหน้าท้าวสมพรจอมอสูร (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๒๕๖/๓๗๓)

บางแห่ง ในมหานิทานกล่าวถึงท้าวปหาราทะจอมอสูร ดังคำว่า พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ ควางตันสะเดาอันเป็นที่อยู่ของนพเรขยักร์ เขตเมืองเวรัญชา ครั้งนั้นท้าวปหาราทะจอมอสูร เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ (อง.อภฺฐก.(ไทย) ๒๓/๑๙/๒๔๖)

อรรถกถากล่าวว่า จอมอสูร ในที่นี้หมายถึงผู้เป็นใหญ่แห่งเหล่าอสูร จอมอสูรมี ๓ ตน คือ จอมอสูรเวปจิตติ จอมอสูรราหู และจอมอสูรปหาราทะ (อง.อภฺฐก.อ.(บาลี)๓/๑๙/๒๔๐)

จักกวัตติราชสูตร : พระสูตรว่าด้วยพระเจ้าจักรพรรดิ คือ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ถึงจะเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ถ้าไม่ประกอบด้วยธรรม ๔ ประการก็ตกนรก ส่วนอริยสาวกประกอบด้วยธรรม ๔ ประการจึงไม่ตกนรก ธรรม ๔ ประการ คือ (๑) ความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระพุทธเจ้า (๒) ... ในพระธรรม (๓) ... ในพระสงฆ์ (๔) ศีลที่พระอริยะชอบใจ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๙๙๗/๔๘๘)

จักกวัตติสูตร^๑ : พระสูตรว่าด้วยพระเจ้าจักรพรรดิ

พระผู้มีพระภาคตรัสสอนให้ฟังตนฟังธรรม ไม่ฟังสิ่งอื่น วิธีฟังตนฟังธรรมให้กระทำโดยการเจริญสติปัญญา ๔ (ทรงแสดงเฉพาะบทมาติกา) และให้ประพฤติธรรมอันเป็นโคจรที่สืบเนื่องมาจากบิดา (พระองค์เอง) เมื่อประพฤติข้อนี้ บุญกุศลจะเจริญยิ่งขึ้น มารจะขัดขวางมิได้ ทรงขยายความไว้ว่า

๑.ทรงอธิบายว่า ผู้ฟังตนฟังธรรมจะเจริญด้วยอายุ วรรณะ สุขะ โภคะ และพละ แล้วทรงสาธกนิทานเกี่ยวกับพระเจ้าจักรพรรดิในอดีต ๗ พระองค์ มีพระเจ้าทัฬหะเนมิ เป็นต้น ผู้ประพฤติจักรวรรดิวัตรสืบทอดต่อ ๆ กันมาโดยลำดับ

จักรวรรดิวัตรที่พระเจ้าจักรพรรดิทั้ง ๗ พระองค์ ทรงประพฤติ ได้แก่ (๑) อาศัยธรรมสักการะธรรม เคารพธรรม นับถือธรรม บูชาธรรม นอบน้อมธรรม มีธรรมเป็นธงชัย มีธรรมเป็นยอด มีธรรมเป็นใหญ่ จัดการรักษาป้องกัน และคุ้มครองชนภายใน (พระมเหสี พระราชโอรส พระราชธิดา) กำลังพล พวกกษัตริย์ผู้ติดตาม (พระราชวงศ์) พราหมณ์และคหบดี ขวานินคัมและชาวชนบท (ชาวแคว้นแคว้น) สมณ-พราหมณ์ สัตว์พวกเนื้อ และสัตว์จำพวกนกโดยธรรม ไม่กระทำการที่ผิดแบบแผนของแคว้นแคว้น (๒) แจกจ่ายทรัพย์แก่ผู้ไม่มีทรัพย์เลี้ยงชีพ (๓) เข้าไปหาสมณ-พราหมณ์ผู้เว้นขาดจากความมัวเมาประมาท ตั้งมั่นอยู่ในขันติ (ความอดทน) โสรัจจะ (ความสงบเสงี่ยม) ฝึกตน สงบตน ทำให้ตนเองดับกิเลสได้ แล้วสอบถามว่า อะไรเป็นกุศล เป็นอกุศล อะไรเป็นคุณ เป็นโทษ อะไรควรทำ ไม่ควรทำ อะไรทำแล้วก่อให้เกิดสุข หรือก่อให้เกิดทุกข์ตลอดกาลนาน

ตรัสเล่าว่า เมื่อกษัตริราชทรงประพฤติจักรวรรดิวัตรนี้โดยบริบูรณ์แล้ว แก้ว ๗ ประการ ได้เกิดขึ้น ทำให้บ้านเมืองเจริญรุ่งเรืองอุดมสมบูรณ์ พระเจ้าจักรพรรดิและประชาราษฎร์ผู้ประพฤติตามมีอายุยืนถึง ๘๐,๐๐๐ ปี มีวรรณะผ่องใส มีความสุข มีโภคะและพละ

๒.ตรัสเล่าต่อไปว่า ยังมีกษัตริราชผู้ได้รับมูรธาภิเษกพระองค์หนึ่ง ซึ่งนับเป็นองค์ที่ ๘ ไม่ทรงประพฤติจักรวรรดิวัตรสืบทอดจากพระชนก จึงไม่ทรงมีแก้ว ๗ ประการ บ้านเมืองของพระองค์จึงไม่เจริญรุ่งเรือง ประชาษฎร์ประสบความเดือดร้อน อดอยากต้องขโมยเขากิน

อกุศลธรรมข้ออทินนาทาน จึงเกิดขึ้น อายุ วรรณะ สุขะ โภคะ และพละเริ่มเสื่อมถอย ต่อมา ได้เกิดอกุศลธรรมข้อปาณาติบาต มุสาวาท เป็นต้น ขึ้นตามลำดับ เมื่ออกุศลธรรมแต่ละข้อ เจริญขึ้น อกุศลธรรม เสื่อมลง ๆ ตามลำดับ อายุ วรรณะ สุขะ โภคะ และพละก็เสื่อมลง ๆ ตามลำดับ จนถึงสมัยหนึ่งที่มนุษย์มีอายุขัยแค่ ๑๐ ปีตาย ในสมัยนั้นจะเกิดกาลยุคชั้น มิคสัญญีเป็นเวลา ๗ วัน คือ คนเห็นคนเข้าใจว่าเป็นเนื้อที่ตนอยากกินเพื่อแก้ความหิวโหย จึงใช้อาวุธประหารกัน จนผู้คนล้มตายไปเกือบหมดโลก ช่วงเวลานั้น เรียกว่า สัตถันตร กัป

คนที่รอดตาย คือ ผู้ที่หลบหนีออกจากหมู่คณะไปหลบซ่อนตัวอยู่ป่าดงพงพี พอพ้น ๗ วัน จึงออกจากที่ซ่อน เกิดความรู้สึกสำนึกถึงคุณค่าของธรรม แล้วตั้งใจปฏิบัติธรรม ทำให้ค่อย ๆ กลับเจริญรุ่งเรืองขึ้นโดยลำดับอีก

๓. ตรีสเล่าต่อไปว่า เมื่อมนุษย์มีอายุ ๘๐,๐๐๐ ปี พระเจ้าจักรพรรดิพระองค์หนึ่ง พระนามว่าสังขะ จะเสด็จอุบัติขึ้นในโลก พระองค์ทรงประพตจักรวรรดิวิตรอย่างเคร่งครัด ทำให้บ้านเมืองของพระองค์เจริญรุ่งเรือง กว้างขวาง อาณาจักร ของพระองค์มีศูนย์กลางการปกครองอยู่ที่กรุงพาราณสี แต่จะมีชื่อว่าเกตุมตีราชธานี มีประชากรหนาแน่น

นอกจากนี้ ยังตรีสเล่าว่า ในสมัยนั้น พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระนามว่า เมตไตรย จะเสด็จอุบัติขึ้นในโลก จะทรงสั่งสอนธรรมและบริหารการคณะสงฆ์อย่างเดียวกับพระองค์ในบัดนี้

ตรีสสรุปไว้ว่า ด้วยเหตุนี้ พระองค์จึงทรงสอนให้ฟังตนฟังธรรมโดยการเจริญสติปัญญา ๔ และประพฤติกกรรมอันเป็นโคจร ซึ่งสืบเนื่องมาจากบิดา (พระองค์เอง) ผู้ปฏิบัติธรรมย่อมเจริญด้วย อายุ วรรณะ สุขะ โภคะ และพละ คือ

๑. ธรรมที่ทำให้มีอายุยืน ทรงแนะนำให้เจริญอิทธิบาท ๔
  ๒. ธรรมที่ทำให้มีวรรณะ ทรงแนะนำให้รักษาศีล
  ๓. ธรรมที่ทำให้มีสุขะ ทรงแนะนำให้เจริญฌาน ๔
  ๔. ธรรมที่ทำให้มีโภคะ ทรงแนะนำให้เจริญอัปปมัญญา(พรหมวิหาร) ๔
  ๕. ธรรมที่ทำให้มีพละ ทรงแนะนำให้เจริญวิปัสสนา จนได้เจโตวิมุตติ และปัญญาวิมุตติ
- ตรีสจบ ภูมิภาคทั้งหลายต่างชื่นชมยินดี (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๘๐/๕๙)

จักกวัตตีสสูตร^๒ : พระสูตรว่าด้วยพระเจ้าจักรพรรดิ คือ ทรงแสดงธรรมด้วยอุปมาโวหารว่า แก้วคือ โปษณงค์ ๗ ประการปรากฏได้ เพราะพระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าปรากฏ เหมือน แก้ว ๗ ประการปรากฏเพราะพระเจ้าจักรพรรดิปรากฏ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๒๒๓/๑๕๕)

จักกวัตตีสสูตร^๓: พระสูตรว่าด้วยความเป็นราชาของพระเจ้าจักรพรรดิและพระพุทธเจ้าคือ พระพุทธเจ้า ตรีสถึงการสักการะเคารพนอบน้อมธรรมของพระเจ้าจักรพรรดิ เปรียบเทียบกับของพระ ตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า(อง.ต.ก.(ไทย)๒๐/๑๔/๑๕๔)

จักกวัตต้อัจฉริยสูตร : พระสูตรว่าด้วยความเป็นอัจฉริยะของพระเจ้าจักรพรรดิ คือพระผู้มีพระภาค ตรีสถึงเหตุอัศจรรย์ของพระเจ้าจักรพรรดิที่ปรากฏแก่บริษัท ๔ คือ (๑) ชัตตยบริษัท (๒) พราหมณบริษัท(๓) คหบดีบริษัท (๔) สมณบริษัท เหมือนกัน ได้แก่มิไฉนเมื่อได้เข้าเฝ้า เมื่อ ได้ฟังพระราชปฏิสันถาร และตั้งใจฟังพระราชปฏิสันถารอย่างไม่รู้จักอ้อมทรงแสดงความเป็น

อัจฉริยะของพระเจ้าจักรพรรดิเปรียบเทียบกับความเป็นอัจฉริยะของพระอานนท์ไว้ด้วย(อง.
จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๓๐/๑๙๘)

จักกวางชาดก^๑ : ชาตกว่าด้วยนกจักรพาก พระพุทธเจ้าตรัสเล่าว่า เมื่อครั้งที่พระองค์ยังเป็นพระ
โพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นนกจักรพาก ถูกกาถามถึงเหตุที่ทำให้ผิวพรรณงาม จึงบอกเหตุนั้น
ว่ามาจากกรกินอาหารที่หาได้ง่ายและบริสุทธิ์ และติเตียนกาที่มีผิวพรรณทรามเพราะลัก
ขโมยเขากินว่า เจ้ากินอาหารที่ไม่บริสุทธิ์ โอบเอาเมื่อเขาผลอ ชื่อว่าได้ข้าวและน้ำมาด้วย
ความยากลำบาก ผู้ที่ได้ของกินมาโดยวิธีที่หยาบช้า ภายหลังเขาก็ติเตียนตนเอง ทั้งคนอื่นก็
ติเตียน ผิวพรรณจึงเศร้าหมอง หากว่าบุคคลบริโภคของน้อย แต่เป็นของเย็น คือไม่
เปียกเปียกผู้อื่นได้มาด้วยวิธีที่หยาบช้า เขาย่อมมีทั้งกำลังและผิวพรรณ เพราะว่าผิวพรรณจะ
งาม ไม่ใช่แต่อาหารอย่างเดียว ยังมีเหตุอื่นประกอบคืออากาศ ความคิดและการงานที่ทำด้วย
กาได้ฟังดังนั้นก็โกรธบิณร้องกา กา หนีไป (ขุ.ชา.นวก.(ไทย)๒๗/๖๙/๓๑๒,ขุ.ชา.นวก.อ.(บาลี)
๕/๖๙/๓๓๙-๓๔๔)

จักกวางชาดก^๒ : ชาตกว่าด้วยนกจักรพาก พระพุทธเจ้าตรัสเล่าว่า เมื่อครั้งที่พระองค์ยังเป็นพระ
โพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นนกจักรพาก ถูกกาถามถึงเหตุที่มีรูปร่างและผิวพรรณสวยงาม
แสดงเหตุที่ตนมีสีสวยงามให้กาฟังว่า ตนไม่ได้กินเนื้อกินปลา แต่กินสาหร่ายทะเลเป็นอาหาร
และได้ตำหนิกาที่ชอบลักขโมยของมนุษย์กิน จึงหวาดสะดุ้งอยู่เป็นนิตย์ ผิดกาจึงดำ ส่วนผู้ที่ไม่
ฆ่าสัตว์เอง ไม่ใช่ให้คนอื่นฆ่า ไม่ลักทรัพย์เอง ไม่ใช่ให้คนอื่นลัก มีเมตตาทุกสัตว์ทุกจำพวก ไม่
มีเวรมีภัยกับใคร จึงมีหน้าตาและผิวพรรณผุดผ่อง (ขุ.ชา.ทสก.(ไทย) ๒๗/๑๓๕/๓๔๕,ขุ.
ชา.ทสก.อ.(บาลี) ๕/๑๓๕/๔๕๑-๔๕๔)

จักกสูตร : พระสูตรว่าด้วยจักร ๔ ประการ คือคุณสมบัติที่เป็นเหตุให้บุคคลเจริญรุ่งเรือง จักร ๔
อันได้แก่ (๑) ปฏิรูปเทสวาสะ (การอยู่ในถิ่นที่ดี) (๒) สปัจริสุปัสสยะ (การสมาคมกับสัตบุรุษ)
(๓) อตตสัมมาปณิธิ(การตั้งตนไว้ชอบ) (๔) ปุพเพ กตปุญญตา (ความเป็นผู้ได้ทำความดีไว้
ก่อนแล้ว) จักร ๔ ประการนี้แลเป็นเหตุให้เทวดาและมนุษย์ผู้ประกอบแล้วเป็นไปได้ และถึง
ความเป็นใหญ่ความไพบลยในภคะทั้งหลายต่อกาลไม่นานนัก (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๓๑/
๕๐)

จักกานวัตตนสูตร^๑ (ปฐม) : พระสูตรว่าด้วยการให้จักรหมุนไป (สูตรที่ ๑) พระผู้มีพระภาคทรง
แสดงคุณสมบัติของพระเจ้าจักรพรรดิผู้ทรงทำให้จักรหมุนไปโดยธรรมเปรียบเทียบกับ
คุณสมบัติของพระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้ทรงให้ธรรมจักรหมุนไปโดยธรรม มี ๕
ประการเหมือนกัน ได้แก่ (๑) รู้ประโยชน์ (๒) รู้ธรรม (๓) รู้ประมาณ (๔) รู้กาล (๕) รู้บริษัท
(อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๑๓๑/๒๑๑)

จักกานวัตตนสูตร^๒ (ทุติย) : พระสูตรว่าด้วยการให้จักรหมุนไป (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคทรงแสดง
คุณสมบัติของพระราชโอรสองค์ใหญ่ผู้กำกับจักรพระราชบิดาให้เป็นไปโดยธรรม เปรียบเทียบ
กับคุณสมบัติของท่านพระสารีบุตรผู้ช่วยให้ธรรมจักรของพระตถาคตหมุนไปโดยธรรม มี ๕
ประการเหมือนในปฐมจักกานวัตตนสูตร (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๑๓๒/๒๑๓)

จักขายนตะ :อายุตนะคือตา, เป็น ๑ ในอายตนะภายใน ๖,เป็น ๑ ในอายตนะ ๑๒ ทั้งภายในและ
ภายนอก หมายถึงจักขุใดเป็นปสาทรูป อาศัยมหาภูตรูป ๔ นับเนื่องในอตภาพ เป็นรูปที่

เห็นไม่ได้ แต่กระทบได้ เช่น บุคคลเคยเห็น กำลังเห็น จักเห็น หรือพึงเห็นรูปที่เห็นได้และกระทบได้ด้วยจักขุใด ที่เห็นไม่ได้ แต่กระทบได้ นี้เรียกว่า จักขุบ้าง จักขายตนะบ้าง จักขุธาตุบ้าง จักขุนทรีย์บ้าง โลกบ้าง ทวารบ้าง สมุทรร้าง ปันพระบ้าง เขตบ้าง วัตถุบ้าง เนตรบ้าง นัยน์ตาบ้าง ผังนี้บ้าง บ้านว่างบ้าง นี้เรียกว่าจักขายตนะ (อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๕๙๖/๑๙๐, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๕๖/๑๑๓)

จักขายตนะ มีปรากฏในอภิธรรมปิฎก เช่น อภิ.ธา. (ไทย) ๓๖/๒๒/๘, ๑๗๑/๓๙, ๔๕๘/๑๑๗, อภิ.ก. (ไทย) ๓๗/๑๙/๑๗, ๓๔/๒๖, ๙๑๘/๙๔๔, อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๘/๗, ๑๐/๙, ๒๖๑/๑๓๙, ๔๓๕/๒๘๙, อภิ.ป. (ไทย) ๔๑/๑๗/๕๕๖, ๒๑/๓๒๒, ๓๑/๔๒๔, อภิ.ป. (ไทย) ๔๒/๔๐/๑๒๗, ๗๓/๔๗๒, ๘๓/๑๕๒, อภิ.ป. (ไทย) ๔๓/๑๖/๘, ๒๑/๔๑๘, ๔๐๖/๒๓๘

จักขายตนะที่เป็นภายนอกตน : อายตนะคือตาหรือดวงตาที่เป็นปสาทรูป อาศัยมหาภูตรูป ๔ ที่เป็นของบุคคลอื่น มีอธิบายที่เป็นส่วนขยายความไว้ว่า วัตถุปุเรชาตะ ดังคำว่า วัตถุปุเรชาตะ ได้แก่ จักขายตนะที่เป็นภายนอกตน ฯลฯ กายายตนะ ฯลฯ หทัยวัตถุเป็นปัจจัยแก่ขันธที่เป็นภายนอกตนโดยปุเรชาตปัจจัย สภาวะธรรมที่เป็นภายนอกตนเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่เป็นภายในตนโดยปุเรชาตปัจจัย มีอย่างเดียว คือ อารัมมณปุเรชาตะ ได้แก่บุคคลเห็นแจ้งจักขุที่เป็นภายนอกตน ฯลฯ หทัยวัตถุโดยเป็นสภาวะไม่เที่ยง ฯลฯ โทมนัสจึงเกิดขึ้นบุคคลเห็นรูปด้วยทิพพจักขุ ฟังเสียงด้วยทิพพโสตราตุ รูปายตนะที่เป็นภายนอกตนเป็นปัจจัยแก่จักขุวิญญาณที่เป็นภายในตน ฯลฯ (อภิ.ป. (ไทย) ๔๑/๓๘/๖๐๗)

จักขายตนะที่เป็นอดีต : อายตนะคือตาหรือดวงตาที่เคยเห็นแล้ว หมายถึงจักขุที่เป็นปสาทรูป อาศัยมหาภูตรูป ๔ นับเนื่องในอดีตภาพ เป็นรูปที่เห็นไม่ได้ แต่กระทบได้ ที่เคยเห็นแล้ว ซึ่งจัดจักขายตนะ ๑ ใน ๓ กาล คือ อดีต อนาคต และปัจจุบัน ดังคำที่พระสกวาทิถามพระปรวาทีว่า จักขายตนะที่เป็นอดีต ที่เป็นอนาคต ที่เป็นปัจจุบัน มีอยู่ใช้ไหม (อภิ.ก. (ไทย) ๓๗/๒๙๔/๒๐๙)

จักขายตนะเป็นบุคคล : อายตนะคือตาหรือดวงตาซึ่งเป็นบุคคล(ไม่มี) เป็นคำถามที่สกวาทิถามพระปรวาทีว่า จักขายตนะเป็นบุคคล ฯลฯ ใช้ไหม และปรวาทีตอบว่า ไม่ควรกล่าวอย่างนั้น (อภิ.ก. (ไทย) ๓๗/๔๙/๓๓, อภิ.ก. (ไทย) ๓๗/๕๒/๓๕)

จักขุ : ตา ดังคำว่า จักขุเป็นปิยรูปสาดรูปในโลก ตณหานี้เมื่อเกิด ก็เกิดที่จักขุนี้ เมื่อตั้งอยู่ที่ตั้งอยู่ที่จักขุนี้ (ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๐/๓๒๙, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๑/๓๓๒)

จักขุของพระพุทธเจ้ามี ๕ คือ (๑) มังสจักขุ (๒) ทิพพจักขุ (๓) ปัญญาจักขุ (๔) พุทธจักขุ (๕) สมันตจักขุ (ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๑/๕๕, ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๕๖/๔๒๔)

คำว่า จักขุ มีปรากฏในพระไตรปิฎก เช่น ม.มู. (ไทย) ๑๒/๑๓๓/๑๒๑, ๔๐๐/๔๓๑, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๐๑/๑๒๐, ๑๒๖/๑๖๔, ๔๒๖/๔๘๕, ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๕๕/๑๙๗, ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๔/๑๒, ๑๐/๑๖, ๖๕/๑๒๗, ๘๘/๒๘๙, ส.ข. (ไทย) ๑๗/๓๐๒/๓๒๐, ๓๒๒/๓๓๕, ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๑/๑, ๓/๓, ๒๑/๒๐, ๑๕๐/๑๘๒, ๔๑๖/๔๘๗, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๒๑๐/๑๔๒, อง.ต.ก. (ไทย) ๒๐/๖๒/๒๔๑, ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/ ๓/๙, ๖/๔๒๖, ๗/๑๔, ๙/๑๖, ๑๒๓/๑๘๘, อภิ.ย. (ไทย) ๓๘/๑๐/๓๓๘, อภิ.ย. (ไทย) ๓๙/๑๔๐/๒๑๘, ๑๔๒/๒๒๘

จักขุทวาร : ประตูก็คือตา,ช่องตา ดังคำในกฎวิยสูตรว่า แมลงวันคือความดำริที่อิงราคะ จักได้ต่อมบุคคลที่ไม่คุ้มครองในจักขุทวารและโสตทวาร,หรือดังคำในมหานิทเทสว่า...พระเสขะทั้งหลายยังชีวิตให้ดำเนินไป คือให้จิตหลีกเร้น ถอยกลับ หมุนกลับ ปิดกั้นข่ม ห้าม รักษา คุ้มครองจิต ในจักขุทวาร (อ.จ.ต.ก.(ไทย) ๒๐/๑๒๙/๓๗๘,ช.ม.(ไทย) ๒๙/๔๕/๑๕๘)

จักขุที่เป็นภายใน: จักขุเกิดเพราะอวิชชา, จักขุเกิดเพราะตัณหา, จักขุเกิดเพราะกรรม,จักขุเกิดเพราะอาหาร,จักขุเกิดเพราะอาศัยมหาภูตรูป ๔,จักขุเกิดแล้ว, จักขุมาร่วมกันแล้ว,จักขุไม่มีแล้วเกิดมีมีแล้วจักขุไม่มี, จักขุไม่ยั่งยืน ไม่เที่ยง มีความแปรผันไปเป็นธรรมดา ดังคำในปฏิสัมภิทามรรคว่า พระโยคาวจรกำหนดจักขุที่เป็นภายใน เช่น พระโยคาวจรกำหนดว่า จักขุเกิดเพราะอวิชชา กำหนดว่า จักขุเกิดเพราะตัณหา กำหนดว่า จักขุเกิดเพราะกรรม กำหนดว่า จักขุเกิดเพราะอาหาร กำหนดว่า จักขุเกิดเพราะอาศัยมหาภูตรูป ๔ กำหนดว่า จักขุเกิดแล้ว กำหนดว่าจักขุมาร่วมกันแล้ว กำหนดว่า จักขุไม่มีแล้วเกิดมี มีแล้วจักขุไม่มี กำหนดจักขุโดยความเป็นของมีที่ที่สุด คือกำหนดว่าจักขุไม่ยั่งยืนไม่เที่ยงมีความแปรผันไปเป็นธรรมดากำหนดว่า จักขุไม่เที่ยงถูกปัจจัยปรุงแต่งอาศัยปัจจัยเกิดขึ้น มีความสิ้นไปเป็นธรรมดากำหนดจักขุโดยความไม่เที่ยง ไม่กำหนดโดยความเที่ยง กำหนดโดยความเป็นทุกข์ ไม่กำหนดโดยความเป็นสุข กำหนดโดยความเป็นอนัตตา ไม่กำหนดโดยความเป็นอัตตาย่อมเบื่อหน่าย ไม่ยินดี ย่อมคลายกำหนด ไม่กำหนด ย่อมทำราคะให้ดับไม่ให้เกิดขึ้น ย่อมสละคืนไม่ยึดถือ เมื่อกำหนดโดยความไม่เที่ยง ย่อมละนิจจสัญญา (ความหมายรู้ว่าเที่ยง)ได้เมื่อกำหนดโดยความเป็นทุกข์ ย่อมละสุขสัญญา(ความหมายรู้ว่าไม่สุข)ได้ เมื่อกำหนดโดยความเป็นอนัตตา ย่อมละอัตตสัญญา(ความหมายรู้ว่าอัตตา)ได้ เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมละนันทิ (ความยินดี) ได้ เมื่อคลายกำหนดย่อมละราคะได้ เมื่อทำราคะ(ความกำหนด) ให้ดับ ย่อมละสมุทัย (เหตุเกิด)ได้ เมื่อสละคืน ย่อมละอาทานะ(ความยึดถือ)ได้ (ช.ป.(ไทย) ๓๑/๖๖/๑๐๙-๑๑๐)

จักขุที่เป็นภายในตน : ทิพพจักขุ,หมายถึงตาทิพย์ ซึ่งเป็น ๑ ในจักขุ ๕ ดังคำในอภิธรรมปิฎก ปฏฐานว่า พระอริยะออกจากมรรคแล้วพิจารณามรรค พิจารณาผลพิจารณาภิเลสที่มีธรรมภายนอกตนเป็นอารมณ์ซึ่งละได้แล้ว พิจารณาภิเลสที่ข่มได้แล้ว รู้ภิเลสที่เคยเกิดขึ้น พิจารณาทิพพจักขุที่เป็นภายในตนซึ่งมีธรรมภายนอกตนเป็นอารมณ์ (อภิ.ป.(ไทย)๔๑/๓๐/๖๐๒)

จักขุธาตุ :ธาตุคือตาหรือดวงตา,ธาตุคือจักขุประสาท; เป็นข้อที่ ๑ ในธาตุ ๑๘ (ม.อ.(ไทย) ๑๔/๑๒๕/๑๖๑)

จักขุธาตุ มีปรากฏหลายแห่ง เช่น ม.อ.(ไทย) ๑๔/๑๒๕/๑๖๑,ส.น.(ไทย) ๑๖/๘๕/๑๖๙, ๘๗/๑๗๑, ๘๙/๑๗๒,ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๑๒๙/๑๕๖, ๓๔๔/๓๗๓,ช.ป.(ไทย) ๓๑/๔/๑๒, ๑๒๓/๑๕๑,อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๑๘๔/๑๔๒,อภิ.ธ.(ไทย) ๓๖/๓๑/๑๐, ๑๗๑/๓๙, ๑๙๖/๔๗, ๒๓๓/๖๐, ๓๕๕/๙๐, ๔๕๘/๑๑๗, อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๑๐๙/๖๑, ๓๕/๒๖, ๙๑๘/๙๔๔

จักขุธาตุที่เป็นอดีต: ธาตุคือตาหรือดวงตาที่เคยเห็นมาแล้วซึ่งเป็นนามรูปที่เป็นอดีตหรือขั้นที่เป็นอดีตดังคำในอิตติกัณฑ์ธาติสมุธานกล่าวว่าการประมวลขั้นที่เป็นอดีต เป็นต้น ที่พระสกวาทิ ถามพระปรวาทิวา จักขุธาตุที่เป็นอดีต ที่เป็นอนาคต ที่เป็นปัจจุบัน มีอยู่ใช้ใหม่พระปรวาทิ ก็ตอบว่า ใช่ (อภิ.(ไทย)๓๗/๒๙๔/๒๐๙)

ในอดีตท่านาคตปัจจุปปีนนกลา ว่าด้วยอดีต อนาคต และปัจจุบัน พระสกวาทิถามว่าบุคคล ประกอบด้วยจักขุธาตุที่เป็นอดีตที่เป็นอนาคตที่เป็นปัจจุบันใช่ไหม พระปรวาทิ ก็ตอบว่า ใช่ (อภิ.(ไทย) ๓๗/๕๖๙/๖๒๓)

จักขุธาตุเป็นบุคคล: ธาตุคือตาหรือดวงตาที่เป็นบุคคล ซึ่งเป็นคำถามในบุคคลกลา ในจตุกกนยสังสันทนะ ว่าด้วยการเทียบเคียงโดยนัย ๔ ประการ ที่พระสกวาทิถามพระปรวาทิว่า จักขุธาตุเป็นบุคคล ฯลฯ บุคคลอาศัยจักขุธาตุ...ใช่ไหม พระปรวาทิก็ตอบว่า ไม่ควรกล่าวอย่างนั้น (อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๔๙/๓๓)

ถึงพระปรวาทิก็ถามพระสกวาทิว่า จักขุธาตุเป็นบุคคล ฯลฯ บุคคลอาศัยจักขุธาตุ ฯลฯ ... ใช่ไหม พระสกวาทิก็ตอบว่า ไม่ควรกล่าวอย่างนั้นเช่นกัน (อภิ.(ไทย) ๓๗/๕๒/๓๖)

อรรถกถาอธิบายจตุกกนยสังสันทนะว่า ตอนที่ว่าด้วยการเทียบเคียงบุคคลกับสภาวะธรรม ๕๗ โดยนัย ๔ ประการ เช่น เทียบเคียงบุคคลกับรูป ดังนี้ (๑) รูปเป็นบุคคล (๒) บุคคลอาศัยรูป (๓) บุคคลเป็นอื่นจากรูป (๔) รูปอาศัยบุคคล (อภิ.ปญจ.อ.(บาลี) ๔๖-๕๒/๑๔๐)

คำว่า สกวาทิ ในคัมภีร์กถาวัตถุปรกรณ์หมายถึง ภิกษุฝ่ายวิภังขวาหรือเถรวาท ส่วนคำว่า ปรวาทิ ในบุคคลกลา ได้แก่ ภิกษุในนิกายวัชชีปัตตกะ นิกายสมิตยะ เป็นฝ่ายอาจรียวาท และพวกเดียรถีย์ผู้นับถือลัทธิสัสตวาทะ บางพวก ทั้งหมดนี้มีชื่อรวมว่า บุคคลวาทิน คือผู้ถือว่าบุคคลมีอยู่จริง คือมีอยู่อย่างเที่ยงแท้ถาวร คำว่า บุคคล ในที่นี้หมายถึง อัตตา หรือ อาตมันชีวะ หรือวิญญาณ (self or soul)

จักขุธาตุอาศัยบุคคล : ธาตุคือตาหรือดวงตา(ที่เกิดขึ้น)เพราะอาศัยบุคคล ซึ่งเป็นคำถาม(อนุโลมปุจฉา) ในบุคคลกลา ในจตุกกนยสังสันทนะ ว่าด้วยการเทียบเคียงโดยนัย ๔ ประการ ที่พระสกวาทิถามพระปรวาทิว่า จักขุธาตุเป็นบุคคล ฯลฯ บุคคลอาศัยจักขุธาตุ ฯลฯ บุคคลเป็นอื่นจากจักขุธาตุ ฯลฯ จักขุธาตุอาศัยบุคคล ฯลฯ ... ใช่ไหม พระปรวาทิก็ตอบว่า ไม่ควรกล่าวอย่างนั้น (อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๔๙/๓๓)

ถึงพระปรวาทิก็ถามพระสกวาทิว่า จักขุธาตุอาศัยบุคคล ฯลฯ ธรรมธาตุเป็นบุคคล ฯลฯ ... ใช่ไหม พระสกวาทิก็ตอบว่า ไม่ควรกล่าวอย่างนั้น (อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๕๒/๓๖)

จักขุนทรีย์ : ความเป็นใหญ่ทางตา,อินทรีย์คือตา,หมายถึงสิ่งที่เป็นใหญ่ในการเห็นคือตาหรือดวงตา, จักขุที่เป็นปสาทรูป อาศัยมหาภูตรูป ๔ นับเนื่องในอตภาพ ที่เห็นไม่ได้ แต่กระทบได้ เคยกระทบ กำลักระทบ จักกระทบ หรือฟังกระทบ (อภิ.สง.(ไทย) ๓๔/๕๙๗/๑๙๑)

ในอัมมสังคณิอธิบายว่า จักขุใด เป็นปสาทรูป อาศัยมหาภูตรูป ๔ ฯลฯ นี้ชื่อว่าบ้านว่าง บ้าง รูปนี้ชื่อว่าจักขุนทรีย์ (อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/๗๑๐/๒๑๕, อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/๘๓๒/๒๓๑), จัดเป็น ๑ ในอินทรีย์ ๕ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๒๐/๓๑๐), จัดเป็นรูปที่เป็นภายในเป็นจักขุนทรีย์ ,เป็นส่วน ๑ ของอินทรีย์รูป,เป็น ๑ ในอินทรีย์ ๒๒ ดังคำว่า จักขุนทรีย์ โสตินทรีย์ ฆานินทรีย์ ชิวหินทรีย์ กายินทรีย์ อิตถินทรีย์ ปุริสินทรีย์ และชีวิตินทรีย์ รูปนี้ชื่อว่าอินทรีย์ (อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/๖๖๐/๒๐๙, อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๒๒๐/๑๙๗)

จักขุนทรีย์มีปรากฏทั้งในพระสูตรต้นตปิฎกและอภิธรรมปิฎก เช่น ในสังวรปธานอธิบายจักขุนทรีย์ไว้ว่า ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้เห็นรูปทางตาแล้ว ไม่รวบถือ ไม่แยกถือ ย่อมปฏิบัติเพื่อความสำรวมจักขุนทรีย์ ซึ่งเมื่อไม่สำรวมแล้วก็เป็นเหตุให้ถูกบาปอกุศลธรรมคืออกิขมา

(ความเพ่งเล็งอยากได้ของของเขา)และโหม่นัส (ความทุกข์ใจ) ครอบงำได้จึงรักษาจักขุนทรีย์ ถึงความสำรวมในจักขุนทรีย์ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๑๐/๒๘๔)

คำนี้มีปรากฏในพระไตรปิฎก เช่น ที.สี.(ไทย) ๙/๒๑๓/๗๒, ๔๕๔/๒๐๐,ที.ปา.(ไทย) ๑๑/ ๓๒๐/๓๑๐,ม.มฺ.(ไทย) ๑๒/๒๒/๒๒, ๔๒๑/๔๕๕,๔๕๕/๔๙๔,ม.ม.(ไทย) ๑๓/๑๒/๑๕, ๒๔/ ๒๗, ๔๑๙/๕๒๕,ม.อ.(ไทย) ๑๔/๑๕/๒๒, ๗๕/๗๙, ๑๐๓/๑๒๓,ส.ข.(ไทย) ๑๗/๔๗/ ๖๕,ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๙๗/๑๐๗, ๒๓๕/๒๓๑, ๒๓๙/๒๔๐,ส.ม.(ไทย) ๑๙/๕๐๐/๓๐๘, ๕๑๑/๓๒๒,อง.ตีก.(ไทย) ๒๐/๑๖/๑๕๙,อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๔/๒๕,อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/ ๑๔๐/๒๓๑,อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๙๙/๒๓๗,อง.เอภาทสก.(ไทย) ๒๔/๑๗/๔๓๓

อรรถกถาอธิบายว่า ที่ชื่อว่าจักขุนทรีย์ เพราะทำหน้าที่เป็นใหญ่ในจักขุทวาร (อภิ.วิ.อ. (บาลี) ๒/๒๑๙/๑๓๔) โสตินทรีย์เป็นต้นก็มีนัยเช่นเดียวกัน

จักขุนทรีย์ที่เป็นอดีต : ความเป็นใหญ่ทางตาที่เคยเห็นมาแล้ว,สิ่งที่เป็นใหญ่ในการเห็นคือตาหรือ ดวงตาที่เคยเห็นมา,จักขุที่เป็นปสาทรูป อาศัยมหาภูตรูป ๔ นับเนื่องในอัทภาพที่เห็นไม่ได้ แต่ กระทบได้ เคยกระทบมาแล้ว ซึ่งฝ่ายเถรวาทปฏิเสธ ดังคำในสัพพมัตถิติคคา ว่าด้วยสิ่งทั้ง ปวงมีอยู่ ที่พระสกวาทิถามพระปรวาทิว่า จักขุนทรีย์ที่เป็นอดีต ที่เป็นอนาคต ที่เป็นปัจจุบัน มีอยู่ใช่ไหม พระปรวาทิก็ตอบว่า ใช่ (อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๒๙๔/๒๑๐)

อรรถกถาอธิบายว่า ปรวาทิ หมายถึงภิกษุในนิกายสัพพัตถิกวาท (อภิ.ปญจ.อ. (บาลี) ๒๘๒/๑๗๐) เพราะมีความเห็นว่า สภาวะธรรมทั้งที่เป็นอดีตและอนาคตมีอยู่จริงเหมือน ปัจจุบัน ซึ่งจัดเป็นสัสสตทัญญู (อภิ.ปญจ.อ. (บาลี) ๒๘๒/๑๗๐)

ในอดีตอนาคตปัจจุบันป็นนกลา ว่าด้วยอดีต อนาคต และปัจจุบัน พระสกวาทิ ผู้มี ความเห็นว่าบุคคลผู้ถึงพร้อมด้วยนามรูปที่เป็นอดีต และอนาคต ถามพระปรวาทิว่า บุคคล ประกอบด้วยจักขุนทรีย์ที่เป็นอดีตที่เป็นอนาคต ที่เป็นปัจจุบันใช่ไหม พระปรวาทิก็ตอบว่า ใช่ (อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๕๖๙/๖๒๓)

อรรถกถาอธิบายว่า พระปรวาทิ หมายถึงภิกษุในนิกายอันธกะ มีความเห็นว่า บุคคลใน ปัจจุบันมีนามรูปที่เป็นอดีตและอนาคตได้ (อภิ.ปญจ.อ.(บาลี) ๕๖๘/๒๔๘)

จักขุนทรีย์เป็นบุคคล : ความเป็นใหญ่ทางตาที่เป็นบุคคล,สิ่งที่เป็นใหญ่ในการเห็นคือตาหรือดวงตา ที่เป็นบุคคล,จักขุที่เป็นปสาทรูป อาศัยมหาภูตรูป ๔ นับเนื่องในอัทภาพที่เห็นไม่ได้ แต่กระทบ ได้เป็นบุคคล ซึ่งฝ่ายเถรวาทปฏิเสธ ดังคำในปุคคลกถา จตุกกนยสังสันทนะ ในจตุ กนยสังสันทนะ ว่าด้วยการเทียบเคียงด้วยนัย ๔ นัย หมายถึงการนำบุคคล (ในสุทธสังจิก กัญฐะ) ไปเทียบเคียงกับสภาวะธรรม ๕๗ ประการ มีขั้น ๕ เป็นต้น สภาวะธรรมละ ๔ นัย เช่น เทียบเคียงกับรูปขั้นนี้ (๑) นัยที่ ๑ รูปเป็นบุคคล (๒) นัยที่ ๒ บุคคลอาศัย รูป (๓) นัยที่ ๓ บุคคลเป็นอื่นจากรูป และ (๔) นัยที่ ๔ รูปอาศัยบุคคล พระสกวาทิถาม พระปรวาทิว่า จักขุนทรีย์เป็นบุคคล ฯลฯ บุคคลอาศัยจักขุนทรีย์ ฯลฯ ... ใช่ไหม พระปร วาทิก็ตอบว่า ไม่ควรกล่าวอย่างนั้น เพราะจักขุนทรีย์ไม่ใช่บุคคล (อภิ.ก.(ไทย)๓๗/๔๙/๓๓)

อรรถกถาอธิบายว่า พระปรวาทิตอบปฏิเสธ เพราะกลัวจะเป็นอุจเฉททัญญู (อภิ.ปญจ.อ. (บาลี) ๔๖-๕๒/๑๔๐)

ปรวาที หมายถึงภิกษุในนิกายวัชชีปัตตกะ นิกายสมัตติยะ เป็นฝ่ายอาจารย์วาท และพวกเดียรถีย์ผู้นับถือลัทธิสัสตวาทะบางพวก ผู้ถือว่าบุคคลมีอยู่จริง คือมีอยู่อย่างเที่ยงแท้ถาวร

ในบุคคลกถาต่อมาแม้พระปรวาทีกถามพระสกวาทีว่า จักขุนทรีย์เป็นบุคคล ฯลฯ บุคคลอาศัยจักขุนทรีย์ ฯลฯ ... ใช่ไหม พระสกวาทีก็ตอบว่า ไม่ควรกล่าวอย่างนั้น (อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๕๒/๓๖)

จักขุนทรีย์อาศัยบุคคล : ความเป็นใหญ่ทางตาอาศัยบุคคล, สิ่งที่เป็นใหญ่ในการเห็นคือตาหรือดวงตา อาศัยบุคคล, จักขุที่เป็นปสาทรูป อาศัยมหาภูตรูป ๔ นับเนื่องในอตภาพที่เห็นไม่ได้ แต่กระทบได้อาศัยบุคคล(เป็นนัยยะที่ ๒ แห่งจุดกนกยสังสันทนยะ) ซึ่งฝ่ายเถรวาทปฏิเสธ ดังคำในบุคคลกถาที่พระสกวาทีกถามพระปรวาทีกว่า จักขุนทรีย์เป็นบุคคล ฯลฯ บุคคลอาศัยจักขุนทรีย์ ฯลฯ ... ใช่ไหม พระปรวาทีก็ตอบว่า ไม่ควรกล่าวอย่างนั้น (อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๔๙/๓๓)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ปรวาทีก หมายถึงภิกษุในนิกายวัชชีปัตตกะ นิกายสมัตติยะ เป็นฝ่ายอาจารย์วาทที่ตอบปฏิเสธ เพราะกลัวจะเป็นอุจเฉททิฎฐิ(อภิ.ปณ.จ.อ.(บาลี) ๔๖-๕๒/๑๔๐)

ต่อมา ในบุคคลกถา พระปรวาทีกถามพระสกวาทีกว่า จักขุนทรีย์เป็นบุคคล ฯลฯ บุคคลอาศัยจักขุนทรีย์ ฯลฯ ... ใช่ไหม แม้พระสกวาทีก็ตอบว่า ก็ตอบว่า ไม่ควรกล่าวอย่างนั้น (อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๕๒/๓๖)

จักขุประสาท : ความใสแห่งตาหรือดวงตา, หมายถึงจักขุ, เป็น ๑ ในธาตุ ๑๘ ที่เรียกว่า จักขุธาตุ (ธาตุคือจักขุประสาท) (ม.อ.(ไทย) ๑๔/๑๒๕/๑๖๑) ; เป็น ๑ ในประสาท ๖ อันได้แก่ จักขุประสาท โสตประสาท ฆานประสาท ชิวหาประสาท และมโนประสาท ดังคำในจูฬนิตเทสวา พระผู้มีพระภาคทรงรู้ ทรงเห็นว่า “จักขุประสาทเป็นมูลแห่งโรคตา โสตประสาทเป็นมูลแห่งโรคหู ฆานประสาทเป็นมูลแห่งโรคจมูก ชิวหาประสาทเป็นมูลแห่งโรคลิ้น กายประสาทเป็นมูลแห่งโรคกาย” พระผู้มีพระภาคทรงรู้ ทรงเห็นว่า “มโนประสาทเป็นมูลแห่งทุกข์ทางใจ” (ขุ.จ.(ไทย) ๓๐/๑๒/๘๕)

ในอภิธรรมปิฎก อตติจักขุรูปาทิกถา ว่าด้วยจักขุและรูปที่เป็นอดีต เป็นต้น กล่าวถึงจักขุประสาทว่าเป็นส่วนประกอบที่ทำให้เกิดการเห็น ดังคำที่พระสกวาทีกถามพระปรวาทีกว่า จักขุประสาท รูปารมณั จักขุวิญญาน แสงสว่าง มนสิการที่เป็นอดีต มีอยู่ใช่ไหม พระปรวาทีก็ตอบว่า ใช่ (อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๒๘๘/๑๙๒)

จักขุประสาทที่เป็นปัจจุบัน : ความใสแห่งตาหรือดวงตาที่เกิดขึ้นในปัจจุบัน, หมายถึงจักขุในปัจจุบัน ขณะ ในอตติจักขุรูปาทิกถา ว่าด้วยจักขุและรูปที่เป็นอดีต เป็นต้น กล่าวถึงจักขุประสาทที่เป็นปัจจุบันว่าเป็นส่วนประกอบที่ทำให้เกิดการเห็น ดังคำที่พระสกวาทีกถามพระปรวาทีกว่า จักขุประสาท รูปารมณั จักขุวิญญาน แสงสว่าง มนสิการที่เป็นปัจจุบันมีอยู่ บุคคลเห็นรูปที่เป็นปัจจุบันได้ ด้วยจักขุประสาทที่เป็นปัจจุบัน ใช่ไหม พระปรวาทีก็ตอบว่า ใช่ (อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๒๘๘/๑๙๔)

พระสกวาทีกอธิบายไว้ว่า จักขุประสาท รูปารมณั จักขุวิญญาน แสงสว่าง และมนสิการที่เป็นปัจจุบันมีอยู่ บุคคลเห็นรูปที่เป็นปัจจุบันด้วยจักขุประสาทที่เป็นปัจจุบันได้ (อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๒๘๘/๑๙๕)

จักขุपालเถรคาถา : คาถาของพระจักขุपालเถระ, ภาสิตของพระจักขุपालเถระ ดังคำที่พระจักขุपालเถระกล่าวไว้ว่า เรามีนัยน์ตาพิการ ตาบอด เดินทางไกลทรมันดาร ถึงจะต้องนอนเกลือกกลิ้งอยู่บนพื้นดินก็จะไม่ร่วมทางไปกับคนชั่วช้า (ขุ.เถร.(ไทย)๒๖/๙๕/๓๓๘)

จักขุपालเถรวัตถุ : เรื่องพระจักขุपालเถระ ในเรื่องแรก ยมกวรรค ธรรมบท อธิบายไว้ว่า ท่านเถระเป็นบุตรเศรษฐี เดิมชื่อว่า มหาปาละ มีน้องชายจูฬปาละ ต่อมาเมื่อพ่อแม่ตายแล้ว ก็ดูแลสมบัติ และเมื่อได้ฟังธรรมจากพระพุทธเจ้าที่ ณ เขตวันมหาวิหารแล้ว ก็มอบสมบัติให้น้องชาย แล้วออกบวช ต่อมา ตนเอง พร้อมภิกษุบริวาร ได้ไปปฏิบัติธรรมอยู่ในป่า บำเพ็ญเพียรอย่างหนักไม่นอน ตลอดเวลา ๓ เดือน จนตาบอดพร้อมกับได้บรรลุอรหัตผล หลังจากนั้นก็กลับมาอยู่วัดเขตวัน วันหนึ่งหลังจากฝนหยุดตก จึงเดินจงกรม ทำให้แมลงค่อมทองตายเป็นจำนวนมาก ภิกษุทั้งหลายเห็นเหตุการณ์ดังกล่าวจึงไปกราบทูลพระพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าตรัสแก่ภิกษุทั้งหลายว่า ธรรมทั้งหลาย มีใจเป็นหัวหน้า มีใจเป็นใหญ่ สำเร็จด้วยใจ ถ้าคนมีใจชั่วก็จะพูดชั่วหรือทำชั่วตามไปด้วย เพราะความชั่วนั้น ทุกข์ย่อมติดตามเขาไป เหมือนล้อหมุนตามรอยเท้าโคที่ลากเกวียนไปฉะนั้น (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๑/๒๓)

อรรถกถาธรรมบทอธิบายไว้ว่า คำว่า ธรรมทั้งหลาย มีความหมาย ๔ ประการ คือ (๑) คุณธรรม (๒) เทศนาธรรม (๓) ปริยัติธรรม (๔) นิสัสัตตธรรม (สภาวะที่มีใจสัตว์) หรือนิชชีวธรรม(สภาวะที่มีใจชีวะ) ในที่นี้หมายถึงนิสัสัตตธรรม ได้แก่แกอรูพขันธ ๓ คือเวทนาขันธสัญญาขันธ และสังขารขันธ (ขุ.ธ.อ.(บาลี) ๑/๒๐-๒๑)

คำว่า ใจ หมายถึงจิต ๔ ระดับ คือ จิตระดับกามาวจรภูมิ จิตระดับรูปาวจรภูมิ จิตระดับอรูพาวจรภูมิ และจิตระดับโลกุตตรภูมิ แต่ในที่นี้หมายถึงเอาจิตที่มีโทษมนัสประกอบด้วยปฏิกษะ เดิมทีเดียว จิตนั้นเป็นภวังคจิต คือเป็นจิตที่ผ่องใส(ปภัสสรจิต)แต่เมื่อถูกเจตสิกธรรมฝ่ายชั่วกล่าวคืออุปกิเลสธรรมจรมากระทบเข้า ก็กลายเป็นจิตเศร้าหมองที่เรียกว่า ใจชั่ว ซึ่งพร้อมที่จะแสดงพฤติกรรมออกมทางกายและวาจา (ขุ.ธ.อ.(บาลี) ๑/๒๐)

คำว่า เป็นหัวหน้า หมายถึงเป็นหัวหน้าของเจตสิกธรรม กล่าวคือเป็นเหตุปัจจัยให้เจตสิกธรรมเกิดขึ้น (ขุ.ธ.อ.(บาลี) ๑/๒๑)

จักขุมนัตะ : ผู้มีปัญญาจักขุ ดังพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ในสฬสัมปันนสูตรว่า ภิกษุผู้ทรงคุณเห็นปานนั้น เราเรียกว่า ‘ศาสตา’ บ้าง ‘สัตถวาหะ(ผู้นำหมู่คณะ)’ บ้าง ‘รณัญชหะ(ผู้ละข้าศึกคือกิเลส)’ บ้าง ‘ตโมนุหะ(ผู้บรรเทาความมืด)’ บ้าง ‘อาโลกกร(ผู้ทำแสงสว่าง)’ บ้าง ‘โอภาสกร(ผู้ทำโอภาส)’ บ้าง ‘ปชโชตกร(ผู้ทำความรุ่งเรือง)’ บ้าง ‘ปภังกร(ผู้ทำรัศมี)’ บ้าง ‘อุกกาธาร(ผู้ทรงประทีปคือปัญญา)’ บ้าง ‘อริยะะ(พระอริยะ)’ บ้าง ‘จักขุมนัตะ(ผู้มีปัญญาจักขุ)’ บ้าง” (ขุ.อิต.(ไทย) ๒๕/๑๐๔/๔๘๓)

จักขุวิญญาน : ความรู้ที่เกิดขึ้นเพราะรูปกระทบตา, รูปกระทบตาเกิดความรู้ขึ้น, ความรู้ในการเห็น, หมายถึงความรู้อารมณ์ทางตา (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๒๓/๓๑๖), (ข้อ ๑ในวิญญาน ๖ มีจักขุวิญญานเป็นต้น) (วิ.ม.(ไทย) ๔/๕๔/๖๔, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๐๑/๙๖); จัดเป็นปิยรูปสาตรูป ดังคำว่า จักขุวิญญานเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตณหานี้เมื่อเกิด ก็เกิดที่จักขุวิญญานนี้ เมื่อตั้งอยู่ ก็ตั้งอยู่ที่จักขุวิญญานนี้ (ที.ม.(ไทย)๑๐/๔๐๐/๓๒๙, ๔๐๑/๓๓๒, ม.ม.(ไทย)๑๒/๑๓๓/๑๒๒)

จักขุวิญญูญาณ มีปรากฏในพระไตรปิฎก เช่น ม.ม.ุ(ไทย) ๑๒/๔๐๐/๔๓๑,ม.อุ.(ไทย) ๑๔/๑๐๑/๑๒๐, ๓๐๕/๓๖๙, ๔๒๙/๔๘๙,ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๔๓/๘๘, ๑๙๐/๒๙๑, ๑๙๙/๒๙๘,ส.ข.(ไทย) ๑๗/๕๖/๘๕, ๓๐๔/๓๒๒, ๓๒๔/๓๓๖,ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๒๔/๒๒, ๒๕/๒๒, ๑๑๓/๑๒๖, ๒๓๔/๒๒๙,พ.ม.(ไทย) ๒๙/๑๘๖/๕๒๘,พ.ป.(ไทย) ๓๑/๓/๑๐, ๒๑/๒๙, ๑๒๓/๑๘๙, อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๒๐/๑๗, ๒๕/๒๑, ๕๕๘/๖๐๙, ๙๐๖/๙๓๕, อภิ.ป.(ไทย) ๔๐/๑๐/๘๘๒, ๒๓/๘๙๕, ๔๓๐/๒๘๔, ๔๓๕/๒๘๙,อภิ.ป.(ไทย) ๔๑/๒๑/๓๒๒, ๓๑/๔๒๔, ๙๓/๒๘๘, ๑๐๗/๘๙,อภิ.ป.(ไทย) ๔๒/๑๘/๒๘๒,๔๗/๑๓๑, ๑๔๙/๑๘๘,อภิ.ป.(ไทย) ๔๓/๑๖/๘, ๒๑/๔๑๘, ๔๐๖/๒๓๘

จักขุวิญญูญาณที่เป็นภายนอกตน : ความรู้ที่เกิดขึ้นเพราะรูปภายนอกกระทบตา, รูปภายนอกกระทบตาเกิดความรู้ขึ้น, ความรู้ในการเห็นรูปภายนอก, หมายถึงความรู้อารมณ์ภายนอกทางตา ดังคำในอัมมัตตะติกะ ปัญวารวว่า บุคคลเห็นรูปด้วยทิพจักขุ ฟังเสียงด้วยทิพโสตธาตุ รู้จิตของบุคคลผู้มีความพร้อมด้วยจิตที่เป็นภายในตนด้วยเจโตปริยญาณ รูปายตนะที่เป็นภายในตนเป็นปัจจัยแก่จักขุวิญญูญาณที่เป็นภายนอกตน ฯลฯ โณภูฏัพพายตนะที่เป็นภายในตน เป็นปัจจัยแก่กายวิญญูญาณที่เป็นภายนอกตนโดยอาร์มมณปัจจัย ชั้นที่ที่เป็นภายในตนเป็นปัจจัยแก่อิทธิวิญญูญาณ เจโตปริยญาณ ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ยถากัมมุปกณญาณ อนาคตังสญาณ และอาวชชนจิตโดยอาร์มมณปัจจัย (อภิ.ป.(ไทย) ๔๑/๒๘/๖๐๑) หรือตั้งคำว่า บุคคลเห็นรูปด้วยทิพจักขุ ฟังเสียงด้วยทิพโสตธาตุ รูปายตนะที่เป็นภายในตนเป็นปัจจัยแก่จักขุวิญญูญาณที่เป็นภายนอกตน ฯลฯ โณภูฏัพพายตนะที่เป็นภายในตนเป็นปัจจัยแก่กายวิญญูญาณที่เป็นภายนอกตนโดยปุเรชาติปัจจัย (อภิ.ป.(ไทย) ๔๑/๓๔/๖๐๖) ; หรือตั้งคำว่า รูปายตนะที่เป็นภายในตนและจักขายตนะที่เป็นภายนอกตนเป็นปัจจัยแก่จักขุวิญญูญาณที่เป็นภายนอกตนโดยปุเรชาติปัจจัย (อภิ.ป.(ไทย) ๔๑/๓๘/๖๐๗) ; หรือตั้งคำว่า รูปายตนะที่เป็นภายในตนและจักขายตนะที่เป็นภายนอกตนเป็นปัจจัยแก่จักขุวิญญูญาณที่เป็นภายนอกตนโดยอตฺถิปัจจัย (อภิ.ป.(ไทย) ๔๑/๘๘/๖๑๑)

จักขุวิญญูญาณที่เป็นภายในตน : ความรู้ที่เกิดขึ้นเพราะรูปภายในกระทบตา, รูปภายในตนกระทบตาเกิดความรู้ขึ้น, ความรู้ในการเห็นรูปภายในตน, หมายถึงความรู้อารมณ์ภายในตนทางตา ดังคำในอัมมัตตะติกะ ปัญวารวว่า บุคคลเห็นรูปด้วยทิพจักขุ ฟังเสียงด้วยทิพโสตธาตุ รู้จิตของบุคคลผู้มีความพร้อมด้วยจิตที่เป็นภายนอกตนด้วยเจโตปริยญาณ รูปายตนะที่เป็นภายนอกตนเป็นปัจจัยแก่จักขุวิญญูญาณที่เป็นภายในตน (อภิ.ป.(ไทย) ๔๑/๒๙/๖๐๒) ; หรือตั้งคำว่า บุคคลเห็นรูปด้วยทิพจักขุ ฟังเสียงด้วยทิพโสตธาตุ รูปายตนะที่เป็นภายนอกตนเป็นปัจจัยแก่จักขุวิญญูญาณที่เป็นภายในตน (อภิ.ป.(ไทย) ๔๑/๓๗/๖๐๖) ; หรือตั้งคำในปุเรชาติตอนหนึ่งว่า รูปายตนะที่เป็นภายนอกตนและจักขุที่เป็นภายในตนเป็นปัจจัยแก่จักขุวิญญูญาณที่เป็นภายในตน (อภิ.ป.(ไทย) ๔๑/๘๘/๖๑๑)

จักขุวิญญูญาณธาตุ : ธาตุคือความรู้ที่เกิดขึ้นเพราะรูปกระทบตา, ธาตุคือรูปกระทบตาเกิดความรู้ขึ้น, ธาตุคือการเห็น (ข้อ ๑ ในวิญญูญาณ ๖)

คำนี้มีปรากฏในพระไตรปิฎก เช่น ม.อุ.(ไทย) ๑๔/๑๒๕/๑๖๑,ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๘๕/๑๖๙,พ.ป.(ไทย) ๓๑/๔/๑๒, ๑๒๓/๑๙๑,อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๑๘๔/๑๔๒,อภิ.ธ.(ไทย) ๓๖/๓๒/

๑๑, ๑๗๒/๓๙, ๔๕๙/๑๑๗, อภิ.ป.(ไทย) ๔๐/๒/๒, ๔/๓, ๕/๕, ๘/๗, ๑๐/๙, ๑๖/๑๑, ๒๑/๑๑

จักขุสมบัติ : ความถึงพร้อมทางตา, การมีตาสมบูรณ์ หมายถึงมีตางดงาม ดังคำว่า บุคคลเมื่อปรารถนาจักขุสมบัติที่จักเกิดขึ้นแน่นอนจึงให้ทาน สมาทานศีล รักษาอุโบสถ... ชั้นที่จักเกิดขึ้นแน่นอนจึงให้ทาน สมาทานศีล รักษาอุโบสถ จักขุสมบัติที่จักเกิดขึ้นแน่นอน ซึ่งเป็นคำอธิบายในปกตูปนิสสยะ (อภิ.ป.(ไทย) ๔๑/๙/๕๕๔, อภิ.ป.(ไทย) ๔๑/๘/๕๖๓, ๔๓/๓๙๘/๒๓๔

จักขุสมบัติที่เป็นอนาคต : ความถึงพร้อมทางตาที่จะเกิดขึ้นในภพหน้า ดังคำในปกตูปนิสสยะว่า บุคคลเมื่อปรารถนาจักขุสมบัติที่เป็นอนาคต... ชั้นที่เป็นอนาคตจึงให้ทาน สมาทานศีล รักษาอุโบสถ จักขุสมบัติที่เป็นอนาคต ฯลฯ วรรณสมบัติ ฯลฯ โภภุญัพพสมบัติ ฯลฯ ชั้นที่เป็นอนาคตเป็นปัจจัยแก่ศรัทธาที่เป็นปัจจุบัน (อภิ.ป.(ไทย) ๔๑/๘/๕๖๓)

จักขุสัมผัส : กระทบทางตา หมายถึงอาการที่ตา รูป และจักขุวิญญาณ ประจวบกัน

คำนี้มีปรากฏในพระไตรปิฎก เช่น วิ.ม.(ไทย) ๔/๕๔/๖๔, ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๐๒/๖๐, ๔๐๐/๓๓๐, ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๒๓/๓๑๗, ม.ม.(ไทย) ๑๒/๑๓๓/๑๒๒, ม.อุ.(ไทย) ๑๔/๓๐๕/๓๗๐, ๓๘๕/๔๓๖, ๔๑๗/๔๗๒, ๔๒๒/๔๘๐, ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๕๕/๑๕๗, ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๘๖/๑๗๐, ๘๙/๑๗๒, ๑๙๙/๒๙๘, ส.ข.(ไทย) ๑๗/๓๐๕/๓๒๒, ๓๒๕/๓๓๗, ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๒๔/๒๒, ๒๕/๒๒, ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๖๒/๕๑, ๒๗๐/๓๐๓, ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๘๖/๒๖๐, ๑๐๗/๓๒๘, ๑๘๖/๕๒๖, ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๓/๑๐, ๒๑/๒๙, ๑๒๓/๑๘๙

จักขุสัมผัสสาเวทนา : เวทนาที่เกิดขึ้นเพราะจักขุสัมผัส, ความรู้สึกที่เกิดขึ้นเพราะการที่ตา รูป และจักขุวิญญาณประจวบกัน (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๒๓/๓๑๗, ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๘๘/๑๗๒, ๑๙๙/๒๙๘, ส.ข.(ไทย) ๑๗/๕๖/๘๓, ๓๑๖/๓๓๐, ๓๒๖/๓๓๗, ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๓/๑๐, ๓๔/๕๔)

จักขุสูตร : พระสูตรว่าด้วยจักขุ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงธรรมแก่พระราหุลเกี่ยวกับอายตนะภายใน ๖ มีจักขุ เป็นต้น ในลักษณะถามตอบ โดยพระผู้มีพระภาคตรัสถาม พระราหุลเป็นผู้ตอบ และตอนท้ายพระองค์ทรงสรุปว่า อายตนะภายใน ๖ มีจักขุเป็นต้นนั้น ไม่เพียง เป็นทุกข์ มีความแปรผันเป็นธรรมดา จึงไม่ควรยึดมั่นว่าเป็นเรา หรือเป็นอัตตาของเรา (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๑๘๘/๒๘๙)

ในอีกสูตรหนึ่ง มีอธิบายว่า พระผู้มีพระภาคทรงแสดงอายตนะภายใน ๖ มีจักขุเป็นต้น ในลักษณะถามตอบ โดยพระผู้มีพระภาคตรัสถาม พระราหุลเป็นผู้ตอบและพระองค์ทรงสรุปตอนท้ายของการถามตอบแต่ละครั้งว่า อายตนะภายใน ๖ มีจักขุเป็นต้นนั้น ไม่เพียง เป็นทุกข์ มีความแปรผันเป็นธรรมดา จึงไม่ควรยึดมั่นว่าเป็นของเรา หรือเป็นอัตตาของเรา เมื่ออริยสาวกเห็นอย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายในอายตนะเหล่านั้น เมื่อเบื่อหน่าย คลายกำหนด จิตจึงหลุดพ้นจากอาสวะทั้งหลาย (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๑๙๘/๒๙๗)

จักขุสูตร : พระสูตรว่าด้วยจักขุ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงว่า อายตนะภายใน ๖ คือ จักขุ (ตา) โสตะ (หู) ชานะ (จมูก) ชิวหา (ลิ้น) กาย และมโน (ใจ) ไม่เพียง มีความแปรผัน มีภาวะโดยอาการอื่น ผู้ศรัทธาเชื่อมั่นธรรมเหล่านี้ ทรงเรียกว่า “สัทธานุสारी” ธรรมเหล่านี้ของผู้ใดประจักษ์ชัด โดยยิ่งด้วยปัญญา ผู้นั้นทรงเรียกว่า “อัมมานุสारी” และผู้รู้ เห็นธรรมเหล่านี้ ทรงเรียกว่า “โสตาบัน” (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๓๐๒/๓๒๐)

อีกสูตรหนึ่ง มีเนื้อความที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ความเกิดขึ้น ความตั้งอยู่ ความบังเกิด ความปรากฏแห่งจักขุ นี้เป็นความเกิดขึ้นแห่งทุกข์ เป็นความตั้งอยู่แห่งโรคเป็น ความปรากฏแห่งชราและมรณะ,แม้โสตะ ฆานะ ชิวหา กาย ก็มีนัยยะเช่นเดียวกัน และตรัส อีกว่า ภิกษุทั้งหลาย ส่วนความดับ ความสงบระงับ ความตั้งอยู่ไม่ได้แห่งจักขุ นี้เป็นความ ดับแห่งทุกข์ เป็นความสงบระงับแห่งโรค เป็นความตั้งอยู่ไม่ได้แห่งชราและมรณะ (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๓๑๒/๓๒๘)

อีกสูตรหนึ่ง มีเนื้อความที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ฉันทราคะในจักขุ นี้ เป็นความเศร้าหมองแห่งจิต เมื่อใด ภิกษุละความเศร้าหมองแห่งจิตในฐานะ ๖ ประการนี้มี ฉันทราคะในจักขุเป็นต้นได้ เมื่อนั้น จิตของเธอที่น้อมไปในเนกขัมมะ อันเนกขัมมะอบรมแล้ว ควรแก่การงานปรากฏในธรรมที่ควรทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันรู้ยิ่ง (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๓๒๒/๓๓๕)

จักขุสูตร^๓ : พระสูตรว่าด้วยจักขุ อธิบายว่า จักขุสูตร ว่าด้วยจักขุ คือจักขุ ๓ ประการ ได้แก่ (๑) มังส จักขุ (๒) ทิพพจักขุ (๓) ปัญญาจักขุ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ผู้ที่ได้ปัญญาจักขุ ย่อมพ้นจาก ทุกข์ทั้งปวง (ขุ.อิติ.(ไทย) ๒๕/๖๑/๔๑๖)

จักเป็นพินมังกร : ทำให้เป็นแฉกๆ หรือหยักๆ ดุจพินเลื่อย หรือคล้ายพินมังกร หมายถึงการที่ จิตรกรทำลายลายที่หน้าต่างหรือบานประตู ทำให้หยักๆ ขึ้นลง ให้มีความคมคล้ายพินของ มังกร ดังคำในจุฬวรรคว่า คำว่า ตบแต่งบานหน้าต่าง คือฉาบทาบานหน้าต่างให้มีสีขาว ให้ มีสีดำ ให้มีสีขางไม้ เขียนลวดลายดอกไม้ เขียนลวดลายเถาวัลย์ จักเป็นพินมังกรหรือเขียน ลวดลายดอกจอก (วิ.มหา.(ไทย) ๒/๑๓๖/๓๑๐) หรือตั้งคำว่า สมัยนั้นภิกษุรูปหนึ่งเป็นโรค หิด ขาดไม้บังเวียนจักเป็นพินมังกร ย่อมไม่มีความสบาย (วิ.จุ.(ไทย) ๗/๒๔๓/๖, ๒๔๓/๗)

คำนี้มีปรากฏในพระไตรปิฎก เช่น วิ.จุ.(ไทย) ๗/๒๖๐/๓๗, ๒๕๑/๘๐, ๒๕๓/๘๓, ๓๐๑/ ๑๐๗, ๓๐๒/๑๐๘, ๓๐๓/๑๐๙, ๓๐๓/๑๑๐

คำว่า มังกร หมายถึงชื่อปลาไหลทะเลที่มีลำตัวยาวทรงกระบอก ส่วนหางแบนข้าง ไม่มี เกล็ด ปากกว้าง จะงอยปากบนยาวล้ำกรามล่าง พินคม แข็งแรง ครีบออกใหญ่ พินลำตัวและ ครีบสีน้ำตาลอ่อนปนเหลืองหรือคล้ำ ด้านท้องสีขาวขอบครีบหลัง ครีบกัน และครีบหางสีดำ (พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.๒๕๔๒)

จักร : 1. รูปเป็นวงกลมและมีแฉก ๆ โดยรอบ หมายถึงสิ่งที่มีรูปเป็นวงกลมมีพินเฟืองเป็นรูปแฉกๆ ดังคำในอปถกสูตรว่า บุคคลใช้จักรมีคมดุจมีดโกนสังหารเหล่าสัตว์ในปฐพีนี้ให้เป็นดุจลาน ตากเนื้อ ให้เป็นกองเนื้อเดียวกัน เขาย่อมมีบาปที่เกิดจากกรรมนั้น มีบาปมาถึงเขา (ม.อุ. (ไทย) ๑๓/ ๙๙/๑๐๔) หรือตั้งคำที่บรรยายถึงจักรไว้ในลักษณะมหาบุรุษข้อ ๒ ในลักษณะ มหาบุรุษ ๓๒ ประการไว้ว่า พื่นฝ่าพระบาททั้งสองของพระราชาขุมารนี้ มีจักรซึ่งมีกำข้างละ ๑,๐๐๐ ชี่ มีกง มีดุม และมีส่วนประกอบครบทุกอย่างนี้ (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๕/๑๗)

2. ล้อ, ล้อรถ, ธรรมนำชีวิตไปสู่ความเจริญรุ่งเรือง ดุจล้อนำรถไปสู่ที่หมาย เรียกว่า จักร ดัง พระดำรัสในจักกสูตรว่า จักร ๔ ประการนี้เป็นเหตุให้เทวดาและมนุษย์ผู้ประกอบแล้ว เป็นไปได้ และถึงความเป็นใหญ่ ความไพบุลย์ในโภคะทั้งหลายต่อกาลไม่นานนัก กล่าวคือ (๑) ปฏิรูปเทสวาสะ อยู่ในถิ่นที่เหมาะสม (๒) สัปปริสุปัสสยะ การคบหาคนดี (๓) อุตตสัมมา ปณิธิ การตั้งตนไว้ชอบ (๔) ปุพเพกตปุญญตา ได้ทำความดีไว้ในก่อน (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/

๓๕๔/๓๗๕, อัง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๓๑/๕๐, ม.ม.(ไทย) ๑๓/๙๗/๑๐๑, ๒๒๖/๒๖๔, ชุ.ชา.ปณ
จก.(ไทย) ๒๗/๑๐๔/๒๑๘, ชุ.ชา.ทสก.(ไทย) ๒๗/๕/๓๒๑, ๖/๓๒๑)

อรรถกถาอธิบายว่า จักร ในที่นี้หมายถึงสมบัติ(ความถึงพร้อม) (อัง.จตุกก.อ. (บาลี) ๒/
๓๑/๓๒๗)

จักรแก้ว : อารูธรูปเป็นวงกลมและมีแฉก ๆ โดยรอบตีเยี่ยม, จักรที่ตีเยี่ยม, เป็นสมบัติที่มีคุณค่ามาก
อย่าง ๑ ในแก้ว (รัตนะ) ๗ ประการ ของพระเจ้าจักรพรรดิ อันได้แก่ จักรแก้ว ช้างแก้ว ม้า
แก้ว มณีแก้ว นางแก้ว คหบดีแก้ว ปริณายกแก้ว(ที.สี.(ไทย) ๙/๑๕๘/๘๙)

ในมหาสุทสสนสูตร ได้บรรยายสรรพคุณของจักรแก้วของพระเจ้ามหาสุทสสนะไว้โดยย่อ
ว่า เมื่อพระเจ้ามหาสุทสสนะทรงสนานพระเศียร ในวันอุโบสถ ๑๕ คำ รักษาอุโบสถ
เสด็จขึ้นสู่ปราสาทหลังงาม ปราภฏจักรแก้วอันเป็นทิพย์ ซึ่งมีกำ ๑,๐๐๐ ชี่ มีกม มีดุม และมี
ส่วนประกอบครบทุกอย่าง ทรงลุกจากที่ประทับ ทรงพระภูษาเฉวียงบ่า พระหัตถ์ซ้ายทรง
จับพระเต้าทอง พระหัตถ์ขวาทรงชูจักรแก้วขึ้น ตรัสว่า จักรแก้วอันประเสริฐจงหมุนไป จง
ได้ชัยชนะอันยิ่งใหญ่ ทันใดนั้นจักรแก้วหมุนไปทางทิศตะวันออก ท้าวเธอพร้อมด้วย จตุ
รงคินีเสนาได้เสด็จตามไป เสด็จเข้าพักแรมพร้อมด้วยจตุรงคินีเสนาในประเทศที่จักรแก้วหยุด
อยู่ พระราชาทั้งหลายที่เป็นปฏิปักษ์ในทิศตะวันออก พากันเสด็จมาเฝ้า ท้าวเธอตรัสว่า
'พวกท่านไม่พึงฆ่าสัตว์ ไม่พึงถือเอาสิ่งของที่เจ้าของเขาไม่ได้ให้ ไม่พึงประพฤติผิดในกามไม่
พึงพูดเท็จ ไม่พึงดื่มน้ำเมาและจงครอบครองราชสมบัติไปตามเดิมเถิด พระราชาทั้งหลายที่
เป็นปฏิปักษ์ในทิศตะวันออกกลับอ่อนน้อมต่อท้าวเธอ จากนั้น จักรแก้วหมุนไปยังมหาสมุทร
ทิศตะวันออก แล้วกลับเวียนไปทางทิศใต้ ฯลฯ หมุนไปยังมหาสมุทรทิศใต้แล้วกลับเวียนไป
ทางทิศตะวันตก ฯลฯ หมุนไปยังมหาสมุทรทิศตะวันตก แล้วกลับเวียนไปทางทิศเหนือ ท้าว
เธอพร้อมด้วยจตุรงคินีเสนาได้เสด็จตามไป เสด็จเข้าพักแรมพร้อมด้วยจตุรงคินีเสนาใน
ประเทศที่จักรแก้วหยุดอยู่ พระราชาทั้งหลายที่เป็นปฏิปักษ์ในทิศเหนือพากันเสด็จมาเฝ้า
ท้าวเธอตรัสว่า พวกท่านไม่พึงฆ่าสัตว์ เป็นต้น พระราชาทั้งหลายที่เป็นปฏิปักษ์ในทิศเหนือ
กลับอ่อนน้อมต่อท้าวเธอ ครั้งนั้น จักรแก้วได้ปราบปรามแผ่นดินมีมหาสมุทรเป็นขอบเขต
อย่างราบคาบ เสร็จแล้วหมุนกลับยังกรุงกุสาวดีราชธานี มาปรากฏ ที่พระทวารภายใน
พระราชวัง ณ หน้ามุข ที่ทรงวินิจฉัยราชกิจ ทำภายในพระราชวังของท้าวเธอให้สว่างไสว (ที.
ม.(ไทย) ๑๐/๒๔๕/๑๘๔)

ในจักรกวัตตสูตร ได้กล่าวถึงจักรแก้วของพระเจ้าทัฬหะเนมิไว้ว่า หากจักรแก้วถอยเคลื่อน
จากที่จะทำให้พระเจ้าจักรพรรดิทรงพระชนม์อยู่ได้ไม่นานและควรรับสั่งให้พระราชโอรส
เตรียมตัวเพื่อให้ครองราชสมบัติต่อไป (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๘๒/๖๑)

จักรแก้ว มีกล่าวไว้ในพระไตรปิฎก เช่น ที.ม.(ไทย)๑๐/๓๓/๑๕, ๒๔๓/๑๘๓, ๒๔๕/
๑๘๔, ที.ปา.(ไทย)๑๑/๘๑/๖๐, ๘๓/๖๑, ๒๔๐/๑๙๖, ม.ม.(ไทย) ๑๓/๓๘๔/๔๗๓, ม.อ.(ไทย)
๑๔/๒๕๖/๓๐๒, อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๓๐๓/๒๔๑, ๔๐๒/๔๒๘

จักรพรรดิ, พระเจ้า : พระราชาธิราช, หมายถึงพระราชผู้ยิ่งใหญ่ มีราชอาณาจักรปกครองกว้างขวาง
มาก บ้านเมืองในปกครองมีความร่มเย็นเป็นสุข ปราบข้าศึกศัตรูด้วยธรรม ไม่ต้องใช้อาชญา

และศีลตรา, ประมุขของจักรวรรดิ ผู้ทรงถึงพร้อมด้วยแก้ว ๗ ประการ อันได้แก่ จักรแก้ว
ข้างแก้ว ม้าแก้ว มณีแก้ว นางแก้ว คหบดีแก้ว ปริณายกแก้ว (ที.สี.(ไทย) ๙/๑๕๘/๘๙)

ในเมตตสูตร อติวุตตะกะ ได้กล่าวถึงพระเจ้าจักรพรรดิไว้ว่าเป็นผู้ทรงธรรม เป็นธรรม
ราชามีอำนาจแผ่ไปทั่วมหาสมุทรทั้ง ๔ เป็นผู้พิชิตชัยได้ทั้งภายในและภายนอก มีแว่นแคว้น
มั่นคง ประชาชนมั่งคั่งสมบูรณ์ด้วยรัตนะ ๗ ประการ (ขุ.อติ.(ไทย) ๒๕/๒๒/๓๖๖)

จักรพรรดิสมบัติ : สมบัติคือความเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ, ความสมบูรณ์พร้อมแห่งพระเจ้า
จักรพรรดิ ในกุนาลชาดกกล่าวถึงจักรพรรดิสมบัติเกิดขึ้นเพราะการประพฤติพรหมจรรย์ และ
เสื่อมไปเพราะผู้หญิง ดังคำที่พญานกกุนาละ กล่าวไว้ว่า หญิงทั้งหลายย่อมทำลายการเล่น
หัว และความรื่นรมย์ยินดีอันเป็นทิพย์ในนันทวันเทวอุทยานและจักรพรรดิสมบัติในหมู่มนุษย์
ของชายผู้มัวเมาทั้งหลาย ให้พินาศและยังเขาให้ถึงทุกตีกอีกด้วย การเล่นหัวและความรื่นรมย์
ยินดีก็ดี จักรพรรดิสมบัติในมนุษย์ก็ดี นางเทพอัปสรผู้อยู่วิมานทองคำดี อันชายผู้ไม่มีความ
ต้องการหญิงประพฤติพรหมจรรย์อยู่ หาได้ไม่ยากเลย (ขุ.ชา.อสีติ.(ไทย) ๒๘/๓๖๖/๑๕๗, ขุ.
ชา.อสีติ.(ไทย) ๒๘/๓๖๗/๑๕๗)

จักรรัตนะ : จักรแก้วของมหาบุรุษ, หมายถึงจักรแก้ว, รอยกงจักรที่พระบาทของพระพุทธเจ้าทุก
พระองค์ ดังคำในทีปังกรพุทธวงศ์ตอนหนึ่งว่า พระองค์พร้อมทั้งสาวกประกาศพระสัทธรรมให้
รุ่งเรืองช่วยมหาชนให้ข้ามพ้นได้ แล้วเสด็จดับขันธปรินิพพานเหมือนกองไฟที่ลุกโผลงแล้วดับ
ไป พระองค์ทรงมีพระฤทธิ์มีพระยศพร้อมทั้งจักรรัตนะที่พระยุคลบาททุกอย่างล้วนอันตรธาน
ไปหมดแล้ว สังขารทั้งปวงเป็นสภาพว่างเปล่าหนอ (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๓๐/๕๙๕) ; ดูจักรแก้ว

จักรวรรดิวัตร : หน้าที่, ธรรมเนียม, ข้อที่ประพฤติปฏิบัติของพระเจ้าจักรพรรดิ, จริยวัตรที่พระเจ้า
จักรพรรดิทรงปฏิบัติเป็นประจำ ดังพระดำรัสที่พระเจ้าจักรพรรดิทรงสอนว่า ขอให้ลูก
ประพฤติจักรวรรดิวัตรอันประเสริฐเถิด ข้อนี้เป็นฐานะที่จะมีได้แล (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๘๓/
๖๒, ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๘๕/๖๓, ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๙๑/๖๗)

จักรพรรดิวัตร มีหลักสำหรับปฏิบัติ ปรากฏอยู่ในจกัถวัตตีสสูตรว่าสักการะเคารพนับถือ
บูชา นอบน้อมธรรมมีธรรมเป็นธงชัย มีธรรมเป็นยอมน มีธรรมเป็นใหญ่ จักการรักษปกป้องกัน
และคุ้มครองอันเป็นธรรมในชนภายใน ในกำลังพล ในพระราชวงศ์ ในผู้ติดตาม ในพราหมณ์
และคหบดี ในเหล่าคนและเนื้อ ตลอดถึงเข้าไปหา ไตถาม ปรีกษาสนทนาปราศรัย กับสมณ
พราหมณ์ ปฏิบัติตามที่ท่านแนะนำสั่งสอน, จัดเป็นธรรมหรือหลักปฏิบัติของนักปกครองหรือ
ข้าราชการที่ดี เพราะเป็นการกำจัดทุกข์บำรุงสุขแก่ผู้อยู่ภายใต้ปกครอง

จักรวาล : วงกลมแห่งโลก ; ระบบสุริยะ ; ดวงดาวทั้งหมด คำว่า จักรวาล หมายถึงปริณิตล; ประชุม,
หมู่; เทือกเขาในนิยาย เป็นกำแพงล้อมรอบโลกและเป็นเขตกันแสงสว่างกับความมืด, บริเวณ
โดยรอบของโลก, ทั่วโลก, ในที่ขนิภาย สีลขันธวรรค กล่าวถึงจักรวาลตอนที่พระพุทธเจ้าพรหม
ชาลสูตรจบลงโลกธาตุที่ประกอบด้วย ๑๐,๐๐๐ จักรวาลได้หวนไหวแล้วแล (ที.สี.(ไทย) ๙/
๑๔๙/๔๗)

ในมหาปรินิพพานสูตร กล่าวถึงเหตุการณ์หลังปรินิพพานไว้ว่า พระพุทธเจ้าทั้งหลายเป็น
บุคคลหาได้ยาก โดยใช้เวลารวมถึง ๑๐๐ กัป พระทนต์ ๔๐ องค์ พระเกศา และพระโลมา
ทั้งหมด เหล่าเทพนำไปองค์ละองค์(บูชา)สืบๆ กันไปในจักรวาล (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๒๔๐/๑๘๐)

ในตุฎฎกนิทเทส มหานิทเทส กล่าวถึงจักรวาลไว้ว่า โลกธาตุขนาดเล็กประกอบด้วย ๑,๐๐๐ จักรวาล... โลกธาตุขนาดกลางประกอบด้วย ๒,๐๐๐ จักรวาล... โลกธาตุขนาดใหญ่ประกอบด้วย ๓,๐๐๐ จักรวาล... แม้โลกธาตุที่ประกอบด้วยหลายพันจักรวาล พระผู้มีพระภาคทรงประสงค์เพียงใด ก็พึงทรงเห็นได้เพียงนั้น (ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๑๕๖/๔๒๖)

จักรวาลนี้ มีกล่าวไว้หลายแห่งเช่น ที.ม.(ไทย) ๑๐/๕๙/๓๓, ที.ม.(ไทย) ๑๐/๖๒/๓๕, ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๑๒๐/๘๘, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๕๐๓/๕๔๐, ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๒๙/๓๕)

อรรถกถาอธิบายว่า ๑๐ โลกธาตุ ในที่นี้เท่ากับ หมื่นจักรวาล ซึ่งตรงกับ ๑๐ สหัสสี่ โลกธาตุ ในพระสูตรนี้ (ที.ม.อ.(บาลี) ๒/๓๓/๒๙๓)

จักขุ : ตา, นัยน์ตา ; จักขุ ๕ คือ จักขุ จักขุทิพย์ ตาทิพย์ คือดูอะไรเห็นได้หมด; (ที.สี.(ไทย) ๙/๔๒๓/๑๘๕, ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๗๒, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๓/๓๑, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๐๖/๓๓๘, ส.ส.(ไทย) ๑๕/๓๗/๕๐, ส.ส.(ไทย) ๑๕/๔๒/๕๘, ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๒๗๓/๓๐๖, ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๓๖๔/๔๒๐, ส.ม.(ไทย) ๑๙/๓๙๗/๒๕๕, ส.ม.(ไทย) ๑๙/๙๘๔/๔๖๑, อ.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑/๒) ; ดู ทิพพจักขุ

จักขุ, ปัญญา : ปัญญาจักขุ หมายถึงตาหรือดวงตาคือปัญญา (วิ.ม.(ไทย) ๔/๑๓/๒๐) ; จัดเป็นจักขุ อย่าง ๑ ในจักขุ ๕ อันได้แก่ (๑) มังสจักขุ (ตาเนื้อ) (๒) ทิพพจักขุ (ตาทิพย์) (๓) ปัญญาจักขุ (ตาปัญญา) (๔) พุทธจักขุ (ตาพระพุทธรเจ้า) (๕) สมันตจักขุ (ตาเห็นรอบ) (ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๑/๕๕)

ในมหานิทเทสอธิบายปัญญาจักขุของพระพุทธรเจ้าไว้ตอนหนึ่งว่า พระผู้มีพระภาค ผู้มีพระปัญญามาก มีพระปัญญากว้างขวาง มีพระปัญญาอาจหาญ มีพระปัญญาฉับไว มีพระปัญญาเฉียบคม มีพระปัญญาเพิกถอนกิเลสได้ ทรงฉลาดในประเภทแห่งปัญญา มีพระญาณแตกฉาน ทรงบรรลุปฏิสัมภิตา ทรงบรรลุลูวสารัชชญาณ ๔ เป็นผู้ทรงทสพลญาณ ...(ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๑๕๖/๔๒๖)

จักขุของโลก : พระพุทธรเจ้าผู้มีพระจักขุ ๕ ซึ่งเป็นคำที่เหล่าเทวดาและภิกษุที่ยังเป็นปุถุชนคร่ำครวญเมื่อคราวที่พระพุทธรเจ้าปรินิพพาน ตอนหนึ่งว่า พระผู้มีพระภาคถ้วนปรินิพพาน พระสุคตถ้วนปรินิพพานเสีย จักขุของโลกจักถ้วนอันตรธานไปแล้ว (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๒๐๑/๑๕๐, ที.ม.(ไทย) ๑๐/๒๒๖/๑๗๐, ที.ม.(ไทย) ๑๐/๒๓๑/๑๗๔)

จักขุคือปัญญา : ปัญญาจักขุ หมายถึงตาปัญญา ในที่นี้หมายถึงคนที่ไม่มีความตาปัญญา ดังคำในสราศสูตรว่า สัตว์ที่ถูกอวิชชา(ความไม่รู้) คุ้มห่อไว้ เป็นผู้มืดบอด ปราศจากจักขุคือปัญญา มีสภาวะเหมือนธรรมทั้งหลายที่มีอยู่ ย่อมไม่สำคัญว่าเราทั้งหลายก็มีสภาวะเหมือนอย่างนั้น(อ.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๖๖/๑๑๐)

จักขุที่เป็นภายนอกตน : ตาหรือดวงตา, นัยน์ตา ที่เป็นภายนอกตน ดังคำในอัมมัตตติกะ ปัญหาวารกล่าวไว้ว่า บุคคลอื่นเห็นแจ้งจักขุที่เป็นภายนอกตน ฯลฯ หทัยวัตถุ ชั้นที่เป็นภายนอกตน โดยเป็นสภาวะไม่เที่ยง ฯลฯ โทมนัสจึงเกิดขึ้น (อภ.ป.(ไทย) ๔๑/๒๙/๖๐๑)

ในอารัมมาธิปติ กล่าวถึงจักขุที่เป็นภายนอกตนไว้ว่า บุคคลยินดีเพลิดเพลินจักขุที่เป็นภายนอกตน ฯลฯ หทัยวัตถุ ฯลฯ ชั้นที่เป็นภายนอกตนให้เป็นอารมณ์อย่างหนักแน่น เพราะ

ทำความยินดีเพลิดเพลินจักขุเป็นต้นนั้นให้เป็นอารมณ์อย่างหนักแน่น ราคะจึงเกิดขึ้นทิวฏฐิจึงเกิดขึ้น (อภิ.ป.(ไทย) ๔๑/๓๑/๖๐๓)

ในอารัมมณปุเรชาตะ อธิบายไว้ว่า บุคคลอื่นเห็นแจ้งจักขุที่เป็นภายนอกตน ฯลฯ ฐูปายตนะที่เป็นภายนอกตนเป็นปัจจัยแก่จักขุวิญญูณที่เป็นภายนอกตน ฯลฯ (อภิ.ป.(ไทย) ๔๑/๓๗/๖๐๖)

จังกมทายกเถราปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระจังกมทายกเถระ พระจังกมทายกเถระประกาศประวัติในอดีตชาติของตนว่า ในอดีตชาติที่ ๑๑๘ ท่านสร้างที่จังกมถวายเป็นพระพุทธรูปนามว่า อตถทัสสี เพราะผลแห่งท่านนั้น ท่านได้เกิดเป็นท้าวสักกะ ๓ กัป เกิดเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ๓ ชาติ เกิดเป็นพระเจ้าประเทศราชนับชาติไม่ถ้วน ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๙๓/๑๘๐)

จังกมสูตร^๑ : พระสูตรว่าด้วยการจงกรม พระผู้มีพระภาคปรารภพระเถระมีท่านพระสารีบุตร เป็นต้น กับศิษย์จงกรมอยู่เป็นกลุ่ม ๆ เป็นเหตุให้ทรงแสดงธรรมแก่ภิกษุทั้งหลายว่า สัตว์ทั้งหลายที่คบค้าสมาคมกันเพราะมีธาตุคืออหยาตัยอย่างเดียวกัน โดยทรงยกพระสาวกหลายรูปเป็นตัวอย่าง (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๙๙/๑๘๗)

จังกมสูตร^๒ : พระสูตรว่าด้วยการเดินจงกรม ในพระสูตรนี้กล่าวถึงอานิสงส์แห่งการเดินจงกรม มี ๕ ประการ คือ (๑) มีความอดทนต่อการเดินทางไกล (๒) มีความอดทนต่อการบำเพ็ญเพียร (๓) มีอาพาธน้อย (๔) ทำให้อาหารย่อยง่าย (๕) มีสมาธิได้นาน (อง.ป.ญจก.(ไทย) ๒๒/๒๙/๔๑)

จังกิ, พรหมมณ : พรหมมณผู้ปกครองหมู่บ้านพรหมมณชื่อโอปาสาทะซึ่งมีประชากรและสัตว์เลี้ยงมาก มีพีชพันธัญญาหารและน้ำหญ้าอุดมสมบูรณ์ เป็นพระราชาสมบัติที่พระเจ้าปเสนทิโกศลพระราชทานปูนบำเหน็จให้เป็นพรหมไทยแก่จังกิพรหมมณ (ที.สี.(ไทย) ๙/๕๑๙/๒๓๐, ม.ม.(ไทย) ๑๓/๔๒๒/๕๓๐, ม.ม.(ไทย) ๑๓/๔๕๔/๕๗๒)

จังกิสูตร : พระสูตรว่าด้วยพรหมมณชื่อจังกิ ซึ่งนี้ตั้งตามชื่อบุคคลที่ปรากฏในพระสูตร จังกิพรหมมณได้ทราบข่าวการเสด็จมาของพระผู้มีพระภาคจึงรีบเข้าไปเฝ้าถึงที่ประทับ แม้อุคพรหมมณผู้มาจากต่างถิ่นคัดค้านว่าไม่สมควรไปเฝ้า ควรให้พระผู้มีพระภาคเสด็จมาหาเอง ก็ไม่ฟัง กลับโต้แย้งพรหมมณเหล่านั้นว่า พระผู้มีพระภาคทรงมีคุณสมบัติยิ่งใหญ่สมควรไปเฝ้า จากนั้นจึงพร้อมด้วยคณะพรหมมณหมู่ใหญ่เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค

ขณะกำลังสนทนากัน กาบทิกมาณพ ซึ่งเป็นเด็กหนุ่ม อายุ ๑๖ ปี ได้พูด สอดขึ้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสห้าม ฝ่ายจังกิพรหมมณได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคว่า กาบทิกมาณพเป็นบุตรของผู้มีสกุล เป็นพหูสูต เป็นบัณฑิต เจรจาไพเราะ และสามารถจะเจรจาดำเนินกับพระผู้มีพระภาคได้ พระองค์จึงทรงอนุญาต

กาบทิกมาณพได้โอกาสจึงทูลถามปัญหาเป็นข้อ ๆ ดังนี้

๑. พระผู้มีพระภาคทรงคิดเห็นอย่างไร เกี่ยวกับบทมนตร์โบราณของพรหมมณ ซึ่งพวกพรหมมณถือว่า นี่เท่านั้นจริง อย่างอื่นไม่จริง

๒. การปฏิบัติอย่างไร จึงจะเป็นการรักษาสังขะ

๓. การปฏิบัติอย่างไร จึงจะเป็นการรู้สังขะ

๔. การปฏิบัติอย่างไร จึงจะเป็นการบรรลุสังขะ

๕.ธรรมที่ช่วยให้บรรลूसัจจะเป็นอย่างไ

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบปัญหาแต่ละข้อตามลำดับจนกาปทิกมาณพเลื่อมใสรับสารภาพว่า เมื่อก่อนตนเข้าใจว่า พวกสมณะโล้นเหล่านี้เป็นสามัญชน เกิดจาก พระบาทของพระพรหม (วรรณะศูทร) ไม่รู้ทั่วถึงธรรม แต่พระผู้มีพระภาคได้ทำให้ตนเกิดความรัก ความเลื่อมใส และความเคารพในหมู่สมณะ

จากนั้น กาปทิกมาณพได้แสดงตนเป็นอุบาสกถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะจนตลอดชีวิต

ในพระสูตรนี้ มีข้อที่น่าสังเกต น่าศึกษาดังต่อไปนี้

๑. จังกีสูตร ตั้งตามชื่อจังกิพราหมณ์ซึ่งเป็นหมู่บ้าน เนื้อหา สารของพระสูตรน่าจะเป็นการสนทนาธรรมระหว่างพระผู้มีพระภาคกับจังกิพราหมณ์ โดยเฉพาะ แต่กลับเป็นการสนทนาธรรมระหว่างพระผู้มีพระภาคกับมาณพหนุ่มชื่อว่ากาปทิกมาณพ โดยจังกิพราหมณ์เป็นเพียงผู้ฟัง

๒. เนื้อหาของพระสูตรนี้นับว่ามีความไพเราะลึกซึ้งมาก ทั้ง ๆ ที่เป็นการโต้ตอบ ปัญหาของเด็กหนุ่ม แต่เนื่องจากเด็กหนุ่มคนนี้เป็นผู้มีความรู้ในคัมภีร์ต่าง ๆ อย่างแตกฉาน แม้แต่จังกิพราหมณ์ซึ่งเป็นพราหมณ์ผู้ใหญ่ ก็ยังยกย่องว่าเป็นพหูสูต สามารถจะเจรจาโต้ตอบกับพระผู้มีพระภาคได้ ฉะนั้น การโต้ตอบปัญหาจึงเป็นการโต้ตอบอย่างมีเหตุผล มีหลักฐานอ้างอิง มีขั้นตอนที่น่าศึกษาเป็นอย่างยิ่ง

ก่อนที่จะโต้ตอบกัน พระผู้มีพระภาคตรัสห้ามมิให้กาปทิกมาณพพูดสอดแทรกขึ้น แต่เมื่อจังกิพราหมณ์รับรองก็ทรงอนุญาตให้เด็กหนุ่มสนทนาได้ ความตรงนี้ อาจ วิเคราะห์ได้ว่า ทรงห้ามตามมารยาท โดยทรงประสงค์ให้จังกิพราหมณ์ให้การ รับรองก่อนว่า ยินดีให้มาณพนี้พูดแทนตนได้ (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๔๒๒/๕๓๐)

จังกิภูทิกเถรปาทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระจังกิภูทิกเถระ พระจังกิภูทิกเถระ ประกาศประวัติในอดีตชาติของตนว่า ในอดีตชาติที่ ๙๔ ท่านได้นำดอกไม้ไปบูชาพระพุทธเจ้าพระนามว่าสิทธัตถะ เพราะผลแห่งการบูชานั้น ท่านไม่รู้จักทุกคติเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหัต พร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๐/๔๓๕)

จันทกาลิ,ภิกษุณี : ภิกษุณีชื่อจันทกาลิ เขาอยู่กรุงสาวัตถี มีปกติทะเลาะกับภิกษุณีทั้งหลาย มีกุลนันทาภิกษุณีคอยปกป้อง ซึ่งเป็นผู้ก่อความบาดหมาง ก่อการทะเลาะ ก่อการวิวาท ก่อความอื้อฉาวถกเถียงก่ออธิกรณ์ในสงฆ์ ถูกสงฆ์ลงอุกเขปนิยกรรม เพราะไม่เห็นอาบัติ เป็นผู้ต้องอาบัติสังฆาติเสส ดังพระบัญญัติว่า ก็ภิกษุณีใดเรียกภิกษุณีที่สงฆ์พร้อมเพรียงกันลงอุกเขปนิยกรรมโดยธรรม โดยวินัย โดยสัตตฤคสาสนีให้กลับเข้าหมู่โดยไม่บอกการกสงฆ์ ทั้งไม่รู้รู้ฉันทะของคณะ แม้ภิกษุณีนี้ต้องธรรมคือสังฆาติเสสที่ชื่อว่าปฐมาปัตติกะ นิสสารณียะ (วิ.ภิกษุณี.(ไทย) ๓/๖๙๔/๔๑, วิ.ภิกษุณี.(ไทย) ๓/๗๐๙/๕๒, วิ.ภิกษุณี.(ไทย) ๓/๗๐๙/๕๓, วิ.ภิกษุณี.(ไทย) ๓/๘๗๔/๑๗๙, วิ.ป.(ไทย) ๘/๒๑๓/๒๑๔, วิ.ป.(ไทย) ๘/๒๑๔/๒๑๔, วิ.ป.(ไทย) ๘/๒๒๕/๒๖๒, วิ.ป.(ไทย) ๘/๒๔๘/๓๒๖)

จันทสูตร : พระสูตรว่าด้วยผู้ใหญ่บ้านชื่อจันทะ คือ ผู้ใหญ่บ้านชื่อจันทะ (ผู้ดูร้าย) เข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาคทูลถามว่า เพราะเหตุไรคนบางคนจึงดูร้ายและเพราะเหตุไร คนบางคนจึงสงบเสงี่ยม

ตรัสตอบว่า คนที่ดูร้ายเพราะละระคาละ โทสะ โมหะไม่ได้ คนที่สงบเสงี่ยมเพราะละอกุศลธรรม เหล่านี้มันได้ (ส.สพ.ไทย) ๑๘/๓๕๓/๓๕๔)

จันฑะ, ผู้ใหญ่บ้าน : ผู้ใหญ่บ้านชื่อว่าจันฑะ, นายจันฑะผู้ปกครองหมู่บ้านที่ดูร้าย อยู่กรุงสรวัดดี หลังจากฟังธรรมเรื่องจันฑะสูตรแล้ว เขากราบทูลว่า ขอพระผู้มีพระภาคจงทรงจำข้าพระองค์ว่าเป็นอุบาสกผู้ถึงสรณะตั้งแต่วันนี้เป็นต้นไปจนตลอดชีวิต (ส.สพ.ไทย) ๑๘/๓๕๓/๓๕๔)

จันฑาล : ลูกคนต่างวรรณะ, ลูกต่างวรรณะ, ลูกคนนอกวรรณะ เช่น บิดาเป็นศูทร มารดาเป็นพราหมณ์ มีลูกออกมาเรียกว่า จันฑาล ถือว่าเป็นคนต่ำทราม ถูกเหยียดหยามที่สุดในระบบวรรณะของศาสนาพราหมณ์ (วิ.มหา.ไทย) ๒/๒๙/๒๑๘, วิ.มหา.ไทย) ๒/๓๐/๒๑๘, วิ.มหา.ไทย) ๒/๓๙/๒๒๗, วิ.มหา.ไทย) ๒/๔๑/๒๓๒, ที.สี.ไทย) ๙/๑๓/๖, ที.สี.ไทย) ๙/๒๘๔/๑๐๔, ม.ม.ไทย) ๑๓/๔๔๔/๕๕๖, อ.ต.ก.ไทย) ๒๐/๑๓/๑๕๑, อ.ต.ก.ไทย) ๒๐/๕๘/๒๒๔, อ.จ.ป.ก.ไทย) ๒๒/๑๙๒/๓๒๐, ช.วิ.ไทย) ๒๖/๑๙๗/๓๔, ช.วิ.ไทย) ๒๖/๒๑๘/๒๐๓, ช.วิ.ไทย) ๒๖/๙๕๕/๑๒๒, ช.ข.ไทย) ๒๗/๖๘/๒๑๒, ช.ข.ไทย) ๒๗/๘/๓๙๗)

จันฑาล, ตระกูล : ชาตีกำเนิดต่ำ (วิ.มหา.ไทย) ๒/๒๖/๒๑๔); ในโตมมสูตร จัดตระกูลจันฑาลเป็นคนเกิดในตระกูลต่ำ ดังคำว่า บุคคลบางคนในโลกนี้เกิดในตระกูลต่ำ คือ ตระกูลจันฑาล ตระกูลช่างสาน ตระกูลนายพราน ตระกูลช่างรถหรือตระกูลคนเทขชะ เป็นตระกูลยากจน มีข้าวน้ำและสิ่งของเครื่องใช้น้อย เป็นไปอย่างฝืดเคือง (อ.จ.ต.ก.ไทย) ๒๑/๘๕/๑๒๙) ; จัดเป็นกัณหาภิชาติ (อ.จ.ต.ต.ก.ไทย) ๒๓/๖๒/๑๒๒)

อรรถกถาอธิบายว่า ตระกูลชั้นต่ำ ซึ่งทุกข์ยากขัดสน ๕ ตระกูล คือ (๑) จันฑาละ ตระกูลจันฑาล (๒) เวณะะ ตระกูลช่างสาน (๓) เนสาทะ ตระกูลนายพราน (๔) รถการะ ตระกูลช่างรถ (๕) ปุกกุสะ ตระกูลคนชนชชะ (อ.จ.ป.ก.อ. (บาลี) ๓/๗/๓)

จันฑาล, เด็ก : เด็กชายและเด็กหญิงที่เกิดในตระกูลต่ำ หมายถึงเด็กที่เกิดจากพ่อเป็นศูทร กับแม่เป็นพราหมณ์ ลูกที่เกิดมาเรียกว่า จันฑาล, ในสีหนาทสูตร พระสารีบุตรเถระเปรียบตนเหมือนเด็กจันฑาล ดังคำว่า เด็กจันฑาลผู้ชายหรือเด็กจันฑาลผู้หญิง หัวตะกร้า นุ่งผ้าชายขาดเมื่อเข้าไปสู่บ้านหรือนิคม ย่อมตั้งจิตนอบน้อมเท่านั้นเข้าไป แม้ฉันใด ข้าพระองค์ก็ฉันนั้นเหมือนกัน มีใจเสมอด้วยเด็กจันฑาลผู้ชายหรือเด็กจันฑาลผู้หญิง ไพบูลย์ เป็นมัทคตะ ไม่มีขอบเขตไม่มีเวร ไม่มีอคติเบียดเบียนอยู่ (อ.จ.น.ก.ไทย) ๒๓/๑๑/๔๕๓)

จันฑาลสูตร : พระสูตรว่าด้วยอุบาสกจันฑาล คือ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงอุบาสกที่ไม่ดี ซึ่งเรียกว่าอุบาสกจันฑาล อุบาสกเศร้าหมอง และอุบาสกนารังเกียจ ได้แก่ อุบาสกผู้ประกอบด้วยธรรม ๕ ประการ คือ (๑) ความไม่มีศรัทธา (๒) ความทุสึล (๓) การถือ มงคลตื่นข่าว เชื่อมงคลไม่เชื่อกรรม (๔) การแสวงหาผู้รับทักษิณานอกศาสนานี้ (๕) การทำอุปการะนอกศาสนาก่อน นอกจากนี้ยังทรงแสดงอุบาสกที่ดี ซึ่งเรียกว่าอุบาสกแก้ว อุบาสกปทุม และอุบาสกบุณชริก ได้แก่ อุบาสกผู้ประกอบด้วยธรรม ๕ ประการซึ่งมีนัยตรงกันข้าม (อ.จ.ป.ก.ไทย) ๒๒/๑๓๕/๒๙๒)

จันฑาลี, ชื่อ : หญิงจันฑาล ผู้มีพระมหาโมคคัลลานะเถระแนะนำให้ไหว้พระพุทธรูปซึ่งเป็นพระอรหันต์ผู้คงที่ แล้วจงประคองอัญชลีถวายอภิวาทโดยเร็ว ขณะยืนประคองอัญชลี นมัสการ

พระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้ส่องแสงสว่างในโลกมืด แม้อโคได้ชีวิตนางตาย ตายแล้วไปเกิดในสุคติ
โลกสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๑๙๕/๓๔)

จันทาลีวิมาน : วิมานที่เกิดขึ้นแก่หญิงจันทาลผู้เลื่อมใสในพระพุทธเจ้า มีอธิบายว่า หญิงจันทาล ผู้
เลื่อมใสในพระพุทธเจ้า และได้มีโอกาสถวายอภิวัตตามคำแนะนำของท่านพระมหาโมคคัล
ลานเถระ ก่อนที่นางจะถูกแม้อโคชีวิตจนเสียชีวิต นางจึงไปเกิดในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ (ขุ.วิ.(ไทย)
๒๖/๑๙๕/๓๔)

จันทกนิรชาตก : ชาตกว่าด้วยเรื่องนางจันทกนิร มีเนื้อความว่า จันทกนิรโพธิสัตว์กำลังร้องเพลง
เพลิดเพลินอยู่กับภรรยาในป่า ถูกพระเจ้าพรหมทัตผู้อยากได้นางจันทกนิรมาเป็นชายาลอบ
ยิงได้รับบาดเจ็บสาหัส นางจันทกนิรร้องไห้คร่ำครวญ บริภาษพระราชอาขอให้ประสพความ
วิบัติและพลัดพรากจากพระมารดา จากพระชยา ขอให้พระมารดาและพระชยาของ
พระองค์จงประสพแต่ความตรมตรอมใจตาย อย่าได้ประสพพบกันเลย แม้ถูกพระราช
พลอบใจให้หายเศร้าโศกโดยจะยกย่องให้เป็นพระมหาสีแต่นางก็ไม่ยินดีขอยอมตาย เพราะ
อาศัยความรักของนางที่มั่นคงต่อสามี นางได้อ้อนวอนบวงสรวงเทวดาให้ช่วย ท้าวสักกะลง
มาช่วยกนิรให้รอดชีวิตฟื้นขึ้นมาได้ กนิรทั้ง ๒ สามีภรรยาขอบคุณท้าวสักกะแล้วกลับเข้า
ป่าลึกไป ไม่กลับมาอีก (ขุ.ชา.ปภินณก.(ไทย) ๒๗/๑๘/๔๒๕)

จันทกุมาร : พระราชาโอรส ของพระเจ้าเอกราช แห่งเมืองบุพผวัต พระองค์ถูกพราหมณ์บุโรหิตชื่อชัณฑ
หาละ ผู้มีจิตริษยา ออกอุบายทูลยุยงให้พระเจ้าเอกราชปลงพระชนม์เพื่อบูชาตัณหาแล้วจะได้ไป
เกิดในสวรรค์ พระเจ้าเอกราชทรงหลงเชื่อจึงรับสั่งให้จับแล้วให้นำไปมัดไว้ที่ปากหลุม แม้พระ
มเหสีจะทูลวิงวอนขอชีวิต แต่พระเจ้าเอกราชก็ไม่ทรงยินยอม ท้าวสักกะเสด็จลงมาช่วยชีวิต
และทรงดำหนิการกระทำของพระเจ้าเอกราช เมื่อพระจันทกุมารทรงรอดพ้นแล้ว ประชาชน
ประชาทัณฑ์ชัณฑหาลบุโรหิตด้วยก้อนดินจนถึงแก่ความตาย และปลดพระเจ้าเอกราชแล้วขับ
ไล่ให้ไปเป็นคนจันทาลอยู่นอกเมืองพร้อมทั้งอภิเษกพระจันทกุมารขึ้นเป็นกษัตริย์ครองราช
สมบัติ พระจันทกุมารทรงปกครองแผ่นดินโดยธรรมทรงยึดมั่นอยู่ในกุศลและเสด็จไปบำรุง
พระบิดาซึ่งถูกขับไล่ให้ไปอยู่นอกเมืองเป็นประจำ เมื่อสวรรคตแล้วจึงไปเกิดในสวรรค์ (ขุ.ชา.
ม.(ไทย) ๒๘/๙๘๘/๓๓๖, ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๙๙๙/๓๓๘, ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๑๑๕๒/๓๖๒, ขุ.
จரிய.(ไทย) ๓๓/๔๕/๗๓๓, ขุ.จரிய.(ไทย) ๓๓/๑๔๓/๗๔๕) ; ดู จันทกุมารชาตก

จันทกุมารจரிய : พระจரியของพระจันทกุมารทรงบำเพ็ญขันติบารมี พระพุทธเจ้าทรงเล่าว่า ใน
สมัยที่เป็นพระจันทกุมารเป็นโอรสของพระเจ้าเอกราช ในกรุงบุพผวัต พ้นจากการถูกบูชาตัณหา
จึงได้ให้ถวายมหาทานตลอด ๕-๖ วัน โดยไม่ยอมหยุดพัก เพราะปรารถนาพระโพธิญาณ (ขุ.
จரிய.(ไทย) ๓๓/๔๕/๗๓๓)

จันทกุมารชาตก : ชาตกว่าด้วยจันทกุมารทรงบำเพ็ญขันติบารมี มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า พระโพธิสัตว์
เสวยพระชาติเป็นพระจันทกุมารราชโอรส ของพระเจ้าเอกราชแห่งเมืองบุพผวัต ถูกพราหมณ์
บุโรหิตชื่อชัณฑหาละ ผู้มีจิตริษยา ออกอุบายทูลยุยงให้พระเจ้าเอกราชปลงพระชนม์เพื่อทำ
การบูชาตัณหาด้วยสิ่งที่สละได้ยากแล้วจะได้ไปเกิดในสวรรค์ พระเจ้าเอกราชทรงหลงเชื่อจึง
รับสั่งให้จับพระจันทกุมารพร้อมด้วยคนอื่นอีกเป็นจำนวนมาก แล้วให้นำไปมัดไว้ที่ปากหลุม
บูชาตัณหา แม้พระมเหสีจะทูลวิงวอนขอชีวิตพระจันทกุมารแต่พระเจ้าเอกราชก็ไม่ทรงยินยอม

ท้าวสักกะเทวราชจึงเสด็จลงมาช่วยชีวิตพระจันทกุมารและทรงตำหนิการกระทำของพระเจ้าเอกราชว่าไม่ใช่ทางที่ถูกต้อง เมื่อพระจันทกุมารทรงรอดพ้นจากความตายแล้ว ประชาชนพากันรุมประชาทัณฑ์ ชนชวาลบุโรหิตด้วยก้อนดินจนถึงแก่ความตาย และปลดพระเจ้าเอกราชออกจากตำแหน่งพระราชชาแล้วขับไล่ให้ไปเป็นคนจันทาลอยู่นอกเมือง พร้อมทั้งอภิเษกพระจันทกุมารขึ้นเป็นกษัตริย์ครองราชสมบัติต่อไป พระจันทกุมารทรงปกครองแผ่นดินโดยธรรม ทรงยึดมั่นอยู่ในกุศล และเสด็จไปบำรุงพระบิดาซึ่งถูกขับไล่ให้ไปอยู่นอกเมืองเป็นประจำ เมื่อสวรรคตแล้วจึงไปเกิดในสวรรค์ (ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๔๘๒/๓๓๕)

จันทกุมารและสุริยกุมาร : ชื่อพระราชโอรส ๒ พระองค์ ของพระเจ้าเอกราช แห่งบุพผวัต ทั้งสองพระองค์ ถูกบุโรหิตชื่อชนชวาละออกอุบายเพื่อพระเจ้าเอกราชจับพระราชโอรสทั้ง ๒ พระองค์บูชาญ แล้วจะเกิดในสวรรค์ ต่อมาขณะที่พระราชโอรสทั้ง ๒ พระองค์และคนอื่นอีกหลายคนอยู่ปากหลุมบูชาญ ท้าวสักกะเทวราชเสด็จลงมาช่วยชีวิตพระราชโอรสทั้ง ๒ พร้อมกับตำหนิการกระทำเช่นนั้นว่าไม่ใช่ทางที่ถูกต้อง ทำให้ตกนรก เมื่อพระจันทกุมารและสุริยกุมาร พ้นจากความตายแล้ว ชาวบ้านพากันรุมทำร้ายชนชวาลบุโรหิตด้วยก้อนดินจนถึงแก่ความตาย และปลดพระเจ้าเอกราชออกจากตำแหน่งพระราชชาแล้วขับไล่ให้ไปเป็นคนจันทาลอยู่นอกเมือง พร้อมทั้งอภิเษกพระจันทกุมารขึ้นเป็นกษัตริย์ครองราชสมบัติ พระจันทกุมารทรงปกครองแผ่นดินโดยธรรม ทรงยึดมั่นอยู่ในกุศล เมื่อสวรรคตแล้วจึงไปเกิดในสวรรค์ (ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๑๐๐๒/๓๓๘, ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๑๐๐๗/๓๓๙, ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๑๐๘๕/๓๕๒)

จันทิตตะ,พระเจ้าจักรพรรดิ :ชื่อพระเจ้าจักรพรรดิพระองค์หนึ่ง ซึ่งพระตมบาลปุณณิเถระ ประกาศประวัติในอดีตชาติของตนไว้ว่า ในกัปที่ ๒๐ นับจากกัปนี้ไป ตนได้เกิดเป็นพระเจ้าจักรพรรดิองค์หนึ่งพระนามว่าจันทิตตะสมบูรณ์ด้วยรัตนะ ๗ ประการ มีพลาณภาพมาก (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๔/๓๕๘)

จันทเทพบุตร :ชื่อเทพบุตร ผู้เป็นพระโอรสของท้าวสักกะ มีกล่าวไว้ในโกสิยชาดก และสุธาโกชนชาดกเคยทรมาณโกสิยเศรษฐี ร่วมกับท้าวสักกะจนสิ้นพยศ แล้วกลับบริจาคนางเช่นเดิม เมื่อโกสิยเศรษฐีตายไปแล้วไปเกิดเป็นเทพบุตรในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์เทวโลก(ขุ.ชา.ทวาทสก.(ไทย) ๒๓/๘๖/๓๘๗, ขุ.ชา.อสีติ.(ไทย) ๒๘/๒๐๕/๑๑๗, ขุ.ชา.อสีติ.(ไทย) ๒๘/๒๘๙/๑๓๓)

ในโลมสตีเถราปทาน พระโลมสตีเถระประกาศประวัติในอดีตชาติของตนว่า ตนพร้อมกับสหายชื่อว่าจันทะหรือจันทนะบรรพชาในศาสนาแล้ว ได้บำเพ็ญกิจในศาสนาจนตลอดชีวิตแล้วไปเกิดในสวรรค์ชั้นดุสิต ต่อมาสหายท่านชื่อว่าจันทนั้นได้ไปเกิดในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ส่วนตนเองได้มาเกิดเป็นโอรสของเจ้าศากยะในกรุงกบิลพัสดุ์บวชแล้วได้บรรลุนิพพานเป็นพระอรหันต์ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๒๓๙/๓๒๓, ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๒๔๐/๓๒๓)

จันทน์, กลิ่น :ชื่อพรรณไม้บางชนิดที่มีเนื้อไม้ ดอก หรือผลหอม ใช้ทำยาและปรุงเครื่องหอม ดังคำในจูฬนิกาสูตตราว่า กลิ่นจันทน์ กลิ่นกฤษณาหรือกลิ่นกะลำพัก ลอยไปทวนลมไม่ได้ ส่วนกลิ่นของสัตว์บุรุษลอยไปทวนลมได้ (อง.ติก.(ไทย) ๒๐/๘๐/๓๐๕)

จันทน์กระพ้อ :ชื่อปาล์มขนาดย่อมมีหลายชนิด บางชนิดมักขึ้นเป็นกออยู่ริมทะเล หรือในที่ซึ่งน้ำเค็มขึ้นถึง ลำต้นสูงถึง ๔ เมตร ใบกลม เส้นผ่านศูนย์กลาง ๖๐-๑๐๐ เซนติเมตร แตกเป็นแฉกเล็ก

ก้านใบยาว ขอบก้านมีหนาม, บางชนิดขึ้นตามป่าดงในที่ชุ่มชื้นและที่แฉะ ลักษณะคล้ายชนิดแรก แต่ก้านใบล้าอยู่ใต้โคนใบ ทั้ง ๒ ชนิดใบใช้ห่อทำได้ ห่อของ เย็บเป็นร่ม มุงหลังคาชั่วคราว ใบอ่อนใช้ฆวนบุหรี, ปาล์มพวกนี้เรียก พ้อ ก็มี เช่น ใบพ้อพันห่อหุ้มกฤษณา คำนี้มีปรากฏในสุทธาโกชนชาดกที่กล่าวบรรยายถึงบริเวณอาศรมของโกสิยดาบสมิ์ต้นไม้ขึ้นหลากหลาย ดังคำว่า ณ ที่ใกล้อาศรมนี้มีหมู่ไม้มานานาชนิดผลิดอกออกผลจำนวนมาก คือ มะม่วง มะหาด ขนุน ทองกวาว มะรุ้ม อีกทั้งโลดทะนง บัวบก การะเกด จันทน์กระพ้อ และหมากหอมก็ผลิดอกบานสะพรั่ง (ขุ.ชา.อสีติ.(ไทย) ๒๘/๒๖๐/๑๒๘)

จันทน์แดง : ชื่อไม้พุ่มขึ้นตามเขาหินปูน เนื้อไม้ที่สารลงมีสีแดง ดังคำในคณกโมคคัลลานสูตร ที่กล่าวถึงว่าเป็นยอดไว้ว่า บรรดาไม้ที่มีแก่นหอมบ้นทิพยกย่องแก่นจันทน์แดงว่าเป็นเลิศ (ม.อุ.(ไทย) ๑๔/๓๘/๘๔), หรือดังคำว่า กลิ่นหอมที่เกิดจากแก่นชนิดใดชนิดหนึ่ง จันทน์แดงชาวโลกกล่าวว่าเลิศกว่ากลิ่นหอมที่เกิดจากแก่นเหล่านั้น (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๙๖/๑๘๕, ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๔๑/๗๖, ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๔๕/๗๖, ส.ม.(ไทย) ๑๙/๕๒๕/๓๓๙)

ในโคมยปิณฑสูตรกล่าวถึงกษัตริย์ใช้จันทน์แดงมาทำบัลลังก์ (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๑๐๒/๑๙๖)

ในการณบาลีสสูตร กล่าวถึงจันทน์แดงว่ามีกลิ่นหอมดี กลิ่นแท้ (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๕/๒๘) ; จันทน์ผา ก็เรียก

จันทนเถรคาถา : คาถาของพระจันทนเถระ, ภาชิตของพระจันทนเถระ ดังคำที่พระจันทนเถระกล่าวไว้ว่า ภรรยาแต่งตัวด้วยเครื่องประดับล้วนแต่เป็นทองคำ มีหมู่สาวใช้ห้อมล้อมได้อุ้มลูกมาหาเรา แต่(เรา)พอเห็นนางผู้เป็นมารดาแห่งบุตรของเราได้ตักแต่งร่างกายนุ่งผ้าสวยงามกำลังมาเหมือนบ่วงมัจจุราชที่วางดักไว้ จากนั้น โยนิโสมนสิการจึงเกิดขึ้นแก่เราโทษก็ปรากฏ ความเบื่อหน่ายก็เกิดขึ้นพร้อมกัน ต่อแต่นั้นจิตของเราก็หลุดพ้นท่านจงมองเห็นธรรมว่าเป็นธรรมดีงามเราบรรลุวิชาตได้ทำตามคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าแล้ว(ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๒๙๙/๓๘๘)

จันทนเทพบุตร : ชื่อเทพบุตรองค์หนึ่ง เป็นเทพชั้นดาวดึงส์ เทพบุตรผู้นี้เคยฟังเรื่องผู้มีราตรีเดียวเจริญจากพระพุทธเจ้า ภายหลังมีวรรณะดงงามยิ่งนัก เปล่งรัศมีให้สว่างทั่วนิโครธาราม กรุงสวดีติเข้าไปหาท่านพระโสมสกังคิยะถึงที่อยู่ แล้วย่นสนทนาธรรมกับท่านพระเถระในเรื่องผู้มีราตรีเดียวเจริญ ซึ่งมีคำเป็นต้นว่า บุคคลไม่ควรคำนึงถึงสิ่งที่ล่วงไปแล้ว ไม่ควรหวังสิ่งที่ยังไม่มาถึงสิ่งใดล่วงไปแล้ว สิ่งนั้นก็อันละไปแล้วแล้วก็หายตัว (ม.อุ.(ไทย) ๑๔/๒๘๖/๓๔๓)

ในจันทนสูตร เทพบุตรชื่อว่าจันทนะ เข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าแล้วทูลถามว่า บุคคลผู้ไม่เกียจคร้านทั้งกลางวันและกลางคืนจะข้ามโอชะได้อย่างไร พระพุทธเจ้าก็ตรัสว่าบุคคลผู้สมบูรณ์ด้วยศีล มีปัญญา มีจิตตั้งมั่นดี บรรเทาความเพียรอุทิศกายและใจตลอดกาลทุกเมื่อ ย่อมข้ามโอชะที่ข้ามได้ยาก (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๙๖/๑๐๒)

ในจันทนสูตร กล่าวถึงเทพบุตรชื่อว่าจันทนะได้สนทนาธรรมกับพระมหาโมคคัลลานะในเรื่องฐานะ ๑๐ มีอายุทิพย์เป็นต้น (ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๓๔๒/๓๖๘)

จันทนปทุมมา, พราหมณี : ชื่อพราหมณีผู้เป็นมารดาของพระมหากัจจายนเถระ ดังคำที่พระมหากัจจายนเถระประกาศประวัติของตน ดังคำว่า เรา เป็นบุตรของพราหมณ์ชื่อว่าติปิติวัจฉะ เป็นผู้ฉลาด เรียนจบพระเวท ส่วนมารดาของข้าพเจ้าชื่อว่าจันทนปทุมมาข้าพเจ้าชื่อว่ากัจจายนะเป็นผู้มีผิวพรรณสวยงาม (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๒๑/๒๔๐)

จันทนปุษกเถราปทาน :ประวัติในอดีตชาติของพระจันทนปุษกเถระ พระจันทนปุษกเถระ ประกาศประวัติในอดีตชาติของตนว่า ในอดีตชาติที่ ๑๑๘ ท่านเกิดเป็นกนิกร ได้ใช้แก่นจันทน์หอมบูชาพระพุทธเจ้าพระนามว่าอถกทัสสี เพราะผลแห่งการบูชาท่านนั้น ท่านไม่รู้จักทุกคติเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุนิพพานพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๗/๒๙๕)

จันทนมาลียเถราปทาน:ประวัติในอดีตชาติของพระจันทนมาลียเถระ พระจันทนมาลียเถระ ประกาศประวัติในอดีตชาติของตนว่า ในอดีตชาติที่ ๓๐,๐๐๐ ท่านได้ถวายแก่นจันทน์แด่พระพุทธเจ้าพระนามว่า สุเมธะ เพราะผลแห่งท่านนั้น ท่านได้เสวยมนุษย์สมบัติและสวรรค์สมบัติหลายแสนชาติ ไม่รู้จักทุกคติเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุนิพพาน ๓ พร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๗๕/๑๔๕)

จันทนสูตร : พระสูตรว่าด้วยจันทนเทพบุตร ว่าด้วยจันทนเทพบุตร รวมถึงสุยามเทพบุตร สันดุสิตเทพบุตร สุนิมิตเทพบุตร และวสวัตติเทพบุตร ซึ่งพระธรรมสังคากาจารย์นำมา รวมและจัดเรียงไว้ในรูปของเปี้ยยาล มีใจความว่า ท่านพระมหาโมคคัลลานะได้ไปสนทนากับเทพบุตรเหล่านั้นเรื่องการถึงพระรัตนตรัยเป็นที่พึงเช่นเดียวกับที่ท่าน สนทนากับท้าวสักกะจอมเทพในสักกสูตร ความเต็มของพระสูตรนี้เป็นเช่นเดียวกับสักกสูตร ต่างกันเพียงบุคคล คือเปลี่ยนจากท้าวสักกะจอมเทพมาเป็นเทพบุตร ๕ องค์เท่านั้น (ส.ส.(ไทย)๑๕/๙๖/๑๐๒)

ในสหายตบวรรค กล่าวไว้อีกสูตรหนึ่ง เพียงแต่กล่าวเพียงชื่อสูตรเท่านั้น ไม่ได้ขยายความไว้ (ส.สหา.(ไทย) ๑๘/๓๔๒/๓๖๘)

จันทน์หอม :ชื่อพรรณไม้มีเนื้อไม้ ดอก หรือผลหอม ใช้ทำยาและปรุงเครื่องหอม ในเรวัตวิมาน กล่าวถึงหมู่เทพนารีลูบไล้กายด้วยแก่นจันทน์หอมช่วยทำวิมานทั้งภายในและภายนอกให้งดงาม (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๘๖๖/๑๐๑) ; ดู จันทน์ขมด

ในมหาสุทฺถสนสูตร กล่าวถึงจันทน์หอมว่า เป็นสิ่งท้าวของผู้หญิง เช่นนางแก้ว เพราะกลิ่นจันทน์หอมพุ่ง ออกจากกาย (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๒๔๙/๑๘๖)

ในโลมสกัสนิพชาดก กล่าวถึงหญิงสาวมักลูบไล้ด้วยจันทน์หอม (ขุ.ชา.นวก.(ไทย) ๒๗/๕๖/๓๐๑) ในเวสสันดรชาดก ก็กล่าวถึงเด็กใช้ลูบไล้ร่างกายด้วยกฤษณาและจันทน์หอม (ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๑๘๕๕/๔๖๕)

จันทน์เหลือง : ชื่อไม้พุ่มขึ้นตามเขาหินปูน เนื้อไม้ที่สารลงมีสีเหลือง ในปิตวิมาน กล่าวถึงจันทน์เหลืองว่าเป็นไม้ทากายของเหล่าเทพนารี ดังคำว่า เทพธิดา มีกายลูบไล้ด้วยจันทน์เหลือง ทัดทรงดอกกุบลเหลือง (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๗๙๕/๙๑)

ในอถัมพุสาชาดก กล่าวถึงเทพธิดามีร่างกายมีกลิ่นหอมด้วยจันทน์เหลือง (ขุ.ชา.จตตาทีส.(ไทย) ๒๗/๑๐๙/๖๑๓)

ในชาดกหลายแห่ง เช่น มหาชนกชาดก กล่าวถึงพราหมณ์ใช้ทาตัวด้วยกระแจะจันทน์เหลือง (ขุ.ชา.ปณญาส.(ไทย) ๒๘/๑๐๙/๒๑, ขุ.ชา.อสีตี.(ไทย) ๒๘/๑๘๔/๑๑๔, ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๒๔๘/๒๒๑)

ในการณปาสิสูตร กล่าวถึงจันทน์เหลืองว่าเป็นกลิ่นหอมดีกลิ่นแท้ (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๑๙๔/๓๑๑)

จันทนะ^๑เทพบุตร: ชื่อเทพบุตรองค์หนึ่ง เคยสนทนารธรรมกับพระโลมสกังคิยเถระในเรื่องผู้รู้ราตรีเดียว
เจริญ (ม.อุ.(ไทย) ๑๔/๒๘๘/๓๔๖)

จันทนะ^๒, ขัตติยกุมาร : ราชกุมารองค์หนึ่ง ผู้เป็นราชโอรสของกษัตริย์พระนามว่าอัญชสะ ซึ่งคนมี
กิริยาแข็งกระด้าง มัวเมาในชาติตระกูล ในยศ และในโภคะ ซึ่งเป็นอดีตชาติของพระอุบาลี
เถระ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๕๕๒/๘๔)

จันทนะ^๓, ยักษ์ : ยักษ์ตนหนึ่งผู้เป็นบริวารรับใช้ทำมหาราชนามว่ากูเวร หรือท้าวสุวรรณ ปกครอง
ด้านทิศเหนือ เคยเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า ณ ปามหาวัน เขตกรุงกบิลพัสดุ์ (ที.ม.(ไทย) ๑๐/
๓๓๗/๒๖๕, ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๘๓/๒๓๑)

จันทนะ^๔, นักบวช : ชื่อนักบวชคนหนึ่ง ซึ่งพระอุปาหนทายกเถระ ได้ประกาศประวัติในอดีตชาติของ
ตนว่า ตนเอง เคยเป็นบุตรของพระสัมพุทธเจ้า(พระปัจเจกพุทธเจ้า) ได้ถวายรองเท้าคู่หนึ่ง
ด้วยปรารถนาว่า ขอท่านจงช่วยให้ข้าพเจ้าบรรลुพระโพธิญาณด้วยเถิด ถวายรองเท้าไว้ในครั้ง
นั้น จึงไม่รู้จักทุกขติเลย นี่เป็นผลแห่งการถวายรองเท้า (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๒๐/๔๑๙)

จันทนังคสิกอุบาสก : อุบาสกคนหนึ่ง ชาวกรุงสาวัตถี ท่านผู้นี้ ได้เคยนั่งอยู่ระหว่างที่พระราชา ๕
พระองค์มีพระเจ้าปเสนทิโกศลกำลังสนทนารธรรมในเรื่องอะไรเป็นยอดแห่งกามทั้งหลาย
และเคยกล่าวคาถาพระพุทธเจ้าว่า ดอกปทุมชื่อโกกนุทบานในเวลาเช้า ยังไม่สิ้นกลิ่น ยัง
หอมอยู่ ฉันทินใด ท่านจงดูพระอังคีรส ผู้ไพโรจน์อยู่ ดุจดวงอาทิตย์รุ่งโรจน์อยู่ในอากาศฉันทินั้น
ต่อพระพักตร์ของพระราชาเหล่านั้น เคยรับผ้าจากพระราชามีพระเจ้าปเสนทิโกศลเป็นต้น ๕
พระองค์ แล้วนำผ้า ๕ ผืนเหล่านั้นถวายแด่พระพุทธเจ้า (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๒๓/๑๔๕)

จันทปราสาท : ชื่อปราสาทหลัง ๑ ในบรรดา ๓ ปราสาท อันได้แก่ จันทปราสาท สุจันทปราสาท
และวฏฐิสปราสาท ของพระพุทธเจ้าพระนามว่าสุมนะ สมัยที่ครองฆราวาสวิสัย ณ กรุงเมฆละ
ที่มีกษัตริย์พระนามว่าสุทัตตะเป็นพระชนก พระนางสิริมาเป็นพระชนนี (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/
๒๒/๖๑๑), และชื่อปราสาทหลัง ๑ ในบรรดา ๓ ปราสาท คือ สิริปราสาท อุปสิริปราสาท
และจันทปราสาท ของพระพุทธเจ้าพระนามว่าสุชาตนะ ณ กรุงชื่อว่าสุมังคละ ที่มีกษัตริย์พระ
นามว่าอุคคตะเป็นพระชนก พระเทวีพระนามว่าประภาวดีเป็นพระชนนี (ขุ.พุทธ.(ไทย)
๓๓/๒๑/๖๕๔)

จันทภาค, แม่น้ำ : ชื่อแม่น้ำสายเล็กสายหนึ่ง อยู่ไม่ห่างจากภูเขาคิชฌกูฏ กรุงราชคฤห์ มีทรายขาว
สะอาด ผิ่งลาด และมีท่าราบเรียบ น้ำรินรมย์ใจ มีปลาและเต่าชุกชุม ทั้งยังเป็นที่ยอาศัยของ
จระเข้ เป็นที่ของกินนรี (ขุ.เถรี.(ไทย) ๒๖/๔๘/๕๖๒)

ในอดีตชาติเถราปทาน พระอุตติยเถระประกาศประวัติในอดีตชาติของตนว่า ในชาติหนึ่งตน
เคยเกิดเป็นจระเข้อาศัยอยู่ที่ฝั่งแม่น้ำจันทภาคได้เคยช่วยเหลือให้พระพุทธเจ้าพระนามว่า
สิทธัตถะขึ้นหลังข้ามแม่น้ำสายนี้ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๗๑/๑๔๕) ;

ในมัจฉทายกเถราปทาน พระมัจฉทายกเถระประกาศประวัติในอดีตชาติของตนว่า
ตนเองเกิดเป็นนกกอก(เหยี่ยวดำ) อาศัยอยู่ใกล้ฝั่งแม่น้ำจันทภาค ข้าพเจ้าได้คาบปลาตัว
ใหญ่มาถวายแด่พระมุนีพระนามว่าสิทธัตถะ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๒๓/๔๒๘)

ในขวหังสกเถราปทาน พระขวหังสกเถระ ประกาศประวัติในอดีตชาติของตนว่า ตนเองเคยเกิดเป็นพรานป่าอาศัยอยู่ใกล้ฝั่งแม่น้ำจันทภาคาเห็นพระพุทธเจ้าพระนามว่าสิทธัตถะทำจิตของตนให้เสื่อมใสแล้ว ได้ถวายอภิวาทพระองค์(ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๒๗/๔๒๙)

จันทรคราส : การกลืนดวงจันทร์ตามความเข้าใจของคนโบราณที่เชื่อว่าพระราหูอมดวงจันทร์, หมายถึงการจับจันทร์ คือเงาโลกเข้าไปปรากฏที่ดวงจันทร์ ขณะเมื่อดวงจันทร์กับดวงอาทิตย์อยู่ตรงกันข้ามโดยมีโลกอยู่ระหว่างกลาง ที่เรียกว่าราหูอมจันทร์, จันทรุปราคา ก็เรียก ในพรหมชาลสูตร กล่าวถึงจันทรคราส ในทำนองเรื่องพยากรณ์ว่าจักมีจันทรคราสว่าจัดเป็นเดรัจฉานวิขาอย่างหนึ่ง (ที.สี.(ไทย) ๙/๒๔/๙,ที.สี.(ไทย) ๙/๒๐๘/๗๑)

จันทวดี, กรุง :ชื่อเมืองแห่งหนึ่ง ซึ่งพระติสรณคณินิยเถระ ได้ประกาศประวัติในอดีตชาติของตนว่า ตนเอง เป็นคนเลี้ยงดูมารดาและบิดาอยู่ในกรุงจันทวดี ต่อมาได้รับสละจากพระเถระชื่อว่านิสกะ รักษาอยู่ ๑๐๐,๐๐๐ ปี ตายแล้วไปเกิดในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๐๖/๑๓๕), แม้พระปัญจสิลสมาทานินิยเถระ ได้ประกาศประวัติในอดีตชาติของตนว่าตนเองเคยเป็นลูกจ้างอยู่ในกรุงจันทวดี มัวชวนขายในการงานของผู้อื่น รักษาศีล ๕ ตลอด ๑๐๐,๐๐๐ ปีตายแล้วไปเกิดในภพชั้นดาวดึงส์(ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๓๔/๑๓๙)

ในอินมทสสิพุทธวงศ์ กล่าวถึงกรุงจันทวดี ว่าเป็นเมืองที่พระพุทธเจ้าพระนามว่าอินมทสสิ เคยประทับอยู่เมื่อคราวครองเพศฆราวาสวิสัย มีพระเจ้ายสวาปครอง (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๑๗/๖๒๗)

จันทวดี, พรหมณี : ชื่อมารดาของพระมหาโกฏฐิกเถระ ชาวกรุงสววัตถิ ดังคำที่พระเถระกล่าวไว้ว่าข้าพเจ้าเกิดในตระกูลพรหมณมหาศาล ที่มีทรัพย์มาก ในกรุงสววัตถิ มารดาของข้าพเจ้าชื่อจันทวดี บิดาของข้าพเจ้าชื่ออัสสลาณะ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๒๔๓/๒๗๑)

ในโลมสกัสนสพชาดก กล่าวไว้ว่า จันทวดีเป็นหญิงสาวที่เชื่อฟังบิดาและรับอาสาฆ่าลายตบะของฤาษีชื่อโลมสกัสนสพผู้มีตบะสูงลงได้ (ขุ.ชา.นวก.(ไทย) ๒๗/๖๖/๓๑๑)

จันทสมะ, พระเจ้าจักรพรรดิ : ชื่อพระเจ้าจักรพรรดิ ในกัณฑ์ ๒๓ นับจากกัณฑ์ไป ซึ่งพระวิณณการกเถระได้ประกาศประวัติในอดีตชาติของตนว่า ตนเองเป็นช่างทาสีอยู่ในกรุงอรุณวดี ได้ระบายสีผ้าที่พระเจดีย์ให้มีสีต่างๆ ในกัณฑ์ ๒๓ นับจากกัณฑ์ไป ได้เกิดเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ เพราะผลแห่งการระบายสี (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๒๕/๔๐๓)

จันทาเถรีคาถา :คาถาของพระจันทาเถรี, ภาษิตของพระจันทาเถรี ซึ่งพระจันทาเถรีได้กล่าวว่าเมื่อก่อน เราเป็นคนเข็ญใจ และเป็นหญิงหม้าย ปราศจากญาติมิตร ถือภาชนะและไม้เท้า ถูกความหนาวและความร้อนเปียกเปียก เทียวขอทานอยู่ถึง ๗ ปี ภายหลังได้พบปฎาจารย์ ภิกษุณี จึงเข้าไปขอบวชเป็นบรรพชิตและพระปฎาจารย์กรุณาบวชให้เรา และท่านก็สั่งสอนเราให้ประกอบในประโยชน์อย่างยิ่งเราได้บรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์(ขุ.เถรี.(ไทย) ๒๖/๑๒๒/๕๗๕)

จันทาภชาดก : ชาดกว่าด้วยผู้เจริญแสงจันทร์เป็นอารมณ์ มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า ดาบสโพธิสัตว์สิ้นชีพแล้วไปเกิดในพรหมโลก กลับมาสอนวิธีเพ่งกสิณให้แก่ศิษย์ว่า คนที่หยั่งถึงกสิณที่มีแสงจันทร์และแสงอาทิตย์เป็นอารมณ์ด้วยปัญญา เขาย่อมเข้าถึงอภัสสรพรหมได้ด้วยมานอันไม่มีวิตก (ขุ.ชา.เอกก.(ไทย) ๒๗/๑๓๕/๕๕)

จันทาทกเถรวัตถุ : เรื่องพระจันทาทกเถระ พระผู้มีพระภาคตรัสพระคาถานี้แก่ภิกษุทั้งหลายดังนี้ ผู้บริสุทธิ์ดุจจันทร์แจ่ม มีจิตผ่องใส ไม่ขุ่นมัว เป็นผู้สิ้นความเพลิดเพลินในภพ เราเรียกว่า พราหมณ์ (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๔๑๓/๑๖๔)

อรรถกถาธรรมบทกล่าวว่ ไม่ขุ่นมัว หมายถึงปราศจากมลทินคือกิเลส และคำว่า ความเพลิดเพลินในภพ หมายถึงตัณหาในภพทั้ง ๓ (กามภพ รูปภพ อรูปภพ) (ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๒/๔๑๓/๕๑๐)

จันทาทก, พระเจ้าจักรพรรดิ : ชื่อพระเจ้าจักรพรรดิองค์หนึ่ง ซึ่งพระเอกที่ปิยเถระได้ประกาศประวัติในอดีตชาติของตนว่า ตนเองเคย มีจิตเลื่อมใส มีใจยินดีได้ถวายพระทีปดวงหนึ่งไว้ที่ต้นข่าน้ำ ซึ่งเป็นต้นไม้เป็นที่ตรัสรู้ที่ประเสริฐ ของพระมุนีพระนามว่าปทุมุตตระ ในกัปที่ ๑๖,๐๐๐ นับจากกัปนี้ไปเพราะผลแห่งการถวายพระทีป จึงทำให้ไปเกิดเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ๔ ชาติ มีพระนามว่าจันทาทก มีพลาณภาพมาก (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๓๒/๓๔๓)

จันทิกากุบุตร, พระ : ชื่อภิกษุรูปหนึ่ง ชาวกรุงสวดีลี ท่านผู้นี้เคยสนทนารธรรมกับพระสารีบุตรเถระ ในเรื่องจิตเปรียบด้วยเสาหิน ซึ่งพระสารีบุตรเถระได้อธิบายว่า ภิกษุชอบมจิตตึด้วยจิต เป็นอย่างไร (อง.นวก.(ไทย) ๒๓/๒๖/๔๘๔)

อรรถกถาอธิบายว่า เหตุที่ชื่อว่าจันทิกากุบุตร เพราะปรากฏชื่อตามมารดา เพราะมารดาของท่านจันทิกา (อง.นวก.อ.(บาลี) ๓/๒๖/๓๐๖)

จันทิมเทพบุตร : ชื่อพระจันทร์ ซึ่งเป็นเทพบุตรองค์หนึ่ง มีเนื้อความกล่าวไว้ในจันทิมสูตรว่า จันทิมเทพบุตร เมื่อคราวที่อสูรินทราหูเข้าจับตัวไว้ แล้วระลึกถึงพระผู้มีพระภาคว่า ขอความนอบน้อมจงมีแด่พระองค์ ข้าพระองค์ตกอยู่ในภาวะคับขัน ขอพระองค์จงเป็นสรณะแก่ข้าพระองค์ด้วยเถิด พระผู้มีพระภาคจึงตรัสกับอสูรินทราหูว่า จันทิมเทพบุตรถึงตลาคตผู้เป็นพระอรหันต์เป็นสรณะ ราหู ท่านจงปล่อยจันทิมเทพบุตรเสียเถิดพระพุทธเจ้าทั้งหลาย เป็นผู้อนุเคราะห์สัตว์โลก อสูรินทราหูปล่อยจันทิมเทพบุตรแล้ว ก็เร่งรีบเข้าไปหาท้าวเวจจิตติจอมอสูรถึงที่อยู่ เป็นผู้เศร้าสลดใจ เกิดขนพองสยองเกล้า เพราะกลัวศิระษะแตกเป็น ๗ เสียง ถึงมีชีวิตอยู่ก็จะไม่มีความสุข (ส.ส.(ไทย)๑๕/๙๐/๙๖)

ในชยททิสชาดก กล่าวถึงพระราชกุมาร(ผู้เป็นโอรสของพระเจ้าชัยทิต) กล่าวกับยักษ์คนหนึ่งว่า เพราะสสบัณฑิตนั้นสำคัญท้าวสักกเทวราชนี้ว่าเป็นพราหมณ์จึงได้ให้สิ่งอยู่ในสรีระของตน ยักษ์ เพราะเหตุนั้นแล จันทิมเทพบุตรนั้นจึงมีรูปกระต่ายปรากฏอยู่ ซึ่งให้ความพอใจแก่ชาวโลกตราบจนทุกวันนี้ (ขุ.ชา.ตี.ส.ตี.(ไทย) ๒๗/๙๓/๕๕๓)

จันทิมสูตร : พระสูตรว่าด้วยจันทิมเทพบุตร (ส.ส.(ไทย)๑๕/๙๐/๙๖) ; จันทิมเทพบุตร

พระสูตรนี้ ต่อมาได้กลายเป็นพระสูตรที่ใช้สวดสำหรับคนที่เกิดวันราหู ขึ้นต้นบทสวดว่า กิณนุสันตฺรมาโน ะ เป็นต้น

จันทิมสสูตร : พระสูตรว่าด้วยจันทิมเทพบุตร มีเนื้อความกล่าวไว้ว่า ณ กรุงสวดีลี จันทิมเทพบุตรมีวรรณะงดงามยิ่งนัก เปล่งรัศมีให้สว่างทั่วพระเชตวัน เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ กราบทูลว่า ชนที่บรรลุมาน มีจิตเป็นหนึ่งผุดขึ้น มีปัญญา มีสติ จักถึงความสวัสดิ์ดุจเนื้อทรายในชอกเขาที่ปราศจากรันและยุงฉะนั้น พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ชนบรรลุมานไม่ประมาทละกิเลสได้ จักถึงฝั่งดุจปลาทำลายข่ายได้แล้ววายไป ฉะนั้น (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๙๒/๙๙)

จันทิมาทิสุตตติกะ : พระสูตร ๓ สูตร มีจันทิมสูตรเป็นต้น มีเนื้อหาเหมือนตถาคตสูตรต่างแต่ในที่นี้ ทรงแสดงเปรียบเทียบความไม่ประมาทกับแสงจันทร์ ดวงอาทิตย์ และผ้าแคว้นกาสี อย่างละ ๑ สูตร (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๔๖-๑๔๘/๗๖)

จันทุปมาสูตร : พระสูตรว่าด้วยการเปรียบเทียบภิกษุกับดวงจันทร์ คือ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงวิธี เข้าไปสู่ตระกูลของท่านพระมหากัสสปะโดยไม่ยึดติดในตระกูลเข้าไปสู่ตระกูลโดยมุ่ง ประโยชน์สุข ไม่เข้าไปเพื่อหวังลาภสักการะ เปรียบเหมือน ดวงจันทร์ไม่ติดในนภากาศ เมื่อ ทำได้อย่างนี้การเข้าไปสู่ตระกูลก็ไม่มีโทษ การแสดง ธรรมก็บริสุทธิ์ (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๑๔๖/ ๒๓๗)

จัมปกุปุณณิยเถราปทาน^๑ : ประวัติในอดีตชาติของพระจัมปกุปุณณิยเถระ พระจัมปกุปุณณิยเถระ ประกาศประวัติในอดีตชาติของตนว่า ในอดีตชาติที่ ๙๑ ท่านได้นำดอกจำปาไปบูชา พระพุทธเจ้า(พระนามว่าวิปัสสี) เพราะผลแห่งการบูชา นั้น ท่านไม่รู้จักทุกคติเลย ในชาติสุดท้าย นี้ ได้บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๓/๔๑๓)

จัมปกุปุณณิยเถราปทาน^๒ : ประวัติในอดีตชาติของพระจัมปกุปุณณิยเถระ พระจัมปกุปุณณิยเถระ ประกาศประวัติในอดีตชาติของตนว่า ในอดีตชาติที่ ๓๑ ท่านได้ใช้ดอกจำปาบูชา พระพุทธเจ้าพระนามว่าเวสสภู เพราะผลแห่งการบูชา นั้น ท่านไม่รู้จักทุกคติเลย ในชาติสุดท้าย นี้ ได้บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๔๑/๒๙๙)

อีกเรื่องหนึ่ง ประวัติในอดีตชาติของพระจัมปกุปุณณิยเถระ พระจัมปกุปุณณิยเถระกล่าวว่า ในอดีตชาติที่ ๓๑ ท่านไปบูชาพระปัจเจกพุทธเจ้าพระนามว่าสุทัสสนะ เพราะผลแห่งการ บูชา นั้น ท่านไม่รู้จักทุกคติเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/๓๙/๕๒๗)

จัมปกะ, กรุง : ชื่อเมืองหลวงสมัยพระพุทธเจ้าพระนามว่าปทุมะ ในปทุมพุทธวงศ์ กล่าวว่า เป็นเมืองที่ พระพุทธเจ้าพระนามว่าปทุมะ ครองฆราวาสวิสัยอยู่ ๑๐,๐๐๐ ปี มีพระเจ้าอสมะปกครอง และเป็นพระชนกของพระพุทธเจ้า มีพระเทวีพระนามว่าอสม่าเป็นพระชนนี (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๑๖/๖๓๒)

จัมปา, กรุง,เมือง : ชื่อนครหลวงของแคว้นอังคะ ตั้งอยู่บนฝั่งแม่น้ำจัมปา ไม่ห่างมากนักจาก จุดที่ บรรจบกับแม่น้ำคงคา ดังคำในโสมถสูตรว่า พระผู้มีพระภาคเสด็จจาริกไปในแคว้นอังคะ พร้อมด้วยภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่ประมาณ ๕๐๐ รูป เสด็จถึงกรุงจัมปา ประทับอยู่ใกล้สระ โบกขรณีคัคครา พราหมณ์โสมถะปกครองกรุงจัมปา ซึ่งมีประชากรและสัตว์เลี้ยง มากมาย มีพืชพันธุ์ธัญญาหารและน้ำหย้าอุดมสมบูรณ์ เป็นพระราชทรัพย์ที่พระเจ้าพิมพิสาร จอมทัพนครพระราชทานปูนบำเหน็จให้เป็นพรหมไทย (ส่วนพิเศษ) (ที.สี.(ไทย) ๙/๓๐๐/ ๑๑๑)

เมืองจัมปา มีปรากฏหลายเช่น (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๑๕๗/๑๓๑, วิ.ม.(ไทย) ๕/๒๔๒/๑, วิ.ม. (ไทย) ๕/๓๘๐/๒๖๐, วิ.ม.(ไทย) ๕/๓๘๒/๒๖๖, วิ.ป.(ไทย) ๘/๔๗๗/๖๘๗, วิ.ป.(ไทย) ๘/ ๔๗๗/๖๘๘, ที.สี.(ไทย) ๙/๓๐๓/๑๑๒, ที.สี.(ไทย) ๙/๓๐๔/๑๑๕, ที.ม.(ไทย) ๑๐/๒๑๐/๑๕๘, ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๐๙/๒๔๒, ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๕๐/๓๖๗, ม.ม.(ไทย) ๑๓/๑/๑, ส.ส.(ไทย)

๑๕/๒๑๙/๓๒๐,อง.สตุตท.(ไทย) ๒๓/๕๒/๘๙,อง.อฎฐก.(ไทย) ๒๓/๑๐/๒๑๕,อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๘๑/๑๘๐,อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๙๔/๒๒๐)

จัมปา, ชาวกรุง :บุคคลที่อาศัยอยู่เมืองจัมปา เป็นภิกษุณี ก็มี เช่นเรื่องภิกษุณีชาวกรุงจัมปา (วิ.มหา. (ไทย) ๑/๑๓๑/๑๐๐), ในมหาวรรค โสณโกฬิวีสัตถุ กล่าวถึงบุตรเศรษฐีชื่อโสณโกฬิวีสะ เป็นชาวกรุงจัมปา (วิ.ม.(ไทย) ๕/๒๔๒/๑),ในโสณทัณฑสูตร กล่าวถึงโสณทัณฑพราหมณ์ ก็เป็นกรุงจัมปา (ที.สี.(ไทย)๙/๓๐๐/๑๑๑,ที.สี.(ไทย)๙/๓๐๒/๑๑๒,ที.สี.(ไทย)๙/๓๐๗/๑๑๗)

จัมเปยยกะ, พญานาค : ชื่อพญานาคตนหนึ่ง ซึ่งเป็นพระชาติที่พระพุทธเจ้าไปเกิดเป็นพญานาค ดังคำในจัมเปยยจริยาว่า ในกาลที่เราเป็นพญานาคชื่อว่าจัมเปยยกะ มีฤทธิ์มาก แม้ในกาลนั้นเราเป็นผู้ประพฤดิธรรม เพียบพร้อมด้วยศีลวัตร ไม่ยอมทำลายศีล เพราะจะถูกหมองูทรมานอย่างแรงกล้า ก็อดทนอดกลั้นไม่ทำร้าย (ขุ.จริยา.(ไทย) ๓๓/๒๐/๗๔๘)

จัมเปยยจริยา : จริยาของจัมเปยยนคราช พระพุทธเจ้าทรงเล่าว่า ในสมัยที่เป็นจัมเปยยนคราช เป็นนาคมีธรรมถึงพร้อมด้วยศีลและวัตร ขณะรักษาอุโบสถศีล ถูกหมองูจับไปเที่ยวเล่นกลหากิน มิได้แสดงความโกรธแต่ประการใด เพราะกลัวศีลขาด (ขุ.จริยา.(ไทย) ๓๓/๒๐/๗๔๘)

จัมเปยยชาดก : ชาดกว่าด้วยพญานาคจัมเปยยะ มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า พระโพธิสัตว์เป็นพญานาคชื่อจัมเปยยะ เกิดความเบื่อหน่ายด้วยสมบัติในนาคพิภพปรารถนาจะเกิดเป็นมนุษย์ ในวันอุโบสถจึงออกจากนาคพิภพไปรักษาอุโบสถศีลอยู่ที่จอมปลวกแห่งหนึ่งใกล้หนทางไปหมู่บ้านในปัจจุบันตชนบทโดยประกาศสละชีวิตร่างกายให้เป็นทาน นอนรักษาอุโบสถอยู่ไม่เบียดเบียนผู้ใด แต่ถูกหมองูใจบาปคนหนึ่งมาจับพระองค์ไปเที่ยวเล่นกลหากิน โดยการสั่งให้ร้ายรำทำเป็นรูปต่าง ๆ เป็นสีต่าง ๆ ตามชอบใจ ฝ่ายนางนาคสมุณาเทวีไม่เห็นสามีกลับมาจึงออกตามหาเห็นพระสวามีกำลังแสดงการร้ายรำให้พระเจ้าพรหมทัตได้ทอดพระเนตรอยู่ จึงแสดงตนร้องให้อยู่ในอากาศ พญานาคเห็นพระเทวีก็เกิดความละอายจึงกลับเข้าไปอยู่ในกระซังตามเดิม พระเจ้าพรหมทัตตรัสถามว่าใครมาร้องให้อยู่ในอากาศ นางจึงกราบทูลความจริงให้ทราบ แต่ตรัสความสงสัยว่า พญานาคมีฤทธิ์มากเหตุไรจึงถูกหมองูจับได้ นางนาคสมุณากราทูลว่าพระสวามีของนางต้องการบำเพ็ญตบะต้องการรักษาอุโบสถศีลจึงไม่เบียดเบียนใครๆ และขอร้องให้พระราชารช่วยปล่อยพระสวามีของนางด้วย พระราชารับให้หมองูปล่อยพญานาคราชและได้พระราชทานทรัพย์แก่หมองูเป็นอันมาก พญานาคโพธิสัตว์ได้ผูกไมตรีกับพระเจ้าพรหมทัตและทูลเชิญพระเจ้าพรหมทัตเสด็จลงไปเยี่ยมนาคพิภพ พระเจ้าพรหมทัตเสด็จไปพร้อมด้วยข้าราชการบริวารเป็นอันมาก เมื่อทรงเยี่ยมชมตามพระราชอัธยาศัยแล้วจึงเสด็จกลับ พญานาคได้ให้ขนทรัพย์สมบัติมีแก้วมุกดาเป็นต้นมาถึง ๕,๐๐๐ เล่มแก้วียน แก้วมุกดาในนาคพิภพก็ขึ้นมาอยู่บนพื้นโลกนับแต่สมัยนั้น ความเป็นมิตรสหายย่อมมีได้ทั้งในหมู่มนุษย์และสัตว์ดิรัจฉาน ถ้าหากมีความรักความเมตตาต่อกัน และประโยชน์ที่เกิดขึ้นย่อมมากเกินเปรียบเทียบ (ขุ.ชา.วิสติ.(ไทย) ๒๗/๒๔๐/๕๑๒)

จัมเปยยนคราช:พญานาคนามว่าจัมเปยยะ ซึ่งเป็นพระชาติหนึ่งที่พระพุทธเจ้าเคยไปเกิดเป็นพญานาค บำเพ็ญศีลอุปัชฌาย์ ดังคำว่า การรักษาศีลในภพที่เราเป็นจัมเปยยนคราช และภริยัตตนาคราชเป็นศีลอุปัชฌาย์ (ขุ.จริยา.(ไทย) ๓๓/๑๒๒/๗๗๖)

จัมพะกะ, กษัตริย์ : ชื่อกษัตริย์พระองค์หนึ่ง ซึ่งพระขทิรวินยเรวัตเถระ ได้ประกาศประวัติในอดีตชาติของตนว่า ตนเองเกิดสมัยพระพุทธเจ้าพระนามว่าปทุมุตตระเป็นนายเรือต้อนรับพระพุทธเจ้า และนำพระพุทธเจ้าข้ามฝั่งแม่น้ำ เพราะกรรมนั้น ในกัปที่ ๕๗ (นับจากกัปนี้ไป) ได้เกิดเป็นกษัตริย์พระนามว่าจัมพะกะมีพละมานุภาพมากรุ่งเรืองดังดวงอาทิตย์อุทัย (ช.อุป.(ไทย) ๓๒/๖๓๕/๙๗)

จัมเปยยะขันธกะ : ชื่อขันธกะที่ ๙ แห่งคัมภีร์มหาวรรค วินัยปิฎก ว่าด้วยข้อควรทราบบางอย่างเกี่ยวกับนิคหกรรมต่างๆ(วิ.ม.(ไทย) ๕/๓๘๐/๒๖๐)

จัมมขันธกะ : ชื่อขันธกะที่ ๕ แห่งคัมภีร์มหาวรรค วินัยปิฎก ว่าด้วยเรื่องหนังต่างๆ มีรองเท้าและเครื่องลาด เป็นต้น (วิ.ม.(ไทย) ๕/๒๔๒/๑)

จัมมสาฎกชาตก: ชาตกว่าด้วยปริพาชกชื่อจัมมสาฎกกะ มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า พ่อค้าบัณฑิตโพธิสัตว์เห็นปริพาชกผู้หนึ่งผู้ให้การยกย่องแพะ ซึ่งมันย่อตัวลงทำท่าจะขวิดท่านแต่ท่านกลับเข้าใจว่า มันยกย่องจึงได้ประนมมือตอบพูดกับมันว่า สัตว์ ๔ เท้าคงจริงหนอ ท่าทางสง่า และน่ารักน่าเอ็นดู ย่อมอ่อนน้อมต่อพราหมณ์ผู้ถึงพร้อมด้วยชาติและมนต์ จักเป็นแพะประเสริฐมิยศักดิ์ จึงได้ร้องเตือนท่าน ท่านอย่าได้ไว้ใจสัตว์ ๔ เท้า ตัวนี้ด้วยการเห็นมันเพียงครู่เดียว มันต้องการจะขวิดท่านให้เต็มทีจึงย่อตัวลง พระโพธิสัตว์เตือนยังไม่ขาดคำ แพะก็กระโดดขวิดปริพาชกนั้นอย่างแรงทำให้เขากระดูกขาหักล้มลงทันทีสัมภาระกระจัดกระจาย ปริพาชกได้แต่ประคองแขนค้ำครวญอยู่ว่า ช่วยด้วย แพะฆ่าคนประเสริฐและแกยงค้ำครวญต่อไปอีกว่าผู้ที่สรรเสริญคนซึ่งไม่ควรบูชาจะถูขวิดนอนอยู่เหมือนเราผู้เฒ่าถูกแพะขวิดในวันนี้ แกคร่ำครวญอยู่ไม่นานก็สิ้นใจตาย (ช.ชา.จตุกก.(ไทย) ๒๗/๙๓/๑๗๕)

จาคณะ : ทรัพย์คือจาคะ,เป็นข้อ ๖ ในอริยทรัพย์ ๗ มีปรากฏหลายสูตร เช่น ลักษณะสูตรสังคีตสูตร ทศตตรสูตร สังฆิตตธนสูตร (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๒๒/๑๘๑,ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๓๐/๓๓๑, ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๕๗/๓๙๗,อง.นวก.(ไทย) ๒๓/๕/๘)

ในธนสูตร วิตถตธนสูตร ได้อธิบายเกี่ยวกับคนผู้มีจาคณะไว้ว่า คืออริยสาวกในธรรมวินัยนี้เป็นผู้มีใจปราศจากความตระหนี่อันเป็นมลทินมีจาคะอันสละแล้ว มีฝ่ามือชุ่ม ยินดีในการสละ ควรแก่การขอ ยินดีในการแจกทาน นี้เรียกว่าจาคณะ งาม.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๔๗/๗๖, งาม.นวก.(ไทย)๒๓/๖/๙,อง.นวก.(ไทย) ๒๓/๗/๑๓)

อรรถกถาอธิบายว่า มีฝ่ามือชุ่ม หมายถึงมีมือล้างสะอาดแล้วด้วยน้ำคือศรัทธา ถ้าคนไม่มีศรัทธาแม้จะล้างถึง ๗ ครั้งก็ชื่อว่ามือยังไม่ได้ล้าง มีมือสกปรก แต่คนมีศรัทธา แม้มีมือสกปรกก็ชื่อว่ามือสะอาดแล้ว (อง.ติก.อ. ๒/๔๒/๑๔๘)

จาคสัมปทา : ความถึงพร้อมด้วยจาคะ, ความถึงพร้อมด้วยการบริจาคทาน,ความถึงพร้อมด้วยความเสียสละเป็นการเฉลี่ยสุขให้แก่ผู้อื่น;ดูสัมปรายิกัตถะ(อง.อภุฎก.(ไทย)๒๓/๕๔/๓๔๓, งาม.อภุฎก.(ไทย)๒๓/๗๕/๓๘๘,อง.อภุฎก.(ไทย) ๒๓/๗๖/๓๘๙)

จาคสัมปทา มีปรากฏหลายแห่ง เช่น ในสมจิตตวรรคกล่าวถึงบุตรทำสิ่งที่ทำได้ยาก คือให้มารดาและบิดาผู้ตระหนี่ สมาทานตั้งมั่น ดำรงอยู่ในจาคสัมปทา(ความถึงพร้อมด้วยการเสียสละ) (อง.ทุก.(ไทย) ๒๐/๓๔/๗๘)

ในปัตตกัมมสูตรอธิบายถึงบุคคลผู้มีจาคสัมปทาไว้ว่า อริยสาวกในธรรมวินัยนี้มีใจปราศจาก ความตระหนี่อันเป็นมลทิน มีจาคะอันสละแล้ว มีฝ่ามือชุ่ม ยินดีในการสละ ควรแก่การขอ ยินดีในการให้ทานและการจำแนกทาน อยู่ครองเรือนนี้เรียกว่าจาคสัมปทา (อง. จตุกก.(ไทย) ๒๑/๖๑/๑๐๑)

ในสัมปทาสูตร ปฐมสัมปทาสูตร กล่าวเพียงข้อธรรม ๕ อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๔๖/๗๕,อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๙๑/๑๖๓) ; ในทุกกถาสสูตร กล่าวถึงบางคนไม่ชอบพูดถึงเรื่องจาคสัมปทา ดังคำว่า บุคคลผู้ตระหนี่นั้นไม่พิจารณาเห็นจาคสัมปทา(ความถึงพร้อมด้วยจาคะ)ในตนและไม่ได้ปฏิบัติปราโมทย์ที่มีจาคสัมปทานั้นเป็นเหตุ ฉะนั้นการพูดเรื่องจาคะจึงเป็นเรื่องไม่ดีสำหรับบุคคลผู้ตระหนี่ (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๑๕๗/๓๖๐)

จาคะ : การสละ, การให้ทาน, การเสียสละ, การทำให้หมดไปจากตน, การให้หรือยอมให้หรือปล่อยสละลงวางที่จะทำให้หมดความยึดติดถือมั่นตัวตนหรือลดสลายความมีใจคับแคบหวงแหน, การเปิดใจกว้างมีน้ำใจ, การสละสิ่งที่เป็นข้าศึกษาแก่ความจริงใจ, ข้อ ๓ ในอธิษฐานธรรม ๔, ข้อ ๖ ในอริยทรัพย์ ๗ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๒๔/๑๘๒,ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๒๕/๑๘๓,ม.ม.(ไทย) ๑๓/๑๖๙/๑๙๐,ม.ม.(ไทย) ๑๓/๑๗๒/๑๙๔,ม.ม.(ไทย) ๑๓/๔๓๗/๕๕๑,ม.อุ.(ไทย) ๑๔/๑๖๑/๒๐๘,ม.อุ.(ไทย) ๑๔/๓๔๘/๔๐๕,ม.อุ.(ไทย) ๑๔/๓๖๘/๔๑๓,ส.ส.(ไทย) ๑๕/๒๔๖/๓๕๔,ส.ส.(ไทย) ๑๕/๒๖๐/๓๘๐,ช.ชา.ทุก.(ไทย) ๒๗/๗๙/๘๕)

การสละกิเลส(ข้อ ๔ ในฆราวาสธรรม ๔) ดังคำวานรินทชาดก และ กุมภิลชาดก ที่พระเจ้ากล่าวถึงบุคคลที่ประกอบด้วยคุณธรรม ๔ ประการ จึงทราบศัตรูได้ว่า พญาวานร ผู้มีธรรม ๔ ประการนี้ คือ (๑) สัจจะ (๒) ธรรมะ (๓) อิทธิ (๔) จาคะ เช่นกับท่าน ย่อมครอบงำศัตรูที่ตนพบเห็นได้(ช.ชา.เอกก.(ไทย) ๒๗/๕๗/๒๔,ช.ชา.ทุก.(ไทย)๒๗/๑๔๘/๑๐๔)

จาคะ ที่เป็นฆราวาสธรรม หรือธรรมของผู้ครองเรือน ดังคำในอาฬวกสูตรว่า บุคคลอยู่ครองเรือนประกอบด้วยศรัทธามีธรรม ๔ ประการนี้ คือ สัจจะ ธรรม อิทธิ จาคะ ละโลกนี้ไปแล้ว ย่อมไม่เศร้าโศก(ส.ส.(ไทย) ๑๕/๒๔๖/๓๕๔)

จาคาธิษฐาน : ธรรมที่ควรตั้งไว้ในใจคือจาคะ, ที่มั่นคือจาคะ, หมายถึงธรรมที่ควรตั้งไว้ในใจให้เป็นฐานที่มั่นคือจาคะ, ผู้มีการให้ การสละลงวางเป็นฐานที่มั่น (ข้อ ๓ ในอธิษฐาน ๔ อันได้แก่ ปัญญา สัจจะ จาคะ และอุปสมะ) (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๑๑/๒๙๐) ; ดู อธิษฐานธรรม

จาคานุสสติ:การระลึกถึงการบริจาค,คือการระลึกถึงทานที่ตนบริจาคแล้ว และพิจารณาเห็นจาคธรรมที่มีในตน (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๒๗/๓๒๘,ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๕๖/๓๘๙), จัดเป็นธรรมที่เป็นเอก (เอกธรรม)และเป็นธรรมที่ควรเจริญ (อง.เอกก.(ไทย) ๒๐/๒๙๗/๓๗,อง.เอกก.(ไทย) ๒๐/๔๓๓/๕๐,อง.เอกก.(ไทย) ๒๐/๔๘๒/๕๐), จัดเป็นข้อ ๕ ในอนุสสติฐาน ๖ (อง.ฉก.(ไทย) ๒๒/๙/๔๒๑), ในอนุสสติฐานสูตร กล่าวไว้ว่า สัตว์บางพวกในโลกนี้ทำจาคานุสสตินี้ให้เป็นอารมณ์ ย่อมบริสุทธ์ิได้ เช่น อริยสาวกระลึกถึงจาคะของตนว่า ‘เป็นลาภของเราหนอ เราได้ดีแล้วหนอ ฯลฯ ควรแก่การขอ ยินดีในการแจกทานอยู่ครองเรือน’ เมื่อคราวที่อริยสาวกระลึกถึงจาคะ จิตของเธอย่อมไม่ถูกราคะกัสมุขม ไม่ถูกโทสะกัสมุขม ไม่ถูกโมหะกัสมุขม เป็นจิตดำเนิน ไปตรงที่เดียว เป็นจิตออกไป พ้นไป หลุดไปจากความกำหนดคำว่า ‘กำหนด’

นี้เป็นชื่อของกามคุณ ๕ (อง.ฉก.ก.(ไทย) ๒๒/๒๖/๔๖๑,อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๑/๔๑๔, อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๓๐๑/๒๓๗)

ในสาริปุตตสุตตนิทเทศอธิบายว่า จาคานุสสติ ทำให้เกิดปิติ (ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๒๐๔/๕๙๕) ; คูอนุสสติ

จาคตฺทสิอุโบสถ : อุโบสถวันขึ้น-แรม ๑๔ ค่ำ, หมายถึงการอธิษฐานศีล ๘ แล้วเข้าอยู่จำอุโบสถ ดังคำ ในจัมเปยยชาดกที่นางนาคสุมนากล่าวกับนาคราชาว่า นาคราชาอธิษฐานจาคตฺทสิอุโบสถ และปณณรสิอุโบสถ นอนรักษาอุโบสถอยู่ใกล้หนทางสี่แพร่ง (ขุ.ชา.วิสติ.(ไทย) ๒๗/๒๔๖/๕๑๓)

จาคตฺทสิสุตฺต : พระสูตรว่าด้วยธรรมของภิกษุผู้เที่ยวไปในทิศทั้งสี่ คำว่า ผู้เที่ยวไป ในทิศทั้งสี่ ในที่นี้ หมายถึงพระชีนาสพ ธรรมของพระชีนาสพ ๕ ประการ คือ (๑) ศีล (๒) ความเป็นพหูสูต (๓) ความสันโดษในปัจจุบัน (๔) การได้มาน (๕) การได้ใจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๑๐๙/๑๘๖)

จาคตฺมหาราช,สุวรรณ : พวกเทวดาชั้นจาคตฺมหาราช หมายถึงชุมชนเทพชั้นจาคตฺมหาราช ในปาราชิก ลิกขาบทที่ ๑ สุทินนภานวาร กล่าวถึงพระสุทินกถินทบุตร(เสพเมถุน) ก่อเสียดก่อโทษขึ้น แล้ว ทวยเทพชั้นภุมมะ กระจายข่าว ทวยเทพชั้นจาคตฺมหาราชสดับเสียงของทวยเทพชั้นภุมมะแล้ว ได้กระจายข่าวต่อไป (วิ.มหา.(ไทย)๑/๓๖/๒๕)

จาคตฺมสุตฺต : พระสูตรว่าด้วยเหตุการณ์ในหมู่บ้านจาคตฺมา ชื่อนี้ตั้งตาม สถานที่ที่ทรงแสดงพระสูตร หมู่บ้านจาคตฺมาเป็นหมู่บ้านของชาวศากยะ แคว้นสักกะ พระผู้มีพระภาคทรงขับไล่ภิกษุประมาณ ๕๐๐ รูป ซึ่งติดตามท่านพระสารีบุตร และท่านพระมหาโมคคัลลานะมาเข้าเฝ้าพระองค์ เพราะเหตุที่ภิกษุเหล่านั้นสนทนากับ ภิกษุเจ้าถิ่นส่งเสียงดังอื้ออึง พวกเจ้าศากยะ ชาวบ้านจาคตฺมาและท้าวสหัมบดีพรหมเข้าเฝ้ากราบทูลพระผู้มีพระภาคให้ทรงอนุเคราะห์ภิกษุเหล่านั้นเพราะบางรูปเป็นภิกษุใหม่ เมื่อไม่ได้เข้าเฝ้าก็จะแปรผันไป เหมือนพืชอบขาดน้ำ หรือเหมือนลูกโคอ่อนไม่เห็นแม่ พระผู้มีพระภาคทรงสดับอุปมาที่ชาวบ้านจาคตฺมาและท้าวสหัมบดีพรหมกราบทูลก็ทรงพอพระทัย ท่านพระมหาโมคคัลลานะจึงพาภิกษุทั้งหลายเข้าเฝ้า พระผู้มีพระภาค พระองค์ตรัสถามท่านพระสารีบุตรว่า คิดอย่างไรที่พระองค์ทรงขับไล่ภิกษุสงฆ์ พระเถระกราบทูลว่า พระผู้มีพระภาคทรงมีความชวนชวายน้อย ท่านก็ควรจะชวนชวายน้อยเหมือนกัน พระผู้มีพระภาคตรัสห้าม แล้วตรัสถามท่านพระมหาโมคคัลลานะ ท่านพระมหาโมคคัลลานะกราบทูลว่า ท่านกับท่านพระสารีบุตรจักช่วยกันบริหารภิกษุสงฆ์ พระผู้มีพระภาคตรัสรับรองว่า พระองค์ ท่านพระสารีบุตร และท่านพระมหาโมคคัลลานะท่านนั้นควรบริหารภิกษุสงฆ์ จากนั้นทรงแสดงภัย ๔ ประการ ที่ผู้ลงน้ำจะพบ คือ (๑) ภัยจากคลื่น (๒) ภัยจากจระเข้ (๓) ภัยจากน้ำวน (๔) ภัยจากปลาร้าย

ทรงเปรียบเทียบว่า ผู้บวชในธรรมวินัยนี้ ก็จะมีประสบภัย ๔ ประการ เช่นกัน คือ (๑) ภัยจากคลื่น ได้แก่ ความไม่อดทนต่อคำสอน (๒) ภัยจากจระเข้ ได้แก่ ความเห็นแก่ปากท้อง (๓) ภัยจากน้ำวน ได้แก่ กามคุณ ๕ (๔) ภัยจากปลาร้าย ได้แก่ มาตุคาม (สตรี) ในพระสูตรนี้ มีข้อที่น่าสังเกต น่าศึกษาดังต่อไปนี้

๑.การที่พระผู้มีพระภาคทรงประณามภิกษุสงฆ์ มิใช่เพราะทรงมีความโกรธ แต่ในฐานะที่พระองค์เป็นนักปกครอง เมื่อภิกษุสงฆ์เข้าเฝ้าก็ควรรู้จักมารยาทที่เหมาะสมในการอยู่ร่วมสังคม มิใช่เคยอยู่อย่างใดก็อยู่อย่างนั้น ควรรู้จักความเหมาะสมบ้าง ฉะนั้น จึงทรงประณามภิกษุสงฆ์เพื่อเป็นการสอนในเรื่องมารยาท ในที่นี้ ภิกษุทุกรูปก็รู้สึกเสียใจและยอมรับว่าตนทำผิด จึงไม่มีภิกษุรูปใดโต้แย้งพระองค์ ต่างก็เก็บเสนาสนะถือบาตรและจีวรจากไป (ม.ม.อ. ๒/๑๕๗/๑๑๒๘-๑๒๙)

๒.เมื่อพวกเจ้าศากยะและท้าวมหาพรหมเข้ามากราบทูลพระผู้มีพระภาคให้ทรงยกโทษให้ภิกษุสงฆ์แล้ว ทรงเห็นว่าภิกษุเหล่านั้นยอมรับผิดจึงทรงยกโทษให้ แสดงว่าการลงโทษผู้กระทำความผิดนั้น เมื่อมีเหตุผลสมควรก็ทรงยกโทษให้ คือ มิใช่ลงโทษให้เสียคน แต่ให้กลับตัว (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๑๕๗/๑๗๗)

จาดุมหาราช :เทพที่รักษาทิศทั้ง ๔, ท้าวมหาราชทั้ง ๔,เทวดาผู้รักษาโลกใน ๔ ทิศ, ท้าวโลกบาลทั้ง ๔ อันได้แก่ (๑) ท้าวธตรฐ จอมภูตหรือจอมคนธรรพ์ ครองทิศตะวันออก (๒) ท้าววิรุฬหก จอมกุมภัณฑ์ ครองทิศใต้ (๓) ท้าววิรูปักษ์ จอมนาค ครองทิศตะวันตก (๔) ท้าวเวสวัณ จอมยักษ์ ครองทิศเหนือ

ในมหานิทเทศอธิบายว่า เพราะเทียบกับชีวิตของเทวดาชั้นจาดุมหาราช ชีวิตของมนุษย์จึงน้อยคือ เล็กน้อย นิดหน่อย ชั่วขณะ เร็วพลัน ประเดี๋ยวเดียว ตั้งอยู่ไม่นาน ดำรงอยู่ไม่นาน เพราะเทียบกับชีวิตของเทวดาชั้นดาวดึงส์ (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๒๘๒/๒๑๓, ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๑๐/๕๓,ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๓๙/๑๔๔)

อรรถกถาและฎีกาอธิบายว่า ท้าวมหาราช ๔ องค์ คือ

(๑) ท้าวธตรฐ จอมคนธรรพ์ครองทิศตะวันออก

(๒) ท้าววิรุฬหก จอมกุมภัณฑ์ครองทิศใต้

(๓) ท้าววิรูปักษ์ จอมนาคครองทิศตะวันตก

(๔) ท้าวเวสวัณ จอมยักษ์ครองทิศเหนือ (ที.ม.อ. (บาลี) ๒/๒๙๔/๒๖๐, ที.ม.ฎีกา (บาลี) ๒/๑๙/๓๒)

จาดุมหาราช, เทพ,ทวยเทพ,เทพชั้น,เทวดา : หมู่เทพชั้นจาดุมหาราช มีท้าวจตุโลกบาลปกครอง ดังคำในธัมมจักกัปปวัตตนสูตร ที่กล่าวถึงเมื่อท่านพระโกลนทัณฺฑะเกิดธัมมจักขุขึ้นว่า “สิ่งใดสิ่งหนึ่ง มีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งปวง มีความดับไปเป็นธรรมดา” พระผู้มีพระภาคทรงประกาศพระธรรมจักรให้เป็นไปแล้ว ทวยเทพชั้นภุมมะกระเจายช้าวทวยเทพชั้นจาดุมหาราช สดับเสียงของทวยเทพชั้นภุมมะแล้ว ได้กระจายข่าวต่อไป (วิ.ม.(ไทย) ๔/๑๗/๒๔, ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๐๘๑/๕๕๕) ; เป็นบริษัทที่ ๕ ในบริษัท ๘ (ที.ปา(ไทย) ๑๑/๓๓๗/๓๔๖)

ในทานุปปัตตีสสูตร กล่าวถึงพวกเทวดาชั้นจาดุมหาราชมีอายุยืน มีผิวพรรณงาม มีความสุขมาก (อง.อภุฎก.(ไทย) ๒๓/๓๕/๒๙๓)

ทวยเทพชั้นจาดุมหาราชมีกล่าวไว้หลายแห่ง เช่น ม.ม.(ไทย) ๑๒/๓๓๑/๓๖๔,ม.ม.(ไทย) ๑๒/๔๔๗/๔๘๕,อง.ตัก.(ไทย) ๒๐/๗๑/๒๘๕,อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๓๓๗/๓๐๘,อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๘๘๖/๙๑๘)

อรรถกถาอธิบายถึงเทวดาบางพวกว่าหมายถึงกามาจรเทวดา ๖ ชั้น คือ จาตุมหาราช ดาวดึงส์ ยามา ดุสิต นิมมานรดี และปรนิมิตตสวรรค์ (อง.จตุกก.อ.(บาลี) ๒/๒๒๓/๔๔๐) **จาตุมหาราช, เทวโลก** : ภูพานเป็นที่อยู่ของหมู่เทพชั้นจาตุมหาราช ดังคำในจุฬนิกาสูตร และปฐมโกสโลสูตร ที่พระผู้มีพระภาคจึงได้ตรัสเรื่องนี้ว่า อานนท์ สหัสสีโลกธาดูเทโวโอกาสที่ดวงจันทร์และดวงอาทิตย์โคจรส่องทิศทั้งหลายให้สว่างรุ่งโรจน์ ในสหัสสีโลกธาดุนั้น มีดวงจันทร์ ๑,๐๐๐ ดวง...มีท้าวมหาราช ๔,๐๐๐ มีเทวโลกชั้นจาตุมหาราช ๑,๐๐๐...(อง.ติก.(ไทย) ๒๐/๘๑/๓๐๗,อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๒๙/๖๙), หรือดังคำในวิตถตุโปสถสูตรที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า ๕๐ ปีของมนุษย์เท่ากับวันและคืนหนึ่งของเทวดาชั้นจาตุมหาราช ๓๐ ราตรีโดยราตรีนั้นเป็น ๑ เดือน ๑๒ เดือนโดยเดือนนั้น เป็น ๑ ปี ๕๐๐ ปีทิพย์โดยปีนั้นเป็นประมาณอายุของเทวดาชั้นจาตุมหาราช ก็เรื่องนี้เป็นสิ่งที่เป็นไปได้ คือสตรีหรือบุรุษบางคนในโลกนี้รักษาอุโบสถที่ประกอบด้วยองค์ ๘ หลังจากตายแล้วพึงไปเกิดร่วมกับเทวดาชั้นจาตุมหาราช ข้อนี้เรากล่าวหมายถึงเรื่องนี้แล้วว่า ราชสมบัติของมนุษย์เมื่อนำไปเปรียบกับสุขที่เป็นทิพย์ ถือว่าเป็นของเล็กน้อย (อง.อฏฐก.(ไทย) ๒๓/๔๒/๓๐๗)

อรรถกถาอธิบายว่า มีท้าวมหาราช ๔,๐๐๐ ในที่นี้หมายถึงในโลกธาดูที่มี ๑,๐๐๐ จักรวาลนั้น แต่ละจักรวาลมีท้าวมหาราช อยู่ ๔ องค์ (อง.ติก.อ.(บาลี) ๒/๘๑/๒๓๔) **จาตุมหาราชบริษัท** : ชุมนุมเทพชั้นจาตุมหาราช, ชุมนุมเทพจำพวก ๑ ในบริษัท ๘ อันได้แก่ ชัตตยบริษัท (ชุมนุมกษัตริย์) พราหมณบริษัท (ชุมนุมพราหมณ์) คหบดีบริษัท (ชุมนุมคหบดี) สมณบริษัท (ชุมนุมสมณะ) จาตุมหาราชบริษัท (ชุมนุมเทพชั้นจาตุมหาราช) ดาวดึงส์บริษัท (ชุมนุมเทพชั้นดาวดึงส์) มารบริษัท (ชุมนุมมาร) พรหมบริษัท (ชุมนุมพรหม) (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๗๒/๑๑๙,ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๓๗/๓๔๘,ม.มุ.(ไทย) ๑๒/๑๕๑/๑๕๐, อง.อฏฐก.(ไทย) ๒๓/๖๙/๓๗๑)

อรรถกถาอธิบายคำว่า บริษัท หมายถึงหมู่,คณะ,ที่ประชุม ในที่นี้หมายถึงบริษัท ๘ คือ (๑) ชัตตยบริษัท (๒) พราหมณบริษัท(๓)คหบดีบริษัท (๔) สมณบริษัท (๕) จาตุมหาราชบริษัท (๖) ดาวดึงส์บริษัท (สวรรค์ชั้นที่ ๒ แห่งสวรรค์ ๖ ชั้น) (๗) มารบริษัท (๘) พรหมบริษัท (ม.มุ.อ.(บาลี) ๑/๑๔๘/๓๔๘,ที.สี.อ.(บาลี) ๔๐๓/๒๙๗,อง.ทสก.อ.(บาลี) ๓/๒๑/๓๒๗)

จาตุมหาราชิกา : พวกเทวดาที่อยู่ชั้นจาตุมหาราช ดังคำในแก้วกฐสูตรว่า ภิกษุเข้าสมาธิถึงขั้นที่จิตตั้งมั่นจนเห็นทางไปเทวโลก แล้ว เข้าไปหาพวกเทพชั้นจาตุมหาราชิกาแล้วถามว่า ท่านผู้มีอายุ มหาภูตรูป ๔ คือปฐวีธาตุดาธาตุดุเตโชธาตุดและวาโยธาตุด ย่อมดับสนิทที่ไหน พวกเทพชั้นจาตุมหาราชิกาตอบว่า พวกเราไม่ทราบที่ที่มหาภูตรูป ๔ ดับสนิทไปเหมือนกันแต่ท้าวมหาราช ๔ องค์ซึ่งยิ่งใหญ่และสำคัญกว่าพวกเราคงจะทราบ (ที.สี.(ไทย) ๙/๔๘๘/๒๑๗)

ในมหาวรรค กล่าวไว้ว่า จาตุมหาราชิกา สวรรค์ที่ท้าวมหาราชทั้ง ๔ ปกครองอยู่ (ท้าวธตรฐ จอมคนธรรพ์ครองทิศตะวันออก, ท้าววิรุฬหกจอมกุ่มภัณฑ์ครองทิศใต้, ท้าววิรูปักษ์ จอมนาคครองทิศตะวันตก,ท้าวกเวรหรือเวสัณจอมยักษ์ครองทิศเหนือ)(ส.ม.(ไทย)๑๙/๑๐๘๑/๓๖๙,ช.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๖/๕๕๖)

อรรถกถาอธิบายว่าเป็นเทพชั้นกามาจร ๖ ชั้น มีเทพชั้นจาตุมหาราช

จาดูมา, หมูบ้าน: ชื่อหมู่บ้านเล็กหมู่บ้านหนึ่ง มีชาวศากยอะอาศัยอยู่ แคว้นสักกะ ซึ่งเป็นสถานที่ที่พวก ภิกษุอาคันตุกะผู้เป็นสัทวิหาริกของพระสารีบุตรและพระมหาโมคคัลลานะพูดเสียงดัง จึงถูก พระพุทธเจ้าตำหนิ ขณะพักอยู่ ณ อามลกีวัน หมู่บ้านจาดูมา (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๑๕๓/๑๗๗)

งานที่ทำด้วยเงิน: ภาระที่ทำด้วยเงิน มีรูปแบบในสิ่งของต่างๆ ดังคำที่พระเอกปตตทายกเถระ ประกาศประวัติในอดีตชาติของตนว่า ตนเองตนเป็นชาวหงสวดี ได้ถวายบาตรแด่พระผู้มีพระภาคผู้ตรง ผู้คงที่แล้ว เมื่อบังเกิดในภพ ข้าพเจ้ายอมได้ภาระของทองคำและงานที่ทำด้วยเงิน ทำด้วยทองคำ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๔๑/๑๘๙)

จาปลยะ : การขอตกแต่ง ดังคำในขุททกวัตถุวิวัฏฐังว่า การตกแต่งจีวร การตกแต่งบาตร การตกแต่ง เสนาสนะ การประดับร่างกายที่เปื่อยเน่านี้ หรือบริขารภายนอก การประเทืองผิว การเล่นหัว ความร่าเริง ความกำหนัดยินดี ภาวะที่กำหนัดยินดี การตกแต่ง กิริยาที่ขอตกแต่ง นี้เรียกว่า จาปลยะ (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๘๕๔/๕๕๒)

จาปาเถรีคาถา : คาถาของพระจาปาเถรี, ภาระของพระจาปาเถรีดังคำสนทนาตอนหนึ่งที่พระจาปาเถรีได้รวบรวมคาถาที่อุปกาศีวกและตนกล่าวด้วยการเปล่งอุทานว่า(อุปกาศีวกกล่าวว่) พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นตรัสรู้ ณ ที่ใกล้ฝั่งแม่น้ำเนรัญชรา ทรงแสดงธรรมโปรดหมู่สัตว์เพื่อให้ ละทุกข์ทั้งปวงเราควรจักไปเฝ้าพระองค์ (เรากล่าวว่) พระองค์จักเป็นศาสดาของเรา บัดนี้ขอ ท่านพึงกราบทูลพระโลกนาถผู้ยอดเยี่ยมถึงการถวายอภิวัตของดิฉันและพึงทำประทักษิณ แล้วอุทิศส่วนบุญให้ดิฉันด้วย(อุปกาศีวกกล่าวว่) แม่จาปา ข้อที่เจ้าพูดกับเรา เรารับได้ บัดนี้ เราจักกราบทูลพระโลกนาถผู้ยอดเยี่ยม ถึงการถวายอภิวัตของเจ้า และจักทำประทักษิณ แล้วอุทิศส่วนบุญให้แก่เจ้าแน่ (ขุ.เถรี.(ไทย) ๒๖/๒๙๒/๖๐๓)

จามร : แส้ขนจามรี ดำยาว ปรกติสอดอยู่ในฝักแบนรูปคล้ายน้ำเต้า จัดเป็นเครื่องสูงชนิดหนึ่ง, ใน นาลกสูตร กล่าวไว้เมื่อคราวที่สิทธัตถราชกุมารประสูติ ประชาชนปีติยินดี ทวยเทพกั้น เศวตฉัตร มีชีมามากมายประกอบด้วยชั้น ๑,๐๐๐ ชั้น ไวโนนภากาศ จามรด้ามทองทั้งหลาย โบกไปมาอยู่ แต่ผู้ถือจามรและเศวตฉัตรไม่ปรากฏ (ขุ.สุ.(ไทย) ๒๕/๖๙๔/๖๖๔), ในมหากร วิมาน กล่าวว่ หมู่เทวดาถือแส้จามร (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๑๐๑๖/๑๒๖)

จามรี : ชื่อสัตว์เคี้ยวเอื้อง เป็นสัตว์จำพวกวัว ขนยาวมาก ละเอียดอ่อน สีน้ตาลเข้มจนถึงดำ ที่สวาท จะมีสีดำห้อยยาวลงมาเกือบถึงพื้น ช่วงเขากว้างมาก หางยาวเป็นพู่ อาศัยอยู่แถบภูเขาสูง, ใน กุณฺณลชาดก กล่าวถึงประเทศหิมพานต์เป็นที่สัญจรไปมาของสัตว์มากมายเช่น ช้าง โคลาน กระบือ กวาง จามรี เนื้อฟาน (ขุ.ชา.อสิต.(ไทย) ๒๘/๕๓๖/๑๓๔, ในมหากร วิมาน เวสสันดร ชาดก กล่าวถึงสัตว์ต่าง ๆ อาศัยอยู่ เช่น จามรี ชะนี ลิงลม ค่าง ลิง ลิงจุ่น (ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๒๐๖๓/๕๐๕)

ในราหูเถราปทาน กล่าวถึงจามรีในการเปรียบเทียบไว้ว่า พระราหูเป็นผู้มีปัญญารักษาดตน สมบูรณ์ด้วยศีล ดุจจามรีรักษาขนหาง (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๘๓/๑๑๓, ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๒๕/๖๗๑)

ในพุทธวงศ์กล่าวถึงจามรีไว้ว่า จามรีย่อมรักษาขนหาง(ของตน)ที่ติดข้องอยู่ในที่ใรๆก็ยอมตายในที่นั้นไม่ยอมให้ขนหางเสียไป (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๑๒๓/๕๘๓)

จารผลิยเถราปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระจารผลิยเถระ พระจารผลิยเถระ ประกาศประวัติในอดีตชาติของตนว่า ในอดีตชาติที่ ๙๑ ท่านได้ถวายผลมะม่วงกะล่อนแด่พระพุทธเจ้า(พระนามว่าวิปัสสี) เพราะผลแห่งทานนั้น ท่านไม่รู้จักทุกคติเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุมรรค ๓ พร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย)๓๓/๖๓/๑๙๓)

จารวิหารนิทเทส : แสดงความประพฤติก่อและเป็นอยู่ ในปฏิสัมภิทามรรคอธิบายว่า ท่านพระสารีบุตร วางบทมาติกาที่มีคำว่า “ความประพฤติ และความเป็นอยู่” รวมอยู่ด้วยกันดังนี้

“ความประพฤติ และความเป็นอยู่เป็นอันตรัสรู้แล้ว รู้แจ้งแล้ว เหมือนอย่างสพรหมจารี ผู้รู้แจ้ง มั่นใจบุคคล ตามที่ประพฤติ ตามที่เป็นอยู่ ในฐานะที่ลึกซึ้งว่า “ท่านผู้นี้บรรลุลแล้วหรือว่าจักบรรลุนั้น”

จากนั้นท่านนำคำในบทมาติกาอธิบายทีละคำ รวม ๑๔ คำ เช่น คำว่า “ความประพฤติ” ได้แก่ ความประพฤติ ๘ ประการ คือ (๑) ความประพฤติในอิริยาบถ (๒) ...ในอายตนะ (๓) ...ในสติ (๔) ...ในสมาธิ (๕) ...ในญาณ (๖) ...ในมรรค (๗) ...ในผล (๘) ความประพฤติ เพื่อประโยชน์แก่โลก

ความประพฤติแต่ละประการมีความหมายตามลำดับดังนี้ (๑) ความประพฤติในอิริยาบถ ๔ (๒) ความประพฤติในอายตนะภายใน และอายตนะภายนอกอย่าง ละ ๖ ประการ (๓) ความประพฤติในสติปัญญา ๔ (๔) ความประพฤติในฌาน ๔ (๕) ความประพฤติในอริยสัง ๔ (๖) ความประพฤติในอริยมรรค ๔ (๗) ความประพฤติในสามัญญผล ๔ (๘) ความประพฤติในพระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ในพระปัจเจกพุทธเจ้าบางส่วน ในพระสาวกบางส่วน

ความประพฤติ ๘ ประการ อีกนัยหนึ่ง เช่น

๑.เมื่อน้อมใจเชื่อ ชื่อว่าประพฤติด้วยศรัทธา

๒.เมื่อประคองไว้ ชื่อว่าประพฤติด้วยวิริยะ

ความประพฤติ ๘ ประการ อีกนัยหนึ่ง เช่น

๑.ความประพฤติสัมมาทิฐิ ชื่อว่าทสสนจริยา

๒.ความประพฤติสัมมาสังกัปปะ ชื่อว่าอภินิโรปนจริยา

คำว่า “ความเป็นอยู่” ได้แก่ (อาการที่) บุคคลผู้น้อมใจเชื่อ อยู่ด้วยศรัทธา บุคคลผู้ประคองไว้ อยู่ด้วยความเพียร บุคคลผู้ตั้งมั่น อยู่ด้วยสติ บุคคลผู้ทำความไม่ฟุ้งซ่าน อยู่ด้วยสมาธิ บุคคลผู้รู้ชัด อยู่ด้วยปัญญา (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๑๙๗/๓๑๘)

จาริก : เที่ยวไป, เดินทางเพื่อศาสนกิจ หมายถึงท่องเที่ยวไปเพื่อสั่งสอนหรือแสวงบุญเป็นต้น, ผู้เดินทางไป หมายถึงผู้ท่องเที่ยวไปเพื่อสั่งสอนหรือแสวงบุญเป็นต้น เช่น พระผู้มีพระภาคเสด็จจาริกไปในแคว้นโกศล พร้อมด้วยภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่ประมาณ ๕๐๐ รูป (ที.สี.(ไทย) ๙/๒๕๔/๘๓)

คำว่า จาริก มีกล่าวไว้มากมายเช่น (ที.สี.(ไทย) ๙/๓๐๐/๑๑๑,ที.สี.(ไทย) ๙/๕๑๘/๒๓๐, ที.ม.(ไทย) ๑๐/๕๕/๓๑,ที.ม.(ไทย) ๑๐/๘๖/๔๖,ที.ม.(ไทย) ๑๐/๔๐๘/๓๔๒,ม.ม.(ไทย)๑๒/๒๗๙/๓๐๓,ม.ม.(ไทย) ๑๒/๓๗๓/๔๐๙,ม.ม.(ไทย)๑๓/๑๓๕/๑๕๑,ม.ม.(ไทย)๑๓/๒๙๙/๓๕๕, ม.ม.(ไทย) ๑๓/๓๕๐/๔๒๕)

จาริต : ประเพณี, ธรรมเนียมที่ประพฤติกันมา, ประเพณีที่ถือสืบต่อกันมานาน, ความประพฤติสืบต่อกันมา, ความประพฤติที่ดี ดังคำในเสวิตัพพสาสตร์กล่าวว่า บุคคล...เป็นผู้ประพฤติผิด

ในกาม คือเป็นผู้ละเมิดจาริตในหญิงที่อยู่เ็นปกครองของมารดาหญิงที่อยู่เ็นปกครองของบิดา (ม.อุ.(ไทย) ๑๔/๑๑๑/๑๓๘)

ในโสณนันทชาดก โสณดาบสโพธิสัตว์ประกาศให้ทราบว่ ชนเหล่าใดเป็นผู้ฉลาดในธรรมอันเก่าแก่ ถึงพร้อมด้วยจาริต ชนเหล่านั้นจะไม่ไปสู่ทุกคติ (ขุ.ชา.สตตติ.(ไทย) ๒๘/๑๔๗/๗๙)

จาลาเถรีคาถา :คาถาของพระจาลาเถรี, ภาชิตของพระจาลาเถรี ดังคำในจาลาเถรีคาถาตอนหนึ่งว่า เราเป็นภิกษุณีอบรมอินทรีย์แล้ว ตั้งสติไว้มัน รู้แจ้งบทอันสงบเป็นเหตุเข้าไปสงบระงับสังขารเป็นสุข...พระพุทเจ้า เสด็จจุบัตินในตระกูลศากยะ ไม่มีผู้ใดเปรียบปราน พระองค์ได้ทรงแสดงธรรมโปรดเรา อันเป็นอุบายล่วงเสียดซึ่งทัญญูทั้งหลายคือทุกข์ เหตุให้เกิดทุกข์ ความดับทุกข์ และอริยมรรคมืองค์๘ ซึ่งเป็นข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ (ขุ.เถรี.(ไทย)๒๖/๑๘๒-๑๘๖/๕๘๕)

จาลาภิกษุณี : ภิกษุณีชื่อจาลา ท่านผู้นี้เป็นบุตรของสารี เกิดที่นาลกคาม แคว้นมคธ มีน้องสาวอีก ๒ องค์ คืออุปจาลาและสีสุปจาลา และเป็นน้องสาวของพระสารีบุตรเถระ บวชตามพี่ชาย คืออุปติสสะ บวชแล้ว ก็บำเพ็ญเพียรจนบรรลุอรหัตตผล, ในจาลาสูตฺร ท่านได้สนทนารธรรมกับมารตอนหนึ่งว่า (มารถามว่า) “ภิกษุณี ท่านไม่ชอบใจอะไร” ท่านตอบว่า “ท่านผู้มีอายุ เราไม่ชอบความเกิดเลย” (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๖๗/๒๒๓)

จาลาสูตฺร : พระสุตฺรว่าด้วยจาลาภิกษุณี ซึ่งเป็นข้อสนทนาระหว่างท่านจาลาภิกษุณีกับมารตอนหนึ่งทีมารผู้มีบาปถามว่า ท่านไม่ชอบความเกิด ผู้เกิดมาแล้วยอมเสพกาม ใครให้ท่านยึดถือเรื่องนี้อย่าเลยภิกษุณี ท่านจงชอบความเกิดเถิด ซึ่งท่านก็ตอบว่า ความตายยอมมีแก่ผู้ที่เกิดมาแล้ว ผู้ที่เกิดมาแล้วยอมประสพทุกข์คือการจงจำการฆ่า ความเศร้าหมอง ดังนั้นเราจึงไม่ชอบความเกิด (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๖๗/๒๒๓)

จาลาอุบาสิกา :อุบาสิกาชื่อจาลา เป็นอัครอุปัฏฐายิกาคุ้มกับอุปจาลาอุบาสิกา สมัยสมณพุทธวงศ์ ดังคำว่ วรณอุบาสกและสรณอุบาสกเป็นอัครอุปัฏฐาก จาลาอุบาสิกาและอุปจาลาอุบาสิกาเป็นอัครอุปัฏฐายิกา...(แห่งพระพุทเจ้าพระนามว่าสมณะ) (ขุ.พุทธ.(ไทย)๓๓/๒๘/๖๑๒)

จาลิกบรรพต, ภูเขา :ภูเขาชื่อว่าจาลิกา เขตเมืองจาลิกา ซึ่งเป็นสถานที่พระเมฆิเยเถระผู้เคยเป็นผู้อุปัฏฐากพระพุทเจ้าในช่วง ๒๐ พรรษาแรก พักอาศัย (ขุ.อุ.(ไทย) ๒๕/๓๑/๒๓๑)

อรรถกถาอธิบายว่ ในที่ไม่ไกลเมืองจาลิกา มีภูเขาสูงหนึ่ง แม้ภูเขาสูงนั้น ก็ปรากฏแก่ผู้แลดูเหมือนไหวอยู่ ในวันอุโบสถข้างแรม เพราะภูเขานั้น ขาวปลอด เพราะฉะนั้น ภูเขานั้นจึงชื่อว่าจาลิกบรรพต(ภูเขาขาวดุจคลื่นไหว)เนื่องจากภูเขานี้จะเป็นสีขาวล้วนในยามเดือนมืด (ขุ.อุ.(บาลี) ๑/๓๑/๒๓๐)

จาลิกา, เมือง :เหตุที่ชื่อเมืองว่าจาลิกา เลยสถานที่ประตุนั้นไป มีเปือกตมไหวอยู่รอบๆ เพราะตั้งชิดเปือกตมที่ไหวดังนั้น เมืองนั้น จึงปรากฏแก่ผู้ที่แลดูเหมือนไหวอยู่ ดังคำที่กล่าวถึงเมืองนี้ไว้ในเมฆิยสุตฺรว่า พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ จาลิกาบรรพต เขตเมืองจาลิกา ท่านพระเมฆิเยเป็นผู้อุปัฏฐากของพระผู้มีพระภาค (อง.นวก.(ไทย) ๒๓/๓/๔๓๐,ขุ.อุ.(ไทย) ๒๕/๓๑/๒๓๑)

อรรถกถาอธิบายว่ที่ชื่อว่าจาลิกาเพราะเป็นภูเขาที่ปรากฏแก่ผู้แลดูในวันอุโบสถข้างแรม (กาฬปักข์)ว่าเหมือนกับกำลังคลื่นไหวทั้งนี้เนื่องจากภูเขานี้มีสีขาวล้วนทั้งลูกซึ่งตัดกับความมืดในเวลากลางคืน (อง.นวก.อ.(บาลี) ๓/๓/๒๘๖-๒๘๗)

จาลิกาบรรพต : ภูเขาชื่อจาลิกาตั้งอยู่เขตเมืองจาลิกาเนื่องจากเป็นภูเขาลูกนี้จะเป็นสี่ขาล้วนในยามเดือนมืด ปรากฏแก่ผู้แลดูเหมือนกำลังเคลื่อนไหว(อง.นวก.(ไทย) ๒๓/๓/๔๓๐); จาลิกะ ก็เขียน

จาวตาล : สิ่งซึ่งงอกอยู่ภายในตาล ดังคำที่พระวิเวกทพิชัยเถระกล่าวประวัติในอดีตชาติของตนว่าตนเคยได้ถวายจาวตาลแก่พระพุทธเจ้าพระนามว่ากุกสันธะทรงเข้าฌานอยู่ที่ชอกภูเขาในป่า (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๓/๗๕)

ในสิริราชจริยา กล่าวถึงพระเจ้าสิริราชบริจาคนครและตรัสกับหม่อมว่า มานี้แน่หม่อมสิริกะจงขมิ้นมันอย่าซักช้ำอย่าครั้นคร้ามจงควักนัยน์ตาทั้ง ๒ ข้างออกให้แก่วณิกไปเถิด'หม่อมสิริกะนั้นถูกเราเตือนแล้วเชื่อฟังคำของเรา ได้ควักนัยน์ตาทั้ง ๒ ออกให้แก่ยากเหมือนคนควักจาวตาล ขุ.จริยา.(ไทย) ๓๓/๖๔/๗๓๕)

จำนำพรรษา : ชื่อผ้าที่ถวายแก่ภิกษุผู้อยู่ประจำในวัดตลอด ๓ เดือนในฤดูฝน, มักเรียกผ้าที่ถวายแก่พระสงฆ์ที่อยู่จำพรรษาในวัดนั้น ๆ ว่าผ้าจำนำพรรษาดังคำว่าพระผู้มีพระภาคทรงอนุญาตผ้าจำนำพรรษาแก่ภิกษุผู้อยู่จำพรรษา (วิ.มหา.(ไทย) ๒/๖๔๖/๑๖๗)

จำปา : ชื่อเมืองในมัธยมประเทศ ดังคำในวัชชียามาหิตสูตรว่า พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ ริมฝั่งสระคัคคราโปกขรณี เขตกรุงจำปา (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๙๔/๒๒๐); ดู จำปา

จำพรรษา : อยู่ประจำในวัดตลอด ๓ เดือน ฤดูฝน เมื่ออยู่เรียกว่าเข้าพรรษา เลิกอยู่เรียกว่าออกพรรษา (วิ.ภิกขุณี. (ไทย) ๓/๑๐๕๒/๒๘๒, วิ.ม.(ไทย) ๔/๑๘๔/๒๙๒, ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๖๓/๑๐๙, ที.ม.(ไทย) ๑๐/๒๐๒/๑๕๐)

ภิกษุจะอยู่ประจำวัด ๓ เดือนในฤดูฝน คือตั้งแต่วันแรม ๑ ค่ำ เดือน ๘ ถึงขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๑(อย่างนี้เรียกว่าปุริมพรรษา แปลว่า “พรรษาดัน” หรือตั้งแต่วันแรม ๑ ค่ำ เดือน ๙ ถึงวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๒ (อย่างนี้เรียก ปังฉิมพรรษา แปลว่า “พรรษาหลัง”; วันเข้าพรรษาดัน คือ วันแรม ๑ ค่ำ เดือน ๘ เรียกว่า ปุริมิกาวัสสุปนายิกา, วันเข้าพรรษาหลังคือวันแรม ๑ ค่ำ เดือน ๙ เรียกว่า ปังฉิมิกาวัสสุปนายิกา;

คำอธิษฐานพรรษาว่า “ อิมสมิ วิหาเร อิม เตมาสั วสสั อูเปมิ; ทุตติยมปิ อิมสมิ วิหาเร อิม เตมาสั วสสั อูเปมิ; ตติยมปิ อิมสมิ วิหาเร อิม เตมาสั วสสั อูเปมิ ” แปลว่า “ข้าพเจ้าเข้าอยู่จำพรรษาดังตลอด ๓ เดือนในวัดนี้, ข้าพเจ้าเข้าอยู่จำพรรษาดังตลอด ๓ เดือนในวัดนี้ แม้ครั้งที่ ๒, ข้าพเจ้าเข้าอยู่จำพรรษาดังตลอด ๓ เดือนในวัดนี้ แม้ครั้งที่ ๓ ” (วิหาเร จะเปลี่ยนเป็น อวาเส ก็ได้) ;

อานิสงส์การจำพรรษา มี ๕ อย่าง คือ (๑) เทียวไปไม่ต้องบอกลา (๒) จาริกไปไม่ต้องเอาไตรจีวรไปครบสำหรับ (๓) ฉันทนโภชนและปริมปรโภชนได้ (๔) เกือบอดเรกจีวรได้ตามปรารถนา (๕) จีวรอันเกิดขึ้นในที่นั้น เป็นของได้แก่พวกเธอ อานิสงส์ทั้ง ๕ นี้ ได้ช่วงเวลาเดือนหนึ่ง นับแต่ออกพรรษาแล้ว คือถึงวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๒ นอกจากนั้น ยังได้สิทธิที่จะกรานกฐินและได้รับอานิสงส์ ๕ นั้น ต่อออกไปอีก ๔ เดือน (ภิกษุผู้เข้าพรรษาหลัง ไม่ได้ อานิสงส์หรือสิทธิพิเศษเหล่านั้น

จำมนตร์ : ท่องจำมนตร์, กำหนดไว้ในใจในบทสวด ระลึกบทสวด (มันตระ)

ในคัมภีร์พระเวท ดังคำในอัมพฤษสูตราว่า อัมพฤษสูตราผู้เป็นศิษย์ของพราหมณ์ไปกษร
 สาดิ เป็นผู้คงแก่เรียน ทรงจำมนตร์ จบไตรเพท (ที.สี.(ไทย) ๙/๒๕๖/๘๘,ที.สี.(ไทย) ๙/๓๐๓/
 ๑๑๓,ที.สี.(ไทย) ๙/๓๔๔/๑๔๒)

ในปิยทัสสีพุทธวงศ์ กล่าวถึงพระพุทธเจ้าว่าเป็นผู้ทรงจำมนตร์ ดังคำว่า เราเป็นมาณพมี
 ชื่อว่ากัสสปะเป็นผู้คงแก่เรียน ทรงจำมนตร์ จบไตรเพท (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๙/๖๕๗)

อรรถกถาอธิบายว่า สวดบทสวดสรรเสริญเทพเจ้า ซึ่งรวบรวมเป็นหมวดๆ เรียกชื่อว่า
 ฤคเวท ยชุรเวท สามเวท และอาถรรพเวท (ที.สี.อ. ๒๕๖/๒๒๓)

จำเลย : บุคคลผู้ถูกฟ้องต่อศาลแล้ว; ผู้ถูกฟ้องความ ในที่นี้หมายถึงภิกษุผู้ถูกฟ้องในคณะวินัยธร
 เพียงแต่ถูกกล่าวโทษ ยังมีได้ฟ้อง คณะวินัยธร เรียกผู้ต้องหา หมายถึงผู้ถูกฟ้อง ดังคำในมหา
 วิงศ์ที่กล่าวถึงจำเลยไว้ ๔ กรณีว่า จำเลยไม่บริสุทธิ์ โจทก์มีความเห็นว่าเป็นผู้บริสุทธิ์ ๑
 จำเลยบริสุทธิ์ โจทก์มีความเห็นว่าเป็นผู้ไม่บริสุทธิ์ ๑ จำเลยไม่บริสุทธิ์ โจทก์มีความเห็นว่าเป็น
 ผู้ไม่บริสุทธิ์ ๑ จำเลยบริสุทธิ์ โจทก์มีความเห็นว่าเป็นผู้บริสุทธิ์ ๑ (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๓๘๙/
 ๔๒๖)

จำวัด : นอน ใช้เฉพาะเป็นกิริยาของพระภิกษุสามเณร; นอนหลับ ดังคำว่า ภิกษุทั้งหลายมีความยำ
 เกรง ไม่ยอมอาบน้ำในสมัยที่ร้อน ในสมัยที่อบอ้าว จำวัดต่างๆ ที่เนื้อตัวยังชุ่มเหงื่อ จีวรก็ดี
 เสนาสนะก็ดีเสียหาย (วิ.มหา.(ไทย) ๒/๓๕๘/๔๘๔)

จำศีล : อนุรักษ์ศีล, ถือศีลเพนกิจวัตร ดังคำในอาทิจจุปฏฐานชาดก ที่พวกมนุษย์เห็นกิริยาของลิง
 ผู้ทำเป็นเหมือนบำเพ็ญตบะและเหมือนจำศีล จึงกล่าวสรรเสริญ(ลิงสาขะ)ผู้ไหว้พระอาทิตย์(ขุ.
 ชา.ทุก.(ไทย) ๒๗/๔๙/๗๖)

จิตฺตจมาณวิกาวัตถุ : เรื่องนางจิตฺตจมาณวิกา

มีเรื่องราวกล่าวไว้ในธรรมบทว่า ลากสักการะเกิดขึ้นแก่พระพุทธเจ้าเป็นอันมาก ฝ่าย
 พวกเดียรถีย์ลดน้อยลง ราวกับแสงหิ่งห้อยในเวลาพระอาทิตย์ขึ้น พวกเดียรถีย์จึงประชุมตัก
 ลงกัน ออกอุบายให้นางจิตฺตจมาณวิกาปริพาชิกา ผู้มีรูปงามคนหนึ่งทำลายพระพุทธเจ้า นาง
 จิตฺตจมาณวิกาได้ทำที่เป็นเดินเข้า-ออกในเวลาเช้าตรู่และเวลาเย็น ทำให้พวกอุบาสกผู้ไปฟัง
 ธรรมสงสัย นางบอกว่าได้อยู่ร่วมในพระคันธกุฎีเดียวกันกับพระสมณโคดม ยิ่งทำให้คนพวก
 นั้นสงสัยขึ้นอีก

ต่อมา นางได้เอาผ้าพันท้อง ทำเป็นคล้ายคนมีท้องได้ ๘-๙ เดือนจนจะคลอด เมื่อ
 พระพุทธเจ้ากำลังประทับนั่งแสดงธรรมอยู่บนธรรมาสน์นั่นเองได้ไปสู่ธรรมสภา ทูลพระองค์
 ว่า มหาสมณะ พระองค์ดีแต่พูดเท่านั้น เสียงพระองค์ไพเราะ พระโอษฐ์ของพระองค์สนิท
 ส่วนหม่อมฉันอาศัยพระองค์ได้เกิดมีครรภ์ครบกำหนดแล้ว พระองค์ไม่ทรงทราบที่คลอดของ
 หม่อมฉัน ไม่ทรงทราบเครื่องบริหารครรภ์แก่หม่อมฉัน เมื่อไม่ทรงทำเอง ก็ไม่ตรัสบอกพระ
 เจ้าโกศล อนาถปิณฑิกเศรษฐี หรือนางวิสาขามหาอุบาสิกาคนใดคนหนึ่ง แล้วด่าพระพุทธเจ้า
 ต่าง ๆ นานาในท่ามกลางบริษัท

ฝ่ายท้าวสักกะ เมื่อเห็นเหตุการณ์เช่นนั้น จึงสั่งให้เทพบุตร ๒ องค์โดยให้แปลงเป็นหนู
 และแปลงเป็นลม มาทำลายพิธีของนาง กัดเชือกที่ผูกท่อนไม้ไว้ และลมพัดเล็กผ้าห่มขึ้น ไม้
 กลมพลัดตกลงบนหลังเท้าของนาง ปลายเท้าทั้ง ๒ ข้างแตก มนุษย์ทั้งหลายก็พูดว่า นาง

กาฬกัณณี เจ้าตำพระสัมาสัมพุทธเจ้า ถ่มเขษะลงบนศิระษะ ขับออกจากวิหาร นางวิงเตลิด เปิดเปิงไป พอล่วงคลองพระจักขุของพระพุทธเจ้าเท่านั้น ก็ถูกแผ่นดินสูบตกไปเกิดในอเวจี มหานรก ลากสักการะของพวกเดียรถีย์เสื่อมลงอีก แต่ของพระทศพลึงเจริญขึ้น ต่อมา พระพุทธเจ้าตรัสแก่ภิกษุทั้งหลายว่า บุคคลผู้ล่วงละเมิดธรรม(สังขะ) อย่างหนึ่ง ผู้มักกล่าว เท็จ ปฏิเสธปรโลก จะไม่ทำบาปไม่มี (ขุ.ธ.(ไทย)๒๕/๑๗๖/๘๘,ขุ.ธ.อ.(บาลี)๒/๑๗๖/๑๓๗-๑๔๑)

จิต,จิต ๑ :สิ่งที่มีหน้าที่รู้คิดและนึก, สภาพที่คิดนึก ความรู้สึกนึกคิด; ธรรมชาติที่คู่กับกาย, ดังคำว่า เมื่อเพื่อนาย ย่อมคลายกำหนด เพราะคลายกำหนด จิตย่อมหลุดพ้น(วิ.ม.(ไทย) ๔/๒๓/๓๐)

จิต โดยทั่วไปแปลว่า ใจ หรือแปลทับศัพท์ว่า จิต มีลักษณะรับ จำ คิด รู้อารมณ์ที่ผ่านเข้ามา ทางจิต หู จมูก ลิ้น กาย ใจ จัดเป็นนามธรรม คู่กับกายซึ่งเป็นรูปธรรม จึงมักพูดหรือเขียนคู่กันว่า กายใจ บ้าง กายกับจิต บ้าง

ในเมฆียเถรวัตถุ พระผู้มีพระภาคตรัสแก่พระเมฆียเถระว่า จิตที่ดิ้นรน กวัดแกว่ง รักษา ยาก ห้ามยาก (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕๓๓/๓๕)

คำว่า จิต ๑ ในอภิธรรมปิฎกอธิบายว่า จิต มโน มานัส ทัฬหี ปันฑระ มโน มนายตนะ มนินทริย วิญญาน วิญญานขันธ มโนวิญญานธาตุ ที่เหมาะสมกัน ในสมัยนั้น นี้ชื่อว่าจิต (อภิ.สง.(ไทย) ๓๔/๖/๒๘,อภิ.สง.(ไทย) ๓๔/๑๑๑/๔๗)

คำว่า จิต นี้ มีปรากฏหลายแห่งทั้ง ๓ ปิฎก เช่น ที.สี.(ไทย) ๙/๓๑/๑๒,ที.ม.(ไทย) ๑๐/๗๕/๔๒,ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๔๐/๒๙,ม.ม.(ไทย) ๑๒/๑๑๔/๑๑๑,ม.ม.(ไทย) ๑๓/๒/๓,ม.อ.(ไทย) ๑๔/๑๖/๒๓,ส.ส.(ไทย) ๑๕/๒๓/๒๗,ส.ส.(ไทย) ๑๕/๕๖/๗๐,ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๖๑/๑๑๕,ส.ข.(ไทย) ๑๗/๑๒/๒๗,ส.ข.(ไทย)๑๗/๑๐๐/๑๙๑,ส.ส.พ.(ไทย)๑๘/๑/๒,ส.ส.พ.(ไทย)๑๘/๔/๔)

เมื่อว่าตามหลักฝ่ายพระอภิธรรม จำแนกจิตเป็น ๘๘ (หรือพิสดารเป็น ๑๒๑) แบ่งไว้เป็นหลายแบบ เช่น แบ่งโดยภูมิ เป็นกามาวจรจิต ๕๔ รูปาวจรจิต ๑๕ อรูปาวจรจิต ๑๒ และโลกุตตรจิต ๘ (พิสดารเป็น ๔๐)

อรรถกถาอธิบายจิตว่าหมายถึงใจ ซึ่งเป็นจิต ๔ ระดับ คือ จิตระดับกามาวจรภูมิ จิตระดับรูปาวจรภูมิ จิตระดับอรูปาวจรภูมิ และ จิตระดับโลกุตตรภูมิ แต่ในที่นี้หมายถึงจิตที่มีโหม่นสประกอบด้วยปฏิขะเดิมทีเดียว จิตนั้นเป็นภวังคจิตคือเป็นจิตที่เฝ้าใส(ปัสสจจิต) แต่เมื่อถูกเจตสิกธรรมฝ่ายชั่วกล่าวคืออุปกิเสสธรรมจรมากกระทบเข้าก็กลายเป็นจิตเศร้าหมองที่เรียกว่า ใจชั่ว ซึ่งพร้อมที่จะแสดงพฤติกรรมออกมาทางกายและวาจา (ขุ.ธ.อ.(บาลี) ๑/-/๒๐)

จิตกนิพพาปกเถราปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระจิตกนิพพาปกเถระ ท่านพระเถระประกาศ ประวัติในอดีตชาติของตนว่า ในอดีตชาติกับที่ ๓๑ ท่านได้ใช้น้ำหอมดับจิตกาธานของพระพุทธเจ้าพระนาม ว่าเวสสภู เพราะผลแห่งกรรมนั้น ท่านไม่รู้จักทุกคติเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุนิพพาน ๓ พร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๑๑/๑๐๕)

จิตกပ္พชกเถราปทาน^๑ : ประวัติในอดีตชาติของพระจิตกပ္พชกเถระ มีกล่าวไว้จำนวน ๖ ซึ่งหมายถึงพระเถระจำนวน ๖ รูป กล่าวคือพระจิตกပ္พชกเถระ

รูปที่ 1. ประกาศประวัติในอดีตชาติของตนว่า ในอดีตชาติที่ ๓๑ ท่านได้ประโคมดนตรีบูชาจิตกาธานของพระพุทธเจ้าพระนามว่าสิขี เพราะผลแห่งการบูชานั้น ท่านไม่รู้จักทุกคติเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๔๙/๒๖๘)

รูปที่ 2. ประกาศประวัติในอดีตชาติของตนว่า ในอดีตชาติที่ ๙๑ ท่านได้สร้างจิตกาธานถวายพระเพลิงพระปัจเจกพุทธเจ้าพระนามว่าอนันทเพราะผลแห่งทานนั้น ท่านไม่รู้จักทุกคติเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๙/๔๑๖)

รูปที่ 3. ประกาศประวัติในอดีตชาติของตนว่า ในอดีตชาติที่ ๙๔ ท่านได้นำดอกย่านทรายไปบูชาจิตกาธานของพระพุทธเจ้าพระนามว่าสิทธัตถะ เพราะผลแห่งการบูชานั้น ท่านไม่รู้จักทุกคติเลยในกัปที่ ๖๗ ท่านได้เกิดเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๒๗/๔๓๘)

รูปที่ 4. ประกาศประวัติในอดีตชาติของตนว่า ในอดีตชาติที่ ๓๑ ท่านเกิดเป็นพราหมณ์ได้นำดอกไม้ไปโปรยลงที่จิตกาธานของพระพุทธเจ้าพระนามว่าสิขี เพราะผลแห่งกรรมนั้น ท่านไม่รู้จักทุกคติเลย ในกัปที่ ๒๗ ท่านได้เกิดเป็นพระเจ้าจักรพรรดิผู้มีพลานุภาพมากถึง ๗ ชาติ ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑/๔๕๒)

รูปที่ 5. ประกาศประวัติในอดีตชาติของตนว่า ในอดีตชาติที่ ๑๐๐,๐๐๐ ท่านนำดอกสาละไปบูชาจิตกาธานของพระพุทธเจ้าพระนามว่าปทุมุตตระ เพราะผลแห่งการบูชานั้น ท่านไม่รู้จักทุกคติเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๓๘/๕๕๗)

รูปที่ 6. ประกาศประวัติในอดีตชาติของตนว่า ในอดีตชาติที่ ๓๑ ท่านได้ใช้ดอกจำปาบูชาจิตกาธานของพระพุทธเจ้าพระนามว่าสิขี เพราะผลแห่งการบูชานั้น ท่านไม่รู้จักทุกคติเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุวิเศษ ๓ พร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๖/๑๐๔)

จิตกပ္พชกเถราปทาน^๒ : จุจิตกပ္พชกเถราปทาน รูปที่ ๑

จิตกပ္พชกเถราปทาน^๓ : จุจิตกပ္พชกเถราปทาน รูปที่ ๑

จิตกပ္พชกเถราปทาน^๔ : จุจิตกပ္พชกเถราปทาน รูปที่ ๑

จิตกပ္พชกเถราปทาน^๕ : จุจิตกပ္พชกเถราปทาน รูปที่ ๑

จิตกပ္พชกเถราปทาน^๖ : จุจิตกပ္พชกเถราปทาน รูปที่ ๑

จิตกาธาน : เขิงตะกอน, ที่เฝ้าศพ, พระจิตกาธาน (ราชา) มีลักษณะจัดหาพินมาเรียงกันแล้วหาไม้หอมมาสร้างเป็นจิตกาธานแล้ววางศพไว้ข้างบนก่อนจุดไฟ ดังคำในมหาวรรคว่า พระเจ้าพรหมทัตทกาสีราชประทับอยู่ชั้นบนปราสาท ทอดพระเนตรเห็นที่ชาวภูมรกำลังประนมพระหัตถ์ทำประทักษิณจิตกาธาน ๓ รอบ (วิ.ม.(ไทย) ๕/๔๖๑/๓๔๘)

ในมหาปริณิพพานสูตร กล่าวถึงการถวายพระเพลิงพระพุทธสรีระ ดังคำว่า ประมุขเจ้ามัลละ ๔องค์ ทรงसनานพระเศียรแล้วทรงพระภูษาใหม่ด้วยตั้งพระทัยว่า “พวกเราจะจุดไฟที่จิตกาธานของพระผู้มีพระภาค” แต่ไม่อาจจะจุดไฟให้ติดได้ (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๒๐๕/๑๕๒, ที.ม.(ไทย) ๑๐/๒๓๓/๑๗๕, ที.ม.(ไทย) ๑๐/๒๓๕/๑๗๖)

จิตเกือกูล : จิตประกอบด้วยเมตตากุณ, จิตที่อุคตหุน, เจือจาง, เอื้อเฟื้อ, เผื่อแผ่ หมายถึงจิตเอื้อเฟื้อ การุณ ดังคำในปฏิรูปสูตรว่า พระสัมพุทธเจ้าทรงมีจิตเกือกูลอนุเคราะห์ ทรงพร้าสอนธรรมใด แก่ผู้อื่น ตถาคตหลุดพ้นจากความยินดีในธรรมนั้นแล้ว (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๕๐/๑๙๑) หรือดังคำใน อรรถชาดกที่พราหมณ์โพธิสัตว์บวชเป็นฤๅษี เมื่อจะสอนหมู่ฤๅษี จึงได้ประกาศ อานิสสของเมตตาว่า จิตเกือกูลหาประมาณมิได้ เป็นจิตบริบูรณ์อันผู้นั้นอบรมดีแล้ว (ขุ.ชา. ทุก.(ไทย) ๒๗/๓๗/๗๓)

ในพรหมนิมิตตนิคสูตร พระพุทธเจ้าตรัสกับมารว่า ท่านหาความอนุเคราะห์ด้วยจิต เกือกูลไม่ ท่านไม่มีความอนุเคราะห์ด้วยจิตเกือกูล(ม.มู.(ไทย) ๑๒/๕๐๕/๕๔๓)

ในโลสกชาดก พระโพธิสัตว์เล่าเรื่องนายमितตวินทุกะที่ไม่ทำตามคำสอนของผู้หวังความ เจริญจึงได้รับทุกข์แล้ว ได้กล่าวว่า ผู้ใดที่คนอื่นผู้มีจิตเกือกูล อ่อนโยน กล่าวสอนอยู่ ไม่ กระทำตามคำสอนของบุคคลผู้หวังความเจริญผู้อนุเคราะห์ด้วยเหตุอันเป็นประโยชน์ผู้นั้นย่อม เสร้าโศก(ขุ.ชา.เอกก.(ไทย) ๒๗/๔๑/๑๘)

จิตตกเถรคาถา : คาถาของของพระจิตตกเถระ, ภาชิตของพระจิตตกเถระ พระจิตตกเถระก่อนบวช เป็นบุตรพราหมณ์ชาวกรุงราชคฤห์ เข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า ณ พระเวฬุวันฟังธรรมแล้วได้ศรัทธา บรรพชาแล้วเรียนกัมมัฏฐาน ที่เหมาะแก่จริต เข้าไปสู่ราวป่า หมั่นเจริญภาวนาทำสมาธิให้เกิด แล้วเจริญวิปัสสนาที่มีฌานเป็นบาท บรรลุพระอรหัต โดยกาลไม่นานเลย เมื่อกลับมาเฝ้าพระ พุทธเจ้าอีก ได้กล่าวแก่ภิกษุทั้งหลายว่า นกยูงเหล่านั้นพากันร้องแข่งแซ่ในยามมีลมหนาวเจือฝน ย่อมกระตุ้นเตือนผู้เจริญฌาน ซึ่งหลับอยู่ให้ตื่นขึ้น (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๒๒/๓๑๑)

จิตตกะ, เนื้อ : ชื่อเนื้อจิตตกะ ผู้เป็นน้องของพญาเนื้อโรหณะ มีเนื้อน้องสาวชื่อสุตนา มีความห่วงใย พี่ชาย ยอมตายพร้อมพี่ชายและน้องสาว ดังคำในโรหณมคชาดกที่พระโพธิสัตว์เกิดเป็นพญา เนื้อโรหณะติดบ่วงแล้วน้องชายไม่ยอมหนีไป พร้อมกล่าวกับนายพรานว่า ก็บิดามารดาผู้ตา บอดของพวกเรา ท่านทั้ง ๒ นั้นไม่มีผู้นำจักต้องตายแน่ ขอท่านจงให้ชีวิตแก่พวกเราทั้ง ๕ โปรดปล่อยพี่ชายของพวกเราเถิด พ่อพราน นายพรานนั้นฟังธรรมของเนื้อจิตตกะแล้วมีจิต เลื่อมใส จึงกล่าวปลอบโยนว่า เรานั้นจะปล่อยเนื้อที่เลี้ยงบิดามารดา ขอบิดามารดาของพวก เจ้าจงรื่นเริงบันเทิงใจเพราะได้เห็นพญาเนื้อหลุดพ้นจากบ่วงแล้วเถิด (ขุ.ชา.วิสตี.(ไทย) ๒๗/ ๑๐๔/๔๘๘, ขุ.ชา.วิสตี.(ไทย) ๒๗/๑๒๐/๔๙๑)

จิตตกัมมัญญตา : ความที่จิตควรแก่การงาน, ความควรแก่การงานแห่งจิต, ธรรมชาติที่ทำให้ จิตเหมาะแก่การใช้งาน (ข้อ ๑๕ ในโสภณเจตสิก ๒๕) ดังคำในธัมมสังคณีว่า ดังคำในธัมมสังคณี ว่า ความควรแก่การงาน กิริยาที่ควรแก่การงาน ภาวะที่ควรแก่การงานแห่งวิญญานชั้นธ (อภิ.สง.(ไทย) ๓๔/๔๗/๓๕, อภิ.สง.(ไทย) ๓๔/๓๒๗/๙๙)

จิตตคหบดี : ชื่ออุบาสกสำคัญท่านหนึ่งเป็นพระอนาคามีมีปัญญาสามารถในการแสดงธรรม พระพุทธเจ้าทรงยกย่องว่าเป็นเอตทัคคะในบรรดาอุบาสกธรรมกถึก ดังคำว่า จิตตคหบดี ชาวเมืองมัจฉिकासันต์เลิศกว่าอุบาสกสาวกทั้งหลายของเราผู้เป็นธรรมกถึก (อง.เอกก.(ไทย) ๒๐/๒๕๐/๓๑), กับทั้งทรงยกย่องว่าเป็นตราฐ(ตุลา) ของอุบาสกบริษัทจึงได้ชื่อว่าเป็นอัคร อุบาสก (คู่กับหัตถกอาฬวกะ) ดังคำว่า จิตตคหบดีและหัตถกอุบาสกชาวเมืองอาฬวีนี้เป็น บรรพัตฐาน เป็นมาตรฐานของอุบาสกสาวกของเรา(อง.ทุก.(ไทย) ๒๐/๑๓๓/๑๑๗), จิตต

คหบดีได้สร้างวัดหนึ่งชื่อว่าอัมพวาฏการาม ; ท่านผู้นี้เคยถูกภิกษุชื่อว่าสุธรรมดำ เป็นเหตุให้ พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติปฏิสารณียกรรม คือการลงโทษภิกษุผู้ด่าว่าคฤหัสถ์ที่ไม่มีความผิด ด้วยการให้ไปขอขมาเขา; (วิ.จ.ุ.ไทย) ๖/๓๓/๖๕, วิ.จ.ุ.ไทย) ๖/๓๔/๖๕, วิ.จ.ุ.ไทย) ๖/๔๒/๗๙, วิ.จ.ุ.ไทย) ๖/๔๒/๘๑, ส.นิ.ไทย) ๑๖/๑๗๒/๒๗๗, ส.สพ.ไทย) ๑๘/๓๔๓/๓๗๐, ส.สพ.ไทย) ๑๘/๓๔๔/๓๗๐, ส.สพ.ไทย) ๑๘/๓๕๒/๓๘๗, ส.สพ.ไทย) ๑๘/๓๕๒/๓๙๓, ,อง.จตุกก.ไทย) ๒๑/๑๗๖/๒๔๘, ขุ.ชา.ปภินณก.ไทย) ๒๗/๑๐๐/๔๓๙, ขุ.พทุธ.ไทย) ๓๓/๑๙/๗๒๐) (ขุ.อป.ไทย) ๓๓/๑๖๘/๑๕๘, ขุ.พทุธ.ไทย) ๓๓/๑๑/๖๖๓, ขุ.พทุธ.ไทย) ๓๓/๑๐/๖๘๒ ; ตู ตลา,เอตทัคคะ

ในธัมมรุจิเถราปทานกล่าวไว้ว่า จิตตคหบดีอุบาสกและหัตถกคหบดีอุบาสกชาวเมือง อาฬวี จักเป็นอัครอุบาสก(ของพระสมณโคตม) (ขุ.อป.ไทย) ๓๓/๑๖๘/๑๕๘)

จิตตคหบดีอุบาสก :ดูจิตคหบดีอุบาสก

จิตตคหบดีวัตถุ :เรื่องจิตตคหบดี พระผู้มีพระภาคตรัสคาถานี้แก่พระอานนทเถระ(เพื่อยกย่องจิตตคหบดี)ว่า คนมีศรัทธา สมบูรณ์ด้วยศีล เพียบพร้อมด้วยยศ(มีบริวาร) และโภคทรัพย์จะไปสู่ ถิ่นใดๆ ย่อมได้รับการบูชาในถิ่นนั้นๆ(ขุ.ธ.ไทย) ๒๕/๓๐๓/๑๒๗)

จิตตดาบส :ดาบสชื่อว่าจิตตะ หมายถึงจิตตบัณฑิต ท่านเกิดที่หมู่บ้านจันฑาลเป็นพระโพธิสัตว์ กรุงอุชเชนี แคว้นอวันตีชื่อว่าจิตตกุมาร และมีเพื่อนที่เป็นลูกพี่ลูกน้อง ชื่อว่าสัมมุตตกุมาร ทั้งสองเป็นเพื่อนกัน เจริญวัยแล้ว เรียนศิลปศาสตร์ ชื่อว่าจันฑาลวังสโธระนะ วันหนึ่งชักชวนกัน ว่า เราทั้งสองจักแสดงศิลปศาสตร์ ที่ใกล้ประตูพระนครอุชเชนี คนหนึ่งแสดงศิลปะที่ประตูด้านทิศเหนือ อีกคนหนึ่งแสดงศิลปะที่ประตูด้านทิศใต้ ต่อมาถูกทำร้าย เพราะไปแสดงศิลปะให้คนวรรณพราหมณ์ดู และถูกตีเถียน ต่อมาทั้งสองไปจึงปลอมตัวเป็นพราหมณ์ ไปเรียนกับอาจารย์ทศปาโมกข์ กรุงตักกสีลา เรียนศิลปศาสตร์ จิตตกุมารเรียนจบ สัมมุตตกุมารเรียนไม่จบ อยู่ต่อมาทั้งสอง ไปเป็นหัวหน้าแทนอาจารย์ เพราะความละโมภในอาหารของสัมมุตต จึงกินอาหารกำลังร้อนอยู่ จึงพูดภาษาจันฑาล ทำให้ความแตกและถูกทำร้าย แต่มีสัตบุรุษมาห้ามแล้ว และได้แนะนำให้ทั้งสองคนไปบวชเป็นฤๅษี ท่านสองคนบวชเป็นฤๅษีจนสิ้นอายุ

จิตตบัณฑิต :จิตตดาบส เกิดเป็นบุตรของปุโรหิตในพระนครโกสัมพี ระลึกชาติหลังของตนๆได้ เคยเป็นสหายของว่าสัมมุตตบัณฑิตในอดีตชาติ ท่านระลึกได้ตลอด ๔ ชาติโดยลำดับ ในเวลาที่มีอายุได้ ๑๖ ปี ออกจากเรือนเข้าไปสู่หิมวันต์ประเทศ บวชเป็นฤๅษี ยังฉานและอภิญญาให้เกิดแล้วยังอยู่ด้วยความสุขอันเกิดแต่ฉานเมื่อจิตตบัณฑิตทราบว่ามีสัมมุตตบัณฑิตครองราชย์แล้ว และพร้อมด้วยบุตรและธิดามากมาย รอให้เวลาผ่านไป ๕๐ ปี จึงมาที่พระนคร และเป็นผู้แต่งเพลงขับตอบให้กุมารไปถวายแด่พระเจ้าสัมมุตตบัณฑิต ดังคำในจิตตสัมมุตตชาดกกว่า (พระราชาทรงขับเพลงขับว่า) กรรมทุกอย่างที่นรชนประพฤติดีแล้วมีผล ผลกรรมถึงจะเล็กน้อย ชื่อว่าเป็นโมฆะหาไม่มี เราเห็นสัตว์ผู้เกิดมา มีอำนาจมาก ซึ่งเกิดแต่ผลบุญ เพราะกรรมของตน (พระกุมารทูลเพลงขับถวายว่า กรรมทุกอย่างที่นรชนประพฤติดีแล้วมีผล ผลกรรมถึงจะเล็กน้อยชื่อว่าเป็นโมฆะหาไม่มี แม้ท่านจิตตบัณฑิตมีมโนระสำเร็จสมปรารถนาเหมือนอย่างเราแลหรือ (พระเจ้าสัมมุตตทรงสดับแล้ว จึงตรัสว่า) เจ้าเป็นจิตตดาบสหรือหนอ

หรือว่าเจ้าฟ้างมาจากคนอื่น หรือใครได้บอกเรื่องนั้นกับเจ้าคาถาเจ้าขบตีแล้ว เราไม่มีความสงสัย และเราจะให้บ้านส่วยแก่เจ้า ๑๐๐ หลัง ต่อมาพระเจ้าสัมภุตะเสด็จไปหาดาบสและสนทนาธรรม จิตตดาบสกราบทูลต่อพระราชารว่า ขอถวายพระพรมหาบพิตร อาตมาเห็นผลของทุจจริต และวิบากยิ่งใหญ่แห่งธรรมที่ประพฤติดีแล้วจักสำรวมตนอย่างเดียว จึงไม่ปรารถนาบุตร ปศุสัตว์ หรือทรัพย์ หลังจบการสนทนา แล้วเหาะขึ้นไปในอากาศยังละออจตุลีพระบาทให้ตกเหนือเศียรเกล้าของพระราชาร แล้วเหาะไปยังหิมวันตประเทศทันที ฝ่ายพระราชารทอดพระเนตรดูพระดาบสนั้นไปแล้ว เกิดความสังเวชสลดพระทัย ยกราชสมบัติให้แก่ราชโอรสองค์ใหญ่ ตรัสสั่งให้พลงกายกลับไปแล้วบ้ายพระพักตร์เสด็จไปยังหิมวันตประเทศ (เพียงองค์เดียว) จิตตฤๅษีทราบการเสด็จมาของพระราชารแล้ว แวดล้อมด้วยหมู่ฤๅษีมาต้อนรับพระราชารให้ทรงผนวชแล้วสอนกสิณปริกรรม พระสัมภุตะดาบส บำเพ็ญฌานและอภิญญาให้เกิดแล้ว. พระดาบสทั้งสองแม่เหล่านั้ได้เป็นผู้มีพรหมโลกเป็นที่ไปเบื้องหน้า(ช.ชา.วิสติ.(ไทย) ๒๗/๒๕-๒๗/๔๗๔๔๗๕,ช.ชา.วิสติ.(ไทย) ๒๗/๓๔/๔๗๕) ; ตูจิตตดาบส

จิตตปริญญา : การกำหนดรู้จิต จัดเป็นโมเนยธรรมทางใจ (ความเป็นมุนีทางใจ) (ข้อ ๓ ในความเป็นมุนี ๓) (ช.ม.(ไทย) ๒๙/๑๔๙/๔๐๐)

จิตตปัสสัทธิ : ความสงบแห่งจิต, ความสงบทางจิต หมายถึงธรรมชาติที่จิตสงบ ดังคำในธัมมสังคณีว่า ความสงบ ความสงบระงับ กิริยาที่สงบ กิริยาที่สงบระงับ ภาวะที่สงบระงับแห่งวิญญาณชั้นธปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ (อภิ.สง.(ไทย) ๓๔/๔๑/๓๔,อภิ.สง.(ไทย) ๓๔/๓๒๑/๙๘)

จิตตปาคุญญา : ความคล่องแคล่วแห่งจิต ; ความสามารถทางจิต หมายถึงธรรมชาติที่ทำให้สละสลวยคล่องแคล่วว่องไว (ข้อ ๑๗ ในโสภณเจตสิก ๒๕) ดังคำในธัมมสังคณีว่า ความควรแก่การงาน กิริยาที่ควรแก่การงาน ภาวะที่ควรแก่การงานแห่งวิญญาณชั้นธ (อภิ.สง.(ไทย) ๓๔/๔๙/๓๕,อภิ.สง.(ไทย) ๓๔/๓๒๙/๙๙)

จิตตปาฎฐิ, ต้นไม้ : ชื่อต้นไม้ประจำพิภพอสูร ดังคำในตติยรูกขสุตตราว่า ภิกษุทั้งหลาย ต้นไม้เหล่าใดเหล่าหนึ่งของพวกอสูร ต้นจิตตปาฎฐิ ชาวโลกกล่าวว่าเลิศกว่าต้นไม้เหล่านั้น (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๕๓๙/๓๕๐)

จิตตปาริสุทธิ : ความบริสุทธิ์แห่งจิต, ภาวะที่จิตบริสุทธิ์ ดังคำในสาปุกยาสูตรที่กล่าวองค์ความเพียรเพื่อจิตตปาริสุทธิว่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้สังัดจากกามและอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ฯลฯ อยู่ เพราะวิตกวิจารณ์สงบระงับไป ภิกษุบรรลุทุติยฌาน ฯลฯ อยู่เพราะปิติจางคลายไป ภิกษุมีอุเบกขา มีสติสัมปชัญญะ เสวยสุขด้วยนามกายบรรลุตติยฌาน ฯลฯ อยู่ เพราะละสุขและทุกขี้ได้ เพราะโสมนัสและโทมนัสดับไปก่อนแล้ว ภิกษุบรรลุจตุตถฌาน ฯลฯ อยู่ นี้เรียกว่าจิตตปาริสุทธิ (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๙๔/๒๙๐)

จิตตภาวนา : การอบรมจิต, การอบรมจิตให้เกิดสมาธิ การอบรมจิต การทำจิตให้เจริญ เรียกว่าจิตตภาวนา คำว่าภาวนา ใช้กันหมายถึงทำภาวนาทางจิตใจบางที่หมายถึงการใช้ถ้อยคำสำหรับภาวนา เช่น พุทโธ สัมมาอรหัง พงยุบ ซึ่งหมายถึงการกำหนดคำว่าพุทโธ สัมมาอรหัง พงยุบ ไว้ในใจ กำหนดอยู่ว่า พุทโธ สัมมาอรหัง พงยุบ ก็เป็นภาวนา (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๗๒) (ข้อ ๒ ในภาวนา ๓ อันได้แก่ (๑) ภาวนา(การอบรมกาย) (๒) จิตตภาวนา (การอบรมจิต) (๓) ปัญญาภาวนา (การอบรมปัญญา, สมถภาวนาหมายถึงการฝึกอบรมจิตให้

เกิดความสงบ(ฝึกสมาธิ) ดังคำในมหาสังคจกสูตรที่สังคจกนิครนถบุตรกราบทูลว่า ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ ข้าพเจ้ามีความคิดว่า ‘หมู่สาวกของท่านพระโคตมหมั่นประกอบจิตภาวนาอยู่โดยแท้ แต่หาหมั่นประกอบกายภาวนาอยู่ไม่’ (ม.ม.ุ.(ไทย) ๑๒/๓๖๕/๔๐๒), และดู ที.ปา. ๑๑/๓๕๒/๒๔๒, อัง.ทุก. (ไทย) ๒๐/๓๒/๗๖, อัง.ปณจก. (ไทย) ๒๒/๗๙/๑๔๔)

อรรถกถาอธิบายว่า จิตตภาวนา หมายถึงสมถภาวนา (ม.ม.ุ.อ.(บาลี) ๒/๓๖๕/๑๙๒)

จิตตมาส :เดือน ๕ เรียกว่าเดือนจิตตมาส อยู่ในช่วงฤดูร้อน ตั้งในสัมภวชาตที่สัญชัยกุมารสรรเสริญสัมภวกุมารว่า ท่านพรหมณ์ เดือนจิตตมาสแห่งคิมหันตฤดู ย่อมงามยิ่งนักกว่าเดือนอื่นๆ ด้วยต้นไม้และดอกไม้ (ขุ.ชา.ทีสติ.(ไทย) ๒๗/๑๖๑/๕๖๔)

ในประเทศไทย เดือนจิตตมาส นับทางสุริยคติ อยู่ราวเดือนเมษายนของทุกปี

จิตตมุตตา :ความอ่อนแห่งจิต, ความอ่อนสลายแห่งจิต, ธรรมชาติทำจิตให้นุ่มนวลอ่อนละมุน ; ตรงกันข้ามกับคำริชยา (ข้อ ๑๓ ในโสภณเจตสิก ๒๕) ดังคำในธัมมสังคณีว่า ความเบา ความรวดเร็ว ความไม่เชื่องช้า ความไม่หนักแห่งวิญญานขันธ์ (อภิ.สง.(ไทย) ๓๔/๔๕/๓๕, อภิ.สง.(ไทย) ๓๔/๓๒๕/๙๘)

จิตตฤษี :จิตตบัณทิต เป็นบุตรบุโรหิต ชาวกรุงโกสัมพี เมื่อครั้งที่พระเจ้าอู่ตรปัญญาจาลราชครองราชย์ ภายหลังไปบวชเป็นดาบสอยู่ป่าหิมพานต์ ทำฌานและอภิญาให้เกิดแล้ว เป็นสหายกับพระเจ้าสัมภุตะ ภายหลังชักชวนให้พระเจ้าสัมภุตะไปบวชเป็นดาบส ทั้งสองเมื่อจุติแล้วไปเกิดในพรหมโลก (ขุ.ชา.วีสติ (ไทย) ๒๗/๒๘/๔๗๔); ดูจิตตบัณทิต

จิตตลาวิมาน :วิมานที่รุ่งเรืองเหมือนสวนจิตรลดา หมายถึงวิมานอันรุ่งเรืองเหมือนสวนจิตรลดาในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ที่เกิดขึ้นแก่อุบาสกชาวกรุงสาวัตถี เพราะได้เลี้ยงดูบิดามารดา ไม่ยอมแต่งงานและรักษาอุโบสถศีลเป็นประจำ (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๑๑๑๔/๑๓๙)

จิตตลหุตตา :ความเบาแห่งจิต, ความเบาบางทางจิต, ธรรมชาติที่ทำให้จิตเบาพร้อมที่จะเคลื่อนไหวทำหน้าที่ (ข้อ ๑๑ ในโสภณเจตสิก ๒๕) ดังคำในธัมมสังคณีว่า ความเบา ความรวดเร็ว ความไม่เชื่องช้า ความไม่หนักแห่งวิญญานขันธ์ นี้ชื่อว่าจิตตลหุตตา (อภิ.สง.(ไทย) ๓๔/๔๗/๓๕, อภิ.สง.(ไทย) ๓๔/๓๒๓/๙๘)

จิตตวิบัติ : ความวิบัติแห่งจิต,ภาวะที่จิตเสีย; ตรงกันข้ามกับจิตตสัมปทา ดังคำในวิปัติสัมปทาสูตรที่กล่าวถึงจิตตวิบัติไว้ว่า บุคคลบางคนในโลกนี้เป็นมิจฉาทิฏฐิ(เห็นผิด) มีจิตพยาบาท นี้เรียกว่าจิตตวิบัติ...หรือว่า บุคคลบางคนในโลกนี้เพ่งเล็งอยากได้ของเขา มีจิตพยาบาท นี้เรียกว่าจิตตวิบัติ ...เพราะจิตตวิบัติเป็นเหตุ สัตว์ทั้งหลายหลังจากตายแล้วจึงไปเกิดในอบาย ทุกคติ วินิบาตนรก (อัง.ติก.(ไทย) ๒๐/๑๑๘/๓๖๑-๓๖๒,อัง.ติก.(ไทย) ๒๐/๑๑๙/๓๖๓)

จิตตวิปลาส : ความคลาดเคลื่อนไปแห่งจิต,ความมีจิตคลาดเคลื่อนไปจากธรรมดาสามัญ,ความคิดผิด เช่น จิตตวิปลาสในสิ่งที่ไม่เที่ยงว่าเที่ยง ในสิ่งที่เป็นทุกข์ว่าเป็นสุข ในสิ่งที่เป็นอนัตตาว่าเป็นอัตตา ในสิ่งที่ไม่งามว่างาม หมายถึงความมีจิตวิปลาสในสภาวะธรรมที่ไม่เที่ยงว่าเที่ยง ในสภาวะธรรมที่เป็นทุกข์ว่าเป็นสุข ในสภาวะธรรมที่ที่เป็นอนัตตาว่าเป็นอัตตา ในสภาวะธรรมที่ไม่งามว่างาม(ข้อ ๒ ในวิปลาส ๓) ซึ่งสำหรับผู้เป็นพระอรหันต์จะไม่มีจิตตวิปลาสในลักษณะที่กล่าวมาเช่น ดังคำในวิปริตถก ที่พระสกวาทิตอบพระปรวาทิว่า ...จิตตวิปลาส...ของพระอรหันต์ไม่มี (อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๔๒๖/๔๕๗) ; จิตตวิปลาส, จิตตวิปลาส ก็เขียน

ในคัมภีร์ปฏิสัมพันธ์ธรรม อธิบายไว้ว่า จิตตวิปลาสนี้ เป็นธรรมชาติเดียวกับ สัญญาวิปลาส จิตตวิปลาส ทิฏฐิวิปลาส ซึ่งเรียกรวมว่า สัญญาวิปลาส จิตตวิปลาส ทิฏฐิวิปลาส ๔ อันได้แก่ (๑) สัญญาวิปลาส จิตตวิปลาส ทิฏฐิวิปลาส ในสิ่งที่ไม่เที่ยงว่าเที่ยง (๒) สัญญาวิปลาส จิตตวิปลาส ทิฏฐิวิปลาสในสิ่งที่เป็นทุกข์ว่าเป็นสุข (๓) สัญญาวิปลาส จิตตวิปลาส ทิฏฐิวิปลาสในสิ่งที่ไม่ใช่อดีตว่าอดีต(๔) สัญญาวิปลาส จิตตวิปลาส ทิฏฐิวิปลาสในสิ่งที่ไม่งามว่างาม ในที่นี้เน้นจิตตวิปลาสก็หมายถึงความมีจิตตวิปลาสในสภาวะธรรมที่ไม่เที่ยงว่าเที่ยง ในสภาวะธรรมที่เป็นทุกข์ว่าเป็นสุข ในสภาวะธรรมที่ไม่ใช่อดีตว่าอดีต ในสภาวะธรรมที่ไม่งามว่างาม(ข้อ ๒ ในวิปัสสนา ๓) (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๒๓๖/๓๙๙)

จิตตวิปลาส :ดูจิตตวิปลาส

จิตตวิวิฏฐ :ความหลีกออกไปแห่งจิต(จากอกุศลด้วยกุศลที่อธิษฐาน) ซึ่งในบทมาติกาแห่งปฏิสัมพันธ์ธรรมอธิบายว่า ปัญหาในการอธิษฐาน ชื่อว่าจิตตวิวิฏฐญาณ (ญาณในการหลีกออกจากอกุศลด้วยกุศลที่อธิษฐาน) ดังคำในญาณกถา ฉวิวิฏฐญาณนิตเทศ ที่กล่าวถึงจิตตวิวิฏฐไว้ว่า พระโยคาวจรเมื่อหมายรู้ยอมหลีกไป เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่าสัญญาวิวิฏฐ เมื่อคิดยอมหลีกไป เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่าเจโตวิวิฏฐ เมื่อรู้แจ้งยอมหลีกไป เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่าจิตตวิวิฏฐ (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๑๐๐/๑๕๙)

จิตตวิวิฏฐญาณ : ญาณในการหลีกออกจากอกุศลด้วยกุศลที่อธิษฐาน

ในปฏิสัมพันธ์ธรรม บทมาติกา ได้อธิบายว่า ปัญหาในการอธิษฐาน ชื่อว่าจิตตวิวิฏฐญาณ (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๔๖/๔)

ในญาณกถา ฉวิวิฏฐญาณนิตเทศ อธิบายถึงปัญหาในการอธิษฐาน ชื่อว่าจิตตวิวิฏฐญาณว่ามีหลายความหมาย เช่น

- 1.ปัญหาในการอธิษฐาน ชื่อว่า จิตตวิวิฏฐญาณ เพราะพระโยคาวจรเมื่อละกามฉันทะยอมอธิษฐานจิต ด้วยอำนาจแห่งเนกขัมมะ
2. ปัญหาในการอธิษฐานจึงชื่อว่าจิตตวิวิฏฐญาณ เพราะเมื่อละพยาบาทยอมอธิษฐานจิต ด้วยอำนาจแห่งอพยาบาท
- 3.ปัญหาในการอธิษฐาน จึงชื่อว่าจิตตวิวิฏฐญาณ เพราะเมื่อละถีนมิทธะ ย่อมอธิษฐานจิตด้วยอำนาจแห่งอาโลกสัญญา
- 4.ปัญหาในการอธิษฐานจึงชื่อว่าจิตตวิวิฏฐญาณ เพราะเมื่อละกิเลสทั้งปวง ย่อมอธิษฐานจิตด้วยอำนาจแห่งอรหัตตมรรค

และชื่อว่าญาณ เพราะมีสภาวะรู้ธรรมนั้น ชื่อว่าปัญญา เพราะมีสภาวะรู้ชัด เหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า ปัญหาในการอธิษฐาน ชื่อว่าจิตตวิวิฏฐญาณ(ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๙๗/๑๕๓)

จิตตวิสุทธ : ความหมดจดแห่งจิต,ความบริสุทธิ์แห่งจิต หมายถึงภาวะที่จิตไม่มีกิเลสที่ทำให้เกิดความฟุ้งซ่าน,เป็นจิตที่ผ่องใส (ที.ปา.(ไทย๑๑/๓๕๙/๔๑๘) (ข้อ ๒ ในองค์ความเพียรเพื่อความบริสุทธิ์ ๙)

ใน รถวินีตสูตรกล่าวถึงพระสารีบุตรสนทนากับพระปุณณมานันทานีบุตรในเรื่องวิสุทธิตี ๗ ซึ่งมีข้อความตอนหนึ่งที่ ท่านพระปุณณมานันทานีบุตรกล่าวว่า สิวสุทธิมีจิตตวิสุทธิเป็นเป้าหมายจิตตวิสุทธิมีทิฏฐิวิสุทธิเป็นเป้าหมาย ทิฏฐิวิสุทธิมีกัฏฐิวิสุทธิเป็นเป้าหมาย

กัณฑ์ชาตวิสุทธิธรรมมีมัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิเป็นเป้าหมาย มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิมีปฏิบัติญาณทัสสนวิสุทธิเป็นเป้าหมายปฏิบัติญาณทัสสนวิสุทธิมีญาณทัสสนวิสุทธิเป็นเป้าหมาย ญาณทัสสนวิสุทธิมีอนุปาทาปรินิพพานเป็นเป้าหมาย (ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๕๗/๒๗๘)

ในปฏิสัมภิทามรรค สุตตมยญาณนิตเทศ กล่าวว่่า ชื่อว่าจิตตวิสุทธิ เพราะมีสภาวะไม่ฟุ้งซ่าน (ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๙/๒๗), ใน สโตการญาณนิตเทศอธิบายว่า ชื่อว่าจิตตวิสุทธิ เพราะมีความหมายว่าไม่ฟุ้งซ่าน (ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๗๐/๒๖๗)

จิตตสมาธิประธานสังฆาร : สมาธิที่เกิดจากจิตตะและความเพียรสร้างสรรค์ หมายถึงความที่จิตแน่วแน่ซึ่งเกิดขึ้นแก่ผู้บำเพ็ญธรรมสมาธินั้น ด้วยการบำเพ็ญเพียรสร้างสรรค์ (ข้อ ๓ ในอิทธิบาท ๔) (ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๘๗/๒๑๘, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๑๐/๘๐, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๖/๒๗๗, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๘๘/๒๐๓, ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๓๓๗/๔๕๗, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๘๑๓/๓๗๗, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๘๒๑/๓๘๕, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๘๓๙/๔๑๘, อง.เอกก. (ไทย) ๒๐/๓๙๘/๔๗, อง.เอกก. (ไทย) ๒๐/๔๐๑/๔๗, อง.ตีก. (ไทย) ๒๐/๑๖๓/๔๐๓, อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๒๗๖/๓๙๑, ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๓๒/๔๙๓, ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๒/๕๐๘, ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๐๕/๑๖๓)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า จิตตสมาธิ หมายถึงมรรค ๔ พร้อมวิปัสสนา และคำว่า ประธานสังฆาร ได้แก่สังฆารซึ่งเป็นประธาน เป็นชื่อหนึ่งของสัมมปปธาน ที่ให้สำเร็จกิจ ๔ ประการ คือ (๑) สังวรประธาน (๒) ปหานประธาน (๓) ภาวนาประธาน (๔) อนุรักษนาประธาน (ที.ม.อ. ๒๘๗/๒๕๒-๒๕๓) และอีกอย่างหนึ่ง คำว่า จิตตสมาธิ หมายถึงกุศลกรรมบท ๑๐ คำว่า ธรรมสมาธิ มีอธิบายว่า ธรรม ๕ กล่าวคือความปราโมทย์ ปิติ ปัสสัทธิ สุข และสมาธิที่ท่านกล่าวอย่างนี้ว่า เมื่อปราโมทย์แล้วย่อมเกิดปิติ ชื่อธรรมสมาธิ (ส.สพ.อ. (บาลี) ๓/๓๖๕/๑๗๑-๑๗๒)

จิตตสมุฏฐานที่ไม่เป็นอุปาทายรูป : สภาวะธรรมที่มีจิตเป็นสมุฏฐานอันเป็นโณฏฐัพพายตนะและอาโปธาตุ ดังคำในอุปาทายทุกะ ปฏิจจวาร ที่กล่าวไว้ว่า สภาวะธรรมที่ไม่เป็นอุปาทายรูปอาศัยสภาวะธรรมที่ไม่เป็นอุปาทายรูปเกิดขึ้นเพราะเหตุปัจจัย ได้แก่ ชั้น ๓ และจิตตสมุฏฐานรูปที่ไม่เป็นอุปาทายรูปอาศัยชั้น ๑ ที่ไม่เป็นอุปาทายรูปเกิดขึ้น (อภิ.ป. (ไทย) ๔๓/๓๗๐/๒๑๔)

ในรูปวิภัตติ ทุกนิตเทศ ปกณณกทุกะ อนุปาทาทรูป กล่าวถึงรูปที่ไม่เป็นอุปาทายรูป ว่า ได้แก่โณฏฐัพพายตนะและอาโปธาตุ แล้วอธิบายความรูปที่เป็นโณฏฐัพพายตนะไว้ว่า

ปฐวีธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ ที่แข็ง อ่อน ละเอียด หยาบมีสัมผัสเป็นสุข มีสัมผัสเป็นทุกข์ หนัก เบา สัตว์นี้เคยถูกต้อง กำลังถูกต้อง จักถูกต้อง หรือพึงถูกต้อง โณฏฐัพพะไต ที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ด้วยกายปสาทที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ นี้ชื่อว่าโณฏฐัพพะบัง โณฏฐัพพายตนะบัง โณฏฐัพพะธาตุบัง รูปนี้ชื่อว่า เป็นโณฏฐัพพายตนะ

ปฐวีธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ ที่แข็ง อ่อน ละเอียด หยาบ มีสัมผัสเป็นสุข มีสัมผัสเป็นทุกข์ หนัก เบา กายที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ เคยกระทบ กำลังกระทบ จักกระทบ หรือพึงกระทบ ที่โณฏฐัพพะไตที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ นี้ชื่อว่าโณฏฐัพพะบัง ...รูปนี้ชื่อว่า เป็นโณฏฐัพพายตนะ

ปฐวีธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ ที่แข็ง อ่อน ละเอียด หยาบ มีสัมผัสเป็นสุข มีสัมผัสเป็นทุกข์ หนัก เบา โณฏฐัพพะไตที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ เคยกระทบกำลังกระทบ จักกระทบ หรือ

ฟังกระทบที่กายปสาทที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ นี่ชื่อว่าโณฏฐัพพะบ้าง... รูปนี้ชื่อว่าเป็นโณฏฐัพพะพายตนะ

ปฐวีธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ ที่แข็ง อ่อน ละเอียด หยาบ มีสัมผัสเป็นสุข มีสัมผัสเป็นทุกข์ หนัก เบา เพราะปรารภโณฏฐัพพะใด กายสัมผัสอาศัยกายปสาทรูป เคยเกิด กำลังเกิด จักเกิด หรือฟังเกิด ฯลฯ เพราะปรารภโณฏฐัพพะใด เวทนาที่เกิดแต่กายสัมผัส ฯลฯ สัญญา ฯลฯ เจตนา ฯลฯ กายวิญญาณ อาศัยกายปสาทเคยเกิด กำลังเกิด จักเกิด หรือฟังเกิด ฯลฯ กายสัมผัสมีโณฏฐัพพะใดเป็นอารมณ์อาศัยกายปสาท เคยเกิดกำลังเกิด จักเกิด หรือฟังเกิด ฯลฯ เวทนาที่เกิดแต่กายสัมผัส ฯลฯ สัญญา ฯลฯ เจตนา ฯลฯ กายวิญญาณมีโณฏฐัพพะใดเป็นอารมณ์อาศัยกายปสาท เคยเกิด กำลังเกิด จักเกิด หรือฟังเกิด นี่ชื่อว่าโณฏฐัพพะบ้าง...รูปนี้ชื่อว่าเป็นโณฏฐัพพะพายตนะ

อธิบายรูปที่เป็นอาโปธาตุไว้ว่า ความเอิบอาบ ธรรมชาติที่เอิบอาบ ความเหนียว ธรรมชาติที่เหนียว ธรรมชาติเป็นเครื่องเกาะกุมรูป รูปนี้ชื่อว่าเป็นอาโปธาตุ รูปนี้ชื่อว่าเป็นอุปาทายรูป (อภิ.สง.(ไทย) ๓๔/๖๕๐-๖๕๑/๒๐๖-๒๐๗)

จิตตสมุฏฐานรูป: รูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน, ในรูปวิภัตติ ทุกนิทเทส ปกิณณกทุกะ อธิบายจิตตสมุฏฐานรูปไว้ว่ากายวิญญาณุตติและวจีวิญญาณุตติ หรือรูปแม้อื่นมีอยู่ที่เกิดแต่จิตมีจิตเป็นเหตุ มีจิตเป็นสมุฏฐาน ได้แก่ รูปายตนะ สัททายตนะ คันธายตนะ รสายตนะ โณฏฐัพพะพายตนะ อากาสธาตุ อาโปธาตุ ลหุตารูป มุฑตารูป กัมมัณญุตารูป อุปจยรูป สันตติรูป และกวมังการาหาร รูปนี้ชื่อว่ามีจิตเป็นสมุฏฐาน (อภิ.สง.(ไทย) ๓๔/๖๖๖/๒๑๐)

คำนี้มีปรากฏอภิธรรมปิฎก ปฎิฐานหลายแห่ง เช่น (อภิ.ป.(ไทย) ๔๐/๑/๗๐๑, อภิ.ป.(ไทย) ๔๐/๑/๗๗๘, อภิ.ป.(ไทย) ๔๐/๕๕/๒๘, อภิ.ป.(ไทย) ๔๐/๔๓๕/๒๘๘, อภิ.ป.(ไทย) ๔๑/๑/๑, อภิ.ป.(ไทย) ๔๑/๑/๑๖๐, อภิ.ป.(ไทย) ๔๑/๑/๒๒๕, อภิ.ป.(ไทย) ๔๑/๔๘/๓๗, อภิ.ป.(ไทย) ๔๑/๑๓๐/๑๑๐, อภิ.ป.(ไทย) ๔๒/๑/๑, อภิ.ป.(ไทย) ๔๒/๔๕/๓๕๑, อภิ.ป.(ไทย) ๔๒/๑๐๓/๓๘๑, อภิ.ป.(ไทย) ๔๒/๑๔๘/๑๘๘, อภิ.ป.(ไทย) ๔๓/๑/๑, อภิ.ป.(ไทย) ๔๓/๑/๔๐๕, อภิ.ป.(ไทย) ๔๓/๓๔๖/๖๓๓, อภิ.ป.(ไทย) ๔๓/๓๕๐/๒๐๒, อภิ.ป.(ไทย) ๔๕/๑/๑๘, อภิ.ป.(ไทย) ๔๕/๑/๗๓, อภิ.ป.(ไทย) ๔๕/๓๓/๘๕)

จิตตสมุฏฐานรูปที่เกิดพร้อมกัจิต : รูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐานซึ่งเป็นกายวิญญาณุตติและวจีวิญญาณุตติ, ในรูปวิภัตติ ทุกนิทเทส ปกิณณกทุกะ อธิบายจิตตสมุฏฐานรูปไว้ว่ากายวิญญาณุตติ และวจีวิญญาณุตติ หรือรูปแม้อื่น มีอยู่ที่เกิดแต่จิต มีจิตเป็นเหตุ มีจิตเป็นสมุฏฐาน ได้แก่ รูปายตนะ สัททายตนะ คันธายตนะ รสายตนะ โณฏฐัพพะพายตนะ อากาสธาตุ อาโปธาตุ ลหุตารูป มุฑตารูป กัมมัณญุตารูป อุปจยรูป สันตติรูป และกวมังการาหาร รูปนี้ชื่อว่ามีจิตเป็นสมุฏฐาน (อภิ.สง.(ไทย) ๓๔/๖๖๖/๒๑๐)

คำว่า รูปที่เกิดขึ้นกัจิต ในจิตตสมุฏฐานรูป อธิบายว่ากายวิญญาณุตติและวจีวิญญาณุตติ รูปนี้ชื่อว่ามีจิตพร้อมกัจิต (อภิ.สง.(ไทย) ๓๔/๖๖๘/๒๑๐) หรือตั้งคำในจิตตสมุฏฐานรูป ปฎิจจวารกล่าวไว้ว่า สภาวะธรรมที่เกิดพร้อมกัจิตอาศัยสภาวะธรรมที่เกิดพร้อมกัจิตเกิดขึ้นเพราะเหตุปัจจัย ได้แก่ชั้น ๒ และจิตตสมุฏฐานรูปที่เกิดพร้อมกัจิตอาศัยชั้น ๑ ที่เกิดพร้อมกัจิตเกิดขึ้น (อภิ.ป.(ไทย) ๔๓/๒๓๙/๑๓๕, อภิ.ป.(ไทย) ๔๓/๒๕๗/๑๔๕)

จิตตสมมุตฐานรูปที่เป็นอุปาทายรูป : รูปที่มีจิตเป็นสมมุตฐาน ในรูปวิภัตติ ทุกนิทเทศ ปกิณณกทุกะ อธิบายจิตตสมมุตฐานรูปไว้ว่ากายวิญญูติ และวจวิญญูติ หรือรูปแม่อื่น มีอยู่ ที่เกิดแต่จิต มีจิตเป็นเหตุ มีจิตเป็นสมมุตฐาน ได้แก่ รูปายตนะ สัททายตนะ คันธายตนะ รสายตนะ โผฏฐัพพายตนะ อากาสธาตุ อาโปธาตุ ลหุตารูป มุฑุตารูป กัมมัณญุตารูป อุปจยรูป สันตติรูป และกวางฬิงการาหาร รูปนี้ชื่อว่ามีจิตเป็นสมมุตฐาน (อภิ.สง.(ไทย) ๓๔/๖๖๖/๒๑๐)

ในปกิณณกทุกะ อุปาทาภาษณีย์ อธิบายรูปที่เป็นอุปาทายรูปไว้ว่าหมายถึงจักขายตนะ โสตายตนะ ฆานายตนะ ชิวหายตนะ กายายตนะ รูปายตนะ สัททายตนะ คันธายตนะ รสายตนะ อิตถินทรีย์ ปุริสินทรีย์ ชิวิตินทรีย์ กายวิญญูติ วจวิญญูติ อากาสธาตุ ลหุตารูป มุฑุตารูป กัมมัณญุตารูป อุปจยรูป สันตติรูปขรตารูป อนิจจตารูป และกวางฬิงการาหาร (อภิ.สง.(ไทย) ๓๔/๕๕๕/๑๙๐)

และอธิบายหลักธรรมแต่ละข้อดังนี้ เช่น อธิบาย รูปที่เป็นจักขายตนะว่าหมายถึงจักขุใด เป็นปสาทรูป อาศัยมหาภูตรูป ๔ นับเนื่องในอตภาพ ที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ สัตว์นี้ เคยเห็น กำลังเห็น จักเห็น หรือพึงเห็นรูปที่เห็นได้กระทบได้ด้วยจักขุใดที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ นี้ชื่อว่าจักขุบ้าง จักขายตนะบ้าง จักขุธาตุบ้าง จักขุนทรีย์บ้าง โลกบ้าง ทวารบ้าง สมุทรว้าง ปันทระบ้าง เขตบ้าง วัตถุบ้าง เนตรบ้าง นัยนาบ้าง ผังนี้บ้าง บ้านว่างบ้าง รูปนี้ชื่อว่าเป็นจักขายตนะ, จักขุใด เป็นปสาทรูป อาศัยมหาภูตรูป ๔ นับเนื่องในอตภาพ ที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ รูปที่เห็นได้และกระทบได้ เคยกระทบ กำลังกระทบ จักกระทบ หรือพึงกระทบที่จักขุใดซึ่งเห็นไม่ได้แต่กระทบได้ นี้ชื่อว่าจักขุบ้าง จักขายตนะบ้าง ...รูปนี้ชื่อว่าเป็นจักขายตนะ, จักขุใด เป็นปสาทรูป อาศัยมหาภูตรูป ๔ นับเนื่องในอตภาพ ที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ จักขุใดเห็นไม่ได้ เคยกระทบกระทบแล้ว กำลังกระทบ จักกระทบ หรือพึงกระทบที่รูปซึ่งเห็นได้และกระทบได้นี้ชื่อว่าจักขุบ้าง จักขายตนะบ้าง... รูปนี้ชื่อว่าเป็นจักขายตนะ เป็นต้นไป จนถึง... อธิบายรูปที่เป็นอากาสธาตุว่าหมายถึงอากาศธรรมชาติที่นับว่าอากาศ ความว่างเปล่า ธรรมชาติที่นับว่าความว่างเปล่า ช่องว่าง ธรรมชาติที่นับว่าช่องว่าง ซึ่งมหาภูตรูป ๔ ถูกต้องไม่ได้ รูปนี้ชื่อว่าเป็นอากาสธาตุ

อธิบายรูปที่เป็นลหุตารูปว่าหมายถึงความเบา ความรวดเร็ว ความไม่เชื่องช้า ความไม่หนักแห่งรูป รูปที่เป็นมุฑุตารูปว่าหมายถึงความอ่อน ภาวะที่อ่อน ความไม่แข็งความไม่กระด้างแห่งรูป รูปที่เป็นกัมมัณญุตารูปว่าหมายถึงความควรแก่การงาน กิริยาที่ควรแก่การงานภาวะที่ควรแก่การงานแห่งรูปรูป รูปที่เป็นอุปจยรูปว่าหมายถึงความแรกเกิดแห่งอายตนะ นั้นเป็นความเกิดขึ้นแห่งรูป รูปที่เป็นสันตติรูปว่าหมายถึงความเจริญแห่งรูปนั้นเป็นความสืบต่อแห่งรูป รูปที่เป็นขรตารูปว่าหมายถึงความชรา ความคร่ำคร่า ความมีพินหลุด ความมีผมหงอก ความมีหนังเหี่ยว ความเสื่อมอายุ ความห่อหมกแห่งอินทรีย์แห่งรูป รูปที่เป็นอนิจจตารูปว่าหมายถึงความสิ้นไป ความเสื่อมไป ความแตก ความทำลาย ความไม่เที่ยง ความอันตรายแห่งรูป รูปที่เป็นกวางฬิงการาหารว่าหมายถึงข้าวสุก ขนมสด ขนมห้าง ปลา เนื้อ นมสด นมส้ม เนยใส เนยข้น น้ำมันน้ำผึ้ง น้ำอ้อย หรือรูปแม่อื่น มีอยู่ ที่พึงกินทางปาก ขบเคี้ยว กลืนกิน อิ่มท้องซึ่งมีโอชาเป็นเหตุให้สัตว์ในสถานที่นั้น ๆ ดำรงชีพอยู่ได้ รูปนี้ชื่อว่าเป็นอุปาทายรูป (อภิ.สง.(ไทย) ๓๔/๕๙๖-๖๔๕/๑๙๐-๒๐๕)

ในอุปาทาหุกะ ปฏิจวารอธิบายไว้ว่า สภาวะธรรมที่เป็นอุปาทายรูปอาศัยสภาวะธรรมที่ไม่เป็นอุปาทายรูปเกิดขึ้นเพราะเหตุปัจจัยได้แก่จิตตสมุฏฐานรูปที่เป็นอุปาทายรูปอาศัยชั้นที่ ไม่มีเหตุซึ่งไม่เป็นอุปาทายรูปเกิดขึ้นในปฏิสนธิขณะที่เป็นเหตุกะฯลฯ จิตตสมุฏฐานรูป และกฏัตตารูปที่เป็นอุปาทายรูปอาศัยมหาภูตรูปเกิดขึ้นฯลฯ (อภิ.ป.(ไทย) ๔๓/๓๗๕/๒๑๘)

ในวิภังควารเหตุปัจจัยอธิบายว่าสภาวะธรรมที่ไม่เป็นอุปาทายรูปเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่เป็นอุปาทายรูปและที่ไม่เป็นอุปาทายรูปโดยเหตุปัจจัยได้แก่เหตุที่ไม่เป็นอุปาทายรูปเป็นปัจจัยแก่สัมปยุตตชั้นและจิตตสมุฏฐานรูปที่เป็นอุปาทายรูปและที่ไม่เป็นอุปาทายรูปโดยเหตุปัจจัยในปฏิสนธิขณะฯลฯ (อภิ.ป.(ไทย) ๔๓/๓๗๔/๒๓๑)

จิตตสมุฏฐานรูปที่เห็นได้ : รูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐานซึ่งเป็นรูปที่เห็นได้ อันได้แก่ สีเขียว สีเหลือง สีแดง สีขาว สีดำ สีหงสบาท สีคล้ำ สีเขียวใบไม้ สีม่วง ยาว สั้นละเอียด หยาบ กลม รี สีเหลี่ยม หก เหลี่ยม แปดเหลี่ยม สิบหกเหลี่ยม ลุ่ม ดอน เงา แดง แสงสว่าง มีด เมฆ หมอก ควัน ละออง แสงจันทร์ แสงอาทิตย์ แสงดาว แสงกระจก แสงแก้วมณี แสงสังข์ แสงแก้วมุกดา แสงแก้วไพฑูรย์ แสงทองแสงเงิน

ในรูปวิภัตติ ทุกนิทเทศ ปกิณณกหุกะ อธิบายจิตตสมุฏฐานรูปไว้ว่ากายวิญญูติ และวจวิญญูติ หรือรูปแม่อื่น มีอยู่ ที่เกิดแต่จิต มีจิตเป็นเหตุ มีจิตเป็นสมุฏฐาน ได้แก่ รูปายตนะ สัททายตนะ คันธายตนะ รสายตนะ โผฏฐัพพายตนะ อากาสธาตุ อาโปธาตุ ลหุตารูป มหุตารูป กัมมัณฺญุตารูป อุปจยรูป สันตติรูป และกวางฬิงการาหาร รูปนี้ชื่อว่ามีจิตเป็นสมุฏฐาน (อภิ.สง.(ไทย) ๓๔/๖๖๖/๒๑๐)

ในสนิทัสสนหุกะ ปัญหาวาร อธิบายว่า สภาวะธรรมที่เห็นไม่ได้เป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่เห็นได้โดยอติปติปัจจัยมีอย่างเดียว คือสหชาติอติปติ ได้แก่อติปติธรรมที่เห็นไม่ได้เป็นปัจจัยแก่จิตตสมุฏฐานรูปที่เห็นได้โดยอติปติปัจจัย (อภิ.ป.(ไทย) ๔๒/๓๖/๑๒๖)

จิตตสมุฏฐานรูปที่เห็นได้และกระทบได้ : รูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐานซึ่งเป็นรูปที่เห็นได้และกระทบได้ อันได้แก่ สีเขียวสีเหลือง สีแดง สีขาว สีดำ สีหงสบาท สีคล้ำ สีเขียวใบไม้ สีม่วง ยาว สั้นละเอียด หยาบ กลม รี สีเหลี่ยม หกเหลี่ยม แปดเหลี่ยม สิบหกเหลี่ยม ลุ่ม ดอน เงา แดง แสงสว่าง มีด เมฆ หมอก ควัน ละออง แสงจันทร์ แสงอาทิตย์ แสงดาว แสงกระจก แสงแก้วมณี แสงสังข์ แสงแก้วมุกดา แสงแก้วไพฑูรย์ แสงทองแสงเงิน, ในรูปวิภัตติ ทุกนิทเทศ ปกิณณกหุกะ อธิบายจิตตสมุฏฐานรูปไว้ว่ากายวิญญูติ และวจวิญญูติ หรือรูปแม่อื่น มีอยู่ ที่เกิดแต่จิต มีจิตเป็นเหตุ มีจิตเป็นสมุฏฐาน ได้แก่รูปายตนะ สัททายตนะ คันธายตนะ รสายตนะ โผฏฐัพพายตนะ อากาสธาตุ อาโปธาตุ ลหุตารูป มหุตารูป กัมมัณฺญุตารูป อุปจยรูป สันตติรูปและกวางฬิงการาหาร รูปนี้ชื่อว่ามีจิตเป็นสมุฏฐาน (อภิ.สง.(ไทย) ๓๔/๖๖๖/๒๑๐)

ในสนิทัสสนสัปปฏิขติกะ ปฏิจวารอธิบายว่า สภาวะธรรมที่เห็นได้และกระทบได้อาศัยสภาวะธรรมที่เห็นไม่ได้และกระทบไม่ได้เกิดขึ้นเพราะเหตุปัจจัย ได้แก่ จิตตสมุฏฐานรูปที่เห็นได้และกระทบได้อาศัยชั้นที่ เห็นไม่ได้และกระทบไม่ได้เกิดขึ้น ในปฏิสนธิขณะ กฏัตตารูปที่เห็นได้และกระทบได้อาศัยชั้นที่เห็นไม่ได้และกระทบไม่ได้เกิดขึ้น จิตตสมุฏฐานรูปและกฏัตตารูปที่เป็นอุปาทายรูปที่เห็นได้และกระทบได้อาศัยอาโปธาตุเกิดขึ้นรูปายตนะอาศัยอาโปธาตุเกิดขึ้น (อภิ.ป.(ไทย) ๔๑/๒/๖๓๑)

จิตตสมุฏฐานรูปที่เห็นไม่ได้ : รูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน ซึ่งเป็นรูปที่เห็นไม่ได้ อันเป็นปสาทรูป อาศัย มหาภูตรูป ๔ นับเนื่องในอตภาพ, ในรูปวิภัตติ ทุกนิทเทส ปกิณณกทุกะ อธิบายจิตตสมุฏฐานรูปไว้ว่ากายวิญญูติ และวจิตวิญญูติ หรือรูปแม่อื่น มีอยู่ ที่เกิดแต่จิต มีจิตเป็นเหตุ มีจิตเป็นสมุฏฐาน ได้แก่ รุปายตนะ สัททายตนะ คันธายตนะ รสายตนะ โผฏฐัพพายตนะ อากาสธาตุ อาโปธาตุ ลหุตารูป มุฑุตารูป กัมมัณุตารูป อุปจยรูป สันตติรูป และกวางิการาหาร รูปนี้ชื่อว่ามีจิตเป็นสมุฏฐาน(อภิ.สง.(ไทย) ๓๔/๖๖๖/๒๑๐)

ในวิภังควาร เหตุปัจจัย กล่าวว่ สภาวะธรรมที่เห็นไม่ได้อาศัยสภาวะธรรมที่เห็นไม่ได้เกิดขึ้นเพราะเหตุปัจจัยได้แก่ขันธ ๓ และจิตตสมุฏฐานรูปที่เห็นไม่ได้อาศัยขันธ ๑ ที่เห็นไม่ได้เกิดขึ้น ฯลฯ อาศัยขันธ ๒ ฯลฯ หรือตั้งค่วว่ สภาวะธรรมที่เห็นไม่ได้อาศัยสภาวะธรรมที่เห็นไม่ได้เกิดขึ้นเพราะเหตุปัจจัยได้แก่ขันธ ๓ และจิตตสมุฏฐานรูปที่เห็นไม่ได้อาศัยขันธ ๑ ที่ไม่มีเหตุซึ่งเห็นไม่ได้เกิดขึ้น ฯลฯ (อภิ.ป.(ไทย) ๔๒/๒๐/๑๑๖, อภิ.ป.(ไทย) ๔๒/๒๒/๑๑๘) หรือตั้งค่วว่ สภาวะธรรมที่เห็นไม่ได้เป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่เห็นไม่ได้โดยวิปากปัจจัยมี ๓ วาระ (อภิ.ป.(ไทย) ๔๒/๔๕/๑๒๙)

จิตตสมุฏฐานรูปที่เห็นไม่ได้และกระทบไม่ได้ : รูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน อันได้แก่เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ และวิญญูณขันธ รูปที่เห็นไม่ได้และกระทบไม่ได้ ซึ่งนับเนื่องในอัมมายตนะ และธาตุที่ปัจจัยไม่ปรุงแต่งสภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่าเห็นไม่ได้และกระทบไม่ได้, (อภิ.สง.(ไทย) ๓๔/๑๐๕๘/๒๗๐)

ในรูปวิภัตติ ทุกนิทเทส ปกิณณกทุกะ อธิบายจิตตสมุฏฐานรูปไว้ว่ากายวิญญูติ และวจิตวิญญูติ หรือรูปแม่อื่น มีอยู่ ที่เกิดแต่จิต มีจิตเป็นเหตุ มีจิตเป็นสมุฏฐาน ได้แก่ รุปายตนะ สัททายตนะ คันธายตนะ รสายตนะ โผฏฐัพพายตนะ อากาสธาตุ อาโปธาตุ ลหุตารูป มุฑุตารูป กัมมัณุตารูป อุปจยรูป สันตติรูป และกวางิการาหาร รูปนี้ชื่อว่ามีจิตเป็นสมุฏฐาน (อภิ.สง.(ไทย) ๓๔/๖๖๖/๒๑๐)

ในสนทิสสนสัปปุชิติกะ ปฏิจจวาร อธิบายว่ สภาวะธรรมที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ อาศัยสภาวะธรรมที่เห็นไม่ได้และกระทบไม่ได้เกิดขึ้นเพราะเหตุปัจจัยได้แก่จิตตสมุฏฐานรูปที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ อาศัยขันธที่เห็นไม่ได้และกระทบไม่ได้เกิดขึ้น (อภิ.ป.(ไทย) ๔๑/๒/๖๓๒)

จิตตสังขาร : สังขารของจิต มี ๒ นัย คือ

1. ปัจจัยปรุงแต่งจิต ได้แก่ สัญญาและเวทนา

2. สภาพที่ปรุงแต่งการกระทำทางใจ ได้แก่ เจตนาที่ก่อให้เกิดมโนกรรม; ดูสังขาร

ค่านนี้มีปรากฏในพระไตรปิฎก เช่น ที.ม.(ไทย) ๑๐/๒๘๘/๒๒๐, ที.ม.(ไทย) ๑๐/๒๘๘/๒๒๑, ม.ม.(ไทย) ๑๒/๔๕๗/๔๙๕, ม.ม.(ไทย) ๑๒/๔๖๓/๕๐๓, ม.ม.(ไทย) ๑๓/๑๒๑/๑๓๒, ม.อ.(ไทย) ๑๔/๑๔๘/๑๘๘, ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๓๔๘/๓๘๒, ส.ม.(ไทย) ๑๙/๙๗๗/๔๕๔, ส.ม.(ไทย) ๑๙/๙๘๖/๔๖๗, ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๑๔๙/๔๐๐, อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๖๐/๑๓๒, ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๔๘/๕๒๗, ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๑๓๔/๒๓๓, อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๔๕๘/๔๘๙, อภิ.ย.(ไทย) ๓๘/๑/๔๔๖, อภิ.ย.(ไทย) ๓๘/๔/๔๔๖, อภิ.ย.(ไทย) ๓๘/๖/๔๔๖)

จิตตสัมปทา : ความถึงพร้อมด้วยจิต, ภาวะที่จิตถึงพร้อม; ตรงกับข้ามจิตตวิบัติ ตั้งคำในวิปตติสัมปทาสูตรที่กล่าวว่จิตตสัมปทาไว้ว่ บุคคลบางคนในโลกนี้ไม่เพ่งเล็งอยากได้ของเขา ไม่มีจิตพยายาม

นี้เรียกว่าจิตตสัมปทา...เพราะจิตตสัมปทาเป็นเหตุ สัตว์ทั้งหลายหลังจากตายแล้วจึงไปเกิดใน
สุคติโลกสวรรค์(อง.ติก.(ไทย) ๒๐/๑๑๘/๓๖๒,อง.ติก.(ไทย) ๒๐/๑๑๙/๓๖๔)

จิตตสัมภูตชาตก : ชาตกว่าด้วยจิตตบัณฑิตกับพระเจ้าสัมภูตบัณฑิต พระพุทธเจ้าตรัสเล่าว่า เมื่อครั้งที่
พระองค์ยังเป็นพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นจิตตฤๅษี ได้ถวายโอวาทแก่พระเจ้าสัมภูตผู้
หลงมัวเมาในราชสมบัติให้ระลึกถึงชาติกำเนิดของตนที่เคยมีมาแล้วในอดีตบางชาติเป็นคน
จันทาล บางชาติเป็นเนื้อป่า บางชาติเป็นนกเขา แม้ชาติปัจจุบันจะเป็นพราหมณ์หรือเป็น
กษัตริย์ก็ตาม ก็ไม่ควรประมาท และสอนให้เกิดอุตสาหะในการทำบุญกุศลยิ่งขึ้นไปอีกว่า
ชีวิตของคนเราเดินเข้าไปใกล้ความตายทุกขณะ อายุของสัตว์นี้น้อยนัก ชีวิตย่อมถูกขรธาต้อน
ไปสู่ความตาย หาผู้ต้านทานมิได้ ขอมหาบพิตร อย่าได้ทำกรรมที่มีผลเป็นกำไรเป็นทุกข์เลย
ขออย่าได้ทำกรรมที่มีอุลิสบนพระเศียรเลย อย่าได้ทำกรรมที่จะให้เกิดในนรกอีกเลย และได้
กราบทูลให้พระเจ้าสัมภูตละกามเข้าออก ซึ่งพระราชกษัตริย์เกิดความสลดพระทัยจึงสละราชสมบัติ
ออกผนวชบำเพ็ญฌานสมาบัติอยู่ในป่าหิมพานต์ (ขุ.ชา.วิสตี.(ไทย) ๒๗/๒๔/๔๗๓)

จิตตสูตร : พระสูตรว่าด้วยจิต ซึ่งเป็นข้อสนทนาธรรมระหว่างเทวดาเป็นผู้ทูลถามและพระพุทธเจ้า
ตรัสตอบ กล่าวคือ เทวดาทูลถามว่า โลกถูกอะไรนำไป ถูกอะไรผลักไล่ไปอะไรเล่าเป็นธรรม
อย่างหนึ่งที่โลกทั้งหมดตกอยู่ในอำนาจ พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า โลกถูกจิตนำไป ถูกจิต
ผลักไล่ไป จิตเป็นธรรมอย่างหนึ่งที่โลกทั้งหมดตกอยู่ในอำนาจ (ส.ส.(ไทย)๑๕/๖๒/๗๓)

จิตตเสนะ : ชื่อเทวบุตรพวกคนธรรพ์ ซึ่งเป็นผู้รับใช้ของท้าวจาตุมหาราช ดังคำใน มหาสมยสูตรว่า
ปนาทะ โอปมัญญะ มาตลิสฺสึเป็นเทพสารถิ จิตตเสนะ นโพรราชะ ชโนสภะ ปัญจสิชะ ติมพุ
(คันธรรพเทวราชา) และสุริยวัจฉสา (คันธรรพเทวธิดา) ก็มาด้วย (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๓๗/
๒๖๕)

ในฎีกาอธิบายไว้ว่า คำว่า จิตตเสนะ เป็นชื่อเทวบุตรพวกคนธรรพ์ ๓ องค์ คือ (๑) จิตตะ
(๒) เสนะ (๓) จิตตเสนะ (ที.ม.ฎีกา (บาลี) ๒/๓๓๗/๓๐๐)

จิตตเสนะ, ยักข : ชื่อยักษ์ตนหนึ่ง ในระดับยักษ์ที่เป็นมหายักษ์ (เป็น ๑ ในบรรดามหายักษ์ ๔๑ ตน)
ดังคำในอานาปานิกายสูตร ที่กล่าวถึงยักษ์ มหายักษ์ เสนาบดียักษ์ มหาเสนาบดียักษ์ คือใคร คือ
อินทะ ๑ โสมะ ๑ วรุณะ ๑... จิตตเสนะ ๑ คันธัพพะ ๑ นโพรราชา ๑ เป็นต้น (ที.ปา.(ไทย)
๑๑/๒๘๓/๒๓๑,ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๘๓/๒๔๕)

จิตตหัตถเถรวัตถุ:เรื่องพระจิตตหัตถเถระ หมายถึงเรื่องพระเถระที่จับจิตของตนให้อยู่ได้ ไม่ได้เป็นไป
ตามอำนาจของจิตดังเช่นแต่ก่อน

อรรถกถาธรรมบทอธิบายไว้ว่า ท่านเป็นชาวนากรุงสาวัตถี ทำนา วันหนึ่งโคหาย จึงตาม
หาโค หิวข้าวจึงไปขอกินข้าวกับพระภิกษุที่วัดพระเชตะวัน และอยู่ปฏิบัติพระสงฆ์ ต่อมาเห็น
ว่า ภิกษุสงฆ์ มีร่างกายดี เพราะฉันอาหารดี จึงขอบวช เมื่อบวชแล้ว ก็ฉันอาหาร พอร่างกาย
ผ่องใส ก็คิดถึงบ้าน คิดถึงภรรยา ก็สึกไป ท่านบวชๆ สึกๆ ทำอยู่เช่นนี้ ๖ ครั้ง วันหนึ่ง เห็น
ภรรยานอนหลับมองดูคล้ายซากศพจึงเกิดความสังเวช ขณะเดินทางไปวัดบรรลุลหกรรมเป็น
ไสดาบัน เมื่อไปขอบวช ก็ถูกบ้ายเบี่ยง จึงต้องอ่อนน้อมอยู่หลายครั้ง ในที่สุด ก็ได้บวช และ
บรรลุลหกรรมเป็นพระอรหันต์ในเวลาไม่นานนัก เมื่อถูกเหล่าภิกษุถามว่า ถึงเวลาสึกได้แล้ว ก็
ตอบว่า ผมไปแล้วในเวลาที่มีความเกี่ยวข้องกับดอก ความเกี่ยวข้องกับนั้นผมตัดได้แล้ว ต่อไปนี้

ผมมีความไม่ไปเป็นธรรมดา ต่อมา พระผู้มีพระภาคตรัสแก่ภิกษุทั้งหลายดังนี้ว่า ผู้มีจิตไม่มั่นคง ไม่รู้แจ้งสัจธรรม มีความเลื่อมใสเลือนลอยย่อมไม่มีปัญญาสมบูรณ์ ผู้มีจิตไม่ชุ่มด้วยราคะไม่ชุ่มมัวด้วยโทสะละบุญและบาปได้แล้ว มีสติตั้งอยู่ย่อมไม่มีภัย (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๓๘/๓๗)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ไม่มีภัย ในที่นี้หมายถึงไม่มีภัยคือกิเลส คานานี้ตรัสถึงคุณสมบัติของพระชีนาสพ (ขุ.ธ.อ.(บาลี) ๒/๑๓๐)

จิตตหัตถิสาริบุตร, พระ : พระเถระรูปหนึ่ง พักอยู่ ณ ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน เขตกรุงพาราณสี ประชุมสนทนากันในโรงฉัน และพูดสอดแทรกกระหว่างการสนทนา ถูกท่านพระมหาโกฏิฐิกะทักท้วงให้รอคอยจนกว่าภิกษุผู้เป็นเถระจะสนทนากันจบ ภายหลังได้ลาสิกขาเป็นคฤหัสถ์ ได้วิหารสมบัติเหล่านี้ ๗ ไร่ถึงคุณแห่งเนกขัมมะ แล้วกลับเข้ามาบวชใหม่และตั้งใจบำเพ็ญเพียรจนบรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์ (อง.ฉก.ก.(ไทย) ๒๒/๖๐/๕๕๕)

จิตตอุบาสก : 1. จิตตคหบดี ชาวเมืองมัจฉิกาสถ์ ที่เป็นอัครอุบาสก ตั้งคำในจุฬารวรรคว่า ภิกษุ สุธรรมอยู่ประจำในอาวาสของจิตตคหบดี ในเมืองมัจฉิกาสถ์ ดำจิตตอุบาสกด้วยคำหยาบ (วิ.จ.(ไทย) ๖/๗๔/๑๕๕)

2. อุบาสกชื่อจิตตะ ผู้เป็นอัครอุบาสก ของพระพุทธเจ้านามว่าสุชาตตะ ตั้งคำในสุชาตพุทธวงศ์ว่า สุตตอุบาสกและจิตตอุบาสกเป็นอัครอุบาสก(ของพระพุทธเจ้าพระนามว่าสุชาตตะ) (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๓๐/๖๕๕)

จิตตะ หัตถิสาริบุตร : บุตรนายความช่างกรุงสาวตถิ เป็นปริพาชก ได้ทูลถามปัญหาทางทิวฎฐิ ๖๒ พร้อมกับไปฎฐูปาทปริพาชก บวชๆ สักๆ จนครบ ๗ ครั้ง และได้บวชในสำนักพุทธองค์ ตั้งใจบำเพ็ญเพียร บรรลุธรรมเป็นอรหันต์ ตั้งคำในไปฎฐูปาทสูตรตอนหนึ่งว่า จิตตะ หัตถิสาริบุตร ได้บรรพชาอุปสมบทในสำนักของพระผู้มีพระภาคแล้วแล เมื่อท่านหัตถิสาริบุตรได้บรรพชาอุปสมบทแล้วไม่นานก็ทำให้แจ้งอรหัตผล (ที.สี.(ไทย) ๙/๔๒๒/๑๘๕, ที.สี.(ไทย) ๙/๔๓๘/๑๘๔, ที.สี.(ไทย) ๙/๔๔๓/๑๘๖)

จิตตะ : 1. จิตตหัตถิสาริบุตร ผู้เป็นปริพาชก ภายหลังบวชบรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์องค์หนึ่ง (ที.สี.(ไทย) ๙/๔๓๗/๑๘๓, ที.สี.(ไทย) ๙/๔๔๐/๑๘๕)

2. จิตตะ เอาจิตจดจ่อกับสิ่งนั้นๆ ซึ่งเป็นหลักธรรมข้อ ๑ ในอิทธิบาท ๔ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๘๒๗/๔๐๑, ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๑๖/๒๕)

ในฎีกามหาวรรคอธิบายเป็นชื่อเทวบุตรพวกคนธรรพ์องค์หนึ่ง (ที.ม.ฎีกา (บาลี) ๒/๓๓๗/๓๐๐)

จิตตาเถรีคาถา : คาถาของของพระจิตตาเถรี, ภาชิตของพระจิตตาเถรี พระเถรีรูปนี้เกิดในตระกูลคหบดีมหาศาล ชาวกรุงราชคฤห์รู้ความแล้วได้ศรัทธา ในกาลเสด็จเข้ากรุงราชคฤห์ของพระศาสดา ภายหลังบวชในสำนักของพระมหาปชาบดีโคตมี ในเวลาแก่ ได้ขึ้นเขาคิชฌกูฏทำสมณธรรมเจริญวิปัสสนาได้บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยปฏิสัมภิตา พิจารณาการปฏิบัติของตนแล้วได้กล่าวว่า เราเป็นผู้มีร่างกายผ่ายผอม เป็นไข้ อ่อนเพลียมาก ต้องเดินถือไม้เท้าไปไหนๆ ก็จริง ถึงอย่างนั้น ก็ยังขึ้นภูเขาได้ เราเก็บผ้าสังฆาฏิ และคว่ำบาตรแล้วขมตน ทำลายกองความมืดได้แล้วบนภูเขา (ขุ.เถรี.(ไทย) ๒๖/๒๗/๕๕๘, ขุ.เถรี.อ.(บาลี) -/-/๔๑-๔๒)

จิตตาริบัติ :ความเป็นใหญ่แห่งจิต ดังคำในกถาวัตถุที่พระสกลาภิเษกที่ถามพระปรวาทิว่า จิตตาริบัติเป็น
อริบตีแห่งสหชาตธรรม,กล่าวให้พระปรวาทิยอมรับว่า จิตตาริบัติเป็นปัจจัยโดยอริบตีปัจจัย
เป็นปัจจัยโดยอินทรีย์ปัจจัย (อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๗๑๓/๗๖๒-๗๖๓

ในปีภูฐาน ปัจจัยนิเทศ กล่าวว่ จิตตาริบัติ เป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่สัมปยุตด้วยจิต
และรูปที่มีธรรมอันสัมปยุตด้วยจิตนั้นเป็นสมภูฐานโดยอริบตีปัจจัย (อภิ.ป.(ไทย)๔๐/๓/๓)

จิตตานุปัสสนา :การพิจารณาจิต หมายถึงการพิจารณาจิตเป็นอารมณ์

ในสติปีภูฐานอธิบายจิตตานุปัสสนาไว้ว่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้ จิตมีราคะก็รู้ชัดว่า จิตมี
ราคะจิตปราศจากราคะก็รู้ชัดว่าจิตปราศจากราคะ จิตมีโทสะก็รู้ชัดว่า จิตมีโทสะ จิต
ปราศจากโทสะก็รู้ชัดว่า จิตปราศจากโทสะ จิตมีโมหะ ก็รู้ชัดว่า จิตมีโมหะจิตปราศจาก
โมหะ ก็รู้ชัดว่า จิตปราศจากโมหะ จิตหตฺหุก็รู้ชัดว่า จิตหตฺหุ จิตฟุ้งซ่านก็รู้ชัดว่า จิตฟุ้งซ่าน
จิตเป็นมหัคคตฺก็รู้ชัดว่า จิตเป็นมหัคคตฺ จิตไม่เป็นมหัคคตฺก็รู้ชัดว่า จิตไม่เป็นมหัคคตฺ จิต
มีจิตอื่นยิ่งกว่าก็รู้ชัดว่า จิตมีจิตอื่นยิ่งกว่า จิตไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่า ก็รู้ชัดว่า จิตไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่า
จิตเป็นสมาก็รู้ชัดว่าจิตเป็นสมากิจิตไม่เป็นสมาก็รู้ชัดว่าจิตไม่เป็นสมากิจิตหลุดพ้นแล้วก็รู้
ชัดว่า จิตหลุดพ้นแล้ว จิตไม่หลุดพ้นก็รู้ชัดว่า จิตไม่หลุดพ้น ด้วยวิธีนี้ ภิกษุพิจารณาเห็นจิต
ในจิตภายในอยู่ พิจารณาเห็นจิตในจิตภายนอกอยู่ หรือพิจารณาเห็นจิตในจิตทั้งภายในทั้ง
ภายนอกอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิดในจิตอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุดับในจิตอยู่
หรือพิจารณาเห็นทั้งธรรมเป็นเหตุเกิดทั้งธรรมเป็นเหตุดับในจิตอยู่หรือว่าภิกษุนั้นมีสติปรากฏ
อยู่เฉพาะหน้าว่า จิตมีอยู่ ก็เพียงเพื่ออาศัยเจริญญาณ เจริญสติเท่านั้น ไม่อาศัย(ตณฺหา
และทิกฺขณฺ)อยู่ และไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไรๆ ในโลก (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๒๘๘/๒๒๓,ที.ม.(ไทย) ๑๐/
๓๘๑/๓๑๕,ม.มฺ.(ไทย) ๑๒/๑๑๔/๑๑๑),(ข้อ ๓ ในสติปีภูฐาน ๔) ; ดู ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๗๒-
๓๗๔/๒๔๘, อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๒๗๔/ ๓๙๐, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๓๕๕/๓๐๖,๓๗๔/
๓๑๙)

ในจิตตานุปัสสนานิเทศอธิบายถึงภิกษุพิจารณาเห็นจิตในจิต ภายในตนอยู่ไว้ว่า ภิกษุรู้
ชัดจิตมีราคะว่าจิตของเรามีราคะ หรือรู้ชัดจิตปราศจากราคะว่าจิตของเราปราศจากราคะ รู้
ชัดจิตมีโทสะว่าจิตของเรามีโทสะ หรือรู้ชัดจิตปราศจากโทสะว่าจิตของเราปราศจากโทสะ รู้
ชัดจิตมีโมหะว่าจิตของเรามีโมหะหรือรู้ชัดจิตปราศจากโมหะว่าจิตของเราปราศจากโมหะ รู้
ชัดจิตหตฺหุว่าจิตของเราหตฺหุ รู้ชัดจิตฟุ้งซ่านว่าจิตของเราฟุ้งซ่าน รู้ชัดจิตเป็นมหัคคตฺว่าจิต
ของเราเป็นมหัคคตฺ หรือรู้ชัดจิตที่ไม่เป็นมหัคคตฺว่าจิตของเราไม่เป็นมหัคคตฺ รู้ชัดจิตที่
เป็นสอฺตฺตฺระว่าจิตของเราเป็นสอฺตฺตฺระ หรือรู้ชัดจิตเป็นอนฺตฺตฺระว่าจิตของเราเป็นอนฺตฺตฺระ รู้
ชัดจิตเป็นสมากิจิตของเราเป็นสมากิจิต หรือรู้ชัดจิตไม่เป็นสมากิจิตของเราไม่เป็นสมากิจิต รู้
ชัดจิตหลุดพ้นว่า จิตของเราหลุดพ้นแล้ว หรือรู้ชัดจิตที่ยังไม่หลุดพ้นว่า จิตของเรายังไม่หลุด
พ้น ภิกษุนั้นเสพ เจริญ ทำให้มาก กำหนดนิมิตนั้นด้วยดี ครั้นเสพ เจริญทำให้มาก กำหนด
นิมิตนั้นด้วยดีแล้วจึงส่งจิตไปในจิตภายนอกตน

กล่าวถึงภิกษุพิจารณาเห็นจิตในจิตภายนอกตนอยู่ไว้ว่า ภิกษุรู้ชัดจิตของผู้ที่ซึ่งมีราคะว่า
จิตของเขามีราคะ หรือรู้ชัดจิตของผู้ที่ซึ่งปราศจากราคะว่า จิตของเขาปราศจากราคะ รู้ชัด
จิตของผู้ที่ซึ่งมีโทสะว่าจิตของเขามีโทสะ หรือรู้ชัดจิตของผู้ที่ซึ่งปราศจากโทสะว่าจิตของ

เขาปราศจากโทษะ รู้ชัดจิตของผู้นั้นซึ่งมีโมหะว่าจิตของเขามีโมหะ หรือรู้ชัดจิตของผู้นั้นซึ่งปราศจากโมหะว่าจิตของเขาปราศจากโมหะ รู้ชัดจิตของผู้นั้นซึ่งหุดหู่ว่าจิตของเขาหุดหู่ หรือรู้ชัดจิตของผู้นั้นซึ่งฟุ้งซ่านว่าจิตของเขาฟุ้งซ่าน รู้ชัดจิตของผู้นั้นซึ่งเป็นมหัคคตะว่าจิตของเขาเป็นมหัคคตะ หรือรู้ชัดจิตของผู้นั้นซึ่งไม่เป็นมหัคคตะว่าจิตของเขาไม่เป็นมหัคคตะ รู้ชัดจิตของผู้นั้นซึ่งเป็นสอตุตตระว่าจิตของเขาเป็นสอตุตตระหรือรู้ชัดจิตของผู้นั้นซึ่งเป็นอนตุตตระว่าจิตของเขาเป็นอนตุตตระ รู้ชัดจิตของผู้นั้นซึ่งเป็นสมาธิว่า จิตของเขาเป็นสมาธิ หรือรู้ชัดจิตของผู้นั้นซึ่งไม่เป็นสมาธิว่า จิตของเขาไม่เป็นสมาธิ รู้ชัดจิตของผู้นั้นซึ่งหลุดพ้นแล้วว่า จิตของเขาหลุดพ้นแล้ว หรือรู้ชัดจิตของผู้นั้นซึ่งยังไม่หลุดพ้นว่า จิตของเขายังไม่หลุดพ้น ภิกษุผู้นั้นเสพเจริญ ทำให้มาก กำหนดนิมิตนั้นด้วยดี ครั้นเสพเจริญ ทำให้มาก กำหนดนิมิตนั้นด้วยดีแล้ว จึงส่งจิตไปในจิตภายในตนและภายนอกตน

กล่าวถึงพิจารณาเห็นจิตในจิตภายในตนและภายนอกตนอยู่ไว้ว่า ภิกษุรู้ชัดจิตมีราคะว่า จิตมีราคะ หรือรู้ชัดจิตปราศจากราคะว่า จิตปราศจากราคะ รู้ชัดจิตมีโทสะว่า จิตมีโทสะ หรือรู้ชัดจิตปราศจากโทสะว่าจิตปราศจากโทสะ รู้ชัดจิตมีโมหะว่า จิตมีโมหะ หรือรู้ชัดจิตปราศจากโมหะว่า จิตปราศจากโมหะ รู้ชัดจิตหุดหู่ว่า จิตหุดหู่ หรือรู้ชัดจิตฟุ้งซ่านว่า จิตฟุ้งซ่าน รู้ชัดจิตที่เป็นมหัคคตะว่า จิตเป็นมหัคคตะ หรือรู้ชัดจิตที่ไม่เป็นมหัคคตะว่า จิตไม่เป็นมหัคคตะ รู้ชัดจิตที่เป็นสอตุตตระว่าจิตเป็นสอตุตตระ หรือรู้ชัดจิตที่เป็นอนตุตตระว่าจิตเป็นอนตุตตระ รู้ชัดจิตที่เป็นสมาธิว่าจิตเป็นสมาธิ หรือรู้ชัดจิตไม่เป็นสมาธิว่าจิตไม่เป็นสมาธิ รู้ชัดจิตที่หลุดพ้นแล้วว่า จิตหลุดพ้นแล้ว หรือรู้ชัดจิตที่ยังไม่หลุดพ้นว่า จิตยังไม่หลุดพ้น ด้วยอาการอย่างนี้ ภิกษุชื่อว่าพิจารณาเห็นจิตในจิตภายในตนและภายนอกตนอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ พึงกำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้ (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๓๖๕/๓๑๒)

จิตตาอุบาสิกา :1.อุบาสิกาชื่อว่าจิตตา ผู้เป็นอัครอุบาสิกา สมัยพระพุทธเจ้าพระนามว่าโสภิตะ ดังคำในโสภิตพุทธรวงส์ว่า นกุลอุบาสิกาและจิตตาอุบาสิกาเป็นอัครอุปัฏฐายิกา ของพระพุทธเจ้าพระนามว่าโสภิตะ (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๒๓/๖๒๒)

2. อุบาสิกาผู้เป็นอัครอุบาสิกา สมัยพระพุทธเจ้าพระนามสีขี ดังคำในสีขีพุทธรวงส์ว่า จิตตาอุบาสิกาและสุจิตตาอุบาสิกาเป็นอัครอุปัฏฐายิกา (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๒๒/๖๙๔)

จิตติธิบาท:อธิบาทคือจิต,ธรรมที่ให้ถึงความสำเร็จคือจิตตะ หมายถึงธรรมที่เป็นเหตุให้ประสบความสำเร็จคือจิตตะ ดังคำในอธิปาทวิภังค์เรื่องจิตติธิบาท

ในอภิธรรมภาขณีย์ จิตติธิบาทอธิบายว่า ภิกษุเจริญฌานที่เป็นโลกุตตระซึ่งเป็นเหตุนำออกจากวัฏฏทุกข์ให้ถึงนิพพาน เพื่อละทิฐิ เพื่อบรรลุมิเบื่องตันสงัดจากกามฯลฯ บรรลุปฐมฌานที่เป็นทุกขาปฏิบัติทานธาภิญญา อยู่ในสมัยใด ในสมัยนั้น จิต มโน มานัส ฯลฯมโนวิญญานธาตุที่เหมาะสมกัน นี้เรียกว่าจิตติธิบาท สภาวะธรรมที่เหลือชื่อว่าสัมปยุตด้วยจิตติธิบาท (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๔๓๘/๓๔๕,อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๔๖๐/๓๕๓),(ข้อ ๓ ในอธิบาท ๔) บาท (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๔๕๗/๓๕๒)

จิตตชุกดา : ความซื่อตรงแห่งจิต, จิตที่ซื่อตรง, ธรรมชาติที่ทำให้จิตซื่อตรงต่อหน้าที่การงานของมัน (ข้อ ๑๙ ในโสภณเจตสิก ๒๕) ดังคำในธัมมสังคณีว่า ความตรง กิริยาที่ตรง ความไม่คด ความ

ไม่โค้ง ความไม่เอแห่งวิญญานขันธ นี้ชื่อว่าจิตตชุกตา (อภิ.สง.(ไทย) ๓๔/๕๑/๓๖, อภิ.สง.(ไทย) ๓๔/๓๓๑/๙๙)

จิตตูปบาท : ความเกิดขึ้นแห่งจิต, ธรรมที่เกิดขึ้นพร้อมกับจิต หมายถึงเจตสิก

ในจูฬวรรค และกฤตเถรสูตร กล่าวถึงพระเทวทัตถูกถามสักการะและความสรรเสริญครอบงำ เกิดความปรารถนาว่า ‘เราจะปกครองภิกษุสงฆ์’ ท่านผู้เจริญ พร้อมกับจิตตูปบาทพระเทวทัตจึงเสื่อมจากฤทธิ์”(วิ.จู.(ไทย) ๗/๓๓/๑๗๕, อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๑๐๐/๑๗๐)

ในสัลลехสูตร พระพุทธเจ้าตรัสว่า แม้จิตตูปบาทก็มีอุปการะมากในกุศลธรรมทั้งหลาย (ม.ม.(ไทย) ๑๒/๘๔/๗๕)

ในเสวิตัพพาเสวิตัพพสูตร พระพุทธเจ้าตรัสถึงกล่าวจิตตูปบาท(ความเกิดขึ้นแห่งจิต) ไว้ ๒ ประการ คือ (๑)จิตตูปบาทที่ควรเสพ (๒) จิตตูปบาทที่ไม่ควรเสพ จิตตูปบาททั้ง ๒ ประการนั้นเป็นจิตตูปบาทที่ตรงข้ามกันและกัน ม.อ.(ไทย) ๑๔/๑๐๙/๑๓๖, ม.อ.(ไทย) ๑๔/๑๑๔/๑๔๒)

ในนันทมาตาสสูตร กล่าวนางนันทมาตานิมนต์พระเถระทางความคิดเท่านั้น ตั้งค่านานันทมาตนาว่าอัครจริยจริง ไม่เคยปรากฏ แม้เพียงจิตตูปบาทเธอก็ทำให้บริสุทธิ์ได้ (อง.สตก.(ไทย) ๒๓/๕๓/๙๕)

ในมหานิทเทสอธิบายว่า ธรรมทั้งปวงนับเนื่องด้วยความนึก นับเนื่องด้วยความหวัง นับเนื่องด้วยมนสิการ นับเนื่องด้วยจิตตูปบาทของพระผู้มีพระภาคพุทธเจ้า พระญาณของพระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าย่อมเป็นไปในสัตว์ทั้งปวง(ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๖๙/๒๑๕, ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๑๕๖/๔๒๗)

ในปฏิฐานอธิบายว่า พระเสขะหรือปุถุชน เห็นแจ้งกุศลโดยเป็นสภาวะไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เมื่อกุศลดับแล้ว จิตตูปบาทที่เป็นวิบากจึงเกิดขึ้นโดยเป็นตถารมณ หรือตั้งคำว่า เพราะปรารถนาความยินดีเพลิดเพลินจักขุ นั้น ราคะจึงเกิดขึ้น ... โทมนัสจึงเกิดขึ้น เมื่อกุศลและอกุศลดับแล้ว จิตตูปบาทที่เป็นวิบากจึงเกิดขึ้นโดยเป็นตถารมณ หรือตั้งคำว่า บุคคลยินดีเพลิดเพลินขันธที่กิเลสทำให้เศร้าหมองและเป็นอารมณ์ของกิเลส ฯลฯ โทมนัสจึงเกิดขึ้น เมื่ออกุศลดับแล้ว จิตตูปบาทที่เป็นวิบากจึงเกิดขึ้นโดยเป็นตถารมณ (อภิ.ป.(ไทย) ๔๐/๔๐๙/๒๕๙, อภิ.ป.(ไทย) ๔๐/๕๒/๘๑๗,) อภิ.ป.(ไทย) ๔๐/๙/๘๘๒)

จิตตูปบาทที่เป็นวิบาก: ความเกิดขึ้นแห่งจิตที่เป็นผล ดังคำในกุศลติก ปัญหาวารว่า พระเสขะหรือปุถุชน เห็นแจ้งกุศลโดยเป็นสภาวะไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เมื่อกุศลดับแล้ว จิตตูปบาทที่เป็นวิบากจึงเกิดขึ้นโดยเป็นตถารมณหรือตั้งคำว่า พระเสขะหรือปุถุชนเห็นแจ้งขันธที่เป็นเหตุให้ถึงปฏิสนธิและจติโดยเป็นสภาวะไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตาเมื่อกุศลดับแล้ว จิตตูปบาทที่เป็นวิบากจึงเกิดขึ้นโดยเป็นตถารมณ (อภิ.ป.(ไทย)๔๑/๔๖/๓๔๐),หรือตั้งคำว่า บุคคลเห็นแจ้งขันธที่มีเหตุโดยเป็นสภาวะไม่เที่ยง ฯลฯ โทมนัสจึงเกิดขึ้น เมื่อกุศลและอกุศลดับแล้ว จิตตูปบาทที่เป็นวิบากซึ่งไม่มีเหตุจึงเกิดขึ้นโดยเป็นตถารมณเพราะปรารถนาขันธที่มีเหตุ ขันธที่ไม่มีเหตุและโมหะจึงเกิดขึ้น หรือตั้งคำว่า บุคคลเห็นแจ้งจักขุ ฯลฯหทัยวัตถุ ฯลฯ ขันธที่ไม่มีเหตุและโมหะโดยเป็นสภาวะไม่เที่ยง ฯลฯ โทมนัสจึงเกิดขึ้น เมื่อกุศลและอกุศลดับแล้ว จิตตูป

บาทที่เป็นวิบากซึ่งไม่มีเหตุจึงเกิดขึ้นโดยเป็นตทารมณ(อภิ.ป.(ไทย)๔๒/๙๘/๕๒,อภิ.ป.(ไทย) ๔๒/๙๙/๕๓,อภิ.ป.(ไทย)๔๓/๔๔๖/๒๖๕)

จิตแตกคคตา : ความที่จิตมีอารมณ์เดียว หมายถึงภาวะที่จิตมีอารมณ์เป็นหนึ่ง,หมายถึงสภาวะที่จิตมีอารมณ์เดียว

ในอนุปทสูตร กล่าวถึงสารีบุตรสงัดจากกามและอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ที่มีวิตกวิจารณ์ ปีติ และสุขอันเกิดจากวิเวกอยู่ ก็ธรรมในปฐมฌาน คือวิตก(ความตรึก) วิจารณ์(ความตรอง) ปีติ(ความอิ่มใจ)สุข(ความสุข) จิตแตกคคตา(ความที่จิตมีอารมณ์เดียว) ผัสสะ(ความถูกต้อง) เวทนา(ความเสวยอารมณ์) สัญญา(ความหมายรู้) เจตนา(ความจงใจ) วิทยญาณ(ความรู้แจ้ง) ฉันทะ(ความพอใจ) อธิโมกข์(ความน้อมใจเชื่อ) วิริยะ(ความเพียร)สติ(ความระลึกได้)อุเบกขา(ความวางเฉย) มนสิการ(ความใส่ใจ)เหล่านั้น สารีบุตรกำหนดตามลำดับบพบได้แล้ว ธรรมที่สารีบุตรรู้แจ้งแล้วเหล่านั้น ย่อมเกิดขึ้น ตั้งอยู่ดับไป (ม.อ.(ไทย) ๑๔/๙๔/๑๑๑)

ในทันตภูมิสูตร กล่าวถึงภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ เป็นผู้ไม่ประมาท มีความเพียรอุทิศกาย และใจอยู่พึงบรรลุจิตแตกคคตา(สภาวะที่จิตมีอารมณ์เดียว)ได้' (ม.อ.(ไทย) ๑๔/๒๑๓/๒๔๖,ม.อ.(ไทย) ๑๔/๒๑๕/๒๔๘)

ในฉันทสมาธิสูตร พระพุทธเจ้าตรัสว่า ถ้าภิกษุอาศัยฉันทะแล้วได้สมาธิได้จิตแตกคคตา (สภาวะที่จิตมีอารมณ์เดียว) นี้เรียกว่าฉันทสมาธิ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๘๒๕/๓๙๕)

จิตที่ต้องประหาณด้วยโสตาปัตติมรรค : จิตที่ประกอบด้วยสังโยชน์ ๓ (สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และ สีลทัฬหะ) ซึ่งต้องประหาณด้วยโสตาปัตติมรรค ดังคำว่า สังโยชน์ ๓ เหล่านี้และกิเลส ที่ตั้งอยู่ในฐานเดียวกันกับสังโยชน์ ๓ นั้น ได้แก่ เวทนาขันธ ฯลฯ วิทยญาณขันธ ที่สัมปยุตด้วย สังโยชน์ ๓ นั้น กายกรรมวจีกรรมและมโนกรรมที่มีสังโยชน์ ๓ นั้นเป็นสมุฏฐาน สภาวธรรม เหล่านี้ชื่อว่าต้องประหาณด้วยโสตาปัตติมรรค (อภิ.สง.(ไทย) ๓๔/๑๐๑๐/๒๖๑, อภิ.ป.(ไทย) ๔๓/๑๔/๔๑๓)

จิตที่เป็นกามาวจร : จิตระดับกามาวจร, จิตที่ท่องเที่ยวไปในภพที่เป็นกามาวจร ดังคำในกามาวจร ทูกะปัญหาว่าที่กล่าวไว้ว่า บุคคลเห็นรูปด้วยทิพพจักขุ ฟังเสียงด้วยทิพโสตธาตุ รู้จิตของ บุคคลผู้มีความพร้อมด้วยจิตที่เป็นกามาวจรด้วยเจโตปริยญาณ (อภิ.ป.(ไทย) ๔๓/๒๐๗/ ๕๔๖)

อรรถกถาอธิบายว่า กามาวจร คือระดับจิตของผู้ที่ยังปรารถนากามเป็นอารมณ์ ได้แก่จิต ของสัตว์ในกามภพทั้ง ๑๑ ชั้นคือ (๑) อบายภูมิ ๔ (๒) มนุษย์โลก (๓) สวรรค์ ๖ ชั้น (ขุ.ม.อ. (บาลี)๑/๑/๑๖)

จิตที่เป็นกุศล : กุศลจิต, จิตที่ประกอบด้วยจิตที่เป็นกามาวจรซึ่งเป็นกุศล สหระคด้วยโสมนัส สัมปยุต ด้วยญาณ มีรูปเป็นอารมณ์ มีเสียงเป็นอารมณ์ มีกลิ่นเป็นอารมณ์ มีรสเป็นอารมณ์ มี โผฏฐัพพะเป็นอารมณ์ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารถนากามใดเกิดขึ้นในสมัยใด ในสมัย นั้นผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา จิต วิตก วิจารณ์ ปีติ สุข เอกคคตา สัทธินทรีย์ วิริยอินทรีย์ สตินทรีย์ สมาธินทรีย์ ปัญญินทรีย์ มนินทรีย์ โสมนัสสินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ สัมมาทิฏฐิ สัมมา สังกัปปะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ สัทธาพละ วิริยพละ สติพละ สมาธิพละ ปัญญาพละ หิริพละ โอตตปปพละ อโลภะ อโทสะ อโมหะ อนภิชฌา อัพยาบาท สัมมาทิฏฐิ

หิริ โอตตปปะกายปัสสัทธิ จิตตปัสสัทธิ กายลหุตา จิตตลหุตา กายมฺหุตา จิตตมฺหุตา กายกัมมัณฺญูตา จิตตกัมมัณฺญูตา กายปาคุณฺญูตา จิตตปาคุณฺญูตา กายชุกตา จิตตชุกตา สติ สัมปชฺฌัญฺเฐ สมถะ วิปัสสนา ปัคคาหะ และอวิกเขปะก็เกิดขึ้นหรือสภาวะธรรมที่ไม่เป็นรูปซึ่ง อิงอาศัยกันเกิดขึ้นแม้อื่นในสมัยนั้น(อภิ.สง.(ไทย) ๓๔/๑/๒๗)

จิตที่เป็นภายนอก, พหิททจิต :จิตที่เป็นรูปายตนะ ฯลฯ อัมมายตนะ (อภิ.สง.(ไทย) ๓๔/๑๒๑๔/๓๐๗)
จิตที่เป็นภายนอกนี้ มีปรากฏในคัมภีร์ปฏิฐาน ดังคำในอัมมัตตติกุฑะ ปัญหาว่า บุคคลเห็น รูปด้วยทิพพจักขุ ฟังเสียงด้วยทิพพโสทธาตุ รู้จิตของบุคคลผู้มีความพร้อมด้วยจิตที่เป็น ภายนอกด้วยเจโตปริยญาณ (อภิ.ป.(ไทย) ๔๓/๓๔๑/๑๙๕)

จิตที่เป็นภายนอกตน,พหิทธาจิต: จิตที่อยู่ภายนอกตน ไม่ใช่จิตของตน เป็นของเฉพาะแต่ละบุคคล ที่ กรรมอันประกอบด้วยตัณหาและทิวฏฐียึดถือของสัตว์อื่นของบุคคลอื่นนั้นๆได้แก่รูปขันธ์ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ และวิญญาณขันธ์ (อภิ.สง.(ไทย) ๓๔/๑๐๕๑/๒๖๙)

จิตที่เป็นภายนอกตนมีปรากฏในคัมภีร์ปฏิฐาน ดังคำในอัมมัตตติกุฑะ ปัญหาว่า บุคคล เห็นรูปด้วยทิพพจักขุ ฟังเสียงด้วยทิพพโสทธาตุ รู้จิตของบุคคลผู้มีความพร้อมด้วยจิตที่ เป็นภายนอกตนด้วยเจโตปริยญาณ (อภิ.ป.(ไทย) ๔๑/๒๙/๖๐๒)

จิตที่เป็นภายใน, อัมมัตตจิต :จิตที่เป็นภายในตน มีเฉพาะตน เกิดแต่ตน เป็นของเฉพาะแต่ละบุคคลที่ กรรมอันประกอบด้วยตัณหาและทิวฏฐียึดถือของสัตว์นั้นๆได้แก่รูปขันธ์ เวทนาขันธ์ สัญญา ขันธ์ สังขารขันธ์ และวิญญาณขันธ์ (อภิ.สง.(ไทย) ๓๔/๑๐๕๐/๒๖๙)

จิตที่เป็นรูปาวจร, รูปาวจรจิต :จิตและเจตสิกของผู้เข้าสมาบัติของผู้ที่กำลังอุบัติ หรือของผู้อยู่เป็น สุขในปัจจุบัน ที่ท่องเที่ยวอยู่นับเนื่องอยู่ในภูมิระหว่างนี้ คือ เบื้องต่ำกำหนดพรหมโลกเป็น ที่สุด เบื้องสูง กำหนดเทพชั้นนอกนิมิตถูปเป็นที่สุด (อภิ.สง.(ไทย) ๓๔/๑๒๘๘/๓๒๖)

จิตที่เป็นรูปาวจรมีปรากฏในคัมภีร์ปฏิฐานดังคำในรูปาวจรทูกะ ปัญหาว่า สภาว ธรรมที่เป็นรูปาวจรเป็นปัจจัยแก่สภาวธรรมที่เป็นรูปาวจรโดยอาร์มมณปัจจัยได้แก่บุคคลรู้จิต ของบุคคลผู้มีความพร้อมด้วยจิตที่เป็นรูปาวจรด้วยเจโตปริยญาณ(อภิ.ป.(ไทย)๔๓/๒๔๖/ ๕๗๑)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ผู้เข้าสมาบัติ หมายถึงผู้กำลังเข้ากุศลมานที่เป็นรูปาวจร คำ ว่า ผู้ที่กำลังอุบัติ หมายถึงผู้กำลังอุบัติด้วยวิปากมานที่เป็นรูปาวจร คำว่า ผู้อยู่เป็นสุขใน ปัจจุบัน หมายถึงผู้กำลังเข้ากิริยามานที่เป็นรูปาวจร (อภิ.สง.อ.(บาลี) ๔๔๕)

คำว่า รูปาวจร หมายถึงระดับจิตของผู้ได้รูปมาน ได้แก่สัตว์ผู้เกิดในพรหมโลก ๑๖ ชั้น ตั้งแต่ชั้นพรหมปารีสัชชาจนถึงชั้นนอกนิมิตถูป (ขุ.ม.อ.(บาลี) ๑/๑/๑๖)

จิตที่เป็นโลกิยะ, โลกิยจิต : จิตชั้นโลกิยะ จิตปุถุชน หมายถึงจิตที่เป็นกุศลอกุศลและอัพยาทุกุต ซึ่ง เป็นอารมณ์ของอาสวะ เป็นกามาวจร รูปาวจร และอรูปาวจร ได้แก่รูปขันธ์ ฯลฯ วิญญาณ ขันธ์ (อภิ.สง.(ไทย) ๓๔/๑๐๙๙/๒๗๙)

ในทวิหีสเลทิกถา พระสกวาทิที่ไม่ใช่มีความเห็นว่า บุคคลผู้พร้อมด้วยมรรค เป็นผู้ บริบูรณ์ด้วยผัสสะที่เป็นโลกิยะ...จิตที่เป็นโลกิยะ (อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๕๘๗/๖๔๑)

จิตที่เป็นโลกียะนี้มีปรากฏในคัมภีร์ในคัมภีร์ปฐมฐาน ดังคำในโลกียทุกะ ปัญหาว่า บุคคลเห็นรูปด้วยทิพพจักขุ ฟังเสียงด้วยทิพพโสตธาตุ รู้จิตของบุคคลผู้มีความพร้อมด้วย จิตที่เป็นโลกียะด้วยเจโตปริยญาณ(อภิ.ก.(ไทย) ๔๒/๑๔๙/๑๘๘)

จิตที่เป็นเหตุให้สัตว์ร้องไห้, สรรณจิต: จิตที่ประกอบด้วยเหตุ ๓ คือโลกโอรธหลง หมายถึงจิตตูปบาทที่เป็นอกุศล ๑๒ (อภิ.สง.(ไทย) ๓๔/๑๖๑๕/๓๘๘)

ในสรณทุกะอธิบายถึงสภาวะธรรมที่เป็นเหตุให้สัตว์ร้องไห้ ซึ่งหมายถึงจิตที่สัมปยุตด้วย อกุศลมูล ๓ คือ โลภะ โทสะ โมหะและกิเลสที่ตั้งอยู่ในฐานเดียวกันกับอกุศลมูลนั้นได้แก่ เวทนาชั้นต่างๆ วิญญาณชั้นที่สัมปยุตด้วยอกุศลมูลนั้นกายกรรมวจีกรรมและมนกรรม ที่มี อกุศลมูลนั้นเป็นสมุฏฐาน (อภิ.สง.(ไทย) ๓๔/๑๓๐๑/๓๒๘),ในสรณทุกะ ปัญหาว่า กล่าวไว้ว่า สภาวะธรรมที่เป็นเหตุให้สัตว์ร้องไห้เป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่เป็นเหตุให้สัตว์ร้องไห้โดย อารัมมณปัจจัย ได้แก่บุคคลยินดีเพลิตเพลินราคะ เพราะปรารถนาคความยินดีเพลิตเพลินราคะ นั้น ราคะจึงเกิดขึ้น (อภิ.ป.(ไทย)๔๓/๓๕๐/๖๓๗)

จิตที่เป็นอกุศล,อกุศลจิต: จิตอกุศล, จิตที่ยังไม่ฉลาด, จิตที่ไม่ดี หมายถึงใจที่สหระคตด้วยโสมนัส สัมปยุตด้วยทิวฐิติ มีรูปเป็นอารมณ์ มีเสียงเป็นอารมณ์ มีกลิ่นเป็นอารมณ์ มีรสเป็นอารมณ์มี โผฏฐัพพะเป็นอารมณ์ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารถนารมณ์ใดๆเกิดขึ้นในสมัยใด ในสมัย นั้นผัสสะเวทนา สัญญา เจตนา จิต วิตก วิจาร ปีติ สุข เอกัคคตา วิริยอินทรีย์สมาธิอินทรีย์ มนินทรีย์โสมนัสสินทรีย์ชีวิตินทรีย์มีจฉาทิวฐิติมีจฉาสังกัปปะมีจฉาวายามะ มีจฉาสมาธิ วิริยพละ สมาธิพละ อหิริกพละ อนัตตปปพละ โลภะ โมหะ อภิชมา มีจฉาทิวฐิติ อหิริกะ อนัตตปปะ สมณะ ปคคาหะ และอวิกเขปะ ก็เกิดขึ้น หรือสภาวะธรรมที่ไม่เป็นรูปซึ่งอิงอาศัยกันเกิดขึ้นแม้ อื่นในสมัยนั้น (อภิ.สง.(ไทย) ๓๔/๓๖๕/๑๑๐)

ในกถาวัตถุ พระสกวาทีกกล่าวถึงจิตที่เป็นอกุศลไม่ได้ตั้งอยู่ได้ตลอดทั้งวัน (อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๓๓๖/๓๐๖)

จิตที่เป็นอดีต,อดีตจิต : จิตที่ผ่านมาแล้ว, จิตที่ล่วงไปแล้ว จิตที่ดับไปแล้ว หมายถึงจิตที่เกิดขึ้นดับไป แล้ว ดังคำในธัมมสังคณีว่า จิตที่ล่วงไปแล้ว ดับไปแล้ว ปราศไปแล้ว แปรไปแล้ว ถึงความดับ แล้วถึงความดับสูญแล้ว เกิดขึ้นดับไปแล้ว ที่ล่วงไปแล้ว สงเคราะห์ด้วยส่วนที่ล่วงไปแล้วได้แก่ รูปชั้น เวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น และวิญญาณชั้น (อภิ.สง.(ไทย) ๓๔/๑๐๔๔/ ๒๖๘),

จิตที่เป็นอนาคต,อนาคตจิต :จิตที่ยังไม่ได้เกิด,จิตที่ยังไม่เกิดพร้อม หมายถึงจิตที่ยังไม่ปรากฏ ดังคำ ในธัมมสังคณีว่า จิตที่ยังไม่เกิด ยังไม่มี ยังไม่เกิดพร้อม ยังไม่บังเกิด ยังไม่บังเกิดเฉพาะยังไม่ ปรากฏ ยังไม่เกิดขึ้นยังไม่เกิดขึ้นพร้อมยังไม่ตั้งขึ้น ยังไม่ตั้งขึ้นพร้อมที่ยังไม่มาถึงสงเคราะห์ ด้วยส่วนที่ยังไม่มาถึงได้แก่รูปชั้น เวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น และวิญญาณชั้น (อภิ.สง.(ไทย) ๓๔/๑๐๔๕/๒๖๘),

จิตที่เป็นอรูปาวจร,อรูปาวจรจิต: จิตระดับอรูปาวจร,จิตของผู้ได้อรูปฌาน หมายถึงจิตและเจตสิกของ ผู้เข้าสมาบัติของผู้ที่กำลังอุบัติ หรือของผู้อยู่เป็นสุขในปัจจุบันที่ท่องเที่ยวอยู่นบเนื่องอยู่ในภูมิ ระหว่างนี้ คือเบื้องต่ำกำหนดเทพผู้เข้าถึงอากาศานัญญาตนภาพเป็นที่สุด เบื้องสูงกำหนดเทพ ผู้เข้าถึงเนวสัญญานาสนัญญาตนภาพเป็นที่สุด (อภิ.สง.(ไทย) ๓๔/๑๒๙๑/๓๒๖)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ผู้เข้าสมาบัติ หมายถึงผู้กำลังเข้ากุศลฌานที่เป็นอรุปาวจร คำว่า ผู้ที่กำลังอุบัติ หมายถึงผู้กำลังอุบัติด้วยวิปាកฌานที่เป็นอรุปาวจร คำว่า ผู้อยู่เป็นสุขในปัจจุบัน หมายถึงผู้กำลังเข้ากิริยามานที่เป็นอรุปาวจร (อภิ.สง.อ. (บาลี) ๔๔๕)

คำว่า อรุปาวจร คือระดับจิตของผู้ได้อรุปฌาน ได้แก่สัตว์ผู้เกิดในอรุปรหม ๔ ชั้น (ขุ.ม.อ. (บาลี) ๑/๑/๑๖)

จิตที่เป็นอเหตุกะ,อเหตุกจิต:จิตที่ไม่มีเหตุ ได้แก่เวทนาขันธ ฯลฯ วิญญานขันธ รูปทั้งหมด และ ธาตุที่ปัจจัยไม่ปรุงแต่ง (อภิ.สง.(ไทย) ๓๔/๑๐๘๐/๓๗๖)

จิตที่เป็นอเหตุกะนี้ มีปรากฏในคัมภีร์ปฏิฐาน ดังคำในปัจจัยปัจจนียะ วิภังควารว่า สภาวะธรรมที่ไม่เป็นจิตอาศัยสภาวะธรรมที่เป็นจิตเกิดขึ้นเพราะเหตุปัจจัย ได้แก่ สัมปยุตตขันธและจิตตสมุฏฐานรูปอาศัยจิตที่เป็นอเหตุกะเกิดขึ้นในปฏิสนธิขณะที่เป็นอเหตุกะ(อภิ.ป.(ไทย) ๔๓/๕๓/๒๘) หรือดังคำในจิตตสมุฏฐานทุกะ ปฏิจจวารว่า สภาวะธรรมที่มีจิตเป็นสมุฏฐานอาศัยสภาวะธรรมที่ไม่มีจิตเป็นสมุฏฐานเกิดขึ้นเพราะเหตุปัจจัย ได้แก่ สัมปยุตตขันธและจิตตสมุฏฐานรูปอาศัยจิตที่เป็นอเหตุกะเกิดขึ้นในปฏิสนธิขณะที่เป็นอเหตุกะ (อภิ.ป.(ไทย) ๔๓/๓๒๓/๑๘๓)

จิตที่เป็นเอกัคคตารมณ : จิตที่มีอารมณ์เป็นหนึ่ง หมายถึงจิตที่มีอารมณ์เดียว ดังคำในญาณกถา สุตมยญาณนิตเทศว่า สภาวะที่ตั้งอยู่ด้วยอำนาจความปรากฏแห่งจิตที่เป็นเอกัคคตารมณ... สภาวะที่เป็นอารมณ์...ควรรู้อย่าง (ขุ.ป.(ไทย)๓๑/๑๕/๒๓)

จิตที่มีความสว่าง :จิตที่เป็นโอภาส, จิตที่เกิดความสว่าง, จิตที่มีความขาวใส หมายถึงจิตที่มีโอภาสเพื่อบรรลุปุพพจักขุญาณ ซึ่งต่างจากการมนสิการอาโลกสัญญาที่มุ่งบรรเทาถิ่นมิทระ ดังคำในอุทายีสุตระว่า ภิกษุมนสิการอาโลกสัญญา ตั้งสัญญาไว้ว่าเป็นกลางวันอยู่...ภิกษุนั้นมีจิตปลอดโปร่งไม่ถูกนิวรรณ์พัวพัน ย่อมเจริญจิตที่มีความสว่างด้วยประการอย่างนี้ นี่เป็นอนุสสติฐานที่ภิกษุเจริญทำให้มากแล้วอย่างนี้ย่อมเป็นไปเพื่อได้ญาณทัสสนะ (อง.ฉก.ก.(ไทย) ๒๒/๒๙/๔๖๙, (อง.ฉก.ก.อ.(บาลี) ๓/๒๙/๑๑๒)

จิตที่มีราคะ : จิตมีความกำหนดยินดี,จิตที่ประกอบด้วยความโลภ หมายถึงจิตที่สหระคด้วยโลภะ ๘ ดวง ดังคำในสมณมุณฑิกสูตรว่า จิตมีหลายดวง มีหลายอย่าง มีหลายประการ คือ จิตที่มีราคะ จิตที่มีโทสะ และจิตที่มีโมหะ ศีลที่เป็นอกุศลมีจิตเหล่านี้เป็นสมุฏฐาน(ม.ม.(ไทย) ๑๓/๒๖๔/๓๑๑, (ม.ม.อ.(บาลี) ๒/๒๖๔/๑๙๕),ในกถาวัตถุ พระสกวาทีกกล่าวถึงบางคนรู้ชัดจิตที่มีราคะว่า จิตมีราคะ (อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๔๓๖/๔๖๕)

จิตที่ไม่ได้อบรม,อภาวิตจิตต :จิตที่ไม่ได้ฝึกฝน, จิตที่ไม่ได้รับการพัฒนา หมายถึงจิตที่ไม่ได้อบรมด้วยสมถภาวนาและวิปัสสนาภาวนา ดังพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคตรัสพระคาถานี้แก่ภิกษุทั้งหลายดังนี้ ฝนย่อมร่วรดเรือนที่มุงไม่ดีได้ ฉันทใด ราคะย่อมร่วรดจิตที่ไม่ได้อบรมได้ ฉันทนั้น (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๑๓/๒๘)

อรรถกถาอธิบายว่าจิตที่ไม่ได้อบรม หมายถึงจิตที่ไม่ได้รับการอบรมด้วยสมถภาวนาและวิปัสสนาภาวนา ในคาถานี้หาใช่หมายเอาเฉพาะราคะเท่านั้นไม่ที่ร่วรดจิตแต่ยังหมายเอากิเลสทั้งปวงมีโทสะ และโมหะ เป็นต้นด้วย (ขุ.ธ.อ.(บาลี) ๑/๑๓/๙๓)

จิตที่ไม่เป็นกามาวจร :จิตที่ไม่ใช่กามาวจร หมายถึงจิตที่เป็นรูปาวจร อรูปาวจร และที่ไม่นับเนื่องในวิภูฏุกข์ (อภิ.สง.(ไทย) ๓๔/๑๒๘๘/๓๒๕)

จิตที่ไม่เป็นกามาวจรนี้ มีปรากฏในคัมภีร์ปฏิฐาน ดังคำในกามาวจรทูกะ ปัญหาว่า สภาวะธรรมที่ไม่เป็นกามาวจรเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่ไม่เป็นกามาวจรโดยอาร์มณปัจจัย ได้แก่นิพพานเป็นปัจจัยแก่มรรค และผลโดยอาร์มณปัจจัย บุคคลผู้จิตของบุคคลผู้มีความพร้อมด้วยจิตที่ไม่เป็นกามาวจรด้วยเจโตปริยญาณ (อภิ.ป.(ไทย) ๔๓/๒๐๘/๕๔๖)

จิตที่ไม่เป็นอรูปาวจร : จิตที่ไม่ใช่อรูปาวจร หมายถึงจิตที่เป็นกามาวจร รูปาวจร และที่ไม่นับเนื่องในวิภูฏุกข์ (อภิ.สง.(ไทย) ๓๔/๑๒๙๒/๓๒๖)

จิตที่ไม่เป็นอรูปาวจรนี้ มีปรากฏในคัมภีร์ปฏิฐาน ดังคำในอรูปาวจรทูกะปัญหาว่า บุคคลเห็นรูปด้วยทิพพจักขุ ฟังเสียงด้วยทิพโสตธาตุ รู้จิตของบุคคลผู้มีความพร้อมด้วยจิตที่เป็นอรูปาวจร ด้วยเจโตปริยญาณ (อภิ.ป.(ไทย) ๔๓/๒๘๐/๕๙๓)

จิตที่ไม่มีปีติ, อปัฏกจิต: จิตที่ไม่ประกอบด้วยปีติ หมายถึงจิตที่ประกอบด้วยเวทนาชั้นๆ ๗ วิญญาณชั้นๆ ในภูมิแห่งจิตที่ไม่มีปีติ ซึ่งเป็นกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจรและที่ไม่นับเนื่องในวิภูฏุกข์ ปีติ รูปทั้งหมด และธาตุที่ปัจจัยไม่ปรุงแต่ง (อภิ.สง.(ไทย) ๓๔/๑๒๘๐/๓๒๔)

จิตที่ไม่มีปีติ นี้มีปรากฏในคัมภีร์ปฏิฐาน ดังคำในปัจจัยานุโลมวิกังควารว่า สภาวะธรรมที่ไม่มีปีติเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่ไม่มีปีติโดยอาร์มณปัจจัย ได้แก่บุคคลให้ทานสมาทานศีลรักษาอุบาสกด้วยจิตที่ไม่มีปีติพิจารณาด้วยจิตที่ไม่มีปีติ ยินดีเพิลิตเพลิน เพราะปรารถนาคความ ยินดีเพิลิตเพลินกุศลนั้นระคะที่ไม่มีปีติจึงเกิดขึ้น(อภิ.ป.(ไทย)๔๓/๑๕๑/๕๐๑)

จิตที่ไม่มีวิตก, อวิตกจิต :จิตที่ไม่ประกอบด้วยวิตก หมายถึงจิตที่ประกอบด้วยเวทนาชั้นๆ ๗ วิญญาณชั้นๆ ในภูมิแห่งจิตที่ไม่มีวิตก ซึ่งเป็นกามาวจรรูปาวจร อรูปาวจรและที่ไม่นับเนื่องในวิภูฏุกข์ วิตก รูปทั้งหมด และธาตุที่ปัจจัยไม่ปรุงแต่ง (อภิ.สง.(ไทย) ๓๔/๑๒๗๖/๓๒๓)

จิตที่ไม่มีวิตก นี้มีปรากฏในคัมภีร์ปฏิฐาน ดังคำในสวิตกกทูกะ ปัญหาว่า บุคคลเห็นรูปด้วยทิพพจักขุ ฟังเสียงด้วยทิพโสตธาตุ รู้จิตของบุคคลผู้มีความพร้อมด้วยจิตที่ไม่มีวิตกด้วยเจโตปริยญาณ (อภิ.ป.(ไทย) ๔๓/๑๑๘/๔๘๐)

จิตที่ไม่สหระคด้วยสุข, นสุขสหคจิต: จิตที่ไม่ประกอบด้วยสุข หมายถึงจิตที่ประกอบด้วยเวทนาชั้นๆ ๗ วิญญาณชั้นๆ ในภูมิแห่งจิตที่ไม่สหระคด้วยสุข ซึ่งเป็นกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร และที่ไม่นับเนื่องในวิภูฏุกข์ สุข รูปทั้งหมด และธาตุที่ปัจจัยไม่ปรุงแต่ง (อภิ.สง.(ไทย) ๓๔/๑๒๘๔/๓๒๕)

จิตที่ไม่สหระคด้วยสุข มีปรากฏในคัมภีร์ปฏิฐาน ดังคำในสุขสหคทูกะ ปัญหาว่า บุคคลอาศัยศรัทธาที่ไม่สหระคด้วยสุขแล้วให้ทานสมาทานศีลด้วยจิตที่ไม่สหระคด้วยสุข ฯลฯ ทำสมาบัติให้เกิดขึ้น มีมานะ ถือทิวฐิอาศัยศีลที่ไม่สหระคด้วยสุข ... (อภิ.ป.(ไทย) ๔๓/๑๓๓/๕๑๕)

จิตที่ไม่สหระคด้วยอุเบกขา, นอุเปกขาสหคจิต: จิตที่ไม่ประกอบพร้อมด้วยอุเบกขา หมายถึงจิตที่ประกอบด้วยเวทนาชั้นๆ ๗ วิญญาณชั้นๆ ในภูมิแห่งจิตที่ไม่สหระคด้วยอุเบกขา ซึ่งเป็นกามาวจร รูปาวจร และที่ไม่นับเนื่องในวิภูฏุกข์ อุเบกขา รูปทั้งหมด และธาตุที่ปัจจัยไม่ปรุงแต่ง (อภิ.สง.(ไทย) ๓๔/๑๒๘๖/๓๒๕), หรือดังคำในอุเปกขาสหคทูกะ ปัญหาว่า บุคคล

อาศัยศรัทธาที่ไม่ สหระคด้วยอุเบกขาแล้วให้ทานสมาทานศีล รักษาอุโบสถด้วยจิตที่ไม่ส
หระคด้วยอุเบกขา ฯลฯ ทำทานที่ไม่สหระคด้วยอุเบกขา ฯลฯ วิปัสสนา ฯลฯ มรรค ฯลฯ ทำ
สมาบัติให้เกิดขึ้น (อภิ.ป.(ไทย) ๔๓/๑๙๐/๕๓๑)

จิตที่สหระคด้วยโทสะ(โทสสหคตจิต):จิตมีโทสะ ที่ประกอบด้วยปฏิมะ ๒ ดวง หมายถึงจิตที่
ประกอบด้วยโทสะ ดังคำในกถาวัตถุ วิมุตติกถาที่พระสกวาทิถามพระปรวาทิว่า จิตที่สหระค
ด้วยโทสะ เกิดพร้อมกับโทสะ ระคนด้วยโทสะ สัมปยุตด้วยโทสะ มีพร้อมกับโทสะ เป็นไปตาม
โทสะ เป็นอกุศล เป็นโลกิยะ เป็นอารมณ์ของอาสวะ ฯลฯ เป็นอารมณ์ของสังกิเลสหลุดพ้น
ได้ใช่ไหม ซึ่งพระปรวาทิตอบว่า ไม่ควรกล่าวอย่างนั้น (อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๓๖๔/๓๕๕)

อรรถกถาอธิบายจิตที่สหระคด้วยโทสะว่าหมายถึงจิตที่สัมปยุตด้วยปฏิมะ ๒ ดวง (ม.
ม.อ.(บาลี) ๒/๒๖๔/๑๙๕)

จิตที่สหระคด้วยปีติ(ปีติสหคตจิต): จิตที่มีปีติ หมายถึงจิตที่ประกอบด้วยเวทนาชั้นฯลฯวิญญูณชั้น
ที่สัมปยุตด้วยปีตินั้น เว้นปีติในกามาวจร รูปาวจร และในจิตที่ไม่นับเนื่องในวิญญูทุกข์ อันเป็น
ที่เกิดแห่งปีติแล้ว(อภิ.สง.(ไทย)๓๔/๑๐๐๓/๒๕๙),หรือดังคำในปีติติกะ ปัญหาว่า สภาว
ธรรมที่สหระคด้วยปีติเป็นปัจจัยแก่สภาวธรรมที่สหระคด้วยปีติโดยอารมณ์ปัจจัย ได้แก่
บุคคลมีจิตสหระคด้วยปีติให้ทาน สมาทานศีล รักษาอุโบสถแล้วพิจารณาคุณนั้นด้วยจิต
ที่สหระคด้วยปีติ ออกจากทานที่สหระคด้วยปีติ ออกจากมรรค ออกจากผลแล้วพิจารณา
ทานเป็นต้นนั้นด้วยจิตที่สหระคด้วยปีติ (อภิ.ป.(ไทย)๔๑/๑๙/๑๓๕)

จิตที่สหระคด้วยโมหะ (โมหสหคตจิต) : จิตมีโมหะ,จิตที่ประกอบด้วยโมหะ หมายถึงจิตที่มีอวิชชา มี
โมหมูลจิต ดังคำในจิตตัญญูติกถาที่พระสกวาทิถามพระปรวาทิว่า กายวิญญูณ ... จิตที่เป็น
อกุศล...จิตที่สหระคด้วยราคะ...ที่สหระคด้วยโทสะ...ที่สหระคด้วยโมหะ...ที่สหระคด้วย
อโนตตปะ ตั้งอยู่ได้ตลอดทั้งวันใช่ไหม ซึ่งพระปรวาทิตอบก็ปฏิเสธเช่นกัน (อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/
๓๓๖/๓๐๖),หรือดังคำในวิมุตติกถาที่พระสกวาทิถามพระปรวาทิว่า จิตสหระคด้วยโมหะ เกิด
พร้อมกับโมหะ ระคนด้วยโมหะ สัมปยุตด้วยโมหะ มีพร้อมกับโมหะเป็นไปตามโมหะ เป็น
อกุศล เป็นโลกิยะ เป็นอารมณ์ของอาสวะ ฯลฯ เป็นอารมณ์ของสังกิเลสหลุดพ้นได้ไหม ซึ่ง
พระปรวาทิก็ตอบปฏิเสธเช่นกัน (อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๓๖๕/๓๕๖)

จิตที่สหระคด้วยราคะ (ราคสหคตจิต) :จิตมีราคะ,จิตที่ประกอบด้วยราคะ,จิตมีความกำหนดยินดี
หมายถึงจิตที่ประกอบด้วยโลภมูลจิต ๙ ดวง ดังคำในจิตตัญญูติกถาที่พระสกวาทิถามพระปร
วาทิว่า กายวิญญูณ ... จิตที่สหระคด้วยราคะ ... ที่สหระคด้วยอโนตตปะ ตั้งอยู่ได้ตลอด
ทั้งวันใช่ไหม ซึ่งพระปรวาทิตอบก็ปฏิเสธเช่นกัน (อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๓๓๖/๓๐๖), หรือดังคำใน
วิมุตติกถาที่พระสกวาทิถามพระปรวาทิว่า จิตที่สหระคด้วยราคะ เกิดพร้อมกับราคะ ระคน
ด้วยราคะ สัมปยุตด้วยราคะ มีพร้อมกับราคะ เป็นไปตามราคะ เป็นอกุศล เป็นโลกิยะ...เป็น
อารมณ์ของสังกิเลส หลุดพ้นได้ไหม ซึ่งพระปรวาทิ(ภิกษุในนิกายอนัถะ)ก็ตอบปฏิเสธ
เช่นกัน (อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๓๖๓/๓๕๔)

จิตที่สหระคด้วยสุข(สุขสหคตจิต): จิตเป็นสุข,จิตที่ประกอบด้วยสุข หมายถึงจิตที่ประกอบด้วยสัญญา
ชั้นฯลฯสังขารชั้นฯลฯและวิญญูณชั้นฯลฯที่สัมปยุตด้วยสุขนั้น เว้นสุขในกามาวจร รูปาวจร และ
ในจิตที่ไม่นับเนื่องในวิญญูทุกข์ อันเป็นที่เกิดแห่งสุขแล้ว (อภิ.สง.๓๔/๑๐๐๔/๒๖๐), หรือดัง

คำในทศกนิทกษปะ ปิฎฐิทุทกะที่อธิบายไว้ว่า สัญญาชั้น สัฆารชั้น และวิญญาณชั้น ที่สัมปยุตด้วยสุขนั้นในภูมิแห่งจิตที่สหระคตด้วยสุข ซึ่งเป็นกามาจร รูปาจร และที่ไม่นับเนื่องในวิญญาณทุกข์ เว้นสุขแล้ว (อภิ.สง.๓๔/๑๒๘๗/๓๒๕), หรือตั้งคำในสุขสหคตทุกะ ปัญหาวารที่กล่าวไว้ว่า บุคคลอาศัยศรัทธาที่ไม่สหระคตด้วยสุขแล้วให้ทานด้วยจิตที่สหระคตด้วยสุข ฯลฯ ทำสมาบัติให้เกิดขึ้น (อภิ.ป.(ไทย) ๔๓/๑๗๓/๕๑๗)

จิตที่สหระคตด้วยอุเบกขา (อุเปกขาสหคตจิต) : จิตที่มีอุเบกขา, จิตที่ประกอบด้วยอุเบกขา หมายถึงจิตที่ประกอบด้วยสัญญาชั้น สัฆารชั้น วิญญาณชั้น ที่สัมปยุตด้วยอุเบกขานั้นในภูมิแห่งจิตที่สหระคตด้วยอุเบกขา ซึ่งเป็นกามาจร รูปาจร อรูปาจร และที่ไม่นับเนื่องในวิญญาณทุกข์ เว้นอุเบกขาแล้ว (อภิ.สง.(ไทย) ๓๔/๑๐๐๕/๒๖๐), หรือตั้งคำในทศกนิทกษปะ ปิฎฐิทุทกะที่กล่าวไว้ว่า สัญญาชั้น สัฆารชั้น วิญญาณชั้น ที่สัมปยุตด้วยอุเบกขานั้น ในภูมิแห่งจิตที่สหระคตด้วยอุเบกขา ซึ่งเป็นกามาจร รูปาจร อรูปาจร และที่ไม่นับเนื่องในวิญญาณทุกข์ เว้นอุเบกขาแล้ว (อภิ.สง.(ไทย) ๓๔/๑๒๘๕/๓๒๕) หรือตั้งคำในปิตติทิกะ ปัญหาวารที่กล่าวไว้ว่า บุคคลมีจิตสหระคตด้วยปิตติให้ทาน สมาทานศีล รักษาอุโบสถแล้วพิจารณาทุกขนั้นด้วยจิตที่สหระคตด้วยอุเบกขา ออกจากฌานที่สหระคตด้วยปิตติ ออกจากมรรค ออกจากผลแล้วพิจารณาฌานเป็นต้นนั้นด้วยจิตที่สหระคตด้วยอุเบกขา (อภิ.ป.(ไทย) ๔๑/๑๙/๑๓๕)

จิตที่สัมปยุตด้วยทิวฐิ (ทิวฐิสัมปยุตตจิต) : จิตที่ประกอบด้วยทิวฐิ, จิตตูปบาทที่สัมปยุตด้วยทิวฐิ ๔ ดวง ตั้งคำในอกุศลจิต ๑๒ ที่กล่าวไว้ว่า จิตที่เป็นอกุศลสหระคตด้วยอุเบกขา สัมปยุตด้วยทิวฐิ มีรูปเป็นอารมณ์ ฯลฯ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใดๆ เกิดขึ้นโดยมีเหตุชักจูง (อภิ.สง.(ไทย) ๓๔/๔๐๙/๑๑๙), หรือตั้งคำในทัสสนเหตุติกะ ที่กล่าวถึงสภาวะธรรมที่มีเหตุต้องประหามด้วยโสดาปัตติมรรคว่าหมายถึงจิตตูปบาทที่สัมปยุตด้วยทิวฐิ ๔ ดวง จิตตูปบาทที่สหระคตด้วยวิจิกิจฉา เว้นโมหะที่เกิดในจิตตูปบาทนี้แล้ว (อภิ.สง.(ไทย) ๓๔/๑๔๐๘/๓๕๘), จิตที่ไม่เป็นอภัยกถุต ตั้งคำในอภัยกถกถาที่พระสกวาทิถามพระปรวาทิว่า จิตที่สัมปยุตด้วยทิวฐิ เป็นอภัยกถุตใช่ไหม พระปรวาทิตอบปฏิเสธ (อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๗๐๖/๗๕๖)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อภัยกถุต มี ๒ ความหมายคือ

๑. อภัยกถุตที่มีความหมายว่าไม่ให้ผล ได้แก่อภัยกถุต ๔ อย่าง คือ (๑) วิปากอภัยกถุต (๒) กิริยาอภัยกถุต (๓) รูปอภัยกถุต (๔) นิพพานอภัยกถุต (ตามแนวพระอภิธรรม)

๒. อภัยกถุตที่มีความหมายว่าไม่พยากรณ์เช่น การไม่พยากรณ์ว่า โลกเที่ยง โลกไม่เที่ยง เป็นต้น (ตามแนวพระสูตร) ในที่นี้ปรวาทิใช้คำว่าอภัยกถุต ในความหมายตามแนวพระสูตร ส่วนสกวาทิใช้ความหมายตามแนวพระอภิธรรม (อภิ.ปญจ.อ.(บาลี) ๗๐๖/๒๗๗)

จิตที่สัมปยุตด้วยปรามาส (ปรามาสสัมปยุตตจิต) : จิตที่เป็นปรามาส, จิตที่ประกอบด้วยปรามาส หมายถึงจิตที่สัมปยุตด้วยสภาวะธรรมที่เป็นปรามาสเหล่านั้น ได้แก่ เวทนาชั้น ฯลฯ วิญญาณชั้น (อภิ.สง.(ไทย) ๓๔/๑๑๘๕/๓๐๒), หรือ ตั้งคำในปรามาสสัมปยุตตทุกะที่กล่าวถึงสภาวะธรรมที่สัมปยุตด้วยปรามาสว่าหมายถึง จิตตูปบาทที่สัมปยุตด้วยทิวฐิ ๔ เว้นปรามาสที่เกิดขึ้นในจิตตูปบาทนี้ (อภิ.สง.(ไทย) ๓๔/๑๕๑๙/๓๗๑), หรือตั้งคำในปรามาสสัมปยุตตทุกะ ปัญหา

วารที่กล่าวไว้ว่า บุคคลรู้จักจิตของบุคคลผู้มีความพร้อมด้วยจิตที่สัมปยุตด้วยปรามาสด้วยเจโตปริยญาณ (อภิ.ป.(ไทย)๔๒/๖๔/๔๖๗)

จิตที่สัมปยุตด้วยสุขเวทนา (สุขเวทนาสัมปยุตจิต): จิตที่มีสุขเวทนา, จิตที่ประกอบด้วยสุขเวทนา หมายถึงจิตที่ประกอบด้วยสัญญาขั้นต้น สังขารขั้นต้น และวิญญาณขั้นต้น ที่สัมปยุตด้วยสุขเวทนา ขั้นต้นนั้นเว้นสุขเวทนาในกามาวจร รูปาวจร และในจิตที่ไม่นับเนื่องในวิภูฏทุกข์ อันเป็นที่เกิดแห่งสุขเวทนาแล้ว (อภิ.สง.(ไทย) ๓๔/๔๘๘/๒๕๖), จิตที่ประกอบพร้อมด้วยสุขเวทนา ดังคำในเวทนาติกะ ปัญหาวาร ที่กล่าวไว้ว่า บุคคลมีจิตสัมปยุตด้วยสุขเวทนา ให้ท่านสมათานศีล รักษาอุโบสถ แล้วพิจารณาด้วยจิตที่สัมปยุตด้วยสุขเวทนา ออกจากฌานที่สัมปยุตด้วยสุขเวทนาออกจากมรรคออกจากผลแล้วพิจารณาด้วยจิตที่สัมปยุตด้วยสุขเวทนา (อภิ.ป.(ไทย) ๔๐/๓๙/๖๖๔),หรือดังคำในเวทนาติกะ ปัญหาวารที่กล่าวไว้ว่า บุคคลมีจิตสัมปยุตด้วยสุขเวทนา ให้ท่าน สมათานศีล รักษาอุโบสถ แล้วพิจารณาทุกสณนั้นให้เป็นอารมณ์อย่างหนักแน่น ด้วยจิตที่สัมปยุตด้วยสุขเวทนาออกจากฌานที่สัมปยุตด้วยสุขเวทนา (อภิ.ป.(ไทย) ๔๐/๔๑/๖๖๗)

จิตที่ให้ผลแน่นอน (นิยตจิต): จิตที่ให้ผล) แน่นนอน หมายถึงจิตที่ประกอบด้วยอนันตริยกรรม ๕ มิฉชาติปฏิญญาที่ให้ผลแน่นอน และมรรค ๔ ที่ไม่นับเนื่องในวิภูฏทุกข์ (อภิ.สง.(ไทย) ๓๔/๑๒๙๗/๓๒๗), หรือดังคำในนียตทุกะ ปัญหาวารที่กล่าวไว้ว่า สภาวะธรรมที่ให้ผลแน่นอนเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่ไม่แน่นอนโดยอาการทั้งสองนั้น โดยอารัมมณปัจจัย ได้แก่ พระอริยะออกจากมรรคแล้วพิจารณามรรค พิจารณาภิเลสที่ให้ผลแน่นอนซึ่งละได้แล้ว รู้กิเลสที่เคยเกิดขึ้น ฯลฯ บุคคลเห็นแจ้งขั้นต้นที่ให้ผลแน่นอนโดยเป็นสภาวะไม่เที่ยง ฯลฯ รู้จิตของบุคคลผู้มีความพร้อมด้วยจิตที่ให้ผลแน่นอนด้วยเจโตปริยญาณ (อภิ.ป.(ไทย) ๔๓/๓๓๑/๖๒๓)

จิตในจิต : จิตภายในตน หมายถึงจิตตามุสสสนา ดังคำในสติปัฏฐานว่า พิจารณาเห็นจิตในจิตภายในอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้ ภิกษุณั้นเมื่อพิจารณาเห็นจิตในจิตภายในอยู่ ย่อมตั้งจิตมั่นโดยชอบ ย่อมผ่องใสโดยชอบในจิตตามุสสสนานั้น หรือดังคำในมหาสติปัฏฐานสูตร หรือสติปัฏฐานวิภังค์ที่กล่าวถึงภิกษุพิจารณาเห็นจิตในจิตภายในตนอยู่ว่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้รู้ชัดจิตมีราคะว่าจิตของเรามีราคะ หรือรู้ชัดจิตปราศจากราคะว่า จิตของเราปราศจากราคะรู้ชัดจิตมีโทสะว่า จิตของเรามีโทสะ หรือรู้ชัดจิตปราศจากโทสะว่า จิตของเราปราศจากโทสะรู้ชัดจิตมีโมหะว่า จิตของเรามีโมหะหรือรู้ชัดจิตปราศจากโมหะว่า จิตของเราปราศจากโมหะรู้ชัดจิตหตฺถุว่า จิตของเราหตฺถุ รู้ชัดจิตฟุ้งซ่านว่า จิตของเราฟุ้งซ่าน รู้ชัดจิตเป็นมหัคคตฺตฺวา จิตของเราเป็นมหัคคตฺตฺวา หรือรู้ชัดจิตที่ไม่เป็นมหัคคตฺตฺวา จิตของเราไม่เป็นมหัคคตฺตฺวา รู้ชัดจิตที่เป็นสอฺตฺตฺตฺระว่า จิตของเราเป็นสอฺตฺตฺตฺระ หรือรู้ชัดจิตเป็นอนฺตฺตฺตฺระว่า จิตของเราเป็นอนฺตฺตฺตฺระ รู้ชัดจิตเป็นสมฺมาธิว่า จิตของเราเป็นสมฺมาธิ หรือรู้ชัดจิตไม่เป็นสมฺมาธิว่าจิตของเราไม่เป็นสมฺมาธิ รู้ชัดจิตหลุดพ้นว่า จิตของเราหลุดพ้นแล้ว หรือรู้ชัดจิตที่ยังไม่หลุดพ้นว่า จิตของเรายังไม่หลุดพ้น (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๖๐/๑๐๕, ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๗๓/๓๐๒, ที.ม.(ไทย) ๑๐/๔๐๒/๓๓๖,อง.ฉก.(ไทย) ๒๒/๑๑๘/๖๓๙,อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๓๖๕/๓๑๒)

จิตในจิตทั้งภายในทั้งภายนอก : จิตทั้งของตนและผู้อื่น ดังคำในมหาสติปัฏฐานสูตร จิตตานุปัสสนาว่า ... ด้วยวิธีนี้ ภิกษุพิจารณาเห็นจิตในจิตภายในอยู่ พิจารณาเห็นจิตในจิตภายนอกอยู่ หรือพิจารณาเห็นจิตในจิตทั้งภายในทั้งภายนอกอยู่ (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๘๑/๓๑๕),หรือตั้งคำในสติปัฏฐานวิภังค์ว่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้รู้ชัดจิตมีราคะว่า จิตมีราคะ หรือรู้ชัดจิตปราศจากราคะว่า จิตปราศจากราคะ รู้ชัดจิตมีโทสะว่า จิตมีโทสะ หรือรู้ชัดจิตปราศจากโทสะว่าจิตปราศจากโทสะ รู้ชัดจิตมีโมหะว่า จิตมีโมหะ หรือรู้ชัดจิตปราศจากโมหะว่า จิตปราศจากโมหะ รู้ชัดจิตหดหู่ว่าจิตหดหู่ หรือรู้ชัดจิตฟุ้งซ่านว่า จิตฟุ้งซ่าน รู้ชัดจิตที่เป็นนมหัคคตนะว่า จิตเป็นนมหัคคตนะหรือรู้ชัดจิตที่ไม่เป็นนมหัคคตนะว่า จิตไม่เป็นนมหัคคตนะ รู้ชัดจิตที่เป็นสอตุตตระว่า จิตเป็นสอตุตตระ หรือรู้ชัดจิตที่เป็นอนตุตตระว่าจิตเป็นอนตุตตระ รู้ชัดจิตที่เป็นสมาธิว่า จิตเป็นสมาธิ หรือรู้ชัดจิตไม่เป็นสมาธิว่าจิตไม่เป็นสมาธิ รู้ชัดจิตที่หลุดพ้นแล้วว่า จิตหลุดพ้นแล้ว หรือรู้ชัดจิตที่ยังไม่หลุดพ้นว่าจิตยังไม่หลุดพ้น ด้วยอาการอย่างนี้ ภิกษุชื่อว่าพิจารณาเห็นจิตในจิตภายในตนและภายนอกตนอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ พึงกำจัดอภิชมาและโทมนัสในโลกได้ (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๓๖๕/๓๑๓-๓๑๔)

จิตในจิตภายนอก :จิตของผู้อื่น ดังคำในมหาสติปัฏฐานสูตร จิตตานุปัสสนาว่า ... ด้วยวิธีนี้ ภิกษุพิจารณาเห็นจิตในจิตภายในอยู่ พิจารณาเห็นจิตในจิตภายนอกอยู่(ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๘๑/๓๑๕), หรือตั้งคำในสติปัฏฐานวิภังค์ ที่กล่าวถึงภิกษุพิจารณาเห็นจิตในจิตภายนอกตนอยู่, ดูจิตในจิตทั้งภายในทั้งภายนอก (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๓๖๕/๓๑๓)

จิตในจิตภายใน : จิตภายในตน ดังคำในขณนสกุสูตร สติปัฏฐาน ๔ ประการ ที่กล่าวถึงการที่ภิกษุพิจารณาเห็นจิตในจิตภายในอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชมาและโทมนัสในโลกได้(ที.ม.(ไทย) ๑๐/๒๘๙/๒๒๓) หรือตั้งคำในสติปัฏฐานวิภังค์ จิตตานุปัสสนานิทเทศที่กล่าวถึงภิกษุพิจารณาเห็นจิตในจิตภายในตนอยู่,ดู จิตในจิตทั้งภายในทั้งภายนอก(ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๘๑/๓๑๕,อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๓๖๕/๓๑๒)

จิตประทุษร้าย : จิตคิดเบียดเบียน, จิตมีความอาฆาตเกิดขึ้นว่า ผู้นี้เคยทำความเสื่อมเสียแก่เรา,ผู้นี้กำลังทำความเสื่อมเสียแก่เรา, ผู้นี้จักทำความเสื่อมเสียแก่เรา, ผู้นี้เคยทำความเสื่อมเสีย ฯลฯ กำลังทำความเสื่อมเสีย ฯลฯ จักทำความเสื่อมเสียแก่คนที่รักที่ชอบพอของเรา, ผู้นี้เคยทำความเจริญ ฯลฯ กำลังทำความเจริญ ฯลฯ จักทำความเจริญแก่คนผู้ไม่เป็นที่รักที่ชอบพอของเรา หรือมีความอาฆาตเกิดขึ้นในฐานะอันไม่สมควร จิตอาฆาต ความขัดเคือง ความกระทบกระทั่ง ความแค้น ความเคืองความขุ่นเคือง ความที่จิตพล่านไป ความคิดประทุษร้าย ความคิดมุ่งร้าย ความขุ่นจิต ธรรมชาติที่ประทุษร้ายใจ ความโกรธ กิริยาที่โกรธ ภาวะที่โกรธ มีลักษณะเช่นว่านี้ (และ) กิริยาที่คิดประทุษร้าย ภาวะที่คิดประทุษร้าย ความคิดปองร้าย กิริยาที่คิดปองร้าย ภาวะที่คิดปองร้าย ความพิโรธ ความแค้นความดุร้าย ความเกรี้ยวกราด ความไม่แช่มชื่นแห่งจิต ดังคำในพหุธาตุกสูตรว่า เป็นไปได้ที่บุุชชนพึงมีจิตประทุษร้าย ทำร้ายตถาคตให้ห้อเลือด (ม.อุ.(ไทย) ๑๔/๑๒๘/๑๖๖) หรือตั้งคำในทุติยสิกขาปทสูตรที่กล่าวไว้ว่า บางคนเป็นผู้ฆ่ามารดา เป็นผู้ฆ่าบิดา เป็นผู้ฆ่าพระอรหันต์ มีจิตประทุษร้ายต่อพระตถาคตยังพระโลหิตให้ห้อขึ้น (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๒๓๖/๓๕๒)

จิตปราศจากโทสะ :จิตที่ไม่มีโทสะ,จิตที่ไม่ประทุษร้าย หมายถึงกุศลจิตและอัปยาคตจิต ฝ่ายโลกิยะ เว้นโทสมูลจิต ๒ ดวง ที่เกิดพร้อมด้วยโหมนัส ดังคำในมหาสติปัฏฐานสูตร จิตตานุปัสสนา ที่กล่าวถึงภิกษุพิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่ว่าหมายถึงภิกษุในธรรมวินัยนี้...จิตปราศจากโทสะก็รู้ชัดว่า จิตปราศจากโทสะ (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๘๑/๓๑๔)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า จิตปราศจากโทสะ คือจิตที่เป็นกุศลและอัปยาคตฝ่ายโลกิยะ (ที.ม.อ.(บาลี) ๒/๓๘๑/๓๑๔)

จิตปราศจากโมหะ :จิตที่ไม่มีโมหะ หมายถึงกุศลจิตและอัปยาคตจิตฝ่ายโลกิยะ เว้นโมหมูลจิต ๒ ดวง คือจิตที่เกิดพร้อมด้วยวิจิกิจฉาดวง ๑ ที่เกิดพร้อมด้วยอุทธัจจะดวง ๑ ดังคำในมหาสติปัฏฐานสูตร จิตตานุปัสสนาที่กล่าวถึงภิกษุพิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่ว่าหมายถึงภิกษุในธรรมวินัยนี้...จิตปราศจากโมหะก็รู้ชัดว่า จิตปราศจากโมหะ (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๘๑/๓๑๔)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า จิตปราศจากโมหะ หมายถึงจิตที่เป็นกุศล และอัปยาคตฝ่ายโลกิยะ(ที.ม.อ.(บาลี) ๒/๓๘๑/๓๑๔)

จิตปราศจากราคะ :จิตไม่มีราคะ หมายถึงกุศลจิตและอัปยาคตจิตฝ่ายโลกิยะ เว้นจิตที่เกิดพร้อมด้วยโลภะ ๘ อย่าง ดังคำในมหาสติปัฏฐานสูตร จิตตานุปัสสนาที่กล่าวถึงภิกษุพิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่ว่าหมายถึงภิกษุในธรรมวินัยนี้... จิตปราศจากราคะ ก็รู้ชัดว่า จิตปราศจากราคะ (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๘๑/๓๑๔)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า จิตปราศจากโมหะ หมายถึงจิตที่เป็นกุศล และอัปยาคตฝ่ายโลกิยะ (ที.ม.อ.(บาลี) ๒/๓๘๑/๓๑๔),ในอรรถกถาวิภังค์อธิบายว่า คำว่า จิตปราศจากราคะ หมายถึงโลกิยะจิตที่เป็นกุศล ๑๗ วิปากจิต ๓๒ อเหตุกปริยาคตจิต ๒ เว้นหสิตูปปาหะ (อภิ.วิ.อ.(บาลี) ๓๖๕/๒๘๘)

จิตเป็นกามาวจร : กามาวจรจิต หมายถึงจิตที่ประกอบด้วยขันธ์ ๕ ชาติอายตนะ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ ซึ่งท่องเที่ยวอยู่นับเนื่องอยู่ในภูมิระหว่างนี้ คือเบื้องต่ำ กำหนดเอาอเวจีมหานรกเป็นที่สุด เบื้องสูงกำหนดเอาเทพชั้นปรนิมมิตวสวัตตีเป็นที่สุด (ม.ม.(ไทย) ๑๒/๔๐๙/๔๔๔,อภิ.สง.(ไทย) ๓๔/๑๒๘๗/๓๒๕)

จิตเป็นมหัคคตะ : มหัคคตจิต, รูปาวจรจิตและอรูปาวจรจิต หมายถึงจิตที่มีอารมณ์ถึงความเป็นใหญ่ชั้นรูปาวจรและอรูปาวจร ดังคำในมหาสติปัฏฐานสูตรที่กล่าวถึงภิกษุพิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่ว่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้... จิตเป็นมหัคคตะก็รู้ชัดว่า จิตเป็นมหัคคตะ (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๘๑/๓๑๕,ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๕๖/๓๕๕,ม.ม.(ไทย) ๑๒/๑๑๔/๑๑๑,ม.ม.(ไทย) ๑๒/๑๔๗/๑๔๓,ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๗๐/๑๔๖)

อรรถกถาอธิบายว่า จิตที่เป็นมหัคคตะ หมายถึงจิตที่เป็นรูปาวจร และอรูปาวจร (ที.ม.อ.(บาลี) ๒/๓๘๑/๓๑๕), จิตที่มีอารมณ์ถึงความเป็นใหญ่ชั้นรูปาวจรและอรูปาวจร เพราะมีผลที่สามารถข่มกิเลสได้ และหมายถึงฉันทะ วิริยะจิตตะและปัญญาอันยิ่งใหญ่ (อภิ.สง.อ.(บาลี) ๑๒/๙๒)

จิตเป็นสมาธิ :สมาธิจิต, จิตที่ตั้งมั่น, จิตที่ประกอบด้วยอัปนาสมาธิหรืออุปปจารสมาธิ(สมาหิตจิต) หมายถึงจิตที่มีอารมณ์แน่วแน่ มีอารมณ์เป็นหนึ่ง ดังคำในมหาสติปัฏฐานสูตร ที่กล่าวถึง

ภิกษุพิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่ว่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้... จิตเป็นสมาธิ ก็รู้ชัดว่า จิตเป็นสมาธิ (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๘๑/๓๑๕, ม.ม.(ไทย)๑๒/๖๘/๖๐, ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๗๐/๑๔๖)

จิตพยาบาท (พยาปันนจิต): ความคิดประทุษร้าย หมายถึงจิตที่คิดประทุษร้าย ความคิดเบียดเบียน, มีอธิบายถึงจิตพยาบาทไว้ว่า ความคิดประทุษร้าย กิริยาที่คิดประทุษร้าย ภาวะที่คิดประทุษร้าย ความคิดปองร้าย กิริยาที่คิดปองร้าย ความพิโรธ ความพิโรธตอบ ความดุร้าย ความเกรี้ยวกราด ความที่จิตไม่แช่มชื่น (อภิ.สง.(ไทย) ๓๔/๔๑๙/๑๒๑), ข้อ ๙ ใน อกุศลกรรมบถ ๑๐ ดังคำในปายาสสูตรตอนหนึ่งว่า บุคคล ...เป็นผู้ฆ่าสัตว์ ถือเอาสิ่งของที่เจ้าของเขาไม่ได้ให้ ประพฤติผิดในกาม พุดเท็จ พุดส่อเสียด พุดคำหยาบ พุดเพื่อเจ้า เพ่งเล็งอยากได้ของของเขา มีจิตพยาบาท เป็นมิจฉาภิภูฏี หลังจากตายแล้วไปเกิดในอบาย ทุกคติ วินิบาต (หรือ)นรก (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๔๑๒/๓๔๔) หรือในสาเลยยกสูตร กล่าวถึงจิตพยาบาทว่า หมายถึงมีจิตคิดร้ายว่า ขอสัตว์เหล่านี้จงถูกฆ่า จงถูกทำลาย จงขาดสูญ จงพินาศไป หรืออย่าได้มี (ม.ม.(ไทย) ๑๒/๔๔๐/๔๗๕)

จิตพยาบาทมีปรากฏในพระไตรปิฎก เช่น ที.ม.(ไทย) ๑๐/๔๑๓/๓๔๖, ม.ม.(ไทย) ๑๒/๔๔๐/๔๗๕, ม.ม.(ไทย) ๑๓/๓๑๙/๓๘๕, ๔๐๔/๕๐๕, ม.อ.(ไทย) ๑๔/๑๑๓/๑๔๑, ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๑๑๑/๒๐๓, อ.ต.ก.(ไทย) ๒๐/๑๖๔/๔๐๘, อ.ต.ก.(ไทย) ๒๐/๑๖๕/๔๐๘, ๑๗๔/๔๐๘, อ.จ.ต.ก.(ไทย) ๒๑/๓๐/๔๗, ๒๗๒/๓๘๘, อ.ภ.ป.(ไทย) ๓๖/๑๓๖/๑๘๔, ๑๓๗/๑๘๔, อ.ภ.ก.(ไทย) ๓๗/๒๙๒/๒๐๕)

จิตภาวณา : การเจริญจิต หมายถึงการอบรมจิต หมายถึงการเจริญวิปัสสนา ดังคำในนาลกสูตร... บุคคลพึงฝึกฝนเพื่อการนั่งสงบผู้เดียวและเพื่อบำเพ็ญจิตภาวณาของสมณะ (ขุ.ส.(ไทย) ๒๕/๗๒๔/๖๗๑) หรือในสัจจกถา รัมมูทัจจวารนิตเทศ กล่าวถึงจิตภาวณาไว้ว่า จิตกวัดแกว่ง เสร้าหมอง จิตภาวณาย่อมเคลื่อน จิตกวัดแกว่ง ไม่เสร้าหมอง จิตภาวณาย่อมเสื่อมไป จิตบริสุทธิ์ ไม่เสร้าหมอง จิตภาวณาย่อมไม่เสื่อมไป จิตไม่ฟุ้งซ่าน ไม่เสร้าหมอง จิตภาวณาย่อมไม่เคลื่อน (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๗/๔๒๗)

อรรถกถาอธิบายไว้ว่า คำว่า จิตภาวณา หมายถึงวิปัสสนากัมมัฏฐาน (ขุ.ป.อ.(บาลี) ๒/๗/๒๒๘)

จิตมีจักขุเป็นอารมณ์ : จิตที่ใช้ตาเป็นอารมณ์ หมายถึงใช้ตาเป็นเครื่องพิจารณาแห่งอารมณ์มีรูปเป็นต้น ดังคำในญาณกถา ภัคคานุปัสสนาญาณนิตเทศ ที่กล่าวถึงปัญญาในการพิจารณาอารมณ์ แล้วพิจารณาเห็นความดับ(วิปัสสนาญาณ) ว่าหมายถึงการพิจารณาถึงความไม่เที่ยงว่า เมื่อพิจารณาเห็นโดยความไม่เที่ยง ย่อมละนิจจสัญญาได้ เมื่อพิจารณาเห็นโดยความเป็นทุกข์ ย่อมละสุขสัญญาได้ เมื่อพิจารณาเห็นโดยความเป็นอนัตตา ย่อมละอัตตสัญญาได้ เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมละนันทิ(ความยินดี) ได้ เมื่อคลายกำหนดย่อมละระคะได้ เมื่อทำระคะให้ดับ ย่อมละสมุทัยได้ เมื่อสละคืน ย่อมละอาทานะ(ความยึดถือ) ได้ จิตมีเวทนาเป็นอารมณ์ ฯลฯ จิตมีจักขุเป็นอารมณ์ ฯลฯ ย่อมดับไป พระโยคาวจรพิจารณาอารมณ์นั้นแล้วพิจารณาเห็นความดับไปแห่งจิตนั้น (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๕๑/๘๒)

จิตมีจิตอื่นยิ่งกว่า : กามาวจรจิต หมายถึงจิตที่ประกอบด้วยขันธ์ ๕ อายุตนะ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ ซึ่งท่องเที่ยวอยู่ณบเบื้องอยู่ในภุมิระหว่างนี้ คือเบื้องต่ำกำหนดเอาอเวจี

มหานรกเป็นที่สุด เบื้องสูงกำหนดเอาเทพชั้นปรณิมิตวสวัตติเป็นที่สุด ดังคำในมหาสติปัฏฐานสูตรที่กล่าวถึงภิกษุพิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่ว่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้... จิตมีจิตอื่นยิ่งกว่าก็รู้ชัดว่าจิตมีจิตอื่นยิ่งกว่า(ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๘๑/๓๑๕, ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๗๐/๑๔๖)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า จิตมีจิตอื่นยิ่งกว่า หมายถึงกามาวจรจิต ส่วนจิตไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่า หมายถึงรูปาวจรจิตและอรูปาวจรจิต ในรูปาวจรจิตและอรูปาวจรจิตทั้งสองนั้น จิตมีจิตอื่นยิ่งกว่า หมายถึงรูปาวจรจิต ส่วนจิตไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่า หมายถึงอรูปาวจรจิต(ที.ม.อ.(บาลี) ๒/๓๘๑/๓๙๑)

จิตมีชราและมรณะเป็นอารมณ์ : จิตที่ใช้ความแก่และความตายเป็นอารมณ์ หมายถึงใช้ชราและมรณะเป็นเครื่องพิจารณาแห่งอารมณ์มีรูปเป็นต้น พิจารณาเห็นโดยความไม่เที่ยง ไม่พิจารณาเห็นโดยความเที่ยง พิจารณาเห็นโดยความเป็นทุกข์ ไม่พิจารณาเห็นโดยความเป็นสุข พิจารณาเห็นโดยความเป็นอนัตตาไม่พิจารณาเห็นโดยความเป็นอัตตา ดังคำในญาณกถา ภัคคานุปัสสนาญาณนิตเทศ ที่กล่าวถึงปัญญาในการพิจารณาอารมณ์แล้วพิจารณาเห็นความดับ (วิปัสสนาญาณ) ว่าหมายถึงการพิจารณาถึงความไม่เที่ยงว่า เมื่อพิจารณาเห็นโดยความไม่เที่ยง ย่อมละนิจจสัญญาได้ เมื่อพิจารณาเห็นโดยความเป็นทุกข์ ย่อมละสุขสัญญาได้ เมื่อพิจารณาเห็นโดยความเป็นอนัตตา ย่อมละอัตตสัญญาได้ เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมละนันทิได้ เมื่อคลายกำหนดย่อมละราคะได้ เมื่อทำราคะให้ดับ ย่อมละสมุทัยได้ เมื่อสละคืน ย่อมละอาทานะได้ จิตมีเวทนาเป็นอารมณ์ ฯลฯ จิตมีชราและมรณะเป็นอารมณ์เกิดขึ้นแล้วย่อมดับไป พระโยคาวจรพิจารณาอารมณ์นั้นแล้วพิจารณาเห็นความดับไปแห่งจิตนั้น (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๕๑/๘๒)

จิตมีโทสะ : โทสจิต, จิตประกอบด้วยโทสะ หมายถึงจิตที่เป็นอกุศล สหระคตด้วยโทมนัส สัมปยุตด้วยปฏิกะ มีรูปเป็นอารมณ์ มีเสียงเป็นอารมณ์ มีกลิ่นเป็นอารมณ์ มีรสเป็นอารมณ์ มีโผฏฐัพพะเป็นอารมณ์ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใดๆเกิดขึ้น และหมายถึงจิตที่เป็นอกุศล สหระคตด้วยโทมนัส สัมปยุตด้วยปฏิกะมีรูปเป็นอารมณ์ ฯลฯ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้นโดยมีเหตุชุกจุง (อภิ.สง.(ไทย) ๓๔/๔๑๓/๑๒๐, อภิ.สง.(ไทย) ๓๔/๔๒๑/๑๒๒) ดังคำในมหาสติปัฏฐานสูตร จิตตานุปัสสนาที่กล่าวถึงภิกษุพิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่ว่า หมายถึงภิกษุในธรรมวินัยนี้... จิตมีโทสะก็รู้ชัดว่า จิตมีโทสะ (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๘๑/๓๑๔, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๖๘/๖๐, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๑๔/๑๑๑, อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๔๓๖/๔๖๕)

อรรถกถาอธิบายว่า จิตมีโทสะ หมายถึงจิตที่สัมปยุตด้วยปฏิกะ ๒ ดวง (ม.ม.อ.(บาลี) ๒/๒๖๔/๑๙๕)

จิตมีผัสสะ : จิตประกอบด้วยผัสสะ, จิตที่มีการกระทบอารมณ์มีราคะเป็นต้นในขณะที่ยังไม่บรรลุมรรคจิต ดังคำในวิมุตติกถา ซึ่งพระสกวาทิถามพระปรวาทิว่า จิตมีผัสสะหลุดพ้นได้ ทั้งผัสสะและจิตหลุดพ้นได้ใช่ไหม พระปรวาทิก็ตอบยอมรับ (อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๓๖๕/๓๕๗), คำถามที่พระสกวาทิถามพระปรวาทิว่า จิตมีผัสสะ มีราคะหลุดพ้นได้ ทั้งผัสสะและจิตหลุดพ้นได้ใช่ไหม พระปรวาทิก็ตอบยอมรับ (อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๓๖๓/๓๕๕)

จิตมีโมหะ : โมหจิต, โมหมูลจิต ๒ ดวง, จิตประกอบด้วยโมหะ หมายถึงจิตที่เป็นอกุศลสหระคตด้วยอุเบกขาสัมปยุตด้วยวิจิกิจฉา มีรูปเป็นอารมณ์มีเสียงเป็นอารมณ์ มีกลิ่นเป็นอารมณ์ มีรสเป็น

อารมณ์ มีโงฐัพพะเป็นอารมณ์มีธรรมเป็นอารมณ์หรือปรารภอารมณ์ใดๆเกิดขึ้น และหมายถึงจิตที่เป็นอกุศล สหระคตด้วยอุเบกขา สัมปยุตด้วยอุทัจจะ มีรูปเป็นอารมณ์ มีเสียงเป็นอารมณ์ มีกลิ่นเป็นอารมณ์ มีรสเป็นอารมณ์ มีโงฐัพพะเป็นอารมณ์มีธรรมเป็นอารมณ์หรือปรารภอารมณ์ใดๆ เกิดขึ้น ดังคำในมหาสติปัฏฐานสูตร จิตตานุปัสสนาที่กล่าวถึงภิกษุพิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่ว่าหมายถึงภิกษุในธรรมวินัยนี้... จิตมีโมหะก็รู้ชัดว่า จิตมีโมหะ (ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๑/๓๑๔, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๖๘/๖๐, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๑๔/๑๑๑, อภิ.ก. (ไทย) ๓๗/๔๓๖/๔๖๕)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่าจิตมีโมหะ หมายถึงจิตที่สหระคตด้วยวิจิกิจฉาและอุทัจจะ ๒ ดวง (ม.ม.อ. (บาลี) ๒/๒๖๔/๑๕๕)

จิตมีราคะ : สราคะจิต, จิตมีความกำหนดยินดี หมายถึงจิตที่เกิดพร้อมด้วยโลภะ ๘ อย่าง ดังคำในมหาสติปัฏฐานสูตร จิตตานุปัสสนาที่กล่าวถึงภิกษุพิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่ว่าหมายถึงภิกษุในธรรมวินัยนี้... จิตมีราคะก็รู้ชัดว่าจิตมีราคะ (ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๑/๓๑๔, ที.ป. (ไทย) ๑๑/๓๕๖/๓๕๕, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๖๘/๖๐, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๔๗/๑๔๓, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๙๘/๒๓๖, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๕๖/๓๐๓, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๘๒๓/๓๕๓, อัง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๙๗/๒๓๐, อภิ.ก. (ไทย) ๓๗/๓๖๓/๓๕๔, อภิ.ก. (ไทย) ๓๗/๓๖๕/๓๕๗)

จิตมีรูปเป็นอารมณ์ : จิตที่มีรูปขันธ์เป็นอารมณ์ มีอาหารเป็นเหตุเกิด หมายถึงจิตที่ใช้รูปขันธ์เป็นเครื่องพิจารณาความไม่เที่ยงเป็นต้น ดังคำในกัณฐกานุปัสสนาญาณนิตเทศที่กล่าวถึงปัญญาในการพิจารณาอารมณ์แล้วพิจารณาเห็นความดับ(วิปัสสนาญาณ)ว่าหมายถึงจิตมีรูปเป็นอารมณ์เกิดขึ้นแล้วย่อมดับไป พระโยคาวจรพิจารณาอารมณ์นั้นแล้ว พิจารณาเห็นความดับไปแห่งจิตนั้นว่า เมื่อพิจารณาเห็นโดยความไม่เที่ยง ย่อมละนิจจสัญญาได้ เมื่อพิจารณาเห็นโดยความเป็นทุกข ย่อมละสุขสัญญาได้ เมื่อพิจารณาเห็นโดยความเป็นอนัตตาย่อมละอัตตสัญญาได้ เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมละนันทิได้ เมื่อคลายกำหนดย่อมละราคะได้ เมื่อทำราคะให้ดับ ย่อมละสมุทัยได้ เมื่อสละคืน ย่อมละอาทานะได้ จิตมีเวทนาเป็นอารมณ์ ฯลฯ เกิดขึ้นแล้วย่อมดับไป (ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๕๑/๘๒)

จิตมีวิญญานเป็นอารมณ์ : จิตที่มีวิญญานขันธ์เป็นอารมณ์ ซึ่งมีนามรูปเป็นเหตุเกิด หมายถึงจิตที่ใช้วิญญานขันธ์เป็นเครื่องพิจารณาความไม่เที่ยงเป็นต้น ดังคำในกัณฐกานุปัสสนาญาณนิตเทศที่กล่าวถึงปัญญาในการพิจารณาอารมณ์แล้วพิจารณาเห็นความดับ(วิปัสสนาญาณ)ว่าหมายถึงจิตมีวิญญานเป็นอารมณ์เกิดขึ้นแล้วย่อมดับไป พระโยคาวจรพิจารณาอารมณ์นั้นแล้ว พิจารณาเห็นความดับไปแห่งจิตนั้นว่า เมื่อพิจารณาเห็นโดยความไม่เที่ยง ย่อมละนิจจสัญญาได้ เมื่อพิจารณาเห็นโดยความเป็นทุกข ย่อมละสุขสัญญาได้ เมื่อพิจารณาเห็นโดยความเป็นอนัตตาย่อมละอัตตสัญญาได้ เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมละนันทิได้ เมื่อคลายกำหนดย่อมละราคะได้ เมื่อทำราคะให้ดับ ย่อมละสมุทัยได้ เมื่อสละคืน ย่อมละอาทานะได้ จิตมีเวทนาเป็นอารมณ์ ฯลฯ จิตมีวิญญานเป็นอารมณ์ ฯลฯ เกิดขึ้นแล้วย่อมดับไป (ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๕๑/๘๒)

จิตมีเวทนา : จิตมีเวทนาขันธ์เป็นอารมณ์ ซึ่งมีผัสสะเป็นเหตุเกิด หมายถึงจิตที่ใช้เวทนาเป็นเครื่องพิจารณา ดังคำในวิมุตติกถา ที่พระสกวาทิถามพระปรวาทีว่า จิตมีเวทนาฯลฯ มีสัญญาฯลฯ มี

เจตนา ฯลฯ มีปัญหาหลุดพ้นได้ ทั้งปัญญาและจิตหลุดพ้นได้ใช้ไหม พระปรวาทีกล่าวยอมรับว่าเป็นเช่นนั้น (อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๓๖๕/๓๕๗)

จิตมีเวทนาเป็นอารมณ์ : จิตที่มีเวทนาชั้นเป็นอารมณ์ ซึ่งมีผัสสะเป็นเหตุเกิด หมายถึงจิตที่ใช้เวทนาชั้นเป็นเครื่องพิจารณาความไม่เที่ยงเป็นต้น ดังคำในกัณฐกานุปัสสนาญาณนิตเทศที่กล่าวถึงปัญหาในการพิจารณาอารมณ์แล้วพิจารณาเห็นความดับ(วิปัสสนาญาณ)ว่าหมายถึงจิตมีเวทนาเป็นอารมณ์เกิดขึ้นแล้วย่อมดับไป พระโยคาวจรพิจารณาอารมณ์นั้นแล้ว พิจารณาเห็นความดับไปแห่งจิตนั้นว่า เมื่อพิจารณาเห็นโดยความไม่เที่ยง ย่อมละนิจจสัญญาได้ เมื่อพิจารณาเห็นโดยความเป็นทุกข์ย่อมละสุขสัญญาได้ เมื่อพิจารณาเห็นโดยความเป็นอนัตตาย่อมละอัตตสัญญาได้ เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมละนันทิได้ เมื่อคลายกำหนดย่อมละราคะได้ เมื่อทำราคะให้ดับ ย่อมละสมุทัยได้ เมื่อสละคืน ย่อมละอาทานะได้ จิตมีเวทนาเป็นอารมณ์ ฯลฯ เกิดขึ้นแล้วย่อมดับไป (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๕๑/๘๒)

จิตมีสังขารเป็นอารมณ์ : จิตที่มีสังขารชั้นเป็นอารมณ์ ซึ่งมีผัสสะเป็นเหตุเกิด หมายถึงจิตที่ใช้สังขารชั้นเป็นเครื่องพิจารณาความไม่เที่ยงเป็นต้น ดังคำในกัณฐกานุปัสสนาญาณนิตเทศที่กล่าวถึง ปัญหาในการพิจารณาอารมณ์แล้วพิจารณาเห็นความดับ(วิปัสสนาญาณ)ว่าหมายถึงจิตมีสังขารเป็นอารมณ์เกิดขึ้นแล้วย่อมดับไป พระโยคาวจรพิจารณาอารมณ์นั้นแล้ว พิจารณาเห็นความดับไปแห่งจิตนั้นว่า เมื่อพิจารณาเห็นโดยความไม่เที่ยง ย่อมละนิจจสัญญาได้ เมื่อพิจารณาเห็นโดยความเป็นทุกข์ ย่อมละสุขสัญญาได้ เมื่อพิจารณาเห็นโดยความเป็นอนัตตาย่อมละอัตตสัญญาได้ เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมละนันทิได้ เมื่อคลายกำหนดย่อมละราคะได้ เมื่อทำราคะให้ดับ ย่อมละสมุทัยได้ เมื่อสละคืน ย่อมละอาทานะได้ จิตมีเวทนาเป็นอารมณ์ ฯลฯ จิตมีสังขารเป็นอารมณ์ ฯลฯ เกิดขึ้นแล้วย่อมดับไป พระโยคาวจรพิจารณาอารมณ์นั้นแล้ว พิจารณาเห็นความดับไปแห่งจิตนั้น (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๕๑/๘๒)

จิตมีสัญญาเป็นอารมณ์ : จิตที่มีสัญญาชั้นเป็นอารมณ์ ซึ่งมีผัสสะเป็นเหตุเกิด หมายถึงจิตที่ใช้สัญญาชั้นเป็นเครื่องพิจารณาความไม่เที่ยงเป็นต้นดังคำในกัณฐกานุปัสสนาญาณนิตเทศที่กล่าวถึงปัญหาในการพิจารณาอารมณ์แล้วพิจารณาเห็นความดับ(วิปัสสนาญาณ)ว่าหมายถึงจิตมีสัญญาเป็นอารมณ์เกิดขึ้นแล้วย่อมดับไปพระโยคาวจรพิจารณาอารมณ์นั้นแล้ว พิจารณาเห็นความดับไปแห่งจิตนั้นว่า เมื่อพิจารณาเห็นโดยความไม่เที่ยง ย่อมละนิจจสัญญาได้ เมื่อพิจารณาเห็นโดยความเป็นทุกข์ ย่อมละสุขสัญญาได้ เมื่อพิจารณาเห็นโดยความเป็นอนัตตาย่อมละอัตตสัญญาได้ เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมละนันทิได้ เมื่อคลายกำหนดย่อมละราคะได้ เมื่อทำราคะให้ดับ ย่อมละสมุทัยได้ เมื่อสละคืน ย่อมละอาทานะได้ จิตมีเวทนาเป็นอารมณ์ ฯลฯ จิตมีสัญญาเป็นอารมณ์ ฯลฯ จิตมีชราและมรณะเป็นอารมณ์เกิดขึ้นแล้วย่อมดับไป พระโยคาวจรพิจารณาอารมณ์นั้นแล้วพิจารณาเห็นความดับไปแห่งจิตนั้น (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๕๑/๘๒)

จิตไม่เป็นมหัคคตะ : กามาวจรจิต หมายถึงจิตที่ประกอบด้วยชั้น ธาตุ อายุตนะรูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาน ซึ่งท่องเที่ยวอยู่นับเนื่องอยู่ในภูมิ ระหว่างนี้ คือเบื้องต่ำกำหนดเอาอเวจีมหานรกเป็นที่สุด เบื้องสูงกำหนดเอาเทพชั้นปรนิมมิตวสวัตตีเป็นที่สุด (ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๐๙/๔๔๔, อภิ.สง.(ไทย) ๓๔/๑๒๘๗/๓๒๕) หรือดังคำในมหาสติปัฏฐานสูตร จิตตานุปัสส

นาที่กล่าวถึงภิกษุพิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่ว่าหมายถึงภิกษุในธรรมวินัยนี้... จิตไม่เป็นมหัคค
ตะก็รู้ชัดว่า จิตไม่เป็นมหัคคตะ (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๘๑/๓๑๕)

จิตไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่า : รูปรูปร่างจิตและอรูปรูปร่างจิต หากรูปรูปร่างจิตและอรูปรูปร่างจิตมาคู่กัน รูปรูปร่าง
จิต คือจิตที่มีจิตอื่นยิ่งกว่า อรูปรูปร่างจิต คือจิตไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่า

คำว่า รูปรูปร่างจิต หมายถึงจิตและเจตสิกของผู้เข้าสมาบัติ ของผู้ที่กำลังอุบัติหรือของผู้
อยู่เป็นสุขในปัจจุบัน ที่ท่องเที่ยวอยู่นับเนื่องอยู่ในภุมิระหว่างนี้ คือ เบื้องต่ำกำหนดพรหมโลก
เป็นที่สูง เบื้องสูง กำหนดเทพชั้นอนิภุมิระหว่างนี้ (อภิ.สง.(ไทย) ๓๔/๑๒๘๙/๓๒๖)

คำว่า อรูปรูปร่างจิต หมายถึงจิตและเจตสิกของผู้เข้าสมาบัติของผู้ที่กำลังอุบัติ หรือของผู้
อยู่เป็นสุขในปัจจุบันที่ท่องเที่ยวอยู่นับเนื่องอยู่ในภุมิ ระหว่างนี้คือเบื้องต่ำกำหนดเทพผู้เข้าถึง
อากาศสามัญจายตนภพเป็นที่สูง เบื้องสูงกำหนดเทพผู้เข้าถึงเนวสัญญานาสัญญายตนภพเป็น
ที่สูงสุด (อภิ.สง.(ไทย) ๓๔/๑๒๙๑/๓๒๖) ดังคำในมหาสติปัฏฐานสูตร จิตตานุปัสสนาที่
กล่าวถึงภิกษุพิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่ว่าหมายถึงภิกษุในธรรมวินัยนี้... จิตไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่า ก็
รู้ชัดว่า จิตไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่า (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๘๑/๓๑๕)

จิตยิ่ง : จิตดียิ่ง, จิตที่เป็นรูปรูปร่างจิตและอรูปรูปร่างจิต หมายถึงจิตที่บริสุทธิ์ดี ดังคำในสัมปสาทนียสูตร
ที่กล่าวว่า พระผู้มีพระภาคทรงได้มาน ๔ อันมีในจิตยิ่ง ซึ่งเป็นเครื่องอยู่เป็นสุขในปัจจุบัน
ตามความปรารถนาได้โดยไม่ยาก ได้โดยไม่ลำบาก(ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๑๖๐/๑๒๒) หรือตั้งคำใน
หุติยอรุเวลสูตรที่กล่าวถึงธรรมที่ทำให้เป็นเถระ ๔ ประการ ซึ่งเป็นข้อ ๓ ใน ๔ ข้อ กล่าวถึง
ภิกษุในธรรมวินัยนี้... เป็นผู้ได้มาน ๔ อันมีในจิตยิ่ง ซึ่งเป็นเครื่องอยู่เป็นสุขในปัจจุบันตาม
ความปรารถนา ได้โดยไม่ยาก ได้โดยไม่ลำบาก (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๒๒/๓๖)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า จิตยิ่ง (อาภิเจตสิก) หมายถึงจิตที่บริสุทธิ์ดียิ่ง (อง.จตุกก.อ.
(บาลี) ๒/๒๑/๓๐๐), ในปาฏิการวรรคอรรถกถาอธิบายว่า อันมีในจิตยิ่ง หมายถึงอยู่เหนือ
กามาวจรจิต (ที.ปา.อ. (บาลี) ๓/๑๖๐/๘๕)

จิตรกร : คนวาดภาพ, คนที่แสดงศิลปะโดยการเขียนภาพ หมายถึงช่างวาดเขียน ช่างวาดภาพ ดังคำ
ในอรรถกถาสูตร ว่า ช่างย้อมหรือจิตรกรพึงเขียนรูปภาพสตรีหรือรูปภาพบุรุษให้ได้สัดส่วน
ครบถ้วนลงบนแผ่นกระดานที่ขัดดีแล้ว (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๖๔/๑๒๔) หรือตั้งคำในหุติยคัท
ทูลพัทธสูตรที่กล่าวถึงสัตว์ทั้งหลายบริสุทธิ์เพราะจิตผ่องแผ้ว ภาพจิตรกรรมที่เขาเขียนไว้ว่า
ภิกษุทั้งหลาย แม้ภาพจิตรกรรมที่เขาเขียนไว้นั้น จิตรกรก็คิดด้วยจิตนั่นเอง จิตนั่นเองจิตร
กว่าภาพจิตรกรรมที่เขาเขียนไว้นั้น (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๑๐๐/๑๕๑)

จิตรลดา, สวน : สวนทิพย์ในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์เทวโลก ซึ่งหลากหลายไม้เถาต่างๆ หรือว่าเป็นที่รวม
แห่งไม้ทิพย์ชื่อจิตรลดา เป็นสวนที่ทำวสัถกะเทวราชสนทนากับสุนันทาเทพธิดา ณ สวน
จิตรลดา (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๖๖๖/๗๕) ในปฐมมอคาริยวิมานกล่าวถึงสวนจิตรลดาว่าเป็นสวน
ประเสริฐขึ้นดีเยี่ยมของหทยเทพชั้นไตรทศ ส่องแสงสว่างไสว ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๑๐๒๔/๑๒๗, ขุ.
วิ.(ไทย) ๒๖/๑๐๔๘/๑๓๑)

จิตรลดาวัน : สวนป่าไม้เถาต่าง ๆ เป็นที่รวมแห่งไม้ทิพย์ชื่อว่าจิตรลดา, ชื่อสวนทิพย์ ๑ ใน ๔ สวน ใน
สวรรค์ชั้นดาวดึงส์เทวโลก คือ ปารุสกัน จิตรลดาวัน มีสกัน และนันทวัน (ขุ.ชา.ม.(ไทย)
๒๘/๑๔๒๓/๔๐๔) และเป็นถิ่นที่เกิดของดอกไม้ทิพย์ชื่อว่าอัสวาทิ ดังคำในอัสสังขาตกที่

กล่าวไว้ว่า เถาวัลย์ชื่ออาสาวตีเกิดแล้วในอุทยานจิตรลดาวัน เถาวัลย์นั้น ๑,๐๐๐ ปี จึงจะออกผลหนึ่ง แม้นานถึงเพียงนั้นจึงจะมีผล ทวยเทพก็ยิ่งพากันไปเยือนอุทยานนั้นเนื่อง ๆ (ขุ.ชา.ฉก.ก.(ไทย) ๒๗/๒๖/๒๓๓)

จิตรสุบรรณ : พวกครุฑเชื่อว่าจิตรสุบรรณ หมายถึงพญานกที่เป็นบริวารของท้าววิรูปักษ์ ท้าวมหาราช, ในมหาสมยสูตรกล่าวว่าเป็นครุฑมีนัยน์ตาบริสุทธิ์ ผู้สามารถจับนาคราชได้ขับไล่ผู้บินมาทางอากาศ เคยเข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาค ณ ปามหาวัน เขตกรุงกบิลพัสดุ์ แคว้นสักกะ (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๓๘/๒๖๖)

จิตเลือนลอย : จิตลอย, ใจลอย ผิดปกติ ไม่คงที่ ไม่แน่นอน คล้ายคนที่มีสติเลือนลอย จะเห็นได้ในคนที่ญาติผู้เป็นที่รักเสียชีวิตดับพลัน คนผู้เป็นลูกหลานจะมีใจเลือนลอย ครองสติไว้ไม่ได้ ดังคำในปิยชาติกสูตรว่า เรื่องเคยมีมาแล้ว ในกรุงสวตถีนีแล มารดาของหญิงคนหนึ่งได้ตายไป เพราะความตายของมารดานั้น หญิงนั้นจึงเป็นบ้ามีจิตเลือนลอยเข้าสู่ถนนทุกถนนเข้าสู่ตรอกทุกตรอกแล้วได้ถามข่าวถึงมารดาของตน (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๓๕๖/๔๓๗-๔๓๘)

จิตเลื่อมใส : ปสันนจิต, จิตที่มีศรัทธาเลื่อมใสต่อสิ่งที่สักการบูชา, จิตที่ผ่องใสและบริสุทธิ์ ดังคำในมหาปริณิพพานสูตรที่กล่าวถึงสังเวชนียสถานไว้ว่า ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสกอุบาสิกา ผู้มีศรัทธาจะมาดู ด้วยระลึกว่า ตถาคตประสูติ ในที่นี้ ว่าตถาคตได้ตรัสรู้อนุตรสัมมสัมโพธิญาณในที่นี้ว่า ตถาคตประกาศธรรมจักรอันยอดเยี่ยมในที่นี้ว่าตถาคตได้เสด็จดับขันธปรินิพพานด้วยอนุปาทิเสสนิพพานธาตุในที่นี้ ขนเหล่าใดเหล่าหนึ่งจาริกไปยังเจดีย์จักมีจิตเลื่อมใสตายไป ขนเหล่านั้นทั้งหมดหลังจากตายแล้วจะไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์(ที.ม.(ไทย) ๑๐/๒๐๒/๑๕๑), หรือดังคำในปสันนจิตตสูตรที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย เรากำหนดวาระจิตของบุคคลผู้มีจิตเลื่อมใสบางคนในโลกนี้ด้วยใจจึงรู้ชัดอย่างนี้ว่า ถ้าบุคคลนี้ตายในขณะนี้ จะดำรงอยู่ในสวรรค์ ชื่อนั้นเพราะเหตุอะไร เพราะจิตของเขาเลื่อมใส ก็เพราะเหตุที่มีจิตเลื่อมใสนั่นเอง สัตว์ทั้งหลายบางพวกในโลกนี้หลังจากตายแล้วจึงไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์ด้วยอาการอย่างนี้ (ขุ.อิต.(ไทย) ๒๕/๒๑/๓๖๕), หรือดังคำในอุจจุทายิกาวิมานที่กล่าวถึงหญิงคนหนึ่งเห็นพระแล้วเกิดจิตเลื่อมใสถวายอ้อ หลังจากตายแล้วไปเกิดในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๒๙๙/๔๘)

จิตวิบัติ : จิตที่ชั่ว, พยาปันนจิต, จิตเสียปกติ หมายถึงจิตที่ละสภาพปกติ ซึ่งเป็นจิตที่คละเคล้าอยู่กับกิเลส เกิดขึ้นแก่ปุถุชน ธรรมดาจิตที่คละเคล้าอยู่กับกิเลสย่อมละสภาพปกติกลับกลายเป็นจิตเสียไป เหมือนข้าวและกับแก้าที่บูดฉะนั้น เป็นจิตที่ตรงข้ามกับเมตตาจิต ดังคำในภยภราวสูตรกล่าวไว้ว่า สมณะหรือพราหมณ์มีจิตวิบัติ มีความดำริชั่วร้าย เข้าอาศัยเสนาสนะอันเจียบสงัดคือป่าโปร่งและป่าทึบ ย่อมประสบความกลัวและความขลาดอันเป็นอกุศล เพราะเหตุแห่งโทษของตนคือมีจิตวิบัติและมีความดำริชั่วร้าย (ม.ม.(ไทย) ๑๒/๓๘/๓๕)

จิตวิปลาส : จิตที่เห็นคลาดเคลื่อนไปธรรมดาสามัญ หรือคลาดเคลื่อนไปจากความเป็นจริง เช่น จิตที่ซัดส่ายหรือคลาดเคลื่อนไปในสิ่งที่ไม่เที่ยงว่าเที่ยง ในสิ่งที่เป็นทุกข์ว่าเป็นสุข ในสิ่งที่เป็นอนัตตาว่าเป็นอัตตา ในสิ่งที่ไม่งามว่างาม (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๔๙/๗๙)

จิตเศร้าหมอง (สังกิลิฐฐจิต): จิตที่ถูกนิรณครอบงำ หมายถึงจิตที่ถูกอุปกิเลสทำให้เศร้าหมอง ดังคำในคณโกมคัลลานสูตรกล่าวถึงภิกษุละนิรณ ๕ นี้ที่ทำให้จิตเศร้าหมองบั่นทอนกำลังปัญญา

สังัดจากกามและอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว เข้าปฐมฌาน ... (ม.อ.(ไทย) ๑๔/๗๖/๘๑), ในปตต
กัมมสูตร กล่าวถึงสิ่งที่ทำให้จิตเศร้าหมองว่าเกิดมาจากนิเวศน์ไว้ว่า อริยสาวกรู้ว่า อกิขณาวิ
สมโลภะทำให้จิตเศร้าหมองจึงละอกิขณาวิสมโลภะที่ทำให้จิตเศร้าหมองเสีย รู้ว่า พยาบาท
ทำให้จิตเศร้าหมอง จึงละพยาบาทที่ทำให้จิตเศร้าหมองเสีย รู้ว่า ถีนมิทระทำให้จิตเศร้า
หมอง จึงละถีนมิทระที่ทำให้จิตเศร้าหมองเสีย รู้ว่า อุทธัจจกุกกุจจะทำให้จิตเศร้าหมอง จึง
ละอุทธัจจกุกกุจจะที่ทำให้จิตเศร้าหมองเสีย รู้ว่า วิจิกิจฉาทำให้จิตเศร้าหมองจึงละวิจิกิจฉาที่
ทำให้จิตเศร้าหมองเสีย (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๖๑/๑๐๒) หรือตั้งคำว่า จิตนี้ผุดผ่อง แต่จิตนั้น
แลเศร้าหมองเพราะอุปกิเลส ที่เกิดขึ้นภายหลัง (อง.เอกก.(ไทย) ๒๐/๔๙/๙)

จิตสหระคต : จิตที่ประกอบด้วยธรรมต่างๆ มีอกิขณาเป็นต้น ดังคำในเสวิตัพพาเสวิตัพพสูตรที่กล่าวถึง
บุคคลเสพจิตตูปบาทเช่นใด อกุศลธรรมเจริญขึ้น อกุศลธรรมเสื่อมลงไว้ว่า บางคนเป็นผู้
เพ่งเล็งอยากได้สิ่งของของเขามีจิตสหระคตด้วยอกิขณาอยู่ เป็นผู้ปองร้ายเขา มีจิตสหระคตด้วย
พยาบาทอยู่ เป็นผู้มีความเบียดเบียนมีจิตสหระคตด้วยความเบียดเบียนอยู่ (ม.อ.(ไทย) ๑๔/
๑๑๔/๑๔๓)

จิตสะอาต (ปสันนจิต): จิตที่บริสุทธิ์ ผ่องใส หมดจด ไม่ขุ่นมัว,จิตไม่เศร้าหมอง หมายถึงจิตของพระ
อรหันต์ ดังคำในมหาสมยสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสถึงภิกษุมากกว่า ๕๐๐ รูปในปามหาวัน
แคว้นสักกะว่า ภิกษุเหล่าใดอาศัยชอกเขา มีจิตมุ่งมั่น มีจิตตั้งมั่น พวกเขามีจำนวนมากเร้น
อยู่ เหมือนราชสีห์ ช่มความขนพองสยองเกล้าได้ มีจิตสะอาต หมดจดผ่องใส ไม่ขุ่นมัว (ที.ม.
(ไทย) ๑๐/๓๓๔/๒๖๑)

จิตสังขาร :สภาพปรุงแต่งทางจิต หมายถึงสภาพปรุงแต่งจิตคือเวทนาสัญญา ดังคำในมหาวิงค์ อานา
ปานสติตอนหนึ่งว่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้...สำเนียงกว่าจะรู้ชัดจิตตสังขารหายใจออก
สำเนียงกว่า จะรู้ชัดจิตตสังขาร หายใจเข้า (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๑๖๕/๑๓๗), หรือตั้งคำในกถา
วัตถุ นิโรธสมาปัตติกถาที่กล่าวไว้ว่า วจิตสังขารของผู้เข้านิโรธสมาบัติอยู่ดับไปก่อน ต่อจากนั้น
กายสังขารจึงดับต่อจากนั้น จิตสังขารจึงดับ (อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๔๕๘/๔๘๙)

อรรถกถาและฎีกาอธิบายว่า คำว่า วจิตสังขาร แปลว่าสภาพปรุงแต่งวาจาคือวิตก วิจารณ์
คำว่า กายสังขาร แปลว่าสภาพปรุงแต่งกายคือลมหายใจเข้า-ออก และคำว่า จิตตสังขาร
แปลว่าสภาพปรุงแต่งจิตคือเวทนาสัญญา (ที.ม.อ. (บาลี)๒/๒๘๘/๒๕๕, ที.ม.ฎีกา (บาลี) ๒/
๒๘๘/ ๒๖๔)

จิตสัมปทา: ความถึงพร้อมแห่งจิต,ความถึงพร้อมด้วยจิต หมายถึงความสมบูรณ์ทางจิต ดังคำในมหาสี
หนาทสูตร ที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า ภิกษุณั้น...ละนิเวศน์ ๕ ประการนี้ ซึ่งเป็นเครื่องเศร้าหมอง
แห่งจิตและเป็นเหตุทำปัญญาให้อ่อนกำลังได้แล้วสังัดจากกามและอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว
บรรลุปฐมฌานอยู่ บรรลุตติยฌานอยู่...บรรลุตติยฌานอยู่...บรรลุตติยฌานอยู่...บรรลุตติยฌานอยู่ นี้แลเป็นจิต
สัมปทา (ที.สี.(ไทย) ๙/๔๐๑/๑๗๑), เป็นข้อ ๑ ในสัมปทา ๓ อันได้แก่ (๑)สีลสัมปทา (๒)
จิตสัมปทา (๓) ปัญญาสัมปทา (ที.สี.(ไทย) ๙/๓๙๗/๑๖๖), เป็นข้อ ๑ ในสัมปทา ๓ อีกหมวด
หนึ่ง อันได้แก่ (๑) สีลสัมปทา (ความถึงพร้อมด้วยศีล) (๒) จิตสัมปทา (ความถึงพร้อมด้วย
จิต) (๓) ทิฏฐิสัมปทา (ความถึงพร้อมด้วยทิฏฐิ) และหมายถึงจิตที่ไม่โลภและไม่โกรธ ดังคำใน

วิปัติสัมปทาสูตรที่กล่าวว่า บางคนในโลกนี้ไม่เพ่งเล็งอยากได้ของเขา ไม่มีจิตพยาบาท นี้เรียกว่าจิตสัมปทา (อง.ติก.(ไทย) ๒๐/๑๑๘/๓๖๒)

จิตเสมออากาศ: จิตที่ไม่เกี่ยวข้อง, จิตที่ไม่มีความผูกพัน เป็นจิตของมหากัจจानเถระผู้เป็นพระอรหันต์ ดังคำในมหากัจจานสูตร กล่าวถึงอริยสาวกมีจิตเสมออากาศ อันไพบุลย์ เป็นมัทคคะ ไม่มีขอบเขต ไม่มีเวร ไม่มีความเบียดเบียนอยู่โดยประการทั้งปวง(อง.ฉก.(ไทย) ๒๒/๒๖/๔๕๙)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า จิตเสมออากาศ หมายถึงจิตที่ไม่เกี่ยวข้องกัปกิเลส ไม่ต้องผูกพันกับสิ่งอื่นๆ (อง.ฉก.อ. (บาลี) ๓/๒๖/๑๐๐)

จิตหาประมาณมิได้ : อัปปมาณจิต, จิตระดับโลกุตตระ หมายถึงมรรคจิต ดังคำในมหาตัมหาสังขยสูตร ตอนหนึ่งว่า ภิกษุหนึ่งเห็นรูปทางตาแล้วไม่กำหนดในรูปที่นารัก ไม่ขัดเคืองในรูปที่น่าชัง ย่อมเป็นผู้มีสติในกายตั้งมั่นและมีจิตหาประมาณมิได้อยู่ ทราบชัดถึงเจตวิมุตติปัญญาวิมุตติ อันเป็นที่ดับไม่เหลือแห่งบาปอกุศลธรรมตามความเป็นจริง (ม.ม.(ไทย) ๑๒/๔๑๔/๔๕๐), ในอรรถกถา กล่าวถึงพราหมณ์โพธิสัตว์บวชเป็นฤๅษี เมื่อจะสอนหมู่ฤๅษีจึงได้ประกาศอานิสงส์ของเมตตาว่า ผู้ใดอนุเคราะห์ชาวโลกทั้งมวลด้วยเมตตาจิตหาประมาณมิได้ ทั้งเบื้องบน เบื้องต่ำและเบื้องขวางโดยประการทั้งปวง จิตก็อยู่กุหาประมาณมิได้ เป็นจิตบริบูรณ์อันผู้นั้น อบรมดีแล้ว (ขุ.ชา.ทุก.(ไทย) ๒๗/๓๗/๗๓)

อรรถกถาอธิบายว่า จิตหาประมาณมิได้ หมายถึงโลกุตตรจิต หาประมาณมิได้ คือพร้อมด้วยมรรคจิต(ม.ม.อ.(บาลี) ๒/๔๑๔/๒๑๙), ในอรรถกถาชาดกอธิบายว่า จิตหาประมาณมิได้ หมายถึงเมตตาจิตที่เผยออกไป (ขุ.ชา.ทุก.อ.(บาลี)๓/๓๗/๖๐)

จันทกวี,จันทกวี : ชำนาญด้านการประพันธ์บทกลอน เป็นกวีจำพวก ๑ ในกวี ๔ จำพวก อันได้แก่จันทกวี สุตกวี อดีตกวี และปฏิภาณกวี (อง.จตฺก.(ไทย) ๒๑/๒๓๑/๓๔๓,ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๑๓๓/๓๐๘)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า จันทกวี หมายถึงผู้รู้เชี่ยวชาญในศิลปะการประพันธ์บทกลอนตามแนวความคิดของตน (อง.จตฺก.อ.(บาลี) ๒/๒๑๑-๒๓๑/๔๔๐), จันทกวี ก็เขียน

จินตนาการ : การสร้างภาพขึ้นในจิตใจ ในมหาวิงค์ จีวรสิพนสิกขาบท กล่าวถึงพระอุทายีเย็บจีวรให้นางภิกษุณี ย่อมอย่างดี เรียบร้อยดี เขียนภาพตามจินตนาการตรงกลางแล้วพับเก็บไว้ (วิ.มหา.(ไทย) ๒/๑๗๕/๓๔๓) หรือดังคำในโคปกโมคคัลลานสูตร ที่กล่าวถึงบุคคลผู้มีกามราคะใช้จินตนาการไว้ว่า บุคคลมีใจถูกกามราคะกลุ่มรุ่ม ถูกกามราคะครอบงำอยู่ และไม่รู้จักตามความเป็นจริงซึ่งธรรมที่สลัดกามราคะที่เกิดขึ้นแล้ว บุคคลนั้นจึงเพ่ง หมกมุ่น จดจ่อจินตนาการ ทำกามราคะเท่านั้นไว้ภายใน (ม.อ.(ไทย) ๑๔/๘๔/๙๔)

จินตสูตร : พระสูตรว่าด้วยการคิดเรื่องอริยสัจ พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า เธอทั้งหลายไม่พึงตรึกถึงอกุศลวิตก เช่นคิดว่าโลกเที่ยง หรือโลกไม่เที่ยง โลกมีที่สุดหรือโลกไม่มีที่สุด แต่พึงตรึกถึงอริยสัจ ๔ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๐๗๘/๕๘๘)

จินตตามยปัญญา: ปัญญาที่เกิดจากการคิด (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๗๑,ในวิงค์อธิบายจินตตามยปัญญาไว้ว่า ในการทำงานทั้งหลายที่ต้องจัดการด้วยปัญญาในศิลปะทั้งหลาย ที่ต้องจัดการด้วยปัญญา หรือในวิชาทั้งหลายที่ต้องจัดการด้วยปัญญา บุคคลมิได้พึ่งจากผู้อื่น ได้กัมมัสสกตา

ญาณ หรือได้สั่งจนาโลมิกญาณว่า รูปไม่เที่ยง ฯลฯ เวทนาไม่เที่ยง ฯลฯ สัญญาไม่เที่ยง ฯลฯ สังขารไม่เที่ยง ฯลฯ วิญญาณไม่เที่ยงตั้งนี้บ้าง ได้ความสามารถ ความคิดอ่าน ความพอใจ ความกระจำง ความเพ่งพินิจ และได้ปัญญาที่สามารถไตร่ตรองสภาวะธรรมอันเหมาะสม (อภิ. วิ.(ไทย) ๓๕/๗๖๘/๕๐๓)

จินตีสูตร: พระสูตรว่าด้วยความคิดระหว่างคนพาลกับบัณฑิตพระผู้มีพระภาคตรัสลักษณะแห่งคนพาล เครื่องหมายแห่งคนพาล ความประพฤติน่าชยหายแห่งคนพาล ๓ ประการ คือ (๑) ชอบคิดแต่เรื่องชั่ว(๒) ชอบพูดแต่เรื่องชั่ว(๓)ชอบทำแต่กรรมชั่ว แล้วตรัสว่า ลักษณะแห่งบัณฑิต เครื่องหมายแห่งบัณฑิต ความประพฤติน่าชยหายแห่งบัณฑิต ๓ ประการ คือ (๑) ชอบคิดแต่เรื่องดี(๒)ชอบพูดแต่เรื่องดี (๓) ชอบทำแต่กรรมดีตั้งนั้นเธอทั้งหลายจึงควรประพฤติวัณธรรมของคนพาลและถือประพฤติปฏิบัติธรรมของบัณฑิต(อง.ติก.(ไทย) ๒๐/๓/๑๔๑)

จิรวาสี, กุมาร : ชื่อกุมารคนหนึ่ง เป็นชาวอูรุเวลกัปปนิคม แคว้นมัลละ เป็นบุตรของผู้ใหญ่บ้านชื่อ คันธกะ ไม่ได้อยู่บ้านเดียวกับผู้เป็นพ่อ ไปอยู่นอกบ้าน เพื่อเรียนศิลปะอย่างใดอย่างหนึ่ง ทำให้ผู้เป็นพ่อเกิดความทุกข์ใจ (ส.สหา.(ไทย) ๑๘/๓๖๓/๔๑๘)

จิรัญฐิตีสูตร: พระสูตรว่าด้วยความดำรงอยู่ได้นานแห่งพระสัทธรรม มีเนื้อความว่า ท่านพระภัทเทสสัมมา ท่านพระอานนท์ว่า อะไรเป็นเหตุปัจจัยให้พระสัทธรรมตั้งอยู่ได้ไม่นานและเป็นเหตุปัจจัยให้พระสัทธรรมตั้งอยู่ได้นาน ท่านพระอานนท์ตอบว่า เพราะบุคคลไม่เจริญสติปัญญา ๔ พระสัทธรรมจึงตั้งอยู่ได้ไม่นาน ถ้าเจริญสติปัญญา ๔ ก็จะตั้งอยู่ได้นาน (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๓๘๘/๒๔๖)

จิรัปปะ, พระเจ้าจักรพรรดิ : ชื่อพระเจ้าจักรพรรดิองค์หนึ่ง ซึ่งเป็นอดีตชาติของพระอภัยมณีชนทายกเถระในชาติหนึ่ง ดังที่ท่านพระเถระกล่าวไว้ในอภัยมณีชนทายกเถราปทานว่า ตนเองถวายยาหยอดตาแด่พระพุทธเจ้าพระนามว่าโกณฑัญญะ ต่อมา ในกัปที่หาประมาณมิได้นับจากกัปนี้ไป ข้าพเจ้าได้ถวายยาหยอดตาไว้ จึงไม่รู้จักทุกขิเลย นี่เป็นผลแห่งการถวายยาหยอดตา ในกัปที่ ๑๕ นับจากกัปนี้ไป ได้เป็นกษัตริย์ผู้จักรพรรดิพระนามว่าจิรัปปะ สมบูรณ์ด้วยรัตนะ ๗ ประการ มีพละนาภามาก (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๗/๔๓๖)

จิราภิกษุณี : ภิกษุณีชื่อว่าจิรา ชาวกรุงราชคฤห์ เป็นพระอรหันต์องค์หนึ่ง เป็นที่เลื่อมใสของอุบาสกคนหนึ่งได้รับการถวายจีวรและเป็นที่ยอมรับของโยคีชนหนึ่งที่อยู่อาศัยอยู่ในกรุงราชคฤห์ คราวหนึ่งเที่ยวไปตามพระนครเที่ยวสรรเสริญอุบาสกผู้ถวายจีวรแก่ภิกษุณี(ส.ส.(ไทย)๑๕/๒๔๕/๓๕๐)

จิราสูตร : พระสูตรว่าด้วยจิราภิกษุณี มีเนื้อความว่า สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ พระเวฬุวัน สถานที่ให้เหยื่อกระแต เขตกรุงราชคฤห์ อุบาสกคนหนึ่งได้ถวายจีวรแก่จิราภิกษุณี โยคีชนผู้เลื่อมใสในนางภิกษุณีนั่นจึงกล่าวในที่ต่างๆ ว่า อุบาสกนี้มีปัญญา ถวายจีวรแก่จิราภิกษุณี ผู้หลุดพ้นแล้วจากกิเลสเครื่องประกอบทั้งปวง ได้ประสบบุญมาก (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๒๔๕/๓๕๐)

จีวร : ผ้าที่ใช้ห่มของพระภิกษุในพระพุทธศาสนาผืนใดผืนหนึ่งในจำนวน ๓ ผืนที่เรียกว่า ไตรจีวร คือผ้าซ้อนนอกหรือผ้าทาบซ้อน(สังฆาฏิ) ผ้าห่ม (อุตตราสงค์) และผ้าถุง(อันตราวาสก), แต่ในภาษาไทย นิยมเรียกเฉพาะผ้าห่ม คืออุตตราสงค์ว่าจีวร ; จีวรมีขนาดที่กำหนดตามพุทธบัญญัติ

ในสิกขาบทที่ ๑๐ แห่งรัตนวรรค (วิ.ม.๒/๕๔๘/๖๒๔) คือมิให้เท่าหรือเกินกว่าสุคตจีวร ซึ่งยาว ๙ คืบ กว้าง ๖ คืบ โดยคืบพระสุคต

ผ้าทำจีวรที่ทรงอนุญาต มี ๖ ชนิด ดังที่ตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตจีวร ๖ ชนิด คือ โขมะ(จีวรผ้าเปลือกไม้) กัปปาสิกะ(จีวรผ้าฝ้าย) โภเสยยะ(จีวรผ้าไหม) กัมพละ(จีวรผ้าขนสัตว์) สาณะ(จีวรผ้าป่าน) กังคะ(จีวรผ้าผสม) ;

สีต้องห้ามสำหรับจีวร คือ นิลกะล้วน (สีเขียวคราม) ปิตกะล้วน (สีเหลือง) โลหิตกะ (สีแดง) มัญเชฎฐ์ล้วน (สีบานเย็น) กัณหะล้วน(สีดำ) มหารังครัตต์ล้วน (สีแดงมหารงค์) อรรถกถาอธิบายว่าสีอย่างหลังตะขบ แปรกันมาว่าสีแสด) มหานามรัตต์ล้วน (สีแดงมหานาม อรรถกถาอธิบายว่า สีแกมกันอย่างสีใบไม้เหลืองบ้างว่า สีกลับดอกปทุมอ่อน แปรกันมาว่าสีชมพู) ทั้งนี้ สีที่รับรองกันมากคือสีเหลืองเจือแดงเข้ม หรือสีเหลืองหม่น เช่นสีย้อมแก่นขนุน ที่เรียกว่าสีกรักจีวรนั้น พระพุทธเจ้าโปรดให้พระอานนท้ออกแบบจดทำตามรูปนาของชาวมคธ (วิ.ม.(ไทย) ๕/๓๔๕/๒๑๓) ทำให้มีรูปลักษณะเป็นระเบียบแบบแผน โดยทรงกำหนดให้เป็นผ้าที่ถูกตัดเป็นชิ้นๆ นำมาเย็บประกอบกับชิ้นตามแบบที่จัดวางไว้ชิ้นทั้งหลายมีชื่อต่างๆ เป็น ทำผ้ากุสิบ้าง ทำผ้าอชตมกุสิบ้าง ทำผ้ามณฑลบ้าง ทำผ้าอชตมณฑลบ้าง ทำผ้าวิวิฎฐะบ้าง ทำผ้าอนูวิวิฎฐะบ้าง ทำผ้าคิเวยยกะบ้าง ทำผ้าชังเขยยะบ้าง ทำผ้าพาหันทะบ้าง ทั้งนี้ เมื่อเป็นผ้าที่ถูกตัดก็จะเป็นของเศร้าหมองด้วยศัสตรา คือมีตำหนิ เสียรูปเสียความสวยงาม เสื่อมค่า เสียราคาสมควรแก่สมณะ และพวกคนที่ประสงคร้าย ไม่พึงจ้องอยากได้ มีพุทธบัญญัติว่า จีวรผืนหนึ่งๆ ต้องตัดเป็นปัญจกะ (มีส่วนประกอบห้าชิ้น หรือห้าผืนย่อย, ชิ้นใหญ่หรือผืนย่อยนี้ ต่อมาในชั้นอรรถกถาเรียกว่าขันท์ จึงพูดว่าจีวรห้าขันท์) หรือเกินกว่าปัญจกะ (พูดอย่างอรรถกถาว่ามากกว่า ๕ ขันท์ เช่นเป็น ๗ ขันท์ ๙ ขันท์ หรือ ๑๑ ขันท์) (วิ.ม.(ไทย) ๕/๓๔๕/๒๑๔)

ตามพุทธบัญญัติเดิมนั้น จีวรทั้ง ๓ (คือสังฆาฏิ อุตราสงค์ และอันตราวาสก) ต้องเป็นผ้าที่ถูกตัดเป็นชิ้นๆ นำมาเย็บประกอบกันขึ้นอย่างทีกล่าวข้างต้น แต่ภิกษุบางรูปทำจีวร เมื่อจะให้เป็นจีวร ผ้าตัดทุกผืน ผ้าไม่พอ จึงเป็นเหตุปรารถนาให้มีพุทธานุญาตยกเว้นว่า “ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตจีวรผ้าตัด ๒ ผืน จีวรผ้าไม่ตัด ๑ ผืน” เมื่อผ้ายังไม่พอ ก็ตรัสอนุญาตว่า ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตผ้าที่ไม่ตัด ๒ ผืน ตัด ๑ ผืน ถึงอย่างนั้น ก็มีกรณีที่มีผ้ายังไม่พอก็ตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้ตัดผ้าเปลาะ ภิกษุทั้งหลาย อนึ่ง ภิกษุไม่พึงใช้ผ้าที่ไม่ได้ตัดทั้งหมด รูปใดใช้ ต้องอาบัติทุกกฏ (วิ.ม.(ไทย) ๕/๓๖๐/๒๓๑)

สมัยต่อมา นิยมนำคำว่า ขันท์ มาใช้เป็นหลักในการกำหนดและเรียกชื่อส่วนต่างๆ ของจีวร ทำให้กำหนดง่ายขึ้นอีก ดังได้กล่าวแล้วว่า จีวรมีอย่างน้อย ๕ ขันท์ คือจีวรที่มีรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าผืนหนึ่งนี้ เมื่อคลี่แผ่ออกไปตามยาว จะเห็นว่ามีขันท์ คือผ้าผืนย่อยขนาดประมาณเท่าๆกัน ยาวตลอดจากบนลงล่าง ๕ ผืน เรียงต่อกันจากซ้ายไปสุดขวา ครบเป็นจีวร ๑ ผืน ; ขันท์ทั้ง ๕ นี้ แต่ละขันท์ มีส่วนประกอบครบในตัว คือมี ๒ กระหง ได้แก่ กระหงใหญ่เรียกว่ามณฑล กับกระหงเล็ก(ราวครึ่งของกระหงใหญ่) เรียกว่าอชตมณฑล, ระหว่างมณฑลกับอชตมณฑล มีเส้นคั่งดุกคั่นนาขวาง เรียกว่าอชตมกุสิ, มณฑล กับอชตมณฑล และอชตมกุสิรวมเป็นขันท์หนึ่ง โดยมีเส้นคั่นระหว่างขันท์นั้นกับขันท์อื่น อยู่สองข้าง

ของชั้นชัฏ ดุจคันทนา ยืน เรียกว่ากุสี, เมื่อรวมเป็นจิวรครบผืน (นิยมเรียงชั้นชัฏที่ต่อกันให้ด้านมณฑลกับด้านอักษมนณฑลสลับกัน มีผ้าขอบจิวรทั้งสี่ด้าน เรียกว่าอนุวาท (แปลว่าปลิวตามลม, อนุวาทก็เป็นกุสีอย่างหนึ่ง) ; ชั้นชัฏแต่ละชั้นชัฏ มีชื่อเรียกเฉพาะต่างกันไป (ตามคำอธิบายของอรรถกถา (วิ.อ. (บาลี) ๓/๓๔๕/๒๑๗), คือชั้นชัฏกลางชื่อวิวิฏฐะ (แปลตามศัพท์ว่าคลี่ขยายออกไป), ชั้นชัฏที่อยู่ข้างวิวิฏฐะทั้งสองด้าน ชื่ออนุวิวิฏฐะ (แปลตามศัพท์ว่าคลี่ขยายไปตาม), ชั้นชัฏที่อยู่ขอบนอกทั้งสองข้างชื่อพาหัตตะ (แปลว่าสุดแขนหรือปลายพาดบนแขน) นี้สำหรับจิวร ๕ ชั้นชัฏ, ถ้าเป็นจิวรที่มีชั้นชัฏมากกว่านี้ (คือมี ๗ ชั้นชัฏขึ้นไป) ชั้นชัฏทุกชั้นชัฏที่อยู่ระหว่างวิวิฏฐะกับพาหัตตะ ชื่อว่าอนุวิวิฏฐะทั้งหมด (บางทีเรียกให้ต่างกันเป็นจิวรา วิวิฏฐะ กับมหานุวิวิฏฐะ) ; นอกจากนี้ มีแผ่นผ้าเย็บทาบเติมลงไปตรงที่หุ้มคอ เรียกว่าคิเวยยกะ และแผ่นผ้าเย็บทาบเติมลงไปตรงที่ถูกแข็ชเรียกว่าชังเขยยกะ (นี้ว่าตามคำอธิบายในอรรถกถา แต่พระมติของสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส ในหนังสือวินัยมุขเล่ม ๒ ว่า ในจิวร ๕ ชั้นชัฏๆ กลางชื่อคิเวยยกะ เพราะเมื่อห่มจิวร อักษมนณฑลของชั้นชัฏนั้นอยู่นอยู่ที่คอ, ชั้นชัฏถัดออกมาทั้ง ๒ ข้าง ชื่อชังเขยยกะ เพราะอักษมนณฑลของ ๒ ชั้นชัฏนั้นอยู่ที่แข็ชในเวลาห่ม, ชั้นชัฏถัดออกมาอีกทั้ง ๒ ข้าง ชื่อพาหัตตะ เพราะอักษมนณฑลของ ๒ ชั้นชัฏ นั้นอยู่ที่แข็ชในเวลาห่ม) ; ต่อมาเมื่อเหตุการณ์อันเป็นกรณีต่างหาก ซึ่งเป็นข้อปรารถนาให้ทรงอนุญาตลูกดุม (คัณฐิกา) รังคุม (ปาสก) (วิ.จ. (ไทย) ๗/๒๗๙/๖๗); ดูไตรจิวร, ชั้นชัฏ

คำว่า จิวร นี้ มีปรากฏหลายแห่ง เช่น วิ.มหา. (ไทย) ๒/๔๖๓/๔, ๖๓๓/๑๕๓, ๑๗๗/๓๔๕, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๐/๑๖, ๒๙๙/๒๔๘, ๓๖๐/๔๒๘, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๓/๒๒, ๖๐/๕๒, ๒๒๖/๒๓๙, ๔๑๕/๔๕๒, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๑/๑๔, ๒๒/๒๕, ๓๙๕/๔๘๙, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๔/๒๒, ๕๑/๕๗, ๓๘๔/๔๓๔, ๓๙๗/๔๕๑, ส.ส. (ไทย) ๑๕/๒๔๕/๓๕๐, ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒๔/๔๓, ๑๕๑/๒๔๙, ๑๖๑/๒๖๙, ส.ส.พ. (ไทย) ๑๘/๘๘/๘๗, ๑๒๑/๑๔๔, ๓๕๑/๓๙๑, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๐๒/๔๙๖, ๑๐๕๐/๕๗๔, อ.ท.ส.ก. (ไทย) ๒๔/๕๔/๑๑๗, อ.อ.ก. (ไทย) ๒๐/๒๓๔/๓๐, ๒๔๖/๓๑, อ.ต.ก. (ไทย) ๒๐/๑๔๓/๓๕๒, อ.จ.ต.ก. (ไทย) ๒๑/๙/๑๕, ๒๗/๔๒, ๒๕๙/๓๗๗, ข.ธ. (ไทย) ๒๕/๖/๑๗๘, ๑๐/๑๘๓, ข.อ.ติ. (ไทย) ๒๕/๑๖๐/๔๘๖, ข.เถ. (ไทย) ๒๖/๑/๕๕๑, ๑๖/๕๕๖, ข.วิ. (ไทย) ๒๖/๑๑๕๔/๑๔๔, ข.ม. (ไทย) ๒๙/๓/๑๑, ๓๒/๑๒๖, ๕๐/๑๗๔, ๒๐๖/๖๐๐, อ.ภ.ป. (ไทย) ๓๖/๑๑๖/๑๗๖, อ.ภ.ก. (ไทย) ๓๗/๓๑๓/๒๖๒, ๓๙๒/๔๐๗, ๙๐๑/๙๓๐

จิวรกรรม : การเย็บจิวร, งานเกี่ยวกับจิวร, ฤดูเป็นที่ทำจิวร, ฤดูที่ถวายจิวรแก่พระสงฆ์ ดังคำในภัททาลิสสูตรว่า ภิกษุจำนวนมากช่วยกันทำจิวรกรรม (เย็บจิวร) สำหรับพระผู้มีพระภาคด้วยตั้งใจว่า พระผู้มีพระภาคจะทรงใช้จิวรที่ทำสำเร็จแล้ว เสด็จเที่ยวจาริกไปเป็นเวลา ๓ เดือน (ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๓๕/๑๕๑) หรือดังคำในถปิสูตรและปฐมมหานามสูตรว่า ภิกษุจำนวนมากทำจิวรกรรมเพื่อถวายพระผู้มีพระภาคด้วยหวังว่า พระผู้มีพระภาคทรงมีจิวรสำเร็จแล้วล่วง ๓ เดือน ก็จักเสด็จจาริกไป (ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๐๒/๔๙๖, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๕๐/๕๗๔) อ.อ.ก. (ไทย) ๒๔/๑๑/๔๑๐, อ.อ.ก. (ไทย) ๒๔/๑๓/๔๑๘)

จิวรกาล : ระยะเวลาแห่งจิวร, สมัยเป็นที่เก็บจิวร หมายถึงคราวที่พระทำจิวร, เวลาที่กำลังทำจิวร ฤดูถวายจิวร, ฤดูถวายผ้าแก่พระสงฆ์ ดังคำในอัจเจกจิวรสิกขาบทว่า ภิกษุทั้งหลายทราบ

พระผู้มีพระภาคทรงอนุญาตให้รับอัจเจกจีวรเก็บไว้ได้ จึงรับอัจเจกจีวรเก็บไว้จนเกินสมัยจีวรกาล (วิ.มหา.(ไทย) ๒/๖๔๖/๑๖๗) หรือในนคควรรคกล่าวไว้ว่า ฤทธนันทาให้ล่วงเลยสมัยแห่งจีวรกาลด้วยความหวังในจีวรที่เลื่อนลอย (วิ.ภิกขุณี.(ไทย) ๓/๙๒๐/๒๐๖, วิ.ภิกขุณี.(ไทย) ๓/๙๒๒/๒๐๘,ม.อุ.(ไทย) ๑๔/๑๘๖/๒๒๒)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า จีวรกาล คือสมัยแห่งจีวรกาล คือในเมื่อไม่ได้กรานกฐินนับเอาตั้งแต่แรม ๑ ค่ำเดือน ๑๑ ถึงขึ้น ๑๕ ค่ำเดือน ๑๒ รวมเวลา ๑ เดือน ในเมื่อได้กรานกฐินแล้ว นับเอาตั้งแต่แรม ๑ ค่ำ เดือน ๑๑ ถึงขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๔ รวมเวลา ๕ เดือน ระยะเวลาในช่วงนี้เรียกว่าสมัยแห่งจีวรกาล (กษา.อ. (บาลี) ๓๗๘)

จีวรปัลลิว : ความกังวลในจีวร ดังคำในปัลลิวธาปัลลิวธกถา กล่าวถึงกฐินมีปัลลิว ๒ อย่าง คือ (๑) อวาสาปัลลิว (ความกังวลในอวาสาเพราะคิดจะกลับมา) (๒) จีวรปัลลิว (ความกังวลในจีวรเพราะยังไม่ได้ทำจีวรหรือทำยังไม่เสร็จ) พระผู้มีพระภาคตรัสอธิบายว่า ภิกษุทั้งหลาย จีวรปัลลิว คือในกรณีนี้ ภิกษุยังไม่ได้ทำจีวรหรือทำจีวรค้างไว้ หรือความหวังว่าจะได้จีวรยังไม่สิ้นสุดลง อย่างนี้ชื่อว่าจีวรปัลลิว (วิ.ม.(ไทย) ๕/๓๒๕/๑๗๓)

จีวรภาชกะ : ผู้แจกจีวร,ผู้มีหน้าที่แจกจีวร หมายถึงภิกษุผู้ได้รับแต่งตั้งจากสงฆ์ให้เป็นเจ้าหน้าที่แจกจีวร ในมหาวรรค พระผู้มีพระภาครับสั่งว่า ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้แต่งตั้งภิกษุผู้มีคุณสมบัติ ๕ อย่าง เป็นเจ้าหน้าที่แจกจีวร คือ (๑) ไม่ลำเอียงเพราะชอบ(๒) ไม่ลำเอียงเพราะชัง (๓) ไม่ลำเอียงเพราะหลง (๔) ไม่ลำเอียงเพราะกลัว (๕) รู้จักจีวรที่แจกและจีวรที่ยังมิได้แจก (วิ.ม. (ไทย)๕/๓๔๓/๑๔๕), หรือดังคำในปัญจกนิบาตว่า สงฆ์พึงแต่งตั้งให้เป็นจีวรภาชกะ ฯลฯ รู้จักจีวรที่แจกแล้วและจีวรที่ยังไม่ได้แจก ฯลฯ (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๒๗๓-๒๘๕/๔๐๑)

จีวรสูญหาย : ผ่าห่มสูญหาย,ผ่าอุตราสงค์เสียหาย ดังคำในอัญญาตกวิญญุตติสิกขาบท สิกขาบทวิภังค์ที่กล่าวว่า ที่ชื่อว่าจีวรสูญหาย ได้แก่ จีวรของภิกษุถูกไฟไหม้ น้ำพัด หนูหรือปลวกกัด หรือที่ใช้สอยจนเก่า (วิ.มหา.(ไทย) ๒/๕๑๙/๔๓)

จีวรสูตร^๑ : พระสูตรว่าด้วยภิกษุผู้ทรงผ้าบังสุกุลเป็นวัตร พระพุทธเจ้าตรัสว่า ภิกษุผู้ทรงผ้าบังสุกุลเป็นวัตร ๕ จำพวกเหมือนในอารัญญิกสูตร และตรัสยกย่องภิกษุจำพวกที่ ๕ ผู้ทรงผ้าบังสุกุลเป็นวัตร เพราะอาศัยความมักน้อย ความสันโดษ ความขัดเกลา ความสงัด ความต้องการด้วยข้อปฏิบัติอันงาม เป็นผู้เลิศประเสริฐที่สุด เปรียบเหมือนบรรดาโครส ๕ อย่าง หัวเนยใส เป็นเลิศกว่านมสด นมส้ม เนยข้นและเนยใส ฉะนั้น (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๑๘๒/๓๑๐)

จีวรสูตร^๒ : พระสูตรว่าด้วยจีวร ท่านพระมหากัสสปะขณะพักอยู่ ณ วัดพระเวฬุวัน สถานที่ให้เหยื่อกระแต เขตกรุงราชคฤห์ ได้ถามท่านพระอานนท์ว่า พระผู้มีพระภาคทรงบัญญัติสิกขาบทว่า ด้วยการขบฉันในตระกูล ๓ หมวตไว้เพื่อประโยชน์อะไร พระอานนท์ตอบว่า เพื่อประโยชน์ ๓ ประการ คือ (๑) เพื่อข่มบุคคลผู้เก้อยาก (๒) เพื่อความอยู่มาสุกของเหล่าภิกษุผู้มีศีลดีงาม (๓)เพื่ออนุเคราะห์ตระกูล มิให้ภิกษุผู้ปรารถนาชั่วอาศัยพวกพ้องทำลายสงฆ์ให้แตกกัน

จากนั้น ท่านได้สอนท่านพระอานนท์และสัทธิวิหาริกว่า พวกท่านยังทำตัวเหมือนเด็กไม่คุ้มครองอินทรีย์ ไม่รู้จักประมาณในโภชนะ ไม่ปรารถนาความเพียร เทียวเหยียบย่ำข้าวกล้า

เปียดเปียนตระกูล ภิกษุณีชื่ออุลลันทาเมื่อได้ยินเช่นนั้นไม่พอใจจึงกล่าวว่า ท่านพระมหากัสสปะเคยเป็นอัญเดียร์ถีย์จึงได้กล่าวหาพระอานนท์

ท่านพระมหากัสสปะจึงบันลือสีหนาทแล้วเล่าเรื่องตั้งแต่ท่านออกบวชตั้งใจอุทิศต่อพระอรหันต์กระทั่งเดินทางมาพบพระผู้มีพระภาคซึ่งประทับอยู่ ณ พหุปุตตเจดีย์ระหว่างกรุงราชคฤห์กับเมืองนาลันทาแล้วได้รับอนุญาตให้อุปสมบทด้วยพระโอวาท ๓ ข้อ คือ

๑. ให้ตั้งหิริโอตตปยะอย่างแรงกล้า ในภิกษุผู้พระเถระ พระมชฌิมะและพระนวกะ
๒. ให้ตั้งใจฟังธรรมที่เป็นกุศล ไตรตรองด้วยปัญญาแล้วนำไปปฏิบัติให้เกิดประโยชน์
๓. ให้พิจารณากายคตาสติอยู่เสมอ

ในวันที่ ๘ จากวันที่ได้รับพระโอวาทนั้นก็บรรลุอรหัตผล ได้เคยถวายผ้าสังฆาฏิแด่พระผู้มีพระภาค และพระองค์ได้ทรงประทานผ้าป่าบังสกุลของพระองค์แก่ท่าน ในด้านคุณวิเศษก็ได้รับยกย่องจากพระผู้มีพระภาคว่ามีเท่ากับพระองค์ ทั้งยังสามารถทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ อันหาอาสวะมิได้ ดังนั้นจึงไม่ควรเข้าใจผิดในคุณวิเศษเหล่านี้ (ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑๕๔/๒๕๖)

จุดเริ่มต้นแห่งพรหมจรรย์ : อริยสัจ, ธรรมที่ว่า นี้ทุกข์ นี้ทุกขสมุทัย(เหตุเกิดทุกข์) นี้ทุกขนิโรธ(ความดับทุกข์) นี้ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา(ข้อปฏิบัติเครื่องดำเนินไปสู่ความดับทุกข์) เป็นเอกังสิกธรรม ซึ่งมีประโยชน์ มีสาระ เป็นจุดเริ่มต้นแห่งพรหมจรรย์เป็นไปเพื่อความเบื่อหน่าย เพื่อคลายกำหนดยึดถือ เพื่อดับ เพื่อสงบระงับ เพื่อรู้ยิ่ง เพื่อตรัสรู้ เพื่อนิพพาน (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๐๗๗/๕๕๗, ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๐๑๑/๖๑๓, ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๑๑๑/๖๒๓)

จุด : เคลื่อนจากภพหนึ่งไปสู่ภพอื่น, ตาย ในภาษาบาลีใช้ได้ทั่วไป แต่ในภาษาไทยส่วนมากใช้แก่เทวดา) ; ในภาษาไทย บางทีเข้าใจและใช้กันผิดไปไกล ถึงกับเพี้ยนเป็นว่า เกิด ก็มี จตุปปาตญาณปริชารุจติและอุบัติของสัตว์ทั้งหลาย, มีจักขุทิพย์มองเห็นสัตว์กำลังจืดบ้าง กำลังเกิดบ้าง มีอาการดีบ้าง เลวบ้าง เป็นต้น ตามกรรมของตน เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ทิพพจักขุ (ข้อ ๒ ในญาณ ๓ หรือวิชา ๓, ข้อ ๗ ในวิชา ๘, ข้อ ๕ ในอภิญาญา ๖)

คำว่า จุตติ มีปรากฏหลายแห่ง เช่น วิมทา.(ไทย) ๑/๑๓/๖, ๓๑/๑๒, ๓๔/๑๕, ๔๗๗/๒๐๙, ๔๗๘/๒๑๑, ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๗/๑๑, ๕๗/๓๑, ๓๖๙/๒๙๖, ที.ปา(ไทย) ๑๑/๓๕๖/๓๙๖, ม.ม.(ไทย) ๑๓/๑๔/๑๗, ๑๕/๑๗, ม.อุ.(ไทย) ๑๔/๑๘/๒๕, ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๒/๔, ๑๐/๑๕, ๗๐/๑๔๖, อัง.เอกก.(ไทย) ๒๐/๓๓๖/๔๔, ๓๓๘/๔๔, ๕๙/๒๒๖, อัง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๗๑/๒๔๑, อัง.ปณจก.(ไทย) ๒๒/๕๗/๑๐๓, อัง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๙๗/๒๓๐, ชุ.สุ.(ไทย) ๒๕/๙๙/๔๗๔, ๕๒๓/๖๒๑, ชุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๑๔๑/๒๕, ๒๑๔/๓๗, ๖๒๒/๖๘, ชุ.ชา.ทุก.(ไทย) ๒๗/๘๘/๘๗, อภิ.ปุ.(ไทย) ๓๖/๔๐/๑๕๖, อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๕๑๑/๕๔๗, อภิ.ป.(ไทย) ๔๑/๑/๓๐๙)

จุดจิต : จิตที่เคลื่อน(จากภพหนึ่งไปสู่ภพอื่น) หมายถึงจิตสุดท้าย, วิญญาณสุดท้าย ที่เรียกว่าจรมวิญญาณ หรือจุตติวิญญาณของพระอรหันต์ ขณะปรินิพพาน ดังคำในเวทนาติกะ ปัญหาว่า จุตติจิตที่สัมปยุตด้วยสุขเวทนา เป็นปัจจัยแก่อุปปัตตจิตที่สัมปยุตด้วยอกุศลสุขเวทนาโดยอนันตรปัจจัย, จุตติจิตที่สัมปยุตด้วยอกุศลสุขเวทนาเป็นปัจจัยแก่อุปปัตตจิตที่สัมปยุตด้วยสุขเวทนาโดยอนันตรปัจจัย (อภิ.ป.(ไทย) ๔๐/๔๕/๖๖๙, อภิ.ป.(ไทย) ๔๐/๔๗/๖๗๐), หรือดังคำ

ในสหตฤทุกะ ปัญหาว่า จุติจิตที่มีเหตุเป็นปัจจัยแก่อุปปัตติจิตที่ไม่มีเหตุโดยอนันตรปัจจัย (อภิ.ป.(ไทย) ๔๒/๑๐๒/๕๕)

อรรถกถาอธิบายจุติจิตว่าเป็นจิตสุดท้าย หรือวิญญานสุดท้าย ที่เรียกว่า จริมิวิญญาน หรือจุติวิญญานของพระอรหันต์ขณะปรินิพพาน (ขุ.จู.อ. (บาลี) ๖/๗)

จุติจิตที่เป็นกามาวจร : จิตที่เคลื่อนไปเป็นกามาวจร หมายถึงดับจิตที่ประกอบด้วยขันธ ๓ อายุตนะ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาน ซึ่งท่องเที่ยวอยู่นับเนื่องอยู่ในภูมิ ระหว่างนี้ คือ เบื้องต่ำกำหนดเอาอเวจีมหานรกเป็นที่สุด เบื้องสูงกำหนดเอาเทพชั้นปรนิมิตตวสวัตติเป็นที่สุดดังคำในกามาวจรทุกะ ปัญหาว่า สภาวะธรรมที่เป็นกามาวจรเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่ไม่เป็นกามาวจรโดยอนันตรปัจจัย ได้แก่จุติจิตที่เป็นกามาวจรเป็นปัจจัยแก่อุปปัตติจิตที่ไม่เป็นกามาวจร (อภิ.ป.(ไทย) ๔๓/๒๑๑/๕๔๙)

จุติจิตที่เป็นปริตตะ : จิตที่เคลื่อนเป็นปริตตะ(กามาวจร) หมายถึงดับจิตที่ประกอบด้วยขันธ ๓ อายุตนะ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาน ซึ่งท่องเที่ยวอยู่ในภพที่เป็นกามาวจร ดังคำในปริตตติกะ ปัญหาว่า สภาวะธรรมที่เป็นปริตตะเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่เป็นมหัคคตะโดยอนันตรปัจจัย ได้แก่จุติจิตที่เป็นปริตตะเป็นปัจจัยแก่อุปปัตติจิตที่เป็นมหัคคตะโดยอนันตรปัจจัย (อภิ.ป.(ไทย) ๔๑/๖๑/๔๓๘)

จุติจิตที่เป็นรูปาวจร : จิตที่เคลื่อนเป็นรูปาวจร หมายถึงดับจิตและเจตสิกของผู้เข้าสมบัติของผู้ที่กำลังอุปบัติ หรือของผู้อยู่เป็นสุขในปัจจุบัน ที่ท่องเที่ยวอยู่นับเนื่องอยู่ในภูมิระหว่างนี้ คือ เบื้องต่ำกำหนดพรหมโลกเป็นที่สุด เบื้องสูง กำหนดเทพชั้นอกนิฏฐภพเป็นที่สุด ดังคำในรูปาวจรทุกะ ปัญหาว่า สภาวะธรรมที่เป็นรูปาวจรเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่ไม่เป็นรูปาวจรโดยอนันตรปัจจัยได้แก่จุติจิตที่เป็นรูปาวจรเป็นปัจจัยแก่อุปปัตติจิตที่ไม่เป็นรูปาวจรโดยอนันตรปัจจัย (อภิ.ป.(ไทย) ๔๓/๒๕๐/๕๗๓)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ผู้เข้าสมบัติ คือผู้กำลังเข้ากุศลฉานที่เป็นรูปาวจร คำว่า ผู้ที่กำลังอุปบัติ คือผู้กำลังอุปบัติด้วยวิปากฉานที่เป็นรูปาวจร คำว่า ผู้อยู่เป็นสุขในปัจจุบัน คือ ผู้กำลังเข้ากิริยามานที่เป็นรูปาวจร (อภิ.สง.อ.(บาลี) ๔๔๕)

จุติจิตที่เป็นอรูปาวจร : จิตที่เคลื่อนเป็นอรูปาวจร หมายถึงดับจิตและเจตสิกของผู้เข้าสมบัติ ของผู้ที่กำลังอุปบัติ หรือของผู้อยู่เป็นสุขในปัจจุบัน ที่ท่องเที่ยวอยู่นับเนื่องอยู่ในภูมิระหว่างนี้ คือ เบื้องต่ำกำหนดเทพผู้เข้าถึงอากาศนัญจายตนภพเป็นที่สุด เบื้องสูง กำหนดเทพผู้เข้าถึงเนวสัญญานาสัญญายตนภพเป็นที่สุด ดังคำในอรูปาวจรทุกะ ปัญหาว่า สภาวะธรรมที่เป็นอรูปาวจรเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่ไม่เป็นอรูปาวจรโดยอนันตรปัจจัย ได้แก่ จุติจิตที่เป็นอรูปาวจรเป็นปัจจัยแก่อุปปัตติจิตที่ไม่เป็นอรูปาวจร(ก็คือกามาวจรรูปาวจรและที่ไม่นับเนื่องในวิภูทุกข์) (อภิ.ป.(ไทย) ๔๓/๒๘๓/๕๙๔)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ผู้เข้าสมบัติ คือผู้กำลังเข้ากุศลฉานที่เป็นอรูปาวจร คำว่า ผู้ที่กำลังอุปบัติ คือผู้กำลังอุปบัติด้วยวิปากฉานที่เป็นอรูปาวจร คำว่า ผู้อยู่เป็นสุขในปัจจุบัน คือ ผู้กำลังเข้ากิริยามานที่เป็นอรูปาวจร (อภิ.สง.อ.(บาลี) ๔๔๕)

จุติจิตที่มีทั้งวิตกและวิจารณ์ : จิตที่เคลื่อนมีทั้งวิตกและวิจารณ์ หมายถึงดับจิตตูปบาทฝ่ายวิปากแห่งกามาวจรกุศล ๑๑ ฝ่ายวิปากแห่งอกุศล ๒ ฝ่ายกิริยา ๑๑ รูปาวจรปฐมฉานฝ่ายกุศล วิปาก

และกิริยาโลกุตตรปฐมฌานฝ่ายกุศลและวิบาก เว้นวิตกและวิจารณ์ที่เกิดขึ้นในจิตเหล่านี้ ดังคำในวิตกกตีกะ ปัญหาว่า สภาวะธรรมที่มีทั้งวิตกและวิจารณ์เป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่ไม่มีวิตก มีเพียงวิจารณ์โดยอนันตรปัจจัย ได้แก่ชั้นที่มีทั้งวิตกและวิจารณ์ซึ่งเกิดก่อนๆ เป็นปัจจัยแก่วิตก ซึ่งเกิดหลังๆโดยอนันตรปัจจัย จุติจิตที่มีทั้งวิตกและวิจารณ์เป็นปัจจัยแก่อุปปัตติจิตที่ไม่มีวิตกมีเพียงวิจารณ์(อภิ.ป.(ไทย) ๔๑/๗๙/๖๑) หรือดังคำในวิตกกตีกะ ปัญหาว่า จุติจิตที่มีทั้งวิตกและวิจารณ์เป็นปัจจัยแก่อุปปัตติจิตที่ไม่มีวิตกมีเพียงวิจารณ์และวิจารณ์โดยอนันตรปัจจัย (อภิ.ป.(ไทย) ๔๑/๘๐/๖๓)

จุติจิตที่มีธรรมภายนอกตนเป็นอารมณ์ : จิตที่เคลื่อนมีฌาน ๓ และฌาน ๔ ที่เป็นรูปาวจรฝ่ายกุศลวิบาก และกิริยา จตุตถฌานวิบากอากาศานัญญาตนะ มรรค ๔ ไม่นับเนื่องในวิภูฏทุกซ์ และสามัญญผล ๔ (ซึ่งเป็นธรรมภายนอกตน)เป็นอารมณ์ (อภิ.สง.(ไทย) ๓๔/๑๔๓๗/๓๕๔) หมายถึงดับจิตและเจตสิกปรารภสภาวะธรรมที่เป็นภายนอกตนเป็นอารมณ์เกิดขึ้น(อภิ.สง.(ไทย)๓๔/๑๐๕๔/๒๗๐) ดังคำในอชฌัตตารัมมตีกะ ปัญหาว่า สภาวะธรรมที่มีธรรมภายนอกตนเป็นอารมณ์เป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่มีธรรมภายในตนเป็นอารมณ์โดยอนันตรปัจจัย ได้แก่จุติจิตที่มีธรรมภายนอกตนเป็นอารมณ์เป็นปัจจัยแก่อุปปัตติจิตที่มีธรรมภายในตนเป็นอารมณ์โดยอนันตรปัจจัย (อภิ.ป.(ไทย) ๔๑/๑๗/๖๒๓)

จุติจิตที่มีธรรมภายในตนเป็นอารมณ์: จิตที่เคลื่อนมีวิญญาณัญญาตนะ และเนวสัญญานาสัญญายตนะ(ซึ่งเป็นธรรมภายในตน) เป็นอารมณ์(อภิ.สง.(ไทย) ๓๔/๑๔๓๖/๓๕๔) หมายถึงดับจิตและเจตสิกปรารภสภาวะธรรมที่เป็นภายในตนเป็นอารมณ์เกิดขึ้น(อภิ.สง.(ไทย) ๓๔/๑๐๕๓/๒๗๐) ดังคำในอชฌัตตารัมมตีกะ ปัญหาว่า สภาวะธรรมที่มีธรรมภายในตนเป็นอารมณ์เป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่มีธรรมภายนอกตนเป็นอารมณ์โดยอนันตรปัจจัย ได้แก่ จุติจิตที่มีธรรมภายในตนเป็นอารมณ์เป็นปัจจัยแก่อุปปัตติจิตซึ่งมีธรรมภายนอกตนเป็นอารมณ์โดยอนันตรปัจจัย (อภิ.ป.(ไทย) ๔๑/๑๖/๖๒๒)

จุติจิตที่มีปริตตะเป็นอารมณ์ :จิตที่เคลื่อนมีจิตและเจตสิกปรารภสภาวะธรรมที่เป็นปริตตะเกิดขึ้นเป็นอารมณ์ (อภิ.สง.(ไทย) ๓๔/๑๐๒๙/๒๖๕) หมายถึงดับจิตกามาวจรวิบากทั้งหมด มโนธาตุที่เป็นกิริยา มโนวิญญาณธาตุที่เป็นเหตุกิริยาซึ่งสหระคตด้วยโสมนัส (อภิ.สง.(ไทย) ๓๔/๑๔๒๐/๓๕๐) ดังคำในปริตตารัมมตีกะ ปัญหาว่า สภาวะธรรมที่มีปริตตะเป็นอารมณ์เป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่มีมหัคคตะเป็นอารมณ์โดยอนันตรปัจจัย ได้แก่จุติจิตที่มีปริตตะเป็นอารมณ์เป็นปัจจัยแก่อุปปัตติจิตที่มีมหัคคตะเป็นอารมณ์โดยอนันตรปัจจัย(อภิ.ป.(ไทย) ๔๑/๒๐/๔๗๒)

จุติจิตที่มีปิติ :จิตที่เคลื่อนมีปิติ จิตที่เคลื่อนมีเวทนาชั้นๆ ฯลฯ วิญญาณชั้นที่สัมปยุตด้วยปิตินั้น ในภูมิแห่งจิตที่มีปิติ ซึ่งเป็นกามาวจรรูปาวจรและที่ไม่นับเนื่องในวิภูฏทุกซ์ เว้นปิติแล้ว (อภิ.สง.(ไทย) ๓๔/๑๒๗๙/๓๒๔) หมายถึงดับจิตอุปบาทที่สหระคตด้วยโสมนัสฝ่ายกามาวจรกุศล ๔ ฝ่ายอกุศล ๔ ฝ่ายวิบากแห่งกามาวจรกุศล ๕ ฝ่ายกิริยา ๕ ฌาน ๒ และฌาน ๓ ที่เป็นรูปาวจรฝ่ายกุศลวิบากและกิริยา ฌาน ๒ และฌาน ๓ ที่เป็นโลกุตตระฝ่ายกุศล และวิบาก เว้นปิติที่เกิดขึ้นในจิตอุปบาทนี้ (อภิ.สง.(ไทย) ๓๔/๑๕๙๓/๓๘๔) ดังคำในสัพปีติกทุกะ ปัญหาว่า สภาวะธรรมที่มีปิติเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่มีปิติโดยอนันตรปัจจัย ได้แก่ ชั้นที่มีปิติซึ่ง

เกิดก่อน ๆ เป็นปัจจัยแก่ชั้นที่มีปีติซึ่งเกิดหลัง ๆ โดยอนันตรปัจจัย ชั้นที่มีปีติซึ่งเกิดก่อน ๆ เป็นปัจจัยแก่ชั้นที่ไม่มีปีติและปีติที่เกิดหลัง ๆ โดยอนันตรปัจจัย จุติจิตที่มีปีติเป็นปัจจัยแก่อุปตติจิตที่ไม่มีปีติ (อภิ.ป.(ไทย) ๔๓/๑๕๖/๕๐๕)

จุติจิตที่มีวิตก:จิตที่เคลื่อนมีวิตก จิตที่เคลื่อนมีเวทนาชั้นหยาบวิญญูณชั้นที่สัมผัสด้วยวิตกในภุมิแห่งจิตที่มีวิตก ซึ่งเป็นกามาวจร รูปาวจร และที่ไม่นับเนื่องในวิภูฏทุกข์เว้นวิตกแล้ว(อภิ.สง.(ไทย)๓๔/๑๒๗๕/๓๒๓) หมายถึงดับกามาวจรกุศลอกุศล จิตตูปบาทฝ่ายวิบากแห่งกามาวจรกุศล ๑๑ ฝ่ายวิบากแห่งอกุศล ๒ ฝ่ายกิริยา ๑๑ รูปาวจรปฐมฌานฝ่ายกุศล วิบาก และกิริยาโลกุตตรปฐมฌานฝ่ายกุศลและวิบากเว้นวิตกที่เกิดขึ้นในจิตตูปบาทนี้แล้ว (อภิ.สง.(ไทย) ๓๔/๑๕๘๘/๓๘๓) ดังคำในสวิตกกทกะ ปัญหาว่า สภาวะธรรมที่มีวิตกเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่ไม่มีวิตกโดยอนันตรปัจจัย ได้แก่ชั้นที่มีวิตกซึ่งเกิดก่อน ๆ เป็นปัจจัยแก่ชั้นที่ไม่มีวิตกซึ่งเกิดหลัง ๆ โดยอนันตรปัจจัย จุติจิตที่มีวิตกเป็นปัจจัยแก่อุปตติจิตที่ไม่มีวิตกโดยอนันตรปัจจัย หรือดังคำว่า จุติจิตที่มีวิตกและวิตกเป็นปัจจัยแก่อุปตติจิตที่ไม่มีวิตก (อภิ.ป.(ไทย) ๔๓/๑๒๒/๔๘๔, อภิ.ป.(ไทย) ๔๓/๑๒๔/๔๘๕)

จุติจิตที่มีอดีตธรรมเป็นอารมณ์:จิตที่เคลื่อนมีจิตและเจตสิกปรารภสภาวะธรรมที่เป็นอดีตเป็นอารมณ์เกิดขึ้น (อภิ.สง.(ไทย) ๓๔/๑๐๔๗/๒๖๙) หมายถึงดับวิญญูณัญญาตนะ และเนวสัญญานา สัญญาตนะ (อภิ.สง.(ไทย) ๓๔/๑๔๓๒/๓๔๓) ดังคำในอิตติตัมมกติกะ ปัญหาว่า สภาวะธรรมที่มีอดีตธรรมเป็นอารมณ์เป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่มีปัจจุบันธรรมเป็นอารมณ์โดยอนันตรปัจจัย ได้แก่จุติจิตที่มีอดีตธรรมเป็นอารมณ์เป็นปัจจัยแก่ปฏิสนธิจิตที่มีปัจจุบันธรรมเป็นอารมณ์โดยอนันตรปัจจัย (อภิ.ป.(ไทย) ๔๑/๒๖/๕๗๙)

จุติจิตที่ไม่เป็นกามาวจร : จิตที่เคลื่อนไม่เป็นกามาวจร จิตที่เคลื่อนมีรูปาวจร อรูปาวจรและที่ไม่นับเนื่องในวิภูฏทุกข์ (อภิ.สง.(ไทย) ๓๔/๑๒๘๘/๓๒๕) หมายถึงดับจิตที่เป็นรูปาวจร อรูปาวจร และที่ไม่นับเนื่องในวิภูฏทุกข์(อภิ.สง.(ไทย)๓๔/๑๖๐๒/๓๘๖) ดังคำในกามาวจรทกะ ปัญหาว่า สภาวะธรรมที่ไม่เป็นกามาวจรเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่เป็นกามาวจรโดยอนันตรปัจจัย ได้แก่จุติจิตที่ไม่เป็นกามาวจรเป็นปัจจัยแก่อุปตติจิตที่เป็นกามาวจร (อภิ.ป.(ไทย) ๔๓/๒๑๒/๕๔๙)

จุติจิตที่ไม่เป็นรูปาวจร : จิตที่เคลื่อนไม่เป็นรูปาวจร จิตที่เคลื่อนไปเป็นกามาวจร อรูปาวจรและที่ไม่ นับเนื่องในวิภูฏทุกข์ (อภิ.สง.(ไทย) ๓๔/๑๒๙๐/๓๒๖) หมายถึงดับจิตที่เป็นกามาวจร อรูปาวจร และที่ไม่นับเนื่องในวิภูฏทุกข์ (อภิ.สง.(ไทย) ๓๔/๑๖๐๔/๓๘๖) ดังคำในรูปาวจรทกะ ปัญหาว่า สภาวะธรรมที่ไม่เป็นรูปาวจรเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่เป็นรูปาวจรโดยอนันตรปัจจัย ได้แก่ จุติจิตที่ไม่เป็นรูปาวจรเป็นปัจจัยแก่อุปตติจิตที่เป็นรูปาวจรโดยอนันตรปัจจัย (อภิ.ป.(ไทย) ๔๓/๒๕๑/๕๗๔)

จุติจิตที่ไม่เป็นอรูปาวจร : จิตที่เคลื่อนไม่เป็นอรูปาวจร จิตที่เคลื่อนเป็นกามาวจรรูปาวจรและที่ไม่ นับเนื่องในวิภูฏทุกข์ (อภิ.สง.(ไทย) ๓๔/๑๒๙๒/๓๒๖) หมายถึงดับจิตที่เป็นกามาวจร รูปาวจร และที่ไม่นับเนื่องในวิภูฏทุกข์(อภิ.สง.(ไทย) ๓๔/๑๖๐๖/๓๘๗) ดังคำในอรูปาวจรทกะ ปัญหาว่า อนันตรปัจจัยว่า สภาวะธรรมที่ไม่เป็นอรูปาวจรเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่เป็นอรูปาวจร

โดยอนันตรปัจจัย ได้แก่ จุติจิตที่ไม่เป็นอรุปาวจรเป็นปัจจัยแก่อุปตติจิตที่เป็นอรุปาวจร โดยอนันตรปัจจัย (อภิ.ป.(ไทย) ๔๓/๒๘๔/๕๙๔)

จุติจิตที่ไม่มีปีติ : จิตที่เคลื่อนไป ย้ายไป จากที่หนึ่งไปยังอีกที่หนึ่ง หรือจากภพหนึ่งไปสู่ภพอื่น เป็นการเคลื่อนที่ปราศจากปีติ คือปราศจากความอิมใจ, ความดื่มด่ำในใจ ปีติ มี ๕ คือ (๑) ขุททกาศปีติ ปีติเล็กน้อยพอขณช้น น้ำตาไหล (๒) ขณิกาศปีติ ปีติชั่วขณะรู้สึกแปลกๆ ดุจฟ้าแลบ (๓) โลกกันติกาศปีติ ปีติเป็นระลอกรู้สึกชุลงมาๆ ดุจคลื่นซัดฝั่ง (๔) อุพเพกาศปีติ ปีติโลดลอย ให้ใจฟู ตัวเบาหรืออุทานออกมา (๕) ฌรณาศปีติ ปีติซาบซ่าน เือบอาบไปทั่วสรรพางค์ เป็นของประกอบด้วยสมาธิ (อภิ.ป.(ไทย) ๔๓/๑๕๗/๕๐๖)

จุติจิตที่ไม่มีวิตก: จิตที่เคลื่อนไป ย้ายไป จากที่หนึ่งไปยังอีกที่หนึ่ง หรือจากภพหนึ่งไปสู่ภพอื่น เคลื่อนหรือย้ายไปโดยไม่มีวิตก วิตกที่เป็นองค์หนึ่งใน ๕ ของปฐมฌาน หมายถึงอาการที่จิตปักลงไปในอารมณ์ที่แรกอย่างแน่นแน่มั่นคง เปรียบเหมือนการกระพือปีกของนกที่จะบิน เหมือนการโผลงที่ดอกบัวของแมลงภู่ (อภิ.ป.(ไทย) ๔๓/๑๒๓/๔๘๔)

จุติจิตที่ไม่มีวิตกมีเพียงวิจารณ์ : จิตที่เคลื่อนไป ย้ายไป จากที่หนึ่งไปยังอีกที่หนึ่ง หรือจากภพหนึ่งไปสู่ภพอื่น เคลื่อนหรือย้ายไปโดยไม่มีวิตก หมายถึงไม่มีอาการที่จิตปักลงไปในอารมณ์ที่แรกอย่างแน่นแน่มั่นคง มีเพียงวิจารณ์ วิจารณ์เป็นองค์ฌานอย่างหนึ่งใน ๕ ของปฐมฌาน เป็นอาการที่เกิดขึ้นต่อเนื่องจากวิตก คือเมื่อจิตปักลงแน่นแน่มั่นคงในอารมณ์ (วิตก) แล้วก็ตามเคล้าอารมณ์ ผูกติดสนิทแนบอยู่กับอารมณ์อยู่ ไม่กวัดแกว่งมากเหมือนตอนปักจิตลง เปรียบเหมือนการปากปีกร่อนอยู่เฉยๆ บนอากาศของนกที่โฉบบินไปแล้ว เหมือนการบินวนดูดอกบัวของแมลงภู่ ก่อนจับบนเกสรบัว (อภิ.ป.(ไทย) ๔๑/๗๙/๖๒, อภิ.ป.(ไทย) ๔๑/๘๐/๖๓, อภิ.ป.(ไทย) ๔๑/๘๒/๖๕)

จุติจิตที่ไม่สหรรคด้วยอุเบกขา : จิตที่เคลื่อนไป ย้ายไป จากที่หนึ่งไปยังอีกที่หนึ่ง หรือจากภพหนึ่งไปสู่ภพอื่น ที่ไม่ไปด้วยกัน ไปร่วมกัน กับอุเบกขา คือความรู้สึกเฉยๆ ไม่สุข ไม่ทุกข์ (อภิ.ป.(ไทย) ๔๓/๑๘๘/๕๓๐)

จุติจิตที่สหรรคด้วยปีติ : จิตที่เคลื่อนไป ย้ายไป จากที่หนึ่งไปยังอีกที่หนึ่ง หรือจากภพหนึ่งไปสู่ภพอื่น ที่ไปด้วยกัน ไปร่วมกัน กับปีติ ความอิมใจ, ความดื่มด่ำในใจ มี ๕ คือ ๑. ขุททกาศปีติ ปีติเล็กน้อยพอขณช้น น้ำตาไหล ๒. ขณิกาศปีติ ปีติชั่วขณะรู้สึกแปลกๆ ดุจฟ้าแลบ ๓. โลกกันติกาศปีติ ปีติเป็นระลอกรู้สึกชุลงมาๆ ดุจคลื่นซัดฝั่ง ๔. อุพเพกาศปีติ ปีติโลดลอย ให้ใจฟู ตัวเบาหรืออุทานออกมา ๕. ฌรณาศปีติ ปีติซาบซ่าน เือบอาบไปทั่วสรรพางค์ เป็นของประกอบด้วยสมาธิ (อภิ.ป.(ไทย) ๔๑/๒๖/๑๔๑)

จุติจิตที่สหรรคด้วยสุข : จิตที่เคลื่อนไป ย้ายไป จากที่หนึ่งไปยังอีกที่หนึ่ง หรือจากภพหนึ่งไปสู่ภพอื่น ที่ไปด้วยกัน ไปร่วมกัน กับความสบาย ความสำราญ ความฉ่ำชื่นรื่นกายรื่นใจ ที่เรียกว่า สุข มี ๒ คือ (๑) กายิกสุข สุขทางกาย (๒) เจตสิกสุข สุขทางใจ, อีกหมวดหนึ่ง มี ๒ คือ (๑) สามีสุข สุขอิงอามิส คือ อาศัยกามคุณ (๒) นิรามิสสุข สุขไม่อิงอามิส คือ อิงเนกขัมมะ หรือสุขที่เป็นอิสระ ไม่ขึ้นต่อวัตถุ (อภิ.ป.(ไทย) ๔๑/๒๗/๑๔๑, อภิ.ป.(ไทย) ๔๓/๑๗๑/๕๑๕)

จตุจิตที่สทรคตด้วยอุเบกขา : จิตที่เคลื่อนไป ย้ายไป จากที่หนึ่งไปยังอีกที่หนึ่ง หรือจากภพหนึ่งไปสู่ภพอื่น ที่ไปด้วยกัน ไปร่วมกัน กับอุเบกขา คือความรู้สึกเฉยๆ ไม่สุข ไม่ทุกข์ (อภิ.ป.(ไทย) ๔๓/๑๘๗/๕๒๙)

จตุและปฏิสนธิ : การเคลื่อนและการถือกำเนิดใหม่ : จตุ การเคลื่อน การย้ายไป คือเคลื่อนย้ายจากที่หนึ่งไปยังอีกที่หนึ่ง หรือจากภพหนึ่งไปสู่ภพอื่น จตุ ทั่วไปใช้ในความหมายว่า ตาย คือตายจากโลกนี้ไปยังโลกหน้า และปกติใช้กับเทวดาในกรณีที่ต้องเคลื่อนย้ายออกจากเทวโลก ; ปฏิสนธิ การสืบต่อ การสืบเนื่อง หมายถึงการถือกำเนิดใหม่, การไปสู่ร่างใหม่ของจิต ปฏิสนธิปกติใช้หมายถึงปฏิสนธิจิต คือจิตที่จตุแล้ว (จตุจิต) ไปถือกำเนิดใหม่ในภพภูมิใหม่ ซึ่งรวมทั้งหมดไม่ว่าจะเป็นอบายภูมิ โลกมนุษย์ สวรรค์ พรหมโลก ตลอดถึงอัสถุณภูมิ (อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๓๖๒/๓๕๑)

จตุและอุบัติ : การเคลื่อนและการเกิดขึ้น : จตุ เคลื่อนไป ย้ายไป (จากที่หนึ่งไปยังอีกที่หนึ่ง หรือจากภพหนึ่ง ไปสู่ภพอื่น), ตาย คือตายจากโลกนี้ไปยังโลกหน้า (ในภาษาบาลีใช้ได้ทั่วไป แต่ในภาษาไทยส่วนมากใช้แก่เทวดา) ในภาษาไทย บางทีเข้าใจและใช้กันผิดไปไกล ถึงกับเพี้ยนเป็นว่า เกิด ก็มี ; อุบัติ การเกิดขึ้น, กำเนิด, เหตุให้เกิด (อง.จตุกก.(ไทย)๒๑/๑๘๙/๒๗๓)

จตุปบาทญาณ : ความหยั่งรู้การจตุและอุบัติของสัตว์ทั้งหลาย, ปรินิพพานรู้ตามความเป็นจริงถึงจตุและปฏิสนธิของสัตว์ทั้งหลาย, ปรินิพพานรู้จตุและปฏิสนธิของสัตว์ทั้งหลาย, มีจักขุทิพย์มองเห็นสัตว์กำลังจตุบ้าง กำลังเกิดบ้าง มีอาการดีบ้าง เลวบ้างเป็นต้น ตามกรรมของตน เรียกอีกอย่างว่า ทิพพจักขุ จักขุทิพย์, ตาทิพย์, ญาณพิเศษของพระพุทธเจ้า และท่านผู้ได้อภิญญาทั้งหลาย ทำให้สามารถแลเห็นหมู่สัตว์ที่เป็นไปต่างๆ กัน เพราะอำนาจกรรม (ข้อ ๒ ในญาณ ๓ หรือวิชชา ๓, ข้อ ๗ ในวิชชา ๘, ข้อ ๕ ในอภิญญา ๖) (ที.สี.(ไทย)๙/๒๔๖/๘๒, ที.สี.(ไทย)๙/๔๗๘/๒๑๑, ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๐๕/๒๗๕, ม.ม.(ไทย)๑๒/๕๓/๔๒, ม.ม.(ไทย)๑๒/๒๓๓/๒๒๓, ม.ม.(ไทย)๑๒/๔๓๒/๔๖๑, ม.ม.(ไทย)๑๓/๑๕/๑๗, ม.ม.(ไทย)๑๓/๑๓๙/๑๕๖, ม.ม.(ไทย)๑๓/๒๗๖/๓๒๙, ม.ม.(ไทย)๑๓/๔๘๔/๖๑๒, ม.อ.(ไทย)๑๔/๑๘/๒๕, ม.อ.(ไทย)๑๔/๒๒๑/๒๕๔, อง.ท.ก.(ไทย)๒๐/๕๙/๒๒๗, อง.ท.ก.(ไทย)๒๐/๖๐/๒๓๐, อง.จตุกก.(ไทย)๒๑/๑๘๘/๓๑๐, อง.อภิญญา.(ไทย)๒๓/๑๑/๒๒๔, ชุ.เถร.(ไทย)๒๖/๙๙๖/๕๐๓, อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๓๗๘/๓๘๒)

จุนทกะ : พระเถระรูปหนึ่ง ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงรับสั่งเรียกให้มาปูผ้าสังฆาฏิซ้อนกัน ๔ ชั้น เมื่อคราวที่พระองค์พร้อมด้วยภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่ เสด็จเข้าไปยังแม่น้ำกุกุธา เสด็จลงลงในแม่น้ำกุกุธา ทรงดื่มแล้วเสด็จขึ้นไปยังอัมพวัน ทรงเหน็ดเหนื่อย และมีพระประสงค์จะนอนพัก (ที.ม.(ไทย)๑๐/๑๙๖/๑๔๕, ที.ม.(ไทย)๑๐/๑๙๖/๑๔๖)

จุนทกัมมารบุตร : บุตรของนายช่างทอง ชาวเมืองปาวา ผู้ถวายสุกรมัททวะ เป็นภัตตาหารครั้งสุดท้ายแด่พระพุทธเจ้า ในเช้าวันปรินิพพาน หลังจากเสวยสุกรมัททวะแล้ว พระองค์ก็ประชวรหนัก และเมื่อเสด็จถึงเมืองกุสินาราแล้ว ก็เสด็จดับขันธปรินิพพานในราตรีนั้น, จุนทกะ กัมมารบุตร ก็เขียน (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๒๙๖/๒๔๗, ที.ปา.(ไทย)๑๑/๒๙๗/๒๔๗, อง.ทสก.(ไทย)๒๔/๑๗๖/๓๑๙, ชุ.อุ.(ไทย)๒๕/๗๕/๓๒๕)

สุกรมัททวะ พระอรรถกถาจารย์อธิบายไว้ดังนี้ คือ (๑) สุกรมัททวนติ สุกรสส มุทุลินิหิ ปวตตมส์ หมายถึงเนื้อสุกรทั่วไปที่อ่อนนุ่ม (๒) สุกรเรหิ มหุทิตวสกีโร หมายถึงหน่อไม้ชนิดหนึ่งที่สุกรแทะดูน (๓) สุกรเรหิ มหุทิตปเทเส ชาต อหิตตัก หมายถึงเห็ดชนิดหนึ่งที่เกิดในถิ่นที่สุกรแทะดูน (๔) สุกรมัททว นาม เอก รสายน หมายถึงรสอาหารชนิดหนึ่งชื่อว่า สุกรมัททวะ (ขุ.อุ.อ.(บาลี) ๗๕/๔๒๗)

สุกรมัททวะ ความหมายตามมติของเกจิอาจารย์ ๓ พวกคือ (๑) หมายถึงปวัตตมังสะ เนื้อสุกรนุ่ม (๒) หมายถึงข้าวสุกอ่อน ที่ปรุงด้วยนมสด นมส้ม เนยใส เปรียง เนยแข็ง และถั่ว (๓) หมายถึงวิธีปรุงอาหารชนิดหนึ่ง (ที.ม.อ.(บาลี) ๑๘๙/๑๗๒, ขุ.อุ.อ.(บาลี) ๗๕/๔๒๗)

จุนทกัมมารบุตร, นาย : บุตรของนายช่างทอง ชาวเมืองปาวา ผู้ถวายบิณฑบาตเมื่อสุดท้ายที่พระพุทธเจ้าเสวยก่อนจะเสด็จดับขันธปรินิพพาน อาหารบิณฑบาตที่นายจุนทกัมมารบุตรถวาย มีชื่อว่า สุกรมัททวะ พระองค์ตรัสว่าเป็นบิณฑบาตที่มีผลเสมอกับบิณฑบาตที่พระองค์เสวยแล้วได้ตรัสรู้อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ (บิณฑบาตที่เสวยในวันตรัสรู้ คือข้าวมธุปายาสที่นางสุชาดาถวาย) และบิณฑบาต ๒ ครั้งนี้มีผลมีอานิสงส์มากกว่าบิณฑบาตครั้งอื่นใดทั้งสิ้น (ที.ม.(ไทย)๑๐/๑๘๙/๑๓๗, ที.ม.(ไทย)๑๐/๑๙๗/๑๔๖)

จุนทเถราปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระจุนทเถระ ในอดีตชาติกัปที่ ๙๔ ท่านได้นำดอกไม้ไปบูชาพระพุทธเจ้าพระนามว่าสิทธัตถะเพราะผลแห่งการบูชานั้น ท่านได้เกิดเป็นท้าวสักกะ ๗๔ ชาติ เกิดเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ๗๕ ชาติเกิดเป็นพระเจ้าแผ่นดิน ๓๐๐ ชาติ ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลुพระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ

ในสมัยพระผู้มีพระภาคเจ้าพระนามว่า สิทธัตถะ ท่านบังเกิดในตระกูลที่มั่งคั่ง เมื่อเติบโตใหญ่ บังเกิดความเลื่อมใสในพระศาสนา ได้ให้สร้างวัดถ้ำมีค่าด้วยทอง ประดับด้วยรัตนะ ๗ ประการ ตกแต่งวัดถ้ำนั้นด้วยดอกมะลิอันมีกลิ่นหอม เพื่อบูชาพระผู้มีพระภาคเจ้า ซึ่งประทับนั่งในท่ามกลางภิกษุสงฆ์ พระองค์ได้ตรัสพระคาถาเหล่านี้ว่า ผู้ใดได้ถวายดอกไม้มีค่า มีกลิ่นหอมฟุ้งแก่เรา เราจักพยากรณ์ผู้นั้น ท่านทั้งหลายจงฟังเรากล่าว บุคคลผู้นี้เมื่อจากโลกนี้แล้วจักไปบังเกิดในเทวโลก แวดล้อมด้วยหมู่เทวดา วิมานทองและวิมานแก้วมณี ประดับประดาด้วยดอกมะลิ จักปรากฏ เขาจักได้เสวยเทวรัชสมบัติ ๗๔ ครั้ง จักแวดล้อมด้วยนางอัปสร จักได้เสวยสมบัติเป็นพระเจ้าแผ่นดิน ๓๐๐ ครั้ง จักได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ๗๕ ครั้ง

ในสมัยพระสมณโคตมพุทธเจ้า ท่านได้มาปฏิสนธิในครรภ์ของนางสารีพราหมณ์ในบ้านอุปติสสะคาม ณ หมู่บ้านนาลกะ (นาลันทะ) ไม่ไกลกรุงราชคฤห์ บิดาคือ วัณคันทพราหมณ์ มารดาชื่อ สารีพราหมณ์ ญาติทั้งหลายขนานนามท่านว่า จุนทะ มีพี่ชายคือ อุปติสสะ หรือต่อมาคือ พระสารีบุตร (ตามชื่อมารดา) พระอัครสาวกเบื้องขวาของพระผู้มีพระภาคเจ้า และพระอุปัชฌาย์ (หรือในพระบาลีเป็น พระอุปัชฌาย์วัณคันทบุตร ตามชื่อบิดา) ซึ่งต่อมาพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแต่งตั้งให้เป็นเอตทัคคะมหาสาวกผู้นำความเลื่อมใสมาโดยรอบ มีน้องชาย ๑ คน ชื่อ เรวตะ (หรือในพระบาลีเป็น พระเรวตขทิวณิเถระ ซึ่งต่อมาพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแต่งตั้งให้เป็นเอตทัคคะมหาสาวกเลิศทางผู้อยู่ป่าเป็นวัตร ท่านมีน้องสาว ๓ คน ชื่อ จาลา อุปจาลา และสีสุปจาลา และหลานชายสามคนคือ จาลี อุปจาลี สีสุปจาลี ซึ่งเป็นบุตรของ

น้องสาวแต่ละคน ซึ่งต่อมาทั้งหมดได้บวชในพระธรรมวินัยทั้งหมด ท่านออกบวชเมื่อครั้งยังเป็นสามเณร ภิกษุทั้งหลายจึงเรียกท่านว่า จุนทะ สมณุตเทส แม้ในเวลาท่านเป็นพระเถระก็ยังคงเรียกอย่างนั้นอยู่ ท่านได้บวชในสำนักของพระสารีบุตรผู้เป็นพี่ชาย โดยมีพระอานนท์เป็นพระอุปัชฌาย์ เมื่อบวชแล้วก็บำเพ็ญเพียร เจริญวิปัสสนา ไม่นานนัก ก็บรรลุพระอรหัตต์พร้อมทั้งคุณพิเศษเหล่านี้ คือ ปฏิสัมภีทา ๔ วิโมกข์ ๘ และอภิญญา ๖ ตั้งแต่นั้นเป็นสามเณร

ท่านได้เคยเป็นพุทธอุปัฏฐากอยู่ระยะหนึ่ง ในสมัยต้นพุทธกาล เมื่อครั้งพระผู้มีพระภาคเจ้ายังไม่มีพระอุปัฏฐากประจำ บางคราว พระนาคสมาละถือบาตรและจีวรตามเสด็จ บางคราวพระนาคิตะ บางคราวพระอุปวาณะ บางคราวพระสุนักขัตตะ บางคราวจุนทสมณุตเทส บางคราวพระสาคตะ บางคราวพระเมฆิยะ สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ พระวิหารเวฬุวันกถกนิวาปสถาน ใกล้พระนครราชคฤห์ ทรงประชวร ไม่สบายเป็นไข้หนัก ท่านพระจุนทะเข้าไปเฝ้า พระองค์ได้ตรัสกะท่านว่า โภชนมคค์แจ่มแจ่มแก่เธอแล้วหรือ ท่านจึงได้ทอ้งโภชนมคค์ ๗ ถวายพระผู้มีพระภาค เมื่อท่านทอ้งเสร็จ พระองค์ทรงพอพระทัย และทรงหายจากประชวร

ท่านพระมหาจุนทะนั้น เมื่อพระสารีบุตรเถระไปนิพพานที่บ้านเดิม(นาฬาคาม) เพื่อโปรดมารดา ท่านได้ติดตามไปด้วย และได้รวบรวมบาตรและจีวรพร้อมทั้งอัฐิธาตุของท่านพระสารีบุตร นำมาถวายพระบรมศาสดา เมื่อท่านดำรงชราอายุอยู่โดยกาลสมควรแล้ว ก็นิพพาน (ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๑๒๕/๑๘๔)

จุนทสมณุตเทส : พระภิกษุชาวเมืองราชคฤห์ บิดาของท่านชื่อวังคันตพราหมณ์ เป็นหัวหน้าหมู่บ้านนาลกะ (บางแห่งเรียกนาลันทะ) มารดาชื่อสารีพราหมณี ท่านมีพี่น้องร่วมสายโลหิตอีก ๖ คน คือ (๑) พระสารีบุตรเถระผู้เป็นพระอัครสาวกเบื้องขวา (๒) พระวังคันตอุปเสนเถระ (๓) พระขทัยเวตเถระ (๔) พระจาลาเถรี (๕) พระอุปจาลาเถรี (๖) พระสีสุปจาลาเถรี (ม.อุ.อ.(บาลี) ๓/๔๒/๒๓, ขุ.เถร.อ.(บาลี) ๑/๑๗๙/๑๖๘, ขุ.เถร.อ. (บาลี) ๒/๓๗๕/๒๒๔, ขุ.เถรี.อ. (บาลี) ๔๖๐/๒๐๘) (ม.อุ.(ไทย)๑๔/๔๒/๕๑)

จุนทสุกริวัตถุ เรื่องนายจุนทะฆ่าสุกร : ชายหนุ่มคนหนึ่ง ชื่อจุนทะ เป็นหนุ่มรูปงาม ไม่ว่าเขาจะไปแห่งหนตำบลใด หญิงสาวเห็นเขาแล้วก็ล้วนอยากได้มาเป็นคู่ครอง เมื่อเขาอายุได้ ๒๐ ปี ก็แต่งงานแล้วแยกครอบครัวมาอยู่ตามลำพัง เขาประกอบอาชีพเลี้ยงหมู ทั้งฆ่ากินเองและขาย เมื่อหมูที่เลี้ยงไว้โตได้ที่แล้วเขาจะจับหมูตัวนั้นมัดที่ขาทั้ง ๔ และใช้ค้อนเหล็กตีลงไปทั่ว เมื่อหมูถูกทุบด้วยค้อนเหล็กก็ส่งเสียงร้องโหยหวนด้วยความเจ็บปวด เขาระหน่ำตีหมูอยู่ ๒-๓ ครั้ง เพราะรู้ว่าวิธีนี้จะทำให้หมูมีเนื้อที่หนานุ่มกำลังดี จากนั้นเขาจึงต้มน้ำให้เดือด แล้วใช้กระบวยตักน้ำร้อนที่กำลังเดือดพล่านนั้น เทกรอกลงไปในปากหมู เพื่อขับบุตรคูถทั้งหลายในท้องหมูให้ออกมาทางทวาร เมื่อหมูถูกกรอกน้ำร้อนอันเดือดพล่านเช่นนั้นก็ตื่นพล่าน ร้องโหยหวนจนขาดใจตาย แต่เขาก็อีกกรอกน้ำร้อนเข้าไปอีกจนเห็นว่าข้างในของหมูสะอาดดีแล้ว จึงเอาน้ำร้อนราดจนทั่วตัว เพื่อลอกหนังดำๆ ออกไป แล้วนำคบหมามาจุดไฟลนขนหมูให้หลุด จากนั้นจึงตัดคอหมู นำภาชนะมารองเลือดแล้วต้มกิน และตัดเอาเนื้อที่อ่อนนุ่มและตัดเอามันที่อ่อนมาคลุกเคล้ากับเลือดหมู นำไปย่าง เพื่อกินกันในครอบครัว ส่วนเนื้อหมูที่เหลือได้นำไปขายที่ตลาด

นายจุนทะประกอบอาชีพเลี้ยงหมู และฆ่าและหมูขายเพื่อเลี้ยงครอบครัวเป็นระยะเวลาถึง ๕๕ ปี ถึงแม้ว่าเขาจะอยู่ไม่ไกลจากที่ประทับของพระพุทธเจ้า แต่ข้าวกัดที่พิเภกก็ไม่เคยคิดที่จะทำบุญหรือคิดจะใส่บาตร ตรงกันข้ามกับภรรยาและลูกของเขาซึ่งพอตกเย็นได้เข้าไปฟังธรรมทุกวัน

วันหนึ่งนายจุนทะได้ล้มป่วยอย่างกะทันหัน เขารู้สึกร้อนผ่าวไปทั่วร่างกายทั้งภายในภายนอก ความร้อนได้ทวีขึ้นทุกขณะ ดุจดั่งไฟนรกที่กำลังแผดเผาไปทั่วร่าง เขาร้องครวญครางด้วยน้ำเสียงคล้ายหมู และเดินพลาญคลานไปรอบๆ บ้านเหมือนหมูถูกทุบ เมื่อเขาตื่นน้ำเพื่อหวังดับร้อนในกาย น้ำที่ไหลลงคอกกลับเปรียบเสมือนน้ำร้อนที่ยิ่งเพิ่มความร้อนเป็นทวีคูณ เขาตะโกนร้องดังลั่นด้วยความเจ็บปวด รวากับถูกทุบด้วยก้อนขนาดใหญ่ และส่งเสียงร้องอยู่อย่างนั้นตลอดเวลา เสียงดังไปรบกวนชาวบ้านที่อยู่ใกล้เคียง จนแทบไม่มีใครได้หลับได้นอน และเสียงนั้นยังดังไปถึงที่ประทับของพระพุทธเจ้า นายจุนทะส่งเสียงร้องและคลานอยู่เช่นนั้นตลอด ๗ วัน ๗ คืน พอวันที่ ๘ เขาก็สิ้นใจตาย และไปเกิดในอเวจีมหานรก (ขุ.ธ.(ไทย)๒๕/๑๕/๒๘)

จุนทสูตร จุนทสมณูทเทส : พระสูตรว่าด้วยจุนทสมณูทเทส คือ ท่านจุนทะ สมณูทเทส ผู้เป็นน้องชายคนเล็กของท่านพระสารีบุตร เข้าไปบอกข่าวการปรินิพพานของท่านพระสารีบุตรแก่ท่านพระอานนท์ พระเถระจึงนำเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคกราบทูลข่าวการปรินิพพานนั้นพร้อมกับแสดงความรู้สึกของตน พระองค์จึงตรัสสอนให้มิตนเป็นที่พึงมีธรรมเป็นที่พึ่ง ด้วยการเจริญสติปัฏฐาน ๔ ประการ

สามเณรจุนทะเป็นน้องชายของพระสารีบุตร ต่อจากท่านมีน้องชายอีก ๒ คน คือ พระอุปเสนเถระและพระเรวัตเถระ บิดาชื่อวังคันตพราหมณ์ มารดาชื่อนางสารีพราหมณี หมู่บ้านาลกะ หรือนาลันทา แคว้นมคธ ท่านออกบวชตามพี่ชาย มีพระอานนท์เถระเป็นพระอุปัชฌาย์ ครั้นบวชมานานวัน ภิกษุและมหาชนก็พากันเรียกท่านว่า พระมหาจุนทะ หรือพระจุนทสมณูทเทส ซึ่งเป็นชื่อเรียกครั้งที่ท่านยังสามเณร (ส.ม.(ไทย)๑๙/๓๗๙/๒๓๒)

จุนทะ สมณูทเทส (สามเณรจุนทะ) เป็นน้องชายคนเล็กของท่านพระสารีบุตร ขณะเป็นสามเณรพวกภิกษุเรียกท่านว่า จุนทะ สมณูทเทส จนติดปาก เมื่อเป็นพระเถระแล้วก็ยังเรียกเหมือนเดิม (ส.ม.อ.(บาลี)๓/๓๗๙/๒๘๖)

จุนทสูตร : พระสูตรว่าด้วยนายจุนทกัมมารบุตร คือพระสูตรที่กล่าวถึงเหตุการณ์ที่พระผู้มีพระภาคพร้อมด้วยภิกษุสงฆ์จำนวนมาก เสด็จจาริกไปถึงเมืองปาวา แคว้นมัลละ นายจุนทกัมมารบุตรได้ถวายภัตตาหารชื่อว่าสุกรมัททวะแด่พระผู้มีพระภาค คำว่า สุกรมัททวะ มีความหมายหลายนัย คือ (๑) หมายถึงเนื้อสุกรทั่วไปที่อ่อนนุ่ม (๒) หมายถึงหน่อไม้ชนิดหนึ่งที่สุกรชอบแทะดูน (๓) หมายถึงเห็ดชนิดหนึ่งที่เกิดในถิ่นที่สุกรแทะดูน (๔) หมายถึงรสอาหารชนิดหนึ่ง เมื่อพระองค์เสวยพระกระยาหารสุกรมัททวะแล้ว ทรงพระประชวร จึงเสด็จไปยังกรุงกุสินารา ต่อมาได้ตรัสสั่งพระอานนท์ให้ไปลอบใจนายจุนทะว่า อย่าได้เดือดร้อนเศร้าโศกเสียใจไปเลยว่าเป็นต้นเหตุให้พระองค์ต้องประชวร แต่ให้ถือว่าเป็นลาภ เป็นโชคที่ได้ถวายอาหารบิณฑบาตมือสุดท้ายแด่พระองค์ก่อนเสด็จดับขันธปรินิพพาน เพราะถือเป็นเหตุให้ได้รับอานิสงส์มาก (อง.ทสก.(ไทย)๒๔/๑๗๖/๓๑๙, ขุ.อุ.(ไทย)๒๕/๗๕/๓๒๕)

จันทสูตร : พระสูตรว่าด้วยปัญหาของนายจันทกัมมารบุตร คือ นายจันทกัมมารบุตร ถามว่า สมณะมีกี่ประเภท ตรัสตอบว่ามี ๔ ประเภท ได้แก่ (๑) มัคคชินะ สมณะ ผู้ชนะกิเลสทั้งปวงด้วยมรรค (๒) มัคคเทศกะ สมณะผู้แสดงมรรคแก่ชนเหล่าอื่น (๓) มัคคชีวี สมณะผู้ดำรงอยู่ในมรรค (๔) มัคคทูลี สมณะผู้ประทุษร้ายมรรค คือประพฤดิชั่ว ทำลายความเจริญของตน ถามต่อไปอีกว่า พระพุทธเจ้าทั้งหลายทรงบัญญัติเรียกผู้ชนะกิเลสทั้งปวงด้วยมรรค ผู้แสดงมรรค ผู้ดำรงอยู่ในมรรค ผู้ประทุษร้ายมรรค ว่าอย่างไร พระองค์ตรัสว่า พระพุทธเจ้าทั้งหลายทรงบัญญัติเรียกสมณะผู้ข้ามพ้นความสงสัยได้เด็ดขาด ปราศจากกิเลสจุกจุก ยินดียิ่งในนิพพาน ไม่ติดอยู่ในตัณหา ผู้แนะนำสั่งสอนชาวโลกพร้อมทั้งเทวโลก ว่าผู้ชนะกิเลสด้วยมรรค ผู้ตัดความสงสัยได้แล้ว เป็นมุนี ไม่มีตัณหาทำให้หวั่นไหว ว่าผู้แสดงมรรค ผู้มีสติ เสพบทอันไม่มีโทษ ดำรงอยู่ในมรรคคือบทแห่งธรรมที่แสดงไว้ดีแล้ว ว่าผู้ดำรงอยู่ในมรรค ผู้ทำตนเลียนแบบพระอรชยะ ผู้มีวัตรดีงาม ขอบเออาหน้า ประทุษร้ายตระกูล คชนองกาย วาจา ใจ มีมายา ไม่สำรวม พุดเพื่อจ้อ ว่าผู้ประทุษร้ายมรรค (ขุ.สุ.(ไทย)๒๕/๘๓/๕๒๑)

จันทะ สมณุตเทศ : ว่าด้วยจันทสมณุตเทศ : สามเณรจันทะเป็นน้องชายของพระสารีบุตร ต่อจากท่าน มีน้องชายอีก ๒ คน คือ พระอุปเสนเถระและพระเรวัตเถระ บิดาชื่อวังคันตพราหมณ์ มารดาชื่อนางสารีพราหมณี อยู่หมู่บ้านนาลกะ หรือนาลันทา แคว้นมคธ ท่านออกบวชตามพี่ชาย มีพระอาณนทีเถระเป็นพระอุปัชฌาย์ ครั้นบวชมานานวัน ภิกษุและมหาชนก็พากันเรียกท่านว่า พระมหาจันทะ หรือพระจันทสมณุตเทศ ซึ่งเป็นชื่อเรียกครั้งที่ท่านยังสามเณร (ส.ม.(ไทย)๑๙/๓๗๙/๒๓๒)

จันทะ สมณุตเทศ (สามเณรจันทะ) เป็นน้องชายคนเล็กของท่านพระสารีบุตร ขณะเป็นสามเณรพวกภิกษุเรียกท่านว่า จันทะ สมณุตเทศ จนติดปาก เมื่อเป็นพระเถระแล้วก็ยังเรียกเหมือนเดิม (ส.ม.อ.(บาลี)๓/๓๗๙/๒๘๖)

จันทะ สมณุตเทศ, พระ : พระเถระผู้เป็นน้องชายของพระธรรมเสนาบดีสารีบุตร และเป็นสหวิริหาริกของพระอาณนที คำนี้พวกภิกษุเรียกท่าน ในขณะที่เป็นสามเณร เมื่อท่านเป็นพระแล้วก็ยังเรียกชื่อนี้ (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๑๖๕/๑๒๖, ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๑๓๗/๑๘๖)

จันทะ : 1. พระเถระผู้ใหญ่ชั้นมหาสาวก เป็นน้องชายของพระสารีบุตร เคยเป็นอุปัชฌาย์ของพระพุทธเจ้า และเป็นผู้นำอริยธาตุของพระสารีบุตรจากบ้านเกิดที่ท่านปรินิพพานมาถวายแด่พระพุทธเจ้าที่พระเชตวัน

2. บุตรของนายช่างทอง ชาวเมืองปาวา ผู้ถวายบิณฑบาตมือสุดท้ายที่พระพุทธเจ้าเสวยก่อนจะเสด็จดับขันธปรินิพพาน อาหารบิณฑบาตที่นายจันทกัมมารบุตรถวาย มีชื่อว่า สุกรมัททวะ พระองค์ตรัสว่าเป็นบิณฑบาตที่มีผลเสมอกับบิณฑบาตที่พระองค์เสวยแล้วได้ตรัสรู้อรุณตรัสสัมมาสัมโพธิญาณ (บิณฑบาตที่เสวยในวันตรัสรู้ คือข้าวมธุปายาสที่นางสุชาดาถวาย) และบิณฑบาต ๒ ครั้งนี้มีผลมีอานิสงส์มากกว่าบิณฑบาตครั้งอื่นใดทั้งสิ้น (ที.ม.(ไทย)๑๐/๑๘๙/๑๓๘, ที.ม.(ไทย)๑๐/๑๘๗/๑๔๖)

จันทะ, ราชกุมาร : พระภคตาของจันทราชกุมารี พระราชธิดาของพระเจ้าพิมพิสาร ผู้ที่กล่าวอย่างนี้ว่าหญิงหรือชายก็ตามผู้ถึงพระพุทธเจ้า พระธรรม และพระสงฆ์ว่าเป็นสรณะ เว้นขาดจากการฆ่าสัตว์ จากการลักทรัพย์ จากการประพฤติผิดในกาม จากการพูดเท็จ และจากการเสพของ

มีนเมาคือสุราและเมรัยอันเป็นเหตุแห่งความประมาท ผู้นั้นหลังจากตายแล้วย่อมไปเกิดใน
 สุกตಿಯ่างเดียว ไม่เกิดในทุคติ (อง.ปญจก.(ไทย)๒๒/๓๒/๔๙)

จุนท์ภูริลละ, บ้าน : บ้านแห่งหนึ่งซึ่งอยู่ในระหว่างवासกคามกับกรุงพาราณสี : ในอภิขมานเปตวัตถุ
 เรื่องเปรตผู้เดินทวนกระแสน้ำอันไหลไม่ขาดสาย พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ในพระเช
 ตวันมหาวิหาร ทรงปรารภเปรตพราณตนหนึ่ง ผู้เคยเป็นพราณอยู่ในบ้านจุนท์ภูริลละ เขาล่าเนื้อ
 ในป่าอย่างเนื้อที่ตีๆ กิน ที่เหลือก็ห่อกลับบ้าน พวกเด็กๆ เห็นเขาก็พากันแบมือร้องขอเนื้อ เขา
 ก็ให้เนื้อแก่เด็กเหล่านั้นคนละนิดหน่อย วันหนึ่งเขาไม่ได้เนื้อกลับบ้าน แต่กลับประดับดอก
 ราชพฤกษ์และหอบกลับบ้านเป็นจำนวนมาก พวกเด็กๆ เห็นเขาแล้วก็พากันแบมือร้องขอเนื้อ
 เหมือนอย่างเคย เขาได้ให้ดอกไม้แก่เด็กเหล่านั้นคนละดอก

ต่อมาเขาตายแล้วเกิดเป็นเปรต เปลือยกาย รูปร่างน่าเกลียด น่าสะพรึงกลัว ไม่รู้จักข้าว
 และน้ำแม้แต่ในความฝัน ทัดทรงกำดอกราชพฤกษ์และดอกโกสุมบนศีรษะ คิดว่า คงจะได้
 อะไร บ้าง ในสำนักของพวงญาติในบ้านจุนท์ภูริลละ เมื่อน้ำในแม่น้ำคงคาไหลไม่ขาดสาย จึง
 เดินทวนกระแสน้ำไป ฯลฯ (ขุ.เปต.(ไทย)๒๖/๓๘๘/๒๒๙)

จุนท์, ราชกุมารี : พระราชธิดาของพระเจ้าพิมพิสาร เป็น ๑ ในกุมารีเพียง ๓ นางเท่านั้น ในชมพู
 ทวีป ที่มีรถเป็นพาหนะ ๕๐๐ คัน และกุมารี ๕๐๐ คน คือ จุนท์ราชกุมารี พระธิดาของ
 พระเจ้าพิมพิสาร นางวิสาขา ธิดาของธนัญชัยเศรษฐี และสุนนาราชกุมารี (อง.ปญจก.
 (ไทย)๒๒/๓๒/๔๘)

จุนท์สูตร: พระสูตรว่าด้วยจุนท์ราชกุมารี : จุนท์ราชกุมารีทูลถามพระผู้มีพระภาค
 ว่า “ศาสดา ธรรม สงฆ์ และศีลเช่นไร ที่บุคคลผู้เลื่อมใสและปฏิบัติให้บริบูรณ์แล้วไปเกิด
 ในสุคติ ไม่ไปเกิดในทุคติ” ตรัสตอบว่า “พระสัมมาสัมพุทธเจ้า วิราคะธรรม อริยสงฆ์ และ
 อริยกันตศีล ที่บุคคลผู้เลื่อมใสและปฏิบัติให้บริบูรณ์แล้วจะได้รับผลที่เลิศ ๕ประการ คือ (๑)
 อายุ (๒) วรรณะ (๓) เกียรติยศ (๔) สุข (๕) พละ (ความเป็นใหญ่)” (อง.ปญจก.(ไทย)๒๒/
 ๓๒/๔๘)

จุนท์ : ของที่ปน, ของที่ละเอียด, ผง, เช่น แผลกเป็นจุนท์, โบราณเขียนเป็น จุณ ก็มี
 จุณ หรือ จุณ (ออกเสียงว่า จุน หรือจุน) ซึ่งเป็นคำสันสกฤต พจนานุกรม ฉบับ
 ราชบัณฑิตยสถาน ได้ให้บทนิยามไว้ดังนี้ “น. ของที่ปน, ของที่ละเอียด, ผง, เช่น แผลกเป็น
 จุณ” (ม.ม.(ไทย)๑๓/๓๐๒/๓๖๐)

จุนท์แก่นจันทร์ : เครื่องหอมที่เป็นผงละเอียดที่บดหรือทำมาจากแก่นของจันทร์ จันทร์ เป็นชื่อพรรณ
 ไม้ชนิดหนึ่งที่มีเนื้อไม้ ดอก หรือผลหอม ใช้ทำยาและปรุงเครื่องหอม (ขุ.วิ.(ไทย)๒๖/๖๙๗/
 ๘๐, ขุ.เถร(ไทย)๒๖/๒๖๗/๓๘๓, ขุ.เถรี.(ไทย)๒๖/๑๔๕/๕๗๘, ขุ.ชา.(ไทย)๒๗/๑๗/๒๐๒, ขุ.
 ชา.(ไทย)๒๗/๔๙/๒๐๘, ขุ.ชา.(ไทย)๒๗/๗๙/๔๓๕, ขุ.ชา.(ไทย)๒๘/๓๙/๖๒, ขุ.ชา.(ไทย)๒๘/
 ๖๕/๑๒, ขุ.ชา.(ไทย)๒๘/๑๗๕๙/๔๖๓)

จุนท์แก่นจันทร์แดง : เครื่องหอมที่เป็นผงละเอียดที่ทำหรือบดมาจากแก่นของจันทร์แดง จันทร์แดง
 คือจันทร์สีแดงเป็นสีอย่างสีแดง หรือสีขาว เป็นไม้ต้นขนาดย่อม ขึ้นตามยอดเขาหินปูนที่
 โลงๆ, จันทร์ผา ก็เรียก มีสรรพคุณทางยาแก้ไข้เพื่อโลหิตและดี แก้อ่อนในกระหายน้ำ บำรุง

ตับปอดหัวใจ แก้วยาธิบาดแผล (ขุ.วิ.(ไทย)๒๖/๑๒๐๗/๑๕๑, ขุ.ชา.(ไทย)๒๗/๑๑๕/๓๔๑,
ขุ.ชา.(ไทย)๒๗/๒๖๕/๕๗๘, ขุ.ชา.(ไทย)๒๗/๒๗๖/๕๑๘, ขุ.ชา.(ไทย)๒๘/๑๑๑๐/๓๕๖)

จุมจันท์ : เครื่องหอมที่เป็นผงละเอียดซึ่งบดหรือทำมาจากจันท์ จันท์เป็นชื่อพรรณไม้ชนิดหนึ่ง
ที่มีเนื้อไม้ ดอก หรือผลหอม ใช้ทำยาและปรุงเครื่องหอม ; ดู *จุมแก่นจันท์* (อภิ.ก.(ไทย)
๓๗/๓๑๐/๒๕๕, อภิ.ก.(ไทย)๓๗/๓๘๗/๔๐๐)

จุมจันท์เหลือง : เครื่องหอมที่เป็นผงละเอียดที่ทำหรือบดมาจากจันท์เหลือง จันท์เหลือง คือ
จันท์ที่มีสีอย่างสีรงทองหรือขมิ้น (ขุ.ชา.(ไทย)๒๘/๒๒๘/๒๑๘)

จุมจันท์ : เครื่องหอมที่เป็นผงละเอียดซึ่งบดหรือทำมาจากจันท์ จันท์เป็นชื่อพรรณไม้ชนิดหนึ่ง
ที่มีเนื้อไม้ ดอก หรือผลหอม ใช้ทำยาและปรุงเครื่องหอม ; ดู *จุมแก่นจันท์* (ส.ส.(ไทย)๑๕/
๑๒๒/๑๔๑)

จุมจันท์ : ของที่เป็นผงละเอียด เครื่องหอมที่เป็นผงละเอียด อาจทำให้เป็นก้อนเก็บไปใช้ได้ทุกเวลา
: ในขุ.การสูตร ได้กล่าวถึงจุมจันท์ไว้ตอนหนึ่ง ดังนี้ ในเวคพิงคินคม ได้มีช่างหม้อชื่อขุ.
การะผู้เป็นอัครอุปฐากของพระกัสสปพุทธเจ้า มีโชติปาลมาณพเป็นสหายที่รักของช่าง
หม้อชื่อการะ ช่างหม้อชื่อการะชักชวนโชติปาลมาณพเข้าไปเฝ้าพระกัสสปพุทธเจ้า แต่โชติ
ปาลมาณพปฏิเสธว่า ‘การเห็นพระสมณะโล้นนั้นจะมีประโยชน์อะไร’ ช่างหม้อชื่อการะจึง
กล่าวว่า ‘โชติปาละเพื่อนรัก ถ้าเช่นนั้น เรานำจุมจันท์ตัวไปยังแม่น้ำเพื่ออาบน้ำกันเถอะ’
จากนั้น ช่างหม้อชื่อการะและโชติปาลมาณพ ได้นำจุมจันท์ตัวไปยังแม่น้ำเพื่ออาบน้ำ
ต่อมาขณะอาบน้ำอยู่ใกล้อารามของพระกัสสปพุทธเจ้า ช่างหม้อชื่อการะชักชวนโชติปาล
มาณพพร้อมทั้งตั้งชายพก(เข็มขัด) มาณพก็ปฏิเสธอีก ต่อมาการะจึงจับที่ผม โชติปาล
มาณพคิดว่าช่างหม้อผู้สหายมีสกุลรุนชาติต่ำ แต่กลับบังอาจจับผมของตน คงจะมีเรื่อง
อัศจรรย์ จึงตกลงไปเฝ้าพระกัสสปพุทธเจ้า ได้ฟังธรรมแล้วจึงออกบวช (ม.ม.(ไทย)๑๓/
๒๘๓/๓๓๙)

จุมศิลาสีเหมือนพลอยแดง : ผงศิลากที่ทำหรือบดจากหินที่มีเนื้อใสสีแดง เรียกว่าพลอยแดง นิยมใช้
ทำเป็นเครื่องประดับ เช่น หัวแหวน เป็นต้น ผงศิลานิดนี้พวกภิกษุฉัพพัคคีย์ คือ พวกภิกษุผู้
ชอบประพาศิลาสี ๖ รูป ได้แก่ พระปัมทุกะ พระโลหิตกะ อยู่ในกรุงสาวัตถี พระเมตติ
ยะ พระกุมมชกะ อยู่ในกรุงราชคฤห์ พระอัสสชิ พระปุนัพพสุกะ เป็นคณาจารย์อยู่ประจำ
ในกัฎฐาสิริชนบท แคว้นกาสิ ใช้เชือกชุบแล้วถูกายขณะสร้งน้ำ (วิ.จ.ุ.(ไทย)๗/๒๔๓/๖, วิ.จ.
(ไทย)๗/๒๙๓/๘๑)

จุมสำหรับลูบไล้ : เครื่องหอมที่เป็นผงละเอียดสำหรับลูบไล้ หรือทาบางๆ ให้ทั่วตัว : ในเอกุโปสถิ
กาเถรียาปทาน ประวัตินอติตชาติของพระเอกุโปสถิกาเถรี จุมสำหรับลูบไล้ เป็นหนึ่งใน
บรรดาของหลายๆ อย่าง ที่พระเอกุโปสถิกาเถรีได้รับเพราะอาณิสงส์แห่งการรักษาคือโบสถ
เมื่อตอนที่พระเถรีเป็นเทพธิดาอยู่ในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ พระเถรีได้เล่าประวัติของตนว่า เมื่อ
ครั้งที่ได้เป็นนางกุมภภาสีอยู่ในกรุงพันธุมดี ซึ่งปกครองโดยกษัตริย์พระนามว่าพันธุมานางได้
เห็นพระราชาร่วมทั้งเสนาพากันละราชกิจมารักษาคือโบสถ ก็คิดว่าการกระทำเช่นนั้นจะต้อง
มีผลอย่างไรอย่างหนึ่งแน่นอน หมู่ชนจึงพากันเบิกบานใจ จึงรักษาคือโบสถบ้าง ด้วยผลานิสงส์
แห่งการรักษาคือโบสถจึงได้ไปเกิดในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ด้วยผลแห่งการรักษาคือโบสถ ทำให้นาง

ได้รับสิ่งที่บุญกรรมสร้างให้อย่างมากมายมหาศาล เช่น มีวิมานสูง ๑ โยชน์ มีเทพอัปสร ๑๐๐,๐๐๐ นางคอยรับใช้ ได้เป็นพระมเหสีของท้าวเทวราช ๖๔ พระองค์ เป็นพระมเหสีของพระเจ้าจักรพรรดิ ๖๓ พระองค์ มีผิวพรรณงามดังทองคำ ฯลฯ เครื่องหอมชนิดดี ดอกไม้ และจตุรณสำหรับลูบไล้ ก็ได้รับมาครบถ้วน นี่เป็นผลแห่งการรักษาศูต (ขุ.อป. (ไทย)๓๓/๑๔/๓๘๗)

จุฬกเถรคาถา ภาษิตของพระจุฬกเถระ : ในกัปที่ ๓๑ ในสมัยของพระพุทธเจ้าพระนามว่าสิขี พระจุฬกเถระเกิดในเรือนแห่งตระกูล เมื่อเติบโตใหญ่แล้วได้พบพระพุทธเจ้า เกิดความเลื่อมใส จึงได้ถวายผลฉัตรปาณี ด้วยบุญกรรมนั้น เขาได้ไปเกิดในพรหมโลก

ในสมัยของพระโคตมพุทธเจ้า เขาบังเกิดในตระกูลพราหมณ์ กรุงราชคฤห์ มีชื่อว่าจุฬกะ เมื่อคราวที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงทรมานช้างธนบาล เกิดความเลื่อมใส บวชแล้วบำเพ็ญสมณธรรมอยู่ที่ถ้ำอินทสาระ วันหนึ่งนั่งที่ประตูถ้ำแลดูนาของชาวมคธ ขณะนั้น เมฆฝนตามฤดูกาล ส่งเสียงคำรามดังก้องกังวาน หนาตั้งร้อยชั้น พันชั้น ฝนตกเต็มทั่วท้องฟ้า งามสกาวิเหมือนยอดอัญชัน และฝูงนกยูง ฟังเสียงเมฆคำรน พากันรำเรงยินดี ส่งเสียงร่ำร้องรื่นรมย์พากันเที่ยวรำแพน เมื่อได้ฤดูที่สบายสงบเย็น ภายของท่านสงบ จิตเป็นเอกัคคตา รมณ์ เมื่อจะทำให้ตนเกิดความอุตสาหะในการเจริญภาวนา จึงได้กล่าวคาถาไว้ ๒ คาถา มีใจความว่า เหล่านกยูงมีหงอน มีขนหาง มีสร้อยคอเขียว และมีจะงอยปากงาม มีเสียงไพเราะ พากันส่งเสียงร้องอยู่ แม้แผ่นดินผืนใหญ่ก็เขียวขจีด้วยหญ้า มีน้ำชุ่มชื้น บนท้องฟ้าก็มีเมฆสวยงาม เรามีทุกสิ่งทุกอย่างพร้อม ก็จึงเพ่งฦาน จงพยายามอย่าได้หยุด และจงบรรลुพระนิพพาน (ขุ.เถร.(ไทย)๒๖/๒๑๑/๓๗๐)

จุฬกัมมวิภังคสูตร: พระสูตรว่าด้วยการจำแนกกรรมสูตรเล็ก ขึ้นนี้ตั้งตามเนื้อหาสาระของพระสูตร พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงแก่สุภมาณพ โตทยบุตร ขณะประทับอยู่ ณ พระเชตวัน อารามของอนาถบิณฑิกเศรษฐี เขตกรุงสาวัตถี เพื่อทรงตอบปัญหาของสุภมาณพ เรื่องเหตุที่ทำให้สัตว์มีอายุสั้น มีอายุยืน มีโรคน้อย มีโรคน้อย เป็นต้น ใจความสำคัญของพระสูตรดังนี้ สุภมาณพ โตทยบุตร ทูลถามถึงเหตุที่ทำให้สัตว์มีอายุสั้น มีอายุยืน มีโรคน้อย มีโรคน้อย เป็นต้น และเหตุที่ทำให้คนเลวและดีต่างกัน พระผู้มีพระภาคตรัสตอบโดยย่อว่า เป็นเพราะสัตว์ทั้งหลายมีกรรมเป็นของตน มีกรรมเป็นทายาท มีกรรมเป็นกำเนิด มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์ มีกรรมเป็นที่พึ่งอาศัย กรรมจึงจำแนกสัตว์ให้เลวและดีต่างกัน (ม.อุ.(ไทย)๑๔/๒๘๘/๓๔๙)

จุฬกาลอุปาสกวัตถุ : เรื่องจุฬกาลอุปาสก พระผู้มีพระภาคตรัสพระคาถาแก่จุฬกาลอุปาสก ดังนี้ว่า ตนทำชั่วเอง ก็เศร้าหมองเอง ไม่ทำชั่วเอง ก็บริสุทธิ์เอง ความบริสุทธิ์และไม่บริสุทธิ์เป็นของเฉพาะตน คนอื่นจะทำคนอื่นให้บริสุทธิ์ไม่ได้ (ขุ.ธ.(ไทย)๒๕/๑๖๕/๘๔)

จุฬกาลิงคชาดก : ชาดกว่าด้วยพระเจ้าจุฬกาลิงคะ พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นดาบสถามท้าวสักกะถึงการรบ ระหว่างพระเจ้าอัสสะกะกับพระเจ้ากาลิงคะว่าใครจะชนะ ท้าวสักกะตรัสว่า พระเจ้ากาลิงคะจะชนะพระเจ้าอัสสะกะจักแพ้ แต่การรบจริงพระเจ้าอัสสะกะกลับชนะ เพราะความสามัคคีและความเพียร พระเจ้ากาลิงคะแพ้เพราะความประมาท (ขุ.ชา.(ไทย) ๒๗/๑/๑๕๖)

จุฬุกุณาลชาต : ชาตกว่าด้วยนกคุดเหว่าจุฬุกุณาละ พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นนกคุดเหว่าชื่อกุณาละ ได้แสดงโทษแห่งหญิงไว้เป็นอันมากโดยความบรูษไม่พึงอยู่ในอำนาจของสตรี นกคุดเหว่าจุฬุกุณาละ อาศัยอยู่ที่ภูเขาคิมพานต์ มีนางนกคุดเหว่าประมาณ ๓,๕๐๐ ตัวเป็นบริวาร เวลาเดินทางนางนกคุดเหว่า ๒ ตัวจะคาบท่อนไม้แล้วให้นกคุดเหว่าจุฬุกุณาละจับตรงกลางแล้วพาบินไป แล้วมีนางนกคุดเหว่า ๕๐๐ ตัวบินด้านล่างเพื่อคอยรับนกคุดเหว่าจุฬุกุณาละที่ปลัดตก อีก ๕๐๐ ตัวบินด้านบนเพื่อบังแสงแดด บินไปข้างๆ อีกข้างละ ๕๐๐ ตัวเพื่อป้องกันความหนาว ความร้อน หย้า ละออง ลม หรือน้ำค้าง บินนำหน้า ๕๐๐ ตัวเพื่อป้องกันการถูกขวางปา ด้วยกหินหิน ก้อนดิน หรือศัตราวุธต่างๆ และเพื่อป้องกันการกระทบกับกอไม้ ต้นไม้ กิ่งไม้ หรือพวกนกที่มีกำลังมากกว่า บินตามหลัง ๕๐๐ ตัวเพื่อคอยเจรจาพูดคุยด้วยถ้อยคำที่อ่อนหวาน ไพเราะไม่ให้นกคุดเหว่าจุฬุกุณาละเจ็บเหงา และบินไปตามทิศต่างๆ เพื่อหาอาหารมาให้อีก ๕๐๐ ตัว นางนกคุดเหว่าเหล่านั้นพานกคุดเหว่าจุฬุกุณาละท่องเที่ยวไปยังสถานที่ต่างๆ มากมายหลายแห่ง นกคุดเหว่าเหล่านั้นนางนกคุดเหว่าเหล่านั้นจะบำเรออยู่ทุก ๆ วันอย่างนี้ ก็ยังดำรัสสารพัด เช่น อีถ้อยฉิบหาย อีถ้อยละลาย อีนางโจร อีนางนักเลง อีเผอเรอ อีโง่งาย อีไม่รู้จักคุณคน อีไปตามใจเหมือนลม

ในชาตนี้ พระโพธิสัตว์ได้กล่าวไว้ว่า บรูษโดยปกติทั่วไป ไม่ควรเชื่อผู้หญิงที่เป็นคนโลก มีจิตกลับกลอก ไม่รู้จักคุณคน เป็นคนประทุษร้ายมิตร ผู้หญิงเหล่านั้นไม่รู้กิจที่ทำแล้ว และยังไม่ได้ทำ ไม่รู้จักมารดาบิดาหรือพี่น้อง ไม่ใช่อารยชน ก้าวล่วงธรรม ลุแก่อำนาจตน ฯลฯ กล่าวเปรียบเทียบผู้หญิงว่าไร้ขอบเขตเหมือนกับแม่น้ำ หนอง โรงสุรา สภา และบ่อน้ำดื่ม เปรียบผู้หญิงเหมือนกับน้ำมันและอุปมาด้วยงูเห่า และกล่าวผู้หญิง ๕ จำพวก ที่ผู้ชายไม่ควรคบหาโดยประการทั้งปวง ได้แก่ (๑) ผู้หญิงที่มีรูปร่างยังนั้ก (๒) ผู้หญิงที่ชายจำนวนมากพอใจ (๓) ผู้หญิงที่ชำนาญในการพ้อนรำซบร้อง (๔) ผู้หญิงที่เป็นภรรยาของชายอื่น (๕) ผู้หญิงที่เห็นแก่ทรัพย์ (ขุ.ชา.(ไทย)๒๗/๑/๓๗๔)

จุฬโกณฑา, ธิตา : ธิตาของท้าวปชชนนะ ผู้มีวรรณะงดงามยิ่งนัก เปล่งรัศมีสว่างไสวทั่วปามหาวัน ขณะที่เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคซึ่งประทับอยู่ ณ ภูเขาคามาศาลา ปามหาวัน เขตกรุงเวสาลี ได้กล่าวคาถาเหล่านี้ว่า หม่อมฉันได้ฟังมาว่า พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ตรัสรู้แล้วทรงแสดงธรรมอยู่ หม่อมฉันรู้ชัดว่า หมู่ชนที่มีปัญญาทราม ตีเตียนธรรมอันประเสริฐ ย่อมบังเกิดในรอกชื่อโรระวะ ได้รับความทุกข์ทรมานตราบนานเท่าอนัน ส่วนหมู่ชนที่มีความอดทน บรรลุธรรมอันประเสริฐ ตายแล้วจักบังเกิดเป็นเทวดา (ส.ส.(ไทย)๑๕/๔๐/๕๕)

จุฬโคपालสูตร: พระสูตรว่าด้วยคนเลี้ยงโค สูตรเล็ก ชื่อนี้ตั้งตามเนื้อหาสาระของพระสูตร เช่นเดียวกับมหาโคपालสูตร แต่มีรายละเอียดน้อยกว่า จึงเรียกว่า สูตรเล็ก พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงแก่ภิกษุทั้งหลาย ขณะประทับอยู่ ณ ริมฝั่งแม่น้ำคงคา เขตเมืองอุกกเจลา แคว้นวัชชี โดยทรงปรารภเหตุการณ์ในอดีตที่เกิดขึ้น ณ ที่ที่ประทับนั้น ตรัสเล่าเชิงเปรียบเทียบให้ภิกษุทั้งหลายฟัง ใจความสำคัญของพระสูตรดังนี้ พระผู้มีพระภาคตรัสเล่าเรื่องที่เกิดขึ้น ณ ริมฝั่งแม่น้ำคงคา ๒ เรื่อง ทรงเปรียบเทียบให้ภิกษุทั้งหลายฟัง ๒ กรณี ดังนี้ (๑) ครั้งหนึ่งในสารทกาลท้ายฤดูฝน คนเลี้ยงโค ชาวแคว้นมคธคนหนึ่งต้อนฝูงโคข้ามแม่น้ำคงคาไปยังฝั่งเหนือซึ่งอยู่ในเขตแคว้นวิเทหะ (ต่อมารวมกับ

แคว้นวัชชี) ตรงที่ต้อนฝูงโคลงแม่น้ำนั้นไม่ใช่ทำข้าม ฝูงโคว่ายเข้าไปในวังวนของกระแสน้ำ กลางแม่น้ำ ถึงแก่ความตายหมดทั้งฝูง ทั้งนี้ เพราะคนเลี้ยงโคนั้นไม่ฉลาดไม่รู้จักทำ ไม่พิจารณาฝั่งนี้และฝั่งโน้นให้ดีก่อน (๒) ครั้งหนึ่ง ในสารทกาลท้ายฤดูฝน คนเลี้ยงโคชาวแคว้นมคธ ต้อนฝูงโคข้ามฝั่งแม่น้ำคงคาไปฝั่งตรงกันข้ามซึ่งอยู่ในเขตแคว้นวิเทหะ ตรงที่ข้ามเป็นทำนน้ำซึ่งที่พิจารณาตรวจดูโดยรอบคอบแล้ว จึงปล่อยโคจำฝูงให้ข้ามไปก่อน โคนั้นว่ายตัด กระแสน้ำไปถึงฝั่งโน้นโดยสวัสดิภาพ แล้วจึงปล่อยโคที่มีกำลังและโคที่ฝึกฝนมาดีแล้วลงไป ในแม่น้ำ เป็นพวกที่ ๒ โคนเหล่านั้นก็ว่ายตัดกระแสน้ำไปถึงฝั่งโน้นโดยสวัสดิภาพ อีก จากนั้นจึงปล่อยโคหนุ่มโคสาวไป ก็ว่ายไปถึงฝั่งโน้นโดยสวัสดิภาพอีก จากนั้นจึงปล่อยลูกโคที่มีกำลังน้อยให้ว่ายตัดกระแสน้ำไปถึงฝั่งโน้นได้โดยสวัสดิภาพ และชุดสุดท้าย เขาปล่อยลูกโคที่เพิ่งเกิดในวันนั้นให้ว่ายตามเสียงแม่โคไปจนถึงฝั่งโน้นได้โดยสวัสดิภาพ เช่นเดียวกัน ทรงชี้ว่า เป็นเพราะความฉลาดของคนเลี้ยงโค

ในเรื่องนี้ทรงเปรียบเทียบไว้ ๒ ประเด็น คือ (๑) ทรงเปรียบเทียบคนเลี้ยงโคผู้ฉลาดที่ต้อนฝูงโคไปสู่ที่หมายได้โดยสวัสดิภาพว่าเหมือนกับสมณะหรือพราหมณ์ผู้ฉลาดในเรื่องโลกนี้และโลกหน้า รู้ทั่วถึงธรรมที่เป็นโลกียะและโลกุตตระ เพราะสามารถชักนำผู้อื่นให้ได้รับความสุขพ้นทุกข์ทั้งปวงได้ (๒) ทรงเปรียบเทียบโคที่ว่ายตัดกระแสน้ำไปถึงฝั่งโน้นโดยสวัสดิภาพ กับภิกษุในพระศาสนา นี้ ดังนี้ (๑) โคจำฝูง เปรียบเหมือนพระอรหันตชีณาสพ (๒) โคที่มีกำลังและโคที่ได้รับการฝึกมาดีแล้ว เปรียบเหมือนพระอริยบุคคลชั้นอนาคามี (๓) โคนุ่มสาว เปรียบเหมือนพระอริยบุคคลชั้นสกทาคามี (๔) ลูกโคที่มีกำลังน้อย เปรียบเหมือนพระอริยบุคคลชั้นโสดาบัน (๕) ลูกโคตัวเล็กที่เพิ่งเกิด เปรียบเหมือนพระอริยบุคคลชั้นโสดาบัน รัจฉานุสสารีและสัทธานุสสารี ทรงสรุปไว้ในตอนท้ายว่า พระองค์เอง คือ ผู้ฉลาดในเรื่องโลกนี้และโลกหน้า ผู้รู้ทั่วถึงธรรมทั้งปวง ซึ่งเปรียบเหมือนคนเลี้ยงโคผู้ฉลาดผู้นำฝูงโคไปสู่ที่หมายได้โดยสวัสดิภาพ (ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๕๐/๓๘๔)

จุฬโคสิงคสูตร: พระสูตรว่าด้วยเหตุการณ์ในป่าโคสิงคศาลวัน สูตรเล็ก (คู่กับมหาโคสิงคสูตรที่แปลว่า พระสูตรว่าด้วยเหตุการณ์ในป่าโคสิงคศาลวัน สูตรใหญ่) ขึ้นนี้ตั้งตามชื่อสถานที่ที่แสดงพระสูตรนี้ พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงแก่ท่านพระอนนรุทธะ ท่านพระนันทิยะและท่านพระกิมิละ (กิมพิละ) ที่ป่าโคสิงคศาลวัน แคว้นวัชชี แต่ในตอนท้าย ทรงแสดงแก่ยักษ์ชื่อทิมปรชน ณ ตำแหน่งกอิฐในหมู่บ้านชื่อนาติกคาม แคว้นวัชชี

ในนิทานวาระของพระสูตรนี้ ท่านพระอนนทเถาเล่าไว้ว่าขณะที่เสด็จไปประทับ ณ ตำแหน่งกอิฐในนาติกคามนั้น ได้เสด็จไปเยี่ยมท่านพระอนนรุทธะกับพระเถระอีก ๒ รูป ที่ป่าโคสิงคศาลวัน ซึ่งอรรถกถาอธิบายเพิ่มเติมว่า เสด็จไปทรงยกย่องธรรมคือสามัคคีธรรมของพระเถระทั้ง ๓ รูป

ใจความสำคัญของพระสูตรดังนี้ เมื่อพระผู้มีพระภาคเสด็จไปถึงป่าโคสิงคศาลวัน พระเถระทั้ง ๓ รูปได้รับเสด็จและช่วยกันปฏิบัติรับใช้อย่างดี หลังจากประทับนั่งบนพุทธอาสน์ที่ปูลาดถวายแล้ว การสนทนาธรรมได้เริ่มขึ้นโดยพระผู้มีพระภาคเป็นผู้ถาม พระเถระทั้ง ๓ รูปเป็นผู้ตอบ มีใจความดังนี้

ถาม ยังสบายดีหรือ ยังพอกอยู่ได้หรือ บิณฑบาตไม่ลำบากหรือ

ตอบ ยังสบายดี พออยู่ได้ บิณฑบาตไม่ลำบาก พระพุทธเจ้าข้า

ถาม ยังพร้อมเพรียงกัน ชื่นชมกัน ไม่วิวาทกัน (เข้ากันได้) เหมือนน้ำนมกับน้ำ มองกัน ด้วยนัยน์ตาที่เปี่ยมด้วยความรักอยู่หรือตอบ อย่างนั้น พระพุทธเจ้าข้า

ถาม ทำได้อย่างไร

ตอบ ข้าพระองค์คิดว่าเป็นลาภของเราหนอ ที่มีเพื่อนพรหมจารีเช่นนี้ จึงตั้งเมตตา ภายกรรม เมตตาวจีกรรม และเมตตาโมกกรรมต่อกันทั้งต่อหน้า และลับหลัง ไม่ทำอะไร ตามใจตน คอยนึกถึงใจของผู้อื่น แม้กายต่างกัน แต่ความคิดนึกของข้าพระองค์เป็นอย่าง เดียวกัน พระพุทธเจ้าข้า

ตรัสชมเชยว่า ดีแล้ว ชอบแล้ว

ถาม เธอทั้งหลายไม่ประมาท มีความเพียร อุทิศกายและใจอยู่หรือ

ตอบ อย่างนั้น พระพุทธเจ้าข้า

ถาม ทำอย่างไร

ตอบ ข้าพระองค์ (ต่างปฏิบัติต่อกันดังนี้) รูปที่กลับจากบิณฑบาตก่อน จะต้องปูลาด อาสนะ ตั้งน้ำใช้น้ำฉันไว้ ตั้งถาดสำหรับไว้ รูปที่กลับจากบิณฑบาตทีหลัง ถ้ามีบิณฑบาต เหลือจะฉันก็ได้ ถ้าไม่ประสงค์จะฉัน ก็นำบิณฑบาตนั้นไปทิ้งในที่ควรทิ้ง เก็บอาสนะ เก็บ น้ำใช้น้ำฉัน เก็บถาดสำหรับไว้ที่เก็บ กวาดโรงอาหาร รูปที่เห็นหม้อน้ำใช้หม้อน้ำฉัน หรือ หม้อน้ำชำระล้างเปล่า ก็นำไปตั้งไว้ ถ้ารูปเดียวยกไม่ไหวก็ช่วยกันยกโดยไม่ต้องออกปาก ขอร้องกัน และทุก ๕ วัน จะนั่งประชุมสนทนาธรรมกันตลอดคืน

ตรัสชมเชยว่า ดีแล้ว ชอบแล้ว

ถาม ได้บรรลุคุณวิเศษอะไรบ้าง

ตอบ ได้บรรลุรูปฌาน ๔ อรูปฌาน ๔ และสัญญาเวทิตินิโรธ พระพุทธเจ้า

ตรัสชมเชยว่า ดีแล้ว ชอบแล้ว ไม่มีญาณทัสสนะใดประณีตยิ่งกว่าสัญญาเวทิตินิโรธนี้ แล้ว เมื่อพระผู้มีพระภาคเสด็จกลับจากป่าโคสิงคสาวันมาประทับ ณ ตำบลกอิฐ ยักษ์ชื่อ ทีฆปรชนได้เข้าเฝ้าและกราบทูลว่า เป็นลาภของชาววิชชีที่พระผู้มีพระภาคมาประทับและ พระเถระทั้ง ๓ รูปนั้นมาพักอาศัย คำกราบทูลนี้ได้รับการถ่ายทอดต่อ ๆ กันไปจากพวก เทพชั้นจาตุมหาราชจนถึงพรหมโลกเพียงครู่เดียว

พระผู้มีพระภาคได้ตรัสยืนยันกับทีฆปรชนว่า พระเถระทั้ง ๓ รูป ออกบวชจากตระกูล ไต หมู่บ้านไต นิคมไต นครไต และแคว้นไต ถ้าคนในตระกูลนั้น หมู่บ้านนั้น นิคมนั้น นครนั้น และแคว้นนั้น มีใจเลื่อมใส ระลึกถึงพระเถระทั้ง ๓ รูปนี้ ก็จะเป็นไปเพื่อ ประโยชน์สุขตลอดกาลนาน ถ้ากษัตริย์ พราหมณ์ แพศย์ ศูทร ทั้งปวงมีจิตเลื่อมใสระลึกถึง พระเถระทั้ง ๓ รูปนี้ ก็จะเป็นไปเพื่อประโยชน์สุขตลอดกาลนาน ถ้ามนุษย์ เทวดา มาร พรหม และหมู่สัตว์ทั้งปวง มีจิตเลื่อมใสระลึกถึงพระเถระทั้ง ๓ รูปนี้ ก็จะเป็นไปเพื่อ ประโยชน์สุขตลอดกาลนาน ทรงให้เหตุผลว่า เพราะพระเถระทั้ง ๓ รูปนี้ปฏิบัติเพื่อ ประโยชน์แก่กุลแก่คนหมู่มาก เพื่อสุขแก่คนหมู่มาก เพื่อเคราะห์ชาวโลก เพื่อประโยชน์ แก่กุล เพื่อสุขแก่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย (ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๒๕/๓๕๗)

จุฬชนกชาดก : ชาดกว่าด้วยพระจุฬชนก พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพระมหาชนก ดำริถึงผลแห่งความเพียรที่ทำให้พระองค์ข้ามน้ำได้ว่าคนไม่ควรท้อแท้ จึงกล่าวคาถานี้ว่า บุรุษผู้เป็นบัณฑิต พึงพยายามไปกว่าประโยชน์จะสำเร็จ ไม่ควรท้อถอย ดูเราขึ้นจากน้ำสู่บกได้เป็นตัวอย่างเถิด ; เรื่องนี้มีแจ้งอยู่ในมหาชนกชาดก : มหาชนกชาดก เป็นเรื่องที่พระพุทธเจ้าขณะเสด็จประทับอยู่ ณ พระเชตวัน ทรงปรารภการเสด็จออกบรรพชาครั้งใหญ่ (ในอดีต) จึงได้ตรัสเรื่องพระมหาชนกนี้โดยทรงยกคาถาแรกของเรื่องที่น่างทเหน็ดอกกล่าวกับพระมหาชนกที่กำลังว่ายน้ำข้ามทะเลอยู่ว่า ใครกันนี้ ทั้ง ๆ ที่มองไม่เห็นฝั่งก็ยังพยายาม(ว่าย)อยู่ในท่ามกลางสมุทร เป็นต้น

พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพระเจ้ามหาชนก ขณะพระมารดาทรงพระครรภ์ได้หนีเข้าศึกไปอาศัยอยู่กับอาจารย์ทิศาปาโมกข์ ที่เมืองกาลละจัมปาละ เมื่อเจริญวัยได้ศึกษาจนจบไตรเพทและศิลปศาสตร์ แล้วขออนุญาตพระมารดาเดินทางไปค้าขายที่สุวรรณภูมิ แต่เรือแตกจมลงในมหาสมุทร ในขณะที่ท่านกำลังว่ายน้ำช่วยเหลือตนเองอยู่ในมหาสมุทรเป็นวันที่ ๗ นั้น นางมณีเมขลาซึ่งเป็นเทพธิดาผู้รักขามหาสมุทรได้ช่วยเหลือนำท่านไปส่งขึ้นฝั่งที่กรุงมิลินดา ต่อมาอำมาตย์และปุโรหิตเป็นต้นได้อภิเษกพระมหาชนกขึ้นเป็นกษัตริย์ครองราชสมบัติ ณ กรุงมิลินดา สืบต่อจากพระเจ้าโปลชนกผู้เป็นพระเจ้าอาซึ่งไม่มีพระราชโอรสมีแต่พระธิดา เพราะพระองค์รับสั่งไว้ก่อนสวรรคตว่า ถ้าผู้ใดรู้ปริศนาธรรม ๑๖ ข้อ และทำให้พระราชธิดาสีวลีของเราพอพระทัยได้ ก็ให้พร้อมใจกันอภิเษกผู้นั้นขึ้นเป็นกษัตริย์ครองราชสมบัติสืบต่อไป พระเจ้ามหาชนกทรงครองราชสมบัติด้วยศพิชราชธรรม ทรงสร้างความสำเร็จมั่งคั่งและประชาชนก็อยู่เย็นเป็นสุข จากนั้นจึงเสด็จออกบรรพชา แม้พระมเหสีจะทูลอ้อนวอนอย่างไรก็ไม่ยอมเสด็จกลับ ทรงบำเพ็ญฌานให้เกิดขึ้นและเมื่อดับขันธแล้ว ก็ได้ไปสุพรรณโลก (ขุ.ชา. (ไทย)๒๗/๕๒/๒๒)

จุฬัตถมหาสังขยสูตร: พระสูตรว่าด้วยความสิ้นตัณหา สูตรเล็ก ชื่อนี้ตั้งตามเนื้อหาสาระของพระสูตร เหตุที่เรียกว่า สูตรเล็ก เพราะมีเนื้อหาน้อยกว่ามหาตถมหาสังขยสูตร พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงแก่ท้าวสักกะจอมเทพ ขณะประทับอยู่ในปราสาทของนางวิสาขาไมคารมาตา ณ บุพพาราม เขตกรุงสาวัตถี เพื่อตอบปัญหาของท้าวสักกะเนื้อหาของพระสูตรนี้เป็นพระพุทธภาษิตโดยย่อ แต่มีการกล่าวถึง ๓ ครั้ง ๓ ตอน ดังนี้

ตอนที่ ๑ ท้าวสักกะ จอมเทพเข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ ทูลถามว่า กล่าวโดยย่อด้วยข้อปฏิบัติเพียงเท่าไร ภิกษุจึงชื่อว่า ผู้หลุดพ้นด้วยธรรมเป็นที่สิ้นตัณหา มีความสำเร็จขั้นสูงสุด มีความเกษมจากโยคะขั้นสูงสุด มีพรหมจรรย์ขั้นสูงสุด มีจุดมุ่งหมายขั้นสูงสุด เป็นผู้ประเสริฐกว่าเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย ตรัสตอบว่า เมื่อภิกษุได้สดับว่าธรรมทั้งปวงไม่ควรยึดมั่น เธอรู้ยิ่งธรรมทั้งปวงนั้นแล้วกำหนดรู้ธรรมทั้งปวงนั้น เมื่อสุขเวทนา ทุกขเวทนา หรือทุกขมสุขเวทนาเกิดขึ้น เธอพิจารณาเห็นความไม่เที่ยง ความคลายกำหนด ความดับ และความสลัดทิ้งในเวทนาทั้งหลาย เมื่อเห็นความไม่เที่ยง ความคลายกำหนด ความดับและความสลัดทิ้งในเวทนาทั้งหลายอยู่ เธอไม่ยึดมั่นอะไร ๆ ในโลก เมื่อไม่ยึดมั่นจึงไม่สะดุ้งหวาดหวั่น เมื่อไม่สะดุ้งหวาดหวั่น จึงดับกิเลสได้เฉพาะตนและรู้ชัดว่าชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความป็น

อย่างนี้ (เพื่อบรรลอรหัตตผล) อีกต่อไป ท้าวสักกะจอมเทพทรงชื่นชมพระพุทธานุชาตินี้แล้ว ทูลลาจากไป

ตอนที่ ๒ ท่านพระมหาโมคคัลลานะ ซึ่งนั่งอยู่ไม่ไกลจากพระผู้มีพระภาคและได้ฟังพระพุทธานุชาตินี้ด้วย คิดว่า ท้าวสักกะเข้าพระทัยพระพุทธานุชาตินี้ดีแค่ไหน จึงตามท้าวสักกะไปยังสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ด้วยฤทธิ์ถามว่า พระผู้มีพระภาคตรัสเรื่องความหลุดพ้นด้วยธรรมเป็นที่สิ้นต้นเหตุโดยย่อว่าอย่างไร ท้าวสักกะไม่ทรงตอบ ตรัสชวนพระเถระไปชมเวชยันตปราสาท พระเถระต้องสำแดงฤทธิ์ให้เวชยันตปราสาทสั่นสะเทือน จึงได้ตรัสบอกตามที่ได้ทรงฟังมาทุกประการ

ตอนที่ ๓ ท่านพระมหาโมคคัลลานะกลับจากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคกราบทูลเรื่องไปสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ให้ทรงทราบ พระผู้มีพระภาคได้ตรัสพระพุทธานุชาตินี้ให้ท่านพระมหาโมคคัลลานะฟังอีกครั้งหนึ่ง (ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๙๐/๔๒๐)

จุฬทุกขกัณฑ์ชั้นธสุตร: พระสุตรว่าด้วยกองทุกข์ สุตรเล็ก ชื่อนี้ตั้งตามเนื้อหาสาระของพระสุตร เช่นเดียวกับมหาทุกขกัณฑ์ชั้นธสุตร พระสุตรนี้ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงแก่เจ้ามหานามะ ขณะประทับอยู่ ณ นิโครธาราม เขตกรุงกบิลพัสดุ์ โดยทรงตอบข้อสงสัยในธรรมของเจ้ามหานามะ โดยมีใจความสำคัญดังนี้ เจ้ามหานามะกราบทูลว่า พระองค์ทรงรู้ทั่วถึงธรรมที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงไว้ว่า โลกะ โทสะ และโมหะ เป็นเครื่องเศร้าหมองแห่งจิต แต่ก็ทรงรู้สึกว่าจะบางคราวยังถูกโลกะบ้าง โทสะบ้าง และโมหะบ้าง ครอบงำพระทัยของพระองค์ จึงทูลถามพระผู้มีพระภาคว่าธรรมอะไรเล่าที่พระองค์ยังละไม่ได้ภายใน ซึ่งเป็นเหตุให้โลกะบ้าง โทสะบ้าง โมหะบ้าง ครอบงำพระทัยของพระองค์เป็นบางครั้งบางคราว พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ธรรมที่เจ้ามหานามะยังทรงละไม่ได้ คือ ธรรมภายใน ถ้าทรงละได้ จะไม่ทรงครองเรือน ไม่ทรงบริโภคนามะ แต่เพราะยังทรงละไม่ได้ เจ้ามหานามะจึงยังทรงครองเรือนยังทรงบริโภคนามะอยู่

พระผู้มีพระภาคทรงอธิบายว่า ถึงอริยสาวกเห็นตามความเป็นจริงด้วยปัญญาอันชอบว่า กามทั้งหลายมีความยินดีน้อย มีทุกข์มาก มีความคับแค้นมาก มีโทษยิ่งใหญ่ แม้เป็นผู้ปราศจากกามทั้งหลายและปราศจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้วแต่ถ้ายังไม่บรรลุถึงปีติและสุขหรืออกุศลธรรมอื่นที่สงบกว่ามานทั้งสองนั้น ก็ยังจะต้องเวียนกลับมาหากามทั้งหลายอีก แน่นนอน (ข้อความตรงนี้ อรรถกถาอธิบายว่าแม้เจ้ามหานามะทรงบรรลุโสดาปัตติผลและสกทาคามีผลแล้ว แต่ถ้ายังไม่บรรลุอนาคามีผลและอรหัตตผล ก็จักกลับมาหากามทั้งหลายอีก - ม.ม.อ. (บาลี) ๑/๗๗/๓๘๕-๓๘๖)

จากนั้นทรงเล่าเรื่องการปฏิบัติของพระองค์เองตั้งแต่ยังเป็นพระโพธิสัตว์ก่อนตรัสรู้ให้เจ้ามหานามะทรงสดับ กล่าวโดยสรุป ทรงแสดงถึงคุณแห่งกามและโทษแห่งกามทั้งหลาย เหมือนที่ตรัสไว้ในมหาทุกขกัณฑ์ชั้นธสุตร ส่วนการสลัดออกจากกามทั้งหลาย ทรงเล่าการสนทนาเรื่องความเชื่อและการปฏิบัติวัตรตามลัทธินิครนถ์ซึ่งพระองค์ทรงพิสูจน์ให้คู่สนทนาคือบัณฑิตบวชพวกหนึ่งในลัทธินิครนถ์เข้าใจว่า พวกนิครนถ์ไม่รู้ทุกข์ ทุกขสมุทัย ทุกขนิโรธ และทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอย่างแท้จริง การปฏิบัติวัตรเช่นนั้นจึงไม่ได้ผลอะไร เมื่อพวกเขาทูลถามว่าพระองค์กับพระเจ้าพิมพิสารจอมทัมมครรัฐ ใครมีความสุขยิ่งกว่า ก็ทรง

พิสูจน์ให้พวกเขาเข้าใจและยอมรับว่าพระองค์ทรงมีความสุขยิ่งกว่า โดยทรงอ้างความสุขในผลสมาบัติว่าพระองค์ทรงสามารถประทับนั่งนิ่งเสวยปีติและสุขได้นานถึง ๗ วัน ๗ คืน โดยมีได้เปลี่ยนพระอิริยาบถ แต่พระเจ้าพิมพิสารทรงทำไม่ได้ (ม.ม. (ไทย)๑๒/๑๖๓/๑๗๗)

จูฬนุคคหชาตก: ชาตกว่าด้วยจูฬนุคคหบัณฑิต พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นท้าวสักกะ แปลงกายมาเป็นสุนัขจึงจอกกล่าวเยาะเย้ยภรรยาของจูฬนุคคหเศรษฐีที่หนีตามโจร แต่ถูกโจรทิ้งไว้ที่ฝั่งน้ำ ; ดู จูฬนุคคหบัณฑิตวัตถุ (ขุ.ชา.(ไทย)๒๗/๑๒๘/๒๒๓)

จูฬนุคคหบัณฑิตวัตถุ : เรื่องจูฬนุคคหบัณฑิตสมัยหนึ่ง ภิกษุหนุ่มรูปหนึ่ง นำภัตตาหารไปฉันอยู่ในโรงฉัน หลังจากฉันภัตตาหารเสร็จเรียบร้อยแล้ว อยากจะดื่มน้ำ จึงไปที่บ้านหลังหนึ่ง เพื่อขอน้ำดื่ม และมีหญิงสาวคนหนึ่งตักน้ำมาถวายให้ดื่ม นางเห็นภิกษุนั้นแล้วเกิดความพึงพอใจ ต้องการจะได้ภิกษุมาเป็นสามี จึงกล่าวว่า “ท่านผู้เจริญ เมื่อต้องการน้ำดื่ม ท่านก็พึงมาในเรือนนี้แหละแม่อีก” ตั้งแต่นั้นมา ภิกษุนั้นเมื่อต้องการน้ำดื่มก็ได้ไปที่บ้านหลังนั้นเป็นประจำ ต่อมา นางได้นิมนต์ภิกษุนั้นไปฉันภัตตาหารที่บ้าน และได้ถือโอกาสบอกกับท่านว่า ที่บ้านของนางมีทุกสิ่งทุกอย่าง จะขาดก็แต่เพียงคนที่จะมาช่วยดูแลจัดการเท่านั้นภิกษุพอได้ยินเช่นนั้นก็เกิดความรักในหญิงสาว และต้องการจะสึกออกไปครองรักกับนางมาก จนถึงกับกินไม่ได้นอนไม่หลับ ร่างกายผ่ายผอม ภิกษุอื่นๆ จึงได้นำเรื่องนี้ขึ้นกราบบังคมทูลพระศาสดา

พระศาสดาได้ตรัสเรียกภิกษุนั้นมาเฝ้า และตรัสเล่าว่า ผู้หญิงคนนี้เคยทำเรื่องไม่ดีแบบเดียวกันนี้กับภิกษุนี้นมาแล้วในอดีตชาติ โดยในครั้งนั้น ภิกษุนี้เป็นจูฬนุคคหบัณฑิต ไปศึกษาอยู่ในสำนักของอาจารย์ทศปาโมกข์ ในกรุงตักกสิลา หลังสำเร็จการศึกษาแล้ว ได้ลูกสาวของอาจารย์เป็นภรรยา ขณะพากันเดินทางจะกลับบ้านของฝ่ายชาย พบโจรป่ากลางทาง เกิดการต่อสู้ระหว่างจูฬนุคคหบัณฑิตกับหัวหน้าโจร ขณะที่จูฬนุคคหบัณฑิตจับหัวหน้าโจรพาดล้มลงที่พื้นดิน จึงร้องบอกให้ภรรยาส่งดาบให้ แต่ภรรยาเกิดรักในหัวหน้าโจรอย่างฉับพลัน แทนที่จะยื่นดาบนั้นให้สามีกลับยื่นให้แก่หัวหน้าโจร ให้หัวหน้าโจรฆ่าสามี จากนั้นได้ตรัสประชุมชาตกว่า จูฬนุคคหบัณฑิต คือภิกษุรูปนี้ ส่วนหญิงที่เป็นภรรยา ก็คือ หญิงสาวแรกรุ่งคนนี่เอง (ขุ.ธ.(ไทย)๒๕/๓๔๙/๑๔๒)

จูฬธัมมपालชาตก: ชาตกว่าด้วยจูฬธัมมपालกุมาร พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นจูฬธัมมपालกุมาร มีอายุ ๗ เดือน ถูกพระเจ้ามहाปนาทะผู้เป็นพระบิดาสั่งให้ประหารชีวิตด้วยการตัดข้อมือ ข้อมเท้า และตัดพระเศียร แล้วให้ทำอสิมาลกะโยนขึ้นไปในอากาศแล้วรับด้วยปลายดาบจนร่างกายแหลกเหลวไม่มีชิ้นดี โทษเพราะมารดารักมากเกินไป วันหนึ่ง ภิกษุทั้งหลายนั่งประชุมกันในโรงธรรมสภาว่า พระเทวทัตกระทำอุบายเพื่อปลงพระชนม์พระพุทธเจ้าเท่านั้น พระเทวทัตคิดว่า จักปลงพระชนม์พระสัมมาสัมพุทธเจ้า จึงว่าจ้างนายขมังธนู กลิ้งศิลา และให้ปล่อยช้างนาฬาคีรี พระศาสดาเสด็จมาแล้วตรัสถามว่า ภิกษุทั้งหลาย บัดนี้ พวกเธอนั่งสนทนาเรื่องอะไรกัน เมื่อภิกษุเหล่านั้นกราบทูลให้ทรงทราบ จึงตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย มิใช่บัดนี้เท่านั้น แม้ในกาลก่อน พระเทวทัตก็พยายามฆ่าเราเหมือนกัน ในชาตินี้ พระเทวทัตไม่อาจทำแม้แต่ความสะอึกสะอื้นใจ แต่ว่า ในชาติก่อน ในเวลาที่เราเป็นธัมมपालกุมาร พระ

เทวทัตทำเราผู้เป็นบุตรของตนให้ถึงแก่สิ้นชีวิต แล้วให้ทำการลงทัณฑ์ชื่อ อสิมาลกะ ครั้นตรัสแล้ว ทรงนำเอาเรื่องในอดีตมาสาธก ดังต่อไปนี้

ในอดีตกาล เมื่อพระเจ้ามหาปาตปิยะ ครองราชสมบัติอยู่ในนครพาราณสี พระโพธิสัตว์บังเกิดในพระครรภ์ของพระนางจันทาเทวี อัครมเหสีของพระเจ้ามหาปาตปิยะนั้น พระญาติทั้งหลายขนานนามพระโพธิสัตว์นั้นว่า ธรรมปาละ ในเวลาที่ธรรมปาละกุมารนั้นมีอายุ ได้ ๗ เดือน พระมารดาให้สรองสนานธรรมปาละกุมาร โดยน้ำผสมด้วยของหอม แต่งพระองค์แล้วประทับนั่งให้เล่นอยู่ พระราชาเสด็จมายังสถานที่พระเทวีนั่งประทับอยู่ พระเทวีนั่งให้พระโอรสเล่นอยู่ แม้ได้เห็นพระราชาก็มีเสด็จลุกขึ้นรับ พระราชาทรงดำริว่า เดียวนี้ นางจันทานี้ กระทำมานะถือตัวเพราะอาศัยบุตร ไม่เห็นความสำคัญของเรา เมื่อบุตรเติบโตขึ้น นางก็คงจะไม่เห็นเราเป็นมนุษย์เสียก็เป็นได้ เราจักฆ่าเสียในบัดนี้แหละ

ท้าวเธอเสด็จกลับแล้วรับสั่งให้เรียกหาเพชรฆาต ให้ไปนำธรรมปาละกุมารมา ให้นอนบนแผ่นกระดาน ให้ตัดมือ ตัดเท้า และตัดศีรษะ แล้วให้กระทำทัณฑ์ชื่อ อสิมาลกะ โดยให้โยนร่างของธรรมปาละกุมารนั้นขึ้นไปในอากาศ แล้วเอาปลายดาบรับร่างของธรรมปาละกุมารนั้นจรร่างแหลกเหลวเป็นเศษเนื้อ แล้วไปรยลงที่ท้องพระโรง พระนางทรงเสียพระทัยรำไห่จนพระหทัยแตก แล้วสิ้นพระชนม์ ณ ที่นั่นเอง ฝ่ายพระราชาก็ไม่อาจดำรงอยู่บนบัลลังก์ได้ จึงตกลงไปที่ท้องพระโรง พื้นที่ยื่นเรียบสนิทแยกออกเป็นสองส่วน แผ่นดินที่บนหนาถึงสองแสนสี่หมื่นโยชน์ ไม่อาจรองรับโทษผิดของพระราชาานั้นได้ จึงได้แยกเป็นช่อง เปลวไฟพุ่งขึ้นจากอเวจีมหานรก พัดเอาพระเจ้ามหาปาตปิยะลงไปในอเวจีมหานรก (ช.ชา.(ไทย)๒๗/๔๔/๒๐๓)

จุฬธัมมสมาทานสูตร: พระสูตรว่าด้วยการสมาทานธรรม สูตรเล็ก คำว่า ธรรม ในที่นี้หมายถึงคติที่ยึดถือกันหรือข้อปฏิบัติที่ยึดถือกัน ส่วนคำว่า สมาทาน หมายถึงการรับเอามาปฏิบัติ การสมาทานธรรม จึงหมายถึงการรับเอาคติที่ยึดถือกันมาปฏิบัติ ชื่อนี้ตั้งตามเนื้อหาสาระของพระสูตร พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงแก่ภิกษุทั้งหลาย ขณะประทับอยู่ ณ พระเชตวัน อารามของอนาถบิณฑิกเศรษฐี เขตกรุงสาวัตถี เพื่อให้ภิกษุเหล่านั้นทราบ ว่า การสมาทานธรรมมี ๔ แบบแต่ละแบบมีผลต่างกันอย่างไร ใจความสำคัญของพระสูตรดังนี้ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า มีการสมาทานธรรม ๔ แบบ คือ (๑) การสมาทานธรรมที่มีสุขในปัจจุบัน แต่มีทุกข์เป็นผลในอนาคต (๒) การสมาทานธรรมที่มีทุกข์ในปัจจุบันและมีทุกข์เป็นผลในอนาคต (๓) การสมาทานธรรมที่มีทุกข์ในปัจจุบัน แต่มีสุขเป็นผลในอนาคต (๔) การสมาทานธรรมที่มีสุขในปัจจุบันและมีสุขเป็นผลในอนาคต

ทรงอธิบายแต่ละแบบโดยละเอียด โดยเฉพาะแบบที่ ๑ ทรงเน้นเป็นพิเศษ คือ ทรงอธิบายขยายความด้วยอุปมาโวหารประกอบ การสมาทานธรรมแต่ละแบบมีสาระสำคัญดังนี้ **แบบที่ ๑** ได้แก่ การปฏิบัติของพวกสมณพราหมณ์ผู้ปฏิบัติตามลัทธิที่ถือว่า “โทษในกามไม่มี” จึงบำรุงบำเรอตนด้วยกามกับปริพาชิกาสาว ๆ ไม่สนใจหลักคำสอนให้ละกามเพราะเห็นภัยของกาม พวกนี้หลังจากตายแล้ว ไปเกิดในอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก **แบบที่ ๒** ได้แก่ การปฏิบัติของพวกอเจลล (นักบวชเปลือย) ผู้ถือวัตรต่าง ๆ เช่น ไม่ไปรับอาหารที่เขาเชิญให้ไปรับ ไม่หยุดรับอาหารที่เขาขอให้หยุดรับ ไม่รับอาหารที่เขาแบ่งให้ ไม่รับอาหารที่เขาเจาะจง พวกนี้จึงมีความเป็นอยู่อย่างทรามานมีทุกข์มาก หลังจากตายแล้วก็ไป

เกิดในอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก **แบบที่ ๓** ได้แก่ การปฏิบัติของบุคคลบางคนผู้มีราคะจัดโดยปกติ จึงได้รับทุกข์โทมนัสอันเกิดจากราคะจัดนั้นเนื่อง ๆ บุคคลบางคนผู้มีโทสะจัดเป็นปกติจึงได้รับทุกข์โทมนัสอันเกิดจากโทสะจัดนั้นเนื่อง ๆ บุคคลบางคนผู้มีโมหะจัดเป็นปกติจึงได้รับทุกข์โทมนัสอันเกิดจากโมหะจัดนั้นเนื่อง ๆ บุคคลดังกล่าวนี้ ถูกทุกข์โทมนัสครอบงำประพฤติพรหมจรรย์ทั้ง ๆ ที่ร้องให้น้ำตานองหน้า (เช่น ศิษย์ที่ถูกอาจารย์บังคับหรือทำโทษเพื่อให้ปฏิบัติธรรม) จึงประพฤติพรหมจรรย์จนบริสุทธิ์บริบูรณ์หลังจากตายแล้ว เขาไปเกิดในสุคติในโลกสวรรค์ **แบบที่ ๔** ได้แก่ การปฏิบัติของบุคคลบางคนผู้ไม่มีราคะจัดโดยปกติ ผู้ไม่มีโทสะจัดโดยปกติ ผู้ไม่มีโมหะจัดโดยปกติ จึงไม่ได้รับทุกข์โทมนัสอันเกิดจากกิเลสเหล่านี้เนื่อง ๆ บุคคลดังกล่าว สงัดจากกามและอกุศลธรรมทั้งหลาย บรรลุปฐมฌาน ทุตติฌาน ตติยฌาน และจตุตถฌาน ตามลำดับ หลังจากตายแล้ว เขาไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์ (ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๖๘/๕๐๘)

จูฬนันทียชาดก : ชาดกว่าด้วยพญาวานรจูฬนันทียะ : พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพญาวานร ได้สละชีวิตของตนและน้องหวังช่วยมารดาแต่ก็ถูกพรานใจบาปฆ่าหมดทั้ง ๓ แม่ลูก พรานนั้นกลับถูกแผ่นดินสูบไปเกิดในอเวจีมหานรก ในสมัยหนึ่ง พระพุทธเจ้าประทับอยู่วัดเวฬุวัน เมืองราชคฤห์ ทรงปรารภพระเทวทัตผู้ชั่วช้า ได้ตรัสอดีตนิทานมาสาธกว่า กาลครั้งหนึ่งนานมาแล้ว พระโพธิสัตว์เกิดเป็นลิงชื่อนันทียะอาศัยอยู่ในป่าหิมพานต์ มีลิงน้องชายชื่อจุลลันทียะ มีลิงบริวารอยู่ประมาณ ๘๔,๐๐๐ ตัว พรานบัณฑิตจึงมารดาตาดออยู่ ด้วยภารกิจต้องดูแลเลี้ยงดูลิงลูกน้อง ลิงสองพี่น้องจึงต้องแอบซ่อนมารดาไว้ที่พุ่มไม้แห่งหนึ่ง แล้วพวกตนก็ออกแสวงหาอาหาร พอได้อาหารก็จะมอบให้ลิงตัวหนึ่งนำไปมอบให้มารดาของตน แต่ลิงตัวนั้นก็ได้อินอาหารไปเสียในระหว่างทาง เวลาผ่านไปหลายวันลิงมารดาไม่ได้กินอาหารจึงมีร่างกายซูบผอมเหลือแต่หนังหุ้มกระดูก เมื่อลิงทั้งสองกลับมาหามารดาในวันหนึ่งก็ต้องตกใจถามมารดาว่า แม่จ๋า ลูกส่งผลไม้ร่อยมาให้แม่ไม่ได้กินหรือ แม่ตอบว่า ลูกเอ๋ย แม่ไม่เคยได้รับอะไรเลย ลิงนันทียะคิดว่า ถ้าเราปกครองฝูงลิงอยู่เช่นนี้ แม่เราต้องตายแน่ จึงพูดกับลิงจุลลันทียะว่า นี้น้องชาย พี่จะมอบให้เจ้าปกครองฝูงลิงเจ้าจะว่าอย่างไร พี่จะขอยู่เลี้ยงแม่เอง ลิงจุลลันทียะตอบว่า พี่ชาย ผมก็ไม่อยากปกครองฝูงลิง จะขอยู่เลี้ยงแม่เช่นกัน” ทั้งสองจึงพามารดาหนีไปอยู่ที่ต้นไทรใกล้ชายป่าต้นหนึ่งตั้งแต่วันนั้น

สมัยนั้น มีชายหนุ่มคนหนึ่ง เรียนจบศิลปะทุกอย่างจากสำนักอาจารย์ทศปาโมกข์ เมืองตักกสิลาแล้วจึงอำลาอาจารย์กลับบ้าน อาจารย์ทราบว่าเขาหนีภัยบวชกระด้างจึงให้อาวาสเขาว่า นี่พ่อหนุ่ม เธอจะเป็นคนค่อนข้างกระด้างนะ อย่าทำกรรมชั่วนะ แล้วจะไม่เดือดร้อนชายหนุ่มกราบลาอาจารย์แล้วกลับบ้านที่เมืองพาราณสี ไม่นานก็แต่งงานมีครอบครัวคิดไม่ออกว่าจะเลี้ยงชีพด้วยอะไรดีจึงตกลงใจเป็นนายพรานธนูล่าสัตว์เลี้ยงชีพ ขายเป็นบ้าง กินเองบ้าง ได้พอเลี้ยงครอบครัว วันหนึ่งเขาเข้าป่าหาล่าสัตว์ตามปกติ ปรากฏว่าทั้งวันไม่พบสัตว์อะไรสักตัวเดียว กำลังจะเดินทางกลับบ้าน ผ่านมาทางต้นไทรพอดีเห็นลิงชราตาดอบนต้นไทรนั้นก็ตัดสินใจจะฆ่ามัน ลิงนันทียะเห็นนายพรานนั้นกำลังเล็งลูกธนูมาทางมารดาของตนก็ทราบถึงภัยอันตรายรีบบอกลิงจุลลันทียะให้อยู่ดูแลแม่ ตนเองจะสละชีพเพื่อทุกคนจึงกระโดดลงไปขวางทางธนูพร้อมพูดกับนายพรานว่า “ท่านผู้เจริญ ขอท่านอย่าได้ฆ่ามารดาของข้าพเจ้าเลย

จงฆ่าข้าพเจ้าแทนเถิด ปล่อยมารดาข้าพเจ้าไปเสีย มารดาของข้าพเจ้าตาบอด นายพรานไม่พูดอะไร ยิ่งธนูบังอกถึงนั้นทียะพันที เสร็จแล้วก็เล็งลูกธนูไปที่ลิงชราอีก ลิงจุลลนทียะจึงกระโดดลงมาขวางทางพร้อมกับพูดว่า ท่านผู้เจริญ ท่านอย่ายิงมารดาของข้าพเจ้าเลย ข้าพเจ้าขอสละร่างกายให้ท่านแทนมารดา ท่านยิงเราสองพี่น้องแล้วก็จงไว้ชีวิตมารดาของเราเถิด นายพรานไม่พูดอะไรได้ยิ่งลิงจุลลนทียะตายอีก และคิดว่า เราจะเอาไปเผื่อเด็ก ๆ ที่บ้านด้วย” จึงยิงลิงมารดาของลิงทั้งสองนั้นอีก เสร็จแล้วก็หาบลิง ๓ ตัวมุ่งหน้าตรงกลับไปบ้าน ขณะนั้น ได้เกิดสายฟ้าผ่าไปที่บ้านของนายพรานนั้น ทำให้ภรรยาและลูกสองคนของเขาเสียชีวิต บ้านก็ถูกไฟไหม้เหลือเพียงเสากับชื่อนั้น พอนายพรานกำลังจะเข้าถึงหมู่บ้าน ชาวบ้านก็บอกเรื่องนั้นให้เขาทราบ เขารีบวางหาบลิงทิ้งไว้แล้ววิ่งเข้าไปที่บ้านร้องไห้คร่ำครวญอยู่ ทันใดนั้นเองชื่อได้หักมาทับหัวของเขาแตก แผ่นดินได้แยกออกสูบร่างเขาลงไปตกในอเวจีนรก (ขุ.ชา.(ไทย)๒๗/๑๔๓/๑๐๓)

จูฬนาคะ, ภิกษุ : พระเถระรูปหนึ่ง ผู้เป็นพหูสูต มีปัญญามาก รู้พระวินัย ฉลาดในมรรค เป็นผู้ทรงจำพระวินัยปิฎกสืบกันมา และเป็น ๑ ในพระเถระที่ได้ประกาศพระวินัยปิฎกไว้ในเกาะตามพปณณิ (วิ.ป.(ไทย)๘/๓/๖, วิ.ป.(ไทย)๘/๒๒/๒๖)

จูฬนารทกัศสพชาดก: ชาดกว่าด้วยกัศสพดาบสสอนจูฬนารทดาบส พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพราหมณ์ ออกบวชเป็นฤาษี สอนบุตรผู้คิดจะติดตามสตรีคนหนึ่งไปอยู่ในถิ่นมนุษย์ ให้เว้นจากยาพิษ เหว เปือกตม และอสรพิษ แต่ลูกชายไม่เข้าใจว่า อะไรคือยาพิษ เหว เปือกตม และอสรพิษ พระโพธิสัตว์จึงกล่าวว่า สุราคือยาพิษ ผู้หญิงคือเหว ลาก ยศ สรรเสริญ คือเปือกตม พระราชาคืออสรพิษ เมื่อลูกชายได้ฟังแล้วจึงเปลี่ยนใจไม่ไป (ขุ.ชา.(ไทย)๒๗/๔๐/๔๐๓)

จูฬนิกาสูตร: พระสูตรว่าด้วยโลกธาตุขนาดเล็ก ท่านพระอานนท์ทูลถามพระผู้มีพระภาคเรื่องโลกธาตุขนาดเล็กที่เคยตรัสเล่าให้ฟัง พระองค์จึงตรัสอธิบายให้ฟังว่า มีโลกธาตุ ๓ ขนาด คือ (๑) ขนาดเล็ก (สหัสสีโลกธาตุ) มีดวงจันทร์ ๑,๐๐๐ ดวง มีดวงอาทิตย์ ๑,๐๐๐ ดวง มีขุนเขาสิเนรุ ๑,๐๐๐ ลูก มีชมพูทวีป ๑,๐๐๐ มีอปรโคยานทวีป ๑,๐๐๐ มีอุตตกรูทวีป ๑,๐๐๐ มีปุพพิเททวีป ๑,๐๐๐ มีมหาสมุทร ๔,๐๐๐ มีท้าวมหาราช ๔,๐๐๐ มีเทวโลกชั้นจาตุมหาราช ๑,๐๐๐ มีเทวโลกชั้นดาวดึงส์ ๑,๐๐๐ มีเทวโลกชั้นยามา ๑,๐๐๐ มีเทวโลกชั้นดุสิต ๑,๐๐๐ มีเทวโลกชั้นนิมมานรดี ๑,๐๐๐ มีเทวโลกชั้นปรนิมมิตวสวัตดี ๑,๐๐๐ มีพรหมโลก ๑,๐๐๐ (๒) ขนาดกลาง (ทวิสหัสสีโลกธาตุ) โลก ๑,๐๐๐ คุณด้วยโลกธาตุขนาดเล็กนั้น และ (๓) ขนาดใหญ่ (ตีสหัสสีโลกธาตุ) โลก ๑,๐๐๐ คุณด้วยสหัสสีโลกธาตุขนาดกลางนั้น (อง.ทุก.(ไทย)๒๐/๘๑/๓๐๕)

จูฬนึ, พระเจ้า : พระเจ้าจูฬนึพรหมทัตผู้ครองกบิลนคร แคว้นปัญจาละ เรื่องพระนางอุพพรีกับเปรต เป็นเรื่องอดีตที่พระผู้มีพระภาคทรงยกขึ้นแสดงแก่อุบาสิกาชาวกรุงสาวัตถิคนหนึ่งที่กำลังเศร้าโศกถึงสามี ผู้ตายจากโลกนี้ไป ทำให้นางได้บรรลุโสดาปัตติผล เรื่องอดีตนั้นคือพระนางอุพพรีอัศรมเหสีของพระเจ้าจูฬนึพรหมทัตผู้ครองกบิลนคร แคว้นปัญจาละ พระนางทรงเศร้าโศกถึงพระสวามีที่สวรรคตไปเหมือนคนบ้า พระดาบส(พระโพธิสัตว์)มาเฝ้าพระ

นางและได้ถวายโอวาทแก่พระนางทำให้ทรงได้สติและทรงออกผนวชเจริญเมตตาจิตปรารถนาจะไปเกิดในพรหมโลก (ขุ.เปต.(ไทย)๒๖/๓๗๕/๒๒๖)

จุฬปทุมชาดก: ชาดกว่าด้วยพระเจ้าจุฬปทุม : พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพระเจ้าจุฬปทุม ทรงให้อภัยแก่พระชายาผู้คิดปลงพระชนม์พระองค์ (ขุ.ชา.(ไทย)๒๗/๘๕/๘๖)

จุฬปโลภนชาดก : ชาดกว่าด้วยการประเล้าประโลมของหญิงเพียงครู่เดียว พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นอนัตถิคันถกุมาร ให้สติแก่ดาบสผู้เสื่อมจากฌาน เพราะมาลักลอบเป็นชู้กับพระชายาของพระองค์ ต่อมาดาบสสามารถเจริญฌานให้เกิดขึ้นได้แล้วเหาะหนีไป (ขุ.ชา.(ไทย)๒๗/๓๗/๑๒๘)

จุฬปันถก, ภิกษุ, พระ : มหาสาวกองค์หนึ่งในออสิติมหาสาวก เป็นบุตรของธิดาเศรษฐีกรุงราชคฤห์ และเป็นน้องชายของพระมหาปันถกะ ออกบวชในพระพุทธศาสนาปรากฏว่ามีปัญญาที่บออย่างยิ่ง พี่ชายมอบคาถาเพียง ๑ คาถาให้ท่องตลอดเวลา ๔ เดือน ก็ท่องไม่ได้ จึงถูกพี่ชายขับไล่เสียใจคิดจะสึก พอตีพบพระพุทธเจ้า พระองค์ตรัสปลอบแล้วประทานผ้าขาวบริสุทธิ์ให้ไปลูบคลำพร้อมทั้งบริกรรมสั้นๆ ว่า “โรหฺรณํ ะ ะ” ผ้านั้นหอมเพราะมือคลำอยู่เสมอ ทำให้ท่านมองเห็นไตรลักษณ์ และได้สำเร็จพระอรหัต

ท่านมีความชำนาญแคล่วคล่องในภิญญา ๖ ด้รับยกย่องเป็นเอกทัคคะในบรรดาผู้ฉลาดในเจโตวิวิฎฐ์ หมายถึงฉลาดในการปรับเปลี่ยนใจ คือได้รู้ปาวจรฌาน ๔ (ปฐมฌาน ทุติยฌาน ตติยฌาน และจตุตถฌาน) เพราะความฉลาดในสมาบัติ และผู้สามารถเนรมิตกายมโนมัย หมายถึงเนรมิตกายที่เกิดขึ้นด้วยใจ เช่น ตามปกติภิกษุอื่นหลายรูปเนรมิตให้กายเกิดขึ้นมีรูปร่างลักษณะเหมือนกัน ทำงานอย่างเดียวกันได้เพียง ๓ หรือ ๔ รูป ไม่มาก ส่วนท่านพระจุฬปันถกเนรมิตกายให้เป็นสมณะตั้ง ๑,๐๐๐ รูป โดยการนึกเพียงครั้งเดียว ทั้งยังสามารถทำให้กายที่เนรมิตนั้นมีรูปร่างต่างกัน ทำการงานต่างกัน เพราะฉะนั้น ท่านจึงเลิศกว่าภิกษุผู้เนรมิตกายมโนมัยทั้งหลาย, ชื่อท่านเรียกง่าย ๆ ว่า จุฬปันถก, บางแห่งเขียนเป็น จุลลันถก (วิ.ม.(ไทย)๒/๑๕๓/๓๒๖, วิ.ป.(ไทย)๘/๗๕/๕๘, อง.เอกก.(ไทย)๒๐/๑๙๘/๒๖, อง.เอกก.(ไทย)๒๐/๑๙๘/๒๗, ขุ.ธ.(ไทย)๒๕/๕๐/๒๗๗)

จุฬปันถกเถรคาถา : ภาชิตของพระจุฬปันถกเถระ พระจุฬปันถกเถระกล่าวคาถาเหล่านี้ว่า เมื่อก่อนญาณคติ (ปัญญา) ของเราเกิดเข้าไปจึงถูกใคร ๆ เขาดูหมิ่น พระพี่ชายก็ขับไล่ให้กลับไปอยู่บ้าน เรานั้นเสียใจไปยื่นร้องให้อยู่ที่ซุ้มประตูสังฆาราม เพราะความอาลัยในพระพุทธศาสนา พระศาสดาทรงประทานผ้าให้แก่เราแล้วตรัสว่า เธอจงภาวนาให้ดี เรารับพระดำรัสของพระชินสีห์ ยินดีในพระพุทธศาสนา ภาวนาสมาธิ เพื่อเป็นพื้นฐานการบรรลุประโยชน์อันสูงสุด จึงได้บรรลุวิชชา ๓ ตามลำดับ (ขุ.เถร.(ไทย)๒๖/๕๕๗/๔๓๖)

จุฬปันถกเถรภาพทาน: ประวัติในอดีตชาติของพระจุฬปันถกเถระ ในเมืองราชคฤห์ มีธิดาของเศรษฐีคนหนึ่ง เมื่อเจริญวัยเป็นสาวแล้ว บิดามารดาป้องกันรักษาอย่างเข้มงวด ให้อยู่บนปราสาทชั้นที่เจ็ด แต่ธิดานั้น เป็นคนโลเล มีนิสัยไม่แน่นอนในผู้ชาย จึงได้เสียดกับคนรับใช้ของตน ต่อมากลัวคนอื่นจะรู้ จึงชวนกันหนีออกจากปราสาท ไปอาศัยอยู่ในหมู่บ้านอื่น ที่คนไม่รู้จักตน ภายหลังภรรยาตั้งครรภ์ เมื่อครรภ์แก่ใกล้จะคลอด จึงตกลงกับสามีว่า จะไปคลอดที่บ้านเดิม ส่วนสามี กลัวบิดามารดาลงโทษ แต่ขัดภรรยาไม่ได้ จึงอาสาว่าจะพาไป แต่กลับทำเป็น

ผัดวันประกันพรุ่งว่า พรุ่งนี้ก่อนค่อยไป จนล่วงไปหลายวัน ภรรยาเห็นเช่นนั้น จึงรู้ถึงความประสงค์ของสามี อยู่มาวันหนึ่ง เมื่อสามีออกไปทำงานนอกบ้าน จึงสั่งคนผู้คุ้นเคยกัน อยู่ในบ้านใกล้เคียงกัน ให้บอกเรื่องที่ตนไม่อยู่ แก่สามี หนีออกจากเรือน เดินไปตามหนทาง พอถึงระหว่างทาง ก็คลออดบุตรเป็นชาย ส่วนสามี เมื่อกลับบ้านไม่เห็นภรรยาสืบถามทราบว่าเป็นใคร กลับไปบ้านเดิม จึงออกติดตามไปทันในระหว่างทาง แล้วพากันกลับมาอยู่ที่บ้านนั้นอีก และได้ตั้งชื่อทารกนั้นว่า ปันถก กาลต่อมาก็คลออดบุตรโดยทำนองนั้นอีก จึงตั้งชื่อว่า จูฬปันถก เพราะเกิดทีหลัง ตั้งชื่อบุตรคนแรกว่า มหาปันถก เพราะเกิดก่อน

พระจูฬปันถก ตั้งจิตปรารถนาไว้ตั้งแต่สมัยของพระพุทธเจ้าปทุมุตตระ ครั้งนั้นท่านเกิดเป็นน้องชายของกมุทมิท ขาวเมืองหงสวดี (คือพระมหาปันถกในชาติปัจจุบัน) วันหนึ่งได้เข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าพร้อมกับพี่ชายและพวกชาวเมืองเพื่อฟังธรรม เห็นพระพุทธเจ้าทรงตั้งพระสาวกรูปหนึ่งไว้ในตำแหน่งเอตทัคคะด้านชำนาญในเจโตวิมุติ และด้านชำนาญในมโนมยิทธิ (การใช้ฤทธิ์ทางใจ) แล้วปรารถนาจะได้เป็นเช่นพระสาวกรูปนั้นบ้าง ท่านแสดงศรัทธาให้ปรากฏ ด้วยการถวายมหาทานแด่พระพุทธเจ้าและพระสาวกติดต่อกัน ๗ วัน วันสุดท้ายได้กราบทูลพระพุทธเจ้าให้ทรงทราบถึงความปรารถนาของท่าน และได้รับพุทธพยากรณ์ว่าจักได้ออกบวชเป็นสาวกของพระพุทธเจ้าโคดมในอีก ๑๐๐,๐๐๐ กัป ข้างหน้า จักได้บรรลุอรหัตผล พระพุทธเจ้าโคดมจักตั้งท่านไว้ในตำแหน่งเอตทัคคะด้านชำนาญในเจโตวิมุติ และชำนาญในมโนมยิทธิ เมื่อท่านได้ฟังพระพุทธเจ้าตรัสพยากรณ์แล้วเกิดปีติโสมนัสเป็นอย่างยิ่ง ได้ทำบุญอื่นๆ สนับสนุนอย่างต่อเนื่องตลอดชีวิต จากชาตินั้นบุญส่งผลให้เวียนว่ายตายเกิดในภพภูมิต่างๆ จนมาถึงพุทธอุปบาทกาลของพระพุทธเจ้ากัสสปะ ในชาติที่พบพระพุทธเจ้ากัสสปะนั้น ท่านออกบวชเป็นสาวกของพระองค์ มีสติปัญญาดีมาก ทรงจำพระพุทธพจน์ไว้ได้มากและแม่นยำ คราวหนึ่งได้ฟังพระปัญญาที่รูปหนึ่งสาธยายพระพุทธพจน์ผิดๆ ง่ายๆ แล้วหัวเราะเยาะ จนพระรูปนั้นอายเลิกท่องจำพระพุทธพจน์อีกต่อไป จากชาตินั้นท่านเวียนว่ายตายเกิดในภพภูมิต่างๆ จนมาถึงสมัยของพระพุทธเจ้าพระองค์ปัจจุบัน ท่านเกิดมาเป็นน้องชายของพระมหาปันถก ตอนบวชใหม่ๆ บาบ กรรมที่เคยหัวเราะเยาะพระปัญญาที่ตามมาให้ผล โดยทำให้ท่านไม่ได้กัลยาณมิตรแนะนำการปฏิบัติธรรม จึงไม่สามารถท่องจำคาถาแม้เพียงบทเดียวได้ จนถูกพระมหาปันถกขับไล่ให้สึก แต่ต่อมาพระพุทธเจ้าทรงแนะนำให้เจริญกรรมฐาน จึงได้บรรลุอรหัตผล อาศัยเหตุที่ตั้งจิตปรารถนา มาแต่อดีตชาติ ประกอบกับเหตุการณ์ในปัจจุบันชาติ ที่เมื่อบรรลุอรหัตผลแล้วมีความชำนาญในการเข้าสมาธิ และชำนาญในการใช้ฤทธิ์ทางใจเนรมิตร่างกายท่านได้ตั้ง ๑,๐๐๐ ร่างในขณะจิตเดียว พระพุทธเจ้าจึงทรงตั้งท่านไว้ในตำแหน่งเอตทัคคะด้านชำนาญในการเข้าสมาธิ (เจโตวิมุติ) และชำนาญในการใช้มโนมยิทธิ (ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๓๕/๑๐๗)

จูฬปันถกวิตุล: เรื่องพระจูฬปันถก พระจูฬปันถกเถระ นามเดิมว่า ปันถกะ เพราะเกิดในระหว่างทาง ขณะที่มารดาเดินทางกลับไปยังบ้านเศรษฐีผู้เป็นบิดา และเพราะเป็นน้องชายของมหาปันถกะ จึงมีชื่อว่า จูฬปันถกะ บิดาเป็นคนวรรณะศูทร ไม่ปรากฏนาม มารดาเป็นคนวรรณะแพศย์ หรือไวศยะ เกิดระหว่างทางขณะที่มารดาเดินทางกลับมายังบ้านของเศรษฐีซึ่งอยู่ในเมืองราชคฤห์ พระจูฬปันถก เป็นน้องชายของพระมหาปันถก เป็นชาวเมืองราชคฤห์ แคว้นมคธ เป็น

หนึ่งในพระอสีติมหาสาวกของพระพุทธเจ้า ท่านบวชตามการสนับสนุนของพี่ชาย เมื่อแรกบวชท่านเป็นคนมีปัญญาที่บามาก ไม่สามารถท่องมนต์หรือเข้าใจอะไรได้เลย จึงทำให้ท่านถูกพระพี่ชายของท่านขับไล่ออกจากสำนัก

เมื่อพระพุทธเจ้าทราบความจริงได้ให้ประทานผ้าเช็ดพระบาทสีขาวบริสุทธิ์ให้ท่านไปลูบจนในที่สุดท่านพิจารณาเห็นว่าผ้าขาวเมื่อถูกลูบมีสีคล้ำลง จึงนำมาเปรียบกับชีวิตของคนเราที่ไม่มีความยั่งยืน ท่านจึงได้เจริญวิปัสสนาและบรรลุพระอรหันต์เพราะสิ่งที่ท่านพบจากการลูบผ้าขาวนั่นเอง เมื่อท่านบรรลุพระอรหันต์ ท่านได้ปฏิสัมภิทาญาณชำนาญในการใช้มนโณมติ ท่านจึงได้รับการยกย่องจากพระพุทธเจ้าให้เป็นผู้เป็นเอตทัคคะในด้านชำนาญในมนโณมติ เป็นผู้มึฤทธิ์ทางใจ สามารถเนรมิตกายที่สำเร็จด้วยใจได้ และฉลาดในการพลิกแพลงจิต (จากสมาธิให้เป็นวิปัสสนา) ดังเรื่องที่ท่านเนรมิตภิกษุเป็นพันรูป ซึ่งมีรูปร่างหน้าตาได้เหมือนกัน เมื่อคนที่หมอชวกใช้มารับถามว่า พระรูปไหนชื่อจุกปนถกะ ทั้งพันรูปก็ตอบเป็นเสียงเดียวกันว่า อาตมาชื่อปนถกะ ในที่สุดพระศาสดาทรงแนะนำวิธีให้ว่า รูปไหนพูดก่อนว่า อาตมาชื่อปนถกะ ให้จับมือรูปนั้นมานั้นแหละคือพระจุกปนถกะองค์จริง พระศาสดาจึงทรงยกย่องท่านว่า เป็นผู้เลิศกว่าภิกษุทั้งหลายผู้เนรมิตกายอันสำเร็จด้วยฤทธิ์และผู้พลิกแพลงจิต พระจุกปนถกะเถระนี้ก็เหมือนกับอสีติมหาสาวกทั่วไป เมื่อบรรลุพระอรหันต์แล้ว ก็ได้ช่วยพระศาสดาประกาศพระพุทธศาสนาตามความสามารถ สุดท้ายก็ได้ปรินิพพานดับสังขารและการเวียนว่ายอย่างสิ้นเชิง (ขุ.ธ.(ไทย)๒๕/๒๕/๓๒)

จุกปนถกะสูตร พระจุกปนถกะเถระ : พระสูตรว่าด้วยพระจุกปนถกะเถระ พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ พระเชตวัน อารามของอนาถปิณฑิกเศรษฐี เขตกรุงสาวัตถี ได้ทอดพระเนตรเห็นท่านพระจุกปนถกะผู้กำลังนั่งคู้บัลลังก์ตั้งกายตรงดำรงสติไว้เฉพาะหน้าอยู่ ทรงปรารภท่านพระจุกปนถกะเถระ แล้วทรงเปล่งอุทานแสดงถึงการมีกายสงบ และมีจิตตั้งมั่น เป็นที่มาแห่งการบรรลุคุณวิเศษชั้นสูงคืออนุปาทาปรินิพพาน (ขุ.อุ.(ไทย)๒๕/๕๐/๒๗๗)

จุกปนถกะสูตร: พระสูตรว่าด้วยพระธรรมเทศนาในคินดววจันท์เต็มดวง สูตรเล็ก ชื่อนี้ตั้งตามเนื้อหาสาระของพระสูตรพระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงแก่ภิกษุทั้งหลาย ขณะประทับอยู่ ณ ปราสาทของนางวิสาขาหมิดา มาตา บุพพาราม เขตกรุงสาวัตถี ในวันอุโบสถ ขึ้น ๑๕ ค่ำ คินนพระจันท์เต็มดวง โดยทรงตั้งปัญหาขึ้นถามภิกษุทั้งหลายว่า อัสตบुरुขุจัจจกัอัสตบुरुขุหรือไม่ เพื่อทรงแสดงเรื่องนี้ให้ภิกษุเหล่านั้นฟัง

ใจความสำคัญของพระสูตรดังนี้ พระผู้มีพระภาคขณะประทับนั่งกลางแจ้ง ท่ามกลางแสงจันทร์ในวันเพ็ญ มีภิกษุสงฆ์ห้อมล้อม ทรงเหลียวมองภิกษุทั้งหลาย เห็นนั่งนิ่ง จึงตรัสถามเพื่อแสดงธรรมให้ฟังว่า ภิกษุทั้งหลาย อัสตบुरुขุจัจจกัอัสตบुरुขุหรือว่า ผู้นี้เป็นอัสตบुरुขุ เมื่อภิกษุทั้งหลายทูลตอบว่า ไม่รู้จัก ก็ทรงอธิบายขยายความแล้วทรงตั้งปัญหาถามภิกษุไปเรื่อย ๆ สรุปความได้ว่า ทรงแสดงให้ภิกษุทั้งหลายฟังว่า อัสตบुरुขุไม่รู้จักทั้งอัสตบुरुขุและสัสตบुरुขุ เพราะเป็นผู้ประกอบด้วยธรรมของอัสตบुरुขุ มีความรักดีต่ออัสตบुरुขุ มีความคิด ความรู้ ถ้อยคำ การกระทำ ความเห็น และการให้ทานอย่างอัสตบुरुขุ ฉะนั้น หลังจากตาย จึงไปเกิดในคติของอัสตบुरुขุ คือ นรก หรือกำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน ส่วนสัสตบुरुขุมีนัยตรงกันข้าม (ม.อุ.(ไทย)๑๔/๙๑/๑๐๔)

จุฬโพนิ, ปริพาชก : พระโพนิสต์ว์เสวยพระชาติเป็นปริพาชกชื่อว่าจุฬโพนิ ; ดู จุฬโพนิจรียา (ขุ.จรียา. (ไทย)๓๓/๒๖/๗๔๙)

จุฬโพนิจรียา: ว่าด้วยจรียาของจุฬโพนิปริพาชก : พระโพนิสต์ว์เสวยพระชาติเป็นปริพาชกชื่อว่าจุฬโพนิ จุติจากพรหมโลก มาเกิด แม้ภรรยาของเขาก็จุติมาจากพรหมโลกเช่น คนทั้ง ๒ เป็นผู้มึศีล หมดความอาลัยในวิภวภูต ตัดขาดพวกพ้อง ไม่ห่วงใยในตระกูลและหมู่ญาติ จึงพากันออก บวช แล้วเดินทางเที่ยวไปยังบ้านและนิคมต่างๆ จนมาถึงกรุงพาราณสี แล้วเข้าไปพักอยู่ใน พระราชอุทยานซึ่งเงียบสงัด ไม่พลุกพล่าน วันหนึ่ง พระราชาเสด็จมายังพระราชอุทยาน ทอดพระเนตรเห็นนางพราหมณีจึงตรัสถามว่า นางเป็นอะไรกับท่าน เป็นภรรยาของใคร จึง กราบทูลว่า ไม่ใช่ภรรยาของตน แต่เป็นผู้ประพฤติธรรมร่วมกัน นับถือศาสนาเดียวกัน พระราชาทรงมีความกำหนดรักใคร่ในนางพราหมณีนั้น รับสั่งให้จับนางเข้าไปในวัง เมื่อเห็น ภรรยาซึ่งเกิดร่วมกัน นับถือศาสนาเดียวกัน ถูกฉุดคร่าจับตัวไป จึงเกิดความโกรธ แต่เมื่อ ระลึกถึงศีลวัตรที่ได้บำเพ็ญมา ก็ข่มความโกรธเอาไว้ได้ โดยมุ่งถึงพระสัพพัญญุตญาณเป็น สำคัญ (ขุ.จรียา.(ไทย)๓๓/๒๖/๗๔๙)

จุฬโพนิชาตก จุฬโพนิกุมาร : ชาตกว่าด้วยจุฬโพนิราชกุมาร พระโพนิสต์ว์เสวยพระชาติเป็นโพนิกุมาร จุติจากพรหมโลก มาเกิด แม้ภรรยาของเขาก็จุติมาจากพรหมโลกเช่นกัน คนทั้ง ๒ จึงไม่มี ความกำหนดด้วยกามราคะ อยู่ด้วยกันตามความพอใจของมารดาบิดา เมื่อสิ้นมารดาบิดา แล้ว จึงสละทรัพย์ออกบวชเป็นฤาษี สิ้นชีพแล้วกลับไปเกิดในพรหมโลกทั้งคู่ (ขุ.ชา.(ไทย) ๒๗/๔๙/๓๓๐)

จุฬมาลุงกยสูตร: พระสูตรว่าด้วยพระมาลุงกยบุตร สูตรเล็กชื่อนี้ ตั้งตามชื่อบุคคลที่ปรากฏในพระ สูตร พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงแก่ท่านพระมาลุงกยบุตร ขณะประทับอยู่ ณ พระเชตวัน เขตกรุงสาวัตถีเพื่อตรัสตอบปัญหา โดยมีใจความสำคัญดังนี้ พระมาลุงกย บุตรคิดว่า พระผู้มีพระภาคไม่ทรงตอบปัญหา(ปัญหาที่ไม่ทรงตอบ)๑๐ประการ จึง รู้สึกไม่พอใจและจักเข้าไปทูลถามพระผู้มีพระภาคอีก ถ้าพระผู้มีพระภาคทรงตอบ ก็ จะ ประพฤติพรหมจรรย์ต่อไป ถ้าไม่ทรงตอบ ก็จะไปลาสิกขาไปเป็นคฤหัสถ์

อภัยกตปัญหา ๑๐ ประการ คือ(๑) โลกเที่ยงหรือ (๒) โลกไม่เที่ยงหรือ (๓) โลกมี ที่สุดหรือ (๔) โลกไม่มีที่สุดหรือ(๕) ชีวะกับสรีระเป็นอย่างเดียวกันหรือ (๖) ชีวะกับสรีระ เป็นคนละอย่างกันหรือ (๗) หลังจากตายแล้วตถาคตเกิดอีกหรือ (๘) หลังจากตายแล้ว ตถาคตไม่เกิดอีกหรือ (๙) หลังจากตายแล้วตถาคตเกิดอีกและไม่เกิดอีกหรือ (๑๐) หลังจากตายแล้วตถาคตจะเกิดอีกก็มีใช่ จะว่าไม่เกิดอีกก็มีใช่หรือ

ครั้นในเวลาเย็น ท่านพระมาลุงกยบุตรได้นำปัญหานั้นเข้าไปทูลถาม พระผู้มีพระภาค ตรัสว่า พระองค์ไม่ทรงตอบปัญหาเหล่านี้ โดยทรงให้เหตุผลว่า ๑. พระองค์มิได้ทรงให้ คำมั่นสัญญาว่า ถ้าพระมาลุงกยบุตรมาประพฤติพรหมจรรย์กับพระองค์แล้ว พระองค์จะ ทรงตอบปัญหาเหล่านี้ ๒. พระมาลุงกยบุตรมิได้กราบทูลพระองค์ไว้ก่อนว่า ถ้าพระองค์ทรง ตอบปัญหาเหล่านี้ ท่านจักประพฤติพรหมจรรย์ ๓.บุคคลใดกล่าวว่า ถ้าพระองค์ไม่ทรงตอบ ปัญหาเหล่านี้ ตนจักไม่ประพฤติพรหมจรรย์ ต่อให้บุคคลนั้นตายไป พระองค์ก็ไม่ทรงตอบ ๔. เมื่อมีความเห็นเหล่านี้แล้ว จะทำให้มีการ ประพฤติพรหมจรรย์กัน ก็หา

มิได้ ขาดิ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส ก็ยังคงมีอยู่ตามเดิม พระองค์จึงทรงบัญญัติเฉพาะการกำจัดชาติ ชรา มรณะ ฯลฯ และอุปายาสเท่านั้น จากนั้นทรงสรุปว่า ที่พระองค์ไม่ทรงตอบปัญหาทั้ง ๑๐ ข้อนี้ เพราะไม่มีประโยชน์ ไม่ทำให้บรรลุนิพพาน ส่วนปัญหาที่ทรงตอบคือปัญหาเรื่องอริยสัจ ๔ ได้แก่ เรื่องทุกข์ เรื่องทุกขสมุทัย เรื่องทุกขนิโรธ และเรื่องทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา เพราะมีประโยชน์และทำให้บรรลุนิพพาน (ม.ม.(ไทย)๑๓/๑๒๒/๑๓๓)

จุฬารทวิมาน : วิมานที่มีรททิพย์คันเล็กเป็นพาหนะเกิดขึ้นแก่สุชาตกุมาร เป็นวิมานในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ที่เกิดขึ้นแก่พระราชากุมารสุชาตะแห่งโปตลินคร แคว้นอัสสกะ เพราะได้บูชาพระบรมสารีริกธาตุของพระผู้มีพระภาคตามคำแนะนำของท่านพระมหากัจจายนเถระ (ขุ.วิ.(ไทย)๒๖/๔๘๑/๑๒๐)

จุฬารทโลวาทสูตร: พระสูตรว่าด้วยการประทานโอวาทแก่พระราหุล สูตรเล็ก ชื่อนี้ตั้งตามชื่อผู้รับฟังโอวาทซึ่งเป็นสาระสำคัญของพระสูตร พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงแก่ท่านพระราหุล ขณะประทับอยู่ ณ พระเชตวัน อารามของอนาถบิณฑิกเศรษฐี เขตกรุงสาวัตถี เพราะทรงพิจารณาเห็นว่า ธรรมเครื่องบ่มวิมุตติของท่านพระราหุลแก่กล้าแล้ว ควรแสดงธรรมชั้นสูงขึ้น

ใจความสำคัญของพระสูตร ดังนี้ พระผู้มีพระภาครับสั่งให้ท่านพระราหุลถือผ้า นิสีทนะ ตามเสด็จเข้าไปในป่าอันธวันใกล้กรุงสาวัตถี เพื่อทรงพักผ่อนกลางวัน ณ ที่นั้น พระองค์ได้ทรงสนทนาธรรมกับท่านพระราหุล โดยทรงอธิบายอายตนะภายในจับคู่กับอายตนะภายนอกและธรรมที่เกี่ยวข้องเป็นชุด ๆ รวม ๖ ชุด มีใจความดังนี้ ชุดที่ ๑

- จักขุ ไม่เที่ยงเป็นทุกข์ มีความแปรผันเป็นธรรมดา จึงไม่ควรถือว่าเป็นของเราเราเป็นนั่น นั่นเป็นอิตตาของเรา

- รูปไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรผันเป็นธรรมดา จึงไม่ควรถือว่าเป็นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นอิตตาของเรา

- จักขุวิญญาณ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรผันเป็นธรรมดา จึงไม่ควรถือว่าเป็นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นอิตตาของเรา

- แม้วทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณที่เกิดขึ้น เพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัยก็ไม่เที่ยง เป็นทุกข์มีความแปรผันเป็นธรรมดา จึงไม่ควรถือว่าเป็นของเราเราเป็นนั่น นั่นเป็นอิตตาของเรา

ชุดที่ ๒ - ๖ คือ ทรงจำแนกอายตนะภายในจับคู่กับอายตนะภายนอกอีก ๕ คู่พร้อมด้วยวิญญาณ ผัสสะ และธรรมที่เกิดจากผัสสะนั้น ๆ ในทำนองเดียวกับชุดที่ ๑

ในตอนท้ายของพระสูตร ตรัสสรุปไว้ว่า อริยสาวกผู้ได้สดับ และเห็นอย่างนี้แล้ว ย่อมเบื่อหน่ายคลายกำหนดในสิ่งเหล่านี้ เมื่อเบื่อหน่ายคลายกำหนด จึงหลุดพ้นและรู้ชัดว่า ตนได้หลุดพ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว เมื่อจบการสนทนา ท่านพระราหุลได้บรรลุเป็นพระอรหันต์ (ม.อ.(ไทย)๑๔/๔๑๖/๔๗๐)

จุฬารทโลวาทสูตร: พระสูตรว่าด้วยการประทานโอวาทแก่พระราหุล สูตรเล็ก ชื่อนี้ตั้งตามเนื้อหาสาระของพระสูตร พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงแก่ท่านพระราหุล (พระโอรัสของ

พระองค์) สมัยยังเป็นสามเณร อายุ ๗ ขวบ ขณะประทับอยู่ ณ พระเวฬุวัน เขตกรุงราชคฤห์ โดยทรงปรารภว่าท่านยังเยาว์อยู่ อาจจะถูกกล่าวสัมปทานมุสาวาท (การพูดเท็จทั้งที่รู้) ก็เป็นไปได้ ทรงประสงค์จะประทานโอวาทเกี่ยวกับการกล่าวถ้อยคำแก่ท่าน จึงทรงแสดงพระสูตรนี้

ใจความสำคัญของพระสูตรดังนี้ พระผู้มีพระภาคเสด็จเข้าไปหาท่านพระราหุลซึ่งกำลังพักอยู่ ณ ปราสาทชื่ออัมพลัญชีกา ขณะที่พระองค์ทรงล้างพระบาท ทรงเหลือน้ำไว้ในภาชนะหนึ่ง รับสั่งเรียกท่านพระราหุลมาพิจารณาดูน้ำนั้น แล้วทรงแสดงเปรียบเทียบว่า ผู้ที่เป็นสมณะถ้าไม่มีความละอายกล่าวเท็จทั้งที่รู้ ก็เหลือความเป็นสมณะเพียงหนึ่งหนึ่งเหมือนน้ำในขัน ทรงเทน้ำทิ้งแล้วทรงคว่ำขันและหงายขันขึ้น แล้วทรงเปรียบเทียบให้ฟังว่า ถ้ายังกกล่าวเท็จอยู่ก็เหมือนน้ำที่เขาทิ้งแล้ว เหมือนขันที่คว่ำ และว่างเปล่าเหมือนขันที่หงายขึ้น ทรงยกอุปมาด้วยข่างขึ้นมาเปรียบเทียบว่า ข่างตันที่ใช้อวัยวะทุกส่วนทำงานให้พระราชาได้ ไม่มีอะไรที่ข่างตันนั้นจะทำได้ คนที่ไม่มีความละอายกล่าวเท็จทั้งที่รู้ก็เหมือนกัน ที่จะไม่ทำบาปอะไรเลยไม่มี จากนั้นทรงสอนให้พิจารณาดูกายกรรม วาจากรรม และมโนกรรมของตน เหมือนคนใช้ค้นห้องส่องดูเงาหน้าตัวเอง ฉะนั้น (ม.ม.(ไทย)๑๓/๑๐๗/๑๑๗)

จูฬวัจฉโคตตสูตร: พระสูตรว่าด้วยปริพาชกชื่อวัจฉโคตต สูตรเล็ก ชื่อนี้ตั้งตามชื่อบุคคลที่ปรากฏในพระสูตร พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงแก่วัจฉโคตตปริพาชก ขณะประทับอยู่ ณ ภูฏาคารศาลา ป่ามหาวัน เขตกรุงสาวัตถี โดยมีใจความสำคัญดังนี้ วัจฉโคตตปริพาชกทูลถามว่า การที่มีผู้กล่าวว่า “พระสมณโคตมเป็นพระสัพพัญญู (รู้ทุกสิ่ง) เห็นธรรมทั้งปวง ยืนยันญาณที่สละในขณะเดิน หยุด หลับและตื่น เป็นการกล่าวถูกต้องหรือไม่ พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ไม่ถูกต้อง เป็นการกล่าวต่อพระองค์

ทูลถาม : จะอธิบายอย่างไรจึงจะถูกต้อง

ตรัสตอบ : อธิบายว่า ‘พระสมณโคตมเป็นผู้มีวิชา ๓’ จึงจะถูกต้อง วิชาที่ ๑-๒ จะเกิดขึ้นทุกขณะที่ทรงประสงค์ ส่วนวิชาที่ ๓ คืออัสวักขยญาณมีอยู่ตลอดเวลา

ทูลถาม : คฤหัสถ์ละสังโยชน์ไม่ได้ ตายแล้วทำที่สุดทุกข์ได้ มีหรือไม่

ตรัสตอบ : ไม่มี

ทูลถาม : คฤหัสถ์ละสังโยชน์ไม่ได้ ตายแล้วไปเกิดในสวรรค์ มีหรือไม่

ตรัสตอบ : มีจำนวนมากทีเดียวมีใช้ ๑๐๐ หรือ ๒๐๐ คน

ทูลถาม : อาชีวกตายแล้ว ทำที่สุดแห่งทุกข์ได้มีหรือไม่

ตรัสตอบ : ไม่มี

ทูลถาม : อาชีวกตายแล้ว จะไปเกิดในสวรรค์มีหรือไม่

ตรัสตอบ : ระลึกย้อนขึ้นไปถึง ๙๑ กัปก็ไม่ปรากฏว่ามีอาชีวกคนไหนไปเกิดในสวรรค์ได้ นอกจากอาชีวกผู้เป็นกรรมวาที เป็นกิริยาวัตติ

ทูลถาม : เมื่อเป็นเช่นนั้น ลัทธิเดียริลยก็เป็นลัทธิที่ว่างเปล่าจากคุณความดี โดยที่สุด แม้แต่คุณความดีที่จะให้ไปเกิดในสวรรค์

ตรัสตอบ : เป็นเช่นนั้น (ม.ม.(ไทย)๑๓/๑๘๕/๒๑๕)

จุฬวัจฉณเถรคาถา : ภาชิตของพระจุฬวัจฉณเถระ ท่านพระจุฬวัจฉณเถระได้กล่าวคาถาไว้ดังนี้ว่า ภิกษุที่มีมากด้วยความปราโมทย์ในธรรม อันพระพุทธรเจ้าทรงประกาศแล้ว พึงบรรลุนันตบพ (นิพพาน) อันเป็นธรรมเข้าไปสงบระงับสังขาร เป็นสุข (ขุ.เถร.(ไทย)๒๖/๑๑/๓๐๗)

จุฬวิยหสูตรตนิทเทศ : อธิบายจุฬวิยหสูตร การอธิบายจุฬวิยหสูตร ซึ่งว่าด้วยการวิวาทกันเพราะทฎฐิติสูตรเล็ก เนื้อความในพระสูตรนี้เป็นคำถาม - ตอบ ระหว่างพระพุทธรเนรมิต กับพระผู้มีพระภาค ; ดู จุฬวิยหสูตร (ขุ.ม.(ไทย)๒๙/๑๑๓/๓๓๘)

จุฬวิยหสูตร : พระสูตรว่าด้วยการทะเลาะวิวาทกันเพราะทฎฐิติ คือทรงตอบปัญหาของพระพุทธรเนรมิตถึงเรื่องสังจะหลายอย่าง กล่าวคือลัทธิต่าง ๆ ที่เรียกว่าทฎฐิติ ๖๒ ประการ เป็นเหตุให้เจ้าลัทธิทั้งหลายต้องวิวาทกัน ต่างฝ่ายต่างก็กล่าวอ้างว่าตนเป็นคนฉลาด ต่ำว่าผู้มีลัทธิขัดแย้งกับตนว่าเป็นคนโง่ ทรงตรัสว่า พวกที่ได้แย้งกันทั้ง ๒ ฝ่ายนั้นต่างก็เป็นคนโง่ด้วยกัน แต่พระอริยสาวกผู้รู้ชัดสังจะ (หมายถึงนิโรธสังจะหรือมคคสังจะ ดู ขุ.สุ.อ.(บาลี) ๒/๘๙๑/๓๙๗) เท่านั้นเป็นผู้ฉลาด ละศีลและวัตร ละกรรมที่มีโทษ(อกุศลกรรมบถ ๑๐ ประการ) และกรรมที่ไม่มีโทษ (กุศลกรรมบถ ๑๐ ประการ) ปลงภาระได้ ไม่ยึดมั่นทฎฐิติทั้งหลาย (คำว่า ภาระ หมายถึง (๑) ชั้นธภาระ ได้แก่ ชั้นธ ๕ (๒) กิเลสภาระ ได้แก่ ราคะ โทสะ และโมหะ (๓) อภิสังขาร ภาระ ได้แก่ ปุณฺณยาภิสังขาร อปุณฺณยาภิสังขาร และอาเนญชาภิสังขาร ดู ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๑๔๙/๓๙๘) (ขุ.สุ.(ไทย)๒๕/๘๘๕/๗๑๓)

จุฬเวทลลสูตร : พระสูตรว่าด้วยการสนทนาธรรมที่ทำให้เกิดปัญญา สูตรเล็ก ชื่อนี้ตั้งตามสาระสำคัญของพระสูตรเช่นเดียวกับมหาเวทลลสูตร พระสูตรนี้ ภิกษุณีชื่อว่าอัมมทินนาแสดงแก่อุบาสกชื่อวิสาขะ ขณะพักอยู่ ณ พระเวฬุวัน เขตกรุงราชคฤห์ เพื่อตอบปัญหาของอุบาสกนั้น โดยมีใจความสำคัญดังนี้ วิสาขอุบาสกเข้าไปเยี่ยมภิกษุณีชื่ออัมมทินนาและเรียนถามปัญหาธรรมจำนวน ๕ เรื่อง คือ (๑) เรื่องสักกายทฎฐิติ (๒) เรื่องมรรคมืองค์ ๘ กับชั้นธ ๕ (๓) เรื่องสมาธิและสังขาร (๔) เรื่องสัญญาเวทยิตนิโรธ (๕) เรื่องเวทนา ภิกษุณีชื่ออัมมทินนาได้ตอบปัญหาต่าง ๆ อย่างชัดเจนเป็นที่พอใจของผู้ถามและเมื่อผู้ถามไปกราบทูลให้พระผู้มีพระภาคทรงทราบ พระองค์ตรัสรับรองว่าถูกต้อง ถ้าทูลถามพระองค์ ก็ จะตรัสตอบอย่างทีภิกษุณีชื่ออัมมทินนาตอบนั้นแหละ (ม.ม.(ไทย)๑๒/๔๖๐/๕๐๐)

จุฬศีล : ศีลย่อย เป็น ๑ ในจุฬมัชฌิมมหาศีล หมายถึงศีลที่เป็นหลักความประพฤติของพระภิกษุซึ่งพระพุทธรเจ้าตรัสแจกแจงไว้ในพระสูตรบางสูตร มีปรากฏในทีฆนิกาย สीलขันธวรรค คือพระไตรปิฎกบาลีอักษรไทย เล่ม ๙ ทั้ง ๑๓ สูตร มีสาระเหมือนกันหมด จุฬมัชฌิมมหาศีล มี ๓ คือ (๑) จุฬศีล ศีลย่อย (๒) มัชฌิมศีล ศีลกลาง (๓) มหาศีล ศีลใหญ่, จุฬศีล มี ๒๖ ข้อ ได้แก่ (๑) ละปาณาติบาต... (๒) ละอทินนาทาน... (๓) ละอพรหมจรรย์... (๔) ละมุสาวาท... (๕) ละปิสุณาวาจา... (๖) ละมรฺสวาจา... (๗) ละสัมผัปปลาปะ... (๘) เว้นจากการพราภ พืชคามและภุตคาม (๙) ฉ้นมือเดียว...งดจากการฉ้นในเวลาวิกาล (๑๐) เว้นจากการพ้อนรำขับร้องประโคมดนตรีและดูการละเล่นอันเป็นข้าศึกแก่กุศล (๑๑) เว้นจากการตัดทรงประดับตกแต่งร่างกายด้วยดอกไม้ของหอมและเครื่องประเทืองผิว อันเป็นฐานแห่งการแต่งตัว (๑๒) เว้นจากการนั่งนอนบนที่นั่งที่นอนอันสูงใหญ่ (๑๓) เว้นจากการรับทองและเงิน (๑๔) เว้นจากการรับธัญญาหารดิบ (๑๕) เว้นจากการรับเนื้อดิบ (๑๖) เว้นจากการรับสตรีและกุมารี (๑๗)

เว้นจากการรับทาสีและทาส (๑๘) เว้นจากการรับแพะและแกะ (๑๙) เว้นจากการรับไก่และ
 สุนัข (๒๐) เว้นจากการรับช้าง โค ม้า และลา (๒๑) เว้นจากการรับไร่นาและที่ดิน (๒๒) เว้น
 จากการประกอบพุทธกรรมรับใช้เดินข่าว (๒๓) เว้นจากการซื้อการขาย (๒๔) เว้นจากการโกง
 ด้วยตาชั่ง (๒๕) เว้นจากการรับสินบน การล่อลวง และการตลบตะแลง (๒๖) เว้นจากการ
 เฉือนหนัสน์ ฟัน ข่า จองจำ ตีชิง ปล้น และกรรโชก (ที.สี.(ไทย)๙/๗/๓, ที.สี.(ไทย)๙/๑๙๔/๖๕,
 ที.สี.(ไทย)๙/๑๙๔/๖๗)

จุฬาสกุลทายีสสูตร: พระสูตรว่าด้วยปริพาชกชื่อสกุลทายี สูตรเล็ก มีที่มาของชื่อเหมือนมหาสกุลทายี
 สูตร พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงแก่สกุลทายีปริพาชก ณ อารามของ
 ปริพาชก คือ พระองค์ทรงทราบด้วยพระญาณว่า สกุลทายีปริพาชกมีอุปนิสัยพอที่จะบรรล
 ธรรมได้ในอนาคตกาล จึงเสด็จเข้าไปหาถึงที่อยู่ เพื่อทรงแสดงธรรมโปรด

ใจความสำคัญของพระสูตรดังนี้ สกุลทายีปริพาชกได้สนทนาธรรมกับพระผู้มีพระภาคถึง
 เรื่องนิครนถ์นาฏบุตรซึ่งอ้างว่าตนเป็นสัพพัญญูเห็นสิ่งทั้งปวงแม้ขณะเดิน หยุด หลับ และ
 ตื่น แต่พอถูกถามปัญหาเรื่องการระลึกชาติในอดีตกลับเอาเรื่องอื่นมาพูดกลบ
 เกลือ่น กลับไปพูดนอกเรื่อง ทั้งแสดงอาการโกรธไม่พอใจ ด้วยเหตุนี้ ทำให้เขาระลึกถึง
 พระผู้มีพระภาคว่า มีแต่พระผู้มีพระภาคเท่านั้นที่ทรงทราบเรื่องนี้จริง ๆ

พระผู้มีพระภาครับสั่งให้งดพูดถึงเรื่องนั้น พระองค์จักแสดงปฏิจจนสมบัติ หรือปัจจยา
 การให้ฟัง เมื่อสกุลทายีปริพาชกรับทูลว่า ไม่สามารถจะทูลตอบเรื่องปฏิจจนสมบัติให้
 ทรงพอพระทัยได้ พระองค์จึงตรัสถามถึงความเห็นในลัทธิของปริพาชกเกี่ยวกับบรรณะสูงสุด
 และปัญหาเรื่องโลกที่มีสุขโดยส่วนเดียว (โลกที่ไม่มีทุกข์) ทรงสอบสวนซักไซ้ไล่เลียงจนสกุล
 ทายีปริพาชกยอมรับว่า ลัทธิของตนว่างเปล่า และผิดไปหมด

จากนั้นทรงแสดงข้อปฏิบัติเพื่อให้แจ้งโลกที่มีสุขโดยส่วนเดียว คือ ฌาน ๔ และ
 วิชชา ๓ เมื่อทรงแสดงธรรมจบสกุลทายีปริพาชกขอบวชแต่ลูกศิษย์ห้ามมิให้บวช จึง
 เป็นอันว่า สกุลทายีปริพาชกมีอุปสรรคต่อการประพฤติพรหมจรรย์ (ม.ม.(ไทย)๑๓/๒๖๙/
 ๓๑๗)

จุฬาลัจจกสูตร: พระสูตรว่าด้วยลัจจกะ นิครนถบุตร สูตรเล็ก ชื่อนี้ตั้งตามชื่อบุคคลผู้ทูลถาม
 ปัญหา พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงแก่ลัจจกะ นิครนถบุตร ขณะประทับอยู่
 ณ ภูฏาคารศาลา ปามหาวันเขตกรุงเวสาลี แคว้นวัชชี เพื่อตอบปัญหาของลัจจกะ นิครน
 บุตร ที่ทูลถามเพื่อโต้วาทะกับพระองค์

ใจความสำคัญของพระสูตร ดังนี้ ลัจจกะ นิครนถบุตร หรือที่รู้จักกันทั่วไปว่า ลัจจ
 กนิครนถ์ อาศัยอยู่ในกรุงเวสาลี ถือตัวเป็นปราชญ์ ได้ประกาศในที่ชุมนุมว่าสมณะหรือ
 พรหมณ์ ผู้เป็นเจ้าของ หมู่ เจ้าคณะ เป็นคณาจารย์หรือเป็นครูของหมู่คณะ หรือแม้แต่ผู้ที่
 ประกาศตนว่าเป็นพระอรหันต์ ผู้ปราศจากกิเลสทั้งหลาย ผู้ตรัสรู้เองโดยชอบก็ตาม เมื่อมา
 โต้วาทะกับเราแล้ว ไม่ประหม่าตัวสั่นหวั่นไหว ไม่มีเหงื่อไหลไทรมออกมาจากรักแร้ เรายังไม่
 เห็นเลยสักคนเดียวอย่าว่าแต่คนเลย แม้สิ่งไร้วิญญาณ เช่น เสาก็ยังหวั่นไหวต่อวาทะของ
 เรา”

เช้าวันหนึ่งสัจจนิกครนธ์เห็นท่านพระอัสสชิ (รูปหนึ่งในพระเบญจวัคคีย์) กำลังเดินเข้าไปบิณฑบาตในกรุงเวสาลีจึงเข้าไปหา ขอสนทนาด้วย และได้ถามพระเถระว่าพระสมณโคดมแนะนำสาวกอย่างไร คำสอนส่วนใหญ่ว่าด้วยเรื่องอะไร พระเถระตอบว่า ทรงสอนว่ารูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณไม่เที่ยงรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณไม่ใช่อดีตา สังขารทั้งหลายทั้งปวงไม่ใช่อดีตา ธรรมทั้งปวงไม่ใช่อดีตา พระผู้มีพระภาคตรัสสอนเรื่องนี้เป็นส่วนใหญ่ สัจจนิกครนธ์กล่าวว่าพระสมณโคดมเห็นผิด เห็นชั่ว ถ้าตนมีโอกาสดำเฝ้า จะได้ว่าพระทำให้ถ้อยถอนความเห็นผิด เห็นชั่วนี้ให้ได้

จากนั้น สัจจนิกครนธ์ได้เข้าเฝ้าพวกเจ้าลิจฉวีจำนวน ๕๐๐ องค์ที่กำลังประชุมปรึกษาข้อราชการอยู่ในหอประชุม ทูลเล่าเรื่องที่ตนได้กล่าวกับท่านพระอัสสชิให้ทรงทราบ และทูลเชิญให้เสด็จไปฟังการโต้ว่าทะเลาะระหว่างตนกับพระสมณโคดม ที่ป่ามหาวัน (เขตกรุงเวสาลี) ในวันนั้น จะได้เห็นตนถูกลากวาทะของพระสมณโคดมออกมาด้วยวาตะของตน เหมือนบุรุษมีกำลังจับขนกแกะแล้วถูกลากออกมาเล่นเป็นต้น กล่าวแล้วก็ออกเดินทางมุ่งหน้าไปยังภูฏาคารศาลาในป่ามหาวัน โดยมีพวกเจ้าลิจฉวีจำนวน ๕๐๐ องค์ เสด็จตามไปเป็นขบวน เมื่อไปถึงก็ทูลขออนุญาตถามปัญหา พอพระผู้มีพระภาคทรงอนุญาต ก็ทูลถามอย่างที่ถามท่านพระอัสสชิ พระผู้มีพระภาคก็ตรัสตอบอย่างที่ท่านพระอัสสชิตอบทุกประการ สัจจนิกครนธ์แย้งโดยใช้อุปมาโวหารว่า พืชพันธุ์ไม้จำต้องอาศัยแผ่นดิน จึงเจริญออกงามไพบูลย์ได้ ฉันทไฉ หรือคนจำต้องอาศัยแผ่นดินเป็นที่ทำมาหากิน จึงเจริญก้าวหน้าได้ ฉันทไฉ ชั้น ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ ก็ต้องมีอยู่ในฐานะเป็นตัวตน ดูกแผ่นดิน คนเราต้องอาศัยชั้นเหล่านี้ จึงได้เสวยผลบุญผลบาปได้ฉันทไฉ ทรงย้อนถามว่า ท่านเห็นว่าชั้น ๕ เป็นอดีตาท่านใช่หรือไม่ ทูลตอบว่า ใช่ มหาชนเห็นอย่างนี้ ตรัสถามว่า มหาชนเห็นอย่างไรไม่สำคัญ แต่ท่านเห็นว่าชั้น ๕ เป็นอดีตาท่านใช่หรือไม่ สัจจนิกครนธ์ทูลตอบยืนยันว่าใช่ ตนก็เห็นอย่างนั้น ตรัสถามว่า พระมหากษัตริย์ผู้ได้รับมูรธาภิเษกแล้ว มีพระราชอำนาจสิทธิ์ขาดในพระราชอาณาจักรของพระองค์แล้ว เช่น การฆ่า การริบทรัพย์ การเนรเทศ ใช่หรือไม่ ทูลตอบว่า ใช่ ทรงย้อนถามว่า ท่านกล่าวว่า รูป เป็นอดีตาท่าน ท่านมีอำนาจในรูปนั้นว่า จงเป็นอย่างนั้นเถิด อย่าเป็นอย่างนั้นเลย ใช่หรือไม่ สัจจนิกครนธ์นิ่ง ตรัสถามซ้ำถึง ๓ ครั้ง สัจจนิกครนธ์ก็ยังนิ่ง แต่ในที่สุดก็จำต้องยอมรับว่าตนไม่มีอำนาจบังคับบัญชาให้รูปเป็นไปตามที่ตนต้องการได้

จากนั้น ทรงซักถามไล่เลียงจากเวทนาไปจนถึงวิญญาณ สัจจนิกครนธ์ต้องยอมจำนนว่า ไม่มีอำนาจบังคับได้เช่นเดียวกับรูป ทรงซักต่อไปว่า ชั้น ๕ เที่ยงหรือไม่เที่ยง ทูลตอบว่า ไม่เที่ยงตรัสถามว่า สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์หรือเป็นสุข ทูลตอบว่า เป็นทุกข์ ตรัสถามว่า สิ่งใดไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความเปลี่ยนแปลงไปเป็นธรรมดา ควรหรือไม่ที่จะถือว่านั่นเป็นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นอดีตของเรา ทูลตอบว่า ไม่ควร ตรัสถามต่อไปว่า ผู้ใดยึดติดทุกข์ ยินดีในทุกข์ เห็นว่า ทุกข์นั้นเป็นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นอดีตของเรา ผู้นั้นทำให้ทุกข์สิ้นไปได้หรือไม่ ทูลตอบว่า ไม่ได้ ตรัสถามย้ำว่า ท่านติดทุกข์ยึดทุกข์ ตามเห็นว่าทุกข์นั้นเป็นของเรา เป็นอดีตของเรา ใช่หรือไม่ ทูลตอบว่า ใช่ ตรัส

เปรียบเทียบว่า บุรุษผู้ต้องการแก่นไม้ เทียวหาแก่นไม้ในป่า เห็นต้นกล้วยใหญ่ ลำต้นตรง กำลังรุ่ม ยังไม่ทันตกเครือ เขาเข้าไปตัดต้นกล้วยนั้นให้ล้มลงแล้วตัดยอดลิดใบออก เขาพยายามหาแก่นก็ผิดหวัง เขาไม่พบแม้แต่กระพี้ของกล้วย ข้อนี้ฉันใด เราพยายามซักถามท่านให้กล่าวแก้ววาทะของตัวเอง ท่านก็ว่างเปล่า ย่อมแพ้ไปเองฉันนั้น จากนั้นได้ตรัสถึงคำประกาศอวดตัวของสังกนิครนถ์ในท่ามกลางมหาชนชาวกรุงเวสาลีตั้งปรากฏข้างต้น และตรัสเพิ่มเติมว่า บัดนี้ หยาดเหงื่อของท่านบางหยาดหยดจากหน้าผากลงมาตามผ้าห่มแล้วตกลงสู่พื้น ส่วนเหงื่อของเราไม่มีเลย สังกนิครนถ์นั่งนิ่ง ก่อเขิน คอดกั ก้มหน้า หงอยเหงา ไม่มีปัญญาจะคิดโต้เถียงต่อไปอีก

เจ้าลิจฉวีองค์หนึ่งพระนามว่า ทุมมุขะ ตรัสเปรียบเทียบขึ้นว่า พระผู้มีพระภาคทรงหักทิฐิของสังกนิครนถ์ เหมือนพวกเด็กจับปูในสระโบกขรณีมาหักก้ามจนปูไม่สามารถกลับลงสระได้อีกแล้ว

สังกนิครนถ์หันไปกล่าวตำหนิเจ้าลิจฉวีทุมมุขะว่า ไม่ใช่เรื่องของท่าน แล้วทูลถามเพื่อขอความรู้ว่า สาวกของพระองค์ข้ามพ้นความสงสัยได้ด้วยเหตุใด ตรัสตอบว่า ด้วยความเห็นตามความเป็นจริงว่า ชั้นที่ ๕ ทุกชนิดไม่เป็นของเรา เราไม่เป็นนั้น นั้นไม่ใช่อัตตาของเรา

สังกนิครนถ์ทูลถามต่อไปว่า ภิกษุจะเป็นพระอรหันตชินาสพด้วยเหตุใด ตรัสตอบว่า ด้วยการไม่ยึดถือชั้นที่ ๕ ว่า เป็นของเรา เราเป็นนั้น นั้นเป็นอัตตาของเรา

การสนทนาจบลงด้วยสังกนิครนถ์ขอนิมิตต์พระผู้มีพระภาคพร้อมด้วยภิกษุสงฆ์ไปฉันภัตตาหารในอารามของตนในวันรุ่งขึ้น (ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๕๓/๓๘๘)

จุฬสาริกขุวัตถุ : เรื่องจุฬสาริกขุ วันหนึ่ง พระจุฬสารีนั้นทำเวชกรรมแล้วได้โภชนะอันประณีตแล้ว ถี้อออกไปอยู่ พบพระเถระในระหว่างทาง จึงเรียนว่า ท่านขอรับ โภชนะนี้กระผมทำเวชกรรมได้แล้ว ท่านจักไม่ได้โภชนะเห็นปานนี้ในที่อื่น ขอท่านจงฉันโภชนะนี้ กระผมจักทำเวชกรรม นำอาหารเห็นปานนี้มาเพื่อท่านตลอดกาลเป็นนิตย์ พระเถระฟังคำของพระจุฬสารีนั้นแล้ว ก็นิ่งเฉย หลีกไปแล้ว ภิกษุทั้งหลายมาสู่วิหารแล้ว กราบทูลความนั้นแต่พระศาสดา พระศาสดาตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ธรรมดาบุคคลผู้ไม่มีความละอาย ผู้คะนอง เป็นผู้เช่นกับกา ตั้งอยู่ในอนเนสณา ๒๑ อย่าง ย่อมเป็นอยู่ง่าย ส่วนบุคคลผู้สมบูรณ์ด้วยหิริและโอตตปปะ ย่อมเป็นอยู่ยากแล้วได้ทรงภาสิตพระคาถาเหล่านี้ว่า อันบุคคลผู้ไม่มีความละอาย กล่าวเพียงดังกา มีปกติกำจัด (คุณผู้อื่น) มักเล่นไป (เอาหน้า) ผู้คะนองผู้เศร้าหมองเป็นอยู่ง่าย ส่วนบุคคลผู้มีความละอาย ผู้แสวงหากรรมอันสะอาดเป็นนิตย์ ไม่หุดหู่ ไม่คะนอง มีอาชีพะหมดจดเห็นอยู่ เป็นอยู่ยาก (ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๔๔/๑๐๘)

จุฬสาริปมสูตร: พระสูตรว่าด้วยอุปมาด้วยแก่นไม้ สูตรเล็ก ชื่อนี้ตั้งตามชื่ออุปมาในเนื้อหาของพระสูตร พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคตรัสแก่ปัจฉิมภิกษุพราหมณ์ ขณะประทับอยู่ ณ พระเชตะวัน อารามของอนาถบิณฑิกเศรษฐี เขตกรุงสาวัตถี โดยทรงปรารภคำถามของพราหมณ์

ใจความสำคัญของพระสูตรดังนี้ (๑) ปิงคโลกจณพราหมณ์ทูลถามว่า ครูปุระณะ กัสสปะ ครูมกขลิ โคสาล ครูอชิตะ เกสกัมพล ครูปุระณะ กัจจายนะ ครูสัณชัย เวลัฏฐบุตร ครูนิครนถ์ นาฏบุตร เป็นเจ้าหมู่ เจ้าคณะ เป็นคณาจารย์มีชื่อเสียงได้รับยกย่องว่า

เป็นคนดี ครูเหล่านี้รู้จริงตามที่ปฏิญญา หรือไม่รู้จริง หรือบางพวกรู้ บางพวกไม่รู้ (๒) พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า อย่าไปสนใจพวกนั้นเลย ถ้าอยากฟังธรรมจะแสดงให้ฟัง เมื่อพราหมณ์กราบทูลว่าจะฟัง จึงทรงแสดงธรรมอุปมาด้วยแก่นไม้คล้ายมหาสาโรปมสูตร ต่างแต่ในที่นี้ทรงยกอุปมาขึ้นก่อนแล้วทรงเปรียบกับกุลบุตรผู้ออกบวชด้วยศรัทธา นี่เป็นข้อแตกต่างประการที่ ๑ ข้อแตกต่างประการที่ ๒ คือ ตั้งแต่ตอนที่ ๒ เป็นต้นไป เพิ่มข้อความว่า สร้างฉันทะ พยายามเพื่อทำให้แจ้งธรรมอื่นอันยิ่งและประณีตกว่า (เช่น ... ประณีตกว่าลาภสักการะและความสรรเสริญ) ทั้งเป็นผู้มีความประพฤติไม่ย่อหย่อนไม่ท้อถอย ... ข้อแตกต่างประการที่ ๓ คือ ธรรมที่เป็นแก่นแท้แห่งพรหมจรรย์ซึ่งยิ่งและประณีตกว่า ญาณทัสสนะ ได้แก่ รูปฌาน ๔ อรูปฌาน ๔ และสัญญาเวทิตินิโรธ(สมาบัติที่ดับสัญญาและเวทนา) ซึ่งยิ่งและประณีตกว่าญาณทัสสนะมาตามลำดับ แต่ในตอนสรุป ทรงเรียกเจโตวิมุตติว่าเป็นแก่นแท้แห่งพรหมจรรย์ เหมือนในมหาสาโรปมสูตร (ม.ม.(ไทย)๑๒/๓๑๒/๓๔๘)

จุฬสีหนาทสูตร: พระสูตรว่าด้วยการบันลือสีหนาท สูตรเล็ก ชื่อนี้ ตั้งตามเนื้อหาสาระของพระสูตร พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาค ทรงแสดงแก่ภิกษุทั้งหลาย ขณะประทับอยู่ ณ พระเชตะวัน อารามของอนาถบิณฑิกเศรษฐี เขตกรุงสาวัตถี โดยทรงปรารภเหตุการณ์ในขณะนั้นว่า มีลาภสักการะเป็นอันมากเกิดแก่พระองค์และภิกษุสงฆ์ แต่พวกอัญเดียรถีย์ปริพาชกกลับเสื่อมลาภสักการะจนอดอยากผอมโซไม่มีราสี จึงพากันร้องไห้คร่ำครวญไปตามถนน ตามตรอกซอกซอยน้อยใหญ่ และในที่ชุมนุมทั้งหลายว่า “ท่านสมณโคดมเท่านั้นหรือที่เป็นสมณะ เรามีได้เป็นสมณะหรือ สาวกของท่านสมณโคดมเท่านั้นหรือที่เป็นสมณะ สาวกของเรามีได้เป็นสมณะหรือ ทานที่ให้แก่ท่านสมณโคดมและสาวกของท่านสมณโคดมเท่านั้นหรือที่มีผลมาก ทานที่ให้แก่เราและสาวกของเราไม่มีผลมากหรือ ...” พระองค์จึงตรัสสอนให้ภิกษุทั้งหลายบันลือสีหนาทโดยชอบว่า สมณะที่ ๑ ที่ ๒ ที่ ๓ และที่ ๔ มีในพระศาสนานี้เท่านั้น

ใจความสำคัญของพระสูตรตั้งนี้ พระผู้มีพระภาคทรงยกประเด็นเป็นอุทเทสนัยขึ้นว่า “ภิกษุทั้งหลาย สมณะที่ ๑ มีอยู่ในธรรมวินัยนี้เท่านั้น สมณะที่ ๒ ... สมณะที่ ๓ ... สมณะที่ ๔ ก็มีในธรรมวินัยนี้ ลัทธิของศาสดาอื่นว่างเปล่าจากสมณะผู้รู้ทั่วถึง เธอทั้งหลายจงบันลือสีหนาทโดยชอบอย่างนี้แล”

จากนั้น ทรงอธิบายความในอุทเทสนัยต่อไปว่า ถ้าหากอัญเดียรถีย์ปริพาชกถามว่า “อะไรทำให้พวกท่านมีความมั่นใจ มีกำลังใจในการบันลือสีหนาทอย่างนี้” ให้ตอบว่า “พวกเรามีธรรม ๔ ประการ คือ (๑) มีความเลื่อมใสในพระศาสดา (๒) มีความเลื่อมใสในพระธรรม (๓) บำเพ็ญศีลได้บริบูรณ์ (๔) เพื่อนร่วมปฏิบัติธรรมทั้งบรรพชิตและคฤหัสถ์เป็นที่รักเป็นที่พอใจของพวกเรา” ถ้าหากอัญเดียรถีย์ปริพาชกโต้แย้งว่า พวกเขาก็มีความเลื่อมใสในศาสดาในธรรมของพวกเรา บำเพ็ญศีลให้บริบูรณ์ตามลัทธิของพวกเรา และพวกเพื่อนร่วมปฏิบัติธรรมของพวกเราก็เป็นที่รักเป็นที่พอใจของพวกเราเช่นกัน ในเรื่องนี้มี ความมุ่งหมายผิดแผกแตกต่างกันอย่างไร ทรงสอนให้ตอบแบบย้อนถามว่า ความมุ่งหมายที่พวกเขากล่าวถึงนั้น มีอย่างเดียว หรือมีหลายอย่าง (ทรงชี้แจงว่า คำตอบที่ถูกต้อง คือ มี

อย่างเดียว ไม่ใช่หลายอย่าง หมายความว่า ถ้าเขาตอบว่ามีหลายอย่าง แสดงว่าต่างกัน) ถ้าพวกเขาตอบว่า มีอย่างเดียว ให้ถามต่อไปว่า ความมุ่งหมายนั้น สำหรับผู้มีราคะ หรือผู้ปราศจากราคะ(ทรงชี้แจงว่า คำตอบที่ถูกต้อง คือ สำหรับผู้ปราศจากราคะ ถ้าเขาตอบอย่างอื่น แสดงว่าต่างกัน) ถ้าพวกเขาตอบว่า สำหรับผู้ปราศจากราคะ ให้ย้อนถามทำนองเดียวกันอีก ๗ คำถามโดยเปลี่ยนจากราคะเป็น (๑) โทสะ (๒) โมหะ (๓) ตัณหา (๔) อุปาทาน (๕) รู้แจ้ง ไม่รู้แจ้ง (๖) ยินดี ยินร้าย (๗) พอใจยินดีในบัญญัติธรรม (ธรรมอันเป็นเหตุให้เนิ่นช้า) โดยทรงชี้บอกคำตอบที่ถูกต้องให้ด้วย

ทรงแนะนำให้ตรวจสอบความเป็นสมณะด้วยเรื่องทวิภูฏิ ๒ ประการ คือ (๑) ภาวทวิภูฏิ (ความเห็นว่ามี หมายถึง สัสสตทวิภูฏิ คือ ลัทธิที่ถือว่า อัตตาและโลกเที่ยง) (๒) วิภาวทวิภูฏิ (ความเห็นที่ไม่มี หมายถึง อจเฉททวิภูฏิ คือ ลัทธิที่ถือว่า อัตตาและโลกขาดสูญ) เช่น ถ้าสมณพราหมณ์ใดยึดติดทวิภูฏิประการหนึ่ง สมณพราหมณ์นั้นถือว่าเป็นผู้นิรภัย ต่อทวิภูฏิอีกประการหนึ่ง สมณพราหมณ์ที่ไม่รู้ความเกิด ความดับคุณ โทษและอุปายเครื่องสลัดทวิภูฏิตั้ง ๒ ประการนั้น ชื่อว่ายังมีราคะ โทสะ โมหะ ตัณหา อุปาทาน เป็นผู้ไม่รู้แจ้ง เป็นผู้นิรภัย พอใจในบัญญัติธรรม พวกเขาไม่พ้นจากชาติ ชรามรรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส

ทรงแนะนำให้ตรวจสอบความเป็นสมณะด้วยเรื่องอุปาทาน ๔ ประการ คือ (๑) กามอุปาทาน (๒) ทิฏฐอุปาทาน (๓) สีสัพพตูปาทาน (๔) อตตวาหอุปาทาน ที่สมณพราหมณ์ทั้งหลายมักอ้างว่า รอบรู้อุปาทานทุกอย่าง แต่บัญญัติความรอบรู้อุปาทานไว้เพียงประการใดประการหนึ่งเท่านั้น ไม่บัญญัติให้ครบทุกประการ เมื่อเป็นเช่นนี้ ความเลื่อมใสในศาสนา ในธรรม การบำเพ็ญศีล และความเป็นที่รักที่พอใจของเพื่อนร่วมปฏิบัติธรรม ก็ไม่เป็นไปในทางที่ชอบ เพราะศาสนาของพวกเขากล่าวไว้ผิด

ในตอนท้าย ทรงอธิบายหลักปฏิจจสมุปปาทว่า อุปาทาน ๔ ประการดังกล่าวเกิดจากตัณหา ตัณหาเกิดจากเวทนา เวทนาเกิดจากผัสสะ ผัสสะเกิดจากสฬายตนะ สฬายตนะเกิดจากนามรูป นามรูปเกิดจากวิญญาณ วิญญาณเกิดจากสังขาร สังขารเกิดจากอวิชชา เมื่อละอวิชชาได้ ทำให้วิชชาเกิดขึ้น อุปาทานทั้ง ๔ ประการ ก็ไม่เกิดขึ้น (ม.ม. (ไทย)๑๒/๑๓๙/๑๓๓)

จุฬศุคันธเถรปาทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระจุฬศุคันธเถระ ในอดีตชาติในภัทรกัปนี้ ท่านได้ฟังพระธรรมเทศนาของพระพุทธเจ้าพระนามว่า กัสสปะ และได้ใช้คันธชาติ ๔ ชนิดทาพื้นพระคันธกุฎีเดือนละ ๘ วัน และปรารถนาขอให้มียกกลิ่นกายหอม จุตติจากชาตินั้นแล้วได้ไปเกิดในสวรรค์ ในชาติสุดท้ายนี้ เกิดมาก็มีกลิ่นกายหอม เพราะผลแห่งกรรมนั้น ได้บวชในพระพุทธศาสนาและได้บรรลุมรรค ๓ พร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย)๓๓/๒๗๒/๓๒๘)

จุฬสุญญตสูตร: พระสูตรว่าด้วยสุญญตา สูตรเล็ก ขึ้นนี้ตั้งตามเนื้อหาสาระของพระสูตร พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงแก่ท่านพระอานนท์ ขณะประทับอยู่ ณ ปราสาทของนางวิสาขา มิคารมาตา ในบุพพาราม เขตกรุงสาวัตถี โดยทรงปรารภคำทูลถามของพระเถระ อรรถกถาอธิบายไว้ว่า ก่อนที่ท่านพระอานนท์จะเข้าเฝ้าทูลถามเรื่องนี้ ท่านได้เข้าสู่ญุตผลสมาบัติอยู่

ในที่หลีกเร้นของท่าน ขณะนั้น มีความว่างปรากฏขึ้น ท่านจึงอยากจะทราบบุญคุณจาก พระผู้มีพระภาค จึงเข้าไปทูลถาม (ม.อุ.อ.(บาลี) ๓/๑๗๖/๑๐๘)

ใจความสำคัญของพระสูตรดังนี้ ท่านพระอานนท์ทูลถามว่า พระดำรัสที่ท่านรับฟังมา เฉพาะพระพักตร์ ขณะประทับอยู่ที่นิคมนครกะของเจ้าศากยะ แคว้นสักกะ ว่า อานนท์ ปัจจุบันนี้ เราอยู่ด้วยบุญคุณตาวิหารธรรมโดยมาก นั้น ท่านฟังมาถูกต้องหรือไม่ จำได้ถูกต้องหรือไม่

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ถูกต้อง ตรัสยืนยันว่า ทั้งก่อนหน้านั้น และขณะที่ตรัส นั้น พระองค์ทรงอยู่ด้วยบุญคุณตาวิหารธรรมโดยมาก ทรงอุปมาว่าปราสาทของนางวิสาขา มิคารมาตา (ขณะนั้น) ว่างจากช้าง โค ม้า และลาวางจากทองและเงิน ว่างจากชุมชนชาย หญิง ว่างอยู่อย่างเดียว คือ ภิกษุสงฆ์ข้อนี้ฉันใด ภิกษุก็เหมือนกัน ถ้าไม่ใส่ใจความสำคัญ ว่าบ้าน ความสำคัญว่ามนุษย์ใส่ใจแต่ความสำคัญว่าป่า อยู่ จิตของภิกษุนั้นก็เล่น ไป เลื่อมใส ตั้งมั่น และน้อมไปในความสำคัญว่าป่า อย่างเดียวเท่านั้น จากนั้นทรงแสดง บุญคุณตาวิหารธรรมที่สูง ๆ ขึ้นไปตามลำดับอีก ๗ ชั้นเพื่อระงับความกระวนกระวายที่มีอยู่ในแต่ละความสำคัญ (สัญญา) ดังนี้ (๑) ให้ใส่ใจแต่ความสำคัญว่าแผ่นดิน แทนความสำคัญว่าป่า (๒) ให้ใส่ใจแต่ความสำคัญว่าอากาศอันกระจายตนะ แทนความสำคัญว่าแผ่นดิน (๓) ให้ใส่ใจแต่ความสำคัญว่าวิญญาณัญญาตนะ แทนความสำคัญว่าอากาศอันกระจายตนะ (๔) ให้ใส่ใจแต่ความสำคัญว่าอาภิญญาตนะ แทนความสำคัญว่า วิญญาณัญญาตนะ (๕) ให้ใส่ใจแต่ความสำคัญว่าเนวสัญญานาสัญญาตนะ แทนความสำคัญว่าอาภิญญาตนะ (๖) ให้ใส่ใจแต่เจโตสมาธิอันไม่มีนิमित แทนความสำคัญว่าเนวสัญญานาสัญญาตนะ (๗) ให้พิจารณาเห็นความไม่เที่ยงแห่งเจโตสมาธิ จนจิตหลุดพ้นจากกามาสวะ ภวาสวะ และอวิชชาสวะ ก็จะหลุดพ้นจากความกระวนกระวายที่มีอยู่ในเจโตสมาธิ คงมีแต่ความกระวนกระวายที่เนื่องด้วยอายตนะ ๖ ที่เกิดขึ้น เพราะอาศัยกายเพราะมีชีวิตเป็น ปัจจัย ชั่วชีวิตนี้เท่านั้นทรงสรุปว่า การที่จิตหลุดพ้นจากอาสวะทั้งหลายเป็นการก้าวเข้าสู่ ความว่าง (บุญคุณตา) อย่างแท้จริง ไม่คลาดเคลื่อน บริสุทธิ ยอดเยี่ยมยิ่งนัก (ม.อุ.(ไทย) ๑๔/๑๗๖/๒๑๕)

จูฬสุตโสมชาดก : ชาดกว่าด้วยเหตุที่พระเจ้าจูฬสุตโสมออกผนวช พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็น ราชกุมารพระนามว่าจูฬสุตโสม พิจารณาเห็นความไม่เที่ยงของสังขารและโทษในการครอง เรือน จึงเสด็จ ออกบวช สอนประชาชนให้หมั่นเจริญเมตตาและไม่ตั้งอยู่ในความ ประมาท (ขุ.ชา.(ไทย)๒๗/๑๕๕/๖๒๗)

จูฬสุตททาวัตถุ : เรื่องนางจูฬสุตททา ธิดาของอนาถบิณฑิกเศรษฐี เป็นสะใภ้ของเศรษฐีบุตร ชื่อ อุกคคะ ชาวอุคคนคร เศรษฐีทั้งสองเป็นสหายกันมาตั้งแต่ยังหนุ่ม เรียนในสำนักอาจารย์เดียวกัน และได้ทำการตกลงกันว่าเมื่อต่างฝ่ายต่างมีลูกสาวและลูกชายก็จะให้แต่งงานกัน อุกคคะเศรษฐีจึงส่งนางให้แก่ลูกชาย แต่อุกคคะเศรษฐีเป็นคนมีจักษุวิญญู อนาถบิณฑิกเศรษฐีจึงกราบทูลเรื่องนั้นแด่พระผู้มีพระภาค พระพุทธองค์ทรงเห็นอุปนิสัยของอุคคคะเศรษฐีแล้วทรงอนุญาต เขาก็กลับไปปรึกษากับภรรยาแล้วก็ตกลงยกให้ พร้อมกับจัดสักการะให้อย่างยิ่งใหญ่ ให้ โอวาท ๑๐ ข้อเป็นต้นว่า ธรรมศาสตร์ผู้อยู่ในตระกูลพ่อแม่ไม่ควรนำไฟภายในออกไป

ภายนอก เช่นเดียวกับที่ธนูชัยเศรษฐีให้แก่นางวิสาขา ในวันที่จะส่งตัวไปก็ให้กุฎุมพี ๘ คน รับรองว่าจะดูแลอย่างดีหากมีอะไรเกิดขึ้นกับนาง

ในวันแต่งงาน พ่อผัวของนาง เมื่อจะทำสักการะแก่พวกชีเปลือย จึงให้คนไปเรียกนางมา ไหว้สมณะของตน แต่นางเกิดความละอายที่จะต้องไหว้พวกชีเปลือยจึงไม่ไป แม้จะบอกให้ มากี่ครั้งๆ ก็ไม่ยอมไป เขาจึงโกรธแล้วสั่งให้ขับไล่ นาง ดีที่นางมีกุฎุมพีรับรองว่านางไม่ผิด เขา จึงยอม แล้วไปเล่าเรื่องนี้ให้ภรรยาฟัง ภรรยาของเขาคิดว่า พวกสมณะของลูกสะใภ้ เป็นเช่นไรหนอแล นางสรรเสริญพระสมณะเหล่านั้นเหลือเกิน จึงให้คนเรียกนางมาถามว่า พวกพระสมณะของเจ้า เป็นเช่นไร เจ้าจึงสรรเสริญพระสมณะเหล่านั้นหนักหนา พระสมณะเหล่านั้น มีปกติอย่างไร มีสมาจารอย่างไร ลำดับนั้น นางสุภัททาจึงประกาศคุณทั้งหลายของ พระพุทธเจ้าและพระสาวกของพระพุทธเจ้า (ขุ.ธ.(ไทย)๒๕/๓๐๔/๑๒๗)

จุฬสูวกราชชาดก : ชาดกว่าด้วยพญานกแขกเต้าเรื่องสั้น พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพญานกแขกเต้า ถิ่นมักน้อย สันโดษ อาศัยอยู่ที่ต้นมะเดื่อต้นเดียว แม้หมดผล ใบ และสะเก็ดแล้ว เหลือแต่ต่อไม้ก็มีได้ไปที่อื่น ร้อนถึงทำวสักกะต้องลงมาประสาทรให้ต้นมะเดื่อนั้นกลับเจริญขึ้นดังเดิม (ขุ.ชา.(ไทย)๒๗/๓๐/๓๐๕)

จุฬเสฏฐิชาดก: ชาดกว่าด้วยจุฬเศรษฐี พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นจุฬเศรษฐีเข้าไปเฝ้าพระราชา พบหนุตายจึงกล่าวคำทำนายว่า ถ้าใครได้หนูนี้ไปจักได้เป็นเศรษฐี คนรับใช้ได้ฟัง จึงเอาหนูไปขายแก่คนเลี้ยงแมว ต่อมาก็ตั้งตัวด้วยทรัพย์อันเป็นต้นทุนนั้น ได้เป็นเศรษฐีในลำดับต่อมา (ขุ.ชา.(ไทย)๒๗/๔/๒)

จุฬเสฏฐิเปตวัตถุ : เรื่องจุฬเศรษฐีเปรต เป็นเรื่องแสดงผลแห่งกรรมชั่ว คือความตระหนี่ ไม่มีศรัทธา ไม่เคยทำบุญให้ทาน และมีมิจฉาภิภูติของจุฬเศรษฐี ชาวกรุงพาราณสี ตายแล้วไปเกิดเป็นเปรตทนทุกข์ทรมาน ไปปรากฏ ตัวต่อพระเจ้าอชาตศัตรู กษัตริย์หนุ่มผู้ปลงพระชนม์พระเจ้าพิมพิสารแห่งแคว้นมคธผู้เป็นพระชนก จึงได้ถาม-ตอบกัน (ขุ.เปต.(ไทย)๒๖/๒๔๖/๒๐๗)

จุฬหังสชาดก: ชาดกว่าด้วยพญาหงส์ติดปีก : พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพญาหงส์ทอง ไปติดบ่วงของนายพราน แต่ได้อาศัยหงส์สมุขเสนาบดีช่วยชีวิตไว้และหงส์สมุขเสนาบดีได้แสดงมิตรธรรมแก่พญาหงส์และนายพราน จากนั้นได้ขอร้องให้นายพรานพาไปเฝ้าพระเจ้า สัณยมะ เมื่อได้สนทนาธรรมกันแล้วปรากฏว่าพระเจ้าสังยมะและพระเทวีทรงพอพระทัย จึงทรงผูกมิตรกับหงส์ทั้ง ๒ แล้วทรงรับสั่งให้ปล่อยหงส์ทั้ง ๒ ไป (ขุ.ชา.(ไทย)๒๘/๑/๘๕)

จุฬหังสชาดก : ชาดกว่าด้วยหงส์สมุขผู้รักดีต่อพญาหงส์จุฬหังส พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพญาหงส์ทอง ไปติดบ่วงนายพราน แต่หงส์เสนาบดีไม่ยอมหนีไป นายพรานเลื่อมใสจึงยอมปล่อย แต่หงส์ทั้ง ๒ แนะนำให้นำไปถวายพระราชา พระโพธิสัตว์แสดงธรรมแด่พระราชา พระราชาทรงพอพระทัย ได้พระราชทานทรัพย์และยกแก่นายพราน (ขุ.ชา.(ไทย)๒๗/๑๓๓/๔๙๓)

จุฬหัตถิปโทปมสูตร : พระสูตรว่าด้วยอุปมาด้วยรอยเท้าช้าง สูตรเล็ก ชื่อนี้ตั้งตามชื่ออุปมาในเนื้อหาของพระสูตร พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคทางแสดงแก่ชาณฺโสณิพราหมณ์ ขณะประทับอยู่ ณ พระเชตะวัน อารามของอนาถบิณฑิกเศรษฐี เขตกรุงสาวัตถี โดยทรงปรารภคำกราบทูล

ของชาณูโสณิพราหมณ์เรื่องรอยของพระตถาคต ๔ รอยที่ปิไลติกปริพาชกใช้เป็นเครื่องพิสูจน์เหตุที่ตนเลื่อมใสอย่างยิ่งในพระผู้มีพระภาค

ใจความสำคัญของพระสูตรดังนี้ ชาณูโสณิพราหมณ์นั่งรถขาออกจากกรุงสาวัตถี เห็นปิไลติกปริพาชกเดินสวนทางมาจึงหยุดรถทักทายปราศรัยมีใจความดังนี้ (ชาณูโสณิถาม ปิไลติกปริพาชกตอบ) **ถาม** มาจากไหนแต่ยังวันเชียว **ตอบ** มาจากสำนักท่านพระโคตม **ถาม** คงได้เห็นความเฉียบแหลมแห่งปัญญาของท่านพระโคตมหรืออย่างไร **ตอบ** ข้าพเจ้าเป็นใครจึงจะเห็นความเฉียบแหลมแห่งพระปัญญานั้นได้ ความจริงไม่มีใครสามารถเห็น ความเฉียบแหลมแห่งพระปัญญานั้นได้ นอกจากท่านพระโคตมเอง **ถาม** ไฉนจึงสรรเสริญท่านพระโคตมอย่างยิ่งเช่นนี้ **ตอบ** ข้าพเจ้าไม่สรรเสริญได้อย่างไร ใคร ๆ ก็พากันสรรเสริญกันว่าท่านพระโคตมประเสริฐกว่าเทวดา และมนุษย์ทั้งหลาย **ถาม** ท่านเห็นอำนาจประโยชน์อะไร จึงได้เลื่อมใสในท่านพระโคตมอย่างยิ่งใหญ่ถึงเพียงนี้ **ตอบ** เพราะข้าพเจ้าได้เห็นรอยของพระตถาคต ๔ รอย จึงตัดสินใจว่า พระผู้มีพระภาคเป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า พระธรรมเป็นธรรมที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้ว พระสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาคเป็นผู้ปฏิบัติดี เหมือนพรานช้างเห็นรอยเท้าช้างขนาดใหญ่ทั้งยาวและกว้างในป่าที่อยู่ของช้าง จึงตัดสินใจว่า “ช้างตัวนี้ใหญ่จริงหนอ” รอยของพระตถาคต ๔ รอย ได้แก่ บันทิต ๔ พวก คือ ขัตติยบันทิต พราหมณบันทิต คหบดีบันทิต และสมณบันทิต ผู้มีปัญญาถึง ได้ตอบวาทะของผู้อื่นได้ประหนึ่งยิงขนเนื้อทรายก็ไม่พลาด บันทิตเหล่านั้นต่างเตรียมวาทะอย่างดีเพื่อจะได้ตอบกับท่านพระโคตม แต่เมื่อได้เข้าเฝ้าและได้ฟังธรรมกถาของท่านพระโคตมกลับว่าเริงด้วยธรรมกถานั้น ไม่ได้ถามปัญหาอะไรที่เตรียมไว้ ในที่สุดก็ยอมตนเป็นสาวกของท่านพระโคตม เมื่อปิไลติกปริพาชกกล่าวจบ ชาณูโสณิพราหมณ์ลงจากรถห่มผ้าเฉวียงบ่าประนมมือไปทางทิศที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ เปล่งวาจาแสดงความนอบน้อมว่า นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมมาสมพุทธสฺส (๓ ครั้ง) จากนั้น ได้เข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ กราบทูลเรื่องที่สนทนากับปิไลติกปริพาชกให้ทรงทราบทุกประการ

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ข้ออุปมาด้วยรอยเท้าช้างของปิไลติกปริพาชกยังไม่สมบูรณ์ แล้วทรงอุปมาให้ชาณูโสณิพราหมณ์ฟังว่า (๑) พรานช้างผู้ฉลาด เพียงแต่เห็นรอยเท้าช้างขนาดใหญ่ ยาวและกว้างเท่านั้นจะไม่ด่วนตัดสินใจว่า ช้างตัวนี้ใหญ่จริงหนอ เพราะอาจเป็นรอยเท้าของช้างพังเท้าใหญ่ชื่อวานนิกาก็ได้ (๒) พรานช้างผู้ฉลาด จึงเดินตามรอยเท้าช้างนั้นไป ก็เห็นรอยเท้าช้างขนาดใหญ่ ทั้งยาวทั้งกว้าง และมีรอยเสียดสีภายในที่สูง แต่ไม่ด่วนตัดสินใจว่า ช้างตัวนี้ใหญ่จริงหนอ เพราะอาจเป็นรอยเท้าของช้างพัง เท้าใหญ่ ตัวสูงโย่งมีขนายดำ ชื่ออุจจากาฬาริกาก็ได้ (๓) พรานช้างผู้ฉลาด จึงเดินตามรอยเท้าช้างนั้นต่อไป ก็เห็นรอยเท้าช้างขนาดใหญ่ ทั้งยาวทั้งกว้าง มีรอยเสียดสีภายในที่สูง และมีรอยที่ถูกงาแซะขาดในที่สูง แต่ไม่ด่วนตัดสินใจว่า ช้างตัวนี้ใหญ่จริงหนอ เพราะอาจเป็นรอยเท้าของช้างพัง เท้าใหญ่ ตัวสูงโย่ง มีขนายตุม ชื่ออุจจากาณรุกาก็ได้ (๔) พรานช้างผู้ฉลาด จึงเดินตามรอยเท้าช้างนั้นต่อไป ก็เห็นรอยเท้าช้างขนาดใหญ่ ทั้งยาวทั้งกว้าง มีรอยเสียดสีภายในที่สูง มีรอยที่ถูกงาแซะขาดในที่สูงและมีกิ่งไม้ในที่

สูงหักลงมา ทั้งได้เห็นข้างนั้นที่โคนต้นไม้ หรือในที่แจ้ง กำลังเดิน ยืน หมอบ หรือนอนอยู่ จึงตัดสินใจว่า ข้างตัวนี้ใหญ่จริงหนอ ขอนี้ฉันใด รอยของพระตถาคตก็ฉันนั้น คือ เมื่อพระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงอุบัติขึ้นในโลก กุลบุตรได้ฟังพระธรรมเทศนาแล้วเกิดความเลื่อมใสออกบวชรักษาศีล มีความสันโดษ สำรวมอินทรีย์และมีสติสัมปชัญญะบำเพ็ญเพียรทางใจ ณ เสนาสนะอันสงัดจนละนิวรณ์ ๕ ประการได้ สงัดจากกามและบาปอกุศลธรรมทั้งหลาย บรรลุปฐมฌาน ทุตติยฌาน ตติยฌาน และจตุตถฌาน ซึ่งแต่ละฌานเรียกว่าตถาคตบาท (รอยคือญาณของพระตถาคต) บ้าง ตถาคตนิเสวิต (รอยเสียดสีกายคือญาณของพระตถาคต) บ้าง ตถาคตรัยชิต (รอยที่เชี่ยวชาญคือญาณของพระตถาคตแฉะขาด) บ้าง ภิกษุชั้นแม่ได้เห็นรอยทั้ง ๔ รอยนี้ก็ไม่วุ่นตัดสินใจว่า พระผู้มีพระภาคเป็นอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า พระธรรมเป็นธรรมที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ดีแล้ว พระสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาคเป็นผู้ปฏิบัติดี จนกว่าจะได้บรรลุอัสวัคชญาณด้วยตนเอง รู้ชัดว่าหลุดพ้นแล้ว ชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นอีก จึงตัดสินใจดังกล่าว เมื่อตรัสจบชาณฺสุโสณิประกาศตนเป็นอุบาสก (ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๘๘/๓๑๗)

จุฬาสตปुरुสูตร : พระสูตรว่าด้วยเหตุการณ์ในอัสสปรุณนิคม สูตรเล็ก ชื่อนี้ตั้งตามชื่อสถานที่ที่ทรงแสดงพระสูตรนี้ คู่กับมหาอัสสปรุสูตร พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงแก่ภิกษุทั้งหลาย ขณะประทับอยู่ในอัสสปรุณนิคมของเจ้าชายชาวอังคะ แคว้นอังคะโดยทรงปรารภเรื่องเดียวกับที่ทรงแสดงมหาอัสสปรุสูตร เพราะทรงแสดงต่อจากสูตรนั้น

ใจความสำคัญของพระสูตรดังนี้ พระผู้มีพระภาครับสั่งเรียกภิกษุทั้งหลายมาตรัสว่า ประชาชนรู้จักเธอทั้งหลายว่า สมณะ และเธอทั้งหลายก็ปฏิญาณว่า สมณะ จึงควรสำเหนียกว่า เราทั้งหลายจะปฏิบัติตามข้อปฏิบัติที่สมควรแก่สมณะ เมื่อเราทั้งหลายปฏิบัติอยู่อย่างนี้ ชื่อและปฏิญาณนี้ของเราทั้งหลาย ก็จักเป็นความจริงแท้ ...

พระผู้มีพระภาคทรงอธิบายความหมายพระพุทพจน์ที่ทรงตั้งเป็นอุทเทสนัย มีใจความดังนี้

(๑) ภิกษุผู้ยังละกิเลสที่เป็นมลทินของสมณะ ที่เป็นโทษ ของสมณะ ๑๒ ประการต่อไปนี้ได้ ทรงเรียกว่า ผู้ไม่ปฏิบัติตามข้อปฏิบัติที่สมควรแก่สมณะ คือ ๑. อภิขมา ๒. พยาบาท ๓. ความโกรธ ๔. ความผูกโกรธ ๕. ความลบหลู่ ๖. ความตีเสมอ ๗. ความริษยา ๘. ความตระหนี่ ๙. ความโอ้อวด ๑๐. มารยา ๑๑. ความปรารถนาที่เป็นบาป ๑๒. ความเห็นผิด ทรงอุปมาว่า การบรรพชาของภิกษุเช่นนี้เหมือนฝักของอาวุธซึ่งมดที่คมจัด เพราะเป็นเพียงเปลือกหุ้มของสมณมลธรรม สมณโทษธรรม

(๒) บุคคลต่อไปนี้ ไม่ทรงเรียกว่า สมณะ เพียงเพราะมีเครื่องแบบและวัตรของนักบวช แต่ยังละกิเลสที่เป็นมลทินและโทษของสมณะไม่ได้ คือ ๑. ผู้มีผ้าพาดบา ๒. ผู้ถือการเปลือยกาย ๓. ผู้หมักตัวด้วยธุลี ๔. ผู้ถือการลงอาบน้ำ ๕. ผู้ถือการอยู่โคนไม้ ๖. ผู้ถือการอยู่กลางแจ้ง ๗. ผู้ถือการยืนหงนหน้า ๘. ผู้ถือการบริโภคมัตตามวาระ ๙. ผู้ถือการท่องมนตร์ ๑๐. ผู้ถือการขมวดมวยผม

(๓) ภิกษุผู้ละกิเลสที่เป็นมลทินและโทษของสมณะ ๑๒ ประการได้ ทรงเรียกว่าผู้ปฏิบัติตามข้อปฏิบัติที่สมควรแก่สมณะ

(๔) ภิกษุผู้ปฏิบัติตามข้อปฏิบัติที่สมควรแก่สมณะนี้แล้ว จะเห็นตนบริสุทธิ์หลุดพ้นจากบาปอกุศลธรรมทั้งหลาย เธอจึงมีความปราโมทย์ เมื่อมีความปราโมทย์ จึงมีปีติ เมื่อใจมีปีติ กายก็สงบ เมื่อกายสงบ เธอจึงเสวยสุข เมื่อมีสุข จิตจึงตั้งมั่น ภิกษุนั้นมีเมตตาจิต กรุณาจิต มุทิตาจิต และอุเบกขาจิตแผ่ไปตลอดทิศทั้งปวง ไม่มีขอบเขต อยู่อย่างผู้ไม่มีเวรไม่มีความเบียดเบียน ทรงอุปมาว่า สระโบกขรณีที่มีน้ำใสสะอาด เย็น มีท่าตึ่นา รื่นรมย์ คนที่ถูกแดดแผดเผา มาจากทิศใดก็ตาม เมื่อมาถึงสระนี้แล้ว ย่อมบรรเทาความกระหายน้ำและความกระวนกระวายเพราะความร้อนได้ ฉนใด พระศาสนาของพระองค์ก็ฉนนั้น คือ ถ้ากุลบุตรไม่ว่าจากชนชั้นวรรณะใด มาบวชในพระศาสนานี้ก็ทำให้แจ้งใจโต วิมุตติ ปัญญาวิมุตติ อันไม่มีอาสวะ เพราะอาสวะสิ้นไปด้วยปัญญาอันยิ่ง กุลบุตรนี้แล ทรงเรียกว่า สมณะ (ม.ม.ุ.(ไทย)๑๒/๔๓๕/๔๖๔)

จูฬเทวะ, ภิกษุ : พระเถระรูปหนึ่ง มีปัญญามาก รู้พระวินัย ฉลาดในมรรค เชี่ยวชาญในพระวินัยปิฎก ทรงจำพระวินัยปิฎกสืบต่อกันมา และเป็น ๑ ในพระเถระที่ได้ประกาศพระวินัยปิฎกไว้ในเกาะตามพฬณิ (วิ.ป.(ไทย)๘/๓/๖, วิ.ป.(ไทย)๘/๒๒/๒๖)

จูฬกาสฏกวัตถุ : เรื่องพราหมณ์จูฬกาสฏก พราหมณ์คนหนึ่งชาวเมืองสาวัตถี เขามีผ้าสำหรับนุ่งคนละผืนกับนางพราหมณี แต่มีผ้าห่มเพียงผืนเดียว ใช้ด้วยกันสองคน วันหนึ่งเขาประสงค์จะฟังธรรมจากพระศาสดา จึงให้นางพราหมณีไปตอนกลางวัน ส่วนกลางคืนตนเองจึงไป พอฟังธรรมไปได้หน่อยหนึ่ง ก็เกิดปิตุชาบชานทั่วสรรพางค์กาย บรรณานจะถวายผ้าห่มแต่พระศาสดา แต่ว่าเกิดความตระหนี่คิดเสียดายขึ้นมา เพราะเมื่อถวายผ้าห่มไปเสียแล้ว ก็จะไม่มียาห่ม จนกระทั่งล่วงไปถึงปัจฉิมยามเขาจึงถวายผ้านั้น โดยสามารถเอาขณะมัจฉะจิต (จิตคิดตระหนี่) ได้ เขาถือผ้าสาฎกนั้นเข้าไปวางแทบพระบาทของพระศาสดา ได้เปล่งเสียงดังขึ้น ๓ ครั้งว่า “ข้าพเจ้าชนะแล้ว ๆ ๆ”

ขณะนั้น พระเจ้าเสนทิโกศลกำลังฟังธรรมอยู่ ได้สดับเสียงนั้นจึงให้พวกราชบุรุษไปถามพอได้ทราบความนั้น รู้สึกเลื่อมใสจึงให้พระราชทานผ้าสาฎกคู่หนึ่ง แต่พราหมณ์ได้นำผ้าสาฎกนั้นถวายพระศาสดา พระราชาได้รับสั่งให้พระราชทานเขาอีก จนถึง ๘ คู่ แต่เขาก็ได้ถวายแต่พระศาสดาทั้งหมด ต่อมาพระราชาได้รับสั่งให้พระราชทานแก่เขาอีก จนถึง ๑๖ คู่ แต่เขาก็ได้ถวายแต่พระศาสดาทั้งหมด ต่อมาพระราชาได้รับสั่งให้พระราชทานผ้าสาฎก ๓๒ คู่แก่เขา แต่พราหมณ์ถือเอาเพียงสองคู่เท่านั้น เพื่อตนและเพื่อภรรยา แล้วถวายผ้าสาฎกทั้งหมดแต่พระศาสดา พระราชาเห็นเช่นนั้นก็ให้ราชบุรุษไปนำเอาผ้ากัมพล ๒ ผืนซึ่งอยู่ในวัง มาพระราชทานแก่เขา เขาได้ขึงผ้ากัมพลผืนหนึ่งเป็นเพดานในที่บรรทมของพระศาสดาและไว้ที่หอนั้นผืนหนึ่ง

ตักเย็น พระราชาเสด็จมาเฝ้าพระศาสดา ทอดพระเนตรเห็นผ้ากัมพลนั้น ได้ทูลถามพระศาสดา ได้ทรงทราบว่าพราหมณ์จูฬกาสฏกเป็นผู้ถวาย จึงสั่งพระราชทานช่าง ๔ ม้า ๔ กหาปณะ ๔,๐๐๐ สตรี ๔ คน ทาสี ๔ คน บรุษ ๔ คน บ้านส่วยอีก ๔ ตำบลแก่เขา

พวกภิกษุได้สนทนากันในโรงธรรมว่า “แหม กรรมของพราหมณ์ชื่อจุกเสกสาฎกนำ อัจจรรย ชั่วครู่เดียวเท่านั้น เขาได้รับพระราชทานของถึง ๔ อย่าง กรรมงามที่เขาทำไว้ในที่ อันเป็นเนืองนาบุญในบัดนี้นั้นแล ได้ให้ผลในวันนี้ทีเดียว” พระศาสดาเสด็จมาถึง ได้ตรัสถาม เมื่อทรงทราบเรื่องนั้นแล้วจึงตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย ถ้าจุกเสกสาฎกสามารถถวายแก่เราใน ปฐมยามได้ เขาก็ได้สรรพวัตถุ อย่างละ ๑๖ ถ้าในมัชฌิมยามก็จักได้อย่างละ ๘ แต่เขา ถวายในปัจฉิมยาม จึงได้อย่างละ ๔ เท่านั้น ความจริงกรรมดีควรทำเสียในทันทีทีเดียว ด้วย ว่า กุศลที่บุคคลทำช้า เมื่อให้สมบัติก็ให้ช้าเหมือนกัน เพราะฉะนั้น จึงควรทำกรรมดีในเวลา ที่ เกิดความคิดขึ้นนั้นแหละ” แล้วตรัสพระคาถานี้ว่า “บุคคลพึงรีบชวนชวายเป็นความดี พึงห้าม จิตเสียจากความชั่ว เพราะว่าเมื่อบุคคลทำความดีช้าอยู่ ใจจะยินดีในความชั่ว” (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๑๑๖/๖๗)

เจ็ดชั่วคน : วงศ์สกุลที่สืบสายโลหิต ซึ่งนับตั้งแต่ตัวเองขึ้นไป ๓ ชั้น คือ ชั้นพ่อ ชั้นปู่ และชั้นทวด กับ นับจากตัวเองลงมาอีก ๓ ชั้น คือ ชั้นลูก ชั้นหลาน และชั้นเหลน รวมเป็นเจ็ดชั่วคน หรือเจ็ด ชั่วโคตร ไม่นับผู้หญิงรวมด้วย (ตัวเราและพี่น้องเรา เป็นศูนย์กลาง คือรุ่นที่ ๑ นับขึ้น ๓ รุ่น คือ พ่อแม่ ลุงป้า น้าอา เป็นรุ่นที่ ๒ ปู่ย่าตายาย เป็นรุ่นที่ ๓ ปู่ทวด ย่าทวด ตาทวด ยายทวด เป็นรุ่นที่ ๔ แล้วนับลงอีก ๓ รุ่น คือ ลูกเรา เป็นรุ่นที่ ๕ หลานเรา เป็นรุ่นที่ ๖ เหลนเรา เป็น รุ่นที่ ๗)

เจ็ดชั่วคน คือวงศ์สกุลที่สืบสายโลหิตกันมา นับตั้งแต่ตัวภิกษุขึ้นไป ๓ ชั้น คือชั้นพ่อ ชั้นปู่ และชั้นทวด กับนับจากตัวภิกษุลงมาอีก ๓ ชั้น คือชั้นลูก ชั้นหลาน และชั้นเหลน รวมเป็นเจ็ด ชั่วคน (วิ.อ.(บาลี) ๒/๕๐๓-๕/๑๖๕-๑๖๖) (วิ.ม.(ไทย)๒/๕๐๕/๒๗, วิ.ม.(ไทย)๒/๕๑๒/๓๕, วิ.ม.(ไทย)๒/๕๕๔/๖๒๙, ที.สี.(ไทย)๙/๕๒๕/๒๓๓, ที.สี.(ไทย)๙/๕๒๗/๒๓๓, ที.สี.(ไทย)๙/ ๕๔๐/๒๓๘)

เจ็ดชั่วบรรพบุรุษ:วิธีนับลำดับบรรพบุรุษแบบหนึ่ง เพื่อแสดงความบริสุทธิ์ของวงศ์สกุล โดยนับจาก ปัจจุบันขึ้นไป ๗ ชั้น (ที.สี.อ.(บาลี) ๓๐๓/๒๕๒-๒๕๓) (วิ.ม.(ไทย)๒/๔๙๙/๕๑๑, ที.สี.(ไทย) ๙/๓๐๓/๑๑๓, ที.สี.(ไทย)๙/๓๐๔/๑๑๔, ที.สี.(ไทย)๙/๔๔/๑๓๙, อง.ปญจก.(ไทย)๒๒/๑๓๔/ ๒๑๖, อง.ปญจก.(ไทย)๒๒/๑๓๖/๒๒๐, อง.ปญจก.(ไทย)๒๒/๑๙๒/๓๑๗)

เจ็ดดี : สิ่งที่ดีงาม, สิ่งที่ดีงาม, บุคคล สถานที่ หรือวัตถุที่ควรเคารพบูชา : เจ็ดดีเกี่ยวเนื่อง กับพระพุทธเจ้าเพราะเป็นสิ่งที่พึงบูชาหรือพึงเคารพในฐานะเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ เป็นของสูง เรียกว่า พุทธเจดีย์ มี ๔ ประเภท คือ (๑) ธาตุเจดีย์ บรรจุพระบรมสารีริกธาตุของ พระพุทธเจ้า (๒) บริโภคเจดีย์ คือสิ่งหรือสถานที่ที่พระพุทธเจ้าเคยทรงใช้สอย เช่น บาตร ต้น พระศรีมหาโพธิ์ พระแท่นวัชรอาสน์ (๓) ธรรมเจดีย์ สิ่งที่บรรจุพระธรรม คือพระพุทธพจน์ เช่น คัมภีร์ไบเบิล พระไตรปิฎก (๔) อุทเทสิกเจดีย์ คือ สิ่งที่สร้างขึ้นเพื่ออุทิศเจาะจง พระพุทธเจ้า เช่น พระพุทธรูป ; ในทางศิลปกรรมไทย หมายถึงสิ่งที่ก่อเป็นยอดแหลมเป็นที่ บรรจุสิ่งที่เคารพนับถือ เช่น พระธาตุ และอัฐิบรรพบุรุษ เป็นต้น (ที.ม.(ไทย)๑๐/๑๓๔/๘๐, ที.ม.(ไทย)๑๐/๒๐๒/๑๕๑, ที.ปา.(ไทย)๑๑/๑๓/๑๒, ที.ปา.(ไทย)๑๑/๑๔/๑๒, ส.ส.(ไทย)๑๕/ ๒๓๘/๓๔๑, อภิ.ก.(ไทย)๓๗/๘๐๒/๘๓๙)

เจตกะ, พระ : พระเถระรูปหนึ่ง ชาวแคว้นเจตียะ เป็นปัจฉาสมณะ (พระผู้ติดตาม) ของพระอานนท์ เมื่อพระผู้มีพระภาคเสด็จดับขันธปรินิพพานแล้วไม่นาน (ประมาณ ๑ เดือนถัดจากวันปรินิพพาน) พระอานนท์เดินทางไปยังบ้านของสุภมาณพโตทยยบุตร เมื่อไปถึงสุภมาณพโตทยยบุตรก็ถามท่านว่า ในฐานะที่เป็นพระอุปัชฌาย์ อยู่เฝ้าใกล้ซิดเบื้องพระยุคลบาทมานาน คงทราบที่พระโคตมได้ตรัสสรรเสริญคุณแห่งธรรมเหล่าใด พระอานนท์จึงตอบว่า ชั้น ๓ ได้แก่ อริยสีลขันธ อริยสมาธิขันธ และอริยปัญญาขันธ หรือเรียกอีกอย่างว่าสิกขา ๓ (ศีลสมาธิ ปัญญา) (ที.สี.(ไทย)๙/๔๔๘/๑๙๘)

เจตนา,เจตนา ๑ :ตั้งใจ จงใจ มุ่งหมาย. น. ความตั้งใจ ความจงใจ ความมุ่งหมาย, ความมุ่งใจหมาย จะทำ, เจตจำนง, ความจำนง, ความตั้งใจมุ่งหมาย, ความจงใจ กิริยาที่จงใจ ภาวะที่จงใจ ; เจตนาเป็นเจตสิกที่เกิดกับจิตทุกดวง เป็นตัวนำในการคิดปรุงแต่ง หรือเป็นประธานในสังขารขันธ และเป็นตัวการในการทำกรรม หรือกล่าวได้ว่าเป็นตัวกรรมที่เดียว ดังพระพุทธพจน์ว่า “เจตนาหิ ภิกขเว กมมํ วทามิ เรากล่าวเจตนาว่าเป็นกรรม” (ม.ม.(ไทย)๑๒/๔๕๗/๔๙๕, ม.ม.(ไทย)๑๓/๘๑/๘๑, ม.อ.(ไทย)๑๔/๙๔/๑๑๑,๑๔/๑๓๘/๑๓๘, ส.นิ.(ไทย)๑๖/๒/๗,๑๖/๖๓/๑๒๑, ส.สหา.(ไทย)๑๘/๑๔๖/๑๗๙, อ.ง.จตุกก.(ไทย)๒๑/๒๓๓/๓๔๘, อ.ง.ทสก.(ไทย)๒๔/๑๐๔/๒๔๖, ขุ.ป.(ไทย)๓๑/๔๗/๗๓, อภิ.สง.(ไทย)๓๔/๕/๒๘,๓๔/๑๑๐/๔๗, ๓๔/๑๓๕/๕๐,๓๔/๔๘๘/๑๓๔,อภิ.จา.(ไทย)๓๖/๗๕/๑๙,๓๖/๑๘๔/๔๒,๓๖/๑๘๒/๔๕,๓๖/๓๖๗/๙๒,๓๖/๔๗๒/๑๒๑, อภิ.ก.(ไทย)๓๗/๓๙๓/๔๑๐,๓๗/๔๓๗/๔๖๖,๓๗/๕๗๘/๖๓๒,๓๗/๘๘๓/๙๑๕, อภิ.ป.(ไทย)๔๐/๑๓/๑๐,๔๐/๙๔/๕๐, อภิ.ป.(ไทย)๔๑/๑๓/๓๑๖,๔๑/๓๙/๓๑,๔๑/๙๖/๒๙๒)

เจตนากรรมียสูตร: พระสูตรว่าด้วยกรรมที่ไม่ควรทำด้วยความตั้งใจ หมายความว่า เมื่อบุคคลทำกรรมดีแล้วผลดีย่อมเกิดขึ้นแก่เขาเองโดยไม่ต้องตั้งความปรารถนาว่า ขอให้ผลนั้น ๆ จงเกิดขึ้นแก่ตน ในพระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงว่า เป็นกฎธรรมดาที่ผลแห่งการรักษาศีลย่อมเกิดขึ้นแก่ผู้มีศีลและผลแห่งศีลย่อมส่งผลต่อ ๆ ไป เหมือนในสูตรที่ ๑ (กัมมัตถียสูตร พระสูตรว่าด้วยคำถามเกี่ยวกับผลแห่งศีลที่เป็นกุศล) ในท้ายพระสูตรทรงสรุปธรรมที่เป็นเหตุและผลของกันและกันตามลำดับ จากผลไปหาเหตุ ดังนี้ (๑) วิมุตติญาณทัสสนะ เกิดจากนิพพิทาและวิราคะ (๒) นิพพิทาและวิราคะ เกิดจากยถาภูตญาณทัสสนะ (๓) ยถาภูตญาณทัสสนะ เกิดจากสมาธิ (๔) สมาธิ เกิดจากสุข (๕) สุข เกิดจากปัสสัทธิ (๖) ปัสสัทธิ เกิดจากปีติ (๗) ปีติ เกิดจากปราโมทย์ (๘) ปราโมทย์ เกิดจากอวิปปฏิสาร (๙) อวิปปฏิสาร เกิดจากศีลที่เป็นกุศล (๑๐) ศีลที่เป็นกุศล เป็นตัวเหตุ (อ.ง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๒/๓, อ.ง.ทสก.(ไทย)๒๔/๒/๓๙๑)

เจตนาจเวณ : วิริตี (ความเว้น,งดเว้น,เจตนาที่งดเว้นจากความชั่ว) ๓ อย่าง คือ (๑) สัมปัตตวิริตี เว้นได้ซึ่งสิ่งที่ประจบเข้า (๒) สมทานวิริตี เว้นได้ด้วยการสมทาน (๓) สมุจเจทวิริตี เว้นได้โดยเด็ดขาด; มีข้อความที่พระผู้มีพระภาคตรัสกับพระจุนทะเป็นต้นว่า ทางที่ขรุขระจะพึงมีทางที่ราบเรียบอื่นเพื่อใช้เป็นทางหลีกเลี่ยง อนึ่ง ทำน้ำที่ขรุขระจะพึงมีทำน้ำที่ราบเรียบอื่นเพื่อใช้เป็นทางหลีกเลี่ยง แม้ฉันใด ความไม่เปียกเปียกก็ฉันนั้นเหมือนกัน เป็นทางหลีกเลี่ยงสำหรับบุคคลผู้เปียกเปียก เจตนาจเวณจากการฆ่าสัตว์ เป็นทางหลีกเลี่ยงสำหรับบุคคลผู้ฆ่าสัตว์

เจตนางดเว้นจากการลักทรัพย์ เป็นทางหลีกเลี่ยงสำหรับบุคคลผู้ลักทรัพย์ เจตนางดเว้นจากการไม่ประพฤติพรหมจรรย์ เป็นทางหลีกเลี่ยงสำหรับบุคคลผู้ไม่ประพฤติพรหมจรรย์ เจตนางดเว้นจากการพูดเท็จ เป็นทางหลีกเลี่ยงสำหรับบุคคลผู้พูดเท็จ เจตนางดเว้นจากการพูดส่อเสียด เป็นทางหลีกเลี่ยงสำหรับบุคคลผู้พูดส่อเสียด เจตนางดเว้นจากการพูดคำหยาบ เป็นทางหลีกเลี่ยงสำหรับบุคคลผู้พูดคำหยาบ เจตนางดเว้นจากการพูดเพ้อเจ้อ เป็นทางหลีกเลี่ยงสำหรับบุคคลผู้พูดเพ้อเจ้อ ความไม่พึงเล็งเฝ้าอยากได้สิ่งของของผู้อื่น เป็นทางหลีกเลี่ยงสำหรับบุคคลผู้พึงเล็งเฝ้าอยากได้สิ่งของของผู้อื่น (ม.ม. (ไทย) ๑๒/๘๕//๗๕, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๘๗/๗๘, อ.ท.ส.ก. (ไทย) ๒๔/๑๖๙/๓๐๔, พจนานุกรมศัพท์พุทธศาสน์ฉบับประมวลศัพท์ ๒๕๕๑)

เจตนาที่กรรมอันประกอบด้วยตัณหาและทิฐิไม่ยึดถือแต่เป็นอารมณ์ของอุปาทาน^๑ : อนุปาตินุ ปาทานิยา เจตนา; หมายถึงสภาวะธรรมที่เป็นกุศลและอกุศล ซึ่งเป็นอารมณ์ของอาสวะ เป็นกามาวจร รูปาวจร และอรูปาวจร ได้แก่ เวทนาขันธ ฯลฯ วิทยญาณขันธ สภาวะธรรมที่เป็นกิริยา ไม่เป็นกุศล ไม่เป็นอกุศล ไม่เป็นวิบากแห่งกรรม และรูปที่กรรมไม่ปรุงแต่ง; หมายถึงสภาวะธรรมที่กรรมอันประกอบด้วยตัณหาและทิฐิไม่ยึดถือแต่เป็นอารมณ์ของอุปาทานคือกุศลในภุมิ ๓ อกุศล อภัยกตกิริยาในภุมิ ๓ และรูปอันกรรมไม่ปรุงแต่งกุศลในภุมิ ๓ อกุศล อภัยกตกิริยาในภุมิ ๓ และรูปอันกรรมไม่ปรุงแต่ง; ดังคำในคัมภีร์ปฏิฐานว่า สภาวะธรรมที่กรรมอันประกอบด้วยตัณหาและทิฐิไม่ยึดถือแต่เป็นอารมณ์ของอุปาทานเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่กรรมอันประกอบด้วยตัณหาและทิฐิยึดถือและเป็นอารมณ์ของอุปาทานโดยกัมมปัจจัย มีอย่างเดียวคือนานาชนิดกะ ได้แก่ เจตนาที่กรรมอันประกอบด้วยตัณหาและทิฐิไม่ยึดถือแต่เป็นอารมณ์ของอุปาทานเป็นปัจจัยแก่ขันธที่เป็นวิบากซึ่งกรรมอันประกอบด้วยตัณหาและทิฐิยึดถือและเป็นอารมณ์ของอุปาทานและกฏัตตารูปโดยกัมมปัจจัย (อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๙๙๕/๒๕๘, อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๖๙/๘๓๙)

เจตนาที่กรรมอันประกอบด้วยตัณหาและทิฐิไม่ยึดถือและไม่เป็นอารมณ์ของอุปาทาน : อนุปาตินุ นานูปาทานิยา เจตนา; หมายถึง สภาวะธรรมที่เป็นกุศลและอกุศล ซึ่งเป็นอารมณ์ของอาสวะ เป็นกามาวจร รูปาวจร และอรูปาวจร ได้แก่ เวทนาขันธ ฯลฯ วิทยญาณขันธ สภาวะธรรมที่เป็นกิริยา ไม่เป็นกุศล ไม่เป็นอกุศล ไม่เป็นวิบากแห่งกรรม และรูปที่กรรมไม่ปรุงแต่ง; หมายถึงสภาวะธรรมที่กรรมอันประกอบด้วยตัณหาทิฐิไม่ยึดถือและไม่เป็นอารมณ์ของอุปาทาน คือมรรค ผลของมรรคที่ไม่นับเนื่องในวิภูทุกข์ และธาตุที่ปัจจัยไม่ปรุงแต่ง; ดังคำในคัมภีร์ปฏิฐานว่า สภาวะธรรมที่กรรมอันประกอบด้วยตัณหาและทิฐิไม่ยึดถือและไม่เป็นอารมณ์ของอุปาทานเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่กรรมอันประกอบด้วยตัณหาและทิฐิไม่ยึดถือและไม่เป็นอารมณ์ของอุปาทานโดยกัมมปัจจัย มี ๒ อย่าง คือ สหชาตะและนานาชนิดกะ (อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๙๙๕/๒๕๘, อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๗๐/๘๓๙)

เจตนาที่กรรมอันประกอบด้วยตัณหาและทิฐิยึดถือและเป็นอารมณ์ของอุปาทาน : อุปาตินุ ปาทานิยา เจตนา; หมายถึงสภาวะธรรมที่กรรมอันประกอบด้วยตัณหาและทิฐิยึดถือ คือวิบากแห่งสภาวะธรรมที่เป็นกุศล และอกุศล ซึ่งเป็นอารมณ์ของอาสวะ เป็นกามาวจร รูปาวจร และอรูปาวจร ได้แก่ เวทนาขันธ ฯลฯ วิทยญาณขันธ และรูปอันกรรมปรุงแต่ง; หมายถึง

สภาวะธรรมที่กรรมอันประกอบด้วยตัณหาทิฏฐียึดถือและเป็นอารมณ์ของอุปาทาน คือวิบากในภุมิ ๓; ดังคำในคัมภีร์ปฏิฐานว่า สภาวะธรรมที่กรรมอันประกอบด้วยตัณหาและทิฏฐียึดถือและเป็นอารมณ์ของอุปาทานเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่กรรมอันประกอบด้วยตัณหาและทิฏฐียึดถือและเป็นอารมณ์ของอุปาทานโดยกัมมปัจจัย ได้แก่ เจตนาที่กรรมอันประกอบด้วยตัณหาและทิฏฐียึดถือและเป็นอารมณ์ของอุปาทานเป็นปัจจัยแก่สัมปยุตตชั้นโดยกัมมปัจจัย ในปฏิสนธิขณะ เจตนาที่กรรมอันประกอบด้วยตัณหาและทิฏฐียึดถือและเป็นอารมณ์ของอุปาทานเป็นปัจจัยแก่สัมปยุตตชั้นและกฏัตตารูปโดยกัมมปัจจัย เจตนาเป็นปัจจัยแก่หทัยวัตถุโดยกัมมปัจจัย (อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๖๙/๘๓๘)

เจตนาที่กระทบไม่ได้ : อับปฏิฆา เจตนา; หมายถึงสภาวะธรรมที่กระทบไม่ได้ คือ เวทนาชั้น ๗ ญาณฐานชั้น รูปที่เห็นไม่ได้และกระทบไม่ได้ ซึ่งนับเนื่องในธัมมาตนะ และธาตุที่ปัจจัยไม่ปรุงแต่ง; หมายถึงสภาวะธรรมที่กระทบไม่ได้คืออกุศลในภุมิ ๔ อกุศล วิบากในภุมิ ๔ อัพยาตกิริยาในภุมิ ๓ รูปที่เห็นไม่ได้กระทบไม่ได้ซึ่งนับเนื่องในธัมมาตนะและนิพพาน; ดังคำในคัมภีร์ปฏิฐานว่า สภาวะธรรมที่กระทบไม่ได้เป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่กระทบไม่ได้โดยกัมมปัจจัย มี ๒ อย่าง คือสหชาตะและนानาขณิกะ สหชาตะ ได้แก่ เจตนาที่กระทบไม่ได้เป็นปัจจัยแก่สัมปยุตตชั้นและจิตตสมุฏฐานรูปที่กระทบไม่ได้โดยกัมมปัจจัย ในปฏิสนธิขณะ ฯลฯ นานาขณิกะ ได้แก่ เจตนาที่กระทบไม่ได้เป็นปัจจัยแก่ชั้นที่เป็นวิบากและกฏัตตารูปที่กระทบไม่ได้โดยกัมมปัจจัย (อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๐๙๖/๒๗๘, อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๔๖๐/๓๕๘, อภิ.ป. (ไทย) ๔๒/๗๔/๑๔๗)

เจตนาที่กิเลสทำให้เศร้าหมอง : สังกิลิฏฐา เจตนา; หมายถึงสภาวะธรรมที่กิเลสทำให้เศร้าหมอง คือ อกุศลมูล ๓ ได้แก่ โลภะ โทสะ โมหะ และกิเลสที่ตั้งอยู่ในฐานเดียวกันกับอกุศลมูลนั้น ได้แก่ เวทนาชั้น ๗ ญาณฐานชั้นที่สัมปยุตด้วยอกุศลมูลนั้น กายกรรม วาจากรรม และมโนกรรม ที่มีอกุศลมูลนั้นเป็นสมุฏฐาน (อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๙๙๗/๒๕๘, อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๒๔๙/๓๑๖) ; ดังคำในคัมภีร์ปฏิฐานว่า สภาวะธรรมที่กิเลสทำให้เศร้าหมองและเป็นอารมณ์ของกิเลสเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่กิเลสทำให้เศร้าหมองและเป็นอารมณ์ของกิเลสโดยกัมมปัจจัย ได้แก่เจตนาที่กิเลสทำให้เศร้าหมองและเป็นอารมณ์ของกิเลสเป็นปัจจัยแก่สัมปยุตตชั้นโดยกัมมปัจจัย สภาวะธรรมที่กิเลสทำให้เศร้าหมองและเป็นอารมณ์ของกิเลสเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่กิเลสไม่ทำให้เศร้าหมองแต่เป็นอารมณ์ของกิเลสโดยกัมมปัจจัย มี ๒ อย่าง คือสหชาตะและนานาขณิกะ สหชาตะ ได้แก่ เจตนาที่กิเลสทำให้เศร้าหมองและเป็นอารมณ์ของกิเลสเป็นปัจจัยแก่จิตตสมุฏฐานรูปโดยกัมมปัจจัย นานาขณิกะ ได้แก่ เจตนาที่กิเลสทำให้เศร้าหมองและเป็นอารมณ์ของกิเลสเป็นปัจจัยแก่ชั้นที่เป็นวิบากและกฏัตตารูปโดยกัมมปัจจัย (อภิ.ป. (ไทย) ๔๓/๖๒/๓๘๖)

เจตนาที่กิเลสทำให้เศร้าหมองแต่ไม่เป็นกิเลส : สังกิลิฏฐาสังกิลิสกา เจตนา; หมายถึงสภาวะธรรมที่กิเลสทำให้เศร้าหมองแต่ไม่เป็นกิเลส คือเวณสภาวะธรรมที่เป็นกิเลสเหล่านั้นแล้ว เวทนาชั้น ๗ ญาณฐานชั้น; หมายถึง สภาวะธรรมที่กิเลสทำให้เศร้าหมองแต่ไม่เป็นกิเลส คือ อกุศลที่เหลือ เวณกิเลส (อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๒๕๖/๓๑๗, อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๕๗๘/๓๘๑); ดังคำในคัมภีร์ปฏิฐานว่า สภาวะธรรมที่กิเลสทำให้เศร้าหมองแต่ไม่เป็นกิเลสเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่

กิเลสทำให้เศร้าหมองแต่ไม่เป็นกิเลสโดยกัมมปัจจัย ได้แก่ เจตนาที่กิเลสทำให้เศร้าหมองแต่ไม่เป็นกิเลสเป็นปัจจัยแก่สัมปยุตตชั้นตรีโดยกัมมปัจจัย สภาวะธรรมที่กิเลสทำให้เศร้าหมองแต่ไม่เป็นกิเลสเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่เป็นกิเลสและที่กิเลสทำให้เศร้าหมองโดยกัมมปัจจัย ได้แก่ เจตนาที่กิเลสทำให้เศร้าหมองแต่ไม่เป็นกิเลสเป็นปัจจัยแก่สัมปยุตตกิเลสโดยกัมมปัจจัย (อภิ.ป. (ไทย) ๔๓/๙๑/๔๐๐)

เจตนาที่กิเลสทำให้เศร้าหมองและเป็นอารมณ์ของกิเลส : สังคิทธิฐานสังคิเลสิกา เจตนา หมายถึง สภาวะธรรมที่กิเลสทำให้เศร้าหมองและเป็นอารมณ์ของกิเลสคืออกุศลมูล ๓ คือ โลภะ โทสะ โมหะ และกิเลสที่ตั้งอยู่ในฐานเดียวกันกับอกุศลมูลนั้น ได้แก่ เวทนาชั้นตรี ฯลฯ วิทยญาณชั้นตรีที่สัมปยุตด้วยอกุศลมูลนั้น กายกรรม วจีกรรม และมโนกรรม ที่มีอกุศลมูลนั้น เป็นสมุฏฐาน; หมายถึงสภาวะธรรมที่กิเลสทำให้เศร้าหมองและเป็นอารมณ์ของกิเลส คืออกุศลจิตตูปบาท ๑ (อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๙๙๗/๒๕๘, อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๓๙๖/๓๔๖); ดังคำในคัมภีร์ ปิฎฐานว่า สภาวะธรรมที่กิเลสทำให้เศร้าหมองและเป็นอารมณ์ของกิเลสเป็นปัจจัยแก่ สภาวะธรรมที่กิเลสทำให้เศร้าหมองและเป็นอารมณ์ของกิเลสโดยกัมมปัจจัย ได้แก่ เจตนาที่กิเลสทำให้เศร้าหมองและเป็นอารมณ์ของกิเลสเป็นปัจจัยแก่สัมปยุตตชั้นตรีโดยกัมม สภาวะธรรมที่กิเลสทำให้เศร้าหมองและเป็นอารมณ์ของกิเลสเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่กิเลสไม่ทำให้เศร้าหมองแต่เป็นอารมณ์ของกิเลสโดยกัมมปัจจัย มี ๒ อย่าง คือสหชาตะและ นานาชนิดิกะ สหชาตะ ได้แก่ เจตนาที่กิเลสทำให้เศร้าหมองและเป็นอารมณ์ของกิเลสเป็น ปัจจัยแก่จิตตสมุฏฐานรูปโดยกัมมปัจจัย นานาชนิดิกะ ได้แก่ เจตนาที่กิเลสทำให้เศร้าหมอง และเป็นอารมณ์ของกิเลสเป็นปัจจัยแก่ชั้นตรีที่เป็นวิบากและกฏัตตารูปโดยกัมมปัจจัย (อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๒๐/๘๙๒)

เจตนาที่กิเลสไม่ทำให้เศร้าหมอง : อสังคิทธิฐาน เจตนา; หมายถึงสภาวะธรรมที่กิเลสไม่ทำให้เศร้าหมอง คือ สภาวะธรรมที่เป็นกุศล และอัปยากฤต ซึ่งเป็นกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจรและที่ไม่นับเนื่องในวิภูฏทุกข์ ได้แก่ เวทนาชั้นตรี ฯลฯ วิทยญาณชั้นตรี รูปทั้งหมดและธาตุที่ปัจจัยไม่ปรุงแต่ง; หมายถึง สภาวะธรรมที่กิเลสไม่ทำให้เศร้าหมอง กุศลในภูมิ ๔ วิบากในภูมิ ๔ อัปยากติริยาใน ๔/๑๕๗๐/๓๘๐); ดังคำในคัมภีร์ปิฎฐานว่า สภาวะธรรมที่กิเลสไม่ทำให้เศร้าหมองแต่เป็นอารมณ์ของกิเลสเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่กิเลสไม่ทำให้เศร้าหมองแต่เป็น อารมณ์ของกิเลสโดยกัมมปัจจัย มี ๒ อย่าง คือสหชาตะและนานาชนิดิกะ สหชาตะ ได้แก่ เจตนาที่กิเลสไม่ทำให้เศร้าหมองแต่เป็นอารมณ์ของกิเลสเป็นปัจจัยแก่สัมปยุตตชั้นตรีและจิตต สมุฏฐานรูปโดยกัมมปัจจัย ในปฏิสนธิขณะ ฯลฯ นานาชนิดิกะ ได้แก่ เจตนาที่กิเลสไม่ทำให้ เศร้าหมองแต่เป็นอารมณ์ของกิเลสเป็นปัจจัยแก่ชั้นตรีที่เป็นวิบากและกฏัตตารูปโดยกัมมปัจจัย (อภิ.ป. (ไทย) ๔๓/๖๒/๓๘๗)

เจตนาที่กิเลสไม่ทำให้เศร้าหมองแต่เป็นอารมณ์ของกิเลส : อสังคิทธิฐานสังคิเลสิกา เจตนา; หมายถึง สภาวะธรรมที่กิเลสไม่ทำให้เศร้าหมองแต่เป็นอารมณ์ของกิเลส คือสภาวะธรรมที่เป็นกุศลและ อัปยากฤต ซึ่งเป็นอารมณ์ของอาสวะ เป็นกามาวจร รูปาวจร และอรูปาวจร ได้แก่ รูปชั้นตรี เวทนาชั้นตรี สัญญาชั้นตรี สังขารชั้นตรี และวิทยญาณชั้นตรี; หมายถึงสภาวะธรรมที่กิเลสไม่ทำให้ เศร้าหมองแต่เป็นอารมณ์ของกิเลส คืออกุศลในภูมิ ๓ วิบากในภูมิ ๓ อัปยากติริยาในภูมิ

๓ และรูปทั้งหมด (อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๙๙๘/๒๕๙, อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๓๙๗/๓๔๖); คำใน คัมภีร์ปฏิฐานว่า สภาวะธรรมที่กิเลสไม่ทำให้เศร้าหมองแต่เป็นอารมณ์ของกิเลสเป็นปัจจัยแก่ สภาวะธรรมที่กิเลสไม่ทำให้เศร้าหมองแต่เป็นอารมณ์ของกิเลสโดยกัมมปัจจัย มี ๒ อย่าง คือ สหชาตะ และนानาขณิกะ สหชาตะ ได้แก่ เจตนาที่กิเลสไม่ทำให้เศร้าหมองแต่เป็นอารมณ์ ของกิเลสเป็นปัจจัยแก่สัมปยุตตขันธ์และจิตตสมุฏฐานรูปโดยกัมมปัจจัย ในปฏิสนธิขณะ ฯลฯ นานาขณิกะ ได้แก่ เจตนาที่กิเลสไม่ทำให้เศร้าหมองแต่เป็นอารมณ์ของกิเลสเป็น ปัจจัยแก่ขันธ์ที่เป็นวิบากและกฏัตตารูปโดยกัมมปัจจัย (อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๒๐/๘๙๒)

เจตนาที่เกิดพร้อมกบจิต : จิตตสหุโน เจตนา; หมายถึงสภาวะธรรมที่เกิดพร้อมกบจิต คือ เวทนา ขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ กายวิญญูติ และวจีวิญญูติ (อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๒๐๓/๓๐๕, อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๕๓๗/๓๗๔); คำในคัมภีร์ปฏิฐานว่า สภาวะธรรมที่เกิดพร้อมกบจิตอาศัย สภาวะธรรมที่เกิดพร้อมกบจิตเกิดขึ้นเพราะนกัมมปัจจัย ได้แก่ เจตนาที่เกิดพร้อมกบจิต อาศัยขันธ์ที่เกิดพร้อมกบจิตเกิดขึ้นสหชาตะและนานาขณิกะ; คำในคัมภีร์ปฏิฐานว่า สภาวะธรรมที่เกิดพร้อมกบจิตเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่เกิดพร้อมกบจิตโดยกัมมปัจจัย มี ๒ อย่าง คือ สหชาตะและนานาขณิกะ สหชาตะ ได้แก่ เจตนาที่เกิดพร้อมกบจิตเป็นปัจจัยแก่ สัมปยุตตขันธ์และจิตตสมุฏฐานรูปที่เกิดพร้อมกบจิตโดยกัมมปัจจัย ในปฏิสนธิขณะ ฯลฯ นานาขณิกะ ได้แก่ เจตนาที่เกิดพร้อมกบจิตเป็นปัจจัยแก่ขันธ์ที่เป็นวิบากซึ่งเกิดพร้อมกบจิต โดยกัมมปัจจัย (อภิ.ป. (ไทย) ๔๓/๒๔๔/๑๓๘, อภิ.ป. (ไทย) ๔๓/๒๖๓/๑๔๗)

เจตนาที่ต้องประหามด้วยโสตาปัตติมรรค : ทัสสเนนปหัตตัพพา เจตนา; หมายถึงสภาวะธรรมที่ต้อง ประหามด้วยโสตาปัตติมรรคคือสังโยชน์ ๓ ได้แก่ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสีลพตปรา มาส; หมายถึงสภาวะธรรมที่ต้องประหามด้วยโสตาปัตติมรรค คือจิตตูปบาทที่สหระคด้วยทิฏฐิ ๔ ดวง จิตตูปบาทที่สหระคด้วยวิจิกิจฉา (อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๐๐๖/๒๖๐, อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/ ๑๔๐๕/๓๔๘); คำในคัมภีร์ปฏิฐานว่า สภาวะธรรมที่ต้องประหามด้วยโสตาปัตติมรรคทำ สภาวะธรรมที่ไม่ต้องประหามด้วยโสตาปัตติมรรคและมรรคเบื้องบน ๓ ให้เป็นปัจจัยเกิดขึ้น เพราะนกัมมปัจจัย ได้แก่เจตนาที่ต้องประหามด้วยโสตาปัตติมรรคทำหทัยวัตถุให้เป็นปัจจัย เกิดขึ้น; สหชาตะและนานาขณิกะ; คำในคัมภีร์ปฏิฐานว่า สหชาตะ ได้แก่ เจตนาที่ต้อง ประหามด้วยโสตาปัตติมรรคเป็นปัจจัยแก่จิตตสมุฏฐานรูปโดยกัมมปัจจัย นานาขณิกะ ได้แก่ เจตนาที่ต้องประหามด้วยโสตาปัตติมรรคเป็นปัจจัยแก่ขันธ์ที่เป็นวิบากและกฏัตตารูป โดยกัมมปัจจัย สภาวะธรรมที่ต้องประหามด้วยโสตาปัตติมรรคเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่ต้อง ประหามด้วยโสตาปัตติมรรคและที่ไม่ต้องประหามด้วยโสตาปัตติมรรคโดยกัมมปัจจัย ได้แก่ เจตนาที่ต้องประหามด้วยโสตาปัตติมรรคเป็นปัจจัยแก่สัมปยุตตขันธ์และจิตตสมุฏฐานรูป โดยกัมมปัจจัย (อภิ.ป. (ไทย) ๔๓/๒๓/๔๑๙, อภิ.ป. (ไทย) ๔๓/๒๓/๔๒๐)

เจตนาที่เป็นกุศล : กุสลา เจตนา; หมายถึงสภาวะธรรมที่เป็นกุศลคือกุศลมูล ๓ คือ อโลภะ อโทสะ และอโมหะ ได้แก่ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ วิญญานขันธ์ ที่สัมปยุตด้วยกุศล มูลนั้น และกายกรรม วจกรรม มโนกรรม ที่มีกุศลมูลนั้นเป็นสมุฏฐาน (อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/ ๙๘๕๒๕๖); หมายถึงสภาวะธรรมที่เป็นกุศล คือสภาวะธรรมที่เป็นกุศลในภูมิ ๔ (อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๓๖๓/๑๐๙); สภาวะธรรมที่เป็นกุศล คือ จิตที่เป็นกามาวจรซึ่งเป็นกุศล สหระคด้วย

โสมนัส สัมปยุตด้วยญาณ มีรูปเป็นอารมณ์ ฯลฯ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้นโดยมีเหตุชกุงในสมัยใด ในสมัยนั้น ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ ก็เกิดขึ้น ฯลฯ (อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๔๖/๕๒); สภาวะธรรมที่เป็นกุศลคือจิตที่เป็นกามาวจรซึ่งเป็นกุศล สหระคตด้วยโสมนัส วิปยุตจากญาณ มีรูปเป็นอารมณ์ ฯลฯ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้นในสมัยใด ในสมัยนั้น ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา จิต วิตก วิจากรปีติ สุข เอกัคคตา สัทธินทรีย์ วิริยอินทรีย์ สตินทรีย์ สมาธินทรีย์ มนินทรีย์ โสมนัสสินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ สัทธาพละ วิริยพละ สติพละ สมาธิพละ หิริพละ โอตตปฺปพละ อโลภะ อโทสะ อนภิชณา อัพยาบาท หิริโอตตปฺปปะ กายปัสสัทธิ จิตตปัสสัทธิ กายลหุตา จิตตลหุตา กายมุทุตา จิตตมุทุตา กายกัมมัณฺญูตา จิตตกัมมัณฺญูตา กายปาคุณฺญูตา จิตตปาคุณฺญูตา กายชุกตา จิตตชุกตา สติ สมณะ ปคคาหะ และอวิกเขปะ ก็เกิดขึ้น หรือสภาวะธรรมที่ไม่เป็นรูป ซึ่งอิงอาศัยกันเกิดขึ้นแม้อื่นในสมัยนั้น สภาวะธรรม เหล่านี้ชื่อว่า เป็นกุศล ฯลฯ ชั้น ๔ อายุตนะ ๒ ธาตุ ๒ อาหาร ๓ อินทรีย์ ๗ ฌานมีองค์ ๕ มรรคมีองค์ ๔ พละ ๖ เหตุ ๒ ผัสสะ ๑ ฯลฯ ธรรมายตนะ ๑ และธัมมธาทู ๑ ก็เกิดขึ้นในสมัยนั้น หรือสภาวะธรรมที่ไม่เป็นรูปซึ่งอิงอาศัยกันเกิดขึ้นแม้อื่นในสมัยนั้น (อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๔๗/๕๒); ดังคำในคัมภีร์ปฏิฐานว่า เจตนาที่เป็นกุศลซึ่งเป็นกามาวจร เป็นรูปาวจร สำเร็จด้วยทาน ศีลและภาวนา เรียกว่าบุญญาภิสังขาร, เจตนาที่เป็นกุศลซึ่งเป็นอรูปาจร เรียกว่าอานัญญาภิสังขาร; และข้อความว่า สภาวะธรรมที่เป็นกุศลอาศัยสภาวะธรรมที่เป็นกุศลเกิดขึ้นเพราะนกัมมปัจจัย ได้แก่ เจตนาที่เป็นกุศลอาศัยชั้นที่เป็นกุศลเกิดขึ้น; และข้อความว่า สภาวะธรรมที่เป็นกุศลเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่เป็นกุศลโดยกัมมปัจจัยได้แก่ เจตนาที่เป็นกุศลเป็นปัจจัยแก่สัมปยุตตชั้นโดยกัมมปัจจัย สภาวะธรรมที่เป็นกุศลเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่เป็นอัพยาภตโดยกัมมปัจจัย มี ๒ อย่าง คือ สหชาตะและนानาชนิดิเก สหชาตะ ได้แก่ เจตนาที่เป็นกุศลเป็นปัจจัยแก่จิตตสมุฏฐานรูปโดยกัมมปัจจัย นานาชนิดิเก ได้แก่ เจตนาที่เป็นกุศลเป็นปัจจัยแก่ชั้นที่เป็นวิบาก และกฏัตตารูปโดยกัมมปัจจัย (อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๙๘๕/๒๕๖, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๒๖/๒๒๐, อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๐/๘๐๗, อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๙๔/๕๐, อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๒๗/๒๘๑)

เจตนาที่เป็นของเสขบุคคล : เสกขา เจตนา; หมายถึงสภาวะธรรมที่เป็นของเสขบุคคลคือมรรค ๔ ซึ่งไม่นับเนื่องในวิภูทุกข์ และสามัญญผล ๓ เบื้องต่ำ; ดังคำในคัมภีร์ปฏิฐานว่า เจตนาที่เป็นของเสขบุคคลอาศัยชั้นที่เป็นของเสขบุคคลเกิดขึ้น (อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๐๒๓/๒๖๔, อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๔๑๔/๓๔๙, อภิ.ป. (ไทย) ๔๑/๒๗/๓๗๘, อภิ.ป. (ไทย) ๔๑/๕๙/๓๙๖)

เจตนาที่เป็นของอเสขบุคคล : อเสกขา เจตนา; หมายถึงสภาวะธรรมที่เป็นของอเสขบุคคลคืออรหัตตผลอันตั้งอยู่เบื้องสูง; ดังคำในคัมภีร์ปฏิฐานว่า สภาวะธรรมที่เป็นของอเสขบุคคลอาศัยสภาวะธรรมที่เป็นของอเสขบุคคลเกิดขึ้นเพราะเหตุปัจจัย ได้แก่ ชั้น ๓ อาศัยชั้น ๑ ที่เป็นของอเสขบุคคลเกิดขึ้น (อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๐๒๔/๒๖๔, อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๔๑๕/๓๔๙, อภิ.ป. (ไทย) ๔๑/๖๐/๓๙๖)

เจตนาที่เป็นเจตสิก : เจตสิก เจตนา; หมายถึงสภาวะธรรมที่เป็นเจตสิก คือเวทนาชั้น สัญญาชั้น และสังขารชั้น; ดังคำในคัมภีร์ปฏิฐานว่า สภาวะธรรมที่เป็นเจตสิกเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่

เป็นเจตสิกโดยกัมมปัจจัย มี ๒ อย่าง คือสหชาตะและนानาชนิดิกะ สหชาตะ ได้แก่ เจตนาที่เป็นเจตสิกเป็นปัจจัยแก่สัมปยุตตขันธโดยกัมมปัจจัยในปฏิสนธิขณะ ฯลฯ นานาชนิดิกะ ได้แก่ เจตนาที่เป็นเจตสิกเป็นปัจจัยแก่ขันธที่เป็นวิบากโดยกัมมปัจจัย (อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๑๙๕/๓๐๔, อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๕๒๙/๓๗๒, อภิ.ป. (ไทย) ๔๓/๑๓๑/๗๔)

เจตนาที่เป็นปริตตะ : ปริตตะตา เจตนา; หมายถึงสภาวะธรรมที่เป็นปริตตะ คือสภาวะธรรมที่เป็นกุศล อกุศล และอัปายากฤต ซึ่งเป็นกามาวจรทั้งหมด ได้แก่ รูปขันธ ฯลฯ วิทยญาณขันธ; หมายถึงสภาวะธรรมที่เป็นปริตตะ คือกามาวจรกุศล อกุศล กามาวจรวิบากทั้งหมด กามาวจรอัปายากตกิจริยาและรูปทั้งหมด; ดังคำในคัมภีร์ปฏิฐานว่า สภาวะธรรมที่เป็นปริตตะอาศัยสภาวะธรรมที่เป็นปริตตะเกิดขึ้นเพราะนกัมมปัจจัย ได้แก่ เจตนาที่เป็นปริตตะอาศัยขันธที่เป็นปริตตะเกิดขึ้น ... ที่เป็นภายนอก ... ที่มีอาหารเป็นสมุฏฐาน ... ที่มีอุตุเป็นสมุฏฐาน ... มหาภูตรูป ๑ ฯลฯ (อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๐๒๖/๒๖๔, อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๔๑๗/๓๔๙, อภิ. ป. (ไทย) ๔๑/๒๒/๔๑๗, อภิ.ป. (ไทย) ๔๑/๔๙/๔๓๒, อภิ.ป. (ไทย) ๔๑/๗๘/๔๔๙)

เจตนาที่เป็นปัจจุบัน : ปัจจุปปันนา เจตนา; หมายถึงสภาวะธรรมที่เป็นปัจจุบัน คือสภาวะธรรมที่กำลังเกิด กำลังเป็น กำลังเกิดพร้อม กำลังบังเกิด กำลังบังเกิดเฉพาะ กำลังปรากฏ กำลังเกิดขึ้น กำลังเกิดขึ้นพร้อม กำลังตั้งขึ้น กำลังตั้งขึ้นพร้อมกำลังเกิดขึ้นเฉพาะ สงเคราะห์ด้วยส่วนที่กำลังเกิดขึ้นเฉพาะหน้า ได้แก่ รูปขันธเวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ และ วิทยญาณขันธ; ดังคำในคัมภีร์ปฏิฐานว่า สภาวะธรรมที่เป็นปัจจุบันเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่เป็นปัจจุบันโดยกัมมปัจจัยได้แก่ เจตนาที่เป็นปัจจุบันเป็นปัจจัยแก่สัมปยุตตขันธและจิตตสมุฏฐานรูปโดยกัมมปัจจัย ในปฏิสนธิขณะ เจตนาที่เป็นปัจจุบันเป็นปัจจัยแก่สัมปยุตตขันธ และกฏัตตารูปโดยกัมมปัจจัย (อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๐๔๖/๒๖๘, อภิ.ป. (ไทย) ๔๑/๑๒/๕๖๕)

เจตนาที่เป็นภายนอก : พาหิรา เจตนา; หมายถึงสภาวะธรรมที่เป็นภายนอก คือ รูปายตนะ ฯลฯ อัมมายตนะ; ดังคำในคัมภีร์ปฏิฐานว่า สภาวะธรรมที่เป็นภายนอกตนอาศัยสภาวะธรรมที่เป็นภายนอกตนเกิดขึ้นเพราะนกัมมปัจจัย ได้แก่ เจตนาที่เป็นภายนอกตนอาศัยขันธที่เป็นภายนอกตนเกิดขึ้น... ที่เป็นภายนอก ... ที่มีอาหารเป็นสมุฏฐาน ... ที่มีอุตุเป็นสมุฏฐาน ... (อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๒๑๔/๓๐๗, อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๕๔๘/๓๗๕, อภิ.ป. (ไทย) ๔๓/๓๔๙/๒๐๑)

เจตนาที่เป็นภายนอกตน : พาหิรา เจตนา; หมายถึงสภาวะธรรมที่เป็นภายนอกตน คือ รูปายตนะ ฯลฯ อัมมายตนะ; ดังคำในคัมภีร์ปฏิฐานว่า สภาวะธรรมที่เป็นภายนอกตนอาศัยสภาวะธรรมที่เป็นภายนอกตนเกิดขึ้นเพราะนกัมมปัจจัย ได้แก่ เจตนาที่เป็นภายนอกตนอาศัยขันธที่เป็นภายนอกตนเกิดขึ้น ... ที่เป็นภายนอก ... ที่มีอาหารเป็นสมุฏฐาน ... ที่มีอุตุเป็นสมุฏฐาน ... (อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๒๑๔/๓๐๗, อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๕๔๘/๓๗๕, อภิ.ป. (ไทย) ๔๑/๑๑/๕๙๔)

เจตนาที่เป็นภายในตน : อัชฌัตติกา เจตนา; หมายถึงสภาวะธรรมที่เป็นภายในตนคืออจกขายตนะ ฯลฯ มนายตนะ; ดังคำในคัมภีร์ปฏิฐานว่า สภาวะธรรมที่เป็นภายในตนอาศัยสภาวะธรรมที่เป็นภายในตนเกิดขึ้นเพราะนวิปากปัจจัย (ไม่มีปฏิสนธิ) เพราะนอาหารปัจจัย ได้แก่ ... ที่มีอุตุเป็นสมุฏฐาน ... สำหรับเหล่าอัญญาสัตตพรหม ฯลฯ (อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๒๑๓/๓๐๗, อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๕๔๗/๓๗๕, อภิ.ป. (ไทย) ๔๑/๑๑/๕๙๔)

เจตนาที่เป็นมหัคคตะ : มหัคคตา เจตนา; หมายถึงสภาวะธรรมที่เป็นมหัคคตะ คือสภาวะธรรมที่เป็นกุศลและอัปยากฤต ซึ่งเป็นรูปาวจรและอรูปาวจร ได้แก่เวทนาขันธ ฯลฯ วิทยญาณขันธ; หมายถึงสภาวะธรรมที่เป็นมหัคคตะ คือกุศลและอัปยากฤตที่เป็นรูปาวจรและอรูปาวจร; ดังคำในคัมภีร์ปฎิฐานว่า สภาวะธรรมที่เป็นมหัคคตะอาศัยสภาวะธรรมที่เป็นมหัคคตะเกิดขึ้น เพราะนกัมมปัจจัย ได้แก่ เจตนาที่เป็นมหัคคตะอาศัยขันธที่เป็นมหัคคตะเกิดขึ้น(อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๐๒๗/๒๖๕, อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๔๑๘/๓๕๐, อภิ.ป. (ไทย) ๔๑/๒๒/๔๑๗, อภิ.ป. (ไทย) ๔๑/๔๙/๔๓๒, อภิ.ป. (ไทย) ๔๑/๗๘/๔๔๙)

เจตนาที่เป็นรูปาวจร : รูปาวจรา เจตนา; หมายถึงสภาวะธรรมที่เป็นรูปาวจร คือสภาวะธรรมที่เป็นจิตและเจตสิกของผู้เข้าสมาบัติ ของผู้ที่กำลังอุบัติ หรือของผู้อยู่เป็นสุขในปัจจุบัน ที่ท่องเที่ยวอยู่นับเนื่องอยู่ในภุมิระหว่างนี้ คือ เบื้องต่ำกำหนดพรหมโลกเป็นที่สูง เบื้องสูง กำหนดเทพชั้นนอกนิมิตถูปเป็นที่สูง; หมายถึงสภาวะธรรมที่เป็นรูปาวจร คือฌาน ๔ และฌาน ๕ ที่เป็นรูปาวจรฝ่ายกุศล วิบาก และกิริยา; ดังคำในคัมภีร์ปฎิฐานว่า สภาวะธรรมที่เป็นรูปาวจรเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่เป็นรูปาวจรโดยกัมมปัจจัย มี ๒ อย่าง คือสหชาตะและนानาขณิกะสหชาตะ ได้แก่ เจตนาที่เป็นรูปาวจรเป็นปัจจัยแก่สัมปยุตตขันธโดยกัมมปัจจัยในปฏิสนธิขณะ ฯลฯ นานาขณิกะ ได้แก่ เจตนาที่เป็นรูปาวจรเป็นปัจจัยแก่ขันธที่เป็นวิบากซึ่งเป็นรูปาวจรโดยกัมมปัจจัย(อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๒๘๙/๓๒๖, อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๖๐๓/๓๘๖, อภิ.ป. (ไทย) ๔๓/๒๕๕/๕๗๖)

เจตนาที่เป็นโลกิยะ : สภาวะธรรมที่เป็นโลกิยะ คือสภาวะธรรมที่เป็นกุศล อกุศล และอัปยากฤต ซึ่งเป็นอารมณ์ของอาสวะ เป็นกามาวจร รูปาวจร และอรูปาวจร ได้แก่ รูปขันธ ฯลฯ วิทยญาณขันธ; ดังคำในคัมภีร์ปฎิฐานว่า สภาวะธรรมที่เป็นโลกิยะเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่เป็นโลกิยะโดยกัมมปัจจัย มี ๒ อย่าง คือสหชาตะและนานาขณิกะ สหชาตะ ได้แก่ เจตนาที่เป็นโลกิยะเป็นปัจจัยแก่สัมปยุตตขันธและจิตตสมุฏฐานรูปโดยกัมมปัจจัย ในปฏิสนธิขณะ ฯลฯ นานาขณิกะ ได้แก่เจตนาที่เป็นโลกิยะเป็นปัจจัยแก่ขันธที่เป็นวิบากและกฏัตตา รูปโดยกัมมปัจจัย (อภิ.ก. (ไทย) ๓๗/๕๘๗/๖๔๑, อภิ.ป. (ไทย) ๔๒/๑๖๑/๑๔๓)

เจตนาที่เป็นโลกิยะ : โลภิยา เจตนา; หมายถึงสภาวะธรรมที่เป็นโลกิยะ คือสภาวะธรรมที่เป็นกุศล อกุศล และอัปยากฤต ซึ่งเป็นอารมณ์ของอาสวะ เป็นกามาวจร รูปาวจร และอรูปาวจร ได้แก่ รูปขันธ ฯลฯ วิทยญาณขันธ; หมายถึงสภาวะธรรมที่เป็นโลกิยะ คือกุศลในภุมิ ๓ อกุศล วิบากในภุมิ ๓ อัปยากตกิริยาในภุมิ ๓ และรูปทั้งหมด; ดังคำในคัมภีร์ปฎิฐานว่า สภาวะธรรมที่เป็นโลกิยะอาศัยสภาวะธรรมที่เป็นโลกิยะเกิดขึ้นเพราะเหตุปัจจัย ได้แก่ ขันธ ๓ และจิตตสมุฏฐานรูปอาศัยขันธ ๑ ที่เป็นโลกิยะเกิดขึ้น ฯลฯ; และข้อความว่า สภาวะธรรมที่เป็นโลกิยะเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่เป็นโลกิยะโดยกัมมปัจจัย มี ๒ อย่าง คือ สหชาตะและนานาขณิกะ (อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๐๙๙/๒๗๙, อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๔๖๓/๓๕๙, อภิ.ป. (ไทย) ๔๒/๑๖๑/๑๕๓)

เจตนาที่เป็นโลกุตตระ : โลกุตตรา เจตนา; สภาวะธรรมที่เป็นโลกุตตระ คือมรรค ผลของมรรคที่ไม่นับเนื่องในวิภูฏทุกข์ และธาตุที่ปัจจัยไม่ปรุงแต่ง; หมายถึงสภาวะธรรมที่เป็นโลกุตตระ คือมรรค ๔ ที่ไม่นับเนื่องในวิภูฏทุกข์ สามัญญผล ๔ และนิพพาน; ดังคำในคัมภีร์ปฎิฐานว่า

สภาวะธรรมที่เป็นโลกุตตระเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่เป็นโลกุตตระโดยกัมมปัจจัยมี ๒ อย่าง คือสหชาตะและนानาขณิกะ สหชาตะ ได้แก่ เจตนาที่เป็นโลกุตตระเป็นปัจจัยแก่สัมปยุตตชั้นตรีโดยกัมมปัจจัย นานาขณิกะ ได้แก่ เจตนาที่เป็นโลกุตตระเป็นปัจจัยแก่ชั้นตรีที่เป็นวิบาก โดยกัมมปัจจัย (อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๑๐๐/๒๗๙, อภิ.ส. ๓๔/๑๔๖๔/๓๕๙, อภิ.ป. (ไทย) ๔๒/๑๖๑/๑๙๓)

เจตนาที่เป็นวิบาก : วิปากา เจตนา; หมายถึง สภาวะธรรมที่เป็นวิบากคือวิบากแห่งสภาวะธรรมที่เป็นกุศลและอกุศล ซึ่งเป็นกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร และที่ไม่นับเนื่องในวิภูฏทุกข์ ได้แก่ เวทนาชั้นตรี สัญญาชั้นตรี สังขารชั้นตรี และวิญญูณชั้นตรี; หมายถึงสภาวะธรรมที่เป็นวิบากคือวิบากในภุมิ ๔; ดังคำในคัมภีร์ปฏิฐานว่า สภาวะธรรมที่เป็นวิบากเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่เป็นวิบากโดยกัมมปัจจัย ได้แก่ เจตนาที่เป็นวิบากเป็นปัจจัยแก่สัมปยุตตชั้นตรีโดยกัมมปัจจัย ในปฏิสนธิขณะ เจตนาที่เป็นวิบาก ฯลฯ (อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๙๙๑/๒๕๗, อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๓๙๐/๓๔๕, อภิ.ป. (ไทย) ๔๔/๑๐๘/๗๖๒)

เจตนาที่เป็นเหตุนำออกจากวิภูฏทุกข์ : นียยานิกา เจตนา; หมายถึงสภาวะธรรมที่เป็นเหตุนำออกจากวิภูฏทุกข์ คือมรรค ๔ ที่ไม่นับเนื่องในวิภูฏทุกข์; ดังคำในคัมภีร์ปฏิฐานว่า สภาวะธรรมที่เป็นเหตุนำออกจากวิภูฏทุกข์เป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่ไม่เป็นเหตุนำออกจากวิภูฏทุกข์ โดยกัมมปัจจัย มี ๒ อย่าง คือสหชาตะและนานาขณิกะ สหชาตะได้แก่เจตนาที่เป็นเหตุนำออกจากวิภูฏทุกข์เป็นปัจจัยแก่จิตตสมุฏฐานรูปโดยกัมมปัจจัย นานาขณิกะได้แก่เจตนาที่เป็นเหตุนำออกจากวิภูฏทุกข์เป็นปัจจัยแก่ผลโดยกัมมปัจจัย (อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๒๙๕/๓๒๗, อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๖๐๙/๓๘๗, อภิ.ป. (ไทย) ๔๓/๓๒๑/๖๑๗)

เจตนาที่เป็นเหตุให้เกิดวิบาก : วิปากธัมมเจตนา; หมายถึง สภาวะธรรมที่เป็นเหตุให้เกิดวิบาก คือสภาวะธรรมที่เป็นกุศลและอกุศล ซึ่งเป็นกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร และที่ไม่นับเนื่องในวิภูฏทุกข์ ได้แก่ เวทนาชั้นตรี ฯลฯ และวิญญูณชั้นตรี; หมายถึงสภาวะธรรมที่เป็นเหตุให้เกิดวิบาก คือกุศลในภุมิ ๔ และอกุศล; ดังคำในคัมภีร์ปฏิฐานว่า สภาวะธรรมที่เป็นเหตุให้เกิดวิบากอาศัยสภาวะธรรมที่เป็นเหตุให้เกิดวิบากเกิดขึ้นเพราะนกัมมปัจจัย ได้แก่ เจตนาที่เป็นเหตุให้เกิดวิบากอาศัยชั้นตรีที่เป็นเหตุให้เกิดวิบากเกิดขึ้น (อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๙๙๒/๒๕๗, อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๓๙๑/๓๔๕, อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๓๙/๗๑๖, อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๑๐๘/๗๖๒)

เจตนาที่เป็นเหตุให้ถึงนิพพาน : อปจยคามิโน เจตนา; หมายถึงสภาวะธรรมที่เป็นเหตุให้ถึงนิพพานคือมรรค ๔ ที่ไม่นับเนื่องในวิภูฏทุกข์; ดังคำในคัมภีร์ปฏิฐานว่า สภาวะธรรมที่เป็นเหตุให้ถึงนิพพานอาศัยสภาวะธรรมที่เป็นเหตุให้ถึงนิพพานเกิดขึ้นเพราะนกัมมปัจจัย ได้แก่ เจตนาที่เป็นเหตุให้ถึงนิพพานอาศัยชั้นตรีที่เป็นเหตุให้ถึงนิพพานเกิดขึ้น (อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๔๑๒/๓๔๙, อภิ.ป. (ไทย) ๔๑/๑๓/๓๑๖, อภิ.ป. (ไทย) ๔๑/๖๐/๓๕๐)

เจตนาที่เป็นเหตุให้ถึงปฏิสนธิและนิพพาน : อัจยคามิโน อปจยคามิโน เจตนา; หมายถึงสภาวะธรรมที่ไม่เป็นเหตุให้ถึงปฏิสนธิจุดและนิพพาน คือวิบากแห่งสภาวะธรรมที่เป็นกุศลและอกุศล ซึ่งเป็นกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร และที่ไม่นับเนื่องในวิภูฏทุกข์ ได้แก่ เวทนาชั้นตรี ฯลฯ วิญญูณชั้นตรี สภาวะธรรมที่เป็นกิริยา ซึ่งไม่เป็นกุศล ไม่เป็นอกุศล ไม่เป็นวิบากแห่งกรรม รูปทั้งหมด และธาตุที่ปัจจัยไม่ปรุงแต่ง; หมายถึงสภาวะธรรมที่ไม่เป็นเหตุให้ถึงปฏิสนธิ

จตุ และนิพพาน คือวิบากในภุมิ ๔ อภัยกตกริยาในภุมิ ๓ รูป และนิพพาน; ดังคำใน คัมภีร์ปฏิฐานว่า สภาวะธรรมที่เป็นเหตุให้ถึงปฏิสนธิและจตุและที่ไม่เป็นเหตุให้ถึงปฏิสนธิ จตุ และนิพพานทำสภาวะธรรมที่เป็นเหตุให้ถึงปฏิสนธิและจตุและที่ไม่เป็นเหตุให้ถึงปฏิสนธิ จตุ และนิพพานให้เป็นปัจจัยเกิดขึ้นเพราะอนาเสวนปัจจัย ได้แก่ ชั้น ๓ ทำชั้น ๑ ที่เป็นเหตุให้ถึงปฏิสนธิและจตุและทำหทัยวัตถุให้เป็นปัจจัยเกิดขึ้น ฯลฯ (อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๐๒๒/๒๖๔, อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๔๑๓/๓๔๙, อภิ.ป. (ไทย) ๔๑/๓๑/๓๒๙)

เจตนาที่เป็นเหตุให้สัตว์ร้องไห้ : สรรณา เจตนา; หมายถึงสภาวะธรรมที่เป็นเหตุให้สัตว์ร้องไห้ คือ อกุศลมูล ๓ คือ โลภะ โทสะ โมหะ และกิเลสที่ตั้งอยู่ในฐานเดียวกันกับอกุศลมูลนั้น ได้แก่ เวทนาชั้น ๓ ฯลฯ วิทยญาณชั้นที่สัมปยุตด้วยอกุศลมูลนั้น กายกรรม วาจากรรม และ มโนกรรม ที่มีอกุศลมูลนั้นเป็นสมุฏฐาน; หมายถึงสภาวะธรรมที่เป็นเหตุให้สัตว์ร้องไห้ คือจิต ตุปปาทที่เป็นอกุศล ๑๒; ดังคำในคัมภีร์ปฏิฐานว่า สภาวะธรรมที่เป็นเหตุให้สัตว์ร้องไห้อาศัย สภาวะธรรมที่เป็นเหตุให้สัตว์ร้องไห้ เกิดขึ้นเพราะเหตุปัจจัย ได้แก่ ชั้น ๓ อาศัยชั้น ๑ ที่เป็นเหตุให้สัตว์ร้องไห้เกิดขึ้น ฯลฯ อาศัยชั้น ๒ ฯลฯ (อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๓๐๑/๓๒๘, อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๖๑๕/๓๘๘, อภิ.ป. (ไทย) ๔๓/๓๔๖/๖๓๒)

เจตนาที่เป็นอกุศล : อุกุสลา เจตนา; หมายถึงสภาวะธรรมที่เป็นอกุศล คือจิตที่เป็นอกุศล สหระคตด้วย โสมนัส สัมปยุตด้วยทิวฐิ มีรูปเป็นอารมณ์ มีเสียงเป็นอารมณ์ มีกลิ่นเป็นอารมณ์ มีรสเป็น อารมณ์ มีโผฏฐัพพะเป็นอารมณ์ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใดๆ เกิดขึ้นในสมัย ไต ในสมัยนั้น ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา จิต วิตก วิจาร ปีติ สุข เอกัคคตา วิริ ยินทรีย์ สมาธินทรีย์ มนินทรีย์ โสมนัสสินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ มิจฉาทิวฐิ มิจฉาสังกัปปะ มิจฉาวายมะ มิจฉาสมาธิ วิริยพละ สมาธิพละ อหิริกพละ อนัตตปปพละ โลภะ โมหะ อภิชมา มิจฉาทิวฐิ อหิริกะ อนัตตปปปะ สมถะ ปคคาหะ และอวิกเขปะ ก็เกิดขึ้น หรือ สภาวะธรรมที่ไม่เป็นรูปซึ่งอิงอาศัยกันเกิดขึ้นแม้อันในสมัยนั้น; หมายถึงสภาวะธรรมที่เป็นอกุศล คืออกุศลมูล ๓ คือ โลภะ โทสะ โมหะ และกิเลสที่ตั้งอยู่ในฐานเดียวกันกับอกุศลมูลนั้น ได้แก่ เวทนาชั้น ๓ สัญญาชั้น ๓ สังขารชั้น ๓ และวิทยญาณชั้น ๓ ที่สัมปยุตด้วยอกุศลมูลนั้น กายกรรม วาจากรรม และมโนกรรม ที่มีอกุศลมูลนั้นเป็นสมุฏฐาน; และหมายถึงสภาวะธรรมที่เป็นอกุศล คือจิตตูปาทที่เป็นอกุศล ๑๒; ดังคำในคัมภีร์ปฏิฐานว่า สภาวะธรรมที่เป็นอกุศล อาศัยสภาวะธรรมที่เป็นอกุศลเกิดขึ้นเพราะนกัมมปัจจัย ได้แก่ เจตนาที่เป็นอกุศลอาศัยชั้น ที่เป็นอกุศลเกิดขึ้น (อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๓๖๕/๑๑๐, อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๙๘๖/๒๕๖, อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๓๘๕/๓๔๔, อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๙๔/๕๐, อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๒๘๒/๑๕๓, อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๒๗/๒๘๑)

เจตนาที่เป็นอดีต : อดีตตา เจตนา; หมายถึงสภาวะธรรมที่เป็นอดีต คือสภาวะธรรมที่ล่วงไปแล้ว ดับไป แล้ว ปราศไปแล้ว แปรไปแล้ว ถึงความดับแล้ว ถึงความดับสูญแล้ว เกิดขึ้นดับไปแล้ว ที่ ล่วงไปแล้ว สงเคราะห์ด้วยส่วนที่ล่วงไปแล้ว ได้แก่ รูปชั้น เวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น และวิทยญาณชั้น; ดังคำในคัมภีร์ปฏิฐานว่า สภาวะธรรมที่เป็นอดีตเป็นปัจจัยแก่ สภาวะธรรมที่เป็นปัจจุบันโดยกัมมปัจจัยมีอย่างเดียว คือนานาขณิกะ ได้แก่ เจตนาที่เป็น

อดีตเป็นปัจจัยแก่ขั้นที่เป็นวิบากซึ่งเป็นปัจจุบันและกฏัตตารูปโดยกัมมปัจจัย (อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๐๔๔/๒๖๘, อภิ.ป. (ไทย) ๔๑/๑๒/๕๖๔)

เจตนาที่เป็นอรุปาวจร : อรุปาวจร เจตนา; หมายถึงสภาวะธรรมที่เป็นอรุปาวจร คือสภาวะธรรมที่เป็นจิตและเจตสิกของผู้เข้าสมาบัติ ของผู้ที่กำลังอุบัติ หรือของผู้อยู่เป็นสุขในปัจจุบัน ที่ท่องเที่ยวอยู่นับเนื่องอยู่ในภุมิระหว่างนี้ คือเบื้องต่ำกำหนดเทพผู้เข้าถึงอากาศนัญญาตนภาพเป็นที่สุด เบื้องสูงกำหนดเทพผู้เข้าถึงแนวสัญญาณาสัญญาตนภาพเป็นที่สุด; หมายถึงสภาวะธรรมที่เป็นอรุปาวจร คืออรุรูป ๔ ฝ่ายกุศล วิบาก และกิริยา; ดังคำในคัมภีร์ปฏิฐานว่า สภาวะธรรมที่เป็นอรุปาวจรเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่ไม่เป็นอรุปาวจรโดยกัมมปัจจัย ได้แก่ เจตนาที่เป็นอรุปาวจรเป็นปัจจัยแก่จิตตสมุฏฐานรูปและขั้นที่เป็นอรุปาวจรโดยกัมมปัจจัย (อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๒๙๑/๓๒๖, อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๖๐๕/๓๘๗, อภิ.ป. (ไทย) ๔๓/๒๘๘/๕๙๗)

เจตนาที่เป็นอัปมาณะ : อัปมาณา เจตนา; หมายถึงสภาวะธรรมที่เป็นอัปมาณะ คือมรรค ผลของมรรค และธาตุที่ปัจจัยไม่ปรุงแต่ง ซึ่งไม่นับเนื่องในวิภูทุกุข; หมายถึงสภาวะธรรมที่เป็นอัปมาณะ คือ มรรค ๔ ที่ไม่นับเนื่องในวิภูทุกุข สามัญญผล ๔ และนิพพาน; ดังคำในคัมภีร์ปฏิฐานว่า สภาวะธรรมที่เป็นอัปมาณะอาศัยสภาวะธรรมที่เป็นอัปมาณะเกิดขึ้นเพราะนกัมมปัจจัย ได้แก่ เจตนาที่เป็นอัปมาณะอาศัยขั้นที่เป็นกุศลซึ่งเป็นอัปมาณะเกิดขึ้น (อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๐๒๘/๓๖๕, อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๔๑๙/๓๕๐, อภิ.ป. (ไทย) ๔๑/๒๒/๔๑๗, อภิ.ป. (ไทย) ๔๑/๔๙/๔๓๒)

เจตนาที่เป็นอัพยาตกิริยา : อัพยาตกิริยา เจตนา; หมายถึงสภาวะธรรมที่เป็นอัพยาตกิริยา คือวิบากแห่งสภาวะธรรมที่เป็นกุศลและอกุศล ซึ่งเป็นกามาจร รูปาวจร อรุปาวจร และไม่นับเนื่องในวิภูทุกุข ได้แก่ เวทนาขั้น สัญญาขั้น สังขารขั้น และวิญญูณขั้น สภาวะธรรมเหล่านี้เป็นกิริยา ไม่เป็นกุศล ไม่เป็นอกุศล และไม่ใช่วิบากแห่งกรรม รูปทั้งหมด และธาตุที่ปัจจัยไม่ปรุงแต่ง ; ดังคำในคัมภีร์ปฏิฐานว่า สภาวะธรรมที่เป็นอัพยาตกิริยาอาศัยสภาวะธรรมที่เป็นอัพยาตกิริยาเกิดขึ้นเพราะนกัมมปัจจัย ได้แก่ เจตนาที่เป็นอัพยาตกิริยาอาศัยขั้นที่เป็นอัพยาตกิริยาเกิดขึ้น (อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๕๘๓/๑๖๙, อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๙๘๗/๒๕๖, อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๙๔/๕๑, อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๒๘๒/๑๕๓, อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๓๕๔/๒๑๙)

เจตนาที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน: จิตตสมุฏฐานา เจตนา; หมายถึงสภาวะธรรมที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน คือ เวทนาขั้น สัญญาขั้น สังขารขั้น กายวิญญูติ และวจีวิญญูติ หรือรูปแม้อื่นใดที่เกิดแต่จิต มีจิตเป็นเหตุ มีจิตเป็นสมุฏฐาน ได้แก่ รูปายตนะ สัททายตนะ คันธายตนะ รสอายตนะ โผฏฐัพพายตนะ อากาสธาตุ อาโปธาตุ ลหุตารูป มหุตารูป กัมมัณญูตารูป อุปจยรูป สันตติรูป และกาวหิงการาหาร; ดังคำในคัมภีร์ปฏิฐานว่า สภาวะธรรมที่มีจิตเป็นสมุฏฐานเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่ไม่มีจิตเป็นสมุฏฐานโดยกัมมปัจจัย มี ๒ อย่าง คือ สหชาตะและนानาขณิกะ สหชาตะ ได้แก่เจตนาที่มีจิตเป็นสมุฏฐานเป็นปัจจัยแก่จิตโดยกัมมปัจจัย ในปฏิสนธิขณะ ฯลฯ นานาขณิกะ ได้แก่ เจตนาที่มีจิตเป็นสมุฏฐานเป็นปัจจัยแก่จิตที่เป็นวิบากและกฏัตตารูปโดยกัมมปัจจัย (อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๒๐๑/๒๐๕, อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๕๓๕/๓๗๓, อภิ.ป. (ไทย) ๔๓/๒๒๑/๑๒๖)

เจตนาที่มีทั้งวิตกและวิจารณ์ : สวิตักกสวิจारा เจตนา; หมายถึงสภาวะธรรมที่มีทั้งวิตกและวิจารณ์ เวทนาชั้น ๓ วิญญาณชั้น ๓ ที่สัมปยุตด้วยวิตกและวิจารณ์ เว้นวิตกและวิจารณ์ใน กามาวจร รูปาวจร และในจิตที่ไม่แนบเนื่องในวิภูฏทุกข์ อันเป็นที่เกิดแห่งสภาวะธรรมที่มีทั้ง วิตกและวิจารณ์; หมายถึงสภาวะธรรมที่มีทั้งวิตกและวิจารณ์ คือกามาวจรกุศล อรูปกุศล จิตตูป บาทฝ่ายวิบากแห่งกามาวจรกุศล ๑๑ ฝ่าย วิบากแห่งอรูปกุศล ๒ ฝ่าย กิริยา ๑๑ รูปาวจร ปฐมฌานฝ่ายกุศล วิบาก และกิริยาโลกุตตรปฐมฌานฝ่ายกุศลและวิบาก เว้นวิตกและวิจารณ์ ที่เกิดขึ้นในจิตเหล่านี้แล้ว; ดังคำในคัมภีร์ปฏิฐานว่า สภาวะธรรมที่มีทั้งวิตกและวิจารณ์อาศัย สภาวะธรรมที่มีทั้งวิตกและวิจารณ์เกิดขึ้นเพราะแนบเนื่องกับปัจจัย ได้แก่ เจตนาที่มีทั้งวิตกและวิจารณ์ อาศัยชั้นที่มีทั้งวิตกและวิจารณ์เกิดขึ้น (อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๐๐๐/๒๕๕, อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/ ๑๓๙๙/๓๔๖, อภิ.ป. (ไทย) ๔๑/๓๙/๓๑, อภิ.ป. (ไทย) ๔๑/๕๔/๔๑, อภิ.ป. (ไทย) ๔๑/๑๑๔/ ๙๕)

เจตนาที่มีธรรมภายนอกตนเป็นอารมณ์ : พหิทธารัมมณา เจตนา; หมายถึงสภาวะธรรมที่มีธรรม ภายนอกตนเป็นอารมณ์ คือสภาวะธรรมที่เป็นจิตและเจตสิกปรารภสภาวะธรรมที่เป็นภายนอก ตนเกิดขึ้น; หมายถึง สภาวะธรรมที่มีธรรมภายนอกตนเป็นอารมณ์ คือฌาน ๓ และฌาน ๔ ที่เป็นรูปาวจรฝ่ายกุศล วิบาก และกิริยา จตุตถฌานวิบาก อากาสาณูญายตนะ มรรค ๔ ที่ ไม่แนบเนื่องในวิภูฏทุกข์ และสามัญญผล ๔; ดังคำในคัมภีร์ปฏิฐานว่า สภาวะธรรมที่มีธรรม ภายนอกตนเป็นอารมณ์เป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่มีธรรมภายนอกตนเป็นอารมณ์โดยกัมม ปัจจัย มี ๒ อย่าง คือ สหชาตะและนानาขณิกะ สหชาตะ ได้แก่ เจตนาที่มีธรรม ภายนอกตนเป็นอารมณ์เป็นปัจจัยแก่สัมปยุตตชั้นโดยกัมมปัจจัย ในปฏิสนธิขณะ ฯลฯ นานาขณิกะ ได้แก่ เจตนาที่มีธรรมภายนอกตนเป็นอารมณ์เป็นปัจจัยแก่ชั้นที่เป็นวิบากซึ่งมี ธรรมภายนอกตนเป็นอารมณ์โดยกัมมปัจจัย (อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๐๕๔/๒๗๐, อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๔๓๗/๓๕๔, อภิ.ป. (ไทย) ๔๑/๒๒/๖๒๕)

เจตนาที่มีธรรมภายในตนเป็นอารมณ์ : อัชฌิตตารัมมณา เจตนา; หมายถึงสภาวะธรรมที่มีธรรม ภายในตนเป็นอารมณ์ คือสภาวะธรรมที่เป็นจิตและเจตสิกปรารภสภาวะธรรมที่เป็นภายในตน เกิดขึ้น; หมายถึงสภาวะธรรมที่มีธรรมภายในตนเป็นอารมณ์ คือวิญญาณัญญายตนะ และเนว สัญญานาสัญญายตนะ; ดังคำในคัมภีร์ปฏิฐานว่า สภาวะธรรมที่มีธรรมภายในตนเป็นอารมณ์ เป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่มีธรรมภายในตนเป็นอารมณ์โดยกัมมปัจจัย มี ๒ อย่าง คือ สห ชาตะและนานาขณิกะ สหชาตะ ได้แก่ เจตนาที่มีธรรมภายในตนเป็นอารมณ์เป็นปัจจัยแก่ สัมปยุตตชั้นโดยกัมมปัจจัย ในปฏิสนธิขณะ ฯลฯ นานาขณิกะ ได้แก่ เจตนาที่มีธรรม ภายในตนเป็นอารมณ์เป็นปัจจัยแก่ชั้นที่เป็นวิบากซึ่งมีธรรมภายในตนเป็นอารมณ์โดยกัมม ปัจจัย (อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๐๕๓/๒๖๙, อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๔๓๖/๓๕๔, อภิ.ป. (ไทย) ๔๑/ ๒๒/๖๒๕)

เจตนาที่มีปริตตะเป็นอารมณ์ : ปริตตตารัมมณา เจตนา; หมายถึงสภาวะธรรมที่มีปริตตะเป็นอารมณ์ คือสภาวะธรรมที่เป็นจิตและเจตสิก ปรารภสภาวะธรรมที่เป็นปริตตะเกิดขึ้น; หมายถึง สภาวะธรรมที่มีปริตตะเป็นอารมณ์ คือกามาวจรวิบากทั้งหมด มโนธาตุที่เป็นกิริยา มโน วิญญาณธาตุที่เป็นอเหตุกิริยาซึ่งสหครตด้วยสมนัส; ดังคำในคัมภีร์ปฏิฐานว่า สภาวะธรรมที่

มีปรีตตะเป็นอารมณ์เป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่มีปรีตตะเป็นอารมณ์โดยกัมมปัจจัย มี ๒ อย่าง คือสหชาตะและนानาขณิกะ สหชาตะ ได้แก่ เจตนาที่มีปรีตตะเป็นอารมณ์เป็นปัจจัยแก่สัมปยุตตขันธโดยกัมมปัจจัย ในปฏิสนธิขณะ ฯลฯ นานาขณิกะ ได้แก่ เจตนาที่มีปรีตตะเป็นอารมณ์เป็นปัจจัยแก่ขันธที่เป็นวิบากซึ่งมีปรีตตะเป็นอารมณ์โดยกัมมปัจจัย (อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๐๒๙/๒๖๕, อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๔๒๐/๓๕๐, อภิ.ป. (ไทย) ๔๑/๓๑/๔๗๓)

เจตนาที่มีปัจจุบันธรรมเป็นอารมณ์ : ปัจจุบันนารัมมณา เจตนา; หมายถึงสภาวะธรรมที่มีปัจจุบันธรรมเป็นอารมณ์ คือสภาวะธรรมที่เป็นจิตและเจตสิก พรารภสภาวะธรรมที่เป็นปัจจุบันเกิดขึ้น; หมายถึงสภาวะธรรมที่มีปัจจุบันธรรมเป็นอารมณ์ คือปัญญาวิญญานและมโนธาตุ ๓; ดังคำในคัมภีร์ปฏิฐานว่า สภาวะธรรมที่มีปัจจุบันธรรมเป็นอารมณ์เป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่มีปัจจุบันธรรมเป็นอารมณ์โดยกัมมปัจจัย มี ๒ อย่าง คือ สหชาตะและนานาขณิกะสหชาตะ ได้แก่ เจตนาที่มีปัจจุบันธรรมเป็นอารมณ์เป็นปัจจัยแก่สัมปยุตตขันธโดยกัมมปัจจัย ในปฏิสนธิขณะ ฯลฯ นานาขณิกะ ได้แก่ เจตนาที่มีปัจจุบันธรรมเป็นอารมณ์เป็นปัจจัยแก่ขันธที่เป็นวิบากซึ่งมีปัจจุบันธรรมเป็นอารมณ์โดยกัมมปัจจัย (อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๐๔๙/๒๔๙, อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๔๓๔/๓๕๓, อภิ.ป. (ไทย) ๔๑/๑๑/๕๗๑, อภิ.ป. (ไทย) ๔๑/๓๗/๕๘๔)

เจตนาที่มีมรรคเป็นเหตุ : มัคคเหตุกา เจตนา; หมายถึงสภาวะธรรมที่มีมรรคเป็นเหตุ คือเว้นองค์มรรคแล้ว เวทนาขันธ ฯลฯ วิญญานขันธ ที่สัมปยุตด้วยองค์มรรคนั้นของท่านผู้ร้งพร้อมด้วยอริยมรรค สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่ามิมรรคเป็นเหตุสัมมาทิฐฐิของท่านผู้ร้งพร้อมด้วยอริยมรรค เป็นมรรคและเป็นเหตุ เว้นสัมมาทิฐฐิแล้ว เวทนาขันธ ฯลฯ วิญญานขันธ ที่สัมปยุตด้วยสัมมาทิฐฐินั้น สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่ามิมรรคเป็นเหตุ อโลภะ อโทสะ และอโมหะของท่านผู้ร้งพร้อมด้วยอริยมรรคสภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่ามิมรรคเป็นเหตุ เวทนาขันธ ฯลฯ วิญญานขันธที่สัมปยุตด้วยอโลภะ อโทสะ และอโมหะนั้น สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่ามิมรรคเป็นเหตุ; ดังคำในคัมภีร์ปฏิฐานว่า สภาวะธรรมที่มีมรรคเป็นเหตุอาศัยสภาวะธรรมที่มีมรรคเป็นเหตุเกิดขึ้นเพราะนกัมมปัจจัย ได้แก่ เจตนาที่มีมรรคเป็นเหตุอาศัยขันธที่มีมรรคเป็นเหตุเกิดขึ้น (อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๐๓๙/๒๖๖, อภิ.ป. (ไทย) ๔๑/๑๙/๕๓๐)

เจตนาที่มีมรรคเป็นอธิบดี : มัคคาธิปติโน เจตนา; หมายถึงสภาวะธรรมที่มีมรรคเป็นอธิบดี คือสภาวะธรรมที่เป็นจิตและเจตสิกทำอริยมรรคให้เป็นอธิบดีเกิดขึ้น สภาวะธรรมเหล่านี้ ชื่อว่ามีมรรคเป็นอธิบดี เวทนาขันธ ฯลฯ เว้นวิมังสาของท่านผู้ร้งพร้อมด้วยอริยมรรคซึ่งกำลังเจริญมรรคที่มีวิมังสาเป็นอธิบดีแล้ว เวทนาขันธ ฯลฯ วิญญานขันธที่สัมปยุตด้วยวิมังसानั้น; ดังคำในคัมภีร์ปฏิฐานว่า สภาวะธรรมที่มีมรรคเป็นอธิบดีอาศัยสภาวะธรรมที่มีมรรคเป็นอารมณ์เกิดขึ้นเพราะนกัมมปัจจัย ได้แก่ เจตนาที่มีมรรคเป็นอธิบดีอาศัยขันธที่มีมรรคเป็นอารมณ์เกิดขึ้น (อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๐๔๐/๒๖๗, อภิ.ป. (ไทย) ๔๑/๑๘/๕๓๐)

เจตนาที่มีมรรคเป็นอารมณ์ : มัคคารัมมณา เจตนา; หมายถึงสภาวะธรรมที่มีมรรคเป็นอารมณ์ คือสภาวะธรรมที่เป็นจิตและเจตสิก พรารภอริยมรรคเกิดขึ้น; ดังคำในคัมภีร์ปฏิฐานว่า สภาวะธรรมที่มีมรรคเป็นอารมณ์อาศัยสภาวะธรรมที่มีมรรคเป็นอารมณ์เกิดขึ้นเพราะนกัมมปัจจัย ได้แก่ เจตนาที่มีมรรคเป็นอารมณ์อาศัยขันธที่มีมรรคเป็นอารมณ์เกิดขึ้น (อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๐๓๘/๒๖๖, อภิ.ป. (ไทย) ๔๑/๑๘/๒๕๙)

เจตนาที่มีมหัคคตะเป็นอารมณ์ : มหัคคตารัมมณา เจตนา; หมายถึงสภาวะธรรมที่มีมหัคคตะเป็นอารมณ์ คือสภาวะธรรมที่เป็นจิตและเจตสิก ปราภวาสภาวะธรรมที่เป็นมหัคคตะเกิดขึ้น; หมายถึงสภาวะธรรมที่มีมหัคคตะเป็นอารมณ์ คือวิญญาณัญญาตนะ เนวสัญญานาสัญญาตนะ; ดังคำในคัมภีร์ปฏิฐานว่า สภาวะธรรมที่มีมหัคคตะเป็นอารมณ์อาศัยสภาวะธรรมที่มีมหัคคตะเป็นอารมณ์เกิดขึ้นเพราะนกัมมปัจจัย ได้แก่ เจตนาที่มีมหัคคตะเป็นอารมณ์อาศัยขั้นที่มีมหัคคตะเป็นอารมณ์เกิดขึ้น (อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๐๓๐/๒๖๕, อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๔๒๑/๓๕๐, อภิ.ป. (ไทย) ๔๑/๓๑/๔๗๘)

เจตนาที่มีวิตก : สวิตกกา เจตนา; หมายถึงสภาวะธรรมที่มีวิตก คือ เวทนาขั้น ฯลฯ วิญญาณขั้น ที่สัมปยุตด้วยวิตกในภูมิแห่งจิตที่มีวิตกซึ่งเป็นกามาวจร รูปาวจร และที่ไม่นับเนื่องในวิภูทุกข์ เว้นวิตกแล้ว; หมายถึงสภาวะธรรมที่มีวิตก คือกามาวจรกุศล อกุศล จิตตูปบาทฝ่ายวิบากแห่งกามาวจรกุศล ๑๑ ฝ่าย วิบากแห่งอกุศล ๒ ฝ่าย กิริยา ๑๑ รูปาวจรปฐมฌานฝ่ายกุศล วิบาก และกิริยาโลกุตตรปฐมฌานฝ่ายกุศล และวิบาก เว้นวิตกที่เกิดขึ้นในจิตตูปบาทนี้แล้ว ดังคำในคัมภีร์ปฏิฐานว่า สภาวะธรรมที่มีวิตกเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่มีวิตกโดยกัมมปัจจัย มี ๒ อย่าง คือสหชาตะและนानาขณิกะ สหชาตะได้แก่เจตนาที่มีวิตกเป็นปัจจัยแก่สัมปยุตขั้นโดยกัมมปัจจัยในปฏิสนธิขณะ ฯลฯ นานาขณิกะ ได้แก่เจตนาที่มีวิตกเป็นปัจจัยแก่ขั้นที่เป็นวิบากซึ่งมีวิตกโดยกัมมปัจจัย (อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๒๗๕/๓๒๓, อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๕๘๘/๓๘๓, อภิ.ป. (ไทย) ๔๓/๑๓๐/๔๘๘)

เจตนาที่มีสภาวะชอบ : สัมมัตตนิยตา เจตนา; หมายถึงสภาวะธรรมที่มีสภาวะชอบและให้ผลแน่นอน คือมรรค ๔ ซึ่งไม่นับเนื่องในวิภูทุกข์; หมายถึงสภาวะธรรมที่มีสภาวะชอบและให้ผลแน่นอน คือมรรค ๔ ที่ไม่นับเนื่องในวิภูทุกข์; ดังคำในคัมภีร์ปฏิฐานว่า สภาวะธรรมที่มีสภาวะชอบและให้ผลแน่นอนเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่ไม่แน่นอนโดยอาการทั้งสองโดยกัมมปัจจัย มี ๒ อย่าง คือสหชาตะและนานาขณิกะ สหชาตะ ได้แก่ เจตนาที่มีสภาวะชอบและให้ผลแน่นอนเป็นปัจจัยแก่จิตตสมุฏฐานรูปโดยกัมมปัจจัย นานาขณิกะ ได้แก่ เจตนาที่มีสภาวะชอบและให้ผลแน่นอนเป็นปัจจัยแก่ขั้นที่เป็นวิบากโดยกัมมปัจจัย (อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๐๓๖/๒๖๖, อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๔๒๗/๓๕๑, อภิ.ป. (ไทย) ๔๑/๕๒/๕๑๑)

เจตนาที่มีสภาวะผิด : มิจฉัตตนิยตา เจตนา; หมายถึงสภาวะธรรมที่มีสภาวะผิดคืออนันตริยกรรม ๕ และมิจฉาทิภูริที่ให้ผลแน่นอน; หมายถึงสภาวะธรรมที่มีสภาวะผิดและให้ผลแน่นอน คือจิตตูปบาทที่เป็นทิภูริคตสัมปยุตตจิต ๔ จิตตูปบาทที่สหคตด้วยโทมนัส ๒; ดังคำในคัมภีร์ปฏิฐานว่า สภาวะธรรมที่มีสภาวะผิดและให้ผลแน่นอนเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่ไม่แน่นอนโดยอาการทั้งสองโดยกัมมปัจจัย มี ๒ อย่าง คือ สหชาตะและนานาขณิกะ สหชาตะได้แก่เจตนาที่มีสภาวะผิดและให้ผลแน่นอนเป็นปัจจัยแก่จิตตสมุฏฐานรูปโดยกัมมปัจจัย นานาขณิกะได้แก่เจตนาที่มีสภาวะผิดและให้ผลแน่นอนเป็นปัจจัยแก่ขั้นที่เป็นวิบากและกฏัตตารูปโดยกัมมปัจจัย (อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๐๓๕/๒๖๖, อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๔๒๖/๓๕๑, อภิ.ป. (ไทย) ๔๑/๕๑/๕๑๑)

เจตนาที่มีเหตุ : สเหตุกา เจตนา; หมายถึงสภาวะธรรมที่มีเหตุ ได้แก่ เวทนาขั้น ฯลฯ วิญญาณขั้น; หมายถึงสภาวะธรรมที่มีเหตุ คือ อกุศลที่เหลือ เว้นโมหะที่สหคตด้วยวิจิจฉาและโมหะ

ที่สหระศด้วยอุทัจจะแล้ว กุศลในภูมิ ๔ วิบากในภูมิ ๔ เว้นเหตุกจิตตูปบาทฝ่ายวิบากแห่ง กามาวจรอัพยาทกิริยาในภูมิ ๓ เว้นเหตุกจิตตูปบาทฝ่ายกามาวจรกิริยาแล้ว; ดังคำใน คัมภีร์ปฏิฐานว่า สภาวะธรรมที่มีเหตุต้องประหารด้วยโสดาปัตติมรรคอาศัยสภาวะธรรมที่มีเหตุ ต้องประหารด้วยโสดาปัตติมรรคเกิดขึ้นเพราะนกัมมปัจจัย ได้แก่ เจตนาที่มีเหตุต้อง ประหารด้วยโสดาปัตติมรรคอาศัยชั้นที่มีเหตุต้องประหารด้วยโสดาปัตติมรรคเกิดขึ้น (อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๐๗๙/๒๗๖, อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๔๔๓/๓๕๕, อภิ.ป. (ไทย) ๔๒/๑๖๖/๓๖, อภิ.ป. (ไทย) ๔๒/๑๑๑/๖๐)

เจตนาที่มีอดีตธรรมเป็นอารมณ์ : อติदारम्मณา เจตนา; หมายถึงสภาวะธรรมที่มีอดีตธรรมเป็น อารมณ์ คือสภาวะธรรมที่เป็นจิตและเจตสิก พรารภสภาวะธรรมที่เป็นอดีตเกิดขึ้น; หมายถึง สภาวะธรรมที่มีอดีตธรรมเป็นอารมณ์ คือ วิญญาณัญญาตนะ และเนวสัญญานาสนัญญาต นะ; ดังคำในคัมภีร์ปฏิฐานว่า สภาวะธรรมที่มีอดีตธรรมเป็นอารมณ์เป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่มี อดีตธรรมเป็นอารมณ์โดยกัมมปัจจัย มี ๒ อย่าง คือ สหชาตะและนानาขณิกะ สหชาตะ ได้แก่ เจตนาที่มีอดีตธรรมเป็นอารมณ์เป็นปัจจัยแก่สัมปยุตตชั้นโดยกัมมปัจจัย ในปฏิสนธิ ขณะ ฯลฯ นานาขณิกะ ได้แก่ เจตนาที่มีอดีตธรรมเป็นอารมณ์เป็นปัจจัยแก่ชั้นที่เป็น วิบากซึ่งมีอดีตธรรมเป็นอารมณ์โดยกัมมปัจจัย (อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๐๔๗/๒๖๙, อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๔๓๒/๓๕๓, อภิ.ป. (ไทย) ๔๑/๑๑/๕๗๑, อภิ.ป. (ไทย) ๔๑/๓๕/๕๘๔)

เจตนาที่มีอนาคตธรรมเป็นอารมณ์ : อนาคदारम्मณา เจตนา; หมายถึงสภาวะธรรมที่มีอนาคตธรรม เป็นอารมณ์ คือสภาวะธรรมที่เป็นจิตและเจตสิก พรารภสภาวะธรรมที่เป็นอนาคตเกิดขึ้น; ดัง คำในคัมภีร์ปฏิฐานว่า สภาวะธรรมที่มีอดีตธรรมเป็นอารมณ์เป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่มีอดีต ธรรมเป็นอารมณ์โดยกัมมปัจจัย มี ๒ อย่าง คือ สหชาตะและนานาขณิกะ สหชาตะได้แก่ เจตนาที่มีอดีตธรรมเป็นอารมณ์เป็นปัจจัยแก่สัมปยุตตชั้นโดยกัมมปัจจัย ในปฏิสนธิขณะ ฯลฯ นานาขณิกะได้แก่เจตนาที่มีอดีตธรรมเป็นอารมณ์เป็นปัจจัยแก่ชั้นที่เป็นวิบากซึ่งมีอดีต ธรรมเป็นอารมณ์โดยกัมมปัจจัย (อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๐๔๘/๒๗๐, อภิ.ป. (ไทย) ๔๑/๑๑/ ๕๗๑)

เจตนาที่มีอุปมาณะเป็นอารมณ์ : อุปมาณารम्मณา เจตนา; หมายถึงสภาวะธรรมที่มีอุปมาณะ เป็นอารมณ์ คือสภาวะธรรมที่เป็นจิตและเจตสิก พรารภสภาวะธรรมที่เป็นอุปมาณะเกิดขึ้น; หมายถึงสภาวะธรรมที่มีอุปมาณะเป็นอารมณ์ คือมรรค ๔ ที่ไม่นับเนื่องในวิภูฏทุกข์ สามัญญ ผล ๔; ดังคำในคัมภีร์ปฏิฐานว่า สภาวะธรรมที่มีอุปมาณะเป็นอารมณ์อาศัยสภาวะธรรมที่ มีอุปมาณะเป็นอารมณ์เกิดขึ้นเพราะนกัมมปัจจัย ได้แก่ เจตนาที่มีอุปมาณะเป็นอารมณ์ อาศัยชั้นที่มีอุปมาณะเป็นอารมณ์เกิดขึ้น (อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๐๓๑/๒๖๕, อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๔๒๒/๓๕๐, อภิ.ป. (ไทย) ๔๑/๓๒/๔๗๙)

เจตนาที่ไม่ต้องประหารด้วยโสดาปัตติมรรค : น ทัสสเนน ปหาตัพพา เจตนา; หมายถึงสภาวะธรรมที่ ไม่ต้องประหารด้วยโสดาปัตติมรรค เว้นสภาวะธรรมที่เป็นสังโยชนเหล่านั้นแล้ว สภาวะธรรม ที่เป็นกุศล อกุศล และอัพยาทกฤตที่เหลือ ซึ่งเป็นกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร และที่ไม่ นับเนื่องในวิภูฏทุกข์ ได้แก่ เวทนาชั้น ฯลฯ วิญญาณชั้น รูปทั้งหมด และธาตุที่ปัจจัย ไม่ปรุงแต่ง; หมายถึงสภาวะธรรมที่ไม่ต้องประหารด้วยโสดาปัตติมรรค คือจิตตูปบาทที่สหระศ

ด้วยอุทัจจะ กุศลในภุมิ ๔ วิบากในภุมิ ๔ อภัยกตกริยาในภุมิ ๓ รูป และนิพพาน; ดังคำในคัมภีร์ปฏิฐานว่า สภาวะธรรมที่ไม่ต้องประหารด้วยโสดาปัตติมรรคและมรรคเบื้องบน ๓ อาศัย สภาวะธรรมที่ไม่ต้องประหารด้วยโสดาปัตติมรรคและมรรคเบื้องบน ๓ เกิดขึ้นเพราะนกัมมปัจจัย ได้แก่ เจตนาที่ไม่ต้องประหารด้วยโสดาปัตติมรรคและมรรคเบื้องบน ๓ อาศัยชั้นที่ไม่ต้องประหารด้วยโสดาปัตติมรรคและมรรคเบื้องบน ๓ เกิดขึ้น ... ที่เป็นภายนอก ... ที่มีอาหารเป็นสมุฏฐาน ... ที่มีอุตุเป็นสมุฏฐาน ... สำหรับเหล่าอสังขยสัตตพรหม ... อาศัยมหาภูตรูป ๑ ฯลฯ (อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๒๖๕/๓๒๑, อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๕๘๒/๓๘๒, อภิ.ป. (ไทย) ๔๓/๒๔/๔๒๐)

เจตนาที่ไม่แน่นอนโดยอาการทั้งสอง : อนิยตา เจตนา; หมายถึงสภาวะธรรมที่ไม่แน่นอนโดยอาการทั้งสองนั้น เว้นสภาวะธรรมที่ให้ผลแน่นอนเหล่านั้นแล้ว สภาวะธรรมที่เป็นกุศล อกุศล และอภัยกตฤทธิที่เหลือ ซึ่งเป็นกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร และที่ไม่นับเนื่องในวิภูฏทุกข์ ได้แก่ เวทนาชั้น ฯลฯ วิญญานชั้น รูปทั้งหมด และธาตุที่ปัจจัยไม่ปรุงแต่ง; หมายถึงสภาวะธรรมที่ให้ผลไม่แน่นอน คือจิตตูปบาทที่สหระคตด้วยโลภะ วิปยุตจากทิกฐิ ๔ จิตตูปบาทที่สหระคตด้วยวิจิกิจฉา จิตตูปบาทที่สหระคตด้วยอุทัจจะ กุศลในภุมิ ๓ วิบากในภุมิ ๔ อภัยกตกริยาในภุมิ ๓ รูป และนิพพาน; ดังข้อความในคัมภีร์ปฏิฐานว่า สภาวะธรรมที่ไม่แน่นอนโดยอาการทั้งสองเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่ไม่แน่นอนโดยอาการทั้งสองโดยกัมมปัจจัย มี ๒ อย่าง คือ สหชาตะและนानาขณิกะ สหชาตะ ได้แก่เจตนาที่ไม่แน่นอนโดยอาการทั้งสองเป็นปัจจัยแก่สัมปยุตตชั้นและจิตตสมุฏฐานรูปโดยกัมมปัจจัย ในปฏิสนธิขณะ ฯลฯ นานาขณิกะ ได้แก่เจตนาที่ไม่แน่นอนโดยอาการทั้งสองเป็นปัจจัยแก่ชั้นที่เป็นวิบากและกฏัตตารูปโดยกัมมปัจจัย (อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๒๙๘/๓๒๗, อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๖๑๒/๓๘๘, อภิ.ป. (ไทย) ๔๑/๕๒/๕๑๒)

เจตนาที่ไม่เป็นกิเลส : โน สังกิเลสา เจตนา; หมายถึงสภาวะธรรมที่ไม่เป็นกิเลส คือเว้นสภาวะธรรมที่เป็นกิเลสเหล่านั้นแล้ว สภาวะธรรมที่เป็นกุศล อกุศล และอภัยกตฤทธิที่เหลือ ซึ่งเป็นกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจรและที่ไม่นับเนื่องในวิภูฏทุกข์ ได้แก่เวทนาชั้น ฯลฯ วิญญานชั้น รูปทั้งหมดและธาตุที่ปัจจัยไม่ปรุงแต่ง; หมายถึงสภาวะธรรมที่ไม่เป็นกิเลส คืออกุศลที่เหลือ เว้นกิเลส กุศลในภุมิ ๔ วิบากในภุมิ ๔ อภัยกตกริยาในภุมิ ๓ รูป และนิพพาน; ดังคำในคัมภีร์ปฏิฐานว่า สภาวะธรรมที่ไม่เป็นกิเลสเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่ไม่เป็นกิเลสโดยกัมมปัจจัย มี ๒ อย่าง คือ สหชาตะและนานาขณิกะ สหชาตะ ได้แก่ เจตนาที่ไม่เป็นกิเลสเป็นปัจจัยแก่สัมปยุตตชั้นและจิตตสมุฏฐานรูปโดยกัมมปัจจัย ในปฏิสนธิขณะ ฯลฯ นานาขณิกะ ได้แก่ เจตนาที่ไม่เป็นกิเลสเป็นปัจจัยแก่ชั้นที่เป็นวิบากและกฏัตตารูปโดยกัมมปัจจัย สภาวะธรรมที่ไม่เป็นกิเลสเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่ไม่เป็นกิเลสโดยกัมมปัจจัย มี ๒ อย่าง คือ สหชาตะและนานาขณิกะ สหชาตะ ได้แก่ เจตนาที่ไม่เป็นกิเลสเป็นปัจจัยแก่สัมปยุตตชั้นและจิตตสมุฏฐานรูปโดยกัมมปัจจัย ในปฏิสนธิขณะ ฯลฯ นานาขณิกะ ได้แก่ เจตนาที่ไม่เป็นกิเลสเป็นปัจจัยแก่ชั้นที่เป็นวิบากและกฏัตตารูปโดยกัมมปัจจัย (อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๒๔๖/๓๑๕, อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๕๖๖/๓๗๙, อภิ.ป. (ไทย) ๔๓/๒๗/๓๖๖)

เจตนาที่ไม่เป็นคั่นกะ : โน คั่นกะ เจตนา; หมายถึงสภาวะธรรมที่ไม่เป็นคั่นกะ คือ เว้นคั่นกะเหล่านั้นแล้ว สภาวะธรรมที่เป็นกุศล อกุศล และอภัยกถาที่เหลือซึ่งเป็นกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร และที่ไม่นับเนื่องในวิภูฏทุกข์ ได้แก่เวทนาชั้นๆ ฯลฯ วิญญาณชั้นๆ รูปทั้งหมด และธาตุที่ปัจจัยไม่ปรุงแต่ง; หมายถึงสภาวะธรรมที่ไม่เป็นคั่นกะ คืออกุศลที่เหลือ เว้นคั่นกะ กุศลในภุมิ ๔ วิบากในภุมิ ๔ อภัยกถากิริยาในภุมิ ๓ รูป และนิพพานตั้งคำในคัมภีร์ปฏิฐานว่า สภาวะธรรมที่ไม่เป็นคั่นกะเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่ไม่เป็นคั่นกะโดยกัมมปัจจัย มี ๒ อย่าง คือ สหชาตะและนानาขณิกะสหชาตะ ได้แก่ เจตนาที่ไม่เป็นคั่นกะเป็นปัจจัยแก่สัมปยุตตชั้นๆและจิตตสมุฏฐานรูปโดยกัมมปัจจัย ในปฏิสนธิขณะ ฯลฯ นานาขณิกะ ได้แก่ เจตนาที่ไม่เป็นคั่นกะเป็นปัจจัยแก่ชั้นๆที่เป็นวิบากและกฏัตตารูปโดยกัมมปัจจัย สภาวะธรรมที่ไม่เป็นคั่นกะเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่เป็นคั่นกะโดยกัมมปัจจัย ได้แก่ เจตนาที่ไม่เป็นคั่นกะเป็นปัจจัยแก่สัมปยุตตชั้นๆโดยกัมมปัจจัย สภาวะธรรมที่ไม่เป็นคั่นกะเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่เป็นคั่นกะและที่ไม่เป็นคั่นกะโดยกัมมปัจจัย ได้แก่ เจตนาที่ไม่เป็นคั่นกะเป็นปัจจัยแก่สัมปยุตตชั้นๆ คั่นกะและจิตตสมุฏฐานรูปโดยกัมมปัจจัย (อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๑๔๕/๒๙๓, อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๔๙๐/๓๖๕, อภิ.ป. (ไทย) ๔๒/๓๑/๓๔๕)

เจตนาที่ไม่เป็นจิต : โน จิตตา เจตนา; หมายถึงสภาวะธรรมที่ไม่เป็นจิต คือ เวทนาชั้นๆ สัญญาชั้นๆ สังขารชั้นๆ รูปทั้งหมด และธาตุที่ปัจจัยไม่ปรุงแต่ง; หมายถึงสภาวะธรรมที่ไม่เป็นจิต คือ เวทนาชั้นๆ สัญญาชั้นๆ สังขารชั้นๆ รูป และนิพพาน; ตั้งคำในคัมภีร์ปฏิฐานว่า สภาวะธรรมที่ไม่เป็นจิตเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่เป็นจิตโดยกัมมปัจจัย มี ๒ อย่าง คือ สหชาตะและนานาขณิกะ สหชาตะ ได้แก่ เจตนาที่ไม่เป็นจิตเป็นปัจจัยแก่จิตโดยกัมมปัจจัย ในปฏิสนธิขณะ ฯลฯ นานาขณิกะ ได้แก่ เจตนาที่ไม่เป็นจิตเป็นปัจจัยแก่จิตที่เป็นวิบากโดยกัมมปัจจัย (อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๑๔๔/๓๐๔, อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๕๒๘/๓๗๒, อภิ.ป. (ไทย) ๔๓/๘๐/๔๖)

เจตนาที่ไม่เป็นนิรวรณ : สภาวะธรรมที่ไม่เป็นนิรวรณ คือ เว้นนิรวรณเหล่านั้นแล้ว สภาวะธรรมที่เป็นกุศล อกุศลและอภัยกถาที่เหลือซึ่งเป็นกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร และที่ไม่นับเนื่องในวิภูฏทุกข์ ได้แก่ เวทนาชั้นๆ ฯลฯ วิญญาณชั้นๆ รูปทั้งหมด และธาตุที่ปัจจัยไม่ปรุงแต่ง; ตั้งคำในคัมภีร์ปฏิฐานว่า สภาวะธรรมที่ไม่เป็นนิรวรณเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่ไม่เป็นนิรวรณโดยกัมมปัจจัย มี ๒ อย่าง คือ สหชาตะและนานาขณิกะสหชาตะ ได้แก่ เจตนาที่ไม่เป็นนิรวรณเป็นปัจจัยแก่สัมปยุตตชั้นๆและจิตตสมุฏฐานรูปโดยกัมมปัจจัย ในปฏิสนธิขณะ ฯลฯ นานาขณิกะ ได้แก่ เจตนาที่ไม่เป็นนิรวรณเป็นปัจจัยแก่ชั้นๆที่เป็นวิบากและกฏัตตารูปโดยกัมมปัจจัย (อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๑๖๙/๒๙๘, อภิ.ป. (ไทย) ๔๒/๓๘/๔๐๖)

เจตนาที่ไม่เป็นปรามาส : โน ปรามาสา เจตนา; หมายถึงสภาวะธรรมที่ไม่เป็นปรามาส คือ เว้นสภาวะธรรมที่เป็นปรามาสเหล่านั้นแล้ว สภาวะธรรมที่เป็นกุศล อกุศล และอภัยกถาที่เหลือซึ่งเป็นกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร และที่ไม่นับเนื่องในวิภูฏทุกข์ ได้แก่ เวทนาชั้นๆ ฯลฯ วิญญาณชั้นๆ รูปทั้งหมดและธาตุที่ปัจจัยไม่ปรุงแต่ง; หมายถึงสภาวะธรรมที่ไม่เป็นปรามาส คืออกุศลที่เหลือ เว้นปรามาส กุศลในภุมิ ๔ วิบากในภุมิ ๔ อภัยกถากิริยาในภุมิ ๓ รูป และนิพพาน; ตั้งคำในคัมภีร์ปฏิฐานว่า สภาวะธรรมที่ไม่เป็นปรามาสเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่ไม่

เป็นปรามาสโดยกัมมปัจจัย มี ๒ อย่าง คือสหชาตะและนानาขณิกะ สหชาตะได้แก่ เจตนาที่ไม่เป็นปรามาสเป็นปัจจัยแก่สัมปยุตตขันธ์และจิตตสมุฏฐานรูปโดยกัมมปัจจัย ในปฏิสนธิขณะ ฯลฯ นานาขณิกะได้แก่ เจตนาที่ไม่เป็นปรามาสเป็นปัจจัยแก่ขันธ์ที่เป็นวิบาก และกฏัตตารูปโดยกัมมปัจจัย (อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๑๘๒/๓๐๒, อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๕๑๖/๓๗๐, อภิ.ป. (ไทย) ๔๒/๓๒/๔๕๓)

เจตนาที่ไม่เป็นรูป : อรูปิโน เจตนา; หมายถึงสภาวะธรรมที่ไม่เป็นรูป คือ เวทนาขันธ์ ฯลฯ วิญญาณขันธ์ และธาตุที่ปัจจัยไม่ปรุงแต่ง; หมายถึงสภาวะธรรมที่ไม่เป็นรูป คืออกุศลในภุมิ ๔ อกุศลวิบากในภุมิ ๔ อภัยกตกริยาในภุมิ ๓ และนิพพาน; ดังคำในคัมภีร์ปฏิฐานว่า สภาวะธรรมที่ไม่เป็นรูปเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่ไม่เป็นรูปโดยกัมมปัจจัย มี ๒ อย่าง คือ สหชาตะและนานาขณิกะ สหชาตะ ได้แก่ เจตนาที่ไม่เป็นรูปเป็นปัจจัยแก่สัมปยุตตขันธ์โดยกัมมปัจจัย ในปฏิสนธิขณะ ฯลฯ (อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๐๙๘/๒๗๙, อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๕๖๒/๓๕๙, อภิ.ป. (ไทย) ๔๒/๑๒๐/๑๗๒)

เจตนาที่ไม่เป็นรูปาวจร : น รูปาวจร เจตนา; หมายถึงสภาวะธรรมที่ไม่เป็นรูปาวจร คือสภาวะธรรมที่เป็นกามาวจร อรูปาวจรและที่ไม่นับเนื่องในวิภูทุกข์; หมายถึงสภาวะธรรมที่ไม่เป็นรูปาวจร คือสภาวะธรรมที่เป็นกามาวจร อรูปาวจร และที่ไม่นับเนื่องในวิภูทุกข์; ดังคำในคัมภีร์ปฏิฐานว่า สภาวะธรรมที่ไม่เป็นรูปาวจรเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่ไม่เป็นรูปาวจรโดยกัมมปัจจัย มี ๒ อย่าง คือ สหชาตะและนานาขณิกะ สหชาตะ ได้แก่เจตนาที่ไม่เป็นรูปาวจรเป็นปัจจัยแก่สัมปยุตตขันธ์และจิตตสมุฏฐานรูปโดยกัมมปัจจัย ในปฏิสนธิขณะ ฯลฯ นานาขณิกะได้แก่ เจตนาที่ไม่เป็นรูปาวจรเป็นปัจจัยแก่ขันธ์ที่เป็นวิบากซึ่งไม่เป็นรูปาวจร และกฏัตตารูปโดยกัมมปัจจัย (อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๒๙๐/๓๒๖, อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๖๐๔/๓๘๖, อภิ.ป. (ไทย) ๔๓/๒๕๕/๕๗๗)

เจตนาที่ไม่เป็นวิบากและไม่เป็นเหตุให้เกิดวิบาก : เนววิปากนวิปากธัมมเจตนา; หมายถึงสภาวะธรรมที่ไม่เป็นวิบากและไม่เป็นเหตุให้เกิดวิบาก คือสภาวะธรรมที่เป็นกิริยา ไม่เป็นกุศล ไม่เป็นอกุศล ไม่เป็นวิบากแห่งกรรม รูปทั้งหมด และธาตุที่ปัจจัยไม่ปรุงแต่ง; หมายถึงสภาวะธรรมที่ไม่เป็นวิบากและไม่เป็นเหตุให้เกิดวิบาก คืออภัยกตกริยาในภุมิ ๓ รูป และนิพพาน; ดังคำในคัมภีร์ปฏิฐานว่า สภาวะธรรมที่ไม่เป็นวิบากและไม่เป็นเหตุให้เกิดวิบากเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่ไม่เป็นวิบากและไม่เป็นเหตุให้เกิดวิบากโดยกัมมปัจจัย ได้แก่ เจตนาที่ไม่เป็นวิบากและไม่เป็นเหตุให้เกิดวิบากเป็นปัจจัยแก่สัมปยุตตขันธ์และจิตตสมุฏฐานรูปโดยกัมมปัจจัย (อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๙๙๓/๒๕๗, อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๓๙๒/๓๔๕, อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๑๐๘/๗๖๓)

เจตนาที่ไม่เป็นเหตุ : น เหตุ เจตนา; หมายถึงสภาวะธรรมที่ไม่เป็นเหตุ คือเว้นสภาวะธรรมที่เป็นเหตุเหล่านั้นแล้ว สภาวะธรรมที่เป็นกุศล อกุศล และอภัยกตที่เหลือ เว้นสภาวะธรรมที่เป็นเหตุเหล่านั้นซึ่งเป็นกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร และที่ไม่นับเนื่องในวิภูทุกข์ ได้แก่ เวทนาขันธ์ ฯลฯ วิญญาณขันธ์ รูปทั้งหมด และธาตุที่ปัจจัยไม่ปรุงแต่ง; หมายถึงสภาวะธรรมที่ไม่เป็นเหตุ คือเว้นเหตุทั้งหมดแล้ว กุศลในภุมิ ๔ อกุศล วิบากในภุมิ ๔ อภัยกตกริยาในภุมิ ๓ รูป และนิพพาน; ดังคำในคัมภีร์ปฏิฐานว่า สภาวะธรรมที่ไม่เป็นเหตุให้

ถึงปฏิสนธิ จูติ และนิพพานทำสภาวะธรรมที่ไม่เป็นเหตุให้ถึงปฏิสนธิ จูติและนิพพานให้เป็นปัจจัยเกิดขึ้นเพราะนกัมมปัจจัย ได้แก่เจตนาที่ไม่เป็นเหตุให้ถึงปฏิสนธิ จูติ และนิพพานทำขั้นที่ไม่เป็นเหตุให้ถึงปฏิสนธิ จูติ และนิพพานให้เป็นปัจจัยเกิดขึ้น ... ที่เป็นภายนอก ... ที่มีอาหารเป็นสมุฏฐาน ... ที่มีอุตุเป็นสมุฏฐาน ... เจตนาที่ไม่เป็นเหตุให้ถึงปฏิสนธิ จูติ และนิพพานทำหทัยวัตถุให้เป็นปัจจัยเกิดขึ้น (อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๐๗๘/๒๗๕, อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๔๔๒/๓๕๕, อภิ.ป. (ไทย) ๔๒/๓๓/๑๘, อภิ.ป. (ไทย) ๔๒/๑๘๖/๑๐๑)

เจตนาที่ไม่เป็นเหตุนำออกจากวิภูทุกข์ : อนิยานิกา เจตนา; หมายถึงสภาวะธรรมที่ไม่เป็นเหตุนำออกจากวิภูทุกข์ คือ เว้นสภาวะธรรมที่เป็นเหตุนำออกจากวิภูทุกข์เหล่านั้นแล้ว สภาวะธรรมที่เป็นกุศล อกุศลและอัปยากฤตที่เหลือ ซึ่งเป็นกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร และที่ไม่นับเนื่องในวิภูทุกข์ ได้แก่ เวทนาขั้น ๗ วิญญาณขั้น ๖ รูปทั้งหมด และธาตุที่ปัจจัยไม่ปรุงแต่ง; หมายถึงสภาวะธรรมที่ไม่เป็นเหตุนำออกจากวิภูทุกข์ คือ กุศลในภูมิ ๓ อกุศล ๖ ในภูมิ ๔ อัปยากตกริยาในภูมิ ๓ รูป และนิพพาน; ดังคำในคัมภีร์ปฏิฐานว่า สภาวะธรรมที่ไม่เป็นเหตุนำออกจากวิภูทุกข์เป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่ไม่เป็นเหตุนำออกจากวิภูทุกข์โดยกัมมปัจจัย มี ๒ อย่าง คือ สหชาตะและนानาชนิดิกะ สหชาตะ (๗) นานาชนิดิกะ ได้แก่ เจตนาที่ไม่เป็นเหตุนำออกจากวิภูทุกข์เป็นปัจจัยแก่ผลโดยกัมมปัจจัย (อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๒๙๖/๓๒๗, อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๖๑๐/๓๘๗, อภิ.ป. (ไทย) ๔๓/๓๒๒/๖๑๘)

เจตนาที่ไม่เป็นอรูปาจร : น อรูปาวจร เจตนา; หมายถึงสภาวะธรรมที่ไม่เป็นอรูปาจร คือ กามาวจร รูปาวจร และที่ไม่นับเนื่องในวิภูทุกข์; หมายถึงสภาวะธรรมที่ไม่เป็นอรูปาจร คือ สภาวะธรรมที่เป็นกามาวจร รูปาวจร และที่ไม่นับเนื่องในวิภูทุกข์; ดังคำในคัมภีร์ปฏิฐานว่า สภาวะธรรมที่ไม่เป็นอรูปาจรเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่ไม่เป็นอรูปาจรโดยกัมมปัจจัย มี ๒ อย่าง คือ สหชาตะและนานาชนิดิกะ สหชาตะ ได้แก่ เจตนาที่ไม่เป็นอรูปาจรเป็นปัจจัยแก่สัมปยุตตขั้นและจิตตสมุฏฐานรูปโดยกัมมปัจจัย (อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๒๙๖/๓๖๒, อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๖๐๖/๓๘๗, อภิ.ป. (ไทย) ๔๓/๒๘๘/๕๙๗)

เจตนาที่ไม่เป็นอาสวะ : โน อาสวา เจตนา; หมายถึงสภาวะธรรมที่ไม่เป็นอาสวะ คือ เว้นสภาวะธรรมที่เป็นอาสวะเหล่านั้นแล้ว สภาวะธรรมที่เป็นกุศล อกุศล และอัปยากฤตที่เหลือ ซึ่งเป็นกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร และที่ไม่นับเนื่องในวิภูทุกข์ ได้แก่ เวทนาขั้น ๗ วิญญาณขั้น ๖ รูปทั้งหมด และธาตุที่ปัจจัยไม่ปรุงแต่ง; หมายถึงสภาวะธรรมที่ไม่เป็นอาสวะ คือ กุศลที่เหลือ เว้นอาสวะ กุศลในภูมิ ๔ วิภาวในภูมิ ๔ อัปยากตกริยาในภูมิ ๓ รูป และนิพพาน; ดังคำในคัมภีร์ปฏิฐานว่า สภาวะธรรมที่ไม่เป็นอาสวะเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่ไม่เป็นอาสวะโดยกัมมปัจจัย มี ๒ อย่าง คือ สหชาตะและนานาชนิดิกะ สหชาตะ ได้แก่ เจตนาที่ไม่เป็นอาสวะเป็นปัจจัยแก่สัมปยุตตขั้นและจิตตสมุฏฐานรูปโดยกัมมปัจจัย ในปฏิสนธิขณะ ๗ นานาชนิดิกะ ได้แก่ เจตนาที่ไม่เป็นอาสวะเป็นปัจจัยแก่ขั้นที่เป็นวิภาวและกภูตตารูปโดยกัมมปัจจัย (อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๑๐๗/๓๘๒, อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๔๖๖/๓๖๐, อภิ.ป. (ไทย) ๔๒/๓๑/๒๑๙)

เจตนาที่ไม่เป็นอุปาทาน : โน อุปาทานา เจตนา; สภาวะธรรมที่ไม่เป็นอุปาทาน คือเว้นสภาวะธรรมที่เป็นอุปาทานแล้ว สภาวะธรรมที่เป็นกุศล อกุศล และอัพยาทุกุศลที่เหลือ ซึ่งเป็นกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร และที่ไม่นับเนื่องในวิภูฏทุกข์ ได้แก่ เวทนาขันธ ฯลฯ วิญญาณขันธ รูปทั้งหมด และธาตุที่ปัจจัยไม่ปรุงแต่ง; หมายถึง สภาวะธรรมที่ไม่เป็นอุปาทาน คืออกุศลที่เหลือ เว้นอุปาทาน กุศลในภูมิ ๔ วิบากในภูมิ ๔ อัพยาตกิริยาในภูมิ ๓ รูปและนิพพาน; ดังคำในคัมภีร์ปฏิฐานว่า สภาวะธรรมที่ไม่เป็นอุปาทานเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่ไม่เป็นอุปาทานโดยกัมมปัจจัย มี ๒ อย่าง คือสหชาตและนानาขณิกะ สหชาตะ ได้แก่เจตนาที่ไม่เป็นอุปาทานเป็นปัจจัยแก่สัมปยุตตขันธและจิตตสมุฏฐานรูปโดยกัมมปัจจัย ในปฏิสนธิขณะ ฯลฯ นานาขณิกะ ได้แก่ เจตนาที่ไม่เป็นอุปาทานเป็นปัจจัยแก่ขันธที่เป็นวิบากและกฏัตตารูปโดยกัมมปัจจัย (อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๒๒๔/๓๐๙, อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๕๕๔/๓๗๖, อภิ.ป. (ไทย) ๔๓/๓๐/๓๐๓)

เจตนาที่ไม่เป็นอุปาทายรูป : โน อุปาทา เจตนา; หมายถึงสภาวะธรรมที่ไม่เป็นอุปาทายรูป คือเวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ วิญญาณขันธ มหาภูตรูป ๔ และธาตุที่ปัจจัยไม่ปรุงแต่ง; หมายถึงสภาวะธรรมที่ไม่เป็นอุปาทายรูป คืออกุศลในภูมิ ๔ อกุศล วิบากในภูมิ ๔ อัพยาตกิริยาในภูมิ ๓ มหาภูตรูป ๔ และนิพพาน; ดังคำในคัมภีร์ปฏิฐานว่า สภาวะธรรมที่ไม่เป็นอุปาทายรูปทำสภาวะธรรมที่เป็นอุปาทายรูปให้เป็นปัจจัยเกิดขึ้นเพราะนกัมมปัจจัย ได้แก่เจตนาที่ไม่เป็นอุปาทายรูปทำหทัยวัตถุให้เป็นปัจจัยเกิดขึ้น; และข้อความว่า สภาวะธรรมที่ไม่เป็นอุปาทายรูปเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่ไม่เป็นอุปาทายรูปโดยกัมมปัจจัย มี ๒ อย่าง คือสหชาตและนานาขณิกะ สหชาตะ ได้แก่เจตนาที่ไม่เป็นอุปาทายรูปเป็นปัจจัยแก่สัมปยุตตขันธและจิตตสมุฏฐานรูปที่ไม่เป็นอุปาทายรูปโดยกัมมปัจจัย ในปฏิสนธิขณะ ฯลฯ นานาขณิกะ ได้แก่ เจตนาที่ไม่เป็นอุปาทายรูปเป็นปัจจัยแก่ขันธที่เป็นวิบากและกฏัตตารูปที่ไม่เป็นอุปาทายรูปโดยกัมมปัจจัย (อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๒๑๖/๓๐๗, อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๕๕๐/๓๗๕, อภิ.ป. (ไทย) ๔๓/๓๙๐/๒๒๗, อภิ.ป. (ไทย) ๔๓/๔๐๑/๒๓๖)

เจตนาที่ไม่มีทั้งวิตกและวิจารณ์ : อวิตกกวิจารณ์ เจตนา; หมายถึงสภาวะธรรมที่ไม่มีทั้งวิตกและวิจารณ์ คือเวทนาขันธ ฯลฯ วิญญาณขันธในกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร และในจิตที่ไม่นับเนื่องในวิภูฏทุกข์ อันเป็นที่เกิดแห่งสภาวะธรรมที่ไม่มีทั้งวิตกและวิจารณ์แล้ว รูปทั้งหมดและธาตุที่ปัจจัยไม่ปรุงแต่ง; หมายถึงสภาวะธรรมที่ไม่มีทั้งวิตกและวิจารณ์ คือ ทวิปัญญาวิญญาณทั้งหมด ๓ และ ๔ ที่เป็นรูปาวจรฝ่ายกุศล วิบากและกิริยา อรูป ๔ ฝ่ายกุศล วิบากแห่งกิริยา ๓ และ ๔ ฝ่ายที่เป็นโลกุตตระฝ่ายกุศล วิบาก วิจารณ์ที่เกิดขึ้นในหุติยฌาน ในปัญจกนัย รูป และนิพพาน; ดังคำในคัมภีร์ปฏิฐานว่า สภาวะธรรมที่ไม่มีทั้งวิตกและวิจารณ์อาศัยสภาวะธรรมที่ไม่มีทั้งวิตกและวิจารณ์เกิดขึ้นเพราะนกัมมปัจจัย ได้แก่เจตนาที่ไม่มีทั้งวิตกและวิจารณ์อาศัยขันธที่ไม่มีทั้งวิตกและวิจารณ์เกิดขึ้น ... ที่เป็นภายนอก ... ที่มีอาหารเป็นสมุฏฐาน ... ที่มีอุตุเป็นสมุฏฐาน ... อาศัยมหาภูตรูป ๑ (อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๐๐๒/๒๕๙, อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๔๐๑/๓๔๗, อภิ.ป. (ไทย) ๔๑/๑๑๕/๙๘)

เจตนาที่ไม่มีวิตกมีเพียงวิจารณ์ : อวิตกกวิจารณ์มัตตา เจตนา; หมายถึงสภาวะธรรมที่ไม่มีวิตกมีเพียงวิจารณ์ คือเวทนาขันธ ฯลฯ วิญญาณขันธ ที่สัมปยุตด้วยวิจารณ์ เว้นวิจารณ์ในรูปาวจรและในจิตที่

ไม่นับเนื่องในวิภูฏทุกข์ อันเป็นที่เกิดแห่งสภาวะธรรมที่ไม่มีวิตกมีเพียงวิจารณ์แล้ว; หมายถึง สภาวะธรรมที่ไม่มีวิตกมีเพียงวิจารณ์ คือหุติยฉานในรูปาวจร ปัญจกนัยฝ่ายกุศล วิกาก และ กิริยา หุติยฉานในโลกุตตรปัญจกนัย ฝ่าย และวิกาก และวิตก เว้นวิจารณ์ที่เกิดขึ้นในจิต เหล่านี้แล้ว; ดังคำในคัมภีร์ปฏิฐานว่า สภาวะธรรมที่ไม่มีวิตกมีเพียงวิจารณ์อาศัยสภาวะธรรมที่ไม่มี วิตกมีเพียงวิจารณ์เกิดขึ้นเพราะนกัมมปัจจัย ได้แก่ เจตนาที่ไม่มีวิตกมีเพียงวิจารณ์อาศัยชั้นที่ไม่มี วิตกมีเพียงวิจารณ์เกิดขึ้น (อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๐๑/๒๕๙, อภิ.ป. (ไทย) ๔๑/๕๕/๔๑, อภิ.ป. (ไทย) ๔๑/๑๑๕/๙๘)

เจตนาที่รับรู้อารมณ์ได้ : สารัมมณา เจตนา; หมายถึงสภาวะธรรมที่รับรู้อารมณ์ได้ คือเวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น และวิญญาณชั้น; หมายถึงสภาวะธรรมที่รับรู้อารมณ์ได้ คืออกุศลใน ภูมิ ๔ อกุศล วิกากในภูมิ ๔ และอัพยาตกิริยาในภูมิ ๓; ดังคำในคัมภีร์ปฏิฐานว่า สภาวะธรรมที่รับรู้อารมณ์ได้เป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่รับรู้อารมณ์ได้โดยกัมมปัจจัย มี ๒ อย่าง คือสหชาตะและนानาขณิกะ สหชาตะ ได้แก่ เจตนาที่รับรู้อารมณ์ได้เป็นปัจจัยแก่ สัมปยุตตชั้นโดยกัมมปัจจัย ในปฏิสนธิขณะ ฯลฯ นานาขณิกะ ได้แก่ เจตนาที่รับรู้ อารมณ์ได้เป็นปัจจัยแก่ชั้นที่เป็นวิกากโดยกัมมปัจจัย (อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๑๙๑/๓๐๓, อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๕๒๕/๓๗๒, อภิ.ป. (ไทย) ๔๓/๓๖/๑๘)

เจตนาที่วิปยุตจากคันถะ : คันถวิปยุตตา เจตนา; หมายถึงสภาวะธรรมที่วิปยุตจากคันถะ คือ สภาวะธรรมที่วิปยุตจากคันถะเหล่านั้น ได้แก่ เวทนาชั้น ฯลฯ วิญญาณชั้น รูปทั้งหมด และธาตุที่ปัจจัยไม่ปรุงแต่ง; หมายถึงสภาวะธรรมที่วิปยุตจากคันถะ คือโลภะเกิดขึ้นในจิต ตุปปาทที่สหระคด้วยโลภะ วิปยุตจากทิวฐิติ ๔ ปฏิฆะเกิดขึ้นในจิตตุปปาทที่สหระคด้วย โทมนัส ๒ จิตตุปปาทที่สหระคด้วยวิจิกิจฉา จิตตุปปาทที่สหระคด้วยอุทัจจะ กุศลในภูมิ ๔ วิกากในภูมิ ๔ อัพยาตกิริยาในภูมิ ๓ รูป และนิพพาน; ดังคำในคัมภีร์ปฏิฐานว่า สภาวะธรรมที่วิปยุตจากคันถะเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่วิปยุตจากคันถะโดยกัมมปัจจัย มี ๒ อย่าง คือ สหชาตะและนานาขณิกะ สหชาตะ ได้แก่ เจตนาที่วิปยุตจากคันถะเป็น ปัจจัยแก่สัมปยุตตชั้นและจิตตสมุฏฐานรูปโดยกัมมปัจจัย ในปฏิสนธิขณะ ฯลฯ นานาขณิก ะ ได้แก่ เจตนาที่วิปยุตจากคันถะเป็นปัจจัยแก่ชั้นที่เป็นวิกากและกฏัตตารูปโดยกัมม ปัจจัย (อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๑๔๙/๒๙๔, อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๔๙๔/๓๖๖, อภิ.ป. (ไทย) ๔๒/ ๘๘/๓๗๔)

เจตนาที่วิปยุตจากปรามาส : ปรามาสวิปยุตตา เจตนา; หมายถึงสภาวะธรรมที่วิปยุตจากปรามาส คือสภาวะธรรมที่วิปยุตจากสภาวะธรรมที่เป็นปรามาสเหล่านั้น ได้แก่ เวทนาชั้น ฯลฯ วิญญาณชั้น รูปทั้งหมด และธาตุที่ปัจจัยไม่ปรุงแต่ง; หมายถึงสภาวะธรรมที่วิปยุตจาก ปรามาส คือจิตตุปปาทที่สหระคด้วยโลภะ วิปยุตจากทิวฐิติ ๔ จิตตุปปาทที่สหระคด้วย โทมนัส ๒ จิตตุปปาทที่สหระคด้วยวิจิกิจฉา จิตตุปปาทที่สหระคด้วยอุทัจจะ กุศลในภูมิ ๔ วิกากในภูมิ ๔ อัพยาตกิริยาในภูมิ ๓ รูป และนิพพาน; ดังคำในคัมภีร์ปฏิฐานว่า สภาวะธรรมที่วิปยุตจากปรามาสเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่วิปยุตจากปรามาสโดยกัมม ปัจจัย มี ๒ อย่าง คือ สหชาตะและนานาขณิกะ สหชาตะ ได้แก่ เจตนาที่วิปยุตจาก ปรามาสเป็นปัจจัยแก่สัมปยุตตชั้นและจิตตสมุฏฐานรูปโดยกัมมปัจจัย ในปฏิสนธิขณะ

ฯลฯ นานาชนิดกะ ได้แก่ เจตนาที่วิปยุตจากปรามาสเป็นปัจจัยแก่ชั้นที่เป็นวิบาก และกฏัตตารูปโดยกัมมปัจจัย (อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๑๘๖/๓๐๒, อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๕๒๐/๓๗๑, อภิ.ป. (ไทย) ๔๒/๗๕/๔๗๔)

เจตนาที่วิปยุตจากอาสวะ : อาสวะวิปยุตตา เจตนา; หมายถึงสภาวะธรรมที่วิปยุตจากอาสวะ คือ สภาวะธรรมที่วิปยุตจากอาสวะ ได้แก่ เวทนาชั้นๆ ฯลฯ วิญญาณชั้นๆ รูปทั้งหมด และธาตุที่ปัจจัยไม่ปรุงแต่ง; สภาวะธรรมที่วิปยุตจากอาสวะ คือ โมหะที่เกิดในจิตตูปบาท ที่สหระคด้วยโหมนัส ๒ โมหะที่สหระคด้วยวิจิกิจฉาและโหมะที่สหระคด้วยอุทธัจจะ กุศล ในภูมิ ๔ วิบากในภูมิ ๔ อภัยกตกริยาในภูมิ ๓ รูป และนิพพาน; ดังคำในคัมภีร์ปฏิฐานว่า สภาวะธรรมที่วิปยุตจากอาสวะเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่วิปยุตจากอาสวะโดยกัมมปัจจัย มี ๒ อย่าง คือ สหชาตะและนานาชนิดกะ สหชาตะ ได้แก่ เจตนาที่วิปยุตจากอาสวะเป็นปัจจัยแก่สัมปยุตตชั้นๆ และจิตตสมุฏฐานรูปโดยกัมมปัจจัย ในปฏิสนธิขณะ ฯลฯ นานาชนิดกะ ได้แก่ เจตนาที่วิปยุตจากอาสวะเป็นปัจจัยแก่ชั้นๆ ที่เป็นวิบากและกฏัตตารูป โดยกัมมปัจจัย (อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๑๑๑/๒๘๓, อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๔๗๐/๓๖๑, อภิ.ป. (ไทย) ๔๒/๗๒/๒๕๔)

เจตนาที่วิปยุตจากอุปาทาน : อุปาทานวิปยุตตา เจตนา; หมายถึงสภาวะธรรมที่วิปยุตจากอุปาทาน ได้แก่ เวทนาชั้นๆ ฯลฯ วิญญาณชั้นๆ รูปทั้งหมด และธาตุที่ปัจจัยไม่ปรุงแต่ง; หมายถึงสภาวะธรรมที่วิปยุตจากอุปาทาน คือ โลภะเกิดขึ้นในจิตตูปบาทที่สหระคด้วยโลภะ วิปยุตจากทิวฐิ ๔ จิตตูปบาทที่สหระคด้วยโหมนัส ๒ จิตตูปบาทที่สหระคด้วยวิจิกิจฉา จิตตูปบาทที่สหระคด้วยอุทธัจจะ กุศลในภูมิ ๔ วิบากในภูมิ ๔ อภัยกตกริยาในภูมิ ๓ รูป และนิพพาน; ดังคำในคัมภีร์ปฏิฐานว่า สภาวะธรรมที่วิปยุตจากอุปาทานเป็นปัจจัยแก่ สภาวะธรรมที่วิปยุตจากอุปาทานโดยกัมมปัจจัย มี ๒ อย่าง คือ สหชาตะและนานาชนิด กะ สหชาตะ ได้แก่ เจตนาที่วิปยุตจากอุปาทานเป็นปัจจัยแก่สัมปยุตตชั้นๆ และจิตต สมุฏฐานรูปโดยกัมมปัจจัย ในปฏิสนธิขณะ ฯลฯ นานาชนิดกะ ได้แก่ เจตนาที่วิปยุตจากอุปาทานเป็นปัจจัยแก่ชั้นๆ ที่เป็นวิบากและกฏัตตารูปโดยกัมมปัจจัย (อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/ ๑๒๒๘/๓๑๐, อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๕๕๘/๓๗๗, อภิ.ป. (ไทย) ๔๓/๘๒/๓๓๒)

เจตนาที่สหระคด้วยโหมนัส : โหมนัสสสหคตา เจตนา; หมายถึงสภาวะธรรมที่สหระคด้วยโหมนัส; ดัง คำในคัมภีร์ปฏิฐานว่า สภาวะธรรมที่สัมปยุตด้วยอาสวะเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่วิปยุตจาก อาสวะโดยกัมมปัจจัย มี ๒ อย่าง คือ สหชาตะและนานาชนิดกะ สหชาตะ ได้แก่ เจตนา ที่สัมปยุตด้วยอาสวะเป็นปัจจัยแก่จิตตสมุฏฐานรูปโดยกัมมปัจจัย เจตนาที่สหระคด้วย โหมนัส ที่สหระคด้วยวิจิกิจฉาและที่สหระคด้วยอุทธัจจะเป็นปัจจัยแก่โหมะและจิตต สมุฏฐานรูปโดยกัมมปัจจัย (อภิ.ป. (ไทย) ๔๒/๘๘/๓๗๔, อภิ.ป. (ไทย) ๔๒/๗๒/๒๕๔)

เจตนาที่สหระคด้วยปัตติ : ปัตติสหคตา เจตนา; หมายถึงสภาวะธรรมที่สหระคด้วยปัตติ คือ เวทนาชั้นๆ ฯลฯ วิญญาณชั้นๆ ที่สัมปยุตด้วยปัตตินั้น ในภูมิแห่งจิตที่สหระคด้วยปัตติ ซึ่งเป็นกามาวจร รูปาวจร และที่ไม่นับเนื่องในวิภูฏทุกข์ เว้นปัตติแล้ว; หมายถึงสภาวะธรรมที่สหระคด้วยปัตติ คือ จิตตูปบาทที่สหระคด้วยโสมนัสฝ่ายกามาวจรกุศล ๔ ฝ่ายอกุศล ๔ ฝ่ายวิบากแห่ง กามาวจรกุศล ๕ ฝ่ายกริยา ๕ ฌาน ๒ และฌาน ๓ ที่เป็นรูปาวจรฝ่ายกุศล วิบาก

และกิริยา ฌาน ๒ และฌาน ๓ ที่เป็นโลกุตระฝ่ายกุศล และวิบาก เว้นปิติที่เกิดขึ้นในจิต ตูบปาทนี้แล้ว; ดังคำในคัมภีร์ปฎิฐานว่า สภาวะธรรมที่สหระคตด้วยปิติอาศัยสภาวะธรรม ที่สหระคตด้วยปิติเกิดขึ้นเพราะนกัมมปัจจัย ได้แก่ เจตนาที่สหระคตด้วยปิติอาศัยขั้นที่สหระคต ด้วยปิติเกิดขึ้น (อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๒๘๑/๓๒๔, อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๕๙๕/๓๘๕, อภิ.ป. (ไทย) ๔๑/๔๐/๑๕๒)

เจตนาที่สหระคตด้วยโลภะ : โลกสหคตา เจตนา; หมายถึงสภาวะธรรมที่สหระคตด้วยโลภะ; ดังคำใน คัมภีร์ปฎิฐานว่า สภาวะธรรมที่สัมปยุตด้วยคันธะเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่วิปยุตจากคันธะ โดยกัมมปัจจัย มี ๒ อย่าง คือสหชาตะและนानาขณิกะ สหชาตะ ได้แก่ เจตนาที่สัมปยุต ด้วยคันธะเป็นปัจจัยแก่จิตตสมุฏฐานรูปโดยกัมมปัจจัย เจตนาที่สหระคตด้วยโลภะซึ่งวิปยุต จากทิจฐิเป็นปัจจัยแก่โลภะและจิตตสมุฏฐานรูปโดยกัมมปัจจัย เจตนาที่สหระคตด้วยโทมนัส เป็นปัจจัยแก่ปฏิฆะและจิตตสมุฏฐานรูปโดยกัมมปัจจัย (อภิ.ป. (ไทย) ๔๒/๘๘/๓๗๔)

เจตนาที่สหระคตด้วยโลภะซึ่งวิปยุตจากทิจฐิ : ทิจฐิวิปยุตตา โลกสหคตา เจตนา; หมายถึง สภาวะธรรมที่สหระคตด้วยโลภะซึ่งวิปยุตจากทิจฐิ; ดังคำในคัมภีร์ปฎิฐานว่า สภาวะธรรมที่ สัมปยุตด้วยคันธะเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่วิปยุตจากคันธะโดยกัมมปัจจัย มี ๒ อย่าง คือสหชาตะและนานาขณิกะ สหชาตะ ได้แก่ เจตนาที่สัมปยุตด้วยคันธะเป็นปัจจัยแก่จิตต สมุฏฐานรูปโดยกัมมปัจจัย เจตนาที่สหระคตด้วยโลภะซึ่งวิปยุตจากทิจฐิเป็นปัจจัยแก่โลภะ และจิตตสมุฏฐานรูปโดยกัมมปัจจัย เจตนาที่สหระคตด้วยโทมนัสเป็นปัจจัยแก่ปฏิฆะและจิตต สมุฏฐานรูปโดยกัมมปัจจัย (อภิ.ป. (ไทย) ๔๓/๘๑/๓๓๑)

เจตนาที่สหระคตด้วยอุเบกขา : อุเปกขาสหคตา เจตนา; หมายถึงสภาวะธรรมที่สหระคตด้วยอุเบกขา คือสัญญาขั้น สังขารขั้น วิญญานขั้น ที่สัมปยุตด้วยอุเบกขานั้น ในภูมิแห่งจิตที่สหระคต ด้วยอุเบกขา ซึ่งเป็นกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร และที่ไม่นับเนื่องในวิภูฏทุกข์ เว้น อุเบกขาแล้ว; หมายถึงสภาวะธรรมที่สหระคตด้วยอุเบกขา คือจิตตูปาทที่สหระคตด้วยอุเบกขา ฝ่ายกามาวจรกุศล ๔ ฝ่ายอกุศล ๖ ฝ่ายวิบากแห่งกามาวจรกุศล ๑๐ ฝ่ายวิบากแห่งอกุศล ๖ ฝ่ายกิริยา ๖ รูปาวจรจตุตถฌาน ฝ่ายกุศล วิบาก และกิริยา อรูป ๔ ฝ่ายกุศล วิบาก และกิริยาโลกุตระจตุตถฌานฝ่ายกุศลและวิบาก เว้นอุเบกขาที่เกิดขึ้นในจิตตูปาทนี้; ดังคำ ในคัมภีร์ปฎิฐานว่า สภาวะธรรมที่สหระคตด้วยอุเบกขาเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่สหระคตด้วยปิติ โดยกัมมปัจจัย มีอย่างเดียว คือ นานาขณิกะ ได้แก่ เจตนาที่สหระคตด้วยอุเบกขา ฯลฯ (อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๒๘๕/๓๒๕, อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๕๙๙/๓๘๖, อภิ.ป. (ไทย) ๔๑/๔๒/๑๕๓)

เจตนาที่สัมปยุตด้วยคันธะ : คันธสัมปยุตตา เจตนา; หมายถึงสภาวะธรรมที่สัมปยุตด้วยคันธะ ได้แก่ เวทนาขั้น ฯลฯ วิญญานขั้น; หมายถึงสภาวะธรรมที่สัมปยุตด้วยคันธะ คือจิตตูปาทที่ สัมปยุตด้วยทิจฐิ ๔ และจิตตูปาทที่สหระคตด้วยโลภะ วิปยุตจากทิจฐิ ๔ เว้นโลภะที่ เกิดขึ้นในจิตตูปาทนี้ จิตตูปาทที่สหระคตด้วยโทมนัส ๒ เว้นปฏิฆะที่เกิดขึ้นในจิตตูปาทนี้; ดังคำในคัมภีร์ปฎิฐานว่า สภาวะธรรมที่สัมปยุตด้วยคันธะเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่สัมปยุต ด้วยคันธะโดยกัมมปัจจัย ได้แก่ เจตนาที่สัมปยุตด้วยคันธะเป็นปัจจัยแก่สัมปยุตขั้น โดยกัมมปัจจัย (อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๑๔๘/๒๙๔, อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๔๙๓/๓๖๖, อภิ.ป. (ไทย) ๔๒/๘๘/๓๗๔)

เจตนาที่สัมปยุตด้วยจิต : จิตตสัมปยุตตา เจตนา; หมายถึงสภาวะธรรมที่สัมปยุตด้วยจิต คือเวทนา
 ชั้น สัญญาชั้น และสังขารชั้น; หมายถึงสภาวะธรรมที่สัมปยุตด้วยจิต คือเวทนาชั้น
 สัญญาชั้น และสังขารชั้น; ดังคำในคัมภีร์ปฏิฐานว่า สภาวะธรรมที่สัมปยุตด้วยจิตเป็นปัจจัย
 แก่สภาวะธรรมที่สัมปยุตด้วยจิตโดยกัมมปัจจัย มี ๒ อย่าง คือสหชาตะและนानาขณิกะ สห
 ชาตะ ได้แก่ เจตนาที่สัมปยุตด้วยจิตเป็นปัจจัยแก่สัมปยุตตชั้นโดยกัมมปัจจัย ในปฏิสนธิ
 ขณะ ฯลฯ นานาขณิกะ ได้แก่ เจตนาที่สัมปยุตด้วยจิตเป็นปัจจัยแก่ชั้นที่เป็นวิบาก
 โดยกัมมปัจจัย (อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๑๙๗/๓๐๔, อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๕๓๑/๓๗๓, อภิ.ป. (ไทย)
 ๔๓/๑๗๒/๙๖)

เจตนาที่สัมปยุตด้วยทุกขเวทนา : ทุกขาย เวทนาย สัมปยุตตา เจตนา; หมายถึงสภาวะธรรมที่สัมปยุต
 ด้วยทุกขเวทนา คือสัญญาชั้น สังขารชั้น และวิญญาณชั้น ที่สัมปยุตด้วยทุกขเวทนา
 นั้น เว้นทุกขเวทนาในกามาวจรอันเป็นที่เกิดแห่งทุกขเวทนาแล้ว; หมายถึงสภาวะธรรมที่
 สัมปยุตด้วยทุกขเวทนา คือจิตตูปบาทที่สหระคตด้วยโหมนัส ๒ และกายวิญญาณที่สหระคต
 ด้วยทุกขเวทนาที่เกิดขึ้นในจิตเหล่านี้แล้ว; ดังคำในคัมภีร์ปฏิฐานว่า สภาวะธรรมที่
 สัมปยุตด้วยทุกขเวทนาอาศัยสภาวะธรรมที่สัมปยุตด้วยทุกขเวทนาเกิดขึ้นเพราะนกัมมปัจจัย
 ได้แก่ เจตนาที่สัมปยุตด้วยทุกขเวทนาอาศัยชั้นที่สัมปยุตด้วยทุกขเวทนาเกิดขึ้น (อภิ.ส.
 (ไทย) ๓๔/๙๘๙/๒๕๗, อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๓๘๘/๓๔๔/อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๑๒/๖๔๖, อภิ.ป.
 (ไทย) ๔๐/๕๘/๖๗๗)

เจตนาที่สัมปยุตด้วยนิรวณ : นิรวณสัมปยุตตา เจตนา; หมายถึงสภาวะธรรมที่สัมปยุตด้วยนิรวณ
 ได้แก่ เวทนาชั้น ฯลฯ วิญญาณชั้น; หมายถึงสภาวะธรรมที่สัมปยุตด้วยนิรวณ คือจิตตูป
 บาทที่เป็นอกุศล ๑๒; ดังคำในคัมภีร์ปฏิฐานว่า สภาวะธรรมที่สัมปยุตด้วยนิรวณเป็นปัจจัยแก่
 สภาวะธรรมที่สัมปยุตด้วยนิรวณโดยกัมมปัจจัย ได้แก่ เจตนาที่สัมปยุตด้วยนิรวณเป็นปัจจัย
 แก่สัมปยุตตชั้นโดยกัมมปัจจัย (อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๑๗๒/๒๙๙, อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๕๐๗/
 ๓๖๙, อภิ.ป. (ไทย) ๔๒/๗๗/๔๒๓)

เจตนาที่สัมปยุตด้วยปรามาส : ปรามาสสัมปยุตตา เจตนา; หมายถึงสภาวะธรรมที่สัมปยุตด้วย
 ปรามาส คือสภาวะธรรมที่สัมปยุตด้วยสภาวะธรรมที่เป็นปรามาสเหล่านั้น ได้แก่ เวทนาชั้น
 ฯลฯ วิญญาณชั้น; หมายถึงสภาวะธรรมที่สัมปยุตด้วยปรามาส คือจิตตูปบาทที่สัมปยุต
 ด้วยทิวณฺธิ ๔ เว้นปรามาสที่เกิดขึ้นในจิตตูปบาทนี้; ดังคำในคัมภีร์ปฏิฐานว่า สภาวะธรรมที่
 สัมปยุตด้วยปรามาสเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่สัมปยุตด้วยปรามาสโดยกัมมปัจจัย ได้แก่
 เจตนาที่สัมปยุตด้วยปรามาสเป็นปัจจัยแก่สัมปยุตตชั้นโดยกัมมปัจจัย สภาวะธรรมที่สัมปยุต
 ด้วยปรามาสเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่วิปยุตจากปรามาสโดยกัมมปัจจัย มี ๒ อย่าง คือ
 สหชาตะและนานาขณิกะ สหชาตะ ได้แก่ เจตนาที่สัมปยุตด้วยปรามาสเป็นปัจจัยแก่จิตต
 สมุฏฐานรูปโดยกัมมปัจจัย นานาขณิกะ ได้แก่ เจตนาที่สัมปยุตด้วยปรามาสเป็นปัจจัยแก่
 ชั้นที่เป็นวิบากและกฏัตตารูปโดยกัมมปัจจัย (อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๑๘๕/๓๐๒, อภิ.ส. (ไทย)
 ๓๔/๑๕๑๙/๓๗๑, อภิ.ป. (ไทย) ๔๒/๗๕/๔๗๓)

เจตนาที่สัมปยุตด้วยสังโยชน : สังโยชนสัมปยุตตา เจตนา; หมายถึงสภาวะธรรมที่สัมปยุตด้วย
 สังโยชน ได้แก่ เวทนาชั้น ฯลฯ วิญญาณชั้น; หมายถึงสภาวะธรรมที่สัมปยุตด้วยสังโยชน

คืออกุลศที่เหลือ เว้นโมหะที่สหระคตด้วยอุทัจจะ; ดังคำในคัมภีร์ปฎิฐานว่า สภาวธรรมที่สัมปยุตด้วยสังโยชน์เป็นปัจจยแก่สภาวธรรมที่สัมปยุตด้วยสังโยชน์โดยกัมมปัจจย ได้แก่ เจตนาที่สัมปยุตด้วยสังโยชน์เป็นปัจจยแก่ชั้นที่สัมปยุตด้วยสังโยชน์โดยกัมมปัจจย สภาวธรรมที่สัมปยุตด้วยสังโยชน์เป็นปัจจยแก่สภาวธรรมที่วิปยุตจากสังโยชน์โดยกัมมปัจจย มี ๒ อย่าง คือสหาชตะและนนานาขณิกะ สหาชตะ ได้แก่ เจตนาที่สัมปยุตด้วยสังโยชน์เป็นปัจจยแก่จิตตสมุฏฐานรูปโดยกัมมปัจจย เจตนาที่สหระคตด้วยอุทัจจะจะเป็นปัจจยแก่โมหะและจิตตสมุฏฐานรูปโดยกัมมปัจจย นานาขณิกะ ได้แก่ เจตนาที่สัมปยุตด้วยสังโยชน์เป็นปัจจยแก่ชั้นที่เป็นวิบากและกฏัตตารูปโดยกัมมปัจจย (อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๑๓๒/๒๘๘, อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๔๘๑/๓๖๓, อภิ.ป. (ไทย) ๔๒/๘๓/๓๑๓)

เจตนาที่สัมปยุตด้วยสุขเวทนา : สุขาย เวทนาย สัมปยุตตา เจตนา; หมายถึงสภาวธรรมที่สัมปยุตด้วยสุขเวทนา คือสัญญาชั้น์ สังขารชั้น์ และวิญญานชั้น์ ที่สัมปยุตด้วยสุขเวทนาชั้น์ นั้นเว้นสุขเวทนาในกามาวจร รูปาวจร และในจิตที่ไม่นับเนื่องในวิญญทุกข์ อันเป็นที่เกิดแห่งสุขเวทนาแล้ว; หมายถึงสภาวธรรมที่สัมปยุตด้วยสุขเวทนา คือจิตตูปบาทที่สหระคตด้วยโสมนัสฝ่ายกามาวจรกกุล ๔ ฝ่ายอกุลศ ๔ ฝ่ายวิบากแห่งกามาวจรกกุล ๕ และฝ่ายกิริยาอย่างละ ๕ ดวง ฌาน ๓ และฌาน ๔ ที่เป็นรูปาวจรฝ่ายกกุล วิบาก และกิริยา ฌาน ๓ และฌาน ๔ ที่เป็นโลกุตตระฝ่ายกกุลและวิบาก เว้นสุขเวทนาที่เกิดขึ้นในจิตตูปบาทนี้; ดังคำในคัมภีร์ปฎิฐานว่า สภาวธรรมที่สัมปยุตด้วยสุขเวทนาอาศัยสภาวธรรมที่สัมปยุตด้วยสุขเวทนาเกิดขึ้นเพราะนกัมมปัจจย ได้แก่ เจตนาที่สัมปยุตด้วยสุขเวทนาอาศัยชั้น์ที่สัมปยุตด้วยสุขเวทนาเกิดขึ้น (อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๙๘๘/๒๕๖, อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๑๒/๖๔๖, อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๓๘๗/๓๔๔, อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๕๗/๖๗๖)

เจตนาที่สัมปยุตด้วยอทุกขมสุขเวทนา : อทุกขมสุขาย เวทนาย สัมปยุตตา เจตนา; หมายถึงสภาวธรรมที่สัมปยุตด้วยอทุกขมสุขเวทนา สัญญาชั้น์ สังขารชั้น์ และวิญญานชั้น์ ที่สัมปยุตด้วยอทุกขมสุขเวทนานั้น เว้นอทุกขมสุขเวทนาในกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร และในจิตที่ไม่นับเนื่องในวิญญทุกข์ อันเป็นที่เกิดแห่งอทุกขมสุขเวทนาแล้ว; หมายถึงสภาวธรรมที่สัมปยุตด้วยอทุกขมสุขเวทนา คือจิตตูปบาทที่สหระคตด้วยอุเบกขาฝ่ายกามาวจรกกุล ๔ ฝ่ายอกุลศ ๖ ฝ่ายวิบากแห่งกามาวจรกกุล ๑๐ ฝ่ายวิบากแห่งอกุลศ ๖ ฝ่ายกิริยา ๖ รูปาวจรจตุตถฌานฝ่ายกกุล วิบาก และกิริยา อรูปาวจร ๔ ฝ่ายกกุล วิบาก และกิริยาโลกุตระจตุตถฌานฝ่ายกกุลและวิบาก เว้นอทุกขมสุขเวทนาที่เกิดขึ้นในจิตนี้แล้ว; ดังคำในคัมภีร์ปฎิฐานว่า สภาวธรรมที่สัมปยุตด้วยอทุกขมสุขเวทนาเป็นปัจจยแก่สภาวธรรมที่สัมปยุตด้วยอทุกขมสุขเวทนาโดยกัมมปัจจย มี ๒ อย่าง คือสหาชตะและนนานาขณิกะ สหาชตะ ได้แก่ เจตนาที่สัมปยุตด้วยอทุกขมสุขเวทนาเป็นปัจจยแก่สัมปยุตตชั้น์โดยกัมมปัจจย ในปฏิสนธิณะ ฯลฯ นานาขณิกะ ได้แก่ เจตนาที่สัมปยุตด้วยอทุกขมสุขเวทนาเป็นปัจจยแก่ชั้น์ที่เป็นวิบากซึ่งสัมปยุตด้วยอทุกขมสุขเวทนาโดยกัมมปัจจย (อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๙๙๐/๒๕๗, อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๓๘๘/๓๔๔, อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๑๒/๖๔๖, อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๕๙/๖๗๖)

เจตนาที่สัมปยุตด้วยอาสวะ : อาสวะสัมปยุตตา เจตนา; หมายถึงสภาวะธรรมที่สัมปยุตด้วยอาสวะ ได้แก่ เวทนาขันธ ฯลฯ ญาณฐานขันธ; หมายถึงสภาวะธรรมที่สัมปยุตด้วยอาสวะ คือจิตตูปบาทที่สหระคด้วยโหมนัส ๒ เว้นโหมหเจตสิกที่เกิดขึ้นในจิตตูปบาทนี้แล้ว อุกุศลที่เหลือ เว้นโหมหะที่สหระคด้วยวิจิกิจฉาและโหมหะที่สหระคด้วยอุทธัจจะแล้ว; ดังคำในคัมภีร์ปฏิฐานว่า สภาวะธรรมที่สัมปยุตด้วยอาสวะเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่สัมปยุตด้วยอาสวะโดยกัมมปัจจัย ได้แก่ เจตนาที่สัมปยุตด้วยอาสวะเป็นปัจจัยแก่สัมปยุตตขันธโดยกัมมปัจจัย สภาวะธรรมที่สัมปยุตด้วยอาสวะเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่วิปยุตจากอาสวะโดยกัมมปัจจัย มี ๒ อย่าง คือสหชาตะและนानาขณิกะ สหชาตะได้แก่เจตนาที่สัมปยุตด้วยอาสวะเป็นปัจจัยแก่จิตตสมุฏฐานรูปโดยกัมมปัจจัย เจตนาที่สหระคด้วยโหมนัสที่สหระคด้วยวิจิกิจฉาและที่สหระคด้วยอุทธัจจะเป็นปัจจัยแก่โหมหะและจิตตสมุฏฐานรูปโดยกัมมปัจจัย นานาขณิกะได้แก่เจตนาที่สัมปยุตด้วยอาสวะเป็นปัจจัยแก่ขันธที่เป็นวิบากและกมฺมัตตารูปโดยกัมมปัจจัย (อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๑๑๐/๒๘๓, อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๔๖๙/๓๖๐, อภิ.ป. (ไทย) ๔๒/๙๒/๒๕๔)

เจตนาที่สัมปยุตด้วยอุปาทาน : อุปาทานสัมปยุตตา เจตนา; หมายถึงสภาวะธรรมที่สัมปยุตด้วยอุปาทาน คือสภาวะธรรมที่สัมปยุตด้วยสภาวะธรรมที่เป็นอุปาทาน ได้แก่ เวทนาขันธ ฯลฯ ญาณฐานขันธ; หมายถึงสภาวะธรรมที่สัมปยุตด้วยอุปาทาน คือจิตตูปบาทที่สหระคด้วยโลภะสัมปยุตด้วยทิวฏฐิ ๔ จิตตูปบาทที่สหระคด้วยโลภะ วิปยุตจากทิวฏฐิ ๔ เว้นโลภะที่เกิดขึ้นในจิตตูปบาท; ดังคำในคัมภีร์ปฏิฐานว่า สภาวะธรรมที่สัมปยุตด้วยอุปาทานเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่สัมปยุตด้วยอุปาทานโดยกัมมปัจจัย ได้แก่ เจตนาที่สัมปยุตด้วยอุปาทานเป็นปัจจัยแก่สัมปยุตตขันธโดยกัมมปัจจัย สภาวะธรรมที่สัมปยุตด้วยอุปาทานเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่วิปยุตจากอุปาทานโดยกัมมปัจจัย มี ๒ อย่าง คือสหชาตะและนานาขณิกะ สหชาตะได้แก่เจตนาที่สัมปยุตด้วยอุปาทานเป็นปัจจัยแก่จิตตสมุฏฐานรูปโดยกัมมปัจจัย เจตนาที่สหระคด้วยโลภะซึ่งวิปยุตจากทิวฏฐิเป็นปัจจัยแก่โลภะและจิตตสมุฏฐานรูปโดยกัมมปัจจัย (อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๒๒๗/๓๑๐, อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๕๕๗/๓๗๗, อภิ.ป. (ไทย) ๔๓/๘๑/๓๓๑)

เจตนาที่เห็นไม่ได้ : อนิทัสสนา เจตนา; หมายถึงสภาวะธรรมที่เห็นไม่ได้ คือจักขายตนะ ฯลฯ โผฏฐัพพายตนะ เวทนาขันธ ฯลฯ ญาณฐานขันธ รูปที่เห็นไม่ได้และกระทบไม่ได้ ซึ่งนับเนื่องในอัมมายตนะ และธาตุที่ปัจจัยไม่ปรุงแต่ง; หมายถึงสภาวะธรรมที่เห็นไม่ได้ คือจักขายตนะ ฯลฯ โผฏฐัพพายตนะ กุศลในภุมิ ๔ อุกุศล วิบากในภุมิ ๔ อภัยกตกริยาในภุมิ ๓ รูปที่เห็นไม่ได้ กระทบไม่ได้ซึ่งนับเนื่องในอัมมายตนะ และนิพพาน; ดังคำในคัมภีร์ปฏิฐานว่า สภาวะธรรมที่เห็นไม่ได้และกระทบไม่ได้เป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่เห็นไม่ได้และกระทบไม่ได้โดยกัมมปัจจัย มี ๒ อย่าง คือสหชาตะและนานาขณิกะ สหชาตะได้แก่เจตนาที่เห็นไม่ได้และกระทบไม่ได้ เป็นปัจจัยแก่สัมปยุตตขันธและจิตตสมุฏฐานรูปที่เห็นไม่ได้และกระทบไม่ได้โดยกัมมปัจจัย ในปฏิสนธิขณะ ฯลฯ (อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๐๙๔/๒๗๘, อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๔๕๘/๓๕๘, อภิ.ป. (ไทย) ๔๒/๔๓/๑๒๘)

เจตนาที่เห็นไม่ได้และกระทบไม่ได้ : อนิทัสสนาปปฐิชา เจตนา; หมายถึงสภาวะธรรมที่เห็นไม่ได้และกระทบไม่ได้ คือเวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ และญาณฐานขันธ รูปที่เห็นไม่ได้และ

กระทบไม่ได้ ซึ่งนับเนื่องในอัมมายนะ และธาตุที่ปัจจัยไม่ปรุงแต่ง; หมายถึงสภาวะธรรมที่เห็นไม่ได้และกระทบไม่ได้ คืออกุศลในภุมิ ๔ อกุศล วิบากในภุมิ ๔ อภัยกตกริยาในภุมิ ๓ รูปที่เห็นไม่ได้กระทบไม่ได้ ซึ่งนับเนื่องในอัมมายนะ และนิพพาน; ดังคำในคัมภีร์ปฏิฐานว่า สภาวะธรรมที่เห็นไม่ได้และกระทบไม่ได้เป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่เห็นได้และกระทบได้ โดยกัมมปัจจัย มี ๒ อย่าง คือสหชาตและนानาชนิดะ สหชาตะ ได้แก่ เจตนาที่เห็นไม่ได้ และกระทบไม่ได้เป็นปัจจัยแก่จิตตสมุฏฐานรูปที่เห็นได้และกระทบได้โดยกัมมปัจจัย ในปฏิสนธิขณะ ฯลฯ นานาชนิดะได้แก่เจตนาที่เห็นไม่ได้และกระทบไม่ได้เป็นปัจจัยแก่กฏัตตา รูปที่เห็นได้และกระทบได้โดยกัมมปัจจัย (อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๐๕๘/๒๗๐, อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๔๔๐/๓๕๔, อภิ.ป. (ไทย) ๔๑/๔๓/๖๕๓)

เจตนาที่ให้ผลแน่นอน : นียตา เจตนา; หมายถึงสภาวะธรรมที่ให้ผลแน่นอน คืออนันตริยกรรม ๕ มิจฉาทิฏฐิที่ให้ผลแน่นอน และมรรค ๔ ที่ไม่นับเนื่องในวิภูฏทุกซ์; หมายถึงสภาวะธรรมที่ให้ผลแน่นอน คือจิตตูปบาทที่สัมปยุตด้วยทิฏฐิ ๔ จิตตูปบาทที่สหโรคด้วยโหมนัส ๒ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่าที่ให้ผลแน่นอนก็มี ที่ให้ผลไม่แน่นอนก็มี มรรค ๔ ที่ไม่นับเนื่องในวิภูฏทุกซ์; ดังคำในคัมภีร์ปฏิฐานว่า สภาวะธรรมที่ให้ผลแน่นอนเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่ให้ผลแน่นอนโดยกัมมปัจจัย ได้แก่ เจตนาที่ให้ผลแน่นอนเป็นปัจจัยแก่สัมปยุตตขันธ โดยกัมมปัจจัย (อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๒๙/๓๒๗, อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๖๑๑/๓๘๗, อภิ.ป. (ไทย) ๔๓/๓๓๘/๖๒๗)

เจตนาเป็นเหตุงดเว้น : เวมณีเจตนา; หมายถึงสภาวะธรรมเป็นเหตุงดเว้น วิริตี(การงดเว้น) มี ๓ อย่าง คือ (๑) สัมปัตตวิริตี งดเว้นได้ซึ่งสิ่งที่ประจบเข้า (๒) สมาทานวิริตี งดเว้นได้ด้วยการสมาทาน (๓) สมุจเฉทวิริตี งดเว้นได้โดยเด็ดขาด; มีข้อความที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า สัมมาวาจาที่ยังมีอาสวะ เป็นส่วนแห่งบุญ ให้ผลคืออุปธิ คือ เจตนาเป็นเหตุงดเว้นจากการพูดเท็จ เจตนาเป็นเหตุงดเว้นจากการพูดส่อเสียด เจตนาเป็นเหตุงดเว้นจากการพูดคำหยาบ เจตนาเป็นเหตุงดเว้นจากการพูดเพ้อเจ้อ นี้เป็นสัมมาวาจาที่ยังมีอาสวะ เป็นส่วนแห่งบุญ ให้ผลคืออุปธิ, สัมมาวาจาอันเป็นอริยะ ที่ไม่มีอาสวะ เป็นโลกุตตระ เป็นองค์แห่งมรรค คือ การงด การเว้น การเว้นขาด เจตนาเป็นเหตุงดเว้นจากวจีทุจริต ๔ ของภิกษุผู้มีจิตไกลจากข้าศึก มีจิตหาอาสวะมิได้ เพียบพร้อมด้วยอริยมรรค เจริญอริยมรรคอยู่ นี้เป็นสัมมาวาจาอันเป็นอริยะ ที่ไม่มีอาสวะ เป็นโลกุตตระเป็นองค์แห่งมรรค ภิกษุยอมพยายามเพื่อละมิจฉาวาจา ยังสัมมาวาจาให้ถึงพร้อมอยู่ ความพยายามของภิกษุนั้นเป็นสัมมาวายามะ ภิกษุนั้นมีสติ ละมิจฉาวาจา มีสติเข้าถึงสัมมาวาจาอยู่ สติของภิกษุนั้นเป็นสัมมาสติ ธรรม ๓ นี้ คือ (๑) สัมมาทิฏฐิ (๒) สัมมาวายามะ (๓) สัมมาสติ ย่อมห้อมล้อมคล้อยตามสัมมาวาจาของภิกษุนั้นไป (ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๔๐/๑๘๐, พจนานุกรมศัพท์พุทธศาสตร์ฉบับประมวลศัพท์ ๒๕๕๑)

เจตนาเป็นเหตุงดเว้นจากการฆ่าสัตว์ : ปาณาติปาตาเววมณีเจตนา; หมายถึงสภาวะธรรมเป็นเหตุงดเว้นจากการฆ่าสัตว์ ในที่นี้หมายถึง สัมมากัมมันตะ; ดังข้อความที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า สัมมากัมมันตะ คือเจตนาเป็นเหตุงดเว้นจากการฆ่าสัตว์ เจตนาเป็นเหตุงดเว้นจากการ

ถือเอาสิ่งของที่เจ้าของเขาไม่ได้ให้ เจตนาเป็นเหตุงดเว้นจากการประพฤติดิฉันในกาม (ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๒/๓๓๕, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๐๕/๑๗๒)

เจตนาเป็นเหตุงดเว้นจากการถือเอาสิ่งของที่เจ้าของเขาไม่ได้ให้ : อทินนาทานาเวรมณีเจตนา; หมายถึงสภาวะธรรมเป็นเหตุงดเว้นจากการถือเอาสิ่งของที่เจ้าของเขาไม่ได้ให้ ในที่นี้หมายถึง สัมมาสัมมัตตะ; ดังข้อความที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า สัมมาสัมมัตตะ คือเจตนาเป็นเหตุงดเว้นจากการฆ่าสัตว์ เจตนาเป็นเหตุงดเว้นจากการถือเอาสิ่งของที่เจ้าของเขาไม่ได้ให้ เจตนาเป็นเหตุงดเว้นจากการประพฤติดิฉันในกาม (ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๒/๓๓๕, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๐๕/๑๗๒)

เจตนาเป็นเหตุงดเว้นจากการประพฤติดิฉันในกาม : กามเมสุ มิจฉาจาราเวรมณีเจตนา; หมายถึงสภาวะธรรมเป็นเหตุงดเว้นจากการประพฤติดิฉันในกาม ในที่นี้หมายถึงสัมมาสัมมัตตะ; ดังข้อความที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า สัมมาสัมมัตตะ คือเจตนาเป็นเหตุงดเว้นจากการฆ่าสัตว์ เจตนาเป็นเหตุงดเว้นจากการถือเอาสิ่งของที่เจ้าของเขาไม่ได้ให้ เจตนาเป็นเหตุงดเว้นจากการประพฤติดิฉันในกาม (ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๒/๓๓๕, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๐๕/๑๗๒)

เจตนาเป็นเหตุงดเว้นจากการพูดคำหยาบ : ผรุสวาจาเวรมณีเจตนา; หมายถึงสภาวะธรรมเป็นเหตุงดเว้นจากการพูดคำหยาบ ในที่นี้หมายถึงสัมมาวาจา; ดังข้อความที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า สัมมาวาจา คือเจตนาเป็นเหตุงดเว้นจากการพูดเท็จ เจตนาเป็นเหตุงดเว้นจากการพูดส่อเสียด เจตนาเป็นเหตุงดเว้นจากการพูดคำหยาบ เจตนาเป็นเหตุงดเว้นจากการพูดเพ้อเจ้อ (ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๒/๓๓๕, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๐๕/๑๗๒)

เจตนาเป็นเหตุงดเว้นจากการพูดเท็จ : มุสาวาทาเวรมณี หรือสัมมาวาจา (ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๒/๓๓๕)

เจตนาเป็นเหตุงดเว้นจากการพูดเพ้อเจ้อ : สัมผัสปลลาปา เวรมณี หรือสัมมาวาจา (ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๒/๓๓๕)

เจตนาเป็นเหตุงดเว้นจากการพูดส่อเสียด : ปิสุณาวาจา เวรมณี หรือสัมมาวาจา (ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๒/๓๓๕)

เจตนาไม่มีเหตุ : สภาวะธรรมที่ไม่มีเหตุ อาศัยสภาวะธรรมที่ไม่มีเหตุเกิดขึ้นเพราะนกัมมปัจจัย (อภิ.ป. (ไทย) ๔๒/๖๖/๓๖)

เจตนาสูตร: สูตรว่าด้วยเจตนาใจความสำคัญของพระสูตรนี้พระผู้มีพระภาคทรงแสดงวงจรปฏิจจนูปบาท โดยเริ่มจากเจตนาว่า ภิกษุยอมจงใจ ดำริ นึกคิดถึงสิ่งใด สิ่งนั้นเป็นอารมณ์ปัจจัยเพื่อความตั้งมั่นแห่งวิญญาน เมื่ออารมณ์ปัจจัยมี ความตั้งมั่นแห่งวิญญานจึงมี เมื่อวิญญานตั้งมั่นเจริญขึ้นแล้ว ความบังเกิดในภพใหม่จึงมี ชาติ ชรา มรณะ โสกะ ปรีทเวหา ทุกข์ โทมนัส และอุปายาสจึงมี แม้ภิกษุไม่จงใจ ไม่ดำริ แต่ยังมีนึกคิดถึงสิ่งใด สิ่งนั้นก็เป็อารมณ์ปัจจัยเพื่อความตั้งมั่นแห่งวิญญาน และนำไปสู่กระบวนการเกิดทุกข์ได้เช่นกัน ต่อเมื่อภิกษุไม่จงใจ ไม่ดำริ ไม่มีนึกคิดถึงสิ่งใดๆ จึงจะตัดกระบวนการเกิดทุกข์ได้ (ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๓๘/๗๙, อง. จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๗๑/๒๓๙)

เจตนาสูตร (ทุติย) : สูตรว่าด้วยเจตนา สูตรที่ ๒ ใจความสำคัญของพระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงวงจรปฏิจจนูปบาท โดยเริ่มจากเจตนาว่า ภิกษุยอมจงใจ ดำริ นึกคิดถึงสิ่งใด สิ่งนั้น

เป็นอรัญญิกปัจจัยเพื่อความตั้งมั่นแห่งวิญญูณ เมื่ออรัญญิกปัจจัยมี ความตั้งมั่นแห่งวิญญูณจึงมี เมื่อวิญญูณตั้งมั่นเจริญขึ้นแล้ว ความหยั่งลงแห่งนามรูปจึงมี เพราะนามรูปเป็นปัจจัย สหายตนะจึงมี ฯลฯ ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ มีได้ด้วยประการฉะนี้ (ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๓๙/๘๐)

เจตนาสูตร (ตติย) : สูตรว่าด้วยเจตนา สูตรที่ ๓ ใจความสำคัญของพระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงวงจรปฏิบัติสมบูรณ์ โดยเริ่มจากเจตนาว่า ภิกษุย่อมนิ่งใจ ดำริ นึกคิดถึงสิ่งใด สิ่งนั้นเป็นอรัญญิกปัจจัยเพื่อความตั้งมั่นแห่งวิญญูณ เมื่อวิญญูณตั้งมั่นเจริญขึ้นแล้ว นติ (ตัณหา) จึงมี เมื่อนตมี คติภพในการเวียนมาจึงมี เมื่อคติภพในการเวียนมามี จุติและอุบัติจึงมี เมื่อจุติและอุบัติมี ขาติ ขรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาสจึงมี ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ มีได้ด้วยประการฉะนี้ (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๔๐/๘๑)

เจตบุตร,พราหมณ์ : ชื่อนายพรานป่าคนหนึ่งที่สนทนากับพราหมณ์ชุกผู้เดินทางจากแคว้นกาลิงคะไปยังกรุงสีพี เพื่อทูลขอพระราชโอรสและพระธิดาของพระเวสสันดรมาเป็นทาสรับใช้ตามคำขอร้องของนางอมิตตดาปนา ภรรยาสาว แต่ถูกพราหมณ์ชุกโกหกกว่าเป็นทูตที่ชาวเมืองสีพีส่งมาเลयरอดชีวิตได้ (ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๑๙๗๒/๔๙๒, ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๑๙๗๔/๔๙๘)

เจตรัฐ : ชนบทที่เจริญมั่งคั่งมีเนื้อและข้าวอย่างดีเป็นอันมากเป็นชนบทที่พระเวสสันดร พระนางมัทรี พร้อมด้วยพระโอรสและพระธิดาเสด็จผ่านก่อนไปยังเขาวงกต (ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๑๘๗๕/๔๗๘, ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๑๘๗๗/๔๗๘)

เจตราช : ชนบทที่เจริญมั่งคั่งมีเนื้อและข้าวอย่างดีเป็นอันมาก เป็นชนบทที่พระเวสสันดร พระนางมัทรี พร้อมด้วยพระโอรสและพระธิดาเสด็จผ่านโดยเจ้าเมืองและชาวเมืองทูลวิงวอนให้ประทับอยู่ในที่นี้ แต่พระเวสสันดรไม่อาจรับคำวิงวอน ก่อนเสด็จไปยังเขาวงกต (ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๑๘๘๘/๔๘๐)

เจตราษฎร์,กรุง : กรุงที่เจริญมั่งคั่งมีเนื้อและข้าวอย่างดีเป็นอันมาก เป็นชนบทที่พระเวสสันดร พระนางมัทรี พร้อมด้วยพระโอรสและพระธิดาเสด็จผ่านโดยเจ้าเมืองและชาวเมืองทูลวิงวอนให้ประทับอยู่ในที่นี้ แต่พระเวสสันดรไม่อาจรับคำวิงวอน ก่อนเสด็จไปยังเขาวงกต (ขุ.จธ.ยา.(ไทย) ๓๓/๑๐๔/๗๔๐)

เจตสิก : ธรรมที่ประกอบกับจิต อากาหรือคุณสมบัติต่าง ๆ ของจิต เช่นความโลภ ความโกรธ ความหลง ศรัทธา เมตตา สติ ปัญญา เป็นต้นมี ๕๒ อย่าง มี ๕๒ ดวง จัดเป็นอัญญสมานาเจตสิก ๑๓ ดวง อุกุศลเจตสิก ๑๔ ดวง โสภณเจตสิก ๒๕ ดวง ถ้าจัดโดยชั้น ๕ เจตสิกก็คือเวทนา ชั้น สัญญาชั้น และสังขารชั้น (อภิ.ป.(ไทย) ๔๔/๑๑/๖๖๓, อภิ.ป.(ไทย) ๔๕/๓๓/๑๑๗, อภิ.ป.(ไทย) ๔๕/๕๗/๙๓, ๔๕/๘๓/๑๓)

เจตสิกซึ่งเป็นเหตุ : ธรรมที่ประกอบกับจิต อากาหรือคุณสมบัติต่าง ๆ ของจิต เช่นความโลภ ความโกรธ ความหลง ศรัทธา เมตตา สติ ปัญญา เป็นต้นมี ๕๒ อย่าง มี ๕๒ ดวง จัดเป็นอัญญสมานาเจตสิก ๑๓ ดวง อุกุศลเจตสิก ๑๔ ดวง โสภณเจตสิก ๒๕ ดวง ถ้าจัดโดยชั้น ๕ เจตสิกก็คือเวทนาชั้น สัญญาชั้น และสังขารชั้น ซึ่งเป็นสมุฏฐานให้เกิดเจตสิกดวงอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง (อภิ.ป.(ไทย) ๔๔/๘๗/๘๓๖)

เจตสิกสุข : สุขทางใจ ความสบายใจ ความชื่นใจ (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๑๗๓/๒๗๒)

เจตโสสินัตตะ : ภาวะที่จิตไม่คล่องแคล่ว ไม่ควรแก่การทำงาน ท้อแท้ ทดถอย หดหู่ กิริยาที่หดหู่ ภาวะที่หดหู่ ท้อถอย กิริยาที่ท้อถอย ภาวะที่จิตท้อถอย (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๘๖๐/๕๕๓,๙๓๖/๕๘๖)

เจตโสวิกเขปะ : ภาวะที่จิตฟุ้งซ่าน ไม่สงบ ชัดสาย หรือพล่านไป (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๙๓๕/๕๘๖)

เจตโสวินพันธสูตร : สูตรว่าด้วยกิเลสเครื่องผูกใจ ใจความสำคัญของสูตรนี้มีว่า พระผู้มีพระภาคทรงแสดงให้เห็นว่ามีธรรม ๒ หมวดที่เป็นคู่ตรงกันข้ามคือฝ่ายอกุศลกับฝ่ายกุศล ฝ่ายอกุศลมี ๕ ประการ ฝ่ายกุศลมี ๔ ประการ ได้แก่ การเจริญสติปัญญา ๔ ประการ โดยทรงแสดงอกุศลธรรม ๕ ประการ ได้แก่ กิเลสเครื่องผูกใจ ๕ ประการแล้วทรงแสดงการเจริญสติปัญญา ๔ เพื่อละอกุศลธรรมนั้น ๆ (อง.นวก.(ไทย) ๒๓/๗๒/๕๕๖,อง.นวก.(ไทย) ๒๓/๘๒/๕๖๐,อง.นวก.(ไทย) ๒๓/๙๒/๕๖๒)

เจตยราชชาดก : ชาดกว่าด้วยพระเจ้าเจตยราช ใจความสำคัญของชาดกนี้มีว่า พระโพธิสัตว์เมื่อครั้งเสวยพระชาติเป็นกบิลพราหมณ์ออกบวชเป็นดาบสได้แสดงโทษแห่งมุสาวาทและแสดงคุณแห่งสัจจะแก่พระเจ้าเจตยราช แต่พระองค์ไม่ทรงเชื่อถือเพราะคบบาปมิตร จึงถูกแผ่นดินสูบไปเกิดในอเวจีมหานรก (ขุ.เอกก.(ไทย) ๒๗/๔๕/๒๙๒)

เจตยสูตร : สูตรว่าด้วยพระธรรมเทศนาที่ปาวาลเจตีย์ ใจความสำคัญของสูตรนี้มีว่า พระผู้มีพระภาคทรงทำนimitโอกาสแก่ท่านพระอานนท์ที่ปาวาลเจตีย์ว่ากรุงเวสาลีและเจตีย์ต่าง ๆ นำเร็นรมย์ ถ้าบุคคลเจริญอิทธิบาท ๔ ประการให้ดีแล้ว จะสามารถมีชีวิตอยู่ได้ถึงกับหนึ่งหรือเกินกว่าพระองค์เจริญอิทธิบาทดีแล้วจึงสามารถจะอยู่ได้ตลอดกับหนึ่งหรือเกินกว่านั้น ท่านพระอานนท์ไม่เข้าใจความหมายจึงไม่กราบทูลให้พระผู้มีพระภาคดำรงอยู่ตลอดกับ เมื่อท่านพระเถระจากไป มารจึงเข้าไปอาราธนาให้ปรินิพพาน พระองค์จึงทรงปลงพระชนมายุสังขารคือตั้งพระทัยว่าจะเสด็จดับขันธปรินิพพานจากนั้นไป ๓ เดือน (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๘๒๒/๓๘๕)

เจตตี,แคว้น : เป็นชื่อแคว้นหนึ่งในบรรดา ๑๖ แคว้นใหญ่แห่งชมพูทวีป ตั้งอยู่ลุ่มแม่น้ำคงคา ติดกับแคว้นวังสะ มีเมืองหลวงชื่อโสถถิตติ (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๒๗๓/๒๐๕,ที.ม.(ไทย) ๑๐/๒๗๕/๒๐๖,ที.ม.(ไทย) ๑๐/๒๗๗/๒๐๘,ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๑๐๐/๖๑๑,อง.ติก.(ไทย) ๒๐/๗๑/๒๘๘,อง.อภุฎก.(ไทย) ๒๓/๓๐/๒๗๙,อง.อภุฎก.(ไทย) ๒๓/๔๓/๓๑๐,อง.อภุฎก.(ไทย) ๒๓/๔๕/๓๑๕,อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๒๔/๕๒,อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๘๕/๑๘๗,วิ.มหา.(ไทย) ๒/๓๒๖/๔๖๒)

เจโตขิลสูตร : สูตรว่าด้วยกิเลสเครื่องตรึงจิตดุจตะปู ใจความสำคัญของสูตรนี้มีว่า พระผู้มีพระภาคทรงแสดงถึงกิเลสที่เป็นเหตุให้จิตไม่น้อมไปเพื่อความเพียร มี ๕ ประการ คือ (๑) ความเคลือบแคลง ไม่เชื่อ ไม่เลื่อมใสในพระศาสดา (๒) ความเคลือบแคลง ไม่เชื่อ ไม่เลื่อมใสในพระธรรม (๓) ความเคลือบแคลง ไม่เชื่อ ไม่เลื่อมใสในพระสงฆ์ (๔) ความเคลือบแคลง ไม่เชื่อ ไม่เลื่อมใสในสิกขา (๕) โกรธ ไม่พอใจ มีจิตกระด้างต่อเพื่อนพรหมจรรย์ (ม.ม.(ไทย) ๑๒/๑๘๕/๑๘๗,อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๒๐๕/๓๔๗, อง.นวก.(ไทย) ๒๓/๗๑/๕๕๕,อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๔/๒๒)

เจโตคุณ : คุณธรรมขั้นวิเศษที่ทำให้จิตตั้งมั่น เด็ดเดี่ยว ไม่หวั่นไหว (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๕/๑๘๘)

เจโตปริยญาณ : ปรีชากำหนดรู้ใจผู้อื่นได้ รู้ใจผู้อื่น อ่านความคิดของเขาได้ เช่น รู้ว่าเขากำลังคิดอะไรอยู่ ใจเขาเศร้าหมองหรือผ่องใส เป็นต้น (ที.สี.(ไทย) ๙/๒๔๒/๘๐, ที.สี.(ไทย) ๙/๔๗๖/๒๐๘, ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๔๕/๙๑,ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๔๖/๙๑, ที.ปา(ไทย) ๑๑/๑๔๒/๑๐๔,ที.ปา(ไทย)

๑๑/๑๔๓/๑๐๔ม.ม.(ไทย) ๑๓/๑๙๘/๒๓๖,ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๗๖/๒๔๓, ส.ส.(ไทย) ๑๕/
๒๒๐/๓๒๒,ช.ุ.เถรี (ไทย) ๒๖/๗๑/๕๖๗,ช.ุ.เถรี (ไทย) ๒๖/๒๒๗/๕๙๒, ช.ุ.เถร.(ไทย) ๒๖/
๙๙๖/๕๐๓, ช.ุ.ป.(ไทย) ๓๑/๑๒/๕๖๗,๑๐๔/๑๖๒,ช.ุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๓๑/๑๓๘,ช.ุ.อป.(เถรี
ยาปทาน)(ไทย) ๓๓/๒๗/๕๒๓, ช.ุ.อป.(เถரியาทาน)(ไทย) ๓๓/๔๗/๔๖๑, ช.ุ.อป.(เถรี
ยาปทาน) (ไทย) ๓๓/๓๔๒/๔๙๙,ช.ุ.อป.(เถரியาทาน)(ไทย) ๓๓/๔๔๒/๕๑๒ ,อภิ.ก.(ไทย)
๓๗/๓๗๘/๓๘๒,อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๔๓๖/๔๖๕, อภิ.ป.(ไทย) ๔๐/๙/๘๘๑,อภิ.ป.(ไทย) ๔๐/
๑๐/๘๘๒,อภิ.ป.(ไทย) ๔๐/๔๒๓/๒๗๒,อภิ.ป.(ไทย) ๔๑/๒/๕๖๐,อภิ.ป.(ไทย) ๔๑/๒๑/๑๓๘,
อภิ.ป.(ไทย) ๔๑/๗๘/๒๗๖,อภิ.ป.(ไทย) ๔๒/๑๘/๒๘๑,อภิ.ป.(ไทย) ๔๒/๑๙/๑๐,อภิ.ป.(ไทย)
๔๒/๑๔๙/๑๘๘,อภิ.ป.(ไทย) ๔๓/๑๔/๔๓๑,อภิ.ป.(ไทย) ๔๓/๒๘/๑๕,๔๓/๔๔๖/๒๖๖,อภิ.ป.
(ไทย) ๔๔/๒๐๕/๕๘๕)

เจโตปริยญาณที่มีอุปมาณะเป็นอารมณ์ :มรรค ๔ ที่ไม่นับเนื่องในวิภูฏทุกข์ และสามัญญผล ๔
ประการ (อภิ.ป.(ไทย) ๔๑/๒๒/๔๗๓)

เจโตปริยญาณนิทเทส : นิทเทสแสดงเจโตปริยญาณ ใจความสำคัญของนิทเทสนี้มีว่า ท่านพระสารี
บุตรอธิบายโดยเจโตปริยญาณไว้ว่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เจริญอิทธิบาท ๔ อบรมข่มจิต ทำจิต
ให้อ่อน ควรแก่การงาน รู้อรูปที่เกิดขึ้นด้วยโสมนัสสินทรีย์ รูปที่เกิดด้วยโทมนัสสินทรีย์ รูปที่
เกิดด้วยอุpekขินทรีย์นั้นอมจิตไปเพื่อเจโตปริยญาณ กำหนดรู้ใจของผู้อื่น รู้จิตที่มีกิเลสและจิต
ที่ปราศจากกิเลสต่าง ๆ คือ รากะ โทสะ โมหะ จิตที่หุดหู่ ที่ฟุ้งซ่านที่เป็นมหัคคตะ ที่ไม่เป็น
มหัคคตะ ที่มีจิตอื่นยิ่งกว่า ที่เป็นสมาธิ ที่ไม่เป็นสมาธิ ที่หลุดพ้น ที่ยังไม่หลุดพ้น ที่น้อมไป ที่
ไม่น้อมไป (ช.ุ.ป.(ไทย) ๓๑/๑๐๔/๑๖๒)

เจโตปริยสูตร : สูตรว่าด้วยเหตุที่ทำให้ได้เจโตปริยญาณ ใจความสำคัญของสูตรนี้มีว่าท่านพระอนุ
รุทธะถามและตอบคำถามกับภิกษุทั้งหลายและท่านพระอนุรุทธะตอบว่าการที่ท่านได้เจโต
ปริยญาณเพราะการเจริญสติปัฏฐาน ๔ ประการมิได้ขาด (ส.ม.(ไทย)๑๙/๙๑๒/๔๔๓)

เจโตวิมุตติ : ความหลุดพ้นแห่งจิต การหลุดพ้นจากกิเลสด้วยอำนาจการฝึกจิตหรือด้วยกำลังสมาธิ
(วิ.ป.(ไทย) ๘/๓๒๗/๔๘๒, วิ.ป.(ไทย)๘/๓๒๗/๔๘๕,วิ.ป.(ไทย)๘/๓๒๗/๔๘๖ ,ที.สี.(ไทย)๙/
๓๗๓/๑๕๖,ที.สี.(ไทย)๙/๓๙๘/๑๖๘,ที.สี.(ไทย)๙/๓๙๙/๑๗๐,ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๓๐/๗๖,ที.ม.
(ไทย) ๑๐/๓๓๐/๒๕๘,ที.ปา(ไทย) ๑๑/๑๑๐/๘๒,ที.ปา(ไทย) ๑๑/๑๕๔/๑๑๕,ที.ปา(ไทย)
๑๑/๓๕๑/๓๖๙,ม.ม.(ไทย) ๑๒/๖๙/๖๑,ม.ม.(ไทย)๑๒/๒๖๘/๒๙๐,ม.ม.(ไทย)๑๒/๔๔๒/
๔๗๙,ม.ม.(ไทย) ๑๓/๒๘/๓๒,ม.ม.(ไทย)๑๓/๑๓๓/๑๔๙,ม.ม.(ไทย)๑๓/๒๕๙/๓๐๖,ม.อุ.
(ไทย)๑๔/๑๕๙/๒๐๗,ม.อุ.(ไทย)๑๔/๑๘๙/๒๒๓,ม.อุ.(ไทย)๑๔/๔๐๕/๔๕๑,ส.นิ.(ไทย) ๑๖/
๑๕๒/๒๕๓,ส.นิ.(ไทย)๑๖/๑๕๕/๒๖๐,ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๑๓๒/๑๖๓,ส.สพ.(ไทย)๑๘/๒๔๓/
๒๔๘,ส.สพ.(ไทย)๑๘/๓๔๙/๓๘๗,ส.ม.(ไทย) ๑๙/๔๙๐/๓๐๑,ส.ม.(ไทย) ๑๙/๕๑๓/๓๒๖,ส.
ม.(ไทย) ๑๙/๑๐๔๘/๕๗๒,อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๕/๘,อง.ทูก.(ไทย) ๒๐/๓๒/๗๖,อง.ทูก.(ไทย)
๒๐/๓๗/๘๑,อง.ติก.(ไทย) ๒๐/๑๔๓/๓๙๒,อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๒๒/๓๖,อง.จตุกก.(ไทย)๒๑/
๒๔๑/๓๕๘,อง.ฉกก.(ไทย) ๒๒/๒/๔๑๔,อง.ฉกก.(ไทย) ๒๒/๔/๔๑๖, อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/
๒๓๒/๓๗๕,อง.สตุตก.(ไทย) ๒๓/๑๕/๒๔,อง.นวก.(ไทย) ๒๓/๒๒/๔๘๐,อง.สตุตก.(ไทย) ๒๓/
๗๖/๑๗๓,อง.ทสก.(ไทย)๒๔/๘/๑๓,อง.ทสก.(ไทย)๒๔/๙/๑๔, อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๓๐/๗๙,

อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๙๘/๒๓๒, ชุ.ป.(ไทย) ๓๑/๑๓/๔๓๘, ชุ.ป.(ไทย) ๓๑/๔๔/๕๒๓, ชุ.อ.(ไทย) ๒๕/๒๒/๒๑๓, ชุ.อ.(ไทย) ๒๕/๓๑/๒๓๓, ชุ.อ.(ไทย) ๒๕/๑๐๓/๑๘๑, อภิ.ป.(ไทย) ๓๖/๙๑/๑๖๗, อภิ.ป.(ไทย) ๓๖/๙๒/๑๖๘, อภิ.ป.(ไทย) ๓๖/๑๒๐/๑๗๙

เจโตวิมุตติของเราไม่กำเริบ : ภาวะที่ความหลุดพ้นแห่งจิต การหลุดพ้นจากกิเลสด้วยอำนาจการฝึกจิตหรือด้วยกำลังสมาธิยังคงเป็นปกติ เป็นเจโตวิมุตติที่ไม่กำเริบ คือไม่กลับกลายเป็นอีกต่อไป (อง.สตตก.(ไทย) ๒๓/๖๔/๓๖๖)

เจโตวิมุตติชั่วคราว : โลกียสมาบัติ (ส.ส.อ.๑/๑๕๙/๑๗๔, ส.ส.(ไทย)๑๕/๑๕๙/๒๐๕)

เจโตวิมุตติผลสูตร (ปฐม) : สูตรว่าด้วยธรรมมีเจโตวิมุตติเป็นผล (สูตรที่ ๑) ใจความสำคัญของสูตรนี้มีว่า พระผู้มีพระภาคทรงแสดงธรรมที่เจริญทำให้มากแล้วมีเจโตวิมุตติและปัญญาวิมุตติเป็นผล มี ๕ ประการ คือ (๑) พิจารณาเห็นภายในกาย (๒) กำหนดหมายความปฏิกูลในอาหาร (๓) กำหนดหมายความไม่น่าเพลิดเพลินในโลกทั้งปวง (๔) พิจารณาเห็นความไม่เที่ยงในสังขารทั้งปวง (๕) ตั้งมั่นมรณสัญญาไว้ภายใน (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๗๑/๑๑๙)

เจโตวิมุตติผลสูตร (ทุติย) : สูตรว่าด้วยธรรมมีเจโตวิมุตติเป็นผล(สูตรที่ ๒) ใจความสำคัญของสูตรนี้มีว่า พระผู้มีพระภาคทรงแสดงธรรมที่เจริญทำให้มากแล้วมีเจโตวิมุตติและปัญญาวิมุตติเป็นผล มี ๕ ประการ คือ (๑) อนิจจสัญญา (๒) อนิจเจ ทุกขสัญญา (๓) ทุกข อนัตตสัญญา (๔) ปหานสัญญา (๕) วิราคสัญญา และทรงแสดงผลแห่งการได้เจโตวิมุตติและปัญญาวิมุตติพร้อมทั้งความหมาย ตามลำดับดังนี้ (๑) ชื่อว่าเป็นผู้ถอนลิมสลักขึ้นได้ หมายถึงละอวิชชาได้หมดสิ้น (๒) ชื่อว่าผู้รู้หรือเครื่องแวดล้อมได้ หมายถึงละชาติสงสารที่เป็นเหตุให้เกิดในภพใหม่ได้หมดสิ้น (๓) ชื่อว่าเป็นผู้ถอนเสาระเนียดขึ้นได้ หมายถึงละตัณหาได้หมดสิ้น (๔) ชื่อว่าเป็นถอดกลอนสลักออกได้ หมายถึงละสังโยชน์เบื้องต่ำ ๕ ประการได้ (๕) ชื่อว่าเป็นผู้ไกลจากข้าศึก ปลดตรงลงได้ ปลงภาระลงได้ ไม่มีวิภูษะ หมายถึงละอัสสมิมานะได้หมดสิ้น (อง.ปญจก.(ไทย)๒๒/๗๒/๑๒๑)

เจโตวิวิฏฐ : ฉลาดในการคลี่ขยายทางจิตในด้านสมาบัติหรือสมาธิ (อง.เอกก.(ไทย)๒๐/๑๙๙/๒๗, ชุ.ป.(ไทย) ๓๑/๑๐๐/๑๕๙, ชุ.ป.(ไทย) ๓๑/๒๓๐/๓๙๐)

เจโตวิวิภูษญาณ : ความรู้หรือความหยั่งรู้ที่เกิดจากการคลี่ขยายทางจิตในด้านสมาบัติหรือสมาธิ (ชุ.ป.(ไทย) ๓๑/๙๖/๑๕๖)

เจโตสมาธิ : ความตั้งมั่นแห่งจิตในวิปัสสนา (ที.สี.(ไทย) ๙/๓๑/๑๒, ที.สี.(ไทย) ๙/๔๔/๑๘, ที.สี.(ไทย) ๙/๖๘/๒๘, ที.ม.(ไทย) ๑๐/๖๕/๑๑๐, ที.ปา(ไทย) ๑๑/๔๐/๒๙, ที.ปา(ไทย)๑๑/๔๒/๓๐, ที.ปา(ไทย)๑๑/๑๕๖/๑๑๖, ที.ปา(ไทย)๑๑/๓๕๑/๓๖๘, ม.อ.(ไทย) ๑๔/๑๘๒/๒๒๐, ม.อ.(ไทย) ๑๔/๑๘๓/๒๒๐, ม.อ.(ไทย) ๑๔/๓๐๑/๓๖๑, อง.ฉก.ก.(ไทย) ๒๒/๖๐/๕๕๘, อง.นวก.(ไทย) ๒๓/๔/๔๓๕, อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๔๘๖/๕๑๖)

เจโตสมาธิที่ประมาณมิได้ : อรหัตตผลสมาธิ (สมาธิในขั้นอรหัตตผล) (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๔๕/๗๓, อง.จตุกก.อ.๒/๕๑/๓๔๘)

เจโตสมาธิอันไม่มีนิमित : ความตั้งมั่นแห่งจิตในวิปัสสนาที่เรียกว่าไม่มีนิमित เพราะไม่มีสิ่งที่เที่ยงเป็นนิमित (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๓๗๕/๒๒๔, ม.ม.อ.(ไทย)๑๘๒/๑๑๑, ส.ส.พ.อ.๓/๓๔๐/๑๕๑)

- เจรจาชอบ** : พุดโดยชอบ ซึ่งเว้นจากวจีทุจริต ๔ ประการ คือ พุดเท็จ พุดส่อเสียด พุดคำหยาบ พุดเพื่อเจ้อ ที่เรียกว่าสัมมาวาจา (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๙๐/๒๒๔,๑๐/๔๐๒/๓๓๕)
- เจริญญาณ** : หมั่นกำหนดปรีชาหยั่งรู้ หรือกำหนดรู้ที่เกิดจากอำนาจสมาธิ, ความสามารถหยั่งรู้เป็นพิเศษเป็นประจำ (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๗๔/๓๐๔,ที.ม.(ไทย)๑๐/๓๗๗/๓๐๗,ที.ม.(ไทย)๑๐/๓๘๕/๓๒๓,ที.ม.(ไทย)๑๐/๔๐๓/๓๓๘)
- เจริญศีล** : หมั่นรักษาหรือประพฤติในข้อบัญญัติทางพระพุทธศาสนาที่กำหนดการปฏิบัติกายและวาจา เช่น ศีล ๕ ศีล ๘, การรักษากายวาจาให้เรียบร้อยเป็นประจำ (อง.ตัก.(ไทย) ๒๐/๑๐๑/๓๓๗)
- เจริญสติ** : หมั่นกำหนดความรู้สึกหรือความรู้สึกตัวเป็นประจำ(ที.ม. (ไทย)๑๐/๓๗๔/๓๐๔, ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๘๑/๓๑๕,ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๘๕/๓๒๓)
- เจริญสมาธิ** :เสพ เจริญ ทำให้มากถึงความตั้งมั่นแห่งจิต ความสำรวมใจให้แน่วแน่เพื่อให้จิตใจสงบหรือเพื่อให้เกิดปัญญาเห็นแจ้ง (ที.สี.(ไทย) ๙/๓๖๖/๑๕๓,ที.สี.(ไทย) ๙/๓๖๘/๑๕๔,ที.สี.(ไทย) ๙/๓๗๑/๑๕๕)
- เจริญอุทฺธิบาท** : เสพ เจริญ ทำให้มากคุณเครื่องให้ถึงความสำเร็จตามประสงค์ หรือทางแห่งความสำเร็จ ๔ ประการ คือ (๑) ฉันทะ ใจรัก (๒) วิริยะ พากเพียรทำ (๓) จิตตะ เอาจิตฝึกฝืน (๔) วิมังสา ใช้ปัญญาสอบสวน (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๔๓๔/๓๔๓,อภิ.วิ.(ไทย)๓๕/๔๓๗/๓๔๕, อภิ.วิ.(ไทย)๓๕/๔๕๖/๓๕๒)
- เจตสูตร** : สูตรว่าด้วยอุปมาด้วยผ้าที่ถูกไฟไหม้ ใจความสำคัญของสูตรนี้มีว่า พระผู้มีพระภาคตรัสถามภิกษุทั้งหลายว่าเมื่อผ้า(โปกสีระชะ) หรือสีระชะถูกไฟไหม้ควรทำอย่างไร ภิกษุทั้งหลายกราบทูลว่า ควรพยายามดับผ้าหรือสีระชะที่ถูกไฟไหม้ พระองค์จึงตรัสว่า ไม่ควรสนใจผ้าหรือสีระชะที่ถูกไฟไหม้ แต่ควรพยายามรู้แจ้งอริยสัจ ๔ ประการ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๑๐๔/๖๑๕)
- เจหะ,พระเจ้าจักรพรรดิ** :ชื่อของพระนันทเถระ ในอดีตชาติท่านได้ถวายผ้าเปลือกไม้แด่พระพุทธเจ้า พระนามว่าปทุมุตตระ เพราะผลแก่กรรมนั้น ท่านได้เกิดเป็นพระเจ้าจักรพรรดิผู้สมบูรณ์ด้วยรัตนะ ๑๒ ชาติ คือพระนามว่าเจหะ ๔ ชาติ พระนามว่าอุปเจลละ ๔ ชาติ และพระนามว่าเจหะอีก ๔ ชาติ ในชาติสุดท้ายนี้ได้บรรลूपระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๓๒/๑๐๖,ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๓๓/๑๐๗)
- เจ้ากนิฐี** :อมมนุษย์ มี ๒ ชนิด ชนิดหนึ่งเป็นครึ่งคนครึ่งนก ท่อนบนเป็นคน ท่อนล่างเป็นนก อีกชนิดหนึ่งมีรูปร่างเหมือนคน เมื่อจะไปไหนมาไหน ก็ใส่ปีกใส่หางบินไป (ขุ.ชา.อสิต.(ไทย) ๒๘/๓๑๑/๑๔๗)
- เจ้ากฤษร,พญาช้าง** :ชื่อของลูกช้างชื่อโสมทัต เมื่อครั้งเสวยพระชาติเป็นท้าวสักกะได้ให้โอวาทแก่ดาบสผู้กำลังเศร้าโศกถึงโสมทัตช้างน้อยที่ตายจากไปว่าเป็นการไม่เหมาะสมแก่ความเป็นสมณะ (ขุ.สุตตค.(ไทย) ๒๗/๑๐๖/๒๗๔)
- เจ้าโกลิยะ,พวก** : กษัตริย์โกลิยวงศ์ซึ่งเป็นข้าฝ่ายพุทธมารดา ปกครองกรุงเทวทหะ แคว้นโกลิยะ โดยมีเมืองหลวงชื่อเทวทหะ และ รามคาม ปัจจุบันอยู่ในเขตประเทศเนปาล (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๒๓๖/๑๗๗,ที.ม.(ไทย)๑๐/๒๓๙/๑๗๙)

เจ้าขันฑหาละ :ชื่อของปุโรหิต ซึ่งมีจิตริษยาออกอุบายทูลยุยงให้พระเจ้าเอกราชปลงพระชนม์เพื่อทำเพื่อทำการบูชายัญด้วยสิ่งที่สละได้ยากแล้วจะได้ไปเกิดในสวรรค์ พระเจ้าเอกราชทรงหลงเชื่อจึงรับสั่งให้จับพระจันทรกุมาร พร้อมด้วยคนอื่นอีกเป็นจำนวนมากแล้วให้นำไปมัดไว้ที่ปาก หลุมบูชายัญ แม้ถูกพระมเหสีทูลวิงวอนขอชีวิตพระจันทรกุมาร แต่พระเจ้าเอกราชก็ไม่ทรงยินยอม ท้าวสักกเทวราชจึงเสด็จลงมาช่วยชีวิตพระจันทรกุมาร และทรงตำหนิการกระทำของพระเจ้าเอกราชว่าไม่ใช่ทางที่ถูกต้อง เมื่อพระจันทรกุมารทรงรอดพ้นจากความตายแล้วประชาชนจึงพากันรุมประชาทัณฑ์ขันฑหาลปุโรหิตด้วยก้อนดินจนถึงแก่ความตาย และปลดพระเจ้าเอกราชออกจากตำแหน่งพระราชอาแล้วขับไล่ไปเป็นคนจันทาลอยู่นอกเมือง พร้อมทั้งอภิเษกพระจันทรกุมารขึ้นเป็นกษัตริย์ครองราชย์ต่อไป (ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๑๐๔๒/๓๔๕, ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๑๐๔๓/๓๔๕, ขุ.ชา.ม. (ไทย) ๒๘/๑๐๔๖/๓๕๓)

เจ้าจันทา :ชื่อของพระโพธิสัตว์เมื่อครั้งเสวยพระชาติเป็นจันทกนิทร กำลังร้องเพลงอยู่กับภรรยา ถูกพระเจ้าพรหมทัตลอบยิงปางตาย เพราะอาศัยความรักที่มั่นคง ภรรยาได้อ้อนวอนบวงสรวงเทวดาให้ช่วย ท้าวสักกะลงมาช่วยจึงรอดชีวิต (ขุ.ปภินณก.(ไทย) ๒๗/๑๙/๔๒๖, ขุ.ปภินณก.(ไทย) ๒๗/๒๐/๔๒๖)

เจ้าชายสิทธัตถะ : พระนามเดิมของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าก่อนเสด็จออกบรรพชา เป็นพระราชโอรสของพระเจ้าสุทโธทนะ และพระนางสิริมหามายา คำว่า สิทธัตถะ แปลว่ามีความต้องการสำเร็จ หรือสำเร็จตามที่ต้องการคือสมประสงค์ จะต้องการอะไรได้หมด ทรงอภิเษกสมรสกับพระนางยโสธรา เมื่อพระชนมายุ ๑๖ ปี เสด็จออกบรรพชาเมื่อพระชนมายุ ๒๙ ปี ตรัสรู้อนุตรตรัสสัมมาสัมโพธิญาณ เมื่อพระชนมายุ ๓๕ ปี เสด็จดับขันธปรินิพพาน เมื่อพระชนมายุ ๘๐ ปี (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๑๘๓/๓๑๕)

เจ้าฤๅษี,พวก : พวกกษัตริย์ที่ครองเมืองอัลลกับปะ เป็นหนึ่งในบรรดากษัตริย์ในจำนวน ๖ เมือง กับ ๑ มหาพราหมณ์เจ้าเมือง ที่ส่งทูตมาขอส่วนแบ่งพระสารีริกธาตุ ภายหลังจากถวายพระเพลิงพระพุทธรูปที่มกุฏพันธเจดีย์ กรุงกุสินารา (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๒๓๖/๑๗๗, ๑๐/๒๓๙/๑๗๙)

เจ้าปักษี : ชื่อของพระโพธิสัตว์เมื่อครั้งเสวยพระชาติเป็นพญานกแขกเต้าถ้อยน้อย สันโดษ อาศัยอยู่กินที่ต้นมะเดื่อต้นเดียว แม้หมดผล ใบ และสะเก็ดแล้วเหลือแต่ตอต้นไม้ก็มีได้ไปที่อื่น ร้อนถึงท้าวสักกจะต้องลงมาประสาทพรให้ต้นมะเดื่อนั้นกลับเจริญขึ้นดังเดิม (ขุ.ชา.นวก.(ไทย) ๒๗/๓๔/๓๐๖)

เจ้าปายาสี: พระราชาผู้ปกครองเมืองเสตัพยะ เป็นเมืองที่มีสัตว์เลี้ยง พืชพันธุ์ธัญญาหาร และน้ำสมบูรณ์ อยู่ในแคว้นโกศล ได้รับพระราชทรัพย์ที่พระเจ้าโกศลพระราชทานปูนบำเหน็จเป็นพรหมไทยคือพระราชทานแล้วจักไม่ยึดกลับมาอีก เบื้องต้นเป็นคนมิจฉาภิภูติ ต่อได้ฟังธรรมที่พระกุมารกัสสปะแสดงจึงเริ่มเป็นสัมมาภิภูติ เริ่มให้ทานแก่สมณพราหมณ์ คนกำพร้า วนิพก และยาก ด้วยทานที่ไม่ประณีต เช่น ปลายข้าวมีน้ำผักดองเป็นกับ ผ้าหยาบมีชายขูดเป็นปม เป็นต้น และให้โดยไม่เคารพ ไม่นอบน้อมหลังจากถึงชีพิตักษัยแล้วจึงไปเกิดในเทวดาชั้นจาตุมมหาราชโดยเป็นบริวารของท้าวเวสวัณมหาราช และได้วิมานอันว่างเปล่าชื่อเสรีสกวิมาน (ที.ม.(ไทย)๑๐/๔๐๖/๓๔๑,ที.ม.(ไทย)๑๐/๔๐๙/๓๔๓,ที.ม.(ไทย)๑๐/๔๔๐/๓๗๐,ที.ม.(ไทย)๑๐/๔๔๑/๓๗๒,ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๑๑๑๑/๑๓๘,ที.สี.อ. ๒๒๙/๒๒๑)

เจ้าภักทภูจฉิ : ชื่อทหารผู้ใหญ่หรือผู้เป็นหัวหน้าซึ่งติดตามเสด็จพระเจ้ามณฑลพิชัย (ขุ.วี.สตี.ไทย) ๒๗/๘/๔๗๐)

เจ้ามหานามศากยะ : เป็นเจ้าชายในศากยวงศ์ เป็นโอรสของพระเจ้าสุกโกทนะ เป็นพระเชษฐาของพระอนุรุทธเถระ (อง.ตีก.ไทย) ๒๐/๑๒๗/๓๗๔)

เจ้ามัลละ,พวก : มัลลกษัตริย์ที่ปกครองเมืองกุสินาราและเมืองปาวา (ที.ม.ไทย) ๑๐/๑๙๘/๑๔๗,ที.ม.ไทย)๑๐/๒๓๐/๑๗๒,ที.ม.ไทย)๑๐/๒๓๙/๑๗๙,ม.ม.ไทย) ๑๒/๓๕๗/๓๙๓,อง.จตุกก.ไทย) ๒๑/๗๖/๑๒๑)

เจ้ามัลละ,ประมุข : มัลลกษัตริย์ขึ้นหัวหน้าของพวกมัลละทั้งหลาย (ที.ม.ไทย) ๑๐/๒๒๘/๑๗๑,ที.ม.ไทย) ๑๐/๒๓๓/๑๗๕)

เจ้ามัลละ,โอรส : โอรสของเจ้ามัลละพระนามว่าปุกกุสะ เป็นศิษย์ของอาหารดาบส กาลามโคตร โดยขณะนั้นประกอบอาชีพเป็นพ่อค้าพลอย ซึ่งถือเป็นประเพณีอย่างหนึ่งของพวกเจ้ามัลละที่มีการผลิตเปลี่ยนกันครองราชย์ตามวาระ ส่วนผู้ที่ยังไม่ถึงวาระจะประกอบอาชีพการค้า (ที.ม.ไทย) ๑๐/๑๙๒/๑๔๑)

เจ้าลัทธิ : คนที่ประกาศตนเป็นเจ้าของทฤษฎีหรือความเห็นต่าง ๆ ที่ตนค้นพบหรือมีความเห็นว่าเป็นถูกต้องและเหมาะสมกับตน เช่น เจ้าลัทธิทั้ง ๖ มี ปุณณกัสสปะ เป็นต้น (ที.สี.ไทย) ๙/๑๔๔/๔๔, ที.สี.ไทย)๙/๑๕๑/๔๘, ที.สี.ไทย) ๙/๓๓๒/๑๒๙, ที.ม.ไทย) ๑๐/๒๓๓/๑๖๑,ม.ม.ไทย) ๑๒/๓๑๒/๓๔๘,ม.ม.ไทย) ๑๓/๒๓๘/๒๘๐,ส.ส.ไทย) ๑๕/๘๙/๙๓,ส.ส.ไทย) ๑๘/๔๑๘/๔๑๑,ขุ.ม.ไทย) ๒๙/๑๒๓/๓๕๒,ขุ.ม.ไทย)๒๙/๑๒๙/๓๖๐,อภิ.ก.ไทย)๓๗/๒๘๑/๑๗๓)

เจ้าลัทธิภายนอก : นักบวชนอกพุทธศาสนา (ส.ส.ไทย) ๑๕/๑๖๙/๒๒๕)

เจ้าลัทธิใหญ่ : คนที่มีอิทธิพลต่อคนทั่วไปทั้งด้านความเชื่อและปัญญา มีคนนับถือมาก ให้ความเคารพยำเกรงมาก เช่น พระพุทธเจ้า (ขุ.อป.ไทย) ๓๒/๑๘๑/๑๔๗)

เจ้าลิจฉวี,พวก : เป็นชื่อรวมของกษัตริย์ที่ปกครองแคว้นวัชชี โดยมีกรุงเวสาลีเป็นเมืองหลวง แคว้นนี้ปกครองด้วยระบบสามัคคีธรรมหรือสาธารณรัฐซึ่งมีกษัตริย์หลายองค์ปกครอง โดยมีเมืองหลวงชื่อว่าเวสาลี (ที.สี.ไทย) ๙/๓๕๙/๑๕๑, ที.สี.ไทย) ๙/๓๖๒/๑๕๒, ที.สี.ไทย) ๙/๓๖๔/๑๕๓,ม.ม.ไทย) ๑๒/๓๕๔/๓๙๐,ม.ม.ไทย) ๑๓/๓๕๐/๔๒๕,ส.ส.ไทย) ๑๕/๒๕๙/๓๗๘,อง.ทสก.ไทย) ๒๔/๔๗/๑๐๓, อง.ทสก.ไทย) ๒๔/๗๒/๑๕๘, ขุ.มหานิบาต.ไทย) ๒๘/๑๓๔๔/๓๙๐, ที.ม.ไทย) ๑๐/๑๖๑/๑๐๖,ที.ม.ไทย)๑๐/๒๓๖/๑๗๗, ที.ม.ไทย) ๑๐/๒๓๙/๑๗๙, ที.ปา.ไทย) ๑๑/๒๑/๑๗, ที.ปา.ไทย) ๑๑/๒๔/๑๙, ที.ปา.ไทย) ๑๑/๒๖/๒๑)

เจ้าวัชชี,พวก : ชื่อกษัตริย์พวกหนึ่งที่ปกครองเมืองเวสาลี แคว้นวัชชี นามลิจฉวี เป็นกษัตริย์ที่ปกครองเมืองด้วยระบบสามัคคีธรรมหรือสาธารณรัฐซึ่งมีกษัตริย์หลายองค์ปกครอง โดยมีเมืองหลวงชื่อว่าเวสาลี (ที.ม.ไทย) ๑๐/๑๓๔/๗๘,๑๓๔/๘๐,๑๓๕/๘๑,๑๕๒/๙๕)

เจ้าศากยะ,พวก : ชื่อกษัตริย์พวกหนึ่งสืบเชื้อสายมาจากพระเจ้าโอกกาการาช ซึ่งเป็นผู้สร้างและครองเมืองกบิลพัสดุ์ พระพุทธเจ้าก็เป็นกษัตริย์ในวงศ์นี้ (ที.ม.ไทย) ๑๐/๒๓๖/๑๗๗, ที.ม.ไทย) ๑๐/๒๓๙/๑๗๙, ม.ม.ไทย) ๑๓/๒๒/๒๔,ม.ม.ไทย) ๑๓/๑๕๘/๑๗๘, ส.ส.ไทย) ๑๕/๑๒๙/๑๕๒,ส.ส.ไทย)๑๕/๒๐๘/๓๐๑)

- เจ้าสุนักขัตตะ ธิจฉวีบุตร :** ชื่อโอรสของกษัตริย์ธิจฉวีวงศ์หนึ่ง มาปฏิบัติธรรมกับพระผู้มีพระภาคเป็นเวลา ๓ ปี ได้คุณวิเศษเพียงตาทิพย์เท่านั้น (ที.สี.(ไทย) ๙/๓๖๔/๑๕๓, ที.สี.(ไทย)๙/๓๗๑/๑๕๕, ม.อุ.(ไทย) ๑๔/๕๕/๖๒)
- เจ้าโสมทัต :** ชื่อของพระโพธิสัตว์เมื่อครั้งเสวยพระชาติเป็นท้าวสักกะได้ให้โอรสแก่ดาบสผู้กำลังเศร้าโศกถึงโสมทัตซึ่งน้อยที่ตายจากไปว่าเป็นการไม่เหมาะสมแก่ความเป็นสมณะ (ขุ.สตตก.(ไทย) ๒๗/๑๐๖/๒๗๔)
- เจ้าโสมนัสกุมาร :** ชื่อของพระโพธิสัตว์เมื่อครั้งเสวยพระชาติเป็นเจ้าโสมนัสกุมาร ทรงแสดงโทษของชฎิลโง่งที่สะสมทรัพย์ไว้มากกว่าไม่ต่างจากคฤหัสถ์และกราบทูลพระราชาบิดาให้ประพุดแต่สุจริตธรรม ส่วนพระองค์กราบทูลลาเข้าป่าบวชเป็นดาบส (ขุ.ทสก.(ไทย) ๒๗/๒๑๓/๕๐๗)
- เจ้าหญิงประภาวดี :** ชื่อของพระเทวีของพระเจ้ากุสะ ใจความสำคัญมีว่า เมื่อครั้งพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพระเจ้ากุสะครองราชย์สมบัติ ณ กรุงกุสาวดี พระองค์มีพระรูปไม่งามแต่มีพระปัญญามาก ทรงเอาชนะพระเทวีประภาวดีซึ่งมีพระรูปร่างงามและเป็นพระมเหสี ด้วยพระปัญญาและความเพียรของพระองค์ (ขุ.สตตติ.(ไทย) ๒๘/๔๒/๖๒, ๔๕/๖๓, ๖๘/๖๗, ๘๙/๗๐)
- เจ้าแห่งคนธรรพ์ :** ชาวสวรรค์พวกหนึ่ง เป็นบริวารท้าวธรรพ์ มีความชำนาญในวิชาดนตรีและขับร้อง (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๗๑/๒๙๙)
- เจ้าอาวาส :** พระภิกษุซึ่งได้รับแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งผู้ปกครองวัด หรือหัวหน้าสงฆ์ในวัด มีอำนาจและหน้าที่ปกครองดูแลอำนวยการทุกอย่างเกี่ยวกับวัด (ขุ.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๒๓๒/๓๗๔, ขุ.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๒๓๓/๓๗๕, ขุ.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๒๔๐/๓๘๒)
- เจ้าอุปัชฌายะ :** ชื่อทหารผู้ใหญ่หรือผู้เป็นหัวหน้าซึ่งติดตามเสด็จพระเจ้ามณฑพัชยกุมาร (ขุ.ชา.(ไทย) ๒๗/๘/๔๗๐)
- เจ้าอุปัชฌายะ :** ชื่อทหารผู้ใหญ่หรือผู้เป็นหัวหน้าซึ่งติดตามเสด็จพระเจ้ามณฑพัชยกุมาร (ขุ.วิสติ.(ไทย) ๒๗/๘/๔๗๐)
- เจ้าโอรุทธธิจฉวี :** กษัตริย์ธิจฉวีพระนามว่าโอรุทธธระ คำว่า โอรุทธธระ แปลว่าปากแห้ง (ที.สี.(ไทย) ๙/๓๖๑/๑๕๒, ที.สี.(ไทย) ๙/๓๗๑/๑๕๘)
- โจท :** ฟ้องร้อง ทักท้วง ในที่นี้หมายเอาเรื่องสำหรับโจท ๔ อย่าง คือ (๑) วัตถุสันตัสสนา แสดงเรื่องที่ต้องอาบัติ (๒) อาปัตติสันตัสสนา แสดงอาบัติที่ล่วงละเมิด (๓) สังวาสสัปปฎิกเขปะ ห้ามสังวาสคือไม่ร่วมสังฆกรรมมีอุโบสถกรรมและปวารณากรรมเป็นต้น (๔) สามิจิฎกเขปะ ไม่ทำสามิจิกรรมมีการกราบไหว้เป็นต้น (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๑๖๗/๒๗๘, อง.ปญจก.อ. (บาลี) ๓/๑๖๗/๖๕, อง.ปญจก.ฎีกา. (บาลี) ๓/๑๖๗-๙-๖/๖๔)
- โจทก์ :** ผู้ฟ้องร้อง ผู้ทักท้วง ในที่นี้หมายเอาโจทก์ด้วยเรื่องสำหรับโจท ๔ อย่าง คือ (๑) วัตถุสันตัสสนา แสดงเรื่องที่ต้องอาบัติ (๒) อาปัตติสันตัสสนา แสดงอาบัติที่ล่วงละเมิด (๓) สังวาสสัปปฎิกเขปะ ห้ามสังวาสคือไม่ร่วมสังฆกรรมมีอุโบสถกรรมและปวารณากรรมเป็นต้น (๔) สามิจิฎกเขปะ ไม่ทำสามิจิกรรมมีการกราบไหว้เป็นต้น (อง.ปญจก.อ. ๓/๑๖๗/๖๕, อง.ปญจก.ฎีกา. ๓/๑๖๗-๙-๖/๖๔, ม.ม.ุ.(ไทย) ๑๒/๑๘๑/๑๘๗, ม.อุ.(ไทย) ๑๔/๕๐/๕๖, อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๑๖๗/๒๗๖, อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๔๔/๙๖)

- โจทनावัตถุ :** เหตุที่ใช้โจท มี ๓ ประการ คือ (๑) โจทด้วยได้เห็น (๒) โจทด้วยได้ยินได้ฟัง (๓) โจทด้วยความระแวงสงสัย (ที่.ปา(ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๖๙)
- โจทनावัตถุ,เมือง :** เมืองที่เป็นเหตุให้พระพุทเจ้าทรงบัญญัติสิกขาบทหลายอย่างอันเกิดจากการโจทกันและกันในความรับผิดชอบ เช่น การยกปาติโมกข์ขึ้นแสดง เป็นต้น (วิ.ม.(ไทย) ๔/๑๕๕/๒๓๗, วิ.ม.(ไทย) ๔/๑๕๖/๒๓๙)
- โจทนาสูตร :** สูตรว่าด้วยคุณสมบัติของภิกษุผู้เป็นโจทก์ ใจความสำคัญของสูตรนี้มีว่า พระสารีบุตรเถระแสดงว่าภิกษุผู้จะเป็นโจทก์ควรมีธรรม ๕ ประการ เพื่อไม่ให้มีวิบัติปฏิสาร (ความเดือดร้อนใจ) แก่ทั้งโจทก์และจำเลย ธรรม ๕ ประการ ได้แก่ (๑) กล่าวในกาลอันควร (๒) กล่าวถ้อยคำจริง (๓) กล่าวถ้อยคำอ่อนหวาน (๔) กล่าวถ้อยคำมีประโยชน์ (๕) กล่าวด้วยเมตตาจิต (อง.ปญจก.(ไทย)๒๒/๑๖๗/๒๗๗)
- โจร :** ผู้ร้ายที่ลักขโมยหรือปล้นสะดมทรัพย์สินผู้อื่น (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๙๒/๘๑,ที่.สี.(ไทย) ๙/๑๗/๗, ที่.สี.(ไทย)๙/๓๓๘/๑๓๑,ที่.สี.(ไทย)๙/๔๐๘/๑๗๕,ที่.ม.(ไทย) ๑๐/๔๑๓/๓๔๕,ที่.ม.(ไทย)๑๐/๔๒๕/๓๕๗,ที่.ม.(ไทย)๑๐/๔๒๗/๓๕๙,ที่.ปา(ไทย) ๑๑/๒๕๒/๒๐๕,ที่.ปา(ไทย)๑๑/๒๗๙/๒๒๓,ม.ม.(ไทย) ๑๒/๒๓๒/๒๔๔, ม.ม.(ไทย) ๑๓/๘/๘,๑๓/๑๖๗/๑๘๗,ม.ม.(ไทย)๑๓/๔๑๖/๕๒๑,ม.ม.(ไทย)๑๓/๔๕๗/๕๗๗,ม.อุ.(ไทย) ๑๔/๒๔๗/๒๙๒,ส.ส.(ไทย) ๑๕/๔๑/๕๗,ส.ส.(ไทย)๑๕/๗๗/๘๔,ส.ส.พ.(ไทย) ๑๘/๒๓๘/๒๓๗,อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๖๑/๑๐๓,อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๒๔๔/๓๖๑,อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๔๙๓/๕๒๔)
- โจรกลา :** การสนทนาเรื่องโจรว่าโจรหมุ่นนั้นปล้นที่นั่นได้เท่านั้น ๆ ปล้นที่นี่ได้เท่านั้น ๆ เป็นต้น จัดเป็นหนึ่งในเรื่องติรัจฉานกถา ถ้อยคำอันขวางต่อทางนิพพานซึ่งเป็นเรื่องราวที่ภิกษุไม่ควรนำมาเป็นข้อถกเถียงสนทนา โดยไม่เกี่ยวกับการพิจารณาสั่งสอนแนะนำทางธรรมอันทำให้คิดฟุ้งเฟ้อและพากันหลงเพลินจนเสียเวลา เสียกิจหน้าที่ที่พึงปฏิบัติตามธรรม (วิ.ม.(ไทย) ๕/๒๕๐/๑๙, วิ.ม.(ไทย) ๕/๒๕๐/๒๐)
- โจรกรรม :**การลัก การขโมย การปล้นหรือการกระทำของขโมย (ที่.สี.(ไทย) ๙/๑๖๖/๕๓,ส.ส.พ.(ไทย) ๑๘/๓๖๕/๔๓๘)
- โจรโปรีสารท :**โจรที่กินคนเป็นอาหาร เป็นชื่อของพระเจ้าพรหมทัต หลังจากถูกชาวเมืองเนรเทศแล้วได้ไปอาศัยโคนต้นไทรอยู่ เทียวปล้นคนเดินทาง เพื่อฆ่าเอามาเป็นอาหาร จึงปรากฏชื่อเสียว่าโจรโปรีสารท (ขุ.ชา.อสีติ.(ไทย) ๒๘/๔๐๓/๑๖๔,ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๔๑๐/๑๖๕,ขุ.ชา.อสีติ.(ไทย)๒๘/๔๓๔/๑๗๐,ขุ.ชา.อ. ๘/๓๙๒/๓๙๗)
- โจรภัย :**ภัยที่เกิดจากการลัก การขโมย หรือการปล้น (ขุ.สุ.(ไทย) ๒๖/๕๐๗/๖๓๗,ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๖๑/๒๒๖)
- โจรราช :** เป็นชื่อของพระราชาพระองค์หนึ่งในมณิกุณชลชาดก (ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๔๑/๑๕๐,ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๑๘๕/๕๒๔, ขุ.ชา.อ. ๔/๒-๓/๓๖๖-๓๖๗, ขุ.ม.อ. ๔๑/๒๔๙)
- โจรสัตตุกะ :**ชื่อของโจรที่ถูกนางสุลสาหญิงงามเมืองฆ่าเพราะต้องการทรัพย์สมบัติทั้งหมดที่มีในตัวเองไม่ว่าจะเป็นสร้อยทองคำ แก้วมุกดา หรือแก้วไพฑูรย์ เป็นต้น (ขุ.วิสติ.(ไทย) ๒๗/๒๔/๒๘๘,ขุ.อฎฐก.(ไทย) ๒๗/๒๖/๒๘๙)

โจรสูตร : สุตระว่าด้วยเหตุเสื่อมของโจร ใจความสำคัญของสุตระนี้มีว่า พระผู้มีพระภาคทรงแสดงเหตุเสื่อมของโจร ๘ ประการ ที่ทำให้โจรเสื่อมอย่างรวดเร็วพลัน ได้แก่ (๑) ทำร้ายคนที่ไม่ได้ตอบ (๒) ปล้นไม่เหลือ (๓) ฆ่าผู้หญิง (๔) ข่มขืนเด็กหญิง (๕) ปล้นนักบวช (๖) ปล้นห้องพระคลัง (๗) ปล้นใกล้ถิ่น (๘) ไม่ฉลาดในการเก็บทรัพย์ นอกจากนี้ยังทรงแสดงเหตุให้โจรเสื่อมซ้ำอีก ๘ ประการซึ่งมีนัยตรงกันข้าม (อง.อภฺรฐก.(ไทย)๒๓/๘๔/๔๐๙)

โจรองคฺลิมาล : พระมหาสาวกองค์หนึ่งของพระพุทธเจ้า เคยเป็นมหาโจรโด่งดังมาก่อน เป็นบุตรของ ภัคควพราหมณ์ผู้เป็นปุโรหิตของพระเจ้าโกศล มารดาชื่อมันตานีพราหมณี เดิมชื่อว่าอหิงสกะ แปลว่าผู้ไม่เบียดเบียนใคร ศึกษาศิลปะศาสตร์ในสำนักอาจารย์ทิศาปาโมกข์ในเมืองตักกศิลา มีความรู้และความประพฤติดี ศิษย์ร่วมสำนักกริชยา ยุให้อาจารย์กำจัดเสีย อาจารย์จึงลวงอุบายให้ไปฆ่าคนครบหนึ่งพันแล้วจะมอบวิชาวิเศษอย่างหนึ่งให้ จึงกลายเป็นมหาโจรผู้โหดร้ายทารุณ ตัดนิ้วมือคนที่ตนฆ่าตายแล้วร้อยเป็นพวงมาลัยจึงได้ชื่อว่าองคฺลิมาล ภายหลังพระพุทธเจ้าเสด็จโปรดกลับใจได้จึงขอบวช ต่อมาก็ได้สำเร็จพระอรหันต์ และท่านเองเป็นต้นพุทธบัญญัติไม่ให้บวชโจรที่ขึ้นชื่อโด่งดัง (ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๕๘๕/๘๙)

ใจ : สิ่งที่ทำหน้าทีรู้ รู้ลึก นึกและคิด (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๑๘/๑๔, ที.ปา.(ไทย)๑๑/๑๔๖/๑๐๖, ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๔๘/๓๖๔, ม.ม.ุ.(ไทย) ๑๒/๑๑๗/๑๑๖,ม.ม.ุ.(ไทย) ๑๒/๔๕๕/๔๙๔,ม.อ.ุ.(ไทย) ๑๔/๔/๖, ม.ม.(ไทย) ๑๓/๑๒/๑๕, ม.ม.(ไทย) ๑๓/๒๔/๒๗, ม.ม.(ไทย) ๑๓/๔๑๙/๕๒๕,ม.อ.ุ.(ไทย) ๑๔/๔๕๕/๕๐๗,ส.ส.(ไทย) ๑๕/๙๘/๑๐๔,ส.ส.(ไทย)๑๕/๑๙๗/๒๘๔,ส.ข.(ไทย) ๑๗/๗๒/๑๑๒,ส.ข.(ไทย)๑๗/๓๔๔/๓๕๑,ส.ข.(ไทย)๑๗/๔๓๓/๓๖๑,ส.ข.(ไทย)๑๗/๕๘๗/๓๗๑,ส.ข.(ไทย)๑๗/๖๐๑/๓๗๑,ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๖๓/๕๓,ส.สพ.(ไทย)๑๘/๘๘/๘๕,ส.สพ.(ไทย)๑๘/๑๕๑/๑๘๔, ส.สพ.(ไทย)๑๘/๓๔๓/๓๗๒,ส.ม.(ไทย) ๑๙/๔/๗,ส.ม.(ไทย)๑๙/๕๑๒/๓๒๔,อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๓/๕,อง.จตุกก.(ไทย)๒๑/๑๖๔/๒๓๑,อง.จตุกก.(ไทย)๒๑/๑๙๕/๒๘๘,ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๑/๓,ขุ.ม.(ไทย)๒๙/๖๙/๒๑๒,ขุ.ม.(ไทย)๒๙/๒๐๒/๕๙๑,ขุ.จ.ุ.(ไทย) ๓๐/๘/๖๘, ขุ.จ.ุ.(ไทย)๓๐/๑๓๖/๔๔๒)

๓.๒ หมวดอักษร จ วรรค อักษร ฉ เสนอนิยามศัพท์ ๗๘ ศัพท์ดังนี้

ฉกัถสูตร : สูตรว่าด้วยธรรม ๖ ประการ ๖ หมวด ใจความสำคัญของสูตรนี้มีว่า พระผู้มีพระภาคทรงแสดงธรรม ๖ ประการ ๖ หมวด ได้แก่ หมวดที่ ๑ อายตนะภายใน ๖ หมวดที่ ๒ อายตนะภายนอก ๖ หมวดที่ ๓ วิญญาณ ๖ หมวดที่ ๔ ผัสสะ ๖ หมวดที่ ๕ เวทนา ๖ และหมวดที่ ๖ ตัณหา ๖ โดยทรงแสดงกระบวนการเกิดของธรรมแต่ละหมวดให้ภิกษุพิจารณาว่าไม่เที่ยงเป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ผลทำให้ภิกษุประมาณ ๖๐ รูปสิ้นอาสวะ (ม.อ.(ไทย) ๑๔/๔๒๐/๔๗๕)

ฉัสสายนสูตร (ปฐม) : สูตรว่าด้วยผัสสายนะ ๖ ประการ (สูตรที่ ๑) ใจความสำคัญของสูตรนี้มีว่า พระผู้มีพระภาคทรงตรัสว่าภิกษุผู้ไม่รู้ชัดถึงความเกิด ความดับ คุณ โทษ และเครื่องสลัดออกจากผัสสายนะ ๖ ชื่อว่าประพตติพรหมจรรย์ยังไม่จบ และตรัสสอนให้ภิกษุพิจารณาอายตนะภายใน ๖ ว่า นั่นไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นนั่น นั่นไม่ใช่อัตตาของเรา นี่คือที่สุดแห่งทุกข์ (ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๗๑/๖๑)

ฉัสสายนสูตร (ทุติย) : สูตรว่าด้วยผัสสายนะ ๖ ประการ (สูตรที่ ๒) ใจความสำคัญของสูตรนี้มีว่า พระผู้มีพระภาคทรงตรัสว่าภิกษุผู้ไม่รู้ชัดถึงความเกิด ความดับ คุณ โทษ และเครื่องสลัดออกจากผัสสายนะ ๖ ชื่อว่าประพตติพรหมจรรย์ยังไม่จบ และตรัสสอนให้ภิกษุพิจารณาอายตนะภายนอก ๖ ว่า นั่นไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นนั่น นั่นไม่ใช่อัตตาของเรา นี่คือที่สุดแห่งทุกข์ (ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๗๒/๖๒)

ฉัสสายนสูตร (ตติย) : สูตรว่าด้วยผัสสายนะ ๖ ประการ สูตรที่ ๓ ใจความสำคัญของสูตรนี้มีว่า พระผู้มีพระภาคทรงตรัสว่าภิกษุผู้ไม่รู้ชัดถึงความเกิด ความดับ คุณ โทษ และเครื่องสลัดออกจากผัสสายนะ ๖ ชื่อว่าประพตติพรหมจรรย์ยังไม่จบ และตรัสสอนให้ภิกษุพิจารณาทั้งอายตนะภายใน และอายตนะภายนอกทั้ง ๖ ว่า นั่นไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นนั่น นั่นไม่ใช่อัตตาของเรา นี่คือที่สุดแห่งทุกข์ (ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๗๓/๖๓)

ฉัสสายนิกนรก : นรกที่มีผัสสายนะ ๖ เป็นเหตุเกิดทุกขเวทนาอันเผ็ดร้อน (ม.ม.อ.๒/๕๑๒/๓๒๙), ม.ม.(ไทย) ๑๒/๕๑๒/๕๕๐)

ฉลองตันโพธิ : ทำบุญ สมโภช หรือบูชาตันโพธิด้วยระเบียบดอกไม้มและเครื่องลูบไล้ต่าง ๆ พร้อมดนตรีเอ็กเกริกเพื่อแสดงถึงความเคารพที่มีต่อตันโพธิซึ่งเป็นที่ตรัสรู้ของสัพพัญญูพุทธเจ้า (ขุ.เตรสก.(ไทย) ๒๗/๘๑/๔๐๙)

ฉลาดในการเข้าสมาธิ : ฉลาดเลือกอาหารและฤดูที่เหมาะสมแก่การเจริญสมาธิ (อง.ฉก.อ.๓/๒๔/๑๐๙, อง.ฉก.(ไทย) ๒๒/๒๔/๔๕๕, อง.สตต.(ไทย) ๒๓/๔๐/๖๐, อง.สตต.(ไทย) ๒๓/๔๑/๖๑)

ฉลาดในการให้สมาธิตั้งอยู่ได้ : สามารถรักษาสมาธิให้ดำรงอยู่ได้นาน (อง.ฉก.อ.๓/๒๔/๑๐๙, อง.ฉก.(ไทย) ๒๒/๗๒/๕๙๔)

ฉลาดในความเจริญ : ฉลาดในการทำให้เกิดกุศลธรรมและอกุศลธรรม กล่าวคือ รู้ชัดว่าเมื่อมนสิการถึงธรรมทั้งหลายอย่างนี้ กุศลธรรมย่อมเจริญ หรือเมื่อมนสิการถึงธรรมทั้งหลายอย่างนี้ อกุศลธรรมย่อมเจริญ (อง.ฉก.ฎีกา. ๓/๗๙/๑๗๗-๑๗๘, อง.ฉก.(ไทย) ๒๒/๗๙/๖๐๒)

ฉลาดในโคจร : รู้ชัดสติปัญญา ๔ ประการ คือ (๑) กายานุปัสสนาสติปัญญา (๒) เวทนานุปัสสนาสติปัญญา (๓) จิตตานุปัสสนาสติปัญญา (๔) ธัมมานุปัสสนาสติปัญญา ตามความเป็นจริง (ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๔๙/๓๘๓)

ฉลาดในที่หากิน : คุณลักษณะประการหนึ่งใน ๑๑ ประการ ของนายโคบาลผู้สามารถเลี้ยงฝูงโคให้เจริญได้ คือ (๑) รู้รูปโค (๒) ฉลาดในลักษณะ (๓) กำจัดไขขาง (๔) ปกปิดแผล (๕) สุมไฟ (๖) รู้ทำน้ำ (๗) รู้ว่าโคดื่มแล้ว (๘) รู้ทาง (๙) ฉลาดในที่หากิน (๑๐) รีดนมให้เหลือ (๑๑) บูชาโคผู้ทั้งหลายที่เป็นพ่อโค เป็นจำฝูง ด้วยการบูชาขี้ (ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๔๖/๓๗๗)

ฉลาดในนิรุกติศาสตร์: เียบแหลมเกี่ยวกับศาสตร์ด้านภาษา, ฉลาดแตกฉานการใช้ภาษาเกี่ยวกับที่มาและความหมายของคำพูด หมายถึงเชี่ยวชาญเกี่ยวกับวิชาว่าด้วยที่มาและความหมายของภาษาตามระดับต่างๆ มีอธิบายปฏิสัมพันธ์ในภาษา ฉลาดในเรื่องภาษา ดังคำในอุปาถิเถราปทาน พระอุบาลีเถระกล่าวถึงอดีตชาติของตนไว้ว่า ข้าพเจ้าเป็นพราหมณ์มีนามว่าสุชาติ ในกรุงหงสวดี มีกองทรัพย์ ๘๐ โกฏิ มีทรัพย์และข้าวเปลือกเป็นอันมากเป็นผู้คงแก่เรียน ทรงมนตรี จบไตรเพท สำเร็จในคัมภีร์พยากรณ์ลักษณะ คัมภีร์อิติहाสะ และไตรเพท อันเป็นธรรมของตน ข้าพระองค์เป็นผู้ฉลาดในนิรุกติศาสตร์ และฉลาดในประโยชน์และสิ่งมิใช่ประโยชน์ สิ่งที่ข้าพระองค์ไม่รู้ไม่มี (ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/๕๒๒/๗๙)

ฉลาดในลักษณะ: เียบแหลมเกี่ยวกับลักษณะ หมายถึงเชี่ยวชาญการดูลักษณะของแต่ละคนหรือแต่ละสิ่ง สมบัติเฉพาะตัว เช่น น้ำมีลักษณะเป็นของเหลว ลูกบิลเลียดมีลักษณะกลม ลูกเต๋ามีลักษณะเหลี่ยม คนไทยมีลักษณะอ่อนโยน ตามนัยพระสูตร มาในมหาโคปาลสูตร กล่าวถึงนายโคบาล เก่งด้านการดูลักษณะของโคดีหรือไม่ดี ซึ่งเป็นองค์ประกอบข้อ ๒ ในองค์ประกอบของนายโคบาล ๑๑ ประการ หรือดังคำที่กล่าวถึงภิกษุฉลาดในลักษณะ เพราะรู้ชัดตามความเป็นจริงว่า คนพาลมีกรรมเป็นลักษณะ บัณฑิตมีกรรมเป็นลักษณะ ภิกษุฉลาดในลักษณะ เป็นอย่างนี้แล อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ฉลาดในลักษณะ หมายถึงคนพาลและบัณฑิตมีกรรมเป็นเครื่องหมายเหมือนกัน แต่ต่างกันที่คนพาลมีอกุศลกรรมเป็นเครื่องหมาย บัณฑิตมีกุศลกรรมเป็นเครื่องหมาย (ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๔๙/๓๘๑. ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๔๘/๔๘๐ อ.ทสก. (ไทย) ๒๔/๑๗/๔๓๖ (ม.ม.อ. (บาลี) ๒/๓๔๗/๑๖๙)

ฉลาดในสติปัญญา: เียบแหลมเกี่ยวกับสติปัญญา, เก่ง แตกฉานในการอธิบายสติปัญญา มีกายานุปัสสนา เวทนานุปัสสนา จิตตานุปัสสนา และธัมมานุปัสสนา ตามนัยพระสูตร มาในสัตตอุปปลมาลิกาเถรียาปทาน ประวัติในอดีตชาติของพระสัตตอุปปลมาลิกาเถรี เมื่อพระสัตตอุปปลมาลิกาเถรี จะประกาศประวัติในอดีตชาติของตน จึงกล่าวว่า ในกรุงอรุณวดี พระราชาพระนามว่าอรุณ ส่วนสัตตอุปปลมาลิกาเถรีในอดีตชาติเป็นพระมเหสีของพระองค์ ด้วยเหตุที่พระนางเป็นผู้ฉลาดในสติปัญญา จึงได้หยิบดอกกุบลมีกลิ่นหอมเหมือนดอกไม้ทิพย์มา ๗ ดอก แทนที่จะประดับบนศีรษะของตน แต่ในขณะนั้น คิดได้อย่างนี้ว่า เราควรนำพวงมาลัยเหล่านี้ไปบูชาพระญาณของพระพุทธเจ้า ผู้ประเสริฐที่สุด มีสมาธิมาเป็นโคจร ขวนขวายในสัมมัตตปธาน นี่เป็นผลแห่งความฉลาดในสติปัญญา (ขุ.อป. (ไทย) ๓๓/๘๕/๓๗๙)

ฉลาดในอรรถ: ฉลาดในอรรถกถา ในความหมาย ในคำขยายความ พร้อมกับอธิบายเนื้อความให้แจ่มแจ้ง มีผลให้สิ่งที่เรียนแล้วไม่เลือนหายไป ตามนัยพระสูตร มาในขิปนิสันตสูตร เป็น

การสนทนาของพระสารีบุตรกับพระอานนท์ถึงเรื่องความฉลาดในอรรถของพระอานนท์ โดยพระสารีบุตรกล่าวว่า ท่านอานนท์เป็นพหูสูต สามารถอธิบายเนื้อความนี้ให้แจ่มแจ้งได้ พระอานนท์กล่าวว่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เป็นผู้ฉลาดในอรรถ ด้วยเหตุเพียงเท่านี้แล ภิกษุจึงเป็นผู้ใคร่ครวญได้เร็ว เรียนได้ดี เรียนได้มากในกุศลธรรมทั้งหลาย และสิ่งที่เธอเรียนแล้วย่อมไม่เลือนหายไป พระสารีบุตรกล่าวว่า ผู้มีอายุ น่าอัศจรรย์จริง ไม่เคยปรากฏมาก่อน อานนท์กล่าวไว้ดีแล้วนี้ เราทั้งหลายขอทรงจำไว้ว่า พระอานนท์มีธรรม ๕ ประการนี้ คือ (๑) ผู้ฉลาดในอรรถ (๒) ฉลาดในธรรม (๓) ฉลาดในพยัญชนะ (๔) ฉลาดในนิรุตติ (๕) ฉลาดในเบื้องต้นและเบื้องปลาย (อง.ปญจ.(ไทย) ๒๒/๑๖๙/๒๘๔. อง.ปญจก.อ. (บาลี) ๓/๑๖๙/ ๖๕)

ฉลาดในอิทธิบาท:เฉียบแหลมในอิทธิบาท คือฉันทะ วิริยะ จิตตะ วิมังสา เช่นความฉลาดของนางสัตตอุปปลมาลิกาเถรีในอิทธิบาท ๔ ในอดีตชาติ นางเป็นพระมเหสีของกษัตริย์นามว่า อรุณ ได้นำดอกบัว ๗ ดอกมาบูชาพระญาณของพระพุทธเจ้า ได้รับอานิสงส์ เป็นผู้ฉลาดในอิทธิบาทตามนัยพระสูตร มาในสัตตอุปปลมาลิกาเถรียาปทาน ประวัติในอดีตชาติของพระสัตตอุปปลมาลิกาเถรี ท่านได้อานิสงส์แห่งการนำดอกอุบล ๗ ดอกบูชาพระญาณของพระพุทธเจ้า จึงเป็นผู้ฉลาดในอิทธิบาท พระสัตตอุปปลมาลิกาเถรี เมื่อจะประกาศประวัติในอดีตชาติของตน จึงกล่าวว่า ในกรุงอรุณวดี พระราชาพระองค์หนึ่งพระนามว่าอรุณ นางเป็นพระมเหสีของท้าวเธอ เพราะพระนางฉลาดในอิทธิบาทนี้เอง พระนางคิดว่านางไม่ได้ร้อยพวงมาลัย จึงได้หยิบดอกอุบลมีกลิ่นหอมเหมือนดอกไม้ทิพย์มา ๗ ดอก คิดว่าประโยชน์อะไรสำหรับเราด้วยพวงมาลัยเหล่านี้ที่เรานำมาประดับศีรษะของตนเองเราควรนำไปบูชาพระญาณของพระพุทธเจ้า ผู้ประเสริฐที่สุด จะประเสริฐกว่า ดังนี้ (อง.ปญจ.(ไทย) ๓๓/๘๔/๓๗๙)

ฉลาดในอุบาย: เฉียบแหลมในอุบาย กลวิธี กลยุทธ์,วิธีพลิกแพลง,กลเม็ด,เล่ห์เหลี่ยม,กลอุบาย,ที่เด็ด มีปัญญาหยั่งรู้เหตุที่เกิดขึ้น ในเมื่อมีกิจรีบด่วนหรือภัยเกิดขึ้น ก็มีปัญญาที่จะแก้ไขได้ ฉลาดในกุศลธรรมที่ยังไม่บรรลุและเจริญกุศลธรรมที่เกิดแล้วต่อไป ตามนัยพระสูตร มาในอริยมสูตร ว่าด้วยการบรรลุกุศลธรรม เรื่องความฉลาดในอุบาย พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุประกอบด้วยธรรม เป็นผู้อาจบรรลุกุศลธรรมที่ยังไม่ได้บรรลุ หรือทำกุศลธรรมที่ได้บรรลุแล้ว ให้เจริญได้ เพราะเป็นผู้ฉลาดในอุบาย (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๗๙/๖๐๒) เทียบ อง.ฉก.ภ.ฎีกา (บาลี) ๓/๗๙/๑๗๘.

ฉวชาดก : ชาดกว่าด้วยการนั่งเรียนมนต์ไม่เหมาะสมเหมือนเรียนกับศพ หมายถึงการเรียนมนต์ที่นั่งไม่เหมาะสมของพระราชาผู้เรียนกับปุโรหิตผู้สอนเหมือนนั่งเรียนกับศพ เป็นคำกล่าวตำหนิพระราชาที่ปุโรหิตโดยจันฑาลโพธิสัตว์ โพธิสัตว์ถือว่าผิดธรรมเนียม เป็นอธรรม เป็นเหตุให้ประสบความพินาศ ตามนัยพระสูตร มาในฉวชาดก เมื่อคนจันฑาลโพธิสัตว์ไปลักมะม่วงในพระราชอุทยาน เห็นพระรชานั่งในที่สูงเรียนมนต์ ปุโรหิตนั่งในที่ต่ำสอนมนต์ โพธิสัตว์จึงลงจากต้นมะม่วงมาตำหนิ ถูกพระราชาตรัสถามแล้ว โพธิสัตว์จึงกราบทูลว่า กิจที่ทำขึ้นนี้ทั้งหมดไม่ชอบธรรม (ขุ.ชา.(ไทย) ๒๗/๓๓/๑๖๓)

ฉวลาตสูตร:พระสูตรว่าด้วยบุคคลเปรียบเหมือนท่อนไม้ที่ถูกทิ้งไว้ในป่าช้า เป็นคำอุปมาบุคคลผู้ไม่ปฏิบัติแก่อกุลตนเองและผู้อื่น กับท่อนไม้ที่ถูกทิ้งไว้ในป่าช้า ตามนัยพระสูตร มาในฉวลาตสูตร อุปมาบุคคลที่ไร้ประโยชน์ด้วยเหตุ ๔ ประการนี้ คือ (๑) บุคคลผู้ไม่ปฏิบัติเพื่อแก่อกุล

ตนเองและไม่ปฏิบัติเพื่อเกื้อกูลผู้อื่น (๒) บุคคลผู้ปฏิบัติเพื่อเกื้อกูลผู้อื่น แต่ไม่ปฏิบัติเพื่อเกื้อกูลตนเอง (๓) บุคคลผู้ปฏิบัติเพื่อเกื้อกูลตนเอง แต่ไม่ปฏิบัติเพื่อเกื้อกูลผู้อื่น (๔) บุคคลผู้ปฏิบัติเพื่อเกื้อกูลตนเองและปฏิบัติเพื่อเกื้อกูลผู้อื่น บุคคลผู้ไม่ปฏิบัติเพื่อเกื้อกูลตนเองและไม่ปฏิบัติเพื่อเกื้อกูลผู้อื่น เราเรียกว่า เป็นเหมือนท่อนไม้ที่ถูกทิ้งไว้ในป่าช้า ดังนี้ (อ.จ.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๙๕/๑๔๔)

ฉวีวัฏฏญาณนิตเทศ: การแสดงญาณในการหลีกออก ตามนัยพระสูตร มาในฉวีวัฏฏญาณนิตเทศ การแสดงญาณในการหลีกออก ๖ อย่าง คือ (๑) ปัญญาที่มีเนกขัมมะ ย่อมหลีกออกจากกาม (๒) ปัญญาที่มีอภัยบาท ย่อมหลีกออกจากพยาบาท ปัญญาที่มีอาโลกสังญา ย่อมหลีกออกจากถิ่นมิถุระ (๓) ปัญญาที่มีอวิกเขปะ ย่อมหลีกออกจากอุทัจจะ (๔) ปัญญาที่มีธัมมวัตถาน ย่อมหลีกออกจากวิจิจจนา (๕) ปัญญาที่มีญาณ ย่อมหลีกออกจากอริชชา (ช.ป. (ไทย) ๓๑/๙๕/๑๕๕)

ฉวีสูตร : พระสูตรว่าด้วยผิว คำอุปมาผู้ไม่ศึกษาธรรมและวินัย จะมีผลเสีย ดังลากสักการะที่ตัดผิว ตัดหนัง ตัดเนื้อ ตัดเอ็น ตัดกระดูก ตัดเยื่อในกระดูก ตามนัยพระสูตร มาใน ฉวีสูตร ว่าด้วยผิว คือการตัดผิวอุปมาลากสักการะตัดอวัยวะผู้ยึดติด ไม่ศึกษา ความว่า พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ... เขตกรุงสาวัตถี ... ตรีสกะภิกษุทั้งหลายว่า ลากสักการะและความสรรเสริญเป็นสิ่งทารุณ ย่อมตัดผิว ครั้นตัดผิวแล้วย่อมตัดหนัง ครั้นตัดหนังแล้วย่อมตัดเนื้อ ครั้นตัดเนื้อแล้วย่อมตัดเอ็น ครั้นตัดเอ็นแล้วย่อมตัดกระดูก ครั้นตัดกระดูกแล้วก็ตั้งจดเยื่อในกระดูกอยู่ ภิกษุทั้งหลาย ลากสักการะและความสรรเสริญเป็นสิ่งทารุณ ฯลฯ อย่างนี้ เธอทั้งหลายพึงศึกษาอย่างนี้ (ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑๗๗/๒๘๐)

ฉวีโสทรสูตร: พระสูตรว่าด้วยหลักการตรวจสอบตามนัยพระสูตร มาในฉวีโสทรสูตรเป็นการตรวจสอบภิกษุในธรรมวินัยนี้ด้วยการถามปัญหาไวยาหาร ๔ การตรวจสอบภิกษุในธรรมวินัยนี้ด้วยตรวจอุปาทานชั้น ๕ การตรวจสอบภิกษุในธรรมวินัยนี้ด้วยตรวจสอบธาตุ ๖ การตรวจสอบภิกษุในธรรมวินัยนี้ด้วยตรวจสอบอายตนะ ๑๒ การตรวจสอบภิกษุในธรรมวินัยนี้ด้วยหลักการตรวจการถอนอนุสัยเกี่ยวกับสิกขาและสาชีพ ๒๖ ข้อ (ม.อ. (ไทย) ๑๔/๙๘/๑๑๕, ๙๙/๑๑๗, ๑๐๐/๑๑๘, ๑๐๑/๑๑๙, ๑๐๒/๑๒๑)

ฉฬภิกขาติสูตร: การกำหนดหมายชนเป็นชั้น เป็นกลุ่ม เช่นหมู่คนที่ประพฤติดังนี้ ๆ กำหนดเรียกอย่างนี้ ๆ หรือหมายถึงชาติกำเนิด ๖ ประการ คือ ชาติดำ ชาติเขียว ชาติแดง ชาติเหลือง ชาติขาว และชาติขาวย้ง ตามนัยพระสูตร มาในฉฬภิกขาติสูตร ว่าด้วยภิกขาติ ๖ จำพวก ครั้งนั้น ท่านพระอานนท์เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ ได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ปุณณะ กัสสปะบัญญัติภิกขาติ ๖ จำพวก คือ (๑) บัญญัติกัณหาภิกขาติ (ชาติดำ) (๒) บัญญัตินิลาภิกขาติ (ชาติเขียว) (๓) บัญญัติโลหิตาภิกขาติ (ชาติแดง) (๔) บัญญัติหลิทาภิกขาติ (ชาติเหลือง) (๕) บัญญัติสุกกาภิกขาติ (ชาติขาว) (๖) บัญญัติปรมสุกกาภิกขาติ (ชาติขาวย้ง) ปุณณะ กัสสปะบัญญัติคนฆ่าแพะ คนฆ่าสุกร พรานนก พรานเนื้อ ชาวประมงโจร เพชฌฆาต เจ้าหน้าที่เรือนจำ หรือคนทำงานที่โหดร้ายอื่น ๆ ว่าเป็นกัณหาภิกขาติ บัญญัติพวกภิกษุผู้โน้มเอียงไปในฝ่ายดำ หรือพวกกัมมวาทะ กิริยวาทะอื่น ๆ ว่าเป็นนิลาภิกขาติ บัญญัตินิครนถ์ผู้ใช้ผ้าผืนเดียวว่าเป็นโลหิตาภิกขาติ บัญญัติคฤหัสถ์ผู้แต่งผ้าขาว หรือสาวกของ

อเจลกว่าเป็นลลิตทาทิชาติ บัญญัติอาชีวหรืออาชีวีกาว่าเป็นสุกกาธิชาติ ดังนี้ (อง.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๕๗/๕๔๓. ที.สี.อ. (บาลี) ๑๖๘/๑๔๗ อง.ฉก.อ. (ไทย) ๓/๕๗/๑๓๙. อง.ฉก.ก.ฎีกา (บาลี) ๓/๕๗/๑๕๐) ; ดู ที.สี. (ไทย) ๙/๑๖๘/๕๕

ฉหังคกุมารเสนาบดี:เสนาบดีนามว่า ฉหังคกุมาร ผู้เป็นชายชู้ของเจ้าหญิงนามว่ากรุงคเทวีซึ่งเป็นที่รักใคร่ของเอฬิกกุมาร ได้ทำลามากเป็นชู้กับฉหังคกุมารเสนาดี จึงเป็นทำให้เห็นความไม่เนาไว้วางใจในหญิงเหล่านั้น ตามนัยพระสูตร มาในกุนาลชาดก เมื่อนางนกกบ่าเรอได้ทอดทิ้งนกปุนณมุขนกคหว่าที่ไม่สบาย พวกมันบินไปหานกกุนาละ จากนั้นนกกุนาละได้ใช้ปีกและจะงอยปากประคองให้ปุนณมุขลุกขึ้นแล้วรอกยาจจนอาการไม่สบายระงับไป นกกุนาละได้กล่าวกับปุนณมุขนกคหว่าถึงความชั่วร้ายของนางนกว่าลามาก เจ้าชู้กับชายไปทั่วไปว่า เราได้เห็นมาแล้ว ปุนณมุขะเพื่อนเอ๋ย เจ้าหญิงชงนามว่ากรุงคเทวีผู้ทำให้เอฬิกกุมาร มีความรักใคร่ ได้กระทำลามากกับ "ฉหังคกุมารเสนาบดี"และธนนเตวาสี เพราะเหตุนั้น เราจึงไม่วางใจไม่สรรเสริญหญิงทั้งหลาย เพราะฉะนั้น นรชนไม่ควรวางใจหญิงทั้งหลายเหล่านั้น (ขุ.ชา.(ไทย) ๒๘/๒๙๐/๑๔๐)

ฉหังคคะ, พรหมณ์: เป็นชื่อของพรหมณ์ฉหังคคะ ผู้สร้างสะพานข้ามแม่น้ำถวยพระพุทเจ้าพระนามว่าปทุมุตตระ เพื่อข้ามภพชาติไปได้ พระองค์ได้รับอาณิสการสร้างสะพานถวยว่า เมื่อตกจากชอกเขา ภูเขา ต้นไม้ ครั้นจติแล้วจักได้ที่ตั้งมั่น ตามนัยพระสูตร มาในโศตกเถราปทานประวัติในอดีตชาติของพระโศตกเถระ เมื่อพระโศตกเถระ ได้ประกาศประวัติในอดีตชาติของตน จึงกล่าวว่า ครั้งนั้น แม่น้ำภาศิริถิ เกิดจากภูเขาหิมพานต์ ไหลผ่านไปทางประตูกรุงหงสวดี อารามชื่อโสภิตะ มหาชนสร้างไว้อย่างสวยงามใกล้ฝั่งแม่น้ำ พระพุทเจ้าพระนามว่าปทุมุตตระ ทรงเป็นผู้นำสัตว์โลก ประทับอยู่ในอารามนั้น พระผู้มีพระภาคมีหมู่มนุชย์ห้อมล้อม ดังพระอินทร์จากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ประทับนั่งในอารามนั้น ไม่ครั้นคร้ามดูจราชสีห์ ข้าพเจ้าเป็นพรหมณ์มีนามว่า "ฉหังคคะ" อยู่ในกรุงหงสวดี พระมหามุนีก็มีนามอย่างนั้น ครั้งนั้น ศิษย์ ๑๑๘ คน แวดล้อมข้าพเจ้า ข้าพเจ้าพร้อมด้วยศิษย์เหล่านั้นไปยังฝั่งแม่น้ำ ณ ที่นั้น ข้าพเจ้าได้เห็นสมณะหลายรูป ผู้ไม่คดโกง ผู้ชำระบาปแล้ว ท่านพรหมณ์จึงได้สร้างสะพานถวยพระพุทเจ้าพระนามว่าปทุมุตตระเพื่อตนจะได้ข้ามภพชาตินี้ไปได้ เมื่อพระองค์รับแล้วได้ตรัสพระคาถาเหล่านี้ว่า เราจักพยากรณ์ผู้ที่เลื่อมใส ซึ่งได้ให้สร้างสะพาน ถวยเราด้วยมือของตน ผู้นี้แม้ตกจากชอกเขาก็ดี จากภูเขาก็คดี จากต้นไม้ก็ดี แม้จติแล้วก็จักได้ที่ตั้งมั่น (คือที่พึง) นี้เป็นผลแห่งการถวยสะพาน ดังนี้ ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๗๕/๖๖๔.**ฉฐฐสูตร:**เป็นชื่อสูตรที่ ๖ เรื่องธรรมที่ให้เกิดธรรม ๑๐ ประการ ถ้าเว้นธรรมนี้แล้วย่อมไม่เกิดขึ้น ตามนัยพระสูตร มาในฉฐฐสูตร ว่าด้วยธรรมที่ให้เกิดธรรม ที่บุคคลเจริญทำให้มากแล้ว ที่ยังไม่เกิดขึ้นย่อมเกิดขึ้น เว้นวินัยของพระสุคตแล้วย่อมไม่เกิดขึ้น ธรรม ๑๐ ประการ คือ (๑) สัมมาทิฎฐิ เห็นชอบ (๒) สัมมาสังกัปปะ ดำริชอบ (๓) สัมมาวาจา เจรจาชอบ (๔) สัมมากรรมันตะ กระทำชอบ (๕) สัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีพชอบ (๖) สัมมาวายามะ พยายามชอบ (๗) สัมมาสติ ระลึกชอบ (๘) สัมมาสมาธิ ตั้งจิตมั่นชอบ (๙) สัมมาญาณะ รู้ชอบ (๑๐) สัมมาวิมุตติ หลุดพ้นชอบ ธรรม ๑๐ ประการนี้แล เป็นธรรมที่บริสุทธิ์ผุดผ่อง เว้นวินัยของพระสุคตแล้วย่อมไม่มี (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๒๘/๒๘๐)

ฉัตตทายกเถราปทาน: การถวายฉัตรชาวที่จิตกาธานของบุตรที่ออกบวชบรรลุความเป็นพระพุทธรเจ้า ของพระเถระนามว่าฉัตตทายกในอดีตชาติ ตามนัยพระสูตร มาในฉัตตทายกเถราปทาน ประวัติในอดีตชาติของพระฉัตตทายกเถระ ท่านเมื่อจะประกาศประวัติในอดีตชาติของตน จึงกล่าวว่า ครั้งนั้น บุตรของข้าพเจ้าออกบวชแล้ว นุ่งห่มผ้ากาสายะ เขาบรรลุความเป็นพระพุทธรเจ้า อันชาวโลกบูชา เสด็จดับขันธปรินิพพานแล้ว ข้าพเจ้าค้นหาบุตรของตนไปทางเบื้องหลัง ไปถึงจิตกาธานแห่งบุตรผู้ยิ่งใหญ่ปรินิพพานแล้ว ข้าพเจ้าประคองอัญชลีไหว้ จิตกาธานที่ป่าช้านั้นและยกฉัตรชาวขึ้นบูชาในครั้งนั้น ในกัปที่ ๙๔ นับจากกัปนี้ไป ข้าพเจ้าได้ใช้ดอกไม้มบูชาไว้ จึงไม่รู้จักทุกคติเลย นี่เป็นผลแห่งการถวายฉัตร ในกัปที่ ๒๕ นับจากกัปนี้ไป ได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ๗ ชาติ มีพระนามว่ามหารหะ เป็นใหญ่ในหมู่ชน มีพละานุภาพมาก คุณวิเศษเหล่านี้ คือ ปฏิสัมภิกา ๔ วิโมกข์ ๘ และอภิญญา ๖ ข้าพเจ้าได้ทำให้แจ้งแล้ว คำสั่งสอนของพระพุทธรเจ้า ข้าพเจ้าก็ได้ทำสำเร็จแล้ว (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๑/๔๕๔)

ฉัตตทายกาวิมาน: วิมานที่เกิดขึ้นจากอานิสงส์ของหญิงผู้ถวายร่มแก่ภิกษุผู้เที่ยวบิณฑบาต นางมีผิวพรรณงดงาม รัศมีสว่างไสวไปทั่วทิศตามนัยพระสูตร มาในฉัตตทายกาวิมาน ว่าด้วยวิมานที่เกิดขึ้นแก่หญิงผู้ถวายร่ม เมื่อพระมหาโมคคัลลานเถระถามเทพธิดาว่า เทพธิดา เธอมีผิวพรรณงามยิ่งนัก เปล่งรัศมีสว่างไสวไปทั่วทุกทิศอย่างนี้ เทพธิดานั้นดีใจที่พระมหาโมคคัลลานเถระถามจึงตอบปัญหาผลกรรมไปตามที่พระเถระถามว่า ดิฉันได้ถวายร่มแก่ภิกษุผู้กำลังเที่ยวบิณฑบาต (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๕๘๑-๕๘๘/๖๖)

ฉัตตปาณิอุปาสกวัตถุ: ชื่อเรื่องอุปาสกชื่อฉัตตปาณิ อุปาสกผู้ถือร่มในมือ ตามนัยพระสูตร มาในฉัตตปาณิอุปาสกวัตถุ เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสพระคาถานี้แก่พระอานนทเถระ ว่า วาจาสุภาชิต ย่อมไม่มีผลแก่ผู้ไม่ทำตาม เหมือนดอกไม้งามในมือ มีสีสวย (แต่) ไม่มีกลิ่น ส่วนวาจาสุภาชิต ย่อมมีผลแก่ผู้ทำตามด้วยดี เหมือนดอกไม้งามในมือ มีทั้งสีและมีกลิ่น ฉะนั้น (ขุ.ขุ.(ไทย) ๒๕/๕๑/๔๓)

ฉัตตมาณพ, ชื่อ: มาณพชื่อฉัตตะ มาณพที่พระศาสดาเสด็จมาพบ มีวิมานที่เกิดขึ้นและผู้ถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะ พระพุทธรเจ้าตรัสถามว่าวิมานของเธอเต็มไปด้วยเหล่าเทพอัปสร หอมอบอวลแห่งกลิ่นกฤษณา แก่นจันทน์ มีผิวพรรณเปล่งปลั่งดั่งทองคำ และเขาขอฟังธรรมจากพระพุทธรเจ้า ซึ่งพระองค์ตรัสสอนไม่ให้ฆ่าสัตว์ มาณพนั้นได้ปฏิบัติตามที่ตรัสสอน (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๘๙๕/๑๐๖)

ฉัตตมาณวกวิมาน: คุณลักษณะวิมานของฉัตตมาณวกมาณพ มาณพที่พระศาสดาตรัสถามว่า วิมานของเธอดังงาม สว่างไสว หาสิ่งใดเปรียบมิได้ เนื่องแน่นไปด้วยเทพอัปสร อบอวลด้วยกลิ่นจันทน์ กฤษณา มีผิวพรรณเปล่งปลั่ง จากนั้น มาณพได้ฟังธรรม ขอทำตามพระดำรัสที่พราสอน (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๘๘๖/๑๐๕)

ฉัตตฤาษี: เป็นชื่อของฉัตตฤาษี มีร่างกายใหญ่ เป็นพรหมจารี เป็นพหูสูต เขาลักเอาทรัพย์ของตนจนหมดสิ้นแล้ว ไม่ถือเอาหญ้า เป็นผู้ปรารถนาของน้อยแลกของมาก ฉัตตฤาษีใส่หญ้าไว้ในตุ่มหนีไปแล้ว บัณฑิตจักทำคนทุกสีให้เป็นคนอย่างไร ตามนัยพระสูตร มาในพราหฺมฉัตตชาดก อากาโรของผู้อาของน้อยแลกของมาก พระราชาตรัสว่า หญ้าๆ ใครหนอ นำเอาหญ้ามาถวายพระองค์ พระองค์มีกิจด้วยหญ้าหรือหนอ พระองค์จึงตรัสถึงแต่หญ้าเท่านั้น? ฉัตตฤาษี ผู้มี

ร่างกายสูงใหญ่ เป็นพรหมจารี เป็นพหูสูต มาอยู่ ณ ที่นี้ เขาลักเอาทรัพย์ของเราจนหมดสิ้นแล้ว ยังใส่หญ้าไว้ในตุ่มแล้วหนีไป การถือเอาทรัพย์ของตนไปหมด และการไม่ถือเอาหญ้า เป็นกิจที่ผู้ปรารถนาของน้อยแล็กเอาของมาก พึงกระทำอย่างนั้น ฉัตรฤๅษีใส่หญ้าไว้ในตุ่มหนีไปแล้ว การปริเวทนาเพราะเรื่องนั้น จะมีประโยชน์อะไร ผู้มีศีลทั้งหลาย ย่อมไม่ทำอย่างนั้น คนพาล ย่อมกระทำอนาจารอย่างนี้ ความเป็นบัณฑิตจักทำคนทุศีล มีศีลไม่ยั่งยืน ให้เป็นคนอย่างไร (ขุ.ชา.(ไทย) ๒๗/๖๔๒-๖๔๕/๑๕๐) (สยามรัฐ-ไทย)

ฉัตรคือวิมุตติ: รมแห่งความหลุดพ้น เป็นความปรารถนาของพระปิลินทวัจฉเถระในอดีตชาติ ท่านได้ถวายรมในพระสุคตและพระสงฆ์หมู่ใหญ่ ได้รับอานิสงส์ ๘ ประการ มีฉัตรกั้นอยู่ศีรษะของท่าน ตามนัยพระสูตร มาใน ปิลินทวัจฉเถรภาพทาน ประวัติในอดีตชาติของพระปิลินทวัจฉเถระ ท่านกล่าวว่า เป็นคนเฝ้าประตูอยู่ที่กรุงหงสวดี ได้รวบรวมโภคสมบัติเก็บไว้ในเรือนมากมายนับไม่ถ้วน ครั้งนั้น ท่านนั่งอยู่ในสถานที่สงัด ทำใจให้ร่าเริง นั่งอยู่ในปราสาทที่ประเสริฐ คิดได้ว่า โภคสมบัติของเรามีมาก ภายในบุรีของเราที่มั่งคั่ง แม้พระราชาผู้เป็นใหญ่ในแผ่นดิน พระนามว่าอานนท์ ก็ทรงเชื่อเชิญเรา พระพุทธเจ้า ผู้เสด็จอุบัติขึ้นแล้วในโลกนี้ และโภคสมบัติของเราก็มีอยู่ เราจักถวายทานแด่พระศาสดา จึงขอถวายรมในพระสุคต และแก่พระสงฆ์ซึ่งเป็นหมู่คณะที่ประเสริฐสุดแล้วได้รับอานิสงส์ ซึ่งสมควรแก่กรรมของข้าพเจ้า ๘ ประการ คือข้าพเจ้าไม่รู้สีกหนาว ๑ ไม่รู้สีกร้อน ๑ ละอองและธุลีไม่แปดเปื้อน ๑ เป็นผู้ไม่มีอันตราย ๑ ไม่มีเสนียดจัญไร ๑ คนทั้งหลายยำเกรงทุกเมื่อ ๑ เป็นผู้มีผิวพรรณละเอียด ๑ เป็นผู้มิใช่ใจใสสะอาด ๑ เมื่อข้าพเจ้าเวียนวายตายเกิดอยู่ในภพ ฉัตร ๑๐๐,๐๐๐ คัน ซึ่งประกอบด้วยเครื่องประดับทุกอย่าง กั้นอยู่เหนือศีรษะของท่าน เพราะอานุภาพแห่งกรรมนั้น ในชาตินี้ การกั้นฉัตรจึงไม่มีแก่ข้าพเจ้า ข้าพเจ้ากระทำกรรมทุกอย่าง ก็เพื่อบรรลุฉัตรคือวิมุตติ ดังนี้ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๙๓/๕๙๑)

ฉัตรดอกไม้: ฉัตรที่ทำด้วยดอกไม้ ได้จากการที่พระปุณณัฏฐเถระในอดีตชาตินำดอกบัว ๑๐๐ กลีบ ทำเป็นฉัตรดอกไม้ยกขึ้นบูชาพระพุทธเจ้าพระนามว่าสิทธัตถะด้วยจิตใจเลื่อมใส ได้รับอานิสงส์ ทำให้ไม่รู้จักทุกข์ ในภพที่ ๗๔ ได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ๘ ชาติ พระนามว่าชลสิขะ สมบูรณ์ด้วยรัตนะ ๗ ประการ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๗๔-๘๐/๔๙๔-๔๙๕)

ฉัตรทองชมพู: ฉัตรที่เป็นแห่งทองชมพู เครื่องประดับสำหรับใช้กันแสงดวงอาทิตย์ของนักพื่อนนักรำในกระบวนแห่อันสนุกสนาน รื่นเริงที่พระเจ้าสาครพรหมทัตได้เห็น ทูลถามพระบิดาว่าเป็นใคร มาจากไหน พระบิดาตอบว่า เป็นลูกของท้าวธตรัฐ มีฤทธิ์ มียศ เกิดจากนางสหทชา ขุ.ชา.(ไทย) ๒๘/๙๗๐/๓๓๓.

ฉัตรทันตชาดก: เรื่องราวเกี่ยวกับพญาช่างฉัตรทันต เป็นเรื่องช่างทรงธรรม เป็นคชสารตัวประเสริฐ มีจิตเมตตาต่อพระนางสุภัทรา พระมเหสีของพระเจ้ากาสิ ยอมให้นายพรานฆ่าเพื่อตัดงาของตนทิ้งดงามหาที่เปรียบมิได้ในปฐพีเพื่อถวายแก่พระนางสุภัทราที่ทรงสุบินจึงอยากไดงานั้น แต่พญาคชสารนั้นเป็นภัสตราที่รักของนางในชาติก่อน พระนางเสียพระทัยก็แตกทำลาย ณ ที่นั่นเอง (ขุ.ชา.(ไทย) ๒๗/๑๒๔-๑๓๒/๕๕๙-๕๖๐)

ฉันท: ฉันท เป็นลักษณะหนึ่งของร้อยกรองในภาษาไทย ที่บังคับเสียงหนัก - เบาของพยางค์ ที่เรียกว่าครุ - ลหุ ฉันทในภาษาไทยรับแบบมาจากประเทศอินเดีย ส่วนตำราฉันทภาษาบาลีเล่มสำคัญ

ที่สุดได้แก่ คัมภีร์วุดโตทัยปกรณ์ ผู้แต่งคือ พระสังฆรักขิตมหาสามี เถระชาวลังกา แต่งเมื่อ พ.ศ. ๑๗๐๓ เป็นที่มาของ คัมภีร์วุดโตทัย ซึ่งเป็นต้นตำรับการแต่งฉันทของไทย ถือว่าฉันทเป็นต้นเหตุของคาถา ตามนัยพระสูตร มาในกวีสูตร ว่าด้วยกวี เมื่อเทวดาพุลธามพระผู้มีพระภาคว่า อะไรเล่าเป็นต้นเหตุของคาถา อะไรเล่าเป็นเครื่องปรากฏของคาถาเหล่านั้น คาถาอาศัยอะไรเล่า อะไรเล่าเป็นที่อาศัยของคาถา พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ฉันทเป็นต้นเหตุของคาถา อีกพระเป็นเครื่องปรากฏของคาถาเหล่านั้น คาถาอาศัยชื่อ กวีเป็นที่อาศัยของคาถา ดังนี้ (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๖๐/๗๒)

ฉันทปทานสูตร: (ปฐม) สูตรว่าด้วยการละความพอใจ ความกำหนด ความเพลิดเพลิน ความทะยานอยาก ความยึดมั่นในรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ได้ชื่อว่าละได้เด็ดขาด ตัดรากถอนโคน เหมือนต้นตาลที่ถอดรากโคนไปแล้ว ตามนัยพระสูตร มาในฉันทปทานสูตร ว่าด้วยการละความพอใจ ณ กรุงสรวัดถิ เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงละความพอใจ ความกำหนด ความเพลิดเพลิน ความทะยานอยากในรูป ในเวทนา ในสัญญา ในสังขาร และวิญญาณ เมื่อเป็นเช่นนี้ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณนั้นก็จักเป็นอันเธอทั้งหลายละได้เด็ดขาด ตัดรากถอนโคน เหมือนต้นตาลที่ถูกตัดรากถอนโคนไปแล้ว เหลือแต่พื้นที่ ทำให้ไม่มี เกิดขึ้นต่อไปไม่ได้ ดังนี้ (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๑๑๑/๒๐๖)

ฉันทปทานสูตร: (ทุติย) สูตรว่าด้วยการละความพอใจ ความกำหนด ความเพลิดเพลิน ความทะยานอยาก ความยึดมั่นในรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เมื่อ ละได้เด็ดขาดแล้ว ย่อมตัดรากถอนโคน เหมือนต้นตาลที่ถอดรากโคนไปแล้ว ตามนัยพระสูตร มาในทุติยฉันทปทานสูตร ว่าด้วยการละความพอใจ สูตรที่ ๒ ณ กรุงสรวัดถิ เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงละความพอใจ ความกำหนด ความเพลิดเพลิน ความทะยานอยาก อุบายและความยึดมั่นอันเป็นเหตุที่ใจเข้าไปตั้งมั่นถือมั่นและนอนเนื่องในรูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ เมื่อเป็นเช่นนี้ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ นั้นก็จักเป็นอันเธอทั้งหลาย ละได้เด็ดขาด ตัดรากถอนโคน เหมือนต้นตาลที่ถูกตัดรากถอนโคนไปแล้ว เหลือแต่พื้นที่ ทำให้ไม่มี เกิดขึ้นต่อไปไม่ได้ ดังนี้ (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๑๑๒/๒๐๖)

ฉันทราคสูตร: (ปฐม) ตรัสกับภิกษุ เรื่องเกี่ยวกับความพอใจ กำหนดในรูป ในเวทนา ในสัญญา ในสังขาร และในวิญญาณ เมื่อละได้แล้ว ย่อมตัดรากถอนโคนหมดไป เหมือนต้นตาลถูกถอนรากโคนไปแล้ว เหลือแต่พื้นที่ ตามนัยพระสูตร มาในฉันทราคสูตร เรื่องราวที่พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสกับภิกษุทั้งหลายเกี่ยวกับการฉันทราคะ เรื่องเกิดขึ้นที่กรุงสรวัดถิ เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงละฉันทราคะในรูป ในเวทนา ในสัญญา ในสังขาร และในวิญญาณ ด้วยการละอย่างนี้ เธอทั้งหลายจักละรูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณนั้น ได้เด็ดขาด ตัดรากถอนโคน เหมือนต้นตาลที่ถูกตัดรากถอนโคนไปแล้ว เหลือแต่พื้นที่ ทำให้ไม่มี เกิดขึ้นต่อไปไม่ได้ ดังนี้ (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๒๕/๓๗)

ฉันทราคสูตร: (ปฐม, ตรัสกับพระราชา) เรื่องราวเกี่ยวกับความพอใจและความกำหนดในชั้น ๕ เป็นต้น มีวิญญาณเป็นที่สุด ที่พระผู้มีพระภาคตรัสกับพระราชาให้ละ ให้ตัดรากถอนโคน ที่จะก่อเกิดอีกไม่ได้ ตามนัยพระสูตร มาในฉันทราคสูตร ว่าด้วยความพอใจและความกำหนด เรื่องเกิดขึ้นที่กรุงสรวัดถิ พระผู้มีพระภาคตรัสกับท่านพระราชาผู้หนึ่ง ณ ที่สมควร ว่า ราคะ เธอจง

ละความพอใจ ความกำหนด ความเพลิดเพลิน ความทะยานอยากในรูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณเมื่อเป็นเช่นนี้ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณนั้นจักเป็นอันเธอ ละได้เด็ดขาด ตั้ดรากรอนโคณ เหมือนต้นตาลที่ถูกตัดรากถอนโคนไปแล้ว เหลือแต่พื้นที่ ทำให้ไม่มี เกิดขึ้นต่อไปไม่ได้ (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๑๖๘/๒๖๐)

ฉันทราคสูตร: (ทุติย) ตรัสกับพระราชา เรื่องเกี่ยวกับความพอใจ ความยึดมั่น นอนเนื่องและความ กำหนดในรูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ เมื่อละได้แล้ว ย่อมตัดรากถอนโคนหมดไป เหมือนต้นตาลที่ถูกถอนรากถอนโคนไปแล้ว เหลือแต่พื้นที่ ตามนัยพระสูตร มาในทุติยฉันทราคสูตร ว่าด้วยความพอใจและความกำหนด สูตรที่ ๒ เรื่องเกิดขึ้นที่กรุงสวาวดี เมื่อพระผู้มีพระภาค ได้ตรัสกับท่านพระราชาผู้หนึ่ง ณ ที่สมควรดังนี้ว่า “ราชาและความยึดมั่นอันเป็นเหตุที่ใจเข้าไป ตั้งมั่นถ้อมมั่นและนอนเนื่องในรูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ เมื่อเป็นเช่นนี้ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ นั้นก็จักเป็นอันเธอละได้เด็ดขาด ตั้ดรากรอนโคณ เหมือน ต้นตาลที่ถูกตัดราก ถอนโคนไปแล้ว เหลือแต่พื้นที่ ทำให้ไม่มี เกิดขึ้นต่อไปไม่ได้ (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๑๖๘/๒๖๐)

ฉันทราคะ:ความกำหนดด้วยอำนาจแห่งความพอใจ เกิดขึ้นเพราะอาศัยวิจิฉริยะ (การกำหนด) เพราะ อาศัยฉันทราคะ (ความกำหนดแห่งความพอใจ) เป็นเหตุปัจจัยให้เกิดอหิมุขานะ (ความ หมกุ่มนฝิ่งใจ) ในมหานิทานสูตร เรื่องการอาศัยกันและกันเกิดขึ้นว่า ดูกรอาณนท ด้วยเหตุ ดังนี้แล เพราะอาศัยเวทนา ตั้ดหาจึงมี เพราะอาศัยตั้ดหา ปรีเยสนา (การแสวงหา) จึงมี เพราะอาศัยปรีเยสนา ลากะ (การได้) จึงมี เพราะอาศัยลากะ วิจิฉริยะ (การกำหนด) จึงมี เพราะอาศัยวิจิฉริยะ ฉันทราคะ (ความกำหนดด้วยอำนาจ ความพอใจ) จึงมี เพราะอาศัย ฉันทราคะ อหิมุขานะ (ความหมกุ่มนฝิ่งใจ) จึงมี เพราะอาศัยอหิมุขานะ ปรีคหะ (การ ยึดถือครอบครอง) จึงมี เพราะอาศัยปรีคหะ มัจฉริยะ (ความตระหนี่) จึงมี เพราะอาศัย มัจฉริยะ อารักหะ (ความหวังกัน) จึงมี เพราะอารักหะเป็นเหตุ บาบอกุศลธรรมเป็นอนเกก ย่อมเกิด ขึ้นจากการถือทอนไม้ การถือศีลตรา การทะเลาะ การแก่งแย่ง การวิวาท การพุดขึ้น เสียว่า ‘มิง มิง’ การพุด ส่อเสียด และการพุดเท็จ (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๐๓/๖๑)

ฉันทลักษณ์:ตำราที่ว่าด้วยวิธีร้อยกรองถ้อยคำหรือเรียบเรียงถ้อยคำให้เป็นระเบียบตามลักษณะบังคับ และบัญญัติที่นักปราชญ์ได้วางเป็นแบบไว้ ถ้อยคำที่ร้อยกรองขึ้นตามลักษณะบัญญัติแห่งฉันท ลักษณ์ เรียกว่า คำประพันธ์ เรื่องนี้ถือว่าเป็นเดรัจฉานวิชา เพราะเป็นการอนุমানด้วยสายตา ตามนัยพระสูตร มาในพรหมชาลสูตร เรื่องเดรัจฉานวิชา เมื่อพระสมณโคดมทรงเว้นขาดจาก การเลี้ยงชีพผิดทางด้วยเดรัจฉานวิชา เช่นที่สมณพราหมณ์ผู้เจริญบางพวกฉันทโภชนาหารที่เขา ให้ด้วยศรัทธาแล้วยังเลี้ยงชีพผิดทางด้วยเดรัจฉานวิชาอย่างนี้ คือ พยากรณ์ว่าฝนจะดี ฝนจะ แล้ง จะหาภิกษาหารได้ง่าย จะหาภิกษาหารได้ยาก จะมีความสงบร่มเย็น จะมีภัย จะมีโรค จะไม่มีโรค การคำนวณด้วยวิธีนับนิ้ว (มุททา) การคำนวณด้วยวิธีคิดในใจ (คณนา) การ คำนวณด้วยวิธีอนุমানด้วยสายตา (สังขาน) วิชา "ฉันทลักษณ์" และโลกายตศาสตร์ (ที.สี. (ไทย) ๙/๒๕/๑๐. ที.สี.(ไทย) ๙/๒๐๙/๗๑)

ฉันทและภาพยักลอน:บทประพันธ์ที่เป็นแบบของฉันทและภาพยักลอนที่พระอภยเถระในอดีตชาติ เป็นบุตรของพราหมณ์กรุงหงสวดี เรียนจบพระเวท เข้าใจไวยากรณ์ ฉลาดในนิรุตติ และฉลาด

ในฉันทและกาพย์กลอน ตามนัยพระสูตร มาในอภยเถราปทาน ประวัติในอดีตชาติของ พระอภยเถระ เมื่อท่านจะประกาศประวัติในอดีตชาติของตน จึงกล่าวว่า พระชินเจ้าพระนาม ว่าปทุมุตตระ เสด็จอุบัติขึ้นแล้วในกัปที่ ๑๐๐,๐๐๐ นับจากกัปนี้ไป พระตถาคตทรงทำบุคคล บางพวกให้ตั้งอยู่ในสรวงคมน์ ให้ตั้งอยู่ในศีลคือกุศลกรรมบถ ๑๐ พระองค์ทรงประทาน สามัญญผลที่อุดมแก่บางคน ทรงมอบสมาบัติ ๘ และวิชา ๓ แก่บางคน ทรงประกอบคนบาง คนไว้ในอภิญญา ๖ พระองค์ประทานปฏิสัมภทา ๔ แก่บางคน พระองค์ผู้เป็นสารถิฝีกนรชน ทรงเห็นหมู่สัตว์ที่ควรแนะนำให้ตรัสรู้ได้ แม้นในสถานที่นโยชนไม่ถ้วน ก็รีบเสด็จไปแนะนำ ครั้งนั้น ข้าพเจ้าเป็นบุตรของพราหมณ์ในกรุงหงสวดี เรียนจบพระเวททั้งหมด เข้าใจ ไวยากรณ์ ฉลาดในนิรุติ แกล้วกล้าในคัมภีร์นิชฌนศาสตร์ เข้าใจตัวบท รู้แจ่มแจ้งในคัมภีร์ เกฏฐะ ฉลาดใน "ฉันทและกาพย์กลอน" (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๒๐๑/๓๑๘. ที.สี.อ.(ไทย) ๒๕๖/ ๒๒๒.ที.สี.อ.(บาลี) ๒๕๖/๒๒๒)

ฉันทสมาธิ:สมาธิที่เกิดจากฉันทะ ความตั้งใจมั่นด้วยอำนาจแห่งความพอใจอันเป็นธรรมที่ภิกษุพึง เจริญคือ การเจริญอิทธิบาทที่ประกอบด้วยฉันทสมาธิ มีอนาคามี หรืออรหัตต์เป็นอันหวังได้ ตามนัยพระสูตร มาในปฐมอิทธิบาทสูตร ว่าด้วยอิทธิบาท เมื่อภิกษุหรือภิกษุณีรูปใดรูปหนึ่ง เจริญธรรมอิทธิบาทที่ประกอบด้วย"ฉันทสมาธิ" ภิกษุในธรรมวินัยนี้เจริญอิทธิบาทที่ ประกอบด้วยฉันทสมาธิ ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุหรือภิกษุณีรูปใดรูปหนึ่งเจริญทำให้มากซึ่งธรรมนี้ แล้ว ภิกษุหรือภิกษุณีรูปนั้นพึงหวังได้ผลอย่าง ๑ ใน ๒ อย่าง คือ อรหัตตผลในปัจจุบัน หรือ เมื่อยังมีอุปาทานเหลืออยู่ ก็จักเป็นอนาคามี ดังนี้ (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๖๗/๑๑๕)

ฉันทสมาธิและปรานสังขาร:ฉันทสมาธิ หมายถึงสมาธิที่เกิดจากฉันทะ ปรานสังขารหมายถึงความ เพียรที่มุ่งมั่น เป็นทั้งโลกิยะและโลกุตตระ เป็นธรรมที่ภิกษุพึงเจริญ มีอนาคามีหรืออรหัตต ผลเป็นอันหวังได้ ตามนัยพระสูตร มาในปฐมอิทธิบาทสูตร ว่าด้วยอิทธิบาท เมื่อภิกษุหรือ ภิกษุณีรูปใดรูปหนึ่งเจริญธรรมอิทธิบาทที่ประกอบด้วย"ฉันทสมาธิและปรานสังขาร" ภิกษุใน ธรรมวินัยนี้เจริญอิทธิบาทที่ประกอบด้วยฉันทสมาธิ ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุหรือภิกษุณีรูปใดรูป หนึ่งเจริญทำให้มากซึ่งธรรมนี้แล้ว ภิกษุหรือภิกษุณีรูปนั้นพึงหวังได้ผลอย่าง ๑ ใน ๒ อย่าง คือ อรหัตตผลในปัจจุบัน หรือเมื่อยังมีอุปาทานเหลืออยู่ ก็จักเป็นอนาคามี ดังนี้ (อง.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๖๗/๑๑๕. อง.เอกก.อ. (บาลี) ๑/๓๘๙-๔๐๑/๔๔๕)

ฉันทสมาธิสูตร:ชื่อสูตรว่าด้วยสมาธิที่อาศัยฉันทะ จนเกิดจิตเตกัคคตา โดยการสร้างฉันทะไม่ให้เกิด ขึ้น โดยการละบาป โดยให้กุศลธรรมเกิดขึ้น และเจริญกุศลที่เกิดขึ้นแล้ว ตามนัยพระสูตร มาในฉันทสมาธิสูตร ว่าด้วยฉันทสมาธิ เมื่อพระผู้มีภาคตรัสว่า "ภิกษุทั้งหลาย ถ้าภิกษุอาศัย ฉันทะแล้วได้สมาธิ ได้จิตเตกัคคตา (สภาวะที่จิตมีอารมณ์เดียว) นี้เรียกว่า ฉันทสมาธิ เพราะว่า (๑) เธอสร้างฉันทะ พยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่น เพื่อไม่ให้เกิด อกุศลธรรมที่ยังไม่เกิด เกิดขึ้นได้ (๒) เธอสร้างฉันทะ พยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่น เพื่อละบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว (๓) เธอสร้างฉันทะ พยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่น เพื่อทำกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น (๔) เธอสร้างฉันทะ พยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่น เพื่อความดำรงอยู่ ไม่เลือนหาย ภิญโญภาพ ไพบุลย์ เจริญ เต็มที่แห่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๘๒๕/๓๙๕)

ฉันทสัมปทา: ความพอใจคือความต้องการที่จะทำความดี เป็นบุญนิมิตที่อริยมรรคมีองค์ ๘ จะเกิดขึ้น ตามนัยพระสูตร มาในสิลสัมปทาที่สุดตปัญจกะ ว่าด้วยพระสูตร ๕ มีสิลสัมปทาสสูตร เป็นต้น เรื่องเกิดขึ้นที่กรุงสาวัตถี เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย เมื่อดวงอาทิตย์กำลังจะอุทัย ย่อมมีแสงอรุณขึ้นมาก่อน เป็นบุญนิมิต ฉันทใด ฉันทสัมปทาก็เป็นตัวนำ เป็นบุญนิมิตเพื่อความเกิดขึ้นแห่งอริยมรรคมีองค์ ๘ ฉันทนั้น (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๕๙-๖๑/๔๔. ส.ม.อ.(ไทย) ๓/๔๙-๖๒/๑๙๖)

ฉันทสูตร : สูตรว่าด้วยผู้ละฉันทะในสติปัฏฐาน ๔ แล้วทำอมตะ (นิพพาน) ให้แจ้ง ตามนัยพระสูตร มาในฉันทสูตร ว่าด้วยผู้ละฉันทะ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้ พิจารณาในสติปัฏฐาน ๔ อยู่ว่า (๑) เมื่อเธอพิจารณาเห็นกายในกายอยู่ ย่อมละฉันทะ (ความพอใจ) ในกายนั้นได้ เพราะละฉันทะได้ จึงทำ อมตะ(นิพพาน)ให้แจ้ง (๒) เมื่อเธอพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายอยู่ ย่อมละฉันทะในเวทนาทั้งหลาย เพราะละฉันทะได้จึงทำอมตะให้แจ้ง (๓) เมื่อเธอพิจารณาเห็นจิตในจิต ย่อมละฉันทะ (ความพอใจ) ในจิตนั้นได้ เพราะละฉันทะได้ จึงทำอมตะ(นิพพาน)ให้แจ้ง (๔) เมื่อเธอพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายอยู่ ย่อมละฉันทะในธรรมทั้งหลาย เพราะละฉันทะได้จึงทำอมตะให้แจ้ง ดังนี้ (ส.ม.(ไทย)๑๙/๔๐๓/๒๖๐)

ฉันทะ: ความพึงพอใจในสิ่งที่ทำ หรือจะทำ เป็นข้อที่หนึ่งในอิทธิบาท ๔ เป็นความพึงพอใจที่ไม่รู้จักอิมคือตัณหา มี ๕ อย่างคือ (๑) ปริเยสนฉันทะ ความไม่อิมในการแสวงหา (๒) ปฏิลากฉันทะ ความไม่อิมในการได้มา (๓) ปริโภคฉันทะ ความไม่อิมในการใช้สอย (๔) สันนิธิฉันทะ ความไม่อิมในการกักตุน (๕) วิสัชชนฉันทะ ความไม่อิมในการจ่ายทรัพย์ (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๕๘/๒๘๖. ที.ม.อ.(ไทย) ๘/๓๓๕-๓๓๖)

ฉัททันต์,สระ:ชื่อสระน้ำว่าสระฉัททันต์ เป็นแหล่งน้ำที่ไหลมารวมกันของแม่น้ำใหญ่ จากนั้นก็กลายเป็นสภาพเหือดแห้งไป ไม่มีน้ำ อุปมาสังขารที่เป็นสภาวะไม่เที่ยงก็สลายไป ตามนัยพระสูตร มาในสัตตสุริยสูตร เป็นการอุปมากระบวนการของสรีรจักรวาลกับสังขาร ความว่าเมื่อสมัยที่เวลาผ่านไปยาวนาน บางครั้งบางครั้ง มีดวงอาทิตย์ดวงที่ ๔ ปรากฏ เพราะดวงอาทิตย์ดวงที่ ๔ ปรากฏ แหล่งน้ำใหญ่ๆ ที่เป็นแดนไหลมารวมกันของแม่น้ำใหญ่ ๆ เหล่านี้ คือ สระอนโดต สระสีหปาดะ สระรถการะ สระกัณณมฺมุณฑะ สระกุนลา "สระฉัททันต์" สระมันทาภิณี ทุกแห่งดังกล่าวนี้ มีสภาพระเหย เหือดแห้ง ไม่มีน้ำ ฉันทใด สังขารทั้งหลายก็ฉันทนั้น เป็นสภาวะไม่เที่ยง ฯลฯ ควรหลุดพ้นในสังขารทั้งปวง (ขุ.ชา.(ไทย) ๒๓/๖๖/๑๓๓)

ฉันทาคติ:ความลำเอียงเพราะรัก เป็นเหตุทำบาปกรรมอย่างหนึ่ง บุคคลใดละเมิดความชอบธรรม เพราะฉันทาคตินี้ ยศย่อมไม่เจริญ เหมือนดวงจันทร์ข้างขึ้น ย่อมสว่างไสว ตามนัยพระสูตร มาในสิงคาลกสูตร เกี่ยวกับอคติ ซึ่งถือว่าเป็นเหตุ ๔ ประการที่อริยสาวกไม่ทำบาปกรรม (๑) ย่อมถึงฉันทาคติ ลำเอียงเพราะรัก ทำบาปกรรม (๒) ย่อมถึงโทสาคติ ลำเอียงเพราะชัง ทำบาปกรรม (๓) ย่อมถึงโมหาคติ ลำเอียงเพราะหลง ทำบาปกรรม (๔) ย่อมถึงภยาคติ ลำเอียงเพราะกลัว ทำบาปกรรมพระผู้มีพระภาคผู้ตรัส บุคคลใดไม่ละเมิดความชอบธรรม เพราะฉันทาคติ โทสาคติ โมหาคติ ภยาคติ ยศของบุคคลนั้นย่อมเจริญ เหมือนดวงจันทร์ข้างขึ้น ฉะนั้น (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๔๖/๒๐๑)

ฉันทาธิปไตย: การถือฉันทะเป็นใหญ่หรือเป็นใหญ่ในฉันทะ เป็นการบูชาและวิสัญญากับระหว่างสกวาทีกับปรวาที เมื่อสกวาทีกล่าวว่า หากฉันทาธิปไตยเป็นอธิปไตยแห่งสหชาตธรรม ดังนั้น ท่านจึงควรยอมรับว่า “ฉันทาธิปไตยเป็นปัจจัยโดยอธิปไตยปัจจัย เป็นปัจจัยโดยสหชาตปัจจัย” ตามนัยอภิธรรม มาในปัจจัยตากถา ว่าด้วยความเป็นปัจจัย เมื่อท่านสกวาทีกล่าวว่า ความเป็นปัจจัยมีจำกัดไว้ใหม่ ปรวาทีตอบว่า ใช่ สกวาทีกถามว่า วิมังสาเป็นเหตุและเป็นอธิปไตยมีใช่หรือ ปรวาทีตอบว่า ใช่ สกวาทีกถามว่า หากวิมังสาเป็นเหตุและเป็นอธิปไตย ดังนั้น ท่านจึงควรยอมรับว่า “วิมังสาเป็นปัจจัยโดยเหตุปัจจัย เป็นปัจจัยโดยอธิปไตยปัจจัย” สกวาทีกถามว่า ฉันทาธิปไตยเป็นอธิปไตยแห่งสหชาตธรรมมีใช่หรือ ปรวาที ใช่ สกวาทีกถามว่า หากฉันทาธิปไตยเป็นอธิปไตยแห่งสหชาตธรรม ดังนั้น ท่านจึงควรยอมรับว่า “ฉันทาธิปไตย เป็นปัจจัยโดยอธิปไตยปัจจัย เป็นปัจจัยโดยสหชาตปัจจัย” อีกนัยหนึ่ง เมื่ออธิปไตยปัจจัย ได้แก่ ฉันทาธิปไตยเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่สัมปยุตด้วยฉันทะและรูปที่มีธรรมอันสัมปยุตด้วยฉันทะนั้นเป็นสมุฏฐานโดยอธิปไตยปัจจัย ดังนี้ (อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๗๑๑/๗๖๑. อภิ.ป.(ไทย) ๔๐/๓/๓)

ฉันทิทธิบาท: ธรรมที่เป็นเหตุให้ประสบความสำเร็จ เป็นธรรมสำหรับเจริญญาณที่เป็นโลกุตตระซึ่งเป็นเหตุนำออกจากวัฏฏทุกข์ให้ถึงนิพพานตามนัยอภิธรรม มาในอิทธิบาทวิงค์ เรื่องอิทธิบาท ๔ คือ (๑) ฉันทิทธิบาท ธรรมที่เป็นเหตุให้ประสบความสำเร็จคือฉันทะ (๒) วิริยิทธิบาท ธรรมที่เป็นเหตุให้ประสบความสำเร็จคือวิริยะ (๓) จิตติทธิบาท ธรรมที่เป็นเหตุให้ประสบความสำเร็จคือจิตตะ (๔) วิมังสิทธิบาท ธรรมที่เป็นเหตุให้ประสบความสำเร็จคือวิมังสา ซึ่งอิทธิบาทข้อที่ ๑ ได้แก่ฉันทิทธิบาท คือว่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้เจริญญาณที่เป็นโลกุตตระซึ่งเป็นเหตุนำออกจากวัฏฏทุกข์ให้ถึงนิพพาน เพื่อละทิฏฐิ เพื่อบรรลุมิเบ็งตัน สัจจจากาม ฯลฯ บรรลุมิเบ็งตันที่เป็นทุกขาปฏิบัติทาพันธาภิญญา อยู่ในสมัยใด ในสมัยนั้น ความพอใจ การทำความพอใจ ความเป็นผู้ประสงค์จะทำ ความฉลาด ความพอใจในธรรม นี้เรียกว่า ธรรมเป็นเหตุให้ประสบผลสำเร็จคือ ฉันทะ (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๔๕๘/๓๕๒)

ฉันทโศภพราหมณ์: เป็นชื่อของพราหมณ์จำพวกหนึ่งที่ร่วมกันบัญญัติทางปฏิบัติเพื่อนำออกจากทุกข์ นำผู้ปฏิบัติตามเข้าอยู่ร่วมกับพระพรหมได้ เปรียบเสมือนเส้นทางเข้าหมู่บ้านที่มีหลายเส้นทาง ตามนัยพระสูตร มาในเตวิชชสูตร ว่าด้วยเรื่องทางและไม่ใช่ทาง เมื่อวาเสฏฐมาณพกราบทูลพระผู้มีพระภาคในเรื่องทางและไม่ใช่ทาง ว่า ท่านพระโคตม พวกรพราหมณ์ คือ พวกอัคริยพราหมณ์ พวกตติริยพราหมณ์ พวก "ฉันทโศภพราหมณ์" พวกพวหาริชมพราหมณ์บัญญัติทางไว้ต่างกันอย่างจริง ถึงกระนั้น ทางทั้งปวงก็ล้วนเป็นทางนำออก นำผู้เดินตามไปสู่ความเป็นผู้อยู่ร่วมกับพระพรหมได้ เปรียบเหมือนในที่ใกล้หมู่บ้านหรือนิคม ถึงจะมีทางอยู่หลายเส้นทางก็จริง ถึงกระนั้นทุกเส้นทางก็มาบรรจบกันที่กลางหมู่บ้านนั่นเอง ดังนี้ (ที.สี.(ไทย) ๙/๕๒๔/๒๓๑)

ฉันทนเถรคาถา : เป็นการกล่าวภาษิตของพระฉันทนเถระที่ตนได้สดับธรรมของพระผู้มีพระภาค มีรสลึกโอฬารแล้วปฏิบัติตามเพื่อบรรลุมตธรรมตามนัยพระสูตร มาในฉันทนเถรคาถา เรื่องภาษิตของพระฉันทนเถระ เมื่อพระฉันทนเถระได้กล่าวคาถาไว้ดังนี้ว่า เราได้สดับธรรม มีรสลึก โอฬารของพระผู้มีพระภาคผู้เป็นมหาสมณะ ดำเนินตามแนวทางซึ่งพระผู้มีพระภาคผู้มีพระญาณอัน

ประเสริฐคือ พระสัพพัญญูทรงแสดงไว้แล้ว เพื่อบรรลุมตนิพพาน พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นทรงรอบรู้ในทางเกษมจากโยคะ ดังนี้ (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๖๙/๓๒๘)

ฉันทนเถรวัตถุ : เรื่องของพระฉันทนเถระ เกี่ยวกับการคบมิตรที่ดีและชั่ว ตามนัยพระสูตร มาในฉันทนเถรวัตถุ เรื่องพระฉันทนเถระ เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสพระคาถานี้แก่ภิกษุทั้งหลายว่า บุคคลไม่พึงคบมิตรชั่ว ผู้ยินดีในอกุศลกรรม มีกายทุจริต ไม่พึงคบคนต่ำช้า คนที่ชักนำในสิ่งที่ไม่สมควร มีการตัดช่องย่องเบ พึงคบแต่กัลยาณมิตร พึงคบแต่สัตบุรุษ (ขุ.ขุ.(ไทย) ๒๕/๗๘/๕๒)

ฉันทนภิกษุ: ชื่อของภิกษุรูปหนึ่ง ชื่อว่าภิกษุฉันทน ตามนัยพระสูตร มาในฉันทนวาทีสูตร เมื่อพระสารีบุตรเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ ถวายอภิวัตแล้ว ได้ทูลถามพระผู้มีพระภาคดังนี้ว่า ภิกษุฉันทนได้นำศีลธรรมมา ท่านมีคติเป็นอย่างไร มีอภิธรรมปรายภพ เป็นอย่างไร” พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า “สารีบุตร ฉันทนภิกษุได้บอกว่า จะไม่ถูกติเตียนไว้ต่อหน้าเธอแล้วมิใช่หรือ” พระสารีบุตรทูลว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ มีหมู่บ้านชาววัชชีชื่อปุพพชिरะ ในหมู่บ้านนั้น ตระกูลที่เป็นมิตร ตระกูลที่เป็นสหาย เป็นตระกูลที่ท่านฉันทนเข้าไปอาศัยก็มีอยู่” ดูกร สารีบุตร ตระกูลที่เป็นมิตรตระกูลที่เป็นสหายเหล่านั้น เป็นตระกูลที่ฉันทนภิกษุเข้าไปอาศัยมีอยู่ แต่เราไม่กล่าวว่า ‘ฉันทนภิกษุ มีตระกูลที่ตนพึงเข้าไปอาศัยด้วยเหตุเพียงเท่านี้’ เธอจงจำข้อความนี้ไว้เถิดว่า ‘เรากล่าวถึงภิกษุที่ละกายนี้เข้าถือกายอื่น ว่ามีตระกูลที่ตนพึงเข้าไปอาศัย’ ตระกูลนั้นไม่มีสำหรับฉันทนภิกษุ ฉันทนภิกษุนำศีลธรรมมาจึงไม่ควรถูกติเตียน” พระผู้มีพระภาคได้ตรัสภิกษุนี้แล้ว ท่านพระสารีบุตรมีใจยินดีชื่นชมพระภิกษุของพระผู้มีพระภาค ดังนี้ (ม.อุป.(ไทย) ๑๔/๓๙๔/๔๔๖)

ฉันทนสูตร, พระฉันทน: สูตรว่าด้วยเรื่องพระฉันทน ซึ่งพระฉันทน ในฉันทนสูตรนี้ เป็นคนละรูปกับพระฉันทนที่นำมาภักขุสงฆ์เสด็จเมื่อครั้งเจ้าชายสิทธัตถะ เสด็จออกมหาภิเนษกรรม หมายถึงพระฉันทนที่ขอรับฟังธรรมมีคำถามจากภิกษุทั้งหลายเรื่อง ชั้นดีไม่เที่ยง เป็นอนัตตา ตามนัยพระสูตร มาในฉันทนสูตร ว่าด้วยพระฉันทน เมื่อพระเถระจำนวนมาอยู่ ณ ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน เขตกรุงพาราณสี ครั้นในเวลาเย็น ท่านพระฉันทนออกจากที่หลีกเร้นแล้ว ถือลูกตาลเดินเข้าออกวิหารกล่าวว่า “ขอท่านทั้งหลาย จงตักเตือน พร่ำสอน แสดงธรรมมีกาแก่ผม พอที่ผมจะเห็นธรรมได้” เมื่อท่านกล่าวอย่างนี้ พระเถระทั้งหลายได้กล่าวกับท่านว่า “ท่านฉันทน รูปไม่เที่ยง เวทนาไม่เที่ยง สัญญาไม่เที่ยง สังขารไม่เที่ยง วิญญาณไม่เที่ยง รูปเป็นอนัตตา เวทนา ... สัญญา ... สังขาร ... วิญญาณเป็นอนัตตา ลำดับนั้น ท่านพระฉันทนได้มีความคิดว่า “แม้เราก็มีความคิดว่า ‘รูป... เวทนา ... สัญญา ... สังขาร ... วิญญาณไม่เที่ยง รูป ... เวทนา ... สัญญา ... สังขาร ... วิญญาณเป็นอนัตตา ดังนี้ (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๙๐/๑๗๑ ส.ส.(ไทย) ๑๘/๘๗/๘๐. ส.สพ.อ.(บาลี) ๓/๘๗/๒๐)

ฉันทนสูตร : ชื่อสูตรที่กล่าวถึงฉันทนปริพาชก ผู้ถามพระอานนท์ว่าทำไมจึงบัญญัติการละราคะ โทสะ โมหะ ได้คำตอบว่า เพราะเบียดเบียนตนและคนอื่น เสวยทุกข์โศกมนัส ประพฤติกายทุจริต วจีทุจริตและมโนทุจริต ตามนัยพระสูตร มาในฉันทนสูตร ว่าด้วยฉันทนปริพาชก เมื่อพระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ พระเชตวัน ปริพาชกชื่อฉันทนเข้าไปหาท่านพระอานนท์ถึงที่อยู่ ได้เรียนถามท่านพระอานนท์ดังนี้ว่า “ท่านอานนท์ แม้พวกท่านก็บัญญัติการละราคะ(ความกำหนัด) โทสะ(ความคิดประทุษร้าย) และโมหะ(ความหลง)หรือ” พระอานนท์ตอบว่า “ผู้มีอายุ พวก

เราเองบัญญัติการละราคะ โทสะ และโมหะ” ฉันทปริพาชกเรียนถามว่า “ผู้มีอายุ ก็พวกท่านเห็นโทษในราคะอย่างไร จึงบัญญัติการละราคะ ละโทสะ และละโมหะ” พระอานนท์ตอบว่า บุคคลผู้มีราคะ ฤการาคะครอบงำ มีจิตฤการาคะกลุ่มรุ่มย่อมคิดเพื่อเบียดเบียนตนเองและผู้อื่น เสวยทุกขโทมนัสทางใจบ้าง เมื่อละราคะได้แล้ว เขาย่อมไม่คิดเพื่อเบียดเบียนตนเอง ไม่คิดเพื่อเบียดเบียนผู้อื่น ไม่คิดเพื่อเบียดเบียนทั้ง ๒ ฝ่าย ไม่เสวยทุกขโทมนัสทางใจ บุคคลผู้มีราคะ ฤการาคะครอบงำ มีจิตฤการาคะกลุ่มรุ่ม ย่อมประพฤติกาย-ทุจริต วจิทุจริต และมโนทุจริต เมื่อละราคะได้แล้ว เขาย่อมไม่ประพฤติกายทุจริต วจิทุจริต และมโนทุจริต ดังนี้ (อง. เอกก.(ไทย) ๒๐/๗๒/๒๙๑)

ฉันทะ, พระ, ภิกษุ: ภิกษुरुพหนึ่งชื่อฉันทะผู้ให้ช่างฉาบทาวิหารที่สร้างแล้วเสร็จแล้วพังลงมา จึงให้หาเก็บหญ้าและไม้เป็นเหตุให้กระทบกับไร่่นาชาวบ้าน เธอต้องยืนในที่ที่ปราศจากของเขียว แล้วปรับอาบัติพระภิกษุฉันทะ เป็นปาจิตตีย์ ตามนัยพระวินัย มาในภุคตคามวรรค เรื่องพระฉันทะ เมื่อพระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าประทับอยู่ ณ ไชสิตาราม เขตกรุงโกสัมพี มหาอมาตย์ผู้เป็นอุปัฏฐากของท่านพระฉันทะสร้างวิหารถวาย ท่านพระฉันทะสั่งให้มุ่งให้ฉาบทาวิหารที่สร้างเสร็จแล้วหลาย ๆ ครั้ง วิหารมีน้ำหนักรวมถึงพังลงมา ต่อมา ท่านพระฉันทะจึงหาเก็บหญ้าและไม้ ทำให้น้ำข้าวเหนียวของพราหมณ์คนหนึ่งเสียหาย พราหมณ์นั้นตำหนิ ประณาม โพนทะนาว่า “โฉนพระคุณเจ้าทั้งหลายจึงทำนาข้าวเหนียวของเราให้เสียหายเล่า” ภิกษุทั้งหลาย ได้ยินพราหมณ์ตำหนิ ประณาม โพนทะนา บรรดาภิกษุผู้มักน้อย ฯลฯ จึงตำหนิ ประณาม โพนทะนาว่า พระฉันทะ ครั้นภิกษุเหล่านั้นตำหนิท่านพระฉันทะโดยประการต่าง ๆ แล้วจึงนำเรื่องนี้ไปกราบทูลพระผู้มีพระภาคให้ทรงทราบ พระผู้มีพระภาครับสั่งให้ประชุมสงฆ์ เพราะเรื่องนี้เป็นต้นเหตุ จึงตรัสว่า ฉันทะ โมฆบุรุษ การกระทำอย่างนี้ มิได้ทำคนที่ยังไม่เลื่อมใสให้เลื่อมใส ซึ่งเธอควรยืนในที่ที่ปราศจากของเขียว จึงปรับต้องอาบัติพระภิกษุฉันทะ ปาจิตตีย์ (วิ.มหา.(ไทย) ๒/๑๓๔-๑๓๕/๓๐๙-๓๑๐)

ฉันทโนวาทสูตร: สูตรว่าด้วยวาหะของพระฉันทะ ซึ่งพระฉันทะ ในสูตรนี้ เป็นคนละรูปกับพระฉันทะ ที่นำมาภักฐกะสงเสด็จเมื่อครั้งเจ้าชายสิทธัตถะเสด็จออกมหาภิเนษกรรมณ์ หมายถึงพระฉันทะที่เปื้อน่ายต่อทุกขเวทนาที่เกิดขึ้นกับตนเอง ยากที่จะรักษาได้ จึงคิดฆ่าตัวตาย แต่พระสารีบุตรยับยั้งไว้ ตามนัยพระสูตร มาในฉันทโนวาทสูตร เมื่อพระฉันทะกล่าวกะพระสารีบุตรว่า ท่านสารีบุตร กระผม จักนำศีลตราบา (ศีลตราสำหรับฆ่าตัวตาย) กระผมไม่ยอมให้มีชีวิตอยู่ พระสารีบุตรกล่าวว่า ท่านฉันทะอย่านำศีลตราบา ท่านจงรักษาตัวให้อยู่ต่อไปเถิด พวกเราต้องการให้ท่านรักษาตัวอยู่ต่อไป ถ้าท่านฉันทะไม่มีโรคชณะที่เป็นสัปปายะ ผมจักแสวงหามาให้ ถ้าท่านฉันทะไม่มีโรคชณะที่เป็นสัปปายะ ผมก็จักแสวงหามาให้ถ้าท่านฉันทะไม่มีพวกอุปัฏฐากผู้เหมาะสม ผมจักอุปัฏฐากเอง ท่านฉันทะอย่านำศีลตราบาเลย ขอท่านฉันทะจงรักษาตัวให้อยู่ต่อไปเถิด พวกเราต้องการให้ท่านฉันทะรักษาตัวอยู่ต่อไป (ม.อุป.(ไทย) ๑๔/๓๙๐/๔๔๓. ม.อุ.อ. (บาลี) ๓/๓๘๙/๒๓๗. ส.สพ.อ. (บาลี) ๓/๘๗/๒๐)

ฉัปปาณโกปมสูตร: เป็นชื่อของสูตรที่อุปมาด้วยสัตว์ ๖ ชนิดกับอินทรี ๖ ที่ภิกษุต้องสำรวมให้เป็นดังเสาอันมั่นคง เป็นชื่อของกายาคตาสติ ตามนัยพระสูตร มาในฉัปปาณโกปมสูตร ว่าด้วยอุปมาด้วยสัตว์ ๖ ชนิดกับอินทรี ๖ เมื่อบุรุษจับสัตว์ ๖ ชนิดซึ่งมีที่อยู่ต่างกัน มีที่หากินต่างกัน แล้ว

ผูกด้วยเชือกที่เหนียว คือ จับงูแล้วผูกด้วยเชือกที่เหนียว จับจะเข้แล้วผูกด้วย เชือกที่เหนียว จับนกแล้วผูกด้วยเชือกที่เหนียว จับสุนัขแล้วผูกด้วยเชือกที่เหนียวจับสุนัขจิ้งจอกแล้วผูกด้วย เชือกที่เหนียว จับลิงแล้วผูกด้วยเชือกที่เหนียว ขมวดเป็นปมไว้ตรงกลางแล้วจึงปล่อยไป ลำดับนั้น สัตว์ทั้ง ๖ ชนิดซึ่งมีที่อยู่ต่างกัน มีที่หากินต่างกันเหล่านั้นพึงดึงไปสู่วิวที่หากินและที่อยู่ ของตน ๆ คือ งูดึงไปด้วยต้องการว่า “จักเข้าไปสู่อ้อมปลวก” จะเข้ดึงไปด้วยต้องการว่า “จักลงน้ำ” นกดึงไปด้วยต้องการว่า “จักบินขึ้นสู่อากาศ” สุนัขดึงไปด้วยต้องการว่า “จักเข้า บ้าน” สุนัขจิ้งจอกดึงไปด้วยต้องการว่า “จักเข้าป่าช้า” ลิงดึงไปด้วยต้องการว่า “จักเข้าป่า” เมื่อใดสัตว์ทั้ง ๖ ชนิดนั้นต่างก็จะไปตามใจของตน พึงลำบาก เมื่อนั้นสัตว์ เหล่านั้นก็พึงตกอยู่ในอำนาจ ไปตามสัตว์ที่มีกำลังกว่า แม้นั้นใด ข้อนี้ก็ฉนั้นเหมือนกัน ภายคตาสติที่ภิกษุรูปใด รูปหนึ่งไม่เจริญ ไม่ทำให้มากแล้ว ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ย่อมฉุดภิกษุนั้นไปในรูป เสียง กลิ่น รส กาย ธรรมารมณ์ ที่น่าพอใจ คำว่า หลักหรือเสออันมั่นคง นี้เป็นชื่อของกายคตาสติ ดังนั้น “กายคตาสตินี้ ต้องสำรวมดุจเสออันมั่นคง จักเจริญ ทำให้มาก ทำให้เป็นดุจยาน ทำให้เป็น ที่ตั้ง ตั้งไว้เนื่อง ๆ สัมสมแล้ว ปรารภเสมอดีแล้ว (ส.ส.(ไทย) ๑๘/๒๔๗/๒๖๒)

ฉัพพัคคียภิกขุวัตถุ (๑) : เรื่องภิกษุฉัพพัคคีย อุปมาธรรมชาติชีวิตของตนเองกับสิ่งมีชีวิตอื่น ๆ ที่ หวาดภัย จึงไม่ควรฆ่าเองหรือใช้ให้คนอื่นฆ่า ตามนัยพระสูตร มาในฉัพพัคคียภิกขุวัตถุ เรื่อง พระฉัพพัคคีย ๖ รูป เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสพระคาถานี้แก่ภิกษุทั้งหลาย สัตว์ทุกประเภท ย่อมสะดุ้งกลัวโทษทัณฑ์ สัตว์ทุกประเภท ย่อมหวาดกลัวความตาย บุคคลนำตนเข้าไป เปรียบเทียบแล้ว ไม่ควรฆ่าเอง ไม่ควรใช้ให้คนอื่นฆ่า (ขุ.ข.(ไทย) ๒๕/๑๒๙/๗๒)

ฉัพพัคคียภิกขุวัตถุ (๒) : เรื่องภิกษุฉัพพัคคีย อุปมาชีวิตของตนเองกับสิ่งมีชีวิตอื่น ๆ ที่รักษาชีวิต และ หวาดภัย จึงไม่ควรฆ่าเองหรือสั่งให้คนอื่นฆ่า ตามนัยพระสูตร มาในฉัพพัคคียภิกขุวัตถุ เรื่อง พระฉัพพัคคีย เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสพระคาถานี้แก่ภิกษุทั้งหลายว่า สัตว์ทุกประเภท ย่อม สะดุ้งกลัวโทษทัณฑ์ สัตว์ทุกประเภท ย่อมรักชีวิต บุคคลนำตนเข้าไปเปรียบเทียบแล้ว ไม่ควร ฆ่าเอง ไม่ควรใช้ให้คนอื่นฆ่า (ขุ.ข.(ไทย) ๒๕/๒๓๐/๗๒)

ฉัพพัคคียวัตถุ : เรื่องฉัพพัคคีย เกี่ยวกับความเป็นบัณฑิตว่าไม่ใช่เพราะพูดมาก แต่อยู่ที่มีความเกษม ไม่ มีเวร ไม่มีภัย ตามนัยพระสูตร มาในฉัพพัคคียวัตถุ เรื่องพระฉัพพัคคีย เมื่อพระผู้มีพระภาค ตรัสพระคาถานี้แก่ภิกษุทั้งหลาย ว่า บุคคลไม่ชื่อว่า เป็นบัณฑิตเพียงเพราะพูดมาก แต่ผู้มีความเกษม ไม่มีเวร ไม่มีภัย จึงจะชื่อว่า เป็นบัณฑิต (ขุ.ข.(ไทย) ๒๕/๒๕๘/๑๑๒)

ฉัพพัคคีย, ภิกษุ:ชื่อภิกษุฉัพพัคคียที่ทำอาทินาทานด้วยการลักห่อผ้าของช่างย้อมผ้าโดยไม่รู้ว่าเป็นตนเอง ต้องอาบัติ จึงกราบทูลพระผู้มีพระภาค ได้รับคำตอบว่า ต้องอาบัติปาราชิก ตามนัยพระวินัย มาในวินิตวัตถุ เรื่องช่างย้อม เมื่อพวกภิกษุฉัพพัคคียไปที่ลานตากผ้าของช่างย้อม ได้ลักห่อผ้า ของช่างย้อม แล้วเกิดความกังวลใจว่า พระผู้มีพระภาคทรงบัญญัติสิกขาบทไว้แล้ว พวกเรา ต้องอาบัติปาราชิกหรือหนอ จึงนำเรื่องนี้ไปกราบทูลพระผู้มีพระภาคให้ทรงทราบ พระองค์ ตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอต้องอาบัติปาราชิก” (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๑๓๒/๑๐๐)

ฉัพพัคคีย, ภิกษุณี: ชื่อภิกษุณีฉัพพัคคีย ภิกษุณีสะสมบาตร เป็นเหตุให้ชาวบ้านตำหนิ ภิกษุณีผู้มัก น้อย ประณาม แล้วกราบทูลพระผู้มีพระภาค จึงทรงบัญญัติสิกขาบทว่า การสะสมบาตร อาบัตินิสสัคคียปาจิตตีย์ ตามนัยพระวินัย มาในปตตวรรค ว่าด้วยเรื่องบาตร เมื่อภิกษุณี

ทั้งหลายได้ยินพวกชาวบ้านตำหนิ ประณาม โพนทนา บรรดาภิกษุณีผู้มักน้อย ฯลฯ พวกกัน
ตำหนิ ประณาม โพนทนา ว่า “โฉนพวกภิกษุณีฉัพคศิย จึงทำการสะสมบาตรเล่า” ครั้น
แล้ว ภิกษุณีเหล่านั้นได้นำเรื่องนี้ไปบอกภิกษุทั้งหลายให้ทราบ พวกภิกษุได้นำเรื่องนี้ไปกราบ
ทูลพระผู้มีพระภาคให้ทรงทราบ พระผู้มีพระภาคทรงประชุมสงฆ์บัญญัติสิกขาบท ว่าภิกษุ
ทั้งหลาย การกระทำอย่างนี้ มิได้ทำคนที่ยังไม่เลื่อมใสให้ เลื่อมใส หรือทำคนที่เลื่อมใสอยู่แล้ว
ให้เลื่อมใสยิ่งขึ้นได้เลย ฯลฯ” แล้วจึงรับสั่งให้ ภิกษุณีทั้งหลายยกสิกขาบทนี้ขึ้นแสดงดังนี้ ก็
ภิกษุณีใดทำการสะสมบาตร ต้องอาบัตินิสัสคคิยาจิตตีย์ ดังนี้ (วิ.ภิกขุณี.(ไทย) ๓/๗๓๓/๗๗)

ฉัพพันธรังสี: รัศมีสีแสง ๖ ประการที่เปล่งออกจากพระวรกายของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ตามนัย
พระสูตร มาในยมกปาฏิหาริณยานิทเทศ เรื่องฉัพพันธรังสี พระรัศมี ๖ สี แผ่ชานออกจาก
พระวรกายของพระผู้มีพระภาค ได้แก่ คือ นิละ สีเขียวเหมือนดอกอัญชัน ปิตะ สีเหลือง
เหมือนหาดาลทอง โลหิตะ สีแดงเหมือนตะวันอ่อน โอทาตะ สีขาวเหมือนแผ่นเงิน มัญเชฐ สี
หงสบาท เหมือนดอกชงหรือหงอนไก่ ประภัสสร เสื่อมพรายเหมือนแก้วผลึก (ขุ.ป.(ไทย)๓๑/
๑๑๖/๑๗๘)

ฉัพพิพราหมณ์: ชื่อของพราหมณ์ฉัพพิ ผู้ประทุษร้ายมหาบพิตร ผู้ประทานเรือแก๊ฝี่เสื่อน้ำ ตามนัยพระ
สูตร มานทกรักขสชาดก ว่าด้วยฝี่เสื่อน้ำ เมื่อเกริปริพาชิกากล่าวปัญหาของรากษสว่า ถ้าว่า
มหาบพิตรทั้ง ๗ พระองค์กำลังลอยเรืออยู่ในห้วงน้ำ ฝี่เสื่อน้ำผู้แสวงหามนุษย์เป็นพลีกรรมยึด
เรือไว้ มหาบพิตรจะทรงสละให้ฝี่เสื่อน้ำตามลำดับอย่างไร พระราชาตรัสตอบว่า โยมจะให้
พระมารดาเป็นอันดับ ๑ ให้พระมเหสีแล้วให้อนุชา แต่นั้นจะให้พระสหาย แล้วจะให้ปู่โรหิต
พราหมณ์เป็นอันดับที่ ๕ จะให้ตนเองเป็นอันดับที่ ๖ แต่จะไม่ให้มโหสถบัณฑิต เกริปริพาชิก
กล่าวคุณของมารดาว่า พระราชชนนีของมหาบพิตร ทรงบำรุงเลี้ยง ให้กำเนิด และทรงเอ็นดู
ช่วยเหลือตลอดกาลนาน เมื่อมหาบพิตรถูก "ฉัพพิพราหมณ์" ประทุษร้าย พระนางทรงเป็น
บัณฑิตคิดเห็นประโยชน์ จึงทรงกระทำสิ่งอื่นแทนมหาบพิตร ปลดเปลื้องมหาบพิตรจากการ
ถูกลอบปลงพระชนม์ พระราชมารดานั้นทรงประทานพระชนม์ชีพ ทรงครุภพระโอรสเช่นนั้น
เพราะโทษอะไร มหาบพิตรจึงจะประทานให้ฝี่เสื่อน้ำ พระราชาตรัสโทษของพระมารดาว่า
พระมารดาของโยมประดับเครื่องอลังการที่ไม่ควรประดับ เหมือนเด็กสาวกระซิกกระซี้กับคน
เฝ้าประตู และคนชั้นต่ำเกินขอบเขต ดังนี้ (ขุ.ชา.(ไทย) ๒๗/๒๒๖/๕๗๒)

ฉัพยาบุตร, พญา: ชื่อพญาตระกูลหนึ่ง ซึ่งกตภิกษุรูปหนึ่งถึงแก่มรณภาพ เพราะท่านที่ไม่ได้แม่
เมตตาท่าแก่พญานั่น ตามนัยพระวินัย มาในเรื่องภิกษุถูกงูกัด เมื่อภิกษุรูปหนึ่งถูกงูกัดถึงแก่
มรณภาพ ภิกษุทั้งหลายจึงนำเรื่องนี้ไปกราบทูลพระผู้มีพระภาคให้ทรงทราบ พระผู้มีพระ
ภาครับสั่งว่า “ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุนั้นคงจะไม่ได้แม่เมตตาคิดให้ตระกูลพญา ๔ ตระกูล
เพราะถ้าภิกษุนั้นแม่เมตตาคิดให้ตระกูลพญา ๔ ตระกูลนี้ ภิกษุนั้นก็จะไม่ถูกงูกัดถึงแก่
มรณภาพ ตระกูลพญาทั้ง ๔ ตระกูล คือ (๑) ตระกูลพญาชื่อวิรูปักษ์ (๒) ตระกูลพญาชื่อ
เอราปละ (๓) ตระกูลพญาชื่อฉัพยาบุตร (๔) ตระกูลพญาชื่อกัณฑาโคตมกะและการแม่
เมตตาท่าแก่พญาฉัพยาบุตร ได้แก่ เราขอมมีเมตตาคือตระกูลพญาฉัพยาบุตร ดังนี้ (วิ.จู.(ไทย)
๗/๒๕๑/๑๔)

ฉาปละ, ภูเขา: ชื่อภูเขาลูกหนึ่งใกล้ภูเขาหิมพานต์ ท่านพระเถระถือดอกจำปา ๗ ดอกเพาะในอากาศยกดอกไม้ขึ้นเหนือศีรษะพระพุทธรูปท่าน ในกัปที่ ๓๑ จากนั้น ไม่มีคำว่ารู้จักทุกคติ ตามนัยพระสูตร มาในจัมปกปุบพิยเถราปทาน ประวัติในอดีตชาติของพระจัมปกปุบพิยเถระ เมื่อท่านจะประกาศประวัติในอดีตชาติของตน จึงกล่าวว่า ในที่ไม่ไกลภูเขาหิมพานต์ มีภูเขาลูกหนึ่งชื่อฉาปละ เมื่อนั้นพระพุทธรูปพระนามว่าสุทัสสนะ ประทับอยู่ระหว่างภูเขา ข้าพเจ้าถือดอกจำปาเพาะไปทางอากาศ ได้เห็นพระพุทธรูปเจ้าผู้ปราศจากธุลีคือกิเลส ผู้ข้ามโอฆกิเลสได้แล้ว ไม่มีอาสวะ ขณะนั้น ข้าพเจ้าได้ยกดอกจำปา ๗ ดอกขึ้นไว้เหนือศีรษะ บุษพาพระพุทธรูปผู้เป็นพระสยามภู ทรงแสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ ในกัปที่ ๓๑ นับจากกัปนี้ไป ข้าพเจ้าได้ใช้ดอกไม้บูชาไว้ จึงไม่รู้จักทุกคติเลย นี่เป็นผลแห่งการบูชาพระพุทธรูปเจ้า ดังนี้ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๓๙/๕๒๗)

ฉิคคหุคฺคสูตร(ปฐม): สุตระว่าด้วยอุปมาเต่าตาบอดที่ยากจะสอดคอเข้าไปในแอกที่มีรูเปิดเดียวได้ แต่คนพาลผู้ตกไปสู่วินิบาตคราวเดียวจะกลับมาได้อีก เพราะในวินิบาตนั้นไม่มีการประพบัติธรรมกินกันเอง ไม่เห็นอริยสัจ ๔ ตามนัยพระสูตร มาในปฐมฉิคคหุคฺคสูตร ว่าด้วยอุปมาด้วยแอกมีรูเดียว สูตรที่ ๑ เป็นการเปรียบเทียบเหมือนบุรุษพึงโยนแอกที่มีรูเดียวลงไปในมหาสมุทร ในมหาสมุทรนั้นมีเต่าตาบอดอยู่ตัวหนึ่ง มันโผล่ขึ้นมา ๑๐๐ ปีต่อครั้ง เธอทั้งหลายจะเข้าใจความข้อนั้นว่าอย่างไร จะสอดคอเข้าไปในแอกที่มีรูเดียวโน้นได้บ้างหรือ” ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ถ้าเวลาล่วงเลยไปนาน บางครั้งบางครั้งมันก็จะสอดคอเข้าไปในแอกนั้นได้แน่” ภิกษุทั้งหลาย เต่าตาบอดนั้น จะสอดคอเข้าไปในแอกที่มีรูเดียวโน้นยังเร็วกว่า แต่เราไม่กล่าวว่าคนพาลผู้ตกไปสู่วินิบาตคราวเดียวแล้วกลับได้เป็นมนุษย์อีก (จะเร็วกว่านั้น) เพราะเหตุไร เพราะในวินิบาตนั้นไม่มีการประพบัติธรรม การประพบัติชอบ การทำกุศลและการทำบุญ ในวินิบาตนั้นมีแต่การเคี้ยวกินกันเอง การเคี้ยวกินผู้มีกำลังน้อยกว่า เพราะเหตุไร เพราะไม่ได้เห็นอริยสัจ ๔ ประการ ดังนี้ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๑๑๗/๖๓๐)

ฉิคคหุคฺคสูตร(ทุติย): สุตระว่าด้วยอุปมาอุปมาอุปมาที่ยากแก่คอเต่าตาบอดที่จะเข้าไปได้ เช่นเดียวกับการเกิดของมนุษย์ที่ยาก การอุบัติของตถาคตก็ยาก การประกาศธรรมก็ยาก ตามนัยพระสูตร มาในทุติยฉิคคหุคฺคสูตร ว่าด้วยอุปมาด้วยแอกมีรูเดียว สูตรที่ ๒ กล่าวคือ การเปรียบเทียบเหมือนมหาปฐพีนี้เนื่องเป็นอันเดียวกัน บุรุษพึงโยนแอกที่มีรูเดียวลงบนมหาปฐพีนั้น ลมทางทิศตะวันออกพัดแอกนั้นไปทางทิศตะวันตก ลมทางทิศตะวันตกพัดไปทางทิศตะวันออก ลมทางทิศเหนือพัดไปทางทิศใต้ ลมทางทิศใต้พัดไปทางทิศเหนือ บนมหาปฐพีนี้มีเต่าตาบอดอยู่ตัวหนึ่ง มันโผล่ขึ้นมา ๑๐๐ ปีต่อครั้ง เธอทั้งหลายจะเข้าใจความข้อนั้นว่าอย่างไร จะสอดคอเข้าไปในแอกที่มีรูเดียวโน้นได้บ้างหรือ ภิกษุทั้งหลายกราบทูลว่า ข้อที่เต่าตาบอดนั้นโผล่ขึ้นมา ๑๐๐ ปีต่อครั้ง จะสอดคอเข้าไปในแอกที่มีรูเดียวโน้น เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นได้ยาก ภิกษุทั้งหลาย อุปมานี้ฉันทิฉันได้เคยได้ยินมาเหมือนกัน การได้ความเป็นมนุษย์ก็ยาก การที่ตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าอุบัติขึ้นในโลกก็ยาก การที่ธรรมวินัยที่ตถาคตประกาศแล้วรุ่งเรืองในโลกก็ยาก (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๑๑๘/๖๓๑)

ฉะทนะทิสฺสสูตร: ชื่อสูตรที่เทศนาอุปมาการเว้นจากขาดจากการตัดอวัยวะมีน้อยกว่าผู้ไม่เว้นกับการการฆ่า การจงจำ การปล้น เป็นต้น มีมากเพราะไม่เห็นอริยสัจ ๔ ตามนัยพระสูตร มาในฉะทนะทิสฺส

สูตร ว่าด้วยสัตว์ที่เว้นขาดจากการตัดเป็นต้น เมื่อสัตว์ที่เว้นขาดจากการตัด(อวัยวะ) การฆ่า การจอบจำ การตีชิงวิ่งราว การปล้น และการกรรโชกมีจำนวนน้อย ส่วนสัตว์ที่ไม่เว้นขาดจากการตัด(อวัยวะ) การฆ่า การจอบจำ การตีชิงวิ่งราว การปล้น และการกรรโชกมีจำนวนมากกว่า ซ้อนันเพราะเหตุไร เพราะไม่ได้เห็นอริยสัจ ๔ ประการ คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ และ มรรค (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๑๖๖-๑๑๗๑/๖๕๑)

เฉวียง: เป็นลักษณะการห่มผ้าที่พาดเฉียงไปข้างใดข้างหนึ่ง เช่นการห่มผ้าจีวรของพระสงฆ์ที่อยู่ในอาวาส ซึ่งเป็นการห่มลดไหล่ข้างเดียว เป็นต้น ส่วนนัยนี้ เป็นลักษณะการห่มผ้าของท้าวสหมัตติพรหมที่ห่มเฉวียงป่าข้างหนึ่ง เพื่อคุกเขา ประณมเมื่อกราบทูลพระผู้มีพระภาคว่าพระสัมมาสัมพุทธเจ้าในอดีตและอนาคตทรงสักการะ เคารพ อาศัยธรรม ตามนัยพระสูตร มาในปฐมอรุณเวลาสูตร เมื่อตถาคตได้มีความดำริว่า ‘ทางที่ดี เราควรจะสักการะ เคารพ อาศัยธรรมที่เราตรัสรู้แล้วนั้นแลอยู่’ ครั้งนั้น ท้าวสหมัตติพรหมกำหนดรู้ความรำพึงด้วยใจ หายตัวจากพรหมโลกมาปรากฏต่อหน้าเราเปรียบเหมือนบุรุษมีกำลังเหยียดแขนออกหรือคู้แขนเข้าขณะนั้น ครั้นแล้วท้าวเธอห่มผ้า "เฉวียง" ป่าข้างหนึ่ง คุกเข่าด้านขวาลงบนแผ่นดิน ประณมมือมาทางเรา ได้กล่าวกับเราดังนี้ว่า ‘ข้าแต่พระผู้มีพระภาค เรื่องนี้เป็นอย่างนี้ ข้าแต่พระสุคต เรื่องนี้เป็นอย่างนี้ ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ พระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าในอดีตทรงสักการะ เคารพ อาศัยธรรมอยู่ พระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าในอนาคตจักสักการะ เคารพ อาศัยธรรมอยู่ แม้พระผู้มีพระภาค อรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าในปัจจุบันก็ขोजสักการะ เคารพ อาศัยธรรมอยู่เถิด’ ดังนี้ (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๒๑/๓๔)

๓.๓ หมวดอักษร จ วรรค อักษร ข (ข 372,ข 14) เสนอนิยามศัพท์ ๓๘๖ ศัพท์ดังนี้

ชคตการกเถราปทาน:เรื่องของชคตการกเถระ อดีตชาติของท่าน ได้สร้างชานรอบพระสถูปของ พระพุทธเจ้า ในกัปที่ ๑๑๘ จากนั้น ไม่รู้จักคำว่าชคต ตามนัยพระสูตร มาในชคตการกเถราปทาน ประวัติในอดีตชาติของพระชคตการกเถระ เมื่อจะประกาศประวัติในอดีตชาติของตน ท่านกล่าวว่า เมื่อพระผู้มีพระภาคผู้เป็นที่พึ่งของโลก พระนามว่าอถลัทสสี ทรงเป็นนรชนผู้สูงสุด เสด็จดับขันธปรินิพพานแล้ว ข้าพเจ้าได้ให้สร้างชานรอบพระสถูป อันประเสริฐของ พระพุทธเจ้า ในกัปที่ ๑๑๘ (นับจากกัปนี้ไป) ข้าพเจ้าได้ทำกรรมไว้ในครั้งนั้น จึงไม่รู้จักชคตเลย อีกประการหนึ่ง คุณวิเศษเหล่านี้ คือ ปฏิสัมภิกา ๔ วิโมกข์ ๘ และอภิญญา ๖ ข้าพเจ้าได้ทำให้แจ้งแล้ว คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ข้าพเจ้าก็ได้ทำสำเร็จแล้ว (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๓๓/๔๐๕)

ชคตทายกเถราปทาน:เรื่องของชคตทายกเถระ ในอดีตชาติของท่าน ได้สร้างแท่นบูชาไว้ที่ควงไม้โพธิ์ สมัยพระพุทธเจ้าพระนามว่าธัมมัทสสี ได้อานิสงส์ คือ เมื่อพลัดตกจากต้นไม้ ภูเขา เหว ย่อมมีที่รองรับ รอดพ้นจากศัตรูทุกจำพวก ในกัปที่ ๑,๘๐๐ จากนั้น จึงไม่รู้จักคำว่าชคต ตามนัยพระสูตร มาในชคตทายกเถราปทาน ประวัติในอดีตชาติของพระชคตทายกเถระ เมื่อจะประกาศประวัติในอดีตชาติของตน จึงกล่าวว่า ข้าพเจ้าเป็นผู้มีจิตเลื่อมใส มีใจยินดี ได้ให้สร้างแท่นบูชาไว้ที่ควงไม้โพธิ์ ซึ่งเป็นต้นไม้ที่ประเสริฐของพระมุนีพระนามว่าธัมมัทสสี ข้าพเจ้าพลัดตกเหวก็ดี ภูเขาก็ดี ต้นไม้ก็ดี ย่อมได้ที่รองรับนี้เป็นผลแห่งการสร้างแท่นบูชา โจรไม่เบียดเบียน ข้าพเจ้า กษัตริย์ก็ไม่ดูหมิ่นข้าพเจ้า ข้าพเจ้ารอดพ้นจากศัตรูทุกจำพวก นี่เป็นผลแห่งการสร้างแท่นบูชาข้าพเจ้าเกิดในกำเนิดใด ๆ ก็จะเป็นเหตุเป็นเหตุหรือมนุษย์ก็ตาม ข้าพเจ้าย่อมเป็นผู้ที่เขายูชาในที่ทุกสถาน นี่เป็นผลแห่งการสร้างแท่นบูชา ในกัปที่ ๑,๘๐๐ (นับจากกัปนี้ไป) ข้าพเจ้าได้ให้สร้างแท่นบูชาไว้ จึงไม่รู้จักชคตเลย นี่เป็นผลแห่งการสร้างแท่นบูชา (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๑/๙๐)

ชฎา: เครื่องสวมศีรษะรูปคล้ายมงกุฎ โดยทั่วไปมียอดแหลม มีกรรเจียก (กระหนกข้างหู) ประดิษฐ์ขึ้นด้วยโลหะเช่นทองหรือเงิน ในเรื่องนี้ เป็นลักษณะคนที่เกล้าผมเป็นรูปทรงชฎา เป็นคุณค่าจะตัดสินได้ว่าเป็นพราหมณ์ ในทางพระพุทธศาสนาถือว่าไม่ใช่เครื่องตัดสินว่าดี แต่อยู่ที่กรรมสั่งจะ ธรรม ตามนัยพระสูตร มาในชฎิลพราหมณ์วัตถุ เรื่องพราหมณ์ชฎิล เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสพระคาถานี้แก่พราหมณ์ชฎิลผู้ถามเรื่องพราหมณ์ ว่า คนเป็นพราหมณ์ ไม่ใช่เพราะเกล้าชฎา ไม่ใช่เพราะโคตร ไม่ใช่เพราะชาติกำเนิด แต่สั่งจะและธรรมมีอยู่ในผู้ใด ผู้นั้น เป็นผู้สะอาด และผู้นั้น เป็นพราหมณ์ คนมีปัญหาทรม การเกล้าชฎา การครองหนั่งเสื่อ จะมีประโยชน์อะไรสำหรับเจ้า ภายนอกของเจ้าปลั่งปลั่งเกลี้ยงเกลา แต่ภายในของเจ้ากรงูรัง (กิเลส) (ขุ.ขุ.(ไทย) ๒๕/๓๙๓/๑๕๖.ขุ.ขุ.(ไทย) ๒๕/๓๙๔/๑๕๗)

ชฎิล: เป็นลักษณะการแต่งกายด้วยผ้าที่รุงรัง ผมยาว เกล้าผมเป็นชฎา ได้แก่ชฎิลที่คยาสี่สบรรพต ผู้ผู้ขึ้น ดำรง รตนน้ำ บูชาไฟ ด้วยคิดว่าเป็นวิธีที่บริสุทธิ์ พระพุทธเจ้าตรัสว่า จะบริสุทธิ์ต้องมีสั่งจะและธรรม ตามนัยพระสูตร มาในชฎิลสูตร ว่าด้วยพวกชฎิล สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ คยาสี่สบรรพต ใกล้หมู่บ้านคยา สมัยนั้น เป็นฤดูหนาว มีหิมะตก ๘ วัน ในช่วงกลางคืนอากาศหนาวเหน็บ ชฎิลจำนวนมาก ผุดขึ้นบ้าง ดำลงบ้าง ทั้งผุดขึ้นและดำลงบ้าง รด

น้ำบ้าง บูชาไฟบ้าง ที่แม่น้ำคยาด้วยคิดว่า “ด้วยวิธีนี้จะบริสุทธิ์” พระผู้มีพระภาคได้ทอดพระเนตรเห็นชฎิลจำนวนมากผุดเห็นทราบเนื้อความนั้นแล้ว จึงทรงเปล่งอุทานนี้ในเวลา นั้นว่า บุคคลจะเป็นผู้สะอาดเพราะน้ำที่คนจำนวนมากพากันไปอาบก็หาไม่ ผู้ใดมีสัจจะ (วจีสัจจะ และวีรตีสัจจะ) และธรรม (อริยมรรค และอริยผล) ผู้นั้นชื่อว่า เป็นผู้สะอาด และผู้นั้นชื่อว่า เป็นพรหมณ์ (ขุ.ขุ.(ไทย) ๒๕/๙/๑๘๒)

ชฎิลดาบส:ดาบสชื่อชฎิล ดาบสที่ปฏิบัติตนที่แต่งกายด้วยผ้ารุ่งรัง ผมยาว เก้าผมเป็นชฎา มีคุณสมบัติคือมีตบะ นำผลหว่ามาถวายพระพุทธรูปเจ้าพระนามว่าสิทธัตถะ ในกัปที่ ๙๔ จากนั้นจักเป็นพระพุทธรูป ตามนัยพระสูตร มาในสิทธัตถะพุทธรูปว่าด้วยพระประวัติของพระสิทธัตถะพุทธรูป เมื่อพระพุทธรูปเจ้าพระนามว่าสิทธัตถะผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ ได้มีการประชุมแห่งพระชินาสพ ผู้ปราศจากมลทิน มีจิตสงบระงับ ผู้คงที่ ๓ ครั้ง คือพระชินาสพประมาณ ๑๐๐ โภก ๑ ครั้ง พระชินาสพประมาณ ๙๐ โภก ๑ ครั้ง พระชินาสพประมาณ ๘๐ โภก ๑ ครั้ง สมัยนั้น เราเป็นดาบสมีชื่อว่ามงคล มีเดชรุ่งเรือง ช่มได้ยาก ทั้งประกอบด้วยอภิญญาและพละ เราได้นำผลหว่ามาถวายพระสัมมาสัมพุทธรูปเจ้าพระนามว่าสิทธัตถะพระองค์ทรงรับแล้ว ได้ตรัสพระดำรัสที่ว่า จงดู "ชฎิลดาบส" ผู้มีตบะแก่กล้าในกัปที่ ๙๔ นับจากกัปนี้ไป ชฎิลดาบสนี้จักเป็นพระพุทธรูป ดังนี้ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๑๐/๖๗๑)

ขุภาภทวาชพรหมณ์:พรหมณ์ชื่อขุภาภทวาช ผู้ทูลถามพระผู้มีพระภาคถึงสัตว์ที่ยู่ภายในภายนอก ใครแก้ความยุ่งเหล่านี้ได้ ได้รับคำตอบว่า นรชนผู้มีปัญญาเห็นภัยในสังสารวัฏ มีความเพียร กำจัดราคะ โทสะ อวิชชาได้แล้ว เป็นพระอรหันต์ ความยุ่งก็หายไปในที่นั้น ตามนัยพระสูตร มาในขุภาภทวาช ว่าด้วยขุภาภทวาช เรื่องเกิดขึ้นที่กรุงสาวัตถี เมื่อขุภาภทวาชพรหมณ์เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ ได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคด้วยคาถาว่า หมูสัตว์ยุ่งทั้งภายใน ยุ่งทั้งภายนอก ถูกความยุ่งพาให้ยุ่งแล้ว ข้าแต่พระโคตม ข้าพระองค์ขอลูกถามพระองค์ว่า ใครพึงแก้ความยุ่งนี้ได้ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า นรชนผู้มีปัญญาเห็นภัยในสังสารวัฏ มีความเพียร มีปัญญาเครื่องบริหาร นั้นพึงแก้ความยุ่งนี้ได้ บุคคลเหล่าใดกำจัดราคะ โทสะ และอวิชชาได้แล้ว บุคคลเหล่านั้น สิ้นอาสวะแล้ว เป็นพระอรหันต์ พวกเขาแก้ความยุ่งได้แล้ว นามก็ดี รูปก็ดี ปฏิขันธ์สัญญาที่ดี รูปสัญญาที่ดี ดับไม่เหลือในที่ใด ความยุ่งนั้นก็ย่อมขาดหายไปในที่นั้น เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสอย่างนี้แล้ว ขุภาภทวาชพรหมณ์ได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคว่า “ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ พระภาชิตของพระองค์ชัดเจนไพเราะยิ่งนัก อนึ่ง ท่านพระขุภาภทวาชได้เป็นพระอรหันต์รูปหนึ่ง ในบรรดาพระอรหันต์ทั้งหลาย (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๙๒/๒๗๑)

ขุภาภทวาช, พระพระภิกษุชื่อขุภาภทวาช ท่านเป็นภิกษุรูปหนึ่ง ผู้ทูลถามพระผู้มีพระภาคว่าหมูสัตว์ยุ่งทั้งภายใน ภายนอก ได้รับคำตอบว่า นรชนผู้มีปัญญาเห็นภัยในสังสารวัฏ กำจัดราคะ โทสะ อวิชชาได้ สิ้นอาสวะแล้ว เป็นพระอรหันต์ ละความยุ่งทั้งปวงได้ ดับไม่เหลือความยุ่งก็หายไปในที่นั้น ตามนัยพระสูตร มาในขุภาภทวาช ว่าด้วยขุภาภทวาช เรื่องเกิดขึ้นที่กรุงสาวัตถี เมื่อขุภาภทวาชพรหมณ์เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ ได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคด้วยคาถาว่า หมูสัตว์ยุ่งทั้งภายใน ยุ่งทั้งภายนอก ถูกความยุ่งพาให้ยุ่งแล้ว ข้าแต่พระโคตม เพราะฉะนั้น ข้าพระองค์ขอลูกถามพระองค์ว่า ใครพึงแก้ความยุ่งนี้ได้ พระผู้

มีพระภาคตรัสว่า นรชนผู้มีปัญญาเห็นภัยในสังสารวัฏ มีความเพียร มีปัญญาเครื่องบริหาร นั้นพึงแก้ความยุ่งนี้ได้ บุคคลเหล่าใดกำจัดราคะ โทสะ และอวิชชาได้แล้ว บุคคลเหล่านั้น สิ้นอาสวะแล้ว เป็นพระอรหันต์ พวกเขาแก้ความยุ่งได้แล้ว นามก็ดี รูปก็ดี ปฏิขันธ์สัญญาที่ดีรูปสัญญาที่ดี ดับไม่เหลือในที่ใด ความยุ่งนั้นก็ยอมขาดหายไปในที่นั้น เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสอย่างนี้แล้ว ขฎาภาวทวาทราหมณ์ได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคว่า “ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ พระภาชิตของพระองค์ชัดเจนไพเราะยิ่งนัก ฯลฯ” ท่านพระขฎาภาวทวาทระได้เป็นพระอรหันต์รูปหนึ่ง ในบรรดาพระอรหันต์ทั้งหลาย (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๙๒/๒๗๒)

ขฎาสูตโร^๑: สุตรวาดด้วยขฎาสูต รุหนึ่งในเทวดาสังยุต เรื่องเกี่ยวกับความยุ่ง ตามชื่อสูตรว่า รุรุง ซึ่งเทวดาทูลถามพระผู้มีพระภาคว่า หมุ่สัตว์ถูกความยุ่งอะไรภายใน ภายในนอก ใครแก้ความยุ่งนี้ได้ พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า นรชนผู้มีปัญญา เห็นภัยในสังสารวัฏ มีศีล มีความเพียร กำจัดราคะ โทสะ อวิชชาแล้ว เป็นพระอรหันต์ จึงจะแก้ได้ ตามนัยพระสูตร มาในเทวดาสังยุต ขฎาสูต รุ วาดด้วยความยุ่ง เมื่อเทวดาทูลถามพระผู้มีพระภาคว่า หมุ่สัตว์ยุ่งทั้งภายใน ยุ่งทั้งภายนอก ถูกความยุ่งพาให้ยุ่งแล้ว ข้าแต่พระโคตม ข้าพระองค์ขอทูลถามพระองค์ว่า ใครพึงแก้ความยุ่งนี้ได้ พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า นรชนผู้มีปัญญา เห็นภัยในสังสารวัฏ ดำรงอยู่ในศีลแล้ว เจริญจิตและปัญญา มีความเพียร มีปัญญาเครื่องบริหาร นั้นพึงแก้ความยุ่งนี้ได้ บุคคลเหล่าใดกำจัดราคะ โทสะ และอวิชชาได้แล้ว บุคคลเหล่านั้นสิ้นอาสวะแล้ว เป็นพระอรหันต์ พวกเขาแก้ความยุ่งได้แล้ว นามก็ดี รูปก็ดี ปฏิขันธ์สัญญาที่ดี รูปสัญญาที่ดี ดับไม่เหลือในที่ใด ความยุ่งนั้นก็ยอมขาดหายไปในที่นั้น ดังนี้ (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๒๓/๒๖)

ขฎาสูตโร^๒: สุตรวาดด้วยขฎาสูต รุหนึ่งเกี่ยวกับพราหมณ์ที่สงสัยหมุ่สัตว์ที่ยุ่งภายในและภายนอก พราหมณ์ทูลถามพระผู้มีพระภาคว่า ใครเล่าจะแก้ความยุ่ง รุรุงนี้ได้ พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า นรชนผู้มีปัญญา เห็นภัยในสังสารวัฏ มีความเพียร มีปัญหาบริหาร กำจัดราคะ โทสะ อวิชชา เป็นพระอรหันต์ ชั้น ๕ ดับไม่เหลือ สามารถแก้ความยุ่งนี้ได้ ตามนัยพระสูตร มาในขฎาสูต รุ วาดด้วยขฎาพราหมณ์ ณ กรุงสาวัตถี เมื่อขฎาภาวทวาทราหมณ์เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ ได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคด้วยคาถาว่า หมุ่สัตว์ยุ่งทั้งภายใน ยุ่งทั้งภายนอก ถูกความยุ่งพาให้ยุ่งแล้ว ข้าแต่พระโคตม ข้าพระองค์ขอทูลถามพระองค์ว่า ใครพึงแก้ความยุ่งนี้ได้ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า นรชนผู้มีปัญญาเห็นภัยในสังสารวัฏ มีความเพียร มีปัญญาเครื่องบริหาร นั้นพึงแก้ความยุ่งนี้ได้ บุคคลเหล่าใดกำจัดราคะ โทสะ และอวิชชาได้แล้ว บุคคลเหล่านั้น สิ้นอาสวะแล้ว เป็นพระอรหันต์ พวกเขาแก้ความยุ่งได้แล้ว นามก็ดี รูปก็ดี ปฏิขันธ์สัญญาที่ดี รูปสัญญาที่ดี ดับไม่เหลือในที่ใด ความยุ่งนั้นก็ยอมขาดหายไปในที่นั้น (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๙๒/๒๗๑)

ขฎิลกะ, ดาบส. ชื่อดาบสขฎิลกะ อยู่ในกลุ่มนิครนถ์ ประกอบด้วยอธรรม ๕ ประการ ย่อมอยู่ในนรกเหมือนถูกฝังไว้ ตามนัยพระสูตร มาในนิกคัมมสูตรตาทิ ว่าด้วยนิครนถ์เป็นต้น พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ผู้ยอมดำรงอยู่ในนรก เหมือนถูกนำไปฝังไว้ นิครนถ์ได้แก่ มุณฑสวก ขฎิลกะ ปริพาชก มาคคณทิกะ เตคคณทิกะ อารุทธกะ โคตมกะ เทวธัมมิกะ นิครนถ์เหล่านี้ประกอบด้วยอธรรม ๕ ประการ คือ (๑) เป็นผู้ฆ่าสัตว์ (๒) เป็นผู้ลักทรัพย์ (๓) เป็นผู้ประพฤติผิดพรหมจรรย์

(๔) เป็นผู้พูดเท็จ (๕) เป็นผู้เสพของมีนเมาคือสุราและเมรัยอันเป็นเหตุแห่งความประมาท (อง.ปณจก.(ไทย) ๒๒/๒๙๔/๔๐๖. อง.ปณจก.อ. (บาลี) ๓/๒๙๓-๓๐๒/๙๔)

ขงิลคหบดี:ชื่อขงิลคหบดี ท่านเป็นขงิล ผู้มีบุญ และมีฤทธิ์คนหนึ่งในจำนวน ๕ คนและในจำนวน ฤทธิ์ของผู้มีบุญมากอีก ๕ คน ตามนัยพระสูตร มาในปัญญาวรรค เกี่ยวกับเรื่องฤทธิ์ของท่านผู้มีบุญ ได้แก่ฤทธิ์ของพระเจ้าจักรพรรดิเสด็จเหาะไปในอากาศพร้อมด้วยจตุรงคินิเสนา ตลอดจนพวกคนเลี้ยงม้าเป็นที่สุด ๑ ฤทธิ์ของโชติยคหบดีผู้มีบุญ ๒ ฤทธิ์ของขงิลคหบดีผู้มีบุญ ๓ ฤทธิ์ของเมณฑกคหบดีผู้มีบุญ ๔ ฤทธิ์ของโฆสิตคหบดีผู้มีบุญ ๕ และฤทธิ์ของท่านผู้มีบุญมาก (มาก) อีก ๕ คน ได้แก่ (๑) เมณฑกเศรษฐี (๒) จันทปทุมมาริยาของเมณฑกเศรษฐี (๓) ธัญชัยเศรษฐีบุตร (๔) สุมณาเทวีลูกสะใภ้ (๕) นายปุลณทาส เป็นฤทธิ์ของท่านผู้มีบุญ นี้คือฤทธิ์ของท่านผู้มีบุญ ดังนี้ (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๑๘/๕๗๑. ขุ.ป.อ.(บาลี) ๒/๑๘/๓๕๐)

ขงิลพราหมณวัตถุ : เรื่องของพราหมณผู้มีเป็นขงิล ผู้ทูลถามคุณสมบัติของผู้เป็นพราหมณว่า ต้องมีคุณสมบัติอย่างไร พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ผู้ที่จะได้ชื่อว่าพราหมณนั้น ต้องมีสัจจะ และธรรมโดยการกระทำ ไม่ใช่เพราะชาติกำเนิดหรือโดยโคตร ตามนัยพระสูตร มาในขงิลพราหมณวัตถุ เรื่องพราหมณขงิล เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสพระคาถานี้แก่พราหมณขงิลผู้ถามเรื่องคุณสมบัติของพราหมณ ว่า คนเป็นพราหมณ ไม่ใช่เพราะเกลาชญา ไม่ใช่เพราะโคตร ไม่ใช่เพราะชาติกำเนิด แต่สัจจะหมายถึงสัจญาณอันหยั่งรู้สัจจะ ๔ โดยอาการ ๑๖ และธรรมหมายถึงโลกุตตรธรรม ๘ มีอยู่ในผู้ใด ผู้นั้น เป็นผู้สะอาด และผู้นั้น เป็นพราหมณ (ขุ.ขุ.(ไทย) ๒๕/๓๙๓/๑๕๖)

ขงิลวัตถุ: เรื่องของขงิล ผู้ทูลถามพระผู้มีพระภาคว่า อย่างไรเรียกว่าพราหมณ พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ที่เรียกว่าพราหมณ ต้องเป็นผู้ออกบวช ละตณหาและภพได้ เรียกว่าพราหมณ ตามนัยพระสูตร มาในขงิลวัตถุ เรื่องพระขงิลเถระ เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสพระคาถานี้แก่ภิกษุทั้งหลายเกี่ยวกับคุณสมบัติของพราหมณ ว่า ผู้ใดในโลกนี้ ละตณหาได้ขาด ออกบวชเป็นบรรพชิต เป็นผู้สิ้นตณหาและภพ เราเรียกผู้นั้นว่า พราหมณ (ขุ.ขุ.(ไทย) ๒๕/๔๑๖/๑๖๕)

ขงิลสูตร: สูตรว่าด้วยขงิล เรื่องของขงิลผู้มีกายรุ่งรังด้วยเครื่องชญา ตำบลคยาสิระชะ ทำอาการผุดขึ้น ดำลง รตนน้ำ บูชาไฟในกลางคีนอากาศหนาวเหน็บ ด้วยคิดว่าจะบริสุทธี แต่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า การกระทำเช่นนี้ไม่ใช่วิธีที่จะบริสุทธี แต่ผู้นั้นต้องมีสัจจะ และมีธรรม เป็นผู้สะอาด ชื่อเป็นพราหมณ ตามนัยพระสูตร มาในขงิลสูตร ว่าด้วยพวกขงิล ผู้หวังความบริสุทธีด้วยการดำน้ำ เมื่อพระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ คยาสิสบรรพต ใกล้หมู่บ้านคยา สมัยนั้นเป็นฤดูหนาว มีหิมะตก ๘ วัน ในช่วงกลางคีนอากาศหนาวเหน็บขงิลจำนวนมาก ผุดขึ้นบ้าง ดำลงบ้าง ทั้งผุดขึ้นและดำลงบ้าง รตนน้ำบ้าง บูชาไฟบ้างที่แม่น้ำคยาด้วยคิดว่า “ด้วยวิธีนี้จะบริสุทธี” พระผู้มีพระภาคได้ทอดพระเนตรเห็นขงิลจำนวนมากผุดขึ้นบ้าง ดำลงบ้างทั้งผุดขึ้นและดำลงบ้าง รตนน้ำบ้าง บูชาไฟบ้างที่แม่น้ำคยาด้วยคิดว่า “ด้วยวิธีนี้จะบริสุทธี” พระผู้มีพระภาคทรงทราบเนื้อความนั้นแล้ว จึงทรงเปล่งอุทานนี้ บุคคลจะเป็นผู้สะอาดเพราะน้ำ คนจำนวนมากพากันไปอาบก็หาไม่ ผู้ใดมีสัจจะและธรรมผู้นั้นชื่อว่า เป็นผู้สะอาด และผู้นั้นชื่อว่า เป็นพราหมณ (ขุ.ขุ.(ไทย) ๒๕/๙/๑๘๒)

ชตุกัณณิ:พราหมณ์ชื่อ ชตุกัณณิ เป็นชื่อของพราหมณ์คนที่ ๑๑ ใน ๑๖ คน เป็นศิษย์ของพราหม พาวรี มีคุณสมบัติเป็นบัณฑิต เป็นเจ้าหมู่ เจ้าคณะ บำเพ็ญกุศล ยินดีในกุศล มีปัญญาเลิศ เคยอบรมวาสนาแต่ปางก่อน ตามนัยพระสูตร มาในวัตรฤกกา ความว่า ถ้าบุคคลนั้นเป็นพระพุทธรเจ้า ผู้มีปกติเห็นธรรมหาเครื่องกางกั้นมิได้ เมื่อพวกเขาถามปัญหาด้วยใจแล้ว ก็จักทรงวิสันนาด้วยพระวาจา พราหมณ์พาวรีนั้นมีพราหมณ์ ๑๖ คน ผู้เป็นศิษย์ คือ (๑) อชิตะ (๒) ทิสสมตเตยยะ (๓) ปุณณกะ (๔) เมตตคุ (๕) โธตกะ (๖) อุปลีวะ (๗) นันทะ (๘) เหมกะ (๙) โดเตยยะ (๑๐) กัปปะ (๑๑) ชตุกัณณิ ผู้เป็นบัณฑิต (๑๒) ภัทราวุธ (๑๓) อุทัย (๑๔) โปสาละ (๑๕) โมฆราช ผู้มีปัญญา (๑๖) ปิงคิยะ ผู้เป็นมหาฤษี พราหมณ์ผู้เป็นศิษย์ ๑๖ คนนั้น แต่ละคนเป็นเจ้าหมู่ เจ้าคณะ มีชื่อปรากฏแก่ชาวโลกทั่วไป เป็นผู้บำเพ็ญกุศล ยินดีในกุศล เป็นผู้ทรงปัญญาปราดเปรื่อง เคยอบรมวาสนาแต่ชาติปางก่อนทั้งนั้น (ขุ.ขุ.(ไทย) ๒๕/๑๐๑๔/๗๔๐)

ชตุกัณณิกเถราปทาน:ประวัติของพระชตุกัณณิกเถระในอดีตชาติของท่าน ผู้เพียบพร้อมด้วยกามคุณ มีนักร้องนักร้อง ดนตรีบรรเลงขับกล่อม โดยไม่รู้วันและคืน อุปมาพระอินทร์ในเมืองสวรรค์ ตามนัยพระสูตร มาในชตุกัณณิกเถราปทาน ประวัติในอดีตชาติของพระชตุกัณณิกเถระ เมื่อท่านจะประกาศประวัติในอดีตชาติของตน จึงกล่าวว่า ข้าพเจ้าเป็นบุตรเศรษฐีอยู่ในกรุงหงสวดี เพียบพร้อมห้อมล้อมอยู่ด้วยกามคุณทั้งหลาย ลำดับนั้น ข้าพเจ้าขึ้นสู่ปราสาท ใช้สอยโภคสมบัติมากมาย แวดล้อมด้วยการฟ้อนรำขับร้องอยู่ในปราสาทนั้น ในครั้งนั้น นักดนตรีมีเครื่องประโคมอย่างตีมาประโคมให้ข้าพเจ้า มีพวกนางเจลาวกา เป็นต้น ต่างแวดล้อมข้าพเจ้าอยู่ทุกเมื่อ คนตีฉิ่ง คนตีกลอง นักร้อง นักร้อง ตัวละครและพวกนาฏศิลป์จำนวนมาก แวดล้อมข้าพเจ้าอยู่ทุกเมื่อ ช่างกลบ คนจัดแจงเครื่องอาบน้ำ พ่อครัว ช่างร้อยดอกไม้ คนทิ้งมูล(คนทิ้งอุจจาระ) นักกายกรรมและนักมวยเหล่านั้นทั้งหมดแวดล้อมข้าพเจ้าอยู่ทุกเมื่อ เมื่อคนเหล่านั้นเล่นอยู่ ข้าพเจ้าชื่นชมการบำเรอที่คนเหล่านั้นทำ ข้าพเจ้ายอมไม่รู้วันและคืน เปรียบเหมือนพระอินทร์ในเมืองสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ข้าพเจ้าไม่เห็นคนขัดสน กำจัดกิเลส ได้มาสำนักพระผู้มีพระภาค คุณวิเศษมีปฏิสัมภิทา ๔ วิโมกข์ ๘ และอภิญญา ๖ ข้าพเจ้าได้ทำให้แจ้งแล้ว คำสั่งสอนของพระพุทธรเจ้า ข้าพเจ้าก็ได้ทำสำเร็จแล้ว (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๒๗๖/๖๙๐)

ชตุกัณณิมาณวกปัญหา: เรื่องปัญหาของชตุกัณณิมาณวกะ ผู้ถามปัญหาแก่พระผู้มีพระภาคเรื่องการละกาม ล่วงพ้นกามที่พระองค์ทำแล้ว พระผู้มีพระภาคตรัสให้มาณวกนี้กำจัดความติดใจในกาม เห็นเนกขัมมะโดยเป็นธรรมเกษม สลัดกิเลสเครื่องยึดถือ หมดอาสวะ เป็นเหตุให้ถึงอานาจแห่งมัจจุ ก็ไม่มีแก่บุคคลนั้น ตามนัยพระสูตร มาในชตุกัณณิมาณวกปัญหา เมื่อ ชตุกัณณิมาณวกทูลถามปัญหาแก่พระผู้มีพระภาคว่า พระองค์ไม่มีความใคร่กาม ล่วงพ้นห้วงกิเลส ข้าพระองค์จึงมาเฝ้าเพื่อทูลถามพระองค์ผู้ไม่มีกาม ขอพระองค์โปรดตรัสบอกสันติบาท ตรัสบอกธรรมอันแท้จริงนั้น ตรัสบอกธรรมเป็นเครื่องละชาติ ชราในโลกนี้แก่ข้าพระองค์ด้วยเถิด พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ดูกรชตุกัณณิ เธอจงกำจัดความติดใจในกามทั้งหลายเสีย เห็นเนกขัมมะโดยความเป็นธรรมเกษมแล้ว ควรสลัดกิเลสเครื่องกั่วงวลที่ยึดถือ หรือว่ากิเลสเครื่องกั่วงวลอย่าได้มีแก่เธอ จงทำกิเลสที่ปรารภสังขารในส่วนเบื้องต้นให้เหือดหายไป กิเลสเครื่องกั่วงวลที่ปรารภสังขารในส่วนภายหลังอย่าได้มีแก่เธอ ถ้าเธอจักไม่ถือสังขารในส่วนท่ามกลางไว้ ก็จัก

เป็นผู้เข้าไปสงบเที่ยวไป พรหมณ์ อาสวะทั้งหลายอันเป็นเหตุให้ถึงอำนาจแห่งมัจจุ ไม่มีแก่บุคคลนั้น ผู้คลายความติดใจในนามรูป โดยประการทั้งปวง (ขุ.ขุ.(ไทย) ๒๕/๑๑๐๓/๗๖๖)

ชตุกัณณิมาณวปัญห: เรื่องปัญหาของชตุกัณณิมาณพ ผู้ทูลถามปัญหาแก่พระผู้มีพระภาคผู้ไม่มีใครในกาม ล่วงพ้นห้วงกิเลสแล้ว พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า เธอจงกำจัดความติดใจในกามทั้งหลาย เห็นเนกขัมมะในความเกษม สลัดเครื่องกังวลที่ยึดถือ อาสวะเป็นเหตุแห่งอำนาจมัจจุไม่มี เป็นผู้คลายความติดใจนามรูปทั้งปวง ตามนัยพระสูตร มาในชตุกัณณิมาณว ปัญหา ท่านชตุกัณณิทูลถามพระผู้มีพระภาคว่า ข้าพระองค์ได้ยินว่าพระองค์ไม่มีความใคร่กาม ล่วงพ้นห้วงกิเลส จึงมาเฝ้าเพื่อทูลถามพระองค์ผู้ไม่มีกาม ขอพระองค์โปรดตรัสบอกสันติบท ขอพระองค์โปรดตรัสบอกธรรมอันแท้จริงนั้นแก่ข้าพระองค์ พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ชตุกัณณิ เธอจงกำจัดความติดใจในกามทั้งหลายเสีย เธอเห็นเนกขัมมะโดยความเกษมแล้ว ควรสลัดเครื่องกังวลที่ยึดถือ หรือว่าเครื่องกังวลอย่าได้มีแก่เธอ เธอจงทำกิเลสที่ปรารถนาล้างในส่วนเบื้องต้นให้เหือดแห้งไป เครื่องกังวลที่ปรารถนาล้างในส่วนภายหลังอย่าได้มีแก่เธอ ถ้าเธอจักไม่ถึงล้างในส่วนท่ามกลางไว้ ก็จักเป็นผู้เข้าไปสงบ เที่ยวไป พรหมณ์ อาสวะทั้งหลาย อันเป็นเหตุให้ถึงอำนาจแห่งมัจจุ ไม่มีแก่บุคคลนั้น ผู้คลายความติดใจในนามรูป โดยประการทั้งปวง (ขุ.จ. (ไทย) ๓๐/๑๒๑/๒๘)

ชตุกัณณิมาณวปัญหานิทเทศ: การแสดงปัญหาของชตุกัณณิมาณพ ผู้ทูลถามพระผู้มีพระภาควิระ ว่า ไม่มีความใคร่ในกาม ล่วงพ้นกิเลส พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า เธอจงกำจัดความติดใจในกาม เห็นเนกขัมมะโดยความเป็นเกษม สลัดเครื่องกังวลที่ยึดถือ หรือไม่มีเครื่องกังวล ตามนัยพระสูตร มาใน ชตุกัณณิมาณวปัญหานิทเทศ ว่าด้วยปัญหาของชตุกัณณิมาณพ เมื่อท่านชตุกัณณิทูลถาม ข้าแต่พระวิระ ข้าพระองค์ได้ยินว่า พระองค์ไม่มีความใคร่กาม ล่วงพ้นห้วงกิเลส จึงมาเฝ้าเพื่อทูลถามพระองค์ผู้ไม่มีกาม ข้าแต่พระสหชเนตร ขอพระองค์โปรดตรัสบอกสันติบท ขอพระองค์โปรดตรัสบอกธรรม พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า เธอจงกำจัดความติดใจในกามทั้งหลายเสีย เธอเห็นเนกขัมมะโดยความเกษมแล้ว ควรสลัดเครื่องกังวลที่ยึดถือ หรือว่าเครื่องกังวลอย่าได้มีแก่เธอ (ขุ.จ. (ไทย) ๓๐/๖๕/๒๔๕)

ขนชาวากาสี: ขนชาวเมืองแคว้นกาสี ซึ่งเป็นแคว้นหนึ่งในบรรดา ๑๖ แคว้นแห่งชมพูทวีป มีนครหลวงชื่อพาราณสี สมัยพุทธกาล คำว่ากาสี ได้ถูกรวมเข้าเป็นส่วนหนึ่งของแคว้นโกศลแล้ว เป็นคำสอนธรรมของนวกต่อพระราชกษัตริย์แห่งแคว้นกาสีเรื่องปัญญาดีกับปัญญาทรามโดยแสดงถึงสรรพคุณปัญญาที่ดี แสดงโทษปัญญาที่ทราม ว่า ผู้มีปัญญาดีถือเป็นกำลังอันประเสริฐสุดกว่ากำลังทั้งหลาย ส่วนผู้มีปัญญาทราม แม้จะได้ราชสมบัติแล้ว จะดำรงพระชนม์ชีพอยู่ด้วยโภคะหาได้ไม่ ตามนัยพระสูตร มาในเทศสกุณชาดก เรื่องนวก ๓ ตัวกับพระราชกษัตริย์ นวกทูลกับพระราชกษัตริย์ว่า ขอเดชะพระองค์ผู้ผู้ผู้ผู้ให้เจริญ โภคะทั้งปวงในแคว้นของกษัตริย์ผู้ประมาทแล้วย่อมพิณาศ ข้อนั้นท่านกล่าวว่าเป็นความทุกข์ของพระราชกษัตริย์ นวกข่มขู่บดินทิตแสดงธรรมแก่พระราชกษัตริย์ว่า ในโลกมีกำลังอยู่ ๕ ประการ คือ (๑) กำลังกาย (๒) กำลังโภคทรัพย์ (๓) กำลังอำนาจ (๔) กำลังชาติตระกูล (กษัตริย์) (๕) กำลังปัญญา มีอยู่ในบุรุษ ผู้มีอหยาตย์กว้างขวาง บรรดากำลังทั้ง ๕ ประการนี้ ขึ้นชื่อว่ากำลังแขนท่านกล่าวว่าเป็นกำลังสุดท้าย ขอเดชะพระองค์ผู้ทรงพระชนมายุยืนนาน ส่วนกำลังแห่งโภคะท่านกล่าวว่าเป็นกำลังที่ ๒ และกำลัง

แห่งอำมาตย์ท่านกล่าวว่า เป็นกำลังที่ ๓ อนึ่ง กำลังแห่งชาติสกุลอันยิ่งนั้น เป็นกำลังที่ ๔ อย่างไม่ต้องสงสัย กำลังทั้งหมด ๔ ประการเหล่านั้นบัณฑิตย่อมยึดถือไว้ได้ กำลังปัญญานั้น เป็นกำลังประเสริฐสุด เป็นยอดกำลังกว่ากำลังทั้งหลาย ขอเดชะพระองค์ผู้เป็นเจ้าของ "ชนชาวทาส" ถึงกษัตริย์แม้อุบัติในสกุลอันสูงยิ่ง ได้ราชสมบัติแล้ว แต่มีปัญญาทราวม จะดำรงพระชนม์ชีพอยู่ด้วยโศกเศร้าทั้งปวงหาได้ไม่ ปัญญาเท่านั้นเป็นเครื่องวินิจฉัยเรื่องที่ได้ฟัง ปัญญาเป็นเหตุให้เกียรติยศชื่อเสียงเจริญ นครชนในโลกนี้ประกอบด้วยปัญญาแล้ว แม้เมื่อเกิดทุกข์ก็ประสบสุขได้ (ขุ.ชา.(ไทย) ๒๗/๓๒/๕๙๙. ขุ.ชา.อ.(บาลี) ๗/๒๗/๒๗๗)

ชนบท : ถิ่นแดนที่ประชาชนไปถึงมาถึง หรือไปมาถึงกัน, เขตปกครองที่ประกอบด้วยเมือง(นคร) หลากๆ เมือง, แคว้นแคว้น, ประเทศ, บ้านนอก (ที.สี.(ไทย) ๙/๑๗/๗, ๓๓๑/๑๒๗,๔๒๖/๑๘๗, ที.ม.(ไทย) ๑๐/๕๕/๓๑, ๓๐๘/๒๔๒,ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๑๒๖/๙๓,ม.ม.ุ.(ไทย) ๑๒/๑๙๕/๒๐๖, ๓๓๑/๓๖๕,ม.ม.(ไทย) ๑๓/๒๒๓/๒๖๐, ๒๗๘/๓๓๑,ม.อุ.(ไทย) ๑๔/๑๒๑/๑๕๖, ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๓๓/๑๖๖,ส.ส.ฟา.(ไทย) ๑๘/๘๘/๘๕,ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๓๗/๓๑๖,ขุ.จุ.(ไทย) ๓๐/๗๑/๒๖๑,ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๒๗/๓๖๙)

ชนบท, ชาว : มนุษย์ที่อาศัยอยู่ในชนบท, ในแคว้นแคว้น, ในประเทศ, บ้านนอก เช่น พระเจ้าพิมพิสาร จอมทัพแห่งแคว้นมคธ ผู้ทรงธรรม ครองราชย์โดยธรรม ทรงเกื้อกูลพสกปวงพราหมณ์และคหบดี ชาวนิคมนและชาวชนบท (ที. ม. (ไทย) ๑๐/๒๗๖/๒๐๗)

ชนบทกัลยาณีสากยานี :หญิงศากยะผู้งามในชนบท, เจ้าหญิงศากยะผู้งามในชนบท, เจ้าหญิงศากยะผู้มีพระสิริโฉมเลอเลิศ ; เรียกว่า นันทา คือผู้มีเมตตา ; เรียกว่า รูปนันทา คือ ผู้ยินดีมีมา ในรูปเป็นธิดาของพระเจ้าสุทโธทนมหาราชและพระมหาปชาบดีโคตมี สมรสกับพระนันทกุมาร ซึ่งเป็นพระภคินี พระนางบวชตามพระประยูรญาติ แต่ด้วยความมีมาในรูปโฉมของตนจึงไม่ยอมไปเฝ้าฟังพระธรรมเทศนาของพระพุทธเจ้าต่อมาฟังพระธรรมเทศนาว่า “ร่างกายนี้ถูกสร้างให้เป็นเมืองแห่งกระดูกทั้งหลาย” เป็นต้น จึงเป็นพระอรหันต์ ได้รับแต่งตั้งไว้ในตำแหน่งเลิศกว่าภิกษุณีทั้งหลายผู้ยินดีในฉาน (ขุ. ธ. (ไทย) ๒๕/๒๒/๒๑๑, อง เอกก. (ไทย) ๒๑/๒๔๐/๓๗๒)

ชนบทกถา : ถ้อยคำเกี่ยวกับชนบท, คำพูดเกี่ยวกับชนบท, เรื่องชนบท เป็นหนึ่งในเรื่องที่ถูกขุไม่ฟังกล่าว เพราะขัดขวางพระนิพพาน เป็นดิรัจฉานกถา มี ๒๘ ประเภท ได้แก่ (๑) ราชกถา เรื่องพระราช (๒) โจรกถา เรื่องโจร (๓) มหามัตตกถา เรื่องมหาอำมาตย์ (๔) เสนากถา เรื่องกองทัพ (๕) ภัยกถา เรื่องภัย (๖) ยุทธกถา เรื่องการรบ (๗) อันนกถา เรื่องข้าว (๘) ปานกถา เรื่องน้ำ (๙) วัตถุกถา เรื่องผ้า (๑๐) สยนกถา เรื่องที่นอน (๑๑) มาลากถา เรื่องพวงดอกไม้ (๑๒) คันธกถา เรื่องของหอม (๑๓) ญาติกถา เรื่องญาติ (๑๔) ยานกถา เรื่องยาน (๑๕) คามกถา เรื่องบ้าน (๑๖) นิคมนกถา เรื่องนิคม (๑๗) นครกถา เรื่องเมือง (๑๘) ชนบทกถา เรื่องชนบท (๑๙) อตถิกกถา เรื่องสตรี (๒๐) บุรียกถา เรื่องบุรุษ (๒๑) สุรกกถา เรื่องคนกล้าหาญ (๒๒) วิสิขากถา เรื่องตลก (๒๓) ภูมมัญญกถา เรื่องทำน้ำ (๒๔) ปุพพเพตกถา เรื่องคนที่ลวงลับไปแล้ว (๒๕) นานัตตกถา เรื่องเบ็ดเตล็ด (๒๖) โลกกกขายิกกถา เรื่องโลก (๒๗) สมุททักขายิกกถา เรื่องทะเล (๒๘) อิติภวาทกถา เรื่องความเจริญและความเสื่อม (วิ. มหา. (ไทย) ๒/๕๐๘/๕๙๙)

ชนบทกัลยาณีนุสนัทยาเถรีวัตถุ : เรื่องพระรูปนันทาเถรีผู้งามในชนบท ดู ชนบทกัลยาณีสากิยานี

ชนบทกัลยาณีสูต : พระสูตรว่าด้วยนางงามในชนบท เมื่อครั้งที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ นิคมของชาวสุมณะชื่อเสทกะ ในแคว้นสุมณะ ทรงสอนให้ภิกษุเจริญกายคตาสติ (กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน) ประคับประคองให้ดีเหมือนบุรุษผู้รักตัวกลัวตายประคองภาชนะน้ำมันซึ่งเต็มเปี่ยมมิให้หกผ่านไประหว่างที่ประชุมใหญ่กับนางงามในชนบทหรือแคว้น โดยมีบุรุษเงื้อดาบกำจับอยู่ด้านหลัง (ส. ม. (ไทย) ๑๙/๓๘๖/๒๔๓)

ชนบทวิตักกะ : ความตริกเรื่องชนบท, ความดำริผิดอาศัยกามคุณ ๕ พรากรเรื่องชนบท (อภิ. วิ. (ไทย) ๓๕/๘๘๖/๕๕๙)

ชนวสภสูตร : พระสูตรว่าด้วยชนวสภยักษ์ เมื่อครั้งที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ที่ตำหนักอิฐ ในนาทิกคาม ได้ทรงพยากรณ์เหล่าชนผู้เคยบำรุงพระรัตนตรัยที่ล่วงลับดับชีพไปแล้วในแคว้นรอบๆ คือแคว้นกาสิ แคว้นโกศล แคว้นวัชชี แคว้นมัลละ แคว้นเจติ แคว้นวังสะ แคว้นกुरु แคว้นปัญจาละ แคว้นมัจฉะและแคว้นสุรเสนะ ในเรื่องการอุปติว่า คนโน้นเกิด ณ ที่โน้น คนโน้นเกิด ณ ที่โน้น (ที. ม. (ไทย) ๑๐/๒๗๓/๒๐๕) ; ตรัสกับพระอานนท์ว่า พระเจ้าพิมพิสารเคยเป็นชนวสภยักษ์อยู่ร่วมกับท้าวเวสวัณมหาราช จูติจากสวรรค์ขึ้นจากตุมหาราช จูติจากเทวโลก ๗ ครั้ง มนุษย์โลก ๗ ครั้ง (ที. ม. (ไทย) ๑๐/๒๘๐/๒๑๐)

ชนสันธะ, กษัตริย์ : พระเจ้าชนสันธะ ทรงปกครองกรุงเขมกะ ทรงเป็นพระชนกของพระติสสปุทธเจ้า (ขุ. พุทฺธ. (ไทย) ๓๓/๑๖/๖๗๘)

ชนสันธชาดก : ชาดกว่าด้วยพระเจ้าชนสันธะ (ผู้แสดงเหตุที่ทำให้จิตเดือดร้อน) พระพุทธเจ้าทรงแสดงชาดกนี้ โดยทรงปรารภจะประทานโอวาทแก่พระเจ้าโกศลผู้ทรงมีจิตเดือดร้อน ทรงเล่าประวัติของชนสันธกุมารว่า ทรงเป็นพระโอรสของพระเจ้าพรหมทัต ในเมืองพาราณสี ทรงเรียนศิลปวิทยาจากเมืองตักสิลา เมื่อครองราชสมบัติแทนพระบิดา รับสั่งให้สร้างโรงงาน ๖ แห่ง บริจาคทรัพย์วันละแสน ทรงบำเพ็ญมหาทาน รับสั่งให้เปิดเรือนจำ ประกาศการฟังธรรม ทรงสงเคราะห์โลกด้วยสังคหวัตถุ ๔ อย่าง แสดงธรรมแก่ประชาชนให้ตั้งอยู่ในสุจริตธรรม พระองค์ทรงแสดงเหตุที่ทำให้จิตเดือดร้อนในภายหลัง ๑๐ ประการ คือ (๑) บุคคลเมื่อยังเป็นหนุ่มไม่ทำความพยายามยังทรัพย์ให้เกิดขึ้น ครั้นแก่กลางหาทรัพย์ไม่ได้ (๒) ไม่ได้เรียนศึกษาไว้ก่อน (๓) เป็นคนโง่ ส่อเสียดกินสินบน ดุร้าย หยาบคาย (๔) ข่าสัสต์ว์ หยาบข้าทุศีล (๕) คบขู้ (๖) ตระหนี่ (๗) ไม่เลี้ยงดูพ่อแม่ (๘) ไม่เชื่อคำของบิดามารดา (๙) ไม่เข้าหาสมณพราหมณ์ผู้เป็นนักปราชญ์(พหูสูต) (๑๐) ไม่ประพฤติสุจริตธรรม ไม่นั่งใกล้สัตบุรุษ (ขุ. ชา. (ไทย) ๒๗/๔๖๘/๓๘๒, ขุ. ชา. อ. (บาลี)๖/๔๖๘/๑๐๖)

ชนสูตร (ปฐม) : พระสูตรว่าด้วยสิ่งที่ทำคนให้เกิด (พระสูตรที่ ๑) ตรัสตอบเทวดาว่า ตัณหาทำคนให้เกิด จิตของคนนั้นย่อมพล่านไป ทุกข์เป็นภัยใหญ่ของคน (ส. ส. (ไทย) ๑๕/๕๕/๖๙)

ชนสูตร (ทุติย) : พระสูตรว่าด้วยสิ่งที่ทำคนให้เกิด (พระสูตรที่ ๒) ตรัสตอบเทวดาว่า ตัณหาทำคนให้เกิด จิตของคนนั้นย่อมพล่านไป สัตว์เวียนว่ายในสงสาร สัตว์ย่อมไม่หลุดพ้นจากทุกข์ (ส. ส. (ไทย) ๑๕/๕๖/๗๐)

ขนสูตร (ตติย) : พระสูตรว่าด้วยสิ่งที่ทำให้คนให้เกิด (พระสูตรที่ ๓) ตรัสตอบเทวดาว่า ตัณหาทำให้คนให้เกิด จิตของคนนั้นย่อมพล่านไป สัตว์เวียนว่ายในสงสาร กรรมเป็นที่ไปในเบื้องหน้าของคน (ส.ส. ไทย) ๑๕/๕๗/๗๐)

ชนะ : 1. ทำให้อีกฝ่ายหนึ่งพ่ายแพ้ เช่น “ผู้ชนะย่อมก่อเวร” (ที. ปา (ไทย) ๑๑/๒๕๑/๒๐๔), “ผู้ชนะย่อมก่อเวร ผู้พ่ายแพ้ย่อมนอนเป็นทุกข์ ผู้ละทิ้งความชนะและความพ่ายแพ้ได้แล้ว มีใจสงบ ย่อมนอนเป็นสุข” (ขุ. ธ. (ไทย) ๒๕/๒๐๑/๙๕) ; 2. (ค่านาม) ชื่อกลองชนิดหนึ่ง รูปเหมือนกลองแขก ใช้ตีด้วยไม้ ใช้เฉพาะในงานหลวง

ชนะสงคราม : การชนะในสงคราม การชนะกิเลส “เพราะตัณหาทั้งหลายสิ้นไปโดยประการทั้งปวง ความดับกิเลสไม่เหลือด้วยวิราคะคือนิพพานจึงมี เพราะไม่มีความยึดมั่น ภิกษุผู้นิพพานแล้ว จึงไม่มีภพใหม่ ภิกษุนั้นได้ชื่อว่าครอบงำมารได้ ชนะสงครามได้ ก้าวล่วงภพทั้งปวงได้ เป็นผู้คงที่” (ขุ. ธ. (ไทย) ๒๕/๓๐/๒๓๐), “ธีรชนผู้มีปัญญา ชนะมารพร้อมทั้งเสนามาร ชื่อว่าชนะสงคราม ย่อมบันลือเหมือนราชสีห์บันลือที่ชอกเขา” (ขุ. เถร. (ไทย) ๒๖/๑๗๗/๓๖๑)

ขเนตติ,มารดา : หญิงผู้ให้กำเนิด, แม่ “มารดาประทับประคองครรภ์อยู่หนึ่งปีหรือหย่อนกว่าบ้าง แล้วจึงคลอดบุตรเพราะเหตุนั้นมารดานั้นจึงชื่อว่าหญิงผู้ให้กำเนิดบุตร เพราะเหตุนั้น บัณฑิตจึงเรียกท่านว่า ขเนตติ หญิงผู้ยังบุตรให้เกิด (ขุ. ขา. (ไทย) ๒๘/๑๖๗/๘๒)

ชโนมะ,เมือง : ชื่อเมืองหนึ่งในอุตตรกุรุทวีป เป็นทวีปอันลึกลับ ท้าวกุเวรมหาราชทรงสร้างไว้ในอากาศหลายเมือง คือ เมืองอาฏานาฏา เมืองกุสินาฏา เมืองปรกสินาฏา เมืองนาฏปริยา เมืองปรกสิฏาฏา ทางทิศเหนือมีเมืองกปีวันตะ และมีอีกเมืองหนึ่งชื่อชโนมะ อีกเมืองหนึ่งชื่อนวนวติยะ และอีกเมืองหนึ่งชื่ออัมพรอัมพรวติยะ มีราชธานีชื่ออาฬกมันทา (ที. ปา. (ไทย) ๑๑/๒๘๑/๒๒๗)

ชโนสกะ,เทพบุตร : ชื่อเทพบุตรตนหนึ่งเป็นผู้รับใช้ของท้าวจาตุมหาราช เป็นจำพวกผู้มีมายา หลอกหลวง โอ้อวด เทพบุตรประเภทนี้มีอยู่หลายตน คือ กุณฺณฑุ เวกณฑุ วิภู วิภูฏะ จันทนะ กามเสฏฐะ กินนุฆณฑุ นิฆณฑุ ปนาทะ โอปมัณญะ มาตลี จิตตเสนะ นโพรราชะ ชโนสกะ ปัญจสิชะ ตัมพรุ และสุริยวัจฉสา (ที. ม. (ไทย) ๑๐/๓๓๗/๒๖๕) ในอาฏานาฏียสูตร คำว่า ชโนสกะเป็นชื่อยักษ์ เช่น อินทะ, โสมะ, วรุณะ, ภารทวาชะ, ปชาบดี, จันทนะ, กามเสฏฐะ, กินนุฆณฑุ, นิฆณฑุ, ปนาทะ, โอปมัณญะ, เทวสุตะ, มาตลี, จิตตเสนะ, คันธัพพะ, นโพรราชา, ชโนสกะ ฯลฯ (ที. ปา. (ไทย) ๑๑/๒๘๓/๒๓๑)

ชมพูทวีป : ทวีปที่กำหนดหมายด้วยต้นหว่า (มีต้นหว่า เป็นเครื่องหมาย) หรือทวีปที่มีต้นหว่าใหญ่เป็นประธาน, ตามคติโบราณว่า มีสัณฐานคือรูปร่างเหมือนเกวียน, ชมพูทวีป(อินเดีย)ในสมัยพุทธกาลประกอบด้วยมหาชนบท คือ แวนแคว้นใหญ่ หรือมหาอาณาจักร ๑๖ แคว้น คือ ๑. อังคะ (ปัจจุบันอยู่ในรัฐพิหารตะวันออก) ๒. มคธ(ปัจจุบันอยู่ในรัฐพิหารเหนือ) ๓. กาสี (ปัจจุบันคือเมืองพาราณสี) ๔.โกศล (ปัจจุบันคือสาเกตมาเกต) ๕. วัชชี(ปัจจุบันอยู่ในรัฐพิหารตอนเหนือ) ๖.มัลละ (ปัจจุบันอยู่ในพื้นที่ทางตะวันออกของอุตรประเทศ) ๗. เจติ (ปัจจุบันคือพื้นที่ตอนใต้ของอุตรประเทศกับตอนเหนือมัธยมประเทศ) ๘. วังสะ (ปัจจุบันคือหมู่บ้านโกสัม) ๙. กุรุ (ปัจจุบันคือเมืองเดลีและบริเวณใกล้เคียง) ๑๐. ปัญจาละ (ปัจจุบันคือเขตปัญจาละเหนือ-ใต้) ๑๑. มัจฉะ (ปัจจุบันตั้งอยู่ในรัฐราชสถานและบริเวณใกล้เคียง) ๑๒. สุรเสนะ

(ปัจจุบันเหลือเป็นซากเมือง เรียกว่ามโหฬ) ๑๓. อัสดกะ (ปัจจุบันอยู่ในแคว้นมหาราษฎร์) ๑๔. อวันตี (ปัจจุบันคืออุซเชน) ๑๕. คันธาระ(ปัจจุบันตั้งอยู่ในประเทศปากีสถานและอัฟกานิสถาน) ๑๖. กัมโพชะ (ปัจจุบันตั้งอยู่ในเขตแคชเมียร์ ประเทศปากีสถานและอัฟกานิสถาน) (อง. ติก. (ไทย) ๒๐/๗๑/๒๘๘) เช่นในคำว่า “พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ไปเถิดกัสสปะ เราจะตามไป ทรงส่งลฤทธิอรุณเวลกัสสปะไป ทรงเก็บผลหว่าจากต้นหว่าที่มีอยู่ในชมพูทวีป” (วิ. ม. (ไทย)๔/๔๔/๕๗), “พระเถระเหล่านี้คือ พระอุบาลี พระทาสกะ พระโสณกะ พระสิคควะ และพระโมคคัลลีบุตร รวมเป็น ๕ รูป เป็นผู้นำพระวินัยสืบ ๆ กันมาในชมพูทวีปอันมีสิริ จากนั้น พระเถระผู้ประเสริฐมีปัญญาเหล่านี้มากเหล่านี้ คือ พระมหินทะ พระอัญญาญะ พระอุตตยะ พระสัมพละ และพระภัททบัณฑิต เดินทางจากชมพูทวีปมาที่เกาะสิงหลนี้” (วิ. ป. (ไทย) ๘/๓/๕) “มหาบุรุษผู้มีลักษณะเช่นนี้ ถ้าอยู่ครองเรือน จะถึงความเป็นผู้เลิศกว่าพวกที่บริโศคคาม ไม่มีใครๆ ยิ่งกว่า พระองค์จะทรงครอบครองทั่วทั้งชมพูทวีป” (ที. ปา (ไทย) ๑๑/๒๑๓/๑๗๓)

ชมพูทวีป, ประเทศ : ประเทศอินเดีย ในสมัยโบราณเรียกดินแดนที่กำหนดคร่าวๆ ว่าประเทศอินเดียในปัจจุบัน แต่แท้จริงแล้วชมพูทวีปกว้างใหญ่กว่าอินเดียปัจจุบันมาก ครอบคลุมถึงปากีสถานและอัฟกานิสถาน เป็นต้น ประเทศซึ่งกำหนดหมายด้วยต้นหว่า เช่นในคำว่า “เปรียบเทียบเหมือนบุรุษตัดหญ้า ท่อนไม้ กิ่งไม้ ใบไม้ ในชมพูทวีปนี้แล้วรวมเป็นกองเดียวกัน ครั้นรวมกันแล้ว จึงมัด มัดละ ๔ นิ้ว วางไว้ สมมติว่านี้เป็นมารดาของเรา นี่เป็นมารดาของมารดาของเรา มารดาของมารดาแห่งบุรุษนั้นไม่พึงสิ้นสุด ส่วนหญ้า ท่อนไม้ กิ่งไม้ ใบไม้ ในชมพูทวีปนี้พึงหมดสิ้นไป”(ส. นิ (ไทย) ๑๖/๑๒๔/๒๑๕)

ชมพูณฑ, ชมพูณฑ, ทอง : ชื่อทองคำเนื้อบริสุทธิ์ (ในคัมภีร์ไตรภูมิกล่าวว่าจะเกิดใต้ต้นหว่า) ใช้ว่า *ชามพุนท* ก็มี ใช้เป็นคำเปรียบเพื่อให้เห็นว่าเป็นผู้สะอาดบริสุทธิ์ดุจทองคำบริสุทธิ์ เช่นในคำว่า “ใครเล่าจะสามารถตีเตียนเขาผู้มีสุตะมาก ทรงธรรม มีปัญญา เป็นพุทธสาวก ผู้เป็นเหมือนแท่งทองชมพูณฑ” (อง. จตุกก. (ไทย) ๒๑/๖/๑๑), “ราคะหรือโทสะอะไร จะปิดกั้นบุคคลผู้บรรเทาภิเลสแล้ว ผู้ละกรรมทุกอย่างได้เด็ดขาด ใครเล่าจะสามารถตีเตียนเขา ผู้เป็นเหมือนแท่งทองชมพูณฑ” (อง. จตุกก. (ไทย)๒๑/๒๘/๔๕), “ผู้มีผิวพรรณผุดผ่องดังแท่งทองชมพูณฑ” (ขุ.ชา.(ไทย) ๒๘/๕๔๖/๔๑๓)

ชยทิสจริยา : จริยาของพระเจ้าชยทิส, ความประพฤติของพระเจ้าชยทิส, พระเจ้าชยทิสทรงเป็นพระบิดาของพระอสีนสัตตกุมารโพธิสัตว์ (ขุ.จริยา.(ไทย) ๓๓/๗๔/๗๕๕); *ดู ชยทิสกุมาร, ชยทิสชาดก*

ชยทิสะ,กุมาร: ผู้เกิดมาขณะยักษ์ฉินผู้เป็นปัจจามิตร, พระโอรสของพระเจ้าอูตตรปัญจาลราช ในแคว้นกปิละ พระมเหสีของพระเจ้าอูตตรปัญจาลราชทรงประสูติพระโอรส ๔ ครั้ง ครั้งแรกและครั้งที่ ๒ พระทารกถูกยักษ์ฉินจับกิน ครั้งที่ ๓ เวลาพระเทวีเสด็จเข้าไปยังเรือนประสูติ พวกราชบุรุษได้แวดล้อมตำหนักจัดการอารักขาอย่างมั่นคง ยักษ์ฉินมาจับเอาทารกไปได้ พระเทวีส่งเสียงร้องขึ้น ยักษ์ฉินหลบหนีเข้าไปยังท่อน้ำ ไม่ได้โอกาสกินทารก ส่วนทารกอำปากดูนมยักษ์ฉินโดยเข้าใจว่าเป็นมารดา ยักษ์ฉินก็เกิดความรักทารกเหมือนบุตรของตน เมื่อหนีออกจากท่อน้ำจึงเข้าไปยังป่าช้า ประคบประหม่อมทารกอยู่ในถ้ำ เมื่อทารกเติบโต ยักษ์ฉินได้นำเนื้อ

มนุษย์มาให้ทารกกิน ทารกก็ไม่รู้ว่าตนเป็นมนุษย์ เข้าใจว่าตนเป็นบุตรของยักษ์ฉินแต่ไม่อาจจำแลงกายหายตัวได้ ต่อมายักษ์ฉินให้รากไม้วีเศษแก่พระราชกุมารเพื่อให้หายตัวได้ เมื่อพระราชกุมารหายตัวได้ก็เที่ยวกินเนื้อมนุษย์ ต่อมายักษ์ฉินได้เสียชีวิต ครั้งที่ ๔ พระเทวีของพระเจ้าอุตรปัญจาลราชประสูติพระโอรสอีกองค์หนึ่ง ทารกจึงปลอดภัย พระประยูรญาติจึงขนานพระนามว่า ชยทิสะ หมายถึง ผู้เกิดมาขณะยักษ์ฉินผู้เป็นปัจเจกมิตร เมื่อพระกุมารเจริญวัยได้สำเร็จศิลปวิทยาได้ครองราชสมบัติสืบสันตติวงศ์ (ช. ขา. อ. (บาลี) ๗/๕๑๓/๑๖๔)

ขยเสนะ, พระราชกุมาร : พระราชโอรสองค์หนึ่งของพระเจ้าพิมพิสารทรงสนทนากับสามเณรอจิวระ พระองค์ไม่ทรงเชื่อว่าภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ ผู้ไม่ประมาท มีความเพียรอุทิศกายและใจอยู่ จะบรรลุจิตแตกคตาได้ สามเณรได้นำเรื่องนั้นไปกราบทูลพระผู้มีพระภาคให้ทรงทราบ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ขยเสนกุมารยังบริโภคกาม จักทรงรู้เห็นสภาวะที่จิตมีอารมณ์เดียวได้อย่างไร เหมือนช้าง ม้า โค ที่ไม่ได้ฝึกก็ไม่สำเร็จภูมิของสัตว์ที่ฝึกแล้ว เหมือนผู้ยืนอยู่ที่เชิงภูเขา มองไม่เห็นสิ่งที่ผู้ยืนอยู่บนยอดภูเขา มองเห็น ทรงแสดงอุปมาต่อไปว่า พระองค์ผู้ฝึกมนุษย์และเทวดาเหมือนควาญช้างฝึกช้างป่าคือ ควาญช้างจับช้างป่ามาทั้งที่ช้างนั้นยังหวงถิ่นของตนแล้วนำมาฝึกฝนด้วยวิธีการต่างๆ จนช้างป่าเหมาะที่จะเป็นช้างทรงของพระราชโอรสก็เช่นกันทรงฝึกมนุษย์และเทวดาซึ่งยังหวงถิ่นคือกามคุณ ๕ จนกลายเป็นพระอรหันต์ ลีนอาสวะและเป็นพระทักขิโณยบุคคล ทรงแนะนำ ให้สามเณรอจิวระแสดงอุปมาอุปไมยแก่ขยเสนราชกุมารอย่างที่ทรงสอนนั้น (ม. อ. (ไทย) ๑๔/๒๑๓/๒๔๖), ดู ทันทภูมิสูตร

ขยเสนราชกุมารตรัสถามพระภุมิยะผู้เป็นพระมาตุลาของพระองค์ว่าพระผู้มีพระภาคทรงเห็นอย่างไรเกี่ยวกับวาทะของสมณพราหมณ์พวกหนึ่งที่ว่าบุคคลจะตั้งความหวัง ไม่ตั้งความหวัง ทั้งตั้งความหวังและไม่ตั้งความหวัง ตั้งความหวังก็มีโช ไม่ตั้งความหวังก็มีโช แล้วประพฤติพรหมจรรย์ พวกเขาก็จะไม่สามารถบรรลุผลอะไรได้เลย พระภุมิยะตอบไปว่า ท่านยังไม่ได้สดับรับฟังมาจากพระองค์โดยตรง แต่คิดว่าพระองค์คงจะตรัสตอบโดยใช้ความแบายคายและความไม่แบายคาย เป็นเครื่องตัดสิน ขยเสนราชกุมารจึงตรัสว่า ถ้าพระผู้ที่พระภาคตรัสตอบอย่างนั้น ก็ทรงมีความรู้เหมือนสมณพราหมณ์พวกอื่น พระผู้มีพระภาคตรัสรับรองว่าท่านพระภุมิยะตอบถูกแล้ว จากนั้นทรงอธิบายว่าความแบายคาย หมายถึงอริยมรรคมีองค์ ๘ ความไม่แบายคาย หมายถึงมิจฉามรรคมีองค์ ๘ และทรงยกอุปมาขึ้นมาแสดงว่า ถ้าสมณพราหมณ์มีมิจฉามรรคมีองค์ ๘ จะตั้งความหวังหรือไม่ตั้งความหวังแล้วประพฤติพรหมจรรย์ก็ไม่สามารถบรรลุผลได้เพราะไม่แบายคาย เหมือนคนอยากได้น้ำมัน แต่ค้นเอาจากทรายเหมือนต้องการนมสด แต่รีดเอาจากเขาแม่โค เหมือนต้องการเนยข้น แต่กวนเอาจากน้ำเหมือนต้องการไฟ แต่เอาไม้สัดมียางมาสีไฟ (ม. อ. (ไทย) ๑๔/๒๒๓/๒๕๖), ดู ภูมิขสูตร

ชยทิสชาติก : ชาตกว่าด้วยพระเจ้าปัญจาลราชพระนามว่าชยทิส พระพุทธเจ้าทรงแสดงชาตกนี้ โดยทรงปรารภภิกษุผู้เลี้ยงมารดารูปหนึ่ง (ดู ชยทิสจริยา) ทรงเล่าว่า ในแคว้นกปิละ ชยทิสกุมารพระราชโอรสของพระเจ้าอุตรปัญจาลราช ทรงมีพระราชโอรสพระนามว่าอลินสัทกุมาร พระโอรสของพระเจ้าชยทิส แคว้นกปิละ ทรงเจริญวัย ทรงเล่าเรียนศิลปศาสตร์จนสำเร็จ ได้เป็นอุปราช ในเวลาต่อมา (ดู ชยทิสกุมาร) กุมารผู้เป็นบุตรของยักษ์ฉินทำรากไม้วี

ไม่สามารถจะหายตัวได้ จึงมีรูปร่างปรากฏเคียงกษัตริย์อยู่ที่ป่าช้า ชาวบ้านจึงไปกราบทูลพระเจ้าชัยทศให้จับกุมยักษ์ พระองค์ทรงนำหมูปลไปล้อมป่าช้า แต่กุมารบุตรยักษ์หนีหลบหนีไปได้ ต่อมาพระเจ้าชัยทศเสด็จไปล่าสัตว์ ทรงพบมนุษย์ยักษ์ตนนั้น ถูกมนุษย์ยักษ์จับกุมจะกินเป็นอาหาร พระองค์ทรงบอกว่าพระองค์รักษาจากสัตว์ จะกลับไปทำกิจธุระในเมืองก่อน แล้วจะย้อนกลับมาให้ยักษ์กิน ยักษ์จึงปล่อยพระองค์กลับเมือง เมื่อเสด็จถึงเมืองพระองค์ทรงทำธุระของพระองค์คือพระราชทานทรัพย์ ๕๐๐ ให้คนนำไปเมืองตักกสิลา แล้วทรงเรียกอลีนสัตตกุมาร พระโอรสมาสั่งสอนเรื่องการปกครองบ้านเมืองโดยชอบธรรม ตรัสเล่าว่าพระองค์จะต้องกลับไปให้ยักษ์กิน จึงขอให้พระโอรสดูแลบ้านเมือง พระโอรสจึงทรงตั้งเสวตวรรษัตร ทรงขอสละชีวิตแทนพระบิดาเพื่อให้ยักษ์จับกิน ต่อมาทรงทราบจากยักษ์นั้นว่าแท้จริงแล้วยักษ์นั้นก็คือพระเจ้าลุงของพระกุมาร ที่ถูกยักษ์นิลักพามาตั้งเป็นทารกนั่นเอง อลีนสัตตกุมาร ทรงชวนยักษ์(พระเจ้าลุง)ให้กลับมาครองราชสมบัติ แต่ยักษ์ปฏิเสธราชสมบัติ โดยขอไปบวชเป็นฤาษีอยู่ในสำนักของพระดาบส อลีนสัตตกุมารจึงเสด็จกลับกบิลรัฐ (ขุ. ขา. (ไทย) ๒๗/๕๑๓/๕๔๗, ขุ. ขา. อ. (บาลี) ๗/๕๑๓/๑๖๔)

ขรา : แก่ด้วยอายุ, ชำรุดทรุดโทรม, ล่วงกาลผ่านวัยมานาน, ความเป็นผู้เฒ่า, สูงอายุ, ความเสื่อม, ความแก่, ความแก่ขรา, ความเสื่อมแห่งสภาวะธรรมนั้นๆ “เพราะชาติเป็นปัจจัย ขรา มรณะ สลักออกจากทุกข์ คือ ขรา(ความแก่) มรณะ(ความตาย)นี้ เมื่อไร จึงจะพ้นจากทุกข์คือขรา มรณะนี้ได้” (ที. ม. (ไทย) ๑๐/๕๗/๓๑), “ความคร่ำคร่า ความมีพินหลุด ความมีผมหงอก ความมีหนังเหี่ยวย่น ความเสื่อมอายุ ความแก่หง่อมแห่งอินทรีย์ ในหมู่สัตว์นั้น ของเหล่าสัตว์นั้นๆ” (ที. ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๙/๓๒๕) “ภิกษุทั้งหลาย ก่อนแต่ตรัสรู้ เมื่อเราเป็นโพธิสัตว์ยังไม่ได้ตรัสรู้ ได้มีความคิดคำนึงอย่างนี้ว่า ‘โลกนี้ถึงความคับแคบ จึงเกิด แก่ ตาย จูติ และอุปบัติ ก็บุคคลไม่รู้อุปบายสลัดออกจากทุกข์ คือขราและมรณะนี้ เมื่อไรจึงจะพ้นจากทุกข์คือขราและมรณะนี้ได้’ (ส. นิ. (ไทย) ๑๖/๑๐/๑๕) “ชีวิตถูกขรานำเข้าไปสู่ความมีอายุสั้น ผู้ที่ถูกขรานำเข้าไปแล้วย่อมไม่มีเครื่องต้านทาน” (อง. ติก. (ไทย) ๒๐/๕๒/๒๑๔) “ราชรถอันวิจิตรยังชำรุดได้ แม้แต่ร่างกายนี้ก็ยิ่งเข้าถึงขราได้ แต่ธรรมของสัตบุรุษหาเข้าถึงขราไม่ สัตบุรุษกับสัตบุรุษรู้กันได้อย่างนี้” (ขุ. ธ. (ไทย) ๒๕/๑๕๑/๗๙) “ชีวิตนี้น้อยนัก มนุษย์ย่อมตายภายใน ๑๐๐ ปี แม้หากผู้ใดจะมีชีวิตอยู่เกินไปกว่านั้น ผู้นั้นก็จะตายเพราะขราแน่แท้” (ขุ. ม. (ไทย) ๒๙/๓๙/๑๔๒)

ขราธัมมสูตร : พระสูตรว่าด้วยผู้มีความแก่ ท่านพระอานนท์กราบทูลพระผู้มีพระภาคว่า พระฉวีวรรณของพระองค์ไม่บริสุทธิ์ผุดผ่องเหมือนก่อน พระอวัยวะทุกส่วนก็เหี่ยวย่นเป็นเกลียว พระวรกายค้อมไปข้างหน้า พระอินทรีย์ คือ จักขุอินทรีย์ โสตินทรีย์ ฆานินทรีย์ ชิวหินทรีย์ และกายอินทรีย์ ก็เปลี่ยนแปลงไป พระผู้มีพระภาคตรัสว่าที่เป็นเช่นนั้น เพราะเป็นธรรมดาของสรรพสิ่ง “ความแก่มีอยู่ในความเป็นหนุ่มสาว ความเจ็บไข้มีอยู่ในความไม่มีโรค ความตายก็มีอยู่ในชีวิต” (ส. ม. (ไทย) ๑๙/๕๑๑/๓๒๒)

ขรามรณนิมิต : ความแก่และความตายเป็นนิมิต, ความแก่และความตายเป็นเครื่องเตือน (ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๗๙/๑๓๔)

ขรามรณนิโรธ : ความดับแห่งขราและมรณะ, เป็นสิ่งหนึ่งที่พระโยคาวจรควรรู้อย่างยิ่ง เรียกว่าสุตมยญาณ คือปัญญาในการทรงจำธรรมที่ได้สดับมา (ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๗/๑๔)

ขรามรณนิโรธคามินีปฏิปทา : ข้อปฏิบัติที่ให้ถึงความดับขราและมรณะ, เป็นสิ่งหนึ่งที่พระโยคาวจรควรรู้อย่างยิ่ง ชื่อว่าสุตมยญาณ คือปัญญาในการทรงจำธรรมที่ได้สดับมา (ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๗/๑๔)

ขรามรณปณิธิ : ตัณหาเป็นที่ตั้งแห่งขราและมรณะ, วิธีหนึ่งที่พระโยคาวจรใช้พิจารณารูปนิमित เมื่อพิจารณาเห็นโดยความเป็นภัย ถูกต้องเข้าแล้ว ย่อมเห็นความเสื่อม เพราะจิตโน้มไปในพระนิพพานอันไม่มีปณิหิตะ (อัปปณิหิตวิหาร) (ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๗๙/๑๓๔)

ขรามรณสมุทัย : เหตุให้เกิดขราและมรณะ, เป็นสิ่งหนึ่งที่พระโยคาวจรควรรู้อย่างยิ่ง ชื่อว่าสุตมยญาณ คือปัญญาในการทรงจำธรรมที่ได้สดับมา (ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๗/๑๔)

ขรามรณสูตร : พระสูตรว่าด้วยขราและมรณะ มี ๒ สูตร แต่ละสูตรพระพุทธเจ้าทรงแสดงหลักธรรมเกี่ยวกับขราและมรณะไว้แตกต่างกันตามเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นขณะนั้น ดังนี้

ขรามรณสูตร^๑ ในสังยุตตนิกาย นิทานวรรค พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ พระเชตวัน ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า สมณพราหมณ์ไม่รู้ขราและมรณะ ไม่รู้ความเกิด ความดับ และปฏิปทาที่ให้ถึงความดับแห่งขราและมรณะ จึงไม่จัดว่าเป็นสมณพราหมณ์ และไม่สามารถบรรลุประโยชน์ที่แท้จริงของตนได้ (ส. นิ. (ไทย) ๑๖/๗๑/๑๕๕)

ขรามรณสูตร^๒ ในสังยุตตนิกาย สคาถวรรค ขราและมรณะ พระเจ้าปเสนทิโกศลทูลถามว่าคนเกิดมาแล้วที่พ้นจากขราและมรณะมีบ้างหรือไม่ พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า คนเกิดมาแล้วที่จะพ้นจากขราและมรณะไม่มีเลย แม้กษัตริย์มหาศาล พราหมณ์มหาศาล คหบดีมหาศาล และพระอรหันต์ก็ไม่พ้น ตรัสว่าคาถาประพันธ์ว่า ราชรถอันวิจิตรย่อมชำรุด แม้สรีระก็ย่อมเข้าถึงขรา แต่ว่าธรรมของสัตบุรุษหาเข้าถึงขราไม่ สัตบุรุษกับสัตบุรุษเท่านั้นจึงรู้กันได้ (ส. ส. (ไทย) ๑๕/๑๑๔/๑๓๑)

ขรามรณะ : ขราและมรณะ, ความแก่และความตาย (ที. ม. (ไทย) ๑๐/๕๗/๓๑)

ขรามรณานิเวส : ความยึดมั่นว่าขราและมรณะ, วิธีหนึ่งที่พระโยคาวจรใช้พิจารณารูปนิमित เมื่อพิจารณาเห็นโดยความเป็นภัย ถูกต้องเข้าแล้วๆ ย่อมเห็นความเสื่อม เพราะจิตโน้มไปในพระนิพพานอันเป็นสุญญตะ (สุญญตวิหาร) (ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๗๙/๑๓๔)

ขราและพยาธิ : ความแก่และความเจ็บไข้ เช่นในคำว่า “ชีวิตของเราน้อย ขราและพยาธิย้ายี้ ร่างกายนี้จะแตกสลายไปเสียก่อน ไม่ใช่เวลาที่เราจะประมาท” (ขุ. เถรี. (ไทย) ๒๖/๙๕/๕๗๑)

ขราสูตร : นิเทศแห่งขราสูตร, อธิบายขราสูตร (ขุ. ม. (ไทย) ๒๙/๓๙/๑๔๒)

ขราสูตร : พระสูตรว่าด้วยขรา มี ๒ สูตร แต่ละสูตรพระพุทธเจ้าทรงแสดงหลักธรรมเกี่ยวกับขราไว้แตกต่างกันตามเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นขณะนั้น ดังนี้

ขราสูตร^๑ ในสังยุตตนิกาย สคาถวรรค ตรัสตอบคำที่เทวดาทูลถามว่า ศีลยังประโยชน์ให้สำเร็จตราบเท่าขรา ครัทธาตั้งมั่นแล้วยังประโยชน์ให้สำเร็จ ปัญญาเป็นรัตนะของคนทั้งหลาย บุญโจรสลักไปไม่ได้ (ส. ส. (ไทย) ๑๕/๕๑/๖๗)

ขราสูตร^๒ ในขุททกนิกาย สุตตนิบาต ตรัสแก่พุทธบริษัทชาวเมืองสาวัตถี จำนวน ๑๐ พระคาถา เช่นพระคาถาที่ ๑ ชีวิตนี้น้อยนัก มนุษย์ย่อมตายภายใน ๑๐๐ ปี แม้หากผู้ใดจะมีชีวิตอยู่เกินไปกว่านั้น ผู้นั้นก็จะตายเพราะขราแน่แท้ (ขุ. ส. (ไทย) ๒๕/๘๑๑/๖๙๕)

ขรุทปานชาดก : ชาดกว่าด้วยผู้ชูดบ่อน้ำเก่า พระพุทธเจ้าทรงแสดงชาดกนี้ โดยทรงปรารภอุบาสกที่เป็นพ่อค้าชาวเมืองพาราณสี ผู้รู้ประมาณทรัพย์ที่พวกตนชูดได้ในบ่อ ได้ทั้งทรัพย์และชีวิต ตรัสเล่าว่า ในอดีตกาล พระโพธิสัตว์เกิดในตระกูลพ่อค้าในเมืองพาราณสี เป็นหัวหน้าพ่อค้าเกวียน ครั้งหนึ่งเขาซื้อสินค้าในเมืองพาราณสี บรรทุกเกวียนนำพ่อค้าเป็นอันมากเดินไปในหนทางกันดาร ระหว่างได้เห็นบ่อน้ำ พวกพ่อค้าปรึกษากันว่าจักดื่มน้ำ จึงชูดบ่อน้ำ ได้ทรัพย์มากมายเช่นแก้วไพฑูรย์ เมื่อพวกเขาได้ทรัพย์มากมายจึงชูดต่อไป คิดว่าจะมีรัตนะอื่นๆ ในบ่อนั้นอีก พวกเขายิ่งขึ้น พระโพธิสัตว์จึงกล่าวว่า ความโลภเป็นมูลเหตุแห่งความพินาศ ได้ห้ามพวกเขาให้หยุด แต่พวกเขาไม่เชื่อยังชูดต่อไป ในที่สุดพวกพ่อค้าทุกคนที่ชูดถูกงูใหญ่ที่อาศัยอยู่กันบ่อกัดตาย เหลือรอดเพียงพระโพธิสัตว์ (ขุ. ชา. (ไทย) ๒๗/๒๕๖/๑๒๓, ขุ. ชา. อ. (บาลี) ๔/๒๕๖/๒๖)

ชลลิสะ, พระเจ้าจักรพรรดิ : พระบุพผฉัตติยเถระเล่าอดีตชาติของท่านว่า ในอดีตชาติได้ถวายดอกบัว ๑๐๐ กลีบ อันมีกลิ่นหอมรื่นรมย์ใจ ทำให้เป็นฉัตรดอกไม้ยักษ์ขึ้นบูชาแด่พระสิทธัตถพุทธเจ้าในท่ามกลางภิกษุสงฆ์ ด้วยผลแห่งพุทธบูชาที่ท่านไม่รู้จักทุกคติเลยในกัปที่ ๙๔ นับจากกัปนี้ไป และในกัปที่ ๗๔ ท่านเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ๘ ชาติ มีพระนามเหมือนกันว่าชลลิสะ (ขุ. อป. (ไทย) ๓๒/๗๓-๘๑/๔๙๔-๔๙๕)

ชลันธระ, พระเจ้าจักรพรรดิ : พระกิลัญชทายกเถระเล่าอดีตชาติของท่านว่า ในอดีตชาติเกิดเป็นช่างจักสานอยู่ในทิวรานคร ท่านถวายเสื่อลำแพนบูชาพระสิทธัตถพุทธเจ้า ในกัปที่ ๙๔ นับจากกัปนี้ไป ด้วยผลแห่งพุทธบูชาที่ท่านไม่รู้จักทุกคติเลย ในกัปที่ ๗๗ นับจากกัปนี้ไป ท่านได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิพระนามว่าชลันธระ (ขุ. อป. (ไทย) ๓๒/๑๔-๑๘/๔๐๑-๔๐๒)

ชลาพุขทานุปการสูตร : พระสูตรว่าด้วยความเป็นผู้อยู่ร่วมกับพวกครุฑที่เป็นชลาพุขะ พระผู้มีพระภาคประทับ ณ กรุงสาวัตถี ทรงแสดงเหตุ ๑๐ อย่าง คือ (๑) ให้ข้าว (๒) ให้น้ำ (๓) ให้ผ้า (๔) ให้อาหาร (๕) ให้ดอกไม้ (๖) ให้ของหอม (๗) ให้เครื่องลูบไล้ (๘) ให้ที่นอน (๙) ให้ที่พัก (๑๐) ให้เครื่องประทีป ที่ทำให้เข้าถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกับครุฑที่เป็นชลาพุขะ สังเสทชะ และโอปปาติกะ (ส. ข. (ไทย) ๑๗/๔๐๘-๔๓๗/๓๖๑)

ชลาพุชโยนิ : กำเนิดของสัตว์ที่เกิดในครรภ์ เป็นหนึ่งในกำเนิด ๔ อย่าง คือ อัมตชโยนิ (กำเนิดของสัตว์ที่เกิดในไข่) สังเสทชโยนิ (กำเนิดของสัตว์ที่เกิดในเถาไคล) โอปปาติกโยนิ (กำเนิดของสัตว์ที่เกิดผุดขึ้น) (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๑๒/๒๙๓, ม. มุ. (ไทย) ๑๒/๑๕๒/๑๕๑)

ชลาพุชชะ, นาคที่เป็น : เกิดในครรภ์, นาคที่เกิดในครรภ์, กำเนิดนาคมี ๔ อย่าง ; นาคที่เป็นชลาพุชชะ สังเสทชะ และโอปปาติกะ ประณีตกว่านาคที่เป็นอัมตชะ, นาคที่เป็นสังเสทชะ และโอปปาติกะ ประณีตกว่านาคที่เป็นอัมตชะ และชลาพุชชะ, นาคที่เป็นโอปปาติกะประณีตกว่านาคที่เป็นอัมตชะ ชลาพุชชะ และสังเสทชะ (ส. ข. (ไทย) ๑๗/๓๔๒/๓๕๐) ; ดู โยนิ ๔

ชลาพุชชทานุปการสูตรตติยสกะ : พระสูตร ๓๐ สูตร มีชลาพุชชทานุปการสูตรเป็นต้น พระผู้มีพระภาคประทับ ณ กรุงสาวัตถี ทรงแสดงเหตุ ๑๐ อย่าง คือ (๑) ให้ข้าว (๒) ให้น้ำ (๓) ให้ผ้า (๔) ให้อาหาร (๕) ให้ดอกไม้ (๖) ให้ของหอม (๗) ให้เครื่องลูบไล้ (๘) ให้ที่นอน (๙) ให้ที่พัก (๑๐) ให้เครื่องประทีป ที่จะทำให้เข้าถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกับนาคที่เป็นชลาพุชชะ สังเสทชะ และโอปปาติกะ (ส. ข. (ไทย) ๑๗/๓๖๒-๓๙๑/๓๕๖)

ขลุตตะมะ, พระเจ้าจักรพรรดิ : พระปฐมบุษยกเถระประกาศอดีตชาติของท่านว่า ในอดีตชาติ ท่านถวายดอกบัวเป็นพุทธบูชา ในกัปที่ ๙๑ นับจากกัปนี้ไป ด้วยผลแห่งพุทธบูชา นั้นท่านไม่รู้จักทุกขเลย ในกัปที่ ๕๑ นับจากนี้ไป ท่านได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิพระนามว่าขลุตตะมะ (ขุ. อป. (ไทย) ๓๒/๙๗-๑๐๕/๒๙๐-๒๙๑)

ขวนจิต : จิตที่แล่นไป, จิตไปเร็ว, ขณะจิต, จิตมีเขว จิตที่แล่นไปในวิถี ทำหน้าที่รับรู้อารมณ์ทางทวารทั้งหลายคือ ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย หรือใจ เป็นวิถีจิตในช่วงหรือขั้นตอนที่ทำการเป็นกุศลชวณะหรืออกุศลชวณะ แต่ถ้าเป็นจิตของพระอรหันต์ก็ไม่ทำการ เป็นกิริยาชวณะ (อภิ. ป. (ไทย) ๔๓/๔๔๖/๒๖๕)

ขวนปัญญา : ปัญญาแล่นไป, เขวปัญญา ดังคำว่า บุคคลบางคนในโลกนี้ ประกอบด้วยความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระพุทธเจ้าว่า ‘แม้เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น ฯลฯ เป็นศาสดาของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย เป็นพระพุทธเจ้า เป็นพระผู้มีพระภาค’ ประกอบด้วยความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระธรรม ฯลฯ ประกอบด้วยความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระสงฆ์ ฯลฯ มีหาสปัญญา(ปัญญาร่าเริง) มีขวนปัญญา (มีปัญญาแล่นไป) และถึงความด้วยวิมุตติ..”(ส. ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๒๐/๕๓๐)

ขวนปัญญาสูตร : พระสูตรว่าด้วยธรรมที่เป็นไปเพื่อความมีปัญญาแล่นไป ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ธรรม ๔ ประการ คือ (๑) สัมปรีตสังเสวะ (๒) สัมมัตสวณะ (๓) โยนิโสมนสิการ (๔) อัมมานุชัมมปฏิบัติ ที่บุคคลเจริญทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อความมีปัญญาแล่นไป (ส. ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๖๘/๕๘๑)

ขวนสละ, ยักษ์ : ชื่อยักษ์ตนหนึ่งมีผิวพรรณผุดผ่องยิ่งนัก, พระเจ้าพิมพิสารเกิดเป็นขวนสละยักษ์ อยู่ร่วมกับท้าวเวสวัณมหาราช (ที. ม. (ไทย) ๑๐/๒๘๐/๒๑๐)

ขวนหงส์ชาดก : ชาดกว่าด้วยหงส์บินเร็ว พระพุทธเจ้าทรงแสดงชาดกนี้ โดยทรงปรารภพระเทศนา คือทัฬหะมณคคหสูตร (พระสูตรว่าด้วยการจับลูกธนู) ในสังยุตตนิกาย นิทานวรรค ทรงชี้แจงอายุสังขารในหมู่มสัตว์ว่าเป็นภาวะที่มีชั่วประเดี๋ยว ทรงสอนพวกภิกษุให้อยู่โดยไม่ประมาท ตรัสเล่าว่า ในอดีตกาลพระองค์เกิดเป็นขวนหงส์มีบริวารเก้าหมื่นตัว อาศัยอยู่ ณ ภูเขาจิตตภูฏ พระโพธิสัตว์เป็นสหายกับพระเจ้าพาราณสี วันหนึ่งพระเจ้าพาราณสีทรงบอกให้พระโพธิสัตว์บินแข่งความเร็วกับดวงอาทิตย์ พระโพธิสัตว์บอกว่าทำอย่างนั้นไม่ได้ พระเจ้าพาราณสีจึงตรัสว่าให้ทำเท่าที่ทำได้ พระโพธิสัตว์จึงแสดงความเร็วของตนให้พระราชาได้ทอดพระเนตร โดยสั่งให้นายขมังธนูผู้ยิ่งเร็ว ๔ นายมาประชุมกัน ให้ฝังเสาศิลาไว้ ณ ท้องพระลานหลวง ให้ผูกลูกศรที่คอของตนกับยอดเสา สั่งให้นายขมังธนูทั้ง ๔ นายหันหน้ายิงลูกศรไปคนละทิศพร้อมกัน พระโพธิสัตว์จะบินไปคาบลูกศรไม่ให้ทันตกถึงพื้นดินแล้วทิ้งลงแทบเท้าคนทั้ง ๔ นั้น เมื่อขวนหงส์ทำสำเร็จได้กราบทูลว่าความเร็วของตนไม่ใช่ความเร็วอย่างสูงหรือปานกลาง แต่เป็นความเร็วขั้นต่ำสุด หากเทียบกับความเร็วของอายุสังขาร ซึ่งสิ้นสลายไปเร็วพลันตั้งร้อยเท่าพันเท่าแสนเท่า (ขุ. ชา. (ไทย) ๒๗/๔๗๖/๔๐๐, ขุ. ชา.อ. (บาลี) ๖/๔๗๖/๑๔๘)

ขวสฤณชาดก : ชาดกว่าด้วยเรื่องราชสีห์ไม่รู้คุณนกหัวขวาน พระพุทธเจ้าทรงแสดงชาดกนี้ โดยทรงปรารภความอกตัญญูของพระเทวทัต ตรัสเล่าว่า พระโพธิสัตว์บังเกิดเป็นนกหัวขวานในป่าหิมพานต์ ราชสีห์ตัวหนึ่งกินเนื้อกระดูกติดคอจนคอบวมไม่สามารถจับเหยื่อกินได้ เจ็บปวดสาหัส

นกหัวขวานบินมาพบเข้าจึงถาม เมื่อรู้จึงอาสาช่วยเคาะก้างในลำคอราชสีห์ออก โดยได้วางท่อนไม้ค้ำไว้ริมฝีปากทั้งข้างล่างและข้างบนของราชสีห์ โดยที่ราชสีห์ไม่สามารถหุบปากได้ แล้วเข้าไปในปากราชสีห์ เอาจะงอยปากเคาะปลายกระดูกจนเคลื่อนออกไป ต่อมาวันหนึ่งราชสีห์กำลังเคี้ยวกินเนื้อกระป๋อง นกหัวขวานคิดทดสอบราชสีห์จึงพูดทวงสิ่งตอบแทนที่ตนเคยช่วยเคาะก้างในคอของราชสีห์ ราชสีห์ตอบว่าที่นกหัวขวานมุดหัวเข้าไปในปากราชสีห์แต่รอดปลอดภัยมาได้ก็นับว่าเป็นคุณมากอยู่แล้ว นกหัวขวานได้ยืงตั้งนั้นจึงกล่าวว่าการคบคนออกตัญญูไม่มีประโยชน์เลย ควรค่อยๆ หลีกห่างจากไกลคนออกตัญญู แล้วบินจากไป (ขุ. ชา. (ไทย) ๒๗/๓๐๘/๑๖๒, ขุ. ชา. อ. (บาลี) ๔/๓๐๘/๒๒๕)

ขวสุตร : ความว่องไวของม้าต้นและของภิกษุ ทรงแสดงคุณสมบัติของม้าอาชาไนย ซึ่งเป็นม้าต้นของพระราชา เปรียบเทียบกับคุณสมบัติของภิกษุ ๔ ประการ ได้แก่ (๑) ความซื่อตรง (๒) ความว่องไว (๓) ความอดทน (๔) ความสงบเสถียร (อง. จตุกก (ไทย) ๒๑/๑๑๒/๑๗๑)

ขวหังสกลเถราปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระขวหังสกลเถระ ท่านประกาศประวัติในอดีตชาติของท่านว่า ในอดีตชาติเกิดเป็นพรานป่าอยู่ใกล้ฝั่งแม่น้ำจันทกาคา เห็นพระสิทธัตถพุทธเจ้าเสด็จเหาะไปในอากาศ จึงประนมมือทำจิตให้เลื่อมใสแลดูพระองค์ถวายอภิวาท ด้วยผลแห่งพุทธบูชาที่ท่านไม่รู้จักทุกคติเลยในกัปที่ ๙๔ นับจากกัปนี้ไป ท่านทำให้แจ้งคุณวิเศษเหล่านี้ คือ ปฏิสัมภिता ๔ วิโมกข์ ๘ และอภิญญา ๖ (ขุ. อป. (ไทย) ๓๒/๒๖-๒๙/๔๒๘-๔๒๙)

ขวะ, เทพบุตร : ชื่อของเทพบุตรตนหนึ่ง พระเจ้าอังกคิษัตริย์เมืองมิถิลา แคว้นวิเทหะ ได้ทรงสดับถ้อยคำของคณาชิววกัสสปโคตรพระองค์จึงไม่เชื่อเรื่องปรโลก ต่อมาเมื่อพระราชกัญญาพระนามว่ารุจา พระธิดาผู้เป็นที่โปรดปรานของพระองค์ทรงทราบจึงทรงเล่ากฐธรรมดาในอดีต ๗ ชาติ ในอนาคต ๗ ชาติ ทรงเล่าว่าในชาติที่ ๗ พระนางเกิดเป็นเทวดาผู้ชายที่มีฤทธิ์มาก แม้วินนั้นนางอัสรที่เป็นปริจาริกาของพระนางก็ยังช่วยกันร้อยดอกไม้เป็นพวงมาลัยอยู่ในพระอุทยานนั้นวัน ชวเทพบุตรยังรับพวงมาลัยของพระนางอยู่ (ขุ. ชา. (ไทย) ๒๘/๕๔๕/๓๘๐)

ขังเขยยกะ : ผ้าที่เอาด้ายเย็บทาบเข้าที่หลัง บริเวณที่ปิดแข็ง, ชื่อวิธีทำจีวรอย่างหนึ่งเรียกว่าผ้าขังเขยยกะ (วิ. ม. (ไทย) ๕/๓๔๕/๒๑๔)

ขัชชียะ, นาย : ชื่อของชาวแคว้นคนหนึ่ง พระเถรีพราหมณ์กัญญา ๘๔,๐๐๐ รูป ประกาศประวัติในอดีตชาติของตน กล่าวว่า ในกัปที่ ๑๐๐,๐๐๐ นับจากกัปนี้ไปพระปทุมุตตรพุทธเจ้าทรงอุบัติขึ้นในโลก ณ กรุงหงสวดี แม่น้ำคงคาไหลผ่านที่หน้าประตูกรุงหงสวดีอยู่ตลอดเวลา น้ำเต็มตลิ่งอยู่ ๑ วันบ้าง ๒ วันบ้าง จนบางครั้ง ๔ เดือน ภิกษุทั้งหลายจึงเดือดร้อนไปไม่ได้ ครั้งนั้นชาวแคว้นคนหนึ่งชื่อขัชชียะเห็นภิกษุทั้งหลายเดือดร้อนจึงสั่งให้นายช่างจัดสร้างสะพานขึ้นที่ฝั่งด้านหน้าเมือง และได้สร้างวิหารถวายสงฆ์ที่ฝั่งตรงกันข้าม จึงทำให้คนทั้งหลายได้ร่วมกันสร้างสะพานและแม่น้ำเท่ากันกับนายขัชชียะ (ขุ. อป. (ไทย) ๓๓/๓๕/๕๒๔)

ขันตุคาม, หมู่บ้าน : หมู่บ้านแห่งหนึ่ง ที่พระเมฆิยะผู้เป็นพระพุทธรูปปฏิฐากกราบทูลว่าท่านต้องการจะเข้าไปบิณฑบาต สันนิษฐานตามพระสูตรนั้น หมู่บ้านนี้ตั้งอยู่เขตเมืองจาลิกา (อง. นวก. (ไทย) ๒๓/๓/๔๓๐, ขุ. อุ. (ไทย) ๒๕/๓๑/๒๓๑)

ขันตุสูตร : พระสูตรว่าด้วยขันตุเทพบุตร ; ขันตุเทพบุตรเห็นภิกษุจำนวนมากผู้อยู่ในกุฎีป่า ข้างภูเขาหิมพานต์ แคว้นโกศล เป็นผู้ฟุ้งซ่าน ถือตัว โลเล ปากกล้า พูดพร่ำเพรื่อ หลงลืมสติ ไม่มี

สัมปชัญญะ มีจิตกวัดแกว่ง ไม่สำรวมอินทรีย์ ครั้นถึงวันอุโบสถ ๑๕ ค่ำ จึงเข้าไปกล่าวเตือน (ส. ส. (ไทย) ๑๕/๑๐๖/๑๑๗)

ขัมพาลีสูตร : พระสูตรว่าด้วยบุคคลผู้เปรียบด้วยบ่อน้ำใหญ่ ทรงแสดงบุคคล ๔ จำพวกพร้อมด้วยข้ออุปมาดังนี้ (๑) ผู้ได้ใจโตวิมุตติ แต่ไม่ได้สักกายนิโรธ เปรียบเหมือนคนมีมือเปื้อนยางเหนียวจับกิ่งไม้ ทำให้มือเกาะติดกับกิ่งไม้ (๒) ผู้ได้ใจโตวิมุตติและได้สักกายนิโรธ เปรียบเหมือนคนมีมือสะอาดจับกิ่งไม้ มือก็ไม่เกาะติดกับกิ่งไม้ (๓) ผู้ได้ใจโตวิมุตติ แต่ทำลายอวิชชาไม่ได้ เปรียบเหมือนบ่อน้ำใหญ่มีอายุหลายปีที่ปิดทางไหลเข้าและเปิดทางไหลออกไว้ ทั้งฝนก็ไม่ตกเพิ่มตามฤดูกาล บ่อน้ำนั้นไม่มีวันจะเพิ่มขึ้นจนล้นขอบออกไปได้ (๔) ผู้ได้ใจโตวิมุตติและทำลายอวิชชาได้ เปรียบเหมือนบ่อน้ำใหญ่มีอายุหลายปีที่เปิดทางไหลเข้าและปิดทางไหลออกไว้ ทั้งฝนก็ตกเพิ่มตามฤดูกาล บ่อน้ำนั้นไม่มีวันจะเพิ่มขึ้นจนล้นขอบออกไปได้ (อง. จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๗๘/๒๕๐)

ขัมพุกชาตก: ชาตกว่าด้วยสุนัขจิ้งจอกขัมพุกะอวดเก่ง พระพุทธเจ้าทรงแสดงชาตกนี้ โดยทรงปรารภเหตุที่พระเทวทัตทำท่าทางอย่างพระองค์ ตรัสเล่าว่า พระโพธิสัตว์บังเกิดในกำเนิดราชสีห์ อยู่ในถ้ำ ณ หิมวันตประเทศ วันหนึ่งฆ่ากระบือได้กินเนื้อต้มแล้วกลับมายังถ้ำ สุนัขจิ้งจอกตัวหนึ่งพบราชสีห์นั้น เมื่อไม่อาจหลบหนี จึงนอนหมอบพร้อมกล่าวว่าตนจะอุปัฏฐากราชสีห์ ราชสีห์นำสุนัขจิ้งจอกไปยังที่อยู่ นำเนื้อมาเลี้ยงดูจนสุนัขจิ้งจอกอ้วนพี วันหนึ่งสุนัขจิ้งจอกเข้าไปหาราชสีห์บอกว่าจะฆ่าช่างนำเนื้อมาเลี้ยง ราชสีห์ห้ามว่าอย่าทำอย่างนั้น เพราะสุนัขจิ้งจอกไม่ได้เกิดในกำเนิดสัตว์ที่ฆ่าช่าง สุนัขจิ้งจอกไม่ฟัง ขึ้นออกไปจากถ้ำ บันลืออย่างสุนัขขึ้นไปยืนบนยอดเขา เห็นช่างคำเชือกหนึ่งเดินอยู่ที่เชิงเขาจึงโดดไปด้วยหมายว่าจะตกลงบนกระพองของช่างนั้น แต่พลาดตกไปใกล้เท้า ช่างจึงยกเท้าหน้าเหยียบลงบนกระหม่อมสุนัขจิ้งจอก หัวของสุนัขจิ้งจอกจึงแหลกละเอียดตายในที่นั้นเอง ราชสีห์เห็นสุนัขจิ้งจอกพินาศจึงกล่าวว่าผู้ใดมิใช่ราชสีห์ แต่อวดยกตนเพราะสำคัญว่าเป็นราชสีห์ ผู้นั้นย่อมเหมือนสุนัขจิ้งจอกที่ถูกช่างเหยียบนอนหายใจแฉ่วที่พื้นดินตัวนี้ (ขุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๓๓๕/๑๘๕, ขุ. ชา. อ. (บาลี) ๔/๓๓๕/๓๒๐)

ขัมพุกเถรคาถา : ภาชิตของพระขัมพุกเถระ ท่านเกิดในตระกูลยากจน ตั้งแต่เด็กจนโต เขาไม่ยอมกินอาหาร กินแต่อุจจาระเท่านั้น ไม่มีใครห้ามปรามเขาได้ ญาติพี่น้องจึงให้เขาไปบวชเป็นนักบวชเปลือย เขาคงไม่อาบน้ำหมักหมมฝุ่นธุลีในตัว ถอนผมและหนวด ยืนยกขาข้างหนึ่ง เมื่อมีคนเชื้อเชิญให้กินอาหารก็ปฏิเสธ หากมีคนนำอาหารมาให้ก็ใช้ปลายหญ้าคาจิ้มที่อาหารแตะที่ปลายลิ้นของตน ในเวลากลางคืนเขาไปกินอุจจาระ ของชาวบ้านที่เฝ้าหมิน ใกล้ที่อยู่ของตน ประพฤติอย่างนั้นอยู่ ๕๕ ปี ชาวบ้านจึงสำคัญว่าเขามีตบะกล้าแข็ง ต่อมาพระพุทธเจ้าเสด็จไปแสดงธรรมชี้แจงความเห็นผิดของเขา เขาได้เป็นพระอรหันต์องค์หนึ่ง (ขุ.เถร. (ไทย) ๒๖/๓๒๗/๓๘๕, ขุ.เถร. อ.(บาลี) ๒/๓๒๗/๑๔-๑๕)

ขัมพุกะ, สุนัข: ชื่อสุนัขตัวหนึ่ง บริวารของแม่แพะเป็นสุนัขมี ๔ ตัว คือ มาลียะ จตุรักกะ ปิงคิยะ และขัมพุกะ (ขุ.ชา (ไทย) ๒๗/๑๐๓/๓๑๘)

ขัมพุกาชีวภัตต : เรื่องอาชีวกชื่อขัมพุกะ ขัมพุกะเกิดในบ้านคนมีทรัพย์ในเมืองราชคฤห์ ตั้งแต่เขาเกิดจนเดินได้ไม่ปรารถนาอนอนบนที่นอนและบริโภคอาหารเหมือนคนทั่วไป เขากินอุจจาระ

ของตนเอง บิดามารดาเห็นพฤติกรรมของบุตรชายจึงให้ไปบวชเป็นอาชีวก เวลาถอนผมต้องจับเขานั่งในหลุมลึกแค่คอ วางกระดานเรียบไว้บนบ่านั่งบนแผ่นกระดานนั้นจึงเอาแปรงตาลถอนผมของเขา ต่อมาเมื่อพวกอาชีวกเห็นพฤติกรรมแปลกประหลาดของเขาจึงขับไล่ออกจากสำนัก เขาไปอยู่ที่เจ็อมหินแห่งหนึ่งซึ่งเป็นที่ถ่ายอุจจาระของชาวบ้าน นอกกรุงราชคฤห์ หลอกลงชาวบ้านว่ากินลมเป็นอาหารยืนขาเดียวตลอดเวลา มีผู้นับถือจำนวนมาก ต่อมาพระพุทธเจ้าเสด็จไปพบและทรงสั่งสอน เขาได้เป็นพระอรหันต์ก่อนบวช (ขุ. ธ. อ. (บาลี) ๑/๕๕/๓๖๗) ; ดู *ข้ามพูกเถรคาถา*

ข้ามพูขาทกชาตก: ชาตกว่าด้วยสุนัขจึงจอกชื่อข้ามพูจะอยากกินลูกหว่า พระพุทธเจ้าทรงแสดงชาตกนี้ด้วยทรงปรารภพระเทวทัตกับพระโกกาลิกะผู้กล่าวสรรเสริญคุณอันไม่มีจริงของกันและกัน เทียวฉันอยู่ในเรือนตระกูลทั้งหลาย ตรัสเล่าว่า ในอดีตกาล พระโพธิสัตว์เกิดเป็นรุกขเทวดาอยู่ในราวป่าชมพูแห่งหนึ่ง ที่ป่านั้นมีกาดัวหนึ่งกำลังกินผลชมพูสุก ขณะนั้นมีสุนัขจึงจอกตัวหนึ่งเดินผ่านทาง มันเห็นกากำลังกินผลชมพูสุกจึงกล่าวคุณอันไม่เป็นจริงของกาดัวหวังว่าตนจะได้กินผลชมพูจากกาดัว เมื่อกาดัวได้ฟังคำสรรเสริญอันไม่เป็นจริงของสุนัขจึงจอก จึงกล่าวสรรเสริญตอบสุนัขจึงจอกกล่าวยกย่องคุณอันไม่เป็นจริงของสุนัขจึงจอกเช่นกัน แล้วเขย่ากิงชมพูให้ผลทั้งหลายหล่นลงไป ต่างฝ่ายจึงต่างสรรเสริญกันด้วยคุณอันไม่มีอยู่จริงของกันและกัน (ขุ. ขา. (ไทย) ๒๗/๒๕๔/๑๔๙, ขุ. ขา. อ. (บาลี) ๔/๒๕๔/๑๘๑)

ข้ามพูขาทกปริพาชก : ปริพาชกคนหนึ่ง เมื่อครั้งพระสารีบุตรอยู่ ณ หมู่บ้านนาลกคาม แคว้นมคธ ข้ามพูขาทกปริพาชกเข้าไปสนทนาซักถามปัญหา ๑๖ ข้อ เช่น (๑) นิพพานเป็นอย่างไร จะรู้แจ้งได้อย่างไร (๒) อรหัตเป็นอย่างไร จะรู้แจ้งได้อย่างไร (๓) ใครคือธรรมวาที ใครคือผู้ปฏิบัติดี ใครคือผู้ไปดี พระเถระตอบว่า (๑) นิพพานคือความสิ้นราคะ โทสะ และโมหะ รู้แจ้งได้ด้วยอริยมรรคมีองค์ ๘ (๒) อรหัตคือความสิ้นราคะ โทสะ และโมหะ รู้แจ้งได้ด้วยอริยมรรคมีองค์ ๘ (๓) ธรรมวาทีคือผู้แสดงธรรมเพื่อละราคะ โทสะและโมหะ (๒) ผู้ปฏิบัติดีคือผู้ปฏิบัติเพื่อละราคะ โทสะและโมหะ ผู้ไปดีคือผู้ตัดรากถอนโคนอกุศลธรรมเหล่านั้น เมื่อถามว่าละได้อย่างไร ตอบว่า ละได้ด้วยอริยมรรคมีองค์ (ส. สห. (ไทย) ๑๘/๓๑๔-๓๒๙/๓๓๕-๓๔๗)

ข้ามพูคาม: ชื่อหมู่บ้านแห่งหนึ่ง ก่อนเสด็จไปเมืองกุสินารา พระพุทธเจ้ารับสั่งกับพระอานนทเถระว่าจะเข้าไปยังหัตถิคาม อัมพคาม ขัมพูคาม โภคนคร (ที. ม. (ไทย) ๑๐/๑๘๗/๑๓๔)

ข้ามพูคามิกปุตตเถรคาถา : ภาชิตของพระเถระผู้เป็นบุตรของนายบ้านชื่อข้ามพู ท่านเกิดที่เมืองจัมปา ได้ฟังพระธรรมเทศนาของพระพุทธเจ้า แล้วบวชปฏิบัติธรรม ท่านได้กล่าวคาถาว่า “ท่านยังชวนชวายเป็นประดับตกแต่งด้วยเสื้อผ้าอยู่หรือไม่ ยังยินดีประดับประดารา่างกายอยู่หรือไม่ ท่านทำกลิ่นศีลในजरขจายไปอยู่หรือไม่ คนทุศีลนอกนี้ไม่อาจทำกลิ่นศีลให้जरขจายไปได้” (ขุ. เถร. (ไทย) ๒๖/๒๘/๓๑๓, ขุ. เถร. อ. (บาลี) ๑/๑๖๕/๑๓๒)

ข้ามพูผลิยเถรปาทาน: ประวัติในอดีตชาติของพระข้ามพูผลิยเถระ พระเถระประกาศว่าเมื่อครั้งพระปฐมุตตรพทเจ้า ท่านถือเอาผลหว่าใหญ่ไปถวาย เพราะผลกรรมนั้นท่านจึงละทิพยสมบัติและมนุษย์สมบัติ ละทุกขีในอบาย ๔ ในกัปที่ ๑๐๐,๐๐๐ นับจากกัปนี้ไป ท่านไม่รู้จักทุกข์ดิเลยชาตินี้ได้บรรลुरुวิชา ๓ ปฏิสัมภิยา ๔ วิโมกข์ ๘ และอภิญญา ๖ (ขุ. อป. (ไทย) ๓๓/๘๑-๘๗/๗๒-๗๓)

ชัยทิศ, พระราชา: ชื่อราชาพระองค์หนึ่งในแคว้นปัญจาละ พระโพธิสัตว์เกิดเป็นนอสินสัตตกุมารพระโอรสของพระเจ้าชัยทิศ เมืองกบปิลลา พระเจ้าชัยทิศเสด็จล่าเนื้อถูกพระยาปารีสารถจับกุมไว้โดยหวังจะกินเป็นอาหาร พระโพธิสัตว์ได้ช่วยชีวิตของพระบิดา (ขุ. จรียา (ไทย) ๓๓/๗๔-๘๔/๗๕๕-๓๕๖) ; ดู *ชัยทิศชาดก*

ชัยเสน, กษัตริย์: ชื่อกษัตริย์พระองค์หนึ่งมีพระนามปรากฏในพุทธวงศ์ดังนี้ 1. ในสมัยพระโสภิตพุทธเจ้า (พระพุทธเจ้าองค์ที่๖) พระเจ้าชัยเสนทรงรับสั่งให้สร้างพระอารามแห่งหนึ่งน้อมถวายพระโสภิตพุทธเจ้า (ขุ. พุทธ. (ไทย) ๓๓/๖/๖๑๘)

2. ในสมัยพระปุสสพุทธเจ้า (พระพุทธเจ้าองค์ที่ ๑๘) พระองค์ทรงอุบัติในกรุงกาสิกะ พระชนกคือพระเจ้าชัยเสน พระชนนีคือพระนางสิริมา (ขุ. พุทธ. (ไทย) ๓๓/๑-๒๕/๖๘๐-๖๘๔)

ข้าวโคตร : ช่วงบुरुช ข้าวคน ข้าวอายุ ระยะประมาณของอายุ ข้าวยุค ข้าวรุ่น ของคนที่เกี่ยวข้องเป็นญาติ ทั้งฝ่ายมารดาและฝ่ายบิดา และสืบสายโลหิตกันมาในวงศ์สกุลเดียวกัน โดยมากนิยมนับเป็น ๗ ข้าวโคตร นิยมนับตั้งแต่ตัวบุคคลขึ้นไป ๓ ชั้น คือ ชั้นพ่อ ชั้นปู่ และชั้นทวด และนับจากตัวบุคคลนั้นลงมาอีก ๓ ชั้น คือชั้นลูก ชั้นหลาน และชั้นเหลน รวมเป็น ๗ ข้าวโคตรหรือ ๗ ข้าวคน (ม.ม. (ไทย) ๑๓/๔๑๑/๕๑๔, วิ.อ. (บาลี) ๒/๕๐๓-๕/ ๑๖๕-๑)

ข้าวธัญ : มาตรการระยะทางชนิดหนึ่ง บางทีเรียกว่า ข้าวลูกธัญ ข้าวลูกธัญตก โดยกำหนดระยะจากการยิงลูกธัญครั้งหนึ่ง เป็น ๑ ข้าวธัญ เช่น เสนาสนะป่า หมายถึง เสนาสนะที่ชื่อว่าป่ามีระยะ ๕๐๐ ข้าวธัญเป็นอย่างต่ำ (วิ.มหา. (ไทย) ๒/๖๕๔/๑๗๔, ๑๐/๒๕๓/๑๘๘)

ข้าวบुरुช : มาตรการระยะชนิดหนึ่ง, ๑ ข้าวบुरुชเท่ากับ ๕ ศอก เช่น พระผู้มีพระภาครับสั่งว่า “ภิกษุทั้งหลาย เมื่อมีเหตุที่สมควร เราอนุญาตให้ขึ้นต้นไม้สูงข้าวบुरुช แต่ในคราวมีอันตราย ขึ้นได้ตามความประสงค์” (วิ.จ. (ไทย) ๗/๒๘๔/๗๑, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๔๒/๑๘๒, ๒๕๖/๑๙๐, ที.ม.อ. (บาลี) ๒๔๑-๒๔๒/๒๒๕)

ข้าวสุดคมกลืนหอม : มาตรการระยะเวลาโดยการดมกลิ่น หมายถึง ข้าวครู่หนึ่ง เทียบได้กับ ข้าวลัดนิ้วมือเดียว เช่น การที่บุคคลเจริญเมตตาจิตอย่างน้อยข้าวสุดคมกลืนหอม มีผลมากกว่าการที่บุคคลมีจิตเลื่อมใสสมาทานสิกขาบท คือการงดเว้นจากการฆ่าสัตว์เป็นต้นนั้น (อง.นวก. (ไทย) ๒๓/๒๐/๔๗๓)

ข้าวหยาบ, อาบัติ : อาบัติที่มีโทษข้าวหยาบ จัดเป็นครุกาบัติ ได้แก่อาบัติปาราชิก ๔ สิกขาบท และอาบัติสังฆาติเสส ๑๓ สิกขาบท เช่นการเสพเมถุนการจงใจทำให้น้ำอสุจิคเลื้อน ในกรณีที่ภิกษุบอกอาบัติข้าวหยาบของภิกษุแก่นุปสัมบันต้องอาบัติปาจิตตีย์ เว้นไว้แต่ภิกษุได้รับสมมติ (วิ.มหา. (ไทย) ๒/๘๐/๒๗๐)

ชาครชาดก : ชาดกว่าด้วยผู้หลับและตื่น มีใจความย่อว่า พระโพธิสัตว์เกิดเป็นพราหมณ์ในกรุงสาวัตถี ต่อมาได้ออกบวชเป็นฤาษีบำเพ็ญเพียรอยู่ในป่าหิมพานต์ ถือการไม่นอนและเดินจงกรมเป็นวัตร รุกขเทวดาผู้เกิดที่ต้นไม้ใกล้ที่จงกรมเห็นแล้วดีใจจึงถามพระโพธิสัตว์ว่า ในโลกนี้ เมื่อเขาตื่น ใครหลับเมื่อเขาหลับ ใครตื่น พระโพธิสัตว์ตอบว่า เมื่อพวกเขาตื่นอยู่ ข้าพเจ้าหลับ เมื่อพวกเขาหลับ ข้าพเจ้าตื่นอยู่ และอธิบายว่า คนหลับคือคนที่ประมาทไม่รู้จักรักรม คือสัญญาะ(ความสำรวม) และทมะ(ความอดกลั้น) เป็นเหตุให้พระโพธิสัตว์ตื่น เพราะไม่อยากประมาท ส่วนคนตื่นคือคนที่ละระคะโทสะและอวิชชาได้แล้ว เป็นเหตุให้พระโพธิสัตว์

หลับ เพราะอยู่ท่ามกลางสังคมของพระอริยะแล้วคลายความกังวลใจได้ (ขุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๑๓๕/๒๗๙)

ชาครสูตร : พระสูตรว่าด้วยความตื่น มีใจความย่อว่า เทวดาทูลถามพระพุทธเจ้าว่า เมื่อธรรมทั้งหลายตื่นอยู่ธรรมประเภทไหนชื่อว่าหลับอยู่ เมื่อธรรมทั้งหลายหลับแล้ว ธรรมประเภทไหนชื่อว่าตื่นอยู่ บุคคลหมักหมมจุลีสือกิเลสเพราะธรรมประเภทไหน บุคคลบริสุทธิ์เพราะธรรมประเภทไหน พระองค์ตรัสตอบว่า เมื่ออินทรี ๕ ตื่นอยู่ นีรณ ๕ ชื่อว่าหลับอยู่ เมื่อ นีรณ ๕ หลับแล้ว อินทรี ๕ ชื่อว่าตื่นอยู่ บุคคลหมักหมม จุลีสือกิเลสเพราะ นีรณ ๕ บุคคลบริสุทธิ์เพราะอินทรี ๕ (ส.ส. (ไทย) ๑๕/๖/๗)

ชาครียสูตร : พระสูตรว่าด้วยภิกษุผู้ตื่นอยู่ มีใจความย่อว่า พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอนภิกษุทั้งหลายให้เร่งรีบประกอบความเพียรด้วยการตื่นอยู่เสมอ ภิกษุควรเป็นผู้ตื่นอยู่อย่างมีสติ มีสัมปชัญญะ มีจิตตั้งมั่น เบิกบาน ผ่องใส และควรเป็นผู้เห็นแจ้งสมควรแก่กาลในกุศลธรรมทั้งหลายในการปฏิบัติกัมมัฏฐาน ซึ่งจะได้รับผลจากการปฏิบัติ ๒ ประการ คือการบรรลุเป็นพระอรหันต์ หรือเป็นพระอนาคามี (ขุ.อิตติ. (ไทย) ๒๕/๔๗/๓๙๗)

ชาครียานุโยค : การประกอบเนื่อง ๆ ซึ่งการตื่น การพยายามตื่น จัดเป็นธรรมอันเป็นส่วน สุตระอบอย่างหนึ่ง ในธรรมอันเป็นส่วนสุตระอบ ๔ ประการคือ(๑) ธรรมอันเป็นส่วนสุตระอบคือสัสสวาร (๒) ธรรมอันเป็นส่วนสุตระอบคืออินทรีสังวร (๓) ธรรมอันเป็นส่วนสุตระอบคือโภชนมัตตัญญูตา(๔)ธรรมอันเป็นส่วนสุตระอบคือชาครียานุโยค, วิธีปฏิบัติตามหลักชาครียานุโยค คือ การชำระจิตให้บริสุทธิ์จากกรรมเครื่องกางกั้น(นীরณ)ด้วยการเดินจงกรม และการนั่งตลอดทั้งวัน กล่าวคือช่วงปฐมยามแห่งราตรี สำเร็จการนอนอย่างราชสีห์ โดยตะแคงด้านขวา ซ้อนเท้า เหลื่อมเท้า มีสติสัมปชัญญะ กำหนดเวลาตื่นไว้ไนใจ ช่วงมัชฌิมยาม ลุกขึ้นแล้วเดินจงกรม สลับกับการนั่ง ช่วงปัจฉิมยามแห่งราตรีพิจารณาถึงความเป็นอยู่ว่าทำอะไรเพียงคืนเดียวจึงจะสามารถเจริญกุศลธรรมได้สูงสุด เป็นการตื่นรู้ภายใน

ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค อธิบายว่า ผู้เจริญชาครียานุโยคจะเกิดปัญญา ๒ อย่าง คือ ปัญญาเร็วและปัญญาร่าเริง (ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๙๙/๕๘๔, ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๖/๕๕๔)

ช้าง ม้า โค ทาสี : สัตว์ที่พระนางยโสธราเถรี (พิมพา) เคยบริจาคทำบุญในอดีตชาติ เพื่อประโยชน์แก่การบำเพ็ญบารมีของพระพุทธเจ้า ในขณะที่พระองค์ยังเป็นพระโพธิสัตว์บำเพ็ญบารมีเพื่อบรรลุพระสัมพันธัญญุตญาณ (ขุ.อป. (ไทย) ๓๓/๔๕๔/๕๑๓)

ช้าง : สัตว์ในตระกูลช้าง เป็นพาหนะทรงของพระเจ้าจักรพรรดิ เรียกว่า ช้างแก้ว มีคุณสมบัติ คือ เป็นช้างเผือก เป็นที่พึงของเหล่าสัตว์ มีฤทธิ์ สามารถเหาะไปในอากาศได้ หากพระเจ้าจักรพรรดิขึ้นทรงเวลาเช้าแล้วเสด็จเลียบไปตลอดแผ่นดินอันมีมหาสมุทรเป็นขอบเขต สามารถเสด็จกลับกรุงกุสาวดีราชธานีทันเสวยพระกระยาหารเช้า, ช้างแก้วเป็นพญาช้างตระกูลอุโบสถ ซึ่งเป็นช้างมงคลตระกูล ๑ ในบรรดาช้าง ๑๐ตระกูล คือ (๑) กาฬกัณฑ์ (สีดำ) (๒) คังโคยกัณฑ์ (สีเหมือนน้ำไหล) (๓) ปันทรกัณฑ์ (สีขาวดั่งเขาไกรลาส) (๔) ตามพกัณฑ์ (สีทองแดง) (๕) ปิงคกัณฑ์ (สีทองอ่อนดั่งสีดาแมว) (๖) คันธกัณฑ์ (สีไม้กฤษณา มีกลิ่นตัวหอม) (๗) มังคกัณฑ์ (สีนิลอันสูงชัน มีกิริยาท่าทางเดินงดงาม) (๘) เหมกัณฑ์ (สีเหลืองดั่งทอง) (๙) อุโบสถกัณฑ์ (สีทองคำ) (๑๐) ฉัททันตกัณฑ์ (กายสีขาวบริสุทธิ์

ตั้งสีเงินยวง แต่ปากและเท้าสีแดง) ในช้างมงคล ๑๐ ตระกูลนี้ ช้างอุโบสถประเสริฐที่สุด, ช้างเป็นทรัพย์สมบัติที่นิยมสะสมชนิดหนึ่ง ในบรรดาของสะสม (อุปติ) ได้แก่ บุตร ภรรยา ทาสี ทาส แพะ แกะ ไก่ สุกร ช้าง โค ม้า ลา ทอง เงิน (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๒๔๖/๑๘๕, ๒๖๖/๑๘๗, ๓๕๔/๒๘๒, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๕/๒๔, ๓๕๔/๓๙๐, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓/๔, ๒๒๘/๒๗๐, ๓๗๙/๔๖๔, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๔/๒๑,๑๐๒/๑๒๓, ส.ส. (ไทย) ๑๕/๓๐/๓๓, ๒๔๒/๓๔๗, ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒๓๑/๓๒๐, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๑๗/๕๒๒, อ.จ.ต.ก. (ไทย) ๒๑/๑๑๔/๑๗๕, ช.ช. (ไทย) ๒๗/๑๐๓/๙๑, ช.ช. (ไทย) ๒๘/๒๖๖/๑๒๙, ๑๔๓๙/๔๐๗, ๑๖๔๕/๔๔๕, ช. อ.ป. (ไทย) ๓๓/๘๓/๑๓๐, ช.พ.พ. (ไทย) ๓๓/๓๕๔/๕๐๐, อ.ภ. ก. (ไทย) ๓๗/๓๘๗/๔๐๐, ๖๕๐/๗๐๖, ที.ม.อ. (บาลี) ๒๔๖/๒๓๔)

ช้างกลิ้ง : ผู้ทำอาชีพช้างกลิ้ง โดยการใช้เชือกชักไม้สำหรับกลิ้งไปมา สั้นบ้างยาวบ้าง เช่น การกลิ้งกลองซึ่งมีขนาดใหญ่ต้องชักเชือกยาวการกลิ้งงาหรือลิ้มซึ่งมีขนาดเล็กต้องชักเชือกสั้น พระพุทธเจ้าทรงนำมาเปรียบเทียบเกี่ยวกับวิธีการกำหนดลมหายใจในขณะที่ปฏิบัติกัมมัฏฐานอานาปานสติ ความว่า “ช้างกลิ้ง หรือลูกมือช้างกลิ้งผู้มีความชำนาญ เมื่อชักเชือกยาว ก็รู้ชัดว่า ‘เราชักเชือกยาว’ เมื่อชักเชือกสั้น ก็รู้ชัดว่า ‘เราชักเชือกสั้น’ แม้นั้นใด ภิกษุก็ฉันนั้นเหมือนกัน เมื่อหายใจเข้ายาวก็รู้ชัดว่า ‘เราหายใจเข้ายาว’ เมื่อหายใจออกยาวก็รู้ชัดว่า ‘เราหายใจออกยาว’ เมื่อหายใจเข้าสั้น ก็รู้ชัดว่า ‘เราหายใจเข้าสั้น’ เมื่อหายใจออกสั้น ก็รู้ชัดว่า ‘เราหายใจออกสั้น’ ” (ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๐๗/๑๐๓, ช.อ.ป. (ไทย) ๓๒/๒๑๕/๖๑๐, ๒๙๗/๖๙๓)

ช้างกลีบ : ช้างตัดผม (ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๙๙/๓๕๖, ๓๑๔/๓๗๙, ช.เป.ต. (ไทย) ๒๖/๓๙๐/๒๙๙, ช.เถร. (ไทย) ๒๖/๑๖๙/๓๕๙, ช.ช. (ไทย) ๒๗/๘๐/๘๕, ๒๗/๑๓๕-๑๓๖/๒๕๓, ๒๗/๔๒/๒๙๒, ช.อ.ป. (ไทย) ๓๒/๒๘๑/๖๙๑, (ไทย) ๓๒/๕๕๐/๘๔)

ช้างกลีบหญิง : ช้างตัดผมสตรี (ช.เถร. (ไทย) ๓๒/๒๑๔/๖๑๐)

ช้างกฤษ : ช้างที่พระเวสสันดรประทานแก่พราหมณ์แคว้นกาลิงคะ (ช.ช. (ไทย) ๒๘/๒๓๑๓/๕๔๑, ช.อ.ป. (ไทย) ๓๒/๑๔/๑๒๔, ๓๒/๖๕๗/๑๐๐)

ช้างกฤษตระกูลมาตังคะ : ช้างกฤษเป็นช้างป่าขนาดใหญ่ ตระกูลมาตังคะ เป็นช้างที่จะเลื่อมกำลังเมื่ออายุ ๖๐ ปี ตกมัน ๓ แห่ง มีางอนงาม เหมาะสำหรับเป็นราชพาหนะ (ช.อ.ป. (ไทย) ๓๓/๑๔๘/๕๓)

ช้างกฤษชรมหานาค : ช้างกฤษขนาดใหญ่, พญาช้างประเภทหนึ่งดู ช้างกฤษตระกูลมาตังคะ (ช.อ.ป. (ไทย) ๓๒/๑๓๕/๖๗๒)

ช้างแก้ว : พาหนะทรงของพระเจ้าจักรพรรดิ เรียกว่า ช้างแก้ว ดูคำว่า ช้าง (ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๓/๑๕, ๑๐/๓๖/๒๐, ๑๐/๒๔๖/๑๘๕, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๘๑/๖๐, ๑๑/๑๙๙/๑๕๙, ๑๑/๒๔๐/๑๙๖, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๖๒/๔๔๘, ๑๓/๓๘๔/๔๗๓, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒๕๘/๓๐๔, ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๓๓/๑๖๕, ช.อ.ป. (ไทย) ๓๒/๑๖๕/๖๐๒, ๓๒/๒๙๖/๖๙๓, อ.ภ. ก. (ไทย) ๓๗/๓๐๓/๒๔๑, ๔๐๒/๔๒๘)

ช้างแก้วมณี : ช้างประเภทหนึ่งประกอบอาชีพเกี่ยวกับการทำแก้วมณี ในหมู่ช้างต่าง ๆ คือ ช้างดอกไม้ ช้างย้อมช้างปรุงของหอม ช้างทอผ้า ช้างทอง (ช.ช. (ไทย) ๒๘/๑๔๐๔/๔๐๒)

- ช่างงา :** ช่างประเภทหนึ่งประกอบอาชีพเกี่ยวกับการทำงาช้าง การแกะสลักงาช้าง การทำเครื่องงา (ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๕๔/๓๐๒)
- ช่างจักสาน :** ช่างประเภทหนึ่งประกอบอาชีพเกี่ยวกับเครื่องจักสาน เช่น ช่างจักสานไม้ไผ่ ช่างจักสานไม้ไผ่ (ม.ม. (ไทย) ๑๓/๔๔๔/๕๕๖)
- ช่างฉันทันต์ :** ชื่อช่างโพธิสัตว์ในอดีตชาติ มีบริวาร ๘,๐๐๐ เชือก บำเพ็ญศีลบารมี, ชื่อตระกูลช่างตระกูลหนึ่งคือตระกูลช่างฉันทันต์ (ขุ. จริยา. (ไทย) ๓๓/๑๒๒/๗๗๖)
- ช่างชุน :** ช่างประเภทหนึ่งประกอบอาชีพเกี่ยวกับการเย็บผ้า ชุนผ้า (ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/ ๒๕๗/๖๙๓)
- ช่างชันมัน :** ช่างตักมัน ข้อเปรียบเทียบของสังคมนิครนธ์ที่ถือตนว่าเป็นคนฉลาด สามารถเอาชนะพระปัญญาของพระพุทธเจ้าได้ แต่เมื่อได้โต้วาทะกับพระพุทธเจ้าแล้วกลับเอาตัวไม่รอดเหมือนบุรุษมาปะทะช่างชันมันก็ดี พบกองไฟที่กำลังลุกโชนก็ดี พบงูพิษที่มีพิษร้ายก็ดี ยังพอเอาตัวรอดได้บ้าง แต่พอมานพบท่านพระโคตมเจ้าแล้ว ไม่มีใครเอาตัวรอดได้เลย (ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๖๒/๓๙๙)
- ช่างดอกไม้ :** ช่างประเภทหนึ่งประกอบอาชีพเกี่ยวกับดอกไม้ การร้อยดอกไม้ การทำ มาลัยดอกไม้ (ม.ม. (ไทย) ๑๓/๗๗/๗๕, ขุ.ชา.(ไทย) ๒๘/๑๔๐๔/๔๐๒)
- ช่างตีบุก :** ช่างประเภทหนึ่งประกอบอาชีพเกี่ยวกับการทำตีบุกเป็นกลุ่มช่างในกรุงเทพฯ ที่ปรากฏในเสลเถราปทาน ได้แก่ ช่างย้อม ช่างทูก ช่างเย็บผ้า ช่างกลบหญา ช่างศร ช่างกลิ้ง ช่างหนัง ช่างถากช่างเหล็กช่างทอง ช่างตีบุก ช่างทองแดง (ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/๒๑๖/๖๑๐,๓๒/๒๙๖/๖๙๓)
- ช่างตัน :** ช่างทรงของพระราชา มีกำลังมาก เป็นข้ออุปมาเปรียบเทียบ ตัวอย่างเช่น ช่างตันที่มีงานองาม เป็นช่างทรง ที่มีชาติกำเนิดดี เคยฝากศึกษสงครามาแล้ว บุกบันสงครามาแล้ว ถ้าทุ่มเทชีวิตการทำงานด้วยอวัยวะทุกส่วนคือเท้าน้ำทั้ง ๒ เท้าหลังทั้ง ๒ กายท่อนหน้า กายท่อนหลัง ศีรษะ หูทั้ง ๒ งาทั้ง ๒ หาง และงวง ช่างตันเช่นนี้สามารถสลेशชีวิตทำได้ทุกอย่างเปรียบเทียบกับบุคคลผู้ไม่มีความ ละอายในการกล่าวเท็จทั้งที่รู้จะ ไม่ทำบาปกรรมอะไรเลยเป็นไม่มี (ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๐๘/๑๑๘,๑๓/๑๕๑/๑๖๘,อง.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๑๓๘/๒๒๓,๒๒/๑๔๐/๒๒๙)
- ช่างตระกูลมาตังคะ :** ช่างตระกูลมาตังคะ เป็นช่างกฤษกรเกิดในป่า เป็นช่างตระกูลมาตังคะ เสื่อมกำลังเมื่ออายุ ๖๐ ปี ตกมัน ๓ แห่ง มีงานองาม ควรเป็นราชพาหนะ อรรถกถาอธิบายว่าชอบตกมัน ๓ แห่ง คือ นัยน์ตาใบหู และลูกอذنพะ (ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/๕๕๓/๘๔,๓๒/๖๕๗/๑๐๐, ขุ.อป.อ. (บาลี) ๑/๑๖๐/๒๖๐,๖๕๗/๓๗๗)
- ช่างตระกูลอุโบสถ, พญา :** ช่างมงคลตระกูล ๑ ในบรรดาช่าง ๑๐ ตระกูล คือ (๑) กาวพหัตถิ (สีดำ) (๒) คังโคยหัตถิ (สีเหมือนน้ำไหล) (๓) ปันทรหัตถิ (สีขาวดั่งเขาไกรลาส) (๔) ตามพหัตถิ (สีทองแดง) (๕) ปิงคลหัตถิ (สีทองอ่อนดั่งสีดาแมว) (๖) คันธหัตถิ (สีไม้กฤษณา มีกลิ่นตัวหอม) (๗) มังคลหัตถิ (สีนิลอัญชัน มีกิริยาทำทางเดินงดงาม) (๘) เหมหัตถิ (สีเหลืองดั่งทอง) (๙) อุโบสถหัตถิ (สีทองคำ) (๑๐) ฉันทันตหัตถิ (กายสีขาวบริสุทธิ์ดั่งสีเงินยวง แต่ปากและเท้าสีแดง) ในช่างมงคล ๑๐ ตระกูลนี้ ช่างตระกูลอุโบสถประเสริฐ

ที่สุดและถือเป็นช่างแก้วของพระเจ้าจักรพรรดิ (ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๔๖/๑๘๕, ๒๖๗/๑๘๙, ๒๗๑/๒๐๓)

ช่างตัดผม:ช่างผู้ประกอบอาชีพตัดผม ช่างกัลบกก็เรียก เป็นกลุ่มช่างที่ปรากฏอยู่ในแก้วมณีของ ปุณณกัณฑ์ ร่วมกับกลุ่มชนอื่น คือ พวกนักกระโดด นักมวย นักเล่นกล หลิงงาม ชายงาม และคนเฝ้ายาม (ขุ.ชา. (ไทย) ๒๘/๑๔๐๘/๔๐๒)

ช่างตัวประเสริฐ:ช่างที่มีลักษณะดี ช่างที่มีพฤติกรรมงดงาม พญาช่างตัวประเสริฐ นิยมนำมา เปรียบเทียบกับบุคคลผู้ประเสริฐ เช่น พระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้นแล เป็นดุจช่างตัว ประเสริฐ ทรงรุ่งเรืองลวงโลกพร้อมทั้งเทวโลก ดุจภูเขาหิมวันต์เหนือภูเขาศิลาเหล่าอื่น ทรงมี พระนามว่านาคโดยแท้จริง ทรงยอดเยี่ยมกว่าผู้ที่มีนามว่านาคทั้งหมด (อง.ฉก. (ไทย) ๒๒/ ๔๓/๕๐๐, ขุ.เถร. (ไทย) ๒๖/๖๙๒/๔๕๗)

ช่างฉาก :ช่างผู้ประกอบอาชีพเกี่ยวกับการฉากไม้ นิยมนำมาเปรียบเทียบกับการฝึกตน เช่น คนทอ น้ำย้อมชักน้ำไปได้ ช่างศรย้อมดัดศรให้ตรงได้ ช่างฉากย้อมฉากไม้ได้ ฉันทิ บัณฑิตทั้งหลาย ย้อมฝึกตนได้ ฉันทัน, เป็นกลุ่มช่างในกรุงหงสวดีที่ปรากฏในเสลเถราปทาน ได้แก่ ช่างย้อม ช่างหูก ช่างเย็บผ้า ช่างกัลบกหญิง ช่างศร ช่างกลิ้ง ช่างหนัง ช่างฉาก ช่างเหล็ก ช่างทองช่าง ดีบุกช่างทองแดง(ม.ม.(ไทย) ๑๓/๓๕๒/๔๓๑, ๓๒/๒๑๕/๖๑๐, ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๒๕๕/๖๙๓)

ช่างทรง :ช่างทรงของพระราชชา ช่างที่ใช้เป็นราชพาหนะช่างต้น เช่นช่างต้น เชือกนี้มีงานอนาม เป็น ช่างทรงที่มีชาติกำเนิดดี เคยฝ่าศึกสงครามมาแล้ว บุกบั่นสงครามมาแล้ว, ดู ช่างต้น (ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๕๘/๔๔๓)

ช่างทอง :ช่างผู้ประกอบอาชีพเกี่ยวกับทองและสำริด ทำหน้าที่เป่าทองด้วยสุบลม หลอมทอง ทำ ทองรูปพรรณชนิดต่าง ๆ เป็นกลุ่มช่างในกรุงหงสวดีที่ปรากฏในเสลเถราปทาน ได้แก่ ช่าง ย้อม ช่างหูก ช่างเย็บผ้า ช่างกัลบกหญิง ช่างศร ช่างกลิ้ง ช่างหนัง ช่างฉาก ช่างเหล็ก ช่างทอง ช่างดีบุก ช่างทองแดง(ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๗๘/๔๑๒, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๕๔/๓๐๒, ๑๓/๔๘๑/ ๖๐๗, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๖๘/๒๑๑, ๑๔/๓๖๐/๔๐๙, อง.ทุก.(ไทย) ๒๐/๑๐๒/๓๔๒, ๒๐/๑๐๓/ ๓๔๕, ๒๐/๑๐๓/๓๔๖, ขุ.ชา.(ไทย)๒๘/๑๔๐๔/๔๐๒, ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๒๑๖/๖๑๐, ๓๒/๒๕๖/ ๖๙๓)

ช่างทอง, บุตร :บุตรของช่างทอง บุตรที่เกิดในตระกูลช่างทอง เช่น นายจุนทกัมมารบุตร, บุตรของ ช่างทองมักทำหน้าที่เป็นลูกมือของช่างทองช่วยหลอมทอง เช่น ทองแท่งชมพูทเป็นของที่ บุตรนายช่างทองผู้ขยันใส่เข้าหลอมโลมลทิน จนสิ้นราคีแล้ว วางไว้บนผ้ากัมพลสีเหลือง ส่อง แสงแพรวพราว สุกสกาวอยู่, ดู ช่างทอง (ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๘๙/๑๓๗, ส.ส. (ไทย) ๑๕/ ๑๑๐/๑๒๓)

ช่างทองแดง:ผู้ประกอบอาชีพเกี่ยวกับทองแดง เป็นกลุ่มช่างในกรุงหงสวดีที่ปรากฏในเสลเถราปทาน ได้แก่ ช่างย้อม ช่างหูก ช่างเย็บผ้า ช่างกัลบกหญิง ช่างศร ช่างกลิ้ง ช่างหนัง ช่างฉาก ช่างเหล็ก ช่างทอง ช่างดีบุก ช่างทองแดง (ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/๒๑๖/๖๑๐)

ช่างทอผ้า :ผู้ประกอบอาชีพเกี่ยวกับการทอผ้า เป็นกลุ่มช่างที่ปรากฏอยู่ในแก้วมณีของปุณณกัณฑ์ ร่วมกับกลุ่มชนอื่น คือช่างดอกไม้ ช่างย้อม ช่างปรุงของหอม ช่างทอผ้าช่างทอง และพวก ช่างแก้วมณี (ขุ.ชา. (ไทย) ๒๘/๑๔๐๔/๔๐๒)

ช่างทำดอกไม้ : ผู้ประกอบอาชีพเกี่ยวกับการทำดอกไม้ การร้อยพวงมาลัย ช่างดอกไม้ เป็นกลุ่มช่างที่ปรากฏอยู่ในกรุงราชคฤห์ แคว้นมคธ และในกรุงเกตุมดี ในโตทยเถรราชธานีเป็นต้นจัดอยู่ในกลุ่มผู้ประกอบอาชีพที่อาศัยศิลปะ ได้แก่ แก้วช่าง พลม้า พลรถ พลธนู พนักงานเชิญธง พนักงานจัดกระบวนทัพ พวกจัดส่งเสบียง ราชนิกุลผู้ทรงเป็นนายทหารระดับสูง พลอาสา ขุนพล พลกล้า พลสวมเกราะ พวกทาสเรือนเบี้ย พวกทำขนม ช่างกลบ กพนักงาน เครื่องสรอง พวกพ่อครัว ช่างดอกไม้ ช่างย้อม ช่างหูก ช่างจักสาน ช่างหม้อ นักคำนวณ นักบัญชี (ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/๒๒๘/๖๘๔)

ช่างทำยานพาหนะ : ผู้ประกอบอาชีพเกี่ยวกับการทำยานพาหนะ(ยานการ) ช่างทำรถ (รถการ) เช่น ประวัติของพระผลกทายกเถระเคยเป็นช่างทำยานพาหนะ (ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/๓๗/๓๑๓)

ช่างที่ควรมี : ช่างที่สามารถฝึกได้ หากไม่ฝึกก็จะไม่มีประสบการณ์ เป็นตัวอย่างเปรียบเทียบภูมิของผู้ที่ได้รับการฝึกกับผู้ที่ไม่ได้รับการฝึก แม้จะมีความสามารถในการฝึกได้เท่ากัน แต่หากไม่ได้ฝึกย่อมไม่มีประสบการณ์ ไม่มีภูมิรู้ และขาดทักษะ (ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒๑๕/๒๔๘,๓๑๒/๓๗๙)

ช่างโทณมุข : ชื่อช่างเชือกหนึ่ง มีลักษณะหน้าผากเหมือนหม้อข้าวเหนียวระยอง มีลำวงยาวเหมือนธนู มีหูอ่อนกว้างใหญ่ ตาเหลืองดั่งน้ำผึ้งรูปร่างสันฐานดี ตะโพกหนาที่บกลมกลิ้งระหว่างเข่าเก็บของลับไว้ งามเหมือนงอนไถ ขนหางสวย โคนหางนำยำเกรง สมบูรณ์ด้วยลักษณะครบทุกอย่าง งามน่าดูเสมือนเมฆสีเขียวคราม ชอบไปยงถิ่นที่ราชสีห์ชอบเยื้องกรายเหมือนก้อนเมฆเดินได้ มีกำลังเท่า ๗ ช้างสาร ตกมัน ๗ ครั้ง มีพิษทั่วตัวเหมือนมัจจุรที่มีเรือนร่างทำให้เฆมนมยิ่งขึ้น ความขี้ขลาดด้วยวิธีพิเศษ เช่น ใช้คำขำคลุกกำยานให้กิน หยอดยาตา รุมควัน ไล่ทา เป็นต้น ช่างโทณมุขปรากฏในพระประวัติของพระพุทธเจ้า พระนามว่าปิยทัสสี ซึ่งมีประวัติว่า พระโสณเถระ เป็นศัตรูของพระพุทธเจ้าปิยทัสสี (เหมือนพระเทวทัตเป็นศัตรูของพระโคตมพุทธเจ้า) ได้ร่วมมือกับพระมหาปทุมราชกุมาร ในกมุทนคร สั่งให้ปล่อยช่างโทณมุขที่กำลังตกมันเพื่อทำร้ายพระพุทธเจ้า แต่พระพุทธเจ้าปิยทัสสีทรงทรมานช่างโทณมุขจนหายพยศเป็นเหตุให้เทวดาและมนุษย์ประมาณ ๘๐,๐๐๐ โภกิ ได้บรรลุธรรมครั้งที่ ๓ (ขุ.พุทธ. (ไทย) ๓๓/๖/๖๕๖)

ช่างธนบาล : ชื่อเรียกช่างนาฬาคีรี ซึ่งเป็นช่างที่พระเทวทัตร่วมกับพระเจ้าอชาตศัตรูปล่อยไปเพื่อปลงพระชนม์พระพุทธเจ้า หลังจากพระพุทธเจ้าทรงทรมานช่างนาฬาคีรีให้หายพยศแล้ว เทวดาและพรหมเป็นต้นเกิดจิตอศรัยจึงพากันบูชาด้วยดอกไม้และเกสรดอกไม้เป็นต้น และในพระนครทั้งสิ้น ได้เกิดกองทรัพย์สูงประมาณถึงเขา พระราชารับสั่งให้เที่ยวตีกองปาวร้องแล้วพระราชทานทรัพย์ที่ประตูด้านทิศตะวันตกให้เป็นของชาวพระนคร ส่วนทรัพย์ที่ประตูด้านทิศตะวันออกให้นำเข้าท้องพระคลังหลวง ตั้งแต่นั้นมา ช่างนาฬาคีรีจึงได้มีชื่อว่า ธนบาล ในคำสรรเสริญพระพุทธเจ้ากล่าวว่า พระองค์ทรงมีพระทัยประกอบด้วยพระกรุณาสม่ำเสมอในสัตว์ทั้งปวง คือ พระเทวทัต นายขมังธนู โจรองคฺสิมมาล พระราหุล และช่างธนบาล (ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/๕๘๕/๘๙)

- ข้างน้ำว :** ชื่อต้นไม้ชนิดหนึ่งในป่าหิมพานต์ ดอกมีกลิ่นหอม นิยมนำมาร้อยเป็นพวงมาลัย เป็นต้นไม้อันเป็นที่ตรัสรู้ของพระพุทธเจ้าพระนามว่าปทุมุตตระ (ขุ.ชา. (ไทย) ๒๘/๒๐๔๓/๕๐๒, ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/๓๐/๓๔๓)
- ข้างนาฬาคีรี :** ๑. ชื่อข้างที่พระเวทที่ตรึงกับพระเจ้าอชาตศัตรู กรุงราชคฤห์ ปล่อยไปเพื่อปลงพระชนม์พระพุทธเจ้า ภายหลังมีชื่อว่า ธนบาล, ดู ข้างธนบาล
๒. ชื่อข้างเชือกหนึ่งของพระเจ้าเอกราช กรุงบุปผวัต ในจันทกุมารชาดก เป็นข้างสำหรับบูชาอัญเชือก ๑ ในข้าง ๔ เชือกได้แก่ข้างอภัยกร ข้างนาฬาคีรี ข้างอัญจุคคะ และข้างวรุณทันตะ (ขุ.ชา. (ไทย) ๒๘/๙๙๓/๓๓๗, ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/๘๓/๕๗๖)
- ข้างประเสริฐ :** ข้างชั้นเลิศ เช่นข้างเอราวัณของท้าวสักกะ ในเทวโลกชั้นดาวดึงส์, ใช้เป็นค้ำยกย่องพระอรหันต์ เช่น ท่านพระพรหมเทพซึ่งเป็นผู้ปราศจากเสนามาร มีจิตสงบระงับ ผีกตนแล้ว เทียวไปเหมือนข้างประเสริฐ ไม่หวั่นไหว (ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๗๔/๒๓๖, อภิ.ก. (ไทย) ๓๗/๘๗๐/๙๐๑)
- ข้างปรุงของหอม :** ผู้ประกอบอาชีพปรุงของหอม เป็นกลุ่มช่างที่ปรากฏในดวงแก้วมณีของปุณณกยักษ์ ร่วมกับช่างอื่น ๆ คือ ช่างดอกไม้ ช่างย้อม ช่างปรุงของหอม ช่างทอผ้า ช่างทอง และพวกช่างแก้วมณี, กลุ่มช่างในกรุงหงสวดี คือ ช่างศร ช่างกลิ้ง คนส่งของช่างปรุงของหอม ช่างย้อม และช่างชุบ (ขุ.ชา. (ไทย) ๒๘/๑๔๐๔/๔๐๒, ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/๒๙๗/๖๙๓)
- ข้างป่า :** ข้างที่อยู่ในดงข้าง มักถูกควาญช้างคล้องมาเพื่อนำมาฝึกหัดเป็นราชพาหนะ (ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒๑๗/๒๕๐, ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๖๑/๒๑๑)
- ข้างเผาผลาญ :** คนช่างเผาผลาญ คนที่ชอบทำลาย เป็นสำนวนที่เวรัญชพรหมณ์กล่าวหาพระพุทธเจ้าว่า พระองค์ไม่ทรงไหว้พราหมณ์ ไม่ทำสามิยกรรมแก่พราหมณ์ ตามประเพณีเป็นการเผาผลาญประเพณีอันดีงามของพราหมณ์ พระองค์ทรงอธิบายว่า บาปอกุศลธรรมทั้งหลาย คือ กายทุจริต วจีทุจริตและมโนทุจริตจัดเป็นสิ่งที่ควรเผาผลาญ พระองค์ทรงละบาปอกุศลธรรมทั้งหลายที่ควรเผาผลาญได้หมดสิ้นแล้ว จึงชื่อว่า เป็นคนช่างเผาผลาญ แต่ไม่ใช่คนช่างเผาผลาญตามความหมายที่เวรัญชพรหมณ์เข้าใจ (อง.อภฺฐก. (ไทย) ๒๓/๑๑/๒๒๑, ๑๒/๒๒๘)
- ข้างเผือก :** ข้างที่มีลักษณะสีขาวทั้งตัว เสวตกุญชร นิยมใช้เป็นราชพาหนะ เช่น ข้างแก้วของพระเจ้าจักรพรรดิ เป็นข้างเผือกตระกูลอุโบสถ, ดู คำว่า ข้าง (ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๔๖/๑๘๕, ขุ.เปต. (ไทย) ๒๖/๗๓/๑๗๙, ๒๖/๙๖๑/๑๑๗)
- ข้างพลาย :** ข้างเพศผู้ มักใช้คู่กับคำว่า ข้างพัง คือข้างเพศเมีย (อง.นวก. (ไทย) ๒๓/๔๐/ ๕๒๐, ขุ.อ. (ไทย) ๒๕/๓๕/๒๔๓, ขุ.ชา. (ไทย) ๒๘/๑๗๒๙/๔๕๘, ๒๘/๒๐๖๒/๕๐๔, ๒๘/๒๓๖๒/๕๔๘)
- ข้างพลายชาติมาตังคะ :** ข้างเพศผู้เกิดในตระกูลมาตังคะ เช่น ข้างพลายชาติมาตังคะ ๖๐,๐๐๐ เชือก ประดับด้วยเครื่องอลังการทั้งปวง มีสายประโคนพานหน้าและพานหลังทำด้วยทอง ประกอบด้วยเครื่องประดับศิระและข่ายล้วนเป็นทอง (ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/๒๐๗/๖๘๑)
- ข้างพลายตระกูลมาตังคะ :** ข้างเพศผู้ตระกูลมาตังคะ เป็นอดีตชาติของพระปทุมเกสรียเถระ ในชาติที่เกิดเป็นข้างได้ถวายเกสรดอกบัวแก่พระปัจเจกพุทธเจ้า ด้วยอานิสงส์นั้น ทำให้ท่านมาเกิด

เป็นพระเถระและได้บรรจุเป็นพระอรหันต์ พร้อมด้วยปฏิสัมภิตา ๔ วิโมกข์ ๘ และอภิญญา
๖ (ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/๑/๔๖๒)

ช่างปลายและช่างพัง :ช่างเทศผู้และช่างเทศเมีย ในป่าหิมพานต์ อาศัยอยู่ใกล้สระมัจฉินท์ บริเวณ
อาศรมของพระเวสสันดร (ขุ.ชา. (ไทย) ๒๘/๒๐๘๒/๕๐๖)

ช่างพัง :ช่างเทศเมีย มักใช้คู่กับคำว่า ช่างปลาย คือ ช่างเทศผู้ (ขุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๙๑/ ๓๓๗, ขุ.ชา.
(ไทย) ๒๘/๒๐๖๒/๕๐๔)

ช่างมาตังคะ : ๑. ช่างตระกูลมาตังคะ เป็นช่างชนิดดุร้าย ชอบอยู่เพียงลำพัง เกิดในป่าหิมพานต์
๒. ชื่อช่างพระโพธิสัตว์ในอดีตชาติของพระโคตมพุทธเจ้า บำเพ็ญอุชิฐานอุบารมี (ม.อ.
(ไทย) ๑๔/๒๓๗/๒๘๐, ขุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๑๘/๓๐๓, ๒๗/๑๙/๓๐๓, ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/๗/
๒๕๐, ๓๒/๑๔/๑๒๔, ๓๒/๒๓๙/๖๘๖, ขุ.อป. (ไทย) ๓๓/๑๒/๓)

ช่างไม้ :ผู้ประกอบอาชีพเกี่ยวกับไม้ ทำหน้าที่ เช่น ถากไม้ สร้างยานพาหนะ พระพุทธเจ้าทรง
นำมาใช้เป็นข้อเปรียบเทียบกับการปฏิบัติของภิกษุ เช่นช่างไม้หรือลูกมือของช่างไม้ ผู้ชำนาญ
ใช้ลิ้มอันเล็ก ตอกโยกถอนลิ้มอันใหญ่ออกได้ แม้อันใด ภิกษุก็ฉันทันเหมือนกัน เมื่ออาศัย
นิมิตใดแล้วมนสิการนิมิตใดวิตกทั้งหลายอันเป็นบาปอกุศลซึ่งประกอบด้วยฉันทะบ้าง
ประกอบด้วยโทสะบ้าง ประกอบด้วยโมหะบ้างย่อมเกิดขึ้น ภิกษุนั้นควรมนสิการนิมิตอื่น ซึ่ง
ประกอบด้วยกุศลนอกจากนิมิตนั้น, ช่างไม้ที่ปรากฏชื่อ เช่น ช่างไม้ชื่อปัญจกังคะ ช่างไม้ชื่อ
อิสิทันตะ(อิสิทัตตะ) ช่างไม้ชื่อปุราณะ (ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๑๖/๒๒๗, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๘๘/
๘๐, ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๘๐/๕๓, ๒๕/๑๔๕/๗๖)

ช่างย่อม :ผู้ประกอบอาชีพเกี่ยวกับการย้อมสี เช่น ย้อมสีขนสัตว์(ลิง) การย้อมสีผ้า เป็นอาชีพอย่าง
หนึ่งในบรรดาอาชีพที่อาศัยศิลปะ ได้แก่ช่างช่างพลม้าพลรถพลธนู พนักงานเชิฐอง พนักงาน
จัดกระบวนทัพ พวกจัดส่งเสบียง ราชินิกุลผู้ทรงเป็นนายทหารระดับสูง พลอาสา ขุนพล พล
กล้า พลสวมเกราะพวกทาสเรือนเบี้ย พวกทำขนม ช่างกลบพนักงานเครื่องสรอง พวกพ่อ
ครัว ช่างดอกไม้ ช่างย่อม ช่างหูก ช่างจักสาน ช่างหม้อ นักคำนวณ นักบัญชี (ม.ม. (ไทย)
๑๓/๗๕/๗๑, ขุ.ชา. (ไทย) ๒๘/๑๔๐๔/๔๐๒, ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/ ๒๑๔/๖๑๐, ๓๒/๒๙๗/๖๙๓)

ช่างย้อมผ้า :ผู้ประกอบอาชีพเกี่ยวกับการย้อมสีผ้า, ในวัตถุปฐมสูตรกล่าวว่า ช่างย้อมผ้าที่ใช้ผ้าสกปรก
ย้อมสี คือ สีเขียว สีเหลืองสีแดง หรือสีชมพู ผ้าผืนนั้นจะเป็นผ้าที่ย้อมได้ไม่ดี มีสีไม่สดใส
เปรียบกับจิตที่เศร้าหมอง เป็นเหตุให้ถึงทุกดิถ้าช่างย้อมผ้าใช้ผ้าสะอาด ผ้าผืนนั้นจะย้อมได้ดี สี
สดใสเปรียบกับจิตที่ไม่เศร้าหมอง เป็นเหตุให้ถึงสุคติ (ม.ม. (ไทย) ๑๒/๗๐/๖๒, ขุ.อป. (ไทย)
๓๒/๒๑๔/๖๑๐, ๓๒/๒๙๖/๖๙๓)

ช่างรถ :ผู้ประกอบอาชีพเกี่ยวกับรถ เป็นตระกูล เรียกว่า ตระกูลช่างรถ จัดอยู่ในตระกูลต่ำและเป็น
ผู้ประกอบอาชีพอย่างต่ำ ๑ ใน ๕ ตระกูล คือ ตระกูลจันฑาล ตระกูลพราน ตระกูล
ช่างจักสาน ตระกูลช่างรถ ตระกูลคนขนขยะ (ม.ม. (ไทย) ๑๓/๔๔๔/๕๕๖, ม.อ. (ไทย) ๑๔/
๒๕๒/๒๘๘, อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๑๙๒/๓๒๐)

ช่างร้อยดอกไม้ :ผู้ประกอบอาชีพร้อยดอกไม้ เป็นกลุ่มช่างในกรุงหงสวดี ได้แก่ช่างกลบ คนจัดแจง
เครื่องอาบน้ำ พ่อครัว ช่างร้อยดอกไม้ คนทิ้งมูล(คนทิ้งอุจจาระ) นักกายกรรมและนักมวย
(ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/๒๘๑/๖๙๑, ๓๒/๒๘๙/๖๙๓)

ช่างรังเกียจ:คนช่างรังเกียจเป็นสำนวนที่เวรัญชพรพราหมณ์ใช้ว่ากล่าวพระพุทธเจ้าโดยเข้าใจว่าพระองค์ไม่ทำตามประเพณีอันดีงามคือการกราบไหว้พราหมณ์ จัดเป็นคนช่างรังเกียจ พระพุทธเจ้าทรงอธิบายว่า พระองค์เป็นคนช่างรังเกียจกายทุจริต วจีทุจริต และมโนทุจริต ตลอดถึงรังเกียจบาปอกุศลธรรมต่างๆแต่ไม่ใช่คนช่างรังเกียจตามความหมายที่เวรัญชพรพราหมณ์เข้าใจ (อง.อภฺฐก. (ไทย) ๒๓/๑๑/๒๒๐,๒๓/๑๒/๒๒๘)

ช่างและม้าอาชาไนย :ช่างและม้าอาชาไนยในเมืองของวิรุฑบัณฑิต ในวิรุฑชาดก เป็นสมบัติที่สะสมไว้แสดงถึงความมั่งคั่งร่ำรวย (ขุ.ชา. (ไทย) ๒๘/๑๔๖๑/๔๑๒)

ช่างวรุธพันตะ :ชื่อช่างเชือกหนึ่งของพระเจ้าเอกราช กรุงบัพพวัตติ ในจันทกุมารชาดก เป็นช่างสำหรับบุชายัญเชือก ๑ ในช่าง ๔ เชือกได้แก่ ช่างอภยังกร ช่างนาฬาศิริ ช่างอัจจุคคะ และช่างวรุธพันตะ(ขุ.ชา. (ไทย) ๒๘/๙๙๓/๓๓๗)

ช่างวารณะ :ชื่อช่างประเภทหนึ่ง เรียกว่า วารณะ หมายถึงเป็นสัตว์ผู้ช่วยป้องกันข้าศึก หรือช่วยกำจัดสิ่งกีดขวางทางเดิน หรือผู้สามารถบันลือโอภุจนาททางวาจาได้ ช่างวารณะปรากฏในกระบวนทัพที่พระเจ้าสัณชัยแห่ไปอัญเชิญพระเวสสันดรกลับจากเขาวงกต (ขุ.ชา. (ไทย) ๒๘/๒๓๖๒/๕๔๘)

ช่างศร :ผู้ประกอบอาชีพเกี่ยวกับศร เช่น การตัดลูกศรให้ตรงโดยใช้ไฟลน (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๓๕๒/๔๓๑,ม.อ.(ไทย) ๑๔/๑๒/๑๗,ขุ. ฐ. (ไทย) ๒๕/๓๓/๓๕,๒๕/๑๔๕/๗๖,ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/๒๑๕/๖๑๐,๓๒/๒๙๗/๖๙๓)

ช่างศิลป์,ช่างศิลปะ :ผู้ประกอบอาชีพเกี่ยวกับศิลปะ ศิลปิน เช่น “ในหมู่มนุษย์ ใครก็ตามเลี้ยงชีพด้วยการช่างฝีมืออันเป็นศิลปะต่างๆ วาสุภุชเช เธอจงรู้อย่างนี้ว่า ผู้นั้นเรียกว่า ช่างศิลป์ ไม่เรียกว่า พราหมณ์”,

ในอรรถกถาลักขณสูตร อธิบายว่า ศิลปะ หมายถึงวิชาชีพนับ ๒ อย่าง คือ (๑) ศิลปะสามัญมีช่างสาน ช่างหม้อ ช่างหูก เป็นต้น (๒) ศิลปะอย่างสูงมีช่างลวดลาย นักคำนวณด้วยวิธีการนับนิ้ว (มุททา) และนักคำนวณด้วยวิธีคิดในใจ (คณนา) (ม.ม. (ไทย) ๑๓/๔๕๗/๕๗๖, ขุ.สุ. (ไทย) ๒๖/๑๐๑๖/๑๒๕, ที.ปา.อ.(บาลี)๒๑๔/๑๒๐)

ช่างสาน :ผู้ประกอบอาชีพเกี่ยวกับการสาน เช่น ช่างสานไม้ไผ่ ช่างสานไม้รวก ตระกูลช่างสานจัดเป็นตระกูลชั้นต่ำ ๑ ใน ๕ ตระกูล ได้แก่ ตระกูลจันฑาล ตระกูลช่างสาน ตระกูลนายพราน ตระกูลช่างรถ หรือตระกูลคนขนขยะ เป็นตระกูลยากจน มีข้าวน้ำและสิ่งของเครื่องใช้น้อยเป็นไปอย่างผืดเคือง เป็นแหล่งที่หาของกินและเครื่องนุ่งห่มได้ยาก (อง.ติก. (ไทย) ๒๐/๑๓/๑๕๑,อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๘๕/๑๒๙,อง.ปณจก. (ไทย) ๒๒/๑๙๒/๓๒๐,ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/๒๙๕/๖๙๓)

ช่างสาร :ช่างมีกำลังมาก เป็น ๑ ใน ๕ อย่าง ที่ควรคบหาอย่างระมัดระวัง ได้แก่ (๑) ไฟกินเปรียง (๒) ช่างสาร (๓) งูเห่า (๔) กษัตริย์ผู้ได้รับมรธาภิเษกแล้ว (๕) หมิงทั้งปวง (ขุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๑๑/๓๗๕,ขุ.ชา. (ไทย) ๒๘/๓๒๔/๑๕๐)

ช่างสิริกะ :ช่างทรงของพระจันทนราชกุมาร โอรสของพระเจ้าอัญชสะ ในกัณฑ์ที่ ๒ นับจากภัทท์กัณฑ์นี้ในอุปาสลิตราพทานกล่าวว่า พระจันทนราชกุมาร(อดีตชาติของพระอุบาลีเถระ) เป็นคนมี

กิริยากระด้าง ทรงช้างสิริกะไปประพาสพระราชอุทยาน ได้พบพระพุทธเจ้าพระนามว่าเทว
ละ จึงใส่ช้างสิริกะไปเพื่อให้ทำร้ายพระพุทธเจ้า (ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/๕๕๖/๘๕)

ช่างหนัง :ผู้ประกอบอาชีพเกี่ยวกับหนัง ช่างหนังจัดอยู่ในตระกูลชั้นต่ำ เป็นช่างที่อาศัยศิลปวิทยาชั้น
ต่ำ ได้แก่ วิชาช่างจักสาน วิชาช่างหม้อ วิชาช่างหูก วิชาช่างหนัง วิชาช่างกลบ (วิ.มหา.
(ไทย) ๒/๑๕/๒๐๓, ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/๒๑๕/๖๑๐, ๓๒/๒๕๕/๖๙๓)

ช่างหม้อ :ผู้ประกอบอาชีพเกี่ยวกับหม้อ ช่างหม้อจัดอยู่ในตระกูลชั้นต่ำ เป็นช่างที่อาศัยศิลปวิทยา
ชั้นต่ำ ได้แก่ วิชาช่างจักสาน วิชาช่างหม้อ วิชาช่างหูก วิชาช่างหนัง และวิชาช่างกลบ
(วิ.มหา. (ไทย) ๒/๑๕/๒๐๓, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๕๔/๓๐๑, ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๑๕๖/๒๓๓, ส.ส.
(ไทย) ๑๕/๕๐/๖๕, ๑๕/๑๐๕/๑๑๕, ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/๒๕๕/๖๙๓)

ช่างหลวง :ช่างของพระราชชา ช่างที่พระราชชาทรงเลี้ยงไว้ ใช้เป็นช่างสำหรับคล้องช้างป่า เช่น
กษัตริราชผู้ได้รับมูรธาภิเษกแล้ว รับสั่งเรียกพรานผู้ชำนาญป่าที่ช่างอาศัยอยู่มาแล้วตรัส
ว่า “มาเถิดพ่อพรานช่างเพื่อนยาก ท่านจงขี่ช่างหลวงเข้าไปยังดงช้าง เห็นช้างป่าแล้วจง
คล้องมันผูกไว้ที่คอช่างหลวงเถิด” (ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๒๑๗/๒๕๐, ๑๔/๒๒๒/๒๕๔)

ช่างหูก :ผู้ประกอบอาชีพเกี่ยวกับหูกทอผ้า ทำหน้าที่ทอผ้า กรอด้วยเป็นต้น เช่น ช่างหูกทอจีวร,
วิชาช่างหูกจัดเป็นศิลปะวิทยาชั้นต่ำอย่างหนึ่ง ในหลายวิชา ได้แก่ วิชาช่างจักสาน วิชาช่าง
หม้อ วิชาช่างหูก วิชาช่างหนัง วิชาช่างกลบ และจัดเป็นอาชีพที่อาศัยศิลปะอย่างหนึ่งใน
บรรดาอาชีพหลายอย่าง ได้แก่ พลช้าง พลม้า พลรถ พลธนู พนักงานเชิดธง พนักงานจัด
กระบวนทัพ พวกจัดส่งเสบียง ราชินิกุลผู้ทรงเป็นนายทหารระดับสูง พลอาสา ขุนพล พล
กล้า พลสวมเกราะ พวกทาสเรือนเบี้ย พวกทำขนม ช่างกลบ พนักงานเครื่องสร้ง
พวกพ่อครัว ช่างดอกไม้ ช่างย้อม ช่างหูก ช่างจักสาน ช่างหม้อ นักคำนวณ นักบัญชี (วิ.
มหา. (ไทย) ๒/๖๔๓/๑๖๔, อง.ทุก. (ไทย) ๒๐/๑๓๘/๓๘๖, ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๖/๑๗๘, ขุ.วิ. (ไทย)
๒๖/๑๕๔/๒๗, ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/๒๑๔/๖๑๐, ๓๒/๒๕๕/๖๙๓)

ช่างเหล็ก :ช่างประเภทหนึ่งประกอบอาชีพเกี่ยวกับเหล็กเป็นกลุ่มช่างในกรุงหงสวดีที่ปรากฏในเสล
เถราปทาน ได้แก่ ช่างย้อม ช่างหูก ช่างเย็บผ้า ช่างกลบหญิง ช่างศร ช่างกลิ้ง ช่างหนัง
ช่างถากช่างเหล็กช่างทอง ช่างตีบุก ช่างทองแดง (ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/๒๑๖/๖๑๐, ๒๕๖/๖๙๓)

ช่างใหญ่ :ช่างขนาดใหญ่สามารถฝึกฝนได้ดี จัดเป็นสัตว์ประเสริฐประเภท ๑ ใน ๔ ประเภท ได้แก่
ม้าอัสตร ม้าอาชาไนย ม้าสินธพและช่างใหญ่ (ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๒๒/๑๓๓, ขุ.วิ. (ไทย) ๒๖/
๙๖๘/๑๑๘)

ช่างอภัยกร :ชื่อช่างเชือกหนึ่งของพระเจ้าเอกราช กรุงบพพวดี ในจันทกุมารชาดก เป็นช่างสำหรับ
บุชายัญเชือก ๑ ในช่าง ๔ เชือก ได้แก่ช่างอภัยกร ช่างนาฬาคีรี ช่างอัจจุคคตะ และช่าง
วรุณทันตะ (ขุ.ชา. ๒๘/๙๙๓/๓๓๗)

ช่างอัจจุคคตะ :ชื่อช่างเชือกหนึ่งของพระเจ้าเอกราช กรุงบพพวดีในจันทกุมารชาดก เป็นช่างสำหรับ
บุชายัญเชือก ๑ ในช่าง ๔ เชือก ได้แก่ช่างอภัยกร ช่างนาฬาคีรี ช่างอัจจุคคตะ และช่าง
วรุณทันตะ (ขุ.ชา. (ไทย) ๒๘/๙๙๓/๓๓๗)

ช่างอาชาไนย :ช่างที่เหมาะสมสำหรับการฝึก ช่างที่อดทนต่อการลงโทษในเวลาฝึก ช่างพันธุ์ดีตระกูล
คันธหัตถิ เป็นช้างมงคล เป็นสัตว์พิเศษเหมาะสำหรับเป็นราชพาหนะของพระเจ้าจักรพรรดิ,

นิยมนำมาใช้เป็นสำนวนเปรียบเทียบกับพระชินาสพ (ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๔๖/๑๘๕,ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒๕๘/๓๐๔,อง. ทุก. (ไทย) ๒๐/๕๘/๙๘)

ข้างเอกบุณทริก :ชื่อข้างทรงของพระเจ้าปเสนทิโกศล กษัตริย์แห่งกรุงสาวัตถี แคว้นโกศล อรรถกถาพาหิติกสูตรอธิบายว่า เหนือซี่โครงของพญาข้างนั้นมีจุดขาวอยู่ประมาณเท่าผลตาล เพราะฉะนั้น เขาจึงตั้งชื่อพระยาข้างนั้นว่า เอกบุณทริกะ (ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๕๘/๔๔๒)

ข้างเอราวัณ, พญา :ข้างทรงของพระอินทร์หรือท้าวสักกะ, ในธัมมิกสูตร สุตตนิบาตกล่าวว่ พญาข้างเอราวัณทราบว่ามีพระภาคเป็นผู้ทรงชนะบาปธรรมได้แล้ว จึงเข้าไปเฝ้าพระองค์ถึงที่ประทับ ได้ปรึกษาทูลถามปัญหากับพระองค์ ฟังคำพยากรณ์แล้ว ได้บรรลุธรรม

อรรถกถาธัมมิกสูตรอธิบายว่า ข้างเอราวัณ เป็นเทพบุตรชื่อเอราวัณ มีรูปเป็นเทพบนสวรรค์ สถิตอยู่ในวิมานทิพย์ ในเวลาที่ท้าวสักกะเสด็จชมพระอุทยาน เอราวัณเทพบุตรจะเนรมิตกายเป็นพญาข้าง ขนาดใหญ่ ๑๕๐ โยชน์ เนรมิตกระพอง ๓๓ กระพอง เป็นข้างเอราวัณ บนกระพองหนึ่ง ๆ มีงากระพองละ ๒ งา บนงาหนึ่ง ๆ มีสระโบกขรณีงาละ ๗ สระ บนสระโบกขรณีสระหนึ่ง ๆ มีสระบัวละ ๗ สระ สระบัวสระหนึ่ง ๆ มีดอกบัวสระละ ๗ ดอก บนดอกบัวดอกหนึ่ง ๆ มีดอกละ ๗ กลีบ บนกลีบหนึ่ง ๆ มีนางอัปสรพ้อนรำอยู่กลีบละ ๗ นาง ปรากฏชื่อว่าปทุมอัปสรทั้งนั้น นางพ้อนของท้าวสักกะมีประวัติกล่าวไว้ในวิมานวัตถุว่า นางอัปสรได้ศึกษาเป็นอย่างดีหมั่นตัวบนดอกปทุมในท่ามกลางกระพอง ๓๓ กระพอง เหล่านั้น มีกระพองชื่อสุทิสสนะประมาณ ๓๐ โยชน์ ที่กระพองสุทิสสนะนั้นมีบัลลังก์แก้วมณีประมาณ ๑ โยชน์ลาดไปบนมณฑปดอกบัวสูง ๓ โยชน์ เป็นสถานที่ประทับเสวยทิพย์สมบัติของท้าวสักกะจอมเทพแวดล้อมด้วยหมู่ นางอัปสรเมื่อท้าวสักกะจอมเทพเสด็จกลับจากการชมอุทยาน ข้างเอราวัณก็จะกลายรูปนั้นเป็นเทพบุตรอย่างเดิม (ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๓๘/๒๖๖,ช.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๘๒/๕๘๙,ช.สุ.อ. (บาลี) ๒/๓๗๘/๑๘๘)

ชาณุโสณิ, พราหมณ์ : พราหมณ์มหาศาลผู้มีชื่อเสียง ชาวสาวัตถี มีประวัติปรากฏในพระสูตรต่าง ๆ หลายสูตร คือ ในจุฬหัตถิปโทปมสูตร ชาณุโสณิพราหมณ์ได้ฟังคำสรรเสริญพระพุทเจ้าของปิไลติปริพาชก แล้วได้เข้าเฝ้าสนทนาธรรมกับพระพุทเจ้าเรื่องอุปมาด้วยรอยเท้าข้างในตรีชชสูตร ท่านเคยพบปะสนทนากับพราหมณ์มหาศาลอื่น ๆ ในหมู่บ้านมนสาภูวะ ได้แก่ จังกีพราหมณ์(อยู่ที่หมู่บ้านโอปาสาทะ) ตารุกขพราหมณ์(อยู่ที่หมู่บ้านอิจฉานังคะ) โปกขรสาติพราหมณ์(อยู่ที่เมืองอูกักภูฐะ) และโตเทยพราหมณ์(อยู่ที่หมู่บ้านตุทิ) ในภกรเวรสูตร ท่านสนทนาธรรมกับพระพุทเจ้าเรื่องการอยู่ป่าของภิกษุผู้ยังไม่ได้สมาธิ เป็นเหตุให้เกิดความหวาดกลัว เมื่อจบพระสูตรท่านได้แสดงตนเป็นพุทธมามกะ ในชาณุโสณิพราหมณ์สูตร ท่านได้ขึ้นรถเทียมม้าขาว เมื่อพระอานนท์พบเห็นได้นำเรื่องยานอันประเสริฐไปทูลถามพระพุทเจ้า พระองค์ได้ตรัสถึงพรหมยาน ธรรมยาน และรทพิชัยสงคราม ในชาณุโสณิสูตรท่านได้สนทนาธรรมกับพระพุทเจ้าเรื่องความมีหรือความไม่มีของสรรพสิ่ง พระพุทเจ้าทรงชี้แจงว่าความเห็นเช่นนั้นเป็นสุดโต่งด้านใดด้านหนึ่ง แล้วทรงแสดงสรรพสิ่งในลักษณะปฏิจจสมุปบาทคือมีการอาศัยกันและกันเกิดขึ้นเป็นกระบวนการ ในชาณุโสณิสูตรอีกสูตรหนึ่ง ท่านสนทนาธรรมกับพระพุทเจ้าเรื่องการถวายทานแก่ญาติสาโลหิตผู้ล่วงลับ ท่านนั้นจะไปถึงเขาหรือไม่ และพวกเขาจะได้รับผลหรือไม่ พระพุทเจ้าตรัสตอบว่าขึ้นอยู่กับฐานะ

ของผู้รับ คือ ถ้าเขาไปเกิดเป็นสัตว์นรก สัตว์เดรัจฉาน มนุษย์ เทวดา ก็ไม่ได้รับผล ถ้าเขาไปเกิดเป็นเปรตบางประเภทจะได้รับผล ในชาติตติยสูตร ท่านได้สนทนาธรรมกับพระพุทธเจ้า เรื่องความประสงค์ ค่านิยม ความมั่นใจ ความต้องการ เป้าหมายสูงสุด ของกษัตริย์ พราหมณ์ คหบดี สตรี โจร และสมณะ ในเมถุนสูตร ท่านได้ทูลถามถึงความเป็นพรหมจารีของพระพุทธเจ้า พระองค์ทรงอธิบายเรื่องเมถุนสังโยค ๗ ในปฐมปัจโจโรหิณีสสูตร และพราหมณ์ปัจโจโรหิณีสสูตร พระพุทธเจ้าทรงแสดงพิธีลอยบาปในอริยวินัยแก่ชาณุสโสนิพราหมณ์ (ที.สี.(ไทย) ๙/๕๑๙/๒๓๐, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๔/๓๓, ๑๒/๒๘๘/๓๑๗, ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๔๗/๙๔, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๔/๕, อ.ง. ฉก.ก. (ไทย) ๒๒/๕๒/๕๒๑, อ.ง. ส.ต.ต.ก. (ไทย) ๒๓/๕๐/๘๒, อ.ง. ทสก. (ไทย) ๒๔/๑๑๙/๒๗๒, ๒๔/๑๗๗/๓๒๕)

ชาณุสโสนิพราหมณ์สูตร : พระสูตรว่าด้วยชาณุสโสนิพราหมณ์ มีใจความย่อว่า ท่านพระอานนท์ เห็นชาณุสโสนิพราหมณ์ขึ้นรถเทียมม้าขาวออกจากกรุงสาวัตถีและมีคนขมว่า ยานประเสริฐ พระเถระจึงเข้าไปทูลถามพระผู้มีพระภาคว่า ในธรรมวินัยนี้ สามารถบัญญัติยานอันประเสริฐได้หรือไม่ พระองค์ตรัสตอบว่า ได้ คืออริยมรรคมีองค์ ๘ นั้นเองซึ่งเรียกว่า พรหมยานบ้าง ธรรมยานบ้าง รถพิชัยสงครามบ้าง, ดู ชาณุสโสนิพราหมณ์ (ส.ม. (ไทย) ๑๙/๔/๕)

ชาณุสโสนิสสูตร : พระสูตรว่าด้วยชาณุสโสนิพราหมณ์ มีใจความย่อว่า ชาณุสโสนิพราหมณ์ เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคแล้วทูลถามว่า สิ่งทั้งปวงมีหรือ หรือว่าสิ่งทั้งปวงไม่มี พระองค์ตรัสตอบว่า ความเห็นอย่างนั้นเป็นความเห็นสุดโต่ง แล้วทรงแสดงปฏิจจสมุปบาทอันเป็นทางสายกลางแก่พราหมณ์, ดู ชาณุสโสนิพราหมณ์ (ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๔๗/๙๔)

ชาณุสโสนิสสูตร (อีกสูตรหนึ่ง) : พระสูตรว่าด้วยชาณุสโสนิพราหมณ์ทูลถามเรื่องทาน มีใจความย่อว่า ชาณุสโสนิพราหมณ์ได้ทูลพระพุทธเจ้าว่า ทานที่ทำบุญอุทิศถวายไปให้ญาติสาโลหิตผู้ล่วงลับไปแล้วจะสำเร็จแก่ญาติสาโลหิตผู้ล่วงลับไปแล้วหรือไม่ และญาติสาโลหิตผู้ล่วงลับไปแล้วเหล่านั้นจะได้บริโภคนั้นหรือไม่ พระพุทธเจ้าตรัสตอบว่า ขึ้นอยู่กับฐานะของผู้รับทาน คือ ถ้าญาติสาโลหิตเหล่านั้นไปเกิดเป็นสัตว์นรก ในนिरยภูมิ สัตว์เดรัจฉานในตริจฉานภูมิ มนุษย์ในมนุษยโลก เทวดาในเทวโลก พวกเขาจะไม่ได้รับทานเพราะไม่ใช่ฐานะ แต่หากญาติสาโลหิตเหล่านั้นไปเกิดเป็นเปรตในภูมิแห่งเปรต ก็จะได้รับทานนั้น เพราะเปรตเหล่านั้นสามารถอาศัยอาหารอันเกิดจากปัตติทานมัยกุศล(บุญกุศลที่สำเร็จด้วยการให้ส่วนบุญ เป็นวิธีทำบุญด้วยการเฉลี่ยส่วนแห่งความดีให้แก่ผู้อื่น) จากมนุษยโลก ในกรณีที่ยาติเหล่านั้นไม่สามารถรับทานได้ ทานนั้นก็ไม่มีผล เพราะมีสัตว์ผู้ไปเกิดเป็นช้าง ม้า โค สุนัข มนุษย์ เทวดาจำนวนมาก ทานที่ถวายแก่สมณพราหมณ์ย่อมตกไปเป็นของสัตว์ มนุษย์และเทวดา ดังกล่าวนั้น ดังนั้น ทานจึงไม่มีผล (อ.ง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๗๗/๓๒๕)

ชาตก : เรื่องที่เคยเกิดขึ้นแล้วส่วนมากเป็นอดีตชาติของพระโพธิสัตว์ก่อนจะมาตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า เป็นองค์หนึ่งแห่งนวัคสัตตฤคสาสน์(คำสอนของพระศาสดาอันมีองค์ ๙) ได้แก่ สุตตะ เคยยะ เวยยาकरणะ คาถา อุทาน อิติวุตตกะ ชาตก อัฏฐธรรม เวทลละ

อรรถกถาอธิบายว่า ชาตก มี ๕๕๐ เรื่อง (จำนวนจริง ๕๔๗ เรื่อง) มีอภินิหารชาตก เป็นต้น เป็นคัมภีร์หนึ่งใน ๑๕ คัมภีร์ของขุททกนิกาย (ขุททกปาฐะ ธรรมบท อุทาน อิ

ติวุตตะกะ สุตตนิบาต วิมานวัตถุ เปตวัตถุ เภรคาถา เภรคาถา ชาตกะ นิทเทส ปฏิสัมภิตา มรรค อปทาน พุทธวงศ์ และจรียาปิฎก) (วิ.มหา. (ไทย) ๑/๑๙/๑๑)

ชาตกะ, นวักคัสตฤศาสน์ : เรื่องที่เคยเกิดขึ้นแล้ว ส่วนมากเป็นอดีตชาติของพระโพธิสัตว์ ก่อนจะมา ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า เป็นองค์หนึ่งแห่งนวักคัสตฤศาสน์(คำสอนของพระศาสดาอันมีองค์ ๙) ได้แก่ สุตตะ เคยยะ เวยยาकरणะ คาถาอุทาน อิติวุตตะกะ ชาตก อัပ္ภุตธรรม เวทัลละ,

อรรถกถาอธิบายว่า ชาตก มี ๕๕๐ เรื่อง (จำนวนจริง ๕๔๗ เรื่อง) มีอภินิหารชาตก เป็นต้น เป็นคัมภีร์หนึ่งใน ๑๕ คัมภีร์ของขุททกนิกาย (ขุททกปาฐะ ธรรมบท อุทาน อิติวุตตะกะ สุตตนิบาต วิมานวัตถุ เปตวัตถุ เภรคาถา เภรคาถา ชาตกะ นิทเทส ปฏิสัมภิตา มรรค อปทาน พุทธวงศ์ และจรียาปิฎก) (ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๓๘/๒๕๒, อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๖/๑๐, ๒๑/๑๐๗/๑๖๓, อง.ปณ. (ไทย) ๒๒/๗๓/๑๒๓, ๒๒/๑๕๕/๒๕๓, พุ.ม. (ไทย) ๒๙/๗๔/๒๒๔, ๒๙/๘๘/๒๗๓)

ชาตรูปุชตสูตร : พระสูตรว่าด้วยสัตว์ที่เวียนชาติจากการรับทองและเงิน มีใจความว่า สัตว์ที่เวียนชาติ จากการรับทองและเงินมีจำนวนน้อย ส่วนสัตว์ที่ไม่เวียนชาติจากการรับทองและเงินมีจำนวน มากกว่า (ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๑๕๓/๖๔๗)

ชาตสระ : สระที่เกิดเองตามธรรมชาติ ไม่มีใครขุดไว้ มีน้ำที่ไหลมาจากรอบข้างซึ่งอยู่จนเต็ม ในอุโบสถ ชั้นธกะกำหนดไว้ว่า ในแม่น้ำ ในสมุทร หรือในชาตสระ ชั่วระยะชายมีสัญญาณปานกลาง วิก น้ำสาตไปโดยรอบเป็นอุทกทุกเขปสีมา สีมาที่กำหนดไว้ในน่านน้ำเหล่านั้น เป็นสมานสังวาส มี อุโบสถเดียวกัน (วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๔๗/๒๒๕, วิ.อ. (บาลี) ๓/๑๔๗/๑๒๕)

ชาติ : ความเกิด การเกิดขึ้น การก้าวลง (สู่ครรภ์) การบังเกิดการบังเกิดขึ้น ความปรากฏแห่งชั้นรั้ง ทั้งหลาย การได้อย่าตนะในหมู่สัตว์นั้น ๆ ของสัตว์เหล่านั้น ๆ ชาติเป็นปัจจัยอย่างหนึ่งในปฏิจจสมุปบาท, ดู ปฏิจจสมุปบาท (วิ.ม. (ไทย) ๔/๑/๒, ๔/๒/๔, ๔/๓/๖, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๕๗/๓๑, ๑๐/๗๐/๔๐, ๑๐/๓๘๘/๓๒๕, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๕๖/๓๕๕, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๓/๑๖, ๑๒/๙๓/๘๘, ๑๒/๔๓๔/๔๖๒, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๖/๑๘, ๑๓/๑๖๘/๑๘๙, ๑๓/๒๙๙/๓๕๖, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๗/๒๔, ๑๔/๕๕/๖๒, ๑๔/๙๘/๑๑๖, ๑๔/๔๑๙/๔๗๔, ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๒๙/๑๕๓, ๑๕/๑๗๒/๒๓๑, ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒/๔, ๑๖/๑๐/๑๕, ๑๖/๓๖/๗๘, ๑๖/๗๐/๑๔๔, ส.ข. (ไทย) ๑๗/๕/๑๘, ๑๗/๒๖/๓๙, ๑๗/๑๔๙/๒๓๘, ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๑/๒, ๑๘/๔/๔, ๑๘/๑๘๖/๒๐๖, ๑๘/๔๑๑/๔๗๖, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๒/๔, ๑๙/๓/๕, ๑๙/๑๑๑๒/๖๒๔, ๑๙/๑๑๑๖/๖๒๙, อง.ท.ก. (ไทย) ๒๐/๖/๖๒, ๒๐/๓๘/๑๙๘, ๒๐/๑๓๑/๓๘๐, อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๐/๑๗, ๒๑/๑๒๒/๑๘๔, ๒๑/๒๕๗/๓๗๕, อง.อ.ภ. (ไทย) ๒๓/๖/๒๐๕, ๒๓/๕๔/๙๗, ๒๓/๖๖/๑๓๕, อง.ท.ส.ก. (ไทย) ๒๔/๗๖/๑๖๙, ๒๔/๘๑/๑๘๐, พุ.อ. (ไทย) ๒๕/๕๘/๔๑๓, ๒๕/๗๕๒/๖๘๐, พุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๗๑/๔๘๕, พุ.จ. (ไทย) ๓๐/๑๗/๑๐๘, ๓๐/๒๑/๑๒๖, ๓๐/๒๙/๑๕๔, พุ.ป. (ไทย) ๓๑/๖/๑๓, ๓๑/๑๕/๔๓๙, ๓๑/๑๒๓/๑๙๒, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๙๑/๑๖๓, อภิ.ธ. (ไทย) ๓๖/๗๑/๑๙, ๓๖/๒๐๖/๕๐, ๓๖/๔๔๙/๑๑๒, อภิ.ก. (ไทย) ๓๗/๔๔๙/๔๗๙, ๓๗/๗๑๙/๗๖๖)

ชาติกำเนิด : การเกิดในกำเนิด ชาติเกิด ชาติชั้นวรรณะที่ถือกำเนิด มี ๒ อย่าง คือ (๑) ชาติกำเนิดต่ำ ได้แก่ ชาติกำเนิดคนจัณชาล ชาติกำเนิดคนจักสาน ชาติกำเนิดนายพราน ชาติกำเนิดช่างรถ

ชาติกำเนิดคนเทขยะ(๒)ชาติกำเนิดสูง ได้แก่ ชาติกำเนิดกษัตริย์ชาติกำเนิดพราหมณ์ (วิ.ม. ๒/๑๕/๒๐๒,๒/๓๘/๒๒๖,ที.สี.(ไทย) ๙/๓๐๓/๑๑๓,๙/๓๐๔/๑๑๔,๙/๓๐๖/๑๒๑,๙/๓๔๔/๑๔๒, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๔๒๔/๕๓๒,๑๓/๔๕๔/๕๗๒, พ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๙๓/๑๕๖)

ชาติกำเนิดต่ำ : การเกิดในกำเนิดต่ำ ชาติเกิดที่ต่ำ ชาติชั้นวรรณะชั้นต่ำ, ชาติกำเนิดต่ำ ได้แก่ ชาติกำเนิดคนจัณทาล ชาติกำเนิดคนจักสาน ชาติกำเนิดนายพราน ชาติกำเนิดช่างรถ ชาติกำเนิดคนเทขยะ, ดู ชาติกำเนิด (วิ.ม. (ไทย) ๒/๑๕/๒๐๒,๒/๓๘/๒๒๖)

ชาติกำเนิดสูง: การเกิดในกำเนิดสูง ชาติเกิดสูง ชาติชั้นวรรณะชั้นสูง, ชาติกำเนิดสูง ได้แก่ ชาติกำเนิดกษัตริย์ ชาติกำเนิดพราหมณ์ , ดูชาติกำเนิด (วิ.ม. (ไทย) ๒/๑๕/๒๐๒,๒/๓๘/๒๒๗)

ชาติตระกูล : การเกิดในตระกูล ตระกูลเป็นที่เกิด เช่นท่านโสณทัณฑะเป็นผู้มีชาติกำเนิดดีทั้งฝ่ายบิดาและฝ่ายมารดา ถือปฏิสนธิบริสุทธิ์ดีตลอดเจ็ดชั่วบรรพบุรุษ ไม่มีใครจะคัดค้านตำหนิได้ เพราะอ้างถึงชาติตระกูล (ที.สี. (ไทย) ๙/๒๖๘/๙๓,๙/๓๐๓/๑๑๓,๙/๓๔๔/๑๔๒, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๔๕๔/๕๗๒, ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๑๒/๑๒๘)

ชาติเถระ : พระเถระโดยชาติ เป็นพระเถระประเภท ๑ ใน ๓ ประเภท ได้แก่ (๑) ชาติเถระ (พระเถระโดยชาติ) (๒) ฌัมมเถระ (พระเถระโดยธรรม) (๓) สมมติเถระ (พระเถระโดยสมมติ) อรรถกถาสังคีติสูตรอธิบายว่า (๑) ชาติเถระ หมายถึง ผู้เป็นใหญ่โดยชาติกำเนิดคือนับอายุตั้งแต่เป็นคฤหัสถ์ (๒) ฌัมมเถระ หมายถึง ผู้ประกอบด้วยธรรมอย่างเดียวหรือหลายอย่างเช่น ธรรมที่ทำให้เป็นพระเถระ ๔ (ความเป็นผู้มีศีล ความเป็นพหูสูต การได้ฌาน การสิ้นอาสวะ) (๓) สมมติเถระ หมายถึง พระเถระที่ใช้เป็นชื่อเฉพาะหรือเป็นคำเรียกขานผู้ที่บวชนาน (ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๖๙)

ชาติธัมมาทิสุตตทสกะ : พระสูตร ๑๐ สูตรมีชาติธัมมสูตรเป็นต้น พระสูตร ๑๐ สูตรที่ท่านแสดงไว้โดยย่อ ได้แก่ (๑) ชาติธัมมสูตร ว่าด้วยสิ่งทั้งปวงมีความเกิดเป็นธรรมดา (๒) ขราธัมมสูตร ว่าด้วยสิ่งทั้งปวงมีความแก่เป็นธรรมดา (๓) พยาธัมมสูตร ว่าด้วยสิ่งทั้งปวงมีความเจ็บไข้เป็นธรรมดา(๔) มรณธัมมสูตร ว่าด้วยสิ่งทั้งปวงมีความตายเป็นธรรมดา (๕) โสภกธัมมสูตร ว่าด้วยสิ่งทั้งปวงมีความเศร้าโศกเป็นธรรมดา (๖) สังกิลธัมมสูตร ว่าด้วยสิ่งทั้งปวงมีความเศร้าหมองเป็นธรรมดา (๗) ขยธัมมสูตร ว่าด้วยสิ่งทั้งปวงมีความสิ้นไปเป็นธรรมดา (๘) วยธัมมสูตร ว่าด้วยสิ่งทั้งปวงมีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา (๙) สมุทยธัมมสูตร ว่าด้วยสิ่งทั้งปวงมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา (๑๐) นิโรธธัมมสูตร ว่าด้วยสิ่งทั้งปวงมีความดับไปเป็นธรรมดา(ส.สหา. (ไทย) ๑๘/๓๓/๓๘)

ชาติปุณณิยเถราปทาน : ประวัตินในอดีตชาติของพระชาติปุณณิยเถระ มีใจความย่อว่า เมื่อพระพุทธเจ้าพระนามว่าพุมุตตระประณีพพานแล้ว พระชาติปุณณิยเถระได้บูชาพระพุทธศรีระด้วยผอบดอกไม้ ด้วยอานิสงสนัน ทำให้ท่านไปเกิดในสวรรค์ และได้เป็นพระราชาในภพมนุษย์ ในสมัยพระโคตมพุทธเจ้า ท่านได้บรรลุมรรคา ๓ ปฏิสัมภิตา ๔ วิโมกข์ ๘ และอภิญญา ๖ (ขุ.อป. (ไทย) ๓๓/๔๙/๙๙)

ชาติปุชกเถราปทาน: ประวัตินในอดีตชาติของพระชาติปุชกเถระมีใจความย่อว่า เมื่อพระวิปัสสี โภธิสัตว์ ประสูติ พระชาติปุชกเถระเคยได้ทำการบูชาพระชาติกำเนิดของพระวิปัสสี โภธิสัตว์ ด้วยอานิสงสนัน เมื่อท่านไปเกิดเป็นเทวดาหรือมนุษย์ก็ตาม ได้เป็นใหญ่เหนือสรรพสัตว์ในกำเนิด

นั้น ๆ ในกัปที่ ๙๑ นับจากกัปนี้ไป ท่านไม่เคยไปเกิดในทุคติเลย ในกัปที่ ๓ นับจากกัปนี้ไป ได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ๓๔ ชาติ มีพระนามว่าสุปาริจริยะ เป็นใหญ่ในหมู่ชน มีพละทานุภาพมาก ในสมัยพระโคตมพุทธเจ้าได้บรรลุปฏิสัมภีทา ๔ วิโมกข์ ๘ และอภิญญา ๖ (ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/๘๒/๒๗๔)

ชาติภัย : ภัยเกิดเพราะความเกิด หมายถึงความกลัว ความขยาด ความหวาดเสียว ความขนพองสยองเกล้าความสะดุ้งแห่งจิต เพราะอาศัยความเกิด, ชาติภัยเป็นภัยประเภท ๑ ในภัย ๔ ประเภท ได้แก่ (๑) ชาติภัยภัยเกิดเพราะความเกิด (๒) ชราภัย ภัยเกิดเพราะความแก่ (๓) พยาธิภัย ภัยเกิดเพราะความเจ็บไข้ (๔) มรณภัย ภัยเกิดเพราะความตาย, บางแห่งจัดเป็นภัย ๓ โดยตัดพยาธิภัยออก (อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๑๙/๑๘๐, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๙๒๑/๕๗๖)

ชาติมทะ : ความเมาเพราะอาศัยชาติ หมายถึงความเมากิริยาที่เมา ภาวะที่เมา ความถือตัว กิริยาที่ถือตัว ภาวะที่ถือตัว ความลำพองตน ความทะนงตน ความเชิดชูตนเป็นดุษฎี ความเห่อเหิม ความที่จิตต้องการเชิดชูตนเป็นดุษฎี เพราะอาศัยชาติ (อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๘๔๓/๕๔๖)

ชาติยวัน, ป่า: 1. ป่าไม้ตั้งอยู่ที่เขตเมืองภททียะ, เคยเป็นสถานที่ประทับของพระพุทธเจ้าณที่นี้ พระองค์ได้ทรงบัญญัติสิกขาบทเกี่ยวกับการสวมเชียงเท้าโดยมีพวกภิกษุชาวเมืองภททียะเป็นต้นเหตุ ทรงวินิจฉัยเรื่องพระอรหันต์ชาวเมืองภททียะกลับ ทรงแสดงธรรมแก่เมณฑกคหบดีผู้เป็นเศรษฐีในเมืองภททียะและทรงแสดงธรรมแก่อุคคหเศรษฐีผู้เป็นหลานของเมณฑกเศรษฐี (วิ.ม. (ไทย) ๕/๒๕๑/๒๒, ๕/๒๕๘/๑๒๓) ป่าไม้แห่งนี้เป็นที่พระพุทธเจ้าทรงปรารภภิกษุรูปหนึ่งผู้ถูกหญิงนักร้องมองคชาติที่แข็งตัวขณะจำวัดหลับตอนกลางวัน ตรัสถึงเหตุแห่งองคชาติแข็งตัว ๕ คือ ภิกษุกำหนด ปวดอุจจาระ ปวดปัสสาวะ ถูกลมรำเพยพัด และถูกบุงขน (วิ.ม. (ไทย) ๑/๗๔/๖๔)

2. สถานที่อุคคหเศรษฐี(หลานเมณฑกเศรษฐี) ทูลนิมนต์พระพุทธเจ้าและพระสาวกอีก ๓ รูปรับภัตตาหาร (อง.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๓๓/๕๑)

อรรถกถาอธิบายว่า ที่ได้ชื่อว่า ชาติยวัน เพราะมีกอมะลิหนาแน่นขึ้น(วิ.อ. (บาลี) ๑/๗๔/๓๐๑) มีราวป่าเนื่องเป็นแนวเดียวกับภูเขาหิมพานต์ ซึ่งเกิดขึ้นเอง ไม่มีใครปลูกไว้ (อง.ปญจก.อ. (ไทย) ๑/๓๓/๒๗)

ชาติและชรา : เกิดและแก่, ความเกิดและความแก่, ชาติและชรา จัดอยู่ในทุกขธรรม ๔ อย่าง อันประกอบด้วย ชาติ(เกิด) ชรา(แก่) พยาธิ(เจ็บ) และมรณะ(ตาย), สัตว์ผู้ยังไม่บรรลุนิพพาน ตัดขาดกิเลสสังโยชน์ยังไม่ได้ต้องเวียนประสพกับชาติและชราอยู่ร่ำไป ส่วนผู้บรรลุนิพพานปราศจากราคะกิเลสทั้งหลาย ถึงพร้อมด้วยเจโตวิมุตติและปัญญาวิมุตติ ชื่อว่าเป็นผู้ล่วงชาติและชราได้แล้ว (ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๗๕/๒๓๘, อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๕/๘, ๔๒/๗๐, ขุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๗๓๓/๖๗๓, ขุ.ชา. วิสตี. (ไทย) ๒๗/๓๖๔/๕๓๓)

ในวิภังคสูตร(ว่าด้วยการจำแนกปฏิจจสมุปบาท) และในสุตตันตภาชนียแห่งสังจิวังค์ อธิบายความหมายของชาติและชราไว้ว่า (๑) ชาติ คือ ความเกิด ความเกิดพร้อม ความหยั่งลง ความบังเกิดเฉพาะ ความบังเกิดขึ้นเฉพาะ ความปรากฏแห่งขันธ ความได้อายตนะ ในหมู่สัตว์นั้น ๆ ของเหล่าสัตว์นั้น ๆ นี้เรียกว่า ชาติ, (๒) ชรา คือ ความแก่ ความคร่ำคร่า ความมีฟันหลุด ความมีผมหงอก ความมีหนังเหี่ยวยุ่น ความเสื่อมอายุ ความแก่หง่อมแห่งอินทรีย์ ในหมู่

สัตว์นั้น ๆ ของเหล่าสัตว์นั้น ๆ นี้เรียกว่า ชรา (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๒/๔, อภิ.วิ.(ไทย)๓๕/๑๙๑-๑๙๒/๑๖๓-๑๖๔)

ชาติและชราเป็นปัจจัยเกี่ยวพันกันและกันดังที่ท่านระบุไว้ในอภิธรรมภาชนีย์ แห่งปัจจุสมุปปาทวิภังค์ว่า เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรามรรณะจึงมี (อภิ.วิ.(ไทย)๓๕/๒๔๓/๒๒๔-๒๒๕)

ชาติและมรณะ :ชาติชั้นวรรณะที่ถือกำเนิดและมรณะวิชาความรู้ หรือคาถาอาคมต่างๆ ที่ได้ศึกษาเล่าเรียนมา, ในที่นี้ ท่านหมายถึง พราหมณ์ที่สมบุรณ์ด้วยชาติและมรณะ มักจะมีมานะถือตัวว่าเหนือกว่าคนอื่นใดทั้งหมดและลุ่มหลงมัวเมาในชาติและมรณะของตนว่าเป็นเนื่อนาบุญที่ดีและสามารถป้องกันอันตรายทุกอย่างได้ จึงเกิดความประมาทในการดำรงชีวิต เช่นในกรณีของปริพาชกวรรณะพราหมณ์ถูกแพะขวิดเอาเพราะหลงนึกว่าแพะย่อตัวแสดงความเคารพตนผู้เพียบพร้อมชาติและมรณะ(ขุ.ชา.(ไทย)๒๗/๙๓/๑๗๕)

ในกรณีของมัจฉทัพยากรณ์ที่คิดว่า พราหมณ์ที่เกิดโดยชาติและมรณะถือเป็นเนื่อนาบุญมีศีลเป็นที่รัก (ขุ.ชา.วิสติ.(ไทย)๒๗/๕/๔๗๐)

ชาติและมรณะ :เกิดและตาย,ความเกิดและความตาย,มนุษย์ทุกคนเริ่มต้นด้วยชาติและสิ้นสุดไปด้วยมรณะทั้งนั้น,แต่ในที่นี้ท่านหมายถึงสำหรับผู้ถึงที่สุดแห่งชาติและมรณะแล้ว ได้ชื่อว่าเป็นผู้ทำกิจเสร็จแล้ว จึงไม่ต้องพากเพียรอีกต่อไป(ส.ส.(ไทย)๑๕/๘๖/๙๐)

ในขุททกนิกายสุตตนิบาตกล่าวไว้ว่า ทักขิณาที่ถวายเป็นผู้บริสุทธิ์ ปราศจากกิเลส รู้เท่าทันชาติและมรณะ สมบุรณ์ด้วยปัญญาย่อมมีอันสงส์มาก(ขุ.สุ.(ไทย)๒๕/๔๘๘/๖๑๐, ๕๐๖/๖๑๕)

ในเถรีคาถาอธิบายว่า เทวดาตั้งแต่ชั้นปรนิมมิตวสวัตติลงมาต้องเวียนจากภพไปสู่ภพยังเล่นไปหาชาติและมรณะอยู่ ส่วนผู้ที่เข้ามาบวชในพระธรรมวินัยของพระศัพพล ย่อมพากเพียรเพื่อละชาติและมรณะ(ขุ.เถรี.(ไทย)๒๖/๑๙๙/๕๘๗, ๔๕๙/๖๓๐)

ในวิภังคสูตร(ว่าด้วยการจำแนกปัจจุสมุปบาท) อธิบายความหมายของชาติและมรณะไว้ว่า (๑) ชาติ คือ ความเกิด ความเกิดพร้อม ความหยั่งลง ความบังเกิดเฉพาะ ความบังเกิดขึ้นเฉพาะ ความปรากฏแห่งชั้น ความได้อายตนะ ในหมู่สัตว์นั้น ๆ ของเหล่าสัตว์นั้น ๆ (๒) มรณะคือ ความจืด ความเคลื่อนไป ความทำลายไป ความหายไป ความตายกล่าวคือมฤตยู การทำกาละ ความแตกแห่งชั้น ความทอดทิ้งร่างกาย ความขาดแห่งชีวิตินทรีย์ของเหล่าสัตว์นั้น ๆ จากหมู่สัตว์นั้น ๆ (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๒/๔)

พระโพธิสัตว์ผู้จะตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าไม่มีชาติและมรณะอีกต่อไป ตามอาสาภวาจา (วาจาอย่างองอาจ)ที่เปล่งไว้ว่า "เราคือผู้เลิศของโลก เราคือผู้เจริญที่สุดของโลก เราคือผู้ประเสริฐที่สุดของโลก ชาตินี้เป็นชาติสุดท้าย บัดนี้ภพใหม่ไม่มีอีก" ข้อนี้เป็นกฎธรรมดาในเรื่องนี้(ที.ม.(ไทย)๑๐/๓๑/๑๔)

ชาติสกุล :ชาติชั้นวรรณะที่ถือกำเนิด เช่น พราหมณ์ กษัตริย์ แพทย์ และศูทร, ชาติสกุลที่เกิดมา, ในสังคัมที่มีการถือชั้นวรรณะ ผู้ที่เกิดในวรรณะสูง มักจะมีมานะถือตัวและดูถูกคนมีวรรณะต่ำกว่าตน และมักจะมัวเมาในชาติสกุลของตน ในที่นี้ท่านพระเซนตบุโรหิตบุตรเถระได้กล่าวถึงสิ่งที่ท่านเคยมัวเมาหลายอย่าง เช่น มัวเมาเพราะความเมาเพราะชาติสกุล โภคะ อีสริยศ

ทรวดทรง ผิวพรรณ และรูปร่าง เป็นต้น แต่หลังจากได้ฟังธรรมจากพระพุทธเจ้าแล้วท่านสามารถละทิ้งความมัวเมาทั้งหลายได้หมด(ขุ.เถร.(ไทย)๒๖/๔๒๓/๔๑๒)

ชาติสงสาร :สงสารมีชาติเป็นมูลเหตุ,การเวียนว่ายตายเกิดจากภพสู่ภพ, การท่องเที่ยวไปด้วยการเกิด, ในที่นี้ ท่านหมายถึง ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ ผู้มีเจโตวิมุตติและปัญญาวิมุตติเป็นผู้ละชาติสงสารซึ่งเป็นเหตุให้เกิดในภพใหม่ได้หมดสิ้น(อง.ปญจก.(ไทย)๒๒/๗๑/๑๒๐, ๗๒/๑๒๒) พระเซนตาเถรี ผู้เจริญโพชฌงค์ ๗ ประการ จนบรรลุนิพพาน ย่อมเป็นผู้มีชาติสงสารสิ้นแล้ว พระอัทธกาสีเถรีผู้คลายความกำหนัดได้แล้วย่อมไม่แล่นไปสู่ชาติสงสารอีก,ส่วนสัตว์ผู้ไม่รู้แจ้ง ยินดีในสิ่งที่เป็นวิสัยของมารย่อมท่องเที่ยวไปสู่ชาติสงสาร(ขุ.เถรี.(ไทย)๒๖/๒๒/๕๕๗-๕๕๘,๑๖๘/๕๘๒,ขุ.เถรี.อ.(ไทย)๑/๑๖๘/๒๗๓)

ชาติสิ้นแล้ว : สิ้นชาติแล้ว, ไม่มีการเกิดแล้ว,ไม่มีการกลับมาเวียนเกิดเวียนตายอีกต่อไป, ผู้บรรลุประโยชน์สูงสุดในทางพระศาสนาคือสำเร็จเป็นพระอรหันตชีนาสพ จึงจะได้ชื่อว่าผู้มีชาติสิ้นแล้วดังข้อความที่ท่านระบุไว้ว่า...(ผู้มีจิตหลุดพ้น)...รู้ชัดว่า ชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป (ส.ส.(ไทย)๑๕/๑๙๐/๒๗๐,อง.สตตก.(ไทย)๒๓/๖๑/๑๑๙,อง.อภฺรฺก.(ไทย)๒๓/๑๑/๒๒๕,๒๓/๓๐/๒๘๕, ๒๓/๒๘๕/๑๘๕, ๘๖/๑๙๑,ขุ.ขุ.(ไทย)๒๕/๒๒/๒๑๓)

ชาติสุดท้าย :ไม่มีชาติอื่นอีกต่อไป, ชาตินี้เป็นชาติสุดท้าย, หลังจากเสียชีวิตในชาตินี้แล้วจะไม่กลับมาเกิดอีกต่อไป,พระอริยบุคคลชั้นสูงสุดดำรงชีวิตอยู่ในชาตินี้เป็นชาติสุดท้าย,ในที่นี้ท่านหมายถึง การเกิดญาณทัสสนะของพระปัจจวคคีย์ผู้บรรลุนิพพานแล้วว่า วิมุตติของพวกเราไม่กำเริบ ชาตินี้เป็นชาติสุดท้าย ภพใหม่ไม่มีอีกต่อไป(ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๑/๑๔,ม.มู.(ไทย)๑๒/๒๘๖/๓๑๔)

การเปล่งอาสภิวาจาของมหาบุรุษว่า เราคือผู้เลิศของโลก เราคือผู้เจริญที่สุดของโลกเราคือผู้ประเสริฐที่สุดของโลก ชาตินี้เป็นชาติสุดท้าย บัดนี้ภพใหม่ไม่มีอีกต่อไป(ม.อ.(ไทย)๑๔/๒๐๗/๒๔๐,อภิ.ก.(ไทย)๓๗/๔๐๑/๔๒๗)

พระพุทธเจ้าตรัสเรียกผู้ไม่อาสวะ เป็นพุทธะ อารังชาติสุดท้ายว่าเป็นมหาบุรุษ(อง.จตุกก.(ไทย)๒๑/๓๕/๕๘), ทานที่ถวายแก่ท่านผู้ครองร่างชาติสุดท้าย(พระอรหันต์)มีผลมาก(ขุ.วิ.(ไทย)๒๖/๔๒/๘)

ชาติสุดท้ายที่ทสกะ,พระสูตร ว่าด้วยพระสูตร ๑๐ สูตรมีชาติสูตรเป็นต้น

พระพุทธเจ้าตรัสพระสูตรนี้ ขณะประทับอยู่ที่พระเชตะวัน อารามของอนาถบิณฑิกเศรษฐีที่เมืองสาวัตถี เป็นพระสูตรที่ปรากฏในสมณพราหมณวรรคที่ ๘ ของพระไตรปิฎกเล่มที่ ๑๖ วรรคนี้มีทั้งหมด ๑๑ สูตร, พระสูตรแรกของวรรคนี้คือ ชรามรณสูตร(ว่าด้วยชราและมรณะ) ส่วนชาติสุดท้ายที่ทสกะ(ว่าด้วยพระสูตร ๑๐ สูตรมีชาติสูตรเป็นต้น) เป็นพระสูตรที่ ๒-๑๑ เนื่องจากมีเนื้อหาลักษณะคล้ายกัน ที่ว่าด้วยสมณะหรือพราหมณ์ผู้ไม่รู้ชัดและรู้ชัดปฏิจจนุปบาท มีชาติ เป็นต้น ท่านจึงกล่าวถึงเฉพาะชาติสูตรไว้เป็นตัวอย่าง พระสูตรที่เหลือมีเนื้อหาคล้ายกัน เปลี่ยนชื่อพระสูตรไปตามลำดับของปฏิจจนุปบาท(ส.นิ.(ไทย)๑๖/๗๒/๑๕๖)

ขานุสโสณิ,พราหมณ์ :พราหมณ์ชื่อว่าขานุสโสณิ เป็นหนึ่งในพราหมณ์มหาศาลผู้มีชื่อเสียงในสมัยนั้น เช่น จังกิพราหมณ์ ตารุกขพราหมณ์ โปกขรสชาติพราหมณ์ ขานุสโสณิพราหมณ์ และโตเทย

พราหมณ์ เป็นต้น อาศัยอยู่ที่กรุงสาวัตถี, ชานูสโสนิพราหมณ์มักจะมาเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า และสนทนาธรรมอยู่เป็นประจำ ถึงขนาดมีการนำชื่อพราหมณ์ท่านนี้มาตั้งเป็นชื่อสูตรว่า ชานูสโสนิสสูตร(ว่าด้วยพราหมณ์ชื่อว่าชานูสโสนิ), หัวข้อธรรมที่สนทนากันมีหลายเรื่องที่น่าสนใจคือชานูสโสนิพราหมณ์ได้ทูลถามถึงเหตุปัจจัยที่ทำให้สัตว์ไปบังเกิดในทุกข์ภูมิและสุคติภูมิและญาติผู้ล่วงลับไปแล้วจะได้รับผลบุญที่ญาติผู้ยังมีชีวิตอุทิศไปให้หรือไม่ เป็นต้น(ม.ม.(ไทย)๑๓/๔๕๔/๕๗๒,อง.ทุก.(ไทย)๒๐/๑๗/๖๙,อง.ติก.(ไทย)๒๐/๖๐/๒๒๙,อง.จตุกก.(ไทย)๒๑/๑๘๔/๒๖๑,ที.สี.อ. (บาลี) ๑/๕๑๙/๓๓๒)

ชานูสโสนิสสูตร : สูตรว่าด้วยพราหมณ์ชื่อว่าชานูสโสนิ เป็นพระสูตรที่ ๙ แห่งพราหมณวรรค ทุติยปิณฑาสกั ดิกนิบาตร อังคุตตรนิกาย ในพระไตรปิฎกเล่มที่ ๒๐

ในพระสูตรนี้ชานูสโสนิพราหมณ์ได้ทูลถามปัญหาธรรมะกับพระพุทธเจ้า เรื่องผู้ได้วิชชา ๓ ตามลักษณะของพราหมณ์และของพุทธ มีข้อแตกต่างกันอย่างไรได้ข้อสรุปตามที่ชานูสโสนิพราหมณ์กราบทูลพระพุทธเจ้าว่า ผู้ได้วิชชา ๓ ของพวกพราหมณ์เป็นอย่างหนึ่ง ส่วนผู้ได้วิชชา ๓ ในอริยวินัยเป็นอีกอย่างหนึ่ง ก็ผู้ได้วิชชา ๓ ของพวกพราหมณ์มีค่าไม่ถึงเสียอยู่ที่ ๑๖ ของผู้ได้วิชชา ๓ ในอริยวินัยนี้ (อง.ติก.(ไทย)๒๐/๖๐/๒๒๙)

ชายา : เทวี,แม่เหสี,ภรรยา,เมีย,คู่ครองของกษัตริย์, ในที่นี้ ท่านหมายถึงการถวายอภิวัตพระพุทธเจ้าของเจ้ามัลละทั้งหลายในคราวจะปรินิพพาน ท่านพระอานนท์คิดว่า ถ้าจะให้เจ้ามัลละทั้งหลายผู้ครองกรุงกุสินาราเข้าถวายอภิวัตที่ละองค์ๆก็เกรงว่าจะใช้เวลานานไม่ทั่วถึงกัน ราชตรีจะสว่างเสียก่อน จึงจัดให้ตามลำดับตระกูล โดยให้เจ้ามัลละ พร้อมโอรส ชายา บริษัท และอำมาตย์แต่ละตระกูลเข้าถวายอภิวัตพร้อมๆกันดังข้อความที่ท่านกราบทูลพระพุทธเจ้าว่า เจ้ามัลละมีชื่อนี้พร้อมโอรส ชายา บริษัท และอำมาตย์ ขอถวายอภิวัตพระยุคลบาทของพระผู้มีพระภาคด้วยพระเศียร ด้วยวิธีนี้ ท่าน พระอานนท์สามารถจัดให้เจ้ามัลละทั้งหลายถวายอภิวัตพระผู้มีพระภาคได้เสร็จช่วงเวลาปฐมยามเท่านั้น(ที.ม.(ไทย)๑๐/๒๑๑/๑๕๙)

ขาลโรจวนรก : ชื่อมหานรกขุมที่ ๔ ในจำนวน ๘ ขุม อันประกอบด้วย (๑)สัณฐิขีวนรก (๒)กาฬสุตตนรก (๓)สังฆาฏนรก (๔)ขาลโรจวนรก (๕)ธุมโรจวนรก (๖)ตาปนนรก (๗)ปตาปนนรก (๘)อเวจีมหานรก, ขุมนรกที่ลงท่ายด้วยโรจวะ มี ๒ ขุม คือขุมที่ ๔ และขุมที่ ๕ ที่แตกต่างกันคือ ขาลโรจวนรก เต็มไปด้วยเปลวไฟที่แสดงให้เห็นคล้ายเลือด ดำรงอยู่ตลอดกัป ส่วนธุมโรจวนรก เต็มไปด้วยควันอันแสบ, ในโรจวนรกทั้ง ๒ นั้น เปลวไฟจะแทรกเข้าไปตามปากแผลทั้ง ๙ ของพวกสัตว์นรกผู้หมกไหม้อยู่ในขาลโรจวะแล้ว จึงเผาสรณะ ควันแสบแทรกเข้าไปตามปากแผลทั้ง ๙ ของเหล่าสัตว์นรกผู้หมกไหม้อยู่ในธุมโรจวะ แล้วจึงค่อยทำสรณะให้เป็นผงไหลออกมาคล้ายดังแป้งฉะนั้น, และเพราะสัตว์นรกผู้หมกไหม้อยู่ในนรกแม่ทั้ง ๒ นั้นย่อมร้องดัง ท่านจึงเรียกนรกแม่ทั้ง ๒ นั้นว่า โรจวะ(ขุ.ชา.สฎฐิ.(ไทย)๒๘/๘๓/๔๗,ขุ.ชา.อ.(บาลี)๘/๘๓/๑๑๒)

ขาลินี,เทวดา:ชื่อเทวดาองค์หนึ่ง(เทพกัญญา) ผู้ซึ่งเคยเป็นภรรยาเก่าของท่านพระอนรุทธเถระ อยู่ในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์, เทพกัญญาองค์นี้ ได้เข้าไปหาพระเถระที่ราวป่าแห่งหนึ่งในแคว้นโกศล เพื่อหวังเชิญชวนท่านด้วยอสังกรรม กลับไปเสวยสุขในสวรรค์อันเป็นดุจตาข่ายที่ยึดโยงใจให้ติดอยู่แต่ท่านพระอนรุทธะผู้สำเร็จเป็นพระอรหันต์แล้วได้ตอบปฏิเสธคำเชิญชวนนั้นดังข้อความตอนหนึ่งที่ท่านได้ตอบต่อเทพกัญญาว่า เทวดาผู้เขลา ท่านไม่รู้แจ้งอภัยคำ ของพระ

อรหันต์ทั้งหลายว่าสังขารทั้งปวงไม่เที่ยงมีความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปเป็นธรรมดา เกิดขึ้นแล้วย่อมดับไป ความสงบระงับสังขารเหล่านั้นเป็นความสุข บัดนี้ การกลับไปอยู่ในสวรรค์ของเราไม่มีอีกต่อไป ตัณหาจุตตาทายในหมู่เทพของเราไม่มี การเวียนว่ายตายเกิดสิ้นไปแล้ว บัดนี้ภพใหม่ไม่มีอีกต่อไป (ส.ส.(ไทย)๑๕/๒๒๖/๓๒๗)

ชาลียปริพาชก : ปริพาชกชื่อชาลียะ, ชาลียปริพาชก เป็นหนึ่งในนักบวช ๒ รูป ผู้เป็นลูกศิษย์ของพวกทวารุปัตติกะ(นักบวชผู้นิยมใช้บาตรไม้)

ในชาลียสูตร กล่าวไว้ว่า เมื่อครั้งพระพุทธเจ้าประทับอยู่ที่โฆสิตาราม เขตกรุงโกสัมพี นักบวช ๒ รูป คือ มัณฑิยปริพาชกและชาลียปริพาชก เป็นนักโต้ว่าที่ใครจะโต้ว่าเพื่อต้องการแข่งดี จึงได้เข้าไปเฝ้าพระพุทธเจ้าเพื่อสนทนาถามปัญหาธรรมะ ปัญหาที่นักบวชทั้ง ๒ ทูลถามพระพุทธเจ้า เช่น ท่านพระโคตม ชีวะกับสรีระเป็นอย่างเดียวกัน หรือว่าชีวะกับสรีระเป็นคนละอย่างกันพระพุทธเจ้าได้ตรัสตอบปัญหานี้ในลักษณะแยกแยะ(วิภาษวาที) คือจะว่าเป็นอย่างเดียวกันก็ไม่ใช่ เป็นคนละอย่างกันก็ไม่ใช่ (ที.สี.(ไทย)๙/๓๗๖/๑๕๗, ๓๗๘/๑๕๙, ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๖/๒๐, ที.สี.อ.(บาลี)๑/๓๗๘/๒๘๕-๒๘๗)

ชาลียสูตร : สูตรว่าด้วยปริพาชกชื่อชาลียะ, ชาลียสูตร เป็นสูตรที่ ๗ แห่งที่ขนิทาย สิลขันธวรรค พระไตรปิฎกเล่มที่ ๙ เนื้อหาของพระสูตรนี้ ว่าด้วยนักบวช ๒ รูป คือ มัณฑิยปริพาชกและชาลียปริพาชกผู้เป็นลูกศิษย์ของพวกทวารุปัตติกะ(นักบวชผู้นิยมใช้บาตรไม้) เป็นนักโต้ว่าที่เพื่อข่มคนอื่น ได้เข้าไปเฝ้าพระพุทธเจ้าขณะประทับอยู่ที่โฆสิตาราม เขตกรุงโกสัมพี เพื่อสนทนาธรรมถามปัญหา ปัญหาที่นักบวชทั้ง ๒ ถามคือ ชีวะกับสรีระ เป็นอย่างเดียวกันหรือคนละอย่างกัน พระพุทธเจ้าได้ตรัสตอบปัญหานี้แบบแยกแยะ(วิภาษวาที)ชี้ให้เห็นองค์ประกอบต่างๆจนทำให้นักบวชทั้ง ๒ พอใจและกล่าวชื่นชมภาสิตของพระพุทธเจ้า(ที.สี.(ไทย)๙/๓๗๘/๑๕๙)

ชาลียะ : ปริพาชกชื่อชาลียะ, ชาลียะ เป็นลูกศิษย์ของนักบวชประเภททวารุปัตติกะ(นิยมใช้บาตรไม้) เป็นหนึ่งในนักบวช ๒ รูป(มัณฑิยะและชาลียะ) ที่ได้ไปเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าขณะประทับอยู่ที่โฆสิตาราม กรุงโกสัมพี เพื่อทูลถามปัญหาเรื่องชีวะกับสรีระเป็นอย่างเดียวกันหรือคนละอย่างกัน พระพุทธเจ้าได้ตรัสตอบปัญหานี้แบบแยกแยะอย่างละเอียดชัดเจนทุกแง่มุม(วิภาษวาที)จนทำให้นักบวชทั้งสองพอใจและกล่าวชื่นชมคำตอบของพระพุทธเจ้า(ที.สี.(ไทย)๙/๓๗๘/๑๕๙)

ชาลีและกัณหาชีนา: พระโอรสและพระธิดาของพระเวสสันดรและพระนางมัทรี(อดีตชาติของพระพุทธเจ้าและพระนางพิมพา) ในสมัยที่เสวยพระชาติเป็นพระเวสสันดรนี้ มุ่งเน้นบำเพ็ญทานบารมี ทานอุปัชฌายะและทานปรมาตมามีสามารถเสียสละได้ทุกอย่างอย่างแม้กระทั่งชีวิตเพื่อบรรลुพระโพธิญาณ, พระเวสสันดรแม้จะทรงลำบากเพราะถูกไล่ออกจากพระนครไปอยู่ป่าแต่ก็ได้บริจาคพระโอรสและพระธิดาผู้เป็นที่รักทั้ง ๒ คือชาลีและกัณหาชีนาแก่พราหมณ์ชุกขผู้เข้ามาทูลขอ(ขุ.จரிய.(ไทย)๓๓/๑๑๐/๗๔๑, ๑๑๒/๗๔๑)

ในอรรถกถา ท่านระบุว่า ชาลีกุมารได้มาเป็นพระราหุล กัณหาชีนากุมารได้มาเป็นพระอุบลวรรณาเถรี (ขุ.จரிய.อ.(บาลี)๓๓/๑๒๔/๑๒๒)

ชาวกรุงพาราณสี : คนผู้อาศัยอยู่ในกรุงพาราณสี, ประชาชนในกรุงพาราณสี, ในที่นี้ ท่านหมายถึง เหตุการณ์ที่พวกนาคทั้งหลายนำโดยท้าวตรีภูษะพากันมาที่กรุงพาราณสีเพื่อทูลขอพระราช ธิดาของพระเจ้าพรหมทัต แต่พระเจ้าพรหมทัตไม่ทรงยินยอมยกพระราชธิดาให้ จึงแสดง อานุภาพแห่งนาคต่างๆ เพื่อข่มขู่ ทำให้ชาวกรุงพาราณสีที่เห็นเหตุการณ์ตกใจกลัวและขอให้ พระเจ้าพรหมทัตยกพระราชธิดาให้แก่พวกนาคไปตั้งข้อความตอนหนึ่งว่า ชาวกรุงพาราณสี ต่างก็สะดุ้ง ตกใจกลัว เตื่อตร้อน พากันไปประชุมกอดอกร้องทุกข์ว่าขอพระองค์จงทรง พระราชทานพระราชธิดาแก่พระราชธิดา (ขุ.ชา.มหา.(ไทย)๒๘/๗๙๖/๓๐๗)

ชาวกรุงราชคฤห์, เศรษฐี : เศรษฐีผู้อาศัยอยู่ในกรุงราชคฤห์(ราชคหคเศรษฐี) เศรษฐีชาวกรุงรา ชคฤห์ท่านนี้เป็นคนแรกที่ขออนุญาตสร้างวิหารถวายภิกษุสงฆ์เนื่องจากขณะนั้นเป็นช่วงปฐม โพธิกาล พระพุทธเจ้าตรัสรู้ใหม่ๆ ยังไม่มีพระบรมพุทธานุญาตให้สร้างเสนาสนะสำหรับภิกษุ สงฆ์ เศรษฐีท่านนี้ เห็นภิกษุทั้งหลายผู้สมบูรณ์ด้วยอิริยาบถพากันอาศัยอยู่ตามที่ต่างๆ เช่น ป่า โคนไม้ ภูเขา ซอกเขา ถ้ำ ป่าช้า เป็นต้น แล้วเกิดความเลื่อมใสศรัทธา จึงมีความคิดที่จะ สร้างวิหารถวายและเป็นที่มาของการทรงอนุญาตเสนาสนะ ๕ ชนิด คือ วิหาร เรือนมุงแถบ เดียว ปราสาท เรือนโล้น และถ้ำ, นอกจากนั้นเศรษฐีชาวกรุงราชคฤห์ท่านนี้ ยังเป็นเพื่อนของ อนาถบิณฑิกเศรษฐี ผู้สร้างวัดเชตวันจากกรุงสาวัตถีด้วย(วิ.จ.ุ.(ไทย)๗/๒๙๔/๘๙,๒๙๕/๘๙, ๒๙๕/๙๑, ๒๙๕/๙๒, ๓๐๕/๑๑๕, ๓๐๖/๑๑๕)

ชาวกรุงสีพี : คนผู้อาศัยอยู่ในกรุงสีพี, ประชาชนในกรุงสีพี, กรุงสีพี ปกครองโดยพระเจ้าสญชัย พระบิดาของพระเวสสันดรผู้ฝึกฝนในการบริจาทาน ครั้งหนึ่ง ชาวเมืองกาลิงคะ เกิดข้าวยาก หมากแพง ดำรงชีวิตอยู่อย่างฝืดเคือง ได้ส่งคนมาทูลขอช้างมงคลประจำเมืองสีพีกับพระ เวสสันดรโดยหวังว่าเมื่อได้ช้างมงคลไปแล้วจะทำให้พ้นจากความทุกข์ความลำบากและนำ ความเจริญรุ่งเรืองมาให้และพระเวสสันดรได้บริจาทช้างมงคลนั้นแก่ชาวกาลิงคะไป ทำให้ ชาวกรุงสีพีเกิดความไม่พอใจ พากันไปกราบทูลขอให้พระเจ้าสญชัยขับไล่พระเวสสันดรออก นอกเมืองภายหลังชาวกรุงสีพีได้ทราบถึงความตั้งใจแน่วแน่ในการบริจาทานของพระ เวสสันดรว่าเป็นไปเพื่อประโยชน์ของผู้คนทั้งหลายอย่างแท้จริง จึงได้กราบทูลเชิญเสด็จกลับ พระนคร และพระเจ้ากรุงสญชัยได้สละราชสมบัติแก่พระเวสสันดรให้ปกครองชาวกรุงสีพีสืบ ต่อไป(ขุ.ชา.ปญญาส.(ไทย)๒๘/๑๑๑/๒๒, ขุ.ชา.ม.๒๘/๑๖๖๙/๔๕๐, ๒๔๓๓/๕๕๙, ๒๔๓๕/ ๕๕๙, ขุ.จரிய.(ไทย)๓๓/๘๘/๗๓๙, ๓๓/๙๐/๗๓๙)

ชาวกรุงสีพีและชาวนิคม : คนผู้อาศัยอยู่ในตัวเมืองกรุงสีพีและคนผู้อาศัยอยู่ตามหมู่บ้านต่างๆ นอก เมือง, ชาวกรุงสีพีทั้งในเมืองและนอกเมือง, ประชาชนชาวสีพีทุกหมู่เหล่า ทั้งในเมืองและ นอกเมืองต่างไม่พอใจที่พระเวสสันดรบริจาทช้างมงคลปัจจัยนาคแก่เมืองอื่นจึงมาชุมนุมกัน เพื่อทูลขอให้พระเจ้าสญชัยขับไล่พระเวสสันดรออกนอกเมืองตั้งข้อความตอนหนึ่งว่า ชาวกรุง สีพีและชาวนิคมประชุมพร้อมกันกล่าวอย่างนี้ว่าพระเวสสันดรผู้มีวัตรอันงามจงเสด็จไปสู่ อารัญชรคีรีทางฝั่งแม่น้ำโกนติมาราตามทางที่พระราชเจ้าผู้ถูกขับไล่เสด็จออกไปนั้นเถิด (ขุ.ชา. ม.(ไทย)๒๘/๑๖๙๘/๔๕๔, ๑๗๐๖/๔๕๕)

ชาวกัมโปชะ : คนผู้อาศัยอยู่ในแคว้นกัมโปชะ, ประชาชนในแคว้นกัมโปชะ, แคว้นกัมโปชะ มีเมือง หลวงชื่อทวารกะ เป็นหนึ่งใน ๑๖ แคว้นใหญ่ อันประกอบด้วย (๑) อังคะ (๒) มคธะ (๓) กา

สี่ (๔) โกสละ (๕) วัชชี (๖) มัลละ (๗) เจตี (๘) วังสะ (๙) กุรุ (๑๐) ปัญจาละ (๑๑) มัจฉะ (๑๒) สุรเสนะ (๑๓) อัสสกะ (๑๔) อวันตี (๑๕) คันธาระ (๑๖) กัมโพชะ ขนบที่ชื่อกัมโพชะ เป็นที่เกิดของม้าทั้งหลาย

ชาวกัมโพชะ มีความสามารถในการจับม้า เมื่อต้องการจับม้าจากป่า พวกกันกันคอกในที่แห่งหนึ่ง ทำประตูให้ตีแล้ว เอน้ำผึ้งทาสาหร่ายที่ลอยอยู่บนน้ำที่พวกม้าป่าเคยกินแล้วทอดสาหร่ายจนถึงประตูคอกทาน้ำผึ้งตลอด ม้าป่ามากินน้ำกินหญ้า กินสาหร่ายที่มีรสหวาน ตัดใจในรสก็จะเดินเข้าคอกไปโดยไม่รู้ตัว, ท่านนำการลวงจับม้าด้วยสาหร่ายของชาวกัมโพชะมาเปรียบเทียบกับสตรีลวงบุรุษด้วยคำอ่อนหวานดังข้อความตอนหนึ่งว่า คราวใด หญิงเหล่านั้นมองเห็นทรัพย์ของชายที่พอจะถือเอาได้ ก็ใช้วาจาอ่อนหวานนำเขาไปสู่อำนาจเหมือนกับชาวกัมโพชะใช้สาหร่ายลวงม้า(พ.ชา.ทวาทสก.(ไทย)๒๗/๕/๓๗๔,พ.ชา.อสีติ.(ไทย)๒๘/๓๑๘/๑๔๙,๒๘/๙๓๙/๓๒๘,อง.สตตก.(ไทย)๒๓/๔๒-๔๓/๓๐๗-๓๑๐,ที.สี.อ.(บาลี)๑/๑๔๔/๑๑๕)

ชาวกาลิงคะ: ขนผู้อาศัยอยู่ในแคว้นกาลิงคะ, ประชาชนชาวกาลิงคะ ในที่นี้ ท่านหมายถึง พรหมณ์ปุโรหิตการทวาชะชาวกาลิงคะ ได้กราบทูลให้พระราชอาชระนามว่ากาลิงคะทราบว่า โปธิมณฑล(ต้นโพธิ์ที่พระพุทธเจ้าตรัสรู้)เป็นสถานที่สำคัญที่ใครๆ ไม่สามารถจะล่วงล้ำเข้าไปได้ แต่พระเจ้ากาลิงคะไม่ทรงเชื่อ ต้องการจะพิสูจน์ความจริงในเรื่องนี้ จึงสั่งให้นำพญาช้างซึ่งมีกำลังมหาศาลบุกเข้าไป แต่ก็ไม่สามารถเข้าไปได้ ทดลองอยู่หลายครั้งผลลัพธ์ก็ยิ่งเหมือนเดิม จึงทรงเชื่อตามถ้อยคำของพรหมณ์ชาวกาลิงคะและได้ทำการสักการะ บูชาโพธิมณฑลและฉลองอย่างยิ่งใหญ่(พ.ชา.เตรสก.(ไทย)๒๗/๖๘/๔๐๗)

คำว่า กาลิงคะ เป็นชื่อของแคว้นๆ หนึ่งในชมพูทวีป มักจะมีการนำชื่อแคว้นมาเรียกเป็นชื่อบุคคลผู้อาศัยอยู่ในแคว้นนี้ตามสถานะ เช่นเรียกราชาผู้ปกครองแคว้นว่า พระเจ้ากาลิงคะ เรียกชนผู้อาศัยอยู่ในแคว้นว่า ชาวกาลิงคะ เป็นต้น

ชาวกาสิ : ขนผู้อาศัยอยู่ในแคว้นกาสิ, ประชาชนชาวกาสิ,กาสิ เป็นหนึ่งใน ๑๖ แคว้นใหญ่ คือ (๑) อังคะ (๒) มคธะ (๓) กาสิ (๔) โกสละ (๕) วัชชี (๖) มัลละ (๗) เจตี (๘) วังสะ (๙) กุรุ (๑๐) ปัญจาละ (๑๑) มัจฉะ (๑๒) สุรเสนะ (๑๓) อัสสกะ (๑๔) อวันตี (๑๕) คันธาระ (๑๖) กัมโพชะ

แคว้นกาสิมีชื่อเสียงด้านการผลิตผ้าเพราะเป็นผ้าเนื้อดีทำอย่างประณีต และมีราคาสูง, ในที่นี้ท่านหมายถึงสถานที่ที่พระพุทธเจ้าจะเสด็จไปแสดงธรรมดังข้อความตอนหนึ่งที่พระองค์ตรัสตอบอุปกาศิวกว่า เราจะไปเมืองหลวงของชาวกาสิประกาศธรรมจักร ตีกลองอมตธรรมไปในโลกอันมีความมืดมน (ม.ม.(ไทย)๑๓/๓๔๑/๔๑๓,อภิ.ก.(ไทย)๓๗/๔๐๕/๔๓๓)

พระราชอาชระของชาวกาสิ ทรงเก็บราชกกุธภัณฑ์ไว้ ๕ ชนิด คือ (๑)พัทวาลวีชนี (๒)กรอบพระพักตร์ (๓)พระขรรค์ (๔)เศวตฉัตร (๕)ฉลองพระบาท (อง.สตตก.(ไทย)๒๓/๔๒-๔๓/๓๐๗-๓๑๐,พ.ชา.สกุณฺธิ.(ไทย)๒๘/๗๒/๔๕,๒๘/๗๘/๔๖)

ชาวกุณฺฐละ : ขนผู้อาศัยอยู่ในเมืองกุณฺฐละ, ประชาชนชาวกุณฺฐละ, ในที่นี้ พระชตุกัณณิกเถระ ได้กล่าวถึงอดีตชาติของท่านว่า ในสมัยพระพุทธเจ้าพระนามว่าปทุมุตตระ ท่านเกิดเป็นบุตรเศรษฐีในกรุงหงสาวดี ดำรงชีวิตอยู่อย่างสุขสบาย เพียบพร้อมห้อมล้อมด้วยกามคุณทั้งหลาย คนทุกหมู่เหล่า ไม่ว่าจะเป็นประชาชนทั่วไป คนยากจนเข็ญใจและนักบวชทั้งหลาย ต่างก็มา

หามาขอความช่วยเหลือถึงในเรือน ในจำนวนผู้ที่มาหานั้น มีชาวภูฏาละด้วย ดังข้อความตอนหนึ่งที่ท่านกล่าวถึงว่า ชาวแคว้นอันธกะ พวกสมณะโล้นทั้งหมด ชาวภูฏาละ ชาวसानูวินทกะ ชาวอาหวิจันรัฐ ต่างพากันมาหาข้าพเจ้าจนถึงเรือน (ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๒๘๙/๖๙๒)

ชาวเกกกชนบท :ชนผู้อาศัยอยู่ในชนบทชื่อว่าเกกกะ,ประชาชนชาวเกกกชนบท, ในที่นี้ท่านหมายถึงชาวเกกกชนบท เป็นหนึ่งของผู้ร่วมเป็นสักขีพยานในการต่อสู้เล่นพนันกันระหว่างพระราชชาแคว้นกुरुและปุณณกัณษ์ดังข้อความตอนหนึ่งที่ปุณณกัณษ์กราบทูลต่อพระราชชาว่าข้าแต่พระเจ้าสุรเสนปัญจาละผู้มีพระกิตติศัพท์โด่งดังข้าแต่พระเจ้ามัจฉะ พระเจ้ามัททะ พร้อมด้วยชาวเกกกชนบททั้งหลายขอพระราชชาเหล่านี้จึงทรงทอดพระเนตรการต่อสู้ของข้าพระองค์ทั้งหลายโดยการไม่ฉ้อโกง มิใช่ไม่ทรงทำใครให้เป็นพยานในที่ประชุมเลยชัยชนะตกเป็นของปุณณกัณษ์พระราชชาเสนอพระราชทานทรัพย์สมบัติรัตนะอันมีค่าต่างๆแต่ปุณณกัณษ์ต้องการให้พระราชทานวิจรรบัตินั้นเพราะเห็นว่าเป็นทรัพย์ประเสริฐกว่ารัตนะทั้งปวง(ขุ.ชา.ม.(ไทย)๒๘/๑๔๓๕/๔๐๗,ขุ.ชา.อ.(บาลี)๑๐/๑๔๓๕/๒๑๗)

ชาวโกลิยะ : ชนผู้อาศัยอยู่ในเมืองโกลิยะ,ประชาชนชาวโกลิยะ,ชาวโกลิยะในที่นี้ หมายถึงชาวโกลิยะในแคว้นกาสิ

พระภัททกาปิลานีเถรี ได้กล่าวถึงอดีตชาติของตนว่า ได้เคยทำบุญกับพระพุทธเจ้าหลายพระองค์ ทั้งพระปฐมุตตรพุทธเจ้า พระวิปัสสิพุทธเจ้า และพระกัสสปพุทธเจ้า ร่วมกับสามีมาหลายภพหลายชาติ ในชาติหนึ่ง ได้ไปเกิดเป็นชาวโกลิยะ ในแคว้นกาสิ ดังข้อความตอนหนึ่งที่พระภัททกาปิลานีเถรีได้กล่าวถึงว่า แม้หม่อมฉันก็มีส่วนแห่งทานนั้น อนุโมทนาทานที่ประเสริฐ สามีได้ไปเกิดในกำเนิดแห่งชาวโกลิยะในแคว้นกาสิอีก ครั้นนั้น สามีของหม่อมฉัน พร้อมด้วยบุตรของชาวโกลิยะ ๕๐๐ คน ได้บำรุงพระปัจเจกพุทธเจ้า ๕๐๐ องค์ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๒๙๒/๔๙๓,๓๓/๒๙๓/๔๙๓)

ในพุทธประวัติ ศากยวงศ์ เมืองกบิลพัสดุ์ อยู่ในแคว้นสักกะ ส่วนโกลิยวงศ์ เมืองเทวทหะ อยู่ในแคว้นโกลิยะ

ชาวโกศล : ชนผู้อาศัยอยู่ในแคว้นโกศล, ประชาชนชาวโกศล, (แคว้นโกศล เป็นแคว้นใหญ่แคว้นหนึ่งในครั้งพุทธกาล ปกครองโดยพระเจ้าปเสนทิโกศล มีเมืองหลวงชื่อว่าสาวตถิ อันเป็นที่ตั้งของวัดเชตวัน สถานที่พระพุทธเจ้าจำพรรษามากที่สุด),ในที่นี้พระเจ้าปเสนทิโกศลทรงเปรียบเทียบพระพุทธเจ้ากับพระองค์ว่ามีข้อเหมือนกันหลายอย่าง เช่น ทรงเป็นกษัตริย์เหมือนกัน ทรงเป็นชาวโกศลเหมือนกัน มีพระชนมายุ ๘๐ พรรษาเหมือนกัน จึงทรงมีความเคารพในพระพุทธเจ้าเป็นอย่างยิ่ง พระพุทธองค์ตรัสกับภิกษุทั้งหลายในเรื่องนี้ว่า พระเจ้าปเสนทิโกศลพระองค์นี้ตรัสธรรมเจดีย์(พระวาจาเคารพธรรม) (ม.ม.(ไทย)๑๓/๓๓๔/๔๕๘)

พระผู้มีพระภาคทรงนำหนึ่งเกวียนเมล็ดงาของชาวโกศลมาเปรียบเทียบกับอายุของอัพพุทธรกว่า ภิกษุ หนึ่งเกวียนเมล็ดงา ของชาวโกศลมีอัตรา ๒๐ ขารี่ ล่วงไปแล้ว ๑๐๐,๐๐๐ ปี บุรุษจึงนำเมล็ดงาออกจากเกวียนนั้นหนึ่งเมล็ด เมล็ดงาหนึ่งเกวียนของชาวโกศลซึ่งมีอัตรา ๒๐ ขารี่นั้น จะพึงหมดไปโดยทำนองนี้เร็วกว่า แต่ว่า ๑ อัพพุทธรก หาหมดไปไม่ (ส.ส.(ไทย)๑๕/๑๘๑/๒๕๐)

ชาวโกสิยโคตร:ชนผู้มีโคตรชื่อว่าโกสิยะ, บุคคลผู้มาจากโกสิยโคตร, ชนผู้ใช้นามสกุลว่าโกสิยะ, ในที่นี้ ท่านหมายถึงนันทบัณฑิตและโสณดาบสโพธิสัตว์เป็นชาวโกสิยโคตรเหมือนกัน(ทั้งสองเป็นพี่น้องกันมีพ่อชื่อว่าโกสิยดาบส พานักอยู่ในป่า) นันทบัณฑิตดาบสผู้เป็นที่เลื่อมใสศรัทธาของพระเจ้ามโนชะ ได้ส่งพระเจ้ามโนชะพร้อมบริวารใหญ่ไปขอโอกาสบำรุงมารดาบิดากับโสณดาบสผู้พี่ ดังข้อความตอนหนึ่งที่กล่าวขอร้องว่า ข้าพเจ้าขอกระทำความนอบน้อมแก่ญาติทั้งหลายแล้วจะกล่าวกับโสณฤๅษีผู้มีวัตรดีงาม ข้าพเจ้าชาวโลกสมมติแล้วว่า เป็นชาวโกสิยโคตรร่วมกับท่าน จึงนับว่าเป็นแขนงขาของท่าน ข้าแต่ท่านพี่โกสิยผู้กล้าหาญ เมื่อข้าพเจ้ามีความประสงค์จะเลี้ยงดูมารดาและบิดาบังเกิดเกล้าของข้าพเจ้า ฐานะนี้ชื่อว่า เป็นบุญของท่าน พี่จงอย่าห้ามข้าพเจ้าเลย (ขุ.ชา.สคตติ.(ไทย)๒๘/๑๔๑-๑๔๒/๗๘)

ชาวขุททกะ : ชนผู้อาศัยอยู่ในหมู่บ้านขุททกะ, ประชาชนชาวขุททกะ, ในที่นี้ ท่านพระชตุกัณณิกเถระ ได้กล่าวถึงอดีตชาติของท่านว่า ในสมัยของพระพุทธเจ้าพระนามว่าปทุมุตตระ ท่านเกิดในตระกูลเศรษฐี เมืองหงสาวดีดำรงชีวิตอยู่ด้วยความสุขสบายเพียบพร้อมห้อมล้อมด้วยสิ่งที่น่าใคร่ทุกประการ คนทุกหมู่เหล่าทั้งสมณะพราหมณ์และประชาชนทั่วไปต่างมาหาเพื่อขอความช่วยเหลือจากท่านถึงบ้าน ในจำนวนผู้ที่มาขอความช่วยเหลือนั้น มีชาวขุททกะอยู่ด้วย ดังข้อความตอนหนึ่งที่ท่านกล่าวถึงอดีตชาติของตนว่า ชาวเจลาวกะ ชาวอาร์มพะ ชาวโอภาสะ ชาวเมฆละ ชาวขุททกะ ชาวสุททกะ จำนวนมาก ต่างพากันมาหาข้าพเจ้าจนถึงเรือน (ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๒๙๒/๖๙๒)

ชาวแคว้นกาลิงคะ : ชนผู้อาศัยอยู่ในแคว้นกาลิงคะ, ประชาชนชาวแคว้นกาลิงคะ, ในเวสสันดรจรียา (ว่าด้วยพระจรียาของพระเวสสันดร)

พระพุทธเจ้าได้ตรัสถึงอดีตชาติของพระองค์ครั้งเสวยพระชาติเป็นพระเวสสันดรว่า มีพราหมณ์ชาวแคว้นกาลิงคะมาทูลขอช้างตัวประเสริฐเพื่อความเป็นสิริมงคลแก่ชาวแคว้นกาลิงคะ ดังข้อความตอนหนึ่งที่ตรัสถึงว่าพราหมณ์ทั้งหลายชาวแคว้นกาลิงคะได้เข้ามาหาเราได้ขอพญาชสารซึ่งประกอบด้วยอัญลักษณ์ สมบูรณ์ด้วยมงคลกับเรา (ขุ.จรียา.(ไทย)๓๓/๘๒/๗๓๘)

ชาวแคว้นกुरु: ชนผู้อาศัยอยู่ในแคว้นกुरु, ประชาชนชาวแคว้นกुरु,(แคว้นกुरु มีเมืองหลวงชื่ออินทปัตถ์ เป็นหนึ่งใน ๑๖ แคว้นใหญ่ในครั้งพุทธกาล เมื่อครั้งพระพุทธเจ้าประทับอยู่ที่นิคมของชาวกुरु ชื่อกัมมาธัมมะ แคว้นกुरु ได้ตรัสพระสูตรสำคัญ ชื่อว่ามหาสติปัญญาสูตร)

ในจตุโปสถียชาดก(ว่าด้วยบุคคลทั้ง๔รักษาอุโบสถ)เมื่อครั้งเสวยพระชาติเป็นวิรุบบันฑิต ได้ระลึกถึงราชาแห่งชาวแคว้นกुरुซึ่งเป็นผู้กล่าวสรรเสริญความไม่กังวลว่ากลับชาติมาเกิดเป็นพระอานนท์(ขุ.ชา.ทสก. (ไทย) ๒๗/๓๐/๓๒๖, ๓๑/๓๒๖)

ในวิรุฐชาดก(ว่าด้วยวิรุฐบัณฑิตบำเพ็ญปัญญาบารมี)มีกล่าวถึงชาวแคว้นกुरुไว้หลายแห่ง เช่นกัน(ที.ม.(ไทย)๑๐/๓๗๒/๓๐๑, ขุ.ชา.ม.(ไทย)๒๘/๑๔๓๖/๓๙๘, ๑๔๖๙/๔๑๓, ๑๕๕๑/๔๒๗)

แคว้นกुरुนี้ในปัจจุบันสันนิษฐานว่าได้แก่กรุงนิวเดลี เมืองหลวงอินเดีย

ชาวแคว้นโกศล :ชนผู้อาศัยอยู่ในแคว้นโกศล, ประชาชนชาวแคว้นโกศล,(ในครั้งพุทธกาล แคว้นโกศล เป็นหนึ่งใน ๑๖ แคว้นใหญ่ มีเมืองหลวงชื่อสาวัตถี) ในชตุกัณณิกเถราปทาน(ประวัติใน

อดีตชาติของพระชตุกัณณิกเถระ) ท่านได้กล่าวถึงอดีตชาติของตนว่า ในสมัยของพระพุทธเจ้า พระนามว่าปทุมุตตระ ท่านเกิดเป็นบุตรเศรษฐีในกรุงหงสาวดี ดำรงชีวิตอยู่ด้วยความสุขสบายเพียบพร้อมด้วยสิ่งอำนวยความสะดวกต่างๆ คนทุกหมู่เหล่าทั้งบรรพชิตและประชาชนทั่วไปจากแคว้นต่างๆ มาหาเพื่อขอความช่วยเหลือถึงบ้านในจำนวนนั้น มีชาวแคว้นโกศลด้วย ตั้งข้อความระบุไว้ตอนหนึ่งว่า ชาวแคว้นมธุระ ชาวแคว้นโกศล ชาวแคว้นกาสิ ชาวหัตถิบุรี ชาวแคว้นอิสินทะ ชาวแคว้นมักกะละ ต่างพากันมาหาข้าพเจ้าจนถึงเรือน (ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๒๙๑/๖๙๒)

ชาวแคว้นเจตปุตตะ:ชนผู้อาศัยอยู่ในแคว้นเจตปุตตะ, ประชาชนชาวแคว้นเจตปุตตะ, ในชตุกัณณิกเถระปทาน(ประวัติในอดีตชาติของพระชตุกัณณิกเถระ)ท่านได้กล่าวถึงอดีตชาติของตนว่า สมัยพระพุทธเจ้าพระนามว่าปทุมุตตระ ท่านเกิดเป็นบุตรเศรษฐี ในกรุงหงสาวดี ดำรงชีวิตอยู่ด้วยความสุขสบาย มีสิ่งอำนวยความสะดวกเพียบพร้อมทุกอย่าง คนจากภูมิภาคต่างๆ ทั้งบรรพชิตและคฤหัสถ์ต่างพากันมาหาขอความช่วยเหลือจากท่านถึงบ้าน ในจำนวนผู้ที่มา นั้น มีประชาชนชาวแคว้นเจตปุตตะด้วยตั้งข้อความตอนหนึ่งระบุไว้ว่า ชาวอลสันทกะ ชาวปลลลวะ ชาวปัพพะ ชาวฉคมารุหะ ชาวพาหิยะและชาวแคว้นเจตปุตตะต่างพากันมาหาข้าพเจ้าจนถึงเรือน(ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๒๙๐/๖๙๒)

ชาวแคว้นเจตะ :ชนผู้อาศัยอยู่ในแคว้นเจตะ, ประชาชนชาวแคว้นเจตะ, ในที่นี้ ท่านหมายถึงโจรชาวแคว้นเจตะ, ในเวทัพพชาดก(ว่าด้วยพราหมณ์ชื่อเวทัพพะ) ระบุไว้ว่าพราหมณ์ชื่อเวทัพพะรู้มนต์ทำฝนคือรตนะให้ตกลงจากอากาศ แต่ปีหนึ่งสามารถทำได้เพียงแค่ครั้งเดียวเท่านั้น วันหนึ่ง ถูกพวกโจรชาวแคว้นเจตะจับตัวไว้ กลัวลำบาก ได้ละเมิดคำพระโพธิสัตว์ที่สัญญาว่าจะนำเงินมาไถ่ตัว จึงร่ายมนต์ทำทรัพย์แก่พวกโจร ต่อมา พวกโจรถูกโจร ๕๐๐ อีกพวกหนึ่งจับตัวไว้ แนะนำว่าถ้าต้องการทรัพย์จึงให้พราหมณ์เวทัพพะร่ายมนต์ทำให้ ได้รับคำตอบจากพราหมณ์ว่าต้องรอปีหน้า พวกโจรไม่พอใจจึงฆ่าพราหมณ์เวทัพพะทิ้ง และฆ่าพวกโจรทั้งหมดชิงทรัพย์ไปในหมู่พวกโจรที่ชิงทรัพย์ไปเกรงว่าจะต้องเสียส่วนแบ่งทรัพย์ออกเป็นหลายส่วนจึงแบ่งข้างชิงทรัพย์กันเองจนกระทั่งเหลือแค่สองคนและฆ่ากันตายถึงความพินาศกันทั้งหมดตั้งข้อความตอนหนึ่งว่า ผู้ใดปรารถนาประโยชน์โดยอุบายอันไม่แยบยล ผู้นั้นย่อมเดือดร้อนเหมือนโจรชาวแคว้นเจตะ ฆ่าเวทัพพพราหมณ์แล้วถึงความพินาศทั้งหมด (ขุ.ชา.เอกก.(ไทย) ๒๓/๔๘/๒๐, ขุ.ชา.เอกก.อ.(บาลี)๒/๔๘/๒๘)

ชาวแคว้นปัญจาละ :ชนผู้อาศัยอยู่ในแคว้นปัญจาละ, ประชาชนชาวแคว้นปัญจาละ, (แคว้นปัญจาละ เป็นหนึ่งใน ๑๖ แคว้นที่ปรากฏชื่อในครั้งพุทธกาล มีเมืองหลวงชื่อกัมปิลละอยู่ติดกับแคว้นกุรุ), ในพรหมทัตตชาดก(ว่าด้วยพระเจ้าพรหมทัต)ได้ระบุถึงชาวแคว้นปัญจาละมาประชุมพร้อมเพรียงกันเพื่อขอโคกับพระเจ้าพรหมทัตผู้ปกครองแคว้นปัญจาละขณะนั้นผ่านทางดาบสโพธิสัตว์ (ขุ.ชา.(ไทย)๒๓/๙๑/๑๓๕)

ในสัตตคัมพชาดก(ว่าด้วยนกแขกเต้าชื่อว่าสัตตคัมพะ)ได้ระบุถึงนกแขกเต้าชื่อสัตตคัมพะใช้ว่าจไม่เหมาะสมกับพระราชแห่งชาวแคว้นปัญจาละ(ขุ.ชา.วิสตี.(ไทย)๒๓/๑๕๙/๔๙๗)

ในมโหสถชาดก(ว่าด้วยพระมโหสถบัณฑิตทรงบำเพ็ญปัญญาบารมี)ได้ระบุถึงพระเจ้าพรหมทัตจอมทัพผู้ยิ่งใหญ่แห่งชาวแคว้นปัญจาละมีกษัตริย์ถึง ๑๐๑ พระนครอยู่ในพระราชอำนาจ (ขุ.ชา.ม.(ไทย)๒๘/๕๙๓/๒๗๔,๒๘/๕๙๔/๒๗๔,๒๘/๖๓๐/๒๘๐)

ชาวแคว้นมคธ : ชนผู้อาศัยอยู่ในแคว้นมคธ, ประชาชนชาวแคว้นมคธ, (แคว้นมคธ เป็นหนึ่งใน ๑๖ แคว้นใหญ่ที่ปรากฏชื่อในครั้งพุทธกาลมีเมืองหลวงชื่อราชคฤห์เป็นสถานที่ตั้งวัดเวฬุวันซึ่งเป็นวัดแห่งแรกในพระพุทธศาสนา สร้างถวายโดยพระเจ้าพิมพิสาร ในช่วงปฐมโพธิกาล พระพุทธเจ้าและพระสาวกออกประกาศเผยแผ่พระพุทธศาสนาที่แคว้นมคธแห่งนี้) ในจุฬโคบาลสูตร(ว่าด้วยคนเลี้ยงโคสูตรเล็ก) พระพุทธเจ้าได้ตรัสถึงนายโคบาลชาวแคว้นมคธผู้ฉลาดและไม่ฉลาดนายโคบาลผู้ไม่ฉลาดยอมพาโคไปหากินผิดที่ ส่วนนายโคบาลผู้ฉลาดยอมพาโคไปหากินถูกที่ เปรียบเหมือนกับภิกษุผู้ฉลาดและไม่ฉลาดในธรรมะนั้น(ม.มุ.(ไทย)๑๒/๓๕๐-๓๕๑/๓๘๔) ในเวสสันดรชาดก(ว่าด้วยพระเจ้าเวสสันดรทรงบำเพ็ญทานบารมีชาติสุดท้าย) ได้ระบุถึงพ่อครัวชาวแคว้นมคธตามคำที่เทพธิดามุสตีกราบทูลขอพรกับท้าวสักกเดวตอนหนึ่งว่าขอให้หม่อมฉันได้เป็นอัครมเหสีของพระเจ้ากรุงสีพีในพระราชานิเวศน์นั้นอันกึกก้องไปด้วยเสียงร้องของนกยูงและนกกกระเรียน แวดล้อมด้วยหมู่ขัตติยนารี มีทั้งคนเตี้ยและคนค่อมเกลื่อนกล่น ที่พ่อครัวชาวแคว้นมคธเลี้ยงดู (ขุ.ชา.ม.(ไทย)๒๘/๑๖๖๔/๔๔๘)

ชาวแคว้นมธุระ:ชนผู้อาศัยอยู่ในแคว้นมธุระ,ประชาชนชาวแคว้นมธุระในชตุกัณณิกเถราปทาน (ประวัติในอดีตชาติของพระชตุกัณณิกเถระ) ระบุไว้ว่าในสมัยพระพุทธเจ้าพระนามว่าปทุมุตตระท่านเกิดเป็นบุตรเศรษฐี ในกรุงหงสาวดี ดำรงชีวิตอยู่อย่างสุขสบาย เพราะเพียบพร้อมด้วยสิ่งอำนวยความสะดวกต่างๆ มีคนจากทุกสารทิศทั้งบรรพชิตและคนทั่วไปมาขอความช่วยเหลือจากท่านถึงบ้าน ในจำนวนผู้ที่มาหา มีชาวแคว้นมธุระรวมอยู่ด้วย ดังข้อความระบุไว้ตอนหนึ่งว่า ชาวแคว้นมธุระ ชาวแคว้นโกศล ชาวแคว้นกาสิ ชาวหัตถิบุรี ชาวแคว้นอิสินทะ ชาวแคว้นมักกละ ต่างพากันมาหาข้าพเจ้าจนถึงเรือน (ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๒๙๑/๖๙๒)

ชาวแคว้นมักกละ : ชนผู้อาศัยอยู่ในแคว้นมักกละ,ประชาชนชาวแคว้นมักกละในชตุกัณณิกเถราปทาน(ประวัติในอดีตชาติของพระชตุกัณณิกเถระ) ได้ระบุถึงบุคคลจากแคว้นต่างๆ มาขอความช่วยเหลือจากบุตรเศรษฐี(อดีตชาติของพระชตุกัณณิกเถระ)ในกรุงหงสาวดีผู้เพียบพร้อมด้วยสิ่งนำใคร่ทุกอย่าง ในจำนวนประชาชนที่มาขอความช่วยเหลือ มีชาวแคว้นมักกละรวมอยู่ด้วย ดังข้อความตอนหนึ่งระบุไว้ว่า ชาวแคว้นมธุระ ชาวแคว้นโกศล ชาวแคว้นกาสิ ชาวหัตถิบุรี ชาวแคว้นอิสินทะ ชาวแคว้นมักกละ ต่างพากันมาหาข้าพเจ้าจนถึงเรือน (ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๒๙๑/๖๙๒)

ชาวแคว้นวิเทหะ : ชนผู้อาศัยอยู่ในแคว้นวิเทหะ, ประชาชนชาวแคว้นวิเทหะ,(แคว้นวิเทหะ มีเมืองหลวงชื่อว่ามิถิลา ไม่จัดอยู่ใน ๑๖ แคว้นใหญ่),ราชาแห่งชาวแคว้นวิเทหะ ผ่านมาหลายยุคหลายสมัย ในเนมิราชชาดก(ว่าด้วยพระเจ้าเนมิทรงบำเพ็ญอริชฐานบารมี) ได้ระบุถึงพระเจ้าเนมิราชผู้เป็นใหญ่แห่งชาวแคว้นวิเทหะ ปกครองเมืองมิถิลาด้วยความผาสุก(ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๔๒๒/๒๔๖, ๔๔๒/๒๔๙)

ในมหานารทกัศสปชาดก(ว่าด้วยพระมหานารทกัศสปะทรงบำเพ็ญอุเบกขาบารมี) พระพุทธเจ้าได้ตรัสถึงพระมหากษัตริย์ผู้ทรงเป็นพระราชอาของชาวแคว้นวิเทหะ ทรงพระนามว่าอังกติ(ยุคสมัยนั้น)(ขุ.ชา.ม.(ไทย)๒๘/๑๕๓/๓๖๓)

ในพุทธาปทาน(พระประวัติในอดีตชาติของพระพุทธเจ้า)ได้ระบุถึงพระอานนเถระ ผู้เป็น มุณีชาวแคว้นวิเทหะ(ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๑/๑)

ชาวแคว้นอันธกะ:ชนผู้อาศัยอยู่ในแคว้นอันธกะ, ประชาชนชาวแคว้นอันธกะ, ในชตฺกัณณิกเถราปทาน (ประวัติในอดีตชาติของพระชตฺกัณณิกเถระ)ได้ระบุถึงชาวแคว้นอันธกะเป็นหนึ่งในคนจาก แคว้นต่างๆที่ไปขอความช่วยเหลือจากบุตรเศรษฐี(อดีตชาติของพระชตฺกัณณิกเถระ) ในกรุง หงสาวดี ดังข้อความตอนหนึ่งว่า ชาวแคว้นอันธกะ (โอททกะ) ชาวทมิฬ ชาวสากุฬะ ชาวมะ ละยาฬกะ ชาวสะวะระ และชาวโยนก ต่างพากันมาหาข้าพเจ้าจนถึงเรือน ชาวแคว้นอันธกะ พวกสมณะโล้นทั้งหมด ชาวกุฎฐละ ชาวसानุนิทกะ ชาวอาฬวีจันรัฐ ต่างพากันมาหาข้าพเจ้า จนถึงเรือน (ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๒๘๘/๖๙๒, ๒๘๙/๖๙๒)

ชาวแคว้นอิสินทะ:ชนผู้อาศัยอยู่ในแคว้นอิสินทะ, ประชาชนชาวแคว้นอิสินทะ, ในชตฺกัณณิกเถราปทาน (ประวัติในอดีตชาติของพระชตฺกัณณิกเถระ)ได้ระบุถึงชนจากแคว้นต่างๆทั้งนักบวชและคน ทั่วไปเดินทางไปขอความช่วยเหลือกับบุตรเศรษฐี(อดีตชาติของพระชตฺกัณณิกเถระ)แห่งกรุง หงสาวดี ในจำนวนนั้นมีประชาชนชาวแคว้นอิสินทะรวมอยู่ด้วย ดังข้อความตอนที่พระเถระ กล่าวถึงอดีตชาติของตนว่า ชาวแคว้นมธุระ ชาวแคว้นโกศล ชาวแคว้นกาสิ ชาวหัตถิบูรี ชาว แคว้นอิสินทะ ชาวแคว้นมัททกะ ต่างพากันมาหาข้าพเจ้าจนถึงเรือน (ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๒๙๑/ ๖๙๒)

ชาวจิติกา :ชนผู้อาศัยอยู่ในหมู่บ้านจิติกา, ประชาชนชาวจิติกา, (จิติกาเป็นหมู่บ้านเล็กๆ เพราะอยู่ใน กลุ่มที่มาจากชนบท)ในชตฺกัณณิกเถราปทาน(ประวัติในอดีตชาติของพระชตฺกัณณิกเถระ) ได้ ระบุไว้ว่าคนจากภูมิภาคต่างๆทั้งนักบวชและคนทั่วไปได้เดินทางมาขอความช่วยเหลือกับบุตร เศรษฐี(อดีตชาติพระชตฺกัณณิกเถระ)แห่งกรุงหงสาวดี ในจำนวนนั้นมีประชาชนชาวจิติกา รวมอยู่ด้วยดังข้อความตอนที่พระเถระกล่าวถึงอดีตชาติของตนตอนหนึ่งว่าชาวโรหก ชนบทชาวลุ่มแม่น้ำสินธุ ชาวจิติกา ชาวเอกกัณณิกนิคม ชาวสุรัฎฐา และชาวอปรันตชนบท ต่างพากันมาหาข้าพเจ้าจนถึงเรือน (ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๒๙๓/๖๙๒)

ชาวเจตราช:ชนผู้อาศัยอยู่ในนครเจตราช, ประชาชนชาวนครเจตราช, (เจตราชเป็นนครชนบทที่เจริญ มั่งคั่ง)ในเวสสันดรชาดก(ว่าด้วยพระเจ้าเวสสันดรทรงบำเพ็ญทานบารมีชาติสุดท้าย)ในกัณฑ์ วนปเวสน์ได้ระบุถึงชาวเจตราชว่าได้ทูลเชิญพระเวสสันดร(เมื่อครั้งถูกไล่ออกจากกรุงสีพี)ให้ ครองเมืองเจตราชดังข้อความตอนที่พระยาเจตราชกราบทูลเชิญว่าขอเชิญพระองค์เสด็จ ประทับณเจตราชนี้ก่อนเถิดจนกว่าชาวเจตราชจักไปเฝ้าพระเจ้ากรุงสีพีเพื่อทูลขอถึง พระราชสำนัก เพื่อทูลขอพระมหाराชผู้มั่งคั่งรัฐให้เจริญแก่ชาวกรุงสีพีทรงอภัยโทษให้ชาวเจต ราชได้ที่พึ่งแล้วมีความปรีดาแห่งแหวดล้อมพระองค์ไปเข้าแต่พระองค์ผู้เป็นกษัตริย์ขอ พระองค์ทรงทราบอย่างนี้เถิด (ขุ.ชา.ม.(ไทย)๒๘/๑๘๘๙/๔๘๐, ๑๘๙๐/๔๘๐, ๑๘๙๑/๔๘๑)

ชาวเจลาวกะ :ชนผู้อาศัยอยู่ในหมู่บ้านเจลาวกะ, ประชาชนชาวเจลาวกะ ในชตฺกัณณิกเถราปทาน (ประวัติในอดีตชาติของพระชตฺกัณณิกเถระ)ได้ระบุถึงบุคคลจากภูมิภาคต่างๆ ทั้งนักบวชและ

คนทั่วไป ได้เดินทางมาขอความช่วยเหลือกับบุตรเศรษฐี(อดีตชาติพระชตุกัณณิกเถระ)แห่งกรุงหงสาวดี ในจำนวนนั้น มีชาวเจลาวกะรวมอยู่ด้วย ดังข้อความตอนหนึ่งที่พระเถระได้กล่าวถึงอดีตชาติของตนว่า ชาวเจลาวกะ ชาวอารัมพะ ชาวโอภาสชะ ชาวเมฆละ ชาวขุททกะ ชาวสุททกะ จำนวนมาก ต่างพากันมาหาข้าพเจ้าจนถึงเรือน (ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๒๕๒/๖๕๒)

ชาวชนบท :ชนผู้อาศัยอยู่ในชนบท, ประชาชนชาวชนบท,(ชนบทหมายถึงบ้านนอก,เขตแดนที่พ้นจากเมืองหลวงออกไป)ในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาได้กล่าวถึงบุคคลในสถานะต่างๆทุกภูมิภาคที่เข้ามาเกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนาในหลากหลายมิติทั้งพระราชา พราหมณ์ คหบดี ชาวนิคมนักขบถ โหราจารย์ และมหาอำมาตย์ เป็นต้น

คำนี้มีปรากฏในพระไตรปิฎก เช่น ที.ปา.(ไทย)๑๑/๒๐๔/๑๖๖, ๒๒๘/๑๘๖, ๒๓๒/๑๘๙, ม.ม.(ไทย)๑๓/๓๐๘/๓๗๒,๓๔๗/๔๒๑,ม.อุ.(ไทย)๑๔/๑๙๓/๒๓๐, ส.ส.(ไทย)๑๕/๑๒๙/๑๕๔,อง.จตุกก.(ไทย)๒๑/๗๐/๑๑๔,ขุ.ชา.ปภินณก.(ไทย)๒๗/๔๔/๔๒๙,๒๗/๔๕/๔๒๙,ขุ.ชา.วีสติ.(ไทย)๒๗/๓๐๐/๕๒๒,ขุ.ชา.ปญญาส.(ไทย)๒๘/๑๘๑/๓๔,ขุ.ชา.ม.(ไทย)๒๘/๒๖๓/๒๒๓,๒๘/๒๔๐๐/๕๕๔,ขุ.จริยา.(ไทย)๓๓/๕๙/๗๖๕,๓๓/๑๑๗/๗๗๓

ชาวทมิฬ : ชนผู้อยู่ในเผ่าทมิฬ, ประชาชนชาวเผ่าทมิฬ,(ทมิฬ คือชนพื้นเมืองอินเดียเผ่าหนึ่ง ปัจจุบันมีอยู่มากทางอินเดียแถบใต้และเกาะลังกาแถบเหนือ,คำว่า ทมิฬ มีความหมายว่า คุร้าย ร้ายกาจ)ในชตุกัณณิกเถราปทาน(ประวัติในอดีตชาติของพระชตุกัณณิกเถระ) ได้ระบุถึงว่า ชาวทมิฬเป็นหนึ่งในจำนวนคนมากมายจากภูมิภาคและสถานะต่างๆที่มาขอความช่วยเหลือจากท่านในชาติที่เกิดเป็นบุตรเศรษฐี ในกรุงหงสาวดี ดังข้อความตอนหนึ่งที่พระเถระได้กล่าวถึงอดีตชาติของตนว่า ชาวแคว้นอันธกะ (โอททกะ) ชาวทมิฬ ชาวสาธุกะ ชาวมะละยาฬกะ ชาวสะวะระ และชาวโยนก ต่างพากันมาหาข้าพเจ้าจนถึงเรือน (ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๒๕๘/๖๕๒, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน)

ชาวนักคมารุหะ : ชนผู้อาศัยอยู่ในหมู่บ้านนักคมารุหะ, ประชาชนชาวนักคมารุหะ,ชาวนักคมารุหะ เป็นหนึ่งในจำนวนคนมากมายจากภูมิภาคและสถานะต่างๆที่เดินทางมาขอความช่วยเหลือกับบุตรเศรษฐี(พระชตุกัณณิกเถระ)ในกรุงหงสาวดีดังข้อความตอนหนึ่งที่ระบุไว้ในชตุกัณณิกเถราปทาน(ประวัติในอดีตชาติของพระชตุกัณณิกเถระ)ว่าชาวอลสันทกะ ชาวปลลวกะ ชาวปัพพะ ชาวนักคมารุหะ ชาวพาหิกะ และชาวแคว้นเจตปุตตะ ต่างพากันมาหาข้าพเจ้าจนถึงเรือน (ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๒๕๐/๖๕๒)

ชาวนิคมนักขบถ :ชนผู้อาศัยอยู่ในนิคม, ประชาชนชาวนิคมนักขบถ, (นิคม คือหมู่บ้านขนาดใหญ่, ถิ่นฐานหรือชุมชนที่เกิดขึ้นจากการตั้งหลักแหล่ง)ในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาได้ระบุถึงบุคคลในสถานะต่างๆทุกภูมิภาคที่เข้ามาเกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนาในมิติที่หลากหลายในจำนวนนั้นมีชาวนิคมนักขบถรวมอยู่ด้วยอย่างเช่นที่ระบุไว้ในเตมียชาดก(ว่าด้วยพระเตมียทรงบำเพ็ญเนกขัมมะ)มีข้อความตอนหนึ่งที่พระเตมียโพธิสัตว์ตรัสตอบสุนันทสารถีไว้ว่า เราเป็นผู้อันพระบิดาและพระมารดาชาวแคว้น ชาวนิคมนักขบถ และกุมารทั้งปวงสละแล้ว เราไม่มีเรือนของตน

คำนี้ มีปรากฏในพระไตรปิฎก เช่น ที.ปา.(ไทย)๑๑/๒๐๔/๑๖๖, ๒๒๘/๑๘๖, ๒๓๐/๑๘๗,ม.ม.(ไทย)๑๓/๓๐๘/๓๗๒,๓๔๗/๔๒๑,ม.อุ.(ไทย)๑๔/๑๙๓/๒๓๐, ส.ส.(ไทย)๑๕/๑๒๙/๑๕๔,อง.จตุกก.(ไทย)๒๑/๗๐/๑๑๔,ขุ.ชา.นวก.(ไทย)๒๗/๕๘/๓๑๐,ขุ.ชา.ปภินณก.(ไทย)๒๗/

๒๓๔/๔๖๐, พ.ชา.ตังสติ.(ไทย)๒๗/๙๖/๕๕๔, พ.ชา.ม.(ไทย)๒๘/๒๘/๑๘๗, ๖๕/๑๘๓, ๒๔๐๐/
๕๕๔, พ.อ.ป.(ไทย)๓๒/๒๑๐/๖๐๙, พ.จรรยา.(ไทย)๓๓/๔/๗๕๘, ๒๖/๗๖๑, ๑๑๗/๗๗๓, อภิ.ก.
(ไทย)๓๗/๓๑๔/๒๖๔, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน)

ชาวนิคมนและชาวกรุงสี่พี : คนผู้อาศัยอยู่ในนิคม(หมู่บ้าน)และคนผู้อาศัยอยู่ในกรุงสี่พี, คนผู้อาศัยอยู่ในหมู่บ้านนอกเมืองและคนผู้อาศัยอยู่ในตัวเมืองสี่พี, ประชาชนชาวนิคมนและประชาชนชาวกรุงสี่พี ในเวสสันดรชาดก(ว่าด้วยพระเจ้าเวสสันดรทรงบำเพ็ญทานบารมีชาติสุดท้าย) ได้ระบุถึงเหตุการณ์ที่ชาวนิคมนและชาวกรุงสี่พีมาประชุมกันเพื่อขับไล่พระเวสสันดรที่ได้พระราชทานช้างมงคลประจำกรุงสี่พีไปให้แก่เมืองอื่น ดังข้อความตอนหนึ่งว่า พวกคนผู้มีชื่อเสียง พระราชบุตร แพศย์ พรหมณ์ กองพลช้าง กองพลม้า กองพลรถ กองพลราบ ทั้งชาวนิคมนและชาวกรุงสี่พีทั้งมวลก็มาประชุมพร้อมกันแล้ว เมื่อสิ้นราตรีนี้แล้ว ดวงอาทิตย์ขึ้นแล้ว ชาวกรุงสี่พีจะชุมนุมกันขับไล่พระองค์ออกไปจากแคว้น(พ.ชา.ม.(ไทย)๒๘/๑๖๗๖/๔๕๑, ๑๖๙๑/๔๕๓, ๑๖๙๙/๔๕๔)

ชาวนิคมนและพลนิกาย : คนผู้อาศัยอยู่ในนิคมและกองกำลังทหาร, ประชาชนชาวนิคมนและกองกำลัง, ประชาชนตามหมู่บ้านต่างๆและกองกำลังพล ในมหาสุตโสมชาดก(ว่าด้วยพระเจ้ามหาสุตโสมทรงทรมานโจรโปริสาท)กล่าวถึงพระเจ้าสุตโสมโพธิสัตว์ว่าได้ทรงพร้าสอนชาวนิคมนและพลนิกายก่อนจะเสด็จไปหาโจรโปริสาทตามข้อความที่ระบุไว้ว่า พระเจ้าสุตโสมนั้นถวายบังคมพระบิดาและพระมารดาแล้ว ทรงพร้าสอนชาวนิคมนและพลนิกาย เป็นผู้ตรัสความสัตย์ และทรงรักษาคำสัตย์ ได้เสด็จไปยังที่เป็นที่อยู่ของโปริสาทแล้ว (พ.ชา.อสีติ.(ไทย)๒๘/๔๒๓/๑๖๘)

ชาวปัจฉินตชนบท: คนผู้อาศัยอยู่ในปัจฉินตชนบท, ประชาชนชาวปัจฉินตชนบท, คนบ้านนอก, (ปัจฉินตชนบทคือตำบลปลายเขตแดน), ในสุทพรหมจรรย์กถา(ว่าด้วยพรหมจรรย์ล้วนๆ) ได้ระบุไว้ว่า พระสกวาทิ(ผู้ถาม)และพระปรวาทิ(ผู้ตอบ)ได้สนทนาถามตอบกันเรื่องการประพฤติพรหมจรรย์ในแง่มุมต่างๆมีข้อความตอนหนึ่งกล่าวถึงการประพฤติพรหมจรรย์ของชาวปัจฉินตชนบทว่า (สก.)ในชาวปัจฉินตชนบทที่พวกภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา ไปไม่ถึง และในพวกมิลักขะผู้ไม่รู้เตยงสา มีการอยู่ประพฤติพรหมจรรย์ใหม่(ปร.)ไม่ควรกล่าวอย่างนั้น ฯลฯ (อภิ.ก.(ไทย)๓๗/๒๗๑/๑๕๒, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน)

ชาวปัญจาลนคร, ชาวปัญจาละ : คนผู้อาศัยอยู่ในนครปัญจาละ, ประชาชนชาวปัญจาลนคร, ในทกรักขชาดก(ว่าด้วยผีเสื้อน้ำ) ระบุไว้ว่า เกร็บริพาชิกาถามปัญหาเกี่ยวกับพระเจ้าจุฬินีผู้เป็นราชาของชาวปัญจาละว่าถ้าถูกผีเสื้อน้ำจับตัวไว้และให้นำมนุษย์ในนครปัญจาละที่ทรงปกครองอยู่มาเป็นพลีกรรมจะทรงมีวิธีสละมนุษย์ตามลำดับอย่างไรพระราชารัสตอบว่าจะให้ตามลำดับดังนี้ คือ มารดา มเหสี อนุชา พระสหาย(ธนูเสกขกุมาร ซึ่งเป็นชาวปัญจาลนครด้วยกัน) พรหมณ์บุโรหิต และพระองค์เอง ด้วยเหตุผลที่แตกต่างกันออกไป แต่จะไม่ยอมให้มโหสถบัณฑิตผู้เป็นบัณฑิตประจำนครดังข้อความที่เกร็บริพาชิกากล่าวสรรเสริญพระราชาท่อชาวปัญจาละทั้งหลายว่าชาวปัญจาละทั้งหลายท่านทั้งหลายจงสดับพระดำรัสของพระเจ้าจุฬินีนี้ พระองค์ทรงสละพระชนม์ชีพที่สละได้ยาก คอยตามป้องกันบัณฑิต (พ.ชา.ตังสติ.(ไทย) ๒๓๙/๕๗๔, ๒๕๕/๕๗๖)

ชาวปีพตะ : ชนผู้อาศัยอยู่ในหมู่บ้านปีพตะ, ประชาชนชาวปีพตะ, (คำว่า ปีพตะแปลว่า ภูเขา ชาวปีพตะถ้าแปลตามศัพท์ อาจหมายถึงชาวเขา), ชาวปีพตะเป็นหนึ่งในจำนวนคนจากทุกภูมิภาคทุกสถานะที่ได้เดินทางมาขอความช่วยเหลือจากบุตรเศรษฐี(อดีตชาติพระชตุกัณณิกเถระ) แห่งกรุงหงสาวดีตั้งข้อความที่ระบุไว้ในชตุกัณณิกเถราปทาน(ประวัติในอดีตชาติของพระชตุกัณณิกเถระ)ตอนหนึ่งว่าชาวอลสันทกะ ชาวปลลวกะ ชาวปีพตะ ชาวนัคคมารุหะ ชาวพาหิกะ และชาวแคว้นเจตปุตตะ ต่างพากันมาหาข้าพเจ้าจนถึงเรือน (ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๒๕๐/๖๕๒)

ชาวปลลวกะ : ชนผู้อาศัยอยู่ในหมู่บ้านปลลวกะ,ประชาชนชาวปลลวกะ,(คำว่า ปลลว แปลว่าใบอ่อน ษา)

ในชตุกัณณิกเถราปทาน(ประวัติในอดีตชาติของพระชตุกัณณิกเถระ)ได้ระบุไว้ว่าในสมัยของพระพุทธเจ้าพระนามว่าปทุมุตตระ ท่านเกิดเป็นบุตรเศรษฐี ในกรุงหงสาวดี ได้มีคนมากมายทุกภูมิภาคทุกสถานะทั้งบรรพชิตและคนทั่วไปเดินทางมาขอความช่วยเหลือจากท่านถึงที่บ้านตั้งข้อความตอนหนึ่งที่ท่านได้กล่าวถึงไว้ว่าชาวอลสันทกะชาวปลลวกะ ชาวปีพตะ ชาวนัคคมารุหะ ชาวพาหิกะ และชาวแคว้นเจตปุตตะต่างพากันมาหาข้าพเจ้าจนถึงเรือน (ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๒๕๐/๖๕๒)

ชาวพาหิกะ:ชนผู้อาศัยอยู่ในหมู่บ้านพาหิกะ,ประชาชนชาวพาหิกะ,(คำว่า"พาหิก" แปลว่า "ภายนอก" ชาวพาหิกะ อาจหมายถึงคนที่อยู่ภายนอกนคร หรือถือลัทธิภายนอก) ชาวพาหิกะ เป็นหนึ่งในจำนวนคนมากมายทุกภูมิภาคทุกสถานะทั้งนักบวชและคนทั่วไปที่ได้เดินทางมาขอความช่วยเหลือกับบุตรเศรษฐี(อดีตชาติของพระชตุกัณณิกเถระ) แห่งกรุงหงสาวดี ตั้งข้อความที่ระบุไว้ในชตุกัณณิกเถราปทาน(ประวัติในอดีตชาติของพระชตุกัณณิกเถระ) ว่า ชาวอลสันทกะ ชาวปลลวกะ ชาวปีพตะ ชาวนัคคมารุหะ ชาวพาหิกะ และชาวแคว้นเจตปุตตะ ต่างพากันมาหาข้าพเจ้าจนถึงเรือน (ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๒๕๐/๖๕๒)

ชาวมคธ : ชนผู้อาศัยอยู่ในแคว้นมคธ,ประชาชนชาวมคธ, (แคว้นมคธเป็นหนึ่งใน ๑๖ แคว้นใหญ่ที่พระพุทธเจ้าทรงเลือกประดิษฐานพระพุทธศาสนาเป็นแห่งแรก มีกรุงราชคฤห์ เป็นราชธานีปกครองโดยพระเจ้าพิมพิสาร), ในมหาสกุหลายีสูต(ว่าด้วยปริพาชกชื่อสกุหลายี สูต(ใหญ่) สกุหลายีปริพาชกได้กราบทูลพระพุทธเจ้าว่า ชาวมคธและชาวอังคะโชคดีกว่าคนแคว้นอื่น เพราะเต็มไปด้วยเจ้าลัทธิ คณาจารย์ ศาสตราต่างๆ ผู้มีความรู้ มีคุณความดี และมีชื่อเสียง ดังข้อความตอนหนึ่งระบุไว้ว่า เป็นลาภของชาวอังคะและชาวมคธหนอ ชาวอังคะและ ชาวมคธ ได้ดีแล้วหนอ ที่สมณพราหมณ์ผู้เป็นเจ้าของเจ้าคณะ เป็นคณาจารย์ เป็นผู้มีชื่อเสียง มีเกียรติยศ เป็นเจ้าลัทธิ คนจำนวนมากยกย่องกันว่าเป็นคนดี เข้าจำพรรษา ณ กรุงราชคฤห์ แล้ว (ม.ม.(ไทย)๑๓/๒๓๘/๒๘๐)

ชาวมะละยาฬกะ :ชนผู้อาศัยอยู่ในหมู่บ้านมะละยาฬกะ, ประชาชนชาวมะละยาฬกะ, ชาวมะละยาฬกะเป็นหนึ่งในหมู่คนจำนวนมากทุกภูมิภาคทุกสถานะทั้งนักบวชและคนทั่วไปที่เดินทางไปขอความช่วยเหลือกับบุตรเศรษฐี(อดีตชาติของพระชตุกัณณิกเถระ)แห่งกรุงหงสาวดี ในสมัยพระพุทธเจ้าตั้งข้อความตอนหนึ่งระบุไว้ในชตุกัณณิกเถราปทาน(ประวัติในอดีตชาติของพระชตุกัณณิกเถระ)า ชาวแคว้นอันธกะ (โอททกะ) ชาวทมิฬ ชาวสากุฬะชาวมะละยาฬ

กะ ชาวสวะระ และชาวโยนก ต่างพากันมาหาข้าพเจ้าจนถึงเรือน (ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๒๘๘/๖๙๒)

ชาวมะลยชนบท: คนผู้อาศัยอยู่ในมะลยชนบท, ประชาชนชาวมะลยชนบท, ชาวชนบทชื่อว่ามะลย ในชตฺกัณณิกเถราปทาน(ประวัติในอดีตชาติของพระชตฺกัณณิกเถระ)ได้ระบุไว้ว่า ในสมัยพระพุทธเจ้าพระนามว่าปทุมุตตระ ท่านเกิดเป็นบุตรเศรษฐี แห่งกรุงหงสาวดี พร้อมด้วยสมบัติน่าใคร่ทุกอย่างจึงมีผู้คนจำนวนมากจากภูมิภาคต่างๆทุกสถานะทั้งนักบวชและคนทั่วไป เดินทางมาขอความช่วยเหลือจากท่าน ในจำนวนคนเหล่านั้นมีชาวมะลยชนบท รวมอยู่ด้วย ดังข้อความตอนหนึ่งที่ท่านอ้างถึงประวัติของตนในอดีตชาติว่า ชาวสุปการกะ ชาวกุมาร (ชาวมะละกา) ชาวมะลยชนบท ชาวสุวรรณภูมิ และชาววัชชี เหล่านี้ทั้งหมด ต่างพากันมาหาข้าพเจ้าจนถึงเรือน (ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๒๘๔/๖๙๒)

ชาวเมฆละ : คนผู้อาศัยอยู่ในหมู่บ้านเมฆละ, ประชาชนชาวเมฆละ, ชาวเมฆละ เป็นหนึ่งในหมู่คนจำนวนมากจากทุกภูมิภาคทุกสถานะทั้งนักบวชและคนทั่วไปที่เดินทางมาขอความช่วยเหลือกับบุตรเศรษฐี(อดีตชาติพระชตฺกัณณิกเถระ) แห่งกรุงหงสาวดี ในสมัยพระพุทธเจ้าพระนามว่าปทุมุตตระ ดังข้อความตอนหนึ่งที่ระบุไว้ในชตฺกัณณิกเถราปทาน(ประวัติในอดีตชาติของชตฺกัณณิกเถระ)ว่า ชาวเจลาวกะ ชาวอารัมพะ ชาวโอภาสะ ชาวเมฆละ ชาวชุตทกะ ชาวสุททกะ จำนวนมาก ต่างพากันมาหาข้าพเจ้าจนถึงเรือน (ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๒๙๒/๖๙๒)

ชาวเมือง : ชาวกรุง, คนที่อาศัยอยู่ในตัวเมือง, ประชาชนชาวเมือง, ชาวเมือง ในที่นี้ ท่านหมายถึงคนที่มีการประพฤติปฏิบัติแบบชาวเมืองที่บ่งบอกถึงความเป็นอารยะแม้แต่การใช้คำพูดก็อ่อนหวาน ไพเราะ จับใจ มีสาระ และเป็นคำของชาวเมือง ในจุฬศีล เหตุที่ปุถุชนกล่าวยกย่องพระตถาคตก็ดี ในสิกขาและสาขีพของภิกษุก็ดี มีข้อปฏิบัติทั้งหมด ๒๖ ข้อ ในข้อที่ ๖ กล่าวถึงเกี่ยวกับการใช้คำพูดไว้ว่า ละเว้นขาดจากการพูดคำหยาบ คือ พูดแต่คำไม่มีโทษ ไพเราะ น่ารัก จับใจ เป็นคำของชาวเมือง คนส่วนมากรักใคร่พอใจ (ที.สี.(ไทย)๙/๙/๔, ๓๐๔/๑๑๔, ๓๓๒/๑๒๘, ม.ม.(ไทย)๑๒/๔๑๑/๔๔๗, ม.อ.(ไทย)๑๔/๑๔/๒๐, ที.สี.อ.(บาลี)๑/๙/๗๓)

ส่วนในอัมมิกสูตร(ว่าด้วยพระราชาผู้ไม่ตั้งอยู่ในธรรมและผู้ตั้งอยู่ใน)ระบุไว้ว่า พระราชาผู้ปกครองมีอิทธิพลต่อชาวเมืองที่จะตั้งอยู่ในธรรมหรือไม่ตั้งอยู่ในธรรมดังข้อความตอนหนึ่งที่ระบุไว้ว่าเมื่อฝูงโคข้ามน้ำไป ถ้าโคจ่าฝูงไปคตเคี้ยว โคทั้งฝูงก็ไปคตเคี้ยวตามกันในเมื่อโคจ่าฝูงไปคตเคี้ยวในหมู่มนุษย์ก็เหมือนกันผู้ใดได้รับแต่งตั้งให้เป็นใหญ่ถ้าผู้นั้นประพฤติไม่เป็นธรรม ประชาชนชาวเมืองนั้นก็ประพฤติไม่เป็นธรรมตามไปด้วยหากพระราชาไม่ตั้งอยู่ในธรรม ชาวเมืองนั้นก็อยู่เป็นทุกข์ (อง.จตุกก.(ไทย)๒๑/๗๐/๑๑๖)

ชาวเมืองกาลิงคะ : คนผู้อาศัยอยู่ในเมืองกาลิงคะ, ประชาชนชาวกาลิงคะ, คนที่อยู่ในแคว้นกาลิงคะ, (แคว้นกาลิงคะ มีเมืองหลวงชื่อทันตปุระ บางทีก็เรียกผู้อยู่ในแคว้นกาลิงคะทั้งหมดว่าชาวเมืองกาลิงคะ เรียกพระราชาผู้ปกครองว่า พระเจ้ากาลิงคะ, ในเวสสันดรชาดก(เล่ม ๒๘) ได้กล่าวถึงชาวเมืองกาลิงคะว่าได้มาทูลขอช้างมงคลกับพระเวสสันดร) ในที่ททรชาดก(ว่าด้วยนกกระทา)พญาเสือโคร่งได้ตอบพญาราชสีห์ ทำไมจึงสงสัยชายคนนี้เป็นคนฆานกกระทา โดยให้เหตุผลว่า ชายคนนี้เคยใช้ชีวิตทำชั่วมามากมาย แคนกกระทาทำไมเขาจะฆ่าไม่ได้ในงานต่างๆที่เขาเคยทำมามีการค้าขายแบบชาวเมืองกาลิงคะซึ่งเป็นการค้าขายอย่างลำบากที่

ต้องสัญจรด้วยหวาย ดังข้อความตอนหนึ่งระบุไว้ว่า การค้าขายตามแบบแผนของชาวเมืองกา
ลิงคะชายคนนี้ได้ดำเนินมาแล้ว หนทางที่ใช้ตอกทอยสัญจรด้วยหวาย คนผู้นี้ก็ผ่านมาแล้ว
แม้การรบด้วยกระบองพร้อมทั้งบ่วงบาศกลางโรงมหรสพ ชายคนนี้ได้แสดงมาแล้วกับนัก
ฟ้อนทั้งหลาย (ขุ.ชา.นวก.(ไทย)๒๗/๑๑๑/๓๑๙,ขุ.ชา.อ.(บาลี) ๕/๑๑๑/๓๖๕)

ชาวเมืองอันธกเวณฑยะ :คนผู้อาศัยอยู่ในเมืองอันธกเวณฑยะ, ประชาชนชาวเมืองอันธกเวณฑยะ,
ในสังกัจจชาตค(ว่าด้วยสังกัจจชาตค) พระพุทธเจ้าทรงปรารภพระเจ้าอชาตศัตรูผู้ทำปิตุฆาต จึง
ตรัสสังกัจจชาตค เพื่อทรงสั่งสอนไม่ให้ทำร้ายคนที่มีคุณงามความดี เพราะจะทำให้ประสบกับ
ความพินาศ รับผลกรรมชั่วในภายหลัง อย่างเช่นชาวเมืองอันธกเวณฑยะทำร้ายฤาษีได้รับผล
กรรมชั่วในนรกดังข้อความตอนหนึ่งระบุไว้ว่า ชาวเมืองอันธกเวณฑยะระรานกัณท์ที่ปายน
ฤาษี ต่างถือไม้พลองตีกันและกัน ก็พากันไปถึงสถานที่ชำระโทษของพญายม(ขุ.ชา.สกุฎฐ.(ไทย)
๒๘/๙๗/๔๙)

ชาวเมืองอาฬวี:คนผู้อาศัยอยู่ในเมืองอาฬวี,ประชาชนชาวเมืองอาฬวี,(เมืองอาฬวีเป็นสถานที่แห่งหนึ่ง
ที่พระพุทธเจ้าเสด็จไปเผยแผ่พระพุทธศาสนา มีเหตุการณ์หลายอย่างเกิดขึ้นที่เมืองนี้ ทั้งเรื่อง
พระวินัยเกี่ยวกับการทำนกรรมของภิกษุชาวเมืองอาฬวีและเรื่องเกี่ยวกับอาฬวกยักษ์), ใน
ที่นี้ ท่านระบุถึงจิตตคหบดีและหัตถกอุบาสกชาวเมืองอาฬวีได้รับการยกย่องว่าเป็นยอด
อุบาสกดังข้อความตอนหนึ่งในอายุจนวนวรรค(หมวดว่าด้วยความปรารถนา)ที่พระพุทธเจ้าตรัส
ถึงอุบาสกทั้งสองนี้ว่า อุบาสกผู้มีศรัทธา เมื่อปรารถนาโดยชอบพึงปรารถนาอย่างนี้ว่า ขอ ให้
เราเป็นเช่นกับจิตตคหบดีและหัตถกอุบาสกชาวเมืองอาฬวีเถิด จิตตคหบดีและหัตถกอุบาสก
ชาวเมืองอาฬวีนี้เป็นบรรพตฐานเป็นมาตรฐานของอุบาสกสาวก ของเรา(อง.ทุก.(ไทย)๒๐/
๑๓๓/๑๑๗ ,ขุ.จรียา.(ไทย)๓๓/๒๔/๗๑๔)

ชาวโยนก:คนผู้อาศัยอยู่ในแคว้นโยนก,ประชาชนชาวโยนกในชตุกัณณิกเถราปทาน(ประวัติในอดีตชาติ
ของพระชตุกัณณิกเถระ) ระบุไว้ว่า ชาวโยนก เป็นหนึ่งในจำนวนคนมากมายทุกภูมิภาคทุก
สถานะทั้งนักบวชและคนทั่วไปที่เดินทางมาขอความช่วยเหลือกับบุตรเศรษฐี(อดีตชาติพระช
ตุกัณณิกเถระ) แห่งกรุงหงสาวดี ในสมัยพระพุทธเจ้าพระนามว่าปทุมุตตระ ดังข้อความตอน
หนึ่งมีปรากฏว่า ชาวแคว้นอันธกะ (โอททกะ) ชาวทมิฬ ชาวสากุพะ ชาวมะละยาฬกะ ชา
วสะวะระ และชาวโยนก ต่างพากันมาหาข้าพเจ้าจนถึงเรือน (ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๒๘๘/๖๙๒)
ในอัสสลายนสูตร(ว่าด้วยอัสสลายนมาณพ)ได้ระบุถึงแคว้นโยนกในสมัยครั้งพุทธกาลไว้ว่าใน
แคว้นโยนกและแคว้นกัมโพชะและปัจจันตชนบท อื่น ๆ มีวรรณะอยู่ ๒ จำพวกเท่านั้น คือ
(๑) เจ้า (๒) ทาส เป็นเจ้าแล้วกลับ เป็นทาส เป็นทาสแล้วกลับเป็นเจ้า(ม.ม.(ไทย)๑๓/๔๐๓/
๕๐๔)

ชาวโรหกชนบท :คนผู้อาศัยอยู่ในโรหกชนบท, ประชาชนชาวโรหกชนบท, คนผู้อาศัยอยู่ในชนบทชื่อ
โรหกะ, ชาวโรหกชนบท เป็นหนึ่งในจำนวนผู้คนมากมายทุกภูมิภาคทุกสถานะทั้งนักบวชและ
คนทั่วไปที่เดินทางมาขอความช่วยเหลือกับบุตรเศรษฐี(อดีตชาติพระชตุกัณณิกเถระ)แห่งกรุง
หงสาวดีในสมัยพระปทุมุตตรพุทธเจ้าตั้งข้อความตอนหนึ่งมีปรากฏในชตุกัณณิกเถราปทาน
(ประวัติในอดีตชาติของพระชตุกัณณิกเถระ)ว่า ชาวโรหกชนบท ชาวลุ่มแม่น้ำสินธุ ชาวจิตกา

ชาวเอกกัณณิกนิคม ชาวสุรัฎฐา และชาวอปรันตชนบท ต่างพากันมาหาข้าพเจ้าจนถึงเรือน (ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๒๙๓/๖๙๒)

ชาวลุ่มแม่น้ำสินธุ : คนผู้อาศัยอยู่แถบลุ่มแม่น้ำสินธุ, ประชาชนชาวลุ่มแม่น้ำสินธุ, คนผู้ตั้งถิ่นฐานอยู่อาศัยบริเวณลุ่มแม่น้ำสินธุ ในชตฺกัณณิกเถราปทาน(ประวัติในอดีตชาติของพระชตฺกัณณิกเถระ) ระบุไว้ว่า ในสมัยพระพุทธเจ้าพระนามว่าปทุมุตตระ พระชตฺกัณณิกเถระบังเกิดเป็นบุตรเศรษฐี แห่งกรุงหงสาวดี มั่งคั่งร่ำรวยพร้อมด้วยสิ่งอำนวยความสะดวกต่างๆ ที่น่าใคร่มีคนจากทั่วทุกสารทิศทุกสถานะทั้งนักบวชและคนทั่วไปมาขอความช่วยเหลือในจำนวนนั้นมีชาวลุ่มแม่น้ำสินธุรวมอยู่ด้วยตั้งข้อความตอนหนึ่งว่า ชาวโรหกชนบท ชาวลุ่มแม่น้ำสินธุ ชาวจิตกา ชาวเอกกัณณิกนิคม ชาวสุรัฎฐา และชาวอปรันตชนบท ต่างพากันมาหาข้าพเจ้าจนถึงเรือน (ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๒๙๓/๖๙๒)

ชาวโลก : คนที่ดำรงชีวิตอยู่ในโลกนี้ทั้งหมด(โลโก), ประชากรโลก, พลเมืองโลก, คนทั่วไปไม่จำกัดว่าสัญชาติใด, คนร่วมเกิด แก่ เจ็บตาย ทุกชีวิต, หลักคำสอนในทางพระพุทธศาสนามีลักษณะที่เป็นสากล เมื่อตรัสสอนความจริงเรื่องใด ก็จะใช้คำที่มีความหมายโดยรวม ไม่คับแคบจำกัด, ในการทำความดีหรือละเว้นความชั่วก็ให้ทำในลักษณะที่เป็นสากล ไม่จำกัดว่าเป็นคนชาติใดเกิดที่ไหน ฐานะอย่างไร อย่างเช่นพระดำรัสที่ตรัสสอนภิกษุทั้งหลายในคราวส่งไปเผยแผ่ศาสนาว่า เธอทั้งหลาย จงจาริกไปเพื่อประโยชน์แก่คนหมู่มาก เพื่อสุขแก่คนหมู่มาก เพื่ออนุเคราะห์ชาวโลก เพื่อประโยชน์ เพื่อเกื้อกูล เพื่อสุขแก่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย

คำนี้มีปรากฏในพระไตรปิฎก เช่น ที.สี.(ไทย)๙/๙/๔, ๔๔๐/๑๙๕, ที.ม.(ไทย)๑๐/๘๖/๔๖, ๑๖๗/๑๑๓, ๒๘๕/๒๑๗, ๔๒๐/๓๕๔, ที.ปา.(ไทย)๑๑/๑๘๘/๑๔๖, ๓๐๒/๒๕๐, ๓๔๘/๓๖๖, ม.มู.(ไทย)๑๒/๔๑๑/๔๔๗, ม.ม.(ไทย)๑๓/๔๑๘/๕๒๓, ๔๔๑/๕๕๒, ๔๖๗/๕๘๘, ม.อุ.(ไทย)๑๔/๑๔/๒๐, ๑๔๖/๑๘๕, ๓๐๔/๓๖๘, ส.ส.(ไทย)๑๕/๑๕๓/๑๙๕, อง.จตุกก.(ไทย)๒๑/๒๓/๓๗, ๒๑/๔๓/๗๑, ขุ.ชา.ทุก.(ไทย)๒๗/๓๗/๗๓)

ชาววัชชี : คนผู้อาศัยอยู่ในเมืองวัชชี, ประชาชนชาววัชชี, (แคว้นวัชชี เป็นหนึ่งใน ๑๖ แคว้นใหญ่ มีเมืองหลวงชื่อเวสาลี(ไพศาลี) เป็นแคว้นที่มีเหตุการณ์ทางพระพุทธศาสนาเกิดขึ้นหลายเรื่อง โดยเฉพาะเกี่ยวกับเรื่องภิกษุชาววัชชี), แต่ชาววัชชีในที่นี้ ท่านหมายถึงชาววัชชีที่เดินทางไปขอความช่วยเหลือกับบุตรเศรษฐี(อดีตชาติของพระชตฺกัณณิกเถระ) แห่งกรุงหงสาวดี ในสมัยพระพุทธเจ้าพระนามว่าปทุมุตตระตั้งข้อความปรากฏในชตฺกัณณิกเถราปทาน(ประวัติในอดีตชาติของพระชตฺกัณณิกเถระ)ตอนหนึ่งว่า ชาวสุปปรากะ ชาวกุมาร (ชาวมะละกา) ชาวมะลยชนบท ชาวยุวรรณภูมิ และชาววัชชี เหล่านี้ทั้งหมด ต่างพากันมาหาข้าพเจ้าจนถึงเรือน (ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๒๙๔/๖๙๒)

ชาววิเทหะ: คนผู้อาศัยอยู่ในเมืองวิเทหะ, ประชาชนชาววิเทหะ, (เมืองวิเทหะหรือแคว้นวิเทหะมีกล่าวถึงในชาดกต่างๆซึ่งเป็นการเล่าเรื่องราวในอดีตก่อนสมัยพุทธกาล เช่น ในสุริยชาดก กุมภการชาดก(เล่ม ๒๗) และในโมหสถชาดก เณมิตราชชาดก(เล่ม ๒๘) เป็นต้น ในเนมิราชชาดกกระบுவว่า แคว้นวิเทหะ มีเมืองหลวงชื่อมิถิลา), ชาววิเทหะ ในที่นี้ ท่านปรารภถึงความโชคดีของชาววิเทหะที่มีพระเจ้าอนิรุทธธรรมเป็นผู้ปกครองและทำวสัฏกัณเฑาะได้ตรัสกับพระนางสุเมธาผู้รักชาติ

อุโบสถว่าจะมีพระธรรมราชาแห่งชาววิเทหะอุบัติแต่พระนาง(ม.ม.(ไทย)๑๓/๓๑๒/๓๗๗,ช.ชา. ทวาทสก.(ไทย)๒๗/๑๐๓/๓๙๐,ช.ชา.ปภินณก.(ไทย)๒๗/๑๑๘/๔๔๒)

ชาวแคว้นแคว้น :ชนผู้อาศัยอยู่ในแคว้นแคว้น, ประชาชนในแคว้นแคว้น, ชาวเมือง(แคว้นแคว้น(รัฐ) เท่ากับรัฐหรือเมืองนั่นเอง เมื่อระบุถึงคนอาศัยอยู่ในแคว้นแคว้นใด ก็หมายถึงชาวแคว้นแคว้น นั้นๆ เช่น ชาวแคว้นแคว้นกาสิ ชาวแคว้นแคว้นมคธ เป็นต้น), ในพิกุลัตถะจณริยัพภูตสูตร(ว่า ด้วยอัจฉริยธรรมของพระพิกุลเถระ) ได้ระบุถึงการฉนบิณฑบาตของชาวแคว้นแคว้นเพียงแค่ ๗ วัน ของพระพิกุลเถระ(ม.อ.(ไทย)๑๔/๒๑๑/๒๔๕)

ในโพธิสัมมชกเถราปทาน(ประวัติในอดีตชาติของพระโพธิสัมมชกเถระ) พระเถระได้ เล่าอดีตชาติของตนว่าเกิดแต่ในภพภูมิที่ดีมีคนคอยให้ความช่วยเหลือสนับสนุน ทั้งคนภายใน คนภายนอก ชาวนิคม ตลอดจนชาวแคว้นแคว้น(ช.อป.(ไทย)๓๓/๖๔/๒๖๖)

ในยูธัญชยจริยา(ว่าด้วยพระจริยาของพระยูธัญชยกุมาร) ได้ระบุถึงพระราชโอรสนามว่ายู ธัญชัยที่มีพระประสงค์จะเสด็จออกผนวช ถูกพระมารดาและพระบิดา ทั้งชาวนิคมชาวแคว้น แคว้นอ้อนวอนขอร้องให้ครองราชสมบัติ(ช.จริยา.(ไทย)๓๓/๔/๗๕๘)

ชาวสะวะระ : ชนผู้อาศัยอยู่ในหมู่บ้านสะวะระ, ประชาชนชาวสะวะระ, ชาวสะวะระ เป็นหนึ่งใน คนจำนวนมากทุกภูมิภาคทุกสถานะที่ได้เดินทางไปขอความช่วยเหลือกับบุตรเศรษฐี(อดีตชาติ ของพระชตุกัณณิกเถระ) แห่งกรุงหงสาวดีในสมัยพระปฐมุตตรพุทธเจ้าตั้งข้อความปรากฏ ในชตุกัณณิกเถราปทาน(ประวัติในอดีตชาติของพระชตุกัณณิกเถระ)ตอนหนึ่งว่า ชาวแคว้น อ้นธกะ (โอชทกะ) ชาวทมิฬ ชาวสากุฬะ ชาวมะละยาฬกะ ชาวสะวะระ และชาวโยนก ต่าง พากันมาหาข้าพเจ้าจนถึงเรือน(ช.อป.(ไทย)๓๒/๒๘๘/๖๙๒)

ชาวสากุฬะ :ชนผู้อาศัยอยู่ในหมู่บ้านสากุฬะ, ประชาชนชาวสากุฬะ,ในชตุกัณณิกเถราปทาน(ประวัติ ในอดีตชาติของพระชตุกัณณิกเถระ) ระบุไว้ว่า ในสมัยพระพุทธเจ้าพระนามว่าปฐมุตตร พระเถระเกิดเป็นบุตรเศรษฐี แห่งกรุงหงสาวดี มีสิ่งอำนวยความสะดวกพร้อม มีคนจาก ภูมิภาคต่างๆ ทุกสถานะทั้งนักบวชและคนทั่วไปเดินทางไปขอความช่วยเหลือ ในจำนวนมี ชาวสากุฬะรวมอยู่ด้วยตามข้อความที่มีปรากฏว่าชาวแคว้นอ้นธกะ (โอชทกะ) ชาวทมิฬ ชาว สากุฬะ ชาวมะละยาฬกะ ชาวสะวะระ และชาวโยนก ต่างพากันมาหาข้าพเจ้าจนถึงเรือน (ช. อป.(ไทย)๓๒/๒๘๘/๖๙๒)

ชาวสานุวินทกะ:ชนผู้อาศัยอยู่ในหมู่บ้านสานุวินทกะ, ประชาชนชาวสานุวินทกะ, ชาวสานุวินทกะ เป็นหนึ่งในคนจำนวนมากทุกภูมิภาคทุกสถานะทั้งนักบวชและคนทั่วไปที่ได้เดินทางไปขอ ความช่วยเหลือกับบุตรเศรษฐี(อดีตชาติพระชตุกัณณิกเถระ)แห่งกรุงหงสาวดีในสมัย พระพุทธเจ้าพระนามว่าปฐมุตตรตั้งข้อความมีปรากฏในชตุกัณณิกเถราปทาน(ประวัติใน อดีตชาติของพระชตุกัณณิกเถระ)ตอนหนึ่งว่าชาวแคว้นอ้นธกะ พวกสมณะเฒ่าทั้งหมด ชาว กุฎฐละ ชาวสานุวินทกะชาวอาฬวีจันรัฐ ต่างพากันมาหาข้าพเจ้าจนถึงเรือน(ช.อป.(ไทย)๓๒/ ๒๘๘/๖๙๒)

ชาวสีพี :ชนผู้อาศัยอยู่ในเมืองสีพี,ประชาชนชาวสีพี, (เมืองสีพี มีปรากฏอยู่ในชาดก พระไตรปิฎกเล่ม ที่ ๒๗ เล่มที่ ๒๘ โดยเฉพาะในเวสสันดรชาดก ระบุถึงเมืองสีพีว่าเป็นเมืองที่พระเวสสันดรใน ฐานะพระราชโอรสประทับอยู่) ในสิริราชชาดก(ว่าด้วยพระเจ้าสีพี) ระบุถึงพระราชผู้เป็น

พระโพธิสัตว์ของชาวสีพีทั้งหลาย ทรงมีธรรมาศัยในการบำเพ็ญทาน ได้สละดวงตาซึ่งเป็นสิ่งที่สละได้ยากแก่คนชรา(ซึ่งเป็นท้าวสักกะแปลงร่างมาเพื่อทดลอง) แม้จะถูกขอร้องยัวยั้งจากชาวสีพีทั้งหลายก็ตามดังข้อความตอนหนึ่งที่พวกอำมาตย์ทูลถามพระเจ้าสีพีว่า พระองค์ทรงปรารถนาอายุ วรรณะ สุข หรือพละอะไรหรือ จึงได้พระราชทาน พระราชาผู้เป็นใหญ่แห่งชาวสีพี จะพึงพระราชทานดวงพระเนตร เพราะเหตุแห่งปรโลกได้อย่างไร (ขุ.ชา.วิสตี.(ไทย)๒๗/๖๔/๔๘๐, ๗๗/๔๘๓, ๘๒/๔๘๓)

ชาวสุททกะ :ชนผู้อาศัยอยู่ในหมู่บ้านสุททกะ, ประชาชนชาวสุททกะ, ชาวสุททกะ เป็นหนึ่งในจำนวนประชาชนจากภูมิภาคต่างๆทุกสถานะทั้งนักบวชและคนทั่วไปที่ได้เดินทางมาขอความช่วยเหลือกับบุตรเศรษฐี(อดีตชาติพระชตุกัณณิกเถระ) แห่งกรุงหงสาวดี ในสมัยพระปฐมุตตรพุทธเจ้าตามข้อความที่มีปรากฏเป็นหลักฐานในชตุกัณณิกเถราปทาน(ประวัติในอดีตชาติของพระชตุกัณณิกเถระ) ตอนหนึ่งว่า ชาวเจลาวกะ ชาวอารัมพะ ชาวโอภาสะ ชาวเมฆละ ชาวชุตทกะ ชาวสุททกะ จำนวนมาก ต่างพากันมาหาข้าพเจ้าจนถึงเรือน (ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๒๕๒/๖๕๒)

ชาวสุปปรากะ :ชนผู้อาศัยอยู่ในหมู่บ้านสุปปรากะ, ประชาชนชาวสุปปรากะ, ชาวสุปปรากะ เป็นหนึ่งในจำนวนประชาชนจากภูมิภาคต่างๆ ทุกสถานะทั้งนักบวชและคนทั่วไปที่ได้เดินทางมาขอความช่วยเหลือกับบุตรเศรษฐี(อดีตชาติพระชตุกัณณิกเถระ) แห่งกรุงหงสาวดี ในสมัยพระปฐมุตตรพุทธเจ้า ตามข้อความที่มีปรากฏเป็นหลักฐานในชตุกัณณิกเถราปทาน(ประวัติในอดีตชาติของพระชตุกัณณิกเถระ) ตอนหนึ่งว่า ชาวสุปปรากะ ชาวกุมาร (ชาวมะละกา) ชาวมะลัชนบถ ชาวสุวรรณภูมิ และชาววัชชี เหล่านี้ทั้งหมด ต่างพากันมาหาข้าพเจ้าจนถึงเรือน (ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๒๕๔/๖๕๒) ในพาหิยสูตร(ว่าด้วยพระพาหิยะ) คำว่า สุปปรากะ คือชื่อของท่าเรือ ที่อยู่ใกล้ฝั่งทะเลแห่งหนึ่ง ในเขตกรุงสาวัตถี เป็นที่อยู่ของบุรุษชื่อพาหิยะ ทารุจิริยะ(ขุ.อุ.(ไทย)๒๕/๑๐/๑๘๓)

ชาวสุรัฎฐา :ชนผู้อาศัยอยู่ในหมู่บ้านสุรัฎฐา, ประชาชนชาวสุรัฎฐา, ในชตุกัณณิกเถราปทาน(ประวัติในอดีตชาติของพระชตุกัณณิกเถระ) ระบุไว้ว่า ชาวสุรัฎฐา เป็นหนึ่งในคนจำนวนมากทุกภูมิภาคทุกสถานะทั้งนักบวชและคนทั่วไปที่ได้เดินทางมาขอความช่วยเหลือกับบุตรเศรษฐี(อดีตชาติพระชตุกัณณิกเถระ) ตามข้อความที่ท่านกล่าวถึงอดีตชาติของตนตอนหนึ่งว่า ชาวโรหกชนบถ ชาวลุ่มแม่น้ำสินธุ ชาวจิตกา ชาวเอกกัณณิกนิคม ชาวสุรัฎฐา และชาวอปรันตชนบถ ต่างพากันมาหาข้าพเจ้าจนถึงเรือน(ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๒๕๓/๖๕๒)

ชาวสุวรรณภูมิ:ชนผู้อาศัยอยู่ในเมืองสุวรรณภูมิ, ประชาชนชาวสุวรรณภูมิ,(สุวรรณภูมิ ในพระไตรปิฎกเล่มที่ ๒๙ ใช้คำว่า "สุวรรณภูมิรัฐ" หมายถึง แคว้นสุวรรณภูมิ หรือเมืองสุวรรณภูมิ), แต่ชาวสุวรรณภูมิในที่นี้ ท่านหมายถึงชาวสุวรรณภูมิที่เดินทางไปขอความช่วยเหลือกับบุตรเศรษฐี(อดีตชาติของพระชตุกัณณิกเถระ)แห่งกรุงหงสาวดีในสมัยของพระปฐมุตตรพุทธเจ้าตามข้อความที่มีปรากฏในชตุกัณณิกเถราปทาน(ประวัติในอดีตชาติของพระชตุกัณณิกเถระ)ตอนหนึ่งว่า ชาวสุปปรากะ ชาวกุมาร (ชาวมะละกา) ชาวมะลัชนบถ ชาวสุวรรณภูมิ และชาววัชชี เหล่านี้ทั้งหมด ต่างพากันมาหาข้าพเจ้าจนถึงเรือน (ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๒๕๔/๖๕๒)

ชาวหัตถิบูรี :ชนผู้อาศัยอยู่ในกรุงหัตถิบูรี, ประชาชนชาวหัตถิบูรี ในชตฺกัณณิกเถราปทาน(ประวัติในอดีตชาติของพระชตฺกัณณิกเถระ) ระบุว่า ชาวหัตถิบูรี เป็นหนึ่งในคนจำนวนมากทั่วทุกภูมิภาคทุกสถานะทั้งนักบวชและคนทั่วไปที่ได้เดินทางมาขอความช่วยเหลือกับบุตรเศรษฐี (อดีตชาติของพระชตฺกัณณิกเถระ)แห่งกรุงหงสาวดีในสมัยของพระปฐมุตตรพุทธเจ้าตามข้อความที่มีปรากฏเป็นหลักฐานว่า ชาวแคว้นมธูระ ชาวแคว้นโกศล ชาวแคว้นกาสิ ชาวหัตถิบูรี ชาวแคว้นอิสินทะ ชาวแคว้นมัททกะ ต่างพากันมาหาข้าพเจ้าจนถึงเรือน (ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๒๙๑/๖๙๒)

ชาวอปรันตชนบท : ชนผู้อาศัยอยู่ในอปรันตชนบท, ประชาชนชาวอปรันตชนบท, คนในชนบทชื่อว่า อปรันตะ, ชาวอปรันตชนบทเป็นหนึ่งในคนจำนวนมากทุกภูมิภาคทุกสถานะทั้งนักบวชและคนทั่วไปที่ได้เดินทางมาขอความช่วยเหลือกับบุตรเศรษฐี(อดีตชาติของพระชตฺกัณณิกเถระ) แห่งกรุงหงสาวดีในสมัยพระปฐมุตตรพุทธเจ้าตามหลักฐานที่ปรากฏในชตฺกัณณิกเถราปทาน (ประวัติในอดีตชาติของพระชตฺกัณณิกเถระ)ตอนหนึ่งว่าชาวโรหกชนบท ชาวลุ่มแม่น้ำสินธุ ชาวจิตกา ชาวเอกกัณณิกนิคม ชาวสุรัฎฐา และชาวอปรันตชนบทต่างพากันมาหาข้าพเจ้าจนถึงเรือน(ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๒๙๓/๖๙๒)

ชาวอลสันทกะ:ชนผู้อาศัยอยู่ในหมู่บ้านอลสันทกะ, ประชาชนชาวอลสันทกะ ในชตฺกัณณิกเถราปทาน (ประวัติในอดีตชาติของพระชตฺกัณณิกเถระ) ระบุว่า ชาวอลสันทกะเป็นหนึ่งในคนจำนวนมากทุกภูมิภาคทุกสถานะทั้งนักบวชและคนทั่วไปที่ได้เดินทางมาขอความช่วยเหลือกับบุตรเศรษฐี(อดีตชาติของพระชตฺกัณณิกเถระ)แห่งกรุงหงสาวดี ในสมัยพระปฐมุตตรพุทธเจ้าตามหลักฐานที่มีปรากฏว่า ชาวอลสันทกะ ชาวปลลวกะ ชาวปัพพะตะ ชาวนคคมารุหะ ชาวพาทิกะ และชาวแคว้นเจตปุตตะ ต่างพากันมาหาข้าพเจ้าจนถึงเรือน(ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๒๙๐/๖๙๒)

ชาวอังคะ : ชนผู้อาศัยอยู่ในแคว้นอังคะ, ประชาชนชาวอังคะ, (แคว้นอังคะ เป็นหนึ่งใน ๑๖ แคว้นใหญ่ ในสมัยครั้งพุทธกาล มีเมืองหลวงชื่อจัมปา) ในมหาสกุททายีสสูตร(ว่าด้วยปริพาชกชื่อสกุททายี สูตรใหญ่)สกุททายีปริพาชกได้กราบทูลพระพุทธเจ้าว่า ชาวมคธและชาวอังคะโชคดีกว่าคนแคว้นอื่น เพราะเต็มไปด้วยเจ้าลัทธิ คณาจารย์ ศาสตราต่างๆ ผู้มีความรู้ มีคุณความดี และมีชื่อเสียง ดังข้อความตอนหนึ่งระบุว่า เป็นลาภของชาวอังคะและชาวมคธหนอ ชาวอังคะและ ชาวมคธได้ดีแล้วหนอ ที่สมณพราหมณ์ผู้เป็นเจ้าหมู่เจ้าคณะ เป็นคณาจารย์ เป็นผู้ที่มีชื่อเสียง มีเกียรติยศ เป็นเจ้าลัทธิ คนจำนวนมากยกย่องกันว่าเป็นคนดี เข้าจำพรรษา ณ กรุงราชคฤห์แล้ว(ม.ม.(ไทย)๑๓/๒๓๘/๒๘๐)

ชาวอังคุดตราปะ : ชนผู้อาศัยอยู่ในแคว้นอังคุดตราปะ, ประชาชนชาวอังคุดตราปะ, (แคว้นอังคุดตราปะ มีเมืองหลวงเป็นเพียงนิคม ชื่ออาปณะ)

ในโปตลียสูตร(ว่าด้วยคหบดีชื่อโปตลียะ)ได้ระบุถึงชาวอังคุดตราปะไว้ว่าสมัยหนึ่ง พระพุทธเจ้าประทับอยู่ที่นิคมของชาวอังคุดตราปะชื่ออาปณะ แคว้นอังคุดตราปะ ทรงแสดงธรรมโปรดโปตลียคหบดีเกี่ยวกับเรื่องการตัดวัหาร ๘ ประการ โทษแห่งกาม ๗ ประการ และวิชา ๓ ประการ จนทำให้โปตลียคหบดี(ซึ่งตอนแรกไม่พอใจพระพุทธเจ้าที่เรียกตนเองว่าคหบดี เฉยๆ) ได้ประกาศตนเป็นอุบาสก(ม.ม.(ไทย)๑๓/๓๑/๓๕)

ชาวอาร์มพะ:ชนผู้อาศัยอยู่ในหมู่บ้านอาร์มพะ, ประชาชนชาวอาร์มพะ ในชตฺกัณณิกเถราปทาน (ประวัติในอดีตชาติของพระชตฺกัณณิกเถระ)ท่านพระชตฺกัณณิกเถระได้กล่าวถึงอดีตชาติของท่านว่า ในสมัยของพระพุทธเจ้าพระนามว่าปทุมุตตระ ท่านเกิดในตระกูลเศรษฐี เมืองหงสาวดี ดำรงชีวิตอยู่ด้วยความสุขสบายเพียบพร้อมห้อมล้อมด้วยสิ่งที่น่าใคร่ทุกประการ คนทุกหมู่เหล่าทั้งสมณะพราหมณ์และประชาชนทั่วไปต่างมาหาเพื่อขอความช่วยเหลือจากท่านถึงบ้าน ในจำนวนผู้ที่มาขอความช่วยเหลือเหล่านั้น มีชาวอาร์มพะรวมอยู่ด้วย ดังข้อความตอนหนึ่ง ท่านกล่าวถึงอดีตชาติของตนว่าชาวเจลาวกะ ชาวอาร์มพะ ชาวโอภาสะ ชาวเมฆละ ชาวขุททกะ ชาวสุททกะ จำนวนมาก ต่างพากันมาหาข้าพเจ้าจนถึงเรือน (ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๒๙๒/๖๙๒)

ชาวอาฬวีจันรัฐ :ชนผู้อาศัยอยู่ในอาฬวีจันรัฐ, ประชาชนชาวอาฬวีจันรัฐ, ในที่นี้ พระชตฺกัณณิกเถระ ได้กล่าวถึงอดีตชาติของท่านว่า ในสมัยพระพุทธเจ้าพระนามว่าปทุมุตตระ ท่านเกิดเป็นบุตรเศรษฐีในกรุงหงสาวดี ดำรงชีวิตอยู่อย่างสุขสบาย เพียบพร้อมห้อมล้อมด้วยกามคุณทั้งหลาย คนทุกหมู่เหล่า ไม่ว่าจะประชาชนทั่วไป คนยากจนเข็ญใจและนักบวชทั้งหลาย ต่างก็มาหาขอความช่วยเหลือถึงในเรือน ในจำนวนผู้ที่มาหาท่านนั้น มีชาวอาฬวีจันรัฐรวมอยู่ด้วยดังข้อความตอนหนึ่งที่ท่านกล่าวถึงอดีตชาติของตนไว้ในชตฺกัณณิกเถราปทาน(ประวัติในอดีตชาติของพระชตฺกัณณิกเถระ)ว่าชาวแคว้นอันธกะพวกสมณะโล้นทั้งหมด ชาวภูฏัลละ ชาวสาณวินทกะ ชาวอาฬวีจันรัฐต่างพากันมาหาข้าพเจ้าจนถึงเรือน(ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๒๙๘/๖๙๒)

ชาวเอกกัณณิกนิคม:ชนผู้อาศัยอยู่ในเอกกัณณิกนิคม, ประชาชนชาวเอกกัณณิกนิคม, ประชาชนในนิคมชื่อเอกกัณณิกะ, ชาวเอกกัณณิกนิคมเป็นหนึ่งในจำนวนผู้คนมากมายทุกภูมิภาคทุกสถานะทั้งนักบวชและคนทั่วไปที่เดินทางมาขอความช่วยเหลือกับบุตรเศรษฐี(อดีตชาติพระชตฺกัณณิกเถระ)แห่งกรุงหงสาวดีในสมัยพระพุทธเจ้าดังข้อความตอนหนึ่งมีปรากฏในชตฺกัณณิกเถราปทาน(ประวัติในอดีตชาติของพระชตฺกัณณิกเถระ)ว่าชาวโรหกชนบท ชาวลุ่มแม่น้ำสินธุ ชาวจิตกา ชาวเอกกัณณิกนิคม ชาวสุรัฎฐา และชาวอปรันตชนบทต่างพากันมาหาข้าพเจ้าจนถึงเรือน(ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๒๙๓/๖๙๒)

ชาวโอกกลชนบท : ชนผู้อาศัยอยู่ในโอกกลชนบท, ประชาชนชาวโอกกลชนบท, ประชาชนในชนบทชื่อโอกกละในมหาจักรวรรดิสาครสุตฺต(ว่าด้วยธรรมบรรยายชื่อมหาจักรวรรดิสาคร) ได้ระบุถึงชาวโอกกลชนบท ๒ พวก คือพวกวัสสะและพวกภัญญะไม่อาจติเตียนคัดค้านธรรมบรรยายชื่อว่ามหาจักรวรรดิสาครได้เพราะกลัวถูกนิทว่าร้าย ดังพระพุทธดำรัสที่ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลายตอนหนึ่งว่า แม้พวกวัสสะและพวกภัญญะชาวโอกกลชนบท ผู้เป็นอเหตุกวาทะ อกริยวาทะ นัตถิกวาทะ เหล่านั้น ก็ยังเข้าใจธรรมบรรยายชื่อว่ามหาจักรวรรดิสาคร ว่าไม่ควรติเตียน ไม่ควรคัดค้าน ข้อนั้นเพราะเหตุไร เพราะกลัวการนิทหา การว่าร้าย และการแข่งดี (ม.อ.(ไทย)๑๔/๑๔๓/๑๘๓)

ชาวโอภาสะ :ชนผู้อาศัยอยู่ในหมู่บ้านโอภาสะ, ประชาชนชาวโอภาสะ, ชาวโอภาสะ เป็นหนึ่งในหมู่คนจำนวนมากจากทุกภูมิภาคทุกสถานะทั้งนักบวชและคนทั่วไปที่เดินทางมาขอความช่วยเหลือกับบุตรเศรษฐี(อดีตชาติพระชตฺกัณณิกเถระ) แห่งกรุงหงสาวดี ในสมัยพระพุทธเจ้าพระนามว่าปทุมุตตระดังข้อความตอนหนึ่งระบุไว้ในชตฺกัณณิกเถราปทาน(ประวัติในอดีตชาติ

ของชตุกัณณิกเถระ)ว่า ชาวเจลาวกะ ชาวอารัมพะ ชาวโอภาสะ ชาวเมฆละ ชาวพุททกะ ชาวสุททกะ จำนวนมาก ต่างพากันมาหาข้าพเจ้าจนถึงเรือน (ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๒๙๒/๖๙๒)

ชำระทิพยจักขุ : ได้จักขุทิพย์, ตาทิพย์คือมีญาณที่ทำให้มองเห็นเหนือคนธรรมดา, ชำระทิพยจักขุญาณให้หมดจด คือได้ญาณอันสามารถทำรูปทั้งเป็นของทิพย์ ทั้งของมนุษย์ ไม่ว่าจะอยู่ไกล อยู่ภายนอกรวมทั้งที่ละเอียดยิ่งให้แจ่มแจ้งได้เหมือนเห็นรูปปกติที่มาสู่คลองด้วยนัยน์ตาตามปกติโดยการทำให้บริสุทธิ์ด้วยการภาวนาในอรุเวลกัสสปเถระคาถา(ภาษิตของพระอรุเวลกัสสปเถระ)พระอรุเวลกัสสปเถระได้กล่าวถ้อยคำ ซึ่งเป็นเรื่องเกี่ยวกับคุณวิเศษที่ท่านได้รับหลังจากบรรลุปะเป็นพระอรหันต์แล้วหนึ่งในนั้นก็ว่าได้ชำระทิพยจักขุให้หมดจด ตามหลักฐานที่มีระบุไว้ตอนหนึ่งว่า เราสู้ชั้นที่อาศัยอยู่มาก่อน ได้ชำระทิพยจักขุให้หมดจดแล้ว มีฤทธิ์รู้จิตของผู้อื่น และบรรลุปิพโสถญาณ", ในอัญญาตราเถรีคาถา(ภาษิตของพระอัญญาตราเถรี) พระอัญญาตราเถรี ก็ได้กล่าวภาษิตถึงคุณวิเศษที่ท่านได้รับมีการชำระทิพยจักขุให้หมดจดเป็นต้น (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๓๗๙/๔๐๔, ขุ.เถรี.(ไทย)๒๖/๓๐/๕๖๗, ขุ.เถร.อ.(บาลี) ๒ /๓๗๙/๙๔)

ชำแรกกิเลส : ทำลายกิเลส, เจาะกิเลส ,ประหารกิเลส, ทำให้กิเลสบรรเทาเบาบางจนกระทั่งไม่มีอีกต่อไป, ผู้ที่จะสามารถชำแรกกิเลสได้นั้นจะต้องเป็นผู้สมบูรณ์ด้วยปัญญาเป็นเครื่องพิจารณาเห็นทั้งความเกิดและความดับอันเป็นอริยะ เรียกตามศัพท์ธรรมะว่า นิพเพธิกปัญญา(ปัญญาชำแรกกิเลส) ตั้งข้อความตอนหนึ่งมีระบุไว้ว่า เป็นผู้มิปัญญา ประกอบด้วยปัญญาเป็นเครื่องพิจารณาเห็นทั้งความเกิดและความดับอันเป็นอริยะ ชำแรกกิเลส ให้ถึงความสิ้นทุกข์โดยชอบ (ส.ม.(ไทย)๑๙/๔๗๙/๒๘๙, ๑๐๓๓/๕๕๔, อง.ทสก.(ไทย)๒๔/๑๑/๑๘, ๕๐/๑๐๙)

ในอรรถกถาท่านอธิบายเสริมว่า ปัญญาชำแรกกิเลสหมายถึงทั้งวิปัสสนาปัญญาและมรรคปัญญาอันเป็นอริยะ มรรคปัญญาชื่อว่าเป็นเครื่องชำแรกกิเลส เพราะใช้ในความหมายว่าเจาะคือทำลายกองโลภะ กองโทสะ กองโมหะ ที่ยังไม่เคยเจาะ ไม่เคยทำลายเลย ด้วยอำนาจสมุจเฉทปหาน วิปัสสนาปัญญาชื่อว่าเครื่องชำแรกกิเลสด้วยอำนาจตัดทั้งคพหาน จะกล่าวว่าวิปัสสนานั้น ชื่อว่าเครื่องชำแรกกิเลส เพราะเป็นไปพร้อมเพื่อได้มรรคปัญญา ก็ควร(อง.ปญจก.อ.(ไทย)๓/๒/๒)

ชิจฺฉฉิตฺตพฺพสุตฺต : สูตรว่าด้วยบุคคลที่ควรรังเกียจ, ชิจฺฉฉิตฺตพฺพสุตฺต เป็นสูตรที่ ๗ จาก ๑๐ สูตร แห่งบุคคลวรรค(หมวดว่าด้วยบุคคล) ในพระไตรปิฎกเล่มที่ ๒๐ ในพระสูตรนี้ พระพุทธเจ้าตรัสถึงบุคคล ๓ ประเภทคือ (๑)บุคคลที่ควรรังเกียจ ไม่ควรเสพ ไม่ควรคบ ไม่ควรเข้าไปนั่งใกล้ (๒) บุคคลที่ควรวางเฉย ไม่ควรเสพ ไม่ควรคบ ไม่ควรเข้าไปนั่งใกล้ (๓)บุคคลที่ควรเสพ ควรคบ ควรเข้าไปนั่งใกล้, ตั้งชื่อสูตรว่าชิจฺฉฉิตฺตพฺพสุตฺต(ว่าด้วยบุคคลที่ควรรังเกียจ)โดยการนำเอาบุคคลประเภทแรกลำดับที่๑มาตั้งเป็นชื่อสูตร(อง.ติก.(ไทย)๒๐/๒๗/๑๓๕)

ชิงช้าชาลี : ชื่อไม้เถาชนิดหนึ่ง(ขุททกปุณฺณิโย), ชื่อไม้เถาชนิดคล้ายบอระเพ็ด แต่เถาค่อนข้างเกลี้ยง ใช้ทำยาได้

ในมหาวนวันณนา(พรรณนากัณท์มหาพน) ได้ระบุไว้ว่า ภูเขาคันธมาทน์ที่พระเวสสันดรได้ไปประทับอยู่นั้น อุดมสมบูรณ์ด้วยไม้ชนิดต่างๆ รวมทั้งชิงช้าชาลีด้วย เห็นได้จากข้อความที่อัจจุตถาธิบอกล่าวทางไปภูเขาคันธมาทน์แก่พราหมณ์ชุกตอนหนึ่งว่าที่ใกล้สระนี้มีเถา

โคกกระออมนมตำเลีย เถาหญ้านางเลาะอะเอม ไม้โอศก ต้นเทียน บอระเพ็ดไฟ ชิงช้าชาลี(ขุ.ชา.ม.(ไทย)๒๘/๒๐๕๓/๕๐๔,พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน)

ฉินฉนสูตร :สูตรว่าด้วยความแ่, ฉินฉนสูตร เป็นสูตรที่ ๕ จาก ๑๓ สูตร แห่งกัสนปสังยุต พระพุทเจ้าตรัสพระสูตรนี้ ขณะประทับอยู่ ณ เวฬุวัน กรุงราชคฤห์ ทรงปรารภถึงความแ่ของท่านพระมหากัสนปะเถระ ตามข้อความตอนหนึ่งที่มีปรากฏในพระสูตรนี้ว่า กัสนปะ บัดนี้เธอแ่แล้ว ผ้่าป่านบังสกุลเหล่านี้ของเธอหนัก ไม่น่านุงห่ม เพราะฉนั้น เธอจงใช้สอยคหบดีจิวร จงบริโภคโภชนะที่เขาฉินฉน และจงอยู่ในสำนักของเราเถิด (ส.ฉ.น.(ไทย)๑๖/๑๔๘/๒๔๑)

ฉิตปราสาท :ชื่อปราสาทหลังหนึ่งในสามหลังของนารทราชกุมาร ในนารทพุททวงศ์(ว่าด้วยพระประวัติของพระนารทพุทเจ้า) ระบุว่่า ก่อนที่จะเสด็จออกผนวช พระนารทพุทเจ้า เมื่อครั้งทรงครองขรรวาสเป็นนารทราชกุมาร มีปราสาท ๓ หลัง ประกอบด้วย (๑)ฉิตปราสาท (๒)วิฉิตปราสาท (๓)อภิรามปราสาท ตามหลักฐานที่มีปรากฏตอนหนึ่งว่่า พระองค์ทรงครองขรรวาสอยู่ ๙,๐๐๐ ปี มีปราสาทที่อุดมอยู่ ๓ หลัง คือฉิตปราสาท วิฉิตปราสาท และอภิรามปราสาท(ขุ.พุท.(ไทย)๓๓/๑๙/๖๓๗,ขุ.พุท.อ.(บาลี)๑/๑๙/๒๗๓-๒๗๔)

ฉิตเสนะ,พระเจ้าจักรพรรดิ: พระเจ้าจักรพรรดิพระนามว่่าฉิตเสนะ, ในฉินฉนผลลียเถระปทาน(ประวัติในอดีตชาติของพระฉินฉนผลลียเถระ) ระบุว่่า ในอดีตชาติ พระฉินฉนผลลียเถระ ได้เคยเกิดเป็นพระเจ้าจักรพรรดิพระนามว่่าฉิตเสนะ ตามข้อความที่ท่านได้กล่าวถึงอดีตชาติของตนตอนหนึ่งว่่า ในกัปีที่ ๗๗ (นับจากกัปีนี้ไป) ได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ๑๖ ชาติ พระนามว่่าฉิตเสนะ สมบูรณ์ด้วยรัตนะ ๗ ประการ มีพลาณภาพมาก(ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๑๕/๓๖๐)

ฉินโคดม :พระนามหนึ่งในหลายๆ พระนามของพระพุทเจ้า, พระนามว่่า "ฉินโคดม(ฉิน วนทลโคดม) มีปรากฏ ในอภินาณายสูตร(ว่าด้วยมนต์เครื่องรักษาชื่ออภินาณายะ) พระสูตรนี้ในส่วนที่เป็นคาถาท้าวเวสสุวรรณเป็นผู้แต่งกราบทูลถวายแด่พระพุทเจ้าเพื่อนำไปให้ภิกษุภิกษุณี อุบาสก และอุบาสิกา สวดป้องกันอันตรายจากยักษ์ทั้งหลายที่จะมาทำร้าย เนื้อหาเป็นกล่าวสรรเสริญคุณของพระพุทเจ้า ๗ พระองค์ คือ พระวิปัสสิพุทเจ้า พระสิขิพุทเจ้า พระเวสสุพุทเจ้า พระกกุสันธพุทเจ้า พระโกนาคมนพุทเจ้า พระกัสนปะพุทเจ้า และพระโคดมพุทเจ้า, ฉินโคดม หมายถึงพระโคดมพุทเจ้านั่นเอง, เป็นการบอกแก่ยักษ์เกรทั้งหลายว่่าแม้แต่ท้าวมหาธาทั้ง ๔ และอมนุษย์ทั้งหลายยังรู้ในพระพุทคุณและถวายอภิวาทพระพุทเจ้า จึงไม่ควรคิดที่จะมาทำอันตรายหรือเบียดเบียนผู้ที่สวดมนต์บทธนี้ ดังข้อความตอนหนึ่งมีปรากฏว่่า ข้าพระพุทเจ้าทั้งหลายเคยถามพวกอมนุษย์ว่่า พวกท่านถวายอภิวาทพระฉินโคดมหรือพวกอมนุษย์ตอบว่่า“พวกเราถวายอภิวาทพระฉินโคดม ข้าพระพุทเจ้าทั้งหลาย ขอถวายอภิวาทพระพุทโคดมผู้เพียบพร้อมด้วยวิชาและจรณะ(ที.ปา.(ไทย)๑๑/๒๗๘/๒๒๒,๒๘๐/๒๒๕,ที.ปา.(บาลี)๑๑/๒๗๘/๑๘๑)

ฉินเนื้อ,ข้อเปรียบเทียบกับกาม : ฉินของเนื้อ, เนื้อส่วนย่อยที่แยกออกจากส่วนใหญ่ในร่างกาย, ในพุทติยโยธาชีวิสูตร(ว่าด้วยนักรบอาชีพ สูตรที่ ๒) พระพุทเจ้าทรงเปรียบเทียบกัทั้งหลายด้วยข้ออุปมาต่างๆหนึ่งในนั้นคือทรงเปรียบเทียบกัทั้งหลายว่่าเป็นเหมือนฉินเนื้อ ดังพระดำรัสที่ตรัสว่่า ..กัทั้งหลายเปรียบเหมือนฉินเนื้อ มีทุกข้มาก มีความคับแค้นมาก มีโทษยิ่งใหญ่(อง.ปญจก.(ไทย)๒๒/๗๖/๑๓๔)

ในอรรถกถาท่านอธิบายเสริมว่า ชื่อว่าเปรียบเหมือนขึ้นเนื้อ เพราะอรรถว่า ทั่วไปแก่คนจำนวนมาก (อง.ปญจก.อ.(บาลี)๓/๗๖/๕๖)

ชีวหา : ลิ่น, อวัยวะที่อยู่ในปาก มีหน้าที่ (๑)กลืนอาหารให้เข้ากันแล้วส่งลงในลำคอ (๒) ช่วยในการออกเสียง(๓)ให้รู้รส, ชิวหา หรือลิ่น เป็นหนึ่งในอายตนะภายใน ๖ ประกอบด้วย จักขุ(ตา) โสตะ(หู) ฆานะ(จมูก) ชิวหา(ลิ้น) กาย(ร่างกาย) มโน(ใจ) คู่กับอายตนะภายนอก ๖ ประกอบด้วย รูปะ(รูป) สัทตะ(เสียง) คันธะ(กลิ่น) รสชะ(รส) โผฏฐัพพะ(สัมผัสทางกาย) ธรรมารมณ(อารมณ์ที่เกิดกับใจ) ทั้งสองนี้เป็นแดนเชื่อมต่อกันให้เกิดความรู้(อารมณ์)เป็นสิ่งที่ทำให้จิตยึดเหนี่ยว พระพุทธเจ้ามักจะนำอายตนะภายในและอายตนะภายนอกนี้มาอธิบายธรรมะอยู่เสมอ เพราะเป็นสิ่งที่มนุษย์รู้สึกสัมผัสในชีวิตประจำวัน เช่นที่ตรัสไว้ในอาทิตตปริยายสูตรตอนหนึ่งว่า โสตะ(หู)เป็นของร้อน เสียงทั้งหลายเป็นของร้อน ฯลฯ ฆานะ(จมูก)เป็นของร้อน กลิ่นทั้งหลายเป็นของร้อน ฯลฯ ชิวหา(ลิ้น)เป็นของร้อน รสทั้งหลายเป็นของร้อน ฯลฯ กายเป็นของร้อน โผฏฐัพพะ(สิ่งที่กายสัมผัสถูกต้อง)ทั้งหลายเป็นของร้อน ฯลฯ มโน(ใจ)เป็นของร้อน ธรรม(อารมณ์)ทั้งหลายเป็นของร้อน ฯลฯ

คำนี้มีปรากฏในพระไตรปิฎก เช่นวิ.ม.(ไทย)๔/๕๔/๖๔, ที.สี.(ไทย)๙/๒๘๘/๑๐๖, ๒๙๕/๑๐๘, ที.ม.(ไทย)๑๐/๔๐๐/๓๒๙, ๔๐๑/๓๓๒, ม.อุ.(ไทย)๑๔/๒๘๒/๓๓๖, ๓๘๕/๔๓๕, ส.สี.(ไทย)๑๕/๑๕๕/๑๙๗, ส.นิ.(ไทย)๑๖/๖๖/๑๓๑, ส.ข.(ไทย)๑๗/๓๐๒/๓๒๐, ๓๒๒/๓๓๕, ส.สพ.(ไทย)๑๘/๑๐๖/๑๒๐, ๑๐๗/๑๒๐, ๑๑๐/๑๒๔, ๔๑๖/๔๘๗, ๑/๒, ๑๘/๒/๒, ๖๒/๕๑, ๑๐๕/๑๒๐, ส.ม.(ไทย)๑๙/๒๑๐/๑๔๒, ๑๐๖/๒๒/๒๔๑, พุ.ป.(ไทย)๓๑/๓/๙, ๒๑/๒๙, ๑๒๓/๑๘๘, อภิ.ก.(ไทย)๓๗/๓๙๑/๔๐๕, ๕๑๐/๕๔๖, อภิ.ย.(ไทย)๓๙/๙๙/๒๐๑, ๑๔๕/๒๓๓, อภิ.ป.(ไทย)๔๐/๑๐/๘๘๒, ๑๗/๘๙๐, ๘๒/๘๕๕, ๔๓๕/๒๘๙, อภิ.ป.(ไทย)๔๑/๒/๕๖๐, ๗๖/๕๙, ๘๖/๒๑๐, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน)

ชีวหาที่เป็นภายใน : ลิ่นที่มีในภายใน, เป็น ๑ ใน ๖ ของอายตนะที่เป็นไปในภายใน พระโยคาวจรกำหนดชีวหาที่เป็นภายในคือกำหนดว่า ชิวหาเกิดเพราะอริชชา ชิวหาเกิดเพราะตัณหา ชิวหาเกิดเพราะกรรม ชิวหาเกิดเพราะอาหาร ชิวหาเกิดเพราะอาศัยมหาภูตรูป เมื่อเปื้อน่าย ย่อมละนันทิ (ความยินดี) ได้เมื่อคลายกำหนดย่อมละราคะได้ เมื่อทำราคะ (ความกำหนัด) ให้ดับย่อมละสมุทัย (เหตุเกิด) ได้ เมื่อสละคืน ย่อมละอาทานะ (ความยึดถือ) ได้ พระโยคาวจรกำหนดชีวหาที่เป็นภายใน อย่างนี้ (พุ.ป. (ไทย) ๓๑/๖๖/๑๑๑)

ชีวหาธาตุ : ธาตุคือชีวหาประสาท, โขสิตคหบดีเข้าไปหาพระอานนท์แล้วถามว่าธาตุต่าง ๆ เป็นอย่างไร พระอานนท์ตอบว่า คหบดี (๑) ชิวหาธาตุ (ธาตุคือชีวหาประสาท) คือ รสที่น่าพอใจ และชีวหาวิญญานมีอยู่ เพราะอาศัยผัสสะซึ่งเป็นที่ตั้งแห่งสุขเวทนา สุขเวทนาจึงเกิด (๒) ชิวหาธาตุ (ธาตุคือชีวหาประสาท) คือ รสที่ไม่น่าพอใจ และชีวหาวิญญานมีอยู่ เพราะอาศัยผัสสะซึ่งเป็นที่ตั้งแห่งทุกขเวทนาทุกขเวทนาจึงเกิด (๓) ชิวหาธาตุ (ธาตุคือชีวหาประสาท) คือ รสที่น่าพอใจ และชีวหาวิญญานมีอยู่ เพราะอาศัยผัสสะซึ่งเป็นที่ตั้งแห่งอทุกขมสุขเวทนาอทุกขมสุขเวทนาจึงเกิด (ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๑๒๙/๑๕๖)

ชีวหานิमित : ชิวหาที่เป็นเครื่องหมาย, ถามว่า ในรูปธาตุนั้น มีขานนิमित ชิวหานิमित และกายนิमित มิใช่หรือ พระสกวาทิตอบว่า ใช่ พระปรวาทีกล่าวว่า หากในรูปธาตุนั้น มีขานนิमितชีวหา

นิमित และกายนิमित ดังนั้น ท่านจึงควรยอมรับว่า อัตภาพที่ประกอบด้วยอายตนะ ๖ มีอยู่ในรูปธาตุ (อภิ.ก. (ไทย) ๓๗/๕๒๓/๕๖๓)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า พระปรวาทิ หมายถึงภิกษุในนิกายอันธกะ (อภิ.ปญจ.อ. ๕๑๗- ๕๑๘/ ๒๓๖)

ชีวหาประสาท: การรับรู้ทางลิ้น พระสกวาทิถามว่า ชิวหาประสาท (ธาตุคือชีวหาประสาท) รสารมณฺ์ ชิวหาวิญญานอาโปธาตุ มนสิการ ที่เป็นอดีตมีอยู่ใช่ไหม พระปรวาทิตอบว่า ใช่ พระสกวาทิถามว่า บุคคลลิ้มรสที่เป็นอดีตได้ด้วยชีวหาประสาท(ธาตุคือชีวหาประสาท) ที่เป็นอดีตใช่ไหม พระปรวาทิตอบว่า ไม่ควรกล่าวอย่างนั้น (อภิ.ก. (ไทย)๓๗/๒๘๘/๑๙๒)

ชีวหาอายตนะ: อายตนะคือลิ้น, เป็น ๑ ในอายตนะภายใน ๖, พระสกวาทิถามว่า อัตภาพประกอบด้วยอายตนะ ๖ มีอยู่ในรูปธาตุใช่ไหม พระปรวาทิตอบว่า ใช่ และพระสกวาทิถามว่า ในรูปธาตุ นั้น มีชีวหาอายตนะ (อายตนะคือลิ้น) ใช่ไหม พระปรวาทิตอบว่า ใช่ (อภิ.ก. (ไทย) ๓๗/๕๑๙/๕๕๘)

ชีวหาวิญญาน : ความรู้อารมณ์ทางลิ้น, ชิวหาวิญญาน เป็น ๑ ในอายตนะภายใน ๖ ประการ, พระสกวาทิถามว่า ชิวหาประสาท (ความรู้อารมณ์ทางลิ้น) รสารมณฺ์ ชิวหาวิญญาน อาโปธาตุ มนสิการที่เป็นอดีตมีอยู่ใช่ไหม พระปรวาทิตอบว่า ใช่ (อภิ.ก. (ไทย) ๓๗/๒๘๘/๑๙๒)

ชีวหาวิญญานธาตุ : ธาตุคือความรู้อารมณ์ทางลิ้น,ธาตุคือชีวหาวิญญาน, เป็น ๑ ในอายตนะภายใน ๖ ประการ, พระสกวาทิกล่าวว่า ท่านยังรู้บุคคลได้โดยสังขิกัญฐปรมัตถ์ และดุจยังรู้จักขุวิญญานธาตุ ดุจยังรู้โสตวิญญานธาตุ ดุจยังรู้ขานวิญญานธาตุ ดุจยังรู้ชีวหาวิญญานธาตุ (ธาตุคือชีวหาวิญญาน) ดุจยังรู้กายวิญญานธาตุ ดุจยังรู้มนวิญญานธาตุ (อภิ.ก. (ไทย) ๓๗/๒๐/๑๘)

ชีวหาสมบัติ: ความถึงพร้อมแห่งลิ้น(ชีวหา) ในคัมภีร์ปฏิฐานอธิบายว่า บุคคลเมื่อปรารณาจักขุสมบัติ ที่เป็นอนาคต เมื่อปรารณาโสตสมบัติ ขานสมบัติ ชิวหาสมบัติ กายสมบัติ วรรณสมบัติ สัทสมบัติ คันธสมบัติ รสสมบัติ โผฏฐัพพสมบัติ จึงให้ทาน สมาทานศีล รักษาอุโบสถศีล เป็นต้น (อภิ.ป.(ไทย) ๔๑/๘/๕๖๓)

ชีวหาสัมผัส: ความกระทบทางลิ้น พระผู้มีพระภาคตรัสกับพระอานนท์ว่า อานนท์ถ้าเวทนา คือเวทนาที่เกิดจากจักขุสัมผัส เวทนาที่เกิดจากโสตสัมผัส เวทนาที่เกิดจากขานสัมผัส เวทนาที่เกิดจากชีวหาสัมผัส (ความกระทบทางลิ้น) เวทนาที่เกิดจากกายสัมผัส และเวทนาที่เกิดจากมโนสัมผัส ไม่ได้มีแก่ใครๆ ในภพไหนๆ ทั่วทุกแห่ง เมื่อเวทนาไม่มีโดยประการทั้งปวง เพราะเวทนาดับไป ตัณหาจะปรากฏได้หรือ พระอานนท์ทูลว่า ปรากฏไม่ได้เลย พระพุทธเจ้าข้า (ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๐๒/๖๐)

ชีวหาสัมผัสสชาเวทนา: เวทนาที่เกิดจากชีวหาสัมผัส, สัมผัสทางลิ้น,เป็น ๑ ในเวทนา ๖, ทิฎฐิคือ ความยึดมั่นถือมั่นชีวหาสัมผัสสชาเวทนา (เวทนาเกิดจากชีวหาสัมผัส)ว่า นั่นของเราเราเป็น นั่น เป็นอัตตาของเรา (ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๒๓/๑๘๙)

ชีวหาอินทรีย์ : อินทรีย์คือลิ้น,ความเป็นใหญ่ทางลิ้น, พระสกวาทิถามว่า วามสำรวมจักขุอินทรีย์เป็นจักขุกรรมใช่ไหม พระปรวาทิตอบว่า ไม่ควรกล่าวอย่างนั้น พระสกวาทิถามว่า ความสำรวมกายอินทรีย์เป็นกายกรรมใช่ไหม พระปรวาทิตอบว่า ใช่ พระสกวาทิถามว่า ความสำรวมโสติ

นทรีย์ ความสำรวมขานนทรีย์ ความสำรวมขานนทรีย์ (อินทรีย์คือลิ้น) เป็นชีวหากรรมใช้ใหม่ พระปรวาทที่ตอบว่า ไม่ควรกล่าวอย่างนั้น (อภิ.ก.(ไทย๓๗/๖๓๐/๖๘๙)

ชี้แจงให้เห็นชัด : ทำความเข้าใจให้ชัดเจน, แสดงให้เห็นชัด พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ นิโครธาราม กรุงกบิลพัสดุ์ได้สนทนาธรรมกับพระนางมหาปชาบดีโคตรมีว่า โคตมี พวกภิกษุณีไม่ประมาท ยังมีความเพียร มีความมุ่งมั่นอยู่หรือ พระนางกราบทูลว่า ภิกษุณีทั้งหลายจะมีความไม่ประมาทแต่ที่ไหน พวกภิกษุณีพาก็คือใช้พวกภิกษุณีให้ชักบ้าง ให้อ้อมบ้าง ให้สางบ้าง จึงละลายอุทเทส ปริพุจฉา อธิศีล อธิจิต อธิปัญญา พระผู้มีพระภาคทรงชี้แจงให้เห็นชัดชวนให้ออกรับเอาไปปฏิบัติ เร้าใจให้อาจหาญแกลัวกล้า ปลอดภัยใจให้สดชื่นร่าเริงด้วยธรรมมีกา ส่วนพระเถรีถวายอภิวัตพระผู้มีพระภาคทำประทักษิณแล้วจากไป (วิ.มหา. (ไทย) ๒/๕๗๖/๑๐๑)

ชีเปลือย : คนไม่นุ่งผ้า, นักบวชไม่ใช้ผ้า, อเจลกคนใดคนหนึ่งอยู่ในลัทธิปริพาชก, ปณฺทรภนาคราช คร่ำครวญว่า ภัยที่ตนเองก่อขึ้นย่อมติดตามคนไร้ปัญญาพุดจาพล่อย ๆ ไม่ปกปิดความรู้ขาดความระมัดระวัง ไม่ไตร่ตรองให้รอบคอบเหมือนพญาครุฑไล่จับปณฺทรภนาคราช เราไว้วางใจเจลก (ชีเปลือย)ว่า ผู้นี้เป็นสมณะชาวโลกนบถื่อ อบรมตนดีแล้วได้เปิดเผยบอกความลับแก่เขา จึงล่วงเลยประโยชน์ ร้องไห้อยู่อย่างลำเค็ญ (ขุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๒๖๑/๕๗๗)

ชีพิทักษ์ : การสิ้นชีวิต,ตาย พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ โฆสิตาราม กรุงโกสัมพีนครเจ้าโกสิยะนามว่ากฤช เป็นอุปัฏฐากของท่านพระมหาโมคคัลลานะสิ้นชีพิทักษ์ (การสิ้นชีวิตหรือตาย) ได้ไม่นาน เข้าถึงชั้นกามโนมัยใดชั้นหนึ่ง เป็นผู้ได้อัตภาพใหญ่ เหมือนคามเขตในแคว้นมคธสองสามหมู่ เพราะการได้อัตภาพนั้น เขาจึงไม่ทำตนให้เดือดร้อนไม่ทำให้ผู้อื่นเดือดร้อน (อง.ปณฺจก.(ไทย)๒๒/๑๐๐/๑๗๐)

ชีวกโกมารภัจกุมาร : กุมารชื่อว่าชีวกโกมารภัจ, ท่านผู้นี้เป็นบุตรของหญิงงามเมืองชื่อว่าสาลาวดี ในกรุงราชคฤห์ ต่อมานางมีครรภ์จึงคิดว่าธรรมดาสตรีมีครรภ์ไม่เป็นที่ชอบใจของบุรุษ ถ้าใครทราบว่ามีครรภ์ ลากผลของเราจะเสื่อม เมื่อนางมีครรภ์ครบกำหนดคลอดจึงได้คลอดบุตรชายได้กำซับหญิงรับใช้ว่า เธอจงวางทารกคนนี้ในกระดังเก่า ๆ แล้วนำออกไปทิ้งที่กองขยะ ในเวลาเช้าเจ้าชายอภัยกำลังเสด็จเข้าสู่พระราชวัง ได้ทอดพระเนตรเห็นทารกนั้นถูกฝูงกาแวดล้อมจึงตรัสถามคนทั้งหลายว่า ฝูงการุณล้อมอะไรคนเหล่านั้นทูลว่า ทารกพระเจ้าข้า เจ้าชายอภัยทรงทราบว่า ทารกยังไม่ตายจึงตรัสว่า จงนำทารกไปในพระราชวังของเรา คนเหล่านั้นรับสนองพระบัญชาแล้ว นำทารกนั้นไปวังเจ้าชายมอบให้แม่นมว่าโปรดเลี้ยงไว้ด้วยแล้วตั้งชื่อทารกนั้นว่า ชีวก เพราะบ่งถึงคำว่า ยังมีชีวิตอยู่ตั้งชื่อว่า โกมารภัจ เพราะเป็นผู้ที่เจ้าชายรับสั่งให้เลี้ยงไว้ (วิ.ม. (ไทย) ๕/๓๒๘/๑๘๑)

ชีวกโกมารภัจมาณพ : มาณพชื่อว่าชีวกโกมารภัจ, ท่านผู้นี้เป็นบุตรของหญิงงามเมืองชื่อว่าสาลาวดี ในกรุงราชคฤห์เจริญวัยรู้เพียงสาเขาเข้าเฝ้าเจ้าชายอภัยทูลถามว่า ใครคือบิดามารดาของเขา เจ้าชายอภัยรับสั่งว่า ตัวเราก็ไม่รู้จักมารดาของเจ้า แต่เราคือบิดาของเจ้าเพราะเราให้เลี้ยงเจ้าไว้ (วิ.ม. (ไทย) ๕/๓๒๘/๑๘๑)

ชีวกโกมารภัจ,หมอ : หมอชื่อว่าชีวกโกมารภัจ,นายแพทย์, ท่านผู้นี้เป็นหมอประจำราชสำนักและเป็นหมอประจำพระพุทธเจ้า เขาคิดว่า คนที่ไม่มีสติละจะเข้าพึ่งราชสกุลนี้ได้ยาก เราควรเรียน

ศิลปวิทยาไว้จึง เดินทางไปเรียนแพทย์ที่กรุงตักกสิลา ไม่กราบทูลลาเจ้าชายอภัย ลอบเดินทางรอนแรมไปจนถึงกรุงตักกสิลา เข้าไปหานายแพทย์ทศปาโมกข์ตั้งสำนักอยู่ ณ กรุงตักกสิลาแล้วเรียนวิชาแพทย์เรียนได้มาก เรียนได้รวดเร็ว ทรงจำได้ดี ที่เรียนไว้ก็ไม่ลืมเลือน พอล่วงมาได้ ๗ ปี เข้าไปหานายแพทย์ถามว่า ท่านอาจารย์ผมเดินไปรอบ ๆ กรุงตักกสิลา ในระยะ ๑ โยชน์แล้ว ไม่พบเห็นสิ่งใดที่ไม่เป็นตัวยาสักอย่างหนึ่ง นายแพทย์บอกว่า พ่อซิว เธอเรียนได้ดีแล้ว ความรู้เท่านี้พอครองชีพได้แล้วได้ให้เสบียงเดินทางเล็กน้อยแก่หมอซิวโกมารภัจ (วิ.ม. (ไทย) ๕/๓๒๘/๑๘๒)

ซิวโกมารภัจ, อุบาสก : อุบาสกชื่อว่าซิวโกมารภัจ, หมอซิวโกมารภัจเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค ถึงที่ประทับทูลถามว่าพระองค์ผู้เจริญ บุคคลชื่อว่าอุบาสก ด้วยเพียงเหตุอย่างไร พระพุทธองค์ตรัสตอบว่า ซิวก เมื่อใด บุคคลเป็นผู้ถึงพระพุทธเจ้าเป็นสรณะ เป็นผู้ถึงพระธรรมเป็นสรณะและเป็นผู้ถึงพระสงฆ์เป็นสรณะ เมื่อนั้น บุคคลชื่อว่าอุบาสก ด้วยเหตุเพียงเท่านี้ (อภ.อภุฎก.(ไทย)๒๓/๒๖/๒๗๐)และหมอซิวโกมารภัจเลศกว่าอุบาสกสาวกทั้งหลายของเรา ผู้เลื่อมใสเฉพาะบุคคล (อภ.เอกก.(ไทย) ๒๐/๒๕๖/๓๒)

ซิวกบุรุษ :บุรุษชื่อว่าซิวก,เป็นอดีตชาติของพระโมคคัลลานะในมหานารทกัศสขาดก ว่าด้วยพระมหานารทกัศสขะผู้ทรงบำเพ็ญอุเบกขาบารมี พระศาสดาทรงประชุมชาดกว่า อลาตเสนาบดี เป็นพระเทวทัต สุนามอำมาตย์เป็นพระภัททชิ วิชัยอำมาตย์เป็นพระสารีบุตร ซิวกบุรุษเป็นพระโมคคัลลานะ (ขุ.ชา. (ไทย) ๒๘/๑๓๔๓/ ๓๙๐)

ซิวกวัตตุ : เรื่องหมอซิวก, ประวัติของหมอซิวโกมารภัจ,พระผู้มีพระภาคตรัสสอนธรรมแก่หมอซิวกว่า ผู้บรรลุดุจดหมายปลายทางแล้วไร้ความโศก หลุดพ้นแล้วในธรรมทั้งปวง ละกิเลสเครื่องร้อยรัด ๔ ได้หมดยอมไม่มีความเร่าร้อน (ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๙๐/๕๖)

ซิวกสูตร^๑ : พระสูตรว่าด้วยหมอซิวโกมารภัจ พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ ซิวกัมพวัน กรุงราชคฤห์ หมอซิวโกมารภัจเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคได้ทูลถามว่า พระองค์ผู้เจริญ อุบาสกชื่อว่าผู้มีศีล ด้วยเหตุเพียงเท่าไร พระพุทธองค์ตรัสว่า ซิวก เมื่อใด อุบาสก เป็นผู้เว้นขาดจากการฆ่าสัตว์ เว้นจากการลักทรัพย์ เว้นจากการประพฤตินิโคตติในกามทั้งหลาย เว้นจากการพูดเท็จเว้นขาดจากการเสพของมีนเมาคือสุราและเมรัยอันเป็นเหตุแห่งความประมาท เมื่อนั้น อุบาสกชื่อว่าผู้มีศีล(อภ.อภุฎก.(ไทย) ๒๓/๒๖/๒๗๐)

ซิวกสูตร^๒ : พระสูตรว่าด้วยชีวิตของผู้มีศีล พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า การที่ภิกษุผู้มีศีล เทียวบิณฑบาตเลี้ยงชีพนี้ เป็นการกระทำที่ต่ำทราม การที่ภิกษุผู้มีศีลประพฤตินั้นย่อมถูกชาวโลกด่าว่าเจ้าคนนี้อุมบาตรเทียวขอชาวโลกเลี้ยงชีพ (ขุ.อิติ. (ไทย) ๒๕/๙๑/๔๖๓)

ซิวกสูตร^๓ : พระสูตรว่าด้วยหมอซิวโกมารภัจ พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ สวนมะม่วงของหมอซิวโกมารภัจ กรุงราชคฤห์ หมอซิวโกมารภัจเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคกราบทูลว่าข้าพระองค์ได้ฟังมาอย่างนี้ว่า คนทั้งหลายฆ่าสัตว์เจาะจงถวายพระสมณโคตม พระสมณโคตมก็ทรงทราบการนั้น แต่ก็ยังเสวยเนื้อที่เขาฆ่าเจาะจงพระองค์ ที่เขาอาศัยพระองค์ทำ พระพุทธองค์ตรัสว่า คนเหล่านั้นไม่เชื่อว่าพูดตรงตามที่เรากล่าวไว้ แต่ชื่อว่ากล่าวดูเราด้วยคำเท็จที่ไม่มีอยู่ เรากล่าวเนื้อที่ภิกษุไม่ควรฉันไว้ด้วยเหตุ ๓ ประการ คือ (๑) เนื้อที่ตนเห็น (๒) เนื้อ

ที่ตนได้ยิน (๓) เนื้อที่ตนสงสัย เรากล่าวเนื้อที่ภิกษุควรฉันไว้ด้วยเหตุ ๓ ประการ คือ (๑) เนื้อที่ตนไม่เห็น (๒) เนื้อที่ตนไม่ได้ยิน (๓) เนื้อที่ตนไม่สงสัย (ม.ม. (ไทย) ๑๓/๕๑/๔๘)

ชีวกำพวนปฏิสัลลานสูตร : พระสูตรว่าด้วยการหลีกเร้นในชีวกำพวัน, พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ ชิวกำพวัน กรุงราชคฤห์ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า เธอทั้งหลายจงหลีกเร้นประกอบความเพียร เมื่อภิกษุหลีกเร้นอยู่ (สิ่งทั้งปวง) ย่อมปรากฏตามความเป็นจริง คือ จักขุปรากฏตามความเป็นจริงว่า ไม่เที่ยง รูปปรากฏตามความเป็นจริงว่า ไม่เที่ยง จักขุวิญญูณปรากฏตามความเป็นจริงว่า ไม่เที่ยง จักขุสัมผัสปรากฏตามความเป็นจริงว่า ไม่เที่ยง ความเสวยอารมณ์ที่เป็นสุขหรือทุกข์ หรือมิใช่สุขมิใช่ทุกข์ที่เกิดขึ้นเพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัยก็ปรากฏตามความเป็นจริงว่า ไม่เที่ยงเป็นต้น (ส.สหา. (ไทย) ๑๘/๑๖๑/๑๙๖)

ชีวกำพวนสมาธิสูตร : พระสูตรว่าด้วยการเจริญสมาธิในชีวกำพวัน, พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ ชิวกำพวัน กรุงราชคฤห์ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า เธอทั้งหลายจงเจริญสมาธิเมื่อภิกษุมิจิตตั้งมั่นแล้ว (สิ่งทั้งปวง) ย่อมปรากฏตามความเป็นจริงคือ จักขุปรากฏตามความเป็นจริงว่า ไม่เที่ยง รูปปรากฏตามความเป็นจริงว่า ไม่เที่ยงเป็นต้น (ส.สหา. (ไทย) ๑๘/๑๖๐/๑๙๕)

ชีวกำพวัน,วิหาร : วิหารชื่อว่าชีวกำพวัน,ส่วนมะม่วงที่หม่อชีวโกมารภัจส์สร้างถวาย,วัด,ที่อยู่อาศัยของพระสงฆ์,พระมหากัสสปะถามพระอานนท์ว่า ท่านอานนท์ พระผู้มีพระภาคตรัสสัมมัญญผลสูตรที่ไหน พระอานนท์ตอบว่า ณ ชิวกำพวันวิหาร กรุงราชคฤห์ พระมหากัสสปะถามว่า ตรัสกับใคร พระอานนท์ตอบว่า ตรัสกับพระเจ้าอชาตศัตรู พระมหากัสสปะได้ถามถึงนิทานถามถึงบุคคลในสัมมัญญผลสูตรถามจนครบทั้ง ๕ นิกาย ได้แก่ที่ชนิกาย มัชฌิมนิกาย สังยุตตนิกาย อังคุตตรนิกาย ขุททกนิกาย พระอภิธรรมปิฎก จัดเป็นขุททกนิกาย (วิ.อ.(บาลี) ๑/๒๖) พระมหากัสสปะเป็นผู้ถาม พระอานนท์เป็นผู้ตอบ (วิ.จ. (ไทย) ๗/๔๔๐/๓๘๑)

ชีวกำพวัน,อาราม : อารามชื่อว่าชีวกำพวัน, อารามเป็นที่รื่นรมย์ชื่อว่าชีวกำพวัน, ภิกษุทั้งหลายจงใจมาในเวลาค้ำคืน ด้วยประสงค์ว่า พวกเราจะชมอิทธิปาฏิหาริย์ของท่านพระทัฬหฬลบุตร จึงพากันเข้าไปหาท่านกล่าวว่า ท่านจงจัดแจงเสนาสนะให้พวกกระผม พระทัฬหฬลบุตรกล่าวว่า ท่านทั้งหลายต้องการพักที่ไหน ข้าพเจ้าจะจัดแจงในที่ไหน ภิกษุเหล่านั้นจึงใจอย่างทีโลลๆ ว่า ท่านจงจัดแจงเสนาสนะให้พวกกระผมที่ภูเขาศิฆนิกูฏ ที่แหวนสำหรับทิ้งโจรที่ชีวกำพวันเป็นต้นพระทัฬหฬลบุตรเข้าเฝ้าชอกสิณ ใช้ของคูลีส่องแสงสว่างเดินนำหน้าภิกษุชี้แจงว่า นี่เตียง นี่ตั่ง นี่ฟูก นี่หมอน นี่ระเบียบกติกาสงฆ์ ควรเข้าเวลานี้ ควรออกเวลานี้เป็นต้น เมื่อจัดแจงเสร็จแล้วจึงกลับมาพระเวฬุวันวิหารตามเดิม (วิ.มหา. (ไทย)๑/๓๘๒/๔๑)

ชีวประวัติ : ประวัติของบุคคล, เป็นคำนาม มาจากคำว่า ชิว และประวัติ หมายถึง ประวัติชีวิตบุคคล (พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒) เช่น พระผู้มีพระภาคตรัสถึงภิกษุผู้ได้ทิพยจักขุญาณในสัมมัญญผลสูตรว่า เมื่อจิตเป็นสมาธิบริสุทธิ์ผุดผ่อง ไม่มีกิเลสเพียงดั่งเนินปราศจากความเศร้าหมองอ่อน เหมาะแก่การใช้งาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหวอย่างนี้ ภิกษุนั้นย่อมจิตไปเพื่ออุปเพนิวาสานุสสติญาณ ระลึกชาติก่อนได้หลายชาติ คือ ๑ ชาติบ้าง ๑๐ ชาติบ้าง ๑๐๐,๐๐๐ ชาติ ตลอดวิวิฎฐกัปเป็นอันมากกว่า เรา จุตติจากภพนั้นก็ไปเกิดในภพนั้น แม้ในภพนั้นเราก็มีชื่ออย่างนั้น มีตระกูล และมีอายุอย่างนั้นๆ จุตติจากภพนั้นจึงมาเกิดในภพ

นี้ เธอระลึกชาติก่อน ได้หลายชาติพร้อมทั้งลักษณะทั่วไปและชีวประวัติ อย่างนี้ (ที.สี. (ไทย) ๙/๒๔๔/๘๒)

ชีวโลก : โลกของสัตว์ที่มีชีวิต, สัตว์โลก, ในการันทียชาตก พระพุทธเจ้าตรัสเล่าว่า เมื่อครั้งที่พระองค์ยังเป็นพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นการันทียพราหมณ์ กล่าวว่า กระผมเกลี้ยก้อนดินและก้อนหินลงไปจะกระทำแผ่นดินใหญ่นี้ซึ่งมีสาครเป็นขอบเขตให้เรียบเสมอดังฝ่ามือ กระผมจึงทิ้งก้อนหินลงไปที่ชอกเขา พราหมณ์ผู้เป็นอาจารย์ได้ฟังดังนั้น จึงกล่าวว่า มนุษย์คนเดียวไม่สามารถทำแผ่นดินนี้ให้สม่ำเสมอได้ นี่เจ้าการันทียะ เราสำคัญว่า เจ้าเมื่อปรารถนาจะทำชอกเขานี้ ให้เต็มจะต้องละชีวโลก (โลกของสัตว์ที่มีชีวิต) ไปเสียก่อน การันทียโพธิสัตว์ได้ฟังดังนั้น จึงกล่าวว่า ถ้ามนุษย์คนเดียวไม่สามารถจะทำแผ่นดินใหญ่ให้เสมอได้ ท่านพราหมณ์ ท่านก็เหมือนกัน จักนำมนุษย์เหล่านี้ซึ่งมีความเห็นต่าง ๆ กันมาสู่อานาจของตนไม่ได้ (ขุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๓๖/๒๐๕)

ชีวะ : มีชีพ, ความเป็นอยู่, มีชีวะ, พระผู้มีพระภาครับสั่งให้ประชุมภิกษุสงฆ์เพราะเรื่องต้นไม้เป็นต้นเหตุ ทรงสอบถามพระฉันทนะว่า ฉันทนะ ทราบว่า เธอใช้คนตัดต้นไม้รุกขเจดีย์ที่ชาวบ้านชวานิคม ชาวแวนแคว้นเคารพุชาจริงหรือ พระฉันทนะทูลรับว่า จริง พระพุทธเจ้าข้า พระพุทธองค์ทรงดำหนิว่า โมฆบุรุษ โฉนเธอจึงใช้คนตัดต้นไม้รุกขเจดีย์ที่ชาวบ้านชวานิคม ชาวแวนแคว้นเคารพุชาเล่า โมฆบุรุษ เพราะพวกชาวบ้านมีความสำคัญว่า ต้นไม้มีชีวะ(มีชีพหรือความเป็นอยู่) โมฆบุรุษ การกระทำอย่างนี้มีได้ทำคนที่ยังไม่เลื่อมใสให้เลื่อมใส แล้วจึงรับสั่งให้ภิกษุทั้งหลายยกสิกขาบทนี้ขึ้นแสดง (วิ.มหา.(ไทย) ๒/๓๖๕/๔๐๒)

ชีวะกับบุคคล : ชีพกับบุคคล, ความเป็นอยู่กับบุคคล, พระสกวาทิถามว่า เมื่อบัญญัติว่าบุคคลกับชีวะหรือบัญญัติว่า ชีวะกับบุคคล ให้มีความหมายว่า บุคคลโดยไม่แยก ชีวะและบุคคลนั้นนั้นมีความหมายอย่างเดียวกันเสมอกัน มีส่วนเท่ากัน มีสภาพเหมือนกันใช่ไหม พระปรวาทิตอบว่า ใช่ พระสกวาทิถามว่า กายกับบุคคลเป็นคนละอย่างกันใช่ไหม พระปรวาทิตอบว่า ใช่ (อภิ.ก. (ไทย) ๓๗/๖๗/๔๑)

ชีวะกับสรีระ : ชีพกับร่างกาย, ความเป็นอยู่กับมีร่างกาย, พระสกวาทิถามว่า ชีวะกับสรีระเป็นคนละอย่างกันใช่ไหม พระปรวาทิตอบว่า ไม่ควรกล่าวอย่างนั้น พระสกวาทิกล่าวว่า เมื่อบัญญัติว่า กายกับสรีระ หรือบัญญัติว่า สรีระกับกายให้มีความหมายว่า กายโดยไม่แยก สรีระและกายนี้ นั้นมีความหมายอย่างเดียวกัน เสมอกันมีส่วนเท่ากัน มีสภาพเหมือนกัน (อภิ.ก. (ไทย) ๓๗/๖๗/๔๑)

ชีวิญชีวะกะ, นก : ชื่อนก ในอาฏานาฎยสูตร พระสูตรว่าด้วยมนต์เครื่องรักษาชื่ออาฏานาฎยกะ พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ ภูเขาคิฆมกุฎ กรุงราชคฤห์ทำวมหาราชทั้ง ๔ องค์วางยามรักษาการณ์ไว้ทั้ง ๔ ทิศ วางกองกำลังไว้ทั้ง ๔ ทิศ วางหน่วยป้องกันไว้ทั้ง ๔ ทิศ ด้วยกองทัพยักษ์ใหญ่ใหญ่ ด้วยกองทัพคนธรรพ์ใหญ่ใหญ่ ด้วยกองทัพกุมภภัณฑ์ใหญ่ใหญ่ และด้วยกองทัพนาคหมู่ใหญ่ใหญ่ ฉะนั้น มหาชนจึงกล่าวกับทำวกุเวรมหาราชว่า ทำวกุเวสวัณในวิสาณาราชธานีนั้น มีสภาพชื่อว่าภคลาวดี เป็นที่ประชุมของพวกยักษ์ มีต้นไม้ทั้งหลาย ผลิผลเป็นนิจ และในวิสาณาราชธานีนั้น มีเสียงร้องของนกชีวิญชีวะกะและนกโกฎฐรวจิตตกะ (ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๗๕/๒๒๘)

ชีวิต : ความเป็นอยู่,ความเป็นอยู่ของร่างกาย,การดำรงอยู่, การดำรงชีวิต, พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ที่สวนมะม่วงของหมอชีวกโกมารภัจ กรุงราชคฤห์ ต่อมา พระเจ้าอชาตศัตรู มีอำมาตย์ แวดล้อม ประทับนั่งอยู่บนปราสาทชั้นบน พระองค์ทรงสนทนากับอำมาตย์ว่า วันนี้เราควรเข้าไปหาสมณะหรือพราหมณ์ ผู้ใดหนอที่จะทำให้จิตใจของเราเบิกบานเลื่อมใสได้ ราชอำมาตย์ผู้หนึ่งกราบทูลว่า ขอเดชะครูปุณณกัสสปะเป็นเจ้าหมู่เจ้าคณะเป็นคณาจารย์ เป็นผู้ มีชื่อเสียงมีเกียรติยศ เป็นเจ้าลัทธิ คนจำนวนมากยกย่องกันว่าเป็นคนดี มีประสบการณ์มาก บวชมานาน มีชีวิตอยู่หลายรัชสมัย ล่วงกาลผ่านวัยมามาก พระองค์โปรดเสด็จเข้าไปหา ท่าน เมื่อเสด็จเข้าไปหา พระทัยของพระองค์จะเบิกบานเลื่อมใส (ที.สี. (ไทย)๙/๑๕๔/๔๙)

ชีวิตประเสริฐ : ความเป็นอยู่ที่เลิศ, ความเป็นอยู่ที่ดีงาม, ความเป็นอยู่อย่างประเสริฐ,อาทวักขัยได้ ทูลถามปัญหาเกี่ยวกับพระผู้มีพระภาคว่า อะไร เป็นทรัพย์เครื่องปลื้มใจที่ประเสริฐสุดของคนในโลกนี้ อะไร ที่บุคคลประพฤติดีแล้วนำความสุขมาให้ อะไร เป็นรสที่ดีกว่ารสทั้งหลาย บุคคลมีความเป็นอยู่อย่างไร นักปราชญ์จึงกล่าวว่า มีชีวิตประเสริฐ พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ครุฑเป็นทรัพย์เครื่องปลื้มใจที่ประเสริฐสุดของคนในโลกนี้ธรรมที่บุคคลประพฤติดีแล้วนำความสุขมาให้สัจจะเท่านั้นเป็นรสที่ดีกว่ารสทั้งหลายบุคคลมีความเป็นอยู่ด้วยปัญญา นักปราชญ์จึงกล่าวว่ามีชีวิตประเสริฐ (ขุ.อิติ. (ไทย) ๒๕/๑๘๔/๕๔๓)

ชีวิตมตะ : ความมัวเมาในชีวิต,ความมัวเมาในความเป็นอยู่, ในเอกกมาตिकाเหล่านั้น ชีวิตมตะ (ความมัวเมาในชีวิต) เป็นโณน คือความเมา กิริยาที่เมา ภาวะที่เมา ความถือตัว กิริยาที่ถือตัว ภาวะที่ถือตัว ความลำพองตน ความทะนงตน ความเชิดชูตนเป็นดุษฎี ความเห่อเหิม ความที่จิตต้องการเชิดชูตนเป็นดุษฎีเพราะอาศัยชาติ (ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๗๔)

ชีวิตสังขาร : การปรุงแต่งความเป็นอยู่, การปรุงแต่งชีวิต, พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ เวฬุคาม กรุงเวสาลี ทรงเข้าจำพรรษาในเวฬุคามแล้ว ทรงพระประชวรอย่างรุนแรง มีทุกขเวทนาอย่างแสนสาหัส จวนเจียนปรินิพพาน พระองค์ทรงมีสติสัมปชัญญะทรงอดกลั้น ไม่พรั่นพริ้ง ทรงดำริว่า การที่เราไม่บอกผู้อุปฐากไม่อำลาภิกษุสงฆ์ปรินิพพานนั้น ไม่เหมาะแก่เรา ทางที่ดี เราควรใช้ความเพียรขับไล่อาพาธนี้ ดำรงชีวิตสังขารอยู่ต่อไป (ส.ม (ไทย) ๑๙/๓๗๕/๒๒๒)

ชีวิตินทรีย์สูตร: พระสูตรว่าด้วยชีวิตินทรีย์, พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่าภิกษุทั้งหลาย อินทรีย์มี ๓ ประการ คือ (๑) อิตถินทรีย์ (อินทรีย์คืออิตถิภาวะ) (๒) ปุริสินทรีย์ (อินทรีย์คือปุริสภาวะ) (๓) ชีวิตินทรีย์ (อินทรีย์คือชีวิต) (ส.ม (ไทย) ๑๙/๔๙๒/๓๐๓)

ชีวิตินทรีย์ : ความเป็นใหญ่ในความเป็นอยู่, พระผู้มีพระภาคตรัสว่าภิกษุทั้งหลาย ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย คืออริยสัจ๔ อยู่คือ ภิกษุรู้ชัดตามความเป็นจริงว่า นี้ทุกข์ ได้แก่พิจารณาเห็นมรณะ คือความจุติ ความเคลื่อนไปความทำลายไป ความหายไป ความตาย กล่าวคือมฤตยู การทำกาลละความแตกแห่งวามทอดทิ้งร่างกาย ความขาดสูญแห่งชีวิตินทรีย์ ในหมู่สัตว์นั้น ๆ ของเหล่าสัตว์นั้นๆ (ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๙๐/๓๒๕)

ชีวิตินทรีย์ที่เป็นรูป : ความเป็นใหญ่ในความเป็นอยู่ที่เป็นรูป,ในชีวิตินทรีย์ทั้ง ๒ นั้น ชีวิตินทรีย์ที่เป็นรูปเป็นอย่างไร คือ อายุความดำรงอยู่ ความเป็นไป กิริยาที่ให้เป็นไป อาการที่สืบเนื่องกันความดำเนินไป ความหล่อเลี้ยง ชีวิต ชีวิตินทรีย์แห่งสภาวะธรรมที่เป็น รูปเหล่านั้น เรียกว่าชีวิตินทรีย์ที่เป็นรูป (อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๒๐/๑๙๙)

ชีวิตินทรีย์ที่ไม่เป็นรูป: ความเป็นใหญ่ในความเป็นอยู่ที่ไม่เป็นรูป, ในชีวิตินทรีย์ทั้ง ๒ นั้นชีวิตินทรีย์ที่ไม่เป็นรูป เป็นอย่างไร คืออายุความดำรงอยู่ ความเป็นไป กิริยาที่ให้เป็นไป อาการที่สืบเนื่องกันความดำเนินไป ความหล่อเลี้ยง ชีวิต ชีวิตินทรีย์แห่งสภาวะธรรมที่ไม่เป็นรูปเหล่านั้น เรียกว่า ชีวิตินทรีย์ที่ไม่เป็นรูป (อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๒๐/๑๙๙)

ชื่อที่ดี : ชื่อมงคล, ชื่อที่ไม่เป็นกาลกิณี, ชื่อที่เกี่ยวกับพระพุทธที่เกี่ยวกับพระธรรมที่เกี่ยวกับพระสงฆ์ คือชื่อที่เขาไม่เหยียดหยัน ไม่เหยียดหยาม ไม่เกลียดชัง ไม่ดูหมิ่นนับถือกันในห้องถือนั้น ๆ จัดเป็นชื่อที่ดี (วิ.มหา. (ไทย) ๒/๑๕/๒๐๓)

ชื่อและโคตร: คำที่ตั้งขึ้นสำหรับเรียกคน สัตว์ สถานที่ และสิ่งของโดยทั่ว ๆ ไปหรือโดยเฉพาะเจาะจง และวงศ์สกุล, เผ่าพันธุ์, ต้นสกุล, ท้าวมหาราชทั้ง ๔ ลูกจากที่ประทับถวายอภิวัตพระผู้มีพระภาค กระทำประทักษิณแล้วอันตรธานไป ณ ที่นั้น พวกยักษ์เหล่านั้นก็ลูกจากที่นั่น บางพวกถวายอภิวัตพระผู้มีพระภาคกระทำประทักษิณ แล้วอันตรธานไป ณ ที่นั้น บางพวก ประณมมือไปทางที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่แล้วอันตรธานไป ณ ที่นั้น บางพวก ประกาศชื่อและโคตรแล้วอันตรธานไป ณ ที่นั้น (ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๘๔/๒๓๒)

ชื่อและตระกูล: คำที่ตั้งขึ้นสำหรับเรียกคน สัตว์ สถานที่และสิ่งของโดยทั่ว ๆ ไปหรือโดยเฉพาะเจาะจง และกลุ่มคนในวงศ์วานที่สืบเชื้อสายมาจากบรรพบุรุษเดียวกัน, เป็นญาติกัน

พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ ภูเขาคิชฌกุฏ กรุงราชคฤห์ ท้าวมหาราชทั้ง ๔ องค์วางยามรักษาการณ์ไว้ทั้ง ๔ ทิศ ด้วยกองทัพยักษ์หมู่มาก เพล่งรัศมีให้สว่างไสวทั่วภูเขาคิชฌกุฏ แล้วเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับถวายอภิวัตแล้ว ฝ่ายยักษ์เหล่านั้น บางพวกถวายอภิวัตพระผู้มีพระภาคแล้ว บางพวกสนทนาปราศรัยพอเป็นที่บันเทิงใจ บางพวกประณมมือไปทางที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่แล้ว บางพวกประกาศชื่อและตระกูลแล้ว ณ ที่สมควร (ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๗๕/๒๑๙)

ขุนหชาดก : ขาดกว่าด้วยพระเจ้าชุนหะ พระพุทธเจ้าตรัสแล้วว่า เมื่อครั้งที่พระองค์ยังเป็นพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพระเจ้าชุนหะได้ตรัสกับพราหมณ์ว่า การสมาคมกับคนดี ย่อมมีในมนุษย์ทั้งหลายเป็นบางครั้ง ในกาลบางครั้ง บัณฑิตทั้งหลายไม่ทำการสมาคมหรือสนทนาไมตรี หรือแม้คุณความดีที่เขาทำไว้ในกาลก่อนให้เสื่อมสูญไป ส่วนคนพาลทั้งหลายย่อมทำการสมาคมหรือสนทนาไมตรี หรือคุณความดีที่เขาทำไว้ในกาลก่อนให้เสื่อมสูญไปบ้าง คุณเป็นอันมากที่ทำได้ในคนพาลทั้งหลายก็เสื่อมสูญไปเองบ้าง เป็นความจริง คนพาลทั้งหลายเป็นคนอกตัญญู (ขุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๒๑/๓๕๗)

ขุนหปักษ์ : ขึ้น ๑ คำของอีกเดือนหนึ่ง, เดือนต่อไป, (วิ.อ. บาลี) ๓/๑๘๖/๑๔๖) พระเจ้าพิมพิสารจอมทัมครรัฐมีพระราชประสงค์จะทรงเลื่อนวันเข้าพรรษาออกไปจึงทรงส่งทูตไปในสำนักภิกษุทั้งหลายว่า ขอพระคุณเจ้าทั้งหลายพึงเข้าจำพรรษาในชุนหปักษ์ ที่จะมาถึง (วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๘๖/๒๙๔)

ชุงวง : ชุงวง ในที่นี้หมายถึงมานะ (อง.สตุตท.อ. (บาลี) ๓/๖๑/๑๙๒) สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ เกสภคามิกทายวัน กรุงสุสมารคิระ ทอดพระเนตรเห็นพระมหาโมคคัลลานะกำลังนั่งง่วงอยู่ใกล้หมู่บ้านกัลลวาลมุตตคาม แคว้นมคธจึงเสด็จเข้าไปหา เหมือนบุรุษมีกำลังเหยียดแขนออกหรือคู้แขนตรัสถึงอุบายละความง่วงกับพระมหาโมคคัลลานะว่า ถ้าเมื่อเธอ

อยู่อย่างนั้น เธอยังละความง่วงนั้นไม่ได้ พึงสำเร็จสหัสยา(การนอนดูจราชสีห์)โดยตะแคงข้าง มีสติสัมปชัญญะพอตื่นขึ้น ก็รีบลุกขึ้นด้วยตั้งใจว่า เราจักไม่ประกอบความสุขในการนอน ไม่ประกอบความสุขในการเอกเขนง ไม่ประกอบความสุขในการหลับ โมคคัลลานะ เธอพึงสำเหนียกอย่างนี้ว่า เราจักไม่ชูงวงเข้าไปยังตระกูล (อง.สตตก. (ไทย) ๒๓/๖๑/๑๑๗)

เชษฐภคินี : พี่ชายผู้เจริญที่สุด, พี่ชายคนโต, พระราชาทรงสรรเสริญขัตติยธรรมว่า เจ้าได้บรรเทาความเศร้าโศกของพี่ผู้กำลังเศร้าโศกถึงบุตร ชื่อว่าได้ช่วยถอนลูกศรคือความเศร้าโศก ซึ่งเสียบที่หทัยของพี่ขึ้นได้แล้ว พ่อขัตติยธรรม พี่ซึ่งเจ้าได้ช่วยถอนลูกศรคือความเศร้าโศกขึ้นได้แล้วเป็นผู้ปราศจากความเศร้าโศกไม่มีความขุ่นมัว จะไม่เศร้าโศก ไม่ร้องไห้ เพราะได้ฟังคำของเจ้า และพระศาสดาได้ตรัสว่า นรชนทั้งหลายผู้มีปัญญา จะเป็นผู้นุเคราะห์ ย่อมกระทำให้ผู้อื่นปราศจากความเศร้าโศก เหมือนขัตติยธรรมทำให้เชษฐภคินีปราศจากความเศร้าโศก (ขุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๑๗๙/๓๕๓)

เขต, ราชกุมาร : พระราชกุมารพระนามว่าเขต พระโอรสของพระเจ้าปเสนทิโกศล, อนาถบิณฑิกคหบดีได้เห็นพระอุทยานของเจ้าเขตราช กุมาร เป็นสถานที่ไม่ไกลจากหมู่บ้านเกินไป ไม่ใกล้หมู่บ้านเกินไป การคมนาคมสะดวก ผู้ยากจะเข้าไปมาได้ง่าย กลางวันคนไม่พลุกพล่าน กลางคืนมีเสียงรบกวนน้อย ไม่มีเสียงอีกทีก ไร่ผู้คนเป็นสถานที่พวกมนุษย์จะทำกิจที่ลับได้ เป็นสถานที่เหมาะแก่การหลีกเร้น จึงเข้าไปหาเจ้าเขตราชกุมารถึงที่ประทับกราบทูลว่า ขอพระองค์ ทรงโปรดประทานพระอุทยานแก่กระหม่อม เพื่อจัดสร้างพระอาราม เจ้าเขตราชกุมารรับสั่งว่า คหบดี ถ้าท่านนำกหาปณะมาปูเรียงให้เต็มพื้นที่ เราก็ให้อุทยานแก่ท่าน อนาถบิณฑิกคหบดีสั่งให้คนงานนำเกวียนบรรทุกเงินออกมาเรียงจนเต็มพื้นที่ในเขตวันแล้วได้ถวายอุทยานนั้นแก่พระพุทธเจ้า โดยตั้งชื่อพระอารามว่า เขตวัน ตามชื่อพระราชกุมารนั้น (วิ.จู. (ไทย) ๗/๓๐๗/๑๑๘-๑๑๙)

เขตวันสูตร : พระสูตรว่าด้วยพระเขตวันวิหาร, อนาถบิณฑิกเทพบุตรได้กล่าวเนื้อความในสำนักของพระผู้มีพระภาคว่า พระเขตวันมีหมู่ฤาษีพำนักอยู่ พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ เป็นสถานที่ให้เกิดปิติแก่ข้าพระองค์ การงาน ๑ วิชชา ๑ ธรรม ๑ ศิล ๑ ชีวิตอันสูงสุด ๑ สัตว์ทั้งหลายย่อมบริสุทธ์ด้วยธรรม ๕ ประการนี้ หาใช่บริสุทธ์ด้วยโคตรหรือด้วยทรัพย์ไม่ เหตุฉะนั้น คนฉลาดเมื่อ เห็นประโยชน์ตน ควรเลือกเฟ้นธรรมโดยแยกคาย เพราะเมื่อเลือกเฟ้นเช่นนี้ ย่อมหมดจดในธรรมเหล่านั้น (ส.ส (ไทย) ๑๕/๔๘/๖๑)

เขตวัน, อาราม : อารามชื่อว่าเขตวัน พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ พระเขตวัน อารามของอนาถบิณฑิกเศรษฐี กรุงสาวัตถี ครั้งหนึ่ง ช่างไม้ชื่อปัญจกังคะเข้าไปหาท่านพระอุทายีได้เรียนถามท่านพระอุทายีว่า พระผู้มีพระภาค ตรัสเวทนาไว้เท่าไร พระอุทายีตอบว่าพระผู้มีพระภาค ตรัสเวทนาไว้ ๓ ประการ คือ (๑) สุขเวทนา (๒) ทุกขเวทนา (๓) อทุกขมสุขเวทนา (ม.ม. (ไทย) ๑๓/๘๘/๙๐)

เขตเถรคาถา : ภาชิตของพระเขตเถระ, พระเขตเถระได้กล่าวว่า การบวชเป็นของยาก เรือนมีการอยู่ครองได้ยาก ธรรมก็ลึกซึ้ง โภคะทั้งหลายก็หาได้ยาก การเป็นอยู่ของพวกเราตามมีตามได้ก็ผิดเคือง ดังนั้น จึงควรที่จะคิดถึงความไม่แน่นอนอยู่เสมอ (ขุ.เถร. (ไทย) ๒๖/๑๑๑/๓๕๓)

เชนตบุโรหิตปุตตเถรคาถา : ภาซิตของพระเชนตบุโรหิตปุตรเถระ, พระเชนตบุโรหิตปุตรเถระได้กล่าว
ว่า เราเป็นผู้มัวเมาด้วยความเมาเพราะชาติสกุล โภคะ อีสริยยศ ทรวดทรง ผิวพรรณและ
รูปร่าง ได้ประพฤติมัวเมาด้วยความเมาอย่างอื่นอีก เราเป็นคนโง่ ฤกอดิมานะกำจัด มีใจ
กระด้างจัด ชูมานะดุจธง จึงไม่สำคัญใคร ๆ ว่า เสมอกับตนและยิ่งกว่าตน เราได้พบพระ
ศาสดาผู้ทรงแนะนำเลิศประเสริฐสูงสุดกว่าสารพัดทั้งหลาย ทรงรุ่งเรืองอยู่ดุจพระอาทิตย์ มี
ภิกษุสงฆ์แวดล้อมจึงมีใจเลื่อมใส ละทิ้งมานะและความมัวเมาแล้วกราบไหว้พระศาสดาผู้
สูงสุดกว่าสัตว์ทุกหมู่เหล่าด้วยเศียรเกล้า (ขุ.เถร. (ไทย) ๒๖/๔๒๓/๔๑๒)

เชนตาเถรีคาถา : ภาซิตของพระเชนตาเถรี, พระเชนตาเถรีกล่าวว่าโพชฌงค์ ๗ ประการเป็นทางบรรล
ุนิพพานนี้ เราเจริญแล้วทั้งหมดตามที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ เพราะเราได้เห็นพระผู้มีพระ
ภาคพระองค์นั้นแล้ว ร่างกายนี้ เป็นร่างกายที่มีในภพสุดท้าย ชาติสงสารสิ้นแล้ว บัดนี้ไม่มี
การเกิดอีก (ขุ.เถร. (ไทย) ๒๖/๒๑/๕๕๗)

เขาว์ : ปัญญา, ความเฉลียวฉลาด, ไหวพริบดี พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ม้าอาชาไนย
พันธุ์ดีของพระราชาก็ประกอบด้วยองค์ ๔ ประการ ย่อมเป็นม้าควรแก่พระราชาก็ควรเป็น
ม้าดีนั้น บัญชาว่าเป็นราชาพาหนะ ฉันทใด ภิกษุผู้ประกอบด้วยธรรม ๔ ประการฉันทนั้น ย่อมเป็นผู้
ควรแก่ของที่เขานำมาถวาย เป็นนาบุญอันยอดเยี่ยมของโลก คือ (๑) สมบูรณ์ด้วยวรรณะ
(๒) สมบูรณ์ด้วยกำลัง (๓) สมบูรณ์ด้วยเขาว์ (๔) สมบูรณ์ด้วยทรวดทรง ภิกษุผู้สมบูรณ์
ด้วยเขาว์ เป็นอย่างไร คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า นี้ทุกข์ นี้ทุกขสมุทัย
นี้ทุกขนิโรธ นี้ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ภิกษุผู้สมบูรณ์ด้วยเขาว์ อย่างนี้ (อง.จตุกก. (ไทย)
๒๑/๒๕๙/๓๗๖)

เขาว์ : ปัญญาหรือความคิดฉับไว, ความฉลาดเกิดแต่เรียนและคิด, ภิกษุทั้งหลายทูลถามพระผู้มี
พระภาคว่า คนดีสมบูรณ์ด้วยเขาว์สมบูรณ์ด้วยวรรณะ และสมบูรณ์ด้วยความสูงและความ
ใหญ่ เป็นอย่างไร พระพุทธองค์ตรัสตอบว่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้เพราะสังโยชน์เบื้องต่ำ ๕
สิ้นไป จักเป็นโอปปาติกะ ปรินิพพานในภพนั้น ไม่ทวนกลับมาจากโลกนั้นแน่นอน เรากล่าว
ว่า นี้เป็นเขาว์ของเขา เขาถูกถามปัญหาในอธิธรรมและอภิวินัยก็ตอบได้ไม่จนปัญญา เรา
กล่าวว่า นี้เป็นวรรณะของเขา และเขาได้จิ๋ว บิณฑบาต เสนาสนะ คิลานปัจฉัยเภสัชช
บริหาร เรากล่าวว่า นี้เป็นความสูงและความใหญ่ของเขา คนดีสมบูรณ์ด้วยเขาว์ สมบูรณ์
ด้วยวรรณะ และสมบูรณ์ด้วยความสูงและความใหญ่อย่างนี้ (อง.ทุก.(ไทย) ๒๐/๑๔๒/๓๙๑)

เชิงเขาปาเวตตะ : เชิงเขาชื่อว่าปาเวตตะ, ชุกกกล่าวกับพราหมณ์เจตบุตรว่า ท่านจงฟังเราก่อน เรา
เป็นทูตที่พวกชาวกรุงสีพีนั้นส่งมาเรจักทูลเชิญพระราชบุตรเสด็จกลับ ถ้าท่านรู้ขอได้บอก
ทางแก่เราพราหมณ์เจตบุตรกล่าวว่า มหาพราหมณ์ นั้นภูเขาคันธมาทย์ซึ่งเป็นที่ประทับอยู่ของ
พระเวสสันดร พร้อมด้วยพระโอรสทั้งหลายและพระชายา ในบริเวณอาศรมสถานนั้นมีไม้
มะม่วง มะขวิด ขนุน ไม้รัง ชมพู สมอพิเภก สมอไทย มะขามป้อมและพุทราหมีไม้ที่
มองเห็นณ เชิงเขาปาเวตตะ มีผลงุ่น คนเฝ้ามือเฝ้ามาบริโภคนได้เองในอาศรมนั้น (ขุ.ชา.
(ไทย) ๒๘/๑๙๘๕/๔๙๔)

เชิงเขาสิเนรุ : เชิงภูเขาชื่อว่าสิเนรุ, พระเมตตคุเถระกล่าวว่า พระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระนามว่าสุเมธะผู้
เลิศทรงประกอบด้วยพระกรุณา เป็นพระมุนี เวลาเช้าทรงครองผ้าแล้ว เสด็จเข้ามา

บิณฑบาตในสำนักข้าพเจ้า และในกัปที่ ๓๐,๐๐๐ (นับจากกัปนี้ไป) ข้าพเจ้าได้ถวายเนยใส แต่พระพุทธรเจ้า ในระหว่างนี้จึงไม่รู้จักรว่า ข้าพเจ้าจะต้องขอเนยใสเลย ข้าพเจ้าเลี้ยงดูภิกษุทั้งปวงให้สมบูรณ์ การที่ข้าพเจ้าได้มาประจวบกับพระศาสดา ข้าพเจ้าถวายเนยใสหน่อยเดียว แต่ได้เนยใสประมาณมิได้ น้ำในมหาสมุทรก็มีประมาณตั้งแต่เชิงเขาสิเนรุ เมื่อเทียบกับเนยใสของข้าพเจ้าจักไม่เท่าส่วนเสี้ยวเลย (ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/๖๔/๖๖๓)

เชิงตะกอน : ฐานที่สร้างขึ้นสำหรับเผาศพ, ฐานที่สร้างขึ้นสำหรับเผาศพ, จิตกาธาน, พระเจ้าโกรพยะตรัสกับพระรัฐบุลว่า พระคุณเจ้า เป็นความจริง โลกพร่องอยู่เป็นนิตย์ ไม่รู้จักอิม เป็นทาสแห่งตัณหาพระรัฐบุลได้กล่าวว่า อาตมาเห็นผู้คนที่มียุทธรูปในโลกได้ยุทธรูปเครื่องปลื้มใจแล้วไม่ยอมให้ (ใคร) เพราะความหลง ได้ยุทธรูปแล้ว เก็บสะสมไว้ และปรารถนาถามคุณยิ่ง ๆ ขึ้นไป เพราะความอึดด้วยกามไม่มีในโลก หมู่ญาติพากันสยายผม คร่ำครวญถึงคนที่ตายนั้นและพูดว่า ทำอย่างไรหนอ พวกญาติของเราทั้งหลายจึงจะไม่ตาย จากนั้นก็นำศพนั้นซึ่งห่อผ้าไว้แล้วยกขึ้นสู่เชิงตะกอนแล้วช่วยกันเผาศพ (ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๐๗/๓๗๐)

เชิงรองบาตร : ฐานรองรับบาตรพระ, ที่รองรับบาตรพระ, พระปิลินทวัจฉเถระเล่าประวัติในอดีตชาติของตนว่า ข้าพเจ้าเป็นคนเฝ้าประตูอยู่ที่กรุงหงสวดี ได้รวบรวมโภคสมบัติเก็บไว้ในเรือนมากมายนับไม่ถ้วน เราได้ถวายทานแต่พระศาสดา เราได้ถวายทาน ในพระสงฆ์ซึ่งเป็นหมู่คณะที่ประเสริฐสุด การถวายบริวารที่คนเหล่าอื่นยังไม่เคยถวายข้าพเจ้าเป็นคนแรก ขณะนั้นข้าพเจ้าเข้าไปหาช่างจักสาน จ้างให้ทำร่ม ทำผ้า ทำบาตร จ้างช่างให้ทำมิดโกน มีดเล็ก เข็ม และมีดตัดเล็บ ที่สมควร (แก่สมณบริโภค) แล้วให้วางไว้ภายใต้ร่ม จ้างช่างให้ทำกล่องเข็ม ผ้าอังสะ ประคตเอว และเชิงรองบาตร ซึ่งทำอย่างสวยงามให้สมควร(แก่สมณบริโภค)(ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/๑๓/๕๘๐)

เชี่ยวชาญอภิญญา: รู้คล่องแคล่วในอภิญญา, ชำชองในอภิญญา, ชำนิชำนาญมากในอภิญญา, พระเอกฉัตติยเถระเมื่อจะประกาศประวัติในอดีตชาติของตนจึงกล่าวว่า ข้าพเจ้าได้สร้างอาศรม เกื่อนกล่นด้วยทรายขาวสะอาดใกล้แม่น้ำจันทภาคา และได้สร้างบรรณศาลาไว้แม่น้ำจันทภาคา เป็นแม่น้ำสายเล็กที่มีฝั่ง ลาดและมีท่าราบเรียบ น้ำรินรมย์ใจ ฤๅษีทั้งหลายผู้สวมขฎุงและเครื่องบริวารห่มผ้าหนังสัตว์ ทรงผ้าเปลือกไม้ ฤๅษีเหล่านั้น ล้วนเชี่ยวชาญอภิญญา เหาะไปในท้องฟ้าได้ เมื่อเหาะขึ้นสู่ท้องฟ้าประดับอาศรมของข้าพเจ้าในฝั่งงาม (ขุ.อป. (ไทย) ๓๓/๕๕/๙)

เชื่อ : พาหะ(หญ้าหรือไม้)ที่ทำให้ติดไฟได้, เชื้อเพลิง, พระผู้มีพระภาคตรัสกับพราหมณ์อัคควัจฉโคตรว่า ถ้าใคร ๆ จะพึงถามท่านว่า ไฟที่ดับไปแล้วต่อหน้าท่านนั้น ดับจากทิศนี้แล้วไปยังทิศไหนคือ ทิศตะวันออก ทิศตะวันตก ทิศใต้ หรือทิศเหนือ ท่านถูกถามอย่างนี้แล้วจะพึงตอบอย่างไร พราหมณ์ทูลว่า ข้าแต่ท่านพระโคตมไม่ควรถามเช่นนั้น เพราะไฟอาศัยเชื้อคือหญ้าและไม้จึงลุกโพลงแต่เพราะเชื่อนั้นถูกไฟเผาไหม้และเพราะไม่มีของอื่นเป็นเชื้อไฟนั้น จึงนับได้ว่าไม่มีเชื้อดับสนิทแล้ว (ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๙๑/๒๒๕)

โชค : สิ่งที่น่าผลมาให้โดยคาดหมายได้ยาก เช่น โชคดี โชคร้าย มักนิยมใช้ในทางดี ในจุฬนิกาสูตร พระผู้มีพระภาคทรงสนทนากับพระอานนท์ว่า อานนท์ พระตถาคต พึ่งแผ่รัศมีไปทั่วสหัสโลกธาตุขนาดใหญ่ ได้เมื่อใด หมู่สัตว์พึงจำแสงสว่างนั้นได้ เมื่อนั้น พระตถาคตพึงเปล่ง

พระสุรเสียงให้สัตว์เหล่านั้นได้ยิน เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสอย่างนี้แล้ว พระอานนท์จึงได้กราบทูลว่า เป็นลาภของข้าพระองค์หนอ เป็นโชคของข้าพระองค์หนอ ที่ข้าพระองค์มีพระศาสนา ผู้ทรงมีฤทธิ์อย่างนี้ มีอำนาจอย่างนี้ (อง.ทุก. (ไทย) ๒๐/๘๑/๓๐๗)

โชคชะตา : การทำนายราศีโดยใช้วิธีการโคจรของดาวเคราะห์เป็นหลัก, สิ่งบ่งบอกลักษณะดั่งงามหรือคุณสมบัติประจำตัวของดาวพระเคราะห์เดินถึงราศีนั้นๆ ในเวลาเกิดของคนเป็นต้น

ในอปินณกสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า มีสมณพราหมณ์พวกหนึ่งผู้มีวาตะอย่างนี้มีทิฏฐิอย่างนี้ว่า ความเศร้าหมองของสัตว์ทั้งหลายไม่มีเหตุ ไม่มีปัจจัยสัตว์ทั้งหลาย เศร้าหมองเอง ความบริสุทธิ์ของสัตว์ทั้งหลาย ไม่มีเหตุ ไม่มีปัจจัย สัตว์ทั้งหลายบริสุทธิ์เอง ไม่มีกำลัง ไม่มีความเพียร ไม่มีความสามารถของมนุษย์ ไม่มีความพยายามของมนุษย์สัตว์ ปาณะ ภูตะ ชีวะทั้งปวง ล้วนไม่มีอำนาจ ไม่มีกำลัง ไม่มีความเพียร ผันแปรไปตามโชคชะตา ตามสถานภาพทางสังคมและตามลักษณะเฉพาะตน ย่อมเสวยสุขและทุกข์ในอภิวาติทั้ง ๖ (ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๐๐/๑๐๖)

โชคดี : ผลที่ได้ดี, ผลสำเร็จที่เกิดขึ้นเกิดจากการกระทำหรือลงมือทำแล้วเกิดผลสำเร็จ ในปุณฺณกิริยาวัตตสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย บุคคลบางคนในโลกนี้ ทำบุญกิริยาวัตตที่สำเร็จด้วยทาน พอประมาณ ทำบุญกิริยาวัตตที่สำเร็จด้วยศีลพอประมาณ แต่ไม่จัดแจงบุญกิริยาวัตตที่สำเร็จด้วยภาวนาเลย หลังจากตายแล้ว เขาย่อมเข้าถึงความเป็นผู้โชคดีในมนุษย์ (อง.อ.ญ.ก. (ไทย) ๒๓/๓๖/ ๒๙๕)

โชคร้าย: ผลที่ได้ไม่ดี, ไม่ประสบผลสำเร็จที่เกิดขึ้นเกิดจากการกระทำหรือลงมือทำแล้วไม่เกิดความสำเร็จ

ในปุณฺณกิริยาวัตตสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บางคนทำบุญกิริยาวัตตที่สำเร็จด้วยทาน นิดหน่อย ทำบุญกิริยาวัตตที่สำเร็จด้วยศีลนิดหน่อยและไม่จัดแจงบุญกิริยาวัตตที่สำเร็จด้วยภาวนาเลย หลังจากตายแล้ว เขาย่อมเข้าถึงความเป็นผู้โชคร้ายในมนุษย์ (อง.อ.ญ.ก. (ไทย) ๒๓/๓๖/๒๙๔)

โชคกลาง : ความเชื่อในทางไสยศาสตร์, ความเชื่อในสิ่งเหนือธรรมชาติ, บุคคลที่เป็นปุถุชนเมื่อกล่าวยกย่องตถาคต จึงกล่าวว่าพระสมณโคดม ทรงเว้นขาดจากการเลี้ยงชีพผิดทางด้วยเดรัจฉานวิชา เช่นที่สมณพราหมณ์ผู้เจริญบางคน ฉันทโภชนาหารที่เขาให้ด้วยศรัทธาแล้วยังเลี้ยงชีพผิดทางด้วยเดรัจฉานวิชาอย่างนี้ คือ ทำนายอวัยวะทำนายคำหนิ ทำนายโชคกลาง ทำนายฝัน เป็นต้น (ที.สี. (ไทย) ๙/๒๑/๘)

โชติ โชติปรายโน : ผู้สว่างมา และสว่างไป, โชติ โชติปรายโน ในสังคีตสูตร พระผู้มีพระภาคเสด็จจาริกไปในแคว้นมัลละ พร้อมด้วยภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่ประมาณ ๕๐๐ รูป ได้ตรัสถึงบุคคล ๔ คือ (๑) ตโม ตมปรายโน(ผู้มีตมา และมีตไป) (๒) ตโม โชติปรายโน (ผู้มีตมา แต่สว่างไป) โชติ ตมปรายโน(ผู้สว่างมา แต่มีตไป) (๔) โชติ โชติปรายโน (ผู้สว่างมา และสว่างไป) (ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๑๔/๒๙๘)

โชติกเถรวัตถุ : เรื่องของพระเถระชื่อว่าโชติเก, พระผู้มีพระภาคตรัสแก่ภิกษุทั้งหลายว่า ผู้ใดในโลกนี้ ละตัณหาได้ขาด ออกบวชเป็นบรรพชิตเป็นผู้สิ้นตัณหาและภพ เราเรียกผู้นั้นว่าพราหมณ์ (ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๔๑๖/๑๖๕)

โชติทาสเถระคาถา : ภาชิตของพระโชติทาสเถระ, พระโชติทาสเถระเมื่อจะสอนพวกญาติผู้ถือความบริสุทธิ์ภายนอกในลัทธิต่าง ๆ จึงได้กล่าวว่า ชนเหล่าใดเหล่าหนึ่งผู้มีความพยายามร้ายกาจเบียดเบียนมนุษย์ทั้งหลาย ด้วยการกระทำที่เจือไปด้วยความผลุนผลันก็ดี ด้วยการกระทำที่มีความประสงค์ต่าง ๆ กันก็ดี แม้ชนเหล่านั้นก็ย่อมตกลงในเหตุอันเหมือนกัน เพราะกรรมย่อมไม่สูญหาย คนทำกรรมใดไว้ดีหรือชั่วก็ตาม เขาย่อมเป็นผู้รับผลของกรรมนั้นที่ตนทำไว้ (ขุ.เถร. (ไทย) ๒๖/๑๔๓/๓๕๓)

โชติปาลมาณพ : มาณพชื่อว่าโชติปาละ, พระเจ้าทิสัมบดีรับสั่งเรียกราชบุรุษตรีสรว่า เธอจงเข้าไปหาโชติปาลมาณพบอกว่า ขอให้โชติปาลมาณพมีความสุข ความเจริญ พระเจ้าทิสัมบดีมีพระราชประสงค์จะพบท่าน ราชบุรุษนั้นเข้าไปหาโชติปาลมาณพกล่าวคำนั้นแล้ว โชติปาลมาณพรับคำแล้วเข้าไปเฝ้าพระเจ้าทิสัมบดีได้กราบทูลสนทนาปราศรัยพอเป็นที่บันเทิงใจ เจ้าทิสัมบดีตรัสกับโชติปาลมาณพว่า ท่านจงให้คำปรึกษาเราเถิด อย่าปฏิเสธการให้คำปรึกษาเราเลย เราจะแต่งตั้งท่านให้ดำรงตำแหน่งแทนบิดา จะทำพิธีอภิเษกไว้ในตำแหน่งโควินทพราหมณ์ ชาวบ้านจึงเรียกโชติปาลมาณพว่าท่านโควินทพราหมณ์ผู้เจริญ (ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๐๕/๒๓๙)

โชติปาละ, มาณพ : มาณพชื่อว่าโชติปาละ, เป็นบุตรของโควินทพราหมณ์, บุคคลเหล่านี้คือพระราชาบุตรเรณู โชติปาลมาณพและกษัตริย์อีก ๖ พระองค์รวมเป็น ๘ คน ได้เป็นสหายกัน เมื่อโควินทพราหมณ์ได้ดับชีพ พระเจ้าทิสัมบดีทรงเพ้ออยู่ พระราชบุตรเรณูกราบทูลพระเจ้าทิสัมบดีว่า ขอเดชะใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท ขอพระองค์อย่าทรงเพ้อรำพันให้มากไปเลย ยังมีโชติปาลมาณพ บุตรของโควินทพราหมณ์ เป็นผู้ฉลาดกว่าบิดาและสามารถเล็งเห็นนอรรณคดียุติได้ดีกว่าบิดา (ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๐๔/๒๓๘)

โชติปาละ, ครู : ครูชื่อว่าโชติปาละ ในสุเนตตสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสแล้วว่า ภิกษุทั้งหลาย เรื่องเคยมีมาแล้ว มีครูชื่อโชติปาละ เป็นเจ้าลัทธิผู้ปราศจากความกำหนัดในกามทั้งหลาย มีสาวกหลายร้อยคน ได้แสดงธรรมแก่สาวกทั้งหลายเพื่อความเป็นผู้เกิดในพรหมโลก สาวกเหล่าใดเมื่อครูโชติปาละแสดงธรรม เพื่อความเป็นผู้เกิดในพรหมโลกอยู่ ไม่ทำจิตให้เสื่อมใสสาวกเหล่านั้นหลังจากตายแล้ว ได้ไปเกิดในอบาย ทุกติ วินิบาต นรก ส่วนสาวกเหล่าใด เมื่อครูชื่อโชติปาละแสดงธรรม เพื่อความเป็นผู้เกิดในพรหมโลกอยู่ ได้ทำจิตให้เสื่อมใส สาวกเหล่านั้นหลังจากตายแล้ว ได้ไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์ ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายเข้าใจเรื่องนั้นอย่างไร (อง. สตตก. (ไทย) ๒๓/๗๓/๑๖๖)

โชติปาละ, เจ้าลัทธิ : เจ้าลัทธิชื่อว่าโชติปาละ ในอัมมิกสูตรพระผู้มีพระภาคตรัสว่า พราหมณ์อัมมิกะ เรื่องเคยมีมาแล้ว มีครูชื่อโชติปาละ เป็นเจ้าลัทธิผู้ปราศจากความกำหนัดในกามทั้งหลาย มีสาวกหลายร้อยคน ได้แสดงธรรมเพื่อความเป็นผู้เกิดในพรหมโลก สาวกเหล่าใด เมื่อเจ้าลัทธิชื่อว่า โชติปาละ แสดงธรรมเพื่อความเป็นผู้เกิดในพรหมโลกอยู่ ไม่ทำจิตให้เสื่อมใสสาวกเหล่านั้นหลังจากตายแล้วได้ไปเกิดในอบาย ทุกติ วินิบาต นรก ส่วนสาวกเหล่าใดเมื่อเจ้าลัทธิชื่อว่าโชติปาละแสดงธรรมเพื่อความเป็นผู้เกิดในพรหมโลกอยู่ได้ทำจิตให้เสื่อมใสสาวกเหล่านั้นหลังจากตายแล้วได้ไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์ พราหมณ์อัมมิกะ เธอเข้าใจเรื่องนั้นอย่างไร (อง. ฉกก. (ไทย) ๒๒/๕๔/๕๒๙)

โชติपालะ, นาย: นายโชติपालะ, พระอานนทเถระ เมื่อจะประกาศประวัติในอดีตชาติของพระพุทธเจ้า ว่าด้วยบุพกรรมเก่าจึงกล่าวว่า พระพุทธเจ้าทรงเป็นผู้นำสัตว์โลก มีหมู่มิถุนใหญ่ห้อมล้อม ประทับนั่งที่ศิลาอาสน์นั้นทรงพยากรณ์บุพกรรมของพระองค์ว่า ข้าพเจ้าชื่อว่าโชติपालะได้ กล่าวกับพระสุคตพระนามว่ากัสสปะว่า การตรัสรู้ที่โคนต้นโพธิ์จักมีมาแต่ที่ไหน การตรัสรู้หา ได้แสนยาก ด้วยผลกรรมนั้น เราจึงได้บำเพ็ญทุกรกิริยานานถึง ๖ ปี ต่อจากนั้น จึงได้บรรลุ พระโพธิญาณที่ตำบลอรุเวลา (ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/๙๒/๕๗๗)

โชติपालะ, พรหมมณ : พรหมมณชื่อว่าโชติपालะ, พระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระนามว่ากัสสปะตามพระ โคตร ผู้สูงสุดแห่งเทวดาและมนุษย์ ทรงเป็นธรรมราชา มีพระรัศมี ผู้เป็นเทพยิ่งกว่าเทพ พระองค์นั้นได้มีการประชุมแห่งพระชินาสพ ผู้ปราศจากมลทิน มีจิตสงบระงับ ผู้คงที่ ครั้ง เดียวมีมิถุนประมาณ ๒๐,๐๐๐ รูป ผู้ล่องหน ผู้คงที่ด้วยหิริและศีล มาประชุมกัน ครั้งนั้น เราเป็นพรหมมณมีชื่อปรากฏว่าโชติपालะ คงแก่เรียน ทรงมนตร์จบไตรเพทถึงความสำเร็จใน คัมภีร์ทำนายลักษณะและคัมภีร์อิติหาสะ เป็นผู้ฉลาดในวิชาคฤหาสน์และอากาศ เป็นผู้วิชา ไม่มีทุกข์ (ขุ.อป. (ไทย) ๓๓/๑๐/๗๑๒)

โชติपालะ, มานพ : มานพชื่อว่าโชติपालะ ในขุฎติการสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อานนท ใน เวคหิงคินคิมได้มีช่างหม้อชื่อขุฎติการะเป็นอุปัฏฐากผู้เลิศของพระผู้มีพระภาคพระนามว่ากัสส ปะ ผู้เป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า มีมานพชื่อโชติपालะเป็นสหายที่รักของช่างหม้อ ชื่อขุฎติการะ ครั้งหนึ่ง ช่างหม้อชื่อขุฎติการะเรียกโชติपालมานพมากล่าวว่า มาเถิด โชติपालะ เพื่อนรัก เราจักเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคพระนามว่ากัสสปะ การที่เราได้เห็นพระผู้มีพระ ภาค พระองค์นั้นถือกันว่าเป็นความดี (ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๘๓/๓๓๘)

โชติยคหบดี : คหบดีชื่อว่าโชติยะ ในที่ชาวุปาสกสูตร พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ พระเวฬุ วันกรุงราชคฤห์ อุบาสกชื่อที่ชาวุป่วย ได้รับทุกข์ เป็นไข้หนัก ได้เรียกคหบดีชื่อโชติยะผู้เป็น บิดามาขอร้องว่า ขอคุณพ่อจงพาผมเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคเถิด โชติยคหบดีรับคำแล้วเข้าไป เฝ้าแล้ว พระพุทธองค์ตรัสว่า ที่ชาวุ ท่านจงพิจารณาเห็นในสังขารทั้งปวงว่าไม่เที่ยง เป็น ทุกข์ เป็นอนัตตา ที่ชาวุอุบาสกทูลว่า ข้าพระองค์มีความคิดว่า เมื่อข้าพระองค์ลวงกลับไป โชติยคหบดีนี้ อย่าได้ถึงความคับแค้นเลย ส่วนโชติยคหบดีกล่าวว่า พ่อที่ชาวุ เธออย่าได้ใส่ใจ อย่างนั้นเลย เธอจงใส่ใจถึงพระพุทธพจน์ที่พระผู้มีพระภาคได้ตรัสไว้ให้ดีแล้วเถิด (ส.ม. (ไทย) ๑๙/๙๙๙/๔๙๓)

โชติยะ, พระเจ้าจักรพรรดิ : พระเจ้าจักรพรรดิพระนามว่าโชติยะ, พระมัญชุชรูปุชกเถระเมื่อจะ ประกาศประวัติในอดีตชาติของตนจึงกล่าวว่า ข้าพเจ้าทำพุ่มดอกไม้แล้วเดินไปบนถนน ได้ เห็นพระพุทธเจ้าผู้เลิศกว่าสมณะทั้งหลาย มีหมู่มิถุนห้อมล้อม ข้าพเจ้ามีจิตเลื่อมใส จึง ประคองดอกไม้ด้วยมือทั้ง ๒ ยกขึ้นบูชาพระพุทธเจ้า ในกัปที่ ๗๓ นับจากกัปนี้ไป ข้าพเจ้า ได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิองค์หนึ่งพระนามว่าโชติยะ เป็นใหญ่ในแผ่นดิน มีพละนาถาพมาก(ขุ. อป. (ไทย) ๓๒/๒๖/๔๒๐)

ชอกเขาและลำธาร : ช่องทางที่แคบ ๆ ระหว่างภูเขาและทางน้ำเล็กที่ไหลจากภูเขา ในมหาชนก ชาดก พระพุทธเจ้าตรัสเล่าว่า เมื่อครั้งที่พระองค์ยังเป็นพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพระ มหาชนก ทรงระลึกถึงพระปัจเจกพุทธเจ้าทรงเปล่งอุทานว่า นักปราชญ์ทั้งหลายผู้ใคร่

ความสุข มีปกติหลีกเลี่ยงปราศจากเครื่องผูกคือกิเลสทั้งหม่อมทั้งแก ก้าวล่วงค้นหาเสียได้ย่อมอยู่ ณ อารามของใครหนอในวันนี้เมื่อไร เราจักละกรุงมิถิลาออกบวชได้ การละนครเห็นปานนี้ออกบวชนั้นจักสำเร็จได้เมื่อไรหนอ เมื่อไร เราจักละความกลัวและความขลาดเสียได้ไปที่ชอกเขาและลำธารได้ตามลำพัง ความดำรินนั้นจักสำเร็จได้เมื่อไรหนอ (ขุ.ชา. (ไทย) ๒๘/๒๓๗/๒๑๙)

ข้อเท้าเหลื่อมเท้า : วางเท้าซ้ายเหลื่อมเท้าขวา อุ้งเท้าซ้ายจะวางอยู่บนสันเท้าขวา, นอนแบบสี่เหลี่ยม

ในจบปลายมานสูตร พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ เกสภคามิกทายวัน กรุงสุทวาริคระตรีสอุบายแก้ความง่วง ๗ อย่าง แก่พระมหาโมคคัลลานะ ผู้กำลังนั่งง่วงอยู่ เมื่อเธอทำอยู่อย่างนั้น เธอยังละความง่วงนั้นไม่ได้ก็พึงสำเร็จสี่เหลี่ยม (การนอนดุจราชสีห์) โดยตะแคงข้างขวา ข้อเท้าเหลื่อมเท้า มีสติสัมปชัญญะ ทำอุทธานสัญญาไว้ในใจ พอตื่นก็รีบลุกขึ้นด้วยตั้งใจว่า เราจักไม่ประกอบความสุขในการนอน ไม่ประกอบความสุขในการเอกเขนง ไม่ประกอบความสุขในการหลับ โมคคัลลานะ เธอพึงสำเหนียกอย่างนี้ (อง.สตตก. (ไทย) ๒๓/๖๑/๑๑๗)

ข้อพระบาทเหลื่อมพระบาท : พระบาทซ้ายซ้อนบนพระบาทขวา ปลายพระบาทเหลื่อมกันเล็กน้อย ข้อพระบาทเหลื่อมพระบาท ในจันทสูตร พระผู้มีพระภาคเสด็จจาริกไปในแคว้นมัลละพร้อมด้วยภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่ ได้เสด็จไปถึงเมืองปาวา ทรงสรงและทรงดื่มแล้วเสด็จขึ้นกลับไปยังสวนอัมพวันแล้วรับสั่งเรียกพระจุนทกะมาตรัสว่า เธอจงปูผ้าสังฆาฏิ ๔ ชั้นแก่เรา เราเหน็ดเหนื่อยจะนอน พระจุนทกะทูลรับสนองพระดำรัสแล้วปูผ้าสังฆาฏิ ๔ ชั้น จากนั้นพระพุทธร่องค์ทรงสำเร็จสี่เหลี่ยมโดยพระปรีศร์เบื้องขวาทรงข้อพระบาทเหลื่อมพระบาท ทรงมีสติสัมปชัญญะบริบูรณ์ทรงกำหนดพระทัยว่าจะเสด็จลุกขึ้น(ขุ.อุ. (ไทย) ๒๕/๗๕/๓๒๘)

ขัดแกลบบูชาไฟ, พิธี : พิธีขัดแกลบบูชาไฟ, เป็นเดรัจฉานวิชา, ปุณฺณเมื่อกล่าวยกย่องตถาคตกล่าว ว่า พระสมณโคดมทรงเว้นขาดจากการเลี้ยงชีพผิดทางด้วยเดรัจฉานวิชา เช่นสมณพราหมณ์ผู้เจริญบางพวก ฉันทโภชนาหารที่เขาให้ด้วยศรัทธาแล้วยังเลี้ยงชีพผิดทางด้วยเดรัจฉานวิชาอย่างนี้ คือทำนายอวิยะ ทำนายตำหนิ ทำนายไซกลาง ทำนายฝืน ทำนายลักษณะ ทำนายหนูกัดผ้าทำพิธีบูชาไฟ พิธีเบิกแว่นเวียนเทียน พิธีขัดแกลบบูชาไฟ เป็นต้น (ที.สี. (ไทย) ๙/๒๑/๘)

ขัดข้าวสารบูชาไฟ, พิธี : พิธีขัดข้าวสารบูชาไฟ, เป็นเดรัจฉานวิชา, ปุณฺณเมื่อกล่าวยกย่องตถาคตพึงกล่าว ว่า พระสมณโคดมทรงเว้นขาดจากการเลี้ยงชีพผิดทางด้วยเดรัจฉานวิชา เช่นสมณพราหมณ์ผู้เจริญบางพวกฉันทโภชนาหารที่เขาให้ด้วยศรัทธาแล้วยังเลี้ยงชีพผิดทางด้วยเดรัจฉานวิชาอย่างนี้ คือ ทำนายอวิยะ ... ทำพิธีบูชาไฟ พิธีเบิกแว่นเวียนเทียน พิธีขัดข้าวสารบูชาไฟ เป็นต้น (ที.สี. (ไทย) ๙/๒๑/๘)

ขัดรำบูชาไฟ, พิธี : พิธีขัดรำบูชาไฟ, เป็นเดรัจฉานวิชา, ปุณฺณเมื่อกล่าวยกย่องตถาคตกล่าว ว่า พระสมณโคดมทรงเว้นขาดจากการเลี้ยงชีพผิดทางด้วยเดรัจฉานวิชา เช่น สมณพราหมณ์ผู้เจริญบางพวกฉันทโภชนาหารที่เขาให้ด้วยศรัทธาแล้วยังเลี้ยงชีพผิดทางด้วยเดรัจฉานวิชาอย่างนี้ คือ ทำนายอวิยะ ... พิธีเบิกแว่นเวียนเทียน พิธีขัดรำบูชาไฟ เป็นต้น (ที.สี. (ไทย) ๙/๒๑/๘)

ซากศพ : ร่างของคนตายแล้ว ในมหาสติปัฏฐานสูตร พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ นิคมของชาว กุรุ พระพุทธองค์รับสั่งเรียกภิกษุทั้งหลายตรัสว่า ภิกษุเห็นซากศพอันเขาทิ้งไว้ในป่าช้าซึ่งตายแล้ว ๑ วัน ตายแล้ว ๒ วัน หรือตายแล้ว ๓ วัน เป็นศพขึ้นอืด ศพเขียวคล้ำ ศพมีน้ำเหลือง เยิ้มฉันไค ภิกษุนั้นนำกายนี้เข้าไปเปรียบเทียบกับให้เห็นว่า ถึงกายนี้ก็มีสภาพอย่างนั้น มีลักษณะอย่างนั้น ไม่ล่วงพ้นความเป็นอย่างนั้นไปได้ฉนั้น (ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๙/๓๐๘)

ซี : วงล้อแห่งเวรียนที่เป็นซี่ๆ, จำนวนกำของธรรมจักรที่มากกว่า ๘ ซี่ มีความหมายอื่นในทางพระพุทธศาสนาที่ต่างออกไป, ในพรหมายสุตตร อุตตรมาณพกล่าวว่า กิตติศัพท์ของท่านพระโคตมที่ขจรไปเป็นเช่นนั้นจริง ทั้งยังทรงประกอบด้วยลักษณะมหาบุรุษ ๓๒ ประการเช่น พื้นฝ่าพระบาททั้งสองของท่านพระโคตมนี้ มีจักรซึ่งมีกำข้างละ ๑,๐๐๐ ซี่ มีกง มีดุม มีส่วนประกอบครบทุกอย่างข้อที่พื้นฝ่าพระบาททั้งสองของท่านพระโคตมนี้ มีจักรซึ่งมีกำข้างละ ๑,๐๐๐ ซี่ มีกง มีดุม และมีส่วนประกอบครบทุกอย่างนี้ เป็นลักษณะมหาบุรุษของมหาบุรุษนั้น (ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๘๖/๔๗๕)

ซีโครง : กระดุกโครงอกที่เรียงเป็นซี่ ๆ, กระดุกที่เป็นซี่ ๆ อยู่ตามสี่ข้าง ในมหาทุกขกัณฑ์สูตร พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า การที่สุข โสมนัสเกิดขึ้นเพราะอาศัยความงาม ความเปล่งปลั่ง นี้ชื่อว่าเป็นคุณแห่งรูปทั้งหลาย อะไร เป็นโทษแห่งรูปทั้งหลาย คือ บุคคลพึงเห็นสาวน้อยคนนั้นในโลกว่ามีอายุ ๘๐ ปี ๙๐ ปีหรือ ๑๐๐ ปีโดยกำเนิด เป็นคนแก่ มีซีโครงคดงกลอนเรื้อน มีหลังงอ ถือไม้เท้าเดินก ๆ เงิน ๆ ไป กระสับกระส่าย ผ่านวัยไปแล้ว ฟันหัก ผมหงอก หัวโกร๋น หัวล้าน หน้างเหี่ยว มีตัวตกระ เธอทั้งหลายเข้าใจความข้อนี้ว่าอย่างไร ความงดงาม ความเปล่งปลั่ง แต่ก่อนนั้นหายไปแล้ว โทษก็ปรากฏชัดแล้วมิใช่หรืออย่างนั้นพระเจ้าข้า นี้ชื่อว่าเป็นโทษแห่งรูปทั้งหลาย (ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๗๑/๑๗๒)

ซีก, ต้น : ต้นจามจุรี ในมหาปทานสูตร พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ที่กเริกฎี ณ พระเชตะวัน อารามของอนาถปิณฑิกเศรษฐี กรุงสาวัตถี ภิกษุหลายรูปกลับจากบิณฑบาต ฉันทอาหารเสร็จแล้วนั่งประชุมกันที่ห้องนั่งใกล้กเริมณฑป สนทนาธรรมอันเกี่ยวกับบุพเพนิวาสว่า พระวิปัสสิพุทธเจ้าตรัสรู้ที่ควงต้นแคฝอย พระสิขีพุทธเจ้าตรัสรู้ที่ควงต้นมะม่วง พระเวสสภูพุทธเจ้าตรัสรู้ที่ควงต้นสาละ พระกุกสันธพุทธเจ้าตรัสรู้ที่ควงต้นซีก (ที.ม. (ไทย) ๑๐/๘/๓)

ซีอัสตย์ : ความประพฤติดตรงและจริงใจ, ไม่คิดคดทรยศ, ไม่คิดคดโกงและไม่หลอกลวง ในปฐมปิณฑิตาวิมาน พระมหาโมคคัลลานเถระถามเทพธิดาว่า เธอผู้มีอานุภาพมาก เมื่อเธอเกิดเป็นมนุษย์ได้ทำบุญอะไรไว้ ได้สำเร็จเป็นเทพธิดามีฤทธิ์เพราะบุญอะไร เธอจึงมีอานุภาพรุ่งเรืองและมีรัศมีกายสว่างไสวไปทั่วทุกทิศอย่างนี้เทพธิดาตอบพระมหาโมคคัลลานเถระว่า เมื่อดิฉันเกิดเป็นมนุษย์อยู่ในหมู่มนุษย์ เป็นผู้ซื่อสัตย์ ไม่นอกใจสามี คอยถนอมน้ำใจเหมือนมารดาถนอมบุตรถึงแม้จะโกรธก็ไม่กล่าวคำหยาบคายเพราะบุญนั้นผิวพรรณดิฉันจึงงามเช่นนี้ (ช.วิ. (ไทย) ๒๖/๙๗/๑๗)

เช่นสรวง : การแก้บนสิ่งศักดิ์สิทธิ์ตามที่ตนได้บนบานไว้, การบูชาของพราหมณ์อย่างหนึ่ง ในอปินณกสูตร พระผู้มีพระภาคได้ตรัสกับพราหมณ์และคหบดีว่า มีสมณพราหมณ์พวกหนึ่งผู้มีวาตะอย่างนี้ มีทิฐฐิอย่างนี้ว่า ทานที่ให้แล้วไม่มีผล ยัญที่บูชาแล้วไม่มีผล การเช่นสรวงก็ไม่มีผล ผลวิบากแห่งกรรมที่ทำได้ทำชั่วก็ไม่มี โลกนี้ไม่มี โลกหน้าไม่มี มารดาไม่มีคุณ บิดาไม่มีคุณ

โอบปาตีกสัตว์ก็ไม่มี สมณพราหมณ์ผู้ประพฤติปฏิบัติชอบ ทำให้แจ้งโลกนี้และโลกหน้าด้วย ปัญญาอันยิ่งเองแล้วสอนผู้อื่นให้รู้แจ้งก็ไม่มีในโลก (ม.ม. (ไทย) ๑๓/๙๔/๙๗)

โช้ตรวน : เครื่องผูกมัด, เครื่องจองจำ, เครื่องพันธนาการ, นักโทษถูกล่ามด้วยโช้ตรวน ในพันธนสูตร มหาชนถูกพระเจ้าปเสนทิโกศลให้จองจำไว้บางพวกถูกจองจำด้วยเชือก บางพวกถูกจองจำด้วยข้อคา บางพวกถูกจองจำด้วยโช้ ตรวน เวลาเช้า ภิกษุจำนวนมากครองอันตราวาสกถือ บาตรและจีวร เข้าไปบิณฑบาตยังกรุงสาวัตถี ภายหลังจากฉันภัตตาหารเสร็จแล้วเข้าไปเฝ้า พระผู้มีพระภาคกราบทูลว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ วันนี้ มหาชนถูกพระเจ้าปเสนทิโกศล ให้จองจำไว้บางพวกถูกจองจำด้วยเชือก บางพวกถูกจองจำด้วยข้อคา บางพวกถูกจองจำด้วยโช้ ตรวน (ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๒๑/๑๓๙)

ไซ : เครื่องสานสำหรับดักปลา มีหลายชนิด เช่น ไซมาน, ไซตั้ง, ไซนอน เป็นต้น ในกสกัมพลสูตร พระผู้มีพระภาคได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ผ้ากัมพลทอด้วยผมคน บัณฑิตเรียกว่า เลวกว่า ผ้าที่ช่างทอแล้วทุกชนิด ผ้ากัมพลทอด้วยผมคน ในฤดูหนาวก็เย็น ในฤดูร้อนก็ร้อน สีไม่ สวย มีกลิ่นเหม็น เนื้อผ้าไม่อ่อนนุ่ม ฉันทใด วาตะของเจ้าลัทธิชื้อมักขลิก็ฉันทนั้น บัณฑิตกล่าวว่า เลวกว่าวาตะของสมณะทุกจำพวก ภิกษุทั้งหลาย โมฆบุรุษชื้อมักขลิเป็นเหมือนไซดักมนุษย์ เกิดขึ้นมาในโลก เพื่อไม่เกื้อกูล เพื่อทุกข์ เพื่อความฉิบหายเพื่อความพินาศของสัตว์เป็น จำนวนมาก เปรียบเหมือนบุคคลพึงวางไซดักปลาไว้ที่ปากอ่าว เพื่อไม่เกื้อกูล เพื่อทุกข์ เพื่อ ความฉิบหาย เพื่อความพินาศของปลาเป็นจำนวนมาก(อง.ทุก. (ไทย) ๒๐/๑๓๘/๓๘๖)

๓.๔ หมวดอักษร จ วรรค อักษร ฌ เสนอนิยามศัพท์ ๓๕ ศัพท์ดังนี้

ฌาน : การเพ่ง หมายถึงภาวะที่จิตสงบแน่วแน่เนื่องมาจากการเพ่งอารมณ์, การเพ่งอารมณ์จนจิตแน่วแน่เป็นสมาธิ, เรียกลักษณะการทำจิตให้สงบตามหลักทางศาสนาว่า เข้าฌาน, พระผู้มีพระภาคตรัสถึงฌาน ๔ อย่างกับพราหมณ์ว่า เรา ปราศจากความเพียรไม่ย่อหย่อน มีสติตั้งมั่น ไม่กระสับกระส่าย มีจิตแน่วแน่เป็นสมาธิ ฌาน ๔ อย่างคือ (๑) ปฐมฌาน คือ เราสังัดจากกามและอกุศลธรรมทั้งหลายแล้วบรรลุปฐมฌานที่มีวิตก วิจารณ์ ปิติ และสุขอันเกิดจากวิเวกอยู่ (๒) ทุตติยฌาน คือ เพราะวิตก วิจารณ์สงบระงับไปแล้ว เราบรรลุทุติยฌาน มีความผ่องใสภายใน มีภาวะที่จิตเป็นหนึ่งผุดขึ้น ไม่มีวิตกไม่มีวิจารณ์ มีแต่ปิติและสุขอันเกิดจากสมาธิเท่านั้นอยู่ (๓) ตติยฌาน คือ เพราะปิติจางคลายไปแล้วเรามีอุเบกขา มีสติสัมปชัญญะ เสวยสุขด้วยนามกาย ได้บรรลุตติยฌานที่พระอริยะทั้งหลายสรรเสริญว่า ผู้มีอุเบกขา มีสติ อยู่เป็นสุข (๔) จตุตถฌาน คือ เพราะละสุขและทุกข์ได้แล้ว เพราะโสมนัสและโทมนัสดับไปก่อนแล้ว เราได้บรรลุจตุตถฌานที่ไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข มีสติบริสุทธิ์ เพราะอุเบกขาอยู่(วิ.มหา. (ไทย) ๑/๑๑/๗)

ฌานกถา : เรื่องฌาน หมายถึงกล่าวด้วยเรื่องของการเข้าฌาน ในโคปกโมคคัลลานสูตรวิสสารพราหมณ์ ถาถามพระอานนท์ว่า เวลานี้ ท่านพักอยู่ที่ไหน พระอานนท์ตอบว่า เวลานี้ อาตมภาพพักอยู่ที่พระเวฬุวัน วิสสารพราหมณ์กล่าวว่า พระอานนท์ พระเวฬุวันเป็นที่รื่นรมย์ มีเสียงน้อย มีเสียงอีกที่ก็น้อย สมควรเป็นที่หลีกเร้น เพราะมีพระคุณเจ้าทั้งหลายเป็นผู้มีฌานและเป็นผู้เข้าฌานอยู่ประจำต่างหาก พระอานนท์ กระผมจะขอเล่าถวาย สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ กุฎาคารศาลา ป่ามหาวัน กรุงเวสาลี ครั้งหนึ่งกระผมเข้าไปเฝ้าพระพุทธรองค์ได้ตรัสถามกถาโดยอเนกปริยาย พระพุทธรองค์เป็นผู้มีฌานและเป็นผู้เข้าฌานอยู่ประจำและตรัสสรรเสริญฌานทั้งปวง (ม.อ.(ไทย)๑๔/๘๓/๙๓)

ฌานที่เป็นมหัคคตะ : ภาวะที่จิตสงบแน่วแน่เนื่องมาจากการเพ่งอารมณ์มีสภาพธรรมที่ถึงความยิ่งใหญ่, ฌานที่มีสภาพธรรมที่ถึงความยิ่งใหญ่, ฌานที่เป็นมหัคคตะ, สภาวะธรรมที่เป็นมหัคคตะเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่เป็นมหัคคตะมี ๒ อย่าง คือ อนันตรูปนิสสยะและปกตูปนิสสยะ ปกตูปนิสสยะ ได้แก่ บุคคลอาศัยศรัทธาที่เป็นมหัคคตะแล้วทำฌานที่เป็นมหัคคตะให้เกิดขึ้น ทำอภิญญาให้เกิดขึ้น ทำสมาบัติให้เกิดขึ้น อาศัยศีลที่เป็นมหัคคตะ ฯลฯ ปัญญาแล้วทำฌานที่เป็นมหัคคตะให้เกิดขึ้น ทำอภิญญาให้เกิดขึ้น ทำสมาบัติให้เกิดขึ้นศรัทธาที่เป็นมหัคคตะ ฯลฯ ปัญญาเป็นปัจจัยแก่ศรัทธาที่เป็นมหัคคตะ ฯลฯ ปัญญาโดยอุปนิสสยะปัจจัยปฐมฌานเป็นปัจจัยแก่ทุติยฌาน ฯลฯ อภิญญาโดยอุปนิสสยะปัจจัยเป็นปัจจัยแก่เนวสัญญานาสัญญายณะโดยอุปนิสสยะปัจจัย (อภิ.ป. (ไทย) ๔๑/๗๒/๔๔๔)

ฌานที่เป็นรูปาวจร(รูปาวจรฌาน) : ภาวะที่จิตสงบแน่วแน่เนื่องมาจากการเพ่งอารมณ์ที่เป็นรูปาวจร, สภาวะธรรมที่เป็นรูปาวจรเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่เป็นรูปาวจรมี ๒ อย่าง คือ อนันตรูปนิสสยะ ปกตูปนิสสยะ ปกตูปนิสสยะ ได้แก่บุคคลอาศัยศรัทธาที่เป็นรูปาวจรแล้วทำฌานที่เป็นรูปาวจรให้เกิดขึ้น ทำอภิญญา ฯลฯ สมาบัติให้เกิดขึ้น อาศัยศีลที่เป็นรูปาวจร ฯลฯ ปัญญาแล้ว ทำฌานที่เป็นรูปาวจร ฯลฯ ทำอภิญญา ฯลฯ สมาบัติให้เกิดขึ้นศรัทธาที่เป็นรูปาวจร ฯลฯ ปัญญาเป็นปัจจัยแก่ศรัทธาที่เป็นรูปาวจร ฯลฯ ปัญญาโดยอุปนิสสยะปัจจัย ปฐมฌานเป็น

ปัจจัยแก่ทุติยฌานโดยอุปนิสสยปัจจัย ทุติยฌานเป็นปัจจัยแก่ตติยฌาน ฯลฯ ตติยฌานเป็นปัจจัยแก่จตุตถฌานโดยอุปนิสสยปัจจัย (อภิ.ป. (ไทย) ๔๓/๒๕๒/๕๗๔)

ฌานที่เป็นอุปมาณะ:ภาวะที่จิตสงบแน่วแน่เนื่องมาจากการเพ่งอารมณ์ที่หาประมาณมิได้,

สภาวะธรรมที่เป็นมหัคคตจะเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่เป็นอุปมาณะมี ๒ อย่าง คือ อนันตรูปนิสสยะปกตูปนิสสยะ ปกตูปนิสสยะ ได้แก่ บุคคลอาศัยศรัทธาที่เป็นมหัคคตแล้วทำฌานที่เป็นอุปมาณะให้เกิดขึ้น ทำมรรคให้เกิดขึ้น ทำผลสมาบัติให้เกิดขึ้นอาศัยศีลที่เป็นมหัคคต... ปัญญาแล้วทำฌานที่เป็นอุปมาณะให้เกิดขึ้น ทำมรรคให้เกิดขึ้นทำผลสมาบัติให้เกิดขึ้น ศรัทธาที่เป็นมหัคคต...ปัญญาเป็นปัจจัยแก่ศรัทธาที่เป็นอุปมาณะ...ปัญญา...มรรค...ผลสมาบัติโดยอุปนิสสยปัจจัย(อภิ.ป.(ไทย) ๔๑/๗๒/๔๔๗)

ฌานที่ไม่เป็นอรุปาวจร (นอรุปาวจรฌาน):ฌานที่ไม่ใช่ออรุปาวจร,ฌานที่เป็นกามาวจร รุปาวจร และที่ไม่นับเนื่องในวิภูฏทุกซ์(อภิ.สง.(ไทย) ๓๔/๑๒๙๒/๓๒๖) หมายถึงฌานที่ประกอบด้วยกามาวจร รุปาวจร และที่ไม่นับเนื่องในวิภูฏทุกซ์ (อภิ.สง.(ไทย) ๓๔/๑๖๐๖/๓๘๗) ดังคำในอรุปาวจรทุกะ ปัญหาว่า อุปนิสสยปัจจัยว่า บุคคลอาศัยศรัทธาที่เป็นอรุปาวจรแล้วให้ทานสมาทานศีล รักษาอุโบสถ ทำฌานที่ไม่เป็นอรุปาวจรให้เกิดขึ้นทำวิปัสสนา ฯลฯ มรรค ฯลฯ อภิญญา ฯลฯ สมาบัติให้เกิดขึ้น (อภิ.ป.(ไทย) ๔๓/๒๘๕/๕๕๕),หรือตั้งคำว่า บุคคลอาศัยศรัทธาที่ไม่เป็นอรุปาวจรแล้วให้ทานสมาทานศีล รักษาอุโบสถ ทำฌานที่ไม่เป็นอรุปาวจรให้เกิดขึ้น ทำวิปัสสนา ฯลฯ มรรค ฯลฯ อภิญญา ฯลฯ สมาบัติให้เกิดขึ้น (อภิ.ป.(ไทย) ๔๓/๒๘๖/๕๕๖)

ฌานที่ไม่มีทั้งวิตกและวิจารณ์ (อวิตกการวิจารณ์): ฌานที่ไม่ประกอบด้วยวิตกและวิจารณ์, ฌานที่เป็นเวทนาขันธ ฯลฯ วิญญาณขันธในกามาวจร รุปาวจร ออรุปาวจร และในจิตที่ไม่นับเนื่องในวิภูฏทุกซ์อันเป็นที่เกิดแห่งสภาวะธรรมที่ไม่มีทั้งวิตกและวิจารณ์แล้ว รูปทั้งหมดและธาตุที่ปัจจัยไม่ปรุงแต่ง (อภิ.สง.(ไทย) ๓๔/๑๐๐๒/๒๕๙) หมายถึงฌานที่ประกอบด้วยทวิปัญจวิญญาณทั้งหมด ฌาน ๓ และฌาน ๔ ที่เป็นรูปาวจรฝ่ายกุศล วิบากและกิริยา อรูป ๔ ฝ่ายกุศล วิบากแห่งกิริยา ฌาน ๓ และฌาน ๔ ฝ่ายที่เป็นโลกุตตระฝ่ายกุศล วิบาก วิจารณ์ที่เกิดขึ้นในทุติยฌาน ในปัญจกนัย รูป และนิพพาน (อภิ.สง.(ไทย) ๓๔/๑๔๐๑/๓๔๗) ดังคำในวิตกกติกะ ปัญหาว่า อารัมมณปัจจัยว่า สภาวะธรรมที่ไม่มีทั้งวิตกและวิจารณ์เป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่มีทั้งวิตกและวิจารณ์โดยอารัมมณปัจจัยได้แก่ พระอริยะออกจากฌานที่ไม่มีทั้งวิตกและวิจารณ์ ออกจากมรรค ออกจากผลแล้วพิจารณาผล เพราะปรารภกุศลนั้น ชั้นที่มีทั้งวิตกและวิจารณ์จึงเกิดขึ้น (อภิ.ป.(ไทย) ๔๑/๗๑/๕๒),หรือตั้งคำว่า พระอริยะออกจากฌานที่ไม่มีทั้งวิตกและวิจารณ์ ออกจากมรรค ออกจากผลแล้วพิจารณาผลให้เป็นอารมณ์อย่างหนักแน่น เพราะทำการพิจารณาผลนั้นให้เป็นอารมณ์อย่างหนักแน่นวิตกจึงเกิดขึ้น (อภิ.ป.(ไทย) ๔๑/๗๖/๕๙)

ฌานที่ไม่มีปีติ (อัปปิตกฌาน) : ฌานที่ไม่ประกอบด้วยปีติ, ฌานที่เป็นเวทนาขันธ ฯลฯ วิญญาณขันธในภูมิแห่งจิตที่ไม่มีปีติ ซึ่งเป็นกามาวจรรูปาวจร ออรุปาวจร และที่ไม่นับเนื่องในวิภูฏทุกซ์ ปีติรูปทั้งหมด และธาตุที่ปัจจัยไม่ปรุงแต่ง(อภิ.สง.(ไทย) ๓๔/๑๒๘๐/๓๒๔) หมายถึงฌานที่ประกอบด้วยจิตตูปบาทที่สหระคด้วยอุเบกขาฝ่ายกามาวจรกุศล ๔ ฝ่ายอกุศล ๘ ฝ่ายวิบากแห่งกามาวจรกุศล ๑๑ ฝ่ายวิบากแห่งอกุศล ๗ ฝ่ายกิริยา ๖ ฌาน ๒ และฌาน ๒ ที่เป็นรูป

ปาวจรฝ่ายกุศล วิบาก และกิริยา อรูป ๔ ฝ่ายกุศล วิบากและกิริยา ฌาน ๒ และฌาน ๒ ที่เป็นโลกุตตระฝ่ายกุศลและวิบาก ปัตติ รูป และนิพพาน (อภิ.สง.(ไทย) ๓๔/๑๕๙๔/๓๘๔) ดังคำในสัปปีติกทุกะ ปัญหาว่า เหตุปัจจัยว่า เพราะปรารถนาความยินดีเพิลินกุศลนั้น ราคะที่ไม่มีปัตติจึงเกิดขึ้น ทิฏฐิจึงเกิดขึ้น วิจิกิจฉาจึงเกิดขึ้น อุทธัจจะจึงเกิดขึ้น โทมนัสจึงเกิดขึ้น บุคคลออกจากฌานที่ไม่มีปัตติ ฯลฯ (อภิ.สง.(ไทย) ๔๓/๑๕๑/๕๐๑)หรือตั้งคำว่า บุคคลอาศัยศรัทธาที่ไม่มีปัตติให้ทาน สมาทานศีลรักษาอุโบสถด้วยจิตที่ไม่มีปัตติ ทำฌานที่ไม่มีปัตติ ฯลฯ วิปัสสนา ฯลฯ มรรค ฯลฯ อภิญญา ฯลฯ สมบัติให้เกิดขึ้น (อภิ.สง.(ไทย) ๔๓/๑๖๐/๕๐๗)

ฌานที่ไม่มีวิตก (อวิตกกฌาน): ฌานที่ไม่ประกอบด้วยวิตก, ฌานที่เป็นเวทนาชั้น ฯลฯ วิญญาณชั้น ในภูมิแห่งจิตที่ไม่มีวิตก ซึ่งเป็นกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร และที่ไม่นับเนื่องในวิภูทุกข์ วิตก รูปทั้งหมด และธาตุที่ปัจจัยไม่ปรุงแต่ง (อภิ.สง.(ไทย) ๓๔/๑๒๗๖/๓๒๓) หมายถึงฌานที่ประกอบด้วยทวีปัญจวิญญาณ ฌาน ๓ และฌาน ๔ ที่เป็นรูปาวจรฝ่ายกุศล วิบาก และกิริยา อรูป ๔ ฝ่ายกุศล วิบากและกิริยา ฌาน ๓ และฌาน ๔ ที่เป็นโลกุตตระฝ่ายกุศล และวิบาก วิตก รูป และนิพพาน(อภิ.สง.(ไทย) ๓๔/๑๕๙๐/๓๘๔) หรือตั้งคำในสวิตกกทุกะ ปัญหาว่า อารัมมณปัจจัยว่า สภาวะธรรมที่ไม่มีวิตก เป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่ไม่มีวิตกโดย อารัมมณปัจจัย ได้แก่พระอรียะออกจากฌานที่ไม่มีวิตกแล้วพิจารณาฌานที่ไม่มีวิตกออกจากมรรคแล้วพิจารณามรรค ออกจากผลแล้วพิจารณาผล พิจารณานิพพาน (อภิ.สง.(ไทย) ๔๓/๑๑๘/๔๘๐)หรือตั้งคำว่า บุคคลอาศัยศรัทธาที่ไม่มีวิตกแล้วทำฌานที่ไม่มีวิตกให้เกิดขึ้น ทำมรรคให้เกิดขึ้นทำอภิญญาให้เกิดขึ้นทำสมบัติให้เกิดขึ้น(อภิ.สง.(ไทย) ๔๓/๑๒๖/๔๘๖)

ฌานที่ไม่มีวิตกมีเพียงพิจารณา (อวิตกกพิจารณา): ฌานที่ไม่ประกอบด้วยวิตกมีเพียงพิจารณา, ฌานที่เป็นเวทนาชั้น ฯลฯ วิญญาณชั้น ที่สัมปยุตด้วยพิจารณา นั้น เว้นพิจารณาในรูปาวจรและในจิตที่ไม่นับเนื่องในวิภูทุกข์ อันเป็นที่เกิดแห่งสภาวะธรรมที่ไม่มีวิตกมีเพียงพิจารณาแล้ว (อภิ.สง.(ไทย) ๓๔/๑๐๐๑/๒๕๙) หมายถึงฌานที่ประกอบด้วยหุตติยฌานในรูปาวจร ปัญจกนัยฝ่ายกุศล วิบาก และกิริยา หุตติยฌานในโลกุตตรปัญจกนัย ฝ่ายกุศล และวิบาก และวิตก เว้นพิจารณาที่เกิดขึ้นในจิตเหล่านี้แล้ว (อภิ.สง.(ไทย) ๓๔/๑๔๐๐/๓๔๖) ตั้งคำในวิตกกติกะ ปัญหาว่า อารัมมณปัจจัยว่า สภาวะธรรมที่ไม่มีวิตกมีเพียงพิจารณาเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่มีทั้งวิตกและพิจารณาโดยอารัมมณปัจจัย ได้แก่บุคคลออกจากฌานที่ไม่มีวิตกมีเพียงพิจารณา ออกจากมรรค ออกจากผลแล้วพิจารณาผล เพราะปรารถนากุศลนั้น ชั้นที่มีทั้งวิตกและพิจารณาจึงเกิดขึ้น (อภิ.ป.(ไทย) ๔๑/๗๐/๕๑),หรือตั้งคำว่า บุคคลออกจากฌานที่ไม่มีวิตกมีเพียงพิจารณา ออกจากมรรค ออกจากผลแล้วพิจารณาผลให้เป็นอารมณ์อย่างหนักแน่น เพราะทำการพิจารณาผลนั้นให้เป็นอารมณ์อย่างหนักแน่น วิตกจึงเกิดขึ้น(อภิ.ป.(ไทย) ๔๑/๗๕/๕๗)

ฌานที่ไม่สหระคด้วยอุเบกขา (นอุเบกขาสหคตฌาน): ฌานที่ไม่ประกอบด้วยอุเบกขา, ฌานที่เป็นเวทนาชั้น ฯลฯ วิญญาณชั้น ในภูมิแห่งจิตที่ไม่สหระคด้วยอุเบกขา ซึ่งเป็นกามาวจร รูปาวจร และที่ไม่นับเนื่องในวิภูทุกข์ อุเบกขา รูปทั้งหมดและธาตุที่ปัจจัยไม่ปรุงแต่ง (อภิ.สง.(ไทย) ๓๔/๑๒๘๖/๓๒๕) หมายถึงฌานที่ประกอบด้วยจิตอุปบาทที่สหระคด้วยโสมนัสฝ่ายกามาวจรกุศล ๔ ฝ่ายอกุศล ๖ ฝ่ายวิบากแห่งกามาวจรกุศล ๖ ฝ่ายวิบากแห่งอกุศล ๑ ฝ่ายกิริยา ๕ ฌาน ๓ และฌาน ๔ ที่เป็นรูปาวจรฝ่ายกุศล วิบาก และกิริยา ฌาน ๓ และฌาน ๔

ที่เป็นโลกุตระฝ่ายกุศลและวิบาก อุเบกขา รูป และนิพพาน (อภิ.สง.(ไทย) ๓๔/๑๖๐๐/๓๘๖) ดังคำในอุเบกขาสหคตทุกะ ปัญหาว่า อุปนิสสยปัจจัยว่า บุคคลอาศัยศรัทธาที่ไม่สหคตด้วยอุเบกขาแล้วให้ทานสมาทานศีล รักษาอุโบสถด้วยจิตที่ไม่สหคตด้วยอุเบกขา ฯลฯ ทำทานที่ไม่สหคตด้วยอุเบกขา ฯลฯ วิปัสสนา ฯลฯ มรรค ฯลฯ ทำสมาบัติให้เกิดขึ้น (อภิ.ป.(ไทย) ๔๓/๑๙๐/๕๓๑)

ฌานที่มีทั้งวิตกและวิจารณ์ : ภาวะที่จิตสงบแน่วแน่เนื่องมาจากการเพ่งอารมณ์ที่มีทั้งวิตกและวิจารณ์, สภาวธรรมที่มีทั้งวิตกและวิจารณ์เป็นปัจจัยแก่สภาวธรรมที่ไม่มีวิตก มีเพียงวิจารณ์เพราะอารมณ์สงบปัจจัยได้แก่ บุคคลให้ทาน สมาทานศีล รักษาอุโบสถแล้วพิจารณากุศล เพราะปรารภกุศลนั้น วิตกจึงเกิดขึ้น พิจารณากุศลที่เคยสั่งสมไว้ดีแล้ว ออกจากฌานที่มีทั้งวิตกและวิจารณ์ ออกจากมรรค ออกจากผลแล้วพิจารณาผล เพราะปรารภฌานเป็นต้นนั้น วิตกจึงเกิดขึ้น (อภิ.ป.(ไทย) ๔๑/๖๙/๕๐)

ฌานที่มีปริตตะเป็นอารมณ์ : ฌานที่มีกามาวจรเป็นอารมณ์, จตุตถฌานที่ประกอบด้วยจิตและเจตสิกเป็นอารมณ์เกิดขึ้น (อภิ.สง.(ไทย) ๓๔/๑๐๒๙/๒๖๕) หมายถึงจตุตถฌานที่ประกอบด้วยกามาวจรวิบากทั้งหมด มโนธาตุที่เป็นกิริยา มโนวิญญาณธาตุที่เป็นอเหตุกิริยาซึ่งสหคตด้วยโสมนัส (อภิ.สง.(ไทย) ๓๔/๑๔๒๐/๓๕๐) ดังคำในปริตตารัมมณติกะ ปัญหาว่า อุปนิสสยปัจจัยว่า บุคคลอาศัยศรัทธาที่มีปริตตะเป็นอารมณ์แล้วให้ทานสมาทานศีล รักษาอุโบสถ ทำทานที่มีปริตตะเป็นอารมณ์ให้เกิดขึ้น ทำวิปัสสนา ฯลฯ อภิญญา ฯลฯ สมาบัติให้เกิดขึ้น (อภิ.ป.(ไทย) ๔๑/๒๕/๔๗๔)

ฌานที่มีมหัคคตะเป็นอารมณ์ : ฌานที่มีอรุปฌานเป็นอารมณ์, อรูปฌานที่ประกอบด้วยจิตและเจตสิกปรารภสภาวธรรมที่เป็นมหัคคตะเป็นอารมณ์เกิดขึ้น (อภิ.สง.(ไทย) ๓๔/๑๐๓๐/๓๖๕) หมายถึงอรุปฌานที่ประกอบวิญญาณัญญาตนะ เนวสัญญานาสัญญาตนะ (อภิ.สง.(ไทย) ๓๔/๑๔๒๑/๓๕๐) ดังคำในปริตตารัมมณติกะ ปัญหาว่า อุปนิสสยปัจจัยว่า บุคคลอาศัยศรัทธาที่มีมหัคคตะเป็นอารมณ์แล้วทำทานที่มีมหัคคตะเป็นอารมณ์ให้เกิดขึ้น ทำวิปัสสนา ฯลฯ อภิญญา ฯลฯ สมาบัติให้เกิดขึ้น (อภิ.ป.(ไทย) ๔๑/๒๕/๔๗๕)

ฌานที่มีวิตก (สวิตกกฌาน): ฌานที่ประกอบด้วยฌาน หมายถึงฌานที่ประกอบด้วยเวทนาชั้นธ ฯลฯ วิญญาณชั้นที่สัมปยุตด้วยวิตก ในภูมิแห่งจิตที่มีวิตก ซึ่งเป็นกามาวจร รูปาวจร และที่ไม่นับเนื่องในวิภูฏทุกข์ เว้นวิตกแล้ว (อภิ.สง.(ไทย) ๓๔/๑๒๗๕/๓๒๓), หรือดังคำในสวิตกกทุกะ ปัญหาว่า บุคคลอาศัยศรัทธาที่ไม่มีวิตกแล้ว ให้ทาน สมาทานศีล รักษาอุโบสถ ทำทานที่มีวิตก... อภิญญา ฯลฯ สมาบัติให้เกิดขึ้น (อภิ.ป.(ไทย) ๔๓/๑๒๖/๔๘๖)

ฌานที่มีอัปมาณะเป็นอารมณ์ (อัปมาณารัมมณฌาน): ฌานที่ประกอบด้วยอัปมาณะเป็นอารมณ์, ฌานที่ประกอบด้วยจิตและเจตสิก ปรารภสภาวธรรมที่เป็นอัปมาณะเกิดขึ้น (อภิ.สง.(ไทย) ๓๔/๑๐๓๑/๓๖๕) หมายถึงมรรค ๔ ที่ไม่นับเนื่องในวิภูฏทุกข์ สามัญญผล ๔ (อภิ.สง.(ไทย) ๓๔/๑๔๒๒/๓๕๐) ดังคำในปริตตารัมมณติกะ ปัญหาว่า อุปนิสสยปัจจัยว่า บุคคลอาศัยศรัทธาที่มีปริตตะเป็นอารมณ์แล้วทำทานที่มีอัปมาณะเป็นอารมณ์ให้เกิดขึ้น ทำมรรค ฯลฯ อภิญญา ฯลฯ สมาบัติให้เกิดขึ้น (อภิ.ป.(ไทย) ๔๑/๒๕/๔๗๕), หรือดังคำว่า บุคคล

อาศัยศรัทธาที่มีอุปมาณะเป็นอารมณ์แล้วทำฌานที่มีอุปมาณะเป็นอารมณ์ให้เกิดขึ้น ทำมรรค ฯลฯ อภิญญา ฯลฯ สมาบัติให้เกิดขึ้น(อภิ.ป.(ไทย) ๔๑/๒๗/๔๗๖)

ฌานที่สหระคด้วยปีติ (ปีติสหคตฌาน) : ฌานที่เกิดร่วมกับปีติ, ฌานที่มีปีติเป็นองค์ฌาน

ในฌาน ๔ ฌานที่มีปีติเป็นองค์ฌาน ได้แก่ ปฐมฌาน (มีองค์ฌาน ๕ คือ วิตก วิจารณ์ ปีติ สุข เอกัคคตา) และทุติยฌาน (มีองค์ฌาน ๓ คือ ปีติ สุข เอกัคคตา)

ในฌาน ๕ (ตามนัยอภิธรรม) ฌานที่มีปีติเป็นองค์ฌาน ได้แก่ปฐมฌาน (มีองค์ฌาน ๕ เหมือนฌาน ๔) ทุติยฌาน (มีองค์ฌาน ๔ คือ วิจารณ์ ปีติ สุข เอกัคคตา)และตติยฌาน (มีองค์ฌาน ๓ คือ ปีติ สุข เอกัคคตา)

ในปีติติกะ ปัญหาวาระแห่งคัมภีร์ปฏิฐาน กล่าวถึงฌานที่สหระคด้วยปีติไว้ว่า “สภาวะธรรมที่สหระคด้วยปีติเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่สหระคด้วยปีติโดยอารัมมณปัจจัย ได้แก่ บุคคลมีจิตสหระคด้วยปีติให้ทาน สมาทานศีล รักษาศีลอุโบสถ แล้วพิจารณาคุณล้นด้วยจิตที่สหระคด้วยปีติ ออกจากฌานที่สหระคด้วยปีติ ออกจากมรรค ออกจากผล แล้วพิจารณาฌานเป็นต้นนั้นด้วยจิตที่สหระคด้วยปีติ...” (อภิ.ป. (ไทย) ๔๑/๑๙/๓๕)

ฌานที่สหระคด้วยอุเบกขา (อุเบกขาสหคตฌาน): ฌานที่เกิดร่วมกับอุเบกขา, ฌานที่มีอุเบกขาเป็นองค์ฌาน

ในฌาน ๔ ฌานที่มีอุเบกขาเป็นองค์ฌาน ได้แก่ จตุตถฌาน (มีองค์ฌาน ๒ คือ อุเบกขาและเอกัคคตา) แต่ในฌาน ๕ (ตามนัยอภิธรรม) ฌานที่มีอุเบกขาเป็นองค์ฌานได้แก่ ปัญจฌาน (ฌานที่ ๕)ในปีติติกะ ปัญหาวาระ แห่งคัมภีร์ปฏิฐาน กล่าวถึงฌานที่สหระคด้วยอุเบกขาไว้ว่า “สภาวะธรรมที่สหระคด้วยอุเบกขาเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่สหระคด้วยอุเบกขาโดยอารัมมณปัจจัย ได้แก่บุคคลมีจิตสหระคด้วยอุเบกขาให้ทาน สมาทานศีล รักษาศีลอุโบสถ แล้วพิจารณาคุณล้นด้วยจิตที่สหระคด้วยอุเบกขา ออกจากฌานที่สหระคด้วยอุเบกขา ออกจากมรรค ออกจากผลแล้วพิจารณาฌานเป็นต้นนั้นด้วยจิตที่สหระคด้วยอุเบกขา...” (อภิ.ป. (ไทย) ๔๑/๒๐/๑๓๖)

ฌานปัจจัย : ปัจจัยที่ ๑๗ ในปัจจัย ๒๔ ของคัมภีร์ปฏิฐาน พระอภิธรรมปิฎก เป็นสภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นฌาน คือเป็นองค์ฌาน ดังที่ท่านให้หลักการไว้ว่า “สภาวะธรรมที่เป็นกุศล อาศัยสภาวะธรรมที่เป็นกุศลเกิดขึ้น เพราะฌานปัจจัย” เช่นผู้ได้ปฐมฌาน ซึ่งมีองค์ฌาน ๕ คือ วิตก วิจารณ์ ปีติสุข เอกัคคตา ทำให้เกิดฉันทะ บำเพ็ญกัมมัฏฐานต่อไปจนได้ทุติยฌาน ตติยฌาน และจตุตถฌานโดยลำดับ (อภิ.ป.(ไทย) ๔๐/-/๒,๑๗/๑๑,๖๗/๓๕)

ฌานมทะ : ความเมาในฌาน หมายถึงความมัวเมาที่อาศัยฌาน, ภาวะที่เมาเพราะอาศัยฌาน ดังคำในวิงค์อภิธรรมว่า ความเมา กิริยาที่เมา ภาวะที่เมา ความถือตัว กิริยาที่ถือตัว ภาวะที่ถือตัว ความลำพองตน ความทะนงตน ความเชิดชูตนเป็นดุจธง ความเห่อเหิม ความที่จิตต้องการเชิดชูตนเป็นดุจธงเพราะอาศัยฌาน (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๘๔๔/๕๔๙)

ฌานมีองค์ ๕ : ฌานที่ประกอบด้วยองค์ ๕ คือ (๑) วิตก (๒) วิจารณ์ (๓) ปีติ (๔) สุข (๕)เอกัคคตา ได้แก่ปฐมฌาน (อภิ.สง.(ไทย)๓๔/๘๓/๔๒)

ฌานและวิโมกข์ : การเพ่งและการหลุดพ้น มีอธิบายว่า ฌาน คือการเพ่งอารมณ์จนใจแน่วแน่เป็นอัปนาสมาธิ, ภาวะจิตสงบประณีตซึ่งมีสมาธิเป็นองค์ธรรมหลัก คำว่า วิโมกข์ คือภาวะที่จิต

ปลอดภัยจากสิ่งรบกวนและน้อมดิ่งเข้าไปในอารมณ์นั้น ๆ อย่างปล่อยตัวเต็มที่ ดังคำในสารี
 ปุตตเถราปทาน ที่พระสารีบุตรกล่าวไว้ว่า ข้าพระองค์เป็นผู้ฉลาดในสมาบัติ ได้ฉานและ
 วิโมกข์ เร็วพลัน ยินดีในการเจริญโพชฌงค์ เป็นผู้บรรลूसาวกบารมีญาณ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/
 ๓๖๐/๕๕)

ในอรรถกถา คำว่า วิโมกข์ หมายถึงโลกุตตรวิโมกข์ ๘ (อภฺรฺรณฺนํ โลกุตตรวิโมกฺขานญจ
 ขุ.อป.อ.(บาลี) ๑/๓๖๐/๒๘๔) คือ ๑-๒-๓. ผู้เจริญกุศลต่าง ๆ แล้วได้รูปฌาน ๔; ๔-๕-๖-
 ๗. ผู้ได้อรูปฌาน ๔ ; ๘. ผู้ได้สัญญาเวทิตินิโรธ ๓ (ส.นิ.อ.(บาลี) ๒/๗๐/๑๔๓)

ฉานวิโมกข์ : ความหลุดพ้นด้วยฉาน (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๔๐/๖๐๖) ในวิโมกข์กถาบทเทศอธิบายไว้ว่า
 สิ่งที่ย่อมเผา เพราะเหตุนี้ สิ่งนั้นจึงชื่อว่าฉาน เนกขัมมะย่อมเผากามฉันทะให้ไหม้ เพราะ
 เหตุนี้ จึงชื่อว่าฉาน บุคคลเมื่อเผา ย่อมหลุดพ้น เพราะเหตุนี้จึงชื่อว่าฉานวิโมกข์ เมื่อเผา
 ให้ไหม้ย่อมหลุดพ้นเพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าฉานวิโมกข์ ก็เลสทั้งหลายย่อมไหม้ไปเพราะเหตุ
 นี้จึงชื่อว่าธรรม พระอรหันต์ย่อมเผากิเลสให้ไหม้คือรู้จักกิเลสที่ถูกเผาแล้วและกิเลสที่กำลัง
 ถูกเผาให้ไหม้ไปเพราะเหตุนี้จึงชื่อว่าฉานวิโมกข์

เมื่อพยายาม ที่เผาพยายามให้ไหม้ ก็ดี อาโลกสัญญา ที่เผาถีนมิทธะให้ไหม้ ก็ดี อวิกเข
 ปะที่เผาอุทธัจจะให้ไหม้ ก็ดี อัมมวัตถาน ที่เผาวิจิกิจฉาให้ไหม้ก็ดี ญาณที่เผาอริขาให้ไหม้
 ก็ดี ปามุขชะ ที่เผาอรติให้ไหม้ ก็ดี ปฐมฉาน ที่เผาฉนรณให้ไหม้ ก็ดี เรื่อยไป จนถึง
 อรหัตตมรรค ที่เผากิเลสทั้งปวงให้ไหม้ ก็มีแนวอธิบายอย่างเดียวกัน ดังนั้น อรหัตตมรรค
 ย่อมเผากิเลสทั้งปวงให้ไหม้ เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าฉาน พระอรหันต์เมื่อเผา ย่อมหลุดพ้น
 เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าฉานวิโมกข์ เมื่อเผาให้ไหม้ย่อมหลุดพ้น เพราะเหตุนี้จึงชื่อว่าฉาน
 วิโมกข์ ก็เลสทั้งหลายย่อมไหม้ไปเพราะเหตุนี้จึงชื่อว่าธรรม พระอรหันต์ย่อมเผากิเลสให้ไหม้
 คือรู้จักกิเลสที่ถูกเผาแล้วและกิเลสที่กำลังถูกเผาให้ไหม้ไป เพราะเหตุนี้จึงชื่อว่าฉานวิโมกข์
 นี้ชื่อว่าฉานวิโมกข์ (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๔๑/๖๐๘)

ฉานวิสัย : วิสัยแห่งฉาน คือฉานวิสัยในอภิญญา ๕ เช่น หูทิพย์ ตาทิพย์ ในอจินเตยสุตตร
 พระพุทธเจ้าตรัสว่า เรื่องไม่ควรคิด ๔ ประการนี้บุคคลไม่ควรคิด ใครคิดพึงมีส่วนแห่งความ
 เป็นบ้า ความเดือดร้อน ซึ่งฉานวิสัยเป็นข้อ ๒ ในอจินไตย ๔ อย่าง (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/
 ๗๗/๑๒๒, อง.จตุกก.อ.(บาลี) ๒/๗๗/๓๖๐)

ฉานสมาบัติ : การเข้าถึงฉาน, การเข้าถึงพร้อมด้วยฉาน, สมาบัติคือฉาน หมายถึงภาวะสงบประณีต
 ที่เข้าถึงคือฉาน,ภาวะสงบประณีตที่ได้เพราะฉาน คำว่า ฉานสมาบัติ หมายถึงสมาบัติ ๘ อัน
 ได้แก่ รูปฌาน ๔ และอรูปฌาน ๔ (ที.ม.(ไทย)๑๐/๒๖๐/๑๙๓,ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๑๐๘๖/
 ๕๑๓)

ฉานสูตร^๑ : พระสูตรว่าด้วยฉาน พระผู้มีพระภาคทรงแสดงว่า อาสวะทั้งหลายสิ้นไปได้ เพราะธรรม
 แต่ละอย่าง คือ รูปฌาน ๔ อรูปฌาน ๔ และสัญญาเวทิตินิโรธ ๑ โดยทรงแสดงเป็นบท
 มาติกา ๙ บท เช่น “อาสวะทั้งหลายสิ้นไปได้ เพราะ ปฐมฉาน”แล้วทรงนำบทมาติกาแต่ละ
 บทมาตั้งเป็นคำถามว่าเพราะเหตุไรจึงกล่าวไวเช่นนั้น จากนั้นทรงอธิบายขยายความมาติกา
 แต่ละบทโดยละเอียด (อง.นวก.(ไทย) ๒๓/๓๖/๕๐๘)

ฉานสูตร^๒ : พระสูตรว่าด้วยภิกษุผู้มีฉานหรือได้ฉาน ในพระสูตรนี้มีหัวข้อธรรมที่ว่าด้วยฉานอยู่ในข้อที่ ๙ ซึ่งเป็นที่มาของชื่อพระสูตร คือพระผู้มีพระภาคทรงแสดงว่า บุคคลผู้มีศรัทธา แต่ถ้ายังขาดธรรมอื่น ๆ ก็ชื่อว่ายังไม่บริบูรณ์ ควรบำเพ็ญธรรมนั้นให้บริบูรณ์ด้วย จึงทรงแสดงเพิ่มขึ้นทีละข้อๆ จนถึง ๑๐ ข้อ คือ (๑) เป็นผู้มีศรัทธา (๒) เป็นผู้มีศีล (๓) เป็นพหูสูต (๔) เป็นธรรมกถึก (๕) เป็นผู้เข้าไปสู่บริษัท (๖) เป็นผู้แก้แค้นแล้วแสดงธรรมแก่บริษัท (๗) เป็นผู้ทรงวินัย (๘) เป็นผู้อยู่ป่าเป็นวัตรและอยู่ในเสนาสนะอันสงัด (๙) เป็นผู้ได้ฉาน (๑๐) เป็นผู้ได้เจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ ผู้มีองค์ธรรม ๑๐ ประการนี้ ชื่อว่าเป็นผู้ก่อให้เกิดความเลื่อมใสได้รอบด้านกล่าวคือมีกายกรรมวจีกรรมที่น่าเลื่อมใสและเป็นผู้บริบูรณ์ด้วยอาการทั้งปวง (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๘/๑๒)

ฉานโสทรชาดก:ชาดกว่าด้วยสุขเกิดแต่ฉาน พระพุทธเจ้าตรัสเล่าว่า เมื่อครั้งที่พระองค์ยังเป็นพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นดาบส เมื่อสิ้นชีพแล้วไปเกิดในอาภัสสรพรหม กลับลงมาสอนศิษย์ผู้ไม่เชื่อฟังคำของศิษย์ผู้ใหญ่ว่า สัตว์ผู้มีสัญญาและไม่มีสัญญาล้วนเป็นบุคคลสัตว์ พวกท่านจงเว้นจากสัญญาสัญญาและอสัญญาสัญญาเสีย ความสุขอันเกิดจากสมาบัตินั้นเป็นความสุขที่ไม่มีกิเลสเครื่องยวนใจ (ขุ.ชา.เอกก.(ไทย) ๒๗/๑๓๔/๕๕)

อรรถกถาชาดกอธิบายไว้ว่า บุคคลสัตว์ หมายถึงหมู่สัตว์ที่มีจิตทั้งหมด เว้นท่านผู้ได้เนวสัญญานาสัญญาตนฉาน (ฉานที่มีสัญญาก็มิใช่ ไม่มีสัญญาก็มิใช่) เพราะยังไม่ได้เนวสัญญานาสัญญาตนสมาบัติ (ขุ.ชา.อ.(บาลี)๒/๑๓๔/๓๐๘)

ฉานาทีสังกิลเสาทิฎฐาน : ปรีชาหยั่งรู้ความเศร้าหมอง(ความฟุ้งแผ้ว)แห่งฉานเป็นต้น (ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๕๐/๑๗๕),ในสีหนาทสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสอธิบายฉานนี้ไว้ว่า หมายถึงตถาคตรู้ชัดความเศร้าหมองความฟุ้งแผ้ว แห่งฉาน วิโมกข์ สมาธิและสมาบัติ และการออกจากฉาน วิโมกข์ สมาธิและสมาบัติตามความเป็นจริง การที่ตถาคตรู้ชัดความเศร้าหมอง ความฟุ้งแผ้วแห่งฉาน วิโมกข์ สมาธิและสมาบัติและการออกจากฉาน วิโมกข์ สมาธิ และสมาบัติตามความเป็นจริง นี้เป็นกำลังของตถาคตที่ตถาคตอาศัยแล้ว ปฏิญญาฐานะที่องอาจ บันลือสีหนาท ประกาศพรหมจักรในบริษัท

อรรถกถากล่าวว่า ความเศร้าหมอง หมายถึงธรรมฝ่ายเสื่อม ได้แก่ กาม วิตก วิจาร์ และปิตีเป็นต้น ที่เป็นอุปสรรคต่อการเจริญฉานตามลำดับขั้นของผู้ที่มีฉานยังไม่คล่องแคล่ว

ความฟุ้งแผ้ว หมายถึงธรรมฝ่ายเจริญ ได้แก่ การสังัดจากกาม การระงับวิตกวิจาร์ การจางคลายไปแห่งปิตีเป็นต้นซึ่งเป็นคุณต่อการเจริญฉานให้ยิ่งขึ้นไปของผู้ที่มีฉานคล่องแคล่ว

ในคำว่า “ฉาน วิโมกข์ สมาธิ และสมาบัติ” นี้ ฉาน หมายถึงฉาน ๔ (ปฐมฉาน ทุตติฉาน ตติยฉาน และจตุตถฉาน) (อง.ทสก.อ. ๓/๒๑/๓๒๙)

คำว่า วิโมกข์ หมายถึงวิโมกข์ ๘ (อง.ทสก.อ.(บาลี) ๓/๒๑/๓๒๙)

คำว่า สมาธิ หมายถึงสมาธิ ๓ คือ สวิตกกังวิจาร์สมาธิ (สมาธิที่มีวิตกและวิจาร์) อวิตกวิจาร์มัตตสมาธิ (สมาธิที่ไม่มีวิตก มีเพียงวิจาร์) อวิตกกาวิจาร์สมาธิ (สมาธิที่ไม่มีทั้งวิตกและวิจาร์)(ขุ.ป.(บาลี) ๓๑/๔๓/๕๐)

คำว่า สมาบัติ หมายถึงอนุพัพพสมาบัติ ๙ คือ รูปฌาน ๔ อรูปฌาน ๔ และสัญญาเวทิตนโรธ ๑ (อง.ทสก.อ.(บาลี) ๓/๒๑/๓๒๙,อง.ทสก.ฎีกา (บาลี) ๓/๒๑/๓๙๒)

ฌานาทีสูตร^๑ : พระสูตรว่าด้วยฌานเป็นต้น พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ กรุงสาวัตถี ทรงแสดงธรรมแก่ภิกษุทั้งหลาย ตรัสฌาน ๔ คือปฐมฌาน ทุตติยฌาน ตติยฌาน และจตุตถฌาน แล้วตรัสสรุปว่า ภิกษุทั้งหลาย แม่น้ำคงคาไหลไปสู่ทิศปรายจีน บ่าไปสู่ทิศปรายจีน หลากไปสู่ทิศปรายจีน แม่น้ำใด ภิกษุก็ฉันทันนั้น เมื่อเจริญฌาน ๔ ประการ ทำฌาน ๔ ประการให้มาก ย่อมโน้มไปสู่निพพาน โน้มไปสู่นิพพาน โอนไปสู่นิพพาน (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๙๒๓-๙๓๔/๔๔๘)

ฌานาทีสูตร^๒ : พระสูตรว่าด้วยเหตุที่ทำให้รู้ชัดความเศร้าหมอง(ความผ่องแผ้ว) แห่งฌานเป็นต้น ภิกษุทั้งหลายถามท่านพระอนุรุทธะว่า ท่านบำเพ็ญธรรมอะไรจึงทำให้รู้ชัดความเศร้าหมอง(ความผ่องแผ้ว) แห่งฌานเป็นต้น ท่านพระอนุรุทธะตอบว่า สติปัญญา ๔ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๙๑๙/๔๔๕)

ฌานาภิญาสูตร : พระสูตรว่าด้วยฌานและอภิญา พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวันทรงแสดงแก่ภิกษุทั้งหลายว่า เราบรรลุปฐมฌาน ทุตติยฌาน ตติยฌาน จตุตถฌาน อากาสาณัญจายตนะ วิญญาณัญจายตนะ อากิญจัญญายตนะ เนวสัญญานาสัญญายตนะ สัญญาเวทิตนโรธสามารถแสดงฤทธิ์ได้หลายอย่างได้ยินทั้งเสียงทิพย์และเสียงมนุษย์ สามารถกำหนดรู้จิตของสัตว์และคนอื่นด้วยจิตของตน ระลึกชาติก่อนได้หลายชาติ เห็นหมู่สัตว์ซึ่งกำลังจุติ กำลังอุบัติ รู้แจ้งใจโตวิมุติ ปัญญาวิมุติ อันหาอาสวะมิได้ แม้กัสมสปะก็สามารถทำได้เช่นเรา (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๑๕๒/๒๕๐)

ฌาปนกิจ : หน้าที่เผาศพ,กิจในการเผา,การเผาศพ ในที่นี้ หมายถึงหมู่ชนช่วยกันทำจิตกาธานเผา สรีระของภิกษุณีทั้งหลาย ดังคำในมหาปชาบดีโคตมีเถรียาปทานที่กล่าวไว้ว่า ชนทั้งหลายช่วยกันทำจิตกาธาน ซึ่งสำเร็จด้วยไม่มีกลิ่นหอมล่วนและโปรยจรรณเครื่องหอมแล้ว ฌาปนกิจภิกษุณีเหล่านั้นบนจิตกาธานนั้น ๆ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๒๗๔/๔๒๔)

ฌายกา : ผู้เพ่ง หมายถึงหมู่ชนผู้บำเพ็ญฌาน ในอัครคณฺยสูตร กล่าวไว้ว่า หมู่ชนบางพวกได้อาหารแล้วมาบำเพ็ญฌานอยู่ในกระท่อมที่มุงด้วยใบไม้ในราวป่าอีก เพราะพวกเขาบำเพ็ญฌานอยู่ คำที่ ๒ ว่า ‘ฌายกา ฌายกา’ จึงเกิดขึ้น (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๑๓๒/๙๗)

๓.๕ หมวดอักษร จ วรรค อักษร ญ เสนอนิยามศัพท์ ๖๕ ศัพท์ดังนี้

ญัตติ : คำเผด็จสงฆ์, การประกาศให้สงฆ์ทราบเพื่อทำกิจร่วมกัน, วาจานัดหมาย (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๓๕๐/๓๕๕, วิ.มหา.(ไทย)๑/๓๕๒/๓๕๖, วิ.มหา.(ไทย)๑/๔๑๔/๔๔๗)

ญัตติกรรม : กรรมอันกระทำด้วยการตั้งญัตติ ไม่ต้องสวดอนุสาวนา คือประกาศให้สงฆ์ทราบ เพื่อทำกิจร่วมกัน เรียกว่าเผด็จสงฆ์อย่างเดียว ไม่ต้องขอมติ เช่น อุโบสถ และปวารณา เป็นต้น

คำนี้ปรากฏในพระไตรปิฎก เช่น วิ.จ.(ไทย) ๖/๒๑๕/๓๓๒, วิ.จ.(ไทย) ๖/๒๒๗/๓๔๔, วิ.ป.(ไทย) ๘/๓๒๒/๔๒๘, วิ.ป.(ไทย) ๘/๓๒๔/๔๕๕, วิ.ป.(ไทย) ๘/๕๐๑/๗๒๐, อง.ทุก.(ไทย) ๒๐/๒๒๖/๑๓๖, อง.ทุก.(ไทย) ๒๐/๒๒๗/๑๓๖, อง.ทุก.(ไทย) ๒๐/๒๓๐/๑๓๖

ญัตติกรรมวาจา : การประกาศให้ทราบ การประกาศให้สงฆ์ทราบด้วยการตั้งญัตติ

คำนี้ปรากฏในพระไตรปิฎก เช่น วิ.ภิกขุณี.(ไทย) ๓/๗๕๐/๙๒, วิ.ภิกขุณี.(ไทย) ๓/๗๕๕/๙๖, วิ.ภิกขุณี.(ไทย) ๓/๗๘๐/๑๑๖, วิ.ภิกขุณี.(ไทย) ๓/๗๘๕/๑๒๐, วิ.ม.(ไทย) ๔/๑๒๖/๑๙๔, วิ.ม.(ไทย) ๔/๑๒๖/๑๙๖, วิ.จ.(ไทย) ๖/๒๑๒/๓๒๗, วิ.จ.(ไทย) ๖/๒๔๐/๓๖๖, วิ.จ.(ไทย) ๗/๔๒๔/๓๔๘, วิ.จ.(ไทย) ๗/๔๒๗/๓๕๕, วิ.จ.(ไทย) ๗/๔๕๕/๔๐๘

ญัตติจตุตถกรรม : กรรมมีญัตติเป็นที่ ๔ หมายถึงกรรมที่มีญัตติเป็นที่ ๔ หมายถึงอธิบายกรรมที่มีการตั้งญัตติ แล้วสวดอนุสาวนา ๓ ครั้ง เช่น สังฆกรรมที่สำคัญ มีการอุปสมบท เป็นต้น ซึ่งเมื่อตั้งญัตติแล้ว ต้องสวดอนุสาวนา คำประกาศขอมติถึง ๓ หน เพื่อสงฆ์คือชุมชนนั้นจะได้มีเวลาพิจารณาหลายเที่ยวว่า จะอนุมติหรือไม่

คำนี้ปรากฏในพระไตรปิฎก เช่น วิ.มหา.(ไทย) ๑/๔๕/๓๓, วิ.จ.(ไทย) ๖/๒๑๕/๓๓๒, วิ.จ.(ไทย) ๖/๒๒๗/๓๔๔, วิ.ป.(ไทย) ๘/๓๒๒/๔๒๘, วิ.ป.(ไทย) ๘/๓๒๔/๔๕๕, วิ.ป.(ไทย) ๘/๕๐๑/๗๒๐, อง.ทุก.(ไทย) ๒๐/๒๐๒/๑๓๖, อง.ทุก.(ไทย) ๒๐/๒๐๓/๑๓๖, อง.ทุก.(ไทย) ๒๐/๒๑๓/๑๓๖

ญัตติจตุตถกรรมวาจา : คำประกาศกิจในท่ามกลางสงฆ์มีการตั้งญัตติเป็นที่ ๔ หมายถึงการสวดประกาศกรรมมีญัตติเป็นที่ ๔ เช่น สังฆกรรมสำคัญ มีการอุปสมบท เป็นต้น ดูญัตติจตุตถกรรมวาจา

คำนี้ปรากฏในพระไตรปิฎก เช่น วิ.มหา.(ไทย) ๒/๑๔๔/๓๑๘, วิ.มหา.(ไทย) ๒/๑๕๕/๓๒๘, วิ.ภิกขุณี.(ไทย) ๓/๖๗๐/๑๗, วิ.ภิกขุณี.(ไทย) ๓/๗๒๓/๖๕, วิ.ภิกขุณี.(ไทย) ๓/๙๕๗/๒๒๘, วิ.จ.(ไทย) ๖/๒/๓, วิ.จ.(ไทย) ๖/๑๐/๒๐, วิ.จ.(ไทย) ๖/๑๒๓/๒๒๕, วิ.จ.(ไทย) ๖/๒๓๖/๓๕๗, วิ.จ.(ไทย) ๖/๒๓๘/๓๖๒, วิ.จ.(ไทย) ๗/๔๒๔/๓๔๘, วิ.จ.(ไทย) ๗/๔๓๐/๓๕๙

ญัตติทุติยกรรม : กรรมมีญัตติเป็นที่ ๒ หรือกรรมมีวาจาครบ ๒ ทั้งญัตติและอนุสาวนา, กรรมอันทำด้วยตั้งญัตติแล้ว สวดอนุสาวนาหนึ่งเดียว เช่น การสมมติสีมา การสังคายนา และการมอบให้ผ้ากฐิน เป็นต้น (วิ.จ.(ไทย) ๖/๒๑๕/๓๓๒, วิ.จ.(ไทย) ๖/๒๒๗/๓๔๔, วิ.ป.(ไทย) ๘/๓๒๒/๔๒๘, วิ.ป.(ไทย) ๘/๓๒๔/๔๕๕, วิ.ป.(ไทย) ๘/๕๐๑/๗๒๐, อง.ทุก.(ไทย) ๒๐/๒๐๒/๑๓๖, อง.ทุก.(ไทย) ๒๐/๒๐๓/๑๓๖, อง.ทุก.(ไทย) ๒๐/๒๑๑/๑๓๖, อง.ทุก.(ไทย) ๒๐/๒๑๓/๑๓๖)

ญัตติทุติยกรรมวาจา : คำประกาศกิจในท่ามกลางสงฆ์ มีการตั้งญัตติเป็นที่ ๒ หมายถึงการสวดประกาศกรรมมีญัตติเป็นที่ ๒ หรือการสวดประกาศกรรมมีวาจาครบ ๒ ทั้งญัตติและอนุสาวนา, กรรมอันทำด้วยตั้งญัตติแล้ว สวดอนุสาวนาหนึ่งเดียว เช่น การสมมติสีมา การสังคายนา

และการมอบให้ผ้ากฐิน เป็นต้น (วิ.มหา.(ไทย) ๒/๙๔/๒๘๒, วิ.มหา.(ไทย) ๒/๙๔/๒๘๓, วิ.ภิกขุณี.(ไทย) ๓/๑๐๗๗/๒๙๗, วิ.ภิกขุณี.(ไทย) ๓/๑๑๐๑/๓๑๓, วิ.ภิกขุณี.(ไทย) ๓/๑๑๔๐/๓๓๖, วิ.ม.(ไทย) ๔/๑๓๘/๒๑๕, วิ.จ.(ไทย) ๖/๔๑/๘๐, วิ.จ.(ไทย) ๖/๑๘๙/๓๐๑, วิ.จ.(ไทย) ๖/๓๔๒/๓๖๗, วิ.จ.(ไทย) ๗/๓๒๗/๑๕๘, วิ.จ.(ไทย) ๗/๓๒๙/๑๕๖)

ญาณ : ความรู้, ปรึกษาหยั่งรู้, ปรึกษากำหนดรู้

ญาณ ๓ หมวดหนึ่ง ได้แก่ (๑) อดีตังสญาณ ญาณในส่วนอดีต (๒) อนาคตังสญาณ ญาณในส่วนอนาคต (๓) ปัจจุปันนังสญาณ ญาณในส่วนปัจจุบัน

อีกหมวดหนึ่ง ได้แก่ (๑) สัจญาณ หยั่งรู้หรือยั้งแต่ละอย่าง (๒) กิจจญาณ หยั่งรู้กิจในอริยสัจ (๓) กตญาณ หยั่งรู้กิจอันได้ทำแล้วในอริยสัจ

อีกหมวดหนึ่ง ได้แก่ วิชา ๓ อันได้แก่ (๑) ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ความรู้ที่ระลึกชาติได้ (๒) จุตูปปาตญาณ ความรู้จุติและอุบัติของสัตว์ทั้งหลาย (๓) อาสวักขยญาณ ความรู้ที่ทำให้สภาวะให้สิ้น

คำนี้ปรากฏในพระไตรปิฎก เช่น วิ.มหา.(ไทย) ๑/๑๙๘/๑๘๔, วิ.มหา.(ไทย) ๑/๑๙๙/๑๘๕, ที.สี.(ไทย) ๙/๔๑๖/๑๘๑, ที.ม.(ไทย) ๑๐/๕๙/๓๓, ๒๑๗/๑๖๖, ๓๓๔/๒๖๒, ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๑๔๑/๑๐๓, ๓๕๑/๓๖๘, ๓๕๕/๓๘๔, ม.ม.(ไทย) ๑๓/๒๗/๓๑, ๑๘๗/๒๓๕, ม.อุ.(ไทย) ๑๔/๓๒๓/๓๙๑, ส.นิ.๑๖/๔/๑๒, ๖๕/๑๒๗, ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๒๗๓/๓๐๖, ๔๑๙/๔๙๓, ส.ม.(ไทย) ๑๙/๓๙๗/๒๕๕, ๑๐๘๑/๕๙๓, ๑๐๘๒/๕๙๖, อ.จ.ต.ก.(ไทย) ๒๐/๗๔/๒๙๕, ๘๖/๓๑๒, อ.จ.ต.ก.(ไทย) ๒๑/๕/๙, ๒๒/๒๗/๓๕, พ.อุ.ติ.(ไทย) ๒๕/๖๑/๔๑๗, พ.อุ.ติ.๒๕/๖๒/๔๑๘, พ.สุ.(ไทย) ๒๕/๘๗๕/๗๑๐, ๑๐๘๔/๗๕๙, พ.ม.(ไทย) ๒๙/๗๖/๒๓๐, ๘๑/๒๔๑, ๑๐๓/๓๑๗, พ.จ.(ไทย) ๓๐/๘๔/๒๙๗, พ.ป.(ไทย) ๓๑/๖/๔๒๕, ๗/๔๒๖, ๓๙/๕๐๑, ๒๒๒/๓๓๔, พ.อป.(ไทย) ๓๓/๒๒๔/๕๕๐, อ.ภ.ก.(ไทย) ๓๗/๔๐๕/๔๓๓, ๔๑๘/๔๕๐, ๘๖๓/๘๖๖)

ญาณกถา : กล่าวด้วยญาณ ในปฏิสัมภิทามรรค ซึ่งมีจำนวน ๗๓ ญาณ แบ่งเป็น อุทเทสและนิทเทส ได้ ๗๓ อุทเทส และ ๗๓ นิทเทส มีอธิบายสรุปว่า อุทเทส ๗๓ เช่น ปัญญาในการทรงจำธรรมที่ได้สดับมา ชื่อว่าสุตมยญาณ (ญาณในการทรงจำธรรมที่ได้สดับมา) ปัญญาในการสดับธรรมแล้วสำรวมไว้ ชื่อว่าสีลมยญาณ (ญาณในการสำรวมศีล) เป็นต้น เรื่อยไปจนถึงญาณที่ไม่มีเครื่องกั้น ชื่อว่าอนาวรณญาณ (ญาณที่ไม่มีเครื่องกั้น) ในญาณ ๗๓ ประการนี้ ญาณ ๖๗ ประการเบื้องต้นเป็นญาณที่เกิดได้ทั่วไปแก่สาวก ส่วนญาณ ๖ ประการหลัง เป็นญาณที่ไม่ทั่วไปแก่สาวก คือมีได้เฉพาะพระตถาคต สำหรับ นิทเทส ๗๓ มีกล่าวถึงสุตมยญาณนิทเทส นิทเทสอธิบายอุทเทสที่ ๑ ของญาณกถาที่ยกมาตั้งเป็นคำปุจฉา เป็นข้อแรก เรื่อยไปจนถึง สัพพัญญุตญาณนิทเทสที่ ๗๓ เป็นที่สุด (พ.ป.(ไทย) ๓๑/๑/๗)

ญาณของพระอเสขะ (อเสกขญาณ): ความหยั่งรู้ของพระอริยบุคคลผู้บรรลู่รหัตผล

ในคัมภีร์กถาวัตถุปรกรณ์ กล่าวไว้ว่า ในอเสกขญาณกถาที่พระสกวาทิถามพระปรวาทีว่า พระเสขะมีญาณของพระอเสขะได้ไหม ซึ่งพระปรวาทีก็ตอบรับรองเช่นนั้น (อ.ภ.ก.(ไทย) ๓๗/๔๒๒/๔๕๔)

อรรถกถาอธิบายว่า ภิกษุณีกายอุตตราปกกะ มีความเห็นว่า พระเสขะมีญาณของพระ
อเสขะได้ เช่นท่านพระอานนท์ ซึ่งเป็นเพียงพระเสขะ แต่รู้เรื่องของอเสขะได้ (อภิ.ปญจ.อ.
(บาลี) ๔๒๑/๒๐๙)

ญาณจรียา : ความประพฤติด้วยญาณ หมายถึงทุกขานุปัสสนา ชื่อว่าญาณจรียา อนัตตานุปัสสนา
ชื่อว่าญาณจรียา ...ปฏิสังขานุปัสสนา ชื่อว่าญาณจรียา วิวิฏฐานานุปัสสนา (การพิจารณาเห็น
ความคลายออก) ชื่อว่าญาณจรียา โสคาปัตติมรรค ชื่อว่าญาณจรียา โสคาปัตติผลสมาบัติ ชื่อ
ว่าญาณจรียา สกทาคามิมรรค ชื่อว่าญาณจรียา สกทาคามิผลสมาบัติ ชื่อว่าญาณจรียา
อนาคามิมรรค ชื่อว่าญาณจรียา อนาคามิผลสมาบัติ ชื่อว่าญาณจรียา อรหัตตมรรค ชื่อว่า
ญาณจรียา อรหัตตผลสมาบัติ ชื่อว่าญาณจรียา

ในญาณกถาอธิบายว่า วิวิฏฐานานุปัสสนา (การพิจารณาเห็นความคลายออก) ชื่อว่าญาณ
จรียา โสคาปัตติมรรค ชื่อว่าญาณจรียา โสคาปัตติผลสมาบัติ ชื่อว่าญาณจรียา
สกทาคามิมรรค ชื่อว่าญาณจรียา สกทาคามิผลสมาบัติ ชื่อว่าญาณจรียาอนาคามิมรรค ชื่อ
ว่าญาณจรียา อนาคามิผลสมาบัติ ชื่อว่าญาณจรียาอรหัตตมรรค ชื่อว่าญาณจรียา อรหัตตผล
สมาบัติ ชื่อว่าญาณจรียา ในที่นี้หมายถึงญาณจรียา ๑๖ (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๗๑/๑๑๘), จัดเป็น
ข้อ ๓ ในจรียา ๓ อันได้แก่ (๑) วิญญาณจรียา (๒) อัญญาณจรียา และ (๓) ญาณจรียา (ขุ.ป.
(ไทย) ๓๑/๖๘/๑๑๔)

ญาณทัสสนวิสุทธิ : ความหมดจดแห่งญาณทัสสนะ ได้แก่ ญาณในอริยมรรค ๔ ; จัดเป็นข้อที่ ๗ ใน
องค์ความเพียรเพื่อความบริสุทธิ์ ๙

คำนี้ปรากฏในที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๕๙/๔๑๘, ม.ม.(ไทย) ๑๒/๒๕๗/๒๗๘; ดูวิสุทธิ ๗

ญาณทัสสนะ: การเห็นกล่าวคือการหยั่งรู้, การเห็นที่เป็นญาณ หรือเห็นด้วยญาณอย่างต่ำสุด หมายถึง
วิปัสสนาญาณ นอกนั้น ในที่หลายแห่ง หมายถึงทิพพจักขุญาณบ้าง มรรคญาณ บ้าง และใน
บางกรณี หมายถึง ผลญาณ บ้าง ปัจจเวกขณญาณ บ้าง สัพพัญญุตญาณ บ้าง ก็มี ทั้งนี้
สุดแต่ข้อความแวดล้อมในที่นั้น ๆ

คำนี้ปรากฏใน วิ.ม.หา.(ไทย) ๑/๑๙๖/๑๘๒, ๑๙๗/๑๘๒, ๑๙๗/๑๘๓, , วิ.ม.หา.(ไทย) ๒/
๗๐/๒๕๖, , วิ.ม.(ไทย) ๔/๑๒/๑๙, ๑๖/๒๓, วิ.จ.(ไทย) ๗/๓๓๔/๑๗๘, ๓๔๑/๑๙๔, ที.สี.(ไทย)
๙/๒๓๔/๗๘, ๒๓๕/๗๘, ๓๓๙/๑๖๐, ๕๑๖/๒๒๙, ที.ม.(ไทย) ๑๐/๒๘๙/๒๒๓, ที.ปา.(ไทย)
๑๑/๑๘๗/๑๔๕, ๓๐๗/๒๗๘, ม.ม.(ไทย) ๑๒/๑๔๖/๑๔๑, ๑๗๙/๑๘๒, ๓๑๐/๓๔๕, ม.ม.(ไทย)
๑๓/๑๓๗/๑๕๔, ม.ม.(ไทย) ๑๓/๒๔๔/๒๘๙, ม.ม.(ไทย) ๑๓/๔๖๖/๕๘๘, ม.อ.(ไทย) ๑๔/๔/๖, ม.
อ.(ไทย) ๑๔/๒๔๑/๒๘๓, ส.ส.(ไทย) ๑๕/๙๕/๑๐๑, ส.ส.หา.(ไทย) ๑๘/๑๓/๑๒, ส.ข.(ไทย) ๑๗/
๒๖/๓๙, ๒๗/๔๑, ส.ส.หา.(ไทย) ๑๘/๑๔/๑๓, ๓๖๔/๔๒๗, ส.ม.(ไทย) ๑๙/๔๒/๔๑, ๔๓/๔๑,
๔๙๘/๓๐๗, ๑๐๘๑/๕๙๔, อ.ง.เอกก.(ไทย) ๒๐/๔๕/๘, ๔๖/๙, ๕๖๙/๕๑, ๑๐๔/๓๔๘, อ.ง.
จตุกก.(ไทย) ๒๑/๔๑/๖๘, ๑๙๖/๒๙๗, อ.ง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๑๐๐/๑๓๓, อ.ง.ฉก.(ไทย) ๒๒/
๒๙/๔๖๙, อ.ง.สตตก.(ไทย) ๒๓/๖๔/๓๖๔, อ.ง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๔๘/๑๐๕, ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/
๒๐๖/๕๘๗, ๓๙๕/๔๐๗, ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๑๓/๔๓๘, ๓๐/๔๘๕, ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๕๕/๑๔๒

อรรถกถากล่าวว่า ญาณทัสสนะ ในที่นี้หมายถึงทิพพจักขุญาณ (อ.ง.ฉก.อ.(บาลี) ๓/
๒๙/๑๑๒) ; ในบางแห่ง คำว่า ญาณทัสสนะ หมายถึงปัจจเวกขณญาณ คือญาณหยั่งรู้ด้วย

การพิจารณาบทพจนมรรคผล กิเลสที่ละได้และนิพพาน (อง.ติก.อ. (บาลี) ๒/๗๕/๒๒๖, ๑๐๔/๒๕๗, อง.ฉก.อ. (บาลี) ๓/๕๐/๑๒๙)

ญาณที่เป็นปัจจุบัน (ปัจจุบันญาณ) : ญาณที่หยั่งรู้ ปรินิพพาน ปรินิพพานกำหนดรู้ในส่วนปัจจุบัน เรียกว่า ปัจจุบันนังสญาณ ; จัดเป็นญาณข้อที่ ๓ ในญาณ ๓ ดังคำในสัพพมัตถิติติกถา ที่พระสกุวาทีถามพระปรวาทิว่า ญาณที่เป็นปัจจุบันมีอยู่ บุคคลทำกิจที่ควรทำด้วยญาณได้ด้วย ญาณนั้นใช้ใหม่ ซึ่งพระปรวาทิก็ตอบรับรองเช่นนั้น (อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๒๙๐/๑๙๗)

ญาณที่เป็นอดีต (อดีตญาณ) : ญาณที่หยั่งรู้ ปรินิพพาน ปรินิพพานกำหนดรู้ในส่วนอดีต เรียกว่า อดีตังสญาณ ; จัดเป็นญาณข้อที่ ๑ ในญาณ ๓ ดังคำในสัพพมัตถิติติกถา ที่พระสกุวาทีถามพระปรวาทิว่า ญาณที่เป็นอดีตมีอยู่ใช้ใหม่ ซึ่งพระปรวาทิก็ตอบรับรองเช่นนั้น (อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๒๙๐/๑๙๖)

ญาณที่เป็นอนาคต (อนาคตญาณ) : ญาณที่หยั่งรู้ ปรินิพพาน ปรินิพพานกำหนดรู้ในส่วนอนาคต เรียกว่า อนาคตังสญาณ ; จัดเป็นญาณข้อที่ ๒ ในญาณ ๓ ดังคำในสัพพมัตถิติติกถา ที่พระสกุวาทีถามพระปรวาทิว่า ญาณที่เป็นอนาคตมีอยู่ใช้ใหม่ ซึ่งพระปรวาทิก็ตอบรับรองเช่นนั้น (อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๒๙๐/๑๙๖)

ญาณพระ, พระเจ้าจักรพรรดิ : ชื่อพระเจ้าจักรพรรดิองค์หนึ่ง ซึ่งเป็นอดีตชาติของพระตริรังสิยเถระ โดยท่านประกาศอดีตชาติของตนไว้ตอนหนึ่งว่า ข้าพเจ้าสรรเสริญพระคุณของพระพุทธเจ้า (พระนามว่าสิทธัตถะ)แล้ว ไปบังเฝ้าอยู่ในสวรรค์ตลอดกับหนึ่ง ในกัปที่ ๙๔ นับจากกัปนี้ไป ข้าพเจ้าได้สรรเสริญพระพุทธเจ้าไว้จึงไม่รู้จักทุกคติเลย นี่เป็นผลแห่งการสรรเสริญ ในกัปที่ ๖๑ นับจากกัปนี้ไป ได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิองค์หนึ่งพระนามว่าญาณพระ สมบูรณ์ด้วยรัตนะ ๗ มีพละานุภาพมาก (ขุ.อป.(บาลี) ๓๒/๔๕/๔๗๙)

ญาณในความยิ่งและความหย่อนแห่งอินทรีย์ (อินทรีย์ปโรปริยัตตญาณ) : ญาณในความยิ่งและความหย่อนแห่งอินทรีย์ของสัตว์ทั้งหลาย(ของพระตถาคต) ในอินทรีย์ปโรปริยัตตญาณนิเทศ แสดงอินทรีย์ปโรปริยัตตญาณไว้ว่า ในญาณนี้ พระตถาคตทรงเห็นหมู่สัตว์ ผู้มีกิเลสจตุจลีน้อยในปัญญาจักขุ มีกิเลสจตุจลีน้อยในปัญญาจักขุ มีอินทรีย์แก่กล้า มีอินทรีย์อ่อน มีอาการดี มีอาการทราม ฟังสอนให้รู้แจ้งได้ง่าย ฟังสอนให้รู้แจ้งได้ยาก บางพวกมักเห็นปรโลกและโทษโดยความเป็นภัย บางพวกมักไม่เห็นปรโลกและโทษโดยความเป็นภัย (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๑๑๑/๑๗๒)

ในฉพุทธัมมวาร วาระว่าด้วยพุทธธรรม ๖ ประการ อธิบายว่า ญาณในความยิ่งและความหย่อนแห่งอินทรีย์ของสัตว์ทั้งหลาย มีธรรม ๒๕ มีอรรถ ๒๕ มีนิรูปิตติ ๕๐ มีญาณ (ปฏิญาณ) ๑๐๐ (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๓๘/๕๐๐)

ญาณในความสิ้นไป (ขยญาณ) : ความหยั่งรู้ความสิ้นไป, ปรินิพพาน ปรินิพพานกำหนดรู้ความสิ้นไป(แห่งอาสวะทั้งหลาย) ดังคำในญาณกถา สุตมยญาณนิเทศว่า ชื่อว่าญาณในความสิ้นไป เพราะมีสภาวะตัดขาด (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๑๙/๒๘) ; ในปัจจเวกขณญาณนิเทศ อธิบายว่า ญาณที่ชื่อว่าญาณในความสิ้นไป เพราะมีสภาวะตัดขาด (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๖๕/๑๐๗) ในมคคกถา อธิบายว่า มรรคที่ชื่อว่าญาณในความสิ้นไป เพราะมีสภาวะตัดขาด (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๒๓๗/๔๐๔), หรือตั้งคำว่า ความใสชื่อญาณในความสิ้นไป เพราะมีสภาวะตัดขาด (ขุ.ป.(ไทย)

๓๑/๒๔๐/๔๑๒) ในวิราคกถา อธิบายว่า วิราคะที่ชื่อว่าญาณในความสิ้นไป เพราะมีสภาวะ ตัดขาด (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๒๘/๔๗๘)

ญาณในมหากรณาสมาบัติ : มหากรณาสมาบัติญาณ; จัดเป็นญาณข้อที่ ๗๑ ในญาณ ๗๓ (ของ ตถาคต) ในมหากรณญาณนิตเทศ ญาณในมหากรณาสมาบัติของพระตถาคต ไว้ตอนหนึ่ง ว่า พระผู้มีพระภาคทั้งหลายตรัสรู้แล้ว ทรงพิจารณาเห็นด้วยอาการเป็นอันมาก จึงทรงแผ่ พระมหากรุณาไปในหมู่สัตว์ คือพระผู้มีพระภาคทั้งหลายตรัสรู้แล้ว ทรงพิจารณาเห็นว่า โลก สันนิวาสนไฟลุกโชนแล้ว จึงทรงแผ่พระมหากรุณาไปในหมู่สัตว์ พระผู้มีพระภาคทั้งหลาย ตรัสรู้แล้ว ทรงพิจารณาเห็นว่า โลกสันนิวาสนรกแล้ว ฯลฯ โลกสันนิวาสนเคลื่อนพลแล้ว ฯลฯ โลกสันนิวาสนเดินทางผิดแล้ว ฯลฯ โลกถูกขรนาไปแล้ว ไม่ยั่งยืน ฯลฯ โลกไม่มีที่ต้านทาน ไม่เป็นใหญ่ ฯลฯ โลกไม่มีอะไรเป็นของตน จำต้องละทิ้งสิ่งทั้งปวงไป ฯลฯ โลกพร่อง ไม่รู้จัก อิ่ม เป็นทาสแห่งตัณหา ฯลฯ โลกสันนิวาสนไม่มีที่ต้านทาน ฯลฯ โลกสันนิวาสนไม่มีที่เร้น ฯลฯ โลกสันนิวาสนไม่มีที่พึ่ง ฯลฯ โลกสันนิวาสนไม่มีที่พึ่งของใคร ฯลฯ (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๑๑๗/๑๗๙) ; ใน วาระว่าด้วยพุทธธรรม ๖ ประการ อธิบายไว้ว่า ญาณในมหากรณาสมาบัติ มีธรรม ๒๕ มี อรรถ ๒๕ มีนิรุตติ ๕๐ มีญาณ ๑๐๐ (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๓๘/๕๐๐)

ญาณในยมกปาฏิหาริย์ : ยมกปาฏิหาริย์ญาณ ; จัดเป็นญาณที่ ๗๐ ในญาณ ๗๓, ในยมกปาฏิหาริย์ญาณ นิตเทศแสดงญาณในยมกปาฏิหาริย์ตอนหนึ่งว่า ในญาณนี้ พระตถาคตทรงทำยมกปาฏิหาริย์ ที่ไม่ทั่วไปแก่สาวก ได้แก่

ท่อไฟพุ่งออกจากพระวรกายเบื้องบน สายน้ำพุ่งออกจากพระวรกายเบื้องล่าง ท่อไฟพุ่งออกจากพระวรกายเบื้องล่าง สายน้ำพุ่งออกจากพระวรกายเบื้องบน ท่อไฟพุ่งออกจากพระวรกายเบื้องหน้า สายน้ำพุ่งออกจากพระวรกายเบื้องหลัง ท่อไฟพุ่งออกจากพระวรกายเบื้องหลัง สายน้ำพุ่งออกจากพระวรกายเบื้องหน้า ท่อไฟพุ่งออกจากพระเนตรเบื้องขวา สายน้ำพุ่งออกจากพระเนตรเบื้องซ้าย ท่อไฟพุ่งออกจากพระเนตรเบื้องซ้าย สายน้ำพุ่งออกจากพระเนตรเบื้องขวา ท่อไฟพุ่งออกจากช่องพระกรรณเบื้องขวา สายน้ำพุ่งออกจากช่องพระกรรณเบื้องซ้าย ท่อไฟพุ่งออกจากช่องพระกรรณเบื้องซ้าย สายน้ำพุ่งออกจากช่องพระกรรณเบื้องขวา ท่อไฟพุ่งออกจากช่องพระนาสิกเบื้องขวา สายน้ำพุ่งออกจากช่องพระนาสิกเบื้องซ้าย ท่อไฟพุ่งออกจากช่องพระนาสิกเบื้องซ้าย สายน้ำพุ่งออกจากช่องพระนาสิกเบื้องขวา ท่อไฟพุ่งออกจากจະงอยพระอังสาเบื้องขวา สายน้ำพุ่งออกจากจະงอยพระอังสาเบื้องซ้าย ท่อไฟพุ่งออกจากจະงอยพระอังสาเบื้องซ้าย สายน้ำพุ่งออกจากจະงอยพระอังสาเบื้องขวา ท่อไฟพุ่งออกจากพระหัตถ์เบื้องขวา สายน้ำพุ่งออกจากพระหัตถ์เบื้องซ้าย ท่อไฟพุ่งออกจากพระหัตถ์เบื้องซ้าย สายน้ำพุ่งออกจากพระหัตถ์เบื้องขวา ท่อไฟพุ่งออกจากพระปรัศว์เบื้องขวา สายน้ำพุ่งออกจากพระปรัศว์เบื้องซ้าย ท่อไฟพุ่งออกจากพระปรัศว์เบื้องซ้าย สายน้ำพุ่งออกจากพระปรัศว์เบื้องขวา ท่อไฟพุ่งออกจากพระบาทเบื้องขวา สายน้ำพุ่งออกจากพระบาทเบื้องซ้าย ท่อไฟพุ่งออกจากพระบาทเบื้องซ้าย สายน้ำพุ่งออกจากพระบาทเบื้องขวา ท่อไฟพุ่งออกจากพระองค์ลี สายน้ำพุ่งออกจากระหว่างพระองค์ลี ท่อไฟพุ่งออกจากระหว่างพระองค์ลี สายน้ำพุ่งออกจากพระองค์ลี ท่อไฟพุ่งออกจากพระโลมาแต่ละเส้น สายน้ำพุ่งออกจากพระโลมาแต่ละเส้น ท่อไฟพุ่งออกจากพระโลมาแต่ละขุม สายน้ำ

พุ่งออกจากพระโลมาแต่ละขุม ฉัพพรรณรังสี คือสีเขียว สีเหลือง สีแดง สีขาว สีแสด สีประภัสสร (แผ่ชานออกจากพระวรกาย)

พระผู้มีพระภาคเสด็จจจกรม พระพุทฺธนิมิตประทับยืน ประทับนั่งหรือทรงสำเร็จไสยา พระผู้มีพระภาคประทับยืน พระพุทฺธนิมิตเสด็จจจกรม ประทับนั่ง หรือทรงสำเร็จไสยา พระผู้มีพระภาคประทับนั่ง พระพุทฺธนิมิตเสด็จจจกรม ประทับยืน หรือทรงสำเร็จไสยา พระผู้มีพระภาคทรงสำเร็จไสยา พระพุทฺธนิมิตเสด็จจจกรม ประทับยืน หรือประทับนั่ง พระผู้มีพระภาคเสด็จจจกรม ประทับนั่ง หรือทรงสำเร็จไสยา พระพุทฺธนิมิตประทับยืน พระผู้มีพระภาคเสด็จจจกรม ประทับยืน หรือทรงสำเร็จไสยา พระพุทฺธนิมิตประทับนั่ง พระผู้มีพระภาคประทับยืน ประทับนั่ง หรือเสด็จจจกรม พระพุทฺธนิมิต ทรงสำเร็จไสยา (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๑๑๖/๑๗๗)

ในสัพพัญญุตญาณนิทเทส กล่าวไว้ว่า ญาณในยมกปาฏิหาริย์ ชื่อว่าพุทฺธญาณ (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๑๒๑/๑๘๖) ; ในวาระว่าด้วยพุทฺธธรรม ๖ ประการ อธิบายว่า ญาณในยมกปาฏิหาริย์ มีธรรม ๒๕ มีอรรถ ๒๕ มีนิรุตติ ๕๐ มีญาณ ๑๐๐ (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๓๘/๕๐๐)

ญาณในสันติบท : ญาณในข้อปฏิบัติคือความสงบคือพระนิพพาน ในอาทินวญาณนิทเทส อธิบายไว้ว่า ญาณในสันติบทว่า ความไม่เกิดขึ้นตลอดภัย ... ความไม่เป็นไปตลอดภัย ฯลฯ

ญาณในสันติบทว่า ความไม่คับแค้นใจตลอดภัย

ญาณในสันติบทว่า ความเกิดขึ้นเป็นภัย... ความไม่เกิดขึ้นตลอดภัย...ความเป็นไปเป็นภัย ...ความไม่เป็นไปตลอดภัย ฯลฯ ความคับแค้นใจเป็นภัย

ญาณในสันติบทว่า ความไม่คับแค้นใจตลอดภัย

ญาณในสันติบทว่า ความไม่เกิดขึ้นเป็นสุข ...ความไม่เป็นไปเป็นสุข ฯลฯ

ญาณในสันติบทว่า ความไม่คับแค้นใจเป็นสุข

ญาณในสันติบทว่า ความเกิดขึ้นเป็นทุกข์ ... ความไม่เกิดขึ้นเป็นสุข... ความเป็นไปเป็นทุกข์ ...ความไม่เป็นไปเป็นสุข ฯลฯความคับแค้นใจเป็นทุกข์

ญาณในสันติบทว่า ความไม่คับแค้นใจเป็นสุข

ญาณในสันติบทว่า ความไม่เกิดขึ้นไม่เป็นอามิส ... ความไม่เป็นไปไม่เป็นอามิส ฯลฯ

ญาณในสันติบทว่า ความไม่คับแค้นใจไม่เป็นอามิส

ญาณในสันติบทว่า ความเกิดขึ้นเป็นอามิส ...ความไม่เกิดขึ้นไม่เป็นอามิส ... ความเป็นไปเป็นอามิส ... ความไม่เป็นไปไม่เป็นอามิส ฯลฯความคับแค้นใจเป็นอามิส

ญาณในสันติบทว่า ความไม่คับแค้นใจไม่เป็นอามิส

ญาณในสันติบทว่า ความไม่เกิดขึ้นเป็นนิพพาน ... ความไม่เป็นไปเป็นนิพพาน ฯลฯ

ญาณในสันติบทว่า ความไม่คับแค้นใจเป็นนิพพาน

ญาณในสันติบทว่า ความเกิดขึ้นเป็นสังขาร ... ความไม่เกิดขึ้นเป็นนิพพาน ...ความเป็นไปเป็นสังขาร ... ความไม่เป็นไปเป็นนิพพาน ฯลฯความคับแค้นใจเป็นสังขาร

ญาณในสันติบทว่า ความไม่คับแค้นใจเป็นนิพพาน,

อีกอย่างหนึ่งอธิบายไว้ว่า การที่พระโยคาวจรเห็นความไม่เกิดขึ้น ความไม่เป็นไป อนิมิต ความไม่มีกรรมเป็นเครื่องประมวลมาและความไม่มีปฏิสนธิว่าเป็นสุขนี้ เป็นญาณในสันติบาท (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๕๓/๘๔)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า สันติบาท หมายถึงส่วนแห่งความสงบ อีกนัยหนึ่ง หมายถึงพระนิพพาน (ขุ.ป.อ. (บาลี) ๑/๕๓/๒๘๒)

ญาณในอริยผล (ผลญาณ) : ความรู้ในอริยผล, ความหยั่งรู้ที่เป็นผลสำเร็จของพระอริยบุคคลขั้นนั้น ๆ หมายถึงผลญาณ ดังคำอธิบายว่า ความรู้ในอริยผล ได้แก่ความรู้ของท่านผู้พร้อมด้วยผลจิต(อภิ.สง.๓๔/๑๓๘๓/๓๔๓);บางแห่งหมายถึง อนุปปาทญาณ(ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๑๙/๒๘) ;ใน มาติกา ปฏิสัมภิทามรรค กล่าวไว้ว่า ปัญญาที่หยุดความพยายาม ชื่อว่าผลญาณ (ญาณในอริยผล) (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๑๒/๒)

อรรถกถาอธิบายว่า อนุปปาทญาณ หมายถึงญาณในอริยผล (ขุ.ป.อ.(บาลี) ๑/๑๙/๑๑๗)

ญาณในอริยมรรค(มัคคญาณ) : ความรู้ในอริยมรรค, ความหยั่งรู้ที่ทำให้สำเร็จภาวะอริยบุคคลแต่ละขั้น ซึ่งก็คือญาณในอริยมรรค (อภิ.สง.(ไทย) ๓๔/๑๔๒/๒๕) ดังคำอธิบายว่า ความรู้ในอริยมรรค ได้แก่ ความรู้ของท่านผู้พร้อมด้วยมรรคจิต (อภิ.สง.(ไทย) ๓๔/๑๓๘๒/๓๔๓)

ในมาติกา แห่งปฏิสัมภิทามรรคอธิบายว่า ปัญญาในการออกและเลิกไปทั้งจากกิเลสชั้นนี้ และจากนิमितกายนอก ชื่อว่ามัคคญาณ (ญาณในอริยมรรค) (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๑๑/๒)

บางแห่งหมายถึงธัมมญาณ ซึ่งก็คือมัคคญาณ (ญาณในอริยมรรค) คือความหยั่งรู้ที่ทำให้สำเร็จภาวะอริยบุคคลแต่ละขั้น; จัดเป็นญาณที่ ๑๔ ในญาณ ๑๖ (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๑-๖๕/๕-๗๘, วิสุทฺธิ. (บาลี) ๒/๖๖๒-๘๐๔/๒๕๐-๓๕๐)

อรรถกถาอธิบายว่า ญาณในอริยมรรค (มัคคญาณ) คือความหยั่งรู้ที่ทำให้สำเร็จภาวะอริยบุคคลแต่ละขั้น๔ ประการ (โสดาปัตติมรรค สกทาคามิมรรค อนาคามิมรรค และอรหัตตมรรค) (อง.จตุกก.อ.(บาลี) ๒/๒๓๒/๔๔๐,อง.ปญจก.อ. (บาลี) ๓/๕๓/๒๙)

อรรถกถาสังยุตตนิทายกล่าวไว้ว่า เป็นเสขภูมิของพระชีนาสพ เป็นญาณอันดับที่ ๑๔ ในญาณ ๑๖ (ส.นิ.อ.๒/๓๓/๗๗)

ญาณในอาสยะและอนุสัยของสัตว์ทั้งหลาย (อาสยานุสยญาณ) : ความรู้ในฉันทะที่มานอนเนื่องและกิเลสที่นอนเนื่องอยู่ในสันดานของสัตว์ทั้งหลาย; จัดเป็นญาณที่ ๖๙ ในญาณ ๗๓ (ของตถาคต) ในอาสยานุสยญาณนิตเทสอธิบายไว้ตอนหนึ่งว่า

ในญาณนี้พระตถาคตทรงทราบอาสยะของสัตว์ทั้งหลายทรงทราบอนุสัยของสัตว์ทั้งหลาย ทรงอธิบายอาสยะของสัตว์ทั้งหลายดังนี้ว่า ความเห็นว่า โลกเที่ยง โลกไม่เที่ยง โลกมีที่สุด โลกไม่มีที่สุด ชีวะกับสรีระเป็นอย่างเดียวกัน ชีวะกับสรีระเป็นคนละอย่างกัน หลังจากตายแล้วตถาคตเกิดอีก หลังจากตายแล้วตถาคตไม่เกิดอีก หลังจากตายแล้วตถาคตเกิดอีกก็มีไม่เกิดอีกก็มี หลังจากตายแล้วตถาคตเกิดอีกก็มีไม่เกิดอีกก็มีไม่เกิดอีกก็มี สัตว์ทั้งหลายผู้อาศัยภวทัญญูหรือวิภวทัญญูดังกล่าวมานี้ สัตว์ทั้งหลายผู้ไม่เข้าไปอาศัยที่สุดทั้ง ๒ นี้ ได้อนุโลมขันธ์ในสภาวะธรรมทั้งหลายที่เป็นปัจจัยของกันและกันและอาศัยกันและกันเกิดขึ้น หรือยถาภูตญาณพระตถาคต ย่อมทรงทราบบุคคลผู้เสพงามว่า บุคคลนี้เป็นผู้หนักในกาม มีกามเป็นที่อาศัย น้อมไปในกาม ทรงทราบบุคคลผู้ปฏิบัติเนกขัมมะว่า บุคคลนี้ เป็นผู้หนักในเนกขัมมะ มี

เนกขัมมะเป็นที่อาศัย น้อมไปในเนกขัมมะ ทรงทราบบุคคลผู้ปฏิบัติซึ่งพยาบาลว่าบุคคลนี้เป็นผู้หนักในพยาบาล มีพยาบาลเป็นที่อาศัยน้อมไปในพยาบาล ทรงทราบบุคคลผู้ปฏิบัติซึ่งพยาบาลว่า บุคคลนี้เป็นผู้หนักในพยาบาล มีพยาบาลเป็นที่อาศัย น้อมไปในพยาบาล ทรงทราบบุคคลผู้ปฏิบัติซึ่งถิ่นมิทระว่า บุคคลนี้เป็นผู้หนักในถิ่นมิทระ มีถิ่นมิทระเป็นที่อาศัย น้อมไปในถิ่นมิทระ ทรงทราบบุคคลผู้ปฏิบัติซึ่งอาโลกัสถุญาว่า บุคคลนี้เป็นผู้หนักในอาโลกัสถุญา มีอาโลกัสถุญาเป็นที่อาศัย น้อมไปในอาโลกัสถุญา นี้เป็นฉันทะที่มานอนเนื่องของสัตว์ทั้งหลาย

อธิบายอนุสัยของสัตว์ไว้ดังนี้ว่า อนุสัย ๗ ได้แก่ (๑) กามราคานุสัย (กิเลสที่นอนเนื่องอยู่ในสันดานคือกามราคะ) (๒) ปฏิฆานุสัย(กิเลสที่นอนเนื่องอยู่ในสันดานคือปฏิฆะ) (๓) มานานุสัย(กิเลสที่นอนเนื่องอยู่ในสันดานคือมานะ)(๔)ทิฏฐานุสัย(กิเลสที่นอนเนื่องอยู่ในสันดานคือทิฏฐิ) (๕) วิจิกิจฉานุสัย (กิเลสที่นอนเนื่องอยู่ในสันดานคือวิจิกิจฉา) (๖) ภวราคานุสัย (กิเลสที่นอนเนื่องอยู่ในสันดานคือภวราคะ) (๗) อวิชชานุสัย(กิเลสที่นอนเนื่องอยู่ในสันดานคืออวิชชา) กามราคานุสัยของสัตว์ทั้งหลายย่อมนอนเนื่องในปิยรูป (อารมณ์อันเป็นที่รัก) สาดรูป (อารมณ์อันเป็นที่ยินดี) ในโลก ปฏิฆานุสัยของสัตว์ทั้งหลายย่อมนอนเนื่องในอัปปิยรูป (อารมณ์อันไม่เป็นที่รัก) อสาดรูป (อารมณ์อันไม่เป็นที่ยินดี) ในโลกอวิชชาตกไปในสภาวะธรรมนี้ ด้วยอาการอย่างนี้ มานะ ทิฏฐิ และวิจิกิจฉาพึงเห็นว่า ตั้งอยู่ในฐานะแห่งเดียวกันกับอวิชชานั้น (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๑๑๓/๑๗๔)

ในสัพพัญญุตญาณนิตเทศอธิบายว่าเป็นพุทธญาณ(ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๑๒๑/๑๘๖)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อาสยะ หมายถึงทิฏฐิและยถาภูตญาณอันเป็นที่อาศัยอยู่ของเหล่าสัตว์ อนุสัย หมายถึงกิเลสที่นอนเนื่อง ซึ่งยังละไม่ได้ (อภิ.วิ.อ.(บาลี)๘๑๔/๔๙๓-๔๙๔)

ญาณปัญญาจกนิตเทศ : แสดงญาณ ๕ หมวด คือ (๑)ปัญญาเครื่องรู้อย่างที่ญาณ (ญาณที่มีสภาวะรู้) (๒) ปัญญาเครื่องกำหนดรู้ ชื่อว่าตัตถญาณ (ญาณที่มีสภาวะพิจารณา) (๓) ปัญญาเครื่องละ ชื่อว่าปริจจาคญาณ (ญาณที่มีสภาวะสละ) (๔) ปัญญาเครื่องเจริญ ชื่อว่าเอกรสญาณ (ญาณที่มีสภาวะเป็นรสเดียว) (๕) ปัญญาเครื่องทำให้แจ้ง ชื่อว่าผัสสนญาณ (ญาณที่มีสภาวะถูกต้อง) (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๗๕/๑๒๖)

ญาณเป็นที่ดับสังขาร (สังขารนโรธญาณ) : อรหัตตมรรคญาณ,อริยมรรคปัญญา,ญาณต่อนิพพาน ท่านเรียกว่าสังขาร คือความรู้ในสุอุปาทิสถนิพพาน หมายถึงอริยมรรคปัญญา ดังคำในสัมมาปริพพาชนียสูตร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุเอาชนะกิเลสได้ด้วยอรหัตตมรรคที่หมดจดดี ไม่มีกิเลสเครื่องปิดบัง เชี่ยวชาญในธรรมทั้งหลาย เป็นผู้ถึงฝั่ง หมดตัณหาอันทำให้หวั่นไหว มีความฉลาดในญาณเป็นที่ดับสังขาร ชื่อว่าละเว้นอยู่ในโลกได้โดยชอบ (ขุ.ส.ุ.(ไทย) ๒๕/๓๗๕/๕๘๗)

อรรถกถาอธิบายว่า ธรรมทั้งหลาย ในที่นี้หมายถึงอริยสัง ๔ (ขุ.ส.ุ.อ. (บาลี) ๒/๓๗๕/๑๘๕)

ญาณราสีฉกนิตเทศ : แสดงหมวด ๖ แห่งกองญาณ หมายถึงกองญาณ ๖ หมวด คือ (๑) ญาณด้วยอำนาจแห่งสมาธิ ๒๔ (๒) ญาณด้วยอำนาจแห่งวิปัสสนา ๗๒ ประการ (๓) นิพพิทาญาณ ๘

ประการ (๔) นิพพิทานุโลมญาณ ๘ ประการ (๕) นิพพิทาปฏิบัติสัทธาญาณ ๘ ประการและ (๖) ญาณในวิมุตติ ๒๑ประการ (ช.ป.(ไทย)๓๑/๑๘๓/๒๘๗)

ญาณวัตถุ : เรื่องญาณ ในที่นี้ หมายถึงญาณวัตถุ ๔๔ ประการ อันได้แก่ (๑) ความรู้ในชราและมรณะ (๒) ความรู้ในความเกิดแห่งชราและมรณะ (๓) ความรู้ในความดับแห่งชราและมรณะ (๔) ความรู้ในปฏิบัติที่ถึงความดับแห่งชราและมรณะ (๕) ความรู้ในชาติ (๖) ความรู้ในความเกิดแห่งชาติ (๗) ความรู้ในความดับแห่งชาติ (๘) ความรู้ในปฏิบัติที่ถึงความดับแห่งชาติ (๙) ความรู้ในภพ (๑๐) ความรู้ในความเกิดแห่งภพ (๑๑) ความรู้ในความดับแห่งภพ (๑๒) ความรู้ในปฏิบัติที่ถึงความดับแห่งภพ (๑๓) ความรู้ในอุปาทาน (๑๔) ความรู้ในความเกิดแห่งอุปาทาน (๑๕) ความรู้ในความดับแห่งอุปาทาน (๑๖) ความรู้ในปฏิบัติที่ถึงความดับแห่งอุปาทาน (๑๗) ความรู้ในตัณหา (๑๘) ความรู้ในความเกิดแห่งตัณหา (๑๙) ความรู้ในความดับแห่งตัณหา (๒๐) ความรู้ในปฏิบัติที่ถึงความดับแห่งตัณหา (๒๑) ความรู้ในเวทนา (๒๒) ความรู้ในความเกิดแห่งเวทนา (๒๓) ความรู้ในความดับแห่งเวทนา (๒๔) ความรู้ในปฏิบัติที่ถึงความดับแห่งเวทนา (๒๕) ความรู้ในผัสสะ ... (๒๖-๒๘) ความรู้ในความเกิดแห่งผัสสะ ความรู้ในความดับแห่งผัสสะและความรู้ในปฏิบัติที่ถึงความดับแห่งผัสสะ (๒๙) ความรู้ในสหายตนะ... (๓๐-๓๒) (๓๓) ความรู้ในนามรูป ... (๓๔-๓๖) ... (๓๗) ความรู้ในวิญญาณ ... (๓๘-๔๐) ... (๔๑) ความรู้ในสังขารทั้งหลาย (๔๒) ความรู้ในความเกิดแห่งสังขาร (๔๓) ความรู้ในความดับแห่งสังขาร (๔๔) ความรู้ในปฏิบัติที่ถึงความดับแห่งสังขาร เหล่านี้ เรียกว่า ญาณวัตถุ ๔๔ (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๓๔/๗๔, ๑๖/๓๓/๗๖)

ญาณวัตถุสูตร^๑ : พระสูตรว่าด้วยญาณวัตถุ สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน ได้ทรงแสดงญาณวัตถุ ๔๔ อันได้แก่ความรู้เกี่ยวกับองค์ปัจจุสมุปบาท ๑๑ องค์(เวทนาวิขา) แต่ละองค์มี ๔ ญาณ(แจกตามหลักอริยสัจ ๔) แก่ภิกษุทั้งหลายดังนี้ (๑) ความรู้ในชราและมรณะ (๒) ความรู้ในความเกิดแห่งชราและมรณะ (๓) ความรู้ในความดับแห่งชราและมรณะ (๔) ความรู้ในปฏิบัติที่ถึงความดับแห่งชราและมรณะ พึงนับชาติ ภพ อุปาทาน ตัณหา เวทนา ผัสสะ สหายตนะ นามรูป วิญญาณและสังขารในลักษณะเดียวกันกับชราและมรณะนี้ นับเป็นองค์ละ ๔ และความรู้ของอริยสาวกในปัจจุบันชื่อว่าธัมมญาณความรู้ของนี้ ของสมณะหรือพราหมณ์ในอดีตและในอนาคตชื่อว่าอณวยญาณ(ญาณที่เกิดขึ้นในลำดับแห่งธัมมญาณ)(ส.นิ.(ไทย)๑๖/๓๓/๖๙)

ญาณวัตถุสูตร^๒(ทุติย) : พระสูตรญาณวัตถุ (สูตรที่ ๒) สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน ได้ทรงแสดงญาณวัตถุ ๗๗ อันเป็นการจำแนกญาณในองค์ปัจจุสมุปบาทแต่ละองค์ ออกเป็น ๗ อย่างแก่ภิกษุทั้งหลายดังนี้

- (๑) ญาณหยั่งรู้ว่า เพราะชาติเป็นปัจจัย ชราและมรณะจึงมี
- (๒) ญาณหยั่งรู้ว่าเมื่อชาติไม่มี ชราและมรณะจึงไม่มี
- (๓) ในอดีต ญาณหยั่งรู้ว่า เพราะชาติเป็นปัจจัย ชราและมรณะจึงมี
- (๔) ในอดีต ญาณหยั่งรู้ว่า เมื่อชาติไม่มี ชราและมรณะจึงไม่มี
- (๕) ในอนาคต ญาณหยั่งรู้ว่า เพราะชาติเป็นปัจจัย ชราและมรณะจึงมี
- (๖) ในอนาคต ญาณหยั่งรู้ว่า เมื่อชาติไม่มี ชราและมรณะจึงไม่มี

(๗) ญาณหยั่งรู้ว่า ธัมมฐิติญาณของชาตินั้น มีความสิ้นไป มีความเสื่อมไป มีความคลายไป มีความดับไปเป็นธรรมดา

พึงนับชาติภพ อุปาทาน ตัณหา เวทนา ผัสสะ สฬายตนะ นามรูป วิญญาณและสังขาร ในลักษณะเดียวกันกับขราและมรณะนี้ คือนับเป็นองค์ละ ๗ (ส.นิ.ไทย) ๑๖/๓๔/๗๓)

ญาณวาท, ญาณวาทะ :ลัทธิที่เข้าใจว่าตนรู้สัพพัญญุตญาณ ดังคำที่ปริพาชกปาฎิกบุตรกล่าวกับบุรุษคนหนึ่งว่า พระสมณโคดมเป็นญาณวาท เราก้เป็นญาณวาทด้วย,ในปาฎิกสูตร กล่าวถึงพระสมณโคดมเป็นญาณวาท (ที.ปา.ไทย) ๑๑/๑๕/๑๓,ที.ปา.ไทย) ๑๑/๑๖/๑๓, ม.มุ.ไทย) ๑๒/๒๗๗/๓๐๐,ม.มุ.ไทย) ๑๒/๓๗๑/๔๐๖,ม.ม.ไทย) ๑๓/๓๒๗/๓๙๕,ม.ม.ไทย) ๑๓/๔๗๕/๖๐๑)

อรรถกถาอธิบายว่า พวกญาณวาทะมักกล่าวอ้างเรื่องสัพพัญญุตญาณว่า “เรารู้ทุกสิ่ง” (ที.ปา.อ. (บาลี) ๑๕/๙)

ในอรรถกถาฉฉิมมิกายอธิบายว่า คำว่าญาณวาทะ หมายถึงลัทธิที่ว่าข้าพเจ้ารู้ (ม.มุ.อ. (บาลี) ๒/๒๗๗/๗๙)

ญาณวิวิฏ : ญาณเป็นเครื่องหลีกไป,การทำญาณหลีกไป หมายถึงมีปัญญารู้ที่ทำให้หลุดพ้นในมรรคใดมรรคหนึ่ง ในฉวิวิฏญานนิตเทศ อธิบายไว้ว่า พระโยคาวจร เมื่อกระทำญาณ ย่อมหลีกไป เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่าญาณวิวิฏ

ในขณะที่แห่งมรรคใดมีสัญญาวิวิฏ ในขณะที่แห่งมรรคนั้นย่อมมีเจโตวิวิฏ ...ในขณะที่แห่งมรรคใดมีสัญญาวิวิฏ เจโตวิวิฏ จิตตวิวิฏ ในขณะที่แห่งมรรคนั้นย่อมมีญาณวิวิฏ ในขณะที่แห่งมรรคใดมีญาณวิวิฏ ในขณะที่แห่งมรรคนั้นย่อมมีสัญญาวิวิฏ เจโตวิวิฏ จิตตวิวิฏ ในขณะที่แห่งมรรคใดมีสัญญาวิวิฏ เจโตวิวิฏ จิตตวิวิฏ ญาณวิวิฏ (ขุ.ป.ไทย) ๓๑/๑๐๐/๑๕๙)

ในวิโมกขกถานิตเทศอธิบายไว้ว่า พระโยคาวจร...เมื่อกระทำญาณย่อมหลีกไป เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่าญาณวิวิฏ...ในขณะที่แห่งมรรคใด มีสัญญาวิวิฏ เจโตวิวิฏ จิตตวิวิฏ ต่อจากนี้ก็มีอธิบายนัยเดียวกัน (ขุ.ป.ไทย) ๓๑/๒๓๐/๓๙๐)

ญาณวิวิฏญาน : ญาณในการหลีกออกจากอกุศลด้วยความรู้, ในมาติกา ปฏิสัมภิตามรรคอธิบายว่า ปัญญาในธรรมที่ว่าง ชื่อว่าญาณวิวิฏญาน(ขุ.ป.ไทย)๓๑/๔๗/๕)

ในญาณกถา ฉวิวิฏญานนิตเทศอธิบายญาณวิวิฏญานไว้ตอนหนึ่งว่า เมื่อพระโยคาวจรรู้ชัดและเห็นแจ้งตามความเป็นจริงว่า จักขุว่างจากอตฺตา จากสิ่งทีเนื่องด้วยอตฺตา จากความเที่ยง จากความยั่งยืน จากความคงที่หรือจากความไม่แปรผันเป็นธรรมดา ญาณย่อมหลีกออกจากความยึดถือในกาม เพราะฉะนั้นปัญญาในธรรมที่ว่าง จึงชื่อว่าญาณวิวิฏญาน

เมื่อพระโยคาวจรรู้ชัดและเห็นแจ้งตามความเป็นจริงว่า โสตะว่าง ฯลฯ ฆานะว่าง ฯลฯ ชีวิตว่าง ฯลฯ กายว่าง ฯลฯ มโนว่างจากอตฺตา จากสิ่งทีเนื่องด้วยอตฺตา จากความเที่ยง จากความยั่งยืน จากความคงที่ หรือจากความไม่แปรผันเป็นธรรมดา ญาณย่อมหลีกออกจากความยึดถือในกาม เพราะฉะนั้น ปัญญาในธรรมที่ว่าง จึงชื่อว่าญาณวิวิฏญาน ชื่อว่าญาณ เพราะมีสภาวะรู้ธรรมนั้น ชื่อว่าปัญญา เพราะมีสภาวะรู้ชัด เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในธรรมที่ว่าง ชื่อว่าญาณวิวิฏญาน (ขุ.ป.ไทย) ๓๑/๙๘/๑๕๗)

ญาณสัญญาภิเษกธาปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระญาณสัญญาภิเษกเถระ ซึ่งท่านเถระประกาศประวัติในอดีตชาติของตนไว้ว่า ในอดีตชาติกับที่ ๙๔ ท่านมีจิตเลื่อมใสได้กราบไหว้พระพุทธเจ้าพระนามว่าสิทธัตถะ เพราะผลแห่งกรรมนั้น ท่านไม่รู้จักทุกคติเลย ในชาติสุดท้ายนี้ได้บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๗/๒๕๐)

ญาณสัญญาภิเษกธาปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระญาณสัญญาภิเษกเถระ ซึ่งท่านเถระประกาศประวัติในอดีตชาติของตนไว้ว่าในอดีตชาติกับที่ ๙๑ ท่านได้มีความทรงจำในพระญาณของพระพุทธเจ้า (พระนามว่าวิปัสสี) เพราะผลแห่งกรรมนั้น ท่านไม่รู้จักทุกคติเลย ในชาติสุดท้ายนี้ได้บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๘๔/๒๘๘)

ญาณสูตร^๑ : พระสูตรว่าด้วยญาณ พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่าจักขุ ญาณ ปัญญา วิชชาและแสงสว่างเกิดขึ้นแล้วแก่เราในธรรมที่ไม่เคยได้ฟังมาก่อนว่า นี้เวทนา นี้ความเกิดแห่งเวทนา นี้ปฏิบัติที่ทำให้ถึงความเกิดแห่งเวทนา นี้ความดับแห่งเวทนา นี้ปฏิบัติที่ทำให้ถึงความดับแห่งเวทนา นี้คุณ โทษและเครื่องสลัดออกจากเวทนา(ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๒๗๓/๓๐๖)

ญาณสูตร^๒ :พระสูตรว่าด้วยญาณเกิดขึ้นเพราะเจริญอิทธิบาท พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า จักขุ ญาณ ปัญญา วิชชา และแสงสว่างเกิดขึ้นแก่เราในธรรมทั้งหลายที่ไม่เคยได้ฟังมาก่อนว่า นี้คืออิทธิบาท อิทธิบาทที่ควรเจริญนี้ เราได้เจริญแล้ว (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๘๒๑/๓๘๔)

ญาณหยั่งรู้^๑ : 1. สัพพัญญุตญาณ ดังคำในมหาปรินิพพานสูตรตอนหนึ่งว่า ตถาคตมีญาณหยั่งรู้ในเรื่องนี้ดีว่าในภิกษุสงฆ์นั้น แม้ภิกษุเพียงรูปเดียวก็ไม่มี ความสงสัยหรือความเคลือบแคลงในพระพุทธรธรรม พระสงฆ์ มรรค หรือในปฏิบัติในจำนวนภิกษุ ๕๐๐ รูป ภิกษุผู้มีคุณธรรมขั้นต่ำสุดเป็นพระโสดาบัน ไม่มีทางตกต่ำ มีความแน่นอนที่จะสำเร็จสัมโพธิในวันข้างหน้า.(ที.ม.(ไทย) ๑๐/๒๑๗/๑๖๖)

2. ญาณพิเศษ ในทีฆนิกาย สังคีตสูตร กล่าวถึงญาณหยั่งรู้ไว้ในญาณ ๓ อันได้แก่ (๑) อดีตังสญาณ (ญาณหยั่งรู้ส่วนอดีต) (๒) อนาคตังสญาณ (ญาณหยั่งรู้ส่วนอนาคต) (๓) ปัจจุบันังสญาณ (ญาณหยั่งรู้ส่วนปัจจุบัน) (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๕๓/๓๗๔)

3. ความรู้พิเศษชนิดต่างๆ ในกัจจานโคตตสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสตอบมหาจัจจานะว่า อริยสาวกนั้นมีญาณหยั่งรู้ ในเรื่องนี้โดยไม่ต้องเชื่อผู้อื่นเลย (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๑๕/๒๔, ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๕๐/๙๗)

ญาณอันเป็นเสขะ : ญาณของบุคคลระดับพระโสดาบัน พระสกทาคามี และพระอนาคามี พระพุทธเจ้าตรัสแก่บิดาของยสกุลบุตรว่า ยสกุลบุตรได้เห็นได้รู้ธรรมด้วยญาณอันเป็นเสขะ (วิ.ม.(ไทย) ๔/๒๘/๓๕)

ในปัจจุบันสูตร พระพุทธเจ้าตรัสว่า อริยสาวกเราเรียกว่า ผู้ถึงสัทธรรมนี้บ้างเห็นสัทธรรมนี้บ้าง ประกอบด้วยญาณอันเป็นเสขะบ้าง ประกอบด้วยวิชาอันเป็นเสขะบ้าง บรรลุกระแสแห่งธรรมบ้าง เป็นพระอริยะผู้มีปัญญาเพิกถอนกิเลสบ้างดำรงอยู่ใกล้ประตอมตนิพพานบ้าง (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๒๗/๕๔)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ญาณอันเป็นเสขะ หมายถึงญาณของพระอริยะบุคคลระดับพระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี (อง.ทุก.อ. (บาลี)๒/๓๖/๓๔)

ญาณัตตยนิทเทส : แสดงญาณ ๓ อย่าง คือ (๑) วิหารัฐญาณ (ญาณในสภาวะแห่งวิหารธรรม) หมายถึงปัญญาในวิหารธรรมต่างๆ (๒) สมาปัตตญาณ (ญาณในสภาวะแห่งสมาบัติ) หมายถึงปัญญาในสมาบัติต่างๆ (๓) วิหารสมาปัตตญาณ (ญาณในสภาวะแห่งวิหารสมาบัติ) หมายถึงปัญญาในวิหารสมาบัติต่างๆ (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๗๘/๑๓๑)

ญาณัตถวิกเถราปทาน ๑ : ประวัติในอดีตชาติของพระญาณัตถวิกเถระ ซึ่งท่านพระเถระประกาศประวัติในอดีตชาติของตนไว้ว่า ในอดีตชาติที่ ๑๐๐,๐๐๐ ท่านได้สดุดีพระพุทธเจ้าพระนามว่าปทุมุตตระ เพราะผลแห่งกรรมนั้น ท่านไม่รู้จักทุกคติเลย ในชาติสุดท้ายนี้ได้บรรลุวิชา ๓ พร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๓๕/๖๔)

ญาณัตถวิกเถราปทาน ๒ : ประวัติในอดีตชาติของพระญาณัตถวิกเถระ ซึ่งท่านเถระประกาศประวัติในอดีตชาติของตนไว้ว่า ในอดีตชาติที่ ๓๐,๐๐๐ ท่านได้สรรเสริญพระพุทธเจ้าพระนามว่าสุเมธะ เพราะผลแห่งกรรมนั้น ท่านได้สวามนุษย์สมบัติและสวรรค์สมบัติหลายแสนชาติ ไม่รู้จักทุกคติเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุวิชา ๓ พร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๔๖/๑๔๑)

ญาณิ : ผู้มีญาณ เป็นพระนามของพระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า, เป็นพระนาม ๑ ในพระนาม ๘ อันได้แก่ สมณะ พราหมณ์ เวทคู ภิสักกะ นิมมละ วิมล ญาณิ วิมุตตะ ดังพระดำรัสที่ตรัสไว้ในสมณสูตรว่า ภิกษุทั้งหลาย คำว่า สมณะ เป็นพระนามของพระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า... คำว่า ญาณิ เป็นพระนามของพระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า (อง.อฎฐก.(ไทย) ๒๓/๘๕/๔๑๐)

ญาโณภาส : แสงสว่างคือญาณ, แสงสว่างแห่งญาณ ได้แก่ อรหัตตมรรคญาณ ดังคำที่พระนันทิยะเถระกล่าวกับมารตนหนึ่งว่า มารผู้มีกรรมหยาบช้าและมีชาติเลวทราม ท่านเบียดเบียนภิกษุผู้มีจิตบรรลอรหัตตผล สว่างไสวด้วยญาโณภาสเป็นนิตย์เช่นนั้นจะได้รับทุกข้มหันต์ (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๒๕/๓๑๒)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ญาโณภาส หมายถึง อรหัตตมรรคญาณ (ขุ.เถร.อ.(บาลี) ๑/๒๕/๑๒๖)

ญาตสูตร : พระสูตรว่าด้วยภิกษุที่มีชื่อเสียง พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุผู้มีชื่อเสียง ชื่อว่าปฏิบัติเพื่อไม่เกื้อกูลแก่คนหมู่มากเพื่อทุกข์แก่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย เพราะประกอบด้วยธรรม ๓ คือ (๑) ชักชวนในกายกรรมที่ไม่สมควร (๒) ชักชวนในวจีกรรมที่ไม่สมควร (๓) ชักชวนในมโนกรรมที่ไม่สมควร และตรัสอีกว่า ภิกษุผู้มีชื่อเสียงชื่อว่าปฏิบัติเพื่อเกื้อกูลแก่คนหมู่มากเพื่อสุขแก่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย เพราะประกอบด้วยธรรม ๓ คือ (๑) ชักชวนในกายกรรมที่สมควร (๒) ชักชวนในวจีกรรมที่สมควร (๓) ชักชวนในมโนกรรมที่สมควร (อง.ติก.(ไทย) ๒๐/๑๑/๑๔๙)

ญาตัญญญาณ : ญาณที่มีสภาวะรู้ คือปัญญาเครื่องรู้อย่าง ชื่อว่าญาตัญญญาณ (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๒๐/๓)

ในญาณกถา ญาณปัญญาจกนิทเทส กล่าวไว้ว่า ปัญญาเครื่องรู้อย่างชื่อว่าญาตัญญญาณ (ญาณที่มีสภาวะรู้) (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๗๕/๑๒๖)

ญาติ, หมู : ฟัน้องที่ยังนับรู้กันได้, ผู้ร่วมสายโลหิตทางบิดาหรือทางมารดา, ในฎีกาวิสัย ท่านนับ ๗ ชั้น ทั้งข้างบนและข้างล่าง แต่ตามปกติ จะไม่พบมากหลายชั้นอย่างนั้น ปัจจุบัน ท่านให้นับญาติ

๗ ชั้น หรือ ๗ ชั่วโมง คือนับทางมารดา กิติ ทางบิดา กิติ ชั้นตนเองเป็น ๑ ข้างบน ๓ (ถึง ทวด) ข้างล่าง ๓ (ถึงเหลน), เขย และสะใภ้ ไม่นับเป็นญาติ ดังคำในมหาวรรค กล่าวไว้ว่า ใน วันอุโบสถนั้น หม่อมญาติได้จับภิกษุรูปหนึ่งไว้

คำนี้ปรากฏใน วิ.ม.(ไทย) ๔/๑๖๖/๒๕๐, ที.สี.(ไทย) ๙/๑๗/๗, ๔๐๘/๑๗๕, ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๒๕/๒๕๕, ๓๓๘/๒๖๖, ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๑๐๕/๗๕, ๒๒๔/๑๘๒, ม.ม.(ไทย) ๑๒/๖๕/๕๗, ๑๓๐/๑๒๐, ๔๖๘/๕๑๐, ม.ม.(ไทย) ๑๓/๒๒๓/๒๖๐, ๓๐๔/๓๖๒, ม.อ.(ไทย) ๑๔/๑๑๑/๑๓๘, ส.ส.พ.(ไทย) ๑๘/๒๔๔/๒๕๔, ๒๘๒/๓๑๔, ๓๑๐/๓๓๑, ๓๕๒/๓๙๒, ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๖๐/๘๙, ๑๐๑๒/๕๑๕, ๑๐๙๖/๖๐๙, อ.จ.ต.ก.(ไทย) ๒๑/๖๑/๑๐๐, อ.จ.ส.ต.ก.(ไทย) ๒๓/๔๔/๓๑๓, ๖๔/๑๒๗

ญาติกถา : เรื่องญาติ หมายถึงพูดถึงเรื่องญาติในอดีต หรือพูดถึงเรื่องญาติในปัจจุบันในที่นี้เรื่องราวนี้ สอนว่า แม้ในการพูดถึงเรื่องญาติเป็นต้น ก็ไม่ควรพูดด้วยสามารถความชื่นชมว่า ญาติของเรา เป็นผู้กล้า เป็นผู้สามารถหรือว่าเมื่อก่อน เราได้เที่ยวไปด้วยยานอันสวยงามอย่างนี้แต่ควรพูด ทำให้มีประโยชน์ว่าแม้ญาติของเราเหล่านั้นก็ได้ตายไปเสียแล้วหรือว่าเมื่อก่อนเราได้ถวาย รongเท้าชนิดนี้แก่พระสงฆ์จัดเป็นกถาที่ ๑๓ ในไตรปิฎก ๒๘ (วิ.มหา.(ไทย) ๒/๕๐๘/๕๙๙, วิ.ม.(ไทย) ๕/๒๕๐/๒๐)

ญาติกถาอุปสมถ : เรื่องการระงับความทะเลาะของหมู่พระญาติ พระผู้มีพระภาคตรัสเรื่องนี้แก่ พระญาติฝ่ายศากยะและโกลิยะ ที่ทะเลาะกันเพราะแย่งน้ำทำนาตั้งนี้ว่า ในหมู่มนุษย์ผู้มีเวร เราเป็นผู้ไม่มีเวร อยู่เป็นสุขจริงหนอ ในหมู่มนุษย์ผู้มีเวร เราอยู่อย่างไม่มีเวร ในหมู่มนุษย์ผู้ เดือดร้อน เราเป็นผู้ไม่เดือดร้อน อยู่เป็นสุขจริงหนอ (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๑๙๗/๙๔)

ญาติกถาสุต : พระสูตรว่าด้วยการแสดงธรรม ณ หมู่บ้านญาติก

พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ ตำบลกอิฐในหมู่บ้านญาติกได้ตรัสปฏิจาสมุปบาทธรรม สายเกิดทุกชั่ว เพราะอาศัยอายตนะภายใน ๖ และอายตนะภายนอก ๖ วิญญาณ ๖ จึง เกิด เมื่อธรรม ๓ ประการข้างต้นนั้นประจวบกัน ผัสสะจึงมี เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนา เป็นต้นจึงมี ส่วนสายดับทุกข์เริ่มจากตัดมหาดับเป็นต้นไป และพระองค์ได้รับสั่งให้ภิกษุรูป หนึ่งที่มาแอบยีนฟังพระสูตรนั้นนำไปศึกษาทรงจำไว้เพราะถือว่าเป็นเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์ (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๔๕/๙๑)

ญาติก, หมู่บ้าน : ชื่อหมู่บ้านแห่งหนึ่งชื่อว่าญาติก ในนาทิกคาม แคว้นมคธ เป็นหมู่บ้านที่พระผู้มี พระภาคประทับอยู่ ณ ตำบลกอิฐ ตรัสญาติกสูตร แสดงธรรม ใกล้หมู่บ้านญาติก (ส.ส.พ.(ไทย) ๑๘/๑๑๓/๑๒๖, ส.ส.พ.(ไทย) ๑๘/๔๒๐/๔๙๔)

ในตติยคิณขวารสสุต กล่าวถึงชาวบ้านชาวญาติกเป็นอุบาสกที่เป็นพระอริยบุคคลชั้น อนาคามีหลายคน เช่น กฬิอุบาสก นิกตอุบาสก (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๐๐๔/๕๐๕, ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๐๐๖/๕๐๘)

ญาติธรรม : กิจที่หมู่ญาติพึงกระทำต่อกัน, หน้าทีของหมู่ญาติ, สิ่งที่หมู่ญาติพึงทำต่อกัน หมายถึงธรรม คือการสงเคราะห์ญาติ

ในติโรกษทสุต พระพุทธเจ้า ตรัสว่า ญาติธรรม นี้ท่านแสดงออกแล้ว การบูชาญาติ ที่ตายไปเป็นเปรต ท่านทำอย่างยิ่งใหญ่แล้วทั้งกำลังกายของภิกษุ ท่านก็เพิ่มให้แล้ว เป็นอันว่า

ท่านสังฆมัญญูไว้มิใช่น้อยเลย (ขุ.ขุ.(ไทย) ๒๕/๑๒/๑๗) ;ในติโรกฐทเพตวัตถุ กล่าวเนื้อหาไว้ โดยทำนองเดียวกัน (ขุ.เปต.(ไทย) ๒๖/๒๕/๑๗๒)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ญาติธรรม หมายถึงกิจคือการสงเคราะห์ต่อกันที่ญาติจะพึงกระทำต่อกัน (ขุ.ขุ.อ. (บาลี) ๗/๑๙๐)

ญาติพยสนะ : ความวิบัติแห่งญาติ, ความพินาศแห่งญาติ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๑๖/๓๐๓)

ในวิภังค์ที่กล่าวถึงพยสนะ ๕ ไว้ว่า พยสนะ ๕ อันได้แก่ (๑) ญาติพยสนะ(ความพินาศแห่งญาติ) (๒) โภคพยสนะ (ความพินาศแห่งโภคทรัพย์) (๓) โรคพยสนะ (ความพินาศเพราะโรค) (๔) สีสพยสนะ (ความพินาศแห่งสี) (๕) ทิฏฐิพยสนะ (ความพินาศแห่งทิฏฐิ) (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๙๔๒/๕๙๖)

ญาติพลี : การสงเคราะห์ญาติ, การช่วยเหลือเกื้อกูลญาติ, การจัดสรรสละรายได้หรือทรัพย์ส่วนหนึ่งเป็นทุนสำหรับการช่วยเหลือเกื้อกูลญาติพี่น้อง, การใช้รายได้หรือทรัพย์ส่วนหนึ่งเพื่อเอื้อเพื่อเกื้อกูลกันในด้านการสงเคราะห์ญาติ,

จัดเป็นข้อ ๑ ในพลี ๕ อย่างแห่งโภคอาทิยะ ๕ ในปัตตกัมมสูตรและอาทิสสูตรว่า อริยสาวกย่อมทำพลี ๕ อย่าง คือญาติพลี อติถิพลี ปุพเพตพลี ราชพลี เทวตาพลี ด้วยโภคทรัพย์ที่หามาได้ด้วยความขยันหมั่นเพียรเก็บรวบรวมด้วยน้ำพักน้ำแรงอาบเหงื่อต่างน้ำ ประกอบด้วยธรรม ได้มาโดยธรรม (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๖๑/๑๐๓,อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๔๑/๖๕)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า พลี (พะลี) คือ การสงเคราะห์ บวงสรวง น้อมให้ หรือส่วยมี ๕ อย่าง คือ (๑)ญาติพลี สงเคราะห์ญาติ(๒)อติถิพลี ต้อนรับแขก (๓)ปุพเพตพลี ทำบุญอุทิศให้ผู้ตาย (๔)ราชพลี ถวายเป็นของหลวงมี เสี่ยงาชีอากรเป็นต้น (๕)เทวตาพลี ทำบุญอุทิศให้เทวดา (อง.จตุกก.อ. (บาลี) ๒/๖๑/๓๕๓)

ญาติมิตร : พี่น้องที่ยังนับรู้กันได้และสนิทดังเป็นเพื่อนที่รักใคร่คุ้นเคยกัน ดังคำในโกธนสูตรว่า ญาติมิตรและสหาย ย่อมหลีกเลี่ยงบุคคลผู้มักโกรธ (อง.สตตก.(ไทย) ๒๓/๖๔/๑๒๘) หรือตั้งคำในเรวตีวิมานว่า ญาติมิตรและสหายผู้มีใจดี ย่อมยินดีต้อนรับบุคคลผู้ร้างแรมไปนาน (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๘๖๑/๑๐๑)

ญาติและมิตร : คนที่เป็นญาติและเป็นเพื่อนรัก แยกอธิบายว่า คำว่า ญาติ หมายถึงคนในวงศ์วานที่ยังนับรู้กันได้ทางเชื้อสายฝ่ายพ่อหรือฝ่ายแม่ และคำว่า มิตร หมายถึงเพื่อนรักใคร่คุ้นเคย เช่นมิตรแท้ ดังคำที่सानสามเณรกล่าวกับมารดาในसानสูตรตอนหนึ่งว่า โยมแม่ ญาติและมิตรทั้งหลาย ย่อมร้องไห้ถึงคนที่ตายแล้ว (ส.ส.(ไทย)๑๕/๒๓๙/๓๔๓)

ญาติและสาโลหิต : พี่น้องร่วมสายโลหิต (ญาติ หมายถึงพี่ น้อง ที่ยังนับรู้กันได้, สาโลหิต หมายถึงผู้ร่วมสายเลือดคือญาติที่สืบสกุลมาโดยตรง) ดังคำในอภโกสสูตรที่พระผู้มีพระภาคได้ตรัสถามอภโกสภการทวาชพราหมณ์ตั้งนี้ว่า พราหมณ์ ท่านเข้าใจความข้อนั้นว่าอย่างไร มิตรอำมาตย์ ญาติและสาโลหิต ผู้เป็นแขกของท่านมาเยือนท่านบ้างไหม (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๘๘/๒๖๕)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ญาติ หมายถึงผู้ที่เกี่ยวข้องกันโดยการแต่งงานกัน ได้แก่ มารดาบิดาของสามีและเครือญาติฝ่ายมารดา บิดาของสามี หรือมารดาบิดาของภรรยาและ

เครือญาติฝ่ายมารดาบิดาของภรรยา สาโลहित หมายถึงผู้ร่วมสายเลือดเดียวกัน ได้แก่ พี่ชาย น้องชาย พี่สาว น้องสาว เป็นต้น (อภ.ติก.อ. (บาลี) ๒/๗๖/๒๒๗, ส.ม.อ.(บาลี) ๓/๑๐๑๒/๓๖๗, ส.ฎีกา (บาลี) ๒/๑๐๑๒/๖๒๙) ; หรือญาติฝ่ายมารดา (อภ.ติก.ฎีกา (บาลี) ๒/๗๖/๖๙)

ญาติวิตักกะ : ความตริกถึงญาติ, ความนึกถึงญาติ ดังคำในวิกัจฉว่า ความตริก ความตริกโดยอาการต่าง ๆ ความตำรึผิดที่อาศัยเรือน ปรารภหมู่ญาติ นี้เรียกว่าญาติวิตักกะ(อภ.วิ.ไทย) ๓๕/๘๘๕/๕๕๙)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า “อาศัยเรือน” หมายถึงกามคุณ ๕ (อภ.วิ.อ.(บาลี) ๘๘๕/๔๓๕)

ญาติสัมปทา : ความถึงพร้อมแห่งญาติ จัดเป็นข้อที่ ๑ ในความถึงพร้อม(สัมปทา) ๕ อันได้แก่ (๑) ญาติสัมปทา(ความถึงพร้อมแห่งญาติ) (๒) โภคสัมปทา(ความถึงพร้อมแห่งโภคสมบัติ) (๓) อาโรคยสัมปทา(ความถึงพร้อมแห่งความไม่มีโรค) (๔) สีสสัมปทา(ความถึงพร้อมแห่งสี) (๕) ทัศนีสัมปทา(ความถึงพร้อมแห่งทิวทัศน์) (วิ.ป.(ไทย) ๘/๔๔๙/๖๓๒, ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๑๖/๓๐๔, อง.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๑๓๐/๒๑๐)

ญาติสายโลหิต, ญาติสาโลหิต : พี่น้องร่วมสายโลหิต มีบรรพบุรุษร่วมกัน ดังคำในอัมพสักรเบตวัตถุทีเปรตกราบทูลพระราชาว่า ข้าพระองค์ระลึกได้ว่า ในชาติก่อน บุรุษนี้เป็นญาติสายโลหิตของข้าพระองค์ ก็ข้าพระองค์เห็นแล้ว มีความกรุณาต่อเขาว่า ขอบุรุษผู้เลวทรามนี้อย่าตกนรกเลย (ขุ.เปต.(ไทย) ๒๖/๕๒๓/๒๕๑)

ในขราสูตตนิทเทศ กล่าวถึงญาติสายโลหิต หมายถึงชนผู้เป็นที่รัก (ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๑๔๒/๑๕๓)

คำนี้ปรากฏในที.ม.(ไทย)๑๐/๕๐/๒๗, ๕๑/๒๘, ๔๑๔/๓๔๖, ๔๑๗/๓๕๐, ม.ม.(ไทย) ๑๓/๗๔/๗๐, ๑๔๑/๑๖๐, ๔๔๗/๕๖๑, ม.อุ.(ไทย) ๑๔/๓/๔, ๖๓/๖๗, ๒๖๓/๓๑๑, อง.ติก.(ไทย) ๒๐/๓๖/๑๙๒, อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๑๓/๑๗๔, ๑๙๓/๒๘๘, อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๗๑/๑๕๖, ๑๗๗/๓๒๕

ญาติคุณธรรม : คุณธรรมที่ถูกต้อง หมายถึงคุณธรรมแห่งวิปัสสนาและมรรค ดังคำในปริสวารคที พระพุทธเจ้าตรัสว่า คุณุสัถหรือบรรพชิตปฏิบัติชอบเพราะการปฏิบัติชอบเป็นเหตุย่อมทำให้ญาติคุณธรรมสำเร็จบริบูรณ์(อง.ทุก.(ไทย) ๒๐/๔๑/๘๖)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ญาติคุณธรรม ในที่นี้แยกอธิบายว่า คำว่า คำว่า ญาติ คือ วิปัสสนา คุณธรรม คือมรรค, อริยมรรค สรุปลดได้ความว่ามรรคพร้อมทั้งวิปัสสนา, อริยมรรคพร้อมด้วยวิปัสสนา (อง.ทุก.อ.(บาลี) ๒/๔๑/๕๑)

ญาติธรรม : ธรรมคือวิปัสสนา หมายถึงทางที่ถูก, วิธีการที่ถูกต้อง, ข้อปฏิบัติที่ถูกต้อง หมายถึงอริยอัฏฐังคิกมรรค, ภาวะอันจะลุถึงได้ด้วยข้อปฏิบัติที่ถูกต้องได้แก่นิพพาน

คำนี้ปรากฏในพระไตรปิฎก เช่น ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๗๓/๓๐๑, ๔๐๕/๓๔๐, ม.ม.(ไทย) ๑๒/๑๐๖/๑๐๑, ๑๓๘/๑๓๑, ม.ม.(ไทย) ๑๓/๓/๔, ม.อุ.(ไทย) ๑๔/๒๑๘/๒๕๓, ส.ม.(ไทย)๑๘/๒๔/๒๕, ๓๘๔/๒๔๐, อง.ฉกก.(ไทย) ๒๒/๒๖/๔๕๙, ๓๐/๔๗๒, อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๙๕/๒๒๔, อภ.ก.(ไทย) ๓๗/๓๐๓/๒๔๐

ญาติธรรมอันประเสริฐ : ปฏิจสุมุปาบาทและอริยมรรคมีองค์ ๘ ดังคำในปัญญาเวรยสูตรว่า พระผู้มีพระภาคได้ตรัสกับท่านอนาถบิณฑิกคหบดีดังนี้ว่า คหบดี เมื่อใดแล ภัยเวร ๕ ประการนี้ของ

อริยสาวกสงบแล้ว เมื่อนั้น อริยสาวกผู้ประกอบด้วยธรรมที่เป็นองค์แห่งโสดาปัตติผล ๔ ประการ และถวายธรรมอันประเสริฐที่อริยสาวกนั้นเห็นดีแล้ว แทนตลอดดีแล้วด้วยปัญญา อริยสาวกนั้นหวังอยู่ พึงพยากรณ์ตนด้วยตนเองได้ และตั้งคำว่า คหบดี อริยสาวกในธรรมวินัยนี้ ย่อมมนสิการปฏิจสุมุขบาทโดยแยกคายว่า ‘เพราะเหตุนี้ เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้จึงไม่มี เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น เพราะสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้จึงดับ คือ เพราะอวิชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย นามรูปจึงมี ฯลฯ ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งหมดนี้ มีได้ด้วยประการฉะนี้ อนึ่ง เพราะอวิชาดับไปไม่เหลือด้วยวิราคะ สังขารจึงดับ เพราะสังขารดับ วิญญาณจึงดับ ฯลฯ ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งหมดนี้ มีได้ด้วยประการฉะนี้ (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๔๑/๘๓, ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๔๒/๘๗)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ถวายธรรมอันประเสริฐ ในที่นี้หมายถึงปฏิจสุมุขบาท และอริยมรรคมีองค์ ๘ อันได้แก่ สัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ และสัมมาสมาธิ (ส.นิ.อ.(บาลี)๒/๔๑/๘๓)

ญเอยยธรรม : ธรรมที่ควรรู้, สิ่งที่ควรรู้ควรเข้าใจ หมายถึงธรรมทั้งปวง ในอรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ญเอยยธรรม หมายถึงสังขาร วิการ ลักษณะ นิพพาน และบัญญัติ (ขุ.อป.อ. (บาลี) ๑/๖๑๐/๓๖๑)ตั้งคำว่า ญเอยยธรรมทั้งหมดมาปรากฏในมุขคือพระญาณของพระผู้มีพระภาคพุทธเจ้า โดยอาการทั้งปวง (ขุ.สุ.(ไทย) ๒๕/๓๕๖/๕๘๓, ขุ.สุ.(ไทย) ๒๕/๕๑๐/๖๑๖) ; ญเอยยธรรม ก็เขียน

๓.๖ หมวดอักษร ฎ วรรค อักษร ฎ เสนอนิยามศัพท์ ๑ ศัพท์ดังนี้

ฎังสกี,พระมเหสี : ชื่อมเหสีองค์หนึ่ง ของพระสุนทรราชกุมารเมื่อครองขรราวาส กรุงเขมกะ ดังคำใน สุนทรพุทธวงศ์ กล่าวไว้ว่า พระองค์ทรงครองขรราวาสอยู่ ๙,๐๐๐ ปี มีปราสาทที่อุดมอยู่ ๓ หลัง คือจันทปราสาท สุจันทปราสาท และวภูทังปราสาท มีนางสนมกำนัล ๖,๓๐๐,๐๐๐ นาง ล้วนประดับประดาสวยงาม พระมเหสีพระนามว่าฎังสกี(ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๒๓/๖๑๑)

๓.๗ หมวดอักษร ฎ วรรค อักษร ฐ เสนอนิยามศัพท์ ๒๙ ศัพท์ดังนี้

ฐปนิยปัญหา : ปัญหาที่ควรงดตอบ,การหยุดไม่ตอบ; จัดเป็นข้อที่ ๔ ในปัญหาพยากรณ์ ๔ (๑) เอ กังสพยากรณ์ปัญหา(ปัญหาที่ควรตอบโดยนัยเดียว) (๒) วิภังชพยากรณ์ปัญหา (ปัญหาที่ควรแยกตอบ) (๓) ปฏิปุจฉาพยากรณ์ปัญหา(ปัญหาที่ควรตอบโดยย้อนถาม) (๔) ฐปนิยปัญหา (ปัญหาที่ควรงดตอบ) (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๑๒/๒๙๑,อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๔๓/๗๐)
 อรรถกถาที่ขนิยามหาวรรค อธิบายว่า ปัญหาอุทกถามว่า นั่นก็ชีวะะ นั่นก็สรีระ เป็นต้น พึงหยุดเสียด้วยกล่าวว่า ข้อนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าไม่พยากรณ์. ปัญหานี้ไม่พึงพยากรณ์ นี้ชื่อว่าฐปนิยปัญหา (ปัญหาที่ไม่ตอบ) (ที.ม.อ.(บาลี) ๒/-/๑๗๑-๑๗๒)

ฐปนิยพยากรณ์ปัญหา : ดู ฐปนิยปัญหา

ฐานกุลลตา : ความเป็นผู้ฉลาดในฐานะ หมายถึงความฉลาดในลักษณะที่สิ่งต่างๆที่เป็นไป หรือฉลาดในความเป็นเหตุเป็นผล (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๐๔/๒๕๔) ดังคำในอัมมสังคณิว่า ธรรมใดๆ เป็นเหตุเป็นปัจจัย เพื่อความบังเกิดขึ้นแห่งธรรมใด ๆ ลักษณะนั้น ๆ เรียกว่าฐานะ ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลงงมงาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฎฐิ ในฐานะนั้น นี้ เรียกว่าความเป็นผู้ฉลาดในฐานะ (อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/๑๓๔๔/๓๓๖)

ฐานเบื้องตันท่ามกลางและที่สุด : ปลายจุมุกหรือริมฝีปาก,หทัย และสะดือ ดังคำในอานาปานัสสติ กถา อุปกิเลสญาณนิเทศ ที่กล่าวไว้ว่า เมื่อพระโยคาวจรใช้สติไปตามลมหายใจเข้าที่ฐาน เบื้องตัน ท่ามกลาง และที่สุด จิตที่ถึงความฟุ้งซ่านในภายใน ย่อมเป็นอันตรายต่อสมาธิ เมื่อพระโยคาวจรใช้สติไปตามลมหายใจออกที่ฐานเบื้องตัน ท่ามกลาง และที่สุดจิตที่ถึงความฟุ้งซ่านในภายนอก ย่อมเป็นอันตรายต่อสมาธิ และตั้งคำว่า เมื่อพระโยคาวจรใช้สติไปตามลมหายใจเข้าที่ฐานเบื้องตัน ท่ามกลางและที่สุด กายและจิตย่อมกระสับกระส่าย หวั่นไหว และดิ้นรน เพราะจิตถึงความฟุ้งซ่านในภายใน เมื่อพระโยคาวจรใช้สติไปตามลมหายใจออกที่ฐานเบื้องตัน ท่ามกลาง และที่สุด กายและจิตย่อมกระสับกระส่าย หวั่นไหว และดิ้นรน เพราะจิตถึงความฟุ้งซ่านในภายนอก (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๑๕๔/๒๓๖,ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๑๕๗/๒๓๙)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ฐานเบื้องตัน หมายถึงปลายจุมุกหรือริมฝีปาก ฐานท่ามกลาง หมายถึงหทัย ฐานที่สุด หมายถึงสะดือ (ขุ.ป.อ.(บาลี) ๒/๑๕๔/๘๓)

ฐานสูตร^๑ : พระสูตรว่าด้วยฐานะที่มามากได้ยากและได้ง่ายพระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวัน ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า มาตุคามผู้ไม่ได้ทำบุญไว้ย่อมไม่ได้ แต่ผู้ได้ทำบุญไว้ย่อมได้ฐานะ ๕ ประการ คือ (๑) ขอให้เราได้เกิดในตระกูลที่เหมาะสม (๒) ครั้นเกิดในตระกูลที่เหมาะสมแล้ว ขอให้เราพึงไปสู่ตระกูลที่เหมาะสม (๓) ครั้นเกิดในตระกูลที่เหมาะสมไปสู่

ตระกูลที่เหมาะสมแล้ว ขอให้เราพึงอยู่ครองเรือนโดยไม่มีหญิงร่วมสามี (๔) ครั้งเกิดในตระกูลที่เหมาะสมไปสู่ตระกูลที่เหมาะสมแล้ว อยู่ครองเรือนไม่มีหญิงร่วมสามีขอให้เราพึงมีบุตร(๕) ครั้งเกิดในตระกูลที่เหมาะสมไปสู่ตระกูลที่เหมาะสมแล้วอยู่ครองเรือนไม่มีหญิงร่วมสามีและมีบุตรแล้วขอให้เราพึงครองใจสามีไว้ได้(ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๓๑๑/๓๓๑)

ฐานสูตร^๒ : พระสูตรว่าด้วยเหตุที่ทำให้รู้ชัดฐานะและอฐานะ ภิกษุทั้งหลายถามท่านพระอนรุทธะว่า ท่านบำเพ็ญธรรมอะไรจึงทำให้รู้ชัดฐานะและอฐานะ ท่านพระอนรุทธะตอบว่า สติปัฏฐาน ๔ (ส.ม. (ไทย) ๑๙/๙๑๓/๔๔๔)

ฐานสูตร^๓ : พระสูตรว่าด้วยฐานะแห่งความเสื่อมและความเจริญ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ฐานะ ๔ คือ ฐานะที่ทำให้ทำสิ่งที่ไม่น่าพอใจ (๑) เมื่อทำ ย่อมเป็นไปเพื่อความฉิบหาย (๒) เมื่อทำย่อมเป็นไปเพื่อประโยชน์ (และ) ฐานะที่ทำให้ทำสิ่งที่น่าพอใจ (๓) เมื่อทำ ย่อมเป็นไปเพื่อมิใช่ประโยชน์ (๔) เมื่อทำ ย่อมเป็นไปเพื่อประโยชน์ แล้วตรัสฐานะ ๔ ประการ ตามลำดับดังนี้

ฐานะที่ ๑ บัณฑิตย่อมรู้ว่าไม่ควรทำทั้ง ๒ ส่วน คือ ส่วนที่เป็นฐานะที่ทำให้ทำสิ่งที่ไม่น่าพอใจ และส่วนที่เป็นฐานะที่เมื่อทำย่อมเป็นไปเพื่อมิใช่ประโยชน์

ฐานะที่ ๒ คนพาลย่อมไม่เห็นประจักษ์ว่า ฐานะนี้ทำให้ทำสิ่งที่ไม่น่าพอใจก็จริง แต่เมื่อทำ ย่อมเป็นไปเพื่อประโยชน์ เขาย่อมไม่ทำฐานะนั้น เมื่อไม่ทำจึงเป็นไปเพื่อความฉิบหาย ส่วน บัณฑิตย่อมเห็นประจักษ์ว่า ฐานะนี้ทำให้ทำสิ่งที่ไม่น่าพอใจก็จริง แต่เมื่อทำย่อมเป็นไปเพื่อประโยชน์ เขาย่อมทำฐานะนั้น เมื่อทำจึงเป็นไปเพื่อประโยชน์

ฐานะที่ ๓ คนพาลย่อมไม่เห็นประจักษ์ว่า ฐานะนี้ทำให้ทำสิ่งที่น่าพอใจก็จริง แต่เมื่อทำย่อม เป็นไปเพื่อมิใช่ประโยชน์ เขาย่อมทำฐานะนั้น แต่เมื่อทำจึงเป็นไปเพื่อความฉิบหาย ส่วน บัณฑิตย่อมเห็นประจักษ์ว่า ฐานะนี้ทำให้ทำสิ่งที่น่าพอใจก็จริง แต่เมื่อทำย่อมเป็นไปเพื่อความ ฉิบหาย เขาย่อมไม่ทำฐานะนั้น เมื่อไม่ทำจึงเป็นไปเพื่อประโยชน์

ฐานะที่ ๔ บัณฑิตย่อมรู้ว่าควรทำทั้ง ๒ ส่วน คือส่วนที่เป็นฐานะที่ทำให้ทำสิ่งที่น่าพอใจ และ ส่วนที่เป็นฐานะที่เมื่อทำย่อมเป็นไปเพื่อประโยชน์ เมื่อภิกษุปฏิบัติตามได้เช่นนี้ ก็จะทำให้เธอ ไม่กลัวความตายที่จะมาถึงในวันข้างหน้า (อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๑๕/๑๓๗)

ฐานสูตร^๔ : พระสูตรว่าด้วยฐานะที่พึงรู้ด้วยฐานะ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ฐานะ ๔ ที่บุคคลพึงรู้ได้โดย ใช้เวลานาน มิใช่ชนิดหน้อย ผู้มนสิการจึงรู้ได้ ผู้ไม่มนสิการหาไม่รู้ได้ไม่ ผู้มีปัญญาจึงรู้ได้ ผู้ไม่มี ปัญญาหาไม่รู้ได้ไม่ ฐานะ ๔ นั้น (คือศีล ความบริสุทธิ์ กำลังและปัญญา) พึงรู้ได้โดยฐานะ ๔ (คือ การอยู่ร่วมกัน ถ้อยคำ คราวมีอันตรายและการสนทนา) ดังคำว่า

(๑) ศีลพึงรู้ด้วยการอยู่ร่วมกัน เพราะเมื่ออยู่ร่วมกันจึงทำให้รู้ว่า ท่านผู้นี้มีปกติทำให้ขาด ให้ ทะลุ ให้ต่าง ให้พร้อยในศีลทั้งหลาย ไม่ประพฤติดื้อเนื่องในศีลทั้งหลายตลอดกาลนานหรือไม่

(๒) ความบริสุทธิ์พึงรู้ได้ด้วยถ้อยคำ เมื่อสนทนากันจึงทำให้รู้ว่า ท่านผู้นี้พูดกันตัวต่อตัวเป็น อย่างหนึ่ง พูดกับคนสองคนเป็นอย่างหนึ่ง พูดกับคนสามคนเป็นอย่างหนึ่ง พูดกับคนหลายคน เป็นอย่างหนึ่ง พูดคราวหลังต่างไปจากพูดคราวก่อนหรือไม่

(๓) กำลังพึงรู้ได้ในคราวมีอันตราย เพราะเมื่อประสบความเสื่อมญาติ ความเสื่อมโภคทรัพย์ หรือความเสื่อมเพราะโรค จึงไม่ทำให้พิจารณาเห็นว่า โลกสันนิวาสนี้เป็นอย่างนี้ การได้ อดภาพนี้ในโลกสันนิวาสนี้เป็นอย่างนั้น โลกธรรม ๘ ย่อมหมุนเวียนไปตามโลก และโลกก็

หมุนเวียนไปตามโลกธรรม ๘ เมื่อเป็นเช่นนั้นจึงทำให้เศร้าโศก ลำบากใจ ทูบอคร่ำครวญ ถึงความเลอะเลือนหรือไม่

(๔) ปัญญาพึงรู้ได้ด้วยการสนทนา เพราะเมื่อสนทนากันจึงทำให้รู้ว่า ท่านผู้นี้แสวงหาปัญหา (หมายถึงพิจารณาเนื้อความที่ตนปรารถนาจะรู้) อย่างไร เตรียมปัญหาอย่างไร ถามปัญหาอย่างไร ท่านผู้นี้มีปัญหารวม ไม่ใช่มีปัญหา หรือไม่ เปรียบเหมือนบุคคลผู้มีตาดำ ยืนอยู่ริมฝั่งห้วยน้ำ พึงเห็นปลาตัวเล็กๆ ผุดอยู่ ทำให้รู้ว่า ปลาตัวนี้มีกิริยาผุดเป็นอย่างไร ทำให้เกิดคลื่นเพียงไหน และมีความเร็วเพียงไร ปลาตัวนี้ตัวเล็ก ไม่ใช่ตัวใหญ่ หรือไม่(อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๙๒/๒๗๙)

ฐานสูตร^๕ : พระสูตรว่าด้วยฐานะที่ใคร ๆ ไม่พึงได้ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ฐานะที่สมณะ พราหมณ์ เทวดา มาร พรหม หรือใคร ๆ ในโลกนี้ไม่พึงได้ ๕ คือความไม่แก่ ความไม่เจ็บ ความไม่ตาย ความไม่สิ้นไป ความไม่ฉิบหายไป ดังคำว่า (๑) ของสิ่งที่มีความแก่เป็นธรรมดา อย่าแก่ (๒) ของสิ่งที่มีความเจ็บไข้เป็นธรรมดา อย่าเจ็บไข้ (๓) ของสิ่งที่มีความตายเป็นธรรมดา อย่าตาย (๔) ของสิ่งที่มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา อย่าสิ้นไป (๕) ของสิ่งที่มีความฉิบหายไปเป็นธรรมดา อย่าฉิบหายไป ฐานะแต่ละอย่างย่อมเกิดขึ้นทั้งแก่ปุถุชนและอริยสาวก แต่ปุถุชนไม่พิจารณาเห็นฐานะเหล่านี้ตามความเป็นจริง จึงถูกฐานะเหล่านี้ครอบงำจนเกิดความทุกข์กายและทุกข์ใจ ส่วนอริยสาวก ย่อมพิจารณาเห็นฐานะเหล่านี้ตามความเป็นจริง จึงไม่ถูกฐานะเหล่านี้ครอบงำ (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๔๘/๗๘)

ฐานสูตร^๖ : พระสูตรว่าด้วยฐานะที่ควรพิจารณาเนื่อง ๆ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ฐานะที่สตรี บุรุษ คฤหัสถ์ หรือบรรพชิตควรพิจารณาเนื่อง ๆ ๕ คือ (๑) เรามีความแก่เป็นธรรมดา ไม่ล่วงพ้นความแก่ไปได้ (๒) เรามีความเจ็บไข้เป็นธรรมดา ไม่ล่วงพ้นความเจ็บไข้ไปได้ (๓) เรามีความตายเป็นธรรมดา ไม่ล่วงพ้นความตายไปได้ (๔) เราจะต้องพลัดพรากจากของรักของชอบใจทั้งสิ้น (๕) เรามีกรรมเป็นของตน เป็นผู้รับผลของกรรม มีกรรมเป็นกำเนิด มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์ มีกรรมเป็นที่พึ่งอาศัย เราทำกรรมใดไว้จะเป็นกรรมดีหรือกรรมชั่วก็ตาม ย่อมเป็นผู้รับผลของกรรมนั้น เมื่อพิจารณาถึงฐานะ ๕ นี้แล้วย่อมจะทำให้ละความมัวเมาในความเป็นหนุ่มสาว ความไม่มีโรค และชีวิต ละความกำหนัดด้วยอำนาจความพอใจในของรักของชอบใจ และทำให้ละทุกข์ได้ เมื่อพิจารณาถึงฐานะ ๕ นี้อยู่นิ่ง ๆ มรรคย่อมเกิดขึ้น ย่อมละสังโยชน์ได้ และอนุสัยย่อมสิ้นไป (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๕๗/๙๙)

ฐานะ : เหตุ, ที่ตั้ง, ตำแหน่ง, โอกาส, ความเป็นไปได้, ข้อห้าม ซึ่งจะอธิบายเรียงตามลำดับคัมภีร์ได้ดังนี้ ฐานะ ที่หมายถึงเหตุ เช่น ในทีฆนิกาย กล่าวถึงฐานะ ๑๐ ที่พระตถาคตตรัสไว้ในลักขณสูตร อันได้แก่ อายุทิพย์ วรรณะทิพย์ สุขทิพย์ ยศทิพย์ ความเป็นใหญ่ทิพย์ รูปทิพย์ เสียงทิพย์ กลิ่นทิพย์ รสทิพย์ ไฉนฐัพพทิพย์ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๔๐/๑๙๖)

ในอปินณกสูตร พระพุทธเจ้าตรัสว่า บุคคลย่อมประสบสุขในฐานะใดๆ มีสุข ในฐานะใดๆ พระตถาคตจึงทรงบัญญัติฐานะนั้น ๆ ไว้ในสุข (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๙๑/๙๕)

ฐานะที่หมายถึงข้อห้าม เช่น ในสันตทกสูตร กล่าวถึงพระอรหันตขีณาสพไม่ละเมิดฐานะ ๕ อันได้แก่ (๑) เป็นผู้ไม่สามารถแก่งปลงสัตว์จากชีวิต (๒) เป็นผู้ไม่สามารถถือเอาสิ่งของที่เจ้าของเขาไม่ได้ให้ อันเป็นส่วนแห่งความเป็นขโมย (๓) เป็นผู้ไม่สามารถเสพเมถุนธรรม

(๔) เป็นผู้ไม่สามารถกล่าวเท็จทั้งที่รู้อยู่ (๕) เป็นผู้ไม่สั่งสมบริโภคมกามทั้งหลายเหมือนเมื่อเป็นคฤหัสถ์ในกาลก่อน (ม.ม.(ไทย)๑๓/๒๓๔/๒๗๖)

ในสังคารวสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภราทวาชะ ข้อที่ว่าเทวดามีนั้น รู้ได้โดยฐานะ (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๔๘๕/๖๑๓)

ในพหูชาติกสูตร พระพุทธเจ้าตรัสถึงภิกษุผู้ฉลาดในฐานะและอฐานะ (ม.อ.(ไทย)๑๔/๑๒๔/๑๖๑)

ในฐานสูตร กล่าวถึงฐานะที่มากตุมได้ยากและได้ง่าย อย่างละ ๕ ประการ (ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๓๑๑/๓๓๑)

ในฐานสูตร พระอนรุทธเถระกล่าวแก่ภิกษุทั้งหลายว่า ผมรู้ชัดฐานะโดยเป็นฐานะ และอฐานะโดยเป็นฐานะตามความเป็นจริง ก็เพราะสติปัญญา ๔ ประการนี้ที่ผมเจริญ ทำให้มากแล้ว (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๙๑๓/๔๔๔)

ในสุปปวาสาสูตร กล่าวว่า อริยสาวิกาผู้ให้โภชนะชื่อว่าให้ฐานะ ๔ คือ อายุ วรรณะ สุขะ พละ แก่ปฏิกาคห (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๕๗/๙๕)

ในสิกขาสูตร กล่าวถึงการลาสิกขาที่เป็นเหตุให้ได้รับฐานะที่น่าดีเตียน มี ๕ ประการ อันได้แก่ (๑) ไม่มีศรัทธาในกุศลธรรม (๒) ไม่มีหิริในกุศลธรรม (๓) ไม่มีโอตตปปะในกุศลธรรม (๔) ไม่มีวิริยะในกุศลธรรม (๕) ไม่มีปัญญาในกุศลธรรม (อง.ปญจก.(ไทย)๒๒/๕/๗)

ในสมณาสูตตร พระพุทธเจ้าตรัสว่า เทวดาผู้เคยเป็นทายก ย่อมชมเทวดาผู้ไม่เคยเป็นทายก ด้วยฐานะ ๕ ประการคือ อายุที่เป็นทิพย์ วรรณะที่เป็นทิพย์ สุขที่เป็นทิพย์ ยศที่เป็นทิพย์ อธิปไตยที่เป็นทิพย์ (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๓๑/๔๖)

ในโสณสูตร กล่าวถึงพระอรหันต์ ย่อมโน้มไปในฐานะ ๖ ประการ คือ (๑) น้อมไปในเนกขัมมะ (๒) น้อมไปในปิเวก (๓) น้อมไปในความไม่เบียดเบียน (๔) น้อมไปในความสันตัมหา (๕) น้อมไปในความสันนุพาหน (๖) น้อมไปในความไม่ลุ่มหลง (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๕๕/๕๓๖)

ในพลกถา กล่าวถึงตถาคตรู้ชัดฐานะโดยความเป็นฐานะและอฐานะ โดยความเป็นฐานะในโลกนี้ตามความเป็นจริง(ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๔๔/๕๒๑)

ฐานะมีกล่าวไว้หลายแห่ง เช่น (ม.ม.(ไทย) ๑๒/๑๔๓/๑๓๗, ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๖๓/๒๑๘, ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๓๑๑/๓๓๒, ๓๔๑/๓๖๕, อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๘/๑๔, ๒๔๕/๓๖๕, อภิ.ป.(ไทย) ๔๑/๕๓/๓๙๒,๔๖/๕๐๗)

อรรถกถาอธิบายว่า เหตุ (อง.ปญจก.อ. (บาลี) ๓/๔๘/๒๖),บางแห่ง กล่าวว่า ฐานะ ในที่นี้หมายถึงเหตุปัจจัยที่น่าดีเตียน (อง.จตุกก.อ. (บาลี) ๒/๓๐/๓๒๕) บางแห่ง อธิบายว่า ฐานะและอฐานะ ได้แก่ การณะและ อการณะ(เหตุและสิ่งมิใช่เหตุ) (ขุ.ป.อ. (บาลี) ๒/๔๔/๒๗๐)

ฐานะที่ควรพิจารณาเนื่อง ๆ : ฐานะ,เหตุ ๕ ประการ ที่สตรีบุรุษ คฤหัสถ์ หรือบรรพชิตควรพิจารณาเนื่อง ๆ ว่า (๑) เรามีความแก่เป็นธรรมดา ไม่ล่วงพ้นความแก่ไปได้ (๒) เรามีความเจ็บไข้เป็นธรรมดา ไม่ล่วงพ้นความเจ็บไข้ไปได้ (๓) เรามีความตายเป็นธรรมดา ไม่ล่วงพ้นความตายไปได้ (๔) เราจะต้องพลัดพรากจากของรักของชอบใจทั้งสิ้น (๕) เรามีกรรมเป็นของตน เป็นผู้รับผลของกรรม มีกรรมเป็นกำเนิด มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์ มีกรรมเป็นที่พึ่งอาศัย เราทำ

กรรมใดไว้จะเป็นกรรมดีหรือกรรมชั่วก็ตาม ย่อมเป็นผู้รับผลของกรรมนั้น (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๕๗/๙๙)

ฐานะที่ใครๆ ไม่พึงได้ : สิ่งที่ใครไม่พึงได้ หมายถึงฐานะ ๕ ประการ อันได้แก่ (๑) ของสิ่งที่มีความแก่ เป็นธรรมดา อย่าแก่ (๒) ของสิ่งที่มีความเจ็บไข้เป็นธรรมดา อย่าเจ็บไข้ (๓) ของสิ่งที่มีความ ตายเป็นธรรมดา อย่าตาย (๔) ของสิ่งที่มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา อย่าสิ้นไป (๕) ของสิ่งที่มี ความฉิบหายเป็นธรรมดา อย่าฉิบหาย ฐานะ ๕ ประการนี้อันสมณะ พราหมณ์ เทวดา มาร พรหม หรือใครๆ ในโลกนี้ไม่พึงได้ (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๔๘/๗๘)

ฐานะที่ผิด : เหตุที่พลาด,ทางดำเนินผิดพลาด, หมายถึงสิ่งที่คาดคะเนผิด ทำให้ตนเองและบริวาร เดือดร้อน ประสพทุกข์ภัย ดังพระดำรัสที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงปรารภพ้อคำเกวียนสอง คน คนหนึ่งปฏิบัติผิดคนหนึ่งปฏิบัติถูก ตรัสในอุปนิมิตกชาดกว่า นักคาดคะเนทั้งหลายกล่าว ฐานะที่ ๒ (ที่ผิด) ผู้มีปัญญารู้จักฐานะที่ไม่ผิดและฐานะที่ผิดนั้นแล้ว ควรถือฐานะที่ไม่ผิดไว้ เล็ด (ขุ.ชา.เอกก.(ไทย) ๒๗/๑/๑)

ฐานะที่ไม่ผิด : เรื่องที่เป็นจริง ความเป็นจริงโดยส่วนเดียว ไม่ผิดพลาด นำออกจากทุกข์ภัยได้ ดัง พระดำรัสที่พระพุทธเจ้าตรัสถึงพ้อคำพวกหนึ่งไว้ในอุปนิมิตกชาดกว่า คนฉลาดพวกหนึ่งกล่าว ฐานะที่ไม่ผิด (ขุ.ชา.เอกก.(บาลี) ๒๗/๑/๑)

อรรถกถาอธิบายว่า ฐานะที่ไม่ผิด ในที่นี้หมายถึงฐานะหรือเหตุที่เป็นจริงโดยส่วนเดียว ไม่ ผิดพลาด นำออกจากทุกข์ภัยได้ ได้แก่ ไตรสรณคณน์ ศีล ๕ ศีล ๑๐ ความสำรวมใน ปาติโมกข์ ความสำรวมอินทรีย์ ความสำรวมในการเลี้ยงชีพ การใช้สอยปัจจัยโดยอุบายที่ ชอบ จตุปาริสุทธิศีลแม่ทั้งหมด ความเป็นผู้คุ้มครองทวารในอินทรีย์ทั้งหลาย ความเป็นผู้รู้จัก ประมาณในโภชนะ ความเพียรของผู้ตื่นอยู่ ฆานวิปัสสนา อภิญญา สมาบัติ อริยมรรค อริ ยผล ทั้งหมดนี้เรียกว่า ฐานะที่ไม่ผิด ทางดำเนินที่ไม่ผิด หรือทางดำเนินที่นำออกจากทุกข์ (ขุ.ชา.อ. (บาลี) ๑/๑/๑๕๑)

ฐานะที่ไม่หวั่นไหว : เหตุที่ไม่หวั่นไหว หมายถึงพระอรหัตผลและพระนิพพาน ดังคำที่ โอปวยุทธระ กล่าวถึงอดีตชาติของตนชาติหนึ่งว่า อดีตภาพนี้เป็นอดีตภาพสุดท้ายของข้าพเจ้า ภาพสุดท้าย กำลังเป็นไปอยู่ ข้าพเจ้าละความขนะและความแพ้อได้แล้ว บรรลุฐานะที่ไม่หวั่นไหว (ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/๙/๒๐๓,ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๑/๕๐๑,ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๘๑/๒๘๗,ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/ ๓๐/๓๓๙, ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๒๑๓/๕๔๘)

อรรถกถาอธิบายว่า ฐานะที่ไม่หวั่นไหว ในที่นี้หมายถึงพระนิพพาน (ขุ.อป.อ.(บาลี) ๒/๙/ ๑๐๗) บางแห่ง กล่าวไว้ว่า ฐานะที่ไม่หวั่นไหว หมายถึงพระอรหัตผลและนิพพาน (ขุ.เถร.อ. (บาลี) ๒/๖๕๑/๒๖๘, ขุ.อป.อ. (บาลี) ๑/๒๙๑/๒๗๘)

ฐานะที่ไม่อาจเป็นได้ : สิ่งที่เป็นไปไม่ได้ หมายถึงอภัพพฐาน ดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ฐานะที่ไม่ อาจเป็นได้สำหรับบุคคลผู้ถึงพร้อมด้วยทิวฐิ (พระโสดาบัน) มี ๖ คือ (๑-๔) ไม่อาจอยู่อย่างไม่มี ความเคารพ ไม่มีความยำเกรงในพระศาสดา ในพระธรรม ในพระสงฆ์ และในสิกขา (๕) ไม่ อาจกลับมาสู่เหตุที่ไม่ควรเข้าถึง (เวร ๕ ทิวฐิ ๖๒) (๖) ไม่อาจให้ภพที่ ๘ เกิดขึ้น (ไม่เกิดเป็น ครั้งที่ ๘ นับแต่ได้โสดาปัตติผล) (อง.ฉกก.(ไทย) ๒๒/๙๒/๖๑๖,อง.ฉกก.(ไทย) ๒๒/๙๓/ ๖๑๗,อง.ฉกก.(ไทย) ๒๒/๙๕/๖๑๘)

อรรถกถาอธิบายว่า เหตุที่ไม่ควรเข้าถึง หมายถึงเวร ๕ ได้แก่ (ฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ ประพฤติผิดในกาม พุตเท็จ เสพของ มีนเมาคือสุราและเมรัยอันเป็นเหตุแห่งความประมาท) และทิวฎฐิ ๖๒ ประการ และคำว่า ภพที่ ๘ หมายถึงปฏิสนธิที่ ๘ ในชั้นกามาวจร (ผู้ได้ โสตาบันจะถือปฏิสนธิไม่เกิน ๗ ครั้ง) (อง.ฉก.อ.(บาลี) ๓/๙๒-๙๕/๑๕๕)

ฐานะที่องอาจ: ฐานะที่ประเสริฐที่สุด, ฐานะที่สูงที่สุด หมายถึงฐานะที่เกิดขึ้นแก่พระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐที่สุดในปางก่อน เช่นตั้งคำในมหาสิหนาสสูตรที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า สารีบุตร กำลังของตถาคต ๑๐ ประการนี้ที่ตถาคตมีแล้ว เป็นเหตุให้ปฏิญาณฐานะที่องอาจ (ม.ม.ุ(ไทย) ๑๒/๑๔๘/๑๔๔, ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๒๑/๓๗, ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๒๒/๓๘, อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๑๑/๑๕, อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๖๔/๕๗๙, พ.ป.(ไทย) ๓๑/๔๔/๕๒๑)

อรรถกถาอธิบายว่า ฐานะที่องอาจ (อาสภะ) หมายถึงฐานะที่ประเสริฐที่สุด ที่สูงสุด หรือที่เกิดขึ้นแก่พระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐที่สุดในปางก่อน

คำว่า อาสภะมาจากคำว่า อุสภะ เป็นชื่อโคจำฝูงของโคจำนวนมากตั้ง ๑๐๐ ตัว ๑,๐๐๐ ตัว ๑๐๐ คอก ๑,๐๐๐ คอก มีสีขาวย่น น้ำคุด มีกำลังสามารถนำภาระหนักยิ่งไปได้ ยืนหยัดด้วยเท้าทั้ง ๔ ไม่หวั่นไหวต่อเสียงฟ้าร้องตั้ง ๑๐๐ ครั้ง

พระตถาคตเปรียบเหมือนโคอุสภะ คือประทับยืนข่มบริษัททั้ง ๘ ได้อย่างมั่นคงด้วยพระบาท (ฐานะ) คือเวสารัชชญาณ ๔ ประการไม่มีปัจจัยมาตรใดในโลกและเทวโลกที่สามารถทำให้พระองค์หวั่นไหวได้ (ม.ม.ุ.อ. (บาลี) ๑/๑๔๘/๓๔๗, อง.ทสก.อ. (บาลี) ๓/๒๑/๓๒๖)

ฐานะเป็นครู : ตำแหน่งเป็นครู มีหน้าที่คอยอบรมสั่งสอนศิษย์ ดังคำในหัตถิสารีปุตตสูตร กล่าวไว้ว่า บางคนในโลกนี้เป็นผู้สงบเสงี่ยม อ่อนน้อม เรียบร้อยตลอด เวลาที่ยังอาศัยพระศาสดาหรือเพื่อนพรหมจารีผู้ดำรงอยู่ในฐานะเป็นครูรูปใดรูปหนึ่งอยู่(อง.ฉก.ก.(ไทย) ๒๒/๖๐/๕๕๕), หรือตั้งคำในปัญญาสูตร กล่าวไว้ว่า อาศัยพระศาสดา หรือเพื่อนพรหมจารีรูปใดรูปหนึ่งผู้ตั้งอยู่ในฐานะเป็นครู เป็นที่เข้าไปตั้งหิริโอตตัมปะ ความรัก และความเคารพอย่างแรงกล้า (อง.อฎฐก.(ไทย) ๒๓/๒/๑๙๖)

ฐานะและอฐานะ : ความเป็นไปได้และความเป็นไปไม่ได้, ฐานาฐาน (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๘๐๙/๕๑๙) , ฐานะ คือความเป็นไปได้ เช่น ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว เป็นต้น อฐานะ คือสิ่งที่เป็นไปได้ เช่น ทำดีได้ชั่ว ทำชั่วได้ดี เป็นต้น, สิ่งที่มีเหตุและสิ่งที่ไม่มีเหตุ ; ในพหุธาตุกสูตร พระพุทธเจ้าตรัสถึงภิกษุเป็นผู้ฉลาดในธาตุ ฉลาดในอายตนะ ฉลาดในปฏิจสมุพบาท และฉลาดในฐานะและอฐานะ ควรเรียกได้ว่า เป็นภิกษุผู้เป็นบัณฑิต มีปัญญาเครื่องไตร่ตรอง และตรัสอธิบายถึงผู้ฉลาดในฐานะและอฐานะไว้ว่า อานนท์ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ รู้ชัดว่า ‘เป็นไปได้ที่บุคคลผู้ถึงพร้อมด้วยทิวฎฐิ(พระอริยบุคคลชั้นพระโสดาบัน)พึงยึดถือสังขารใดๆ โดยความเป็นสภาวะเที่ยง แต่เป็นไปได้ที่ปุถุชนพึงยึดถือสังขารใดๆ โดยความเป็นสภาวะเที่ยง’ (ม.อ.(ไทย) ๑๔/๑๒๔/๑๖๑) ; ในพลกถา กล่าวถึง กำลังของพระตถาคต คือ ปริชาหยังรู้ตามความเป็นจริงในฐานะและอฐานะ (อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๓๕๖/๓๔๓)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า เป็นไปไม่ได้ หมายถึงปฏิเสธฐานะ(เหตุ) และปฏิเสธโอกาส(ปัจจัย) ที่ให้เป็นไปได้ เป็นไปไม่ได้ ในที่นี้หมายถึงยอมรับฐานะ(เหตุ) ที่ให้เป็นไปได้ (ม.อ.อ.(บาลี) ๓/๑๒๗/๗๔, อง.เอกก.อ. (บาลี) ๑/๒๖๘/๔๐๒); บางแห่งอธิบายว่า ฐานะและอ

ฐานะ หมายถึงสิ่งที่มีเหตุและไม่มีเหตุ (อง.ตัก.อ. ๒/๖๘/๒๐๖) ; อรรถกถา ปฏิสัมภิตา มรรค กล่าวไว้ว่า คำว่า ฐานะและอฐานะ ได้แก่ การณะและอการณะ (เหตุและสิ่งมิใช่เหตุ) (ขุ.ป.อ. (บาลี) ๒/๔๔/๒๗๐) ; อรรถกถาวิภังค์อธิบายว่า คำว่า “ฐานะ” หมายถึงสิ่งที่เป็นไปได้ คือทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว เป็นต้น “อฐานะ” หมายถึงสิ่งที่เป็นไปไม่ได้ คือทำดีได้ชั่ว ทำชั่วได้ดี เป็นต้น (อภิ.วิ.อ. (บาลี) ๘๐๙/๔๕๓)

ฐานะแห่งการงาน : เหตุแห่งการงาน,ที่ตั้งแห่งการงาน ในที่นี้ หมายถึงเหตุ ๒ อย่าง คือ (๑) ฐานะแห่งการงานของฆราวาสมีความต้องการมาก มีกิจมาก มีเรื่องมาก มีความเพียรมาก มีผลมาก (๒) ฐานะแห่งการงานฝ่ายบรรพชิต มีความต้องการน้อย มีกิจน้อย มีเรื่องน้อย มีความเพียรน้อย และมีผลน้อย ; ในสุกสูตร พระพุทธเจ้าตรัสอธิบายแยกแ่งสุภมาณพว่า ฐานะแห่งการงานคือการค้าขายนั้นแหละที่มีความต้องการน้อย มีกิจน้อย มีเรื่องน้อย มีความเพียรน้อย เมื่อถึงพร้อมย่อมมีผลมากแม้ฉันท ฐานะแห่งการงานฝ่ายบรรพชิตที่มีความต้องการน้อย มีกิจน้อย มีเรื่องน้อย มีความเพียรน้อยก็ฉันทนั้นเหมือนกัน เมื่อถึงพร้อมย่อมมีผลมาก (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๔๖๓/๕๘๔)

ฐานียสูตร : พระสูตรว่าด้วยธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งนิรวณฺ์ พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งนิรวณฺ์ ได้แก่ การมณสิการถึงธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งกามราคะ พยาบาท ถีนมิทระ อุทัจจกุกกัจจะ และวิจิจิฉญา แต่โพชฌงค์ ๗ ย่อมไม่เป็นที่ตั้งแห่งนิรวณฺ์ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๒๐๔/๑๓๖)

ฐิตัญชลียเถราปทาน : ประวัตินออดีตชาติของพระฐิตัญชลียเถระพระฐิตัญชลียเถระประกาศประวัตินออดีตชาติของตน ในอดีตชาติที่ ๙๒ ท่านเคยทำอัญชลีแต่พระพุทธเจ้า(พระนามว่าติสสะ) เพราะผลแห่งกรรมนั้น ท่านไม่รู้จักทุกคติเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๔๒/๒๒๒)

ฐิตัญญูถัตตลักษณะ : ลักษณะแปรผันเมื่อยังตั้งอยู่; จัดเป็นลักษณะประการที่ ๓ ในลักษณะ ๓ อันได้แก่ (๑) อุปปาทลักษณะ (ลักษณะความเกิดขึ้น) (๒) วยลักษณะ (ลักษณะความเสื่อม) (๓) ฐิตัญญูถัตตลักษณะ (ลักษณะแปรผันเมื่อยังตั้งอยู่) ในลักษณะทั้ง ๓ แต่ละอย่างเป็นธรรมว่างจากกัน ดังคำว่า อุปปาทลักษณะ เป็นธรรมว่างจากวยลักษณะและฐิตัญญูถัตตลักษณะ วยลักษณะ เป็นธรรมว่างจากวยลักษณะและฐิตัญญูถัตตลักษณะ ฐิตัญญูถัตตลักษณะเป็นธรรมว่างจากอุปปาทลักษณะและวยลักษณะ (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๔๘/๕๒๘)

ฐิตาสันถารกะ, พระเจ้าจักรพรรดิ : ชื่อพระเจ้าจักรพรรดิองค์หนึ่ง เป็นอดีตชาติของพระเสนาสนทายกเถระ ซึ่งท่านได้กล่าวถึงอดีตชาติของตนไว้ว่า ข้าพเจ้าได้ถวายเครื่องลาดไปไม้ แต่พระผู้มีพระภาคพระนามว่าสิทธัตถะ และได้โปรดดอกโกสมุกระทำให้เป็น ฝาดโดยรอบ ด้วยบุญกรรมนั้น ในกัปที่ ๙๔ นับจากกัปนี้ไป ข้าพเจ้าได้ถวายเครื่องลาดไปไม้ไว้ จึงไม่รู้จักทุกคติเลย นี่เป็นผลแห่งการถวายเครื่องลาด ในกัปที่ ๕ นับจากกัปนี้ไป ได้เกิดเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ๗ พระองค์พระนามว่าฐิตาสันถารกะ ทรงเป็นใหญ่ในหมู่ชน (ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๔๙/๒๔๕)

ฐิติภาคิยสมาธิ :สมาธิฝ่ายดำรง หมายถึงสติอันคล้อยตามสมาธินั้น ย่อมตั้งมั่น สมาธิลักษณะเช่นนี้ จัดเป็นฐิติภาคิยสมาธิ ความที่สมาธิเป็นฐิติภาคิยะ พึงทราบ ว่าย่อมเป็นด้วยอำนาจความหยุด อยู่แห่งสติเป็นสภาพควรแก่สมาธินั้น

ในปฏิสัมภิทามรรคอธิบายว่า ธรรมทั้งหลายเหล่าใดจัดจำแนกเข้าไปในฝ่ายดำรงอยู่ กล่าวคือ ตั้งอยู่ด้วยสามารถแห่งการตั้งมั่นแห่งสติตามสมควรแก่ธรรมนั้น ฉะนั้นธรรมทั้งหลายเหล่านั้น จึงชื่อว่าฐิติภาคิยสมาธิ ; จัดเป็นสมาธิข้อที่ ๒ ในสมาธิ ๔ ซึ่งเป็นธรรมที่แห่งตลอดได้ยาก(ที. ปา.(ไทย) ๑๑/๓๕๔/๓๗๗,ที.ปา.อ.๓/๓๕๔/๒๖๐)

ฐิติภาคิยสังญา:สังญาฝ่ายดำรง หมายถึงชวนสังญา(และมนสิการ) ที่เป็นไปตามปฐมฌานยังเป็นไป อยู่ คือมีความพอใจอันเป็นไปเพราะทำมานให้ยิ่ง ; จัดเป็นสังญาข้อที่ ๒ ในสังญา ๔ ที่เป็น เหตุให้สัตว์บางพวกในโลกนี้นิพพานในปัจจุบัน ดังคำ ในนิพพานสูตรที่พระสารีบุตรเถระกล่าว แก่พระอานนท์ว่าสัตว์ทั้งหลายในโลกนี้ทราบชัดตามความเป็นจริงว่า นี่เป็นทานภาคิยสังญา ทราบชัดตามความเป็นจริงว่า นี่เป็นฐิติภาคิยสังญา ทราบชัดตามความเป็นจริงว่า นี่เป็นวิเส สภาคิยสังญา ทราบชัดตามความเป็นจริงว่า นี่เป็นนิพเพธภาคิยสังญา ท่านอานนท์ นี้แล เป็นเหตุเป็นปัจจัยให้สัตว์บางพวกในโลกนี้นิพพานในปัจจุบัน (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๗๙/ ๒๕๒)

ฐิติมูลกฏฐานสูตรที่อัญญกะ :ว่าด้วยพระสูตร ๘ สูตร มีฐิติมูลกฏฐานสูตรเป็นต้น ส่วนพระสูตร อื่นๆ อีก ๗ สูตร อันได้แก่ ฐิติมูลกถลิตสูตร ฐิติมูลกอารัมมณสูตร ฐิติมูลกโคจรสูตร ฐิติมูล กอภินิหารสูตร ฐิติมูลกสักกัจจสูตร ฐิติมูลกสาดัจจสูตร ฐิติมูลกสปปายการีสูตร (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๖๘๑-๖๘๘/๔๐๐)

ฐิติสูตร : พระสูตรว่าด้วยความคงอยู่กับที่ในธรรม

พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่าเราไม่สรรเสริญแม้แต่ความคงอยู่กับที่ในกุศลธรรม ทั้งหลายไฉนจะสรรเสริญความเสื่อมเล่า แต่เราสรรเสริญความเจริญในกุศลธรรมทั้งหลาย ไม่ใช่ความคงอยู่กับที่ ไม่ใช่ความเสื่อม

ความเสื่อมในกุศลธรรมทั้งหลาย ไม่ใช่ความคงอยู่กับที่ ไม่ใช่ความเจริญ คือ ความไม่คงอยู่ กับที่และไม่เจริญแห่งธรรม คือศรัทธา ศีล สุตตะ จาคะ ปัญญา และปฏิภาณของภิกษุในธรรม วินัยนี้

ความคงอยู่กับที่ในกุศลธรรมทั้งหลาย ไม่ใช่ความเสื่อม ไม่ใช่ความเจริญ คือ ความไม่เสื่อม และไม่เจริญแห่งธรรม คือ ศรัทธา ศีล สุตตะ จาคะ ปัญญา และปฏิภาณของภิกษุในธรรมวินัย นี้

ความเจริญในกุศลธรรมทั้งหลาย ไม่ใช่ความคงอยู่กับที่ ไม่ใช่ความเสื่อม คือ ความไม่คงอยู่ กับที่และไม่เสื่อมแห่งธรรมคือศรัทธา ศีล สุตตะ จาคะ ปัญญา และปฏิภาณของภิกษุในธรรม วินัยนี้

พระองค์ตรัสว่าหากภิกษุเป็นผู้ไม่ฉลาดในวาระจิตของผู้อื่น เธอทั้งหลายพึงสำเหนียกว่า เรา ทั้งหลายจักเป็นผู้ฉลาดในวาระจิตของตน คือ เปรียบเหมือนสตรีหรือบุรุษที่ยังหนุ่มสาว มี ปกติชอบแต่งตัว ส่องดูเงาหน้าของตนในกระจกเงาหรือในภาชนะน้ำที่ใส ถ้าเห็นรูลีหรือจุดดำ ที่หน้าก็พยายามขจัดรูลีหรือจุดดำนั้นเสีย หากไม่เห็นก็ดีใจว่า เป็นลาภของเรา หน้าของเรา

สะอาดเกลี้ยงเกลาฉนั้นใด ภิกษุก็ฉนั้นนั้นมีการพิจารณาที่เป็นอุปการะมากในกุศลธรรมทั้งหลาย ว่า (๑) เรามีอภิขณาอยู่โดยมากหรือไม่ (๒) เรามีจิตพยาบาทอยู่โดยมากหรือไม่ (๓) เรามีถิ่นมิทระกลุ่มรุมอยู่โดยมากหรือไม่ (๔) เรามีจิตฟุ้งซ่านอยู่โดยมากหรือไม่ (๕) เรามีความสงสัยอยู่โดยมากหรือไม่ (๖) เรามักโกรธอยู่โดยมากหรือไม่ (๗) เรามีจิตเศร้าหมองอยู่โดยมากหรือไม่ (๘) เรามีกายกระสับกระส่ายอยู่โดยมากหรือไม่ (๙) เราเกียจคร้านอยู่โดยมากหรือไม่ (๑๐) เรามีจิตไม่ตั้งมั่นอยู่โดยมากหรือไม่

ทรงแสดงว่าถ้าภิกษุพิจารณาอยู่รู้ว่า เราเป็นผู้มีอภิขณาอยู่โดยมาก เป็นต้น ควรทำความพยายามอย่างยิ่ง มีสติและสัมปชัญญะเพื่อละบาปอกุศลธรรมเหล่านั้น เปรียบเหมือนบุคคลที่ถูกไฟไหม้ผ้าหรือศีรษะแล้วพึงทำความพยายามอย่างยิ่ง มีสติและสัมปชัญญะเพื่อดับไฟนั้น ฉนั้นใด ภิกษุฉนั้นก็ฉนั้นนั้น ควรทำความพยายามอย่างยิ่งมีสติและสัมปชัญญะเพื่อละบาปอกุศลธรรมเหล่านั้น ถ้าภิกษุพิจารณาอยู่รู้ว่า เราเป็นผู้ไม่มีอภิขณาอยู่โดยมาก เป็นต้น ควรตั้งมั่นอยู่ในกุศลธรรมเหล่านั้นแล้วทำความเพียรให้ยิ่งขึ้นไปเพื่อทำอัสวะทั้งหลายให้สิ้นไป (อง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๕๓/๑๑๓)

๓.๘ หมวดอักษร ฎ วรรค อักษร ท ศัพท์ที่จะนิยามศัพท์ ยังหาไม่พบ จึงไม่มีแสดง

๓.๙ หมวดอักษร ฎ วรรค อักษร ฒ เสนอนิยามศัพท์ ๑ ศัพท์ดังนี้

เฒ่า : แก่ มีอายุมาก หมายถึงคนที่ชรามาก คนล่วงกาลผ่านวัยมามาก ในมหาวิภังค์ เวยัญขุพราหมณ์กราบทูลว่า ท่านพระโคตม ข้าพเจ้าได้ทราบมาว่า พระสมณโคตมไม่ยอมไหว้ ไม่ลุกรับพวกพราหมณ์ผู้แก่ ผู้เฒ่า ผู้ใหญ่ ผู้ล่วงกาลผ่านวัยหรือไม่เชื่อเชิญให้นั่ง (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๒/๓), ในมหาวรรคกล่าวถึงภิกษุเฒ่าเคยเป็นช่างกลับกในเมืองอาตุมา(วิ.ม.(ไทย) ๕/๓๐๓/๑๓๖)

๓.๑๐ หมวดอักษร ฎ วรรค อักษร ณ เสนอนิยามศัพท์ ๑ ศัพท์ดังนี้

ณ : ชื่อเรียกสั้นๆของสามณร ผู้หมายถึงเหล่ากอแห่งสมณะ,ผู้ดำรงเพศอย่างภิกษุ แต่สมาทานศีล ๑๐ มักเรียกสั้นๆว่า ณร (วิ.มหา.(ไทย) ๒/๕๐/๒๓๘, ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๕๔/๓๗๗, ส.ส.(ไทย) ๑๕/๒๓๙/๓๔๒)

๓.๑๑ หมวดอักษร ต วรรค อักษร ด (ด196, ต616) เสนอนิยามศัพท์ ๘๑๒ ศัพท์ดังนี้

ดงตาล : สถานที่มีต้นตาลขึ้นมาก ซึ่งเป็นต้นไม้ใบใหญ่ ดอกแยกเพศ อยู่ต่างต้น ต้นเพศผู้ออกดอกเป็นวงคล้ายมะพร้าว ไม่มีผล ต้นเพศเมียออกดอกเป็นช่อเดี่ยว ๆ ผลใหญ่กลมโตเป็นทะลาย ดงตาลเรียกกันอีกอย่างหนึ่งสวนตาล ดังเรื่องราวอดีตชาติของพระอุกกาสดิเถระ กล่าวถึงเมืองชื่อโสภณะ ที่ส่วนตรงกลางทำวิสสุกรรมเทพบุตรได้เนรมิตแถวแห่งดงตาลไว้ (ต้นตาล) กรุงนั้นมีกำแพงล้อมถึง ๔ ชั้น ๓ ชั้นเป็นกำแพงที่ทำด้วยแก้วมณี มั่งคั่ง แฝไพศาล สวยงาม ตามนัยพระสูตร มาในอุกกาสดิเถราปทาน กล่าวถึงเรื่องประวัติในอดีตชาติของพระอุกกาสดิเถระ โดยพระอุกกาสดิเถระ เมื่อจะประกาศประวัติในอดีตชาติของตน จึงกล่าวว่า ครั้งนั้นพระปัจเจกพุทธเจ้านามว่าโกสิกะ ผู้มีบุญ มีปกติเข้ามาน ยินดีในมาน ผู้ทรงเป็นพุทธะ ข้าพเจ้ามีหมู่มนารีห้อมล้อมเข้าไปยังป่าหิมพานต์ ได้เห็นพระปัจเจกพุทธเจ้าพระนามว่าโกสิกะ ผู้ (รุ่งเรื่อง) ดั่งดวงจันทร์ในวันเพ็ญ ครั้งนั้น นครของข้าพเจ้าเป็นนครที่มั่งคั่งแฝไพศาล และสร้างไว้อย่างสวยงาม ยาว ๓๐ โยชน์ กว้าง ๒๐ โยชน์ กรุงชื่อโสภณะที่วิสสุกรรมเทพบุตรเนรมิตให้ เป็นกรุงที่สงบจากเสียง ๑๐ ประการ (เสียงข้าง เสียงม้า เสียงกลอง เสียงสังข์ เสียงรถ เสียงตะโพน เสียงพิณ เสียงเพลงขับ เสียงฉิ่ง เสียงเชื้อเชิญทานอาหาร) แต่ประกอบด้วยเสียงกังสดาลอย่างไรเพราะ กรุงนั้นมีกำแพงล้อมถึง ๔ ชั้น ๓ ชั้นเป็นกำแพงที่ทำด้วยแก้วมณี ส่วนตรงกลางวิสสุกรรมเทพบุตรได้เนรมิตแถวแห่ง "ดงตาล" ไว้ มีสระโบกขรณีหนึ่งหมื่นที่ ปกคลุมไปด้วยดอกปทุมชาติและดอกอุบล ดารดาชด้วยดอกบุณฑริกเป็นต้น เมื่อลมโชยก็มีกลิ่นต่าง ๆ หอมกรุ่น ในกัปที่ ๙๔ นับจากกัปนี้ไป ข้าพเจ้าได้ถือคบเพลิงถวายไว้ จึงไม่รู้จักบุคคลเลย ดังนี้ (ขุ.อป.(ไทย)๓๓/๓๗-๔๒/๑๒๓. ขุ.พุทธ. ๓๓/๒/๔๔๗, ขุ.อป.อ. (บาลี) ๑/๔๑, ขุ.ชา.อ. (บาลี) ๑/๔)

ดนตรี : เสียงที่ประกอบกันเป็นทำนองเพลง, เครื่องบรรเลงซึ่งมีเสียงดังทำให้รู้สึกเพลิดเพลิน หรือเกิดอารมณ์รัก โศก หรือรื่นเริง เป็นต้น ได้ตามทำนองเพลงดนตรีที่พระเจ้าพันธุมะโปรดให้บำรุงพระราชกุมารด้วยดนตรีที่ไม่บุรุษเจือปนในปราสาท ๓ หลัง ตามนัยพระสูตร มาในมหาปทานสูตร เป็นเรื่องการเสวยสุขของพระวิปัสสิราชกุมารในปราสาทที่พระราชบิดาสร้างให้ ความว่า พระราชกุมารทรงมีทิพยจักขุอันเกิดจากวิบากกรรม เป็นเหตุให้มองเห็นไกลได้ตลอด ๑ โยชน์ โดยรอบ ทั้งกลางวันและกลางคืน พระกุมารทรงเพ่งดูไม่กะพริบพระเนตร ต่อมา พระเจ้าพันธุมะมาประทับในศาลตัดสินคดี ทรงให้พระวิปัสสิราชกุมารประทับบนพระเพลา ขณะทรงพิจารณาคดี นัยว่า พระวิปัสสิราชกุมารประทับ เพราะคำเล่าลือว่า 'พระราชกุมารวินิจฉัยให้คดีดำเนินไปด้วยพระญาณ' มีปริมาณมากขึ้น จึงเกิดมีพระสมญาว่า 'วิปัสสิ วิปัสสิ' ต่อมา พระเจ้าพันธุมะโปรดให้สร้างปราสาท ๓ หลัง สำหรับพระวิปัสสิราชกุมาร หลังหนึ่งสำหรับประทับในฤดูฝน หลังหนึ่งสำหรับประทับในฤดูหนาว หลังหนึ่งสำหรับประทับในฤดูร้อน โปรดให้บำรุงพระราชกุมารด้วยกามคุณ ๕ พระวิปัสสิราชกุมารทรงได้รับการบำรุงบำเรอด้วย" ดนตรี" (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๔๒/๒๒)

ดนตรีเครื่องห้า, ดนตรีมีองค์ ๕ : เครื่องดนตรีมี ๕ องค์ประกอบ คือ (๑) อาตภูกะ กลองที่หุ้มหนังหน้าเดียว (เช่น กลองยาว) (๒) วิตภูกะ กลองหุ้มทั้ง ๒ หน้า (เช่น ตะโพน) (๓) อาตภูวิตภูกะ กลองหุ้มหนังโดยรอบ (เช่น บัณเฑาะว์) (๔) สุสิระ เครื่องเป่า (เช่น ปี่และสังข์) (๕) ฆนะ เครื่อง

ประโคน (เช่น ฉาบฉิม) มีเสียงไพเราะ น่ายินดี เหมือนต้นตาลต้องลม ๗ แฉวที่ล้อมรอบกรุงกุสาวดีราชธานี ตามนัยพระสูตร มาในมหาสุทฺถสสนสูตร กล่าวถึงดนตรี ๕ ชนิด (ข้างต้น) ที่มีเสียงไพเราะ เหมือนต้นตาลต้องลมที่มีเสียงไพเราะ ความว่า กรุงกุสาวดีราชธานีมีต้นตาลล้อม ๗ แฉว ได้แก่ ต้นตาลทอง ๑ แฉว ต้นตาลเงิน ๑ แฉว ต้นตาลแก้วไพฑูรย์ ๑ แฉว ต้นตาลแก้วผลึก ๑ แฉว ต้นตาลแก้วโกเมน ๑ แฉว ต้นตาลแก้วบุษราคัม ๑ แฉว ต้นตาลทำด้วยรัตนะทุกอย่าง ๑ แฉว ต้นตาลทองมีลำต้นเป็นทอง ใบและผลเป็นเงิน ต้นตาลเงินมีลำต้นเป็นเงิน ใบและผลเป็นทอง ต้นตาลแก้วไพฑูรย์ มีลำต้นเป็นแก้วไพฑูรย์ ใบและผลเป็นแก้วผลึก ต้นตาลแก้วผลึก มีลำต้นเป็นแก้วผลึก ใบและผลเป็นแก้วไพฑูรย์ ต้นตาลแก้วโกเมน มีลำต้นเป็นแก้วโกเมน ใบและผลเป็นแก้วบุษราคัม ต้นตาลแก้วบุษราคัม มีลำต้นเป็นแก้วบุษราคัม ใบและผลเป็นแก้วโกเมน ต้นตาลทำด้วยรัตนะทุกอย่าง มีลำต้นทำด้วยรัตนะทุกอย่าง ใบและผลทำด้วยรัตนะทุกอย่าง แฉวต้นตาลเหล่านั้น ยามเมื่อต้องลม เกิดเสียงไพเราะ น่ายินดี ชวนฟังชวนให้เคลิบเคลิ้ม อานนที ดนตรีเครื่องห้า ที่บุคคลปรับเสียงดี ประโคนดีแล้ว บรรเลงโดยผู้เชี่ยวชาญ ย่อมมีเสียงไพเราะ น่ายินดี ชวนฟังชวนให้เคลิบเคลิ้ม ฉันทใด แฉวต้นตาลเหล่านั้น ยามเมื่อต้องลม เกิดเสียงไพเราะ น่ายินดี ชวนฟังชวนให้เคลิบเคลิ้ม ฉันทนั้น (ที.ม.(ไทย) ๕๑๐/๒๔๒/๑๘๒. ที.ม.อ.(บาลี) ๒๔๒/๒๒๖)

ดวงจันทร์ : ดวงเดือน อุปมาสมณะที่เลี้ยงชีพผิดทางด้วยเดรัจฉานวิชา เช่น พยากรณ์ว่าดวงจันทร์ดวงอาทิตย์จักโคจรถูกทางหรือผิดทาง เป็นต้น ตามนัยพระสูตร มาในพรหมชาลสูตร ตอนว่าด้วยมหาศีล เป็นการยกตัวอย่างเดรัจฉานวิชาด้วยการพยากรณ์ว่า ดวงจันทร์ ดวงอาทิตย์จักโคจรถูกทางหรือผิดทาง โดยโคจรกลับกัน เช่นว่า ดวงอาทิตย์ขึ้นทางตะวันตก เป็นต้น ความว่า พระสมณโคดมทรงเว้นขาดจากการเลี้ยงชีพผิดทางด้วยเดรัจฉานวิชา เช่นที่สมณพราหมณ์ผู้เจริญบางพวกฉันโภชนาหารที่เขายัดด้วยศรัทธาแล้วยังเลี้ยงชีพผิดทางด้วยเดรัจฉานวิชาอย่างนี้ คือ พยากรณ์ว่าจักมีจันทรคราส สุริยคราส นักษัตรคราส ดวงจันทร์ ดวงอาทิตย์จักโคจรถูกทางหรือผิดทาง ดาวนักษัตรจักโคจร ถูกทางหรือผิดทาง จักมีอุกกาบาตและดาวตก แผ่นดินไหว ฟ้าร้อง ดวงจันทร์ ดวงอาทิตย์ และดาวนักษัตรจักขึ้น ตก มัวหมอง แจ่มกระจ่าง จันทรคราส สุริยคราสหรือนักษัตรคราสจักมีผลอย่างนี้ ดวงจันทร์ ดวงอาทิตย์ หรือดาวนักษัตรโคจรถูก ทางจักมีผลอย่างนี้ โคจรผิดทางจักมีผลอย่างนี้ ...ดังนี้ (ที.ส.(ไทย) ๙/๒๔/๙)

ดวงจันทร์วันเพ็ญ : สิ่งที่เห็นเป็นดวงมีแสงเจิดจ้าในท้องฟ้าเวลามีมืด หมายถึงดวงเดือนในวันขึ้น ๑๕ ค่ำ อุปมาการอยู่ในป่าพระเอกวิหริยเถระว่าสงัด เจียบ มีความสุข พื้นที่เย็นในป่า ดารดาชด้วยดอกโกสุม เหมือนดวงจันทร์วันเพ็ญ ตามนัยพระสูตร มาในเอกวิหริยเถระคาถา พระเถระผู้อยู่ในป่าผู้เดียว เป็นภษิตของพระเอกวิหริยเถระ ว่า ถ้าไม่มีผู้อื่นอยู่ข้างหน้าหรือข้างหลังเราอยู่ในป่าผู้เดียวจะมีความสุขอย่างยิ่ง เอาเถอะ เราคนเดียวจะไปป่าที่พระพุทธเจ้าทรงสรรเสริญว่า มีแต่ความสุขแก่ภิกษุผู้มักอยู่ผู้เดียว มีใจเด็ดเดี่ยว จักได้รับความสุข รื่นรมย์ด้วยวิมุติสุข ที่แจ่มอุเบกขาที่มีพื้นเย็นในป่า ซึ่งดารดาชด้วยดอกโกสุม แน่แท้ เรานั้นมีความดำริเต็มเปี่ยม เหมือนดวงจันทร์วันเพ็ญ ดังนี้ (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๕๔๖/๔๓๔)

ดวงดาว: สิ่งที่เห็นเป็นดวงมีแสงระยิบระยับในท้องฟ้าเวลามีมืด นอกจากดวงอาทิตย์และดวงจันทร์ อุปมาคนตาดีกับคนตาบอดบอกรธรรม ว่าคนตาบอดมองไม่เห็นดวงจันทร์และดวงดาว เขา

บอกไว้อย่างไรก็ตามเขาเท่านั้น ตามนัยพระสูตร มาในมคัคณตียสูตร เปรียบผู้บริโภคมมเหมือนคนตาบอด พระผู้มีพระภาคตรัสกะมคัคณตียะว่า “มคัคณตียะ เปรียบเหมือนคนตาบอดมาแต่กำเนิด เขาไม่เห็นรูปสีดำ รูปสีขาว รูปสีเขียว รูปสีเหลือง รูปสีแดง รูปสีแสด ไม่ได้เห็นที่อันเสมอและไม่เสมอ ไม่ได้เห็นดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ เพียงเขาได้ฟังจากคนมีตาดีผู้กล่าวว่า ‘ท่านผู้เจริญ ผ้าขาวผ่องงดงามยิ่งนักไม่สกปรก สะอาดสะอาด’ ไม่ได้เห็นดวงดาว ก็ว่าตามเขาไปเท่านั้น

อีกนัยหนึ่งมาในนักขัตตชาดก ว่าด้วยการถือฤกษ์ถือยาม กล่าวถึงผู้เชื่อฤกษ์ยาม ล้วงเลยโอกาสของตนเสีย ความว่า บุรุษผู้เป็นบัณฑิตเห็นชาวพระนครทะเลาะกันเรื่องฤกษ์ ก็จึงกล่าวติติงไปว่า ประโยชน์ได้ล้วงเลยคนโง่เขลาที่มีวระอคอยฤกษ์ยามอยู่ ประโยชน์นั้นแหละเป็นฤกษ์ของประโยชน์ ดวงดาวทั้งหลายจักทำอะไรได้ ดังนี้ (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๒๑๗/๒๕๕. ข.ชา.(ไทย) ๒๗/๔๙/๒๐)

ดวงดาวนักษัตร: ดาว ดาวฤกษ์ ดวงดาวนักษัตรเป็นส่วนหนึ่งของจักรวาลที่ยังไม่เกิดขึ้นกับบรรดาส่วนอื่น ๆ เช่น ดวงจันทร์ ดวงอาทิตย์ กลางวัน กลางคืน เป็นต้น ตามนัยพระสูตร มาในอัครัญญสูตร ส่วนที่เป็นความปรากฏแห่งวันคืนว่า สมัยหนึ่ง ครั้นเวลาล่วงเลยมาช้านาน โลกนี้เจริญขึ้น เมื่อโลกกำลังเจริญขึ้นเหล่าสัตว์ส่วนมากจตุตจากพรหมโลกชั้นอาภัสสระมาเป็น อย่างนี้ นึกคิดอะไรก็สำเร็จได้ตามปรารถนา มีปีติเป็นภักษา มีรัศมีชานออกจากร่างกาย เทียวสัญจรไปในอากาศ อยู่ในวิมานอันงดงาม สถิตอยู่นานแสนนาน ความปรากฏแห่งวันคืน วาเสฏฐะและภารทวาชะ สมัยนั้น ทัวทั้งจักรวาลนี้แหละเป็นน้ำทั้งนั้น มีตมนอนธการ กลางคืน กลางวันยังไม่ปรากฏ เดือนหนึ่ง ครึ่งเดือน ฤดูและปีก็ยังไม่ปรากฏ หญิงชายก็ยังไม่ปรากฏ สัตว์ทั้งหลายปรากฏชื่อแต่เพียงว่า ‘สัตว์’ เท่านั้น ดวงจันทร์ ดวงอาทิตย์ ดวงดาวนักษัตรทั้งหลายยังไม่ปรากฏ ดังนี้ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๑๒๐/๘๙)

ดวงตา : อวัยวะที่อยู่ในร่างกาย และคำเปรียบเทียบเรียกหญิงที่รักหรือลูกที่รักเรียกว่าดวงตา ดังคำเป็นอาการของอัคริเวสสนะที่กินอาหารให้น้อยลง จนดวงตาทั้ง ๒ ข้างลึกลงไปในเบ้าตาเหมือนดวงดาวปรากฏอยู่ในบ่อน้ำลึก ตามนัยพระสูตร มาในมหาสังจกสูตร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสกับอัคริเวสสนะ ว่า เรามีความดำริว่า ‘ทางที่ดี เราควรกินอาหารให้น้อยลง ๆ เพียงครึ่งละ ๑ พายมือบ้าง เท้าเยื่อในเมล็ดถั่วเขียวบ้าง เท้าเยื่อในเมล็ดถั่วพุดบ้าง เท้าเยื่อในเมล็ดถั่วดำบ้าง เท้าเยื่อในเมล็ดถั่วบวบ’ เราจึงกินอาหารน้อยลง ๆ เพียงครึ่งละ ๑ พายมือบ้าง เท้าเยื่อในเมล็ดถั่วเขียวบ้าง เท้าเยื่อในเมล็ดถั่วพุดบ้าง เท้าเยื่อในเมล็ดถั่วดำบ้าง เท้าเยื่อในเมล็ดถั่วบวบ เมื่อเรากินอาหารให้น้อยลง ๆ เพียงครึ่งละ ๑ พายมือบ้าง เท้าเยื่อในเมล็ดถั่วเขียวบ้าง เท้าเยื่อในเมล็ดถั่วพุดบ้าง เท้าเยื่อในเมล็ดถั่วดำบ้าง เท้าเยื่อในเมล็ดถั่วบวบ’ ภายก็ชูปพอมมากอวัยวะน้อยใหญ่ของเราจึงเป็นเหมือนแก้ววรัญที่มีข้อมากหรือแก้ววรัญที่มีข้อมดำ เนื้อสะโพกก็ลึบเหมือนกับเท้าอฐฐุ กระดูกสันหลังก็ผุดเป็นหนามเหมือนแก้ววรัญ ซีโครงทั้ง ๒ ข้างขึ้นสะพรั่ง เหมือนกลอนศาลาเก่า ดวงตาทั้ง ๒ ข้างก็ลึกลงไปในเบ้าตาเหมือนดวงดาวปรากฏอยู่ในบ่อน้ำลึก ... ดังนี้ (ม.ม.(ไทย) ๑๒/๓๘๐/๔๑๕)

ดวงตาคือปัญญา: ปัญญาจักขุ เป็นอุปมาลักษณะของผู้เข้าใจธรรม เห็นธรรม เห็นนิพพาน ละอุปาทานในขันธ ๕ ได้ ตามนัยพระสูตร มาในมคัคณตียสูตร เป็นสนทนาของปริพาชกกับ

มาคณฺธิยะ ว่า มาคณฺธิยะ ท่านจะฟังมีความคิดอย่างนี้ว่า ‘ท่านผู้เจริญเราถูกจิตนี้ล่อลวงให้หลงผิดมานานแล้ว เราเมื่อยึดมั่นก็ยึดมั่นเฉพาะรูป เฉพาะเวทนา เฉพาะสัญญา เฉพาะสังขาร และเฉพาะวิญญาณเท่านั้น เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ภาวจึงมีแก่เรา เพราะภพเป็นปัจจัยชาติจึงมี เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรา มรณะ โสกะ ปรีทเวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาสจึงมี ความเกิดแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้’ มาคณฺธิยะ หากจะฟังแสดงธรรมแก่ท่านว่า ‘ความไม่มีโรคนั้นคืออันนี้ นิพพานนั้นคือนี้’ ท่านนั้นจะฟังรู้ความไม่มีโรค จะฟังเห็นนิพพานได้ ท่านก็จะละความพอใจและความยินดีในอุปาทานชั้น ๕ ประการได้ พร้อมกับเกิด “ดวงตาคือปัญญา” ขึ้น ดังนี้ (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๒๒๐/๒๕๘)

ดวงตาคือพระธรรม : ธรรมจักขุ, เป็นดวงตาเห็นธรรม ใช้เป็นเปรียบเทียบความวิตกกังวลของสาวกสมัยพระพุทธเจ้าพระนามว่ากัสสปะ จะปรินิพพานลง พร้อมกับดวงตาคือพระธรรม ตามนัยพระสูตร มาในทัพพมัลลบุตรเถรปาทาน ว่า ในภทฺธิกัปปนี้ พระพุทธเจ้าผู้เป็นเผ่าพันธุ์ของพรหมมณฺฑ ผู้มีพระยศยิ่งใหญ่ พระนามว่ากัสสปะ ตามพระโคตร พระองค์พร้อมด้วยสาวกประกาศศาสนาให้รุ่งเรืองข่มเดียรฉิยผู้หลอกลวงได้แล้วทรงแนะนำเหล่าเวไนยสัตว์ปรินิพพานแล้ว เมื่อพระโลกนาถพร้อมด้วยสาวกปรินิพพานแล้ว เมื่อศานากำลังจะสิ้นไปเทพและมนุษย์พากันสลดใจ สยายผม มีน้ำตานองหน้า คร่ำครวญว่า ‘ดวงตาคือพระธรรมจักดับ เราทั้งหลายจักไม่ได้เห็นท่านผู้มีวัตรดีงาม จักไม่ได้ฟังพระสัทธรรม นำสงเวชใจ เราทั้งหลายช่างมีบุญน้อย’ ดังนี้ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๑๓๐/๒๕๕)

ดวงประทีป : ไฟที่มีเปลวสว่างเป็นดวง การเสด็จดับขันธปรินิพพานของพระผู้มีพระภาค เช่นเดียวกับดวงประทีปที่ดับไป ตามนัยพระสูตร มาในมหาปรินิพพานสูตร กล่าวถึง เมื่อพระผู้มีพระภาคเสด็จดับขันธปรินิพพานแล้ว ท่านพระอนุรุทธะกล่าวคาถาเหล่านี้ขึ้นพร้อมกับการเสด็จดับขันธปรินิพพานว่า “ลมหายใจเข้า ลมหายใจออก ของพระผู้มีพระภาคผู้มีพระทัยมั่นคง ผู้คงที่ไม่มีแล้ว พระมุนีผู้ไม่หวั่นไหว ทรงมุ่งไฝ่สันติ ปรินิพพานเสียแล้ว พระองค์ผู้มีพระทัยไม่หตุหุ่ ทรงอดกลั้นเวทนาได้ มีพระทัยหลุดพ้นแล้วดุจ “ดวงประทีป” ที่เคยโชติช่วงดับไปฉะนั้น” ดังนี้ (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๒๒๒/๑๖๘)

ดวงไฟ : ไฟที่มีดวงสว่างไสว อุปมาบัณฑิตผู้สมบูรณ์ด้วยศีล ย่อมสว่างโชติช่วงดังดวงไฟ ตามนัยพระสูตร มาใน สิงคาลกสูตร เรื่อง มิตรมีใจดี พระผู้มีพระภาคได้ตรัสคาถาว่า “บุคคลที่เป็นมิตรมีใจดี ๔ จำพวกนี้ คือ (๑) มิตรมีอุปการะ (๒) มิตรร่วมสุขร่วมทุกข์ (๓) มิตรแนะนำประโยชน์ (๔) มิตรมีความรักใคร่ บัณฑิตรู้อย่างนี้แล้ว ฟังเข้าไปคบหาด้วยความจริงใจ เหมือนมารดาคบหาบุตรผู้เกิดแต่อกะนั้น บัณฑิตผู้สมบูรณ์ด้วยศีล ย่อมสว่างโชติช่วงดังดวงไฟ ดังนี้ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๖๕/๒๑๑)

ดวงอาทิตย์ : สิ่งที่เห็นเป็นดวงมีแสงสว่างในท้องฟ้า อุปมาสมณะผู้เลี้ยงชีพด้วยศรัทธาของชาวบ้านแล้วเลี้ยงชีพผิดด้วยเดรัจฉานวิชา ด้วยการพยากรณ์ดวงอาทิตย์ว่าจะเดินผิดทาง เป็นต้น ตามนัยพระสูตร มาใน พรหมชาลสูตร เรื่อง มหาศีล ว่า พระสมณโคดมทรงเว้นขาดจากการเลี้ยงชีพผิดทางด้วยเดรัจฉานวิชาเช่นที่สมณพราหมณ์ผู้เจริญบางพวกฉันทโภชนาหารที่เขาให้ด้วยศรัทธาแล้วยังเลี้ยงชีพผิดทางด้วยเดรัจฉานวิชาอย่างนี้ คือ พยากรณ์ว่าจักมีจันทรคราส สุริยคราส นักษัตรคราส ดวงจันทร์ ดาวนักษัตรจักโคจรถูกทางหรือผิดทาง จักมีอุกกาบาตและ

ดาวตก แผ่นดินไหว พายุร้าย ดวงอาทิตย์จักษ์โคจรถูกทางหรือผิดทาง ดังนี้ (ที.สี.(ไทย) ๙/๒๔/๙)

ดอกกรรณิการ : ชื่อไม้ต้นขนาดเล็กชนิด *Nyctanthes arbortristis* L. ในวงศ์ Oleaceae ใบคาย ดอกหอม กลีบขาว หลอดดอกสีแสด ใช้ย้อมผ้า, เขียนเป็น กณิการ หรือ กรณิการ ก็มี. มีกลิ่นหอม ซึ่งสามารถนำมากลั่นด้วยไอน้ำเอาน้ำมันระเหยใช้แทนน้ำมันดอกมะลิได้ อุปมาสี เหลืองกับบุคคลที่มีรูปสัณฐานภายใน เห็นรูปร่างภายนอกที่เหลือง เหมือนดอกกรรณิการ ตามนัยพระสูตร มาในทศตตรสูตร เรื่องธรรม ๘ ประการ ที่อุปมารูปร่างภายนอกที่เหลือง ความว่า บุคคลหนึ่งมี อรูปสัณฐาน ภายใน เห็นรูปทั้งหลายภายนอกที่เหลือง มีสีเหลือง เปรียบด้วยของเหลือง มีสีเหลืองเข้ม เปรียบเหมือนดอกกรรณิการที่เหลือง มีสีเหลือง เปรียบด้วยของเหลือง มีสีเหลืองเข้ม..... ดังนี้ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๕๘/๔๑๖)

ดอกกระดิ่งทอง : ดอกเหมือนชมพูสะแหรกที่ผลสีแดงเข้ม เป็นดอกไม้ที่ตีณิกงกนิบุปผิยเถระนำไปบูชาพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระนามว่าวิปัสสี ผู้ประทับนั่งที่ชอกเขา ครั้นละกายมนุษย์แล้วได้ไปเกิดในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ตามนัยพระสูตร มาในกิงกนิบุปผวรรค หมวดว่าด้วยดอกกระดิ่ง เป็นต้น เมื่อ ตีณิกงกนิบุปผิยเถระพาพาน กล่าวถึงประวัติในอดีตชาติของตน ข้าพเจ้าได้เห็น พระพุทธเจ้าพระนามว่าวิปัสสี ผู้ปราศจากธุลีคือกิเลส ผู้ทรงเป็นผู้นำสัตว์โลก รุ่งเรืองดังดอกกรรณิการ ประทับนั่งอยู่ที่ชอกภูเขา ข้าพเจ้าเก็บดอกกระดิ่งทอง ๓ ดอกมาบูชา ครั้นบูชาพระสัมมาสัมพุทธเจ้าแล้ว ได้บ้ายหน้าหลีกไปทางทิศใต้ ด้วยกรรมที่ข้าพเจ้าได้ทำไว้ดีแล้วนั้น และด้วยเจตนาที่ตั้งไว้มั่น ข้าพเจ้าละกายมนุษย์แล้ว จึงได้ไปเกิดในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ดังนี้ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๒/๑๖๖)

ดอกกระท่อม : ชื่อไม้ต้นขนาดกลางและขนาดใหญ่ ใบออกเป็นคู่ตรงข้ามกัน ตามลำกิ่งและในระหว่างใบมีหูใบ รูปสามเหลี่ยมปลายแหลมติดกับกิ่งทั้ง ๒ ด้าน ดอกเป็นช่อกลม สีเหลืองอ่อนหอม เนื้อไม้เหลืองหรือขาว ใช้ทำเสากระดาน และ เยื่อกระดาษชนิดเหลวได้, กระท่อมบกตะกุก หรือ ตะโกส้ม ก็เรียก เป็นดอกไม้ที่พระกัทมพบุปผิยเถระในอดีตชาตินำไปบูชาพระพุทธเจ้าพระนามว่าวิปัสสี ได้อานิสงส์ทำให้ไม่รู้จักทุกข์ ตามนัยพระสูตร มาใน กัทมพบุปผิยเถระพาพาน ประวัติในอดีตชาติของพระกัทมพบุปผิยเถระ ท่านกล่าวว่า สมัยนั้น พระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระนามว่าวิปัสสี ผู้มีพระฉวีวรรณดังทองคำ ผู้เช้นกับทองคำมีค่า มีพระลักษณะอันประเสริฐ ๓๒ ประการ กำลังเสด็จไประหว่างร้านตลาด ข้าพเจ้านั่งอยู่ในปราสาทที่ประเสริฐได้เห็น พระองค์ ทรงเป็นผู้นำสัตว์โลกจึงประคอง "ดอกกระท่อม" บูชา ในกัปที่ ๙๑ นับจากกัปนี้ไป ข้าพเจ้าได้ใช้ดอกไม้บูชาไว้ จึงไม่รู้จักทุกข์เลย ดังนี้ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๒๑/๕๔๖. ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๕๑/๕๗๓)

ดอกกฤษณา :ดอกไม้ที่มีกลิ่นหอม ใช้ทำยาได้ เป็นการพรรณนาถึงพื้นที่ปฐพีที่ราบเรียบ มีหญ้าเขียวชะอุ่ม สวยงาม ดารดาชด้วยดอกกฤษณา ตามนัยพระสูตร มาในภุริทัตตชาดก เป็นการสนทนาของพระโพธิสัตว์กับพราหมณ์เนสาทะพรรณนาถึงปฐพีที่ดารดาชไปด้วยดอกกฤษณา โดย พราหมณ์เนสาทะพรรณนาสมบัติของพระโพธิสัตว์ว่า แผ่นดินมีพื้นราบเรียบรอบด้าน ดารดาชไปด้วยหมู่แมลงค่อมทองมีหญ้าสีเขียวชะอุ่มอุดมสวยงาม มีกฤษณาเป็นอันมาก ดังนี้ (ขุ.ชา.(ไทย) ๒๘/๘๐๔/๓๐๘)

ดอกกั๊กการุทิพย์ : ดอกผัก เช่น อิกกั๊กการุติเรอกเนกดิบุษปวัน อ้อยลำแลใหญ่ครัน คือหมาก เป็นดอกไม้ทิพย์ที่บุคคลมีคุณสมบัติเช่นไรสมควรจะได้ ตามนัยพระสูตร มาในกั๊กการุชาดก ว่าด้วยผู้สมควรได้ดอกกั๊กการุทิพย์ เป็นไม้ดอกไม้ทิพย์ที่บุคคลเช่นไรสมควรได้ ความว่า หัวหน้าเทพบุตรองค์ที่ ๑ กล่าวกับพระราชกษัตริย์ผู้ขอดอกไม้ทิพย์ว่า ผู้ใดไม่ลักทรัพย์ด้วยกาย ไม่พูดเท็จได้ยศแล้วก็ไม่มัวเมา ผู้นั้นแหละสมควรได้ดอกกั๊กการุทิพย์ เทพบุตรองค์ที่ ๒ กล่าวกับบุโรหิตว่า ผู้ใดแสวงหาทรัพย์อันน่าปลื้มใจโดยชอบธรรม ไม่หลอกลวงเอาทรัพย์เขามา ได้โภคะทั้งหลายแล้วไม่มัวเมา ผู้นั้นแหละสมควรได้ดอกกั๊กการุทิพย์ เทพบุตรองค์ที่ ๓ กล่าวกับบุโรหิตว่า ผู้ใดมีจิตไม่หน่ายเร็ว มีศรัทธาไม่คลายง่าย ไม่บริโภคโภชนะอร่อยเพียงคนเดียว ผู้นั้นแหละสมควรได้ดอกกั๊กการุทิพย์ เทพบุตรองค์ที่ ๔ กล่าวกับบุโรหิตว่า ผู้ใดไม่ด่าว่าสัตบุรุษต่อหน้าหรือลับหลัง พูดอย่างไรทำอย่างนั้น ผู้นั้นแหละสมควรได้ดอกกั๊กการุทิพย์ ดังนี้ (ขุ.ชา.(ไทย) ๒๗/๑๐๑/๑๗๗)

ดอกกากะทิง : ใบและผลคล้ายสารภี แต่ใบขึ้นสั้นมากและผลกลมกว่า เปลือกเมล็ดแข็ง ใช้ทำลูกกลากหรือกระบวยของเล่น, สารภีทะเล กากะทิง หรือ กระทิง ก็เรียก เป็นดอกไม้ที่นาคนปุบิยเถระในอดีตชาตินามว่า พราหมณ์สุวัจฉะ สมัยของพระพุทธเจ้าพระนามว่าพุมุตตระ ได้นำไปโปรยทางเสด็จด้วยจิตที่เลื่อมใส อานิสงส์แห่งการโปรยนั้น ทำให้ท่านไม่รู้จักทุกคติ ตามนัยพระสูตร มาในนาคนปุบิยเถระปทาน ประวัติในอดีตชาติของพระนาคนปุบิยเถระ เมื่อจะประกาศประวัติในอดีตชาติของตน จึงกล่าวว่า ข้าพเจ้าเป็น พราหมณ์มีนามว่าสุวัจฉะ ผู้จบมนตรี มีพวกศิษย์ของตนห้อมล้อม อาศัยอยู่ระหว่างภูเขา พระชินเจ้าพระนามว่าพุมุตตระ ผู้สมควรรับเครื่องบูชา พระองค์ทรงประสงค์จะช่วยข้าพเจ้า(จากสังสารวัฏ) จึงเสด็จมายังสำนักของข้าพเจ้า ข้าพเจ้าได้เห็นความอัศจรรย์ซึ่งไม่เคยมีนาคนพองสยองเกล้านั้นแล้ว จึงเก็บเอา"ดอกกากะทิง" ไปโปรยลงที่ทางเสด็จไป ในกัปที่ ๑๐๐,๐๐๐ นับจากกัปนี้ไป ข้าพเจ้าได้โปรยดอกไม้ไว้ ด้วยจิตที่เลื่อมใสนั้น ข้าพเจ้าจึงไม่ไปเกิดยังทุกคติเลย ดังนี้ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๔๒/๓๒๔)

ดอกการะเกต : ดอกต้นไม้ที่มักขึ้นในที่ชื้นแฉะและริมน้ำ ใบแคบและยาว ขอบใบมีหนามห่าง ๆ ดอกสีเหลือง กลิ่นหอม, ลำเจียกหนู ก็เรียก ดอกไม้มีกลิ่นหอมเหมือนน้ำผึ้งที่พระเกตกปุบิยเถระในอดีตชาติ ได้นำไปบูชาพระพุทธเจ้าด้วยจิตที่เลื่อมใส ทำให้ท่านไม่รู้จักทุกคติ ตามนัยพระสูตร มาในเกตกปุบิยเถระปทาน ประวัติในอดีตชาติของพระเกตกปุบิยเถระ เมื่อจะประกาศประวัติในอดีตชาติของตน จึงกล่าวว่า พระพุทธเจ้าผู้เป็นบุรุษสูงสุดประทับอยู่ที่ฝั่งแม่น้ำวินดา ข้าพเจ้าได้เห็นพระพุทธเจ้าผู้ปราศจากธุลีคือกิเลส ผู้เป็นเอกอัครบุคคล มีพระทัยตั้งมั่น ครั้งนั้น ข้าพเจ้าเป็นผู้มีจิตเลื่อมใส มีใจยินดี บูชาพระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐที่สุด ด้วยดอกการะเกตซึ่งมีกลิ่นหอมเหมือนน้ำผึ้ง ในกัปที่ ๕๑ นับจากกัปนี้ไป ข้าพเจ้าได้ใช้ดอกไม้บูชาไว้ จึงไม่รู้จักทุกคติเลย ดังนี้ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๑๘/๒๐๔)

ดอกโกมุท : ดอกบัวแดง ดอกไม้ที่บานสะพรั่งในเดือนวันเพ็ญ ๑๕ ค่ำ เดือน ๔ ตามนัยพระสูตร มาในสามัญญผลสูตร ว่าด้วยผลแห่งความเป็นสมณะ เรื่องพระเจ้าอชาตศัตรูและราชอำมาตย์สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ที่สวนมะม่วงของหมอชีวกโกมารภัจเชตกรุงราชคฤห์ พร้อมด้วยภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่อันมีจำนวน ๑,๒๕๐ รูป สมัยนั้นแล ในคืนวันเพ็ญขึ้น ๑๕ ค่ำ อันเป็น

วันอุโบสถของเดือนที่ ๔ ซึ่งเป็นเดือนที่มี "ดอกโกมุต" บานสะพรั่ง พระราชาแห่งแคว้นมคธ พระนามว่าชาตศัทรูเวหิบุตรมีอำมาตย์แวดล้อมประทับนั่งอยู่บนปราสาทชั้นบน ขณะนั้น ท้าวเธอทรงเปล่งอุทานว่า "ราตรีสว่างไสวน่ารื่นรมย์ งดงาม น่าชื่นชมยิ่งนัก เป็นฤกษ์งามยาม ดีวันนี้เราควรเข้าไปหาสมณะหรือพราหมณ์ผู้ใดหนอ ที่จะทำให้จิตใจของเราเบิกบานเลื่อนใส ได้" ดังนี้ (ที.สี.(ไทย) ๙/๑๕๐/๔๘ วิ. ม. ๕/๓๒๘/๑๒๕)

ดอกโกสมุ : ดอกไม้ เป็นดอกไม้ที่อุบมากับหมวดคราของบุรุษผู้มีรูปร่างงดงาม น่าทึ่งน่า ยังไม่พ้น มัจจุราช จึงอยากละกามเพื่อออกบวช ตามนัยพระสูตรมา ในหัตถิปาลชาดก เรื่องคนเลี้ยงช้าง กล่าวไว้ สามชายหนุ่มมีชาติกำเนิดที่ดี มีใบหน้างดงาม ทรวดทรงน่าทึ่งน่า มีหมวดประปราย เหมือนเกษรดอกโกสมุ ยังตกอยู่ในอำนาจของพญามัจจุราช ขอเดชะพระองค์ผู้สมมติเทพ ข้าพระพุทธเจ้าจักรีบละกามคุณและเคสสถานบวชขอทรงพระกรุณาโปรดอนุญาต ให้ ข้าพระพุทธเจ้าบวชเถิด พระเจ้าข้า ดังนี้ (ขุ.ชา.(ไทย) ๒๗/๓๕๐/๕๓๑)

ดอกเข็ม : ดอกตูมมีลักษณะคล้ายเข็ม ดอกมี ๔ กลีบ สีต่าง ๆ เช่น เข็มพวงขาว เป็นดอกไม้ที่พระยุกิ ปุบิยเถระในอดีตชาติ นำไปบูชาพระสยัมภูพุทธเจ้า มีจิตเลื่อนใส ยินดี ได้อานิสงส์ทำให้ท่าน ไม่รู้จักทุกข์ในชาตินี้ ตามนัยพระสูตร มาในยุกิปุบิยเถราปทาน ประวัติในอดีตชาติของพระ ยุกิปุบิยเถระ เมื่อจะประกาศประวัติในอดีตชาติของตน จึงกล่าวว่า ข้าพเจ้าเที่ยวไปตาม กระแสน้ำ ไกลฝั่งแม่น้ำจันทกาคา ณ ที่นั้น ข้าพเจ้าได้เห็นพระสยัมภูพุทธเจ้า ผู้ตั้งต้นพญาไม้ ศาละมีดอกบานสะพรั่ง ข้าพเจ้าได้ถือ "ดอกเข็ม" เข้าเฝ้าพระมหามุนี มีจิตเลื่อนใส มีใจยินดี ได้บูชาพระพุทธเจ้า ในภพที่ ๙๔ นับจากภพนี้ไป ข้าพเจ้าได้ใช้ดอกไม้บูชาไว้ จึงไม่รู้จักทุกข์ เลย ดังนี้ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๓๔/๓๓๓)

ดอกคล้า : เป็นดอกไม้ล้มลุก ต้นสูง ๑-๒ เมตร แตกแขนงตาม ลำต้น ใบกว้าง เป็นดอกไม้ที่พระ ติกัมตียปุบิยเถระในอดีตชาตินำไปบูชาพระสยัมภูชินเจ้า พระนามว่า สุมังคละ ด้วยจิตที่ เลื่อนใส ทำให้ไม่รู้จักทุกข์ในชาตินี้ ตามนัยพระสูตร มาในติกัมตียปุบิยเถราปทาน ประวัติใน อดีตชาติของพระติกัมตียปุบิยเถระ เมื่อจะประกาศประวัติในอดีตชาติของตน จึงกล่าวว่า พระผู้มีพระภาคผู้สยัมภูชินเจ้า ผู้ไม่ทรงพ่ายแพ้ พระนามว่าสุมังคละ เสด็จออกจากป่าใหญ่ เข้าไปยังนคร พระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้เป็นมุนีพระองค์นั้น เสด็จเที่ยววิมุตตบาตแล้ว เสด็จออก จากนคร ทรงทำภักติกิจเสร็จ แล้วประทับอยู่ในราวป่า ข้าพเจ้ามีจิตเลื่อนใส มีใจยินดี ได้ ประคอง "ดอกคล้า" ๓ ดอก บูชาพระพุทธเจ้า ผู้เป็นสยัมภู ผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ ในภพที่ ๙๔ นับจากภพนี้ไป ข้าพเจ้าได้ใช้ดอกไม้บูชาไว้ จึงไม่รู้จักทุกข์เลย ดังนี้ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/ ๔๙/๓๖๖)

ดอกคัตเค้า : ชื่อไม้เถาเนื้อแข็ง มีหนามโค้งแหลม ดอกสีขาว ๆ เหลือง ๆ กลิ่นหอม คัดเค้าเครือ ก็ เรียก เป็นดอกไม้ที่ส่งกลิ่นหอมระรื่น แยมกลีบบานสะพรั่งในวิมานของนางเทพธิดาเปสวดี ตามนัยพระสูตร มาในเปสวดีวิมาน ว่าด้วยวิมานที่เกิดขึ้นแก่หญิงชื่อเปสวดี เมื่อพระวังคิ สเถระจะไต่ถ้ำถึงบุพกรรมที่เทพธิดานั้นทำแล้ว จึงกล่าวสรรเสริญ วิมานของเธอเสียก่อน เป็นปฐมด้วยคาถาว่า วิมานของเธอนี้อบอวลไปด้วยกลิ่นหอมระรื่นแห่งไม้ชั้นเลิศนานาพันธุ์ ได้แก่ ดอกปทุม ดอกโกมุต ดอกอุบล ดอกจงกลณี ดอกชบา ดอกอังกาบ ดอกกรัง ดอกอโศก "ดอกคัตเค้า" แยมกลีบบานสะพรั่งส่งกลิ่นหอมระรื่น (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๖๔๙/๗๒)

ดอกคูน : ดอกสีเหลือง ฝักสีดำ เกี้ยง ใช้ทำยาได้, คูน หรือ ลมแล้ง ก็เรียกเป็นดอกไม้ที่ตามาละบุปผียเถระในอดีตชาติ ประคองขึ้นบูชาพระพุทธเจ้านามว่าสิขี ได้อานิสงส์ในการบูชานี้ ทำให้ท่านไม่รู้จักทุกข์ ตามนัยพระสูตร มาในตมालปุปผียวรรค หมอว่าด้วยพระตมालปุปผียะเป็นต้น เรื่อง ประวัติในอดีตชาติของพระตมालปุปผียเถระ เมื่อจะประกาศประวัติในอดีตชาติของตน จึงกล่าวว่า วิมานของข้าพเจ้ามีเสาทองคำ ๘๔,๐๐๐ ต้น เปรียบได้กับไม้เท้าเทวดา บุญกรรมเนรมิตไว้ดีแล้ว ข้าพเจ้ามีใจผ่องใส ได้ประคองดอกคูนบูชาพระพุทธเจ้า พระนามว่าสิขี ผู้เป็นเผ่าพันธุ์ของโลก ในกัปที่ ๓๑ นับจากกัปนี้ไป ข้าพเจ้าได้ทำกรรมไว้ในครั้งนั้น จึงไม่รู้จักทุกข์เลย (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑/๓๕๘)

ดอกแคฝอย : ดอกสีชมพูอมม่วงอ่อน ขอบกลีบดอกห่อเป็นริ้วยาว ๆ ไม่เป็นระเบียบ เป็นดอกไม้ที่กินนรีเก็บไปประดับไว้ข้างสามีที่เขารัก และหวังว่าสามีกินนรีจักได้ประดับแล้วนอนแนบข้างสามี ตามนัยพระสูตร มาในภัลลาคติยชาดก ว่าด้วยพระราชาพระนามว่าภัลลาคติยะ พระศาสดาทรงนำอดีตนิทานมาตรัสว่า ได้มีพระราชาทรงพระนามว่าภัลลาคติยะ ท้าวเธอทรงละรัฐสีมา ได้เสด็จประพาสป่า ถ่าเนื้อ เสด็จถึงภูเขาคันธมาทน์วรคิรีซึ่งมีบุปผชาตินานาพันธุ์บานสะพรั่งเป็นแดนที่พวกกินนรีสัญจรไปมา ท้าวเธอทรงประสงค์จะตรัสถาม จึงทรงห้ามฝูงสุนัข ทรงเก็บลูกธนูและแสง เสด็จเข้าไปใกล้สถานที่ที่กินนรี ๒ ตัวเมื่อยอยู่ กินนรีทูลว่า แม่น้ำสายนี้ดื่มกระแสน้ำเขียวกราก ปกคลุมด้วยต้นไม้านาพันธุ์ไหลผ่านภูผาหิน ท่านเห็นอยู่ แม่น้ำสายนั้นสามีที่รักของดิฉันสำคัญดิฉันว่า จะติดตามไปจึงได้ข้ามไปในฤดูฝน กินนรีนั้นรักสามี กินนรีมัวเลือกเก็บดอกบานไม่รู้โรย ดอกราชพฤกษ์ ดอกแคฝอย และดอกย่านทราย ด้วยหวังว่า สามีที่รักของดิฉันจักได้ประดับดอกไม้ และดิฉันจักประดับดอกไม้ที่นอนแนบข้างสามีนั้น ดังนี้ (ขุ.ชา.(ไทย) ๒๗/๑๙๗/๕๐๔)

ดอกจกกลณี : บัว บัวแดง บัวดอกคล้ายบัวชม มีเกสรซ้อนหลายชั้น แดกกันต่อดอกแล้วมีดอกต่อกัน ๓ ดอกบ้าง๔ดอกบ้างเป็นดอกไม้ที่พระวังคิเสเถระ ขึ้นชมวิมานของหญิงชื่อเปสวดี ว่าสวยงาม มุงด้วยแก้วผลึก มีพื้นวิจิตร ส่องสว่าง และวิมานของนางอบอวลด้วยกลิ่นหอมของไม้านานาพันธุ์ มีกลิ่นดอกจกกลณี เป็นต้น ตามนัยพระสูตร มาในเปสวดีวิมาน ว่าด้วยวิมานที่เกิดขึ้นแก่หญิงชื่อเปสวดีเมื่อพระวังคิเสเถระจะได้ถามถึงบุพกรรมที่เทพิดานั้นทำแล้วจึงกล่าวสรรเสริญวิมานของเธอเสียก่อนเป็นปฐมด้วยคาถาว่า (เทพิดา) อาตมาได้เห็นวิมานสวยงาม (ของเธอ) นี้ ซึ่งมุงบังด้วยแก้วผลึก ข่ายเงินและข่ายทองคำ มีพื้นวิจิตรตระการตาหลากสี เป็นที่น่ารื่นรมย์ยินดี เป็นที่อยู่อาศัยอันเนรมิตไว้ดีแล้ว ประกอบด้วยซุ้มประตู ที่ลานวิมานเคลื่อนกราดไปด้วยทรายทอง วิมานของเธอนี้ส่องแสงสว่าง เหมือนพระอาทิตย์บนท้องฟ้ามีรัศมีตั้งพื้น กำจัดความมืดในฤดูสารทกาล และสว่างไสวไปทั่วสิบทิศ เหมือนเปลวเพลิงซึ่งกำลังลุกโชนอยู่บนยอดภูเขาในเวลากลางคืน วิมานนี้ประหนึ่งบาดนัยน์ตาอยู่ คล้าย กับสายฟ้าแลบลอยอยู่ในอากาศ น่ารื่นรมย์ใจ วิมานเธอนี้ก็องกวางไปด้วยเสียงดนตรี คือพิณเครื่องใหญ่ กลอง ฉิ่งและกังสดาล มั่งคั่งรุ่งเรือง ดุจเมืองพระอินทร์ วิมานของเธอนี้อบอวลไปด้วยกลิ่นหอมระรื่น แห่งไม้ชั้นเลิศนานาพันธุ์ ได้แก่ ดอกปทุม ดอกโกมุท ดอกอุบล ดอกคัตเค้า ดอกชบา ดอกอังกาบ ดอกรัง ดอกอโศก ดอกจกกลณี แยมกลีบบานสะพรั่งส่งกลิ่นหอมระรื่น ดังนี้ (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๖๔๙/๗๒. ขุ.ชา.(ไทย) ๒๘/๕๓๖/๑๓๖)

ดอกจำปา : ดอกไม้สีเหลืองอมส้ม กลีบดอกใหญ่ยาว มีหลายกลีบ กลิ่นหอม สีเหลือง อมส้มอย่างดอกจำปา เครื่องหน้าซุงว่าจุกหา รูปเป็นกลีบเหมือนกลีบ ดอกจำปา แหนบรูปคล้ายกลีบดอกจำปาซึ่งติดอยู่กับแกนในประแจจีน สำหรับยันไม่ให้กุญแจหลุดออกจากกัน จัมปา ก็ใช้ เป็นดอกไม้ที่พระจัมปกปุပ္ผิยเถระในอดีตชาติ ได้นำดอกจำปານี้ ๓ ดอกไปรยลงบูชาพระสมณะผู้มีอินทรียดี สงบระงับ ด้วยใจผ่องใส ตามนัยพระสูตร มาในจัมปกปุပ္ผิยเถรธาปทาน ประวัติในอดีตชาติของพระจัมปกปุပ္ผิยเถระ ท่านพระจัมปกปุပ္ผิยเถระ เมื่อจะประกาศประวัติในอดีตชาติของตน จึงกล่าวว่า ในที่ไม่ไกลภูเขาหิมพานต์ มีภูเขาสูงหนึ่งชื่อวิกนะ ณ ท่มกลางภูเขาลูกนั้น มีพระสมณะผู้บรมอินทรียดีแล้ว อาศัยอยู่ ข้าพเจ้าได้เห็นพระองค์ผู้สงบระงับ จึงมีใจผ่องใส ได้ถือดอกจำปา ๓ ดอก ไปรยลงบูชา ในกัปที่ ๙๑ นับจากกัปนี้ไปข้าพเจ้าได้ใช้ดอกไม้บูชาไว้ จึงไม่รู้จักทุกคติเลย (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๔/๔๑๗. ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๒๗/๕๔๖)

ดอกชบา : ดอกมีสีต่าง ๆ พันธุ์ที่สีแดงดอกและยอดใช้ทำยาได้ เป็นดอกไม้สีแดงที่เปรียบเทียบกับภิกษุรูปหนึ่งมีรูปสัณฐานภายในเห็นรูปทั้งหลายภายนอกที่สีแดงดังดอกชบาตามนัยพระสูตร มาในทสูตรสูตร กล่าวถึงบุคคลหนึ่งมีรูปสัณฐานภายใน เห็นรูปทั้งหลายภายนอก ที่แดง มีสีแดงเปรียบด้วยของแดง มีสีแดงเข้ม เปรียบเหมือน "ดอกชบา" ที่แดง มีสีแดง เปรียบด้วยของแดง มีสีแดงเข้ม ฉันไค หรือเปรียบเหมือนผ้าในเมืองพาราณสีอันมีเนื้อละเอียดทั้ง ๒ ด้านที่แดง มีสีแดง เปรียบด้วยของแดง มีสีแดงเข้ม ฉันไค ภิกษุรูปหนึ่งมีรูปสัณฐานภายใน ก็ฉันนั้นเหมือนกัน เห็นรูปทั้งหลายภายนอกที่แดง มีสีแดง เปรียบด้วยของแดง มีสีแดง เข้ม ครอบงำรูปเหล่านั้นได้ มีสัญญาอย่างนี้ว่า 'เรารู้ เราเห็น' ดังนี้ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๕๘/๔๑๗)

ดอกช้านาว : ชื่อกล้วยไม้ ดอกใหญ่ สีน้ำตาลอมชมพูหรือนวล มีแต่มีสีเลือดหมูที่กลีบกระเป่า ๒ แต่มี เป็นดอกไม้ที่สลหปุပ္ผิยเถระ ในอดีตชาติของตน เป็นกนิรราชาศัยอยู่ใกล้ฝั่งแม่น้ำจันทภาคา ได้เห็นพระพุทธเจ้าแล้วเกิดความเลื่อมใส จึงได้เลือกเก็บดอกช้านาวมาถวายพระองค์ อานิสสแห่งการถวายดอกไม้ทำให้ไม่รู้จักทุกคติตามนัยพระสูตร มาในสลหปุပ္ผิยเถรธาปทาน ประวัติในอดีตชาติของพระสลหปุပ္ผิยเถระ ท่านพระสลหปุပ္ผิยเถระ เมื่อจะประกาศประวัติในอดีตชาติของตน จึงกล่าวว่า ครั้งนั้น ข้าพเจ้าเป็นกนิรราชาอาศัยอยู่ใกล้ฝั่งแม่น้ำจันทภาคา ขณะนั้น ข้าพเจ้าได้เห็นพระพุทธเจ้า ผู้เป็นเทพยิ่งกว่าเทพ ทรงเป็นผู้องอาจกว่านรชน เสด็จจงกรมอยู่ จึงได้เลือกเก็บ "ดอกช้านาว" มา ถวายแต่พระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐสุด พระมหาวีรเจ้าทรงสดุดมกลืนดอกช้านาว ซึ่งมีกลิ่นหอมดังดอกไม้ทิพย์นั้น พระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระนามว่าวิปัสสี ก็สดุดมกลืนข้าพเจ้าเป็นผู้มีจิตเลื่อมใสมีใจยินดี ถวายอภิวัตพระองค์ ประคองอัญชลีแล้ว กลับขึ้นไปยังภูเขาตามเดิม ในกัปที่ ๙๑ นับจากกัปนี้ไป ข้าพเจ้าได้ใช้ดอกไม้บูชาไว้ จึงไม่รู้จักทุกคติเลย (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๓๖/๕๔๙)

ดอกชาง : ต้นไม้ที่มี ใบประกอบมีใบย่อย ๓ ใบ ดอกเป็นช่อ กลีบดอกสีขาว แล้วกลายเป็นสีเหลือง ผลกลมหรือรูปไข่ผิวนอกแข็งและ สาก ๆ สีเขียวนวล เช่น กุ่มบก กุ่มน้ำ อุปมาความงดงามของพระพุทธเจ้าผู้องอาจกว่านรชน ทุกคนเห็นก็เลื่อมใส ผู้เป็นเทพยิ่งกว่าเทพ เมื่อตรัสอยู่ หมู่สัตว์ในจักรวาลได้ยินกันทั่ว พระองค์งดงาม ดังดอกชาง (กุ่ม) ตามนัยพระสูตร มาในสยัมปฎิภาณียเถรธาปทาน ประวัติในอดีตชาติของพระสยัมปฎิภาณียเถระ ท่านพระสยัมปฎิภาณียเถระ เมื่อจะประกาศประวัติในอดีตชาติของตน จึงกล่าวว่า พระพุทธเจ้าผู้

องอาจกว่านรชน ผู้เป็นเทพยิ่งกว่าเทพ งามเหมือน "ดอกช่าง" (กุ่ม) ผู้เสด็จดำเนินอยู่ที่ถนน ใครเล่าเห็นแล้วจะไม่เลื่อมใส เมื่อพระพุทธเจ้าตรัสอยู่ หมู่สัตว์ในจักรวาลได้ยินกันทั่ว พระองค์ทรงสามารถยังสัตว์โลกให้รู้ชัดได้ทั่วกัน ใครเล่าเห็นแล้วจะไม่เลื่อมใส ในกัปที่ ๑๐๐,๐๐๐ นับจากกัปนี้ไป ข้าพเจ้าได้สดุดีพระพุทธเจ้าไว้ จึงไม่รู้จักทุกคติเลย (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๔๕/๑๑๑)

ดอกดีหมี่ : ชื่อไม้ต้นหลายชนิดหลายสกุลวงศ์ ขึ้นในป่า มีรสขม ใบ คล้ายมะไฟ ใช้ทำยาได้เป็นดอกไม้ที่พระติมิรูปุฝิยเถระ ครั้งในอดีตชาติได้นำดอกไม้นี้ไปปรยลงเหนือพระเศียรของพระพุทธเจ้า พระนามสิทธัตถะ เมื่อตกลงเหวตาย ในกัปที่ ๙๔ ได้ผลานิสงส์ ทำให้ท่านไม่รู้จักทุกคติ ตามนัยพระสูตร มาในติมิรูปุฝิยเถรภาพทาน ประวัติในอดีตชาติของพระติมิรูปุฝิยเถระ ท่านพระติมิรูปุฝิยเถระ เมื่อจะประกาศประวัติในอดีตชาติของตน จึงกล่าวว่า ข้าพเจ้าเที่ยวไปตามกระแสน้ำ ไกลฝั่งแม่น้ำจันทกาคา ได้เห็นพระสมณะ ผู้มองใสไม่ขุ่นมัว ประทับนั่งอยู่ ข้าพเจ้าจึงทำจิตให้เลื่อมใสในพระสมณะนั้นแล้ว จึงได้คิดอย่างนี้ในครั้งนั้นว่า พระผู้มีพระภาคนี้ทรงข้ามเองแล้ว จักช่วยสรรพสัตว์ให้ข้าม(วิภูสงสาร) ทรงฝึกตนเองแล้ว จักทรงฝึกสรรพสัตว์ ข้าพเจ้าครั้นคิดอย่างนี้แล้ว ได้ถือ "ดอกดีหมี่" มาไปปรยเหนือพระเศียรของพระพุทธเจ้า ผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่พระนามว่าสิทธัตถะ ในครั้งนั้น ข้าพเจ้าประคองอัญชลีและทำประทักษิณพระองค์ กราบพระยุคลบาทของพระศาสดาแล้ว จึงหลีกไปยังทิศอื่น พญาเนื้อได้เบียดเบียนข้าพเจ้า ผู้พอไปแล้วไม่นาน ข้าพเจ้าเดินไปตามริมเหว ได้ตกลงไป(ตาย)ในเหวนั้นนั่นเอง ในกัปที่ ๙๔ นับจากกัปนี้ไป ข้าพเจ้าได้ใช้ดอกไม้บูชาไว้ จึงไม่รู้จักทุกคติเลย (ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๔/๒๒๘)

ดอกดีมิระ : เป็นชื่อดอกไม้ชนิดหนึ่งที่หอมตลบอบอวล อยู่ในเนื้อเพลงของคนธรรพ์ชื่ออัครกะ ร้องขับกล่อมประกอบพิณถวายพระเจ้าตัมพะ ตามนัยพระสูตร มาในสุสันธิชาดก ว่าด้วยพระนางสุสันธิ คนธรรพ์ชื่ออัครกะ ครั้นในเวลาพญาครุฑโพธิสัตว์มาเล่นสกา จึงถือพิณ ขับร้องถวายพระราชาว่า กลิ่น "ดอกดีมิระ" หอมตลบอบอวล คลื่นสมุทรกระทบฝั่งดังกึกก้อง พระนางสุสันธิประทับอยู่ไกลจากพระนครนี้มาก พระเจ้าตัมพะ กามทั้งหลายย่อมเสียดแทงข้าพระองค์ พญาครุฑได้ฟังดังนั้น จึงกล่าวว่า ท่านข้ามสมุทรไปได้อย่างไร เห็นเกาะเสรุมาได้อย่างไร ท่านอัครกะ พระนางกับท่านพบกันได้อย่างไร ลำดับนั้น คนธรรพ์ชื่ออัครกะได้กล่าวว่า เมื่อเรือพวกพ่อค้าผู้แสวงหาทรัพย์ออกไปจากท่าภรุจัจฉา ถูกปลามังกรตีแตก ข้าพเจ้าเกาะแผ่นกระดานลอยไป พระนางสุสันธิมีพระวรกายหอมเพราะกลิ่นจันทร์อยู่เป็นนิตย์ ทรงปลอบโยนข้าพระองค์ด้วยพระสุรเสียงอันไพเราะนุ่มนวล พระนางสุสันธิมีดวงพระเนตรอ่อนโยน ทรงบำรุงข้าพระองค์ด้วยข้าว น้ำ ผ้า และที่นอนด้วยพระองค์เอง ข้าแต่พระเจ้าตัมพะ ขอพระองค์ทรงทราบอย่างนี้ ดังนี้ (ขุ.ชา.(ไทย) ๒๗/๕๕/๒๐๙)

ดอกทองกวาว : ดอกสีแสด ทองธรรมชาติ ก็เรียก พายัพเรียก ทองกวาว อีสานเรียก จาน อุปมาอาการของผู้มีโรคเรื้อน ชาวเป็นจุด เป็นกลากเกลื้อน ร่างกายผ่ายผอม เต็มไปด้วยเอ็น มีเนื้อหลุดออกจากปาก เช่น ดอกทองกวาว ตามนัยพระสูตร มาในมหากปิชาดก ว่าด้วยพญาวานรกับคนชั่วผู้ประทุษร้ายมิตร ครั้งนั้น ได้มีพระราชแห่งชนชาวกาสิ ทรงผดุงรัฐให้เจริญ ในกรุงพาราณสี แวดล้อมด้วยมิตรและอำมาตย์ ณ ที่นั้น ได้ทอดพระเนตรเห็นพราหมณ์เป็นโรค

เรื้อน ขาวพราวเป็นจุด ๆ และกลากเกลื่อน มีเนื้อหลุดออกจากปากแผลเช่นกัน "ดอกทองกวาว" มีร่างกายฝ้ายพอม สะพรั่งไปด้วยเส้นเอ็น เหตุเพราะการประทุษร้ายมิตร เพราะคนประทุษร้ายมิตรจัดเป็นคนเลว บุคคลใดในโลกนี้ย่อมประทุษร้ายมิตร บุคคลนั้นย่อมเป็นโรคเรื้อน โรคกลาก เกลื้อน คนผู้มีปกติประทุษร้ายมิตรเมื่อตายไปย่อมเข้าถึงนรก อีกนัยหนึ่งเปรียบกับความเข้าใจผิด เห็นผิด โดยเข้าใจว่าเนื้อเห็นดอกทองกวาวบานในราตรี เข้าใจเป็นขึ้นเนื้อ พากันล่อมไว้หมายจะกิน ความว่า สุนัขจิ้งจอกทั้งหลายเป็นสัตว์ต่ำทรามกว่าเนื้อ เห็นดอกทองกวาวบานในราตรี ก็เข้าใจว่า เป็นขึ้นเนื้อ จึงเข้าล่อมต้นไว้ เมื่อราตรีผ่านพ้นไปแล้ว เมื่อดวงอาทิตย์ขึ้น สุนัขจิ้งจอกที่ต่ำทรามกว่าเนื้อเหล่านั้น ได้เห็นดอกทองกวาวที่บ้านแล้ว ก็หมดหวัง เหมือนสุนัขจิ้งจอกล่อมต้นทองกวาว ดังนี้ (ขุ.ชา.(ไทย) ๒๗/๑๗๙/๕๖๗. ขุ.ชา.(ไทย) ๒๘/๗๒๙/๒๙๖)

ดอกท้าวายม่อม: ชื่อไม้ล้มลุก หัวหรือเหง้ามีสัณฐานกลมแบน ใช้ทำแป้งเป็นอาหารได้ เรียกว่า แป้งท้าวายม่อม เป็นดอกไม้ที่พระวิรุฬุปิยเถระในอดีตชาติ ได้นำมาประคองบูชาพระพุทธเจ้า ในกัปที่ ๙๑ ส่งผลให้ท่านไม่รู้จักทุกคติเลย ตามนัยพระสูตร มาในวิรุฬุปิยเถรภาพทาน ประวัติในอดีตชาติของพระวิรุฬุปิยเถระ ท่านพระวิรุฬุปิยเถระ เมื่อจะประกาศประวัติในอดีตชาติของตน จึงกล่าวว่า พระผู้มีพระภาคผู้ทรงเป็นผู้นำสัตว์โลก เสด็จดำเนินไปพร้อมด้วยพระชีนาสพหลายพันรูป ข้าพเจ้าได้ประคอง "ดอกท้าวายม่อม" บูชาพระพุทธเจ้า ในกัปที่ ๙๑ นับจากกัปนี้ไป ข้าพเจ้าได้ใช้ดอกไม้บูชาไว้ จึงไม่รู้จักทุกคติเลย นี้เป็นผลแห่งการบูชาพระพุทธเจ้า (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๔/๔๐๙)

ดอกเทียนขาว :เรียกผลแก่แห่งของไม้ล้มลุก ใช้เป็นเครื่องเทศได้ ยี่หระ ก็เรียก เป็นดอกไม้ที่พระมิเนลบุปผิยเถระ ในอดีตชาติเกิดศรัทธาเลื่อมใสในพระสิขิพุทธเจ้า ผู้มีพระฉวีวรรณดังทองคำ มีพระรัศมีเฉิดฉายดังดวงอาทิตย์ มีเมตตา มีสติ จึงได้ประคองดอกเทียนขาวนี้ บูชาพระพุทธเจ้านั้น เกิดมาในกัปที่ ๓๑ ทำให้ท่านไม่รู้จักทุกคติ ตามนัยพระสูตร มาในมิเนลบุปผิยเถรภาพทาน ประวัติในอดีตชาติของพระมิเนลบุปผิยเถระ ท่านพระมิเนลบุปผิยเถระ เมื่อจะประกาศประวัติในอดีตชาติของตน จึงกล่าวว่า พระผู้มีพระภาคพระนามว่าสิขิ มีพระฉวีวรรณดังทองคำ มีพระรัศมีเฉิดฉายดังดวงอาทิตย์ มีพระทัยประกอบด้วยเมตตา มีพระสติ เสด็จขึ้นที่จกกรม ข้าพเจ้ามีจิตเลื่อมใส มีใจยินดี ชมเชยพระญาณที่ล้ำเลิศแล้ว จึงได้ประคอง "ดอกเทียนขาว" บูชาพระพุทธเจ้า อาณิสสรแห่งการบูชาในกัปที่ ๓๑ นับจากกัปนี้ไป ข้าพเจ้าได้ใช้ดอกไม้บูชาไว้ จึงไม่รู้จักทุกคติเลย นี้เป็นผลแห่งการบูชาพระพุทธเจ้า (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๖/๓๗๐)

ดอกบัว :เป็นดอกไม้มีเหง้ายาวทอดอยู่ในตม ใบเป็นแผ่นกลม ขอบเรียบ อยู่ห่าง ๆ กัน ก้านใบและก้านดอกแข็ง มีหนามสาบคาย ชูใบและดอกขึ้นพ้นผิวน้ำ เช่น บัวหลวง ดอกสีขาวหรือชมพู กลิ่นหอม พันธุ์ดอกสีขาวเรียก สัตตบุษย์ พันธุ์ดอกสีชมพูเรียก ปัทม หรือ สัตตบงกช ดอกใช้ในงานพิธีต่าง ๆ เมล็ดกินได้ อุปมาความชุ่มชื้นแห่งกายด้วยความสุขอันไม่มีปิติ กับดอกบัวที่ยังไม่พ้นน้ำ น้ำหล่อเลี้ยงไว้ ดอกบัวนั้นย่อมชุ่มชื้น เอบอบซาบซึมน้ำเย็นตั้งแต่อยอดถึงเหง้า ตามนัยพระสูตร มาในสามัญญผลสูตร ในเรื่องตติยฌาน ท่านเปรียบเทียบความชุ่มชื้นแห่งปิติด้วยดอกบัว ความว่า มหาบพิตร เพราะปิติจางคลายไป ภิกษุมืออุเบกขา มี

สติสัมปชัญญะ เสวยสุขด้วยนามกาย บรรลุดุติยฌานที่พระอริยะทั้งหลายสรรเสริญว่า ผู้มีอุเบกขา มีสติ อยู่เป็นสุข เธอทำกายนี้ให้ชุ่มชื้นเอิบอิมด้วยสุขอันไม่มีปิติ เปรียบเหมือนในกอบัวเขียว (อุบล) กอบัวหลวง (ปทุม) หรือกอบัวขาว (บุณฑริก) ดอกบัวเขียว ดอกบัวหลวง หรือดอกบัวขาวบางเหล่าที่เกิดเจริญเติบโตในน้ำ ยังไม่พ้นน้ำ จมอยู่ใต้น้ำ มีน้ำหล่อเลี้ยงไว้ ดอกบัวเหล่านั้นชุ่มชื้น เอิบอาบซาบซึมด้วยน้ำเย็นตั้งแต่ยอดถึงเหง้า ไม่มีส่วนไหนที่น้ำเย็นจะไม่ถูกต้องฉนใด ภิกษุทำกายนี้ให้ชุ่มชื้นเอิบอิมด้วยสุขอันไม่มีปิติ รู้สึกซาบซ่านอยู่ ไม่มีส่วนไหนของร่างกายที่สุขอันไม่มีปิติจะไม่ถูกต้อง ฉนนัน (ที.สี.(ไทย) ๙/๒๓๑/๗๗)

ดอกบัวขาว : ชื่อบัว ดอกสีคราม, บัวขาว ก็เรียก เป็นดอกไม้ที่ดาราตาษในสระน้ำอยู่ใกล้ ๆ อาศรมของพระสารีบุตรเถระที่บุญกรรมเนรมิตไว้ ดอกบัวนี้มีบัวสีน้ำเงินแก่อมม่วง บานสะพรั่ง ดาราตาษ ส่งกลิ่นหอมอบอวลคล้ายกลิ่นทิพย์ ตามนัยพระสูตร มาในสารีบุตรเถระพาหนะ ประวัติในอดีตชาติของพระสารีบุตรเถระ พระอานนทเถระกล่าวว่า ต่อไปนี้ ขอทานทั้งหลายจงตั้งใจฟังประวัติ ในอดีตชาติของพระเถระทั้งหลาย (ต่อไป) พระสารีบุตรเถระ อุทานขึ้นว่า ในที่ไม่ไกลภูเขาหิมพานต์ มีภูเขาสูงหนึ่งชื่อลัมพะกะ ใกล้ ภูเขาลัมพะกะนั้น เขาสร้างอาศรมและสร้างบรรณศาลาไว้อย่างดีเพื่อข้าพเจ้า ในที่ไม่ไกลอาศรมของข้าพเจ้า มีแม่น้ำสายหนึ่งมีฝั่งตื้น ทำน้ำราบเรียบ น้ำรินรมย์ใจ มีทรายสะอาดเรียวยาวกระจายอยู่ทั่ว ใกล้ ๆ อาศรมของข้าพเจ้ามีบึงน้ำที่บุญกรรมเนรมิตไว้อย่างดี มีน้ำใสเย็นสนิท มีทำน้ำราบเรียบ เป็นที่น้ำรินรมย์ใจ สระน้ำเหล่านั้น ดาราตาษด้วยดอกบัวหลวง ดอกบัวขาว (บัวสีน้ำเงินแก่อมม่วง) สะพรั่งด้วยบัวขาว ดาราตาษด้วยบัวเผื่อน ส่งกลิ่นหอมอบอวลคล้ายกลิ่นทิพย์ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๕๙/๕๘๗. ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๗๒/๓๐)

ดอกบัวขาว : ชื่อบัว ดอกสีคราม บัวขาว ก็เรียก อุปมาความชุ่มชื้นแห่งกายของภิกษุที่เอิบอิมด้วยสุขอันไม่มีปิติเช่นเดียวกับดอกบัวขาวที่ชุ่มชื้นไปด้วยน้ำตั้งแต่ยอดถึงเหง้า เป็นผลแห่งความเป็นสมณะที่เห็นประจักษ์ชัดที่ดีกว่า ประณีตกว่าความเป็นสมณะที่เห็นประจักษ์ ตามนัยพระสูตร มาในสามัญญผลสูตร เรื่องตติยฌาน กล่าวถึงความชุ่มชื้นแห่งกายของภิกษุที่เอิบอิมด้วยสุขอันไม่มีปิติเช่นเดียวกับดอกบัวขาวที่ชุ่มชื้นไปด้วยน้ำตั้งแต่ยอดถึงเหง้า ความว่า เพราะปิติจางคลายไป ภิกษุมีอุเบกขา มีสติสัมปชัญญะ เสวยสุขด้วยนามกาย บรรลุดุติยฌานที่พระอริยะทั้งหลายสรรเสริญว่า ผู้มีอุเบกขา มีสติ อยู่เป็นสุข เธอทำกายนี้ให้ชุ่มชื้นเอิบอิมด้วยสุขอันไม่มีปิติ เปรียบเหมือนในกอบัวเขียว (อุบล) กอบัวหลวง (ปทุม) หรือกอบัวขาว (บุณฑริก) ดอกบัวเขียว ดอกบัวหลวง หรือดอกบัวขาวบางเหล่าที่เกิดเจริญเติบโตในน้ำ ยังไม่พ้นน้ำ จมอยู่ใต้น้ำ มีน้ำหล่อเลี้ยงไว้ ดอกบัวเหล่านั้นชุ่มชื้นเอิบอาบซาบซึมด้วยน้ำเย็นตั้งแต่ยอดถึงเหง้า ไม่มีส่วนไหนที่น้ำเย็นจะไม่ถูกต้องฉนใด ภิกษุทำกายนี้ให้ชุ่มชื้นเอิบอิมด้วยสุขอันไม่มีปิติ รู้สึกซาบซ่านอยู่ ไม่มีส่วนไหนของร่างกายที่สุขอันไม่มีปิติจะไม่ถูกต้อง ฉนนัน ข้อนี้จัดเป็นผลแห่งความเป็นสมณะที่เห็นประจักษ์ ซึ่งดีกว่าและประณีตกว่าผลแห่งความเป็นสมณะที่เห็นประจักษ์ชื่อก่อน ๆ (ที.สี.(ไทย) ๙/๒๓๑/๗๗)

ดอกบัวเขียว : บัวมีสีอย่างสีใบบัวสด อุปมาความชุ่มชื้นแห่งกายของภิกษุที่เอิบอิมด้วยสุขอันไม่มีปิติเช่นเดียวกับดอกบัวเขียวที่ชุ่มชื้นไปด้วยน้ำตั้งแต่ยอดถึงเหง้า เป็นผลแห่งความเป็นสมณะที่เห็นประจักษ์ชัดที่ดีกว่า ประณีตกว่าความเป็นสมณะที่เห็นประจักษ์ชื่อก่อน ๆ ตามนัยพระสูตร

มาในสามัญญผลสูตร เรื่องตติยฌาน กล่าวถึงความชุ่มชื้นแห่งกายของภิกษุที่เอบอิมด้วยสุขอันไม่มีปิติเช่นเดียวกับดอกบัวเขียวที่ชุ่มชื้นไปด้วยน้ำตั้งแต่ยอดถึงเหง้า ความว่า เปรียบเหมือนในกอบัวเขียว (อุบล) กอบัวหลวง (ปทุม) หรือกอบัวขาว (บุณฑริก) ดอกบัวเขียว ดอกบัวหลวง หรือดอกบัวขาวบางเหล่าที่เกิดเจริญเติบโตในน้ำ ยังไม่พ้นน้ำ จมอยู่ใต้น้ำ มีน้ำหล่อเลี้ยงไว้ ดอกบัวเหล่านั้นชุ่มชื้น เอบอบาบซาบซึมด้วยน้ำเย็นตั้งแต่ยอดถึงเหง้า ไม่มีส่วนไหนที่น้ำเย็นจะไม่ถูกต้องฉันใด ภิกษุทำกายนี้ให้ชุ่มชื้นเอบอิมด้วยสุขอันไม่มีปิติ รู้สึกซาบซ่านอยู่ ไม่มีส่วน ไหนของร่างกายที่สุขอันไม่มีปิติจะไม่ถูกต้อง ฉะนั้น ข้อนี้จัดเป็นผลแห่งความเป็นสมณะที่เห็นประจักษ์ ซึ่งดีกว่าและประณีตกว่าผลแห่งความเป็นสมณะที่เห็นประจักษ์ข้อก่อน ๆ ที.สี.(ไทย) ๙/๒๓๑/๗๗.

ดอกบัวคือเวไนยสัตว์ : ดอกบัวที่ใช้เป็นคำอุปมาพระดำรัสกับปัญญา สมัยพระพุทธเจ้าปทุมุตตระ พระองค์ทำดอกบัวคือเวไนยสัตว์ ให้แบ่งบานด้วยพระรัศมีคือพระดำรัส แต่ทรงทำเปือกตมคือกิเลสให้แห้งไปด้วยปัญญา ตามนัยพระสูตร มาในมหาภิกขุปินเถราปทาน ประวัติในอดีตชาติของพระมหากบปินเถระ ท่านพระมหากบปินเถระ เมื่อจะประกาศประวัติในอดีตชาติของตน จึงกล่าวว่า พระชินเจ้าพระนามว่าปทุมุตตระ ผู้ทรงถึงความสำเร็จแห่งธรรมทั้งปวง ทรงปรากฏแล้วในอากาศทั้งสิ้น ทรงทำ "ดอกบัวคือเวไนยสัตว์" ให้แบ่งบานด้วยพระรัศมีคือพระดำรัส พระผู้ทรงเป็นผู้นำสัตว์โลกพระองค์นั้น ทรงทำเปือกตมคือกิเลสให้แห้งไปด้วยพระรัศมีคือปัญญา (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๖๗/๒๔๗, ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๙๙/๓๐๓)

ดอกบัวแดง : สีสายสีแดงหรือสีชาด เป็นดอกไม้ที่พระติปทุมียเถระ ในอดีตชาติ สมัยพระพุทธเจ้านามว่าปทุมุตตระ ท่านเป็นช่างดอกไม้ เกิดความเลื่อมใสในพระพุทธเจ้า ได้ถือดอกบัวแดง ๓ ดอกโยนขึ้นไปในอากาศ ดอกบัวนั้นก็แผ่ขยายกลีบกลางอากาศ ชั่วขึ้น ดอกย่อยลงก้นอยู่เหนือพระเศียร เกิดความอัศจรรย์ขึ้นในโลก มนุษย์และเทวดาพากันร้องสาธุการ ตามนัยพระสูตร มาในติปทุมียเถราปทาน ประวัติในอดีตชาติของพระติปทุมียเถระ ท่านพระติปทุมียเถระ เมื่อจะประกาศประวัติในอดีตชาติของตน จึงกล่าวว่า ครั้งนั้น พระชินเจ้าพระนามว่าปทุมุตตระ ทรงถึงความสำเร็จแห่งธรรมทั้งปวง เสด็จออกจากนคร ครั้งนั้น ข้าพเจ้าได้เป็นช่างดอกไม้ อยู่ในกรุงหงสวดี ได้ถือดอกปทุม ๓ ดอก ซึ่งเป็นดอกไม้ชั้นดีเยี่ยมในกรุงนั้น เราขอบูชาพระพุทธเจ้า ครั้นคิดอย่างนี้แล้ว จึงทำจิตของตนให้เลื่อมใส จับดอกบัวแดง ๓ ดอกโยนขึ้นไปในอากาศ ในครั้งนั้น พอข้าพเจ้าโยนขึ้นไป ดอกบัวแดงเหล่านั้นก็แผ่ (ขยายกลีบ) อยู่ในอากาศ ชั่วขึ้นข้างบน ดอกย่อยลงข้างล่าง ก้นอยู่เหนือพระเศียรในอากาศ หม่อมมนุษย์ที่เห็นแล้วพากันโห่ร้องเกรียวกราว ทั้งเทวดาในอากาศก็พากันแซ่ซ้องสาธุการว่า ความอัศจรรย์เกิดขึ้นแล้วในโลก (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๕๓/๒๒๔)

ดอกบัวเผื่อน : ดอกไม้สำหรับอุปมาดอกบัวเผื่อนกับความโง่ของมนุษย์โดยอุปมาว่าดอกบัวเกิดในน้ำก็ติดอยู่ในน้ำและเปือกตม เช่นเดียวกับเหล่าสัตว์เกิดมาแล้วก็ถูกราคะ โทสะ เบียดเบียนติดอยู่ในวัฏฏสงสาร และดอกบัวนี้สื่อถึงความรุ่มรื่น ร่มเย็นแห่งสายน้ำ กลิ่นหอมแห่งดอกบัวเผื่อน ตามนัยพระสูตร มาใน สารีปุตตเถราปทาน กล่าวเปรียบเทียบดอกบัวเผื่อน ความว่า ดอกบัวเผื่อน ดอกโกมุท จำนวนมาก เกิดในน้ำแล้วติดอยู่กับน้ำและเปือกตม ฉนใด เหล่าสัตว์จำนวนมากก็ฉนนั้น เกิดมาในโลกแล้ว ถูกราคะและโทสะเบียดเบียน ย่อมงองาม (ในวัฏฏ

สงสาร) ดุจดอกโกมูทงอกงามในเปือกตม ฉะนั้น อีกนัยหนึ่ง เป็นการพรรณาลถึงความน่า
รื่นรมย์แห่งสายน้ำ ลำธาร ป่าไม้ ดอกไม้ในป่าหิมพานต์ ว่า ท่านผู้เจริญทั้งหลาย ได้ยินว่า ณ
ด้านทิศตะวันออกแห่งภูเขาคิมพานต์นั้นแล มีแม่น้ำที่เกิดแต่ภูเขาคันถุขุมละเอียดอ่อน มีสี
เขียว ไหลบ่าออกมา เป็นภูมิประเทศที่สมควรรื่นรมย์ใจ ชื่นใจ ด้วยกลิ่นหอมแห่งดอกอุบล
ดอกปทุม ดอกโกมูท ดอกบัวขาว ดอกสัตบุศย์ ดอกจงกลณี และดอกบัวเผื่อน ซึ่งงอกงามขึ้น
ในบัดนั้น (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๓๒๕/๕๑)

ดอกบัวหลวง : ดอกบัวที่อุปมาความเอิบอ้อมแห่งความสุขในตติยฌานกับดอกบัวหลวงที่เกิดในน้ำ จม
อยู่ในน้ำ ย่อมเอิบอ้อมในน้ำ เป็นการดีที่ความเป็นสมณะเห็นประจักษ์เรื่องนี้ ตามนัยพระสูตร
มาในสามัญญผลสูตรเรื่องตติยฌานว่า เพราะปิติจางคลายไป ภิกษุผู้มีอุเบกขามีสติสัมปชัญญะ
เสวยสุขด้วยนามกาย บรรลุตติยฌานที่พระอริยะทั้งหลายสรรเสริญว่า ผู้มีอุเบกขา มีสติ อยู่
เป็นสุข เธอทำกายนี้ให้ชุ่มชื้นเอิบอ้อมด้วยสุขอันไม่มีปิติ เปรียบเหมือนในกอบัวเขียว (อุบล) กอ
บัวหลวง (ปทุม) หรือกอบัวขาว (บุณทริก) ดอกบัวเขียว ดอกบัวหลวง ที่เกิดเจริญเติบโตในน้ำ
ยังไม่พ่นน้ำ มีน้ำหล่อเลี้ยงไว้ ดอกบัวเหล่านั้นชุ่มชื้นเอิบออบซาบซึมน้ำเย็นตั้งแต่ยอดถึง
เหง้า ไม่มีส่วนไหนที่น้ำเย็นจะไม่ถูกต้อง ฉันทใด ภิกษุทำกายนี้ให้ชุ่มชื้นเอิบอ้อมด้วยสุขอันไม่มี
ปิติ รู้สึกซาบซ่านอยู่ ไม่มีส่วนไหนของร่างกายที่สุขอันไม่มีปิติจะไม่ถูกต้อง ฉันทนั้น ข้อนี้จัดเป็น
ผลแห่งความเป็นสมณะที่เห็นประจักษ์ ซึ่งดีกว่าและประณีตกว่าผลแห่งความเป็นสมณะที่เห็น
ประจักษ์ช้อยก่อน ๆ (ที.สี.(ไทย) ๙/๒๓๑/๗๗)

ดอกบานไม่รู้โรย : ชื่อไม้ล้มลุก ลำต้นค่อนข้างแข็งแตกแขนงเป็นพุ่มเล็ก ๆ ใบเดี่ยวออกตรงข้ามกัน
ดอกกลม ๆ สีขาว ชมพู หรือม่วงแดง ดอกทนอยู่ได้นานดอกไม้ที่เป็นเหตุให้กษัตริย์กับกษัตริ
สองสามีภรรยาอยู่ในป่าเขา พระราชาจึงตรัสถามด้วยประการต่าง ๆ ทราบว่า ภรรยาสร้าง
ความปรารถนากับสามีไว้มาก จึงเก็บ "ดอกบานไม่รู้โรย" ประดับสามี เพื่อสามีจักได้ประดับ
ดอกไม้ แล้วตนก็จักประดับและนอนข้างสามีนั้น ตามนัยพระสูตร มาในภัลลาติยชาดก ว่า
ด้วยพระราชาพระนามว่าภัลลาติยะ พระศาสดาทรงนำอดีตนิทานมาตรัสว่า ได้มีพระราชา
ทรงพระนามว่าภัลลาติยะ ท้าวเธอทรงละรัฐสีมา ได้เสด็จประพาสป่า ลำเนา เสด็จถึงภูเขา
คันธมาทน์วรคีรีซึ่งมีบุพผชาตินานาพันธุ์บานสะพรั่ง เป็นแดนที่พวกกษัตริย์จรไปมา กษัตริ
ย์กับกษัตริ สองสามีภรรยา มีทุกข์โศก เกิดความเข้าใจผิด กษัตริย์คิดว่ากษัตริย์จะติดตามไปตอน
ข้ามน้ำที่เขี้ยวกราก แต่ภรรยาสร้างความปรารถนากับสามีไว้ ความว่า ดิฉันมัวเลือกเก็บดอก
ราชพฤกษ์ ดอกแคฝอย และดอกย่านทราย ดอกบานไม่รู้โรย ด้วยหวังว่า สามีที่รักของดิฉัน
จักได้ประดับดอกไม้ และดิฉันจักประดับดอกไม้บนอนแนบข้างสามีนั้น (ขุ.ชา.(ไทย) ๒๗/๑๙๗/
๕๐๔)

ดอกบุณทริก : บัวขาว อุปมาดอกบุณทริกที่จมอยู่ในน้ำ เสมอน้ำ พ่นน้ำ กำลังบานกับระดับสติปัญญา
ของมนุษย์ซึ่งบางคนมีมากบ้าง น้อยบ้าง ปานกลางบ้าง หรือไม่มีเลย ตามนัยพระสูตร มาใน
ปาสาธาสิสูตร เกี่ยวกับเวไนยสัตว์เปรียบด้วยดอกบัว พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย
ครั้งนั้น เรารับคำทูลอาราธนาของพรหม และเพราะความมีกรุณาในสัตว์ทั้งหลาย จึงตรวจดู
โลกด้วยพุทธจักขุ เมื่อตรวจดูโลกด้วยพุทธจักขุ ได้เห็นสัตว์ทั้งหลายผู้มีธุลีในดวงตาน้อย มีธุลี
ในดวงตามาก มีอินทรีย์แก่กล้า มีอินทรีย์อ่อน มีอาการดี มีอาการทราม สอนให้รู้ได้ง่าย สอน

ให้รู้ได้ยาก บางพวกเห็นปรโลกและโทษว่าเป็นสิ่งน่ากลัว บางพวกเห็นปรโลกและโทษว่าเป็นสิ่งไม่น่ากลัว เปรียบได้กับดอกบัว ในกออุบล ในกอปทุม หรือในกอบุญชริก ดอกอุบล ดอกปทุม ดอกบุญชริก บางดอกที่เกิดในน้ำ จมอยู่ใต้น้ำ อยู่เสมอน้ำ อยู่พ้นน้ำ และมีน้ำหล่อเลี้ยงไว้ เราเมื่อตรวจดูโลกด้วยพุทธจักขุ ได้เห็นสัตว์ทั้งหลายผู้มีจตุลีในดวงตาน้อยมีจตุลีในดวงตามาก มีอินทรีย์แก่กล้า มีอินทรีย์อ่อน มีอาการดี มีอาการทรามสอนให้รู้ได้ง่ายบ้าง สอนให้รู้ได้ยากบ้าง ดังนี้ (ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๘๓/๓๐๘)

ดอกบุษราคัม : ไบยวารี ปลายใบเรียวยแหลม ดอกสีขาวคล้ายสารภีแต่ใหญ่กว่า กลิ่นหอม ใช้ทำยาได้ แก่นสีแดงเข้ม ใช้ทำเครื่องเรือน เป็นดอกไม้ที่บ้าน ที่มีกลิ่นหอม สวยงาม ซึ่งพระปุนนาคปุปผิยเถระ เสวยชาติเป็นนายพรานนำไปบูชาพระพุทธเจ้าที่สถูปบนเนินทราย ได้รับอานิสงส์ ทำให้ไม่รู้จักทุกข์ในกัปที่ ๙๒ นี้ ตามนัยพระสูตร มาในปุนนาคปุปผิยเถระบาทาน ประวัติในอดีตชาติของพระปุนนาคปุปผิยเถระ ท่านพระปุนนาคปุปผิยเถระ เมื่อจะประกาศประวัติในอดีตชาติของตน จึงกล่าวว่า ข้าพเจ้าเป็นนายพราน เข้าไปอยู่ในป่าใหญ่ ได้พบต้นบุษราคัมมีดอกบานสะพรั่ง จึงระลึกถึงพระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐที่สุด ข้าพเจ้าได้เลือกเก็บดอกบุษราคัมนั้น เฉพาะที่มีกลิ่นหอม สวยงามแล้วก่อสถูปบนเนินทราย ยกขึ้นบูชาพระพุทธเจ้า ในกัปที่ ๙๒ นับจากกัปนี้ไป ข้าพเจ้าได้ใช้ดอกไม้บูชาไว้ จึงไม่รู้จักทุกข์เลย นี้เป็นผลแห่งการบูชาพระพุทธเจ้า (ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/๑๓/๕๔๔)

ดอกปทุม : บัวหลวง บัวก้านอุมาดอกปทุมที่เกิดในน้ำ จมอยู่ในน้ำ เสมอน้ำ พ้นน้ำ กับระดับสติปัญญาของมนุษย์ซึ่งบางคนมีมากบ้าง น้อยบ้าง ปานกลางบ้าง หรือไม่มีเลย ตามนัยพระสูตร มาในปาสาธาสิสูตร เกี่ยวกับเวไนยสัตว์เปรียบด้วยดอกบัว พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ครั้งนั้น เรารับคำทูลอาราธนาของพรหม และเพราะความมีกรุณาในสัตว์ทั้งหลาย จึงตรวจดูโลกด้วยพุทธจักขุ เมื่อตรวจดูโลกด้วยพุทธจักขุ ได้เห็นสัตว์ทั้งหลายผู้มีจตุลีในดวงตาน้อย มีจตุลีในดวงตามาก มีอินทรีย์แก่กล้า มีอินทรีย์อ่อน มีอาการดี มีอาการทราม สอนให้รู้ได้ง่าย สอนให้รู้ได้ยาก บางพวกเห็นปรโลกและโทษว่าเป็นสิ่งน่ากลัว บางพวกเห็นปรโลกและโทษว่าเป็นสิ่งไม่น่ากลัว เปรียบได้กับดอกบัว ในกออุบล ในกอปทุม หรือในกอบุญชริก ดอกอุบล ดอกปทุม ดอกบุญชริก บางดอกที่เกิดในน้ำ จมอยู่ใต้น้ำ อยู่เสมอน้ำ อยู่พ้นน้ำ และมีน้ำหล่อเลี้ยงไว้ เราเมื่อตรวจดูโลกด้วยพุทธจักขุ ได้เห็นสัตว์ทั้งหลายผู้มีจตุลีในดวงตาน้อยมีจตุลีในดวงตามาก มีอินทรีย์แก่กล้า มีอินทรีย์อ่อน มีอาการดี มีอาการทรามสอนให้รู้ได้ง่ายบ้าง สอนให้รู้ได้ยากบ้าง ดังนี้ (ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๘๓/๓๐๘)

ดอกประกายพริก : ดาวรุ่ง คือ ดาวพระศุกร์ที่เห็นในเวลาเช้ามีดอกปทุมดอกประกายพริกกับบุคคลที่มีอรุณปฏิญาณภายในเห็นรูปภายนอกมีสีขาว ดังดาวประกายพริกที่ขาว ภิกษุครอบงำรูปนั้นได้ด้วยการรู้ เห็น ตามนัยพระสูตร มาในทสุตตรสูตร ความว่า บุคคลหนึ่งมีอรุณปฏิญาณภายในเห็นรูปทั้งหลายภายนอก ที่ขาว มีสีขาว เปรียบด้วยของขาว มีสีขาวเข้ม เปรียบเหมือนดาวประกายพริกที่ขาว มีสีขาว เปรียบด้วยของขาว มีสีขาว เข้ม ฉันไค หรือเปรียบเหมือนผ้าในเมืองพาราณสี อันมีเนื้อละเอียดทั้ง ๒ ด้านที่ขาว มีสีขาว เปรียบด้วยของขาว มีสีขาวเข้ม แม้ฉันไค ภิกษุรูปหนึ่งมีอรุณปฏิญาณภายใน ก็ฉันนั้นเหมือนกัน เห็นรูปทั้งหลายภายนอกที่ขาว มีสีขาว เปรียบด้วย ของขาว มีสีขาวเข้ม ครอบงำรูปเหล่านั้นได้ มีสัญญาอย่างนี้ว่า ‘เรา’ เรา

เห็น' นี้เป็นอภิไภยตนะประการที่ ๘ นี้ คือธรรม ๘ ประการที่ควรรู้อย่างนี้ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๕๘/๔๑๗)

ดอกประดู่ : ดอกสีเหลือง กลิ่นหอมเป็นดอกไม้ที่อยู่ใกล้อาศรมของพระสารีบุตรเถระ ในอดีตชาติของท่านนั้น อาศรมนี้มีแม่น้ำ ทำนน้ำราบเรียบ น้ำรื่นรมย์ใจ มีทรายสะอาด มีดอกกรรณิการ ดอกไม้ประดู่ ส่งกลิ่นหอมอบอวลคล้ายกลิ่นทิพย์ ตามนัยพระสูตร มาในสารีบุตรเถระพาหนะ ประวัติในอดีตชาติของพระสารีบุตรเถระ ท่านพระอานนทเถระกล่าวว่า ต่อไปนี้ ขอท่านทั้งหลายจงตั้งใจฟังประวัติ ในอดีตชาติของพระเถระทั้งหลาย พระสารีบุตรเถระบรรลุสาวกบารมีญาณแล้วได้อุทานขึ้นว่า ในที่ไม่ไกลภูเขาหิมพานต์ มีภูเขาลูกหนึ่งชื่อลัมพะกะ ไกล ๆ ภูเขาลัมพะกะนั้น เขาสร้างอาศรม และสร้างบรรณศาลาไว้อย่างดีเพื่อข้าพเจ้า ในที่ไม่ไกลอาศรมของข้าพเจ้า มีแม่น้ำสายหนึ่งมีฝั่งตื้น ทำนน้ำราบเรียบ น้ำรื่นรมย์ใจ มีทรายสะอาดเรียวยาวกระจายอยู่ทั่ว ในที่ไม่ไกลอาศรมของข้าพเจ้านั้น มีแม่น้ำไม่มีก้อนกรวด ไม่มีเงื้องอน้ำออกมา น้ำมีรสดี ไม่มีกลิ่น ไหลไป ประดับอาศรมของข้าพเจ้าให้งดงาม ต้นกรรณิการ ต้นกรรณิการเขาต้นประดู่ ต้นอัญชัน ดอกประดู่ มากมาย ส่งกลิ่นหอมอบอวลคล้ายกลิ่นทิพย์ ประดับอาศรมของข้าพเจ้าให้งดงาม ดังนี้ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๒๓/๕๕๔)

ดอกประยงค์ : ดอกกลมเล็ก ๆ สีเหลือง ลักษณะคล้ายไข่ปลาตุ๊ก ออกเป็นช่อตามง่ามใบ กลิ่นหอม ดอกไม้ที่ส่งกลิ่นหอม อบอวลไปทั่ววิมานของฉัตตมาณพ วิมานของมาณพนี้สวยงามเนื่องแน่นด้วยนางเทพอัปสร มีผิวพรรณเปล่งปลั่งดังทองคำ ดังท้องฟ้าที่เต็มไปด้วยดวงดาว ตามนัยพระสูตร มาในฉัตตมาณพวิมาน ว่าด้วยวิมานที่เกิดขึ้นแก่ฉัตตมาณพผู้ถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะ พระผู้มีพระภาคตรัสถามว่า วิมานของเธอนั้นมีรัศมีตัดแสงอาทิตย์แผ่ไปเกิน ๒๐ โยชน์ และทำกลางคืนให้เป็นเสมือนกลางวัน วิมานของเธอเนื่องแน่นด้วยเหล่าเทพอัปสร ผู้ทรงผ้ากำพลสีแดงและสีเหลือง หอมตลบด้วยกลิ่นกฤษณา แก่นจันทน์ และ ดอกประยงค์ มีผิวพรรณเปล่งปลั่งดังทองคำ ประหนึ่งท้องฟ้าเต็มไปด้วยดวงดาว ดังนี้ (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๘๙๒/๑๐๖ ขุ.ชา.(ไทย) ๒๗/๑๑๐/๔๕)

ดอกปฐุ : ดอกสีขาว ออกเป็นกระจุกตามง่ามใบ กลิ่นหอม เนื้อไม้สีน้ำตาลคล้ำ ใช้ทำด้ามปืน พานท้ายปืน เปลือกกรากใช้ทำยาได้ เป็นดอกไม้ที่เป็นเหตุให้กนิกร กับ กนิกรีสองสามีภรรยาแยกกันอยู่ เพราะนางมัวเลือกเก็บดอกปฐุ เพื่อประดับสามี และตัวเองที่นอนแนบอยู่กับสามีนั้น ตามนัยพระสูตร มาในภัลลาคติยชาดก เรื่องราวของกนิกร กับ กนิกรีสองสามีภรรยาที่แยกกันอยู่ พระราชาสงสัย ตรัสถามว่า เจ้าทั้ง ๒ คิดถึงทรัพย์ที่พินาศไปแล้วหรือ หรือคิดถึงบิดามารดาที่ล่วงลับไปแล้ว จึงพากันเดือดร้อนตลอดทั้งราตรีหนึ่งนั้น เราขอถามเจ้าทั้ง ๒ ผู้มีร่างกายคล้ายมนุษย์ เพราะเหตุไร เจ้าจึงแยกกันอยู่ กนิกรีกราบทูลว่า แม่น้ำสายนี้เดิมมีกระแสน้ำเชี่ยวกราก ปกคลุมด้วยต้นไม้หนานาพันธุ์ไหลผ่านภูผาหิน ท่านเห็นอยู่ แม่น้ำสายนั้นสามเณรที่รักของดิฉันสำคัญดิฉันว่า จะติดตามไปจึงได้ข้ามไปในฤดูฝน ส่วนดิฉันมัวเลือกเก็บ "ดอกปฐุ" ดอกลำดวน ดอกมะลิซ้อน และดอกคัตเค้า ด้วยหวังว่า สามเณรที่รักของดิฉันจักได้ประดับดอกไม้ (ขุ.ชา.(ไทย) ๒๗/๑๙๖/๕๐๓)

ดอกปาริฉัตตกะ: ต้นไม้สวรรค์ในสวนพระอินทร์ หรือต้นทองกลาง เป็นดอกไม้ที่เทพนารี ๔ นางขอ กับพระนารณณ์เทวพราหมณ์ แล้วนางก็อวยพรท่านให้สำเร็จคติทั้งปวง ตามนัยพระสูตร มา

ในสุภโชนชาดก เป็นเรื่องเทพนารีทั้ง ๔ นางผู้มีผิวพรรณประดุจทองคำ เป็นใหญ่กว่าเทพธิดาทั้งหลาย คือ ๑. เทพธิดาอาสา ๒. เทพธิดาสัทธา ๓. เทพธิดาสิริ ๔. เทพธิดาหิริ ต่างลุกขึ้นกล่าวกับพระนารทมุณีเทวพราหมณ์ว่า ข้าแต่พระมหามุนีผู้ประเสริฐ ถ้าดอกปาริฉัตรนี้ พระคุณเจ้ามิได้เจาะจงจะให้แก่ผู้ใด ขอพระคุณเจ้าจงให้แก่พวกดิฉันเถิด ขอคติทั้งปวงจงสำเร็จแต่พระคุณเจ้า แม้พระคุณเจ้าก็จงให้แก่พวกดิฉันเหมือนท้าววาสวะเท่านั้นเถิด (ขุ.ชา. (ไทย) ๒๘/๒๑๖/๑๑๙)

ดอกปทุมทริก: สีขาว อุปมาดอกปทุมทริกกับการหมกเกลียว พระผู้มีพระภาคเกิดในโลก แต่อยู่เหนือโลก ไม่แปดเปื้อนด้วยโลกเหมือนดอกปทุมทริกไม่เปียกน้ำ ไม่ติดน้ำ ตามนัยพระสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า พราหมณ์ เราเกิดเจริญเติบโตในโลก แต่อยู่เหนือโลก ไม่แปดเปื้อนด้วยโลกเหมือนดอกอุบล (บัวเขียว) ดอกปทุม (บัวหลวง) ดอกปทุมทริก (บัวขาว) เกิดเจริญเติบโตในน้ำ แต่อยู่เหนือน้ำ ไม่แปดเปื้อนด้วยน้ำฉะนั้น อาสวะทั้งหลายที่เป็นเหตุให้เกิดเป็นเทวดา หรือเป็นคนธรรพ์ผู้เที่ยวไปในอากาศ เป็นเหตุให้ถึงความเป็นยักษ และความเป็นมนุษย์ ได้สิ้นไปแล้ว ถูกเรากำจัดแล้ว ทำให้หมดเครื่องผูกพันแล้ว ดอกปทุมทริกที่งดงาม ย่อมไม่แปดเปื้อนด้วยน้ำฉนใด เราก็อ้อมไม่แปดเปื้อนด้วยโลกฉนนัน พราหมณ์ เพราะฉนนัน เราจึงเป็นพระพุทธรเจ้า (อง.จตุกก (ไทย) ๒๑/๓๖/๕๙. อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๘๑/๑๘๑)

ดอกผักตบ: ลำต้นเป็นกอ สีเขียว อุปมาการเอาชนมารด้วยการมีรูปสัณฐานภายใน เห็นรูปภายนอกที่เขียว เหมือนดอกผักตบที่เขียว เขาก็ครอบงำรูปนั้นได้ ตามนัยพระสูตร กล่าวว่า บุคคลหนึ่งมีรูปสัณฐานภายใน เห็นรูปทั้งหลายภายนอกที่เขียว มีสีเขียว เปรียบด้วยของเขียว มีสีเขียวเข้ม เปรียบเหมือน "ดอกผักตบ" ที่เขียว มีสีเขียว เปรียบด้วยของเขียว มีสีเขียวเข้ม ฉนใดหรือเปรียบเหมือนผ้า ในเมืองพาราณสี อันมีเนื้อละเอียดทั้ง ๒ ด้านที่เขียว มีสีเขียว เปรียบด้วยของเขียว มีสีเขียวเข้ม ฉนใด บุคคลหนึ่งมีรูปสัณฐานภายใน ก็ฉนนันเหมือนกัน เห็นรูปทั้งหลายภายนอกที่เขียว มีสีเขียว เปรียบด้วยของเขียว มีสีเขียวเข้ม ครอบงำรูปเหล่านั้นได้ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๓๘/๓๔๙)

ดอกผักทิพย์: ดอกไม้สวรรค์ หมายถึงดอกไม้ทิพย์ที่พระกัการูปุพิยเถระ ในอดีตชาติของท่าน เมื่อลงจากสวรรค์ชั้นยามาสู่โลกมนุษย์ ได้ถือดอกผักทิพย์มาด้วย เพื่อบูชาพระพุทธรเจ้า ด้วยอาณิสสงส์บูชานี้ทำให้ท่านไม่รู้จักคำว่าทุกขติเลย ตามนัยพระสูตรมาในกัการูปุพิยเถรภาพทานประวัติในอดีตชาติของพระกัการูปุพิยเถระเป็นต้น ท่านพระกัการูปุพิยเถระ เมื่อจะประกาศประวัติในอดีตชาติของตน จึงกล่าวว่าข้าพเจ้าจากสวรรค์ชั้นยามาลงมายังมนุษย์โลกนี้ ได้ถือดอกผักทิพย์มาบูชาพระพุทธรเจ้าพระนามว่าโคดม ผู้มีสิริ ในกัปีที่ ๙๒ นับจากกัปีนี้ไป ข้าพเจ้าได้ใช้ดอกไม้บูชาไว้ จึงไม่รู้จักทุกขติเลย นี้เป็นผลแห่งการบูชาพระพุทธรเจ้า (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๕/๕๔๓. ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๒๑/๓๒๐)

ดอกมฆวะ : ดอกไม้ทิพย์ ที่พระมฆวูปุพิยเถระ ในอดีตชาติของท่าน ได้เลื่อมใส มีใจยินดี ได้ประคองดอกมฆวบูชาพระพุทธรเจ้า ในกัปีที่ ๙๑ จึงไม่รู้จักทุกขติเลย ตามนัยพระสูตร มาในมฆวูปุพิยเถรภาพทาน ประวัติในอดีตชาติของพระมฆวูปุพิยเถระ ท่านพระมฆวูปุพิยเถระ เมื่อจะประกาศประวัติในอดีตชาติของตน จึงกล่าวว่า พระผู้มีพระภาคผู้เป็นพระสยัมภู ผู้ไม่ทรงพ่ายแพ้ พระองค์มีอินทรีย์ผ่องใส ไม่ขุ่นมัว เข้าสมาธิอยู่ใกล้ฝั่งแม่น้ำนัมมทา ในครั้งนั้น ข้าพเจ้าได้

เห็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้เป็นพระสยัมภู ผู้ไม่ทรงพ่ายแพ้แล้ว เลื่อมใส มีใจยินดี ได้บูชา พระองค์ด้วยดอกมธุวะ (ดอกแฉ่ม้าพระอินทร์) ในกัปที่ ๙๑ นับจากกัปนี้ไป ข้าพเจ้าได้ใช้ ดอกไม้บูชาไว้ จึงไม่รู้จักทุกขคติเลย เป็นผลแห่งการบูชาพระพุทธเจ้า ดังนี้ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/ ๒๑/๔๔๖)

ดอกมณฑารพ :ชื่อต้นไม้ในเมืองสวรรค์ มณฑา ก็ใช้ เป็นดวงมาลัยของนางภัททิติกาอุบาสิกาใช้ ประดับ ดอกมณฑารพนี้มีสีต่าง ๆ ที่เทพอื่น ๆ ไม่มี นางรักษาศีล ๕ รักษาอุโบสถศีล ได้ บำเพ็ญสุจริตธรรม กุศลธรรมแล้วเกิดเป็นเทพธิดา ชมสวนนันทวันอยู่ ตามนัยพระสูตร มา ในภัททิติกาวิมาน ว่าด้วยวิมานที่เกิดขึ้นแก่นางภัททิติกาอุบาสิกา พระผู้มีพระภาคตรัสถาม ถึงบุพกรรมที่นางภัททาเทพธิดานั้นได้ทำไว้ว่า เทพธิดาผู้ทรงปัญญา เธอประดับมาลัย "ดอก มณฑารพ" ซึ่งมีสีต่าง ๆ ไว้ที่ศีรษะ คือ สีเขียว เหลือง ดำ หงสบาทและแดง ร่ายล้อมด้วยกลีบ เกสร ในเทพหมู่อื่นไม่มีต้นไม้ชนิดนี้ หม่อมฉันมีใจเลื่อมใสในพระอริยเจ้าผู้ปฏิบัติตรง จึงได้ ถวายเครื่องนุ่งห่ม อาหาร เสนาสนะและเครื่องตามประทีป หม่อมฉันเข้าจำอุโบสถศีลซึ่ง ประกอบด้วยองค์ ๘ ทุกวัน ๑๔ คำ ๑๕ คำและ ๘ คำแห่งปักษี หม่อมฉันยินดีในศีล ๕ มีคุณ กำหนดมิได้ นำความสุขมาให้เนื่องนิตย์ ได้บำเพ็ญสุจริตธรรมและได้บำเพ็ญกุศลธรรมแล้ว จุตติ จากมนุษย์โลกนั้นแล้ว ได้เกิดเป็นเทพธิดา มีรัศมีในตัวเอง เทียวชมสวนนันทวันอยู่ ดังนี้ (ขุ.วิ. (ไทย) ๒๖/๒๐๖/๓๖)

ดอกมณฑาลก :ดอกต้นไม้ขนาดใหญ่ ที่มีใบใหญ่ ดอกสีเหลืองนวล กลิ่นหอม ดอกไม้สวรรค์ดอกไม้ ที่ขึ้นปกคลุมอุทยานกับดอกไม้อื่น ๆ ที่ขึ้นปกคลุมลำรางไข กระแสน้ำ สระโบกขรณี มีหมู่ มนุษย์พากันหลงใหล ถือเป็นของเขา ตามนัยพระสูตร มาในสาธินราชชาดก เมื่อพระ โพธิสัตว์จุ่งพระหัตถ์พระเจ้าอนารทะเที่ยวไปในอุทยานได้ตรัสว่า ภูมิภาคตรงนี้คืออุทยานนั้น ตรงนี้คือลำรางไขน้ำพร้อมทั้งอ่างรองรับน้ำที่ไหลเข้ามา ตรงนี้คือภูมิภาคทั้ง ๒ ข้างแห่งลำราง ไขน้ำ ซึ่งปกคลุมด้วยหญ้าเขียวขจี ตรงนี้คือแม่น้ำที่มีกระแสไหลอยู่ไม่ขาดสาย ตรงนี้คือสระ โบกขรณีอันน่ารื่นรมย์ มีนกจักรพากันขันขานเสียงระงม ดารดาชไปด้วยดอกมณฑาลก ดอก ปทุม และดอกอุบล ที่เหล่าชนพากันหลงใหลยึดถือว่าเป็นของเราเขาไปไหนหนอ ดังนี้ (ขุ.ชา. (ไทย) ๒๓/๒๑๖/๔๕๗. ขุ.ชา.(ไทย) ๒๘/๑๖๗/๒๑๐)

ดอกมะกล่ำหลวง :ดอกไม้ต้นขนาดใหญ่ ฝักแก่ปิดเป็นวง เมล็ดแข็งสีแดง ใช้ทำยาได้ ถ้าเป็นต้นไม้ ใหญ่ เรียกว่า มะกล่ำหลวง ในที่นี้หมายถึงดอกไม้ทิพย์ที่พระพิมพิชาลุปุบิยเถระ ใน อดีตชาติ สมัยพระพุทธเจ้าพระนามว่าปทุมุตตระ ได้นำดอกมะกล่ำหลวงประคองอัญชลีขึ้น บูชาพระพุทธเจ้า มาในกัปที่ ๖๘ นี้ ได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ๔ ชาติ สมบูรณ์ด้วยรัตน ๗ ประการ มีพละนาถาพมาก ได้คุณวิเศษคือ ปฏิสัมภิตา ๔ วิโมกข์ ๘ และอภิญาญา ๖ตามนัย พระสูตร มาในพิมพิชาลุปุบิยเถราปทาน ประวัติในอดีตชาติของพระพิมพิชาลุปุบิยเถระ ท่านพระพิมพิชาลุปุบิยเถระ เมื่อจะประกาศประวัติในอดีตชาติของตน จึงกล่าวว่า พระชิน เจ้าพระนามว่าปทุมุตตระ ผู้เป็นพระสยัมภู เป็นบุคคลผู้เลิศ ทรงประกาศสั่งจะ ๔ แสดงอม ตบท ครั้งนั้น ข้าพเจ้ารวบรวม "ดอกมะกล่ำหลวง" ไว้มากมายแล้ว บูชาพระพุทธเจ้าผู้เป็น จอมแห่งเทวดาและมนุษย์ ผู้คงที่ ในกัปที่ ๖๘ นับจากกัปนี้ไป ได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ๔ ชาติพระนามเหมือนกันว่ากัญชกเสระ สมบูรณ์ด้วยรัตน ๗ ประการ มีพละนาถาพมาก คุณ

วิเศษเหล่านี้ คือ ปฏิสัมภิตา ๔ วิโมกข์ ๘ และอภิญญา ๖ ข้าพเจ้าได้ทำให้แจ้งแล้ว คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ข้าพเจ้าก็ได้ทำสำเร็จแล้ว ดังนี้ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๓๑/๔๑๓)

ดอกมะกอก : ดอกของไม้ต้นขนาดใหญ่ ใบอ่อนมีรสเปรี้ยว ใช้เป็นผักดิบ ผลขนาดลูกหมากดิบ เมื่อสุกมีรสเปรี้ยวเจือฝาด ใช้ปรุงอาหาร รากและเมล็ดใช้ทำยาได้ มะกอกบ้าน หรือ มะกอกป่า ก็เรียกเป็นดอกไม้ที่พระอัมพปุกกียเถระ ในอดีตชาติ ได้นำมาประคองอัญชลีบูชาพระมหาวิระ ผู้เป็นเนื่อนาบุญของโลก ในกัปที่ ๓๑ เป็นต้นไป จะไม่รู้จักคำว่าทุกคติ ตามนัยพระสูตร มาในอัมพปุกกียเถราปทาน ประวัติในอดีตชาติของพระอัมพปุกกียเถระ ท่านพระอัมพปุกกียเถระ เมื่อจะประกาศประวัติในอดีตชาติของตน จึงกล่าวว่า พระมุนีพระนามว่าเวสสภู เสด็จเข้าไปยังป่าไม้สาละ ซึ่งมีดอกบานสะพรั่ง ประทับนั่งอยู่ที่ชอกภูเขา ดุจพญาราชสีห์มีชาติสูง ข้าพเจ้าเป็นผู้มีจิตเลื่อมใส มีใจยินดี ได้ใช้ "ดอกมะกอก" บูชาพระมหาวิระ ผู้เป็นเนื่อนาบุญด้วยมือทั้ง ๒ ของตน ในกัปที่ ๓๑ นับจากกัปนี้ไป ข้าพเจ้าได้ใช้ดอกไม้บูชาไว้ จึงไม่รู้จักทุกคติเลย (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๓๗/๘๑)

ดอกมะเดื่อ : ดอกของไม้ต้นขนาดกลาง ใบสาก ผลกินได้ ใช้เป็นคุณลักษณะของพระพุทธเจ้าที่นางเทพธิดาได้พบเห็น โดยพรรณนาว่า ความเป็นพระพุทธเจ้าผู้ทรงเป็นผู้นำสัตว์โลกนี้หาได้ยากเหมือนหาดอกมะเดื่อที่ดี เหมือนหากะต่ายในดวงจันทร์ หรือเหมือนหาน้ำมันกา เหมือนหาหนวดเต่า หากะต่าย ตามนัยพระสูตร มาในรัชชมาลาวิมาน ว่าด้วยวิมานที่เกิดขึ้นแก่หญิงผู้สักการะเคารพพระพุทธเจ้า เมื่อพระมหาโมคคัลลานเถระถามเทพธิดาองค์หนึ่งว่า เทพธิดาเออมีผิวพรรณงดงามยิ่งนัก ขณะที่ดนตรีบรรเลงอยู่อย่างไพเราะ ดิฉันได้เหลือบเห็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้เป็นจอมปราชัญ์ ทรงเกื้อกูลสัตว์โลกทั้งมวล ผู้ไม่มีโรครภัย ประทับนั่งเข้าฌานอยู่ที่โคนต้นไม้ เพราะได้เห็นพระองค์ผู้นำเลื่อมใส ควรแก่การยินดี เสด็จออกจากป่า แล้วมาสู่ความไม่มีป่า(คือกิเลส) ใจของดิฉันก็เลื่อมใสด้วยคิดเห็นว่า ท่านผู้นี้คงจะมีใช้คนธรรมดาสามัญเป็นแน่ ท่านผู้นี้เป็นที่น่าเกรงขาม ดังราชสีห์ซึ่งเป็นสัตว์อยู่ถ้ำ น่าเกรงขามยากที่ใครจะทำให้ชื่นชมและยากที่จะได้พบเห็น เหมือน "ดอกมะเดื่อ" (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๘๔๑/๘๗. ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๑๖/๑๓๗)

ดอกมะลิ : ดอกไม้ลำต้นเป็นพุ่ม ดอกสีขาว กลิ่นหอมเย็น พันธุ์ดอกซ้อน เรียก มะลิซ้อนเป็นการเปรียบเทียบความหอมดอกมะลิซึ่งถือว่าเป็นดอกไม้ที่มีกลิ่นหอมเป็นเลิศ ก็เท่ากับคำสั่งสอนของสมณโคตม จัดว่า ยอดเยี่ยมกว่าอชชธรรม บรรดาธรรมซึ่งมีอยู่ขณะนี้ คือลัทธิของครูทั้ง ๖ ตามนัยพระสูตร มาใน คณกโมคคัลลานสูตร เป็นการเปรียบเทียบความดีเลิศของสิ่งต่าง ๆ กับคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ความว่า บรรดารากไม้หอม บัณฑิตยกย่องยกย่องยกย่องว่าเป็นเลิศ บรรดาไม้ที่มีแก่นหอม บัณฑิตยกย่องแก่นจันทร์แดงว่าเป็นเลิศ บรรดาไม้ที่มีดอกหอม บัณฑิตยกย่อง "ดอกมะลิ" ว่าเป็นเลิศ แม้ฉันใด คำสั่งสอนของท่านพระโคตม ก็ฉันนั้นเหมือนกัน จัดว่ายอดเยี่ยมกว่าอชชธรรม (ธรรมซึ่งมีอยู่ขณะนี้ หมายถึงลัทธิของครูทั้ง ๖) ทั้งหลาย ท่านพระโคตม พระภาชิตของพระองค์ชัดเจนไพเราะยิ่งนัก ท่านพระโคตมพระภาชิตของพระองค์ชัดเจนไพเราะยิ่งนัก พระองค์ทรงประกาศธรรมแจ่มแจ้งโดยประการต่าง ๆ เปรียบเหมือนบุคคลหงายของที่คว่ำ เปิดของที่ปิด บอกทาง แก่ผู้หลงทาง หรือตามประทีปในที่มืด ด้วยตั้งใจว่า 'คนมืดตาดีจะเห็นรูปได้' ข้าพระองค์นี้ขอถึงท่านพระโคตม พร้อมทั้งพระ

ธรรมและพระสงฆ์ว่าเป็นสรณะ ขอท่านพระโคตมโปรตทรงจำข้าพระองค์ไว้ว่า เป็นอุบาสกผู้ถึงสรณะ ตั้งแต่นั้นนี้เป็นต้นไปจนตลอดชีวิต” ดังนี้ (ม.อ.(ไทย) ๑๔/๗๘/๘๔. ม.อ.อ. (บาลี) ๗/๗๘/๔๗)

ดอกมะลิซ้อน : ดอกไม้พุ่ม สีขาว กลิ่นหอม เป็นดอกไม้ที่กินนรีกับกินนร ภรรยาสามีกัน ในครั้งที่แยกกันอยู่ พระราชาสงฆ์จึงตรัสถามว่าทำไมจึงแยกกันอยู่ ปรากฏว่านางมัวเก็บดอกมะลิซ้อน หวังว่าสามีจะได้ประดับดอกไม้นี้ ตามนัยพระสูตร มาในภักลาติยชาดก เรื่องกินนรกับกินนรีสองสามีภรรยารักคน วันหนึ่ง พระราชาตรัสถามว่า เจ้าทั้ง ๒ คิดถึงทรัพย์ที่พินาศไปแล้วหรือ หรือคิดถึงบิดามารดาที่ล่วงลับไปแล้ว จึงพากันเดือดร้อนตลอดทั้งราตรีหนึ่งคืน เราขอถามเจ้าทั้ง ๒ ผู้มีร่างกายคล้ายมนุษย์ เพราะเหตุไร เจ้าจึงแยกกันอยู่ กินนรีกราบทูลว่า แม่น้ำสายนี้เดิมมีกระแสน้ำเชี่ยวกราก ปกคลุมด้วยต้นไม้หนานาพันธุ์ไหลผ่านภูผาหิน ท่านเห็นอยู่ แม่น้ำสายนั้น สามีที่รักของดิฉันสำคัญดิฉันว่า จะติดตามไปจึงได้ข้ามไปในฤดูฝน ส่วนดิฉันมัวเลือกเก็บดอกปฐู ดอกลำดวน ดอกคัตเค้า "ดอกมะลิซ้อน" ด้วยหวังว่า สามีที่รักของดิฉันจักได้ประดับดอกไม้ (ขุ.ชา.(ไทย) ๒๗/๑๙๖/๕๐๓)

ดอกโมก : เป็นดอกลักษณะสีขาวห้อยเป็นช่อสั้น ๆ กลิ่นหอม ปลูกเป็นไม้ประดับ เป็นดอกไม้ที่พระกุกุชบุปผิยเถระ ในอดีตชาติ สมัยพระพุทธเจ้าพระนามว่าสุทัสสนะ ท่านพระเถระจึงถือดอกโมก ดอกใหญ่ทูลเกล้าบูชาพระสยัมภูพุทธเจ้า ในกัปที่ ๓๑ จากนั้นไป จะไม่รู้จักคำว่าทุกคติ ตามนัยพระสูตร มาในกุกุชบุปผิยเถรชาปทาน ประวัติในอดีตชาติของพระกุกุชบุปผิยเถระ ท่านพระกุกุชบุปผิยเถระ เมื่อจะประกาศประวัติในอดีตชาติของตน จึงกล่าวว่า ในที่ไม่ไกลจากภูเขาคิมพานต์ มีภูเขาสูงหนึ่งชื่ออัจฉละ พระพุทธเจ้าพระนามว่าสุทัสสนะ ประทับอยู่ที่ระหว่างภูเขา ข้าพเจ้าถือดอกไม้ซึ่งเกิดที่ภูเขาคิมพานต์เหาะไป ณ ที่นั้น ได้เห็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้ข้ามโอฆะได้แล้ว ผู้ไม่มีอาสวะ ครั้งนั้น ข้าพเจ้าถือ "ดอกโมก" ใหญ่ทูลเกล้า บูชาพระสยัมภูพุทธเจ้า ผู้ทรงแสงหาคุณอันยิ่งใหญ่ ในกัปที่ ๓๑ นับจากกัปนี้ไป ข้าพเจ้าได้ใช้ดอกไม้บูชาไว้ จึงไม่รู้จักทุกคติเลย (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๓๙/๒๐๘)

ดอกโมกมัน : ไม้สีขาวละเอียด ใช้ฝักประดับในเนื้อไม้อื่นเป็นลวดลาย และทำสิ่งอื่น ๆ เช่น พาย เป็นดอกไม้ที่พระกุกุชบุปผิยเถระ อดีตชาติ ได้นำมาประคองอัญชลีเพื่อบูชาพระพุทธเจ้าพระนามว่ามุสสะ ในกัปที่ ๘๒ จากนั้นไป จะไม่รู้จักคำว่าทุกคติ ตามนัยพระสูตร มาในกุกุชบุปผิยวรรค หมวดว่าด้วยพระกุกุชบุปผิยเถระเป็นต้น เรื่อง กุกุชบุปผิยเถรชาปทาน ประวัติในอดีตชาติของพระกุกุชบุปผิยเถระท่านพระกุกุชบุปผิยเถระเมื่อจะประกาศประวัติในอดีตชาติของตน จึงกล่าวว่า พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้มีพระฉวีวรรณดังทองคำ ดังดวงอาทิตย์อุทัย ทรงเหยียดดูทิศ เสด็จเหาะไปในอากาศ ข้าพเจ้าเห็น "ดอกโมกมัน" บานสะพรั่ง ทั้งดอกใหญ่และดอกเล็ก จึงเก็บมาจากต้น แล้วบูชาพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระนามว่ามุสสะ ในกัปที่ ๘๒ นับจากกัปนี้ไป ข้าพเจ้าได้ใช้ดอกไม้บูชาไว้ จึงไม่รู้จักทุกคติเลย (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๒/๓๔๗)

ดอกไม้คือธรรม : อุปมาดอกไม้ด้วยการเผยแผ่ธรรมของพระโกนาคมนพุทธเจ้าและการเผยแผ่ธรรมไปแพร่หลายยังหมู่ชนต่าง ๆ ที่กว้างขวาง มีผู้ปฏิบัติธรรมตามธรรม จนได้มรรคผล เปรียบได้กับพวงมาลัยที่ร้อยเรียงไว้เป็นอันดี สวยงาม ตามนัยพระสูตร มาในโกนาคมนพุทธวงศ์ ครั้งนั้นพระองค์พร้อมทั้งสาวก ทรงยกธรรมเจดีย์ หมายถึงโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ อันประดับ

ด้วยผ้าคือธรรมแล้ว หมายถึงประดับด้วยอริยสัง ๔ ทรงร้อยพวง "ดอกไม้คือธรรม" เสร็จแล้ว
เสด็จดับขันธปรินิพพาน (ช.อป.(ไทย) ๓๓/๒๗/๗๑๑. ช.พุทฺธ.อ. (บาลี) ๒๗/๓๗๗)

ดอกไม้คือวิมุตติ : ดอกไม้บูชาภิกษุผู้ปฏิบัติ กิตติคุณของพระพุทธเจ้าที่หาใครยิ่งกว่ามิได้ เสมอเหมือน
มิได้ พระองค์ให้สรรพสัตว์ยินดีในธรรมของพระองค์ด้วยดอกไม้ทั้งดงาม มีกลิ่นหอมคือวิมุตติ
ความหลุดพ้นจากการเวียนว่ายตายเกิดในภพ ตามนัยพระสูตร มาในสาริปุตตเถรปาทาน
กล่าวถึงความยิ่งใหญ่ ความมหัศจรรย์ พระปัญญาอันล้ำเลิศ การสรรเสริญในกิตติคุณของ
พระพุทธเจ้า ความว่า ข้าแต่พระองค์ผู้มีความเพียรมาก ผู้เป็นศากยบุตร มีพระยศยิ่งใหญ่ ข้า
พระองค์ก็ฉันทันนั้นเหมือนกัน ดำรงอยู่ในศาสนาของพระองค์แล้ว ข้าพระองค์แสวงหา "ดอกไม้
คือวิมุตติ" ซึ่งเป็นเหตุหลุดพ้นจากการเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในภพ ให้สรรพสัตว์ยินดีด้วยการได้
"ดอกไม้คือวิมุตติ" ข้าแต่พระองค์ผู้มิมีพระจักขุ ตลอดพุทธเขต (มีแสนโกฏิจักรวาล) ยกเว้นพระ
สัมมาสัมพุทธเจ้าผู้เป็นมหา牟尼เสย ก็ไม่มีใครจะมีปัญญาเหมือนกับข้าพระองค์ผู้เป็นบุตรของ
พระองค์เลย (ช.อป.(ไทย) ๓๒/๓๐๒/๔๘. ช.อป.อ.(บาลี) ๑/๓๐๒/๒๗๙, ช.อป.อ. (บาลี) ๑/
๓๐๓/๒๘๐)

ดอกไม้ซีก : เป็นดอกไม้ซีกที่พระเสเรยกเถระ ในอดีตชาติ ได้หยิบขึ้นบูชาพระพุทธเจ้า ด้วยการโยน
ขึ้นไปในอากาศ ดอกไม้ซีกกลายเป็นฉัตรมงบังแดด บังฝนแก่พระองค์ตลอด ๗ วัน ตามนัย
พระสูตร มาในเสเรยกวรรค หมวดว่าด้วยพระเสเรยกกะเป็นต้น เรื่อง เสเรยกเถรปาทาน
ประวัติในอดีตชาติของพระเสเรยกเถระ ท่านพระเสเรยกเถระ เมื่อจะประกาศประวัติใน
อดีตชาติของตน จึงกล่าวว่า ข้าพเจ้าเป็นผู้คนแก่เรียน ทรงมนตร์ จบไตรเพท ยืนอยู่ในที่
กลางแจ้ง ได้เห็นพระผู้มีพระภาคทรงเป็นผู้นำสัตว์โลก เสด็จเที่ยวอยู่ในป่าดุจราชสีห์ ไม่สะดุ้ง
กลัวดุจพญาเสือโคร่ง ทรงแสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ ดุจช้างมาดั่งคดกมัน ข้าพเจ้าหยิบดอกไม้อีก
ซีก โยนขึ้นไป(บูชา)ในอากาศ ด้วยพุทธานุภาพ ดอกไม้ซีกทั้งหลายห้อมล้อมอยู่โดยประการ
ทั้งปวง พระผู้มีพระภาคผู้สัพพัญญู ทรงมีความเพียรมาก ทรงเป็นผู้นำสัตว์โลก ทรงอธิษฐาน
แล้วดอกไม้ทั้งหลายก็กระจายเป็นเครื่องมงบังดอกไม้บูชาพระนราสกะโดยรอบ ลำดับนั้น
แผ่นดอกไม้นั้นมีขั้วอยู่ข้างใน มีหน้าอยู่ข้างนอก ทำการมงบังตลอด ๗ วัน ต่อแต่นั้นก็
อันตรธานไป (ช.อป.(ไทย) ๓๒/๓/๒๗๖)

ดอกไม้ทอง : อนุภาดอกไม้ ๔ ดอก ที่พระสุวรรณบุปผียเถระ ในอดีตชาตินำไปบูชาพระพุทธเจ้าพระ
นามว่าวิปัสสี กลายเป็นฉัตรทองหลังคาบังแดด ฝน ลมตลอดชุมชน เกิดปีติโสมนัส ท่าน
ประนมมือเหนือชนเหล่านั้น ไปเกิดในสวรรค์ชั้นดุสิต ในภพที่ ๕๑ จากนั้นไป ด้วยอานิสงส์นี้
ท่านไม่รู้จักทุกข์เลย ตามนัยพระสูตร มาในสุวรรณบุปผียเถรปาทาน ประวัติในอดีตชาติของ
พระสุวรรณบุปผียเถระ ท่านพระสุวรรณบุปผียเถระ เมื่อจะประกาศประวัติในอดีตชาติของ
ตน จึงกล่าวว่า พระผู้มีพระภาคพระนามว่าวิปัสสี ประทับนั่งแสดงอมตบทแก่หมู่ชน ข้าพเจ้า
ฟังธรรมของพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น ผู้เป็นจอมแห่งเทวดาและมนุษย์ ผู้คงที่ ได้ใช้
"ดอกไม้ทองคำ" ๔ ดอก บูชาพระพุทธเจ้า ดอกไม้ทองคำนั้นกลายเป็นหลังคาทองคำ มงบัง
ตลอดชุมชน ในครั้งนั้น รัศมีของพระพุทธเจ้าและรัศมีของทองคำ รวมกันเป็นแสงสว่างอย่าง
เจิดจ้า ข้าพเจ้ามีจิตเบิกบาน มีใจยินดี เกิดโสมนัส ประนมมือให้ชนเหล่านั้นเกิดปีติ ข้าพเจ้า
ทูลวิงวอนและถวายอภิวัตพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้มีวัตรดีงาม ทำความปราโมทย์ให้เกิดขึ้น

แล้ว กลับเข้าสู่ที่อยู่ของตน ข้าพเจ้ากลับเข้าสู่ที่อยู่แล้ว ยังระลึกถึงพระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐที่สุดอยู่ ด้วยจิตที่เลื่อมใสนั้น ข้าพเจ้าจึงได้ไปเกิดยังสวรรค์ชั้นดุสิต ในกัปที่ ๙๑ นับจากกัปนี้ไป ข้าพเจ้าได้ใช้ดอกไม้บูชาไว้ จึงไม่รู้จักทุกคติเลย (ขุ.อป.(ไทย) ๒๘/๑๑๗๒/๓๖๕)

ดอกไม้ทิพย์ :ดอกไม้สวรรค์ อุปมาความหอมของดอกไม้ ที่พระสลหปุบผิยเถระ สมัยเสวยชาติเป็นกนิทรใกล้ฝั่งแม่น้ำจันทภาคา ได้นำดอกไม้ดอกข้างน้ำมาบูชาพระพุทธเจ้า เห็นพระองค์สุดคมกลืนดอกข้างน้ำนั้น ซึ่งมีกลิ่นหอม ดังดอกไม้ทิพย์ ตามนัยพระสูตร มาในสลหปุบผิยเถระปทาน ประวัติในอดีตชาติของพระสลหปุบผิยเถระ ท่านพระสลหปุบผิยเถระ เมื่อจะประกาศประวัติในอดีตชาติของตน จึงกล่าวว่า ครั้งนั้น ข้าพเจ้าเป็นกนิทรอาศัยอยู่ใกล้ฝั่งแม่น้ำจันทภาคา ขณะนั้น ข้าพเจ้าได้เห็นพระพุทธเจ้า ผู้เป็นเทพยิ่งกว่าเทพ ทรงเป็นผู้องอาจกว่านรชน เสด็จจงกรมอยู่ จึงได้เลือกเก็บดอกข้างน้ำมา ถวายแด่พระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐที่สุด พระมหาวิโรจกัณฐกนิทรกลืนดอกข้างน้ำ ซึ่งมีกลิ่นหอมดัง "ดอกไม้ทิพย์" ขณะที่ข้าพเจ้าคู้ยู่ ข้าพเจ้าเป็นผู้มีจิตเลื่อมใส มีใจยินดี ถวายอภิวัตพระองค์ผู้สูงสุดแห่งเทวดาและมนุษย์ ประคองอัญชลีแล้ว กลับขึ้นไปยังภูเขาดมเดิมในกัปที่ ๙๑ นับจากกัปนี้ไป ข้าพเจ้าได้ใช้ดอกไม้บูชาไว้ จึงไม่รู้จักทุกคติเลย (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๓๖/๕๔๙)

ดอกไม้บูชา :เครื่องสักการบูชา เป็นดอกไม้ที่พระวนโกรณทียเถระ ในอดีตชาติ นำมาบูชาพระผู้มีพระภาคพระนามว่าสิทธัตถะ ในกัปที่ ๙๔ จึงไม่รู้จักทุกคติ นัยเดียวกันนี้พระชาติบุปผิยเถระก็ได้ใช้ "ดอกไม้บูชา" พระสรีระของพระพุทธเจ้า ไปเกิดในสวรรค์ชั้นนิมมานรดี ในกัปที่ ๑๐๐,๐๐๐ จากนั้นมา จึงไม่รู้จักทุกคติเลย ตามนัยพระสูตร มาในวนโกรณทียเถระปทาน ประวัติในอดีตชาติของพระวนโกรณทียเถระ พระวนโกรณทียเถระ เมื่อจะประกาศประวัติในอดีตชาติของตน จึงกล่าวว่า ข้าพเจ้าถือดอกอังกาบปามาบูชา พระผู้มีพระภาคพระนามว่าสิทธัตถะ ผู้เจริญที่สุดในโลก ผู้คงที่ ในกัปที่ ๙๔ นับจากกัปนี้ไป ข้าพเจ้าได้ใช้ "ดอกไม้บูชา" ไว้ จึงไม่รู้จักทุกคติเลย

อีกนัยหนึ่งมาในชาติบุปผิยเถระปทาน ประวัติในอดีตชาติของพระชาติบุปผิยเถระ ท่านพระชาติบุปผิยเถระ เมื่อจะประกาศประวัติในอดีตชาติของตน จึงกล่าวว่า เมื่อพระผู้มีพระภาคพระนามว่าปทุมุตตระ ผู้มีพระยศยิ่งใหญ่บริณีพพานแล้ว ข้าพเจ้าได้ถือผอบซึ่งเต็มด้วยดอกไม้ ไปบูชาพระสรีระของพระพุทธเจ้า ข้าพเจ้าทำจิตให้เลื่อมใสในการบูชาแล้ว ได้ไปเกิดยังสวรรค์ชั้นนิมมานรดี ข้าพเจ้าแม้จะอยู่ในเทวโลก ก็ยังประพฤติกกรรมดีอยู่ ผนดอกไม้ตกจากพากฟ้าเพื่อข้าพเจ้าตลอดกาลทั้งปวง ข้าพเจ้าเกิดในมนุษย์โลกแล้วก็เป็นพระราชามีพระยศใหญ่ ในอัฐภพนั้น ผนแห่งบุปผชาติตกลงมาเพื่อข้าพเจ้าตลอดเวลา เพราะอานุภาพแห่งการใช้ "ดอกไม้บูชา" พระสรีระของพระพุทธเจ้า ผู้ทรงเห็นเหตุทั้งปวงภพนี้เป็นภพสุดท้ายของข้าพเจ้า ภพสุดท้ายกำลังเป็นไปอยู่ แม้ในวันนี้ผนดอกไม้ก็ยังตกเพื่อข้าพเจ้าตลอดเวลา ในกัปที่ ๑๐๐,๐๐๐ นับจากกัปนี้ไป ข้าพเจ้าได้ใช้ "ดอกไม้บูชา" ไว้ จึงไม่รู้จักทุกคติเลย (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๓๓/๙๖. ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๕๒/๙๙)

ดอกไม้สีเขียว :ดอกไม้สวรรค์สำหรับมุงบังกันบนท้องฟ้า เป็นดอกไม้ที่พระสัตตอุปปลมาลิกาเถรี ในอดีตชาตินำไปบูชาพระญาณของพระพุทธเจ้า ทำให้พระองค์ดงามดั่งต้นรพีฟ้าขาว เหมือนพญาไกรสร ราชสีห์ นางเห็นพุทธรังสีแล้ว ก็เร่งรีบตื่นตื่น ได้ไปเกิดในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์

ดอกไม้สี่เขี้ยวนี้กลายเป็นฉัตรขนาดใหญ่ มีกลิ่นทิพย์หอมฟุ้งไปเป็นพระมเหสีของท้าวเทวราช ๗๐ พระองค์ เป็นพระมเหสีของพระเจ้าจักรพรรดิ ๖๓ พระองค์ มีอำนาจ มีบิราร ในกัปที่ ๓๑ จึงไม่รู้จักทุกคติ ตามนัยพระสูตร มาในสัตตอุปปลมาลิกาเถรียาปทาน ประวัติในอดีตชาติของพระสัตตอุปปลมาลิกาเถรี พระสัตตอุปปลมาลิกาเถรี เมื่อจะประกาศประวัติในอดีตชาติของตน จึงกล่าวว่า ในกรุงอรุณวดี มีกษัตริย์พระองค์หนึ่งพระนามว่าอรุณ หม่อมฉันเป็นพระมเหสีของท้าวเธอ หม่อมฉันไม่ได้ร้อยพวงมาลัย ได้หยิบดอกกุบลมิกกลิ่นหอมเหมือนดอกไม้ทิพย์มา ๗ ดอก คิดอย่างนี้ในขณะนั้นว่า เราควรนำไปบูชาพระญาณของพระพุทธเจ้า ผู้ประเสริฐที่สุด จะประเสริฐกว่า' เราเมื่อจะบูชาพระสัมมาสัมพุทธเจ้า พระชินเจ้าผู้ทรงงามดั่งต้นรูกฟ้าขาว เหมือนพญาไกรสรราชสีห์ พร้อมด้วยภิกษุสงฆ์ เสด็จมาตามถนน หม่อมฉันเห็นพระพุทธรังสีแล้ว ก็รำเรงตื่นเต้น นางได้บูชาพระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐที่สุด ทำดอกกุบล ๗ ดอก เหล่านั้น ให้แผ่ขยายเป็นหลังคากันอยู่ในห้องฟ้า เหนือพระเศียรของพระพุทธเจ้า หม่อมฉันมีจิตเบิกบาน ประนมมือ ทำจิตให้เลื่อมใสในบูชาท่าน จึงได้ไปเกิดในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ เหนือศีรษะของหม่อมฉัน เขากันเครื่องมุงบัง "ดอกไม้สี่เขี้ยว" ขนาดใหญ่กลิ่นทิพย์หอมฟุ้งไป เมื่อหม่อมฉันถูกหม่อมญาตินำออกไป ครั้นนั้น เขากันเครื่องมุงบัง "ดอกไม้สี่เขี้ยว" ให้บิรารของหม่อมฉันเท่าที่มีอยู่ หม่อมฉันได้เป็นพระมเหสีของท้าวเทวราช ๗๐ พระองค์ ได้เป็นพระมเหสีของพระเจ้าจักรพรรดิ ๖๓ พระองค์ ขนทั้งหลายอนูวัตตามหม่อมฉันทั้งหมด หม่อมฉันมีวาจาน่าเชื่อถือ ในกัปที่ ๓๑ นับจากกัปนี้ไป หม่อมฉันได้ใช้ดอกไม้บูชาไว้ในครั้งนั้น จึงไม่รู้จักทุกคติเลย (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๘๐/๓๗๘)

ดอกย่านทราย : ชื่อดอกของเถาวัลย์ป่าชนิดหนึ่ง มีใบใหญ่, อย่างทราย ก็เรียก เป็นดอกไม้ที่เป็นเหตุให้กิณนรีซึ่งแยกกันอยู่กับกิณนรผู้สามีมัวเลือกเก็บอยู่ ด้วยหวังว่า กิณนรผู้สามีจักได้ประดับดอกไม้และตนก็จักประดับดอกไม้บนอนแนบข้างสามีนั้น ตามนัยพระสูตร มาในภักถลาติยชาดก เป็นเรื่องของกิณนร กับกิณนรี สองสามีภรรยา เมื่อพระราชาตรัสถามว่า เจ้าทั้ง ๒ คิดถึงทรัพย์ที่พินาศไปแล้วหรือ หรือคิดถึงบิดามารดาที่ล่วงลับไปแล้ว จึงพากันเดือดร้อนตลอดทั้งราตรีหนึ่งนั้น เราขอถามเจ้าทั้ง ๒ ผู้มีร่างกายคล้ายมนุษย์ เพราะเหตุไร เจ้าจึงแยกกันอยู่ กิณนรกราบทูลว่า แม่น้ำสายนี้ใดมีกระแสเชี่ยวกราก ปกคลุมด้วยต้นไม้หนาพันธุ์ไหลผ่านภูผาหิน ท่านเห็นอยู่แม่น้ำสายนั้น สามีที่รักของดิฉันสำคัญดิฉันว่า จะติดตามไป จึงได้ข้ามไปในฤดูฝน ดิฉันมัวเลือกเก็บดอกบานไม่รู้โรย ดอกราชพฤกษ์ ดอกแคฝอย และดอกย่านทราย ด้วยหวังว่า สามีที่รักของดิฉันจักได้ประดับดอกไม้ และดิฉันจักประดับดอกไม้บนอนแนบข้างสามีนั้น (ขุ.ชา.(ไทย) ๒๗/๑๙๗/๕๐)

ดอกยี่โถ : ดอกไม้พุ่ม สีชมพู ขาว แดง หรือเหลือง มีทั้งกลิ่นหอมและไม่กลิ่นหอม อย่างเป็นพิษ เป็นดอกไม้ที่พระกณเวรบุปผิยเถระในอดีตชาติเห็นพระผู้มีพระภาคพระนามว่าสิทธัตถะ นำไปโปรยลงสำหรับพระพุทธเจ้าและหมู่สงฆ์ ในกัปที่ ๙๔ จึงไม่รู้จักทุกคติเลย ตามนัยพระสูตร มาในกณเวรบุปผิยเถรียาปทาน ประวัติในอดีตชาติของพระกณเวรบุปผิยเถระ ท่านพระกณเวรบุปผิยเถระ เมื่อจะประกาศประวัติในอดีตชาติของตน จึงกล่าวว่า พระผู้มีพระภาคพระนามว่าสิทธัตถะ ผู้เจริญที่สุดในโลก ทรงองอาจกว่านรชน มีหมู่สาวกห้อมล้อม เสด็จดำเนินไปยังนครข้าพเจ้าได้รับแต่งตั้งให้เป็นผู้คุ้มครองภายในพระราชวัง จึงเข้าไปในปราสาท ได้เห็นพระผู้มี

พระภาค ผู้ทรงเป็นผู้นำสัตว์โลก ข้าพเจ้าจึงถือดอกยี่โถไปโปรยลงในท่ามกลางหมู่ภิกษุ แบ่งโปรยลงสำหรับพระพุทธเจ้ายิ่งกว่านั้น ในกัปที่ ๙๔ นับจากกัปนี้ไป ข้าพเจ้าได้ใช้ดอกไม้บูชาไว้ จึงไม่รู้จักทุกคติเลย (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๙/๓๒๙)

ดอกกรรพ้า : ดอกไม้ต้นขนาดใหญ่ ขึ้นตามป่าเต็งรัง เปลือกให้น้ำฝาดสีแดงใช้ย้อมสี ไซ้ ทำยาได้ กองก็เรียกเป็นดอกไม้ที่สว่างไสวใช้เปรียบเทียบกับพระศาสดา พระพุทฺธินปุชกเถระนำไปประคองอัญชลีกราบไหว้พระศาสดา และกินนรนำดอกไม้บูชพระพุทธเจ้า เมื่อละร่างกินนรแล้วไปเกิดในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ตามนัยพระสูตร มาในพุทฺธินปุชกเถระปทาน ประวัติในอดีตชาติของพระพุทฺธินปุชกเถระ ท่านพระพุทฺธินปุชกเถระ เมื่อจะประกาศประวัติในอดีตชาติของตน จึงกล่าวว่า พระศาสดาผู้องอาจกว่านรชน สว่างไสวเหมือน "ดอกกรรพ้า" สง่างามอยู่เหมือนม้าอาชาไนย ข้าพเจ้าจึงได้ประคองอัญชลี กราบไหว้พระศาสดา ข้าพเจ้าหิบบทรายชาวบริสุทธ์กำมือหนึ่ง ใส่ห่อพกมาโปรยลงที่ทางเสด็จดำเนิน ของพระศาสดาพระนามว่าวิปัสสี แต่นั้นข้าพเจ้ามีใจผ่องใสแบ่งทรายครึ่งหนึ่ง โปรยลงในที่พักกลางวันของพระองค์ ผู้เป็นจอมแห่งเทวดาและมนุษย์ ผู้คงที่ ในกัปที่ ๙๑ นับจากกัปนี้ไป ข้าพเจ้าได้โปรยทรายไว้ จึงไม่รู้จักทุกคติเลย

อีกนัยหนึ่ง มาในอชฺชนปุปผิยเถระปทาน ประวัติในอดีตชาติของพระอชฺชนปุปผิยเถระ ความว่า เมื่อข้าพเจ้าได้เป็นกินนรอยู่ที่ฝั่งแม่น้ำจันทกาคา ได้เห็นพระสยัมภูพุทธเจ้า ประนมมือแล้ว ถือ "ดอกกรรพ้า" มาบูชาพระสยัมภู ด้วยกรรมที่ข้าพเจ้าได้ทำไว้ดีแล้วนั้น ละร่างกินนรแล้ว จึงได้ไปเกิดในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์(ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๗/๔๘๔. ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๒๙/๒๐๖)

ดอกกระดังทอง : ดอกชมพูสุาแหรกที่ผลสีแดงเข้ม เป็นดอกไม้ที่พระพุทฺธินปุชกเถระ ในอดีตชาติสร้างอาศรม และบรรณศาลาถวายพระพุทธเจ้าและสร้างสถูปทองคำที่หาดทราย ประดับด้วยดอกกระดังทอง จำนวน ๓,๐๐๐ ดอก ท่านได้รับอานิสงส์ กระดังทองนั้นได้แวดล้อมท่านไปทุกภพทุกชาติ ตามนัยพระสูตร มาในพุทฺธินปุชกเถระปทาน ประวัติในอดีตชาติของพระพุทฺธินปุชกเถระ ท่านพระพุทฺธินปุชกเถระ เมื่อจะประกาศประวัติในอดีตชาติของตน จึงกล่าวว่า ในที่ไม่ไกลจากภูเขาหิมพานต์ มีภูเขาสูงหนึ่งชื่อยมกะ ข้าพเจ้าได้สร้างอาศรม และบรรณศาลาไว้อย่างดี ข้าพเจ้าเป็นขมูลผู้มีตบะแก่กล้า มีชื่อว่านารทะ ครั้งนั้น ข้าพเจ้าเป็นผู้หลักเ็นอยู่ จึงคิดอย่างนี้ว่า มหาชนบูชาเรา แต่เราไม่ได้บูชาอะไรเลย พระสถูปของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้ทรงเป็นมุนี ที่ได้มีแล้วก็เป็นเช่นนี้ ครั้นแล้ว ได้สร้างพระสถูปทองคำไว้ที่หาดทราย แล้วใช้ "ดอกกระดังทอง" จำนวน ๓,๐๐๐ ดอกบูชา ข้าพเจ้าได้เสวยผลของดอกกระดังทองเหล่านั้น ดอกกระดังทองจำนวน ๒๒,๐๐๐ ดอก แวดล้อมข้าพเจ้าไปทุกภพ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๗๔/๑๗๗)

ดอกกรัก : ชื่อลวดลายชนิดหนึ่ง เป็นดอกไม้ที่ตราโทษลิงที่ลักเหง้าบัวของพราหมณ์ไป โดยดาบสน้องชายกล่าวกะพราหมณ์ ว่า ถ้าลิงตัวใดลักเหง้าบัวของท่านไป ขอลิงตัวนั้นจงถูกเจาะใบหู ห้อยดีบุกถูกเขี่ยนด้วยเรียวไม้ สวมใส่ "พวงดอกกรัก" สีขาว ตามนัยพระสูตร มาในภิสชาดก ว่าด้วยท้าวสักกะลักเหง้าบัวเพื่อลองใจฤๅษี เป็นการสนทนากันระหว่าง ดาบสสองพี่น้องกับพราหมณ์ โดยอุปกัณจนดาบสพี่ชายสาบานว่า ท่านพราหมณ์ ผู้ใดได้ลักเหง้าบัวของท่านไป ขอผู้นั้นจงได้ม้า โค เงิน ทอง และภรรยาที่น่าพอใจในโลกนี้ และจงเป็นผู้พรั่งพร้อมไปด้วยบุตรภรรยา

มากหลาย ดาบสผู้นองชายคนที่ ๒ เมื่อจะชำระตนให้หมดจด จึงสาบานว่า ท่านพราหมณ์ ผู้ใดได้ลักเหง้าบัวของท่านไป ขอผู้นั้นจงทัดทรงระเบียบดอกไม้ นุ่งห่มผ้าแคว้นกาสิ ลูบไล้ จรุงแก่นจันทน์ และเขาจงมีบุตรมาก ๆ ท่านพราหมณ์ ลิงตัวใดได้ลักเหง้าบัวของท่านไป ขอ ลิงตัวนั้นจงสวมใส่พวง "ดอกกรัก" ชาว ถูกเจาะหู ห้อยติบูก ถูกเขี่ยนด้วยเรียวไม้ เข้าไปใกล้ ปากงู จงถูกล่ามโซ่ตระเวนเที่ยวไปตามตรอกเถิด พระโพธิสัตว์กล่าวกะพราหมณ์ว่า ผู้ใดแล กกล่าวถึงสิ่งที่ไม่หายว่หาย หรือว่าผู้ใดสงสัยใคร ๆ ก็ตาม ขอผู้นั้นจงได้ประสบและช่องเสพ กามทั้งหลาย ท่ามกลางเรือนจนกระทั่งตาย (ขุ.ชา.(ไทย) ๒๖/๖๔๙/๗๒)

ดอกราชพฤกษ์ : ดอกไม้สีเหลือง ฝักสีดำ เกลี้ยง ใช้ทำยาได้ คุณ หรือ ลมแล้ง ก็เรียกเป็นดอกไม้ที่นาง เทพธิดาถวายแก่ภิกษุผู้กำลังเที่ยวบิณฑบาตในชาติก่อนของนาง ทำให้นางมีผิวพรรณงาม มี รัศมีสว่างไสวทั่วทิศ ตามนัยพระสูตร มาในจตุรตถวิมาน ว่าด้วยวิมานที่เกิดขึ้นแก่หญิง ๔ นาง ผู้ถวายดอกไม้ต่างชนิดกัน พระมหาโมคคัลลานเถระถามเทพธิดาองค์หนึ่งว่า เทพธิดา เพราะบุญอะไรเธอจึงมีผิวพรรณงามยิ่งนัก และมีรัศมีสว่างไสวไปทั่วทุกทิศอย่างนี้ เทพธิดา นั้นดีใจที่พระมหาโมคคัลลานเถระถาม จึงตอบปัญหาผลกรรมไปตามที่พระเถระถามว่า ชาติ ก่อน ดิฉันได้ถวายดอกราชพฤกษ์ (ดอกผักตบ) กำมือหนึ่ง แต่ภิกษุผู้กำลังเที่ยวบิณฑบาต ในปณณกตนครซึ่งตั้งอยู่บนเนิน เป็นเมืองที่รุ่งเรือง น่ารื่นรมย์ ของแคว้นเอลิกา เพราะบุญนั้น ดิฉันจึงมีผิวพรรณงามเช่นนี้ ฯลฯ และมีรัศมีกายสว่างไสวไปทั่วทุกทิศอย่างนี้ (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/ ๗๕๕/๘๘, ขุ.วิ.อ.(บาลี) ๗๕๕/๒๒๕)

ดอกลำดวน: ดอกไม้คล้ายดอกนมแมว แต่กลีบหนาแข็ง กลิ่นหอม เป็นดอกไม้ที่เป็นเหตุให้กนิร แยกกันอยู่กับกนิรสามี เพราะมัวเก็บอยู่ ด้วยหวังว่า สามีจักได้ประดับดอกไม้ และนางก็จัก ประดับดอกไม้บนอนแนบข้างสามีนั้น ตามนัยพระสูตร มาในภักลาตยชาดก เป็นเรื่องกนิร กับ กนิร สองสามีภรรยา แยกกันอยู่ จึงเป็นสงสัยของพระราชา ว่า พระราชาตรัสถามว่า เจ้าทั้ง ๒ คิดถึงทรัพย์ที่พินาศไปแล้วหรือ หรือคิดถึงบิดามารดาที่ล่วงลับไปแล้ว จึงพากันเดือดร้อน ตลอดทั้งราตรีหนึ่งนั้น เราขอถามเจ้าทั้ง ๒ ผู้มีร่างกายคล้ายมนุษย์ เพราะเหตุไร เจ้าจึง แยกกันอยู่ กนิรกราบทูลว่า แม่น้ำสายนี้ได้มีกระแสน้ำเชี่ยวกราก ปกคลุมด้วยต้นไม้หนา นานา พันธุ์ไหลผ่านภูผาหิน ท่านเห็นอยู่ แม่น้ำสายนั้น สามีที่รักของดิฉันสำคัญดิฉันว่า จะติดตามไป จึงได้ข้ามไปในฤดูฝน ส่วนดิฉันมัวเลือกเก็บดอกปฐู ดอกมะลิซ้อน ดอกคัตเค้า และดอก ลำดวน ด้วยหวังว่า สามีที่รักของดิฉันจักได้ประดับดอกไม้ และดิฉันจักประดับดอกไม้บนอน แนบข้างสามีนั้น (ม.มู.(ไทย) ๑๒/๖๓/๕๕. ขุ.ชา.(ไทย) ๒๗/๑๙๖/๕๐๓. ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/ ๕๙/๕๘๗)

ดอกสน: ชื่อไม้ต้นหลายชนิดหลายสกุลในหลายวงศ์ เช่น สนสองใบ สนสามใบ เปลือกบาง เป็น ดอกไม้ที่พระสลหปุฝิกาเถรี ในอดีตชาติ เสวยชาติเป็นกนิรนำไปถวายพระพุทธเจ้าพระ นามว่าวิปัสสี พระองค์ทรงสดุดมดอกไม้ นั้น นางประนมมือไหว้พระองค์ ทำจิตของตนให้ เลื่อมใสแล้ว ในกัปที่ ๙๑ แต่ขึ้นไป จึงไม่รู้จักทุกคติเลย ตามนัยพระสูตร มาในสลหปุฝิกาเถรี ยาปทาน ประวัติในอดีตชาติของพระสลหปุฝิกาเถรี ท่านพระสลหปุฝิกาเถรี เมื่อจะ ประกาศประวัติในอดีตชาติของตน จึงกล่าวว่า ครั้งนั้น หม่อมฉันได้เกิดเป็นนางกนิร อาศัย อยู่ที่ยังแม่น้ำจันทกาภา หม่อมฉันได้เห็นพระพุทธเจ้าผู้ทรงองอาจกว่านรชน หม่อมฉันได้

เลือกเก็บ "ดอกสน" มาถวายพระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐที่สุด พระมหาวิระทรงสุดดมกลืนดอกสน ซึ่งมีกลิ่นหอมเหมือนกลืนทิพย์ พระมหาวิระสัมมาสัมพุทธเจ้า ทรงเป็นผู้นำสัตว์โลกพระนามว่า วิปัสสี ทรงรับแล้ว ได้สูดกลิ่นในขณะที่หม่อมฉันยังมองดูอยู่นั่นเอง หม่อมฉันประนมมือไหว้ พระพุทธองค์ ผู้สูงสุดแห่งเทวดาและมนุษย์ ทำจิตของตนให้เลื่อมใสแล้ว จากนั้นจึงขึ้นเขาไปในกัปที่ ๙๑ นับจากกัปนี้ไป หม่อมฉันได้ถวายดอกไม้ไว้ในครั้งนั้น จึงไม่รู้จักทุกคิดเลย (ขุ.อป. (ไทย) ๒๗/๒๐๑/๕๐๔)

ดอกสัตบุศย์ : ดอกไม้สวรรค์ เป็นดอกไม้ในป่าหิมพานต์ แผ่นดินภูผามีไอสดทุกชนิด ดารดาชไปด้วย ดอกไม้นานาชาติพันธุ์ เป็นที่สัจจรแห่งนานาชาติ เป็นภูมิประเทศรื่นรมใจด้วยกลิ่นหอมแห่ง ดอกสัตบุศย์ ที่งอกงามขึ้นในบัดนั้น ตามนัยพระสูตร มาในกุณฑลชาดก ว่าด้วยนกดุเหว่า ได้ ฟังตามกันมาอย่างนี้ว่า ที่ประเทศหิมพานต์อันทรงไว้ซึ่ง แผ่นดินมีไอสดทุกชนิด ดารดาชไปด้วยดอกไม้และพวงดอกไม้มากมายหลายชนิดเป็นที่สัจจรไปมาแห่งข้าง โคลาน ...ภูมิ ประเทศที่สมควรรื่นรมย์ใจ ชื่นใจ ด้วยกลิ่นหอมแห่งดอกออบล ดอกปทุม ดอกโกมุทดอกบัว ขาว ดอกจงกลณี ดอกบัวเผื่อน และดอกสัตบุศย์ ซึ่งงอกงามขึ้นในบัดนั้น (ขุ.ชา.(ไทย) ๒๘/๕๓๖/๑๓๖)

ดอกสามหาว ดอกผักตบ หรือผักสามหาว เช่น นางสงกรานต์ที่ตัดดอกสามหาว เป็นดอกไม้งามเทียบ กับความงามแห่งบัลลังก์ ๔ เหลี่ยมมีสีอันสิริคล้ายดอกสามหาว ที่พระราชพาพระราชทานให้แก่ บุตรนายพรานด้วยศใหญ่ ที่เขามิได้นำเนื้อมาถวายพระองค์เพราะเนื้อเหล่านั้นมีธรรม ผู้ เลี้ยงมารดาบิดา ตามนัยพระสูตร มาในจุฬหังสชาดก เรื่องนางพรานผู้เลี้ยงมารดาบิดา พระราชาจึงพระราชทานสิ่งมีค่าให้มากมาย ความว่า นายพรานประกาศสีกายของเนื้อ เหล่านั้นว่า ขอเดชะพระองค์ผู้สมมติเทพ เนื้อเหล่านั้นเป็นเช่นนี้ มีธรรมเช่นนี้ เป็นผู้เลี้ยงดู บิดามารดา ขอเดชะ ข้าพระพุทธเจ้าจึงมิได้นำมาถวายพระองค์ พระราชาทรงพอพระทัยแล้ว ทรงรับสั่งปูนบำเหน็จชুবเลี้ยงบุตรนายพรานด้วยศใหญ่โดยตรัสว่า พ่อพราน เราจะให้ ทองคำแก่ท่าน ๑๐๐ แห่ง ต่างหูแก้วมณีที่มีค่ามาก และบัลลังก์ ๔ เหลี่ยม มีสีอันเป็นสิริคล้าย "ดอกสามหาว" ภรรยาที่เหมาะสมกัน ๒ คน และโคอุสุภะอีก ๑๐๐ ตัว เราจักครอบครองราช สมบัติโดยธรรม พ่อพราน ท่านมีอุปการะแก่เรามาก พ่อพราน ท่านจงเลี้ยงดูภรรยาด้วยกสิกรรม พาณิชยกรรม การให้กุหนี่ และการเที่ยวแสวงหาโดยธรรมเถิด อย่าได้กระทำบาปอีกเลย (ขุ.ชา.(ไทย) ๒๗/๑๓๐/๔๙๓. ขุ.ชา.(ไทย) ๒๗/๒๕๐/๕๑๔)

ดอกสาละ: ไม้ต้น เป็นดอกไม้ตามชื่อของต้นว่าต้นสาละในสวนสาละวันของเจ้ามัลละ เมืองกุสินารา ริม ฝั่งแม่น้ำหิรัญยวดี เป็นต้นสาละคู่ที่พระพุทธองค์เสด็จดับขันธปรินิพพาน ต้นสาละนี้ผลิดอก นอกฤดูกาลบานสะพรั่งเต็มต้น ร่วงหล่นโปรยปรายต้องตามพระสรีระพระตถาคตเพื่อบูชา ตามนัยพระสูตร มาในมหาปรินิพพานสูตร เมื่อพระพุทธองค์เสด็จไปยังควงไม้สาละคู่ ครั้งนั้น พระผู้มีพระภาครับสั่งเรียกท่านพระอานนท์มาตรัสว่า “มาเถิด อานนท์ เราจะข้ามไปยังฝั่ง โนนแห่งแม่น้ำหิรัญยวดี ตรงสาละวันของพวกเจ้ามัลละอันเป็นทางเข้ากรุงกุสินารากัน” ท่าน พระอานนท์ทูลรับสนองพระดำรัสแล้วพระผู้มีพระภาคพร้อมด้วยภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่ เสด็จไปยัง ฝั่งโน้นแห่งแม่น้ำหิรัญยวดีตรงสาละวันของพวกเจ้ามัลละ อันเป็นทางเข้ากรุงกุสินารา แล้ว รับสั่งเรียกท่านพระอานนท์มาตรัสว่า “อานนท์ เธอช่วยตั้งเตียง ระหว่างต้นสาละทั้งคู่หันด้าน

ศิระไปทางทิศเหนือ เราเห็นดเหน้อยจะนอนพัก” ท่านพระอานนท์ทุรับสนองพระดำรัส แล้วตั้งเตียงระหว่างต้นสาละทั้งคู่หันด้านพระเศียรไปทางทิศเหนือ ครั้นนั้น พระผู้มีพระภาค ทรงสำเร็จสัพพัญญูโดยพระปรักศว์เบื้องขวา ทรงซ้อนพระบาทเหนือพระบาท ทรงมี สติสัมปชัญญะ เวลานั้น ต้นสาละทั้งคู่ผลิดอกนอกฤดูกาลบานสะพรั่งเต็มต้น "ดอกสาละ" เหล่านั้นร่วงหล่นโปรยปรายตกต้องพระสรีระของพระตถาคตเพื่อบูชาพระตถาคต ดอก มณฑารพอันเป็นทิพย์ก็ร่วงหล่นจากอากาศโปรยปรายตกต้องพระสรีระของพระตถาคตเพื่อ บูชาพระตถาคต จุรณแห่งจันทน์อันเป็นทิพย์ก็ร่วงหล่นจากอากาศ โปรยปรายตกต้องพระ สรีระของพระตถาคตเพื่อบูชาพระตถาคต ดนตรีทิพย์ก็บรรเลงในอากาศเพื่อบูชาพระตถาคต ทั้งสังคีตทิพย์ก็บรรเลงในอากาศเพื่อบูชาพระตถาคต (ที.ม.(ไทย) ๒๗/๑๙๘/๕๐๔)

ดอกหงอนไก่ : ดอกไม้ล้มลุก ไม้พุ่ม ดอกสีแดง ลักษณะคล้ายหงอนไก่ หงอนไก่ป่า ก็เรียกเป็นการ อุปมาผิวพรรณงดงาม และมีลายงดงาม เป็นลายแก้วมณีรางวัลอันมีค่า มีรัศมีเรืองรองผ่องใส สมบูรณ์ทุกอย่าง เป็นรางวัลแก่ผู้ชนะพนัน ประกอบด้วยลายสีดำ ๑๖ ลาย ลายสีดอกชะบา ๒๕ ลาย แซมด้วยลาย "ดอกหงอนไก่" ตามนัยพระสูตรมาในมณิกถนว่าด้วยอานุกภาพแก้ว มณีซึ่งป้อนกษัตริย์กราบทูลให้ทรงทอดพระเนตร ว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้สูงสุดกว่าประชาชน ขอพระองค์ทรงทอดพระเนตรดูแก้วมณีของข้าพระองค์ดวงนี้เกิด มีรูปหญิงและรูปชาย ปรากฏเป็นหมู่ ๆ อยู่ในแก้วมณีดวงนี้ ในแก้วมณีดวงนี้ มีลายสีดำ ๑๖ ลาย ลายสีดอกชะบา ๒๕ ลาย แซมด้วยลาย "ดอกหงอนไก่" อันงามตระการตาด้วยดอกอุบลเขียวปรากฏอยู่ ข้าแต่ มหาราชาผู้สูงส่งกว่าชาวประชา ขอทูลเชิญพระองค์ทรงทอดพระเนตรแก้วมณีดวงนี้ ซึ่งมีรัศมี เรืองรองผ่องใส สมบูรณ์ทุก ๆ ส่วนอย่างนี้ อันเป็นรางวัลแก่ผู้ชนะพนัน” อีกนัยหนึ่ง มาในร ตนจกมณกถนที่อุปมาพระสารีบุตรผู้มีปัญญามาก มีผิวพรรณเสมอเหมือน "ดอกหงอนไก่" เป็นผู้ฉลาดในสมาธิและในฌาน ไหว้พระศาสดาผู้ทรงเป็นผู้นำสัตว์โลก (ขุ.ชา.(ไทย) ๒๘/ ๑๔๓๒/๔๐๖. ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๕๗/๕๖๓)

ดอกเห็ด : ส่วนของเชื้อราที่ออกเป็นดอก ชนิดหนึ่งไม่มีพิษ กินได้ เช่น เห็ดโคน เห็ดฟาง อุปมาการ ปรากฏขึ้นของสะเก็ดดินภายหลังวันดินหายไป ว่าสะเก็ดดินปรากฏขึ้นลักษณะเหมือนดอก เห็ด ที่สมบูรณ์ด้วยสี กลิ่น รส เนยใสหรือเนยข้นอย่างดี อร่อยเหมือนน้ำผึ้ง ตามนัยพระสูตร มาในอัครัญญสูตร เรื่องความปรากฏแห่งสะเก็ดดิน พระผู้มีพระภาคตรัสว่า วาเสฏฐะและ ภารทวาชะ เมื่อวันดินของสัตว์เหล่านั้นหายไป สะเก็ดดินก็ปรากฏ สะเก็ดดินนั้นปรากฏ ลักษณะเหมือน "ดอกเห็ด" สะเก็ดดินนั้นสมบูรณ์ด้วยสี สมบูรณ์ด้วยกลิ่น สมบูรณ์ด้วยรส มีสี เหมือนเนยใสหรือเนยข้นอย่างดี และมีรสอร่อยเหมือนน้ำผึ้งซึ่งปราศจากโทษ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๑๒๓/๙๑.)

ดอกอโศก : ชื่อไม้ต้นหลายชนิด เช่น อโศกน้ำ ดอกสีส้มหรือแสด อโศกเหลือง ดอกสีเหลือง โศก ก็ เรียก เป็นดอกไม้ในวิมานของเทพิตาที่ส่งกลิ่นหอมอบอวลร่วมกับดอกไม้ชนิดอื่น ๆ คือดอก ปทุม ดอกโกมุท ดอกอุบล ดอกจงกลณี ดอกคัตเค้า ดอกชบา ดอกอังกาบ ดอกรัง และเป็น ดอกไม้ที่เทพิตานำไปถวายพระพุทธเจ้าเมื่อทำกุศลที่พระพุทธเจ้าสรรเสริญจึงสร้างโศก ไร่ โรครภัย ชื่อว่าดอกอโศก ตามนัยพระสูตร มาในเปสวัตวิมาน ว่าด้วยวิมานที่เกิดขึ้นแก่หญิงชื่อ เปสวัตี เมื่อพระวงศ์สเถระจะไต่ถามถึงบุพกรรมที่เทพิตานั้นทำแล้วจึงกล่าวสรรเสริญวิมาน

ของเธอเสียก่อนเป็นปฐมด้วยคาถา ว่า (เทพธิดา) อาตมาได้เห็นวิมานสวยงาม(ของเธอ)นี้ ซึ่ง มุงบังด้วยแก้วผลึก ข่ายเงินและข่ายทองคำ มีพื้นวิจิตรตระการตาหลากสี เป็นที่นำรื่นรมย์ ยินดี เป็นที่อยู่อาศัยอันเนรมิตไว้ดีแล้ว ประกอบด้วยซุ้มประตู ที่ลานวิมานเคลื่อนกราดไปด้วย ทรายทอง วิมานของเธอนี้บอวลไปด้วยกลิ่นหอมระรื่นแห่งไม้ชั้นเลิศนานาพันธุ์ ได้แก่ ดอก ปทุม ดอกโกมุต ดอกอุบล ดอกจงกลณี ดอกคัตเค้า ดอกชบา ดอกอังกาบ ดอกรัง "ดอกอโศก" แยมกลีบบานสะพรั่งส่งกลิ่นหอมระรื่น เป็นดอกไม้ที่เทพธิดาน้อมนำมาลัยดอกอโศกซึ่งมีเกสร งามเลื่อมประภัสสร มีสีสด มีกลิ่นหอมพุ่ง ไปน้อมบูชาพระพุทธเจ้า ครั้นทำกุศลกรรมที่ พระพุทธเจ้าทรงสรรเสริญแล้ว จึงสร้างโศก หมดโรคภัย มีความสุข รื่นเริงบันเทิงใจอยู่เป็น นิത്യ (พ.วิ.(ไทย) ๒๖/๖๔๙/๗๒. พ.วิ.(ไทย) ๒๖/๖๔๗/๗๘)

ดอกอ้อ : ชื่อหญ้า ขึ้นเป็นกอในที่ชื้นแฉะ ลำต้นแข็งเป็นปล้อง ข้างในกลวง อุปมาสักการะที่ฆ่า ตนเองที่ทำชั่ว ว่า ผลกล้วยฆ่าต้นกล้วย ขุยไผ่ฆ่าต้นไผ่ ดอกอ้อฆ่าต้นอ้อ ตามนัยพระสูตร มา ในเทวทัตตสูตร ว่าด้วยพระเทวทัต เมื่อครั้งพระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ ภูเขาศิขณภูฏ เขต กรุงราชคฤห์ เมื่อพระเทวทัตจากไปไม่นาน ครั้นเมื่อราตรีผ่านไป ท้าวสหัมบดีพรหมมีวรรณะ งดงามยิ่งนัก เปล่งรัศมีให้สว่างทั่วภูเขาศิขณภูฏ เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ ถวาย อภิวาทแล้วยืนอยู่ ณ ที่สมควร บรรณพระเทวทัต ได้กล่าวคาถานี้ในสำนักของพระผู้มีพระ ภาคว่า สักการะย่อมฆ่าบุรุษชั่ว เหมือนผลกล้วยฆ่าต้นกล้วย ขุยไผ่ฆ่าต้นไผ่ ดอกอ้อฆ่าต้นอ้อ ลูกม้าอัสดรฆ่าแม่ม้า ฉะนั้น (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๘๓/๒๕๔. วิ.จุ. (แปล) ๗/๓๓๕/๑๘๐, ส.นิ. (แปล) ๑๖/๑๘๔/๒๓๐, อัง.จตุกก. (แปล) ๒๑/๖๘/๑๑๓)

ดอกอังกาบ : ลำต้นไม่มีหนาม ดอกสีม่วง มีกลิ่นหอม เป็นคำสรรเสริญวิมานของนางเปสวดี ว่า สวยงาม มุงบังด้วยแก้วผลึก ข่ายเงินข่ายทอง มีพื้นวิจิตรตระการตาหลากสี มีซุ้มประตู งาน วิมานเคลื่อนไปด้วยทรายทองส่องสว่างเป็นรัศมีเหมือนเปลวเพลิงลูกโขนบนยอดเขากลางคืน ที่สำคัญคือวิมานนี้หอมอบอวลไปด้วยนานาชาติพันธุ์ มีดอกอังกาบเป็นต้น แยมกลีบบาน สะพรั่ง หอมระรื่น ตามนัยพระสูตร มาในเปสวดีวิมาน ว่าด้วยวิมานที่เกิดขึ้นแก่หญิงชื่อเปส วดีเมื่อพระวงศ์สเถระจะได้ถามถึงบุพกรรมที่เทพธิดานั้นทำแล้วจึงกล่าวสรรเสริญวิมานของ เธอเสียก่อนเป็นปฐมด้วยคาถา ว่า (เทพธิดา) อาตมาได้เห็นวิมานสวยงาม(ของเธอ)นี้ ซึ่งมุงบัง ด้วยแก้วผลึก ข่ายเงินและข่ายทองคำ มีพื้นวิจิตรตระการตาหลากสี เป็นที่นำรื่นรมย์ยินดี เป็น ที่อยู่อาศัยอันเนรมิตไว้ดีแล้วประกอบด้วยซุ้มประตู ที่ลานวิมานเคลื่อนกราดไปด้วยทรายทอง วิมานของเธอนี้ส่องแสงสว่าง เหมือนพระอาทิตย์บนท้องฟ้ามีรัศมีตั้งพัน กำจัดความมืดในฤดู สารทกาล และสว่างไสวไปทั่วสิบทิศ เหมือนเปลวเพลิงซึ่งกำลังลุกโชนอยู่บนยอดภูเขาในเวลา กลางคืน วิมานนี้ประหนึ่งบาดนัยน์ตาอยู่ คล้ายกับสายฟ้าแลบ ลอยอยู่ในอากาศ นำรื่นรมย์ใจ วิมานเธอนี้ก็อังกวาลไปด้วยเสียงดนตรี คือพิณเครื่องใหญ่ กลอง ฉิ่งและกังสดาล มั่งคั่ง รุ่งเรือง ดุจเมืองพระอินทร์ วิมานของเธอนี้บอวลไปด้วยกลิ่นหอมระรื่นแห่งไม้ชั้นเลิศนานา พันธุ์ ได้แก่ ดอกปทุม ดอกโกมุต ดอกอุบล ดอกจงกลณี ดอกคัตเค้า ดอกชบา ดอกรัง ดอก อโศก ดอกอังกาบ แยมกลีบบานสะพรั่งส่งกลิ่นหอมระรื่น (พ.วิ.(ไทย) ๒๖/๖๔๙/๗๒)

ดอกอัญชัน : ดอกสีครามแก่ ขาว และม่วงอ่อน อุปมาด้วยพระโลมชาติของมหาบุรุษที่ขอเป็นวง เวียนขวางดั่งกมลสีครามเข้ม มีสีดังดอกอัญชัน ตามนัยพระสูตร มาในลักขณสูตร ว่าด้วย

ลักษณะมหาบุรุษ ๓๒ ประการ ประการหนึ่งของลักษณะของมหาบุรุษ คือมีพระโลมชาติ ปลายงอนขึ้น คือ พระโลมชาติขอดเป็นวงเวียนขวาดังกมลศีลธรรมเข้มดั่งสี "ดอกอัญชัน" (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๐๐/๑๖๑)

ดอกอุบล : บัวสาย ดอกไม้อุบลาระดับสติปัญญาของมนุษย์ว่า มีดวงตาน้อย มีจุลลีในดวงตามาก มีอินทรีย์แก่กล้า อ่อน มีการดี เลว รู้ได้ง่าย สอนได้ยาก ดังดอกอุบลที่ยังไม่พ่นน้ำ จมอยู่ในน้ำ เสมอน้ำ หรือพ่นน้ำ ตามนัยพระสูตร มาในปาสราลิสสูตร เรื่องเวไนยสัตว์เปรียบด้วยดอกบัว ๔ ครั้งนั้น เรารับคำทูลอาราธนาของพรหม และเพราะความมีกรุณาในสัตว์ทั้งหลาย จึงตรวจดูโลกด้วยพุทธจักขุ เมื่อตรวจดูโลกด้วยพุทธจักขุ ได้เห็นสัตว์ทั้งหลายผู้มีจุลลีในดวงตาน้อย มีจุลลีในดวงตามาก มีอินทรีย์แก่กล้า มีอินทรีย์อ่อน มีอาการดี มีอาการทราม สอนให้รู้ได้ง่าย สอนให้รู้ได้ยากบางพวกเห็นปรโลกและโทษว่าเป็นสิ่งน่ากลัว บางพวกเห็นปรโลกและโทษว่าเป็นสิ่งไม่น่ากลัว ในกอบุบล ในกอบุพม หรือในกอบุณฑริก ดอกอุบล ดอกปทุม ดอกบุณฑริกบางดอกที่เกิดในน้ำ เจริญในน้ำ ยังไม่พ่นน้ำ จมอยู่ใต้น้ำบ้าง เสมอน้ำบ้าง อยู่พ่นน้ำบ้าง และมีน้ำหล่อเลี้ยงไว้ (ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๘๓/๓๐๘)

ดักจี้ในทางเปลี่ยว : ลักษณะการปล้นจี้เพื่อหวังชีวิตและทรัพย์สินเป็นเหตุแห่งทุกข์เพราะกาม เป็นเหตุให้ผู้นั้น ย่อมตัดช่องย่องเบา ขโมยยกเค้าบ่าง ปล้นบ้านบ่าง ดักจี้ในทางเปลี่ยวบ้าง เป็นต้น ตามนัยพระสูตร มาในมหาทุกขกัณฐสูตร ว่าด้วยเหตุแห่งทุกข์ ว่า ภิกษุทั้งหลาย แม้ข้อนี้ ก็ชื่อว่าเป็นโทษแห่งกามทั้งหลาย เป็นกองทุกข์ที่จะพึงเห็นได้เอง มีกามเป็นเหตุ มีกามเป็นต้นเหตุ มีกามเป็นเหตุเกิด เกิดเพราะเหตุแห่งกามทั้งหลายนั้นแล อีกประการหนึ่ง เพราะกามเป็นเหตุ เพราะกามเป็นต้นเหตุ เพราะกามเป็นเหตุเกิด เพราะเหตุแห่งกามทั้งหลาย จนทั้งหลายตัดช่องย่องเบาบ้าง ขโมยยกเค้าบ่าง ปล้นบ้านบ่าง "ดักจี้ในทางเปลี่ยว" บ้าง ละเมิดภรรยาผู้อื่นบ้าง พระราชาที่รับสั่งให้จับเขาลงอาญาด้วยประการต่าง ๆ คือ เขียนด้วยแส้บ้าง เขียนด้วยหวายบ้าง ตัดด้วยไม้พลองบ้าง ตัดมือบ้าง ตัดเท้าบ้าง ตัดทั้งมือและเท้าบ้างตัดใบหูบ้าง ตัดจมูกบ้าง ตัดทั้งใบหูและจมูกบ้าง วางก้อนเหล็กแดงบนศีรษะบ้าง ถลกหนังศีรษะแล้วขีดให้ขาวเหมือนสังข์บ้าง (ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๖๙/๑๗๐)

ดับขันธปรินิพพาน : การดับขันธของพระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อพระผู้มีพระภาคเสด็จดับขันธปรินิพพาน ท้าวสักกะจอมเทพกล่าวขึ้น ว่า อนิจจา วต สงขารา อุปปาทยธมมิโก อุปปชชิตวา นิรุชฌนติ เตสํ วุปลโม สุโข ตามนัยพระสูตร มาในปรินิพพานสูตร เรื่องพุทธปรินิพพาน เมื่อพระผู้มีพระภาคเสด็จดับขันธปรินิพพาน ท้าวสหัมบดีพรหมกล่าวคาถานี้ ขึ้นพร้อมกับการเสด็จ "ดับขันธปรินิพพาน"ว่า "สรรพสัตว์จะต้องทอดทิ้งร่างกายไว้ในโลกพระศาสดาผู้หาใครเปรียบเทียบไม่ได้ในโลก ผู้เข้าถึงสภาวะตามความเป็นจริง ผู้บรรลุลัทธม ผู้ตรัสรู้เองโดยชอบเช่นนี้ ก็ยังปรินิพพาน" เมื่อพระผู้มีพระภาคเสด็จดับขันธปรินิพพาน ท้าวสักกะจอมเทพกล่าวคาถานี้ขึ้นพร้อมกับการเสด็จดับขันธปรินิพพานว่า "สังขารทั้งหลายไม่เที่ยงหนอ มีความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปเป็นธรรมดา เกิดขึ้นแล้วย่อมดับไป ความสงบแห่งสังขารเหล่านั้น เป็นความสุข" (อนิจจา วต สงขารา อุปปาทยธมมิโก อุปปชชิตวา นิรุชฌนติ เตสํ วุปลโม สุโข) (ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๒๑/๑๖๘. ที.สี. (ไทย) ๙/๔๔๔/๑๙๗)

ดับทุกข์ :ดับทุกข์ในวัฏสงสารได้ โดยใช้การปฏิบัติธรรม คือ สติปัฏฐาน ๔ เป็นไปเพื่อเพื่อบริพพาน เพื่อการดับทุกข์ของสรรพสัตว์ ตามนัยพระสูตร มาในมหาสติปัฏฐานสูตร เมื่อพระผู้มีพระภาครับสั่งเรียกภิกษุทั้งหลายมาตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย” ภิกษุเหล่านั้นทูลรับสนองพระดำรัสแล้ว พระผู้มีพระภาคจึงได้ตรัสเรื่องนี้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย ทางนี้เป็นทางเดียว (สติปัฏฐาน, ทางไปนิพพาน) เพื่อความบริสุทธิ์ของเหล่าสัตว์ เพื่อล่วงโศกะและปริเทวะ เพื่อ "ดับทุกข์" และ โทมนัส เพื่อบรรลุนิพพาน เพื่อให้แจ้งนิพพาน ทางนี้คือสติปัฏฐาน ๔ ประการ คือ กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน และธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๗๓/๓๐๑. ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๐๕/๑๐๑, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๓๖๗/๒๑๐-๒๑๑, อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๓๕๕-๓๘๙/๓๐๖-๓๒๗)

ดับร้อน :การดับปัญหา ดับทุกข์ที่อุปมาความร้อน ผู้ไม่ทำตนให้เดือดร้อน เย็นใจ มีตนประเสริฐ เสวยสุขในปัจจุบัน ตามนัยพระสูตร มาในอรรถตถปิฎกสูตร ว่าด้วยบุคคลผู้ทำตนให้เดือดร้อน ความว่า ภิกษุทั้งหลาย บุคคล ๔ ประเภทนี้มีปรากฏอยู่ในโลก บุคคล ๔ ประเภทนี้ คือ (๑)เป็นผู้ทำตนให้เดือดร้อนหมั่นประกอบในการทำตนให้เดือดร้อน (๒) เป็นผู้ทำผู้อื่นให้เดือดร้อน หมั่นประกอบในการทำผู้อื่นให้เดือดร้อน (๓) เป็นผู้ทำตนให้เดือดร้อน หมั่นประกอบในการทำตนให้เดือดร้อน และเป็นผู้ทำผู้อื่นให้เดือดร้อน หมั่นประกอบในการทำผู้อื่นให้เดือดร้อน (๔) เป็นผู้ไม่ทำตนให้เดือดร้อน ไม่หมั่นประกอบในการทำตนให้เดือดร้อน และเป็นผู้ไม่ทำผู้อื่นให้เดือดร้อน ไม่หมั่นประกอบในการทำผู้อื่นให้เดือดร้อน บุคคลผู้ไม่ทำตนให้เดือดร้อน ไม่ทำผู้อื่นให้เดือดร้อน ชื่อว่า เป็นผู้ไม่หิว ดับร้อน เย็นใจ มีตนอันประเสริฐ เสวยสุขอยู่ในปัจจุบัน เทียว (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๙๘/๓๐๔)

ดับสนธิ :การกำจัดกิเลสด้วยทำให้ระงับ ดับสนธิแห่งปัญญาธรรม คือกิเลสที่ทำให้คิดปรุงแต่งยึดถือได้แก่ ตัณหา มานะ ทิฐิ ตามนัยพระสูตร มาในมหาโกฏฐิตสูตรที่ เรื่องการดับสนธิ หมายถึง การดับไปแห่งผัสสาตนะ ๖ ประการ เมื่อดับไปไม่เหลือด้วยวิราคะ ปัญญาธรรม (กิเลสที่ทำให้คิดปรุงแต่งยึดถือ คือ ตัณหา มานะ ทิฐิ) จึงระงับไป และดับสนธิไป อีกนัยหนึ่ง ความว่า ชื่อว่าการคิดปรุงแต่งสิ่งที่ไม่ควรคิดปรุงแต่ง ปัญญาธรรมย่อมดำเนินไป ครอบงำที่ปัญญาธรรมดำเนินไป ผัสสาตนะ ๖ ประการดับไปไม่เหลือด้วยวิราคะ ปัญญาธรรมจึงดับสนธิระงับไป (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๗๓/๒๔๔. อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๗๔/๒๔๗ อง.จตุกก.อ.(บาลี) ๒/๑๗๓/๓๙๗)

ดับสูญไป :สูญสิ้นไป เป็นการดับสูญในเรื่องพยาบาทวิตกที่ทำให้ตน คนอื่น ทั้งตนและคนอื่นให้เดือดร้อน ดับปัญญา ทำให้คับแคบ ไม่เป็นไปเพื่อนิพพาน ด้วยการละ บรรเทา ดับไปสิ้น ตามนัยพระสูตร มาใน เทวธาวิตกสูตร เรื่อง อุกุศลวิตก ๓ ความ พยาบาทวิตกย่อมเกิดขึ้นแก่เรา ผู้ไม่ประมาท มีความเพียร อุทิศกายและใจอยู่อย่างนี้ ฯลฯ วิหิงสชาติกย่อมเกิดขึ้น เรานั้นย่อมทราบชัดอย่างนี้ว่า ‘วิหิงสชาติกนี้เกิดขึ้นแก่เราแล้ว’ แต่วิหิงสชาติกนั้นเป็นไปเพื่อเบียดเบียนตนบ้าง เพื่อเบียดเบียนผู้อื่นบ้าง เพื่อเบียดเบียนทั้งตนและผู้อื่นบ้าง เป็นเหตุดับปัญญา เป็นส่วนแห่งความคับแคบ ไม่เป็นไปเพื่อนิพพาน เมื่อเราพิจารณาเห็นว่า ‘เป็นไปเพื่อเบียดเบียนตนบ้าง’ ‘เป็นไปเพื่อเบียดเบียนผู้อื่นบ้าง’ ‘เป็นไปเพื่อเบียดเบียนทั้งตนและผู้อื่นบ้าง’ วิหิงสชาติกก็ "ดับสูญไป" เมื่อเราพิจารณาเห็นว่า ‘เป็นเหตุดับปัญญา เป็นส่วนแห่ง

ความคับแค้น 'ไม่เป็นไป เพื่อนิพพาน' วิหิงสชาติกก็ดับสูญไป เรานั้นย่อมละ บรรเทา ....ดังนี้ (ม.ม.ุ(ไทย) ๑๒/๒๐๘/๒๑๙)

ดำ : เป็นคำว่ากล่าวผู้ละการวิตก ละการเป็นผู้มีทิฏฐิคนเดียว ย่อมประสบสิ่งอันมิใช่บุญ เพราะไม่กล่าวถอดรากลคุณความดีของตนและเพื่อนพรหมจารี ตามนัยพระสูตร มาในอัมมิกสูตร กล่าวถึงพราหมณ์อัมมิเก เรื่องการดำ่ว่ากล่าวเช่นไรเป็นบุญ เป็นบาป ความว่า ผู้ใดมีจิตถูกโทษประทุษร้าย ฟัง "ดำ" บริภาษ ครุทั้ง ๖ นี้ ผู้เป็นเจ้าของลัทธิ ผู้ปราศจากความกำหนดในกา มทั้งหลาย ผู้นั้นฟังประสพสิ่งที่มีโทษเป็นอันมาก หรือไม่" ท่านพระธรรมิกกราบทูลว่า "ฟังประสพ พระพุทธเจ้าข้า" ผู้ใดมีจิตถูกโทษประทุษร้าย ฟังดำ บริภาษบุคคลผู้ถึงพร้อมด้วยทิฏฐิคนเดียว ผู้นั้นย่อมประสพสิ่งที่มีโทษมากกว่าบุคคลผู้ดำ บริภาษครุทั้ง ๖ นั้น ข้อ นั้นเพราะเหตุไร เพราะเราไม่กล่าวว่าการขุดโคนคุณความดีของตนเช่นนี้ จะมีภายนอกศาสนา นี้ เหมือนการดำ การบริภาษเพื่อนพรหมจารี พราหมณ์อัมมิเก เพราะเหตุนั้นแล เธอพึง สำเนียงยกอย่างนี้ว่า 'จิตของเรา จักไม่ประทุษร้ายในเพื่อนพรหมจารีผู้เสมอตน' พราหมณ์อัม มิเก เธอพึงสำเนียงยกอย่างนี้แล" ดังนี้ (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๕๔/๕๒๕)

ดำโต้ตอบ : เป็นลักษณะถกเถียงโต้ตอบของคนที่ย่ำโต้ตอบคนที่ต่ำ ถ้อยโต้ตอบคนที่เถียง โกรธตอบ คนที่โกรธ เรียกว่า อักขมาปฏิบัติ แต่อีกบางคน ไม่ดำโต้ตอบคนที่ต่ำ ไม่เถียงโต้ตอบคนที่เถียง ไม่โกรธตอบคนที่โกรธ เรียก ขมาปฏิบัติ ตามนัยพระสูตร มาในปฐมขมสูตร ว่าด้วย ปฏิบัติที่ทอดหน การดำโต้ตอบ อักขมา ปฏิบัติ (ข้อปฏิบัติที่ไม่ทอดหน) และ ขมา ปฏิบัติ (ข้อปฏิบัติที่ทอดหน) อักขมา ปฏิบัติ คือ บุคคลบางคนในโลกนี้ "ดำโต้ตอบ" คนที่ต่ำ โกรธ ตอบคนที่โกรธ ถ้อยโต้ตอบคนที่เถียง นี้เรียกว่า อักขมา ปฏิบัติ ขมา ปฏิบัติ คือ บุคคลบาง คนในโลกนี้ไม่ดำโต้ตอบคนที่ต่ำ ไม่โกรธตอบคนที่โกรธ ไม่เถียงโต้ตอบคนที่เถียง นี้เรียกว่า ขมา ปฏิบัติ (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๖๔/๒๓๐)

ด้านเจริญ : เป็นการกล่าวถึงคุณสมบัติบัณฑิตที่รู้ ที่ฉลาดในปัญหา ฉลาดในประโยชน์ทั้งด้านเจริญ และด้านเสื่อม บัณฑิตย่อมละเว้นด้านเสื่อมถือเอาด้านเจริญ ตามนัยพระสูตรมา ในปัญหาการณสูตร เรื่องด้านเจริญ และปัจจัยที่เรียกว่าบัณฑิต ความว่า อนึ่ง บัณฑิตเรียก ฤกษ์ผู้รู้ความเหมาะสม ในฐานะแห่งปัญหานั้น ๆ ว่า เป็นผู้ฉลาดในปัญหา บุคคลเช่นนั้น ใคร ๆ เทียบได้ยาก เอาชนะได้ยาก เป็นคนลึกซึ้ง ให้แพ้ได้ยาก และฉลาดในประโยชน์ทั้งสอง คือ ด้านเจริญและด้านเสื่อม บัณฑิตย่อมเว้นด้านเสื่อม ถือเอาด้านเจริญ ธีรชนเพราะรู้จัก ประโยชน์ ชาวโลกจึงเรียกว่า "บัณฑิต" (อง.จตุกก (ไทย) ๒๑/๔๓/๗๑)

ด้านภาษี: จุดชำระค่าผ่านด่านเข้า-ออกระหว่างชายแดน ซึ่งพระเจ้าแผ่นดินทรงกำหนดเขตที่ภูเขา ขาดก็ดี ทำน้ำก็ดี ประตูเข้าหมู่บ้านก็ดี ด้วยรับสั่งว่า "จงเก็บภาษีผู้ผ่านด่าน" ตามนัยพระวินัย มาในปาราชิกสิกขาบทที่ ๒ บทภาษณีย์ เรื่องภาษีผ่านด่าน ด้านภาษี ความว่า ครั้งหนึ่ง ภิกษุ เข้าไปที่ด่านภาษานั้น มีใฝ่จิตจับต้องทรัพย์ที่ควรเสียภาษี มีราคา ๕ มาสกหรือเกินกว่า ๕ มาสก ต้องอาบัติทุกกฏ ทำให้ไหว ต้องอาบัติถุลลัจจัย อย่างเท่าที่ ๑ ผ่านด่านภาษีไป ต้อง อาบัติถุลลัจจัย อย่างเท่าที่ ๒ ผ่านด่านภาษีไป ต้องอาบัติปาราชิก ภิกษุยืนอยู่ภายในด่านภาษี โยนทรัพย์ให้ตกนอกด่านภาษี ต้องอาบัติปาราชิก ภิกษุหลีกเลี่ยงด่านภาษี ต้องอาบัติทุกกฏ มี ตัวอย่างเรื่องภาษีด่านนี้ ว่า แก้วมณีผ่านด่านภาษี สมัยนั้น บุรุษคนหนึ่งนำแก้วมณีราคาแพง

เดินทางไกลไปกับภิกษุรูปหนึ่ง ครั้นเห็นด้านภาชี จึงใส่แก้วมณีลงในย่ามของภิกษุนั้นผู้ไม่รู้ เมื่อเดินพ้นด้านภาชีจึงถือไปแต่ผู้เดียว ภิกษุนั้นเกิดความกังวลใจว่า เราต้องอาบัติปาราชิก หรือหนอ จึงนำเรื่องนี้ไปกราบทูลพระผู้มีพระภาคให้ทรงทราบ พระองค์ตรัสถามว่า “ภิกษุ เธอคิดอย่างไร” “ข้าพระพุทธเจ้าไม่รู้ พระพุทธเจ้าข้า” “ภิกษุ เธอไม่รู้ ไม่ต้องอาบัติ” ดังนี้ (วิ.ม. (ไทย) ๑/๑๑๓/๙๐, วิ.ม. (ไทย) ๑/๑๕๑/๑๑๙. วิ.อ. (บาลี) ๑/๑๑๓/๓๙๒)

ด้านเสื่อม : เป็นการกล่าวถึงคุณสมบัติบัณฑิตที่รู้ ที่ฉลาดในปัญหา ฉลาดในประโยชน์ทั้งด้านเสื่อม และด้านเจริญ บัณฑิตย่อมละเว้นด้านเสื่อม ถือเอาด้านเจริญ ตามนัยพระสูตร มา ในปัญหาพยากรณ์สูตร เรื่องด้านเสื่อมและปัจจัยที่เรียกว่าบัณฑิต ความว่า อนึ่ง บัณฑิตเรียก ภิกษุผู้รู้ความเหมาะสม ในฐานะแห่งปัญหานั้น ๆ ว่า เป็นผู้ฉลาดในปัญหา บุคคลเช่นนั้น ใคร ๆ เทียบได้ยาก เอาชนะได้ยาก เป็นคนลึกซึ้ง ให้แพ้ได้ยาก และฉลาดในประโยชน์ทั้งสอง คือ ด้านเจริญและด้านเสื่อม บัณฑิตย่อมเว้นด้านเสื่อม ถือเอาด้านเจริญ อธิษฐานเพราะรู้จัก ประโยชน์ ชาวโลกจึงเรียกว่า “บัณฑิต” (อง.จตุกก (ไทย) ๒๑/๔๓/๗๑)

ดาบ : มีดียวปลายแหลมชนิดหนึ่ง สันแอนปลายอนเล็กน้อย มักใช้เป็นอาวุธสำหรับฟันแทง อุบัติการแสดงมโนมยิตีด้วยการเนรมิตรกายตั้งงูลอกคราบ ดังการถอดดาบออกจากฝัก นัยที่สองเป็นดาบของอังกุสิมาลที่จะใช้ตัดนิ้วพระหัตถ์ของพระพุทธเจ้าให้ได้ครบหนึ่งพันนิ้ว แต่ไม่สามารถตัดได้ ตามนัยพระสูตร มาในมโนมยิตีญาณ เป็นเรื่องที่พระตถาคตได้บอกข้อ ปฏิบัติการเนรมิตรกายแก่สาวกทั้งหลายเทียบกับดาบที่ถอดออกฝักว่า สาวกของเราผู้ปฏิบัติ ตามเนรมิตกายอื่นจากกายนี้ มีรูปที่เกิดแต่ใจ มีอวัยวะครบถ้วน มีอินทรีย์ไม่บกพร่อง เปรียบ เหมือนคนชักไม้จากหลุมปล้อง เขาเห็นอย่างนี้ว่า ‘นี่คือหลุมปล้อง นี่คือไม้ หลุมปล้อง เป็นอย่างหนึ่ง ไม้ก็เป็นอีกอย่างหนึ่ง แต่ไม้ถูกชักออกมาจากหลุมปล้องนั่นเอง’ คนชักดาบ ออกจากฝัก เขาเห็นอย่างนี้ว่า ‘นี่คือดาบ นี่คือฝัก ดาบเป็นอย่างหนึ่ง ฝักก็เป็นอีกอย่างหนึ่ง แต่ดาบถูกชักออกมาจากฝักนั่นเอง’ หรือคนดึงงูออกจากคราบ... สาวกของเราเป็นอันมากจึง บรรลุที่สุดแห่งอภิญญาและอภิญญาบารมีอยู่ เป็นการแสดงอาการใช้ดาบของอังกุสิมาลที่ใช้ ดาบเงือออกมา ความว่า เมื่อพระผู้มีพระภาคทรงนั่งเฉยเสด็จต่อไป โจรองคุสิมาลได้เห็น พระผู้มีพระภาคเสด็จมาแต่ไกล ได้คิดว่า “น่าอัศจรรย์จริง ไม่เคยปรากฏ คนที่เดินมาทางนี้จะต้อง รวมพวกกันให้ได้ ๑๐ คนบ้าง ๒๐ คนบ้าง ๓๐ คนบ้าง ๔๐ คนบ้าง ๕๐ คนบ้าง แม้กระนั้นก็ยังตกอยู่ในเงื้อมมือของเรา แต่ทำไม สมณะนี้เพียงรูปเดียว ในที่สุดแล้ว องคุสิมาลก็ละพศ (ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๕๓/๓๐๑, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๔๘/๔๒๓)

คำบริภาษ : กล่าวติเตียน กล่าวโทษ คำว่าเป็นธรรมอันไม่เป็นที่รักของเพื่อนพรหมจรรย์ หนึ่งในแปด ประการ ตามนัยพระสูตร มาในทุติยอัปปยสูตร ว่าด้วยธรรมที่เป็นเหตุให้เป็นที่รักและไม่เป็นที่รัก มี ๘ ประการ ความว่า ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุประกอบด้วยธรรม ๘ ประการ ย่อมไม่เป็นที่รักไม่เป็นที่พอใจ ไม่เป็นที่เคารพ และไม่เป็นที่ยกย่องของเพื่อนพรหมจรรย์ทั้งหลาย คือ ภิกษุ ในธรรมวินัยนี้ ๑. มุ่งลาภ ๒. มุ่งสักการะ ๓. มุ่งชื่อเสียง ๔. ไม่รู้จักกาล ๕. ไม่รู้จักประมาณ ๖. ไม่สะอาด (กายกรรม) ๗. พุดมาก ๘. คำบริภาษเพื่อนพรหมจรรย์ (อง.สตุตถก. (ไทย) ๒๓/๔/๒๐๑, อง.อภฺฐก.อ. (บาลี) ๓/๓-๔/๒๑๕)

ดาบส : ผู้บำเพ็ญตบะคือการเผากิเลส หรือภาซี อุปมาด้วยบริวารของดาบส สำหรับใช้ในราวป่า บริโภคผลไม้ ประกอบด้วยความเข้าใจผิด ทำให้เสื่อมว่า จะมีผู้มารับใช้คนที่เพียบพร้อมด้วยวิชาและจรณะ ตามนัยพระสูตร มาในอัมพัญญสูตร เกี่ยวกับบริวารของดาบสที่ใช้ชีวิตในราวป่า บริโภคผลไม้ ความว่า ท่านอัมพัญญะ วิชาสมบัติและจรณสมบัติอันยอดเยี่ยมนี้มีทางเสื่อมอยู่ ๔ ประการ หนึ่งในสี่นั้น สมณะหรือพราหมณ์บางคนในโลกนี้ เมื่อยังไม่บรรลุวิชาสมบัติ และจรณสมบัติอันยอดเยี่ยมนี้ จึงหาบหิวบริวารดาบสเข้าไปสู่ ราวป่าด้วยตั้งใจว่าจักบริโภคผลไม้เหล่านั้น ผู้อื่นต้องเป็นคนรับใช้ของท่านที่เพียบพร้อมด้วยวิชาและจรณะโดยแท้ ข้อนี้เป็นทางเสื่อมแห่งวิชาสมบัติและจรณสมบัติอันยอดเยี่ยม (ที.สี.(ไทย) ๙/๒๘๐/๑๐๑. ที.สี.(ไทย) ๙/๒๘๑/๑๐๓)

ดาบสโกง : อุปมาหรือเล่าที่เหลี่ยมหลอกหลวง เช่น โกงเงิน, แสดงอาการคือ ไม่ยอมทำตาม เช่น เด็กโกงม้าโกง กล่าวถึงดาบสที่โกงเอาชีวิตโสมนัสสกุมา ทำให้พระราชารักใคร่หลงในปฏิปทาแนะนำให้โสมนัสสกุมาศรัทธา เมื่อกุมารปฏิบัติตามแล้วกลับอาศัยมานะโกรธ จึงขอให้พระราชาประหารกุมารนั้น ตามนัยพระสูตร มาในโสมนัสสจรียา ว่าด้วยพระจริยาของพระโสมนัสสกุมา เป็นเรื่องราวของโสมนัสสกุมา เมื่อเวลาที่เราเป็นบุตรสุดที่รักพระมารดาและพระบิดารักใคร่ เอ็นดู ปรากฏนามว่าโสมนัส อยู่ในกรุงอินทปัตต์ที่อุดมสมบูรณ์ กุมารเป็นผู้มีศีล สมบูรณ์ด้วยคุณธรรม มีกัลยาณธรรม มีปฏิภาณ เคารพบนอบต่อบุคคลผู้เจริญ มีหิริ และฉลาดในสังคหธรรม ครั้งนั้น มีดาบสโกงผู้หนึ่ง เป็นที่โปรดปรานของพระราชาพระองค์นั้น ดาบสนั้นทำสวนและปลูกไม้ผล ไม้ดอก ไม้ประดับเลี้ยงชีวิต เราได้เห็นดาบสโกงนั้น เหมือนกองแกลบที่ไม่มีข้าวสาร เหมือนไม้เป็นโพรงข้างใน เหมือนต้นกล้วยหาแก่นมิได้ ดาบสโกงผู้นี้ ไม่มีธรรมของสัตบุรุษ ปราศจากความเป็นสมณะ ละหิริและธรรมฝ่ายขาว เพราะเหตุแห่งการเลี้ยงชีวิต ปัจจุบันชนบทมีเหตุการณ์กำเริบขึ้น เพราะโจรที่ขวยอยู่ในดง พระบิดาของเรา เมื่อจะเสด็จไปปราบความกำเริบนั้น ตรัสสั่งเราว่า พ่ออย่าประมาทในขุทิล (ดาบส) ผู้มีตบะแก่กล้าละลูก พ่อจงอนุวัตรตามความปรารถนา ด้วยว่าขุทิลนั้น เป็นผู้ให้ความสำเร็จ ความปรารถนาทั้งปวง เราไปอยู่ที่บำรุงขุทิลนั้นแล้ว ได้กล่าวคำนี้ว่า คหบดี ท่านสบายดีหรือ หรือว่าท่านจะให้หน้าอะไรมา เหตุนั้น ดาบสโกงนั้นอาศัยมานะจึงโกรธเราว่า เราจะให้พระราชาประหารท่านเสียในวันนี้ ดังนี้ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๑๐-๑๕/๗๕๙)

ดาบสชื่อเกนิยะ : ชื่อของดาบสที่ตอบคำถามท่านวาเสฏฐะ ว่า เราผู้ประดับชฎาและบริวาร จัดแจงเครื่องบูชาพระพุทธเจ้า ผู้มีทรงคุณอันยิ่งใหญ่ ตามนัยพระสูตร มาในเสลเถราปทาน ในอดีตชาติ ท่านถือว่า ในรัชสมบัติในมนุษย์โลกนี้ มีพวกญาติเป็นบริวาร ในภพสุดท้ายที่มาถึงนี้มีพราหมณ์ชื่อว่าเสฏฐะ ข้าพเจ้าเป็นบุตรของพราหมณ์นั้น สะสมสมบัติไว้ ๘๐ โภก มีพวกศิษย์ของตนแวดล้อม เดินเที่ยวพักผ่อนอิริยาบถ พบกับ ดาบสชื่อเกนิยะ ผู้เพียบพร้อมด้วยชฎาและบริวาร จัดแจงเครื่องบูชา จึงถามว่า ท่านจักทำอวามงคลและวิวาหมงคล หรือว่าท่านเชื่อเชิญพระราชา ดาบสชื่อเกนิยะตอบว่า ข้าพเจ้าใคร่จะใช้เครื่องบูชา บูชาพราหมณ์ที่สมมติกันว่าประเสริฐ ข้าพเจ้าไม่ได้เชื่อเชิญพระราชา ไม่มีการบวงสรวง อวามงคลและวิวาหมงคลของข้าพเจ้าก็ไม่มี พระพุทธเจ้าผู้ให้เกิดความยินดีแก่ศากยะทั้งหลาย ประเสริฐที่สุด

ในโลกพร้อมทั้งเทวโลก ทรงทำประโยชน์เกื้อกูลแก่โลกทั้งปวง นำสุขมาให้แก่สรรพสัตว์ วันนี้ ข้าพเจ้าทูลนิมนต์พระองค์ จึงจัดแจงเครื่องบูชานี้เพื่อพระองค์ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๒๓๔/๖๑๒)

ดาบสชื่อเทวละ:ชื่อของดาบสเทวละ อดีตชาติของพระพุทธานุภาพาทกเถระ บำเพ็ญในอาศรมดงป่า เหล่าอมนุษย์เนรมิตที่จงกรมให้ เกิดเลื่อมใสพระพุทธานุภาพาทกเถระอันยิ่งใหญ ได้ก่อเจดีย์ทราย แล้วบูชาด้วยดอกไม้และกราบไหว้ ตามนัยพระสูตร มาในบุพนิพุปาทกเถระปทาน ประวัติในอดีตชาติของพระพุทธานุภาพาทกเถระ พระพุทธานุภาพาทกเถระ เมื่อจะประกาศประวัติในอดีตชาติของตน จึงกล่าวว่า ข้าพเจ้าเป็นดาบสชื่อเทวละ อาศัยอยู่ที่ภูเขาคิมพานต์ ที่ภูเขานั้น ที่จงกรมของข้าพเจ้าเป็นที่ที่พวกอมนุษย์เนรมิตให้ ครั้นนั้น ข้าพเจ้ามนมวณผม สะพายคนโทน้ำ เมื่อจะแสวงหาประโยชน์อย่างสูงสุด ได้ออกจากป่าใหญ่ไปในกาลนั้น ครั้นนั้น ศิษย์ประมาณ ๘๔,๐๐๐ คน อุปัฏฐากข้าพเจ้า เมื่อดาบสออกจากอาศรมได้ก่อพระเจดีย์ทรายแล้ว รวบรวมดอกไม้ธูปเทียนมาบูชาพระเจดีย์นั้น ดาบสทำจิตให้เลื่อมใสในพระเจดีย์แล้ว เข้าไปสู่อาศรม ศิษย์ทุกคนได้มาประชุมพร้อมกันแล้ว ถ้ามว่า ท่านนมัสการสลับที่ก่อด้วยทรายทำไม เราก็อยากรู้ ดาบสตอบว่า พระพุทธานุภาพาทกเถระทั้งหลาย ผู้มีพระจักขุ มีพระยศยิ่งใหญ่ เธอทั้งหลายได้พบแล้วในบพมนตร์ของเรามิใช่หรือ เรานมัสการพระพุทธานุภาพาทกเถระผู้ประเสริฐที่สุด เหล่านั้น (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๑๑/๑๕๐)

ดาบสผู้เป็นกรรมวาที : ดาบสผู้มีความรู้เรื่องกรรม พระดาบสผู้เห็นธรรม ชอบใจในธรรม ในคำที่สะอาด ในผู้กำจัดกิเลสได้หมดสิ้นแล้ว เรียกผู้นั้นว่าสมณะ ตามนัยพระสูตร มาในมหาชาตคาถก เป็นการสนทนาของพระโพธิสัตว์กับนารทดาบส พระโพธิสัตว์กล่าวว่า เราได้เห็นประเพณีของโลก เห็นโลกถูกกิเลสกัดกร่อน ถูกกิเลสทำให้เป็นดงเปือกตม จึงได้ทำเหตุนี้ให้เป็นเครื่องเปรียบเทียบว่า ปุถุชนจมอยู่ในกิเลสวัฏฏไค สัตว์เป็นจำนวนมากยอมเดือดร้อนและยอมถูกฆ่า ในกิเลสวัฏฏนั้น ดังนี้แล้ว เราจึงได้บวชเป็นภิกษุ นารทดาบสถามว่า ใครหนอเป็นผู้จำแนกแจกธรรมคำสั่งสอนพระองค์ คำอันสะอาดนี้เป็นคำของใคร โพธิสัตว์ตอบว่า ท่านผู้เป็นจอมทัพ เราจะบอกเจาะจงถึง "ดาบสผู้เป็นกรรมวาที" หรือสมณะคือพระปัจเจกพุทธานุภาพาทกเถระประกอบด้วยวิชา นักปราชญ์ ไม่เรียกผู้ประพฤติวัตรว่า เป็นสมณะ เลย แต่เราจะบอกถึงเฉพาะผู้บริสุทธิ์ ยังสัตว์โลกให้พ้นทุกข์ ว่าสมณะ (ขุ.ชา.(ไทย) ๒๘/๒๖๖/๒๒๔)

ด้าย : สิ่งที่ทำด้วยใยเป็นต้นว่าใยฝ้าย ปั่นเป็นเส้นสำหรับเย็บ ถัก หรือทอผ้าเป็นต้น หมายถึงเส้นด้ายที่นำมาทอผ้า ด้ายที่ภิกษุฉัพพัคคีย์ขอมมาจากชาวบ้านให้ช่างทอทอจิวร พระพุทธานุภาพาทกเถระเหล่านั้น จึงบัญญัติการออกปากขอด้ายให้ช่างทอทอ ว่า อาบัตินิสสัคคีย์ปจิตติย และอุปมาภายที่อาศัยวิญญานด้วยแก้วมณีไพฑูรย์อาศัยด้ายสีต่าง ๆ ร้อยรัด ตามนัยพระวินัย มาในสูตรวิญญุตติสิกขาบท ว่าด้วยการออกปากขอด้าย ของพระฉัพพัคคีย์ เมื่อพวกภิกษุฉัพพัคคีย์ ออกปากขอด้ายมาเป็นอันมาก จากชาวบ้านให้ช่างทอทอจิวรถึง ๓ ครั้ง พวกชาวบ้านพากันตำหนิ ประณาม โพนทะนาว่า “โฉนพวกพระสมณะเชื้อ สายศากยบุตรจึงออกปากขอด้ายมาเองแล้วใช้ช่างทอให้ทอจิวรเล่า” พวกภิกษุได้ยินชาวบ้านตำหนิ ประณาม โพนทะนา บรรดาภิกษุผู้มั่งน้อย ฯลฯ พากันตำหนิ ประณาม โพนทะนาว่า “โฉนพวกภิกษุฉัพพัคคีย์จึงออกปากขอ ด้ายมาเองแล้วใช้ช่างทอให้ทอจิวรเล่า” ครั้นภิกษุเหล่านั้นตำหนิพวกภิกษุฉัพพัคคีย์โดยประการต่าง ๆ แล้วจึงนำเรื่องนี้ไปกราบทูลพระผู้มีพระภาคให้ทรงทราบ

ทรงประชุมสงฆ์บัญญัติสิกขาบท ว่า ก็ ภิกษุใดออกปากขอถ่ายมาเองแล้วใช้ช่างทอให้ทอจีวร ต้องอาบัตินิสสัคคียปาจิตตีย์ ตามนัยพระสูตร เกี่ยวกับวิปัสสนาญาณ ที่พระพุทธองค์ได้บอกข้อปฏิบัติแก่สาวกทั้งหลาย ‘กายของเรานี้คุ้มกันเป็นรูปร่างประกอบขึ้นจากมหาธาตุรูป ๔ เกิดจากมารดาบิดา เจริญวัยเพราะข้าวสุกและขนมกุ่มมาส ไม่เที่ยงแท้ต้องอบ ต้องนวดเพ้น มีอันแตกกระจัดกระจายไปเป็นธรรมดา วิญญาณของเรา อาศัยและเนื่องอยู่ในกายนี้’ อุปมาแก้วไพฑูรย์อันงดงาม ตามธรรมชาติมีแปดเหลี่ยม ที่เจียรระไนดีแล้ว สุกใสเป็นประกายได้สัดส่วน มี "ด้าย" สีเขียว สีเหลือง สีแดง สีขาวหรือสีนวลร้อยอยู่ข้างใน แม้ฉันใด เราก็ดันนั้นเหมือนกัน กายของเรามีอันแตกกระจัดกระจายไปเป็นธรรมดา วิญญาณของเราอาศัยและเนื่องอยู่ในกายนี้’ เช่นนี้ (วิ.มหา.(ไทย) ๒/๖๓๘/๑๕๗.ม.ม.(ไทย) ๑๓/๒๕๒/๓๐๐)

ด้ายขนสัตว์ : ผ้าที่ทอจากขนของสัตว์บางชนิดเช่นแกะว่า ผ้าขนสัตว์ ผ้าอังกมด้วยเงิน แก้วมณี ทับทิมห่มด้วยผ้าสีเหลือง ที่ทอด้วยด้ายขนสัตว์ที่ปราสาทที่พระพุทธเจ้าในอดีตชาติได้เนรมิตขึ้น ตามนัยพระสูตร มาในพุทธาปทาน พระประวัติในอดีตชาติของพระพุทธเจ้า เรื่องผ้าที่ทอด้วยด้ายขนสัตว์ ว่า เมื่อพระอานนทเถระ ผู้เป็นมุนีชาวแคว้นวิเทหะ น้อมกายลงทูลถามพระตถาคตผู้ประทับอยู่ ณ พระเชตวันมหาวิหารว่า พระพุทธเจ้าตรัสกับพระอานนท์ว่า เราได้เนรมิตปราสาทแก้วหลายร้อยชั้น สูงตระหง่านโชติช่วงในท้องฟ้า (ที่ปราสาทนั้น) มีที่นอนต่างๆ งดงาม มากมายหลายร้อยชนิด ทำด้วยแก้วผลึก เงิน แก้วมณี ทับทิม แก้วลาย ปูด้วยผ้าแคว้นกาสีเนื้อละเอียดอ่อน ผ้าห่มสีเหลือง ทอด้วยด้ายขนสัตว์ ทอด้วยผ้าเปลือกไม้ ทอด้วยฝ้ายเมืองจีน ทอด้วยฝ้ายเมืองปัตตุมณะ เครื่องปูลาดต่าง ๆ ทั้งหมดเราอธิษฐานใจปูลาดไว้ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๘/๔)

ด้ายปาน : ด้ายปานทอผ้าเนื้อละเอียดและบาง โปร่งที่ทอจากเส้นใยพืชบางชนิด เรียกว่า ผ้าปาน อุปมาสองสหายที่ต่างคนต่างคิดที่จะทิ้งหรือเก็บมัดเปลือกปาน มัดด้ายปานกับทิวถูอันชั่วของพระราชาก็ถูกแนะนำให้ปล่อยวาง ตามนัยพระสูตร มาในปายาสีสูตร เรื่องอุปมาด้วยคนชอบเปลือกปาน ท่านพระกุมารกัสสปะถวายพระพรว่า “บพิตร คนฉลาดบางพวกในโลกนี้ เข้าใจแห่งถ้อยคำได้ด้วยอุปมาโวหาร ดังสองสหายนี้ คือ ชวนกันไปยังชนบทถึงถนนในหมู่บ้านแห่งหนึ่ง เห็นเปลือกปานที่เขาทิ้งไว้มากมาย สหายคนแรกบอกสหายคนที่ ๒ ว่า ‘เพื่อนเอ๋ย เขาทิ้งเปลือกปานไว้มากมาย ถ้าเช่นนั้น ท่านจงผูกเปลือกปานไป ๑ มัด เราจะผูกอีก ๑ มัด เรา ๒ คนจะช่วยกันขนเปลือกปานไป’ สองสหายเห็น "ด้ายปาน" ที่เขาทิ้งไว้มากมาย ถ้าเช่นนั้น ท่านจงทิ้งมัดเปลือกปานเสียเถิดเราก็จะทิ้งเหมือนกัน เรามาช่วยกันนำมัดด้ายปานไปเกิดสหายคนที่ ๒ ตอบว่า ‘เพื่อนเอ๋ย เราชอบมัดเปลือกปานนี้มาตั้งไกล อีกทิ้งมัดไว้เรียบร้อยดีแล้ว เราจะไม่ทิ้งละ ลำดับนั้น สหายคนแรกทิ้งมัดเปลือกปานแล้วนำมามัดด้ายปาน สหายทั้งสองพากันเข้าไปยังถนนในหมู่บ้านอีกสายหนึ่ง ได้เห็นผ้าปานที่เขาทิ้งไว้มากมายในที่นั้น สหายคนแรกจึงบอกสหายอีกคนหนึ่งว่า ‘เราจะปรารถนาทิ้งมัดเปลือกปานเสีย เราก็จะทิ้งมัดด้ายปานเหมือนกัน พวกเรามาช่วยกันนำมัดผ้าปานไปเกิด’ สหายคนที่ ๒ ตอบว่า ‘เพื่อนเอ๋ย เราชอบมัดเปลือกปานนี้มาตั้งไกล อีกทิ้งมัดไว้เรียบร้อยดีแล้ว เราจะไม่ทิ้งละ บพิตร พระองค์ก็เช่นเดียวกับบุรุษผู้ขนมัดเปลือกปานไม่เกื้อกูลนั้นแหละ พระองค์โปรดสละทิวถูชั่วนั้นเถิด

ปล่อยวางทิฐิชั่วนั้นเถิด ทิฐิชั่วเช่นนั้นอย่าได้เกิดมีแก่พระองค์เลย (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๔๓๖/๓๖๖, ที.ม.(ไทย) ๑๐/๔๓๖/๓๖๗)

ด้ายฝ้าย : ด้ายฝ้ายที่ทอเป็นฝ้าย อุปมาการคัดเลือกสิ่งที่ทำว่าดีมีค่าด้วยมัดเปลือกป่าน ด้ายฝ้ายต่างๆ กับสองสหายที่คนหนึ่งจะทิ้งไปอีกคนหนึ่งเสียดายเก็บไปทั้งหมด ตามนัยพระสูตร มาในปาฬาสสูตร อุปมาด้วยคนชอบเปลือกป่าน เรื่องสหายคนแรกทิ้งมัดเปลือกป่านแล้วนำมามัดด้ายป่านสหายทั้งสองพากันเข้าไปยังถนนในหมู่บ้านอีกสหายหนึ่ง ได้เห็นผ้าป่านที่เขาทิ้งไว้มากมายในที่นั้น สหายคนแรกจึงบอกสหายว่า ‘เราจะปรารถนาทิ้งมัดเปลือกป่านเสีย เราก็จะทิ้งมัดด้ายป่านเหมือนกัน พวกเรามาช่วยกันนำมัดผ้าป่านไปเถิด’ สหายคนที่ ๒ ตอบว่า ‘เพื่อนเอ๋ย เราชอบมัดเปลือกป่านนี้มาตั้งไกลอีกทิ้งมัดไว้เรียบร้อยดีแล้ว เราจะไม่ทิ้งละ ลำดับนั้น สหายคนแรกทิ้งมัดด้ายป่านแล้วนำมัดผ้าป่านไป สหายทั้งสองพากันเข้าไปยังถนนในหมู่บ้านอีกสหายหนึ่ง ได้เห็นด้ายฝ้ายที่เขาทิ้งไว้มากมาย สหายคนแรกจึงบอกสหายอีกคนหนึ่งว่า ‘เพื่อนเอ๋ย เราจะปรารถนา"ด้ายฝ้าย" ท่านจงทิ้งมัดเปลือกป่านเสียเถิด เราก็จะทิ้งห่อเงินเหมือนกัน พวกเรามาช่วยกันนำห่อทองไปเถิด’ สหายคนที่ ๒ ตอบว่า ‘เพื่อนเอ๋ย เราชอบมัดเปลือกป่านนี้มาตั้งไกล อีกทิ้งมัดไว้เรียบร้อยดีแล้ว เราจะไม่ทิ้งละ ท่านจงทราบเถิด’ ลำดับนั้น สหายคนแรกทิ้งห่อเงินแล้วนำห่อทองไป สหายทั้งสองพากันเข้าไปยังหมู่บ้านของตนๆ สหายทั้ง ๒ คนนั้นคนที่ชอบมัดเปลือกป่านไป ไม่ได้รับความชื่นชมยินดีจากมารดาบิดา บุตรภรรยา มิตรอำมาตย์ อีกทั้งไม่ได้รับความสุขโสมนัสที่เกิดจากการชอบเปลือกป่านนั้น ส่วนสหายอีกคนหนึ่งให้นำห่อทองไป ได้รับความชื่นชมยินดีจากมารดาบิดา บุตรภรรยา มิตรอำมาตย์ อีกทั้ง ได้รับความสุขโสมนัสที่เกิดจากการนำห่อทองนั้น (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๔๓๖/๓๖๗)

ดารดาช : มากมาย เกลื่อนกลาด มีทั่วไป เป็นคุณลักษณะของของวิสามนาราชธานี วิมานของท้าว महाराช ที่มีไม้นานาพันธุ์ ดารดาชด้วยหมุ่นกต่าง ๆ และคุณลักษณะของกระแสน้ำเย็นที่ ดารดาชไปด้วยดอกอุบล ตามนัยพระสูตร มาในอาฎานาฎิสสูตร ความว่า ในวิสามนาราชธานี นั้น มีสภาชื่อภคลวดี เป็นที่ประชุมของพวักษั มีต้นไม้ทั้งหลาย ผลเป็นนิจ "ดารดาช" ด้วยหมุ่นกชนิดต่างๆ มีเสียงร้องของนกยูง นกกระเรียน และเสียงขับกล่อมจากนกดุเหว่า เป็นต้น

อีกนัยหนึ่งมาในลตาวิมาน ว่าด้วยวิมานที่เกิดขึ้นแก่เทพธิดาชื่อลดา ซึ่งนางลดาเทพธิดา สักขาเทพธิดา ปวราเทพธิดา อัจฉิมุติเทพธิดาและสุดาเทพธิดา ผู้มีความรุ่งเรือง เป็นธิดาของ ท้าวเวสสวัณมหาราช ต่างเป็นนางบาทปริจาริกาของท้าวสักกเทวราช ผู้ทรงคุณอันประเสริฐ ทรงสิริ งดงามอยู่ด้วยคุณธรรม เทพธิดา ๕ นางตามที่กล่าวมานี้ได้พากันไปสรงสนานยังแม่น้ำ มีกระแสน้ำเย็น "ดารดาช" ด้วยดอกอุบล เป็นที่ปลอดภัย ซึ่งอยู่ในป่าหิมพานต์นี้ ครั้นสรงสนาน ณ ที่นั้นแล้ว เทพธิดาเหล่านั้นพากันรำเริง ฟ้อนรำ ขับร้อง (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๘๑/๒๒๗. ชุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๓๑๗/๕๑)

ดาวดิงส์ : ชื่อของสวรรค์ชั้นดาวดิงส์ ภิกษุรูปหนึ่งถามเรื่องมหาภูตรูป ๔ ที่ดับสนิทที่ไหน จึงแนะนำให้ ภิกษุนั้นไปถามเทพชั้นสูงขึ้นไป และภิกษุรูปนั้นก็ถามเทพถึงชั้นพรหม และพรหมก็แนะนำให้ไปถามพระผู้มีพระภาคเจ้า ตามนัยพระสูตร มาในแก้วภูฏสูตร เรื่องภิกษุรูปหนึ่งแสวงหาความดับของมหาภูตรูป คือ ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ และวาโยธาตุ จึงเข้าไปหาพวกเทพชั้นจา

ตุ่มหาราชิกา แล้วถามว่า ‘ท่านผู้มีอายุ มหาภูตรูป ๔ ๆ ย่อมดับสนิทที่ไหน พวกเทพชั้นจาตุ มหาราชิกา ชั้น ดาวดึงส์ ถึงชั้นปรินิรมิตตวสวัตติก์ตอบว่า ‘พวกเราไม่ทราบที่มหาภูตรูป ๔ ดับสนิทไปเหมือนกัน แต่ท้าวมหาพรหม ๔ องค์ซึ่งยิ่งใหญ่และสำคัญกว่าพวกเราคงจะทราบ’ ถาม อย่างเป็นทางการผู้ยิ่งใหญ่ตอบไม่ได้ ท้าวมหาพรหมยังแนะนำให้ภิกษุไปทูลพระผู้มี พระภาคเจ้าอีก (ที.สี.(ไทย) ๙/๔๘๙/๒๑๗)

ดาวดึงส์, เทพชั้น : เทพที่อยู่สวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ร่วมกันป่าวประกาศ ส่งเสียงสาธุการดังกระหึ่มทั่ว หนื่นโลกจักรวาลต้อนรับการแสดงปฐมเทศนาของพระพุทธเจ้าแก่ปัญจวัคคีย์ ณ ป่าอิสิปตน มฤคทายวัน กรุงพาราณสี ตามนัยพระสูตร มาในปัญจวัคคีย์กถา เมื่อพระผู้มีพระภาคทรง ประกาศพระธรรมจักรแล้ว ทวยเทพชั้นกุ่มมะกระจายข่าวว่า “นั่นพระธรรมจักรอันยอดเยี่ยม พระผู้มีพระภาคทรงให้เป็นไปแล้ว ณ ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน เขตกรุงพาราณสี อันสมณะ พราหมณ์เทวดา มาร พรหม หรือใคร ๆ ในโลก ให้หมუნกลับไม่ได้” ทวยเทพชั้นจาตุมาราช สดับเสียงของทวยเทพชั้นกุ่มมะแล้ว ได้กระจายข่าวต่อไป ฯลฯ ทวย "เทพชั้นดาวดึงส์" สดับ เสียงของทวยเทพชั้นจาตุมาราชแล้ว ได้กระจายข่าวต่อไป ฯลฯ ทวยเทพชั้นยามา... ทวย เทพชั้นดุสิต...ทวยเทพชั้นนิมมานรดี... ทวยเทพชั้นปรินิรมิตวสวัตติ ... (วิ.ม.(ไทย) ๔/๑๗/ ๒๔)

ดาวดึงส์, เทวโลก : เทวโลก สวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ที่สถิตของท้าวสักกมหาพรหมผู้เป็นหัวหน้าของเทพ ทั้งหมดในชั้นนี้ ตามนัยพระสูตร มาในอกิตติจริยา ว่าด้วยจริยาของอกิตติดาบส ผู้บำเพ็ญทาน บารมี ใน ความว่า ดาบสมีนามว่าอกิตติ เข้าไปอาศัยอยู่ในป่าใหญ่ที่ว่างเปล่า สงัดเงียบ ปราศจากเสียงอ้ออึงในกาลใด ในกาลนั้น ด้วยเดชแห่งความประพฤติดะของเร ท้าวสักกผู้ เป็นใหญ่ในดาวดึงส์เทวโลก ทรงร้อนพระทัย เมื่อดาบสให้ทานแก่อินทพราหมณ์นั้น จะได้ ปรารภนายศและลาภก็หามิได้ แต่ก็ปรารภนาพระสัพพัญญุตญาณเท่านั้น จึงได้ประพฤติกกรรม เหล่านั้น (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๔/๗๒๗. ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๙/๖๕๑)

ดาวดึงส์บริษัท : ชุมนุมบริษัทเทพชั้นดาวดึงส์ มีท้าวสักกเทวราชเป็นหัวหน้า ตามนัยพระสูตร มาใน มหาปรินิพพาน เรื่อง บริษัท ๘ จำพวกนี้ คือ ๑. ชัตตยบริษัท (ชุมนุมกษัตริย์) ๒. พราหมณ์ บริษัท (ชุมนุมพราหมณ์) ๓. คหบดีบริษัท (ชุมนุมคหบดี) ๔. สมณบริษัท (ชุมนุมสมณะ) ๕. จาตุมาราชบริษัท (ชุมนุมเทพชั้นจาตุมาราช) ๖. ดาวดึงส์บริษัท (ชุมนุมเทพชั้นดาวดึงส์) ๗. มารบริษัท (ชุมนุมมาร) ๘. พรหมบริษัท (ชุมนุมพรหม) (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๗๒/๑๑๙)

ดาวตก : เทหวัตถุแข็งจากอวกาศ เมื่อเกิดเผาไหม้ในชั้นบรรยากาศ จะแลดูสว่างพุ่งเป็นทางเข้าสู่ผิว โลก, ฝิพุ่งได้ ก็เรียก เป็นลักษณะการพยากรณ์ใน เดรัจฉานวิชา เช่นว่าดาวนักษัตรจักโคจรถูก ทางหรือผิดทาง แผ่นดินไหว ฟ้าร้อง ดวงจันทร์ ดวงอาทิตย์ และดาวนักษัตรจักขึ้น ตก จักมี อุกกาบาตและดาวตก ตามนัยพระสูตร มาในพรหมชาลสูตร เรื่องมหาศีล เมื่อพระสมณโคดม ทรงเว้นขาดจากการเลี้ยงชีพผิดทางด้วยเดรัจฉานวิชาเช่นที่สมณพราหมณ์ผู้เจริญบางพวกฉัน โภชนาหารที่เขาให้ด้วยศรัทธาแล้วยังเลี้ยงชีพผิดทางด้วยเดรัจฉานวิชาอย่างนี้คือ พยากรณ์ว่า จักมีจันทรคราส สุริยคราส นักษัตรคราส ดวงจันทร์ ดวงอาทิตย์จักโคจรถูกทางหรือผิดทาง ดาวนักษัตรจักโคจรถูกทางหรือผิดทาง จักมีอุกกาบาตและดาวตก แผ่นดินไหว ฟ้าร้อง ดวง จันทร์ ดวงอาทิตย์ และดาวนักษัตรจักขึ้น ตก มัวหมอง แจ่มกระจ่าง จันทรคราส สุริยคราส

หรือนักขัตรคราสจกมีผลอย่างนี้ ดวงจันทร์ ดวงอาทิตย์ หรือดาวนักขัตรโคจรถูกทางจกมีผลอย่างนี้ โคจรผิดทางจกมีผลอย่างนี้ อุกกาบาตและดาวตก แผ่นดินไหวฟ้าร้อง จกมีผลอย่างนี้ ดวงจันทร์ ดวงอาทิตย์ และดาวนักขัตรขึ้น ตก มัวหมอง แจ่มกระจ่าง จกมีผลอย่างนี้ (ที.สี. (ไทย) ๙/๒๔/๙.ที.สี.(ไทย) ๙/๒๐๘/๗๑)

ดาวนักขัตร : ดาว, ดาวฤกษ์ลักษณะการพยากรณ์ใน เดรัจฉานวิชา เช่นว่าดาวนักขัตรจกโคจรถูกทางหรือผิดทาง แผ่นดินไหว ฟ้าร้อง ดวงจันทร์ ดวงอาทิตย์ และดาวนักขัตรจกขึ้น ตก จกมี อุกกาบาตและดาวตก ตามนัยพระสูตร มาในพรหมชาลสูตร เรื่องมหาศีล เมื่อพระสมณโคดม ทรงเว้นขาดจากการเลี้ยงชีพผิดทางด้วยเดรัจฉานวิชา เช่นที่สมณพราหมณ์ผู้เจริญ บางพวก ฉันทโภชนาหารที่เขาให้ด้วยศรัทธาแล้วยังเลี้ยงชีพผิดทางด้วยเดรัจฉานวิชาอย่างนี้คือ พยากรณ์ว่าจกมีจันทรคราส สุริยคราส นักขัตรคราส ดวงจันทร์ ดวงอาทิตย์จกโคจรถูกทางหรือผิดทาง ดาวนักขัตรจกโคจรถูกทางหรือผิดทาง จกมีอุกกาบาตและดาวตก แผ่นดินไหว ฟ้าร้อง ดวงจันทร์ ดวงอาทิตย์ และดาวนักขัตรจกขึ้น ตก มัวหมอง แจ่มกระจ่าง จันทรคราส สุริยคราสหรือนักขัตรคราสจกมีผลอย่างนี้ ดวงจันทร์ ดวงอาทิตย์ หรือดาวนักขัตรโคจรถูกทางจกมีผลอย่างนี้ โคจรผิดทางจกมีผลอย่างนี้ อุกกาบาตและดาวตก แผ่นดินไหวฟ้าร้อง จกมีผลอย่างนี้ ดวงจันทร์ ดวงอาทิตย์ และดาวนักขัตรขึ้น ตก ความมัวหมอง แจ่มกระจ่าง จกมีผลอย่างนี้ (ที.สี.(ไทย) ๙/๒๔/๙)

ดาวประกายพริก : ดาวรุ่ง คือ ดาวพระศุกร์ที่เห็นในเวลาเช้ามืด ถ้าเห็นในเวลาหัวค่ำ เรียกว่า ดาวประจำเมือง อุปมาลักษณะสีที่ขาวเข้มเทียบกับสีขาวเข้มดังดาวประกายพริกของบุคคลหนึ่ง มีรูปสัณฐานภายใน เห็นรูปร่างนอกที่ขาว ตามนัยพระสูตร มาในสังตินสุข บุคคลหนึ่งมีรูปสัณฐานภายใน เห็นรูปทั้งหลายภายนอกที่ขาว มีสีขาว เปรียบด้วยของขาว มีสีขาวเข้ม เปรียบเหมือน "ดาวประกายพริก" ที่ขาว มีสีขาว เปรียบด้วยของขาว มีสีขาวเข้ม ฉันทใด หรือเปรียบเหมือนผ้าเมืองพาราณสี อันมีเนื้อละเอียดทั้ง ๒ ด้านที่ขาว มีสีขาว เปรียบ ด้วยของขาว มีสีขาวเข้ม ฉันทใด บุคคลหนึ่งมีรูปสัณฐานภายในก็ฉันทนั้น เหมือนกัน เห็นรูปทั้งหลายภายนอกที่ขาว มีสีขาว เปรียบด้วยของขาว มีสีขาวเข้ม ครอบงำรูปเหล่านั้นได้ มีสัณฐานอย่างนี้ว่า 'เราสู้เราเห็น' นี้ เป็นอภิปายตนะ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๓๘/๓๔๙)

ดาวฤกษ์ :ดาวที่มีลักษณะเป็นกลุ่มแก๊สทรงกลม สามารถแผ่รังสีออก ใต้รอบตัว เป็นการดูการโคจรของดาวฤกษ์ยามของมาณพเพื่อนำผลมะม่วงมาถวายพระราชา แต่มนต์นั้นได้เสื่อมไปเพราะปกปิดมนต์แก่คนที่มาถาม ตามนัยพระสูตร มาในอัมพชาดก ว่าด้วยมนต์เสกมะม่วง เมื่อพระราชชาติธรมคนเฝ้าสวนมะม่วงว่า ท่านพรหมจารี เมื่อก่อน ท่านได้นำผลมะม่วงน้อยใหญ่มาให้เรา บัดนี้ ผลไม้ทั้งหลายไม่ปรากฏด้วยมนต์เหล่านั้น ของท่านเลยหรือ ท่านพราหมณ์ มาณพกราบทูลว่า ข้าพระองค์กำลังคำนวณการโคจรของดาวฤกษ์ ยังไม่เห็นฤกษ์ยามปรากฏในมนต์เลย ครั้นได้การโคจรของดาวฤกษ์และฤกษ์ยามแล้ว ข้าพระองค์จกนำผลมะม่วงมากมายมาถวายได้อย่างแน่นอน พระราชาตรัสถามว่า เมื่อก่อน ท่านไม่พูดถึงการโคจรของดาวฤกษ์เลย ไม่ได้อ้างถึงฤกษ์ยามเลย ได้นำผลมะม่วงที่มีสีงาม กลิ่นหอม รสอร่อย จำนวนมากมายมาให้เราด้วยตนเองแม้เมื่อก่อน ด้วยการร้ายมนต์ของท่าน ผลไม้ทั้งหลายก็ปรากฏมี ท่านพราหมณ์ แต่วันนี้ ท่านนั้นแม้จะร้ายมนต์อยู่ ก็ไม่สามารถจะให้สำเร็จได้ สภาพ

ของท่านนั้น มันเกิดอะไรขึ้นวันนี้ มาณพกราบทูลว่า บุตรคนจันทาลได้มอบมนต์ให้แก่ข้าพระองค์โดยถูกต้อง และบอกสาเหตุที่ทำให้มนต์เสื่อมไว้ว่า ถ้ามีใครมาถามถึงชื่อและโคตรของเราแล้วเจ้าอย่าปกปิด ถ้าปกปิดความจริง มนต์ก็จะเสื่อมไป (ขุ.ชา.(ไทย) ๒๗/๒-๓/๓๙๖)

ดาวศุกร์ :ชื่อดาวเคราะห์ดวง ที่ ๒ ในระบบสุริยะ อยู่ห่างดวงอาทิตย์ประมาณ ๑๐๘ ล้านกิโลเมตร อนุภาความส่องสว่างของดาวศุกร์กับแสงสว่างอื่น ๆ ว่าประการไหนจะส่องสว่างกว่ากัน จึงตอบได้ว่า ดาวศุกร์ย่อมส่องสว่างกว่าในกาลไหน ๆ ตามนัยพระสูตร มาในจุฬาสถกอุทเทสสุต พระพุทธเจ้าตรัสถามอุทเทสโดยเปรียบเทียบวรรณะทั้งสองชื่อดาวศุกร์กับกองไฟในราตรีว่าอันไหนส่องสว่างมากกว่ากัน ความว่า ท่านเข้าใจความข้อนั้นว่าอย่างไร กองไฟใหญ่ในราตรีที่มีเดือนมืด กับดาวศุกร์ ในนภากาศอันกระจ่างปราศจากเมฆ ในเวลาใกล้รุ่ง บรรดาวรรณะทั้ง ๒ นี้ วรรณะ ไหนจะส่องสว่างกว่าและประณีตกว่ากัน บรรดาวรรณะทั้ง ๒ นี้ ดาวศุกร์ในนภากาศอันกระจ่างปราศจากเมฆ ในเวลาใกล้รุ่งส่องสว่างกว่าและประณีตกว่า พระพุทธเจ้า ท่านเข้าใจความข้อนั้นว่าอย่างไร ดาวศุกร์ในนภากาศอันกระจ่างปราศจากเมฆ ในเวลาใกล้รุ่งกับดวงจันทร์เวลาเที่ยงคืนตรง ในนภากาศอันกระจ่างปราศจากเมฆ ในวันอุโบสถขึ้น ๑๕ ค่ำ บรรดาวรรณะทั้ง ๒ นี้ วรรณะไหนจะส่องสว่างกว่าและประณีตกว่ากัน บรรดาวรรณะทั้ง ๒ นี้ ดวงจันทร์เวลาเที่ยงคืนตรง ในนภากาศอันกระจ่างปราศจากเมฆ ในวันอุโบสถขึ้น ๑๕ ค่ำ จะส่องสว่างกว่าและประณีตกว่า พระพุทธเจ้าข้า (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๒๗๓/๓๒๓)

ดำรงกาย :ดำรงกายมั่นในอิริยาบถของการปฏิบัติสมาธิโดยมีสติในอิริยาบถน้อย-ใหญ่ทุกเมื่อ ตามนัยพระสูตรมาในสติปัฏฐานสูตร หมวดกายานุปัสสนา เรื่องอิริยาบถในการปฏิบัติสมาธิกรรมฐานว่า ภิกษุเมื่อเดิน ก็รู้ชัดว่า ‘เราเดิน’ เมื่อยืน ก็รู้ชัดว่า ‘เรายืน’ เมื่อนั่ง ก็รู้ชัดว่า ‘เรานั่ง’ หรือเมื่อนอน ก็รู้ชัดว่า ‘เรานอน’ ภิกษุนั้น เมื่อดำรงกายอยู่โดยอาการใด ๆ ก็รู้ชัดกายที่ดำรงอยู่ โดยอาการนั้น ๆ เป็นการพิจารณาเห็นกายในกายอยู่ อย่างนี้แล (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๗๕/๓๐๔)

ดำรงความสัตย์ :รักษาคำสัตย์ในองค์ที่ ๔ ของอุโบสถศีลข้อมุสาวาท มีถ้อยคำสัตย์ เชื่อถือได้ ไม่หลอกลวงชาวโลกตลอดวันและคืน ตามนัยพระสูตร มาในอุโปสถวรรค หมวดว่าด้วยอุโบสถสังฆิตตูปุสฺสสุต ว่าด้วยอุโบสถโดยย่อ สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ พระเชตวันอารามของอนาถบิณฑิกเศรษฐี เขตกรุงสาวัตถี ณ ที่นั้นแล พระผู้มีพระภาครับสั่งเรียกภิกษุทั้งหลายมาตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย” ภิกษุเหล่านั้นทูลรับสนองพระดำรัสแล้ว พระผู้มีพระภาคจึงได้ตรัสเรื่องนี้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย อุโบสถประกอบด้วยองค์ ๘ ประการ ที่บุคคลอยู่จำแล้ว ย่อมมีผลมาก มีอานิสงส์มาก มีความรุ่งเรืองมาก แม้ไพศาลมาก ประการหนึ่งในข้อปฏิบัติอุโบสถนั้น คือ พระอรหันต์ทั้งหลายละเว้นขาดจากการพูดเท็จ คือ พูดแต่คำสัตย์ ดำรงความสัตย์ มีถ้อยคำเป็นหลัก เชื่อถือได้ ไม่หลอกลวงชาวโลกอยู่ตลอดชีวิต แม้เราก็ละเว้นขาดจากการพูดเท็จ คือ พูดแต่คำสัตย์ "ดำรงความสัตย์" มีถ้อยคำเป็นหลัก เชื่อถือได้ ไม่หลอกลวงชาวโลกอยู่ตลอดวันหนึ่งและคืนหนึ่งนี้ในวันนี้ เพราะองค์แม่นี้ เราเชื่อว่าทำตามพระอรหันต์ทั้งหลายและอยู่จำอุโบสถ (อง.สตตก.(ไทย) ๒๓/๔๑/๓๐๔)

ดำรงสติ : กำหนดสติในการกำหนดอานาปานสติ มีสติกำหนดรู้การหายใจเข้า-ออก ทุกเมื่อ ตามนัยพระสูตร มาในกายานุปัสสนา การพิจารณากาย การกำหนดลมหายใจเข้าออก คือเมื่อภิกษุ

พิจารณาเห็นภายในกายอยู่ ภิภษุในธรรมวินัยนี้ไปสู่วิปัสสิโกติ ไปสู่วิปัสสิโกติ ไปสู่วิปัสสิโกติ นิ่ง
 คู้บัลลังก์ ตั้งกายตรง "ดำรงสติ" ไว้เฉพาะหน้า มีสติหายใจเข้า มีสติหายใจออก เมื่อหายใจเข้า
 ยาว ก็รู้ชัดว่า 'เราหายใจเข้ายาว' เมื่อหายใจออกยาว ก็รู้ชัดว่า 'เราหายใจออกยาว' เมื่อ
 หายใจเข้าสั้น ก็รู้ชัดว่า 'เราหายใจเข้าสั้น' เมื่อหายใจออกสั้น ก็รู้ชัดว่า 'เราหายใจออกสั้น'
 สำเนียงกว่า 'เรากำหนดรู้กองลมทั้งปวง หายใจเข้า' (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๗๔/๓๐๒)

ดำรงสติมั่น :ดำรงสติมั่นด้วยการตั้งสติในกรรมฐานต่อการกำหนดอริยาบถน้อย-ใหญ่ ตามนัยพระสูตร
 มาในสุตตันตปิฎกคัมภีร์ คำว่า "ดำรงสติมั่น" มุ่งเฉพาะกรรมฐานนั้น สติ ความตามระลึก ฯลฯ
 สัมมาสติ นี้เรียกว่า สติ สตินี้เป็นอันภิกษุดำรงไว้มั่นแล้ว ตั้งไว้ดีแล้วที่ปลายจมูก หรือที่นิมิต
 เหนือริมฝีปาก เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่า ดำรงสติมั่น มุ่งเฉพาะกรรมฐาน (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/
 ๕๓๗/๓๙๕)

ดำรงสติไว้เฉพาะหน้า : ตั้งสติมุ่งตรงต่อกัมมัฏฐานกำหนดอาณาปานสติ กำหนดลมหายใจเข้าออก
 สั้นหรือยาวอยู่เฉพาะหน้า ตามนัยพระสูตร มาในกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน ใน กายานุปัสสนา
 การพิจารณาภายในกาย หวมวลลมหายใจเข้าออก คือ ภิภษุพิจารณาเห็นภายในกายอยู่ คือ ภิภษุใน
 ธรรมวินัยนี้ไปอยู่ในป่า ไปอยู่ที่โคนไม้ หรือที่เรือนว่าง นิ่งคู้บัลลังก์ ตั้งกายตรง ดำรงสติไว้
 เฉพาะหน้า มีสติหายใจเข้า มีสติหายใจออก เมื่อหายใจเข้ายาว ก็รู้ชัดว่า 'เราหายใจเข้ายาว'
 เมื่อหายใจออกยาว ก็รู้ชัดว่า 'เราหายใจออกยาว' เมื่อหายใจเข้าสั้น ก็รู้ชัดว่า 'เราหายใจเข้า
 สั้น' เมื่อหายใจออกสั้น ก็รู้ชัดว่า 'เราหายใจออกสั้น' สำเนียงกว่า 'เรากำหนดรู้กองลมทั้ง
 ปวง หายใจเข้า' สำเนียงกว่า 'เรากำหนดรู้กองลมทั้งปวง หายใจออก'...ดังนี้ (ม.ม.(ไทย) ๑๒/
 ๑๐๗/๑๐๒, วิ.อ. (บาลี) ๑/๑๖๕/๔๔๕, วิสุทฺธิ. (บาลี) ๑/๒๙๕)

ดำรงอยู่ใกล้นิพพาน :ภิภษุผู้ปฏิบัติในธรรม ๖ ประการ (ในคารวธรรม ๖) ย่อมไม่เสื่อม และดำรงอยู่
 ใกล้นิพพาน ตามนัยพระสูตร มาในปฐมมถปริหานสูตร เมื่อพระผู้มีพระภาคได้รับสั่งเรียกภิภษุ
 ทั้งหลายมาตรัสว่า เมื่อคืนนี้ เมื่อราตรีผ่านไป เทวดาตนหนึ่งมีวรรณะงดงามยิ่งนัก เปลี่ยนรัศมี
 ให้สว่างทั่วพระเชตะวัน เข้ามาหาเราถึงที่อยู่ ไหว้แล้วยืนอยู่ ณ ที่สมควร ได้กล่าวกับเราดังนี้ว่า
 'ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ธรรม ๖ ประการนี้ ย่อมเป็นไปเพื่อความไม่เสื่อม "ดำรงอยู่ใกล้
 นิพพาน" ที่เดียว คือ ๑. ความเป็นผู้มีความเคารพในพระศาสดา ๒. ความเป็นผู้มีความเคารพ
 ในพระธรรม ๓. ความเป็นผู้มีความเคารพในพระสงฆ์ ๔. ความเป็นผู้มีความเคารพในสิกขา ๕.
 ความเป็นผู้มีความเคารพในความไม่ประมาท ๖. ความเป็นผู้มีความเคารพในปฏิสันถาร ดังนี้
 (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๓๒/๔๗๘ อง.สวดตก. (ไทย) ๒๓/๓๒/๒๖, อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๓๓/
 ๔๘๐)

ดำรงอยู่ชั่วกับ :ดำรงอยู่ชั่วกับ การเสวยกรรมของพระเทวทัตที่ถูกลอกสัทธรรม ๘ ประการครอบงำ ย่ำ
 ยีจิด ไปตกนรก ดำรงอยู่ชั่วกับ ตามนัยพระสูตร มาในเทวทัตตวิปตติสูตร ว่าด้วยวิบัติของพระ
 เทวทัต คือ เทวทัตถูกลอกสัทธรรม ๘ ประการครอบงำย่ำยีจิด ต้องไปเกิดในอบาย ต้องไปเกิดใน
 นรก ดำรงอยู่ชั่วกับ แก้ไขไม่ได้ อสัทธรรม ๘ ประการ นั้น คือ ๑. เทวทัตถูกลอกสัทธรรมครอบงำย่ำ
 ยีจิด ต้องไปเกิดในอบาย ต้องไปเกิด ในนรก ดำรงอยู่ชั่วกับ แก้ไขไม่ได้ ๒. เทวทัตถูกความ
 เสื่อมลาภครอบงำย่ำยีจิด ฯลฯ ๓. เทวทัตถูกยศครอบงำย่ำยีจิด ฯลฯ ๔. เทวทัตถูกความ
 เสื่อมยศครอบงำย่ำยีจิด ฯลฯ ๕. เทวทัตถูกสักการะครอบงำย่ำยีจิด ฯลฯ ๖. เทวทัตถูกความ

เสื่อมสัการะครอบงำอำยิจิต ฯลฯ ๗. เทวทัตถูกความปรารถนาชั่วครอบงำอำยิจิต ฯลฯ ๘. เทวทัตถูกความมีมิตรชั่วครอบงำอำยิจิต ต้องไปเกิดในอบาย ต้องไป เกิดในนรก ดำรงอยู่ชั่ว กับ แก้วไขไม่ได้ ดังนี้ (อง.สตตก.(ไทย) ๒๓/๗/๒๐๗. อง.สตตก.(ไทย) ๒๓/๘/๒๑๑)

ดำรงอยู่ได้นาน :ตั้งอยู่ได้นาน ดำรงอยู่ได้นานของตระกูลที่ปฏิบัติในธรรม ๔ ประการ คือแสวงหาสิ่ง ที่หายไป ซ่อมแซมของเก่า บริโภคพอประมาณ และมีศีล ตามนัยพระสูตร มาในกถาสุตระ ว่า ด้วยตระกูลที่ตั้งอยู่ได้นานหรือไม่ได้นาน ด้วยสาเหตุเหล่านี้ ความว่า ภิกษุทั้งหลาย ตระกูลใด ตระกูลหนึ่งถึงความเป็นใหญ่ในโกศทรัพย์แล้วยอมดำรงอยู่ได้นานเพราะเหตุ ๔ ประการ หรือ เหตุใดเหตุหนึ่งบรรดาเหตุ ๔ ประการนั้น คือ ๑. แสวงหาพัสดุที่หายไป ๒. ซ่อมแซมพัสดุที่ เก่าคร่ำคร่า ๓. รู้จักประมาณในการบริโภค ๔. ตั้งสติหรือบุรุษผู้มีศีลให้เป็นใหญ่ในเรือน ดังนี้ (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๒๕๘/๓๗๕)

ดำรงอยู่ในธรรม :ตั้งอยู่ในธรรม บรรลุโลกุตตรธรรม ๙ ประการ โดย มรรค ๔ ผล ๔ นิพพาน ๑ ตาม นัยพระสูตร มาในปัญจสททวารกัตถุ เรื่องเด็กน้อย ๕๐๐ คน เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสพระ คาถานี้แก่เด็กน้อย ๕๐๐ คน ว่า บุคคลผู้สมบูรณ์ด้วยศีลและทัสสนะ (โลกุตตรธรรม ๙) กล่าว คำสัตย์ ทำหน้าที่ของตน ดำรงอยู่ในธรรม ย่อมเป็นที่รักของประชาชน (ขุ.ขุ.(ไทย) ๒๕/๒๑๗/ ๑๐๐ ขุ.ธ.อ.(บาลี) ๖/๑๔๒)

ดำรงอยู่ในนรก :ไปเกิดในนรก ผู้ปฏิบัติในอกุศลกรรมบถ ๑๐ ประการ ย่อมดำรงอยู่ในนรก เหมือน ถูกฝังไว้ ตามนัยพระสูตร มาในปฐมนिरยสัคคสูตร ว่าด้วยธรรมที่เป็นเหตุให้เกิดในนรกและ สวรรค์ ความบุคคลประกอบด้วยธรรม ๑๐ ประการ ย่อมดำรงอยู่ในนรก เหมือนถูกนำไปฝัง ไว้ บุคคลบางคนในโลกนี้ ๑. เป็นผู้ฆ่าสัตว์ ๒. เป็นผู้ลักทรัพย์ ๓. เป็นผู้ประทุษณ์ในกาม ๔. เป็นผู้พูดเท็จ ๕. เป็นผู้พูดส่อเสียด ๖. เป็นผู้พูดคำหยาบ ๗. เป็นผู้พูดเพ้อเจ้อ ๘. เป็นผู้เพ่งเล็ง อยากรู้ได้ของเขา ๙. เป็นผู้มิจิตพยาบาท ๑๐. เป็นมิจฉาทิฏฐิ ดังนี้ (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๒๑๑/ ๓๔๖)

ดำรงอยู่ในสวรรค์ :ไปเกิดในสวรรค์ ผู้ปฏิบัติในกุศลกรรมบถ ๑๐ ประการ ย่อมดำรงอยู่ในสวรรค์ ตามในพระสูตร มาในปฐมนिरยสัคคสูตร กล่าวถึงบางคนประกอบด้วยธรรม ๑๐ ประการ ย่อมดำรงอยู่ในสวรรค์ เหมือนได้รับอัญเชิญไปประดิษฐานไว้ ได้แก่ ละเว้นจากการฆ่าสัตว์ ลัก ทรัพย์ ประทุษณ์ในกาม เว้นจากการเท็จ พูดคำหยาบ พูดส่อเสียด พูดเพ้อเจ้อ เว้นจากการ เพ่งเล็งในทรัพย์สินของผู้อื่น จากการพยาบาท มีสัมมาทิฏฐิ ดังนี้ (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๒๑๑/ ๓๔๗)

ดำริ : คิดตามที่ตนปรารถนา ไม่ดำริตามที่ตนไม่ปรารถนา ถึงความเชี่ยวชาญในจิตในแนวทางแห่ง การตรีกตรองทั้งหลาย ตามนัยพระสูตร มาในวัสสการพราหมณ์ กล่าวถึงการบัญญัติบุคคลผู้ ประกอบด้วยธรรม ๔ ประการว่า หนึ่งใน ๔ นั้น คือ บุคคลในโลกนี้ ปรารถนาจะตรีกตรอง เรื่องใดก็ตรีกตรองเรื่องนั้น ไม่ปรารถนาจะตรีกตรองเรื่องใด ก็ไม่ตรีกตรองเรื่องนั้น ปรารถนา จะดำริเรื่องใด ก็ดำริเรื่องนั้น ไม่ปรารถนาจะดำริเรื่องใด ก็ไม่ดำริเรื่องนั้น ถึงความเชี่ยวชาญ ในจิตในแนวทางแห่งการตรีกตรองทั้งหลาย ดังนี้ (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๓๕/๕๖)

ดำริชอบ : สัมมาสังกัปปะ บริหารแห่งสมาธิเพื่อความเจริญ เพื่อความบริบูรณ์แห่งสัมมาสมาธิ คือ ความดำริชอบ (สัมมาสังกัปปะ) ตามนัยพระสูตร มาในชนวนสกุสูตร เรื่องบริหารแห่งสมาธิ ๗

ประการ หนึ่งในนั้น คือ ความดำริชอบ ความว่ามพวกเทพชั้นดาวดึงส์ผู้เจริญเข้าใจเรื่องนั้นว่าอย่างไร พระผู้มีพระภาคผู้ทรงรู้ทรงเห็น เป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น ทรงบัญญัติบริหารแห่งสมาธิ ๗ ประการนี้ แม้ที่ทรงบัญญัติอย่างดี ก็เพียงเพื่อความเจริญ เพื่อความบริบูรณ์แห่งสมาธิ คือ ดำริชอบ (สัมมาสังกัปปะ) ดังนี้ (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๒๙๐/๒๒๔) ; ดูเทียบ ที.ปา. ๑๑/๓๓๐/๒๒๑, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๒๘/๒๘, อัง.สตตก. (ไทย) ๒๓/๔๕/๖๘)

ดิน : ชื่อธาตุอย่างหนึ่งในธาตุทั้ง ๔ คือ ดิน น้ำ ไฟ ลม, วัตถุธาตุของพื้นโลกที่ใช้สำหรับปลูกพืชผลหรือปั้นสิ่งต่าง ๆ เป็นต้น; แผ่นดิน เช่น เทวดาเดินดิน เครื่องตัดสินผู้ไปเกิดในที่เลวหรือที่ดีด้วยการวัดจากการเกลียดดินหรือชอบดิน ดีเตียนหรือสรรเสริญดิน ถ้าดีเตียนก็ไปเกิดในที่เลว ถ้าสรรเสริญก็ไปเกิดในที่ดี ตามนัยพระสูตร มาในพรหมนิมิตติกสูตร เรื่องมารเข้าสิงกายพรหม ครั้งนั้น มารใจบาปเข้าสิงกายพรหมปาริสาชชะผู้หนึ่ง แล้วกล่าวกับเราว่า ‘ภิกษุ ภิกษุอย่ารุกรานพวกพรหมนี้เลย เพราะว่าพรหมผู้นี้เป็นมหาพรหม เป็นใหญ่ คณะพรหมฝ่าฝืนไม่ได้ เป็นผู้สร้างโลก นิรมิตโลก สมณพราหมณ์พวกก่อนท่าน เป็นผู้ดีเตียนดิน เกลียดดิน เป็นผู้ดีเตียนน้ำ เกลียดน้ำ เป็นผู้ดีเตียนไฟ เกลียดไฟ เป็นผู้ดีเตียนลม เกลียดลม เป็นผู้ดีเตียนสัตว์ เกลียดสัตว์ เป็นผู้ดีเตียนเทวดา เกลียดเทวดา เป็นผู้ดีเตียนปชาบดี เกลียดปชาบดี เป็นผู้ดีเตียนพรหม เกลียดพรหมในโลก หลังจากตายแล้วสมณพราหมณ์เหล่านั้นจะไปเกิดในพวกที่เลว แต่ตรงกันข้ามสมณพราหมณ์ที่สรรเสริญดิน ชมเชยดิน เป็นผู้สรรเสริญน้ำ ชมเชยน้ำ เป็นผู้สรรเสริญไฟ ชมเชยไฟ เป็นผู้สรรเสริญลม ชมเชยลมสรรเสริญปชาบดี ชมเชยปชาบดี เป็นผู้สรรเสริญพรหม ชมเชยพรหม หลังจากตายแล้ว สมณพราหมณ์เหล่านั้น จะไปเกิดในพวกที่ดี (ม.ม.(ไทย) ๑๒/๕๐๒/๕๓๘)

ดิน, บาตร :บาตรที่ทำด้วยดิน บาตรที่พระพุทธทรงอนุญาต ห้ามใช้บาตรอื่น ๆ จากนั้น รูปใดใช้ ต้องอาบัติทุกกฏ ตามนัยพระสูตร มาในขุททกวัตถุ เรื่องพระฉัพพัคคีย์ใช้บาตรชนิดต่าง ๆ พวกภิกษุฉัพพัคคีย์ใช้บาตรชนิดต่าง ๆ คือ บาตรทองคำ บาตรเงิน คนทั้งหลายตำหนิ ประณาม โพนทะนาว่า “ ฯลฯ เหมือนคฤหัสถ์ผู้บริโภคกาม ” ภิกษุเหล่านั้นจึงนำเรื่องนี้ไปกราบทูลพระผู้มีพระภาคให้ทรงทราบ พระผู้มีพระภาครับสั่งว่า “ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุไม่พึงใช้บาตรทองคำ ... ไม่พึงใช้บาตรเงิน ... ไม่พึงใช้บาตรแก้วมณี ... ไม่พึงใช้บาตรแก้วไพฑูรย์ ... ไม่พึงใช้บาตรแก้วผลึก ... ไม่พึงใช้บาตรสัมฤทธิ์ ... ไม่พึงใช้บาตรกระจก ... ไม่พึงใช้บาตรตีบุก... ไม่พึงใช้บาตรตะกั่ว ... ไม่พึงใช้บาตรทองแดง รูปใดใช้ ต้องอาบัติทุกกฏ ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตบาตร ๒ ชนิด คือ บาตรเหล็ก บาตรดิน” อังอิง (วิ.จ.(ไทย) ๗/๒๕๒/๑๙)

ดินรน :อาการที่จิตไม่สงบนิ่ง จิตที่ดิ้นรนไปในอารมณ์ทั้ง ๖ มี รูปารมณฺ์ เป็นต้น หรือการยินดีในกามคุณ ๕ เมื่อถูกพรากจากกามคุณ ๕ ให้หยุดนิ่งอยู่ในวิปัสสนากัมมัญฐาน ก็จะได้ดินรนไปมา ตามนัยพระสูตร มาในจิตตวรรค หมวดว่าด้วยการฝึกจิต เรื่องพระเมฆิยะเถระ พระผู้มีพระภาคตรัสพระคาถานี้แก่พระเมฆิยะเถระ ว่า จิตที่ "ดิ้นรน" กวัดแกว่ง รักษายาก ห้ามยาก ผู้มีปัญญาสามารถควบคุมให้ตรงได้ เหมือนช่างศรดัดลูกศรให้ตรง ฉะนั้น จิตนี้ย่อมดิ้นรนไปมา เหมือนปลาที่ถูกยกขึ้นจากน้ำโยนไปบนบก ฉะนั้น ผู้มีปัญญาจึงควรละบ่วงแห่งมาร (ขุ.ข.(ไทย) ๒๕/๓๓/๓๕)

ดินเหนียว : ชื่อดินที่มีลักษณะเหนียวใช้ปั้นได้ เรียกว่า ดินเหนียว อุปมาการประกอบกันเข้าของอุปกรณ์การสร้างเรือน จึงเป็นเรือน ฉันทไค ภายต้องอาศัยกระดูก เอ็น เนื้อหนังมาประกอบกันเข้า จึงเรียกว่า รูป ฉันทันั้น การปฏิบัติธรรมตามคำสอนของพระพุทธเจ้าก็เช่นเดียวกัน ถ้าปฏิบัติตามครบถ้วนแล้ว ย่อมได้ในสิ่งที่ตนต้องการ ตามนัยพระสูตร มาในมหาหัตถิปโทปมสูตร เรื่องปฏิจางสมุปันนธรรม พระพุทธเจ้าตรัสเปรียบเทียบว่า ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย อากาศอาศัยไม้ เถาวัลย์ หญ้า และ "ดินเหนียว" มาประกอบเข้ากันจึงนับว่า 'เรือน' แม้ฉันทไค อากาศอาศัยกระดูก เอ็น เนื้อและหนังมาประกอบเข้าด้วยกันจึงนับว่า 'รูป' ฉันทันั้น อีกนัยหนึ่งท่านตรัสเปรียบเทียบเหมือนช่างหม้อหรือลูกมือช่างหม้อผู้ชำนาญ เมื่อนวด "ดินเหนียว" ดีแล้วพึงทำภาชนะที่ต้องการ เช่นเดียวกับที่ภิกษุปฏิบัติธรรมที่พระพุทธเจ้าตรัสสอนแล้ว ย่อมได้ตามที่ตนต้องการ ฉันทันั้น (ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๐๖/๓๓๘ ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๕๔/๓๐๑)

ดิบ : ยังไม่สุก หมายถึงสิ่งที่ยังไม่ได้ทำให้สำเร็จรูปหรือยังไม่ได้เปลี่ยนรูป เช่น มะม่วงดิบ, ยังไม่สุกด้วยไฟ เช่น เนื้อดิบ ข้าวดิบ อุปมาความดิบของผลมะม่วง ๔ ชนิดกับบุคคล ๔ จำพวก ตามนัยอภิธรรม มาในจตุกกบุคคลบัญญัติ ในบทมาติกานั้น บุคคลเปรียบเหมือนมะม่วง ๔ จำพวก คือ ๑. มะม่วงดิบแต่ผิวสุก ๒. มะม่วงสุกแต่ผิวดิบ ๓. มะม่วงดิบและผิวดิบ ๔. มะม่วงสุกและผิวสุก บุคคลเปรียบเหมือนมะม่วง ๔ จำพวกเหล่านี้มีปรากฏอยู่ในโลกอย่างนี้เหมือนกัน (อง. จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๐๕/๑๖๐-๖๑, อภิ.ธ. (ไทย) ๓๖/๑๕๙/๑๙๐)

ดิรัจฉาน : สัตว์เว้นจากมนุษย์ เช่น หมู หมา วัว ควาย คติหรือฐานะของสรรพสัตว์ที่จะไป ๒ คติหรือฐานะ คือ เทวดาหรือมนุษย์ และนรกหรือกำเนิดสัตว์เดรัจฉาน ตามนัยพระสูตร มาในพาลวรรค เรื่อง คติและฐานะ ๒ อย่าง เป็นต้น คติและฐานะที่ ๑ ผู้มีภาระงานปกปิดไว้ พึงหวังได้คติอย่าง ๑ ใน ๒ อย่าง คือ นรกหรือกำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน ผู้มีภาระงานไม่ปกปิดไว้ พึงหวังได้คติอย่าง ๑ ใน ๒ อย่าง คือ เทวดาหรือมนุษย์ คติและฐานะที่ ๒ ผู้เป็นมิถิชาปฏิทิต พึงหวังได้คติอย่าง ๑ ใน ๒ อย่าง คือ นรกหรือกำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน (อง. เอกก. (ไทย) ๒๐/๒๗/๗๕)

ดิรัจฉานกถา : เรื่องราวของสัตว์เดรัจฉาน เป็นเรื่องที่สนทนากันดังอ้ออิงของปริพาชกเรื่อง กองทัพเรื่องภัย การรบ ข้าว น้ำ เป็นต้น ถึงความเจริญและความเสื่อม ตามนัยพระสูตร มาในอุทุมพริกสูตร ว่าด้วยการบันลือสีหนาทที่อุทุมพริกการาม เกี่ยวกับปริพาชกชื่อนิโครธ เมื่อพระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ ภูเขาชิลมกุฏ เขตกรุงราชคฤห์ ก็สมัยนั้น ปริพาชกชื่อนิโครธอาศัยอยู่ในปริพาชการามของพระนางอุทุมพริกาพร้อมกับปริพาชกบริษัทหมู่ใหญ่ประมาณ ๓,๐๐๐ คน เวลานั้น นิโครธปริพาชกนั่งอยู่กับปริพาชกบริษัทหมู่ใหญ่ ผู้กำลังสนทนากันด้วยเสียงดังอ้ออิงถึง "ดิรัจฉานกถา" ต่าง ๆ คือ เรื่องพระราชา เรื่องโจรเรื่องมหาอำมาตย์ เรื่องกองทัพเรื่องภัย เรื่องการรบ เรื่องข้าว เรื่องน้ำ...เรื่อง ความเจริญและความเสื่อม (ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๕๐/๓๕. ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๕๒/๓๖)

ดิรัจฉานภูมิ : ภูมิของสัตว์ที่ไปเกิด ภูมิหรือภพที่ผู้เป็นพรหมจรรย์ มีพระศีนาสพผู้ละความตายได้ ผู้เข้าถึงกระแสพระนิพพานได้จะไม่ไปสู่อุภิมิ (เดรัจฉานภูมิ) ส่วนหมู่สัตว์นอกนี้เป็นเพียงผู้มีส่วนได้รับผลบุญ ตามนัยพระสูตร มาในอันธกวินทสูตร ว่าด้วยเรื่องอันธกวินทคาม เมื่อพระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ อันธกวินทคาม แคว้นมคธ สมัยนั้น พระผู้มีพระภาคประทับนั่งอยู่ในที่แจ้ง ในราตรีอันมืดมิดและฝนกำลังตกประปรายอยู่ ครั้นเมื่อราตรีผ่านไป ท้าวสหัมบดีพรหมมี

วรรณงดงามยิ่งนักเปล่งรัศมีให้สว่างทั่วอันธกนิทคาม ภิกษุกราบทูลว่า ข้าพระองค์กลัวมุสาวาท จึงไม่อาจคำนวณด้วยใจของข้าพระองค์ได้ว่า ‘เรื่องนี้ข้าพระองค์ได้เห็นแล้วแน่’ ข้าพระองค์ไม่กล่าวว่า ‘ในเรื่องนี้เป็นอย่างนี้ ในเรื่องนี้เป็นอย่างนี้’ ในพรหมจรรย์หนึ่งมีพระชินาสพผู้ละความตายได้ ๑,๐๐๐ รูป พระเสขะมากกว่า ๕๐๐ รูปไป ๑๐ รูปบ้าง ๑๐๐ รูปบ้าง และผู้ถึงกระแสนิพพานทั้งหมดไม่ไปสู่ "ดิรัจฉานภูมิ" ส่วนหมู่มสัตว์นอกนี้ล้วนเป็นผู้มีส่วนได้รับผลบุญ (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๘๔/๒๕๕)

ดิรัจฉานวิชา : การเรียนวิชาที่ไม่มีประโยชน์ เป็นดั่งการปฏิบัติของชาวบ้านผู้บริโภคตามนัยพระวินัย มาใน สิกขาบทที่ว่าด้วยการเรียนดิรัจฉานวิชา เรื่องภิกษุณีฉัพคศิย ครั้งนั้น พวกภิกษุณีฉัพคศิยเรียนดิรัจฉานวิชา ชาวบ้านตำหนิ ประณาม โพนทะนาว่า “โธภิกษุณีจึงเรียนดิรัจฉานวิชาเหมือนหญิงคลุกหัดผู้บริโภคคามเล่า” ภิกษุณีทั้งหลายได้ยินคนเหล่านั้นตำหนิ ประณาม โพนทะนา ครั้นแล้ว ภิกษุณีนอกนั้นได้นำเรื่องนี้ไปบอกภิกษุทั้งหลายให้ทราบ พวกภิกษุได้นำเรื่องนี้ไปกราบทูลพระผู้มีพระภาคให้ทรงทราบ จึงมีพระบัญญัติว่า ก็ภิกษุณีใดเรียนดิรัจฉานวิชา ต้องอาบัติปาจิตตีย์ (วิ.ภิกขุณี.(ไทย) ๓/๑๐๑๓/๒๕๙)

ติ : อวัยวะภายในของคนและสัตว์ที่บรรจุน้ำชั้นสีเขียว มีรสขม ซึ่งออกจากตับ สำหรับช่วยย่อยอาหาร เรียกว่าน้ำชั้นสีเขียว มีรสขม ออกจากตับ สำหรับช่วยย่อยอาหารว่า น้ำดี ภิกษุผู้ทำความเพียรเครื่องเผากิเลส บรรลุเจโตสมาธิ ทำให้ตั้งมั่นพิจารณาภายในโดยอนุโลมปฏิโลมโดยรอบ เต็มไปด้วยของไม่สะอาด มีอาหารใหม่ อาหารเก่า ดี เสลด หนอง.... เป็นต้น ตามนัยพระสูตร มาในสัมปสาทนียสูตร เทศนาเรื่องทสสนสมาบัติ เทศนาที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงธรรมในเรื่องทสสนสมาบัติก็นับว่ายอดเยี่ยม คือ สมณะหรือพราหมณ์บางคนในโลกนี้ อาศัยความเพียรเครื่องเผากิเลส ความเพียรที่ตั้งมั่น ความหมั่นประกอบ ความไม่ประมาท และอาศัย การใช้ความคิดอย่างถูกวิธีแล้ว บรรลุเจโตสมาธิที่เป็นเหตุทำจิตให้ตั้งมั่น ย่อมพิจารณาภายใน ตั้งแต่พื้นเท้าขึ้นไป ตั้งแต่ปลายผมลงมา มีหนังหุ้มอยู่โดยรอบ เต็มไปด้วยของไม่สะอาด มีประการต่าง ๆ ว่า ในกายนี้มี ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ไต หัวใจ ตับ พังผืด ม้าม ปอด ลำไส้ใหญ่ ลำไส้เล็ก อาหารใหม่ อาหารเก่า “ดี” เสลด หนอง.... ดังนี้ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๑๔๙/๑๐๙)

ติ, อวัยวะ : อวัยวะภายในของคนและสัตว์ที่บรรจุน้ำชั้นสีเขียว มีรสขม ซึ่งออกจากตับ สำหรับช่วยย่อยอาหาร เรียกว่าน้ำชั้นสีเขียว มีรสขม ออกจากตับ สำหรับช่วยย่อยอาหารว่า น้ำดี ดีที่เป็นอวัยวะอย่างหนึ่งในร่างกายของภิกษุผู้อยู่ป่าผู้เดียว จะพึงกำเริบ นอกจากอาการอื่น ๆ มีเสมหะ ลมพิษ การย่อยของอาหาร เป็นต้น ตามนัยพระสูตร มาในปฐมอนาคตภยสูตร ว่าด้วยภัยในอนาคต คือว่า ภิกษุเมื่อพิจารณาเห็นภัยในอนาคต ไม่ควรเป็นผู้ประมาท มีความเพียรอุทิศกายและใจอยู่ เพื่อถึงธรรมที่ยังไม่ถึง เพื่อบรรลุธรรมที่ยังไม่บรรลุ เพื่อทำให้แจ้งธรรมที่ยังไม่ได้ทำให้แจ้ง ภิกษุในธรรมวินัยนี้อยู่ป่า จึงพิจารณาเห็นดังนั้นว่า บัดนี้ เราอยู่ในป่า ผู้เดียว เราเมื่ออยู่ในป่าผู้เดียว พึงพลาดหกล้มก็ได้ ภัตตาหารที่เราฉันแล้วไม่พึงย่อยก็ได้ “ดี” ของเรา พึงกำเริบก็ได้ เสมหะของเรา พึงกำเริบก็ได้ หรือลมมีพิษดังคัสตราของเรา พึงกำเริบก็ได้ เพราะเหตุนั้น เราพึงตาย เราพึงมีอันตรายนั้น ดังนี้ (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๓๗/๑๓๙)

ติบุก, บาตร : บาตรที่ไม่ทรงอนุญาตให้ภิกษุใช้ ปรึบอาบัติภิกษุผู้ใช้ด้วยอาบัติทุกกฎ ตามนัยพระสูตร มาในขุททกวัตถุ เรื่องพระฉัพพัคคีย์ใช้บาตรชนิดต่าง ๆ เมื่อพวกภิกษุฉัพพัคคีย์ใช้บาตรชนิดต่าง ๆ คือ บาตรทองคำ บาตรเงินคนทั้งหลายตำหนิ ประณาม โพนทะนาว่า “ ฯลฯ เหมือนคฤหัสถ์ผู้บริโภคม” ภิกษุเหล่านั้นจึงนำเรื่องนี้ไปกราบทูลพระผู้มีพระภาคให้ทรงทราบ พระผู้มีพระภาครับสั่งว่า “ ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุไม่พึงใช้บาตรทองคำ ... ไม่พึงใช้บาตรเงิน ... ไม่พึงใช้บาตรแก้วมณี ... ไม่พึงใช้บาตรแก้วไพฑูรย์ ... ไม่พึงใช้บาตรแก้วผลึก ... ไม่พึงใช้บาตรสัมฤทธิ์ ... ไม่พึงใช้บาตรกระจก ... ไม่พึงใช้ "บาตรติบุก" รูปใดใช้ ต้องอาบัติทุกกฎ (วิ.จ. (ไทย) ๗/๒๕๒/๑๙)

ติปลี : ชื่อไม้เถา มีหลายชนิด มีราก ตามข้อของลำต้นเพื่อยึดเกาะ ผลอัดแน่นเป็นข้อ ทุกส่วนมีกลิ่น โดยเฉพาะผลกลิ่นหอมฉุน รสเผ็ดร้อนใช้เป็นเครื่องเทศและทำยาได้ น้ำข้าวที่ปรุงผสมด้วยติปลีของหญิงผู้ถวายด้วยจิตใจที่เลื่อมใสในพระผู้มีพระภาคเจ้า มีอานิสงส์เหนือกว่าเป็นอัครมเหสีของพระเจ้าจักรพรรดิ ตามนัยพระสูตร มาในกัณฐิกาทายิกาวิมาน ว่าด้วยวิมานที่เกิดขึ้นแก่หญิงผู้ถวายน้ำข้าวปรุงผสมผลพุทราอบ ความว่า เราผู้มีจิตเลื่อมใสในพระผู้มีพระภาคผู้ปฏิบัติตรง จึงได้ถวายน้ำข้าวผสมด้วย "ติปลี" กระเทียม และรากผักชี การที่นารีผู้มีเรือนร่างงามทุกส่วนสด สามีมองไม่เบื่อ ได้ครองความเป็นอัครมเหสีของพระเจ้าจักรพรรดินั้น ยังไม่เทียบเท่าเสียวที่ ๑๖ แห่งการถวายน้ำข้าวครั้งเดียว (ขุ.วิ. (ไทย) ๒๖/๗๒๔/๘๔)

ติละ : เป็นคำอุทาน เป็นการตรัสตอบสรรเสริญภิกษุผู้ถามปัญหาว่า โลกอันอะไรน่าไป อะไรชักนำไป บุคคลลู่อ่านาจอะไรเกิดขึ้น ตามนัยพระสูตร มาในอุมมกคสูตร ว่าด้วยผู้มีปัญญาใฝ่รู้ เมื่อภิกษุรูปหนึ่งเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ ถวายอภิวาทแล้วจึงนั่ง ณ ที่สมควร ได้ทูลถามพระผู้มีพระภาคดังนี้ว่า “ ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ โลกอันอะไรหนอแลนำไป โลกอันอะไรชักนำมา และบุคคลย่อมลู่อ่านาจ อะไรที่เกิดขึ้น ” พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “ ติละ ติละ ภิกษุ ปัญญาใฝ่รู้ของเธอตึนั ก ปฏิภาณตึนั ก สอบถามเข้าที่ เธอถามอย่างนี้ว่า ‘โลกอันอะไรหนอแลนำไป โลกอันอะไรชักนำมาและบุคคลย่อมลู่อ่านาจอะไรที่เกิดขึ้นหรือ’ ” (อง.จตุกก (ไทย) ๒๑/๑๘๖/๒๖๖. อง.จตุกก.อ. (บาลี) ๒/๑๘๖/๔๐๖)

ติ่ม : กินของเหลวเช่นน้ำน้ำดื่มที่นางเทพนารีมีขม้นถวายภิกษุหลายรูปผู้เหน็ดเหนื่อยกระหายน้ำ เธอได้อานิสงส์คือได้พบแม่น้ำหลายสาย มีกระแสใสเย็น ดารดาชด้วยสวนดอกไม้ มีบัวขาวมากมาย ตามนัยพระสูตร มาในปฐมนาวาวิมาน ชาตีก่อนของเทพนารีคนหนึ่ง เธอเกิดเป็นมนุษย์ อยู่ในหมู่มนุษย์ในมนุษย์โลก ได้เห็นภิกษุหลายรูปผู้เหน็ดเหนื่อยกระหายน้ำ จึงขม้นม้นถวายน้ำให้ท่านติ่ม พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า ผู้ใดแลขม้นม้นถวายน้ำให้ภิกษุหลายรูป ผู้เหน็ดเหนื่อยกระหายน้ำได้ติ่ม ย่อมได้อานิสงส์คือ แม่น้ำหลายสายมีกระแสน้ำใสเย็น มากไปด้วยสวนไม้ดอก มีบัวขาวอยู่มากมาย ย่อมเกิดแก่ผู้นั้น ดังนี้ (ขุ.วิ. (ไทย) ๒๖/๔๗/๙)

ติ้อรัน : อดันทุรัง การช่วยให้ภิกษุรูปหนึ่งผู้ต้องอาบัติแล้วให้ดำรงอยู่ในกุศลเป็นเรื่องสำคัญว่า เพราะไม่ทำให้ตนลำบาก แม้คนอื่นจะโกรธ และติ้อรัน ตามนัยพระสูตร มาในกัณฐิกสูตร กล่าวถึงการแก้ปัญหาให้แก่ภิกษุด้วยผู้ต้องอาบัติใด ๆ ความว่า ถ้าเธอทั้งหลายมีความเห็นอย่างนี้ว่า 'ความไม่ลำบากจักมีแก่เรา และความขัดใจจักมีแก่บุคคลอื่น เพราะบุคคลอื่นเป็นผู้มักโกรธ ผูกโกรธ ติ้อรัน สละคืนได้ง่าย และเราสามารถจะให้เขาออกจากอกุศลแล้วให้ดำรง

อยู่ในกุศลได้ ก็เรื่องความขัดใจของบุคคลอื่นนี้เป็นเรื่องเล็กน้อย ส่วนเรื่องที่เราสามารถจะให้เขาออกจากอกุศลแล้วให้ดำรงอยู่ในกุศลนั้น เป็นเรื่องใหญ่กว่า' ถ้าเธอทั้งหลายมีความเห็นอย่างนี้ ก็ควรกล่าวหา (ม.อ.(ไทย) ๑๔/๓๙/๔๗)

ดุม : ส่วนกลางของล้อเกวียนหรือล้อรถที่มีรูสำหรับสอดเพลลา เครื่องกลัดหรือยึดส่วนต่าง ๆ ของเสื้อผ้าไม่ให้แยกออกจากกัน ทำเป็นรูปต่าง ๆ มักมีรังดุม สำหรับขัดหรือบางที่ก็ติดเป็นเครื่องประดับ, กระจดุม ลูกกระจดุม หรือ ลูกดุม ก็เรียก คุณลักษณะประกอบของจักรแก้วอันเป็นทิพย์ มีค่า ๑,๐๐๐ ซี มีกง มีดุม ได้กลับมาเมื่อพระโอรสประพตจักรวรรดิวัตร รักษาอุโบสถ ตามนัยพระสูตร มาใน จักกวัตติสูตร เรื่องพระเจ้าจักรพรรดิทัพนเนมิ เมื่อพระเจ้าทัพนเนมิทรงสั่งสอนพระกุมารผู้เป็นพระราชโอรสองค์ใหญ่ในเรื่องการครองราชย์เรียบร้อย แล้ว พระองค์เสด็จออกผนวชเป็นบรรพชิต เมื่อพระราชกษัตริย์ผนวชได้ ๗ วัน จักรแก้วอันเป็นทิพย์ได้อันตรธานไป ราชบุรุษคนหนึ่งเข้าไปเฝ้ากษัตริย์ราชผู้ได้รับมูรธาภิเษกแล้ว ได้กราบทูลดังนี้ว่า 'ขอเดชะ ใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท ขอพระองค์ทรงทราบเถิด จักรแก้วอันเป็นทิพย์อันตรธานไปแล้ว' ขณะนั้น เมื่อจักรแก้วอันเป็นทิพย์อันตรธานไปแล้ว ท้าวเธอทรงเสียพระทัย ทรงแสดงความเสียพระทัยให้ปรากฏ จึงเสด็จเข้าไปหาพระราชกษัตริย์ถึงที่ประทับ แล้วกราบทูลดังนี้ว่า 'ขอพระองค์ทรงทราบเถิด จักรแก้วอันเป็นทิพย์อันตรธานไปแล้ว' พระราชกษัตริย์จึงตรัสว่า 'ลูก เมื่อจักรแก้วอันเป็นทิพย์อันตรธานไปแล้ว เจ้าอย่าเสียใจและอย่าแสดงความเสียใจให้ปรากฏเลยด้วยว่า จักรแก้วอันเป็นทิพย์ หาใช่เป็นทรัพย์สมบัติที่เป็นมรดกสืบมาจากบิดาของเจ้าไม่ ขอให้ลูกประพตจักรวรรดิวัตรอันประเสริฐเกิด ขึ้นนี้เป็นฐานะที่จะมีได้แล คือ เมื่อลูกประพตจักรวรรดิวัตรอันประเสริฐ สนานพระเศียร ในวันอุโบสถ ๑๕ คำ รักษาอุโบสถ ประทับอยู่ชั้นบนปราสาทหลังงาม จักปรากฏจักรแก้วอันเป็นทิพย์ ซึ่งมีค่า ๑,๐๐๐ ซี มีกง มีดุม และมีส่วนประกอบครบทุกอย่าง' (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๘๓/๖๒)

ดुर้าย: อาการของยักษ์ (อมนุษย์) ผู้ไม่เชื่อฟังท้าวมหาราช เสนาบดีของท้าวมหาราช ผู้ช่วยเสนาบดีของท้าวมหาราช เช่นเดียวกับมหาโจรไม่เชื่อฟังพระราชเจ้าผู้ปกครองแคว้นมคธ ไม่เชื่อฟังเสนาบดี ผู้ช่วยเสนาบดี ตามนัยพระสูตร มาในอาฎานาฎิสสูตร เกี่ยวกับความไม่เชื่อฟังของยักษ์ต่อท้าวมหาราช ว่า ข้าแต่พระองค์ผู้นิรทุกข์ มีอมนุษย์ทั้งหลาย ที่ดुर้าย โหดเหี้ยม ทำเกินเหตุอมนุษย์เหล่านั้นไม่เชื่อฟังท้าวมหาราช ไม่เชื่อฟังเสนาบดี ไม่เชื่อฟังผู้ช่วยเสนาบดีของท้าวมหาราช ข้าแต่พระองค์ผู้นิรทุกข์ อมนุษย์เหล่านั้น เรียกว่า เป็นศัตรูของท้าวมหาราช อีกนัยหนึ่ง มาในอุปัฏฐานวิมาน ว่าด้วยวิมานที่เกิดขึ้นแก่หญิงผู้ตั้งใจปฏิบัติมารดาบิดาของสามี ว่านางมีนิสัยไม่ริษยา ตั้งใจปฏิบัติแม่ผัวและพ่อผัวซึ่งทั้งดुर้าย โกรธง่ายและหยาบคาย จึงเป็นผู้ไม่ประมาทตามปกตินิสัยของตน (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๘๒/๒๓๐)

ดुरียเทพ : เทพนักดนตรี หมู่ดुरียเทพที่มาบรรเลงในท่ามกลางปทุมชาติบานสะพรั่งแก่นางผู้ถวายผ้าคู่หนึ่งแด่พระผู้มีพระภาคเจ้า ถวายอภิวัตพระยุคลบาทแล้วนั่งราบกับพื้น มีจิตยินดีทำอัญชลีแด่พระองค์ ตามนัยพระสูตร มาในนาควิมาน ว่าด้วยวิมานที่เกิดขึ้นแก่หญิงผู้ถวายผ้าคู่หนึ่งแด่พระพุทธเจ้า พระวังคีศเถระถามเทพธิดาองค์หนึ่งว่า เธอประดับองค์ทรงเครื่องแล้ว ขึ้นคชสารตัวประเสริฐ ประดับแก้วและทอง มีชายทองคลุมตระพอง นั่งหลังคชสารเหาะมาที่นี่ มีสระโบกขรณีเนรมิต มีน้ำใสสะอาด ดารดาชด้วยปทุมชาติมีดอกบานสะพรั่ง ในดอกปทุมทุก

ดอก มีห่ม "ดุริยเทพ" บรรเลงเพลง เมื่อเธอเกิดเป็นมนุษย์ได้ทำบุญอะไรไว้ เพราะบุญอะไร เธอจึงมีอานุภาพรุ่งเรืองและมีรัศมีกายสว่างไสวไปทั่วทุกทิศอย่างนี้ เทพธิดาตอบว่า ดิฉันได้เข้าไปเฝ้าพระพุทธเจ้าที่กรุงพาราณสี ได้ถวายผ้าคู่หนึ่งแด่พระองค์ ถวายอภิวาทพระยุคลบาท แล้วนั่งอยู่บนพื้นดิน มีจิตยินดีได้ทำอัญชลีแด่พระองค์แล้ว (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๗๐๖/๘๑, ๙๖๒/๑๑๗)

ดุริยางค์ : เครื่องดีดดีตีเป่าเป็นเครื่องดนตรีในวิมานของเทพบุตรทั้งดงงาม น่าชอชอบใจ มีข้าน้ำอุดมสมบูรณ์ มีห่มเทพอัปสรหอมล้อม กีกก้องด้วยเสียงตะโพน เปิงมางและดุริยางค์ ตามนัยพระสูตร มาในเสริสสกวิมาน ว่าด้วยวิมานไม้ซีกที่เกิดขึ้นแก่เจ้าปายาสี เมื่อพ่อค้าถามเทพบุตรว่า วิมานของท่านนี้สว่างไสวด้วยทองชมพูทูนขึ้นเยี่ยม ทุกส่วนของวิมานเกลี้ยงเกลาดี ประกอบด้วยบันไดและพื่นน้ำพอใจ มันคง งดงาม มีส่วนประกอบกลมกลืน ชวนพิศอย่างยิ่ง น่าชอชอบใจ ภายในวิมานแก้ว มีข้าน้ำอุดมสมบูรณ์ ตัวท่านมีห่มเทพอัปสรหอมล้อม กีกก้องด้วยเสียงตะโพน เปิงมางและ "ดุริยางค์" เป็นผู้ที่ทวยเทพนอบน้อมแล้วด้วยการชมเชยและกราบไหว้ (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๑๒๔๕/๑๕๗)

ดุขณิภาพ: อากาการนึ่งซึ่งแสดงถึงการยอมรับ เป็นคำขอร้องอ้วนวอนของพระสัจจะนิครนถ์ที่กราบทูลพระผู้มีพระภาคเจ้าให้ทรงรับนิมนต์เพื่อฉันในวันพรุ่งนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ทรงรับนิมนต์โดยดุขณิภาพ ตามนัยพระสูตร มาในจุฬาสัจจกสูตร เรื่องสัจจะนิครนถ์บุตรถวายเป็นภักตอาหารคือ สัจจะนิครนถ์บุตรได้กราบทูลว่า “ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ ข้าพเจ้าเป็นคนคอยกำจัดคุณผู้อื่น เป็นคนคณองวาทา ได้เข้าใจพระดำรัสของท่านพระโคตมว่า ‘ตนสามารถุกรานได้ด้วยถ้อยคำของตน’ บุรุษมาปะทะข้างซบมันเข้าก็ดี พบกองไฟที่กำลังลุกโชนก็ดี พบงูพิษที่มีพิษร้ายก็ดี ยังพอเอาตัวรอดได้บ้าง แต่พอมาพบท่านพระโคตมเข้าแล้ว ไม่มีใครเอาตัวรอดได้เลย ข้าพเจ้าเป็นคนคอยกำจัดคุณผู้อื่น เป็นคนคณองวาทา ได้เข้าใจพระดำรัสของท่านพระโคตมว่า ‘ตนสามารถุกรานได้ด้วยถ้อยคำของตน’ ขอท่านพระโคตมพร้อมด้วยภิกษุสงฆ์ จงรับนิมนต์เพื่อฉันในวันพรุ่งนี้เถิด” พระผู้มีพระภาคทรงรับนิมนต์โดย "ดุขณิภาพ" (ม.ม.ุ.(ไทย) ๑๒/๓๖๒/๔๐๐)

ดุสิต, เทพชั้น : เทพบนสวรรค์ชั้นดุสิตร่วมกันกระจายข่าวการประกาศธรรมจักรของพระผู้มีพระภาคเจ้า ตามนัยพระสูตร มาในปัญจวัคคียกถา เมื่อพระผู้มีพระภาคทรงประกาศพระธรรมจักรให้เป็นไปแล้ว ทวยเทพชั้นภุมมะกระจายข่าวว่า “นั่นพระธรรมจักรอันยอดเยี่ยม พระผู้มีพระภาคทรงให้เป็นไปแล้ว ณ ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน เขตกรุงพาราณสี อันสมณะ พรหมณ์ เทวดา มาร พรหม หรือใคร ๆ ในโลก ให้หมุนกลับไม่ได้” ทวยเทพชั้นจาตุมหาราช สดับเสียงของทวยเทพชั้นภุมมะแล้ว ได้กระจายข่าวต่อไป ฯลฯ ทวยเทพชั้นดาวดึงส์ สดับเสียงของทวยเทพชั้นจาตุมหาราชแล้ว ได้กระจายข่าวต่อไป ฯลฯ ทวยเทพชั้นยามา...ทวย "เทพชั้นดุสิต"... ทวยเทพชั้นนิมมานรดี... ทวยเทพชั้นปรนิมมิตวสวัตดี ... (วิ.ม.(ไทย) ๔/๑๗/๒๔. ที.สี.(ไทย) ๙/๔๙๑/๒๑๗)

ดุสิต, เทวโลก : เทวโลกชั้นดุสิต ที่พระองค์เสด็จลงสู่ครรรค์พระมารดาเพื่อเป็นคณาจารย์ พระศาสดาทรงทำห่มุณะให้ออกจากอกุศลแล้วให้ดำรงอยู่ในกุศล ตามนัยพระสูตร มาในสาริปุตตสูตรตติยเทศ ว่าด้วยพระพุทธเจ้าทรงเป็นพระคณาจารย์ เมื่อพระผู้มีพระภาคได้เสด็จจากภพดุสิต

มาเป็นพระคณาจารย์ พระผู้มีพระภาคทรงจตุตถจากหมู่ "เทพชั้นดุสิต" ทรงมีสติสัมปชัญญะ เสด็จลงสู่ครุฑพระมารดาารวมความว่า ได้เสด็จจากภพดุสิตมาเป็นพระคณาจารย์ อย่างนี้บ้าง อีกนัยหนึ่ง เหล่าเทพตรีเรียกว่า ชาวดุสิต เทพเหล่านั้น ยินดี พอใจ ชอบใจเบิกบานใจ เกิด ปีติโสมนัสว่า พระศาสดาเสด็จจากเทวโลกชั้นดุสิตมาเป็นพระคณาจารย์ (ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๑๙๐/๕๓๗ อัง.ทสก.(ไทย) ๒๐/๘๑/๓๐๗)

ดุสิตปราสาท : เรือนมียอดเป็นชั้น ๆ สำหรับเป็นที่ประทับของ พระเจ้าแผ่นดินหรือเป็นที่ประดิษฐาน สิ่งศักดิ์สิทธิ์ ปราสาทในกลุ่มปราสาท ๓ หลัง คือดุสิตปราสาท สันดุสิตปราสาท และสันตมณูปราสาท ตามนัยพระสูตร มาในโกนาคมนพทวารวศ์ ว่าด้วยพระประวัติของพระพุทธเจ้าพระนามว่าโกนาคมนะ ในอดีตชาติ เป็นพระราชาประทับในกรุงชื่อว่าโสภวดี กษัตริย์พระนามว่าโสภะ ตระกูลใหญ่ของพระสัมาสัมพุทธเจ้าก็อยู่ในครานั้น ยัญญูทัตตพราหมณ์นั้นเป็นพุทธบิดา นางพราหมณีชื่อว่าอุตตราเป็นพระมารดา พระองค์ทรงครองขรรवासอยู่ ๓,๐๐๐ ปี มีปราสาทที่อุดมอยู่ ๓ หลัง คือ ดุสิตปราสาท สันดุสิตปราสาท และสันตมณูปราสาท (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๑๘๗/๑๐)

ดูฤกษ์: ดูหมอ พยากรณ์ดวงดาว ลักษณะเดรัจฉานวิชา เป็นการเล็งชีพที่ผิด พระสมณโคดมทรงเว้นขาดการเล็งชีพผิดจากเดรัจฉานวิชานี้ ตามนัยพระสูตร มาในพรหมชาลสูตร ส่วนมหาศีล เมื่อพระสมณโคดมทรงเว้นขาดจากการเล็งชีพผิดทางด้วยเดรัจฉานวิชาเช่นที่สมณพราหมณ์ผู้เจริญบางพวกฉันโภชนาหารที่เขาให้ด้วยศรัทธาแล้วยังเล็งชีพผิดทางด้วยเดรัจฉานวิชาอย่างนี้ คือ ดูฤกษ์ยามตราทัพว่า พระราชาจักเสด็จหรือไม่เสด็จ พระราชาในอาณาจักรจักทรงยกทัพเข้าประชิด พระราชานอกอาณาจักรจักทรงล่าถอย .....ชัชชนะจักตกเป็นของพระราชา ในอาณาจักร ความปราชัยจักมีแก่พระราชานอกอาณาจักร พระราชาองค์นี้จักทรงชนะ พระราชาองค์นี้จักทรงพ่ายแพ้ ดังนี้ (ที.สี.(ไทย) ๙/๒๓/๙ ที.สี.(ไทย) ๙/๒๐๗/๗๐)

ดูแลปรณิบัติ: หน้าที่ของศิษย์ที่ฟังดูแลปรณิบัติอาจารย์ด้วยองค์ ๕ มีการลุกขึ้นยืนรับ คอยรับใช้ เป็นต้น ตามนัยพระสูตร มาในสิงคาลกสูตร เรื่องคหบดีบุตร ความว่า ศิษย์ฟังบำรุงอาจารย์ผู้เป็นทิดเบื้องขวา โดยหน้าที่ ๕ ประการ คือ ๑. ลุกขึ้นยืนรับ ๒. เข้าไปคอยรับใช้ ๓. เชื้อฟัง ๔. ดูแลปรณิบัติ ๕. เรียนศิลปวิทยาโดยเคารพ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๖๘/๒๑๓)

ดูหมิ่น : แสดงกริยาทำทาง พุดจา หรือเขียนเป็นลายลักษณ์อักษร เป็นเชิงดูถูกว่ามีฐานะต่ำต้อย หรือไม่จริงไม่เก่งจริงเป็นต้น, ดูหมิ่น หรือ ดูหมิ่นถิ่นแคลน ก็ว่าอาการที่ได้รับโทษด้วยถูกดูหมิ่นจากมิตรอำมาตย์ หรือดูหมิ่นจากการให้ หรือเพราะอยู่ร่วมกัน ตามนัยพระสูตร มาในสิงคาลกสูตร เรื่อง โทษแห่งการเล่นการพนันอันเป็นเหตุแห่งความประมาท ๖ ประการ กล่าวคือ ๑. ผู้ชนะยอมก่อนเวร ๒. ผู้แพื่อยอมเสียตายทรัพย์สินที่เสียไป ๓. เสียทรัพย์สินทันตาเห็น ๔. ถ้อยคำที่เป็นพยานในศาล ก็เชื่อถือไม่ได้ ๕. ถูกมิตรอำมาตย์ดูหมิ่น ๖. ไม่มีใครประสงค์จะแต่งงานด้วย เพราะเห็นว่าชายผู้นี้เป็นนักเลง การพนันไม่สามารถจะเลี้ยงดูภรรยาได้

อีกนัยหนึ่ง มาใน ตักกัณฑกัวรรค อวชานาติสูตร ว่าด้วยบุคคลผู้ให้แล้วดูหมิ่น ๕ จำพวก คือ ๑. บุคคลให้แล้วดูหมิ่น ๒. บุคคลดูหมิ่น เพราะอยู่ร่วมกัน ๓. บุคคลผู้ซึ่งง่าย ๔. บุคคลผู้โลเล ๕. บุคคลผู้เขลา หลงมกมาย (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๕๑/๒๐๔ อัง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๑๔๑/๒๓๓)

ดูหมิ่นลาภของตน : กิริยาไม่พึงพอใจในลาภของตนที่หามาได้ด้วยลำแข้งดูหมิ่นลาภของตน ปราบณาลาภของผู้อื่น ตามนัยพระสูตร มาในอัญญุตวิปิกขเสวกภิกขุวัตถุ เรื่องภิกษุผู้คบฝ้ายผิดรูปใดรูปหนึ่ง พระผู้มีพระภาคตรัสพระคาถานี้แก่ภิกษุที่เป็นฝักฝ้ายของพระเทวทัต ดังนี้ว่า ภิกษุไม่ควรดูหมิ่นลาภของตน ไม่ควรเที่ยวปรารณาลาภของคนอื่น เมื่อภิกษุปรารณาลาภของคนอื่น ย่อมไม่บรรลุสมาธิอันอัปนาสมาธิ หรืออุปปจารสมาธิ (ขุ.ขุ.(ไทย) ๒๕/๓๖๕/๑๔๗ ขุ.ธ.อ.(บาลี) ๘/๕๗)

เด็ก : คนที่มีอายุน้อย เป็นการวัดความเป็นความเฒ่า หรือความฉลาด โดยตัดสินว่า บุคคลไม่รู้จักเอละหรือธรรมที่เป็นเอละแม่เกิดมาอายุเป็น ๑๐๐ ปี พูดคำไม่จริง ไม่อิงธรรม ถือว่าเฒ่าเฒ่า แต่แม้ว่าเป็นเด็ก ยังเยาว์ แต่พูดจริง อิงประโยชน์ นับว่าเป็นผู้ฉลาด ตามนัยพระสูตร มาในพุทฺธิยอรุเวลสูตร ว่าด้วยพุทฺธิยกิจในตำบลอรุเวลา เรตถาคตได้มีความดำริว่า ‘บุคคลไม่รู้จักเอละหรือธรรมที่ทำให้เป็นเอละ’ ถึงแม้นับแต่เกิดมา บุคคลจะเป็นคนแก่มีอายุ ๘๐ ปี ๙๐ ปี หรือ ๑๐๐ ปี เขาพูดไม่ถูกเวลา พูดคำไม่จริง พูดไม่อิงประโยชน์ พูดไม่อิงธรรม พูดไม่อิงวินัย พูดคำไม่มีหลักฐาน ไม่มีที่อ้างอิง ไม่มีที่กำหนด ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ ไม่เหมาะแก่เวลา เขาย่อมถึงการนับว่า ‘เป็นเอละผู้เฒ่า’ โดยแท้ แต่ถึงแม้ว่าจะเฒ่า ยังเป็นหนุ่มรุ่มเยาว์ มีผมดำสนิท ประกอบด้วยความเป็นหนุ่มแน่นอยู่ในปฐมวัย แต่เขาพูดถูกเวลา พูดคำจริง พูดอิงประโยชน์ พูดอิงธรรม พูดอิงวินัย พูดคำมีหลักฐาน มีที่อ้างอิง มีที่กำหนด ประกอบด้วยประโยชน์เหมาะแก่เวลา เขาย่อมถึงการนับว่า ‘เป็นเอละผู้ฉลาด’ โดยแท้ (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๒๒/๓๕)

เด็กหญิง: คำนำหน้าชื่อเด็กผู้หญิงที่มีอายุไม่ถึง ๑๕ ปีบริบูรณ์เป็นคำที่จะเกิดการวิปริตเกิดขึ้น เมื่อสมัยมนุษย์มีอายุชั้ย ๑๐ ปี เด็กหญิงอายุ ๕ ปี ก็มีสามีได้ และรสแห่งเนยใส เนยข้น น้ำมัน น้ำผึ้ง น้ำอ้อย เกลือ ก็จักหมดรสไป จะมีหย้ากับแกเป็นอาหาร ตามนัยพระสูตร มาในจักกวัตติสูตร กล่าวถึงเรื่องสมัยที่คนมีอายุชั้ย ๑๐ ปี ความว่า ภิกษุทั้งหลาย จักมีสมัยที่มีบุตรของมนุษย์เหล่านี้มีอายุชั้ย ๑๐ ปี ในเมื่อมนุษย์มีอายุชั้ย ๑๐ ปี เด็กหญิงอายุ ๕ ปี ก็มีสามีได้ ในเมื่อมนุษย์มีอายุชั้ย ๑๐ ปี รสเหล่านี้ คือ เนยใส เนยข้น น้ำมัน น้ำผึ้ง น้ำอ้อย และเกลือ จักอันตรธานไปสิ้น ในเมื่อมนุษย์มีอายุชั้ย ๑๐ ปี หย้ากับแกจักเป็นอาหารอย่างดี ภิกษุทั้งหลาย ข้าวสาลี เนื้อ และข้าวสุก เป็นอาหารอย่างดีในบัดนี้ ฉันทใด ในเมื่อมนุษย์มีอายุชั้ย ๑๐ ปี หย้ากับแกก็จักเป็นอาหารอย่างดี ฉันทนั้น (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๑๐๓/๗๓, ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๑๐๕/๗๗)

เด็กหนุ่ม : ชายที่มีอายุพ้นวัยเด็ก นับตามความนิยมตั้งแต่ ๑๕-๓๐ ปี เรียกชาย ที่ยังดูไม่แก่ตามวัย เช่น ดูยังหนุ่มอยู่ พระภิกษุหนุ่ม จำนวน ๓๐ รูป ซึ่งเป็นสัทธิวิหาริกของพระอานนท์ ลาสึกขาเป็นคฤหัสถ์ อธิบาย ตามนัยพระสูตร มาในจิวรสสูตร ว่าด้วยจิวร สมัยหนึ่ง ท่านพระมหากัสสปะพักอยู่ ณ พระเวฬุวัน สถานที่ให้เหยื่อกระแต เขตกรุงราชคฤห์ ครั้งนั้น ท่านพระอานนท์เที่ยวจาริกไปในทักษิณาคิริชนบท พร้อมด้วยภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่ สมัยนั้น ภิกษุทั้งหลายผู้เป็นสัทธิวิหาริกของท่านพระอานนท์ประมาณ ๓๐ รูป โดยมากยังเป็น "เด็กหนุ่ม" บอกคืนสิกขา กลับมาเป็นคฤหัสถ์.... ดังนี้ (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๑๕๔/๒๕๖ ส.นิ.อ.(บาลี) ๒/๑๔๕/๑๙๙)

เด็กอ่อน: เด็กแรกเกิด คลอดจากแม่ เมื่ออริยสาวกรู้เรื่องใดที่ชัดเจนที่ผิดพลาดแล้ว ก็ระวังสำรวมโดยทันที เหมือนเด็กอ่อนที่นอนหงายถูกถ่านไฟก็รีบชักมือกลับทันที ตามนัยพระสูตร มาใน

โกสัมพียสูตร เรื่องบุคคลผู้มีทิฏฐิ เป็นผู้มีสภาพอย่างไร บุคคลผู้มีทิฏฐิ เป็นผู้มีสภาพอย่างนี้ คือ การออกจากอาบัติเช่นใดย่อมปรากฏ อริยสาวกต้องอาบัตินั้นก็รีบแสดง เปิดเผย ทำให้ชัดเจนอาบัตินั้นในสำนักศาสดา หรือเพื่อนพรหมจารีที่เป็นวิญญูชนทั้งหลาย ครั้นแสดง เปิดเผย ทำให้ชัดเจนแล้วก็สำรวมระวังต่อไป "แต่ก่อน" ที่นอนหงาย มือหรือเท้าถูกถ่านไฟ แล้วก็ชกมือหรือเท้ากลับทันที แม้นั้นใด บุคคลผู้มีทิฏฐิก็ฉนั้นเหมือนกัน เป็นผู้มีสภาพอย่างนี้ คือการออกจากอาบัติเช่นใดย่อมปรากฏ อริยสาวกต้องอาบัติ พรหมจารีที่เป็นวิญญูชนทั้งหลาย ครั้นแสดง เปิดเผย ทำให้ชัดเจนแล้วก็สำรวมระวังต่อไป อริยสาวกนั้น ก็รู้ชัดอย่างนี้ว่า 'บุคคลผู้มีทิฏฐิ เป็นผู้มีสภาพเช่นใดถึงเราก็มีสภาพเช่นนั้น' (ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๙๖/๕๓๔)

เดช : อำนาจ ความร้อน ไฟ กล่าวถึงความไม่แตกต่างกันของวรรณะทั้ง ๔ เท่ากับวิมุติกับวิมุติไม่แตกต่างกัน เท่ากับเดชเกิดขึ้นด้วยความเพียร ตามนัยพระสูตร มาในกัณณกัถลสูตร เมื่อพระเจ้าปเสนทิโกศล ทูลถามว่า "ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ พระผู้มีพระภาคได้ตรัสสภาพที่เป็นเหตุ ทั้งยังตรัสสภาพที่เป็นผลว่า 'วรรณะ ๔ จำพวกนี้ คือ (๑) กษัตริย์ (๒) พราหมณ์ (๓) แพศย์ (๔) ศูทร จะพึงมีความผิดแผกแตกต่างกันบ้างไหมพระพุทธเจ้าข้า พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า มหาบพิตร อาตมภาพกล่าววว่าวรรณะ ๔ จำพวกนี้ ไม่แตกต่างกันแม้แต่น้อย คือ วิมุติกับวิมุติไม่แตกต่างกัน เปรียบเหมือนบุรุษผู้เก็บไม้สักแห้งมาก่อไฟ ให้ลูกโพล่งขึ้น ต่อมาบุรุษอีกคนหนึ่งเก็บไม้สาละแห้งมาก่อไฟให้ลูกโพล่งขึ้นต่อมาบุรุษอีกคนหนึ่งเก็บไม้มะม่วงแห้งมาก่อไฟให้ลูกโพล่งขึ้นต่อมาบุรุษอีกคนหนึ่งเก็บไม้มะเดื่อแห้งมาก่อไฟ ให้ลูกโพล่งขึ้น วรรณะทั้ง ๔ นี้ ไม่มีความแตกต่างกันเลย มหาบพิตร เดชอันใดถูกความเพียรย่ำยีแล้ว เกิดขึ้นด้วยความเพียร ในเดชนั้นอาตมภาพไม่กล่าววว่าแตกต่างกัน คือวิมุติกับวิมุติไม่แตกต่างกัน ขอถวายพระพร" (ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๘๐/๔๖๖)

เดชแห่งสมณะ : อำนาจของพระ เป็นเดชที่มีคุณค่าที่แม่ได้พบเห็นพรหมจารี เจริญกับพรหมจารี แต่มาละทิ้งเดชแห่งสมณะไป เทียบกับการได้สมาคมกับมิตร แต่ต่อมาไม่ได้สมาคมนั้น ย่อมเสื่อมไป เหมือนข้าวกล้าที่สมบูรณ์ถูกน้ำพัดไป ตามนัยพระสูตร มาในนพินิกขาตก เรื่องราวเกี่ยวกับการคบมิตรที่ต้องสมาคมกันประจำ ถ้าไม่แล้วก็เสื่อมไป ความว่า หากลูกจะได้พบเห็นพรหมจารีอีกได้เจริญกับพรหมจารีอีก ลูกก็จะละทิ้งเดชแห่งสมณะนี้โดยเร็วพลัน คือได้อย่างหนึ่งแล้วก็ทิ้งอีกอย่าง ดูข้าวกล้าที่สมบูรณ์ถูกห้วงน้ำใหญ่พัดพาไป (ขุ.ชา. (ไทย) ๒๘/๕๕/๑๐)

เดรัจฉาน (นรก) : สัตว์เว้นจากมนุษย์ เช่นหมู หมา วัว ควาย คติของนรกหรือกำเนิดเดรัจฉานที่เป็นมิจฉาทิฏฐิ ตามนัยพระสูตร มาในโลกิจจสูตร เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสถามโลหิจจพราหมณ์ต่อไปว่า "เมื่อคิดเป็นศัตรู จะชื่อว่าเป็นมิจฉาทิฏฐิ หรือสัมมาทิฏฐิเล่า" เขาทูลตอบว่า "ชื่อว่าเป็นมิจฉาทิฏฐิ ท่านพระโคตม" พระผู้มีพระภาคตรัสว่า "ผู้เป็นมิจฉาทิฏฐิ เรากล่าวว่า มีคติอย่าง ๑ ใน ๒ อย่าง คือ นรกหรือกำเนิดเดรัจฉาน" (ที.สี. (ไทย) ๙/๕๐๙/๒๒๔ ที.สี. (ไทย) ๙/๕๑๐/๒๒๕)

เดรัจฉานกถา, เดรัจฉานวิชา: เรื่องราวเกี่ยวกับสัตว์ เป็นลักษณะที่พระสงฆ์สนทนากันถึงเรื่อง กองทัพ การรบ เรื่องข้าว น้ำ ฟ้า ที่นอน ดอกไม้ ของหอม การพยากรณ์ ดวงดาว ตามนัยพระสูตร มาในพรหมชาลสูตร เมื่อพระสมณโคตมทรงเวียนขาดจากเดรัจฉานกถา เช่นที่สมณพราหมณ์ผู้

เจริญบางพวกฉันทโฆษาหารที่เขาให้ด้วยศรัทธาแล้วยังพูด "ไตรจฉานกถา" อย่างนี้ คือ เรื่อง พระราชา เรื่องโจร เรื่องมหาอำมาตย์ เรื่องกองทัพ เรื่องภัย เรื่องการรบเรื่องข้าว เรื่องน้ำ เรื่องผ้า เรื่องที่นอน เรื่องพวงดอกไม้ เรื่องของหอม เรื่องญาติ ..เรื่องเบ็ดเตล็ด เรื่องโลก เรื่อง ทะเล เรื่องความเจริญและความเสื่อม ดังนี้ (ที.สี.(ไทย) ๙/๑๗/๗,๒๐๑/๖๘)

เดาะกฐิน: การขอให้สงฆ์ยกเลิกอาณิสสีกฐินก่อนหมดเขตอาณิสสีกฐิน ด้วยต้องการจะถวายผ้าเป็นโอกาสจิรวรในสมัยที่ยังเป็นจิรวรกาล ตามนัยพระสูตร มาในนิทานวัตถุ ว่าด้วยการห้ามการเดาะกฐินที่ขอบธรรม เมื่อพระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าประทับอยู่ ณ พระเชตวัน อารามของอนาถบิณฑิกเศรษฐี เขตกรุงสาวัตถี ครั้งนั้น อุบาสกคนหนึ่งให้สร้างวิหารอุทิศ(ถวาย)สงฆ์ ในเวลาฉลองวิหารนั้น อุบาสกนั้นประสงค์จะถวายโอกาสจิรวรแก่สงฆ์ทั้งสองฝ่าย แต่เวลานั้นสงฆ์ทั้งสองฝ่าย กรานกฐินแล้ว อุบาสกนั้นเข้าไปหาสงฆ์ ขอกการ "เดาะกฐิน" ภิกษุทั้งหลายจึงได้กราบทูลเรื่องนั้นให้พระผู้มีพระภาคทรงทราบ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงธรรมีกถาเพราะเรื่องนี้เป็นต้นเหตุ ตรัสว่า "ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้เดาะกฐินได้"

วิธีการเดาะกฐินและกรรมวาจาเดาะกฐิน ภิกษุทั้งหลายพึงเดาะกฐินอย่างนี้ คือภิกษุผู้ฉลาดสามารถพึงประกาศให้สงฆ์ ทราบด้วยญัตติทุติยกรรมวาจาว่า "ท่านผู้เจริญ ขอสงฆ์จงฟังข้าพเจ้า ถ้าสงฆ์พร้อมกันแล้วก็พึงเดาะกฐิน นี้เป็นญัตติ ท่านผู้เจริญ ขอสงฆ์จงฟังข้าพเจ้า สงฆ์ยอมเดาะกฐิน ท่านรูปใดเห็นด้วยกับการเดาะกฐิน ท่านรูปนั้นพึงนิ่ง ท่านรูปใดไม่เห็นด้วย ท่านรูปนั้นพึงทักท้วง สงฆ์เดาะกฐินแล้ว สงฆ์เห็นด้วย เพราะฉะนั้นจึงนิ่ง ข้าพเจ้าขอถือความนิ่งนั้นเป็นมติอย่างนี้ ดังนี้ (วิ.ภิกขุณี. (ไทย) ๓/๙๒๕/๒๐๙, (ดู วิ.มหา. (ไทย) ๒/๕๐๐/ ๒๑)

เดินกระโห่: เป็นลักษณะการบำเพ็ญตบะด้วยวิธีการต่าง ๆ มีถอนผม ถอนหนวด ยืนขาเดียว นอนบนหนาม เดินกระโห่ เป็นต้น ตามนัยพระสูตร มาในมหาสัทธาสูตร ความว่า เรานั้นนุ่งห่มผ้าปาน นุ่งห่มผ้าแถมกัน นุ่งห่มผ้าห่อศพ นุ่งห่มผ้าบังสุกุล นุ่งห่มผ้าเปลือกไม้ นุ่งห่มหนังเสือ นุ่งห่มหนังเสียมีเล็บ นุ่งห่มผ้าคากรอง นุ่งห่มผ้าเปลือกปอกรอง นุ่งห่มผ้าผลไม้กรอง นุ่งห่มผ้ากัมพลมมมนุษย์ นุ่งห่มผ้ากัมพลขนสัตว์ นุ่งห่มผ้าขนปีกนกเค้า เป็นผู้ถอนผมและหนวด คือถือการถอนผมและหนวด ยืนอย่างเดียวไม่ยอมนั่ง เดินกระโห่ คือถือการเดินกระโห่ ถือการนอนบนหนาม คือนอนบนที่นอนที่ทำด้วยหนาม ถือการอาบน้ำวันละ ๓ ครั้ง ถือการอย่างและการอภายหลายรูปแบบเช่นนี้อยู่ด้วยประการอย่างนี้ นี้เป็นพรหมจรรย์ในการบำเพ็ญตบะของเรา (ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๕๕/๑๕๙)

เดินสำรวม : เป็นการสำรวมในการเดินพิจารณาความเกิดและความดับแห่งธรรมชั้น สมนครแก่ความสงบใจ มีสติอยู่ทุกเมื่อ ตามนัยพระสูตร มาในปธานสูตร เรื่องการสำรวม ความว่า ภิกษุควร "เดินสำรวม" ยืนสำรวม นั่งสำรวม นอนสำรวม คู้เข่าสำรวม เขยิบดอกสำรวม พิจารณาความเกิดและความดับแห่งธรรมชั้น ท้าวภูมิเป็นที่อยู่ของสัตว์ทั้งชั้นบน ชั้นกลาง และชั้นต่า นักปราชญ์ทั้งหลายเรียกภิกษุเช่นนั้น ผู้ศึกษาข้อปฏิบัติที่สมควรแก่ความสงบใจ มีสติอยู่ทุกเมื่อว่า 'ผู้อุทิศกายและใจต่อเนื่อง' (อง.จตุกก (ไทย) ๒๑/๑๒/๒๓)

เดียรถีย์ : นักบวชภายนอกพระพุทธศาสนาในอินเดียสมัยพุทธกาล เป็นชื่ออั้งของภิกษุผู้กระสันจะสึกปรารธนาเป็นเดียรถีย์ ปรารธนาเป็นสาวกของเดียรถีย์ ตามนัยพระวินัย มาในปาราชิกกัณฑ์ เรื่องการบอกคืนสิกขาด้วยการใช้คำรำพึง ว่า ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ กระสัน ไม่

ยินดี ปราบปรามจะสักอึดอัด เปื้อน่าย รังเกียดเพศภิกษุ ปราบปรามจะเป็นคฤหัสถ์ ปราบปรามจะเป็นอุบาสก ปราบปรามจะเป็นคนวัด ปราบปรามจะเป็นสามเณร ปราบปรามจะเป็น "เดียรถีย์" ปราบปรามจะเป็นสาวก "เดียรถีย์" ปราบปรามจะไม่เป็นสมณะ ปราบปรามจะไม่เป็นเชื้อสายพระศากยบุตร บอกให้ผู้อื่นรู้ว่า “โฉนหนอ ข้าพเจ้าพึงบอกคินพระพุทเจ้า” (วิมทา.(ไทย) ๑/๔๕/๓๔)

เดียดตาล : โกรธมาก โกรธพลุ่งพล่าน ดาลเดือด ก็ใช้ เป็นคำอธิบายถึงการคลายกำหนด ไม่นินดีที่ในสิ่งที่นำยินดี ไม่ดูหมิ่นลาภ ไม่ศึกษาเพราะลาภ ไม่โกรธเพราะไม่ได้ลาภ ไม่เดียดตาลในเรื่องนั้น ๆ ตามนัยพระสูตร มาในปุราเภทสุดตนิทเทศ ว่าด้วยผู้ไม่คลายกำหนด อธิบายว่า พาลปุถุชนทั้งหมดยอมกำหนด พระเสขะ ๗ จำพวก รวมทั้งกัลยาณปุถุชน ย่อมคลายกำหนด พระอรหันต์ยอมไม่กำหนด จึงไม่ต้องคลายกำหนด พระอรหันต์ชื่อว่าผู้งดเว้นเพราะหมดสิ้นราคะแล้ว เพราะหมดสิ้นโทสะแล้ว เพราะหมดสิ้นโมหะแล้ว ท่านอยู่ใน(อริยวาสนธรรม)แล้ว ประพฤติจรณธรรมแล้ว ... พระอรหันต์ไม่มีการเวียนเกิด เวียนตาย และภพใหม่ก็ไม่มีอีก รวมความว่า ไม่ต้องเชื่อใคร และไม่ต้องคลายกำหนด ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า บุคคลผู้ไม่นินดีในสิ่งนำยินดี ไม่ประกอบในความดูหมิ่น ละเอียดอ่อน มีปฏิภาณ ไม่ต้องเชื่อใคร และไม่ต้องคลายกำหนด พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บุคคลไม่ศึกษาเพราะอยากได้ลาภ ไม่โกรธเพราะไม่ได้ลาภ ไม่ "เดียดตาล" และไม่นินดีในรสเพราะตณหา (ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๘๙/๒๗๘)

เดือตร้อน : เป็นทุกข์กังวลไม่เป็นสุข ภิกษุผู้ประกอบด้วยธรรม ๕ ประการ คือไม่มีศรัทธา ไม่มีหิริ เป็นต้น ย่อมเดือตร้อน ตามนัยพระสูตร มาในทักขสสูตร ว่าด้วยธรรมที่เป็นเหตุให้อยู่เป็นทุกข์ เมื่อภิกษุผู้ประกอบด้วยธรรม ๕ ประการ ย่อมอยู่เป็นทุกข์เดือตร้อน คับแค้นใจ เร่าร้อนในภพนี้แล หลังจากตายแล้วพึงหวังได้ทุกคติ ๕ ประการนั้น คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ๑. เป็นผู้ไม่มีศรัทธา ๒. เป็นผู้ไม่มีหิริ ๓. เป็นผู้ไม่มีโอตตปปะ ๔. เป็นผู้เกียจคร้าน ๕. เป็นผู้มีปัญหาทรม หลังจากตายแล้วพึงหวังได้ทุกคติ (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๓/๕ (อุปัทวะ) อง.ฉก.อ. (บาลี) ๓/๗๕/๑๕๓)

เดือน : ดวงจันทร์ ส่วนของปี โดยปรกติมี ๓๐ วัน ก่อนการเกิดจันทรินั้น ยังไม่มีอะไรปรากฏในจักรวาลนี้ เวลาแห่งเดือนหนึ่ง หรือครึ่งเดือน หรือฤดูกาลและปีก็ยังไม่ปรากฏ ตามนัยพระสูตร มาในอัครัญญสูตร เรื่อง ความปรากฏแห่งจันทริน ความว่า สมัยนั้น ทัวทั้งจักรวาลนี้ แหละเป็นน้ำทั้งนั้น มีตมนอนธการ ดวงจันทร์ ดวงอาทิตย์ ดวงดาวนักษัตรทั้งหลายยังไม่ปรากฏ กลางคืน กลางวันยังไม่ปรากฏ เดือนหนึ่ง ครึ่งเดือน ฤดูและปีก็ยังไม่ปรากฏ หญิงชายก็ยังไม่ปรากฏ สัตว์ทั้งหลายปรากฏชื่อแต่เพียงว่า ‘สัตว์’ เท่านั้น ครั้นเวลาล่วงเลยมาช้านาน เกิดจันทรินลอยอยู่บนน้ำ ปรากฏแก่สัตว์เหล่านั้น จันทรินนั้นสมบูรณ์ด้วยสี สมบูรณ์ด้วยกลิ่น สมบูรณ์ด้วยรส มีสีเหมือนเนยใสหรือเนยข้นอย่างดี และมีรสอร่อยเหมือนน้ำผึ้งมีมซึ่งปราศจากโทษ ต่อมา สัตว์ผู้หนึ่งมีนิสัย โลกกล่าวว่า ‘ท่านผู้เจริญสิ่งนี้จะเช่นไร’ แล้วใช้นิ้วชี้จันทรินขึ้นมาลุ่มดู เมื่อเขาใช้นิ้วชี้จันทรินขึ้นมาลุ่มดูอยู่ รสจันทรินได้แผ่ซ่านไป เขาจึงเกิดความอยากในรส ต่อไปเรื่อย ๆ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๑๒๐/๘๙)

เดือนท่ายฤๅษี : เดือนที่แปดอุปมาเมฆฝนก้อนใหญ่เกิดขึ้นแล้วพัดเอาละอองธูที่ต้งขึ้นในเดือนท่ายฤๅษี (อาสาฬหะ) อันตราธานไป เช่นเดียวกับภิกษุเจริญอริยมรรค ๘ ย่อมทำบาปอกุศลให้อันตราธานไป ตามนัยพระสูตร มาในปฐมเมฆสูตร ว่าด้วยอุปมาด้วยเมฆฝน เรื่องเกิดขึ้นที่กรุงสาวัตถี “ภิกษุทั้งหลาย เมฆฝนก้อนใหญ่ที่เกิดนอกฤดูกาล พัดเอาฝุ่นละอองธูที่ต้งขึ้นใน "เดือนท่ายฤๅษี" (เดือนอาสาฬหะ) ให้อันตราธานหายไปโดยฉับพลัน แม้ฉันใด ภิกษุก็ฉันนั้นเหมือนกัน เมื่อเจริญอริยมรรคมีองค์ ๘ ทำอริยมรรคมีองค์ ๘ ให้มาก ย่อมทำบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว ๆ ให้อันตราธานสงบไปโดยฉับพลัน (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๕๖/๘๕ ส.ม.อ. (บาลี) ๓/๑๕๖-๗/๒๐๑)

เดือนมิด :เดือนข้ามแรม กล่าวถึงอันสงส์ของการจุดประทีปเวลาที่ต้งตามประทีปในยามข้างแรม เดือนมิด เกิดวิมานมีแสงโชติช่วง มีสวนดอกไม้ มีบัวขาวมากมาย ย่อมเกิดแก่ผู้ฉันนั้น ตามนัยพระสูตร มาในปทีปวิมาน ว่าด้วยวิมานที่เกิดขึ้นแก่หญิงผู้ถวายประทีป พระมหาโมคคัลลานเถระถามว่า เทพธิดา เธอมีผิวพรรณงามยิ่งนัก เปล่งรัศมีสว่างไสวไปทั่วทุกทิศสถิตอยู่ ดูจดาวประกายพริ้ว นางตอบว่า ชาตีก่อนดิฉันเกิดเป็นมนุษย์อยู่ในหมู่มนุษย์ในมนุษย์โลก ถึงยามข้างแรมเดือนมิด ได้จุดประทีปถวาย ในเวลาที่ต้งตามประทีป ผู้ใดตามประทีปเป็นทานในเวลาที่ต้องตามประทีป ในยามข้างแรมเดือนมิด วิมานมีแสงโชติช่วง มากไปด้วยสวนไม้ดอกไม้ บัวขาวอยู่มากมายย่อมเกิดขึ้นแก่ผู้ฉันนั้น (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๘๐/๑๔)

เดือยข้าวสาลี :กึ่งต้นสาลีที่ขี้ขึ้น ปลายคม แข็งทิวฎฐิตที่ต้งไว้ผิด ปฏิบัติผิด ไม่ตรงกับธรรม เท่ากับเดือยข้าวสาลีที่ต้งไว้ไม่ตรง จักตำมือหรือเท้าบุคคลนั้น ตามนัยพระสูตร มาในสุกสูตร ว่าด้วยอุปมาด้วยเดือย พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย เป็นไปไม่ได้เลยที่ "เดือยข้าวสาลี" หรือเดือยข้าวเหนียวที่บุคคลต้งไว้ไม่ตรงจักตำมือหรือเท้าที่ไปกระทบเข้าหรือทำให้เลือดออก ข้อนั้นเพราะเหตุไร เพราะต้งเดือยข้าวไว้ไม่ตรง แม้ฉันใด เป็นไปไม่ได้เลยที่ภิกษุ รูปนั้นมิติวฎฐิตที่ต้งไว้ผิด มีมรรคภาวนาที่ต้งไว้ผิด จักทำลายอวิชชา ให้อวิชชาเกิดขึ้นทำนิพพานให้แจ้ง ข้อนั้นเพราะเหตุไร เพราะต้งทิวฎฐิตไว้ผิด ฉันนั้นเหมือนกัน (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๙/๑๓)

เดือยข้าวเหนียว:กึ่งต้นข้าวที่ขี้ขึ้น ปลายคม แข็ง ทิวฎฐิตที่ต้งไว้ผิด ปฏิบัติผิด ไม่ตรงกับธรรม เท่ากับเดือยข้าวเหนียวที่ต้งไว้ไม่ตรง จักตำมือหรือเท้าบุคคลนั้น ตามนัยพระสูตร มาในสุกสูตร ว่าด้วยอุปมาด้วยเดือย พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย เป็นไปไม่ได้เลยที่เดือยข้าวสาลีหรือ"เดือยข้าวเหนียว"ที่บุคคลต้งไว้ไม่ตรงจักตำมือหรือเท้าที่ไปกระทบเข้าหรือทำให้เลือดออก ข้อนั้นเพราะเหตุไร เพราะต้งเดือยข้าวไว้ไม่ตรง แม้ฉันใด เป็นไปไม่ได้เลยที่ภิกษุ รูปนั้นมิติวฎฐิตที่ต้งไว้ผิด มีมรรคภาวนาที่ต้งไว้ผิด จักทำลายอวิชชา ให้อวิชชาเกิดขึ้นทำนิพพานให้แจ้ง ข้อนั้นเพราะเหตุไร เพราะต้งทิวฎฐิตไว้ผิด ฉันนั้นเหมือนกัน (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๙/๑๓)

แดด : แสงที่พุ่งจากดวงอาทิตย์ตรงมายังโลก, แสงตะวัน, แสงตะวันที่สว่าง และร้อน แดดที่ส่องร้อนซึ่งพระผู้มีพระภาคอนุญาตให้ใช้จิวรและเสนาสนะเพื่อป้องกันกำสัผัสแห่งเหลือบสัตว์เลื้อยคลาน ยุง ลม แดด ตามนัยพระสูตร มาในปาสาทิกสูตร เหตุแห่งการอนุญาตปัจจัยพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า เราอนุญาตจิวร เสนาสนะ แก่เธอทั้งหลาย ก็เพียงเพื่อป้องกันความหนาว ป้องกันความร้อน ป้องกันกำสัผัสแห่งเหลือบ ยุง ลม แดด และสัตว์เลื้อยคลาน

ทั้งหลาย และเพียงเพื่อปกปิดอวัยวะ ที่น่าละอาย (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๑๘๒/๑๔๐. ม.มู.(ไทย) ๑๒/๒๓/๒๒)

แดน : ที่กำหนดไว้โดยตรงหรือโดยหมายรู้กัน เช่น ชายแดน ล้ำแดน, ถิ่นที่ เช่น แดนเสือ แดนผู้ร้าย กิเลสหรือวิญญูะที่ภิกษุรู้คุณโดยความเป็นคุณ โทษโดยความเป็นโทษ สลัดออกจากอายตนะตามความเป็นจริง เมื่อนั้นสรรพสัตว์จึงออกไป มีใจปราศจากแดน คือกิเลสหรือวิญญูะ ย่อมอยู่ไปได้ ตามนัยพระสูตร มาในสหายตนสังยุต พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย トラบใดสัตว์ทั้งหลายยังไม่รู้คุณโดยความเป็นคุณ โทษโดย ความเป็นโทษ และเครื่องสลัดออกโดยความเป็นเครื่องสลัดออกจากอายตนะภายใน ๖ ประการนี้ตามความเป็นจริง トラบนั้นสัตว์ทั้งหลายจะออกไป หลุดไป พ้นไปจากโลกพร้อมทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก จากหมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ เทวดาและมนุษย์ มีใจปราศจาก "แดน" (กิเลสหรือวิญญูะ)อยู่ไม่ได้เลย แต่เมื่อใดสัตว์ทั้งหลายรู้คุณโดยความเป็นคุณ โทษโดยความเป็นโทษ และเครื่องสลัดออกโดยความเป็นเครื่องสลัดออกจากอายตนะภายใน ๖ ประการนี้ตามความเป็นจริง เมื่อนั้นสัตว์ทั้งหลายจึงออกไป หลุดไป พ้นไป จากโลกพร้อมทั้ง เทวโลก มารโลก พรหมโลก จากหมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ เทวดา และมนุษย์มีใจปราศจากแดนอยู่ได้ (ส.ส.(ไทย) ๑๘/๑๗/๑๗, ส.ส.(ไทย) ๑๘/๑๘/๑๘ ส.สพา.อ.(บาลี) ๓/๑๗-๑๘/๔)

แดนเกษม : แดนที่สุข, สถานที่ปลอดจากกิเลส, หมายถึงนิพพาน ดังคำในจูฬวรรคที่พระพุทธเจ้าตรัสว่าผู้ยินดีในความพร้อมเพรียงกัน ตั้งอยู่ในธรรม ย่อมไม่พลาดจากธรรมอันเป็นแดนเกษมจากโยคะ ย่อมบันเทิงในสวรรค์ตลอดกับ เพราะสมานสงฆ์ให้สามัคคีกัน (วิ.จู.(ไทย) ๗/๒๕๕/๒๓๗) หรือดังคำในตนเองเป็นผู้มีความแก่เป็นธรรมดา รู้โทษในสิ่งที่มีความแก่เป็นธรรมดา แล้วยอมแสวงหานิพพานอันไม่มีความแก่ซึ่งเป็นแดนเกษม จากโยคะที่ยอดเยี่ยม (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๒๕๕/๓๗๒, ชุ.ม.(ไทย) ๒๙/๔๔/๑๕๗, ชุ.อป.(ไทย)๓๒/๒๒๘/๖๑๑)

แดนเกิด : ถิ่นเป็นที่อยู่ของเปรต, หมายถึงภพที่สัตว์ไปเกิด (ม.อุ.(ไทย) ๑๔/๓๑๓/๓๘๐) ; ข้อ ๑ ในคติ ๕ อันได้แก่ (๑) นiryas (นรก) (๒) ตริจฉานโยนิ (กำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน (๓) เปตติวิสัย (แดนเปรต (๔) มนุสสะ (มนุษย์) (เทวะ (เทวดา)

แดนเปรต : ถิ่นเป็นที่อยู่ของเปรต หมายถึงภพที่สัตว์ไปเกิด ; ข้อ ๑ ในคติ ๕ อันได้แก่ (๑) นiryas (นรก) (๒) ตริจฉานโยนิ (กำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน (๓) เปตติวิสัย (แดนเปรต (๔) มนุสสะ (มนุษย์) (เทวะ (เทวดา) (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๕๘/๑๐๓,๑๕๙/๑๐๓,๑๕๙/๑๐๔,อง.ติก.(ไทย) ๒๐/๑๑๗/๓๕๙,อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๑๑/๑๗๐,๑๒๓/๑๘๗,๑๒๕/๑๙๒,อง.ฉก.(ไทย) ๒๒/๓๙/๔๙๑)

แดนมัจจุ : ถิ่นแห่งความตาย, ภพที่สัตว์จะต้องเวียนตายเวียนเกิดอยู่ร่ำไป ในที่นี้มุ่งหมายถึงมนุษย์ ดังคำในสันตีสสูตรว่า ในหมู่มนุษย์ กามที่นำใครซึ่งคนเกาะเกี่ยวมัวเมาอยู่ จนไม่บรรลุนิพพาน อันเป็นเหตุไม่หวนกลับมาสู่แดนมัจจุอีก (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๓๔/๔๓)

แดนสวรรค์ : ดินแดนสวรรค์, ถิ่นชาวสวรรค์ชั้นฟ้า (ช.วิ.(ไทย) ๒๖/๖๔๕/๗๑,๗๕๔/๘๘, ชุ.ชา.เตรสก.(ไทย) ๒๗/๑๕๑/๔๒๒, ชุ.ชา.วิสติ.(ไทย) ๒๗/๔๙/๔๗๘, ๘๒/๔๘๓, ชุ.ชา.ตีสติ.(ไทย) ๒๗/๖๓/๕๔๗, ๒๘๐/๕๘๐, ชุ.ชา.จตุตทาสี.(ไทย) ๒๗/๗๔/๖๐๗, อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๗๙๘/๘๓๓)

ได้โดยไม่ยาก :ได้ง่าย,ได้สะดวก หมายถึงเข้ามาน ๔ แล้วตัดธรรมที่เป็นข้าศึกได้ง่าย ดังคำในสัมปสาทนียสูตรว่า พระผู้มีพระภาคทรงได้มาน ๔ อันมีในจิตยั้ง ซึ่งเป็นเครื่องอยู่ เป็นสุขในปัจจุบันตามความปรารถนา ได้โดยไม่ยาก ได้โดยไม่ลำบาก (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๑๖๐/๑๒๒, อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๓๐/๔๒,๔๒/๔๕๕,๘๗/๑๕๖,๙๗/๑๖๗,๑๐๔/๑๘๑,๑๐๙/๑๘๗,๑๑๐/๑๘๘,๑๗๙/๒๙๙,๒๓๒/๓๗๔,๒๓๓/๓๗๕,อง.เอเกาทสก.(ไทย) ๒๔/๑๔/๔๒๒,๓๐/๗๘,๗๑/๑๕๘,๙๘/๒๓๒,ขุ.อุ.(ไทย) ๒๕/๓๑/๒๓๔); ในวัจจปาลเถรคาถา กล่าวถึงผู้มีศีลว่าบรรลุนิพพานได้โดยง่าย ดังคำที่พระวัจจปาลเถระได้กล่าวว่า พระโยคาวจรมีปกติเห็นเนื้อความทั้งสุขุมและละเอียดยิ่งนัก มีปัญญาฉลาดเฉียบแหลม ประพฤติอ่อนน้อมถ่อมตนอยู่เสมอปฏิบัติตามศีลของพระพุทธเจ้าเป็นอาจิณ พึงบรรลุนิพพานได้โดยไม่ยาก (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๗๑/๒๓๙)

ในฎีกา อธิบายว่า ได้โดยไม่ยาก หมายถึงสามารถเข้ามาตัดปัจจนิกธรรมได้ง่าย (ที.ปา.ฎีกา (บาลี) ๑๖๐/๑๐๑)

ได้โดยไม่ลำบาก:ได้ง่ายหมายถึงคนที่บำเพ็ญมานจะพัฒนาจิตซึ่งอยู่เหนือกามาวจรจิตให้เจริญก้าวหน้าได้ง่าย ดังคำในสัมปสาทนียสูตรตอนหนึ่งว่า พระผู้มีพระภาคทรงได้มาน ๔ อันมีในจิตยั้ง ซึ่งเป็นเครื่องอยู่เป็นสุขในปัจจุบันตามความปรารถนาได้โดยไม่ยากได้โดยไม่ลำบาก (วิ.ป.(ไทย)๘/๓๒๗/๔๘๒,ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๑๖๑๒/๑๒๒)

ในฎีกาอธิบายว่า คำว่า ได้โดยไม่ลำบาก หมายถึงสามารถออกจากมานได้ตามที่กำหนดไว้ (ที.ปา.ฎีกา ๑๖๐/๑๐๑)

ได้ตามความปรารถนา : ประสงค์สิ่งใดก็ได้ตามที่ประสงค์, ได้สมปรารถนา,ได้ผลตามที่ประสงค์ ดังคำในมหาภิกขุสูตรว่า สมาธิใดที่ภิกษุเจริญ ทำให้มากแล้ว สมาธินั้นภิกษุนั้นได้ตามความปรารถนาได้โดยไม่ยากได้โดยไม่ลำบาก (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๙๘๓/๔๕๙),หรือดังคำอุปาลิเถรภาพทาน ที่พระอุบาลีเถระกล่าวไว้ว่า พญาครุฑจับนาคพาบินไปได้ตามความปรารถนา (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๕๐๒/๗๖)

ได้ยศ : มียศถาบรรดาศักดิ์ หมายถึงได้รับตำแหน่งหน้าที่การงานที่สูงกว่าเดิมและการได้ยศสัมพันธ์กับบุคคลผู้มีลักษณะดังนี้ เป็นบุคคลผู้สมบูรณ์ด้วยศีล เป็นคนละเอียดและมีไหวพริบ มีความประพฤติเจียมตน ไม่แข็งกระด้าง ขยัน ไม่เกียจคร้าน ไม่หวั่นไหวในอันตรายทั้งหลาย มีความประพฤติไม่ขาดตอน มีปัญญา ชอบสงเคราะห์ ชอบสร้างไมตรี รู้เรื่องที่เขาบอก ปราศจากความตระหนี่ เป็นผู้ชอบแนะนำ ชี้แจงแสดงผล เช่นนั้น ย่อมได้ยศ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๕๘/๔๐๗)

อรรถกถาอธิบายว่า มีไหวพริบ หมายถึงมีความเฉลียวฉลาดในการไหว้ทศ คือเข้าใจความหมายของการไหว้อย่างถูกต้อง คำว่า ประพฤติไม่ขาดตอน หมายถึงประพฤติต่อเนื่องกันไปไม่ขาดสาย คำว่า รู้เรื่องที่เขาบอก หมายถึงรู้เรื่องที่บุพการีสั่งไว้แล้วปฏิบัติตามนั้น (ที.ปา.อ. (บาลี) ๓/๒๗๓/๑๕๐)

ได้ยิน : ได้ฟังทางหู,ได้ยินมากับหู, ฟังเรื่องราวที่เกิดขึ้นทางหู ดังคำในมหาวิงค์ว่า ภิกษุทั้งหลายได้ยินประชาชนตำหนิ ประณาม โพนทะนา (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๘๘/๗๗) หรือดังคำในมหาวิงค์ บทภาษณีย์ว่า ที่ชื่อว่า ได้ยิน คือได้ยินด้วยหู (วิ.มหา.(ไทย) ๒/๓/๑๘๗) ; ในมหาวรรค

กล่าวถึงยสกุลบุตรได้ยืนถ้อยคำว่า “ได้ยินว่า ที่นี้ไม่มุ่นวาย ที่นี้ไม่ขัดข้อง” จึงถอตรงเท้า
ทองเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ (วิ.ม.(ไทย) ๔/๒๖/๓๒)

ได้รับการแต่งตั้ง :ได้รับตำแหน่งให้ปฏิบัติหน้าที่,หมายถึงได้รับแต่งตั้งให้ปฏิบัติงานในตำแหน่งอย่างใด
อย่างหนึ่ง ดังคำในมหาวิงค์ว่า ถ้าภิกษุแม่ได้รับการแต่งตั้งแล้ว เมื่อดวงอาทิตย์อัสดงแล้วยัง
สั่งสอนภิกษุณีทั้งหลายอยู่ ต้องอาบัติปาจิตตีย์,ในสิกขาบทวิงค์อธิบายไว้ว่า ภิกษุที่ชื่อว่า
ได้รับการแต่งตั้งแล้ว คือได้รับการแต่งตั้งด้วยญัตติจตุตถกรรมวาจาแล้ว (วิ.มหา.(ไทย) ๒/
๑๕๕/๓๒๘),ในอสังสสูตร กล่าวถึงบุคคลได้รับการแต่งตั้งไว้ว่า บุคคลผู้นี้... ได้รับการแต่งตั้ง
โดยการอภิเษกให้เป็นกษัตริย์ (อง.ติก.(ไทย) ๒๐/๑๓/๑๕๒)

ได้รับทุกข์ :มีความทุกข์, อาพาธ,ไม่สบาย หมายถึงอาพาธ ดังคำว่า พระมหากัสสปะอยู่ที่ถ้ำปีปผลิคูหา
อาพาธได้รับทุกข์ เป็นไข้หนัก (ช.อุ.(ไทย) ๒๕/๖/๑๗๘),ในโปตลียสูตรกล่าวว่า บางครั้ง
เพราะกามเป็นเหตุ บุคคลจึงได้รับทุกข์เช่นกัน (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๔๓/๔๓)

อรรถกถาอธิบายว่า วินิปาติกะบางพวก หมายถึงพวกเวมานิกเปรตที่พ้นจากอบายภูมี ๔
เช่นยักษ์นิผู้เป็นมารดาของอูตตระ ยักษ์นิผู้เป็นมารดาของปิยังกระ ร่างกายของเปรต
เหล่านี้แตกต่างกัน คือ มีทั้งอ้วน ผอม เตี้ย สูง มีผิวขาว ผิวดำ ผิวสีทอง และสีนิล มี
ลักษณะ มีสัญญาต่างกัน เวมานิกเปรตเหล่านี้ไม่มีศกดิ์มาก ได้รับทุกข์ในข้างแรม ได้รับสุข
ในข้างขึ้น แต่เวมานิกเปรตที่เป็นดิเหตุกะสามารถบรรลุธรรมได้ (ที.ม.อ. (บาลี) ๑๒๗/
๑๐๙,๔๔-๔๕/๑๘๐)

อักษร ต (616)

ตกกระ : มีลักษณะเป็นจุดดำ ๆ เล็กบ้างโตบ้างที่ผิวกายคน สัตว์ หรือสิ่งอื่น ๆ, ในมหานิทเทศอธิบายว่า ตกกระเกิดขึ้นเพราะชรา ดังคำว่า เมื่อผู้ใดชรา คือ สูงอายุ เป็นผู้เฒ่า ล่วงกาลมามาก ผ่านวัย มามาก มีฟันหัก ผมหงอก ผมบาง ศีรษะล้าน หนังก่อน ต้วตกกระ หลังโกง หลังค่อม ถือไม้ เท้าข้นกาย ผู้นั้นก็ย่อมเคลื่อน ตายสูญหาย สลายไปเพราะชรา ไม่มีความหลุดพ้นจากความ ตายไปได้(ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๓๙/๑๔๖); ในโพธิสัมมัชชกเถราปทาน กล่าวถึงคนที่ไม่มิตกกระ เพราะทำความสะอาดบริเวณวัด ดังคำว่า ที่กายของข้าพเจ้าไม่มีโรคเรื้อน ฝี โรคกลาก ตก กระ พุพอง และหิดเปื่อย นี้เป็นวิบากในเพราะใบไม้ที่ข้าพเจ้าได้ขบไปทิ้ง (ขุ.อป.(ไทย)๓๓/๕๖/๒๒๕)

ตกแต่ง : ประดับ, ประจักษ์ให้ดี, ทำให้งาม, ในเสขปฏิบัติปาฐุตร ภิกขุนี้สูตร อาสวสูตร และนันทสูตร อธิบายว่า พระอริยสาวกในพระธรรมวินัยนี้ พิจารณาโดยแยบคายแล้วจึงกลืนกินอาหารไม่ใช่ เพื่อเล่น ไม่ใช่เพื่อมัวเมา ไม่ใช่เพื่อประดับ ไม่ใช่เพื่อตกแต่ง แต่กลืนกินอาหาร เพียงเพื่อความ ดำรงอยู่ได้แห่งกายนี้ (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๒๔/๒๗,อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๕๙/๒๒๑,๒๒/๕๘/๕๔๙,๒๓/๙/๒๑๔)

ในฎีกาอธิบายว่า เพื่อตกแต่ง ในที่นี้ หมายถึงเพื่อประเทืองผิวให้งดงามเหมือนหญิงนัก ฟ้อน(อง.ฉก.ฎีกา. (บาลี) ๓/๕๘/๑๕๕,วิสุทธ.(บาลี) ๑/๑๘/๓๓)

ตกนรก : ไปสู่อบายภูมิ,เกิดในทุคติภูมิ, คือทำกรรมชั่วตกนรก (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๓๐๖/๑๒๘, ๓๐๙/๑๓๐),ในอาปายิกสูตร กล่าวว่า คนที่ชอบกล่าวคำไม่จริง หรือคนที่ทำความชั่วแล้วกล่าวว่า ฉันไม่ได้ทำ ต่างก็ตกนรก (ขุ.อิติ.(ไทย) ๒๕/๔๘/๓๙๙)

ตกลองใจ วินิจฉัยแล้ว ตัดสินแล้ว ชี้ขาดแล้ว เทียบเคียงแล้ว พิจารณาแล้ว ทำให้กระจ่างแล้ว ทำให้แจ่มแจ้งแล้ว จับมั่น ยึดมั่น ถือนั่น รวบถือ รวบรวมถือ คือ ความถือ ความยึดมั่น ความถือนั่น ความตั้งใจ ความน้อมใจเชื่อว่า “ข้อนี้จริง แท้ แน่ แท้จริง ตามเป็นจริงไม่วิปริต” (ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๓๒/๑๒๙) ; ในมหาวิญญูสูตตนิเทศอธิบายว่า คำว่า ตกลองใจ ได้แก่ ตกลองใจ คือวินิจฉัย ตัดสิน ชี้ขาด เทียบเคียงพิจารณา ทำให้กระจ่าง ทำให้แจ่มแจ้ง (ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๑๔๒/๓๘๓)

ตกลีอด : แทะลูก,อาการที่เลือดออกผิดปกติเนื่องจากแห้งลูกเป็นต้น, ราชาศัพท์ว่า ตกพระโลหิต, ดังคำในสัตตปุตตชาติกเปตวิตถุว่า นางตั้งครรภ์ ๒ เดือนเท่านั้นก็ตกลีอด (ขุ.เปต.(ไทย) ๒๖/๓๑/๑๗๓,๔๒/๑๗๔)

ตกอยู่ในอวิชชา : ไม่รู้ทุกข์ ไม่รู้เหตุเกิดทุกข์ ไม่รู้ความดับแห่งทุกข์ ไม่รู้ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับแห่งทุกข์, หมายถึงไม่มีญาณ ไม่มีปัญญาแจ่มแจ้งไม่มีปัญญาเครื่องทำลายกิเลส มีปัญญาที่บ (ม.ม.(ไทย) ๑๒/๔๗๖/๕๑๖),ในอวิชชาสูตร พระพุทธเจ้าตรัสอธิบายแก่ภิกษุรูปหนึ่งว่า ภิกษุ ความไม่รู้ในทุกข์ ความไม่รู้ในทุกขสมุทัย ความไม่รู้ในทุกขนิโรธ ความไม่รู้ในทุกขนิโรธคามินี ปฏิปทา นี้เรียกว่าอวิชชา และด้วยเหตุเพียงเท่านั้น บุคคลจึงชื่อว่าตกอยู่ในอวิชชา (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๐๘๗/๖๐๒,ในปัญญาสูตร พระพุทธเจ้าอธิบายว่า สัตว์ที่ประกอบด้วยปัญญาจักขุ อย่างประเสริฐ มีจำนวนน้อย ส่วนสัตว์ที่ตกอยู่ในอวิชชา ลุ่มหลง มีจำนวนมากกว่า(ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๑๓๓/๖๔๑)

ตครลธิขี, พระนาม : ชื่อพระปัจเจกสัมพุทธเจ้า, ท่านอยู่อาศัยอยู่ที่ภูเขาสีลิลินี่มานานแล้ว ดังคำใน อีสลิลิสสูตรว่า พระตครลธิขีปัจเจกสัมพุทธเจ้า ได้อาศัยอยู่ที่ภูเขาสีลิลินี่มานานแล้ว จัดเป็น องค์ ๑ ในบรรดาพระปัจเจกพุทธเจ้า ๑๑๔ องค์ที่กล่าวไว้ในอีสลิลิสสูตร (ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๓๔/๑๗๑, ๑๓๕/๑๗๒), ในพุทธยอพุทธกสูตร พระพุทธเจ้าตรัสให้พระเจ้าปเสนทิโกศลฟังว่า คหบดีผู้เป็นเศรษฐีในกรุงสาวัตถีนี้ เมื่อก่อนก็เป็นคหบดีผู้เป็นเศรษฐีนั้น ได้สั่งให้จัดเตรียม บิณฑบาตถวายพระปัจเจกสัมพุทธเจ้าพระนามว่าตครลธิขี (ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๓๑/๑๕๘)

ตจสารชาตก : ชาตกว่าด้วยชื่อคาไมไฟ พระพุทธเจ้าตรัสเล่าว่า เมื่อครั้งที่พระองค์ยังเป็นพระโพธิสัตว์ เสวยพระชาติเป็นบุตรกมุทโพธิสัตว์เมื่อโยนงูไปถูกหมองูและหมองูถูกกัดตายแล้ว ชาวบ้าน ได้จับตัวส่งพระราช แต่พระโพธิสัตว์พร้อมด้วยเด็กเพื่อนๆ จำนวนมากเข้าไปเฝ้าพระราช ด้วยความสนุกสนาน พระราชาตรัสถามว่าเมื่อตกอยู่อำนาจของศัตรู ถูกจองจำด้วยชื่อคาไมไฟ อย่างนี้ ยังทำหน้าที่ตาสดใส เพราะเหตุไร จึงไม่เศร้าโศก ท่านได้กราบทูลข้อเท็จจริงให้ พระราชาได้ทรงทราบว่า ความเศร้าโศกและความพิโรธรำพันไม่มีประโยชน์เลยแม้แต่น้อย คน ที่เศร้าโศกเป็นทุกข์อยู่ศัตรูก็พอใจ บัณฑิตผู้ตัดสินใจหลักในการวินิจฉัยย่อมไม่สะทก สะท้านเพราะอันตรายใดๆ เขามีใบหน้าไม่เปลี่ยนแปลงยังเหมือนเดิมพวกศัตรูเห็นเข้าก็เป็น ทุกข์แล้ว คนเห็นว่าจะได้ประโยชน์ในที่ใดด้วยวิธีใด ควรพากเพียรพยายามในที่นั้น ด้วย วิธีการนั้นๆ อนึ่งในกาลใด บัณฑิตรู้ว่าประโยชน์เราหรือบุคคลอื่นไม่พึงได้ แม้ในกาลนั้นก็ไม ควรเศร้าโศกเพียงอดกลั้นไว้ ด้วยคิดเสียว่า กรรมเป็นของมันคง บัดนี้เราจะทำอะไรได้ พระราชาทรงพอพระทัยในคำตอบ ทรงปลดปล่อยให้เป็นอิสระ และพระราชทานยศเป็นอัน มาก บัณฑิตย่อมไม่แสดงอาการสะดุ้งตกใจหรือหวาดกลัวให้ศัตรูเห็น (ช.ช. ปญจก. (ไทย) ๒๗/๙๕/๒๑๖)

ตติยจตุกกนิทเทส : แสดงหมวด ๔ แห่งญาณที่ ๓ พระสารีบุตรเถระอธิบายอานาปานสติคู้ที่ ๙-๑๒ โดยวิธีปุจฉาและวิสัชนา ดังรายละเอียดต่อไปนี้ คู้ที่ ๙ คำปุจฉาว่า “ภิกษุสำเนียงกว่า “เรา กำหนดรู้จิตหายใจเข้า” สำเนียงกว่า “เรากำหนดรู้จิตหายใจออก” อย่างไร” ท่านวิสัชนาโดย แบ่งเป็น ๕ ส่วน เหมือน ในคู้ที่ ๓ ต่างกันแต่ส่วนที่ ๑ ดังนี้ ส่วนที่ ๑ แบ่งเป็น ๒ ตอน คือ ตอนที่ ๑ อธิบายคำว่า จิต ด้วยหลักอานาปานสติ ๑๖ ประการ เช่น(๑) วิญญาณด้วยอำนาจ ลมหายใจเข้ายาวเป็นจิต จิต คือ มโน มานัส หทัย ปันพระ มโน มนายตนะมณินทริย วิญญาณ วิญญาณขันธ มโนวิญญาณธาตุนันคกรแกจิต ชื่อว่าจิต (๒) ...ด้วยอำนาจลมหายใจ ออกยาวเป็นจิต จิตคือมโน...

ตอนที่ ๒ อธิบายคำว่า จิตปรากฏ แบ่งเป็น ๒ ประเด็น เหมือนในคู้ที่ ๓ คือประเด็นที่ ๑ มี ๑๖ ประการ (องค์ธรรมเหมือนในตอนที่ ๑) เช่น (๑) เมื่อภิกษุรู้ความที่จิตเป็นเอกัคคตา รมณ์ไม่ฟุ้งซ่านด้วยอำนาจลมหายใจเข้ายาว สติย่อมตั้งมั่น จิตนั้นย่อมปรากฏด้วยสตินั้น ด้วย ญาณนั้น สรุบทอนท้าย วิญญาณด้วยอำนาจการเปลื้องจิตหายใจเข้าหายใจออกย่อมปรากฏ... (ช.ป. (ไทย) ๓๑/๑๗๖/๒๗๕)

ตติยฆาน : ฆานที่ ๓ มีองค์ ๒ ละปิตีเสียได้ คงอยู่แต่ สุข กับเอกัคคตา ดังคำอธิบายเกี่ยวกับตติยฆาน ว่า เพราะปิติจางคลายไปแล้ว เรามีอุเบกขา มีสติสัมปชัญญะ เสวยสุขด้วยนามกาย ได้บรรลุ ตติยฆานที่พระอริยะทั้งหลายสรรเสริญว่า ผู้มีอุเบกขา มีสติ อยู่เป็นสุข (วิ.มหา. (ไทย) ๑/๑๑/

๕, ๑๙๓/๑๗๗, ๑๙๙/๑๘๕, ที.สี.(ไทย) ๙/๙๗/๓๘,๙๘/๓๘, ๔๘๖/๒๑๖, ๕๑๖/๒๒๙, ที.ม.
(ไทย) ๑๐/๒๑๙/๑๖๓, ๒๖๑/๑๙๔, ที.ปา.๑๑/๑๑๐/๘๑, ๑๘๔/๑๔๒, ม.ม.(ไทย) ๑๒/๕๑/
๔๑, ๘๒/๗๑, ๓๘๓/๔๑๖, ม.ม.(ไทย) ๑๓/๑๓/๑๖, ๒๐/๒๑, ม.อุ.(ไทย) ๑๔/๑๖/๒๔, ๙๔/
๑๑๒, ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๘๖/๒๖๐, ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๑๕๒/๒๕๐, ส.ข.(ไทย) ๑๗/๓๓๔/
๓๔๓, ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๒๕๙/๒๘๕, ส.ม.๑๙/๘/๑๓, ๔๘๐/๒๙๑, อ.ง.เอกก.(ไทย) ๒๐/๓๘๓/
๔๖, อ.ง.ต.ก.(ไทย) ๒๐/๖๔/๒๕๐, อ.ง.จตุก.(ไทย) ๒๑/๔๑/๖๘, ๑๖๓/๒๒๙, อ.ง.ปญจก.(ไทย)
๒๒/๑๔/๑๘, อ.ง.ฉก.(ไทย) ๒๒/๒๙/๔๖๘, ๖๐/๕๕๗, อ.ง.สตุต.(ไทย) ๒๓/๑๑/๒๒๒, ๓๐/
๒๘๐, ช.ป.(ไทย) ๓๑/๖/๑๓, ๑๘/๒๖, ๒๒/๓๐, ช.พทุธ.(ไทย) ๓๓/๒๔๔/๔๒๐, อ.ภ.วิ.(ไทย)
๓๕/๖๒๔/๔๑๓, ๖๒๘/๔๑๖, อ.ภ.ก.(ไทย) ๓๗/๖๗๓/๗๒๔, ๘๖๔/๘๙๗, อ.ภ.ป.(ไทย) ๔๐/
๔๒๓/๒๗๒, อ.ภ.ป.(ไทย) ๒๑๔/๕๕๐, ๒๕๒/๕๗๔

ตติยมรรค :มรรคที่ ๓ หมายถึงอนาคามี,อนาคามีมรรค ดังคำว่า บุคคล... บริกรรมตติยมรรคเป็น
ปัจจัยแก่ตติยมรรคโดยอุปนิสัยปัจจัย หรือคำว่า ทุตติยมรรคเป็นปัจจัยแก่ตติยมรรค (อภ.ป.
(ไทย) ๔๐/๑๐๓/๗๕๘, ๑๕/๘๘๙, ๑๖/๘๘๙, ๖๒/๘๓๑, ๖๓/๘๓๑, ๔๒๓/๒๗๒, อภ.ป.(ไทย)
๔๑/๕๓/๓๙๒, ๕๖/๕๐๗, ๗๔/๔๔๖, อภ.ป.(ไทย) ๔๒/๑๕๗/๑๙๑, อภ.ป.(ไทย) ๔๓/๒๑๔/
๕๕๑, ๓๓๕/๖๒๖)

ตติยสูตรต้นนิทเทศ :แสดงสูตรที่ ๓ อธิบายพระสูตรที่ ๓ ที่นำมาแสดงไว้เป็นอุทเทศดังรายละเอียด
ต่อไปนี้

อุทเทศ

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย อินทรีย์ ๕ ประการนี้ คือ (๑) สัทอินทรีย์ (๒) วิริ
ยอินทรีย์ (๓) สตินทรีย์ (๔) สมาอินทรีย์ (๕) ปัญญินทรีย์

สัทอินทรีย์พึงเห็นได้ในที่ไหน สัทอินทรีย์พึงเห็นได้ในโสตปาตตียังคะ ๔ วิริยอินทรีย์พึงเห็น
ได้ในที่ไหน วิริยอินทรีย์พึงเห็นได้ในสัมมปปชาน ๔ สตินทรีย์พึงเห็นได้ในที่ไหน สตินทรีย์พึง
เห็นได้ในสติปัญญา ๔ สมาอินทรีย์พึงเห็นได้ในที่ไหน สมาอินทรีย์พึงเห็นได้ในมาน ๔ ปัญญ
นทรีย์พึงเห็นได้ในที่ไหน ปัญญินทรีย์พึงเห็นได้ในอริยสัจ ๔ (ส.ม. (ไทย) ๑๙/๔๗๘/๑๗๒)

นิทเทศ

พระสารีบุตรเถระนำข้อความในอุทเทศมาอธิบายโดยวิธีปุจฉาและวิสัชนาตามลำดับดังนี้
เช่น คำปุจฉาว่า (๑) ด้วยอำนาจแห่งสัทอินทรีย์ในโสตปาตตียังคะ ๔ ประการ พึงเห็น
อินทรีย์ ๕ ประการ ด้วยอาการเท่าไร (๒) ด้วยอำนาจแห่งวิริยอินทรีย์ในสัมมปปชาน ๔
ประการ พึงเห็นอินทรีย์ ๕ ประการ ด้วยอาการเท่าไร (๓) ด้วยอำนาจแห่งสตินทรีย์ในสติปัญ
ญา ๔ ประการ พึงเห็นอินทรีย์ ๕ ประการ ด้วยอาการเท่าไร (๔) ด้วยอำนาจแห่งสมาอินทรีย์
ในมาน ๔ ประการ พึงเห็นอินทรีย์ ๕ ประการ ด้วยอาการเท่าไร (๕) ด้วยอำนาจแห่งปัญญ
นทรีย์ในอริยสัจ ๔ ประการ พึงเห็นอินทรีย์ ๕ ประการ ด้วยอาการเท่าไร ท่านวิสัชนามี
ใจความว่า แต่ละข้อมีอาการ ๒๐ ประการ (ช.ป.(ไทย) ๓๑/๑๙๔/๓๐๙)

ตติยสูตร :สูตรที่ ๓ ว่าด้วยธรรมมีผลมาก พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ตรัสว่า ธรรม ๑๐ มีสัมมาทิฐิเป็น
ต้นเป็นธรรมมีผลานิสงส์มากเฉพาะในวินัยของพระสุคตเท่านั้น(อ.ง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๒๕/
๒๗๘)

ตติยะ : ที่ ๓ หมายถึงตติยฌาน ดังคำในวิภังค์ สุตตันตภาษณีย์ว่า อธิบายว่า ชื่อว่าตติยะ โดยลำดับแห่งการนับ ชื่อว่าตติยะเพราะโยคาวจรบุคคลเข้าถึงฌานนี้เป็นที่ ๓ (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๕๙๐/๔๐๗)

ตติยฌานปัญหาสูตร : พระสูตรว่าด้วยปัญหาเรื่องตติยฌาน มีอธิบายว่า ท่านพระมหาโมคคัลลานะ อยู่ ณ วัดพระเชตุวัน กล่าวกับภิกษุทั้งหลายว่า เมื่อผมเกิดความคิดขึ้นมาว่า ตติยฌานเป็นอย่างไรและได้รู้เองว่า เพราะปีติจางคลายไป ภิกษุมืออุเบกขา มีสติสัมปชัญญะ เสวยสุขด้วยนามกาย บรรลุตติยฌานที่พระอรียะสรรเสริญว่ามีอุเบกขา มีสติอยู่เป็นสุข นี้ชื่อว่าตติยฌาน ผมเองก็บรรลุตติยฌานเมื่ออยู่ด้วยวิหการธรรมนี้สัญญามนสิการประกอบด้วยปีติที่ปรากฏขึ้น (ส.สพ.ไทย) ๑๘/๓๓๔/๓๕๑)

โตชลี, ยักษ์ : ชื่อยักษ์ผู้เป็นบริวารของท้าวเวสวัณ, เป็น ๑ ในยักษ์ ๑๐ ตน ต่างทำหน้าที่หาข่าวและประกาศให้ทราบ อยู่ในราชธานีชื่อวิสาขมา ที่มีท้าวเวสวัณปกครอง อยู่ด้านทิศเหนือ ดังคำในอาภานาฎยสูตรว่า ยักษ์ชื่อโตชลา ชื่อตตชลา ชื่อโตชลา ชื่อโอชลี ชื่อเตชลี ชื่อโตชลี ชื่อสุระชื่อราชา ชื่อสุโรราชา ชื่ออริกฐะ ชื่อเนมิ ชื่ออริกฐเนมิ ต่างทำหน้าที่หาข่าวและประกาศให้ทราบ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๘๑/๒๒๗)

อรรถกถาและฎีกาอธิบายว่า ต่างทำหน้าที่หาข่าวและประกาศให้ทราบ หมายถึงยักษ์ผู้ครองเมืองแต่ละตนแยกกันทำหน้าที่ดูแลรักษาผลประโยชน์ของเมืองนั้นและแจ้งข่าวแก่ยักษ์ผู้เฝ้าประตูในทิศต่างๆ ๒ ทิศ ของวิสาขมาราชธานีเพื่อให้นำไปถวายแก่ท้าวเวสวัณ (ที.ปา.อ.(บาลี) ๒๘๑/๑๕๙, ที.ปา.ฎีกา (บาลี) ๒๘๑/๑๕๘)

โตชลา, ยักษ์ : ดูโตชลี, ยักษ์

โตชลา, ยักษ์ : ดู โตชลี, ยักษ์

ตถตา : ความเป็นเช่นนั้น, ความเป็นเช่นนั้นเอง, ภาวะที่สิ่งทั้งหลายทั้งปวงมันเป็นเช่นนั้นเองคือเป็นไปตามเหตุปัจจัย (คือไม่ใช่เป็นไปตามความอ่อนนอนหรือความปรารถนา หรือการดลบันดาลของใครๆ) (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๒๐/๓๕)

ตถวาที : ตรัสตามที่ทรงกระทำมา หมายถึงพระพุทธเจ้าผู้ตรัสอย่างนั้น (หรือมีพระวาจาที่แท้จริง) คือพระดำรัสทั้งปวงนับแต่ตรัสรู้จนเสด็จดับขันธปรินิพพาน ล้วนเป็นสิ่งแท้จริงถูกต้อง ไม่เป็นอย่างอื่น ดังคำในกถาวัตถุที่พระปรวาทิถามพระสกวาทิว่า พระผู้มีพระภาคทรงเป็นสัจจวาที กถาวาทิ ภูตวาที ตถวาที อวิตถวาที อนัญญถวาที มิใช่หรือ ซึ่งพระสกวาทิก็ตอบยืนยันว่าใช่ (อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๒๒๙/๑๐๑, ๒๓๑/๑๐๒, ๒๓๕/๑๐๕, ๒๓๗/๑๐๗, ๒๓๘/๑๐๘)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ตถวาที หมายถึงตรัสตามที่ทรงกระทำมา (ขุ.จ.อ. (บาลี) ๘๓/๖๔)

ตถสูตร^๑ : พระสูตรว่าด้วยสิ่งจริงแท้ ในสังยุตตนิกาย มี ๒ สูตร ชื่อสูตรและเนื้อหาเหมือนกัน คือ

- 1.ตถสูตร พระสูตรว่าด้วยสิ่งจริงแท้ พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า สิ่งที่จริงแท้ ไม่ผิด ไม่เป็นอย่างอื่น ได้แก่อริยสัจ ๔ นี้ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๐๙๐/๖๐๔)
- 2.ตถสูตร พระสูตรว่าด้วยสิ่งจริงแท้ พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า สิ่งที่จริงแท้ ไม่ผิด ไม่เป็นอย่างอื่น ได้แก่อริยสัจ ๔ นี้ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๐๙๗/๖๐๙)

ตถสูตร^๒ : พระสูตรว่าด้วยสิ่งจริงแท้

ตถาคต : พระนามอย่างหนึ่งของพระพุทธเจ้า เป็นคำที่พระพุทธเจ้าทรงเรียกหรือตรัสถึงพระองค์เอง แปลได้ความหมาย ๘ อย่าง คือ (๑) พระผู้เสด็จมาแล้วอย่างนั้น คือเสด็จมาทรงบำเพ็ญพุทธจริยา เพื่อประโยชน์แก่ชาวโลกเป็นต้น เหมือนอย่างพระพุทธเจ้าพระองค์ก่อนๆ อย่างไรก็ตามอย่างนั้น(๒) พระผู้เสด็จไปแล้วอย่างนั้น คือทรงทำลายอวิชชาสละปวงกิเลสเสด็จไป เหมือนอย่างพระพุทธเจ้าพระองค์ก่อนๆ อย่างไรก็ตามอย่างนั้น (๓) พระผู้เสด็จมาถึงตลัถลักษณะ คือทรงมีพระญาณหยั่งรู้เข้าถึงลักษณะที่แท้จริงของสิ่งทั้งหลาย หรือของธรรมทุกอย่าง (๔) พระผู้ตรัสรู้ตถธรรมที่มั่นเป็น คือตรัสรู้ร้อยสี่๔ หรือปฏิบัติสมุปปาตอันเป็นธรรมที่จริงแท้แน่นอน (๕) พระผู้ทรงเห็นอย่างนั้น คือทรงรู้เท่าทันสรรพอารมณ์ที่ปรากฏแก่หมู่สัตว์ทั้งเทพและมนุษย์ ซึ่งสัตว์โลกตลอดถึงเทพถึงพรหมได้ประสบและพากันแสวงหา ทรงเข้าใจสภาพที่แท้จริง (๖) พระผู้ตรัสอย่างนั้น (หรือมีพระวาจาที่แท้จริง) คือพระดำรัสที่ปวงนับแต่ตรัสรู้จนเสด็จดับขันธปรินิพพาน ล้วนเป็นสิ่งแท้จริงถูกต้อง ไม่เป็นอย่างอื่น (๗) พระผู้ทำอย่างนั้น คือตรัสอย่างใดก็ทำอย่างนั้น ทำอย่างใดก็ตรัสอย่างนั้น (๘) พระผู้เป็นเจ้า(อภิภู) คือทรงเป็นผู้ใหญ่ยิ่งเหนือกว่าสรรพสัตว์ตลอดถึงพระพรหมที่สูงที่สุด เป็นผู้เห็นถ่องแท้ทรงอำนาจ เป็นราชาที่พระราชาทรงบูชา เป็นเทพแห่งเทพ เป็นอินทร์เหนือพระอินทร์ เป็นพรหมเหนือพระพรหม ไม่มีใครจะอาจวัดหรือจะทัดเทียมพระองค์ด้วยศีล สมาธิ ปัญญา วิมุตติ และวิมุตติญาณทัสสนะ (ที.สี.(ไทย) ๙/๗/๓, ๕๒/๒๑, ๑๐๓/๓๙, ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๕/๙, ๙๔/๕๕, ๑๘๕/๑๓๑, ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๘/๘, ๑๑/๑๘/๑๔, ๒๑๐/๑๗๐, ๒๓๘/๑๙๔, ม.ม.(ไทย) ๑๒/๑๒/๑๕, ๑๔๗/๑๔๒, ๔๓๘/๔๖๙, ม.ม.(ไทย) ๑๓/๑๐/๑๐, ๘๓/๘๔, ๓๙๙/๔๙๖, ม.อ.(ไทย) ๑๔/๑๓/๑๘, ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๑๕/๒๕, ๑๘/๓๑, ส.ข.(ไทย) ๑๗/๗๘/๑๑๙, ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๑๐๔/๑๑๗, ส.ม.(ไทย) ๑๙/๒๓๓/๑๖๙, อ.ง.เอกก.(ไทย) ๒๐/๑๓๑/๒๐, ๑๔๑/๒๑, ๘๑/๓๐๕, อ.ง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๔/๕, ๒๓/๓๗, ๑๙๘/๓๐๖, อ.ง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๙๙/๑๖๙, อ.ง.สตก.(ไทย) ๒๓/๑๑/๒๒๐, อ.ง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๒๐/๔๑, ขุ.ขุ.(ไทย) ๒๕/๑๖/๑๔, ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๑๖/๗๗, ๒๐/๙๐, อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๗๐๘/๗๕๘)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ตถาคต เป็นคำที่ลัทธิอื่น ๆ ใช้มาก่อนพุทธกาล หมายถึง อัตตา(อาตมัน) ไม่ได้หมายถึงพระพุทธเจ้า อรรถกถาอธิบายว่า หมายถึงสัตว์ (ที.สี.อ. (บาลี) ๑/๖๕/๑๐๘, อ.ง.สตก.อ. (บาลี) ๓/๕๔/๑๘๙)

ตถาคตนิเสวิต : ตถาคตเสพแล้ว หมายถึงฐานที่ชี้โครงคือญาณของพระตถาคตเสียดสีแล้ว ดังคำที่กล่าวไว้ในจุฬหัตถิปโทปมสูตรว่า ภิกษุละนิวรรณ์ ๕ ประการนี้ซึ่งเป็นเครื่องเศร้าหมองแห่งจิต และเป็นเหตุทำปัญญาให้อ่อนกำลังได้แล้ว สัจจากามและอกุศลธรรมทั้งหลายแล้วบรรลุปฐมฌานที่มีวิตก วิจารณ์ และสุขอันเกิดจากวิเวกอยู่ ข้อนี้เราเรียกว่า ‘ตถาคตบพ’ บ้าง ‘ตถาคตนิเสวิต’ บ้าง ‘ตถาคตรัญชิต’ บ้าง (ม.ม.(ไทย) ๑๒/๒๙๗/๓๒๖)

อรรถกถาอธิบายว่า ตถาคตนิเสวิต หมายถึงฐานที่ชี้โครงคือญาณของพระตถาคตเสียดสีแล้ว(ม.ม.อ.(บาลี) ๒/๒๙๗/๑๒๕)

ตถาคตบพ : ทางของตถาคต, ข้อปฏิบัติของพระตถาคต หมายถึงฐานมีปฐมฌานเป็นต้น ที่พระตถาคตทรงใช้เป็นฐานแห่งญาณชั้นสูงๆ ขึ้นไป ดังคำที่กล่าวไว้ในจุฬหัตถิปโทปมสูตรว่า เมื่อจิตเป็นสมาธิ บริสุทธิ์ผุดผ่อง ไม่มีกิเลสเพียงดังเนิน ปราศจากความเศร้าหมอง อ่อน เหมาะแก่การ

ใช้งาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหวอย่างนี้ ภิกษุผู้นั้นย่อมจิตไปเพื่อจตุปปาตญาณ เห็นหมู่วัตถุผู้กำลังจิต กำลังเกิด ฯลฯ รู้ชัดถึงหมู่วัตถุผู้เป็นไปตามกรรมอย่างนี้แล้ว แม้ข้อนี้เราเรียกว่า ‘ตถาคตบท’ ‘บ้าง’ ‘ตถาคตนิเสวิต’ ‘บ้าง’ ‘ตถาคตรัฐจิต’ ‘บ้าง’ (ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๙๘/๓๒๖-๓๒๗)

อรรถกถาอธิบายว่า ตถาคตบท หมายถึงทางแห่งญาณ หรือร่องรอยแห่งญาณของพระตถาคต ได้แก่ฐานที่ญาณเหยียบแล้ว กล่าวคือ ฌานทั้งหลายมีปฐมฌานเป็นต้น เป็นพื้นฐานแห่งญาณชั้นสูง ๆ ขึ้นไปของพระตถาคต (ม.ม.อ. (บาลี) ๒/๒๙๗/๑๒๕)

ตถาคตพละญาณ : พละญาณของพระตถาคต หมายถึงพระญาณอันเป็นกำลังของพระตถาคต ๑๐ ประการ ที่ทำให้พระองค์บรรลุสีหนาท ประกาศพระศาสนาได้มั่นคง คือ (๑) ฐานฐานญาณ ปรีชาหยั่งรู้กฎธรรมชาติเกี่ยวกับขอบเขตและขีดชั้นของสิ่งทั้งหลาย (๒) กัมมวิปากญาณ ปรีชาหยั่งรู้ผลของกรรม (๓) สัพพัตถคามินีปฏิปทาญาณ ปรีชาหยั่งรู้ข้อปฏิบัติที่จะนำไปสู่คติทั้งปวง หรือสู่ประโยชน์ทั้งปวง (๔) นานาธาตุญาณ ปรีชาหยั่งรู้สภาวะของโลกอันประกอบด้วยธาตุต่างๆเป็นอนันต์ (๕) นานาธมฺมตติกญาณ ปรีชาหยั่งรู้อริยาคัยเป็นต้นของสัตว์ทั้งหลาย (๖) อินทริยปโรปริยัตตญาณ ปรีชาหยั่งรู้ความยิ่งหย่อนแห่งอินทริยของสัตว์ทั้งหลาย (๗) ฌานาทิสังกิเลสาทิญาณ ปรีชาหยั่งรู้ความเศร้าหมอง ความผ่องแผ้วเป็นต้น (๘) ปุพฺเพนิวาสานุสสติญาณ ปรีชาหยั่งรู้ภพที่เคยอยู่ในหนหลังได้ (๙) จตุปปาตญาณ ปรีชาหยั่งรู้จุดและอุบัติของสัตว์ทั้งหลาย (๑๐) อาสวักขยญาณ ปรีชาหยั่งรู้ความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย (อง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๒๑/๒๖-๒๙), ดังคำในมหานิทเทสว่า อีกนัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคทรงเป็นผู้มีส่วนแห่งตถาคตพละญาณ ๑๐ เวสารัชชญาณ ๔ ปฏิสัมภทา ๔ อภิญญา ๖ พุทฺธธรรม ๖ จึงชื่อว่าพระผู้มีพระภาค (ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๕๐/๑๗๕, ๘๔/๒๔๙, ๑๕๑/๔๑๓, ๑๙๘/๕๘๑)

ตถาคตพละ : กำลังของพระตถาคต หมายถึงตถาคตพละญาณ ๑๐ ประการ (ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๔/๕๒๑) ; ในพลกถา อธิบายว่า ชื่อว่าตถาคตพละ เพราะมีสภาวะมีกำลังหาประมาณมิได้ (ขุ.ป. (ไทย) ๓๑๔๕/๕๒๔) ดู **ตถาคตพละญาณ**

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ตถาคตพละ หมายถึงพละ ๑๐ หรือตถาคตพละญาณ ๑๐ คือพระญาณอันเป็นกำลังของพระตถาคต (ขุ.ม.อ. (บาลี) ๑๙๒/๔๔๗), ในอรรถกถาที่ขนิทาย อธิบายว่า พระกำลังอันเกิดจากฌาน ๑๐ ที่เรียกว่าทสพละญาณ (ที.ม.อ. (บาลี) ๒๒๐/๒๐๒)

ตถาคตรัฐจิต : ตถาคตย้อมแล้ว หมายถึงฐานที่พระเชี่ยวชาญแก้วคือญาณของพระตถาคตกระทบแล้ว ดังคำที่กล่าวไว้ในจุฬหัตถิปโทปมสูตรว่า อีกประการหนึ่ง เพราะละสุขและทุกข์ได้ เพราะโสมนัสและโทมนัสดับไปก่อนแล้ว ภิกษุบรรลวจตุตถฌานที่ไม่มีสุข ไม่มีทุกข์ มีสติบริสุทธิ เพราะอุเบกขาอยู่ ข้อนี้เราเรียกว่า ‘ตถาคตบท’ ‘บ้าง’ ‘ตถาคตนิเสวิต’ ‘บ้าง’ ‘ตถาคตรัฐจิต’ ‘บ้าง’ (ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๙๗/๓๒๗)

อรรถกถาอธิบายว่า ตถาคตรัฐจิต หมายถึงฐานที่พระเชี่ยวชาญแก้วคือญาณของพระตถาคตกระทบแล้ว (ม.ม.อ. (บาลี) ๒/๒๙๗/๑๒๕)

ตถาคตวิหาร : เป็นเครื่องอยู่ของพระตถาคต หมายถึงธรรมเป็นเครื่องอยู่ของพระตถาคต ดังพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย เพื่อให้ตอบคำถามของอัญญเดียรถีย์ที่ถามว่า พระสมณโคดมทรงอยู่จำพรรษาด้วยวิหารธรรมข้อไหน โดยตรัสว่า ความจริง บุคคลเมื่อจะ

กล่าวให้ถูกต้อง ฟังกล่าวถึงธรรมนั้นได้ว่า อริยวิหาร (ธรรมเป็นเครื่องอยู่ของพระอริยะ) บ้าง พรหมวิหาร (ธรรมเป็นเครื่องอยู่ของพรหม) บ้าง ตถาคตวิหาร (ธรรมเป็นเครื่องอยู่ของพระตถาคต) บ้าง (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๙๘๗/๔๖๙), อีกอย่างหนึ่งหมายถึงอานาปานสติสมาธิ ดังคำในอภิญญาปัจจุตธรรมว่า เมื่อจะกล่าวให้ถูกต้องก็ฟังกล่าวถึงอานาปานสติสมาธิว่า อริยวิหารบ้าง พรหมวิหารบ้าง ตถาคตวิหารบ้าง' (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๙๘๘/๔๗๓)

ตถาคตวิหารธรรม : ธรรมเป็นเครื่องอยู่ของพระตถาคต ในที่นี้หมายถึงอานาปานสติสมาธิ ดังพระดำรัสที่พระพุทธเจ้าตรัสอธิบายข้อกัณฑ์ของเจ้าศากยะพระนามว่ามหาหณานิว่า ขอถวายพระพร มหาบพิตร ขอพระองค์ทรงทราบเรื่องนี้โดยปริยายที่ว่า เสขวิหารธรรมเป็นอย่างหนึ่ง ตถาคตวิหารธรรมก็เป็นอีกอย่างหนึ่ง ; ในกัณฑ์ขยสูตรอธิบายไว้ว่า ภิกษุเหล่าใดเป็นอรหันตชินาสพออยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ปลงภาระได้แล้ว บรรลุประโยชน์ตนโดยลำดับแล้ว สิ้นภวสังโยชน์แล้ว หลุดพ้นเพราะรู้โดยชอบ อานาปานสติสมาธิที่ภิกษุเหล่านั้นเจริญทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่ออยู่เป็นสุขในปัจจุบันและมีสติ มีสัมปชัญญะ ภิกษุทั้งหลาย ความจริง บุคคลเมื่อจะกล่าวให้ถูกต้อง ฟังกล่าวถึงธรรมนั้นได้ว่า อริยวิหารบ้าง พรหมวิหารบ้าง ตถาคตวิหารบ้าง (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๙๘๘/๔๗๓)

ตถาคตสัมมาสัมพุทธเจ้า : พระนามหนึ่งของพระพุทธเจ้า, เป็นคำที่พุทธศาสนิกชนเรียกพระนามของพระตถาคต ดังคำในทุติยขตสูตรว่า นรชนผู้ปฏิบัติดีในมารดาบิดา ตถาคตสัมมาสัมพุทธเจ้า หรือสาวกของตถาคตนั้นย่อมประสพสิ่งที่มีโชติเป็นอันมาก (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๔/๖, ในปีติวิมาน ท้าวหมขวานเทพกษัตริย์จอมเทพชั้นดาวดึงส์จึงได้ตรัสกับมาตลีเทพสารเถาว่า เมื่อมีจิตเลื่อมใสพระตถาคตสัมมาสัมพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า หรือสาวกของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า แล้วทักขินาหาชื่อว่า มีผลน้อยไม่ (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๘๐๔/๙๒)

ตถาคตสูตร^๑ : พระสูตรว่าด้วยพระตถาคตเป็นเลิศ พระสูตรว่าด้วยพระตถาคต ในสังยุตตนิกาย มี ๓ สูตร มีชื่อสูตรเหมือนกัน แต่มีองค์ธรรมแตกต่างกันคือ

1.ตถาคตสูตร พระสูตรว่าด้วยพระตถาคตเป็นเลิศ พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ความไม่ประมาทเลิศกว่ากุศลธรรมทั้งหมด เหมือนพระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าเลิศกว่าสัตว์ทุกชนิดเพราะความไม่ประมาททำให้เจริญอริยมรรคมีองค์ ๘ ได้ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๓๙/๓๒)

2.ตถาคตสูตร พระสูตรว่าด้วยพระตถาคต พระผู้มีพระภาคตรัสถามภิกษุทั้งหลายว่า ธรรมอะไรที่ทำให้พระตถาคตมีฤทธิ์มาก แล้วตรัสตอบด้วยพระองค์เองว่า เพราะพระตถาคตเจริญอิทธิบาท ๔ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๘๔๔/๔๒๓)

3.ตถาคตสูตร พระสูตรว่าด้วยพระตถาคต พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า จักขุ ญาณ ปัญญา วิชชาและแสงสว่างเกิดขึ้นแก่พระตถาคตในธรรมที่ไม่เคยได้ฟังมาก่อนว่า ธรรมนี้คืออริยสัจ ๔ และญาณทัสสนะอันมีวน ๓ รอบ มีอาการ ๑๒ อาการ เราได้เจริญแล้ว (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๐๘๒/๕๙๖)

ตถาคตสูตร^๒ : พระสูตรว่าด้วยพระตถาคต

ตถาคตสูตร^๓ : พระสูตรว่าด้วยพระตถาคต

ตถาคตหันทสัมมาสัมพุทธเจ้า : พระนามหนึ่งของพระพุทธเจ้า, เป็นคำที่พุทธศาสนิกชนเรียกพระนามของพระตถาคต ดังคำที่มหาเวรคที่กล่าวไว้ว่า ท้าวสหัมบดีพรหมทราบความดำริในพระทัยของพระผู้มีพระภาคด้วยใจของตน ได้มีความดำริว่า “ท่านผู้เจริญเอ๋ย โลกจะฉิบหายหนอ โลกจะพินาศหนอ เพราะพระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงน้อมพระทัยไปเพื่อการชวนชวายน้อย มิได้น้อมพระทัยไปเพื่อทรงแสดงธรรม” (วิ.ม.(ไทย) (วิ.ม.(ไทย) ๔/๘/๑๒) (ม.ม.(ไทย) ๑๒/๑๒/๑๕, ๑๓/๑๖, ม.อ.(ไทย) ๑๔/๖๕/๗๑, ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๓๙/๗๒, ๑๑๐๘/๖๑๘, ๑๑๑๘/๖๓๑, อ.ต.ก.(ไทย) ๒๐/๑๑๕/๓๕๘, อ.จ.ต.ก.(ไทย) ๒๑/๑๕/๒๗, ๓๔/๕๓, ๑๒๗/๑๙๕, ๒๔๗/๓๖๗, อ.ป.ญ.ก.(ไทย) ๒๒/๑๓๑/๒๑๒, ๑๓๓/๒๑๕, อ.อ.ภ.ก.(ไทย) ๒๓/๒๐/๔๗๒); เป็น ๑ ใน ๑๒ ปุจฉา ๑๒ ที่ควรสร้างสกุ๊ปไว้บูชา (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๒๐๖/๑๕๓); ในสัมมาสัมพุทธสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย พระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าหลุดพ้นแล้วเพราะเบื่อหน่าย เพราะคลายกำหนัด เพราะดับ เพราะไม่ถือมั่นรูปบัณฑิตจึงเรียกว่า ‘พระสัมมาสัมพุทธเจ้า’ (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๕๘/๙๒)

ตถาคตอัจฉริยสูตร^๑ (ปฐม) : พระสูตรว่าด้วยเหตุอัศจรรย์ของพระตถาคต (สูตรที่ ๑) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เพราะความปรากฏของพระพุทธเจ้า เหตุอัศจรรย์ ๔ ย่อมปรากฏ คือ แสงสว่างประมาณไม่ได้ปรากฏในโลก พร้อมทั้งเทวโลก ตลอดถึงโลกันตริกนรกซึ่งเปิดตลอดเวลา ไม่มีอะไรปิดกั้น มีมิติ ไม่เห็นอะไร ที่แสงสว่างแห่งดวงจันทร์และดวงอาทิตย์อันมีฤทธานุภาพมากอย่างนี้ยังส่องไปไม่ถึงแต่แสงสว่างโอฬารประมาณไม่ได้ลวงเลยอานุกาภาพของเทวดาทั้งหลายย่อมปรากฏในโลกันตริกนรกนั้นแม้พวกสัตว์ที่เกิดในโลกันตริกนรกนั้นก็จำกันและกันได้เพราะแสงสว่างนั้น(๑)เมื่อพระโพธิสัตว์จุติจากสวรรค์ชั้นดุสิตทรงมีสติสัมปชัญญะ เสด็จลงสู่พระกรรมของพระมารดา (๒) เมื่อพระโพธิสัตว์ทรงมีสติสัมปชัญญะ ประสูติจากพระกรรมของพระมารดา (๓) เมื่อพระตถาคตทรงบรรลุอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ(๔)เมื่อพระตถาคตทรงประกาศธรรมจักรอันยอดเยี่ยม (อ.จ.ต.ก.(ไทย) ๒๑/๑๒๗/๑๙๔)

ตถาคตอัจฉริยสูตร^๒ (ทุติย): พระสูตรว่าด้วยเหตุอัศจรรย์ของพระตถาคต (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เพราะความปรากฏของพระพุทธเจ้า เหตุอัศจรรย์ไม่เคยปรากฏ ๔ ย่อมปรากฏ คือ หมูสัตว์ผู้ยังหมกมุ่น ยินดี (๑) บันเทิงในอาลัย เมื่อตถาคตแสดงธรรมที่ไม่มีอาลัยก็ตั้งใจฟังด้วยดี เจียโสตสดับ ตั้งใจใฝ่รู้ (๒) บันเทิงในความถือตัว เมื่อตถาคตแสดงธรรมที่กำจัดความถือตัวก็ตั้งใจฟังด้วยดี... (๓) บันเทิงในความไม่สงบ เมื่อตถาคตแสดงธรรมที่เป็นไปเพื่อความสงบก็ตั้งใจฟังด้วยดี ... (๔) บันเทิงในอวิชา เมื่อตถาคตแสดงธรรมที่กำจัดอวิชาที่ตั้งใจฟังด้วยดี เจียโสตสดับ ตั้งใจใฝ่รู้(อ.จ.ต.ก.(ไทย)๒๑/๑๒๘/๑๙๖)

ตถาคตาทิสสูตร^๑: พระสูตรว่าด้วยพระตถาคตเป็นเลิศเป็นต้น พระสูตรว่าด้วยพระตถาคตเป็นต้น ในสังยุตตนิกาย มีชื่อสูตรเหมือนกัน ๓ สูตร แต่มีเนื้อหาแตกต่างกัน คือ

1.ตถาคตาทิสสูตร พระสูตรว่าด้วยพระตถาคตเป็นเลิศเป็นต้น พระผู้มีพระภาคตรัสพระสูตร ๑๐ สูตร คือ (๑) ตถาคตสูตร (๒) ปทสูตร (๓) ภูฏสูตร (๔) มุลสูตร (๕) สารสูตร (๖) วัสสิกสูตร (๗) ราชาสูตร (๘) จันทิมสูตร (๙) สุริยสูตร (๑๐) วัตถสูตร ในลักษณะเดียวกันกับพระสูตร ๑๐ สูตร ในอัมมาทวารคแห่งมคคสังยุตต์แต่เปลี่ยนหมวดธรรมจากอริยมรรคมีองค์ ๘ เป็นโพชฌงค์ ๗ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๒๗๐-๒๗๙/๒๐๐)

2. ตถาคตทิสสูตร พระสูตรว่าด้วยพระตถาคตเป็นเลิศเป็นต้น พระผู้มีพระภาคตรัสพระสูตร ๑๐ สูตร คือ (๑) ตถาคตสูตร (๒) ปทสูตร (๓-๗) ฎฐาทิสุตตปิฎกจะ (๘-๑๐) จันทิมาทิสุตตติกะ ในลักษณะเดียวกันกับพระสูตร ๑๐ สูตร ในอัมปิมาทวรรคแห่งมคคสังยุต ต่างแต่เปลี่ยนหมวดธรรมจากอริยมรรคมีองค์ ๘ เป็นโพชฌงค์ ๗ อันเป็นธรรมมีการกำจัดราคะ โทสะ และโมหะเป็นที่สุด (ส.ม.(ไทย)๑๙/๓๒๔-๓๓๓/๒๐๖)

3. ตถาคตทิสสูตร พระสูตรว่าด้วยพระตถาคตเป็นเลิศเป็นต้น พระผู้มีพระภาคตรัสพระสูตร ๑๐ สูตร คือ (๑) ตถาคตสูตร (๒) ปทสูตร (๓) ฎฐสูตร (๔) มุลสูตร (๕) สารสูตร (๖) วัสสิกสูตร (๗) ราชาสูตร (๘) จันทิมสูตร (๙) สุริยสูตร (๑๐) วัตถสูตร ในลักษณะเดียวกันกับพระสูตร ๑๐สูตร ในอัมปิมาทวรรคแห่งมคคสังยุต ต่างแต่เปลี่ยนหมวดธรรมจากอริยมรรคมีองค์ ๘ เป็นสติปัญญา ๔ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๔๒๙-๔๓๘/๒๓๗)

ตถาคตทิสสูตร^๒ : พระสูตรว่าด้วยพระตถาคตเป็นเลิศเป็นต้น

ตถาคตทิสสูตร^๓ : พระสูตรว่าด้วยพระตถาคตเป็นต้น

ตทังคนิพพาน : นิพพานด้วยองค์นั้น ดับกิเลสด้วยองค์นั้น หมายถึงดับกิเลสต่างๆ ด้วยอานนทั้งหลายมีปฐมอานนเป็นต้น นิพพานด้วยองค์ธรรมจำเพาะ เช่น มองเห็นชั้น ๕ โดยไตรลักษณ์แล้วหายทุกข์ ร้อนใจ ใจสงบสบายมีความสุขอยู่ตลอดชั่วคราวนั้นๆ เป็นนิพพานเฉพาะกรณี ดังคำในตทังคนิพพานสูตร พระพุทธตรัสถึงตทังคนิพพาน (อง.นวก.(ไทย) ๒๓/๕๐/

อรรถกถาอธิบายว่า ตทังคนิพพาน หมายถึงความดับกิเลสด้วยองค์นั้น ๆ คือดับกิเลสด้วยอานนนั้น ๆ มีปฐมอานนเป็นต้น (อง.นวก.อ.(บาลี)๓/๔๖-๕๑/๓๑๖)

ตทังคนิพพานสูตร : พระสูตรว่าด้วยตทังคนิพพาน พระอุทายีถามพระอานนท์ว่า พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ตทังคนิพพาน ด้วยเหตุเท่าไร พระอานนท์ตอบว่า ด้วยเหตุเท่านี้ คือ ภิกษุบรรลुरुูปอานน ๔ อรูปอานน ๔ และบรรลุสัญญาเวทิตินิโรธแล้วทำอาสวะให้หมดสิ้นไป เพราะเห็นด้วยปัญญา (อง.นวก.(ไทย) ๒๓/๕๐/๕๔๑)

ตทังคสัญญะ : ความว่างด้วยธรรมที่เป็นคู่ปรับ ในปฏิสัมภิทามรรค สัญญกถา กล่าวอธิบายตทังคสัญญะไว้ว่า กามฉันทะเป็นธรรมที่บุคคลละได้ด้วยเนกขัมมะ และเป็นธรรมว่างจากเนกขัมมะ พยาบาทเป็นธรรมที่บุคคลละได้ด้วยอพยาบาท และเป็นธรรมว่างจากอพยาบาท ถีนมิทระเป็นธรรมที่บุคคลละได้ด้วยอาโลกสัญญา และเป็นธรรมว่างจากอาโลกสัญญา อุทัจจะ เป็นธรรมที่บุคคลละได้ด้วยอวิกเขปะ และเป็นธรรมว่างจากอวิกเขปะ วิจิกิจฉาเป็นธรรมที่บุคคลละได้ด้วยอัมมวัตถาน และเป็นธรรมว่างจากอัมมวัตถาน อวิชชาเป็นธรรมที่บุคคลละได้ด้วยญาณ และเป็นธรรมว่างจากญาณ อคติเป็นธรรมที่บุคคลละได้ด้วยปามุชชะ ละเป็นธรรมว่างจากปามุชชะ นิรวรณะเป็นธรรมที่บุคคลละได้ด้วยปฐมอานน และเป็นธรรมว่างจากปฐมอานน ฯลฯ กิเลสทั้งปวงเป็นธรรมที่บุคคลละได้ด้วยอหัตตมรรค และเป็นธรรมว่างจากอหัตตมรรค นี้ชื่อว่าตทังคสัญญะ (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๔๗/๕๒๕, ๔๘/๕๒๙)

ตทารมณ : มีอารมณ์นั้น คือมีอารมณ์เดียวกับชวณะ ได้แก่การเกิดเป็นวิบากจิตที่ได้รับอารมณ์ต่อจากชวณะ เหมือนได้รับผลประมวลจากชวณะมาบันทึกเก็บไว้ ก่อนตกภวังค์) ต่อกัน ๒ ขณะ แล้วก็สิ้นสุดวิถีคือจบกระบวนการของวิถีจิต ดังคำในกุสลติกะ ปัญหาวาร กล่าวไว้ว่า เมื่อกุศลดับแล้ว จิตตูปบาทที่เป็นวิบากจึงเกิดขึ้นโดยเป็นตทารมณ บุคคลยินดีเพลิดเพลินกุศล เพราะ

ปรารถนาความยินดีเพลิดเพลินกุศลนั้น รากะจึงเกิดขึ้นทิวฏฐิจึงเกิดขึ้น วิจิกิจฉาจึงเกิดขึ้น อุทัจจะจึงเกิดขึ้น โทมนัสจึงเกิดขึ้น เมื่ออกุศลดับแล้ว จิตตูปบาทที่เป็นวิบากจึงเกิดขึ้นโดยเป็นตทารมณ (อภิ.ป.(ไทย) ๔๐/๙/๘๘๑, อภิ.ป.(ไทย) ๔๑/๔๖/๓๔๐, อภิ.ป.(ไทย) ๔๒/๙๘/๕๒, ๑๐๙/๕๙, อภิ.ป.(ไทย) ๔๓/๔๔๖/๒๖๕)

ตัทธกคพทาน : การละตัวของคั่นั้น คือการละกิเลสด้วยองค์ธรรมที่จำเฉพาะกันนั้น คือละกิเลสด้วยองค์ธรรมจำเพาะที่เป็นคู่ปรับกัน แปลงง่าย ๆ ว่า “การละกิเลสด้วยธรรมที่เป็นคู่ปรับ” เช่น ละโกรธ ด้วยเมตตา(แปลกันมาว่า “การละกิเลสได้ชั่วคราว”)

ตัทธกวิมุตติ : พันตัวของคั่นั้นๆ หมายถึงพ้นจากกิเลสด้วยอาศัยธรรมตรงข้ามที่เป็นคู่ปรับกัน เช่น เกิดเมตตาหาพยาโกรธ เกิดสังเวช หายกำหนด เป็นต้น เป็นการหลุดพ้นชั่วคราว และเป็นโลกีย์วิมุตติ ; วิมุตติ

ตน : ตัว(ตัวคน) เช่น ตนเป็นที่พึ่งของตน ; ลักษณะนามใช้เรียกเทวดา ยักษ์หรือพวกกายสิทธิ์ เป็นต้น เช่น ยักษ์ตนหนึ่ง เทวดา ๒ ตน ดังคำว่า การหมกมุ่นในการเที่ยวไปตามตรอกซอกซอย ในเวลากลางคืนมีโทษ ๖ ประการนี้ เช่น ชื่อว่าไม่คุ้มครองไม่รักษาตน (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๔๙/๒๐๓)

อรรถกถาอธิบายว่า ตนแลเป็นที่พึ่งของตน หมายถึงตนเองเท่านั้นที่จะสามารถทำกุศลแล้วเข้าถึงสวรรค์ หรือบรรลุมรรคผลได้ ที่พึ่งที่ได้ยากคืออรรถัตตผล ไม่มีใครอื่นจะทำให้ได้ (ขุ.ธ.อ.(บาลี) ๖/๑๕)

ต้นกรรณิการ, ต้นกรรณิการเขา : ชื่อไม้ต้นขนาดเล็ก ใบคาย ดอกหอม กลีบขาว หลอดดอกสีแสด ใช้ย้อมผ้า มักเกิดขึ้นตามเขา จึงเรียกกันว่าต้นกรรณิการเขา ดังคำในมาตุโปสกชาดกว่า ต้นกรรณิการทั้งหลายที่เชิงเขาก็ออกดอกบานสะพรั่ง (ขุ.ชา.เอกาทสก.(ไทย) ๒๗/๑/๓๕๔, ในกุสชาดก อธิบายว่า ต้นกรรณิการมักบานในฤดูหนาว ดังคำว่า ต้นกรรณิการเหล่านั้นมีดอกบานสะพรั่ง ในคราวหิมะตกแห่งฤดูเหมันต์ (ขุ.ชา.สตุตติ.(ไทย) ๒๘/๔๔/๖๓) เขียนเป็น กณิการ หรือ กรณิการ ก็มี.

ต้นกระถินพิมาน : ชื่อไม้พุ่มหรือไม้ต้นไม่มีหนาม ช่อดอกกลม สีน้ำตาล ฝักแบน ใบอ่อนและฝักอ่อนใช้เป็นอาหาร, กระถินไทย กระถินบ้าน กระถินยักษ์ หรือ สะตอเบา ก็เรียก, ปักซี่ใต้เรียกตอเบา; ชื่อพรรณไม้หลายชนิด เช่น กระถินพิมาน, ในวินัยปิฎกมหาวรรค กล่าวถึงต้นกระถินพิมานไว้ว่าใช้น้ำฝาดของกระถินพิมานเป็นยาได้ ดังคำว่า พระผู้มีพระภาครับสั่งว่า ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตน้ำฝาดที่เป็นยาคือ น้ำฝาดสะเดา น้ำฝาดโมกมัน น้ำฝาดขี้กา น้ำฝาดบอระเพ็ด น้ำฝาดกระถินพิมาน (วิ.ม.(ไทย) ๕/๒๖๓/๔๗) ; ในโตทยยเถราปทาน กล่าวไว้ว่ามีดอกหอมส่งกลิ่นไปตามลม ดังคำว่า เมื่อต้นจำปา ต้นกระถินพิมาน ต้นลำดวน ต้นการะเกด และต้นสาละกำลังมีดอกบาน กลิ่นหอมฟุ้งไปตามลม (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๒๖๐/๖๘๘)

ต้นกระท้อน : ชื่อไม้ต้นขนาดใหญ่ชนิด ผลค่อนข้างกลม เปลือกนูน สีเหลือง เนื้อกินได้, ในเวสสันดรชาดก อธิบายว่า ต้นรกฟ้า ต้นอินทนิล ต้นกระท้อน และต้นทองกวาว ต่างก็ผลิดอกออกช่อและยอดแดงระเรื่อ (ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๒๐๔๑/๕๐๒), ในอุปัฏฐกเถราปทาน พระอุปัฏฐกเถระเมื่อจะประกาศประวัติในอดีตชาติของตน จึงกล่าวว่า ต้นรกฟ้าขาว ต้นลำดวน ต้นกระท้อน

ต้นประดู่ และต้นมะขางหอม มีดอกบานสะพรั่ง (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๓๘๙/๖๓๕) สะท้อน ก็เรียก, พายัพเรียก มะต๋อง หรือ มะต๋น.

ต้นกระท่อม : ชื่อไม้ต้นขนาดกลางและขนาดใหญ่ ใบออกเป็นคู่ตรงข้ามกัน ตามลำกิ่งและในระหว่างใบมีหูใบรูปสามเหลี่ยมปลายแหลมติดกับกิ่งทั้ง ๒ ด้าน ดอกเป็นช่อกลมสีเหลืองอ่อน หอม เนื้อไม้เหลืองหรือขาว ใช้ทำเสากระดาน และเยื่อกระดาษชนิดเร็วได้ กิ่งฉันทชาติก เทพธิดาไว้ว่า มีทั้งต้นคำ ต้นสน ต้นกระท่อม และผลตาลสุกห้อยย้อยอยู่เรียงราย (ขุ.ชา.ตี.สตี.(ไทย) ๒๗/๒๗/๕๔๒), ในเวสสันดรชาดก อัจจุตฤณี กล่าวว่า พราหมณ์ ธรรมรอบขอบสระนี้มีต้นไม้ขึ้นมากมายเช่นต้นกระท่อม ต้นแคฝอย และต้นทองหลาง ผลิตดอกออกช่อบานสะพรั่ง (ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๒๐๓๗/๕๐๒) กระท่อมบก ตะกู่ หรือ ตะโกสั่ม ก็เรียก.

ต้นกระเบา : ชื่อไม้ต้นขนาดย่อมถึงขนาดใหญ่หลายชนิด เช่น กระเบาใหญ่ หรือ กระเบาหน้า, ต้นไม้ขนาดใหญ่ ผลกลม เปลือกแข็ง มีขนสีน้ำตาล ขนาดเท่าผลส้มโอขนาดย่อม เนื้อในเป็นแป้งสีเหลืองอ่อน ๆ กินได้ เมล็ดมีน้ำมัน เคยใช้เป็นยาแก้โรคเรื้อน ต้นที่มีแต่ดอกเพศผู้ เรียกว่าแก้วกาหลง,

กระเบาหลัก หรือ กระเบียน เป็นไม้ต้นขนาดกลาง ผลกลม เปลือกแข็ง มีขนสีดำ ขนาดเท่าผลส้มเกลี้ยง, ต้นกระเบาเกิดในมนุษย์โลกแล้ว ก็เกิดในนาคพิภพ ก็มี ดังคำในวิรุทธชาดกว่า ไม้จำปา ไม้กาเกทิง มะลิซ้อน มะลิลา และไม้กระเบา ต้นไม้ในนาคพิภพเหล่านี้มีกิ่งโน้มเข้าหากันยังมณฑลเศียรของนาคราชให้งามยิ่งนัก(ขุ.ชา.ม.๒๘/๑๓๗๓/๓๙๖), ในสาริปุตตเถราปทาน กล่าวไว้ว่า ต้นสมอพิเภก ต้นกระเบา ต้นรกฟ้า ต้นมะตูมเหล่านั้นผลัดผลเป็นนิตย์ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๖๙/๓๐), ในคยาภิสสเถราปทาน กล่าวไว้ว่า เป็นผลไม้ที่กินได้ ดังคำว่า ข้าพเจ้าทำจิตของตนให้เลื่อมใส ถวายอภิวาทพระชินเจ้าผู้มีวัตรตรงงามถวายผลกระเบาแด่พระพุทธเจ้าด้วยมือทั้ง ๒ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๓๗/๓๔๐)

ต้นกฤษณา, ต้นกฤษณาคำ : ต้นไม้ชนิดหนึ่งที่มีรากหอม กลิ่นอันเกิดแต่รากไม้ของกฤษณา นับว่าเป็นกลิ่นที่น่าชอบใจ และบรรดาไม้ที่มีรากหอม เขายกย่องกฤษณาว่าเป็นเลิศ ดังคำว่า “กลิ่นหอมที่เกิดแต่รากชนิดใดชนิดหนึ่ง กฤษณา ชาวโลกกล่าวว่า เป็นยอดแห่งกลิ่นหอมที่เกิดแต่รากเหล่านั้น” หากบุคคลใช้ใบไม้ห่อกฤษณา ก็ทำให้ใบไม้พลอยหอมฟุ้งไปด้วย การคบกับนักปราชญ์ก็เช่นกัน บางทีบุคคลก็บดกฤษณาแล้วชโลมกาย ทำให้ร่างกายหอม ดังนั้น ผู้ที่ใช้กฤษณาชโลมกาย มีกลิ่นของหอม จึงชื่อว่า คันธคันธินี ผู้มีกลิ่นเครื่องหอม เป็นพืชที่พวกกินนมรักกินเป็นอาหาร บางที ก็ใช้ไม้กฤษณาทำเป็นที่อยู่อาศัย, ส่วนของเนื้อไม้ซึ่งมีสีดำ เกิดเมื่อต้นไม้มีบาดแผล กลิ่นหอม ใช้ทำยาได้, ในกุณฺลาชดก ได้กล่าวไว้ว่า ณ ป่าหิมพานต์ มีภูมิภาคเป็นป่าชฎที่ตาชดินไปด้วยต้นกฤษณาคำ ต้นบัวบก ต้นประยงค์ ต้นเทพพารุ และต้นกล้วย (ขุ.ชา.(ไทย) ๒๘/๒๘๙/๑๓๖), ในเนมิราชชาดก กล่าวไว้ว่า แม่น้ำที่ชื่อสีทามืออยู่ทางทิศเหนือ เป็นแม่น้ำลึก ข้ามได้ยาก ภูเขาทองมีสีดงไฟไหม้ต้นอ้อ โขดช่วงอยู่ทุกเมื่อ ที่ฝั่งแม่น้ำนั้น มีต้นกฤษณาขึ้นงอกงาม (ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๔๓๖/๒๔๘)

ต้นกล้วย : ไม้ล้มลุก มีหลายชนิด จัดแยกออกได้เป็น ๒ จำพวก คือ จำพวกที่แตกหน่อเป็นกอ ผลสุกเนื้อนุ่ม กินได้ มีหลายชนิดและหลายพันธุ์ เช่น กล้วยน้ำว้า กล้วยไข่ กล้วยหอม บางชนิดผลสุกเนื้อแข็ง มักเผา ต้ม หรือเชื่อมกิน เช่น กล้วยกล้วย กล้วยหักมุก, จำพวกที่ไม่แตกหน่อเป็น

กอ ขยายพันธุ์ด้วยเมล็ด ใบประดับไม่ร่วง เช่น กลัวยนวล กล้วยผา,ในอจิริปักกันตสูตร กล่าวถึงต้นกล้วยในอุปมาเปรียบเทียบไว้ว่า ต้นกล้วยแผ่ผลเพื่อฆ่าตนเอง เพื่อความเสื่อมฉันทิ ลากสักการะและความสรรเสริญเกิดแก่เทวทัตเพื่อฆ่าตนเอง เพื่อความเสื่อมฉันทิ (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๑๘๔/๒๘๕,อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๖๘/๑๑๒), โนมโหสชขาดก กล่าวถึงกล้วยไม่มีแก่น ดังคำว่า บุคคลแสวงหาแก่นของต้นกล้วย แต่ไม่พบฉันทิ พวกเราเมื่อค้นหาปัญหาคืออุปบายที่จะพันทุกข์ ก็ไม่พบปัญหานั้นฉันทิ ๒๘/๖๗๘/๒๘๘)

ต้นกล้วยพฤกษ์,ต้นกล้วยพฤกษ์ทิพย์,ต้นกล้วยพฤกษ์มนุษย์ : 1.ต้นไม้ที่เชื่อกันว่าให้ผลสำเร็จตามความปรารถนา เป็นต้นไม้ในเทวโลกดังคำในพุทธาปทานว่า ต้นกล้วยพฤกษ์ทิพย์และต้นกล้วยพฤกษ์มนุษย์ มีมากมาย เราได้นำผ้าทุกอย่างมาจากต้นกล้วยเหล่านั้น ตัดเย็บเป็นไตรจีวรถวายให้นุ่งห่ม ของเคี้ยว ของฉันทิ ของลุ่ม น้ำปานะ รวมทั้งอาหารมีอยู่อย่างเพียบพร้อม (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๒๖/๕); เรียกต้นไม้ที่สร้างขึ้นเนื่องในการท่งทานในงานเมรุหลวง และมีลูกมะนาวบรรจุเงินตราห้อยอยู่ตามกิ่งต่างๆ ของต้นไม้นั้นว่าต้นกล้วยพฤกษ์ ดังคำในกัปปฤกษ์ยเถราปทานพระกัปปฤกษ์ยเถระ เมื่อจะประกาศประวัติในอดีตชาติของตนจึงกล่าวว่า ข้าพเจ้าได้ประดิษฐานต้นกล้วยพฤกษ์คล้องฝ้างดงามวิจิตรหลายผืนไว้ตรงหน้าพระสถูปอันประเสริฐที่สุดของพระผู้มีพระภาคพระนามว่าสิทธัตถะ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๐๙/๑๖๕), เรียกลูกมะนาวที่บรรจุเหรียญเงินนั้นว่าลูกกล้วยพฤกษ์;

2.ชื่อไม้ต้นมีมากทางภาคอีสานและภาคเหนือ ดอกสีชมพูอ่อน ออกเป็นช่อในระหว่างกิ่งใบหรือผลิใบใหม่ ฝักมีขนนุ่ม.

อรรถกถากล่าวว่า ต้นกล้วยพฤกษ์ทิพย์ หมายถึงต้นไม้ที่เกิดในเทวโลก (ขุ.อป.อ. (บาลี) ๑/๒๖/๑๒๗)

ต้นกาละทิง :ชื่อไม้ต้น ใบและผลคล้ายสารภี แต่ใบขึ้นสันมากและผลกลมกว่า เปลือกเมล็ดแข็ง ใช้ทำลูกฉลากหรือกระบวยของเล่น,เกิดขึ้นริมแม่น้ำ ดังคำในเวสสันดรชาดกกว่า ต้นกาละทิงมีอยู่ที่ ๒ ฟากฝั่งของสระมูจลินท์ (ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๒๐๓๘/๕๐๒),มักปลูกไม้รอบที่อยู่ ดังคำในสาริปุตตเถราปทานที่กล่าวว่า ต้นจำปา ต้นช้างน้าว ต้นกระทุ้ม ต้นกาละทิง ต้นบุญนาค และต้นการะเกด มีดอกบานสะพรั่ง ส่งกลิ่นหอมอบอวลคล้ายกลิ่นทิพย์อยู่รอบๆ อาศรมของข้าพเจ้า (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๔๘/๒๗) ; มีกลิ่นหอม ดังคำในอุเทนเถราปทานกล่าวว่า ต้นลำดวน ต้นชบา ต้นกาละทิงและต้นสาละ มีดอกบานสะพรั่ง ส่งกลิ่นหอมอบอวลคล้ายกลิ่นทิพย์ ประดับอาศรมของข้าพเจ้าแห่งดงาม(ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๓๓๕/๖๙๘),มีกลิ่นราวกะดอไม้สวรรค์ ดังคำในเอกฉัตติยเถราปทานว่า ต้นกาละทิง ต้นสาละ และต้นสน รวมทั้งต้นมะม่วงป่า ล้วนมีดอกบานสะพรั่งส่งกลิ่นหอมอบอวลคล้ายกลิ่นทิพย์ งดงามอยู่ใกล้ ๆ อาศรม (ขุ.อป.(ไทย),๓๓/๔๐/๗) ; ในพุทธวงศ์ กล่าวว่า เป็นต้นไม้ตรัสรู้ของพระพุทธเจ้าพระนามว่า มังคละ ,พระนามว่า สุมนะ,พระนามว่า เรวตะ,และพระนามว่าโสภิตะ ดังคำว่า ต้นไม้เป็นที่ตรัสรู้ของพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น ชาวโลกเรียกว่า ต้นกาละทิง,หรือดังคำว่า แม้พระพุทธเจ้าผู้ไม่มีใครเสมอเหมือนพระองค์นั้นได้ตรัสรู้ที่โคนต้นกาละทิง (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๒๔/๖๐๖,๒๗/๖๑๑,๒๒/๖๑๗,๒๒/๖๒๒); สารภีทะเล กระทิง หรือ กระทิง ก็เรียก.

ต้นก้างปลา : ชื่อไม้พุ่มหลายชนิด ใบยาวรี ปลายใบหู่ ออกดอกเป็นกลุ่มอยู่ตามง่ามใบแกวปลายกิ่ง ชนิดผลสีขาว เรียก ก้างปลาขาว, ชนิดผลสีคล้ำ เรียก ก้างปลาแดง และมีอีกชนิดหนึ่งเรียกว่า ก้างปลาเครือ ใช้ทำยาได้ ดังคำในเวสสันดรชาดก มหาวนัณณนาว่า ต้นก้างปลา กายาน คัดเค้า ชะเอม มะลิเลื้อย มะลิธรรมดา ชบา บัวบก งดงามต้นแคฝอย ฝ่ายทะเล และ วรรณกรรมมีดอกเบ้งบานปรากฏดังชายทองงดงาม ระเรื่อ...ต่างก็ปรากฏอยู่ในสภะนั้น (ขุ.ชา. ม.(ไทย) ๒๘/๒๐๕๕/๕๐๔)

ต้นการะเกด : ชื่อไม้พุ่มพุ่มไม้ มักขึ้นในที่ชื้นแฉะและริมน้ำ ใบแคบและยาว ขอบใบ มีหนามห่างๆ ดอกสีเหลือง กลิ่นหอม, ในสาริปุตตเถราปทานกล่าวไว้ในประวัติอดีตชาติของพระสารีบุตร เถระตอนหนึ่งว่า ต้นจำปา ต้นช้าน้ำว ต้นกระทุ้ม ต้นกาเกทิง ต้นบุญนาคน และต้นการะเกด มีดอกบานสะพรั่งส่งกลิ่นหอมอบอวลคล้ายกลิ่นทิพย์อยู่รอบๆ อาศรมของข้าพเจ้า (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๔๘/๒๗), ใช้บูชาพระ ดังคำว่า ข้าพเจ้าเห็นต้นการะเกดมีดอกบานสะพรั่ง จึงตัดที่ขั้วแล้ว บูชาพระพุทธเจ้าพระนามว่าสิขี (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๑/๒๕๔), มักมีดอกบานสะพรั่ง มีกลิ่นหอมดุจกลิ่นทิพย์ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๒๐/๖๗๐, ๒๖๐/๖๘๘, ๓๔๘/๖๙๙) ถ้าเจียกหนุ ก็เรียก

ต้นกาหลง: ชื่อไม้พุ่มปลายใบหยักเว้าลึก ดอกใหญ่สีขาว ออกเป็นช่อสั้นตามง่ามใบ, ในอุเทนเถราปทาน กล่าวไว้ในประวัติอดีตชาติของพระอุเทนเถระตอนหนึ่งว่า ต้นกาหลง มีดอกบานสะพรั่ง ส่งกลิ่นหอมอบอวล ประดับอาศรมของข้าพเจ้าในวังดงาม (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๓๓๔/๖๙๗)

ต้นกำเนิด : มูลเหตุดั้งเดิม เช่น ตัวหนังสือไทยมีกำเนิดมาอย่างไร, เกิด, มีขึ้น, เป็นขึ้น, เช่น โลกกำเนิดมาจากดวงอาทิตย์, ในอัครคัมภีร์สูตร พระพุทธเจ้าตรัสว่า ภัคคะ เรารู้ชัดทฤษฎีว่าด้วยต้นกำเนิดของโลก (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๖/๒๗)

อรรถกถาอธิบายว่า ที่ชื่อว่าอัครคัมภีระ เพราะเป็นความรู้เกี่ยวกับต้นกำเนิดของโลก หมายถึงวิวัฒนาการการเกิดขึ้นและประวัติความเป็นไปของโลก (โลกสุส อคคนติ ขานิตพพิ ต์ อคคณฺญ, โส ปน โลกสุส อุปตติฏกโม ปวตติปเวณิ จาติ) (ที.ปา.อ. (บาลี) ๓๖/๑๔, ที.ปา.ฎีกา (บาลี) ๓๖/๑๓)

อรรถกถาอธิบายว่า ทฤษฎีว่าด้วยต้นกำเนิดของโลก ในที่นี้หมายถึงทฤษฎีที่กล่าวถึงการเกิดขึ้นของโลกว่า นี่เป็นดินแดนเริ่มต้นของโลก (ที.ปา.อ. (บาลี) ๕/๓, ที.ปา.ฎีกา(บาลี) ๕/๓) และมีอธิบายว่า คำว่า ต้นกำเนิด เช่น แม่น้ำตโปทา คือแม่น้ำสายนี้มีน้ำร้อนเดือดพล่าน ต้นกำเนิดไหลมาจากแอ่งทะเลสาบใต้ภูเขาเวภารบรรพต ไหลตัดผ่านพระนครราชคฤห์ น้ำในแอ่งต้นกำเนิดใสเย็น แต่พอไหลเป็นสายแม่น้ำแล้วกลายเป็นน้ำร้อน อรรถกถาอธิบายว่า สาเหตุที่น้ำในแม่น้ำมีความร้อนนั้น เพราะไหลผ่านมาระหว่างมหานรก ๒ ชุม (ดูวิ.มหา.(ไทย) ๑/๒๓๑/๒๔๕, ส.ส.อ. (บาลี) ๑/๒๐/๓๘)

ต้นกุ่ม : ชื่อไม้ต้นใบเป็นใบประกอบมีใบย่อย ๓ ใบ ดอกเป็นช่อ กลีบดอกสีขาวแล้วกลายเป็นสีเหลือง ผลกลมหรือรูปไข่ ผิวนอกแข็งและสาก ๆ สีเขียวจนล เช่น กุ่มบก กุ่มน้ำ, เป็นต้นไม้ตรัสรู้ของ พระพุทธเจ้าพระนามว่าสิขี, พระนามว่าปิยทัสสี ดังคำว่า ต้นไม้เป็นที่ตรัสรู้ของพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นชาวโลกเรียกว่าต้นกุ่มบก (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๒๑/๖๕๙, ๓๓/๒๑/๖๕๔)

ต้นกุหลาบ : ชื่อไม้พุ่ม ต้นตรงหรือทอดเลื้อย ลำต้นและกิ่งมีหนาม ขอบใบจัก ดอกสีต่าง ๆ กลิ่นหอม มีมากชนิดและมากพันธุ์ เรียกชื่อต่าง ๆ กัน ดอกของกุหลาบบางชนิด เช่น กุหลาบมอญ หรือ

ยี่สุ่น ใช้กลิ่นน้ำหอม,ในสาริปุตตเถราปทานกล่าวไว้ในประวัติอดีตชาติของพระสารีบุตรเถระ
 ตอนหนึ่งว่า ต้นลำตวน ต้นอโศก ต้นกุหลาบ มีดอกบานสะพรั่ง ต้นปฐุ และต้นมะกล่ำหลวง
 ก็มีดอกบานสะพรั่งอยู่รอบๆ อาศรม (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๔๙/๒๗); ไม้ต้นขนาดเล็ก ขึ้นตาม
 ป่าเขาในระดับสูง ส่งกลิ่นหอม เช่น กุหลาบแดง กุหลาบขาว ในเอกฉัตติยเถราปทาน กล่าว
 ไว้ในประวัติอดีตชาติของเอกฉัตติยเถระตอนหนึ่งว่า ต้นอโศก ต้นมะขวิด และต้นกุหลาบ
 ล้วนมีดอกบานสะพรั่งส่งกลิ่นหอมอบอวลคล้ายกลิ่นทิพย์ประดับอาศรมของข้าพเจ้าในครั้ง
 (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๔๓/๗)

ต้นเกด :ชื่อไม้ต้นขนาดใหญ่ ผลคล้ายละมุดสีดำ สุกแล้วมีรสหวาน กินได้,ในจิตกပ္พุกเถราปทาน
 กล่าวไว้ในประวัติอดีตชาติของพระจิตกပ္พุกเถระตอนหนึ่งว่า ข้าพเจ้าพร้อมทั้งอำมาตย์และ
 บริวารชนสิ่งสถิตอยู่ที่ต้นเกดเมื่อพระผู้มีพระภาคเสด็จดับขันธปรินิพพานแล้ว (ขุ.อป.(ไทย)
 ๓๒/๔๙/๒๖๘), มักปลูกไว้ตามที่อยู่ ดังคำในพิกุลเถราปทาน กล่าวไว้ในประวัติอดีตชาติของ
 พระพิกุลเถระตอนหนึ่งว่า ที่ใกล้อาศรมนั้น มีมณฑปจำนวนมาก ต้นย่านทรายมีดอกบาน
 สะพรั่ง ต้นมะขวิด ต้นจำปา ต้นกาคะทิง ต้นเกด มีจำนวนมาก (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๓๘๗/
 ๖๓๕)

คำว่า ต้นเกด เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ราชายตนะ แปลกันว่า ต้นเกดชื่อภาษาอังกฤษว่า
 “Buchania Latifolia” และอธิบายเพิ่มเติมว่า เป็นต้นไม้หลวง เป็นที่สถิตของเทพแห่ง
 นางไม้ทั้งหลาย (PALI-ENGLISH DICTIONARY, P.569, COL. 2, Edited by T.W.
 RHYS DAVIDS and WILLIAM STEDE)

ต้นแก้ว :1.ชื่อไม้พุ่มหรือไม้ต้นขนาดกลาง ขึ้นตามป่าดิบ กิ่งก้านสีขาว ใบสีเขียวสดเป็นมัน ดอกสีขาว
 กลิ่นหอม เนื้อไม้แข็งใส เหนียว มีลาย ใช้ทำด้ามมีดและไม้ถือ
 2. ชื่อมะม่วงพันธุ์หนึ่ง นิยมกินดิบ ๆ หรือดอง, ในเวสสันดรชาดก มหาวันวิวัฒนา กล่าวไว้ว่า
 ต้นมะค่าไก่ ไม้มะขาง ต้นแก้ว ต้นมะรุ้ม การะเกด กรรณิกัร และชบา ผลดอกบาน
 สะพรั่ง (ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๒๐๔๐/๕๐๒)

ต้นโกมุท :บัวแดง ในอุปสัิวเถราปทาน กล่าวไว้ในประวัติอดีตชาติของพระอุปสัิวเถระตอนหนึ่งว่า ต้น
 โกมุท ต้นจกกลนี และต้นตาเสือ ปรากฏมีมากที่ใกล้ขอบสระธรรมชาติ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/
 ๑๒๐/๖๗๐)

ต้นขนุน :ชื่อไม้ต้นขนาดกลางถึงขนาดใหญ่ มีน้ำยางขาว ผลกลมยาวราว ๒๐-๕๐ เซนติเมตร
 ภายนอกเป็นหนามถี่ ภายในมีวงสีเหลืองหรือสีจำปา รสหวาน กินได้ แก่นสีเหลือง เรียกว่า
 กรัก ใช้ต้มเอาน้ำย้อมผ้า, พันธุ์ที่มีวงสีเหลือง เนื้อนุ่มแต่ไม่เหลว เรียก ขนุนหนัง, พันธุ์ที่มี
 วงสีจำปา เนื้อนุ่ม เรียกขนุนจำปาตะ, ส่วนพันธุ์ที่มีวงสีเหลือง เนื้อเหลว เรียกขนุนละมุด,
 ในวิหารวิมาน กล่าวถึงอานิสงส์การสร้างวิหารจะทำให้มีต้นไม้เกิดใกล้วิมานต่างๆ ดังคำว่า มี
 รุกขชาตินานาชนิด คือต้นหว่า ต้นขนุน ต้นตาล ต้นมะพร้าว และป่าไม้เกิดเองตามธรรมชาติ
 ภายในนิเวศน์ มิได้มีใครปลูกไว้ (ขุ.วิ.(ไทย)๒๖/๗๔๑/๘๖,ในเวสสันดรชาดก กัณฑ์กุมารและ
 กัณฑ์มัทรี กล่าวไว้ว่า รุกขชาติชนิดที่มีผลชนิดต่าง ๆ คือ ต้นโพธิ์ใบ ต้นขนุน ต้นไทร และ
 ต้นมะขวิด ที่เราทั้ง ๒ เคยเล่นมาก่อน วันนี้ เราทั้ง ๒ จะต้องละทิ้งรุกขชาติเหล่านั้นไป (ขุ.ชา.
 ม.(ไทย) ๒๘/๒๑๔๓/๕๑๖,๒๘/๒๑๖๓/๕๑๙,๒๘/๒๒๔๐/๕๓๐)

- ต้นขนุนลำปะลอส** :ชื่อขนุนชนิดหนึ่งเป็นไม้ต้นขนาดกลางถึงขนาดใหญ่มีน้ำยางขาวผลกลมยาว,ในอุปลิวเถราปทาน กล่าวไว้ในประวัติอดีตชาติของพระอุปสีวเถระตอนหนึ่งว่า ต้นหมากเฒ่า ต้นขนุนลำปะลอส ต้นขนุน ต้นกล้วย ต้นจันทน์ มีผลมาก ในที่นั้น (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๑๐/๖๖๙)
- ต้นขมิ้น** :ชื่อไม้ล้มลุก เหง้าสีเหลือง ใช้ปรุงอาหาร ทำยา ทำผงทาตัว และใช้ย้อมผ้า, ขมิ้นชัน ก็เรียก, อีสานและปักข์ใต้เรียก ขี้มัน ในกุณณาชาดกกล่าวถึงต้นขมิ้นว่าเป็นหมู่ม้านานาพันธุ์ อยู่ในป่าหิมพานต์ (ขุ.ชา.อสีติ.(ไทย) ๒๘/๕๓๖/๑๓๖)
- ต้นขั้ดมอน** :หญ้าขั้ด หมายถึงชื่อไม้พุ่มต้นสูงประมาณ ๑ เมตรเปลือกเหนียว ใบรูปใบโพโคนป้าน ผลมี ๕ พู เมื่อแก่พู่แยกออกจากกัน ดังคำในสารีบุตรเถรปทาน กล่าวถึงประวัติอดีตชาติของพระสารีบุตรเถระตอนหนึ่งว่า ต้นกะเม็ง ต้นขั้ดมอน มีอยู่มากมายใกล้ๆ อาศรมของข้าพเจ้า (ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๑๗๐/๓๐)
- ในอรรถกถา อธิบายว่า ต้นขั้ดมอน เปลือกเหนียว ดอกเหลือง เป็นสมุนไพรอย่างหนึ่ง ใช้ทำไม้กวาดได้ (ขุ.อป.อ.(บาลี) ๑/๑๗๓/๒๖๒) ต้นข้าวต้ม ก็เรียก
- ต้นขานาง** :ชื่อไม้ต้นขนาดใหญ่ ดอกเล็ก สีเหลืองอ่อน กลิ่นเหม็น,ในกุณณาชาดก กล่าวถึงป่าหิมพานต์ว่ามีต้นขานางไว้ว่า ต้นทองกวาว ต้นโยธกา ต้นมะลิป่า ต้นหงอนไก่ อันปราศจากมลทิน ไม่มีโทษ และต้นขานางอันสวยงามยิ่ง อันดารดาชไปด้วยพุ่ม (ขุ.ชา.อสีติ.(ไทย) ๒๘/๕๓๖/๑๓๖), มักปลูกไว้ใกล้ที่อยู่,ในเอกฉัตติยเถรปทานกล่าวถึงประวัติอดีตชาติของพระเอกฉัตติยเถระไว้ตอนหนึ่งว่า ต้นมะม่วง ต้นหว้า ต้นหมากหอมควาย ต้นกระพุ่ม ต้นขานาง ส่งกลิ่นหอมอบอวลคล้ายกลิ่นทิพย์ ประดับอาศรมของข้าพเจ้าแห่งดงาม (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๔๒/๗),ในพุทธวงศ์ กล่าวไว้ว่า ต้นขานางเป็นต้นไม้เป็นที่ตรัสรู้ของพระพุทธเจ้าพระนามว่าโกณฑัญญะ (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๓๑/๖๐๐)
- ต้นเข็ม** :ชื่อไม้พุ่มหลาย ดอกตูมมีลักษณะคล้ายเข็ม ดอกมี ๔ กลีบ สีต่าง ๆ เช่น เข็มพวงขาว ดอกสีขาว กลิ่นหอม ใช้ทำยาได้, เข็มเศรษฐี ดอกสีแดงออกเป็นช่อใหญ่,ในอุปลิวเถราปทานกล่าวถึงประวัติอดีตชาติของพระอุปสีวเถระตอนหนึ่งไว้ว่า ณ ป่าหิมพานต์ มีต้นดีหมี ต้นอโศก ต้นเข็ม ต้นบุณฑาค ต้นบุณฑาคเขา มีดอกบานสะพรั่ง ส่งกลิ่นหอมอบอวลไปทั่วอาศรมของข้าพเจ้า (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๐๓/๖๖๘)
- ต้นขเมา** : โกฎขเมา ชื่อเรียกเหง้าและรากแห้งของไม้ล้มลุกหลายชนิด,ในเวสสันดรชาดก มหาวนวันฉณนา กล่าวถึงต้นขเมาไว้ตอนหนึ่งว่ามีอยู่ใกล้สระมุจลินท์ว่า ต้นคนที่สอ ต้นคนที่ต้นขเมา และต้นประดู่ ขึ้นอยู่ใกล้สระนั้นมีดอกบานสะพรั่ง (ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๒๐๓๙/๕๐๒) โกฎหอม ก็เรียก
- ต้นคนที** : ชื่อไม้พุ่ม ขึ้นตามชายทะเล ลำต้นเลื้อย ใบและดอกเหมือนคนที่สอ ใช้แก้พิษแมงกะพรุน, ในเวสสันดรชาดก มหาวนวันฉณนา กล่าวไว้ว่ามีอยู่ใกล้สระมุจลินท์ตอนหนึ่งว่า ต้นชีก ต้นแคขาว บัวบกส่งกลิ่นฟุ้งไป ต้นคนที่สอ ต้นคนที ต้นขเมา และต้นประดู่ ขึ้นอยู่ใกล้สระนั้น มีดอกบานสะพรั่ง (ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๒๐๓๙/๕๐๒),คนที่สอทะเล ก็เรียก
- ต้นคนทีขเมา** : ชื่อไม้พุ่ม คล้ายต้นคนที่สอ แต่ใบเป็นใบประกอบ มีใบย่อย ๓-๕ ใบ และมีขนาดใหญ่กว่า ดอกสีขาว ปลูกไว้ตามบ้าน ใช้ทำยาได้, ในอุเทนเถรปทานกล่าวถึงอดีตชาติของพระอุเทนเถระไว้ตอนหนึ่งว่า ต้นคนทีขเมา และต้นจำปา ในที่ใกล้อาศรมของข้าพเจ้านั้น มีดอก

บานสะพรั่ง ส่งกลิ่นหอมอบอวลคล้ายกลิ่นทิพย์ ประดับอาคารของข้าพเจ้าให้งดงาม (ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/๓๔๑/๖๙๘), ปัตตานีเรียก กุโนกามอ

ต้นคนทีสอ : ชื่อไม้พุ่ม มักขึ้นในที่โล่งริมน้ำ สูงได้ถึง ๖ เมตร ใบเป็นใบประกอบ มีใบย่อย ๓ ใบ ท้องใบสีนวล เมื่อขยี้มีกลิ่นฉุน ดอกสีครามอ่อน ใช้ทำยาได้, คนทีสอ โคนดินสอ หรือ สีสอ ก็เรียก, พายัพเรียก สีเสื่อน้อย หรือ ผีเสื่อน้อย (ขุ.ชา.อสีติ.(ไทย) ๒๘/๕๓๖/๑๓๖, ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๒๐๓๙/๕๐๒, ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๓๘๘/๖๓๕, ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๓๙/๗)

ต้นคัตเค้า : ชื่อไม้เถาเนื้อแข็ง มีหนามโค้งแหลม ดอกสีขาว ๆ เหลือง ๆ กลิ่นหอม, ในกุณาลชาดก กล่าวถึงพรรณไม้ในป่าหิมพานต์ไว้ตอนหนึ่งว่า ต้นทางช้าง ต้นคัตเค้า ต้นทองกลาง ต้นทองกวาว ต้นโยธกา ต้นมะลิป่า ต้นหงอนไก่ อันปราศจากมลทินไม่มีโทษ และต้นนางอันสวยงามยิ่งอันดารดาษไปด้วยพุ่ม (ขุ.ชา.อสีติ.(ไทย) ๒๘/๕๓๖/๑๓๖), ในอุปัฏฐกาเถราปทาน กล่าวถึงประวัติอดีตชาติของพระอุปัฏฐาเถระตอนหนึ่งไว้ว่า ณ ป่าหิมพานต์ ต้นราชพฤกษ์ ต้นหงอนไก่ ต้นคัตเค้า ต้นประยงค์ ต้นมะกล่ำหลวง มีอยู่ดาษดื่นโดยรอบตลอดกิ่งโยชน์ (ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/๑๐๖/๖๖๘), ในเอกฉัตติยเถราปทาน กล่าวถึงประวัติอดีตชาติของพระเอกฉัตติยเถระไว้ตอนหนึ่งว่า ต้นปฐุ ต้นคัตเค้า ต้นตีนเป็ด ต้นมะกล่ำหลวง ต้นคนทีสอ และต้นกรรณิการ์ล้วนมีดอกบานสะพรั่ง อยู่ใกล้ ๆ อาคารของข้าพเจ้า (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๓๙/๗), คัตเค้าเครือ ก็เรียก

ต้นคำ : ไม้พุ่มชนิดหนึ่ง, ชื่อไม้พุ่ม เมล็ดใช้ย้อมผ้า, ในสาริปุตตเถราปทาน กล่าวถึงประวัติอดีตชาติของพระสาริปุตตเถระตอนหนึ่งว่า ต้นคำ ต้นสน ต้นกระพุ่ม สะพรั่งด้วยผลมีรสหวาน เพลิดเพลินเป็นประจำ อยู่ไม่ไกลอาคารของข้าพเจ้า (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๖๘/๓๐), ในพิกกกุลเถราปทาน กล่าวถึงอดีตชาติของพระพิกกกุลเถระตอนหนึ่งว่า ณ ป่าหิมพานต์ มีต้นคำ ต้นข้าน้ำ ต้นกระพุ่ม ต้นไทร และต้นมะขวิด อาคารของข้าพเจ้าเป็นเช่นนี้ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๓๙๐/๖๓๕), ในอุเทนเถราปทานกล่าวถึงอดีตชาติของพระอุเทนเถระไว้ตอนหนึ่งว่า ต้นคำ ต้นข้าน้ำ ต้นกระพุ่ม ต้นมะเฟือง มีดอกบานส่งกลิ่นหอมอบอวลคล้ายกลิ่นทิพย์ประดับอาคารของข้าพเจ้าให้งดงาม (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๓๓๖/๖๙๘, ชื่อไม้ต้น ผลมีขนสีแดง ใช้ทำยาได้, แสด ก็เรียก

อรรถกถาอธิบายว่า ไม้พุ่มชนิดหนึ่ง ต้นแสด หรือต้นคำแสด ก็เรียก (ขุ.อป.อ. (บาลี) ๑/๑๗๓/๒๖๒)

ต้นคำฝอย : ชื่อไม้ล้มลุก ดอกใช้ทำยาได้ ดังคำในเวสสันดรชาดก มหาวนัณณนาตอนหนึ่งว่า ไม้มะริน ตีนเป็ด กล้วย ต้นคำฝอย นมแมว คนทา ประตุ่ลาย และสลอด ผลิดอกบานสะพรั่ง (ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๒๐๔๒/๕๐๒)

ต้นแคขาว : ชื่อไม้ต้น ดอกมีทั้งสีขาวและสีแดง ยอดอ่อน ดอก และฝักกินได้ เปลือกใช้ทำยา, พันธุ์ที่ดอกสีแดงเรียก แคแดง ดังคำในเวสสันดรชาดก มหาวนัณณนาตอนหนึ่งว่า ต้นชีก ต้นแคขาว บัวบกส่งกลิ่นฟุ้งไป (ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๒๐๓๙/๕๐๒)

ต้นแคธนู : ชื่อไม้ต้น ดอกมีทั้งสีขาวและสีแดง ยอดอ่อน ดอก และฝักกินได้ เปลือกใช้ทำยา, พันธุ์ที่ดอกสีแดง เรียกแคแดง พันธุ์ที่ดอกคล้ายธนู เรียกว่าแคธนู ดังคำในกุลาณชาดกตอนหนึ่งว่า

ณ ป่าหิมพานต์ มีต้นนมแมว ต้นแคธนู ต้นเปราะหอม ต้นกฤษณาและต้นแฝกหอม เป็นประเทศที่दारดาษประดับไปด้วยเครือเถา(ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๕๓๖/๑๓๖)

ต้นแคฝอย : ชื่อไม้ต้นหลายชนิด เช่น ชนิด ดอกสีชมพูอมม่วงอ่อน ขอบกลีบดอกนุ่มเป็นริ้วยาว ๆ ไม่เป็นระเบียบ, ใบจัมเปยยขาดก นพินิกาชาดก เวสสันดรชาดก กล่าวถึงต้นแคฝอยว่ามีดอกไม้บานสพรั่ง ดังคำว่า ต้นมะม่วง ต้นสาละ ต้นหมากเฒ่า ต้นหว่า ต้นราชพฤกษ์ และต้นแคฝอย ผลดอกออกผลบานสพรั่ง (ขุ.ชา.วิสติ(ไทย) ๒๗/๒๗๓/๕๑๘, ขุ.ชา.ปณณาส.(ไทย) ๒๘/๒๐/๔, ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๒๐๓๗/๕๐๒), ในสารีปุตตเถราปทาน กล่าวถึงประวัติอดีตชาติของพระสารีบุตรเถระตอนหนึ่งว่า ต้นแคฝอย ต้นย่านทราย มีดอกบานสพรั่ง ส่งกลิ่นหอมอบอวล คล้ายกลิ่นทิพย์อยู่รอบๆ อาศรมของข้าพเจ้า (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๔๗/๒๗), ในพุทธวงศ์ กล่าวไว้ว่า ต้นไม้เป็นที่ตรัสรู้ของพระผู้มีพระภาค(วิปัสสี) พระองค์นั้น ชาวโลกเรียกว่า ต้นแคฝอย (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๓๐/๖๘๘), ในมหาปทานสูตร กล่าวไว้ว่า พระวิปัสสีพุทธเจ้าตรัสรู้ที่ควงต้นแคฝอย (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๘๘/๓)

อรรถกถาอธิบายว่า ที่ควงต้นแคฝอย หมายถึงภายใต้บริเวณร่มแคฝอย(ที.ม.อ.๘/๙)

ต้นงา : ชื่อไม้ล้มลุก ผลเป็นฝัก มีเมล็ดเล็ก ๆ สีขาวหรือดำ ใช้ประกอบอาหารหรือสกัดน้ำมัน ดังคำใน พุทธิติสุตตราว่า ต้นงาทั้งหลายที่ไม่งามมีเพียงใบสองใบ ในไร่ของพระสมณะนี้ไม่มีแน่ เพราะเหตุนั้น พระสมณะนี้จึงมีความสุข (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๙๖/๒๗๙), ในอัมพปาลีเถรคาถา พระเถรีกล่าวถึงต้นไม้เป็นคำเปรียบเทียบไว้ว่า เมื่อก่อน แข่งทั้งสองของเรา ประดับด้วยกำไลทองเกลี้ยงเกลาสวยงามนักเดี๋ยวนี้ กลับเหี่ยวแห้งเหมือนต้นงาแห้งเพราะชรา (ขุ.เถรี.(ไทย) ๒๖/๒๖๘/๕๙๙)

ต้นจิว : ชื่อไม้ต้นขนาดใหญ่ กิ่งก้านและลำต้นมีหนามแหลมคม เปลือกสีเทา ขรุขระ ดอกสีแดงสด ใช้บุยในผลอย่างเดียวกับง้าว, สัตว์จำพวกนก มักอยู่อาศัย ดังคำในกุลาวกชาดกว่า ที่ต้นจิว มีลูกนกครุฑอยู่ (ขุ.ชา.เอกก.(ไทย) ๒๗/๓๑/๑๓), เป็นต้นไม้มีหนาม ดังคำว่า ต้นจิวทั้งหลายล้วนแต่เป็นเหล็ก มีหนามยาว ๑๖ องคุลี (ขุ.ชา.สฎฐี.(ไทย) ๒๘/๑๒๐/๕๒), มีลำต้นสูง ดังคำในมหานารทกัศสพชาดกว่า ต้นจิวสูงเทียมเมฆ เต็มไปด้วยหนามเหล็กคมกระหายจะดูดดื่มเลือดคน(ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๑๓๑๖/๓๘๖), ในอุปัฏฐาเถราปทานกล่าวถึงประวัติอดีตชาติของพระอุปัฏฐาเถระตอนหนึ่งไว้ว่า ณ ป่าหิมพานต์ ต้นโพธิ์ ต้นชบาซ้อน ต้นแคฝอย ต้นย่านทราย ต้นปฐู ต้นจิว มีดอกบานสพรั่งมีอยู่มาก (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๐๗/๖๖๙)

ต้นจกกลนี : บัว, บัวดอกคล้ายบัวชม มีเกสรซ้อนหลายชั้น แตกก้านต่อดอกแล้วมีดอกต่อกัน ๓ ดอก บ้าง ๔ ดอกบ้าง มีดอกหอม ดังคำในสารีปุตตเถราปทาน ที่กล่าวถึงประวัติอดีตชาติของพระสารีบุตรเถระตอนหนึ่งว่า ต้นตาเสือ ต้นจกกลนี ต้นอุตตลี และต้นชบา มีดอกบานสพรั่งส่งกลิ่นหอมอบอวลคล้ายกลิ่นทิพย์อยู่ใกล้ๆ บึง (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๕๗/๒๘), มีกลิ่นคล้ายกลิ่นทิพย์ ดังคำในอปทานไว้ว่า ณ ป่าหิมพานต์ ต้นโกมุท ต้นจกกลนี และต้นตาเสือ ปรากฏมีมากที่ใกล้ขอบสระธรรมชาติ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๒๐/๖๗๐, ๓๒/๓๔๘/๖๙๙, ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๔๙/๘)

ต้นจันทน์, ต้นจันทน์แดง : ชื่อไม้พุ่ม ขึ้นตามเขาหินปูน เนื้อไม้ที่สารลงมีสีแดง, ในเอกกนิบาต อังคุตตรนิกาย กล่าวว่า บัณฑิตกล่าวว่าต้นจันทน์เป็นต้นไม้ที่เล็กกว่าต้นไม้ทุกชนิด เพราะเป็นของ

อ่อนและใช้งานได้ดี(อง.เอกก.(ไทย) ๒๐/๔๗/๙,๒๘/๕๓๖/๑๓๖,มีผลตก ในอุปสัฎเกราปทาน กล่าวถึงประวัติอดีตชาติของพระอุปสัฎเระตอนหนึ่งไว้ว่า ณ ป่าหิมพานต์ ต้นหมากเเม่า ต้นขนุนสำปะล่อ ต้นขนุน ต้นกล้วย ต้นจันทน์ มีผลมากในที่นั้น (ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๑๑๐/๖๖๙), จันทน์ผา ก็เรียก

ต้นจำปา :ชื่อไม้ต้นขนาดใหญ่ ดอกสีเหลืองอมส้ม กลีบดอกใหญ่ยาว มีหลายกลีบ กลิ่นหอม; สีเหลืองอมส้มอย่างดอกจำปา; เครื่องหน้าซุงว่าวจุฬา รูปเป็นกลีบเหมือนกลีบดอกจำปา; แหนบรูปคล้ายกลีบดอกจำปาซึ่งติดอยู่กับแกนในประแจจีน สำหรับยันไม่ให้กุญแจหลุดออกจากกัน, จัมปา ก็ใช้; ไม้เฝือกักปลายด้านหนึ่งเป็น ๔-๕ แฉก แล้วเอาชิ้นไม้ขัดให้บานออกเป็นรูปดอกจำปา ใช้เสียบปลายไม้สำหรับสอยผลไม้; เครื่องยึดธรณีบนของประตูให้ติดกับกรอบเข็ดหน้าของอาคารประเภทโบสถ์ วิหาร ในสถาปัตยกรรมไทย ทำด้วยไม้ เป็นแท่งรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส ด้านหน้าตกแต่งเป็นเส้นขอบของดอกไม้หรือแต่งให้เป็นรูปดอกสีกลีบที่เรียกว่า ดอกประจำยาม, ในกุณาลชาดก กล่าวถึงต้นจำปาว่าเป็นหมุ่ไม้นานาพรรณไว้ว่า ต้นสน ต้นจำปา ต้นโอศก ต้นกาเกทิง ต้นหงอนไก่ (ขุ.ชา.อสิต.(ไทย) ๒๘/๕๓๖/๑๓๖),มีกลิ่นหอม ดังคำในสารีปุตตเกราปทานกล่าวถึงอดีตชาติของพระสารีบุตรเระตอนหนึ่งไว้ว่าต้นจำปา ต้นช้าน้ำว ต้นกระทุ่ม ต้นกาเกทิง ต้นบุนนาค และต้นการะเกด มีดอกบานสะพรั่ง ส่งกลิ่นหอมอบอวลคล้ายกลิ่นทิพย์อยู่รอบๆ อาศรม (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๔๘/๒๗, มักปลูกไว้รอบที่อยู่ ดังคำในเอกฉัตติยเกราปทานกล่าวถึงประวัติอดีตชาติของพระเอกฉัตติยเระไว้ตอนหนึ่งว่า ต้นราชพฤกษ์ ต้นจำปา ต้นแคฝอย ต้นย่านทราย ต้นอุโลก และต้นโอศก ประดับอาศรมของข้าพเจ้า ไห้ดงาม (ขุ.อป.(ไทย)๓๓/๓๘/๖,ในพุทธวงศ์กล่าวว่าต้นไม้ตรีสรู้อของพระพุทธเจ้าพระนามว่าอถลัทสสี ดังคำว่า ต้นไม้เป็นที่ตรีสรู้อของพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นชาวโลกเรียกว่า ต้นจำปา (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๒๐/๖๖๔)

ต้นจิก : ชื่อไม้ต้นขนาดกลางหลายชนิด ขึ้นในที่ชุ่มชื้นและที่น้ำท่วมถึง ดอกสีขาว เกสรเพศผู้สีแดงมักออกเป็นช่อยาวห้อยเป็นระย้า เช่น จิกนา จิกบ้าน หรือ จิกสวน จิก,ในกุณาลชาดก กล่าวถึงต้นจิกว่าเป็นต้งป่าหมุ่ไม้นานาพันธุ์ คือต้นโกฐาค่า ต้นจิก ต้นลำเจียก ต้นย่านทราย (ขุ.ชา.อสิต.(ไทย) ๒๘/๕๓๖/๑๓๖) ดู กระโดน, ดู ตีนตุ๊กแก

อรรถกถาอธิบายว่า มุจลินท์ เรียกอีกชื่อหนึ่งว่า นิจุละ คือ ต้นจิกนา(นิปะ) ตรงกับภาษาอังกฤษว่า “The Tree Barringtonai Acutangula” ต้นมุจลินท์นี้เป็นเจ้าแห่งไม้ในป่า(ขุ.อุ.อ.(บาลี)๑๑/๑๐๔),ต้นมุจลินท์นี้เป็นเจ้าแห่งต้นมุจละ (PALI-ENGLISH DICTIONARY, P.535, COL.1, Edited by T.W. RHYS DAVIDS and WILLIAM STEDE)

ต้นชบา :ชื่อไม้พุ่ม ดอกมีสีต่าง ๆ พันธุ์ที่สีแดงดอกและยอดใช้ทำยาได้ มีกลิ่นหอม ดังคำในสารีปุตตเกราปทานกล่าวถึงอดีตชาติของพระสารีบุตรเระตอนหนึ่งไว้ว่า ต้นตาเสือ ต้นจงกลนี ต้นอุตตลี และต้นชบา มีดอกบานสะพรั่งส่งกลิ่นหอมอบอวลคล้ายกลิ่นทิพย์อยู่ใกล้ๆ บึง (ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๑๕๗/๒๘,มีดอกมาก ดังคำในอุปสัฎเกราปทานกล่าวถึงประวัติอดีตชาติของพระอุปสัฎเระตอนหนึ่งไว้ว่า ต้นโพธิ์ ต้นชบาซ้อน ต้นแคฝอย ต้นย่านทราย ต้นปรู ต้นจิว มีดอกบานสะพรั่ง มีอยู่มาก (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๒๑/๖๗๐),มีกลิ่นหอม ดังคำในอุเทนเกราปทาน

กล่าวถึงอดีตชาติของพระอุเทนเถระไว้ตอนหนึ่งว่า ต้นลำควน ต้นชบา ต้นกาเกทิง และต้นสาละ มีดอกบานสะพรั่งส่งกลิ่นหอมอบอวลคล้ายกลิ่นทิพย์ ประดับอาศรมของข้าพเจ้าให้งดงาม (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๓๓๕/๖๙๘)

ต้นชบาซ้อน : ชื่อไม้พุ่ม ดอกมีสีต่าง ๆ พันธุ์ที่สีแดงดอกและยอดใช้ทำยาได้ มีกลิ่นหอม ดอกซ้อนกันหลายชั้น เรียกว่าชบาซ้อน มีดอกดก ดังคำในในอุปัฏฐากเถราปทานกล่าวถึงประวัติอดีตชาติของพระอุปัฏฐากเถระตอนหนึ่งไว้ว่าต้นโพธิ์ ต้นชบาซ้อน ต้นแคฝอย ต้นย่านทราย ต้นปรุ ต้นจิว มีดอกบานสะพรั่ง มีอยู่มาก (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๐๗/๖๖๙)

ต้นช้าน้ำ : ชื่อกล้วยไม้ ดอกใหญ่ สีน้ำตาลอมชมพูหรือนวล มีแต่มีสีเหลืองที่กลีบกระเป่า ๒ แต่มีจัดเป็นชื่อไม้พุ่มหรือไม้ต้นขึ้นในป่าเบญจพรรณแล้ง เปลือกสีน้ำตาลแก่ ดอกสีเหลืองออกเป็นช่อสั้น ดอกบานเส้นผ่านศูนย์กลางประมาณ ๒ เซนติเมตร กลิ่นหอมอ่อน ผลัดใบ ขณะมีดอกมาก ดังคำในสาริปุตตเถราปทานกล่าวถึงอดีตชาติของพระสาริปุตตเถระตอนหนึ่งไว้ว่า ต้นจำปา ต้นช้าน้ำ ต้นกระทุ่ม ต้นกาเกทิง ต้นบุษราคัมและต้นการะเกด มีดอกบานสะพรั่งส่งกลิ่นหอมอบอวล (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๔๘/๒๗), เป็นต้นไม้ตรีสรูของพระพุทธเจ้า พระนามว่าปทุมุตตระ ดังคำในเอกทปิยเถราปทานกล่าวถึงอดีตชาติของพระเอกทปิยเถระตอนหนึ่งว่า ข้าพเจ้ามีจิตเลื่อมใส มีใจยินดี ได้ถวายประทีปดวงหนึ่งไว้ที่ต้นช้าน้ำซึ่งเป็นต้นไม้เป็นที่ตรีสรูที่ประเสริฐ ของพระมุนีพระนามว่าปทุมุตตระ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๓๐/๓๔๓) กำลังช้ำสาร หรือ ตานนกกด ก็เรียก, *ดู ตานเหลือง*

ต้นชีก : ชื่อไม้ต้น ดอก (เกสร) อ่อนมีสีเขียวและขาว เมื่อดอก (เกสร) แก่เปลี่ยนเป็นสีเหลือง โกลีโรยเปลี่ยนเป็นสีเหลืองอมแสด ฝักแบนยาวกว้าง ฝักอ่อนสีเขียว เมื่อแก่สีน้ำตาลอ่อน ไม่มีรส ในเวสสันดรชาดก มหาวนัณณนา กล่าวไว้ว่า ต้นชีก ต้นแคขาว บัวบกส่งกลิ่นฟุ้งไป (ขุ.ขาม.(ไทย) ๒๘/๒๐๓๙/๕๐๒), ในพุทธวงศ์ กล่าวว่า พระมหาวีรขินเจ้าทรงประกาศพระธรรมจักรแล้วประทับอยู่ในนันทารามประทับที่โคนต้นชีกทรงปราบปรามเตียรถีย์ (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๒๓/๕๙๕), เป็นต้นไม้ตรีสรูของพระพุทธเจ้าพระนามว่ากุกสันธะ ดังคำว่า ต้นไม้เป็นที่ตรีสรูของพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นชาวโลกเรียกว่า ต้นชีก (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๒๑/๗๐๕), พฤกษ์ ชีก หรือ ชิก ก็เรียก, มักเรียกต้นก้ามปู หรือต้นจามจุรีแดง ซึ่งเป็นไม้ต่างชนิดกันว่าต้นจามจุรี *ดู จามจุรี*

ในมหาปทานสูตรกล่าวว่าเป็นต้นไม้ตรีสรูของพระพุทธเจ้าพระนามกุกสันธะ ดังคำว่า พระกุกสันธพุทธเจ้าตรีสรูที่ควงต้นชีก (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๘/๓), ในกิงสุโกปมสูตร กล่าวถึงต้นชีกว่ามีทองกวาว ดังคำว่า ต้นทองกวาวที่เกิดนานมีฝักเหมือนต้นชีก (ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๒๔๕/๒๕๗)

ต้นดีหมี : ชื่อไม้ต้นหลายชนิดหลายสกุล ขึ้นในป่า มีรสขม ใบคล้ายมะไฟ ใช้ทำยาได้ มีดอกดก ดังคำในดังคำในในอุปัฏฐากเถราปทานกล่าวถึงประวัติอดีตชาติของพระอุปัฏฐากเถระตอนหนึ่งไว้ว่า มีต้นดีหมี ต้นโอศก ต้นเข็ม ต้นบุษราคัม ต้นบุษราคัมเขา มีดอกบานสะพรั่งส่งกลิ่นหอมอบอวลไปทั่วอาศรมของข้าพเจ้า(ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๐๓/๖๖๘), มักปลุกตามที่อยู่ ดังคำในอุเทนเถราปทานกล่าวถึงอดีตชาติของพระอุเทนเถระไว้ตอนหนึ่งว่า ต้นบุษราคัม ต้นบุษราคัมเขา ต้นดีหมี ในที่ใกล้อาศรม (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๓๔๐/๖๙๘)

ต้นตะเคียน : ชื่อไม้ต้นขนาดใหญ่ เนื้อไม้แข็ง ใช้เลื่อยเป็นกระดาน และขุดทำเรือ ดังคำในก้นทลกลก ชาดกว่า นกหัวขวานตัวนี้ชื่อก้นทลกลก เมื่อจะเจาะหมู่ไม้ในป่า ได้บินท่องเที่ยวไปในหมู่ไม้แห่งที่ไม่มีแก่น ต่อมาภายหลังได้มาพบไม้ตะเคียนซึ่งมีแก่นโดยธรรมชาติได้ทำลายกระหม่อมที่ต้นตะเคียนนั้นแล้ว (ขุ.ชา.ทุก.(ไทย) ๒๗/๑๒๐/๙๖), มีเนื้อแข็งมากดังคำในผ้นทนชาดกว่า ต้นรังก็ดี ต้นตะเคียนก็ดี ต้นหูวางก็ดี ต้นสีเสียดก็ดี ที่ไหนจะแข็งแกร่ง แต่ต้นไม้ที่มีนามว่า สะคร้อนั้นซิเป็นไม้ที่แข็งแกร่งสำหรับกรรณ (ขุ.ชา.เตรสก.(ไทย)๒๗/๑๖/๓๙๙)

ต้นตะแบก : ชื่อไม้ต้นหลายชนิด ผิวเปลือกเรียบล่อนเป็นสะเก็ด ดอกสีม่วง เช่น ตะแบกนา ในอนุกรมมูลสูตร กล่าวไว้ว่า สาละ ต้นตะแบก หรือต้นสะคร้อที่ถูกเถาย่านทราย ๓ ชนิดคลุมยอด พันรอบต้น ย่อมถึงความเสื่อม (อง.ทุก.(ไทย) ๒๐/๗๐/๒๗๖)

ต้นตาล : ชื่อปาล์ม ใบใหญ่ ดอกแยกเพศ อยู่ต่างต้น ต้นเพศผู้ออกดอกเป็นวงคล้ายมะพร้าว ไม่มีผล ต้นเพศเมียออกดอกเป็นช่อเดี่ยว ๆ ผลใหญ่กลมโตเป็นทะลาย น้ำหวานที่ออกจากวงของต้นเพศผู้ เรียกว่าน้ำตาลสด ใช้ทำน้ำตาลได้ ตอนหัวของผลอ่อน เรียกว่าหัวตาล ต้มแกงกินได้ เมื่อเตี้ยอ่อน เรียกว่าลอนตาล นิยมกินสดหรือกินกับน้ำเชื่อม เนื้อในตาลอ่อนที่เจาะออกมาจากเต้า เรียกว่าตาลฉะ จาวที่เกิดจากเมล็ดแก่ที่งอกแล้ว เรียกว่าจาวตาล เชื่อมกินได้, ตาลโตนดก็เรียก; เรียกขนมที่ทำด้วยแป้งผสมน้ำคั้นจากลูกตาลสุกว่าขนมตาล คำว่าต้นตาล มีปรากฏในหลายแห่ง เช่น ต้นตาลยอดดั้นที่ไม่อาจงอกได้ต่อไป ในมหาสุทสนสูตร กล่าวว่า สรรพธรรมโภกขณมีต้นตาลล้อม ๗ แถว (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๒๕๙/๑๙๒); มักปลูกตาลบูชาให้ งดงาม ดังคำในมหาภิณชาตเถราพาน กล่าวถึงอดีตชาติของพระมหาภิณชาตเถระไว้ตอนหนึ่งว่า ข้าพเจ้าครั้งสร้างอักษิณเจดีย์ ซึ่งงดงามด้วยแนวแห่งต้นตาล ไว้ใกล้สถานเป็นที่ทำการบูชาเจดีย์ นั้นแล้วทำจิตของตนให้เลื่อมใส บูชาเจดีย์อันสูงสุด (ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๔๐๓/๖๒)

คำว่า ต้นตาล มีกล่าวไว้ในพระไตรปิฎกหลายแห่ง เช่น ที.ม.(ไทย) ๑๐/๒๕๙/๑๙๓,ม.ม. ๑๓/๕๓/๕๐,๑๖๘/๑๘๙, ๑๙๒/๒๒๖,ม.อุ.(ไทย) ๑๔/๖๒/๖๖, ๓๖๗/๔๑๓,ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๓๕/๗๖, ๓๖/๗๘, ๕๕/๑๐๙, ๕๖/๑๐๙, ๕๗/๑๑๐,ส.ข.(ไทย) ๑๗/๓/๑๒,๑๑๑/๒๐๖, ๑๑๒/๒๐๖, ๑๖๘/๒๖๐,ส.ม.(ไทย) ๑๙/๙๘๘/๔๗๑,อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๓๖/๕๙, ๒๐๐/๓๑๕, ๒๕๗/๓๗๔,อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๗๑/๑๒๐, ๗๒/๑๒๒,อง.อฏฐก.(ไทย) ๒๓/๑๑/๒๒๑,อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๒๐/๔๒,ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๗๔๑/๘๖,(ขุ.ชา.ทุก.(ไทย) ๒๗/๔๕/๗๕,ขุ.ชา.ปญญาส.(ไทย) ๒๘/๒๑/๔,ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๑๙๘๘/๔๙๔, ๒๐๕๒/๕๐๓,ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๑๕/๖๗๐, อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๓๑๖/๒๖๖, ๓๘๗/๓๙๙)

ต้นตาเสือ : ชื่อไม้ต้น เนื้อไม้สีแดง แข็งและหนัก ใช้ในการก่อสร้าง มีกลิ่นหอม ดังคำในสาริปุตตเถราพานกล่าวถึงอดีตชาติของพระสารีบุตรเถระตอนหนึ่งไว้ว่า ต้นตาเสือ ต้นจกกลนี้ ต้นอุตถลีและต้นขบา มีดอกบานสะพรั่งส่งกลิ่นหอมอบอวล (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๕๗/๒๘), มักเกิดตามสรรพธรรมชาติ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๒๐/๖๗๐, ๓๔๘/๖๙๙,ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๔๙/๘)

ต้นตีนเป็ด : ชื่อไม้ต้น ๒ ชนิด คือ (๑) ใบออกรอบข้อ ๔-๗ ใบ ผลเป็นฝักยาว ๒ ฝัก, สัตบรรณ หรือ พญาสัตบรรณ ก็เรียก; และ ตีนเป็ดน้ำ (๒) เป็นไม้ต้นขนาดกลาง มักขึ้นตามชายน้ำ ดอกสีขาว ผลกลม, ใช้เป็นดอกไม้บูชาพระ ดังคำในสัตตปณณียเถราพานกล่าวถึงอดีตชาติของพระสัตตปณณียเถระตอนหนึ่งไว้ว่า พระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้ทรงเป็นผู้นำสัตว์โลก พระนามว่า

สุมนะ เสด็จจวบตีขึ้นแล้ว ข้าพเจ้ามีจิตเลื่อมใส มีใจยินดีได้ใช้ต้นตีนเป็ดบูชา (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๒๘/๕๕๕), มีดอกคก ดังคำในเอกฉัตติยเถราปทานกล่าวถึงอดีตชาติของพระเอกฉัตติยเถระตอนหนึ่งว่า ต้นปรู ต้นคัตเค้า ต้นตีนเป็ด ต้นมะกล่ำหลวง ต้นคนทีสอ และต้นกรรณิการล้วนมีดอกบานสะพรั่ง อยู่ใกล้ๆ อาศรม (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๓๙/๗)

ต้นทองกวาว : ชื่อพรรณไม้ ๒ ชนิด คือ(๑) เป็นไม้ต้น ดอกสีแสด, ทองธรรมชาติ ก็เรียก, พายัพเรียกทองกวาว, อีสานเรียก จาน; (๒) เป็นไม้เถา, ทองเครือ หรือ ตานจอมทอง ก็เรียก มีดอกคก ดังคำในเวสสันดรชาดก มหาวนัณณนาว่า ต้นรูกฟ้า ต้นอินทนิล ต้นกระท้อน และต้นทองกวาว ต่างก็ผลิดอกออกช่อและยอดแดงระเรื่อ (ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๒๐๔๑/๕๐๒), ใช้เป็นดอกไม้บูชาพระ ดังคำในกิงสุกปุชกเถราปทานกล่าวถึงอดีตชาติของพระกิงสุกบากเถระตอนหนึ่งว่า ข้าพเจ้าได้เห็นต้นทองกวาวมีดอกบานสะพรั่ง จึงประณมมือ ระลึกถึงพระพุทธเจ้า พระนามว่าสิทธัตถะ แล้วบูชาในอากาศ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๑/๕๓๕, ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๒๕/๑๗๐), ต้นทอง ก็เรียก (ดู ทอง ๒).

ต้นทองกวาว มีปรากฏหลายแห่ง เช่น ขุ.ชา.ทุก.(ไทย) ๒๗/๑๖๙/๑๑๘, ขุ.ชา. เทรสก.(ไทย) ๒๗/๗/๓๙๗, ขุ.ชา.อสีติ.(ไทย) ๒๘/๕๓๖/๑๓๖,

ต้นทองกวาวเครือ : ชื่อพรรณไม้ เป็นไม้เถา มักอยู่ตามต้นไม้ ดังคำในเวสสันดรชาดก มหาวนัณณนาว่า ต้นทองกวาวเครือมีดอกบานสะพรั่ง ขึ้นอยู่ตามต้นไม้ (ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๒๐๕๔/๕๐๔), ทองเครือ หรือ ตานจอมทองก็เรียก ชื่อไม้ต้นหลายชนิด เช่น ทองกลางป่า, ทองกลางลาย หรือ ทองเผือก, ทองหลางน้ำ หรือ ทองโหลง ดอกออกเป็นช่อสีแดงคล้ำ, ต้นปาริฉัตตกะ, ในพุทธยุทฺถุสสุตฺร กล่าวว่ ต้นไม้เหล่าใดเหล่าหนึ่งของเหล่าเทพชั้นดาวดึงส์ ต้นปาริฉัตตกะ (ต้นทองหลาง) ชาวโลกกล่าวว่าเลิศกว่าต้นไม้เหล่านั้น (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๕๓๘/๓๔๙)

ต้นทุน : ของเดิมหรือเงินเดิมที่มีไว้ ลงไว้ กำหนดไว้ จัดตั้งไว้ เพื่อประโยชน์แห่งองกาม เช่น มีความรู้เป็นทุนมีเงินเป็นทุน; เงินหรือทรัพย์สินอื่น ๆ ที่ตั้งไว้สำหรับดำเนินกิจการเพื่อหาผลประโยชน์ ดังคำในสามัญญผลสุตฺร มหาอัสสปุสฺสตรว่ คนกัณฑ์มาลงทุนจนประสบผลสำเร็จใช้หนี้เก่าที่เป็นต้นทุนจนหมด เก็บกำไรที่เหลือไว้เป็นค่าเลี้ยงดูบุตรภรรยา (ที.สี.(ไทย) ๙/๒๑๘/๗๕, ม.ม.(ไทย) ๑๒/๔๒๖/๔๕๘)

อรรถกถาอธิบายว่า ต้นทุน หมายถึงนำที่นาและสวนไปจำนอง หรือขายขาด เพื่อนำทรัพย์สินไปซื้อสุรามาดื่ม (ขุ.ธ.อ.(บาลี) ๗/๑๙)

ต้นเทพพารุ : ชื่อไม้พุ่ม ตระกูลเดียวกับต้นประยงค์ซึ่งดอกกลมเล็ก ๆ สีเหลือง ลักษณะคล้ายไขปลา ดอกออกเป็นช่อตามง่ามใบ กลิ่นหอม ดังคำในกุณฺดาชาดกว่ ป่าหิมพานต์เป็นป่าชฎูที่ตาชตื้นไปด้วยต้นกฤษณาดำ ต้นบัวบก ต้นประยงค์ ต้นเทพพารุ และต้นกล้วย (ขุ.ชา.อสีติ.(ไทย) ๒๘/๕๓๖/๑๓๖)

ต้นเทียน : ชื่อไม้ล้มลุก ลำต้นอวบ ดอกมีสีต่าง ๆ กัน เช่น ขาว ชมพู ม่วง ในเวสสันดรชาดก มหาวนัณณนา กล่าวไว้ว่า มีเถาโคกกระออม นมตำเลีย เถาหญ้านาง เถาชะเอม ไม้โศก ต้นเทียน บอระเพ็ดไฟ ชิงช้าชาลี (ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๒๐๕๓/๕๐๔)

ต้นไทร : ชื่อไม้ต้น มีหลายชนิด เช่น ไทรย้อย ไทรย้อยใบหูก หรือ ไฮฮี, มีร่มเงาดี ดังคำว่ในกิงสุโกปมสุตฺรว่ ต้นทองกวาวมีใบแก่และใบอ่อนหนาแน่น มีร่มทึบเหมือนต้นไทร(ส.สพ.(ไทย) ๑๘/

๒๕๕/๒๕๓), ในวินัยปิฎก มหาวิภังค์ กล่าวว่า ที่ชื่อว่าพีชพันธุ์เกิดจากลำต้น ได้แก่ ต้นโพ ต้นไทร (วิ.ม.ท.(ไทย) ๒/๙๑/๒๗๙),ในมหาวรรค กล่าวว่าไว้ว่า พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ ต้นไทรต้นหนึ่งชื่อว่าสุประดิษฐ์เจดีย์ในสวนตาลหนุ่มเขตกรุงราชคฤห์นั้น (วิ.ม.(ไทย) ๔/๕๕/๖๕),เป็นต้นตรัสรู้ของพระพุทธเจ้าพระนามว่ากัสสปะ ดังคำว่า พระกัสสปพุทธเจ้าตรัสรู้ที่ควง ต้นไทร (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๘/๔),ในพุทธวงศ์ กล่าวว่า ต้นไม้เป็นที่ตรัสรู้ของพระผู้มีพระภาค พระองค์นั้น ชาวโลกเรียกว่า ต้นไทร (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๓๙/๗๑๖)

คำว่า ต้นไทร แปลจากคำว่า นิโครธ ตรงกับภาษาอังกฤษว่า “Banyan” หรือ “Indian Fig-tree” ไม่จำพวกไทรหรือร่างของอินเดียน พวกคนเลี้ยงแพะชอบมานั่งที่ร่มเงาของต้น นิโครธนี้ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า อชปาลนิโครธ (วิ.อ. ๓/๔/๘; PALI-ENGLISH DICTIONARY, P.355, Edited by T.W. RHYS DAVIDS and WILLIAM STEDE)

มีกล่าวไว้ในพระไตรปิฎกหลายแห่ง เช่น ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๒๒/๑๘๑,ขุ.ชา. ติก.(ไทย) ๒๗/๑๔๒/๑๕๒,ขุ.ชา.ปภินณก.(ไทย) ๒๗/๑๕๗/๔๕๔,๒๗/๑๕๘/๔๕๔,ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๘๘๗/๓๒๑, ๒๑๔๓/๕๑๖, ๒๑๖๓/๕๑๙, ๒๒๔๐/๕๓๐,ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๓๙๐/๖๓๕, ๑๑๓/๖๖๙, ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๓๑/๘๐

ต้นไทรย้อย :ชื่อไม้ต้น ซึ่งมีรากย้อยลงมา ดังรากไทรย้อยลงมา ในสุจิโถมสูตร กล่าวว่าไว้ว่า ย่านไทรเกิดจากลำต้นไทรแล้วแผ่ชานไปในป่า(ส.ส.(ไทย)๑๕/๒๓๗/๓๔๐),ในนันทกเปตวัตถุ กล่าวว่าถึงต้นไทรย้อยไว้ว่า ต้นไทรย้อยต้นหนึ่งมีร่มหนาที่บิตี เขียวชุ่มคล้ายสีเมฆ ทั้งสีและสัณฐานก็คล้ายเมฆ (ขุ.เปต.(ไทย) ๒๖/๖๖๘/๒๗๗), มีผลดก ดังคำในอุปสีวเถราปทาน กล่าวถึงอดีตชาติของพระอุปสีวเถระตอนหนึ่งว่า ต้นไทรย้อย และต้นไม้เลียบ ต้นมะเดื่อ มีผลสุกอมเต็มต้น (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๑๒/๖๖๙)

ต้นไทรใหญ่ :ชื่อไม้ต้น ที่มีใบทึบ มีผลดก มีรากห้อยย้อยลงมา มียาง ผลกินได้ และนกมักชอบกินผลไทร, ในวินัยปิฎก จุฬวรรค กล่าวว่า ในแถบเชิงเขาหิมพานต์ มีต้นไทรใหญ่อยู่ต้นหนึ่ง สัตว์ ๓ สหายคือ นกกระทาด ลิง และช้างพลาย อาศัยต้นไทรนั้นอยู่ (วิ.จ.(ไทย) ๗/๓๑๑/๑๒๔), ในสัทธสูตร กล่าวว่าไว้ว่า ต้นไทรใหญ่ที่ทางใหญ่สี่แพร่งมีพื้นราบเรียบย่อมเป็นที่พึ่งของหมู่คนโดยรอบ (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๓๘/๕๙),ในมหาวิภังค์กล่าวว่า พ่อค้าเหล่านั้นมาถึงถิ่นกันดารที่มีภิกษาน้อย ไม่มีน้ำ ได้พบต้นไทรใหญ่มีร่มเงาเย็นสบาย นำรีนรมย์ (ขุ.ชา.ปภินณก.(ไทย) ๒๗/๑๘๑/๔๕๒)

ต้นนมแมว: ชื่อไม้พุ่มรอเลื้อย ดอกสีน้ำตาลอ่อนเกือบขาว ออกเดี่ยว ๆ ตามง่ามใบ บานเวลาเย็น กลิ่นหอม ผลสุกกินได้ ดังคำในกุณฑลชาดก ที่กล่าวว่าไว้ว่า ป่าหิมพานต์ มีภูมิภาคอันดารดาษไปด้วยพุ่มและกอแห่งต้นมะลิซ้อนต้นนมแมว ต้นแคธนู ต้นเปราะหอม (ขุ.ชา.อสีติ.(ไทย) ๒๘/๕๓๖/๑๓๖)

ต้นบัวบก :ชื่อไม้ล้มลุก ๒ ชนิด (๑) ขึ้นตามที่ชุ่มชื้น ทอดเลื้อยไปตามพื้นดิน ใบเดี่ยวกลม ขอบใบหยักเล็กน้อย ใบและต้นกินได้และใช้ทำยาได้, (๒) ชื่อไม้เถาชนิด ขึ้นในป่าเบญจพรรณ รากพองเป็นหัวกลม ๆ ใบค่อนข้างกลมปลายแหลม ใช้ทำยาได้ ดังคำในกุณฑลชาดกที่กล่าวถึงป่าหิมพานต์ว่ามีภูมิภาคเป็นป่าชุ่มที่ดาษต้นไปด้วยต้นกฤษณาดำ ต้นบัวบก ต้นประยงค์ ต้นเทพพา

รุและต้นกล้วย (ขุ.ชา.อสีติ.(ไทย) ๒๘/๕๓๖/๑๓๖), พายัพและอีสานเรียก ผักหนอก, ปักซี่ใต้ และตราดเรียก ผักแว่น.

ต้นบุณนาค : ชื่อไม้ต้นขนาดใหญ่ ใบยาวรี ปลายใบเรียวแหลม ดอกสีขาวคล้ายสารภีแต่ใหญ่กว่า กลิ่นหอม ใช้ทำยาได้ แก่นสีแดงเข้ม ใช้ทำเครื่องเรือน ดังคำในกุณาลชาดกที่กล่าวถึงป่าหิมพานต์ว่า เป็นดั่งป่าหุไม้นานาพันธุ์ คือ ต้นโกฐคำ ต้นจิก ต้นลำเจียก ต้นย่านทราย ต้นอ้อยช้าง ต้นบุณนาค ต้นพิกุล (ขุ.ชา.อสีติ.(ไทย) ๒๘/๕๓๖/๑๓๖), มีดอกบานสะพรั่ง ดังคำในสารีบุตรเถรปาทาน กล่าวถึงอดีตชาติของพระสารีบุตรเถระตอนหนึ่งว่า ต้นบุณนาค และต้นการะเกด มีดอกบานสะพรั่งส่งกลิ่นหอมอบอวลคล้ายกลิ่นทิพย์อยู่รอบๆ อาศรม (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๔๘/๒๗), ในอุปทานอื่นๆ กล่าวว่า มีดอกเป็นพวง บานสะพรั่ง มีกลิ่นหอม (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๔/๔๐๗, ๑๔/๕๐๒, ๑๕/๕๐๒, ๑๐๓/๖๖๘, ๑๕๒/๒๗, ๓๔๐/๖๘๘)

ต้นบุณนาคเขา : ชื่อไม้ต้นขนาดใหญ่ ใบยาวรี ปลายใบเรียวแหลม ดอกสีขาวคล้ายสารภีแต่ใหญ่กว่า กลิ่นหอม ใช้ทำยาได้ แก่นสีแดงเข้ม ใช้ทำเครื่องเรือน เกิดตามป่า ตามเขา เรียกกันว่าต้นบุณนาคเขา ดังคำในอุปัฏฐากเถรปาทาน กล่าวถึงอดีตชาติของพระอุปัฏฐากเถระตอนหนึ่งว่า ต้นบุณนาค และต้นการะเกด มีดอกบานสะพรั่ง ส่งกลิ่นหอมอบอวลคล้ายกลิ่นทิพย์อยู่รอบๆ อาศรม (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๐๓/๖๖๘), ในอุเทนเถรปาทาน ก็กล่าวว่า มีดอกมีกลิ่นหอมเช่นกัน (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๓๔๐/๖๘๘)

ต้นประดู่ : ชื่อไม้ต้นขนาดใหญ่ ๒ ชนิด คือ (๑) ดอกสีเหลือง กลิ่นหอม กิ่งมักทอด้้อยย เปลือกสีเทา มีน้ำยางน้อย ปลูกเป็นไม้ให้ร่มตามถนน (๒) กิ่งชูขึ้นเล็กน้อย เปลือกสีน้ำตาลเข้ม มีน้ำยางมาก ขึ้นตามป่าเบญจพรรณทั่วไป เนื้อไม้สีแดงนิ่ม ใช้ทำคอกเกวียน ในกุณาลชาดก กล่าวว่า เป็นดั่งป่าหุไม้นานาพันธุ์ คือ ต้นโกฐคำ ต้นจิก ต้นลำเจียก ต้นย่านทราย ต้นอ้อยช้าง ต้นบุณนาค ต้นพิกุล ต้นหมากหอม ต้นประดู่ (ขุ.ชา.อสีติ.(ไทย) ๒๘/๕๓๖/๑๓๖), มีดอกบานสะพรั่ง ดังคำในเวสสันดรชาดก มหาวนัณณนา ว่า ต้นคนที่สอ ต้นคนที่ ต้นขมา และต้นประดู่ ขึ้นอยู่ใกล้สระนั้น มีดอกบานสะพรั่ง (ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๒๐๓๙/๕๐๒), มีกลิ่นหอม (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๕๑/๒๗, ๓๒/๑๐๕/๖๖๘, ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๔๑/๗), ในพุทธวงศ์กล่าวไว้ว่าเป็นต้นไม้ตรีสรู้อของพระพุทธเจ้าพระนามว่าติสสะ ดังคำว่า ต้นไม้เป็นที่ตรีสรู้อของพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น ชาวโลกเรียกว่า ต้นประดู่ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๒๒/๖๗๙)

ต้นประยงค์ : ชื่อไม้พุ่ม ดอกกลมเล็ก ๆ สีเหลือง ลักษณะคล้ายไขปลาตุก ออกเป็นช่อตามง่ามใบ กลิ่นหอม ในกุณาลชาดก กล่าวว่า ป่าหิมพานต์เป็นป่าชฎูที่ตาชดินไปด้วยต้นกฤษณาดำ ต้นบัวบก ต้นประยงค์ ต้นเทพพารุ (ขุ.ชา.อสีติ.(ไทย) ๒๘/๕๓๖/๑๓๖), มักปลูกตามที่อยู่ ดังคำในอุปทานกล่าวไว้ว่า ต้นกระท้อน ต้นสาละ และต้นประยงค์ ล้วนมีดอกบานสะพรั่งดงามอยู่ใกล้ๆ อาศรม (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๐๖/๖๖๘, ๓๒/๓๘๙/๖๓๕, ๓๓/๔๑/๗)

ต้นปฐุ : ชื่อไม้ต้นขนาดกลางถึงขนาดใหญ่ ดอกสีขาว ออกเป็นกระจุกตามง่ามใบ กลิ่นหอม เนื้อไม้สีน้ำตาลคล้ำ ใช้ทำด้ามปืน พานท้ายปืน เปลือกกรากใช้ทำยาได้ ในกุณาลชาดก กล่าวว่าป่าหิมพานต์เป็นภูมิภาคที่สะพรั่งไปด้วยพวงช่อดอกไม้แห่งต้นรกฟ้าต้นอัญชัน ต้นปฐุ (ขุ.ชา.อสีติ.(ไทย) ๒๘/๕๓๖/๑๓๖), มีดอกบานสะพรั่ง ดังคำในเวสสันดรชาดก มหาวนัณณนาว่า ต้นปฐุไม้ชาก ไม้ปารีชาติ ก็มีดอกบานสะพรั่ง (ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๒๐๓๘/๕๐๒), มีดอกเป็นพวง ดัง

คำในอังกฤษโลกเถราปทานว่าต้นปฐ มีดอกบานสะพรั่ง มีดอกสวยงามเป็นพวง (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๒๓/๓๖๒),มักปลูกตามที่อยู่ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๔๙/๒๗,๓๒/๑๗/๕๔๕,๓๒/๑๐๗/๖๖๙,๓๒/๓๓๔/๖๙๗,ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๓๙/๗)

ต้นปาฎลี :ไม้แคฝอย เป็นต้นไม้ที่ตรัสรู้ของพระพุทธเจ้าพระนามว่าวิปัสสี ดังคำในสกิงสัมมัชชกเถราปทาน กล่าวถึงอดีตชาติของพระสกิงสัมมัชชกเถระว่า ข้าพเจ้าได้เห็นต้นไม้อันเลิศชื่อว่าปาฎลี(แคฝอย)ซึ่งเป็นต้นไม้เป็นสถานที่ตรัสรู้อันสูงสุดของพระผู้มีพระภาคพระนามว่าวิปัสสี (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๒/๓๑,๓๓/๓/๓๑)

ต้นปาริฉัตตะ : ชื่อไม้ต้น ดอกออกเป็นช่อสีแดงคล้ำ มีหลายชนิด เช่น ทองหลวงป่า, ทองหลวงลาย หรือ ทองเผือก, ทองหลวงน้ำ หรือ ทองโหลง,เป็นต้นไม้ในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ดังคำในพุทธิยรูกขสูตรว่า ต้นไม้เหล่าใดเหล่าหนึ่งของเหล่าเทพชั้นดาวดึงส์ ต้นปาริฉัตตะ (ต้นทองหลวง) ชาวโลกกล่าวว่าเลิศกว่าต้นไม้เหล่านั้น(ส.ม.(ไทย) ๑๙/๕๓๘/๓๔๙), ในอปทาน กล่าวไว้ว่าเป็นที่แสดงฤทธิ์ของพระเถรทั้งหลาย ดังคำว่า พระเถรเหล่านั้น กราบพระยุคลบาทของพระมุนีแล้วแสดงฤทธิ์ต่างๆ บางพวกแสดงแสงสว่าง ...บางพวกแสดงภูเขาสินธุ ภูเขาสัตตบริภัณฑ์และต้นปาริฉัตตะ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๒๓/๕๒๒)

ต้นปาริฉัตร : ต้นไม้สวรรค์ในสวนพระอินทร์, ต้นทองหลวง,ในปาริฉัตตกสูตร กล่าวไว้ว่า เมื่อต้นไม้สวรรค์ชื่อปาริฉัตรออกดอกบานสะพรั่งแล้ว แม่นครมีไปได้ ๕๐ โยชน์ ในบริเวณรอบ ๆ ส่งกลิ่นโชยไปตามลมได้ ๑๐๐ โยชน์ นี่เป็นอำนาจของต้นไม้สวรรค์ชื่อปาริฉัตร (อง.สตตค.(ไทย) ๒๓/๖๙/๑๔๘), หรือดังคำในวิจรุชาดก ว่า ต้นปาริฉัตรที่มีดอกบานสะพรั่ง และพญาช้างเอราวัณซึ่งมีอยู่ในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์(ขุ.ชา.ม.(ไทย)๒๘/๑๔๒๔/๔๐๕),ในจุฬินทเทศ กล่าวไว้ว่า ต้นปาริฉัตร คือต้นทองหลวงนั้น มีใบหนาแน่น มีร่มเงาชิด(ขุ.จ.ุ.(ไทย) ๓๐/๑๕๐/๔๗๙)

ต้นเป้ง :ชื่อไม้พุ่ม ๓ ชนิดคือ (๑) ก้านใบมีหนาม คือ เป้ง ขึ้นตามชายทะเล (๒) เป้งดอยขึ้นตามป่าดอน, และ (๓) เป้งบก หรือ บุ่มเป้ง ขึ้นในป่าเต็งรัง มีกล่าวไว้ในเวสสันดรชาดก กัณฑ์ทานกัณฑ์ ตอนหนึ่งว่า หม่อมฉันทกแหวกต้นเป้ง หย้าคา หย้าคมบาง แฝก หย้าปล้อง และหย้ามุงกระต่ายไปด้วยอกหม่อมฉันทกไม่เป็นผู้อันพระเวสสันดรนั้นนำไปได้โดยยาก (ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๑๘๓๓/๔๗๒)

ต้นไผ่ : ชื่อไม้พุ่มหลายชนิดและหลายสกุล ขึ้นเป็นกอ ลำต้นเป็นปล้อง ๆ เช่น ไผ่จันทน์ ไผ่ป่า ไผ่สีสุก (และ ไผ่ไร่ ไผ่ดำ ดังคำว่า ต้นไผ่ตกขุยเพื่อฆ่าตนเอง ตกขุยเพื่อความเสื่อม (วิ.จ.ุ.(ไทย) ๗/๓๓๕/๑๘๐,ส.นิ.(ไทย)๑๖/๑๘๔/๒๘๕,อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๖๘/๑๑๒),ในจุฬินทเทศอธิบายไว้ว่า พุ่มต้นไผ่ เรียกว่ากอไผ่ ในพุ่มต้นไผ่ ย่อมมีหนามจากกอเก่าอยู่คือรกเกี่ยวข้อง เกาะติดเกี่ยวพัน พัวพันกัน (ขุ.จ.ุ.(ไทย) ๓๐/๑๒๔/๔๑๒)

ต้นแฝก : ชื่อไม้ล้มลุก ใบใช้มุงหลังคา รากใช้ทำยาได้ ดังคำในวัปปสูตรที่กล่าวถึงต้นแฝกไว้ว่า บุรุษถือจอบและตะกร้ามา เขาตัดต้นไม้นั้นที่โคน ครั้นแล้วขุดค้ำเอารากขึ้น ตัดไม่ให้เหลือแม้ขนาดเท่าต้นแฝก (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๙๕/๒๙๕)

ต้นแฝกหอม : ชื่อไม้ล้มลุก ใบใช้มุงหลังคา รากใช้ทำยาได้ ในกุณาลชาดกกล่าวว่าป่าหิมพานต์อันดารดาษไปด้วยพุ่มและกอแห่งต้นมะลิซ้อนต้นนมแมว ต้นแคธนู ต้นเปราะหอม ต้นกฤษณา และต้นแฝกหอม (ขุ.ชา.อ.ส.ิต.(ไทย) ๒๘/๒๘๙/๑๓๖)

ต้นพญาไม้สาละ : ชื่อไม้ต้น ขนาดใหญ่ มีดอกเป็นช่อ ผลกลม มีดอกบานสะพรั่ง, ในอุปทานกล่าวว่า ต้นพญาไม้สาละออกดอกบานสะพรั่ง ส่งกลิ่นหอมอบอวลไปคล้ายกลิ่นทิพย์ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๒๕/๑๒๕, ๓๑/๒๓๒, ๓๑/๕๔๘, ๓๓/๖๕๘, ๓๓๑/๕๑, ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๘๖/๑๓, ๓๓/๔/๑๘๔, ๓๓/๒๒/๗๙, ๓๓/๒๒/๖๖๔, ๓๓/๒๒/๖๖๙, ๓๓/๒๓/๖๖๐, ๓๓/๒๗/๕๙๕, ๓๓/๔๔/๕๖๒), ในพุทธวงศ์กล่าวว่า พระพุทธเจ้าพระนามว่าอโนมทัสสี ทรงงดงาม(ด้วยมหาบุริสลักษณะและพระอนุพยัญชนะ) ดังต้นพญาไม้สาละที่มีดอกบานสะพรั่ง (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๓/๖๒๔), แม้พระพุทธเจ้าพระนามว่า อตถทัสสีก็ทรงเปรียบเทียบไว้ว่า พระองค์ทรงพระลักษณะอันประเสริฐ ๓๒ ประการ มีพระวรกายสูง ๘๐ ศอก ปรากฏดังต้นพญาไม้สาละ (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๒๓/๖๖๐)

ต้นพฤษชาติ : ต้นไม้ที่มีแสง หมายถึงต้นไม้ที่แหวนตะเกียง หรือจุดประทีปไว้, ดอกไม้ไฟ โคมไฟ อยู่บนต้นไม้ ดังคำในพุทธาปทานว่า ขอดต้นพฤษชาติประทีป จงส่องสว่าง มีแสงโชติช่วงติดต่อกันเป็นอันเดียวกันทั้ง ๑๐,๐๐๐ ดวง(ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๔๔/๗) มีกล่าวไว้หลายแห่ง เช่น ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๔๔/๗, ๒๑๑/๓๖, ๓๗/๕๗๐, ๓๐๔/๖๒๓, ๓๐๔/๖๙๔, ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๓๕/๖๔, ๙๕/๒๕๐, ๔๕/๕๖๒, ๕๔/๕๖๓, ๒๗/๕๙๕

อรรถกถาอธิบายว่า พฤษชาติ หมายถึงต้นไม้ที่แหวนตะเกียง, โคมไฟ (ขุ.อป.อ.(บาลี) ๑/๔๔-๕๕/๑๓๑, ขุ.อป.อ.(บาลี) ๑/๔๕/๒๓๑, ขุ.พุทธ.อ.(บาลี) ๕๕/๗๙, ๓๐/๑๘๙)

ต้นพิกุล : ชื่อไม้ต้น กลีบดอกจักแหลม กลิ่นหอมและหอมอยู่จนแห้ง ใช้ทำยาได้ ดังคำในกุลามหาชาดกว่า ป่าหิมพานต์เป็นดั่งป่าหิมพานต์นานาพันธุ์ คือต้นโกฐคำ ต้นจิก ต้นลำเจียก ต้นย่านทราย ต้นอ้อยช้าง ต้นบุนนาค ต้นพิกุล (ขุ.ชา.อ.ส.ตี.(ไทย) ๒๘/๕๓๖/๑๓๖) ในสารีปุตตเถรปาทานกล่าวไว้ว่า มีดอกหอม ดังคำว่า ต้นลำเจียก ต้นกล้วย ต้นพิกุล และต้นมะลิซ้อน ส่งกลิ่นหอมอบอวลคล้ายกลิ่นทิพย์ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๕๐/๒๗), พายัพเรียก แก้ว, ปักซีใต้เรียก กุล

ต้นพุทรา : ชื่อไม้ต้น กิ่งมีหนาม ผลมีทั้งกลมและรี ดังคำในพิกุลเถรปาทานตอนหนึ่งกล่าวว่า มีดอกบานสะพรั่ง ดังคำว่า ต้นพุทรา และต้นมะขามป้อม ต้นมะปราง น้ำเต้า และบัวขาว มีดอกบานสะพรั่งจำนวนมาก (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๓๘๘/๖๓๕), ในอุเทนเถรปาทาน กล่าวว่า มีดอกดก ดังคำว่า ต้นสมอพิเภก ต้นพุทรา ต้นรูกฟ้า ต้นมะตูม มีผลดก (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๓๓๗/๖๙๘) พายัพและอีสานเรียก กะทัน ทัน หรือ หมากทัน

ต้นโพธิ์ : ชื่อต้นไม้เป็นที่ตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า, บัดนี้หมายถึงต้นไม้จำพวกโพ ชื่อไม้ต้น เป็นต้น ไม้ซึ่งเป็นที่ตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า ใบรูปหัวใจ ปลายยาวคล้ายหาง เป็นไม้มียาง ผลกินได้ ใบอ่อนและผลใช้ทำยาได้, ในทีฆนิกาย มหาปาทานสูตร กล่าวว่า พระวิปัสสีพุทธเจ้า ทรงหายไปจากควงต้นโพธิ์มาปรากฏที่เขมมฤคทายวัน ในกรุงพันธุมศิราชธานี (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๗๓/๔๑), ในชีร์รุกโขปมสูตร กล่าวว่า มียาง (ส.ส.ฟา.(ไทย) ๑๘/๒๓๑/๒๒๑)

ต้นโพธิ์ มีกล่าวไว้ในพระไตรปิฎกหลายแห่ง เช่น ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๔/๕๕๑, ๖/๔๒๕, ๘/๓๑๘, ๑๐/๔๒๕, ๑๑/๓๑๘, ๑๑/๓๑๙, ๑๑/๔๒๖, ๑๓/๔๖๔, ๑๙/๔๐๒, ๒๓/๓๔๒, ๒๖/๓๑๑, ๓๐/๓๕๒, ๓๒/๒๖๖, ๓๓/๒๖๖, ๓๔/๒๔๓, ๓๕/๒๔๓, ๓๕/๒๖๖, ๓๙/๓๙๖, ๔๐/๓๙๖, ๔๖/๒๓๕, ๔๗/๒๓๕, ๔๘/๒๓๖, ๕๑/๑๙๕, ๕๔/๔๙๑, ๕๙/๑๙๖, ๗๙/๑๙๙, ๘๓/

๒๐๐, ๘๘/๒๐๐, ๑๐๗/๖๖๙, ๕๙๗/๙๑, ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๑๗/๙๓, ๑๙/๖๑, ๒๒/๙๔, ๔๑/๗, ๔๗/๑๒๔, ๖๒/๓๙๔, ๖๔/๓๙๔, ๙๒/๓๘๐, ๙๔/๓๘๐, ๙๕/๓๘๐), โปะศรีมหาโพธิ์ ก็เรียก
 อรรถกถากล่าวว่า ต้นโพธิ์ เป็นพืชเกิดจากลำต้น เช่นต้นโพธิ์ ต้นไทร (ส.ข.อ.(บาลี) ๒/
 ๔๕/๒๙๙, ส.ม.อ. (บาลี) ๓/๑๕๐/๑๙๙)

ต้นโพธิ์พฤกษ์ : ต้นไม้ตรีสรู ในปาสราสิสูตร โพธิราชกุมารสูตร พระพุทธเจ้าตรัสเล่าไว้ว่า อาชีวกชื่อ
 อุปกะได้พบเร่าผู้กำลังเดินทางไกล ณ ระหว่างแม่น้ำคยากับต้นโพธิ์พฤกษ์ ได้ถามเร่าว่า
 ‘อาวุโส อินทรีย์ของท่านผ่องใสยิ่งนักผิวพรรณของท่านบริสุทธิ์ผุดผ่อง ท่านบวชอุทิศใคร
 ใครเป็นศาสดาของท่านหรือท่านชอบใจธรรมของใคร’ (ม.ม.(ไทย) ๑๒/๒๘๕/๓๑๐, ม.ม.
 (ไทย) ๑๓/๓๔๑/๔๑๒)

ต้นมหาโพธิ์ : ชื่อต้นไม้เป็นที่ตรีสรูของพระพุทธเจ้า, ในคัมภีร์ทศกถาภทธาน พระคัมภีร์ทศกถาภท
 เถระ กล่าวประวัติในอดีตชาติของตนไว้ว่า ครั้งนั้นได้มีการฉลองต้นมหาโพธิ์ของพระพุทธเจ้า
 พระนามว่าปทุมุตตระ ข้าพเจ้าได้ถือหมอน้ำอันวิจิตรได้ถวายน้ำหอมรดต้นมหาโพธิ์ (ขุ.อป.
 (ไทย) ๓๒/๒๕/๑๙๑, ในโพธิสิตฺถกเถราปทาน และอัมมสังญญกเถราปทาน กล่าวไว้มีการฉลอง
 ต้นมหาโพธิ์ของพระพุทธเจ้าพระนามว่าวิปัสสี (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๔๖/๒๓๕, ๑๓/๔๖๔), ใน
 เอกสังขยเถราปทาน พระเอกสังขยเถระกล่าวถึงประวัติในอดีตชาติของตนไว้ว่า ได้มีงาน
 สมโภชต้นมหาโพธิ์ ของพระผู้มีพระภาคพระนามว่าวิปัสสี มหาชนมาชุมนุมกันบูชาต้นมหา
 โพธิ์ที่ประเสริฐ ข้าพเจ้าถือสังข์เป่าบูชาต้นโพธิ์ตลอดวันแล้วไหว้ต้นมหาโพธิ์ที่ประเสริฐ (ขุ.อป.
 (ไทย) ๓๓/๑๕/๖๐), ตูต้นโพธิ์

ต้นมะกล่ำ, ต้นมะกล่ำดำ : ชื่อพรรณไม้ ๓ ชนิด คือ มะกล่ำตาช้าง หรือ มะกล่ำต้น เป็นไม้ต้นขนาด
 ใหญ่ ฝักแก่บิดเป็นวง เมล็ดแข็งสีแดง ใช้ทำยาได้, พายัพเรียก กำต้น; มะกล่ำตาหนู หรือ
 มะกล่ำเครือ เป็นไม้เถา ฝักแก่ไม่บิด เมล็ดสีแดงจุดดำ มีพิษ รากและใบใช้ทำยาได้, พายัพ
 เรียก กำเคือ; อีกชนิดหนึ่งคือ มะกล่ำเผือก คล้ายมะกล่ำตาหนูแต่เมล็ดสีขาว, ในเอกฉัตติย
 เถราปทาน กล่าวว่า ต้นกล้วยถั่วเหลืองและต้นมะกล่ำดำ ล้วนผลิผลอยู่เนื่องนิตย์ (ขุ.อป.
 (ไทย) ๓๓/๔๔/๗)

ต้นมะกล่ำหลวง : ชื่อไม้ต้นขนาดใหญ่ ฝักแก่บิดเป็นวง เมล็ดแข็งสีแดง ใช้ทำยาได้, ในอัมมทสสิพุทธ
 วงศ์ กล่าวว่า ต้นไม้เป็นที่ตรีสรูของพระผู้มีพระภาค(พระนามว่าอัมมทสสิ) พระองค์นั้น
 ชาวโลกเรียกว่า ต้นมะกล่ำหลวง(ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๑๙/๖๖๙), ในสาริปุตตเถราปทาน กล่าว
 ว่า ต้นปฐุ และต้นมะกล่ำหลวง ก็มีดอกบานสะพรั่ง (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๔๙/๒๗), ตูมะกล่ำ

ต้นมะกอก : ชื่อไม้ต้นขนาดใหญ่ ใบอ่อนมีรสเปรี้ยว ใช้เป็นผักดิบ ผลขนาดลูกหมากดิบ เมื่อสุกมีรส
 เปรี้ยวเจือฝาด ใช้ปรุงอาหาร รากและเมล็ดใช้ทำยาได้, ในอุปสิวเถราปทานกล่าวว่า มีผลดกมี
 รสหวาน ดังคำว่า ต้นมะกอกและต้นเครือเถา มีผลมากในที่นั้น และเมล็ดผลมีรสหวานทุก
 ฤดูกาล (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๑๑/๖๖๙) มะกอกบ้าน หรือ มะกอกป่า ก็เรียก

ต้นกะเม็ง : ต้นไม้ขนาดเล็ก ต้นสีม่วงคล้ำ ใบเขียว ขนคาย ดอกขาว ใช้ทำยารักษาโรคเด็ก เป็นต้น
 ล้มลุกขนาดเล็ก ในสาริปุตตเถราปทาน กล่าวว่า มีอยู่มาก ปลูกไว้ใกล้ที่อยู่ ดังคำว่า ต้นกะเม็ง
 ต้นขัฒมอน มีอยู่มากมายใกล้ๆ อาศรม (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๗๐/๓๐), ต้นคัตเม็ง ก็เรียก

ต้นมะขวิด : ชื่อไม้ต้นขนาดกลางถึงขนาดใหญ่ ต้นและกิ่งมีหนาม ผลกลม เปลือกแข็ง กินได้ ง่ายใช้ทำยาได้ จัดเป็นพืชที่เกิดจากลำต้น (วิ.ม.(ไทย) ๒/๙๑/๒๗๙), ในรุกขสูตรอธิบายไว้ว่า ต้นโพธิ์ ต้นไทร ต้นเลียบ ต้นมะเดื่อ ต้นกัจฉกะ ต้นมะขวิด ต้นไม้ใหญ่เหล่านี้ ที่มีกาฝากกอใหญ่ขึ้นเกาะปกคลุมเป็นเหตุให้ล้มหักลง (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๒๒๐/๑๕๒) ในเวสสันดรชาดก กล่าวไว้ว่า ต้นโพธิ์ใบ ต้นขนุน ต้นไทร และต้นมะขวิด ที่เราทั้ง ๒ เคยเล่นมาก่อนวันนี้เราทั้ง ๒ จะต้องละทิ้งรุกขชาติเหล่านั้นไป (ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๒๑๔๓/๕๑๖, ๒๑๖๓/๕๑๙, ๒๒๔๐/๕๓๐), ในอุบาสิวเถราปทาน กล่าวว่า เป็นไม้มีผลดก ดังคำว่า ดีปลี พริก ต้นไทร ต้นมะขวิด ต้นมะเดื่อ มีผลสุกงอมมากเต็ม(ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๑๓/๖๖๙, ในเอกฉัตตยเถราปทาน กล่าวว่า ดอกดก มีกลิ่นหอม ดังคำว่า ต้นโอศก ต้นมะขวิด และต้นกุหลาบ ล้วนมีดอกบานสะพรั่ง ส่งกลิ่นหอมอบอวลคล้ายกลิ่นทิพย์ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๔๓/๗)

ต้นมะขามป้อม:ชื่อไม้ต้นขนาดกลางชนิดผลกลม รสเปรี้ยวฝาด เมล็ดแข็ง ผลใช้ทำยาได้,ในมหาเวรรคพระผู้มีพระภาครับสั่งว่า ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตผลไม้ที่เป็นยา คือ ลูกพิลังคะ ดีปลี พริก สมอไทย สมอพิเภก มะขามป้อม ผลโกฐ หรือผลไม้ที่เป็นยาชนิดอื่นที่มีอยู่ ซึ่งไม่ใช่ของเคี้ยวของฉันรับประเคนแล้วเก็บไว้ได้จนตลอดชีพ (วิ.ม.(ไทย) ๕/๒๖๓/๔๗), ทำให้ท้องระบายดี ดังคำว่า เคี้ยวมะขามป้อมและดื่มน้ำมะขามป้อมครึ่งผลที่เขาเคี้ยวฉันนั้นได้ระบายท้องให้ถ่ายอุจจาระออกมา (วิ.ม.(ไทย) ๕/๓๓๔/๑๙๓),ในอุบาสิวเถราปทาน กล่าวว่า ดอกบานสะพรั่ง ผลดก ออกผลเป็นนิตย์ ดังคำว่า ต้นมะขามป้อม ต้นมะม่วง ต้นหว้า ต้นสมอพิเภก ต้นกระเบา ต้นรูกฟ้า ต้นมะตูมเหล่านั้น เมล็ดผลเป็นนิตย์ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๖๙/๓๐, ๓๘๘/๖๓๕, ๑๐๙/๖๖๙, ๓๓๗/๖๘๘, ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๔๕/๗) ในปุสสุพทวงค์กล่าวว่า ต้นไม้เป็นที่ตรัสรู้ของพระผู้มีพระภาค(พระนามว่าปุสสะ) พระองค์นั้น ชาวโลกเรียกว่าต้นมะขามป้อม (ขุ.พุทธ.(ไทย)๓๓/๒๐/๖๘๔)

อรธกถากล่าวว่า พระเจ้าอโศกมหาราช ก่อนตายได้ถวายผลมะขามป้อมครึ่งผลแด่พระภิกษุสงฆ์

ต้นมะเขือพวง : ชื่อไม้พุ่ม ผลกินได้, อีสานเรียก หมากแข้ง มีดอกหอม ดังคำในอุเทนเถราปทาน ตอนหนึ่งว่า มันอ่อน ต้นมะเขือพวง กำลังผลิดอกออกผล ไกล้อาศรมของข้าพเจ้านั้นส่งกลิ่นหอมอบอวลคล้ายกลิ่นทิพย์ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๓๓๘/๖๙๘)

ต้นมะค่าไก่อ :ชื่อไม้ต้น ลำต้นและกิ่งก้านสีขาวนวล ใบหนาเป็นมัน ผลกลมรี สีขาวอมเทา ใช้ทำยาได้ ,ในเวสสันดรชาดก มหาวนัณณนากล่าวว่ามีดอกดก ดังคำว่า ต้นมะค่าไก่อ ไม้มะขาง ต้นแก้ว ต้นมะรุ้ม การะเกต กรรณิการ์และชบา ผลิดอกบานสะพรั่ง (ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๒๐๔๐/๕๐๒), *ดู ประคำไก่อ*

ต้นมะจั่ว :ชื่อไม้ต้นขนาดเล็ก ผลคล้ายส้มโอ รสเปรี้ยวจัด ใช้ประสมกับขมิ้นเพื่อย้อมผ้า ในสาริปุตตเถราปทาน กล่าวว่า มีดอกดก ดังคำว่า ต้นกล้วย ต้นมะจั่ว งอกงามด้วยน้ำหอมออกฝัก ออกผล (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๕๔/๒๘, ในพิกกฐลเถราปทาน กล่าวว่า มักปลุกไว้ตามที่อยู่อาศัย ดังคำว่า ต้นกล้วยและต้นมะจั่ว (มะนาว) ต้นกระท้อน ต้นรูกฟ้าขาว และต้นประยงค์ มีอยู่มาก (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๓๘๙/๖๓๕)

ต้นมะขาง :ชื่อไม้ต้น ผลขนาดหมากดิบ สีเขียว มียางมาก รสหวานเย็น มีผลดก ดังคำในสาริปุตต เถราปทานว่า ต้นมะพลับ ต้นมะหาด ต้นมะขาง ต้นหมากเฒ่า เผล็ดผลทุกฤดูกาล อยู่ไม่ไกล อาศรม (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๖๗/๒๙),มีดอกดก ดังคำในอุปัฏฐาเถราปทานว่า ต้นประดู่ และต้นมะขางหอม มีดอกบานสะพรั่งมีอยู่ในที่ใกล้อาศรม (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๐๕/๖๖๘, ๑๑๐/๖๖๙)

ต้นมะเดื่อ :ชื่อไม้ต้นหลายชนิด เช่น มะเดื่อปล้อง ใบสาบคาย, มะเดื่ออุทุมพร หรือ มะเดื่อชุมพร ใบเกลี้ยง ผลกินได้, มะเดื่อกวาง หรือ ลิ่นกระบือ ใบแข็งหนา,เป็นพืชเกิดจากลำต้น ดังคำในมหาวิงค์ว่า ที่ชื่อว่าพืชพันธุ์เกิดจากลำต้น ได้แก่ ต้นโพ ต้นไทร ต้นดีปลี ต้นมะเดื่อ (วิ.มหา.(ไทย) ๒/๙๑/๒๗๙), ในมหาปทานสูตรและพุทธวงศ์กล่าวว่า พระโกนาคมนพุทธเจ้าตรัสรู้ที่ควงต้นมะเดื่อ (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๘/๔), ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๒๓/๗๑๐,ในอุทุมพรชาดกกล่าวว่า มีผลดก (ขุ.ชา.ติก.(ไทย) ๒๗/๑๔๒/๑๕๒), ในอุปัฏฐาเถราปทานกล่าวว่า มีผลดก ดังคำว่า ต้นไทร ต้นมะขวิด ต้นมะเดื่อ มีผลสุกงอมมากเต็มต้นใกล้อาศรม (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๑๒/๖๖๙,๓๒/๑๑๓/๖๖๙)

ต้นมะตูม :(๑) ชื่อไม้ต้น ต้นและกิ่งมีหนาม ใบเป็นใบประกอบ มีใบย่อย ๓ ใบ นิยมใช้ในการมงคล ผลกลมทวย รสหวานเจือเฝ็ด ใช้ทำยาได้ ในมรุตปิณฑิกสูตร ปิณฑิลยสูตร กล่าวว่า พระผู้มีพระภาค ประทับอยู่ ป่ามหาวัน กรุงกบิลพัสดุ์เพื่อทรงพักผ่อนกลางวัน แล้วจึงประทับพักผ่อนกลางวัน ณ โคนต้นมะตูมหนุ่ม (ม.ม.(ไทย) ๑๒/๑๙๙/๒๐๙,ส.ข.(ไทย) ๑๗/๘๐/๑๒๖),มีดอกดก ดังคำในสาริปุตตเถราปทานว่า ต้นรกฟ้า ต้นมะตูม เหล่านี้ เผล็ดผลเป็นนิตย์ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๖๙/๓๐),มีผลดก ดังคำในอุปัฏฐาเถราปทาน อุเทนเถราปทานว่า ต้นรกฟ้า ต้นมะตูม และต้นมะปราง มีผลมาก (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๐๙/๖๖๙,๓๓๗/๖๙๘) (๒) ชื่อมะม่วงพันธุ์หนึ่ง (พจนานุกรมราชบัณฑิตยสถาน)

ต้นมะปราง :ชื่อไม้ต้น ใบคล้ายใบมะม่วงแต่เล็กกว่า ปลายใบแหลม ผลสุกสีเหลืองอมแดง พันธุ์รสเปรี้ยวจัดเรียก กาวาง, พันธุ์รสเปรี้ยว ๆ หวาน ๆ เรียก มะยง, พันธุ์รสหวานแหลมเรียก มะยงชิด มีดอกดก ดังคำในพัทกุลเถราปทานว่า ต้นมะขามป้อม ต้นมะปราง น้ำเต้า และบัวขาว มีดอกบานสะพรั่งจำนวนมาก (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๓๘๘/๖๓๕), มีผลดก ดังคำในอุปัฏฐาเถราปทานว่า (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๐๙/๖๖๙)

ต้นมะพร้าว :ชื่อไม้ต้น ผลใช้น้ำมันและปรุงอาหารต่างๆ ดังคำในวิหารวิมานว่า มีรุกขชาตินานาชนิด คือต้นหว่า ต้นขนุน ต้นตาล ต้นมะพร้าว (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๗๔๑/๘๖), มีดอกหลากสี ดังคำในเวสสันดรชาดก ว่า มีต้นตาล ต้นมะพร้าว และต้นอินทผลัมอยู่ในป่าใหญ่ มีดอกสีหลากหลายเหมือนพวงดอกไม้ (ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๑๙๘๙/๔๙๔)

ต้นมะพลับ :ชื่อไม้ต้น คล้ายตะโก ผลกินได้, มักปลูกตามที่อยู่อาศัย ดังคำในโปฏฐปาทสูตรตอนหนึ่งว่า โปฏฐปาทปริพาชกพร้อมด้วยปริพาชกบริษัทหมู่ใหญ่ประมาณ ๓,๐๐๐ รูป พักอยู่ในพระราชอุทยานของพระนางมัลลิกา ชื่อเอกสาละที่จัดไว้เพื่อเป็นที่ประกาศลัทธิ ร่ายล้อมด้วยต้นมะพลับ (ที.สี.(ไทย) ๙/๔๐๖/๑๗๙), ปลูกไว้ที่เอกสาละ กรุงสาวัตถี (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๒๖๐/๓๐๗),ในปลาสดก กล่าวไว้มีคนฝั่งทรัพย์ไว้ ดังคำว่า ไม้เสียบต้นใดขึ้นอยู่เบื้องหน้าต้นมะพลับ เขาล้อมรั้วไว้แล้ว เป็นที่บูชากันมาก่อน เป็นต้นไม้ใหญ่ ชุมทรัพย์ฝังไว้ที่โคนต้นไม้

เลียนั้นไม่มีเจ้าของมีอยู่ ท่านจงไปขุดเอาขุมทรัพย์นั้นเถิด (ขุ.ชา.จตุกก.(ไทย) ๒๗/๒๘/๑๖๒,๓๒/๑๖๗/๒๙,ในอุปทาน กล่าวว่ามีผลตก (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๓๕/๓๖๔,๓๒/๑๐๙/๖๖๙), ชื่อแม่จะไม่มงคล แต่ก็ถวายพระภิกษุสงฆ์ได้ ตั้งในดินทุกผลทายกเถราปทาน กล่าวว่ามีข้าพเจ้าเห็นต้นมะพลับกำลังมีผล จึงหักมาพร้อมทั้งก้าน มีจิตเลื่อมใส มีใจยินดีได้ถวายแด่พระพุทธรูปพระนามว่าเวสสภู (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๖๐/๕๓๐) ดู พลับ.

ต้นมะเฟือง : ชื่อไม้ต้น ผลเป็นเฟือง ๆ รสเปรี้ยวบ้างหวานบ้าง มีกลิ่นหอม ดังคำในอุเทนเถราปทานว่า ต้นคำต้นช้าน้ำ ต้นกระพุ่ม ต้นมะเฟือง มีดอกบานส่งกลิ่นหอมอบอวลคล้ายกลิ่นทิพย์ ประดับอาคารของข้าพเจ้าในหังดงาม (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๓๓๖/๖๙๘)

ต้นมะไฟ : ชื่อไม้ต้น ผลกลมออกเป็นพวง รสเปรี้ยว ๆ หวาน ๆ มีดอกตก ดังคำในเวสสันดรชาดก มหาวรรณฉกษณาวา ต้นมะไฟ ต้นจิว ช้าน้ำ พุดขาว กฤษณา โกรฐเขมา และโกรฐสอ ผลดอกบานสะพรั่ง (ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๒๐๔๒/๕๐๒)

ต้นมะม่วง : ชื่อไม้ต้น มีหลายชนิดและหลายพันธุ์ เช่น อกร่อง พิมเสน ซึ่งเป็นชนิด, กะล่อน หรือ ขี้ใต้ ใบอ่อนและผลใช้เป็นอาหาร,เป็นต้นไม้ตรีสรู้อของพระพุทธรูปพระนามว่า สิขี ดังคำว่า พระสิขี พุทธเจ้าตรีสรู้อที่ควงต้นมะม่วง (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๘/๓) ในอัพันดรชาดก กล่าวว่า ผลของต้นมะม่วงที่ชื่ออัพันดรจะเป็นผลไม้ทิพย์ (ขุ.ชา.ติก.(ไทย) ๒๗/๙๑/๑๔๑),ในรุกรมิตราชาดก กล่าวว่า มีดอกตก ดังคำว่า ณ ไพรสมณแห่งนั้น ต้นมะม่วงและต้นสาละผลิดอกบานสะพรั่ง ภูมิภาคปกคลุมไปด้วยดินชาติมีสีแดงเหมือนปีกแมลงค่อมทอง (ขุ.ชา.เตรสก.(ไทย) ๒๗/๑๑๙/๔๑๖)

ในพระไตรปิฎก กล่าวถึงต้นมะม่วงไว้หลากหลาย เช่น เป็นสวนมะม่วง คนถวายผลมะม่วง เกิดมีต้นมะม่วงมากมาย มีดอกและผลตก มีปรากฏหลายแห่ง เช่น ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๗๘๙/๙๐,ขุ.ชา.สตุตค.(ไทย) ๒๗/๘๖/๒๗๑, ๙๐/๒๗๑, ขุ.ชา.วิสติ.(ไทย) ๒๗/๒๗๓/๕๑๘,ขุ.ชา.ปญญาส.(ไทย) ๒๘/๒๐/๔,ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๒๖๙/๒๒๔, ๒๗๒/๒๒๕, ๑๓๗๒/๓๙๖, ๑๙๘๖/๔๙๔, ๑๙๘๗/๔๙๔, ๒๐๓๐/๕๐๑,ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๕๕/๒๑๐, ๑๐๙/๖๖๙, ๑๔๗/๒๗, ๑๖๙/๓๐, ๓๓๓/๖๙๗, ๓๓๗/๖๙๘,ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๔๒/๗,๓๓/๔๐/๗,๓๓/๔๕/๗,๓๓/๑๑/๒๙๐)

ต้นมะรุม : ชื่อไม้ต้น ฝักยาว กินได้ ใบตากแห้ง ต้มกินเป็นยา,มีดอกตก ดังคำว่า ไม้มะขาง ต้นแก้ว ต้นมะรุม การะเกด กรรณิการ และชบา ผลิดอกบานสะพรั่ง (ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๒๐๔๐/๕๐๒)

ต้นมะลิซ้อน : ชื่อไม้พุ่ม ดอกสีขาว กลิ่นหอมเย็น, พันธุ์ดอกซ้อนเรียก มะลิซ้อน มีดอกเป็นพวงช่อ (ขุ.ชา.อสีติ.(ไทย) ๒๘/๕๓๖/๑๓๖),มะลิซ้อน มีกลีบดอกซ้อนกันหลายชั้น ผลเป็นผลสด,ในสารีบุตรเถราปทาน อุปสิวเถราปทาน กล่าวว่า มีดอกตก กลิ่นหอม ดังคำว่า ต้นพิกุล และต้นมะลิซ้อน ส่งกลิ่นหอมอบอวลคล้ายกลิ่นทิพย์ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๕๐/๒๗,๓๒/๑๐๔/๖๖๘),หรือดังคำในโตทยเถราปทานว่า เมื่อต้นมะลิซ้อนมีดอกบานสะพรั่งกลิ่นหอมฟุ้งไปในที่ใกล้ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๒๕๙/๖๘๘)เกิดตามธรรมชาติ เช่นภูเขา เรียกมะลิป่า และมะลิป่ามีดอกเป็นพวงช่อ ดังคำในกุนาลชาดกกว่า เป็นภูมิภาคที่สะพรั่งไปด้วยพวงช่อดอกไม้แห่งต้นรูกฟ้า ต้นอัญชัน ต้นทองกวาว ต้นโยธกา ต้นมะลิป่า ต้นหงอนไก่(ขุ.ชา.อสีติ.(ไทย) ๒๘/๕๓๖/๑๓๖)

ต้นมะลิลา : ชื่อต้นมะลิชนิดหนึ่ง มีกลีบดอกชั้นเดียว ต้นมะลิลา ในวิรุจชาดก กล่าวว่า เกิดในนาคพิภพ ตั้งชื่อว่า ไม้จำปา ไม้กาเกทิง มะลิซ้อน มะลิลา และไม้กระเบา ต้นไม้ในนาคพิภพเหล่านี้ (ขุ.ชา.ม. (ไทย) ๒๘/๑๓๗๓/๓๙๖), เป็นไม้พุ่ม สูง ๑-๒ เมตร ใบประกอบ ชนิดมีใบย่อยใบเดี่ยว เรียงตรงข้าม รูปไข่ รูปวงรีหรือรูปวงรีแกมขอบขนาน กว้าง ๓-๖ ซม. ยาว ๕-๑๐ ซม. สีเขียวแกมเหลือง ดอกช่อ ออกที่ปลายกิ่งและซอกใบ กลีบดอกสีขาว กลิ่นหอม

ต้นมะหาด : ชื่อไม้ต้นขนาดใหญ่หลายชนิด เช่น ชนิด ผลกลม ผิวขรุขระคล้ายขนุน แต่เล็กกว่ามาก รสเปรี้ยว ๆ หวาน ๆ แก่นใช้ทำยาได้ ออกผลตลอดเวลา ตั้งคำในสาริปุตตเถราปทานว่า ต้นมะพลับ ต้นมะหาด ต้นมะขาง ต้นหมากเฒ่า เผล็ดผลทุกฤดูกาล (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๖๗/๒๙, ในปิยาลบุปผียเถราปทาน กล่าวไว้ว่าดอกไม้เป็นของถวายพระได้ ตั้งคำว่า ข้าพเจ้าเป็นนายพรานเนื้อ เทียวอยู่ในป่าดงทึบ เห็นต้นมะหาด มีดอกบานสะพรั่ง จึงเก็บมาโปรยลงที่ทางเดิน ข้าพเจ้ามีใจผ่องใส รับบาตรของพระพุทธเจ้า ซึ่งกำลังเสด็จดำเนินอยู่ที่หนทาง แล้วได้ถวายดอกมะหาดแด่พระองค์ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๒๗/๔๐๔), ในอุปลิวเถราปทานกล่าวว่ามีผลดก ตั้งคำว่า ต้นมะพลับ ต้นมะหาด ต้นมะขาง ต้นหมากเฒ่า มีผลมาก (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๑๐/๖๖๙)

อรรถกถากล่าวว่า ต้นไม้ขนาดใหญ่ มีผลคล้ายมะปราง รสเปรี้ยว ๆ หวาน ๆ (ขุ.อป.อ. (บาลี) ๑/๑๖๕/๒๖๑)

ต้นโมกมัน : ชื่อไม้ต้น เนื้อไม้สีขาวละเอียดใช้ฝึประดับในเนื้อไม้อื่นเป็นลวดลาย และทำสิ่งอื่นๆ เช่น พายตั้งคำที่พระมหานามเถระกล่าวไว้ว่า (มหานาม)ท่านนี้กำลังจะเสื่อมประโยชน์เพราะภูเขาเนสาทะ อันมากไปด้วยหมู่ต้นโมกมันและต้นอ้อยช้าง เป็นขุนเขาที่สมบูรณ์ด้วยร่มเงาและน้ำ (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๑๑๕/๓๔๕) มูกมัน ก็เรียก

ต้นไม้เจ้าป่า : ต้นไม้ใหญ่ในป่า เป็นที่สิงสถิตของเทวดา ตั้งคำในจุฬามมสมทานสูตร กล่าวไว้ว่า พวกอารามเทวดา วนเทวดา รุกขเทวดา และพวกเทวดาที่สิงอยู่ที่ต้นไม้อันเป็นโอสถัญญาและต้นไม้เจ้าป่า (ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๖๘/๕๑๐), ในวินยปิฎก อธิบายไว้ว่า ที่ชื่อว่า ต้นไม้เจ้าป่า ได้แก่ ต้นไม้ที่คนทั้งหลายครอบครอง เป็นต้นไม้ใช้สอยได้ (วิ.ม.ท.(ไทย) ๑/๑๑๐/๘๙), ในกถาวัตถุ ก็กล่าวถึงต้นไม้เจ้าป่าไว้ (อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๑๔๑/๑๗๔)

อรรถกถาอธิบายว่า รุกขเทวดา หมายถึงเทวดาผู้สถิตอยู่ที่ต้นสะเดาเป็นต้น ซึ่งเขารักษาไว้อย่างดี(ม.ม.อ.(บาลี)๒/๔๖๙/๒๗๙)

ต้นไม้มีกลิ่นที่กลิ่น : ส่วนต่างๆของรุกขชาติมีรากเป็นต้น ของต้นไม้ใด มีกลิ่น ต้นไม้นั้นเรียกว่าคันธะ ต้นไม้มีกลิ่น หมายถึงต้นไม้ทุกชนิดมีกลิ่น และต้นไม้มีกลิ่นที่กลิ่นยังเป็นที่สถิตของเหล่าเทพ ผู้นับเนื่องในหมู่คันธัพพะเทพ ตั้งคำในสุทธกสูตรว่า เทพทั้งหลายสถิตอยู่ที่ต้นไม้มีกลิ่นที่รากก็มี ...สถิตอยู่ที่ต้นไม้มีกลิ่นที่รสก็มี สถิตอยู่ที่ต้นไม้มีกลิ่นที่กลิ่นก็มี (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๔๓๘/๓๖๓, ๔๔๑/๓๖๕, ๔๔๙/๓๖๕, ๔๖๐/๓๖๗, ๕๔๙/๓๖๘)

ต้นไม้มีกลิ่นที่กระพี้ : กระพี้ของต้นไม้ใดมีกลิ่น ต้นไม้นั้นชื่อมีกลิ่นที่กระพี้ เช่นไม้สน ไม้สัก ต้นพญาเสือโคร่งกระพี้จั่น ต้นไม้มีกลิ่นที่กระพี้เป็นที่สถิตอยู่ของเหล่าเทพผู้ นับเนื่องในหมู่คันธัพพะเทพ ตั้งคำในสุทธกสูตรว่า เทพทั้งหลายสถิตอยู่ที่ต้นไม้มีกลิ่นที่รากก็มี สถิตอยู่ที่ต้นไม้มีกลิ่นที่แก่นก็มี สถิตอยู่ที่ต้นไม้มีกลิ่นที่กระพี้ก็มี (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๔๓๘/๓๖๓)

ต้นไม้มีกลิ้นที่แก่น : แก่นของต้นไม้มีกลิ้นหอม ไ้ม้มีกลิ่นหอมที่แก่น เช่น กฤษณา จันทน์ ดังคำในสังยุตตนิกาย ตอนหนึ่งว่า บุคคลบางคนในโลกนี้ หลังจากตายแล้วจะเข้าถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกับเทพทั้งหลายผู้สถิตอยู่ที่ต้นไม้มีกลิ้นที่แก่น(ส.ข.(ไทย) ๑๗/๔๖๐/๓๖๗),ในมัชฌิมนิกายกล่าวไว้ว่า ไ้ม้มีกลิ่นหอมที่แก่น เช่น จันทน์แดง และบรรดาไ้ม้มีแก่นหอม จันทน์แดงเป็นเลิศ ดังคำในคณโกมคัลลลานสูตรว่า บรรดาไ้ม้ที่มีแก่นหอม บัณฑิตยกย่องแก่นจันทน์แดงว่าเป็นเลิศ (ม.อ.(ไทย) ๑๔/๗๘/๘๔)

ต้นไม้มีกลิ้นที่ดอก : ดอกของต้นไม้มีกลิ้น ต้นไม้นั้นชื่อว่าดอกมีกลิ่น ไ้ม้ที่มีดอกหอม เช่น มณฑานมแมว ลำดวน จำปา จำปี ยี่หุบ ช่อนกลิ่น พลับพลึง กระดังงา การะเวก จำปูน นมแมว บุษบา ลำดวน สายหยุด มะนาว, ในสังยุตตนิกาย กล่าวถึงต้นไม้มีกลิ้นที่ดอกเป็นที่สถิตของเหล่าเทพ ผู้นับเนื่องในหมู่คันธัพพเทพ ดังคำว่า เทพทั้งหลายผู้สถิตอยู่ที่ต้นไม้มีกลิ้นที่ดอก (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๔๔๑/๓๖๕) และไม้ดอกที่มีกลิ่นหอม ดอกมะลิเป็นเลิศ ดังคำว่า บรรดาไ้ม้ที่มีดอกหอม บัณฑิตยกย่องดอกมะลิว่าเป็นเลิศ (ม.อ.(ไทย) ๑๔/๗๘/๘๔)

ต้นไม้มีกลิ้นที่ใบ : ใบของต้นไม้มีกลิ้น ต้นไม้นั้นชื่อว่าใบมีกลิ่น ไ้ม้ที่มีกลิ่นหอมที่ใบ เช่น ตะไคร้ เตยหอม มะกรูด ในสังยุตตนิกาย กล่าวถึงต้นไม้มีกลิ้นที่ใบว่าเป็นที่สถิตของเหล่าเทวดา ดังคำในสุททิกสูตรว่า เทพทั้งหลายสถิตอยู่ที่ต้นไม้มีกลิ้นที่รากก็มี สถิตอยู่ที่ต้นไม้มีกลิ้นที่แก่นก็มี ... สถิตอยู่ที่ต้นไม้มีกลิ้นที่ใบก็มี (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๔๓๘/๓๖๓)

ต้นไม้มีกลิ้นที่เปลือก : เปลือกของต้นไม้มีกลิ้น ต้นไม้นั้นชื่อว่าเปลือกมีกลิ่น ไ้ม้ที่มีกลิ่นหอมที่เปลือก เช่น อบเชย มะกรูด และกันเกรา ในสังยุตตนิกาย กล่าวถึงต้นไม้มีกลิ้นที่เปลือกว่าเป็นที่สถิตของเหล่าเทพ ผู้นับเนื่องในหมู่คันธัพพเทพดังคำในสุททิกสูตรว่า เทพทั้งหลายสถิตอยู่ที่ต้นไม้มีกลิ้นที่รากก็มี สถิตอยู่ที่ต้นไม้มีกลิ้นที่แก่นก็มี สถิตอยู่ที่ต้นไม้มีกลิ้นที่กระพี้ก็มี สถิตอยู่ที่ต้นไม้มีกลิ้นที่เปลือกก็มี (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๔๓๘/๓๖๓)

ต้นไม้มีกลิ้นที่ผล : ผลของต้นไม้มีกลิ้น ต้นไม้นั้นชื่อว่าผลมีกลิ่น ไ้ม้ที่มีกลิ่นที่ผล เช่น ทุเรียน ส้ม แอปเปิ้ล กล้วยหอม มะม่วง ในสังยุตตนิกาย กล่าวถึงต้นไม้มีกลิ้นที่ผลว่าเป็นที่สถิตของเหล่าเทพ ผู้นับเนื่องในหมู่คันธัพพเทพ ดังคำในสุททิกสูตรว่า เทพทั้งหลายสถิตอยู่ที่ต้นไม้มีกลิ้นที่รากก็มี...สถิตอยู่ที่ต้นไม้มีกลิ้นที่ดอกก็มี สถิตอยู่ที่ต้นไม้มีกลิ้นที่ผลก็มี (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๔๓๘/๓๖๓)

ต้นไม้มีกลิ้นที่รส : รสของต้นไม้มีกลิ้น ต้นไม้นั้นชื่อว่ารสมีกลิ่น ไ้ม้มีกลิ่นที่รส เช่น กาแฟอาราบิก้า ต้นหอม ขึ้นฉ่าย หอมแดง ไซเท้า ในสังยุตตนิกาย กล่าวถึงต้นไม้มีกลิ้นที่รสว่าเป็นที่สถิตของเหล่าเทพ ผู้นับเนื่องในหมู่คันธัพพเทพดังคำในสุททิกสูตรว่า เทพทั้งหลายสถิตอยู่ที่ต้นไม้มีกลิ้นที่รากก็มี...สถิตอยู่ที่ต้นไม้มีกลิ้นที่ผลก็มี สถิตอยู่ที่ต้นไม้มีกลิ้นที่รสก็มี (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๔๓๘/๓๖๓)

ต้นไม้มีกลิ้นที่ราก : รากของต้นไม้มีกลิ้น ต้นไม้นั้น ชื่อว่ารากมีกลิ่น และต้นไม้มีกลิ้นที่ราก ยังเป็นที่สถิตอยู่ของเหล่าเทพ ผู้นับเนื่องในหมู่คันธัพพเทพ ดังคำในสุททิกสูตรว่า เทพทั้งหลายสถิตอยู่ที่ต้นไม้มีกลิ้นที่รากก็มี สถิตอยู่ที่ต้นไม้มีกลิ้นที่แก่นก็มี (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๔๓๘/๓๖๓) และบรรดาต้นไม้มีกลิ้นหอมที่ราก ชาวโลกกล่าวกันว่า กะลำพัก จัดว่าเป็นเลิศ ดังคำว่า กลิ่นกะ

ลำพอก ชาวโลกกล่าวว่า เป็นเลิศกว่ากลิ่นที่เกิดจากรากทั้งหลาย, ในคณกโมคคัลลานสูตร กล่าวไว้ว่า บรรดารากไม้หอม บันทิตยกองกฤษณมาเป็นเลิศ (ม.อ.(ไทย) ๑๔/๗๘/๘๔)

ต้นไม้มีกลิ่นที่สะกิด : สะกิดของต้นไม้มีกลิ่น ต้นไม้นั้น ชื่อว่าสะกิดมีกลิ่น ไม้มีกลิ่นที่สะกิด เช่น มะพร้าว และต้นไม้มีกลิ่นที่สะกิด ยังเป็นที่สถิตอยู่ของเหล่าเทพ ผู้นับเนื่องในหมู่มันธพ เทพ ดังคำในสุทธกสูตรว่า เทพทั้งหลายสถิตอยู่ที่ต้นไม้มีกลิ่นที่รากก็มี... สถิตอยู่ที่ต้นไม้มีกลิ่นที่สะกิดก็มี สถิตอยู่ที่ต้นไม้มีกลิ่นที่ใบก็มี (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๔๓๘/๓๖๓)

ต้นไม้มียาง : ไม้ยืนต้น เช่น ต้นโพธิ์ ต้นไทร ต้นกร่าง หรือต้นมะเดื่อ ในชีรรุกโขปมสูตร กล่าวถึงต้นไม้มียางสีขาว ดังคำว่า ต้นไม้มียาง จะเป็นต้นโพธิ์ ต้นไทร ต้นกร่าง หรือต้นมะเดื่อก็ตาม ยังอ่อน ใหม่ ขนาดเล็ก บุรุษใช้ขวานที่คมฟันต้นไม้นั้นตรงที่ใด ๆ ยางจะพียงไหลออก (ส.สหา.(ไทย) ๑๘/๒๓๑/๒๒๑)

ต้นไม้เลียบ : ชื่อไม้ต้น คล้ายต้นกร่าง มักขึ้นบนต้นไม้อื่นทำให้ต้นไม้นั้นตาย ใบและผลอ่อนกินได้ ในปลาสดก กล่าวว่าเป็นที่ฝังทรัพย์ ดังคำว่า ดังคำที่เทวดากล่าวไว้ว่า ไม้เลียบต้นใดขึ้นอยู่เบื้องหน้าต้นมะพลับ เขาล้อมรั้วไว้แล้ว เป็นที่บูชากันมาก่อน เป็นต้นไม้ใหญ่ ขุมทรัพย์ฝังไว้ที่โคนต้นไม้เลียบนั้น ไม่มีเจ้าของ มีอยู่ ท่านจงไปขุดเอาขุมทรัพย์นั้นเถิด (ขุ.ชา.จตุกก.(ไทย) ๒๗/๒๘/๑๖๒), มีผลดก ดังคำในอุปัฏฐาเถราปทานว่า ต้นไทรย้อย และต้นไม้เลียบ ต้นมะเดื่อ มีผลสุกงอมเต็มต้น (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๑๒/๖๖๙)

ต้นรูกฟ้า, ต้นรูกฟ้าขาว : ชื่อไม้ต้นขนาดใหญ่ ขึ้นตามป่าเต็งรัง เปลือกให้น้ำฝาดสีแดงใช้ย้อมสี ใช้ทำยาได้ ดังคำในกุนนาลชาดก กล่าวถึงป่าหิมพานต์ไว้ว่า เป็นภูมิภาคที่สะพรั่งไปด้วยพวงช่อดอกไม้แห่งต้นรูกฟ้า ต้นอัญชัน ต้นปฐุ ต้นสัก (ขุ.ชา.อัสติ(ไทย) ๒๘/๕๓๖/๑๓๖), ในมหาเวสสันดรชาดกกล่าวไว้ว่า (ที่วังกตมี) ต้นรูกฟ้า ต้นอินทนิลต้นกระท้อน และต้นทองกวาวต่างก็ผลิดอก ออกช่อและยอดแดงระเรื่อ (ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๒๐๔๑/๕๐๒), ในพิกกกุลเถราปทาน พระพิกกกุลเถระ กล่าวถึงภูเขาโสภิตะ ที่อยู่ไม่ไกลป่าหิมพานต์ไว้ว่า มีต้นรักขาว ต้นมะตูม ต้นกล้วย และต้นมะงั่ว (มะนาว) ต้นกระท้อน ต้นรูกฟ้าขาวและต้นประยงค์ มีอยู่มาก (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๓๘๙/๖๓๕), เป็นต้นไม้ตรัสรู้ของพระพุทธเจ้าพระนามว่าอินทสสี ในอินทสสีพุทธวงศ์กล่าวไว้ว่า ต้นไม้เป็นที่ตรัสรู้ของพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นชาวโลกเรียกว่าต้นรูกฟ้า (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๒๓/๖๒๗)

คำว่า ต้นรูกฟ้า มีปรากฏในพระไตรปิฎก เช่น ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๑/๔๔๔, ๒๔/๓๕๑, ๓๕/๒๘๑, ๑๐๙/๖๖๙, ๑๖๙/๓๐, ๓๓๗/๖๙๘, ๑๐๕/๖๖๘, ๓๘๙/๖๓๕, ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๔๕/๗, ๑๒/๒๐๓, ๗๕/๓๗๘, กอง ก็เรียก.

ต้นรักขาว : 1. ชื่อไม้พุ่ม ดอกใช้ร้อยกรอง มี ๒ พันธุ์ คือ พันธุ์ดอกกลา และ พันธุ์ดอกซ้อน ยางเป็นพิษ 2. ชื่อไม้ต้น ยางเป็นพิษ ใช้ลงพื้นหรือทาสิ่งต่าง ๆ เรียกว่า น้ำรัก, ในพิกกกุลเถราปทาน พระพิกกกุลเถระ กล่าวถึงภูเขาโสภิตะ ที่อยู่ไม่ไกลป่าหิมพานต์ไว้ว่า มีต้นรักขาว ต้นมะตูม ต้นกล้วย และต้นมะงั่ว (มะนาว) ต้นกระท้อน ต้นรูกฟ้าขาวและต้นประยงค์ มีอยู่มาก (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๓๘๙/๖๓๕)

ต้นรัง : ชื่อไม้ต้นขนาดใหญ่ เนื้อไม้แข็ง ใช้ในการก่อสร้าง, เรียกชื่อกันว่าภัททสาละ, เป็นไม้แข็งแกร่ง (ขุ.ชา.เตรสก.(ไทย) ๒๗/๑๖/๓๙๙) ในกุสินารสูตร กล่าวถึงว่าเป็นร่มไม้ที่พระพุทธเจ้าประทับ

ก่อนที่จะปรินิพพาน ดังคำว่า พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ระหว่างต้นรังทั้งคู่ ในศาลวันของเจ้ามัลละ ซึ่งเป็นทางเข้ากรุงกุสินารา ในสมัยเป็นที่ปรินิพพาน(อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๗๖/๑๒๑), ในสาปหสูตร กล่าวถึงบุรุษใครจะข้ามแม่น้ำ พึงถือผิ้วอันคมเข้าไปสู่ป่า เขาพบต้นรังใหญ่ในป่านั้นลำต้นตรง (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๙๖/๒๕๗),ในภัททสาธก กล่าวไว้ว่าเป็นที่สถิตอยู่ของเทวดา (ขุ.ชา.ทวาทสก.(ไทย) ๒๗/๑๖/๓๙๙),ต้นรังมีปรากฏในป่าหิมพานต์ (ขุ.ชา.อสีติ.(ไทย) ๒๘/๕๓๖/๑๓๖)

ต้นราชพฤกษ์ :ชื่อไม้ต้น ดอกสีเหลือง ฝักสีดำ เกือบใช้ทำยาได้ ดังคำในจัมเปยยชาดก กล่าวถึงต้นมะม่วง ต้นสาละ ต้นหมากเฒ่า ต้นหว้า ต้นราชพฤกษ์และต้นแคฝอย ผลิตดอกออกผลบานสะพรั่ง (ขุ.วีสติ.(ไทย) ๒๗/๒๗๓/๕๑๘,ในนพินิกาชาดก พระราชาธิดานพินิกาตรัสถึงแม่น้ำเขมา เกิดจากป่าหิมพานต์ว่ามีต้นไม้มาก เช่นต้นราชพฤกษ์ และต้นแคฝอย ออกดอกบานสะพรั่ง (ขุ.ชา.ปญญาส.(ไทย) ๒๘/๒๐/๔,ในเวสสันดรชาดก กล่าวไว้ว่า ที่เขาวงกต มีในบริเวณอาศรมนั้นมีต้นราชพฤกษ์ มะเกลือ กฤษณา รักดำ (ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๑๓๗๒/๓๙๖, ๑๙๙๑/๔๙๕, ๒๐๔๙/๕๐๓),ในอุปทาน กล่าวถึงต้นราชพฤกษ์หลายแห่ง เช่น ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๒๕/๒๔๒, ๑๐๖/๖๖๘, ๑๕๓/๒๗, ๓๓๓/๖๙๗,ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๓๘/๖, ๑๐/๑๑๘) คุณหรือ ลมแล้ง ก็เรียก

ต้นสน : ชื่อไม้ต้นมีหลายชนิด ลำต้นสูง เป็นไม้เนื้อแข็ง เช่น สนสองใบ เปลือกหนา สนสามใบ เปลือกบาง ทั้ง ๒ ชนิดนี้ สนเขาก็เรียก, สนหางกระรอก ; สนฉำฉา; สนทรายหรือสนสร้อย เป็นไม้ใหญ่ ดังคำในกุ่มภชาดกกล่าวถึงณ สวนมะม่วงนี้ ต้นมะม่วงทั้งหลายมีปลายกิ่งโน้มลงด้วยพวงผลตกดินเช่นรวงข้าวสาละมีทั้งต้นคำ ต้นสนต้นกระทุ่ม (ขุ.ชา.ติงสติ.(ไทย) ๒๗/๒๗/๕๔๒), ในหมู่ไม้มีในป่าหิมพานต์ ดังคำว่า เป็นดั่งป่าหมู่ไม้นานาพันธุ์คือ ต้นโกธูคำ ฯลฯ ต้นรัง ต้นสน ต้นจำปา (ขุ.ชา.อสีติ.(ไทย) ๒๘/๕๓๖/๑๓๖),มีผล ดังคำว่า ต้นคำ ต้นสน ต้นกระทุ่ม สะพรั่งด้วยผลมีรสหวานเผ็ดผลเป็นประจำ,มีดอกหอม ดังคำว่า ต้นสาละ และต้นสน รวมทั้งต้นมะม่วงป่า ล้วนมีดอกบานสะพรั่งส่งกลิ่นหอมอบอวลคล้ายกลิ่นทิพย์ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๖๘/๓๐,ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๔๐/๗),ในปฐมุตตรพุทธวงศ์ กล่าวว่าเป็นต้นไม้ตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า พระนามว่าปฐมุตตระ ดังคำว่า ต้นไม้เป็นที่ตรัสรู้ของพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นชาวโลกเรียกว่า ต้นสน อยู่ไม่ไกลอาศรมของข้าพเจ้า (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๒๕/๖๔๔)

ต้นสมอ :ชื่อไม้ต้นหลายชนิด มีดอกและผลผลิต ใช้ทำยาได้ เช่น สมอไทย สมอพิเภก สมอชิงเป็นไม้ที่ขึ้นตามป่า เช่นใกล้อาศรมดาบสดังคำว่า ต้นสมอ ต้นมะขามป้อม ต้นมะม่วง ต้นหว้าต้นสมอพิเภก ต้นพุทรา ต้นรูกฟ้าต้นมะตูม มีผลตกอยู่ใกล้อาศรมของข้าพเจ้า (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๓๓๗/๖๙๘,ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๔๕/๗)

ต้นสมอไทย:ชื่อไม้ต้นสมอชนิดหนึ่ง ใช้ทำยาได้ มีผลตกมักเกิดตามป่า ดังคำว่า ต้นสมอไทย ต้นมะขามป้อมต้นมะม่วง ต้นหว้าต้นสมอพิเภกต้นกระเบา ต้นรูกฟ้า ต้นมะตูมเหล่านั้นผลัดผลเป็นนิตย์หรือดังคำว่า มีต้นสมอไทย ต้นมะขามป้อมต้นมะม่วง ฯลฯ และต้นมะปราง มีผลมากในที่นั้น (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๖๘/๓๐,๑๐๙/๖๖๙)

ต้นสมอพิเภก : ชื่อไม้ต้นสมอชนิดหนึ่ง มักเกิดในป่า ดังคำในกุกกชาดกว่า ต้นสมอพิเภกในป่า (ขุ.ชา.ทุก.(ไทย) ๒๗/๑๑๗/๙๕),ในอุปทาน กล่าวไว้ว่ามีผลตก ดังคำว่า ต้นสมอพิเภก ต้น

กระเบา ต้นรกฟ้าต้นมะตูม เหล่านี้ ผลัดผลเป็นนิตย, มีปรากฏตามอาศรมของดาบส (ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/๑๖๙/๓๐, ๓๒/๑๐๙/๑๖๙, ๓๒/๓๓๗/๑๙๘, ขุ.อป. (ไทย) ๓๓/๔๕/๗)

ต้นสะคร้อ : ชื่อไม้ต้นขนาดใหญ่, เป็นไม้ที่เหนียว มักมีกิ่งโน้มลงมา, ผลรสเปรี้ยวอมหวาน, เป็นไม้ต้นที่ถึงความพินาศเพราะเถาย่านทราย ดังคำในอภุสสมุฏฐสูตร กล่าวไว้ว่า ต้นสาละ ต้นตะแบก หรือต้นสะคร้อที่ถูกเถาย่านทราย ๓ ชนิด คลุมยอด พันรอบต้น ย่อมถึงความเสื่อม ถึงความพินาศ ถึงความฉิบหาย (อง.ตีก.(ไทย) ๒๐/๗๐/๒๗๖), ในฝันทนต์ชาดก หมีกกล่าวแก่ช่างไม้ไว้ว่า ต้นไม้ใดที่กิ่งห้อยโน้มลงมาแต่ไม่หัก ข้าพเจ้ายืนอยู่ที่โคนต้นไม้ใด ต้นไม้นั้นมีนามว่าสะคร้อ ต้นสะคร้อนี้จักเป็นไม้ที่สมควร แก่กิจการของท่านทุกอย่าง คือ ทำก่าก็ได้ ล้อก็ได้ ดุมก็ได้ งอนไถก็ได้ กงก็ได้ ตัวรถก็ได้ (ขุ.ชา.เตรสก.(ไทย) ๒๗/๑๗-๒๓/๓๙๙), ในชวนหังสชาดก กล่าวถึงความแตกความสามัคคีของหมีและรุกขเทวดา และต้นไม้สะคร้อไว้ว่า ไม้สะคร้อให้คุณแก่คนหาหมี ส่วนหมียุให้คนโค่นต้นสะคร้อ เพราะการวิวาทกันและกัน ต่างคนต่างยุให้ฆ่ากันและกัน (ขุ.ชา.เตรสก.(ไทย) ๒๗/๒๔/๔๔๐, ๒๕/๔๔๐) ; ตะคร้อ ก็เรียก

ต้นสะเดา : ชื่อไม้ต้น ใบมีรสขม ใบอ่อนและช่อดอกกินได้และใช้ทำยาได้, ช่อมักกินเป็นอาหาร, มีดอกบานสะพรั่ง มีกลิ่นหอม, ชื่อทางภาษาบาลีใช้ ปุจิมันทะ ให้ร่มเงา, อยู่กับต้นไม้ใด ก็ทำให้ต้นไม้ นั้นมีรสขมไปด้วย ดังคำในทิวาหนชาดก กล่าวไว้ว่า มะม่วงของพระองค์มีต้นสะเดาล้อมรอบ รากกับรากเกี่ยวพันกัน กิ่งกับกิ่งประสานกัน เพราะการเกี่ยวข้องกับต้นไม้ที่มีรสขมไม่น่าพอใจนั้นมะม่วงต้นนี้จึงกลายเป็นไม้ที่มีรสขมไป, ในปุจิมันทชาดก กล่าวถึงเทวดาประจำต้นสะเดา, และต้นไม้ที่ก่อให้เกิดประโยชน์ ดังคำว่า คนผู้ต้องการน้ำหวานพึงได้น้ำหวานจากต้นไม้ใดจะเป็นต้นละหุ่งก็ตามต้นสะเดาก็ตามหรือต้นทองกวาวก็ตามต้นไม้นั้นแลเป็นต้นไม้ดีที่สุดของเขา(ขุ.ชา.ทุก.(ไทย) ๗๒/๘๓, ขุ.ชา.จตุกก.(ไทย) ๒๗/๔๗/๑๖๕), ขุ.ชา.เตรสก.(ไทย) ๒๗/๗/๓๙๗), ดังคำในมหาวิงค์ เวรณชสูตรปหาราหสูตร กล่าวถึงพระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ ควางต้นสะเดาอันเป็นที่อยู่ของนพรุยกษัตริย์ เขตเมืองเวรณชชา พร้อมด้วยภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่ประมาณ ๕๐๐ รูป, แม้ท้าวปหาราหะจอมอสูร ก็เข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าที่ควางต้นสะเดา (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๑/๑, ๑.อง.อภุฏฐ.(ไทย) ๒๓/๑๑/๒๑๙, ๑๙/๒๔๖), ใบมีรสขมมากแม้เป็นต้นเล็กๆก็ตาม ในเอกปณชาดก กล่าวถึงทฤษฐราชกุมารเข้าใจต้นสะเดาว่าจะฆ่ามนุษย์ได้ จึงถอนหน่อสะเดาขยี้จนแหลกแล้ว ตรัสว่า ต้นไม้นี้มีใบด้านละใบ จากพื้นดินสูงยังไม่ถึง ๔ องคุลีผลมีรสเช่นกับยาพิษ เมื่อโตขึ้นจะเป็นเช่นไรหนอ (ขุ.ชา.เอกก.(ไทย) ๒๗/๗๒/๘๓), ในอุปทานกล่าวไว้ว่า ต้นสะเดามีดอกบานสะพรั่งส่งกลิ่นหอมอบอวลคล้ายกลิ่นทิพย์ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๓๓๙/๑๙๘), ในสุเมธาพุทธวงศ์กล่าวไว้ว่าเป็นต้นไม้ตรัสรู้ของพระพุทธเจ้าพระนามว่าสุเมธะ ดังคำว่า ต้นไม้เป็นที่ตรัสรู้ของพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นชาวโลกเรียกว่าต้นสะเดา (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๒๔/๑๔๙)

อรรถกถาอธิบายว่า เป็นต้นไม้ที่รุกขเทวดาสถิต ดังคำว่า เทวดาผู้สถิตอยู่ที่ต้นสะเดาเป็นต้น ซึ่งเขารักษาไว้อย่างดี (ม.ม.อ. (บาลีป ๒/๔๖๙/๒๗๙)

ต้นสัก : ชื่อไม้ต้น เนื้อไม้แข็งและคงทน ปลูกไม่กิน เหมาะแก่การสร้างบ้านและทำเครื่องเรือน ใบและเนื้อไม้ใช้ทำยาได้ ในกุณาลชาดกกล่าวไว้ว่าเป็นไม้ในป่าหิมพานต์ ดังคำว่า ป่าหิมพานต์

เป็นดั่งป่าหิมพานต์มานานาพันธุ์ คือต้นโกฐคำฯลฯ ต้นอัญชัน ต้นปรู ต้นสัก ต้นคนทีสอ(ช.ช.อสีติ. (ไทย) ๒๘/๕๓๖/๑๓๖)

ต้นสาละ :ชื่อไม้ต้นขนาดใหญ่ เนื้อไม้แข็ง ใช้ในการก่อสร้าง,เป็นต้นไม้ที่มีกิ่ง ใบ เปลือก สะเก็ด และ กระพี้ ซึ่งเป็นอุปมาเปรียบเทียบสอนธรรม (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๑๙๒/๒๒๗) เป็นต้นไม้ตรีสรู์ของ พระพุทธเจ้าพระนามว่าเวสสภู ดังคำว่า พระเวสสภูพุทธเจ้าตรีสรู์ที่ควงต้นสาละ,เป็นต้นไม้ที่ พระพุทธเจ้าประทับก่อนจะปรินิพพาน ดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อานนท์ เธอช่วยตั้งเตียง ระหว่างต้นสาละทั้งคู่หันด้านศีรษะไปทางทิศเหนือ เราเหน็ดเหนื่อยจะนอนพัก (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๘/๓,๑๙๘/๑๔๗),ในจุฬารามสมทานสูตร กล่าวไว้ว่าเป็นที่สถิตของเหล่าเทวดา (ม.ม. (ไทย) ๑-/๒๖๙/๕๑๐),ในพรหมนิมิตติกสูตร กล่าวไว้ว่าพระผู้มีพระภาคประทับอยู่ที่โคนต้น สาละใหญ่ในสุภควัน ใกล้เมืองอุกกัฏฐา ตรีสรู์ธรรม (ม.ม.(ไทย) ๑๒/๕๐๑/๕๓๗)

คำว่า ต้นสาละ มีปรากฏในพระไตรปิฎก เช่น ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๐๒๐/๕๓๒,อง.ติก.(ไทย) ๒๐/๗๐/๒๗๖,ช.ช.วีสติ.(ไทย) ๒๗/๒๗๓/๕๑๘,ช.ช.ปญญาส.(ไทย) ๒๘/๒๐/๔,ช.ช.ม. (ไทย) ๒๘/๘๗๘/๓๓๔,ช.ช.อป.(ไทย) ๓๒/๑๔๗/๒๗, ๑๐๔/๖๖๘, ๒๖๐/๖๘๘, ๓๓๕/๖๘๘,ช.ช. อป.(ไทย) ๓๓/๔๐/๗, ๔๑/๗); ต้นรัง ก็เรียก ดูต้นรัง

ต้นสีเสียด :1. ชื่อไม้ต้น กิ่งมีหนาม เนื้อไม้ให้สารที่เรียกว่า สีเสียด ใช้ผสมปูนกินกับหมาก ย้อมผ้า และ ฟอกหนัง, สีเสียดแก่น หรือ สีเสียดเหนือ ก็เรียก

2.ชื่อไม้ต้น เปลือกกรสมผาตใช้กินกับหมาก, สีเสียดเปลือก ก็เรียก สารที่สกัดได้จากเนื้อไม้ ของต้นสีเสียด และใบกิ่งของต้นกะเมียบ ชนิดหลัง สีเสียดเทศ ก็เรียกดังคำในผันทนชาดกที่หมีก กล่าวแก่ง่าไม้ว่า ต้นรังก็ดี ต้นตะเคียนก็ดี ต้นหูกวางก็ดี ต้นสีเสียดก็ดีที่ไหนจะแข็งแกร่ง แต่ ต้นไม้ที่มีนามว่าสะคร้อ้นั้นชี่ เป็นไม้ที่แข็งแกร่งสำหรับภกรถ (ช.ช.ช.เตรสก.(ไทย) ๒๗/๑๖/ ๓๙๙)

ต้นเสม็ด :ชื่อไม้ต้น ใช้เปลือกและเนื้อไม้ฝุคลูกกับน้ำมันยางทำได้ เรียกว่า ใต้เสม็ด ใบให้น้ำมันเขียว ใช้ทำยาได้, เป็นต้นไม้ที่กล่าวไว้ว่าอยู่ในป่าหิมพานต์ ดังคำในกุณาลชาดกกว่า (ป่าหิมพานต์) เป็นดั่งป่าหิมพานต์มานานาพันธุ์ คือ ต้นโกฐคำต้นจิก ฯลฯ ต้นหงอนไก่ ต้นเสม็ด (ช.ช.อสีติ.(ไทย) ๒๘/๕๓๖/๑๓๖)

ต้นหงอนไก่ :1.ชื่อไม้ล้มลุก (ปาลิภททุก) ดอกสีแดงลักษณะคล้ายหงอนไก่ เป็นไม้ที่กล่าวไว้ว่าอยู่ในป่า หิมพานต์ ดังคำในกุณาลชาดกกว่า (ป่าหิมพานต์)เป็นดั่งป่าหิมพานต์มานานาพันธุ์ คือ ต้นโกฐคำต้น จิก ฯลฯ ต้นหงอนไก่ ฯลฯ (ช.ช.อสีติ.(ไทย) ๒๘/๕๓๖/๑๓๖)

2.ชื่อไม้ต้นชนิดหนึ่ง ผลเป็นสัน ดังคำในอุปสัิวเถราปทาน ต้นราชพฤกษ์ ต้นหงอนไก่ ต้น คัดเค้า ต้นประยงค์ ต้นมะกล่ำหลวง มีอยู่ดาษดื่นโดยรอบตลอดกิ่งโยชน์ (ช.ช.อป.(ไทย) ๓๒/ ๑๐๖/๖๖๘)

3.ชื่อไม้พุ่มรอเลื้อย ดอกสีแดง ลักษณะคล้ายหงอนไก่, หงอนไก่ป่า ก็เรียก ในมหานิทเทศ จุฬ นิทเทศ กล่าวว่าเป็นไม้ไม่มีแก่น ดังคำว่า ไม้้ออไม่มีแก่น ไร่แก่น ปราศจากแก่น ฯลฯ ไม้มะเตือ ...ไม้ทองหลาง... ต้นหงอนไก่...ไม่มีแก่น ไร่แก่น ปราศจากแก่น (ช.ม.(ไทย) ๒๙/๑๗๒/ ๔๘๘,ช.ช.จ.(ไทย)๓๐/๘๘/๓๑๔),ในอุปทาน กล่าวไว้ว่าเป็นดอกไม้ใช้ถวายพุทธบูชา ดังคำใน โกรธชูปพิยเถราปทาน และสโกสกโกรธชทหายกเถราปทาน ว่า ข้าพเจ้าได้เห็น ต้นหงอน

ไก่ มีดอกบานจึงนำไปบูชาพร้อมทั้งราก มีจิตรำเริงเบิกบาน จึงได้ให้ร้อยพระบาทที่ล้ำเลิศ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๓๖/๓๗๕,๓๒/๑๕/๕๓๖)

ต้นหนาด :ชื่อไม้พุ่ม ใบใหญ่มีขน กลิ่นฉุน ใช้ทำยาได้ เชื่อกันว่าฝีกแล้ว,เป็นต้นไม้ที่ขึ้นตามป่า มีกล่าวไว้ในเวสสันดรชาดก มหาวนวันฉณนา ดังคำว่า ณ ที่ใกล้สระนั้น(แห่งเขาวงกต) มีชะเอมต้น .... บัวบก โกรฐขาว กระทุ่มเลือด ต้นหนาด เป็นจำนวนมาก (ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๒๐๖๐/๕๐๔)

ต้นหมากเฒ่า :ชื่อไม้ต้นขนาดกลาง ออกดอกบานสะพรั่ง ผลกินได้ มีผลดก ผลิตผลตลอด ดังคำในจัมเปยยชาดก นพินิกาชาดก กล่าวไว้ว่า ต้นมะม่วงต้นสาละ ต้นหมากเฒ่า ต้นหว่า ต้นราชพฤกษ์ และต้นแคฝอย ผลิตดอกออกผลบานสะพรั่ง (ขุ.ชา.วิสติ.(ไทย) ๒๗/๒๗๓/๕๑๘,ขุ.ชา.ปถุญาส.(ไทย) ๒๘/๒๐/๔,ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๑๓๗๒/๓๕๖),ในอุปทาน กล่าวไว้ว่า ขึ้นตามป่าส่งกลิ่นหอม เช่นใกล้อาศรมฤาษี ดังคำว่า ต้นสาละ ต้นหมากเฒ่าต้นแคฝอย ต้นย่านทราย มีดอกบานสะพรั่ง ส่งกลิ่นหอมอบอวลคล้ายกลิ่นทิพย์อยู่รอบๆ อาศรมของข้าพเจ้า หรือดังคำว่า ต้นหมากเฒ่าผลิตผลทุกฤดูกาล (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๑๐/๖๖๙,๔๗/๒๗,๑๖๗/๒๙,๓๒/๓๓๓/๖๙๗)

ต้นหมากหอม :ชื่อไม้ต้นขนาดกลาง เป็นชื่อเรียกปาล์มหลายชนิดหลายสกุล ผลมีรสฝาด ใช้เคี้ยวกินกับปูน พลู ซึ่งรวมเรียกว่ากินหมาก และใช้ฟอกหนัง, ผลที่ยังไม่แก่เรียก หมากดิบ, ผลที่แก่จัดเรียกหมากสง,เนื้อหมากที่ผ่านบางๆ ตากแห้ง ลักษณะคล้ายอีแปะ เรียกหมากอีแปะ, ผลแก่จัดที่เก็บไว้ทิ้งเปลือกเพื่อไว้กินนาน ๆ เรียกหมากยับหมากแห้งที่ป็นเป็นผงผสมกับเครื่องเทศ บางอย่างที่มีกลิ่นหอมใช้กินควบกับหมากและพลูที่ป้ายปูนหรืออมดับกลิ่นปาก,เป็นต้นไม้ที่มีกล่าวไว้ในกุณฑลชาดก ซึ่งเกิดอยู่ในป่าหิมพานต์ ดังคำว่า เป็นดั่งป่าหุไม้่นานาพันธุ์ คือต้นโกฐคำ ต้นจิก ต้นลำเจียก ต้นย่านทราย ต้นอ้อยช้าง ต้นบุนนาค ต้นพิกุล ต้นหมากหอม (ขุ.ชา.อสิตติ.(ไทย) ๒๘/๕๓๖/๑๓๖),ดอกมีกลิ่นหอม ดังคำในอุปทานว่า ต้นหว่า ต้นหมากหอมควาย ต้นกระทุ่ม ต้นขานางส่งกลิ่นหอมอบอวลคล้ายกลิ่นทิพย์ประดับอาศรมของข้าพเจ้าให้งดงาม (ขุ.อป.(ไทย)๓๓/๔๒/๗)

ต้นหว่า :ชื่อไม้ต้นขนาดใหญ่ (ชมพู) ผลสุกสีม่วงดำ กินได้ มีมากในชมพูทวีป แตกกิ่งก้านสาขามาก,เป็นต้นไม้ที่เลิศกว่าต้นไม้ทั้งหลาย ดังคำในมหาวรรค กล่าวถึงพระผู้มีพระภาคทรงเก็บผลหว่าจากต้นหว่าที่มีอยู่ในชมพูทวีป แล้วเสด็จมาประทับนั่งในโรงไฟก่อน (วิ.ม.(ไทย) ๔/๔๔/๕๗),ในมหาสังจกสูตร โพธิราชกุมารสูตร สังคารวสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสเล่าไว้ว่า เรานั่งอยู่ใต้ต้นหว่าอันร่มเย็นได้ส่งจิตจากกายและอกุศลธรรมทั้งหลายแล้วบรรลุปฐมฌาน (ม.ม.ุ.(ไทย) ๑๒/๓๘๑/๔๑๖,ม.ม.(ไทย) ๑๓/๓๓๕/๔๐๕, ๔๘๒/๖๑๑),ในปฐมรูกขสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิคุทั้งหลาย ต้นไม้ที่มีอยู่ในชมพูทวีปเหล่าใดเหล่าหนึ่งต้นหว่าชาวโลกกล่าวว่าเลิศกว่าต้นไม้เหล่านั้น (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๕๓๗/๓๔๘),ในเปสวัตติมาน กล่าวไว้ว่าเป็นต้นไม้มียาสาขามาก ดังคำว่า มีไม้ดอกและไม้เลื้อยแผ่กิ่งก้านสาขานานาชนิด มีต้นแคฝอย ต้นหว่า ต้นโอศก (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๗๔๑/๘๖),ในโลมสตติยเถราปทาน กล่าวถึงต้นไม้อหว่าไม่ละพระองค์ ดังคำว่า พระเจ้าสุทโธทนะได้ตรัสว่า ฯลฯ(ครั้งที่ ๑) ในคราวที่พระองค์ประสูติแผ่นดินไหว (ครั้งที่ ๒) ในคราวที่เงาต้นหว่าไม่ละพระองค์ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๒๓๗/๓๒๓)

คำว่า ต้นไม้หญ้า มีปรากฏในพระไตรปิฎก เช่น ขุ.ชา.วิสตี.(ไทย) ๒๗/๒๗๓/๕๑๘, ขุ.ชา.ปญญาส.(ไทย) ๒๘/๒๐/๔, ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๑๓๗๒/๓๙๖, ๒๑๔๒/๕๑๖, ๒๑๖๒/๕๑๙, ๒๒๓๙/๕๒๙, ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๖๙/๓๐, ๑๐๙/๖๖๙, ๓๓๓๓/๖๙๗, ๓๓๓๗/๖๙๘, ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๔๒/๗, ๔๕/๗)

ต้นหูกวาง : ชื่อไม้ต้น ใบใหญ่ แตกกิ่งเป็นชั้นๆ มีฝักแก่สีดำ เมื่อต้นใหญ่ รากจะลอยขึ้นตามพื้นดิน เมื่อใบแก่จะร่วงหล่นเป็นคราวๆ เป็นต้นไม้ประดับวิมานดังคำในเปสวตีวิมาน พระวังคีศเถระกล่าวแก่เทพธิดาตนหนึ่งว่า เทพธิดาผู้เรียงยศ สระโบทกษณินารีนรมย์เรียงรายไปด้วยต้นหูกวาง ขนุนสำลอลและต้นไม้มีกลิ่นหอม มีทั้งไม้เลื้อยชูดอกออกช่อบานสะพรั่ง ห้อยย้อย (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๖๕๐/๗๒), เป็นที่อาศัยของนกกาตั้งคำในกุกกุกฆาตก ใก่ต้องการจะให้นายพรานละอายใจ จึงพูดเป็นภาษามนุษย์ว่า ต้นหูกวางต้นสมอพิเภกในป่า ข้าพเจ้าได้เห็นแล้วต้นไม้เหล่านั้นไม่สามารถจะเคลื่อนที่ได้ (ขุ.ชา.ทุก.(ไทย) ๒๗/๑๑๗/๙๕), ในผันทนชาตก หมีกกล่าวแก่ช่างไม้ว่า ต้นรังก็ดี ต้นตะเคียนก็ดี ต้นหูกวางก็ดี ต้นสีเสียดก็ดีที่ไหนจะแข่งแกร่ง แต่ต้นไม้ที่มีนามว่าสะคร้อนั้นซิ เป็นไม้ที่แข็งแกร่งสำหรับกรรณ (ขุ.ชา.เตรสก.(ไทย) ๒๗/๑๖/๓๙๙)

ต้นเหตุแห่งกรรม : กัมมนิทาน, มูลเหตุให้เกิดกรรม หมายถึงอกุศลมูล ๓ ประการคือราคะ โทสะและโมหะ ซึ่งเป็นมูลเหตุให้กระทำชั่วต่างๆ มีการฆ่าสัตว์ เป็นต้น ดังคำในกัมมนิทานสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ปาณาติบาต เรากล่าวว่ามี ๓ อย่างคือ ๑.ปาณาติบาตมีโลภะเป็นเหตุ ๒.ปาณาติบาตมีโทสะเป็นเหตุ ๓.ปาณาติบาตมีโมหะเป็นเหตุ อทินนาทานเรากล่าวว่ามี ๓ อย่าง คือ ๑.อทินนาทานมีโลภะเป็นเหตุ ๒.อทินนาทานมีโทสะเป็นเหตุ ๓.อทินนาทานมีโมหะเป็นเหตุ กาเมสุมิจฉาจาร เรากล่าวว่ามี ๓ อย่าง คือ ๑.กาเมสุมิจฉาจารมีโลภะเป็นเหตุ ๒.กาเมสุมิจฉาจารมีโทสะเป็นเหตุ ๓.กาเมสุมิจฉาจารมีโมหะเป็นเหตุ มุสาวาทเรากล่าวว่ามี ๓ อย่าง คือ ๑. มุสาวาทมีโลภะเป็นเหตุ ๒.มุสาวาทมีโทสะเป็นเหตุ ๓. มุสาวาทมีโมหะเป็นเหตุ ปิสุณาวาจา เรากล่าวว่ามี ๓ อย่างคือ ๑.ปิสุณาวาจามีโลภะเป็นเหตุ ๒.ปิสุณาวาจามีโทสะเป็นเหตุ ๓.ปิสุณาวาจามีโมหะเป็นเหตุ ผรุสวาจา เรากล่าวว่ามี ๓ อย่างคือ ๑.ผรุสวาจามีโลภะเป็นเหตุ ๒. ผรุสวาจามีโทสะเป็นเหตุ ๓.ผรุสวาจามีโมหะเป็นเหตุ สัมผัสปลลาปะ เรากล่าวว่ามี ๓ อย่าง คือ ๑.สัมผัสปลลาปะมีโลภะเป็นเหตุ ๒.สัมผัสปลลาปะมีโทสะเป็นเหตุ ๓. สัมผัสปลลาปะมีโมหะเป็นเหตุ อภิขมาเรากล่าวว่ามี ๓ อย่างคือ ๑.อภิขมามีโลภะเป็นเหตุ ๒.อภิขมามีโทสะเป็นเหตุ ๓.อภิขมามีโมหะเป็นเหตุ พยาบาท เรากล่าวว่ามี ๓ อย่างคือ ๑.พยาบาทมีโลภะเป็นเหตุ ๒.พยาบาทมีโทสะเป็นเหตุ ๓.พยาบาทมีโมหะเป็นเหตุ มิจฉาทิฎฐิ เรากล่าวว่ามี ๓ อย่างคือ ๑.มิจฉาทิฎฐิมิโลภะเป็นเหตุ ๒.มิจฉาทิฎฐิมิโทสะเป็นเหตุ ๓.มิจฉาทิฎฐิมิโมหะเป็นเหตุ ในท้ายสูตรตรัสไว้ว่า โลภะเป็นเหตุเกิดแห่งกรรม โทสะเป็นเหตุเกิดแห่งกรรม โมหะเป็นเหตุเกิดแห่งกรรมเพราะโลภะสิ้นไป เหตุเกิดแห่งกรรมจึงสิ้นไป เพราะโทสะสิ้นไป เหตุเกิดแห่งกรรมจึงสิ้นไป เพราะโมหะสิ้นไป เหตุเกิดแห่งกรรมจึงสิ้นไป (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๗๔/๓๑๖)

ต้นขอपालนิโครธ : ต้นไทรที่คนเลี้ยงแพะพักอาศัยร่มเงา คำว่า ต้นไทร มีหลายชนิดเช่นไทรย้อย ไทรย้อยใบใหญ่, เป็นไม้ต้นขนาดใหญ่ มีร่มเงา แตกกิ่งก้านสาขามาก เดิมเรียกว่าโครธ แต่เนื่องจากคนเลี้ยงแพะอาศัยนั่งในร่มเงา ดังนั้นจึงเรียกว่าขอपालนิโครธ, ในมหาวรรค กล่าวถึง

เหตุการณ์ขณะประทับอยู่ ณ ควางตันขอชบาลนิโครธ ดังคำว่า พระผู้มีพระภาคทรงออกจากสมาธินั้น แล้วเสด็จจากควางตันโพธิพฤกษ์ ไปยังควางตันขอชบาลนิโครธ ครั้นถึงแล้ว จึงประทับนั่งโดยบัลลังก์เดียวเสวยวิมุตตสุขอยู่ ณ ควางตันขอชบาลนิโครธเป็นเวลา๗ วัน (วิ.ม.(ไทย) ๔/๔/๗),ในมหาปริณีพพานสูตร กล่าวถึงพระผู้มีพระภาคตรัสแก่พระอานนท์ว่า อานนท์ สมัยหนึ่ง เมื่อแรกตรัสรู้ เราพักอยู่ที่ควางตันขอชบาลนิโครธใกล้ฝั่งแม่น้ำเนรัญชรา ที่ตำบลอุรุเวลา มารผู้มีบาปได้เข้ามาหาเรา (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๗๕/๑๒๓) ในอปทาน กล่าวไว้เช่นเดียวกัน (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๒๕/๕๔),ในพุทธวงศ์ กล่าวถึงพระตถาคตจักประทับนั่งที่โคนต้นขอชบาลนิโครธ ทรงรับข้าวปายาสในที่นั้นแล้ว เสด็จไปยังฝั่งแม่น้ำเนรัญชรา (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๖๓/๕๗๕,๑๓/๖๐๓)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า นิโครธ แปลว่าต้นไทร ตรงกับภาษาอังกฤษว่า “Banyan” หรือ “Indian Fig-tree” ไม้จำพวกไทรหรือกร่างของอินเดีย พวกคนเลี้ยงแพะชอบมานั่งที่ร่มเงาของต้นนิโครธนี้ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่าขอชบาลนิโครธ (วิ.อ.(บาลี) ๓/๔/๘)

ต้นโอศก :ชื่อเป็นไม้ต้นขนาดใหญ่ ใบสีเขียวเล็กยาวเรียว มีกิ่งก้านสาขามาก ให้ร่มเงา มีดอกบานสีขาว ดอกบานเป็นพวง มีกลิ่นหอม, ต้นโอศก มีหลายชนิด เช่น โอศกน้ำดอกสีส้มหรือแสด โอศกเหลือง ดอกสีเหลือง ในเปสวตีวิมาน เทพธิดากล่าวแก่พระวังคีศเถระว่า วิมานที่ดิฉันได้แล้วนี้ ฯลฯ ไม่มีดอกและไม้เลื้อยแผ่กิ่งก้านสาขานานาชนิดมีต้นแคฝอย ต้นหว่า ต้นโอศก (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๖๕๔/๗๓),ในสังขปาลชาดก กล่าวถึง นาคราชนั้นได้ไปสู่ห้วงน้ำใสสีเขียวครามโอภาสมิทำอันงดงาม นำรีนรมย์ใจ ปกคลุมไปด้วยหมู่ต้นหว่าและต้นโอศก(ขุ.ชา.จตุตทาฬส.(ไทย) ๒๗/๑๕๕/๖๒๐),ในกุลาณชาดกก็กล่าวถึงต้นโอศกไว้เช่นกัน (ขุ.ชา.อัสติ.(ไทย) ๒๘/๕๓๖/๑๓๖) ในอปทาน กล่าวไว้หลายแห่ง มักใช้ถวายเป็นพุทธบูชา และปลูกไว้ใกล้อาคาร เพราะกลิ่นหอมอบอวลไปทั่ว เช่น ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๔๙/๒๗, ๑๙/๓๖๐, ๓๐/๓๖๐, ๑๐๓/๖๖๘, ๓๓๙/๖๙๘,ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๓๘/๖, ๔๓/๗), โอศก ก็เรียก.

ต้นอ้อ : ชื่อหญ้า ขึ้นเป็นกอในที่ชื้นแฉะ ลำต้นแข็งเป็นปล้อง ข้างในกลวง,เป็นต้นไม้ที่สื่อความหมายในทางไม่ดี เพราะลูกเกิดมาทำให้แม่ต้องตาย ดังคำว่า ดอกอ้อฆ่าต้นอ้อ ลูกฆ่าอัสตราแม่ฆ่าฉันทสีกการะยอมฆ่าคนชั่วฉันทนั้น (วิ.จู.(ไทย) ๗/๓๓๕/๑๖๐),ในสังยุตตนิกาย กล่าวถึงหมวดธรรมที่เรียกว่า นพวรรค แห่งเวทตาสังยุต ดังคำที่กล่าวถึงภิกษุทั้งหลายผู้เขลาจึงชูบชิตเหมือนต้นอ้อสดที่ถูกถอนขึ้นแล้ว ฉะนั้น,ในมาริตสูตตร ใช้ต้นอ้อสอนธรรม ดังที่ติตมารกล่าวไว้ว่า ถ้าพวกเราพึงเล่าโลมสมณะหรือพราหมณ์ใดที่ยังไม่หมดราคะ ด้วยความพยายามอย่างนี้ หทัยของสมณะหรือพราหมณ์นั้นพึงแตก โลหิตอุ่นๆ พึงพุ่งออกจากปาก หรือเขาพึงบ้าหรือว่ามีจิตฟุ้งซ่าน เหมือนอย่างต้นอ้อสดถูกลมพัดขาดเหี่ยวเฉาแห่งไป(ส.ส.(ไทย)๑๕/๑๐/๑๐,๑๖๑/๒๑๓)

ต้นอ้อย : ชื่อไม้ล้มลุก ขึ้นเป็นกอ ลำต้นเป็นปล้อง ข้างในตัน มีหลายพันธุ์ เช่น อ้อยขาไก่ อ้อยตะเภา หีบเอาน้ำหวานทำน้ำตาลทรายหรือใช้ต้ม หรือเคี้ยวกินแต่น้ำหวาน ดังคำในมหาวิงค์กล่าวไว้ว่า พวกภิกษุอาศัยันตะกะให้แบ่งต้นอ้อยของสงฆ์แล้วขบฉัน (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๑๕๖/๑๒๖),ในอปทาน อธิมุตตเถราปทาน พระอธิมุตตเถระกล่าวถึงอดีตชาติไว้ว่าเคยใช้ต้นอ้อยทำมณฑป (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๘๕/๑๖๑)

ต้นอ้อยช้าง :ชื่อไม้ต้น ขึ้นตามป่า ใช้ทำยาได้, ใบเป็นใบประกอบ ดอกยาว สีขาว กลิ่นหอม ดอกแห้ง ใช้ประสมยาสูบ, ในมหานามเถรคาถา กล่าวถึงภูเขาเนสาทกะอันมากไปด้วยหมู่ต้นไม้กมัน และต้นอ้อยช้างเป็นขุนเขาที่สมบุรณ์ด้วยร่มเงาและน้ำ (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๑๑๕/๓๔๕),ในกุลาณชาตคกล่าวว่าเป็นไม้มีปรากฏในป่าหิมพานต์ (ขุ.ชา.อสีติ.(ไทย) ๒๘/๕๓๖/๑๓๖),ในพุทธวงศ์ กล่าวไว้ว่าเป็นต้นไม้ตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า ๓ องค์ คือพระพุทธเจ้าพระนามว่าปทุมพระพุทธเจ้าพระนามว่านารทะ และพระพุทธเจ้าพระนามว่าเวสสภูตังเช่นคำว่า ต้นไม้เป็นที่ตรัสรู้ของพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น ชาวโลกเรียกว่า ต้นอ้อยช้างใหญ่ (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๓/๖๓๔,๓๓/๒๒/๖๓๒,๓๓/๒๔/๖๓๘,๓๓/๒๔/๗๐๐) ; ตูต้นปี

ต้นอังกาบ :ชื่อไม้ล้มลุก ลำต้นไม่มีหนาม ดอกสีม่วง มักใช้ถวายเป็นพุทธบูชา ดังคำในไกรธชบุปิยเถราปทาน พระไกรธชบุปิยเถระกล่าวอดีตชาติของตนไว้ว่า ข้าพเจ้าเห็นต้นอังกาบซึ่งออกเลื้อยไปตามพื้นดินมีดอกบานสะพรั่ง จึงเด็ดมาพร้อมทั้งยอดได้บูชารอยพระบาทอันประเสริฐที่สุด (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๗๑/๔๑),ในไกรธชบุปิยเถราปทานอีกแห่งหนึ่ง กล่าวถึงใช้ต้นอังกาบบูชารอยพระพุทธเจ้าพระนามว่าติสสะ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๑๘/๑๖๙)

ต้นอัญชัน :ชื่อไม้เถา,เป็นพรรณไม้ ๒ ชนิด คือ ไม้ต้น และไม้เถา ชนิดหลังดอกสีครามแก่ ขาว และม่วงอ่อน และเรียกสีครามแก่อย่างสีดอกอัญชันว่า สีอัญชัน ดังคำในกุลาณชาตคที่กล่าวถึงป่าหิมพานต์ไว้ว่าเป็นภูมิภาคที่สะพรั่งไปด้วยพวงช่อดอกไม้แห่งต้นรูกฟ้าต้นอัญชัน ต้นปรุ ต้นสัก ต้นคนทีสอ (ขุ.ชา.อสีติ.(ไทย) ๒๘/๕๓๖/๑๓๖),มีกลิ่นหอม ดังคำในอบทานกล่าวถึงต้นกรรณิการ์ ต้นกรรณิการ์เขา ต้นประดู่ ต้นอัญชัน มากมายส่งกลิ่นหอมอบอวลคล้ายกลิ่นทิพย์,บางครั้งเรียกต้นอัญชันเขียว ก็มี ดังคำในอุปสีวเถราปทาน กล่าวถึงที่ภูเขาอนมะ มีต้นอัญชันเขียวต้นมะลิซ้อน ต้นสาละ ต้นข้างนาว ต้นจำปาขึ้นอยู่เป็นหมู่ๆ มากด้วยกัน มีดอกบานสะพรั่ง (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๕๑/๒๗,๑๕๓/๒๗,๑๐๔/๖๖๘)

ต้นอัสสัถพฤกษ์ : ชื่อต้นไม้ที่พระโคตมพุทธเจ้าประทับอยู่ที่ต้นแล้วได้ตรัสรู้ เรียกว่า ต้นพระศรีมหาโพธิ์ หรือเรียกสั้นๆ ว่า ต้นโพธิ์ ดังคำในธัมมรุจิเถราปทานกล่าวไว้ว่า ต้นไม้เป็นสถานที่ตรัสรู้ของนักปราชญ์ผู้นี้ชาวโลกเรียกกันว่าต้นอัสสัถพฤกษ์ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๑๖๙/๑๕๘),ในพุทธวงศ์กล่าวไว้ว่า พระตถาคต ฯลฯ ตรัสรู้ที่โคนต้นอัสสัถพฤกษ์ (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๖๕/๕๗๕),ในโคตมพุทธวงศ์ พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า เราบรรลุมรรคผลนิพพานอย่างประเสริฐที่โคนต้นอัสสัถพฤกษ์ เรามีรัศมีวาหนึ่งพุ่งขึ้นไป ๑๖ ศอกทุกเมื่อ (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๒๐/๗๒๐)

คำว่า ต้นอัสสัถพฤกษ์ มีกล่าวไว้ในพระไตรปิฎกในเถรคาถาอบทาน และ พุทธวงศ์ เช่น ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๒๑๗/๓๗๒,ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๒๗/๓๘๓,ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๑๖๖/๑๕๗, ๑๖๙/๑๕๘, ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๑๐/๖๘๒, ๑๑/๖๖๓, ๑๑/๖๗๒, ๑๑/๗๐๓, ๑๒/๖๖๓, ๑๓/๖๐๔, ๑๓/๖๑๕, ๑๓/๖๔๑, ๑๓/๖๕๘,๖๕/๕๗๕, ๖๘/๕๗๖,๓๓/๑๓/๖๙๒, ๑๓/๗๐๘, ๑๔/๖๒๐, ๑๔/๖๓๑, ๑๔/๖๔๗, ๑๔/๖๗๗, ๑๕/๕๙๘, ๑๕/๖๒๖, ๑๖/๖๓๖, ๑๖/๖๕๒, ๑๖/๖๘๘, ๑๘/๖๑๐, ๒๐/๖๘๗, ๒๓/๗๑๔)

ต้นอินทนิล :ชื่อไม้ต้น ดอกสีม่วงแดงหรือชมพู ออกเป็นช่อตั้งตรง เมล็ดและใบใช้ทำยาได้,ในเวสสันดรชาดก พรรณนาถึงต้นอินทนิลว่ามีความงดงาม ดังคำว่า ต้นรูกฟ้า ต้นอินทนิล ต้นกระท้อน และต้นทองกวาว ต่างก็ผลิดอกออกช่อและยอดแดงระเรื่อ (ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๒๐๔๑/๕๐๒)

ต้นอินทผลัม : ชื่อปาล์ม ผลกินได้, อินทผลัม ก็เรียก ดังคำในวิรุทธชาดก กล่าวว่ามิปรากฏในนาคพิภพตอนหนึ่งว่า ในนาคพิภพนั้น มีต้นอินทผลัมสำเร็จแล้วด้วยแก้วอินทนิล ผลิดอกล้วนแต่ทองเป็นนิตยจำนวนมาก ซึ่งเป็นที่อยู่ของท้าววรุณนาคราชผู้มีฤทธิ์มาก ผู้ผู้เกิด (ขุ.ชา.ม. (ไทย) ๒๘/๑๙๘๙/๔๙๔)

ต้นอุตตลี :ชื่อต้นไม้ชนิดหนึ่งอยู่ที่ภูเขาลัมพะกะ ดอกสีแดง ไม่ไกลจากภูเขาหิมพานต์ เป็นไม้กลุ่มเดียวกันต้นตาเสือ ซึ่งเป็นเนื้อไม้สีแดง แข็งและหนัก และชบาซึ่งเป็นดอกมีสีต่าง ๆ พันธุ์ที่สีแดงดอก มีปรากฏในอุปทาน ดังคำในสาริปุตตเถราปทาน พระสารีบุตรเถระกล่าวถึงอดีตชาติของตนสมัยที่บวชเป็นดาบสไว้ว่า ในที่ไม่ไกลภูเขาหิมพานต์มีภูเขาลูกหนึ่งชื่อว่าลัมพะกะที่ภูเขานั้น ต้นตาเสือ ต้นจกกลนี ต้นอุตตลี และต้นชบา มีดอกบานสะพรั่งส่งกลิ่นหอมอบอวลคล้ายกลิ่นทิพย์อยู่ใกล้ๆ บึงในครั้งนั้น(ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๕๖/๒๘)

ต้นอุโลก :ชื่อไม้ต้น เนื้อไม้สีขาว ใช้ทำยาได้ มีกลิ่นหอม ในปาริจฉัตตกวิมาน วิหารวิมาน พระมหาโมคคัลลานเถระกล่าวเทพธิดาองค์หนึ่งว่า แม้มาลัยบนศีรษะของเธอ มีกลิ่นหอมระรื่นชื่นใจ ก็ส่งกลิ่นหอมฟุ้งไปทั่วทุกทิศดุจต้นอุโลก,ในมัญชุสรวงวิมาน พระมหาโมคคัลลานเถระกล่าวถึงป่าไม้สาละเป็นที่อาศัยของเหล่าสกุณชาติ ต้องลมร่าเพยพัดไหวไปมามีกลิ่นหอมฟุ้งไปทั่วทุกทิศดุจต้นอุโลก (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๖๘๕/๗๘,๖๙๒/๗๙,๗๓๔/๘๕),ในอุปทานกล่าวไว้ว่าต้นอุโลกมีปรากฏใกล้อาศรมดาบส ดังคำว่า ต้นราชพฤกษ์ ต้นจำปา ต้นแคฝอย ต้นย่านทราย ต้นอุโลก และต้นอโศกประดับอาศรมของข้าพเจ้าในห้วงดงาม (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๓๘/๖)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ต้นอุโลก หมายถึงไม้ชนิดหนึ่ง เนื้อไม้สีขาว (ใช้ทำยาได้) เวลาที่มีดอกส่งกลิ่นหอมไปทั่วทุกทิศ,ต้นอุโลก เป็นไม้ชนิดหนึ่ง เนื้อไม้สีขาว (ใช้ทำยาได้) เวลาที่มีดอกส่งกลิ่นหอมฟุ้งไปทั่วทุกทิศ (ขุ.วิ.อ. (บาลี) ๖๘๕/๑๙๙,ขุ.อิตฺติ.อ.(บาลี) ๖๘๕/๑๙๙)

ตบะ : 1.ความเพียรเครื่องเผาผลาญกิเลส,การบำเพ็ญเพื่อให้กิเลสเบาบาง, การข่มกิเลส, การบำเพ็ญเพียรเพื่อกำจัดกิเลส ดังคำในวิมานวัตถุว่า แม้ฤษัทั้งหลายผู้สงบ สำรวมตน บำเพ็ญตบะก็ยังคงละทิ้งร่างกายไปตามกาลอันสมควร (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๙๙๗/๑๒๒),เป็นธรรมข้อ ๑ ในทศพิธราชธรรม

2.พิธีข่มกิเลสโดยทรมานตัวของนักบวชบางพวกในสมัยพุทธกาล ดังคำที่พระผู้มีพระภาคตรัสตอบแก่อกัจจลสสะว่า พระสมณโคดมทรงดำหนิตบะทุกชนิดทรงคัดค้านและชี้โทษผู้บำเพ็ญตบะทั้งปวง หรือตั้งคำว่า มาณพทั้งหลายบริสุทธิดี ด้วยการบำเพ็ญตบะใด ท่านหลีกเลี่ยงจากการบำเพ็ญตบะนั้นแล้ว (ที.สี.(ไทย) ๙/๓๘๒/๑๖๑,ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๓๗/๑๗๕) ;

คำว่า ตบะ มีปรากฏในพระไตรปิฎก เช่น ที.สี.(ไทย) ๙/๑๖๘/๕๕, ๓๘๑/๑๖๑, ๓๘๒/๑๖๑, ๓๘๓/๑๖๑, ๓๘๔/๑๖๔, ๓๘๗/๑๖๖, ๔๐๒/๑๗๑, ๔๐๔/๑๗๓,ที.ม.(ไทย) ๑๐/๙๐/๕๐,ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๕๘/๔๐, ๖๐/๔๒, ๖๑/๔๒, ๖๒/๔๓, ๖๓/๔๓, ๖๔/๔๔,ม.ม.ุ.(ไทย) ๑๒/๑๕๕/๑๕๗, ๑๗๙/๑๘๒, ๑๘๖/๒๐๐, ๕๐๓/๕๔๐,ม.ม.(ไทย) ๑๓/๗๙/๗๖, ๘๐/๗๘, ๒๒๘/๒๖๘, ๒๗๔/๓๒๕, ๔๐๙/๕๑๒, ๔๖๐/๕๘๒, ๔๖๔/๕๘๖,ม.อ.(ไทย) ๑๔/๑/๑, ๒/๓, ๓/๖, ๔/๖, ๖/๘,ส.ส.(ไทย) ๑๕/๓๘/๕๓, ๑๓๗/๑๗๕, ๑๙๓/๒๗๒,ส.ข.(ไทย) ๑๗/๒๑๓/๒๙๓,ส.ส.พา.(ไทย) ๑๘/๑๓๒/๑๖๑, ๒๔๑/๒๔๓, ๓๖๔/๔๒๐,อง.ติก.(ไทย) ๒๐/๗๕/๒๙๗,อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๒๐๖/๓๔๙,อง.นวก.(ไทย) ๒๓/๗๒/๕๕๗,อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/

๑๔/๒๔,ขุ.สุ.(ไทย) ๒๕/๒๘๗/๕๖๗, ๒๕๕/๕๖๙, ๔๓๕/๕๙๙, ๖๖๑/๖๕๔,ขุ.เปต.(ไทย) ๒๖/๒๑๙/๓๗๓,ขุ.ชา.จตุกก.(ไทย) ๒๗/๑๐/๑๕๘,ขุ.ชา.นวก.(ไทย) ๒๗/๖๘/๓๑๑)

อรรถกถาอธิบายว่า ตบะเป็นข้อที่ ๖ ในทศพิธราชธรรม ดังคำว่า ทศพิธราชธรรม ธรรมสำหรับพระเจ้าแผ่นดิน ๑๐ ประการ คือทาน (การให้สิ่งของ) ศีล (ประพฤติดีงาม) บริจาคะ (ความเสียสละ) อาชชวะ (ความซื่อตรง) มัททวะ (ความอ่อนโยน) ตบะ (ไม่หมกมุ่นในความสุขสำราญ) อักโกธะ (ความไม่โกรธ) อวิหิงสา (ความไม่ข่มเหงเบียดเบียน) ขันติ (ความอดทน) อวิโรธนะ (ความไม่คลาดธรรม) (ขุ.อป.อ. (บาลี) ๑/๔๑๒-๓/๓๒๒)

ตปนิยสูตร^๑ : พระสูตรว่าด้วยธรรมที่เป็นเหตุแห่งความเดือดร้อน พระสูตรว่าด้วยธรรมที่เป็นเหตุและไม่เป็นเหตุให้เดือดร้อน ในพระไตรปิฎก มีชื่อสูตรเหมือนกัน ๔ สูตร แต่เนื้อหาต่างกัน คือ ในอังคุตตรนิกาย ๓ และในอิติวุตตกะ ๑ สูตร

1.ตปนิยสูตร พระสูตรว่าด้วยธรรมที่เป็นเหตุแห่งความเดือดร้อน พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ธรรมที่เป็นเหตุแห่งความเดือดร้อนมี ๒ คือ (๑) การทำกายทุจริต วิจิทุจริต และมโนทุจริต (๒) การไม่ทำกายสุจริต วิจีสุจริต และมโนสุจริต (อง.ทุก.(ไทย) ๒๐/๓/๖๐)

2.ตปนิยสูตร พระสูตรว่าด้วยธรรมที่เป็นเหตุและไม่เป็นเหตุให้เดือดร้อน พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ธรรมที่เป็นเหตุให้เดือดร้อน คือ มิฉฉัตตธรรม ๑๐ มิฉฉฉาภิภูฏฐิ เป็นต้น ธรรมที่ไม่เป็นเหตุให้เดือดร้อน คือ สัมมัตตธรรม ๑๐ มีสัมมาภิภูฏฐิ เป็นต้น (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๔๑/๒๘๘)

3.ตปนิยสูตร พระสูตรว่าด้วยธรรมที่เป็นเหตุและไม่เป็นเหตุให้เดือดร้อน พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ตรัสว่า เราจักแสดงธรรมที่เป็นเหตุให้เดือดร้อนและธรรมที่ไม่เป็นเหตุให้เดือดร้อนแก่เธอทั้งหลาย เมื่อภิกษุเหล่านั้นทูลรับสนองพระดำรัสแล้ว จึงตรัสว่า ธรรมที่เป็นเหตุให้เดือดร้อน คือ อกุศลกรรมบถ ๑๐ ธรรมที่ไม่เป็นเหตุให้เดือดร้อน คือ กุศลกรรมบถ ๑๐ (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๘๕/๓๓๔)

4.ตปนิยสูตร พระสูตรว่าด้วยธรรมเป็นเหตุให้เดือดร้อน พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ตรัสว่า ธรรม ๒ ประการ คือ (๑) การไม่ได้ทำความดี (๒) การทำแต่ความชั่ว เป็นเหตุให้เดือดร้อน (ขุ.อิติ.(ไทย) ๒๕/๓๐/๓๗๗)

ตปนิยสูตร^๒ : พระสูตรว่าด้วยธรรมที่เป็นเหตุแห่งความเดือดร้อน

ตปนิยสูตร^๓ : พระสูตรว่าด้วยธรรมที่เป็นเหตุและไม่เป็นเหตุให้เดือดร้อน

ตปนิยสูตร^๔ : พระสูตรว่าด้วยธรรมเป็นเหตุให้เดือดร้อน

ตปุสสคหบดี : คหบดีชื่อว่าตปุสสะ เป็นขานิคมของชาวมัลละ ชื่อว่าอรุเวลกัปปะ แคว้นมัลละ เป็นผู้ มีคุณธรรม ๖ ประการดังคำในตปุสสสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ตปุสสคหบดีประกอบด้วย ธรรม ๖ ประการ เป็นผู้เชื่อมั่นในตถาคต เห็นอมตธรรม ทำให้แจ้งอมตธรรมอยู่ คือ (๑) ความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพุทธเจ้า (๒) ความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในธรรม (๓) ความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในสงฆ์ (๔) อริยศีล (๕) อริยญาณ (๖) อริยวิมุตติ (อง.ฉก.(ไทย) ๒๒/๑๑๙/๖๔๑),ในตปุสสสูตร กล่าวถึงพระอานนท์พร้อมกับตปุสสคหบดี พร้อมไปทูลถามปัญหาแก่ พระพุทธเจ้า และพระพุทธเจ้าตรัสเรื่องอนุปปพวิหาร ให้ฟัง ดังคำว่า อนุปปพวิหารสมาบัติ ๙

ประการนี้ เราเข้าก็ได้ ออกก็ได้ ทั้งโดยอนุโลมและปฏิโลมอย่างนี้ เมื่อนั้นเราจึงยืนยันได้ว่าเป็นผู้ตรัสรู้สัมมาสัมโพธิญาณอันยอดเยี่ยมในโลก (อง.นวก.(ไทย) ๒๓/๔๑/๕๒๓)

ตปุสสสูตร^๑ : พระสูตรว่าด้วยตปุสสคหบดี ในอังคุตตรนิกาย มีชื่อตปุสสสูตร ๒ สูตร แต่มีเนื้อหาต่างกัน คือ

1.ตปุสสสูตร พระสูตรว่าด้วยตปุสสคหบดี พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ธรรมที่ทำให้ตปุสสคหบดีเชื่อมั่นในพระตถาคต เห็นอมตธรรม ทำให้แจ้งอมตธรรมนั้น มี ๖ คือ (๑-๓) ความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระพุทธเจ้า ในพระธรรม ในพระสงฆ์ (๔) มีอริยศีล (๕) มีอริยญาณ (๖) มีอริยวิมุตติ (อง.ฉก.(ไทย) ๒๒/๑๑๙/๖๔๑)

2.ตปุสสสูตร พระสูตรว่าด้วยตปุสสคหบดี พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ นิคมของชาวมัลลหะชื่อว่าอูรุเวลกัปปะ แคว้นมัลลหะ หลังจากเสวยพระกระยาหารเสร็จแล้ว ครั้นในเวลาเช้า เสด็จเข้าไปยังนิคมชื่ออูรุเวลกัปปะเพื่อบิณฑบาต ครั้นเสด็จกลับจากบิณฑบาตรับสั่งกับพระอานนท์ว่า เธอจงรออยู่ที่นี้ก่อน จนกว่าเราจะไปถึงปามหาวัน เพื่อพักผ่อนกลางวัน แล้วเสด็จไปพักผ่อนที่โคนไม้แห่งหนึ่ง ในปามหาวัน

ตปุสสคหบดี เข้าไปหาพระอานนท์ถึงที่อยู่แล้วกล่าวว่า พวกกระผมเป็นคฤหัสถ์มีความยินดีรื่นรมย์ บันเทิงในกาม เนกขัมมะปรากฏแก่พวกกระผมเหมือนเหว จิตของภิกษุหนุ่ม ๆ ตั้งมั่นในเนกขัมมะ หลุดพ้น เมื่อพิจารณาว่า เนกขัมมะนั้นสงบ ภิกษุมีส่วนต่างกับคนส่วนมาก คือ เนกขัมมะ หรือ

พระอานนท์ตอบว่า มีเหตุพอที่จะเข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาคได้ ควรที่เราทั้งหลายจะเข้าเฝ้า แล้วกราบทูลเรื่องนี้ให้ทรงทราบแล้วทรงจำเรื่องราวตามที่พระองค์ทรงตอบ จากนั้น ก็ได้พาคหบดีนั้นเข้าเฝ้าแล้วกราบทูลเรื่องนั้นให้ทรงทราบ

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ข้อนี้เป็นความจริง แม้เราเองก่อนตรัสรู้ก็มีความดำริว่า เนกขัมมะเป็นความดี ความสงบเป็นความดี แต่จิตของเราก็ไม่ตั้งมั่นในเนกขัมมะ ไม่หลุดพ้น เมื่อพิจารณาเห็นว่า เนกขัมมะนั้นสงบ จึงดำริว่า อะไรเป็นเหตุปัจจัยให้เป็นเช่นนั้น แล้วมีความคิดว่า เพราะยังไม่เห็นโทษในกาม และยังไม่ได้รับอานิสงสีในเนกขัมมะ ถ้าได้เห็นโทษในกาม และได้รับอานิสงสีในเนกขัมมะ จิตก็จะตั้งมั่นในเนกขัมมะ หลุดพ้น ...ในที่สุด พระองค์ตรัสว่า เมื่อใด อนุปปุพพิหารสมาบัติ ๙ นี้ เรายังเข้าไม่ได้ ออกไม่ได้ ทั้งโดยอนุโลมและปฏิโลมอย่างนี้ เมื่อนั้นเรายังไม่ยืนยันว่า เป็นผู้ตรัสรู้สัมมาสัมโพธิญาณอันยอดเยี่ยมในโลก พร้อมทั้งเทวโลก แต่เมื่อใด อนุปปุพพิหารสมาบัติ ๙ นี้ เราเข้าได้ ออกได้ ทั้งโดยอนุโลมและปฏิโลมอย่างนี้ เมื่อนั้นเรายืนยันว่า เป็นผู้ตรัสรู้สัมมาสัมโพธิญาณอันยอดเยี่ยมในโลก พร้อมทั้งเทวโลก ญาณทัสสนะได้เกิดขึ้นแก่เราว่า เจโตวิมุตติของเราไม่กำเริบ ชาตินี้เป็นชาติสุดท้าย บัดนี้ ภพใหม่ไม่มีอีก (อง.นวก.(ไทย) ๒๓/๔๑/๕๒๓)

ตปุสสสูตร^๒ : พระสูตรว่าด้วยตปุสสคหบดี

ตปุสสอุบาลก : อุบาลกชื่อว่าตปุสสะ เป็นอุบาลกผู้เป็นอุปัฏฐาก เป็นคู่อัครอุบาลกร่วมกับอุบาลกชื่อว่า ภัลลิกะ ในสมัยพระพุทธเจ้าพระนามว่าทีปังกร ดังคำในทีปังกรพุทธวงศ์ว่า ตปุสสอุบาลก และภัลลิกอุบาลกเป็นอัครอุปัฏฐาก (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๒๖/๕๙๕)

ตปุสสะ, พ้อคำ :ชื่อพ้อคำ เดินทางไกลจากอุกกลชนบท คู่กับภัลลิกะ พบพระพุทธเจ้าขณะประทับอยู่ ณ ภายใต้ต้นไม้ราชายตนะ ภายหลังตรัสรู้ใหม่ ๆ ได้ถวายเสปียงเดินทาง คือข้าวสัตตผง ข้าวสัตตูก้อน แล้วแสดงตนเป็นอุบาสก ถึงพระพุทธเจ้ากับพระธรรมเป็นสรณะ นับเป็นปฐมอุบาสกผู้ถึงสรณะ ๒ ที่เรียกว่าเทววาจิก ดังคำว่า ตปุสสะและภัลลิกะนั้น ได้เป็นเทววาจิกอุบาสก(ผู้กล่าววาจาถึงรตนะ ๒ ว่าเป็นสรณะ)เป็นพวกแรกในโลกแล (วิ.ม.(ไทย) ๔/๖/๙,๔/๖/๑๐),ในอังคุตตรนิกาย อธิบายว่า พ้อคำชื่อตปุสสะและภัลลิกะเลิศกว่าอุบาสกสาวกทั้งหลายของเรา ผู้ถึงสรณะก่อน (อง.เอกก.(ไทย) ๒๐/๒๔๘/๓๑)

อรรถกถาอธิบายไว้ว่า ตปุสสะเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าในสัปดาห์ที่ ๗ ขณะประทับอยู่ ณ ต้นราชายตนะ อยู่ห่างไกลออกไป ตั้งอยู่ทางทิศใต้ของต้นโพธิ์ (วิ.อ. (บาลี) ๓/๔-๖/๘-๑๒, ชุ.พุทธ.อ.(บาลี) ๔๑๙-๔๒๐)

ตโปกัมมสูตร : พระสูตรว่าด้วยการบำเพ็ญตบะ สมัยที่พระผู้มีพระภาคแรกตรัสรู้ประทับอยู่ที่ต้นอชปาลนิโครธ ใกล้ฝั่งแม่น้ำเนรัญชรา ตำบลอุรุเวลา มารได้กราบทูลว่า มาณพทั้งหลาย บริสุทธิ์ได้ด้วยการบำเพ็ญตบะใด ท่านหลีกเลี่ยงการบำเพ็ญตบะนั้นแล้ว เป็นผู้ไม่บริสุทธิ์ สำคัญว่าเป็นผู้บริสุทธิ์ ท่านพลาดจากทางแห่งความบริสุทธิ์แล้ว พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เรารู้ว่าตบะอื่นไม่ประกอบด้วยประโยชน์ หากอำนวยการประโยชน์ให้ได้ไม่ ดุจไม้พ่ายหรือไม้ถ่อไม้ อำนวยการประโยชน์บนบก จึงเจริญศีล สมาธิและปัญญา เพื่อตรัสรู้เป็นผู้บรรลุความบริสุทธิ์ อย่างยอดเยี่ยม มารผู้กระทำให้ที่สุด เราได้กำจัดท่านเสียแล้ว (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๓๗/๑๗๕)

ตโปทะ, สระ : ชื่อสระน้ำร้อน อยู่ไม่ไกลจากพระนครราชคฤห์ ดังคำในมหาจักจันภทเทกธตตสูตร กล่าวถึงพระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ ตโปทาราม เขตกรุงราชคฤห์ครั้งนั้นแล ท่านพระสมิทธิลุกขึ้นในราตรีตอนใกล้รุ่ง เข้าไปยังสระตโปทะเพื่อสร้งน้ำสร้งเสร็จแล้วได้กลับมาเย็นนุ่งผ้าผืนเดียวผึ่งตัวให้แห้งอยู่ และเป็นสถานที่เทวดาองค์หนึ่งมาสนทนากับพระสมิทธิ และบอกให้ทราบ ว่า ขอท่านจงศึกษา เล่าเรียน และจำอุเทศและวิภังค์ของบุคคลผู้มีราตรีเดียวเจริญเถิด เพราะว่าอุเทศและวิภังค์ของบุคคลผู้มีราตรีเดียวเจริญประกอบด้วยประโยชน์ เป็นเบื้องต้นแห่งการประพุดิพรหมจรรย์ (ม.อุ.(ไทย) ๑๔/๒๗๙/๓๓๐)

ตโปทา, แม่น้ำ :ชื่อแม่น้ำแห่งหนึ่ง เขตกรุงราชคฤห์ มีน้ำที่ใสเย็นจิตสนิทสะอาดมีท่าเรียบ นารีรมย์ มีฝูงปลาและเต่าอาศัยอยู่มาก มีดอกบัวขนาดเท่าวงล้อบานอยู่ แต่กระนั้น แม่น้ำตโปทาก็ยังคงร้อนเดือดพล่านไหลไป เป็นแม่น้ำร้อน เพราะไหลผ่านมาระหว่างมหานรก ๒ ชุม จึงเดือดพล่านไหลไป ดังคำในมหาวิภังค์ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย แม่น้ำตโปทาไหลผ่านมาระหว่างมหานรก ๒ ชุม ดังนั้นจึงคงเดือดพล่านไหลไป (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๒๓๑/๒๔๕), เป็นที่อาบน้ำของพระภิกษุและคนทั้งหลาย ดังคำว่า ภิกษุทั้งหลายสร้งน้ำในแม่น้ำตโปทา ที่นั่นพระเจ้าพิมพิสารจอมทัมมครรัฐเสด็จไปแม่น้ำตโปทาด้วยมีพระราชประสงค์จะทรงสนานพระเศียร ประทับรออยู่ด้านหนึ่ง (วิ.มหา.(ไทย) ๒/๓๕๗/๔๘๓, ในสมิทธิสูตร กล่าวถึงท่านพระสมิทธิลุกขึ้นแต่เช้าตรู่ ไปที่แม่น้ำตโปทาเพื่อสร้งน้ำ (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๒๐/๑๘)

อรรถกถาอธิบายว่า แม่น้ำตโปทา คือแม่น้ำสายนี้มีน้ำร้อนเดือดพล่าน ต้นกำเนิดไหลมาจากแอ่งทะเลสาบใต้ภูเขาเวภารบรรพต ไหลตัดผ่านพระนครราชคฤห์ น้ำในแอ่งต้นกำเนิดใส

เย็น แต่พอไหลเป็นสายแม่น้ำแล้วกลายเป็นน้ำร้อน อรรถกถาอธิบายว่า สาเหตุที่น้ำในแม่น้ำมีความร้อนนั้น เพราะไหลผ่านมาระหว่างมหานรก ๒ ชุม ส.อ.(บาลี) ๑/๒๐/๓๘)

ตโปทาราม : สวนซึ่งอยู่ใกล้บ่อน้ำพุร้อน ชื่อว่าตโปทา ใกล้พระนครราชคฤห์ เป็นสถานที่แห่งหนึ่งที่พระพุทธเจ้าเคยทำนิมิตต์โองาสแก่พระอานนท์, ในมหาสังฆทานภัทเทกรัตตสูตร กล่าวถึงพระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ ตโปทาราม เขตกรุงราชคฤห์ (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๘๐/๑๒๘, ม.อ.(ไทย) ๑๔/๒๗๙/๓๓๐), เป็นที่สนทนาธรรม เช่น พระอานนท์กับโกณฑัญฑ์ปริพาชก พระสมิทธิกับเทวดา (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๙๖/๒๒๖)

คำว่า ตโปทาราม มีปรากฏในพระไตรปิฎก เช่น วิมहा.(ไทย) ๑/๓๘๒/๔๑๔, วิ.จ.(ไทย) ๖/๑๙๑/๓๐๒, ส.ส.(ไทย) ๑๕/๒๐/๑๘)

ตมะ : ความมืด, ความเศร้าหมอง, ความเขลา ในสังคีตสูตร และวิงค์ กล่าวไว้ว่าเป็นหมวดธรรม ๓ อันได้แก่ (๑) เคลือบแคลงสงสัย ไม่น้อมใจเชื่อ ไม่เลื่อมใส ปรรากอดีตกาล (๒) เคลือบแคลงสงสัย ไม่น้อมใจเชื่อ ไม่เลื่อมใส ปรรากอนาคตกาล (๓) เคลือบแคลงสงสัย ไม่น้อมใจเชื่อ ไม่เลื่อมใส ปรรากปัจจุบันกาล (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๖๗, อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๙๒๒/๕๗๖)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ตมะ หมายถึงห้วงน้ำอวิชชาที่มีโมหะ จัดเป็นภัยที่ใหญ่ อภิ. วิ.อ.(บาลี) ๙๒๒/๕๓๗)

ตมालปุพฺพียเถราปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระตมालปุพฺพียเถระ ซึ่งท่านเถระประกาศประวัติในอดีตชาติของตนไว้ว่า ในอดีตชาติกับที่ ๓๑ ท่านได้นำดอกคุณูปบูชาพระพุทธเจ้าพระนามว่า สิขี เพราะผลแห่งการบูชานั้น ท่านไม่รู้จักทุกขัตถ์เลย ในภพที่ ๒๐ ท่านได้เกิดเป็นพระเจ้าจักรพรรดิผู้สมบูรณ์ด้วยรัตนะ ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหันต์พร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑/๓๕๘)

ตโม ตมปรายโน : คนผู้มีตมาและมิตไป เป็นบุคคลจำพวกที่ ๑ ในบุคคล ๔ อีกนัยหนึ่ง ดังคำว่า ตโม ตมปรายโน(ผู้มีตมาและมิตไป) (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๑๔/๒๙๘), ในบุคคลสูตร กล่าวถึงบุคคล ๔ จำพวกไว้เช่นกัน (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๓๒/๑๖๑) ในตโมตมสูตร มีอธิบายบุคคลจำพวกนี้ไว้อีกว่า บุคคลบางคนในโลกนี้เกิดในตระกูลต่ำ คือตระกูลจันฑาล ตระกูลช่างสาน ตระกูลนายพราน ตระกูลช่างรถ หรือตระกูลคนเขษะ เป็นตระกูลยากจน มีข้าว น้ำ และสิ่งของเครื่องใช้น้อย เป็นไปอย่างฝืดเคือง เป็นแหล่งที่หาของกินและเครื่องนุ่งห่มได้ยาก และเขามีผิวพรรณหม่นหมองไม่น่าดู ต่ำเตี้ยมีความเจ็บป่วยมาก ตาบอด เป็นง่อย เป็นคนกระจอก หรือเป็นโรคอัมพาต มักไม่ได้ข้าว น้ำ ผ้า ยาน ดอกไม้ ของหอม เครื่องลูบไล้ ที่นอน ที่พัก และเครื่องประทีป และเขายังประพฤติกายทุจริต วจีทุจริต มโนทุจริต หลังจากตายแล้วจะไปเกิดในอบาย ทุกขวิบาต นรก (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๘๕/๑๒๙, อภิ.ป.(ไทย) ๓๖/๑๖๘/๒๐๑)

ตโมตมสูตร : พระสูตรว่าด้วยผู้มีตมาและมิตไป พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บุคคล ๔ จำพวก คือ บุคคล (๑) ผู้มีตมาและมิตไป คือคนผู้เกิดในตระกูลต่ำ เช่น ตระกูลจันฑาล มีข้าว น้ำ และสิ่งของเครื่องใช้น้อย มีความเจ็บป่วยมาก ตาบอด เป็นง่อย หรือเป็นโรคอัมพาต มักไม่ได้ข้าว น้ำ และประพฤติกายทุจริต วจีทุจริต มโนทุจริต หลังจากตายแล้ว เขาจะไปเกิดในอบายทุกขวิบาต นรก (๒) ผู้มีตมาแต่สว่างไป คือคนผู้เกิดในตระกูลต่ำ เช่น ตระกูลจันฑาล มีข้าว น้ำ และสิ่งของเครื่องใช้น้อย มีความเจ็บป่วยมาก ตาบอด เป็นง่อย หรือเป็นโรคอัมพาต มักไม่ได้ข้าว

น้ำ แต่ประพศิกายสุจริต วชิสุจริต มโนสุจริต หลังจากตายแล้ว เขาจะไปเกิดในสุคติโลก สวรรค์ (๓) ผู้สว่างมาแต่มืดไป คือคนผู้เกิดในตระกูลสูง เช่น ตระกูลชัตติยมหาศาล เป็นตระกูลมั่งคั่ง มีทรัพย์มาก เขามีรูปร่าง นาคู น่าเลื่อมใส ได้ข้าวน้ำ แต่ประพศิกายทุจริต วชิทุจริต มโนทุจริต หลังจากตายแล้ว เขาจะไปเกิดในอบาย ทุกติ วินิบาต นรก (๔) ผู้สว่างมาและสว่างไป คือคนผู้เกิดในตระกูลสูง เช่น ตระกูลชัตติยมหาศาล เป็นตระกูลมั่งคั่ง มีทรัพย์มาก เขามีรูปร่าง นาคู น่าเลื่อมใส ได้ข้าวน้ำ และประพศิกายสุจริต วชิสุจริต มโนสุจริต หลังจากตายแล้ว เขาจะไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์ (อภ.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๘๕/๑๒๙)

โตโมนุทะ, พระเจ้าจักรพรรดิ, ภิษุ : ผู้บรรเทาความมืด, เป็นชื่อเรียกภิษุผู้ถึงพร้อมด้วยศีล ดังคำใน สิลสัมปันนสูตร (ขุ.อิติ.(ไทย) ๒๕/๑๐๔/๔๘๓), ในปุณนาคปุณณิเยราพทาน ทั้ง๒เรื่อง พระปุณนาคปุณณิเยระ กล่าวถึงอดีตชาติสมัยที่เกิดเป็นนายพรานว่าเคยถวายดอกบุนนาคที่บ้านสะพรั่งเป็นพุทธบูชา แล้วได้เกิดเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ดังคำว่า ในกัปที่ ๙๑ นับจากกัปนี้ไป ข้าพเจ้าได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิองค์หนึ่งพระนามว่าโตโมนุทะ(ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๔๙/๓๒๕,๑๗/๕๐๒)

โตโยชนปัพพชิตวัตต : เรื่องบรรพชิต ๓ รูป พระผู้มีพระภาคตรัสพระคาถานี้แก่บรรพชิต ๓ รูปดังนี้ บุคคลทำตัวให้หมกมุ่นในกิจที่ไม่ควรหมกมุ่น และไม่หมกมุ่นในกิจที่ควรหมกมุ่น ละเลยสิ่งที่เป็นประโยชน์ ติดอยู่ในปิยารมณ์ ทะเยอทะยานตามบุคคลผู้ปฏิบัติตนดี (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๒๐๙/๙๗)

โตโยชนวัตต : เรื่องคน ๓ จำพวก พระผู้มีพระภาคตรัสพระคาถานี้แก่ภิษุทั้งหลาย ดังนี้ คนทำบาปถึงจะเหาะขึ้นไปในอากาศ ก็ไม่พ้นจากบาปกรรมถึงจะดำลงไปกลางทะเล ก็ไม่พ้นจากบาปกรรมถึงจะเข้าไปหลบตัวในซอกเขาก็ไม่พ้นจากบาปกรรมเพราะไม่มีแผ่นดินสักส่วนหนึ่งที่คนทำบาปยืนอยู่แล้วจะพ้นจากบาปกรรมได้ (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๑๒๗/๗๑)

โตโยธัมมชาตก : ชาตกว่าด้วยธรรม ๓ ประการของพญาวานร พระพุทธเจ้าตรัสเล่าว่า เมื่อครั้งที่พระองค์ยังเป็นพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นลูกวานรโพธิสัตว์ถูกบิดาผู้เป็นเจ้าผู้คิดร้ายลวงไปให้รักษาสมาเพราะกลัวจะแย่งฝูงลิงโดยบอกว่าจะแต่งตั้งให้เป็นราชาวานร แต่ต้องไปนำดอกบัว ๓ ชนิดคือ ดอกโกมุท ดอกอุบลและดอกประทุมในสระมาก่อนแต่เอาตัวรอดมาได้โดยการวนรอบเก็บดอกบัวจนรักษาสมาจับตัวไม่ได้รักษาสมาต้องกล่าวชมว่า ผู้มีคุณธรรม ๓ ประการ คือ (๑) ความขยัน (๒) ความแก้แค้น (๓) ปัญญาความรอบรู้ย่อมครอบงำศัตรูที่ตนพบเห็นได้เกิดความเลื่อมใสจึงแบกดอกบัวมาส่งวานรผู้บิดาเห็นเช่นนั้นถึงกับหัวใจแตกตายฝูงวานรจึงแต่งตั้งท่านให้เป็นราชาวานรต่อไป(ขุ.ชา.เอกก.(ไทย) ๒๗/๕๘/๒๔)

โตโยธัมมสูตร : พระสูตรว่าด้วยธรรม ๓ ประการ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เพราะธรรม ๓ คือ (๑) ชาติ (ความเกิด) (๒) ชรา (ความแก่) (๓) มรณะ (ความตาย)นี้ ไม่เพียงมีปรากฏอยู่ในโลก พระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าไม่เพียงอุบัติขึ้นในโลก และพระธรรมวินัยที่ตถาคตประกาศไว้ก็ไม่เพียงรุ่งเรืองในโลก เพราะธรรม ๓ ดังกล่าวนี้อยู่ในโลก พระสัมมาสัมพุทธเจ้าจึงอุบัติขึ้นในโลก และพระธรรมวินัยที่ตถาคตประกาศไว้จึงรุ่งเรืองในโลก จากนั้น ตรัสว่า บุคคลยังละราคะโทสะ และโมหะไม่ได้ ก็ไม่อาจละชาติ ชรา และมรณะได้ แต่เมื่อละราคะ โทสะและโมหะได้แล้วจึงอาจละชาติ ชรา และมรณะได้เป็นต้นจนถึงบุคคลเป็นผู้ไม่มีหิริ ไม่มีโอตตปะ

เป็นผู้ประมาท บุคคลนั้น เมื่อประมาท จึงไม่อาจละความไม่เอื้อเฟื้อ ความเป็นผู้ว่ายาก และ ความเป็นผู้มีปาปมิตรได้ เมื่อมีปาปมิตร จึงไม่อาจละความไม่มีศรัทธา ความเป็นผู้ไม่มีใจ เอื้อเฟื้อ และความเกียจคร้านได้ เมื่อเกียจคร้าน จึงไม่อาจละความฟุ้งซ่าน ความไม่สำรวม และความเป็นผู้ทุศีลได้ เมื่อทุศีล จึงไม่อาจละความเป็นผู้ไม่ต้องการจะเห็นพระอริยะ ความเป็นผู้ไม่ต้องการจะฟังธรรมของพระอริยะ และความเป็นผู้มีจิตคิดแข่งดีได้ เมื่อมีจิตคิดแข่งดี จึงไม่อาจละความหลงลืมสติ ความไม่มีสัมปชัญญะ และความฟุ้งซ่าน แห่งจิตได้ เมื่อมีจิต ฟุ้งซ่าน จึงไม่อาจละการมนสิการโดยไม่แยบคาย การเดินทางผิด และความหตหู่แห่งจิตได้ เมื่อมีจิตหตหู่ จึงไม่อาจละสักกายทิฎฐิ วิจิกิจฉาและสีลัพพตปรามาสได้ เมื่อมีวิจิกิจฉา จึงไม่ อาจละราคะ โทสะ และโมหะได้ ครั้นละ ราคะ โทสะ และโมหะยังไม่ได้ จึงไม่อาจละชาติ ขรา และมรณะได้ แต่เมื่อบุคคลเป็นผู้มีหิริ เป็นผู้มีโอตตปปะ เป็นผู้ไม่ประมาท บุคคลนั้นเมื่อไม่ ประมาท จึงอาจละความเป็นผู้ไม่เอื้อเฟื้อ ความเป็นผู้ว่ายาก และความเป็นผู้มีปาปมิตรได้ เมื่อมีกัลยาณมิตร จึงอาจละความเป็นผู้ไม่มีศรัทธา ความเป็นผู้ไม่มีใจเอื้อเฟื้อ และความเกียจ คร้านได้ เมื่อปรารถนาความเพียร จึงอาจละความฟุ้งซ่าน ความไม่ สำรวม และความเป็นผู้ทุศีล ได้ เมื่อมีศีล จึงอาจละความเป็นผู้ไม่ต้องการจะเห็น พระอริยะ ความเป็นผู้ไม่ต้องการจะฟัง ธรรมของพระอริยะ และความเป็นผู้มีจิตคิดแข่งดีได้ เมื่อมีจิตไม่คิดแข่งดี จึงอาจละความ หลงลืมสติ ความไม่มีสัมปชัญญะ ความฟุ้งซ่านแห่งจิตได้ เมื่อมีจิตไม่ฟุ้งซ่าน จึงอาจละการ มนสิการโดยไม่แยบคาย การเดินทางผิด และความหตหู่แห่งจิตได้ เมื่อมีจิตไม่หตหู่ จึงอาจละ สักกายทิฎฐิ วิจิกิจฉา และสีลัพพตปรามาสได้ เมื่อไม่มีวิจิกิจฉา จึงอาจละราคะ โทสะ และ โมหะได้ ครั้นละราคะ เป็นต้นได้แล้ว จึงอาจละชาติ ขรา และมรณะได้ (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/ ๗๖/๑๖๙)

ตรณียเถราปทาน^๑ : ประวัตินในอดีตชาติของพระตรณียเถระ ซึ่งท่านเถระประกาศประวัตินในอดีตชาติ ของตนไว้ว่า ในอดีตชาติกัปที่ ๑๑๘ ท่านได้เกิดเป็นเต่า ได้ให้พระพุทธเจ้าพระนามว่า อตถทัสสี ซีหลังข้ามแม่น้ำ เพราะผลแห่งกรรมนั้น ท่านได้เสวยมนุษย์สมบัติและสวรรค์สมบัติหลาย แสนชาติ ไม่รู้จักทุกติเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลुวิชชา ๓ พร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๑๔๘/๑๕๕)

ตรณียเถราปทาน^๒ : ประวัตินในอดีตชาติของพระตรณียเถระ ซึ่งท่านเถระประกาศประวัตินในอดีตชาติ ของตนไว้ว่า ในอดีตชาติกัปที่ ๑๑๘ ท่านเคยส่งพระพุทธเจ้าพระนามว่าอตถทัสสี ข้ามฝั่ง แม่น้ำคงคา เพราะผลแห่งกรรมนั้น ท่านไม่รู้จักทุกติเลย ในกัปที่ ๑๑๓ ท่านได้เกิดเป็นพระ เจ้าจักรพรรดิถึง ๕ ชาติ ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลुพระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๕/๓๗๒)

ตรณียเถราปทาน^๓ : ประวัตินในอดีตชาติของพระตรณียเถระ ซึ่งท่านเถระประกาศประวัตินในอดีตชาติ ของตนไว้ว่า ในอดีตชาติกัปที่ ๙๑ ท่านได้พายเรือส่งพระพุทธเจ้าพระนามว่าวิปัสสี เพราะผล แห่งกรรมนั้น ท่านไม่รู้จักทุกติเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ. อป.(ไทย) ๓๒/๓๙/๔๓๑)

ตรณียเถราปทาน^๔ : ประวัตินในอดีตชาติของพระตรณียเถระ ซึ่งท่านเถระประกาศประวัตินในอดีตชาติ ของตนไว้ว่า ในอดีตชาติกัปที่ ๙๑ ท่านได้สร้างสะพานที่ทางใหญ่ไว้ในสมัยพระพุทธเจ้าพระ

นามว่าวิปัสสี เพราะผลแห่งกรรมนั้น ท่านไม่รู้จักทุกคติเลย ในกัปที่ ๕๕ ท่านได้เกิดเป็นพระเจ้าจักรพรรดิผู้มีพละทานุภาพมาก ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลुพระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ(ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/๓๘/๔๔๐)

ตรรกะ : ความตรึก, ความคิด ดังคำในปาสราสิสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า ธรรมที่เราได้บรรลุแล้ว นี้ลึกซึ้ง เห็นได้ยาก รู้ตามได้ยาก สงบ ประณีต ไม่เป็นวิสัยแห่งตรรกะ ละเอียดบัณฑิต (เท่านั้น)จึงจะรู้ได้ (ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๐๑/๓๐๕) ,ในสังคารวสูตร กล่าวถึงพราหมณ์ทั้งหลายผู้เป็นนักตรรกะเป็นนักอภิปรัชญา (ม.ม. (ไทย) ๑๓/๔๖๔/๖๐๐),ในเกสปุตติสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า อย่าปลงใจเชื่อเพราะตรรกะ(การคิดเอาเอง) (อง.ติก. (ไทย) ๒๐/๖๖/๒๕๗)

คำว่า ตรรกะ มีปรากฏในพระไตรปิฎก เช่น ที.สี. (ไทย) ๙/๓๔/๑๕, ๔๙/๒๐, ๕๗/๒๓, ๖๙/๒๙,อง.ติก. (ไทย) ๒๐/๖๗/๒๖๔,อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๙๓/๒๘๓,ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๙๘/๕๘๓)

ตรอก : ทางที่แยกจากถนนใหญ่และมีขนาดเล็กกว่าถนน ดังคำในอุทุมพรสิสูตร สันทกสูตร ที่กล่าวถึงพวกปริพาชกสนทนาเรื่องเครื่องนุ่งห่มต่าง ๆ เช่น เรื่องพระราชา เรื่องโจร ฯลฯ เรื่องตรอก เรื่องทำน้ำ (ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๙๒/๖๙,ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๒๓/๒๖๐),ในรัฐपालสูตร กล่าวถึงพระรัฐपालครองอันตราวาสกถือบาตรและจีวรเข้าไปบิณฑบาตยังอุลลโกฏฐิตนิคมขณะเที่ยวบิณฑบาตในอุลลโกฏฐิตนิคมตามลำดับตรอก ได้เข้าไปจนถึงนิเวศน์ของบิดาของตน (ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๙๙/๓๕๖),ในปิยชาติกสูตร กล่าวถึงหญิงบ่าววิ่งไปทุกตรอก ดังคำว่า เพราะความตายของมารดานั้น หญิงนั้นจึงเป็นบ้า มีจิตเลือนลอย เข้าสู่ถนนทุกถนนเข้าสู่ตรอกทุกตรอก (ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๕๖/๔๓๗)

ตรองตามด้วยใจ : คิดทบทวน หมายถึงการพิจารณาไตร่ตรอง ดังคำในโลกสูตร พระพุทธเจ้าตรัสว่า ตถาคตรู้รูปที่ให้เห็น เสียงที่ได้ฟังอารมณ์ที่ได้ทราบ ธรรมารมณ์ที่รู้แจ้งที่ชาวโลกพร้อมทั้งเทวดา มารโลกพรหมโลก และหมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ เทวดา และมนุษย์ถึงแสวงหา ตรองตามด้วยใจทั้งหมด ฉะนั้นชาวโลกจึงเรียกว่า ตถาคต (อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๒๓/๓๗)

ตระกูล : สกุล, วงศ์, เชื้อสาย, เผ่าพันธุ์ ดังคำในมหาวิงค์กล่าวถึงพระสมณโคดม เป็นศากยบุตร เสด็จออกผนวชจากศากยตระกูล ประทับอยู่ ณ คงคันทันสะเดออันเป็นที่อยู่ของนเรศย์กษัตริย์ เขตเมืองเวรัญชา (วิ.มหา. (ไทย) ๑/๑/๑),ในมหาวิงค์ กล่าวไว้ว่า ที่ชื่อว่าตระกูล หมายถึงตระกูล ๔ ได้แก่ตระกูลกษัตริย์ ตระกูลพราหมณ์ ตระกูลแพศย์ ตระกูลศูทร(วิ.มหา. (ไทย) ๒/๕๕๙/๖๓๓)

คำว่า ตระกูล มีปรากฏในพระไตรปิฎก เช่น วิ.มหา. (ไทย) ๒/๑๕/๒๐๓, ๓๐๐/๔๔๒, วิ.ภิกขุณี. (ไทย) ๓/๘๕๖/๑๖๘, ๘๖๑/๑๗๑, ๘๖๖/๑๗๔, ๑๐๔๔/๒๗๘,ที.สี. (ไทย) ๙/๓๑/๑๒, ๒๓๓/๙๕, ๔๗๗/๒๐๙, ๕๓๔/๒๓๖,ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๖๑/๔๒, ๖๒/๔๓, ๑๕๗/๑๑๙, ๒๖๕/๒๑๑,ม.ม. (ไทย) ๑๒/๖๘/๖๐, ๓๓๑/๓๖๔, ๔๑๐/๔๔๖,ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๐/๑๑, ๓๐/๓๔, ๔๔๘/๕๒๓, ๔๔๔/๕๕๖,ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๑๓/๑๙, ๑๗/๒๕, ๒๖๐/๓๐๘, ๓๓๔/๔๔๖,สั.นิ. (ไทย) ๑๖/๗๐/๑๔๖, ๑๔๗/๒๓๙, ๒๓๑/๓๒๐, ๒๓๒/๓๒๑,สั.สพ. (ไทย) ๑๘/๘๗/๘๔, ๑๓๐/๑๕๗, ๓๕๒/๓๙๓, ๓๖๑/๔๑๒,อง.ติก. (ไทย) ๒๐/๘๙/๓๑๘,อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๔๐/

๖๗, ๑๕๗/๒๑๘, ๒๕๘/๓๗๕,อง.สศตค.(ไทย) ๒๓/๑๓/๑๙,อง.นวก.(ไทย) ๒๓/๑๗/๔๖๕,ช.วิ.(ไทย) ๒๖/๒๘๘/๔๖,ช.เปต.(ไทย) ๒๖/๖๗๖/๗๗,อภ.ป.(ไทย) ๓๖/๓๒/๑๕๔)

ตระกูลกษัตริย์ : ราชวงศ์พระเจ้าแผ่นดิน, ใช้เต็มว่าพระมหากษัตริย์, คนในวรรณคดี ๒ แห่งสังคมิอินดู ซึ่งมีอยู่ ๔ วรรณะ ได้แก่ วรรณะพราหมณ์ วรรณะกษัตริย์, วรรณะแพศย์ และวรรณะศูทร, เป็นตระกูลที่ ๑ ในตระกูล ๔ ดังคำในมหาวิภังค์ ภิกขุณีวิภังค์ว่า ชื่อว่าตระกูล หมายถึงตระกูล ๔ ได้แก่ ตระกูลกษัตริย์ ตระกูลพราหมณ์ ตระกูลแพศย์และตระกูลศูทร (วิมหา.(ไทย) ๑/๔๓๗/๔๖๗,วิ.ภิกขุณี (ไทย) ๓/๘๕๖/๑๖๘, ๘๖๑/๑๗๑, ๘๖๖/๑๗๔, ๑๐๔๔/๒๗๘),ในจุฬาสรรพสุต พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ถ้ากุลบุตรออกจากตระกูลกษัตริย์มาบวชเป็นบรรพชิต เธอมาถึงธรรมวินัยที่ตถาคตประกาศแล้วเจริญเมตตากรุณา มุทิตาและอุเบกขาอย่างนั้น ย่อมได้ความสงบระงับในภายใน (ม.ม.ุ.(ไทย) ๑๒/๔๓๘/๔๖๙),ในโพธิสัมมชกเถราปทาน พระโพธิสัมมชกเถระกล่าวถึงอดีตชาติไว้ของตนไว้ว่าเพราะเก็บใบโพธิ์ที่ถูกรังไว้ที่ลานพระเจดีย์ไปทิ้ง จึงได้คุณ ๒๐ ประการ จุตติจากเทวโลกแล้วมาสู่ภพมนุษย์ ก็เกิดเฉพาะใน ๒ ตระกูลคือ(๑)ตระกูลกษัตริย์ (๒) ตระกูลพราหมณ์ (ช.อุป.(ไทย) ๓๓/๕๐/๒๒๔),ในอภทานกล่าวไว้ว่า หญิงผู้บวชเป็นภิกษุณีนั้นบั้นมีนรูป ล้วนเกิดในตระกูลกษัตริย์ ดังในอภฐารสสหัสสชาติกัณฐาเถรีนภทาน พระเถรีผู้เคยเป็นชาติกัณฐา ๑๘,๐๐๐รูป ประกาศประวัติในอดีตชาติของตนไว้ว่า หญิงเหล่านั้นถูกกุศลมูลนั้นนั่นแหละตัดเคืองแล้ว เป็นผู้พร้อมไปด้วยกุศลกรรมล่วงสมบัติของมนุษย์แล้ว มาเกิดในตระกูลกษัตริย์ (ช.อุป.(ไทย) ๓๓/๕/๕๑๙,๖/๕๒๐)

ตระกูลกัสสปโคตร : สกุล,วงศ์,เชื้อสาย,เผ่าพันธุ์เต่า,ต่อมาใช้ในความหมายถึงตระกูลชาวนาผู้หว่านไถ, ดังคำในกัจฉปชาดก พระโพธิสัตว์บวชเป็นฤๅษี เมื่อจะขอร้องเต่า เจริญกับเต่าว่า ธรรมดาเต่าเป็นต้นตระกูลกัสสปโคตร ลิงเป็นต้นตระกูลโกณฑัญญโคตร กัสสปะ ท่านจงปล่อยโยณทัณฐะเสียเถิด ท่านได้เคยร่วมเมถุนกันมาแล้ว (ช.ชา.ตค.(ไทย) ๒๗/๖๙/๑๓๕),ในโมรนิวาปสุต แม้สังฆกุมารพราหมณ์ก็กล่าวไว้ว่ากัสสปโคตรว่าเป็นคนตระกูลสูง ตระกูลเป็นใหญ่ ดังคำว่า ในหมู่ชนที่ถือตระกูลเป็นใหญ่ กษัตริย์จัดว่าประเสริฐที่สุด (อง.เอกาทสก.(ไทย) ๒๔/๑๐/๔๐๘),คนตระกูลกัสสปโคตร มีชื่อปรากฏหลายคน เช่น ภิกษุกัสสปโคตร ปุณณะ กัสสปโคตร คุณาชีวก กัสสปโคตร เป็นต้น

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ตระกูลเป็นใหญ่ หมายถึงหมู่ชนผู้ชอบคิดว่าตนมีตระกูลสูง ตระกูลมั่งคั่ง มีทรัพย์สินสมบัติมากกว่าผู้อื่น เช่น คิดว่า “เราเป็นโคตมโคตร เราเป็นกัสสปโคตร” เป็นต้น (อง.เอกาทสก.อ. (บาลี) ๓/๑๐/๓๘๓)

ตระกูลโกณฑัญญโคตร : สกุล,วงศ์,เชื้อสาย,เผ่าพันธุ์ลิง ต่อมาใช้ในความหมายถึงตระกูลที่รุ่งเรืองตระกูลหนึ่ง ดังคำในกัจฉปชาดก พระโพธิสัตว์บวชเป็นฤๅษี เมื่อจะขอร้องเต่า ให้ปล่อยลิงที่ใช้มือล้อเล่นเต่า เต่าจึงงับมือลิงไว้ แล้วเจริญกับเต่าว่า ธรรมดาเต่าเป็นต้นตระกูลกัสสปโคตร ลิงเป็นต้นตระกูลโกณฑัญญโคตร กัสสปะ ท่านจงปล่อยโยณทัณฐะเสียเถิด ท่านได้เคยร่วมเมถุนกันมาแล้ว (ช.ชา.ตค.(ไทย) ๒๗/๖๙/๑๓๕)

ตระกูลคนเทษยะ : สกุล,วงศ์,เชื้อสาย,เผ่าพันธุ์คนเทษยาเกื้อหรือมุลฝอย,เป็นตระกูลต่ำ จัดเป็นคนยากจน ดำรงชีวิตลำบาก ดังคำในปุคคสุต ตโมตมสุต และปุคคบัญญัติที่อธิบายคนเกิด

มามีตมามีตไปหรือคนที่เกิดมามีตมาแต่สว่างไป ตอนหนึ่งว่า ตระกูลต่ำคือ ตระกูลจันทาล ตระกูลช่างสาน ตระกูลนายพราน ตระกูลช่างรถ หรือตระกูลคนเทขะ เป็นตระกูลยากจน มีข้าวน้ำและสิ่งของเครื่องใช้น้อยเป็นไปอย่างผิดเคือง เป็นแหล่งที่หาของกินและเครื่องนุ่งห่ม ได้ยาก (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๓๒/๑๖๑, อ.จ.ต.ก.(ไทย) ๒๑/๘๕/๑๒๙, อ.ภ.ป.(ไทย)๓๖/๑๖๘/๒๐๑),ในอัสสลายนสูตรกล่าวถึงตระกูลคนเทขะไว้ในกลุ่มตระกูลพวกเดียวกัน กล่าวคือ ตระกูลจันทาล ตระกูลพราน ตระกูลช่างจักสาน ตระกูลช่างรถตระกูลคนขนขะ (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๔๐๘/๕๐๙)

ตระกูลคนยากจน : สกุล,วงศ์,เชื้อสาย,เผ่าพันธุ์คนเข็ญใจ, หรือผู้ไร้ทรัพย์,มีชีวิตเป็นอย่างผิดเคือง เป็นวิบากกรรมจากการเป็นคนตระหนี่ ดังคำในมัจฉริสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า คนเหล่าใดในโลกนี้ เป็นคนตระหนี่เหนียวแน่น บริภาษผู้อื่น ทำอันตรายแก่คนอื่นผู้ให้อยู่ คนเหล่านั้นย่อมบังเกิดในนรกกำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน หรือยมโลก ถ้าพวกเขาเกิดเป็นมนุษย์ ก็เกิดในตระกูลคนยากจนซึ่งจะหาทำอาหาร ความยินดี และความสนุกสนานได้ยาก (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๔๙/๖๓),ในพาลปัมทิตสูตรกล่าวถึงตระกูลคนยากจนว่าหมายถึงตระกูลจันทาล ตระกูลพราน ตระกูลช่างจักสาน ตระกูลช่างรถ ตระกูลคนขนขะ (ม.อ.(ไทย)๑๔/๒๕๒/๒๙๘)

ตระกูลคหบดีมหาศาล : สกุล,วงศ์,เชื้อสาย,เผ่าพันธุ์คนที่เป็นเจ้าบ้านผู้มีอันจะกิน จัดว่าเป็นตระกูลมั่งคั่ง มีทรัพย์มาก มีโภคะมาก มีทองและเงินมาก มีเครื่องใช้ที่น่าปลื้มใจมากมีทรัพย์และธัญชาติมาก อยู่ในตระกูลสูง ดังคำในพาลปัมทิตสูตร บุคคลสูตร ตโมตมสูตร ฉพริชาตสูตร บุคคลบัญญัติ กล่าวไว้ตอนหนึ่งว่า ตระกูลสูงคือ ตระกูลขัตติยมหาศาล ตระกูลพราหมณ์ มหาศาลหรือตระกูลคหบดีมหาศาล (ม.อ.(ไทย) ๑๔/๒๐๖/๓๐๘, ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๓๒/๑๖๒,อ.จ.ต.ก.(ไทย) ๒๑/๘๕/๑๒๙,อ.จ.ก.(ไทย) ๒๒/๕๗/๕๔๖, อ.ภ.ป.(ไทย) ๓๖/๑๖๘/๒๐๑)

อรรถกถาอธิบายว่า ตระกูลคหบดีมหาศาล หมายถึงผู้มีทรัพย์มาก มีทรัพย์ ๔๐ โภกิ (ที.ม.อ. (บาลี) ๒/๒๑๐/๑๙๓)

ตระกูลจันทาล : สกุล,วงศ์,เชื้อสาย,เผ่าพันธุ์ที่ต่ำช้า ซึ่งเป็นลูกคนต่างวรรณะ เป็นคนที่สืบเชื้อสายมาจากลูกที่บิดาเป็นศูทรมารดาเป็นพราหมณ์, จัดเป็นตระกูลต่ำ เป็นคนระดับเดียวกันในคน ตระกูลต่ำ กล่าวคือตระกูลจันทาล ตระกูลพราน ตระกูลช่างจักสาน ตระกูลช่างรถ ตระกูลคนขนขะ(ม.ม.(ไทย)๑๓/๔๐๘/๕๐๙),ในบุคคลสูตรและบุคคลบัญญัติก็กล่าวว่าเป็นคน ตระกูลต่ำในชมพูทวีป (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๓๒/๑๖๑,อ.ภ.ป.(ไทย) ๓๖/๑๖๘/๒๐๑)

ตระกูลช่างจักสาน : สกุล,วงศ์,เชื้อสาย,เผ่าพันธุ์คนทำอาชีพจักสานเครื่องใช้ที่ทำด้วยไม้ไผ่หรือหวาย เป็นต้น, ในอัสสลายนสูตร กล่าวว่า เป็นตระกูลที่ ๓ ในตระกูลต่ำ ๕ อันได้แก่ ตระกูลจันทาล ตระกูลพราน ตระกูลช่างจักสาน ตระกูลช่างรถ ตระกูลคนขนขะ (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๔๐๘/๕๐๙),ในตโมตมสูตรกล่าวอธิบายไว้ว่า บางคนแม้จะเกิดในตระกูลต่ำ ทำดี ประพฤติสุจริต ๓ จะเป็นผู้สว่างไปได้ (อ.จ.ต.ก.(ไทย) ๒๑/๘๕/๑๒๙)

ตระกูลช่างทอง: สกุล,วงศ์,เชื้อสาย,เผ่าพันธุ์คนทำอาชีพเกี่ยวกับทองหรือผู้ชำนาญในการฝีมือเกี่ยวกับทอง,ตระกูลช่างทองมักอยู่ตามตลาด, ในอนนังคนสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภาชนะสำริดที่เขานำมาจากร้านตลาด หรือจากตระกูลช่างทอง เป็นของบริสุทธิ์ผ่องใส แต่เจ้าของไม่ได้ใช้

สอยทั้งไม้ขัดสีภาชนะสำริดนั้นซ้ำยังเก็บมันไว้ในที่ที่มีฝุ่นละอองฉะนั้น เมื่อเป็นเช่นนั้น ต่อมา ภาชนะสำริดนั้นพึงเป็นของเศร้ามองสนิมจับได้ (ม.ม. (ไทย) ๑๒/๕๙/๔๖, ๑๒/๖๑/๕๓)

ตระกูลช่างรถ : สกุล, วงศ์, เชื้อสาย, เผ่าพันธุ์คนทำอาชีพเกี่ยวกับยานที่มีล้อสำหรับเคลื่อนไป เช่น รถม้า ซึ่งเป็นยานพาหนะที่ใช้ในการขนส่งทางบก, ในอัสสลายนสูตรกล่าวว่า เป็นคนในเกิดในตระกูลต่ำคือตระกูลจันทาล ตระกูลพราน ตระกูลช่างจักสาน ตระกูลช่างรถ ตระกูลคนขนขยะ (ม.ม. (ไทย) ๑๓/๔๐๘/๕๐๙, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒๕๒/๒๙๘, ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๓๒/๑๖๑, อภิ.ป. (ไทย) ๓๖/๑๖๘/๒๐๑), ในฉกนิบาต อธิบายว่าตระกูลช่างรถ จัดอยู่ในกัณฑ์หาชาติ ซึ่งเป็นบุคคลที่เกิดในตระกูลต่ำ ๕ ตระกูลคือ (๑) ตระกูลจันทาล (๒) ตระกูลช่างสาน (๓) ตระกูลนายพราน (๔) ตระกูลช่างรถ (๕) ตระกูลคนขนขยะ ซึ่งเป็นตระกูลที่ยากจน (อง.ฉก. (ไทย) ๒๒/๕๗/๕๔๓-๕๔๕)

ตระกูลช่างสาน : สกุล, วงศ์, เชื้อสาย, เผ่าพันธุ์คนทำอาชีพจักสานเครื่องใช้ที่ทำด้วยไม้ไผ่หรือหวายเป็นต้น เช่น ใช้เส้นตอกทำด้วยไม้ไผ่ หวาย กก ใบลาน เป็นต้น ขัดกันให้เป็นผืน เช่น เสื่อ หรือทำขึ้นเป็นวัตถุมีรูปร่างต่างๆ เช่น กระบุง กระจาด, ในพาลปัมคติสูตร กล่าวว่า ว่าเป็นตระกูลต่ำคือตระกูลคนจันทาล ตระกูลนายพราน ตระกูลช่างสาน ตระกูลช่างรถ หรือตระกูลคนขนขยะ (ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒๕๒/๒๙๘, ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๓๒/๑๖๑, อภิ.ป. (ไทย) ๓๖/๑๖๘/๒๐๑)

ตระกูลต่ำ : สกุล, วงศ์, เชื้อสาย, เผ่าพันธุ์ที่ต่ำต้อย ในสังคมชมพูทวีป จัดแบ่งคนตามวรรณะ ๔ และจัดแบ่งคนตามอาชีพไว้ในพระไตรปิฎกหลายแห่ง ระบุไว้ว่า ตระกูลต่ำ คือตระกูลคนจันทาล ตระกูลนายพราน ตระกูลช่างสาน ตระกูลช่างรถ หรือตระกูลคนขนขยะ (ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๙๙/๔๙๘, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒๘๙/๓๔๙, ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๓๒/๑๖๑, อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๘๕/๑๒๙, อง.ฉก. (ไทย) ๒๒/๕๗/๕๔๕, อภิ.ป. (ไทย) ๓๖/๑๖๘/๒๐๑)

ตระกูลทาสี : สกุล, วงศ์, เชื้อสาย, เผ่าพันธุ์คนที่เป็นหญิงรับใช้ อยู่กับเจ้านายคอยรับใช้ปรนนิบัติ ดังคำในปุณณิกาเถรียาปทาน พระปุณณิกาเถรี กล่าวถึงอดีตชาติของตนไว้ว่า เพราะหม่อมฉันเกิดในตระกูลทาสี ครบจำนวนทาสี ๑๐๐ คนพอดี เจ้านายจึงตั้งชื่อให้หม่อมฉันว่าปุณณา และปลดหม่อมฉัน (จากทาสี) ให้เป็นไท (ขุ.อป. (ไทย) ๓๓/๑๙๕/๕๔๖)

ตระกูลนาค : สกุล, วงศ์, เชื้อสาย, เผ่าพันธุ์ใหญ่มีหงอน, เป็นสัตว์ในนิยายและเป็นศัตรูกับครุฑ ดังคำในจัมเปยยชาดกพระราชาทรงชมเชยพระโพธิสัตว์นั้นว่า ขอปฏิญญาของท่านจงเป็นสัตย์จริงเถิด ขอท่านอย่าเป็นผู้มีนิสัยมักโกรธและผูกโกรธ ขอครุฑทั้งหลายจงตวันตระกูลนาคของท่านทั้งมวล เหมือนบุคคลลงตวันไฟในคิมหันตฤดู (ขุ.วิสต. (ไทย) ๒๗/๒๖๐/๕๑๖)

ตระกูลนายพราน : สกุล, วงศ์, เชื้อสาย, เผ่าพันธุ์คนผู้หากินในทางล่าสัตว์เป็นต้น หรือผู้ชำนาญป่า เช่น พรานป่า พรานนก หมายถึงคนที่ทำอาชีพล่าสัตว์, ในพาลปัมคติสูตร จัดว่าเป็นคนในตระกูลต่ำ มีความทุกข์ยากขัดสน, เป็นตระกูลที่ ๒ ในตระกูลต่ำ ๕ ตระกูล (ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒๕๒/๒๙๘, ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๓๒/๑๖๑, อภิ.ป. (ไทย) ๓๖/๑๖๘/๒๐๑)

อรรถกถาอธิบายว่า ตระกูลนายพราน เป็นตระกูลชั้นต่ำซึ่งทุกข์ยากขัดสน ๕ ตระกูลคือ (๑) จันทาละ ตระกูลจันทาล (๒) เวนะ ตระกูลช่างสาน (๓) เนสาทะ ตระกูลนายพราน (๔) รถการะ ตระกูลช่างรถ (๕) ปุกกุสะ ตระกูลคนขนขยะ (อง.ปญจก.อ. (บาลี) ๓/๗/๓)

ตระกูลปริพาชก :สกุล,วงศ์,เชื้อสาย,เผ่าพันธุ์นักบวชผู้ชายในอินเดียนอกพระพุทธศาสนา, เพศหญิงใช้ว่า ปริพาชิกาหรือ ปริพาชินี ในที่นี้มุ่งอธิบายถึงพระวังคีสเถระก่อนจะมาบวชเกิดเป็นปริพาชก ดังคำในวังคีสเถรปาทานพระวังคีสเถระกล่าวถึงอดีตของตนไว้ว่า บัดนี้เป็นภพสุดท้าย ข้าพเจ้าเกิดในตระกูลปริพาชก เมื่อข้าพเจ้าเกิด(ที่วังคชนบท) เป็นครั้งสุดท้าย มีอายุได้ ๗ ขวบ เป็นผู้รู้แจ้งพระเวททุกคัมภีร์แก่ล้าในวาทศาสตร์ มีเสียงไพเราะมีถ้อยคำวิจิตร สามารถอย่ายิวาทะของผู้อื่นได้ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๑๒๐/๓๐๖)

ตระกูลปุกกุสะ :สกุล,วงศ์,เชื้อสาย,เผ่าพันธุ์คนทำหน้าที่ขนขยะ ดังคำในจันทกุมารชาดกที่จันทกุมารกล่าวไว้ตอนหนึ่งว่า โฉนหนอ เราเพิ่งเกิดในตระกูลช่างรถ ตระกูลปุกกุสะ หรือในตระกูลพ่อค้า พระราชาก็ไม่พึงรับสั่งให้มาเราในการบูชาญวันนี (ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๑๐๔๑/๓๔๕)

ตระกูลพราหมณ์ : สกุล,วงศ์,เชื้อสาย,เผ่าพันธุ์คนที่ถือเพศไว้ผม นุ่งขาวห่มขาว ทำหน้าที่พิธีกรรม เช่น พราหมณ์บุโรหิต, เป็นคนในวรรณะที่ ๑ แห่งสังคมฮินดู ซึ่งมี ๔ วรรณะ ได้แก่ พราหมณ์ กษัตริย์ แพศย์ และศูทร ดังคำในมหาวิงค์ ภิกขุณีวิงค์ว่า ชื่อว่าตระกูล หมายถึงตระกูล๔ ได้แก่ ตระกูลกษัตริย์ ตระกูลพราหมณ์ตระกูลแพศย์และตระกูลศูทร (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๔๓๗/๔๖๗, วิ.ภิกขุณี.(ไทย) ๓/๘๕๖/๑๖๘, ๘๖๑/๑๗๑, ๘๖๖/๑๗๔, ๑๐๔๔/๒๗๘), ในอุปทาน เช่น มหากัสสปเถรปาทาน พระมหากัสสปเถระ กล่าวถึงอดีตก่อนบวชว่า ข้าพเจ้าเกิดในตระกูลพราหมณ์ สละสมรณะไว้เป็นอันมากสละทรัพย์ ๘๐ โภกฏีแล้วออกบวช (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๔๑๙/๖๔, ๑๙/๓๗๒, ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๕๐/๒๒๔, , ๒๙๗/๓๓๒, ๑๓/๕๒๑, ๑๗/๕๒๑, ๔๙/๕๒๕, ๒๐๗/๕๔๘)

ตระกูลแพศย์ : สกุล,วงศ์,เชื้อสาย,เผ่าพันธุ์คนในวรรณะที่ ๓ แห่งสังคมฮินดู ซึ่งมี ๔ วรรณะ ได้แก่ พราหมณ์ กษัตริย์ แพศย์ และศูทร (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๔๓๗/๔๖๗, วิ.มหา.(ไทย) ๒/๒๓๓/๒๙๐, วิ.ภิกขุณี.(ไทย) ๓/๘๕๖/๑๖๘, ๘๖๑/๑๗๑, ๘๖๖/๑๗๔, ๑๐๔๔/๒๗๘), ในอุปทาน กล่าวถึงภิกขุณีบางรูป ก็เกิดในตระกูลแพศย์ ไม่ใช่พราหมณ์ ก็มี (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๑๔/๕๒๑)

ตระกูลมหาศาล :สกุล,วงศ์,เชื้อสาย,เผ่าพันธุ์คนผู้ยิ่งใหญ่ในวรรณะนั้น ๆ, ถ้าเป็นพราหมณ์ก็หมายความว่า มีศิษย์มาก, ถ้าเป็นกษัตริย์ก็หมายความว่า มีอำนาจมาก, ถ้าเป็นแพศย์ก็หมายความว่า มีทรัพย์มาก มีทรัพย์สมบัติมากมาย เช่น เศรษฐีมหาศาล, มีที่ดินมหาศาล ดังคำในอุตตรเถรปาทาน พระอุตตรเถระกล่าวถึงอดีตชาติของตนไว้ว่า ข้าพเจ้าถูกกukulมุล ตักเตือนแล้วจูดิจจากเทวโลก เกิดในตระกูลมหาศาลที่มั่งคั่งในกรุงสาวตถิ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๘๔/๓๔๗), ในสกุลาเถรียาปาน พระสกุลาเถรียากล่าวถึงอดีตชาติของตนไว้ว่า บัดนี้ เป็นภพสุดท้าย หม่อมฉันเกิดในตระกูลมหาศาลมีทรัพย์และข้าวเปลือกมากมายที่มหาชนยินดี หรือดังคำในอุปปลทายิกาเถรียาปาน พระอุปปลทายิกาเถรียากล่าวไว้ว่า หม่อมฉันรู้จักแต่ตระกูลสูงซึ่งเป็นตระกูลมหาศาลมีทรัพย์มากตระกูลอื่นๆ หม่อมฉันไม่รู้จักเลย นี้เป็นผลแห่งการถวายบิณฑบาต (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๑๕๔/๔๗๕, ๗๔/๕๒๙)

อรรถกถาอธิบายว่า ตระกูลพราหมณ์มหาศาล หมายถึงคนมีทรัพย์ ๘๐ โภกฏี (ที.ม.อ. (บาลี) ๒๑๐/๑๙๓)

ตระกูลมหาเศรษฐี :สกุล,วงศ์,เชื้อสาย,เผ่าพันธุ์คนมั่งมี ซึ่งมีทรัพย์มาก มีทรัพย์สมบัติมากมาย ดังคำในเสลาเถรียาปาน พระเสลาเถรียากล่าวถึงอดีตของตนไว้ว่า ภพนี้เป็นภพสุดท้ายหม่อมฉันเกิด

ในตระกูลมหาเศรษฐี ได้เข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าได้ฟังพระสัทธรรมอันประกอบด้วยมัจจุบวชแล้ว
 ค้นคว้าอรรถธรรมทั้งปวง ทำอาสวะทั้งปวงให้สิ้นไปแล้ว ได้บรรลุอรหัตผลโดยกาลไม่นาน
 เลย (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๒๒๖/๕๕๑)

ตระกูลมหาอำมาตย์ : สกุล,วงศ์,เชื้อสาย,เผ่าพันธุ์ข้าราชการ,ข้าเฝ้า; ที่ปรึกษาของพระมหากษัตริย์ ดัง
 คำในกาฬุทายีเถราปทาน พระกาฬุทายีเถระกล่าวถึงอดีตชาติไว้ว่า ภาพนี้เป็นภพสุดท้าย
 ข้าพเจ้าเกิดในตระกูลมหาอำมาตย์ ในกรุงกบิลพัสดุ์ ที่นารีนรมย์ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๑๘๒/
 ๓๑๕)

ตระกูลมัลลกษัตริย์ : สกุล,วงศ์,เชื้อสาย,เผ่าพันธุ์นักมวยปล้ำ อยู่ในแคว้นมัลละ ดังคำในทัพพมัลล
 ปุตตเถราปทาน พระทัพพมัลลปุตตเถระกล่าวถึงอดีตชาติของตนไว้ว่าข้าพเจ้าเกิดใน
 ตระกูลมัลลกษัตริย์ในกรุงกุสินารา แคว้นมัลละเมื่อยังอยู่ในครุภณนั้นแหละ มารดาได้
 สิ้นพระชนม์ เขาช่วยกันยกขึ้นสู่จิตกาธาน ข้าพเจ้าได้ตกลงมาจากจิตกาธานนั้น (ขุ.อป.(ไทย)
 ๓๓/๑๔๒/๒๕๖)

ตระกูลศากยะ: ชื่อวงศ์กษัตริย์วงศ์หนึ่งในเมืองกบิลพัสดุ์ เรียกว่าศากยวงศ์ เป็นวงศ์ตระกูลของ
 พระพุทธเจ้า, เรียกกษัตริย์ในวงศ์นี้ว่าศากยะ ดังคำว่า พระพุทธเจ้า เสด็จอุบัติในตระกูล
 ศากยะ ไม่มีผู้ใดเปรียบปราน (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๑๘๕/๕๘๕), ในสารีปุตตเถรมาตุเปติวัตถุ
 นางเปรตตนหนึ่งมาหาพระสารีบุตรเถระผู้เคยเป็นญาติ แล้วกล่าวว่า เมื่อก่อนในชาติอื่นๆ
 ดิฉันเกิดในตระกูลศากยะ เป็นมารดาของท่าน ดิฉันเข้าถึงเปตวิสัย ถูกความหิวกระหาย
 ครอบงำ (ขุ.เปต.(ไทย) ๒๖/๑๑๗/๑๘๗)

ตระกูลศูทร : สกุล,วงศ์,เชื้อสาย,เผ่าพันธุ์คนวรรณะที่ ๔ ของสังคมฮินดู ทำหน้าที่เป็นผู้ใช้แรงงาน เป็น
 กรรมกร ทำหน้าที่รับใช้ผู้อื่น (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๔๓๗/๔๖๗,วิ.ภิกขุณี.(ไทย) ๓/๘๕๖/๑๖๘,
 ๘๖๑/๑๗๑, ๘๖๖/๑๗๔, ๑๐๔๔/๒๗๘), ในจูฬอัสนปุรสูตร กล่าวถึงคนไม่ว่าจะเกิดในตระกูล
 ไหนก็ตามหากทำดีก็สามารถทำให้แจ้งวิมุตติได้ ดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่าถ้ากุลบุตรออก
 จากตระกูลศูทร... ถ้ากุลบุตรออกจากตระกูลไหนๆ ก็ตามมาบวชเป็นบรรพชิตเธอทำให้แจ้งเจ
 โตริวิมุตติ ปัญญาวิมุตติอันไม่มีอาสวะ เพราะอาสวะสิ้นไปด้วยปัญญาอันยิ่งเองเข้าถึงอยู่ใน
 ปัจจุบัน กุลบุตรนี้ชื่อว่าสมณะ (ม.ม.ุ.(ไทย) ๑๒/๔๓๘/๔๖๙),ในจตุราสีตีสหัสสพราหมณ
 กัณฐาเถรีนมหาน กกล่าวถึงภิกขุณีบางรูปบวชจากตระกูลศูทร ก็มี ดังคำว่า หม่อมฉัน
 ๘๔,๐๐๐ นางได้เกิดในตระกูลพราหมณ์มีมือและเท้าละเอียดอ่อน เกิดในนคร(ศาสนา)ของ
 พระองค์ เกิดในตระกูลแพศย์และตระกูลศูทร (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๑๔/๕๒๑)

ตระกูลสูง : สกุล,วงศ์,เชื้อสาย,เผ่าพันธุ์คนที่เกิดในตระกูลกษัตริย์ หรือพราหมณ์ ซึ่งมั่งคั่งด้วยทรัพย์
 เพียงพร้อมด้วยเกียรติยศ ดังคำในโสณทัณตสูตร จังกีสสูตร กล่าวไว้ว่า พระสมณโคดม ...ทรง
 เป็นกรรมวาที กิริยาที ไม่ทรงมุ่งร้ายต่อพราหมณ์ฯลฯ ผนวชแล้วจากตระกูลสูงคือชัตติย
 ตระกูลอันบริสุทธิ์ฯลฯ (ที.สี.(ไทย) ๙/๓๐๔/๑๑๔,ม.ม.(ไทย) ๑๓/๔๓๗/๕๔๙,ม.อุ.(ไทย)
 ๑๔/๑๐๕/๑๒๖),ในพาลปณตีสสูตรกล่าวไว้ว่า ตระกูลสูง คือตระกูลชัตติยมหาศาล
 ตระกูลพราหมณ์มหาศาล หรือตระกูลคหบดีมหาศาล อันเป็นตระกูลมั่งคั่ง มีทรัพย์มาก มี
 โภคะมาก มีทองและเงินมาก มีเครื่องใช้ที่น่าปลื้มใจมาก มีทรัพย์และธัญชาติมาก (ม.อุ.(ไทย)

๑๔/๒๘๙/๓๔๙,ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๓๒/๑๖๒,อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๘๕/๑๓๐,อง.ฉกก.(ไทย) ๒๒/๕๗/๕๔๖)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ตระกูลสูง ในที่นี้หมายถึงตระกูลกษัตริย์ หรือตระกูลพราหมณ์ (ม.อุ.อ. (บาลี) ๓/๑๐๕/๖๘)

ตระกูลโสถียพราหมณ์ : วงศ์เชื้อสายของพราหมณ์ชื่อว่าโสถียะ อยู่เมืองกาสิ มีความมั่งคั่ง ซึ่งเป็นตระกูลที่พราหมณ์ในมหาศตโสฆชาตกล่าวถึง ดังคำที่พราหมณ์ผู้เป็นบิดาได้กล่าวกับมาณพ ผู้เป็นลูกว่า มาณพ เจ้าเป็นผู้มีรูปงามเกิดในตระกูลโสถียพราหมณ์ เจ้าไม่ควรกินอาหารที่ไม่ควรกินนะ (ขุ.ชา.อสีติ.(ไทย) ๒๘/๓๘๓/๑๖๑),ในจரியปิฎก กล่าวถึงตระกูลนี้ว่าอยู่ในกรุงกาสิ มีความร่ำรวย (ขุ.จரிய.(ไทย) ๓๓/๓๔/๗๖๒)

ตระกูลหญิงแพศยา : สกุล,วงศ์,เชื้อสาย,เผ่าพันธุ์หญิงหาเงินในทางประเวณี,คนในตระกูลมีหญิงถ้อยหรือหญิงสำสอนที่อาศัยรายได้จากชายดำรงชีพ เช่นแม่เป็นแพศยา เป็นลูกก็ดำเนินชีวิตตามดังคำในอรรถกถาสีเกรียปทาน พระอัทธกาสีเกรีกล่าวถึงอดีตชาติของตนบางชาติไว้ว่า หม่อมฉันมีความคิดชั่วได้ต่าภิกษุณีผู้ปราศจากอัสวะรูปหนึ่งครั้งเดียวว่า นางแพศยาเพราะเศษกรรมนั้นแลหม่อมฉันเกิดในตระกูลหญิงแพศยาอยู่อาศัยชายอื่นโดยมากต้องหมกไหม้อยู่ในนรกเพราะบาปกรรมนั้นนั่นเอง(ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๑๗๒/๕๔๓)

ตระกูลเหี้ย : โคธวงศ์,ชื่อวงศ์,เผ่าพันธุ์สัตว์เลื้อยคลานขนาดใหญ่ เป็นสัตว์สกุลเดียวกับตะกวด โตเต็มวัยยาวได้ถึง ๒.๕ เมตร ตัวอ้วนใหญ่สีดำ มีลายดอกสีเหลืองพาดขวาง หางยาว อาศัยและหากินบริเวณใกล้น้ำ, ภาษาปากว่าตัวเงินตัวทอง,มักอยู่กันเป็นฝูง กินของครวและซากสัตว์ ในโคธชาตกล่าวถึงตระกูลเหี้ยประสบความสำเร็จเพราะคบกับคนชั่ว ดังคำที่พญาเหี้ยโพธิสัตว์เมื่อจะหนีไปทางปล่องลมจึงกล่าวว่า บุคคลคบหาคนชั่วย่อมไม่ประสบความสำเร็จเหมือนตระกูลเหี้ยทำตนเองให้ประสบความสำเร็จเพราะกึ่งกำ (ขุ.ชา.เอกก.(ไทย) ๒๗/๑๔๑/๕๘)

ตระกูลอำมาตย์ : สกุล,วงศ์,เชื้อสาย,เผ่าพันธุ์คนที่ป็นข้าราชการ,ข้าเฝ้า;ที่ปรึกษาของพระมหากษัตริย์ในการบริหารบ้านเมือง ดังคำในมหาภปิณฑระปทาน พระมหากษัตริย์ปิณฑระกล่าวถึงบริวารทั้งหลายในอดีตชาติของตนไว้ว่า ข้าพเจ้าเกิดเป็นมนุษย์อีก ในกุกกุบุรี ข้างภูเขาหิมพานต์ ข้าพเจ้าได้เป็นโอรสผู้มียศใหญ่นามว่ากัปปินะ พวกที่เหลือเกิดในตระกูลอำมาตย์แวดล้อมข้าพเจ้า (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๘๕/๒๔๙),ในกาฬุทายีเถรปทาน พระกาฬุทายีเถระกล่าวถึงอดีตชาติของตนไว้ว่าเคยเป็นอำมาตย์ในกรุงหงสาวดี ดังคำว่า ข้าพเจ้าเกิดในตระกูลอำมาตย์ในกรุงหงสาวดี เป็นผู้นำมาซึ่งความเลื่อมใส่น่าชม มีทรัพย์ และมีธัญญาหารเหลือล้นเข้าไปยังวิหารหังสารามไหว้พระตถาคตพระองค์นั้น ได้ฟังธรรมที่ไพเราะ และทำสักการะแด่พระองค์ผู้คงที่ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๑๙๕/๔๑๓),ในมหาปชาปตีโคตมีเถรียปทาน สิงคาลมาตุเถรียปทาน พระมหาปชาปตีโคตมีเถรี พระสิงคาลมาตุเถรี ต่างก็กล่าวถึงอดีตชาติของตนว่าเคยเกิดในตระกูลอำมาตย์ ที่รุ่งเรืองด้วยรัตนะต่าง ๆ เป็นตระกูลมั่งคั่ง เจริญ มีทรัพย์มากในกรุงหงสาวดี (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๑๙๕/๔๑๓,๘๓/๕๓๐)

ตระกูลอุบาสก : สกุล,วงศ์,เชื้อสาย,เผ่าพันธุ์คฤหัสถ์ผู้ชายที่นับถือพระพุทธศาสนาอย่างมั่นคง เช่นไปกขรชาติตระกูล โลหิจจตระกูล ดังคำในอัมพัญฐสูตร กล่าวถึงพราหมณ์ไปกขรชาติทูลนิมนต์พระผู้มีพระภาคไว้ว่า ขอท่านพระโคตมจงเสด็จเข้าไปสู่ไปกขรชาติตระกูล เหมือนดังที่

เสด็จเข้าไปสู่ตระกูลอุบาสกอื่นๆในเมืองอุกกัฏฐะ (ที.สี.(ไทย) ๙/๒๙๙/๑๑๐),ในโลหิจจสูตร กล่าวถึงโลหิจจพราหมณ์นิมนต์พระมหากัจจายนเถระไว้ว่า ขอท่านกัจจายนจงเข้าไปสู่โลหิจจตระกูลเหมือนดังที่เข้าไปสู่ตระกูลอุบาสกทั้งหลายในเมืองมักกรกณะเกิดเหล่ามาณพหรือมาณวิกาในโลหิจจตระกูลจักไหว้ ลุกรับ ถวายอาสนะหรือน้ำแก่ท่าน ข้อนั้นจักเป็นไปเพื่อประโยชน์เกื้อกูลเพื่อความสุแก่พวกเขาตลอดกาลนาน (ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๑๓๒/๑๖๔), ในเสลาเถรียาพทาน พระเสลาเถรียากล่าวถึงอดีตชาติสมัยพระกัสสปพุทธเจ้าว่าตนเองเกิดในตระกูลอุบาสก กรุงสวัตถิ เห็นพระชินเจ้าผู้ประเสริฐพระองค์นั้น และฟังพระธรรมเทศนาแล้ว (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๒๒๑/๕๕๐)

ตระกูลเอณิ : ชื่อเชื้อสาย,เผ่าพันธุ์คนตระกูลที่แถบลุ่มแม่น้ำคงคา ในพกสูตร กล่าวถึงพกรหมเข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาคทูลถามว่าอะไรเป็นวัตรของข้าพเจ้า พระผู้มีพระภาคตรัสเล่าถึงชาติที่พระองค์เกิดเป็นกัปมาณพและเป็นอันตวาสกในชาติหนึ่งว่า ข้อที่ท่านให้มนุษย์เป็นอันมาก ผู้กระหายน้ำซึ่งถูกแดดแผดเผาในฤดูร้อนได้ดื่มน้ำ นั้นเป็นศีลวัตรเก่าแก่ของท่าน เรายังระลึกได้อยู่ ประดุจกลับแล้วตื่นขึ้น ฉะนั้น ข้อที่ท่านช่วยปลดเปลื้องประชุมชน ซึ่งถูกโจรจับที่ตระกูลเอณิ นั้นเป็นศีลวัตรเก่าแก่ของท่านเรายังระลึกได้อยู่ ประดุจกลับแล้วตื่นขึ้น ฉะนั้น เป็นต้น (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๗๕/๒๓๙)

อรรถกถาอธิบายว่า ตระกูลเอณิ ในที่นี้หมายถึงฝั่งแม่น้ำคงคา (ส.ส.อ. (บาลี) ๑/๑๗๕๑/๒๐๐, ส.ฎีกา (บาลี) ๑/๑๗๕/๒๕๘)

ตระเตรียม :เตรียมการ, จัดแจงไว้ให้เรียบร้อย,หมายถึงกิจกรรมที่ทำก่อนกิจนั้นๆ จะเริ่มขึ้น ดังคำในมหาวิงค์กล่าวถึงพวกพ่อค้าม้าชาวเมืองอุตตราภมมีม้าอยู่ประมาณ ๕๐๐ ตัว เข้าพักแรมช่วงฤดูฝนในเมืองเวรัญชา พวกเขาตระเตรียมข้าวหนึ่ง เพื่อถวายพระภิกษุรูปละประมาณ ๑ ทะนานไว้ที่คอกม้า รุ่งเช้า (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๑๖/๙),ในเวสัชชสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า วาทะเหล่าใดที่สมณะหรือพราหมณ์ตระเตรียมไว้แพร่หลาย วาทะเหล่านั้นมาถึงตาคตผู้แก่แล้วกล้า ผู้ล่วงวาทะได้ย่อมไม่มีผล (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๘/๑๔),ในนารทสูตร กล่าวถึงหน้าที่ของอำมาตย์เกี่ยวกับการไปนิมนต์เพื่อให้พระเจ้ามุนทะ พร้อมพระเทวีได้ฟังธรรมจากพระนารทะไว้ตอนหนึ่ง ดังคำว่า พระเจ้ามุนทะรับสั่งว่า ท่านอำมาตย์ ถ้าเช่นนั้น ท่านจงให้พนักงานตระเตรียมพาหนะอย่างดีไว้ มหาอำมาตย์ทูลรับสนองพระบรมราชโองการแล้ว ให้พนักงานตระเตรียมพระราชพาหนะอย่างดีไว้เสร็จแล้ว

อรรถกถาอธิบายว่า ย่อมไม่มีผล ในที่นี้หมายถึงความแตกหัก พิณาตไป (อง.จตุกก.อ. (บาลี) ๒/๘/๒๘๖)

ตระพอง :ส่วนที่นูนเป็นปุ่ม ๒ ข้างศีรษะข้าง ดังคำในนาควิมาน ที่พระวังคีสเถระถามเทพิดาองค์หนึ่งว่า เธอประดับองค์ทรงเครื่องแล้วขึ้นคชสารตัวประเสริฐมีร่างกายใหญ่ประดับแก้วและทองมีข้ายทองคลุมตระพองผูกสายรัดประคันทองไว้เรียบร้อย นิ่งหลังคชสารเหาะมาที่นี่ (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๗๐๕/๘๑) ; กะพอง กระจพอง หรือ ตะพอง ก็ว่า

ตระหนี่ :งก, หวงไม่ยอมให้ง่าย ๆ, ตระหนี่, ในคันธชาตสูตร พระอานนท์ทูลถามว่า พระองค์ผู้เจริญกลิ่นหอมที่ลอยไปตามลมก็ได้ ลอยไปทวนลมก็ได้ลอยไปทั้งตามลมและทวนลมก็ได้ เป็นอย่างไร พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า อานนท์ ในโลกนี้สตรีหรือบุรุษในบ้านหรือในตำบลใดถึง

พระพุทธเจ้าเป็นสรณะ ถึงธรรมเป็นสรณะ ถึงพระสงฆ์เป็นสรณะเว้นขาดจากการฆ่าสัตว์ เว้นขาดจากการลักทรัพย์ เว้นขาดจากการประพฤติดินในกาม เว้นขาดจากการพูดเท็จเว้นขาดจากการเสพของมีนเมาคือสุราและเมรัยอันเป็นเหตุแห่งความประมาท เป็นผู้มึสติล มีธรรมงาม มีใจปราศจากความตระหนี่อันเป็นมลทินมีจาคะอันสละแล้ว มีฝ่ามือชุ่มยินดีในการสละ ควรแก่การขอยินดีในการให้ทานและการจำแนกทานอยู่ครองเรือน (อง.ทุก. (ไทย) ๒๐/๘๐/๓๐๔)

ตระหนี่ตระกูล : หวงตระกูล, หวงสกุล, ตระหนี่ตระกูล, ในมัจฉริณีสสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุณีประกอบด้วยธรรม ๕ ประการ ย่อมดำรงอยู่ในนรกเหมือนถูกนำไปฝังไว้ คือ (๑) ตระหนี่ที่อยู่ (๒) ตระหนี่ตระกูล (๓) ตระหนี่ลาภ (๔) ตระหนี่วรรณะ (๕) ตระหนี่ธรรมภิกษุณีที่ประกอบด้วยธรรม ๕ ประการนี้ ย่อมดำรงอยู่ในนรกเหมือนถูกนำไปฝังไว้ (อง.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๑๑๕/๑๔๔)

ตระหนี่วรรณะ : หวงวรรณะ, หวงคำสรรเสริญ, ตระหนี่วรรณะ, ในอปรปฐมมานสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ภิกษุยังละธรรม ๕ ประการไม่ได้ ก็ไม่อาจบรรลุปฐมมานอยู่ได้ คือ ๑. ความตระหนี่อวาสา ๒. ความตระหนี่ตระกูล ๓. ความตระหนี่ลาภ ๔. ความตระหนี่วรรณะ ๕. ความอกตัญญู ความอกตเวที ภิกษุยังละธรรม ๕ ประการนี้ไม่ได้ ไม่อาจบรรลุปฐมมานอยู่ได้ (อง.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๒๖๔๓๙๗)

ตรัสรู้ : รู้แจ้ง, รู้อย่างแจ่มแจ้ง, รู้ชัดเจน, ใช้เป็นคำเฉพาะสำหรับพระพุทธเจ้า รู้แจ้งอริยสัจ ๔ ได้แก่ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค พระพุทธเจ้าทรงตรัสรู้เมื่อทรงพระชนมายุ ๓๕ พรรษา , ตรัสรู้ , หมอชีวกโกมารภัจทูลตอบพระเจ้าอชาตศัตรูว่า ขอเดชะพระผู้มีพระภาคผู้ทรงเป็นพระอรหันต์ตรัสรู้ด้วยพระองค์เองโดยชอบ ประทับอยู่ที่สวนมะม่วงของข้าพระพุทธเจ้า พระองค์มีพระกิตติศัพท์อันงามขจรไปว่า พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น เป็นพระอรหันต์ ตรัสรู้ด้วยพระองค์เองโดยชอบ เพียบพร้อมด้วยวิชาและจรณะ เสด็จไปประดิษฐ์แจ้งโลก เป็นสารถิฝึกผู้ที่ควรฝึกได้อย่างยอดเยี่ยมพระองค์โปรดเสด็จ เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น เมื่อเสด็จเข้าไปเฝ้าพระทัยของพระองค์จะเบิกบานเลื่อมใส (ที.สี. (ไทย) ๙/๑๕๗/๕๐)

ตรัสรู้สังขาร : รู้แจ้ง, รู้อย่างแจ่มแจ้ง, รู้ชัดเจน, ธรรมคืออริยสัจ ได้แก่ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค , ตรัสรู้สังขาร, พระสุภากัมมารธิดาเถรีได้กล่าวว่า เพราะเมื่อก่อน เรายังสาวนุ่งห่มผ้าสะอาด ได้ฟังธรรมแล้วไม่ประมาทจึงได้ตรัสรู้สังขาร เราจึงไม่ยินดีอย่างยิ่งในกามทั้งปวงเห็นภัยในกายของตน กระหึ่มเฉพาะเนกขัมมะเท่านั้น ละหมู่ญาติ ทาสกรรมกร บ้าน ไร่นา ความมั่งคั่ง และกองโภคทรัพย์ที่เข้านเทิกกันละสมบัติมิใช่น้อยออกบวชด้วยศรัทธาอย่างนี้ในพระสัทธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงประกาศดีแล้ว (ขุ.เถรี. (ไทย) ๒๖/๓๔๒/๖๑๒)

ตรีภูวนที : แม่น้ำชื่อว่าตรีภูวนะ , ตรีภูวนที, ในภัลลชาติยชาดก มีพระราชาทรงพระนามว่าภัลลชาติยะได้เสด็จประพาสป่าล่าเนื้อเสด็จถึงภูเขาคันธมาทน์ เป็นแดนที่พวกกิณนรสัญจรไปมา เสด็จเข้าไปใกล้สถานที่ที่กิณนร ๒ ฝั่งเมื่อยอยู่ตรีสถานมาว่าเราขอถามเจ้าทั้ง ๒ ผู้มีร่างกายคล้ายมนุษย์ในมนุษย์โลกเขารู้จักเจ้าทั้ง ๒ ว่าอย่างไร ฝ่ายกิณนรจึงสนทนากับพระราชาว่า พวกเราเป็นมฤคมีร่างกายคล้ายมนุษย์ไปตามแม่น้ำทั้งหลายคือ มัลลคีรีนที ปันทรกนที ตรีภูวนทีซึ่งมีน้ำเย็น ชาวโลกเขารู้จักพวกเราว่า กิณนร (ขุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๑๘๙/๕๐๒)

ตริกตรอง : ใคร่ครวญ, คิดทบทวน, ตริตรอง, ตริกตรอง, ในเทวธาวิตักกสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสกับ ภิกษุทั้งหลายว่า ภิกษุยังตริกตรองถึงวิตกใดๆ มาก เธอมีใจน้อมไปในวิตกนั้น ๆ ถ้าเธอยัง ตริกตรองถึงกามวิตกมาก เธอก็ละทิ้งเนกขัมมวิตก กระทำแต่กามวิตกให้มาก จิตของเธอนั้น ก็น้อมไปเพื่อกามวิตก ภิกษุยังตริกตรองถึงพยาบาทวิตกมาก ภิกษุยังตริกตรองถึงวิหิงสาวิตก มาก เธอละทิ้งวิหิงสาวิตก กระทำแต่วิหิงสาวิตกให้มาก จิตของเธอนั้นน้อมไปเพื่อกาม วิตก (ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๐๘/๒๒๐)

ตริกตาม : ใคร่ครวญตาม, คิดทบทวนตาม, ตริกตาม, ในปฐมัมมวิหาริสสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสกับ ภิกษุทั้งหลายว่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้ตริกตาม ตรองตาม พงตามด้วยใจซึ่งธรรมตามที่ตนได้ สดับมาตามที่ตนได้เรียนมา เธอปล่อยให้วันคืนล่วงเลยไป ละการหลีกเร้นอยู่ ไม่ประกอบ ความสงบใจภายในเพราะการตริกตามธรรมนั้นภิกษุนี้เราเรียกว่าเป็นผู้มากด้วยการตริกธรรม ไม่เรียกว่าเป็นผู้อยู่ด้วยธรรม (อง.ปญจก. (ไทย)๒๒/๗๓/๑๒๔)

ตรุณรุทขสูตร : พระสูตรว่าด้วยต้นไม้อ่อน พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน ได้ตรัส กับภิกษุทั้งหลายว่า เมื่อภิกษุพิจารณาเห็นความพอใจในธรรมที่เป็นปัจจัยแห่งสังโยชน์ ตัณหาย่อมเจริญ เพราะตัณหาเป็นปัจจัย อุปาทานเป็นต้นจึงมี เหมือนต้นไม้อ่อนที่คนรดน้ำ พรวนดินสม่ำเสมอ ต้นไม้อ่อนเจริญงอกงาม ตรงกันข้าม ถ้าภิกษุพิจารณาเห็นโทษในธรรม ที่เป็นปัจจัยแห่งสังโยชน์อยู่ ตัณหาย่อมดับ เพราะตัณหาดับ อุปาทานเป็นต้นจึงดับ เหมือนต้นไม้อ่อนที่ถูกตัดรากถอนโคน ย่อมไม่เจริญงอกงาม(ส.นิ.(ไทย)๑๖/๕๗/๑๑๐)

ตริกถึง :ใคร่ครวญถึง, คิดทบทวนถึง,ตริกถึง,ในคิสิสูตร พระผู้มีพระภาคได้สนทนาธรรมกับพระสารี บุตรว่า บัณฑิตเห็นภัยในนรกแล้วพึงเว้นบาปสมาทานอริยธรรมแล้วพึงเว้นบาปเสียในเมื่อมี ความพยายามอยู่ ไม่พึงเบียดเบียนสัตว์ทั้งหลาย ไม่พึงกล่าวเท็จทั้งที่รู้ ไม่พึงหยาบคายสิ่งของที่ เจ้าของไม่ได้ให้พึงยินดีภริยาของตน ไม่พึงยินดีภริยาผู้อื่น ไม่พึงดื่มสุราเมรัยเครื่องยังจิตให้ หลงไหลพึงระลึกถึงพระสัมมาสัมพุทธเจ้าและพึงตริกถึงพระธรรมพึงเจริญจิตอันปราศจาก พยาบาทเพื่อเกื้อกูลแก่เทวโลก(อง.ปญจก.(ไทย)๒๒/๑๗๙/๓๐๒)

ตลปะตแลง : สับปลับ, กลับกลอก, กลับไปกลับมา, ตลปะตแลง, ในพรหมชาลสูตร พระผู้มีพระภาค ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ปุณฺณเมื่อกล่าวยกย่องตลปะตจะพึงกล่าวว่า พระสมณโคดมทรงเว้น ขาดจากการโกงด้วยตาชั่ง ด้วยของปลอมและด้วยเครื่องตวงวัด ทรงเว้นขาดจากการรับ สินบน การล่อลวงและการตลปะตแลง หรือทรงเว้นขาดจากการตัด(อวัยวะ) การฆ่า การจอง จำการตีชิงวิ่งราว การปล้นและการชู้กรรโชกเป็นต้น(ที.สี. (ไทย)๙/๑๐/๕)

ตลาด : ชุมนุมกันทางสังคมที่แลกเปลี่ยนสินค้ากัน, สถานที่ที่มนุษย์มาชุมนุมกันเพื่อค้าขาย , ตลาด, ในอุปาสิทวาสูตร อุบาลีคหบดีชี้แจงว่า เรื่องเคยมีมาแล้ว สาววัยรุ่นภรรยาของพราหมณ์แก่ เฒ่าวัยชราคนหนึ่งมีครรภ์ใกล้คลอด ภรรยาสาวพูดกับพราหมณ์ว่า พึงไปซื้อลูกลิงจากตลาด มาสักตัวไว้เป็นเพื่อนเล่นของลูกฉัน เมื่อนางบอกอย่างนั้น พราหมณ์พูดว่า น้องหญิงคอยจน คลอดก่อน ถ้าเธอคลอดลูกเป็นชาย ฉันจักซื้อลูกลิงตัวผู้จากตลาดมาให้เป็นเพื่อนเล่นของลูก ชายเธอ ถ้าเธอคลอดลูกเป็นหญิง ฉันจักซื้อลูกลิงตัวเมียจากตลาดมาให้เป็นเพื่อนเล่นของลูก สาวเธอ (ม.ม. (ไทย) ๑๓/๗๕/๗๐)

ตลาดธรรม : การบอกกล่าวสอนพระพุทธพจน์ที่ประกอบด้วยองค์ ๙ โดยอรรถพัญญชนะ นัย เหตุ อุทาหรณ์(มิลินท.๓๕๒),ตลาดธรรม,พระชินเจ้าผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่พระองค์นั้นมี พระชนมายุประมาณ ๔๐,๐๐๐ปี พระองค์ทรงดำรงพระชนมายุประมาณเท่านั้น ทรงช่วยหมู่นคนให้ข้ามพ้นได้เป็นจำนวนมาก พระองค์พร้อมทั้งสาวก ทรงแผ่ขยายตลาดธรรมให้แก่บุรุษและสตรีในโลกพร้อมทั้งเทวโลก (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๒๕/๗๐๕)

ตลينا : ความอยาก, ตลينا,ในตลيناสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ภิกษุทั้งหลายตลينا (ความอยาก) ๓ ประการนี้ คือ ๑.กามตลينا (ความอยากในกาม) ๒. ภวตลينا (ความอยากในภพ) ๓. วิภวตลينا (ความอยากในวิภพ) ภิกษุพึงเจริญอุบายมรรคมีองค์ ๘ เพื่อรู้ยิ่ง เพื่อกำหนดรู้ เพื่อความสิ้นไป เพื่อละตลيناทั้ง ๓ ประการนี้ (ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๗๑/๙๙)

ตลيناสูตร : พระสูตรว่าด้วยตลينا พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ตลينا(ความอยาก)มี ๓ ประการ คือ (๑) กามตลينا ความอยากในกาม (๒) ภวตลينا ความอยากในภพ (๓) วิภวตลينا ความอยากในวิภพ พร้อมกับทรงย้ำว่า เธอทั้งหลายพึงเจริญอุบายมรรคมีองค์ ๘ เพื่อรู้ยิ่ง เพื่อกำหนดรู้ เพื่อความสิ้นไป เพื่อละตลيناเหล่านั้น (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๗๑/๙๙)

ต้องอาบัติ : การต้อง, การล่วงละเมิด หมายถึงโทษที่เกิดจากการล่วงละเมิดสิกขาบทหรือข้อห้ามแห่งภิกษุ ใช้เรียกความผิดทางวินัยของพระภิกษุว่า ต้องอาบัติ,ในอารกตสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ภิกษุทั้งหลายบุคคล ๕ จำพวกนี้ มีปรากฏอยู่ในโลก เช่น บุคคลบางคนในธรรมวินัยนี้ต้องอาบัติ มีวิปปฏิสาร (ความร้อนใจ) และไม่รู้ชัดเจนวิมุติปัญญา วิมุติอันเป็นที่ดับไม่เหลือแห่งบาปอกุศลธรรม ที่เกิดขึ้นแล้วตามความเป็นจริง (อง.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๑๔๒/๒๓๔)

ตอตะโก : ตะโกเป็นต้นไม้ที่มีลำต้นเป็นสีดำ, ตอตะโก, ในมหาสิหนาทสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า บรรดาพรหมจรรย์มีองค์ ๔ นั้นพรหมจรรย์ในการประพฤติก่อสิ่งเศร้าหมองของเราคือ มลทินคืออฐิที่หมักหมมอยู่ในกาย(ของเรา)นับหลายปีจนเป็นสะเก็ด ตอตะโกที่ตั้งอยู่นับหลายปี มีเปลือกตกแยกจนเป็นสะเก็ด ฉันทม มลทินคืออฐิที่หมักหมมอยู่ในกายของเรานับหลายปีจนเกิดเป็นสะเก็ด ฉันทมนั้นเรามีได้มีความคิดว่า เราควรปิดล่องอฐินี้ด้วยฝ่ามือหรือคนเหล่านี้พึงปิดล่องอฐินี้ของเราด้วยฝ่ามือ ความคิดอย่างนี้มิได้มีแก่เรา นี้เป็นพรหมจรรย์ในการประพฤติก่อสิ่งเศร้าหมองของเรา(ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๕๖/๑๕๙)

ต้อนรับ : รับรอง, รับแขก, ต้อนรับ, ในโคตรมีสูตร พระอานนท์เรียนครุธรรม ๘ประการนี้ในสำนักของพระผู้มีพระภาคแล้วเข้าไปหาพระนางมหาปชาบดีโคตรมีกล่าวกับพระเถรีว่า พระนางโคตมี ถ้าพระองค์รับครุธรรม ๘ ประการได้ การรับครุธรรมนั้น จักเป็นการอุปสมบทของพระองค์ เช่นภิกษุณีถึงจะบวชได้ ๑๐๐ พรรษา ก็ต้องทำการกราบไหว้ การต้อนรับการทำ อัญชลีกรรมการทำสามีจิกรรมแก่ภิกษุผู้บวชแม้ในวันนั้นธรรมข้อนี้ ภิกษุณีพึงสักการะ เคารพนับถือ บูชา ไม่พึงล่วงละเมิดจนตลอดชีวิต (อง.อฏฐก. (ไทย) ๒๓/๕๑/๓๓๔)

ต้อนรับแขก : รับรองบุคคลที่มาหา, รับรองบุคคลมาแต่ที่อื่น, รับรองผู้ที่มาร่วมงานพิธีของเจ้าภาพ, ต้อนรับแขก, ในอัสสลายนสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสกับอัสสลายนมาณพว่า ในโลกนี้มีมาณพ ๒ คนเป็นพี่น้องร่วมท้องเดียวกัน คนหนึ่งเป็นคนศึกษาเล่าเรียน อาจารย์ได้แนะนำ คนหนึ่งไม่ได้ศึกษาเล่าเรียนอาจารย์ไม่ได้แนะนำ พราหมณ์ทั้งหลายพึงเชื่อเชิญคนไหนใน ๒ คนนี้ให้

บริโศกก่อนในการเลี้ยวของผู้มีศรัทธา ในการเลี้ยวเพื่อเป็นบรรณาการ ในการเลี้ยวเพื่อบูชา
 ยัญ ในการเลี้ยวเพื่อต้อนรับแขกใน ๒ คนนี้ พราหมณ์ทั้งหลายพึงเชิญมาณพผู้ศึกษาเล่าเรียน
 ผู้ที่อาจารย์ได้แนะนำให้บริโศกก่อน ในการเลี้ยวเพื่อต้อนรับแขก (ม.ม. (ไทย) ๑๓/๔๐๙/
 ๕๑๑)

ต้อนรับด้วยความไม่เต็มใจ : รับรองบุคคลที่มาหาด้วยความไม่เต็มใจ, รับรองบุคคลมาแต่ที่อื่นด้วย
 ความไม่เต็มใจ, รับรองผู้ที่มาร่วมงานพิธีของเจ้าภาพด้วยความไม่เต็มใจ, ต้อนรับด้วยความไม่
 เต็มใจ, ในกฤษสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ตระกูลที่ประกอบด้วยองค์ ๙
 ประการ ภิกษุยังไม่เคยเข้าไปหา ไม่ควรเข้าไปหาหรือเข้าไปหาแล้ว ไม่ควรนั่งใกล้ คือ ตระกูล
 ๑. ต้อนรับด้วยความไม่เต็มใจ ๒. ไหว้ด้วยความไม่เต็มใจ ๓. ให้อาสนะด้วยความไม่เต็มใจ ๔.
 ปกปิดของที่มีอยู่ภิกษุทั้งหลาย ๕. มีของมากแต่ถวายน้อย ๖. มีของประณีต แต่ถวายของ
 เศร้าหมอง ๗. ถวายโดยไม่เคารพ ไม่ถวายโดยเคารพ ๘. ไม่นั่งใกล้เพื่อฟังธรรม ๙. ไม่ยินดี
 ภาสิตของภิกษุนั้น (อง.นวก. (ไทย) ๒๓/๑๗/๔๖๕)

ตอบได้ถูกต้อง : การตอบตรงกับคำถามที่ถามมา, การตอบได้ตรงประเด็น, ตอบได้ถูกต้อง, ในปฏิภาณ
 สูตร พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ภิกษุทั้งหลายบุคคล ๔ จำพวกนี้มีปรากฏอยู่ใน
 โลกคือ ๑. บุคคลผู้ตอบได้ถูกต้อง แต่ไม่รวดเร็ว ๒. บุคคลผู้ตอบได้รวดเร็ว แต่ไม่ถูกต้อง ๓.
 บุคคลผู้ตอบได้ถูกต้องและรวดเร็ว ๔. บุคคลผู้ตอบได้ไม่ถูกต้องและไม่รวดเร็ว บุคคล ๔
 จำพวกนี้ มีปรากฏอยู่ในโลก (อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๓๒/๒๐๑)

ต่อหน้าและลับหลัง : ทั้งในที่แจ้งและในที่ลับ, ต่อหน้าและลับหลัง, ในมหาโคบาลสูตร พระผู้มีพระ
 ภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ภิกษุไม่บูชาภิกษุทั้งหลายผู้เป็นเถระเป็นรัตตัญญู เป็นสังฆ
 ปริณายกด้วยการบูชาอย่างยิ่งเป็นอย่างไร คือภิกษุในธรรมวินัยนี้ไม่เข้าไปตั้งเมตตาทายกรรม
 เมตตาวจกรรม เมตตามโนกรรมทั้งต่อหน้าและลับหลังในเหล่าภิกษุผู้เป็นเถระ เป็นรัตตัญญู
 เป็นสังฆปริณายก ภิกษุไม่บูชาภิกษุทั้งหลายผู้เป็นเถระ เป็นรัตตัญญูเป็นสังฆปริณายก ด้วย
 การบูชาอย่างยิ่ง (ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๙๑/๕๓๐)

ต่อแห่งวิญญู : ต่อไม้ที่แห้งตายไม่เจริญงอกงามเป็นต้นไม้ที่ผลิดอกออกผลแห่งการเวียนเกิดเวียนตาย,
 ต่อแห่งวิญญู, ในอัจฉริยัพภูตธัมมสูตร ภิกษุทั้งหลายสนทนากันว่า น้าอัศจรรย์จริง พระ
 ตถาคตทรงมีฤทธิ์มาก มีอำนาจมาก ทรงระลึกถึงพระพุทธเจ้าในอดีต ผู้ปรินิพพานแล้ว ผู้
 ตัดปัญจธรรมได้แล้ว ทรงตัดต่อแห่งวิญญู ครอบงำวิญญู ล่วงทุกข์ทั้งปวงได้แล้ว ทรงทราบ
 ว่า พระผู้มีพระภาคเหล่านั้น มีพระชาติอย่างนี้ ทรงมีศีลอย่างนี้ ทรงมีธรรมอย่างนี้ ทรงมี
 ปัญญาอย่างนี้ ทรงมีวิหารธรรมอย่างนี้ ทรงมีวิมุติอย่างนี้ (ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๙๗/๒๓๔)

ตะกร้อคือวาตะ: คำพูดเปรียบเหมือนลูกกลมสานด้วยหวายเป็นตาสำหรับเตะ, คำพูดเหมือนลูกตะกร้อ,
 ตะกร้อคือวาตะ, ในอุปาสิวาทสูตร นิครนถ์นาฏบุตรกล่าวกับคหบดีชื่ออุบลิวา ท่านบ้าหรือโง่
 กัน ท่านเองบอกกับเราว่าข้าพเจ้าจะไปไต่วาตะกับพระสมณโคดมเมื่อไปแล้ว ท่านกลับถูก
 สวมปากด้วยตะกร้อคือวาตะใบใหญ่ ชายผู้มีอัมตะแต่ถูกควักอัมตะออกทั้ง ๒ ข้าง หรือคน
 มีดวงตาแต่ถูกควักดวงตาออกทั้ง ๒ ข้าง ฉันทันนั้นเหมือนกันบอกว่า จะไปไต่วาตะ
 กับพระสมณโคดมครั้นไปแล้วกลับถูกสวมปากด้วยตะกร้อคือวาตะใบใหญ่ พระสมณโคดม
 กลับใจท่านด้วยมายาเป็นเครื่องกลับใจหรือ (ม.ม. (ไทย) ๑๓/๗๓/๖๙)

- ตะกรัน** :ตะกอนที่จับเกรอะอยู่ก้นภาชนะ, ตะกรัน, ในอุโปสถสูตร พระผู้มีพระภาคได้ตรัสกับนางวิสาขาว่า การทำจิตที่เศร้าหมองให้ผ่องแผ้วมิได้ด้วยความเพียรเปรียบเหมือนการทำศิระษะที่เปื้อนให้สะอาดย่อมมิได้ด้วยความเพียร การทำศิระษะที่เปื้อนให้สะอาดมิได้ด้วยความเพียร คือการทำศิระษะที่เปื้อนให้สะอาดมิได้เพราะอาศัยตะกรันดินเหนียวน้ำและอาศัยความพยายามอันเหมาะสมแก่เหตุอันของบุคคล การทำศิระษะที่เปื้อนให้สะอาดย่อมมิได้ด้วยความเพียรอย่างนี้ (อง.ทุก. (ไทย) ๒๐/๗๑/๒๘๑)
- ตะกวด** :สัตว์คล้ายจิ้งจก ตัวใหญ่ สีน้ำตาลเหลือง ปากแหลม ลิ้นยาวแยกเป็น ๒ แฉก หน้างายาว หางยาว อาศัยทั้งบนบกและในน้ำ, ตะกวด, ในเวสสันดรชาดก มีการพรรณนาถึงสัตว์ทั้งหลาย เช่น ณ ที่ใกล้สระนั้น มีกวางกระทิง หมู วัวป่า แรด หมู พังพอน และงูเห่า เป็นจำนวนมาก มีกระบือ หมาใน สุนัขจิ้งจอก กิ้งก่า ตะกวด เหี้ย เสือดาว และเสือเหลืองมีอยู่โดยรอบด้าน มีกระต่าย แร้ง ราชสีห์ และเสือปลา เป็นต้น (ขุ.ชา. (ไทย)๒๘/๒๐๖๕/๕๐๕)
- ตะกั่ว, บาดร** :บาดรที่ทำด้วยแร่จำพวกโลหะ มีลักษณะอ่อน ละลายได้ง่าย มีหลายชนิดด้วยกัน, บาดรที่ทำด้วยตะกั่ว, บาดรตะกั่ว, พวกภิกษุฉัพพัคคีย์ใช้บาดรชนิดต่างๆ คือบาดรทองคำ บาดรเงิน คนทั้งหลายโทษนะว่าเหมือนคฤหัสถ์ผู้บริโภคมามพระผู้มีพระภาครับสั่งกับภิกษุทั้งหลายว่าภิกษุไม่พึงใช้บาดรทองคำ บาดรเงิน บาดรแก้วมณี บาดรแก้วไพฑูรย์ บาดรแก้วผลึก บาดรสัมฤทธิ์ บาดรกระจก บาดรดีบุก บาดรตะกั่ว บาดรทองแดง รูปใดใช้ ต้องอาบัติทุกกฏ เรاونุญาตบาดร ๒ ชนิดคือ บาดรเหล็ก บาดรดิน (วิ.จ. (ไทย) ๗/๒๕๒/๑๙)
- ตะเกียง** :เครื่องใช้สำหรับตามไฟ มีรูปร่างต่าง ๆ บางชนิดมีหลอดบังลม ลักษณะนามว่าดวง, ตะเกียง, ในปทีโปปมสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่าภิกษุทั้งหลาย เพราะอาศัยน้ำมันและไส้ตะเกียงน้ำมันจึงติดอยู่ได้เพราะสิ้นน้ำมันและไส้ ตะเกียงน้ำมันหมดเชื้อดับไป ฉนใด ภิกษุฉนนัน เมื่อเสวยเวทนามีกายเป็นที่สุดก็รู้ชัดว่า เราเสวยเวทนามีกายเป็นที่สุด เมื่อเสวยเวทนามีชีวิตเป็นที่สุดก็รู้ชัดว่า เราเสวยเวทนามีชีวิตเป็นที่สุด ก็รู้ชัดว่าเวทนาทั้งปวงไม่น่าเพลิดเพลินจักเย็นในโลกนี้ (ส.ม. (ไทย) ๑๙/๙๘๔/๔๖๓)
- ตะขาบ** :สัตว์เลื้อยคลานมีตีนมาก เขี้ยวมีพิษทำให้ผู้ถูกกัดเจ็บปวด, ตะขาบ, ในอิทธิราขสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ภิกษุทั้งหลาย เรاونุญาตให้ภิกษุแผ่เมตตาจิตให้ตระกูลพญา ๔ ตระกูลนี้ เพื่อคุ้มครองตน เราขอมีเมตตาต่อตระกูลพญาวิรูปักษ์เป็นต้น และพระพุทธเจ้ามีพระคุณหาประมาณมิได้ พระธรรมและพระสงฆ์มีพระคุณหาประมาณมิได้ สัตว์เลื้อยคลานทั้งหลาย คือ งู แมงป่อง ตะขาบ แมงมุม ตั๊กแตนหมีคุณพอประมาณ เราทำการรักษา ทำการป้องกันไว้แล้ว ขอหมู่สัตว์ผู้มีชีวิตทั้งหลายจงหลีกเลี่ยงไป เรานั้นขอนอบน้อมพระผู้มีพระภาค ขอนอบน้อมพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้ง ๗ พระองค์ (อง.จตุก. (ไทย) ๑๑/๖๗/๑๑๒)
- ตะโขง** :จระเข้พันธุ์หนึ่ง ปากยาวเรียวยาวเหมือนปลากระทุงเหว ไม่ดุร้าย จับปลากินเป็นอาหาร, จระเข้ปากกระทุงเหว, ตะโขง, ในวิสูตรชาดกมีการพรรณนาว่าในแก้วมณีดวงนี้ มีแม่น้ำที่มีน้ำใสสวยงาม ลาดด้วยทรายทอง มีน้ำใสสะอาดไหลไปไม่ขาดสาย เป็นที่อยู่อาศัยของฝูงปลา ในแม่น้ำนี้ มีฝูงจระเข้ มังกร ตะโขง เต่า ปลาฉลาด ปลากระบอก ปลาสด ปลาเคี้ยวและปลาตะเพียนแหวกว่ายไปมาเป็นต้น (ขุ.ชา. (ไทย) ๒๘/๑๔๑๕/๔๐๓)

ตะแคง :เอียง, เอาข้างลง, ตะแคง, ในเสวยยาสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ภิกษุทั้งหลาย การนอน ๔ ประการคือ ๑. นอนอย่างคนตาย ๒. นอนอย่างคนบริโศกคาม ๓. นอนอย่างราชสีห์ ๔. นอนอย่าง ตถาคต นอนอย่างคนตายเป็นอย่างใดคือ ส่วนมากคนตาย นอนหงายนี้เรียกว่า นอนอย่างคนตาย นอนอย่างคนบริโศกคามเป็นอย่างใดคือ ส่วนมากคนบริโศกคามยอมนอนตะแคงซ้าย นี้เรียกว่า นอนอย่างคนบริโศกคาม นอนอย่างราชสีห์เป็นอย่างใด คือพญาราชสีห์ยอมสำเร็จ การนอนตะแคงขวา ซ้อนเท้าเหลื่อมเท้า สอดหางเข้าในระหว่างโคนขาขึ้นยืนยียดกายส่วนหน้าแล้วเหลียวดูกายส่วนหลัง ถ้ามันเห็นกายผิดแปลกหรือไม่ปกติอย่างไร มันยอมเสียใจด้วยเหตุนั้น แต่ถ้าไม่เห็นอะไรผิดปกติ มันยอมดีใจ นี้เรียกว่า นอนอย่างราชสีห์ (อง.จตุกก. (ไทย)๒๑/๒๔๖/๓๖๖)

ตะไคร้ : ต้นไม้ชนิดหนึ่งขึ้นเป็นกอกลิ่นหอมใช้ประสมเครื่องแกง, ตะไคร้, ในเวสสันดรชาดก มีการพรรณนาถึงพรรณไม้ต่างๆ ว่า ณ บริเวณสระนั้นมีต้นไม้ที่มีทั้งอ่อนและแก่ต้นไม่คดงอ ผลิดอกแยมบานตั้งอยู่ทั้ง ๒ ข้างอาคารรอบเรือนไฟ ที่ริมรอบขอบสระนี้ มีพรรณไม้เกิดขึ้นมากมายคือ ตะไคร้ ถั่วเขียว ถั่วราชมาศ สาหร่าย และสันตะวา (ขุ.ชา. (ไทย)๒๘/๒๐๔๕/๕๐๒)

ตะไคร่น้ำ: พืชสีเขียวที่เกิดติดอยู่ตามต้นไม้ บางทีก็เกิดในน้ำและตามพื้นดินหรือกำแพงที่ชุ่มชื้น, ตะไคร่น้ำ, ในเทวทหสูตร พระสารีบุตรนั่งอยู่ในมณฑปเล็ก ๆ ซึ่งมีตะไคร่น้ำขึ้นปกคลุมแห่งหนึ่ง ในที่ไม่ไกลจากพระผู้มีพระภาค ภิกษุเหล่านั้นชื่นชมยินดีพระภาสิตของพระผู้มีพระภาค ลูกจากอาสนะ ถวายอภิวัตกระทำประทักษิณแล้วพากันเข้าไปหาท่านพระสารีบุตรได้สนทนาปราศรัยพอเป็นที่บันเทิงใจกล่าวกับท่านพระสารีบุตรว่าพวกกระผมต้องการจะไปยังปัจฉาภุมชนบทเพื่ออยู่อาศัย พวกกระผมกราบทูลลาพระศาสดาแล้ว (ส.ข. (ไทย) ๑๗/๒/๗)

ตะปู : ตะปู หมายถึงอกุศลมูล คือ ราคะ โทสะ โมหะ ที่ตรึงจิตไว้ (ที.ปา.อ. ๒๔๑/๑๓๒), ตะปู, ในลักขณสูตร พระผู้มีพระภาคได้ตรัสพระภาสิตว่า คฤหัสถ์จำนวนมากและพวบบรรพชิตผู้ทำตามโอวาทของพระองค์ จะกำจัดบาปธรรมที่ไม่สะอาดอันบัณฑิตติเตียนแล้วมีบริวารที่สะอาดกำจัดสนิมตะปูโทษและกิเลสเสียได้แวดล้อมพระองค์ เมื่อจบพระภาสิตภิกษุทั้งหลายมีใจยินดีต่างชื่นชมพระภาสิตของพระผู้มีพระภาค (ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๔๑/๑๙๘)

ตะพานน้ำ: สัตว์ชนิดหนึ่งคล้ายเต่าแต่ตัวแบนตามชายกระดองเป็นเนื้ออ่อนยื่นออกโดยรอบเรียกว่า เเชิง, ตะพานน้ำ, ในอุปสัณเฑาะพทาน มีการพรรณนาว่าในสระนั้นมีงูหลาม งูเหลื่อม ปลาฉลาด ปลากระบอก ปลาสวาย ปลาเค้า ปลาตะเพียน จำนวนมาก มีปลา เต่า และตะพานน้ำ นกพิราบ นกเป็ดน้ำ นกกวาง นกกา น้ำ ชุกชุม (ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/๑๒๓/๖๗๐)

ตะโพก : ส่วนของร่างกายเบื้องหลังถัดบั้นเอวลงไป มีเนื้อเป็นกระพุ้งทั้ง ๒ ข้างกล่อมเนื้อส่วนบนที่หนุนขึ้นของโคนขาสัตว์สองเท้าหรือโคนขาหลังของสัตว์สี่เท้า, ตะโพก, ในปาฏิกสูตร พระผู้มีพระภาคได้สนทนากับภคควบริพาชกว่า ภคควะ เมื่อบุรุษนั้นกล่าวอย่างนี้ นักบวชเปลือยปาฏิกบุตรกล่าวตอบว่า เราจะไป ๆ แล้วขบศิระชะอยู่ ณ ที่นั้นไม่อาจลุกจากที่นั่งได้ บุรุษนั้นได้กล่าวกับนักบวชเปลือยปาฏิกบุตรว่า ท่านเป็นอะไรตะโพกของท่านติดกับตั้ง หรือว่า ตั้งติดกับตะโพกของท่าน ท่านกล่าวว่าเราจะไป ๆ แต่กลับขบศิระชะอยู่ ณ ที่นั้น ไม่อาจลุกจากที่

นั่งได้ ภัคคะนักรบวชเปลือยปาฎิกบุตร ถูกบุรุษต่อว่าอยู่อย่างนี้ยังกล่าวว่า เราจะไป ๆ แล้ว
ชบศีระชะอยู่ ณ ที่นั้นไม่อาจลุกจากที่นั่งได้ (ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๒/๑๘)

ตะโพน : กลองสองหน้า รูปหัวสอบท้ายสอบกลางป่อง ซึ่งด้วยหนังทั้ง ๒ หน้า มีฆารอง ตีด้วยฝ่ามือ,
ตะโพน, ในกัณฐกวิมาน พระมหาโมคคัลลานเถระถามเทพบุตรตนหนึ่งว่า ท่านรื่นเรียงบันเทิง
ใจ ดังทำวสวัตตีเทวราช ท่านมีความยินดีในการฟ้อนรำ ขับร้อง และประโคมดนตรี รื่นรมย์
อยู่ด้วยกลอง สังข์ ตะโพน พิณ และบัณเฑาะว์ มีรูป เสียง กลิ่น รส และโผฏฐัพพะหลาย
อย่างล้วนเป็นทิพย์ นารื่นรมย์ (ขุ.วิ. (ไทย) ๒๖/๑๑๘๐/๑๔๘)

ตักกบัณฑิตชาต : ชาตกว่าด้วยตักกบัณฑิต พระพุทธเจ้าตรัสเล่าว่า เมื่อครั้งที่พระองค์ยังเป็นพระ
โพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นดาบสโพธิสัตว์ ต้องสึกจากดาบสเพราะมารยาหญิง ภายหลังถูก
ภรรยาหลอกไปให้โจรฆ่า แต่เอาตัวรอดมาได้ ธรรมดาสตรีนั้นมีนิสัยมักโกรธ ออกตัญญู ชอบ
พูดส่อเสียดและชอบทำลายมิตร บุรุษผู้เป็นบัณฑิตจึงควรระวัง ควรระมัดระวังพหุภพจรรั้ง จัก
ไม่เสื่อมจากสุข (ขุ.ชา.เอกก.(ไทย) ๒๗/๖๓/๒๖)

ตักกลชาต : ชาตกว่าด้วยตักกบัณฑิต พระพุทธเจ้าตรัสเล่าว่า เมื่อครั้งที่พระองค์ยังเป็นพระ
โพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นตักกบัณฑิตกุมาร ได้ยินเรื่องที่มารดาบอกบิดาให้ฆ่าปู่เพราะอยู่ไป
ก็รักบ้าน ไม่อยากเลี้ยงดู คิดจะช่วยปู่ให้รอดตายจึงแอบขึ้นเกวียนออกไปป่าเข้ากับบิดา เมื่อไป
ถึงป่าช้าขณะที่บิดากำลังขุดหลุมเพื่อจะฝังปู่ทั้งเป็นจึงแกล้งถามบิดาว่าหัวเผือก หัวมันก็ไม่มี
คุณพ่อกำลังขุดหลุมกลางป่าช้าทำไม ได้ฟังว่า ปู่ของลูกแก่แล้วแถมยังช้ำโรคร อยู่ไปก็มีแต่ลำบาก
พ่อกำลังจะช่วยสงเคราะห์ปู่ไม่ให้ลำบาก ตักกกุมารจึงกล่าวให้สติบิดาว่า ถึงเวลาพ่อกแก่แล้วลูกก็
จะทำอย่างนี้ ถึงบิดาจะบอกลูกจะทำอย่างนั้นกับพ่อก็ไม่ได้ เพราะพ่อกเป็นพ่อของลูก กุมารน้อย
กล่าวว่า ลูกจะไม่สงเคราะห์พ่อกก็ไม่ได้ แต่ลูกไม่สามารถจะห้ามไม่ให้พ่อกทำความชั่วได้ ผู้
เป็นบิดาสำนึกผิดกล่าวขอใจลูกที่เตือนสติไม่ให้พ่อกทำความชั่ว และสารภาพกับบุตรชายว่าที่
พ่อกทำอย่างนี้เพราะแม่ของเจ้าสั่ง พ่อกไม่รู้จะทำอย่างไร ลูกชายจึงบอกว่า ภรรยาของพ่อกถึงจะ
ไม่ใช่คนดีแต่ก็เป็นแม่บังเกิดเกล้าของพ่อก พ่อกควรจะต้องทำใจแข็งขันไล่แม่ออกจากบ้านไปสัก
พัก เมื่อแม่ได้รับความทุกข์แล้ว หมดยศแล้วก็จะกลับมาเอง บิดาได้ทำตามคำแนะนำของ
บุตรน้อยทุกประการ (ขุ.ชา.ทสก.(ไทย) ๒๗/๘๒/๓๓๖)

ตักกสิลา, กรุง : ชื่อเมืองโบราณเมืองหนึ่งในอินเดีย ราชธานีแห่งแคว้นธาระ เป็นนครศูนย์กลางแห่ง
วิชาความรู้ในยุคโบราณ, กรุงตักกสิลา, ในเรื่องหมอชิวโกมารภัก นายแพทย์ทศปาโมกข์ตั้ง
สำนักอยู่ ณ กรุงตักกสิลาชิวโกมารภักไม่กราบทูลลาเจ้าชายอภัย ลอบเดินทางรอนแรม
ไปจนถึงกรุงตักกสิลาเข้าไปหานายแพทย์ผู้นั้นแล้วบอกว่า อาจารย์คับ ผมใครจะศึกษา
ศิลปวิทยา นายแพทย์กล่าวว่า เธอจงเรียนวิชาแพทย์เถิด(วิ.ม. (ไทย) ๕/๓๒๙/๑๘๑)

ตักการิชชาต : ชาตกว่าด้วยตักการิชชาตพื่อนอาจารย์ พระพุทธเจ้าตรัสเล่าว่า เมื่อครั้งที่พระองค์
ยังเป็นพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นมาณพโพธิสัตว์ชื่อตักการิชชาตเป็นศิษย์ของปุโรหิต เห็น
อาจารย์ปุโรหิตหาเรื่องกราบทูลให้พระราชาประหารชีวิตชายผู้หนึ่งที่มีลักษณะเหมือนตนคือ
เป็นคนมีสีดำแดงปนน้ำตาลซึ่งลอบเป็นชู้กับภรรยาของตน โดยการกราบทูลให้พระราชาสร้าง
ประตูเมืองใหม่แล้วให้นำคนที่มีลักษณะอย่างนี้รอกันหลุมจะทำให้ประตูเมืองมั่นคง
พระราชาทรงสั่งให้ทำอย่างนั้น แต่เขาเผลอเล่าความลับนั้นให้แก่ภรรยาฟัง นางจึงนำความลับ

นั้นไปบอกแก่ชายชู้แล้วให้เขาหนีไป บุรุษที่มีลักษณะตามที่บุโรหิตต้องการในเมืองนั้นก็ได้นั้นไปจนสิ้น เมื่อถึงเวลาทำพิธีหาชายที่มีลักษณะอย่างที่บุโรหิตบอกไปได้ พระราชาจึงให้นำบุโรหิตลงไปในหลุมก่อนจะทิ้งเสาประตูเมืองทับลงไป ตักการียมานพผู้เป็นศิษย์เห็นอาจารย์คร่ำครวญอยู่ว่าเพราะปากตนเองแท้ๆ จึงทำให้ถึงตาย เหมือนกับเรียกงูให้มากินตนเองมานพจึงว่าคนพูดเกินขอบเขตย่อมประสบทุกข์ แล้วคิดหาวิธีช่วยจึงได้ยกเรื่องต่างๆ มาเล่าให้ฟัง เช่น ว่า นกกลิ้งคะตัวเองไม่ได้ต่อสู้กับใครเลยแต่ไปบินอยู่ระหว่างเกาะทั้ง ๒ ที่กำลังขวิดกัน จึงถูกศีรษะเกาะบาดขยี้ถึงตาย คน ๔ คนคิดจะช่วยเหลือคนที่อยู่บนก้อนหินให้กระโดดลงมา จึงจับชายผ้า ๔ มุมไว้ เมื่อเขาโดดลงมาพวกตนรับน้ำหนักไม่ไหวศีรษะจึงชนกันตาย เรื่องเหล่านี้เหมือนกับเรื่องอาจารย์ มานพได้ยกอุปมาหลายอย่างและได้ปลอมใจอาจารย์ไม่ให้กลัว รอเวลาผ่านไป ๒ วัน จึงทำพิธี ในเวลากลางคืนให้คนนำพะไลลงในหลุมแทนอาจารย์แล้วให้อาจารย์หนีไปอยู่ที่อื่น อาจารย์ได้ชื่อว่าตายเพราะปาก (ช.ชา.เตรสก.(ไทย) ๒๗/๑๐๔/๔๑๓)

ตักแตน : แผลงพวกหนึ่ง ชายาว กระโดดไกล มีปีกบินได้, ตักแตน, ในวาเสฏฐสูตรพระผู้มีพระภาคตรัสกับพราหมณ์ชื่อว่าวาเสฏฐะว่าเราจะพยากรณ์ถึงความพิสดารแห่งชาติกำเนิดของสัตว์ทั้งหลายตามลำดับความเหมาะสมแก่เธอ เพราะว่าสัตว์ทั้งหลายมีชาติกำเนิดแตกต่างกันหลายเผ่าพันธุ์เธอทั้งหลายจงรู้จักแผลงคือตักแตนตลอดจนถึงพวกมดดำ มดแดงสัตว์เหล่านั้นต่างมีรูปร่างสัณฐานไปตามกำเนิด เพราะกำเนิดของพวกมัน ต่างกัน (ม.ม. (ไทย) ๑๓/๔๕๖/๕๗๕)

ตั้ง : ที่สำหรับนั่ง ไม่มีพนัก อาจมีขาหรือไม่มีขาก็ได้, ตั้ง, ที่ชื่อว่า ตั้ง ได้แก่ตั้ง ๔ ชนิด คือ (๑)ตั้งมีแม่แคร่สอดเข้าในขา (๒) ตั้งมีแม่แคร่ติดกับขา (๓) ตั้งมีขาตั้งก้ามปู (๔) ตั้งมีขาจดแม่แคร่ (วิ.มหา. (ไทย) ๒/๑๑๑/๒๙๒)

ตั้งกายตรง : นั่งให้ตัวตรง, ตั้งร่างกายส่วนบนให้ตรงคือให้กระดูกสันหลัง ๑๘ ท่อนจรดที่สุดต่อที่สุด, ตั้งกายตรง, ในมหาสติปัฏฐานสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ภิกษุพิจารณาเห็นกายในกายอยู่อย่างไร คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ไปสู่ป่าก็ดี ไปสู่โคนไม้ก็ดี ไปสู่เรือนว่างก็ดี นั่งคู้บัลลังก์ ตั้งกายตรง ดำรงสติไว้เฉพาะหน้า มีสติหายใจเข้า มีสติหายใจออก เมื่อหายใจเข้ายารู้ชัดว่า เราหายใจเข้ายาว เมื่อหายใจออกยาว รู้ชัดว่าเราหายใจออกยาวเป็นต้น (ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๔/๓๐๒)

ตั้งความเพียรไว้ชอบโดยแยบคาย : ดำรงความเพียรไว้ชอบโดยแยบคาย, ตั้งความเพียรไว้ชอบโดยแยบคายในปฐมมารปาสุสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ภิกษุทั้งหลาย วิมุตติ (ความหลุดพ้น) อันยอดเยี่ยมเราบรรลุแล้ว วิมุตติอันยอดเยี่ยมเรากระทำให้แจ้งแล้ว เพราะมนสิการโดยแยบคาย เพราะตั้งความเพียรไว้ชอบโดยแยบคาย เธอทั้งหลายจงบรรลุวิมุตติอันยอดเยี่ยม จงกระทำวิมุตติอันยอดเยี่ยมให้แจ้ง เพราะมนสิการโดยแยบคาย เพราะความเพียรไว้ชอบโดยแยบคาย (ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๔๐/๑๗๘)

ตั้งจิตมั่น : ดำรงจิตให้มั่นคงเป็นสมาธิ, ตั้งจิตมั่น, ในชนวสกุสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่าภิกษุในธรรมวินัยนี้ พิจารณาเห็นกายในกายภายในอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะสติกำจัดอภิชมาและโทมนัสในโลกได้ ภิกษุนั้นเมื่อพิจารณาเห็นกายในกายภายในอยู่ ตั้งจิต

มันโดยชอบ ผ่องใสโดยชอบในกายานุปัสสนานั้น ภิกษุนั้นตั้งจิตมั่นโดยชอบ ผ่องใสโดยชอบ
ในกายานุปัสสนา ย่อมบังเกิดมีญาณทัสสนะ(ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๘๙/๒๒๒)

ตั้งจิตมั่นชอบ : ดำรงจิตให้เป็นสมาธิโดยชอบ, สัมมาสมาธิ, ตั้งจิตมั่นชอบ, ในมหาโควินทสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสกับปัญจสิขเทพบุตรว่า อริยมรรคมีองค์ ๘ คือ ๑. สัมมาทิฏฐิ (เห็นชอบ) ๒. สัมมาสังกัปปะ (ดำริชอบ) ๓. สัมมาวาจา (เจรจาชอบ) ๔. สัมมากรรม (กระทำชอบ) ๕. สัมมาอาชีวะ (เลี้ยงชีพชอบ) ๖. สัมมาวายามะ (พยายามชอบ) ๗. สัมมาสติ (ระลึกชอบ) ๘. สัมมาสมาธิ (ตั้งจิตมั่นชอบ) ปัญจสิขะ นี้คือพรหมจรรย์ที่เป็นไปเพื่อความเบื่อหน่ายโดยส่วนเดียว เพื่อคลายกำหนด เพื่อตรัสรู้ เพื่อนิพพาน (ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๒๙/๒๕๘)

ตั้งใจ : เอาใจจดใจจ่อ, เอาใจใส่, ตั้งอกตั้งใจ, ตั้งใจ, ในอวารณนิวรรณสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า โภชณงค์ ๗ ประการนี้ไม่เป็นนิวรรณเครื่องกางกั้น ไม่เป็นความเศร้าหมองแห่งจิต ที่บุคคลเจริญ ทำให้มากแล้วย่อมเป็นไปเพื่อทำให้แจ้งผลแห่งวิชาและวิมุตติ สมัยใดอริยสาวกตั้งใจใฝ่ใจ สำรวมใจ เจียใส่ตสดับธรรม สมัยนั้น นิวรรณ ๕ ประการไม่มีแก่เธอ โภชณงค์ ๗ ประการถึงความเจริญเต็มที่ (ส.ม. (ไทย) ๑๙/๒๑๙/๑๕๑)

ตั้งใจใฝ่รู้ : ผู้ที่ตั้งใจศึกษาหาความรู้, ตั้งใจใฝ่รู้, ในตติยอนาคตยสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ในอนาคต หมู่ภิกษุจักไม่เจริญกาย ไม่เจริญศีล ไม่เจริญจิต ไม่เจริญปัญญา เมื่อผู้อื่นกล่าวสูตรที่ตถาคตตรัสไว้ล้าลิกมีเนื้อความลึกซึ้ง เป็นโลกุตตรธรรม ประกอบด้วยความว่าง ภิกษุเหล่านั้นไม่ตั้งใจฟังด้วยดี ไม่เจียใส่ตสดับ ไม่ตั้งใจใฝ่รู้ และไม่ให้ความสำคัญธรรมว่าควรเรียนควรท่องจำให้ขึ้นใจ แต่เมื่อผู้อื่นกล่าวสูตรที่ทานผู้เชี่ยวชาญได้รจนาไว้เป็นบทวิม่อักษรวิจิตร มีพยัญชนะวิจิตรภิกษุเหล่านั้นกลับตั้งใจฟังด้วยดี เจียใส่ตสดับ ตั้งใจใฝ่รู้ และให้ความสำคัญธรรมว่าควรเรียนควรท่องจำให้ขึ้นใจ โดยนัยนี้ เพราะธรรมเลอะเลือน วินัยจึง เลอะเลือน เพราะวินัยเลอะเลือน ธรรมจึงเลอะเลือน (อง.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๗๙/๑๔๕)

ตั้งใจฟังด้วยดี : มีใจจดจ่อในการฟัง, ตั้งใจฟังด้วยดี ในอาณิสสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่าภิกษุทั้งหลายเธอทั้งหลายฟังศึกษาว่า เมื่อผู้อื่นกล่าวสูตรที่ตถาคตกล่าวไว้ล้าลิกมีเนื้อความลึกซึ้งเป็นโลกุตตรธรรมประกอบด้วยความว่าง เราทั้งหลายจักตั้งใจฟังด้วยดี เจียหุฟัง เข้าไปตั้งจิตไว้เพื่อรู้ทั่วถึง และให้ความสำคัญธรรมว่า ควรเรียน ควรท่องจำให้ขึ้นใจ เธอทั้งหลายฟังศึกษาอย่างนี้ (ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒๒๙/๓๑๘)

ตั้งขีวังตั้งสรีรังสูตร : พระสูตรว่าด้วยทิฏฐิวาชีวะกับสรีระเป็นอย่างเดียวกัน พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตวันได้ตรัสถามภิกษุทั้งหลายว่า เมื่อมีขันธ ๕ เพราะถ้อมมั่นและยึดมั่นขันธ ๕ จึงเกิดมีทิฏฐิวาชีวะกับสรีระเป็นอย่างเดียวกัน ...จึงเกิดมีทิฏฐิ(ความเห็น)ว่า ลมไม่พัด แม่น้ำไม่ไหล สตรีมีครรภ์ไม่คลอด ดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ไม่ขึ้นหรือไม่ตก มั่นคงดุจเสาระเนียด จึงเกิดขึ้นได้ แล้วตรัสถามโดยนัยเป็นต้นว่า ขันธ ๕ เที่ยงหรือไม่เที่ยงเมื่อภิกษุทั้งหลายทูลตอบโดยลำดับแล้ว จึงตรัสว่า อริยสาวกผู้ละความสงสัยนี้ได้แล้ว จึงละความสงสัยแม้ในทุกข์ ในเหตุเกิดแห่งทุกข์ ในความดับทุกข์ และแม้ในปฏิบัติที่ไปถึงความดับทุกข์ได้ ชื่อว่าเป็นโสดาบัน ไม่มีทางตกต่ำ มีความแน่นอนที่จะสำเร็จเป็นพระอรหันต์ได้ในวันข้างหน้า(ส.ช.(ไทย) ๑๗/๒๑๘/๒๙๙)

ตั้งทองคำ : ที่สำหรับนั่ง ไม่มีพนัก อาจมีขาหรือไม่มีขาก็ได้ทำด้วยทองคำ, ตั้งทองคำ พระปาหปฐิยเถระ เมื่อจะประกาศประวัติในอดีตชาติของตนกล่าวว่า กรรมข้าพเจ้าทำไว้ดีแล้ว ข้าพเจ้าทำตั้งสำหรับวางเท้า(ถวายเป็น) จึงได้ตั้งทองคำ ข้าพเจ้ามีกิจธุระบางอย่างที่ต้องเดินทางไปสู่ทิศทางใดๆข้าพเจ้าต้องเหยียบไปบนตั้งทองคำในทิศนั้น ๆ นี้เป็นผลแห่งกรรมดี (ช.อุป. (ไทย) ๓๓/๕๕/๘๔)

ตั้งใบไม้ : ที่สำหรับนั่ง ไม่มีพนักอาจมีขาหรือไม่มีขาก็ได้ทำด้วยใบไม้, ตั้งใบไม้,ในมหาทุกขขันธสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า เพราะกามเป็นเหตุ ชนทั้งหลายตัดช่องย่องเบาบ้าง ละเมิดภรรยาผู้อื่นบ้างพระราชารับสั่งให้จับเขาลงอาญาด้วยประการต่างๆ คือ เขียนด้วยแส้บ้างเขียนด้วยหวาย ไขเบ็ดเกี่ยวหนังเนื้อเอ็นออกมาบ้าง ทบกระดุกให้แหลกแล้วถลกหนัง ออกเหลือไว้แต่กองเนื้อเหมือนตั้งใบไม้บ้างรดตัวด้วยน้ำมันที่กำลังเดือดพล่านบ้าง เป็นต้น (ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๖๙/๑๗๐)

ตั้งแผ่นกระดาน : ที่สำหรับนั่ง ไม่มีพนัก อาจมีขาหรือไม่มีขาก็ได้ทำด้วยกระดาน, ตั้งแผ่นกระดาน, พระปิลินทวัจฉเถระ เมื่อจะประกาศประวัติในอดีตชาติของตนกล่าวว่า ข้าพเจ้าได้ถวายบริวารในพระสงฆ์ซึ่งเป็นหมู่คณะที่ประเสริฐสุดข้าพเจ้าได้จ้างช่างให้ทำจตุรสำหรับอาบ ขี้ผึ้ง น้ำมันที่หุงด้วยมือเสนาสนะ ผ้าเช็ดเท้า ที่นอน ที่นั่ง ไม้เท้า ไม้ชำระฟัน กระเบื้อง ของหอม สำหรับไล่ทาศิระษะไม้สีไฟ ตั้งแผ่นกระดาน ฝาบาตร ถุงบาตร กระบวยตักน้ำ เครื่องอบ (สีผงย้อมผ้า) รางย้อมผ้าเป็นต้นถวายแก่พระสงฆ์เหล่านั้น (ช.อุป. (ไทย)๓๒/๒๔/๕๘๒)

ตั้งมันนกายกรรม : ดำรงมันนในการกระทำทางกาย, ตั้งมันนในกรรมที่ทำด้วยกาย, ตั้งมันนกายกรรม ในผาสุวิหารสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่าภิกษุทั้งหลาย ผาสุวิหารธรรม ๕ ประการนี้ คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ (๑) ตั้งมันนกายกรรมประกอบด้วยเมตตาในเพื่อนพรหมจารีทั้งหลายทั้งต่อหน้าและลับหลัง (๒) ตั้งมันนวจกรรมประกอบด้วยเมตตาในเพื่อนพรหมจารีทั้งหลาย (๓) ตั้งมันนโมกรรมประกอบด้วยเมตตาในเพื่อนพรหมจารีทั้งหลาย (๔) มีศีล ที่ไม่ขาด ไม่ทะลุ ไม่ต่าง ไม่ เป็นไปเพื่อสมานีเสมอกันกับเพื่อนพรหมจารีทั้งหลาย (๕) มีอริยปฏิถิอันเป็นธรรมเครื่องนำออกเพื่อความสิ้นทุกข์โดยชอบ แก่ผู้ทำตามเสมอกันกับเพื่อนพรหมจารีทั้งหลายทั้งต่อหน้าและลับหลัง (อง.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๑๐๕/๑๘๒)

ตั้งมันนไม่องแงน : หนักแน่นมั่นคงและมั่นใจในเรื่องที่ตนวินิจฉัยไว้ดีแล้ว, ไม่กวัดแกว่งโอนเอียงคล้อยตามความคิดของผู้อื่น,ตั้งมันนไม่องแงนในจุดตถวินยธสูตรพระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ภิกษุประกอบด้วยธรรม ๗ ประการ เป็นพระวินยธได้ คือ ๑. รู้จักอาบัติ ๒. รู้จักอนาบัติ ๓. รู้จักลหุกาบัติ ๔. รู้จักครุกาบัติ ๕. เป็นผู้ตั้งมันนไม่องแงนในวินัย ๖. ได้มาน ๔ อันมีในจิตยั้งซึ่งเป็นเครื่องอยู่เป็นสุขในปัจจุบัน ตามความปรารถนาได้โดยไม่ยาก ๗. ทำให้แจ่มแจ้งโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ อันไม่มีอาสวะเพราะอาสวะสิ้นไปด้วยปัญญาอันยิ่งเองเข้าถึงอยู่ในปัจจุบัน (อง.สตตค.(ไทย) ๒๓/๗๗/๑๗๔)

ตั้งสติ : ควบคุมสติ, มีสติ, ตั้งสติ, ในมหาปรินิพพานสูตร พระอานนท์ทูลถามพระผู้มีพระภาคว่า พวกข้าพระองค์จะปฏิบัติต่อสตริอย่างไร พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า อย่าดู พระอานนท์ทูลถามว่า เมื่อจำต้องดู จะปฏิบัติอย่างไร พระพุทธองค์ตรัสว่า อย่าพูดด้วย พระอานนท์ทูล

ถามว่า เมื่อจำต้องพูด จะปฏิบัติอย่างไร พระพุทธองค์ตรัสว่า ต้องตั้งสติ ไว้ (ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๐๓/๑๕๑)

ตั้งอยู่ในธรรม : ดำรงอยู่ในธรรม, ตั้งอยู่ในธรรม, ในเรื่องมหาอำมาตย์ผู้พิพากษา ภิคุชทั้งหลายเห็นมหาอำมาตย์ผู้พิพากษารับสินบนแล้วตัดสินคดีจึงกราบทูลให้พระผู้มีพระภาคทรงทราบ พระพุทธองค์จึงตรัสว่า ผู้ที่ตัดสินคดีโดยผลิผลลามไม่เชื่อว่าผู้ตั้งอยู่ในธรรม ส่วนผู้ใดเป็นบัณฑิตวินิจฉัยคดีเหตุแห่งคดีทั้งที่เป็นจริงและไม่เป็นจริงทั้งสอง พิพากษาผู้อื่นโดยไม่ผลิผลลามโดยเที่ยงธรรม โดยสม่าเสมอ ผู้มีปัญญา มีธรรมคุ้มครอง เราเรียกว่า ผู้ตั้งอยู่ในธรรม (ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๕๗/๑๑๒)

ตั้งอยู่ในอสังกัธรรม : ดำรงอยู่ในอกุศลกรรมบถ ๑๐ ประการ (อง.ปญจก.อ. (บาลี) ๓/๒๔๑-๒๔๘/๙๓), ตั้งอยู่ในอสังกัธรรม, ในทศตยหุจจริตสูตร พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสกับภิคุชทั้งหลายว่า ภิคุชทั้งหลาย หุจจริตมีโทษ ๕ ประการคือ (๑) ตนก็ติเตียนตนเองได้ (๒) ผู้รู้ใคร่ครวญแล้วย่อมติเตียน (๓) กิตติศัพท์อันชั่วย่อมกระฉ่อนไป (๔) เสื่อมจากสังกัธรรม (๕) ตั้งอยู่ในอสังกัธรรม (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๒๔๕/๓๘๖)

ตัจฉกะ, พวกนาค : หมุ่นาคชื่อว่าตัจฉกะ, พวกนาคตัจฉกะ, ในมหาสมยสูตร มีการกล่าวถึงการประชุมของเทวดาทั้งหลายว่า เทวราชเหล่านั้นและคนธรรพอื่น ๆ ที่มาพร้อมเทวราช ต่างยินดีมุ่งมายังป่าที่ประชุมของภิคุชทั้งหลายหมุ่นาคที่อยู่ในสระนาภะและที่อยู่ในกรุงเวสาลีมาพร้อมด้วยพวกนาคตัจฉกะนาคกัมพลและนาคอัสตรกัมา และนาคที่อยู่ในท่าปายาคะกัมาพร้อมด้วยหมุ่นาคผู้อยู่ในแม่น้ำยมุนา และนาคที่เกิดในตระกูลธรรฐผู้มียศกัมา (ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๓๘/๒๖๖)

ตัจฉสุกรชาดก : ชาดกว่าด้วยสุกรชื่อตัจฉกะพระพุทธเจ้าตรัสเล่าว่า เมื่อครั้งที่พระองค์ยังเป็นพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นรุกขเทวดา เห็นสุกรชื่อตัจฉกะซึ่งเป็นลูกสุกรปากำพร้าที่ช่างไม้นำไปเลี้ยงไว้ตั้งแต่เล็ก เมื่อเจริญเติบโตแล้วจึงนำไปปล่อยเข้าป่าไปเที่ยวชกขวนฝูงสุกรต่อสู้กับเสือโคร่งที่ดาบสโง้งเลี้ยงไว้เพื่อให้ล่าสัตว์มาให้กิน เมื่อสุกรทั้งหลายเห็นด้วยและทำตามทีสุกรตัจฉกะแนะนำ เสือโคร่งไม่กล้าเข้าไปทำร้ายเพราะเห็นสุกรตั้งท่าต่อสู้ด้วยความพร้อมเพียงกัน มันจึงกลับไปมือเปล่า เมื่อไปถึงอาศรมก็ถูกดาบสโง้งด่าว่าเอา และปลุกใจให้เสืออีกเหิมให้ไว้ลายเสือให้ดูอย่างพระอินทร์คนเดียวยังเอาชนะพวกอสูรได้ แม้เสือจะบอกว่ากลัวความพร้อมเพียงของญาติ ก็ยังยกตัวอย่างอีกว่า ฝูงนกที่บินเล่นกันเป็นฝูงเหยี่ยวตัวเดียวเข้าไปโฉบกินไม่เห็นมีนกตัวใดกล้าต่อสู้ เพราะเหตุนี้พยัคฆ์ต้องไว้ลาย ทำให้เสือเกิดความอีกเหิม แต่เมื่อมันกลับไปอีกก็ถูกสุกรช่วยกันฆ่าตายและกินเนื้อจนหมดสิ้น รุกขเทวดาโพธิสัตว์จึงชมเชยและกล่าวพรรณนาคุณของการมีญาติที่พร้อมเพรียงกันเป็นการดี เหมือนต้นไม้ในป่ามีมากต้นยิ่งดี เมื่อฆ่าเสือโคร่งได้แล้วพวกฝูงสุกรก็พากันไปฆ่าดาบสโง้งที่อาศรมนั้นอีกแล้วตั้งสุกรตัจฉกะเป็นหัวหน้าอยู่กินผาสุก (ขุ.ชา. ปกิณณก.(ไทย) ๒๗/๑๖๐/๔๔๙)

ตัชชนิยกรรม : การลงโทษสถานหนึ่งตามวินัยสงฆ์ คือ การลงโทษตามปฎิญา หมายความว่าต้องให้ภิคุชผู้เป็นจำเลยให้การก่อน แล้วสงฆ์จึงประกาศถอนสิทธิบางประการ จนกว่าจะกลับตัวได้, การชู้, การปราม, ตัชชนิยกรรม, ถ้าสงฆ์ต้องการจะทำกรรม คือ ตัชชนิยกรรม นิยสกรรม ปัพพาชนิยกรรม ปฎิสารณิยกรรม หรืออุกเขปนนิยกรรมแก่อุปัชฌาย์สัทธิวิหาริกพึงทำการ

ชวนขวยว่า ด้วยอุบายอย่างไร สงฆ์ไม่พึงทำกรรมแก่อุปัชฌาย์หรือพึงเปลี่ยนไปเป็นโทษเบา หรือว่าอุปัชฌาย์ได้ถูกสงฆ์ลงตักขณียกรรม นียสกรรม ปัพพาทขณียกรรม ปฏิสารณียกรรม หรือ อุกเขปนียกรรมแล้ว สัททวิหริกพึงทำการชวนขวยว่า ด้วยอุบายอย่างไรอุปัชฌาย์พึงกลับ ประพฤติชอบพึงหายเยื่อหยิ่ง พึงกลับตัวได้สงฆ์พึงระงับกรรมนั้นเสีย (วิ.ม. (ไทย) ๔/๖๖/๘๖)

ตัชฌมานสูตร^๑ (ปฐม) : พระสูตรว่าด้วยการบรรลุปฐมฌาน (สูตรที่ ๑) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ธรรมที่ ภิกษุยังละไม่ได้ ก็ไม่อาจบรรลุปฐมฌานได้ มี ๖ คือ (๑) กามฉันทะ (๒) พยาบาท (๓) ถีน มิหระ (๔) อุทธัจจกุกกัจจะ (๕) วิจิกิจฉา (๖) ไม่เห็นโทษในกาม แล้วตรัสว่า ธรรมทั้ง ๖ ดังกล่าว ที่ภิกษุละได้แล้ว จึงบรรลุปฐมฌานได้ (อง.ฉก.ก.(ไทย) ๒๒/๗๓/๕๕๕)

ตัชฌมานสูตร^๒ (ทุติย) : พระสูตรว่าด้วยการบรรลุปฐมฌาน (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ธรรมที่ ภิกษุยังละไม่ได้ ก็ไม่บรรลุปฐมฌานได้ มี ๖ คือ (๑) กามวิตก (๒) พยาบาทวิตก (๓) วิหิงสา วิตก (๔) กามสัญญา (๕) พยาบาทสัญญา (๖) วิหิงสาสัญญา แล้วตรัสว่า ธรรมทั้ง ๖ ดังกล่าว ที่ภิกษุละได้แล้ว จึงบรรลุปฐมฌานได้ (อง.ฉก.ก.(ไทย) ๒๒/๗๔/๕๕๖)

ตัณขุณานาฬิชาตค : ชาตกว่าด้วยมูลค่าข้าวสารทะนานหนึ่ง พระพุทธเจ้าตรัสเล่าว่า เมื่อครั้งที่พระองค์ ยังเป็นพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นเจ้าหน้าที่ประมูลของหลวง แต่พระราชินีไม่ทรงวาง พระทัย เพราะทรงเชื่อคำยุยงจึงเปลี่ยนเอาบุรุษผู้โง่เขลามาทำหน้าที่แทน ทำให้เสียพระราช ทรัพย์และพระเกียรติยศเป็นอันมาก อำมาตย์จึงถามถึงราคาม้า ข้าวสาร และราคาเมืองกับ พระองค์ ทำให้พระองค์ตอบไม่ได้ (ขุ.ชา.เอกก.(ไทย) ๒๗/๕/๓)

ตัณขุณปาลี, ประตุ : ประตุเล็กประตุหนึ่ง เพราะกรุงราชคฤห์มีประตุใหญ่ ๓๒ ประตุประตุเล็ก ๖๔ ประตุ (ม.ม.อ. ๒/๔๔๕/๓๐๘), ประตุชื่อว่าตัณขุณปาลี, ตัณขุณปาลีประตุ, ในธัญยานิสูตร พระสารีบุตรได้ถามภิกษุรูปหนึ่งว่า พระผู้มีพระภาคไม่ทรงประชวรและยังทรงมีพระกำลังอยู่หรือ ภิกษุนั้นกล่าวว่าพระผู้มีพระภาคไม่ทรงประชวร และยังทรงมีพระกำลังอยู่ พระสารีบุตรถาม ต่อว่า ภิกษุสงฆ์ไม่ป่วยไข้และยังมีกำลังอยู่หรือ ภิกษุนั้นกล่าวว่า ภิกษุสงฆ์ไม่ป่วยไข้และยังมี กำลังอยู่ พระสารีบุตรถามต่อว่า พราหมณ์ชื่อธัญยานิอยู่ใกล้ประตุตัณขุณปาลีในกรุงราช คฤห์นั้น เขาไม่ป่วยไข้และยังมีกำลังอยู่หรือ ภิกษุนั้นกล่าวว่า ธัญยานิพราหมณ์ก็ไม่ป่วยไข้ และยังมีกำลังอยู่ (ม.ม. (ไทย) ๑๓/๔๔๕/๕๕๘)

ตัณหักขยสูตร : พระสูตรว่าด้วยมรรคและปฏิบัติเพื่อความสิ้นตัณหา พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ธรรมเป็นที่สิ้นตัณหา ได้แก่ความสิ้นราคะ โทสะ และโมหะ เนื้อหาสาระที่เหลือพึงทราบโดยนัยแห่งอสังขตสูตรในวรรคนี้ (ส.ม.(ไทย)๑๙/ ๒๐๗/๑๓๘)

ตัณหา : ความดิ้นรน, ความอยาก, ความใคร่ทางเพศ, ความทะยานอยาก หมายถึงความอยากซึ่งฝังอยู่ในจิตของสามัญชนทั่วไป แยกเป็น ๓ ลักษณะ คือ (๑) กามตัณหา (๒) ภวตัณหา อยากเป็น (๓) วิภวตัณหา, ตัณหา, ในพรหมชาลสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า กายของ ตถาคตขาดตัณหาที่พาไปสู่ภพแล้ว เทวดาและมนุษย์จักเห็นกายของตถาคตได้ชั่วเวลายังดำรง อยู่ หลังจากปรินิพพานแล้ว เทวดาและมนุษย์จักไม่เห็นกายนั้นอีกเปรียบเหมือนเมื่อกลุ่มผล มะม่วงถูกตัดชั่ว ผลมะม่วงทั้งหมดที่ห้อยอยู่กับชั้วย่อมติดตามชั้วนั้นไปฉับใด กายของตถาคต ขาดตัณหาที่พาไปสู่ภพแล้ว เทวดาและมนุษย์จักเห็นกายของตถาคตได้ชั่วเวลาที่ยังดำรงอยู่

หลังจากปริณิพพานแล้ว เทวดาและมนุษย์จักไม่เห็นกายนั้นอีก ฉะนั้น(ที.สี. (ไทย) ๙/๑๔๗/๔๖)

ตัณหา, มาร : มารคือตัณหา, ตัณหามาร, พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุหนุ่มรูปหนึ่งผู้กระสันจะสึกว่า บุคคลผู้ถูกวิตกย่ำยี มีราคะจัด เห็นอารมณ์ว่างามเสมอย่อมมีตัณหาพอกพูนมากขึ้นๆ บุคคลเช่นนั้นชื่อว่าสร้างเครื่องผูกมัดที่แน่นหนา ส่วนผู้ใดยินดีในฉานเป็นที่ระงับวิตก มีสติทุกเมื่อ เจริญสุภาะผู้นั้น จักทำตัณหาให้สิ้นไปได้จักตัดเครื่องผูกแห่งมารได้ (ขุ.ธ.(ไทย)๒๕/๓๕๐/๑๔๒)

ตัณหากษยสูตร : พระสูตรว่าด้วยธรรมที่เป็นไปเพื่อความสิ้นตัณหา ท่านพระอนุรุทธะแสดงธรรมแก่ภิกษุทั้งหลายว่า สติปฏิฐาน ๔ เป็นธรรมที่เป็นไปเพื่อความสิ้นตัณหา (ส.ม.(ไทย)๑๙/๙๐๕/๔๓๗)

ตัณหาเครื่องฟูขึ้น : ความดิ้นรนเป็นเครื่องฟูขึ้น, ความอยากเป็นเครื่องฟูขึ้น, ความทะยานอยากเครื่องฟูขึ้น, ตัณหาเครื่องฟูขึ้น, ในวาเสฏฐสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสกับวาเสฏฐมาณพว่า ผู้ไม่ประทุษร้าย อดกลั้นคำด่า การฆ่า และการจงจำได้ มีขันติเป็นพลัง มีขันติเป็นกำลังพล เราเรียกว่า พราหมณ์ ผู้ไม่มักโกรธ มีศีล มีวัตร ไม่มีตัณหาเครื่องฟูขึ้น ผิดทนได้แล้ว มีสรีระเป็นร่างกายสุดท้ายเราเรียกว่า พราหมณ์ (ขุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๖๓๐/๖๕๐)

ตัณหาชื่อว่าวิสัจจิกา : ความดิ้นรนชื่อว่าวิสัจจิกา, ความอยากชื่อว่าวิสัจจิกา, ความทะยานอยากชื่อว่าวิสัจจิกา, ตัณหาชื่อว่าวิสัจจิกา, อธิบายว่า ตัณหาชื่อว่าวิสัจจิกาเพราะมีความหมายอย่างไร ชื่อว่าตัณหาชื่อว่าวิสัจจิกา เพราะแผ่ไปเพราะชานไป เพราะขยายไป เพราะไม่สม่ำเสมอ เพราะครอบงำ เพราะสะท้อนไป เพราะเป็นตัวการให้พุดผิด เพราะมีรากเป็นพิษ เพราะมีผลเป็นพิษ เพราะเป็นตัวการให้บริโภคลสิ่งมีพิษ จึงชื่อว่าวิสัจจิกา(ขุ.จ. (ไทย) ๓๐/๒๒/๑๓๒)

ตัณหาชานไป : ดิ้นรนที่ชานไป, ความอยากที่ชานไป, ความทะยานอยากที่ชานไปตัณหาชานไป, ในนาลกสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสกับนาลกดาบสว่าปฏิบัติภาที่พระสมณะประกาศแล้ว มีทั้งสูงและต่ำ มุนีผู้ปฏิบัติจะไปถึงฝั่งถึง ๒ ครั้งหามิได้ฝั่งนี้ ผู้ปฏิบัติรู้ได้ครั้งเดียวหามิได้ มุนีเป็นภิกษุซึ่งตัดกระแสชาติแล้วไม่มีตัณหาชานไปละภิกษุทั้งหลายได้แล้ว ไม่มีความเร่าร้อน (ขุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๗๒๑/๖๗๐)

ตัณหาจุจาย : ตัณหาเช่นดังข่ายท่องเที่ยวไปแผ่ชานไปเกาะเกี่ยวอยู่ในอารมณ์ต่าง ๆ เป็นเครื่องปกคลุมหุ้มห่อสัตว์โลกนี้ ซึ่งยุ่งเหมือนกลุ่มด้ายอันยุ่งเหยิงขอตเป็นปม, ตัณหาจุจาย, ในสภยสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสกับสภยปริพาชกกว่า บุคคลรู้ธรรมทั้งของอัสตบุรุษและสัทบุรุษ ทั้งภายในล่วงพ้นกิเลสเครื่องข้องและตัณหาจุจายได้แล้ว ควรได้รับความเคารพบูชาจากเทวดาและมนุษย์ บุคคลนั้นเราเรียกว่า มุนี (ขุ.สุ. (ไทย)๒๕/๕๓๓/๖๒๔)

ตัณหาจุจปา : ตัณหาจุจตันไม้โนปา, ตัณหาจุจปา, ในอรตีสสูตร พระวังคีสะบรรเทาความไม่ยินดีแล้ว ทำความยินดีให้เกิดขึ้นแก่ตนแล้วกล่าวว่า ผู้ใดละความยินดีความไม่ยินดี และความตริกเกี่ยวกับบ้านเรือนได้ทั้งหมด หมดตัณหา ไม่มีกิเลส ไม่พึงก่อตัณหาจุจปาในที่ไหนๆ ผู้นั้นชื่อว่า เป็นภิกษุ (ส.ส. (ไทย)๑๕/๒๑๐/๓๐๕)

ตัณหาที่คอยกระซิบ : ตัณหาที่ชื่อว่าชุปปา (ธรรมชาติผู้กระซิบ) เพราะยังสัตว์ให้พุดอุบอบอย่างนี้ว่า นี้ของฉัน นี้ของฉัน หรือว่า สิ่งนี้บุคคลโน้นให้แก่ฉันสิ่งนี้บุคคลโน้นให้แก่ฉัน, ตัณหาที่คอย

กระซิบ, ในอุปกิเลสสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสกับพระอนุรุทธว่า เราเป็นผู้ไม่ประมาท เราได้คิดว่า ตัณหาที่คอยกระซิบเกิดขึ้นแล้วแก่เรา เพราะตัณหาที่คอยกระซิบเป็นเหตุสมาธิของเราจึงเคลื่อน เมื่อสมาธิเคลื่อนแล้ว แสงสว่างและการเห็นรูปจึงหายไป เราจึงทำโดยวิธีที่ วิจิติจณา อมณสิการ ถินมิทระ ความสะดุ้งกลัว ความปลาบปลืม ความชั่วหยาบ ความเพียรที่ บำเพ็ญเกินไป ความเพียรที่หย่อนเกินไป และตัณหาที่คอยกระซิบจะไม่เกิดขึ้นแก่เราอีก (ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒๔๑/๒๘๖)

ตัณหาภิโรสุตฺร : พระสูตรว่าด้วยมรรคและปฏิบัติเพื่อความดับตัณหา พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า โพชฌงค์ ๗ เป็นมรรค เป็นปฏิบัติเพื่อความดับตัณหา (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๒๐๘/๑๓๙)

ตัณหานุสสัย : ตัณหาที่มีสภาพที่นอนเนื่องในสันดาน, ตัณหานุสสัย, พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ต้นไม้เมื่อรากยังแข็งแรง ยังไม่ถูกทำลาย แม้ลำต้นถูกตัดแล้วก็งอกขึ้นได้ใหม่ ฉนใด ความทุกข์นี้ เมื่อบุคคลขจัดตัณหานุสสัยไม่ได้ขาดย่อมเกิดขึ้นเรื่อยๆ ฉนนั้น (ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๓๘/๑๓๘)

ตัณหาปัญหาสุตฺร : พระสูตรว่าด้วยปัญหาเรื่องตัณหา ชัมพูชาทกปริพาชกเข้าไปหาท่านพระสารีบุตร ผู้อยู่ ณ หมู่บ้านนาลกคาม แคว้นมคธแล้วถามว่า ที่เรียกว่า ตัณหา ตัณหานั้น ตัณหา มีเท่าไร ท่านพระสารีบุตรตอบว่า ตัณหา มี ๓ ประการ คือ (๑) กามตัณหา(ความทะยานอยากในกาม) (๒) ภวตัณหา(ความทะยานอยากในภพ) (๓) วิภวตัณหา(ความทะยานอยากในวิภพ) เนื้อหาสาระที่เหลือพึงทราบโดยนัยแห่งนิพพานปัญหาสุตฺรในวรรคนี้(ส.สพ.(ไทย)๑๘/๓๒๓/๓๔๒)

ตัณหาเป็นเพื่อน : ตัณหาที่บุคคลยังละไม่ได้ชื่อว่า มีตัณหาเป็นสหาย, ตัณหาเป็นเพื่อน, ในทวยตานุสสนาสุตฺร พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้พิจารณาเห็นธรรมแยกเป็น ๒ คู่โดยชอบเนื่อง ๆ อย่างนี้ ตรัสอีกว่า บุคคลมีตัณหาเป็นเพื่อน ท่องเที่ยวไปตลอดกาลยาวนาน ย่อมไม่ล่วงพ้นสังสารวัฏมีสภาวะอย่างนี้และสภาวะอย่างอื่น ภิกษุรู้โทษนี้ รู้ตัณหาเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ เป็นผู้ไม่มีตัณหา ไม่มีความถือมั่น มีสติสัมปชัญญะอยู่ (ขุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๓๔๔/๖๗๘)

ตัณหามูลสุตฺร : พระสูตรว่าด้วยตัณหามูลธรรม พระผู้มีพระภาค ตรัสว่า ธรรมมีตัณหาเป็นมูลเหตุ ๙ คือ (๑) ตัณหาเป็นเหตุให้เกิดการแสวงหา (๒) การแสวงหาเป็นเหตุให้เกิดการได้ (๓) การได้เป็นเหตุให้เกิดการวินิจฉัย (๔) การวินิจฉัยเป็นเหตุให้เกิดฉันทราคะ(ราคะที่มีกำลังอ่อน ไม่ใช่ราคะที่มีกำลังกล้า เกิดขึ้นเมื่อถูกอกุศลวิตกครอบงำ) (๕) ฉันทราคะเป็นเหตุให้เกิดความหลงใหล (๖) ความหลงใหลเป็นเหตุให้เกิดความหวงแหน (๗) ความหวงแหนเป็นเหตุให้เกิดความตระหนี่ (๘) ความตระหนี่เป็นเหตุให้เกิดการรักษา (๙) การรักษาเป็นเหตุให้เกิดบาปอกุศลธรรมหลายประการ คือ การถือท่อนไม้ การถือค้ำสตรา การทะเลาะ การแก่งแย่ง การวิวาท การพูดขึ้นมิ่งขึ้นกู การพูดส่อเสียด การพูดเท็จ (อง.นวก.(ไทย) ๒๓/๒๓/๔๘๐)

ตัณหาวิจริต : ตัณหาที่อาศัยชั้นอุปญจภายในและชั้นอุปญจภายนอก ๑๘ ประการ, ตัณหาวิจริต, ในตัณหาสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ตัณหาวิจริต ๑๘ ประการอาศัยชั้นอุปญจภายใน คือ (๑) มีตัณหาว่าเราเป็น (๒) ตัณหาว่า เราเป็นอย่างนี้ (๓) ตัณหาว่า เรา

เป็นอย่างนั้น (๔) ตัณหาว่า เราเป็นโดยประการอื่น (๕) ตัณหาว่า เราเป็นผู้เที่ยง (๖) ตัณหาว่า เราเป็นผู้ไม่เที่ยง (๗) ตัณหาว่า เราพึงเป็น (๘) ตัณหาว่า เราพึงเป็นอย่างนี้ (๙) ตัณหาว่า เราพึงเป็นอย่างนั้น (๑๐) ตัณหาว่า เราพึงเป็นโดยประการอื่น (๑๑) ตัณหาว่า เราพึงเป็นบ้าง (๑๒) ตัณหาว่า เราพึงเป็นอย่างนี้บ้าง (๑๓) ตัณหาว่า เราพึงเป็นอย่างนั้นบ้าง (๑๔) ตัณหาว่า เราพึงเป็นโดยประการอื่นบ้าง (๑๕) ตัณหาว่า เราจักเป็น (๑๖) ตัณหาว่า เราจักเป็นอย่างนี้ (๑๗) ตัณหาว่า เราจักเป็นอย่างนั้น (๑๘) ตัณหาว่า เราจักเป็นโดยประการอื่น ชื่อว่าตัณหาวิจิริต ๑๘ ประการ (อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๙๙/๓๑๒)

ตัณหาสังขยวิมุตติ : เทศนาเป็นเหตุหลุดพ้นเพราะความสิ้นไปแห่งตัณหา (ม.มู.อ. ๒/๔๑๔/๒๑๙), ตัณหาสังขยวิมุตติ, ในมหาตัณหาสังขยสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ภิกษุทั้งหลาย เห็นรูปทางตาแล้วไม่กำหนดในรูปที่น่ารัก ไม่ขัดเคืองในรูปที่น่าชัง ย่อมเป็นผู้มีสติในกายตั้งมั่น รู้แจ้งธรรมารมณทางใจแล้ว ไม่ยินดีในธรรมารมณที่น่ารัก ไม่ขัดเคืองในธรรมารมณที่น่าชัง เป็นผู้ที่มีสติในกายตั้งมั่น เธอทั้งหลายจงทรงจำตัณหาสังขยวิมุตติ โดยย่อของเรานี้ เธอทั้งหลายจงทรงจำสติภิกษุบุตรชาวประมงว่า เป็นผู้ติดอยู่ในข่ายคือตัณหาและกองแห่งตัณหาใหญ่ ม.มู. (ไทย) ๑๒/๔๑๔/๔๕๑)

ตัณหาสังขยสูตร : พระสูตรว่าด้วยความสิ้นไปแห่งตัณหา พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ทรงปรารภการพิจารณาความสิ้นตัณหาของท่านพระอัญญาโกณฑัญญเถระแล้ว ทรงเปล่งอุทาน แสดงว่า พระอริยบุคคลผู้ปราศจากกิเลสมีวิชา เป็นต้น ย่อมเป็นที่รัก เป็นที่ ยกย่องของเทวดาและพรหม (ขุ.อุ. (ไทย) ๒๕/๖๖/๓๑๕)

ตัณหาสังโยชนสูตร : พระสูตรว่าด้วยสังโยชนคือตัณหาพระผู้มีพระภาคตรัสว่า ตัณหาเป็นเหตุให้สัตว์ท่องเที่ยวไปตลอดกัป (ขุ.อิติ. (ไทย) ๒๕/๑๕/๓๕๙)

ตัณหาสูตร^๑ : พระสูตรว่าด้วยตัณหา, พระสูตรว่าด้วยตัณหาและมานะ ในพระไตรปิฎก มีชื่อตัณหาสูตร ๙ สูตร แต่มีเนื้อหาต่างกัน คือในสังยุตตนิกาย ๕ สูตร อังคุตตรนิกาย ๓ สูตร และอิติวุตตกะ ๑ สูตร คือ

1. ตัณหาสูตร พระสูตรว่าด้วยตัณหา สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวัน เทวดาทูลถามว่า โลกถูกอะไรนำไป ถูกอะไรผลักไส อะไรเป็นธรรมอย่างหนึ่งที่โลกทั้งหมดตกอยู่ในอำนาจ พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า โลกถูกตัณหาไป ถูกตัณหาผลักไส ตัณหาเป็นธรรมอย่างหนึ่งที่โลกทั้งหมดตกอยู่ในอำนาจ (ส.ส. (ไทย) ๑๕/๖๓/๗๔)

2. ตัณหาสูตร พระสูตรว่าด้วยตัณหา พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวัน ได้ทรงแสดงธรรมแก่ท่านพระราหุลว่า ตัณหา ๖ มีรูปตัณหาเป็นต้นไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรผันเป็นธรรมดาเป็นต้น (ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑๙๕/๒๙๕)

3. ตัณหาสูตร พระสูตรว่าด้วยตัณหา พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ตัณหา มี ๓ ประการ คือ (๑) กามตัณหา ความทะยานอยากในกาม (๒) ภวตัณหา ความทะยานอยากในภพ (๓) วิภวตัณหา ความทะยานอยากในวิภพ พร้อมกับทรงย้ำว่า เธอทั้งหลายพึงเจริญอริยมรรคมีองค์ ๘ เพื่อยุติ เพื่อกำหนดรู้ เพื่อความสิ้นไป เพื่อละตัณหาเหล่านั้น (ส.ข. (ไทย) ๑๗/๓๑๙/๓๓๒)

4. ตัณหาสูตร พระสูตรว่าด้วยตัณหา พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ฉันทราคะในรูป ตัณหา นี้เป็นความเศร้าหมองแห่งจิต (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๓๒๙/๓๓๙)

5. ตัณหาสูตร พระสูตรว่าด้วยตัณหา พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ตัณหา (ความทะยานอยาก) ๓ ประการนี้ คือ (๑) กามตัณหา (ความทะยานอยากในกาม) (๒) ภวตัณหา (ความทะยานอยากในภพ) (๓) วิภวตัณหา (ความทะยานอยากในวิภพ) (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๗๐/๙๘)

6. ตัณหาสูตร พระสูตรว่าด้วยตัณหา พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ตัณหาวิจิริต ๑๐๘ แบ่งเป็น ๒ จำพวก คือ

๑. ตัณหาวิจิริตที่อาศัยขันธปัญจก (หมายถึงหมวดชั้น ๕ มีรูปขันธเป็นต้น) ภายใน ๑๘ คือ เมื่อมีตัณหาว่า (๑) เราเป็น (๒) เราเป็นอย่างนี้ จึงมี (๓) เราเป็นอย่างนั้น จึงมี (๔) เราเป็น โดยประการอื่น จึงมี (๕) เราเป็นผู้เที่ยง จึงมี (๖) เราเป็นผู้ไม่เที่ยง จึงมี (๗) เราพึงเป็น จึงมี (๘) เราพึงเป็นอย่างนี้ จึงมี (๙) เราพึงเป็นอย่างนั้น จึงมี (๑๐) เราพึงเป็นโดยประการอื่น จึงมี (๑๑) เราพึงเป็นบ้าง จึงมี (๑๒) เราพึงเป็นอย่างนี้บ้าง จึงมี (๑๓) เราพึงเป็นอย่างนั้นบ้าง จึงมี (๑๔) เราพึงเป็นโดยประการอื่นบ้าง จึงมี (๑๕) เราจักเป็นจึงมี (๑๖) เราจักเป็นอย่างนี้ จึงมี (๑๗) เราจักเป็นอย่างนั้น จึงมี (๑๘) เราจักเป็นโดยประการอื่น จึงมี

๒. ตัณหาวิจิริตที่อาศัยขันธปัญจกภายนอก ๑๘ คือ เมื่อมีตัณหาว่า (๑) เราเป็นด้วยขันธปัญจกนี้ (๒) เราเป็นอย่างนี้ด้วยขันธปัญจกนี้ จึงมี (๓) เราเป็นอย่างนั้นด้วยขันธปัญจกนี้ จึงมี (๔) เราเป็นโดยประการอื่นด้วยขันธปัญจกนี้ จึงมี (๕) เราเป็นผู้เที่ยงด้วยขันธปัญจกนี้ จึงมี (๖) เราเป็นผู้ไม่เที่ยงด้วยขันธปัญจกนี้ จึงมี (๗) เราพึงเป็นด้วยขันธปัญจกนี้ จึงมี (๘) เราพึงเป็นอย่างนี้ด้วยขันธปัญจกนี้ จึงมี (๙) เราพึงเป็นอย่างนั้นด้วยขันธปัญจกนี้ จึงมี (๑๐) เราพึงเป็นโดยประการอื่นด้วยขันธปัญจกนี้ จึงมี (๑๑) เราพึงเป็นด้วยขันธปัญจกนี้ จึงมี (๑๒) เราพึงเป็นอย่างนี้ด้วยขันธปัญจกนี้ จึงมี (๑๓) เราพึงเป็นอย่างนั้นด้วยขันธปัญจกนี้ จึงมี (๑๔) เราพึงเป็นโดยประการอื่นด้วยขันธปัญจกนี้ จึงมี (๑๕) เราจักเป็นด้วยขันธปัญจกนี้ จึงมี (๑๖) เราจักเป็นอย่างนี้ด้วยขันธปัญจกนี้ จึงมี (๑๗) เราจักเป็นอย่างนั้นด้วยขันธปัญจกนี้ จึงมี (๑๘) เราจักเป็นโดยประการอื่นด้วยขันธปัญจกนี้ จึงมี เพราะฉะนั้น จึงรวมเป็นตัณหาวิจิริต ๓๖ ประการ คุณด้วยกาล ๓ คือ อดีตกาล อนาคตกาล และปัจจุบันกาล รวมเป็น ๑๐๘ ทรงแสดงว่า ตัณหา ๑๐๘ นี้ทำให้บุคคลไม่สามารถข้ามอบาย ทุกคติ วินิบาต และสังสารวัฏ(อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๙๙/๓๑๑)

7. ตัณหาสูตร พระสูตรว่าด้วยตัณหาและมานะ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุควรละตัณหา ๓ คือ (๑) กามตัณหา ความทะยานอยากในกามธาตุ (๒) รูปตัณหาความทะยานอยากในรูปธาตุ (๓) อรูปตัณหา ความทะยานอยากในอรูปธาตุ แล้วตรัสว่า ควรละมานะ ๓ คือ (๑) มานะ ความถือตัวว่าเสมอเขา (๒) โอมานะ ความถือตัวว่าด้อยกว่าเขา (๓) อติมานะ ความถือตัวว่าดีกว่าเขา เมื่อภิกษุละภพ ๓ และมานะ ๓ ได้ ชื่อว่า ตัดตัณหาได้ ถอนสังโยชน์ได้ ทำที่สุดแห่งทุกข์ได้โดยชอบ (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๒/๑๐๖/๖๒๗)

8. ตัณหาสูตร พระสูตรว่าด้วยตัณหา พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เจื่อนต้นแห่งภวตัณหา(ความทะยานอยากในภพ)ย่อมไม่ปรากฏ ภวตัณหาไม่ได้มีในกาลก่อนแต่นี้ ภายหลังจึงมี เพราะฉะนั้น เราจึงกล่าวคำนี้ว่า เมื่อเป็นเช่นนั้น ภวตัณหาที่มีข้อนี้เป็นปัจจัยจึงปรากฏ

แล้วตรัสว่า ภาวตัณหาเมื่อวิชชาเป็นอาหาร วิชชามีนิวรรณ์ ๕ เป็นอาหาร นิวรรณ์ ๕ มีทุจจริต ๓ เป็นอาหาร ทุจจริต ๓ มีความไม่สำรวมอินทรีย์เป็นอาหาร ความไม่สำรวมอินทรีย์มีความไม่มีสติสัมปชัญญะเป็นอาหาร ความไม่มีสติสัมปชัญญะ มีการมนสิการโดยไม่แยบคายเป็นอาหาร การมนสิการโดยไม่แยบคายมีความไม่มีศรัทธาเป็นอาหาร ความไม่มีศรัทธามีการไม่ฟังสังฆธรรมเป็นอาหาร การไม่ฟังสังฆธรรม มีการไม่คบสัตบุรุษเป็นอาหาร

จากนั้น ตรัสว่า การไม่คบสัตบุรุษที่บริบูรณ์ทำให้การไม่ฟังสังฆธรรมบริบูรณ์ การไม่ฟังสังฆธรรมบริบูรณ์ทำให้ความไม่มีศรัทธาบริบูรณ์ ความไม่มีศรัทธาบริบูรณ์ทำให้การมนสิการโดยไม่แยบคายบริบูรณ์ การมนสิการโดยไม่แยบคายบริบูรณ์ทำให้ความไม่มีสติสัมปชัญญะบริบูรณ์ ความไม่มีสติสัมปชัญญะบริบูรณ์ทำให้ความไม่สำรวมอินทรีย์บริบูรณ์ ความไม่สำรวมอินทรีย์บริบูรณ์ทำให้ทุจจริต ๓ บริบูรณ์ ทุจจริต ๓ บริบูรณ์ทำให้นิวรรณ์ ๕ บริบูรณ์ นิวรรณ์ ๕ บริบูรณ์ทำให้วิชชาบริบูรณ์ วิชชาบริบูรณ์ทำให้ภาวตัณหาบริบูรณ์ ภาวตัณหานี้มีอาหารอย่างนี้ และบริบูรณ์อย่างนี้ เปรียบเหมือนเมื่อฝนเม็ดใหญ่ตกลงบนยอดเขา เมื่อฝนตกลงหนัก ๆ น้ำนั้นไหลไปตามที่ลุ่มทำให้ชอกเขา ลำธาร และห้วยเต็มเปี่ยม ชอกเขา ลำธาร และห้วยเต็มเปี่ยมแล้วทำให้หนองเต็ม หนองเต็มแล้วทำให้บึงเต็ม บึงเต็มแล้วทำให้แม่น้ำน้อยเต็ม แม่น้ำน้อยเต็มแล้วทำให้แม่น้ำใหญ่เต็ม แม่น้ำใหญ่เต็มแล้วทำให้มหาสมุทรสาครเต็ม มหาสมุทรสาครนี้มีอาหารอย่างนี้ และเต็มเปี่ยมอย่างนี้ เป็นต้น (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๖๒/๑๓๗)

9. ตัณหาสูตร พระสูตรว่าด้วยตัณหา พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ผู้ที่ละตัณหา ๓ ประการ ได้แก่ (๑) กามตัณหา คือ ความยินดีในกามคุณ ๕ (๒) ภาวตัณหา คือ ภาวทิฏฐิ (๓) วิภวตัณหา คือ อจเจตทิฏฐิ ชื่อว่า ผู้ถึงฝั่งคือนิพพาน (ขุ.อิติ.(ไทย) ๒๕/๕๘/๔๑๒)

ตัณหาสูตร^๒ : พระสูตรว่าด้วยตัณหา

ตัณหาสูตร^๓ : พระสูตรว่าด้วยตัณหา

ตัณหาสูตร^๔ : พระสูตรว่าด้วยตัณหา

ตัณหาสูตร^๕ : พระสูตรว่าด้วยตัณหา

ตัณหาสูตร^๖ : พระสูตรว่าด้วยตัณหา

ตัณหาสูตร^๗ : พระสูตรว่าด้วยตัณหาและมานะ

ตัณหาสูตร^๘ : พระสูตรว่าด้วยตัณหา

ตัณหาสูตร^๙ : พระสูตรว่าด้วยตัณหา

ตัณหาโสตะ : กระแสคือตัณหา, ความทะยานอยากทางหู, ตัณหาโสตะ, ในอนุโลมจักขายตนมุลกนัยถามว่าโสตะเป็นโสตายตนะใช่ไหม ตอบว่า ทิพพโสตะ ตัณหาโสตะ เป็นโสตะ แต่ไม่เป็นโสตายตนะ โสตายตนะ เป็นโสตะก็ใช่ เป็นโสตายตนะก็ใช่ ถามว่า โสตายตนะ เป็นโสตะใช่ไหม ตอบว่า ใช่ ถามว่า ฆานะ เป็นฆานายตนะ ใช่ไหม ตอบว่า ใช่ ถามว่า ฆานายตนะเป็นฆานะใช่ไหม ตอบว่า ใช่ ถามว่า ชิวหา เป็นชิวหายตนะใช่ไหม ตอบว่า ใช่ ถามว่า ชิวหายตนะ เป็นชิวหาใช่ไหม ตอบว่า ใช่ อภิ.ก. (ไทย) ๓๘/๑๐/๑๒๒)

ตัณหาเหตุให้หวั่นไหว : ความทะยานอยากเป็นธรรมชาติชานไปในอารมณ์ต่างๆ เป็นเหตุให้หวั่นไหว, ตัณหาเหตุให้หวั่นไหว, ในปุณณกมถวปัญหานิทเทศ ปุณณกมถพทูลถามพระผู้มีพระภาคว่า ผู้ไม่มีตัณหาเหตุให้หวั่นไหว ผู้มีปกติเห็นมุล ฤๅษี มนุชะ กษัตริย์ และพราหมณ์จำนวน

มากในโลกอาศัยอะไร จึงพากันบูชาัญญาแก่เทวดาทั้งหลาย พระพุทธองค์ตรัสตอบว่าตัณหาเหตุให้หวั่นไหว พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าทรงละได้เด็ดขาดแล้วตัดรากถอนโคน เหมือนต้นตาลที่ถูกตัดรากถอนโคนไปแล้ว เหลือแต่พื้นที่ทำให้ไม่มีเกิดขึ้นต่อไปไม่ได้ พระผู้มีพระภาคจึงชื่อว่าไม่มีตัณหาเหตุให้หวั่นไหว เพราะพระองค์ทรงละตัณหาเหตุให้หวั่นไหวได้แล้วจึงชื่อว่าไม่มีตัณหาเหตุให้หวั่นไหว พระผู้มีพระภาคไม่ทรงหวั่นไหว คือ ไม่ทรงสะเทือน เพราะสรรเสริญ เพราะนินทา เพราะสุข เพราะทุกข์ คือ พระองค์ผู้ไม่มีตัณหาเหตุให้หวั่นไหว (ขุ. จุ. (ไทย) ๓๐/๑๒/๘๓)

ตัณหาอันเป็นเครื่องเกาะเกี่ยว : ความทะยานอยากอันมีธรรมชาติเหมือนข้ายเป็นเครื่องดักสัตว์ มีธรรมชาติไหลนอง แผ่กว้าง เป็นเครื่องเกาะเกี่ยวของสัตว์, ตัณหาอันเป็นเครื่องเกาะเกี่ยว, ในโอฆตรณสูตร เทวดาทูลถามพระผู้มีพระภาคว่า พระองค์เมื่อไม่พักไม่เพียรทรงข้ามโอฆะอย่างไร พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า เมื่อใดเรานั้นยังพักอยู่ เมื่อนั้นเรายังจมอยู่ เมื่อใดเรายังเพียรอยู่เมื่อนั้นเรายังลอยอยู่แน่นอน เราไม่พักไม่เพียรจึงข้ามโอฆะได้ เทวดากราบทูลว่า นานจริง ข้าพเจ้าจึงได้พบพราหมณ์ผู้ดับกิเลสได้สิ้นแล้วผู้ไม่พักไม่เพียรอยู่ ข้ามตัณหาอันเป็นเครื่องเกาะเกี่ยวในโลกได้ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑/๒)

ตัณหุปาทสสูตร^๑ : พระสูตรว่าด้วยเหตุเกิดแห่งตัณหา พระสูตรว่าด้วยที่เกิดตัณหา ในพระไตรปิฎก มีชื่อตัณหุปาทสสูตร ๒ สูตร แต่เนื้อหาต่างกันบ้าง คือ

1. ตัณหุปาทสสูตร พระสูตรว่าด้วยเหตุเกิดแห่งตัณหา พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เหตุเกิดแห่งตัณหาสำหรับภิกษุมี ๔ คือ (๑) เพราะจิวร (๒) เพราะบิณฑบาต (๓) เพราะเสนาสนะ (๔) เพราะปัจจัยที่ดีและดีกว่า(หมายถึงเนยใสและเนยข้น เป็นต้น) เป็นเหตุ (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๙/๑๕)

2. ตัณหุปาทสสูตร พระสูตรว่าด้วยที่เกิดตัณหา พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ตัณหาทั้งหลายเมื่อจะเกิดขึ้นแก่ภิกษุ ย่อมเกิดขึ้นเพราะอาศัยเหตุคือปัจจัย ๔ อย่าง คือ (๑) จิวร (๒) บิณฑบาต (๓) เสนาสนะ (๔) สมบัติและวิบัติ ดังนั้น ภิกษุจึงควรมีสติสัมปชัญญะในการเสพปัจจัย ๔ อย่างนี้ (ขุ.อิติ.(ไทย) ๒๕/๑๐๕/๔๘๔)

ตัณหุปาทสสูตร^๒ : พระสูตรว่าด้วยที่เกิดตัณหา

ตัณหุปาทาน: ความยึดมั่นด้วยตัณหา, ตัณหุปาทาน, ในจตุกกนิเทศมอธบายว่า ถ้ามว่าตัณหุปาทานเป็นอย่างไร ตอบว่า ตัณหาเมื่อเกิดแก่ภิกษุย่อมเกิดเพราะจิวรเป็นเหตุ เพราะบิณฑบาตเป็นเหตุ เพราะเสนาสนะเป็นเหตุ หรือเพราะคิลานปัจจัยอันมีน้ำมัน น้ำผึ้ง และน้ำอ้อย เป็นต้น ที่ประณีตและประณีตยิ่งเป็นเหตุ เหล่านี้เรียกว่าตัณหุปาทาน (อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๙๓๙/๕๘๙)

ตัดช่องย่องเบา : ลักลอบเข้าไปในบ้านเรือนของผู้อื่นเพื่อขโมยของ, ตัดช่องย่องเบา, ในอภิณณกสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า พราหมณ์และคหบดีทั้งหลายมีสมณพราหมณ์พวกหนึ่งผู้มีวาตะอย่างนี้ว่าเมื่อบุคคลทำเอง ใช้ให้ผู้อื่นทำ ตัดเองใช้ให้ผู้อื่นตัด เบียดเบียนเอง ใช้ให้ผู้อื่นเบียดเบียน ทำให้เศร้าโศกเอง ใช้ให้ผู้อื่นทำให้เศร้าโศก ทำให้ลำบากเอง ใช้ให้ผู้อื่นทำให้ลำบาก ดันรนเอง ใช้ให้ผู้อื่นทำให้ดันรน ฆ่าสัตว์ ถือเอาสิ่งของที่เจ้าของเขาไม่ได้ให้ ตัดช่องย่องเบา ปล้นเรือนหลังเดียว ดักจี้ในทางเปลี่ยวเป็นชู้ พุดเท็จ ผู้ทำ(เช่นนั้น)ก็ไม่จัดว่าทำบาป (ม.ม. (ไทย) ๑๓/๙๗/๑๐๐)

ตัดรอน : ตัดไม้ตรี, ตัดสัมพันธ, ตัดขาด, ตัดรอน, ในมัลลิกาเทวีสูตร พระผู้มีพระภาคสนทนารธรรมกับ พระนางมัลลิกาเทวีว่า มาตุคามบางคนในโลกนี้เป็นผู้ไม่โกรธ ไม่มากไปด้วยความคับแค้นใจ ถูกว่ากล่าวแหม้มากไม่ขัดเคืองใจ ไม่ฉุนเฉียว แต่เธอไม่ให้ทานคือ ข้าว น้ำ ผ้า ยวดยาน ดอกไม้และเครื่องประทีปแก่สมณะหรือพราหมณ์ และมีใจริษยาในลาภสักการะ ความเคารพ และการบูชาของผู้อื่น กีดกัน ตัดรอนผูกความริษยา ถ้าเธอจืดจางจากอัทธานั้นแล้วมาสู่ความเป็นอย่างนี้ กลับมาเกิดในชาติใด ๆ เป็นผู้มีรูปงาม น่าดู น่าเลื่อมใส มีผิวพรรณผุดผ่องยิ่งนัก แต่เป็นคนยากจน ขัดสนทรัพย์ ขัดสนโภคะ ต่ำศักดิ์ (อง.จตุกก. (ไทย)๒๑/๑๙๗/๓๐๑)

ตัดรากถอนโคน : ทำลายให้ถึงต้นตอ, ทำลายให้สิ้นเสี้ยนหนาม, ตัดรากถอนโคน, ในทสุตตรสูตร ภิคุเป็นผู้มีปัญญาหลุดพ้นได้ดี เป็นอย่างไร คือ ภิคุในพระธรรมวินัยนี้รู้ชัดว่า รากะเรา ละได้เด็ดขาด ตัดรากถอนโคน เหมือนต้นตาลที่ถูกตัดรากถอนโคนไปแล้วเหลือแต่พื้นที่ ทำให้ไม่มี เกิดขึ้นต่อไปไม่ได้ รู้ชัดว่า โทสะเราละได้เด็ดขาด รู้ชัดว่า โมหะเราละได้เด็ดขาด ตัดรากถอนโคนเหมือนต้นตาลที่ถูกตัดรากถอนโคนไปแล้วเหลือแต่พื้นที่ทำให้ไม่มี เกิดขึ้นต่อไปไม่ได้ ภิคุเป็นผู้มีปัญญาหลุดพ้นได้ดีเป็นอย่างนี้ (ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๖๐/๔๓๔)

ตัดสินคดีโดยผลิผลาม : ดำรงอยู่ในอคติ ๔ มีฉันทาคติเป็นต้นแล้วตัดสินคดีโดยมุสาวาท เช่น ทำผู้ไม่ใช่เจ้าของทรัพย์ให้เป็นเจ้าของทรัพย์ หรือทำผู้เป็นเจ้าของทรัพย์ไม่ให้เป็นเจ้าของทรัพย์ (ขุ.ธ.อ.๗/๓๙), การตัดสินคดีโดยไม่มีการพิจารณาให้รอบคอบ,ตัดสินคดีโดยผลิผลาม, ภิคุทั้งหลายเห็นมหาอำมาตย์ผู้พิพากษารับสินบนแล้วตัดสินคดีจึงกราบทูลให้พระผู้มีพระภาค ทรงทราบ พระองค์ตรัสจึงตรัสว่า ผู้ที่ตัดสินคดีโดยผลิผลามไม่ชื่อว่า ผู้ตั้งอยู่ในธรรม ส่วนผู้ใดเป็นบัณฑิต วินิจฉัยคดี เหตุแห่งคดีทั้งที่เป็นจริงและไม่เป็นจริงทั้งสอง พิพากษาผู้อื่นโดยไม่ผลิผลาม โดยเที่ยงธรรมโดยสม่ำเสมอ ผู้มีปัญญา มีธรรมคุ้มครอง เราเรียกว่า ผู้ตั้งอยู่ในธรรม (ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๕๖/๑๑๒)

ตัดตลา, ยักษ์ : ยักษ์ชื่อว่าตัดตลา, ตัดตลายักษ์, ในอาฏานาฏิยสูตร ท้าวกุเวรมหาราชมีราชธานีชื่อวิสาขนา มหาชนจึงเรียกท้าวกุเวรมหาราชว่า ท้าวเวสวัณ ยักษ์ชื่อว่าโตลา ชื่อว่าตัดตลา ชื่อว่าโตตลา ชื่อว่าโอชสี ชื่อว่าเตชสี ชื่อว่าโตชสี ชื่อว่าสุระ ชื่อว่าราชา ชื่อว่าสุโรราชา ชื่อว่าอริฏฐะ ชื่อว่าเนมิชื่อว่าอริฏฐเนมิ ต่างทำหน้าที่หาข่าวและประกาศให้ทราบ (ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๘๑/๒๒๗) คือ ยักษ์ผู้ครองเมืองแต่ละตน แยกกันทำหน้าที่ดูแล รักษาผลประโยชน์ของเมืองนั้นและแจ้งข่าวแก่ยักษ์ผู้เฝ้าประตูในทิศต่าง ๆ ๑๒ ทิศ ของวิสาขนาราชธานี เพื่อให้เข้าไปถวายแก่ท้าวเวสวัณ (ที.ปา.อ. ๒๘๑/๑๕๙)

ตันที : ความโง่งมงาย, ความเกียจคร้านโดยกำเนิด (อภิ.วิ.อ. ๘๕๗/๕๑๗, ตันที, ในเอกกนิทเทศมีอธิบายว่า ตันที เป็นอย่างไร คือ ความง่วงซึม กิริยาที่ง่วงซึม ภาวะที่ง่วงซึม ความเกียจคร้าน กิริยาที่เกียจคร้าน ภาวะที่เกียจคร้าน เรียกว่า ตันที (อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๘๕๗/๕๕๒)

ตับ : อวัยวะประเภทต่อมของระบบทางเดินอาหารของคนและสัตว์ อยู่ในช่องท้อง ทำหน้าที่ทำลายพิษ สร้างน้ำดีและโปรตีนบางชนิดเป็นต้น, ตับ, ในสัมปสาทนียสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสกับพระสารีบุตรว่า สมณะหรือพราหมณ์บางคนในโลกนี้ อาศัยความเพียรเครื่องเผากิเลส ความเพียรที่ตั้งมั่น บรรลุเจโตสมาธิที่เป็นเหตุทำจิตให้ตั้งมั่น ย่อมพิจารณาภายใน ตั้งแต่พื้นเท้าขึ้นไปตั้งแต่ปลายผมลงมามีหนังหุ้มอยู่โดยรอบเต็มไปด้วยของไม่สะอาดมีประการต่าง ๆ

ว่า ในกายนี้มีผมขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อเอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ไต หัวใจ ตับ พังผืด เป็นต้น นี่เป็นทศสนสมบัติประการที่ ๑ (ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๔๙/๑๐๙)

ตัมพาทฐิกโจรฆาตกวัตถุ : เรื่องเพชฌฆาตโจรคราแดง พระผู้มีพระภาคตรัสพระคาถานี้แก่ภิกษุทั้งหลายดังนี้ คำพูดที่มีประโยชน์คำเดียวที่คนฟังแล้วสงบระงับได้ ย่อมดีกว่าคำพูดที่ไร้ประโยชน์ตั้ง ๑,๐๐๐ คำ (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๑๐๐/๖๑)

ตัมพปุปผิยเถราปทาน : ประวัตินอติตชาติของพระตัมพปุปผิยเถระ ซึ่งท่านเถระประกาศประวัติในอดีตชาติของตนไว้ว่า ในอดีตชาติกับที่ ๙๑ ท่านเคยนำดอกไม้ไปบูชาต้นโพธิ์ซึ่งเป็นสัญลักษณ์ของการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า(พระนามว่าวิปัสสี) เพราะผลแห่งการบูชานั้น ท่านไม่รู้จักทุกคติเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ(ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๗/๓๑๘)

ตัวเขียว : เขียวเพราะการถูปลั้ (อง.ปญจก.อ. ๓/๑๙๕/๗๗), ตัวเขียว, ในปิงคิยานิสสูตร พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ที่ภูฏาคารศาลา กรุงเวสาลี เจ้าลิจฉวีประมาณ ๕๐๐ คน เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค เจ้าลิจฉวีบางพวกมีตัวเขียว มีฉวีวรรณเขียว มีผ้าเขียว มีเครื่องประดับเขียว หมายถึงประดับด้วยแก้วสีเขียวและดอกไม้สีเขียว แม้เครื่องประดับข้าง เครื่องประดับม้า เครื่องประดับรถ ผ้าม่าน เพดาน และเกวียนของเจ้าลิจฉวีเหล่านั้นเป็นสีเขียวทั้งหมด(อง.ปญจก.อ.๓/๑๙๕/๗๗) พระผู้มีพระภาคทรงรุ่งเรืองกว่าเจ้าลิจฉวีเหล่านั้น โดยพระฉวีวรรณและพระยศ (อง.ปญจก. (ไทย)๒๒/๑๙๕/๓๓๓)

ตัวแทน : บุคคลผู้มีอำนาจทำการแทนบุคคลอื่น, ตัวแทน, ในพรหมชาลสูตร ปุณฺณเมื่อกกล่าวยกย่องตถาคตกล่าวว่า พระสมณโคดมทรงเว้นขาดจากการทำหน้าที่เป็นตัวแทนและผู้สื่อสารเช่น ที่สมณพราหมณ์ผู้เจริญ บางพวกฉันโภชนาหารที่เขาให้ด้วยศรัทธาแล้วยังทำหน้าที่เป็นตัวแทนและผู้สื่อสารอย่างนี้คือรับเป็นสื่อให้พระราชา ราชมหาอำมาตย์ กษัตริย์ พราหมณ์คหบดีและกุมารว่า ท่านจงไปที่นี้หรือที่โน้น จงนำเอาสิ่งนี้ไป จงเอาสิ่งนี้มาจากที่โน้น (ที.สี. (ไทย) ๙/๑๙/๘)

ตัวบท : การศึกษาตามขนบภาษาศาสตร์และ สัณฺหวินาโดยดูที่หน่วยพื้นฐานและองค์ประกอบทางภาษาทั้งวจนภาษาและอวจนภาษา, ตัวบท, ในสังคารวสูตร นางพราหมณ์ชื่อว่าธัญญานีอาศัยอยู่ในบ้านชื่อว่าปัจจลักปปะ เป็นผู้เลื่อมใสในพระพุทธเจ้า พระธรรม และพระสงฆ์ หากนางปลั่งพลาตแล้วจะเปล่งอุทานขึ้นว่า ขอนอบน้อมพระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น มาณพชื่อว่าสังการวะอาศัยอยู่ในบ้านปัจจลักปปะ จบไตรเพทพร้อมทั้งนิขัณฺฑุศาสตร์ เกฏฺฐศาสตร์ พร้อมอักษรศาสตร์และประวัติศาสตร์ เข้าใจตัวบทและไวยากรณ์ ขำนาญโลกายตศาสตร์และลักษณะมหาบุรุษ เมื่อนางธัญญานีพราหมณ์กล่าววาจาอย่างนี้ เขาได้ฟังแล้วจึงกล่าวกับนางธัญญานีพราหมณ์ว่า ไม่เป็นมงคลเลย นางธัญญานีพราหมณ์เป็นคนฉิบหาย เมื่อพราหมณ์ทั้งหลายผู้ทรงไตรเพทมีอยู่ นางกลับไปกล่าวสรรเสริญคุณ ของสมณะหัวโล้น(ม.ม. (ไทย) ๑๓/๔๗๓/๕๙๘)

ตัวปลวก : สัตว์กินไม้ชนิดหนึ่ง ตัวคล้ายมด เป็นสัตว์อยู่รวมกันเป็นหมู่พวกโดยมากทำรังอยู่ตามพื้นดิน ,ตัวปลวก, ในสังคาลสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสกับสังคาลมาณพว่า บุคคลที่เป็นมิตรมีใจดี ๔ จำพวก คือ (๑) มิตรมีอุปการะ (๒) มิตรร่วมสุขร่วมทุกข์ (๓) มิตรแนะนำประโยชน์ (๔) มิตรมีความรักใคร่ บัณฑิตรู้อย่างนี้แล้วพึงเข้าไปคบหาโดยความจริงใจเหมือนมารดาคบหาบุตรผู้

เกิดแตก โภคทรัพย์ของเขาย่อมเพิ่มพูนขึ้น ดุจจอมปลวกที่ตัวปลวกก่อขึ้นฉะนั้น (ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๖๕/๒๑๑)

ตัวผึ้ง : แมลงชนิดหนึ่ง ตัวขนาดแมลงวันหัวเขียวสีเหลืองๆ มีเหล็กในที่ก้น ต่อยปวด กินเกสรดอกไม้ มีหลายชนิด เช่น ผึ้งหลวง ผึ้งโพรง เป็นต้น, ตัวผึ้ง, ในสังคาลงสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสกับสังคาลมาณพวว่า บุคคลที่เป็นมิตรมีใจดี ๔ จำพวก คือ (๑) มิตรมีอุปการะ (๒) มิตรร่วมสุขร่วมทุกข์ (๓) มิตรแนะนำประโยชน์ (๔) มิตรมีความรักใคร่ บัณฑิตรู้อย่างนี้แล้วพึงเข้าไปคบหาด้วยความจริงใจเหมือนมารดาคบหาบุตรผู้เกิดแตก บัณฑิตผู้สมบูรณ์ด้วยศีลย่อมสว่างโชติช่วงดังดวงไฟ เมื่อบุคคลสะสมโภคทรัพย์อยู่ดังตัวผึ้งสร้างรังฉะนั้น (ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๖๕/๒๑๑)

ตัสสปาปิยสิกา: วิธีตัดสินโดยปรับโทษแก่ผู้ทำความผิด, ตัสสปาปิยสิกา, ในกติปุจฉาวารในหัวข้อเหล่านั้น สมณะ ๗ เป็นอย่างไร คือ (๑) สัมมุขวินัย (๒) สติวินัย (๓) อมูหวินัย (๔) ปฎิญาตกรรม (๕) เยภุยยสิกา (๖) ตัสสปาปิยสิกา (๗) ตินวัตถการกะนี้คือสมณะ ๗ อย่าง (วิ.ป. (ไทย) ๘/๒๗๕/๓๗๐)

ตัสสปาปิยสิกากรรม : กรรมที่สงฆ์พึงทำแก่บุคคลผู้เลวทราม โดยความเป็นคนบาปหนา, ตัสสปาปิยสิกากรรม, ในกรรมวรรค ถามว่า กรรมยอมชื่อว่าวิบัติโดยวัตถุอย่างไร ตอบว่า กรรมยอมชื่อว่าวิบัติโดยวัตถุอย่างนี้ คือกรรมที่ควรทำพร้อมหน้าแต่สงฆ์ทำกลับหลัง กรรมไม่ชอบธรรมชื่อว่าวิบัติโดยวัตถุ สงฆ์ให้อมูหวินัยแก่ภิกษุผู้ควรสติวินัยกรรมไม่ชอบธรรม ชื่อว่าวิบัติโดยวัตถุ สงฆ์ทำตัสสปาปิยสิกากรรมแก่ภิกษุผู้ควรอมูหวินัยกรรมไม่ชอบธรรม ชื่อว่าวิบัติโดยวัตถุ สงฆ์ทำตัสสปาปิยสิกากรรมแก่ภิกษุผู้ควรตัสสปาปิยสิกากรรม กรรมไม่ชอบธรรม ชื่อว่าวิบัติโดยวัตถุ (วิ.ป. (ไทย) ๘/๔๘๓/๗๐๒)

ตา : ส่วนหนึ่งของร่างกายคนและสัตว์ ทำหน้าที่เป็นเครื่องดูรูป ทำให้มองเห็นสิ่งต่างๆ ได้, ตา, ในสัมปสาทนียสูตร เทศนาที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงธรรมในเรื่องการบัญญัติอายตนะนั้นว่า ยอดเยี่ยม อายตนะภายในและอายตนะภายนอก มีอย่างละ ๖ ประการ คือ (๑) ตากับรูป (๒) หูกับเสียง (๓) จมูกกับกลิ่น (๔) ลิ้นกับรส (๕) กายกับโผฏฐัพพะ (๖) ใจกับธรรมารมณ์ นี่คือเทศนาอันยอดเยี่ยมในเรื่องการบัญญัติอายตนะ (ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๔๖/๑๐๖)

ตาข่าย : เครื่องดักสัตว์มีนหรือกระต่าย เป็นต้น ถักเป็นตารางแห เรียกลวดหรือด้ายที่ถักเป็นตา ๆ อย่างข่ายว่า ลวดตาข่าย, ตาข่าย, ในพรหมชาลสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า เปรียบเหมือนชาวประมง ผู้ชำนาญใช้แหดักที่ทอดลงหนองน้ำเล็ก ๆ เขาคิดว่า บรรดาสัตว์ตัวใหญ่ในหนองน้ำแห่งนี้ทั้งหมดถูกแหครอบเอาไว้ อยู่ในแหนี้ เมื่อผุดขึ้นผุดอยู่ในแหนี้ ติดอยู่ในแหนี้ ถูกครอบเอาไว้ เมื่อผุดขึ้นผุดอยู่ในแหนี้ ฉันทใด สมณะหรือพราหมณ์พวกที่กำหนดชั้นส่วนอดีต พวกที่กำหนดชั้นส่วนอนาคต และพวกที่กำหนดชั้นทั้งส่วนอดีตและอนาคต ล้วนมีความเห็นคล้อยตามชั้นทั้งส่วนอดีตและอนาคต ประการชั้นทั้งส่วนอดีตและอนาคต ประกาศวาทะแสดงทฤษฎีต่าง ๆ ทั้งหมดถูกทฤษฎี ๖๒ นี้ ซึ่งเป็นดัจจตาข่ายปกคลุมเอาไว้ ตกอยู่ในตาข่ายนี้ เมื่อไหลขึ้นไหลอยู่ในตาข่ายนี้ ติดอยู่ในตาข่ายนี้ถูกปกคลุมเอาไว้ เมื่อไหลขึ้นไหลอยู่ในตาข่ายนี้ฉันทนั้น (ที.ส. (ไทย) ๙/๑๔๖/๔๖)

ตาข่ายทอง : ตาข่ายที่ทำด้วยทอง, ตาข่ายที่สำเร็จด้วยทอง, ตาข่ายทอง, ในมหาสุทฺถสสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสกับพระอานนทว่า พระเจ้ามหาสุทฺถสทรงมีเมืองขึ้น ๘๔,๐๐๐ เมือง มีกรุงกุสาวดีราชธานีเป็นเมืองหลวง ทรงมีปราสาท ๘๔,๐๐๐ องค์ ทรงมีช้าง ๘๔,๐๐๐ ช้าง มีเครื่องประดับทองมีธงทอง คลุมด้วยตาข่ายทอง มีพญาช้างตระกูลอุโบสถ มีเครื่องประดับทอง มีธงทอง คลุมด้วยตาข่ายทอง มีพญาม้าลาหกเป็นม้าทรง ทรงมีราชรถ ๘๔,๐๐๐ คัน หุ้มด้วยหนังราชสีห์ มีเครื่องประดับทอง มีธงทอง คลุมด้วยตาข่ายทอง มีเวชยันต์ราชรถเป็นรถพระที่นั่ง (ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๖๓/๑๕๕)

ต่างประเทศ : ประเทศอื่น, ถิ่นฐานดินแดนอื่น, ต่างประเทศ, ในเสริสสกวิมาน เทพบุตรถามว่า เพราะไรศทรัพย์เป็นเหตุ พวกท่านจึงพากันไปยังทิศต่าง ๆ คือฝั่งสมุทร ทะเลทราย และทางภูเขาที่ไปไต่ยาก พวกท่านได้ไปยังแคว้นของพระราชอื่น ๆ พบเห็นผู้คนชาวต่างประเทศ พวกเราขอฟังสิ่งอัศจรรย์ที่พวกท่านได้ยินหรือได้เห็นมา พวกพ่อค้าตอบว่า สมบัติของมนุษย์ที่ผ่านมามีทั้งหมด ซึ่งอัศจรรย์กว่าวิมานของท่านนี้พวกข้าพเจ้าไม่เคยได้ยินหรือได้เห็นมาก่อนวิมานของท่านซึ่งมีรัศมีงามพวกข้าพเจ้าแลดูแล้วไม่อึ้งเลย (ขุ.วิ. (ไทย) ๒๖/๑๒๓๔/๑๕๖)

ต่างหู : เครื่องประดับหูมีหลายแบบทำจากวัสดุต่างๆ กันเช่น เงิน ทอง พลาสติก,ต่างหู, ในโฆฎุมุขสูตร พระอุเททกล่าวกับโฆฎุมุขพราหมณ์ว่า บริษัทมี ๒ จำพวก คือ บริษัทบางพวกในโลกนี้ ๑. มีความกำหนดยินดีเมื่อมีต่างหูแก้วมณีจึงแสวงหา บุตร ภรรยา ทาสหญิง ทาสชาย นา สวน ทองและเงิน ๒. ไม่มีความกำหนดยินดีเมื่อมีต่างหูแก้วมณีละทิ้ง บุตร ภรรยา ทาสหญิง ทาสชาย นา สวน ทองและเงิน แล้วออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิต (ม.ม. (ไทย) ๑๓/๔๑๔/๕๑๘)

ตาชั่ง : เครื่องชั่งสำหรับชั่งสิ่งของต่าง ๆ มีหลายชนิด เช่น ตราชู ชั่งจีน ชั่งสปริง,ตาชั่ง ในปายาสีสูตร พระเจ้าปายาสีตรัสกับพระกุมารกัสสปะว่า พวกราชบุรุษของโยมจับโจรผู้ก่อกรรมชั่วมาแสดงแก่โยมว่า นี่เป็นโจรผู้ก่อกรรมชั่วต่อพระองค์ พระองค์โปรดลงพระอาชญาแก่โจรนี้ โยมสั่งพวกราชบุรุษว่า พวกท่านจงเอาตาชั่งมาชั่งบุรุษนี้ทั้งเป็นแล้วใช้เชือกมัดให้ขาดใจตาย พวกราชบุรุษรับคำของโยมแล้วจึงเอาตาชั่งไปชั่งบุรุษนั้นทั้งเป็นแล้วใช้เชือกมัดให้ขาดใจตาย เมื่อบุรุษนั้นยังมีชีวิตอยู่ ร่างกายนี้มีน้ำหนักเบาอ่อนนุ่ม และปรับตัวได้ง่ายกว่า แต่เมื่อบุรุษนั้นสิ้นชีวิตแล้วร่างกายมีน้ำหนักมากแข็งกระด้าง และปรับตัวได้ยากกว่า ท่านกุมารกัสสปะนี้เป็นเหตุที่ทำให้โยมเข้าใจว่า โลกอื่นไม่มี โอปปาติกสัตว์ไม่มีผลวิบากแห่งกรรมที่ทำความชั่วไม่มี (ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๒๓/๓๕๖)

ตาทิพย์ : ทิพจักขุ, ญาณที่ทำให้มีตาทิพย์ , ตาทิพย์, ในสามัญญผลสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสกับพระเจ้าอชาตศัตรูว่า เมื่อจิตเป็นสมาธิบริสุทธิ์ผุดผ่อง ไม่มีกิเลสเพียงดังเนิน ปราศจากความเศร้าหมอง อ่อน เหมาะแก่การใช้งานตั้งมั่น ไม่หวั่นไหวอย่างนี้ ภิกษุผู้นั้นย่อมจิตไปเพื่อจตุปปาตญาณ เห็นหมู่สัตว์ผู้กำลังจืด กำลังเกิด ทั้งขึ้นต่ำและขึ้นสูงงามและไม่งาม เกิดดีและเกิดไม่ดีด้วยตาทิพย์อันบริสุทธิ์เหนือมนุษย์รู้ชัดถึงหมู่สัตว์ผู้เป็นไปตามกรรม (ที.ส. (ไทย) ๙/๒๔๖/๘๓)

ตานี้ : มังสะจักขุ, ดวงตาธรรมตา, ตานี้, ในปายาสีสูตร พระเจ้าปายาสีตรัสกับพระกุมารกัสสปะว่า พระองค์ก็เช่นเดียวกับคนที่ตาบอดแต่กำเนิดนั้นแหละที่ตรัสกับอาตมภาวาว่า ใครบอกท่าน

กุมารกัสสปะว่า พวกเทพชั้นดาวดึงส์มี หรือว่าพวกเทพชั้นดาวดึงส์มีอายุยืนเท่านี้ พวกเรา ไม่เชื่อท่านกัสสปะว่า พวกเทพชั้นดาวดึงส์มี หรือว่า พวกเทพชั้นดาวดึงส์มีอายุยืนเท่านี้ คน จะเห็นโลกอื่นได้ด้วยตาเนื้อดังที่พระองค์ทรงเข้าพระทัยไม่ได้สมณพราหมณ์ผู้อยู่ในเสนาสนะ อันสงัดในป่าใหญ่ ทำตาทิพย์ให้บริสุทธิ์ยอมเห็นโลกนี้โลกอื่น ตลอดถึงเหล่าโอปปาติกสัตว์ ได้ด้วยตาทิพย์อันบริสุทธิ์เกินกว่าตาของมนุษย์ คนไม่อาจจะเห็นโลกอื่นได้ด้วยตาเนื้อดังที่ พระองค์ทรงเข้าพระทัยว่า โลกอื่นมี โอปปาติกสัตว์มี ผลวิบากแห่งกรรมที่ทำดีและทำชั่วมี (ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๑๘/๓๕๒)

ตาบอด : ตามีต, ตามองไม่เห็น, ตาบอด, ในปฐมมุนานาตติยสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลาย ว่า เรื่องเคยมีมาแล้ว ในกรุงสาวัตถี มีพระราชอาชญาหนึ่งรับสั่งเรียกบุรุษคนหนึ่งมาตรัส ว่า เจ้าจงไป จงบอกให้คนตาบอดทั้งหมดในกรุงสาวัตถีมาประชุมพร้อมกัน บุรุษนั้นทูลรับสนอง พระดำรัสแล้วพาคนตาบอดทั้งหมดกราบทูลพระราชอาชญาว่า คนตาบอดทั้งหลายมาประชุมกัน แล้ว พระราชาตรัสว่า เจ้าจงแสดงข้างแก่คนตาบอดทั้งหลาย บุรุษนั้นทูลรับสนองพระ ดำรัสแล้วจึงแสดงข้างแก่คนตาบอดทั้งหลาย คือ แสดงหัวข้างแก่คนตาบอดพวกหนึ่งบอกว่า ท่านทั้งหลายข้างเป็นอย่างนี้เป็นต้น (ขุ.อุ. (ไทย) ๒๕/๕๔/๒๙๑)

ตาปนนรก : นรกที่ทำให้ร้อน คือ พวกสัตว์นรกในนรกนี้จะถูกแทงด้วยหลาวเหล็กเท่าลำตาลลูกเป็นไฟ , นรกชื่อว่าตาปนนะ, ตาปนนรก, ในสังกัจจายกถกฤษีโพธิสัตว์กราบทูลพระเจ้าพรหมทัตว่าธรรม ชื่อว่าเป็นทางที่ปลอดภัยส่วนนรกชื่อว่า เป็นทางที่ไม่ปลอดภัย เพราะว่าธรรมนำสัตว์ไปสู่ นรกส่วนธรรมยังสัตว์ให้ถึงสุคติคนผู้ประพฤติล่วงธรรมทั้งหลาย มีชีวิตไม่ราบรื่น ตายไปแล้ว จะไปสู่คติใดในนรก ขอพระองค์ทรงสดับการกล่าวถึงนรกเหล่านั้น คือ (๑) สัตถ์นรก (๒) กภาพสตนนรก (๓) สังฆานนรก (๔) ชาลโรวนนรก (๕) ฐุมโรวนนรก (๖) ตาปนนรก (๗) ปตาปน นรก (๘) อเวจีมหานรก นรก ๘ ขุมเหล่านั้นบัณฑิตกล่าววว่า ก้าวพ้นได้โดยยากเคลื่อนกล่นไป ด้วยเหล่าสัตว์ผู้มีกรรมหยาบช้า (ขุ.ชา. (ไทย) ๒๘/๘๓/๔๗)

ตาปลินี, นักบวชหญิง : ตาปลินีเป็นผู้หญิง, นักบวชหญิง, ตาปลินี, ในอนนุโลจยชาดก พระโพธิสัตว์ แสดงธรรมแก่มหาชนว่า ตาปลินีผู้เจริญไปอยู่ในหมู่ชนเป็นจำนวนมากที่ตายแล้ว นางผู้อยู่ ร่วมกับพวกคนตายเหล่านั้นจะมีประโยชน์อะไรแก่เรา ฉะนั้น ข้าพเจ้าจึงไม่เศร้าโศกถึงนาง สัมมิลลหาสินี้ตาปลินีผู้เป็นที่รัก ถ้าบุคคลจะพึงเศร้าโศกถึงความตายที่ไม่มีแก่สัตว์ผู้เศร้าโศก ควรเศร้าโศกถึงตนผู้ตักอยู่ในอำนาจของมัจจุทุกเมื่อ (ขุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๑๐๙/๑๗๙)

ตามแต่จะได : ตามมีตามเกิด, ตามศรัทธาของประชาชน, ตามแต่จะได, ในวปกาสสูตรพระผู้มีพระ ภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ภิกษุประกอบด้วยธรรม ๕ ประการ ควรหลีกเลี่ยงจากหมู่อยู่ผู้ เดียว คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ (๑) สันโดษด้วยจิรวตามแต่จะได (๒) สันโดษด้วยบิณฑบาต ตามแต่จะได (๓) สันโดษด้วยเสนาสนะตามแต่จะได (๔) สันโดษด้วยคิลานปัจฉัยเภสัชช บริหารตามแต่จะได (๕) มากด้วยความดำริในการออกจากกาม ภิกษุมีธรรม ๕ ประการนี้ ควรหลีกเลี่ยงจากหมู่อยู่ผู้เดียว (อง.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๑๒๗/๒๐๗)

ตามธรรมดา : อาการหรือความเป็นไปแห่งธรรมชาติ เช่น การกิน การถ่ายเท การสืบพันธุ์ และการ เสื่อมสลาย, ความเป็นเอง, ตามธรรมดา, ในปัจฉยสูตรพระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลาย ว่า ภิกษุทั้งหลาย ปฏิจจสมุปบาทเป็นอย่างไร คือ เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรามรณะจึงมี

ตถาคตเกิดขึ้นก็ตาม ไม่เกิดขึ้นก็ตาม ธาตุนั้น คือ ความตั้งอยู่ตามธรรมดา ความเป็นไปตามธรรมดา ความที่มีสิ่งนี้เป็นปัจจัยของสิ่งนี้ คงตั้งอยู่อย่างนั้น ตถาคตรู้ บรรลุธาตุนั้น ครั้นรู้บรรลุแล้วจึงบอก แสดง บัญญัติ กำหนดเปิดเผย จำแนก ทำให้ง่าย และกล่าวว่า เธอทั้งหลายจงดู เพราะชาติเป็นปัจจัย ขราและมรณะจึงมี เพราะภพเป็นปัจจัย ชาติจึงมีเป็นต้น (ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒๐/๓๔)

ตามประทีป : จุดประทีป, จุดไฟ, จุดเทียน, ตามประทีป, ในพหุทธิสูตร พราหมณ์ภารทวาชโคตรได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคว่า พระโคตมผู้เจริญ พระภาชิตของพระองค์ชัดเจนไพเราะยิ่งนัก พระโคตมผู้เจริญทรงประกาศธรรมโดยปริยายเป็นอันมาก เปรียบเหมือนบุคคผลหงายของที่คว่ำเปิดของที่ปิดบอกทางแก่คนหลงทาง หรือตามประทีปในที่มืดด้วยตั้งใจว่า คนมีตาดีจักเห็นรูปได้ ข้าพระองค์นี้ขอถึงพระสมณโคตมผู้เจริญ พร้อมทั้งพระธรรม และพระสงฆ์เป็นสรณะ ข้าพระองค์พึงได้บรรพชาอุปสมบทในสำนักของพระโคตมผู้เจริญ (ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๙๖/๒๘๑)

ตามพปณณิ,เกาะ : เกาะที่อยู่ของคนผู้มีฝ่ามือแดง(ตามพะ =แดง, ปณณิ=ฝ่ามือ), เกาะลังกา, เกาะสิงหล, ปัจจุบันได้แก่ประเทศศรีลังกา ตั้งอยู่ทางตอนใต้ของประเทศอินเดีย, พระพุทธศาสนาเข้ามาสู่เกาะตามพปณณิ(ประเทศศรีลังกา)ประมาณพุทธศตวรรษที่ ๓ ในสมัยพระเจ้าอโศกมหาราช ทรงส่งพระธรรมทูตออกไปเผยแผ่พระพุทธศาสนาในดินแดนต่างๆ ๙ สาย ในสายที่ ๙ นำโดยพระมหินทเถระ(โอรสของพระเจ้าอโศกมหาราช)และคณะ ไปเผยแผ่พระพุทธศาสนาที่เกาะตามพปณณิ, ในพระวินัยปิฎกระบุว่าท่านเหล่านั้นเป็นผู้ทรงจำพระวินัยสืบๆ กันมา ดังข้อความตอนหนึ่งว่า "...จากนั้น พระเถระผู้ประเสริฐมีปัญญามากเหล่านี้คือ พระมหินทะ พระอัญญิยะ พระอุตติยะ พระสัมพละ และพระภัททบัณฑิต เดินทางจากชมพูทวีปมาที่เกาะสิงหลนี้ ท่านเหล่านั้นสอนพระวินัยปิฎกที่เกาะตามพปณณิ สอนนิกาย ๕ และปกรณ ๗..."(วิ.จ. (ไทย)๖/๑๘๔/๒๙๔,วิ.ป. (ไทย)๘/๓/๕,๘/๓/๖,๘/๓/๗,๘/๘/๑๓,๘/๘/๑๔,๘/๒๒/๒๕,๘/๒๒/๒๖,๘/๑๙๒/๑๘๐,๘/๒๐๒/๒๐๖,๘/๒๔๗/๓๒๐,๘/๒๔๘/๓๒๓)

ตามรักษา : ตามเผ้าดู, ตามเผ้าระวัง,ตามสอดส่อง, ตามดูแล, ตามคุ้มครอง, ตามอารักขา(อนุรักษติ), ในเอกกบุคคลบัญญัติ (นิทเทส) ได้กล่าวถึงคุณสมบัติของบุคคลผู้เป็นอนุรักษนาภัพพะว่า ถ้าตามรักษาสมบัติก็จะไม่เสื่อมจากสมบัติ ดังข้อความตอนหนึ่งระบุไว้ว่า “บุคคลผู้เป็นอนุรักษนาภัพพะ เป็นโฉน บุคคลบางคนในโลกนี้มีปกติได้สมบัติมีรูปเป็นอารมณ์หรือมีรูปเป็นอารมณ์ แต่บุคคลนั้นมีใจจะได้ตามที่ต้องการ มิใช่จะได้โดยไม่ยาก มิใช่จะได้โดยไม่ลำบาก มิใช่จะเข้าสมบัติหรือออกจากสมบัติได้ตามโอกาสที่ต้องการ ตามสมบัติที่ต้องการ ตามกำหนดเวลาที่ต้องการ ถ้าตามรักษา ย่อมไม่เสื่อมจากสมบัติเหล่านั้น ถ้าไม่ตามรักษา ย่อมเสื่อมจากสมบัติเหล่านั้น บุคคลนี้เรียกว่า ผู้เป็นอนุรักษนาภัพพะ” (อภิ.ปุ. (ไทย)๓๖/๘/๑๕๐), ในอรรถกถา ท่านขยายความว่า “ถ้าพระโยคีสละธรรมที่ไม่มีอุปการะ เสพธรรมที่มีอุปการะเข้าสมบัติ ก็เมื่อท่านปฏิบัติอยู่อย่างนี้ ชื่อว่า ตามรักษา ท่านจึงไม่เสื่อม พระโยคีนอกจากนี้ ย่อมเสื่อม”(อภิ.ปญจ.อ.(บาลี)๓/๘/๔๐)

ตามสภาวะ :ตามสภาพ(ยถา), ตามความเป็นเอง ตามธรรมดา หรือตามธรรมชาติ เช่น สภาพความเป็นอยู่ สภาพดินฟ้าอากาศ, ตามลักษณะในตัวเอง, ในอานาปานัสสติกา ตอนว่าด้วยโวทาน

ญาณนิเทศ ได้ระบุถึงบุคคลผู้อบรมอานาปานสติตามสภาวะที่พระพุทธเจ้าทรงแสดง โดยได้อธิบายความหมายของคำว่า ตามสภาวะ ไว้ถึง ๑๐ อย่าง คือ (๑) ตามสภาวะที่มีความหมายว่าฝึกตน (๒) ตามสภาวะที่มีความหมายว่าสงบตน (๓) ตามสภาวะที่มีความหมายว่ายังตนให้ปรินิพพาน (๔) ตามสภาวะที่มีความหมายว่ารู้ยิ่ง (๕) ตามสภาวะที่มีความหมายว่ากำหนดรู้ (๖) ตามสภาวะที่มีความหมายว่าละ (๗) ตามสภาวะที่มีความหมายว่าเจริญ (๘) ตามสภาวะที่มีความหมายว่าทำให้แจ้ง (๙) ตามสภาวะที่มีความหมายว่าตรัสรู้สัจจะ (๑๐) ตามสภาวะที่มีความหมายว่ายังตนให้ตั้งอยู่ในนิโรธ (ขุ.ป.(ไทย)๓๑/๑๖๑/๒๕๒, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน)

ตามใส่ใจ :ตามใส่ใจไว้ในใจ,ตามเอาใจจดจ่อ(อนุสฺสณเจติ),ในเอกกบุคคลบัญญัติ(นิเทศ) ได้กล่าวถึงคุณสมบัติของบุคคลผู้เป็นเจตนาภัพพะว่าถ้าตามใส่ใจสมาบัติก็จะไม่เสื่อมจากสมาบัติ ดังข้อความตอนหนึ่งระบุไว้ว่า “บุคคลผู้เป็นเจตนาภัพพะ เป็นโฉน บุคคลบางคนในโลกนี้มีปกติได้สมาบัติมีรูปเป็นอารมณ์หรือมีรูปเป็นอารมณ์ แต่บุคคลนั้นมีใช้จะได้ตามที่ต้องการ มิใช่จะได้โดยไม่ยาก มิใช่จะได้โดยไม่ลำบาก มิใช่จะเข้าหรือออกจากสมาบัติได้ตามโอกาสที่ต้องการตามสมาบัติที่ต้องการ ตามกำหนดเวลาที่ต้องการ ถ้าตามใส่ใจ ย่อมไม่เสื่อมจากสมาบัติเหล่านั้น ถ้าไม่ตามใส่ใจ ย่อมเสื่อมจากสมาบัติเหล่านั้น บุคคลนี้เรียกว่า ผู้เป็นเจตนาภัพพะ” (อภิ.ป.(ไทย)๓๖/๘/๑๕๐)

ในอรรถกถาท่านขยายความว่า “ถ้าเข้าสมาบัติ อธิบายว่า ก็พระโยคีเมื่อเข้าสมาบัติ ชื่อว่า ตามใส่ใจ ท่านจึงไม่เสื่อม พระโยคีนอกนี้ย่อมเสื่อม” (อภิ.ปญจ.อ.(บาลี)๓/๗/๔๐)

ตายนคาถา :คาถาของตายนเทพบุตร,คาถาที่ตายนเทพบุตรกล่าวในสำนักของพระพุทธเจ้า,ในตายนสูตร(ว่าด้วยตายนเทพบุตร) ได้ระบุไว้ว่า ขณะที่พระพุทธเจ้าประทับอยู่ที่วัดพระเชตะวัน เมืองสาวัตถี ตายนเทพบุตรได้มาเข้าเฝ้าและกล่าวคาถา ๕ คาถาในสำนักของพระพุทธเจ้า พระองค์ตรัสให้ภิกษุทั้งหลายศึกษา เล่าเรียน ทรงจำตายนคาถาไว้ ทรงรับรองว่า ตายนคาถาประกอบด้วยประโยชน์ เป็นเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์ ใน ๕ คาถานั้น คาถาสุดท้ายมีเนื้อความว่า “กรรมที่ย่อยหย่อนอย่างใดอย่างหนึ่ง วัตรที่เศร้าหมองและพรหมจรรย์ที่พึงระลึกถึงด้วยความระแวงสงสัย ทั้ง ๓ นั้นไม่มีผลมาก”(ส.ส.(ไทย)๑๕/๘๙/๙๕)

ตายนเทพบุตร :เทพบุตรชื่อตายณะ, เทพบุตรผู้มาเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้ายามราตรีและได้เปล่งตายนคาถา ๕ คาถา, ในตายนสูตร(ว่าด้วยตายนเทพบุตร) ระบุไว้ว่า ตายนเทพบุตรองค์นี้ เคยเป็นเจ้าลัทธิมาก่อนและมีวรรณะงดงามยิ่งนัก ดังข้อความตอนที่พระพุทธเจ้าตรัสแก่ภิกษุทั้งหลายว่า “ภิกษุทั้งหลาย เมื่อคตินี้ ตายนเทพบุตรผู้เคยเป็นเจ้าลัทธิมาก่อน มีวรรณะงดงามยิ่งนัก เมื่อราตรีผ่านไป เปล่งรัศมีให้สว่างทั่วพระเชตะวัน เข้ามาหาเราถึงที่อยู่ อภิวัตแล้วยืนอยู่ ณ ที่สมควร ได้กล่าวคาถานี้ในสำนักของเรา...” (ส.ส.(ไทย)๑๕/๘๙/๙๕)

ตายนสูตร :พระสูตรว่าด้วยตายนเทพบุตร สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวัน ตายนเทพบุตรผู้เคยเป็นเจ้าลัทธิดีกกล่าวในสำนักของพระองค์ว่า ท่านจงพยายามตัดกระแสจงบรพเทากาม เพราะหากมุนีไม่ละกามย่อมเข้าถึงความมีจิตแน่วแน่ไม่ได้ ถ้าบุคคลจะทำความเพียร พึงทำความเพียรนั้นจริง ๆ พึงบากบั่นทำให้มั่นคง เพราะว่าการบรรพชาที่ปฏิบัติย่อหย่อนย่อมไปประยฐลีคือกิเลสให้แปดเปื้อนยิ่งขึ้น ความชั่วไม่ทำเสียเลยดีกว่า เพราะทำแล้ว

ยอมเดือดร้อนภายหลัง ควรทำความดีที่ไม่ทำให้เดือดร้อนภายหลัง หล้าคาที่บุคคลจับไม่ได้ ย่อมบดมือ ฉันทใด ความเป็นสมณะที่บุคคลปฏิบัติไม่ดีย่อมหลุดเข้าไปในนรก ฉะนั้น กรรมที่ย่อหย่อน วัตรที่เศร้าหมอง และพรหมจรรย์ที่พึงระลึกถึงความระวางสงสัย มีผลน้อย (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๘๘/๙๓)

ตารณะ,พระเจ้าจักรพรรดิ :พระเจ้าจักรพรรดิพระนามว่าตารณะ, กษัตริย์พระนามว่าตารณะ, พระเจ้าตารณะ,ในขทิวรณียเวตเถราปทาน(ประวัติในอดีตชาติของพระขทิวรณียเวตเถระ) พระเถระได้กล่าวถึงอดีตชาติของท่านว่า ในสมัยพระพุทธเจ้าพระนามว่าปทุมุตตระ ท่านเกิดเป็นนายเรือพาคคนข้ามฟากในท่าที่มีกระแสน้ำเชี่ยวด้วยความปลอดภัย ครั้งหนึ่ง ได้ตกแต่งเรืออย่างดีถวายเป็นการต้อนรับพระพุทธเจ้าและพระอรหันตสาวกที่ประสงค์จะข้ามฟากที่ท่านั้น ด้วยกุศลกรรมนี้ มีพุทธพยากรณ์ว่า เขาจักได้บังเกิดในเทวโลก และในกัปที่ ๕๘ จักได้เกิดเป็นพระเจ้าจักรพรรดิพระนามว่าตารณะ ดังข้อความตอนหนึ่งระบุไว้ว่า “...ในกัปที่ ๕๘ นายเรือผู้นี้ จักเป็นพระเจ้าจักรพรรดิพระนามว่าตารณะ เป็นใหญ่ มีชัยชนะในทวีปทั้ง ๔...” (ช.อ.ป.(ไทย) ๓๒/๖๓๔/๙๖)

ตารุกขพราหมณ์ : พราหมณ์มีชื่อว่าตารุกษะ, ในเทวีขสุตฺต(สูตรว่าด้วยเรื่องไตรเพท) ระบุว่า ตารุกขพราหมณ์เป็นหนึ่งในพราหมณ์มหาศาลผู้มีชื่อเสียงในสมัยนั้น ได้แก่ จังกีพราหมณ์ ตารุกขพราหมณ์ โปกขรชาติพราหมณ์ ชาณุสโสณิพราหมณ์ และโตเทยพราหมณ์ เป็นต้น, พราหมณ์เหล่านี้จับไตรเพทได้แนะนำทางปฏิบัติไปอยู่ร่วมกับพรหมแก่คนทั้งหลาย แต่ละคนต่างก็มีผู้ศรัทธายึดมั่นในหลักคำสอนเห็นได้จากข้อถกเถียงเรื่องทางและไม่ใช่ทางของมาณพ ๒ คน คือวาเสฏฐมาณพผู้ยึดมั่นในคำสอนของโปกขรชาติพราหมณ์และภาร์ทวาชมาณพผู้ยึดมั่นในคำสอนของตารุกขพราหมณ์ ดังข้อความตอนหนึ่งที่ภาร์ทวาชมาณพกล่าวตอบได้ว่า เสฏฐมาณพว่า “ทางที่ตารุกขพราหมณ์บอกไว้เท่านั้นเป็นทางตรง เป็นทางเดินตรงไป เป็นทางนำออก นำผู้เดินตามไปสู่ความเป็นผู้อยู่ร่วมกับพระพรหมได้” (ที.ส.(ไทย) ๙/๕๑๙/๒๓๐, ๕๒๐/๒๓๐, ๕๒๒/๒๓๑, ๕๒๓/๒๓๑, ม.ม.(ไทย)๑๓/๔๕๔/๕๗๒)

ตาลบุตร,ผู้ใหญ่บ้าน:ผู้ใหญ่บ้านชื่อตาลบุตร,ในตาลบุตรสูตร(ว่าด้วยผู้ใหญ่บ้านชื่อตาลบุตร) ระบุว่า ผู้ใหญ่บ้านชื่อตาลบุตรคนนี้เป็นผู้ใหญ่นักพ่อนักป้อนได้มาเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าขณะประทับอยู่ที่พระเวฬุวัน กรุงราชคฤห์ และทูลถามปัญหาเกี่ยวกับเรื่องนักพ่อนว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์ได้ยินคำของพวกนักพ่อนว่า ผู้เคยเป็นอาจารย์และอาจารย์ก่อน ๆ กล่าวว่า นักพ่อนำคนใดทำให้ประชาชนหัวเราะรื่นเริงด้วยคำจริงบ้าง เท็จบ้าง กลางโรงละคร กลางงานมหรสพ นักพ่อนำคนนั้นหลังจากตายแล้วจะเข้าถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกับเหล่าเทวดาชื่อปหาสะ ในข้อนี้พระผู้มีพระภาคตรัสอย่างไร ,(ส.สพ.(ไทย)๑๘/๓๕๔/๓๕๕)

ในอรรถกถาท่านขยายความว่า เขามีชื่ออย่างนั้น(ตาลบุตร) เล่ากันมาว่า นายบ้านนักพ่อนำคนนั้น มีผิวพรรณผ่องใสเหมือนลูกตาลสุกที่หลุดจากขั้ว ด้วยเหตุนี้ คนทั้งหลายจึงตั้งชื่อเขาว่า ตาลบุตร(อรรถเป็น ตาลปฐะ) นายตาลบุตรผู้นั้นถึงพร้อมด้วยอภินิหาร (บุญเก่า) เป็นบุคคลเกิดในภพสุดท้าย (ไม่ต้องเกิดอีก) แต่เพราะเหตุที่ธรรมดาปฏิสนธิ เอาแน่นอนไม่ได้เหมือนท่อนไม้ที่ขวางไปในอากาศ ฉะนั้น นายตาลบุตรนี้จึงบังเกิดในตระกูลนักพ่อนำพอเจริญวัยก็เป็นยอดทางนาฏศิลป์(ศิลปะพ่อนำ)...”(ส.สพ.อ.(ไทย)๓/๓๕๔/๒๑๑-๒๑๒)

ตาลปัดนทพยาภิภาวิมาน : ว่าด้วยวิมานที่เกิดขึ้นแก่หญิงผู้ถวายพัดใบตาล หมายถึงว่าด้วยวิมานที่เกิดขึ้นแก่หญิงผู้ถวายพัดใบตาลแต่ภิกษุผู้กำลังเที่ยวบิณฑบาต (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๕๖๕-๕๗๒/๖๖)

ตาลปฏฺฐเถระคาถา : คาถาของพระตาลปฏฺฐเถระ, ภาชิตของพระตาลปฏฺฐเถระ พระตาลปฏฺฐเถระหวังจะจำแนกแสดงโยนิโสมนสิการโดยประการต่างๆ จึงได้กล่าวสอนภิกษุทั้งหลายด้วยภาชิตทั้งหลาย เช่น เมื่อไรหนอเราจะอยู่ผู้เดียวไม่มีตัณหาเป็นเพื่อนที่ชอกเขา เมื่อไรหนอเราจะพิจารณาเห็นแจ้งภพทั้งปวงโดยเป็นสภาวะไม่เที่ยงอยู่ เมื่อไรหนอความดำริเช่นนี้นั้นของเราจะสำเร็จได้ เมื่อไรหนอเราจะได้เป็นมุนีนุ่งห่มผ้ากาสาวพัสตร์ที่ตัดด้วยศีลศตราไม่ยึดมั่นไม่มีความหวัง ละคราะ โทสะ และโมหะได้แล้ว เทียวไปในป่าใหญ่อยู่ได้อย่างสบาย (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๑๐๙๔/๕๑๘)

ตาลปุตตสูตร : พระสูตรว่าด้วยผู้ใหญ่บ้านชื่อตาลบุตรผู้ใหญ่บ้านนักพอนรำชื่อตาลบุตรเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคผู้ประทับอยู่ ณ พระเวฬุวันแล้วทูลถามถึง ๒ ครั้งว่า พวกนักพอนรำผู้เคยเป็นอาจารย์และปาจารย์กล่าวว่า นักพอนรำที่ทำให้ประชาชนหัวเราะรื่นเริงด้วยคำจริงบ้าง เท็จบ้างกลางโรงละคร หลังจากตายแล้วจะเข้าถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกับเหล่าเทวดาชื่อปหาสะ ในข้อนี้พระผู้มีพระภาคตรัสอย่างไร

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบเหมือนกันทั้ง ๒ ครั้งว่า จงพักปัญหาข้อนี้ไว้ อย่าถามเราเลย เมื่อเขาถามเป็นครั้งที่ ๓ จึงตรัสตอบว่าเมื่อก่อน สัตว์ทั้งหลายยังไม่ปราศจากราคะ โทสะ และโมหะ ถูกเครื่องผูกคือราคะ โทสะและโมหะผูกไว้ นักพอนรำย่อมรวบรวมธรรมเป็นที่ตั้งแห่งความกำหนดเข้าไปกลางโรงละครเพื่อสัตว์เหล่านั้น นักพอนรำนั้นจัดมัวเมาประมาทด้วยตนเอง ทั้งทำให้ผู้อื่นมัวเมาประมาทด้วย หลังจากตายแล้วจะไปเกิดในนรกชื่อปหาสะ แต่ถ้าเขามีความเห็นอย่างนักพอนรำผู้เคยเป็นอาจารย์และปาจารย์นั้นย่อมถือว่าเป็นมิจฉาทิฎฐิ(ความเห็นผิด) และผู้เป็นมิจฉาทิฎฐิย่อมมีคติอย่างใดอย่างหนึ่ง ในคติ ๒ อย่าง คือ นรก หรือกำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสอย่างนี้ นายตาลบุตรได้ร้องให้พร้อมกราบทูลว่าข้าพระองค์ร้องไห้เพราะถูกพวกนักพอนรำผู้เป็นอาจารย์และปาจารย์ หลอกหลวงให้หลงมานานนัก แล้วกล่าวชื่นชมพระภาชิต (ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๓๕๔/๓๕๕)

ตาลผลิยเถรปาทาน: ประวัติในอดีตชาติของพระตาลผลิยเถระซึ่งท่านเถระประกาศประวัติในอดีตชาติของตนไว้ว่า ในอดีตชาติกับที่ ๙๔ ท่านได้ถวายผลตาลแด่พระปัจเจกพุทธเจ้าพระนามว่าสตรังสี เพราะผลแห่งท่านนั้น ท่านไม่รู้จักทุกคติเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุวิเศษ ๓ พร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๘๕/๑๙๗)

ตาลยอตถวัณ : ตาลที่มียอดด้วน, ต้นตาลที่ไม่สามารถเจริญงอกงามต่อไปได้, สำนวนไทยหมายถึงคนที่ไม่มีทางเจริญก้าวหน้าต่อไปอีกแล้ว, คนที่ไม่มีบุตรสืบตระกูล, ในสุตตปิฎก(ว่าด้วยเจ้าสุตตปิฎก ลิงจวิบุตร) ท่านเปรียบเทียบบุคคลผู้น้อมใจไปในนิพพานแล้วว่าเป็นผู้สามารถตัดรากถอนโคนความเกี่ยวข้อง กับเนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติได้ เหมือนตาลยอตถวัณ สมดังพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า “เปรียบเหมือนตาลยอตถวัณไม่อาจงอกงามได้อีกแม้ฉันใด ความเกี่ยวข้องในเนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ ก็ถูกบุรุษบุคคลผู้น้อมใจไปในนิพพานโดยชอบถอนขึ้นได้ ตัดรากถอนโคนเหมือนต้นตาลที่ถูกตัดรากถอนโคนไปแล้ว เหลือ

แต่พื้นที่ ทำให้ไม่มี เกิดขึ้นต่อไปไม่ได้ ฉะนั้นเหมือนกัน บุรุษบุคคลนั้นบัณฑิตพึงทราบว่าเป็นบุรุษบุคคลผู้เห็นห่างจากความเกี่ยวข้องกับแนวสัญญาณสัญญาณตนสมบัติ มีแต่น้อมใจไปในนิพพานโดยชอบ” (ม.อ.(ไทย)๑๔/๖๒/๖๖, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน)

तालविक्षुण्डायकเถरापทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระतालวिक्षุण्डायกเถระ ซึ่งท่านเถระประกาศประวัติในอดีตชาติของตนไว้ว่า ในอดีตชาติที่ ๙๒ ท่านได้ถวายใบตาลแด่พระพุทธเจ้าพระนามว่าติสสะ เพราะผลแห่งท่านนั้น ท่านไม่รู้จักทุกคติเลย ในปีที่ ๖๓ ท่านได้เกิดเป็นพระเจ้าจักรพรรดิผู้มีพละทานุภาพมาก ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุประอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ช.อ.ป.(ไทย) ๓๒/๓๑/๓๘๔)

ตาทมากรุก : เรียกผ้าที่มีลายเป็นตารางสี่เหลี่ยมจัตุรัสแบบกระดานหมากรุกมีสีสลับกันว่าผ้าตาทมากรุก, ในรัฐपालสูตร(ว่าด้วยพระรัฐपालะ) พระเถระได้แสดงธรรมเกี่ยวกับความสวยงามในส่วนต่างๆ ของร่างกายที่ประดับตกแต่งแล้วพอจะหลอกคนโง่ให้หลงใหลได้ แต่จะหลอกคนผู้แสวงหาฝั่ง(นิพพาน)ไม่ได้ ในเรื่องนี้ ท่านกล่าวถึงการประดับตกแต่งทรงผมให้สวยงามว่าเป็นลอนดั่งตาทมากรุก(น่าจะเป็นทรงยอดนิยมในสมัยนั้น)

ในอรรถกถาท่านขยายความว่า “คำว่า ที่ตกแต่งเป็นลอนดั่งตาทมากรุก(อฏฐบทกตา) ความว่า ที่ลูบด้วยน้ำต่าง ทำให้เป็นวงๆ ที่ชายหน้าผาก ตกแต่งให้เป็น ๘ ลอน”(ม.ม.(ไทย) ๑๓/๓๐๒/๓๖๐, ม.ม.อ.(ไทย)๑/๓๐๒/๒๘๒)

ตำบล : ที่องที่ที่รวมหมู่บ้านหลายหมู่บ้านเข้าด้วยกัน, ตำบลอยู่ตรงกลางระหว่างหมู่บ้านกับเมือง คือมีขนาดใหญ่กว่าหมู่บ้านแต่มีขนาดเล็กกว่าเมือง(หมู่บ้าน ใช้คำบาลีว่า "คาม", ตำบล ใช้คำบาลีว่า "นิคม", ส่วนคำว่าเมืองหรือเมืองหลวง ใช้คำบาลีว่า "ราชธานี" มีขนาดใหญ่เล็กกว่ากันตามลำดับ), คำว่า "ตำบล" เข้ามาเกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนาในหลายเหตุการณ์ เช่น ในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา พระพุทธเจ้าพร้อมทั้งพระสาวกเสด็จไปเผยแผ่ศาสนาในทุกพื้นที่ ทั้งหมู่บ้านตำบลและเมือง, หรือเมื่อภิกษุเข้าไปสู่หมู่บ้านตำบลหรือเมืองต้องสำรวมกาย วาจา และใจ เป็นต้น, (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๑๓๒/๙๗, ม.ม.(ไทย)๑๓/๑๖๔/๑๘๔, ส.ช.(ไทย)๑๓/๓๘/๑๑๘, อ.ง.ทุก.(ไทย)๒๐/๘๐/๓๐๔, อ.ง.จตุกก.(ไทย)๒๑/๓๓/๕๑, ๑๑๓/๑๗๓, ๑๒๒/๑๘๖, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน)

ตำบลคยา : ตำบลชื่อว่าคยา, ตำบลคยาสี่สะ, ตำบลที่อยู่ของชฎิลนามว่าคยากัสสะปะ(คยากัสสะปะ เป็นน้องคนเล็กในชฎิล ๓ พี่น้อง คือ อรุเวลกัสสะปะ นทีกัสสะปะ และคยากัสสะปะ, เพราะอาศัยอยู่ในตำบลคยา จึงได้ชื่อว่าคยากัสสะปะ), ในอรุเวลกัสสะปะเถราปทาน(ประวัติในอดีตชาติของพระอรุเวลกัสสะปะเถระ) พระเถระได้กล่าวถึงอดีตชาติของตนเริ่มตั้งแต่สมัยพระปทุมุตตรพุทธเจ้าจนถึงสมัยพระสมณโคดมพุทธเจ้าองค์ปัจจุบัน ในช่วงหนึ่งท่านได้ระลึกถึงตำบลคยาซึ่งเป็นสถานที่อยู่ของคยากัสสะปะว่า ".....เพราะน้องชายอีกคนหนึ่งของข้าพเจ้าอาศัยอยู่ที่ตำบลคยา เขาจึงประกาศนามว่าคยากัสสะปะ..", ตำบลคยาสี่สะ เป็นสถานที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงอาทิตตปริยายสูตรโปรดชฎิล ๓ พี่น้องและบริวารอีก ๑,๐๐๐ รูป จนได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ (ช.อ.ป.(ไทย)๓๓/๒๘๗/๒๗๗)

ตำบลอรุเวลา: ตำบลชื่อว่าอรุเวลา, ตำบลที่ตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า, ตำบลที่อยู่ของชฎิลนามว่าอรุเวลกัสสะปะ, ตำบลอรุเวลา หรืออรุเวลาเสนานิคม หมายถึง หมู่บ้านตำบลที่เต็มไปด้วยกอง

ทราญ(อุรุเวลา=กองทราญ, เสนานิคม=หมู่บ้าน ตำบล),ในช่วงเสด็จออกผนวช พระพุทธเจ้า ได้มาบำเพ็ญเพียรและตรัสรู้ที่ตำบลนี้ ปัจจุบันเรียกว่า"พุทธคยา"(ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๙๓/๕๗๘), ในอุรุเวลกัสสปเถรปาทาน (ประวัติในอดีตชาติของพระอุรุเวลกัสสปะ) ระบุว่า อุรุเวลกัสสปะ เป็นพี่ชายคนโตในชฎิล ๓ พี่น้องมีชื่อเดิมว่า "กัสสปะ" ตามโคตร แต่ที่ได้ชื่อว่า "อุรุเวลกัสสปะ"เพราะตั้งอาศรมอาศัยอยู่ในตำบลอุรุเวลา”(ขุ.อป.(ไทย)๓๓/๒๘๕/๒๗๗,๓๓/๒๘๖/๒๗๗)

ตำรา :แบบแผนที่ว่าด้วยหลักวิชาต่างๆ, ตำรับตำรา, คัมภีร์, ในสันทกสูตร(ว่าด้วยปริพาชกชื่อสันทกกะ) และในเกสปุตติสูตร(ว่าด้วยกาลามะชาวเกสปุตตนิคม) พระพุทธเจ้าได้ตรัสสอนไม่ให้เชื่อถือศรัทธาอะไรง่าย ๆ แม้แต่ด้วยการอ้างตำราหรือคัมภีร์ ดังพระดำรัสที่ตรัสแก่ชาวกาลามะว่า...กาลามะทั้งหลาย ท่านทั้งหลาย อย่าปลงใจเชื่อด้วยการฟังตามกันมา อย่าปลงใจเชื่อด้วยการถือสืบๆ กันมา อย่าปลงใจเชื่อด้วยการเล่าลือ อย่าปลงใจเชื่อด้วยการอ้างตำราหรือคัมภีร์ อย่าปลงใจเชื่อด้วยการอนุমান อย่าปลงใจเชื่อด้วยการคิดตรองตามแนวเหตุผล อย่าปลงใจเชื่อเพราะเข้าได้กับทฤษฎีที่พินิจไว้แล้ว อย่าปลงใจเชื่อเพราะมองเห็นรูปลักษณ์น่าจะเป็นไปได้ อย่าปลงใจเชื่อเพราะนับถือที่ท่านสมณะนี้เป็นครูของเรา... ,(ม.ม.(ไทย)๑๓/๒๓๐/๒๗๑,อง.ต.ก.(ไทย)๒๐/๖๖/๒๕๗,๖๗/๒๖๔,พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน)

ตำราพิชัยสงคราม : ตำราว่าด้วยกลยุทธ์, ตำราว่าด้วยวิธีการเอาชนะในสงคราม,ชื่อเรียกอย่างหนึ่งของพรหมชาลสูตรว่า "ตำราพิชัยสงคราม"(สังคามวิชัย),ในพรหมชาลสูตร(ว่าด้วยข่ายแห่งพระสัมพันธัญญ์อันประเสริฐ) พระอานนท์เถระครั้งได้ฟังพรหมชาลสูตรจบลง เกิดความอัศจรรย์ใจ ทูลถามพระพุทธเจ้าว่า ธรรมบรรยายนี้มีชื่อว่าอะไร พระพุทธองค์ตรัสตอบว่า อานนท์ เธอจงจำธรรมบรรยายนี้ว่า ข่ายแห่งประโยชน์ (อรรถชาละ)ก็ได้ ข่ายแห่งธรรม(ธรรมชาละ)ก็ได้ ข่ายแห่งสัมพันธัญญ์อันประเสริฐ (พรหมชาละ)ก็ได้ ข่ายแห่งทิวัญญ์(ทิวัญญ์ชาละ)ก็ได้ ตำราพิชัยสงคราม(สังคามวิชัย) อันยอดเยี่ยมก็ได้ , ในอรรถกถาท่านอธิบายเสริมว่า "ที่ชื่อว่าตำราพิชัยสงคราม เพราะผู้ที่ฟังสูตรนี้แล้ว สามารถพิชิตเทวบุตรมาร ชันธมาร มัจฉุมาร หรือกิเลสให้ได้" (ที.สี.(ไทย)๙/๑๔๘/๔๗,(ที.สี.อ. (บาลี) ๑/๑๔๘/๑๑๙,พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน)

ตำหนักทองคำ:ตำหนักที่ทำด้วยทองคำ,วังที่ทำด้วยทองคำ,เรือนหรือที่อยู่ของพระราชินีที่ทำด้วยทองคำ, ในจัมเปยยขันธกชาดก(ว่าด้วยพญานาคจัมเปยยะ) พระโพธิสัตว์บังเกิดเป็นพญานาคในนาคพิภพ แม้จะพรั่งพร้อมด้วยสมบัติน่าใคร่ทุกอย่างแต่ก็ยังบำเพ็ญตบะเพื่อบังเกิดในมนุษย์โลกด้วยประสงค์จะทำที่สุดแห่งการเกิดและการตาย(นิพพาน) จึงไม่มีความยึดติดในทรัพย์สมบัติทุกชนิด กระทั่งทองคำสูงประมาณชั่วลำตาล เห็นได้จากคำที่พญานาคโพธิสัตว์ทูลขอให้พระราชินีไปขนทองคำมาสร้างเป็นพระตำหนักทองคำว่า "ก็เงินทองของข้าพระพุทธเจ้านี้มีอยู่เพียงพอ ทองคำสูงประมาณชั่วลำตาลพระองค์โปรดให้ขนไปจากที่นี่แล้ว จงให้สร้างพระตำหนักทองคำและสร้างกำแพงเงินเถิด"(ขุ.ชา.วิสติ.(ไทย)๒๗/๒๘๑/๕๑๙)

ตำหนักอิฐ :ตำหนักที่ทำด้วยอิฐ, วังที่ทำด้วยอิฐ, เรือนหรือที่อยู่ของพระราชินีที่ทำด้วยอิฐ, คำว่า "ตำหนักอิฐ" ในที่นี้ ท่านหมายถึงกุฏิสถานที่ประทับอยู่ของพระพุทธเจ้าที่สร้างด้วยอิฐในหมู่บ้านนาทิกะและใกล้หมู่บ้านญาติกะ,พระพุทธเจ้าทรงสละราชสมบัติเสด็จออกผนวช ใช้

ชีวิตอยู่อย่างสมถะท่ามกลางธรรมชาติหรือในกุฎิที่ผู้มีจิตศรัทธาสร้างถวาย (ทำด้วยดินเหนียวบ้าง ทำด้วยอิฐบ้าง) แม้จะไม่ได้ทำด้วยวัสดุล้ำค่า แต่ยังคงเรียกสถานที่ประทับนั้นด้วยราชาศัพท์ว่า "ตำหนัก" เพราะทรงมีเชื้อกษัตริย์และเพื่อเป็นการถวายพระเกียรติ, ช่วงที่ประทับอยู่ ณ พระตำหนักอิฐในหมู่บ้านนาทิกะนี้ พระพุทธเจ้าตรัสปรารภถึงคติที่ไปหลังมรณกรรมของ ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก และอุบาสิกา จำนวนหลายท่าน แก่พระอานนท์เถระ (ที.ม.(ไทย)๑๐/๒๕๙/๑๐๔, ๒๗๓/๒๐๕, ๒๗๘/๒๐๙, ๒๗๙/๒๑๐, ๒๘๑/๒๑๒, ม.ม.(ไทย)๑๒/๓๒๕/๓๕๗, ส.นิ.(ไทย)๑๖/๔๕/๙๑)

ตำหนัก : ติเตียน, ว่ากล่าว, ตำหนิติเตียน, กล่าวโทษไม่เห็นด้วยกับสิ่งที่ผู้ใดผู้หนึ่งกระทำ(ตรงข้ามกับ ชมเชย หรือ ยกย่อง), คำสอนทางพระพุทธศาสนามีหลักอยู่ว่า "ตำหนักสิ่งที่ควรตำหนิ ชื่นชม สิ่งที่ควรชื่นชม" หลักการนี้ใช้ได้ทั่วไปทั้งกับบรรพชิตและคฤหัสถ์ เช่น ทำกรรมชั่ว ควรแก่การตำหนิ ทำกรรมดี ควรแก่การชื่นชม, พระพุทธเจ้าทรงชื่นชมภิกษุผู้สามัคคีกัน แต่ทรงตำหนิภิกษุผู้แตกแยกกันทรงชื่นชมภิกษุผู้ไม่ละเมิดอาบัติ ทรงตำหนิภิกษุผู้ละเมิดอาบัติ เป็นต้น(ม.อ.(ไทย)๑๔/๔๐/๔๘, ส.ม.(ไทย)๑๙/๑๐๒๐/๕๒๙, ๑๙/๑๐๒๑/๕๓๒, อ.จ.ต.ก.(ไทย)๒๑/๒๔๔/๓๖๓, พ.จ.(ไทย)๒๕/๓๘๙/๑๕๕)

ตำแหน่ง : ที่อยู่, สถานะ, แห่งที่, หน้าที่การงาน, ในลักษณะสูตร(ว่าด้วยลักษณะมหาบุรุษ ๓๒ ประการ) ได้ระบุถึงลักษณะของจักรบนพื้นผ้าพระบาทว่ามีส่วนประกอบครบทุกอย่างและจัดวางไว้ในตำแหน่งที่เหมาะสม ดังข้อความที่พระพุทธเจ้าตรัสแก่ภิกษุทั้งหลายตอนหนึ่งว่า ภิกษุทั้งหลาย... ลักษณะมหาบุรุษนี้ คือ พื้นผ้าพระบาททั้งสองมีจักรซึ่งมีก้างละ ๑,๐๐๐ ชี้ มีกวมิดุม และมีส่วนประกอบครบทุกอย่างและจัดวางไว้ในตำแหน่งที่เหมาะสม" (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๒๐๔/๑๖๖)

ติกขปัญญาสูตร: พระสูตรว่าด้วยธรรมที่เป็นไปเพื่อความมีปัญญากล้า พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ธรรม ๔ มีสัพฺปริสสังเสวะเป็นต้นที่บุคคลเจริญ กระทำให้มากแล้วเป็นธรรมที่เป็นไปเพื่อความมีปัญญากล้า(ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๐๖๙/๕๘๑)

ติกกนทกัวัน, ปา : ปามีชื่อว่าติกกนทกัวัน, ในติกกนทกัสูตร(ว่าด้วยพระธรรมเทศนาที่ป่าติกกนทกัวัน) ระบุว่า ป่าติกกนทกัวัน ตั้งอยู่ที่เขตเมืองสาเกต ณ สถานที่แห่งนี้ พระพุทธเจ้าตรัสปฏิญาณแก่ภิกษุทั้งหลาย ๕ ประการ ได้แก่(๑)ภิกษุพึงมีสัญญาว่าปฏิญาณในสิ่งไม่ปฏิญาณตามกาลอันควร(๒)ภิกษุพึงมีสัญญาว่าไม่ปฏิญาณในสิ่งปฏิญาณตามกาลอันควร(๓)ภิกษุพึงมีสัญญาว่าปฏิญาณในสิ่งไม่ปฏิญาณและสิ่งปฏิญาณตามกาลอันควร(๔)ภิกษุพึงมีสัญญาว่าไม่ปฏิญาณในสิ่งปฏิญาณและสิ่งไม่ปฏิญาณตามกาลอันควร(๕)ภิกษุพึงเว้นสิ่งทั้งสองนั้น คือสิ่งไม่ปฏิญาณและสิ่งปฏิญาณแล้วเป็นผู้มีอุเบกขามีสติสัมปชัญญะอยู่ตามกาลอันควร(อ.ง.ป.ญจ.(ไทย)๒๒/๑๔๔/๒๓๙)

ติกกนทกัสูตร: พระสูตรว่าด้วยพระธรรมเทศนาที่ป่าติกกนทกัวัน พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ ป่าติกกนทกัวัน เขตเมืองสาเกต ทรงสอนภิกษุให้เจริญธรรม ๕ คือ(๑) พึงมีสัญญาว่า ปฏิญาณในสิ่งไม่ปฏิญาณ (๒) พึงมีสัญญาว่า ไม่ปฏิญาณในสิ่งปฏิญาณ (๓) พึงมีสัญญาว่าปฏิญาณทั้งในสิ่งไม่ปฏิญาณและสิ่งปฏิญาณ (๔) พึงมีสัญญาว่าไม่ปฏิญาณในสิ่งปฏิญาณและสิ่งไม่ปฏิญาณ (๕) พึงละเว้นทั้งสิ่งไม่ปฏิญาณและสิ่งปฏิญาณ เป็นผู้มื่อเบกขา มีสติสัมปชัญญะ (อ.ง.ป.ญจ.(ไทย) ๒๒/๑๔๔/๒๓๙)

ติกัณชิปปุณณิเยราปะทาน :ประวัติในอดีตชาติของพระติกัณชิปปุณณิเยระ ซึ่งท่านเถระประกาศประวัติในอดีตชาติของตนไว้ว่าในอดีตชาติกับที่ ๙๔ ท่านมีความเลื่อมใส ได้ประกอบดอกกล้าไปบูชาพระปัจเจกพุทธเจ้าพระนามว่าสุมังคะ เพราะผลแห่งการบูชานั้น ท่านไม่รู้จักทุกขคติเลย ในกับที่ ๘๖ ท่านได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิผู้มีพละทานมาก ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหัตต์ พร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๔๗/๓๖๖)

ติกัณณพราหมณ์:พราหมณ์ชื่อติกัณณะ, ในติกัณณสูตร(ว่าด้วยพราหมณ์ชื่อติกัณณะ) ระบุว่า ติกัณณพราหมณ์ได้ไปเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าและสนทนาธรรมกันเรื่องผู้ได้วิชา ๓ ประการ, ติกัณณพราหมณ์ได้กล่าวสรรเสริญพราหมณ์ผู้ได้วิชา ๓ (ไตรเพท)ว่าน่าชื่นชมยิ่งนัก เพราะสมบูรณ์ด้วยชาติตระกูลและวิชาความรู้พระพุทธเจ้าได้ตรัสชี้แจงให้เห็นถึงข้อแตกต่างระหว่างพราหมณ์ผู้ได้วิชา ๓ (ไตรเพท) และผู้ได้วิชา ๓ ในอริยวินัย(ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ จุตูปปาตญาณ และอัสวักขยญาณ) เมื่อจบการสนทนาธรรม ติกัณณพราหมณ์ได้ยกย่องผู้ได้วิชา ๓ ในอริยวินัยว่า ประเสริฐกว่าพราหมณ์ผู้ได้วิชา ๓ และชื่นชมในพุทธภาษิตว่าชัดเจนไพเราะยิ่งนัก พร้อมทั้งประกาศตนเป็นอุบาสกผู้ถึงสรณะจนตลอดชีวิต (อง.ติก.(ไทย)๒๐/๕๙/๒๒๕)

ติกัณณสูตร:พระสูตรว่าด้วยพราหมณ์ชื่อติกัณณะ พราหมณ์เข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ กล่าวสรรเสริญคุณของพราหมณ์ผู้ได้วิชา ๓ ต่อหน้าพระพักตร์ว่า พราหมณ์ผู้ได้วิชา ๓ เป็นอย่างไร พระผู้มีพระภาคตรัสถามว่า พราหมณ์บัญญัติพราหมณ์ เป็นผู้ได้วิชา ๓ เป็นอย่างไร

ติกัณณพราหมณ์กราบทูลว่า พราหมณ์เป็นผู้เกิดดีจากฝ่ายมารดาและฝ่ายบิดา เป็นผู้คงแก่เรียน ทรงจำนตรี รู้จบไตรเพท(ฤคเวท ยชุรเวท และสามเวท) พร้อมทั้งนิพนธ์ศาสตร์ (วิชาว่าด้วยชื่อสิ่งของมีต้นไม้เป็นต้น) เกฏศาสตร์(หมายถึงตำราว่าด้วยวิชาการกวี การแต่งฉันท) อักษรศาสตร์ และประวัติศาสตร์ เข้าใจตัวบทและไวยากรณ์ ชำนาญโลกายตศาสตร์ (หมายถึงศิลปะแห่งการเอาชนะผู้อื่นในเชิงวาทศิลป์โดยการอ้างทฤษฎีและประเพณีทางสังคมมาหักล้างสังขธรรม) และลักษณะมหาบุรุษ

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า พราหมณ์บัญญัติพราหมณ์ว่าเป็นผู้ได้วิชา ๓ เป็นอย่างหนึ่ง ส่วนผู้ได้วิชาในอริยวินัยเป็นอีกอย่างหนึ่ง เมื่อพราหมณ์กราบทูลอาราธนาให้แสดงให้ฟัง จึงทรงแสดงว่า ผู้ได้วิชา ๓ ในอริยวินัย เป็นผู้ได้บรรลุ (๑) ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ คือรู้ว่า เราเกิดในชาติโน้น มีชื่ออย่างนี้ มีโคตรอย่างนี้ เคลื่อนจากชาตินั้นแล้ว เกิดในชาตินี้ (๒) ทิพพจักขุญาณ คือรู้เห็นหมู่สัตว์แล้ว ประณิต มีผิวพรรณดี เศร้าหมอง เคลื่อนอยู่ เกิดอยู่ รู้ชัดสัตว์เป็นไปตามกรรม (๓) อัสวักขยญาณ คือรู้ตามความเป็นจริงว่า อาสวะเกิดอย่างนี้ อาสวะดับอย่างนี้ เมื่อรู้อยู่ เห็นอยู่อย่างนี้ จิตก็หลุดพ้นจากกามาสวะ ภาสวะ และอวิชชาสวะ เมื่อจิตหลุดพ้นก็รู้ว่า หลุดพ้น รู้ชัดว่า ชาติสิ้นแล้ว พรหมจรรย์อยู่จบแล้ว กิจที่จะต้องทำได้กระทำแล้ว กิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้ไม่มี เมื่อเทศนาจบ ติกัณณพราหมณ์กราบทูลว่า ข้าแต่ท่านพระโคตม ผู้ได้วิชาสามของพราหมณ์เป็นอย่างหนึ่ง ส่วนผู้ได้วิชา ๓ ในอริยวินัย เป็นอีกอย่างหนึ่ง ผู้ได้วิชา ๓ ของพวกพราหมณ์มีค่าไม่ถึงเสี้ยวที่ ๑๖ ของผู้ได้วิชา ๓ ในอริยวินัยนี้แล้วชื่นชมพระภาษิตแสดงตนเป็นอุบาสกขอถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะตลอดชีวิต (อง.ทุก.(ไทย) ๒๐/๕๙/๒๒๕)

ติ๊กณิปปุณฺณเถรภาพทาน :ประวัติในอดีตชาติของพระติ๊กณิปปุณฺณเถระซึ่งท่านเถระประกาศประวัติในอดีตชาติของตนไว้ว่า ในอดีตชาติที่ ๙๑ ท่านเกิดเป็นเทวดาได้นำดอกอัญชันไปบูชาพระพุทธเจ้าพระนามว่าวิปัสสี เพราะผลแห่งการบูชานั้น ท่านไม่รู้จักทุกขเลย ในกัปที่ ๗๓ ท่านได้เกิดเป็นพระเจ้าจักรพรรดิผู้สมบูรณ์ด้วยรัตนะถึง ๔ ชาติ ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลुพระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๔๖/๓๕๔)

ติ๊กจกเถรภาพทาน :ประวัติในอดีตชาติของพระติ๊กจกเถระ ซึ่งท่านเถระประกาศประวัติในอดีตชาติของตนไว้ว่า ในอดีตชาติที่ ๙๑ ท่านเป็นหมอมีการศึกษาดี ได้ถวายยาบำบัดรักษาโรคแก่พระที่อุปัฏฐากพระพุทธเจ้าพระนามว่าวิปัสสี เพราะผลแห่งทานนั้น ท่านไม่รู้จักทุกขเลย ในกัปที่ ๘ ท่านได้เกิดเป็นพระเจ้าจักรพรรดิผู้สมบูรณ์ด้วยรัตนะ ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ(ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๓๙/๓๔๔)

ติ๊กจกสูตร :พระสูตรว่าด้วยแพทย์ให้ยาระบาย พระผู้มีพระภาคตรัสว่า แพทย์ทั้งหลายย่อมให้ยาระบาย เพื่อบำบัดอาพาธอันมีดีเป็นสมุฏฐานบ้าง มีเสลดเป็นสมุฏฐานบ้าง มีลมเป็นสมุฏฐานบ้าง ยาระบายนี้มีสรรพคุณอยู่ แต่ใช้ได้ผลบ้าง ไม่ได้ผลบ้าง

ตรัสว่า เราจักแสดงยาระบายอันเป็นของพระอริยะที่ใช้ได้ผลแน่นอน มิใช่ไร้ผล ซึ่งสัตว์ทั้งหลายผู้มีความเกิด ความแก่ ความตายเป็นธรรมดาอาศัยแล้วย่อมพ้นจากความเกิด ความแก่ ความตาย ผู้มีโสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาสเป็นธรรมดา ย่อมพ้นจากโสกะเป็นต้นได้ คือ ผู้มีสัมมัตตธรรม ๑๐ มีสัมมาทิฏฐิเป็นต้น ย่อมระบายมิจฉาทิฏฐิได้ ระบายบาปอกุศลธรรมเป็นอันมากที่เกิดขึ้นเพราะมิจฉัตตธรรม ๑๐ มีมิจฉาทิฏฐิเป็นต้นเป็นปัจจัยได้ และกุศลธรรมเป็นอันมากย่อมถึงความเจริญเต็มทีเพราะสัมมัตตธรรม ๑๐ มีสัมมาทิฏฐิเป็นต้นเป็นปัจจัย (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๐๘/๒๕๑)

ติงสภิกขุวัตถุ :เรื่องภิกษุ ๓๐ รูป พระผู้มีพระภาคตรัสพระคาถานี้แก่พระอานนทเถระ ดังนี้ ผุ้หงส์บินไปทางดวงอาทิตย์ได้ ท่านที่เจริญอิทธิบาทดีแล้วไปทางอากาศด้วยฤทธิ์ได้ ส่วนนักรบราชาญ์ทั้งหลายชนะมารพร้อมทั้งพาหนะได้แล้วย่อมออกไปจากโลกได้ (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๑๗๕/๘๗)

ติงสมัตตสูตร :พระสูตรว่าด้วยภิกษุ ๓๐ รูป พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเวฬุวัน ได้ตรัสกับภิกษุชาวเมืองปาวา ๓๐ รูปว่า สังสารวัฏนั้นมีเบื้องต้นและเบื้องปลายรู้ไม่ได้ สัตว์ถูกอวิชชา ตัณหาผูกไว้จึงท่องเที่ยวไปในสังสารวัฏ เกิดในกำเนิดสัตว์ดิรัจฉานเป็นต้นได้เสวยความทุกข์ ถูกฆ่า ถูกตัดศีรษะจนโลหิตที่ไหลออกมานั้นมากกว่าน้ำในมหาสมุทรทั้ง ๔ (ส.นิ.(ไทย)๑๖/๑๓๖/๒๒๖)

ติงสมัตตาเถรีคาถา :คาถาของพระติงสมัตตาเถรี, ภาษิตของพระติงสมัตตาเถรี พระเถรีประมาณ ๓๐ รูปนี้ได้พยากรณ์รหัตผลในสำนักพระปฎาจารย์เถรียังนี้ว่า มาณพทั้งหลายถือสาทุกคำข้าพเจ้าได้ทรัพย์มาเลี้ยงดูบุตรและภรรยา ท่านทั้งหลายจงทำตามคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าที่บุคคลกระทำแล้วไม่เดือดร้อนในภายหลัง จงรีบล้างเท้า แล้วนั่ง ณ ที่สมควรเถิด จงประกอบความสงบใจเนื่องๆกระทำตามคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าเถิด (ขุ.เถรี.(ไทย) ๒๖/๑๑๗/๕๗๔)

ติฐานสูตร^๑ :พระสูตรว่าด้วยฐานะที่เป็นเหตุให้ทราบผู้มีศรัทธา,พระสูตรว่าด้วยฐานะ ๓ ประการ ในอังกุตรนิกาย มี ๒ สูตร แต่มีเนื้อหาต่างกัน คือ

1. ตีถุานสุตร พระสุตรว่าด้วยฐานะที่เป็นเหตุให้ทราบผู้มีศรัทธา พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บุคคลผู้มีศรัทธาฟังทราบได้โดยฐานะ ๓ คือ (๑) เป็นผู้ปรารถนาที่จะเห็นท่านผู้มีศีล (๒) เป็นผู้ปรารถนาที่จะฟังสัทธรรม(๓)เป็นผู้มีใจปราศจากความตระหนี่(อง.ติก.(ไทย) ๒๐/๔๒/๒๐๕)

2. ตีถุานสุตร พระสุตรว่าด้วยฐานะ ๓ ประการ พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า มนุษย์ชาวอูตตรกรูทวิปเหนือกว่าเทพชั้นดาวดึงส์และมนุษย์ชาวชมพูทวีปด้วยฐานะ ๓ คือ (๑) ไม่มีความเห็นแก่ตัว(ไม่มีตัณหา และไม่มีความทุกข์) (๒) ไม่มีความหวงแหน(ว่าสิ่งนี้เป็นของเรา) (๓) มีอายุแน่นอน(มีอายุ ๑,๐๐๐ ปี และมีคติที่แน่นอน คือ เมื่อจตุติจากอูตตรกรูทวิปแล้ว ต้องไปเกิดในสวรรค์เท่านั้น) หมู่เทพชั้นดาวดึงส์เหนือกว่ามนุษย์ชาวอูตตรกรูทวิป และมนุษย์ชาวชมพูทวีปด้วยฐานะ ๓ คือ (๑) อายุที่เป็นทิพย์ (๒) วรรณะที่เป็นทิพย์ (๓) สุขที่เป็นทิพย์ มนุษย์ชาวชมพูทวีปเหนือกว่ามนุษย์ชาวอูตตรกรูทวิปและหมู่เทพชั้นดาวดึงส์ด้วย ฐานะ ๓ คือ (๑) แก้วกล้า (๒) มีสติ(คือมีสติมั่นคง เพราะมนุษย์มีทั้งสุขและทุกข์ละเคล้ากัน ซึ่งต่างจากเทวดาและสัตว์นรก ที่มีสติไม่มั่นคง เพราะเทวดามีแต่สุขอย่างเดียว และสัตว์นรกมีแต่ทุกข์อย่างเดียว) (๓) อยู่ประพฤติพรหมจรรย์ในชมพูทวีปนี้ (คือพระพุทธเจ้าและพระปัจเจกพุทธเจ้าอุบัติในชมพูทวีป มีการประพฤติพรหมจรรย์คืออริยมรรคมีองค์ ๘) (อง.นวก.(ไทย) ๒๓/๒๑/๔๗๕)

ตีถุานสุตร ๒ :พระสุตรว่าด้วยฐานะ ๓ ประการ

ตีถุานสุตร :พระสุตรว่าด้วยหญ้าและท่อนไม้ พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวัน ได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า สังสารวัฏนั้นว่ามีเบื้องต้นและเบื้องปลายรู้ไม่ได้ เหมือนบุคคลตัดหญ้า ท่อนไม้ กิ่งไม้และใบไม้ในชมพูทวีปมารวมกันแล้วทำเป็นมัด มัดละ ๔ นิ้ว โดยสมมติแต่ละมัดว่าเป็นมารดาบิดา จนกระทั่งใบไม้เหล่านั้นหมดไป ก็ไม่สามารถนับมารดาบิดาเหล่านั้นได้ครบ (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๑๒๔/๒๑๕)

ตีถุานสุตร :ประวัติในอดีตชาติของพระตีถุานสุตรทายกเถระ ซึ่งท่านเถระประกาศประวัติในอดีตชาติของตนไว้ว่า ในอดีตชาติที่ ๕๑ ท่านเป็นคนยากจนรับจ้างผู้อื่นเลี้ยงชีวิต ขออนุญาตนายจ้างหยุดงาน ๑ วัน แล้วไปเกี่ยวหญ้าหาไม้มาสร้างกุฏิมุงด้วยหญ้า ถวายแด่พระสงฆ์ เพราะผลแห่งท่านนั้น ท่านไม่รู้จักทุกติเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลुพระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๗๔/๕๑๑)

ตีถุานสุตร :หญ้า, พืชจำพวกหญ้า, ในรูมิคราชชาติ(ว่าด้วยน้ำใจของพญาเนื้ออรุ)ระบุว่า พญาเนื้ออรุมีน้ำใจช่วยเหลือชีวิตบุตรเศรษฐีผู้ถูกระแสน้ำเชี่ยวพัดผ่านมายังที่อยู่ของตนขึ้นจากน้ำเยียวจาจนพ้นขีดอันตรายแล้ว ก่อนบุตรเศรษฐีกลับบ้านได้ขอร้องไม่ให้บอกที่อยู่ของตนแก่ใครๆ เพื่อความปลอดภัย แต่ภายหลังบุตรเศรษฐีเห็นแก่ลาภสักการะได้กราบทูลบอกสถานที่อยู่ซึ่งปกคลุมไปด้วยตมชาติของพญาเนื้ออรุแก่พระราชารว่า"... ณ ไพรสมณต์แห่งนั้น ต้นมะม่วงและต้นสาละผลิดอกบานสะพรั่ง ภูมิภาคปกคลุมไปด้วยตมชาติมีสีแดงเหมือนปีกแมลงค่อมทอง พญาเนื้อตัวนั้นอยู่ ณ ไพรสมณต์แห่งนี้..." (ขุ.ชา.เตรสก.(ไทย)๒๗/๑๑๙/๔๑๖),(แต่ก่อนที่จะถูกยิงด้วยธนู พญาเนื้อได้กราบทูลเรื่องทั้งหมดให้พระราชาทราบ พระองค์ทรงชื่นชมในน้ำใจของพญาเนื้อที่ไม่ประทุษร้ายต่อคนผู้ประทุษร้าย แล้วยังปล่อยให้คนชั่ว

กลับบ้านได้ตามสบาย นับว่าเป็นผู้หนึ่งในบรรดาสัตบุรุษทั้งหลายแน่นอน จึงทรงให้อภัยทานแก่พญาเนื่อรุรุ)

ติณชุกะ,ชอกเขา : ชอกเขาชื่อติณชุกะ, ในสมณชั้นธกะ (ว่าด้วยระงับอธิกรรมโดยประกาศสมมติให้ว่าเป็นผู้มีสติสมบูรณ์) พระทัฬหะมัลลบุตรได้รับสมมติแต่งตั้งจากสงฆ์ให้เป็นพระเสนาสนาปัญญาปกะ(จัดแจงเสนาสนะ)และพระภักตทุทเทสกะ(แจกภัตตาหาร) ท่านทำหน้าที่ได้อย่างครบถ้วนสมบูรณ์ทุกอย่าง ครั้งหนึ่ง ภิกษุทั้งหลายจงใจมาที่วัดเวฬุวันในเวลาค่ำคืนด้วยประสงค์จะชมอิทธิฤทธิ์ของท่าน เมื่อมาถึงก็เข้าไปหาขอร้องให้ท่านช่วยจัดแจงเสนาสนะในที่ต่างๆ ซึ่งห่างไกลจากวิหาร หนึ่งในสถานที่ที่ภิกษุเหล่านั้นร้องขอ คือ ชอกเขาติณชุกะ ดังข้อความตอนหนึ่งที่ภิกษุเหล่านั้นกล่าวว่า “.....ท่านจงจัดแจงเสนาสนะให้พวกกระผมที่ชอกเขาโคตมกะ ท่านจงจัดแจงเสนาสนะให้พวกกระผมที่ชอกเขาติณชุกะ ท่านจงจัดแจงเสนาสนะให้พวกกระผมที่ชอกเขากโปตะ... ท่านจงจัดแจงเสนาสนะให้พวกกระผมที่ชอกเขามุททกุจฉิมฤคทายวัน” พระเถระเข้าเตโชกสิณ ใช้อังคูลีส่องแสงสว่างนำทางภิกษุเหล่านั้นไปในสถานที่ที่ต้องการ จัดแจงเสนาสนะถวายเสร็จแล้ว กลับมาพระเวฬุวันวิหารตามเดิม(วิ.จ.ุ(ไทย) ๖/๑๙๑/๓๐๒)

ติณมฺหุฏฐิทายกเถราปทาน^๑ :ประวัติในอดีตชาติของพระติณมฺหุฏฐิทายกเถระ ซึ่งท่านเถระประกาศประวัติในอดีตชาติของตนไว้ว่า ในอดีตชาติที่ ๙๔ ท่านเป็นพรานเนื้อได้ถวายหญ้าสำหรับรอนึ่งแต่พระปัจเจกพุทธเจ้าพระนามว่าอุปติสสะ เพราะผลแห่งทานนั้น ท่านไม่รู้จักทุกขเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ(ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๔๘/๕๒๘)

ติณมฺหุฏฐิทายกเถราปทาน^๒ :ประวัติในอดีตชาติของพระติณมฺหุฏฐิทายกเถระ ซึ่งท่านเถระประกาศประวัติในอดีตชาติของตนไว้ว่า ในอดีตชาติที่ ๙๔ ท่านได้ถวายหญ้ากำมือหนึ่งแต่พระปัจเจกพุทธเจ้าพระนามว่าอุปติสสะ เพราะผลแห่งทานนั้น ท่านไม่รู้จักทุกขเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุวิชชา ๓ พร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๑/๒๑๖)

ติณวัตถการกวินย :ระเบียบดั่งกลบไว้ด้วยหญ้า ได้แก่ กิริยาที่ให้ประนีประนอมกันทั้งสองฝ่าย ไม่ต้องชำระสะสางหาความเดิม เป็นวิธีระงับอาบัติอธิกรรม ที่ใช้ในเมื่อจะระงับลหุกาบัติที่เกี่ยวกับภิกษุจำนวนมาก ต่างก็ประพฤติไม่สมควรและขัดทอดกันเป็นเรื่องนุ่งนังซับซ้อน ขวนให้ทะเลาะวิวาทกล่าวชดล่าเลิกกันไปไม่มีที่สุดจะระงับด้วยวิธีอื่นก็จะเป็นเรื่องลูกลามไป เพราะถ้าจะสืบสวนสอบสวนปรับให้กันและกันแสดงอาบัติ ก็มีแต่จะทำให้อธิกรรมรุนแรงยิ่งขึ้น จึงระงับเสียด้วยติณวัตถการกวินย คือแบบกลบไว้ด้วยหญ้า ตัดตอนยกเลิกเสีย ไม่สะสางความหลังกันอีก, วิธีระงับอธิกรรมด้วยติณวัตถการกวินยนี้ ภิกษุทั้งหลายประชุมกันโดยพร้อมเพรียงแล้วให้ภิกษุผู้ฉลาดสวดประกาศให้สงฆ์ทราบ ว่า ข้าแต่สงฆ์ผู้เจริญ ขอสงฆ์จงฟังข้าพเจ้า กรรมอันไม่สมควรแก่สมณะเป็นอันมาก ที่เราทั้งหลายในที่นี้ผู้เกิดการบาดหมาง เกิดการทะเลาะ ถึงการวิวาทกันอยู่ ได้ประพฤติล่วงละเมิด ได้พูดล่วงเกินแล้ว ถ้าความพรั่งพร้อมของสงฆ์ถึงที่แล้ว ข้าพเจ้าพึงแสดงอาบัติของท่านเหล่านั้นและของตน ยกเว้นอาบัติที่มีโทษหยาบและอาบัติที่มีความพัวพันกับคฤหัสถ์ ด้วยติณวัตถการกวินยในท่ามกลางสงฆ์ เพื่อประโยชน์แก่ท่านเหล่านั้น และเพื่อประโยชน์แก่ตน (ม.อ.(ไทย)๑๔/๕๓/๕๘,พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์)

ติณวัตถาคารกะ :ดุจกลบไว้ด้วยหญ้า, กรรมที่เป็นเหมือนใช้หญ้ากลบไว้, ติณวัตถาคารกะ เป็นวิธีระงับ อธิกรณอย่างหนึ่งใน ๗ อย่าง คือ (๑) สัมมุขาวินัย วิธีระงับอธิกรณในที่พร้อมหน้า (๒) สติ วินัย วิธีระงับอธิกรณโดยถือสติเป็นหลัก (๓) อมูหวินัย วิธีระงับอธิกรณโดยยกประโยชน์ ให้แก่ภิกษุที่หายจากเป็นบ้าแล้ว (๔) ปฏิญญาตรณณะ วิธีระงับอธิกรณโดยปรับอาบัติตามคำ รับสารภาพของภิกษุผู้ต้องอาบัติ (๕) เยภยยสิกา วิธีระงับอธิกรณโดยตัดสินตามเสียงข้างมาก (๖) ตัสสปาปิยสิกา วิธีระงับอธิกรณโดยตัดสินลงโทษผู้กระทำผิดตามพยานหลักฐาน (๗) ติณ วัตถาคารกะ วิธีระงับอธิกรณโดยให้ทั้งสองฝ่ายประนีประนอมกัน เปรียบเหมือนเอาหญ้ากลบไว้ ไม่ต้องชำระสะสางความ, ติณวัตถาคารกวิธีนี้ จะใช้ระงับอธิกรณที่ยุ่งยากซับซ้อน ถ้าจะสืบสวน สอบสวนความ ปัญหาที่จะลุกลามใหญ่โต แดกสามัคคีทะเลาะวิวาทกันมากขึ้น เช่น กรณี พิพาทเรื่องพระวินัยของภิกษุชาวเมืองโกสัมพีเป็นต้น (วิ.ป.(ไทย)๘/๒๔๕/๓๑๕,๘/๒๔๖/ ๓๑๗,๘/๒๔๖/๓๑๘,๘/๒๕๕/๓๓๘,๘/๒๕๕/๓๓๙,๘/๒๕๖/๓๔๐,๘/๒๕๖/๓๔๑,๘/๒๕๖/ ๓๓๐,๘/๓๓๐/๒๗๗,๘/๓๓๐/๒๗๘,๘/๓๓๐/๒๗๙,๘/๓๓๐/๒๗๙,๘/๕๕๗,๘/๕๐๐/๗๑๔,๘/๕๐๐/ ๗๑๕,๘/๕๐๐/๗๑๖,ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๓๒/๓๓๙,อง.ทุก.(ไทย)๒๐/๒๐๒-๒๓๐/๑๓๖,อง.สตุ ตก.(ไทย)๒๓/๘๔/๑๘๐)

ติณสันถารทายกเถราปทาน^๑ :ประวัติในอดีตชาติของพระติณสันถารทายกเถระ ในคัมภีร์อปทาน มี ติณสันถารทายกเถราปทาน ๒ อปทาน แต่มีเนื้อหาต่างกัน คือ

1.ติณสันถารทายกเถราปทาน ประวัติในอดีตชาติของพระติณสันถารทายกเถระ ซึ่งท่านเถระ ประกาศประวัติในอดีตชาติของตนไว้ว่า ในอดีตชาติที่ ๙๒ ท่านเคยถวายหญ้าแด่ พระพุทธเจ้า(พระนามว่าติสสะ) เพราะผลแห่งทานนั้น ท่านไม่รู้จักทุกคติเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๒๒/๒๑๙)

2.ติณสันถารทายกเถราปทาน ประวัติในอดีตชาติของพระติณสันถารทายกเถระ ซึ่งท่านเถระ ประกาศประวัติในอดีตชาติของตนไว้ว่า ในอดีตชาติที่ ๙๔ ท่านเป็นฤาษีได้ถวายหญ้าแด่ พระพุทธเจ้าพระนามว่าสิทธัตถะ เพราะผลแห่งการบูชาท่าน ท่านไม่รู้จักทุกคติเลย ในที่ ๖๕ ท่านได้เกิดเป็นพระเจ้าจักรพรรดิผู้สมบูรณ์ด้วยรัตนะถึง ๔ ชาติ ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระ อรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๖/๓๕๙)

ติณสันถารทายกเถราปทาน^๒ :ประวัติในอดีตชาติของพระติณสันถารทายกเถระ

ติณสุลกณานิเยราปทาน :ประวัติในอดีตชาติของพระติณสุลกณานิเยเถระ ซึ่งท่านเถระประกาศ ประวัติในอดีตชาติของตนไว้ว่า ในอดีตชาติที่ ๙๒ ท่านได้ใช้ดอกมะลิซ้อนบูชาพระพุทธเจ้า พระนามว่าติสสะ เพราะผลแห่งการบูชาท่าน ท่านได้เสวยมนุษย์สมบัติและสวรรค์สมบัติหลาย ร้อยชาติ ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุวิชชา ๓ พร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๗๙/๑๓)

ติณสุลกเถราปทาน:ประวัติในอดีตชาติของพระติณสุลกเถระ ซึ่งท่านเถระประกาศประวัติในอดีตชาติ ของตนไว้ว่า ในอดีตชาติที่ ๓๑ ท่านได้ใช้ดอกมะลิบูชาพระพุทธเจ้าพระนามว่าสิทธิต เพราะ ผลแห่งการบูชาท่าน ท่านไม่ไปสู่วินิบาตเลยตลอด ๙๙,๙๙๙ กัป ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระ อรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๓๕/๓๒๓)

ติณุกถาริเยราปทาน :ประวัติในอดีตชาติของพระติณุกถาริเยเถระ ซึ่งท่านเถระประกาศประวัติใน อดีตชาติของตนไว้ว่า ในอดีตชาติที่ ๑๐๐,๐๐๐ ท่านได้จุดคบเพลิงบูชาตันโพธิ์ซึ่งเป็น

สถานที่ตรัสรู้ของพระพุทธเจ้าพระนามว่าปทุมุตตระ เพราะผลแห่งการบูชานั้น ท่านไม่รู้จัก
ทุกติเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุวิชา ๓ พร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๒๒/๙๔)

ติดข้องเพราะมานะ : ติดขัดเพราะมานะ, มีมานะเป็นเครื่องเหนี่ยวรั้ง, (มานะ คือความถือตัว,
ความสำคัญตัวว่าเป็นนั่นเป็นนี่จัดเป็นกิเลสที่นอนเนื่องอยู่ในสันดาน(อนุสัย)เป็นสิ่งที่ทำให้
จิตใจเศร้าหมองชุ่มมัวรับคุณธรรมได้ยาก(อุปกิเลส) เป็นกิเลสที่ผูกมัดใจสัตว์ไว้(สังโยชน์)
ฉะนั้น ผู้มีมานะจึงถือว่าเป็นผู้มีเครื่องติดข้องไม่ให้บรรลุคุณธรรมที่สูงขึ้นไป), พระอริยบุคคล
ทั้งหลายมีพระพุทธเจ้าเป็นประมุขขจัดมานะได้ เป็นผู้ไม่ติดข้องเพราะมานะเช่นคนทั่วไป จึง
เป็นผู้ควรแก่การบูชาดังข้อความตอนหนึ่งระบุไว้ในสุนทรภทรการทวาชสูตร(ว่าด้วยสุนทรภทรการ
ทวาชพราหมณ์)ว่า “ตถาคตผู้ล่วงพ้นกิเลสเครื่องข้อง ไม่มีธรรมเครื่องข้อง เมื่อคนทั่วไปติด
ข้องเพราะมานะ ตถาคตขจัดมานะได้กำหนดรู้ทุกข์พร้อมทั้งเขตและที่ตั้งย่อมควรแก่เครื่อง
บูชา”(ขุ.ส.(ไทย)๒๕/๔๗๘/๖๐๘)

ติดทุกข์ : ติดอยู่กับทุกข์, เกาะอยู่กับทุกข์, จมอยู่กับทุกข์, ในจูฬสังกสสูตร(ว่าด้วยสังกสะ นิครนถบุตร
สูตรเล็ก) ระบุว่า สังกสะ นิครนถบุตร (เจ้าลัทธินักได้อาหะ ถือตัวว่าเป็นบัณฑิต) ได้สนทนา
ธรรมถามปัญหาต่างๆ กับพระพุทธเจ้า ปัญหาเรื่องทุกข์ในหลักไตรลักษณ์ เป็นปัญหาข้อหนึ่ง
ที่ถูกยกขึ้นสนทนากัน พระพุทธเจ้าตรัสตอบปัญหาโดยวิธีปฏิปุจฉาพยากรณ์(ตอบโดยย้อน
ถามกลับ)ดังข้อความตัวอย่างตอนหนึ่งว่า “...ผู้ใดติดทุกข์ เข้าถึงทุกข์แล้ว กล้ากลืนทุกข์แล้ว
ยังพิจารณาเห็นทุกข์ว่า ‘นั่นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นอัตตาของเรา’ ผู้นั้นกำหนดรู้ทุกข์ได้
เอง หรือจะทำทุกข์ให้สิ้นไปแล้วจึงอยู่ มีบ้างหรือ” (ม.ม.(ไทย)๑๒/๓๕๘/๓๙๖), ในอรรถกถา
ท่านขยายความว่า “ติดทุกข์(ทุกข์ อลลีน) ได้แก่ ติดทุกข์ในชั้น ๕ นี้เพราะตัณหาและทิฏฐิ
(ม.ม.อ.(ไทย)๒/๓๕๘/๒๔๕)

ติดตริชาดก^๑ : ชาดกว่าด้วยนगरะทา ในชาดก มีติดตริชาดก ๓ ชาดก แต่มีเนื้อหาต่างกัน คือ
1.ติดตริชาดก ชาดกว่าด้วยนगरะทา พระพุทธเจ้าตรัสเล่าว่า เมื่อครั้งที่พระองค์ยังเป็นพระ
โพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นนगरะทาอยู่อาศัยใต้ต้นไทรใหญ่ต้นหนึ่งในป่าหิมพานต์พร้อมกับ
สหายทั้งสองคือ ช้างและลิง แต่ไม่ได้มีความเคารพยำเกรงกันและกัน ใครอยากจะทำอะไรก็
ทำตามชอบใจไม่มีใครเกรงใจใครท่านจึงได้ชักชวนให้ช้างและลิงประพฤติดอปายนธรรมคือ
ความเคารพกันและกันตามลำดับความมีอายุ โดยได้สอบถามกันว่าในหมู่พวกเราใครมีอายุ
มากที่สุดจะได้ทั้งอยู่ในฐานะพี่ใหญ่แล้วเคารพกันไปตามลำดับวัย เมื่อสอบถามดูปรากฏว่า
ช้างซึ่งตัวอยู่ที่สุดกับมีอายุน้อยกว่าเพื่อนเพราะสมัยที่ช้างยังเล็กอยู่เคยเดินข้ามต้นไทรนี้ ต้น
ไทรอยู่ใต้ท้อง ส่วนลิงบอกว่าในสมัยที่มันยังเล็กอยู่มันเคยนั่งกัดยอดไทรนี้เล่น แต่นगरะทา
บอกว่า เดิมต้นไทรนี้ไม่มี มีอยู่ในที่โน้น เราไปกินลูกไทรแล้วมาถ่ายมูตรไว้ที่นี่ จึงมีต้นไทร
เกิดขึ้น นับแต่นั้นมาสัตว์ทั้งสองก็เชื่อฟังนगरะทาทุกประการไปเที่ยวไหน ๆ ด้วยกัน อยู่
ร่วมกันด้วยความผาสุกสืบมาความเคารพกันโดยชาติกำเนิดก็ดีโดยวัยวุฒิก็ดีหรือโดยคุณวุฒิก็
ดีล้วนเป็นทางเจริญของบุคคล การไม่ทำความเคารพกันเลยนั้นเป็นทางเสื่อมของบุคคลแม้
สัตว์ดิรัจฉานยังรู้จักทำความเคารพยำเกรงกันและกันอยู่เป็นสุข(ขุ.ชา.เอก.(ไทย)๒๗/๓๗/
๑๕)

2.ตติตริชาตก ชาตกว่าด้วยนกกระทา พระพุทธเจ้าตรัสเล่าว่า เมื่อครั้งที่พระองค์ยังเป็นพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นดาบสสอนลูกศิษย์ผู้เป็นคนปากร้ายเปรียบเทียบกับนกกระทาตายเพราะปากว่าคำพูดที่ตั้งเกินไป รุนแรงเกินไป และพูดเกินเวลาย่อมฆ่าคนมีปัญญาทรมเหมือนเสียงขันของนกกระทาที่ขันไม่เป็นเวลาขันดังเกินไปจึงถูกนายพรานมาดักจับไม่ฆ่ากิน (ขุ.ชา.เอกก.(ไทย) ๒๗/๑๑๗/๔๘)

3.ตติตริชาตก ชาตกว่าด้วยนกกระทา พระพุทธเจ้าตรัสเล่าว่า เมื่อครั้งที่พระองค์ยังเป็นพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพราหมณ์ออกบวชเป็นฤๅษีบำเพ็ญฌานสมาบัติอยู่ในป่าได้ตอบปัญหาข้อข้องใจนกกระทาที่ตนเป็นนกขันต่อจนเป็นเหตุให้เพื่อนนกมาติดขายนายพราน และถูกฆ่าเป็นจำนวนมากว่า ถ้าข้าพเจ้าตายแล้วคิดจะเป็นอย่างไร พระโพธิสัตว์กล่าวว่า ถ้าใจของเธอไม่น้อมไปในความชั่ว บาบก็ไม่น่าแปดเปื้อนเธอผู้เป็นคนดีทั้งไม่ชวนชวายเป็นเพื่อการทำความชั่ว นกกระทาบอกว่าญาติของข้าพเจ้าต้องประสบเคราะห์กรรมมาติดบ่วงตายเพราะข้าพเจ้า ข้าพเจ้ารังเกียจบาปกรรมชั่วนั้น ท่านจึงบอกว่า ถ้าใจไม่ยินดีกรรมชั่วกรรมที่นายพรานอาศัยเธอทำก็ไม่ถูกต้องเธอ บาบจะไม่ถูกต้องคนดีที่มีความชวนชวายน้อย (ขุ.ชา.จตุกก.(ไทย) ๒๗/๗๓/๑๗๑)

ตติตริชาตก^๒ : ชาตกว่าด้วยนกกระทา

ตติตริชาตก^๓ : ชาตกว่าด้วยนกกระทา

ตติตริยพรมจรรย์ :พรมจรรย์ของนกกระทา, พรมจรรย์ที่นกกระทารักษา, พรมจรรย์ที่นกกระทาแนะนำให้ลิงและช้างผู้สหายรักษา, พระพุทธเจ้าตรัสสอนภิกษุทั้งหลายเรื่องความเคารพยำเกรงกันในหมู่สงฆ์ โดยทรงยกอุปมาเรื่องสัตว์ ๓ สหาย คือ นกกระทา ลิง และช้างพลาย ที่มีความเคารพยำเกรงกันตามลำดับสูงวัย นกกระทา แม้จะเป็นสัตว์ตัวเล็กสุด แต่จากข้อพิสูจน์ ทราบว่าเป็นสัตว์ที่เกิดก่อนเพื่อนอีกสองสหาย ลิงและช้างพลายจึงให้ความเคารพ นับถือ เชื่อฟังต่อนกกระทา สัตว์ทั้ง ๓ มีนกกระทาเป็นประธานต่างพากันรักษาศีล ๕ มีความเคารพยำเกรงต่อกัน ข้อปฏิบัติดังกล่าวนี้ ท่านเรียกว่า ตติตริยพรมจรรย์(ตติตริยะ แปลว่า นกกระทา) สมจริงตามพระดำรัสที่ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลายว่า “ภิกษุทั้งหลาย ลำดับนั้น นกกระทาได้ให้ลิงกับช้างสมทานศีล ๕ ทั้งตนเอง ก็รักษาศีล ๕ สหายทั้ง ๓ นั้นต่างเคารพยำเกรง ดำเนินชีวิตอยู่อย่างเสมอภาคกัน หลังจากสิ้นชีวิตได้ไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์ ภิกษุทั้งหลาย ข้อปฏิบัตินี้ เรียกว่า ตติตริยพรมจรรย์”(วิ.จ. (ไทย)๗/๓๑๑/๑๒๕,๗/๓๒๙/๑๖๒)

ตติตริชาตก:ชาตกว่าด้วยการรังเกียจทำน้ำ พระพุทธเจ้าตรัสเล่าว่าเมื่อครั้งที่พระองค์ยังเป็นพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นอำมาตย์แนะนำคนเลี้ยงม้าของพระเจ้าพรหมทัตให้นำม้ามงคลซึ่งไม่ยอมลงอาบน้ำในท่าที่ลงประจำ เพราะรังเกียจที่เขาให้ม้ากระจอกลงอาบก่อนให้ไปอาบที่ท่าอื่นบ้าง เพราะแม้อาหารที่คนกินบ่อยๆก็ยังไม่เปื้อนได้ คนเลี้ยงม้าได้ทำตามที่พระโพธิสัตว์แนะนำ ซึ่งก็ได้ผลธรรมดาผู้ฝึกสอนควรต้องหาวิธีการใหม่ ๆ ในการสอน จึงจะประสบผลสำเร็จ เพราะสิ่งที่ทำประจำคนยอมเปื้อนหน้าได้ ควรต้องรู้อัธยาศัยของผู้เรียนด้วย(ขุ.ชา.เอกก.(ไทย) ๒๗/๒๕/๑๑)

ตติถะ,(ท่า) : ทำน้ำ, คำว่า "ตติถะ" ตามศัพท์ท่านแปลว่า "ท่า" หมายถึง ทำอาบน้ำ ทำเรือข้ามฟาก, สถานที่ลุยน้ำข้ามฟาก, นิกาย ลัทธิ ทิฎฐิ หรือหลักความเชื่อใดๆ(มักใช้ในความหมายที่ไม่ดี

เช่น ลัทธิที่จะนำผู้เสื่อมใสไปสู่ความหลุดพ้น แต่มีหลักคำสอนที่ผิดพลาด ได้แก่ ลัทธิเตียรถีย์ เป็นต้น), ในจุฬวิญญูสูตร(ว่าด้วยการวิวาทกันเพราะทิฏฐิสูตรเล็ก) คำ "ติดตะ(ท่า)" ท่านหมายถึง ทิฏฐิ ตามอรรถาธิบายที่ท่านกล่าวไว้ว่า "คำว่า เตียรถีย์พากันกล่าวทิฏฐิมากแม้อย่างนี้ อธิบายว่า ทิฏฐิ ตรีสรเรียกว่า ติดตะ(ท่า) เจ้าทิฏฐิ ตรีสรเรียกว่า เตียรถีย์ พวกเตียรถีย์พากันกล่าว คือ พูด บอก แสดง ชี้แจง ทิฏฐิมากมาย รวมความว่า เตียรถีย์พากันกล่าวทิฏฐิมากแม้อย่างนี้"(ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๑๒๖/๓๕๗)

ติดตะ, ทิฏฐิ :ลัทธิ, นิกาย, ทิฏฐิหรือหลักความเชื่อของลัทธิใดลัทธิหนึ่ง ทิฏฐิที่ฝังแน่นในใจของเจ้าลัทธิ ถอดถอนออกได้ยาก, (คำว่า "ติดตะ" ตามศัพท์หมายถึง "ท่าอาบน้ำ หรือท่าเรือข้ามฟาก"), ในจุฬวิญญูสูตร(ว่าด้วยการวิวาทกันเพราะทิฏฐิสูตรเล็ก) ท่านเปรียบเทียบทิฏฐิของเจ้าลัทธิว่า "ติดตะ"ตามข้อความที่ท่านอธิบายไว้ว่า "คำว่า พวกเตียรถีย์ตั้งอยู่ในทิฏฐิมากแม้อย่างนี้ อธิบายว่า ทิฏฐิ ตรีสรเรียกว่า ติดตะ เจ้าทิฏฐิ ตรีสรเรียกว่าเตียรถีย์ พวกเตียรถีย์ตั้งอยู่ คือ ตั้งมั่น ติด ติดแน่น ติดใจ น้อมใจเชื่อในทิฏฐิมาก ด้วยทิฏฐิมาก รวมความว่า พวกเตียรถีย์ ตั้งอยู่ในทิฏฐิมากแม้อย่างนี้" (ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๑๒๗/๓๕๘)

ติดถายตนสูตร :พระสูตรว่าด้วยที่เกิดแห่งทิฏฐิเป็นจุดท่า พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ที่เกิดแห่งทิฏฐิจุดท่า (หมายถึงทิฏฐิ ๖๒) ซึ่งเมื่อถูกบัณฑิตไต่ถามซักไซ้ไล่เลียงเข้า ก็อ้างการถือสืบ ๆ กันมา ยืนกรานอยู่ในพวกอกิริยาพาหะ(ลัทธิที่ถือว่าการกระทำทุกอย่างไม่มีผล) มี ๓ คือ สมณพราหมณ์พวกหนึ่งมีทิฏฐิอย่างนี้ว่า (๑) สุข ทุกข์ หรือไม่ทุกข์ไม่สุขที่บุรุษบุคคลนี้เสวยทั้งหมดล้วนแต่มีกรรมที่ทำไว้ในปางก่อนเป็นเหตุ(ลัทธิที่บัญญัติว่าเพราะกรรมเก่าในชาติเก่า) (๒) สุข ทุกข์ หรือไม่ทุกข์ไม่สุขที่บุรุษบุคคลนี้เสวยทั้งหมดล้วนแต่มีการเนรมิตของพระผู้เป็นเจ้าผู้ยิ่งใหญ่เป็นเหตุ (ลัทธิที่บัญญัติว่าเพราะเทพเจ้าบันดาลหรือสร้างขึ้น) (๓) สุข ทุกข์ หรือไม่ทุกข์ไม่สุขที่บุรุษบุคคลนี้เสวย ทั้งหมดล้วนแต่ไม่มีเหตุ ไม่มีปัจจัย (ลัทธิที่บัญญัติว่าเกิดเอง ไม่มีเหตุปัจจัยอื่นใด)

แล้วตรัสอีกว่าสมณพราหมณ์ทั้ง ๓ จำพวก เมื่อถูกซักถามว่า มีทิฏฐิอย่างนั้นจริงหรือไม่ เมื่อยอมรับว่า จริงจึงตรัสถามอีกว่า ถ้าอย่างนั้น เพราะกรรมที่ทำไว้ในปางก่อนเป็นเหตุเพราะการเนรมิตของพระผู้เป็นเจ้าเป็นเหตุและเพราะไม่มีเหตุไม่มีปัจจัยท่านทั้งหลายก็จะเป็นผู้ฆ่าสัตว์ ถักทอ...และเป็นมิชฉาทิฏฐิเมื่อบุคคลยึดถือกรรมที่ทำไว้ในปางก่อนการเนรมิตของพระผู้เป็นเจ้าผู้ยิ่งใหญ่ และความไม่มีเหตุ ไม่มีปัจจัย โดยความเป็นแก่นสาร ย่อมไม่มีความพอใจหรือความพยายามว่า สิ่งนี้ควรทำ หรือสิ่งนี้ไม่ควรทำ ผู้นับถือลัทธินี้ตอบไม่ได้ ต่างอ้างว่าเชื่อถือตาม ๆ กันมาอย่างนั้นสมณพาหะที่ขอบธรรมเป็นของเฉพาะตัวย่อมไม่มีแก่บุคคลผู้มีสติพื้นเพอันไม่มีเครื่องป้องกันแล้วตรัสสอนภิกษุทั้งหลายว่าสุขทุกข์เนื่องมาจากธาตุ ๖ อายุตนะ ๖ มโนปวิจาร (การพิจารณาแห่งใจ) ๑๘ (คือที่ตั้งแห่งโสมนัส ๖ โทมณัส ๖ และอุเบกขา๖) และจบลงด้วยทรงอธิบายแจ่มแจ้งอริยสัจ ๔ ตามหลักปฏิจจสมุปปาททั้งสายเกิดและสายดับแห่งทุกข์ (อง.ติก.(ไทย) ๒๐/๖๒/๒๓๘)

ติดถายตนะ :ถิ่นเกิดของทิฏฐิ, แหล่งกำเนิดทิฏฐิ, ที่เกิดขึ้นแห่งทิฏฐิ, ในขุททกวัตถุวิงค์ ๓.ติกนิทเทศ ท่านจำแนกติดถายตนะไว้ ๓ ประเภท คือ (๑)สมณะหรือพราหมณ์บางคนในโลกนี้เป็นผู้มีวาตะอย่างนี้ มีความ เห็นอย่างนี้ว่า คนเรานี้เสวยสุขบ้าง ทุกข์บ้าง ไม่ทุกข์ไม่สุขบ้าง อย่างไร

อย่างหนึ่ง การเสวยสุขทุกข์หรือไม่สุขไม่ทุกข์ทั้งหมดนั้น เพราะเคยการทำเหตุมาก่อน (๒) สมณะหรือพราหมณ์บางคนในโลกนี้เป็นผู้มีวาตะอย่างนี้ มีความ เห็นอย่างนี้ว่า คนเรานี้เสวย สุขบ้าง ทุกข์บ้าง ไม่ทุกข์ไม่สุขบ้าง อย่างใดอย่างหนึ่ง การเสวยสุขทุกข์หรือไม่ทุกข์ไม่สุข ทั้งหมดนั้น เพราะเหตุคือผู้เป็นใหญ่สร้างให้ (๓)สมณะหรือพราหมณ์บางคนในโลกนี้เป็นผู้มีวา ตะอย่างนี้ มีความเห็นอย่างนี้ว่า คนเรานี้เสวยสุขบ้าง ทุกข์บ้าง ไม่ทุกข์ไม่สุขบ้าง อย่างใด อย่างหนึ่ง การเสวยสุขทุกข์หรือไม่ทุกข์ไม่สุขทั้งหมดนั้น เพราะไม่มีเหตุไม่มีปัจจัย (อภิ.วิ. (ไทย)๓๕/๙๒๓/๕๗๗)

ติตถิยวัตถุ:เรื่องเตียรถิยพระผู้มีพระภาคตรัสพระคาถานี้แก่ภิกษุทั้งหลาย ดังนี้ บุคคลโง่เขลาไม่รู้อะไร เพียงแต่นั่งนิ่งๆหาชื่อว่าเป็นมุนีไม่ ส่วนบุคคลผู้ฉลาด เลือกชั่งเอาแต่สิ่งที่ดี ละทิ้งสิ่งที่ชั่ว เหมือนบุคคลชั่งสิ่งของ จึงจะชื่อว่า มุนีแท้ ผู้ที่รู้โลกทั้งสองก็เรียกว่ามุนี(เช่นกัน) (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๒๖๘/๑๑๕)

ติตถิยสาวกวัตถุ:เรื่องสาวกเตียรถิย พระผู้มีพระภาคตรัสพระคาถานี้แก่สาวกของเตียรถิยดังนี้ สัตว์ ทั้งหมดเห็นสิ่งที่ไม่มิโทษว่ามีโทษ และเห็นสิ่งที่มีโทษว่าไม่มีโทษ ชื่อว่าถ้อยมั่นมิจฉาภิภูติ ย่อมไปสู่ทุคติ สัตว์ทั้งหลายผู้รู้สิ่งที่มีโทษว่ามีโทษและรู้สิ่งที่ไม่มิโทษว่าไม่มีโทษชื่อว่าถ้อยมั่น สัมมาภิภูติย่อมไปสู่สุคติ (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๓๑๘/๑๓๒)

ติเตียน : ต่าหนิ, ครหา, ยกโทษขึ้นพูด, กล่าวร้าย,ยกเรื่องขึ้นมาพูดกล่าวติโทษ, ติเตียนไม่เห็นด้วย กับการกระทำของผู้ใดผู้หนึ่ง,คำติเตียน ถ้าเป็นไปด้วยเจตนาติมุ่งประโยชน์จากบัณฑิตมี พระพุทธเจ้าเป็นต้นควรน้อมรับฟัง ถ้าเป็นไปด้วยเจตนาร้ายมุ่งทำลายไว้เหตุผลจากคนพาล ควรอดกลั้นวางเฉย, คำสอนทางพระพุทธศาสนาหลักอยู่ว่า "ติเตียนคนที่ควรติเตียน สรรเสริญคนที่ควรสรรเสริญ" คำติเตียนที่ควรน้อมรับฟังเช่น พระพุทธเจ้าทรงติเตียนพระโม ลियัคคฺชนะที่อยู่คลุกคลีกับภิกษุณีทั้งหลายเกินเวลา, คำติเตียนที่ไร้เหตุผลมาจากความเกลียด ชังส่วนตัว เช่นพวกสมณพราหมณ์บางพวก เกลียดคนน้ำ จึงติเตียนน้ำ เกลียดลม จึงติเตียนลม เป็นต้น, บางทีการติเตียนก็มาจากตนเองได้เช่นกัน เช่นพิจารณาเห็นว่าการกระทำไม่ถูกต้องก็ ติเตียนตนเองเพื่อปรับปรุงแก้ไขให้ดีขึ้น (ม.ม.ุ(ไทย)๑๒/๑๔๗/๑๔๒,๑๒/๒๒๒/๒๓๓,๑๒/ ๕๐๒/๕๓๘,ม.ม.(ไทย)๑๓/๓๓/๓๘,๑๓/๔๐/๔๒,๑๓/๓๖๐/๔๔๕,อง.จตุกก.(ไทย)๒๑/๖/ ๑๑,๒๑/๓๑/๔๙,๒๑/๓๙/๖๔)

ติเตียนคนที่ควรสรรเสริญ:ติเตียนคนที่ควรชื่นชม, กล่าวโทษคนที่ควรยกย่อง,ตำหนิคนที่ควรเชิดชู, ใน วัณณาสูต(ว่าด้วยภิกษุณีผู้สรรเสริญ) อีสสุกีนีสูต(ว่าด้วยภิกษุณีผู้มีความริษยา) และมีจฉา ภิภูติกสูต(ว่าด้วยภิกษุณีผู้มีความเห็นผิด) ระบุว่า การติเตียนคนที่ควรสรรเสริญ เป็นหนึ่งใน ธรรม ๕ ประการ (ข้อที่ ๒) ที่ภิกษุณีเมื่อประพฤติดำรงอยู่ ในนรกเหมือนถูกนำไปฝัง ไว้ ธรรม ๕ ประการ ที่กล่าวไว้ในอิสสุกีนีสูต ได้แก่ (๑)ไม่พิจารณาไม่ไตร่ตรองสรรเสริญคน ที่ควรติเตียน (๒)ไม่พิจารณา ไม่ไตร่ตรองติเตียนคนที่ควรสรรเสริญ (๓)มีความริษยา (๔)มี ความตระหนี่ (๕)ทำศรัทธาไทยให้ตกไป, แต่ถ้าประพฤติดำรงข้ามกับธรรม ๕ ประการนี้(เช่น ติ เตียนคนที่ควรติเตียน สรรเสริญคนที่ควรสรรเสริญ) ย่อมดำรงอยู่ในสวรรค์ เหมือนได้รับ อัณูเชิญไปประดิษฐานไว้(อง.ปญจก.(ไทย)๒๒/๑๑๖/๑๙๕,๒๒/๑๑๓/๑๙๖,๒๒/๑๑๘/๑๙๗)

ดินดิณะ : การพูดเดียวกัน, พูดเดียวกันไม่ให้ได้โดยสะดวก, ในขุททกวัตถุวิภังค์ ๑.เอกกนิทเทส ได้ อธิบายขยายความหมายของดินดิณะไว้ว่า "ดินดิณะ เป็นฉน การพูดเดียวกัน กิริยาที่พูดเดียวกัน ภาวะที่พูดเดียวกัน ความละโมบ กิริยาที่ละโมบ ภาวะที่ละโมบ ความถ่อมตน เพื่อที่จะได้ ความต้องการสิ่งที่ประณีต นี้เรียกว่า ดินดิณะ" (อภิ.วิ.(ไทย)๓๕/๘๕๓/๕๕๑)

ดินทุกขานุ, ปริพาชก : ปริพาชกชื่อดินทุกขานุ, นักบวชชื่อดินทุกขานุ, ในปาฎีกสูตร(ว่าด้วยนักบวชเปลือยชื่อปาฎีกบุตร) ตอนว่าด้วยเรื่องอิทธิปาฏิหาริย์ระบุว่า ดินทุกขานุปริพาชกได้สร้างอารามไว้แห่งหนึ่ง นักบวชเปลือยปาฎีกบุตรได้พูดอวดอ้างตนเองในท่ามกลางบริษัทว่ามีฤทธิ์เทียมเท่าพระพุทธเจ้า แต่เมื่อทราบว่าเป็นพระพุทธรูปจะทรงแสดงอิทธิปาฏิหาริย์เหนือธรรมดาของมนุษย์ กลับเกิดความกลัว ไม่กล้าสู้หน้า หนีไปอยู่ยังอารามที่ดินทุกขานุปริพาชกสร้างไว้ ตั้งข้อความตอนหนึ่งกล่าวถึงว่า "...นักบวชเปลือยปาฎีกบุตร กลัวตัวสั้นขนพอง สยองเกล้า หนีเข้าไปยังอารามของดินทุกขานุปริพาชก"(ที.ปา.(ไทย)๑๑/๒๑/๑๗,๑๑/๒๒/๑๘,๑๑/๒๔/๑๙)

ดินทุกขาดก : ชาดกว่าด้วยอุบายกินผลมะพลับ พระพุทธเจ้าตรัสเล่าว่า เมื่อครั้งที่พระองค์ยังเป็นพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพญาวานรลอบไปเจวียนบริวารทั้งหลายที่พากันไปกินผลไม้กลางหมู่บ้านในเวลากลางคืน แต่ถูกพวกมนุษย์ล้อมไว้ให้เบาใจว่า พวกมนุษย์มีกิจการมากคงเผ่าอยู่ได้ไม่นาน และอีกอย่างวานรหลานชายชื่อเสนกะยังไม่มา เชื่อว่าจะต้องพ้นภัยเพราะวานรหลานชายฉลาด ขอให้ลิงทุกตัวสบายใจและกินผลไม้ให้เต็มอิม ฝ่ายลิงเสนกะหลานชายตื่นนอนไม่เห็นฝูงลิงจึงออกตามหา เห็นชาวบ้านล้อมอยู่จึงย่องไปที่บ้านของยายแก่ที่ก่อไฟนั่งกรอด้ายอยู่ ทำที่เหมือนเด็กจะออกไปนาแต่เข้า เข้าไปเอาดุ้นไฟแล้วยื่นเหลือลมจุดไฟที่บ้านหลังแรก เพลิงไหม้ลูกไหม้ทั้งหมู่บ้าน ชาวบ้านทั้งหลายต่างละทิ้งฝูงลิงเข้าไปดับไฟ ฝูงลิงรีบหนีเข้าป่าไปอย่างปลอดภัย เมื่อคราวมีภัยผู้ที่เป็นใหญ่เป็นหัวหน้า ย่อมไม่ยอมทิ้งบริวารให้ตกใจกลัวหรือต่อสู้ตามลำพังและหาทางให้พ้นภัยได้เสมอ (ขุ.ชา.ทุก.(ไทย) ๒๗/๕๓/๗๗)

ดินทุกทายกเถราปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระดินทุกทายกเถระ ซึ่งท่านเถระประกาศประวัติในอดีตชาติของตนไว้ว่า ในอดีตชาติที่ ๙๔ ท่านเป็นลิงที่แข็งแรงอยู่ในป่าได้นำผลมะพลับไปถวายพระพุทธเจ้าพระนามว่าสิทธัตถะ เพราะผลแห่งท่านนั้น ท่านไม่รู้จักทุกคติเลย ในกัปที่ ๕๗ ท่านได้เกิดเป็นพระเจ้าจักรพรรดิผู้มีพละานุภาพมาก ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลुพระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๓๕/๓๖๔)

ดินทุกผลทายกเถราปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระดินทุกผลทายกเถระ ซึ่งท่านเถระประกาศประวัติในอดีตชาติของตนไว้ว่า ในอดีตชาติที่ ๙๑ ท่านได้นำผลมะพลับไปถวายพระพุทธเจ้าพระนามว่าวิปัสสี เพราะผลแห่งท่านนั้น ท่านไม่รู้จักทุกคติเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๕๙/๕๓๐)

ติปทุมยเถราปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระติปทุมยเถระ ซึ่งท่านพระเถระประกาศประวัติในอดีตชาติของตนไว้ว่า ในอดีตชาติที่ ๑๐๐,๐๐๐ ท่านเคยถวายดอกบัวแด่พระพุทธเจ้าพระนามว่าปทุมุตตระ เพราะผลแห่งท่านนั้น ท่านเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในเทวโลกและมนุษย์โลกหลายแสนปี ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๔๘/๒๒๓)

ติปัลลัตถมิกชาต : ชาตกว่าด้วยเนื้อลวงนายพรานด้วยการนอน ๓ ท่า พระพุทธเจ้าตรัสเล่าว่า เมื่อครั้งที่พระองค์ยังเป็นพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพญาเนื้ออยู่ในป่ามีปรีวารเป็นอันมาก สอนเนื้อหลานชายให้เรียนมายาเนื้อ โดยการนอน ๓ ท่าอย่างใดอย่างหนึ่ง คือถ้าไปติดบ่วง นายพรานให้นอนทำเป็นตายโดยข้างซ้ายหรือข้างขวาก็ได้ หรือจะนอนอย่างโคนอนก็ได้ โดยแสดงอาการประกอบ ๖ อย่าง คือ (๑) นอนตะแคงข้างเหยียดเท้าที่ ๔ (๒) ใช้กีบเท้าค้ำย่น้ำ และฝุ่นให้เป็นรอยไว้ (๓) แลบลิ้นออกให้ห้อยลง (๔) ทำให้ท้องพองนูนขึ้น (๕) ถ่ายอุจจาระ ปัสสาวะให้เรี่ยราด(๖)กลั่นลมหายใจเข้าออกไว้ให้หายใจทางช่องจมูกด้านล่าง เมื่อนายพราน มาเห็นเข้าใจว่าเนื้อตายแล้วจะแก้บ่วงออก ให้รับหนีไป เนื้อหลานชายได้ทำตาม เมื่อไปติด บ่วงได้ทำอุบายลวงนายพรานเอาตัวรอดมาได้ ผู้ที่สนใจใฝ่ศึกษาย่อมมีวิชาความรู้พาชีวิตรอด จากอุปสรรคปัญหาได้ (ขุ.ชา.เอกก.(ไทย) ๒๗/๑๖/๗)

ติปิติวัจฉะ,พราหมณ์ :พราหมณ์ชื่อติปิติวัจฉะ,ติปิติวัจฉพราหมณ์เป็นบิดาของพระมหากัจจายนเถระ, ในมหากัจจายนเถรภาพทาน(ประวัติในอดีตชาติของพระมหากัจจายนเถระ)พระเถระได้ กล่าวถึงอดีตชาติของท่านเริ่มตั้งแต่บำเพ็ญบารมีในสมัยพระปทุมุตตรพุทธเจ้าจนถึงภพ สุดท้ายบังเกิดเป็นบุตรของพราหมณ์ชื่อว่าติปิติวัจฉะ ดังข้อความตอนหนึ่งระบุไว้ว่า "ในภพ สุดท้าย ข้าพเจ้าเกิดเป็นพราหมณ์บุโรหิต.... เป็นบุตรของพราหมณ์ชื่อว่าติปิติวัจฉะ เป็นผู้ ฉลาด เรียนจบพระเวท ส่วนมารดาของข้าพเจ้าชื่อว่าจันทนปทุมมา ข้าพเจ้าชื่อว่ากัจจายนะ เป็นผู้มีมีผิวพรรณสวยงาม..." (ขุ.อป.(ไทย)๓๓/๒๑/๒๔๐)

ติปัปผิยเถรภาพทาน :ประวัติในอดีตชาติของพระติปัปผิยเถระ ซึ่งท่านพระเถระประกาศประวัติใน อดีตชาติของตนไว้ว่า ในอดีตชาติที่ ๙๑ ท่านเป็นพรานเนื้ออยู่ป่า ได้สักการบูชาไม้แคฝอย ซึ่งเป็นต้นสถานที่ไม้ตรีศูร์ของพระพุทธเจ้าพระนามว่าวิปัสสี เพราะผลแห่งกรรมนั้น ท่านไม่ รู้จักทุกคิดเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลुพระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๓๑/ ๒๔๓)

ติมพรุ,ทำน้ำ : ทำน้ำชื่อติมพรุ, คันธรรพเทวราชชื่อติมพรุ, ในมหาสมยสูตร(ว่าด้วยการประชุมครั้ง ใหญ่ของเทวดา) และในสักกปัญหสูตร(ว่าด้วยปัญหาของท้าวสักกะ) ระบุถึงติมพรุคันธรรพ เทวราชาว่าเป็นพวกผู้รับใช้ที่มีมาของท้าวจตุมหาราชและมีธิดาชื่อภัททาสุริยวัจฉสา(ที.ม. (ไทย)๑๐/๓๓๗/๒๖๖,๑๐/๓๔๘/๒๗๕,๑๐/๓๔๙/๒๗๗), ส่วนในโกสิยชาตก(ว่าด้วยโกสิย เศรษฐี) ระบุว่า ติมพรุคือชื่อของท่าน้ำแห่งหนึ่ง ดังข้อความตอนหนึ่งว่า "ก็บุคคลเข้าไปยัง แหล่งน้ำบางแห่งแล้วบูชาที่แม่น้ำหลายสายบ้าง ที่สระโบกขรณีชื่อคยาบ้าง ที่ทำน้ำชื่อโธณะ และทำน้ำชื่อติมพรุบ้างที่ห้วงน้ำใหญ่ซึ่งมีกระแสน้ำเชี่ยวบ้าง"(ขุ.ชา.ทวารทสก.(ไทย)๒๗/๘๐/ ๓๘๖)

ติมพรุขสุต : พระสูตรว่าด้วยปริพาชกชื่อติมพรุขชะ สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ วัด พระเชตวัน ติมพรุขปริพาชกได้ทูลถามว่า สุขและทุกข์เป็นสิ่งที่ตนกระทำเองหรือคนอื่น กระทำให้ พระผู้มีพระภาคได้ตรัสตอบในลักษณะเดียวกันกับอเจลกัสสปสูตร ซึ่งเป็นเหตุให้ ติมพรุขปริพาชกเลื่อมใส ประกาศตนเป็นอุบาสกนับถือพระรัตนตรัยตลอดชีวิต (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๑๘/๓๐)

ติมพรุกขะ,ปริพาชก :ปริพาชกชื่อติมพรุกขะ, นักบวชชื่อติมพรุกขะ, ในติมพรุกขสูตร(ว่าด้วยปริพาชกชื่อติมพรุกขะ) ระบุว่า ติมพรุกขปริพาชกได้เข้าไปเฝ้าพระพุทธเจ้าถึงที่ประทับแล้วทูลถามปัญหาเกี่ยวกับเรื่องสุขและทุกข์ว่าใครเป็นผู้กระทำให้ ตนเองหรือคนอื่นเป็นผู้กระทำให้ทุกข์ พระพุทธเจ้าตรัสตอบปัญหาแบบแยกแยะตามเหตุปัจจัยตามแนวทางแห่งปฏิจาสุมุปาบท ติมพรุกขปริพาชกได้กล่าวชื่นชมพระภาสิตของพระพุทธเจ้าว่ามีความชัดเจนไพเราะยิ่งนัก และได้ประกาศตนเป็นอุบาสกผู้ถึงสรณะจนตลอดชีวิต(ส.นิ.(ไทย)๑๖/๑๘/๓๐)

ติมพรุกสทากายิกาวิมาน : ว่าด้วยวิมานที่เกิดขึ้นแก่หญิงผู้ถวายผลมะพลับสุก หมายถึงวิมานที่เกิดขึ้นแก่หญิงผู้ถวายผลมะพลับสุกแต่ภิกษุผู้กำลังเที่ยวบิณฑบาต (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๔๓๗-๔๔๔/๖๔)

ติมิ,ปลา :ปลาชื่อติมิ, ในอุโปสถสูตร(ว่าด้วยอุโปสถกรรม) กล่าวถึงปลาติมิว่า เป็นปลาที่อาศัยอยู่ในมหาสมุทร มีลำตัวขนาดใหญ่ตั้งแต่ ๑๐๐-๕๐๐ โยชน์ สัตว์ใหญ่ที่มีขนาดเท่าเทียมกัน ได้แก่ ปลาติมิคละ ปลาติมิติมิคละ อสุร นาค และคนธรรพ์ การอาศัยอยู่ในมหาสมุทรของสัตว์ขนาดใหญ่เหล่านี้ นับเป็นสิ่งน่าอัศจรรย์ประการที่ ๘ ที่พวกอสูรพบเห็นแล้วต่างพากันยินดีในมหาสมุทร, พระพุทธเจ้าทรงเปรียบเทียบสิ่งน่าอัศจรรย์ในมหาสมุทร ๘ ประการที่ทำให้พวกอสูรยินดีในมหาสมุทรกับสิ่งน่าอัศจรรย์ในพระธรรมวินัย ๘ ประการที่ทำให้ภิกษุทั้งหลายยินดีในพระธรรมวินัย "(ขุ.อุ.(ไทย)๒๕/๔๕/๒๖๔), ในอรรถกถาและฎีกาท่านขยายความว่า ปลาติมิ ปลาติมิคละ ปลาติมิติมิคละ มีอธิบายว่า ปลาทั้ง ๓ ตัวนี้เป็นปลาขนาดใหญ่ คือปลาติมิคละ สามารถกลืนกินปลาติมิได้ และปลาติมิติมิคละมีขนาดลำตัวใหญ่ ๕๐๐ โยชน์ และสามารถกลืนกินปลาติมิคละได้ (ส.นิ.อ. (บาลี) ๖๐/๑๐๐-๑๐๑, ขุ.ม.อ. (บาลี) -/๖๙/๒๙๗, สารตถ.ฎีกา (บาลี) ๓/๑๘๔/๕๑๒)

ติมิติมิคละ,ปลา:ปลาชื่อติมิติมิคละ, ในปหาราทสูตร(ว่าด้วยปหาราทะจอมอสูร) และในอุโปสถสูตร (ว่าด้วยเหตุที่พระพุทธเจ้าไม่ทรงแสดงปาติโมกข์) ระบุถึงปลาติมิติมิคละว่าเป็นปลาขนาดใหญ่อาศัยอยู่ในมหาสมุทร มีลำตัวตั้งแต่ ๑๐๐-๕๐๐ โยชน์ สัตว์ที่มีขนาดใหญ่เท่าเทียมกันคือ ปลาติมิคละ อสุร นาค คนธรรพ์ ส่วนในอุโปสถสูตร(ว่าด้วยอุโปสถกรรม เล่มที่ ๒๕) กล่าวไว้ในทำนองเดียวกัน แต่ชื่อปลามีแตกต่างกัน เริ่มจากปลาติมิ ปลาติมิคละ และปลาติมิติมิคละ การอาศัยอยู่ในมหาสมุทรของสัตว์มีขนาดใหญ่เหล่านี้ นับเป็นสิ่งน่าอัศจรรย์ประการที่ ๘ ที่พวกอสูรพบเห็นแล้วต่างพากันยินดีในมหาสมุทร, พระพุทธเจ้าทรงเปรียบเทียบสิ่งน่าอัศจรรย์ในมหาสมุทร ๘ ประการที่ทำให้พวกอสูรยินดีในมหาสมุทรกับสิ่งน่าอัศจรรย์ในพระธรรมวินัย ๘ ประการที่ทำให้ภิกษุทั้งหลายยินดีในพระธรรมวินัย(อง.อฎฐก.(ไทย)๒๓/๑๙/๒๔๘,๒๓/๒๐/๒๕๕,ขุ.อุ.(ไทย)๒๕/๔๕/๒๖๔)

ติมิรูปุผิยเถราปทาน^๑ : 1.ประวัติในอดีตชาติของพระติมิรูปุผิยเถระ ซึ่งท่านเถระประกาศประวัติในอดีตชาติของตนไว้ว่า ในอดีตชาติที่ ๙๑ ท่านได้นำดอกไม้ธูปเทียนไปบูชาพระปัจเจกพระพุทธเจ้าพระนามว่าอุปสันตะ เพราะผลแห่งการบูชาท่านไม่รู้จักทุกคติเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลुพระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑/๒๒๘)

2.ประวัติในอดีตชาติของพระติมิรูปุผิยเถระ มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า ในอดีตชาติที่ ๙๔ ท่านเคยใช้ดอกไม้ธูปเทียนไปบูชาพระพุทธเจ้าพระนามว่าสิทธัตถะ เพราะผลแห่งการบูชา

ท่านไม่รู้จักทุกติเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุประอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๓๑/๕๔๘)

ติมิรปุปผิยเถราปทาน^๒ :

ติมิริมิงคละ,ปลา : ปลาชื่อติมิริมิงคละ,ในปหาราทสูตร(ว่าด้วยปหาราทะจอมอสูร)และในอุโปสถสูตร (ว่าด้วยเหตุที่พระพุทธเจ้าไม่ทรงแสดงปาติโมกข์)ระบุถึงปลาติมิริมิงคละว่าเป็นปลาขนาดใหญ่อาศัยอยู่ในมหาสมุทร มีลำตัวตั้งแต่ ๑๐๐-๕๐๐ โยชน์ สัตว์ที่มีขนาดใหญ่เท่าเทียมกันคือ ปลาติมิติมิงคละ อสูร นาค คนธรรพ์ การอาศัยอยู่ในมหาสมุทรของสัตว์มีขนาดใหญ่เหล่านี้ นับเป็นสิ่งน่าอัศจรรย์ประการที่ ๘ ที่พวกอสูรพบเห็นแล้วต่างพากันยินดีในมหาสมุทร ดังข้อความตอนหนึ่งกล่าวถึงว่า "...การที่มหาสมุทรเป็นที่อยู่ อาศัยของสัตว์ขนาดใหญ่ คือ ปลาติมิติมิงคละ ปลาติมิริมิงคละ อสูร นาค คนธรรพ์ มีลำตัว ๑๐๐ โยชน์ก็มี ฯลฯ มีลำตัว ๓๐๐ โยชน์ก็มี ... มีลำตัว ๔๐๐ โยชน์ก็มี ... มีลำตัว ๕๐๐ โยชน์ก็มี นี่เป็นสิ่งที่น่าอัศจรรย์ ไม่เคยปรากฏประการที่ ๘ ในมหาสมุทรที่พวกอสูรพบเห็นแล้วต่างพากันยินดีในมหาสมุทร", พระพุทธเจ้าทรงเปรียบเทียบสิ่งน่าอัศจรรย์ในมหาสมุทร ๘ ประการที่พวกอสูรยินดีกับสิ่งน่าอัศจรรย์ในพระธรรมวินัย ๘ ประการที่ภิกษุทั้งหลายยินดี (อง.อฎฐก.(ไทย)๒๓/๑๙/๒๔๘, ๒๐/๒๕๕)

ติรังสิยเถราปทาน :ประวัติในอดีตชาติของพระติรังสิยเถระ ซึ่งท่านเถระประกาศประวัติในอดีตชาติของตนไว้ว่า ในอดีตชาติกับที่ ๙๔ ท่านได้สรรเสริญพระพุทธเจ้าพระนามว่าสิทธัตถะ เพราะผลแห่งกรรมนั้น ท่านไม่รู้จักทุกติเลย ในกับที่ ๖๑ ท่านได้เกิดเป็นพระเจ้าจักรพรรดิผู้มีพละมาก ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุประอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๓๙/๔๗๙)

ติรัจฉานกถา:ถ้อยคำอันขวางทางไปสู่สวรรค์หรือนิพพาน หมายถึงเรื่องราวที่ไม่ควรนำมาเป็นข้อถกเถียงสนทนากัน เพราะทำให้เกิดฟุ้งซ่านและหลงเพลินเสียเวลา, ในติรัจฉานกถาสสูตร(ว่าด้วยติรัจฉานกถา) ระบุถึงติรัจฉานกถา(เล่มที่ ๒๓ เป็นติรัจฉานกถา)ไว้ถึง ๒๘ เรื่อง เช่น ราชกถา(เรื่องพระราช) โจรกถา(เรื่องโจร) อิตถิกถา(เรื่องสตรี) เป็นต้น เพราะติรัจฉานกถานี้ไม่มีประโยชน์ ไม่ใช่จุดเริ่มต้นแห่งพรหมจรรย์ ไม่เป็นไปเพื่อความเบื่อหน่าย ไม่เป็นไปเพื่อคลายกำหนด ไม่เป็นไปเพื่อดับ ไม่เป็นไปสงบระงับ ไม่เป็นไปเพื่อรู้ยิ่ง ไม่เป็นไปเพื่อตรัสรู้ ไม่เป็นไปเพื่อนิพพาน แต่เรื่องที่ภิกษุควรสนทนากันนั้นคือเรื่องอริยสังกถา(กล่าวด้วยเรื่องอริยสัง) เพราะให้ผลดีมีประโยชน์ตรงข้ามกับติรัจฉานกถา ฉะนั้น ภิกษุผู้หวังเจริญก้าวหน้าในพระธรรมวินัยจึงไม่ควรสนทนากันด้วยติรัจฉานกถา(วิ.มหา.(ไทย)๑/๓๘๒/๔๑๔,วิ.จ.(ไทย)๖/๑๙๑/๓๐๒,ส.ม.(ไทย)๑๙/๑๐๘๐/๕๘๙,อง.ปญจก.(ไทย)๒๒/๒๑๙/๓๖๑,อง.อฎฐก.(ไทย)๒๓/๒/๑๙๗,อง.ทสก.(ไทย)๒๔/๖๙/๑๕๐,๒๔/๗๐/๑๕๓,๒๔/๙๓/๒๑๖,๒๔/๙๔/๒๒๐, ที.สี.อ. (บาลี) ๑/๑๗/๘๔)

ติรัจฉานกถาสสูตร : พระสูตรว่าด้วยติรัจฉานกถาพระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า เธอทั้งหลายไม่พึงกล่าวติรัจฉานกถา เช่นราชกถา(เรื่องพระราช) โจรกถา(เรื่องโจร) เป็นต้น แต่พึงกล่าวเรื่องอริยสัง ๔ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๐๘๐/๕๘๙)

ดิรัจฉานเทวนิรยาทิสูตร : พระสูตรว่าด้วยสัตว์ดิรัจฉานที่จู่ดีไปเกิดเป็นเทวดาและเกิดในนรกเป็นต้น พระผู้มีพระภาคตรัส ๓ พระสูตรในลักษณะเดียวกัน คือ พระองค์ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า เพราะไม่ได้เห็นอริยสัจ ๔ สัตว์ที่จู่ดีจากกำเนิดสัตว์ดิรัจฉานแล้วมาเกิดในหมู่เทวดาจึงมีจำนวนน้อยกว่า (๑) สัตว์ที่จู่ดีจากกำเนิดสัตว์ดิรัจฉานแล้วไปเกิดในนรก (๒) ในกำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน (๓) ในภูมิแห่งเปรต เหมือนแผ่นดินใหญ่มากกว่าฝุ่นที่เราใช้ปลายเล็บช้อนขึ้นมา (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๑๙๓-๑๑๙๕/๖๕๖)

ดิรัจฉานมนุษย์นริยาทิสูตร : พระสูตรว่าด้วยสัตว์ดิรัจฉานที่จู่ดีมาเกิดเป็นมนุษย์และเกิดในนรกเป็นต้น พระผู้มีพระภาคตรัส ๓ พระสูตรในลักษณะเดียวกัน คือ พระองค์ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า เพราะไม่ได้เห็นอริยสัจ ๔ สัตว์ที่จู่ดีจากกำเนิดสัตว์ดิรัจฉานแล้วมาเกิดในมนุษย์จึงมีจำนวนน้อยกว่า (๑) สัตว์ที่จู่ดีจากกำเนิดสัตว์ดิรัจฉานแล้วไปเกิดในนรก (๒) ในกำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน (๓) ในภูมิแห่งเปรต เหมือนแผ่นดินใหญ่มากกว่าฝุ่นที่เราใช้ปลายเล็บช้อนขึ้นมา (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๑๙๐-๑๑๙๒/๖๕๕)

ดิรัจฉานโยนิ: กำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน, ไปเกิดเป็นสัตว์ดิรัจฉาน ในสังคิตสูตร(ว่าด้วยการสังคายนา) ตอนสังคิตีหมวด ๕ ท่านได้ระบุถึงดิรัจฉานโยนิ(กำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน)ว่าเป็นคติ(ภพที่สัตว์ไปเกิด)ข้อที่ ๒ ในจำนวน ๕ ข้อ ที่สัตว์ต้องประสบ คติทั้ง ๕ ข้อ ได้แก่(๑)นิริยะ นรก (๒) ดิรัจฉานโยนิ กำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน (๓)เปตติวิสัย แดนเปรต (๔)มนุษย์ มนุษย์ (๕)ทเวะ เทวดา (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๑๕/๓๐๑)

ดิรัฎฐัจจะ,พราหมณ์:พราหมณ์ชื่อดิรัฎฐัจจะ,ในอุปลวันณาเถรียาบทาน(ประวัติในอดีตชาติของพระอุบลวรรณาเถรี) พระเถรีกล่าวถึงอดีตชาติของตนว่าได้บำเพ็ญบารมีมาตั้งแต่สมัยพระปฐมุตตรพุทธเจ้า เวียนวายตายเกิดในภพน้อยภพใหญ่ เป็นเทพธิดาบ้าง นาคกัญญาบ้าง ราชธิดาบ้าง ธิดาของเศรษฐีบ้างครั้งหนึ่งได้ไปเกิดเป็นธิดาของพราหมณ์ชื่อดิรัฎฐัจจะ ดังข้อความตอนหนึ่งที่ระบุถึงว่า"หม่อมฉัน...จู่ดีจากอตภาพนั้นแล้วได้ไปเกิดในตระกูลพราหมณ์มหาศาลในอริกฐบุรี เป็นธิดาของพราหมณ์ชื่อดิรัฎฐัจจะ มีชื่อว่าอุมมาทันตี มีสิริโฉมงดงามเป็นที่จูงใจให้หลงไหล" (ขุ.อป. (ไทย) ๓๓/๔๓๘/๔๔๖)

ดิรัฎฐัจจะชาดก : ชาดกว่าด้วยดิรัฎฐัจจะดาบส พระพุทธเจ้าตรัสเล่าว่า เมื่อครั้งที่พระองค์ยังเป็นพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นดาบส ได้ช่วยพระเจ้าพรหมทัตที่ตกบ่อน้ำให้ขึ้นจากบ่อได้ ในคราวที่พระองค์แพ้ศึกหนีมาเพียงลำพังพระองค์เดียวกับข้างทรง ต่อมาพระราชาทรงระลึกถึงคุณของท่านที่ได้ช่วยชีวิตไว้ จึงเชิญให้ไปอยู่พระราชอุทยานและได้ถวายความอุปถัมภ์บำรุงเป็นอันดี จนพวกอำมาตย์และพระราชโอรสเกิดความอิจฉาในการกระทำของพระองค์ พระองค์จึงบอกความจริงให้ทราบว่าผู้ที่ช่วยชีวิตของพระองค์ไว้ในคราวที่หนีข้าศึกมานั้นคือท่านผู้นี้ การกระทำตอบแทนพระคุณของท่านผู้มีคุณที่พระองค์ทำอยู่นี้ยังเป็นเรื่องเพียงเล็กน้อย เพราะคนเราถ้าไม่มีชีวิตเพียงอย่างเดียวทรัพย์สินสมบัติทุกอย่างที่มีอยู่จะมีประโยชน์อะไร เหตุนี้การที่มีผู้ช่วยชีวิตไว้จึงเป็นสิ่งที่ควรตอบแทนอย่างยิ่งจากนั้นทรงสอนให้พระโอรสและพระมเหสีพร้อมทั้งอำมาตย์ตอบแทนคุณของดาบสด้วยด้วย (ขุ.ชา.ติก.(ไทย) ๒๗/๒๕/๑๒๕)

ดิรัฎฐัจจะดาบส :ดาบสชื่อดิรัฎฐัจจะ, ผู้บำเพ็ญตบะชื่อดิรัฎฐัจจะ, ในดิรัฎฐัจจะชาดก(ว่าด้วยดิรัฎฐัจจะดาบส)ระบุว่า ดิรัฎฐัจจะดาบสเป็นดาบสโพธิสัตว์ผู้เคยให้ความช่วยเหลือพระราชกรณียกิจ

องค์หนึ่งที่พ่ายแพ้ การรบในเขตชายแดนขึ้นจากบ่อน้ำในป่าใหญ่ เยียวาจนรอดชีวิตแล้ว ก่อนเสด็จกลับพระราชชาติอาราธนาให้ดาบสมาเยื่อนพระองค์ที่พระราชวังบ้างเวลาผ่านไปถึงเดือน ตีรภูวัจฉดาบสก็ได้ไปที่พระราชวังตามคำอาราธนา พระราชาถวายการต้อนรับอังกาสดาบสด้วยความเคารพยิ่ง คือให้นั่งเหนือราชบัลลังก์ ให้ฉันทโภชนาหารที่จัดเตรียมไว้สำหรับพระองค์ให้จัดสร้างที่พักสำหรับดาบส เป็นต้น จนเป็นที่แปลกใจของอุปราช(พระโอรส)ว่าทำไมพระราชบิดาถึงให้เกียรติแก่ดาบสนี้มากนัก พระราชาจึงตรัสเล่าเรื่องทั้งหมดให้ฟัง ดังพระดำรัสตอนหนึ่งที่ตรัสแก่อุปราชว่า"พ่อผู้ดำรงอยู่ในมนุษยโลกนี้กำลังตกอยู่ในวิสัยของพญามัจจุราช มาถึงสถานที่นี้ได้ เพราะการช่วยเหลืออันแสนยากของดาบสนั้น ลูกเอ๋ย ตีรภูวัจฉดาบสเป็นผู้สมควรแก่ลาภ พวกเจ้าจงถวายปัจจัยที่ควรบริโภคนอกจากด้วยปัจจัยที่ควรบูชาแก่ท่านเถิด" (ขุ.ชา.ติก.(ไทย)๒๗/๒๕/๑๒๕,๒๗/๒๗/๑๒๖)

ติโรกษทเพตวัตถุ : เรื่องเปรตอยู่นอกฝาเรือนพระผู้มีพระภาคตรัสเรื่องนี้ เพื่ออนุโมทนาพระเจ้าพิมพิสารจอมทัมมครรัฐ เป็นเรื่องของเปรต ที่เคยเป็นพระญาติของพระเจ้าพิมพิสารผู้ครองแคว้นมคธ ที่พากันมาอาศัยอยู่ตามฝาเรือนเพื่อรับส่วนกุศลจากพระเจ้าพิมพิสาร เมื่อไม่ได้รับ จึงสำแดงอาการหลอกลอนให้ทรงกลัว พระผู้มีพระภาคทรงเล่าเรื่องเปรตเหล่านั้นให้พระเจ้าพิมพิสารทรง ทราบแล้วทรงแนะนำให้ทำบุญอุทิศส่วนกุศลไปให้ (ขุ.เปต.(ไทย) ๒๖/๑๔/๑๗๐)

ติโรกษทสุตฺต : พระสุตฺตว่าด้วยเรื่องเปรตที่อยู่ภายนอกฝาเรือน มีเนื้อความอธิบายไว้ดังนี้

(๑) ผู้ต้องการแสดงความกตัญญูกตเวทีแก่ผู้มีอุปการะหรือญาติผู้ล่วงลับไปแล้วก็สามารถทำได้ โดยถวายทักษิณาทานอุทิศส่วนบุญไปให้

(๒) เปตภูมิ เป็นภูมิของสัตว์ผู้ต้องเสวยผลกรรมที่เคยทำไว้เมื่อครั้งเป็น มนุษย์ เป็นภูมิที่ไร้อาชีวะ ขาดอาหาร คอยรับส่วนบุญที่เขาอุทิศให้ อย่างเดียวเท่านั้น

(๓) การแสดงความอาลัยรักผู้มีอุปการะหรือญาติผู้ล่วงลับไปด้วยการร้องไห้ เศร้าโศก คร่ำครวญนั้น มิได้เกิดประโยชน์แต่อย่างใด เพราะไม่สามารถจะเรียกร้องให้ท่านเหล่านั้นกลับฟื้นคืนชีพได้ แต่ทักษิณาทานที่บุคคลถวายในพระสงฆ์เท่านั้น ย่อมสำเร็จประโยชน์แก่ญาติผู้ล่วงลับไป

(๔) ติโรกษทสุตฺตนี้ คืออุคฺคโลบายที่พระผู้มีพระภาคทรงใช้สั่งสอนให้บุคคล มีจิตใจเสียสละบริจาคทานเพื่อประโยชน์ส่วนรวม และเพื่อสั่งสมบุญ ไว้ในภายหน้า (ขุ.ขุ.(ไทย) ๒๕/๑/๑๕)

ติลทักขิณวิมาน ว่าด้วยวิมานที่เกิดขึ้นแก่หญิงผู้ถวายเมล็ดงา หมายถึงวิมานที่เกิดขึ้นแก่หญิงผู้ถวายเมล็ดงา เป็นวิมานทองคำขนาด ๑๒ โยชน์ในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ผู้ถวายเมล็ดงาคือหญิงคนหนึ่ง ชาวกรุงราชคฤห์ ได้ถวายเมล็ดงาแด่พระผู้มีพระภาค (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๘๕/๑๕)

ติลมฺภุชิตฺต : ชาตกว่าด้วยการผูกโกรธเพราะเมล็ดงาเพียงกำมือเดียว พระพุทธเจ้าตรัสเล่าว่า เมื่อครั้งที่พระองค์ยังเป็นพระโภทิสัตว์เสวยพระชาติเป็นอาจารย์ที่ศาปาโมกข์ลงโทษพระราชกุมารผู้ประพฤติผิด เพราะมีนิสัยเกเร ถือตัวว่าเป็นพระราชกุมารหลังจากเลิกเรียนแล้วลงไปอาบน้ำที่ท่า ระหว่างทางได้ขโมยเมล็ดงากำมือหนึ่งของหญิงชรา เอามาเคี้ยวเล่น ทำอย่างนี้ถึง ๓ วัน ในวันที่ ๓ หญิงชราจึงโวยวายให้จับขโมย อาจารย์จึงลงโทษเขียนตีสั่งสอน แต่พระ

กุมารผูกโกรธ ต่อมาเมื่อได้ครองราชสมบัติแล้วคิดจะลงโทษอาจารย์คืน จึงส่งพระราชสาส์นไปเชิญอาจารย์มาแสดงความยินดีแต่อาจารย์ไม่ยอมมา รोजนพระราชามีพระชนมายุเข้าวัยกลางคนแล้ว เห็นว่าคงจะรู้ดีรู้ชั่วบ้างแล้วจึงมาเข้าเฝ้า แม้กระนั้นพระราชาก็ยังไม่หายโกรธ ทรงอ้างถึงความหลังว่าที่ตนถูกเขียนถึง ๓ ครั้งยังเจ็บใจไม่หาย ที่ท่านมาวันนี้ชะรอยจะไม่ห่วงใยในชีวิต อาจารย์ได้ฟังดังนั้นจึงกล่าวว่า อารยชนย่อมกีดกันคนกระทำความชั่วด้วยการลงโทษ การกระทำนั้นเป็นการสอนไม่ใช่เป็นการผูกเวร เรื่องอย่างนี้บัณฑิตทั้งหลายเขารู้กันดี เมื่ออาจารย์กล่าวจบอำมาตย์ทั้งหลายต่างรู้ความจริงจึงกราบทูลให้พระราชารับบาปบุญคุณโทษ พระราชาก็ได้ให้สติกลับตัวเสียใหม่ จึงตั้งอาจารย์ในตำแหน่งปุโรหิต พร้อมให้รับบุตรภรรยาของอาจารย์มาอยู่ร่วมกัน ตนเองตั้งอยู่ในโอวาทคำสั่งสอนของอาจารย์ได้ทำบุญมีทานเป็นต้นมีสุคติเป็นที่ไป (ขุ.ชา.ติก.(ไทย) ๒๗/๔/๑๒๐)

ติลมนุญญิเถราปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระติลมนุญญิเถระ ซึ่งท่านพระเถระประกาศประวัติในอดีตชาติของตนไว้ว่า ในอดีตชาติที่ปีที่ ๙๑ ท่านได้ถวายงาที่มีหนึ่งแต่พระพุทธรูปเจ้าพระนามว่าวิปัสสี เพราะผลแห่งทานนั้น ท่านไม่รู้จักทุกคติเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลुพระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๕/๔๓๔)

ติวรานคร : นครชื่อติวรา, เมืองชื่อติวรา, กรุงติวรา, ติวรานคร เป็นสถานที่ถือกำเนิดในอดีตชาติของพระเถระหลายรูป กล่าวคือ (๑)ในอุปปลหัตถิยเถราปทาน(ประวัติในอดีตชาติของพระอุปปลหัตถิยเถระ) ระบุว่าในสมัยพระสิทธัตถพุทธเจ้า พระอุปปลหัตถิยเถระเคยเกิดเป็นช่างดอกไม้อาศัยอยู่ในติวรานคร(๒)ในทุสสทายกเถราปทาน(ประวัติในอดีตชาติของพระทุสสทายกเถระ) ระบุว่า ในสมัยพระสิทธัตถพุทธเจ้า พระทุสสทายกเถระเคยเกิดเป็นราชโอรสอยู่ในติวรานคร (๓)ในกิลัญชทายกเถราปทาน(ประวัติในอดีตชาติของพระกิลัญชทายกเถระ) ระบุว่า ในสมัยพระสิทธัตถพุทธเจ้า พระกิลัญชทายกเถระเคยเกิดเป็นช่างจักสานอยู่ในติวรานคร และ(๔)ในวาสิทายกเถราปทาน(ประวัติในอดีตชาติของพระวาสิทายกเถระ) ระบุว่า พระวาสิทายกเถระเคยเกิดเป็นช่างทองอยู่ในติวรานคร ได้ถวายมีดแด่พระผู้มีพระภาค (ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๑๓/๒๕๑,๓๒/๓๘/๓๓๔,๓๒/๑๔/๔๐๑,๓๒/๓๖/๔๐๖)

ติวณฺเฑียปมฺปิเยเถราปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระติวณฺเฑียปมฺปิเยเถระ ซึ่งท่านพระเถระประกาศประวัติในอดีตชาติของตนไว้ว่า ในอดีตชาติที่ปีที่ ๑๑๘ ท่านได้นำดอกบัวไปบูชาสาวกของพระพุทธรูปเจ้าพระนามว่าธัมมทัสสี เพราะผลแห่งการบูชา นั้น ท่านไม่ไปสู่วินิบาตทุกคติเลย ในปีที่ ๑๑๓ ท่านได้เกิดเป็นพระเจ้าจักรพรรดิผู้สมบูรณ์ด้วยรัตนะถึง ๙ ชาติ ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๕๗/๓๕๖)

ติสรณคมนิเยเถราปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระติสรณคมนิเยเถระ ซึ่งท่านพระเถระประกาศประวัติในอดีตชาติของตนไว้ว่า ในอดีตชาติที่ปีที่ ๙๑ ท่านเป็นคนเลี้ยงคูมารดาบิดาผู้ตาบอดอยู่ในกรุงจันทวดี ในสมัยพระพุทธรูปเจ้าพระนามว่าวิปัสสี อุบัติขึ้นในโลก ท่านไม่มีโอกาสออกบวช เพราะต้องเลี้ยงคูมารดาบิดาจึงได้สมทานสละ ๓ เป็นที่พึงที่ระลึกจนตลอดชีวิต ๑๐๐,๐๐๐ ปี เพราะผลแห่งกรรมนั้น ท่านได้เกิดเป็นท้าวสักกะ ๘๐ ชาติ เกิดเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ๗๕ ชาติ เกิดเป็นพระเจ้าประเทศราชนับชาติไม่ถ้วน ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๐๖/๑๓๕)

ติสสเถรคาถา^๑ : ภาซิตของพระติสสเถระ, คาถาของพระติสสเถระ

ในคัมภีร์เถรคาถา กล่าวถึงติสสเถรคาถา ๓ ครั้ง แต่แต่ละครั้ง ล้วนพระเถระชื่อว่าติสสเถร กล่าว แต่มีเนื้อหาแตกต่างกัน คือ

ติสสเถรคาถาที่ 1. ท่านพระติสสเถระได้กล่าวไว้ว่า ภิกษุพึงมีสติพยายามละกามราคะ เหมือนคนพยายามใช้ศัสตรา ตัดเครื่องประหารที่ชื่อว่าโอมัญฐะเมื่อศีรษะถูกไฟไหม้(ขุ.เถร.(ไทย)๒๖/๓๙/๓๑๗)

ติสสเถรคาถาที่ 2. ท่านพระติสสเถระได้กล่าวไว้ว่า เราละทิ้งงานทองคำลดลาวยิจิตร มีค่านับร้อยปลามาใช้บาตรดินแทน นี่เป็นการอภิเษกครั้งที่ ๒ (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๙๗/๓๓๘)

ติสสเถรคาถาที่ 3. ท่านพระติสสเถระเมื่อจะประกาศโทษในลาภสักการะและความที่ตนไม่ติดข้องอยู่ในลาภสักการะนั้น จึงได้กล่าวไว้ว่า ภิกษุไลน์ครองผ้าสังฆาฏิ มักได้ ข้าว น้ำ ผ้า และที่นอนชื่อว่าได้เข้าศึกไว้มาก ภิกษุรู้โทษในลาภสักการะว่า เป็นภัยใหญ่อย่างนี้แล้ว ควรเป็นผู้มีลาภน้อย มีจิตไม่ชุ่มด้วยตัณหา มีสติ (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๑๕๓/๓๕๕)

ติสสเถรคาถา^๒ : ภาซิตของพระติสสเถระ

ติสสเถรคาถา^๓ : ภาซิตของพระติสสเถระ

ติสสเถรวัตถุ^๑ : เรื่องพระติสสเถระ

ในคัมภีร์ธรรมบท กล่าวถึงเรื่องติสสเถรวัตถุ ๓ เรื่อง ต่างกรรมต่างวาระ ดังนี้

1. เรื่องพระติสสเถรรูปที่ ๑ พระผู้มีพระภาคตรัสพระคาถานี้แก่ภิกษุทั้งหลายดังนี้ ชนเหล่าใดเข้าไปผูกเวรว่า “คนนี้ได้ตำเรา ได้ฆ่าเรา ได้ชนะเรา และได้ลักสิ่งของของเราไป” เสรของชนเหล่านั้น ย่อมไม่สงบระงับ ส่วนชนเหล่าใด ไม่เข้าไปผูกเวรว่า “คนนี้ได้ตำเรา ได้ฆ่าเราได้ชนะเรา และได้ลักสิ่งของของเราไป” เสรของชนเหล่านั้น ย่อมสงบระงับ (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๓/๒๔)

2. เรื่องพระติสสเถรรูปที่ ๒ พระผู้มีพระภาคตรัสพระคาถานี้แก่พระติสสเถระดังนี้ บุคคลตีมพิวเกราส ล้มรสแห่งความสงบ และได้ล้มรสแห่งปิตินิธรรมแล้ว เป็นผู้ไม่มีความกระวนกระวาย ไม่มีบาป (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๒๐๕/๙๖)

3. เรื่องพระติสสเถรรูปที่ ๓ พระผู้มีพระภาคตรัสพระคาถานี้แก่ภิกษุทั้งหลายดังนี้ สนิมเกิดขึ้นจากเหล็ก ครั้นเกิดขึ้นแล้วย่อมกัดเหล็กนั่นเอง ฉันทิ กรรมทั้งหลายของตน ย่อมนำคนผู้ประพฤติล่วงโรนา ไปสู่ทุกคติ ฉันทินั้น (ขุ.ธ.(ไทย)๒๕/๒๔๐/๑๐๗)

อรรถกถาอธิบายว่า โรนา หมายถึงปัญญาที่พิจารณาปัจจัย ๔ แล้วจึงบริโภค ดังนั้น “ผู้ประพฤติล่วงโรนา” จึงหมายถึงผู้ปราศจากปัญญาพิจารณาปัจจัย ๔ แล้วจึงบริโภค (ขุ.ธ.อ.(บาลี) ๒/๒๔๐/๒๕๗)

ติสสเถรวัตถุ^๒ : เรื่องพระติสสเถระ

ติสสเถรวัตถุ^๓ : เรื่องพระติสสเถระ

ติสสเถระ, ภิกษุ : พระติสสเถระ, พระเถระชื่อว่าติสสเถร, ในพระวินัยปิฎก ปรีวาร ระบุว่า พระติสสเถระเป็นภิกษุรูปหนึ่งที่ทรงจำพระวินัยสืบต่อกันมาจากพระอุบาลี ท่านมีรายชื่ออยู่ในรุ่นที่ ๔ ของพระเถระผู้ทรงจำพระวินัย รุ่นแรกมีพระอุบาลีเป็นประธาน รุ่นที่สองมีพระมหินทะเป็นผู้นำ รุ่นที่สามมีพระอรุญฐะเป็นผู้นำ รุ่นที่สี่มีพระกาฬสมณะเป็นผู้นำ, พระเถระที่ทรงจำพระ

วินัยในรุ่นเดียวกับท่าน ได้แก่ พระกาฬสมณะ พระนาคเถระ พระพุทธรักขิตะ **พระติสสเถระ** และพระเทวเถระ (วิ.ป.(ไทย)๘/๓/๕,๘/๓/๖,๘/๘/๑๓,๘/๘/๑๔,๘/๒๒/๒๖)

ติสสทหรวัตถุ :เรื่องภิกษุหนุ่มชื่อติสสะ พระผู้มีพระภาคทรงปรารภพระติสสะเที่ยวติเตียนทานของคนอื่น จึงตรัสพระคาถานี้แก่ภิกษุทั้งหลายดังนี้ บุคคลยอมให้ทานตามความเชื่อตามความเลื่อมใส ภิกษุไม่พอใจในข้าวและน้ำที่เป็นทานของคนอื่นนั้น ย่อมไม่บรรลุมหาภิรมย์ในเวลากลางวันหรือกลางคืน ส่วนภิกษุผู้ตักตอกุศลจิตนี้ได้ ถอนขึ้นทำให้รากขาดแล้ว ย่อมบรรลุมหาภิรมย์ในเวลากลางวันหรือกลางคืน (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๒๔๙/๑๐๙)

อรรถกถาอธิบายว่า สมภาติ ในที่นี้หมายถึงอุปจารสมาธิและอัปปนาสมาธิ หรือมัคคสมาธิ และผลสมาธิ (ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๒/๒๔๙/๒๖๗)

ติสสทัตตบัตถิต,ภิกษุ :พระติสสทัตตบัตถิต, พระเถระชื่อติสสทัตตบัตถิต, ในพระวินัยปิฎก ปรึวารระบุว่า พระติสสทัตตบัตถิตเป็นหนึ่งในจำนวนภิกษุหลายรูปที่ทรงจำพระวินัยสืบต่อกันมาจากพระอุบาลี ท่านมีรายชื่ออยู่ในรุ่นที่ ๓ ของพระเถระผู้ทรงจำพระวินัย รุ่นแรกมีพระอุบาลีเป็นประธาน รุ่นที่สองมีพระมหินทะเป็นผู้นำ รุ่นที่สามมีพระอริกฐะเป็นผู้นำ, พระเถระที่ทรงจำพระวินัยในรุ่นเดียวกับท่าน ได้แก่ พระอริกฐะ **พระติสสทัตตบัตถิต** พระกาฬสมณะ พระทีฆเถระ และพระทีฆสมณบัตถิต(วิ.ป.(ไทย)๘/๓/๕,๘/๘/๑๓,๘/๒๒/๒๖)

ติสสพรหม :พรหมผู้เคยบวชเป็นภิกษุชื่อว่าติสสะ, ในมหาโมคคัลลานสูตร(ว่าด้วยพระมหาโมคคัลลานะ)และในติสสพรหมสูตร(ว่าด้วยติสสพรหม)กล่าวถึงติสสพรหมว่าเคยบวชเป็นภิกษุ สัทธิวิหาริกของพระมหาโมคคัลลานเถระมาก่อน ดังข้อความตอนหนึ่งระบุไว้ว่า "สมัยนั้นแล ภิกษุชื่อว่าติสสะมรณภาพไม่นาน ได้บังเกิดในพรหมโลกชั้นหนึ่ง ณ พรหมโลกชั้นนั้น เทวดาทั้งหลายก็รู้จักพรหมนั้นว่า ติสสพรหม มีฤทธิ์มาก มีอำนาจมาก"(อง.ฉก.ก.(ไทย)๒๒/๓๔/๔๘๑,อง.สตต.ก.(ไทย)๒๓/๕๖/๑๐๕,อง.สตต.ก.อ.(บาลี)๓/๕๖/๑๙๑), ส่วนในมหาสมยสูตร(ว่าด้วยการประชุมครั้งใหญ่ของเทวดา)กล่าวถึงติสสพรหมว่าได้มาประชุมครั้งใหญ่ของเทวดา พร้อมกับสุพรหม ปรมัตตพรหม และสนังกุมารพรหม(ที.ม.(ไทย)๑๐/๓๔๑/๒๗๐)

ติสสพรหมสูตร :พระสูตรว่าด้วยติสสพรหมซึ่งหมายถึงพรหมที่เคยบวชเป็นภิกษุชื่อติสสะ สัทธิวิหาริกของท่านพระมหาโมคคัลลานะ เมื่อมรณภาพแล้วไปเกิดเป็นพรหมชื่อติสสะ ต่อมาท่านพระมหาโมคคัลลานะไปเยี่ยมและถามปัญหาว่า เทวดาจำพวกไหนที่มีญาณรู้บุคคลผู้ยังมีอุปาทานชั้นหยาบเหลืออยู่ว่า ยังมีเหลืออยู่ และบุคคลผู้ไม่มีอุปาทานชั้นหยาบเหลืออยู่ว่า ไม่มีเหลืออยู่ ติสสพรหมตอบว่า พวกเทวดา ชั้นพรหมกายิกา ท่านพระมหาโมคคัลลานะถามต่อว่า พวกเทวดาชั้นพรหมกายิกา ทั้งหมดเลยหรือที่รู้อย่างนั้น ตอบว่า ไม่ใช่ทั้งหมดที่รู้ แต่มีเพียงเทวดาชั้นพรหมกายิกาผู้ไม่ยินดีอายุ วรรณะ สุข ยศ และอธิปไตยที่เป็นของพรหม และรู้ชัดอุปายเครื่องสลัดออกที่ยิ่งขึ้นไปตามความเป็นจริงเท่านั้นที่รู้ และรู้ภาวะของท่านเหล่านี้ คือ (๑) ท่านผู้เป็นอุกโตภาควิมุต (๒) ท่านผู้เป็นปัญญาวิมุต (๓) ท่านผู้เป็นกายสักขี (๔) ท่านผู้เป็นทิกฺขณิปัตตะ (๕) ท่านผู้เป็นสัทธาวิมุต (๖) ท่านผู้เป็นธัมมานุสारी แต่ติสสพรหมก็ตอบได้เพียง ๖ จำพวกเท่านั้น ส่วนภาวะของบุคคลที่ ๗ คือ ท่านผู้บรรลุเจโตวิมุตตอันหานิมิตมิได้ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงเอง (อง.สตต.ก.(ไทย) ๒๓/๕๖/๑๐๓)

ติสสพุทธวงศ์ : ว่าด้วยพระประวัติของพระติสสพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าทรงเล่าว่า ในกัปที่ ๙๒ นับถอยหลังจากกัปนี้ไป พระติสสพุทธเจ้า ประสูติ ในกรุงเขมกะ พระชนกพระนามว่าชนสันธะ พระชนนีพระนามว่าปทุมมา พระมเหสีพระนามว่าสุภัททา พระโอรสพระนามว่าอานันทะ ครองขรราวาสอยู่ ๗,๐๐๐ ปี ทรงเห็นนิมิต ๔ จึงเสด็จออกผนวชด้วยราชาพาหนะคือม้า บำเพ็ญเพียรอยู่ ๑๕ วัน จึงตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า ภายใต้ต้นประดู่

พระพรหมเทพเถระและพระอุทยเถระเป็นคู่้อครสาวกพระสมังคลเถระเป็นพุทธอุปัฏฐาก พระมุสสาเถรีและพระสุทัตตาเถรีเป็นคู่้อครสาวิกา สัมพลอุบาสกและสิริอุบาสกเป็นคู่้อครอุปัฏฐาก กิสาโคตมีอุบาสิกาและอุปเสนานูบาสิกาเป็นคู่้อครอุปัฏฐายิกา ในกัปนี้ มนุษย์มีอายุชั้ย ๑๐๐,๐๐๐ ปี และพระองค์ก็มีพระชนมายุ ประมาณเท่านั้น

ทรงเล่าต่อไปว่า ในครั้งนั้น พระองค์เป็นกษัตริย์พระนามว่าสุชาตยะ สละราชสมบัติออกผนวชเป็นฤาษี เมื่อทราบข่าว พระพุทธเจ้าเกิดแล้วจึงเข้าไปเฝ้าและกัถวาย ดอกไม้ทิพย์เป็นเครื่องบูชา และได้รับพยากรณ์ว่า จะได้มาตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า ในกาลภายหลัง (ขุ.พุทธ. (ไทย) ๓๓/๑/๖๗๕)

ติสสเมตเตยยเถรอาปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระติสสเมตเตยยเถระ ซึ่งท่านพระเถระประกาศประวัติในอดีตชาติของตนไว้ว่า ในอดีตชาติกัปที่ ๑๐๐,๐๐๐ ท่านเป็นดาบสชื่อโสภิตะ บวชาไฟอยู่ในป่า พระพุทธเจ้าพระนามว่าปทุมุตตระ สอนให้ท่านบวชาไฟตามแบบอย่างพระองค์ ท่านเกิดความเลื่อมใสจึงได้ถวายผลไม้พร้อมกับน้ำผึ้ง เพราะผลแห่งท่านนั้น ท่านได้เกิดเป็นท้าวสักกะ ๒๕ ชาติ เกิดเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ๑,๐๐๐ ชาติ ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุปะระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑/๖๕๔)

ติสสเมตเตยยมาณวกปัญหา^๑ :ปัญหาของติสสเมตเตยยมาณพ มีกล่าวไว้ ๒ คัมภีร์

1.ติสสเมตเตยยมาณวกปัญหา ในคัมภีร์สุดตนิบาต เป็นการถาม-ตอบระหว่างติสสเมตเตยยมาณพกับพระพุทธเจ้า โดยติสสเมตเตยยมาณพเป็นผู้ทูลถาม พระพุทธเจ้าตรัสตอบ เช่น ติสสเมตเตยยมาณพทูลถามพระผู้มีพระภาคว่า ใครชื่อว่าเป็นผู้สันโดษ ทรงตอบว่า ผู้ประพฤติพรหมจรรย์เพราะเห็นโทษในกามทั้งหลาย ทูลถามว่า ความหวั่นไหวไม่มีแก่ใคร ทรงตอบว่า ไม่มีแก่ผู้คลายตัณหาได้ มีสติทุกเมื่อ รู้ธรรมทั้งหลายแล้วดับกิเลสได้ ทูลถามว่า ใครชื่อว่ามีมหาบุรุษ ทรงตอบว่า ผู้รู้ส่วนสุดทั้ง ๒ ด้าน ไม่ยึดติดในท่ามกลางด้วยปัญญาชื่อว่ามีมหาบุรุษ ล่วงพ้นเครื่องร้อยรัดในโลกได้ คำว่า ส่วนสุดทั้ง ๒ ด้าน และท่ามกลาง (ขุ.สุ.(ไทย)๒๕/๑๐๔๗/๗๔๘)

2.ติสสเมตเตยยมาณวกปัญหา ในคัมภีร์จูฬนิทเทส เป็นการยกการถาม-ตอบระหว่างติสสเมตเตยยมาณพกับพระพุทธเจ้า โดยพระสารีบุตรนำมาอธิบายขยายความ เช่น ท่านติสสเมตเตยยะทูลถามดังนี้ ใครชื่อว่าเป็นผู้สันโดษในโลกนี้ ความหวั่นไหวทั้งหลายย่อมไม่มีแก่ใคร ใครรู้ชัดส่วนสุดทั้ง ๒ ด้านแล้ว ไม่ยึดติดในท่ามกลางด้วยมรรคา พระองค์ตรัสเรียกใครว่าเป็นมหาบุรุษ ใครล่วงพ้นเครื่องร้อยรัดในโลกนี้ได้ เป็นต้น ซึ่งเป็นการอธิบายปัญหาของติสสเมตเตยยมาณพให้พิสดาร (ขุ.จู.(ไทย) ๓๐/๖๕/๑๓)

ติสสเมตเตยยมาณวกปัญหา^๒ :

ติสสเมตเตยยมาณวปัญหานิทเทศ : อธิบายปัญหาของติสสเมตเตยยมาณพ หมายถึงการที่พระสารีบุตรเถระอธิบายปัญหาของติสสเมตเตยยมาณพ ผู้เข้าไปทูลถามพระผู้มีพระภาค เป็นคนที่ ๒ เกี่ยวกับผู้สันโดษ ความหวั่นไหว ส่วนสุด และมหาบุรุษ มีทั้งหมด ๓ คาถา โดยติสสเมตเตยยมาณพทูลถาม ๑ คาถา พระผู้มีพระภาคตรัสตอบ ๒ คาถา มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า ติสสเมตเตยยมาณพทูลถามว่า

ใครเชื่อว่าเป็นผู้สันโดษในโลกนี้ ความหวั่นไหวย่อมไม่มีแก่ใคร ใครรู้ชัดส่วนสุดทั้ง ๒ ด้านแล้ว ย่อมไม่ยึดติดในท่ามกลางด้วยมันตา พระองค์ตรัสเรียกใครว่า เป็นมหาบุรุษ ใครล่วงพ้นตัณหาอันเป็นเครื่องร้อยรัดในโลกนี้ได้

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ภิกษุผู้มีพรหมจรรย์ในกามทั้งหลายเชื่อว่าเป็นผู้สันโดษ ผู้คลายตัณหาแล้ว มีสติทุกเมื่อรู้ธรรม ดับกิเลสได้แล้ว ได้ชื่อว่ามีไม่มีความหวั่นไหว เราเรียกภิกษุผู้รู้ส่วนสุดทั้ง ๒ ด้าน ไม่ยึดติดในท่ามกลางว่าเป็นมหาบุรุษและภิกษุนี้ชื่อล่วงพ้นตัณหาอันเป็นเครื่องร้อยรัดในโลกได้

ท่านพระสารีบุตรอธิบายมีใจความว่า คำว่า ผู้มีพรหมจรรย์ อธิบายว่า การงด การเว้น เว้นขาด เจตนางดเว้น กิริยาที่ไม่ทำ การไม่ละเมิด การไม่ก้าวล่วงแดนแห่งการเข้าถึง อสังขารธรรม เรียกว่า พรหมจรรย์ อีกอย่างหนึ่ง อริยมรรคมีองค์ ๘ ก็เรียกว่า พรหมจรรย์เหมือนกัน (ขุ.จ. (ไทย) ๓๐/๙/๗๓)

ติสสเมตเตยยสุตตนิทเทศ : อธิบายติสสเมตเตยยสุตตร หมายถึงการที่พระสารีบุตรเถระอธิบายติสสเมตเตยยสุตตรซึ่งว่าด้วยพระติสสเมตเตยยมาณพทูลถามปัญหาเรื่องเมถุนธรรม พระติสสเมตเตยยมาณพทูลขอให้ตรัสบอกความคับแค้นของบุคคลผู้ประกอบ เมถุนธรรมเนื่อง ๆ เมื่อได้ฟังแล้ว จักศึกษาวิเวกต่อไป

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า คำสั่งสอนของบุคคลผู้ประกอบเมถุนธรรมเนื่อง ๆ ย่อมเลอะเลือน และบุคคลนั้นย่อมปฏิบัติผิด การปฏิบัตินี้เป็นธรรมไม่ประเสริฐในบุคคลนั้น

ท่านพระสารีบุตรอธิบายมีใจความว่า คำว่า เมถุนธรรม หมายถึงธรรมเนียมของอัสถุบุรุษที่ปฏิบัติกันเป็นหลัก ปฏิบัติกันเป็นคู่ๆ ด้วยความกำหนดกลัดกลุ้มด้วยราคะ โน้มไปในเรื่องนั้น เหตุฉะนั้นพระผู้มีพระภาคจึงตรัสบอกแนวทางที่จะออกไปให้พ้นจากภาวะดังกล่าว แนวทางนั้นได้แก่วิเวก ๓ อย่าง คือ (๑) กายวิเวก (๒) จิตตวิเวก (๓) อูปวิเวก

กายวิเวก คือ สงัดกาย เดิน ยืน นั่ง นอน บิณฑบาต อธิษฐานจงกรม เทียวไป เคลื่อนไหว เป็นไป เลี้ยงชีวิต ดำเนินไปรูปเดียว

จิตตวิเวก คือ ผู้บรรลุปฐมฌานย่อมมีจิตสงัดจากนิรวณ ผู้บรรลุตติยฌานย่อมมีจิตสงัดจากวิตกวิจารณ์ ผู้บรรลุตติยฌานย่อมมีจิตสงัดจากปิติ ผู้บรรลุตตตฌานย่อมมีจิตสงัดจากสุขและทุกข์ เรื่อยไปจนถึงพระอรหันต์ ย่อมมีจิตสงัดจากรูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ อวิชชา มานานุสัย ภวราคานุสัย อวิชชานุสัย เหล่ากิเลสที่อยู่ในพวกเดียวกัน และสังขารนิमितทั้งปวงในภายนอก

อูปวิเวก กิเลส ชั้น อภิสังขาร เรียกว่า อูปธิ อมตนิพพาน เรียกว่า อูปธิวิเวก คือ ธรรมเป็นที่ระงับสังขารทั้งปวง เป็นที่สลัดทั้งอูปธิทั้งหมด เป็นที่สิ้นตัณหา คลายกำหนด ดับกิเลส เย็นสนิท

ผู้ประกอบเมถุนธรรมเนื่อง ๆ ย่อมเลอะเลือนทั้ง ๒ ส่วน คือ (๑) คำสั่งสอน ส่วนปริยัติ (๒) คำสั่งสอนส่วนปฏิบัติ ผู้รู้ทั้งหลายจึงเรียกผู้เสพเมถุนธรรมนั้นว่า เป็นปุถุชนเลว ที่ชื่อว่า ปุถุชนเลวเพราะให้กิเลสหยาบเกิดขึ้น มีสักกายทิฐิหนาแน่นละไม่ได้ปฏิญญาต่อหน้าศาสดาหลายองค์ ถูกทุกคติทุกอย่างร้อยรัดปรุ้งแต่ง (ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๔๙/๑๖๘)

ติสสเมตเตยยสูตร : พระสูตรว่าด้วยปัญหาของติสสเมตเตยยะ มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า ท่านพระติสสเมตเตยยะได้กราบทูลให้พระผู้มีพระภาคตรัสโทษของเมถุนธรรม พระองค์จึงตรัสว่าการเสพเมถุนธรรมเป็นเหตุให้ตกต่ำมัวหมอง ต้องออกนอกทางแห่งการบรรลุมรรคผล และเกียรติยศย่อมเสื่อมไป แต่ความยินดีในวิเวก ย่อมเป็นเหตุให้ อยู่ใกล้นินพพาน (ขุ.ส.(ไทย) ๒๕/๘๒๑/๖๙๗)

ติสสเมตเตยยะ,พระ : ภิกษุชื่อติสสเมตเตยยะ, คำว่า "ติสสเมตเตยยะ" แยกออกเป็น ๒ คำ คือ (๑) คำว่า "ติสส" เป็นชื่อของพระเถระ ตามที่บัญญัติเรียกกัน (๒) คำว่า "เมตเตยยะ" คือโคตรหรือตระกูลของพระเถระ รวมชื่อและโคตรเข้าด้วยกันจึงเป็น "ติสสเมตเตยยะ", ในติสสเมตเตยยสูตรตติยเทส(อธิบายติสสเมตเตยยสูตร ว่าด้วยปัญหาของติสสเมตเตยยะ) กล่าวถึงพระติสสเมตเตยยะว่าได้มาเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าเพื่อให้ตรัสบอกความคับแค้นของผู้ประกอบเมถุนธรรมเนื่องๆ เพื่อนำไปใช้ประโยชน์ในการศึกษาอบรมวิเวก(ความสงบ) ดังข้อความที่ท่านกราบทูลว่า "(ท่านพระติสสเมตเตยยะกราบทูลดังนี้) ข้าแต่พระองค์ผู้บริสุทธิ์ ขอพระองค์โปรดตรัสบอกความคับแค้นของบุคคลผู้ประกอบเมถุนธรรมเนื่องๆ พวกข้าพระองค์ฟังคำสอนของพระองค์แล้วจักศึกษาวิเวก"(ขุ.ม.(ไทย)๒๙/๔๙/๑๖๙)

ติสสเมตเตยยะ,มาณพ : มาณพชื่อติสสเมตเตยยะ, ในปารายนวรรค(หมวดว่าด้วยธรรมเป็นเหตุให้ถึงฝั่ง) ตอนว่าด้วยวัตถุกถา ระบุว่า ติสสเมตเตยยะมาณพ เป็นลูกศิษย์ของพราหมณ์พาวรีผู้เรียนจบเวทมนตร์ ตั้งสำนักอยู่ที่ฝั่งแม่น้ำโคธาวรี พราหมณ์พาวรีได้ส่งลูกศิษย์ ๑๖ คนไปทูลถามปัญหากับพระพุทธเจ้า ในจำนวน ๑๖ คนนั้นมีรายชื่อติสสเมตเตยยะมาณพอยู่ลำดับที่ ๒ คือ (๑) อชิตะ (๒) ติสสเมตเตยยะ (๓) ปุณณกะ (๔) เมตตคุ (๕) โธตกะ (๖) อุปสีวะ (๗) นันทะ (๘) เหมกะ (๙) โตเทยยะ (๑๐) กัปปะ (๑๑) ชตุกัณณิ (๑๒) ภัทราวุธ (๑๓) อุทัย (๑๔) โปสาละ (๑๕) โมฆราช (๑๖) ปิงคิยะ, คำถามที่ติสสเมตเตยยะมาณพทูลถามพระพุทธเจ้าคือ ใครชื่อว่าเป็นผู้สันโดษในโลกนี้ ความหวั่นไหวทั้งหลายย่อมไม่มีแก่ใคร ใครรู้ชัดส่วนสุดทั้ง ๒ ด้านแล้ว ไม่ยึดติดในท่ามกลางด้วยมันตา พระองค์ตรัสเรียกใครว่า เป็นมหาบุรุษ ใครล่วงพ้นเครื่องร้อยรัดในโลกนี้ได้"(ขุ.ส.(ไทย)๒๕/๑๐๑๓/๗๔๐,๒๕/๑๐๔๗/๗๔๘)

ติสสสูตร^๑ : พระสูตรว่าด้วยพระติสส ในคัมภีร์สังยุตตนิกาย กล่าวถึงติสสสูตรไว้ ๒ สูตร ปรารภท่านพระติสส แต่เนื้อหาของธรรมต่างกัน คือ

1.ติสสสูตร ในสังยุตตนิกาย นิตานวรรค พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวัน ได้ทรงตั้งเตือนท่านพระติสสผู้เป็นโอรสของพระปิตุจฉาว่า ผู้ชอบว่ากล่าวคนอื่น ตนเองก็ควรอดทนต่อคำวาทะของผู้อื่นด้วย จึงจะเหมาะสมกับกุลบุตรผู้บวชด้วยศรัทธา อย่าโกรธเขา จงกำจัดความโกรธ ความถือตัวและความลบลู่คุณท่าน (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๒๔๓/๓๓๕)

2.ติสสสูตร ในสังยุตตนิกาย ชนธวรรค ภิคุชทั้งหลายเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคผู้ประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันแล้วกราบทูลว่า ท่านพระติสสะโอรสพระปิตุจฉา(พระเจ้าอาว)ของพระองค์บอกแก่ภิคุชทั้งหลายว่า กระผมมีร่างกายอ่อนเปลี้ยเหมือนคนเมา รู้สึกมีทุกด้านธรรมทั้งหลายไม่ปรากฏ ถูกถิ่นมิถะ(ความง่วงเหงาหาวนอน)ครอบงำจิต ไม่ยินดีประพฤติพรหมจรรย์และยังมีความสงสัยในธรรมทั้งหลายอยู่

พระผู้มีพระภาคจึงรับสั่งให้เข้าเฝ้าแล้วทรงแสดงธรรมให้ฟังว่า ผู้ที่ยังไม่หมดความกำหนัดในขันธ ๕ เมื่อขันธ ๕ แปรผันเป็นอย่างอื่นก็เกิดโสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส ส่วนผู้หมดความกำหนัดจะไม่เป็นเช่นนั้น และทรงสอนให้พิจารณาขันธ ๕ ว่าไม่เที่ยงเป็นทุกข์ เป็นอนัตตา แล้วตรัสอีกว่า เปรียบเหมือนคน ๒ คน คือคนไม่ฉลาดในหนทาง ได้แก่ปุถุชน คนฉลาดในหนทาง ได้แก่ตถาคต เมื่อผู้ไม่ฉลาดในหนทางถามผู้ฉลาดในหนทาง ผู้ฉลาดในหนทางจึงตอบว่า ท่านไปตามทางนี้อีกสักครู่ก็จักพบทาง ๒ แพร่ง ท่านจงละทางซ้ายคือมิจฉามรรคมีองค์ ๘ อันได้แก่ (๑) มิจฉาทิฎฐิ (๒) มิจฉาสังกัปปะ (๓) มิจฉาวาจา (๔) มิจฉากัมมันตะ (๕) มิจฉาอาชีวะ (๖) มิจฉาวายามะ (๗) มิจฉาสติ (๘) มิจฉาสมาธิ แล้วจงไปทางขวาคืออริยมรรคมีองค์ ๘ อันได้แก่สัมมาทิฎฐิ(เห็นชอบ)เป็นต้น เมื่อท่านไปตามทางนั้นสักครู่ก็จักพบราวป่าคืออวิชชา พบที่ลุ่มใหญ่มีเปือกตมคืออกามทั้งหลาย พบบึงที่ลึกคือความโกรธและความคับแค้นใจ แล้วจักพบพื้นที่ราบนารีนรมย์คือนิพพาน ท่านจงยินดีตามโอวาทที่เรากล่าวสอน ตามความอนุเคราะห์ที่เราอนุเคราะห์ ตามคำพร่ำสอนที่เราพร่ำสอนเถิด เมื่อพระผู้มีพระภาคได้ตรัสภาษิตนี้แล้ว ท่านพระติสสะได้มีใจยินดีชื่นชมพระภาษิตของพระองค์(ส.ข.(ไทย) ๑๗/๘๔/๑๔๓)

ติสสสูตร^๒ : พระสูตรว่าด้วยพระติสสะ

ติสสอุบาสก : อุบาสกชื่อว่าติสสะ, ในปฐมุตตรพุทธวงศ์(ว่าด้วยพระประวัติของพระปฐมุตตรพุทธเจ้า) ระบุว่า ในสมัยพระปฐมุตตรพุทธเจ้า ติสสอุบาสกเป็นอุปัฏฐากคนสำคัญ จนได้รับการแต่งตั้งเป็นเลิศด้านนี้ร่วมกับอมิตอุบาสก ดังข้อความที่กล่าวถึงว่า "อมิตอุบาสกและติสสอุบาสกเป็นอัครอุปัฏฐาก หัตถอุบาสิกและสุจิตตาอุบาสิกาเป็นอัครอุปัฏฐายิกา", (ถ้าเปรียบเทียบกับสมัยพระโคตมพุทธเจ้าในยุคปัจจุบัน ฝ่ายอุบาสกน่าจะได้แก่นาถบิณฑิกเศรษฐี ฝ่ายอุบาสิกาน่าจะได้อ่านางวิสาขา)(ขุ.พุทธ.(ไทย)๓๓/๒๖/๖๔๔)

ติสสะ : บุคคลผู้มีชื่อว่าติสสะ, คำว่า "ติสสะ" เป็นชื่อที่นิยมตั้งกันในสมัยนั้น มีทั้งอุบาสกที่มีชื่อว่าติสสะ มีทั้งภิกษุที่มีชื่อว่าติสสะ และมีแม้กระทั่งพระพุทธเจ้าพระนามว่าติสสะ แต่คำว่า "ติสสะ" ในที่นี้ท่านหมายถึงบุตรปุโรหิตชื่อติสสะ ซึ่งต่อมาได้บรรพชาอุปสมบทร่วมกับบราหโอรสพระนามว่าชันทะกลายเป็นคู่พระอัครสาวกของพระพุทธเจ้าพระนามว่าวิปัสสี ดังมีข้อความตอนหนึ่งระบุถึงการออกบวชของท่านทั้งสองไว้ในมหาปทานสูตร(ว่าด้วยพระประวัติของพระพุทธเจ้า ๗ พระองค์) ว่า “พระวิปัสสีพุทธเจ้าเสด็จถึงกรุงพันธุมดี ประทับอยู่ที่เขมมฤคทายวัน พระราชโอรสพระนามว่าชันทะและบุตรปุโรหิตชื่อติสสะ โภณผมและหนวด นุ่งห่มผ้ากาสาพัสตร์ออกจากพระราชวังและเรือนบวชเป็นบรรพชิตในสำนักพระวิปัสสีพุทธเจ้า” (ที.ม.(ไทย)๑๐/๗๒/๔๑,๑๐/๗๓/๔๒,๑๐/๗๔/๔๒,๑๐/๗๕/๔๒,๑๐/๗๕/๔๓,๑๐/๗๖/๔๓,๑๐/๗๗/๔๓,๑๐/๗๘/๔๔)

ติสสะ,พระ :ภิกษุชื่อว่าติสสะ,พระติสสะ, ในติสสสูตร(ว่าด้วยพระติสสะ) ของเล่มที่ ๑๖ และเล่มที่ ๑๗ ระบุไว้ตรงกันว่าพระติสสะเป็นโอรสของพระปิตุจฉาของพระพุทธเจ้า ครั้งหนึ่ง ท่านถูกภิกษุทั้งหลายว่ากล่าวตักเตือนจึงรู้สึกโกรธเป็นทุกข์เสียใจเข้าไปเฝ้าพระพุทธเจ้าพร้อมทั้งน้ำตา พระพุทธเจ้าได้ตรัสสอนพระติสสะให้คลายโศกด้วยพระคาถาว่า "เธอจะโกรธทำไม อย่าโกรธเลย ติสสะ ความไม่โกรธเป็นธรรมประเสริฐสำหรับเธอ แม้จริงบุคคลอยู่ประพฤติพรหมจรรย์ก็เพื่อกำจัดความถือตัวและความลบหลู่คุณท่าน"(ส.นิ.(ไทย)๑๖/๒๔๓/๓๓๕,ส.ข.(ไทย)๑๗/๘๔/๑๔๓),ส่วนพระติสสะในเล่มที่ ๓๒ ท่านหมายถึงพระติสสะที่เป็นอัครสาวกของพระพุทธเจ้าพระนามว่ากัสสปะดังข้อความตอนหนึ่งปรากฏในสุภทเถราปทาน(ประวัติในอดีตชาติของพระสุภทเถระ)ที่พระเถระกล่าวถึงอดีตชาติของตนว่าอัครสาวกชื่อว่าติสสะของพระพุทธเจ้าพระนามว่ากัสสปะเป็นบุตรเป็นโอรสของข้าพเจ้าเป็นทายาทในศาสนาของพระชินเจ้า"(ข.อุป.(ไทย)๓๒/๑๒๐/๑๘๓)

ติสสะ,พระพุทธเจ้า:พระพุทธเจ้าพระนามว่าติสสะ,พระติสสพุทธเจ้า, ในพุทธวงศ์ระบุว่า พระพุทธเจ้าพระนามว่าติสสะเป็นพระพุทธเจ้าลำดับ ๑๗ นับจากลำดับแรกคือพระทีปังกรพุทธเจ้า, พระพุทธเจ้าก่อนพระองค์คือพระสิทธัตถพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าต่อจากพระองค์คือพระปุสสพุทธเจ้า, ในพุทธปภินณกัมม(ว่าด้วยเรื่องเบ็ดเตล็ดเกี่ยวกับพระพุทธเจ้า) ระบุว่า พระติสสพุทธเจ้า เป็นพระพุทธเจ้าในกัปที่ ๘๒ นับจากกัปนี้ไป มีพระพุทธเจ้า ๒ พระองค์ คือ พระติสสพุทธเจ้าและพระปุสสพุทธเจ้า, ในติสสพุทธวงศ์(ว่าด้วยพระประวัติของพระติสสพุทธเจ้า) ได้กล่าวถึงพระติสสพุทธเจ้าว่า ประสูติในราชวงศ์ในนครเขมกะ มีพระบิดาเป็นกษัตริย์พระนามว่าชนันณะ พระมารดาพระนามว่าปทุมมา ประวัติการเสด็จออกผนวชและตรัสรู้คล้ายกับพระโคตมพุทธเจ้า คู่พระอัครสาวก คือพระพรหมเทพและพระอุทัยเถระ คู่อัครสาวิกา คือพระมุสสาเถรีและพระสุทัตตาเถรี... ฯลฯ..., ในเถราปทาน(ประวัติในอดีตชาติของพระเถระ) ระบุว่า มีพระเถระหลายรูปได้สั่งสมบุญบารมีไว้ในสมัยพระติสสพุทธเจ้า แล้วมาได้บรรลุเป็นพระอรหันต์ในสมัยพระโคตมพุทธเจ้าเช่นพระปาณลิปปมยเถระ พระคตสัณญกเถระ และพระนพินเกสรียเถระ เป็นต้น (ข.อุป.(ไทย)๓๒/๑/๓๖๙,๓๒/๕/๒๑๖,๓๒/๕/๔๐๕,๓๒/๕/๔๐๖,๓๒/๕/๔๐๗,๓๒/๑๐/๔๐๘,๓๒/๑๐/๔๒๕,๓๒/๑๐/๔๒๕,๓๒/๑๑/๒๒๕,๓๒/๑๓/๓๓๐,๓๒/๑๔/๓๓๐,๓๒/๑๘/๓๔๙,๓๒/๒๐/๔๓๖,๓๒/๒๐/๕๒๔,๓๒/๓๑/๓๘๓,๓๒/๓๗/๕๔๐,๓๒/๓๘/๒๒๒,๓๒/๓๘/๓๘๖,๓๒/๓๘/๕๔๐,๓๒/๔๔/๓๗๗,๓๒/๕๐/๓๓๖,๓๒/๗๙/๑๙๙,๓๒/๘๒/๒๐๐,ข.อุป.(ไทย)๓๓/๘๕/๑๓,๓๓/๙๑/๑๔,๓๓/๙๒/๑๔,๓๓/๖๙/๔๑,๓๓/๗๐/๔๑,๓๓/๑๗/๙๓,๓๓/๑/๑๓๔,๓๓/๑๖/๑๖๘,๓๓/๑๗/๑๖๙,๓๓/๑/๒๑๖,๓๓/๖๐/๓๗๕,๓๓/๖๑/๓๗๖,๓๓/๖๕/๓๗๖,ข.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๑/๖๗๕,๓๓/๑๒/๖๗๖, ๓๓/๑๖/๖๗๘, ๓๓/๒๐/๖๗๙,๓๓/๒๑/๖๗๙,๓๓/๒๘/๖๘๐)

ติสสาเถรีคาถา :ภาคีตของพระติสสาเถรี พระติสสาเถรีรับพระพุทธโอวาทแล้วได้กล่าวภาคีตนี้ว่า ติสสา เธอจงศึกษาในไตรสิกขา โยคกิเลสทั้งหลายอย่าได้ครอบงำเธอเลย เธอจงพราภจากกิเลสโยคะทั้งหมด ท่องเที่ยวไปในโลกอย่างไม่มีอาสวะเกิด (ข.เถรี.(ไทย) ๒๖/๔/๕๕๒)

ติสหัสสพรหม :พรหมที่สามารถน้อมจิตแผ่ไปได้ตลอด ๓,๐๐๐ โลกธาตุ, ในสังขารูปัตติสูตร(ว่าด้วยการเกิดขึ้นแห่งสังขาร) ตอนว่าด้วยปฏิปทาอันให้สำเร็จความปรารถนา พระพุทธเจ้าตรัส

สอนปฏิบัติทำให้เป็นไปเพื่อความเกิดขึ้นในภพภูมิที่ดีต่างๆ แก่ภิกษุทั้งหลาย ตั้งแต่เป็นชาติติ
ยมหาศาลในโลกมนุษย์ เป็นเทพในชั้นต่างๆ เป็นพรหมในชั้นต่างๆ จนถึงสิ้นอาสวะ ไม่ต้องไป
เกิดในภพไหนๆ อีกต่อไป สำหรับการไปเกิดในชั้นพรหมเริ่มจากชั้นสหัสสพรหม สามารถ
น้อมจิตแผ่ไปได้ ๑,๐๐๐ โลกธาตุ ชั้นทิวสหัสสพรหม สามารถน้อมจิตแผ่ไปได้ ๒,๐๐๐
โลกธาตุ ชั้นตีสหัสสพรหม สามารถน้อมจิตแผ่ไปได้ ๓,๐๐๐ โลกธาตุ ... ชั้นสตสหัสสพรหม
สามารถน้อมจิตแผ่ไปได้ ๑๐๐,๐๐๐ โลกธาตุ, พรหมเหล่านี้เป็นผู้มีอายุยืน มีผิวพรรณผ่องใส
มีความสุขมาก ทำให้ภิกษุบางรูปเมื่อได้ฟังเช่นนี้ปรารถนาจะไปเกิดเป็นพรหมในชั้นต่างๆ
รวมทั้งชั้นตีสหัสสพรหมด้วย(ม.อ.(ไทย)๑๔/๑๖๖/๒๑๐)

ตีชิงวิงราว : ทำร้ายเจ้าทรัพย์แล้วแย่งเอาของไป, ฉกชิงวิงราว, ในหลักจูฬศีลมีทั้งหมด ๒๖ ข้อ ในข้อ
ที่ ๒๖ มีเนื้อความว่า "...เว้นขาดจากการตัด(อวัยวะ) การฆ่า การจงจำ การตีชิงวิงราว การ
ปล้นและการชู้กรรโชก", ในพรหมชาลสูตร(ว่าด้วยข่ายแห่งพระสัพพัญญุตญาณอันประเสริฐ)
ระบุถึงปุณฺณกถาล่าวยกย่องพระพุทธเจ้าด้วยเรื่องเล็กน้อยต่ำต้อยเพียงเรื่องระดับศีล(จูฬศีล)
เท่านั้น เช่นกล่าวยกย่องไว้ในข้อที่ ๒๖ว่า "พระสมณโคดมทรงเว้นขาดจากการตัด(อวัยวะ)
การฆ่า การจงจำ การตีชิงวิงราว การปล้นและการชู้กรรโชก", ส่วนในสามัญญผลสูตร(ว่า
ด้วยผลแห่งความเป็นสมณะ)พระพุทธเจ้าตรัสถึงคุณสมบัติของภิกษุผู้สมบูรณ์ด้วยศีลแก่พระ
เจ้าอาตมคัสตรู เวเทหิบุตรว่า "(๒๖) ภิกษุเว้นขาดจากการตัด(อวัยวะ) การฆ่า การจงจำ การ
ตีชิงวิงราว การปล้น และการชู้กรรโชก"(ที.สี.(ไทย)๙/๑๐/๕,๙/๑๙๔/๖๗,พจนานุกรมฉบับ
ราชบัณฑิตยสถาน)

ตีณิกนิการปุณฺณิเถราปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระตีณิกนิการปุณฺณิเถระ ซึ่งท่านพระเถระ
ประกาศประวัติในอดีตชาติของตนไว้ว่า ในอดีตชาติที่ ๓๐,๐๐๐ ท่านได้ถวายดอก
กรรณิการ์แด่พระพุทธเจ้าพระนามว่าสุเมธะ เพราะผลแห่งท่านนั้น ท่านได้สวายนุชยสมบัติ
และสวรรค์สมบัติหลายแสนชาติ ไม่รู้จักทุกขเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุวิชา ๓ พร้อมด้วย
คุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย)๓๓/๑/๑๘๔)

ตีณิกกนิปุณฺณิเถราปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระตีณิกกนิปุณฺณิเถระ ซึ่งท่านพระเถระ
ประกาศประวัติในอดีตชาติของตนไว้ว่า ในอดีตชาติที่ ๙๑ ท่านได้ใช้ดอกกระดังงอบูชา
พระพุทธเจ้าพระนามว่าวิปัสสี เพราะผลแห่งการบูชาท่านนั้น ท่านไม่รู้จักทุกขเลย ในชาติสุดท้าย
นี้ ได้บรรลุวิชา ๓ พร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๑/๑๖๖)

ตีณิกกนิปุชกเถราปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระตีณิกกนิปุชกเถระ ซึ่งท่านพระเถระประกาศ
ประวัติในอดีตชาติของตนไว้ว่า ในอดีตชาติที่ ๓๑ ท่านเห็นผ้าบังสุกุลคล้องอยู่บนกิ่งไม้
เกิดเลื่อมใสศรัทธาจึงนำดอกหงอนไก่ไปบูชา เพราะผลแห่งการบูชาท่านนั้น ท่านไม่รู้จักทุกขเลย
ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๒๓/๕๒๕)

ตีณุปปมาลียเถราปทาน^๑ : ประวัติในอดีตชาติของพระตีณุปปมาลียเถระ ซึ่งท่านพระเถระประกาศ
ประวัติในอดีตชาติของตนไว้ว่า ในอดีตชาติที่ ๙๒ ท่านเกิดเป็นวานรมิจิตศรัทธานำ
ดอกบัวไปบูชาพระพุทธเจ้า พระนามว่ามุสสะ เพราะผลแห่งการบูชาท่านนั้น ท่านไม่รู้จักทุกขเลย
ท่านได้เกิดเป็นท้าวสักกะ ๓๐๐ ชาติ เกิดเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ๕๐๐ ชาติ ในชาติสุดท้ายนี้
ได้บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๑/๕๒๒)

ตีญปลมมาลียเถระพาน๒: ประวัติในอดีตชาติของพระตีญปลมมาลียเถระ ซึ่งท่านพระเถระประกาศ ประวัติในอดีตชาติของตนไว้ว่า ในอดีตชาติกับที่ ๙๑ ท่านเกิดเป็นวานรอยู่ในป่าได้นำดอกบัว ไปบูชาพระพุทธเจ้าพระนามว่าวิปัสสี เพราะผลแห่งการบูชา นั้น ท่านไม่รู้จักทุกคติเลย เกิดเป็น ท้าวสักกะ ๓๐๐ ชาติ เกิดเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ๕๐๐ ชาติ ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุมรรค อรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๓/๕๕๓)

ตีไม้หึ่ง : เครื่องเล่นตีไม้สั้นด้วยไม้ยาว, ชื่อการเล่นซึ่งประกอบด้วยไม้แม่หึ่งยาวประมาณสองคืบ ๑ อัน และลูกหึ่งยาวประมาณ ๑ คืบ ๑ อัน โดยแบ่งผู้เล่นเป็น ๒ ฝ่าย ฝ่ายละ ๓-๕ คน ฝ่ายหนึ่งจะ เอาลูกหึ่งวางขวางบนหลุมซึ่งขุดเป็นรางยาวประมาณ ๑ คืบ เรียกว่า รางไม้หึ่ง แล้วใช้ไม้แม่ หึ่งปักปลายลงในราง งดลูกหึ่งออกไปให้อีกฝ่ายหนึ่งรับ เมื่อฝ่ายรับรับลูกหึ่งได้ก็จะมาเป็นฝ่าย ส่งบ้าง แต่ถ้าฝ่ายรับรับลูกไม่ได้ก็จะต้องวิ่งร้องหึ่งมาที่หลุม ในแต่ละถินมีวิธีการเล่นต่าง ๆ กัน, ในอุปาสิสูตร(ว่าด้วยพระอุบาลีขออนุญาตอยู่ป่า) พระอุบาลีเถระเข้าไปเฝ้าพระพุทธเจ้ากราบ ทูลขออนุญาตเพื่อไปอาศัยเสนาสนะอันเงียบสงัดคือป่าโปร่งและป่าทึบอยู่ พระพุทธเจ้าตรัส ว่าเสนาสนะอันเงียบสงัดคือป่าโปร่งและป่าทึบอยู่ลำบาก ทำวิเวกได้ยาก นำหวาดหวั่น พระองค์ทรงยกข้อมาต่าง ๆ ขึ้นแสดง ในจำนวนนั้นคือ เปรียบเทียบกับวิวัฒนาการการ เจริญเติบโตของเด็กและสิ่งที่เด็กเล่น เช่น การเล่นไม้ตีหึ่ง เป็นต้น ดังพระดำรัสที่ตรัสต่อพระอุ บาลีว่า "อุบาลี สมัยต่อมา เด็กคนนั้นเองเจริญเติบโตขึ้น มีอินทรีย์แก่กล้าขึ้น เล่นเครื่องเล่น สำหรับเด็ก คือเล่นไถน้อย ๆ เล่นตีไม้หึ่ง เล่นกังหันไม้ เล่นกังหันใบไม้ เล่นดวงทราย เล่นรถ น้อย ๆ เล่นธนูน้อย ๆ เธอเข้าใจเรื่องนั้นอย่างไร การเล่นนี้ ยิ่งกว่า ประณีตกว่าการเล่นที่มีมา ก่อนหรือ" (อง.ทสก.(ไทย)๒๔/๙๙/๒๓๔,อง.ทสก.อ.(ไทย)๓/๙๙/๕๑๕,พจนานุกรมฉบับ ราชบัณฑิตยสถาน)

ตริณัฏฐญาณ: ญาณที่มีสภาวะพิจารณา หรือปัญญาเครื่องกำหนดรู้, ในญาณปัญญาจกนิเทศ ท่านแสดง ญาณไว้ ๕ หมวด คือ (๑) ญาตัญญญาณ ญาณที่มีสภาวะรู้ (๒) ตริณัฏฐญาณ ญาณที่มีสภาวะ พิจารณา (๓) ปริจจาคัญญญาณ ญาณที่มีสภาวะสละ (๔) เอกธัมมัญญญาณ ญาณที่มีสภาวะเป็น รสเดียว (๕) ผัสสนัญญญาณ ญาณที่มีสภาวะถูกต้อง, ในอรรถกถาท่านขยายความของตริณัฏฐ ญาณว่า ญาณในอรรถว่าใคร่ครวญ ได้แก่ ญาณมีการเข้าไปใคร่ครวญเป็นสภาวะหรือมีการ พิจารณาเป็นสภาวะ(ขุ.ป.(ไทย)๓๑/๗๕/๑๒๖,ขุ.ป.อ.(บาลี) (ไทย)๑/๒๑/๓๙)

ตริทัสสี,นก : นกที่มองเห็นฝั่ง, นกที่พ้อคำทางเรือนำลงเรือไปด้วยเพื่อใช้ให้บินมองดูว่าฝั่งทะเลอยู่ ทิศทางใด(ตริระ=ฝั่ง,ทัสสี=เห็น,มองดู),ในแก้วฏฐสูตร(ว่าด้วยบุตรคบดีชื่อแก้วฏฐะ) พระพุทธเจ้าทรงยกอุปมาด้วยนกบินดูฝั่งว่าเป็นเช่นเดียวกับภิกษุเสาะหาทางไปพรหมโลกเมื่อ ไม่ได้คำตอบก็กลับมาหาพระองค์ ดังข้อความตอนหนึ่งที่ตรัสสอนภิกษุว่า "...ภิกษุ เรื่องเคยมี มาแล้ว พวกพ้อคำเดินเรือทะเลนำนกตริทัสสีลงเรือไป เมื่อมองไม่เห็นฝั่ง พวกเขาจึงปล่อยนก ตริทัสสีไป นกนั้นบินไปยังทิศตะวันออก ทิศใต้ ทิศตะวันตก ทิศเหนือ ทิศเบื้องบนและทิศ เเฉียงถ้ามันยังแลเห็นชายฝั่งรอบๆก็จะบินเลยไป ถ้ามันแลไม่เห็นฝั่งโดยรอบก็จะบินกลับมาที่ เรือนั้นอีก ภิกษุ เธอก็เช่นกัน เทียวเสาะหาไปจนถึงพรหมโลก ก็ยังไม่ได้คำตอบของปัญหานี้ ในที่สุดต้องกลับมาหาเรา..."(ที.สี.(ไทย)๙/๔๙๗/๒๑๙)

ตีเสมอ : ยกตนขึ้นเทียมท่านโดยไม่รู้จักที่ต่ำที่สูง, ยกตนเสมอท่าน, ในวิตธาคสูตร(ว่าด้วยธรรมของผู้ปราศจากราคะ) ได้กล่าวถึงการเป็นผู้ตีเสมอว่าเป็น ๑ ในคุณสมบัติ ๕ ข้อที่ทำให้ภิกษุเถระไม่เป็นที่เคารพยกย่องของเพื่อนพรหมจารีทั้งหลาย คุณธรรม ๕ ประการ ได้แก่ (๑)เป็นผู้ไม่ปราศจากราคะ (๒)เป็นผู้ไม่ปราศจากโทสะ (๓)เป็นผู้ไม่ปราศจากโมหะ (๔)เป็นผู้ลบลู่คุณท่าน (๕)เป็นผู้ตีเสมอ ส่วนภิกษุผู้มีคุณสมบัติตรงข้ามกับธรรม ๕ ประการ ย่อมเป็นที่เคารพยกย่องของเพื่อนพรหมจารีทั้งหลาย, ในอรรถกถาท่านขยายความของคำว่า"ตีเสมอ (ปหาสี)"ว่า ได้แก่ เป็นผู้ประกอบด้วยการตีเสมอ มีการแข่งขันเป็นลักษณะ (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๘๒/๑๕๐,อง.ปญจก.อ.(ไทย)๓/๘๒/๖๐,พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน)

ตีหิธัมเมหิสูตฺร : พระสูตรว่าด้วยธรรม ๓ ประการพระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า มาตุคามผู้หลังจากตายแล้วจะไปเกิดในอบาย ทุกติ วินิบาตนรก เพราะประกอบด้วยธรรม ๓ ประการ คือ (๑)ในเวลาเช้า ถูกลมทินคือความตระหนี่กลุ่มรุมจิตอยู่ครองเรือน(๒) ในเวลาเที่ยง ถูกรัศมีคือความริษยาอยู่ครองเรือน (๓) ในเวลาเย็น ถูกลมราคะกลุ่มรุมจิตอยู่ครองเรือน (ส.สพ.ไทย) ๑๘/๒๘๓/๓๑๕)

ตื่นก่อนนอนที่หลัง : ตื่นลุกจากที่นอนก่อน(สามิ)และเข้านอนที่หลัง(สามิ),ในอุคคหสูตร(ว่าด้วยอุคคหเศรษฐี) ท่านอุคคหเศรษฐี(หลานเมณฑกเศรษฐี)ได้ทูลนิมนต์พระพุทธเจ้าพร้อมทั้งภิกษุสงฆ์มารับภัตตาหารที่บ้าน เมื่อเสร็จภัตกิจ ทูลขอให้พระพุทธเจ้าตรัสสอนลูกสาวของตนที่จะไปสู่ตระกูลสามิ ควรปฏิบัติตัวอย่างไรจึงจะเหมาะสม พระพุทธเจ้าได้ตรัสข้อปฏิบัติ ๕ ประการแก่ลูกสาวของท่านอุคคหเศรษฐี การตื่นก่อนนอนที่หลัง เป็นข้อปฏิบัติประการแรกที่ต้องปฏิบัติ ดังพระดำรัสที่ตรัสไว้ว่า "(๑)เพราะเหตุนั้นแล เธอทั้งหลายพึงสำเหนียกอย่างนี้ว่า "มารดาบิดาผู้ปรารถนาประโยชน์ หวังเกื้อกูลอนุเคราะห์ด้วยความเอ็นดู ยกให้ สามิใด เราทั้งหลายจักตื่นก่อน นอนที่หลังสามินั้น คอยรับใช้ ปฏิบัติให้เป็นที่พอใจเขา พุดคำไพเราะต่อเขา เธอทั้งหลายพึงสำเหนียกอย่างนี้แล", (อง.ปญจก.(ไทย)๒๒/๓๓/๕๒)

ในอรรถกถาท่านขยายความว่า มีปกติลุกขึ้นก่อนคนทั้งปวงเพื่อจัดแจงการทำงานทั้งหมดภายในเรือนให้เรียบร้อย มีปกตินอนที่หลังคนทั้งปวง คือภายหลังตรวจตราการทำงานทั้งหมดเสร็จแล้ว(อง.ปญจก.อ.(ไทย)๓/๓๓/๒๘)

ตื่นเป็นสุข :ตื่นมามีความสุขสดชื่นแจ่มใส ไม่เศร้าหมอง ไม่กระวนกระวายใจ, ในเมตตาสสูตร(ว่าด้วยอานิสงส์แห่งเมตตาคาเจโตวิมุตติ) ระบุถึงอานิสงส์ ๘ ประการ ที่บุคคลเจริญเมตตาคาเจโตวิมุตติพึงได้รับ สมดังพระดำรัสที่ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลายว่า "ภิกษุทั้งหลาย เมตตาคาเจโตวิมุตติที่บุคคลเสพเจริญ ทำให้มากแล้ว ทำให้เป็นดุจยานแล้ว ทำให้เป็นที่ตั้งแล้ว ให้ตั้งมั่นแล้ว สัมสมแล้ว พึงหวังได้อานิสงส์ ๘ ประการ อานิสงส์ ๘ ประการ อะไรบ้าง คือ (๑)หลับเป็นสุข (๒)ตื่นเป็นสุข (๓)ไม่ฝันร้าย (๔)เป็นที่รักของมนุษย์ทั้งหลาย (๕)เป็นที่รักของอมมนุษย์ทั้งหลาย (๖)เทวดาทั้งหลายรักษา (๗)ไฟ ยาพิษ หรือคัสตรากร้ากรายไม่ได้ (๘)เมื่อยไม่แทงตลอดคุณวิเศษ ย่อมเข้าถึงพรหมโลก(อง.อญจก.(ไทย)๒๓/๑/๑๙๔)

ในอรรถกถาท่านขยายความว่า ตื่นเป็นสุข(สุขิ ปฏิพุชตติ) ความว่า คนเหล่าอื่นถอนใจ บิดกาย กระสับกระส่าย ตื่นเป็นทุกข์ ฉันทิ ผู้เจริญเมตตาคาเจโตวิมุตติ ไม่ตื่นฉันทินั้น ย่อมตื่น

เป็นสุขไม่มีอาการผิดปกติ เหมือนดอกปทุมกำลังแย้มบาน"(อง.เอกาทสก.อ.(ไทย) ๓/๑๕/๕๓๔)

ตื่นอยู่โดยมาก :ตื่นตัวอยู่เสมอไม่เพลอสติ, ดำรงอยู่ในธรรมเป็นเครื่องตื่น คือความไม่พวยลยแห่งสติเป็นอันมาก, ในเทวสหายนิกกชุตถุ(เรื่องภิกษุสองสหายน) พระพุทธเจ้าตรัสผลดีของการเป็นผู้ตื่นอยู่โดยมากแก่ภิกษุ ๒ สหายน ด้วยพระคาถาว่า "ผู้มีปัญญาดี เป็นผู้ไม่ประมาทในเมื่อผู้อื่นประมาท เป็นผู้ตื่นอยู่โดยมากในเมื่อผู้อื่นหลับ ย่อมละทิ้งคนมีปัญญาทรมานไปไกล เหมือนม้าฝีเท้าจัดวิ่งละทิ้งม้าที่หมดแรงไว้ ฉะนั้น", ท่านอธิบายความหมายของคำว่า "ตื่นอยู่โดยมาก" ไว้ในสาริปุตตสุตตนิทเทส(อธิบายสาริปุตตสุตตร) ตอนว่าด้วยความรู้จักประมาณ ๒ อย่าง ว่า "ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ชำระจิตให้บริสุทธิ์จากธรรมเครื่องกั้นด้วยการเดินจงกรม และการนั่งตลอดวัน คือ ชำระจิตให้บริสุทธิ์จากธรรมเครื่องกั้นด้วยการเดินจงกรม และการนั่งตลอดปฐมยามแห่งราตรี สำเร็จการนอนอย่างราชสีห์ โดยตะแคงด้านขวา ซ้อนเท้าเหลื่อมเท้า มีสติสัมปชัญญะ กำหนดเวลาตื่นไว้ในใจ ตลอดมัชฌิมยามแห่งราตรี ลุกขึ้น แล้วชำระจิตให้บริสุทธิ์จากธรรมเครื่องกั้นด้วยการเดินจงกรม และการนั่งตลอดปัจฉิมยามแห่งราตรี รวมความว่า พึงเป็นผู้ชวนชวายนในฉานตื่นอยู่โดยมาก" (ขุ.ธ.(ไทย)๒๕/๒๙/๓๓,ขุ.ม.(ไทย)๒๙/๒๐๗/๖๐๗,ขุ.ธ.อ.(ไทย)๑/๒๙/๒๔๘)

ตุ๊กแก :ชื่อสัตว์เลื้อยคลานในวงศ์ Gekkonidae หัวโต หางยาว หลายชนิดตีนเหนียวสามารถเกาะตามผนังเรียบได้ หลายชนิดร้องเสียงดัง ออกหากินในเวลากลางคืน ในประเทศไทยมีหลายชนิด เช่นตุ๊กแกที่พบตามบ้านเรือน (Gekko gecko) ตุ๊กแกบินหางเฟิน (Ptychozoon lionatum), พายัพเรียกตุ๊กโต, อีสานเรียก กบแก๊. ว. มีลวดลายเป็นดอกดวงเลอะเทอะ เช่นผ้าลายตุ๊กแก ตัวลายเป็นตุ๊กแก, ในอิทธิราชสูตร(ว่าด้วยตระกูลพญาจู เล่มที่ ๒๑) และในชั้นชชาดก(ว่าด้วยชั้นอธิปตริป้องกันสัตว์ร้ายต่างๆ ได้ เล่มที่ ๒๗) ได้กล่าวถึงตุ๊กแกในฐานะสัตว์เลื้อยคลานประเภทเดียวกับงู ซึ่งเป็นสัตว์มีอันตราย พระพุทธเจ้าตรัสสอนให้แม่เมตตาคิดในตระกูลพญาจูทั้ง ๔ ตระกูล และรำลึกถึงคุณพระรัตนตรัย เพื่อคุ้มครองรักษาป้องกันตนเอง ดังมีข้อความตอนหนึ่งระบุถึงว่า "พระพุทธเจ้ามีพระคุณหาประมาณมิได้ พระธรรมมีพระคุณหาประมาณมิได้ พระสงฆ์มีพระคุณหาประมาณมิได้ สัตว์เลื้อยคลานทั้งหลาย คือ งู แมงป่อง ตะขาบ แมงมุม ตุ๊กแก หนูมีคุณพอประมาณ เราทำการรักษา ทำการป้องกันไว้แล้ว ขอหมู่มสัตว์ผู้มีชีวิตทั้งหลายจงหลีกเลี่ยงไป เรานั้นขอนอบน้อมพระผู้มีพระภาค ขอนอบน้อมพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้ง ๗ พระองค์" (อง.จตุกก.(ไทย)๒๑/๖๗/๑๑๒,ขุ.ชา.ทุก.(ไทย)๒๗/๑๐๖/๙๒,พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน)

ตุ๊กตากระต่าย :ของเล่นเด็กที่ทำเป็นรูปกระต่าย, ตุ๊กตาที่ทำให้มีรูปร่างคล้ายกระต่าย, ในเวสสันดรชาดก(ว่าด้วยพระเจ้าเวสสันดรทรงบำเพ็ญทานบารมีชาติสุดท้าย กัณฑ์กุมาร) ระบุว่า ตุ๊กตากระต่ายเป็นของเล่นชนิดหนึ่งของชาลีและกัณหาชينا พระโอรสและพระธิดาของพระเจ้าเวสสันดรและพระนางมัทรีผู้ถูกขับไล่ออกจากพระนครไปอาศัยอยู่ในป่า ในช่วงนั้นชุกได้ทูลขอพระกุมารและพระกุมารีจากพระเจ้าเวสสันดรไปแล้ว พระนางมัทรีก็กลับมาจากป่าไม่พบลูกทั้งสอง เห็นแต่ของเล่นต่างๆ เท่านั้น ตุ๊กตากระต่ายคือหนึ่งในจำนวนของเล่นเหล่านั้น ตามที่พระนางมัทรีได้ทูลพระเจ้าเวสสันดรว่า "ตุ๊กตาเนื้อทรายทองเล็กๆ ตุ๊กตากระต่าย ตุ๊กตานกเค้า

ตุ๊กตาขะมดเหล่านี้เป็นอันมากที่กุมารทั้ง ๒ เคยเล่น กุมารเหล่านั้นไม่ปรากฏให้เห็น" (ขุ.ชา.ม. (ไทย)๒๘/๒๒๔๕/๕๓๐)

ตุ๊กตาขะมด : ของเล่นเด็กที่ทำเป็นรูปขะมด, ตุ๊กตาที่ทำให้มีรูปร่างคล้ายขะมด(ขะมดมีรูปร่างคล้ายกับอีเห็นและพังพอนหน้าแหลม รูปร่างเพรียว สีเทาหรือน้ำตาล มีลายจุดสีดำตามยาวทั่วตัว ทางและขนหางยาวมีลายเป็นปล้องมีต่อมกลิ่นใกล้เครื่องเพศ มักออกหากินในเวลากลางคืน), ในเวสสันดรชาดก(ว่าด้วยพระเจ้าเวสสันดรทรงบำเพ็ญทานบารมีชาติสุดท้าย กัณฑ์กุมาร) ระบุว่า ตุ๊กตาขะมดเป็นของเล่นชนิดหนึ่งของชาลีและกัณหาชينا พระโอรสและพระธิดาของพระเจ้าเวสสันดรและพระนางมัทรีผู้ถูกขับไล่ออกจากพระนครไปอาศัยอยู่ในป่า ในช่วงนั้นชุกได้ทูลขอพระกุมารและพระกุมารีจากพระเจ้าเวสสันดรไปแล้ว พระนางมัทรีกลับมาจากป่าไม่พบลูกทั้งสองเห็นแต่ของเล่นต่างๆ เท่านั้น ตุ๊กตาขะมดคือหนึ่งในจำนวนของเล่นเหล่านั้น ตามที่พระนางมัทรีได้ทูลพระเจ้าเวสสันดรว่า "ตุ๊กตาเนื้อทรายทองเล็กๆ ตุ๊กตากระต่าย ตุ๊กตานกเค้า ตุ๊กตาขะมดเหล่านี้เป็นอันมากที่กุมารทั้ง ๒ เคยเล่น กุมารเหล่านั้นไม่ปรากฏให้เห็น" (ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๒๒๔๕/๕๓๐, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน)

ตุ๊กตาช้าง : ของเล่นเด็กที่ทำเป็นรูปช้าง, ตุ๊กตาที่ทำให้มีรูปร่างคล้ายช้าง, ในเวสสันดรชาดก(ว่าด้วยพระเจ้าเวสสันดรทรงบำเพ็ญทานบารมีชาติสุดท้าย กัณฑ์กุมาร) ระบุว่า ตุ๊กตาช้างเป็นของเล่นชนิดหนึ่งที่พระเจ้าเวสสันดรปั้นให้กุมารและกุมารีทั้งสองเล่นในช่วงที่ถูกขับออกจากพระนครอาศัยอยู่ในป่า เมื่อถึงคราวต้องไปกับชุก กุมารทั้งสองก็จำต้องละทิ้งของเล่นต่างๆ ไป ดังข้อความตอนหนึ่งที่ชาลีกุมารตรัสกับกัณหาชินากุมารีว่า "สิ่งของเหล่านี้ คือ ตุ๊กตาช้าง ตุ๊กตาม้า และตุ๊กตาวัว ที่พระบิดาทรงปั้นไว้ให้เราทั้ง ๒ เล่น ซึ่งเราทั้ง ๒ เคยเล่นมาก่อน น้องกัณหา วันนี้ เราทั้ง ๒ จะต้องละทิ้งตุ๊กตาเหล่านี้ไป", ก่อนไปกับชุก ชาลีและกัณหาชيناได้ฝากของเล่นเหล่านั้นไว้กับพระบิดาเพื่อประทานให้แก่พระมารดา โดยหวังว่าพระมารดาทอดพระเนตรเห็นตุ๊กตาเหล่านี้แล้วจะทรงกำจิตความเศร้าโศกได้ (ขุ.ชา.ม.(ไทย)๒๘/๒๑๔๗/๕๑๗, ๒๘/๒๑๔๘/๕๑๗, ๒๘/๒๑๕๐/๕๑๗, ๒๘/๒๑๖๗/๕๒๐, ๒๘/๒๒๔๔/๕๓๐)

ตุ๊กตานกกระเรียน : ของเล่นเด็กที่ทำเป็นรูปนกกระเรียน, ตุ๊กตาที่ทำให้มีรูปร่างคล้ายนกกระเรียน, ในเวสสันดรชาดก(ว่าด้วยพระเจ้าเวสสันดรทรงบำเพ็ญทานบารมีชาติสุดท้าย กัณฑ์กุมาร) ระบุว่า ตุ๊กตานกกระเรียนเป็นของเล่นชนิดหนึ่งของชาลีและกัณหาชินา พระโอรสและพระธิดาของพระเจ้าเวสสันดรและพระนางมัทรีผู้ถูกขับไล่ออกจากพระนครไปอาศัยอยู่ในป่า ในช่วงนั้นชุกได้ทูลขอพระกุมารและพระกุมารีจากพระเจ้าเวสสันดรไปแล้ว พระนางมัทรีกลับมาจากป่าไม่พบลูกทั้งสอง เห็นแต่ของเล่นต่างๆ เท่านั้น ตุ๊กตานกกระเรียนคือหนึ่งในจำนวนของเล่นเหล่านั้น ตามที่พระนางมัทรีได้ทูลพระเจ้าเวสสันดรว่า "ตุ๊กตาหงส์ ตุ๊กตานกกระเรียน ตุ๊กตานกยูงที่มีแววหางามวิจิตร เหล่านี้ที่กุมารทั้ง ๒ เคยเล่น กุมารเหล่านั้นไม่ปรากฏให้เห็น"(ขุ.ชา.ม.(ไทย)๒๘/๒๒๔๖/๕๓๐)

ตุ๊กตานกเค้า : ของเล่นเด็กที่ทำเป็นรูปนกเค้า, ตุ๊กตาที่ทำให้มีรูปร่างคล้ายนกเค้า, ในเวสสันดรชาดก(ว่าด้วยพระเจ้าเวสสันดรทรงบำเพ็ญทานบารมีชาติสุดท้าย กัณฑ์กุมาร) ระบุว่า ตุ๊กตานกเค้ายเป็นของเล่นชนิดหนึ่งของชาลีและกัณหาชินา พระโอรสและพระธิดาของพระเจ้าเวสสันดรและพระนางมัทรีผู้ถูกขับไล่ออกจากพระนครไปอาศัยอยู่ในป่า ในช่วงนั้นชุกได้ทูลขอพระกุมาร

และพระกุมารีจากพระเวสสันดรไปแล้ว พระนางมัทรีกลับมาจากป่าไม่พบลูกทั้งสอง เห็นแต่ของเล่นต่างๆ เท่านั้น ตึกตอกนาคเค้าคือหนึ่งในจำนวนของเล่นเหล่านั้น ตามที่พระนางมัทรีได้ทูลพระเวสสันดรว่า "ตึกตอกนาคเค้าคือหนึ่ง ตึกตอกระต่าย ตึกตอกนาคเค้า ตึกตอกษะมด เหล่านี้เป็นอันมากที่กุมารทั้ง ๒ เคยเล่น กุมารเหล่านั้นไม่ปรากฏให้เห็น" (ขุ.ชา.ม..(ไทย)๒๘/๒๒๔๕/๕๓๐)

ตึกตอกนาค : ของเล่นเด็กที่ทำเป็นรูปนาค, ตึกตอกที่ทำให้มีรูปร่างคล้ายนาค, ในเวสสันดรชาดก(ว่าด้วยพระเจ้าเวสสันดรทรงบำเพ็ญทานบารมีชาติสุดท้าย กัณฑ์กุมาร) ระบุว่า ตึกตอกนาคเป็นของเล่นชนิดหนึ่งของชาลีและกัณหาชينا พระโอรสและพระธิดาของพระเวสสันดรและพระนางมัทรีผู้ถูกขับไล่ออกจากพระนครไปอาศัยอยู่ในป่า ในช่วงนั้นชุกได้ทูลขอพระกุมารและพระกุมารีจากพระเวสสันดรไปแล้ว พระนางมัทรีกลับมาจากป่าไม่พบลูกทั้งสอง เห็นแต่ของเล่นต่างๆ เท่านั้น ตึกตอกนาคคือหนึ่งในจำนวนของเล่นเหล่านั้น ตามที่พระนางมัทรีได้ทูลพระเวสสันดรว่า "ตึกตอกนาคเค้า ตึกตอกนาคกระเรียน ตึกตอกนาคที่มีแหว่งหางามวิจิตร เหล่านี้ที่กุมารทั้ง ๒ เคยเล่น กุมารเหล่านั้นไม่ปรากฏให้เห็น"(ขุ.ชา.ม.(ไทย)๒๘/๒๒๔๖/๕๓๐)

ตึกตอกนาคเค้า : ของเล่นเด็กที่ทำเป็นรูปนาคเค้า, ตึกตอกที่ทำให้มีรูปร่างคล้ายนาคเค้า, (นาคเค้าคือชื่อของชนิดหนึ่ง เป็นกวางขนาดกลาง ตัวสีน้ำตาลเข้มแต่ตอนล่างสีจางกว่า ตามลำตัวมีจุดขาวจางๆอยู่ทั่วไป), ในเวสสันดรชาดก(ว่าด้วยพระเจ้าเวสสันดรทรงบำเพ็ญทานบารมีชาติสุดท้าย กัณฑ์กุมาร) ระบุว่า ตึกตอกนาคเค้าเป็นของเล่นชนิดหนึ่งของชาลีและกัณหาชينا พระโอรสและพระธิดาของพระเวสสันดรและพระนางมัทรีผู้ถูกขับไล่ออกจากพระนครไปอาศัยอยู่ในป่า ในช่วงนั้นชุกได้ทูลขอพระกุมารและพระกุมารีจากพระเวสสันดรไปแล้ว พระนางมัทรีกลับมาจากป่าไม่พบลูกทั้งสอง เห็นแต่ของเล่นต่างๆ เท่านั้น ตึกตอกนาคเค้าคือหนึ่งในจำนวนของเล่นเหล่านั้นตามที่พระนางมัทรีได้ทูลพระเวสสันดรว่า "ตึกตอกนาคเค้า ตึกตอกนาคเค้า ตึกตอกษะมด เหล่านี้เป็นอันมากที่กุมารทั้ง ๒ เคยเล่น กุมารเหล่านั้นไม่ปรากฏให้เห็น"(ขุ.ชา.ม.(ไทย)๒๘/๒๒๔๕/๕๓๐, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน)

ตึกตอกข่าง : ของเล่นเด็กที่ทำเป็นรูปข่าง, ตึกตอกที่ทำให้มีรูปร่างคล้ายข่าง, ในเวสสันดรชาดก(ว่าด้วยพระเจ้าเวสสันดรทรงบำเพ็ญทานบารมีชาติสุดท้าย กัณฑ์กุมาร) ระบุว่า ตึกตอกข่างเป็นของเล่นชนิดหนึ่งที่พระเวสสันดรปั้นให้กุมารและกุมารีทั้งสองเล่นในช่วงที่ถูกขับออกจากพระนครอาศัยอยู่ในป่า เมื่อถึงคราวต้องไปกับชุก กุมารทั้งสองก็จำต้องละทิ้งของเล่นต่างๆ ไป ดังข้อความตอนหนึ่งที่ชาลีกุมารตรัสกับกัณหาชินากุมารีว่า "สิ่งของเหล่านี้ คือ ตึกตอกข่าง ตึกตอกข่าง และ ตึกตอกข่าง ที่พระบิดาทรงปั้นไว้ให้เราทั้ง ๒ เล่น ซึ่งเราทั้ง ๒ เคยเล่นมาก่อน น้องกัณหา วันนี้เราทั้ง ๒ จะต้องละทิ้งตึกตอกเหล่านี้ไป", ก่อนไปกับชุก ชาลีและกัณหาชيناได้ฝากของเล่นเหล่านั้นไว้กับพระบิดาเพื่อประทานให้แก่พระมารดาโดยหวังว่าพระมารดาทอดพระเนตรเห็นตึกตอกเหล่านี้แล้วจะทรงกำจัดการความเศร้าโศกได้ (ขุ.ชา.ม.(ไทย)๒๘/๒๑๔๗/๕๑๗,๒๘/๒๑๔๘/๕๑๗,๒๘/๒๑๕๐/๕๑๗,๒๘/๒๑๖๗/๕๒๐,๒๘/๒๒๔๔/๕๓๐)

ตึกตอกข่าง : ของเล่นเด็กที่ทำเป็นรูปข่าง, ตึกตอกที่ทำให้มีรูปร่างคล้ายข่าง, ในเวสสันดรชาดก(ว่าด้วยพระเจ้าเวสสันดรทรงบำเพ็ญทานบารมีชาติสุดท้าย กัณฑ์กุมาร) ระบุว่า ตึกตอกข่างเป็นของเล่น

ชนิดหนึ่งที่พระเวสสันดรปั้นให้กุมารและกุมารีทั้งสองเล่นในช่วงที่ถูกขับออกจากพระนครอาศัยอยู่ในป่า เมื่อถึงคราวต้องไปกับชูชก กุมารทั้งสองก็จำต้องละทิ้งของเล่นต่างๆ ไป ดังข้อความตอนหนึ่งที่ชาลีกุมารตรัสกับกัณหาชيناกุมารีว่า "สิ่งของเหล่านี้ คือ ตุ๊กตาข้าง ตุ๊กตาม้า และตุ๊กตาวัว ที่พระบิดาทรงปั้นไว้ให้เราทั้ง ๒ เล่น ซึ่งเราทั้ง ๒ เคยเล่นมาก่อน น้องกัณหา วันนี้ เราทั้ง ๒ จะต้องละทิ้งตุ๊กตาเหล่านี้ไป", ก่อนไปกับชูชก ชาลีและกัณหาชيناได้ฝากของเล่นเหล่านั้นไว้กับพระบิดาเพื่อประทานให้แก่พระมารดา โดยหวังว่าพระมารดาทอดพระเนตรเห็นตุ๊กตาเหล่านี้แล้วจะทรงกำจัดความเศร้าโศกได้ (ขุ.ชา.ม.(ไทย)๒๘/๒๑๔๗/๕๑๗,๒๘/๒๑๔๘/๕๑๗,๒๘/๒๑๕๐/๕๑๗,๒๘/๒๑๖๗/๕๒๐,๒๘/๒๒๔๔/๕๓๐)

ตุ๊กตาหงส์ : ของเล่นเด็กที่ทำเป็นรูปหงส์, ตุ๊กตาที่ทำให้มีรูปร่างคล้ายหงส์, ในเวสสันดรชาดก(ว่าด้วยพระเจ้าเวสสันดรทรงบำเพ็ญทานบารมีชาติสุดท้าย กัณฑ์กุมาร) ระบุว่า ตุ๊กตาหงส์เป็นของเล่นชนิดหนึ่งของชาลีและกัณหาชينا พระโอรสและพระธิดาของพระเวสสันดรและพระนางมัทรีผู้ถูกขับไล่ออกจากพระนครไปอาศัยอยู่ในป่า ในช่วงนั้นชูชกได้ทูลขอพระกุมารและพระกุมารีจากพระเวสสันดรไปแล้ว พระนางมัทรีก็กลับมาจากป่าไม่พบลูกทั้งสอง เห็นแต่ของเล่นต่างๆ เท่านั้น ตุ๊กตาหงส์คือหนึ่งในจำนวนของเล่นเหล่านั้น ตามที่พระนางมัทรีได้ทูลพระเวสสันดรว่า "ตุ๊กตาหงส์ ตุ๊กตานกกระเรียน ตุ๊กตานกยูงที่มีแววหางงามวิจิตร เหล่านี้ที่กุมารทั้ง ๒ เคยเล่น กุมารเหล่านั้นไม่ปรากฏให้เห็น"(ขุ.ชา.ม.(ไทย)๒๘/๒๒๔๖/๕๓๐)

ตุณฐะ, อุบาสก : อุบาสกชื่อว่าตุณฐะ, ชาวพุทธชื่อว่าตุณฐ, เขาเป็นอุบาสกที่เป็นอริยสาวกชั้นอนาคามี ขณะที่พระพุทธเจ้าประทับที่พระตำหนักอิฐในหมู่บ้านนาทิกคาม(บางแห่งเป็น ญาติกั) ตรัสปรารภถึงคติที่ไปหลังมรณกรรมของภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก และอุบาสิกา จำนวนหลายท่านกับพระอานนท์เถระ ตุณฐอุบาสกจากหมู่บ้านญาติกัคือผู้หนึ่งในจำนวนนั้นที่พระพุทธเจ้าตรัสปรารภถึงคติที่ไปด้วยพระดำรัสว่า "อุบาสกตุณฐะเป็นโอปปาติกะ เพราะสังโยชน์เบื้องต่ำ ๕ ประการสิ้นไป ปรินิพพานในภพนั้น ไม่หวนกลับมาจากโลกนั้นอีก" (ที.ม.(ไทย)๑๐/๑๕๖/๑๐๑,๑๐/๑๕๗/๑๐๒, ส.ม.(ไทย)๑๙/๑๐๐๖/๕๐๘)

ตุณฐิลชาดก : ชาดกว่าด้วยตุณฐิสุภรโพนีสัตว์พระพุทธรูปเจ้าตรัสเล่าว่า เมื่อครั้งที่พระองค์ยังเป็นพระโพนีสัตว์เสวยพระชาติเป็นสุภรชื่อนมหาตุณฐิละปลอบใจสุภรน้องชายชื่อจุลตุณฐิละไม่ให้หวาดกลัวที่จะถูกนักเลงสุรานำไปฆ่า ให้ให้น้องชายตั้งอยู่ในศีลธรรมเป็นสำคัญโดยปลอบใจน้องชายว่า จะกลัวไปก็เท่านั้น เพราะเราถูกเลี้ยงไว้เพื่อฆ่า ไม่มีที่พึ่งหรือคอย่าดันรนไปเลย เพราะนายแม่ที่เลี้ยงดูเรามันและกำลังขายเราให้พวกนักเลงสุรา ขอให้เจ้าลงสู่ห้วงน้ำที่ไม่มีโคลนตม คือธรรมอันได้แก่โพธิปักขิยธรรม ขอให้เจ้าชำระเหงื่อและมลทินคือบาปทั้งปวงให้สิ้นไป ให้ถือเอาเครื่องลูบไล้ชนิดใหม่คือศีลซึ่งมีกลิ่นหอมไม่จางหายไปไหนๆ มีกลิ่นหอมทั้งในที่ตามลมและทวนลม คนที่ฆ่าสัตว์ย่อมพอใจ ส่วนสัตว์ที่ถูกฆ่าย่อมไม่พอใจ ในคืนเดือนเพ็ญวันอุโบสถวันนี้ สัตว์เช่นพวกเรายินดีสละชีพ เว้นพระชินาสพ พระโพนีสัตว์ ราชสีห์ และช้าง ม้าอาชาไนยเท่านั้นที่ไม่กลัวตาย แต่ถึงจะกลัวหรือไม่กลัวก็ต้องตาย เหตุนั้นเจ้าอย่าดันรนไปเลย เมื่อพระโพนีสัตว์สอนน้องชายอยู่อย่างนั้น พระเจ้าพรหมทัตพร้อมด้วยมหาชนได้มาฟังธรรมอยู่ด้วย ได้บูชาธรรมของพระโพนีสัตว์ด้วยราชสมบัติ และตั้งอยู่ในคำสอนของ

พระโพธิสัตว์จนตลอดชีวิต ชาวเมืองทั้งหลายล้วนแต่ถือศีล ปฏิบัติธรรม มีแต่ความสงบสุข ไม่มีคดีเกิดขึ้นเลย (ขุ.ชา.ฉก.ก.(ไทย) ๒๗/๘๘/๒๔๔)

ตุนทิลละ, หมูโพธิสัตว์ : หมูโพธิสัตว์ชื่อตุนทิลละ, มหาตุนทิลสุกรโพธิสัตว์, ในตุนทิลชาดก(ว่าด้วยตุนทิลสุกรโพธิสัตว์) ระบุว่า พระโพธิสัตว์เสวยชาติเป็นสุกร(หมู) ถูกตั้งชื่อโดยหญิงแก่คนหนึ่งที่น่าเกลียดมาเลี้ยงว่า มหาตุนทิลละ และมีสุกรน้องอีกตัวที่ถูกตั้งชื่อว่าจุกตุนทิลละ หญิงแก่รักสุกรทั้งสองเหมือนลูก เมื่อสุกรเจริญเติบโต ร่างกายอ้วนพี มีพวกนักเลงสุรามาชื้อเพื่อฆ่าเป็นอาหารในงานมหรสพ หญิงแก่แม้จะไม่อยากขาย แต่ก็ถูกพวกนักเลงมอมสุราพูดเกลี้ยกล่อมจนใจอ่อนยอมขายให้ แต่ชายเฉพาะสุกรตัวน้องจุกตุนทิลละเท่านั้น ก่อนนำไปฆ่า หญิงแก่ได้ให้พวกนักเลงไปซื้ออาหารอย่างดีมาให้แก่สุกร จุกตุนทิลสุกรเห็นท่าที่แปลกๆ ของหญิงแก่และพวกนักเลงที่ยืนถือบ่วงรายล้อมอยู่ ก็ทราบชะตากรรมเป็นอย่างดีว่าจะเกิดอะไรขึ้นกับตน แม้จะมีอาหารอยู่เต็มราง แต่ก็กินไม่ลง หวาดหวั่นกลัวภัยกลัวความตาย มองหาที่พึ่งพิง มหาตุนทิลสุกรโพธิสัตว์เห็นอาการเช่นนั้น จึงปลอมโยนด้วยคาถาเป็นต้นว่า “เจ้าสะดุ้งกลัวหัวหมุน มองหาที่พึ่งไปไย เจ้าไม่มีที่พึ่งหรอก จะหนีไปไหนกัน พ่อตุนทิลละ อย่าดิ้นรนไปเลย กินเสียเถิด พวกเราถูกเขาขุ่นเพื่อต้องการเนื้อ...”, ในอรรถกถาท่านขยายความว่า ด้วยธรรมชาติของมหาตุนทิลสุกรโพธิสัตว์นี้ ทำให้สุกรทั้งสองรอดพ้นจากความตาย โดยการช่วยเหลือของพระเจ้ากรุงพาราณสี(ขุ.ชา.ฉก.ก.(ไทย)๒๗/๘๘/๒๔๔, ขุ.ชา.ฉก.ก.อ.(บาลี)๕/๙๓/๗๔-๗๕)

ตฤปิัจเจกพรหม : พรหมที่เคยบวชเป็นภิกษุชื่อว่าตฤปิ(บางแห่งเป็นตฤปิัจเจกพรหม), ในโกกาลิกสูตร(ว่าด้วยภิกษุชื่อว่าโกกาลิกะ) ระบุว่า ตฤปิัจเจกพรหม คือพระตฤปิเถระผู้เป็นพระอุปชฌาย์ของพระโกกาลิกะ ท่านบรรลุอนาคามีผลแล้วถึงแก่มรณกรรมไปบังเกิดในพรหมโลก ด้วยความเป็นห่วงลูกศิษย์ จึงได้มาหาพระโกกาลิกะเพื่อเตือนให้ทำจิตเลื่อมใสในท่านพระสารีบุตรและโมคคัลลานะเนื่องจากพระโกกาลิกะมีจิตอาฆาตพยาบาทกล่าวใส่ร้ายพระเถระทั้งสองด้วยวาจาหยาบคายแล้วเกิดอาพาธหนักมีตุ่มขนาดใหญ่ขึ้นตามร่างกาย ดังข้อความตอนหนึ่งกล่าวถึงว่า “ครั้งนั้นแล ตฤปิัจเจกพรหมเข้าไปหาโกกาลิกภิกษุถึงที่อยู่ ยืนอยู่กลางอากาศ กล่าวกับโกกาลิกภิกษุว่า ‘ท่านโกกาลิกะ ท่านจงทำจิตให้เลื่อมใสในท่านพระสารีบุตรและท่านพระโมคคัลลานะเถิด เพราะท่านพระสารีบุตรและท่านพระโมคคัลลานะเป็นผู้มีศีลเป็นที่รัก’” แต่โกกาลิกภิกษุเป็นพระหัวดี๊ นอกจกไม่เชื่อฟังคำของตฤปิัจเจกพรหมแล้ว ยังต่อว่าต่อขานกลับไปเสียอีก ในที่สุดได้มรณภาพไปเกิดในปทุมนรก (อง.ทสก.(ไทย)๒๔/๘๘/๒๐๑, อง.ทสก.อ. (ไทย) ๓/๘๘/๕๐๖)

ตฤปิัจเจกพรหม : พรหมที่เคยบวชเป็นภิกษุชื่อว่าตฤปิ(บางแห่งเป็นตฤปิัจเจกพรหมบรรลุอนาคามีผลแล้วมรณภาพไปบังเกิดเป็นตฤปิัจเจกพรหม), ในตฤปิพรหมสูตร(ว่าด้วยตฤปิัจเจกพรหม) ระบุว่า ตฤปิัจเจกพรหม ได้มาหาพระโกกาลิกะเพื่อเตือนให้ทำจิตเลื่อมใสในท่านพระสารีบุตรและพระโมคคัลลานะ เนื่องจากพระโกกาลิกะมีจิตอาฆาตพยาบาทกล่าวใส่ร้ายพระเถระทั้งสองด้วยวาจาหยาบคายแล้วเกิดอาพาธหนักมีตุ่มขนาดใหญ่ขึ้นตามร่างกาย ดังข้อความตอนหนึ่งกล่าวถึงว่า "สมัยนั้น โกกาลิกภิกษุอาพาธ ได้รับทุกข์ เป็นไข้หนัก ครั้นเมื่อราตรีผ่านไป ตฤปิัจเจกพรหม มีวรัณงะดงามยิ่งนัก เปล่งรัศมีให้สว่างทั่วพระเชตวัน เข้าไปหา โกกาลิกภิกษุ

จนถึงที่อยู่ ยืนอยู่กลางอากาศได้กล่าวกับโกกาลิกภิกษุตั้งนี้ว่า ท่าน โกกาลิกะ ท่านจงทำจิตให้ เลื่อมใสในท่านพระสารีบุตรและท่านพระโมคคัลลานะเถิด เพราะท่านพระสารีบุตรและท่าน พระโมคคัลลานะ เป็นผู้มั่งคิลเป็นที่รัก", แต่โกกาลิกภิกษุเป็นพระหัวดี้อ นอกจากไม่เชื่อฟังคำ ของตฤปัจเจกพรหมแล้ว ยังต่อว่าต่อขานกลับไปเสียอีก ในที่สุดได้มรณภาพไปเกิดในปทุม นรก (ส.ส.(ไทย)๑๕/๑๘๐/๒๔๗)

ตฤปัจเจกพรหมสูตร : พระสูตรว่าด้วยตฤปัจเจกพรหม สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน ตฤปัจเจกพรหมเข้าไปหาโกกาลิกภิกษุผู้อาพาหนักแล้วกล่าวว่า ท่านจงทำจิตให้เลื่อมใสใน ท่านพระสารีบุตรและท่านพระโมคคัลลานะ เพราะเป็นผู้มั่งคิล ฝรุสวาจา(คำหยาบ)เป็น เหมือนผืนเครื่องตัดตนของคนพาลผู้ชอบพูดชั่ว ผู้ที่สรรเสริญคนที่ควรติเตียน หรือติเตียน คนที่ควรสรรเสริญ ชื่อว่าสังสมความผิดไว้ด้วยปาก ย่อมไม่ประสบความสุข การเสียพินัน จนหมดตัวนับว่าเป็นความผิดเพียงเล็กน้อย เมื่อเทียบกับการมีใจประทุษร้ายในผู้ดำเนินไปดี บุคคลผู้มีวาจาและใจอันชั่ว ติเตียนพระอริยะ ย่อมเข้าถึงนรกสิ้น ๓๓๖,๐๐๐ นิริพพุทท์กับ กับอีก ๕ อัพพุทท์กับ (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๘๐/๒๔๗)

ตุมพเจติย : เจติยที่สร้างบรรจุนานทองหรือมาตราดวงที่ใช้แบ่งพระบรมสารีริกธาตุของพุทธเจ้า, ในธาตุภาชนะนิกถา(ว่าด้วยการแบ่งพระบรมสารีริกธาตุ) ระบุว่า ตุมพเจติยจัดเป็นพระสถูป บรรจุนพระบรมสารีริกธาตุแห่งที่ ๙ ตามข้อความที่ปรากฏในธาตุภาชนะนิกถาตอนหนึ่งว่า "พระ สถูปบรรจุนพระบรมสารีริกธาตุ ๘ แห่ง ตุมพเจติยเป็นแห่งที่ ๙ และพระสถูปบรรจุนพระอังคาร เป็นแห่งที่ ๑๐ ประดิษฐานอยู่ในกาลนั้น", (ขุ.จரிய. (ไทย)๓๓/๕/๗๒๔), โทณพราหมณ์ หลังจากแบ่งพระบรมสารีริกธาตุออกเป็น ๘ ส่วนแล้ว ได้ขอทะนานทอง(ตุมพะ)ที่ใช้ตวงแบ่ง นั้นมาสร้างเป็นตุมพเจติย หรือตุมพสถูป

ตุมพะ : ทะนานทอง, ภาชนะที่ใช้ตวงแบ่งพระบรมสารีริกธาตุของพระพุทธเจ้า, ในมหาปริณิพพาน สูตร(ว่าด้วยมหาปริณิพพาน)ตอนแจกพระบรมสารีริกธาตุของพระพุทธเจ้า ระบุว่า โทณ พราหมณ์หลังจากแบ่งพระบรมสารีริกธาตุออกเป็น ๘ ส่วนแล้ว ได้ขอตุมพะ(ทะนานทอง)กับ คณะทูตจากเมืองต่างๆ ในที่ประชุมเพื่อนำไปสร้างเป็นตุมพสถูป(ตุมพเจติย) ตามข้อความที่ ปรากฏในมหาปริณิพพานสูตรตอนหนึ่งว่า "โทณพราหมณ์รับคำแล้ว แบ่งพระบรมสารีริกธาตุ ออกเป็น ๘ ส่วนเท่า ๆ กันให้เรียบร้อยแล้ว จึงได้กล่าวกับหมู่คณะทูตเหล่านั้นตั้งนี้ว่า "ท่านผู้ เจริญทั้งหลาย โปรดให้ทะนานนี้แก่ข้าพเจ้า ข้าพเจ้าจะสร้างพระสถูปบรรจุนพระบรมสารีริกธาตุ และทำการฉลอง" (ที.ม.(ไทย)๑๐/๒๓๘/๑๗๘)

ตุมพู : เครื่องประดับหู, ต่างหู, ในสุธาโกชนชาดก(ว่าด้วยอาหารทิพย์) ระบุว่า ท้าวสักกะได้ส่งเทพ ภัณญาทั้ง ๔ คือ (๑)เทพธิดาอาสา (๒)เทพธิดาลัทธา (๓)เทพธิดาสีรี (๔)เทพธิดาหิริ ไปยัง สำนักของโกสิยดาบสเพื่อขออาหารทิพย์ เทพภัณญาเหล่านั้นสวยงามตกแต่งร่างกายด้วย เครื่องประดับต่างๆ รวมทั้งตุมพูด้วย ดังข้อความที่โกสิยดาบสได้ถามกับเทพธิดาอาสาว่า "ใคร กันนั้น มีฟันขาวสะอาด สวมใส่ตุมพู มีเรือนร่างงามวิจิตร ทรงเครื่องประดับทองคำเนื้อเกลี้ยง นุ่งห่มภูษาสีรดน้ำ ประดับช่อดอกไม้สีแดงประคุดเปลวไฟที่ไหม้หญ้าคา ดูช่างงดงาม"(ขุ.ชา. อสตี.(ไทย)๒๘/๒๔๑/๑๒๔, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน)

ตุลาภูมุตฺต : พระสุตรว่าด้วยสัตว์ที่เว้นขาดจากการโกงด้วยตาชั่ง พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า เพราะไม่ได้เห็นอริยสัจ ๔ สัตว์ที่เว้นขาดจากการโกงด้วยตาชั่ง... จึงมีจำนวนน้อยกว่าสัตว์ที่ไม่เว้นขาดจากการโกงด้วยตาชั่ง... เหมือนแผ่นดินใหญ่มากกว่าฝุ่นที่เราใช้ปลายเล็บช้อนขึ้นมา (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๑๖๔/๖๕๑)

ตฺวภูมุตฺตนิทเทส : อธิบายตฺวภูมุตฺต หมายถึงการอธิบายตฺวภูมุตฺต ซึ่งว่าด้วยภิกษุผู้กำจัดบาปธรรมอย่างเร็วพลัน เนื้อความในพระสุตรนี้เป็นคำถาม-ตอบระหว่างพระพุทธนเรมิต กับพระผู้มีพระภาคเช่นเดียวกัน พระพุทธนเรมิตทูลถามพระผู้มีพระภาคว่า ภิกษุเห็นอย่างไร จึงไม่ถือมัน อะไร ๆ ในโลกดับไป

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ภิกษุพึงขจัดบาปธรรมทั้งปวง ที่เป็นรากเหง้าของส่วนแห่งธรรมเป็นเครื่องเนิ่นช้า และอัสมิมานะด้วยมันตา ตัณหาอย่างใดอย่างหนึ่ง ที่เกิดในภายใน ภิกษุมีสติทุกเมื่อ พึงศึกษาเพื่อกำจัดตัณหาเหล่านั้น

ท่านพระสารีบุตรอธิบายนี้อธิบายมีใจความว่า คำว่า ส่วนแห่งธรรมเป็นเครื่องเนิ่นช้า หมายถึงธรรมเป็นเครื่องเนิ่นช้า ๒ อย่าง คือ ตัณหาและทิฏฐิ คำว่า รากเหง้าของส่วนแห่งธรรมเป็นเครื่องเนิ่นช้า หมายถึงกิเลส ๖ อย่าง คือ (๑) อวิชชา(๒) อโยนิโสมนสิการ (๓) อัสมิมานะ (๔) อหิริกะ (๕) อโนตตปปะ (๖) อุทัจจจะ

คำว่า มันตา หมายถึง ความรู้ทั่ว กิริยาที่รู้ชัด ความไม่หลงงมงาย ... ความเลือกเฟ้นธรรม และสัมมาทิฏฐิ

คำว่า ตัณหา...ที่เกิดในภายใน หมายถึง ตัณหาที่เกิดขึ้นในจิต

คำว่า มีสติทุกเมื่อ หมายถึง มีความรู้สึกตัวอยู่ตลอดเวลาอันเนื่องมาจากเจริญสติปัฏฐาน ๔ เป็นต้นรวมความว่า ภิกษุพึงขจัดบาปธรรมคือ กิเลส ๖ อย่าง อันเป็นรากเหง้าของส่วนแห่งธรรมเป็นเครื่องเนิ่นช้า คือ ตัณหาและทิฏฐิ ฝึกรวมจิตให้มีสติพิจารณากำหนดละละตัณหาทุกอย่าง ที่จะพึงเกิดขึ้นในจิตตลอดเวลา เป็นต้น (ข.ม.(ไทย) ๒๙/๑๕๐/๔๐๕)

ตฺวภูมุตฺต : พระสุตรว่าด้วยภิกษุผู้กำจัดบาปธรรมอย่างเร็วพลัน พระผู้มีพระภาคตรัสสอนให้กำจัดบาปธรรมที่เป็นรากเหง้าแห่งกิเลสเครื่องเนิ่นช้าด้วยปัญญา รากเหง้า นั้น คือ อวิชชา(ความไม่รู้) อโยนิโสมนสิการ(การมนสิการโดยไม่แยบคาย) อัสมิมานะ(ความถือตัว) อหิริกะ(ความไม่ละอาย) อโนตตปปะ(ความไม่เกรงกลัว) อุทัจจจะ(ความ ฟุ้งซ่าน)(ข.สุ.(ไทย) ๒๕/๙๒๒/๗๒๒)

ตฺวรัฏฐิทายกเถราปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระตฺวรัฏฐิทายกเถระ ซึ่งท่านพระเถระประกาศประวัติในอดีตชาติของตนไว้ว่า ในอดีตชาติปีที่ ๙๑ ท่านได้ถวายแก้วแดงแด่พระสงฆ์ เพราะผลแห่งทานนั้น ท่านไม่รู้จักทุกคติเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ข.อป.(ไทย) ๓๒/๑/๔๐๗)

เตกัจจนานิเถรคาถา : คาถาของพระเตกัจจนานิเถระ, ภาษิตของพระเตกัจจนานิเถระ (มารกล่าวว่) ข้าพเจ้าเสียใจกับไว้ในฉาง ข้าพเจ้าก็ยังมีอยู่ในฉาง ข้าพเจ้าไม่ได้กินข้าว (พระเตกัจจนานิเถระกล่าวว่) บัดนี้ยังจะทำอย่างไร เราจะสัมผัสอุปปมัญญาทั้งสี่และจะมีความสุข อยู่ด้วยอุปปมัญญาเหล่านั้น เราจะอยู่อย่างไม่วุ่นไหว ไม่เดือดร้อน เพราะความหนาวอยู่ (ข.เถร.(ไทย) ๒๖/๓๘๑/๔๐๕)

อรรถกถาอธิบายว่า อัปป์มัญญา ๔ คือ พรหมวิหาร ๔ (๑. เมตตา ความรักใคร่
ปรารถนาดีอยากให้เขามีความสุข ๒. กรุณา ความสงสารคิดช่วยให้พ้นทุกข์ ๓. มุทิตา
ความยินดีในเมื่อผู้อื่นมีความสุข ๔. อุเบกขา ความมีใจเป็นกลาง ไม่เอนเอียงเพราะรักเพราะชัง)
ที่ชื่อว่าอัปป์มัญญาเพราะแผ่ไปโดยไม่มีประมาณในสัตว์ในบุคคล ไม่จำกัดขอบเขต(ขุ.เถร.อ.
(บาลี) ๒/๓๘๖/๔๘)

เตคัณทิกะ, เตียรถีย์ : เตียรถีย์จำพวกเตคัณทิกะ(ศัพท์บาลีเป็น เตทณฺทิกะ(เตทัณทิกะ) หมายถึง ผู้มี
ไม้เท้า ๓ ท่อน หรือผู้ถือไม้เท้า ๓ อัน), นักบวชนอกพุทธศาสนาประเภทหนึ่ง, ในนิกัณฐสูตร
ดาที(ว่าด้วยนิครนถ์เป็นต้น) ระบุถึงนักบวชนอกพระพุทธศาสนาประเภทต่างๆ เช่น อาชีวก
(นักบวชเปลือย) นิครนถ์(นักบวชนุ่งผ้าปกปิดเฉพาะอวัยวะส่วนหน้า) ปริพาชก นักบวชผู้นุ่งผ้า
มาคัณทิกะ พวกเตียรถีย์ เป็นต้น, สำหรับพวกเตคัณทิกะ(เตทัณทิกะ) จัดอยู่ในพวกมาคัณทิก
ะได้แก่พวกเตียรถีย์ร่นอกพุทธศาสนา(อง.ปญจก.(ไทย)๒๒/๒๙๔-๓๐๒/๔๐๖,อง.ปญจก.อ.
(ไทย) ๓/๒๙๓-๓๐๒/๑๓๕)

เตจิวริกุธงค์: รูดงค์ของภิกษุผู้ถือไตรจีวรเป็นวัตร คือถือเพียงผ้า ๓ ผืน ได้แก่ จีวร สบง สังฆาฏิอย่าง
ละผืนเท่านั้น ไม่ใช่จีวรนอกจากผ้าสามผืนนั้น, (๑)ปิงสุกุลิกังคะ ถือใช้แต่ผ้าบังสุกุล (๒)เตจิวริ
กัณคะ ใช้ผ้าเพียง ๓ ผืน (๓)ปิณฑปาติกังคะ เทียบวิณฑปาตเป็นประจำ (๔)สพทานจาริกังคะ
วิณฑปาตตามลำดับบ้าน (๕)เอกาสนิกังคะ ฉ้นมือเดียว (๖)ปัตตปิณฑิกังคะ ฉ้นเฉพาะใน
บาตร (๗)ขลุปัจฉภัตติกังคะ ลงมือฉ้นแล้ว ไม่ยอมรับเพิ่ม (๘)อารัญญิกังคะ ถืออยู่ป่า (๙)
รุกขมุลิกังคะ อยู่โคนไม้ (๑๐)อัพโภกาสิกังคะ อยู่กลางแจ้ง (๑๑)โสสานิกังคะ อยู่ป่าช้า (๑๒)
ยถาสันถติกังคะ อยู่ในที่แล้วแต่เขาจัดให้ (๑๓)เนสัชชิกังคะ ถือนั่งอย่างเดียวไม่นอน, ในกฐินา
นุชานนา(ว่าด้วยทรงอนุญาตให้กรานกฐิน) ระบุว่า ภิกษุชาวเมืองปาฐา ๓๐ รูปถือรูดงค์ ๓ ชื่อ
คืออารัญญิกุธงค์ ปิณฑปาติกุธงค์ และเตจิวริกุธงค์ ตั้งใจเดินทางมาเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าที่
เมืองสาวัตถี แต่มาไม่ทันวันเข้าพรรษา จึงพากันเข้าพรรษาที่เมืองสาเกตในระหว่างทาง ครั้น
ออกพรรษาปวารณาแล้ว ท่านเหล่านั้นรีบเข้าไปเฝ้าพระพุทธเจ้าพร้อมทั้งจีวรที่เปียกชุ่ม
เปื้อนโคลนตม ทำทางเห็นดเห็น้อย เนื่องจากต้องลุยฝ่าฝนผ่านทางเดินที่เจ็จนองไปด้วยน้ำ เป็น
ที่มาของการทรงอนุญาตผ้ากฐิน(วิ.ม.(ไทย)๕/๓๐๖/๑๔๕,พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับ
ประมวลศัพท์)

เตชสี, ยักษ์ : ยักชื่อเตชสี, ยักษ์ผู้ทำหน้าที่ในการหาข่าวและประกาศให้ทราบ, ในอาฎานาฎียสูตร(ว่า
ด้วยมนต์เครื่องรักษาชื่ออาฎานาฎียะ) ระบุว่า เตชสียักษ์ เป็นหนึ่งในจำนวนยักษ์ ๑๒ คน ที่
ทำหน้าที่ในการดูแลเมืองรักษาผลประโยชน์ของรัฐ โดยการหาข่าวและประกาศให้ทราบ ดัง
ข้อความตอนหนึ่งที่ปรากฏในอาฎานาฎียสูตรว่า “...ยักษ์ชื่อตโตลา ชื่อตตตลา ชื่อตโตตลา
ชื่อโอชสี ชื่อเตชสี ชื่อตโตชสี ชื่อสุระ ชื่อราชา ชื่อสุโรราชา ชื่ออริฎฐะ ชื่อเนมิ ชื่ออริฎฐเนมิ
ต่างทำหน้าที่หาข่าวและประกาศให้ทราบ...”(ที.ปา.(ไทย)๑๑/๒๘๑/๒๒๓,ที.ปา.อ.(บาลี)๓/
๒๘๑/๑๕๙)

เตโช : เดช, อำนาจ, ความร้อน, ความอุ่น, ไฟ, เตโชธาตุ, ในมหาสมยสูตร(ว่าด้วยการประชุมครั้ง
ใหญ่ของเทวดา) ได้กล่าวถึงเตโช ในฐานะเทพ(เตโชเทพ)ที่มาเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าและเยี่ยม
ภิกษุสงฆ์ที่ป่าหาวัน เขตกรุงกบิลพัสดุ์ พร้อมกับเทวดาจำนวนมาก ดังข้อความตอนหนึ่งระบุ

ถึงการมาประชุมของเตโช(เทพ)ครั้งนั้นว่า "เวลานั้น เทพ (๑๐ หมู่) คือ อาโป ปรฐวี เตโช วาโย วรุณะ วารุณะ โสมะ ยสสะ เมตตาและกรุณา เป็นผู้มียศกัมาด้วย" (ที.ม.(ไทย)๑๐/๓๔๐/๒๖๗) ,ส่วนในมูลปริยายสูตร(ว่าด้วยมูลเหตุแห่งธรรม)ได้กล่าวถึงเตโช ในฐานะเป็นสิ่งที่ควรกำหนดหมายรู้โดยวิธีการที่ระบุไว้ว่า "หมายรู้เตโช(ไฟ)โดยความเป็นเตโช ครั้นหมายรู้เตโช โดยความเป็นเตโชแล้ว กำหนดหมายซึ่งเตโช กำหนดหมายในเตโช กำหนดหมายนอกเตโช กำหนดหมายเตโชว่าเป็นของเรา ยินดีเตโช" (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๒๘๑/๒๒๗), คำว่า "เตโช(ไฟ) โดยความเป็นเตโช"

ในอรรถกถาท่านขยายความโดยแบ่งเป็นเตโชธาตุ ๒ ประเภท คือ(๑)เตโชธาตุภายใน ได้แก่ เตโชธาตุที่ทำให้ร่างกายอบอุ่น เตโชธาตุที่ทำให้ร่างกายทรุดโทรม เตโชธาตุที่ทำให้เราร้อน เตโชธาตุที่ทำให้ของกิน ของดื่ม ของเคี้ยว ของลิ้ม ถึงความย่อยไปด้วยดี (๒)เตโชธาตุภายนอก ได้แก่ ความร้อนความอุ่นจากธรรมชาติ ความร้อนจากไฟฟืนหรือวัสดุต่างๆ ไฟจากอสณิबाट และความร้อนจากดวงอาทิตย์ เป็นต้น(ม.ม.ุ(ไทย)๑๒/๒/๓,ม.ม.ุ(ไทย)๑/๒/๕๐)

เตโชกสิณ:กสิณไฟ, พงไฟเป็นอารมณ์ให้เกิดสมาธิ, กรรมฐานที่ใช้ไฟเป็นวัตถุจงใจให้เกิดสมาธิ, กสิณมี ๑๐ อย่างคือ (๑)ปรฐวีกสิณ พงดิน (๒)อาโปกสิณ พงน้ำ (๓)เตโชกสิณ พงไฟ (๔)วาโยกสิณ พงลม (๕)นิลกสิณ พงสีเขียว (๖)ปีตกสิณ พงสีเหลือง (๗)โลหิตกสิณ พงสีแดง (๘)โอทาทกสิณ พงสีขาว (๙)อาโลกกสิณ พงแสงสว่าง (๑๐)อากาศกสิณ พงที่ว่าง, สำหรับผู้ที่เพ่งเตโชกสิณ คือเพ่งไฟเป็นอารมณ์นั้น สามารถที่จะทำแสงสว่างให้เกิดขึ้นในคราวที่ต้องการได้ เช่นกรณีของพระทัฬหฬลบุตรเข้าเตโชกสิณ แล้วจัดแสงเสนาสนะด้วยแสงสว่างนั้นสำหรับภิกษุที่มาในเวลาค่ำคืน เป็นต้น (วิ.จ.ุ(ไทย)๑/๓๘๒/๔๑๔,วิ.จ.ุ(ไทย)๖/๑๙๑/๓๐๒,๖/๑๙๑/๓๐๓,ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๔๖/๓๖๑,๑๑/๓๖๐/๔๒๙,ม.ม.(ไทย)๑๓/๒๕๐/๒๙๘,ส.ส.(ไทย)๑๕/๑๓๖/๒๔๑,อง.เอกก.(ไทย)๒๐/๔๔๓-๔๕๒/๕๐, อภิ.ก.(ไทย)๓๗/๓๒๙/๒๙๕,๓๗/๔๓๒/๔๖๓,๓๗/๔๓๔/๔๖๔)

เตโชกสิณสมาบัติ: สมาบัติมีเตโชกสิณเป็นอารมณ์, สมาบัติที่เข้าถึงโดยการเพ่งไฟเป็นอารมณ์, ภาวะสงบประณีตที่ใช้ไฟเป็นวัตถุจงใจในการเข้าถึง, (สมาบัติ หมายถึง ภาวะสงบประณีตที่ควรเข้าถึง ได้แก่ ฌาน ๔ อรูปฌาน ๔ รวมอนุปปหวิหารสมาบัติเข้าด้วยเป็น ๘ อย่าง), ในปฐมทัฬหฬลบุตร(ว่าด้วยพระทัฬหฬลบุตร สูตรที่ ๑) ระบุถึงท่านพระทัฬหฬลบุตรว่า ก่อนท่านปรินิพพานได้นั่งขัดสมาธิเข้าเตโชกสิณสมาบัติอยู่กลางอากาศ ออกจากสมาบัติแล้วก็ปรินิพพาน ด้วยอำนาจเตโชกสิณสมาบัติ สรีระของท่านถูกไฟเผาไหม้ ไม่ปรากฏมีเถ้าและเขม่าควันเลย(ขุ.อุ.(ไทย)๒๕/๗๙/๓๔๒)

ในอรรถกถาท่านขยายความว่า เข้าเตโชกสิณสมาบัติ หมายถึงเข้าจตุตถฌานสมาบัติ มีเตโชกสิณเป็นอารมณ์(ขุ.อุ.อ.(ไทย)๑/๗๙/๕๓๒)

เตโชธาตุ :ธาตุไฟ,ธาตุที่มีลักษณะร้อน, ความร้อน, เตโชธาตุภายในร่างกาย ได้แก่ ไฟที่ยังกายให้อบอุ่น ไฟที่ยังกายให้ทรุดโทรม ไฟที่ยังกายให้กระวนกระวาย และไฟที่เผาอาหารให้ย่อย เตโชธาตุภายนอก ได้แก่ ความร้อนความอุ่นจากธรรมชาติ ความร้อนจากไฟฟืนและวัสดุต่างๆ ที่เป็นเชื้อเพลิงได้ ไฟจากอสณิबाट และความร้อนจากดวงอาทิตย์ เป็นต้น,พระสาวกที่ได้รับ

การยกย่องว่าฉลาดในเตโชธาตุคือท่านพระสาครตะ, เตโชธาตุ จัดเป็นหนึ่งในธาตุหลัก ๔ อย่าง คือ (๑)ปฐวีธาตุ ธาตุดิน (๒)อาโปธาตุ ธาตุน้ำ (๓)เตโชธาตุ ธาตุไฟ (๔)วาโยธาตุ ธาตุลม (จะเรียกว่า มหาภูตรูป ๔ ก็ได้), ธาตุ ๔ ถูกหยิบยกนำมากล่าวถึงประจำในการอธิบายหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา เช่น ใช้ธาตุ ๔ มีเตโชธาตุเป็นต้นเป็นอารมณ์ในการปฏิบัติกรรมฐาน, ในกวีฎฐสูตรมีการสนทนาธรรมกันถามถึงที่ตั้งของธาตุ ๔, ในอภิธรรมมีการถามถึงว่าธาตุ ๔ เป็นสภาวะที่สัมผัสได้หรือไม่ เป็นต้น (ที.สี.(ไทย)๙/๔๘๗/๒๑๖,๙/๔๘๘/๒๑๗,๙/๔๘๙/๒๑๗,๙/๔๙๐/๒๑๗,๙/๔๙๑/๒๑๗,๙/๔๙๒/๒๑๗,๙/๔๙๓/๒๑๘,๙/๔๙๔/๒๑๘,๙/๔๙๕/๒๑๘,๙/๔๙๖/๒๑๘,๙/๔๙๗/๒๒๐,๙/๔๙๘/๒๒๐,๙/๔๙๙/๒๒๐,ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๔/๒๖,๑๑/๓๑๑/๒๘๗,๑๑/๓๒๕/๓๒๔,ม.ม.(ไทย)๑๒/๓๐๔/๓๓๔,ม.ม.(ไทย)๑๓/๑๑๖/๑๒๗,ม.อุ.(ไทย)๑๔/๑๐๐/๑๑๙,๑๔/๓๕๑/๔๐๖,๑๔/๓๘๖/๔๓๗,สี.ข.(ไทย)๑๗/๓๑๐/๓๒๖,๑๗/๓๒๐/๓๓๓,๑๗/๓๓๐/๓๔๐,สี.สีฟา.(ไทย)๑๘/๒๓๘/๒๓๗,๑๘/๒๔๕/๒๕๙,สี.ม.(ไทย)๑๙/๑๐๑๓/๕๑๖,อง.เอภิก.(ไทย)๒๐/๒๓๒/๓๐,อง.ติภ.(ไทย)๒๐/๖๒/๒๔๑,๒๐/๗๖/๒๙๙,อง.จตุภ.(ไทย)๒๑/๑๗๗/๒๔๙,อง.ปณภ.(ไทย)๒๒/๑๙๗/๓๓๗,ช.อุ.(ไทย)๒๕/๗๑/๓๒๑,ช.ป.(ไทย)๓๑/๔/๑๑,๓๑/๑๒๓/๑๙๐,ช.อป.(ไทย)๓๒/๒๙/๑๕๓,ช.อป.(ไทย)๓๓/๒๓๗/๔๘๖,อภิ.วิ.(ไทย)๓๕/๑๗๕/๑๓๖,อภิ.ก.(ไทย)๓๗/๕๒๘/๕๖๙)

เตโชธาตุที่เป็นภายนอก :ธาตุไฟที่เป็นภายนอก,ธาตุไฟที่อยู่ภายนอกร่างกายมนุษย์,ธาตุไฟภายนอกในธาตุวิงค์(สุดตันตภาชนีย์)ท่านได้อธิบายตอบความหมายของเตโชธาตุที่เป็นภายนอกไว้ อย่างชัดเจนว่า "เตโชธาตุที่เป็นภายนอก เป็นฉน ความร้อน ธรรมชาติที่ร้อน ความอุ่น ธรรมชาติที่อุ่น ความอบอุ่น ธรรมชาติที่อบอุ่น เป็นภายนอกตน ที่กรรมอันประกอบด้วย ตัณหาและทิฏฐิไม่มียึดถือ ซึ่งเป็นภายนอกตน เช่น ไฟฟืน ไฟสะเก็ดไม้ ไฟหญ้า ไพมูลโค ไฟ แกลบ ไฟหยากเยื่อ ไฟ อสนิบาด ความร้อนแห่งไฟ ความร้อนแห่งดวงอาทิตย์ ความร้อนแห่งกองฟืน ความร้อนแห่งกองหญ้า ความร้อนแห่งกองข้าวเปลือก ความร้อนแห่งกองขี้เถ้า หรือ ความร้อน ธรรมชาติที่ร้อน ความอบอุ่น ธรรมชาติที่อบอุ่น เป็นภายนอกตน ที่กรรมอันประกอบด้วยตัณหาและทิฏฐิไม่มียึดถือ ซึ่งเป็นภายนอกตนแม้อื่นใดมีอยู่ นี้เรียกว่าเตโชธาตุที่เป็นภายนอก" (อภิ.วิ.(ไทย)๓๕/๑๗๕/๑๓๖)

เตโชธาตุที่เป็นภายใน : ธาตุไฟที่เป็นภายใน, ธาตุไฟที่อยู่ในร่างกายมนุษย์, ธาตุไฟภายใน, ในธาตุวิงค์(สุดตันตภาชนีย์) ท่านได้อธิบายตอบความหมายของเตโชธาตุที่เป็นภายในไว้ อย่างชัดเจนว่า "เตโชธาตุที่เป็นภายใน เป็นฉน ความร้อน ธรรมชาติที่ร้อน ความอุ่น ธรรมชาติที่อุ่น ความอบอุ่น ธรรมชาติ ที่อบอุ่น เป็นภายในตน มีเฉพาะตน ที่กรรมอันประกอบด้วย ตัณหาและทิฏฐิยึดถือ ซึ่งเป็นภายในตน เช่น เตโชธาตุที่ทำให้ร่างกายอบอุ่น ที่ทำให้ร่างกาย หุดโหระม ที่ทำให้เราร้อนและที่ทำให้ของกิน ของดื่ม ของเคี้ยว ของลิ้ม ถึงความย่อยไปด้วยดี หรือความร้อน ธรรมชาติที่ร้อน ความอุ่น ธรรมชาติที่อุ่น ความอบอุ่น ธรรมชาติที่อบอุ่น เป็นภายในตน มีเฉพาะตน ที่กรรมอันประกอบด้วยตัณหาและทิฏฐิยึดถือ ซึ่งเป็นภายในตน แม้อื่นใดมีอยู่ นี้เรียกว่า เตโชธาตุที่เป็นภายใน"(อภิ.วิ.(ไทย)๓๕/๑๗๕/๑๓๖)

เตภูมิกธรรม : ธรรมเป็นไปในภูมิ ๓ ได้แก่ (๑)กามาวจรภูมิ ชั้นที่ท่องเที่ยวอยู่ในกาม, ระดับจิตใจที่ยังปรารถนากามเป็นอารมณ์ คือยังเกี่ยวข้องกับกามคุณ, ระดับจิตใจของสัตว์ในกามภพทั้ง ๑๑ ชั้น

(Sensuous plane), (๒)รูปาวจรภูมิ ชั้นที่ท่องเที่ยวอยู่ในรูป, ระดับจิตใจที่ปรารถนารูปธรรม เป็นอารมณ์, ระดับจิตใจของท่านผู้ได้ฌานหรือผู้อยู่ในรูปภพทั้ง ๑๖ ชั้น(Form plane), (๓) อรูปาวจรภูมิ ชั้นที่ท่องเที่ยวอยู่ในอรูป, ระดับจิตใจที่ปรารถนาอรูปธรรมเป็นอารมณ์, ระดับจิตใจของท่านผู้ได้รูปฌาน หรือผู้อยู่ในอรูปภพทั้ง ๔ ชั้น(Formless plane), ภูมิทั้ง ๓ นี้ ยังถูกครอบงำได้โดยมารทั้ง ๕ ส่วนโลกุตตรภูมิ(ภูมิที่ ๔ ชั้นที่พ้นจากโลก, ระดับแห่งโลกุตตรธรรม, ระดับจิตใจของพระอริยเจ้าอันพ้นแล้วจากโลกียภูมิ ๓ ข้างต้น) มารไม่สามารถครอบงำได้, ในจุฬโคบาลสูตร(ว่าด้วยคนเลี้ยงโค สูตรเล็ก) ท่านเปรียบเทียบนายโคบาลผู้ฉลาดสามารถ ต้อนฝูงโคว่ายัดดักกระแสน้ำข้ามฝั่งได้โดยสวัสดิ์ ฉันท สมณพราหมณ์ผู้ฉลาดในเตมียกธรรม เป็นต้นก็ฉันทนั้นย่อมพาเหล่าชนผู้เชื่อถือถ้อยคำของตนว่ายัดดักกระแสน้ำข้ามฝั่งได้โดยสวัสดิ์ (ม.ม. (ไทย)๑๒/๓๕๑/๓๘๖, พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม)

เตมียกุมาร: กุมารชื่อเตมียะ, มุคปักษกุมาร(ชื่อหนึ่งของเตมียกุมาร), ในมุคปักษจริยา(ว่าด้วยพระจริยาของพระมุคปักษกุมาร) พระพุทธเจ้าได้ตรัสถึงอดีตชาติของพระองค์ว่า ครั้งหนึ่งทรงเกิดเป็นโอรสของพระเจ้ากาสินามว่ามุคปักษะ ไม่ประสงค์จะครองราชสมบัติต่อจากพระบิดา จึงทรงแกล้งทำพระองค์เหมือนคนใบ้ คนหูหนวก และคนง่อยเปลี้ยไม่ไปไหน แม้จะถูกนำไปฝังดินทิ้งไว้ในป่า ถูกกลั่นแกล้งทดสอบต่างๆ ก็ยังทรงมั่นคงอยู่ในอธิษฐานธรรม ๓ ประการ ถึง ๑๖ ปี, เตมียกุมาร มีอีกพระนามหนึ่งว่า มุคกุมาร ตามที่ถูกเรียกขานจากชนทั้งหลายในมุคปักษจริยาว่า "อีกเรื่องหนึ่ง ในกาลที่เราเป็นพระโอรสของพระเจ้ากาสิ ชนทั้งหลายเรียกเราโดยชื่อว่ามุคปักษกุมารบ้าง เตมียกุมารบ้าง"(ขุ.จริยา.(ไทย) ๓๓/๔๘/๗๖๔)

ในอรรถกถาจริยาปิฎก ท่านขยายความว่า "ที่เรียกว่า "มุคปักษะ" เพราะการอธิษฐานเป็นคนใบ้และคนง่อยเปลี้ย ที่เรียกว่า "เตมียกุมาร" เพราะยังหทัยของพระราชบิดาและอำมาตย์เป็นต้นให้ชุ่ม อันเกิดด้วยปิตติและเสนหาอย่างยิ่ง"(ขุ.จริยา.อ.(บาลี)-/๔๘/๒๕๐)

เตมียชาดก : ชาดกว่าด้วยพระเตมียโพธิสัตว์ พระพุทธเจ้าตรัสเล่าว่า เมื่อครั้งที่พระองค์ยังเป็นพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพระราชโอรสของพระเจ้ากาสิกราช ในเวลาที่ยังทรงพระเยาว์ ทรงเห็นพระราชบิดาพิพากษาลงโทษพวกโจรแล้ว พระองค์ทรงระลึกถึงอดีตชาติได้ว่า พระองค์เคยเป็นพระราชบิดาพิพากษาลงโทษคนเช่นนี้มาแล้ว และต้องไปเสวยผลกรรมในนรกเป็นเวลานาน ในชาตินี้จึงไม่ปรารถนาจะครองราชสมบัติจึงได้ทรงแกล้งทำเป็นคนใบ้ แม้จะถูกทดลองด้วยวิธีการต่าง ๆ มาตลอดเวลา แต่ก็ไม่ยอมเจรจา พระราชบิดาจึงรับสั่งให้นำตัวท่านไปฝังในป่าช้า ทำให้ท่านได้โอกาสสอนนายสารถีแล้วเสด็จออกบรรพชา ต่อมาพระราชบิดาและชาวเมืองก็ได้ออกบรรพชาตามเป็นจำนวนมาก (ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๑/๑๘๓)

เตรียมปัญหา : จัดแจงปัญหาไว้ให้เรียบร้อย, จัดหรือทำปัญหาไว้ล่วงหน้า, ในฐานสูตร(ว่าด้วยฐานะที่พึงรู้ด้วยฐานะ) ได้ระบุถึงหลักการพิจารณาว่าใครมีปัญหาหรือไม่ปัญหานั้นดูได้จากการสนทนากัน คู่สนทนามีการแสวงหาปัญหาอย่างไร เตรียมปัญหาอย่างไร และถามปัญหาอย่างไร มีความหมายลึกซึ้งมากน้อยแค่ไหน ดังตัวอย่างข้อความตอนหนึ่งที่ปรากฏในฐานสูตรว่า "ส่วนบุคคลในโลกนี้เมื่อสนทนากันจึงรู้อย่างนี้ว่า "ท่านผู้นี้มีการแสวงหาปัญหาอย่างไร เตรียมปัญหาอย่างไร และถามปัญหาอย่างไร ท่านผู้นี้มีปัญหา ไม่มีปัญหาทราบ ข้อนี้เพราะเหตุไร เพราะท่านผู้นี้ อ่างบพที่มีความหมาย ลึกซึ้ง สงบ ประณีต สามัญชนคาดไม่ถึง

ละเอียดยุติ บัณฑิตพึงรู้ได้ และท่านผู้นี้กล่าวธรรมใด ก็สามารถที่จะบอก แสดง บัญญัติ กำหนด เปิดเผย จำแนก ทำให้ง่ายซึ่งเนื้อความแห่งธรรมนั้นทั้งโดยย่อหรือโดยพิสดาร ท่านผู้นี้มี ปัญญา ไม่ใช่มีปัญหาธรรม” (อง.จตุกก.(ไทย)๒๑/๑๙๒/๒๘๑)

ในอรรถกถา ท่านอธิบายเสริมว่า เตรียมปัญหา(อภินิหาโร) คือ เอาใจใส่ใช้ความคิดด้วย สามารถการจัดเตรียมปัญหา(อง.จตุกก.อ.(ไทย)๒/๑๙๒/๕๖๘)

เตलगานิเถระคาถา : คาถาของของพระเตलगานิเถระ, ภาชิตของพระเตलगานิเถระ พระเตलगานิเถระได้ กล่าวภาชิตเหล่านี้ว่า เราได้มีความเพียร คั่นคิดธรรมอยู่นานหนอ เมื่อสอบถามสมณ พราหมณ์ ก็ยังไม่ได้ความกระจ่างใจ ใครเป็นผู้บรรลุธรรมที่ยังลงสู่สมณะเราจะปฏิบัติตาม ธรรมของใครซึ่งจะเป็นเหตุให้รู้แจ้งปรมัตถธรรมได้... ใครเล่าไม่ต้องใช้ศัสตรา ไม่ทำร่างกายให้ เป็นแผล ไม่เบียดเบียนร่างกายทุกส่วน จักถอนลูกศรคือกิเลส ซึ่งเป็นลูกศรโดยปรมัตถ์ที่เสียบ อยู่ภายในหทัยของเราออกได้(ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๗๔๗/๔๖๕)

เตลปัตตชาดก : ชาดกว่าด้วยการรักษาจิตเหมือนการรักษาภาชนะน้ำมัน พระพุทธเจ้าตรัสเล่าว่า เมื่อครั้งที่พระองค์ยังเป็นพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพระโอรสองค์สุดท้ายในพระโอรส ๑๐๐ องค์ของพระเจ้าพรหมทัตยัตถ์ในคำสอนของพระปัจเจกพุทธเจ้าฝึกใช้สติตามรักษาจิต เหมือนบุคคลเดินประคองภาชนะน้ำมันไม่ให้หกจึงไม่หลงอุบายที่นางยักษ์แสดงให้เห็นสิ่ง สวยงามข้างทางเสด็จผ่านไปโดยไม่ใส่ใจจึงได้ไปครองเมืองตักกสิลาโดยปลอดภัย (ขุ.ชา.เอกก. (ไทย) ๒๗/๙๖/๔๐)

เตลมักขิยเถราปทาน : ประวัตินอดีตชาติของพระเตลมักขิยเถระ ซึ่งท่านพระเถระประกาศประวัติใน อดีตชาติของตนไว้ว่า ในอดีตชาติที่ ๙๔ ท่านใช้น้ำมันทาแทนบูชาที่ต้นโพธิ์สถานที่ตรัสรู้ ของพระพุทธเจ้าพระนามว่าสิทธัตถะ เพราะผลแห่งกรรมนั้น ท่านไม่รู้จักทุกขัตถิเย ในกัปที่ ๒๔ ท่านได้เกิดเป็นพระเจ้าจักรพรรดิผู้มีพละานุภาพมาก ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลुพระอรหัต พริ้วพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๖/๔๒๕)

เตวาจิกอุบาสก : อุบาสกผู้กล่าวถึงรัตนะทั้ง ๓ ว่าเป็นสรณะ, อุบาสกผู้กล่าววาจาถึงสรณะครบทั้งสาม ประการ คือ พระพุทธ พระธรรม และพระสงฆ์, ในปัพพชชาคาถา(ว่าด้วยการบรรพชา) เรื่องย สกกุลบุตร ระบุว่า เศรษฐีคหบดี ผู้เป็นบิดาของพระยสะเป็นเตวาจิกอุบาสกคนแรก ดังคำ ประกาศที่เศรษฐีกราบทูลแด่พระพุทธเจ้าภายหลังฟังอนุพุทพิทกาบรรลุโสดาบันแล้วว่า "พระองค์ผู้เจริญ ภาชิตของพระองค์ชัดเจนไพเราะยิ่งนัก ... ข้าพระองค์นี้ขอถึงพระผู้มีพระ ภาค พร้อมทั้งพระธรรม และพระสงฆ์เป็นสรณะ ขอพระผู้มีพระภาค จงทรงจำข้าพระองค์ว่า เป็นอุบาสกผู้ถึงสรณะตั้งแต่วันนี้เป็นต้นไปจนตลอดชีวิต" เศรษฐีคหบดีนี้แล ได้เป็นเตวาจิก อุบาสก(ผู้กล่าวถึงรัตนะทั้ง ๓ ว่าเป็นสรณะ) เป็นคนแรกในโลก...(วิ.ม.(ไทย)๔/๒๗/๓๔)

เตวิชชสูตร^๑ : พระสูตรว่าด้วยเรื่องไตรเพท ในคัมภีร์พระไตรปิฎกกล่าวถึง ๒ แห่ง คือ

- 1.เตวิชชสูตร ในคัมภีร์ทีฆนิกาย กล่าวถึงเรื่องไตรเพท ซึ่งมีเนื้อหายาว
- 2.เตวิชชสูตร ในคัมภีร์ขุททกนิกาย อิติวุตตกะ กล่าวถึงเรื่องวิชา ๓ ในทางพระพุทธศาสนา ในสูตรที่ ๓ มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า วาเสฏฐมาณพกราบทูลว่า ตนกับภรรยาชามาณพลก เฝือกกันเรื่องทางไปสุพรรณโลก ตนอ้างถึงทางที่ไปกขรชาติพราหมณ์บอกไว้ว่าเป็นทางตรง ส่วนภรรยาชามาณพอ้างถึงทางที่ตารุกขพราหมณ์บอกไว้ว่าเป็นทางตรง จึงทูลขอให้ทรง

ตัดสินว่า ผู้ใดกล่าวถูกต้อง ผู้ใดกล่าวผิด ทรงย้อนถามว่าถือผิดกันตรงไหน กล่าวผิดกันตรงไหน กล่าวต่างกันตรงไหน

วาเสฏฐมาณพกราบทูลว่า ที่จริง ทางที่พราหมณ์ผู้เป็นบูรพาจารย์บัญญัติไว้ล้วนเป็นทางนำผู้ปฏิบัติให้ไปถึงพรหมโลกได้ทั้งนั้น เหมือนทางต่าง ๆ ไกลหมู่บ้าน ย่อมไปบรรจบกันที่กลางหมู่บ้านทั้งสิ้น

พระผู้มีพระภาคทรงซักถามให้มาณพทั้งสองกล่าวยืนยันข้อความข้างต้นถึง ๓ ครั้ง แล้วทรงย้อนถามว่าในบรรดาพราหมณ์ผู้จบไตรเพท มีสักคนไหมที่เคยเห็นพรหม มาณพทั้งสองทูลตอบว่าไม่มี ทรงซักต่อไปเรื่อย ๆ ตั้งแต่อาจารย์ของพราหมณ์ผู้ จบไตรเพท จนถึงพวกฤๅษี ๑๐ ตนผู้แต่งมนตร์ระ สอนมนตร์ระและขับมนตร์ระ เช่น ฤๅษีอัญญกะ วามกะ วามเทวะ เวสสา มิตร มาณพทั้งสองทูลตอบว่า ไม่มีใครเคยเห็นพรหม แต่ท่านเหล่านั้นต่างก็บอกไว้ว่า ทางนี้เป็นทางตรง เป็นทางนำไปถึงพรหมโลก

พระผู้มีพระภาคทรงสรุปว่า เป็นไปไม่ได้ที่ผู้ไม่เคยเห็นพรหมจะบอกว่าทางนี้เป็นทางตรงไปสู่พรหมโลก เหมือนคนตาบอดเข้าแถวเกาะหลังกันเดินไป คนแรกไม่เคยเห็นทาง คนกลางและคนปลายก็ไม่เคยเห็นทาง แล้วจะไปถูกทางได้อย่างไร นอกจากนั้น ยังทรงยกอุปมาอีกหลายอย่างมาสนับสนุนว่าเป็นไปไม่ได้ แล้วตรัสถามว่าตามที่พราหมณ์ผู้เป็นอาจารย์บอกไว้คุณสมบัติของพรหมกับคุณสมบัติของพราหมณ์เหมือนกันหรือไม่ เข้ากันได้หรือไม่ ทูลตอบว่าไม่เหมือนกัน เข้ากันไม่ได้ จึงตรัสสรุปว่า เมื่อพรหมกับพราหมณ์ต่างกัน เข้ากันไม่ได้ พราหมณ์เมื่อตายแล้วจะไปอยู่ร่วมกับพรหมได้อย่างไร

มาณพทั้งสองทูลถามว่า แล้วพระองค์ทรงรู้จักพรหมและทางไปสู่พรหมโลกหรือไม่ ตรัสตอบว่า ทรงรู้จักพรหมและทางไปสู่พรหมโลกได้ดีเหมือนชาวบ้านมนสากุญะ รู้จักบ้านมนสากุญะและทางไปสู่บ้านนั้นได้ดีฉะนั้นแล้วทรงอธิบายทางไปสู่พรหมโลกตามคำขอของมาณพทั้งสอง ดังรายละเอียดในสามัญญผลสูตร แล้วทรงซักถาม ให้เปรียบเทียบระหว่างพรหมกับภิกษุผู้สมบูรณ์ด้วยศีล ได้ฉาน ๔ และ วิชชา ๘ มีพรหมวิหารธรรม ๔ ประจำจิตตลอดเวลา จนมาณพยอมรับว่าเข้ากันได้ เมื่อภิกษุนั้นตายไปย่อมเข้าไปอยู่ร่วมกับพรหมได้ (ที.สี.(ไทย) ๙/๕๑๘/๒๓๐)

ในสูตรที่ ๒ มีเนื้อหาว่า พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกผู้บรรลุวิชา ๓ ว่า เป็น พราหมณ์ ไม่ตรัสเรียกว่าพราหมณ์เพียงเพราะการกล่าวอ้างตามที่เขากล่าวกันมา (ขุ.อิต.(ไทย) ๒๕/๙๙/๔๗๔)

เตวิชขสูตร^๑ : พระสูตรว่าด้วยวิชา ๓

เตสกุณชาตค : ชาตกว่าด้วยนก ๓ ตัว พระพุทธเจ้าตรัสเล่าว่า เมื่อครั้งที่พระองค์ยังเป็นพระโพธิสัตว์ เสวยพระชาติเป็นนกแขกเต้าชื่อขัมพุกะ ได้แสดงธรรม คือ พละ ๕ และราชธรรม ๑๐ แต่พระเจ้าพรหมทัตผู้เป็นพระบิดาเลี้ยงให้พระองค์เลื่อมใสแล้วได้รับตำแหน่งเสนาบดี (ขุ.ชา.จต.ตาฬีส.(ไทย) ๒๗/๑/๕๙๕)

เตา : ที่สำหรับก่อไฟหุงต้มหรือเผาสิ่งต่างๆ ตามปรกติใช้ฟืนหรือถ่าน ถ้าใช้สิ่งอื่นๆ ก็เรียกชื่อตามสิ่งนั้นๆ เช่น เตาก๊าซ เตไฟฟ้า, ในอภินานาภิยสูตร(ว่าด้วยมนต์เครื่องรักษาชื่ออภินานาภิยะ) ระบุถึงอุตตรกฐทวีปว่าเป็นรมณีสถานที่มีลักษณะพิเศษต่างๆ มากมาย แม้แต่เตาที่ใช้หุงข้าว สาลีก็ปราศจากควันและถ่าน ดังข้อความตอนหนึ่งที่อ้างถึงว่า "อุตตรกฐทวีปเป็นรมณีสถาน

... พวกเขาหุงข้าวสาธิตอันไม่มีรา ไม่มีแกลบ บริสุทธิ์ มีกลิ่นหอม มีเมล็ดเป็นข้าวสาร บนเตาอันปราศจากควันและถ่าน...", ในอรรถกถา ท่านขยายความว่า "เตาอันปราศจากควันและถ่าน" หมายถึงเตาที่ใช้หินซึ่งมีความร้อนในตัวเอง ๓ ก้อน วางเป็นสามเส้า แล้วนำหม้อข้าวที่บรรจุข้าวสารวางไว้บนก้อนเส้านั้น แล้วข้าวก็จะสุกด้วยความร้อนที่เกิดจากก้อนเส้านั้น (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๒๘๑/๒๒๖,๑๑/๒๘๑/๒๔๐, ที.ปา.อ.(บาลี)๓/๒๘๑/๑๕๗, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน)

เต่า, (เต่าตาบอด) : ชื่อสัตว์เลื้อยคลาน ตัวมีกระดองหุ้ม มีหลายชนิดและหลายวงศ์ ที่อยู่บนบก เช่น เต่าแขนง ที่อยู่ในน้ำจืด เช่น เต่านา ที่อยู่ในทะเล เช่น เต่ากระ บางชนิดกระดองอ่อน เช่น ตะพาบ, สัตว์ต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นสัตว์บก สัตว์น้ำ รวมทั้งสัตว์เลื้อยคลานมีเต่าเป็นต้นเข้ามาเกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนาในมิติที่หลากหลาย เช่น ในวัมมิกสูตร(ว่าด้วยจอมปลวกปริศนา) ยกเต่าขึ้นมาเป็นปริศนาธรรมในฐานะเป็นชื่อของอุปาทานชั้น ๕ (รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ) ที่ควรใช้ศัสตราขุดนำขึ้นมา คือให้ละอุปาทานชั้น ๕ นั้นเสีย(ม.มุ.(ไทย)๑๒/๒๔๙/๒๖๘), ในพาลปณิตสูตร(ว่าด้วยคนพาลและบัณฑิต) และในปฐมฉิคคพยุคสูตร(ว่าด้วยอุปมาด้วยแอกมีรูเดียว สูตรที่ ๑) ท่านเปรียบเทียบเต่าตาบอดอาศัยอยู่ในมหาสมุทร เวลา ๑๐๐ ปี จึงจะโผล่ขึ้นมาครั้งหนึ่ง มีโอกาสที่จะสอดคอเข้าไปในแอกที่มีคนทิ้งลงไปในทะเลได้ยากยิ่ง แต่ก็ยังเร็วกว่าการที่คนพาลผู้ไปสู่วินิบาตคราวเดียวจะมีโอกาสได้เกิดเป็นมนุษย์อีกครั้ง (ม.อุ.(ไทย)๑๔/๒๕๒/๒๘๗, ส.ม.(ไทย)๑๙/๑๑๑๗/๖๓๐, ๑๙/๑๑๑๘/๖๓๑), ในกุมภสูตร ท่านเปรียบเทียบภิกษุผู้ติดในลาภสักการะและความสรรเสริญว่าเป็นเหมือนเต่าที่ถูกเชือกมัด, (ส.นิ.(ไทย)๑๖/๑๕๙/๒๖๗), นอกจากนี้ ได้กล่าวถึงเต่าในฐานะสัตว์ที่อาศัยอยู่ในน้ำร่วมกับสัตว์ชนิดอื่นๆ (ขุ.ชา.ม.(ไทย)๒๘/๑๔๑๕/๔๐๓, ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๑๒๓/๖๗๐, ๓๒/๓๔๖/๖๙๙, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน)

เตาผิง : เตาที่ทำด้วยอิฐสำหรับก่อไฟผิงในหน้าหนาว, ในวิมานวัตถุ พระมหาโมคคัลลานเถระได้จาริกไปยังเทวโลกเที่ยวชมวิมานต่างๆ ได้ถามเทพธิดาประจำวิมานนั้นๆ ว่าเมื่อครั้งเป็นมนุษย์ทำบุญด้วยอะไรจึงส่งผลให้มาบังเกิดในวิมานอันพร้อมด้วยสุขสมบัติและมีรัศมีกายเปล่งปลั่งเช่นนี้ เทพธิดาประจำวิมานนั้นๆ ได้ตอบคำถามพระเถระตามสิ่งที่ตนเองได้กระทำไว้ ในจำนวนนั้น มีเทพธิดาองค์หนึ่งได้ถวายเตาผิงแก่ภิกษุ ส่งผลให้มาบังเกิดในวิมาน ดังคำที่เทพธิดาตอบพระเถระไว้ในหัตถ์ถปตาทายิกาวิมาน(ว่าด้วยวิมานที่เกิดขึ้นแก่หญิงผู้ถวายเตาผิง) ว่า "ดิฉันได้ถวายเตาผิงแก่ภิกษุผู้กำลังเที่ยวบิณฑบาต ... ฯลฯ..." (ขุ.วิ.(ไทย)๒๖/๔๗๗-๔๘๔/๖๔, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน)

เตาร้าง : ต้นไม้ชนิดหนึ่งมีลักษณะคล้ายต้นหมาก ออกผลเป็นทะลาย, ชื่อปาล์ม ๒ ชนิดในสกุล Caryota วงศ์ Palme คือชนิด C. mitis Lour. ต้นเป็นกอและชนิด C. urens L. ต้นคล้ายหมาก ผลเป็นทะลาย, เตาร้าง หรือหมากคั่น ก็เรียก, ในเวสสันดรชาดก(ว่าด้วยพระเจ้าเวสสันดรทรงบำเพ็ญทานบารมีชาติสุดท้าย) ตอนมหาวนวันฉณนา(พรรณากัณฑ์มหาพน) อัจจุตฤาษีได้บอกทางไปสถานที่อยู่ของพระเจ้าเวสสันดรแก่ชูชกว่าเต็มไปด้วยไม้ขนานาชนิด รวมทั้งเตาร้างด้วยดังคำที่อัจจุตฤาษีได้กล่าวไว้ตอนหนึ่งว่า "น้ำในสระนี้ ถูกลมร่ำเพยพัด เกิดเป็นระลอกคลื่นกระทบฝั่ง มีหมู่แมลงโผบินเคล้าเกสรดอกไม้ที่แย้มบาน สีเสียดเทศ เตาร้าง

และผักทอดยอดมีอยู่มาก"(ขุ.ชา.ม.(ไทย)๒๘/๒๐๔๖/๕๐๓,พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน)

เดิมน้ำมันบุชาไฟ, พิธี :พิธีเดิมน้ำมันงาเพื่อบูชาไฟตามความเชื่อในคัมภีร์พระเวท เป็นพิธีอย่างหนึ่งที่สมณพราหมณ์บางพวกใช้เลี้ยงชีพผิดทาง จึงเป็นข้อห้ามข้อแรกในมหาศีล ได้แก่ทำนายอวยวะ ทำนายตำหนิ ทำนายโชคกลาง ทำนายฝัน ทำนายลักษณะ ทำนายหนูกัดผ้า ทำพิธีบูชาไฟ พิธีเบิกแว่นเวียนเทียน พิธีชดแลกลบบูชาไฟ พิธีชดรำบูชาไฟ พิธีชดข้าวสารบูชาไฟ พิธีเดิมน้ำมันบุชาไฟ พิธีเดิมน้ำมันบุชาไฟ พิธีพ่นเครื่องเช่นบูชาไฟ พิธีปลีกรรมด้วยเลือด วิชาดูอวยวะ วิชาดูพื้นที่ วิชากการปกครอง วิชากทำเสน่ห์ เวทมนตร์ไล่ผี วิชากตั้งศาลพระภูมิ วิชากหมองู วิชากว่าด้วยพิษ วิชากว่าด้วยแมงป่อง วิชากว่าด้วยหนู วิชากว่าด้วยเสียงนก วิชากว่าด้วยเสียงกา วิชากหายอายุ วิชากป้องกันลูกศร วิชากว่าด้วยเสียงสัตว์ร้อง (ที.สี.(ไทย) ๙/๒๑/๘,๙/๒๐๕/๗๐)

เตือนตนด้วยตนเอง : การทำตนให้รู้สึกตัวด้วยตนเอง เป็นส่วนหนึ่งของการพัฒนาสติ เช่น ภิกษุเธอจงเตือนตนด้วยตนเอง จงพิจารณาดูตนด้วยตนเอง ถ้าเธอคุมครองตนเองได้แล้ว มีสติ เธอก็จักอยู่เป็นสุข (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๓๗๙/๑๕๑)

แต่งงาน :การสมรสกับคู่ครอง การแต่งงานเป็นเงื่อนไขอย่างหนึ่งที่แสดงถึงความมั่นคงของครอบครัว คนที่ชอบเล่นการพนันจะได้รับโทษคือไม่มีใครต้องการแต่งงานด้วยอันเป็นโทษข้อที่ ๖ ในบรรดาโทษแห่งการเล่นการพนันอันเป็นเหตุแห่งความประมาท ๖ ประการ ได้แก่ ๑) ผู้ชนะยอมก่อเวร ๒) ผู้แพ้ย่อมเสียดายทรัพย์ที่เสียไป ๓) เสียวทรัพย์ทันตาเห็น ๔) ถ้อยคำที่เป็นพยานในศาล ก็เชื่อถือไม่ได้ ๕) ถูกมิตรอำมาตย์ดูหมิ่น ๖) ไม่มีใครประสงค์จะแต่งงานด้วย เพราะเห็นว่าชายผู้นี้เป็นนักเลงการพนันไม่สามารถจะเลี้ยงดูภรรยาได้ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๕๑/๒๐๔)

แต่งตั้ง :พิธีที่สงฆ์แต่งตั้งให้ภิกษุทำหน้าที่อย่างใดอย่างหนึ่งตามพระพุทธบัญญัติ ในพระวินัย เช่น ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุประกอบด้วยธรรม ๕ ประการ สงฆ์พึงแต่งตั้งให้เป็นภคตฺตฺเทศกะ(ผู้แจกภัตตาหาร) ธรรม ๕ ประการ อะไรบ้าง คือ (๑) ไม่ลำเอียงเพราะชอบ (๒) ไม่ลำเอียงเพราะชัง (๓) ไม่ลำเอียงเพราะหลง (๔) ไม่ลำเอียงเพราะกลัว (๕) รู้จักภัตตาหารที่แจกแล้วและภัตตาหารที่ยังมิได้แจก ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุประกอบด้วยธรรม ๕ ประการนี้แล สงฆ์พึงแต่งตั้งให้เป็นภคตฺตฺเทศกะ (อง. ปญจก.(ไทย) ๒๒/๒๗๒/๓๙๙)

แต่งปัญหา :การเตรียมปัญหาและวิธีโต้แย้งเพื่อใช้ปัญญากลายทิฐิของผู้อื่น เช่นกษัตริย์เหล่านั้นเหมือนดังเทียวทำลายทิฐิของผู้อื่นด้วยปัญญา พอได้ฟังข่าวว่า ท่านผู้เจริญทั้งหลาย ได้ยินว่า พระสมณโคตมจักเสด็จมาถึงบ้านหรือนิคมชื่อนั้น กษัตริย์เหล่านั้นก็พากันแต่งปัญหาด้วยตั้งใจว่า เราทั้งหลายจักพากันเข้าไปหาพระสมณโคตมแล้วถามปัญหานี้ ถ้าพระสมณโคตมถูกเราทั้งหลายถามแล้วอย่างนี้ จักตรัสตอบอย่างนี้ เราทั้งหลายจักได้ว่าหะอย่างนี้กับพระสมณโคตม ถ้าแม้พระสมณโคตมถูกเราทั้งหลายถามแล้วอย่างนี้ จักตรัสตอบอย่างนี้ เราทั้งหลายจักได้ว่าหะอย่างนี้กับพระสมณโคตม (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๓๗๒/๔๕๖)

โตทยเถรภาพาน : ประวัตินอติตชาติของพระโตทยเถระ ซึ่งท่านพระเถระประกาศประวัติในอติตชาติของตนไว้ว่า ในอติตชาติกัปที่ ๑๐๐,๐๐๐ ท่านเป็นพระราชอาชญาพระนามว่าวิชิตชัย ใน

กรุงเกตุมดี เพราะเกิดสงคราม ได้ทำลายศัตรูเป็นอันมาก ทำให้เกิดสลดพระทัยจึงสละราชสมบัติออกผนวช ได้ใช้จตุรณจันทรโล่ทาพระพุทธรูปเจ้าพระนามว่าสุเมธะ เพราะผลแห่งกรรมนั้น ท่านไม่รู้จักทุกคติเลย ได้เกิดเป็นพระเจ้าประเทศราชนับชาติไม่ถ้วน ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ช.อุป.(ไทย) ๓๒/๒๒๔/๖๘๔)

โตเทยยพราหมณ์ : พราหมณ์ชื่อโตเทยยะ อาศัยอยู่ที่หมู่บ้านตุทิ เขตกรุงสววัตถิ แคว้นโกศล เพราะเป็นคนใหญ่โตในหมู่บ้านจึงมีชื่อว่าโตเทยยะ เป็นหนึ่งในกลุ่มพราหมณ์มหาศาลผู้มีชื่อเสียง คือ จังกีพราหมณ์ ตารุกขพราหมณ์ โปกขรชาติพราหมณ์ และชาณุโสณิพราหมณ์(ที่เคยพักร่วมกันในหมู่บ้านพราหมณ์ของชาวโกศลชื่อมนสาภุญะ ด้านใต้ของแม่น้ำอจิรวดี และหมู่บ้านอิจฉานังคละ ไกล่ราวป่าอิจฉานังคละ) โตเทยยพราหมณ์ มีตำแหน่งเป็นพราหมณ์บุโรหิตของพระเจ้าเสนทิโกศล มีทรัพย์สินสมบัติประมาณ ๔๕ โภกฺกิ(บางแห่งว่ามี ๘๗ โภกฺกิ) แต่เป็นคนตระหนี่อย่างยิ่ง หลังจากตายแล้วได้ไปเกิดเป็นสุนัขที่บ้านของตนเอง บุตรของโตเทยยพราหมณ์มีชื่อว่าสุภามาณพได้เคยสนทนารธรรมกับพระพุทธรูปเจ้า(ในสุภสุตร มัชฌิมนิกาย) และได้พบกับพระอานนทหลังพระพุทธรูปเจ้าปรินิพพาน(ในสุภสุตร ทีฆนิกาย) ในวัสสการสูตร วัสสการพราหมณ์ผู้เป็นมหาอำมาตย์แห่งแคว้นมคธเคยกล่าวชมเชยความเป็นสัตบุรุษของโตเทยยพราหมณ์ แสดงว่าชื่อเสียงของโตเทยยพราหมณ์เป็นที่ทราบกันไปถึงแคว้นมคธด้วย และในเวรทัตถุจาณิสสูตร กล่าวว่าพระอุทายีเคยไปพำนักที่สวนมะม่วงของโตเทยยพราหมณ์ ในเขตเมืองกามัณฑะ (ที.สี. (ไทย) ๙/๕๑๙/๒๓๐, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๔๕๔/๕๓๒, ๑๓/๔๖๒/๕๘๓, ส.ส.พ. (ไทย) ๑๘/๑๓๓/๑๖๔, อ.ง. จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๘๗/๒๖๙, ที.สี.อ. ๑/๕๑๙/๓๓๒, ม.ม.อ. ๒/๔๕๔/๓๐๙)

โตเทยยมาณพปัญหา : ปัญหาของโตเทยยมาณพ (โตเทยยมาณพพุลถามดังนี้) กามทั้งหลายไม่อยู่ในบุคคลใด ตัณหาไม่มีแก่บุคคลใด และบุคคลใดข้ามพ้นจากความสงสัยได้แล้ว วิโมกข์ของบุคคลนั้นเป็นเช่นไร (ช.สุ.(ไทย) ๒๕/๑๐๙๕/๗๖๓)

โตเทยยมาณพปัญหา : ปัญหาของโตเทยยมาณพ (ท่านโตเทยยะพุลถามดังนี้) กามทั้งหลายไม่อยู่ในบุคคลใด ตัณหาไม่มีแก่บุคคลใด และบุคคลใดข้ามความสงสัยได้แล้ว วิโมกข์ของบุคคลนั้นเป็นเช่นไร (ช.จ. (ไทย) ๓๐/๑๑๓/๒๖)

โตเทยยมาณพปัญหานิทเทศ : อธิบายปัญหาของโตเทยยมาณพ หมายถึงการอธิบายปัญหาของโตเทยยมาณพ ผู้เข้าไปพุลถามพระผู้มีพระภาคเป็นคนที่ ๙ เกี่ยวกับกาม วิโมกข์ ความหวัง มีทั้งหมด ๔ คาถา โดยโตเทยยมาณพพุลถาม ๒ คาถา พระผู้มีพระภาคตรัสตอบ ๒ คาถา

มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า โตเทยยมาณพพุลถามว่า กามทั้งหลายไม่อยู่ในบุคคลใด ตัณหาไม่มีแก่บุคคลใด และบุคคลใดข้ามความสงสัยได้แล้ว วิโมกข์ของบุคคลนั้นเป็นเช่นไร

ท่านพระสารีบุตรอธิบายมีใจความว่า คำว่า กามทั้งหลายไม่อยู่ในบุคคลใด หมายถึง กามทั้งหลาย ไม่มี ไม่อยู่ร่วม ไม่อยู่อาศัย ไม่อยู่ครองในบุคคลใด

คำว่า ตัณหาย่อมไม่มีแก่บุคคลใด หมายถึง ตัณหาไม่มี ไม่มีอยู่ ไม่ปรากฏแก่บุคคลใด บุคคลใดข้าม ข้ามพ้น ก้าวล่วงความสงสัยได้แล้ว วิโมกข์ของเขาเป็นเช่นไร มีสัญญาณอย่างไร มีประการอย่างไร เปรียบได้กับอะไร

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า กามทั้งหลายไม่อยู่ในบุคคลใด ตัณหาไม่มีแก่บุคคลใด และบุคคลใดข้ามจากความสงสัยได้แล้ว วิโมกข์ของบุคคลนั้น ย่อมไม่มี

ท่านพระสารีบุตรอธิบายมีใจความว่า คำว่า บุคคลใด หมายถึง พระอรหันตชินาสพ ท่านละตัณหาได้แล้ว ระวังได้แล้ว ทำให้เกิดขึ้นไม่ได้อีก เฝ้าด้วยไฟคือญาณแล้ว ข้ามความสงสัยได้ คือข้ามความสงสัยในทุกข์ ทุกขสมุทัย ทุกขนิโรธ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา เป็นต้นได้แล้ว ด้วยวิโมกข์ วิโมกข์อื่นจากนั้นย่อมไม่มี

โตทยยมานพทูลถามอีกว่า บุคคลนั้นเป็นผู้มีความหวังหรือว่ายังหวังอยู่ มีปัญหาหรือว่ายังมีความดำริด้วยปัญญาข้าแต่พระองค์ผู้สีกกะ ผู้มีสมันตจักขุ ข้าพระองค์จะรู้จักมันได้อย่างไร ขอพระองค์โปรดตรัสบอกปัญหาแก่ข้าพระองค์ให้แจ่มแจ้งด้วยเถิด

ท่านพระสารีบุตรอธิบายมีใจความว่า คำว่า บุคคลนั้นเป็นผู้มีความหวังหรือยังหวังอยู่ อธิบายว่า บุคคลนั้น มีตัณหา หรือยังมีตัณหาอยู่ ยังมีความดำริด้วยปัญญา คือ ยังดำริถึงตัณหาหรือทิวฏฐิตัวญาณในสมบัติ ๘ อภิญญา ๕ หรือมิจฉาญาณ

พระผู้มีพระภาคทรงได้นำมาว่าสีกกะ เพราะเสด็จออกผนวชจากศากยตระกูล เพราะมีอริยทรัพย์ ๗ ประการ ทรงอาจหาญ กล้าหาญ ไม่ขลาด ไม่สะดุ้ง ทรงละภัยและความหวาดกลัวได้ หมดความขนพองสยองเกล้า พระองค์มีสมันตจักขุ คือ พระสัพพัญญุตญาณ

ท่านพระสารีบุตรอธิบายคาถาที่พระผู้มีพระภาคตรัสตอบโตทยยมานพว่า บุคคลนั้นเป็นผู้มีปัญหาเครื่องทำลายกิเลส คือมุนีผู้ก้าวล่วงกิเลสเครื่องข้อง และตัณหาจุจตาข่ายได้แล้ว ไม่มีเครื่องกังวลคืออราคะ โทสะ โมหะ มานะ ทิวฏฐิ กิเลส ทุจจริต ละวัตถุกามและกิเลสกาม ไม่ติดขัดในกรรมภาพ และภพใหม่อันมีในปฏิสนธิ มีใจเป็นอิสระจากกิเลสทุกอย่าง (ขุ.จ. (ไทย) ๓๐/๕๗/๒๒๖)

โตทยยะ, มานพ: มานพชื่อโตทยยะ เป็นมาณพคนที่ ๙ ในกลุ่มมาณพ ๑๖ ผู้เป็นศิษย์ของพราหมณ์ พาวรี ได้แก่ (๑) อชิตะ (๒) ติสสเมตเตยยะ (๓) ปุณณกะ (๔) เมตตคุ (๕) โธตกะ (๖) อุปสีวะ (๗) นันทะ (๘) เหมกะ (๙) โตทยยะ (๑๐) กัปปะ (๑๑) ชตุกัณณิ (๑๒) ภัทราวุธ (๑๓) อุทัย (๑๔) โปสาละ (๑๕) โมฆราช (๑๖) ปิงคิยะ, โตทยยมานพได้ทูลถามปัญหากับพระพุทธรเจ้าเรื่องมุนี ซึ่งตรัสตอบว่า มุนีคือผู้ไม่มีกิเลสเครื่องกังวล ไม่ข้องอยู่ในกามและภพ (ขุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๑๐๑๔/๗๔๐)

โตมร : อารุชชัต หอกชัต หลาว อารุชที่มีคมและมีด้าม ใช้สำหรับเสียบที่เท้าเป็นต้น อารุชของควาญช้างใช้คู่กับขอ เช่น พวกท่านจงถือเอาเกาทัณฑ์หอกและโตมร(หอกชก) นั้นพระเจ้าปัญจาละกำลังเสด็จหนีไป พวกท่านอย่าปล่อยให้พระองค์มีชีวิตอยู่ (ขุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๑๖๙/๔๙๙, ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/๒๓๓/๖๘๕)

โตรณวัตถุ : ค่ายเสาระเนียด ตั้งอยู่ระหว่างกรุงสาวตลกับเมืองสาเกต แคว้นโกศล เป็นที่สนทนาธรรมระหว่างเขมาภิกษุณีกับพระเจ้าปเสนทิโกศล (ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๔๑๐/๔๖๖, ขุ.อป. (ไทย) ๓๓/๓๗๘/๔๓๗)

โต้วาทะ: การใช้คำพูดโต้แย้งกันเพื่อชัยชนะของนักโต้วาทะ เช่น “มาเถิด ผู้ใหญ่บ้าน ท่านจงโต้วาทะกับพระสมณโคดมเมื่อเป็นเช่นนี้กิตติศัพท์อันงามของท่านก็จักฟุ้งซารไปว่า ‘ผู้ใหญ่บ้านชื่ออสิ

พันธุบุตรได้โต้ว่าท้าวพระสมณโคดมผู้มีฤทธิ์มาก มีอานุภาพมากอย่างนี้” (ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๘๙/๔๑๙, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๘๔/๘๕, ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๓๖๑/๔๑๒)

โตเสนตี, มารดา: หญิงผู้ทำให้บุตรร้ายแรงยินดี หมายถึงแม่หรือมารดา เพราะเมื่อบุตรร้องไห้ มารดาก็ปลอบโยนให้ยินดีด้วยน้ำนมบ้าง ด้วยการร้องเพลงกล่อมบ้าง ด้วยการกอดไว้แนบอ้อมบ้าง เพราะเหตุนั้น จึงเรียกมารดาว่า โตเสนตี (ขุ.ชา. (ไทย) ๒๘/๑๖๘/๘๒)

ไตรากขวัณ: ด้านใต้ของอวัยวะส่วนไหปลาร้า เป็นบริเวณของร่างกายภิกษุณีที่เมื่อถูกบุรุษจับต้องแล้ว ภิกษุณีผู้มีความกำหนดยินดีต้องอาบัติปาราชิก ดังพระบัญญัติว่า “ก็ภิกษุณีใดกำหนดยินดี การจับต้อง การลูบคลำ การจับ การต้อง หรือการบีบของชายผู้กำหนดบริเวณไตรากขวัณลงมาเหนือเข้าขึ้นไป แม้ภิกษุณีนี้เป็นปาราชิกที่ชื่อว่าอุพฆาณุมันถลิกา(บริเวณเหนือเข้า) หาสังวาสมิได้ (วิ.ภิกขุณี. (ไทย) ๓/๖๕๘/๖)

ไต : ก้อนเนื้อ ๒ ก้อนมีขั้วเดียวกัน รูปร่างคล้ายลูกสะบ้าของเด็ก ๆ หรือคล้ายผลมะม่วง ๒ ผลที่ติดอยู่ในขั้วเดียวกันมีเอ็นใหญ่รัดจากลำคอลงไปถึงหัวใจแล้วแยกออกห้อยอยู่ทั้ง ๒ ข้าง เป็นอวัยวะที่มีอยู่ในร่างกายเพื่อใช้เป็นอวัยวะในการกำหนดพิจารณาอาการ ๓๒ ของร่างกาย ร่วมกับอวัยวะอื่น ๆ ได้แก่ ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ไต หัวใจ ตับ พังผืด ม้าม ปอด ลำไส้ใหญ่ ลำไส้เล็ก อาหารใหม่ อาหารเก่า ดี เสลด หนอง เลือด เหงื่อ มันข้น น้ำตา เพลอมน้ำ น้ำลาย น้ำมูก ไขข้อ มูตร (ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๔๙/๑๐๙, ม. (ไทย) ๑๓/๑๑๔/๑๒๖, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๕๔/๑๘๘, ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๑๒๗/๑๕๓, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๘๓๒/๔๐๘, อ.จ.ก. (ไทย) ๒๒/๒๙/๔๖๙, ขุ.ขุ. (ไทย) ๒๕/๓/๔, ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔/๑๑, ๓๑/๑๒๓/๑๙๐, ขุ.ขุ.อ. ๓/๔๓)

ไตรจิวร : จิวร ๓ ผืน ได้แก่ อันตรวาสก (ผ้าห่ม) อุตตราสงค์ (ผ้าห่ม) สังฆาฏิ (ผ้าห่มซ้อนนอก) (วิ.มหา. (ไทย) ๒/๔๕๙/๑, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๑/๒๔, ๑๓/๓๕๑/๔๒๗, ๑๓/๓๖๒/๔๔๘, ขุ.วิ. (ไทย) ๒๖/๑๕๙/๑๙๓, ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/๑๐๒/๔๘๘, ขุ.อป. (ไทย) ๓๓/๒๑๒/๔๑๕, วิ.อ. (บาลี) ๒/๔๕๙/๑๓๙)

ไตรตรอง : ไคร์ครวญ พิจารณาอย่างรอบคอบ เป็นขั้นตอนหนึ่งที่เกิดขึ้นต่อจากการใช้ความอดุทธาหะ ในกระบวนการบรรลุหรือหลุดพ้น ดังความว่า กุลบุตรในศาสนานี้ เกิดศรัทธาแล้วยอมเข้าไปหา เมื่อเข้าไปหาย่อมนั่งใกล้ เมื่อนั่งใกล้ยอมเงยโสตลงสดับ เงยโสตลงสดับแล้วยอมฟังธรรม ครั้นฟังธรรมแล้วยอมทรงจำไว้ยอมพิจารณาเนื้อความแห่งธรรมที่ทรงจำไว้แล้ว เมื่อพิจารณาเนื้อความอยู่ ธรรมทั้งหลายยอมควรเพ่งพินิจเมื่อมีการเพ่งพินิจธรรมอยู่ ฉันทะยอมเกิด กุลบุตรนั้นเกิดฉันทะแล้ว ย่อมอดุทธาหะครั้งอดุทธาหะแล้ว ย่อมไตรตรอง ครั้นไตรตรองแล้ว ย่อมอุทิสกายและใจ เมื่ออุทิสกายและใจแล้ว ย่อมทำให้แจ้งสัจจะอันยอดเยี่ยมด้วยนามกาย และเห็นแจ่มแจ้งสัจจะอันยอดเยี่ยมนั้นด้วยปัญญา (ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๘๓/๒๑๒, อ.จ.ก. (ไทย) ๒๑/๓/๔, ๒๑/๘๓/๑๒๘)

ไตรทศ : สวรรค์ชั้นดาวดึงส์ เช่น แม่เทพธิดาผู้นำชมมองแล้วไม่เบื่อ เธอมาจากไหนหนอจึงอุบัติยังภพของเรา นี้ เราทั้งมวลมองดูเธอไม่รู้จักอ้อม เหมือนทวยเทพชั้นไตรทศ รวมทั้งพระอินทร์มองดูพระพรหมไม่รู้จักอ้อม (ขุ.วิ. (ไทย) ๒๖/๑๕๓/๒๗, ๒๖/๑๗๐/๓๐, ๒๖/๒๙๔/๔๗, ๒๖/๘๐๘/๙๓, ๒๖/๑๐๔๘/๑๓๑, ขุ.วิ.อ. (บาลี) ๑๕๓/๙๗)

ไตรทิพย์ : สวรรค์, ชั้นทิพย์ทั้ง ๓, สวรรค์ชั้นที่ ๓ คือดาวดึงส์ (นับตามลำดับสุคติภูมิคือมนุษยโลก สวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกา และสวรรค์ชั้นดาวดึงส์), ไตรทิพย์ แปลจากคำว่า ดิทิวิ โดยปกติ หมายถึงสวรรค์ชั้นทิพย์ทั้ง ๓ ได้แก่ (๑) กามาวจรเทวโลก (๒) รูปาวจรเทวโลก (๓) อรูปาวจรเทวโลก บางแห่งมีความหมายเฉพาะชั้นซึ่งขึ้นอยู่กับบริบท ตัวอย่างเช่น

1. สวรรค์ชั้นดาวดึงส์ เช่น บัณฑิตทั้งหลายผู้หวังสุข จงขจัดความตระหนี่อันเป็นมลทินแล้วให้ทาน บัณฑิตเหล่านั้น ย่อมดำรงในไตรทิพย์ ถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกับเทวดา รื่นเริงอยู่ตลอดกาลนาน ไตรทิพย์ในที่นี้หมายถึงสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ และปรากฏในที่อื่นอีก เช่น ในสรวงชาติก สุรจิชาติก ปัญุโปสถิกชาติก สุธาโกชนชาติก กุมภชาติก และอรรณภชาติกวิมาน

2. สวรรค์ชั้นดุสิต เช่น ส่วนพระมเหสีพระนามว่า มหามายา เป็นพุทธมารดาซึ่งถนอมพระครรภ์พระโพธิสัตว์มาแล้วเสด็จสวรรคตไปบังเกิดอยู่ในโลกสวรรค์ (ไตรทิพย์ หมายถึง สวรรค์ชั้นดุสิต), เราจักพยากรณ์เทพบุตรที่จากสวรรค์ชั้นดุสิตมาในที่นี้ น้อมภิกษาหารเข้ามาถวายแก่เรา ท่านทั้งหลายจงฟังเรากล่าวเถิด เทพบุตรนั้นจักครองเทวสมบัติประมาณ ๓๐,๐๐๐ กัป ครองสวรรค์ชั้นไตรทิพย์ (ดุสิต) ปกครองเทวดาทั้งปวง , และในอรรณภชาติกวิมานวิมาน

3. พรหมโลกเช่นข้าพเจ้าปรารถนาไตรทิพย์อันยอดเยี่ยม จึงอยากเป็นสหayaกับท้าวมหาพรหมผู้เป็นอธิบดีของโลก คำว่า ไตรทิพย์อันยอดเยี่ยม หมายถึงพรหมโลก
(ส.ส. (ไทย) ๑๕/๒๐๔/๒๕๕,อง.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๓๔/๕๕,ช.ช. (ไทย) ๒๘/๒๑๗/๑๓๐, ๒๘/๙๔๓/๓๒๙,ช.อ.ป. (ไทย) ๓๒/๖๐๓-๖๐๔/๙๒, ๓๒/๖๓๗/๙๗, ส.ส.อ. ๑/๒๐๔/๒๕๒,ช.อ.อ. ๔/๘๒)

ไตรทิพย์สถาน : สวรรค์ โลกทิพย์ เช่น มหาบพิตรผู้เป็นใหญ่กว่าปวงชน คนเช่นนั้นเมื่อตายแล้วย่อมเข้าถึงไตรทิพย์สถาน บุคคลประเภทนี้ ชื่อว่ามีดีมาแต่สว่างไป, ดูคำว่า ไตรทิพย์ (ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๓๒/๑๖๔)

ไตรธาตุ : ธาตุ ๓ ได้แก่ กามธาตุ รูปธาตุ อรูปธาตุ, ภาพ ๓ ได้แก่ กามภาพ รูปภาพ อรูปภาพ, มีคำอธิบายว่า (๑) ธาตุอย่างหยาบ ชื่อกามธาตุ (๒) ธาตุอย่างกลาง ชื่อรูปธาตุ (๓) ธาตุอย่างประณีต ชื่ออรูปธาตุ, กรรมอำนวยผลให้ในกามธาตุ กามภาพจึงปรากฏมีขึ้น กรรมจึงเป็นไร่นาวิญญานเป็นพีช ตัณหาเป็นยางเหนียว วิญญานดำรงมั่นอยู่ได้เพราะธาตุอย่างหยาบ ธาตุอย่างหยาบ(กามธาตุ)ของสัตว์มีวิชาเป็นเครื่องปิดกั้น มีตัณหาเป็นเครื่องผูกใจ การเกิดในภพใหม่จึงมีต่อไป,กรรมอำนวยผลให้ในรูปธาตุ รูปภาพจึงปรากฏมีขึ้น กรรมจึงเป็นไร่นาวิญญานเป็นพีช ตัณหาเป็นยางเหนียว วิญญานดำรงมั่นอยู่ได้เพราะธาตุอย่างกลาง ธาตุอย่างกลาง (รูปธาตุ) ของสัตว์มีวิชาเป็นเครื่องปิดกั้น มีตัณหาเป็นเครื่องผูกใจ การเกิดในภพใหม่จึงมีต่อไป, กรรมอำนวยผลให้ในอรูปธาตุ อรูปภาพจึงปรากฏมีขึ้น กรรมจึงเป็นไร่นาวิญญานเป็นพีช ตัณหาเป็นยางเหนียว วิญญานดำรงมั่นอยู่ได้เพราะธาตุอย่างประณีต ธาตุอย่างประณีต(อรูปธาตุ)ของสัตว์มีวิชาเป็นเครื่องปิดกั้น มีตัณหาเป็นเครื่องผูกใจ การเกิดในภพใหม่จึงมีต่อไป (อง.ต.ก.(ไทย) ๒๐/๗๗/๒๑๗,ช.ม.(ไทย) ๒๙/๑๓๕/๓๗๓,๒๙/๑๗๗/๕๐๖,อง.ต.ก.อ. (บาลี) ๒/๗๗/๒๒๘)

ไตรเพท : เวท(ความรู้) ๓, คัมภีร์ศักดิ์สิทธิ์สูงสุดของศาสนาพราหมณ์ มี ๓ คัมภีร์ ได้แก่ (๑) ฤคเวท หรืออิรุเวท ประมวลบทสวดสรรเสริญเทพเจ้า (๒) ยชุรเวท บทสวดอ่อนหวานในพิธีบูชาโยนุ ต่างๆ (๓) สามเวท ประมวลบทเพลงขับสำหรับสวดหรือร้องเป็นทำนองในพิธีบูชาโยนุ ต่อมา เพิ่ม (๔) อถรรพเวทหรืออาถรรพณเวท ว่าด้วยคาถาอาคมทางไสยศาสตร์ เช่นอัมพัญญูมาณพผู้ เป็นศิษย์ของพราหมณ์ไปกขรชาติ เป็นผู้คงแก่เรียน ทรงจำมนตร์ จบไตรเพทพร้อมทั้งนิพนธ์ ฤคศาสตร์ เกฎศาสตร์ อักษรศาสตร์และประวัติศาสตร์ รู้ตัวบทและไวยากรณ์ ชำนาญโลกายต ศาสตร์และการทำนายลักษณะมหาบุรุษ(ที.สี. (ไทย) ๙/๒๕๖/๘๘,๙/๒๘๒/๑๐๔,๙/๒๙๑/ ๑๐๗,๙/๓๐๓/๑๑๓,๙/๓๐๘/๑๑๗,๙/๓๐๙/๑๑๗,๙/๓๑๐/๑๑๗,๙/๓๑๑/๑๑๘,๙/๓๑๑/ ๑๑๙,๙/๓๑๖/๑๒๑,๙/๓๑๖/๑๒๑,๙/๓๑๖/๑๒๑,๙/๓๑๖/๑๒๑,๙/๓๑๖/๑๒๑,๙/๓๑๖/๑๒๑,๙/๓๑๖/ ๒๓๐,๙/๕๒๕/๒๓๒,๙/๕๒๕/๒๓๒,๙/๕๒๖/๒๓๒,๙/๕๒๖/๒๓๒,๙/๕๒๗/๒๓๒,๙/๕๒๗/๒๓๒, ๒๓๒,๙/๕๓๐/๒๓๒,๙/๕๓๐/๒๓๒,๙/๕๓๐/๒๓๒,๙/๕๓๐/๒๓๒,๙/๕๓๐/๒๓๒,๙/๕๓๐/๒๓๒, ๒๓๖,๙/๕๓๖/๒๓๖,๙/๕๓๖/๒๓๖,๙/๕๓๖/๒๓๖,๙/๕๓๖/๒๓๖,๙/๕๓๖/๒๓๖,๙/๕๓๖/๒๓๖, ๒๔๐,๙/๕๔๙/๒๔๐,๙/๕๕๐/๒๔๑,๙/๕๕๑/๒๔๒,๙/๕๕๑/๒๔๓,๙/๕๕๒/๒๔๓,๙/๕๕๒/ ๑๓/๓๘๓/๔๗๑,๑๓/๓๘๔/๔๗๒,๑๓/๔๒๔/๕๓๓,๑๓/๔๕๕/๕๓๓,๑๓/๔๗๓/๕๙๘,สี.สี. (ไทย) ๑๕/๑๙๔/๒๗๔,๑๕/๒๖๔/๓๘๕, ชุ.ชา. (ไทย) ๒๘/๙๔๓/๓๒๙,๒๘/๙๖๓/๓๓๔,๒๘/ ๙๖๔/๓๓๔,๒๘/๙๖๕/๓๓๔, สี.สี.อ. ๑/๑๙๔/๒๑๙, ๐.ง.ติ.อ. ๒/๕๙/๑๖๓)

ไตรภท : เวท(ความรู้) ๓, ดู ไตรเพท (สี.สี. (ไทย) ๑๕/๒๖๔/๓๘๕, ๐.ง.ป.ณ.จ.ก. (ไทย) ๒๒/๑๙๒/ ๓๑๗)

ไตรโลก : 1. โลก ๓ ได้แก่ กามโลก รูปโลก อรูปโลก มีความหมายเช่นเดียวกับคำว่าไตรธาตุ ไตรภพ, ดู ไตรธาตุ
2. โลก ๓ ได้แก่ มนุสสโลก เทวโลก พรหมโลก
3. โลก ๓ ได้แก่ สังขารโลก สัตว์โลก โอกาสโลก (ช.อุป. (ไทย) ๓๒/๒๐/๔๘๖,ช.อุป. (ไทย) ๓๓/๒๐๖/๕๔๗)

ไตรโลกธาตุ : โลกธาตุ ๓ มีความหมายเหมือนคำว่า ไตรธาตุ เช่น สิ่งไรๆ ในไตรโลกธาตุนี้ พระ ปัญญาจักขุของพระตถาคตนั้น ไม่เห็น ไม่มีเลย (ช.ม. (ไทย) ๒๙/๑๕๖/๔๓๑,๒๙/๑๙๑/ ๕๔๖,ช.ป. (ไทย) ๓๑/๒๐๘/๓๔๐)

ไตรสิกขา : สิกขา ๓ ประการ ได้แก่ ๑) อธิศีลสิกขา สิกขา คือศีลอันยิ่ง การสมทานศึกษาอยู่ใน สิกขาบท ๒) อธิจิตตสิกขา สิกขา คือจิตอันยิ่ง การสั่งตั้งจากกามแล้วบรรลุปฐมฌานถึงจตุตถ ฌาน (๓) อธิปัญญาสิกขา สิกขา คือปัญญาอันยิ่ง การรู้ชัดอริยสัจ ๔ คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรคตามความเป็นจริง การทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติอันไม่มีอาสวะ (สี.ข. (ไทย) ๑๗/๓๖/๑๑๖,๐.ง.ติ.ก. (ไทย) ๒๐/๘๗/๓๑๒,๒๐/๙๑/๓๑๙, ชุ.ช. (ไทย) ๒๕/๒๒๖/๑๐๓,ช.วิ. (ไทย) ๒๖/๔/๕๕๒, ม.ม.อ. ๑/๗/๔๔)

๓.๑๒ หมวดอักษร ต วรรคอักษร ถ เสนอนิยามศัพท์ ๗๒ ศัพท์ดังนี้

ถนน,ถนนหลวง : ทาง, ทางในเมือง, ทางใหญ่ในเมือง เช่น ขอบทูลเชิญพระองค์ทอดพระเนตรร้านตลาดที่เต็มไปด้วยสินค้านานาชนิด เรือน สิ่งของในเรือน ถนน ซอย และถนนหลวง (ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๙๒/๖๙, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๕๖/๔๓๗, อัง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๒๔๔/๓๖๒, ชุ.ชา. (ไทย) ๒๘/๑๔๐๒/๔๐๑)

ถนนใหญ่คือสติปัญญา: การเปรียบสติปัญญาเป็นถนนใหญ่ในเมืองคือธรรม เช่น พระศาสดาพระองค์นั้น ทรงชำระกิเลสแล้ว ทรงบรรลุสัมโพธิญาณอันประเสริฐสุด ทรงสร้างนครคือพระสัทธรรม ซึ่งเป็นเมืองประเสริฐที่สุด พระองค์ทรงสร้างถนนใหญ่คือสติปัญญา อันล้ำเลิศ ไม่มีอะไรคั่นไม่คด เป็นถนนตรง ไพบุลย์ กว้างขวาง (ช.พุทธ. (ไทย) ๓๓/๔/๖๐๗)

ถปติสูตร : พระสูตรว่าด้วยช่างไม้ ช่างไม้ชื่ออสิทิตตะและปุระณะกราบทูลพระผู้มีพระภาคว่า พวกตนรู้สึกน้อยใจและเสียใจที่ได้ทราบข่าวว่า พระผู้มีพระภาคจักเสด็จจากไป แต่ปลื้มใจและดีใจเมื่อได้ทราบข่าวว่า จักเสด็จกลับมา พระองค์จึงตรัสสอนว่า การครองเรือนเป็นเรื่องคับแคบ บรรพชาปลอดโปร่ง ท่านทั้งหลายพึงเป็นผู้ประกอบด้วยธรรม ๔ มีความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระพุทธรเจ้าเป็นต้น (ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๐๒๔๙๖)

ถวายอภิวาท : กราบไหว้, ยกกระพุ่มมือวางไว้เหนือเศียร เช่นทำวมหาราชทั้ง ๔ องค์ ... เปล่งรัศมีให้สว่างไสวทั่วภูเขาคิซณภูมิแล้วเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับถวายอภิวาทแล้ว นั่ง ณ ที่สมควร(ที.ปา.(ไทย)๑๑/๒๓๕/๒๑๙,๑๑/๒๘๔/๒๓๒,ช.เถรี. (ไทย) ๒๖/๑๔๘/๕๗๙,๒๖/๑๕๔/๕๘๐,๒๖/๓๐๙/๖๐๖)

ถอนผม : ดึงผมออกจากศีรษะ เป็นวิธีทรมานตนด้วยโยคะอย่างหนึ่งของผู้ถือลัทธิซีเปลือยหรือศาสนาเซนของนิครนถ์ นาฏบุตร ซึ่งพุทธศาสนาเห็นว่าเป็นการทำตนให้เดือดร้อนโดยเปล่าประโยชน์ เช่น เขากินผักดองเป็นอาหารบ้าง กินข้าวฟ่างเป็นอาหารบ้าง ... ถอนผมและหนวด หมันประกอบการถอนผมและหนวดบ้าง ยืนอย่างเดียว ปฏิเสศการนั่งบ้างนั่งกระโหย่ง ประกอบความเพียรด้วยการนั่งกระโหย่งบ้าง นอนบนหนาม สำเร็จการนอนบนหนามบ้าง (อัง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๙๘/๓๐๕, อภิ.ปุ. (ไทย) ๓๖/๑๗๔/๒๐๗)

ถอยกลับ: การถอยกลับโดยที่จิตไม่ได้สั่งให้ทำตามความเชื่อของนิกายพุทฺพเสลียะซึ่งเชื่อว่า กายกรรมไม่เป็นไปตามที่คิด การเคลื่อนไหวทางกายไม่เกี่ยวข้องกับจิต เช่น บางคนคิดว่าจะไปในที่แห่งหนึ่งแต่ไปในที่อีกแห่งหนึ่ง...คิดว่าจะเหยียดแขนข้างหนึ่งแต่เหยียดแขนอีกข้างหนึ่ง ส่วนเถรวาทเห็นว่า กายกรรมมีจิตเป็นสมุฏฐาน (อภิ.ก. (ไทย) ๓๗/๕๖๖/๖๑๙)

ถ้อยคำ: คำพูด, คำกล่าว เช่น บรรดาเจ้าลิจฉวีเหล่านั้น บางพวกกล่าวอย่างนี้ว่า “พระสมณโคดมจักกล่าวแย้งถ้อยคำของท่านสักจะได้อย่างไร ที่แท้ท่านสักจะกลับจะกล่าวแย้งถ้อยคำของพระสมณโคดม” (ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๕๔/๓๙๐, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๗๔/๗๐,๑๓/๓๔๒/๔๑๕,อัง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๑๗/๑๘๐,๒๑/๑๙๒/๒๗๙, ชุ.วิ. (ไทย) ๒๖/๙๘๗/๑๒๑)

ถ้อยคำล่วงเกิน : คำพูดดูหมิ่นเหยียดหยาม, คำด่า เช่น เราจักถอดกลืนถ้อยคำล่วงเกิน เหมือนพญาช้างในสงคราม อดทนลูกศรที่ตกจากแล่ง เพราะคนจำนวนมากเป็นผู้ทูล(ช.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๒๐/๑๓๓)

ถัมภะ : ความหวั่นคือ กิริยาที่หวั่นคือ ภาวะที่หวั่นคือ ความแข็งกระด้าง ความหยาบคาย ความเป็นผู้มีจิตแข็งกระด้าง ความไม่อ่อนโยน เป็นบาปกรรมและเป็นอุปกิเลสลำดับที่ ๑๑ ในอุปกิเลส ๑๖, ดู อุปกิเลส ๑๖ (ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๓/๓๒, อัง.ทุกก. (ไทย) ๒๐/๒๓๒/๑๓๗,๒๐/๒๓๓/๑๓๗,๒๐/๒๓๔/๑๓๗,๒๐/๒๓๕/๑๓๗,อัง.จตุกก.(ไทย)๒๑/๔๐/๖๘,๒๑/๑๗๐/๒๓๘,๒๑/๗๘๒/๓๔๒,๒๑/๗๘๓/๓๔๒,อัง.ฉกก.(ไทย)๒๒/๗๖/๕๙๙,อัง.อฏฐกก.(ไทย)๒๓/๑๔๗/๔๒๔,๒๓/๑๔๘/๔๒๔,๒๓/๖๒๕/๔๒๔,๒๓/๖๒๖/๔๒๔,อัง.ทสก.(ไทย)๒๔/๒๖๗/๓๘๘,๒๔/๒๖๘/๓๘๘,๒๔/๗๔๕/๓๘๘,๒๔/๗๔๖/๓๘๘, ชุ.สุ.(ไทย) ๒๕/๔๔๐/๕๙๙,ชุ.ม.(ไทย) ๒๙/๕/๑๗, ๒๗/๑๑๖, ๑๙๖/๔๓๒, ๑๙๕/๕๖๔, อภิ. วิ.(ไทย) ๓๕/๘๔๗/๕๕๐)

ถัมภารูปกเถราปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระถัมภารูปกเถระ ซึ่งท่านพระเถระประกาศประวัติในอดีตชาติของตนไว้ว่า ในอดีตชาติที่ปี ๑๑๘ ท่านให้สร้างบันไดแล้วนำดอกมะลิขึ้นไปบูชาพระสถูปของพระพุทธเจ้าพระนามว่าธัมมทัสสี เพราะผลแห่งการบูชาท่าน ท่านไม่รู้จักทุกขัตติเยในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ(ช.อป.(ไทย) ๓๒/๕/๓๐๗)

ถั่วราชมาศ : พืชตระกูลถั่วชนิดหนึ่ง เช่น ข้าพเจ้านั้นรีบรุดไปยังไร่ถั่วราชมาศ ก่อนที่ไร่ถั่วราชมาศ ซึ่งเป็นทรัพย์สินของเจ้าของไร่จะถูกฝูงโคทำลาย ณ ที่นั้น ฐแห่งมีพิษร้ายได้กัดเท้าข้าพเจ้าผู้กำลังรีบด่วน (ช.วิ. (ไทย) ๒๖/๑๑๖๖/๑๔๖, ชุ.ชา. (ไทย) ๒๘/๒๐๔๕/๕๐๒, ชุ.จริยา. (ไทย) ๓๓/๑๓๒/๗๔๔)

ถาดทองคำ : ถาดที่ทำด้วยทองคำ เป็นวัตถุที่มีค่า นิยมนำมาใช้ในการแสดงธรรมด้วยอุปัมา เช่น ถาดทองคำไม่อาจเทียบเท่ากับลาภสักการะ เพราะปรากฏว่าบุคคลบางคนแม้จะไม่พูดเท็จเพราะถาดทองคำ แต่อาจพูดเท็จได้เมื่อมีลาภสักการะมากขึ้น (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๑๖๗/๒๗๓,ชุ.ชา.(ไทย) ๒๗/๒๑/๑๖๐, ชุ.อป. (ไทย) ๓๓/๔๒/๑๘๙)

ถาดรูปิยะ : ถาดเงิน เป็นวัตถุที่มีค่า นิยมนำมาใช้ในการแสดงธรรมด้วยอุปัมา เช่น ถาดเงินไม่อาจเทียบเท่ากับลาภสักการะ เพราะปรากฏว่าบุคคลบางคนแม้จะไม่พูดเท็จเพราะถาดเงิน แต่อาจพูดเท็จได้เมื่อมีลาภสักการะมากขึ้น (ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑๖๗/๒๗๔)

ถ่านไฟ : ถ่านติดไฟ, ถ่านที่มีไฟ ใช้รมกายให้ร้อน บางแห่งใช้เป็นข้ออุปมากับความเปลี่ยนแปลง ความรุ่งโรจน์ เช่นท่านพระอานนที่ได้น้อมคู่มือเนื้อละเอียดสีทองนำใช้คู้้นั้นเข้าไปคลุ่มพระวรกายของพระผู้มีพระภาค พอท่านพระอานนที่น้อมเข้าไปคลุ่มพระวรกายของพระผู้มีพระภาคผู้นั้นปรากฏสีเปล่งปลั่งเหมือนถ่านไฟที่ปราศจากเปลว (ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๙๖/๕๓๔, ม.ม.(ไทย) ๑๓/๒๑๓/๒๕๑,๑๓/๒๑๕/๒๕๓)

ถามธาตุ : ธาตุคือกำลัง ธาตุคือเรียวแรง สภาวะที่มีพลังเข้มแข็ง เป็นธาตุอย่างี่ ๔ ในธาตุคือวิริยะที่มีอาการต่างกัน ๕ ประการ ได้แก่ (๑) นิกกมธาตุ หมายถึงสภาวะที่ปากเพียรออกจากความเกียจคร้าน (๒) ปรักกมธาตุ หมายถึงสภาวะที่ปากบั่นรุดไปข้างหน้าไม่หยุดหย่อน (๓) ถามธาตุ หมายถึงสภาวะที่มีพลังเข้มแข็ง (๔) อิติธาตุ หมายถึงสภาวะที่ตั้งมั่นไม่หวั่นไหว (๕) อุปักกมธาตุ หมายถึงสภาวะที่มีความพยายาม (อัง.ฉกก. (ไทย) ๒๒/๓๘/๔๘๘,อัง.ฉกก.อ.(บาลี) ๓/๓๘/๑๑๘, อัง.ฉกก.ฎีกา (บาลี) ๓/๓๘-๔๑/๑๓๓)

ถามปัญหา : การถามปัญหาเป็นเครื่องมือวัดปัญญา เช่น บุคคลบางคนในโลกนี้เมื่อสนทนากัน จึงรู้
 อย่างนี้ว่า ‘ท่านผู้นี้มีการแสวงหาปัญหาอย่างไร เตรียมปัญหาอย่างไรและถามปัญหาอย่างไร
 ท่านผู้นี้มีปัญญารวม ไม่ใช่มีปัญญา (อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๙๒/๒๘๑)

ถ้า : 1.เสนาสนะที่จัดเป็นอดีตเรากลากของภิกษุ ได้แก่วิหารเรือนมุงแถบเดียว ปราสาท เรือนโล้น
 และถ้ำ, เสนาสนะตามธรรมชาติ เช่น เสนาสนะอันเจียบสงัด คือ ป่า โคนไม้ ภูเขา ซอกเขา
 ถ้ำ ป่าช้า ป่าทึบ ที่แจ้ง ลอมฟาง, ถ้ำมีหลายประเภท ได้แก่ ถ้ำอิฐ ถ้ำศิลา ถ้ำไม้ ถ้ำดิน
 2.ร่างกาย, มหาภูตรูป ๔ และหทัยรูป เช่น นรชนผู้ข้อมอยู่ในถ้ำ ถูกกิเลสมากหลายปิดบัง
 ไว้ เมื่อดำรงตนอยู่(อย่างนี้) ก็จมลงในเหตุให้ลุ่มหลง ผู้เป็นเช่นนั้นแลย่อมอยู่ไกลจากวิเวก (ม.
 ม. (ไทย) ๑๓/๑๓/๑๖,๑๓/๑๓๗/๑๕๕,๑๓/๒๒๓/๒๖๐,๑๓/๔๑๙/๕๒๖,ม.อุ. (ไทย) ๑๔/
 ๑๖/๒๓, อง. ปญจก. (ไทย) ๒๒/๗๕/๑๒๙,๒๒/๗๖/๑๓๗, ชุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๗๗๙/๖๘๘, ชุ.
 อป. (ไทย) ๓๒/๔๖๒/๗๑, ชุ.อป. (ไทย) ๓๓/๑๕/๓๘๗, ๓๓/๑๐๙/๓๘๒, ชุ.ธ.อ. (บาลี) ๒/
 ๑๒๖, ชุ.สุ.อ. (บาลี) ๒/๗๗๙/๓๕๐)

ถ้ำศิลา : ถ้ำหิน ถ้ำบนเขาหิน เช่นโรมกะ เราอยู่ในถ้ำศิลามา ๕๐ กว่าปีเมื่อก่อนนกทั้งหลายไม่
 หวาดระแวง ไว้ใจจึงบินมาเกาะที่มือเรา, ตู ถ้ำ (ชุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๗๙/๑๓๘)

ถิ่นอมมนุษย์ : สถานที่อยู่ของอมมนุษย์, ที่ที่ไม่มีมนุษย์อาศัยอยู่ที่สัญจรของพวกอมมนุษย์มีปีศาจเป็นต้น
 หรือไม่ใช่เป็นทางโคจรของพวกมนุษย์ เช่นน้ำเย็นในถิ่นอมมนุษย์ที่ไม่ได้ใช้สอย ย่อมเหือดแห้ง
 ไป ฉันทิ ทรัพย์ที่คนชั่วได้แล้ว ตนเองไม่ได้ใช้ และไม่ให้คนอื่นใช้ ก็เสียไปเปล่า ฉันทัน (ส.ส.
 (ไทย) ๑๕/๑๓๐/๑๕๖)

ถิ่นอริยะ, มัชฌิมประเทศ : ถิ่นที่เจริญ ถิ่นที่ประเสริฐ หมายถึง มัชฌิมประเทศ จัดเป็นเหตุที่ทำให้
 ยากประการที่ ๓ ใน ๖ ประการ ได้แก่ (๑) ความปรากฏแห่งตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า
 (๒) บุคคลผู้แสดงธรรมวินัยที่ตถาคตประกาศไว้ (๓) บุคคลผู้เกิดขึ้นในถิ่นอริยะ (๔) ความมี
 อินทรีย์ไม่บกพร่อง (๕) ความไม่โง่เขลา ความไม่เป็นคนเซอะ (๖) ความพอใจในกุศลธรรม
 (อง.ฉก. (ไทย) ๒๒/๙๖/๖๒๐,อง.ฉก.อ. ๓/๙๖-๙๗/๑๕๖)

ถีนมิทระ: ความหดหู่และเซื่องซึม คำว่า ถีนะ หมายถึง ความหดหู่ ความไม่ควรแก่การงาน ความ
 ท้อแท้ ความถ้อยถ้อยแห่งใจ ความย่อหย่อน กิริยาที่ย่อหย่อน ภาวะที่ย่อหย่อน ความถดถอย
 กิริยาที่ถดถอย ภาวะที่ถดถอยแห่งใจ ส่วนคำว่า มิทระ หมายถึง ความไม่สะดวกกาย ความ
 ไม่ควรแก่การงาน ความหงอยเหงา ความชบเซาแห่งกาย ความหาวนอน ความง่วงซึม ความ
 หลับ ความโง่งง ความอยากกลับกิริยาที่อยากกลับ ภาวะที่อยากกลับ, เป็นนิวรรณ์ข้อที่ ๓
 ในนิวรรณ์ ๕ ได้แก่ (๑) กามฉันทะ (๒) พยาบาท (๓) ถีนมิทระ (๔) อุทัจจกุกกุจจะ (๕)
 วิจิกิจฉา (ที.สี. (ไทย) ๙/๒๑๗/๗๔,๙/๔๕๘/๒๐๑,๙/๕๔๘/๒๔๐, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๒/
 ๓๑๖,๑๐/๓๘๒/๓๑๗,ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๗๐/๔๘,๑๑/๓๐๐/๒๔๙,๑๑/๓๔๘/๓๖๓,๑๑/๓๕๕/
 ๓๘๑,๑๑/๓๖๐/๔๓๓,ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๙/๓๖,๑๒/๑๑๕/๑๑๒,๑๒/๒๙๖/๓๒๖,๑๒/๔๑๒/
 ๔๔๙,๑๒/๔๕๔/๔๙๓,ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๓/๑๖,๑๓/๔๑๙/๕๒๖,ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๑๖/๒๓,๑๔/
 ๗๕/๘๑,๑๔/๑๐๓/๑๒๔,๑๔/๒๓๔/๒๗๕,ส.ช. (ไทย) ๑๗/๘๔/๑๔๓, ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๔๓/
 ๒๔๗,ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๘๓/๑๑๑,๑๙/๒๐๔/๑๓๖,๑๙/๒๓๗/๑๘๗,๑๙/๘๓๒/๔๐๗,อง.เอกก.
 (ไทย) ๒๐/๑๓/๓,๒๐/๑๘/๔,อง.ทูก. (ไทย) ๒๐/๕๘/๒๒๓,๒๐/๑๒๒/๓๖๘,อง.จตุกก. (ไทย)

๒๑/๑๒/๒๒,๒๑/๖๑/๑๐๒,๒๑/๑๘๘/๓๐๙, อด.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๒๓/๒๗,อด.ฉก. (ไทย) ๒๒/๒๗/๔๖๓,๒๒/๗๓/๕๙๕,๒๒/๗๕/๑๒๙,อด.เอกาทสก.(ไทย)๒๔/๙/๔๐๓,อด.ทสก. (ไทย) ๒๔/๑๒/๑๙,๒๔/๖๘/๑๔๘,๒๔/๘๖/๑๙๓, พุ.อุ. (ไทย) ๒๕/๓๒/๒๓๗,พุ.อิติ. (ไทย) ๒๕/๑๑๑/๔๙๓,พุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๔๔๐/๕๙๙,๒๕/๔๘๘/๖๑๐, พุ.เถร. (ไทย) ๒๖/๑๐๐๙/๕๐๕, พุ.ม. (ไทย) ๒๙/๒๗/๑๑๖,๒๙/๑๔๙/๓๙๗, พุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๘/๔๑,๓๑/๘๖/๑๔๕)

ถีนะ : ความหดหู่ ความง่วง ความไม่ควรแก่การงาน ความท้อแท้ ความถ้อยถอยแห่งใจ ความย่อหย่อน กิริยาที่ย่อหย่อน ภาวะที่ย่อหย่อน ความถดถอย กิริยาที่ถดถอยภาวะที่ถดถอยแห่งใจ (อด.ทก.(ไทย)๒๐/๓๓/๑๘๖,อด.ฉก.(ไทย)๒๒/๖๖/๕๘๕,อภิ.สง.(ไทย)๓๔/๑๑๖๒/๒๙๗,๓๔/๑๒๔๒/๓๑๕,อภิ.วิ.(ไทย)๓๕/๕๔๖/๓๙๘,๓๕/๕๕๑/๓๙๙,อภิ.ก.(ไทย)๓๗/๒๕๑/๑๒๔,๓๗/๕๓๓/๕๗๕,๓๗/๕๕๒/๖๐๑,อภิ.ป.(ไทย)๔๓/๑/๓๕๑,๔๓/๗๔/๓๙๒,๔๓/๘๐/๓๙๕,๔๓/๙๗/๔๐๓)

ถึงชีพิตักษัย :ถึงความสิ้นชีวิต, สิ้นชีวิต เช่นเพราะเหตุที่เจ้าปายาสีทรงให้ทานโดยไม่เคารพ ไม่ทรงให้ทานด้วยพระหัตถ์ของพระองค์ ทรงให้ทานโดยความไม่นอบน้อม แต่ทรงให้ทานอย่างโยนทิ้ง หลังจากถึงชีพิตักษัยแล้วจึงเข้าถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกับพวกเทพชั้นจาตุมหาราช (ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๔๐/๓๗๐,๑๐/๔๔๑/๓๗๒)

ถึงฐานะสูงบ้างต่ำบ้าง :เกิดในที่ดีบ้างไม่ดีบ้าง ถึงภพภูมิที่แตกต่างกันเช่น เกิดในพรหมโลกที่สูงกว่า เทวโลก เกิดในเทวโลกที่สูงกว่ามนุษย์โลกและเกิดในมนุษย์โลกที่สูงกว่าอบายภูมิ (ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๖๗/๒๙๔, ที.ม.อ. (บาลี) ๓๖๗/๓๕๔)

ถึงพร้อมด้วยทิวัญญู :มีความเห็นที่สมบูรณ์พร้อม หมายถึง พระอริยบุคคลชั้นโสดาบันขึ้นไป ซึ่งมีชื่อว่า ‘ผู้ถึงพร้อมด้วยทศสนะ’ บ้าง ‘ผู้มาสู่พระสัทธรรม’ บ้าง ‘ผู้เห็นพระสัทธรรม’ บ้าง ‘ผู้ประกอบด้วยญาณของพระเสขะ’ บ้าง ‘ผู้ประกอบด้วยวิชาของพระเสขะ’ บ้าง ‘ผู้เข้าถึงกระแสธรรม’ บ้าง ‘ผู้มีปัญญาแห่งตลอด’ บ้าง ‘ผู้ยินจรตประตอมตะ’ บ้าง, ผู้ถึงพร้อมด้วยทิวัญญูหรือพระโสดาบันจะไม่ทำฐานะ ๖ ประการ ได้แก่ ๑) เป็นผู้ไม่อาจยึดถือสังขารว่าเป็นของเที่ยง ๒) เป็นผู้ไม่อาจยึดถือสังขารว่าเป็นสุข ๓) เป็นผู้ไม่อาจยึดถือธรรมว่าเป็นอัตตา ๔) เป็นผู้ไม่อาจทำอนันตริยกรรม ๕) เป็นผู้ไม่อาจเชื่อความบริสุทธิ์โดยถือมงคลต้นข้าว ๖) เป็นผู้ไม่อาจแสวงหาเขตบุญนอกศาสนานี้ (อด.ฉก. (ไทย) ๒๒/๙๓/๖๑๗, อด.ทสก. (ไทย) ๒๔/๖๓/๑๔๐,อด.เอกก.อ. (บาลี) ๑/๒๖๘/๔๐๒)

ถึงพร้อมด้วยปัญญา :มีปัญหาบริบูรณ์ เช่น บุคคลบางคนในโลกนี้ตนเองเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยศีลแต่ไม่ชักชวนผู้อื่นให้ถึงพร้อมด้วยศีล ตนเองเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยสมาธิแต่ไม่ชักชวนผู้อื่นให้ถึงพร้อมด้วยสมาธิ ตนเองเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยปัญญาแต่ไม่ชักชวนผู้อื่นให้ถึงพร้อมด้วยปัญญา ... บุคคลเช่นนี้ชื่อว่าผู้ปฏิบัติเพื่อเกื้อกูลตนเอง แต่ไม่ปฏิบัติเพื่อเกื้อกูลผู้อื่น (อภิ.ปุ. (ไทย) ๓๖/๑๗๓/๒๐๕)

ถึงพร้อมด้วยวิมุตติ :มีวิมุตติบริบูรณ์ เช่น บุคคลบางคนในโลกนี้ตนเองเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยศีลแต่ไม่ชักชวนผู้อื่นให้ถึงพร้อมด้วยศีล ตนเองเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยสมาธิแต่ไม่ชักชวนผู้อื่นให้ถึงพร้อมด้วยสมาธิ ตนเองเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยปัญญาแต่ไม่ชักชวนผู้อื่นให้ถึงพร้อมด้วยปัญญา ตนเอง

เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยวิมุตติ แต่ไม่ชักชวนผู้อื่นให้ถึงพร้อมด้วยวิมุตติ ...บุคคลเช่นนี้ชื่อว่าผู้ปฏิบัติ เพื่อเกื้อกูลตนเองแต่ไม่ปฏิบัติเพื่อเกื้อกูลผู้อื่น (อภิ.ป. (ไทย) ๓๖/๑๗๓/๒๐๕)

ถึงพร้อมด้วยอาจารย์และโคจร : สมบูรณ์ด้วยความประพฤตินี้ที่เหมาะสมและที่เกี่ยวไปที่เหมาะสม, คำว่า อาจารย์ หมายถึงความประพฤตินี้ที่เหมาะสม ความไม่ล่วงละเมิดศีลทางกาย ทางวาจา ทั้งทางกายและวาจา หรือการสำรวมในศีลทั้งหมด การไม่เลี้ยงชีวิตด้วยการให้ไม้ไผ่ ให้ใบไม้ ให้ดอกไม้ ให้อาหาร ให้เครื่องสรวนให้ไม้ชำระฟันการพุดยกย่องเพราะต้องการประจบให้เขารัก การพุดที่เล่นที่จริงเหมือนแกงถั่ว การรับเลี้ยงเด็ก การรับใช้ส่งข่าวสาร หรือด้วยมิถาอาชีวะ อย่างใดอย่างหนึ่งที่พระพุทธรูปเจ้าทรงรังเกียจ ภิกษุผู้ปฏิบัติ เช่นนี้เรียกว่าถึงพร้อมด้วยอาจารย์ , ส่วนคำว่า โคจร หมายถึง สถานที่ที่เกี่ยวไปที่เหมาะสม ได้แก่ การไม่เที่ยวคบหาหญิง แพศยา หญิงหม้าย สาวเทื่อ บัณเฑาะก์ ภิกษุณี การไม่เที่ยวไปที่ร้านสุรา การไม่อยู่คลุกคลีกับพระราชา มหาอำมาตย์ของพระราชา เดียรถีย์ สาวกเดียรถีย์ การไม่คลุกคลีกับคฤหัสถ์ที่ไม่สมควรการเสพ การคบ การเข้าไปนั่งใกล้เฉพาะตระกูลที่มีศรัทธาเลื่อมใสเป็นดุษฎีบ่อน้ำ รุ่งเรืองไปด้วยผ้ากาสาวะ อบอวลไปด้วยกลิ่นของฤๅษี ปรารถนาแต่สิ่งที่เป็นประโยชน์เกื้อกูล สิ่งที่เป็นความผาสุก ปรารถนาแต่ความหลุดพ้นจากโยคะแก่พวกภิกษุ ภิกษุณี อุบาสกและ อุบาสิกา ภิกษุผู้ปฏิบัติเช่นนี้เรียกว่าถึงพร้อมด้วยโคจร (อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๕๑๓/๓๘๗)

ถือตัว : มีมานะ ถือทิฐิมีมานะของตัว มานะ(ความถือตัว) มี ๓ ประการ ได้แก่ (๑) มานะว่าเรา เลิศกว่าเขา (๒) มานะว่าเราเสมอเขา (๓) มานะว่าเราด้อยกว่าเขา, บางแห่ง มี ๔ ประการ ได้แก่ (๑) เป็นผู้เลิศกว่าเขา ถือตัวว่าเลิศกว่าเขา (๒) เป็นผู้เสมอเขา ถือตัวว่าเสมอเขา (๓) เป็นผู้ด้อยกว่าเขา ถือตัวว่าด้อยกว่าเขา (๔) เป็นผู้เสมอเขา ถือตัวว่าเลิศกว่าเขา (๕) เป็นผู้เสมอเขา ถือตัวว่าเสมอเขา (๖) เป็นผู้เสมอเขา ถือตัวว่าด้อยกว่าเขา (๗) เป็นผู้ด้อยกว่าเขา ถือตัวว่าเลิศกว่าเขา (๘) เป็นผู้ด้อยกว่าเขา ถือตัวว่าเสมอเขา (๙) เป็นผู้ด้อยกว่าเขา ถือตัวว่าด้อยกว่าเขา (ส.ส. (ไทย) ๑๕/๒๓๓/๓๓๓, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๖๒/๙๔, ๑๙/๘๒๖/๓๙๗, พ.ธ.๒๕/๓๒/๒๓๗, ๒๕/๗๔/๕๐, ๒๕/๑๕๐/๗๘, พ.ม. (ไทย) ๒๙/๒๑/๙๖-๙๗, อภิ.ป. (ไทย) ๓๖/๑๑๘/๑๗๘, พ.ธ.อ.(บาลี) ๓/๑๖๐)

ถือไตรจีวรเป็นวัตร: ปฏิบัติถูกต้องโดยการถือไตรจีวรเป็นวัตร, การครองจีวรเพียง ๓ ผืนเป็นวัตรปฏิบัติ เช่นท่านพระมหากัสสปตอบว่า “ท่านสารีบุตร ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ ตนเองอยู่ป่าเป็นวัตร และกล่าวสรรเสริญคุณแห่งความเป็นผู้อยู่ป่าเป็นวัตร ตนเองเที่ยวบิณฑบาตเป็นวัตร และกล่าวสรรเสริญคุณแห่งความเป็นผู้เที่ยวบิณฑบาตเป็นวัตร ตนเองถือผ้าบังสุกุลเป็นวัตร และกล่าวสรรเสริญคุณแห่งความเป็นผู้ถือผ้าบังสุกุลเป็นวัตร ตนเองถือไตรจีวรเป็นวัตร และกล่าวสรรเสริญคุณแห่งความเป็นผู้ถือไตรจีวรเป็นวัตร(ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๓๖/๓๖๙, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๕๑/๔๒๗)

ถือบาตรและจีวร: ถือบาตรด้วยมือ ถือจีวรด้วยกาย คือห่มจีวรแล้วอุ้มบาตร (ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๕๔/๑๙๕, ๑๕/๑๖๒/๒๑๗, ๑๕/๑๖๓/๒๑๘, ๑๕/๑๖๓/๒๑๙, ๑๕/๑๙๔/๒๗๓, อ.จ.ก. (ไทย) ๒๒/๔๑/๔๙๓, อ.จ.ป. (ไทย) ๒๒/๗๖/๑๓๒, อ.จ.น.ว. (ไทย) ๒๓/๓/๔๓๐, ๑๒/๔๕๕, อ.จ.อ. (ไทย) ๒๓/๒๑/๒๕๗, ๒๓/๒๖๔, อ.จ.ส.ต.ก. (ไทย) ๒๓/๔๒/๖๒, ๒๓/๔๓/๖๔, ๒๓/๕๓/๙๓, วิ.อ. (บาลี) ๑/๑๖/๑๘๐, ที.ม.อ.(บาลี) ๑๕๓/๑๔๓, ม.ม.อ.(บาลี) ๑/๖๓/๑๖๓, พ.ธ.อ.(บาลี) ๖/๖๕)

ถือประมาณ : เปรียบเทียบตัดสินหรือจัดคุณสมบัติ หรือคุณธรรมด้านเดียวกันระหว่างบุคคลหนึ่งกับอีกบุคคลหนึ่งว่า ใครมีคุณน้อย ใครมีคุณมาก เช่นบุคคลผู้ถือประมาณย่อมถือประมาณข้อนั้นว่า ‘ธรรมแม้ของบุคคลนี้ก็คือ ธรรมของอีกคนหนึ่งนั่นแล บรรดาบุคคล ๒ คนนั้น เพราะเหตุไร คนหนึ่งจึงเลวคนหนึ่งจึงดี’ (อง.ฉก. (ไทย) ๒๒/๔๔/๕๐๕)

ถือผ้าบังสุกุลเป็นวัตร : ปฏิบัติถูกต้องโดยการถือผ้าบังสุกุลเป็นวัตร, การใช้เฉพาะผ้าเปื้อนฝุ่นเป็นวัตรปฏิบัติ เช่นท่านพระมหากัสสปะตอบว่า “ท่านสารีบุตร ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ ตนเองอยู่ป่าเป็นวัตร และกล่าวสรรเสริญคุณแห่งความเป็นผู้อยู่ป่าเป็นวัตร ตนเองเที่ยวบิณฑบาตเป็นวัตร และกล่าวสรรเสริญคุณแห่งความเป็นผู้เที่ยวบิณฑบาตเป็นวัตรตนเองถือผ้าบังสุกุลเป็นวัตร และกล่าวสรรเสริญคุณแห่งความเป็นผู้ถือผ้าบังสุกุลเป็นวัตร(ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๔๒/๓๗๓)

ถือมงคลตื่นข่าว: เชื่อถือมงคลตามที่ได้เห็นได้ยินได้รู้มาโดยขาดปัญญาพิจารณาไตร่ตรองอย่างรอบคอบ, เชื่อว่าจะมีความสำเร็จตามสิ่งที่เห็น ที่ได้ยินที่ได้รับรู้, เชื่อว่ารูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะเป็นมงคล, ผู้ถือมงคลตื่นข่าวมี ๓ ประเภท คือ (๑) ทิฐุมงคลิกะ ผู้ที่เชื่อตามรูปที่เห็นว่าเป็นมงคล เช่น การตื่นตอนเช้าเห็นดอกไม้สดเป็นมงคล การเห็นสีขาเป็นมงคล (๒) สุตมมงคลิกะ ผู้ที่เชื่อสิ่งที่ได้ยินว่าเป็นมงคล เช่น ได้ยินคำว่า พ่อมหาจำเริญ ก็เชื่อว่าจำเริญได้จริงตามเสียงที่ได้ยินนั้น (๓) มุตมมงคลิกะ ผู้ที่เชื่อว่ากลิ่น รส โผฏฐัพพะที่ตนเองรับรู้เป็นมงคล, เป็นธรรมของอุบาสกจันทรกาล อุบาสกเศร้าหมอง อุบาสกนารังเกียจ ข้อที่ ๓ ใน ๕ ประการ ได้แก่ (๑) เป็นผู้ไม่มีศรัทธา (๒) เป็นผู้ทุศีล (๓) เป็นผู้ถือมงคลตื่นข่าว เชื่อมงคลไม่เชื่อกรรม (๔) แสวงหาผู้รับทักษิณานอกศาสนานี้ (๕) ทำอุปการะนอกศาสนาก่อน (อง.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๑๗๕/๒๙๒, อง.ฉก. (ไทย) ๒๒/๔๓/๖๑๗, อง.ปญจก.อ. (บาลี) ๓/๑๗๕/๖๗, อง.ฉก.อ. (บาลี) ๓/๙๒-๙๕/๑๕๕)

ถืออริ้น : ถือทิฐิมานะ การถืออริ้นเป็นอุปกิเลส เป็นธรรมที่แสดงถึงความเป็นผู้ว่ายาก เป็นมูลเหตุแห่งการวิวาท เช่น บุคคลผู้บำเพ็ญตบะเป็นผู้ยึดมั่นทิฐิของตน มีความถืออริ้น สละสิ่งที่ตนยึดมั่นได้ยาก ข้อที่บุคคลผู้บำเพ็ญตบะเป็นผู้ยึดมั่นทิฐิของตน มีความถืออริ้น สละสิ่งที่ตนยึดมั่นได้ยาก นี้แลเป็นอุปกิเลสของบุคคลผู้บำเพ็ญตบะ (ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๖๓/๔๔, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๘๑/๑๘๘)

ถุณน้ำอสุจิ : ถุณน้ำอสุจิของพระอรหันต์ เป็นความเชื่อของนิกายปุพพเสลียะที่เชื่อว่า พระอรหันต์มีถุณน้ำอสุจิ จึงมีการปล่อยน้ำอสุจิได้ บางครั้ง พวกเทวดาผู้นับเนื่องในหมู่มารอาจนำน้ำอสุจิและการปล่อยน้ำอสุจิเข้าไปให้แก่พระอรหันต์ บางครั้ง น้ำอสุจิและการปล่อยน้ำอสุจิเกิดจากผลของการฉัน การดื่ม การเคี้ยว และการลิ้ม (อภิ.ก. (ไทย) ๓๗/๓๐๙/๒๕๕)

ถุลลโกฏฐิตะ, นิคม : นิคมชื่อถุลลโกฏฐิตะ เป็นเขตชนบทของ แคว้นกुरु บางทีเรียกว่า ถุลลโกฏฐิตคาม คำว่า ถุลลโกฏฐิตะ แปลว่า สถานที่ที่มีอยู่ฉางเต็มเปี่ยม หรือสถานที่มีข้าวแน่นอยู่ฉาง เพราะเป็นที่มีการทำข้าวกล้าเป็นประจำ มีการบรรจุเมล็ดข้าวไว้ในอยู่ฉางจำนวนมาก เป็นสถานที่ที่รัฐบาลกุลบุตรทูลขอบวชกับพระพุทธเจ้า ในตำบลนี้มีพระราชอุทยานชื่อมิกจิระของพระเจ้าโกรัพยะตั้งอยู่ ซึ่งเป็นที่ที่ท่านได้มาพำนักและแสดงธรรมแก่พระเจ้าโกรัพยะ (ม. (ไทย) ๑๓/๒๙๓/๓๔๙)

อุลลติสสา, ภิกษุณี:ภิกษุณีชื่ออุลลติสสา เป็นศิษย์ของพระอานนท์ นางไม่พอใจที่พระมหากัสสปเถระ แสดงธรรมแก่ภิกษุณีทั้งหลายต่อหน้าพระอานนท์ กล่าวเปรียบเปรยว่าพระมหากัสสปะ เหมือนพ่อค้าเข้มน เอาเข้มนมาขายแก่ช่างเข้มนผู้ชำนาญคือพระอานนท์ ภายหลัง นางได้ลาสิกขาไป (ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑๕๓/๒๕๔,๑๖/๑๕๔/๒๕๗)

อุลลันทา, ภิกษุณี: ภิกษุณีชื่ออุลลันทาเป็นหญิงสาว ๔ คนพี่น้อง ผู้บวชอยู่ในสำนักภิกษุณี คือนันทา นันทวดี สุนทรินันทา และอุลลันทา เป็นฝ่ายของพระเทวทัต พระโกกาลิกะ พระกตโมรคตีสสกะ พระชันทเววีบุตร พระสมุทททัต นางเป็นต้นเหตุให้เกิดสิกขาบททั้งที่เป็นครุ กาบัตติและลหุกาบัตติหลายสิกขาบท เช่นวัชชปฏิจฉาทิกาปาราชิกสิกขาบท (ว่าด้วยภิกษุณี ปกปิดอ่าบัตติชั่วหยาบของภิกษุณีอื่น)อุกขิตตานุวัตติกาปาราชิกสิกขาบท(ว่าด้วยการประพฤติ ตามภิกษุผู้ถูกสงฆ์พร้อมเพรียงกันลงอุกเขปนียกรรม) สังฆาทิเสสสิกขาบทที่ ๑ (ว่าด้วยการก่อ คดีพิพาทของภิกษุณี)ปริปาจิตสิกขาบท(ว่าด้วยการฉนบิณฑบาตที่ภิกษุณีแนะนำให้จัดเตรียม) (วิ.มหา. (ไทย) ๑/๑๕๗/๑๓๐,๑/๑๕๗/๑๓๑,วิ.มหา. (ไทย) ๒/๑๙๒/๓๕๖, วิ.ภิกษุณี. (ไทย) ๓/๖๕๖/๒, ๓/๖๖๔/๑๐, ๓/๖๖๔/๑๑, ๓/๖๖๘/๑๔, ๓/๖๗๘/๒๖, ๓/๖๗๘/๒๗,๓/ ๖๘๒/๓๐, ๓/๖๘๒/๓๑, ๓/๖๘๔/๔๑, ๓/๖๘๔/๔๒, ๓/๗๒๑/๖๓, ๓/๗๒๗/๖๘,๓/๗๒๗/๖๙, ๓/ ๗๓๘/๘๒, ๓/๗๓๘/๘๓, ๓/๑๑๖๖/๓๕๑,วิ.ป. (ไทย) ๘/๒๐๓/๒๐๖,๘/๒๐๓/๒๐๗,๘/๒๐๔/ ๒๐๗,๘/๒๑๐/๒๑๒,๘/๒๑๖/๒๑๕,๘/๒๑๗/๒๑๗,๘/๒๑๗/๒๑๘,๘/๒๑๗/๒๑๙,๘/๒๑๗/ ๒๒๐,๘/๒๑๗/๒๒๑,๘/๒๑๗/๒๒๒,๘/๒๑๗/๒๒๓,๘/๒๑๘/๒๒๔,๘/๒๑๙/๒๓๑,๘/๒๔๘/ ๓๒๘)

อุลลัจฉัย, อาบัติ:อาบัติที่เป็นกรรมหยาบ มีโทษมาก และมีโทษหยาบกว่าอาบัติที่เป็นเทศนาคามินีข้อ อื่น ในบรรดาอาบัติเบา ๕ อย่าง คืออุลลัจฉัย ปาจิตติย ปาฏิเทศนียะ ทุกกฏ และทุพภา สิต ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า เธอจงฟังอาบัติที่เราเรียกว่าอุลลัจฉัย ตามลำดับ ภิกษุใดแสดง ในภิกษุรูปเดียว และภิกษุรูปใดรับโทษนั้น โทษเสมอด้วยโทษนั้นไม่มี เพราะเหตุนี้เราจึง เรียกโทษนั้นว่าอุลลัจฉัย(วิ.จ. (ไทย)๖/๒๐๑/๓๑๖,๖/๒๐๑/๓๑๗,วิ.ป. (ไทย)๘/๑๕๗/๑๒๒,๘/ ๑๕๘/๑๒๒,๘/๑๕๙/๑๒๒,๘/๑๖๐/๑๒๒,๘/๑๖๑/๑๒๒,๘/๑๖๑/๑๒๓,๘/๑๖๑/๑๒๔,๘/ ๑๖๑/๑๒๕,๘/๑๖๑/๑๓๖,๘/๑๖๑/๑๒๗,๘/๑๖๑/๑๒๘,๘/๑๘๓/๑๖๘,๘/๑๘๗/๑๗๒,๘/ ๑๘๗/๑๘๓,๘/๑๘๗/๑๘๔,๘/๒๐๐/๒๐๐,๘/๒๐๐/๒๒๘,๘/๒๐๐/๒๒๙,๘/๒๒๙/๒๘๑,๘/ ๒๒๙/๒๘๒,๘/๒๒๙/๒๘๓,๘/๒๒๙/๒๘๔,๘/๓๙๖/๕๖๗,๘/๓๙๖/๕๖๘,๘/๓๙๙/๕๖๙,๘/ ๔๔๔/๖๒๘, ๘/๔๘๑/๖๙๘,วิ.อ. (บาลี) ๓/๔๗๕/๕๒๘)

อุลลชาตก :ชาตกว่าด้วยหนูไม่กินแกลบ พระพุทธเจ้าตรัสเล่าว่า เมื่อครั้งที่พระองค์ยังเป็นพระโพธิสัตว์ เสวยพระชาติเป็นอาจารย์ที่ศาปาโมกข์ได้ผู้กมนตร์ให้พระราชากุมารพรหมทัตผู้เป็นศิษย์ไว้ สาธยายเป็นประจำ หลังจากจบการศึกษากลับมาครองราชสมบัติแล้วและมีพระโอรส พระชนมายุได้ ๑๖ ปีเพื่อป้องกันไม่ให้พระโอรสคิดขบถ จึงสั่งว่าเมื่อจะเสวยอาหารให้กล่าว มนตร์บทที่ ๑ ว่าแกลบยังคงเป็นแกลบ ข้าวสารก็คงเป็นข้าวสารสำหรับหนู พวกหนูไม่กิน แกลบคงกินแต่ข้าวสาร ขณะนั้นพระราชากุมารกายาพิชไว้แล้วแต่ไม่ได้โอกาสที่จะใส่ลงใน อาหารจึงล้มเลิก ในเวลาที่จะประชุมใหญ่ให้ร่ายมนตร์บทที่ ๒ ว่าการปรึกษากันในป่าก็ดี การกระซิบกันในบ้านก็ดี การวางแผนฆ่าก็ดี ทั้งหมดนั้นเรารู้แล้ว พระราชากุมารเข้าใจว่า

พระราชารู้แผนการของตนจึงหนีไป ๗-๘วันจึงกลับมา ในเวลาประทับยี่สิบที่หัวบันไดให้กล่าวว่า ทราบว่า พ่อลิงกัตลูกอันตะของลูกลิงตัวผู้ทิ้งเสียตั้งแต่ยังเล็กพระราชกุมารเข้าพระทัยพระราชบิดาจะให้จับตนตอนจึงหนีไปถึงครึ่งเดือนจึงกลับมาในเวลาทีพระราชประยี่นที่ธรณีประตูให้ร้ายมนตรีว่าการที่เจ้ากระสับกระส่ายอยู่เหมือนแพะตาบอดในไร่ผักกาดและเจ้านอนใต้แท่นบรรทมทั้งหมดนั้นเรารู้แล้ว พระราชกุมารเข้าใจว่าพระราชบิดาทราบการกระทำของตนจึงออกจากซ่อนมาขอขมาโทษต่อพระบิดาพระโพธิสัตว์ได้ป้องกันรักษาศิษย์ไว้ได้ อาจารย์ยอมทำความป้องกันศิษย์ผู้เคารพเชื่อฟังในทิศทั้งหลายอย่างนี้(ช.ช.จตุกก.(ไทย) ๒๗/๑๔๙/๑๘๗)

ถูกปัจจัยปรุงแต่ง :ถูกปัจจัยสร้างขึ้น เกิดขึ้นได้โดยอาศัยปัจจัย เช่นอานนท รูปไม่เที่ยง ถูกปัจจัยปรุงแต่ง อาศัยปัจจัยเกิดขึ้น มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา มีความคลายไปเป็นธรรมดามีความดับไปเป็นธรรมดา ความดับแห่งรูปนั้น เราเรียกว่า ‘นิโรธ’ (ส.ช.(ไทย) ๑๗/๒๑/๓๓, ๑๗/๕๕/๗๙)

กณนคร :ชื่อเมือง ปราภฏในมหาชนกษัตริย์ เช่น เธออย่าเรียกอาตมภาพว่าเป็นพระสวามีของเธอ และอาตมภาพก็จะไม่เรียกเธอว่าเป็นพระมเหสีของอาตมภาพต่อไป เมื่อกษัตริย์ทั้ง ๒ ตรัสข้อความนี้แล้วต่างก็เสด็จเข้าไปยังกณนคร (ช.ช.(ไทย) ๒๘/๒๘๗/๒๒๗)

กณคาม, หมู่บ้าน :ชื่อหมู่บ้านพราหมณ์ บางแห่งเรียก กณะ ตั้งอยู่ในแคว้นมัลละ เป็นสถานที่ที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงอุทปานสูตร อนึ่งในการกำหนดเขตของปัจฉิมชนบทและมัชฌิมชนบทในพระวินัยปิฎกกำหนดไว้ว่า ทางทิศตะวันตกมีหมู่บ้านพราหมณ์กณะเป็นขอบเขต พื้นเขตนั้นออกไปเป็นปัจฉิมชนบท ด้านในเป็นมัชฌิมชนบท ในอรรถกถาอุทปานสูตรกล่าวสอดคล้องกันว่า กณคามเป็นที่ตั้งแห่งมัชฌิมประเทศในทิศอาคเนย์ (วิ.ม.(ไทย) ๕/๒๕๙/๓๙, ช.ช.(ไทย) ๒๕/๖๙/๓๑๗)

กุปลิชะ, พระเจ้าจักรพรรดิ :พระเจ้าจักรพรรดิพระนามว่ากุปลิชะ ประสูติในกัปที่ ๙๔ นับจากกัปนี้ไปเป็นอดีตชาติของพระลัมภาโรปกเถระบำเพ็ญบุญคือได้ยกเสาชงขึ้นไว้ที่เจดีย์ของพระพุทธเจ้าพระนามว่าอัมมทัสสี สร้างบันไดขึ้นสู่พระสถูปและบูชาด้วยดอกมะลิ ด้วยผลบุญนั้นทำให้ท่านไม่รู้จักทุกข์และบรรลุปฏิสัมภิตา ๔ วิโมกข์ ๘ และอภิญญา ๖ (ช.ช.(ไทย) ๓๒/๘/๓๐๗)

กุปารหุคค : บุคคลที่ควรแก่พระสถูป ผู้ควรสร้างสถูปถวาย บุคคลผู้ควรแก่การสร้างสถูปบรรจุพระธาตุไว้แบ่งเป็น ๒ จำพวกก็มี ๔ จำพวกก็มี แบ่งเป็น ๒ จำพวก ๑) พระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ๒) พระเจ้าจักรพรรดิ, แบ่งเป็น ๔ จำพวกได้แก่ ๑) พระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ๒) พระปัจเจกสัมพุทธเจ้า ๓) พระสาวกของพระตถาคต ๔) พระเจ้าจักรพรรดิ (ที.ม.(ไทย)๑๐/๒๐๖/๑๕๓,๑๐/๒๐๖/๑๕๔,อง.ท.ก.(ไทย) ๒๐/๕๖/๙๘,อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๒๔๗/๓๖๗)

กุปารหุสูตร :พระสูตรว่าด้วยกุปารหุคค พระผู้มีพระภาคตรัสว่า กุปารหุคค ๔ จำพวก คือ ๑) พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ๒) พระปัจเจกพุทธเจ้า ๓)สาวกของพระตถาคต ๔) พระเจ้าจักรพรรดิ (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๒๔๗/๓๖๗)

เฉยยสัตถสมุฏฐาน : สมุฏฐานที่มีเฉยยสัตถสิกขาบทเป็นเกณฑ์ กล่าวคือ อาบัติที่เกิดทางกายกับจิต มิใช่เกิดทางวาจา และเกิดทางทวารทั้ง ๓, เป็นสมุฏฐานของอาบัติข้อที่ ๙ ในสมุฏฐาน ๑๓ กลุ่ม ได้แก่ ๑) ปฐมปาราชิกสมุฏฐาน ๒) อทินนาทานสมุฏฐาน ๓) สัจจจริตสมุฏฐาน ๔) สมณูภาสนสมุฏฐาน ๕) กฐินสมุฏฐาน ๖) เอฬกโถมสมุฏฐาน ๗) ปทโสธัมมสมุฏฐาน ๘) อัทธานสมุฏฐาน ๙) เฉยยสัตถสมุฏฐาน ๑๐) ธัมมเทสนาสมุฏฐาน ๑๑) ภูตาโรจนสมุฏฐาน ๑๒) โจริวภูฏานาปนสมุฏฐาน ๑๓) อนนุญญาตสมุฏฐาน, สิกขาบทที่มีเฉยยสัตถสมุฏฐานเป็นเกณฑ์มี ๗ สิกขาบท ได้แก่เฉยยสัตถสิกขาบท ว่าด้วยการเดินทางไกลร่วมกับพ่อค้าเกวียนผู้เป็นโจร อุปัสสูตติสิกขาบท ว่าด้วยการแอบฟังภิกษุทะเลาะกัน สูปวิญญาปนสิกขาบท ว่าด้วยการออกปากขอแกลงและข้าวสุก รัตติสิกขาบท ว่าด้วยการสนทนากับชายในเวลาค่ำคืน ฉันทนสิกขาบท ว่าด้วยการยื่นเคียงคู่กันสองต่อสองกับชายในโอกาสที่กำลัง โอกาสสิกขาบท ว่าด้วยการยื่นเคียงคู่กันสองต่อสองกับชายในที่แจ้ง และพยุหสิกขาบท ว่าด้วยการยื่นเคียงคู่กันสองต่อสองกับชายในตรอกตัน(วิ.ป.(ไทย) ๘/๒๑๙/๒๒๙, ๘/๒๑๙/๒๓๐, ๘/๒๑๙/๒๓๑, วิ.อ.(บาลี) ๓/๒๕๘-๒๖๗/๔๒๓-๔๓๔, กงฺขา.อ. (บาลี) ๑๓๖-๑๓๗)

เถรนามกสูตร : พระสูตรว่าด้วยพระเถรนามกะ พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเวฬุวัน ได้ทรงยกย่องท่านพระเถรนามกะซึ่งชอบอยู่ผู้เดียวและกล่าวสรรเสริญการอยู่ผู้เดียวและทรงแนะนำการอยู่ผู้เดียวที่บริบูรณ์โดยพิสดารแก่ท่านว่า สิ่งใดที่ล่วงไปแล้ว สิ่งนั้นก็ละได้แล้ว สิ่งใดยังมาไม่ถึง สิ่งนั้นก็สละเสีย ความกำหนด ด้วยความพอใจในการได้อัตภาพในปัจจุบันย่อมถูกกำจัดด้วยดี นี่คือการอยู่ผู้เดียวโดยพิสดาร (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๒๔๔/๓๓๖)

เถรนามกะ, พระ : พระชื่อเถระหรือเถรนามกะ ท่านชอบอยู่ผู้เดียว และกล่าวสรรเสริญการอยู่ผู้เดียว เข้าหมู่บ้านบิณฑบาตผู้เดียวกลับผู้เดียวนั่งในที่ลับผู้เดียวและอธิษฐานจงกรมผู้เดียว พระพุทธเจ้าตรัสเรียกมาแล้วทรงแสดงการอยู่ผู้เดียวที่ถูกต้อง ความว่า การละสิ่งที่ล่วงไปแล้ว ได้สละสิ่งที่ยังมาไม่ถึงเสียได้ กำจัดความกำหนดด้วยความพอใจในการได้อัตภาพในปัจจุบันได้ จึงจะเป็นการอยู่ผู้เดียวที่บริบูรณ์ (ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒๔๔/๓๓๖)

เถรวาทะ : วาทะว่าตนเป็นใหญ่ในเรื่องนั้น, วาทะว่าตนเป็นผู้มั่นคงในเรื่องนั้น, คำรับรองว่ามีภูมิความรู้สูงเทียบเท่าอาจารย์ผู้เถระเช่น พระพุทธเจ้าตรัสว่า ... เมื่อเรากล่าวอย่างนี้ อาฬารดาบส กาลามโคตรจึงกล่าวกับเราว่า ‘เชิญท่านอยู่ก่อน ธรรมนี้ก็เช่นเดียวกับธรรมที่วิญญูชนจะพึงทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่งเองตามแบบอาจารย์ของตน เข้าถึงอยู่ได้ในเวลาไม่นาน’ จากนั้นไม่นาน เราก็เรียนรู้ธรรมนั้นได้อย่างรวดเร็ว ชั่วขณะปิดปากจบเจรจาปราศรัยเท่านั้น ก็กล่าวญาณวาทะและเถรวาทะได้ (ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๗๗/๓๐๐, ๑๒/๓๗๑/๔๐๖, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๒๗/๓๙๕, ๑๓/๔๗๕/๖๐๑, ม.ม.อ. ๒/๒๗๗/๗๙)

เถรสสูตร : พระสูตรว่าด้วยธรรมของพระเถระ ในคัมภีร์พระไตรปิฎก อังคุดตรนิกาย มีเถรสสูตร ๒ สูตร คือ

1.เถรสสูตร ในปัญจกนิบาต กล่าวถึงธรรมของพระเถระ ๕ ข้อ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุผู้เถระ เป็นผู้ปฏิบัติเพื่อไม่เกื้อกูล เพื่อไม่ใช่สุข เพื่อไม่ใช่ประโยชน์แก่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย เพราะประกอบด้วยธรรม ๕ คือ (๑) เป็นรัตตัญญู(คือผ่านมาหลายราตรี) บวชมานาน (๒) เป็นผู้มิมีชื่อเสียง มียศ มีบริวารมาก (๓) เป็นผู้ได้ปัจจัย ๔ (๔) เป็นพหูสูต ทรงความรู้ ได้ยินได้

ฟังมาก (๕) เป็นมิชฌาภิบาลมีความเห็นวิปริต ส่วนภิกษุผู้เถระเป็นผู้ปฏิบัติเพื่อเกื้อกูล เพื่อความสุข เพื่อประโยชน์แก่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย เพราะประกอบด้วยธรรม ๕ คือ (๑) เป็นรัตตัญญู บวชมานาน (๒) เป็นผู้มีชื่อเสียง มียศ มีบริวารมาก (๓) เป็นผู้ได้ปัจจัย ๔ (๔) เป็นพหูสูต ทรงความรู้ ได้ยินได้ฟังมาก (๕) เป็นสัมมาภิบาลมีความเห็นไม่วิปริต (อง.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๘๘/๑๕๖)

2.เถรสูตร ในทสกนิบาต กล่าวถึงคุณธรรมของพระเถระ ๑๐ ข้อ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุเถระประกอบด้วยธรรม ๑๐ จะอยู่ใน ทิศใด ๆ ย่อมอยู่สำราญโดยแท้ คือ (๑) เป็นรัตตัญญู บวชมานาน (๒) มีศีล สำรวมด้วยการสังวรในปาติโมกข์ เพียบพร้อมด้วยอาจารย์และโคจร มีปกติเห็นภัยในโทษแม้เล็กน้อย สมทานศึกษาอยู่ในสิกขาบททั้งหลาย (๓) เป็นพหูสูต ทรงสุตะ สังสมสุตะ เป็นผู้ฟังมากซึ่งธรรมทั้งหลายแล้วทรงจำไว้ได้ คล่องปาก ขึ้นใจ แหวงตลอดดีด้วยทิวติ (๔) ทรงจำปาติโมกข์ทั้งสองได้ดี จำแนกได้ดี ให้เป็นไปได้ดีโดยพิสดาร วินิจฉัยได้ดีโดยสูตร โดยอนุพยัญชนะ (๕) ฉลาดในการระงับอธิกรณ์ที่เกิดขึ้น (๖) เป็นผู้ใคร่ธรรม เป็นผู้ฟังและแสดงธรรมเป็นที่พอใจ มีปราโมทย์อย่างยิ่ง ในอธิธรรมและอภิวินัย (๗) สันโดษด้วยจีวร บิณฑบาต เสนาสนะและเภสัชตามแต่จะได้อ (๘) เป็นผู้นำเลื่อมใสในการก้าวไปและถอยกลับ เป็นผู้สำรวมดีในการนั่งในละแวกบ้าน (๙) ได้มาน ๔ อันมีในจิตยิ่ง ตามความปรารถนา ได้โดยไม่ยาก ไม่ลำบาก (๑๐) ทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติอันไม่มีอาสวะ (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๙๘/๒๓๑)

เถรสูตร^๒ : พระสูตรว่าด้วยคุณธรรมของพระเถระ

เถระ : ผู้มีความมั่นคง(อิริยาบถหรือเสถียรภาพ) ในพระศาสนา ไม่สีกกลับคืนไปสู่เพศคฤหัสถ์อีก ประกอบด้วยคุณธรรมที่ทำให้เป็นพระเถระ(เถรธรรม)มีศีลเป็นต้น, คำว่า เถระ เป็นคำเรียกภูมิของภิกษุตามปูนอายุ ๓ ระดับ คือ ภิกษุปูนเถระ ภิกษุปูนมัชฌิมะ และภิกษุปูนนวกะ หรือเรียกว่าพระเถระ พระมัชฌิมะ พระนวกะ พระเถระหมายถึงพระผู้มีระดับอายุ คุณธรรม ความรู้ ที่นับว่าเป็นพระผู้ใหญ่ คือมีพรรษาตั้งแต่ ๑๐ ขึ้นไป และรู้ปาติโมกข์เป็นต้น พระมัชฌิมะหมายถึงพระระดับกลางมีระดับอายุ คุณธรรม ความรู้ ที่นับว่าพระปูนกลาง คือมีพรรษาตั้งแต่ครบ ๕ แต่ยังไม่ถึง ๑๐ พระนวกะหมายถึงพระใหม่ มีระดับอายุ คุณธรรม ความรู้ที่นับว่ายังใหม่ มีพรรษาดำกว่า ๕ ยังต้องถือนิสสัย, ในพระพุทธศาสนาใช้ความเป็นพระเถระเพื่อเป็นข้ออ้างอิงในทางธรรมวินัยได้ตามหลักมหาปเทศ ๔ เช่น ภิกษุในธรรมวินัยนี้พึงกล่าวอย่างนี้ว่า ‘ในอวาสซื่อนั้นมีภิกษุผู้เป็นเถระอยู่รูปหนึ่งเป็นพหูสูต เรียนคัมภีร์ ทรงธรรม ทรงวินัย ทรงมาติกา ข้าพเจ้าได้สดับรับมาเฉพาะหน้าพระเถระรูปนั้นว่า ‘นี้เป็นธรรม นี้เป็นวินัย นี้เป็นสัตถุศาสน์’ ข้ออ้างเช่นนี้ พระพุทธเจ้าทรงแนะนำให้จดจำไว้ แต่ไม่ให้เชื่อถือเสียทีเดียว ควรนำธรรมวินัยนั้นมา สอบสวนกับพระสูตรและพระวินัย ถ้าตรงกันจึงควรเชื่อถือ (ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๓๖/๘๒, ๑๐/๑๘๘/๑๓๖, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๖๙, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๔๗/๓๘๐, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒๒๒/๒๕๕, อง.ท.ก. (ไทย) ๒๐/๑๐๐/๓๓๔, อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๒๒/๓๕,๒๑/๑๖๐/๒๒๔,๒๑/๑๘๐/๒๕๔, อง.สตุตทก. (ไทย) ๒๓/๒๓/๓๗,๒๓/๒๙/๔๕,๒๓/๓๑/๔๗,อง.ทสก.

(ไทย) ๒๔/๑๘/๓๔, ชุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๖๐/๑๑๓, ๒๕/๒๖๑/๑๑๓, ชุ.วิ. (ไทย) ๒๖/๖๕๗/๗๔, ๒๖/๘๑๑/๙๓, ที.ม.อ. (บาลี) ๑๓๖/๑๒๖, ที.ม.ฎีกา(บาลี) ๑๓๖/๑๕๕)

เถราปทาน:ประวัติในอดีตชาติของพระเถระคือประวัติในอดีตชาติของพระเถระผู้เป็นพระอรหันตสาวก (จำนวน ๔๐๙ รูป ในจำนวน ๔๑๐ เรื่อง เพราะอีกเรื่องหนึ่งเป็นบุพกรรมของพระพุทธเจ้า ได้แก่ พุทธาปทานชื่อปุพพกัมมปิโถติ) ประวัติของพระเถระเหล่านี้ ส่วนมากแสดงการบำเพ็ญทานบารมี ในรูปแบบต่าง ๆ การบำเพ็ญบารมีอันดับรองลงได้แก่ ศีลบารมี และเนกขัมมบารมี บารมีเหล่านี้ ส่งผลให้ได้มนุษยสมบัติและสวรรค์สมบัติ ในอดีตชาติหลายร้อยหลายพันชาติ มาในชาติสุดท้าย จึงได้นิพพานสมบัติ พร้อมทั้งคุณวิเศษ คือ ปฏิสัมภิกา ๔ วิโมกข์ ๘ อภิญญา ๖ (ช.อ.ป.(ไทย) ๓๒/๑๔๑/๒๖)

เถา : เถาถ่าน เช่น สมณะหรือพราหมณ์ผู้มีฤทธิ์ ผู้ถึงความเชี่ยวชาญทางจิตนั้นจะสามารถทำบ้านนาถ่านนี้ให้เป็นเถาด้วยจิตคิดประทุษร้ายครั้งเดียว ได้หรือไม่, ในวินัยจัดเป็นยามหาวิกิตติ ๑ ใน ๔ อย่าง คือ คุณ มุตร เถา ดิน ซึ่งภิกษุอาพาธหรืออุกสัตว์มีพิษกัดต่อย หยิบฉับได้โดยไม่ต้องรับประเคน (วิ.ม. (ไทย) ๕/๒๖๘/๓๖, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๖๔/๖๒, วิ.อ. (บาลี) ๓/๒๖๘/๑๗๕)

เถากระดิ่ง:พืชเถาชนิดหนึ่งในป่าหิมพานต์ บันดิ่งก็เรียก ในเวสสันดรชาดก เช่นณ ที่ใกล้สระนั้น มีชะเอมต้น ชะเอมเครือ กายาน ประยงค์ เนระพูสี แห้วหมู สัตตบุษย์ สมุลแว้ง พิมเสน สามสิบ กฤษณา เถากระดิ่งเป็นจำนวนมาก บัวก โกฐขาว กระพุ่มเลือด ต้นหนาด (ช.ชา. ม.(ไทย) ๒๘/๒๐๖๐/๕๐๔)

เถาโคกกระออม :พืชเถาชนิดหนึ่งในป่าหิมพานต์ เถามะลิวัลย์ก็เรียก ปรากฏในเวสสันดรชาดก เช่น มีเถาโคกกระออม นมตำเลีย เถาญานาง เถาชะเอม ไม้โศก ต้นเทียน บอระเพ็ดไฟ ชิงช้าชาลี (ช.ชา. (ไทย) ๒๘/๒๐๕๓/๕๐๔)

เถาโคล :ชนิดกำเนิดสังเสทชะ การเกิดในเถาโคลหรือที่ขึ้นแฉะ ตามนัยพระสูตร มาในมหาสีหนาทสูตร เรื่องกำเนิด ๔ คือ (๑) กำเนิดอณทชะ การเกิดในไข่ (๒) กำเนิดชลาพุชะ การเกิดในครรภ์ (๓) กำเนิดสังเสทชะ การเกิดในเถาโคลหรือที่ขึ้นแฉะ (๔) กำเนิดโอปปาติกะ การเกิดผุดขึ้น ความว่า กำเนิดสังเสทชะ คือ เหล่าสัตว์ผู้เกิดในปลาเน่า ชากศพเน่า ขนมบูด น้ำครำ หรือเถาโคล (ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๕๒/๑๕๑)

เถาจิงจ้อดำ :ชื่อไม้เถา ลำต้นเหลี่ยม ดอกสีขาว มีขนมาก มีหลายชนิด เป็นคำอุปมาความงมงายมหาหีของพญานาค เป็นลักษณะเป็นหน่อที่สวยงาม ตามนัยพระสูตร มาในมหาณีบาต ที่พรรณนาถึงความงามของมหาหีของพญานาคว่า พญานาคนั้นมีมหาหีกำลังสาวรุ่งทรงพระนามว่าวิมลามีพระรูปโฉมสง่างามดั่งแห่งทองคำ สูงโปร่งสะอาดสะอင်းดังหน่อ "เถาจิงจ้อดำ" ทั้งคู่มีลักษณะดังผลมะพลับงดงามน่าชมยิ่งนัก (ช.ชา.(ไทย) ๒๘/๑๓๗๕/๓๙๖)

เถาชะเอม : เถาญานชนิดหนึ่ง ที่ขึ้นอยู่รอบๆ สระในป่านั้น นอกจากนี้มีพันธุ์ อื่น ๆ อีกมากมาย ที่สำคัญคือต้นเหล่าชะโอน เป็นต้น ตามนัยพระ สูตร มาในมหาเวสสันดรชาดก เกี่ยวกับมหาวรรณนา พรรณนา ถึงป่าใหม่ที่อุดมสมบูรณ์ด้วยน้ำ ป่า หญ้า อาหาร ความร่มเย็น อนึ่ง ที่ใกล้สระนี้ มีเมล็ดพันธุ์ผักกาดเป็นจำนวนมาก ทั้งกระเทียมที่มีใบเขียวสด ต้นเหล่าชะโอน

ตั้งอยู่เหมือนต้นตาล มีเกาโคกกระออม นมตำเลีย เกาหญ้านาง "เกาชะเอม" ไม้โอศก ต้นเทียนบอระเพ็ดไฟชิงช้าชาลี เป็นต้น (ขุ.ชา.(ไทย) ๒๘/๒๐๕๓/๕๐๔)

เถ้าถ่าน : สิ่งที่เป็นผลละเอียดของสิ่งที่เหลือจากไฟเผาอดแล้ว ขึ้นเถ้าก็ว่า เช่น ฟืนต้นใหญ่กำลังจะกลายเป็นเถ้าถ่านในอีกไม่กี่นาทีข้างหน้า มีลักษณะสีเทา ความหมายในนี้เป็นคำอุปมาที่ชีวิตร่างกายเป็นเพียงธาตุ ๔ ย่อมแปรผันสลายไป นำร่างศพไปป่าช้า กลายเป็นกระดูก ชาวโพลน ดุจสิ้นกพิราบ การเช่นสรวงสิ้นสุดลงแค่เถ้าถ่าน ตามนัย พระสูตร มาในสันตทสูตร เมื่อสันตทปริพาชกถามว่า “ท่านพระ อานนท์ ลัทธิอื่นไม่ใช้การประพาศพรหมจรรย์ ๔ ลัทธิ ที่วิญญูชนไม่ พึงอยู่ประพาศเลย ถึงเมื่ออยู่ที่ทำกุศลกรรมที่ถูกต้องให้สำเร็จไม่ได้ ที่พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น ผู้ทรงรู้ ทรงเห็น เป็นพระอรหันต สัมมาสัมพุทธเจ้า ตรัสไว้แล้วนั้น เป็นอย่างไร” ท่านพระอานนท์ ตอบว่า “สันตทกะ ศาสตราบางท่านในโลกนี้ ผู้มีวาตะอย่างนี้ มีทิฏฐิ อย่างนี้ ว่า ‘ทานที่ให้แล้วไม่มีผล ยัญที่บูชาแล้วไม่มีผล การเช่น สรวงก็ไม่มีผล ผล วิบากแห่งกรรมที่ ทำดีทำชั่วก็ไม่มี โลกนี้ไม่มี โลก หน้าไม่มีมารดาไม่มีคุณ บิดาไม่มีคุณ โอปปาติกสัตว์ก็ไม่มี (แต่) สมณพราหมณ์ผู้ประพาศปฏิบัติ ชอบทำให้แจ้งโลกนี้และโลกหน้า ด้วยปัญญาอันยิ่งเอง แล้วสอนผู้อื่นให้รู้ แจ้งก็ไม่มีในโลก มนุษย์คือที่ ประชุมแห่งมหาภูตรูป ๔ เมื่อสิ้นชีวิต ธาตุดิน ไปตามธาตุดิน ธาตุน้ำ ไปตามธาตุน้ำ ธาตุไฟไปตามธาตุไฟ ธาตุลมไปตามธาตุลม อินทรีย์ ทั้งหลายย่อมแปรผันไปเป็นอากาศธาตุ มนุษย์มีเตียนนอนเป็นที่ ๕ นำศพไปร่างกายปรากฏ อยู่แค่ป่าช้า กลายเป็นกระดูกชาวโพลน ดุจสิ้นกพิราบ การเช่นสรวงสิ้นสุดลงแค่ "เถ้าถ่าน" คนเขลาบัญญัติทานนี้ไว้ คำที่คนบางพวกย่ำว่ามีผลนั้นว่างเปล่า เท็จ ไร้สาระ เมื่อสิ้นชีวิตไม่ว่า คนเขลาหรือคนฉลาดย่อมขาดสูญไม่เกิดอีก’ (ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๒๕/๒๖๓)

เถาพลู : ดอกไม้เพลิงชนิดหนึ่ง บรรจูดินปืนในกระบอกไม้ไผ่ เมื่อจุดมีเสียงระเบิดดังคล้ายเสียงปืน, โดยอนุโลมเรียกดอกไม้เพลิงอย่างอื่นที่จุดมีเสียงระเบิดดังเช่นนั้นว่า พลู อีกนัยหนึ่ง คือ เป็นเถาวัลย์ชนิดเถาพลูขึ้นตามต้นไม้ร่วมกับเถาวัลย์อื่น ๆ และพืชหญ้าขึ้นปกคลุมในป่า รอบสระน้ำ ตามนัยพระสูตร มาในมหาเวสสันดรชาดก มหาวนวรรณา กล่าวถึงพืชพันธุ์ไม้นานาพันธุ์ ที่ขึ้นปกคลุมในป่า นั้น ว่า ที่ใกล้สระนี้ มีเมล็ดพันธุ์ ผักกาดเป็นจำนวนมาก ทั้งกระเทียมที่มีใบเขียวสด ต้นเหลาชะโอนตั้งอยู่เหมือนต้นตาล มีเกาโคกกระออมนมตำเลีย เกาหญ้านาง เกาชะเอม ไม้โอศก ต้นเทียน บอระเพ็ดไฟ ชิงช้าชาลี ว่านหางช้าง อังกาบ "เถาพลู" และมะลิซ้อน มีดอกแยมบาน ต้นทองกวาวเครือมีดอกบานสะพรั่ง ขึ้นอยู่ตามต้นไม้ (ขุ.ชา.(ไทย) ๒๘/๒๐๕๔/๕๐๔)

เถาย่านทราย : ชื่อเถาวัลย์ป่าชนิดหนึ่ง มีใบใหญ่ อย่างทราย ก็เรียก ในที่นี้เป็นการ พรรณนาถึงโทษของกามที่แผงเร้นอยู่ภายในมีอาการเผ็ดร้อน ทรมานเพราะการรังรัดด้วยเถาย่านทราย เป็นต้น ตามนัยพระสูตร มาในจูฬมมสมาทานสูตร เป็นการกล่าวถึงการปลอมโยนภิกษุของรุกขเทวดาต่อ ผู้ติดในกามว่าเป็นโทษอย่างไร ความว่า เทวดาที่สิงอยู่ที่ต้นสาละนั้นจึง กล่าวว่ ‘ทำไมพวกท่านอารามเทวดา วนเทวดารุกขเทวดา และเทวดาที่สิงอยู่ที่ต้นไม้อันเป็นโอสถหญ้าและต้นไม้เจ้าป่า ผู้เป็นมิตรอำมาตย์ ญาติสาโลหิตเมื่อเห็นอนาคตภัยในเมล็ดพืชแห่งเถาย่านทรายจึงพากันมา ปลอมโยนอย่างนี้ว่า ‘ท่านผู้เจริญ อย่ากลัวเลย ท่านผู้เจริญ อย่ากลัวเลย เมล็ดพืชแห่งเถาย่านทรายนั่น บางทีนกยูงอาจกลืนกินบ้าง เนื้ออาจเคี้ยว กินบ้าง ไฟป่า

อาจไหม้บ้าง พวกคนทำงานในป่าอาจถอนบ้าง ปลูกอาจ กัดกินบ้าง หรือไม่ออกขึ้น' "เถา ย่านทราย" นี้ เล็กและอ่อนมีย่านห้อย ย้อยอยู่ มีสัมผัสอันนำความสุขมาให้ เถาย่านทรายนั่น เลื้อยพันต้นสาละนั้น ครั้นเลื้อยพันแล้ว ตั้งอยู่ข้างบนเหมือนร่ม แตกเถาอยู่ข้างล่าง ทำลายลำ ต้นใหญ่ ๆ ของต้นสาละนั้นเสีย เทวดาที่สิงอยู่ที่ต้นสาละนั้น กล่าวอย่างนี้ว่า 'พวกท่านอาราม เทวดา วนเทวดา รุกขเทวดา และพวก เทวดาที่สิงอยู่ที่ต้นไม้อันเป็นโอสถัญญาและต้นไม้เจ้า ป่าผู้เป็นมิตร อำมาตย์ ญาติสาโลหิต เมื่อเห็นอนาคตภัย ในเมล็ดพืชแห่งเถาย่านทรายนี จึ่งพากันมาปลอมโยนว่ากลัวด้วยอาการต่าง ๆ เรานั้นเสวยทุกขเวทนาอันแรงกล้า เผ็ดร้อน เพราะพืชแห่งเถาย่านทรายเป็นเหตุ' แม้ฉันใด มีสมณพราหมณ์พวกหนึ่ง มีวาทีอย่างนี้ มีทิวฏฐิอย่างนี้ว่า 'โทษในกามทั้งหลายไม่มี' ก็ฉันนั้นเหมือนกัน (ม.มู.(ไทย) ๑๒/๔๖๘/๕๐๙)

เถาสะบ้า:เถาวัลย์ชนิดหนึ่ง ฝักมีเมล็ดกลมแบนแข็งใช้ขัดสมุดไทยและทำยา การเล่นชนิดหนึ่งใช้ ลูกสะบ้าหรือของกลมๆอย่างบนน้ำอ้อยล้อหรือทอย ในที่นี้หมายถึงการปรากฏขึ้นของอวัยวะ ที่เป็นปุ่มๆ โหนก นูน ซี่โครงปรากฏเป็นลอน ๆ กระดูกสันหลังเป็นปุ่มเหมือนเถาสะบ้า อันเกิดจากการอดอาหารด้วยความเชื่อว่าจะสำเร็จมรรคผล ตามนัยพระสูตร มาในมหาสีหนาทสูตร เรื่องลัทธิที่ว่าความบริสุทธิ์มีได้เพราะอาหาร เช่นเดียวกับการบำเพ็ญอัตตภิสมณญาณโยค ว่า 'พวกเราดำรงชีวิตอยู่ด้วยผลพุทรา' คงจะคิดอย่างนี้ว่า 'สมัยนั้น ผลพุทราคงจะใหญ่เป็นแน่' แต่เธอไม่พึงเห็นอย่างนั้น แม้ในกาลนั้น ผลพุทราที่มีขนาดเท่าในบัดนี้ เมื่อเรากินพุทราผลเดียวเท่านั้นเป็นอาหาร ร่างกายก็ชุ่มพอมเป็นอย่างมาก อวัยวะน้อยใหญ่ของเราเปรียบเหมือนเถาวัลย์ที่มีข้อมาก หรือมีข้อดำ เพราะมีอาหารน้อยนั่นเอง ตะโพกของเราเปรียบเหมือนรอยเท้าอูฐ กระดูกสันหลังขึ้นเป็นปุ่ม ๆ เหมือน "เถาสะบ้า" กระดูกซี่โครงเหลื่อมขึ้นเหลื่อมลง เหมือนกลอนศาลาเก่าเหลื่อมกันฉะนั้น ซึ่งถูกลมพัดแล้วก็เหี่ยวแห้งไป เปรียบเหมือนผลน้ำเต้าขมที่ถูกตัดแต่ยังอ่อน ถูกลมและแดดแล้ว ย่อมเหี่ยวแห้งไปฉะนั้น เพราะเรามีอาหารน้อยนั่นเอง เรานั้นคิดว่า 'จักอุปหนังก้อง' แต่คำล้าถูกกระดูกสันหลัง คิดว่า 'จักอุปกระดูก สันหลัง' แต่คำล้าถูกหนังก้อง หนังก้องของเราติดกระดูกสันหลัง เรานั้น คิดว่า 'จะถ่ายอุจจาระหรือปัสสาวะ' ก็ชวนเขลัมลง ณ ที่นั้นนั่นเอง เราเมื่อจะทำร่างกายให้สบายก็อุปตัวด้วยฝ่ามือ เมื่อเราอุปตัวด้วยฝ่ามือ ขนทั้งหลายซึ่งมีรากเน่าก็หลุดร่วงจากกายเพราะเรามีอาหารน้อยนั่นเอง ดังนี้ (ม.มู.(ไทย) ๑๒/๑๕๘/๑๖๑)

เถาหญ้านาง : เครือไม้ ลำต้นของไม้เลื้อย เป็นลักษณะเถาวัลย์ เป็นหญ้านลักษณะเถาหรือ เครือหญ้านาง ใบดก เลื้อยขึ้นตามต้นไม้ที่ขึ้นปกคลุมในป่าใหญ่ มีสระน้ำ ร่มรื่น เป็นบันเทิงและให้อาหารแก่คน หนู ปลา กิ้งก่า เป็นต้น ตามนัยพระสูตร มาในมหาเวสสันดรชาดก มหาวรรณนา กล่าวถึงป่าใหญ่อันปกคลุมด้วยหญ้า เถาวัลย์ ต้นไม้ มีสระน้ำ ว่า ที่ใกล้สระน้ำ มีเมล็ดพันธุ์ผักกาด เป็นจำนวนมาก ทั้งกระเทียมที่มีใบเขียวสด ต้นเหลาชะโอนตั้งอยู่เหมือนต้นตาล มีเถาโคกกระอ่อม นมตำเลีย "เถาหญ้านาง"เถาชะเอม ไม้โศก ต้นเทียน บอระเพ็ดไฟ ชิงช้าชาติ ดังนี้ (ขุ.ชา.(ไทย) ๒๘/๒๐๕๓/๕๐๔)

เถาหัวด้วน : ชื่อไม้เถาไร้ใบ เถาวัลย์ยอดด้วน ก็เรียก ในที่นี้เป็นคำอุปมาว่า ความผิด เพียงเล็กน้อยที่ภิกษุทำนั้นย่อมมีกำลัง มั่นคง ไม่เนาเปื่อย เช่นเดียวกับเถาหัวด้วนที่ผูก นางนกุลไธโรเวลาที่ จะถูกฆ่าตามนัยพระสูตรมาในลฎกโกปมสูตร อุปมาด้วยนางนกุลไธที่ถูกผูกไว้สำหรับฆ่า เมื่อ

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “อุทายี อย่างนั้นเหมือนกัน โมฆบุรุษบางพวกในธรรมวินัยนี้ เมื่อเรา กล่าวว่ ‘จงละความผิดนี้เสียเถิด’ ก็กล่าวอย่างนี้ว่า ‘ความผิดเพียงเล็กน้อยนี้จะสำคัญอะไร พระสมณะรูปนี้ช่างเคร่งครัดนัก’ พวกเขาจึงไม่ละความผิดนั้นทั้งที่ยังมีความยำเกรงในเราอยู่ อนึ่ง ความผิดเพียงเล็กน้อยของภิกษุทั้งหลายผู้ใคร่ในสิกขา ย่อมเป็นเครื่อง ผูกที่มีกำลัง มั่นคง แน่นแฟ้น ไม่เปื่อยเป็นเหมือนท่อนไม้ใหญ่ เปรียบเหมือนนางนงมูลไถถูกผูกด้วย “เถาหัวด้วน” ย่อมรอเวลาที่จะถูกฆ่า เวลาที่จะถูกมัด หรือความตายในที่นั่นเอง ผู้ใดจะพึง กล่าวอย่างนี้ว่า ‘เครื่องดักคือเถาหัวด้วนที่เขาใช้ผูกนางนงมูลไถซึ่งรอเวลาที่จะถูกฆ่า ดังนี้ (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๑๕๐/๑๖๗)

เกิดเทิง, ดนตรี :เครื่องดนตรีชนิดกลองยาว, จะมีเสียงเทิงบอง, เทิงบ้อง ใช้ในกระบวนแห่เวียนไป รอบๆ บริเวณวัดและตามถนนในละแวกบ้านตำบลนั้น ในที่นี้หมายถึงช่องทางแห่งโทษของ การติดมหรสพอย่างหนึ่ง ที่ทำให้คนต้องไปเที่ยว คือ ดนตรีประเภทเกิดเทิง เทียบได้กับดิสโก้ เทคในปัจจุบัน ที่บางครั้งบางแห่งเกิดอุบัติเหตุทำให้คนที่ไปเที่ยวได้รับอันตรายแก่ชีวิต ตาม นัยพระสูตร มาในสังคาลกสูตร เรื่องโทษแห่งการเที่ยวดูมหรสพ ๖ ประการ คือ (๑) มีการรำ ที่ไหน ไปที่นั่น (๒) มีการขับร้องที่ไหน ไปที่นั่น (๓) มีการประโคมที่ไหน ไปที่นั่น (๔) มีเสภาที่ ไหน ไปที่นั่น (๕) มีการบรรเลงที่ไหน ไปที่นั่น (๖) มีเกิดเทิงที่ไหน ไปที่นั่นนี้การเที่ยวดู มหรสพมีโทษ ๖ ประการนี้แล (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๕๐/๒๐๔)

เถียงโต้ตอบ : พุดโต้ พุดแย้ง พุดโต้แย้ง ชัดกัน เช่น เรื่องนี้ความตอนต้นกับตอนปลายเถียงกัน อีก ความหมายหนึ่งคือเรื่อนพักชั่วคราวในทุ่งนา (ห้างนา) สำหรับอยู่เฝ้าข้าว ในที่นี้หมายถึง การ ยึดถือปฏิบัติด้วยการมีอักษมาปฏิบัติ คือเถียงโต้ตอบ โกรธตอบ ด้วยการมีขมาปฏิบัติ คือ ไม่เถียงโต้ตอบ ไม่โกรธตอบ ตามนัยพระสูตร มาในปฐมขมสูตร ว่าด้วยปฏิบัติที่อดทน ๔ ประการ คือ (๑) อักษมาปฏิบัติ ข้อปฏิบัติที่ไม่อดทน (๒) ขมาปฏิบัติ ข้อปฏิบัติที่อดทน (๓) ทมาปฏิบัติ ข้อปฏิบัติที่ข่มใจ (๔) สมาปฏิบัติ ข้อปฏิบัติที่ระงับบุคคลบางคนในโลกนี้ด่า โต้ตอบคนที่ด่า โกรธตอบคนที่โกรธ "เถียงโต้ตอบ" คนที่เถียง นี้เรียกว่า อักษมาปฏิบัติ บุคคลบางคนในโลกนี้ไม่ด่าโต้ตอบคนที่ด่า ไม่โกรธตอบคนที่โกรธ ไม่เถียงโต้ตอบคนที่เถียง นี้ เรียกว่า ขมาปฏิบัติภิกษุบางรูปในธรรมวินัยนี้ รักษาามนินทรีย์ ถึงความสำรวมในมณินทรีย์ นี้ เรียกว่า ทมาปฏิบัติ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ไม่ยินดีบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วเกิดขึ้นอีก ละ บรรเทา ทำให้สงบ ทำให้หมดสิ้นไป ทำให้ถึงความไม่มี นี้เรียกว่า สมาปฏิบัติ ดังนี้ (อง. จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๖๔/๒๓๐)

โถมกเถราปทาน :ประวัติในอดีตชาติของพระโถมกเถระ ซึ่งท่านพระเถระประกาศประวัติในอดีตชาติ ของตนไว้ว่า ในอดีตชาติที่ ๙๑ ท่านได้ฟังธรรมของพระพุทธเจ้าพระนามว่าวิปัสสี เพราะ ผลแห่งกรรมนั้น ท่านไม่รู้จักทุกขคติเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ช.อุป.(ไทย) ๓๒/๑/๔๑๕)

ไถยจิต :จิตคิดที่จะลักด้วยอาการแห่งขโมย ไตร่ตรองขโมยล่วงหน้า วางแผนขโมยล่วงหน้าโดยส่วน แห่งจิตคิดจะลัก คือ มีไถยจิต คิดจะลักทรัพย์ที่เจ้าของมิได้ให้ ได้แก่ ไม่สละ ไม่บริจาคน ยัง รักษาคุ้มครองอยู่ ถือกรรมสิทธิ์อยู่ ตามนัยพระวินัย มาในปาราชิกสิกขาบทที่ ๒ สิกขาบท วิภังค์ ภิกษุมิไถยจิตคิดจะลักทรัพย์ที่อยู่ในแผ่นดิน แล้วหาเพื่อนไปด้วย หาจอบ หาตะกร้า

หรือไปแต่ผู้เดียว ต้องอาบัติทุกกฏ ตัดไม้หรือเถาว์วัลย์ที่ขึ้นอยู่ที่นั้น ต้องอาบัติทุกกฏ ขุดค้ำย หรือไถดินร่วน ต้องอาบัติทุกกฏ จับต้องหม้อทรัพย์ ต้องอาบัติทุกกฏ ทำให้ไหว ต้องอาบัติ ฤกษ์จัญ ทำให้เคลื่อนที่ ต้องอาบัติปาราชิก ภิกษุมีโยยจิต หย่อนภาชนะของตนลงไปถูกต้อง ทรัพย์มีราคา ๕ มาสกหรือเกินกว่า ๕ มาสก ต้องอาบัติทุกกฏ ทำให้ไหว ต้องอาบัติฤกษ์จัญ ทำให้ทรัพย์เข้าไปอยู่ในภาชนะของตน หรือหยิบขาดจากกันขึ้นมาหนึ่งกำมือ ต้องอาบัติ ปาราชิก ภิกษุมีโยยจิตจับต้องทรัพย์ที่เขาร้อยด้วยด้าย สังวาล สร้อยคอ เข็มขัดผ้าสาฎก ผ้า โปกง ต้องอาบัติทุกกฏ ทำให้ไหว ต้องอาบัติทุกกฏ จับปลายยกขึ้นต้องอาบัติฤกษ์จัญ ดึงครูด ออกไป ต้องอาบัติฤกษ์จัญ ให้ฟันปากหม้อแม่เพียงปลายผม ต้องอาบัติปาราชิกภิกษุมีโยยจิต ตีมแนยใส น้ำมัน น้ำผึ้ง น้ำอ้อย มีราคา ๕ มาสก หรือเกินกว่า ๕ มาสก ด้วยการตีมครั้งเดียว ต้องอาบัติปาราชิก ทำลาย ทำให้หก เผาทิ้ง หรือทำให้บริโภคไม่ได้ ต้องอาบัติทุกกฏสมัยนั้น ภิกษุรูปหนึ่งมีโยยจิตคิดว่า เจ้าของจะเห็น จึงปล่อยสุกรที่ติดบ่วงไปแล้วเกิดความกังวลใจว่า เราต้องอาบัติปาราชิกหรือหนอ จึงนำเรื่องนี้ไปกราบทูล พระผู้มีพระภาคให้ทรงทราบ พระองค์ตรัสว่า “ภิกษุ เธอต้องอาบัติปาราชิก (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๙๒/๘๑,๙๔/๘๓,๑๕๓/ ๑๒๐,๑๕๖/๑๒๕)

ไถยสังวาส, คนลักเพศ : คนปลอมเพศ เช่น ชายแต่งกายเป็นหญิง คนปลอมเพศเป็นภิกษุ ทำหรือ แต่งตัวปลอมแปลงให้ผิดไปจากเพศของตน เช่นคนฤหัสถ์แต่งตัวปลอมเพศเป็นสมณะ ผู้ชาย แต่งตัวเป็นผู้หญิง (ทาปาก) หรือทำนอกกลุ่มนอกรทาง เช่นตีม่น้ำทางหูถั่วย ชื่อว่าคนลักเพศนี้มี ๓ จำพวก คือ (๑) คนลักเพศ (๒) คนลักสังวาส (๓) คนลักทั้งเพศและสังวาส คนที่บวชเอง แล้วไปวัด ไม่ค้ำนิงพรรษาของภิกษุ ไม่ยินดีการไหว้ตามลำดับพรรษา ไม่ห้ามอาสนะ ไม่เข้าร่วมในอุโบสถและปวารณาเป็นต้น นี้ชื่อว่าคนลักเพศ คนที่ภิกษุทั้งหลายบวชให้ ขณะยังเป็น สามเณร ไปต่างถิ่น พุดเท็จว่า “ผมบวชมาแล้ว ๑๐ พรรษา หรือ ๒๐ พรรษา” ค้ำนิงพรรษา ของภิกษุ ยินดีการไหว้ตามลำดับพรรษา ห้ามอาสนะ เข้าร่วมในอุโบสถและปวารณาเป็นต้น เพราะเหตุเพียงลักสังวาสเท่านั้น นี้ชื่อว่า คนลักสังวาส คนที่บวชเองแล้วไปวัด ค้ำนิงถึงการ นับพรรษาของภิกษุ ยินดีการไหว้ตามลำดับพรรษา ห้ามอาสนะเข้าร่วมในอุโบสถและ ปวารณาเป็นต้น เพราะลักเพศและสังวาส นี้ชื่อว่า คนลักทั้งเพศและสังวาส ตามนัยพระวินัย มาในเถยยสังวาสวัตถุ ว่าด้วยคนลักเพศและคนเข้ารีต เดียรถีย์บรรพชา ห้ามคนลักเพศและ คนเข้ารีตอุปสมบท ที่อุปสมบทแล้วพึงให้สึกเสีย (วิ.ม.(ไทย) ๔/๑๐๐/๒๔๗. วิ.อ. (บาลี) ๓/ ๑๐๐/๘๒-๘๓)

๓.๑๓ หมวดอักษร ต วรรค อักษร ท เสนอนิยามศัพท์ ๘๑๒ ศัพท์ดังนี้

ทกรักรชชาดก: ชาดกว่าด้วยผีเสื้อน้ำ พระพุทธเจ้าตรัสเล่าว่าเมื่อครั้งที่พระองค์ยังเป็นพระโพธิสัตว์ เสวยพระชาติเป็นมโหสถบัณฑิตแห่งเมืองมิลลา เป็นที่โปรดปรานของพระเจ้าวิเทหะ พระราชาถูกปริพาชิกาชื่อเถรีถามโดยอุปมาว่าถ้าพระองค์พร้อมด้วยคนอื่นเป็นที่รักเดินทาง ไปทางเรือเจอรากษส พระองค์จะให้ใครแก่รากษสก่อน พระราชาตรัสว่าให้ไปตามลำดับคือ ให้พระมารดา ให้แม่ให้พี่ให้พระอนุชา ให้พระสหาย ให้พราหมณ์ปุโรหิตและให้พระองค์เอง แต่ จะไม่ให้มโหสถบัณฑิตแก่รากษสเป็นอันขาด นางปริพาชิกาก็พอใจว่าบัณฑิตเป็นผู้สูงสุด (ขุ. ชา.ติงสตี.(ไทย) ๒๗/๒๒๔/๕๗๒)

ทิมาลี, ทะเล : ทะเลที่ชื่อว่าทิมาลี ซึ่งมีอุปมาเหมือนนมส้มรูปดอกไม้ เป็นอุปมาการเล่นเรือไปผิด ทางกับทะเลที่มีสีเหมือนนมส้มและนมสด ตามนัยพระสูตร มาในสุปปารกชาดก พวกพ่อค้า ถาถามพระโพธิสัตว์ว่า ทะเลปรากฏเหมือนนมส้มและนมสด ท่านสุปปารกะ พวกเราขอถาม ทะเลนี้ชื่ออะไร พระโพธิสัตว์ตอบว่า เมื่อเรือของพวกท่านผู้เป็นพ่อค้าแสวงหาทรัพย์ ออกไป จากท่าภูกัจฉา เล่นไปผิดทิศทางทะเลนี้เขาเรียกว่า ทิมาลี ดังนี้ (ขุ.ชา.(ไทย) ๒๗/๑๑๒-๓/ ๓๗๒)

ทิมุขะ, ยักข์: ชื่อยักข์ทิมุขะ ที่เข้าสิงอุบาสกอุบาสิกา ภิกษุ ภิกษุณี ซึ่งไปร้องเรียนมหายักข์ เสนาบดี ยักข์ มหาเสนาบดียักข์ ตามนัยพระสูตร มาในอาฏานาถียสูตร เรื่องที่ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก หรืออุบาสิกา ผู้นอนอยู่ ฟังกเล่าโวหะ ร้องทุกข์ ร้องเรียนต่อยักข์ มหายักข์ เสนาบดียักข์ มหา เสนาบดียักข์เหล่านี้ว่า 'ยักข์นี้สิ่ง ยักข์นี้เข้าสิง ยักข์นี้ระราน ยักข์นี้รุกราน ยักข์นี้เบียดเบียน ยักข์นี้บีบคั้น ยักข์นี้ไม่ยอมปล่อย' ยักข์ มหายักข์ เสนาบดียักข์ มหาเสนาบดียักข์ คือ อินทะ ๑ โสมะ ๑ วรุณะ ๑ ภารทวาชะ ๑ ปชชาติ ๑ จันทะ ๑ กามเสฏฐะ ๑ กิณนุฆันฑุ ๑ นิฆณฑุ ๑ ปนาทะ ๑ โอบมัญญะ ๑ เทวสุตะ ๑ มาตลี ๑ จิตตเสนะ ๑ คันธัพพะ ๑ นโพรราชา ๑ ชโนสกะ ๑ สาทาคิระ ๑ เหมวตะ ๑ ปุณณกะ ๑ กรตियะ ๑ คุพะ ๑ สีวะกะ ๑ มุจลินทะ ๑ เวส สามีตตะ ๑ ยุคันธระ ๑ โคपालะ ๑ สุปปเคระ ๑ หิริ ๑ เนตติ ๑ มันทิยะ ๑ ปัญจาลจันทะ ๑ มุขะ ๑ "ทิมุขะ" ๑ มณี ๑ มานิจระ ๑ ทิมะ ๑ รวมทั้งเสรีสกะด้วย (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๘๓/ ๒๓๑)

ทิวาหนชาดก : ชาดกว่าด้วยพระเจ้าทิวาหนะ พระพุทธเจ้าตรัสเล่าว่า เมื่อครั้งที่พระองค์ยังเป็น พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นอำมาตย์ กราบทูลให้พระเจ้าทิวาหนะทราบเหตุที่มะม่วงของ พระองค์ซึ่งเมื่อก่อนมีรสหวาน แต่กลับมีรสขมไป เพราะอาศัยการระคนกับต้นสะเดา ที่คนทำ สวมมีเจตนาปลูกต้นสะเดาให้รากประสานราก กิ่งประสานกิ่ง จึงทำให้รสเปลี่ยนไป การคบ หากับคนชั่วย่อมพลอยทำชั่วไปด้วย บุคคลพึงคบหากัลยาณมิตรเท่านั้น (ขุ.ชา.ทุก.(ไทย) ๒๗/ ๗๑/๘๒)

ทมละ : ช่มใจ ทรมาน ฝีกตน หมายถึง ปัญญาบ้าง ความสงบกายบ้าง สมถะหมายถึงสมาธิบ้าง ความ สงบจิตบ้าง อีกนัยหนึ่ง ทมละ นอกจากนี่ยังหมายถึงโลกุตตรปัญญาวิมุตติ สมถะ หมายถึงโล กุตตรเจโตวิมุตติ ด้วยตามนัยพระสูตร มาในโสณสูตร เมื่อพระโสณะขอลาพระมหากัจจายนะ พระอุปัชฌาย์กระผมจะไปเข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ท่านพระมหากัจ จายนะกล่าวว่า ดีละ ดีละ โสณะ ท่านจงไปเข้าเฝ้า พระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า

พระองค์นั้นเกิด ท่านจะเห็นพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นผู้น่าเลื่อมใส ทรงเป็นที่ตั้งแห่งความเลื่อมใส มีพระอินทรีย์สงบมีพระทัยสงบ ทรงบรรลุ "ทมะ" และสมณะสูงสุด ทรงฝึกฝนแล้วคุ้มครองแล้ว พระผู้มีพระภาคตรัสถามว่า “ภิกษุ เธอยังสบายดีหรือ ยังพอเป็นอยู่ได้หรือเธอเดินทางมาโดยไม่ลำบากหรือบิณฑบาตไม่ลำบากหรือ” ท่านพระโสณะทูลตอบว่า “สบายดี พระพุทธเจ้าข้า พอเป็นอยู่ได้พระพุทธเจ้าข้า ข้าพระองค์เดินทางมาโดย ไม่ลำบาก ทั้งบิณฑบาตก็ไม่ลำบากพระพุทธเจ้าข้า”(ขุ.ขุ.(ไทย) ๒๕/๔๖/๒๗๑. วิ.อ.(บาลี) ๓/๒๕๗/๑๗๐)

ทมะ, พระเจ้าจักรพรรดิ : พระเจ้าจักรพรรดิพระนามว่าทมะ ผู้เสวยชาติเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ในกัปที่ ๑๑๕ ของพระโพธิบุปผายกเถระ ตามนัยพระสูตร มาในโพธิบุปผายกเถระบาทานประวัติในอดีตชาติของพระโพธิบุปผายกเถระ ท่านเป็นคนตีตะโพนอยู่ในกรุงรัมมวดี จึงไปยังต้นโพธิ์ที่ประเสริฐประกอบทำการบำรุงเป็นนิตย์ ข้าพเจ้าบำรุงทั้งเวลาเย็นและเวลาเช้า ถูกกุศลมูลตักเตือนแล้ว จึงไม่ไปเกิดในทุคติเลยตลอด ๑๑๘ กัป ในกัปที่ ๑๑๕ นับจากกัปนี้ไป ข้าพเจ้าได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิมีพระนามว่า "ทมะ" เป็นใหญ่ในหมู่ชน มีพละทานมาก คุณวิเศษเหล่านี้ คือ ปฏิสัมภิกา ๔ วิโมกข์ ๘ และอภิญญา ๖ ข้าพเจ้าได้ทำให้แจ้งแล้ว คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ข้าพเจ้าก็ได้ทำสำเร็จแล้ว ดังนี้แล (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๓๒/๓๕๒)

ทมะ : ฝึก ซ่อม หัด หมายถึงคุณธรรมคือการฝึกฝนตนเอง มีสัจจะ มีหิริ ถึงที่สุดเวท อยู่จบพรหมจรรย์ เป็นคุณสมบัติของคนดีที่ไม่ขึ้นอยู่กัชาติสูงหรือต่ำ ตามนัยพระสูตร มาในสุนทรภิกษุสูตร สุนทรภิกษุทราหยาพราหมณ์เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับแล้วกราบทูลถามถึงชาติของพระผู้มีพระภาคว่า “ท่านเป็นชาติอะไร” พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ท่านอย่าถามถึงชาติ แต่จงถามถึงความประพตติเกิด ไผ่ยอมเกิดจากไม้ บุคคลถึงแม้เกิดในตระกูลต่ำก็เป็นมุนีได้ มีความทรงจำ เป็นผู้เฉลียวฉลาด กัดกันอกุศลธรรมได้ด้วยหิริ ฝึกตนด้วยสัจจะ ประกอบแล้วด้วย "ทมะ" ถึงที่สุดเวท อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ผู้ได้น้อมการบูชาเข้าไปบูชามุนีนั้น ผู้นั้นชื่อว่าบูชาพระทักษิณียบุคคลถูกกาล ดังนี้ (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๙๕/๒๗๖)

ทมาปฏิบัติ : ผู้มีจริยาวัตรฝึกตน ฝึกหัดตน หมายถึงภิกษุผู้รักษาอินทรีย์ ถึงความสำรวมในมโนหริย์ ไม่ยินดีในบาปอกุศล ตามนัยพระสูตร มาในปฐมขมสูตร ว่าด้วยปฏิบัติที่อดทน ๔ ประการ คือ (๑) อักขมาปฏิบัติ ข้อปฏิบัติที่ไม่อดทน (๒) ขมาปฏิบัติ ข้อปฏิบัติที่อดทน (๓) ทมาปฏิบัติ ข้อปฏิบัติที่ข่มใจ (๔) สมมาปฏิบัติ ข้อปฏิบัติที่ระงับ บุคคลบางคนในโลก นี้ได้ตอบคนที่ดำโกรธตอบคนที่โกรธ "เถียงโต้ตอบ" คนที่เถียงนี้เรียกว่า อักขมาปฏิบัติ บุคคลบางคนในโลกนี้ไม่ดำโต้ตอบคนที่ดำ ไม่โกรธตอบคนที่โกรธ ไม่เถียงโต้ตอบคนที่เถียง นี้เรียกว่า ขมาปฏิบัติ ภิกษุบางรูปในธรรมวินัยนี้ รักษาอินทรีย์ ถึงความสำรวมในมโนหริย์ นี้เรียกว่า "ทมาปฏิบัติ" ภิกษุในธรรมวินัยนี้ไม่ยินดีในบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วเกิดขึ้นอีก ละ บรรเทา ทำให้สงบ ทำให้หมดสิ้นไป ทำให้ถึง ความไม่มี นี้เรียกว่า สมมาปฏิบัติ ดังนี้ (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๙๕/๒๗๕)

ทรงจำ,ทรงจำนตร์ : ทรงจำไว้ได้ (ธตา) จำนตร์แม่นยำ สาธยายมนต์ได้ จำข้าพเจ้าไว้ เช่นว่า ทรงจำไว้ในใจว่าข้าพเจ้าเป็นอุบาสกถือพระรัตนตรัยเป็นสรณะ ตามนัยพระสูตร มาในอุทยสูตร อุทยพราหมณ์ได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคดังนี้ ว่า “ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ พระภาชิตของพระองค์ชัดเจนไพเราะยิ่งนัก ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ พระภาชิตของพระองค์ชัดเจนไพเราะยิ่ง

นัก ฯลฯ ขอพระโคตมผู้เจริญโปรด "ทรงจำ" ข้าพระองค์ว่าเป็นอุบาสกผู้ถึงสรณะ ตั้งแต่วันนี้เป็นต้นไปจนตลอดชีวิต (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๙๘/๒๘๕)

ทรงไตรจีวร : นุ่งห่มผ้า ๓ ผืน หรือไตรจีวรที่พระภิกษุครองดงาม นุ่งห่มเป็นปริมณฑล เป็นที่มาแห่งความเลื่อมใสประการหนึ่งในหลาย ๆ ประการ ตามนัยพระสูตร มาในปสาทกรธัมมวรรค ว่า ด้วยธรรมที่ทำให้เกิดความเลื่อมใส ประกอบด้วยอะไรบ้าง พระผู้มีพระภาคตรัสกะภิกษุทั้งหลายถึงเหตุแห่งความเลื่อมใสว่า ความเป็นผู้อยู่ป่าเป็นวัตร ความเป็นผู้ถือเทียววิณฑบาตเป็นวัตร ความเป็นผู้ทรงผ้าบังสุกุลเป็นวัตร ความเป็นผู้ "ทรงไตรจีวร" เป็นวัตร ความเป็นธรรมกถึก ความเป็นวินัยธร ความเป็นพหูสูต ความเป็นผู้มั่นคง ความถึงพร้อมด้วยอากัปกิริยา ความถึงพร้อม ด้วยบริวารที่ดี ความเป็นผู้มีบริวารมาก ความเป็นกุลบุตร ความเป็นผู้มีรูปผิวพรรณงาม ความเป็นผู้เจรจาไพเราะ ความเป็นผู้มักน้อย ความเป็น ผู้มีอาพาธน้อยทั้งหมดนี้ เป็นชื่อเรียกกลาณันเอง(อง.เอกก.(ไทย) ๒๐/๓๖๖/๔๖. อง.เอกก.อ. (บาลี) ๑/๓๖๖/๔๓๗)

ทรงธรรม : ฟังธรรม ปฏิบัติตามทางสู่ความเป็นธรรม รักษาธรรม ในที่นี้หมายถึงภิกษุผู้ทรงจำพระสูตรต้นตปิฎก ภิกษุผู้มีคุณสมบัติในพระธรรมวินัยโดยเป็นพหูสูต ถึงอาคม ทรงวินัย ทรงมาติกา ทรงธรรม เป็นคุณสมบัติประการหนึ่งที่พระพุทธเจ้าเป็นห่วงก่อนปรินิพพาน ตามนัยพระสูตร มาในเจติยสูตร เมื่อพระผู้มีพระภาครับสั่งเรียกพระอานนท์มาตรัสว่า อานนท์เธอจงกำหนดเวลาอันสมควรในบัดนี้ ท่านพระอานนท์ถูกรับสนองแล้ว ถวายอภิเวท ทำประทักษิณแล้ว นั่งที่โคนต้นไม้แห่งหนึ่งในที่ไม่ไกล พระอานนท์จากไปไม่นาน มารผู้มีบาปก็เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับแล้วได้กราบทูลว่า ขอพระผู้มีพระภาคโปรดปรินิพพานในบัดนี้เถิด เวลานี้เป็นเวลาปรินิพพานของพระผู้มีพระภาค พระผู้มีพระภาคเคยตรัสพระวาจาไว้ว่า มารผู้มีบาป เราจะยังไม่ปรินิพพานตราบเท่าที่ภิกษุทั้งหลายผู้เป็นสาวกของเรายังไม่เฉียบแหลม ไม่ได้รับการแนะนำ ไม่แก่กล้า ไม่เป็นพหูสูต ไม่ "ทรงธรรม" ... ยังปราบปรามวาทะที่เกิดขึ้นให้เรียบร้อยโดยชอบธรรมไม่ได้ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๘๒๒/๓๘๘)

ทรงรุดงค์ : องค์คุณเครื่องสลัดหรือกำจัดกิเลส ข้อปฏิบัติประเภทวัตรที่ผู้สมัครใจจะพึงสมათาน ประพฤติได้ เพื่อเป็นอุบายขจัดเกลากิเลส ช่วยส่งเสริมความมักน้อยและสันโดษ เป็นต้น พระพุทธเจ้าทรงยกย่องมหากัสสปะว่าเป็นเลิศกว่าภิกษุสาวกทั้งหลาย ผู้ทรงรุดงค์ และสรรเสริญรุดงค์ ตามนัยพระสูตร มาในเอตทัคควรรค ว่าด้วยเอตทัคคะ พระผู้มีพระภาคตรัสรับรองความเป็นเลิศของสาวกในด้านต่างๆ ว่า องค์สำคัญได้แก่ ตรัสว่า อัญญาโกณฑัญญะ เลิศกว่าภิกษุสาวกทั้งหลายของเรา ผู้เป็นรัตตัญญู สารีบุตรเลิศกว่าภิกษุสาวกทั้งหลายของเรา ผู้มีปัญญามาก มหาโมคคัลลานะเลิศกว่าภิกษุสาวกทั้งหลายของเรา ผู้มีฤทธิ์มาก มหากัสสปะ เลิศกว่าภิกษุสาวกทั้งหลายของเรา ผู้ทรงรุดงค์ และสรรเสริญคุณแห่งรุดงค์ ดังนี้ (อง.เอกก.(ไทย) ๒๐/๑๘๘-๑๙๑/๒๕)

ทรงผ้าบังสุกุลเป็นวัตร : นุ่งห่มผ้าบังสุกุลเป็นกิจวัตร ไม่ปรารถนาที่ทายกนำมาถวาย หมายถึงพระภิกษุผู้มีปฏิปทาน่าเลื่อมใส เป็นพระอรหันต์ เป็นคุณสมบัติของทักษิณียบุคคลที่สมควร ทักขินาของคหบดีอุบาสกชื่อทารุกัมมิก ตามนัยพระสูตร มาในทารุกัมมิกสูตร เรื่องคหบดีชื่อทารุกัมมิกะ เมื่อพระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ คิณฑกาวัสถาราม ครั้งนั้น คหบดีชื่อว่าทารุกัมมิกะ เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ พระองค์ตรัสถามว่า “คหบดี ทานประจำตระกูล

ท่านยังให้อยู่หรือ” คหบดีกราบทูลว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ทานประจำตระกูลข้าพระองค์ ยังให้อยู่ ทั้งทานนั้นข้าพระองค์ให้ในภิกษุผู้เป็นพระอรหันต์ หรือผู้บรรลอรหัตตมรรคผู้อยู่ป่า เป็นวัตร ผู้เที่ยวบิณฑบาตเป็นวัตร ผู้ทรงผ้าบังสุกุลเป็นวัตร” (อง.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๕๙/๕๕๒)

ทรงมาติกา : จำบาลีที่เป็นแม่บท สวดมาติกาแม่บท ได้แม่นยำ ภิกษุผู้ทรงจำพระปาติโมกข์ทั้งสอง คือ ภิกษุปาติโมกข์ และภิกษุณีปาติโมกข์ ภิกษุผู้เพียบพร้อมด้วยธรรมวินัย เรียนจบคัมภีร์ ทรงมาติกา มีตาดี มีฐานะดี เพียบพร้อมด้วยที่พักพิงอาศัย ตามนัยพระสูตร มาในทุติยปาปณิกสูตร พ้อคำชื่อว่าเพียบพร้อมด้วยที่พักพิงอาศัยในธรรมวินัย คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้เข้าไปหา ภิกษุผู้เป็นพหูสูต ผู้เรียนจบคัมภีร์ ทรงธรรม ทรงวินัย "ทรงมาติกา" ตามเวลาสมควร สอบสวนไต่ถามว่า “พุทธพจน์นี้เป็นอย่างไร เนื้อความแห่งพุทธพจน์นี้เป็นอย่างไร” ท่านผู้คงแก่เรียนเหล่านั้นย่อมเปิดเผยธรรมที่ยังไม่ได้เปิดเผย ทำให้ง่ายซึ่งธรรมที่ยังไม่ได้ทำให้ง่าย และบรรเทาความสงสัยในธรรมที่น่าสงสัยหลายอย่าง ภิกษุชื่อว่าเพียบพร้อมด้วยที่พักพิงอาศัย ดังนี้ (อง.เอกก.(ไทย) ๒๐/๒๐/๑๖๕. อง.ติก.อ. (บาลี) ๒/๒๐/๙๗-๙๘)

ทรงวินัย : จำพระวินัยได้แม่นยำ ภิกษุผู้ทรงจำพระวินัยปิฎก ถ่ายทอดธรรม บอกธรรม เป็นพหูสูต ทางวินัย ตามนัยพระสูตร มาในตติยสัทธัมมสัมโมสสูตร เหตุเสื่อมแห่งพระสัทธรรม ความเสื่อมสูญหายไปแห่งสัทธรรม โดยที่ภิกษุนั้นเล่าเรียนพระสูตรที่เล่าเรียนกันมาไม่ดี ด้วยบทพยัญชนะที่สืบทอดกันมาไม่ดี แม้อรรถแห่งบทพยัญชนะที่สืบทอดกันมาไม่ดี ก็ชื่อว่าเป็นการสืบทอดขยายความไม่ดี ย่อมเป็นไปเพื่อความเสื่อมสูญหายไปแห่งสัทธรรมภิกษุประกอบด้วยธรรมเป็นเครื่องทำให้เป็นผู้ว่ายาก ไม่อดทนรับฟังคำพราเสอนโดยเคารพ นี่เป็นธรรม ย่อมเป็นไปเพื่อความเสื่อมสูญหายไปแห่งสัทธรรม และภิกษุผู้เป็นพหูสูต เรียนจบคัมภีร์ ทรงธรรม "ทรงวินัย" ทรงมาติกา ไม่ถ่ายทอดสูตรแก่ผู้อื่นโดยเคารพ เมื่อภิกษุเหล่านั้นล่องลับไป สูตรก็ขาดรากฐาน ไม่มีที่พึ่งอาศัย ย่อมเป็นไปเพื่อความเสื่อมสูญหายไปแห่งสัทธรรม (อง.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๑๕๖/๒๕๖)

ทรงสุตะ : ศึกษาเล่าเรียน ได้ยินได้ฟังธรรมมาก มีความงามในเบื้องต้น ท่ามกลาง ที่สุด ประกาศพรหมจรรย์คือพระธรรมวินัย ตามนัยพระสูตร มาในทสุตตรสูตร เรื่องธรรม ๘ ประการ ประการที่ ๕ กล่าววว่า ภิกษุเป็นพหูสูต ทรงสุตะ สังสมสุตะ เป็นผู้ได้ฟังมาก ซึ่งธรรมทั้งหลายที่มีความงามในเบื้องต้น มีความงามในท่ามกลาง มีความงามในที่สุด ประกาศพรหมจรรย์ พร้อมทั้งอรรถและพยัญชนะ บริสุทธิ์บริบูรณ์ครบถ้วน แล้วทรงจำไว้ได้คล่องปาก ขึ้นใจ แหงตลอดดีด้วยทิวฐิเป็นไปเพื่อได้อาทิพรหมจรรย์กปัญญาที่ยังไม่ได้ เพื่อภิญโญภาพ ไพบูลย์ เจริญเต็มทีแห่งปัญญาที่ได้แล้ว (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๕๘/๔๐๕)

ทรงแสดงประโยชน์ : ทรงแสดงธรรมโปรดสรรพสัตว์ ทรงให้สรรพสัตว์พ้นจากความทุกข์ พ้นจากความบีบคั้นโดยให้บรรลุพระนิพพานอันเป็นประโยชน์ยอดเยี่ยม ตามนัยพระสูตร มาในตติยอธัมมสูตร ว่าด้วยสิ่งที่ไม่เป็นธรรม ท่านพระอานนทกล่าวว่า “ผู้มีอายุทั้งหลาย เมื่อพระศาสดาประทับอยู่เฉพาะ หน้าผู้มีอายุทั้งหลาย ท่านทั้งหลายละเลยพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นเสีย สำคัญเนื้อความนี้ว่า ควรถามข้าพเจ้า (แทนที่จะถามพระผู้มีพระภาค) เปรียบเหมือนบุรุษผู้ต้องการแก่นไม้ แสวงหาแก่นไม้เที่ยวแสวงหาแก่นไม้อยู่ เมื่อต้นไม้ใหญ่มีแก่นไม้อยู่ ก็

มองข้ามรากและลำต้นไปเสีย สำคัญกิ่งและใบว่าเป็นแก่นไม้ที่ตนพึงแสวงหา พระผู้มีพระภาค ทรงแสดงประโยชน์ ประทานอมตธรรม เป็นเจ้าของธรรม เป็นพระตถาคต ทรงรู้ธรรมที่ควรรู้ ทรงเห็นธรรมที่ควรเห็น (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๑๕/๒๖๓. อง.ทสก.ฎีกา (บาลี) ๓/๑๑๓-๑๑๖/๔๓๙)

ทรรคนะ : ความเห็น การเห็น เครื่องรู้เห็น สิ่งที่เห็น การแสดง ทศนะ ก็ใช้ทรรคนะทางอภิปรัชญาของ สมณะหรือพราหมณ์ที่เป็นนักตรรกะ นักอภิปรัชญา ที่เห็นว่าอตฺตาและโลกเที่ยง มีสิ่งที่เที่ยง อยู่ ตามนัยพระสูตร มา ในพรหมชาลสูตร เรื่อง ภิภูฏี ๖๒ สัสตวาทะ ในมูลเหตุที่สมณ พราหมณ์ ผู้เจริญอาศัยอะไรปรารถนาอะไรจึงมีวาทะว่าเที่ยง บัญญัติอตฺตาและโลกว่าเที่ยง สมณะหรือพราหมณ์บางคนในโลกนี้เป็นนักตรรกะ เป็นนัก อภิปรัชญา แสดง "ทรรคนะ" ของ ตนตามหลักเหตุผลและการคาดคะเน ความจริงอย่างนี้ว่า 'อตฺตา และโลกเที่ยง ยั่งยืน ตั้งมั่น อยู่ดุษยอดภูเขาดุจเสาระเนียด ส่วนสัตว์เหล่านั้นย่อมแล่นไป ท่องเที่ยวไป จุดติและเกิด แต่มีสิ่ง ที่เที่ยงอยู่นั้น' ภิภุชทั้งหลาย นี้เป็นมูลเหตุสมณพราหมณ์พวกหนึ่งอาศัยแล้วปรารถนาแล้ว จึงมี วาทะว่าเที่ยง บัญญัติอตฺตาและโลกว่า เที่ยง (ที.สี.(ไทย) ๙/๓๔/๑๕)

ทรวตทรวงรูปร่าง สันฐาน ทรวตทรวง เช่นม้าที่สมบุรณ์ด้วยทรวตทรวง เป็นคุณสมบัติของม้าอาชาไนย พันธุ์ดี เป็นของคู่ควรแก่พระราชาก็เป็นพาหนะ อุปมาด้วยภิกษุผู้ประกอบด้วยธรรม ย่อม สมควรแก่การรับทักษิณาทาน เป็นบุญเขตของโลก อธิบายตามนัยพระสูตร มาในปฐม อาชาไนยสูตร ว่า ด้วยองค์ประกอบของม้าอาชาไนยที่มีคุณสมบัติคู่ควรแก่พระราชาก็ว่า ม้า อาชาไนยพันธุ์ดีของพระราชาก็ประกอบด้วยองค์ ๔ ประการย่อมเป็นม้าควรแก่พระราชาก็ว่า ควรเป็นม้าต้น นับว่าเป็นราชพาหนะโดยแท้ เป็นม้าอาชาไนยพันธุ์ดีของพระราชาก็ในโลกนี้ ประกอบด้วย (๑) สมบุรณ์ด้วยวรรณะ (๒) สมบุรณ์ด้วยกำลัง (๓) สมบุรณ์ด้วยเขี้ยว (สี่เท้า) (๔) สมบุรณ์ด้วย "ทรวตทรวง" ภิภุชทั้งหลาย ม้าอาชาไนยพันธุ์ดีของพระราชาก็ประกอบด้วย องค์ ๔ ประการนี้แล ย่อมเป็นม้าควรแก่พระราชาก็ว่า ควรเป็นม้าต้น นับว่าเป็นราชพาหนะโดย แท้ ฉนใด ภิภุชทั้งหลาย ภิภุชผู้ประกอบด้วยธรรม ๔ ประการก็ฉนนั้นเหมือนกัน ย่อม เป็นผู้ ควรแก่ของที่เขานำมาถวาย เป็นนาบุญอันยอดเยี่ยมของโลก (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๒๕๙/ ๓๗๖)

ทรรพ : เงินตรา ทรรพติดตัว สมบัติพิสดาน วัตถุมีรูปร่าง โดยปริยายหมายถึงสิ่งที่ถือว่ามีค่า อาจไม่มี รูปร่างก็ได้ ในที่นี้หมายถึงปัญญาเป็นทรรพ อริยทรรพ หมายถึงจักรแก้วอันเป็นทิพย์ ราช ทรรพของราชบุรุษอันเป็นมรดกในตระกูลซึ่งอันตรธานไป พระองค์จึงเข้าเฝ้าพระราชฤาษี พระองค์ตรัสว่า ไม่ใช่สมบัติที่เป็นมรดกสืบทอดมาจากบิดา แต่พระองค์ จะมีได้ด้วยการ ประพฤติจักรวรรดิวัตร สนานพระเศียรในวันอุโบสถ ทรรพ นั้นก็จักปรากฏแก่พระองค์เอง ตามนัยพระสูตร มาในจักรกวัตติสูตร เรื่อง พระเจ้าจักรพรรดิทัฬหะเนมิ เกี่ยวกับจักรแก้วอัน เป็นทิพย์ที่ได้มาด้วย ธรรม เมื่อราชบุรุษคนหนึ่งเข้าไปเฝ้ากษัตริราชผู้ได้รับบุรุษธาภิเชกแล้ว ได้กราบทูลตั้งนี้ว่า 'ขอพระองค์ทรงทราบเถิด จักรแก้วอันเป็นทิพย์ อันตรธานไปแล้ว' ขณะนั้น เมื่อจักรแก้วอันเป็นทิพย์อันตรธานไปแล้ว ท้าวเธอทรงเสียพระทัย ทรงแสดงความ เสียพระทัยให้ปรากฏ จึงเสด็จเข้าไปหาพระราชฤาษี พระราชฤาษีจึงตรัสว่า 'ลูก เมื่อจักรแก้ว อันเป็นทิพย์อันตรธานไปแล้ว เจ้าอย่าเสียใจและอย่าแสดงความเสียใจให้ ปรากฏเลย ด้วยว่า

จักรแก้วอันเป็นทิพย์ หาใช่เป็น "ทรัพย์สิน" สมบัติที่เป็น มรดกสืบมาจากบิดาของเจ้าไม่ ขอให้ลูก ประพฤติจักรวรรดิวัตรอันประเสริฐเถิด ข้อนี้เป็นฐานะที่จะมีได้แล คือเมื่อลูกประพฤติ จักรวรรดิ วัตรอันประเสริฐ สนานพระเศียร ในวันอุโบสถ ๑๕ คำ รักษาอุโบสถ ประทับอยู่ชั้น บนปราสาทหลังงาม จักปรากฏจักรแก้วอันเป็นทิพย์ ซึ่งมีค่า ๑,๐๐๐ ชี มีกม มีดุม และมี ส่วนประกอบครบทุกอย่าง' ดังนี้ (ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๘๔/๖๒)

ทรัพย์สินเครื่องปลื้มใจ : ทรัพย์สินที่ยังใจปลื้มจนหลงใหล ไม่มีคำว่าพอ ปราศรนามมากขึ้นไปเรื่อย ๆ ตั้งแต่ ปุณฺณ แม้พระราชาก็ยังไม่พอพระทัยในแว่นแคว้น ยังปราศรนา ครอบครองสมุทรสาครฝั่ง อื่น ๆ ไปเรื่อย ๆ อุปมาด้วยกามแม้จะทิ้ง ร่างกายไป ก็ยังไม่อึดในโลกล ตามนัยพระสูตร มา ในรัฐपालสูตร เมื่อพระเจ้าโกวัชยะตรัสกับพระคุณเจ้ารัฐपालะ ว่า “น่าอัศจรรย์จริง ไม่ เคยปรากฏ คำว่า ‘โลกพร่องอยู่เป็นนิตย์ ไม่รู้จักอึด เป็นทาสแห่งตัณหา’ นี้พระผู้มีพระภาคผู้ ทรงรู้ ทรงเห็น เป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น ตรัสไว้ดีแล้ว พระคุณเจ้ารัฐปา ละกล่าวว่ นั้น เป็นความจริง โลกพร่องอยู่เป็นนิตย์ ไม่รู้จักอึด เป็นทาสแห่งตัณหา” ท่าน พระรัฐपालะได้กล่าวเวยายากรณภษิตนี้แล้วได้กล่าวคาถาประพันธ์อื่นอีกต่อไปว่า “อาตมา เห็นผู้คนที่มิทรัพย์สินในโลก ได้ "ทรัพย์สินเครื่องปลื้มใจ" แล้ว ไม่ยอมให้ (ใคร) เพราะความหลง ได้ ทรัพย์สินแล้ว เก็บสะสมไว้และปราศรนามคุณยิ่ง ๆ ขึ้นไป แม้กระนั้น พระราชาทรงกตขี ช่วง ชิงเอาแผ่นดิน ทรงครอบครองแผ่นดินซึ่งมีสมุทรสาครล้อมรอบ ตลอดสมุทรสาครฝั่งนี้ ยังไม่ ทรงพอ ยังปราศรนาจะครอบครองสมุทรสาครฝั่งโน้นอีก ทั้งพระราชาและคนอื่นเป็นจำนวน มาก ยังไม่เต็มตามที่ต้องการเลย ก็ละทิ้งร่างกายไป เพราะความอึดด้วยกามไม่มีในโลก (ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๐๗/๓๖๙)

ทรัพย์สินสมบัติ : ทรัพย์สินที่อยู่ในครอบครองของตนอันอาจใช้สอยแจกจ่ายได้ ในที่นี้ หมายถึง ราช สมบัติ คือจักรแก้วอันเป็นทิพย์ที่พระเจ้าจักรพรรดิทัพนเนมิเมื่อมอบราชสมบัติให้พระโอรส แล้วปรากฏว่าหายไป พระองค์จึงตรัสว่า หาใช่เป็น "ทรัพย์สินสมบัติ" ที่เป็นมรดกสืบมาจากบิดา ของเจ้าไม่ ขอให้ลูกประพฤติจักรวรรดิวัตรอันประเสริฐเถิด เมื่อลูกประพฤติ จักรวรรดิวัตรอัน ประเสริฐ สนานพระเศียร ในวันอุโบสถ ๑๕ คำ รักษาอุโบสถ สมบัตินี้จักปรากฏดังเดิม ตามนัยพระสูตร มาในจักกวัตติสูตร เมื่อพระเจ้าทัพนเนมิทรงสั่งสอนพระกุมารผู้เป็นพระราช โอรสองค์ใหญ่ในเรื่องการครองราชย์เรียบร้อยแล้ว พระองค์ก็ทรงเสด็จออกจากพระราชวัง ผนวชเป็นบรรพชิต เมื่อพระราชฤษีผนวชได้ ๗ วัน จักรแก้วอันเป็นทิพย์ได้อันตรธานไป ราช บุรุษคนหนึ่งเข้าไปเฝ้ากษัตริราชผู้ได้รับมูรธาภิเษก (พระกุมาร) ถึงที่ประทับ ได้กราบทูลดั่ง ว่า ขอพระองค์ ทรงทราบเถิด จักรแก้วอันเป็นทิพย์อันตรธานไปแล้ว ท้าวเธอทรงเสียพระทัย ทรงแสดงความเสียพระทัยให้ปรากฏ จึงเสด็จเข้าไปหาพระราชฤษีถึงที่ประทับ แล้วกราบทูล ว่า จักรแก้วอันเป็นทิพย์อันตรธานไปแล้ว พระราชฤษีจึงตรัสว่า ‘ลูก เมื่อจักรแก้วอันเป็น ทิพย์อันตรธานไปแล้ว เจ้าอย่าเสียใจและอย่าแสดงความเสียใจให้ปรากฏเลยด้วยว่า จักรแก้ว อันเป็นทิพย์หาใช่เป็น "ทรัพย์สินสมบัติ" ที่เป็นมรดกสืบมาจากบิดาของเจ้าไม่ ขอให้ลูกประพฤติ จักรวรรดิวัตรอันประเสริฐเถิด เมื่อลูกประพฤติจักรวรรดิวัตรอันประเสริฐ สนานพระเศียร ใน วันอุโบสถ ๑๕ คำ รักษาอุโบสถ ประทับอยู่ชั้นบนปราสาทหลังงาม จักปรากฏจักรแก้วอันเป็น

ทิพย์ ซึ่งมีกำ ๑,๐๐๐ ซี มีกม มีคุม และมีส่วนประกอบครบทุกอย่าง' ดังนี้ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๘๓/๖๒)

ทรัพย์สิน : วัตถุทั้งที่มีรูปร่างและไม่มีรูปร่าง ซึ่งอาจมีราคาและอาจถือเอาได้ เช่น บ้าน ที่ดิน เป็นวัตถุ มีรูปร่าง ลิขสิทธิ์ สิทธิบัตร เป็นวัตถุไม่มีรูปร่าง ยังมีทรัพย์สินในธรรม ซึ่งได้มาโดยการให้ทาน รู้ความประสงค์ของผู้ขอโดย นายนันทียะที่เป็นทนายคดี ซึ่งนางเรวดีภรรยาบอกว่าตนเป็นใหญ่ในทรัพย์สินนี้ ไม่ปรารถนาจะเห็นนรก ยักษ์จึงพานางไปใกล้อุสสทนรก บอกว่าสวรรค์ไม่เหมาะสำหรับเจ้าผู้ตระหนี่ มักโกรธ มีบาปกรรม ตามนัยพระสูตร มาในเรวดีวิมาน เป็นคำกล่าวโต้แย้งกันของยักษ์กับนางเรวดีภรรยาของนายนันทียะ ว่า ที่กรุงพาราณสี มีอุบาสิกชื่อว่า นันทียะ เป็นคนไม่ตระหนี่ เป็นทนายคดี รู้ความประสงค์ของผู้ขอ วิมานที่เมืองแน่นไปด้วย เทพบุตรและเทพธิดา รุ่งโรจน์ดังแสงอาทิตย์ นั้นเป็นของนันทียะอุบาสิก หมู่เทพนารีรูปไม้กาย ด้วยแก่นจันทน์หอม ช่วยทำวิมานทั้งภายในและภายนอกให้งดงาม วิมานนั้นมีรัศมีปรากฏ เสมอด้วยแสงอาทิตย์ คนที่ขึ้นสวรรค์ บันเทิงอยู่ในวิมาน คือนันทียะอุบาสิก นางเรวดีกล่าวว่า ฉันทเป็นภรรยาของนันทียะอุบาสิก เป็นใหญ่ในเรือน เป็นใหญ่ใน "ทรัพย์สิน" ทั้งหมดของสามี บัดนี้ ฉันทจะรื้อรมย์ในวิมานของสามี ไม่ปรารถนาจะเห็นนรก ยักษ์สองตนนั้นไม่ยอมเชื่อจึงพา ตัวนางลงไปใกล้ อุสสทนรกแล้วกล่าวว่า นางผู้แสนจะชั่วช้า นี้แหละนรกสำหรับเจ้า บุญ เจ้า ไม่ได้ทำไว้ในมนุษยโลก เพราะคนตระหนี่ มักโกรธ มีบาปกรรม ย่อมไม่ได้อยู่ร่วมกับผู้เกิดใน สวรรค์ ดังนี้ (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๘๖๔/๑๐๒)

ทรัพย์อันเป็นอมตะ: ทรัพย์คือความดี การปฏิบัติธรรม รักษาศีล และหมายถึงพระนิพพาน เรื่องราว ในอดีตชาติของพระติปทุมิมิเถระ ที่ปรารถนาทรัพย์ในทางธรรม ท่านเชื่อศรัทธาในพระผู้มี พระภาคผู้เป็นสฤต โลกวิทู ฝึกผู้อื่นได้สำเร็จ เป็นที่พึ่งของสัตว์โลก ท่านได้สร้างความหวังที่ว่า จักได้ทรัพย์อันเป็นอมตะ ท่านได้ยื่นดอกบัวแดง ๓ ดอกขึ้นไปกลายเป็นฉัตรเหนือพระเศียร ของพระผู้มีพระภาค ตามนัยพระสูตร มาในนาคสมาลวรรค ติปทุ มิยเถระพาท่าน ประวัติน ในอดีตชาติของพระติปทุมิมิเถระเมื่อพระชินเจ้าพระนามว่าปทุมุตระทรงถึงความสำเร็จแห่ง ธรรมทั้งปวง ทรงฝึกพระองค์แล้ว มีสาวกผู้ฝึกตนแวดล้อมแล้ว เสด็จออกจากนคร ครั้งนั้น พระเถระได้เป็นช่างดอกไม้ อยู่ในกรุงหงสาวดี ได้ถือดอกปทุม ๓ ดอก ซึ่งเป็นดอกไม้ชั้นดี เยี่ยมในกรุงนั้น ท่านคิดว่า ถ้าเราบูชาพระพุทธเจ้า ผู้ฝึกคนที่มีได้ฝึกตนผู้มีความเพียร ทรง นำสุขมาให้แก่สัตว์ทั้งปวง ทรงเป็นที่พึ่งของสัตว์โลกแล้ว จักได้ทรัพย์อันเป็นอมตะ ข้าพเจ้า ครั้นคิดอย่างนี้แล้ว จึงทำจิตของตนให้เลื่อมใส จับดอกบัวแดง ๓ ดอกโยนขึ้นไปในอากาศ ดอกบัวแดงเหล่านั้นก็แผ่(ขยายกลีบ)อยู่ในอากาศ ชั่วซีขึ้นข้างบน ดอกย่อยลงข้างล่าง กั้นอยู่ เหนือพระเศียรของพุทธองค์ ในอากาศ ดังนี้ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๕๒/๒๒๔)

ทริมุขชาดก : ชาดกว่าด้วยพระทริมุขปัจเจกพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าตรัสเล่าว่า เมื่อครั้งที่พระองค์ยังเป็นพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพรหมทัตตกุมาร ครองราชสมบัติในเมืองพาราณสี ต่อมา เห็นโทษในกามตามคำสั่งสอนของพระทริมุขปัจเจกพุทธเจ้าที่สอนว่ากามทั้งหลายเหมือน เปลือกถม เสมือหน่ม เป็นเหตุแห่งภัยทั้งหลาย เป็นเหมือนธูลีและควัน พระราชายังยืนยันที่จะมีชีวิตอยู่ด้วยการบริโภคมกาม เพราะไม่สามารถสลละได้ พระปัจเจกพุทธเจ้าจึงดำหนิว่า เป็น คนโง่และจะต้องเวียนว่ายตายเกิดอีกนานแสนนาน ผู้ที่ยังไม่สลละความกำหนัดจะต้องตกนรก

ที่น่าเกลียดน่ากลัว ทำให้พระองค์สลดพระทัยจึงได้สละราชสมบัติออกผนวช (ขุ.ชา.ฉก. (ไทย) ๒๗/๑๔/๒๓๐)

ทฤษฎี : ความเห็น การเห็น การเห็นด้วยใจ ลักษณะที่คิดคาดเอาตามหลักวิชา เพื่อเสริมเหตุผลและรากฐานให้แก่ปรากฏการณ์หรือข้อมูลในภาคปฏิบัติ ซึ่งเกิดขึ้นมาอย่างมีระเบียบ เช่นทฤษฎีกำเนิดของโลก พระผู้มีพระภาครู้ความเป็นมารู้ชัดทฤษฎีนี้ จึงไม่ยึด ไม่นำไปสู่ความเสื่อมว่าต้นกำเนิดของโลกนั้น คือพรหมโลกชั้นอาภัสสระ มีอาหารทิพย์ มีวิมานอันงดงาม ตามนัยพระสูตร มาในปาฏิโกสูตร ทฤษฎีว่าด้วยต้นกำเนิดของโลก ว่า ก็เราตถาคตรู้ชัดทฤษฎีว่าด้วยต้นกำเนิดของโลกเรารู้ชัดความเป็นมาของทฤษฎีนั้นและรู้ชัดยิ่งกว่านั้นและเมื่อรู้ชัดยิ่งกว่านั้นจึงไม่ยึดมั่น เมื่อไม่ยึดมั่นจึงรู้ชัดความดับด้วยตนเอง ที่เมื่อรู้ชัด ตถาคตจึงไม่ดำเนินไปสู่ความเสื่อม (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๖/๒๗)

ทฤษฎีที่พินิจไว้ : ความเห็นที่ตริตrongไว้ เช่นทฤษฎีเรื่องอตฺตาและโลกเที่ยงของสมณพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่ง แต่พระผู้มีพระภาคสอนให้ใช้กาลามสูตรข้อ ที่ ๘ ว่าด้วยทฤษฎีที่พินิจไว้ ตามนัยพระสูตร มาในปัญจัตตยสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสกะภิกษุทั้งหลายว่า ในวาทะเหล่านั้น สมณพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่งซึ่งมีวาทะอย่างนี้ มีทิวฏฐิอย่างนี้ว่า ‘อตฺตาและโลกเที่ยง นี้เท่านั้นจริง อย่างอื่นไม่จริง’ เป็นไปไม่ได้เลยที่ญาณเฉพาะตนอัน บริสุทธิ์ผุดผ่อง ซึ่งเป็นธรรมอื่นจากความเชื่อ จากความชอบใจ จากการฟังตามกันมา จากการตรึกตามอาการ จากการเข้าได้กับ ‘ทฤษฎีที่พินิจ’ ไว้ จักมีแก่สมณพราหมณ์เหล่านั้นได้ (ม.อุ.ป.(ไทย) ๑๔/๒๘/๓๗)

ทฤษฎีว่าด้วยต้นกำเนิดของโลก : ความเห็น การเห็น การเห็นด้วยใจ ลักษณะที่คิดคาดเอาตามหลักวิชา เพื่อเสริมเหตุผลและรากฐานให้แก่ปรากฏการณ์หรือข้อมูลในภาคปฏิบัติ ซึ่งเกิดขึ้นมาอย่างมีระเบียบ เช่น ทฤษฎีที่กล่าวถึงการเกิดขึ้นของโลกว่า ‘นี้เป็นดินแดนเริ่มต้นของโลก’ หมายถึงวิวัฒนาการการเกิดขึ้นและประวัติความเป็นไปของโลก ตามนัยพระสูตร มาในปาฏิโกสูตรเรื่องการ ประกาศทฤษฎีว่าด้วยต้นกำเนิดของโลก พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ก็เรา ตถาคตรู้ชัดทฤษฎีว่าด้วยต้นกำเนิดของโลก เรารู้ชัดความเป็นมาของทฤษฎีนั้น และรู้ชัดยิ่งกว่านั้นและเมื่อรู้ชัดยิ่งกว่านั้นจึงไม่ยึดมั่น เมื่อไม่ยึดมั่นจึงรู้ชัดความดับด้วยตนเอง ที่เมื่อรู้ชัด ตถาคตจึงไม่ดำเนินไปสู่ความเสื่อม ภัคคะวะ มีสมณพราหมณ์บางพวก ประกาศทฤษฎีว่าด้วยต้นกำเนิดของโลกตามลัทธิอาจารย์ว่าพระอิศวรเป็นผู้สร้าง ว่าพระพรหมเป็นผู้สร้าง เราจึงเข้าไปถามเขาอย่างนี้ว่า ‘ทราบวาทานทั้งหลาย บัญญัติทฤษฎีว่าด้วยต้นกำเนิดของโลกตามลัทธิอาจารย์ว่าพระอิศวรเป็นผู้สร้าง ว่าพระพรหมเป็นผู้สร้างจริงหรือ’ สมณพราหมณ์เหล่านั้นถูกเราถามอย่างนี้แล้วยืนยันว่า‘เป็นเช่นนั้น’เราจึงถามต่อไปว่า ‘พวกท่าน ประกาศทฤษฎีว่าด้วยต้นกำเนิดของโลกตามลัทธิอาจารย์ว่า พระอิศวรเป็นผู้สร้าง ว่าพระพรหมเป็นผู้สร้าง มีความเป็นมาอย่างไร’ สมณพราหมณ์เหล่านั้นถูกเราถามอย่างนี้แล้วก็ตอบไม่ได้ กลับย้อนถามเรา เราตถาคตถูกเขาถามแล้ว จึงตอบว่า ‘ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย สมัยหนึ่งเมื่อ ล่วงไปนาน ๆ โลกนี้พินาศ เมื่อโลกกำลังพินาศ เหล่าสัตว์ส่วนมากไปเกิดในพรหมโลกชั้นอาภัสสระ นึกคิดอะไรก็สำเร็จได้ตามปรารถนา มีปิติเป็นอาหาร มีรัศมีชานออกจากร่างกาย เทียวสัจจรไปในอากาศ อยู่ในวิมานอันงดงาม สถิตอยู่นานแสนนาน ดังนี้ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๖-๓๗-๓๘/๒๗. ที.ปา.อ. (บาลี) ๕/๓. ที.ปา.ฎีกา (บาลี) ๕/๓)

ทลิตทสูตร : พระสูตรว่าด้วยเหตุให้เป็นคนจนพระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุรูปหนึ่งว่าไม่เจริญโพชนงค์ ๗ เราเรียกว่าคนจน (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๒๒๗/๑๕๘)

ทวนกระแส : ฝ่ากระแส น้ำหรือกระแสลม ในคำว่า ทวนน้ำ ทวนลม, เอาใบพายราน้ำไว้เพื่อชะลอให้ เรือหยุด; กลับมาตั้งต้นใหม่, กลับซ้ำใหม่, เช่น อ่านบททวนเพลง ย้อนทาง เช่น ทวนเข็มนาฬิกา ทวนแสง เข้ยนตีด้วยลวดหนัง โดยปริยายหมายถึงอาการที่คล้ายคลึงเช่นนั้น เช่น ทวนกระแสจิต ทวนกระแสโลก คำว่ากระแส น้ำหรือลมเป็นต้นที่ไหลหรือพัดเรื่อยเป็นแนวเป็นทางไปไม่ขาดสาย เช่น กระแสน้ำ กระแสลม, โดยปริยายหมายถึงอาการเช่นนั้น เส้น สาย แนวทาง เช่น กระแสความ กระแสความคิด เส้นวัดที่ดินทำด้วยหวายหรือเหล็กเป็นต้น เรียกว่า เส้นกระแส คำว่า ทวนกระแส ในที่นี้หมายถึง ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่งาม อันทวนกระแสแห่งธรรมมีความเที่ยง ถอนกำหนดด้วยระคะ เปิดโลกแห่งการกำจัดกิเลสให้ ลื่น เป็นต้น ในพระวินัยปิฎกหมายถึงพาเข้าถึงนิพพาน ตามนัยพระสูตรมาในปาสราสิสูตร เรื่องธรรมที่อยากจะเข้าถึงได้ง่าย ต้องทวนกระแสปฏิบัติจริงๆ จึงเข้าถึงได้ พระผู้มีพระภาค ตรัสว่า ‘บัดนี้ เรายังไม่ควรประกาศธรรมที่เราบรรลุด้วยความลำบาก เพราะธรรมนี้ไม่ใช่สิ่งที่ ผู้ถูกราคะและโทสะครอบงำจะรู้ได้ง่าย แต่เป็นสิ่งพา "ทวนกระแส" ละเอียด ลึกซึ้ง ู้เห็นได้ ยาก ประณีต ผู้กำหนดด้วยระคะ ถูกกองโมหะหุ้มห่อไว้ จักรู้เห็นไม่ได้ (ม.ม.(ไทย) ๑๒/๒๘๑/ ๓๐๕. ม.ม.(ไทย) ๑๓/๓๓๗/๔๐๗. ม.ม.อ.(บาลี. ๒/๒๘๑/๘๔, วิ.อ.(บาลี) ๓/๗/๑๔)

ทวยการีสสูตร : พระสูตรว่าด้วยผู้มีปกติกระทำความทั้ง ๒ ภิกษุรูปหนึ่งเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคผู้ ประทับอยู่ ณ วัดพระเชตวันแล้วทูลถามว่า อะไรเป็นเหตุเป็นปัจจัยให้บุคคลบางคนหลังจาก ตายแล้วได้เข้าถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกับพวกครุฑที่เป็นอันทชชะ พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า เพราะบุคคลบางคนเป็นผู้มีปกติกระทำความทั้ง ๒ ด้วยกาย วาจาและใจ เมื่อได้ฟังมาว่า พวกครุฑที่เป็นอันทชชะมีอายุยืน มีผิวพรรณงาม มีความสุขมาก จึงตั้งความปรารถนาว่า ไฉนหนอหลังจากตายแล้ว ขอเราพึงเข้าถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกับพวกครุฑที่เป็นอันทชชะ หลังจากตายแล้วจึงเข้าถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกับพวกครุฑที่เป็นอันทชชะ(ส.ช.(ไทย)๑๗/๓๙๔/ ๓๕๙)

ทวยการีสุตตตติกะ (ทุดิยาทิ) : ว่าด้วยพระสูตร ๓ สูตร มีทวยการีสสูตรเป็นต้น (สูตรที่ ๒ เป็นต้น) พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตวันได้ตรัสเนื้อหาสาระของสูตรทั้ง ๓ สูตรนี้ โดยนัยเดียวกันกับทวยการีสสูตร ซึ่งกล่าวถึงกำเนิดของครุฑประเภทที่เป็นอันทชชะ ที่ต่างกัน คือ สูตรที่ ๔ กล่าวถึงกำเนิดของครุฑประเภทที่เป็นชลาพูชะ สูตรที่ ๕ กล่าวถึงกำเนิด ของครุฑประเภทที่เป็นสังเสทชะและสูตรที่ ๖ กล่าวถึงกำเนิดของครุฑประเภทที่เป็น โอปปาตติกะเท่านั้น (ส.ช.(ไทย) ๑๗/๓๙๕-๓๙๗/๓๖๐)

ทวยตานุปัสสนาสูตร : พระสูตรว่าด้วยการพิจารณาเห็นธรรมเป็นคู่ พระผู้มีพระภาคทรงสอนให้ภิกษุ พิจารณาธรรม ๑๖ ประการ แบ่งเป็นคู่ ๆ ประการละ ๒ คู่ รวมเป็น ๓๒ คู่ กล่าวคือ จำแนก ฝ่ายทุกข์พร้อมทั้งเหตุเกิดทุกข์เป็น ๑ คู่ และจำแนกฝ่ายความดับทุกข์ พร้อมทั้งวิธีดับทุกข์ เป็น ๑ คู่ เมื่อพิจารณาเห็นธรรมเป็นคู่ได้ดังนี้ ย่อมบรรลุผลคืออรหัตตผลหรืออนาคามีผล ธรรม ๑๖ ประการนั้น ได้แก่ (๑) อริยสัจ (๒) อุปธิ (๓) อวิชชา (๔) สังขาร (๕) วิญญาณ (๖) ผัสสะ (๗) เวทนา (๘) ตัณหา (๙) อุปาทาน (๑๐) อารัมภะ (๑๑) อาหาร (๑๒) อัญชิติชะ

(ความห้วนไหว) (๑๓) ผันทิตะ(ความคืนริน) (๑๔) รูป (๑๕) นิพพานสัจจะ (๑๖) ทุกข์ (ขุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๗๒๙/๖๗๒)

ทวยเทพ : เหล่าเทวดา หมู่เทพ หมายถึงเทวดาจำนวนมากมายหลายพันตนมาถวายชีวิตขอถึงพระสมณโคดมเป็นที่พึ่ง ตามนัยพระสูตร มาในโสณทัณทสูตร เรื่องพราหมณ์โสณทัณทะแสดงพระพุทธรูปว่าพระสมณโคดม อ่อนหวาน ไม่ทรงสยิวพระพักตร์ ทรงเบิกบาน มักตรัสทักทายก่อน ฯลฯ ทรงเป็นผู้ที่บริษัท ๔ สักการะ เคารพ นับถือ บูชา นอบน้อม ฯลฯ ประชาชนต่างบ้านต่างเมืองพากันมาทูลถามปัญหาพระสมณโคดม ฯลฯ ทวยเทพหลายพันองค์ถวายชีวิตขอถึงพระสมณโคดมเป็นที่พึ่ง ฯลฯ พระสมณโคดมทรงมีพระกิตติศัพท์อันงามขจรไปอย่างนี้ว่า พระผู้มีพระภาค เป็นพระอรหันต์ ตรัสรู้ด้วยพระองค์เองโดยชอบ เพียบพร้อมด้วยวิชา และจรณะ เสด็จไปดี รู้แจ้งโลก เป็นสารถิฝักผู้ที่ควรฝักได้อย่างยอดเยี่ยม เป็นศาสดาของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย เป็นพระพุทธรเจ้า ดังนี้ (ที.สี.(ไทย) ๙/๓๐๔/๑๑๔)

ทวยสูตร^๑(ปฐม) : พระสูตรว่าด้วยธรรมคู่กัน ในสังยุตตนิกาย สฬายตนวรรค มีทวยสูตร ๒ สูตร คือ

1. ทวยสูตร (สูตรที่ ๑) พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ที่ชื่อว่าธรรมคู่กัน คือ ตาคู่กับรูป หูคู่กับเสียง จมูกคู่กับกลิ่น ลิ้นคู่กับรส กายคู่กับโณภูฏัพพะและใจคู่กับธัมมารมณฺ์ คำพูดของผู้พูดว่า ข้าพเจ้าจักบอกเลิกธรรมคู่กันนั้น แล้วบัญญัติธรรมคู่กันอย่างอื่นแทนนั้นคงเป็นเพียงคำพูดเท่านั้น เพราะเมื่อถูกผู้อื่นถามก็จะตอบไม่ได้และอึดอัด เพราะเขาถูกถามในสิ่งอันมิใช่วิสัยที่ตนจะตอบได้ (ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๙๒/๙๔)

2. ทวยสูตร (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า เพราะอาศัยธรรมคู่กันวิญญูณจึงเกิดขึ้น คือ เพราะอาศัยอายตนะภายใน และอายตนะภายนอก ๖ วิญญูณ ๖ จึงเกิดขึ้น อายตนะภายใน ๖ อายตนะภายนอก ๖ ไม่เที่ยง มีความแปรผัน มีภาวะโดยอาการอื่น ธรรมคู่กันนี้ห้วนไหวและเสื่อม ไม่เที่ยงเช่นกัน แม้วิญญูณ ๖ แม้เหตุปัจจัยเพื่อความเกิดขึ้นแห่งวิญญูณ ๖ ก็เป็นเช่นนั้น ดังนั้น วิญญูณ ๖ ที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยปัจจัยที่ไม่เที่ยงแล้วจักมีอะไรเที่ยงเล่า ความประจวบ ความประชุม ความพร้อมเพรียงกันแห่งธรรม ๓ ข้างต้นนี้ เรียกว่าสัมผัส ๖ แต่แม้สัมผัส ๖ และแม้เหตุปัจจัยเพื่อความเกิดขึ้นแห่งสัมผัส ๖ ก็ไม่เที่ยง มีความแปรผัน มีภาวะโดยอาการอื่น แม้สัมผัส ๖ ก็เกิดขึ้นเพราะอาศัยปัจจัยที่ไม่เที่ยงแล้วจักมีอะไรเที่ยงเล่า บุคคลถูกผัสสะกระทบแล้วย่อมรู้สึก ย่อมคิดได้ ย่อมจำได้ แต่แม้ธรรมเหล่านี้ก็ห้วนไหว เสื่อม ไม่เที่ยง มีความแปรผัน มีภาวะโดยอาการอื่น (ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๙๓/๙๔)

ทวยสูตร^๒ (ทุติย) : พระสูตรว่าด้วยธรรมคู่กัน (สูตรที่ ๒)

ทวาร : ช่อง ช่องทางทวารหนัก ทวารเบา หมายถึง ทางปฏิบัติทางกายทวาร วจิตวาร มโนทวาร ในที่นี้หมายถึงการคุ้มครอง รักษา สำรวม ในทวารคืออินทรีย์ ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เพื่อสงบระงับบาปอกุศลคืออกิขณาและโทมนัสเสียได้ตามนัยพระสูตรมาในสาริปุตตสัททวิหริกสูตร ว่าด้วยสัททวิหริกของพระสาริปุตฺร เรื่องการคุ้มครอง ทวารในอินทรีย์ ภิกษุชื่อว่าคุ้มครอง "ทวาร" ในอินทรีย์ทั้งหลาย คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้เห็นรูปทางตาแล้ว ไม่รวบถือ ไม่แยกถือ ปฏิบัติเพื่อสำรวมจักขุนทรีย์ (อินทรีย์คือจักขุ) ซึ่งเมื่อไม่สำรวมแล้ว ก็จะเป็นเหตุ

ให้ถูกระงับที่เป็นบาปอกุศลคืออภิชฌา (ความเพ่งเล็งอยากได้ของเขา) และโทมนัส (ความทุกข์ใจ) ครอบงำได้ จึงรักษาจักขุนทรีย์ ถึงความสำรวมในจักขุนทรีย์ ภิกษุฟังเสียงทางหู ดมกลิ่นทางจมูก ลิ้มรสทางลิ้น ถูกต้องโณภูมิจักขุนทรีย์ ฯลฯ รู้แจ้งธรรมารมณ์ทางใจแล้ว ไม่รวบถือ ไม่แยกถือ ปฏิบัติเพื่อสำรวมมโนทรี (อินทรีคือมโน) ซึ่งเมื่อไม่สำรวมแล้ว ก็จะมีเหตุให้ถูกระงับที่เป็นบาปอกุศลคืออภิชฌาและโทมนัส ครอบงำได้จึงรักษามโนทรี ถึงความสำรวมในมโนทรี ภิกษุเชื่อว่าคุ้มครองทวารในอินทรีทั้งหลาย ดังนี้ (ส.ส.(ไทย) ๑๘/๑๒๐/๑๔๑)

ทวารปาลวิมาน : วิมานที่เกิดขึ้นแก่คนเฝ้าประตูผู้ชักชวนคนทำบุญ หมายถึงวิมานที่เกิดขึ้นแก่คนเฝ้าประตูผู้ชักชวนคนทำบุญด้วยการเล่าให้พระมหาโมคคัลลานเถระฟังว่าข้าพเจ้ามีอายุ ๑,๐๐๐ ปีทิพย์ บุคคลผู้ทำบุญด้วยเหตุเพียงกล่าวเชื่อเชิญและทำให้เสื่อมใส จักดำรงอยู่พร้อมด้วยกามคุณทั้งหลายอันเป็นทิพย์ (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๙๑๘/๑๑๑)

ทวาราวดี, เมือง : ชื่อนครอโยธยา เป็นอาณาจักรโบราณ สมัยทวาราวดี เริ่มตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๑ หรือ ๑๒-๑๖ ตั้งอยู่ภาคกลางของประเทศไทย ประชาชนคงเป็นมอญ ได้แผ่ศิลปะและวัฒนธรรมของตนออกไปมาก เกือบทั่วประเทศไทย ในที่นี้หมายถึงชื่อเมืองที่ทำการค้าขายของพ่อค้า อังกรพาณิชเมื่อไปถึงแล้วจะเริ่มทำบุญ ให้ข้าว น้ำ ผ้า ที่อยู่อาศัย บ่อน้ำ สระน้ำ สะพาน เพื่อนำความสุขมาให้แก่ตน ตามนัยพระสูตร มาในอังกรเปตวัตถุ เมื่ออังกรพาณิชถามบุรุษว่า แน่ะบุรุษเลวทราม สมควรแล้วที่ท่านมีหน้าบิตเบี้ยว นัยน์ตาทั้งสองจึงเขระเพราะท่านได้ทำหน้าอต่อทานของผู้อื่น ทำไม อสังหเศรษฐีเมื่อจะให้ท่าน จึงได้มอบข้าว น้ำ ของเคี้ยว ผ้า และที่อยู่อาศัยให้ผู้อื่นจัดแจง เราจากที่นี่ไปถึงเมือง "ทวาราวดี" จักรับบำเพ็ญทานซึ่งจะนำความสุขมาให้แก่เราแน่นอน จักให้ข้าว น้ำ ผ้า ที่อยู่อาศัย บ่อน้ำ สระน้ำ และสะพานในที่ที่เดินลำบากเป็นทาน อังกรพาณิชนั้นกลับจากทะเลทรายไปถึงเมืองทวาราวดีแล้ว เริ่มบำเพ็ญทานซึ่งจะนำความสุขมาให้ตน ได้ให้ข้าว น้ำ ผ้า ที่อยู่อาศัย บ่อน้ำ สระน้ำ ด้วยจิตอันเสื่อมใสแล้ว

ทวิธาปถสูตร : พระสูตรว่าด้วยทางสองแพร่ง พระผู้มีพระภาคทรงปรารภท่านพระนาคสมาละ พระปัจฉาสมณะผู้เลือกทางเดินผิด เป็นเหตุให้ใจทำร้าย คือมีเรื่องเล่าว่า ท่าน ตามเสด็จพระผู้มีพระภาคจนถึงทางสองแพร่ง ได้กราบทูลเชิญพระผู้มีพระภาคให้ เสด็จไปทางหนึ่ง แต่พระองค์ตรัสว่า ควรไปอีกทางหนึ่ง ท่านก็ยังทูลรบเร้าให้เสด็จไปตามทางที่ตนต้องการจะไป เมื่อพระผู้มีพระภาคทรงยืนยันพระดำรัสเดิม ท่านจึงวางบาตรและจีวรของพระผู้มีพระภาคไว้แล้วเดินจากพระองค์ไปตามทางที่ตนปรารถนา ระหว่างทางได้ถูกโจรุมทำร้าย ทูบบาตร ฉีกผ้าสังฆาฏิ จึงกลับมากราบทูลเรื่องนั้นแต่พระผู้มีพระภาค พระองค์ทรงปรารภเหตุนี้ จึงทรงเปล่งอุทานแสดงว่า บัณฑิตแม้จะอยู่ร่วมกับคนพาลมีปัญญาทราวมก็ละเว้นความประพฤติเยี่ยงคนพาล สามารถรู้แจ้งอริยสัจ ๔ ด้วยอริยมัคคญาณได้ (ขุ.อุ.(ไทย) ๒๕/๗๗/๓๓๘, ขุ.อุ.อ.(บาลี) ๗๗/๔๕๔)

ทวิสหัสสพรหม : ชื่อพรหมกลุ่มหนึ่งมีจำนวนกลุ่ม ๒,๐๐๐ องค์ คือคุณวิเศษหรือทวิสหัสสพรหมที่ภิกษุผู้มีสุตะจาละ ปัญญาจะไปถึง เพื่อความมีอายุยืน ผิวพรรณผ่องใส มีความสุข ตามนัยพระสูตรมาในสังขารูปัตตสูตรกล่าวถึงผาสุกแห่งกายและจิตวิญญาณในพรหมโลกด้วยมรรค

ปฏิปทาว่า ภิกษุทั้งหลาย มรรคนี้ ปฏิปทานี้ เป็นไปเพื่อความเกิดขึ้นในชั้นสหัสสพรหมนั้น ภิกษุเป็นผู้ประกอบด้วยศรัทธา ประกอบด้วยศีล ประกอบด้วยสุตะ ประกอบด้วยจาคะ ประกอบด้วยปัญญา ภิกษุนั้นได้ ฟังว่า ‘ทวิสหัสสพรหม ฯลฯ ดิสหัสสพรหม ฯลฯ จตุสหัสสพรหม ฯลฯ หรือปัญจสหัสสพรหมมีอายุยืน มีผิวพรรณผ่องใส มีความสุขมาก’ ดังนี้ (ม.อุป. (ไทย) ๑๔/๑๖๖/๒๑๐)

ทวิป : เกาะ เช่น ลังกาทวิป สิงหนทวิป ในคัมภีร์ไตรภูมิกล่าวว่ามี ๔ ทวิป คือ (๑) ชมพูทวิป (๒) อมรโคยานทวิป (๓) อุตตรกुरुทวิปหรืออุตตรกुरुทวิป (๔) ปุพพิเททวิป อีกนัยหนึ่ง ทวิปที่กำหนดด้วยต้นหว่านเป็นเครื่องหมายหรือทวิปที่มีต้นหว่านใหญ่เป็นประธานเป็นคำเปรียบเทียบการครองทวิปทั้ง ๔ ที่ไม่ถึงเศษหนึ่งส่วนสิบหกแห่งการได้ธรรม ๔ ประการนี้ ตามนัยพระสูตรมาในจักกวัตติราชสูตร ว่าด้วยพระเจ้าจักรพรรดิ อริยสาวกประกอบด้วยธรรม ๔ ประการ คือ ประกอบด้วยความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวใน (๑) พระพุทธรเจ้า (๒) พระธรรมว่า (๓) พระสงฆ์ และ (๔) ศีลที่พระอริยะชอบใจ ที่ไม่ขาด ไม่ทะลุ ไม่ต่าง ไม่ปร้อย เป็นไท ท่านผู้รู้สรรเสริญ ไม่ถูกตำหนิและทวิภูฏีครอบงำ เป็นไป เพื่อสมาธิ การครองทวิปทั้ง ๔ (๑.ชมพูทวิป ๒.อมรโคยานทวิป ๓.อุตตรกुरुทวิป ๔. ปุพพิเททวิป) ยังไม่ถึงเศษหนึ่งส่วนสิบหกแห่งการได้ธรรม ๔ ประการเลย (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๙๙๗/๔๘๘ ชุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๗๒๘/๘๔. อัง.ติก. (แปล) ๒๐/๘๑/๓๐๖-๓๐๗)

ทเวรตนิยเถราปทาน : ประวัตินในอดีตชาติของพระทเวรตนิยเถระ ซึ่งท่านพระเถระประกาศประวัติในอดีตชาติของตนไว้ว่า ในอดีตชาติกับที่ ๙๑ ท่านเป็นพรานเนื้อได้ถวายขึ้นเนื้อแด่พระพุทธรเจ้า พระนามว่าวิปัสสี เพราะผลแห่งทานนั้น ท่านไม่รู้จักทุกคติเลย ในกับที่ ๔ ท่านได้เกิดเป็นพระเจ้าจักรพรรดิผู้มีพละานุภาพมาก ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ช.อุป.(ไทย) ๓๒/๑๒/๓๙๑)

ทสกัมมปถสูตร : พระสูตรว่าด้วยสัตว์ผู้มีกรรมผล ๑๐ พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวัน ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า สัตว์ผู้มีกรรมผล ๑๐ คือ(๑) เว้นขาดจากการฆ่าสัตว์ (๒) เว้นขาดจากการลักทรัพย์ (๓) เว้นขาดจากการประพฤติผิดในกาม (๔) เว้นขาดจากการพูดเท็จ (๕) เว้นขาดจากการพูดส่อเสียด (๖) เว้นขาดจากการพูดคำหยาบ (๗) เว้นขาดจากการพูดเพื่อเจ้อ (๘) เว้นขาดจากการเพ่งเล็งอยากได้ของเขา (๙) เว้นขาดจากการเบียดเบียน (๑๐) มีความเห็นชอบยอมคบค้าสมาคมกับสัตว์ผู้มีกรรมผล ๑๐ ส่วนสัตว์ผู้ไม่มีกรรมผล ๑๐ ย่อมคบค้าสมาคมกับสัตว์ผู้ไม่มีกรรมผล ๑๐ (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๑๑๑/๒๐๓)

ทสกัมมสูตร : พระสูตรว่าด้วยกรรม ๑๐ ประการ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บุคคล ๔ จำพวก คือ (๑) อสัตบุรุษ หมายถึงผู้ทำกรรม ๑๐ คือฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ ประพฤติผิดในกาม พูดเท็จ พูดส่อเสียด พูดคำหยาบ พูดเพื่อเจ้อ เพ่งเล็งอยากได้ของเขา มีจิตพยาบาท เป็นมิจฉาภิภูฏี (๒) อสัตบุรุษที่ยิ่งกว่าอสัตบุรุษ หมายถึงผู้ทำกรรม ๑๐ เหมือนบุคคลที่ ๑ และชักชวนผู้อื่นให้ทำกรรม ๑๐ เหมือนกับตน (๓) สัตบุรุษ หมายถึงผู้เว้นขาดจากการทำกรรม ๑๐ นั้น (๔) สัตบุรุษที่ยิ่งกว่าสัตบุรุษ หมายถึงผู้เว้นขาดจากการทำกรรม ๑๐ และชักชวนผู้อื่นให้เว้นขาดจากการทำกรรม ๑๐ เหมือนกับตน (อัง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๒๐๔/๓๒๔)

ทศพรหมณชาดก : ชาดกว่าด้วยการจำแนกตระกูลพรหมณ์ ๑๐ ตระกูล พระพุทธเจ้าตรัสเล่าว่า เมื่อครั้งที่พระองค์ยังเป็นพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นวิธูระอำมาตย์ของพระเจ้าโกรพยะเมืองอินทปัต ได้จำแนกตระกูลพรหมณ์ ๑๐ ตระกูลให้พระราชาสดับ และเลือกปฏิบัติทักให้พระราชาบำเพ็ญทาน โดยท่านยกตัวอย่างว่า พรหมณ์บางคนประกอบอาชีพเป็นหมอรักษาโรค บางคนทำตนเป็นคนรับใช้ชาวบ้านเช่นถือกังสดาลเที่ยวประกาศหรือรับจ้างขับรถบ้าง บางคนเที่ยวขอรทานไม่ตามที่ต่างๆ เมื่อไม่ได้ก็ไม่ยอมออกไป บางคนร่างกายสกปรกเที่ยวขอรทานไปทั่ว บางคนเป็นพ่อค้าขายผลหมากรากไม้ บางคนเป็นขานาหรือเป็นพ่อค้าต่างเมือง บางคนก็เป็นหมอตอนสัตว์ บางคนก็เป็นนักรบคุ้มครองสินค้า บางคนก็เป็นพรานคักสัตว์อยู่ในป่า บางคนก็ประกอบพิธีโสมยาคะหวังลาภจากพระราชา เมื่อวิธูระอำมาตย์กล่าวมาทั้งหมด พระเจ้าโกรพยะไม่ทรงพอพระทัย ท่านอำมาตย์จึงเสนอพรหมณ์กลุ่มสุดท้ายได้แก่นักบวชที่เป็นพหูสูตร มีศีล เว้นจากการเสพเมถุนธรรมา พระราชาทรงพอพระทัยให้นิมนต์ท่านเหล่านั้นมารับทานของพระองค์ (ขุ.ชา.ปกิณณก.(ไทย) ๒๗/๒๒๒/๔๕๘)

ทศพลญาณ : พระญาณอันเป็นกำลังของพระตถาคต ๑๐ ประการ ที่ทำให้พระองค์บันลือสีหนาทประกาศพระศาสนาได้มั่นคง คือ (๑) ฐานาฐานญาณ ปริชาหยั่งรู้กฎธรรมชาติดีเกี่ยวกับขอบเขตและขีดขั้นของสิ่งทั้งหลาย(๒) กัมมวิปากญาณ ปริชาหยั่งรู้ผลของกรรม (๓) สัพพัตถคามินีปฏิปทาญาณ ปริชาหยั่งรู้ข้อปฏิบัติที่จะนำไปสู่ข้อปฏิบัติทั้งปวงหรือสู่ประโยชน์ทั้งปวง (๔) นานาธาตุญาณ ปริชาหยั่งรู้สภาวะของโลกอันประกอบด้วยธาตุต่าง ๆ เป็นอเนก (๕) นานาธมฺมคติญาณ ปริชาหยั่งรู้อริยาศัยเป็นต้นของสัตว์ทั้งหลาย (๖) อินทริยปโรปริยัตตญาณ ปริชาหยั่งรู้ความยิ่งความหย่อนแห่งอินทริยของสัตว์ทั้งหลาย (๗) ญาณาทิสังกิเลสาทิญาณ ปริชาหยั่งรู้ความเศร้าหมอง ความผ่องแผ้วเป็นต้น (๘) ปุพเพ-นิวาसानุสสติญาณ ปริชาหยั่งรู้ภพที่เคยอยู่ในหนหลังได้ (๙) จุตูปปาตญาณ ปริชาหยั่ง รู้จุดและอุบัติ ของสัตว์ทั้งหลาย (๑๐) อาสวกขยญาณ ปริชาหยั่งรู้ความ สิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย ตามนัยพระสูตร มาในสีหสูตรเป็นการเอาชนะกันพลังแห่งญาณบารมีธรรมของพระผู้มีพระภาค เมื่อมารผู้มีบาปเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ ได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคด้วยคาถาว่า ทำไมท่านจึงกล้าบันลือดุจราชสีห์ ในท่ามกลางบริษัท คนที่พอจะต่อสู้กับท่านได้ก็ยังมี ท่านเข้าใจว่า เป็นผู้ชนะแล้วหรือ พระผู้มีพระภาคตรัสพระคาถาว่า พระตถาคตทั้งหลายผู้เป็นมหาวิระ "บรรลุตศพลญาณข้ามตมฺหาอันเป็นเหตุชานไปในโลกได้แล้ว จึงกล้าบันลือในท่ามกลางบริษัท มารผู้มีบาปเป็นทุกข์เสียใจว่า “พระผู้มีพระภาคทรงรู้จักเรา พระสุคตทรงรู้จักเรา” จึงหายตัวไป ณ ที่นั่นเอง (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๔๘/๑๘๘ อง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๒๑/๔๓-๔๗)

ทศพลสูตร^๑ : พระสูตรว่าด้วยทศพลญาณ พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวัน ได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ตถาคตประกอบด้วยทศพลญาณ และจตุเวสารัชชญาณจึงกล้ายืนยันฐานะที่อาจ บันลือสีหนาทในบริษัท ประกาศพรหมจักรว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ มีความเกิดขึ้นและความดับอย่างนี้ คือ เพราะสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้เกิด สิ่งนี้จึงเกิด เพราะสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้จึงไม่มี เพราะสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้จึงดับ ได้แก่ เพราะอวิชาเป็นปัจจัย สังขารทั้งหลายจึงมี เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมีเป็นต้น นี้คือความเกิดขึ้น

แห่งกองทัพทั้งหมด และเพราะอวิชาดับไปไม่เหลือด้วยวิราคะ สังขารจึงดับ เพราะสังขารดับ วิญญาณจึงดับเป็นต้น นี่คือความดับแห่งกองทัพทั้งหมด (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๒๑/๓๗)

ทสพลสูตร^๒ (ทศตย) : พระสูตรว่าด้วยทสพลญาณ (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน ได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายเหมือนกับทสพลสูตรแล้วตรัสต่อไปว่า ธรรมที่เรากล่าวไว้ดีแล้ว เป็นธรรมเข้าใจง่าย เปิดเผย เป็นจุดผืนผ้าเก่าที่ตัดไว้แล้ว สมควรที่กุลบุตรผู้บวชด้วยศรัทธาจะปรารภความเพียรในธรรมนั้น และบุคคลผู้พิจารณาเห็นประโยชน์ของตนและผู้อื่น ก็สมควรที่จะทำให้งถึงพร้อมด้วยความไม่ประมาท (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๒๒/๓๘)

ทสมสูตร : พระสูตรสูตรที่ ๑๐ ว่าด้วยมิจฉัตตธรรม พระผู้มีพระภาคตรัสว่า มิจฉัตตธรรม ๑๐ คือ (๑) มิจฉาทิฎฐิ (๒) มิจฉาสังกัปปะ (๓) มิจฉาวาจา (๔) มิจฉากัมมันตะ (๕) มิจฉาอาชีวะ (๖) มิจฉาวายามะ (๗) มิจฉาสติ (๘) มิจฉาสมาธิ (๙) มิจฉาญาณะ (๑๐) มิจฉาวิมุตติ (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๓๒/๒๘๒)

ทสมะ, คหบดีชาวอัฐกนนคร : คหบดีชาวอัฐกนนครชื่อว่าทสมะ ท่านถามถึงธรรมเป็นที่หลุดพ้นแห่งจิต มีอยู่และเป็นอย่างไรกะพระอานนท์ ได้คำตอบว่า ธรรมคือความสังัดจากกามและอกุศลธรรม บรรลุปฐมฌาน เห็นว่าสิ่งที่ปรุงแล้ว สิ่งนั้นไม่เที่ยง ดับไปเป็นธรรมดา ย่อมถึงความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย ตามนัยพระสูตร มาในอัฐกนานครสูตร เมื่อท่านพระอานนท์อยู่ ณ เวฬุคาม เขตกรุงเวสาลี "คหบดีชาวอัฐกนนครชื่อทสมะ" ได้เข้าไปพบท่าน ได้เรียนถามท่านว่า ท่านอานนท์ ธรรมอันเป็นเอกซึ่งเป็นที่หลุดพ้นแห่งจิตที่ยังไม่หลุดพ้น เป็นที่ถึงความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลายที่ยังไม่สิ้นไป และเป็นที่ยบรรลุธรรมเป็นแดนเกษมจากโยคะอันยอดเยี่ยมที่ยังไม่บรรลุโดยลำดับของภิกษุผู้ไม่ประมาท มีความเพียรอุทิศกายและใจอยู่ที่พระผู้มีพระภาคพระองค์ทรงรู้ ทรงเห็น มีอยู่หรือ ถ้ามีอยู่แล้วเป็นอย่างไร ท่านพระอานนท์ตอบว่า "คหบดี ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ สังัดจากกามและอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานที่มีวิตก วิจารณ์ ปิติ และสุขอันเกิดจากวิเวกอยู่ ภิกษุนั้นย่อมเห็นประจักษ์ชัดดังนี้ว่า 'แม้แต่ปฐมฌานนี้ แลก็ถูกปรุงแต่งแล้วสิ่งใดสิ่งหนึ่งที่ถูกปรุงแต่งแล้ว สิ่งนั้นไม่เที่ยง มีความดับไปเป็นธรรมดา' ภิกษุนั้นดำรงอยู่ในธรรมนั้นแล้ว ย่อมถึงความสิ้นไป แห่งอาสวะทั้งหลาย ดังนี้ (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๑๓/๑๙. อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๖/๔๒๖)

ทสมัคคสูตร : พระสูตรว่าด้วยมรรค ๑๐ ประการ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บุคคล ๔ จำพวก คือ (๑) อัสตบุรุษ หมายถึงผู้ประกอบด้วยมรรค ๑๐ คือ มิจฉาทิฎฐิ มิจฉาสังกัปปะ มิจฉาวาจา มิจฉากัมมันตะ มิจฉาอาชีวะ มิจฉาวายามะ มิจฉาสติ มิจฉาสมาธิ มิจฉาญาณะและมิจฉาวิมุตติ (๒) อัสตบุรุษที่ยิ่งกว่าอัสตบุรุษ หมายถึงผู้ประกอบด้วยมรรค ๑๐ เหมือนบุคคลที่ ๑ และชักชวนผู้อื่นให้ประกอบด้วยมรรค ๑๐ เหมือนกับตน(๓) สัตบุรุษ หมายถึงผู้ประกอบด้วยมรรค ๑๐ คือ สัมมาทิฎฐิ สัมมาสังกัปปะ ... และสัมมาวิมุตติ (๔) สัตบุรุษที่ยิ่งกว่าอัสตบุรุษ หมายถึงผู้ประกอบด้วยมรรค ๑๐ เหมือนบุคคลที่ ๓ และชักชวนผู้อื่นให้มีมรรค ๑๐ เหมือนกับตน (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๒๐๖/๓๒๖)

ทสธชาต : ชาตกว่าด้วยพระเจ้าทสธ พระพุทธเจ้าตรัสเล่าว่า เมื่อครั้งที่พระองค์ยังเป็นพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นรามบัณฑิต รักษาคำสั่งของพระราชบิดาที่ปลั่งพระราชทานพรให้พระมารดาของภรตกุมารว่าจะให้ราชสมบัติภรตกุมาร ทรงเกรงจะมีอันตรายแก่พระโอรสทั้ง

๒ จึงให้ไปอยู่ปานานถึง ๑๒ ปี เมื่อพระเจ้าทศรถสวรรคตแล้ว ภรตกุมารเข้าไปกราบทูลให้รามบัณฑิตทราบ พระโพธิสัตว์ไม่แสดงอาการเศร้าโศกแต่ได้แสดงธรรมให้พระอนุชาคือพระลักษมณ์ นางสีดา และภรตให้ทราบธรรมตาของชีวิตว่ามีความตายเป็นธรรมดา ธรรมตาของสัตว์ทั้งหลายย่อมเป็นเช่นนั้น เมื่อทราบความจริงจึงไม่ควรเศร้าโศก จากนั้นท่านได้พาพระอนุชาทั้งหมดกลับเข้าเมืองและได้ครองราชสมบัติด้วยทศพิธราชธรรมอีกเป็นเวลานาน (ขุ.ชา.เอกาทสก.(ไทย) ๒๗/๘๔/๓๖๘)

ทสสหัสสเถรียาปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระเถรี ๑๐,๐๐๐ รูป ซึ่งท่านพระเถระประกาศประวัติในอดีตชาติของตนไว้ว่า ในอดีตชาติ ๔ อสงไขย ๑๐๐,๐๐๐ กัป หญิง ๑๐,๐๐๐ คน ได้เห็นพระพุทธเจ้าพระนามว่าทีปังกร พยากรณ์ท่านสุเมธดาบสและท่านสุเมธิตาว่า จักเป็นคู่บำเพ็ญบารมีกันจนกว่าจะได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า พวกเธอจึงได้บำเพ็ญบารมีติดตามมาด้วยทุกภพทุกชาติ ในชาติสุดท้ายนี้ เกิดในศากยตระกูลเป็นส่วนมาก ออกบวชติดตามพระนางยโสธรา และได้บรรลุนิพพาน ๓ พรรณด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๔๑๑/๕๐๗)

ทสสหัสสปรรหม : ชื่อพรรหมกลุ่มหนึ่งมีจำนวนกลุ่ม ๑๐,๐๐๐ องค์ คือคุณวิเศษหรือสหัสสปรรหมที่ภิกษุผู้มีสุตะ จาคะ ปัญญาจะไปถึง เพื่อความมีอายุยืน มีผิวพรรณน่ามองใส มีความสุข ตามนัยพระสูตร มาในสังขารูปัตติสูตร กล่าวถึงภิกษุเป็นผู้ประกอบด้วยศรัทธา ประกอบด้วยศีล ประกอบด้วย สุตะ ประกอบด้วยจาคะ ประกอบด้วยปัญญา ภิกษุนั้นได้ฟังว่า ‘ทสสหัสสปรรหมมีอายุยืน มีผิวพรรณน่ามองใส มีความสุขมาก’ ทสสหัสสปรรหมก็น้อมจิตแผ่ไปอยู่ เปรียบเหมือนแก้วไพฑูรย์แปดเหลี่ยมงามโชติช่วง อันเขาเจียรไนดีแล้ว วางไว้แล้วบนผ้ากำพลเหลือง ย่อมส่องแสงเรืองไพโรจน์ แม้ฉันใด ทสสหัสสปรรหมก็ฉันนั้นเหมือนกัน ย่อมน้อมจิตแผ่ไปตลอด๑๐,๐๐๐ โลกธาตุอยู่ แม้สัตว์ทั้งหลายที่เกิดแล้วในชั้นทสสหัสสปรรหมนั้น ก็น้อมจิตแผ่ไปอยู่ ภิกษุนั้นมีความปรารถนาอย่างนี้ว่า ‘โอหนอ หลังจากตายแล้วเราพึงเข้าถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกับทสสหัสสปรรหม’ เธอตั้งจิตนั้น อธิษฐานจิตนั้นเจริญจิตนั้น สังขารและวิหารธรรมเหล่านั้นอันเธอเจริญ ทำให้มากแล้วอย่างนี้ เป็นไปเพื่อความเกิดขึ้นในชั้นทสสหัสสปรรหมนั้นได้ ดังนี้ (ม.อุป.(ไทย) ๑๔/๑๖๗/๒๑๐)

ทสอิทธิบาท :แสดงฤทธิ์ ๑๐ อย่าง หมายถึงการอธิบายฤทธิ์ ๑๐ ประการในอุทเทสข้างต้นของอิทธิกถา โดยวิธีปุจฉาและวิสัชนา ตามลำดับ ในที่นี้ขอนำเฉพาะคำอธิบายฤทธิ์ที่ ๔ และที่ ๕ มาแสดงพอเป็นตัวอย่างดังต่อไปนี้

คำปุจฉาว่า “ฤทธิ์ที่แผ่ไปด้วยญาณ เป็นอย่างไร” ท่านวิสัยนามมีใจความว่า สภาวะที่ละนิจจัญญา ย่อมสำเร็จได้ด้วยอนิจจานุปัสสนา เพราะเหตุนี้ จึงเป็นฤทธิ์ที่แผ่ไปด้วยญาณ สภาวะที่ละสุขัญญา ย่อมสำเร็จได้ด้วยทุกขานุปัสสนา... สภาวะที่ละอตตัญญา ย่อมสำเร็จได้ด้วยอนัตตานุปัสสนา... สภาวะ ที่ละนันทิ ย่อมสำเร็จได้ด้วยนิพพิทานุปัสสนา... สภาวะที่ละราคะ ย่อมสำเร็จได้ด้วยวิราคานุปัสสนา... สภาวะที่ละสมุทัย ย่อมสำเร็จได้ด้วยนิโรธานุปัสสนา... สภาวะที่ละ อาทานะ ย่อมสำเร็จได้ด้วยปฏิณิสสัคคานุปัสสนา เพราะเหตุนี้ จึงเป็นฤทธิ์ที่แผ่ไปด้วยญาณ ท่านพระพากุละ ท่านพระสังกัจจะ ท่านพระกุตपालะ มีฤทธิ์ที่แผ่ไปด้วยญาณนี้

คำปุจฉาว่า “ฤทธิ์ที่แผ่ไปด้วยสมาธิ เป็นอย่างไร” ท่านวิเศษนามีใจความว่า สภาวะที่ละนิวรณ์ ย่อมสำเร็จได้ด้วยปฐมฌาน เพราะเหตุนี้ จึงเป็นฤทธิ์ที่แผ่ไปด้วยสมาธิ... สภาวะที่ละวิตกวิจารณ์ย่อมสำเร็จได้ด้วยทุติยฌาน... สภาวะที่ละปีติ ย่อมสำเร็จได้ด้วยตติยฌาน... สภาวะที่ละสุขและทุกข์ ย่อมสำเร็จได้ด้วย จตุตถฌาน... สภาวะที่ละรูปสัญญา ปฏิขสัญญา นานัตตสัญญา ย่อมสำเร็จได้ด้วยอากาสนัญจายตนสมาบัติ... สภาวะที่ละอากาสนัญจายตนสัญญา ย่อมสำเร็จได้ด้วยวิญญาณัญจายตนสมาบัติ... สภาวะที่ละวิญญาณัญจายตนสัญญา ย่อมสำเร็จได้ด้วยอากิญจัญญายตนสมาบัติ... สภาวะที่ละอากิญจัญญายตนสัญญาย่อมสำเร็จได้ด้วยเนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ เพราะเหตุนี้ จึงเป็นฤทธิ์ที่แผ่ไปด้วยสมาธิ

ท่านพระสารีบุตร ท่านพระสัทชีวะ ท่านพระขานุกโกณฑัญญะ อุตตราอุปาสิกา สามาวดี อุปาสิกา เป็นผู้มั่งฤทธิ์นี้ (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๑๐/๕๖๕)

ทสังสูตร : พระสูตรว่าด้วยสัตว์ผู้ประกอบด้วยธรรม ๑๐ พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน ได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า สัตว์ผู้มีธรรม ๑๐ คือ (๑) สัมมาทิฏฐิ (๒) สัมมาสังกัปปะ (๓) สัมมาวาจา (๔) สัมมากัมมันตะ (๕) สัมมาอาชีวะ (๖) สัมมาวายามะ (๗) สัมมาสติ (๘) สัมมาสมาธิ (๙) สัมมาญาณ (๑๐) สัมมาวิมุตติย่อมคบค้าสมาคมกับสัตว์ผู้มีธรรม ๑๐ ส่วนสัตว์ผู้ไม่มีธรรม ๑๐ เหล่านี้ย่อมคบค้าสมาคมกับสัตว์ผู้ไม่มีธรรม ๑๐ เหล่านี้ (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๑๑๓/๒๐๔)

ทสันนคาตถก : ชาตกว่าด้วยดาบสแคว้นทสันนกะ พระพุทธเจ้าตรัสเล่าว่า เมื่อครั้งที่พระองค์ยังเป็นพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นอำมาตย์ชื่อเสนกบัณฑิต ได้กราบทูลถวายโอวาทแด่พระเจ้ามัททวะไม่ให้เสียดายสิ่งที่ได้พระราชทานไปแล้ว เพราะเป็นสิ่งที่ทำได้ยาก คือพระองค์ได้ประทานพระมเหสีให้แก่อำมาตย์คนหนึ่งไปแล้ว โดยให้กำหนด ๗ วันให้นำมาคืน แต่คนทั้งสองพากันหนีหายไปอยู่เมืองอื่น ทำให้พระราชาทรงเสียพระทัยคิดถึงพระมเหสีจนทรงพระประชวรเสนาเกอำมาตย์จึงได้นัดแนะกับอำมาตย์ท่านอื่นให้หาวิธีที่จะทำให้พระราชาทรงประชวรโดยการจ้างนักแสดงการกลืนกินดาบที่คมกริบแล้วคายออกโดยไม่มีอันตราย เมื่อราชาตรัสถามว่าคนที่ทำสิ่งที่ทำได้ยากกว่าคนนี้มีอยู่หรือ ยุรบัณฑิตกราบทูลว่ามีคนที่กลืนกินดาบได้เพราะความโลภ ส่วนคนที่พูดว่าจะให้ทำได้ยากกว่านั้นปุกกุสพัณฑิตถามว่า เพียงแต่พูดว่าจะให้แต่ยังไม่ให้มันไม่มีผลอะไร แต่คนที่ให้แล้วไม่ตั้งใจไม่คิดเสียดายนั้นทำได้ยากกว่า พระราชาตรัสถามเสนกบัณฑิตว่า มีเหตุอื่นที่ทำได้ยากกว่านั้นอีกหรือ เสนกบัณฑิตกราบทูลว่า ทานจะน้อยหรือมากก็ตาม คนก็ควรให้แต่ว่าผู้ใดเมื่อให้แล้ว ภายหลังไม่เดือดร้อน การให้ของผู้นั้นทำได้ยากกว่า พระเจ้ามัททวะตรัสว่าคำพูดของปุกกุสพัณฑิตตอบได้ครอบคลุมที่สุด ทำให้พระองค์สบายพระทัยหายประชวร (ขุ.ชา.สตตก.(ไทย) ๒๗/๓๙/๒๖๑)

ทสันนราช, พระเจ้า : พระนามของพระเจ้าทสันนราช ผู้ปกครองเมืองเอรภักฉะ ในสมัยแห่งการครองราชของพระองค์ มีเศรษฐีนามว่าธนपालะ ตระหนี่ ไมยนต์ให้ทาน ทำลายสระน้ำ สะพาน สวนดอกไม้ เมื่อเคลื่อนจากโลกนี้แล้วเกิดในแดนเปรต มีแต่ความหิวกระหาย ตามนัยพระสูตร มาในธนपालเสฏฐ ฐิเปตวัตถุ เมื่อพวกพ่อค้าถามเปรตว่า ท่านได้ทำกรรมชั่วทางกาย วาจา ใจอะไรไว้หรือเพราะผลกรรมอะไร ท่านจึงต้องจากโลกนี้ไปยังเปตโลก เปรตนั้น

ตอบว่า มีพระนครของพระเจ้า "ทสันนราช" ปรากฏชื่อว่า เอรักจณะ เมื่อก่อนข้าพเจ้าเป็น
 เศรษฐีอยู่ในนครนั้น คนทั้งหลายเรียก ข้าพเจ้าว่า ธนपालเศรษฐี ข้าพเจ้ามีเงิน ๘๐ เล่ม
 เกวียน ทองคำ แก้วมุกดา แก้วไพฑูรย์ ก็มีมากมาย แม้ข้าพเจ้าจะมีทรัพย์มากมายถึงเพียง นั้น
 ก็ไม่พอใจที่จะให้ทาน ปิดประตูเรือนแล้ว จึงบริโภคอาหาร ด้วยคิดว่า พวกยากอย่าได้เห็น
 เรา ข้าพเจ้าไม่มีศรัทธา เป็นคนตระหนี่ กระด้าง ได้ค่าพวกคนที่ให้ทาน ทำบุญ และห้ามชน
 เป็นจำนวนมากที่ให้ทาน ทำบุญ ด้วยคำว่า ผลแห่งทานไม่มี ผลแห่งความสำรวมจักมีแต่ที่ไหน
 จึงทำลายสระน้ำ บ่อน้ำ ที่เขาขุดไว้ ทำลายสวนดอกไม้ สวนผลไม้ ศาลาน้ำดื่ม และสะพานใน
 ที่เดินลำบากให้พินาศ ข้าพเจ้านั้นไม่ได้ทำความดี ทำแต่ความชั่วไว้ เคลื่อนจากมนุษยโลกนั้น
 แล้วจึงเกิดในแดนเปรตมีแต่ความทิวระหาย(ขุ.วิ.(ไทย)๒๖/๒๓๐-๒๓๕/๒๐๕)

ทสารหะ, กษัตริย์ : พระนามของกษัตริย์ว่า ทสารหะ ผู้ตอกลิ้มตะโพนที่แตก ทำให้ไม้โครงเก่าของ
 ตะโพนหายไป เหลือแต่โครงลิ้ม อุปมาเหมือนผู้ภิกษุใส่ใจแต่ภษิตอื่น ๆ ไม่ใส่ใจธรรมของ
 ตถาคต เป็นโลกุตตรธรรม ประกอบด้วยความว่าง ตามนัยพระสูตรมาในอาณิสสูตร ว่าด้วยลิ้ม
 เป็นอุปมาธรรม การฟังธรรมด้วยลิ้ม เมื่อพระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ... เขตกรุงสาวัตถี ...
 “มีพาหนะคือ ตะโพนชื่ออานกะของพวกกษัตริย์ผู้มีพระนามว่า "ทสารหะ" เมื่อตะโพนแตก
 พวกกษัตริย์ทสารหะได้ตอกลิ้มอื่นลงไป ต่อมาไม้โครงเก่าของตะโพนชื่ออานกะก็หายไปเหลือ
 แต่โครงลิ้มฉินใดภิกษุทั้งหลายในอนาคตเมื่อผู้อื่นกล่าวสูตรที่ตถาคตกล่าวไว้ล้าลึงมีเนื้อความ
 ลึกซึ้ง เป็นโลกุตตรธรรม ประกอบด้วยความว่าง ภิกษุทั้งหลาย จักไม่ตั้งใจฟังให้ดี ไม่เงี่ยหูฟัง
 ไม่เข้าไปตั้งจิตไว้เพื่อรู้ทั่วถึง และไม่ให้ความสำคัญธรรมว่า ควรเรียน ควรท่องจำให้ขึ้นใจ แต่
 เมื่อผู้อื่นกล่าวสูตรที่ท่านผู้เชี่ยวชาญได้รจนาไว้ เป็นบทกวี มีอักษรวิจิตร มีพยัญชนะวิจิตรอยู่
 ภายนอก เป็นสาวกภษิต ภิกษุเหล่านั้นกลับตั้งใจฟังด้วยดี (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๒๒๙/๓๑๗)

ทสุตตรสูตร : พระสูตรว่าด้วยธรรม ๑ ถึง ๑๐ ประการ คำว่า ทสุตตร มาจากคำ ๒ คำ คือ ทส
 แปลว่า ๑๐ + อุตตร แปลว่า ยิ่ง, เหนือ, เบื้องบน เป็นต้น รวมกันอาจแปลว่า ยิ่งกว่า ๑๐
 เกิน ๑๐ หรือ สูงสุด แค่ ๑๐ ก็ได้ แต่คงไม่ตรงกับความหมายที่ท่านใช้ในพระสูตรนี้

พระสูตรนี้ประกอบด้วยส่วน ๒ ส่วนคือ (๑) มาติกา (๒) หมวด ธรรม มาติกา มี ๑๐ บท
 และหมวดธรรมก็มี ๑๐ หมวด มาติกา ๑๐ บท มีเค้าโครง ดังนี้

๑. ธรรมที่มีอุปการะมาก	๒. ธรรมที่ควรเจริญ
๓. ธรรมที่ควรกำหนดรู้	๔. ธรรมที่ควรละ
๕. ธรรมที่เป็นไปในฝ่ายเสื่อม	๖. ธรรมที่เป็นไปในฝ่ายคุณวิเศษ
๗. ธรรมที่แทงตลอดได้ยาก	๘. ธรรมที่ควรให้เกิดขึ้น
๙. ธรรมที่ควรรู้อย่าง	๑๐. ธรรมที่ควรทำให้แจ้ง

หมวดธรรม ๑๐ หมวด ได้แก่ หมวดธรรมที่มีองค์ธรรม ๑ ประการ จนถึง หมวดธรรมที่มี
 องค์ธรรม ๑๐ ประการ แต่ท่านใช้สั้น ๆ ว่า ธรรม ๑ ประการ ธรรม ๒ ประการ เป็นต้น แต่
 ละหมวดธรรม เช่น ธรรม ๑ ประการ ประกอบด้วยธรรมมีอุปการะมาก ธรรมควรเจริญ ธรรม
 ควรกำหนดรู้ จนถึงธรรมที่ควรทำให้แจ้งตามเค้าโครงของมาติกา เพราะฉะนั้น แต่ละหมวด
 ธรรม ท่านจึงวางโครงสร้างไว้ดังนี้

หมวดธรรม

มาติกา

ปุจฉา วิสัชนา สรูป

๒.วิธีการจำแนกหมวดธรรม

ตัวอย่างการจำแนกหมวดธรรม ๑ ประการ

ธรรม ๑ ประการ

มาติกา

๑.ธรรม ๑ ประการที่มีอุปการะมาก

๒.ธรรม ๑ ประการที่ควรเจริญ

ฯลฯ

๑๐.ธรรม ๑ ประการที่ควรทำให้แจ้ง

ปุจฉา - วิสัชนา - สรูป

๑.ธรรม ๑ ประการที่มีอุปการะมาก คืออะไร

คือ ความไม่ประมาทในกุศลธรรมทั้งหลาย

นี่ คือธรรม ๑ ประการที่มีอุปการะมาก

๒.ธรรม ๑ ประการที่ควรเจริญ คืออะไร

คือ กายคตาสติ สหระคตด้วยความสำราญ

นี่ คือธรรม ๑ ประการที่ควรเจริญ ฯลฯ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๕๐/๓๖๗)

อรรถกถาอธิบายทสุตตระไว้ ๓ นัย มีดังนี้

๑.ที่ชื่อว่า ทสุตตระ เพราะในพระสูตรนี้ ท่านตั้งมาติกาไว้ ๑๐ บท แล้วจำแนกหมวดธรรมตามมาติกาทั้ง ๑๐ บทนั้น

๒.ที่ชื่อว่า ทสุตตระ เพราะมีหมวดธรรมที่มีองค์ธรรมจำนวนตั้งแต่ ๑ ถึง ๑๐ ประการ (สูงสุดแค่ ๑๐)

๓.ที่ชื่อว่า ทสุตตระ เพราะในแต่ละหมวดธรรม ท่านตั้งปัญหาไว้ต่าง ๆ กัน ถึง ๑๐ ปัญหา (ที.ปา.อ.(บาลี) ๓/๓๕๐/๒๕๕)

ทหกริกขุวัตถุ : เรื่องภิกษุหนุ่ม พระผู้มีพระภาคตรัสพระคาถานี้แก่ภิกษุหนุ่มรูปหนึ่งดังนี้ บุคคลไม่พึงเสพสิ่งต่ำทราม ไม่พึงอยู่ด้วยความประมาท ไม่พึงยึดถือความเห็นผิด ไม่พึงเป็นคนรกโลก (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๑๖๗/๘๕)

อรรถกถาอธิบายว่า สิ่งต่ำทราม ในที่นี้หมายถึงกามคุณ ๕ (ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๒/๑๖๗/๑๒๔)

ทหกรสูตร : พระสูตรว่าด้วยสิ่งเล็กน้อย สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน พระเจ้าปเสนทิโกศลได้เสด็จเข้าไปเฝ้าแล้วทูลถามว่า ท่านปุณณะกัสสปะ ท่านมักขลิโคศล ท่านนิครนถ์ นาฏบุตร ท่านสัณชัย เวลัฏฐบุตร ท่านปฤณะ กัจจายนะ ท่านอชิตะ เกสกัมพล ผู้เป็นเจ้าหมู่เจ้าคณะ เมื่อถูกข้าพระองค์ถามว่า ท่านกล้ายืนยันหรือไม่ว่า ตัวท่านเองเป็นผู้ตรัสรู้บุตรสัมมาสัมโพธิญาณ ก็ไม่กล้ายืนยัน ส่วนพระโคตมผู้เจริญยังทรงเป็นหนุ่มและยังทรงเป็นผู้ใหม่ โดยบรรพชา ทำไมจึงกล้ายืนยัน

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า สิ่ง ๔ อย่างนี้ไม่ควรดูหมิ่นว่าเล็กน้อย คือ

๑. กษัตริย์ ไม่ควรดูถูกดูหมิ่นว่ายังทรงพระเยาว์ คือนครชนไม่ควรดูหมิ่นกษัตริย์ผู้พร้อมด้วยชาติตระกูล เป็นอภิชาติ มียศว่ายังทรงพระเยาว์ เพราะพระองค์ได้เสวยราชสมบัติเป็นกษัตริย์จอมมนุษย์ ทรงพิโรธแล้วจะลงพระราชอาชญาอย่างหนักแก่เขาได้

๒. งู ไม่ควรดูหมิ่นว่าตัวเล็ก คือนครชนเห็นงูที่เอนกก็ตามไม่ควรดูหมิ่นว่าตัวเล็ก เพราะงูเป็นสัตว์มีพิษไม่ว่าจะสูงหรือต่ำ ฟิงฉกกัดชายหญิงผู้เขลาในกาลบางคราวได้

๓. ไฟ ไม่ควรดูหมิ่นว่าเล็กน้อย คือนครชนไม่ควรดูหมิ่นไฟที่กินเชื้อมาก ลูกเป็นเปลว ใหม้ดำเป็นทางว่าเล็กน้อย เพราะไฟนั้นได้เชื้อแล้วก็กลายเป็นกองไฟใหญ่ ฟิงลามไหม้ชายหญิงผู้เขลาในกาลบางคราว

๔. ภิกษุ ไม่ควรดูหมิ่นว่ายังหนุ่ม เพราะป่าถูกไฟไหม้จนดำแล้ว ผ่านกาลล่วงไป พันธุ์หญ้าหรือต้นไม้ยังงอกขึ้นได้ ส่วนผู้ถูกเดชภิกษุผู้มีศีลแผดเผา บุตรธิดาและปศุสัตว์ของเขาย่อมพินาศ ทายาทย่อมไม่ได้รับทรัพย์มรดก เขาเป็นผู้ไม่มีเครื่องญาติ ไม่มีทายาท ย่อมเป็นเหมือนตาลยอดด้วน (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๑๒/๑๒๗)

ทหาร : นักรบ ผู้มีหน้าที่ในเรื่องราว ชายหนุ่ม ชายฉกรรจ์ ชายที่เกณฑ์เข้าฝึกเป็นนักรบ ในที่นี้เป็นอาชีพที่ต้องอาศัยศิลปะ เพื่อนำรายได้จากศิลปะมาเลี้ยงตนเอง ปุพพการีชน บุตรและภรรยา มิตรสหายให้เป็นสุข ตามนัยพระสูตรมาในสามัญญผลสูตร เมื่อพระเจ้าอชาตศัตรูกราบพระผู้มีพระภาค ทรงไหว้ภิกษุสงฆ์แล้วประทับนั่ง ณ ที่สมควร กราบทูลว่า หม่อมฉันขอวิโรกาสทูลถามปัญหาบางอย่างกะพระองค์ท่าน พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เชิญถามตามพระประสงค์เถิด มหาบพิตร พระเจ้าอชาตศัตรู เว เทหิบุตร ได้ทูลถามว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ อาชีพที่อาศัยศิลปะเหล่านี้ คือ พลช้าง พลม้า พลรถ พลธนู พนักงานเชิญธง พนักงานจัดกระบวนทัพ พวกจัดส่งเสบียง ราชินิกุลผู้ทรงเป็นนาย "ทหาร" ระดับสูง ฯลฯ คน เหล่านั้นได้รับผลจากอาชีพที่อาศัยศิลปะที่เห็นประจักษ์มาเลี้ยงชีพในปัจจุบัน จึงบำรุงตนเอง บิดามารดา บุตรภรรยา มิตรสหายให้เป็นสุข บำเพ็ญทักษิณาในสมณพราหมณ์ซึ่งมีผลมาก เป็นไปเพื่อให้ได้อารมณ์ดีมีสุขเป็นผลให้เกิดในสวรรค์ (ที.ส.ส.(ไทย) ๙/๑๖๓/๕๒)

ทหารราบ : ทหารเดินเท้า ทหารที่มีหน้าที่เข้าดำเนินกลยุทธ์ในการรบโดยใช้อำนาจ การยิงจากอาวุธประจำกาย เพื่อเข้ายึดพื้นที่ และทำลายข้าศึก มีขีดความสามารถเคลื่อนที่โดยตนเอง ไม่จำเป็นต้องพึ่งยานพาหนะเป็นจำนวนมาก ถือได้ว่าเป็นเหล่าทหารที่มีจำนวนมากที่สุดในอดีตชาติของพระพุทธเจ้าบุพพกัมมปิโละติ เป็นทหารราบ ใช้อาวุธฆ่าคนจำนวนมาก จึงได้เสวยผลกรรมด้วยการถูกไฟไหม้ ดังร้อนแรงในนรก ตามนัยพระสูตร มาในพุทธาปทานชื่อบุพพกัมมปิโละติ ประวัติในอดีตชาติของพระพุทธเจ้าว่าด้วยบุพพกรรมเก่า ในชาติก่อน ท่านเป็นทหารราบ ได้ใช้ หอกฆ่าคนจำนวนมาก ด้วยผลกรรมนั้น เราจึงถูกไฟไหม้อย่างร้อนแรงในนรก (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๘๔/๕๓๖)

ทหารอาชีพ : งานที่นักรบทำเป็นประจำเพื่อเลี้ยงชีพ คนที่ยึดการเป็นทหารเป็นอาชีพ การประกอบกรรมที่ดีทำให้เป็นทหารอาชีพ ตามนัยพระสูตร มาในวาเสฏฐสูตร เรื่องกรรมที่เป็นวัดชาติกำเนิดของคน เป็นอาชีพที่ได้เพราะกรรม ความว่า บุคคลจะชื่อว่าเป็นพราหมณ์เพราะชาติกำเนิดก็หาไม่ได้ จะชื่อว่ามีไชพราหมณ์เพราะชาติกำเนิดก็หาไม่ได้ แต่ชื่อว่าเป็นพราหมณ์เพราะกรรม ชื่อว่ามีไชพราหมณ์เพราะกรรม บุคคลชื่อว่าเป็นชาวนาเพราะกรรม ชื่อว่าเป็นช่างศิลป์

เป็นพ่อค้า เป็นคนรับใช้ ก็เพราะกรรม ชื่อว่าเป็นโจร เป็น "ทหารอาชีพ" เป็นบุโรหิต แม้กระทั่งเป็นพระราชาก็เพราะกรรมทั้งนั้น (ขุ.ขุ.(ไทย) ๒๕/๖๕๘/๖๕๔)

ทฬิตทสุตร : พระสูตรว่าด้วยผู้ขัดสน สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ พระเวฬุวัน สถานที่ให้เหยื่อ กระแต เขตกรุงราชคฤห์ ได้ตรัสเล่าให้ภิกษุทั้งหลายฟังว่า ครึ่งก่อน ในกรุงราชคฤห์นี้ มี บุรุษขัดสนคนหนึ่งกำพรา ยึดมันศรัทธา ศีล สุตะ จาคะ และปัญญาในธรรมวินัยที่เรา ประกาศแล้ว หลังจากตายแล้วจึงเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์ คือความเป็นสหายของเทพชั้น ดาวดึงส์ เทพบุตรองค์นั้นรุ่งเรืองกว่าเทพเหล่าอื่นด้วยรัศมีและยศ จนพวกเทพชั้นดาวดึงส์พากันกล่าวโหติเตียนว่า น่าอัศจรรย์ เทพบุตรองค์นี้เมื่อครั้งยังเป็นมนุษย์เป็นคนขัดสน กำพรา หลังจากตายแล้วกลับเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์ รุ่งเรืองกว่าเทพเหล่าอื่นด้วยรัศมีและยศ

ท้าวสักกะรับสั่งกับเทพเหล่านั้นว่า ท่านทั้งหลายอย่ากล่าวโหติเตียนเทพบุตรนี้ เพราะเขา เมื่อครั้งยังเป็นมนุษย์ได้ยึดมันศรัทธา ศีล สุตะ จาคะ และปัญญาในธรรมวินัยที่พระตถาคต ประกาศแล้ว หลังจากตายแล้วจึงเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์ ผู้มีศรัทธาในพระตถาคตตั้งมั่นไม่ หวั่นไหว มีศีลงาม เป็นศีลที่พระอริยะชอบใจและสรรเสริญ มีความเลื่อมใสในพระสงฆ์ และ มีความเห็นตรง บัณฑิตทั้งหลายเรียกผู้นั้นว่าเป็นคนไม่ขัดสน ชีวิตของเขาที่ไม่สูญเปล่า เหตุ นั้น บุคคลผู้มีปัญญา เมื่อระลึกถึงคำสอนของพระพุทธเจ้า ควรหมั่นประกอบศรัทธา ศีล ความเลื่อมใสและการเห็นธรรม (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๒๖๐/๓๘๐)

ทอง,ทองคำ : ทอง คือธาตุแท้ชนิดหนึ่ง เนื้อแน่นมาก สีเหลืองสุกปลั่ง เป็นโลหะมีค่า เช่น บ่อทอง เหยี่ยวทอง ทองแท่ง ทองลิ่ม เรียกเต็มว่า ทองคำ ในที่นี้ เป็นคำอุปมาคุณลักษณะมหาบุรุษ ของพระพุทธเจ้า ว่ามีพระฉวีเปล่งปลั่ง ดุจทองคำ ตามนัยพระสูตร มาในพรหมายสุตร กล่าวถึงเรื่องมหาบุรุษลักษณะว่า มีพระฉวีสีทอง มีพระฉวีเปล่งปลั่งดุจ "ทองคำ" ข้อที่ท่าน พระโคตมามีพระฉวีสีทอง มีพระฉวีเปล่งปลั่งดุจ "ทองคำ" นี้ เป็นลักษณะมหาบุรุษ ของมหา บุรุษนั้น (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๓๘๖/๔๗๖)

ทองกวาว : ชื่อต้นไม้ชนิดหนึ่งมีดอกสีแดง ไม่มีกลิ่น ต้นใหญ่ใช้ทำยาได้ ต้นทอง เป็นไม้ต้น ดอกสี แสด ดอกไม้นี้เป็นหนึ่งในหลายชนิด ผลิดอกผลสวยงาม อยู่รอบล้อมอาศรมของโกสีย์ดาบส ที่ใครๆ มีใจชั่วเข้าไปไม่ได้ ตามนัยพระสูตรมาในสุธาโภชนชาดก เมื่อนางหิริเทวีเทพธิดานั้น ได้รับอนุมัติอนุญาตจากโกสีย์ดาบสให้เข้าไปยังอาศรมอันนารัณรมย์ มีน้ำมีผลไม้อันท่านผู้ ประเสริฐบูชาแล้ว เป็นสถานที่ที่สัตว์ผู้มีใจชั่วไม่เข้าไปคบหาทุกเมื่อ ณ ที่ใกล้อาศรมนี้มีหมูไม้ นานาชนิด ผลิดอกออกผลจำนวนมาก คือ มะม่วง มะหาด ขนุน "ทองกวาว" มะรุมอีกทั้ง โลดทะนง บัวบกการะเกด จันทน์กระท้อ และหมากหอมก็ผลิดอกบานสะพรั่ง ดังนี้ (ขุ.ขุ. (ไทย) ๒๘/๒๖๐/๑๒๘)

ทองคำธรรมชาติ : ธาตุที่เนื้อแน่นมาก สีเหลืองสุกปลั่ง เป็นโลหะมีค่า ซึ่งอยู่ตามแหล่งต่างๆ ยังไม่ได้ พัฒนา ใช้เป็นคำอุปมาทองคำด้วยพระฉวีวรรณของพระพุทธเจ้า อุปมาคล้ายแก้วนานาชนิดที่ ล้วนสำเร็จด้วย "ทองคำธรรมชาติ" ของนางเทพธิดา ตามนัยพระสูตรมาในมัลลิกาวิมานเรื่อง วิมานที่เกิดขึ้นแก่หญิงชื่อมัลลิกาเป็นการสนทนาของนารถเถระกับมัลลิกาเทพธิดาว่า แนะ เทพธิดา ผู้มีพัศตราภรณ์และธงล้วนแต่สีเหลือง ประดับประดาด้วยเครื่องประดับสีเหลืองเจิดจ้า เธอถึงจะไม่ประดับด้วยผ้าห่มสีเหลืองอร่ามงามเช่นนี้ก็งาม แนะเทพธิดา ผู้สวมเกยूर

ทอง ประดับอุษะทอง คลุมเรือนร่างด้วยข่ายทอง เธอผู้สวมศิระษะ ด้วยพวงมาลัยแก้วนานาชนิด มาลัยแก้วเหล่านั้นล้วนสำเร็จด้วย "ทองคำธรรมชาติ" ด้วยแก้วทับทิม แก้วมุกดาแก้วไพฑูรย์ บางพวงก็ล้วนแล้วด้วยแก้วลาย บ้างก็สำเร็จด้วยแก้วมณีกับแก้วลายแดงคล้ายสีเลือด บ้างก็สำเร็จด้วยแก้วแดงอันสดใสคล้ายสีตานกพิราบ(ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๖๖๐/๗๔)

ทองชมพูพุท : ทองคำเนื้อแก้ว เป็นทองบริสุทธิ์ มีสีเหลืองเข้มออกแดง ทองเนื้อแก้ว ทองธรรมชาติ ทองเนื้อแท้ หรือ ทองนพคุณ ก็เรียกในที่นี้ ทองพิเศษที่อุปมาด้วยพระวรกายงดงามดังทองชมพูพุทของพระพุทธเจ้า ทำให้เทพบุตรเห็นแล้วมีใจหมดจด ถือธรรมเป็นธง ตามนัยพระสูตร มาในมหาภารตวิมาน เมื่อเทพบุตรนั้นดีใจที่พระมหาโมคคัลลานเถระถาม จึงตอบ ปัญหาผลกระทบไปตามที่พระเถระถามว่า ข้าพเจ้าได้เห็นพระกัสสปสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้ทรงชนะอินทรีแล้ว มีความเพียรไม่ย่อหย่อน เป็นอัครบุคคเลเปิดประตูอมตนิพพาน เป็นเทพยิ่งกว่าเทพ ครั้นได้เห็นพระองค์ผู้ข้ามโอฆะได้แล้วเช่นกับกฤษณะ มีพระวรกายงดงามเช่นกับทองสิงคี และ "ทองชมพูพุท" พลันข้าพเจ้าก็มีใจหมดจดเพราะได้เห็นพระองค์ ผู้มีธรรมที่พระองค์ตรัสไว้ดีแล้วเป็นธงนั่นเอง (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๑๐๔๒/๑๒๙. ขุ.วิ.อ.(บาลี. ๑๐๔๒/๓๒๙)

ทองแดง :ธาตุลำดับที่ ๒๙ สัญลักษณ์ Cu เป็นโลหะ ลักษณะเป็นของแข็งสีแดง หลอมละลายที่ ๑๐๘๓ °ซ. เนื้ออ่อนนุ่มให้เป็นแผ่นบางและรีดเป็นเส้นลวดได้ง่าย เป็นตัวนำความร้อนและไฟฟ้าได้ดีราชทรัพย์ในท้องพระคลังของพระราชอาณาจักรใหม่ในกรุงมิลินทร แต่พระองค์ถือว่า ไม่มีอะไรจะถูกไฟไหม้ (ไม่ยึดถือ) ตามนัยพระสูตร มาในมหาชนกชาดก เมื่อพระนางสิวลีกราบทูลพระโพธิสัตว์ว่าเปลวไฟนรกแล้ว ใหม่ท้องพระคลังตามลำดับ มี เงิน ทอง แก้วมุกดา แก้วไพฑูรย์มากมายและแก้วมณี สังข์ แก้วมุกดา ผ้า จันทน์เหลือง หนังสัตว์ เครื่องงาช้าง ทองแดง และเหล็กเป็นอันมากที่ไฟไหม้ ข้าแต่พระราชมาเกิดพระเจ้า ข้าเชิญพระองค์เสด็จกลับก่อนเกิด พระราชทรัพย์ของพระองค์อย่าได้ พินาศเสียหายเลย พระโพธิสัตว์ตรัสว่า เราผู้ไม่มีความกังวลอยู่เป็นสุขสบายดีหนอ เมื่อกรุงมิลินทรถูกเพลิงเผาผลาญ เรามีได้มีอะไรจะไหม้ (ขุ.ชา.(ไทย) ๒๘/๒๔๘/๒๒๑)

ทองเที่ยวไป : สัจจร เดินทาง ในที่นี้หมายถึง การท่องเที่ยวไป การแล่นไป ของวิญญูณ วิญญูณอาศัยปัจจัยเกิดขึ้น นี้คือความเข้าใจที่ภิกษุสาติบุตรชาวประมง แต่ที่ถูกต้องคือ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า "ปราศจากปัจจัย ก็ไม่มีความเกิดขึ้นแห่งวิญญูณ" ตามนัยพระสูตร มาในมหาตัมหาสังขยสูตร สูตรใหญ่ ทิฏฐิของสาติภิกษุ เมื่อพระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ พระเชตะวันสมัยนั้น ภิกษุชื่อว่าสาติบุตรชาวประมง มีทิฏฐิ (สัสสตทิฏฐิ) ชั่วเช่นนี้เกิดขึ้นว่า "เรารู้ทั่วถึงธรรมตามที่พระผู้มีพระภาค ทรงแสดงว่า วิญญูณนั้นนั้นแลมิใช่อื่น "ทองเที่ยวไป" แล่นไป" ภิกษุเป็นอันมากได้ฟังว่า "สาติภิกษุ มีทิฏฐิชั่วเช่นนี้เกิดขึ้นว่า 'เรารู้ทั่วถึงธรรมตามที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงว่า วิญญูณนั้นนั้นแลมิใช่อื่น ทองเที่ยวไป แล่นไป" จึงเข้าไปหาสาติภิกษุแล้วถามว่า "ท่านสาติ ทราบว่า ท่านมีทิฏฐิชั่วเช่นนี้เกิดขึ้นจริงหรือ ท่านตอบว่า "จริง ท่านภิกษุเหล่านั้นปรารถนาที่จะปลดเปลื้องสาติภิกษุจากทิฏฐิชั่วนั้นจึงชักใช้ไล่เสียง สอบสวนว่า "ท่านสาติ ท่านอย่าได้กล่าวอย่างนี้ ท่านอย่าได้กล่าวต่อพระผู้มีพระภาค การกล่าวต่อพระผู้มีพระภาคเป็นการไม่ดีเลย เพราะพระผู้มีพระภาคมิได้ตรัสอย่างนี้เลย ท่านสาติ วิญญูณอาศัย

ปัจจัยเกิดขึ้น พระผู้มีพระภาคตรัสแล้วโดยปริยายเป็นอนุว่า ‘ปราศจากปัจจัย ก็ไม่มีความเกิดขึ้นแห่งวิญญาน’ (ม.มู.(ไทย) ๑๒/๓๙๖/๔๒๗. ม.มู.อ. (บาลี) ๒/๓๙๖/๒๑๒)

ทองแห่งชมพูท : ทองคำเนื้อบริสุทธิ์ ที่เรียกว่า ชมพูท เพราะเป็นทองที่เกิดขึ้นในแควของแม่น้ำมหาชมพู เป็นสิ่งอุปมาวิวัฒนาการเปลี่ยนแปลงปลั่งของพระสารีบุตร และเป็นสิ่งที่อุปมาอินทรีย์ของท่านพระโคตมบริสุทธ์ผู้ผ่อง พระฉวีวรรณบริสุทธ์ผู้ผ่อง เหมือนกับทองแห่งชมพูท ตามนัยพระสูตรมาในสุสิมสูตร เมื่อสุสิมเทพบุตรกำลังกล่าวสรรเสริญคุณของท่านพระสารีบุตรอยู่ต่างปลื้มปิติเบิกบานใจ เกิดปีติโสมนัส มีวิวัฒนาการเปลี่ยนแปลงปรากฏอยู่ ดุจ "ทองแห่งชมพูท" เป็นของที่บุตรนายช่างทองผู้ขยัน ใส่เข้าหลอมโล่ลทิน จนสิ้นราศีแล้ว วางไว้บนผ้ากำพลสีเหลือง ส่องแสงแพรวพราวสุกสกาวอยู่ฉนั้น ครั้งนั้น สุสิมเทพบุตรได้กล่าวคาถานี้ในสำนักของพระผู้มีพระภาค บรรยายท่านพระสารีบุตรว่า ใคร ๆ ก็รู้จักท่านดีว่าเป็นบัณฑิต ไม่ใช่คนมักโกรธ มีความมักน้อย สงบเสงี่ยม ฝึกแล้ว มีคุณงามความดี อันพระศาสดาทรงสรรเสริญเป็นผู้แสวงหาคุณอันยิ่ง ดังนี้ (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๓๐/๑๒๓. อัง.เอกก.(ไทย) ๒๐/๖๔/๒๔๘. อัง.ติก.อ.(บาลี) ๒/๖๔/๑๙๑. อัง.ติก.ฎีกา (บาลี) ๒/๖๔/๑๙๙)

ห้องพระคลัง: สถานที่เก็บพระราชทรัพย์หรือสิ่งของอันมีค่าอื่น ๆ ของพระมหากษัตริย์ พระคลังมหาสมบัติประกอบด้วย จักรแก้ว ช้างแก้ว ม้าแก้ว ม้าลายเงินทอง ราชกกุธภัณฑ์ ย่อมได้รับการคุ้มครอง รักษาดูแลอย่างดีด้วยความไม่ประมาท เป็นบัณฑิต รู้ประโยชน์ทั้งสอง คือประโยชน์ในปัจจุบันและภายหน้า ตามนัยพระสูตร มาในทศตยอัปมาทสูตร ว่าด้วยความไม่ประมาท พระผู้มีพระภาคตรัสว่า มหาบพิตร เมื่อพระองค์ไม่ประมาท อาศัยความไม่ประมาทอยู่ แม้พระองค์เองก็จักเป็นผู้ได้รับการคุ้มครองรักษาแล้ว แม้ "ห้องพระคลัง" ก็จักเป็นอันได้รับการคุ้มครอง รักษาแล้ว” พระผู้มีพระภาคผู้สูงสุดศาสดา ฯลฯ จึงได้ตรัสคาถาประพันธ์ต่อไปอีกว่า เมื่อปรารถนาโภคะยิ่งๆ ขึ้นไป บัณฑิตทั้งหลายย่อมสรรเสริญความไม่ประมาทในการทำบุญ บัณฑิตผู้ไม่ประมาทย่อมบรรลุประโยชน์ทั้งสอง ชีรชนท่านเรียกว่า บัณฑิต เพราะบรรลุประโยชน์ทั้งสอง คือ ประโยชน์ ในปัจจุบันและประโยชน์ในภายหน้า (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๓๐/๑๕๕)

ห้องพระโรง ห้องโถงใหญ่ในพระราชวังหรือในวังของพระราชโอรสพระราชธิดา หมายถึงห้องพระโรงหลังใหม่อันมีนามว่า อุภตตะ เจ้ามัลละ แห่งกรุงปาวาได้สร้างไว้ยังไม่ได้ใช้ เจ้ามัลละได้ทูลเชิญพระผู้มีพระภาคเสด็จเป็นปฐมฤกษ์ เพื่อประโยชน์เกื้อกูล เพื่อสุขแก่เจ้ามัลละ กรุงปาวาตลอดกาลนาน ตามนัยพระสูตร มาในสังคีตสูตร ว่าด้วยการสังคายนา เมื่อพระผู้มีพระภาคเสด็จจาริกไปในแคว้นมัลละ พร้อมด้วยภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่ประมาณ ๕๐๐ รูป สมัยนั้น พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ สวนมะม่วง ของนายจุนทกัมมารบุตร เขตกรุงปาวานั้น ห้องพระโรงหลังใหม่ชื่อ อุภตตะ ที่พวกเจ้ามัลละกรุงปาวา โปรดให้สร้างสำเร็จแล้วได้ไม่นาน ยังไม่มีสมณะหรือพราหมณ์ หรือใคร ๆ ที่เป็นมนุษย์เข้าพักอาศัยเลย เจ้ามัลละแห่งกรุงปาวาจึงได้พระผู้มีพระภาคทรงใช้ห้องพระโรงนั้นเป็นปฐมฤกษ์ ข้อนั้นจะพึงเป็นไปเพื่อเกื้อกูลเพื่อสุขแก่พวกเจ้ามัลละผู้ครองกรุงปาวาตลอดกาลนาน” (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๙๘/๒๔๘)

ห้องฟ้า : ส่วนเบื้องบนที่มองเห็นครอบแผ่นดิน อุปมาแสงสว่างแห่งห้องฟ้าอันปราศจากเมฆหมอกกับความสว่างแห่งธรรมจักขุอัน ปราศจากธุลี ปราศจากมลทิน ละสังโยชน์ ๓ เบื้องต้น ละ

อภิขมา และพยาบาท ตามนัยพระสูตร มาในสรทสูตร ว่าด้วยธรรมจักขุกับท้องฟ้า ในสารทกาล อุปมาความสว่างแห่งท้องฟ้ากับธรรมจักขุที่ปราศจากธุลี กล่าวคือ เมื่อท้องฟ้าแจ่มใส ปราศจากเมฆหมอกในสารทกาล (ไปไม่ร่วง) ดวงอาทิตย์ส่องแสงไปทั่ว "ท้องฟ้า" ขจัดความมืดมัวที่อยู่ในอากาศทั้งหมด ส่องแสง แผดแสงและส่องสว่างอยู่ฉันใด ฉะนั้นเหมือนกันแลเมื่อธรรมจักขุที่ปราศจากธุลี ปราศจากมลทินเกิดแก่อริยสาวก พร้อมกับการเกิดขึ้นแห่งทัสสนะ อริยสาวกย่อมละสังโยชน์ ๓ ประการคือ สักกายทิฏฐิ (ความเห็นว่าเป็นตัวของตน) วิจิกิจฉา(ความลังเลสงสัย) และสีลัพตปรามาส (ความถือมั่นศีลพรต) ลำดับต่อมา อริยสาวกออกจากธรรม ๒ ประการ คือ อภิขมา(ความเพ่งเล็งอยากได้ของเขา) และ พยาบาท (ความคิดร้าย) อริยสาวกนั้นสงัดจากกามและอกุศลธรรม ทั้งหลาย บรรลุปฐมฌานที่มีวิตกวิจารณ์ ปิดและสุขอันเกิดแต่วิเวกอยู่ ภิขุทั้งหลาย ถ้าอริยสาวกพึงตายลงในขณะนั้น เธอไม่มีสังโยชน์ที่เป็นเหตุให้ต้องกลับมาสู่โลกนี้อีก (อง.เอกก.(ไทย) ๒๐/๙๕/๓๒๘)

ทองรูปพรรณ:ทองคำที่สำเร็จเป็นเครื่องประดับและของใช้ต่างๆในที่นี้อุปมาจิตที่ผ่องใส ปราศจากกิเลส น้อมไปเพื่ออิทธิวิธญาณ แสดงฤทธิ์ได้หลายอย่าง เช่นเดียวกับช่างหม้อปั้นหม้อ ช่างงาแต่งงา ช่างทองทำทองรูปพรรณ ได้สำเร็จตามที่ต้องการ ตามนัยพระสูตร มาในสุกสูตร เรื่องอิทธิวิธญาณ อุปมาจิตที่สิ้นกิเลสแล้วยอมเนรมิตสิ่งใดๆ ให้เป็นไปได้ กล่าวคือ เมื่อจิตเป็นสมาธิบริสุทธิ์ผุดผ่อง ไม่มีกิเลสเพียงดั่งเนิน ปราศจากความเศร้าหมอง อ่อน เหมาะแก่การใช้งาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหวอย่างนี้ ภิกษุผู้น้อมจิตไปเพื่ออิทธิวิธญาณ แสดงฤทธิ์ได้หลายอย่าง เช่น เนรมิตกายคนเดียวแสดงเป็นหลายคนก็ได้ ใช้ฝ่ามือลูบคลำดวงจันทร์ ดวงอาทิตย์อันมีฤทธิ์มากมีอาณาภพมากก็ได้ใช้อำนาจทางกายไปจนถึงพรหมโลกก็ได้(ที.สี.(ไทย)๙/๔๗๔/๒๐๗)

ทองสิงคี : ชื่อทองคำชนิดหนึ่ง เป็นทองที่ออกสีเหลืองแดง สีสุกปลั่ง เป็นการเปรียบเทียบให้เห็นคุณค่าของอริยทรัพย์คือธรรมกับทรัพย์สมบัติ ที่มีแก้วมุกดา แก้วมณี ทองสิงคีและทองรวมถึงแสงจันทร์ หมู่ดาว ก็ยังไม่ถึงเสี้ยวที่ ๑๖ ของการรักษาอุโบสถศีล ตามนัยพระสูตร มาในอุโบสถสูตร เปรียบเทียบทรัพย์สินเงินทองที่ไม่เท่าเสี้ยวที่ ๑๖ ของการรักษาอุโบสถ ความว่า ดวงจันทร์ ดวงอาทิตย์ ทั้งสอง งดงามส่องสว่างโคจรไปทั่วสถานที่ประมาณเท่าใด ก็ดวงจันทร์และดวงอาทิตย์นั้น กำจัดความมืดไปในอากาศ ทำให้ทิศสว่างไสว ส่องแสงอยู่ในอากาศทั่วสถานที่ประมาณเท่าใด ทรัพย์ คือแก้วมุกดา แก้วมณี แก้วไพฑูรย์ "ทองสิงคี"และทองคำตลอดถึงทองชื่อว่าภูษะ เท่าที่มีอยู่ในสถานที่ประมาณเท่านั้นและแสงจันทร์ หมู่ดาวทั้งหมด ยังไม่ถึงแม้เสี้ยวที่ ๑๖ ของอุโบสถที่ประกอบด้วยองค์ ๘ (อง.เอกก.(ไทย) ๒๐/๗๑/๒๙๐, ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๑๐๔๒/๑๒๙)

ทอดธุระ : ปล่อยปละละเลย งานคั่งค้าง ปล่อยเวลาล่วงเปล่า ในที่นี้ คือ การไม่บำเพ็ญอุปัชฌาย์ให้บริบูรณ์ อนึ่ง หมายถึงทอดทิ้งหน้าที่ในวิเวก ๓ ประการ คือ กายวิเวก จิตตวิเวก และอุปัชฌายวิเวก ตามนัยพระสูตรมาในธัมมททายาสสูตร เรื่องความไม่สนใจศึกษาวิเวกของภิกษุ เมื่อพระสารีบุตรกล่าวว่า “ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ถ้าอย่างนั้น พวกท่านจงฟังจงใส่ใจให้ดี กระผมจักกล่าว” ภิกษุเหล่านั้นรับคำแล้ว ท่านพระสารีบุตรว่า “ด้วยเหตุเท่าไรหนอ เมื่อพระศาสดาประทับอยู่อย่างมีวิเวก สาวกทั้งหลายไม่สนใจศึกษาวิเวก เมื่อพระศาสดาประทับอยู่อย่างมี

วิเวก สวาททั้งหลายในพระธรรมวินัยนี้สนใจศึกษาวิเวก ไม่ละธรรมทั้งหลายที่พระศาสดาตรัสว่า ควรละ เป็นผู้มักมาก เป็นผู้ย่อหย่อน เป็นผู้ล่า ในโลกกมนธรรม ทอดธุระในวิเวกทั้ง ๓ (ม.ม.ุ(ไทย) ๑๒/๓๑/๒๙, ม.ม.ุ.อ. (บาลี) ๑/๓๑/๑๑๐, อัง.ทุก.อ. (บาลี) ๒/๔๕/๕๓)

ท่อนกระดูก : ส่วนของร่างกายมีลักษณะแข็ง ส่วนใดส่วนหนึ่งของโครงร่างกาย กระดูกเป็นท่อน ๆ ในที่นี้ หมายถึงอารมณ์ของการเจริญสติปฏิฐานด้วยการพิจารณาภายในกายว่า กายของเรานี้มีกระดูกสีขาว สีสังข์ แล้วให้เห็นธรรมเกิดดับมีสติปรากฏข้างหน้า เรามีกายอยู่เพียงเพื่ออาศัยเจริญญาณ เจริญสติเท่านั้น ไม่อาศัยเพื่อการยึดถือใด ๆ ตามนัยพระสูตร มาในกายานุปัสสนาเมื่อภิกษุพิจารณาเห็นกายในกายอยู่ ภิกษุเห็นซากศพอันเขาทิ้งไว้ในป่าช้า ซึ่งเป็น "ท่อนกระดูก" สีขาว เหมือนสีสังข์ แม้นฉนใด ภิกษุนั้นนำกายนี้เข้าไปเปรียบเทียบกับเห็นว่า 'ถึงกายนี้ก็มีสภาพอย่างนั้น มีลักษณะอย่างนั้น ไม่ล่วงความเป็นอย่างนั้นไปได้ด้วยวิธีนี้ ภิกษุ พิจารณาเห็นกายในกายภายในอยู่ พิจารณาเห็นกายในกายภายนอกอยู่ หรือพิจารณาเห็นกายในกายทั้งภายในทั้งภายนอกอยู่ พิจารณาเห็น ธรรมเป็นเหตุเกิด-ดับในกายอยู่ หรือพิจารณาเห็นทั้งธรรมเป็นเหตุ-ดับในกายอยู่หรือว่า ภิกษุนั้นมีสติปรากฏอยู่เฉพาะหน้าว่า 'กายมี อยู่' ก็เพียงเพื่ออาศัยเจริญญาณ เจริญสติเท่านั้น ไม่อาศัย (ตัณหาและทิฏฐิ) อยู่ และไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไร ๆ ในโลก (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๗๙/๓๑๑)

ทอนกำลังปัญญา : ทำให้ปัญญาลดลง ทำให้สติปัญญาเสื่อมลง หมายถึงนิวรรณ์ ๕ เป็นเหตุ ให้ทอนกำลังปัญญาในวิปัสสนาปัญญาและมัคคปัญญา ตามนัยพระสูตรมาในอวราณนิวรรณ์สูตร ว่า ด้วยนิวรรณ์เครื่องกางกั้น เป็นเหตุให้ทอนกำลังปัญญา ได้แก่นิวรรณ์เครื่องกั้น ๕ คือ (๑) กามฉันทะ (๒) พยาบาท (๓) ถีนมิทธะ (๔) อุทธัจจกุกกุกจะ (๕) วิจิกิจฉา นิวรรณ์เครื่องกางกั้น ๕ ประการนี้ เป็นความเศร้าหมองแห่งจิต ทอนกำลังปัญญา (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๒๑๙/๑๔๙, อัง.ปญจก.อ. (บาลี) ๓/๕๑/๒๘)

ทอนไม้ : ไม้ที่ถูกตัดเป็นแ่งชิ้น ส่วนที่ตัดหรือทอนออกเป็นตอน ๆ เช่น ท่อนหัว ท่อนกลาง ท่อนหาง ในที่นี้หมายถึงทอนไม้ใช้เป็นอุปกรณ์การทำร้าย ผู้ทำกรรมชั่วจากการลักทรัพย์ ถูกตำหนิ เกิดการกล่าวเท็จ ถือทมิททวารุกันขึ้นมา ตามนัยพระสูตร มาในอัครคณฺยสูตร มหาสมมตราช เรื่องอุปกรณ์ทำร้ายด้วยทอนไม้ ว่า ดูกรวาเสฏฐะและภารทวาชะ ครั้งนั้น สัตว์ผู้หนึ่งมีนิสัยโลภรักษาส่วนของตนไว้แล้ว ถือเอาส่วนอื่นที่เขาไม่ให้มาบริโภค คนทั้งหลายจับเขาได้ จึงกล่าวว่า 'คุณ คุณทำกรรมชั่วที่รักษาส่วนของตนไว้แล้ว ถือเอาส่วนอื่นที่เขาไม่ให้มาบริโภค คุณอย่าทำกรรมชั่วอย่างนี้อีก' สัตว์นั้นก็รับคำแล้ว แม้ครั้งที่ ๓ สัตว์นั้นก็รักษาส่วนของตนไว้แล้ว ถือเอาส่วนอื่นที่เขาไม่ให้มาบริโภค คนทั้งหลายได้พากันจับเขาแล้ว กล่าวคำนี้ว่า 'คุณ คุณทำกรรมชั่ว ที่รักษาส่วนของตนไว้แล้ว ถือเอาส่วนอื่นที่เขาไม่ให้มาบริโภค คุณอย่าได้ทำอย่างนี้อีก' คนเหล่านั้นใช้ฝ่ามือบ้าง ก้อนดินบ้าง "ทอนไม้" บ้าง ทำร้าย วาเสฏฐะและภารทวาชะ ในเพราะเรื่องนั้นเป็นเหตุ การถือเอาสิ่งของที่เจ้าของเขาไม่ได้ให้ จึงปรากฏ การครหาจึงปรากฏ การพูดเท็จจึงปรากฏ การถือทมิททวารุจึงปรากฏ(ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๑๒๙/๙๖)

ทอนไม้ที่ไร้ประโยชน์: ไม้ที่ทำประโยชน์ไม่ได้ ในที่นี้อุปมาร่างกายที่ปราศจากวิญญาณแล้วก็จะถูกทอดทิ้ง ทัตถมเกลื่อนกลาดบนแผ่นดิน ด้วยคำว่าทอนไม้ที่ไร้ประโยชน์ ไม่มีราคา ตามนัยพระสูตร มาในปุติคัตตติสเสถรวัตถุ เรื่องพระติสเสเถระผู้มีร่างกายเนาเปื่อย พระผู้มีพระภาคตรัส

พระคาถานี้แก่พระติสสเถระผู้มีร่างกายเน่าเปื่อยว่า อีกไม่นานนัก ร่างกายนี้ก็จักปราศจากวิญญาน ถูกทอดทิ้งทับถมแผ่นดิน เหมือน"ท่อนไม้ที่ไร้ประโยชน์" (นิรตถ์ ว กลิงคล์) ฉะนั้น (ขุ.ขุ.(ไทย) ๒๕/๔๑/๓๘)

ท่อน้ำครำ : น้ำเสียที่ขังอยู่ในพื้นดินที่เป็นแอ่ง เช่นใต้ถุนครัว ในท่อระบายน้ำเสีย ไชเสณียด ก็เรียกในที่นี้หมายถึงท่อน้ำครำเป็นสถานที่หนูกอาศัยหากิน ซึ่งแมวจ้องหาหนู รำพึง ชบเซา เหงาหงอย อุปมาผู้เกียจคร้าน รำพึง ชบเซา เหงาหงอย เขาผู้นั้นตายไปจะไปเกิดในอบายทุกคติ วินิบาตและนรก ตามนัยพระสูตร มาในมารตชฌนียสูตร เรื่องมารเข้ารังความภิกษุผู้เกียจคร้าน ไม่เจริญมาน พระผู้มีพระภาคตรัสกับมาร ว่า เปรียบเหมือนนกเค้าแมวจ้องหาหนูที่กิ่งต้นไม้ รำพึง ชบเซา เหงาหงอยอยู่ สุนัขจิ้งจอก จ้องหาปลาใกล้ฝั่งน้ำรำพึง ชบเซา เหงาหงอยอยู่ แมวที่จ้องหาหนูที่รางน้ำ ท่อน้ำครำ และกองหยากเยื่อ รำพึง ชบเซา เหงาหงอยอยู่ และลาที่ปลดต่างแล้ว ก็รำพึง ชบเซา เหงาหงอยอยู่ แม้นินใด ภิกษุพวกนี้ก็ฉนั้นนั้นเหมือนกันเป็นสมณะหัวโล้น เป็นคหบดี เป็นค่าง เป็นผู้เกิดจากหลังเท้า ของพรหมพูดว่า'พวกเราเจริญมาน พวกเราเจริญมาน' เป็นผู้คอดก ก้ม หน้า เกียจคร้าน ย่อมรำพึงชบเซา เหงาหงอย' มาร สมัยนั้น มนุษย์ทั้งหลายที่ตายไป ก็จะไปเกิดในอบาย ทุกคติ วินิบาตและนรกโดยมาก (ม.ม. (ไทย) ๑๒/๕๐๘/๕๔๘)

ท่อไฟ : กองไฟที่พุ่งออกมาจากพระพุทธรูประเกิดขึ้นจากอำนาจของเตโชกลืน ปรากฏในเหตุการณ์ตอนพระพุทธรูปเจ้าทรงแสดงยมกปาฏิหาริย์ความว่า "พระตถาคตทรงทำยมกปาฏิหาริย์ที่ไม่ทั่วไปแก่สาวก ท่อไฟพุ่งออกจากพระวรกายเบื้องบน สายน้ำพุ่งออกจากพระวรกายเบื้องล่าง" (ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๑๖/๑๓๗)

ทะนงตน : ความถือตัว ความมีมานะเย่อหยิ่ง ความลำพองตน การตั้งตนเองหรือความคิดของตนเอง เป็นธง ความเห่อเหิม (ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๖๔/๒๐๕)

ทะนนาน :๑. เครื่องมือในมาตราดวงวัด แปรจากคำว่า ตุมพะ เป็นทะนนานขนาดใหญ่โถมพราหมณ์ใช้เพื่อตวงในงานแจกพระบรมสารีริกธาตุของพระพุทธรูปเจ้าแล้วได้สร้างพระสถูปบรรจุทะนนานนั้นไว้ (พระบรมสารีริกธาตุของพระพุทธรูปเจ้ามี ๘ ทะนนาน ประชาชนบูชากันอยู่ในชมพูทวีป ๗ ทะนนาน พระราชาเผ่านาคชูชออยู่ในรามคาม ๑ ทะนนาน)

๒. เครื่องมือในมาตราดวงวัด แปรจากคำว่า ปัตถะ บางทีเรียกว่า แล่ง โดยปกติมีขนาดเท่าพายมือหนึ่ง

อรรถกถาสันตปาสาทิกาอธิบายว่า ปัตถะ ว่าแล่งหนึ่งนั้นมีประมาณเท่าทะนนานหนึ่งเพียงพอเพื่อจะเลี้ยงอัตภาพสำหรับคน ๑ คน ดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า ข้าวสุกแล่งหนึ่งนี้ไม่เพียงพอเพื่อเลี้ยงอัตภาพให้เป็นไปสำหรับคน ๒ คน และอรรถกถาสัมปทานชาดกอธิบายว่า ๑ มานะ เท่ากับ ๘ ทะนนาน

(ที.ม.(ไทย)๑๐/๒๓๘/๑๓๘,๑๐/๒๓๙/๑๓๙,๑๐/๒๓๙/๑๘๐,๑๐/๒๔๐/๑๘๐,๑๐/๒๓๑/

๒๐๓,ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๒๘/๒๖๘, วิ.อ. (บาลี) ๑/๑๖/๑๓๙, ขุ.ชา.อ. (บาลี) ๒/๑๓๑/๓๐๒)

ทะเยอทะยาน : ความอยาก ตัณหา เป็นอสังขธรรมของกาประการที่ ๓ ใน ๑๐ ประการ ได้แก่ (๑) มักกำจัด (๒) คะนอง (๓) ทะเยอทะยาน (๔) กินจุ (๕) หยาบช้ำ (๖) ไม่มีกรุณา (๗) อ่อนแอ (๘) มักร้อง (๙) หลงสึมสติ (๑๐) สั่งสม (อง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๓๗/๑๓๖)

ทะเล : สมุทร มหาสมุทร สถานที่ที่เต็มไปด้วยน้ำ นิยมนำมาเปรียบเทียบกับตัณหา สังสารวัฏ หรืออายตนะ เช่น สิ่ง ๔ อย่าง ที่ไม่รู้จักเต็มเหล่านี้ คือ(๑) ทะเล (๒) พราหมณ์ (๓) พระราชา (๔) หญิง (ส.ส. (ไทย) ๑๕/๔๔/๕๙,อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๔๕/๗๔,ช.ธ. (ไทย) ๒๕/๖๙/๔๒๕, ช.วิ. (ไทย) ๒๖/๖๔๓/๗๑, ช.ช. (ไทย) ๒๘/๓๔๐/๑๕๓,๒๘/๓๔๖/๑๕๔)

ทะเลทราย : อาณาบริเวณที่กว้างใหญ่เต็มไปด้วยฝุ่นและทราย เป็นที่กันดาร เดินทางผ่านได้ยาก มีน้ำและอาหาร น้อย ไม่มีผลไม้ ไม่มีเผือกมัน ไม่มีเชื้อไฟ ยากที่จะดำรงชีวิตอยู่ได้ (ช.วิ.(ไทย) ๒๖/๑๒๒๘/๑๕๕,ช.ช. เอกก.(ไทย)๒๗/๒/๒)

ทะเลสีทันดร :ทะเลที่มีน้ำลึก บางแห่งใช้ว่า สีตันตรา (ทะเลน้ำเย็น,ทะเลน้ำแข็ง), ทะเลสีทันดรตั้งอยู่ระหว่างภูเขา ๗ เทือก บางทีเรียกว่า มหานทีสีทันดร ๗ แห่ง ในทะเลสีทันดรนั้น น้ำนิ่งไม่กระเพื่อมไม่สั่นสะเทือน ไม่ปั่นป่วนไม่หมุนวนเป็นทะเลที่สงบนิ่งไม่เกิดคลื่นกลางทะเลมีภูเขา หลวง๗เทือกแวดล้อมปรากฏชื่อในเนมิราชชาดก ได้แก่ภูเขาสุทศนะ ภูเขากรวิกะ ภูเขาอิสินธร ภูเขาคุคันธร ภูเขาเนมินธร ภูเขาวินตกะ และภูเขาอัสน์กัณณะ ภูเขาเหล่านี้สูงขึ้นไปตามลำดับตั้งอยู่ในมหาสมุทรสีทันดรเป็นที่อยู่ของท้าวมหาราช

อรรถกถาหรัณตีสสูตรสุภณสังยุตและอรรถกถาปัญหพยากरणสูตรและอรรถกถาเนมิราชชาดกเป็นต้นอธิบายไว้ว่าสัตตสีทันดร คือทะเลสีทันดร ๗ แห่ง เป็นที่อยู่ของนาคพวกหนึ่งที่พวกครุฑไม่สามารถเฉี่ยวเอาไปได้เพราะอยู่ใต้น้ำที่ใครๆ ไม่อาจให้หัวไหวได้ ภูเขาสุทศนะอยู่ภายนอกภูเขาเหล่านั้นทั้งหมด ถัดภูเขาสุทศนะนั้นมีภูเขาชื่อกรวิกะ ภูเขากรวิกะนั้นสูงกว่าภูเขาสุทศนะ มีทะเลสีทันดรอยู่ในระหว่างภูเขา ๒ เทือกนั้น ถัดจากภูเขากรวิกะ มีภูเขาอิสินธระ มีภูเขาคุคันธระ ภูเขาเนมินธระ ภูเขาวินตกะ ภูเขาอัสน์กัณณะซึ่งสูงขึ้นไปโดยลำดับ และมีทะเล สีทันดรคั่นระหว่างกันทุกแห่ง (ช.ช. (ไทย) ๒๘/๕๖๘/๒๗๐, ช.ม. (ไทย) ๒๘/๑๕๕/๔๒๓)

ทะเลาะวิวาทกัน:การกล่าวโทษกันและถือวาจาต่างกัน เหตุการณ์ทะเลาะวิวาทครั้งใหญ่ของพระพุทธศาสนาที่เกิดจากพวกภิกษุในกรุงโกสัมพี ดังความในโกสัมพีย สุตระว่า พวกภิกษุในกรุงโกสัมพีต่างบาดหมางกัน ทะเลาะวิวาทกัน ใช้หอกคือปากทิ่มแทงกันอยู่ ไม่ทำความเข้าใจกัน ไม่ปรารถนาปรับความเข้าใจกัน ไม่ทำความปรองดองกัน ไม่ปรารถนาความปรองดองกัน (ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๙๑/๕๒๙)

ทักษิณสูตร :พระสูตรว่าด้วยความบริสุทธิ์แห่งทักษิณาพระผู้มีพระภาคตรัสว่า ความบริสุทธิ์แห่งทักษิณา ๔ คือ (๑) ทักษิณาที่บริสุทธิ์ฝ่ายทายก(ผู้ให้) แต่ไม่บริสุทธิ์ฝ่ายปฎิคาหก(ผู้รับ) คือ ทายกเป็นผู้มีศีล มีกัลยาณธรรม แต่ปฎิคาหกเป็นผู้ทุศีล มีธรรมเลวทราม (๒) ทักษิณาที่บริสุทธิ์ฝ่ายปฎิคาหก แต่ไม่บริสุทธิ์ฝ่ายทายก คือทายกเป็นผู้ทุศีล มีธรรมเลวทราม แต่ปฎิคาหกเป็นผู้มีศีล มีกัลยาณธรรม (๓) ทักษิณาที่ไม่บริสุทธิ์ทั้งฝ่ายทายกและฝ่ายปฎิคาหก คือทายกเป็นผู้ทุศีล มีธรรมเลวทราม แม้ปฎิคาหกก็เป็นผู้ทุศีล มีธรรมเลวทราม (๔) ทักษิณาที่บริสุทธิ์ทั้งฝ่ายทายกและฝ่ายปฎิคาหก คือทายกเป็นผู้มีศีล มีกัลยาณธรรม แม้ปฎิคาหกก็เป็นผู้มีศีล มีกัลยาณธรรม (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๗๘/๑๒๓)

ทักษิณาครีชนบท :ชนบทชื่อทักษิณาครี ตั้งอยู่ด้านทิศใต้ของภูเขาที่ล้อมรอบกรุงราชคฤห์ แคว้นมคธ เป็นเส้นทางจาริกไปแสดงธรรมของพระพุทธเจ้าและสาวก มีวิหารที่ประทับของพระพุทธเจ้า

ชื่อทักษิณาศิริวิหารหรือทักษิณาศิริมหาวิหาร พระพุทธเจ้าเคยประทับอยู่ที่หมู่บ้านพราหมณ์ ชื่อเอกนาพาในชนบทแห่งนี้เพื่อแสดงธรรมแก่กสิกรทวาชพราหมณ์ และเป็นสถานที่จาริก ของพระสารีบุตร พระอานนท์เป็นที่พำนักของนันทมาตาอุบาสิกาชาวเมืองเวฬุกันณุกะ(เมือง ที่มีต้นไม้ล้อมรอบกำแพง) (วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๐๒/๑๕๗,๔/๑๐๓/๑๕๗, วิ.ม. (ไทย) ๕/๓๔๕/ ๒๑๓,วิ.จ. (ไทย) ๗/๔๔๔/๓๘๕, ๔๔๕/๓๙๑,ม.ม.(ไทย) ๑๓/๔๔๕/๕๕๗,ส. ส. (ไทย) ๑๕/ ๑๙๗/๒๘๓,ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑๕๕/๒๕๖,อง.สตุตตค. (ไทย) ๒๓/๕๓/๙๒)

ทักษิณาศิริมหาวิหาร :วิหารขนาดใหญ่ชื่อทักษิณาศิริ บางแห่งเรียกทักษิณาศิริวิหาร โดยเรียกชื่อตาม เขตที่ตั้ง วิหารนี้ตั้งอยู่ทางทิศใต้ติดเชิงภูเขาที่ล้อมรอบกรุงราชคฤห์ ใกล้หมู่บ้านพราหมณ์ชื่อ เอกนาพา อยู่ในเขตทักษิณาศิริชนบท แคว้นมคธ (ขุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๗๖/๕๑๗)

ทักษิณาชนบท :1. ชนบทด้านทิศใต้ ชนบทตอนใต้ของแม่น้ำคงคา เป็นที่ตั้งของสำนักพราหมณ์และ ดาบสจำนวนมาก คำนี้ใช้เทียบกับคำว่า อุตตราภถ หรืออุตตราภถชนบท ซึ่งได้แก่บ้าน เมืองทางตอนเหนือของแม่น้ำคงคา หรือชมพูทวีปตอนเหนือ

ในอรรถกถาอัมพัฏฐสูตรเป็นต้นกล่าวว่า นายหัตถะหรือกัณหาชัตถ์วงศ์ของอัมพัฏฐ มาณพเดินทางไปเรียนพรหมมนัตรในทักษิณาชนบท แล้วกลับมาขออภิเษกกับพระนาง มัททรูปิ พระธิดาของพระเจ้าโอกกากราช ในโรจนสูตรกล่าวว่าในชนบทนี้ มีธรรมเนียมการ ล้างกระดูกของญาติผู้ตาย ในธรรมเนียมการล้างกระดูกนั้น มีข้าวบ้าง น้ำบ้าง ของเคี้ยวบ้าง ของบริโภคบ้าง เครื่องลิมบ้าง เครื่องดื่มบ้าง การพ้อนรำบ้าง เพลงขับบ้าง การประโคมบ้าง ในอรรถกถาโรจนสูตรอธิบายว่า ในชนบทนั้น เมื่อมีคนตาย จะไม่เผาศพ แต่ญาติของผู้ตายจะขุดหลุมฝังดิน จนเนื้อเปื่อยเน่าหมดแล้วจึงจะนำเอากระดูกของผู้ตายมาล้างแล้ว ยกขึ้นวางเรียงกัน ตั้งบูชาด้วยของหอมและดอกไม้เป็นต้น จัดงานนักขัตฤกษ์ และนำเอา กระดูกเหล่านั้นมาตั้งไว้บวงสรวงแล้วก็ร้องไห้คร่ำครวญ ต่อจากนั้นก็เล่นนักขัตฤกษ์กัน

2.อวันตีทักษิณาภถทักษิณาภถในแคว้นอวันตี บางแห่งเรียกว่า ทักษิณาภถ ได้แก่บ้านเมือง ชนบททางตอนใต้ของแคว้นอวันตี ดังความว่า “อวันตีทักษิณาภถ มีภิกษุน้อย ท่านพระ มหาจักจันจะจัดหาภิกษุสงฆ์จากที่นั่น ๆ ให้ครบองค์ประชุมคือ ๑๐ รูปได้ยากลำบาก เวลาล่วง ไปถึง ๓ปี จึงให้ท่านโสณะอุปสมบทได้” ในอรรถกถาสรังกษาคตกกล่าวว่า ในแคว้นอวันตี มี ทักษิณาชนบท มีภูเขาชื่อชนเสลบรพต (วิ.ม. (ไทย) ๕/๒๕๗/๓๓, ที.สี. (ไทย) ๙/๒๗๔/ ๙๕,อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๐๗/๒๕๐)

ทักษิณาภถ, ชาวเมือง : ภิกษุชาวเมืองทักษิณาภถ ภิกษุในบ้านเมืองชนบทตอนใต้ของแคว้นอวันตี เป็นกลุ่มภิกษุ ประมาณ ๘๐ รูป ที่พระยสกาภิณฑกบุตรชักชวนให้เข้าร่วมทำสังคายนา ครั้งที่ ๒ ใน พ.ศ. ๑๐๐ (วิ.จ. (ไทย) ๗/๔๕๐/๔๐๐,๗/๔๕๐/๔๐๑,๗/๔๕๘/๔๑๙)

ทักษิณาภถชนบท :ชนบททางตอนใต้ของแม่น้ำคงคา บ้านเมืองทางตอนใต้ของแม่น้ำคงคาหรือชมพู ทวีปตอนใต้ มีอาณาเขตจรดแม่น้ำโคธาวรี ซึ่งตั้งอยู่เขตพรมแดนของแคว้นอัสสะกะและแคว้น มุฬกะต่อกัน,ใช้เทียบกับคำว่า อุตตราภถหรืออุตตราภถชนบทซึ่งได้แก่บ้านเมืองทาง ตอนเหนือของแม่น้ำคงคาหรือชมพูทวีปตอนเหนือ (วิ.ม.หา. (ไทย) ๑/๑๖/๙,ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/ ๙๘๓/๗๓๕)

ทักษิณาวินิจฉัยสูตร : พระสูตรว่าด้วยการจำแนกทักษิณาทาน พระสูตรนี้พระผู้มีพระภาคทรงแสดงแก่ท่านพระอานนท์ ขณะประทับอยู่ ณ นิโครธาราม เขตกรุงกบิลพัสดุ์ แคว้นสักกะ โดยทรงปรารภการถวายทานของพระนางปชาบดีโคตมี พระมาตุจฉาของพระองค์ ซึ่งเก็บฝ้ายมาปั่น กรอด้วยเอง ทอเอง ตั้งใจอุทิศถวายพระผู้มีพระภาค ถวายผ้าใหม่คู่หนึ่งแต่พระผู้มีพระภาคถึง ๓ ครั้ง แต่พระองค์ไม่ทรงรับ กลับรับสั่งให้ถวายสงฆ์ ท่านพระอานนท์กราบทูลอ้อนวอนให้ทรงรับ โดยให้เหตุผลว่า พระนางมหาปชาบดีโคตมี มีอุปการะมาก คือ ทรงเคยทะนุถนอมเลี้ยงดู ให้พระองค์เสวยน้ำนม เมื่อพระชนนี สวรรคต พระผู้มีพระภาคทรงแสดงทาน ๒ ประเภท คือ (๑) ปาฏิปุคคโลกทาน (การถวายทานเจาะจงบุคคล) ๑๔ ประการ (๒) สังฆทาน (การถวายทานเจาะจงสงฆ์) ๗ ประการ ทรงยกย่องสังฆทานว่ามีผลมากกว่าปาฏิปุคคโลกทานทุกประเภท จากนั้นทรงแสดงความบริสุทธิ์แห่งทักษิณา (ของทำบุญ) ๔ ประการ คือ

๑. ทักษิณาที่บริสุทธิ์ฝ่ายทายก(ผู้ให้) ไม่บริสุทธิ์ฝ่ายปฎิคาหก(ผู้รับ)
๒. ทักษิณาที่บริสุทธิ์ฝ่ายปฎิคาหก แต่ไม่บริสุทธิ์ฝ่ายทายก
๓. ทักษิณาที่ไม่บริสุทธิ์ทั้ง ๒ ฝ่าย
๔. ทักษิณาที่บริสุทธิ์ทั้ง ๒ ฝ่าย

ในตอนท้ายพระสูตร ตรัสถึงอานิสงส์ของสังฆทานว่า ในอนาคตกาล คนที่ถวายสังฆทานแก่โคตรภิกษุ (ผู้ที่เป็นพระแต่ชื่อ) ซึ่งมีแต่ผ้ากาสาอะพันค่อ เป็นผู้ทุศีล มีธรรมชั่ว ก็ยังได้รับอานิสงส์มากกว่าปาฏิปุคคโลกทานทุกประเภท ซึ่งรวมถึงประเภทที่ ๑ คือการถวายทานแก่พระพุทธเจ้าด้วย เพื่อป้องกันความเข้าใจผิดในเรื่องนี้ พระองค์จึงทรงแสดงความบริสุทธิ์แห่งทักษิณาไว้ด้วย หมายความว่า ทานที่จะมีผลมากจริง ๆ นั้น จะต้องพิจารณาด้วยว่าผู้ให้กับผู้รับบริสุทธิ์หรือไม่ ถ้าบริสุทธิ์ทั้ง ๒ ฝ่ายก็มีผลมาก ถ้าทั้ง ๒ ฝ่ายหรือฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งไม่บริสุทธิ์ก็มีผลลดหลั่นลงมา ในตอนท้ายคาถา พระองค์ตรัสว่า การถวายทานแก่ผู้สิ้นราคะเลิศกว่าอามิสทานทั้งหลาย (ม.อ.(ไทย) ๑๔/๓๗๖/๔๒๔)

ทักษิณียบุคคล :บุคคลผู้ควรแก่ทักษิณา บุคคลผู้ควรแสดงความเคารพ บุคคลผู้ทำทักษิณาที่เขา นำมาถวายให้มีผลมาก มี ๗ จำพวก ได้แก่ (๑) อุกโตภาควิมุต (ผู้หลุดพ้นทั้ง ๒ ส่วน) หมายถึงผู้บำเพ็ญสมถกัมมัฏฐานจนได้รูปสมาบัติและใช้สมถะเป็นฐานในการบำเพ็ญวิปัสสนาจนได้บรรลอรหัตตผล (๒) ปัญญาวิมุต (ผู้หลุดพ้นด้วยปัญญา) หมายถึงผู้บำเพ็ญวิปัสสนาล้วนๆจนบรรลอรหัตตผล (๓) กายสักขี (ผู้เป็นพยานในนามกายด้วยกาย) หมายถึงผู้มีศรัทธาแก่กล้า ได้สัมผัสสวิโมกษ์ ๘ ด้วยนามกายและอัสวะบางอย่างก็สิ้นไป เพราะเห็นด้วยปัญญาและหมายถึงพระอริยบุคคลผู้บรรลุโสดาปัตติผลขึ้นไป จนถึงท่านผู้ปฏิบัติเพื่ออรหัตตผล (๔) ทิฎฐิปัตตะ (ผู้บรรลุสัมมาทิฎฐิ) หมายถึงผู้บรรลุสัมมาทิฎฐิ เข้าใจอริยสัจถูกต้อง กิเลสบางส่วนสิ้นไป เพราะเห็นด้วยปัญญา มีปัญญาแก่กล้า และหมายถึงผู้บรรลุโสดาปัตติผลจนถึงผู้ปฏิบัติเพื่ออรหัตตผล (๕) สัทธาวิมุต (ผู้หลุดพ้นด้วยศรัทธา) หมายถึงผู้หลุดพ้นด้วยศรัทธา เข้าใจอริยสัจถูกต้อง กิเลสบางส่วนก็สิ้นไป เพราะเห็นด้วยปัญญา มีศรัทธาแก่กล้า และหมายถึงผู้บรรลุโสดาปัตติผลจนถึงผู้ปฏิบัติเพื่ออรหัตตผล (๖) อัมมานุสारी(ผู้แล่นไปตามธรรม) หมายถึงผู้แล่นไปตามธรรม คือผู้ปฏิบัติเพื่อบรรลุโสดาปัตติผล มีปัญญา

แก้กล้าบรรลุผลแล้วกลายเป็นทิวฐิปัตตะ (๗) สัทธานุสสารี (ผู้แล่นไปตามศรัทธา) หมายถึงผู้แล่นไปตามศรัทธา คือผู้ปฏิบัติเพื่อบรรลุโสดาปัตติผล มีศรัทธาแก้กล้า บรรลุผลแล้วกลายเป็นสัทธาวิมุต(ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๓๒/๓๓๗,๑๑/๓๓๓/๓๔๑,อง.ทูก.อ.(บาลี) ๒/๔๙/๕๕,อง.สตตก.อ. (บาลี) ๓/๑๔/๑๖๐,อง.นวก.อ.(บาลี) ๓/๔๕/๓๑๖)

ทักษิณียัคคิ:ไฟคือทักษิณียัคคิบุคคล หมายถึงสมณพราหมณ์ผู้เว้นขาดจากความมัวเมาและประมาทตั้งมั่นอยู่ในขันติและโสรัจจะ ผีกตนได้เป็นหนึ่งใน ทำตนให้สงบได้เป็นหนึ่งใน ทำตนให้ตั้งมั่นได้เป็นหนึ่งใน, ทักษิณียัคคิจัดเป็นไฟชนิดที่ ๓ ในอัคคิ ๓ ได้แก่ (๑) อาหุเนยัคคิ (ไฟคืออาหุเนยัคคิบุคคล) (๒) คหปตัคคิ (ไฟคือคหปติ) (๓) ทักษิณียัคคิ (ไฟคือทักษิณียัคคิบุคคล), อีกนัยหนึ่งจัดเป็นไฟชนิดที่ ๖ ในอัคคิ ๗ ได้แก่ (๑) รากัคคิ (ไฟคือรากะ) (๒) โทสัคคิ (ไฟคือโทสะ) (๓) โมหัคคิ (ไฟคือโมหะ) (๔) อาหุเนยัคคิ (ไฟคืออาหุเนยัคคิบุคคล) (๕) คหปตัคคิ(ไฟคือคหปติ) (๖) ทักษิณียัคคิ (ไฟคือทักษิณียัคคิบุคคล) (๗) กัมมฐัคคิ (ไฟที่เกิดจากไม้)

รากะโทสะ และโมหะ เรียกว่าอัคคิ (ไฟ) เพราะมีความหมายว่า ตามเผาผลาญ อาหุเนยัคคิ แยกอธิบาย ดังนี้ คือ อาหุเนยยะ + อัคคิ คำว่า อาหุเนยยะ มาจาก อาหุณะ หมายถึงเครื่องสักการะ บุคคลผู้ควรแก่เครื่องสักการะ เรียกว่า อาหุเนยัคคิบุคคล คือมารดาบิดาที่เรียกว่าอัคคิ เพราะเป็นเหตุให้บุตรผู้ปฏิบัติผิดต่อตนต้องถูกเผาไหม้ในนรกได้, คหปตัคคิ แยกเป็น คหปติ+ อัคคิ คำว่า คหปติ หมายถึงเจ้าของเรือนผู้ให้ที่นอน เสื้อผ้าเครื่องประดับ ที่เรียกว่า อัคคิ เพราะเป็นเหตุให้มาตุคามผู้ประพฤตินอกใจตน ต้องถูกเผาไหม้ในนรก, ทักษิณียัคคิ แยกเป็น ทักษิณียะ+ อัคคิ คำว่า ทักษิณียะ มาจากคำว่ารากะ หมายถึงปัจจัย ๔ บุคคลผู้ควรแก่ปัจจัย ๔ เรียกว่า ทักษิณียัคคิบุคคล คือภิกษุสงฆ์ ที่เรียกว่า อัคคิ เพราะเป็นเหตุให้คฤหัสถ์ผู้ปฏิบัติผิด เช่น ด่า บริภาษ ต้องถูกเผาไหม้ในนรก เป็นต้น, กัมมฐัคคิ หมายถึงไฟที่เกิดจากไม้แห้ง (ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๖๘,อง.สตตก.(ไทย) ๒๓/๔๖/๖๙,๔๗/๗๔)

ทักษิณียัคคิ : บุคคลผู้ควรแก่ทักษิณา บุคคลผู้ควรแสดงความเคารพ บุคคลผู้ทำทักษิณาที่เขา นำมาถวายให้มีผลมาก, หมายถึงทั้งนักบวชในพระพุทธศาสนาและนักบวชอื่น เช่นพระผู้มีพระภาคตรัสว่า “อัคคิเวสสนะ บุญและผลบุญในทานนี้อาศัยทักษิณียัคคิที่ยังไม่สิ้นรากะโทสะโมหะเช่นกับท่าน (สังกนิครนถ์) จักมีแก่ทายกทั้งหลาย บุญและผลบุญในทานนี้อาศัยทักษิณียัคคิที่สิ้นรากะโทสะโมหะเช่นกับเราจักมีแก่ท่าน”ในพระพุทธศาสนาพระพุทธเจ้าทรงยกย่องพระสุภูติว่าเป็นผู้เลิศกว่าภิกษุทั้งหลายผู้เป็นทักษิณียัคคิ, บางแห่งแบ่งเป็น ๒ จำพวกได้แก่ (๑) พระเสขะ (ผู้ยังต้องศึกษา) (๒) พระอเสขะ (ผู้ไม่ต้องศึกษา) ดู ทักษิณียัคคิบุคคล(ม.มู.(ไทย)๑๒/๓๖๓/๔๐๐,ส.ส.(ไทย)๑๕/๑๗๔/๒๓๗,อง.เอกก.(ไทย)๒๐/๒๐๒/๒๗,อง.ทูก.(ไทย) ๒๐/๓๖/๗๙, ๒๐/๔๑/๒๐๕,อง.จตุกก.(ไทย)๒๑/๓๔/๕๔,๒๑/๔๐/๖๗,ช.อ.ติ. (ไทย) ๒๕/๒๖/๓๗๑,๒๕/๙๐/๔๖๓,ช.วิ. (ไทย) ๒๖/๙๐/๑๕,ช.เปต. (ไทย) ๒๖/๓๒๓/๒๑๘,ช.วิ.(ไทย)๒๖/๖๒๖/๖๙,๒๖/๗๔๙/๘๗,๒๖/๘๕๖/๙๙,ช.ชา.(ไทย)๒๗/๑/๔๖๙,๒๗/๔/๔๖๙,ช.อุป.(ไทย)๓๒/๒๔/๔๓๗,๓๒/๒๙/๑๗๐,ช.อุป.(ไทย)๓๓/๓/๗๕,๓๓/๓/๑๑๗,๓๓/๑๒/๒๙๐,๓๓/๖๙/๑๙๔,๓๓/๘๒/๗๒,ช.จิริยา.(ไทย)๓๓/๙/๗๒๘,๑๗/๗๒๙,๑๒๙/๗๔๓, ๑๓๐/๗๔๓, ๑๓๑/๗๔๔, ๑๓๓/๗๔๔)

ทักษิณ : ทิศใต้ ด้านใต้ เช่นเทพบุตรองค์ใดในทิศทักษิณนี้ย่อมกล่าวคัดค้านว่า ปลอดภัยคำของเทพบุตรองค์นั้นเป็นความจริง (ขุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๒๙/๓๗๘, ๒๗/๓๑/๓๗๙, ๒๗/๓๒/๓๗๙)

ทักษิณา : ทานที่ถวายด้วยความเคารพ ทานที่ให้ด้วยมือด้านขวา ส่วนบุญ สิ่งของที่ใช้สำหรับทำบุญ เช่น คนเหล่านั้นได้รับผลจากอาชีพที่อาศัยศิลปะที่เห็นประจักษ์มาเลี้ยงชีพในปัจจุบัน จึงบำรุงตนเอง บิдамารดา บุตรภรรยามิตรสหายให้เป็นสุข บำเพ็ญทักษิณาในสมณพราหมณ์ ซึ่งมีผลมากเป็นไปเพื่อให้ได้อารมณ์ดีมีสุขเป็นผลให้เกิดในสวรรค์, ทักษิณามี ๒ ประเภท ได้แก่ ๑) ทักษิณาที่เป็นปาฏิบุคลิก(ถวายเจาะจงบุคคล) มี ๑๔ ประการ คือ (๑) การถวายทานในพระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า (๒) การถวายทานในพระปัจเจกพุทธะ (๓) การถวายทานในพระสาวกของตถาคตผู้เป็นพระอรหันต์ (๔) การถวายทานในท่านผู้ปฏิบัติเพื่อทำให้แจ้งอหัตตผล (๕) การถวายทานในพระอนาคามี (๖) การถวายทานในท่านผู้ปฏิบัติเพื่อทำให้แจ้งอนาคามีผล (๗) การถวายทานในพระสกทาคามี (๘) การถวายทานในท่านผู้ปฏิบัติเพื่อทำให้แจ้งสกทาคามีผล (๙) การถวายทานในพระโสดาบัน (๑๐) การถวายทานในท่านผู้ปฏิบัติเพื่อทำให้แจ้งโสดาปัตติผล (๑๑) การถวายทานในบุคคลภายนอกศาสนาผู้ปราศจากความกำหนัดในกามทั้งหลาย (๑๒) การให้ทานในปุถุชนผู้มีศีล (๑๓) การให้ทานในปุถุชนผู้ทุศีล (๑๔) การให้ทานในสัตว์ดิรัจฉาน และ ๒) ทักษิณาที่ถวายในสงฆ์ มี ๗ ประการ คือ (๑) การถวายทานในสงฆ์ ๒ ฝ่ายมีพระพุทธเจ้าเป็นประมุข (๒) การถวายทานในสงฆ์ ๒ ฝ่าย หลังจากพระพุทธเจ้าปรินิพพานแล้ว (๓) การถวายทานในภิกษุสงฆ์ (๔) การถวายทานในภิกษุณีสงฆ์ (๕) การถวายทานแก่สงฆ์โดยเจาะจงจำนวนภิกษุและภิกษุณี (๖) การถวายทานแก่สงฆ์โดยเจาะจงจำนวนภิกษุ (๗) การถวายทานแก่สงฆ์โดยเจาะจงจำนวนภิกษุณี (ที.สี. (ไทย) ๙/๑๖๓/๕๒, ๙/๑๖๕/๕๓, ๙/๑๘๒/๖๑, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๕๓/๙๗, ๑๐/๑๕๙/๑๐๔, ๑๐/๓๔๘/๒๗๖, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๖/๖, ๑๑/๙๑/๖๗, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๔๗/๑๖๓, ๑๓/๓๖๒/๔๔๘, ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๒๒๑/๒๕๔, ๑๔/๓๗๙/๔๒๗, ส.ส. (ไทย) ๑๕/๓๒/๓๘, ๑๕/๑๙๙/๒๘๘, ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๓๔๑/๓๕๙, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๙๙๗/๔๘๙, อ.ง.ทุก. (ไทย) ๒๐/๓๖/๗๙, ๒๐/๗๑/๒๘๓, ๒๐/๗๖/๒๙๙, อ.ง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๕๗/๙๖, ๒๑/๖๑/๑๐๓, ๒๑/๗๘/๑๒๓, อ.ง.ทสภ. (ไทย) ๒๔/๑๖/๒๙, ขุ.เปต. (ไทย) ๒๖/๑๓/๑๗๐, ขุ.วิ. (ไทย) ๒๖/๑๙๐/๓๓, ๒๖/๖๔๔/๗๑, ๒๖/๗๕๓/๘๘, ๒๖/๘๐๔/๙๒, ขุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๔๖/๓๒๙, ๒๗/๑๓๑/๓๔๔, ๒๗/๑๓๔/๓๔๔, ๒๗/๒๒๙/๔๕๙, ๒๗/๒๓๓/๔๕๙, ๒๗/๒๓๗/๔๖๐, ๒๗/๒๔๑/๔๖๑, ๒๗/๒๔๖/๔๖๑, ๒๗/๒๕๐/๔๖๒, ๒๗/๒๕๔/๔๖๒, ๒๗/๒๕๘/๔๖๓, ๒๗/๒๖๒/๔๖๓, ขุ.จู. (ไทย) ๓๐/๑๒/๘๘, ขุ.อป. (ไทย) ๓๓/๑๘/๓๓)

ทักษิณาทาน : ทานที่ถวายด้วยความเคารพ ทานที่ให้ด้วยมือด้านขวา ส่วนบุญ สิ่งของที่ใช้สำหรับทำบุญ ดูทักษิณา (ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๑๔๖/๑๘๕, ขุ.อิติ. (ไทย) ๒๕/๒๖/๓๗๑, ขุ.วิ. (ไทย) ๒๖/๒๘๗/๖๐๒, ๒๖/๓๔๘/๘๗, ขุ.อป. (ไทย) ๓๓/๖๕/๒๙๘)

ทักษิณาที่ถวายในสงฆ์ : ทานที่ถวายในสงฆ์ ๗ ประการ ดูทักษิณา (ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๓๘๐/๔๒๙)

ทักษิณาที่มีผลสูงขึ้นไป : ทานที่ให้ด้วยความเคารพซึ่งมีผลมากกว่าทานปกติ คือมีผลให้ได้รับสิ่งที่ดี มีความสุขที่เลิศ ทำให้เกิดในสวรรค์, จัดเป็นประโยชน์ข้อที่ ๕ ในประโยชน์ของการใช้โภค

ทรัพย์ ๕ ประการ ได้แก่ ๑) การใช้โภคทรัพย์ที่หามาได้ด้วยความขยันหมั่นเพียร เก็บรวบรวมมาด้วยน้ำพักน้ำแรง อาบเหงื่อต่างน้ำได้มา ประกอบด้วยธรรมและได้มาโดยธรรม เพื่อบำรุงตนเอง บำรุงมารดาบิดา บุตร ภรรยา ทาส กรรมกร และคนใช้ให้เป็นสุข บริหารให้เป็นสุข ด้วยวิธีการที่ชอบธรรม ๒) การใช้โภคทรัพย์เพื่อบำรุงตนเอง บำรุงมิตรและอำมาตย์(สหาย)ให้เป็นสุข๓) การใช้โภคทรัพย์เพื่อป้องกันอันตรายที่เกิดจากไฟ น้ำ พระราชา โจร คนที่ไม่ชอบกัน หรือจากทายาท ทำตนให้ปลอดภัย ๔) การใช้โภคทรัพย์เพื่อทำผล ๕ อย่าง คือ (๑) ญาติพลี (๒) อติถิพลี (๓) ปุพพเปตพลี (๔) ราชพลี (๕) เทวตาพลี และ ๕) การใช้โภคทรัพย์เพื่อตั้งทักษิณาที่มีผลสูงขึ้นไป เป็นไปเพื่อให้ได้อารมณ์ดี มีสุขเป็นผล ให้เกิดในสวรรค์ในสมณพราหมณ์ผู้เว้นขาดจากความมัวเมาและความประมาท ผู้ดำรงมั่นอยู่ในขันติ(ความอดทน) และโสรัจจะ(ความเสี่งม) ผู้ฝึกอบรมตนดี (อง.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๔๑/๖๕)

ทักษิณาวีถุ :เวียนรอบไปด้านขวา เช่น ภูมิภาคนี้ต้นหญ้าลาดาวลัยเวียนเป็นทักษิณาวีถุ ภูมิภาคนี้เป็นจุดศูนย์กลางแห่งแผ่นดิน (ขุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๗๐/๔๐๗)

ทักษิณาวีสุทธิ,ทักษิณาวีสุทธิ : ความบริสุทธิ์แห่งทักษิณา ความบริสุทธิ์ของทานที่ถวายด้วยความเคารพมี ๔ ประการ ได้แก่ (๑) ทักษิณาที่บริสุทธิ์ฝ่ายทายก(ผู้ให้) แต่ไม่บริสุทธิ์ฝ่ายปฏิคาหก (ผู้รับ)คือทายกเป็นผู้มีศีลมีกัลยาณธรรม ปฏิคาหกเป็นผู้ทุศีล มีธรรมเลวทราม (๒) ทักษิณาที่บริสุทธิ์ฝ่ายปฏิคาหก แต่ไม่บริสุทธิ์ฝ่ายทายก คือทายกเป็นผู้ทุศีล มีธรรมเลวทราม ปฏิคาหกเป็นผู้มีศีล มีกัลยาณธรรม (๓) ทักษิณาที่ไม่บริสุทธิ์ทั้งฝ่ายทายกและฝ่ายปฏิคาหก คือทายกเป็นผู้ทุศีล มีธรรมเลวทราม และปฏิคาหกก็เป็นผู้ทุศีล มีธรรมเลวทราม (๔) ทักษิณาที่บริสุทธิ์ทั้งฝ่ายทายกและฝ่ายปฏิคาหก คือทายกเป็นผู้มีศีล มีกัลยาณธรรม และปฏิคาหกก็เป็นผู้มีศีลมีกัลยาณธรรม(ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๑๓/๒๙๕,ม.อุ.(ไทย)๑๔/๓๘๑/๔๓๐,อง.จตุกก.(ไทย)๒๑/๗๘/๑๒๓)

ทักษิณาอันประกอบด้วยองค์ ๖: ทักษิณาที่ฝ่ายทายก(ผู้ให้)มีองค์ ๓ ประการ และ ฝ่ายปฏิคาหก (ผู้รับ) มีองค์ ๓ ประการ รวมเป็นองค์ ๖, องค์ ๓ ประการ ของทายกได้แก่ (๑) ก่อนให้ก็มีใจดี (๒) กำลังให้ก็ทำจิตให้เลื่อมใส (๓) ครั้นให้แล้วก็มีใจเบิกบาน ส่วนองค์ ๓ ประการ ของปฏิคาหก ได้แก่(๑) เป็นผู้ปราศจากราคะหรือปฏิบัติเพื่อกำจัดราคะ (๒) เป็นผู้ปราศจากโทสะหรือปฏิบัติเพื่อกำจัดโทสะ(๓)เป็นผู้ปราศจากโมหะหรือปฏิบัติเพื่อกำจัดโมหะ (อง.ฉกก.(ไทย) ๒๒/๓๗/๔๘๖)

ทั้งต่อหน้าและลับหลัง :ทั้งในที่แจ้งและที่ลับ นิยมใช้กับการเจริญเมตตาเพื่อการอยู่ร่วมกันอย่างผาสุก เช่นภิกษุในธรรมวินัยนี้ ตั้งมั่นกายกรรมประกอบด้วยเมตตาในเพื่อนพรหมจรรย์ทั้งหลาย ทั้งต่อหน้าและลับหลัง (อง.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๑๐๕/๑๘๒)

ทักขิณูปสูตร:พระสูตรว่าด้วยธรรมที่พึงเห็น,พระสูตรว่าด้วยสิ่งที่ควรเห็นในพระไตรปิฎกมี๓สูตร คือ
 1.ทักขิณูปสูตร พระสูตรว่าด้วยธรรมที่พึงเห็น ในอังกุตตรนิกาย อธิบายว่า พระผู้มีพระภาคตรัสว่า พละ ๕ พึงเห็นได้ในธรรมดังต่อไปนี้ คือ (๑) สัทธาพละพึงเห็นได้ในโสตาปัตตียังคะ (หมายถึงคุณสมบัติ ๔ ของพระโสดาบัน คือ มีความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ และมีศีลที่พระอรិยะชอบใจ) (๒) วิริยพละพึงเห็นได้ในสัมมปปธาน ๔ (๓) สติ

พละพึงเห็นได้ในสติปัญญา ๔ (๔) สมาธิพละพึงเห็นได้ในฌาน ๔ (๕) ปัญญาพละพึงเห็นได้ใน อริยสัจ ๔ (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๑๕/๑๙)

2. ทัฏฐัพพสูตร พระสูตรว่าด้วยสิ่งที่ควรเห็น ในสังยุตตนิกาย สฬายตนวรรคอธิบายว่า พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า เธอทั้งหลายพึงเห็น สุขเวทนาโดยความเป็นทุกข์ พึงเห็นทุกขเวทนาโดยความเป็นลูกศร พึงเห็นนอทุกขมสุขเวทนา โดยความไม่เที่ยง เพราะภิกษุผู้เห็นอย่างนี้ชื่อว่ามีความเห็นชอบ ตัดตัณหาได้ เพิกถอน สังโยชน์ได้สามารถทำที่สุดแห่งทุกข์ได้ เพราะรู้แจ้งมานะได้โดยชอบ กำหนดรู้เวทนาทั้งหลาย ได้ ไม่มีอาสวะในปัจจุบัน ตั้งอยู่ในธรรม จบเวท หลังจากตายไปแล้วย่อมไม่เข้าถึงการบัญญัติ (ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๕๓/๒๗๓)

3. ทัฏฐัพพสูตร พระสูตรว่าด้วยการเห็นอินทรีย์ในธรรมต่างๆ ในสังยุตตนิกาย มหาวรรค อธิบายว่า พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า จะเห็นสัทอินทรีย์ได้ในองค์เครื่องบรรลุ โสดา ๔ จะเห็นวิริยอินทรีย์ในสัมมปปธาน ๔ จะเห็นสตินทรีย์ได้ในสติปัญญา ๔ จะเห็นสมาธิอินทรีย์ได้ในฌาน ๔ จะเห็นปัญญินทรีย์ได้ในอริยสัจ ๔ (ส.ม. (ไทย) ๑๙/๔๗๘/๒๘๖)

ทัฏฐัพพสูตร^๒ : พระสูตรว่าด้วยสิ่งที่ควรเห็น

ทัฏฐัพพสูตร^๓ : พระสูตรว่าด้วยการเห็นอินทรีย์ในธรรมต่าง ๆ

ทัณฑกรรม : การลงทัณฑ์ ตามรูปศัพท์ แปลว่ากรรมคือท่อนไม้ กรรมคืออาญากรรมคือการลงโทษ เป็นวิธีการลงโทษโดยเทียบกับการลงทัณฑ์ของฝ่ายอาณาจักรใช้สำหรับภิกษุผู้ประพฤติ ตนไม่เหมาะสม เช่นภิกษุไม่พึงใช้น้ำโคลนรดภิกษุณีทั้งหลาย รูปโคจร ต้องอาบัติทุกกฏภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้ลงทัณฑกรรม ภิกษุผู้ประพฤติเช่นนั้น, วิธีการลงทัณฑกรรม เช่นการไม่ไหว้ การห้ามปราม การงดให้โอวาท การห้ามไม่ให้ร่วมอุโบสถกับผู้นั่งงดให้โอวาท การลงโทษไล่ให้พ้นจากสังกัด บางกรณีเป็นการให้ทำหน้าที่พิเศษ เช่นการลงทัณฑกรรมแก่พระสิคคะและพระจันทวชชีที่ไม่ได้ร่วมระงับอธิกรณ์ในคราวทุติยสังคายนา โดยสั่งให้ทำหน้าที่ชักนำท้าวติสสมหาพรหม(พระโมคคัลลิตุตรติสสเถระ)ให้มาบวชและให้เรียนพระ พุทธพจน์ การใช้ให้สามเณรขนน้ำ ขนฟืน ขนทรายเป็นต้นซึ่งพอสมควรแก่ความผิด , ทัณฑกรรมเป็นนาสนะอย่างที ๓ ในนาสนะ ๓ ได้แก่ ๑) ลิงคนาสนะ การทำลายเพศ คือให้สึก ๒) สังวาสนาสนะ การทำลายสังกัด คือการลงอุกเขปนิยกรรม ๓) ทัณฑกัมมนา สนะ การทำลายด้วยกรรมคือการลงโทษ (วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๐๗/๑๖๙, วิ.จ. (ไทย) ๗/๔๑๑/ ๓๒๙, ๗/๔๓๖/๓๖๘, วิ.อ. ๒/๔๒๘/๔๒๐, วิ.อ. ๓/๑๐๘/๗๙)

ทัณฑกัปปะกะ, นิคม : นิคมชื่อทัณฑกัปปะกะ ตั้งอยู่ใกล้กับแม่น้ำอจิรวดี ในแคว้นโกศล (อง.ฉก. (ไทย) ๒๒/๖๒/๕๖๔)

ทัณฑกัปปา: ป่าชื่อทัณฑกั

ป่าแห่งหนึ่งที่กลายเป็นป่าทึบเพราะจิตคิดประทุษร้ายต่อพวกฤาษีอยู่ในกลุ่มเดียวกับป่าอื่น ๆ ที่กลายเป็นป่าทึบ ได้แก่ ป่ากาลิงคะ ป่าเมษมะ ป่ามาตังคะ

อรรถกถาอุปาลิวาสสูตรอธิบายว่า พระเจ้าทัณฑกั ผู้ครองกุ่มภระ แคว้นกาลิงคะ ได้ทำร้ายกัสวัจฉดาบส เทวดาจึงบันดาลฝนอาวุธทำลายเมืองให้กลายเป็นป่าทัณฑกันี้

ในสร้งกษัตริย์กล่าวถึงพระราช ๔ พระองค์ คือ พระเจ้าทัณฑกั พระเจ้านาฬิภระ พระเจ้าอัฐชนะและพระเจ้ากลาพู ได้กระทำบาปกรรมอันร้ายแรงคือเบียดเบียนฤ๓ิ พระเจ้าทัณฑกัได้ลงโทษก็สวัจฉดาบสในสังกัจจกษัตริย์กล่าวว่า พระเจ้าทัณฑกัได้ทรงเอาฤ๓ิไปรยใส่ก็สวัจฉฤ๓ิพระองค์จึงทรงถึงความพินาศต่อมาเมืองของพระเจ้าทัณฑกัจึงกลายเป็นป่าทัณฑกั

(ม.ม. (ไทย) ๑๓/๖๕/๖๒, ชุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๖๙/๖๐๖, ชุ.ชา. (ไทย) ๒๘/๙๕/๔๙)

ทัณฑทายกเถราปทาน^๑ : ประวัติในอดีตชาติของพระทัณฑทายกเถระ ในคัมภีร์อปาทาน มี ๒ อปทานชื่อเหมือนกัน แต่ต่างกันการสั่งสมบุญบารมีแต่ของท่าน คือ

1. ทัณฑทายกเถราปทานประวัติในอดีตชาติของพระทัณฑทายกเถระซึ่งท่านพระเถระประกาศประวัติในอดีตชาติของตนไว้ว่า ในอดีตชาติกัปี ๙๔ ท่านตัดไม้ไผ่ทำเป็นขอสำหรับแขวนสิ่งของถวายสงฆ์ เพราะผลแห่งทานนั้น ท่านไม่รู้จักทุกคติเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ชุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๘/๕๓๖)

2. ทัณฑทายกเถราปทาน ประวัติในอดีตชาติของพระทัณฑทายกเถระ ซึ่งท่านพระเถระประกาศประวัติในอดีตชาติของตนไว้ว่า ในอดีตชาติกัปี ๙๔ ท่านได้ถวายไม้แขวนผ้าแด่พระสงฆ์ เพราะผลแห่งกรรมนั้น ท่านไม่รู้จักทุกคติเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุวิชา ๓ พร้อมด้วยคุณวิเศษ (ชุ.อป.(ไทย) ๓๓/๓๖/๒๒๒)

ทัณฑทายกเถราปทาน^๒ : ประวัติในอดีตชาติของพระทัณฑทายกเถระ

ทัณฑปาณิศากยะ: เจ้าศากยะพระนามว่าทัณฑปาณิ(ผู้ถือไม้เท้า)เคยสนทนารธรรม(ในมรุพิณทิกสูตร)กับพระพุทธเจ้า ขณะประทับอยู่ที่นิโครธารามเขตกรุงกบิสพัสดุ์ แคว้น สักกะ

อรรถกถาอธิบายว่า เจ้าทัณฑปาณิไม่ได้ถือไม้เท้าเพราะทรงชราทุพพลภาพ แต่ทรงเป็นหนุ่มยังอยู่ในปฐมวัย ทรงถือไม้เท้าทองคำเพราะทรงชื่นชอบ จึงเรียกกันว่า ทัณฑปาณิ ขณะสนทนารธรรม ได้เอาไม้เท้ายื่นไว้ด้านหน้า เอาพระหัตถ์ทั้งสองจับตรงปลาย แล้วเอาพระหนุแนบหลังพระหัตถ์ ถามปัญหา กับพระพุทธเจ้าโดยไม่เคารพ เพราะเป็นฝักฝายของพระเทวทัต (ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๙๙/๒๐๙)

ทัณฑภัย: ภัยที่เกิดจากการลงโทษ ภัยที่เกิดจากการลงอาชญาในพระบาลีเรียกว่า กัมมกรรม คือการลงโทษมี ๒๖ ประการ (ในอรรถกถาระบุว่ามี ๓๒ ประการ) ได้แก่การเขียนด้วยเส้น การเขียนด้วยหวาย การตีด้วยไม้ตะบอง การตัดมือ การตัดเท้า การตัดทั้งมือและเท้า การตัดหู การตัดจมูก การตัดทั้งหูและจมูก การทำให้เป็นภานะสำหรับรองหมอน้ำข้าว การทำให้เกลี้ยงเกลาเหมือนสังข์ การทำให้มีปากเหมือนปากราหู การทำให้มีพวงมาลัยไฟ การทำให้มีมือมีไฟลุกโชติช่วง การทำให้เป็นเกลียวหนึ่งเนื้อทราย การทำให้มุ่งหนึ่งตนเองเหมือนนุ่นผ้าขี้ริ้ว การทำให้ยืนกวาง การทำให้เหมือนเนื้อติดเบ็ด การทำให้เป็นขึ้นเท่ากหาปณะ การทำให้เป็นที่รับน้ำต่าง การทำให้หมุนเหมือนกลอนเหล็ก การทำให้เป็นตั้งที่ทำด้วยฟาง การราดด้วยน้ำมันร้อน การให้สุนัขกัดกิน การให้อนหงายบนหลาวทั้งที่ยังมีชีวิตอยู่ การตัดศีรษะด้วยดาบ, ทัณฑภัยจัดเป็นภัยประการที่ ๔ ในภัย ๔ ประการ ได้แก่ (๑) อัดตานูวาทภัย ภัยที่เกิดจากการตีเตียนตนเอง (๒) ปรานูวาทภัย ภัยที่เกิดจากการที่ผู้อื่นตีเตียน (๓) ทัณฑภัย ภัยที่เกิดจากการลงโทษ (๔) ทุกคติภัย ภัยที่เกิดจากอบายทั้ง ๔ (คือ นรก กำเนิด

สัตว์ดิรัจฉาน แคนเปรด พวกอสูร) (ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒๔๗/๒๕๒,อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๒๑/๑๘๒)

ทัณฑฆาต : ชื่อคนชนิดหนึ่งมีหน้าเหมือนคนชอบเอาเท้าจับไม้ทองคำ ยืนบนใบบัวแล้วทิ้งไม้ทองคำไว้ระหว่างใบบัว อาศัยอยู่ในป่าไถ่ร้างสามารถราชธานี ของท้าวภูเวร (ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๕๑/๒๔๑)

ทัณฑสมมติ : การที่สงฆ์ประกาศอนุญาตให้ใช้ไม้เท้าได้เป็นกรณีพิเศษแก่ภิกษุผู้อาพาธและจำเป็นต้องใช้ไม้เท้าในขณะที่เดิน ถ้าไม่มีไม้เท้าไม่สามารถจะเดินไปไหนได้ การให้ทัณฑสมมติสงฆ์ต้องทำสังฆกรรมโดยประกาศด้วยการสวดญัตติทุติยกรรมวาจา (วิ.จ. (ไทย) ๗/๒๗๐/๕๖, ๗/๒๗๐/๕๗)

ทัณฑสิกกาสมมติ : ทัณฑสมมติและสิกกาสมมติ ทัณฑสมมติคือการที่สงฆ์ประกาศอนุญาตให้ใช้ไม้เท้าได้เป็นกรณีพิเศษ (ดูคำว่า ทัณฑสมมติ) ส่วนสิกกาสมมติ คือ สงฆ์ประกาศอนุญาตให้ใช้สาหระกได้เป็นกรณีพิเศษ“สาหระก” คือภาชนะที่ทำด้วยหวายสำหรับหิ้วหรือหาบ ส่วนบนทำเป็นหูหิ้ว ส่วนล่างใช้ไม้ขัดกันเป็นสี่เหลี่ยมสำหรับวางกระจาด การให้สิกกาสมมติ สงฆ์ต้องทำสังฆกรรมโดยประกาศด้วยการสวดญัตติทุติยกรรมวาจา (วิ.จ. (ไทย) ๗/๒๗๒/๕๘, ๗/๒๗๒/๕๙)

ทัณฑสูตร^๑ : พระสูตรว่าด้วยท่อนไม้ พระสูตรว่าด้วยอุปมาด้วยท่อนไม้ พระสูตรว่าด้วยการทำร้ายสัตว์ด้วยท่อนไม้ ในพระไตรปิฎก ในสังยุตตนิกาย มี ๒ สูตร ในอุทาน มี ๑ สูตร กล่าวคือ

1. ทัณฑสูตร พระสูตรว่าด้วยท่อนไม้ พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน ได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า สังสารวัฏนั้นมีเบื้องต้นและเบื้องปลายรู้ไม่ได้ เหมือนท่อนไม้ที่บุคคลโยนขึ้นไปบนอากาศ บางครั้งตกลงทางโคน บางครั้งตกลงทางขวาง บางครั้งก็ตกลงทางปลาย ชีวิตของสัตว์ที่ท่องเที่ยวไปในสังสารวัฏก็ไม่แน่นอนเช่นกัน คือบางชาติเกิดเป็นมนุษย์ บางชาติเกิดเป็นสัตว์ดิรัจฉาน (ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑๓๒/๒๒๓)
2. ทัณฑสูตร พระสูตรว่าด้วยอุปมาด้วยท่อนไม้ พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า เพราะไม่เห็นอริยสัจ ๔ สัตว์ทั้งหลายจึงท่องเที่ยวไปสู่โลกนี้บ้าง โลกอื่นบ้าง เหมือนท่อนไม้ที่ขว้างไปบนอากาศเอาโคนลงบ้าง เอาตรงกลางลงบ้าง เอาปลายลงบ้าง (ส.ม. (ไทย) ๑๘/๑๐๓/๖๑๔)
3. ทัณฑสูตร พระสูตรว่าด้วยการทำร้ายสัตว์ด้วยท่อนไม้ พระผู้มีพระภาคทรงปรารภเด็กทั้งหลายที่ใช้ท่อนไม้ตีทุ้ง ทรงเปล่งอุทานแสดงโทษแห่งการเบียดเบียนสัตว์อื่น และอานิสงส์แห่งการอนุเคราะห์แก่กุลสัตว์อื่น (ขุ.อ. (ไทย) ๒๕/๑๓/๑๘๒, ขุ.อ. (บาลี) ๑๓/๑๑๕)

ทัณฑสูตร^๒ : พระสูตรว่าด้วยท่อนไม้

ทัณฑสูตร^๓ : พระสูตรว่าด้วยอุปมาด้วยท่อนไม้

ทัณฑเสน, พระเจ้าจักรพรรดิ : พระเจ้าจักรพรรดิพระนามว่าทัณฑเสน ดำรงอยู่ในกัปที่ ๗๔ นับจากกัปนี้ไป เป็นอดีตชาติของพระอสนโพนียเถระ ผู้เคยปลุกต้นไม้โพธิ์ซึ่งอสนเวยแต่พระตีสสพุทธเจ้า ด้วยอานิสงส์นั้นได้ไปเกิดเป็นพระเจ้าจักรพรรดิพระนามว่าทัณฑเสน (ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/๘๘/๒๐๑)

ทัศนะ : โทษของการทำชั่ว โทษของการประพฤดิชั่ว ในลัทธิของนิครนถ์ นาฏบุตร มี ๓ ประการ คือ (๑) กายทัศนะ (๒) วจีทัศนะ (๓) มโนทัศนะ เทียบกับกรรม ๓ ในพระพุทธศาสนา คือ (๑) กายกรรม (๒) วจีกรรม (๓) มโนกรรม, ลัทธิของนิครนถ์ นาฏบุตรถือว่ากายทัศนะ มีโทษมากกว่าวจีทัศนะและมโนทัศนะ ส่วนพุทธศาสนาถือว่า มโนกรรม มีโทษมากกว่า กายกรรมและวจีกรรม (ม.ม. (ไทย) ๑๓/๕๖/๕๔)

ทัศนะอาวูร : อาวูรคือทัศนะ อาวูรคือท่อนไม้ (ที่จะใช้ฆ่าผู้อื่น) อาวูรคืออาชญา เช่น พระสมณโคดม ทรงละทิ้งแว่นขาดจากการฆ่าสัตว์วางทัศนะอาวูรและศีลตราวูร มีความละเอียด มีความเอ็นดู มุ่งหวังประโยชน์เกื้อกูลต่อสรรพสัตว์อยู่ (ที.สี. (ไทย) ๙/๘/๓,๙/๑๙๔/๖๕,๙/๔๐๑/๑๗๐,๙/๔๕๑/๑๙๙,ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๖๘/๒๙๖,ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๐๖/๑๖๗,ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๙๒/๓๒๓,๑๒/๔๑๑/๔๔๖,๑๒/๔๔๑/๔๗๖,ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๑/๑๒,๑๓/๔๑๘/๕๒๓,ม. อ. (ไทย) ๑๔/๑๔/๒๐,๑๔/๑๐๒/๑๒๑,๑๔/๑๑๑/๑๓๘,๑๔/๒๙๐/๓๕๐,อง.ทุก. (ไทย) ๒๐/๗๑/๒๘๖,อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๙๘/๓๐๗,อง.อภฺรฺก. (ไทย) ๒๓/๔๑/๓๐๓,๔๒/๓๐๖,๔๓/๓๐๙,๔๕/๓๑๔,อง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๙๙/๒๓๕,๒๔/๑๗๖/๓๒๒,๒๔/๒๑๑/๓๔๘,๒๔/๒๑๒/๓๕๐,๒๔/๒๑๖/๓๕๕,๒๔/๒๑๗/๓๖๐)

ทัดทรง : การทัดทรงดอกไม้ การประดับพวงดอกไม้ของหอมและเครื่องประทีนผิวอันเป็นลักษณะการ แต่งตัว อรรถกถาอธิบายว่า บุคคลเมื่อประดับ ชื่อว่า ทัดทรง (ธารณ) เมื่อทำร่างกายส่วนที่ พร่องให้เต็ม ชื่อว่าประดับ (มณฑน) เมื่อยินดีด้วยอำนาจของหอมและด้วยอำนาจการ ประเทืองผิวชื่อว่าตกแต่ง (วิภูสน) (ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๓/๕๐๑, ที.สี.อ. ๑๐/๗๕)

ทัตทระชาดก^๑ : ชาดกว่าด้วยราชสีห์กับสุนัขจิ้งจอกที่ภูเขาเงิน ชาดกว่าด้วยนาคทัตทระ และชาดกว่า ด้วยนगरทะหา ในชาดก มีชื่อทัตทระชาดก ๓ ชาดก คือ

1. ทัตทระชาดก ชาดกว่าด้วยราชสีห์กับสุนัขจิ้งจอกที่ภูเขาเงิน พระพุทธเจ้าตรัสเล่าว่า เมื่อ ครั้งทีพระองค์ยังเป็นพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพญาราชสีห์ถูกลูกชายถามถึงเสียงที่เห่า หอนของลูกสุนัขจิ้งจอกที่พยายามบันลือเสียงเลียนแบบราชสีห์ แต่เสียงไม่เหมือนทั้งไม่มี ราชสีห์ตัวใดบันลือตอบมันว่า เป็นเสียงของสัตว์ชนิดใด พญาราชสีห์บอกลูกชายว่า มันคือ สุนัขจิ้งจอกเป็นสัตว์ต่ำทรามกำลังหอนอยู่ พวกราชสีห์รังเกียจชาติกำเนิดของมันจึงได้พากัน นิ่งเฉย ไม่มีใครบันลือตอบ ผู้ที่ไม่รู้ประมาณในชาติกำเนิด ทั้งไม่รู้ประมาณสติปัญญาและ การศึกษาของตน พยายามแสดงตนให้ปรากฏแก่สังคม ย่อมไม่ได้รับความเชื่อถือจากใคร (ขุ. ชา.ทุก. (ไทย) ๒๗/๔๓/๗๕)

2. ทัตทระชาดก ชาดกว่าด้วยนาคทัตทระ พระพุทธเจ้าตรัสเล่าว่าเมื่อครั้งที่พระองค์ยังเป็น พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพญานาคชื่อมหาทัตทระสอนนาคน้องชายชื่อจุฬทัตทระไม่ให้ ใส่ใจต่อคำเหยียดหยามของผู้อื่นเมื่อตนมาอยู่ต่างถิ่น ท่านได้เตือนน้องชายผู้เป็นคนโทสะร้าย ชอบทุบตีเบียดเบียนผู้อื่นอยู่เสมอ บิดาห้ามไม่ฟังจึงถูกขับไล่มายูในถิ่นมนุษย์ ทำให้ได้ฟังแต่ คำเหยียดหยามจากพวกเด็กชาวบ้านว่า คนที่ถูกขับไล่ออกจากบ้านเมืองไปอยู่ถิ่นอื่นควรสร้างฉาง ใหญ่ไว้เก็บคำพูดที่หยาบคายคือควรเก็บคำพูดที่ถูกเหยียดหยามของผู้อื่นไว้ในใจสถานที่ใดที่ ประชาชนไม่รู้จักสัตว์ทั้งโดยชาติกำเนิดและโดยวินัยแล้ว เมื่อเขาอยู่ในสถานที่นั้นที่ไม่มีใคร

รู้จักเลยก็ไม่ควรจะมีมานะถือตัวผู้มีปัญญาเหมือนดังไฟป่า เมื่อยังอยู่ต่างถิ่น ก็ควรอดทนต่อ ถ้อยคำคุกคามแม่ของพวกทาส(ช.ชา.จตุกก.(ไทย)๒๗/๑๓/๑๕๙)

3.ทัตทรชาดก ชาดกว่าด้วยนกกระทา พระพุทธเจ้าตรัสเล่าว่า เมื่อครั้งที่พระองค์ยังเป็นพระ โปธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นนกกระทาอยู่ใกล้สำนักอาจารย์ที่ศึกษาโมกข์จำศีลปะที่อาจารย์สอน ศิษย์ได้ เมื่ออาจารย์ตายไป จึงรับทำหน้าที่สอนศีลปะแทน ต่อมาเมื่อพวกมานพจะลงไปเที่ยว งานมหรสพในหมู่บ้าน จึงได้หากิ่งไม้มาอำพรางบรรณศาลาเหี้ย แม่โคนมพร้อมลูก และนก กระทาผู้เป็นอาจารย์แล้วจึงไป มีดาบสช้วนคนหนึ่งมาพักที่บรรณศาลานั้น เหี้ยได้บอกให้ ข้าวสาร และน้ำมันให้หุงหากินเอง แล้วจึงออกไปหาอาหาร ดาบสช้วนได้ฆ่าลูกเหี้ยสองตัว พร้อมทั้งโคนมสองแม่ลูกและนกกระทากิน เมื่อแม่เหี้ยกลับมาไม่เห็นลูกน้อยจึงได้แต่เศร้า ไร้โศกเสียใจ รุกขเทวดาได้บอกเหตุนี้ทั้งยังบอกแม่เหี้ยให้กัดดาบสช้วนนั้นให้เต็มเขี้ยวแต่แม่เหี้ย บอกว่าไม่สามารถกัดได้ เพราะมีแต่ความสกปรกทั่วทั้งตัว กลัวตายจึงหนีไป ฝ่ายเสือและ ราชสีห์ที่เป็นเพื่อนของนกกระทาคิดถึงเพื่อนจึงมาเยี่ยมแต่ไม่พบ กลับเห็นดาบสช้วนนอนหลับ อยู่คนเดียว พิจารณาดูอย่างถี่ถ้วนแล้วเห็นรอยที่ดาบสฆ่าลูกเหี้ย กองกระดูกฆ่าโคสองแม่ลูก และขนนกกระทาสหายของตนติดอยู่ที่ขี้ขี้รู้ได้ทันทีว่าสหายของตนถูกดาบสช้วนฆ่ากินแล้ว จึง เอาเท้าถีบดาบสช้วนนั้นให้ตื่นขึ้น สอบถามทราบความจริงแล้ว ราชสีห์ไม่เอายากฆ่าแต่เสือไม่ ยอม จึงกัดดาบสช้วนนั้นจนเต็มเขี้ยวถึงแก่ความตาย (ช.ชา.นวก.(ไทย) ๒๗/๑๐๕/๓๑๘)

ทัตทรชาดก^๒ : ชาดกว่าด้วยนาคทัตทระ ดู ทัตทรชาดก^๑

ทัตทรชาดก^๓ : ชาดกว่าด้วยนกกระทา ดู ทัตทรชาดก^๑

ทัตทระ,พญานาค:พญานาคชื่อทัตทระ ๒ พี่น้อง คือจุฬทัตทระผู้น้องและมหาทัตทระผู้พี่ ในทัตทระชา ดก พญานาคจุฬทัตทระเดือดร้อนที่ถูกเด็กดำ่ว่า ส่วนพญานาคมหาทัตทระเป็นพระโพธิสัตว์ได้ สอนพญานาคผู้น้องให้อดทนโดยกล่าวว่า การไปอยู่ในถิ่นอื่นควรสร้างฉางใหญ่ไว้เก็บคำพูดที่ หนายบคายในสถานที่ที่คนไม่รู้จัก ไม่ควรมีมานะ ผู้มีปัญญาแม่จะเปรียบด้วยไฟป่า เมื่ออยู่ต่าง ถิ่นก็ควรอดทนถ้อยคำคุกคามแม่ของผู้เป็นทาส (ช.ชา. (ไทย) ๒๗/๑๓/๑๕๙)

ทัตทลลวิมาน:ว่าด้วยวิมานอันรุ่งเรืองที่เกิดขึ้นแก่หญิงผู้ถวายสังฆทาน หมายถึงวิมานอันรุ่งเรืองที่ เกิดขึ้นแก่หญิงผู้ถวายสังฆทาน ผู้ถามเป็นพี่สาวและร่วมสามีกันชื่อภัทรา ผู้ถวายทานมากกว่า แต่ไปเกิดในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ส่วนน้องสาวถวายทานน้อยกว่า แต่ถวายเป็นสังฆทานจึงไป เกิดในสวรรค์ชั้นสูงกว่า คือชั้นนิมมานรดี เรื่องนี้แสดงให้เห็นผลที่ต่างกันระหว่างปาฏิบุคคลิ กทานกับสังฆทาน (ช.วิ.(ไทย) ๒๖/๖๑๙/๖๘)

ทันตักฺขุสฺสูตร :พระสูตรว่าด้วยไม้สีฟัน พระผู้มีพระภาคตรัสว่า โทษของการไม่เคี้ยวไม้สีฟัน ๕ คือ (๑) ตาฝ้าฟาง (๒) ปากเหม็น (๓) ประสาทที่นำรสอาหารไม่หมดจดดี (๔) ดีและเสมหะหุ้มห่อ อาหาร (๕) กินอาหารไม่อร่อย แล้วตรัสว่า อานิสงส์ของการเคี้ยวไม้สีฟัน ๕ โดยนัยตรงกัน ข้าม (อง.ปมจก.(ไทย)๒๒/๒๐๘/๓๕๑)

ทันตปุระ, กรุง :กรุงทันตปุระ เป็นเมืองหลวงของรัฐกาลิงคะ ที่โควินทพราหมณ์สร้างไว้ในชมพูทวีป ยุคแรก ร่วมสมัยกับเมืองหลวงอื่น ๆ ได้แก่ กรุงโปตนะ เป็นเมืองหลวงของรัฐอัสสกะ กรุง มาหิสสตี เป็นเมืองหลวงของรัฐอวันตี กรุงโรรุกะ เป็นเมืองหลวงของรัฐโสวีรานะ กรุงมิถิลลา เป็นเมืองหลวงของรัฐวิเทหะ กรุงจัมปา เป็นเมืองหลวงของรัฐอังกะ กรุงพาราณสี เป็นเมือง

หลวงของรัฐกาสี เมืองหลวงเหล่านี้ปกครองโดยกษัตริย์ ๗ พระองค์ คือพระเจ้าสัตตภู พระเจ้าพรหมทัต พระเจ้าเวสสภู พระเจ้าภรตะ พระเจ้าเรณู พระเจ้าอตรฐ ๒ พระองค์ ตั้ง แวดล้อมรัฐหรือแคว้นส่วนกลางที่ปกครองโดยพระเจ้าเรณู (ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๐๙/๒๔๒)

ทันตภูมิ : ภูมิของผู้ที่ฝึกฝนแล้วภูมิของพระอรหันต์ เช่น ท่านเหล่านั้นไม่หวั่นไหวในส่วนทั้งหลาย พัน จากภพใหม่ถึงทันตภูมิขณะเด็ดขาดแล้วในโลก (ม.อ.(ไทย)๑๔/๒๑๓/๒๔๖, ส.ข. (ไทย) ๑๗/ ๗๖/๑๑๖)

ทันตภูมิสูตร : พระสูตรว่าด้วยภูมิของผู้ได้รับการฝึกแล้ว พระผู้มีพระภาคตรัสกับสามเณรจิวระว่า ขยเสนาราชกุมารยังบริโภคกาม จักทรงรู้เห็นสภาวะที่จิตมีอารมณ์เดียวได้อย่างไร เหมือนช้าง ม้า โค ที่ไม่ได้ฝึกก็ไม่สำเร็จภูมิของสัตว์ที่ฝึกแล้ว เหมือนผู้ยืนอยู่ที่เชิงภูเขา มองไม่เห็นสิ่งที่ผู้ยืน อยู่บนยอดภูเขา มองเห็น

ทรงแสดงอุปมาต่อไปว่า พระองค์ฝึกมนุษย์และเทวดาเหมือนควาญช้างฝึกช้างป่า คือ ควาญช้างจับช้างป่ามาทั้งที่ช้างนั้นยังหวั่นหวงถิ่นของตนแล้ว นำมาฝึกฝนด้วยวิธีการต่าง ๆ จน ช้างป่าเหมาะที่จะเป็นช้างทรงของพระราชา พระองค์ก็เช่นกันทรงฝึกมนุษย์และเทวดาซึ่งยัง หวั่นหวงถิ่นคือกามคุณ ๕ จนกลายเป็นพระอรหันต์สิ้นอาสวะ และเป็นพระทักขิไณยบุคคล

ทรงแนะนำให้สามเณรจิวระแสดงอุปมาอุปไมยแก่ขยเสนาราชกุมารอย่างที่ทรงสอน ขยเสนาราชกุมารก็จะเข้าพระทัยได้ และจะทรงเลื่อมใสแน่นอน (ม.อ.(ไทย) ๑๔/๒๑๓/๒๔๖)

ทันตिकाเถรีคาถา : คาถาของพระทันตिकाเถรี, ภาชิตของพระทันตिकाเถรี พระทันตिकाเถรี (ได้กล่าว ภาชิตเหล่านี้ว่า) เราออกจากที่พักกลางวันบนภูเขาคิฆมกุฏ ได้เห็นช้างลงสู่แม่น้ำแล้ว ขึ้นที่ฝั่ง แม่น้ำจันทภาคา นายควาญช้างถือขอแล้วร้องบอกว่า จงเหยียดเท้าออก ช้างเหยียดเท้าออก แล้ว นายควาญช้างจึงขึ้นขี่ช้าง เราเห็นช้างที่ไม่เคยได้รับการฝึกครั้งได้รับการฝึกแล้วตกอยู่ใน อำนาจของมนุษย์ทั้งหลาย ภายหลังแต่ได้เห็นช้างนั้น เราจึงเข้าป่าทำจิตให้เป็นสมาธิเพราะ กิริยาช้างนั้นเป็นเหตุ (ขุ.เถรี.(ไทย)๒๖/๔๘/๕๖๒)

ทับทิม : แก้วทับทิม รัตนชาติชนิดหนึ่งที่ใช้ตกแต่งปราสาทแก้ว นิยมใช้ร่วมกับสิ่งอื่น ๆ ได้แก่ แก้ว พลิก เงิน แก้วมณีและแก้วลาย บางครั้งใช้ทำภาชนะ เช่นภาชนะแก้วทับทิม ชั้นแก้วทับทิม (ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/๑๗/๔, ๓๒/๑๓๓/๕๙๗, ๓๒/๑๓๗/๕๙๘)

ทัฬหเถระคาถา : คาถาของพระทัฬหเถระ, ภาชิตของพระทัฬหเถระ ท่านพระทัฬหเถระได้กล่าวคาถา ไว้ดังนี้ว่า พระทัฬหะผู้ฝึกได้ยาก ถูกพระศาสดาผู้ฝึกทรงฝึกแล้ว เป็นผู้สันโดษ ปราศจากความ สงสัย ชนะกิเลสได้แล้วปราศจากความขลาดกลัว มีจิตคงที่ ดับสนิทแล้ว (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๕/ ๓๐๕)

อรรถกถาอธิบายว่า ยินดีสิ่งของเท่าที่ตนมีอยู่ (ขุ.เถร.อ.(บาลี)๑/๕/๖๙)

ทัฬหมลลบุตร, ภิกษุ : ภิกษุชื่อทัฬหะผู้เป็นโอรสของเจ้ามัลลราช เกิดในตระกูลมัลลกษัตริย์

ในกรุงกุสินารา เมื่อยังอยู่ในครรภ์ มารดาได้สิ้นพระชนม์ เขาช่วยกันยกขึ้นสู่จิตกาธาน ท่านได้ตกลงมาจากจิตกาธานนั้นแล้วตกลงไปในกองไม้ คนจึงเรียกนามว่า “ทัฬหะ” (กองไม้) ท่านบรรลอรุหัตผลเมื่ออายุ ๗ ขวบ ขณะปลงศพบรรพชาเป็นสามเณร ต่อมา ได้รับหน้าที่ ช่วยเหลือสงฆ์จัดแจงเสนาสนะ (เสนาสนบัญญัติ) และแจกภัตตาหารแก่สงฆ์(ภัตตทุเทศ กะ) จึงได้รับเอตทัคคะด้านเป็นผู้เลิศกว่าภิกษุทั้งหลายผู้จัดแจงเสนาสนะ การทำหน้าที่ของ

ท่านทำให้ท่านถูกใส่ร้ายหลายครั้ง คือพระเมตติยะและพระภุมมชกะยุยงให้ภิกษุณีเมตติยาใส่ความว่าถูกพระทัฬหฬลบุตรข่มขืน ถูกใส่ร้ายเปรียบเปรยว่าเหมือนแพะสมสู่กัน เป็นเหตุให้พระพุทเจ้าทรงบัญญัติอาบัติสังฆาทิเสส ๒ ข้อคือปฐมทุณฐุโทสสิกขาบทและทุตติยทุณฐุโทสสิกขาบท ถูกใส่ร้ายว่าข่มขืนชายของเจ้าวัฑฒลิจฉวี เป็นเหตุให้สังฆคคว่าบาตรแก่เจ้าวัฑฒลิจฉวี นอกจากนี้ ท่านเกี่ยวข้องกับกรณีบัญญัติสิกขาบทและเรื่องอื่นอีก คืออุชฌาปนิกสิกขาบท ว่าด้วยการกล่าวให้ฟังโทษ ทัฬหฬลสิกขาบท ว่าด้วยการถวายจีวรแก่พระทัฬหฬลบุตร เรื่องสติวินัย ภายหลังได้กราบทูลลานิพพานขณะพระพุทเจ้าประทับอยู่ ณ พระเวฬุวันกถกนิวาปสถาน เขตกรุงราชคฤห์, ในอดีตชาติ ท่านได้เคยปฏิบัติธรรม ร่วมกับ พระปุกกุสาตี พระสภิยะพระพาหิยะและพระกุมารกัสสปะ (วิ.มหา. (ไทย) ๑/๓๘๐/๔๑๒,๑/๓๘๐/๔๑๓,๑/๓๘๐/๔๑๔,๑/๓๘๐/๔๑๕,วิ.มหา. (ไทย) ๒/๑๐๓/๒๘๗,๒/๑๐๔/๒๘๗,๒/๑๐๔/๒๘๘,วิ.จู.(ไทย)๖/๑๘๙/๓๐๐,๖/๑๙๐/๓๐๐,๖/๑๙๑/๓๐๐,๖/๑๙๒/๓๐๐,วิ.จู. (ไทย) ๗/๒๖๕/๔๔, ๗/๒๖๕/๔๕, ๗/๒๖๖/๔๖, ๗/๒๖๖/๔๗, ๗/๒๖๖/๔๘, ๗/๒๖๓/๘๕,วิ.ป. (ไทย) ๘/๑๕/๑๘,๘/๑๖/๑๘,๘/๖๖/๕๓,๘/๑๓๕/๙๑,๘/๑๙๒/๑๘๔,อง.เอกก. (ไทย) ๒๐/๒๑๔/๒๘,ช.อุ.(ไทย) ๒๕/๗๙/๓๔๑,๒๕/๘๐/๓๔๓)

ทัฬหฬลบุตรเตราปทาน:ประวัติในอดีตชาติของพระทัฬหฬลบุตรเถระซึ่งท่านเถระประกาศประวัติในอดีตชาติของตนไว้ว่า ในอดีตชาติที่ปีที่ ๑๐๐,๐๐๐ ท่านได้ฟังพระธรรมเทศนาของพระพุทเจ้าพระนามว่าปทุมุตตระ และได้ตั้งความปรารถนาว่า ขอให้ได้เป็นสาวกผู้เลิศกว่าภิกษุทั้งหลายผู้จัดแจงเสนาสนะ ของพระพุทเจ้าพระองค์ใดพระองค์หนึ่งในกาลภายหน้า เพราะผลแห่งกรรมนั้น ท่านไม่รู้จักทุกคติเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุวิชา ๓ พร้อมด้วยคุณวิเศษ (ช.อุ.ป.(ไทย) ๓๓/๑๐๘/๒๕๒)

ทัฬหฬสูตร^๑ (ปฐม) :พระสูตรว่าด้วยพระทัฬหฬลบุตร (สูตรที่ ๑) พระผู้มีพระภาคทรงปรารภการปรินิพพานของท่านพระทัฬหฬลบุตรเถระ แต่มีเนื้อหาสาระ แห่งพุทธุขานต่างกัน คือทรงเปล่งอุทานแสดงสภาวะแห่งอนุปาทาปรินิพพาน กล่าวคือการปรินิพพานโดยไม่มีชั้น ๕ เหลืออยู่ (ช.อุ. (ไทย) ๒๕/๗๙/๓๔๑)

ทัฬหฬสูตร^๒ (ทุตติย) :พระสูตรว่าด้วยพระทัฬหฬลบุตร (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคทรงปรารภการปรินิพพานของท่านพระทัฬหฬลบุตรเถระ แต่มีเนื้อหาสาระ แห่งพุทธุขานต่างกัน คือ ทรงเปล่งอุทานแสดงว่าการปรินิพพานของพระอรหันต์เป็นภาวะที่ปราศจากคติ ดุจไฟที่สิ้นเชื้อดับไป ไม่มีใครรู้ได้ว่า ไฟอยู่ที่ไหน (ช.อุ.(ไทย) ๒๕/๘๐/๓๔๒)

ทัฬหฬเสน,พระเจ้าโกศล: พระเจ้าโกศลพระนามว่าทัฬหฬเสน ปรากฏในเอกราชจรียา มีเนื้อความย่อว่า เมื่อพระโคตมพุทเจ้าเสวยพระชาติเป็นพระราชาพระนามว่าเอกราช ทรงรักษาศีลแต่ถูกพระเจ้าทัฬหฬเสน แย่งชิงพระนคร ควบคุมข้าราชการ ชาวนิคม พร้อมด้วยทหาร และชาวชนบทให้อยู่ในเงื้อมพระหัตถ์ทั้งหมดแล้วรับสั่งให้ฝังพระเจ้าเอกราชในหลุม พระเจ้าเอกราชทรงเห็นหมู่อำมาตย์ที่แย่งชิงราชสมบัติภายในนครเหมือนบุตรที่รักทรงบำเพ็ญเมตตาบารมีไม่มีใครเสมอพระองค์ (ช.จรียา. (ไทย) ๓๓/๑๑๖/๗๗๓)

- ทัฬหะ, นาย, พระ :** ๑. พระทัฬหะเถระ ผู้กล่าวภาษิตสอนตนเองปรากฏในทัฬหะเถรคาถา ความว่า พระทัฬหะผู้ฝึกได้ยาก ถูกพระศาสดาผู้ฝึกทรงฝึกแล้ว เป็นผู้สันโดษ ปราศจากความสงสัย ชนะกิเลสได้แล้ว ปราศจากความขลาดกลัว มีจิตคงที่ ดับสนิทแล้ว
๒. พระทัฬหะมัลลบุตร ในชาติที่เกิดเป็นบุตรเศรษฐีได้รับพยากรณ์ว่าจักได้เป็นสาวกของพระโคตมพุทธเจ้า ปรากฏชื่อว่า ทัฬหะ ดูทัฬหะมัลลบุตร, ภิกษุ (ขุ.เถร. (ไทย) ๒๖/๕/๓๐๕, ขุ.อป. (ไทย) ๓๓/๑๒๐/๒๕๔, ๓๓/๑๔๓/๒๕๗)
- ทัฬหี :** อุปกรณ์ในการตักอาหารชนิดหนึ่งนิยมใช้เป็นอุปมาเช่นใช้เป็นข้อเปรียบเทียบกับคนที่มีอาจารย์ แต่เรียนรู้ไม่เท่าอาจารย์ ไม่ตักตวงเอาความรู้จากอาจารย์เท่ากับไม่ใช้อุปกรณ์ที่มีอยู่ ดังความว่า ท่านถูกเราชักไซ้ไร โล่เสียงไต่ถาม ในวาทะปรารภชาติกำเนิดของตนจะตอบได้ อย่างไรท่านเป็นศิษย์มีอาจารย์แต่ยังรู้ไม่หมดเป็นแต่ถือทัฬหีเท่านั้น, บางแห่งเปรียบเทียบกับคนพาลว่า คนพาลแม้จะอยู่ใกล้บัณฑิตชั่วชีวิตก็ไม่รู้แจ้งธรรม เหมือนทัฬหีไม่รู้รสแกง ฉะนั้น (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๔๑๑/๕๑๕, ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๖๔/๔๗)
- ทัฬหปุพฺพชาติก :** ชาติกว่าด้วยสุนัขจึงจอกชื่อทัฬหปุพฺพะ พระพุทธเจ้าตรัสเล่าว่า เมื่อครั้งที่พระองค์ยังเป็นพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นรุกขเทวดาเห็นสุนัขจิ้งจอกโงกเอาเปรียบในการแบ่งปลา ให้แก่เนาก ๒ ตัวที่เกิดการทะเลาะกันเพราะตัวหนึ่งหากินด้านน้ำลึกอีกตัวหนึ่งหากินด้านน้ำตื้นเมื่อช่วยกันจับปลาตัวเดียวกันได้แล้วไม่สามารถตกลงแบ่งกันได้เห็นสุนัขจิ้งจอกทุกพูปฺพะเดินมาจึงขอร้องให้ช่วยตัดสินความให้ สุนัขจิ้งจอกแก้งออกตัวว่าเพิ่งตัดสินคดีมาเหนื่อยๆ แต่เอาเถอะเมื่อเพื่อนมาขอร้องก็ยินดีช่วย เพื่อนที่หากินทางริมฝั่งนี้เอาหางไปเพื่อนที่หากินทางน้ำลึกเอาหัวไป ส่วนตัวที่นอนกลางนั้นเป็นของเราผู้ตัดสินโดยยุติธรรมมาแล้วก็คาบเอาส่วนกลางตัวไปให้ภรรยาของมันกิน นากทั้งสองได้แต่นั่งมองหน้ากันต่างรำพันว่า ถ้าพวกเราไม่ทะเลาะกันก็จะมีอาหารกินไปหลายวัน นางภรรยาสุนัขจิ้งจอกเห็นสามีได้ปลามาจึงถามว่า เหตุไรท่านอยู่บนบกจึงจับปลาในน้ำได้ สุนัขจิ้งจอกบอกว่า เพราะการทะเลาะกัน สัตว์จึงฝ่ายผอม ทรัพย์สินจึงสิ้นไป พวกนากเสื่อมจากปลาเพราะการทะเลาะกัน แม่มาयी เธอกินปลาเสียเถิด อย่ามาถามอยู่เลย ในหมู่มนุษย์ก็เช่นเดียวกัน เกิดการทะเลาะในทีใด พวกเขาก็จะพากันไปหาผู้ตั้งอยู่ในธรรมในที่นั้น ผู้ตัดสินคดีนั้นเป็นผู้ตัดสินให้พวกเขา ในการทะเลาะนั้นพวกเขาจะพากันหมดสิ้นทรัพย์สินไปมาก เหมือนนาก ๒ วิวาทกัน พระคลังหลวงก็มีแต่จะเพิ่มพูนด้วยการปรับสินไหม และการแบ่งจากส่วนที่ชนะ (ขุ.ชา.สตตก.(ไทย) ๒๗/๒๙/๒๖๐)
- ทัฬหปุพฺพะ, สุนัขจิ้งจอก:** สุนัขจิ้งจอกชื่อทัฬหปุพฺพะ ผู้ทำหน้าที่แบ่งปลาแก่เนาก ๒ ตัวที่ทะเลาะกันโดยแบ่ง ส่วนหัวและหางให้แต่ฝ่าย ส่วนตนถือเอาปลาส่วนกลาง สุนัขจิ้งจอกทัฬหปุพฺพะกล่าวถึงโทษของการทะเลาะกันสรุปความว่า การทะเลาะกันทำให้สัตว์ฝ่ายผอม (เสียสุขภาพ) เสียทรัพย์สิน มีแต่ความเสื่อม มีผู้ฉกฉวยเอาประโยชน์ไปได้ ในหมู่มนุษย์ เมื่อเกิดการทะเลาะในทีใด คนจะพากันไปหาผู้ตั้งอยู่ในธรรมในที่นั้น ผู้วินิจฉัยคดีนั้นจะเป็นผู้ตัดสินให้พวกเขา ทรัพย์สินของพวกเขาก็จะหมดไป ขณะที่พระคลังหลวงจะเพิ่มพูนยิ่งขึ้น (ขุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๓๑/๒๖๐)
- ทัฬหะ :** ความเห็น ความเห็นชอบ หมายถึง ปัญญาในมรรค เป็นชื่อของปฐมมรรค(โสดาปัตติมรรค) บางแห่งเรียกว่า ทัฬหะอันหมดจดดีมีความหมายเหมือนสัมมาทิฏฐิ สัทธรรม

ญาณอันเป็นเสขะ วิชชาอันเป็นเสขะกระแสดแห่งธรรม ปัญญาเพิกถอนกิเลส ประต้อมต
นิพพาน(อริยมรรค)(ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒๗/๕๔,๑๖/๒๘/๕๖,๑๖/๓๓/๗๒,๑๖/๕๐/๙๘,ส.สพ.
(ไทย) ๑๘/๒๔๕/๒๕๕,ขุ.วิ. (ไทย) ๒๖/๔๕/๓๑๙, ส.สพ.อ. ๓/๒๔๕/๑๑๕,ขุ.เถร.อ. ๑/
๔๕/๑๘๑)

ทัสสนจริยา :ความประพฤติทางทัศนะ ความประพฤติที่เป็นสัมมาทิฐิ เป็นความประพฤติอย่าง
ที่ ๑ ในความประพฤติ ๘ อย่าง ได้แก่ (๑) ความประพฤติสัมมาทิฐิ ชื่อว่าทัสสนจริยา(๒)
ความประพฤติสัมมาสังกัปปะ ชื่อว่าอภินิโรปนจริยา (๓) ความประพฤติสัมมาวาจา ชื่อว่า
ปริคคหจริยา (๔) ความประพฤติสัมมากัมมันตะ ชื่อว่าสมุฏฐานจริยา (๕) ความประพฤติ
สัมมาอาชีวะ ชื่อว่าโวทานจริยา (๖) ความประพฤติสัมมาวายามะ ชื่อว่าปคคหจริยา (๗)
ความประพฤติสัมมาสติ ชื่อว่าอุปปุฏฐานจริยา(๘) ความประพฤติสัมมาสมาธิ ชื่อว่าอวิกเขป
จริยา (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๒๘/๕๘๖)

ทัสสนวิสุทธิญาณ :ญาณในความหมดจดแห่งทัสสนะ, ปัญญาในการรวมธรรมทั้งปวงเข้าเป็นหมวด
เดียวกัน ในการรู้แจ้งทั้งสภาวะต่าง ๆ และสภาวะเดียว พระสารีบุตรอธิบายไว้ในญาณกถา
ปฏิสัมภิทามรรคว่า ปัญญาที่สามารถรวบรวมธรรมทั้งปวงอันได้แก่ ชั้น ๕ อายุตนะ ๑๒
ธาตุ ๑๘ กุศลธรรม อกุศลธรรม อภัยกตธรรม กามาวจรธรรม รูปาวจรธรรม อรูปาว
จรธรรม และอุปரியานนธรรม สามารถรวมธรรมเหล่านี้เข้าเป็นหมวดเดียวกันโดยอาการ
๑๒ คือโดยสภาวะที่เป็นของแท้ ๑ โดยสภาวะที่เป็นอนัตตา ๑ โดยสภาวะที่เป็นจริง ๑ โดย
สภาวะที่รู้แจ้ง ๑ โดยสภาวะที่รู้ยิ่ง ๑ โดยสภาวะที่กำหนดรู้ ๑ โดยสภาวะที่เป็นธรรม ๑
โดยสภาวะที่เป็นธาตุ ๑ โดยสภาวะที่รู้ได้ ๑ โดยสภาวะที่ทำให้แจ้ง ๑ โดยสภาวะที่ถูกต้อง
๑ โดยสภาวะที่ตรัสรู้ ๑ สามารถแยกแยะธรรมทั้งปวงเห็นทั้งธรรมที่มีสภาวะต่าง ๆ และ
ธรรมที่มีสภาวะเดียว คือเห็นว่า กามฉันทะชื่อว่าสภาวะต่าง ๆ เนกขัมมะชื่อว่าสภาวะเดียว
พยาบาทชื่อว่าสภาวะต่าง ๆ อพยาบาทชื่อว่าสภาวะเดียว ถินมิทระชื่อว่าสภาวะต่าง ๆ
อาโลกสัญญาชื่อว่าสภาวะเดียว อุทัจจะชื่อว่าสภาวะต่าง ๆ อวิกเขปะชื่อว่าสภาวะเดียว
วิจิกิจฉาชื่อว่าสภาวะต่าง ๆ อัมมวัตถานชื่อว่าสภาวะเดียว อวิชชาชื่อว่าสภาวะต่าง ๆ ญาณ
ชื่อว่าสภาวะเดียว อรติชื่อว่าสภาวะต่าง ๆ ปามุขชะชื่อว่าสภาวะเดียว นิรวณชื่อว่าสภาวะ
ต่าง ๆ ปฐมณานชื่อว่าสภาวะเดียว ฯลฯ กิเลสทั้งปวงชื่อว่าสภาวะต่าง ๆ อรหัตตมรรคชื่อว่า
สภาวะเดียวความรู้ในธรรมและสภาวะแห่งธรรมเช่นนี้ จัดเป็นทัสสน วิสุทธิญาณ (ขุ.ป.(ไทย)
๓๑/๙๑/๑๕๑)

ทัสสนวิสุทธิญาณนิทเทส :แสดงทัสสนวิสุทธิญาณ คือพระสารีบุตรเถระอธิบายอุทเทสที่ ๔๐ ของ
ญาณกถาที่ยกมาตั้งเป็นคำปุจฉา ดังรายละเอียดต่อไปนี้

ในอุทเทสที่ว่า “ปัญญาในการรวมธรรมทั้งปวงเข้าเป็นหมวดเดียวกัน ในการรู้แจ้งสภาวะ
ต่าง ๆ และสภาวะเดียว ชื่อว่าทัสสนวิสุทธิญาณ (ญาณในความหมดจด แห่งทัสสนะ)” ท่าน
พระสารีบุตรอธิบายความหมายของคำ รวม ๕ คำ ดังนี้

๑.คำว่า “ธรรมทั้งปวง” เหมือนในสมสัสถุญาณ

๒. คำว่า “รวมเข้าเป็นหมวดเดียวกัน” หมายถึงการรวมธรรมทั้งปวงเข้าเป็นหมวดเดียวกัน โดยสภาวะ ๑๒ อย่าง คือ (๑) เป็นของแท้ (๒) เป็นอนัตตา (๓) เป็นจริง (๔) รู้แจ้ง (๕) รู้ยิ่ง (๖) กำหนดรู้ (๗) เป็นธรรม (๘) เป็นธาตุ (๙) รู้ได้ (๑๐) ทำให้แจ้ง (๑๑) ถูกต้อง (๑๒) ตรัสรู้

๓. คำว่า “สภาวะต่าง ๆ และสภาวะเดียว” เหมือนในสัลเลขัญญญาณ

๔. คำว่า “การรู้แจ้ง” หมายถึงรู้แจ้งทุกขสัจด้วยการกำหนดรู้รู้แจ้ง สมุพัสสัจด้วยการละ รู้แจ้งนิโรธสัจด้วยการทำให้แจ้ง รู้แจ้งมัคคสัจด้วยการเจริญ

๕. คำว่า “หมดจด” ในคำว่า “ความหมดจดแห่งทสสนะ” ท่านพระสารีบุตร จำแนกเป็น ๒ ขณะ คือ ในขณะแห่งมรรคใช้คำว่า กำลังหมดจด ในขณะแห่งผลใช้ คำว่า หมดจดแล้ว จัดเป็นคู่ ๆ ได้ ๔ คู่ เช่น คู่ที่ ๑ ในขณะแห่งโสดาปัตติมรรค ทสสนะกำลังหมดจด ในขณะแห่งโสดาปัตติผล ทสสนะหมดจดแล้ว (พ.ป.(ไทย) ๓๑/๙๑/๑๕๑)

ทสสนสมบัติ : การเข้าถึงทสสนะการบรรลุตสสนะ ทสสนสมบัติมี ๔ ประการได้แก่ (๑) การบรรลุเจโตสมาธิแล้วพิจารณาอาการ ๓๒ ในกาย (๒) การบรรลุเจโตสมาธิ แล้วพิจารณาอาการ ๓๒ ในกาย และก้าวข้ามผิวหนัง เนื้อ และเลือดของบุรุษไปพิจารณากระดูก (๓) การบรรลุเจโตสมาธิแล้วพิจารณาอาการ ๓๒ ในกาย ก้าวข้ามผิวหนัง เนื้อและเลือดของบุรุษไปพิจารณากระดูก และรู้กระแสวิญญานของบุรุษ ในขอบเขตของโลก ทั้งสองคือวิญญานที่ตั้งอยู่ในโลกนี้และวิญญานที่ตั้งอยู่ในโลกหน้า (๔) การบรรลุเจโตสมาธิแล้วพิจารณาอาการ ๓๒ ในกาย ก้าวข้ามผิวหนังเนื้อและเลือดของบุรุษไปพิจารณากระดูก รู้กระแสวิญญานของบุรุษ ในขอบเขตของโลกทั้งสอง คือวิญญานที่ไม่ตั้งอยู่ในโลกนี้ และวิญญานที่ไม่ตั้งอยู่ในโลกหน้า (ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๔๙/๑๐๙)

ทสสนะ : ๑. ความเห็น ความรู้ มีความหมายเหมือนคำว่าญาณ มาคู่กับคำว่าญาณ เรียกว่า ญาณทสสนะได้แก่วิชชา ๓ คือ ๑) ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ความรู้ที่ให้ระลึกชาติได้ ๒) จุตูปปาตญาณ ความรู้จุตติ (ตาย) และอุบัติ (เกิด) ของสัตว์ ๓) อาสวักขยญาณ ความรู้ที่ทำให้สิ้นอาสวะ ๒. โสดาปัตติมรรค เช่น อาสวะทั้งหลายที่ต้องละด้วยทสสนะก็มี คำว่าทสสนะในที่นี้หมายถึง โสดาปัตติมรรคอันเป็นเครื่องละสังโยชน์ ๓ คือ (๑) สักกายทิฏฐิ (ความเห็นว่าเป็นตัวของตน) (๒) วิจิกิจฉา (ความลังเลสงสัย) (๓) สีลัพพตปรามาส (ความถือมั่นศีลและวัตร), บางแห่งเรียกว่าโสดาปัตติมัคคสัมมาทิฏฐิซึ่งเป็นพื้นฐานแห่งการบรรลุสุกหาคามีมรรคอนาคามี มรรคเป็นเหตุให้ไปเกิดในชั้นสุทธาวาสแล้วบรรลอรหัตตผลในที่นั้น ไม่กลับมาเกิดในครุภอีกต่อไป, บางแห่งเรียกว่าสัมมาทสสนะ คือความเห็นชอบที่ประกอบด้วยมรรคและผล, ดูคำว่า ทสสนะ ๓. อธิปัญญา ความรู้ขั้นสูง เช่นบุคคลมีทสสนะอย่างไร มีศีลอย่างไรจึงเรียกว่า เป็นผู้สงบแล้ว ๔. ปัญญา ความรู้ทั่วไป เช่น นกฟิงละป่าเล็กแล้วมาอาศัยป่าใหญ่ที่มีผลไม่มาก ฉันทออตมภาพก็ฉันทันั้น ละคณาจารย์ผู้มีทสสนะแคบ ไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคเหมือนหงส์โผลงสู่สระใหญ่ ฉะนั้น (วิ.มหา. (ไทย) ๑/๑๙๘/๑๘๔, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๖/๑๘, ๑๒/๑๗/๑๘, ๑๒/๒๑/๒๑, ๑๒/๒๘/๒๖, พ.พ. (ไทย) ๒๕/๑๐/๒๒, พ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๓๗/๑๐๐, ๒๕/๒๓๗/๑๑๗, พ.สุ. (ไทย) ๒๕/๘๕๕/๗๐๕, ๒๕/๑๑๔๑/๗๗๗, พ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๐/๖๐๖, ๓๑/๔๑/๖๐๗, ม.ม. อ. ๑/๒๑/๘๑, ม.ม. ฎีกา ๑/๑๖/๑๙๐, พ.พ. อ. ๖/๑๔๒, ๙/๒๒๕, พ.สุ. อ. ๒/๑๑๔๑/๔๕๖)

ทศสนาธิปไตย : ความมีทศชนะอันยิ่งใหญ่ ความมีวิปัสสนาญาณยิ่งใหญ่ การพิจารณาเห็นเนื่อง ๆ ว่า
ชั้น ๕ เป็นต้น ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา (อนิจจานุปัสสนา ทุกขานุปัสสนา อนัตตานุ
ปัสสนา), บางแห่งเรียกว่าวิมิงสาธิปติ, ทศสนาธิปไตยจัดเป็นอรณวิหารญาณคือความรู้ใน
การดำเนินชีวิตอยู่โดยไม่เบียดเบียนใคร เช่นการเข้าฌานสมาบัติของพระอรหันต์ (ขุ.ป.
(ไทย) ๓๑/๘๒/๑๓๙)

ทศสนานุตตริยะ : การเห็นอันยอดเยี่ยม การเห็นรูปอันยอดเยี่ยม เช่น เห็นพระทศพล และพระภิกษุ
สงฆ์ด้วยศรัทธาด้วยความรักที่ตั่งมั่นเป็นเหตุให้ได้บรรลุธรรม หรือเห็นอารมณ์กัมมัญฐานมี
กสิณและอสุภกนิมิตเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งก่อให้เกิดความเจริญทางจิตใจ (การเห็นสิ่งที่
มีค่าอื่น ๆ มีช้างแก้ว ม้าแก้ว เป็นต้นไม่จัดเป็นทศสนานุตตริยะ), เป็นอนุตตริยะประการที่
๑ ในอนุตตริยะ ๓ และอนุตตริยะ ๖, อนุตตริยะ ๓ ได้แก่ (๑) ทศสนานุตตริยะ (การเห็น
อันยอดเยี่ยม) (๒) ปฏิพานุตตริยะ (การปฏิบัติอันยอดเยี่ยม) (๓) วิมุตตานุตตริยะ (การ
หลุดพ้นอันยอดเยี่ยม), อนุตตริยะ ๖ ได้แก่ (๑) ทศสนานุตตริยะ (การเห็นอันยอดเยี่ยม) (๒)
สวานานุตตริยะ (การฟังอันยอดเยี่ยม) (๓) ลาภานุตตริยะ (การได้อันยอดเยี่ยม) (๔)
สิกขานุตตริยะ (การศึกษาอันยอดเยี่ยม) (๕) ปาริจริยานุตตริยะ (การบำรุงอันยอดเยี่ยม)
(๖) อนุสสทานุตตริยะ (การระลึกอันยอดเยี่ยม) (ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๗๓, ๑๑/๓๒๗/
๓๒๘, ๑๑/๓๕๖/๓๙๔, อัง.ฉก.ก. (ไทย) ๒๒/๘/๔๑๙, ๒๒/๓๐/๔๗๑, ๒๒/๑๔๐/๖๔๒)

ทัฬหธัมมชาต : ชาตกว่าด้วยพระเจ้าทัฬหธรรม พระพุทธเจ้าตรัสแล้วว่า เมื่อครั้งที่พระองค์ยังเป็น
พระโอรสได้เสวยพระชาติเป็นอำมาตย์ได้กราบทูลเตือนพระเจ้าทัฬหธรรมผู้ไม่ประสงค์จะ
เลี้ยงช้างพังชื่อโอรุฎฐิพยาสีซึ่งแก่ชราลง ไม่ให้ลดยศช้างพังที่เคยช่วยชีวิตพระองค์ในสนามรบ
มา เพราะการทำอย่างนั้นย่อมเป็นการประทุษร้ายมิตร เป็นการอกตัญญู เป็นสิ่งไม่ดี ไม่ควร
ทำ เพราะผู้ที่อกตัญญูย่อมประสบแต่ความวิบัติ (ขุ.ชา.สตุตท.(ไทย) ๒๗/๘๘/๒๗๓)

ทัฬหเนมิ, พระเจ้าจักรพรรดิ : พระเจ้าจักรพรรดิพระนามว่าทัฬหเนมิ เป็นพระเจ้าจักรพรรดิองค์แรก
ผู้เป็นต้นวงศ์ของพระเจ้าจักรพรรดิ เป็นผู้ทรงธรรม ครองราชย์โดยธรรม ทรงเป็นใหญ่ใน
แผ่นดินมีมหาสมุทรทั้งสี่ เป็นขอบเขต ทรงได้รับชัยชนะ มีราชอาณาจักรมั่นคง สมบูรณ์ด้วย
แก้ว ๗ ประการ ได้แก่ (๑) จักรแก้ว (๒) ช้างแก้ว (๓) ม้าแก้ว (๔) มณีแก้ว (๕) นางแก้ว (๖)
คหบดีแก้ว (๗) ปริณายกแก้ว มีพระราชโอรสมากกว่า ๑,๐๐๐ องค์ซึ่งล้วนแต่กล้าหาญ มี
รูปทรงสมเป็นวีรกษัตริย์ สามารถย้ายราชศัตร์ได้ พระองค์ทรงชนะโดยธรรมไม่ต้องใช้อาวุธ
ไม่ต้องใช้ศัสตรา ครอบครองแผ่นดินจรดมหาสมุทร (ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑/๖๐)

ทัฬหิกะ, ภิกษุ : พระทัฬหิกะชาวกรุงสาละ แคว้นมัททะ (สาละนคร มีอยู่ในแคว้นมคธด้วย) ภิกษุ
สัทธินิหาริกของท่านอยากสึกได้ไปปลักผ้าโพกจากตลาดคิดว่าตัวเองเป็นปาราชิกจึงไปลาสิกขา
กับท่าน ท่านนำผ้าผืนนั้นมาตีราคา ราคาผ้าไม่ถึง ๕ มาสก จึงวินิจฉัยว่าไม่ต้องอาบัติปาราชิก
ทำให้สัทธินิหาริกูปนั้นดีใจอย่างยิ่ง (วิ.มหา. (ไทย) ๑/๑๖๑/๑๓๓)

ทางกัณดารคือสงสาร : สำนวนเปรียบเทียบสังสารวัฏเป็นทางกัณดารผู้จะเดินผ่านทางกัณดารคือสงสาร
ต้องอาศัยศีลเป็นเสปียง (ขุ.อป. (ไทย) ๓๓/๑๕๓/๔๐๗)

ทางฉิบหาย : ทางที่ทำให้ถึงความพินาศ ทางที่นำไปสู่ความเสื่อมจากโภคทรัพย์ ทางที่มีตรควรแนะนำ
แก่มิตร เช่น พระผู้มีพระภาคเมื่อทรงบัญญัติกุศลและ

อกุศลอย่างนี้จึงชื่อว่าทรงมีบัญญัติมิใช่ผู้ทรงแนะนำในทางฉิบหายมิใช่ผู้ไม่มีบัญญัติ
(อง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๙๔/๒๒๑, อง.ทสก.อ. ๓/๙๔/๓๖๗)

ทางชั่ว :ทางผิด ความเห็นผิด (มิจฉาทิฎฐิ) ความเสื่อมเสียแห่งทิฎฐิ (ทิฎฐิวิปัตติ) ความยึดถือที่ผิดจาก
ความจริง ลัทธิที่เป็นบ่อเกิดแห่งความพินาศ (อภิ. ปุ (ไทย) ๓๖/๖๒/๑๖๑)

ทางเดียว :ทางสายเอก ทางที่มุ่งตรงต่อการตรัสรู้ มีลักษณะ คือ(๑) เป็นทางที่บุคคลผู้ละการเกี่ยวข้องกับ
กับหมู่คณะไปประพฤติธรรมอยู่แต่ผู้เดียว (๒) เป็นทางสายเดียวที่พระพุทธเจ้าผู้เดียวเท่านั้น
ทรงสามารถทำให้เกิดขึ้นได้ (๓) เป็นทางปฏิบัติในศาสนาเดียวคือพระพุทธศาสนา (๔) เป็น
ทางดำเนินไปสู่จุดหมายเดียวคือพระนิพพาน, ในการปฏิบัติเพื่อความบริสุทธิ์หมดจดของสัตว์
ทั้งหลาย ทางเดียว หมายถึงสติปัญญา ๔ (ส.ม. (ไทย) ๑๙/๓๖๗/๒๑๐, ๑๙/๓๘๔/๒๔๐, ๑๙/
๔๐๙/๒๖๖, ที.ม.อ. ๓๗๓/๓๕๙)

ทางตรง:ทางที่มุ่งตรงไปสู่ความเป็นพรหม คือการปฏิบัติตามหลักคัมภีร์ไตรเพท ในลัทธิพราหมณ์ แต่
ในพระพุทธศาสนา หมายถึงการเจริญเมตตา กรุณา มุทิตา และอุเบกขา ตามหลักอแป
มัญญาพรหมวิหาร ๔ (ที.สี. (ไทย) ๙/๕๒๐/๒๓๐, ๙/๕๒๒/๒๓๑, ๙/๕๒๓/๒๓๑, ๙/๕๒๗/
๒๓๔, ๙/๕๒๘/๒๓๔, ๙/๕๓๑/๒๓๕, ๙/๕๓๒/๒๓๕, ๙/๕๓๓/๒๓๖, ๙/๕๓๖/๒๓๗, ๙/๕๓๗/
๒๓๗, ๙/๕๔๐/๒๓๘, ๙/๕๔๑/๒๓๘)

ทางที่ขรุขระ :ทางที่เต็มไปด้วยต่อไม้ ขวากหนาม หินขรุขระ ทางที่ไม่เรียบ ตรงกันข้ามกับทางที่เรียบ
คืออริยมรรคเช่น ทางที่ขรุขระจะพึงมีทางที่ราบเรียบอื่นเพื่อใช้เป็นทางหลีกเลี่ยง (ม.มู. (ไทย)
๑๒/๘๕/๗๕)

ทางที่ปราศจากธุลี :นิพพานเช่นความยินดีหรือความยินดีร้ายท่านขจัดปิดเป่าจนไม่มีอยู่ ท่านรู้ทางที่
ปราศจากธุลี ไม่มีความเศร้าโศก เป็นผู้ถึงฝั่งแห่งภพ ย่อมรู้แจ้งชัดโดยถูกต้อง (อง.อภฺฐก.
(ไทย) ๒๓/๕/๒๐๓, ๖/๒๐๖, อง.อภฺฐก.อ. ๓/๕/๒๑๕)

ทางที่ปลอดภัย :ทางที่มีความสวัสดิ์ ทางที่ไปได้ตามชอบใจ เป็นชื่อของอริยมรรคมีองค์ ๘ คือ (๑)
สัมมาทิฎฐิ (๒) สัมมาสังกัปปะ (๓) สัมมาวาจา (๔) สัมมาภังคะ (๕) สัมมาอาชีวะ
(๖) สัมมาวายามะ (๗) สัมมาสติ (๘) สัมมาสมาธิ (ม.มู. (ไทย) ๑๒/๒๑๕/๒๑๕)

ทางที่ไปได้ยาก :ทางที่ไม่สม่าเสมอทางที่ไม่เรียบ พฤติกรรมที่ไม่สม่าเสมอของหมู่สัตว์ ทางที่ตรงกัน
ข้ามกับอริยมรรค (ซึ่งเป็นทางเรียบสำหรับอริยบุคคล) เช่น อริยบุคคลทั้งหลายย่อมไปได้แม้
ในทางที่ไปได้ยาก ซึ่งเป็นทางที่ไม่สม่าเสมอ ส่วนผู้ไม่ใช่อริยบุคคลย่อมดิ่งศิระะ ตกกลงไป
ในทางที่ไม่สม่าเสมอ (ส.ส. (ไทย) ๑๕/๘๗/๙๒, ส.ส.อ. ๑/๘๗/๑๐๒)

ทางที่ไม่สม่าเสมอ :ทางที่ไม่เรียบ, ดู ทางที่ไปได้ยาก (ส.ส. (ไทย) ๑๕/๘๗/๙๒)

ทางที่สงบ :นิพพาน เช่น เธอไม่ติดใจในภพ ไม่ติดใจในสมภพ เห็นทางที่สงบอย่างยิ่งด้วยปัญญาอัน
ชอบเธอยังมิได้ทำให้แจ้งทางที่สงบนั้นโดยประการทั้งปวงยังมีได้ละมานานานัส...เธอจึงเป็น
อันตราปรินิพพาน (อง. (ไทย) ๒๓/๕๕/๑๐๐, อง.สตตก.อ. ๓/๕๕/๑๙๐)

ทางที่ให้ถึงอมตะ : ทางที่ทำให้ถึงนิพพาน อริยมรรคมีองค์ ๘ เช่น ธรรมเป็นที่สิ้นราคะ โทสะ และ
โมหะ นี้เรียกว่าอมตะ (นิพพาน) อริยมรรคมีองค์ ๘ นี้แลเป็นทางที่ให้ถึงอมตะได้แก่(๑)
สัมมาทิฎฐิ ฯลฯ (๘) สัมมาสมาธิ (ส.ม. (ไทย) ๑๙/๗/๑๐)

- ทางปฏิบัติของพระอริยะ :**ทางที่พระอริยะปฏิบัติ ได้แก่ โภธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ (สติปัฏฐาน ๔ สัมมัปปธาน ๔ อธิสีลา ๔ อินทริย ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ อริยมรรคมีองค์ ๘) และโลกุตระธรรม ๙ ประการ (มรรค ๔ ผล ๔ นิพพาน ๑) (ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๒/๓๑, ขุ.ธ.อ. ๒/๖๑)
- ทางเป็นที่ให้ถึงนิพพาน:**ทางไปสู่นิพพาน ทางเป็นเครื่องดำเนินไปสู่นิพพาน วิปัสสนาอันเป็นทางเบื้องต้นแห่งพระนิพพาน อริยมรรคมีองค์ ๘ เช่น เราได้สดับทางเป็นที่ให้ถึงนิพพานนี้ เบื้องพระพักตร์ของพระพุทธเจ้า ผู้เป็นเผ่าพันธุ์ดวงอาทิตย์ ใจของเรายินดีแล้วในทางนั้น แน่นนอน (ส.ส. (ไทย) ๑๕/๒๐๙/๓๐๔)
- ทางเปลี่ยว :**ทางที่มีภัยรอบด้าน มีการจัดการปล้นการฆ่าชุกชุม ทางที่มีภัยอันตรายจากสัตว์ร้าย เช่น สมณพราหมณ์อีกพวกหนึ่ง มีวาตะขัดแย้งกันโดยตรงกับสมณพราหมณ์เหล่านั้น พวกเขา กล่าวอย่างนี้ว่า ‘เมื่อบุคคลทำเอง ใช้ให้ผู้อื่นทำ... ตัดช่องย่องเบา ปล้นเรือนหลังเดียว ดักจี้ในทางเปลี่ยว เป็นขู้ พุดเท็จ ผู้ทำ(เช่นนั้น) จัดว่าทำบาป (ม.ม. (ไทย) ๑๓/๘๗/๑๐๐, ๔๑/๓๓/๑๔๕)
- ทางผิด :**๑. ราคะ เช่น เทวดาทูลถามว่า อะไรเล่าบัณฑิตกล่าวว่า เป็นทางผิด ... พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ราคะบัณฑิตกล่าวว่า เป็นทางผิด
๒. ทิฏฐิวิบัติ เช่น ความเห็นว่า ทานที่ให้แล้วไม่มีผล ยัญที่บูชาแล้วไม่มีผล รวมทั้งความยึดถือ ความยึดมั่น ความถือผิด ทางชั่ว (ส.ส. (ไทย) ๑๕/๕๘/๗๑, ๑๕/๗๖/๘๒, อภิ.ก. (ไทย) ๓๖/๖๒/๑๖๑)
- ทางมีภัยเฉพาะหน้า :**ทางที่มีภัยอันตรายจากโจรหรือสัตว์ร้าย เป็นทางที่ควรเว้น เป็นข้อเปรียบเทียบ กับบุคคลที่ไม่ใช่มิตร เช่นบุคคลที่ไม่ใช่มิตรแท้ ๔ จำพวกนี้ คือ (๑) มิตรที่ถือเอาแต่ประโยชน์จากผู้อื่นอย่างเดียว (๒) มิตรดีแต่พุด (๓) มิตรพุดประจบ (๔) มิตรชักนำในทางเสื่อม บัณฑิตรู้อย่างนี้แล้ว พึงเว้นเสียให้ห่างไกล เหมือนคนเว้นทางมีภัยเฉพาะหน้าเสียฉะนั้น” (ที. ปา. (ไทย) ๑๑/๒๕๙/๒๐๙)
- ทางสิ้น :**ทางแห่งวิญญูะ คือ การเวียนว่ายตายเกิด, กาม เช่น แต่เมื่อใด ภิกษุมีความเพียรเผากิเลส ไม่ละสัมปชัญญะ ภิกษุผู้เช่นนั้นก็ข้ามกามเป็นดุจทางสิ้น ที่ข้ามได้ยาก มองเห็นหมู่สัตว์ผู้เข้าถึงชาติและชราดิ้นรนอยู่ (อง. อฏฐก. (ไทย) ๒๓/๕๖/๓๕๐, อง. อฏฐก.อ. ๓/๕๖/๒๖๗)
- ทางและมีใช้ทาง :** ๑. ทางที่ดำเนินไปสู่นิพพาน คืออริยมรรคมีองค์ ๘ และทางที่ห่างไกลออกไปจากนิพพาน เช่น เราเรียกบุคคลนั้น ผู้ฉลาดในธรรมที่เป็นทางและมีใช้ทาง ผู้ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีอาสวะ เป็นพุทธะ อารงชาติสุดท้ายว่า เป็นมหาบุรุษ
๒. ทาง หมายถึง ทางที่เป็นโลกุตระ และทางที่มีใช้ทาง หมายถึง ทางที่เป็นโลกิยะ
๓. ทางแห่งทุกคติ ทางแห่งสุคติ ทางแห่งพระนิพพาน และธรรมที่มีใช้ทางแห่งทุกคติ ธรรมที่มีใช้ทางแห่งสุคติ ธรรมที่มีใช้ทางแห่งนิพพาน ๔. ในขณะที่ปฏิบัติ อุทฺยัพพญาณเป็นทางเบื้องต้นแห่งอริยมรรค ส่วนวิปัสสนูปกิเลสมีแสงสว่างเป็นต้น มีใช้ทางของอริยมรรค (ม.ม. (ไทย) ๑๓/๔๕๘/๕๗๘, ส.ส. (ไทย) ๑๕/๒๑๔/๓๑๑, อง. จตุกก. (ไทย) ๒๑/๓๕/๕๘, ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๔๐๓/๑๖๐, ๒๕/๖๓๓/๖๕๐, ขุ.เถร. (ไทย) ๒๖/๑๒๔๐/๕๔๑, ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๖๘/๔๗๕)

ทางสวรรค์ :ทางที่ดำเนินไปสู่สวรรค์ เช่น ทาน ศีล การสำรวมระวัง เป็นทางที่เป็นประโยชน์ที่
มิตรแนะนำหรือสมณพราหมณ์ผู้เป็นทิศเบื้องบน สามารถแนะนำได้ (ที.ปา. (ไทย)
๑๑/๒๖๓/๒๑๐,๑๑/๒๗๒/๒๑๖)

ทางสองแพร่ง :ทางสองแยก หมายถึงความลังเลสงสัย (วิจิกิจฉา) ความเคลือบแคลงใจ ความสับสน
เช่นการเกิดความสงสัยว่า ผู้นี้ เป็นพระพุทธเจ้าหรือไม่ใช่พระพุทธเจ้า นี่เป็นพระธรรมหรือ
ไม่ใช่พระธรรม นี่เป็นพระสงฆ์หรือไม่ใช่พระสงฆ์ นี่เป็นมรรคหรือมิใช่มรรค นี่เป็นปฏิบัติ
หรือไม่ใช่ปฏิบัติ (ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๔๙/๒๖๘)

ทางสามแพร่ง:ทางสามแยกที่ตั้งอยู่ในเมืองหลวง เป็นจุดที่สามารถมองเห็นคนเข้าออกในเมืองได้
สะดวก ใช้เป็นข้ออุปมาอุปไมยเปรียบเทียบกับผู้ได้จุดอุปาทาน สามารถเห็นสัตว์ผู้เวียนว่าย
ตายเกิดได้ เหมือนคนยืนอยู่บนปราสาทซึ่งตั้งอยู่ที่ทางสามแพร่งกลางเมืองหลวงสามารถเห็น
คนเดินเข้าออกได้ (ที.สี. (ไทย) ๙/๒๔๗/๘๓,๙/๔๗๘/๒๑๐)

ทางสายเดียว :ทางสายเอกที่มุ่งตรงต่อการตรัสรู้ ดู ทางเดียว (ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๐๖/๑๐๑,๑๒/๑๓๘/
๑๓๑)

ทางสายเอก :ทางสายเดียวที่มุ่งตรงต่อการตรัสรู้ ดู ทางเดียว (ขุ.ม. (ไทย) ๓๐/๑๐๗/๓๖๕)

ทางเสื่อผืน :ทางที่เสื่อโครงเที่ยวไป เป็นข้ออุปมาหมายถึงวิจิกิจฉานิวรณ์, ดูทางสองแพร่ง (ขุ. ๒๕/
๒๙๕/๑๒,ขุ.ธ.อ.๗/๙๓)

ทางเสื่อม :ทางที่ทำให้เกิดความเสื่อมแห่งวิชาสมบัติและจรณสมบัติ มี ๔ ประการ ได้แก่ (๑)
การที่สมณะหรือพราหมณ์บางคนในโลกนี้ยังไม่บรรลุนิชาสมบัติและจรณสมบัติอันยอดเยี่ยม
จึงหาบหิ้วบริวารดาบสเข้าไปสู่ราวป่าด้วยตั้งใจว่าจักบริโภคน้ำที่หล่น เขาต้องเป็นคนรับใช้
ของท่านที่เพียบพร้อมด้วยวิชาและจรณะโดยแท้ (๒) การที่สมณะหรือพราหมณ์บางคนใน
โลกนี้ยังไม่บรรลุนิชาสมบัติและจรณสมบัติอันยอดเยี่ยมนี้ ทั้งไม่สามารถจะหาผลไม้ที่หล่น
บริโภคน้ำได้ จึงถือเสียมและตะกร้าเข้าไปสู่ราวป่าด้วยตั้งใจว่าจักบริโภคน้ำที่หล่น ราก และผลไม้
เขาต้องเป็นคนรับใช้ของท่านที่เพียบพร้อมด้วยวิชาและจรณะโดยแท้ (๓) การที่สมณะหรือ
พราหมณ์บางคนในโลกนี้ยังไม่บรรลุนิชาสมบัติและจรณสมบัติอันยอดเยี่ยมนี้ ไม่สามารถ
จะหาผลไม้ที่หล่นบริโภคน้ำได้ ทั้งไม่สามารถจะหาเห่า ราก และผลไม้บริโภคน้ำได้ จึงสร้างเรือน
ไฟไว้ใกล้บ้านหรือนิคมน้ำแล้วบูชาไฟอยู่ เขาต้องเป็นคนรับใช้ของท่านที่เพียบพร้อมด้วยวิชา
และจรณะโดยแท้ (๔) การที่สมณะหรือพราหมณ์บางคนในโลกนี้ยังไม่ บรรลุนิชาสมบัติ
และจรณสมบัติอันยอดเยี่ยมนี้ ไม่สามารถจะหาผลไม้ที่หล่นบริโภคน้ำได้ ไม่สามารถหาเห่า
ราก และผลไม้บริโภคน้ำได้ ทั้งไม่สามารถจะบูชาไฟได้ จึงสร้างเรือนมีประตู ๔ ด้านไว้ที่
หนทางใหญ่สี่แพร่งแล้วพักอยู่ด้วยตั้งใจว่า เราจะบูชาท่านผู้เดินทางมาจากทิศทั้ง ๔ ตามสติ
กำลัง ไม่ว่าผู้นั้นจะเป็นสมณะหรือพราหมณ์ก็ตาม เขาต้องเป็นคนรับใช้ของท่านที่
เพียบพร้อมด้วยวิชาและจรณะโดยแท้ (ที.สี. (ไทย) ๙/๒๗๘/๑๐๐,๙/๒๗๙/๑๐๐,๙/๒๘๒/
๑๐๓)

ทางหล่ม :ทางที่หมักหมมไปด้วยกิเลส เช่นผู้ใดก้าวพ้นทางอ้อม ทางหล่ม สงสารและโมหะได้แล้ว
ข้ามไปถึงฝั่งแล้ว เจริญผานไม่หวั่นไหว หมดความสงสัย ดับเย็น เพราะไม่ถื้อมัน เราเรียกผู้

นั้นว่าพราหมณ์ (ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๔๑๔/๑๖๔,๒๕/๖๔๔/๖๕๒, ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๘/๑๓๕, ขุ.สุ.อ. ๒/๖๔๔/๒๙๙)

ทางแห่งรัฐ:การอยู่ครองเรือนเป็นคฤหัสถ์ซึ่งเป็นทางเกิดกิเลสมีรากะเป็นต้น ทำให้จิตใจเศร้าหมอง เช่น การอยู่ครองเรือนเป็นเรื่องอึดอัด เป็นทางแห่งรัฐการบวชเป็นทางปลอดโปร่ง การที่ผู้ครองเรือนจะประพฤติพรหมจรรย์ให้บริสุทธิ์บริบูรณ์ครบถ้วนดุจสังข์ที่ขัดแล้วมิใช่ทำได้ง่าย (อภิ.ปุ. (ไทย) ๓๖/๑๗๗/๒๐๙, ที.สี.อ. ๑๙๑/๑๖๓, อ.จ.ต.ก.อ. ๒/๑๙๘/๔๒๒)

ทางแห่งนิพพาน :ฐานะความเป็นอยู่โดยไม่ต้องทำงานในโลกียวิสัย ในทางธรรมหมายถึงความเพียรพยายามอันเป็นทางสู่มรรคผลนิพพานเช่นถ้าความสุขจะมีได้โดยไม่ต้องทำการงาน ไม่ว่าในที่ไหนๆใครๆ ก็ดำรงชีพอยู่ไม่ได้ เพราะนั่นเป็นทางแห่งนิพพาน(ส.ส.(ไทย)๑๕/๒๔๘/๓๕๙)

ทางแห่งรากะ :ทางที่ทำให้เกิดรากะ การมีรากะเป็นอารมณ์ รากะ หมายถึงธรรมอันเป็นไปในภูมิ ๓ คือ กามภูมิ รูปภูมิ อรูปภูมิ เช่น ภิกษุผู้สิ้น อาสวะแล้ว ละมานะได้เด็ดขาด ล่วงพ้นทางแห่งรากะทั้งหมด ผีกตนได้ ดับกิเลสลงได้อย่างสิ้นเชิง ดำรงตนมั่นคง เชื่อว่าละเว้นอยู่ในโลกได้โดยชอบ (ขุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๓๗๓/๕๘๖, ขุ.สุ.อ. ๒/๓๗๓/๑๘๔)

ทางแห่งสันติ :ทางที่ยังสัตว์ให้ถึงนิพพาน คือมรรคมืองค์ ๘ เช่น เธอจงตัดความรักของตนเหมือนตัดดอกบัวที่เกิดในสารทกาลจงเพิ่มพูนทางแห่งสันติเท่านั้น เพราะพระสุคตเจ้าแสดงนิพพานไว้แล้ว (ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๘๕/๑๒๑, ขุ.ธ.อ. ๗/๗๒)

ทางใหญ่สี่แพร่ง:ทางใหญ่สี่แยก เป็นที่ชุมนุมของคนหมู่มาก เป็นที่ปรากฏชัดเจน เป็นที่เหมาะสมสำหรับสร้างสถูปบรรจุพระสารีริกธาตุของพระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า พระสาวกของพระพุทธเจ้า และพระเจ้าจักรพรรดิ เช่นพวกเขาพึงปฏิบัติต่อสรีระของตถาคตเหมือนอย่างที่ว่าพวกเขาปฏิบัติต่อพระบรมศพพระเจ้าจักรพรรดิพึงสร้างสถูปของตถาคตไว้ที่ทางใหญ่สี่แพร่ง (ที.ม.(ไทย)๑๐/๒๐๕/๑๕๒,๑๐/๒๓๐/๑๗๓, อ.จ.ป.ม.จ.ก.(ไทย)๒๒/๒๘/๓๙, อ.จ.ฉ.ก.ก.(ไทย) ๒๒/๖๐/๕๕๕)

ทางอมตะ :๑. ทางเพื่อบรรลุนิพพาน แปรจากคำว่า อมตมคค คือสติปัญญา ๔ เป็นต้น เช่น พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ตรัสทางไว้หลายอย่างเพื่อถอนโอฆกิเลส หากพระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสทางอมตะนั้นไว้แล้ว ภิกษุทั้งหลายผู้เห็นธรรม ก็ตั้งมั่นไม่หวั่นไหว
๒. ทางคือนิพพาน แปรจากคำว่าอมตปท หมายถึง นิพพานอันเป็นส่วนที่เว้นจากความตาย เช่นผู้เห็นทางอมตะแม้มีชีวิตอยู่เพียงวันเดียวประเสริฐกว่าผู้ไม่เห็นทางอมตะที่มีชีวิตอยู่ตั้ง ๑๐๐ ปี (ส.ส. (ไทย) ๑๕/๒๑๖/๓๑๖, ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๑/๓๑,๒๕/๑๑๔/๖๖, ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/๒๗๙/๔๕,๓๒/๒๘๐/๔๕,๓๒/๒๘๑/๔๕, ขุ.ธ.อ. ๔/๑๓๒)

ทางอันเกษม :อริยมรรคมืองค์ ๘ เช่น ความไม่มีโรค เป็นลาภอันประเสริฐ นิพพานเป็นสุขอย่างยิ่ง บรรดาทางทั้งหลายอันให้ถึงอมตธรรม ทางมืองค์ ๘ เป็นทางอันเกษม, เมื่อทางเกษมมีอยู่ บุคคลถูกกิเลสปิดล้อม ไม่แสวงหาทางนั้น นั่นก็ไม่ใช่ความผิดของทางอันเกษม (ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๑๕/๒๕๔,๑๓/๒๑๗/๒๕๖, ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๑๖/๕๖๙)

ทางอันประเสริฐคือสันติ :บทอันประเสริฐคือสันติ ความสงบ นิพพาน แปรจากคำว่า สนติวรปท เช่นในกาลต่อมา เรายังหนุ่มแน่น แข็งแรง มีเกศา ดำสนธิ อยู่ในปฐมวัย เมื่อพระราชมารดา และพระราชบิดาไม่ทรงปรารภจะให้นวชน มีพระพักตร์ร่อนด้วยน้ำพระเนตรทรงกันแสงอยู่

จึงโกนผมและหนวด นุ่งห่มผ้ากาสาขาวพัสดุ์ ออกจากวังผนวชเป็นบรรพชิต เมื่อผนวชแล้วก็แสวงหาว่าอะไรเป็นกุศล ขณะที่แสวงหาทางอันประเสริฐคือความสงบซึ่งไม่มีทางอื่นยิ่งกว่าได้เข้าไปหาอาหารดาบสกาลามโคตร... (ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๗๗/๓๐๐,๑๒/๓๗๑/๔๐๖)

ทางอันเป็นส่วนแห่งการชำระกิเลส : โภชนงค์ ๗ ประการ ได้แก่ (๑) สติสัมโพชนงค์ (๒) ฌัมมวิจยสัมโพชนงค์ (๓) วิริยสัมโพชนงค์ (๔) ปิติสัมโพชนงค์ (๕) ปัสสัทธิสัมโพชนงค์ (๖) สมာธิสัมโพชนงค์ (๗) อุเบกขาสัมโพชนงค์ (ส.ม. (ไทย) ๑๙/๒๐๙/๑๔๐)

ท่าทาง : กิริยาอาการหรือลักษณะที่ปรากฏ เช่น ท่าทางของคฤหัสถ์มีการนุ่งผ้าชายยาว การไว้ผมไว้หนวด ไว้เล็บ, มรรยาทต่าง ๆ เช่นการนุ่ง การห่ม (ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๑/๓๖, ขุ.วิ. (ไทย) ๒๖/๑๐๒๒/๑๒๖, อัง.สตุตท. (ไทย) ๒๓/๕๑/๘๖)

ทาน : ๑. การให้ การบริจาคไทยธรรมมีข้าวเป็นต้น (ในอรรถกถาแห่งกถาวัตถุ รวมเข้ากับไทยธรรม) แบ่งตามบุคคลผู้รับทาน มี ๒ อย่าง ได้แก่ ๑) ปาฏิปุคคิกทาน (การถวายทานเจาะจงบุคคล) ๒) สังฆทาน (การถวายทานในสงฆ์)

แบ่งตามกำหนดเวลามี ๒ อย่าง ได้แก่ ๑) กาลทาน หมายถึงยุตตทานคือการให้ที่เหมาะสมแก่เวลามี ๕ ประการ ได้แก่ (๑) การให้ทานแก่ผู้มาสู่ถิ่นของตน (๒) การให้ทานแก่ผู้เตรียมจะไป (๓) การให้ทานแก่ผู้เป็นไข้ (๔) การให้ทานในสมัยมีภิกษาหาได้ยาก (๕) การให้ข้าวอย่างดีและผลไม้ใหม่แก่ผู้มีศีล ๒) นิจทาน หมายถึงการให้สลากภัต, แบ่งตามเหตุแห่งการให้ทานมี ๘ ประการ ได้แก่ (๑) การให้ทานเพราะประสบเข้า หมายถึงเมื่อพบว่ามีความมาขอก็ให้ทานได้เลยหรือให้รอสักครู่ก็ให้ทานได้ โดยไม่ลำบากใจ (๒) การให้ทานเพราะความกลัว หมายถึงการให้ทานเพราะกลัวถูกตำหนิติเตียน หรือกลัวอบายภูมิ (๓) การให้ทานเพราะคิดว่า เขาเคยให้แก่เรา (๔) การให้ทานเพราะคาดหวังว่าเขาจักให้กลับมาบ้าง (๕) การให้ทานเพราะคิดว่าเป็นการทำความดี (๖) การให้ทานเพราะคิดว่า เราหุงหากินเองได้ แต่คนอื่นอาจหุงหากินเองไม่ได้ การที่เราหุงหากินเองได้จะไม่ให้ทานแก่คนที่หุงหากินเองไม่ได้ ไม่ควร (๗) การให้ทานด้วยคิดว่า จักได้รับชื่อเสียง จักมีเกียรติ (๘) บุคคลบางคนให้ทานเพื่อเป็นเครื่องประดับจิตและปรุงแต่งจิต หมายถึงให้ทานเพื่อประดับจิตในการเจริญสมถกัมมัฏฐานและวิปัสสนากัมมัฏฐานเพราะทานสามารถทำจิตใจให้อ่อนโยน เหมาะแก่การเจริญกัมมัฏฐานทั้งสอง

๒. สิ่งของที่ให้หรือไทยธรรม มี ๒ อย่าง ได้แก่ (๑) อามิสทาน การให้สิ่งของคือปัจจัย ๔ (จีวร บิณฑบาต เสนาสนะ และเภสัช) (๒) ฌัมมทาน การให้ธรรมคือการแนะนำข้อปฏิบัติเพื่อให้บรรลุนิพพาน

๓. จากเจตนา (เจตนาในการบริจาค) เจตนาในการให้ทานวัตถุ ๑๐ ประการ มีข้าวและน้ำเป็นต้น

๔. วิรติ (การงดเว้น การตัด การทำลายอกุศลจิต) อภัยทาน การรักษาศีล ๕ เรียกว่า ทาน ๕ ประการ จัดเป็นมหาทาน เป็นอริยวงศ์ เป็นของเก่าที่บัญญัติกันมานาน ได้แก่ ๑) การเป็นผู้ละเว้นขาดจากการฆ่าสัตว์ ๒) การเป็นผู้ละเว้นขาดจากการลักทรัพย์ ๓) การเป็นผู้ละเว้นขาดจากการประพฤติดินในกาม ๔) การเป็นผู้ละเว้นขาดจากการพูดเท็จ ๕) การเป็นผู้ละเว้นขาดจากการเสพของมีนเมาคือสุราและเมรัยอันเป็นเหตุแห่งความประมาท

ในอรรถกถาของคัมภีร์กถาว่ากล่าวกันว่า ทานโดยทั่วไปมี ๓ อย่าง คือ (๑) จากเจตนา (เจตนาเป็นเหตุบริจาคน) (๒) วิริตติ (การงดเว้น) (๓) ไทยธรรม (การให้สิ่งของ) ทาน ๓ ประการ นี้ย่นลงเป็น ๒ คือ (๑) เจตสิกธรรม (จากเจตนาและวิริตติ) (๒) ไทยธรรม (สิ่งของที่ควรให้)(ที. สี.(ไทย)๙/๑๖๖/๕๔,๙/๑๗๑/๕๖,๙/๑๗๑/๕๗,๙/๒๙๘/๑๐๙,๙/๓๔๓/๑๓๕,๙/๓๔๓/๑๓๗,๙/๓๕๕/๑๔๙,ที.ม. (ไทย) ๑๐/๗๕/๔๒,ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๐๘/๗๙,๑๑/๒๑๐/๑๗๐,๑๑/๓๑๓/๒๙๕,๑๑/๓๓๖/๓๔๕,ม.มฺว. (ไทย)๑๒/๓๖๓/๔๐๐,ม.ม.(ไทย)๑๓/๖๘/๖๔,๑๓/๙๔/๙๗,๑๓/๒๒๕/๒๖๒,๑๓/๒๙๙/๓๕๗,๑๓/๓๔๕/๔๘๘,๑๓/๔๖๙/๕๕๓,ม.ญ. (ไทย) ๑๔/๙๓/๑๐๖,๑๔/๑๑๖/๑๔๕,๑๔/๑๓๖/๑๗๕,๑๔/๓๗๙/๔๒๗,สํ.ส. (ไทย) ๑๕/๓๓/๔๐,๑๕/๔๑/๕๗,๑๕/๑๓๕/๑๖๘,สํ.นิ.(ไทย)๑๖/๒๒๖/๓๑๕,สํ.ข.(ไทย) ๑๗/๒๑๐/๒๘๕,อง. เอกก.(ไทย)๒๐/๒๔๙/๓๑,๒๐/๒๕๙/๓๒,อง.ทุก.(ไทย)๒๐/๑๔๒/๑๒๐,๒๐/๘๐/๓๐๔,๒๐/๑๑๘/๓๖๑,๒๐/๑๑๙/๓๖๓,อง.จตุกก.(ไทย)๒๑/๓๒/๕๑,๒๑/๒๕๖/๓๗๓,อง.ปณจก.(ไทย) ๒๒/๓๖/๕๗,อง.อภฺฐก.(ไทย)๒๓/๓๑/๒๘๗,๒๓/๓๖/๒๙๔,๒๓/๓๙/๒๙๙,๒๓/๕๒/๘๙,พ.พ. (ไทย) ๒๕/๖/๑๘,พ.อิติ. (ไทย) ๒๕/๒๒/๓๖๗,๒๕/๖๐/๔๑๕,๒๕/๙๘/๔๗๓,พ.วิ. (ไทย) ๒๖/๑๒/๓,๒๖/๑๖/๑๗๐,๒๖/๓๖/๗,๒๖/๙๘/๑๗,๒๖/๑๐๕/๑๘,พ.ชา.(ไทย)๒๘/๑๗๖/๑๑๒,๒๘/๑๗๘/๘๓,๒๘/๔๒๒/๒๔๖,๒๘/๔๒๗/๒๔๗,๒๘/๔๔๓/๒๔๙,พ.ป.(ไทย)๒๙/๑๕๑/๔๑๖,พ.พุทฺธ.(ไทย)๓๓/๗๖/๕๖๖,อภิ.ก.(ไทย)๓๗/๔๓๒/๔๖๓,๓๗/๔๗๘/๕๐๘,๓๗/๗๘๔/๘๒๐,๓๗/๗๙๗/๘๓๑,๓๗/๘๖๔/๘๙๗,๓๗/๙๐๑/๙๓๐,อภิ.ป.(ไทย)๔๐/๓๙/๖๖๔,๔๐/๔๑/๖๖๖,๔๐/๔๒/๖๖๗,๔๐/๔๔/๖๖๘,อภิ.ป.(ไทย)๔๑/๕๕/๓๕๓,๔๑/๕๖/๓๔๗,๔๑/๗๒/๔๔๔,๔๑/๘๘/๒๘๓,อภิ.ป.(ไทย)๔๒/๙/๑๑๑,๔๒/๑๘/๒๘๑,๔๒/๑๙/๑๐,๔๒/๓๙/๑๒๖,๔๒/๖๕/๔๖๗,๔๒/๙๘/๕๒,๔๒/๑๔๙/๑๘๘,อภิ.ป.(ไทย)๔๓/๑๕/๔๑๔,๔๓/๑๘/๓๖๐,๔๓/๒๐/๒๙๗,๔๓/๒๘/๑๔,ม.ม.อ.๒/๓๐๐/๒๑๗,อง.ทุก.อ.๒/๑๔๒/๖๘,พ.อิติ.อ.๒๒/๘๙, อภิ.ปณจ.อ.๔๗๘/๒๒๓)

ทานกถา :เรื่องทาน เป็นกถาแรกในอนุปุพพิทกถา ๕ ได้แก่ ๑) ทานกถา (เรื่องทาน) ๒) สีสกถา (เรื่องศีล) ๓) สักคกถา (เรื่องสวรรค์) ๔) กามาทีนวกถา (เรื่องโทษ ความต่ำทราม ความเศร้าหมองแห่งกาม) ๕) เนกขัมมานิสังสกถา (เรื่องอานิสงส์แห่งการออกจากกาม) (วิ.ม. (ไทย) ๕/๒๕๒/๔,๕/๒๘๔/๙๕, ๕/๒๙๓/๑๑๔, ๕/๓๐๑/๑๓๔,ที.ม. (ไทย) ๑๐/๗๕/๔๒,๑๐/๗๙/๔๔,๑๐/๘๓/๔๕,ม.ม.(ไทย)๑๓/๖๙/๖๕,อง.อภฺฐก.(ไทย)๒๓/๑๒/๒๓๒,๒๓/๒๑/๒๕๘,๒๓/๒๒/๒๖๑,พ.ญ. (ไทย) ๒๕/๔๓/๒๕๖)

ทานเจตนา :เจตนาในการให้ทาน เจตนาที่รวบรวมไทยธรรมมีข้าวเป็นต้นแล้วให้แก่คนอื่นเพื่อเป็นการอนุเคราะห์หรือเป็นการบูชา เช่น พระพุทธเจ้าตรัสว่า “ถ้าสัตว์ทั้งหลายพึงรู้ผลแห่งทาน เจตนาและการจำแนกทานเหมือนอย่างที่เราๆ สัตว์เหล่านั้นไม่ให้ทานเสียก่อนก็จะไม่บริโภค และมลทินคือความตระหนี่ก็จะไม่พึงครอบงำจิตของสัตว์เหล่านั้นได้ แม้คำข้าวคือก้อนข้าวของสัตว์เหล่านั้นจะพึงเหลืออยู่ค่าสุดท้ายก็ตาม” (พ.อิติ. (ไทย) ๒๕/๒๖/๓๗๐)

ทานที่บุคคลอุทิศให้:ทานที่บุคคลในโลกนี้ทำบุญแล้วอุทิศส่วนบุญให้แก่บุคคลผู้ล่วงลับไปในเปตโลก เป็นประเด็นถกเถียงกันในคัมภีร์กถาว่าตถุ ฝ่ายภิกษุในนิกายราชคิริกะและนิกายสีหัตถิกะมีความเห็นว่า เปตทั้งหลายสามารถรับสิ่งของที่บุคคลให้จากโลกนี้ได้โดยตรง ส่วนฝ่ายเถร

วาทเห็นว่าไม่สามารถรับได้โดยตรง แต่รับได้โดยการอนุโมทนาบุญนั้น (อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๔๘๘/๕๑๘, อภิ.ปณจ.อ. (บาลี) ๔๘๘/๒๒๖) อีกอธิบายไว้ว่า ทานที่บุคคลทำส่งไปให้, ทานที่เขาทำเพื่ออุทิศผลให้แก่ผู้เสียชีวิต, ทานที่บุคคลผู้มีชีวิตอยู่ในโลกนี้ทำอุทิศส่งไปให้แก่ผู้ล่วงลับไปแล้ว, (การทำบุญในลักษณะนี้ เรียกว่า ทักขิณานุประทาน หมายถึง การทำบุญอุทิศผลให้แก่ผู้ตาย), ในอโศกนิกาย (ว่าด้วยทานที่บุคคลอุทิศให้จากโลกนี้) พระสกวาทิ (ผู้ถาม) กับพระปรวาทิ (ผู้ตอบ) สนทนาธรรมกันเรื่องทานที่บุคคลอุทิศไปให้แก่ผู้เสียชีวิตในเปตวิสัย (ภูมิหรือที่อยู่ของเปรต) สรุปใจความได้ว่า ในเปตวิสัย ไม่มีกสิกรรม (ทำนา) ไม่มีโครักขกรรม (เลี้ยงโคขาย) ไม่มีพาณิชย์กรรมและการแลกเปลี่ยนซื้อขายด้วยเงิน ผู้ที่ตายไปเกิดเป็นเปรตในเปตวิสัยนั้นดำรงชีพด้วยผลทานที่เขาอุทิศไปให้จากโลกนี้ (อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๔๘๘-๔๙๐/๕๑๘)

ทานที่เป็นกุศล : ทานที่ไม่มีโทษ, ทานที่เป็นฝ่ายกุศล, ทานที่ปราศจากมลทิน, ในทานกถา (ว่าด้วยทาน) พระสกวาทิ (ผู้ถาม) กับพระปรวาทิ (ผู้ตอบ) สนทนาธรรมกันเรื่องทาน สรุปใจความได้ว่า **ทาน** โดยทั่วไปมี ๓ อย่าง คือ (๑) จากเจตนา (เจตนาเป็นเหตุบริจาค) (๒) วิริตี (การงดเว้น) (๓) ไทยธรรม (การให้สิ่งของ) ทาน ๓ ประการนี้ย่อลงเป็น ๒ คือ (๑) เจตสิกธรรม (จากเจตนาและวิริตี) (๒) ไทยธรรม ซึ่งฝ่ายปรวาทิมีความเห็นว่า เจตสิกธรรมเท่านั้น เรียกว่าทาน ส่วนไทยธรรมไม่เรียกว่าทาน, ในระหว่างสนทนา พระปรวาทิได้ยกพระสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า ธรรม ๓ ประการ คือ (๑) ศรัทธา (๒) หิริ (๓) ทานที่เป็นกุศล เป็นทางไปสู่เทวโลก เพื่อสนับสนุนคำตอบของตนว่าสภาวะธรรมที่เป็นเจตสิกเป็นทานได้ (อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๔๘๐/๕๐๙, อง.อภฺฐก. (ไทย) ๒๓/๓๒/๒๘๘, อภิ.ปณจ.อ. (บาลี) ๔๗๘/๒๒๓, อง.อภฺฐก.อ.(ไทย) ๓/๓๒/๓๕๓) สรุปว่า หมายถึงจากเจตนา (เจตนาในการบริจาค) เจตนาในการให้ทานวัตถุ ๑๐ ประการมีข้าวและน้ำเป็นต้น (อง.อภฺฐก. (ไทย) ๒๓/๓๒/๒๘๘, อภิ.ก. (ไทย) ๓๗/๔๘๐/๕๐๙)

ทานที่ให้แล้วไม่มีผล : ทานที่ให้แล้วไม่บังเกิดผลใดๆ, ผลหรืออานิสงส์ของการให้ทานไม่มี, ความเห็นว่า "ทานที่ให้แล้วไม่มีผล" จัดเป็นมิจฉาทิฎฐิอย่างหนึ่ง (นัตถิกทิฎฐิ) ใน ๓ อย่าง คือ (๑) อภิริยทิฎฐิ ความเห็นว่าไม่เป็นอันทำ (๒) อเหตุกทิฎฐิ ความเห็นว่าไม่มีเหตุ (๓) นัตถิกทิฎฐิ ความเห็นว่าไม่มี ได้แก่ความเห็นว่า "ทานที่ให้แล้วไม่มีผล ยัญที่บูชาแล้วไม่มีผล มารดาไม่มีคุณ บิดาไม่มีคุณ โอบปาดิกสัตว์ (เช่น เทวดาและสัตว์นรก) ไม่มี สมณพราหมณ์ผู้ประพฤติปฏิบัติชอบ ทำให้แจ้งโลกนี้และโลกหน้าด้วยปัญญาอันยิ่งเองแล้วสอนผู้อื่นให้รู้แจ้งก็ไม่มีในโลก", ในครั้งพุทธกาล ผู้เป็นเจ้าลัทธิประเภทนัตถิกทิฎฐิ คือ อชิตเกสกัมพล, ในอักษณสูตร (ว่าด้วยขณะที่ไม่ควรอยู่ประพฤติพรหมจรรย์) ท่านจัดบุคคลผู้มีความเห็นวิปริต เช่น เห็นว่า "ทานที่ให้แล้วไม่มีผล" เป็นต้น ไว้ในข้อที่ ๖ ของกาลที่ไม่ใช่ขณะไม่ใช่สมัยที่จะอยู่ประพฤติพรหมจรรย์ ๘ ประการ (อง.อภฺฐก.(ไทย) ๒๓/๒๙/๒๗๕, พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลศัพท์) สรุปว่าหมายถึงทานตามความเห็นผิดของคนผู้เป็นมิจฉาทิฎฐิประเภทนัตถิกทิฎฐิ เช่น คำสอนของครูอชิตะ เกสกัมพล ที่ว่าทานที่ให้แล้วไม่มีผล ยัญที่บูชาแล้วไม่มีผล... (ที.สี. (ไทย) ๙/๑๗๑/๕๗, อง.อภฺฐก.(ไทย) ๒๓/๒๙/๒๗๕)

ทานบตี : นายแห่งทาน. เจ้าของทาน, การให้ทาน แบ่งเป็น ๓ ระดับ คือ (๑) ทาสทาน ให้ของมีคุณภาพต่ำกว่าที่ตนเองบริโภค (๒) สหายทาน ให้ของมีคุณภาพเสมอกับที่ตนบริโภค (๓) ทานบตี หรือสามีทาน ให้ของที่มีคุณภาพดีกว่าที่ตนบริโภค ฉะนั้น ทานบตี จึงหมายถึงผู้เป็นใหญ่

ในทาน ไม่ใช่เป็นทาสหรือเป็นสหายของทาน กล่าวคือ ตนเองใช้สอยตามมีตามเกิด แต่บริจาคนของดีของประณีตให้แก่คนอื่น, บรรดาทาน ๓ ระดับนั้น การให้แบบทานบตี มีผลมีอันนิสงส์มากกว่าการให้แบบทาสทานและสหายทาน, ในกฎทนต์สูตร (ว่าด้วยพราหมณ์ชื่อ กุฏทนต์) พระพุทธเจ้าตรัสคุณลักษณะหลายอย่างของพระเจ้ามหาวชิตรราชแก่กุฏทนต์พราหมณ์ ที่สำคัญประการหนึ่งคือทรงเป็นทานบตี, ในอุทยสูตร(ว่าด้วยอุทยพราหมณ์) พระพุทธเจ้าตรัสความเป็นทานบตีแก่อุทยพราหมณ์ตอนหนึ่งว่า "...ทานบตียอมให้บ่อยๆ ครั้นให้บ่อยๆ แล้ว ก็เข้าถึงสวรรค์บ่อยๆ...",ในสีหเสนาบตีสูตร(ว่าด้วยสีหเสนาบตี) ระบุว่า ทายกทานบตี ย่อมเป็นที่รักของคนหมู่มาก,.. ฯลฯ., (ที.สี.(ไทย)๙/๓๔๐/๑๓๓,๙/๓๔๔/๑๔๐,๙/๓๔๔/๑๔๑, ส.ส.(ไทย)๑๕/๑๙๘/๒๘๖, อัง.ปณจก.(ไทย)๒๒/๓๔/๕๔, ขุ.วิ.(ไทย)๒๖/๘๖๗/๑๐๒, ขุ.ชา.สตัดก.(ไทย)๒๗/๖๘/๓๓๓, (ที.สี.อ. (บาลี) ๑/๓๔๐/๒๖๗) สรุปว่าหมายถึงผู้เป็นใหญ่แห่งทาน ผู้เป็นนายแห่งทาน ไม่ใช่เป็นทาสหรือเป็นสหายของทาน ผู้ให้ของที่ดีกว่าของที่ตนบริโภค ผู้ที่ใช้สอยสิ่งของสำหรับตนตามมีตามเกิด แต่บริจาคนสิ่งของที่ดีสิ่งของที่ประณีตให้แก่คนอื่น ตัวอย่างเช่นนั้นทียอุบาสก (ที.สี.อ. ๓๔๐/๒๖๗) (ที.สี. (ไทย) ๙/๓๔๐/๑๓๓,๙/๓๔๔/๑๔๐,๙/๓๔๔/๑๔๑,ส.ส. (ไทย)๑๕/๑๙๘/๒๘๖,อัง.ปณจก. (ไทย) ๒๒/๓๔/๕๔,ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๘๖๗/๑๐๒,ขุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๖๘/๓๓๓,อัง.ปณจก.อ.๓/๓๔/๒๒)

ทานบารมี :การบำเพ็ญทาน, จรรยาอย่างเลิศคือทาน, บารมี (คุณความดีที่ควรบำเพ็ญ) มี ๑๐ อย่าง คือ ทาน, ศีล, เนกขัมมะ, ปัญญา, วิริยะ, ขันติ, สัจจะ, อธิษฐาน, เมตตา, อุเบกขา, แบ่งระดับการบำเพ็ญเป็น ๓ ชั้น คือชั้นบารมี ชั้นอุปบารมี และชั้นปรมัตถบารมี(รวมเป็นบารมี ๓๐) ยกตัวอย่างเรื่องทานมาอธิบาย คือ สละทรัพย์ภายนอก เป็นทานบารมี สละอวัยวะ เป็นทานอุปบารมี สละชีวิต เป็นทานปรมัตถบารมี, ในสโมธานกถา(สรุปการบำเพ็ญบารมี ๓๐) ได้สรุปการบำเพ็ญทานของพระพุทธเจ้าในช่วงเสวยพระชาติเป็นพระโพธิสัตว์ไว้ว่า การบำเพ็ญทานในสมัยเป็นพระเจ้าสิริราชเป็นทานบารมี การบำเพ็ญทานในสมัยเป็นพระเวสสันดร เวลามพราหมณ์และอกิตติดาบสเป็นทานอุปบารมี การบำเพ็ญทานในสมัยเป็นพญาโกปา สีลวานาค และพญากระต่าย เป็นทานปรมัตถบารมี (ขุ.จริยา.(ไทย)๓๓/๑๒๒/๗๗๖,พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลศัพท์) สรุปว่าหมายถึง บารมีคือทาน การบำเพ็ญทานให้เต็มบริบูรณ์ ทานบารมีเป็นพุทธการกรรม(ธรรมที่ทำให้เป็นพระพุทธเจ้า) และเป็นบารมีประการแรกในบารมี ๓๐ ประการ คือ ทานบารมี ศีลบารมี เนกขัมมบารมี ปัญญาบารมี วิริยะบารมี ขันติบารมี สัจจบารมี อธิษฐานบารมี เมตตาบารมี อุเบกขาบารมี, ทานอุปบารมี ฯลฯ อุเบกขาอุปบารมี, ทานปรมัตถบารมี ฯลฯ อุเบกขาปรมัตถบารมี, ทานบารมี เป็นการบำเพ็ญทานตามปกติ ทานอุปบารมี เป็นการบำเพ็ญทานยิ่งกว่าปกติ และทานปรมัตถบารมี เป็นการบำเพ็ญทานระดับสูงสุด เช่น สละทรัพย์ภายนอกเป็นทานบารมี สละอวัยวะเป็นทานอุปบารมี สละชีวิตเป็นทานปรมัตถบารมี, พระพุทธเจ้าทรงบำเพ็ญทานบารมีในภพที่เป็นพระเจ้าสิริราชทรงบำเพ็ญทานอุปบารมีในภพที่เป็นพระเวสสันดร เวลามพราหมณ์ อกิตติดาบส ทรงบำเพ็ญทานปรมัตถบารมีในภพที่เป็นพญาโกปา สีลวานาคและพญากระต่าย (ขุ.ชา.(ไทย) ๒๘/๒๑๑๕/๕๑๒, ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๗๖/๔๔๖, ๓๓/๑๑๖/๕๘๓, ๓๓/๑๒๓/๕๘๓, ขุ.จริยา. (ไทย) ๓๓/๑๒๒/๗๗๖,๓๓/๑๔๓/๗๔๕)

- ทานปรมัตถบารมี:** การบำเพ็ญทานชั้นสูงสุด, การบำเพ็ญทานแบ่งเป็น ๓ ระดับ คือ (๑)ทานบารมี ได้แก่ การสละทรัพย์ภายนอกเป็นทาน (๒)ทานอุปัชฌายะเป็นทาน (๓) ทานปรมัตถบารมี ได้แก่ การสละชีวิตเป็นทาน, ในสโมสรานภิกขุ(สรุปการบำเพ็ญบารมี ๓๐) ได้สรุปการบำเพ็ญทานของพระพุทธเจ้าในช่วงเสวยพระชาติเป็นพระโพธิสัตว์ไว้ว่า การบำเพ็ญทานในสมัยเป็นพระเจ้าสิริราชเป็นทานบารมี การบำเพ็ญทานในสมัยเป็นพระเวสสันดร เวลามาพรหมณ์และอกิตติดาบสเป็นทานอุปัชฌายะ การบำเพ็ญทานในสมัยเป็นพญาไก่ป่า สีลวานาค และพญากระต่าย เป็นทานปรมัตถบารมี (ขุ.จริยา.(ไทย)๓๓/๑๒๒/๗๗๖)
- ท่านผู้ตั้งอยู่ในผล :** ท่านผู้ดำรงอยู่ในอริยผล มี ๔ จำพวก ได้แก่ ท่านผู้ตั้งอยู่ในโสดาปัตติผล ท่านผู้ตั้งอยู่ในสกทาคามีผล ท่านผู้ตั้งอยู่ในอนาคามีผล และท่านผู้ตั้งอยู่ในอรหัตตผล, ในขมาสนสูตร(ว่าด้วยการบูชา) ท้าวสักกเทวราช ได้มาเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าที่ภูเขาคิชฌกูฏ เขตกรุงราชคฤห์ ทูลถามว่า ทำบุญทำทานในที่ไหนจึงมีผลมาก พระพุทธเจ้าตรัสตอบว่า ทำกับท่านผู้ปฏิบัติ ๔ จำพวก ท่านผู้ตั้งอยู่ในผล ๔ จำพวก นั่นคือพระสงฆ์ เป็นผู้ปฏิบัติตรง ตั้งมั่นอยู่ในศีล สมาธิ และปัญญา (ส.ส.(ไทย)๑๕/๒๖๒/๓๘๒,ขุ.วิ.(ไทย)๒๖/๖๔๑/๗๑)
- ท่านผู้ปฏิบัติดี :** ท่านผู้ประพฤติดี, ท่านผู้ปฏิบัติอยู่ในสัมมาปฏิบัติ คือปฏิบัติไปตามพระธรรมวินัยที่พระพุทธเจ้าแนะนำสั่งสอน ไม่ปฏิบัติผิดไปจากพระธรรมวินัย ได้แก่ การปฏิบัติของพระอริยสงฆ์ ๔ จำพวก คือพระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์, ในขมาสนสูตร(ว่าด้วยการบูชา) ระบุว่า ทานที่ทำกับท่านผู้ปฏิบัติดี ๔ จำพวก ท่านผู้ตั้งอยู่ในผล ๔ จำพวก นั่นคือพระสงฆ์ผู้ปฏิบัติตรง ตั้งมั่นอยู่ในศีล สมาธิ และปัญญา มีผลานิสงส์มาก (ส.ส.(ไทย)๑๕/๒๖๒/๓๘๒,วิสุทธีมรรค(ไทย)๑/๕๕/๓๑๔)
- ท่านผู้ปราศจากราคะ :** ท่านผู้มีราคะไปปราศแล้ว (วิตราโค), ท่านผู้ไม่มีราคะ, ท่านผู้สิ้นราคะ, ท่านผู้คลายราคะแล้ว, ที่ได้ชื่อว่าท่านผู้ปราศจากราคะสิ้นอาสวะแล้ว เพราะละราคะได้โดยประการทั้งปวง, ท่านผู้ปราศจากราคะ เป็นคุณสมบัติอย่างหนึ่งของพระอรหันต์หรือพระอเสขะ,(ราคะคือความกำหนัด ความยินดีในกาม,ความติดใจหรือความย่อมนใจติดอยู่ในอารมณ์), ในอินทริยสโมสราน (ว่าด้วยการประชุมอินทริย) ท่านเปรียบเทียบการเจริญสมาธิของปุถุชน พระเสขะ และท่านผู้ปราศจากราคะ (พระอรหันต์,อเสขะ) ว่าเป็นผู้ฉลาดในความตั้งไว้แตกต่างกันอย่างไร สรุปใจความได้ว่า ปุถุชนเมื่อเจริญสมาธิฉลาดในความตั้งไว้ด้วยอาการ ๗ อย่าง พระเสขะเมื่อเจริญสมาธิฉลาดในความตั้งไว้ด้วยอาการ ๘ อย่าง ส่วนท่านผู้ปราศจากราคะเมื่อเจริญสมาธิฉลาดในความตั้งไว้ด้วยอาการ ๑๐ อย่าง มีเป็นผู้ฉลาดในความตั้งไว้ซึ่งจิตเป็นต้น (ขุ.ป.(ไทย)๓๑/๒๐๔/๓๓๓,๓๑/๒๐๕/๓๓๔,๓๑/๒๐๖/๓๓๖,ขุ.ป.อ.(บาลี)๑/๒๐๔/๒๘๓)
- ท่านผู้มีโชค :** ท่านผู้มีโชคดี (ภคคฺว), ท่านผู้มีโชคลาภ, ท่านผู้มีความสุขสวัสดิ, (ภคคฺว เทียบ สันสกฤตคือ ภารคว, มาจาก ภฤคฺ และ ภรคฺห, ชาติเดียวกับ Lat fulgur ไฟแลบ; Gr... แสงสว่าง; Ger. blitzen ว้างเปล่า; Ags. blanca ม้าขาว, ทุกอย่างเกี่ยวกับการ "สว่าง, ส่องแสง, กระจ่าง, แจ่มใส, เจิดจ้า"), ในกุมภการชาตก (ชาตกว่าด้วยนายช่างหม้อ) พระโพธิสัตว์กับภรรยาต่างประสงค์จะออกบวช จึงกล่าวลาล่ากัน มีข้อความตอนหนึ่งที่ภรรยาได้ร้องเรียกพระโพธิสัตว์ด้วยศัพท์ว่า "ท่านผู้มีโชค (ภคคฺว)" ตามข้อความที่ปรากฏ คือ "เวลานี้เท่านั้นเหมาะที่จะบวช เวลาอื่นไม่เหมาะ ภายหลังคงจะไม่มีผู้ที่จะพร่ำสอนฉัน **ท่านผู้มีโชค** ถึงฉันนั้นก็จัก

เที่ยวไปผู้เดียว เหมือนสกุณีที่รอดจากมือคน"(ขุ.ชา.สตตก.(ไทย)๒๗/๙๖/๒๗๓,พจนานุกรม
บาลี มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ)

ท่านผู้มีวิปฏิสาร : ท่านผู้มีความเดือดร้อนใจ, ท่านผู้มีความเร่าร้อนใจ, ผู้ไม่ได้ทำความดีไว้หรือผู้
ประพฤติดีเกิดความเดือดร้อนใจในความไม่บริสุทธิ์ของตนเอง เรียกว่า ท่านผู้มีวิปฏิสาร, ใน
อารัมมณปัจจัย ท่านอธิบายสภาวะธรรมที่เป็นกุศล เป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่เป็นอกุศลโดย
อารัมมณปัจจัยไว้ในตอนหนึ่งว่า "....บุคคลออกจากมานแล้วยินดีเปลิดเพลินมาน เพราะ
ปรารถนาความยินดีเปลิดเพลินมานนั้น รากะจึงเกิดขึ้น ทิฏฐิจึงเกิดขึ้น วิจิกิจฉาจึงเกิดขึ้น อุทธัจ
จะจึงเกิดขึ้น สำหรับท่านผู้มีวิปฏิสาร เมื่อมานเสื่อมแล้ว โทมนัสจึงเกิดขึ้น"(อภิ.ป.(ไทย)๔๐/
๔๐๕/๒๕๘)

ทานพ : อสูรจำพวกหนึ่ง, ทานพ ได้แก่ พวกอสูรมีปหาราทอสูรเป็นต้น จัดอยู่ในพวกเทพชั้นต่ำ ระดับ
เดียวกับพวกยักษ์ รากษส คนธรรพ์ กิณนร ครุฑ และพญานาค, ในกุณาลชาดก(ชาดกว่าด้วย
นกคู้เหว่า)ระบุว่าด้านทิศตะวันออกของภูเขาหิมพานต์อันเป็นที่อยู่ของนกคู้เหว่าและเป็น
ประเทศที่สัญจรไปมาเป็นอาณานิคมแห่งหมู่เทพยดา ยักษ์ รากษส ทานพ คนธรรพ์ กิณนร และ
พญานาค,ในสาริปุตตเถรปาทาน(ประวัติในอดีตชาติของพระสารีบุตรเถระ)ได้ระบุไว้ในทำนอง
เดียวกันว่า พวกวิทยาธร พวกเทวดา นาค คนธรรพ์ ผีเสื้อน้ำ กุมภันท์ ทานพ(อสูร) ครุฑ
อาศัยสระน้ำหากินอยู่ใกล้อาศรมของฤาษี ณ ภูเขาหิมพานต์,ส่วนในอุปาติเถรปาทาน(ประวัติ
ในอดีตชาติของพระอุบาลีเถระ) ระบุว่า ในกัปที่ ๒ นับจากภัทรกัปนี้ไป ท่านบังเกิดเป็นชัตติย
กุมารนามว่าจันทนะได้ทำผิดต่อพระปัจเจกพุทธเจ้านามว่าเทวละแล้วสำนึกผิด ต้องการขอ
ขมา เพราะเกรงว่าจะถูกมวลมนุษย์พร้อมทั้งเทวดา ทานพ และรากษส เอาข้อนเหล็กทุบ
ศีรษะ(ขุ.ชา.อัสติ.(ไทย)๒๘/๒๘๘/๑๓๖,ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๑๙๘/๓๔,๓๒/๕๖๘/๘๖,ขุ.อป.อ.
(บาลี)๑/๕๖๘/๓๕๑)

ทานมยปัญญา : ปัญญาที่สัมปยุตด้วยทานเจตนา, ทานมยปัญญา เกิดขึ้นด้วยอาการ ๓ อย่าง คือ (๑)
บุพเพเจตนาของบุคคลผู้คิดอยู่ว่า เราจักให้ทาน (๒) มุญจนเจตนาของบุคคลผู้กำลังให้ทาน (๓)
อปเรเจตนาของบุคคลผู้ให้ทานแล้ว, ในญาณวิงค์ ดิกนิเทศ ได้อธิบายความหมายของ "ทา
นมยปัญญา" ไว้ว่า "**ทานมยปัญญา** เป็นไฉน ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลงงมงาย
ความเลื่อมใสในธรรม สัมมาทิฏฐิ ปรารถนาเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้ให้ทาน นี้เรียกว่า **ทานมย
ปัญญา**"(อภิ.วิ.(ไทย)๓๕/๓๖๘/๕๐๔,อภิ.วิ.อ.(บาลี)๑/๓๖๘/๔๔๑)

ทานมหัพผลสูตร : พระสูตรว่าด้วยทานที่มีผลมากและทานที่ไม่มีผลมาก พระผู้มีพระภาคประทับอยู่
ณฝั่งสระคัคคราโวกขรณี เขตกรุงจัมปา พระสารีบุตรเข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาคพร้อมกับอุบาสก
ชาวกรุงจัมปาแล้วทูลถามว่ามีได้ไหม ทานชนิดเดียวกันที่บางคนถวายแล้วมีผลานิสงส์ไม่มาก
แต่บางคนถวายแล้วกลับมีผลานิสงส์มาก

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า มีได้

พระสารีบุตร ทูลถามว่า ที่เป็นอย่างนั้น เพราะอะไร

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า เพราะมีเหตุต่างกัน คือมีความตั้งใจต่างกัน มีลักษณะ ๗ คือ
บางคนให้ทานอย่างมีใจเยื่อใย ให้ทานอย่างมีจิตผูกพัน ให้ทานอย่างมุ่งหวังสิ่งสมบุญ (๑)ให้ทาน
ด้วยคิดว่า เราละโลกนี้ไปแล้วจักบริโภคนิผลทานนี้ แล้วจึงให้ทานนั้น กล่าวคือ ข้าว น้ำ ผ้า ยาน

ดอกไม้ ของหอม เครื่องลูบไล้ ที่นอน ที่ปัก และเครื่องประทีปแก่สมณะหรือพราหมณ์ (๒) ให้ทานอย่างไม่มีใจเอื้อย ให้ทานอย่างไม่มีจิตใจผูกพัน ให้ทานอย่างไม่มุ่งหวังสิ่งสม มีใช้ให้ทานด้วยคิดว่า เราละโลกนี้ไปแล้วจักบริโภคผลทานนี้ แต่ให้ทานด้วยคิดว่า การให้ทานเป็นการดี (๓) ให้ทานด้วยคิดว่า บิดา มารดา ปู่ ย่า ตา ยายเคยให้ทาน เคยทำทานมาก่อน เราไม่ควรให้วงศ์ตระกูลเก่าแก่เสื่อมเสียไป (๔) ให้ทานด้วยคิดว่า เราหุงหากินเองได้ ทานเหล่านี้หุงหากินเองไม่ได้ การที่เราหุงหากินเองได้ จะไม่ให้ทานแก่ทานผู้หุงหากินเองไม่ได้มันไม่ควร (๕) ให้ทานด้วยคิดว่า เราให้ทานและจำแนกทานเหมือนเหล่าฤาษีในปางก่อนได้บูชามหาโยนิ (หมายถึงพระตรีมมหาทานเช่นอาหารและเภสัชต่างๆ มีเนยใส เนยข้น นมข้น น้ำผึ้ง น้ำอ้อย เป็นต้น) ทำมาแล้ว (๖) ให้ทานด้วยตั้งใจว่า เมื่อเราให้ทานนี้ จิตย่อมผ่องใส และ (๗) ให้ทานด้วยคิดว่า เราให้ทานเป็นเครื่องประดับจิตปรุงแต่งจิต แล้วจึงให้ทานนั้น หลังจากตายแล้วย่อมไปเกิดร่วมกับพวกเทวดาชั้นพรหมกายิกา นี่เป็นเหตุให้ทานชนิดเดียวกันที่บางคนถวายแล้วมีผลานิสงส์ไม่มากแต่บางคนถวายแล้วกลับมีผลานิสงส์มาก (อง.สตุตทก.(ไทย) ๒๓/๕๒/๘๙)

ทานมัย :บุญที่สำเร็จด้วยการบริจาคทาน, ทำบุญด้วยการให้, สิ่งที่เป็นที่ตั้งแห่งการทำบุญ หรือเรื่องที่เกิดขึ้นเป็นการทำบุญในทางพระพุทธศาสนา ทานเรียกว่า บุญกิริยาวัตถุ มี ๓ อย่าง(โดยพิสดารแบ่งเป็น ๑๐ อย่าง), ทานมัย เป็นข้อที่ ๑ ในบุญกิริยาวัตถุ ๓ ได้แก่ (๑)ทานมัย ทำบุญด้วยการให้ (๒)ศีลมัย ทำบุญด้วยการรักษาศีลและประพฤติดี (๓)ภาวนามัย ทำบุญด้วยการเจริญภาวนา, ในทสสหัสสเวรียาปทาน(ประวัติในอดีตชาติของพระเถรี ๑๐,๐๐๐ รูป) พระเถรีทั้งหลายได้เล่าถึงอดีตชาติของตนว่าได้บำเพ็ญบุญกิริยาวัตถุมาครบทั้ง ๓ อย่าง ดังข้อความที่กราบทูลว่า "ข้าแต่พระมหารุณี **ทานมัย ศีลมัย ภาวนามัย ทั้งปวง หม่อมฉันทั้งหลายบำเพ็ญดีแล้ว หม่อมฉันทั้งหลายเสียสละวัตถุทานทุกอย่างนี้ตลอดกาลนาน**"(ขุ.อป.(ไทย)๓๓/๔๑๕/๕๐๘,พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลศัพท์)

ทานมัยบุญกิริยาวัตถุ :บุญกิริยาวัตถุที่สำเร็จด้วยทาน, ที่ตั้งแห่งการทำบุญที่สำเร็จด้วยการให้, ทานมัยบุญกิริยาวัตถุ จัดเป็นบุญกิริยาวัตถุข้อที่ ๑ ใน ๓ ข้อ ได้แก่ (๑)ทานมัยบุญกิริยาวัตถุ บุญกิริยาวัตถุที่สำเร็จด้วยทาน(๒)ศีลมัยบุญกิริยาวัตถุ บุญกิริยาวัตถุที่สำเร็จด้วยศีล(๓)ภาวนามัยบุญกิริยาวัตถุ บุญกิริยาวัตถุที่สำเร็จด้วยภาวนา,ในสังคิติกสูตร(ว่าด้วยการสังคายนา) ทานแบ่งธรรมออกเป็นหมวดๆ เช่น สังคิติกหมวด ๑(ธรรมหมวดละ ๑ ประการ) สังคิติกหมวด ๒(ธรรมหมวดละ ๒ ประการ) เป็นต้น, สำหรับบุญกิริยาวัตถุ ๓ อย่าง มีทานมัยบุญกิริยาวัตถุเป็นต้น ทานจัดอยู่ในสังคิติกหมวด ๓ (ธรรมหมวดละ ๓ ประการ) (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๐๕/๒๖๙)

ทานวัตถุ :เหตุแห่งการให้ทาน, สิ่งที่เป็นที่ตั้งแห่งการให้ทาน, เรื่องที่เป็นเหตุชักจูงนำไปสู่การให้ทาน, ในสังคิติกสูตร(ว่าด้วยการสังคายนา) ตอนสังคิติกหมวด ๘ (ธรรมหมวดละ ๘ ประการ) เล่มที่ ๑๑ และในทานวัตถุสูตร(ว่าด้วยทานวัตถุ) เล่มที่ ๒๓ แบ่งทานวัตถุไว้ ๘ ประการเท่ากัน แต่มีเนื้อหาบางข้อแตกต่างกันออกไปขอยกตัวอย่างที่กล่าวไว้ในทานวัตถุสูตร(เล่ม ๒๓) ๘ ประการ คือ (๑)ให้ทานเพราะความชอบ (๒)ให้ทานเพราะความชัง (๓)ให้ทานเพราะความหลง (๔)ให้ทานเพราะความกลัว (๕)ให้ทานเพราะคิดว่า "พ่อและปู่เคยให้ทาน ควรสืบต่อรักษาชื่อเสียงวงศ์ตระกูลไม่ให้เสื่อมเสีย" (๖)ให้ทานเพราะคิดว่า "ให้ทานแล้ว หลังจากตาย

แล้ว จักไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์"(๗)ให้ทานเพราะคิดว่า "เมื่อให้ทาน จิตย่อมผ่องใส เกิดความชื่นชมโสมนัส(๘)ให้ทานเพื่อเป็นเครื่องประดับจิตและปรุ้งแต่งจิต(ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๓๖/๓๔๕,อง.อฎฐก.(ไทย)๒๓/๓๓/๒๘๘,อง.อฎฐก.อ.(ไทย)๓/๓๓/๓๕๔)

ทานวัตถุสูตร : พระสูตรว่าด้วยทานวัตถุ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ทานวัตถุ(เหตุแห่งการให้ทาน) มี ๘ คือ บุคคลบางคน (๑) ให้ทานเพราะความชอบ (๒) ให้ทานเพราะความขัง(๓) ให้ทานเพราะความหลง (๔) ให้ทานเพราะความกลัว (๕) ให้ทานเพราะคิดว่า พ่อและปู่เคยให้ทาน เคยทำทาน เราไม่ควรให้วงศ์ตระกูลเก่าแก่เสื่อมหายไป (๖) ให้ทานเพราะคิดว่า เราให้ทานนี้แล้วหลังจากตายแล้วจักไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์ (๗) ให้ทานเพราะคิดว่า เมื่อเราให้ทานนี้ จิตย่อมผ่องใส เกิดความชื่นชมโสมนัส(๘) ให้ทานเพื่อเป็นเครื่องประดับจิตและปรุ้งแต่งจิต (อง.อฎฐก.(ไทย) ๒๓/๓๓/๒๘๘)

ทานเวชชะ, พวกอสุร : อสุรจำพวกทานเวชชะ, ทานเวชชะ เป็นพวกอสุรที่ถือธนู, ในมหาสมยสูตร(ว่าด้วยการประชุมครั้งใหญ่ของเทวดา) ระบุว่า ในมหาเวทสันนิบาตครั้งนั้น มีเทวดาจำนวนมาก ทั้งชั้นสูงและชั้นต่ำมาประชุมพร้อมกัน ในจำนวนนี้ มีพวกอสุรทานเวชชะรวมอยู่ด้วย ดังข้อความที่มีปรากฏว่า "...พวกอสุรกาลกัญจะมีร่างน่ากลัวมาก พวกอสุรทานเวชชะ อสุรเวปจิตติ อสุรสุจิตติ อสุรปหาราทะ และพญามารนมุจิกี่มาด้วย" (ที.ม.(ไทย)๑๐/๓๓๙/๒๖๗,ที.ม.อ.(บาลี)๒/๓๓๙/๓๐๔)

ทานสูตร^๑ : พระสูตรว่าด้วยการให้ ในพระไตรปิฎก มีชื่อทานสูตร ๕ สูตร ในอังคุตตรนิกาย ๓ ในอิติวุตตะกะ ๒ สูตร คือ

1. **ทานสูตร^๑** (ปฐม) : พระสูตรว่าด้วยทาน (สูตรที่ ๑) พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ทาน ๘ คือ บุคคลบางคน (๑) ให้ทานเพราะประสบเข้า(หมายถึงเมื่อพบว่ามาหากี่ให้ทานได้ หรือให้รอสักครู่ก็ให้ทานได้ ไม่ให้ลำบากใจ) (๒) ให้ทานเพราะกลัว (คือกลัวถูกตำหนิตีเดียหรือกลัวอบายภูมิ) (๓) ให้ทานเพราะคิดว่า เขาได้ให้แก่เราแล้ว (๔) ให้ทานเพราะคิดว่า เขาก็ให้แก่เรา(๕) ให้ทานเพราะคิดว่า การให้ทานเป็นการดี (๖) ให้ทานเพราะคิดว่า เราหุงหากินเองได้ ชนเหล่านี้หุงหากินเองไม่ได้ การที่เราหุงหากินเองได้ จะไม่ให้ทานแก่ชนเหล่านี้ผู้หุงหากินเองไม่ได้ ไม่ควร (๗) ให้ทานด้วยคิดว่า เมื่อเราให้ทานนี้ กิตติศัพท์อันงามย่อมจรไป (๘)ให้ทานเพื่อเป็นเครื่องประดับจิตและปรุ้งแต่งจิต(คือให้ทานเพื่อประดับจิตในการเจริญสมณะและวิปัสสนา เพราะทานย่อมทำจิตให้อ่อนโยน เหมาะแก่การเจริญกัมมัญฐานทั้งสอง) (อง.อฎฐก.(ไทย) ๒๓/๓๑/๒๘๗)

2. **ทานสูตร^๒** (ทุติย) : พระสูตรว่าด้วยทาน (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาค ตรัสว่า ธรรม ๓ คือ ศรัทธา หิริ และทานที่เป็นกุศลที่สัตบุรุษดำเนินตามแล้ว สัตบุรุษกล่าวว่าธรรม ๓ นี้เป็นหนทางไปสู่เทวโลกได้ (อง.อฎฐก.(ไทย) ๒๓/๓๒/๒๘๘)

3. **ทานสูตร** พระสูตรว่าด้วยการให้ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า การกำจัดมลทินคือความตระหนี่ด้วยการถวายทานแก่บุญเขตคือพระอริยบุคคลผู้เพียบพร้อมด้วยคุณมีศีลเป็นต้น เป็นเหตุให้บุคคลเมื่อตายแล้วย่อมไปเกิดในสวรรค์ (ขุ.อิตติ.(ไทย) ๒๕/๒๖/๓๗๐,ขุ.อิตติ.อ.(บาลี)๒๖/๑๐๑)

4. **ทานสูตร** พระสูตรว่าด้วยทาน การจำแนก และการอนุเคราะห์ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า การให้ทาน มี ๒ อย่าง ได้แก่ (๑) การให้สิ่งของ (๒) การให้ธรรม ทรงแสดงว่า การให้ธรรมเป็น

เลิศ การให้ทานเป็นองค์ธรรมประการ ที่ ๑ ในพระสูตรนี้ ส่วนประการที่ ๒ และที่ ๓ คือ การ จำแนกทาน และการอนุเคราะห์ มีประการละ ๒ อย่าง เหมือนกันกับประการที่ ๑ (ขุ.อิติ.(ไทย) ๒๕/๙๘/๔๗๓)

5.ทานสูตร พระสูตรว่าด้วยองค์แห่งทักษิณาทาน พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ พระเชตวัน เขตกรุงสาวัตถี ทรงเห็นอุบาสิกาชื่อนันทมาตา ชาวเมืองเวฬุกันทกะ ถวายทักษิณาทานอัน ประกอบด้วยองค์ ๖ ในหมู่ภิกษุผู้มีพระสารีบุตรและพระโมคคัลลานะเป็นประธาน ตรัสว่า ทักษิณาที่ประกอบด้วยองค์ ๖ (แบ่งเป็น ๒ ฝ่ายๆละ ๓ องค์) คือ องค์ ๓ ของฝ่ายทายก คือ (๑) ก่อนให้ ก็มีใจดี (๒) กำลังให้ ก็ทำใจให้เลื่อมใส (๓) ครั้นให้แล้ว ก็มีใจเบิกบาน องค์ ๓ ของปฎิคาหก คือ (๑) เป็นผู้ปราศจากราคะหรือปฏิบัติเพื่อกำจัดราคะ (๒) เป็นผู้ปราศจาก โทสะ หรือปฏิบัติเพื่อกำจัดโทสะ (๓) เป็นผู้ปราศจากโมหะหรือปฏิบัติเพื่อกำจัดโมหะแล้วตรัส ว่า ทักษิณาที่ประกอบด้วยองค์ ๖ นี้มีผลกำหนดนัยประมาณมิได้ เหมือนน้ำในมหาสมุทร จะ ประมาณมิได้ (อง.ฉก.ก.(ไทย) ๒๒/๓๗/๔๘๖)

ทานสูตร^๒ (ทุติย) : พระสูตรว่าด้วยทาน (สูตรที่ ๒)

ทานสูตร^๓ พระสูตรว่าด้วยการให้ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า การกำจัตมลินคือความตระหนี่ ด้วยการ ถวายทาน

ทานสูตร^๔ : พระสูตรว่าด้วยทาน การจำแนก และการอนุเคราะห์

ทานสูตร^๕ : พระสูตรว่าด้วยองค์แห่งทักษิณาทาน

ทานานิสังสสูตร : พระสูตรว่าด้วยอานิสงส์การให้ทาน พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อานิสงส์การให้ทาน ๕ คือ (๑) เป็นที่รักของคนทั้งหลาย (๒) สัตบุรุษยอมคบหา (๓) กิตติศัพท์อันงามยอมขจรไป (๔) เป็นผู้ไม่ห่างเหินจากธรรมของคฤหัสถ์ (๕) หลังจากตายแล้วจะไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์ (อง.ปญจก.(ไทย)๒๒/๓๕/๕๖)

ทำน้ำ : ผังน้ำสำหรับขึ้นลงหรือจอดเรือ, ที่สำหรับขึ้นลงริมน้ำ, ทำน้ำ(ติดถ) ปรากฏชื่อมากมายในครั้ง พุทธกาล มีไว้เพื่อใช้ประโยชน์ขึ้นลงเวลาอาบน้ำ จอดเรือ ข้ามฝั่งสัญจรไปมา ตักน้ำไปใช้สอย หรือแม้กระทั่งเป็นที่ลงเล่นน้ำตมน้ำของฝูงสัตว์ทั้งหลาย,ในมหาโคบาลสูตร(ว่าด้วยคนเลี้ยงโค สูตรใหญ่) ท่านเปรียบเทียบลักษณะอย่างหนึ่งของนายโคบาลผู้ฉลาดคือรู้ทำน้ำ ว่าเป็นเหมือน ภิกษุผู้ฉลาดคือรู้ทำน้ำในพระธรรมวินัย โดยลักษณะที่ว่า เข้าไปหาภิกษุผู้เป็นพหูสูตรทรงธรรม ทรงวินัยแล้วก็สอบสวนไต่ถามข้อสงสัยในพุทธพจน์จากท่าน, ในที่อื่นๆ ท่านระบุว่า สถานที่ที่มีทำน้ำสะอาดดีเป็นรมณีสถาน น้ำไหลรินไม่ขาดสายเหมาะแก่การปฏิบัติธรรม อย่างไรก็ตาม ภิกษุสงฆ์ไม่ควรสนทนากันเรื่องทำน้ำ เพราะจัดอยู่ในประเภทดิรัจฉานกถา(ม.ม.(ไทย) ๑๒/๓๔๖/๓๗๗,๑๒/๓๗๓/๔๐๙,ม.ม.(ไทย)๑๓/๒๒๓/๒๖๐,๑๓/๓๒๙/๓๙๘,๑๓/๔๗๗/ ๖๐๔,พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน)

ทำน้ำชื้อติมพรุ : ทำน้ำที่ถูกตั้งชื่อว่าติมพรุ, ทำน้ำสำหรับทำพิธีกรรมชื้อติมพรุ, ทำน้ำชื้อติมพรุ เป็น สถานที่สำหรับบูชาหรือทำพิธีกรรมแห่งหนึ่งในจำนวนหลายๆ แห่ง, ทราบได้จากคำพูดของ มาตลีเทพบุตรที่กล่าวเชิญชวนโกสิยเศรษฐีเพื่อให้ท่าน ดังที่ปรากฏในสุทธาโกชนชาดก(ว่าด้วย อาหารทิพย์)ตอนหนึ่งว่า "ก็บุคคลใดเข้าไปยังแหล่งน้ำบางแห่งแล้วบูชาที่แม่น้ำหลายสายบ้าง

ที่สระโบกขรณีชื่อว่าคยาบ่าง ที่ทำน้ำชื่อโถณะและทำน้ำชื่อติมพรุบ่าง ที่ห้วงน้ำใหญ่อันมี
กระแสเชี่ยวบ่าง"(ขุ.ชา.อสีติ.(ไทย)๒๘/๑๙๙/๑๑๖,ขุ.ชา.อสีติ.อ.(บาลี)๘/๑๙๙/๒๗๔)

ทำน้ำชื่อโถณะ : ทำน้ำที่ถูกตั้งชื่อว่าโถณะ, ทำน้ำสำหรับทำพิธีกรรมชื่อโถณะ, ทำน้ำชื่อโถณะ เป็น
สถานที่สำหรับบูชาหรือทำพิธีกรรมแห่งหนึ่งในจำนวนหลายๆ แห่ง, ทราบได้จากคำพูดของ
มาติเทพบุตรที่กล่าววิญชวณโกสิยเศรษฐีเพื่อให้ทาน ดังที่ปรากฏในสุทธาโกชนชาดก(ว่าด้วย
อาหารทิพย์)ตอนหนึ่งว่า "ก็บุคคลใดเข้าไปยังแหล่งน้ำบางแห่งแล้วบูชาที่แม่น้ำหลายสายบ่าง
ที่สระโบกขรณีชื่อว่าคยาบ่าง ที่ทำน้ำชื่อโถณะและทำน้ำชื่อติมพรุบ่าง ที่ห้วงน้ำใหญ่อันมี
กระแสเชี่ยวบ่าง" (ขุ.ชา.อสีติ.(ไทย)๒๘/๑๙๙/๑๑๖,ขุ.ชา.อสีติ.อ.(บาลี)๘/๑๙๙/๒๗๔)

ทานูปัตติ:ผลที่เกิดจากการให้ทาน,การเข้าถึงผลเพราะทานเป็นปัจจัย,ผลเป็นเครื่องถึงมีทานเป็นปัจจัย
, ในสังคีตีสสูตร(ว่าด้วยการสังคายนา) ตอนสังคีตีสหมวด ๘(ธรรมหมวดละ ๘ ประการ)เล่มที่
๑๑ และในทานูปัตติสูตร(ว่าด้วยผลที่เกิดจากการให้ทาน)เล่มที่ ๒๓ ระบุถึงผลที่เกิดจาก
การให้ทานไว้ตรงกันว่า มี ๘ ประการ เริ่มตั้งแต่การได้ไปบังเกิดในตระกูลมหาศาล มั่งคั่ง
ร่ำรวยพร้อมพร้อม การได้ไปบังเกิดเป็นเทวดาชั้นจาตุมหาราช ชั้นดาวดึงส์ ชั้นยามา ชั้นดุสิต
ชั้นนิมมานรดี ชั้นปรนิมมิตวสวัตติ จนกระทั่งบังเกิดเป็นเทพชั้นพรหมกายิกา (ที.ปา.(ไทย)
๑๑/๓๓๗/๓๔๕, อง.อภุจก.(ไทย) ๒๓/๓๕/๒๕๙,อง.อภุจก.อ.(บาลี)๓/๓๕/๓๕๖)

ทานูปัตติสูตร : พระสูตรว่าด้วยผลที่เกิดจากการให้ทาน พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ผลที่เกิดจากการให้
ทานมี ๘ คือ บุคคลบางคนให้ทาน คือ ข้าว น้ำ ผ้า ยาน ดอกไม้ ของหอม เครื่องลูบไล้ ที่นอน
ที่พัก และเครื่องประทีปแก่สมณพราหมณ์ ครั้นให้สิ่งใด ก็หวังสิ่งนั้นตอบแทน (๑) บางคนเห็น
พวกขัตติยมหาศาลเป็นต้น ผู้เฝ้าอ้อมพร้อมบ่าเรอตนอยู่ด้วยกามคุณ๕ (๒) บางคนสดับว่า
พวกเทวดาชั้นจาตุมหาราช มีอายุยืน มีผิวพรรณงาม มีความสุขมาก (๓) บางคนสดับว่า พวก
เทวดาชั้นดาวดึงส์ มีอายุยืนเป็นต้น (๔) บางคนสดับว่า พวกเทวดาชั้นยามา มีอายุยืนเป็นต้น
(๕) บางคนสดับว่า พวกเทวดาชั้นดุสิต มีอายุยืนเป็นต้น (๖) บางคนสดับว่า พวกเทวดาชั้น
นิมมานรดี มีอายุยืนเป็นต้น (๗) บางคนสดับว่า พวกเทวดาชั้นปรนิมมิตวสวัตติ มีอายุยืนเป็น
ต้น (๘) บางคนสดับว่า พวกเทวดาชั้นพรหมกายิกา มีอายุยืนเป็นต้น แล้วจึงมีความปรารถนา
ที่จะไปเกิดอยู่ร่วมกับท่านเหล่านั้น แล้วตั้งจิตอธิษฐานเจริญจิตเพื่อไปเกิดในที่นั้น ๆ หลังจาก
ตายแล้วก็ได้ไปเกิดร่วมกับท่านเหล่านั้นจริง

ผลที่เกิดจากการให้ทานของบุคคล ๗ จำพวกข้างต้น พระผู้มีพระภาคตรัสไว้สำหรับท่านผู้
มีศีล ไม่ใช่สำหรับผู้ทุศีล มโนปณิธานของท่านผู้มีศีลย่อมสำเร็จได้ เพราะเป็นผู้บริสุทธิ์ ส่วน
ผลที่เกิดจากการให้ทานของบุคคลที่ ๘ พระผู้มีพระภาคตรัสไว้สำหรับท่านผู้มีศีล ไม่ใช่สำหรับ
ผู้ทุศีล สำหรับผู้ปราศจากราคะ มโนปณิธานของท่านผู้มีศีลย่อมสำเร็จได้ เพราะเป็นผู้
ปราศจากราคะ (อง.อภุจก.(ไทย) ๒๓/๓๕/๒๕๒)

ทำปายาคะ:ทำน้ำชื่อปายาคะ, ทำเป็นที่อยู่ของนาคชื่อปายาคะ, ในมหาสมยสูตร(ว่าด้วยการประชุม
ครั้งใหญ่ของเทวดา) ระบุว่า ในมหาเทวสันนิบาตครั้งนั้นมีเทวดามาประชุมกันจำนวนมาก ทั้ง
เทวดาชั้นต่ำและเทวดาชั้นสูง ในจำนวนนี้มีนาคที่อาศัยอยู่ในทำปายาคะรวมอยู่ด้วย ดัง
ข้อความมีปรากฏว่า "อนึ่ง หมู่ นาคที่อยู่ ในสระนาภะและที่อยู่ในกรุงสาวตถิมาพร้อมด้วย

พวกนาคตั้งฉะ นาคกัมพลและนาคอัศตรก็มาด้วย และนาคที่อยู่ในท่าปายาคะก็มาพร้อมด้วยหมู่ญาติ....." (ที.ม.(ไทย)๑๐/๓๓๘/๒๖๖)

ท่าพระโคดม :ทำน้ำมีชื่อว่าท่าพระโคดม, ท่าที่พระพุทธเจ้าเสด็จข้ามแม่น้ำคงคา(จะ)ซึ่งมหาอำมาตย์คิดจะตั้งชื่อว่าท่าพระโคดม, ในมหาปริณิพพานสูตร(ว่าด้วยมหาปริณิพพาน) ตอนว่าด้วยการสร้างเมืองปาฏลีบุตร ระบุว่า มหาอำมาตย์สุนิระและมหาอำมาตย์วัสสการะชาวแคว้นมคธสร้างเมืองปาฏลีคามเพื่อป้องกันพวกเจ้าวัชชี วันหนึ่งได้ทูลนิมนต์พระพุทธเจ้าพร้อมพระสงฆ์สาวกไปยังที่พักเพื่อถวายภัตตาหาร เมื่อพระพุทธเจ้าเสวยเสร็จจอนุโมทนาแล้ว ตามส่งเสด็จไปถึงท่าข้ามฝั่งแม่น้ำคงคา แล้วเกิดความคิดในใจที่จะตั้งชื่อบริเวณที่พระพุทธเจ้าเสด็จข้ามนี้ว่า "ท่าพระโคดม" ดังมีข้อความปรากฏตอนหนึ่งว่า "ลำดับนั้น มหาอำมาตย์สุนิระและมหาอำมาตย์วัสสการะชาวแคว้นมคธ ตามเสด็จพระผู้มีพระภาคไปเบื้องพระฤษฏากค์ ด้วยคิดว่า "ประตู่ที่ท่านพระสมณโคดมเสด็จออกไปในวันนี้จะมีชื่อว่าประตู่พระโคดม ท่าที่พระองค์เสด็จข้ามแม่น้ำคงคาจะมีชื่อว่าท่าพระโคดม" (ที.ม.(ไทย)๑๐/๑๕๔/๘๘)

ท่าจรูจฉะ :ท่าเรือชื่อจรูจฉะ, ท่าออกเรือไปสู่ทะเลชื่อจรูจฉะ(บางข้อในเรื่องเดียวกันนี้มีชื่อว่าท่าจรูจฉา), ในสุปปารุกชาตก(ว่าด้วยพ่อค้าสุปปารกะ) ระบุว่า ท่าจรูจฉะ เป็นท่าเรือที่นำเรือไปผิตทาง หมายความว่า ถ้าพ่อค้าคนไหนต้องการแสวงหาทรัพย์ แต่โชคร้ายออกเรือจากท่าจรูจฉะ ก็จะหลงทิศทางนำเรือไปสู่ทะเลลึกอันน่าสะพรึงกลัว ดังข้อความตอนหนึ่งที่พ่อค้าสุปปารกะ(พระโพธิสัตว์)กล่าวกับพ่อค้าทั้งหลายว่า".....เมื่อเรือของพวกท่านผู้เป็นพ่อค้าแสวงหาทรัพย์ ออกไปจากท่าจรูจฉะ แล่นไปผิตทิศทาง ทะเลนี้เขาเรียกว่า นพมาลี"(ขุ.ชา. เอกาทสก.(ไทย)๒๗/๑๐๙/๓๗๒,๒๗/๑๑๑/๓๗๒,๒๗/๑๑๓/๓๗๒,๒๗/๑๑๕/๓๗๒,๒๗/๑๑๗/๓๗๓,๒๗/๑๑๙/๓๗๓)

ท่ามกลาง :ตรงกลาง, อยู่ตรงกลางระหว่างเบื้องต้นและที่สุด,ส่วนที่ไม่โน้มไปข้างใดข้างหนึ่ง, คำว่า "ท่ามกลาง(มชฺฌม)" เป็นสำนวนที่มีใช้บ่อยในพระพุทธศาสนา ทั้งที่เกี่ยวกับตัวบุคคล เช่น ท่ามกลางสงฆ์ ท่ามกลางบริษัท ท่ามกลางฝูงชน, ทั้งที่เกี่ยวกับธรรม เช่น ธรรมะมีความงามในท่ามกลาง, ทั้งที่เกี่ยวกับสภาพแวดล้อม เช่น ต้นไม้ขึ้นท่ามกลางวิหาร ท่ามกลางภูเขา เป็นต้น, ในพรหมายุสูตร(ว่าด้วยพราหมณ์ชื่อพรหมายุ)กล่าวถึงพุทธธรรมว่ามีความงาม ๓ ประการ คือ มีความงามในเบื้องต้น มีความงามในท่ามกลาง และมีความงามในที่สุด(ม.ม.(ไทย)๑๓/๓๘๓/๔๗๒), ในโฆทานญาณนิตเทศ(แสดงญาณในโฆทาน) อธิบายเบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุดแห่งปฐมฌานว่า "ความหมดจดแห่งปฏิบัติเป็นเบื้องต้นแห่งปฐมฌาน ความเพิ่มพูนอุเบกขาเป็นท่ามกลางแห่งปฐมฌาน ความร่าเริงเป็นที่สุดแห่งปฐมฌาน" (ขุ.ป.(ไทย)๓๑/๑๕๘/๒๔๓)

ทามริกะ,เพชรฆาต :เพชรฆาตฆ่าโจรชื่อทามริกะ,คนฆ่าโจรชื่อทามริกะ,เปรตผู้เคยเป็นเพชรฆาตฆ่าโจรชื่อทามริกะ, ในปาราชิกสิกขาบทที่ ๔(ว่าด้วยการกล่าวอวดอุตริมนุสสรธรรม) ตอนอนาปัตติวาร(ไม่เป็นอาบัติ) ภิกษุทั้งหลายกล่าวหาพระโมคคัลลานะว่าอวดอุตริมนุสสรธรรมในเรื่องที่ท่านพูดว่าเห็นกพันธเปรตรูปร่างน่าเกลียดน่ากลัวลอยอยู่ในอากาศ พระพุทธเจ้าตรัสรับรองว่า "ภิกษุทั้งหลาย สาวกทั้งหลายที่มีจักขุญาณก็ยังมีอยู่ เพราะสาวกที่รู้ที่เห็นนี้เป็นพยานได้ เมื่อก่อนเราก็เห็นกพันธเปรตนั้นแต่ไม่พยากรณ์ เพราะการพยากรณ์นั้นจะไม่เป็น

ประโยชน์เกื้อกูลข้าจะเป็นทุกข์ยาวนานแก่ผู้ที่ไม่เชื่อเรา ภิภุขุทั้งหลาย เปรตนั้นเคยเป็น เพชฌฆาตฆ่าโจรชื่อ**ทามริกะ**อยู่ในกรุงราชคฤห์ เพราะผลกรรมนั้น จึงตกนรกหมกไหม้อยู่ หลายร้อยปี หลายพันปี หลายแสนปีแล้วได้มีอัฐภาพเช่นนี้ เพราะเศษกรรมที่ยังเหลือ โมคคัล ลานะกล่าวจริงจึงไม่ต้องอาบัติ”(วิ.มหา.(ไทย) ๑/๒๓๐/๒๓๙)

ทามลิเทพบุตร :เทพบุตรชื่อว่าทามลิ, ทามลิเทพ, ในทามลิสสูตร(ว่าด้วยทามลิเทพบุตร) ระบุว่า ทามลิ เทพบุตรได้มาเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าในยามราตรีที่วัดพระเชตุวัน กรุงสาวัตถี สนทนาธรรมกัน เรื่องพราหมณ์ผู้สิ้นอาสวะ, ทามลิเทพบุตรกราบทูลพระพุทธเจ้าว่า "พราหมณ์ผู้ไม่เกียจคร้าน พึงทำความเพียรนี้ เพราะละกามทั้งหลายได้(และ)เพราะความเพียรนั้นเขาจึงไม่หวังภพ", พระผู้มีพระภาคตรัสว่า "**ทามลิเทพบุตร** กิจไม่มีแก่พราหมณ์ เพราะพราหมณ์ทำกิจเสร็จแล้ว ครอบงำโดยบุคคลยังไม่ได้ทำจอดในแม่น้ำทั้งหลาย ครอบงำนั้นเขายังต้องเพียรด้วยตัวเองทุกอย่าง แต่เมื่อได้ทำจอดแล้ว ยืนอยู่บนบก เขาเป็นผู้ถึงฝั่งแล้วจึงไม่ต้องเพียรอีก **ทามลิเทพบุตร** นี้ เป็นข้ออุปมาสำหรับพราหมณ์ผู้สิ้นอาสวะแล้ว ผู้มีปัญญาเครื่องบริหาร ผู้มีฉาน เพราะเขาถึง ที่สุดแห่งชาติและมรณะ เป็นผู้ถึงฝั่งแล้วจึงไม่ต้องเพียร" (ส.ส.(ไทย)๑๕/๘๖/๙๐)

ทามลิสสูตร :พระสูตรว่าด้วยทามลิเทพบุตร สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน ทาม ลิเทพบุตรกราบทูลว่า พราหมณ์ผู้ไม่เกียจคร้านพึงทำความเพียร เพราะละกามได้เขาจึงไม่ต้อง เพียรอีก

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า พราหมณ์ไม่มีกิจ เพราะเสร็จกิจแล้ว บุคคลจะต้องเพียรด้วย ตนเองจนกว่าจะได้ทำจอดในแม่น้ำต่อเมื่อได้ทำจอดยืนอยู่บนบกแล้วจึงไม่ต้องเพียรอีก (ส.ส. (ไทย) ๑๕/๘๖/๙๐)

ทายก :ผู้ให้(ขาย), ผู้ถวายสิ่งของ, ทายก โดยทั่วไป หมายถึง ผู้ถวายจตุปัจจัยไทยธรรมแก่ภิกษุ สามเณร ถ้าเป็นหญิงเรียกว่า "ทายิกา" ตรงกันข้ามกับคำว่า "ปฎิกาทก" หมายถึง ผู้รับ ได้แก่ ภิกษุสงฆ์สามเณร, คำว่า "ทายก" เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนาในหลายมิติ เช่น ในกฎกัณฑ์ต สสูตร กล่าวถึงพระมหาวชิตราชว่าทรงเป็นทายก ทานบติ ไม่ใช่มีเพียงศรัทธา แต่สามารถ บริจาคได้ด้วย, (ที.สี.(ไทย)๙/๓๔๐/๑๓๓,๙/๓๔๔/๑๔๐,๙/๓๔๔/๑๔๑), ในสังคีตีสสูตร และใน ทักขินาวิภังคสูตร และในทีอื่นๆ กล่าวถึงทักขินาวิสุทธิ ๔ อย่าง คือ (๑) ทานบางอย่าง บริสุทธิ์ฝ่ายทายก ไม่บริสุทธิ์ฝ่ายปฎิกาทก (๒)บางอย่างบริสุทธิ์ฝ่ายปฎิกาทก ไม่บริสุทธิ์ฝ่าย ทายก (๓)บางอย่างไม่บริสุทธิ์ทั้งฝ่ายทายกและฝ่ายปฎิกาทก (๔)บางอย่างบริสุทธิ์ทั้งฝ่าย ทายกและฝ่ายปฎิกาทก. ทายกผู้ถวายสิ่งของแก่ปฎิกาทกผู้บริสุทธิ์มีคุณธรรมย่อมมีอานิสงส์ มาก, ทายกผู้ถวายโภชนะได้ชื่อว่าให้ฐานะ ๔ (อายุ วรรณะ สุขะ พละ) แก่ปฎิกาทก, ทายก ผู้ทำบุญอุทิศให้แก่เปตชน แม้ตนเองก็เป็นผู้ไม่ไร้ผล เป็นต้น (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๑๓/๒๙๕, ม.ม.ุ.(ไทย)๑๒/๓๖๓/๔๐๐,๑๒/๔๑๕/๔๕๒, ม.อ.ุ.(ไทย)๑๔/๓๘๑/๔๓๐, อง.เอกก.(ไทย)๒๐/ ๓๑๔/๔๑,อง.ทุก.(ไทย)๒๐/๓๖/๓๙,อง.จตุตถ.(ไทย)๒๑/๕๙/๙๗,๒๑/๗๘/๑๒๓,อง.ปถก.(ไทย)๒๒/๓๑/๔๕,๒๒/๓๔/๕๔,๒๒/๓๗/๕๘,อง.ฉก.(ไทย)๒๒/๓๗/๔๘๖, พุ.อิต.(ไทย)๒๕/ ๒๖/๓๗๑,พุ.เปต.(ไทย)๒๖/๑/๑๖๗,๒๖/๒/๑๖๗,อภิ.ก.(ไทย)๓๗/๔๘๖/๕๑๖,๓๗/๘๐๐/ ๘๓๕)

ทนายทนาย : ผู้ให้(ชายและหญิง), อุบาสกอุบาสิกาผู้ถวายจตุปัจจัยแก่พระสงฆ์สามเณร,(ทนาย=ผู้ให้ฝ่ายชาย, ทนายิกา=ผู้ให้ฝ่ายหญิง), ในปีติวิมาน(ว่าด้วยวิมานสี่เหลี่ยมที่เกิดขึ้นแก่หญิงผู้ถวายดอกบวบขม) ท้าวหมขวานเทพกฤษณูร เห็นวิมานอันพร้อมด้วยทิพยสมบัติที่เทพธิดาได้รับด้วยผลแห่งกุศลกรรมคือบูชาพระบรมสารีริกธาตุด้วยดอกบวบขม ๔ ดอก จึงกล่าวเชิญชวนให้บูชาตาม ดังข้อความตอนหนึ่งว่า “.มาเถิด...พระตถาคตทั้งหลายทรงอุบัติมาเพื่อประโยชน์แก่ชนมากหนอ **ทนายทนายิกา**ทั้งหลายถวายสักการบูชาแล้วได้ไปสวรรค์”,ในจตุราสตีตีสหัสพรพราหมณ์กัญญาเถรีนมปทาน(ประวัติในอดีตชาติของพระเถรีพราหมณ์กัญญา ๘๔,๐๐๐ รูป) ระบุว่า พระเถรีทั้งหลายได้ทำบุญถวายมหาทานไว้ในอดีตชาติ จึงส่งผลให้เกิดในตระกูลที่มั่งคั่งร่ำรวย แม้ออกบวชแล้วก็มีทนายทนายิกาทั้งหลายนำจีวร บิณฑบาต เสนาสนะ และศิลาปัจจัยเภสัชบริขารมาถวาย(ขุ.วิ.(ไทย)๒๖/๘๐๗/๙๒,ขุ.อป.(ไทย)๓๓/๕๓/๕๒๖)

ทนายบาล : คนเฝ้าสวน, คนรักษาสวน, ผู้รักษาป่า, ในปาจิณวังสหายคณนถา(ว่าด้วยการเสด็จไปปาจิณวังสหายวัน) ระบุว่า นายทนายบาล(คนเฝ้าสวน) ได้กราบทูลไม่ให้พระพุทธเจ้าเสด็จเข้าไปยังปาจิณวังสหายวัน เพราะมีพระอนุรุทธะ พระนันทิยะ และพระกิมพิละ พานักปฏิบัติธรรมอยู่เกรงจะไม่สงบ ท่านพระอนุรุทธะเห็นดังนั้น จึงได้บอกคนสวนว่า “อย่าได้ห้ามเลย พระองค์ทรงเป็นพระศาสดาของพวกเรา”,(วิ.ม.(ไทย)๕/๔๖๖/๓๕๖), ในมหาปทานสูตร(ว่าด้วยพระประวัติของพระพุทธเจ้า ๗ พระองค์)ตอนคู่พระอัครสาวก ระบุว่านายทนายบาลว่า เป็นผู้ทีพระวิปัสสีพุทธเจ้ารับสั่งให้ไปบอกราชโอรสพระนามว่าชัณฑะและบุตรบุโรหิตชื่อติสสะว่าพระองค์เสด็จมาถึงเมืองพันธุมดีแล้ว(ที.ม.(ไทย)๑๐/๗๓/๔๑), ส่วนในจุฬโคสิงคสูตร(ว่าด้วยเหตุการณ์ในโคสิงคศาลวัน สูตรเล็ก) มีเนื้อเรื่องคล้ายกับในปาจิณวังสหายคณนถา เปลี่ยนเฉพาะสถานที่เสด็จไป จากปาจิณวังสหายวันเป็นโคสิงคศาลวัน และระบุว่านายทนายบาลในฐานะผู้รักษาป่า(คำแปล) (ม.ม.(ไทย)๑๒/๓๒๕/๓๕๗)

ทนายปัสสอุทยาน : อุทยานชื่อทนายปัสสะ, สวนชื่อทนายปัสสะ, อุทยานที่สนทนาธรรมกันระหว่างสังกัจจายีกับพระเจ้าพรหมทัตชื่อทนายปัสสะ, ในสังกัจจายก(ว่าด้วยสังกัจจายี) ระบุว่าทนายปัสสอุทยานเป็นสถานที่สนทนาธรรมกันระหว่างสังกัจจายีโพธิสัตว์กับพระเจ้าพรหมทัต เรื่องคติที่ไปของผู้ประพฤติล่วงธรรมทั้งหลาย, พระเจ้าพรหมทัตตรัสถามว่า คนผู้ประพฤติล่วงธรรมทั้งหลายเช่นกับพระองค์จะไปแล้วจะไปสู่คติเช่นไร ท่านสังกัจจายีได้ทูลตอบปัญหาในเรื่องนี้อย่างละเอียด เริ่มตั้งแต่ล่วงธรรมเล็กน้อยจนถึงล่วงธรรมหนักเช่นฆ่าบิดามารดาจะต้องไปตกนรกขุมไหน เสวยผลกรรมอย่างไร แล้วทรงแนะนำให้พระราชอาชญากรรมอันเป็นหนทางปลอดภัยที่จะไม่ต้องไปเสวยผลกรรมในคติอันชั่วร้าย(ขุ.ชา.สกุฎฐิ.(ไทย)๒๘/๗๓/๔๕,๒๘/๗๖/๔๖,๒๘/๗๘/๔๖)

ทนายาท : ผู้สืบสันดาน,ผู้สืบสกุล, โดยปริยายหมายถึงผู้รับหรือผู้อยู่ในฐานะที่จะรับตำแหน่งหน้าที่ต่อจากบุคคลอื่น, ในอัครคัมภีร์สูตร(ว่าด้วยต้นกำเนิดของโลก) พระพุทธเจ้าตรัสถามสามเณรว่า เสนาะและสามเณรภาทวาชะว่า "พวกเธอออกจากตระกูลพราหมณ์มาบวชเป็นบรรพชิต พวกพราหมณ์ไม่ด่าไม่บริภาษหรือ" สามเณรทั้งสองทูลตอบว่า "ถูกพวกพราหมณ์ด่าอย่างเหยียดหยาม เนื่องจากพวกพราหมณ์เห็นว่าพวกตนเป็นวรรณะที่ประเสริฐที่สุด เป็นผู้ที่พระพรหมสร้างขึ้น เป็นทนายาทของพระพรหม", (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๑๑๔/๘๕,๑๑/๑๑๖/๘๗),

ในฉติสาปฏิจฉาทนต์(ว่าด้วยการปิดป้องทศ ๖) มีหลักคำสอนให้บุตรประพุดิตนให้เหมาะสมที่จะเป็นทายาท,(ที.ปา.(ไทย)๑๑/๒๖๗/๒๑๒, ในอัมมทายาทสูตร(ว่าด้วยทายาทแห่งธรรม) พระพุทธเจ้าตรัสสอนให้ภิกษุทั้งหลายเป็นธรรมทายาท ไม่พึงเป็นอามิสทายาท (ม.ม.(ไทย)๑๒/๑๖๗/๑๖๙), ในที่อื่นๆ กล่าวถึงทายาทในฐานะผู้รับทรัพย์มรดกสืบต่อบ้าง ทายาทของพระพรหมบ้าง ทายาททางธรรมหรือทายาททางพระศาสนาบ้าง(ม.ม.(ไทย)๑๓/๓๐๗/๓๗๐,๑๓/๓๑๗/๓๘๓,๑๓/๔๐๒/๕๐๓,อง.จตุกก.(ไทย)๒๑/๖๑/๑๐๓,๒๑/๒๕๗/๓๗๔, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน)

ทายาทในพระสัทธรรม:ผู้สืบทอดในพระสัทธรรม, ผู้เป็นธรรมทายาท, ผู้สืบทอดหลักธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้า, ในนันทกเถราปทาน(ประวัติในอดีตชาติของพระนันทกเถระ) พระเถระได้สั่งสมบุญบารมีไว้ตั้งแต่สมัยของพระสยัมภูปัจเจกพุทธเจ้าพระนามว่าอนุรุทธะ หลังจากภพนั้นมา ท่านเกิดในภพภูมิที่ดี จนกระทั่งมาถึงชาติปัจจุบัน ท่านได้ออกบวชแล้วสำเร็จเป็นพระอรหันต์สิ้นอาสวะมีทิพยจักขุ จึงได้ประกาศตนว่า เป็นทายาทในพระสัทธรรม ดังข้อความตอนหนึ่งที่ท่านกล่าวไว้ว่า “ชาติก่อนข้าพเจ้าละได้แล้ว ข้าพเจ้าเป็นโอรสของพระพุทธเจ้า และเป็นทายาทในพระสัทธรรม นี่เป็นผลแห่งการบูชาพระพุทธเจ้า”(ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๑๗๕/๖๗๗)

ทารก,ทารกในครรภ์ :เด็กที่ยังไม่เตี้ยงสา, เด็กเล็กๆ, เด็กแบเบาะ, ส่วนทารกที่ยังไม่คลอดออกมาจากท้องมารดา เรียกว่า ทารกในครรภ์, ในมหาตมมหาสังขยสูตร(ว่าด้วยความสิ้นตัณหา สูตรใหญ่) ตอนว่าด้วยองค์ประกอบแห่งการเกิดในครรภ์ ระบุว่า มารดาเยี่ยมรักษาทารกในครรภ์ ๙ เดือนบ้าง ๑๐ เดือนบ้าง จึงคลอดทารกนั้นออกมา, ในอังกุสิมาลสูตร(ว่าด้วยโจรสลัดอังกุสิมาล) ตอนพระองค์สิมาลโปรดหญิงมีครรภ์ พระพุทธเจ้าตรัสบอกพระองค์สิมาลให้ไปกล่าวสัจจวาจาต่อหน้าหญิงมีครรภ์เพื่อให้นางคลอดทารกโดยสวัสดิ์ด้วยพระดำรัสที่ว่า “อังกุสิมาล ถ้าเช่นนั้น เธอจงเข้าไปหาสตรีนั้นถึงที่อยู่แล้วกล่าวอย่างนี้ว่า “น้องหญิง ตั้งแต่อาตมภาพเกิดมาโดยอริยชาติ ไม่เคยรู้ว่า จงใจปลงชีวิตสัตว์เลย ด้วยสัจจวาจาฉัน ขอความสวัสดิ์จึงมีแก่เธอ ขอความสวัสดิ์ จึงมีแก่ทารกในครรภ์ของเธอเกิด”(ยโตหัง ภคินี...), ในอุรคเปตวัตถุ(เรื่องเปรตผู้จากไปเหมือนงูลอกคราบ) ท่านเปรียบเทียบความเศร้าโศกของผู้เศร้าโศกถึงคนที่ล่วงลับไปแล้วว่าเป็นเหมือนทารกร้องไห้อยากได้ดวงจันทร์ (ม.ม.(ไทย)๑๒/๔๐๘/๔๔๔,(ม.ม.(ไทย)๑๓/๓๕๑/๔๒๘, ขุ.เปต.(ไทย)๒๖/๙๑/๑๘๒, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน)

ทารกชั้นสูตร :พระสูตรว่าด้วยกองพิน พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ ภูเขาชิลมกุฏ เขตกรุงราชคฤห์ เวลาเช้าพระสารีบุตรขณะที่ลงจากภูเขาชิลมกุฏ เห็นกองพินใหญ่ในที่แห่งหนึ่ง จึงยกขึ้นเป็นเหตุ กล่าวกับภิกษุทั้งหลายว่า ภิกษุผู้มีฤทธิ์บรรลุความชำนาญทางใจ เมื่อต้องการ พึงน้อมจิตถึงกองพินใหญ่โน้นให้เป็นดินก็ได้ ให้เป็นน้ำก็ได้ ให้เป็นไฟก็ได้ ให้เป็นลมก็ได้ ให้เป็นของงามก็ได้ ให้เป็นของไม่งามก็ได้ เพราะกองพินใหญ่นั้นมีธาตุทั้ง ๖ ชนิด คือ ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ สุธาตุ (ธาตุขาม) อสุธาตุ (ธาตุไม่ขาม) (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๔๑/๔๙๓)

ทารกชั้นโธปมสูตร* (ปฐม) : พระสูตรว่าด้วยอุปมาด้วยขนไม้ (สูตรที่ ๑) พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ ฝั่งแม่น้ำคงคา เขตกรุงโกสัมพีได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ถ้าขนไม้ไม่ลอยเข้ามาใกล้ฝั่งนี้หรือฝั่งโน้น ไม่จมกลางแม่น้ำ ไม่เกยตื้น ไม่ถูกมนุษย์นำไป ไม่ถูกอมมนุษย์นำไป ไม่

ถูกเกลียน้ำวานดูตไว้ ไม่ผู้ภายใน ขอนไม้นั้นก็จักลอยไปสมุทรได้ เพราะกระแสแม่น้ำคงคา ลุ่มไปสู่สมุทรฉันใด เธอทั้งหลายก็ฉันนั้น ถ้าไม่เข้ามาใกล้ฝั่งนี้คืออายตนะภายใน ๖ ไม่เข้าไปใกล้ฝั่งโน้นคืออายตนะภายนอก ๖ ไม่จมในท่ามกลางคืออนันทราคะ(ความกำหนดด้วยอำนาจความยินดี) ไม่เกยตื้นคือการถือตัว ไม่ถูกมนุษย์จับไว้คือไม่อยู่คลุกคลี เพลิดเพลิน เสร้าโศกกับพวกคฤหัสถ์ไม่ถูกมนุษย์เข้าสิงคือไม่ประพาศพรหมจรรย์ปรารถนาเป็นเทพ ไม่ถูกเกลียน้ำวานคือกามคุณ ๕ ดูตไว้ ไม่เป็นผู้เฝ้าภายในคือไม่เป็นผู้ทุกศีล มีธรรมเลวทราม ไม่สะอาด มีความประพาศที่น่ารังเกียจ มีการทำงานปกปิด ไม่ใช่สมณะ แต่ปฏิญาณว่าเป็นสมณะ ไม่ใช่พรหมจารี แต่ปฏิญาณว่าเป็นพรหมจารี เฝ้าภายใน ชุ่มด้วยราคะ เป็นเหมือนหยากเยื่อ เมื่อเป็นเช่นนี้ เธอทั้งหลายก็จักจมไปสู่นิพพานได้ เพราะสัมมาทิฏฐินั้น

ขณะนั้น นายันทโคบาลได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคว่า ข้าพระองค์จักไม่เข้ามาใกล้ฝั่งนี้ จักไม่เข้าไปใกล้ฝั่งโน้นเป็นต้นแล้วขอบรรพชาอุปสมบท หลังจากได้บรรพชาอุปสมบทหลีกออกไปอยู่คนเดียว ไม่นานก็ได้เป็นพระอรหันต์ (ส.สพ.ไทย) ๑๘/๒๔๑/๒๔๒)

ทารุกขันโรปมสูตร^๑ (หุติย) : พระสูตรว่าด้วยอุปมาด้วยขอนไม้ (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณวัดพระเชตุวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายโดยนัยแห่งปฐมทารุกขันโรปมสูตรในวรรคนี้ เมื่อท่านพระกิมมิละทูลถามถึงเรื่องเหล่านั้นขึ้น จึงตรัสเปรียบเทียบพร้อมทั้งอธิบาย โดยนัยแห่งปฐมทารุกขันโรปมสูตรในวรรคนี้ (ส.สพ.ไทย) ๑๘/๒๔๒/๒๔๕)

ทารุกัมมิโกสูตร : พระสูตรว่าด้วยคหบดีชื่อทารุกัมมิกะ พระผู้มีพระภาคตรัสถามทารุกัมมิคคหบดีว่า ท่านยังให้ท่านประจำตระกูลอยู่หรือไม่ เมื่อคหบดีกราบทูลว่า ยังให้อยู่ และให้แก่ภิกษุผู้เป็นพระอรหันต์ หรือผู้บรรลอรหัตตมรรค ผู้อยู่ป่าเป็นวัตร ผู้เที่ยววิณฑบาทเป็นวัตร ผู้ทรงผ้าบังสุกุลเป็นวัตร จึงตรัสว่า ท่านเป็นคฤหัสถ์อยู่ครองเรือน นอนเบียดเสียดบุตร ใช้สอยผงแก่นจันทน์ ทัดทรงดอกไม้ของหอมและเครื่องลูบไล้ ยินดีทองและเงินอยู่ ฟังรู้ซึ้งนี้ไต่ยากว่า ใครเป็นพระอรหันต์หรือเป็นผู้บรรลอรหัตตมรรค แล้วตรัสว่า ภิกษุ ๖ จำพวก คือ ภิกษุ (๑) ผู้อยู่ป่าเป็นวัตร (๒) ผู้อยู่ใกล้บ้าน (๓) ผู้เที่ยววิณฑบาทเป็นวัตร (๔) ผู้รับนิมนต์ (๕) ผู้ทรงผ้าบังสุกุลเป็นวัตร (๖) ผู้ทรงคหบดีจีวร แล้วทรงอธิบายภิกษุแต่ละจำพวกว่า ถ้ามีธรรมฝ่ายชั่ว คือเป็นผู้ฟุ้งซ่าน ถือตัว โลเล ปากกล้า พุดพรั่าเพ้อ หลงลืมสติ ไม่มีสัมปชัญญะ มีจิตไม่ตั้งมั่น มีจิตกวัดแกว่ง ไม่สำรวมอินทรีย์ ก็จะถูกตีเตียน ในทางตรงกันข้าม ถ้ามีคุณธรรม ซึ่งตรงกันข้ามกับธรรมฝ่ายชั่ว ก็จะได้รับสรรเสริญ ตรัสว่า เชิญท่านถวายทานเพื่อสงฆ์เถิด เมื่อท่านถวายทานเพื่อสงฆ์อยู่ จิตจักเลื่อมใส หลังจากตายแล้ว ท่านจะไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์ คหบดีกราบทูลว่า ข้าพระองค์จักถวายทานเพื่อสงฆ์ตั้งแต่วันนี้เป็นต้นไป (อง.ฉก.ไทย) ๒๒/๕๙/๕๕๒)

ทารุกัมมิกะ,คหบดี : คหบดีชื่อทารุกัมมิกะ, ทารุกัมมิคคหบดี, ทารุกัมมิกะ หมายถึงอุบาสกผู้ประกอบอาชีพขายฝืน, ในทารุกัมมิโกสูตร(ว่าด้วยคหบดีชื่อทารุกัมมิกะ)ระบุว่า ทารุกัมมิคคหบดี ได้มาเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าขณะประทับอยู่ ณ คิณชกาฬสธาราม และได้สนทนากันเรื่องการถวายทาน ทารุกัมมิกะกราบทูลว่าตนเองได้ถวายทานประจำตระกูล ทั้งทานนั้นยังเป็นการถวายในพระอรหันต์ หรือผู้บรรลอรหัตตมรรค ผู้อยู่ป่าเป็นวัตร ผู้เที่ยววิณฑบาทเป็นวัตร และผู้ทรงผ้าบังสุกุลเป็นวัตร,พระพุทธเจ้าตรัสคุณสมบัติของภิกษุผู้ควรถูกตีเตียนและที่ควรได้รับการ

สรรเสริญให้ฟัง แล้วตรัสให้ทาร์กัมมิกะมีความมั่นคงในการถวายสังฆทานสืบต่อไป(อง.ฉก.ก.
(ไทย)๒๒/๕๙/๕๕๒,อง.ฉก.ก.อ. (บาลี) ๓/๕๙/๑๔๔)

ทาร์กัมมิกะ : คุร่าย, โหดร้าย, ร้ายกาจ, ในอปมณกสูตร(ว่าด้วยการปฏิบัติไม่ผิด) พระพุทธเจ้าตรัสถึงบุคคล
๔ ประเภท คือ (๑)เป็นผู้ทำตนให้เดือดร้อน หมั่นประกอบในการทำตนให้เดือดร้อน (๒)เป็น
ผู้ทำผู้อื่นให้เดือดร้อน หมั่นประกอบในการทำผู้อื่นให้เดือดร้อน (๓)เป็นผู้ทำตนให้เดือดร้อน
หมั่นประกอบในการทำตนให้เดือดร้อน และเป็นผู้ทำผู้อื่นให้เดือดร้อน หมั่นประกอบในการ
ทำผู้อื่นให้เดือดร้อน (๔)เป็นผู้ไม่ทำตนให้เดือดร้อน ไม่หมั่นประกอบในการทำตนให้เดือดร้อน
และเป็นผู้ไม่ทำผู้อื่นให้เดือดร้อน ไม่หมั่นประกอบในการทำผู้อื่นให้เดือดร้อน, ใน ๔ จำพวกนี้
บุคคลประเภทชอบทำการทาร์กัมมิกะ จัดอยู่ในประเภทที่ ๒ , ส่วนในเสริสสภิมาณ(ว่าด้วยวิมาน
ไม้ซีกที่เกิดขึ้นแก่เจ้าปายาสี)ระบุดังความทาร์กัมมิกะโหดร้ายในทางทะเลทรายที่พวกพ่อค้าได้รับ
ตั้งข้อความที่มีปรากฏว่า “ในทางทะเลทรายนี้ ไม่มีผลไม้ ไม่มีเผือกมัน ไม่มีเชื้อไฟ ในทาง
ทะเลทรายนี้ จักหาอาหารได้แต่ที่ไหน นอกจากฝุ่นและทรายที่แดดแผดเผาทั้งร้อนทั้งทาร์กัมมิกะ”
(ม.ม.(ไทย)๑๓/๑๐๖/๑๑๓,ช.วิ.(ไทย)๒๖/๑๒๓๑/๑๕๕,พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน)

ทาร์กัมมิกะ: พระสูตรว่าด้วยลาภสักการะและความสรรเสริญเป็นสิ่งทาร์กัมมิกะ พระผู้มีพระภาคขณะ
ประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ลาภสักการะและความสรรเสริญเป็น
สิ่งทาร์กัมมิกะผิดร้าย หยาบคายและเป็นอันตรายต่อการบรรลุธรรม (ส.นิ.(ไทย)๑๖/๑๕๗/๒๖๕)

ทาร์กัมมิกะ: นักบวชผู้นิยมใช้บาตรไม้, ดินแดนที่เรียกว่าชมพูทวีปในสมัยครั้งพุทธกาลมีนักบวชอยู่
หลายจำพวก เช่น นักบวชเปลือย, นักบวชชฎิล นักบวชปริพาชก เป็นต้น แต่ละจำพวกก็คิด
ว่าพวกตนดีและเก่งเหนือกว่าพวกอื่น ไม่มีใครยอมใครง่ายๆ จึงมีเหตุการณ์ทำประลองกันอยู่
บ่อยครั้ง, นักบวชจำพวกทาร์กัมมิกะก็เป็นหนึ่งในจำนวน, ในมหาสิสุต(ว่าด้วยเจ้าลิจฉวีชื่อ
มหาสิ) และในชาลียสูตร(ว่าด้วยปริพาชกชื่อชาลียะ) ระบุดัง ครั้งทีพระพุทธเจ้าประทับอยู่ที่
โฆสิตาราม กรุงโกสัมพี มีนักบวช ๒ รูป คือ มณฑลปริพาชกและชาลียปริพาชกซึ่งเป็นศิษย์
ของพวกทาร์กัมมิกะ(นักบวชผู้นิยมใช้บาตรไม้)มาเข้าเฝ้าและสนทนาธรรมกันเรื่องชีวิตกับ
สรีระ,(ที.สี.(ไทย)๙/๓๗๖/๑๕๗,๙/๓๗๘/๑๕๙),ในปาฎิกสูตร(ว่าด้วยนักบวชเปลือยชื่อปาฎิก
บุตร)ตอนเรื่องอิทธิปาฎิกหาริย์ ระบุดัง ชาลียปริพาชกผู้เป็นศิษย์ของทาร์กัมมิกะ(นักบวชผู้นิยม
ใช้บาตรไม้)เป็นผู้เข้าไปปลอบโยนนักบวชเปลือยปาฎิกบุตรที่อารามของดินทุกขานุปริพาชก
ให้รู้จักประมาณตนเอง ไม่ควรคิดไปแข่งขันกับพระพุทธเจ้า(ที.ปา.(ไทย)๑๑/๒๖/๒๐,๑๑/
๒๓/๒๒,๑๑/๒๙/๒๓,๑๑/๓๐/๒๔,๑๑/๓๑/๒๔,๑๑/๓๒/๒๕,๑๑/๓๓/๒๕)

ทาร์กัมมิกะ: เรื่องนายทาร์กัมมิกะพระผู้มีพระภาคตรัสพระคาถานี้แก่พระราช และนายทาร์กัมมิกะ
กัมมิกะ พร้อมครอบครัวดังนี้ เหล่าพระสาวกของพระโคตม มีสติตั้งมั่นในพระพุทธเจ้าเป็นนิตย
ทั้งกลางวันและกลางคืน ชื่อว่าตื่นด้วยดีอยู่เสมอ เหล่าพระสาวกของพระโคตม มีสติตั้งมั่นใน
พระธรรมเป็นนิตยทั้งกลางวันและกลางคืนชื่อว่าตื่นด้วยดีอยู่เสมอ(ช.ธ.(ไทย)๒๕/๒๙๖/๑๒๕)

ท้าวเวร(เวสสุวรรณ) : ท้าวเวสสุวรรณ, ท้าวเวร คืออีกชื่อหนึ่งของท้าวเวสสุวรรณ เทพเจ้าแห่ง
ยักษ์, ท้าวเวรเป็นหนึ่งในจาตุมหาราช ได้แก่ (๑)ท้าวอถรรุ อยู่ทางทิศตะวันออก (๒)ท้าว
วิรุพหก อยู่ทางทิศใต้ (๓)ท้าววิรูปักษ์ อยู่ทางทิศตะวันตก (๔)ท้าวเวร อยู่ทางทิศเหนือ,
รายละเอียดเกี่ยวกับท้าวเวรที่ปรากฏในคัมภีร์,ในมหาสมยสูตร(ว่าด้วยการประชุมครั้งใหญ่

ของเทวดา) ระบุว่า ท้าวภูเวรปกครองทิศเหนือ เป็นหัวหน้าของพวกยักษ์ (ที.ม.(ไทย)๑๐/๓๓๖/๒๖๕), ในอาถรรพณ์สุตรา(ว่าด้วยมนต์เครื่องรักษาชื่ออาถรรพณ์) ระบุว่า ท้าวภูเวร มหาราช มีราชธานีชื่อวิสาขา ฉะนั้น มหาชนจึงเรียกท้าวภูเวรมหาราชว่า “ท้าวเวสสุวรรณ” (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๒๘๑/๒๒๘,๒๘๑/๒๔๒),ในปิฎกธรรมาสังกัต(เรื่องปรตตักดาแปง) ระบุว่า ท้าวมหาราชทั้ง ๔ มีท้าวภูเวรเป็นต้น เป็นผู้รักษาโลก มีบริวารยศ ควรแก่การบูชา(ขุ.เปต.(ไทย) ๒๖/๑๑/๑๖๙), ในวิรุทธชาดก(ว่าด้วยวิรุทธบัณฑิตบำเพ็ญสังขารมี) ระบุว่า ท้าวภูเวร เวสสุวรรณผู้เรืองยศเป็นใหญ่แห่งหม้อยักษ์มีอำมาตย์คู่ชีพชื่อว่าปุณณกยักษ์(ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๑๖๔๒/๔๔๔, ๑๓๖๙/๓๙๕, ๑๓๗๘/๓๙๗)

ท้าวติมพรคันธรรพราช : คันธรรพเทวราชผู้มีพระนามว่าติมพร, เทวราชคณธรรพพระนามว่าติมพร, ในมหาสมยสูตร(ว่าด้วยการประชุมครั้งใหญ่ของเทวดา) และในสักกปัญหสูตร(ว่าด้วยปัญหาของท้าวสักกะ) ให้รายละเอียดเกี่ยวกับท้าวติมพรคันธรรพราชไว้ว่า เป็นบิดาของเทพธิดาชื่อสุริยวัจฉสา(ภักทาสุริยวัจฉสา ก็เรียก)ได้มาประชุมในมหาเทวสันนิบาตครั้งสำคัญนั้นด้วย สุริยวัจฉสาเทพธิดามีความมั่งคั่งเป็นที่หลงรักของปัญจสิขะ คันธรรพบุตร แต่นางมีคนรักอยู่แล้วคือสิขัณฑิ บุตรของมาตลีสังคาหกเทพบุตร ปัญจสิขะ คันธรรพบุตรจึงถือพิณสีเหลืองดังผลมะตูมเข้าไปยังนิเวศน์ของท้าวติมพรคันธรรพราชผู้เป็นบิดาของเทพธิดาสุริยวัจฉสา แล้วบรรเลงพิณขึ้นกล่าวคาถาเกี่ยวเนื่องด้วยพระรัตนตรัย พระอรหันต์ และเกี่ยวเนื่องด้วยกามด้วยวิธีนี้ ทำให้ปัญจสิขะ คันธรรพบุตรเป็นที่ยอมรับของเทพธิดาสุริยวัจฉสา ร่วมสมาคมกัน (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๔๙/๒๗๗)

ท้าวธตรฐ :เทวมหาราชพระนามว่าธตรฐ, ท้าวธตรฐเป็นเทพเจ้าแห่งคณธรรพ ปกครองทิศตะวันออก มีเทวดานักฟ้อนเป็นบริวาร ๑๐๐,๐๐๐ โภกิ เทวดานักฟ้อนบริวารที่มีชื่อเสียงคือ ปัญจสิขะ คันธรรพบุตร ทรงเป็นหนึ่งในท้าวจตุรุมหาราช ได้แก่ (๑) ท้าวธตรฐ อยู่ทางทิศตะวันออก (๒) ท้าววิรุพหก อยู่ทางทิศใต้ (๓)ท้าววิรูปักษ์ อยู่ทางทิศตะวันตก (๔) ท้าวภูเวร อยู่ทางทิศเหนือ, ในมหาสมยสูตร(ว่าด้วยการประชุมครั้งใหญ่ของเทวดา) ระบุว่า “**ท้าวธตรฐ**ปกครองทิศตะวันออก เป็นหัวหน้าของพวกคณธรรพ เป็นมหาราชผู้มียศ แมื่บุตรของเขามีจำนวนมากต่างมีพลังมาก(และมีชื่อว่าอินทะ มีฤทธิ์ มีความรุ่งเรือง มีผิวพรรณงดงาม มียศ ต่างยินดีมุ่งมายังป่าที่ประชุมของภิกษุทั้งหลาย”,(ที.ม.(ไทย)๑๐/๓๓๖/๒๖๔,๑๐/๓๓๖/๒๖๕),

ในปิฎกธรรมาสังกัต(ว่าด้วยปรตตักดาแปง)ระบุว่า ท้าวมหาราชทั้ง ๔ มีท้าวธตรฐเป็นต้น เป็นผู้รักษาโลก มีบริวารยศ ควรแก่การบูชา (ขุ.เปต.(ไทย) ๒๖/๑๑/๑๖๙),

ท้าวธาดา :เทพเจ้าผู้มีนามว่าธาดา, ท้าวธาดาเป็นหนึ่งในเทพเจ้าผู้บูชาด้วยวิธีการต่างๆ และสามารถให้สิ่งน่าใคร่ทุกอย่างแก่พราหมณ์ผู้สวดหรือเรียนรู้อัมรินทร์พระเวท,ในภริทตตชาดก (ว่าด้วยพระเจ้าภริทตทรงบำเพ็ญศีลขารมี) ให้รายละเอียดเกี่ยวกับท้าวธาดาตามที่นาคกามาธิกษัตริย์กล่าวไว้ว่า “แม้พวกเทพเจ้าเหล่านี้คือ **ท้าวธาดา** วิธาดา วรุณ ภูเวร โสมะ พระยม พระจันทร์ พระวายุ และพระอาทิตย์ ต่างก็บูชาด้วยวิธีการต่างๆ และให้สิ่งที่น่าใคร่ทุกอย่างแก่พวกพราหมณ์ผู้สวด”(ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๙๐๗/๓๒๓)

ท้าวณกุละ :ราชกุมารผู้มีนามว่าณกุละ, ท้าวณกุละ เป็นราชโอรสองค์ที่ ๒ ของพระเจ้าปณชุตราช เป็นหนึ่งในสามจำนวน ๕ คนของราชธิดานามว่ากัณหาผู้มั่งมากในกาม แม้จะมีสามถึง ๕ คนแล้วเธอก็ยังมีจิตปฏิพัทธ์ในชายคนที่ ๖ ซึ่งเป็นคนเปลี่ยนเหมือนผีหัวขาด, ในกุนาลชาดก(ว่าด้วยนกคุเหว่า) ระบุว่า พญานกกุลณละ ได้ยกตัวอย่างต่างๆ ของหญิงผู้ประพฤตินอกใจสามีบอกแก่เพื่อนนกกชื่อปณณมุขะเพื่อให้ระมัดระวังในเรื่องนี้ ตัวอย่างหนึ่งของหญิงประพฤตินอกใจที่ถูกหยิบยกขึ้นมากล่าวคือเรื่องของนางกัณหาตังมีข้อความตอนหนึ่งกล่าวถึงว่า “ครั้งนั้น นางลวงละเมิด(นอกใจ)สามีสี่ ๕ คน เหล่านี้ คือ ๑.ท้าวอัชชุนะ ๒.ท้าวณกุละ ๓.ท้าวภิมเสนา ๔.ท้าวยุดิฐิฐิละ ๕.ท้าวสหเทพ แล้วได้กระทำการมากกับชายเดี่ยวย่อม...”(ขุ.ชา.อสิตี.(ไทย)๒๘/๒๘๐/๑๓๙)

ท้าวปชาบดี :เทพเจ้าพระนามว่าปชาบดี(บางแห่งเป็น ประชาบดี), ท้าวปชาบดี ได้นามว่า “ปชาบดี” เพราะความเป็นอธิบดี(เป็นใหญ่)ของปชากล่าวคือหมู่มสัตว์ เป็นพญามารปกครองราชสมบัติในเทวโลกชั้นปรนิมิตตสวรรค์, ในชัยทิสชาดก(ว่าด้วยพระเจ้าปัญจาละพระนามว่าชัยทิส) ระบุว่า พระเจ้าชัยทิสทรงอ่อนวอนต่อเทพเจ้าต่างๆ ได้แก่ ท้าวโสมะ ท้าววรณ ท้าวปชาบดี พระจันทร และสุริยเทพ ช่วยปกป้องคุ้มครองอลีนสัตตราชบุตร ให้ได้รับอนุญาตกลับมาจากสำนักยักษ์ไปริสาด้วยความสวัสดิ, ในสุธาโภชนชาดก(ว่าด้วยอาหารทิพย์) ท้าวมาตลีเทพบุตรได้ชื่นชมต่อโกสียดาบสว่าแม่แต่พระพรหม พระอินทร์ ท้าวปชาบดี หรือใครก็ตาม ก็ไม่สามารถหยั่งถึงความเห็นของท่านได้, ในเวสสันดรชาดก(ว่าด้วยพระเจ้าเวสสันดรทรงบำเพ็ญทานบารมีชาติสุดท้าย)กัณท์มัทรีและกัณท์สักกบรรพ ระบุว่า เทพเจ้าต่างๆ ทั้งพระอินทร์ พระพรหม ท้าวประชาบดี พระโสเม ยมยักษ์ ท้าวเวสสุวรรณมหาราช และเทพเจ้าเหล่าสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ พร้อมทั้งพระอินทร์ทุกถ้วนหน้า ต่างก็ถวายอนุโมทนาในปุตตทาน(บริจาคลูก)อันทำได้แสนยากของพระเจ้าเวสสันดร(ขุ.ชา.ตีสิตี.(ไทย)๒๗/๓๙/๕๕๐,ขุ.ชา.อสิตี.(ไทย)๒๘/๒๘๕/๑๓๓,ขุ.ชา.ม.(ไทย)๒๘/๒๖๖๕/๕๓๓,๒๘/๒๖๕๕/๕๓๗,ม.ม.อ.(บาลี)๑/๓/๓๖)

ท้าวปชชุนะ :เทพเจ้านามว่าปชชุนะ, ท้าวปชชุนะ เป็นท้าวจาตุมมหาราชิกา ผู้เป็นเทวราชของวัสสวลาหก(เทพผู้ทำฝนให้ตกได้), ในปฐมปชชุนนธิตสูตร(ว่าด้วยธิดาของท้าวปชชุนะสูตรที่ ๑) ระบุว่า ขณะที่พระพุทธเจ้าประทับอยู่ ณ ภูฏาคารศาลา ป่ามทวัน เขตกรุงเวสาลี ธิดาของท้าวปชชุนะชื่อโกกนทาผู้มีวรรณะงดงามได้มาเข้าเฝ้าและสนทนาธรรมกับพระพุทธเจ้า ดังข้อความตอนหนึ่งที่เธอกราบทูลต่อพระพุทธเจ้าว่า “หม่อมฉันชื่อโกกนทาเป็นธิดาของท้าวปชชุนะ ขอถวายอภิวัตพระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้เลิศกว่าสัตว์ ผู้เสด็จอยู่ในป่า ใกล้กรุงเวสาลี หม่อมฉันได้ฟังสุนทรพจน์ในกาลก่อนว่า ธรรม พระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้มีพระจักขุตรัสรู้แล้วโดยลำดับ บัดนี้เมื่อพระสุดผู้เป็นมุณี ทรงแสดง(ธรรม)อยู่ หม่อมฉันจึงรู้ชัด...”(ส.ส.(ไทย)๑๕/๓๙/๕๔, ส.ส.อ.(ไทย)๑/๓๙/๑๒๕)

ท้าวปุนททะ :ท้าวสักกะ, ท้าวปุนททะ คือพระนามหนึ่งของท้าวสักกะ เพราะเมื่อครั้งยังเป็นมนุษย์ได้ให้ทานมาก่อน ฉะนั้น จึงได้พระนามว่า ปุนททะ, (ปุนททะ ตามคติของฮินดูเป็นชื่อหนึ่งของพระอินทร์ แปลว่า ผู้ทำลายเมือง (ปุรททะ) ตามคติพุทธศาสนา เป็นชื่อหนึ่งของพระอินทร์ แปลว่า ผู้ให้ทานในกาลก่อน (ปุเร ทานํ ททาตติ ปุนทโท), ท้าวปุนททะ ที่ปรากฏในคัมภีร์ได้แก่ ไนมหาสมยสูตร(ว่าด้วยการประชุมครั้งใหญ่ของเทวดา) ได้ระบุถึงพระอินทร์ผู้

เป็นท้าวสักกะ ผู้เป็นท้าวปรีณทนะ... ก็มาประชุมในมหาเวทสันนิบาตครั้งนั้นด้วย, ในพุทฺธยเวทสูตร(ว่าด้วยเทพ สูตรที่ ๒) ได้กล่าวถึงเหตุผลที่ท้าวสักกะมีชื่อต่างๆ เช่น ท้าวมชวาน ท้าวปรีณทนะ ท้าววาสะวะ เป็นต้น เพราะอะไร, ในที่อื่นๆ ระบุถึงท้าวปรีณทนะ ว่า เป็นใหญ่กว่าภูตทั้งปวง ประเสริฐกว่าเทวดาทั้งหลาย เป็นที่พึ่งของเทวดาทั้งหลาย สามารถบันดาลประทานพรแก่ผู้มาร้องขออ้อนวอนได้(ที.ม.(ไทย)๑๐/๓๔๐/๒๖๘, ส.ส.(ไทย)๑๕/๒๕๘/๓๗๖, ชุ.ชา.อสีติ.(ไทย)๒๘/๒๒๑/๑๒๐, ๒๘/๒๘๐/๑๓๒, ชุ.ชา.ม.(ไทย)๒๘/๑๖๕๙/๔๔๘, ๒๘/๑๖๖๐/๔๔๘, T.W. Rhys Davids and William Stede P. 469)

ท้าวเปตติราช :เทพเจ้าผู้มีฤทธิ์มากกว่าเปรตในเปตวิสัย, นายนิรยบาลในเปตวิสัย, ในนิรยบาลกถา(ว่าด้วยนายนิรยบาล) ระบุว่า พระสกวาทิ(ผู้ถาม)กับพระปรวาทิ(ผู้ตอบ) ได้สนทนาธรรมกันเรื่องนายนิรยบาลมีอยู่ในนรกจริงหรือไม่ ช่วงหนึ่งของการสนทนาพระปรวาทิได้ยกข้อความในพระสูตรมาอ้างเพื่อสนับสนุนคำตอบของตนที่ว่านายนิรยบาลไม่มีอยู่ในนรก ตามข้อความที่มีปรากฏว่า “*ท้าวเวสสกุ ท้าวเปตติราช ท้าวโสมะ ไม่ได้ฆ่า ท้าวยมะและท้าวเวสวัณก็ได้ฆ่ากรรมของตนเองฆ่าบุคคลผู้สิ้นบุญจากโลกนี้เกิดในปรโลกในนรกนั้น*”, ส่วนท่านพระสกวาทิไม่เห็นด้วยกับคำตอบนี้และยกข้อความในพระสูตรอื่นมาอ้างเพื่อยืนยันว่านายนิรยบาลมีอยู่ในนรกจริง(อภิ.ก.(ไทย)๓๗/๘๖๗/๘๘๘, อภิ.ปญจ.อ. (บาลี) ๘๖๗/๓๑๑, ดูเทียบเคียงใน ม.อ.(ไทย) ๑๔/๒๕๐/๒๕๔-๒๕๕, อง.ติ.ก. (ไทย) ๒๐/๓๖/๑๙๑-๑๙๔)

ท้าวพกพรหม :พรหมผู้มีความเห็นว่าการเกิดในพรหมโลกเที่ยง ยั่งยืน ติดต่อกัน คงที่ มีความไม่เคลื่อนไหวเป็นธรรมดา ไม่เกิด ไม่แก่ ไม่ตาย ไม่จุติ ไม่อุบัติ และเครื่องสลัดออก(จากทุกข์)อันยิ่งย่องอื่นนอกจากฐานะแห่งพรหมนี้ไม่มี(สัสสตทิฎฐิ) สาเหตุที่ท้าวพกพรหมมีความคิดอย่างนี้เนื่องจากตอนเกิดเป็นมนุษย์ได้บวชเป็นดาบสประกอบกุศลกรรมและบำเพ็ญฌานสมาบัติ เมื่อเสียชีวิตจึงได้ไปอุบัติในพรหมโลกนามว่าพกพรหม อยู่ในชั้นเวฬุพิลา ๕๐๐ กัป ชั้นสุภิกิณฑา ๖๔ กัป ชั้นอาภัสสร ๘ กัป เพราะระยะเวลาของการอยู่ในพรหมโลกของพกพรหมนั้นยาวนาน ทำให้เกิดความคิดว่าพรหมโลกนี้เที่ยง พันชาติ พันชรา, ในพกพรหมชาดก(ว่าด้วยพรตและศีลของพกพรหม) ระบุว่า พระพุทธเจ้าได้คลายสัสสตทิฎฐิของพกพรหมด้วยการตรัสถึงอายุขัยของพรหม ๑๐๐,๐๐๐ นิรพพุทะ และตรัสถึงการบำเพ็ญศีลและพรตของพกพรหมที่ได้บำเพ็ญไว้จนทำให้พกพรหมยอมรับในพุทธานุภาพ(ชุ.ชา.สตตค.(ไทย)๒๗/๖๙/๒๖๗)

ท้าวกิมเสน:ราชกุมารผู้มีนามว่ากิมเสน, ท้าวกิมเสน เป็นราชโอรสองค์ที่ ๓ ของพระเจ้าปณทุราช เป็นหนึ่งในสามี่จำนวน ๕ คนของราชธิดานามว่ากัณหาผู้มั่งมากในกาม แม้จะมีสามี่ถึง ๕ คนแล้วเธอก็ยังมีจิตปฏิบัติในชายคนที่ ๖ ซึ่งเป็นคนเปลี่ยนเหมือนผีหัวขาด, ในกัณหาชาดก(ว่าด้วยนกดูเหว่า) ระบุว่าพญานกดูเหว่า ได้ยกตัวอย่างต่างๆ ของหญิงผู้ประพฤตินอกใจสามี่บอกแก่เพื่อนนกชื่อปณณมุขะเพื่อให้ระมัดระวังในเรื่องนี้ตัวอย่างหนึ่งของหญิงประพฤตินอกใจที่ถูกหยาบยกขึ้นมากล่าวถึงคือ เรื่องของนางกัณหา ดังมีข้อความตอนหนึ่งกล่าวถึงว่า “ครั้งนั้นนางล่วงละเมิด(นอกใจ)สามี่ทั้ง ๕ คน เหล่านี้ คือ (๑) ท้าวอัชชุนะ (๒) ท้าวณกุละ (๓) ท้าวกิมเสน (๔) ท้าวยธิฎฐิละ (๕) ท้าวสหเทพ แล้วได้กระทำลามกกับชายเตี้ยค่อม...”(ชุ.ชา.อสีติ.(ไทย)๒๘/๒๙๐/๑๓๙)

ท้าวฆวน : ท้าวสักกะ, ท้าวฆวน(บางแห่งเป็น ฆวน) คือพระนามหนึ่งของท้าวสักกะผู้เป็นเจ้าของแห่งเทพ(เทวราช),ในพุทธเวทสูตร(ว่าด้วยเทพ สูตรที่ ๒) ระบุว่า สาเหตุที่ท้าวสักกะได้พระนามว่าฆวน เพราะเคยเกิดเป็นมนุษย์ชื่อฆะ ดังพระพุทธดำรัสที่ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลายตอนหนึ่งว่า "ภิกษุทั้งหลาย ท้าวสักกะจอมเทพ เมื่อครั้งยังเป็นมนุษย์อยู่ในกาลก่อน เป็นมาณพชื่อฆะ เพราะเหตุนั้น จึงได้พระนามว่า **ท้าวฆวน**" (ส.ส.(ไทย)๑๕/๒๕๘/๓๗๖), ในสร้งกษัตริย์(ว่าด้วยสร้งกษัตริย์) ระบุว่า ท้าวฆวนสักกะเทวราช ได้เสด็จมาทูลถามปัญหาที่หม่อมราชกุมารี โดยภิกษุทั้งหลายได้คัดเลือกสร้งกษัตริย์เป็นตัวแทนในการแก้ปัญหาที่ท้าวฆวนสักกะเทวราช ตามข้อความที่อ้างถึงตอนหนึ่งว่า "ลำดับนั้นแล ท้าวฆวนสักกะเทวราช องค์ปุนทุทธะ ทรงเห็นประโยชน์ได้ตรัสถามปัญหาข้อแรกตามที่พระทัยปรารถนาว่า ...."(ขุ.ชา.จตุตทาฬีส.(ไทย)๒๗/๖๒/๖๐๔)

ท้าวยมทัคคิ : พระราชาพระนามว่ายมทัคคิ, พระเจ้ายมทัคคิ, ในมหานารทกัศสพชาดก(ว่าด้วยพระมหานารทกัศสพทรงบำเพ็ญอุเบกขาบารมี) ระบุว่า ท้าวยมทัคคิเป็นพระราชองค์ที่ ๔ ในพระราช ๖ พระองค์ ที่นารทฤๅษีทูลต่อพระเจ้าอังกติ เพื่อเป็นตัวอย่างสำหรับพระราชผู้ประพฤติธรรมที่ควรเอาเป็นแบบอย่าง ดังข้อความที่มีปรากฏว่า "พระราช ๖ พระองค์นี้ คือ (๑)ท้าวธรรมาธิราช (๒)ท้าวเวสสมิติ (๓)ท้าวอัญญะ (๔)**ท้าวยมทัคคิ** (๕)ท้าวอูลินนะ (๖)ท้าวสิริราชทรงบำรุงสมณะและพราหมณ์ทั้งหลายแล้ว"(ขุ.ชา.ทวาทสก.(ไทย)๒๘/๑๓๒๘/๓๘๘)

ท้าวมหาพรหม : พระผู้ประเสริฐยิ่ง, ท้าวมหาพรหม ในศาสนาพราหมณ์ หมายถึงเทพเจ้าสูงสุด เป็นผู้สร้างโลกและลิขิตชีวิตของสรรพสิ่ง ในศาสนาพุทธ หมายถึงเทพที่อยู่ในพรหมโลก เป็นผู้ไม่เกี่ยวข้องด้วยกาม มี ๒ ประเภท คือ (๑)รูปพรหม พรหมที่เกิดด้วยกำลังรูปมาน มี ๑๖ ชั้น (๒)อรูปพรหม พรหมผู้เข้าถึงรูปมาน มี ๔ ชั้น, ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาให้รายละเอียดเกี่ยวกับท้าวมหาพรหมในมิติที่หลากหลาย ขอยกตัวอย่างพอสังเขปดังนี้:- ในหลายพระสูตร ระบุว่าท้าวมหาพรหมในฐานะเป็นเทพเจ้าศักดิ์สิทธิ์ที่มีคนมาบวงสรวงอ้อนวอนร้องขอเพื่อให้ได้รับในสิ่งที่ปรารถนา,ในพรหมชาลสูตร(ว่าด้วยชายแห่งพระสัพพัญญุตญาณอันประเสริฐ) ตอนที่ด้วยเอกัจจัสสตวาทะ ๔(เห็นว่าอัตตาและโลกเที่ยงเป็นบางอย่าง) และอีกหลายสูตร ระบุว่าลักษณะของท้าวมหาพรหมตามความเชื่อของพวกเอกัจจัสสตวาทะตอนหนึ่งว่า "...เราเป็นพรหม เป็นท้าวมหาพรหม ผู้ยิ่งใหญ่ ไม่มีใครข่มเหงได้ เห็นถ่องแท้ เป็นผู้คุมอำนาจ เป็นอิสระ เป็นผู้สร้าง ผู้บันดาล ผู้ประเสริฐ ผู้บงการ ผู้ทรงอำนาจ เป็นบิดาของสัตว์ผู้เกิดมาแล้วและกำลังจะเกิด เราบันดาลสัตว์เหล่านี้ขึ้นมา...", ในมหาปทานสูตรและพรหมายาจนสูตร ระบุว่าท้าวมหาพรหมเป็นผู้ทูลอาราธนาให้พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรม,ในมหาสมยสูตร ระบุว่า มีท้าวมหาพรหมปกครองพรหมโลกถึง ๑,๐๐๐ องค์ และมีพรหม ๑๐ องค์ เป็นใหญ่กว่าพรหม ๑,๐๐๐ องค์นั้น, (ที.สี.(ไทย)๙/๒๖/๑๐,๙/๔๒/๑๗,๙/๔๔/๑๘,๙/๒๑๐/๗๑,๙/๒๖๓/๙๑,๙/๒๘๒/๑๐๔,๙/๔๙๓/๒๑๘,๙/๔๙๔/๒๑๘,๙/๔๙๔/๒๑๙,๙/๔๙๕/๒๑๙,ที.ม.(ไทย)๑๐/๖๔/๓๖,๑๐/๖๖/๓๗,๑๐/๖๗/๓๗,๑๐/๖๘/๓๘,๑๐/๖๙/๓๙,๑๐/๗๐/๔๐,๑๐/๗๑/๔๑,๑๐/๗๒/๔๑,๑๐/๗๓/๔๒,๑๐/๗๔/๔๓,๑๐/๗๕/๔๔,๑๐/๗๖/๔๕,๑๐/๗๗/๔๖,๑๐/๗๘/๔๗,๑๐/๗๙/๔๘,๑๐/๘๐/๔๙,๑๐/๘๑/๕๐,๑๐/๘๒/๕๑,๑๐/๘๓/๕๒,๑๐/๘๔/๕๓,๑๐/๘๕/๕๔,๑๐/๘๖/๕๕,๑๐/๘๗/๕๖,๑๐/๘๘/๕๗,๑๐/๘๙/๕๘,๑๐/๙๐/๕๙,๑๐/๙๑/๖๐,๑๐/๙๒/๖๑,๑๐/๙๓/๖๒,๑๐/๙๔/๖๓,๑๐/๙๕/๖๔,๑๐/๙๖/๖๕,๑๐/๙๗/๖๖,๑๐/๙๘/๖๗,๑๐/๙๙/๖๘,๑๐/๑๐๐/๖๙,๑๐/๑๐๑/๗๐,๑๐/๑๐๒/๗๑,๑๐/๑๐๓/๗๒,๑๐/๑๐๔/๗๓,๑๐/๑๐๕/๗๔,๑๐/๑๐๖/๗๕,๑๐/๑๐๗/๗๖,๑๐/๑๐๘/๗๗,๑๐/๑๐๙/๗๘,๑๐/๑๑๐/๗๙,๑๐/๑๑๑/๘๐,๑๐/๑๑๒/๘๑,๑๐/๑๑๓/๘๒,๑๐/๑๑๔/๘๓,๑๐/๑๑๕/๘๔,๑๐/๑๑๖/๘๕,๑๐/๑๑๗/๘๖,๑๐/๑๑๘/๘๗,๑๐/๑๑๙/๘๘,๑๐/๑๒๐/๘๙,๑๐/๑๒๑/๙๐,๑๐/๑๒๒/๙๑,๑๐/๑๒๓/๙๒,๑๐/๑๒๔/๙๓,๑๐/๑๒๕/๙๔,๑๐/๑๒๖/๙๕,๑๐/๑๒๗/๙๖,๑๐/๑๒๘/๙๗,๑๐/๑๒๙/๙๘,๑๐/๑๓๐/๙๙,๑๐/๑๓๑/๑๐๐,๑๐/๑๓๒/๑๐๑,๑๐/๑๓๓/๑๐๒,๑๐/๑๓๔/๑๐๓,๑๐/๑๓๕/๑๐๔,๑๐/๑๓๖/๑๐๕,๑๐/๑๓๗/๑๐๖,๑๐/๑๓๘/๑๐๗,๑๐/๑๓๙/๑๐๘,๑๐/๑๔๐/๑๐๙,๑๐/๑๔๑/๑๑๐,๑๐/๑๔๒/๑๑๑,๑๐/๑๔๓/๑๑๒,๑๐/๑๔๔/๑๑๓,๑๐/๑๔๕/๑๑๔,๑๐/๑๔๖/๑๑๕,๑๐/๑๔๗/๑๑๖,๑๐/๑๔๘/๑๑๗,๑๐/๑๔๙/๑๑๘,๑๐/๑๕๐/๑๑๙,๑๐/๑๕๑/๑๒๐,๑๐/๑๕๒/๑๒๑,๑๐/๑๕๓/๑๒๒,๑๐/๑๕๔/๑๒๓,๑๐/๑๕๕/๑๒๔,๑๐/๑๕๖/๑๒๕,๑๐/๑๕๗/๑๒๖,๑๐/๑๕๘/๑๒๗,๑๐/๑๕๙/๑๒๘,๑๐/๑๖๐/๑๒๙,๑๐/๑๖๑/๑๓๐,๑๐/๑๖๒/๑๓๑,๑๐/๑๖๓/๑๓๒,๑๐/๑๖๔/๑๓๓,๑๐/๑๖๕/๑๓๔,๑๐/๑๖๖/๑๓๕,๑๐/๑๖๗/๑๓๖,๑๐/๑๖๘/๑๓๗,๑๐/๑๖๙/๑๓๘,๑๐/๑๗๐/๑๓๙,๑๐/๑๗๑/๑๔๐,๑๐/๑๗๒/๑๔๑,๑๐/๑๗๓/๑๔๒,๑๐/๑๗๔/๑๔๓,๑๐/๑๗๕/๑๔๔,๑๐/๑๗๖/๑๔๕,๑๐/๑๗๗/๑๔๖,๑๐/๑๗๘/๑๔๗,๑๐/๑๗๙/๑๔๘,๑๐/๑๘๐/๑๔๙,๑๐/๑๘๑/๑๕๐,๑๐/๑๘๒/๑๕๑,๑๐/๑๘๓/๑๕๒,๑๐/๑๘๔/๑๕๓,๑๐/๑๘๕/๑๕๔,๑๐/๑๘๖/๑๕๕,๑๐/๑๘๗/๑๕๖,๑๐/๑๘๘/๑๕๗,๑๐/๑๘๙/๑๕๘,๑๐/๑๙๐/๑๕๙,๑๐/๑๙๑/๑๖๐,๑๐/๑๙๒/๑๖๑,๑๐/๑๙๓/๑๖๒,๑๐/๑๙๔/๑๖๓,๑๐/๑๙๕/๑๖๔,๑๐/๑๙๖/๑๖๕,๑๐/๑๙๗/๑๖๖,๑๐/๑๙๘/๑๖๗,๑๐/๑๙๙/๑๖๘,๑๐/๒๐๐/๑๖๙,๑๐/๒๐๑/๑๗๐,๑๐/๒๐๒/๑๗๑,๑๐/๒๐๓/๑๗๒,๑๐/๒๐๔/๑๗๓,๑๐/๒๐๕/๑๗๔,๑๐/๒๐๖/๑๗๕,๑๐/๒๐๗/๑๗๖,๑๐/๒๐๘/๑๗๗,๑๐/๒๐๙/๑๗๘,๑๐/๒๑๐/๑๗๙,๑๐/๒๑๑/๑๘๐,๑๐/๒๑๒/๑๘๑,๑๐/๒๑๓/๑๘๒,๑๐/๒๑๔/๑๘๓,๑๐/๒๑๕/๑๘๔,๑๐/๒๑๖/๑๘๕,๑๐/๒๑๗/๑๘๖,๑๐/๒๑๘/๑๘๗,๑๐/๒๑๙/๑๘๘,๑๐/๒๒๐/๑๘๙,๑๐/๒๒๑/๑๙๐,๑๐/๒๒๒/๑๙๑,๑๐/๒๒๓/๑๙๒,๑๐/๒๒๔/๑๙๓,๑๐/๒๒๕/๑๙๔,๑๐/๒๒๖/๑๙๕,๑๐/๒๒๗/๑๙๖,๑๐/๒๒๘/๑๙๗,๑๐/๒๒๙/๑๙๘,๑๐/๒๓๐/๑๙๙,๑๐/๒๓๑/๒๐๐,๑๐/๒๓๒/๒๐๑,๑๐/๒๓๓/๒๐๒,๑๐/๒๓๔/๒๐๓,๑๐/๒๓๕/๒๐๔,๑๐/๒๓๖/๒๐๕,๑๐/๒๓๗/๒๐๖,๑๐/๒๓๘/๒๐๗,๑๐/๒๓๙/๒๐๘,๑๐/๒๔๐/๒๐๙,๑๐/๒๔๑/๒๑๐,๑๐/๒๔๒/๒๑๑,๑๐/๒๔๓/๒๑๒,๑๐/๒๔๔/๒๑๓,๑๐/๒๔๕/๒๑๔,๑๐/๒๔๖/๒๑๕,๑๐/๒๔๗/๒๑๖,๑๐/๒๔๘/๒๑๗,๑๐/๒๔๙/๒๑๘,๑๐/๒๕๐/๒๑๙,๑๐/๒๕๑/๒๒๐,๑๐/๒๕๒/๒๒๑,๑๐/๒๕๓/๒๒๒,๑๐/๒๕๔/๒๒๓,๑๐/๒๕๕/๒๒๔,๑๐/๒๕๖/๒๒๕,๑๐/๒๕๗/๒๒๖,๑๐/๒๕๘/๒๒๗,๑๐/๒๕๙/๒๒๘,๑๐/๒๖๐/๒๒๙,๑๐/๒๖๑/๒๓๐,๑๐/๒๖๒/๒๓๑,๑๐/๒๖๓/๒๓๒,๑๐/๒๖๔/๒๓๓,๑๐/๒๖๕/๒๓๔,๑๐/๒๖๖/๒๓๕,๑๐/๒๖๗/๒๓๖,๑๐/๒๖๘/๒๓๗,๑๐/๒๖๙/๒๓๘,๑๐/๒๗๐/๒๓๙,๑๐/๒๗๑/๒๔๐,๑๐/๒๗๒/๒๔๑,๑๐/๒๗๓/๒๔๒,๑๐/๒๗๔/๒๔๓,๑๐/๒๗๕/๒๔๔,๑๐/๒๗๖/๒๔๕,๑๐/๒๗๗/๒๔๖,๑๐/๒๗๘/๒๔๗,๑๐/๒๗๙/๒๔๘,๑๐/๒๘๐/๒๔๙,๑๐/๒๘๑/๒๕๐,๑๐/๒๘๒/๒๕๑,๑๐/๒๘๓/๒๕๒,๑๐/๒๘๔/๒๕๓,๑๐/๒๘๕/๒๕๔,๑๐/๒๘๖/๒๕๕,๑๐/๒๘๗/๒๕๖,๑๐/๒๘๘/๒๕๗,๑๐/๒๘๙/๒๕๘,๑๐/๒๙๐/๒๕๙,๑๐/๒๙๑/๒๖๐,๑๐/๒๙๒/๒๖๑,๑๐/๒๙๓/๒๖๒,๑๐/๒๙๔/๒๖๓,๑๐/๒๙๕/๒๖๔,๑๐/๒๙๖/๒๖๕,๑๐/๒๙๗/๒๖๖,๑๐/๒๙๘/๒๖๗,๑๐/๒๙๙/๒๖๘,๑๐/๓๐๐/๒๖๙,๑๐/๓๐๑/๒๗๐,๑๐/๓๐๒/๒๗๑,๑๐/๓๐๓/๒๗๒,๑๐/๓๐๔/๒๗๓,๑๐/๓๐๕/๒๗๔,๑๐/๓๐๖/๒๗๕,๑๐/๓๐๗/๒๗๖,๑๐/๓๐๘/๒๗๗,๑๐/๓๐๙/๒๗๘,๑๐/๓๑๐/๒๗๙,๑๐/๓๑๑/๒๘๐,๑๐/๓๑๒/๒๘๑,๑๐/๓๑๓/๒๘๒,๑๐/๓๑๔/๒๘๓,๑๐/๓๑๕/๒๘๔,๑๐/๓๑๖/๒๘๕,๑๐/๓๑๗/๒๘๖,๑๐/๓๑๘/๒๘๗,๑๐/๓๑๙/๒๘๘,๑๐/๓๒๐/๒๘๙,๑๐/๓๒๑/๒๙๐,๑๐/๓๒๒/๒๙๑,๑๐/๓๒๓/๒๙๒,๑๐/๓๒๔/๒๙๓,๑๐/๓๒๕/๒๙๔,๑๐/๓๒๖/๒๙๕,๑๐/๓๒๗/๒๙๖,๑๐/๓๒๘/๒๙๗,๑๐/๓๒๙/๒๙๘,๑๐/๓๓๐/๒๙๙,๑๐/๓๓๑/๓๐๐,๑๐/๓๓๒/๓๐๑,๑๐/๓๓๓/๓๐๒,๑๐/๓๓๔/๓๐๓,๑๐/๓๓๕/๓๐๔,๑๐/๓๓๖/๓๐๕,๑๐/๓๓๗/๓๐๖,๑๐/๓๓๘/๓๐๗,๑๐/๓๓๙/๓๐๘,๑๐/๓๔๐/๓๐๙,๑๐/๓๔๑/๓๑๐,๑๐/๓๔๒/๓๑๑,๑๐/๓๔๓/๓๑๒,๑๐/๓๔๔/๓๑๓,๑๐/๓๔๕/๓๑๔,๑๐/๓๔๖/๓๑๕,๑๐/๓๔๗/๓๑๖,๑๐/๓๔๘/๓๑๗,๑๐/๓๔๙/๓๑๘,๑๐/๓๕๐/๓๑๙,๑๐/๓๕๑/๓๒๐,๑๐/๓๕๒/๓๒๑,๑๐/๓๕๓/๓๒๒,๑๐/๓๕๔/๓๒๓,๑๐/๓๕๕/๓๒๔,๑๐/๓๕๖/๓๒๕,๑๐/๓๕๗/๓๒๖,๑๐/๓๕๘/๓๒๗,๑๐/๓๕๙/๓๒๘,๑๐/๓๖๐/๓๒๙,๑๐/๓๖๑/๓๓๐,๑๐/๓๖๒/๓๓๑,๑๐/๓๖๓/๓๓๒,๑๐/๓๖๔/๓๓๓,๑๐/๓๖๕/๓๓๔,๑๐/๓๖๖/๓๓๕,๑๐/๓๖๗/๓๓๖,๑๐/๓๖๘/๓๓๗,๑๐/๓๖๙/๓๓๘,๑๐/๓๗๐/๓๓๙,๑๐/๓๗๑/๓๔๐,๑๐/๓๗๒/๓๔๑,๑๐/๓๗๓/๓๔๒,๑๐/๓๗๔/๓๔๓,๑๐/๓๗๕/๓๔๔,๑๐/๓๗๖/๓๔๕,๑๐/๓๗๗/๓๔๖,๑๐/๓๗๘/๓๔๗,๑๐/๓๗๙/๓๔๘,๑๐/๓๘๐/๓๔๙,๑๐/๓๘๑/๓๕๐,๑๐/๓๘๒/๓๕๑,๑๐/๓๘๓/๓๕๒,๑๐/๓๘๔/๓๕๓,๑๐/๓๘๕/๓๕๔,๑๐/๓๘๖/๓๕๕,๑๐/๓๘๗/๓๕๖,๑๐/๓๘๘/๓๕๗,๑๐/๓๘๙/๓๕๘,๑๐/๓๙๐/๓๕๙,๑๐/๓๙๑/๓๖๐,๑๐/๓๙๒/๓๖๑,๑๐/๓๙๓/๓๖๒,๑๐/๓๙๔/๓๖๓,๑๐/๓๙๕/๓๖๔,๑๐/๓๙๖/๓๖๕,๑๐/๓๙๗/๓๖๖,๑๐/๓๙๘/๓๖๗,๑๐/๓๙๙/๓๖๘,๑๐/๔๐๐/๓๖๙,๑๐/๔๐๑/๓๗๐,๑๐/๔๐๒/๓๗๑,๑๐/๔๐๓/๓๗๒,๑๐/๔๐๔/๓๗๓,๑๐/๔๐๕/๓๗๔,๑๐/๔๐๖/๓๗๕,๑๐/๔๐๗/๓๗๖,๑๐/๔๐๘/๓๗๗,๑๐/๔๐๙/๓๗๘,๑๐/๔๑๐/๓๗๙,๑๐/๔๑๑/๓๘๐,๑๐/๔๑๒/๓๘๑,๑๐/๔๑๓/๓๘๒,๑๐/๔๑๔/๓๘๓,๑๐/๔๑๕/๓๘๔,๑๐/๔๑๖/๓๘๕,๑๐/๔๑๗/๓๘๖,๑๐/๔๑๘/๓๘๗,๑๐/๔๑๙/๓๘๘,๑๐/๔๒๐/๓๘๙,๑๐/๔๒๑/๓๙๐,๑๐/๔๒๒/๓๙๑,๑๐/๔๒๓/๓๙๒,๑๐/๔๒๔/๓๙๓,๑๐/๔๒๕/๓๙๔,๑๐/๔๒๖/๓๙๕,๑๐/๔๒๗/๓๙๖,๑๐/๔๒๘/๓๙๗,๑๐/๔๒๙/๓๙๘,๑๐/๔๓๐/๓๙๙,๑๐/๔๓๑/๔๐๐,๑๐/๔๓๒/๔๐๑,๑๐/๔๓๓/๔๐๒,๑๐/๔๓๔/๔๐๓,๑๐/๔๓๕/๔๐๔,๑๐/๔๓๖/๔๐๕,๑๐/๔๓๗/๔๐๖,๑๐/๔๓๘/๔๐๗,๑๐/๔๓๙/๔๐๘,๑๐/๔๔๐/๔๐๙,๑๐/๔๔๑/๔๑๐,๑๐/๔๔๒/๔๑๑,๑๐/๔๔๓/๔๑๒,๑๐/๔๔๔/๔๑๓,๑๐/๔๔๕/๔๑๔,๑๐/๔๔๖/๔๑๕,๑๐/๔๔๗/๔๑๖,๑๐/๔๔๘/๔๑๗,๑๐/๔๔๙/๔๑๘,๑๐/๔๕๐/๔๑๙,๑๐/๔๕๑/๔๒๐,๑๐/๔๕๒/๔๒๑,๑๐/๔๕๓/๔๒๒,๑๐/๔๕๔/๔๒๓,๑๐/๔๕๕/๔๒๔,๑๐/๔๕๖/๔๒๕,๑๐/๔๕๗/๔๒๖,๑๐/๔๕๘/๔๒๗,๑๐/๔๕๙/๔๒๘,๑๐/๔๖๐/๔๒๙,๑๐/๔๖๑/๔๓๐,๑๐/๔๖๒/๔๓๑,๑๐/๔๖๓/๔๓๒,๑๐/๔๖๔/๔๓๓,๑๐/๔๖๕/๔๓๔,๑๐/๔๖๖/๔๓๕,๑๐/๔๖๗/๔๓๖,๑๐/๔๖๘/๔๓๗,๑๐/๔๖๙/๔๓๘,๑๐/๔๗๐/๔๓๙,๑๐/๔๗๑/๔๔๐,๑๐/๔๗๒/๔๔๑,๑๐/๔๗๓/๔๔๒,๑๐/๔๗๔/๔๔๓,๑๐/๔๗๕/๔๔๔,๑๐/๔๗๖/๔๔๕,๑๐/๔๗๗/๔๔๖,๑๐/๔๗๘/๔๔๗,๑๐/๔๗๙/๔๔๘,๑๐/๔๘๐/๔๔๙,๑๐/๔๘๑/๔๕๐,๑๐/๔๘๒/๔๕๑,๑๐/๔๘๓/๔๕๒,๑๐/๔๘๔/๔๕๓,๑๐/๔๘๕/๔๕๔,๑๐/๔๘๖/๔๕๕,๑๐/๔๘๗/๔๕๖,๑๐/๔๘๘/๔๕๗,๑๐/๔๘๙/๔๕๘,๑๐/๔๙๐/๔๕๙,๑๐/๔๙๑/๔๖๐,๑๐/๔๙๒/๔๖๑,๑๐/๔๙๓/๔๖๒,๑๐/๔๙๔/๔๖๓,๑๐/๔๙๕/๔๖๔,๑๐/๔๙๖/๔๖๕,๑๐/๔๙๗/๔๖๖,๑๐/๔๙๘/๔๖๗,๑๐/๔๙๙/๔๖๘,๑๐/๕๐๐/๔๖๙,๑๐/๕๐๑/๔๗๐,๑๐/๕๐๒/๔๗๑,๑๐/๕๐๓/๔๗๒,๑๐/๕๐๔/๔๗๓,๑๐/๕๐๕/๔๗๔,๑๐/๕๐๖/๔๗๕,๑๐/๕๐๗/๔๗๖,๑๐/๕๐๘/๔๗๗,๑๐/๕๐๙/๔๗๘,๑๐/๕๑๐/๔๗๙,๑๐/๕๑๑/๔๘๐,๑๐/๕๑๒/๔๘๑,๑๐/๕๑๓/๔๘๒,๑๐/๕๑๔/๔๘๓,๑๐/๕๑๕/๔๘๔,๑๐/๕๑๖/๔๘๕,๑๐/๕๑๗/๔๘๖,๑๐/๕๑๘/๔๘๗,๑๐/๕๑๙/๔๘๘,๑๐/๕๒๐/๔๘๙,๑๐/๕๒๑/๔๙๐,๑๐/๕๒๒/๔๙๑,๑๐/๕๒๓/๔๙๒,๑๐/๕๒๔/๔๙๓,๑๐/๕๒๕/๔๙๔,๑๐/๕๒๖/๔๙๕,๑๐/๕๒๗/๔๙๖,๑๐/๕๒๘/๔๙๗,๑๐/๕๒๙/๔๙๘,๑๐/๕๓๐/๔๙๙,๑๐/๕๓๑/๕๐๐,๑๐/๕๓๒/๕๐๑,๑๐/๕๓๓/๕๐๒,๑๐/๕๓๔/๕๐๓,๑๐/๕๓๕/๕๐๔,๑๐/๕๓๖/๕๐๕,๑๐/๕๓๗/๕๐๖,๑๐/๕๓๘/๕๐๗,๑๐/๕๓๙/๕๐๘,๑๐/๕๔๐/๕๐๙,๑๐/๕๔๑/๕๑๐,๑๐/๕๔๒/๕๑๑,๑๐/๕๔๓/๕๑๒,๑๐/๕๔๔/๕๑๓,๑๐/๕๔๕/๕๑๔,๑๐/๕๔๖/๕๑๕,๑๐/๕๔๗/๕๑๖,๑๐/๕๔๘/๕๑๗,๑๐/๕๔๙/๕๑๘,๑๐/๕๕๐/๕๑๙,๑๐/๕๕๑/๕๒๐,๑๐/๕๕๒/๕๒๑,๑๐/๕๕๓/๕๒๒,๑๐/๕๕๔/๕๒๓,๑๐/๕๕๕/๕๒๔,๑๐/๕๕๖/๕๒๕,๑๐/๕๕๗/๕๒๖,๑๐/๕๕๘/๕๒๗,๑๐/๕๕๙/๕๒๘,๑๐/๕๖๐/๕๒๙,๑๐/๕๖๑/๕๓๐,๑๐/๕๖๒/๕๓๑,๑๐/๕๖๓/๕๓๒,๑๐/๕๖๔/๕๓๓,๑๐/๕๖๕/๕๓๔,๑๐/๕๖๖/๕๓๕,๑๐/๕๖๗/๕๓๖,๑๐/๕๖๘/๕๓๗,๑๐/๕๖๙/๕๓๘,๑๐/๕๗๐/๕๓๙,๑๐/๕๗๑/๕๔๐,๑๐/๕๗๒/๕๔๑,๑๐/๕๗๓/๕๔๒,๑๐/๕๗๔/๕๔๓,๑๐/๕๗๕/๕๔๔,๑๐/๕๗๖/๕๔๕,๑๐/๕๗๗/๕๔๖,๑๐/๕๗๘/๕๔๗,๑๐/๕๗๙/๕๔๘,๑๐/๕๘๐/๕๔๙,๑๐/๕๘๑/๕๕๐,๑๐/๕๘๒/๕๕๑,๑๐/๕๘๓/๕๕๒,๑๐/๕๘๔/๕๕๓,๑๐/๕๘๕/๕๕๔,๑๐/๕๘๖/๕๕๕,๑๐/๕๘๗/๕๕๖,๑๐/๕๘๘/๕๕๗,๑๐/๕๘๙/๕๕๘,๑๐/๕๙๐/๕๕๙,๑๐/๕๙๑/๕๖๐,๑๐/๕๙๒/๕๖๑,๑๐/๕๙๓/๕๖๒,๑๐/๕๙๔/๕๖๓,๑๐/๕๙๕/๕๖๔,๑๐/๕๙๖/๕๖๕,๑๐/๕๙๗/๕๖๖,๑๐/๕๙๘/๕๖๗,๑๐/๕๙๙/๕๖๘,๑๐/๖๐๐/๕๖๙,๑๐/๖๐๑/๕๗๐,๑๐/๖๐๒/๕๗๑,๑๐/๖๐๓/๕๗๒,๑๐/๖๐๔/๕๗๓,๑๐/๖๐๕/๕๗๔,๑๐/๖๐๖/๕๗๕,๑๐/๖๐๗/๕๗๖,๑๐/๖๐๘/๕๗๗,๑๐/๖๐๙/๕๗๘,๑๐/๖๑๐/๕๗๙,๑๐/๖๑๑/๕๘๐,๑๐/๖๑๒/๕๘๑,๑๐/๖๑๓/๕๘๒,๑๐/๖๑๔/๕๘๓,๑๐/๖๑๕/๕๘๔,๑๐/๖๑๖/๕๘๕,๑๐/๖๑๗/๕๘๖,๑๐/๖๑๘/๕๘๗,๑๐/๖๑๙/๕๘๘,๑๐/๖๒๐/๕๘๙,๑๐/๖๒๑/๕๙๐,๑๐/๖๒๒/๕๙๑,๑๐/๖๒๓/๕๙๒,๑๐/๖๒๔/๕๙๓,๑๐/๖๒๕/๕๙๔,๑๐/๖๒๖/๕๙๕,๑๐/๖๒๗/๕๙๖,๑๐/๖๒๘/๕๙๗,๑๐/๖๒๙/๕๙๘,๑๐/๖๓๐/๕๙๙,๑๐/๖๓๑/๖๐๐,๑๐/๖๓๒/๖๐๑,๑๐/๖๓๓/๖๐๒,๑๐/๖๓๔/๖๐๓,๑๐/๖๓๕/๖๐๔,๑๐/๖๓๖/๖๐๕,๑๐/๖๓๗/๖๐๖,๑๐/๖๓๘/๖๐๗,๑๐/๖๓๙/๖๐๘,๑๐/๖๔๐/๖๐๙,๑๐/๖๔๑/๖๑๐,๑๐/๖๔๒/๖๑๑,๑๐/๖๔๓/๖๑๒,๑๐/๖๔๔/๖๑๓,๑๐/๖๔๕/๖๑๔,๑๐/๖๔๖/๖๑๕,๑๐/๖๔๗/๖๑๖,๑๐/๖๔๘/๖๑๗,๑๐/๖๔๙/๖๑๘,๑๐/๖๕๐/๖๑๙,๑๐/๖๕๑/๖๒๐,๑๐/๖๕๒/๖๒๑,๑๐/๖๕๓/๖๒๒,๑๐/๖๕๔/๖๒๓,๑๐/๖๕๕/๖๒๔,๑๐/๖๕๖/๖๒๕,๑๐/๖๕๗/๖๒๖,๑๐/๖๕๘/๖๒๗,๑๐/๖๕๙/๖๒

ท้าวยมะ :เทพเจ้าผู้เป็นใหญ่ในโลกของคนตาย, ยมราช, ผู้เป็นใหญ่ในนรก, พระยายม, ในนิรยบาล
 กถา(ว่าด้วยนายนิรยบาล) ระบุว่า พระสกวาทิ(ผู้ถาม)กับพระปรวาทิ(ผู้ตอบ) ได้สนทนาธรรม
 กันเรื่องนายนิรยบาลมีอยู่ในนรกจริงหรือไม่ ช่วงหนึ่งของการสนทนาพระปรวาทิได้ยก
 ข้อความในพระสูตรมาอ้างเพื่อสนับสนุนคำตอบของตนที่ว่านายนิรยบาลไม่มีอยู่ในนรก ตาม
 ข้อความที่มีปรากฏว่า “*ท้าวเวสสภู ท้าวเปตติราช ท้าวโสมะ ไม่ได้ฆ่า ท้าวยมะและท้าว
 เวสวัณก็ไม่ได้ฆ่า กรรมของตนเองฆ่าบุคคลผู้สิ้นบุญจากโลกนี้เกิดในปรโลกในนรกนั้น*”, ส่วน
 ท่านพระสกวาทิไม่เห็นด้วยกับคำตอบนี้และยกข้อความในพระสูตรอื่นมาอ้างเพื่อยืนยันว่า
 นายนิรยบาลมีอยู่ในนรกจริง(อภิ.ก.(ไทย)๓๗/๘๖๗/๘๘๘,อภิ.ปญจ.อ. (บาลี) ๘๖๗/๓๐๑, ดู
 เทียบเคียงใน ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒๕๐/๒๙๔-๒๙๕, อง.ติก. (ไทย) ๒๐/๓๖/๑๙๑-๑๙๔)

ท้าวยฤทธิธิดะ :ราชกุมารีผู้มีนามว่ายฤทธิธิดะ, ท้าวยฤทธิธิดะ เป็นราชโอรสองค์ที่ ๔ ของพระเจ้าปณทุ
 ราช เป็นหนึ่งในสามมีจำนวน ๕ คนของราชธิดานามว่ากัณหาผู้มักมากในกาม แม้จะมีสามมีถึง
 ๕ คนแล้ว เธอก็ยังมีจิตปฏิพัทธ์ในชายคนที่ ๖ ซึ่งเป็นคนเปลี่ยนเหมือนผีหัวขาด, ในกถาล
 ชาดก(ว่าด้วยนกทูเหว่า) ระบุว่า พญานกกฤณาละ ได้ยกตัวอย่างต่างๆ ของหญิงผู้ประพฤต
 นอกใจสามมีบอกแก่เพื่อนนกชื่อปุลณณมุขะเพื่อให้ระมัดระวังในเรื่องนี้ ตัวอย่างหนึ่งของหญิง
 ประพฤตินอกใจที่ถูกหยาบยกขึ้นมากล่าวถึงคือ เรื่องของนางกัณหา ดังมีข้อความตอนหนึ่ง
 กล่าวถึงว่า “ครั้งนั้น นางล่วงละเมิด(นอกใจ)สามมีทั้ง ๕ คน เหล่านี้ คือ (๑)ท้าวอัชชุนะ (๒)
 ท้าวณกุละ (๓) ท้าวภิมเสน (๔) **ท้าวยฤทธิธิดะ** (๕) ท้าวสหเทพ แล้วได้กระทำลามกกับชาย
 เดี่ยวค่อม...”(ขุ.ชา.อสีติ.(ไทย)๒๘/๒๙๐/๑๓๙)

ท้าววรุณ :เทพเจ้าแห่งฝน, เทพเจ้าแห่งน้ำ, ท้าววรุณ(พระวรุณ พระพิรุณ พระวิรุณ ก็เรียก) เป็นเทพ
 เจ้ามีฐานะเท่าเทียมกับท้าวปชาบดี(หรืออาจสูงกว่า)เทพเจ้าปกครองสวรรค์ชั้นปรนิมมิตว
 สวรรค์เห็นได้จากคำรัสของพระเจ้าชัยทศที่ทรงอ่อนวอนต่อเทพเจ้าทั้งหลายให้ปกป้อง
 คุ่มครองอลีนสัตตราชกุมารจากยักษ์โปริสาท ลำดับนามของท้าววรุณอยู่ก่อนท้าวปชาบดี ดัง
 ข้อความปรากฏในชัยทศชาดก(ว่าด้วยพระเจ้าปัญญาละพระนามว่าชัยทศ)ตอนหนึ่งว่า “...
 ลูกรัก ขอลูกจงมีเทพเหล่านี้ คือ ท้าวโสมะ **ท้าววรุณ** ท้าวปชาบดี พระจันทร์ และสุริยเทพ
 คุ่มครอง ขอลูกรักจงได้รับอนุญาตกลับมาจากสำนักยักษ์โปริสาทด้วยความสวัสดิ”(ขุ.ชา.ตีสติ.
 (ไทย)๒๗/๗๙/๕๕๐), ในภุริทัตตชาดก ระบุถึงท้าววรุณในฐานะเป็นนาคราช(ท้าววรุณ
 นาคราช)มีลูกชายชื่อพญานาคธรรฐะผู้มาขอบพอลูกสาวพระเจ้าพรหมทัต(ขุ.ชา.(ไทย)๒๘/
 ๗๘๗/๓๐๕),ในวิรุทธชาดก ระบุถึงท้าววรุณนาคราชว่ามีลูกสาวชื่ออรรันทิดีซึ่งปุลณณกัษ(ยักษ์
 คู่ชีพของท้าววรุณ)มาสู่ขอ(ขุ.ชา.(ไทย)๒๘/๑๓๕๙/๓๙๔)

ท้าวवासะ :ท้าวสักกะ, ท้าวवासะ คือพระนามหนึ่งของท้าวสักกะผู้เป็นเจ้าของเทพ(เทวราช), ใน
 ทุติยเทวสูตร และตติยเทวสูตร ระบุถึงเหตุที่ท้าวสักกะได้มาบังเกิดเป็นท้าวสักกะจอมเทพ
 เพราะได้สมาทานวัตรบท ๗ ประการอย่างบริบูรณ์และที่ได้พระนามต่างๆ คือ (๑)ได้พระนาม
 ว่าท้าวฆวาน เพราะเมื่อครั้งเป็นมนุษย์อยู่ในกาลก่อน เป็นมาณพซื่อมชะ (๒)ได้พระนามว่า
 ท้าวปุนททะ เพราะเมื่อครั้งเป็นมนุษย์อยู่ในกาลก่อน ได้ให้ทานมาก่อน (๓)ได้พระนามว่า
 ท้าวสักกะ เพราะเมื่อครั้งเป็นมนุษย์อยู่ในกาลก่อน ได้ให้ทานโดยเคารพ (๔)ได้พระนามว่า
ท้าวवासะ เพราะเมื่อครั้งเป็นมนุษย์อยู่ในกาลก่อน ได้ให้ที่พักอาศัย (๕)ได้พระนามว่าท้าว

สหสัมพันธ์ เพราะทรงคิดเนื้อความได้ตั้งพันโดยครุเดียว (๕) ได้พระนามว่าท้าวสุชัยบดี เพราะทรงมีนางอสุรกายนามว่าสุชา เป็นปชายบดี (๖) ได้พระนามว่าท้าวเทวานมินทะ เพราะเสวยราชสมบัติอันมีความใหญ่ยิ่งด้วยความเป็นใหญ่แห่งเทพชั้นดาวดึงส์, ในที่อื่นๆ ระบุถึงท้าววสวะในฐานะเป็นเจ้าแห่งเทพผู้มีฤทธิ์มีอำนาจมากช่วยเหลือผู้เดือดร้อน สนทนารธรรมกับพระพุทธรเจ้าและนักปราชญ์ทั้งหลาย(ที.ม.(ไทย)๑๐/๓๓๙/๒๖๖,๑๐/๓๔๐/๒๖๘,๑๐/๓๕๔/๒๘๓,๑๐/๓๗๐/๒๙๘,ส.ส.(ไทย)๑๕/๒๕๐/๓๖๕,๑๕/๒๕๘/๓๗๖, ชุ.ชา.จตุตทาพีส.(ไทย)๒๗/๕๘/๖๐๔,ชุ.ชา.สตตก.(ไทย)๒๗/๖๕/๒๖๖,ชุ.ชา.เตรสก.(ไทย)๒๗/๘๔/๔๐๙,ชุ.ชา.ปภินณก.(ไทย)๒๗/๘๔/๔๓๖,ชุ.ชา.ฉกก.(ไทย)๒๗/๑๑๒/๒๔๙,ชุ.ชา.อสีตี.(ไทย)๒๘/๒๑๒/๑๑๘,๒๘/๒๑๖/๑๑๙,ชุ.ชา.ม.(ไทย)๒๘/๑๖๖๓/๔๔๘,๒๘/๑๖๙๕/๔๕๔,ชุ.อป.(ไทย)๓๓/๙๖/๒๕๐,ชุ.อป.(ไทย)๓๓/๑๙๗/๔๑๓)

ท้าววสเทพ:เทพเจ้านามว่าวสเทพ, ในศาสนาฮินดู ท้าววสเทพ คือชื่อพระนารายณ์ปางพระกฤษณะ(กฤษณาวตาร) และพระกฤษณะเองก็มีอีกหลายชื่อ ที่ได้ชื่อว่าท้าววสเทพ(วสเดวะ=Vasudeva) เพราะเรียกตามชื่อท้าววสเทพผู้เป็นบิดา, รายละเอียดเกี่ยวกับท้าววสเทพที่ปรากฏในพระสูตร คือ ในสุทธวิภูฏกสูตรตนิทเทส(อธิบายสุทธวิภูฏกสูตร ว่าด้วยผู้พิจารณาเห็นความหมดจด)ตอนว่าด้วยความหมดจดด้วยศีลและวัตร ระบุว่าผู้มีสมณพราหมณ์พวกหนึ่งถือความหมดจดด้วยวัตรต่างๆ มีการประพฤติวัตรเยี่ยงท้าววสเทพเป็นต้น,ในปุณณกมาณวปัญหานิทเทส(ว่าด้วยปัญหาของปุณณกมาณพ) ตอนว่าด้วยเทวดา ระบุถึงท้าววสเทพว่า เป็นเทวดาของพวกประพฤติวสเทพพรต,(ช.ม.(ไทย)๒๙/๒๕/๑๐๗, ชุ.จ.ญ.(ไทย)๓๐/๑๒/๘๗, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน)

ท้าววิรุฬหก,ท้าววิรุฬหก เทวมหาราชพระนามว่าวิรุฬหก, ท้าววิรุฬหก(บางแห่งเป็น ท้าววิรุฬหก) เป็นเทพเจ้าของพวกกุมภภัณฑ์ ปกครองทิศใต้, ท้าววิรุฬหก เป็นหนึ่งในท้าวจตุมหาราช ได้แก่ (๑) ท้าวอตรฐ อยู่ทางทิศตะวันออก (๒)ท้าววิรุฬหก อยู่ทางทิศใต้ (๓)ท้าววิรูปักษ์ อยู่ทางทิศตะวันตก (๔)ท้าวกุเวร อยู่ทางทิศเหนือ, ในมหาสมยสูตร(ว่าด้วยการประชุมครั้งใหญ่ของเทวดา) ระบุว่า ท้าววิรุฬหกมาประชุมครั้งใหญ่ในมหาเวทสันนิบาตครั้งนั้นด้วย ตามข้อความที่มีปรากฏว่า"ท้าววิรุฬหกปกครองทิศใต้ เป็นหัวหน้าของพวกกุมภภัณฑ์ เป็นมหาราชผู้มียศ แม้บุตรของเขามีจำนวนมาก ต่างมีพลังมาก(และมีชื่อว่าอินทะ มีฤทธิ์ มีความรุ่งเรือง มีผิวพรรณงดงามมียศต่างยินดีมุ่งมายังป่าที่ประชุมของภิกษุทั้งหลาย", (ที.ม.(ไทย)๑๐/๓๓๖/๒๖๔,๓๓๖/๒๖๕), ในปิฎกฐิติลิกเปตวัตถุ(เรื่องเปรตตุ๊กตาแปง) ระบุว่า ท้าวมหาราชทั้ง ๔ มีท้าววิรุฬหกเป็นต้น เป็นผู้รักษาโลก มีบริวารยศ ควรแก่การบูชา(ช.เปต.(ไทย)๒๖/๑๑/๑๖๙)

ท้าววิรูปักษ์ : เทวมหาราชพระนามว่าวิรูปักษ์, ท้าววิรูปักษ์(บางแห่งเป็นวิรูปักษ์มหาราช บางแห่งเป็นวิรูปักษ์มหาราช) เป็นเทพเจ้าของพวกนาค ปกครองทิศตะวันตก, ท้าววิรูปักษ์ เป็นหนึ่งในท้าวจตุมหาราช ได้แก่ (๑)ท้าวอตรฐ อยู่ทางทิศตะวันออก (๒)ท้าววิรุฬหก อยู่ทางทิศใต้ (๓)ท้าววิรูปักษ์ อยู่ทางทิศตะวันตก (๔)ท้าวกุเวร อยู่ทางทิศเหนือ, ในขนวสภสูตร(ว่าด้วยขนวสภยักษ์)และในมหาโควินทสูตร(ว่าด้วยมหาโควินทพราหมณ์)ตอนว่าด้วยเทวสภา ระบุถึงท้าววิรูปักษ์ว่ามานั่งประชุมในสุธัมมาเวทสภาพังข้อความอ้างถึงตอนหนึ่งว่า"...ทิศตะวันตกมีท้าววิรูปักษ์มหาราช ประทับนั่งผินพระพักตร์ไปทางทิศตะวันออก มีพวกเทพอยู่เบื้องหน้า....",

(ที่.ม.(ไทย)๑๐/๒๘๒/๒๑๒,๑๐/๒๙๔/๒๒๗), ในสิริกภาพกัณนิชาตก(ว่าด้วยสิริกัปกภาพกัณนิ) ระบุว่า ภาพกัณนิเทพธิดาเป็นลูกสาวของท้าววิรูปักษ์มหาราช(ขุ.ชา.ฉก.(ไทย)๒๗/๔๑/๒๓๕), ในภุริทัตตจริยา(ว่าด้วยจริยาของภุริทัตตนาคราช) ระบุว่า ครั้งหนึ่ง (พระโพธิสัตว์) บังเกิดเป็นพญานาคชื่อว่าภุริทัตตะ มีฤทธิ์มาก สมทานศีลวัตรได้ไปยังเทวโลกพร้อมกับท้าววิรูปักษ์มหาราช (ขุ.จริยา(ไทย)๓๓/๑๑/๗๔๗)

ท้าวเวปจิตติ :จอมอสูรนามว่าเวปจิตติ, ท้าวเวปจิตติ เป็นหัวหน้าของพวกอสูร, ข้อมูลเกี่ยวกับท้าวเวปจิตติที่ปรากฏในพระสุตฺร มีดังนี้ ในจันทิมสุตฺร(ว่าด้วยจันทิมเทพบุตร) และสุริยสุตฺร(ว่าด้วยสุริยเทพบุตร) ระบุว่า จันทิมเทพบุตรและสุริยเทพบุตรถูกอสูรอินทราหุจับตัวไว้ ได้กล่าวคาถาขอพระพุทเจ้าเป็นที่พึ่ง อสูรอินทราหุได้ฟังคาถานั้น เกิดความกลัว จึงปล่อยจันทิมเทพบุตรและสุริยเทพบุตร แล้วรีบเข้าไปหาท้าวเวปจิตติจอมอสูรถึงที่อยู่(ไปขอพึ่ง), ในเวปจิตตสุตฺร(ว่าด้วยท้าวเวปจิตติ) ระบุว่า เกิดสงครามระหว่างพวกเทพนำโดยท้าวสักกะจอมเทพกับพวกอสูรนำโดยท้าวเวปจิตติจอมอสูร ปรากฏว่าพวกเทพชนะ พวกอสูรพ่ายแพ้ ท้าวเวปจิตติหัวหน้าฝ่ายอสูรถูกจับตัวนำไปขังไว้ที่สุธัมมาสภา เมื่อท้าวสักกะเสด็จเข้าไปใกล้ก็จะถูกท้าวเวปจิตติดำบริภาษด้วยถ้อยคำหยาบคาย,ในสุภาสิตชัยสุตฺร(ว่าด้วยการแข่งขันคำสุภาษิต) ระบุว่า ท้าวสักกะชนะท้าวเวปจิตติในการแข่งขันคำสุภาษิต เพราะถ้อยคำของท้าวเวปจิตตินั้นเกี่ยวข้องกับอาชญา ศาสตราวุธต่างๆ นำไปสู่การทะเลาะวิวาทแย่งชิงกัน”, ท้าวสักกะและท้าวเวปจิตติบางครั้งก็ทะเลาะกันบางครั้งก็ไปไหนมาไหนด้วยกันเพราะทั้งสองเป็นลูกเขยพ่อตากัน(ส.ส.(ไทย)๑๕/๙๐/๙๖,๑๕/๙๑/๙๗,๑๕/๒๕๐/๓๖๓,๑๕/๒๕๑/๓๖๖,๑๕/๒๕๕/๓๗๒,ส.ส.อ.(ไทย)๑/๒๕๐/๔๘๘,๑/๒๕๖/๔๙๕),ในฉคตติกา(ว่าด้วยคติ ๖)พระสกวาที(ผู้ถาม)กับพระปรวาที(ผู้ตอบ)สนทนากันเรื่องคติ ๖(เทวคติ มนุสสคติ เปตคติ อสุรกายคติ ตีรจฉานคติ และนiryคติ) โดยพระสกวาทีเห็นว่า ถ้าพวกอสูรที่เป็นบริวารของท้าวเวปจิตติ มีรูปร่างมีการเสพงาม มีอาหาร มีอายุ เหมือนกันกับพวกเทวดา และแต่งงานกับพวกเทวดาได้ ก็ไม่ควรนับว่า “คตติมี ๖,(อภิ.ก.(ไทย)๓๗/๕๐๔/๕๓๖)

ท้าวเวโรจนะจอมอสูร :จอมอสูรนามว่าท้าวเวโรจนะ, คำว่า “ท้าวเวโรจนะ(เวโรจโน)” มีปรากฏเฉพาะในเวโรจนอสูรอินทสุตฺร(ว่าด้วยท้าวเวโรจนะจอมอสูร)พระไตรปิฎกเล่มที่ ๑๕ เท่านั้น และในอรรถกถาท่านก็ไม่ได้อธิบายขยายความเพิ่มว่าเป็นใคร ทำหน้าที่อะไร แต่เมื่อพิจารณาดู ท้าวเวโรจนะ น่าจะเป็นชื่อหนึ่งของท้าวเวปจิตติ ด้วยเหตุผล ๒ ประการคือ (๑)มีฐานะเป็นจอมอสูร หรือหัวหน้าของพวกอสูรเช่นกัน (อสูรโนโท) (๒)มีความเกี่ยวข้องกับท้าวสักกะจอมเทพเช่นกัน, ในเวโรจนอสูรอินทสุตฺร ระบุว่า ท้าวสักกะจอมเทพกับท้าวเวโรจนะจอมอสูรได้ไปเข้าเฝ้าสนทนาธรรมกับพระพุทเจ้าขณะประทับอยู่ ณ พระเชตวัน กรุงสาวัตถี ท้าวเวโรจนะจอมอสูร ได้กล่าวคาถาในสำนักของพระพุทเจ้าตอนหนึ่งว่า “บุรุษควรพยายามไปจนกว่าประโยชน์จะสำเร็จ ประโยชน์อันงดงามอยู่ที่ความสำเร็จ นี่เป็นถ้อยคำของเวโรจนะ” (ส.ส.(ไทย)๑๕/๒๕๔/๓๗๑)

ท้าวเวสวัณมหาราช :เทวมหาราชนามว่าท้าวเวสวัณ, ท้าวกุเวร, ท้าวเวสวัณ(บางแห่งเป็น ท้าวเวสสุวรรณ)เทพเจ้าแห่งพวยักษ์ เป็นหนึ่งในจาคุมหาราช ได้แก่ (๑)ท้าวธตรฐ อยู่ทางทิศตะวันออก (๒)ท้าววิรูปักษ์ อยู่ทางทิศใต้ (๓)ท้าววิรูปักษ์ อยู่ทางทิศตะวันตก (๔)ท้าวกุเวร หรือท้าว

เวสวัณ อยู่ทางทิศเหนือ, ในชนวนสกุสูตร(ว่าด้วยชนวนสกุยกษ์) ระบุว่า ชนวนสกุยกษ์เป็นยักษ์ชั้นดีมีผิวพรรณผุดผ่องอยู่ร่วมกับท้าวเวสวัณเพื่อคอยช่วยสนองงานเป็นผู้นำเนื้อความการสนทนาธรรมกันระหว่างสนังกุมารพรหมกับท้าวเวสวัณมหาราชามาราบทูลแต่พระพุทธเจ้า, ในสักกปัญหาสูตร(ว่าด้วยปัญหาของท้าวสักกะ) ระบุว่าท้าวเวสสุวรรณมหาราชาว่ามีนางปริจาริกาชื่อว่ากุชชี(ที.ม.(ไทย)๑๐/๒๘๐/๒๑๑,๑๐/๒๘๑/๒๑๒,๑๐/๒๘๒/๒๑๒,๑๐/๒๘๑/๒๒๖,๑๐/๒๘๒/๒๒๖,๑๐/๒๘๔/๒๒๗,๑๐/๓๕๒/๒๗๙), ในอภินายกสูตร(ว่าด้วยมนต์เครื่องรักษาชื่ออภินายก) ระบุว่า ท้าวเวสวัณมหาราชาเป็นผู้กราบทูลมนต์เครื่องรักษาชื่ออภินายกแด่พระพุทธเจ้า(ที.ปา.(ไทย)๑๑/๒๗๖/๒๑๙), ในจุฬัตถกาสังขยสูตร(ว่าด้วยความสิ้นตัณหา สูตรเล็ก) ระบุว่าท้าวสักกะจอมเทพกับท้าวเวสวัณมหาราชาเป็นผู้นิมนต์พระมหาโมคคัลลาเถระไปเที่ยวชมเวชยันตปราสาท(ม.ม. (ไทย)๑๒/๓๕๓/๔๒๓)

ท้าวเวสสุ : เทพเจ้านามว่าเวสสุ, ท้าวเวสสุ เป็นชื่อของเทพองค์หนึ่ง, ในนิรยपालกถา(ว่าด้วยนายนิรยบาล) ระบุว่า พระสกวาทิ(ผู้ถาม)กับพระปรวาทิ(ผู้ตอบ) ได้สนทนาธรรมกันเรื่องนายนิรยบาลมีอยู่ในนรกจริงหรือไม่ ช่วงหนึ่งของการสนทนาพระปรวาทิได้ยกข้อความในพระสูตรมาอ้างเพื่อสนับสนุนคำตอบของตนที่ว่านายนิรยบาลไม่มีอยู่ในนรก ตามข้อความที่มีปรากฏว่า “**ท้าวเวสสุ** ท้าวเปตติราช ท้าวโสมะ ไม่ได้ฆ่า ท้าวยมะและท้าวเวสวัณก็ไม่ได้ฆ่า กรรมของตนเองฆ่าบุคคลผู้สิ้นบุญจากโลกนี้เกิดในปรโลกในนรกนั้น”, ส่วนท่านพระสกวาทิไม่เห็นด้วยกับคำตอบนี้และยกข้อความในพระสูตรอื่นมาอ้างเพื่อยืนยันว่านายนิรยบาลมีอยู่ในนรกจริง(อภิ.ก.(ไทย)๓๗/๘๖๗/๘๘๘, อภิ.ปญจ.อ. (บาลี) ๘๖๗/๓๑๑, ดูเทียบเคียงใน ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒๕๐/๒๕๔-๒๕๕, อัง.ติก.(ไทย)๒๐/๓๖/๑๙๑-๑๙๔)(อภิ.ก.(ไทย)๓๗/๘๖๗/๘๘๘)

ท้าวเวสสามิตะ: พระราชาพระนามว่าเวสสามิตะ, พระเจ้าเวสสามิตะ, ในมหานารทกัศสพชาดก(ว่าด้วยพระมหานารทกัศสพทรงบำเพ็ญอุเบกขาบารมี) ระบุว่า ท้าวเวสสามิตะ เป็นพระราชาองค์ที่ ๒ ในพระราชา ๖ พระองค์ ที่นารทฤๅษีทูลต่อพระเจ้าอังคติ เพื่อเป็นตัวอย่างสำหรับพระราชาผู้ประพฤติธรรมที่ควรดำเนินรอยตาม ดังข้อความที่มีปรากฏว่า "พระราชา ๖ พระองค์นี้ คือ (๑)ท้าวธวัชฐะ (๒)**ท้าวเวสสามิตะ** (๓)ท้าวอัญญะ (๔)ท้าวยมทัคคิ (๕)ท้าวอุสินนะ (๖)ท้าวสิวิราช ได้ทรงบำรุ้งสมณะและพรหมณ์ทั้งหลายแล้ว" (ขุ.ชา.ทวาทสก.(ไทย) ๒๘/๑๓๒๘/๓๘๘)

ท้าวสมพรจอมอสูร :จอมอสูรนามว่าท้าวสมพร, คำว่า “ท้าวสมพร(สมพร)” มีฐานะเป็นจอมอสูรหรือหัวหน้าของพวกอสูรปรากฏเฉพาะในสมุททกสูตร(ว่าด้วยภิกษุผู้อยู่ใกล้ฝั่งสมุท) พระไตรปิฎกเล่มที่ ๑๕ เท่านั้น หมายถึงท้าวเวปจิตตินั่นเอง, เนื้อเรื่องในพระสูตรนี้ ระบุว่า ฤๅษีทั้งหลายผู้มีศีลมีกัลยาณธรรมอาศัยอยู่ใกล้ฝั่งสมุทเกรงจะไม่ได้ได้รับความปลอดภัยจากพวกอสูรที่กำลังสู้รบกับพวกเทวดาใกล้สถานที่อยู่ของพวกตน จึงเข้าไปหาท้าวสมพรจอมอสูร เพื่อขอให้อภัยแก่พวกตน แต่ท้าวสมพรจอมอสูรผู้หยาบกระด้างไม่ยอมกล่าวให้อภัย ฤๅษีทั้งหลายจึงสาปแช่งว่า “ท่านให้อภัยเท่านั้นแก่พวกเราผู้ขออภัย พวกเราขอรับเอาแต่อภัยอย่างเดียว ส่วนภัยจงเป็นของท่านเถิด” เมื่อสาปแช่งเสร็จ ฤๅษีทั้งหลายก็หายตัวไปต่อหน้าท้าวสมพรไปปรากฏตัวอยู่ที่ภูเขามิใกล้ฝั่งสมุท ท้าวสมพรจอมอสูรถูกฤๅษีผู้มีศีลมีกัลยาณธรรมสาปแช่งตกใจกลัวหวาดหวั่นเป็นอย่างยิ่ง(ส.ส.(ไทย)๑๕/๒๕๖/๓๗๓) ในอรรถกถาท่านขยายความว่า

ท้าวสมพรจอมอสูรมีใจหวาดหวั่นเกิดอาการไข้ เพราะเหตุนั้น จึงได้ซื้ออีกอย่างว่า “ท้าวเวปจิตติ” แปลว่า “ผู้มีจิตหวั่นไหว” (ส.ส.อ.(ไทย)๑/๒๕๖/๓๒๙)

ท้าวสหเทพ :ราชกุมารผู้มีนามว่าสหเทพ, ท้าวสหเทพ เป็นราชโอรสองค์ที่ ๕ ของพระเจ้าปณทุราช เป็นหนึ่งในสามี่จำนวน ๕ คนของราชธิดานามว่ากัณหาผู้มักมากในกาม แม้จะมีสามี่ถึง ๕ คนแล้ว เธอก็ยังมีจิตปฏิพัทธ์ในชายคนที่ ๖ ซึ่งเป็นคนเปลี่ยนเหมือนผีหัวขาด, ในกฤณชาติก(ว่าด้วยนกคู้เหว่า) ระบุว่า พญานกกฤณาละ ได้ยกตัวอย่างต่างๆ ของหญิงผู้ประพฤตินอกใจสามี่บอกแก่เพื่อนนกกชื่อปุลณมุขะเพื่อให้ระมัดระวังในเรื่องนี้ ตัวอย่างหนึ่งของหญิงประพฤตินอกใจที่ถูกหยิบยกขึ้นมากล่าวถึงคือ เรื่องของนางกัณหา ดังมีข้อความตอนหนึ่งกล่าวถึงว่า “ครั้งนั้น นางล่วงละเมิด(นอกใจ)สามี่ทั้ง ๕ คน เหล่านี้ คือ ๑.ท้าวอัชชุนะ ๒.ท้าวณกุลละ ๓.ท้าวภิมเสน ๔.ท้าวยฤทธิฐิละ ๕.ท้าวสหเทพแล้วได้กระทำลามกกับชายเตี้ยค่อม...”(ขุ.ชา.อสิตี.(ไทย)๒๘/๒๙๐/๑๓๙)

ท้าวสัทม์บตีพรหม :พระพรหมนามว่าท้าวสัทม์บตี, ท้าวสัทม์บตีพรหม คือพรหมผู้ทูลอาราธนา พระพุทธเจ้าให้ทรงแสดงธรรมโปรดสัตว์ หลายพระสูตรมีพรหมายาจนสูตรเป็นต้นกล่าวถึงบทบาทสำคัญในเรื่องนี้, ในมหาปรินิพพานสูตร(ว่าด้วยมหาปรินิพพาน)ระบุถึง ท้าวสัทม์บตีพรหมในฐานะผู้กล่าวคาถาร่วมกับการเสด็จดับขันธปรินิพพานของพระพุทธเจ้าว่า “สรรพสัตว์จะต้องทอดทิ้งร่างกายไว้ในโลก พระศาสดาผู้หาใครเปรียบเทียบไม่ได้ในโลก ผู้เข้าถึงสภาวะตามความเป็นจริง ผู้บรรลุพลธรรม ผู้ตรัสรู้เองโดยชอบเช่นนี้ ก็ยังปรินิพพาน”, ในจาทุมสูตร(ว่าด้วยเหตุการณ์ในหมู่บ้านจาทุมมา) เรื่องพระอาคันตุกะพูดเสียงดัง ระบุว่า ในเหตุการณ์ที่พวกพระอาคันตุกะพูดเสียงดังอื้ออึงแล้วถูกขับไล่ออกจากวิหารไป ท้าวสัทม์บตีพรหมเป็นผู้สามารถทูลอาราธนาพระพุทธเจ้าให้ทรงพอบพระทัยด้วยคำวิงวอนเปรียบด้วยพืชที่ยังอ่อนและด้วยคำวิงวอนเปรียบด้วยลูกโคอ่อน, ในคารวสูตร ท้าวสัทม์บตีพรหมเป็นผู้ทูลรับรองสิ่งที่พระพุทธเจ้าทรงสักการะเคารพธรรม โดยอ้างถึงพระพุทธเจ้าทั้งหลายในอดีตก็ทรงทำเช่นนี้, ในอีกหลายพระสูตรกล่าวถึงท้าวสัทม์บตีในฐานะผู้ช่วยเหลือสนับสนุนการทำ ความดีของมนุษย์(ที.ม.(ไทย)๑๐/๒๒๐/๑๖๘,ม.ม.(ไทย)๑๓/๑๕๙/๑๘๐,ส.ส.(ไทย)๑๕/๑๓๒/๒๓๐,๑๕/๑๘๑/๒๔๙,๑๕/๑๘๓/๒๕๔,๑๕/๑๘๔/๒๕๔,๑๕/๑๘๖/๒๖๐,๑๕/๒๖๓/๓๘๓,ขุ.พุทธ.(ไทย)๓๓/๑/๕๕๓,๓๓/๑๐/๕๕๗)

ท้าวสัทสนันย์,ท้าวสัทสนเตร : ท้าวสักกะ, ท้าวสัทสนันย์ (บางแห่งเป็น ท้าวสัทสนเตร) คือพระนามหนึ่งของท้าวสักกะ ที่ได้พระนามเช่นนั้น เพราะทรงสามารถคิดเนื้อความตั้งพันได้โดยครู่เดียว, ในทุตติยเทวสูตร และตติยเทวสูตร ระบุถึงเหตุที่ท้าวสักกะได้มาบังเกิดเป็นท้าวสักกะจอมเทพ เพราะได้สมาทานวัตตบท ๗ ประการอย่างบริบูรณ์และที่ได้พระนามต่างๆ คือ (๑) ได้พระนามว่าท้าวมฆวาน เพราะเมื่อครั้งเป็นมนุษย์อยู่ในกาลก่อน เป็นมาณพขี้อมมะ (๒) ได้พระนามว่าท้าวปุนิททะ เพราะเมื่อครั้งเป็นมนุษย์อยู่ในกาลก่อน ได้ให้ทานมาก่อน (๓) ได้พระนามว่าท้าวสักกะ เพราะเมื่อครั้งเป็นมนุษย์อยู่ในกาลก่อน ได้ให้ทานโดยเคารพ (๔) ได้พระนามว่าท้าววาสวะ เพราะเมื่อครั้งเป็นมนุษย์อยู่ในกาลก่อน ได้ให้ที่พักอาศัย (๕) ได้พระนามว่าท้าวสัทสนันย์ เพราะทรงคิดเนื้อความได้ตั้งพันโดยครู่เดียว (๕) ได้พระนามว่าท้าวสัทสนันย์ เพราะทรงมีนางอสุรกายนามว่าสุขา เป็นปชายติ (๖) ได้พระนามว่าท้าวเทวานมิน

ทะ เพราะเสวยราชสมบัติอันมีความใหญ่ยิ่งด้วยความเป็นใหญ่แห่งเทพชั้นดาวดึงส์, ในที่อื่นๆ ระบุถึงท้าวสหสนันย์ในฐานะเป็นเจ้าแห่งเทพผู้มีฤทธิ์มีอำนาจมาก ช่วยเหลือผู้เดือดร้อน สนทนารธรรมกับพระพุทธเจ้าและนักปราชญ์ทั้งหลาย(ส.ส.(ไทย)๑๕/๒๕๕/๓๗๒,๑๕/๒๕๕-๒๕๕/๓๗๖,ช.วิ.(ไทย)๒๖/๓๐๕/๔๙,๒๖/๘๘๗/๙๔, ช.ช.จตุกก.(ไทย)๒๗/๑๕๘/๑๘๘,ช.ช.อภุฎก.(ไทย)๒๗/๓/๒๘๕, ช.ช.(ไทย)ช.ช.อสีติ.(ไทย)๒๘/๒๒๐/๑๒๐, ๒๗๒/๑๓๐, ๒๗๔/๑๓๑,ช.ช.ม.(ไทย) ๒๘/๘๐๘/๓๐๘, ๙๑๓/๓๒๔)

ท้าวสักกะ,ท้าวสักกปุรินทะ : ราชาแห่งเทพพระนามว่าท้าวสักกะ, จอมเทพพระนามว่าท้าวสักกปุรินทะ(ท้าวสักกะผู้ให้ทานมาก่อน),ในทศตยเวทสูตร และตติยเวทสูตร ระบุถึงเหตุที่ท้าวสักกะได้มาบังเกิดเป็นท้าวสักกะจอมเทพ เพราะได้สมาทานวัตตบพ ๗ ประการอย่างบริบูรณ์และที่ได้พระนามต่างๆ คือ (๑)ได้พระนามว่าท้าวฆวาน เพราะเมื่อครั้งเป็นมนุษย์อยู่ในกาลก่อนเป็นมาณพชื่อฆะ (๒)ได้พระนามว่าท้าวปุรินทะ เพราะเมื่อครั้งเป็นมนุษย์อยู่ในกาลก่อนได้ให้ทานมาก่อน (๓)ได้พระนามว่าท้าวสักกะ เพราะเมื่อครั้งเป็นมนุษย์อยู่ในกาลก่อน ได้ให้ทานโดยเคารพ (๔)ได้พระนามว่าท้าววาสะ เพราะเมื่อครั้งเป็นมนุษย์อยู่อยู่ในกาลก่อน ได้ให้ที่พักอาศัย (๕)ได้พระนามว่าท้าวสหสนันย์ เพราะทรงคิดเนื้อความได้ตั้งพันโดยครู่เดียว (๕)ได้พระนามว่าท้าวสุขัมบดี เพราะทรงมีนางสุรกายุชานามว่าสุชา เป็นปวชวดี (๖)ได้พระนามว่าท้าวเทวานมินทะ เพราะเสวยราชสมบัติอันมีความใหญ่ยิ่งด้วยความเป็นใหญ่แห่งเทพชั้นดาวดึงส์,ในที่อื่นๆระบุถึงท้าวสักกะในฐานะเป็นเจ้าแห่งเทพผู้มีฤทธิ์มีอำนาจมาก ช่วยเหลือผู้เดือดร้อนไขข้อข้องใจของเทวดาทั้งหลายส่งเสริมการทำความดีของมนุษย์ สนทนารธรรมกับพระพุทธเจ้าและนักปราชญ์ทั้งหลายเป็นต้น,(ที.ม.(ไทย)๑๐/๓๔๐/๒๖๘,๑๐/๓๔๔/๒๗๓,๑๐/๓๔๘/๒๗๖,๑๐/๓๕๔/๒๘๑,๑๐/๓๕๔/๒๘๓,๑๐/๓๕๕/๒๘๔,๑๐/๓๗๐/๒๘๘,ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๓๙/๑๙๕,ม.ม.(ไทย)๑๒/๓๙๐/๔๒๐,๑๒/๓๙๑/๔๒๒,ม.ม.(ไทย)๑๓/๓๑๒/๓๗๗,ม.อ.(ไทย)๑๔/๑๓๐/๑๖๗,ส.ส.(ไทย)๑๕/๒๕๕/๓๗๖,๑๕/๒๕๕/๓๗๘,ช.เขต.(ไทย)๒๖/๑๙๖/๑๙๙,ช.ช.ม.(ไทย)๒๘/๗/๑๘๔,ช.ช.สตุตติ.(ไทย)๒๘/๙๒/๗๑,๒๘/๙๓/๗๑,ช.ช.พทุธ.(ไทย) ๓๓/๙/๖๖๖,๓๓/๑๐/๖๖๖,ช.ช.อป.(ไทย)๓๓/๗๘/๑๔๕,๓๓/๘๑/๑๔๕,อง.เอกก.(ไทย)๒๐/๒๘๑/๓๕,๒๐/๒๘๒/๓๕,๒๐/๒๘๓/๓๕,อง.อภุฎก.(ไทย)๒๓/๘/๒๑๐,ช.วิ.(ไทย)๒๖/๑๕๔/๒๗,ช.เขต.(ไทย)๒๖/๒๖๗/๒๑๑,ช.ช.จตุกก.(ไทย)๒๗/๓/๑๕๖,ช.ช.จตุตทาฬีส.(ไทย)๒๗/๑๐/๕๙๖,ช.ช.ตีก.(ไทย)๒๗/๑๔๙/๑๕๔,ช.ช.ปภินณก.(ไทย)๒๗/๒๐๗/๔๕๖,ช.ช.สภูฎิ.(ไทย)๒๘/๖๑/๔๓,ช.ช.ปญญาส.(ไทย)๒๘/๗๐/๑๓,ช.ช.ม.(ไทย)๒๘/๒๒๙๓/๕๓๘,๒๒๙๗/๕๓๙,ช.ช.พทุธ.(ไทย)๓๓/๔/๖๖๖,ช.ช.จิริยา.(ไทย)๓๓/๕๓/๗๓๔, ๖๗/๗๓๖, ๑๑๕/๗๔๑, ๑๓๔/๗๔๔)

ท้าวสิริราช : พระราชาพระนามว่าสิริราช, พระเจ้าสิริราช, ในมหานารทกัศสพชาดก(ว่าด้วยพระมหานารทกัศสพทรงบำเพ็ญอุเบกขาบารมี) ระบุว่า ท้าวสิริราช เป็นพระราชาองค์สุดท้ายในพระราชชา ๖ พระองค์ ที่นารทฤาษีทูลต่อพระเจ้าอังกติ เพื่อเป็นตัวอย่างสำหรับพระราชผู้ประพฤดิธรรมที่ควรดำเนินรอยตาม ดังข้อความที่มีปรากฏว่า "พระราชชา ๖ พระองค์นี้ คือ (๑)ท้าวธรรณัฐะ (๒)ท้าวเวสสามิตะ(๓)ท้าวอภุฎกะ (๔)ท้าวยมทัคคิ (๕)ท้าวอุสินนระ (๖)ท้าว

ลิวีราชได้ทรงบำรุงสมณะและพราหมณ์ทั้งหลายแล้ว"(ขุ.ชา.ทวาทสก.(ไทย)๒๘/๑๓๒๘/๓๘๘)

ท้าวสุชัมบดี :ท้าวสักกะ, ท้าวสุชัมบดีคือพระนามหนึ่งของท้าวสักกเทวราช เพราะเมื่อสุรกายัญญานามว่าสุชาเป็นปชาบดี จึงได้พระนามว่า ท้าวสุชัมบดี, ในทุติยเทวสูตร และตติยเทวสูตร ระบุถึงเหตุที่ท้าวสักกะได้มาบังเกิดเป็นท้าวสักกะจอมเทพ เพราะได้สมาทานวัตตบพ ๗ ประการ อย่างบริบูรณ์และที่ได้พระนามต่างๆ คือ(๑)ได้พระนามว่าท้าวมฆวาน เพราะเมื่อครั้งเป็นมนุษย์อยู่ในกาลก่อน เป็นมาณพซื่อมณะ(๒)ได้พระนามว่าท้าวปุรินททะ เพราะเมื่อครั้งเป็นมนุษย์อยู่ในกาลก่อน ได้ให้ทานมาก่อน (๓)ได้พระนามว่าท้าวสักกะ เพราะเมื่อครั้งเป็นมนุษย์อยู่ในกาลก่อน ได้ให้ทานโดยเคารพ (๔)ได้พระนามว่าท้าววาสะ เพราะเมื่อครั้งเป็นมนุษย์อยู่ในกาลก่อน ได้ให้ที่พักอาศัย (๕)ได้พระนามว่าท้าวสหสนันย์ เพราะทรงคิดเนื้อความได้ตั้งพันโดยครู่เดียว(๖)ได้พระนามว่า**ท้าวสุชัมบดี** เพราะทรงมีนางสุรกายัญญานามว่าสุชา เป็นปชาบดี (๗)ได้พระนามว่าท้าวเทวานมินทะ เพราะเสวยราชสมบัติอันมีความใหญ่ยิ่งด้วยความเป็นใหญ่แห่งเทพชั้นดาวดึงส์ (ส.ส.(ไทย)๑๕/๒๕๓/๓๗๐,๑๕/๒๕๘/๓๗๖,๑๕/๒๕๙/๓๗๘)

ท้าวสุทสนเทวราช :เทวราชพระนามว่าท้าวสุทสนะ, จอมเทพพระนามว่าท้าวสุทสนะ, ในปิยทัสสีพุทธวงศ์(ว่าด้วยพระประวัติของพระปิยทัสสีพุทธเจ้า) ระบุว่า ท้าวสุทสนเทวราชเป็นเทวดามีฉภาทิฎฐิอาศัยอยู่ที่สุทสนบรรพต ไม่ไกลจากเมืองอุสภวัตติ มีประชาชนทั่วทุกสารทิศมาบูชาด้วยเครื่องเซ่นสังเวยต่างๆ อันมีค่ามาก จึงถือตัวจัด คิดว่าตนเองยิ่งใหญ่เหนือผู้ใด พระปิยทัสสีพุทธเจ้าทรงใช้พุทธานุภาพบรรเทามีฉภาทิฎฐิของท้าวสุทสนเทวราชด้วยการทรงแสดงฤทธิ์ที่เหนือกว่า,(ขุ.พุทธ.(ไทย)๓๓/๔/๖๕๖,ขุ.พุทธ.อ.(บาลี)๑/๔/๓๐๘)

ท้าวสุนิมิตเทวราช :เทวราชพระนามว่าท้าวสุนิมิตะ, ท้าวสุนิมิตะจอมเทพ, ในอเนกวัณณวิมาน (ว่าด้วยวิมานที่เกิดขึ้นแก่เทพบุตรผู้มีรัศมีหลากสี) ระบุว่า พระมหาโมคคัลลานเถระได้ถามเทพบุตรตนหนึ่งผู้มีวิมานอันงดงามเปล่งรัศมีหลากสีอยู่ในวิมานด้วยความเบิกบานใจประหนึ่งท้าวสุนิมิตเทวราช ดังข้อความในคำถามของพระเถระตอนหนึ่งว่า "ท่านมีหมู่เทพอัปสรแวดล้อม ขึ้นวิมานมีรัศมีต่างๆ วิจิตรมากมาย เป็นที่ระงับความกระวนกระวายและความเศร้าโศกบันเทิงอยู่ ดัง**ท้าวสุนิมิตเทวราช**ผู้เป็นใหญ่กว่าเทวดา..."(ขุ.วิ.(ไทย)๒๖/๑๑๙๙/๑๕๐), ในอรรถกถาท่านขยายความคำว่า"ดังท้าวสุนิมิตเทวราชผู้เป็นใหญ่กว่าเทวดา(สุนิมิต ภูตปติว)"ว่า "ท่านแม้เป็นหมู่เทพชั้นดาวดึงส์ก็บันเทิง ยินดี รื่นรมย์ยิ่งเหมือนท้าวสุนิมิตเทวราช เพราะเป็นผู้มีทิพยสมบัติอย่างโอฬาร"(ขุ.วิ.อ.(บาลี)๑/๑๑๙๙/๓๗๗) เมื่อพิจารณาจากข้อความในอรรถกถา ท้าวสุนิมิตเทวราชก็น่าจะหมายถึง ท้าวสักกเทวราชนั่นเอง

ท้าวโสทธิเสน :พระราชพาพระนามว่าโสทธิเสน, พระเจ้าโสทธิเสน, ในสัมพุลชาดก(ว่าด้วยความซื่อสัตย์ของพระนางสัมพุล) ระบุว่า ท้าวโสทธิเสน ก่อนขึ้นครองราชสมบัติ เป็นราชกุมารที่เป็นโรคเรื้อนหนีไปอยู่ในป่าพร้อมกับพระชายาผู้มีสิริโฉมงดงามนามว่าสัมพุล พระนางปรนนิบัติพระสวามีด้วยความซื่อสัตย์จริงใจ ต่อมาถูกยักษ์ทานพจัตตัวไปเพื่อหวังตั้งเป็นมเหสี ขณะออกไปหาของในป่า แต่ได้รับการช่วยเหลือจากท้าวสักกะ จึงรอดตัวกลับไปที่พักในเวลาเย็นค่ำ เจ้าชายโสทธิเสนแทนที่จะดีใจที่พระชายารอดกลับมาได้ กลับกล่าวหาพระนางว่านอกใจตน เพื่อแสดงความบริสุทธิ์ใจ พระนางสัมพุลจึงทำสังกิริยาหลั่งน้ำลงที่ศีรษะของ

เจ้าชายโสทธิเสนขอให้โรคเรื้อนหายจากไป ด้วยการกล่าวคำสัจย์ของพระนางนั้นทำให้เจ้าชายโสทธิเสนหายจากโรคเรื้อนและได้กลับไปพระนครขึ้นครองราชแทนพระบิดา(พระเจ้าวิเทหะ)ผู้สละราชสมบัติเพื่อออกบวชเป็นดาบส พระนางสัมพูลาแม้จะได้รับแต่งตั้งเป็นอัครมเหสี แต่ก็ไม่ได้รับการใส่ใจจากท้าวโสทธิเสน เพราะหลงรักรมย์อยู่กับนางสนมเหล่าอื่นต่อมา ท้าวเธอได้รับการเตือนจากวิเทหดาบสผู้พระบิดา จึงกลับได้สติรำลึกถึงคุณงามความดีของพระนางสัมพูลา ขอให้พระนางยกโทษให้และทรงยกย่องมอบความเป็นใหญ่ให้แก่มเหสีสัมพูลา (ขุ.ชา.ทีสตี.(ไทย) ๒๗/๓๒๖/๕๘๗, ขุ.ชา.ทีสตี.อ.(บาลี) ๗/๓๒๖/๒๕๐)

ท้าวโสมพะ :เทพเจ้านามว่าท้าวโสมพะ, ท้าวโสมพะ อยู่ในฐานะเทพเจ้าผู้มีฤทธิ์เดช สามารถจะให้คุณให้โทษแก่ผู้ร้องขออันวอนได้ ตามข้อมูลที่มีปรากฏในพระไตรปิฎกกล่าวถึงท้าวโสมพะ ดังนี้:- ในขยทัสสีชาดก(ว่าด้วยพระเจ้าปัญจาละพระนามว่าชัยทิต) ระบุถึงท้าวโสมพะในฐานะเทพเจ้าผู้ปกป้องคุ้มครองความปลอดภัย เห็นได้จากคำรัสของพระเจ้าชัยทิตที่ทรงอ้อนวอนต่อเทพเจ้าทั้งหลายให้ช่วยปกป้องคุ้มครองอลีนสัตตราชกุมารจากยักษ์ปริสาท ดังข้อความตอนหนึ่งว่า "...ลูกรัก ขอลูกจงมีเทพเหล่านี้ คือ ท้าวโสมพะ **ท้าววรุณ** ท้าวปชาบดี พระจันทร์ และสุริยเทพคุ้มครอง ขอลูกรักจงได้รับอนุญาตกลับมาจากสำนักยักษ์ปริสาทด้วยความสวัสดิ" (ขุ.ชา.ทีสตี.(ไทย)๒๗/๗๙/๕๕๐), ในนิรยपालกถา(ว่าด้วยนายนิรยบาล) ระบุถึงท้าวโสมพะในฐานะเทพเจ้าผู้เป็นใหญ่ในโลกของคนตาย เห็นได้จากคำสนทนาธรรมของพระสกวาทิ(ผู้ถาม)กับพระปรวาทิ(ผู้ตอบ)เรื่องนายนิรยบาลมีอยู่ในนรกจริงหรือไม่ ช่วงหนึ่งของการสนทนาพระปรวาทิได้ยกข้อความในพระสูตรมาอ้างเพื่อสนับสนุนคำตอบของตนที่ว่านายนิรยบาลไม่มีอยู่ในนรก ตามข้อความที่มีปรากฏว่า "ท้าวเวสสุ ท้าวเปตติราช **ท้าวโสมพะ** ไม่ได้ฆ่า ท้าวยมะ และท้าวเวสวัณก็ได้ฆ่า กรรมของตนเองฆ่าบุคคลผู้สิ้นบุญจากโลกนี้เกิดในปรโลกในนรกนั้น",ส่วนท่านพระสกวาทิไม่เห็นด้วยกับคำตอบนี้และยกข้อความในพระสูตรอื่นมาอ้างเพื่อยืนยันว่านายนิรยบาลมีอยู่ในนรกจริง (อภิ.ก.(ไทย)๓๗/๘๖๗/๘๙๘)

ท้าวอัชชุนะ :ราชกุมารผู้มีนามว่าอัชชุนะ, ท้าวอัชชุนะ เป็นราชาโอรสองค์ที่ ๑ ของพระเจ้าปณทุราช เป็นหนึ่งในสามมีจำนวน ๕ คนของราชิดานามว่ากัณหาผู้มักมากในกาม แม้จะมีสามมีถึง ๕ คนแล้ว เธอก็ยังมีจิตปฏิพัทธ์ในชายคนที่ ๖ ซึ่งเป็นคนเปลี่ยนเหมือนผีหัวขาด, ในกุกุณชาดก(ว่าด้วยนกकुเหว่า) ระบุว่า พญานกกุณาละ ได้ยกตัวอย่างต่างๆ ของหญิงผู้ประพฤตินอกใจสามีบอกแก่เพื่อนนกชื่อปุลณมุขะเพื่อให้ระมัดระวังในเรื่องนี้ ตัวอย่างหนึ่งของหญิงประพฤตินอกใจที่ถูกหยิบยกขึ้นมากล่าวถึงคือ เรื่องของนางกัณหา ดังมีข้อความตอนหนึ่งกล่าวถึงว่า "ครั้งนั้น นางล่วงละเมิด(นอกใจ)สามีทั้ง ๕ คน เหล่านี้ คือ ๑.**ท้าวอัชชุนะ** ๒.ท้าวานกุลละ ๓.ท้าวภิมเสน ๔.ท้าวยุดิฐฐิละ ๕.ท้าวสหเทพ แล้วได้กระทำลามกกับชายเตี้ยค่อม..."(ขุ.ชา.อสีตี.(ไทย)๒๘/๒๙๐/๑๓๙)

ท้าวอัญญกะ :พระราชพาพระนามว่าอัญญกะ, พระเจ้าอัญญกะ, ในมหานารทกัศสปะชาดก(ว่าด้วยพระมหานารทกัศสปะทรงบำเพ็ญอุเบกขาบารมี) ระบุว่า ท้าวอัญญกะเป็นพระราชองค์ที่ ๓ ในพระราชพา ๖ พระองค์ ที่นารทฤาษีทูลต่อพระเจ้าอังคติ เพื่อเป็นตัวอย่างสำหรับพระราชพาผู้ประพฤติธรรมที่ควรเอาเป็นแบบอย่าง ดังข้อความที่มีปรากฏว่า "พระราชพา ๖ พระองค์นี้ คือ (๑)ท้าวธรรฐกะ (๒)ท้าวเวสสามิตะ (๓)**ท้าวอัญญกะ** (๔)ท้าวยมทัคคิ (๕)ท้าวอุสินระ (๖)ท้าว

สิริราช ได้ทรงบำรุงสมณะและพราหมณ์ทั้งหลายแล้ว"(ขุ.ชา.ทวาทสก.(ไทย)๒๘/๑๓๒๘/๓๘๘)

ท้าวอ้นรกเวณฑะ : พระราชาพระนามว่าอ้นรกเวณฑะ, พระเจ้าอ้นรกเวณฑะ, ในกุ่มภชาติก(ว่าด้วยหม้อพิเศษ) ระบุว่า ท้าวสักกะได้ตรัสโทษของการดื่มสุราแก่สรรพมิตรราชา โดยยกตัวอย่างต่างๆของผู้ที่ดื่มสุราแล้วประสบความเสียหายขึ้นชี้แจงให้เห็น ตัวอย่างหนึ่งที่ทรงหยิบยกขึ้นมาตรัสคือเรื่องของพวกโอรสของท้าวอ้นรกเวณฑะ ทั้งที่เป็นพี่น้องร่วมบิดาเดียวกัน แต่เมื่อดื่มสุราเข้าไป ต่างก็ประหัตประหารซึ่งกันและกัน ได้รับความเสียหายกันทั่วหน้าทั้ง ๑๐ พระองค์ ดังข้อความที่มีปรากฏว่า "พวกโอรสของท้าวอ้นรกเวณฑะเสวยสุราชนิดใดแล้ว พาหญิงไปบำเรอใกล้ฝั่งสมุทรได้ใช้สากประหัตประหารกันและกันแล้ว...."(ขุ.ชา.ทีสติ.(ไทย)๒๗/๕๗/๕๔๖, ขุ.ชา.ทีสติ.อ.(บาลี)๗/๕๗/๑๖๒)

ท้าวอัมรินทร์ราชา : พระอินทร์, เจ้าแห่งเทพพระนามว่าท้าวอัมรินทร์ราชา, ท้าวอัมรินทร์ราชา (บางแห่งเป็นอมรินทร์ราชา)เป็นมหาเทพผู้ยิ่งใหญ่ในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ได้แก่ท้าวสักกเทวราชนั่นเอง, ในเขมาเถรียาปทาน(ประวัติในอดีตชาติของพระเขมาเถรี) ระบุว่า ท้าวอัมรินทร์ราชา(ท้าวสักกเทวราช)ทรงโปรดปรานวัดเวฬุวันซึ่งสร้างถวายโดยพระเจ้าพิมพิสาร อดีตพระราชสวามีของพระเขมาภิกษุณี ทรงละสวนนันทวันในสวรรค์ลงมาเทียมชมวัดเวฬุวันเป็นประจำโดยไม่รู้สึกรู้สึตามข้อความที่มีกล่าวถึงว่า "พระเวฬุวัน ซึ่งเป็นสถานที่น่าเพลิดเพลินยินดีของนรชน ผู้ใดได้เห็นแล้ว ผู้นั้นเหมือนได้เห็นสวนนันทวันซึ่งเป็นสถานที่เพลิดเพลินของท้าวอัมรินทร์ราชา ท้าวสักกเทวราชและเทพทั้งหลายละสวนนันทวันแล้วลงมาที่พื้นปฐพีเห็นพระเวฬุวันที่น่ารื่นรมย์แล้วก็อัศจรรย์ใจมิรู้เบื่อ..."(ขุ.อป.(ไทย)๓๓/๓๓๐/๔๓๑)

ท้าวอีสานเทวราช: เทวราชนามว่าท้าวอีสาน,จอมเทพนามว่าท้าวอีสาน, ท้าวอีสานจอมเทพ, ในอชัศคสูตร(ว่าด้วยเรื่องยอตรง) ระบุว่า ในกรณีที่เกิดศึกสงครามระหว่างเทพกับอสูร ท้าวอีสานเทวราช เป็นจอมเทพลำดับที่ ๔ (รองจากท้าวสักกะ ท้าวปชาบดี และท้าววรุณ) ที่สามารถจะเป็นที่พึ่งพิงของเหล่าเทวดาทั้งหลายได้ โดยเพียงแค่อัญเชิญยอตรงเท่านั้น แต่ความกลัว ความสะดุ้ง หรือความขนพองสยองเกล้าที่จักเกิดขึ้น อาจหายไปบ้าง ไม่หายไปบ้าง เพราะเทพเหล่านั้นมีท้าวสักกะเป็นต้น ยังมีราคะ โทสะ โมหะ มีความกลัว ความหวาดสะดุ้งอยู่ อาจหนีไปเสียเอง ต่างจากภิกษุไปอยู่ในป่า เมื่อเกิดความสะดุ้งกลัว เกิดขนพองสยองเกล้า พึงระลึกถึงพระรัตนตรัยมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น จะทำให้ความหวาดกลัวหายไปสิ้น เพราะพระพุทธองค์เป็นผู้ปราศจากราคะ โทสะ โมหะ ไม่มีมีความกลัว ไม่สะดุ้ง และไม่หนีไป (ส.ส.(ไทย)๑๕/๒๔๙/๓๖๐, ส.ส.อ.(ไทย)๑/๒๔๙/๔๙๗)

ทาส, ทาสหญิง : ผู้ที่อยู่ติดนแก่สิ่งทีล้อมไสศรีทธา เช่น เป็นทาสความรู้, ผู้ที่ยอมตนให้ตกอยู่ในอำนาจสิ่งใดสิ่งหนึ่ง เช่น เป็นทาสการพนัน เป็นทาสยาเสพติด เป็นทาสความรัก เป็นทาสเงิน; บ่าวทั่วไป, ผู้ที่ขายตัวลงเป็นคนรับใช้หรือที่นายเงินไถ่ค่าตัวมา เรียกว่า ทาสน้ำเงิน, ผู้ที่เป็นลูกของทาสน้ำเงิน เรียกว่า ทาสเรือนเบี้ย หรือทาสในเรือนเบี้ย, ทาสที่เอาเงินไปซื้อมา เรียกว่า ทาสสินไถ่, ผู้ที่เป็นคนเชลย เรียกว่า ทาสเชลย, ถ้าใช้คู่กันว่า ทาสทาสี ก็หมายความว่า ทาสเป็นบ่าวผู้ชาย และ ทาสี เป็นบ่าวผู้หญิง, คำว่า "ทาส" เข้ามาเกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนาใน

มิตินี้หลากหลาย ขอยกตัวอย่าง ในพรหมชาลสูตร ระบุว่า พระพุทธเจ้าทรงเว้นขาดจากการรับทาสหญิงและทาสชายและทรงเว้นขาดจากการทำนายลักษณะทาสหญิงและทาสชายเป็นต้นเพื่อเลี้ยงชีพ(ภิกษุผู้มีศีลยอมเว้นขาดเช่นกัน), พระสูตรหลายแห่งกล่าวถึงทาสในฐานะผู้รับใช้ ไม่เป็นอิสระในตน ต้องพึ่งพานายจ้าง, บางแห่งนำคำว่า “ทาส” มาใช้อธิบายธรรม เช่น ทาสแห่งตัณหา ทาสแห่งทาน เป็นต้น, บางแห่งกล่าวถึงทาสและเจ้านายควรปฏิบัติต่อกันอย่างไร(ที.สี.(ไทย)๙/๑๐/๕,๙/๒๒/๙,๙/๑๙๔/๖๖,๙/๒๐๖/๗๐,๙/๒๒๑/๗๕,๙/๒๒๓/๗๕,๙/๓๔๕/๑๔๔,๙/๓๔๗/๑๔๕,๙/๔๖๒/๒๐๒,๙/๔๖๔/๒๐๒,ม.ม.(ไทย)๑๒/๒๗๔/๒๙๗,๑๒/๔๑๑/๔๔๘,ม.ม.(ไทย)๑๓/๓/๔,๑๓/๔/๕,๑๓/๙/๙,๑๓/๑๑/๑๔,๑๓/๑๐๖/๑๑๓,๑๓/๑๕๓/๑๗๐,๑๓/๒๙๙/๓๕๗,๑๓/๔๐๓/๕๐๔,๑๓/๔๑๔/๕๑๘,๑๓/๔๑๗/๕๒๒,๑๓/๔๑๘/๕๒๔,๑๓/๔๔๖/๕๕๙,ม.อ.(ไทย)๑๔/๑๔/๒๑,๑๔/๑๐๒/๑๒๓,สี.ส.(ไทย)๑๕/๑๓๑/๑๕๘,อง.จตุกก.(ไทย)๒๑/๖๑/๑๐๓,๒๑/๗๓/๑๑๙,๒๑/๑๙๘/๓๐๖,อง.ปณจก.(ไทย)๒๒/๓๒/๕๒,๒๒/๒๒๘/๓๗๐,อง.อภฺฐก.(ไทย)๒๓/๓๘/๒๙๗,๒๓/๔๖/๓๒๐,๒๓/๔๙/๓๒๕,อง.นวก.(ไทย)๒๓/๒๐/๔๗๐,ช.ชา.จตุกก.(ไทย)๒๗/๑๖/๑๕๙,ช.ชา.ปภินณก.(ไทย)๒๗/๑๑๑/๔๔๑,ช.ชา.ทีสตี.(ไทย)๒๗/๖๒/๕๔๗,ช.ชา.ปณญาส.(ไทย)๒๘/๑๐๙/๒๑,ช.ชา.ม.(ไทย)๒๘/๑๕๑๑/๔๒๐,๒๘/๒๓๑๓/๕๔๑,ช.อป.(ไทย)๓๒/๒๑๗/๖๑๐,ช.อป.(ไทย)๓๓/๑๒๗/๕๐,๓๓/๒๓/๑๘๗,๓๓/๗๗/๓๔๖,พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน)

ทาสกเถรคาถา :คาถาของพระทาสกเถระ, ภาชิตของพระทาสกเถระ ท่านพระทาสกเถระได้กล่าวคาถาไว้ดังนี้ว่า เมื่อใด บุคคลผู้ถูกความง่วงเหงาครอบังบาวิโรคมามาก ชอบแต่นอนกลิ้งเกลือกไปมา เมื่อนั้น เขาย่อมมีปัญญาเฉื่อยชาชอบเข้าห้องเป็นอาจิม เหมือนสุกรอ้วนที่เขาขุนด้วยเศษอาหาร (นอนกลิ้งเกลือกไปมา) (ช.เถร.(ไทย) ๒๖/๑๗/๓๐๙)

ทาสกรรมกร :ผู้ทำงานในฐานะทาส, ทาสผู้ทำงาน, ทาสผู้เป็นกรรมกร, ทาสมีหลายประเภท ได้แก่ ทาสในเรือนเบี้ย ทาสที่ซื้อมาด้วยทรัพย์ ทาสที่เป็นเชลยศึก และทาสที่สมัครใจเป็นทาส เขาเหล่านั้นอยู่ในฐานะที่ต้องทำงานให้แก่นายจ้าง จึงชื่อว่าทาสกรรมกร(มีลักษณะคล้ายสมบัติอย่างหนึ่งของนาย), ในสามัญญผลสูตร(ว่าด้วยผลแห่งความเป็นสมณะ) ระบุว่า แม้ผู้ที่เคยเป็นทาสกรรมกรของพระราชา เมื่อโกนผมบวชเป็นบรรพชิตแล้วประพฤติปฏิบัติชอบ ย่อมไม่ถูกมองในฐานะทาสกรรมกร แต่ย่อมได้รับการยกย่องชื่นชมและอุปถัมภ์บำรุงจากพระราชา นี่เป็นผลแห่งความเป็นสมณะที่เห็นประจักษ์, ในฉทิสปาปฏิฉนาทกัณฑ์(ว่าด้วยการปิดป้องทิศ ๖) ระบุถึงหน้าที่ของทาสกรรมกรผู้เป็นทิศเบื้องล่างควรปฏิบัติต่อนาย ๕ ประการ คือ (๑)ตื่นขึ้นทำงานก่อนนาย (๒)เลิกงานช้ากว่านาย (๓)ถือเอาแต่ของที่นายให้ (๔)ทำงานให้ดีขึ้น (๕)นำคุณของนายไปสรรเสริญ,(ที.สี.(ไทย)๙/๑๘๓/๖๑,๙/๑๘๓/๖๒,ที.ปา.(ไทย)๑๑/๒๗๑/๒๑๕,๑๑/๒๗๓/๒๑๗,ช.พุทธ.(ไทย)๓๓/๑๗๑/๓๖๐,ที.สี.อ.(ไทย)๑/๑๘๓/๑๕๒)

ทาสกะ, ภิกษุ :ภิกษุชื่อทาสกะ,พระทาสกเถระ, ในพระวินัยปิฎก ปรีวาร ระบุว่า พระทาสกะเป็นภิกษุรูปหนึ่งที่ทรงจำพระวินัยสืบต่อกันมา ท่านเป็นผู้ทรงจำพระวินัยรุ่นแรกรุ่นเดียวกับพระอุบาลีเถระ มีรายชื่อเป็นลำดับที่ ๒ ต่อจากพระอุบาลี ช่วงนั้น พระพุทธศาสนายังอยู่ในชมพูทวีปเท่านั้น ดังข้อความมีปรากฏว่า “พระเถระเหล่านี้ คือ พระอุบาลี พระทาสกะ พระโสณกะ

พระสิริควะ และพระโมคคัลลีบุตร รวมเป็น ๕ รูป เป็นผู้นำพระวินัยสืบๆ กันมาในชมพูทวีป อันมีสิริ”(วิ.ป.(ไทย)๘/๓/๕,๘/๘/๑๓,๘/๒๒/๒๕,๘/๑๘๘/๑๗๖,๘/๑๙๒/๑๘๐,๘/๒๐๒/๒๐๖,๘/๒๔๗/๓๑๙,๘/๒๔๘/๓๒๓), ส่วนในเขมกสูตร(ว่าด้วยพระเขมกะ) ระบุว่า ท่านพระทาสกะ คือผู้รับอาสาจากพระเถระทั้งหลายเข้าไปหาพระเขมกะผู้กำลังป่วยหนักเพื่อสอบถามอาการและมีการสนทนาธรรมเรื่องขันธ ๕ (รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ) ในที่สุดแห่งการสนทนา ทุกท่านได้เป็นผู้มีจิตหลุดพ้น เพราะไม่ถือนั่นในขันธ ๕(ส.ข.(ไทย)๑๗/๘๙/๑๖๖)

ทาสเฉลย :เฉลยที่ถูกจับตัวมาเป็นทาส, ทาสเฉลย หมายถึง คนผู้ตกเป็นเฉลย ถูกไล่ออกจากที่อยู่ของตนโดยราชภัยหรือโจรภัย แม้ไปสู่แดนแห่งข้าศึก ก็ชื่อว่าเป็นทาสเหมือนกัน, ในวิจรุชาดก(ว่าด้วยวิจรุบัณฑิตบำเพ็ญสังฆจารี) ระบุว่า ทาสเฉลย เป็น ๑ ในทาส ๔ จำพวก ที่วิจรุบัณฑิตกราบทูลแต่พระราช(พระเจ้าธัญชัยโกกรัพยะ) ได้แก่ (๑)ทาสในเรือนเบี้ย (๒)ทาสที่ซื้อมาด้วยทรัพย์ (๓)ทาสที่ยอมตนเข้าเป็นข้าเฝ้า (๔)ทาสเฉลย(ขุ.ชา.ม.(ไทย)๒๘/๑๔๔๕/๔๐๙,ขุ.ชา.อ. (บาลี) ๑๐/๑๔๔๕/๒๒๓)

ทาสที่ซื้อมาด้วยทรัพย์ : ทาสที่ใช้เงินไปซื้อ, ทาสที่ซื้อขายกันด้วยทรัพย์, ทาสที่ซื้อมาด้วยทรัพย์ (อาจเรียกอีกอย่างว่า ทาสสินไถ่) เกิดจากหลายสาเหตุ เช่น การยอมขายตัวเป็นทาสเอง พ่อแม่ขายลูกไปเป็นทาสเพราะความยากจนสามีขายภรรยาไปเป็นทาสเพราะความจำเป็น บางอย่าง หรือนายทาสขายทาสในครอบครองของตนไปให้แก่ผู้อื่น, ในวิจรุชาดก(ว่าด้วยวิจรุบัณฑิตบำเพ็ญสังฆจารี) ระบุว่า ทาสเฉลย เป็น ๑ ในทาส ๔ จำพวก ที่วิจรุบัณฑิตกราบทูลแต่พระราช(พระเจ้าธัญชัยโกกรัพยะ) ได้แก่ (๑)ทาสในเรือนเบี้ย (๒)ทาสที่ซื้อมาด้วยทรัพย์ (๓)ทาสที่ยอมตนเข้าเป็นข้าเฝ้า (๔)ทาสเฉลย(ขุ.ชา.ม.(ไทย)๒๘/๑๔๔๕/๔๐๙)

ทาสที่ยอมตนเข้าเป็นข้าเฝ้า : ทาสที่สมัครใจเป็นทาสเอง, ทาสที่ยอมตนเป็นข้าเฝ้า หมายถึงพวกคนที่เกิดในตระกูลผู้รับใช้ ยอมตนเข้าไปเป็นทาสเขาเอง,ในวิจรุชาดก(ว่าด้วยวิจรุบัณฑิตบำเพ็ญสังฆจารี) ระบุว่า ทาสเฉลย เป็น ๑ ในทาส ๔ จำพวก ที่วิจรุบัณฑิตกราบทูลแต่พระราช(พระเจ้าธัญชัยโกกรัพยะ) ได้แก่ (๑)ทาสในเรือนเบี้ย (๒)ทาสที่ซื้อมาด้วยทรัพย์ (๓)ทาสที่ยอมตนเข้าเป็นข้าเฝ้า (๔)ทาสเฉลย(ขุ.ชา.ม.(ไทย)๒๘/๑๔๔๕/๔๐๙,ขุ.ชา.อ. (บาลี) ๑๐/๑๔๔๕/๒๒๓)

ทาสในเรือนเบี้ย(ทาสเรือนเบี้ย) : ทาสที่เกิดในครรภ์ของนางทาสี, พวกทาสเรือนเบี้ย ได้แก่ พวกลูกทาสในเรือน ซึ่งจงรักภักดีในเจ้านายเป็นอันมาก,ในสามัญญผลสูตร(ว่าด้วยผลแห่งความเป็นสมณะ)ระบุว่า พวกทาสเรือนเบี้ยเป็นต้น เป็นหนึ่งในอาชีพที่อาศัยศิลปะ ที่พระเจ้าอชาตศัตรูเวเทหิบุตร ได้ทูลถามพระพุทธเจ้าและครุฑุรณะ กัสสปะ ว่าได้รับผลจากอาชีพที่อาศัยศิลปะ นั้นหรือไม่, ในวิจรุชาดก(ว่าด้วยวิจรุบัณฑิตบำเพ็ญสังฆจารี) ระบุว่า ทาสเฉลย เป็น ๑ ในทาส ๔ จำพวก ที่วิจรุบัณฑิตกราบทูลแต่พระราช(พระเจ้าธัญชัยโกกรัพยะ) ได้แก่ (๑)ทาสในเรือนเบี้ย (๒)ทาสที่ซื้อมาด้วยทรัพย์ (๓)ทาสที่ยอมตนเข้าเป็นข้าเฝ้า (๔)ทาสเฉลย (ที.สี.(ไทย) ๙/๑๖๓/๕๒,๙/๑๖๕/๕๓,๙/๑๘๒/๖๐,ขุ.ชา.ม.(ไทย)๒๘/๑๔๔๕/๔๐๙, ที.สี.อ.(บาลี)๑/๑๖๓/๑๔๓,ขุ.ชา.(บาลี)๑๐/๑๔๔๕/๒๒๓)

ทาสแห่งตัณหา : ทาสของตัณหา, ทาสแห่งความทะยานอยาก, ทาสของความปรารถนา(ทาส คือ คนรับใช้, บ่าวทั่วไป, ตัณหา คือความทะยานอยาก, ความดิ้นรน ความปรารถนา, ความเส่นหา มี ๓ อย่าง คือ (๑)กามตัณหา ความทะยานอยากในกาม อยากได้อารมณ์อันน่ารักใคร่ (๒)ภวตัณหา ความทะยานอยากในภพ อยากเป็นนั่นเป็นนี่ (๓)วิภวตัณหา ความทะยานอยากในวิภพ อยากไม่เป็นนั่นไม่เป็นนี่ อยากพรากรพันดับสูญไปเสีย), ในรัฐฎปาเลสูตร(ว่าด้วยพระรัฐฎปาละ) ระบุว่า พระรัฐฎปาละได้กล่าวถึงอัมมุตเทส ๔ ประการที่พระพุทธเจ้าทรงแสดง ซึ่งเป็นแรงบันดาลใจให้ท่านออกบวช ต่อพระเจ้าโกริพยะ อัมมุตเทสข้อที่ ๔ ว่า "โลกพร่องอยู่เป็นนิตย์ ไม่รู้จักอิม เป็นทาสแห่งตัณหา" , ในอุปกิเลสสูตร(ว่าด้วยสิ่งมัวหมอง) ระบุถึงอุปกิเลสที่เป็นเหตุให้สมณพราหมณ์มัวหมอง ไม่สง่า ไม่พ่องใส ไม่รุ่งเรือง ๔ ประการ เมื่อสมณพราหมณ์พวกใดมีแล้ว ย่อมเป็นผู้ไม่บริสุทธิ์ มีธุลี ถูกความมืดปกคลุม เป็นทาสแห่งตัณหา ถูกตัณหาชักนำ ให้อัตภาพหยาบเจริญเติบโต ย่อมยินดีการเกิดใหม่(ม.ม.(ไทย)๑๓/๓๐๕/๓๖๕, อัง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๕๐/๘๓,พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์)

ทาสี : ทาสผู้หญิง, คนรับใช้หญิง, บ่าวผู้หญิง, คำว่า "ทาสี" เข้ามาเกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนาในมิติที่หลากหลาย ขอยกตัวอย่างดังนี้ ในปาสราสิสูตร(ว่าด้วยกองบ่วงดักสัตว์)ตอนว่าด้วยการแสวงหาที่ไม่ประเสริฐ ระบุว่า ทาสี ทาส แพะ แกะ ไก่ เป็นต้น จัดเป็นสิ่งที่มีความเกิดเป็นธรรมดา ที่บุคคลแสวงหากัน แต่นั่นเป็นการแสวงหาที่ไม่ประเสริฐเลย, ในที่หลายแห่งระบุถึงทาสีในฐานะผู้รับใช้ที่ถูกทำร้ายร่างกายมีเขี้ยวตึเป็นต้นเมื่อทำงานไม่เป็นที่พอใจของเจ้านาย, ในที่หลายแห่งระบุว่า มีพระเถรีและเทพธิดาหลายท่านเคยเป็นเป็นทาสีแต่ได้บำเพ็ญคุณงามความดีไว้ จึงได้มาบังเกิดเป็นพระเถรีผู้สิ้นอาสวะบรรลुकุณวิเศษและได้เป็นเทพธิดาผู้เสวยสุขอยู่ในวิมาน (ม.ม.(ไทย) ๑๒/๒๗๔/๒๙๗), ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๘๓๓/๙๖,ขุ.เปต.(ไทย) ๒๖/๙๓/๑๘๓,ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๒๓๑๓/๕๔๑,ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๓๕๔/๕๐๐)

ทาสีทาสสูตร : พระสูตรว่าด้วยสัตว์ที่เว้นขาดจากการรับทาสหญิงและทาสชาย พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า เพราะไม่ได้เห็นอริยสัจ ๔ สัตว์ที่เว้นขาดจากการรับทาสหญิงและทาสชายจึงมีจำนวนน้อยกว่าสัตว์ที่ไม่เว้นขาดจากการรับทาสหญิงและทาสชาย เหมือนแผ่นดินใหญ่มากกว่าฝุ่นที่เราใช้ปลายเล็บช้อนขึ้นมา (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๑๕๗/๖๔๘)

ทาสีวิมาน : วิมานที่เกิดขึ้นแก่หญิงคนใช้ หมายถึงวิมานที่เกิดขึ้นแก่หญิงคนใช้ เพราะได้เจริญกัมมัญฐานจนบรรลุโสดาปัตติผลนางจึงไปเกิดเป็นเทพธิดามีรัศมีสว่างไสวดุจดาวประกายพรึก มีบริวารห้อมล้อม เทียวชมสวนจิตรลดาในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๑๕๗/๒๙)

ทำกาลกิริยา : ตาย, เสียชีวิต,หมดลมหายใจ, มรณะ, สิ้นอายุ, ในเอกกบุคคลบัญญัติ ตอนเอกกนิทเทส ได้อธิบายถึงลักษณะของบุคคลผู้บรรลุธรรมประเภทต่างๆ (ทั้งหมด ๔๔ ประเภท) เช่น บุคคลผู้เป็นสมยวิมุตตะเป็นโฉน บุคคลผู้เป็นอสมยวิมุตตะเป็นโฉน บุคคลผู้เป็นสมสึสีเป็นโฉน เป็นต้น ในที่นี้ ได้ระบุถึงลักษณะของบุคคลผู้เป็นอุพหัจจปรินิพพายี ว่า " บุคคลบางคนในโลกนี้ เพราะสังโยชน์เบื้องต่ำทั้ง ๕ ประการสิ้นไป เป็นโอปปาติกะ ปรินิพพานในชั้นสุทธาวาสนั้นไม่กลับมาจากภพนั้นเป็นธรรมดา บุคคลยังอริยมรรคให้เกิดขึ้นเพื่อละสังโยชน์เบื้องสูง ก้าวล่วงท่ามกลางประมาณอายุบ้างใกล้จะ**ทำกาลกิริยา**บ้าง บุคคลนี้เรียกว่า ผู้เป็นอุพหัจจปรินิพพายี" (อภิ.ปุ.(ไทย)๓๖/๓๗/๑๕๕)

ทำกิจที่ควรทำ : ทำหน้าที่ที่ควรทำ, ทำหน้าที่ที่ควรปฏิบัติ, ปฏิบัติกิจที่ควรปฏิบัติ, ทำกิจที่ควรทำ ในที่นี้ ท่านหมายถึงกิจที่ควรทำในอริยสัจ ๔ อย่าง คือ (๑)ปริยญากิจ หน้าที่กำหนดรู้ทุกข์ (๒) ปหานกิจ หน้าที่ละเหตุเกิดทุกข์ (๓) สัจฉิกิริยากิจ หน้าที่ทำให้แจ้งความดับทุกข์ (๔)ภาวนากิจ หน้าที่อบรมมรรคมองค์ ๘ ให้เจริญ, ในอุปัชฌายสูตร(ว่าด้วยอุปัชฌาย์) ในเขมสูตร(ว่าด้วยพระเขมมะ) และในโสณสูตร(ว่าด้วยพระโสณมะ) ได้ระบุถึงคุณสมบัติของพระอรหันต์ว่าเป็นผู้มีชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว **ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว** ไม่มีกิจที่ควรทำอย่างนี้อีกต่อไป(อง.ปญจก.(ไทย)๒๒/๕๖/๙๘,อง.ฉกก.(ไทย)๒๒/๔๙/๕๑๗,๒๒/๕๕/๕๓๕,อง.ฉกก.อ.บาลี) ๓/๔๙/๑๒๘, อง.ฉกก.ฎีกา (บาลี) ๓/๔๙/๑๔๑, ที.สี.อ. (บาลี) ๑/๒๔๘/๒๐๓)

ทำงานเลี้ยงชีพ :ทำงานหารายได้มาเลี้ยงชีพ, ประกอบการงานเลี้ยงชีพ, ประกอบอาชีพเลี้ยงชีวิต, เลี้ยงชีพด้วยการทำงาน, ในสังคาลกสูตร(ว่าด้วยสังคาลกมาณพ) ตอนว่าด้วยโทษแห่งความเกียจคร้าน ๖ ประการ ระบุว่า บุคคลผู้เกียจคร้าน มักอ้างโนนอ้างนี้ แล้วไม่ทำงานเลี้ยงชีพ ย่อมประสบโทษต่างๆ ตามข้อความที่มีปรากฏว่า “ผู้ใดเต็มสุรา ไร้ทรัพย์ ไม่**ทำงานเลี้ยงชีพ** เป็นคนขี้เมาหัวทึมบ่อ ผู้นั้นจักจมลงสู่หน้เหมือนก้อนหินจมน้ำ จักทำความมัวหมองให้แก่ตนทันที” (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๒๕๓/๒๐๖)

ทำชั่ว :ทำอกุศลกรรม, ทำไม่ดี, ทำเลว, ทำสิ่งตรงกันข้ามกับดี,ทำชั่วมีอกุศลมูลเป็นฐาน, คำสอนทางพระพุทธศาสนามีหลักอยู่ว่า “ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว” หมายถึง บุคคลย่อมได้รับผลวิบากแห่งกรรมที่ทำดี(กุศลกรรม)และทำชั่ว(อกุศลกรรม) แต่ในบางลัทธิไม่เชื่อตามนี้(เช่นพวกนัตถิกวาทะ) ซึ่งทางพระพุทธศาสนาถือว่าเป็นมิจฉาทิฎฐิ พระเจ้าปายาสีผู้ปกครองเมืองเสตัพพะกะเคยมีความเห็นผิดเช่นนี้มาก่อน ดังพระดำรัสที่พระองค์ตรัสกับพระกุมารกัสสปะปรากฏในปายาสีสูตร(ว่าด้วยพระเจ้าปายาสี)ตอนหนึ่งว่า “ท่านกัสสปะ โยมมีวาทะอย่างนี้ มีทิฎฐิอย่างนี้ว่า “แม้เพราะเหตุนี้ โลกอื่นไม่มี โอปปาติกสัตว์ไม่มี ผลวิบากแห่งกรรมที่ทำดีและ**ทำชั่ว**ไม่มี” ท่านพระกุมารกัสสปะได้ยกข้ออุปมาต่างๆ ชี้แจงให้พระเจ้าปายาสีฟังจนสามารถเปลี่ยนแปลงทิฎฐิของพระองค์ได้(ที.ม.(ไทย)๑๐/๔๐๗/๓๔๑,๑๐/๔๐๘/๓๔๒,๑๐/๔๑๐/๓๔๓,๑๐/๔๑๑/๓๔๔,๑๐/๔๑๒/๓๔๔,๑๐/๔๑๓/๓๔๖,๑๐/๔๑๔/๓๔๖,๑๐/๔๑๕/๓๔๗,๑๐/๔๑๕/๓๔๘,๑๐/๔๑๖/๓๔๙,๑๐/๔๑๖/๓๕๐,ที.สี.อ.(ไทย)๑/๑๗๑/๑๔๙)

ทำดี : ทำกุศลกรรม, ทำสิ่งดีงาม, ทำบุญ, ทำดีมีกุศลมูลเป็นฐาน, หลักคำสอนทางพระพุทธศาสนา คือ “ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว” หมายถึง บุคคลย่อมได้รับผลวิบากแห่งกรรมที่ทำดี(กุศลกรรม) และทำชั่ว(อกุศลกรรม)แต่ในบางลัทธิไม่เชื่อตามนี้(เช่นพวกนัตถิกวาทะ)ซึ่งทางพระพุทธศาสนาถือว่าเป็นมิจฉาทิฎฐิ พระเจ้าปายาสีผู้ปกครองเมืองเสตัพพะกะเคยมีความเห็นผิดเช่นนี้มาก่อน ดังพระดำรัสที่พระองค์ตรัสกับพระกุมารกัสสปะปรากฏในปายาสีสูตร(ว่าด้วยพระเจ้าปายาสี)ตอนหนึ่งว่า “ท่านกัสสปะ โยมมีวาทะอย่างนี้ มีทิฎฐิอย่างนี้ว่า “แม้เพราะเหตุนี้ โลกอื่นไม่มี โอปปาติกสัตว์ไม่มี ผลวิบากแห่งกรรมที่ทำดีและ**ทำชั่ว**ไม่มี” ท่านพระกุมารกัสสปะได้ยกข้ออุปมาต่างๆ ชี้แจงให้พระเจ้าปายาสีฟัง จนสามารถเปลี่ยนแปลงทิฎฐิของพระองค์ได้(ที.ม.(ไทย)๑๐/๔๐๗/๓๔๑, ๔๐๘/๓๔๒, ๔๑๐/๓๔๓, ๔๑๑/๓๔๔,

๔๑๒/๓๔๔, ๔๑๗/๓๕๐, ๔๑๘/๓๕๒, ๔๑๙/๓๕๒, ๔๒๐/๓๕๔, ๔๒๑/๓๕๔, ๔๒๒/๓๕๕, ๔๒๓/๓๕๕, ๔๓๓/๓๖๕, ๔๓๕/๓๖๖, ๔๔๑/๓๗๑, ที.สี.อ.(ไทย)๑/๑๗๑/๑๔๙)

ทำตนให้เดือดร้อน:ทำตนให้ถึงทุกข์, ทำตนให้ได้รับความลำบาก, ประกอบ(กรรม)ที่เฝ้ามลาญตน, บุคคลประเภท “ทำตนให้เดือดร้อน หมั่นประกอบในการทำตนให้เดือดร้อน” ได้แก่พวกที่ใช้ชีวิตอย่างลำบากโดยไม่จำเป็น เช่นพวกที่เป็นอเจลก(ประพติเปลือยกาย) กินอาหารวันละคำ สองคำ กินอาหารค้ำคิน กินหญ้า กินมูลโค นุ่งห่มผ้ากัมพลขนสัตว์ ถอนผมและหวด นอนบนหนาม เป็นต้น พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ในลักษณะของบุคคล ๔ ประเภท มีปรากฏในพระสูตรหลายแห่ง เช่นในกัณทรกสูตร(ว่าด้วยปรีชาชกชื่อกัณทรกะ), ในอปถณกสูตร(ว่าด้วยการปฏิบัติไม่ผิด), ในโฆฏมุขสูตร(ว่าด้วยพราหมณ์ชื่อโฆฏมุขะ), และในอถตันตปสูตร(ว่าด้วยบุคคลผู้ทำตนให้เดือดร้อน) ม.ม.(ไทย) ๑๓/๔/๕, ๗/๘, ๑๖/๑๙, ๑๐๕/๑๑๒, ๔๑๒/๕๑๗, ๔๑๘/๕๒๒,อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๙๘/๓๐๓, ม.ม.อ.(ไทย)๑/๔/๙)

ทำนาย:บอกเหตุการณ์หรือความเป็นไปที่จะเกิดในเบื้องหน้า, ทายว่าจะเป็นอย่างนั้นอย่างนี้, ในหลักมหาศีล(ศีล มี ๓ ระดับ คือจุฬศีล มัชฌิมศีล และมหาศีล) ที่มีปรากฏในพรหมชาลสูตร(ว่าด้วยชายแห่งพระสัพพัญญุตญาณอันประเสริฐ)และในสามัญญผลสูตร(ว่าด้วยผลแห่งความเป็นสมณะ)ท่านระบุว่า การทำนายทายทัก เช่น ทำนายอวัยยะ ทำนายคำหนิ ทำนายโชคกลางทำนายฝัน ทำนายลักษณะต่างๆ ทำนายหนูกัดผ้า ทำนายลักษณะแก้วมณี ทำนายลักษณะสตรี ทำนายลักษณะบุรุษ เป็นต้น จัดเป็นเดรัจฉานวิชาสำหรับสมณะ ถือเป็นการเล็งชีพผิดทาง,ส่วนในอัมพัฏฐสูตร(ว่าด้วยชายหนุ่มชื่ออัมพัฏฐะ)กล่าวถึงการทำนายลักษณะมหาบุรุษของอัมพัฏฐมาณผู้เป็นศิษย์ของโปกขรสาติพราหมณ์(ที.สี.(ไทย)๙/๒๑/๘,๙/๒๒/๙,๙/๒๐๕/๗๐,๙/๒๐๖/๗๐,๙/๒๕๖/๘๘, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน)

ทำนimit:ทำเครื่องหมาย, ทำลาง, สิ่งที่ทำขึ้นเพื่อสื่อความหมายให้จดจำหรือรับรู้, ในปาราชิกสิกขาบทข้อที่ ๒(ว่าด้วยการถือเอาสิ่งของที่เจ้าของไม่ได้ให้) และในปาราชิกสิกขาบทข้อที่ ๓ (ว่าด้วยการพรากกายมนุษย์) ระบุถึงลักษณะการทำนimitของภิกษุและเกณฑ์ตัดสินอาบัติว่า “การทำนimit อธิบายว่า ภิกษุทำนimitว่า เราจักขยิบตา ยกคิ้ว หรือผงกศีรษะ ท่านจงลักทรัพย์นั้นตามที่เรากำหนดนั้น ต้องอาบัติทุกกฏ ภิกษุ ผู้ลัก ลักทรัพย์ได้มาตามการทำนimitนั้น ต้องอาบัติปาราชิกทั้ง ๒ รูป ภิกษุผู้ลัก ลักทรัพย์มาได้ก่อนหรือหลังการทำนimitนั้น ภิกษุผู้ทำนimitไม่ต้องอาบัติ ภิกษุผู้ลัก ต้องอาบัติปาราชิก” (ตติยปาราชิกมีลักษณะเดียวกัน เปลี่ยนจากลักเป็นฆ่า) (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๑๒๐/๙๓, ๑๗๙/๑๕๐) ส่วนในกุหกสูตร(ว่าด้วยผู้หลอกลวง) ระบุว่า การทำนimit เป็นหนึ่งในธรรม ๕ ประการที่ภิกษุเถระไม่ควรประกอบไว้ในตน เพราะจะทำให้ไม่เป็นที่เคารพรักของเพื่อนพรหมจารีทั้งหลาย(อง.ปญจก.(ไทย)๒๒/๘๓/๑๕๑) ในคัมภีร์อรรถกถาและวิสุทธิมรรคท่านขยายความว่า การทำนimit หมายถึงการกระทำทางกายวาจา เพื่อให้คนอื่นให้ทาน เช่นการพูดเป็นเลศนัย พูดเลียบเคียง (อภิ.วิ.อ. (บาลี) ๘๖๓/๕๒๓, วิสุทธิ. (บาลี) ๑/๑๖/๒๔)

ทำบาป:ทำชั่ว, ทำกรรมไม่ดี,ทำอกุศลกรรม, ประกอบกรรมชั่วมีฆ่าสัตว์ตัดชีวิต เป็นต้น, ในมหาปทานสูตร(ว่าด้วยพระประวัติของพระพุทธเจ้า ๗ พระองค์) พระวิปัสสีพุทธเจ้าทรงแสดงโอวาทปาติโมกข์ตอนหนึ่งว่า “...การไม่ทำบาปทั้งปวง การทำกุศลให้ถึงพร้อม การทำจิตของ

ตนให้ผ่องแผ้ว นี่คือคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย..."(ที.ม.(ไทย)๑๐/๙๐/๕๐), ในฎีกาท่านขยายความคำว่า "บาป" หมายถึงกรรมที่มีโทษซึ่งสหระคตด้วยอกุศลจิต ๑๒ ดวง (ที.ม.ฎีกา (บาลี) ๙๐/๙๒)

ทำบุญ : ทำดี, ทำกุศลกรรม, ทำคุณงามความดี, การทำบุญในทางพระพุทธศาสนาแบ่งโดยสรุปได้ ๓ ประเภท(โดยพิสดารมี ๑๐) คือ (๑)ทานมัย บุญที่สำเร็จด้วยการให้ทาน (๒)ศีลมัย บุญที่สำเร็จด้วยการรักษาศีล (๓)ภาวนามัย บุญที่สำเร็จด้วยการเจริญภาวนา, การทำบุญเป็นการสั่งสมคุณงามความดีเป็นเหตุให้ได้รับผลดีตอบสนองตามเหมาะสมแก่บุญที่ทำ, ผลสูงสุดของการทำบุญคือการสิ้นกิเลสอาสวะหรือการบรรลุพระนิพพาน ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสแก่พระอานนท์ในมหาปริณีพพานสูตร ก่อนจะเสด็จดับขันธปรินิพพานตอนหนึ่งว่า "...อานนท์ เธอได้**ทำบุญ**ไว้แล้ว จงประกอบ ความเพียรเข้าเถิด เธอจะเป็นผู้สิ้นอาสวะโดยเร็ว"(ที.ส.(ไทย)๙/๑๘๖/๖๒,ที.ม.(ไทย) ๑๐/๕๓/๒๙, ๕๓/๓๐, ๒๐๗/๑๕๕)

ทำประทักษิณ : การ(เดิน)เวียนขวา โดยให้สิ่งที่นับถือหรือผู้ที่นับถือเป็นต้นอยู่ทางขวามือของผู้เวียน, การทำประทักษิณเป็นการแสดงออกถึงความเคารพอย่างสูงต่อสิ่งที่เรานับถือ เช่น พระเจดีย์หรือต่อผู้ที่เรานับถือ เช่นพระพุทธเจ้า เป็นต้น (อง.สตุตทก.(ไทย)๒๓/๓๒/๕๐, ๓๓/๕๒, ๓๕/๕๔, ๕๒/๘๙, ๕๖/๑๐๔,อง.อภฺธก.(ไทย)๒๓/๑๒/๒๓๓, ๒๓/๕๑/๓๓๒, ชุ.เถรี.(ไทย)๒๖/๓๑๒/๖๐๖, อภิ.ก.(ไทย)๓๗/๖๕๘/๗๑๒,๓๗/๗๗๙/๘๑๓,๓๗/๙๐๑/๙๓๐,ในอรรถกถาบางแห่งท่านขยายความว่า "ทำประทักษิณ" หมายถึง เดินเวียนขวาโดยการประนมมือเวียนไปทางขวาตามเข็มนาฬิกา ๓ รอบ มีผู้ที่ตนเคารพอยู่ทางขวา เสร็จแล้วหันหน้าไปทางผู้ที่ตนเคารพเดินถอยหลังจนสุดสายตาดูมองไม่เห็นผู้ที่ตนเคารพแล้วคุกเข่าลงกราบด้วยเบญจางคประดิษฐ์ (การกราบด้วยอวัยวะทั้ง ๕ อย่าง ลงกับพื้น คือ กราบเอาเข่าทั้งสอง มือทั้งสอง และศีรษะ (หน้าผาก) จรดลงกับพื้น) แล้วลุกขึ้นเดินจากไป (วิ.อ. (บาลี) ๑/๑๕/๑๗๖-๑๗๗)

ทำพิธี : งานที่จัดขึ้นตามลัทธิหรือความเชื่อถือตามขนบธรรมเนียมประเพณีเพื่อความขลังหรือความเป็นสิริมงคล, พิธีที่จัดขึ้นตามลัทธิความเชื่อเพื่อให้เกิดผลอย่างหนึ่งอย่างใด, ในหลักมหาศีล (ศีล มี ๓ ระดับ คือจุฬศีล มัชฌิมศีล และมหาศีล) ที่มีปรากฏในพรหมชาลสูตร(ว่าด้วยข่ายแห่งพระสัพพัญญุตญาณอันประเสริฐ)และในสามัญญผลสูตร(ว่าด้วยผลแห่งความเป็นสมณะ)รวมทั้งในสุกสูต(ว่าด้วยสุกมาณพ)ตอนว่าด้วยศีลขันธ ท่านระบุว่า การทำพิธีต่างๆ เช่น ทำพิธีบนบาน ทำพิธีแก้บน ทำพิธีบูชาไฟ ทำพิธีรำยมนตร์ขับผี เป็นต้น เพื่อให้ได้มาซึ่งผลประโยชน์และสร้างความมั่งงายแก่ผู้อื่นเป็นสิ่งที่สมควรแก่สมณะ จัดเป็นเดรัจฉานวิชาสำหรับสมณะถือเป็นการเลี้ยวซีพผิดทาง(ที.ส.(ไทย)๙/๒๑/๘,๙/๒๖/๑๐,๙/๒๗/๑๐,๙/๒๐๕/๗๐,๙/๒๑๐/๗๑,๙/๒๑๑/๗๒,๙/๔๕๑/๑๙๙,พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน)

ทำร้ายพระพุทธเจ้าจนถึงพระโลหิตห้อ : ทำร้ายพระพุทธเจ้าจนเลือดห้อ หมายถึงพระเทวทัตทำร้ายพระพุทธเจ้าโดยขึ้นไปภูเขาและทุ่มก้อนหินใหญ่ลงมา ทำให้สะเก็ดหินถูกพระพุทธเจ้าจนทำให้พระโลหิตของพระพุทธองค์ห้อ เป็นข้อ ๑ บรรดาอนันตริยกรรม ๕ ดังคำว่า เป็นผู้ฆ่ามารดาฆ่าบิดา ฆ่าพระอรหันต์ ทำร้ายพระพุทธเจ้าจนถึงพระโลหิตห้อ ทำลายสงฆ์ให้แตกกัน (อภิ.ก.(ไทย) ๓๗๒๖๙/๑๔๕, ๘๔๗/๘๘๒)

อรรถกถากล่าวว่า คนที่ทำอนันตริยกรรมมีความแน่นอนที่จะตกนรก แล้วอธิบายอีกว่า แม้เป็นนิยตมิจฉาภิภูฏบุคคลก็ได้หมายความว่า จะอยู่ในอบายภูมิตลอดไป เพียงแต่ต้องอยู่ในอบายนานกว่าผลกรรมอื่น ๆ จึงเรียกว่า นิยตบุคคล (อภิ.ปญจ.อ. (บาลี) ๘๔๗/๓๐๗)

ทำลายสงฆ์ : ทำให้สงฆ์แตกกัน หมายถึงทำให้สงฆ์ที่สามัคคีกันแตกแยกกัน จนไม่ทำสังฆกรรม ไม่ทำอุโบสถร่วมกัน ดังคำในอาทิตตปริยายสูตรว่า บุคคลตกอยู่ในอำนาจของวิตกเช่นใดแล้ว พึงทำลายสงฆ์ให้แตกกันก็ไม่ควรตรึกถึงวิตกเช่นนั้นเลย (ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๓๕/๒๓๒), จัดอยู่ในกรรมดำมีวิบากดำ คำว่า บุคคลบางคนในโลกนี้เป็นผู้ฆ่ามารดา เป็นผู้ฆ่าบิดา เป็นผู้ฆ่าพระอรหันต์ มีจิตประทุษร้ายต่อพระตถาคตยังพระโลหิตให้หือขึ้น ทำลายสงฆ์ให้แตกกัน นี้เรียกว่า กรรมดำมีวิบากดำ (อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑๒๓๖/๓๕๒), บุคคลผู้ทำลายสงฆ์ให้แตกกัน มีความแน่นอนที่จะไปอบาย ในปริกัปสูตรกล่าวว่า เป็นผู้แก้ไขไม่ได้ ดังคำว่า บุคคล ๕ จำพวกนี้แล เป็นผู้ไปอบาย เป็นผู้ไปนรก เป็นผู้เดือดร้อน เป็นผู้แก้ไขไม่ได้ (อง.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๑๒๙/๒๐๙)

อรรถกถากล่าวว่า ทำลายสงฆ์ให้แตกกัน เรียกว่า สังฆเภท ซึ่งหมายถึงการทำสงฆ์ให้แตกจากกัน เช่นการไม่ทำอุโบสถ ปวารณา และสังฆกรรมร่วมกัน (ขุ.อติ.อ. (บาลี) ๑๘/๗๘)

ทำสงฆ์ให้ลำบาก : ทำให้สงฆ์หนักใจ การที่ภิกษุถูกไต่สวนอาบัติท่ามกลางสงฆ์ จึงนั่งเสีย เป็นการทำสงฆ์ให้ลำบาก ดังคำว่า พระฉันทะเมื่อถูกไต่สวนอาบัติท่ามกลางสงฆ์ จึงนั่งเสีย ทำสงฆ์ให้ลำบาก (วิ.มहा. (ไทย) ๒/๙๙/๒๘๕), ในสิกขาบทวิภังค์ อธิบายว่า ที่ชื่อว่า ทำสงฆ์ให้ลำบาก คือ ภิกษุเมื่อถูกไต่สวนวัตถุหรืออาบัติท่ามกลางสงฆ์ ไม่ต้องการจะบอก ไม่ต้องการจะเปิดเผยเรื่องนั้น จึงนั่งเฉย นี้ชื่อว่า ทำสงฆ์ให้ลำบาก (วิ.มहा. (ไทย) ๒/๙๙/๒๘๕), และเป็นเหตุให้สงฆ์สวดกรรมวาจา (ต่ออีก) ดังคำว่า ภิกษุชื่อฉันทะนี้ถูกไต่สวนอาบัติท่ามกลางสงฆ์ ได้นั่งเฉย ทำสงฆ์ให้ลำบาก ถ้าสงฆ์พร้อมกันแล้วพึงลงวิเสสกรรมแก่ภิกษุชื่อฉันทะนี้เป็นญัตติ (วิ.มहा. (ไทย) ๒/๙๗/๒๘๔)

ทำเสน่ห์ : ทำให้เพศตรงข้ามหลงรักด้วยวิธีการทางไสยศาสตร์ การทำให้ผู้อื่นเกิดความหลงใหล ดังคำว่า สมณพราหมณ์ผู้เจริญบางพวกฉันโภชนาหารที่เขาให้ด้วยศรัทธาแล้วยังเลี้ยงชีพผิดทางด้วยเดรัจฉานวิชาอย่างนี้ คือ ทำนายอวัยวะ...วิชาการปกครอง วิชาทำเสน่ห์ (ที.สี.อ. (บาลี) ๙/๒๑/๘), จัดเป็นวิชาที่เป็นข้อห้ามอยู่ในมหาศีล ที่พระสมณโคดมเว้นขาด ไม่ทำ (ที.สี. (ไทย) ๙/๒๐๕/๗๐)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ทำเสน่ห์ หมายถึงวิชาความรู้เสียงร้องของสุนัขจิ้งจอก (ที.สี.อ. (บาลี) ๒๑/๘๘)

ทำหน้าที่ชกสือ : บอกความประสงค์ของชายแก่หญิงก็ดี บอกความประสงค์ของหญิงแก่ชายก็ดี เพื่อให้เป็นภรรยาหรือเป็นซู้รักโดยที่สุตแม่เพื่อให้อยู่ร่วมกันชั่วคราว ภิกษุใด ทำอย่างว่ามานี้ ต้องอาบัติสังฆาติเสส (วิ.มहा. (ไทย) ๑/๒๙๙/๓๔๒, ๓๐๑/๓๔๔), ในคัมภีร์กล่าวว่า ท่านพระอุทายีทำหน้าที่ชกสือเป็นผู้ทำกรรมเช่นนี้เป็นคนแรก (วิ.ป. (ไทย) ๘/๑๒/๑๖)

ทำให้ง่าย : อธิบายสิ่งที่เข้าใจยากให้ง่าย หมายถึงแสดงประเด็นที่จำแนกไว้ให้ชัดเจนด้วยการแสดงเหตุและยกตัวอย่างต่างๆมาอธิบาย เช่นคนที่ไม่เข้าใจอะไรแล้วเข้าหาท่านผู้เป็นพหูสูตก็จะได้รับความกระจ่าง หายสงสัย ดังคำว่า ท่านผู้คงแก่เรียนเหล่านั้นย่อมเปิดเผยธรรมที่ยังไม่ได้

เปิดเผย ทำให้ง่ายซึ่งธรรมที่ยังไม่ได้ทำให้ง่ายและบรรเทาความสงสัยในธรรมที่น่าสงสัยหลายอย่างแก่ภิกษุ(ม.ม.ุ(ไทย)๑๒/๓๔๔/๓๔๒) (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๘๒๒/๓๘๘),หรือตั้งคำในบุพผิสสูตรว่า ตถาคตตรัสรู้ รู้แจ้งโลกธรรมนั้นแล้ว จึงบอก แสดง บัญญัติ กำหนดเปิดเผย จำแนก ทำให้ง่าย คือรูปจัดเป็นโลกธรรมในโลก ที่ตถาคตตรัสรู้...ทำให้ง่าย(ส.ข.(ไทย) ๑๗/๙๔/๑๗๙)

อรรถกถาอธิบายว่า ทำให้ง่าย หมายถึงแสดงประเด็นที่จำแนกไว้ให้ชัดเจนด้วยการชี้เหตุ และยกอุทาหรณ์ต่าง ๆ มาประกอบ (ม.อ.อ. (บาลี) ๓/๓๗๑/๒๒๓,อง.จตุกก.อ.(บาลี) ๒/๑๗๒/๓๙๙,อง.จตุกก.ฎีกา (บาลี) ๒/๑๗๒/๔๓๕) และดูเทียบ อก.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๗๒/๒๔๒-๒๔๓)

ทำให้ติดต่อกัน :ปฏิบัติอย่างไม่หยุด ดำเนินการอย่างต่อเนื่อง, เป็นข้อ ๑ ในการที่ทำให้บรรลุกำลังในสมาธิได้ ตั้งคำในปฐมตัมภานสูตรว่า ภิกษุประกอบด้วยธรรม ๖ ประการ เป็นผู้อาจบรรลุความมีกำลังในสมาธิได้ (๑) เป็นผู้ฉลาดในการเข้าสมาธิ (๒) เป็นผู้ฉลาดในการให้สมาธิตั้งอยู่ได้ (๓) เป็นผู้ฉลาดในการออกจากสมาธิ (๔) เป็นผู้ทำความเคารพ (๕) เป็นผู้ทำให้ติดต่อกัน (๖) เป็นผู้ทำสิ่งที่เป็นสัปบายะ (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๗๒/๕๙๕)

ทำให้มาก:ทำบ่อยๆ, ทำอยู่เสมอ, กระทำบ่อยๆ ด้วยอำนาจสมณะและวิปัสสนา กระทำให้คล่องแคล่วทำให้เกิด ทำให้เจริญ มุ่งหมายถึงเจริญมรรคให้เจริญขึ้นไป ตั้งคำว่าอริยสาวกนั้นย่อมเสพเจริญ ทำให้มากซึ่งมรรคนั้น เมื่อเสพเจริญ ทำให้มากอยู่ ย่อมละสังโยชน์ได้ อนุสัยย่อมสิ้นไป(อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๕๗/๑๐๒), หรือ ตั้งคำว่า สมาธิภาวนานี้ที่บุคคลเจริญทำให้มากแล้วย่อมเป็นไปเพื่ออยู่เป็นสุขในปัจจุบัน (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๔๑/๖๘, ๖๑/๑๑๐, ๖๒/๑๑๑, ๖๘/๑๑๖,๗๑/๑๑๙, ๗๒/๑๒๑, ๑๒๒/๒๐๒,๑๗๐/๒๓๘,อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๕๗/๑๐๒, อก.ฉก.(ไทย) ๒๓/๔๐/๓๐๑)

ทำอัญชลี : ทำความนอบน้อม,ประนมมือ,การไหว้ หมายถึงทำมือทั้งสองให้บรรจบกันโดยอาการดอกบัวตูม ตั้งคำว่า ภิกษุณีถึงจะบวชได้ ๑๐๐ พรรษา ก็ต้องทำการกราบไหว้ต้อนรับ ทำอัญชลีกรรม ทำสามีกรรมแก่ภิกษุผู้บวชแม้ในวันนั้น(วิ.จ.ุ(ไทย) ๗/๔๐๓/๓๑๘),ในอาหุเนยยสูตรกล่าวว่า เป็นอาการแสดงความเคารพต่อพระอริยบุคคล ตั้งคำว่า บุคคล ๑๐ จำพวกนี้ เป็นผู้ควรแก่ของที่เขานำมาถวาย ควรแก่ของต้อนรับ ควรแก่ทักษิณา ควรแก่การทำอัญชลี เป็นนาบุญอันยอดเยี่ยมของโลก (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๖/๒๙)

ทำอุปการะ :ช่วยเหลือผู้อื่น, ให้ความอุปถัมภ์, ให้การสนับสนุน, อุดหนุน ตั้งคำที่ภิกษุรูปหนึ่งกราบทูลพระพุทธเจ้าว่า ข้าพระองค์ไม่ได้ทำอุปการะแก่ภิกษุทั้งหลาย ดังนั้นพวกภิกษุจึงไม่คอยพยาบาลข้าพระองค์ (วิ.ม.(ไทย) ๕/๓๖๕/๓๕๐),ในอังคุตตรนิกาย กล่าวถึงคนที่ทำอุปการะว่าเป็นอุบาสกแก้ว ตั้งคำว่า อุบาสกประกอบด้วยธรรม๕ประการ เป็นอุบาสกแก้วคือ(๑)เป็นผู้มีศรัทธา (๒)เป็นผู้มีศีล (๓) เป็นผู้ไม่ถือมงคลตื่นข่าว เชื่อกรรม ไม่เชื่อมงคล (๔) ไม่แสวงหาผู้รับทักษิณานอกศาสนานี้(๕)ทำอุปการะในศาสนานี้ก่อน(อง.ปญจก.(ไทย)๒๒/๑๗๕/๒๙๒)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ทำอุปการะ หมายถึงทำกิจที่เป็นกุศลมีการให้ทานเป็นต้น (อง.ปญจก.อ.(บาลี) ๓/๑๗๕/๖๗),ในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาอธิบายว่า บางคนทำอุปการะนอกศาสนาก่อน คือให้เครื่องไทยธรรมแก่เดียริย์ก่อนแล้วจึงถวายแก่ภิกษุในภายหลัง ซึ่ง

เป็นการกระทำของผู้ไม่ใช่เป็นอุบาสกแก้ว (อง.สตุตค.อ. (บาลี) ๓/๒๙/๑๗๘) ดู อง.สตุตค. (ไทย) ๒๓/๒๙/๔๕)

ทิวชะ : นก หมายถึงสัตว์ที่เกิดสองครั้ง เพราะเกิดจากเกิดท้องแม่ครั้งหนึ่ง และเกิดจากไข่ครั้งหนึ่ง ดังคำที่พระปิงคิยเถระกล่าวไว้ว่า ทิวชะ(นก)ฟุ้งละป่าเล็กแล้วมาอาศัยป่าใหญ่ที่มีผลไม้มาก (ขุ.จ. (ไทย) ๓๐/๑๐๕/๓๕๙), ในจุฬินิทเทศอธิบายว่า นกเรียกว่าทิวชะ เพราะเหตุไร นกจึงเรียกว่าทิวชะ ทิวชะเกิด ๒ ครั้งคือ จากท้องแม่ และจากฟองไข่ จึงชื่อว่าทิวชะ เพราะเหตุฉะนั้น นกจึงเรียกว่าทิวชะ (ขุ.จ. (ไทย) ๓๐/๑๐๕/๓๐๙)

ทิวชาชาติ : นก ในคัมภีร์อธิบายว่า ได้ชื่อว่าทิวชาชาติ เพราะเกิด ๒ หน คือ คลอดจากท้องมารดา เป็นฟองไข่หนึ่ง และถูกฟักจนคลอดเป็นตัวอีกหนหนึ่ง ดังคำในเปตวัตถุ ตอนหนึ่งว่า ผูก ทิวชาชาตินานาชนิด มีเสียงร้องของนกนานาชนิด ไพเราะจับใจ (ขุ.เปต. (ไทย) ๒๖/๓๕๑/๒๒๓), ในอสังกขาคก กล่าวไว้ว่า ปักษาทิวชาชาติยังมีความหวังอยู่รำไป ความหวังของมันที่มีอยู่ห่างไกลถึงเพียงนั้นก็ยังสำเร็จได้ (ขุ.ชา.ฉก. (ไทย) ๒๗/๒๘/๒๓๓), ในจุฬินิทเทศกล่าวว่าเป็นสัตว์ที่เกี่ยวข้องในอากาศ ดังคำว่า วิสัยปักษาทิวชาชาติตัวผงดสัญจรไปในอากาศ (ขุ.ชา.วิสตี. (ไทย) ๒๗/๑๓๘/๔๙๔)

ทิวฐธรรมเวทนียกรรม กรรมที่ให้ผลในปัจจุบันคือภพนี้, กรรมที่เป็นทั้งกุศลและอกุศล ซึ่งให้ผลทันตาเห็น (เป็น ๑ ในบรรดากรรม ๑๒), ในเทวทหสูตร กล่าวไว้ว่า กรรมใดให้ผลในชาตินี้ กรรมนั้น ท่านทั้งหลายพึงเปลี่ยนได้หรือว่า ‘จงให้ผลในชาติหน้า’ ด้วยความพยายาม หรือด้วยความเพียร (ม.อ. (ไทย) ๑๔/๗/๑๐), ในกถาวัตถุ กล่าวถึงทิวฐธรรมเวทนียกรรมเป็นสภาวะที่แน่นอนโดยอรรถว่าเป็นกรรมอันบุคคลพึงเสวยในปัจจุบัน (อภิ.ก. (ไทย) ๓๗/๘๙๐/๙๒๑)

อรรถกถาอธิบายทิวฐธรรมเวทนียกรรมไว้ว่าเป็นกรรมที่ให้ผลในปัจจุบันคือภพนี้ เพราะเจตนาในปฐมชวนจิตที่เป็นกุศลหรืออกุศลในจิต ๗ ดวง ชื่อว่าทิวฐเวทนียกรรมซึ่งให้ผลในอัตภาพนี้ (ม.ม.อ. (บาลี) ๒/๓๕๒/๒๔๖)

ในคัมภีร์ปกรณ์วิเสสอธิบายว่า กรรมใดให้ผลในชาตินี้ หมายถึงทิวฐธรรมเวทนียกรรม คือกรรมที่ให้ผลในชาติปัจจุบัน จะเป็นกรรมดีหรือ กรรมชั่วก็ตาม ถ้ากระทำในขณะที่แห่งชวนจิตดวงแรกในบรรดาชวนจิตทั้ง ๗ แห่งชวนวิถีหนึ่งๆ ได้แก่ปฐมชวนเจตนากรรมนี้ให้ผลเฉพาะในชาตินี้เท่านั้น ถ้าไม่มีโอกาสให้ผลในชาตินี้ จะกลายเป็นอโหสิกรรม เหตุที่ให้ผลได้เฉพาะในชาตินี้ เพราะเป็นเจตนาที่ประกอบกับชวณะดวงแรก ยังไม่ถูกกรรมอื่นๆครอบงำ เพิ่งเริ่มต้นการปรุงแต่ง จึงมีกำลังแรงแต่ให้ผลเฉพาะในชาตินี้เท่านั้น ไม่ให้ผลในชาติหน้า คือถ้าทำกรรมนี้ในปฐมวัย กรรมนี้ก็จะให้ผลในปฐมวัย มัชฌิมวัย หรือในปัจจุบันวัย ถ้าทำในมัชฌิมวัย กรรมนี้ จะให้ผลในมัชฌิมวัย หรือในปัจจุบันวัย ถ้าทำในปัจจุบันวัย กรรมนี้ก็จะให้ผลในปัจจุบันวัยนั่นเอง ทั้งนี้เพราะขาดอาเสวนปัจจัย ทิวฐธรรมเวทนียกรรมนี้จึงจัดว่ามีผลเพียงเล็กน้อยเปรียบเหมือนนายพรานพอเห็นเนื้อก็หยาบรอนึงไปทันที ถ้าถูกเนื้อก็ล้มลงในทันที ถ้าไม่ถูกเนื้อก็รอดไปได้ (ม.อ.อ. (บาลี) ๓/๗/๓, อง.ติก.อ. (บาลี) ๒/๓๔/๑๑๗, วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๖๘๕/๒๖๖, วิสุทธิ.ฎีกา (บาลี) ๒/๖๘๕/๔๑๕)

ทิวฐธัมมนิพพาน : นิพพานในปัจจุบัน หมายถึงสภาพบางอย่างเป็นนิพพานในปัจจุบัน ในทิวฐธัมมนิพพานสูตร พระอานนทอธิบายแก่พระอุทายิวว่า ผู้มีอายุ ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้สังขจาก

กาม และกุศลธรรมทั้งหลาย บรรลุปรุฬหนิพพาน ฯลฯ ด้วยเหตุเพียงเท่านี้ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสทิฏฐธัมมนิพพานโดยปริยายแล้ว ฯลฯ ภิกษุล่วงแนวสัญญาเนาสัญญาตนนิพพานโดยประการที่ปวงบรรลุษัญญาเวทิตนโรธอยู่ อาสวะทั้งหลายของเธอหมดสิ้นแล้ว เพราะเห็นด้วยปัญญา ด้วยเหตุเพียงเท่านี้พระผู้มีพระภาคจึงตรัสทิฏฐธัมมนิพพานโดยปริยายแล้ว (อง.นวก.(ไทย) ๒๓/๕๑/๕๔๑)

อรรถกถาอธิบายว่า ทิฏฐธัมมนิพพาน หมายถึงนิพพานในปัจจุบัน (อง.นวก.อ. (บาลี) ๓/๔๖-๕๑/๓๑๖)ลัทธิที่ถือว่าสามารถบรรลุนิพพาน หรือสามารถดับทุกข์ได้โดยง่ายในอัตภาพนี้เป็นความเข้าใจของ พวกที่เห็นความเปลือยเปลือยจากกามคุณว่าเป็นนิพพานหรือเห็นความสุขจากกามว่าเป็นนิพพาน(ที.สี.อ.(บาลี)๙๗/๑๑๒,อง.จตุกก.อ.(บาลี)๒/๒๔๑/๔๔๒)

ทิฏฐธัมมนิพพานวาทะ : ชื่อลัทธิหนึ่งที่กล่าวถึงนิพพานในปัจจุบัน,วาทะว่านิพพานมีในชีวิตปัจจุบัน หมายถึงลัทธิที่ถือว่าบรรลุนิพพาน หรือจะดับทุกข์ได้โดยง่ายในอัตภาพนี้ เป็นความเข้าใจของคนที่เห็นความเปลือยเปลือยจากกามคุณว่าเป็นนิพพาน หรือเห็นความสุขจากกามว่าเป็นนิพพาน เพราะเห็นว่าสภาพบางอย่างเป็นนิพพานในปัจจุบัน ดังคำที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า สมณพราหมณ์เหล่านั้นมีวาทะว่า มีสภาพบางอย่างเป็นนิพพานในปัจจุบัน บัญญัตินิพพานในปัจจุบันว่า เป็นบรมธรรมของสัตว์ด้วยมูลเหตุ ๕ (ที.สี.(ไทย) ๙/๙๙/๓๘),วิงศ์ได้กล่าวอธิบายประเภทของทิฏฐธัมมนิพพานวาทะไว้(อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๕๔๓/๕๙๘)

ในที่ขนิทาย สีสันธรรคกล่าววาลัทธินี้แบ่งย่อยออกเป็น ๕ ลัทธิ ดังคำว่า ทิฏฐินี้เรียกว่า ทิฏฐธัมมนิพพานวาทะ (ลัทธิที่ถือว่าสภาพบางอย่างเป็นนิพพานในปัจจุบัน) มี ๕ ลัทธิ ดูเทียบ ที.สี. (ไทย) ๙/๙๓-๙๘/๓๗-๓๘

อรรถกถาอธิบายว่า ลัทธิที่ถือว่าสามารถบรรลุนิพพาน หรือดับทุกข์ได้โดยง่ายในอัตภาพนี้เป็นความเข้าใจของพวกที่เห็นความเปลือยเปลือยจากกามคุณว่าเป็นนิพพานหรือเห็นความสุขจากกามว่าเป็นนิพพาน (ที.สี.อ.(บาลี) ๙๗/๑๑๒)

ทิฏฐธัมมนิพพานสูตร : พระสูตรว่าด้วยทิฏฐธัมมนิพพาน พระอุทายีถามพระอานนว่า พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ทิฏฐธัมมนิพพาน(หมายถึงนิพพานในปัจจุบัน) ด้วยเหตุเท่าไร พระอานนที่ตอบว่า ด้วยเหตุเท่านี้ คือ ภิกษุบรรลุรูปนิพพาน ๔ อรูปนิพพาน ๔ และบรรลุษัญญาเวทิตนโรธแล้วทำอาสวะให้หมดสิ้นไป เพราะเห็นด้วยปัญญา (อง.อญฺฐก.(ไทย) ๒๓/๕๑/๕๔๑)

ทิฏฐานุสสัย : อนุสสัยคือทิฏฐิ อนุสสัยคือความเห็นผิด หมายถึงกิเลสที่นอนเนื่องในสันดานคือทิฏฐิ, ในวิงศ์อธิบายอนุสสัยของสัตว์ว่ามี ๗ ดังคำว่า ราคาอนุสสัยของสัตว์ทั้งหลายย่อมนอนเนื่องอยู่ในปิยรูปสาดรูป ในโลก ปฏิฆานุสสัยของสัตว์ทั้งหลายย่อมนอนเนื่องอยู่ในอัปปิยรูปสาดรูปในโลก อวิชชาตกไปในสภาวะธรรมทั้ง ๒ นี้ ด้วยอาการอย่างนี้ มานะ ทิฏฐิ และวิจิกิจฉา พึงเห็นว่าตั้งอยู่ในฐานะแห่งเดียวกันกับอวิชชานั้น(ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๓๒/๓๓๗,อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๘๑๖/๕๒๖),ในอภิธรรมปิฎกมีกล่าวไว้ในยมกมากมาย,จัดอยู่ในอนุสสัย ๗และอนุสสัย หมวด ๙

คำว่า ทิฏฐานุสสัย มีกล่าวไว้หลายแห่ง เช่น ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๕๗/๓๙๙,ม.ม.ญ.(ไทย) ๑๒/๘๘/๘๓, ๒๐๑/๒๑๑, ๑๒/๑๘, อง.สตุตต.(ไทย) ๒๓/๑๑/๑๗,ปุ.ม.(ไทย) ๒๙/๗/๓๓, ๓๐/๑๒๑, ๔๙/๑๗๑, ๑๕๐/๔๐๙, ๒๑๐/๖๑๖,อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๒๖๘/๑๔๒, ๕๕๕/๖๐๔, ๖๐๗/๖๖๕, ๗๐๐/๗๔๘,อภิ.ย.๓๘/๖/๕๓๓, ๑๗/๕๔๑, ๒๘/๕๕๒, ๓๙/๕๖๔, ๔๙/๕๓๓, ๕๙/

๕๘๕, ๖๙/๕๙๖, ๘๐/๖๐๔, ๙๑/๖๑๕, ๑๐๒/๖๒๖, ๑๑๓/๖๓๔, ๑๒๔/๖๔๖, ๑๓๕/๖๕๘, ๑๔๖/๖๖๕, ๑๕๗/๖๗๔, ๑๖๘/๖๘๓, ๑๗๙/๖๙๒, ๑๙๐/๗๐๔, ๒๐๑/๗๑๘, ๒๑๒/๗๒๔, ๒๒๓/๗๓๔, ๒๓๔/๗๔๔)

ทฤษฎาสวะ : อาสวะคือทฤษฎี, หมายถึงกิเลสที่หมักหมมหรือดองอยู่ในสันดาน ไหลซึมชานไปย้อมจิต เมื่อประสบอารมณ์ต่าง ๆ คือความเห็นผิด, ข้อ ๓ ในอาสวะ ๔(กิเลสเครื่องหมักดอง) คือ กามาสวะ (อาสวะคือกาม) ภวาสวะ (อาสวะคือภพ) ทฤษฎาสวะ (อาสวะคือทฤษฎี) อวิชชาสวะ(อาสวะคืออวิชชา),ในปฏิสัมภิทากล่าวว่า ทฤษฎาสวะทั้งสี่นย้อมสิ้นไปด้วยโสตาปัตติมรรค (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๘๐/๑๓๖, ๘๑/๑๓๘, ๑๐๗/๑๖๗),ในธัมมสังคณี อธิบายทฤษฎาสวะไว้อย่างละเอียดว่า ความเห็นว่า โลกเที่ยง โลกไม่เที่ยง โลกมีที่ สุด โลกไม่มีที่ สุด ชีวะกับสรีระ เป็นอย่างเดียวกัน ชีวะกับสรีระเป็นคนละอย่างกัน หลังจากตายแล้ว ตถาคตเกิดอีกหลังจากตายแล้ว ตถาคตไม่เกิดอีก หลังจากตายแล้วตถาคตเกิดอีกและไม่เกิดอีก หลังจากตายแล้ว ตถาคตเกิดอีกก็มีใช่ จะว่าไม่เกิดอีกก็มีใช่ ดังนี้ ทฤษฎี ความเห็นผิดปาชัญคือทฤษฎี กันตารคือทฤษฎี ความเห็นเป็นข้าศึกต่อสัมมาทฤษฎี ความผันแปรแห่งทฤษฎี สังโยชน์คือทฤษฎี ความยึดถือ ความยึดมั่น ความตั้งมั่น ความถือผิด ทางชั่ว ทางผิด ภาวะที่ผิด ลัทธิที่เป็นบ่อเกิดแห่งความพินาศ ความยึดถือโดยวิปลาส มีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่าทฤษฎาสวะ มิจฉาทฤษฎีแม้ทั้งหมดชื่อว่าทฤษฎาสวะ (อภิ.ส.(ไทย)๓๔/๑๐๕/๒๘๑),ในคัมภีร์ก็กล่าวไว้ทำนองเดียวกัน (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๙๓๗/๕๘๙)

อรรถกถาอธิบายว่า เป็นข้อ ๑ ในอาสวะ ๔ คือ (๑) กามาสวะ (อาสวะคือกาม) (๒) ภวาสวะ (อาสวะคือภพ) (๓) ทฤษฎาสวะ (อาสวะคือทฤษฎี) (๔) อวิชชาสวะ (อาสวะคืออวิชชา) (ที.ปา.อ. (บาลี) ๑๑๖/๔๘, ส.สพ.อ. (บาลี) ๓/๕๓-๖๒/๑๔, อง.ฉก.อ. (บาลี)๓/๕๘/๑๔๐)

ทฤษฎี : ความเห็น,ความเข้าใจ, ความเชื่อถือ, ทั้งนี้มักมีคำขยายนำหน้า เช่น สัมมาทฤษฎี (ความเห็นชอบ) มิจฉาทฤษฎี (ความเห็นผิด) แต่ถ้าทฤษฎี มาคำเดียวโดด มักมีนัยไม่ดี หมายถึงความยึดถือตามด้วยความเห็น, ความถือมั่นที่จะให้เป็นไปตามความเชื่อถือหรือความเห็นของตน, การถือยุติเอาความเห็นเป็นความจริง, ความเห็นผิด, ความยึดติดทฤษฎี ; ในภาษาไทยมักหมายถึงความตั้งต้อถือมั่น ในความเห็น(พจนานุกรม เขียน ทฤษฎี) ; (ข้อ ๔ ในสังโยชน์ ๑๐ ตามนัยพระอภิธรรม, ข้อ ๓ ในอนุสัย ๗, ข้อ ๓ ในปัญจะ ๓)

ทฤษฎี คือความเห็นผิด มี ๒ ได้แก่ (๑) สัสสตทฤษฎี ความเห็นว่าเที่ยง (๒) อจฺเณทฤษฎี ความเห็นว่าขาดสูญ; อีกหมวดหนึ่ง มี ๓ คือ (๑) อภิรียทฤษฎี ความเห็นว่าไม่เป็นอันทำ (๒) อเหตุกทฤษฎี ความเห็นว่าไม่มีเหตุ (๓) นัตถิกทฤษฎี ความเห็นว่าไม่มีเหตุ คือถืออะไรเป็นหลักไม่ได้ เช่น มารดาไม่มี เป็นต้น

คำว่า ทฤษฎี มีกล่าวไว้ในพระไตรปิฎก เช่น ที.ส.(ไทย) ๙/๒๘/๑๑, ๒๙/๑๑, ๔๒๖/๑๘๘, ๔๒๗/๑๘๙, ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๒๖/๗๑, ๑๒๖/๗๒, ๔๑๒/๓๔๔, ๔๑๔/๓๔๖, ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๔๘/๓๔, ๕๖/๓๘, ๖๓/๔๔, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๙/๒๐, ๘๑/๗๐, ๔๖๘/๕๐๙, ๔๙๔/๕๓๔, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๗๖/๗๔, ๑๓/๘๐/๗๘, ๒๘๐/๓๓๕, ๓๓๒/๔๕๖, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑/๑, ๓๓/๔๒, ๓๙๓/๔๔๕, ๔๓๑/๔๙๐, ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๗๑/๒๒๘, ๒๑๐/๓๐๕, ๒๑๖/๓๑๖, ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๒๗/๕๔, ๒๘/๕๖, ๘๔/๑๖๘, ๙๗/๑๘๔, ส.ข.(ไทย) ๑๗/๘๐/๑๒๘, ๘๑/๑๓๓, ๘๓/

๑๔๒, ๑๕๒/๒๔๑, ส.ส.พ. (ไทย) ๑๘/๘๗/๘๓, ๒๔๐/๒๔๒, ๔๑๔/๔๘๑, ๔๑๕/๔๘๒, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๙/๑๔, ๑๕๔/๘๓, อ.ง.เอ.ก. (ไทย) ๒๐/๒๖๘/๓๓, ๓๐๖/๓๙, อ.ง.ท.ก. (ไทย) ๒๐/๖๔/๑๐๑, อ.ง.จ.ต.ก. (ไทย) ๒๑/๑๐/๑๗, ๒๔/๔๐, ๓๘/๖๔, ๑๘๓/๒๕๙, อ.ง.ป.ญ.ก. (ไทย) ๒๒/๓๒/๕๐, อ.ง.ฉ.ก. (ไทย) ๒๒/๕๔/๕๓๑, อ.ง.ส.ต.ต.ก. (ไทย) ๒๓/๕๔/๙๗, ๖๔/๑๒๙, พ.ช. (ไทย) ๒๕/๑๐/๒๒, พ.อ. (ไทย) ๒๕/๕๔/๒๘๙, พ.ส. (ไทย) ๒๕/๘๐๓/๖๙๔, ๘๖๖/๗๐๒, พ.ว. (ไทย) ๒๖/๑๖๔/๒๙, ๑๑๙๘/๑๕๐, พ.เ.ร. (ไทย) ๒๖/๘๙/๓๓๕, พ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๖/๗๖, ๗๘/๒๓๒, พ.จ. (ไทย) ๓๐/๑๑/๘๐, ๑๒๒/๔๐๓, พ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๔/๔๓๘, ๑๒๒/๑๘๘, อ.ภ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๒๔๐/๓๓๔, อ.ภ.ป. (ไทย) ๓๖/๖๒/๑๖๑, อ.ภ.ก. (ไทย) ๓๗/๒๕๑/๑๒๔, ๕๓๓/๕๗๕, อ.ภ.ก. (ไทย) ๔๐/๑/๗๗๘, ๒/๗๘๐, ๔๒๓/๒๗๓)

ทฤษฎีกลา : ว่าด้วยทฤษฎีค่าว่า ทฤษฎีกลา แปลว่า กลาว่าด้วยทฤษฎี แบ่งเป็นนิทเทศได้ ๑๖ นิทเทศ ดังนี้

๑. อัสดาททฤษฎีนิทเทศ	๒. อัตตานทฤษฎีนิทเทศ
๓. มิจฉาททฤษฎีนิทเทศ	๔. สักกายทฤษฎีนิทเทศ
๕. สัสสททฤษฎีนิทเทศ	๖. อัจฉาททฤษฎีนิทเทศ
๗. อันตคคาหิกทฤษฎีนิทเทศ	๘. ปุพพันตานทฤษฎีนิทเทศ
๙. อปรันตานทฤษฎีนิทเทศ	๑๐-๑๒. สัญญชานิภาททฤษฎีนิทเทศ
๑๓. อัตตวาทปฏิสังยุตตทฤษฎีนิทเทศ	
๑๔. โลกวาทปฏิสังยุตตทฤษฎีนิทเทศ	
๑๕-๑๖. ภววิภาททฤษฎีนิทเทศ	

แต่ละนิทเทศประกอบด้วยส่วนที่เป็นคำปุจฉาและคำวิสัชนา คำปุจฉาจัดเป็นส่วนของอุทเทศ คำวิสัชนาจัดเป็นส่วนของนิทเทศเมื่อเทียบกับญาณกลา (พ.บ. (ไทย) ๓๑/๑๒๒/๑๘๘)

ทฤษฎีคตสูตร : พระสูตรว่าด้วยทฤษฎี พระผู้มีพระภาคทรงแสดงทฤษฎี ๒ ประการ ได้แก่ (๑) สัสสททฤษฎี (ความเห็นว่าย่าง) เป็นเหตุให้เทวดาและมนุษย์มีความพอใจเพลิดเพลินอยู่ในภพ แม้ได้ฟังธรรมที่พระตถาคตแสดงก็ไม่เลื่อมใส (๒) อัจฉาททฤษฎี (ความเห็นว่าย่างตสุญ) เป็นเหตุให้เทวดาและมนุษย์ยึดอัด ระอา รังเกียจภพ พอใจในความขาดตสุญ เพราะเข้าใจว่า ความขาดตสุญเป็นธรรมชาติสงบอย่างแท้จริง แต่เทวดาและมนุษย์ผู้มีปัญญาพิจารณาเห็นตามความเป็นจริง ย่อมเบื่อหน่าย คลาย กำหนด ปราศจากตัณหาในภพ ไม่กลับมาสู่ภพอีก (พ.อ.ติ. (ไทย) ๒๕/๔๘/๔๐๐)

ทฤษฎีชั่ว : ความเห็นลามก, ทฤษฎีบาป, ความเห็นไม่ดี ซึ่งเป็นมีบาปธรรมมากด้วยความเห็นผิดที่มีวัตถุ ๑๐ คือ การให้ทานไม่มีผล การบูชาไม่มีผล การบวงสรวงไม่มีผล การเสวยผลของกรรมดี กรรมชั่วไม่มี มารดาไม่มีคุณ บิดาไม่มีคุณ แม้สมณพราหมณ์ทั้งหลายก็ไม่มี สัตว์ผู้เกิดผิดขึ้นไม่มี โลกนี้ไม่มี โลกหน้าไม่มี, ในปายาสีราชัญญสูตร กล่าวถึงทฤษฎีชั่วไว้ ดังคำที่พระกุมาร กัสสปเถระกล่าวกับพระเจ้าปายาสีตอนหนึ่งว่า บพิตฺร พระองค์ก็เช่นเดียวกันทรงเฝ้าเวลา ไมฉลาดนั้นแหละ แสงหาโลกหน้าโดยไม่ถูกวิธี พระองค์โปรดสละทฤษฎีชั่วนั้นเกิด ปล่อยวางทฤษฎีชั่วนั้นเกิด ทฤษฎีชั่วเช่นนั้นอย่าได้เกิดมีแก่พระองค์เพื่อไม่เกื้อกูล เพื่อทุกข์ตลอดกาลนาน (ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๒๘/๓๖๑, ๔๒๙/๓๖๑, ๔๓๐/๓๖๓, ๔๓๑/๓๖๔, ๔๓๒/๓๖๕, ๔๓๓/๓๖๖, ๔๓๔/๓๖๕, ๔๓๕/๓๖๖, ๔๓๖/๓๖๗, ๔๓๗/๓๖๘, ๔๓๘/๓๖๙, ๔๓๙/๓๗๐), ในอภิกขัมมสูตร

ตอนหนึ่งว่า ครั้นนั้น ทิฏฐิชั่วเขานี้เกิดขึ้นแก่ภิกษุชื่ออริฏฐะผู้มีบรรพบุรุษเป็นพรานฆ่าคนร้าย (ม.ม.ุ(ไทย) ๑๒/๒๓๔/๒๔๕, ๒๓๕/๒๔๗, ๓๕๓/๓๘๙, ๓๙๖/๔๒๗, ๕๐๑/๕๓๗, ม.ม.ุ(ไทย) ๑๓/๔๑๐/๕๑๒), ในพทสูตร กล่าวไว้ว่า พกพรหมได้เกิดทิฏฐิชั่วเขานี้ว่าฐานะแห่งพรหมนี้ เทียง ยั่งยืนติดต่อกัน คงที่ มีความไม่เคลื่อนเป็นธรรมดา ไม่เกิด ไม่แก่ ไม่ตาย ไม่จืด ไม่อุบัติ อนึ่ง เครื่องสลัดออก(จากทุกข์)อันยิ่งยงอื่นนอกจากฐานะแห่งพรหมนี้ไม่มี ส.ส.ุ(ไทย) ๑๕/๑๗๕/๒๓๗, ๑๗๖/๒๔๑), ในยมกสูตรกล่าวไว้ว่า ภิกษุยมกะเกิดทิฏฐิชั่วเขานี้ว่า เรารู้ทั่วถึงธรรมที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงไว้ว่า ภิกษุชีนาสพหลังจากตายแล้วย่อมขาดสูญ พินาศ ไม่เกิดอีก (ส.ข.ุ(ไทย) ๑๗/๘๕/๑๔๗), ในกาลเถรวัตถุ พระผู้มีพระภาคตรัสแก่พระภิกษุกาละและประชาชนตอนหนึ่งว่า ผู้มีปัญญาทราม อาศัยทิฏฐิชั่ว คัดค้านคำสอนของพระอริยะ ผู้เป็นพระอรหันต์ ผู้ดำรงอยู่โดยธรรม การคัดค้านและทิฏฐิชั่วนั้นเกิดขึ้นมาเพื่อทำลายตนเองเหมือนขุยไม้ทำลายต้นไม้ ฉะนั้น (ขุ.ธ.ุ(ไทย) ๒๕/๑๖๔/๘๓)

ทิฏฐิขาละ: ข่ายแห่งทิฏฐิ, ชื่อเรียกพรหมชาลสูตร เพราะพระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคทรงแจกแจงทิฏฐิ ๖๒ อันเป็นดุจดตาข่ายที่ผูกมัดเจ้าลัทธิผู้ที่มีความเชื่อลัทธิเหล่านี้ไว้ (ที.สี.ุ(ไทย) ๙/๑๔๘/๔๗)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ทิฏฐิขาละ หมายถึงข่ายแห่งทิฏฐิ เพราะพระองค์ทรงแจกแจงทิฏฐิ ๖๒ อันเป็นดุจดตาข่ายที่ผูกมัดผู้ที่มีความเชื่อลัทธิเหล่านี้ไว้ (ที.สี.อ.(บาลี) ๑๔๘/๑๑๙)

ทิฏฐิภูฐาน: ชื่อเรียกทิฏฐิท้งหลาย, คือทิฏฐิที่เป็นไปว่า นั้นโลก นั้นอัตตา เรานั้นตายแล้ว จักเที่ยง ยั่งยืน คงที่ ไม่มีความแปรผันเป็นธรรมดา จักดำรงอยู่ เทียบเท่าสิ่งคงที่อย่างนั้นแล้ว ‘นั่นไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นนั่น นั่นไม่ใช่อัตตาของเรา(ม.ม.ุ(ไทย) ๑๒/๒๔๑/๒๕๗), เป็นหมวดธรรมหนึ่ง มี ๖ ประการ คือ บุคคลในโลกนี้ผู้ยังไม่ได้สดับ ไม่ได้พบพระอริยะ...ไม่ได้รับคำแนะนำในธรรมของสัตบุรุษ (๑) จึงพิจารณาเห็นรูปว่านั่นของเราเราเป็นนั่น นั่นเป็นอัตตาของเรา (๒) จึงพิจารณาเห็นเวทนาว่า นั่นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นอัตตาของเรา (๓) จึงพิจารณาเห็นสัญญาว่า นั่นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นอัตตาของเรา (๔) จึงพิจารณาเห็นสังขารทั้งหลายว่า นั่นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นอัตตาของเรา (๕) จึงพิจารณาเห็นรูปที่เห็นแล้ว เสียงที่ฟังแล้ว อารมณ์ที่ทราบแล้วธรรมารมณ์ที่รู้แจ้งแล้ว ถึงแล้ว แสวงหาแล้ว ใคร่ครวญแล้วด้วยใจว่า นั่นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นอัตตาของเรา (๖) จึงพิจารณาเห็นทิฏฐิภูฐานที่เป็นไปว่านั่นโลก นั่นอัตตา เรานั้นตายแล้วจักเป็นผู้เที่ยง ยั่งยืน คงที่ ไม่มีความแปรผันเป็นธรรมดajakดำรง อยู่เทียบเท่าสิ่งคงที่อย่างนั้นแล้ว นั่นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นอัตตาของเรา, ส่วนพระอริยสาวกมีนัยกันข้าม(ม.ม.ุ(ไทย) ๑๒/๒๔๑/๒๕๖, ๒๕๒/๒๕๘), ในขุติยเอสนาสูตร กล่าวถึงทิฏฐิภูฐานไว้ว่า การแสวงหากาม การแสวงหาภพ และการแสวงหาพรหมจรรย์ คือการยึดถือว่าอย่างนี้จริง อันเป็นทิฏฐิภูฐาน ภิกษุผู้คลายกำหนดได้ทั้งหมดหลุดพ้นเพราะสิ้นตัณหาชื่อว่าสละคืนการแสวงหา(กามและภพ)พร้อมทั้งถอนทิฏฐิภูฐานได้ (ขุ.อิติ.ุ(ไทย) ๒๕/๕๕/๔๐๘)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ทิฏฐิภูฐาน หมายถึงชื่อของทิฏฐิ เพราะเป็นเหตุแห่งสัkkายทิฏฐิที่ยิ่งกว่าทิฏฐิเกิดขึ้นก่อน และเป็นเหตุแห่งสัสสตทิฏฐิบ้าง เป็นชื่อของอารมณ์ คือ ฌันธ ๕ และรูปารมณเป็นต้นบ้าง เป็นชื่อของปัจจัย คืออริชา ผัสสะ สัญญา เป็นต้นบ้าง (ม.ม.ุ.อ. (บาลี) ๒/๒๔๑/๑๖, ม.ม.ุ.ฎีกา (บาลี) ๒/๒๔๑/๑๐๐), ในอรรถกถาอิตวุตตกอะธิบาย

ว่า คำว่า “ทฤษฎีฐาน” เป็นชื่อของทฤษฎีนั่นเอง ทฤษฎีทั้งหลายที่ชื่อว่าทฤษฎีฐาน เพราะเป็นเหตุแห่งความพินาศทั้งหลายทั้งปวง(ขุ.อิติ.อ. (บาลี) ๕๕/๒๒๕)

ทฤษฎีนิชฌานขันติ ความเข้ากันได้กับทฤษฎีที่พินิจไว้, ในจังกีสสูตร กล่าวการพัฒนาแห่งความเชื่อไว้ว่า (๑) ศรัทธา (ความเชื่อ) (๒) รุจิ (ความชอบใจ) (๓) อนุสสวะ (การฟังตามกันมา) (๔) อากาการปริวิตก(ความตรึกตามอาการ)(๕)ทฤษฎีนิชฌานขันติ (ความเข้ากันได้กับทฤษฎีที่พินิจไว้) ธรรม ๕ ประการนี้แล มีผลเป็น ๒ อย่างในปัจจุบันคือ สิ่ง que เชื่อกันด้วยดีแต่สิ่งนั้นกลับเป็นของว่างเปล่าเป็นเท็จไปก็มี สิ่งที่ไม่เชื่อกันด้วยดีแต่สิ่งนั้นกลับเป็นจริงแท้ ไม่เป็นอื่นก็มี สิ่งที่ชอบใจจริงๆ ฯลฯ สิ่ง que ฟังตามกันมาอย่างดี ฯลฯ สิ่ง que ตรึกไว้อย่างดี ฯลฯ สิ่ง que พินิจไว้อย่างดี แต่สิ่งนั้นกลับเป็นของว่างเปล่าเป็นเท็จไปก็มี สิ่งที่ไม่ได้พินิจไว้อย่างดี แต่สิ่งนั้นกลับเป็นจริงแท้ ไม่เป็นอื่นก็มี คนผู้ฉลาดเมื่อจะตามรักษาสิ่งจะ ไม่ควรจะตกลงใจในข้อนั้นอย่างเด็ดขาดว่านี่เท่านั้นจริง อย่างอื่นไม่จริง (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๔๒๘/๕๓๘), แม้ในเทวทหสูตร ก็กล่าวไว้ทำนองเดียวกัน(ม.อ.(ไทย) ๑๔/๕/๗), อยู่ในข้อ ๑ ในหลักความเชื่อ ๑๐ เกตปุตติสูตร หรือกาลามสูตร ข้อ ๗ ที่ว่า อย่าปลงใจเชื่อเพราะเข้ากันได้กับทฤษฎีที่พินิจไว้แล้ว (ทฤษฎีนิชฌานขันติ) ดูประกอบใน อง.ต.ก.(ไทย) ๒๐/๖๖/๒๕๗)

ทฤษฎีนิสสัย, ทฤษฎีนิสสัย : ทฤษฎี ๖๒, ในปาสาทิกสูตร พระพุทธเจ้าอธิบายทฤษฎี ๖๒ ไว้ แยกประเภทว่า เราได้พยากรณ์ทฤษฎีนิสสัยที่สหระคตด้วยขันธส่วนอดีต แก่เธอทั้งหลาย ทั้งที่ควรพยากรณ์และไม่ควรพยากรณ์ในเรื่องนั้นยังมีอะไรอีกเล่าที่เราไม่ได้พยากรณ์แก่เธอทั้งหลายเราได้พยากรณ์ ทฤษฎีนิสสัยที่สหระคตด้วยขันธส่วนอนาคตแก่เธอทั้งหลายทั้งที่ควรพยากรณ์และไม่ควรพยากรณ์ ในเรื่องนั้นยังมีอะไรอีกเล่าที่เราไม่ได้พยากรณ์แก่เธอทั้งหลาย (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๑๙๑/๑๔๙, ๑๙๓/๑๕๔, ๑๙๔/๑๕๖), ในอลคัทพุมสูตร ที่พระพุทธเจ้าตรัสถามภิกษุทั้งหลายว่า เธอทั้งหลายจะพึงอาศัยทฤษฎีนิสสัยซึ่งเมื่อบุคคลอาศัยอยู่ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาสจะไม่พึงเกิดขึ้น เธอทั้งหลายเห็นทฤษฎีนิสสัยซึ่งเมื่อบุคคลอาศัยอยู่ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาสจะไม่พึงเกิดขึ้นหรือไม่ เมื่อได้รับความเห็นว่าไม่เป็นเช่นนั้น จึงตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ตีละ แม้เรายังไม่พิจารณาเห็นทฤษฎีนิสสัยซึ่งเมื่อบุคคลอาศัยอยู่ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาสจะไม่พึงเกิดขึ้น (ม.ม.(ไทย) ๑๒/๒๔๓/๒๖๐)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ทฤษฎีนิสสัย หมายถึงทฤษฎีนิสสัยที่สหระคตด้วยขันธส่วนอดีต ได้แก่ ปุพพันตักัปิกทฤษฎี ๑๘ ดูเทียบ ที.สี. (ไทย) ๙/๒๘-๓๓/๑๑-๓๐), ในอรรถกถาหมัชฌิมนิกาย อธิบายว่า ทฤษฎีนิสสัยหมายถึงทฤษฎี ๖๒ ประการ (ม.ม.อ. (บาลี) ๒/๒๔๓/๑๙)

ทฤษฎีบาป : ความเห็นชั่ว ทฤษฎีชั่ว หมายถึงความเห็นผิด ดังคำว่า ทฤษฎีบาปเช่นนี้ได้เกิดขึ้นแก่พระอริยฐานะ ผู้มีบรรพบุรุษเป็นพรานฆ่าเนื้อว่า “เรารู้ทั่วถึงธรรมที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดง แล้วจนกระทั่งว่าธรรมตามที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่าเป็นธรรมก่ออันตรายก็หาสามารถก่ออันตรายแก่ผู้ชองเสฟได้จริงไม่ (วิ.มหา.(ไทย) ๒/๔๑๗/๕๒๕), หรือดังคำว่า ครั้งนั้น ทฤษฎีบาปเช่นนี้ได้เกิดขึ้นแก่สมณพหุเสฟชื่อภัณณะว่า “เรารู้ทั่วถึงธรรมที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงแล้ว จนกระทั่งว่าธรรมตามที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่าเป็นธรรมก่ออันตรายก็หาสามารถก่ออันตรายแก่ผู้ชองเสฟได้จริงไม่ (วิ.มหา.(ไทย) ๒/๔๒๘/๕๓๖), ในวินัยปิฎก กล่าวถึงทฤษฎีบาปไว้หลายแห่ง เช่น วิ.จ. (ไทย) ๖/๖๕/๑๓๑, ๖๕/๑๓๒, ๖๕/๑๓๓, ๖๕/๑๓๔, ๖๖/๑๓๔, ๖๖/๑๓๕,

๖๗/๑๓๖, ๖๗/๑๓๗, ๖๗/๑๓๘, ๖๗/๑๓๙, ๖๘/๑๔๐, ๖๘/๑๔๑, ๖๘/๑๔๒, ๖๘/๑๔๓, ๖๘/๑๔๔, ๖๘/๑๔๕, ๖๘/๑๔๖, ๗๐/๑๔๖, ๗๑/๑๔๗, ๗๑/๑๔๘, ๗๒/๑๔๘, ๗๒/๑๔๙, ๗๓/๑๕๐, ๗๓/๑๕๑, ๗๔/๑๕๑, ๗๔/๑๕๒, ๗๔/๑๕๖, ๑๖๐/๒๖๐, ๑๖๒/๒๖๑, ๑๖๓/๒๖๒, ๑๖๔/๒๖๒, วิ.ป.(ไทย) ๘/๑๒๑/๘๒, ๒๔๙/๓๓๐, ๒๘๖/๓๘๕, ๓๒๓/๔๔๔, ๓๔๗/๕๒๗), คู่มือทฤษฎีชีว

อรรถกถาอธิบายว่า พระอรหันต์ รูปนี้เป็นพหูสูต เป็นธรรมกถึก รู้แต่อันตรายิกธรรม บางส่วน เพราะเหตุที่ท่านไม่ฉลาดเรื่องวินัย จึงไม่รู้เรื่องอันตรายิกธรรมแห่งการล่วงละเมิด พระวินัยบัญญัติ ดังนั้น ครั้งที่ท่านอยู่ในที่ลึกลับจึงได้เกิดความคิดอย่างนี้ว่า พวกคฤหัสถ์ที่ยุ่งเกี่ยวอยู่กับกามคุณ ที่เป็นโสดาบันก็มี เป็นสกทาคามีก็มี เป็นอนาคามีก็มี ส่วนพวกภิกษุก็ยังไม่เห็นรูปที่จะพึงรู้ด้วยจักขุ ฯลฯ ยังถูกต้องสิ่งสัมผัสที่จะพึงรู้ด้วยกายยังใช้สอยผ้าปูผ้าห่มอ่อนนุ่ม สิ่งนี้ทั้งหมดถือว่าควร ทำไม่รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัสของหญิงจะไม่ควร สิ่งเหล่านั้นต้องควรแน่นอน ท่านเกิดทิฏฐิบาปขึ้นมาแล้ว ชัดแย้งกับพระพัพพัญญุตญาณว่า “ทำไมพระผู้มีพระผู้มีพระภาคจึงบัญญัติปฐมปาราชิกอย่างกวดขัน ประดุจกัณฐกมหาสมุทรฉะนั้น ในข้อนี้ไม่มีโทษ” ตัดความหวังของเหล่าภิกษุบุคคลคัดค้านพระเวสสารัญญาณใส่ต่อและหนามในอริยมรรค ประหารอาณาจักรของพระชินเจ้าด้วยกล่าวว่า “เมถุนธรรม ไม่มีโทษ” (วิ.อ. (บาลี) ๒/๔๑๗/๔๑๘-๔๑๙, ม.ม.อ. (บาลี) ๒/๒๓๔/๙-๑๐)

ทิฏฐิปรามาส : การลบล้างด้วยความเห็น, การยึดถือด้วยความเห็นผิด หมายถึงความเห็นว่า โลกเที่ยง โลกไม่เที่ยง โลกมีที่สุด โลกไม่มีที่สุด ชีวะกับสรีระเป็นอย่างเดียวกัน ชีวะกับสรีระเป็นคนละอย่างกัน หลังจากตายแล้ว ตถาคตเกิดอีกหลังจากตายแล้ว ตถาคตไม่เกิดอีก หลังจากตายแล้ว ตถาคตเกิดอีกและไม่เกิดอีกหลังจากตายแล้ว ตถาคตเกิดอีกก็มีใช่ จะว่าไม่เกิดอีกก็มีใช่ ดังนี้ ทิฏฐิ ความเห็นผิด ปาซังคคือทิฏฐิ กันดารคือทิฏฐิ ความเห็นเป็นข้าศึกต่อสัมมาทิฏฐิ ความผันแปรแห่งทิฏฐิ สังโยชนคือทิฏฐิ ความยึดถือ ความยึดมั่น ความตั้งมั่น ความถือผิดทางชั่ว ทางผิด ภาวะที่ผิด ลัทธิเป็นบ่อเกิดแห่งความพินาศ ความยึดถือโดยวิปลาสมีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่าทิฏฐิปรามาส มิจฉาทิฏฐิ แม้ทั้งหมดชื่อว่าทิฏฐิปรามาส สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่าเป็นปรามาส (อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/๑๑๘๑/๓๐๑)

ทิฏฐิปริยฎฐาน : กิเลสเป็นเครื่องครอบงำจิตคือทิฏฐิ ข้อ ๑ ในปริยฎฐานะ ๗ (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๙๔๙/๖๐๖), ในกถาวัตถุ พระสกวาทิถามพระปรวาทีว่า บุคคลที่ ๘๑ ละทิฏฐิปริยฎฐานได้แล้วใช่ไหม ซึ่งพระปรวาที (ภิกษุในนิกายอันธกะและนิกายสมัตติยะ (อภิ.ปญจ.อ. (บาลี) ๓๖๘/๑๙๕) ก็ตอบว่า ใช่ (อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๓๖๘/๓๖๑ ๖๐๕/๖๖๒), ในกถาวัตถุ กล่าวไว้ว่า ทิฎฐานุสสัยกับทิฏฐิปริยฎฐานเป็นคนละอย่างกัน (อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๗๐๐/๗๔๘)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า บุคคลที่ ๘ หมายถึงพระอริยบุคคลผู้ตั้งอยู่ในโสดาปัตติมรรค (อภิ.ปญจ.อ. (บาลี) ๓๖๘/๑๙๕)

ทิฏฐิปัตตะ, บุคคล : ถึงด้วยความเห็น(ชอบ), ผู้บรรลूसัมมาทิฏฐิ, (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๑๘๒/๒๐๘), เป็นบุคคลที่ ๔ ในบุคคล ๗ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๑๕๐/๑๑๑, อง.สตตก.(ไทย) ๒๓/๑๔/๒๐), ในกัฎฐา คิริสูตอธิบายบุคคลที่ชื่อว่าทิฏฐิปัตตะไว้ว่าหมายถึงบางคนไม่ได้สัมผัสสันตวิโมกข์ ซึ่งไม่มีรูป เพราะล่วงรูปรูปได้ด้วยกายอยู่ แต่อาสวะบางเหล่าของผู้นั้นสิ้นไปเพราะเห็นด้วยปัญญา

อนึ่งธรรมทั้งหลายที่ตถาคตประกาศแล้ว เป็นธรรมที่ผู้นั้นเห็นแจ้งด้วยปัญญา ประพฤติดีแล้ว บุคคลนี้เราเรียกว่าเป็นทิวฏฐิปัตตะ เรากล่าวว่า ‘ภิกษุนี้ต้องทำกิจที่ควรทำด้วยความไม่ประมาท’ ในบุคคลบัญญัติกล่าวไว้ว่า บุคคลบางคนในโลกนี้รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า นี้ทุกข์ นี้เหตุเกิดแห่งทุกข์ นี้ความดับทุกข์ นี้ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ อนึ่งสภาวะธรรมที่พระตถาคตประกาศแล้วเป็นอันเขาเห็นชัดแล้วประพฤติดีแล้วด้วยปัญญาและอาสวะบางอย่างของเขาย่อมสิ้นไปเพราะเห็นด้วยปัญญาบุคคลนี้เรียกว่าผู้เป็นทิวฏฐิปัตตะ (อภิ.ป. (ไทย) ๓๖/๒๗/๑๕๓)

คำว่า ทิวฏฐิปัตตะ ปรากฏหลายแห่ง เช่น ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๓๒/๓๓๗, ม.ม.(ไทย) ๑๓/๑๓๖/๑๕๓, ๑๘๒/๒๑๐, อัง.ติก.(ไทย) ๒๐/๔๙/๙๒, อัง.ติก.(ไทย) ๒๐/๒๑/๑๖๖, อัง.สตุตทก.(ไทย) ๒๓/๕๖/๑๐๗, อัง.อฏฐก.(ไทย) ๒๓/๒๒/๒๖๒, อัง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๖/๓๐, ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๒๒๑/๓๖๙, ๒๒๒/๓๗๔, ๒๒๖/๓๘๐)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ทิวฏฐิปัตตะ หมายถึงผู้บรรลุสัมมาทิวฏฐิเข้าใจอริยสัจถูกต้องกิเลสบางส่วนสิ้นไป เพราะเห็นด้วยปัญญามีปัญญาแก่กล้าและหมายถึงผู้บรรลุโสดาปัตติผลจนถึงผู้ปฏิบัติเพื่ออรรถัตตผล(อัง.สตุตทก.อ.(บาลี) ๓/๑๔/๑๖๑), ในอรรถกถาทุกนิบาตยังอธิบายต่ออีกว่า ธรรมานุสารี หมายถึงผู้แล่นไปตามธรรม คือผู้ปฏิบัติเพื่อบรรลุโสดาปัตติผล มีปัญญาแก่กล้า บรรลุผลแล้วกลายเป็นทิวฏฐิปัตตะ(อัง.ทุก.อ.(บาลี) ๒/๔๙/๕๕, อัง.สตุตทก.อ.(บาลี) ๓/๑๔/๑๖๒)

ทิวฏฐิปารีสุทธิ : ความบริสุทธ์คือทิวฏฐิ, ความหมดจดแห่งความเห็น ดังคำในสาปุกยาสูตรที่อธิบายไว้ว่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้ย่อมรู้ชัดตามความเป็นจริงว่า นี้ทุกข์ นี้ทุกข์สมุทัย นี้ทุกข์นิโรธ นี้ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา’ นี้เรียกว่า ทิวฏฐิปารีสุทธิ (อัง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๙๔/๒๙๐)

ทิวฏฐิเป็นดุจท่า : ความเห็นเป็นดุจท่า หมายถึงทิวฏฐิ ๖๒ ประการ ที่เรียกทิวฏฐิ ๖๒ ว่า “ท่า” เพราะเป็นที่อันสัตว์ทั้งหลายข้ามไป ลอยไป และเร่ร่อนไปด้วยการผุดขึ้นและดิ่งลงไม่มีที่สิ้นสุด ดังคำที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ในติดตถายตนสูตรว่า พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ที่เกิดแห่งทิวฏฐิเป็นดุจท่า ๓ ประการ ซึ่งเมื่อถูกบัณฑิตไต่ถามซักไซ้ไล่เลียงเข้าก็อ้างการถือสืบบๆ กันมายืนกรานอยู่ในหลักอภิวาทะ และพระพุทธองค์ยังตรัสอีกว่า ที่เกิดแห่งทิวฏฐิเป็นดุจท่า ๓ ประการ คือ(๑) สมณพราหมณ์พวกหนึ่งมีวาทะอย่างนี้ มีทิวฏฐิอย่างนี้ว่า “สุข ทุกข์ หรือไม่ทุกข์ ไม่สุขที่บุรุษบุคคลนี้เสวย ทั้งหมดล้วน แต่มีกรรมที่ทำไว้ในปางก่อนเป็นเหตุ (๒) สมณพราหมณ์พวกหนึ่งมีวาทะอย่างนี้ มีทิวฏฐิอย่างนี้ว่า “สุข ทุกข์ หรือไม่ทุกข์ ไม่สุขที่บุรุษบุคคลนี้เสวย ทั้งหมดล้วนแต่มีการเนรมิตของพระเป็นเจ้าผู้ยิ่งใหญ่เป็นเหตุ” (๓) สมณพราหมณ์พวกหนึ่งมีวาทะอย่างนี้ มีทิวฏฐิอย่างนี้ว่า “สุข ทุกข์ หรือไม่ทุกข์ ไม่สุข ที่บุรุษบุคคลนี้เสวย ทั้งหมดล้วนแต่ ไม่มีเหตุไม่มีปัจจัย” (อัง.ติก.(ไทย) ๒๐/๖๒/๒๓๘)

ทิวฏฐิพยสนะ : ความวิบัติแห่งทิวฏฐิ หมายถึงมีความเห็นวิปริต ผิดแปลกไป (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๓๖/๓๐๓), ในวิงค์กล่าวไว้ว่า เป็นข้อที่ ๕ ในพยสนะ ๕ อันได้แก่ (๑) ญาตีพยสนะ (ความพินาศแห่งญาตี) (๒) โภคพยสนะ (ความพินาศแห่งโภคทรัพย์) (๓) โรคพยสนะ(ความพินาศเพราะโรค) (๔) สีสพยสนะ (ความพินาศแห่งสี) (๕) ทิวฏฐิพยสนะ (ความพินาศแห่งทิวฏฐิ) (๓๕/๙๔๒/๕๙๖)

ทฤษฎีมานะ : ความถือตัว, คำว่า ทฤษฎีและมานะ (พึงทราบความหมายของแต่ละคำ ซึ่งแสดงไว้ต่างหากกัน) ; แต่ตามที่ใช้กันในภาษาไทย ซึ่งนิยมเขียนเป็น “ทฤษฎีมานะ” มีความหมายแบบปนๆ คลุมๆ ทฤษฎี ในที่นี้หมายถึงความเห็นที่ถือตั้ง ถึงผิดก็ไม่ยอมแก้ไข และ มานะ คือความถือตัว รวม ๒ คำ เป็นทฤษฎีมานะ หมายถึงถือรั้นอวดดี หรือตั้งถือถือตัว, ในมหานิทเทศอธิบายถึงภิกษุไม่พึงมีทฤษฎีมานะไว้ตอนหนึ่งว่า ไม่พึงกำหนด คือ ไม่พึงให้เกิด ไม่พึงให้เกิดขึ้น ไม่พึงให้บังเกิด ไม่พึงให้บังเกิดขึ้นซึ่งทฤษฎีด้วยญาณในสมาบัตติ ๘ ญาณในอภิญาญา ๕ มิจฉาญาญา ศีลวัตร หรือทั้งศีลและวัตร (ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๒๔/๑๒๙) หรือตั้งคำในมหาปชาชาติโคตมิเถรียาปทานที่พระมหาปชาชาติโคตมิเถรียากล่าวไว้ว่าเมื่อพระองค์บังเกิดอยู่ในท่ามกลางบริษัททำจิตทฤษฎีมานะ ชนเหล่านี้ได้เห็นพระพักตร์ของพระองค์ ชนเหล่านั้นชื่อว่าเป็นผู้มีโทษคติ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๑๕๐/๔๐๗)

ทฤษฎีโยคีสังโยคะ : ความพราจจากทฤษฎีโยคะ, ข้อ ๔ ในวิสังโยคะ (ความพราจ) ๔ อันได้แก่ (๑) กามโยคีสังโยคะ (ความพราจจากกามโยคะ) (๒) ภวโยคีสังโยคะ(ความพราจจากภวโยคะ)(๓) ทฤษฎีโยคีสังโยคะ(ความพราจจากทฤษฎีโยคะ)(๔) อวิชชาโยคีสังโยคะ(ความพราจจากอวิชชาโยคะ) (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๑๒/๒๙๒,๑๑/๓๕๔/๓๗๗),ในโยคสูตร พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า บางคนย่อมรู้ชัดซึ่งความเกิด ความดับ คุณ โทษ และเครื่องสลัดทฤษฎีทั้งหลายออกไปตามความเป็นจริง เมื่อเขารู้ชัดซึ่งความเกิด ความดับคุณ โทษ และเครื่องสลัดทฤษฎีทั้งหลายออกไปตามความเป็นจริง ความกำหนดเพราะทฤษฎี ความเพลิตเพลินเพราะทฤษฎี ความเยื่อใยเพราะทฤษฎี ความหมกมุ่นเพราะทฤษฎี ความกระหายเพราะทฤษฎี ความเร่าร้อนเพราะทฤษฎีความติดเพราะทฤษฎีความอยากเพราะทฤษฎียอมไม่เกิดขึ้นในทฤษฎีทั้งหลายนี้เรียกว่าความพราจจากทฤษฎีโยคะ (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๐/๑๘)

ทฤษฎีโยคะ : โยคะคือทฤษฎี, ความประกอบคือทฤษฎี, หมายถึงสภาวะอันประกอบสัตว์ไว้ในภพคือทฤษฎี, ข้อ ๓ ในโยคะ ๔ อันได้แก่ (๑) กามโยคะ (โยคะคือกาม) (๒) ภวโยคะ (โยคะคือภพ) (๓) ทฤษฎีโยคะ(โยคะคือทฤษฎี) (๔) อวิชชาโยคะ (โยคะคืออวิชชา) (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๑๒/๒๙๒, ๓๕๔/๓๗๗),ในโยคสูตร พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า บางคนในโลกนี้ยอมไม่รู้จักซึ่งความเกิด ความดับ คุณ โทษ และเครื่องสลัดทฤษฎีทั้งหลายออกไปตามความเป็นจริง เมื่อเขาไม่รู้จักซึ่งความเกิด ความดับ คุณ โทษ และเครื่องสลัดทฤษฎีทั้งหลายออกไปตามความเป็นจริง ความกำหนดเพราะทฤษฎี ความเพลิตเพลินเพราะทฤษฎี ความเยื่อใยเพราะทฤษฎี ความหมกมุ่นเพราะทฤษฎี ความกระหายเพราะทฤษฎี ความเร่าร้อนเพราะทฤษฎี ความติดเพราะทฤษฎี ความอยากเพราะทฤษฎียอมเกิดขึ้นในทฤษฎีทั้งหลาย (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๐/๑๖,๑๙),ในกถาวัตถุกล่าวไว้ว่าเป็นอกุศลธรรม ดังคำที่พระสกวาทิถามพระปรวาทิวว่า ทฤษฎี ทฤษฎีโยคะ ทฤษฎีปริยฐาน ทฤษฎีสังโยชน์ เป็นอกุศลใช่ไหม (อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๖๐๕/๖๖๒)

ทฤษฎีราคะ : ความยินดีในความเห็นผิด, ราคะที่เกิดขึ้นอาศัยทฤษฎี,ราคะคือทฤษฎี ดังคำที่พระมหากัจจายนะตอบแก่อารามทัณฑพราหมณ์ไว้ว่า เพราะความยึดมั่นทฤษฎีราคะ ตกอยู่ในอำนาจทฤษฎีราคะ กำหนดยินดีในทฤษฎีราคะ ถูกทฤษฎีราคะกลุ้มรมุ และถูกทฤษฎีราคะครอบงำเป็นเหตุ แม้สมณะก็ขัดแย้งกับสมณะ” (อง.ทุก.(ไทย) ๒๐/๓๘/๘๓),ในปฏิสัมภิตามรรค พระสารีบุตรเถระแยกอธิบายเป็น ๒ คำ คือ ทฤษฎี หมายถึงอัสสาททฤษฎี และคำว่า ราคะ หมายถึงความกำหนด

ยินดี ดังคำว่า อัสสาทิภฺจฺจาเป็นมิจฉาทิภฺจฺจา เป็นทิภฺจฺจวิบัติ บุคคลผู้ประกอบด้วยทิภฺจฺจวิบัตินั้น เป็นผู้มิติภฺจฺจวิบัติ บุคคลผู้มิติภฺจฺจวิบัติ ไม่ควรเสพ ไม่ควรคบ ไม่ควรนั่งใกล้ ข้อนั้นเพราะเหตุไร เพราะบุคคลนั้นมีทิภฺจฺจชั่ว ทิภฺจฺจใด รากะใด รากะนั้นไม่ใช่ทิภฺจฺจ ทิภฺจฺจนั้นก็ไม่ใช่รากะ ทิภฺจฺจเป็นอย่างหนึ่ง รากะก็เป็นอย่างหนึ่ง ทิภฺจฺจและรากะนี้ เรียกว่าทิภฺจฺจรากะ บุคคลผู้ประกอบด้วยทิภฺจฺจนั้นและรากะนั้น เป็นผู้ยินดีในทิภฺจฺจรากะ ทานที่ให้แก่บุคคลผู้ยินดีทิภฺจฺจรากะ เป็นทานมีผลไม่มาก มีอานิสงส์ไม่มาก ข้อนั้นเพราะเหตุไร เพราะบุคคลนั้นมีทิภฺจฺจชั่ว อัสสาทิภฺจฺจเป็นมิจฉาทิภฺจฺจ (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๑๒๙/๑๙๘)

อรรถกถาอธิบายว่า ทิภฺจฺจรากะ หมายถึงรากะที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยทิภฺจฺจ ๖๒ ประการ (อง.ทก.อ. ๒/๓๘/๔๘)

ทิภฺจฺจวิบัติ : ความเห็นผิดจากพระธรรมวินัย ดังคำว่า ภิกษุใส่ความด้วยอาจารวิบัติหรือทิภฺจฺจวิบัติ ต้องอาบัติทุกกฏ (วิ.มหา.(ไทย) ๒/๔๖๒/๕๖๓),ในสังคีตสูตรกล่าวไว้ว่าเป็นข้อ ๒ ในวิบัติ ๒ อันได้แก่ (๑) สีสวิบัติ (ความวิบัติแห่งศีล) (๒) ทิภฺจฺจวิบัติ (ความวิบัติแห่งทิภฺจฺจ) (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๐๔/๒๕๗),ในทุกนิบาตก็กล่าวถึงธรรมหมวด๒ไว้ทำนองเดียวกัน (อง.ทก.(ไทย)๒๐/๑๗๔/๑๒๘),ในวิบัติตัมปหาสูตร กล่าวไว้ว่าเป็นข้อ ๓ ในวิบัติ ๓ อันได้แก่ (๑) สีสวิบัติ (ความวิบัติแห่งศีล) (๒) จิตตวิบัติ (ความวิบัติแห่งจิต) (๓) ทิภฺจฺจวิบัติ(ความวิบัติแห่งทิภฺจฺจ) และตรัสอธิบายไว้ว่า บางคนเป็นมิจฉาทิภฺจฺจ มีความเห็นวิปริตว่า“ทานที่ให้แล้วไม่มีผล ยัญที่บูชาแล้วไม่มีผล การเช่นสรวงไม่มีผล ผลวิบากแห่งกรรมที่ทำความดีและชั่วก็ไม่มี โลกนี้ไม่มี โลกหน้าไม่มี มารดาไม่มีคุณ บิดาไม่มีคุณ โอบปาตีกสัตว์ไม่มี สมณพราหมณ์ผู้ประพฤติปฏิบัติชอบทำให้แจ้งโลกนี้และโลกหน้าด้วยปัญญาอันยิ่งเองแล้วสอนผู้อื่นให้รู้แจ้งก็ไม่มีในโลก”นี้เรียกว่าทิภฺจฺจวิบัติ (อง.ติก.(ไทย) ๒๐/๑๑๘/๓๖๑, ๑๑๙/๓๖๓, ๑๒๐/๓๖๕),ในคัมภีร์วิวัจค์ และบุคคลบัญญัติก็อธิบายไว้ทำนองเดียวกัน แต่เพิ่มมิจฉาทิภฺจฺจไว้ตอนสรุป ดังคำว่า ความเห็นว่า ทานที่บุคคลให้แล้วไม่มีผล การบูชาไม่มีผล ฯลฯสมณพราหมณ์ผู้ประพฤติปฏิบัติชอบทำให้แจ้งโลกนี้และโลกหน้าด้วยปัญญาอันยิ่งด้วยตนเองแล้วสอนให้ผู้อื่นรู้ ไม่มีในโลก ดังนี้ ทิภฺจฺจ ความเห็นผิด ความยึดถือโดยวิปlass มีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่า ทิภฺจฺจวิบัติ มิจฉาทิภฺจฺจ แม้ทั้งหมดเรียกว่าทิภฺจฺจวิบัติ (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๙๐๗/๕๖๖,อภิ.ป.(ไทย)๓๖/๖๒/๑๖๑)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า “ทิภฺจฺจวิบัติ” คือความเห็นที่คลาดเคลื่อนผิดธรรมผิดวินัย (วิ.อ.(บาลี) ๓/๘๔/๔๘-๔๙),และทิภฺจฺจวิบัตินี้ก่อให้เกิดวิวาหาธิกรณ์ ดังคำว่า อนุวาหาธิกรณ์ ได้แก่ การโจทก์ด้วยศีลวิบัติ อาจารวิบัติ ทิภฺจฺจวิบัติ หรืออาชีวิวิบัติ (ดู วิ.ป.(บาลี)๘/๓๔๘/๒๒๒-๒๒๕),ในอรรถกถาขุททกปาฐะอธิบายไว้ว่าอยู่ในข้อ ๒ ในอกรรมกิจ ๔ คือศีลวิบัติ ทิภฺจฺจวิบัติ อาจารวิบัติ อาชีวิวิบัติ (ขุ.ขุ.อ. (บาลี) ๙/๒๑๒)

ทิภฺจฺจวิปlass : ความเห็นวิปริต หมายถึงความเห็นในสิ่งที่ไม่เที่ยงว่าเที่ยง ในสิ่งที่เป็นทุกขว่าเป็นสุข ในสิ่งที่เป็นอนัตตาว่าเป็นอัตตา ในสิ่งที่ไม่งามว่างาม (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๔๙/๗๙),ในปฏิสัมภิทามรรค ก็กล่าวถึงวิปlassไว้ทำนองเดียวกัน ดังคำว่า ภิกษุทั้งหลาย สัจญญาวิปlass (ความหมายรู้ผิด) จิตตวิปlass (ความคิดผิด) ทิภฺจฺจวิปlass (ความเห็นผิด) ๔ ประการนี้ (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๒๓๖/๓๙๙),ในกถาวัตถุ กล่าวไว้ว่า ทิภฺจฺจวิปlassของพระอรหันต์ไม่มี (อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๔๒๖/๔๕๗)

ทฤษฎีวิสุทธิ:ความหมจดแห่งทฤษฎี,หมายถึงความเห็นชอบที่เป็นสัมมาทฤษฎีที่ทำให้ถึงความหมจด, ในสังคีตสูตรและอังคตตรนิกาย กล่าวถึงธรรมหมวด ๒ ไว้ ๒ หมวดอันได้แก่ ธรรมลำดับที่ ๒๘ คือ (๑) สีสวิสุทธิ(ความหมจดแห่งศีล) (๒) ทฤษฎีวิสุทธิ (ความหมจดแห่งทฤษฎี) และธรรมลำดับที่ ๒๙ คือ (๑) ทฤษฎีวิสุทธิ(ความหมจดแห่งทฤษฎี) (๒) ยถาทฤษฎีปธานะ (ความเพียรที่สมควรแก่สัมมาทฤษฎี),(ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๐๔/๒๕๗),แต่ในอังคตตรนิกาย แปรแตกต่างกัน ธรรม ๒ คือ (๑) ทฤษฎีวิสุทธิ (ความหมจดแห่งทฤษฎี) (๒) ปธาน (ความเพียร) ที่สมควรแก่สัมมาทฤษฎี, ในทสุตตรสูตร กล่าวถึงองค์ความเพียรเพื่อความบริสุทธิ์ ๙ ซึ่งเป็นธรรมที่ควรเจริญ และทฤษฎีวิสุทธิ อยู่ในข้อ ๓ คือ (๑) องค์ความเพียรเพื่อความบริสุทธิ์ คือสีสวิสุทธิ (ความหมจดแห่งศีล) (๒) องค์ความเพียรเพื่อความบริสุทธิ์ คือจิตตวิสุทธิ (ความหมจดแห่งจิต)(๓)องค์ความเพียรเพื่อความบริสุทธิ์ คือทฤษฎีวิสุทธิ(ความหมจดแห่งทฤษฎี)... (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๕๙/๔๑๘),ในรวินิตสูตร กล่าวถึงทฤษฎีวิสุทธิ ไว้ในวิสุทธิ ๗ ซึ่งข้อสนทนา ระหว่างพระสารีบุตรเถระกับพระปุนณมันตานีบุตรเถระ ซึ่งพระปุนณมันตานีบุตรเถระ อธิบายไว้ตอนหนึ่งว่า จิตตวิสุทธิมีทฤษฎีวิสุทธิเป็นเป้าหมาย ทฤษฎีวิสุทธิมีกขาวิตรณวิสุทธิเป็นเป้าหมาย (ม.ม.ุ.(ไทย) ๑๒/๒๕๗/๒๗๘),อง.ท.ก.(ไทย) ๒๐/๑๗๖/๑๒๘,ช.ป.(ไทย) ๓๑/๑๙/๒๗, ๑๗๐/๓๖๗),ในคัมภีร์ธัมมสังคณีก็กล่าวธรรมหมวด ๒ ไว้ทำนองเดียวกันและได้อธิบายความหมจดแห่งทฤษฎีไว้อีกว่า ญาณเป็นเครื่องรู้ว่าสัตว์มีกรรมเป็นของตน ญาณที่สมควรแก่การหยั่งรู้อริยสัจ ญาณของท่านผู้ร้งพร้อมด้วยมรรค ญาณของท่านผู้ร้งพร้อมด้วยผล และยังได้อธิบายอีกว่า ที่ชื่อว่าความหมจดแห่งทฤษฎี ได้แก่ ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทฤษฎี(อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/๓๗-๓๘/๒๔,๑๓๗๓/๓๔๒)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ทฤษฎีวิสุทธิ ในที่นี้หมายถึงสัมมาทฤษฎีในอริยมรรค ๔ ที่ให้เกิดความบริสุทธิ์ (อง.ท.ก.อ. (บาลี) ๒/๑๗๖/๗๒)

ทฤษฎีสมมติ:สมมติว่าเป็นทฤษฎี หมายถึงทฤษฎี ๖๒ ดังคำในมหาวิยหสูตรที่พระพุทธเนรมิตทูลถาม พระพุทธเจ้าว่าทฤษฎีสมมติเหล่านี้เป็นอย่างใดอย่างหนึ่งเกิดจากปุณฺชนบุคคลผู้มีความรู้ย่อมไม่เข้าถึงทฤษฎีสมมติเหล่านี้ทุกอย่าง บุคคลผู้ไม่มีกิเลสเป็นเหตุเข้าถึงนั้น ไม่ทำความพอใจในรูปที่เห็น เสียงที่ได้ยิน ฟังถึงสิ่งที่ควรเข้าถึงอะไรเล่า พระพุทธเจ้าตรัสตอบว่า สมณพราหมณ์บางพวกกล่าวธรรมของตนว่าบริบูรณ์ แต่กล่าวธรรมของผู้อื่นว่า เลว พวกสมณพราหมณ์ถือมั่นแน้อย่างนี้แล้วย่อมวิวาทกันเพราะต่างกล่าวทฤษฎีสมมติของตนๆว่าจริง (ช.ส.ุ.(ไทย) ๒๕/๙๐๔/๗๑๗,๙๑๑/๗๑๙),ในมหานิทเทศให้คานียมทฤษฎีสมมติไว้ว่า คำว่า ทฤษฎีสมมติ อธิบายว่า ทฤษฎี ๖๒ ตรัสเรียกว่า สมมติ จึงชื่อว่าทฤษฎีสมมติ (ช.ม.(ไทย) ๒๙/๑๓๒/๓๖๖, ๑๓๙/๓๗๙,๒๙/๑๔๖/๓๙๑)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ทฤษฎีสมมติ หมายถึงทฤษฎี ๖๒ ช.ส.ุ.อ. (บาลี) ๒/๙๐๔/๔๐๐)

ทฤษฎีสังโยชน :สังโยชนคือความเห็นผิด, ข้อ ๓ ในสังโยชน ๗ อันได้แก่ (๑) อนุนยสังโยชน (สังโยชนคือความยินดี) (๒) ปฏิกขสังโยชน(สังโยชนคือความยินร้าย) (๓) ทฤษฎีสังโยชน (สังโยชนคือความเห็นผิด) (๔) วิจิกจฉาสังโยชน (สังโยชนคือความล้งเลงสัสัย) (๕) มานสังโยชน(สังโยชนคือความถือตัว) (๖) ภวราคสังโยชน (สังโยชนคือความติดใจในภพ) (๗) อวิชาสังโยชน (สังโยชนคือความไม่รู้แจ้ง)(ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๓๒/๓๓๘,อง.ส.ตต.ก.(ไทย) ๒๓/๘/๑๔, ๙/๑๕,

๑๐/๑๖),ในปฏิสัมพันธ์ทางมรรค กล่าวถึงทฤษฎีสังโยชน์อยู่ในข้อ ๔ ในสังโยชน์ ๑๐ อันได้แก่ (๑) กามราคสังโยชน์(สังโยชน์คือความกำหนัดในกาม) (๒) ปภินสังโยชน์ (สังโยชน์คือความกระทบกระทั่งในใจ) (๓) มานสังโยชน์(สังโยชน์คือความถือตนว่าเป็นนั่นเป็นนี่) (๔) ทิฏฐิสังโยชน์(สังโยชน์คือความเห็นผิด) (๕) วิจิกิจฉาสังโยชน์(สังโยชน์คือความสงสัย)(๖) สีสัพพตปรัมมาสสังโยชน์(สังโยชน์คือความถือมั่นศีลพรต) (๗) ภวราคสังโยชน์ (สังโยชน์คือความติดใจปรารถนาในภพ) (๘) อีสสาสังโยชน์(สังโยชน์คือความริษยา) (๙) มัจฉริยสังโยชน์ (สังโยชน์คือความตระหนี่) (๑๐) อวิชชาสังโยชน์(สังโยชน์คือความไม่รู้) (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๑๔๘/๔๗๑), ในธัมมสังคณีอธิบายให้ความหมายไว้ว่า ความเห็นว่าเป็นโลกเที่ยง โลกไม่เที่ยง โลกมีที่สุด โลกไม่มีที่สุด ชีวะกับสรีระเป็นอย่างเดียวกัน ชีวะกับสรีระเป็นคนละอย่างกัน หลังจากตายแล้ว ตถาคตเกิดอีกหลังจากตายแล้ว ตถาคตไม่เกิดอีกหลังจากตายแล้ว ตถาคตเกิดอีกและไม่เกิดอีกหลังจากตายแล้ว ตถาคตเกิดอีกก็มีไข้ จะว่าไม่เกิดอีกก็มีไข้ ดังนี้ ทิฏฐิ ความเห็นผิด ปาฐักคือทิฏฐิ กันดารคือทิฏฐิ ความเห็นเป็นข้าศึกต่อสัมมาทิฏฐิ ความผันแปรแห่งทิฏฐิ สังโยชน์คือทิฏฐิ ความยึดถือ ความยึดมั่น ความตั้งมั่น ความถือผิด ทางชั่ว ทางผิด ภาวะที่ผิด ลัทธิ เป็นบ่อเกิดแห่งความพินาศ ความยึดถือโดยวิปลาส มีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่าทิฏฐิสังโยชน์ เว้นสีสัพพตปรัมมาสสังโยชน์แล้ว ความเห็นผิดแม้ทั้งหมดชื่อว่าทิฏฐิสังโยชน์ (อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/๑๑๒๒/๒๘๖)

ทิฏฐิสัญญา :ความสำคัญว่าเป็นทิฏฐิ, ข้อ ๔ ในสัญญา ๔ อันได้แก่ (๑) กามสัญญา (๒) พยาบาทสัญญา (๓) วิหิงสาสัญญา (๔) ทิฏฐิสัญญา (ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๒๗/๑๑๒),ในยมก กล่าวไว้ว่า ทิฏฐิสัญญา เป็นสัญญา แต่ไม่เป็นสัญญาขั้นธ (อภิ.ย.(ไทย) ๓๘/๒๖/๓๔, ๒๗/๓๔, ๒๖/๓๕, ๒๗/๓๕)

ทิฏฐิสัมปทา :ความถึงพร้อมแห่งทิฏฐิ, ข้อ ๒ ในธรรมหมวด ๒ อันได้แก่ (๑) สีลสัมปทา(ความถึงพร้อมแห่งศีล) (๒)ทิฏฐิสัมปทา (ความถึงพร้อมแห่งทิฏฐิ) (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๐๔/๒๕๗)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ทิฏฐิสัมปทา ในที่นี้หมายถึงความถึงพร้อมด้วยสัมมาทิฏฐิ ๕ ประการ คือ (๑) กัมมัชสะกตาสัมมาทิฏฐิ (๒) ฌานสัมมาทิฏฐิ (๓) วิปัสสนาสัมมาทิฏฐิ (๔) มัคคสัมมาทิฏฐิ (๕) ผลสัมมาทิฏฐิ (อง.ทูก.อ.(บาลี) ๒/๑๗๕/๗๑)

ในสังคีตสูตร กล่าวว่า เป็นข้อ ๕ ในความถึงพร้อม (สัมปทา) ๕ อันได้แก่ (๑) ญาตีสัมปทา(ความถึงพร้อมแห่งญาติ) (๒) โภคสัมปทา(ความถึงพร้อมแห่งโภคสมบัติ) (๓) อาโรคยสัมปทา(ความถึงพร้อมแห่งความไม่มีโรค) (๔) สีลสัมปทา(ความถึงพร้อมแห่งศีล) (๕) ทิฏฐิสัมปทา(ความถึงพร้อมแห่งทิฏฐิ) (วิ.ป.(ไทย) ๘/๓๒๕/๔๖๔,๔๔๙/๖๓๒ ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๑๖/๓๐๔,ส.ม.(ไทย) ๑๙/๕๐/๔๔,๕๑/๔๔,๕๒/๔๔,๕๓/๔๔,๕๔/๔๔,๖๔/๔๔,๖๕/๔๔,๖๖/๔๔,๖๗/๔๔,๖๘/๔๔),ในทุกนิบาต อังคุตตรนิกาย ก็กล่าวทำนองเดียวกันกับสังคีตสูตร (อง.ทูก.(ไทย) ๒๐/๑๗๕/๑๒๘), ในอภิณณกสูตร กล่าวไว้ว่าเป็นข้อ ๓ ในสัมปทา ๓ อันได้แก่ (๑) สีลสัมปทา (ความถึงพร้อมด้วยศีล) (๒) จิตตสัมปทา (ความถึงพร้อมด้วยจิต) (๓) ทิฏฐิสัมปทา(ความถึงพร้อมด้วยทิฏฐิ) และให้คำนิยามไว้ว่า บางคนในโลกนี้เป็นสัมมาทิฏฐิ มีความเห็นไม่วิปริตว่า “ทานที่ให้แล้วมีผล ยัญที่บูชาแล้วมีผล ฯลฯ สมณพราหมณ์ผู้ประพฤติดีปฏิบัติชอบทำให้แจ้งโลกนี้และโลกหน้าด้วยปัญญาอันยิ่งเองแล้วสอนผู้อื่นให้รู้แจ้งมีอยู่ใน

โลก” นี้เรียกว่าทิวฏฐีสัมปทา,และในกัมมันตสูตร กล่าวหลักธรรมต่างกัน แต่มี ๓ ประการ เหมือนกัน คือ(๑) กัมมันตสัมปทา (ความถึงพร้อมด้วยการทำงาน)(๒)อาชีวะสัมปทา (ความถึงพร้อมด้วยอาชีพ) (๓) ทิวฏฐีสัมปทา(ความถึงพร้อมด้วยทิวฏฐิ) (อง.ติก.(ไทย) ๑๑๘/๓๖๒,๑๑๘/๓๖๔,๑๒๐/๓๖๖)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ทิวฏฐีสัมปทา (ความถึงพร้อมด้วยทิวฏฐิ) ในที่นี้หมายถึงความถึงพร้อมด้วยญาณ (ส.ม.อ. (บาลี) ๓/๔๙-๖๒/๑๙๖)

ในอปัทยสูตร กล่าวถึงธรรมที่บุคคลยังละไม่ได้ไว้ว่า บุคคลยังละธรรม ๖ ประการไม่ได้ ก็ไม่อาจทำให้แจ้งทิวฏฐีสัมปทาได้ (อง.ฉก.ก.(ไทย) ๒๒/๘๙/๖๑๔)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ทิวฏฐีสัมปทา ในที่นี้หมายถึงโสดาปัตติมรรค (อง.ฉก.ก.อ. (บาลี) ๓/๘๘-๘๙/๑๕๕)

ทิวฏฐีสัมมัญญตา : ความเป็นผู้มีคุณสมบัติที่เหมือนกันโดยทิวฏฐิ, มีความเห็นร่วมกัน, มีความคิดเห็นลงกันได้ (ข้อ ๖ ในสารณียธรรม ๖) ดูประกอบใน อง.ฉก.ก.(ไทย) ๒๒/๑๑/๔๒๗

ทิวฏฐิสุงสุด : สัมมาทิวฏฐิ หมายถึงญาณของพระอริยบุคคล ดังคำในมหานิทเทศที่กล่าวไว้ว่า พระผู้มีพระภาค ทรงอยู่ใน(อริยวาสนธรรม)แล้ว ทรงประพฤติจรณธรรมแล้ว... ทรงรักษาพรหมจรรย์แล้ว ทรงบรรลุทิวฏฐิสุงสุดแล้ว ทรงเจริญมรรคแล้ว ทรงละกิเลสได้แล้ว ทรงรู้แจ้งธรรมที่ไม่กำเริบแล้ว ทรงทำนิโรธให้แจ้งแล้ว (ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๑๙๒/๕๕๔)

คำว่า ทิวฏฐิสุงสุด หมายถึงญาณของพระอริยบุคคล ท่านอธิบายว่า แม้โลกุตตรธรรมของคนพวกใดมีอยู่ก็เป็นของคนพวกนั้นเท่านั้น หากมีแก่พวกอื่นไม่ ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ยอดเยี่ยมในโลก เพราะไม่ทั่วไปกับปุถุชนทั้งหลาย เพราะไม่มีแก่ปุถุชน (ม.ม.อ. (บาลี) ๒/๔๙๒/๓๐๓, อง.ฉก.ก.อ. (บาลี) ๓/๑๑/๙๙)

ทิวฏฐิสูต^๑ : พระสูตรว่าด้วยทิวฏฐิ มี ๒ สูตร มีชื่อสูตรเหมือนกัน ต่างกันที่เนื้อความคือ

1.ทิวฏฐิสูต^๑ พระสูตรว่าด้วยทิวฏฐิ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ธรรมที่เป็นเหตุให้บุคคลหลังจากตายแล้วไปเกิดในนรก ๔ คือ (๑) กายทุจริต (๒) วจีทุจริต (๓) มโนทุจริต (๔) มิจฉาทิวฏฐิ แล้วตรัสว่า ธรรมที่เป็นเหตุให้บุคคล หลังจากตายแล้วไปเกิดในสวรรค์ ๔ โดยนัยตรงกันข้าม (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๒๑๒/๓๓๒)

2.ทิวฏฐิสูต^๒ พระสูตรว่าด้วยทิวฏฐิ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ธรรมเป็นเหตุให้คนพาลบริหารตนให้ถูกกำจัด ถูกทำลาย และประสบสิ่งที่ไม่ใช่บุญเป็นอันมาก ๔ คือ (๑) กายทุจริต (๒) วจีทุจริต (๓) มโนทุจริต (๔) มิจฉาทิวฏฐิ แล้วตรัสว่า ธรรมที่เป็นเหตุให้บัณฑิตบริหารตนไม่ให้ถูกกำจัดไม่ให้ถูกทำลายและประสบบุญเป็นอันมาก ๔ ประการ โดยนัยตรงกันข้าม (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๒๒๒/๓๓๘)

ทิวฏฐิสูต^๒ :พระสูตรว่าด้วยทิวฏฐิ

ทิวฏฐิอันประเสริฐ :ทิวฏฐิอันไกลจากกิเลสที่เป็นข้าศึก ความเห็นอย่างประเสริฐและเลิศแห่งสาราณียธรรม ซึ่งเป็นตัวรวบรวม และตัวเชื่อมดุจยอดของเรือนยอดฉะนั้น มุ่งหมายถึงทิวฏฐิในโสดาปัตติมรรค ท่านกล่าวว่า ไกลจากข้าศึก คือเป็นสภาพนำออก ยอมรับนำออกไป เพื่อความสิ้นทุกข์โดยชอบ ของนักปฏิบัติ ดังคำในโกสัมพียสูตรว่า ภิกษุเป็นผู้มีทิวฏฐิโดยทิวฏฐิอันประเสริฐ เป็นนินยานิกรธรรม เพื่อความสิ้นทุกข์โดยชอบแก่ผู้ทำตามเสมอกันกับเพื่อนพรหมจารีทั้งหลาย

ทั้งต่อหน้าและลับหลัง สาราณียธรรมแบบนี้ ทำให้เป็นที่รักทำให้เป็นที่เคารพเป็นไปเพื่อความ สงเคราะห์กัน เพื่อความไม่วิวาทกัน เพื่อความสามัคคีกัน เพื่อความเป็นอันเดียวกัน (ม.มู. (ไทย)๑๒/๔๙๓/๕๓๓,ในสามคามสูตร ก้ออธิบายทำนองเดียวกัน (ม.อ.(ไทย)๑๔/๕๔/๖๐)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ทิฏฐิอันประเสริฐ หมายถึงญาณของพระอรียบุคคล เพราะ ญาณนั้นย่อมมีแก่ผู้ประเสริฐ หากมีแก่ปุถุชนไม่ ฉะนั้น ท่านจึงเรียกว่า ประเสริฐ (ม.มู.อ. (บาลี) ๒/๔๙๒/๓๐๓, อัง.ฉก.ก.อ. (บาลี) ๓/๑๑/๙๙)

ทิฏฐิอันเป็นเสียนหนาม : สักกายทิฏฐิมิวัตถุ ๒๐ เรียกว่าทิฏฐิอันเป็นเสียนหนาม, ทิฏฐิ ๖๒ ประการ ซึ่งเป็นเสียนหนามต่อสัมมาทิฏฐิ ดังคำในชคควิสาณสูตรที่พระปัจเจกสัมพุทธเจ้าองค์หนึ่ง กล่าวดังนี้ (พระปัจเจกสัมพุทธเจ้า)ประพตล่วงทิฏฐิอันเป็นเสียนหนามถึงนิยาม ได้เฉพาะ มรรคแล้ว เป็นผู้มิญาณเกิดขึ้นแล้ว ไม่ต้องให้ผู้อื่นแนะนำ จึงประพตอยู่ผู้เดียวเหมือนนอ แรด (ขุ.ส.(ไทย) ๒๕/๕๕/๕๑๒), ในจุฬินทเทศ พระสารีบุตรเถระอธิบายว่า สักกายทิฏฐิมิวัตถุ ๒๐ เรียกว่า ทิฏฐิอันเป็นเสียนหนาม ปุถุชนผู้มีได้สดับ ในโลกนี้ ไม่ได้เห็นพระอรียะ ไม่ฉลาดในธรรมของพระอรียะ ไม่ได้รับการแนะนำในธรรมของพระอรียะ ไม่ได้เห็นสัตบุรุษ ไม่ฉลาดในธรรมของสัตบุรุษ ไม่ได้รับการแนะนำในธรรมของสัตบุรุษ ย่อมมองเห็นรูปโดย ความเป็นอัตตาเห็นอัตตาวามีรูปเห็นรูปในอัตตา หรือเห็นอัตตาในรูป ย่อมมองเห็นเวทนา ฯลฯ สัญญา ฯลฯ สังขาร ฯลฯ วิญญาณโดยความเป็นอัตตา เห็นอัตตาวามีวิญญาณ เห็น วิญญาณในอัตตา หรือเห็นอัตตาในวิญญาณทิฏฐิ การตกอยู่ในทิฏฐิ ความรกซ์คือทิฏฐิ ความ กันดารคือทิฏฐิ เสียนหนามคือทิฏฐิ ความดิ้นรนคือทิฏฐิ เครื่องผูกพันคือทิฏฐิ ความถือ ความถือมั่น ความยึดมั่น ความยึดมั่นถือมั่น ทางชั่ว ทางผิด ภาวะที่ผิด ลัทธิเดียรฉัย ความถือขัดแย้ง ความถือวิปริต ความถือวิปลาส ความถือผิด ความถือในสิ่งที่เป็นความจริง ว่าเป็นจริงเห็นปานนี้ จนถึงทิฏฐิ ๖๒ นี้ชื่อว่าทิฏฐิอันเป็นเสียนหนาม (ขุ.จ.(ไทย) ๓๐/๑๔๑/ ๔๕๓)

อรรถกถาอธิบายว่า ทิฏฐิอันเป็นเสียนหนาม ในที่นี้หมายถึงทิฏฐิ ๖๒ เป็นเสียนหนาม ต่อสัมมาทิฏฐิ (ขุ.ส.อ.(บาลี) ๑/๕๕/๑๐๒),ในอรรถกถาอปทาน กล่าววว่า คำว่า ทิฏฐิอันเป็น เสียนหนาม ในที่นี้หมายถึงทิฏฐิ ๖๒ (ขุ.อป.อ. (บาลี) ๑/๑๑๑/๒๑๙)

ทิฏฐุชุกัมม : (เก็บเพิ่ม)การทำความเห็นให้ตรง, การแก้ไขปรับปรุงความคิดเห็นให้ถูกต้อง (ข้อ ๑๐ ใน บัญญัติวิวัตถุ ๑๐) (พจนานุกรม ฉบับประมวลศัพท์)

ทิฏฐุปาทาน : ความยึดมั่นในทิฏฐิ,ความยึดติดฝังใจในลัทธิ ทฤษฎีและหลักความเชื่อต่างๆ (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๐๐/๕๙),ในสังคีตสูตร สัมมาทิฏฐิสูตร จุฬสีหนาทสูตร อุปาทานปัญหาสูตร กล่าวไว้ว่า ข้อ ๒ ในอุปาทาน ๔ คือ (๑) กามุปาทาน (ความถือมั่นในกาม)(๒) ทิฏฐุปาทาน (ความถือมั่น ในทิฏฐิ) (๓) สีสัพพตูปาทาน (ความถือมั่นในศีลพรต) (๔) อัตตวาหุอุปาทาน(ความถือมั่นในวา ทหว่ามื่อัตตา)ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๑๒/๒๙๓,๑๒/๙๕/๙๐,๑๔๓/๑๓๗,ส.สพ.า.(ไทย) ๑๘/๓๒๕/ ๓๔๓), ในธัมมสังคณีและวิภังค์ กล่าวถึงทิฏฐุปาทานไว้ว่า ความเห็นว่า ทานที่ให้แล้วไม่มีผล ยัญที่บูชาไม่มีผล การเช่นสรวงไม่มีผล ผลวิบากแห่งกรรมที่ทำความชั่วก็ไม่มี ไม่มีโลกนี้ ไม่มี โลกหน้า มารดาไม่มีคุณ บิดาไม่มีคุณ สัตว์ที่เกิดผุดขึ้นไม่มี สมณพราหมณ์ผู้ประพตปฏิบัติ ขอบทำให้แจ้งโลกนี้และโลกหน้าด้วยปัญญาอันยิ่งเองแล้วสอนผู้อื่นให้รู้แจ้งก็ไม่มีในโลก ทิฏฐิ

ความเห็นผิด ปาฐกคือทิวฏฐิ กัณดารคือทิวฏฐิ ความเห็นเป็นข้าศึกต่อสัมมาทิวฏฐิ ความผันแปรแห่งทิวฏฐิ สังโยชน์คือทิวฏฐิ ความยึดถือผิด ความยึดมั่น ความตั้งมั่น ความถือผิด ทางชั่วทางผิด ภาวะที่ผิด ลัทธิอันเป็นบ่อเกิดแห่งความพินาศ ความยึดถือโดยวิปลาส มีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่าทิวฏฐูปาทาน เว้นสี่ลัทธิพทุปปาทานและอิตตวาทูปาทานแล้ว มีฉฉาทิวฏฐิแม้ทั้งหมดชื่อว่าทิวฏฐูปาทาน(อภิ.ส.(ไทย)๓๔/๑๒๒๑/๓๐๘,(อภิ.วิ.(ไทย)๓๕/๙๓๘/๕๘๘)

อรรถกถากล่าวไว้ว่า ข้อ ๒ ในอุปาทาน ๔ (ที.ม.อ. (บาลี)๑๒๘/๑๑๒)

ทิวฏฐิ :โอฆะคือทิวฏฐิ,ห้วงน้ำคือทิวฏฐิ กิเลสดุจห้วงน้ำคือทิวฏฐิ หมายถึงกิเลสดุจน้ำท่วมพาผู้ตกไปให้พินาศคือทิวฏฐิ(ความเห็นผิด), ในสังคีตีสสูตร และทศตตรสูตร อาสิวิโสภมสูตร โอฆปัญหาสสูตร กล่าวไว้ว่า ข้อ ๓ ใน โอฆะ ๔ ประการ คือ (๑) กาโมฆะ (โอฆะคือกาม)(๒) ภโวฆะ(โอฆะคือภพ) (๓) ทิวฏฐิ (โอฆะคือทิวฏฐิ) (๔) อวิชโชฆะ (โอฆะคืออวิชชา) (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๑๒/๒๙๒,๑๑/๓๕๔/๓๗๖,ส.ส.พ.(ไทย)๑๘/๒๓๘/๒๓๙, ๓๒๔/๓๔๓), ในภควัตถุ กล่าวไว้ว่า ทิวฏฐิ ทิวฏฐิโยคะ ทิวฏฐิปริยฎฐาน ทิวฏฐิสังโยชน์ เป็นอกุศล(อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๖๐๕/๖๖๒)

อรรถกถากล่าวไว้ว่า เป็นข้อ ๓ ใน โอฆะ ๔ ประการ (ที.ปา.อ.(บาลี) ๓๔/๑๔, อัง.จตุกก.อ. (บาลี) ๒/๑๙๖/๔๑๘)

ทิทสุต :พระสูตรว่าด้วยลาภสักการะและความสรรเสริญเปรียบเหมือนลูกศรอาบยาพิษ พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน ได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ลาภสักการะและความสรรเสริญเป็นสิ่งทารุณเป็นต้น ภิกษุผู้เห็นแก่ลาภสักการะและความสรรเสริญ ย่อมเป็นเหมือนถูกลูกศรปักติดไว้ (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๑๖๓/๒๗๐)

ทิปทาธิบัติ, พระเจ้าจักรพรรดิ :ชื่อพระเจ้าจักรพรรดิ ซึ่งเป็นอดีตชาติของพระสุจิตายกเถระ ในสุจิตายกเถราปทาน พระสุจิตายกเถระ เล่าประวัติในอดีตชาติของตนไว้ตอนหนึ่งว่า ข้าพเจ้าเคยถวายเข็มแก่พระพุทธเจ้าพระนามว่าสุเมธะ ด้วยการถวายเข็มนั้นทำให้เกิดเป็นพระเจ้าจักรพรรดิพระนามว่า ทิปทาธิบัติถึง ๔ ชาติ ดังคำว่า ข้าพเจ้า ...ได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ๔ ชาติ พระนามว่าทิปทาธิบัติ สมบูรณ์ด้วยรัตนะ ๗ ประการ มีพลาณภาพมาก (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๓๔/๒๒๑)

ทิพพจักขุ:จักขุทิพย์,ตาทิพย์,ญาณพิเศษของพระพุทธเจ้าและท่านผู้ได้อภิญญาทั้งหลายทำให้สามารถเล็งเห็นหมู่สัตว์ที่เป็นไปต่างๆ กัน เพราะอำนาจกรรมที่เป็นไปต่างๆ กัน เพราะอำนาจกรรมเรียกอีกหนึ่งว่า จตุปปาตญาณ (ข้อ ๗ ในวิชชา ๘ อันได้แก่ (๑) วิปัสสนาญาณ ญาณที่เป็นตัววิปัสสนา (๒) มโนมยิทธิ มีฤทธิ์ทางใจ (๓) อิทธิวิธี แสดงฤทธิ์ได้ต่าง ๆ (๔) ทิพโสต หูทิพย์ (๕) เจโตปริยญาณ ปรีชากำหนดรู้จิตผู้อื่นได้ (๖) ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ความหยั่งรู้ที่ทำให้ระลึกชาติได้ (๗) ทิพพจักขุ ตาทิพย์ หรือเรียกว่าจตุปปาตญาณ (๘) อาสวักขยญาณ ความหยั่งรู้ที่ทำให้สิ้นอาสวะ), (ข้อ ๕ ในอภิญญา ๖) ดังคำว่า เราเห็นแลเห็นตรวจดู เฟ่งพินิจ พิจารณา ดู ด้วยมังสจักขุบ้าง ด้วยทิพพจักขุบ้าง ด้วยปัญญาจักขุบ้าง ด้วยพุทธจักขุบ้าง ด้วยสมันตจักขุบ้าง

ในมโหรีเทศกล่าวไว้ว่า เป็นข้อ ๒ ในพระจักขุ ๕ คือ (๑) มังสจักขุ (ตาเนื้อ) (๒) ทิพพจักขุ (ตาทิพย์) (๓) ปัญญาจักขุ (ตาปัญญา) (๔) พุทธจักขุ (ตาพระพุทธรเจ้า) (๕) สมันตจักขุ (ตาเห็นรอบ) (ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๑/๕๕, ที.ม.อ.(บาลี) ๑๘๖/๑๖๙, ๓๓๔/๓๐๐)

คำนี้ มีกล่าวไว้หลายแห่งเช่น ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๗๒, ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๓๐/๑๒๑, ๑๔๓/๓๘๔, ๑๔๔/๓๘๗, ขุ.จ.(ไทย) ๓๐/๘๕/๓๐๐, ๙๙/๓๔๑, ขุ.ป.๓๑/๑๒/๕๖๗, อภิ.ย.(ไทย) ๓๘/๑๐/๑๒๒, อภิ.ย.(ไทย) ๓๙/๙๔/๑๘๗, อภิ.ป.(ไทย) ๔๓/๓๕๑/๖๓๗)

ทิพพจักขุญาณ : ญาณคือทิพพจักขุ, ความรู้จุดดวงตาทิพย์, ความรู้คือดวงตาทิพย์, ญาณให้มีตาทิพย์, ในคัมภีร์ได้อธิบายทิพพจักขุญาณไว้ว่า เมื่อจิตเป็นสมาธิบริสุทธิ์ผุดผ่อง ไม่มีกิเลสเพียงดังเนินปราศจากความเศร้าหมอง อ่อน เหมาะแก่การใช้งาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหวอย่างนี้ ภิกษุผู้นั้น น้อมจิตไปเพื่อจุดอุปาทานญาณ เห็นหมู่มสัตว์ผู้กำลังจุติ กำลังเกิด ทั้งชั้นต่ำและชั้นสูงงามและไม่งาม เกิดดีและเกิดไม่ดีด้วยตาทิพย์อันบริสุทธิ์เหนือมนุษย์ รู้ชัดถึงหมู่มสัตว์ผู้เป็นไปตามกรรมว่า ‘หมู่มสัตว์ที่ประกอบกายทุจริต วิจิตรจริตและมโนทุจริตกล่าวร้ายพระอริยะมีความเห็นผิด และชักชวนผู้อื่นให้ทำกรรมตามความเห็นผิดพวกเขาหลังจากตายแล้วจะไปบังเกิดในอบายทุกคติ วินิบาต นรก แต่หมู่มสัตว์ที่ประกอบกายสุจริต วิจิตรจริตและมโนสุจริต ไม่กล่าวร้ายพระอริยะ มีความเห็นชอบและชักชวนผู้อื่นให้ทำกรรมตามความเห็นชอบ พวกเขาหลังจากตายแล้วจะไปบังเกิดในสุคติโลกสวรรค์’ เธอเห็นหมู่มสัตว์ผู้กำลังจุติ กำลังเกิด ทั้งชั้นต่ำและชั้นสูงงามและไม่งาม เกิดดีและเกิดไม่ดี ด้วยตาทิพย์อันบริสุทธิ์เหนือมนุษย์รู้ชัดถึงหมู่มสัตว์ผู้เป็นไปตามกรรมอย่างนี้แล(ที.สี.(ไทย) ๙/๒๔๖/๘๒, ๔๗๘/๒๑๐, ส.สพ.(ไทย) ๑๕/๒๒๐/๓๒๒, ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๙๙๖/๕๐๓), ในกถาวัตถุ ยถากัมมุคตญาณกถา ก็กล่าวไว้ทำนองเดียวกัน (อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๓๗๘/๓๘๒), หรือดังคำที่พระสารีบุตรเถระตอบแก่ยักษ์ว่า เราไม่ได้ตั้งความปรารถนาไว้ เพื่ออุปเพนิวาสญาณ ทิพพจักขุญาณ เจโตปริยญาณ อธิวิธญาณ จตุอุปาทานญาณและทิพโสตญาณ(ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๙๙๖/๕๐๓)

ทิพพจักขุญาณนิเทศ : แสดงทิพพจักขุญาณ คือพระสารีบุตรเถระอธิบายอุทเทสที่ ๕๔ ของญาณกถาที่ยกมาตั้งเป็นคำ ปุจฉา ดังรายละเอียดต่อไปนี้

ท่านพระสารีบุตรอธิบายทิพพจักขุญาณไว้ว่า ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้เจริญอิทธิบาท ๔ อบรมข่มจิต ทำจิตให้อ่อน ควรแก่การงาน ใส่ใจถึงอาโลกสัญญา ตั้งสัญญาว่าเป็นกลางวัน มีใจเปิดเผย ไม่มีอะไรหุ้มห่อ เจริญจิตให้มีแสงสว่างเหมือนกันทั้งกลางวันและกลางคืน น้อมจิตไปเพื่อจุดอุปาทานญาณ เห็นการจุติและการเกิดของสัตว์ต่าง ๆ รู้ชัดว่า สัตว์ผู้ประกอบกรรมชั่ว จะไปเกิดในอบาย สัตว์ผู้ประกอบกรรมดีจะไปเกิดในสวรรค์ (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๑๐๖/๑๖๔)

ทิพพจักขุสูตร : พระสูตรว่าด้วยเหตุที่ทำให้มีตาทิพย์ ภิกษุทั้งหลายถามท่านพระอนรุทธะว่า ท่านบำเพ็ญธรรมอะไรจึงทำให้มีตาทิพย์ ท่านพระอนรุทธะตอบว่า สติปัฏฐาน ๔ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๙๒๑/๔๔๖)

ทิพพจักขุ : ตาทิพย์, ญาณพิเศษของพระพุทธรเจ้าและท่านผู้ได้อภิญญาทั้งหลาย ทำให้สามารถมองเห็นหมู่มสัตว์ที่เป็นไปต่างๆ กัน เพราะอำนาจกรรมที่เป็นไปต่างๆ กัน เพราะอำนาจกรรม, ในอิติวุตตะกะ พระพุทธรเจ้าตรัสไว้ในจักขุสูตรว่า จักขุ ๓ ประการ อะไรบ้างคือ (๑) มังสจักขุ(ตาเนื้อ) (๒)

ทิพพจักขุ (ตาทิพย์) (๓) ปัญญาจักขุ(ตา คือปัญญา) และตรัสไว้อีกว่า ความเกิดขึ้นแห่งมังสจักขุ เป็นทางแห่งทิพพจักขุ (ขุ.อิติ.(ไทย) ๒๕/๖๑/๔๑๖) ดูทิพพจักขุ

อรรถกถาอธิบายไว้ว่าเป็นข้อ ๒ ในจักขุ ๕ คือ (๑) จักขุ (ตาเนื้อ) (๒) ทิพพจักขุ(ตาทิพย์) (๓) ปัญญาจักขุ (ตาปัญญา) (๔) พุทธรจักขุ (ตาพระพุทธรเจ้า) (๕) สมันตจักขุ (ตาเห็นรอบ) (อง.สตุตท.อ.(บาลี) ๓/๖๖/๑๙๙,ขุ.อิติ.อ.(บาลี)๔๔/๑๙๐)

ทิพพวิหารธรรม :ธรรมเป็นเครื่องอยู่ของเทพ,ข้อ ๑ ในวิหารธรรม(ธรรมเป็นเครื่องอยู่) ๓ ดังคำในสังคีตสูตรว่า วิหารธรรม(ธรรมเป็นเครื่องอยู่) ๓ คือ (๑) ทิพพวิหารธรรม(ธรรมเป็นเครื่องอยู่ของเทพ)(๒) พรหมวิหารธรรม(ธรรมเป็นเครื่องอยู่ของพรหม) อริยวิหารธรรม (ธรรมเป็นเครื่องอยู่ของพระอริยะ) (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๗๕)

ทิพพโสตญาณ :ญาณพิเศษที่ทำให้ฟังอะไรได้ยินหมดตามที่ปรารถนา,หูทิพย์,ในอุรุเวลกัสสปเถรคาถา พระอุรุเวลกัสสปเถรกล่าวไว้ว่า เรารู้ชั้นที่อาศัยอยู่มาก่อน ได้ชำระทิพพจักขุให้หมดจดแล้ว มีฤทธิ์ รู้จิตของผู้อื่น และบรรลุทิพพโสตญาณ (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๓๗๙/๔๐๔, ในกถาวัตถุ ก็กล่าวไว้เช่นกัน (อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๓๗๘/๓๘๒)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ทิพพโสตญาณ คือความรู้ที่ทำให้ฟังได้ยินหมดตามที่ปรารถนา(หูทิพย์) (ขุ.เถร.อ. (บาลี) ๒/๙๙๖/๔๔๓)

ทิพพโสตธาตุ :ธาตุคือหูทิพย์ หมายถึงธาตุทำให้ได้ฟังได้ยินตามที่ปรารถนา ดังคำในมหาปทานสูตรว่า พระผู้มีพระภาคทรงสดับคำสนทนาของภิกษุเหล่านั้นด้วยทิพพโสตธาตุอันบริสุทธิ์เหนือมนุษย์ (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๒/๒),หรือดังคำในอุทุมพริกสูตรว่า พระผู้มีพระภาคทรงสดับถ้อยคำสนทนา ระหว่างสันธานคหบดีกับนิโครธปริพาชกนี้ ด้วยทิพพโสตธาตุอันบริสุทธิ์เหนือมนุษย์ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๕๔/๓๗,ม.ม.(ไทย)๑๓/๑๙๘/๒๓๖),ในขมภูสูตร พระมหาโมคคัลลานเถรกล่าวไว้ว่า ผมไม่ได้ไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคด้วยฤทธิ์ แม้พระองค์ก็ไม่ได้เสด็จมาหาผมด้วยฤทธิ์ แต่ผมมีตาทิพย์และหูทิพย์อันหมดจดเท่าพระผู้มีพระภาค แม้พระผู้มีพระภาคก็ทรงมีทิพพจักขุและทิพพโสตธาตุอันหมดจดเท่าผม (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๒๓๗/๓๒๘)

อรรถกถาอธิบายว่า มีตาทิพย์และหูทิพย์อันหมดจดเท่าพระผู้มีพระภาค ในที่นี้หมายถึงพระมหาโมคคัลลานะเจริญอาโลกกสิณจนสามารถมองเห็นและได้ยินพระสุรเสียงของพระผู้มีพระภาคที่ประทับนั่งในพระคันธกุฎีในพระเชตวันแม้พระผู้มีพระภาคก็ทรงทำเช่นนั้นเหมือนกัน (ส.นิ.อ. ๒/๒๓๗/๒๕๘)

ทิพพโสตธาตุ มีกล่าวไว้หลายแห่ง เช่น ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๑๒/๕๖๗,ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๕๐๓/๔๕๔,๔๗/๔๖๑, ๔๔๒/๕๑๒,๒๗/๕๒๓,อภิ.ป.(ไทย) ๔๐/๑๐/๘๘๒, ๑๗/๘๙๐, ๔๑๑/๒๖๑, ๔๒๓/๒๗๒,อภิ.ป.(ไทย) ๔๑/๕๗/๔๓๖, ๗๑/๕๒, ๗๓/๑๙๙, ๙๓/๒๘๘,อภิ.ป.(ไทย) ๔๒/๑๘/๒๘๑, ๑๙/๑๐, ๙๘/๕๒, ๑๔๙/๑๘๘)

ทิพพโสตธาตุญาณ :ญาณพิเศษแห่งธาตุที่ทำให้ฟังอะไรได้ยินหมดตามที่ปรารถนา, ญาณคือธาตุที่ทำให้ฟังได้ยินหมดตามที่ปรารถนา,ญาณธาตุคือหูทิพย์,หมายถึงมีญาณที่ได้ยินเสียงทิพย์และเสียงมนุษย์ ที่อยู่ไกลและใกล้ด้วยหูทิพย์, ในสามัญญผลสูตร สุกสูตร พระพุทธรเจ้าตรัสอธิบายไว้ว่า เมื่อจิตเป็นสมาธิบริสุทธิ์ผุดผ่อง ไม่มีกิเลสเพียงดังเนิน ปราศจากความเศร้าหมอง อ่อนเหมาะแก่การใช้งาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหวอย่างนี้ ภิกษุผู้นั้นย่อมจิตไปเพื่อทิพพโสตธาตุญาณได้

ยินเสียง ๒ ชนิด คือเสียงทิพย์และเสียงมนุษย์ทั้งที่อยู่ไกลและใกล้ด้วยหุทิพย์อันบริสุทธิ์เหนือ มนุษย์(ที.สี.(ไทย)๙/๒๔๐/๘๐, ๒๔๑/๘๐,๔๗๕/๒๐๗,๔๗๕/๒๐๘),ในมหาสกุฎทนายีสูตรกล่าวไว้ว่า สวาททั้งหลายของเราผู้ปฏิบัติตามได้ยินเสียง ๒ ชนิด คือ(๑) เสียงทิพย์ (๒) เสียงมนุษย์ ทั้งที่อยู่ไกลและใกล้ด้วยหุทิพย์อันบริสุทธิ์เหนือมนุษย์ม.ม.(ไทย)๑๓๑/๒๕๕/๓๐๒)

ทิพย์โสตร :พระสูตรว่าด้วยเหตุที่ทำให้มีหุทิพย์ ภิกษุทั้งหลายถามท่านพระอนรุทธะว่า ท่าน บำเพ็ญธรรมอะไรจึงทำให้มีหุทิพย์ ท่านพระอนรุทธะตอบว่า สติปัฏฐาน ๔ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/ ๙๑๑/๔๔๓)

ทิพย์โสตะ:เสียงที่ได้ยินอันเป็นทิพย์,เสียงทิพย์,เสียงสุดดีโลกสวรรค์,หุทิพย์,ญาณพิเศษที่ทำให้ฟังอะไร ได้ยินหมดตามปรารถนา, ดังคำในยมกตอนหนึ่งที่เป็นคำถามแบบอนุโลมว่า โสตะ เป็นโส ตายตนะไข่มุข ซึ่งมีวิสัยขนาว่า ทิพย์โสตะ ตัณหาโสตะ เป็นโสตะ แต่ไม่เป็นโสตายตนะ โส ตายตนะ เป็นโสตะก็ใช่ เป็นโสตายตนะก็ใช่ (อภิ.ย.(ไทย) ๓๘/๑๐/๑๒๒, ๑๐/๓๓๙, ๑๑/ ๑๒๔, ๑๑/๓๔๑,อภิ.ย.(ไทย) ๓๙/๙๔/๑๘๗, ๙๕/๑๙๑, ๙๗/๒๐๐,อภิ.ป.(ไทย) ๔๓/๒๘/ ๓๐๒, ๒๙/๑๕, ๕๓/๓๘๒, ๑๗๐/๙๖, ๒๐๗/๕๕๖, ๒๑๒/๑๑๘, ๓๔๑/๑๙๕, ๓๕๘/๖๔๑), ดูอภิญาญา

อรรถกถากล่าวว่า เป็นข้อ ๑ ในวิชา ๘ คือ (๑) วิปัสสนาญาณ (๒) มโนมยิทธิ (๓) อิทธิวิชา (๔) ทิพย์โสตะ (๕) เจโตปริยญาณ (๖) ปุพเพนิวาสานุสสติ (๗) ทิพย์จักขุ (๘) อาสวกษยญาณ (อง.เอกก.อ. (บาลี) ๑/๕๖๓/๔๗๒)

ทิพย์ : เป็นของเทวดา,วิเศษ,เลิศกว่าของมนุษย์ ดังคำในสุปวาสาสูตรว่า ครั้นให้อายุแล้วย่อมมีส่วน ได้อายุอันเป็นทิพย์หรืออันเป็นของมนุษย์ ครั้นให้วรรณะแล้วย่อมมีส่วนได้วรรณะอันเป็นทิพย์ หรืออันเป็นของมนุษย์ (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๕๗/๙๖), ดังคำที่พระมหาโมคคัลลานเถระถาม เทพธิดาว่า เหล่านกกระเรียน นกยูง หงส์ นกคู้เหว่าดำและนกคู้เหว่าขาว ล้วนเป็นทิพย์ ชุมนุมนกันส่งเสียงไพเราะอยู่รอบวิมานนี้ (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๙๓/๑๖)

ทิพยกามารมณ์ :กามคุณที่เป็นทิพย์,กามารมณ์ที่เป็นของเทวดา หมายถึงอารมณ์คือกามที่เลิศกว่าของ มนุษย์ ดังคำในเนมิราชชาดก ที่ท้าวเวรราชก็ทรงยินดีต้อนรับพระเจ้าเนมิราช ผู้เป็นใหญ่แห่ง ชาวแคว้นวิเทหะ ทรงปกครองกรุงมิถิลา ท้าววาสะก็ทรงเชื่อเชิญด้วยทิพยกามารมณ์และ ทิพย์อาสน์ (ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๕๘๓/๒๗๒,๕๘๔/๒๗๓)

ทิพยคติ :คติที่เป็นทิพย์,ทางไปสู่สุคติโลกสวรรค์, คติที่เป็นของเทวดา, ทางไปสู่ทิพย์วิมาน ดังคำใน ฎฐิตตชาดกตอนหนึ่งว่า พระเจ้ามุลินท์สามารถบูชาเทวดาคือไฟผู้กินมาก มีรัศมีไม่ตำทรา มให้อมหนาด้วยเนยใสทรงบูชาญิวีธิ แก่เทวดาคือไฟผู้ประเสริฐแล้ว ได้ไปบังเกิดในทิพยคติ (ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๙๑๐/๓๒๓)

ทิพย์จักขุ:ตาทิพย์,ญาณพิเศษที่ทำให้ดูอะไรเห็นได้หมดปรารถนา,ปัญญาที่แผ่ไป;ในวินัยปิฎก มหาวรรค กล่าวไว้ว่า พระพุทธเจ้าทรงเห็นภิกษุปัญจวัคคีย์อยู่ที่ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน เขตกรุง พาราณสี ด้วยทิพย์จักขุ อันบริสุทธิ์ล่วงจักขุมนุษย์ (วิ.ม.(ไทย) ๔/๑๐/๑๖),ในจูฬวรรค กล่าวไว้ว่า ท่านพระภัททิยะได้บรรลุวิชชา ๓ ท่าน พระอนรุทธะได้บรรลุทิพย์จักขุ ท่านพระ อานนทีได้บรรลุโสตาปัตติผล พระเทวทัตได้ฤทธิ์ขั้นปุณฺณ (วิ.จู.(ไทย) ๗/๓๓/๑๑๗๒),ใน มหาปทานสูตร กล่าวไว้ว่า ตั้งแต่ประสูติพระวิปัสสิราชกุมาร ทรงมีทิพย์จักขุอันเกิดจากวิบาก

กรรม ที่เป็นเหตุให้มองเห็นไกลได้ตลอด ๑ โยชน์โดยรอบทั้งกลางวันและกลางคืน (ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๙/๒๑), ในมหาปริณิพพานสูตร กล่าวไว้ว่า พระผู้มีพระภาคทรงเห็นเทวดาจำนวนมากเหล่านั้นพากันจับจองที่เป็นพันๆ แห่ง ในปาฏลิกาม ด้วยทิพยจักขุอันบริสุทธิ์เหนือมนุษย์ (ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๕๒/๙๖), ทิพยจักขุ คนทั่วไปก็สามารถทำให้เกิดขึ้นได้ ดังคำในสัมปาตนิยสูตรว่า สมณะหรือพราหมณ์บางคนในโลกนี้อาศัยความเพียรเครื่องเผากิเลส...บรรลุเจโตสมาธิที่เป็นเหตุทำจิตให้ตั้งมั่น เห็นหมู่มสัตว์ที่กำลังจุติ กำลังเกิด ทั้งชั้นต่ำและชั้นสูง งามและไม่งาม เกิดดีและเกิดไม่ดี ด้วยทิพยจักขุอันบริสุทธิ์เหนือมนุษย์ (ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๕๘/๑๑๙)

ในพระไตรปิฎก กล่าวไว้หลายแห่ง เช่น ชุ.เถร. (ไทย) ๒๖/๑๐๐/๕๗๒, ๑๗๓/๕๘๓, ๑๗๙/๕๘๓, ๒๒๗/๕๙๒, ชุ.อป. (ไทย) ๓๒/๒๕/๒๕๓, ๓๑/๓๘๔, ๑๗๔/๖๗๗, ๓๕๘/๕๕, ชุ.อป. (ไทย) ๓๓/๓๓/๑๘๘, ๔๘/๔๖๑, ๔๔๓/๕๑๒, ๕๐๔/๔๕๔, อภิ.ก. (ไทย) ๓๗/๓๗๓/๓๗๓, ๓๗๔/๓๗๕), ในกถาวัตถุ กล่าวไว้ว่า ทิพยจักขุ ชื่อว่าปัญญาที่แผ่แสงสว่างไป ; ดูทิพยจักขุ (อภิ. วิ. (ไทย) ๓๕/๘๐๔/๕๑๖)

อรรถกถากล่าวไว้ว่า เป็นข้อ ๒ ในวิชา ๓ อันได้แก่ (๑) ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ การระลึกชาติก่อนได้หลายชาติ (๒) ทิพยจักขุ การได้ทิพยจักขุ (๓) อาสวักขยปัญญา การมีปัญญาเครื่องทำลายอาสวกิเลสให้สิ้นไป (ม.ม.อ. (บาลี) ๒/๓๕๒/๒๔๙)

ทิพยดนตรี : เครื่องดนตรีของชาวสวรรค์, หมายถึงดนตรีของเหล่าเทวดา เช่น ท้าวสักกเทวราช ดังคำในจุฬัตถมหาสังขยสูตร ตอนหนึ่งว่า ท้าวสักกะจอมเทพกำลังเฝ้าอิมพร้อมพรังบำเรออยู่ด้วยทิพยดนตรี ๕๐๐ ชนิด ในสวนดอกบุนทริกถ้วน (ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๙๑/๔๒๒)

ทิพยบุพชาติ : ดอกไม้ทิพย์, ดอกไม้สวรรค์ หมายถึงดอกไม้ทิพย์ตกลงจากสวรรค์ ในพุทธวงศ์ สุมธกถา กล่าวไว้ว่า (หลังจากที่สุเมธดาบสบำเพ็ญบุญถวายแด่พระพุทธรูปเจ้าที่ปึงกรแล้ว) ทิพยบุพชาติอันวิจิตร ต่างก็ตกลงจากท้องฟ้าในขณะนั้น แม้ในวันนี้ ทิพยบุพชาติเหล่านั้นก็ปรากฏท่านจักเป็นพระพุทธรูปเจ้าแน่นอน (ช.พุทฺธ. (ไทย) ๓๓/๙๐/๕๗๙)

ทิพยพิภพ : วิมานของเทวดา, หมายถึงที่อยู่ของเหล่าเทวดา ในที่นี้หมายถึงที่อยู่ของท้าวสักกเทวราชผู้ประมาท ดังคำในจุฬัตถมหาสังขยสูตรว่า พระสมณะ (พระมหาโมคคัลลานะ) มีฤทธิ์มาก มีอำนาจมาก ใช้นิ้วหัวแม่มือแตะทิพยพิภพ เขย่าให้สั่นสะท้านหวั่นไหวได้ เพื่อทำให้ท้าวสักกะนั้นนี้สังเวช (ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๙๓/๔๒๔)

อรรถกถาอธิบายว่า พระมหาโมคคัลลานเถระ เข้าอาไปกลืนแล้วอธิษฐานว่า “ขอให้โอกาส (พื้นที่) อันเป็นที่ตั้งเฉพาะปราสาท จงเป็นน้ำ” แล้วใช้นิ้วหัวแม่มือแตะที่ข้อเท้าปราสาท ปราสาทนั้นสั่นสะท้านหวั่นไหวไปมา เหมือนบาตรวางไว้บนหลังน้ำเอานิ้วเคาะที่ขอบบาตร ก็หวั่นไหวไปมา อยู่นิ่งไม่ได้ฉะนั้น (ม.ม.อ. (บาลี) ๒/๓๙๓/๒๑๑)

ทิพยมณี : แก้วมณีอันเป็นทิพย์, แก้วสารนิก, แก้วมณีของที่เป็นของเทวดา ในที่นี้หมายถึงแก้วมณีที่เป็นของพญานาค ดังคำในภุริทัตตชาดก ที่พญานาคภุริทัตตกล่าวแก่พราหมณ์ตอนหนึ่งว่า เมื่อท่านทรงทิพยมณีนี้อยู่ ย่อมจะได้ทั้งปศุสัตว์และลูก ๆ ของท่านจงถือเอาทิพยมณีนี้ไปเกิดจงปราศจากโรครภัย ประสบสุขเกิด พราหมณ์ (ช.ชา.ม. (ไทย) ๒๘/๘๑๕/๓๐๙)

ทิพยยาน : ยานทิพย์,รถเทียมด้วยม้าอาชาไนย, ราชรถที่มาจากสวรรค์ ดังคำในมฆเทวสูตร ที่ท้าวสัก เทวราชกล่าวแก่พระเจ้านิมิตอนหนึ่งว่า มหาราช เทพทั้งหลายขึ้นดาวดึงส์ ประารถนาจะเห็น พระองค์ หม่อมฉันจะส่งรถเทียมด้วยม้าอาชาไนย ๑,๐๐๐ ตัวมาเพื่อพระองค์ พระองค์ทรง ขึ้นประทับบนทิพยยานเถิด (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๓๑๒/๓๗๗)

ทิพยวิมาน:ที่อยู่ของหมู่เทวดา,ที่อยู่ที่เป็นของทิพย์,หมายถึงสถานที่อยู่อันงดงามดุจเทพเนรมิตไว้ดังคำ ในทัททลวิมาน ตอนหนึ่งว่า เมื่อสนทนากันแล้ว สุกัทธาเทพธิดาก็กลับไปสู่ทิพยวิมานของตนบนสวรรค์ชั้นนิมมานรดี ท้าวสักกเทวราชได้สดับการสนทนานั้น เมื่อสุกัทธาเทพธิดากลับไปแล้วจึงตรัสถามภัทราเทพธิดาหรือดั่งคำโคบาลวิมานตอนหนึ่งว่าจันทเทพบุตรรุ่งเรือง อยู่ในทิพยวิมาน (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๖๓๔/๗๐, ๑๑๖๐/๑๔๕),ในสาธินราชชาดก พระเจ้าสาธินกล่าวไว้ว่า เราได้อยู่ในทิพยวิมาน บริโภคกามซึ่งมีใช้ของมนุษย์ ในหมู่เทพขึ้นดาวดึงส์ที่มั่งคั่ง ด้วยกามทุกอย่าง (ขุ.ชา.ปภินณก.(ไทย) ๒๗/๒๑๙/๔๕๘)

ทิพยสกุณปักชี :เหล่าหมูนกอันเป็นทิพย์, หมูนกที่เป็นของเทวดา เช่น นกกระเรียน นกยูง นกเขา และนกสาลิกา ดังคำในกิงฉันทชาดกที่เทพธิดากล่าวแก่ท่านฤๅษีว่า ขอเดชะพระองค์ผู้ทรงข่ม อริราชศัตรู สวณมะม่วงนั้นซึ่งแซ่ไปด้วยหมูนกที่มัวเมาด้วยรสดอกไม้ ทิพยสกุณปักชี คือนกกระเรียนนกยูง นกเขาและนกสาลิกาก็มีอยู่ในสวณมะม่วงนี้ (ขุ.ชา.ตีสติ.(ไทย) ๒๗/๒๖/๕๔๒)

ทิพยสถาน :สถานที่อันเป็นทิพย์,สุคติโลกสวรรค์, ทิพยวิมานของเหล่าเทวดา ดังคำในปุคคผลสูตร ที่พระพุทธเจ้าตรัสแก่พระเจ้าปเสนทิโกศลตอนหนึ่งว่า บุรุษเข้ญใจ แต่มีศรัทธา ไม้มีความตระหนี่มีความดำริประเสริฐ มีใจไม่ฟุ้งซ่าน ย่อมให้ทาน ย่อมลูกรับสมณะ หรือพร้าหมณห์ หรืออณิพกอื่นๆย่อมสำเนียงในจรรยาอันเรียบร้อย ไม่ห้ามคนที่กำลังจะให้สิ่งของเครื่องใช้แก่คนที่กำลังขอ คนเช่นนั้นเมื่อตายแล้ว ย่อมเข้าถึงไตรทิพยสถาน (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๓๒/๑๖๔),ในคฤตติวิมานกล่าวถึงคนที่ถวายทานไว้ตอนหนึ่งว่า นารีผู้ถวายผ้าเนื้อดีเยี่ยม เป็นผู้ประเสริฐในหมู่ระและนารีทั้งหลาย นางตั้งใจถวายสิ่งที่น่ารัก จึงได้ทิพยสถานที่น่าเจริญใจ เห็นปานนี้ (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๓๓๓/๕๔,ในอาทิตตชาดก พระปัจเจกพุทธเจ้ากล่าวไว้ว่า คนใดให้ทานแก่ท่านผู้ได้ธรรม บรรลุธรรมด้วยความขยันหมั่นเพียรชุนั้นย่อมพ้นจากนรกเวตรณีของพญายมแล้วเข้าถึงทิพยสถาน (ขุ.ชา.อฏฐก.(ไทย) ๒๗/๗๑/๒๙๖)

ทิพยสมบัติ:สมบัติอันเป็นทิพย์,สมบัติที่เป็นของเทวดา,ทรัพย์สินของเหล่าเทวดาในสวรรค์,หมายถึงสิ่ง ที่เกิดขึ้นด้วยบุญกรรมที่แต่ละคนได้กระทำไว้เท่านั้น ดังคำในปัญจบุพพนิมิตตสูตร ในเวลาที่ เทพบุตรจะจุติจากหมู่เทพ ย่อมปรากฏบุพพนิมิต เช่น เทพบุตรนั้นจะหมดความยินดีในทิพยสมบัติของตน (ขุ.อิตติ.(ไทย) ๒๕/๘๓/๔๔๗),ในเปสการีวิมาน ท้าวสักกะเมื่อเวลาที่เทวดามา เกิดในภพดาวดึงส์ก็กล่าวว่าเราขอแสดงความชื่นชมต่อบุญสมบัติและทิพยสมบัติของเธอนั้น และขอแสดงความยินดีต่อการมาดีของเธอ (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๑๕๕/๒๘,ในสุนิทธาวิมาน กล่าว ว่า ดิฉันได้ฟังเรื่องทิพยสมบัติในสวนนั้นทวันเนื่อง ๆ จึงเกิดความพอใจขึ้น เพราะเหตุที่ดีฉัน ตั้งจิตปรารถนาในภพดาวดึงส์นั้น จึงได้เกิดในสวนนั้นทวัน (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๒๔๑/๔๐,ในปิต วิมาน กล่าวไว้ว่า แม่โคได้ชีวิตหม่อมฉัน ยังไม่ทันไปถึงพระสอุปสมความตั้งใจ ถ้าหม่อมฉันพึง สั่งสมบุญนั้นไว้ได้ยิ่งขึ้น ทิพยสมบัติก็จะพึงมียิ่งกว่านี้แน่ (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๓๑๔/๕๐)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ทิพยสมบัติ หมายถึงโภคะ คือเบญจกามคุณ ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส โภกฐัพพะ อันเป็นเครื่องอุปโภคบริโภคที่เป็นทิพย์ (ขุ.วิ. อ. (บาลี) ๒/๑๗)

ทิพยสังคีต : เสียงเพลงที่เป็นทิพย์, เสียงดนตรีสวรรค์, เพลงของหมู่เทวดา, ดังคำในเวสสันดรชาดก มหาวรรณฉกัณหา ที่อัจฉฤตฤชาชิกกล่าวแก่ชูชกพราหมณ์ไว้ว่า ท่านจะได้ยินเสียงนกกานาชนิด ที่จับอยู่บนกิ่งไม้ดุจดั่งเสียงทิพยสังคีต คือ นกโพระดก นกคู้เหว่า ส่งเสียงขันคูกร้องบินขวกไขวไปมาจากตันทันหนึ่งไปยังอีกตันทันหนึ่ง (ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๑๙๘๐/๔๙๓, ๒๐๒๕/๕๐๐)

ทิพยสุข : สุขที่เป็นทิพย์, สุขที่เป็นของเทวดา, สุขอันเป็นหมู่เทพและสุขอันเกิดจากรูปสมบัติของพรหมและมนุษย์ ดังคำที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า กามสุขในโลก และทิพยสุข ยังไม่ถึงเสี้ยวที่ ๑๖ แห่งความสุขคือความสิ้นตัณหา (ขุ.อ.(ไทย) ๒๕/๑๒/๑๙๒, ในติสรณคมนิยเถรภาพทานพระติสรณคมนิยเถระ กล่าวถึงอดีตชาติของตนไว้ว่า ข้าพเจ้าเป็นจอมเทพครองเทวสมบัติ ๘๐๐ชาติ มีเหล่านางเทพอัปสรห้อมล้อมได้เสวยทิพยสุข(ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๑๑๗/๑๓๗), ในปัญจสิลสมาทานิยเถรภาพทาน พระปัญจสิลสมาทานิยเถระ อุตติยเถรภาพทาน พระอุตติยเถระ ต่างก็เล่าประวัติในอดีตชาติของตนไว้ว่า ข้าพเจ้าได้เป็นจอมเทพ ครองเทวสมบัติถึง ๓๐ ชาติ มีเหล่านางเทพอัปสรห้อมล้อมได้เสวยทิพยสุข,ข้าพเจ้าจุติจากภพนั้นแล้วได้ไปเกิดยังเทวโลก มีเหล่านางเทพอัปสรห้อมล้อมได้เสวยทิพยสุข (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๔๑/๑๔๐, ๑๓๕/๑๔๖)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ทิพยสุข หมายถึงสุขอันเป็นทิพย์และสุขอันเกิดจากรูปสมบัติของพรหมและมนุษย์ (ขุ.อ.อ. (บาลี) ๑๒/๑๑๒) คำว่า ทิพยสุข หมายถึงสุขที่เลิศกว่าของมนุษย์ (อง.จตุกก.อ. (บาลี) ๒/๒/๒๘๐)

ทิพยโสธธาตุ, ทิพยโสตะ : ธาตุคือหูทิพย์, หูทิพย์, หมายถึงเสียงที่ได้ยินอันเป็นทิพย์, เสียงทิพย์, เสียงในสุคติโลกสวรรค์, ญาณพิเศษที่ทำให้ฟังอะไรได้ยินหมดตามปรารถนา, ในจุฬารวรรค ท่านพระเรวตะได้ยนิภิกษุผู้เถระทั้งหลายกำลังปรึกษากันด้วยทิพยโสธธาตุอันบริสุทธิ์เหนือมนุษย์ (วิ.จ. (ไทย) ๗/๔๕๑/๔๐๒), ในกถาวัตถุ บุคคลกถา อภิญาญานุโยคะ พระปรวาทิถามพระสกวาทิว่า บุคคลบางคนฟังเสียงด้วยทิพยโสธธาตุได้ ฯลฯ รู้จิตของบุคคลอื่นได้ ไซ้ใหม่ ซึ่งพระสกวาทิกี้ตอบรับรองเช่นนั้น (อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๑๙๖/๘๗, ๓๗๖/๓๗๙)

ทิพยอาภรณ์: เครื่องแต่งกายที่เป็นทิพย์, เครื่องประดับตกแต่งร่างกายที่เป็นของเทวดา, หมายถึงเสื้อผ้าที่เป็นของทิพย์ ดังคำฉัตตมาณวกวิมาน ที่พระผู้มีพระภาคตรัสถามเทพบุตรองค์หนึ่งว่า เทพบุตรและเทพธิดาจำนวนมากในวิมานนี้ มีรูปร่างลักษณะต่างๆ กัน มีจิตใจเบิกบาน ทรงทิพยอาภรณ์ ประดับด้วยดอกไม้ทิพย์ คลุมด้วยกรองทอง ห่มด้วยอาภรณ์ทอง โขยกลิ้นหอม ฟุ้งไปตามลม (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๘๙๓/๑๐๖)

ทิพยอาสน์ : ที่ประทับของเทวดา, ที่นั่งของเจ้าหัวหน้าเทพ ในที่นี้หมายถึงที่นั่งของท้าวสักกเทวราช ดังคำในเนมิราชชาดก ที่พระเจ้าเนมิไปเยี่ยมสวรรค์ชั้นดาวดึงส์เทวโลก ซึ่งท้าวสักกเทวราชก็ตรัสขึ้นว่า ท้าวเทวราชก็ทรงยินดีต้อนรับพระองค์ผู้เป็นใหญ่แห่งชาวแคว้นวิเทหะทรงปกครองกรุงมิถิลา ท้าววาสวะก็ทรงเชื้อเชิญด้วยทิพยกามารมณ์และทิพยอาสน์ (ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๕๘๓/๒๗๒)

ทิพยโอชา : รสทิพย์, โอชาที่เป็นของทิพย์, หมายถึงโอหารสของเหล่าเทวดา ดังคำในสักกปัญหสูตรที่ท้าวสักกเทวราช กล่าวไว้ว่า ในสงครามนั้นพวกเทพชนะ พวกอสูร พ่ายแพ้ เมื่อข้าพระองค์

ขณะสงครามจึงมีความคิดว่า ‘บัดนี้พวกเทพในเทวโลกจะบริโภคโอชา(รส) ๒ ประการ คือ ทิพย์โอชาและอสุรโอชา’ (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๖๘/๒๙๖)

ทิพย์โอสถ:ยาที่เป็นทิพย์,ยาวิเศษ, หมายถึงโอสถอันเป็นของทิพย์ ดังคำในสัมมชชาดก ที่สัมภวกุมาร กล่าวแก่พราหมณ์ว่า หิมวันตบรรพตซื้อคันธมาถน์ ดารดาชไปด้วยต้นไม้ขนานาพันธ์ เป็นที่อยู่แห่งหม่อมหาภูต(หม่อมเทพ) ย่อมสว่างไสวและตลอดไปทั่วทิศด้วยทิพย์โอสถ (ขุ.ชา.ทีสตี.(ไทย) ๒๗/๑๖๓/๕๖๔),ในภุริทัตตชาดก กล่าวถึงมนุษย์บางคนก็นำยาวิเศษมา ก็ใช้ยาวิเศษ ทำกิจกรรมต่างๆเช่นพราหมณ์อลัมปายณะเอาทิพย์โอสถลูบทาตัว และร้ายมนต์ป้องกันตัวอย่างนี้จึงสามารถจับพญานาคนั้นได้ (ขุ.ชา.ม.(ไทย)๒๘/๘๔๗/๓๑๔, ในเวสสันดรชาดก กล่าวถึงป่าหิมพานต์มียาวิเศษ ดังคำว่า ภูเขาคันธมาถน์มีกลิ่นหอมถูกหิมะปกคลุม ดารดาชไปด้วยพฤษชาตินานาชนิดเป็นที่อาศัยอยู่ของฝูงสัตว์เป็นอันมาก มีต้นไม้ที่เป็นทิพย์โอสถ สว่างไสวและพุ่งชลไปทั่วทิศ (ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๒๓๔๗/๕๕๖)

ทิพรส : รสอันเป็นทิพย์,กามคุณที่เป็นของทิพย์ หมายถึงรสที่เป็นของเทวดา ดังคำในกัถกกฎกรสหายก วิมาน ทวารपालวิมานเป็นต้น พระมหาโมคคัลลานเถระถามเทพบุตรองค์หนึ่งๆ ว่าในวิมานของท่านนี้ มีเบญจกามคุณอันเป็นทิพรส และเหล่าเทพนารีประดับด้วยอาภรณ์ทองคำฟ้อนรำอยู่,ท่านสถิตดื่มกินอยู่ในวิมานนั้นมีทวยเทพพากันบรรเลงพิณทิพย์ดังไพเราะ ในวิมานของท่านนี้มีเบญจกามคุณอันเป็นทิพรส(ขุ.วิ.(ไทย)๒๖/๙๑๑/๑๑๐,๙๑๙/๑๑๑,๑๒๘๓/๑๖๔)

ทิวกต :ตาย, เป็นราชาศัพท์ใช้สำหรับเชื้อพระวงศ์,(ราชา) ไปสู่สวรรค์,(ใช้แก่พระยุพราช หรือเจ้าฟ้า ซึ่งได้รับการเฉลิมพระยศพิเศษ) ในจูฬวรรค กล่าวไว้ว่า สมเด็จพระอัยยิกาของพระเจ้าปเสนทิโกศลทิวกต เพราะการทิวกตนั้น เครื่องอภัยภัยภัยจำนวนมากจึงเกิดขึ้นแก่สงฆ์ (วิ.จู.(ไทย) ๗/๓๒๐/๑๔๐), ในอัยยิกาสูตร กล่าวไว้ว่า พระอัยยิกาของข้าพระองค์ ทรงพระชราแก่เฒ่า เป็นผู้ใหญ่ ล่วงกาลผ่านวัย มีพระชนม์ ๑๒๐ ชันษาได้ทิวกตเสียแล้ว (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๓๓/๑๖๕), ขุ.ชา.เอกาทสก.(ไทย) ๒๗/๙๘/๓๗๐)

ทิวาสัญญา :ความกำหนดว่ากลางวัน ดังคำในสังคีตีสสูตร สมာธิภาวนาสสูตร ที่กล่าวถึงสมาธิภาวนาที่บุคคลเจริญทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อได้ญาณทัสสนะตอนหนึ่งว่า ภิกษุมนสิการถึงอาโลกสัญญา(ความกำหนดหมายในแสงสว่าง) อธิษฐานทิวาสัญญา(ความกำหนดว่ากลางวัน)ว่า ‘กลางคืนเหมือนกลางวัน กลางวันเหมือนกลางคืน มีใจสงบ ไม่มีเครื่องร้อยรัด อบรมจิตให้สว่างอยู่’ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๐๗/๒๗๙,อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๔๑/๖๙)

ทิศ,ทิศ ๖ :ด้าน,ข้าง, ทาง,เบื้อง, (หมายเอา เหนือ ใต้ ตะวันออก ตะวันตก เป็นต้น, คำว่า ทิศ ๖ หมายถึงทิศ ๖ ทางพระพุทธศาสนา หมายถึงทิศที่ควรสักการบูชา ดังคำในสิงคาลกสูตร สิงคาลกะ คหบดีบุตรทูลถามว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ในอริยวินัย เขาไหว้ทิศ ๖ กันอย่างไร พระพุทธเจ้าจึงตรัสอธิบายทิศ ๖ ไว้ว่า คหบดีบุตร เธอพึงทราบทิศ ๖ นี้ คือพึงทราบว่า มารดาบิดาเป็นทิศเบื้องหน้าพึงทราบว่าเป็นอาจารย์เป็นทิศเบื้องขวาพึงทราบว่าเป็นบุตรและภรรยาเป็นทิศเบื้องหลังพึงทราบว่าเป็นมิตรสหายเป็นทิศเบื้องซ้าย พึงทราบว่าเป็นทาสและกรรมกรเป็นทิศเบื้องล่างพึงทราบว่าเป็นสมณพราหมณ์เป็นทิศเบื้องบน (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๗/๒๒, ๒๘/๒๒, ๒๓๙/๑๙๖, ๒๗๓/๒๑๗, ๒๘๘/๒๓๕)

ทิศเฉียง :ทิศที่เฉ หรือเบี่ยงจากแนวไปทางใดทางหนึ่ง เช่น เฉียงเหนือ เฉียงใต้ ดังคำในมหาสิสุตร ตอนหนึ่งว่า ภิกษุเจริญสมาธิเฉพาะส่วนเพื่อเห็นรูปทิพย์อันชวน ให้รัก ชักให้ใคร่ พาใจให้ กำหนดในทิศใต้ ฯลฯ ในทิศตะวันตก ฯลฯ ในทิศเหนือ ฯลฯ ในทิศเบื้องบน ทิศเบื้องต่ำ และ ทิศเฉียง (ที.สี.(ไทย) ๙/๓๖๖/๑๕๔), ในกัณฐกสูตร กล่าวว่า พวกเขาพ่อค้าเดินเรือทะเลนานก ติรทัสสีลงเรือไปเมื่อมองไม่เห็นฝั่ง พวกเขาจึงปล่อยนกติรทัสสีไป นกนั้นบินไปยังทิศ ตะวันออก ทิศใต้ ทิศตะวันตก ทิศเหนือ ทิศเบื้องบนและทิศเฉียง (ที.สี.(ไทย) ๙/๔๙๗/ ๒๑๙), ในลักขณสูตร กล่าวถึงผู้มีลักษณะดีไว้ว่า ผู้มีพระลักษณะเช่นว่านั้น ย่อมจะเป็นใหญ่ ในทิศทั้งหลาย คือทั้งทิศใหญ่และทิศเฉียง ในโลกนี้ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๓๙/๑๙๖), ในโคธิก สสูตร พระผู้มีพระภาครับสั่งเรียกภิกษุทั้งหลายมาตรัสว่า ภิกษุทั้งหลายเธอทั้งหลายเห็นกลุ่ม ค้วนกลุ่มหมอกลอยไปทางทิศตะวันออก ทิศตะวันตก ทิศเหนือ ทิศใต้ ทิศเบื้องบน ทิศเบื้อง ล่าง และทิศเฉียง (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๕๙/๒๐๗)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ทิศเฉียง หมายถึงทิศย่อยของทิศใหญ่ หรือทิศรอง (วิสุทธิ. มหาฎีกา (บาลี) ๑/๒๕๔/๔๓๕)

ทิศที่ไม่เคยไป :ทิศที่ยังไม่เคยเดินทางไปเลย, นิพพาน ดังคำว่า ใครก็ไปถึงนิพพานอันเป็นทิศที่ไม่เคยไป ด้วยยานพาหนะเหล่านั้นไม่ได้ (ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๙๐/๒๘๒), ในนาคสูตร กล่าวถึงข้างของ พระราชาเป็นสัตว์ไปได้ตอนหนึ่ง ข้างของพระราชาในโลกนี้ไปสู่ทิศที่ความข้างไสไป คือ ทิศที่ เคยไปหรือ ทิศที่ไม่เคยไปได้โดยเร็วพลัน หรือดังคำว่า ภิกษุยอมไปสู่ทิศที่ไม่เคยไปตลอดกาล ยาวนานนี้คือ ความระงับสังขารทั้งปวงความสละคืนอุปธิทั้งปวง ความสิ้นไปแห่งตัณหา ความคลายกำหนด ความดับทุกข์ นิพพาน ภิกษุเป็นผู้ไปได้ (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๔๔/ ๑๗๖-๑๗๗), ในหัตถถาจริยปุพพกภิกขุวัตถุ พระผู้มีพระภาคตรัสพระศาสดานี้แก่ภิกษุผู้เคยเป็น นายความข้างตอนหนึ่งว่า บุคคลไม่สามารถไปสู่ทิศที่ยังไม่เคยไป ด้วยยานเหล่านี้ แต่บุคคลผู้ ฝึกตนได้แล้ว สามารถไปสู่ทิศที่ไม่เคยไปด้วยตนที่ฝึกแล้วที่ฝึกดีแล้ว (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๓๒๒/ ๑๓๔), ในสุดตนิบาต พระพุทธเจ้าตรัสแก่พระสารีบุตรว่า ภิกษุเมื่อจะไปสู่ทิศที่ไม่เคยไป พึง ปราบปรามอันตรรายที่มีอยู่ในโลกบนที่นิ่งที่นอนอันเจียบสงัด (ขุ.สุ.(ไทย) ๒๕/๙๖๗/๗๓๑), ใน มหานิทเทศให้ความหมายไว้ว่า อมตนิพพาน ตรัสเรียกว่าทิศที่ไม่เคยไป คือธรรมเป็นที่ระงับ สังขารทั้งปวง เป็นที่สลัดทิ้งอุปธิทั้งหมด เป็นที่สิ้นตัณหา เป็นที่คลายกำหนด เป็นที่ดับกิเลส เป็นที่เย็นสนิท ทิศนั้นชื่อว่าทิศที่ไม่เคยไป (ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๑๙๕/๕๖๙)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ทิศที่ยังไม่เคยไป หมายถึงนิพพาน (ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๗/๑๒๖, ขุ. สุ.อ. (บาลี) ๒/๙๖๗/๔๑๗)

ทิศน้อยทิศใหญ่ :สถานที่ต่างๆ, ทั่วทุกทิศทั้ง ๘ ทิศ, ทั่วทุกทิศโดยรอบ หมายถึงดินแดนในบางประเทศ ดังคำในอาฏานาฎิยสูตรตอนหนึ่งว่า พวกเขาใช้แม่โคแทนม้าก็บเดียว แล้วเที่ยวไปสู่ทิศน้อย ทิศใหญ่ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๘๑/๒๒๖, ๑๑/๒๙๑/๒๔๐), ในตฺวฏกสูตรตนิเทศ กล่าวไว้ว่า ภิกษุเข้าสู่ละแวกบ้าน เดินไปตามถนนไม่สำรวจ เดินมองข้าง มองข้างล่าง มองทิศน้อยทิศ ใหญ่ ภิกษุชื่อว่าเป็นผู้มีตาลอกแลก เป็นอย่างนี้(ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๑๕๗/๔๓๘), ในอปทานกล่าวว่า ฤๅษีผู้เหาะไปทางอากาศไปสู่ทิศน้อยทิศใหญ่ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๙๓/๓๓)

ทิศเบื้องขวา :ทิศใต้, ในสิ่งคาลกสูตร ทิศเบื้องขวา มุ่งหมายถึงครูอาจารย์ ดังคำว่า พึงทราบวา
อาจารย์เป็นทิศเบื้องขวา (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๔๒/๑๙๙, ๑๑/๒๖๖/๒๑๒), ในเสตเกตุชาดก ก็
กล่าวไว้ว่า พระอริยะทั้งหลายกล่าวสรรเสริญอาจารย์ว่าเป็นทิศเบื้องขวา (ขุ.ชา.ฉก.ก.(ไทย)
๒๗/๘/๒๒๙)

ทิศเบื้องซ้าย :ทิศเหนือ, ในสิ่งคาลกสูตร ทิศเบื้องซ้าย มุ่งหมายถึงมิตร ดังคำว่า พึงทราบวา มิตร
สหายเป็นทิศเบื้องซ้าย (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๔๒/๑๙๙, ๒๖๖/๒๑๒, ๒๗๐/๒๑๕)

ทิศเบื้องต่ำ :ทาสและกรรมกร ในสิ่งคาลกสูตร ทิศเบื้องต่ำ มุ่งหมายถึงทาสและกรรมกร (ที.ปา.
(ไทย) ๑๑/๒๗๑/๒๑๕), ในมหานิทเทศ ชัคควิสาณสูตรตนิเทศ กล่าวไว้ว่า พระปัจเจกสัมพุทธ
เจ้านั้นมีเมตตาคิดแผ่ไปตลอดทิศหนึ่ง ...ทิศตะวันออก เฉียงเหนือ(อีสาน) ทิศเบื้องต่ำ ทิศ
เบื้องบน เหล่าสัตว์ในทิศใหญ่ ทิศน้อย ก็ไม่เป็นที่เกลียดชัง(ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๑๒๘/๔๒๒), ใน
วิภังค์ กล่าวว่าเป็นทิศหนึ่ง (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๖๕๔/๔๒๙)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ทิศเบื้องต่ำ หมายถึงนรกและนาค (วิสุทธิมหาฎีกา (บาลี) ๑/
๒๕๔/๔๓๕)

ทิศเบื้องบน :เทวโลก, ในสิ่งคาลกสูตร ทิศเบื้องบน มุ่งหมายถึงสมณพราหมณ์ ดังคำว่า พึงทราบวา
สมณพราหมณ์เป็นทิศเบื้องบน(ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๖๖/๒๑๒), ในเสตเกตุชาดก กล่าวไว้ว่า
คฤหัสถ์ถวายข้าว น้ำ และผ้ากล่าวนิมนต์ผู้ใด แม้ผู้นั้นพระอริยะทั้งหลายย่อมเรียกว่า เป็นทิศ
เบื้องบน (ขุ.ชา.ฉก.ก.(ไทย) ๒๗/๙/๒๒๙)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ทิศเบื้องบน หมายถึงเทวโลก (วิสุทธิมหาฎีกา (บาลี) ๑/
๒๕๔/๔๓๕)

ทิศเบื้องล่าง :นรกและนาค, ในสิ่งคาลกสูตร ทิศเบื้องล่าง มุ่งหมายถึงทาสและกรรมกร ดังคำว่า พึง
ทราบวา ทาสและกรรมกรเป็นทิศเบื้องล่าง, หรือดังคำว่า ทาสกรรมกรเป็นทิศเบื้องล่าง (ที.ปา.
(ไทย) ๑๑/๒๔๒/๑๙๙, ๒๖๖/๒๑๒, ๑๕/๑๕๙/๒๐๗)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า เบื้องล่าง หมายถึงนรกและนาคภพ (วิสุทธิมหาฎีกา. (บาลี)
๑/๒๕๔/๔๓๕)

ทิศเบื้องหน้า :ทิศตะวันออก, ในสิ่งคาลกสูตร กล่าวไว้ว่า ทิศเบื้องหน้า มุ่งหมายถึงมารดาบิดา ดังคำ
ว่า พึงทราบวา มารดาบิดาเป็นทิศเบื้องหน้า (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๔๒/๑๙๙, ๒๖๖/๒๑๒)

ทิศเบื้องหลัง :ทิศตะวันตก, ในสิ่งคาลกสูตร กล่าวไว้ว่า ทิศเบื้องหลัง มุ่งหมายถึงบุตรและภรรยา ดัง
คำว่า พึงทราบวา บุตรและภรรยาเป็นทิศเบื้องหลัง, สามีพึงบำรุงภรรยาผู้เป็นทิศเบื้องหลัง
โดยหน้าที่ ๕ ประการ คือ (๑) ให้เกียรติยกย่อง (๒) ไม่ดูหมิ่น (๓) ไม่ประพฤตินอกใจ (๔)
มอบความเป็นใหญ่ให้ (๕) ให้เครื่องแต่งตัว (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๔๒/๑๙๙, ๒๖๖/๒๑๒, ๒๖๙/
๒๑๔)

ทิศใหญ่ :ทิศหลัก หมายถึงทิศเหนือ ทิศใต้ ทิศตะวันออกและทิศตะวันตก ดังคำในมหาสติปัฏฐานสูตร
และกายคตาสติสูตร ตอนหนึ่งว่า ภิกษุเห็นซากศพอันเขาทิ้งไว้ในป่าช้า เป็นโครงกระดูกไม่มี
เอ็น รังรัดแล้ว กระจายกระจายไปในทิศใหญ่ ทิศเฉียง (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๗๙/๓๑๑), ใน
ลักขณสูตร กล่าวถึงลักษณะมหาบุรุษไว้ว่า ผู้มีพระลักษณะเช่นว่านั้น ย่อมจะเป็นใหญ่ในทิศ
ทั้งหลาย คือทั้งทิศใหญ่และทิศเฉียง ในโลกนี้ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๓๙/๑๙๖, ม.อ.(ไทย) ๑๔/

๑๕๔/๒๐๐),ในปฐมสังกนัมัสสนสูตรกล่าวไว้ว่า ท้าวสักกะจอมเทพขณะเสด็จลงจากเวชยันต์ปราสาท ทรงประนมมือนอบน้อมทิศใหญ่ทั้ง ๔ ด้วยดี (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๒๖๔/๓๘๔)

ทศปาโมกข์:หัวหน้าอยู่ในทิศทั้งปวง หมายถึงมีชื่อเสียงปรากฏเป็นที่รู้จัก ดังคำในมหาวรรคว่า นายแพทย์ทศปาโมกข์ตั้งสำนักอยู่ ณ กรุงตักกสิลาชิวโกมารักจไม่กราบทูลลาเจ้าชายอภัยลอบเดินทางรอนแรมไปจนถึงกรุงตักกสิลาเข้าไปหานายแพทย์ผู้นั้นแล้วบอกว่าท่านอาจารย์ผมใคร่จะศึกษาศิลปวิทยา หรือตั้งคำว่า พระเจ้าปชโชตในกรุงอุชเชนี ทรงประชวรเป็นโรคผอมเหลือง นายแพทย์ทศปาโมกข์คนสำคัญหลายคนมารักษาก็ไม่อาจทำให้โรครหายได้ (วิ.ม.(ไทย) ๕/๓๒๙/๑๘๑, ๓๓๐/๑๘๒, ๓๓๒/๑๘๖,๓๓๔/๑๙๑)

อรรถกถากล่าวว่า คำว่า ทศปาโมกข์ หมายถึง มีชื่อเสียง ปรากฏเป็นที่รู้จัก หรือเป็นหัวหน้าอยู่ในทิศทั้งปวง (วิ.อ. (บาลี) ๓/๓๒๙/๒๐๒)

ทิสัมบดี :ผู้เป็นใหญ่ในทิศทั้งปวง, ชื่อพระราชองค์หนึ่ง ในมหาโควินทสูตร มีบุโรหิตชื่อว่าโควินทะ และมีพระราชกุมารพระองค์หนึ่งว่า เรณู หลังจากโควินทะตายแล้ว พระเจ้าทิสัมบดีทรงประกอบพระราชพิธีอภิเษกโชติบาลมาณพไว้ในตำแหน่งโควินทะทรงแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งแทนบิดา และครองราชย์จนถึงวัยชรา ดังคำว่า พระเจ้าทิสัมบดีทรงชรา ทรงแก่เฒ่าล่วงกาลผ่านวัยไปโดยลำดับ (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๐๔/๒๓๘,๓๐๖/๒๔๐)

ทิส : ชื่อหญิงรับใช้ของพระเจ้าพระเจ้าโอกกากราช,หญิงผู้นี้เป็นต้นตระกูลกัณหายนโคตร ซึ่งวงศ์ตระกูลเคยเป็นลูกของหญิงรับใช้ของพวกศากยะ ดังคำในอัมพัฏฐสูตรว่า นางคลอดลูกชายคนหนึ่งชื่อกัณหะ กัณหะพอเกิดมาก็พูดว่า แม่จ้งล้างฉัน จงให้ฉันอาบน้ำ จงปลดเปลื้องฉันจากสิ่งโสโครกนี้ ฉันเกิดมาเพื่อเป็นประโยชน์แก่แม่ มนุษย์สมัยนั้นเรียกปีศาจว่า'กัณหะ (พวกดำ) เหมือนกับที่มนุษย์สมัยนี้เรียกผีว่า'ปีศาจ'มนุษย์เหล่านั้นกล่าวกันว่า เด็กคนนี้พอเกิดมาก็พูดได้เลย กัณหะเกิดแล้ว ปีศาจเกิดแล้ว พวกที่ชื่อว่ากัณหายนะได้เกิดขึ้นตั้งแต่บัดนั้นเป็นต้นมา และเด็กกัณหะนั้นก็คือบรรพบุรุษของพวกกัณหายนะ,เป็นบรรพบุรุษของอัมพัฏฐมาณพ (ที.ส.(ไทย) ๙/๒๖๗/๙๓)

ทิมการายนะ, เสนาบดี :ข้าราชการผู้ใหญ่ของพระเจ้าปเสนทิโกศล ผู้เป็นหลานของพันธุลเสนาบดี ,เป็นผู้รับพระแสงขรรค์และพระอุมทิศของพระเจ้าปเสนทิโกศล เป็นผู้ที่ได้สถาปนาพระเจ้าวิฑูทกะขึ้นครองราชย์แทนพระเจ้าปเสนทิโกศล ดังคำในอัมมเจติยสูตรว่า พระเจ้าปเสนทิโกศลเสด็จไปนิคมชื่อนครกะด้วยพระราชกรณียกิจบางอย่าง รับสั่งกับเสนาบดีชื่อทิมการายนะว่า การายนะเพื่อนรัก ท่านจงจัดยานพาหนะคันงามๆ เตรียมไว้ เราจะไปดูสถานที่อันรื่นรมย์ในอุทยานหลวง (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๓๖๔/๔๔๙)

ทิมจาริกสูตร^๑ (ปฐม) :พระสูตรว่าด้วยการจาริกไปนาน (สูตรที่ ๑) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า โทษของภิกษุผู้จาริกไปนาน ไม่มีกำหนด ๕ คือ (๑) ไม่ได้ฟังสิ่งที่ยังไม่เคยฟัง (๒) ไม่เข้าใจสิ่งที่ได้ฟังแล้ว (๓) ไม่แก้กล่าวในสิ่งที่ได้ฟังแล้ว(ไม่เกิดโสมนัสด้วยญาณที่มีอยู่) (๔) เป็นโรคร้ายแรง (๕) เป็นผู้ไม่มีมิตร แล้วตรัสว่า อานิสงส์ของภิกษุผู้จาริกไปมีกำหนดพอดี ๕ คือ (๑) ได้ฟังสิ่งที่ยังไม่เคยฟัง (๒) เข้าใจสิ่งที่ได้ฟังแล้ว (๓) แก้กล่าวในสิ่งที่ได้ฟังแล้ว (๔) ไม่เป็นโรคร้ายแรง (๕) เป็นผู้มีมิตร (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๒๒๑/๓๖๓)

ทิวจักริกสูตร^๒ (ทุติย) : พระสูตรว่าด้วยการจาริกไปนาน (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า โทษของภิกษุผู้จาริกไปนาน ไม่มีกำหนด ๕ คือ (๑) ไม่บรรลุนิคมที่ยังไม่ได้บรรลุ (๒) เสื่อมจากธรรมที่ได้บรรลุแล้ว (๓) ไม่แก้แล้วถ้าในธรรมที่ได้บรรลุแล้ว (๔) เป็นโรคร้ายแรง (๕) เป็นผู้ไม่มีมิตรแล้วตรัสว่า อานิสงส์ของการจาริกไปมีกำหนดพอดี ๕ โดยนัยตรงกันข้าม (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๒๒๒/๓๖๔)

ทิวขานสูตร : พระสูตรว่าด้วยโกฬิยบุตรชื่อว่าทิวขานุ โกฬิยบุตรชื่อว่าทิวขานุเข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาค ณ นิคมของชาวโกฬิยะ ชื่อว่ากักรปัตตะ เขตกรุงโกฬิยะ กราบทูลว่า พวกข้าพระองค์เป็นคนกัฏฐ์ เป็นกามโรคี อยู่ครองเรือน นอนเบียดบุตร ใช้ของหอมและเครื่องลูบไล้ ยินดีทองและเงิน ขอพระองค์โปรดแสดงธรรมที่จะพึงเป็นไปเพื่อเกื้อกูลเพื่อสุขในภพนี้ และภพหน้าแก่พวกข้าพระองค์เถิด

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ธรรมที่จะพึงเป็นไปเพื่อเกื้อกูลเพื่อสุขในภพนี้ ๔ คือ (๑) อุฏฐานสัมปทาถึงพร้อมด้วยความหมั่น หมายถึงขยันหมั่นเพียรในการปฏิบัติหน้าที่การทำงาน ประกอบอาชีพอันสุจริต มีความชำนาญ รู้จักใช้ปัญญาสอดส่องตรวจตรา หาอุบายวิธี สามารถจัดดำเนินการให้ได้ผลดี (๒) อารักขสัมปทา ถึงพร้อมด้วยการรักษา หมายถึงรู้จักคุ้มครองเก็บรักษาโภคทรัพย์และผลงานอันตนได้ทำไว้ด้วยความขยันหมั่นเพียร โดยชอบธรรม ด้วยกำลังงานของตน ไม่ให้เป็นอันตรายหรือเสื่อมเสีย (๓) กัลยาณมิตตตา ถึงพร้อมด้วยการรักษา หมายถึงรู้จักคุ้มครองเก็บรักษาโภคทรัพย์และผลงานอันตนได้ทำไว้ด้วยความขยันหมั่นเพียร โดยชอบธรรม ด้วยกำลังงานของตน ไม่ให้เป็นอันตรายหรือเสื่อมเสีย (๔) สมชีวิตา มีความเป็นอยู่เหมาะสม หมายถึงรู้จักกำหนดรายได้และรายจ่ายเลี้ยงชีวิตแต่พอดี มิให้ฝืดเคืองหรือพุ่มพวย ให้รายได้เหนือรายจ่าย มีประหยัดเก็บไว้ แล้วตรัสว่า โภคทรัพย์ที่เกิดขึ้นโดยชอบอย่างนี้ มีทางเสื่อม ๔ คือ เป็นนักร้องไห้ นักร้องสุรา นักร้องการพนัน และมีมิตรชั่ว มีสหายชั่ว มีเพื่อนชั่ว เปรียบเหมือนสระน้ำใหญ่มีทางไหลเข้า ๔ ทาง มีทางไหลออก ๔ ทาง บุรุษพึงปิดทางไหลเข้า เปิดทางไหลออกของสระน้ำนั้น และฝนก็ได้ตกต้องตามฤดูกาล เมื่อเป็นเช่นนี้ สระน้ำใหญ่นั้นก็เหือดแห้งไป ไม่เพิ่มปริมาณขึ้นเลย ฉะนั้น

แล้วตรัสว่า โภคทรัพย์ที่เกิดขึ้นโดยชอบอย่างนี้ มีทางเจริญ ๔ คือ ไม่เป็นนักร้องไห้ นักร้องสุรา นักร้องการพนัน และมีมิตรดี มีสหายดี มีเพื่อนดี เปรียบเหมือนสระน้ำใหญ่มีทางไหลเข้า ๔ ทาง มีทางไหลออก ๔ ทาง บุรุษพึงปิดทางไหลเข้า ปิดทางไหลออกของสระน้ำนั้น และฝนก็ตกต้องตามฤดูกาล เมื่อเป็นเช่นนี้ สระน้ำใหญ่นั้นก็เพิ่มปริมาณขึ้นไม่เหือดแห้งไปเลย ฉะนั้น

แล้วตรัสว่า ธรรมที่เป็นไปเพื่อเกื้อกูลเพื่อสุขในภพหน้า ๔ คือ (๑) สัทธาสัมปทา เชื่อพระปัญญาเครื่องตรัสรู้ของพระตถาคต (๒) สีลสัมปทา เว้นขาดจากการฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ ประพฤติผิดในกาม การพูดเท็จ และการดื่มน้ำเมา คือสุราและเมรัย (๓) จากสัมปทา มีใจปราศจากความตระหนี่ มีฝ่ามือชุ่ม ยินดีในการสละ ยินดีในการแจกทานอยู่ครองเรือน (๔) ปัญญาสัมปทา มีปัญญาเป็นเครื่องพิจารณาเห็นทั้งความเกิดและความดับอันเป็นอริยะ ชำแรกกิเลสให้ถึงความสิ้นทุกข์โดยชอบ (อง.อฏฐก.(ไทย) ๒๓/๕๔/๓๔๐)

ทีฆตปัสสี, นิครนถ์ :ชื่อนิครนถ์คนหนึ่ง,เป็นนักบวชสมัยพุทธกาล ผู้บำเพ็ญตบะมานาน อยู่ใกล้ป่าวาริ กัมพวัน เขตเมืองนาลันทา เคยสนทนาธรรมกับพระพุทธเจ้าในเรื่องทณณะ ดังคำในอุปาสิทวาท สุตตราว่า พระผู้มีพระภาคได้ตรัสกับนิครนถ์ชื่อทีฆตปัสสีซึ่งยืนอยู่ ที่นั่นแล้วว่า ตปัสสี ที่นั่นมีอยู่ ถ้าท่านประสงค์ ก็จงนั่งเถิด,มีลูกศิษย์ชื่อว่าอุบาสิทหบดี ต่อมาภายหลังลูกศิษย์คืออุบาสิได้ เป็นสาวกของพระพุทธเจ้าหลังจากที่ได้มาได้ว่าที่กับพระพุทธองค์แล้ว และไม่ต้อนรับ ทีฆตปัสสีอีกเลย (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๕๖/๕๓,๗๑/๖๖)

อรรถกถากล่าวว่า คำว่า ทีฆตปัสสี หมายถึงนิครนถ์ผู้มีชื่อนั้นเพราะเป็นผู้บำเพ็ญ ตบะมานาน (ม.ม.อ. (บาลี) ๒/๕๖/๓๙)

ทีฆเถระ : ชื่อพระเถระรูปหนึ่ง ผู้ทรงจำพระวินัยสืบกันมา, เป็นพระเถระที่ทรงจำพระวินัยปิฎก ณ เกาะตามพปณณิ, สืบต่อจากพระเถระรุ่นก่อน กล่าวคือ พระมหินทะ พระอัญญิยะ พระอุตติ ยะ พระสัมพละและพระภัททบัณฑิต ซึ่งได้เดินทางจากชมพูทวีปมาที่เกาะสิงหลนี้ ท่าน เหล่านั้นสอนพระวินัยปิฎกที่เกาะตามพปณณิสอนนิกาย ๕ และปกรณ์ ๗, พระทีฆเถระรูปนี้ อยู่ร่วมสมัยกับพระเถระอื่นๆอีก ๔ รูป ดังคำว่า พระอริกฐะผู้มีปัญญา พระติสสทัตตบัณฑิต พระกาฬสมณะผู้เชี่ยวชาญ พระทีฆเถระ และพระทีฆสมณบัณฑิต (วิ.ป.(ไทย) ๘/๓/๕, ๘/๑๓, ๒๒/๒๖)

ทีฆนขสูตร :พระสูตรว่าด้วยปริพาชกชื่อทีฆนชะ ทีฆนขปริพาชกกราบทูลพระผู้มีพระภาคว่า เขามี ความเห็นว่า “สิ่งทั้งปวงไม่เป็นที่พอใจ” พระผู้มีพระภาคตรัสถามว่า แม้ความเห็นนั้นก็ไม่ใช่ เป็นที่พอใจของท่าน หรือ เขาทูลตอบว่า เป็นเช่นนั้นจริง

พระองค์ตรัสว่า ผู้กล่าวเช่นนั้น แล้วละทิฐินั้นไม่ได้มีมากกว่าผู้ที่ละได้ แล้วทรงแสดงว่ามี สมณพราหมณ์อยู่ ๓ จำพวกซึ่งมีความเห็นแตกต่างกัน คือ

๑. พวกที่มีความเห็นว่า สิ่งทั้งปวงเป็นที่พอใจ
๒. พวกที่มีความเห็นว่า สิ่งทั้งปวงไม่เป็นที่พอใจ
๓. พวกที่มีความเห็นว่า บางสิ่งเป็นที่พอใจ บางสิ่งไม่เป็นที่พอใจ

วิญญูชนตระหนักรว่า การยึดถือความเห็นที่แตกต่างกันนั้นทำให้เกิดการพุ่มเถียงกัน ทำลายกัน เบียดเบียนกัน จึงละความเห็นเหล่านั้น

จากนั้นทรงสอนให้พิจารณาร่างกายว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ให้ละความพอใจ ในกาย เมื่อ เสวยเวทนา ๓ คือ สุข ทุกข์ ไม่สุขไม่ทุกข์ ก็ให้พิจารณาว่าไม่เที่ยง ถูกปัจจัยปรุงแต่งขึ้น มีความ เสื่อมสิ้นไปเป็นธรรมดา เมื่อพิจารณาเห็นเช่นนี้ ย่อมเบื่อหน่าย คลายกำหนด และหลุดพ้น เมื่อหลุดพ้นแล้ว ก็ไม่ต้องทะเลาะวิวาท กับใคร โวหารใดที่ชาวโลกนิยมพูดกันก็พูดไปตาม โวหารนั้นโดยไม่มียึดมั่น

เมื่อทรงแสดงจบลง ทีฆนขปริพาชกได้ดวงตาเห็นธรรม (เป็นพระโสดาบัน) ท่านพระสารี บุตร ซึ่งยืนถวายงานพัดอยู่ ณ เบื้องพระปฤษฎางค์ของพระผู้มีพระภาค ได้บรรลุเป็นพระ อรหันต์ (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๒๐๑/๒๓๙)

ทีฆนชะ, ปริพาชก :ชื่อปริพาชกคนหนึ่ง,มีชื่ออีกอย่างหนึ่งอัคคิเวสสนะ, เป็นหลานชายของพระสารี บุตรเถระ เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค ณ ถ้าสุกรชาตา ที่ภูเขาคิชฌกูฏ เขตกรุงราชคฤห์ กราบ ทูลพระผู้มีพระภาคว่า ข้าแต่ท่านพระโคดม ความจริง ข้าพระองค์มีวาหะอย่างนี้ มีทิฐิอย่าง

นี้ว่า สิ่งทั้งปวงไม่เป็นที่พอใจแก่เรา หลังจากจบการสนทนา ที่ชนขปริพาชกเห็นธรรม บรรลุธรรม รู้ธรรม หยั่งลงสู่ธรรม หมดความสงสัย ไม่มีคำถามใดๆ มีความแก้ตัวแล้ว ไม่ต้องเชื่อใครอีกในหลักคำสอนของพระศาสดา แสดงตนเป็นอุบาสก ซึ่งการสนทนาธรรมครั้งนี้เป็นเหตุให้พระสารีบุตรเถระซึ่งถวายงานพัดได้บรรลุอรหัตตผลในคืนนั้นด้วย (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๒๐๑/๒๓๙)

ทีฆปรชชน, ยักษ์ :ชื่อยักษ์(เทวดา) คนหนึ่งที่อยู่ปกปักษ์รักษา ณ อิฐินบ้านชื่อนาทิกะ แคว้นวัชชี เคยสนทนาธรรมกับพระพุทธเจ้าโดยกราบทูลพระผู้มีพระภาคว่าเป็นลาภของชาววัชชี ประชาชนชาววัชชีได้ดีแล้วที่พระตถาคตเสด็จมาประทับอยู่ และกฤษบุตร ๓ ท่านนี้คือ ท่านพระอนุรุทธะ ท่านพระนันทิยะ และท่านพระกิมิละก็มาพักอยู่ และพระพุทธเจ้าก็ตรัสตอบว่า ทีฆะท่านจงเห็นเถิด กฤษบุตรทั้ง ๓ นี้ ปฏิบัติก็เพียงเพื่อประโยชน์เกื้อกูล แก่คนหมู่มาก เพื่อความสุขแก่คนหมู่มาก เพื่ออนุเคราะห์แก่ชาวโลก เพื่อประโยชน์เพื่อเกื้อกูล เพื่อความสุขแก่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย ยักษ์ชื่อทีฆปรชชนมีใจยินดีชื่นชมพระภิกษุของพระผู้มีพระภาค (ม.ม.(ไทย)๑๒/๓๓๑/๓๖๓,๓๖๕)

ทีฆลัญจิวเทพบุตร :ชื่อเทพบุตรคนหนึ่ง มีลำตัวสูง เป็นชื่อที่ได้รับจากการที่เขาเกิดในมนุษย์โลกมีตัวสูง เทพบุตรองค์นี้เข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า ณ เวฬุวัน เขตกรุงราชคฤห์ กราบทูลว่า ถ้าภิกษุหวังการบรรลุธรรมที่เป็นหัวใจ มีธรรมที่เป็นหัวใจเป็นอันสงฆ์ เธอพึงเป็นผู้มีฉาน มีจิตหลุดพ้น รู้ความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปแห่งโลก มีใจดี ไม่มีตัณหาและทิฏฐิอาศัย (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๙๔/๑๐๐)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ทีฆลัญจิวเทพบุตร นี้ มีอธิบายว่าเหล่าเทพในเทวโลก มีพฤติ นัยว่า มีขนาดเท่ากันหมด ส่วนทีฆลัญจิวเทพบุตรนั้น มีชื่ออย่างนี้ ก็เพราะเมื่ออยู่ใน มนุษย์โลกมีตัวสูง เขาทำบุญทั้งหลาย แม้บังเกิดในเทวโลก ก็ปรากฏชื่ออย่างนั้นนั่นแหละ (ส.ส.อ.(บาลี) ๑๕/๙๔/๑๐๕)

ทีฆลัญจิวสูตร : พระสูตรว่าด้วยทีฆลัญจิวเทพบุตร สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ วัดพระเชตวัน ทีฆลัญจิวเทพบุตรกราบทูลว่า หากภิกษุต้องการจะบรรลุธรรมที่เป็นหัวใจ จะต้องเป็นผู้มีฉานมีจิตหลุดพ้น รู้ความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปของโลกร ไม่มีตัณหาและทิฏฐิอาศัย(ส.ส.(ไทย) ๑๕/๙๔/๑๐๐)

ทีฆโลมิกสูตร : พระสูตรว่าด้วยภิกษุติดลาภสักการะและความสรรเสริญเปรียบเหมือนแกะขนยาวถูกหนามเกี่ยว พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตวัน ได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ลาภสักการะและความสรรเสริญเป็นสิ่งทารุณเป็นต้น ภิกษุผู้เห็นแก่ลาภสักการะและความสรรเสริญ ย่อมเป็นเหมือนแกะขนยาวที่เข้าไปในพงหนาม ย่อมถูกหนามเกี่ยวเกาะไว้ ได้รับทุกข์ (ส.น.(ไทย) ๑๖/๑๖๐/๒๖๘)

ทีฆสมณบัณฑิต, ภิกษุ :ชื่อพระเถระรูปหนึ่ง ผู้ทรงจำพระวินัยสืบกันมา, เป็นพระเถระที่ทรงจำพระวินัยปิฎก ณ เกาะตามพปณณิ, สืบต่อจากพระเถระรุ่นก่อน กล่าวคือ พระมหินทะ พระอัญญิยะ พระอุตติยะ พระสัมพละและพระภัททบัณฑิต ซึ่งได้เดินทางจากชมพูทวีปมาที่เกาะสิงหล นี้ ท่านเหล่านั้นสอนพระวินัยปิฎกที่เกาะตามพปณณิสอนนิกาย ๕ และปรกณ ๗, พระทีฆสมณบัณฑิตรูปนี้อยู่ร่วมสมัยกับพระเถระอื่นๆอีก ๔ รูป ดังคำว่า พระอริฏฐะผู้มีปัญญา พระ

ติสสทัตตบัณฑิต พระกาฬสมณะ ผู้เชี่ยวชาญ พระทีฆเถระ และพระทีฆสมณบัณฑิต (วิ.ป. (ไทย) ๘/๓/๕, ๘/๑๓, ๒๒/๒๖)

ทีฆะ, ยักษ์ : ชื่อยักษ์คนหนึ่ง ผู้เป็นบริวารของท้าวเวสสุวรรณ ที่ปกครองอยู่ด้านทิศเหนือ เป็น ๑ ในยักษ์บริวาร (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๘๓/๒๓๒), ในอภินิหารวิสุทธิสูตร กล่าวไว้ว่า ยักษ์ มหายักษ์ เสนาบดี ยักษ์ มหาเสนาบดียักษ์ คือใคร คือ อินทะ ๑ โสมะ ๑ วรุณะ ๑ เรื่อยๆไปจนถึง ทิมุขะ ๑ มณิ ๑ มานิจระ ๑ ทีฆะ ๑ รวมทั้งเสรีสะกะด้วย (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๘๓/๒๔๕), ในจุฬโคสิงคสูตร พระพุทธเจ้าตรัสเรียกยักษ์ตนหนึ่งว่า ทีฆะ ซึ่งหมายถึงยักษ์ชื่อทีฆปรชน ผู้มีใจยินดีชื่นชมพระภาสิตของพระผู้มีพระภาค (ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๓๑/๓๖๕)

ทีฆชาณู : ชื่อบุตรของชาวโกหิยะ, โกหิยะบุตร หมายถึงโกหิยะบุตรชื่อว่าทีฆชาณู เป็นชาวนิคม อยู่ ณ นิคมของชาวโกหิยะชื่อว่ากักรปตตะ เขตกรุงโกหิยะ เขาเคยสนทนาศธรรมกับพระพุทธเจ้า โดยทูลถามว่า พวกข้าพระองค์เป็นคฤหัสถ์ เป็นกามโภคี อยู่ครองเรือน นอนเบียดบุตร ใช้จันทน์ของชาวกาสิ ทัดทรงดอกไม้ ของหอม และเครื่องลูบไล้ยินดีทองและเงิน ขอให้พระองค์แสดงธรรมที่จะพึงเป็นไปเพื่อเกื้อกูลในภพนี้เพื่อสุขในภพนี้และเพื่อเกื้อกูลในภพหน้า เพื่อสุขในภพหน้า พระพุทธเจ้าตรัสว่า คนขยันหมั่นเพียรในการทำงาน ไม่ประมาท รู้วิธีการเลี้ยงชีพแต่พอเหมาะ รักษาทรัพย์ที่หามาได้ เป็นผู้มีความศรัทธา ถึงพร้อมด้วยศีลรู้ความประสงค์ของผู้ขอ ปราศจากความตระหนี่ชำระทางแห่งประโยชน์ที่มีในภพหน้าอยู่เป็นนิตย์ที่พระพุทธเจ้าผู้มีพระนามว่าสัจจะตรัสธรรม ๘ ประการดังกล่าวมานี้ เพื่อผู้ครองเรือน ผู้มีศรัทธา อันเป็นเหตุนำสุขมาให้ในโลกทั้ง ๒ คือประโยชน์เกื้อกูลในภพนี้และสุขในภพหน้า จาคะ บุญนี้ย่อมเจริญยิ่งขึ้น แก่คฤหัสถ์ทั้งหลาย (อง.อภินิหาร. (ไทย) ๒๓/๕๔/๓๔๐, ๓๔๔)

ทีฆายุ, พระเจ้าจักรพรรดิ : ชื่อพระเจ้าจักรพรรดิ ในสุจินติตเถราปทาน พระสุจินติตเถระ เล่าประวัติในอดีตชาติของตนไว้ว่า ตนเองเป็นนายพรานได้ถวายเนื้อแก่พระพุทธเจ้าพระนามว่าอถลัทสสี ด้วยการถวายเนื้อนั้นและด้วยการตั้งจิตไว้มั่นข้าพเจ้าได้รั้นรมย์อยู่ในเทวโลก ๑๑๕ กับในกับทั้งหลายที่เหลือข้าพเจ้าทำกุศลไว้ด้วยการถวายเนื้อนั้นเองและด้วยการระลึกถึงพระพุทธเจ้า ในกัปที่ ๓๘ (นับจากกัปนี้ไป) ได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ๘ ชาติ มีพระนามว่าทีฆายุ (ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/๔๓/๒๐๘)

ทีฆาธุ, ทีฆิติโกศลโอรส : ชื่อราชกุมารนามว่าทีฆาธุ เป็นบุตรของพระเจ้าทีฆิติโกศลราช , พระราชกุมารองค์นี้ในวัยเด็ก บ้านเมืองถูกพระเจ้าพรหมทัต เข้าตีเมือง และจับประหารชีวิต ทำให้ทีฆาธุถูกอาฆาตจะมาล้างแค้น แต่ก่อนที่พ่อจะตาย พ่อได้สั่งไว้ว่า อย่าเห็นแต่ยาว อย่าเห็นแก่สั้น เวรระงับได้ด้วยใจไม่จองเวร เมื่อเติบโตใหญ่ ได้ไปทำงานรับใช้พระเจ้าพรหมทัต และมีโอกาสล้างแค้นได้ เมื่อพระเจ้าพรหมทัตบรรทมบนตักของเขา ซึ่งก็ไม่ลงมือทำ เพราะระลึกถึงคำสอนของได้พ่อได้ เมื่อพระเจ้าพรหมทัต รับรู้สิ่งที่พระทีฆาธุราชกุมารกราบทูลจึงประทานอภัยและยกลูกสาวให้เป็นภรรยาของทีฆาธุ ต่อมาทีฆาธุได้ครอบครองสมบัติทั้งสองแคว้นทั้งแคว้นกาลิและแคว้นโกศล (วิ.ม. (ไทย) ๕/๔๕๙/๓๔๕, ๔๖๐/๓๔๗, ๔๖๐/๓๔๘, ๔๖๑/๓๔๘, ๔๖๑/๓๔๙, ๔๖๒/๓๔๙, ๔๖๒/๓๕๐, ๔๖๒/๓๕๑, ๔๖๒/๓๕๒, ๔๖๓/๓๕๒)

ทีฆาธุอุปาสกสูตร : พระสูตรว่าด้วยทีฆาธุอุปาสก พระผู้มีพระภาคทรงแสดงธรรม ๔ มีความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระพุทธเจ้าเป็นต้น แก่ทีฆาธุอุปาสกผู้กำลังป่วยหนักและทรงสอนให้เจริญ

ธรรมอันเป็นส่วนแห่งวิชา ๖ คือให้พิจารณาเห็นสังขารว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา มีความหมายรู้ในการละ ในการคลายออก และในความดับ เมื่อที่ชาวอุบาสกกราบทูลว่า ข้าพระองค์มีธรรมเหล่านี้แล้ว และหลังจากที่อุบาสกนั้นถึงแก่กรรม ภิกษุทั้งหลายจึงพากันเข้าไปทูลถามถึงคติภพของเขา พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ที่ชาวอุบาสกเป็นพระอนาคามี ไม่กลับมาเกิดอีก (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๙๙๙/๔๙๑)

ทีฆิติโกศล, ราชา : ราชาผู้ครองแคว้นโกศล, หมายถึงพระเจ้าโกศลทรงพระนามว่าทีฆิติ ทรงครองราชย์ร่วมสมัยกับพระเจ้าพรหมทัตที่ปกครองแคว้นกาสิ พระเจ้าทีฆิติโกศล ทรงเป็นกษัตริย์ผู้ขจัดสน มีทรัพย์น้อย มีโภคสมบัติน้อยมีกำลังพลน้อย มีพาหนะน้อย มีอาณาจักรไม่กว้างใหญ่ มีภณฑาการ ห้องเก็บของมีค่าและคลังพืชพันธุ์ธัญญาหารไม่อุดมสมบูรณ์ มีพระราชกุมาร ๑ พระองค์ ต่อมาถูกพระเจ้าพรหมทัตจับตัวพร้อมภรรยาและประหารชีวิต ก่อนจะสิ้นพระชนม์ได้สั่งสอนลูกชายว่า อย่าเห็นแต่ยาว อย่าเห็นแก่สั้น เวรระงับได้ด้วยการไม่จองเวร (วิ.ม.(ไทย) ๕/๔๕๘/๓๔๓, ๔๕๘/๓๔๔, ๔๕๙/๓๔๔, ๔๕๙/๓๔๕, ๔๕๙/๓๔๖, ๔๖๐/๓๔๖, ๔๖๐/๓๔๗, ๔๖๐/๓๔๘, ๔๖๒/๓๕๑), ในทีฆิติโกศลชาดก ก็กล่าวเรื่องการไม่จองเวรไว้เช่นกัน (ขุ.ชา.ปญจก.(ไทย) ๒๗/๑๑๐/๒๒๐)

ทีฆิติโกศลชาดก : ชาดกว่าด้วยพระเจ้าทีฆิติโกศล พระพุทธเจ้าตรัสเล่าว่า เมื่อครั้งที่พระองค์ยังเป็นพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นที่ชาวกุมารยึดมั่นในคำสั่งสอนของพระบิดาและพระมารดาที่สั่งไว้ก่อนถูกพระเจ้าพรหมทัตสั่งประหารชีวิตว่า เจ้าอย่าเห็นแก่ยาว อย่าเห็นแก่สั้น เวรยอมไม่ระงับด้วยการจองเวร แต่ระงับได้ด้วยการไม่จองเวร ทั้งที่ที่ชาวกุมารมีโอกาสประหารชีวิตของพระเจ้าพรหมทัตผู้กำลังบรรทมหลับบนตักของพระองค์ แต่ก็ไม่ประหารและให้อภัยที่ประหารชีวิตมารดาบิดาของตน พระเจ้าพรหมทัตตื่นบรรทมเห็นอาการนั้นเกิดความสะดุ้งตกพระทัยกลัว นึกหาที่พึ่งไม่มีเลย พระโพธิสัตว์จึงกราบทูลว่า เว้นความสุจริตและถ้อยคำสุภาพเสียแล้ว เหตุอื่นที่จะเป็นที่พึ่งในเวลาตายไม่มี ทรัพย์สมบัตินอกนั้นก็เช่นกัน คนเหล่าใดเข้าไปผูกเวรว่า คนนี้ได้ดำเรา ได้ฆ่าเรา ได้ชนะเรา และได้ลักสิ่งของของเราไป เวรของชนเหล่านั้นย่อมไม่สงบระงับ ส่วนชนเหล่าใดไม่เข้าไปผูกเวรว่า คนนี้ได้ดำเรา ได้ฆ่าเรา ได้ชนะเรา และได้ลักสิ่งของของเราไป เวรของชนเหล่านั้นย่อมสงบระงับ เพราะว่าในกาลไหน ๆ เวรทั้งหลายในโลกนี้ย่อมไม่ระงับด้วยเวร แต่ระงับด้วยการไม่จองเวร นี่เป็นธรรมเก่า พระเจ้าพรหมทัตเลื่อมใสจึงได้พระราชทานพระธิดาให้และให้ปกครองทั้งแคว้นกาสิและโกศลสืบมา (ขุ.ชา.ปญจก.(ไทย) ๒๗/๑๑๐/๒๒๐)

ที่จงกรม : สถานที่สำหรับเดินกำหนดอารมณ์กัมมภูฐาน, ที่สำหรับเดิน, สถานที่แห่งหนึ่งที่กำหนดไว้สำหรับเดินจงกรม, หมายถึงทางเดินที่ราบเรียบ เหมาะสำหรับปฏิบัติธรรม ดังคำในมหาวรรคว่า พระผู้มีพระภาคเสด็จลุกขึ้นจงกรมอยู่ ณ ที่แจ้งได้ทอดพระเนตรเห็นสกุลบุตรเดินมาแต่ไกล ครั้นเห็นแล้วจึงเสด็จลงจากที่จงกรมประทับนั่งบนอาสนะที่เขาจัดไว้ (วิ.ม.(ไทย) ๔/๒๖/๓๒), ในจูฬสังกสสูตร กล่าวไว้ว่า สังกสะ นิครนถบุตรเข้าไปหาภิกษุเหล่านั้นถึงที่จงกรมแล้วถามว่า ท่านผู้เจริญบัดนี้ พระสมณโคดมอยู่ ณ ที่ไหน พวกข้าพเจ้าปรารถนาจะพบพระสมณโคดมพระองค์นั้น(ม.ม.(ไทย) ๑๒/๓๕๕/๓๙๑), ในมารตชฌนีสสูตร กล่าวถึงพระมหาโมคคัลลานเถระลงจากที่จงกรมแล้วเข้าไปสู่วิหาร นั่งบนอาสนะที่ปูลาดไว้แล้ว ได้মনสิการโดยแบบ

คายนเฉพาะตน (ม.ม.ไทย) ๑๒/๕๐๖/๕๔๕),ในโฆฎุมุขสูตร กล่าวไว้ว่าเป็นสถานที่สนทนาธรรม ดังคำว่า เมื่อโฆฎุมุขพราหมณ์กล่าวอย่างนี้(ว่าสมณะผู้เจริญ การบวชที่ถูกต้องไม่มีในการบวชนี้ข้าพเจ้ามีความเห็นอย่างนี้) แล้ว ท่านพระอุเทนจึงลงจากที่จิงกรมเข้าไปยังวิหาร แล้วนั่งบนอาสนะที่ปูลาดไว้ (ม.ม.ไทย) ๑๓/๔๑๒/๕๑๖)

ที่ตั้ง : สถานที่กำหนดจุดไว้, ที่สำหรับวางสิ่งของไว้, ที่กำหนดไว้ ดังคำในจักกวัตติสูตร ที่พระเจ้าทัฬหะนิรมีรับสั่งกับราชบุรุษคนหนึ่งในขณะที่ท่านเห็นจักรแก้วอันเป็นทิพย์ถอยเคลื่อนจากที่ตั้ง ฟังบอกแก่เราทันที ราชบุรุษนั้นทูลรับสนองพระราชดำรัสแล้ว เมื่อเวลาล่วงไปหลายพันปี ราชบุรุษนั้นได้เห็นจักรแก้วอันเป็นทิพย์ถอยเคลื่อนจากที่ตั้ง จึงเข้าไปเฝ้าท้าวเธอกราบทูลว่า ขอเดชะ ขอพระองค์ทรงทราบเถิด จักกรแก้วอันเป็นทิพย์ของพระองค์ถอยเคลื่อนจากที่ตั้งแล้ว (ที.ปา.ไทย)๑๑/๘๒/๖๐,๘๘/๖๕,๘๙/๖๖)

ที่ตั้งแห่งกิเลส : ร่างกาย,ตัวตน,อวัยวะเป็นที่รวมของขันธอายตนะและธาตุ หมายถึงร่างกายซึ่งเป็นที่เกิดอารมณ์อันเป็นที่ตั้งแห่งกิเลส ดังคำในมุนีสสูตร ที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า ภัยเกิดจากความเขยชิด ฐลีสือราคะ โทสะ และโมหะ เกิดจากอารมณ์อันเป็นที่ตั้งแห่งกิเลส ความไม่มีกิเลส ไม่มี ความเขยชิดนั้นแล เป็นลักษณะของมุนี (ขุ.สุ.ไทย) ๒๕/๒๑๑/๕๔๙)

อรรถกถาอธิบายว่า ที่ตั้งแห่งกิเลส ในที่นี้หมายถึงขันธ อายตนะ และธาตุ (ขุ.สุ.อ.บาลี) ๑/๒๑๑/๒๘๙)

ที่ต้านทาน : ฟังพาได้,อาศัยได้,ช่วยเหลือได้ หมายถึงบุญกุศลที่ได้บำเพ็ญไว้ ดังคำในมหาวิงค์ที่พวกภิกษุฉัพพัคคีย์เข้าไปหาอุบาสกกล่าวว่า อุบาสก ท่านทำคุณงามความดี ทำที่ต้านทานความขลาดกลัวไว้แล้ว ไม่ได้ทำชั่ว ไม่ได้ทำบาปหยาบเข้าทารุณอะไรไว้ (วิ.มหา.ไทย) ๑/๑๖๘/๑๓๙), ดังคำในจูฬสัจจสูตรว่า สัจจะ นิครนถบุตรตจใจกลัวจนขนพองสยองเกล้า แสงหาพระผู้มีพระภาคเป็นที่ต้านทาน เป็นที่ป้องกัน เป็นที่พึ่ง (ม.ม.ไทย) ๑๒/๓๕๗/๓๙๔),ในมหา นิทเทสกล่าวไว้ว่า มุ่งหวังภพ คือที่ต้านทาน ที่ปกป้อง ที่พึ่ง ที่ดำเนินไป ที่ไปสู่จุดหมาย สำหรับตน(ขุ.ม.ไทย) (๒๙/๑๗๒/๔๙๐),ในปฏิสัมภิทามรรคกล่าวไว้ว่า โลกไม่มีที่ต้านทาน ไม่ เป็นใหญ่ (ขุ.ป.ไทย) ๓๑/๑๑๗/๑๗๙),ในอปทานกล่าวไว้ว่า พระพุทธเจ้าพระองค์นั้น ทรงเป็นที่พึ่งของบรรดาผู้กลัวภัย เป็นที่ต้านทานของบรรดาผู้ถึงสรณะ (ขุ.อป.ไทย)๓๒/๒๕๑/๖๑๕)

ที่ทำการลับ : ป่าที่มีสภาพเงียบสงัดจากผู้คน,หมายถึงเสนาสนะเงียบเหมาะแก่การปฏิบัติธรรม, ในอุทุมพริกสูตรกล่าวไว้ว่า พระผู้มีพระภาค ทรงใช้เสนาสนะ เป็นป่าละเมาะ และป่าทึบ อันสงัด มีเสียงน้อยมีเสียงอีกทีก็น้อย ปราศจากการสัญญาจรไปมาของผู้คน ควรเป็นสถานที่ทำการลับของมนุษย์ควรแก่การหลีกเร้น (ที.ปา.ไทย) ๑๑/๕๒/๓๖), ในธัมมเจติยสูตร กล่าวไว้ว่า พระเจ้าปเสนทิโกศล พระราชดำเนินพักผ่อนไปมาในอุทยาน ได้ทอดพระเนตรเห็นหมู่ไม้ล้วนน่าร่มรื่น ชวนให้เกิดความเพลินใจมีเสียงน้อย มีเสียงอีกทีก็น้อย ปราศจากการสัญญาจรไปมาของผู้คน ควรเป็นสถานที่ทำการลับของมนุษย์ สมควรเป็นที่หลีกเร้น(ม.ม.ไทย) ๑๓/๓๖๔/๔๕๐), ในโคปกโมคคัลลานสูตร กล่าวถึงเวฬุวันไว้ด้วยว่าเป็นที่รื่นรมย์ มีเสียงน้อย มีเสียงอีกทีก็น้อยปราศจากการสัญญาจรไปมาของผู้คน ควรเป็นที่ทำการลับของมนุษย์ สมควรเป็นที่หลีกเร้น (ม.อุ.ไทย) ๑๔/๘๓/๙๓)

ที่นอนสูงและที่นอนใหญ่:เตียงมีเท้าเกินประมาณ,เครื่องลาดทำด้วยขนแกะวิจิตรด้วยลวดลายเครื่องลาดทำด้วยขนแกะสีขาว เครื่องลาดทำด้วยขนแกะลายดอกไม้เป็นต้น,(อง.ตึก.(ไทย) ๒๐/๖๔/๒๔๙), ในสิกขาบทกถา กล่าวถึงศีลของสามเณรข้อที่ ๙ ดังคำว่า พระผู้มีพระภาครับสั่งว่า ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตสิกขาบท ๑๐ แก่สามเณร และให้สามเณรศึกษาในสิกขาบท๑๐นั้น คือ (๑) เจตนางดเว้นจากการฆ่าสัตว์ ... (๙) เจตนางดเว้นจากที่นอนสูงและที่นอนใหญ่(วิ.ม.(ไทย) ๔/๑๐๖/๑๖๙),ในเวณาคปุรสูตร กล่าวถึงที่นอนสูงและที่นอนใหญ่ ๓ คือ (๑) ที่นอนสูงและที่นอนใหญ่ที่เป็นของทิพย์ (๒) ที่นอนสูงและที่นอนใหญ่ที่เป็นของพรหม (๓) ที่นอนสูงและที่นอนใหญ่ที่เป็นของพระอริยะ(อง.ตึก.(ไทย) ๒๐/๖๔/๒๔๙),ในขุททกปาฐะกล่าวไว้ว่า ข้าพเจ้าขอสมათานสิกขาบทคือเจตนางดเว้นจากการนอนบนที่นอนสูงและที่นอนใหญ่ (ขุ.ข.(ไทย) ๒๕/๒/๓)

ที่นั่ง : อาสนะ, บริเวณพื้นที่สำหรับนั่งที่ใดที่หนึ่ง, ในมหาวิงค์กล่าวไว้ว่า พระเจ้าพิมพิสารจอมทัฬหกรรมเจ้าผู้เสด็จเข้าไปหาพระเถระจนถึงที่นั่ง ทรงอภิวาทแล้วประทับนั่ง ณ ที่สมควร (วิ.มหา.(ไทย) ๒/๖๒๑/๒๔๑),หรือดังคำว่า พราหมณ์คนหนึ่งที่นั่งบนอาสนะต่ำสอนมนต์แก่ผู้นั่งบนอาสนะสูง ก็เชื่อว่ามิใช่ผู้ประพฤติธรรม(วิ.มหา.(ไทย) ๒/๖๔๗/๗๒๖),ในมหาวรรค กล่าวไว้ว่า ธรรมจักขุอันปราศจากธุลีปราศจากมลทินได้เกิดแก่พราหมณ์ คหบดีชาวมคธ ๑๑ นหุตซึ่งมีพระเจ้าพิมพิสารเป็นประมุข ณ ที่นั่นนั้นแล (วิ.ม.(ไทย) ๔/๕๖/๖๘), ในปาฎีกสูตร กล่าวถึงนักบวชเปลือยปาฎีกบุตร ขบศีระชะอยู่ ณ ที่นั่นเอง ไม่อาจลุกจากที่นั่งได้ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๒/๑๘),ในอุปลิวาสสูตร กล่าวถึงอุบาลีคหบดีซึ่งชื่นชมยินดีพระภาสิตของพระผู้มีพระภาค แล้วลุกจากที่นั่งถวายอภิวาทพระผู้มีพระภาค (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๗๐/๖๖)

ที่ปเจตีย์ :เจดีย์ที่จุดประทีป หมายถึงเจดีย์ที่คนจุดประทีปถวายเป็นเครื่องสักการบูชา ดังคำในมหาปริวารเถราปทานที่พระมหาปริวารเถระเล่าประวัติอดีตชาติของตนไว้ตอนหนึ่งว่า ในสมัยพระพุทธเจ้าพระนามว่าวิปัสสี ข้าพเจ้า(เป็นยักษ มียักษบริวารประมาณ ๘๔,๐๐๐ คน) ออกจากนครแล้วได้ไปที่ปเจตีย์ ได้เห็นพระพุทธเจ้า ผู้ปราศจากธุลีคือกิเลส ผู้สมควรรับเครื่องบูชา (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๒/๒๖๑)

ที่พายกเถราปทาน:ประวัติในอดีตชาติของพระที่พายกเถระซึ่งท่านเถระประกาศประวัติในอดีตชาติของตนไว้ว่า ในอดีตชาติกัปที่ ๙๔ ท่านได้ถวายประทีป ๕ ดวง (แต่พระพุทธเจ้าพระนามว่าสิทธัตถะ) เพราะผลแห่งทานนั้น ท่านไม่รู้จักทุกขเลย ในกัปที่ ๕๕ ท่านได้เกิดเป็นพระเจ้าจักรพรรดิผู้มีพละานุภาพมาก ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๔/๔๒๖)

ที่ประชุม :ที่ชุมนุมของคน, ที่นัดพบกัน,สภา,หมายถึงสถานที่สำหรับประชุม ดังคำในมหาวิงค์ว่า ภิกษุทั้งหลายรังเกียจการนำเสนาสนะเครื่องใช้สอยไปโรงอุโบสถบ้าง ที่ประชุมบ้าง จึงนั่งบนพื้นดิน เนื้อตัวและจีวรจึงเปื้อนฝุ่น (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๑๕๗/๑๓๐)

ที่ประหาร :สถานที่สำหรับลงมือฆ่า,สถานที่ตายของนักโทษ,ที่เป็นที่ตายของอาชญากร, แดนประหาร ดังคำในอัครคณฺยสูตรว่า เมื่อนำสัตว์ที่จะถูกฆ่าไปสู่ที่ประหาร มนุษย์เหล่าอื่นก็จะขว้างฝุ่นใส่บ้าง ขว้างขี้เถ่าใส่บ้าง ขว้างมูลโคใส่บ้าง (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๑๒๖/๙๓)

ทีปังกร, พระพุทธเจ้า : พระพุทธเจ้าพระองค์หนึ่ง, เป็นพระพุทธเจ้าที่ทรงพยากรณ์สุเมธดาบสว่าจะได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าในอนาคต, ในพุทธวงศ์กล่าวว่าเป็นพระพุทธเจ้าที่อุบัติในกัปเดียวกัน ๔ พระองค์ ดังคำว่า ในกัปอันประมาณมิได้นับจากภัทรกัปนี้ไป ได้มีพระพุทธเจ้าทรงเป็นผู้นำวิเศษ ๔ พระองค์ คือพระตมัทธังกรสัมมาสัมพุทธเจ้า ๑ พระเมธังกรสัมมาสัมพุทธเจ้า ๑ พระสรณังกรสัมมาสัมพุทธเจ้า ๑ และพระทีปังกรสัมมาสัมพุทธเจ้า ๑ พระชินเจ้าเหล่านั้นเสด็จอุบัติขึ้นในกัปเดียวกัน (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๑/๗๒๑)

ทีปังกรพุทธวงศ์ : ว่าด้วยพระประวัติของพระทีปังกรพุทธเจ้าพระผู้มีพระภาคทรงเล่าว่า นับถอยหลังจากกัปนี้ไป ๔ อสงไขย ๑๐๐,๐๐๐ กัป พระทีปังกรพุทธเจ้าประสูติในกรุงรัมมวดี พระชนกพระนามว่าพระเจ้าสุเทพ พระชนนีพระนามว่าสุเมธา พระมเหสีพระนามว่าพระท่านปทุมมา พระโอรสพระนามว่าอสุภขันธ์กุมาร ครองขรवासอยู่ ๑๐,๐๐๐ ปี ทรงเห็นนิมิต ๔ คือคนแก่ คนเจ็บ คนตาย และสมณะ จึงเสด็จออกผนวชด้วยราชพาหนะ คือ ช้าง บำเพ็ญเพียรอยู่ ๑๐ เดือน จึงตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าภายใต้ต้นไม้เลียบ พระสุมังคลเถระและพระติสสเถระเป็นคู่อัครสาวก พระสาครเถระเป็นพุทธ-อุปัฏฐาก พระนันทาเถรีและพระสุนันทาเถรีเป็นคู่อัครสาวิกา ตปุสสอุบาสิกและภัลลิกอุบาสิกเป็นคู่อัครอุปัฏฐาก สิริมาอุบาสิกาและโสณาอุบาสิกาเป็นคู่อุปัฏฐายิกา ในกัปนี้มนุษย์มีอายุชั้ย ๑๐๐,๐๐๐ ปี และพระองค์ก็มีพระชนมายุประมาณนั้น (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๑/๕๙๒)

ทีปายนดาบส : ชื่อดาบสองค์หนึ่ง ที่สงบระงับ ฝึกตนแล้ว มีปรากฏในมณฑลพิชชาดก ดาบสรูปนี้เคยกล่าวกับกัณหดาบสว่าเป็นคนโง่จริงหนอ เหมือนกับเด็กใบน้ำลาย ออกบวชด้วยศรัทธาแล้วยังกลับไปหาสิ่งนั้นอีก (ส่วนเรา) รังเกียจวาทะเช่นนี้ ถึงไม่พอใจก็ยังไม่ประพฤติพรหมจรรย์ซึ่งเป็นฐานะที่วิญญูชนสรรเสริญและเป็นฐานะของสัตบุรุษ จึงบำเพ็ญบุญแม้อย่างนี้ (ขุ.ชา.ทสก.(ไทย) ๒๗/๖๕/๓๓๓)

ทีปชาดก : ชาดกว่าด้วยเสือเหลือง พระพุทธเจ้าตรัสเล่าว่า เมื่อครั้งที่พระองค์ยังเป็นพระโพธิสัตว์ เสวยพระชาติเป็นบุตรเศรษฐี เจริญวัยแล้วได้สละทรัพย์ออกบวชเป็นฤาษีเจริญมาน สมบัติอยู่ในป่าหิมพานต์ ต่อมาได้มาสร้างอาศรมอยู่ใกล้เมือง วันหนึ่งท่านเห็นแม่แพะหลงฝูงตัวหนึ่งพยายามจะรักษาชีวิตของตนจากเสือเหลือง เมื่อเผชิญหน้ากัน มันจึงทักขึ้นก่อนว่า คุณลุง ลำบากไหม ยังพอกินได้สะดวกไหม สบายดีไหม แม่ของฉันได้ถามถึงความสุขของคุณลุง พวกเราอยากให้คุณลงมีความสุข ฝ่ายเสือเหลืองกล่าวว่า นี่แน่ะ เจ้าแพะน้อย เจ้าเหยียบหางของเราอยู่ วันนี้ เจ้าคงคิดชิวจะรอดพ้นจากความตายด้วยการพูดว่า คุณลุง แพะน้อยตกใจมากยิ่งขึ้นจึงกราวว่า ก็ลงหันหน้าไปทางทิศตะวันออก หนูเดินมาข้างหน้าของคุณลุง ทางของคุณลุงก็อยู่ข้างหลัง หนูจะเหยียบหางคุณลุงได้อย่างไรเล่า เสือเหลืองแสดงอำนาจต่อไปว่า ทางของเราแผ่ครอบคลุมไปตลอดทวีปทั้งสี่ รวมทั้งมหาสมุทรและป่าไม้ภูเขา เจ้าจะหลบหางของเราได้อย่างไร แพะน้อยกล่าวด้วยความสะอึกกลัวหวงจะเอาตัวรอดว่า เมื่อก่อน พ่อแม่และพี่ชายของหนูก็ได้บอกเรื่องนี้แก่หนูไว้เหมือนกันว่า ทางของสัตว์ที่ดุร้ายนั้นยาว หนูจึงได้เล็งมาทางอากาศ เสือเหลืองจึงแสดงนิสยอันธพาลต่อไปว่า เจ้าแพะน้อย ก็ฝูงสัตว์เห็นเจ้าเหาะมาทางอากาศจึงได้หนีไป เจ้าทำให้อาหารของเราพินาศแล้ว แพะน้อยได้ฟังอย่างนั้นก็ตกใจกลัวตายจึงอ้อนวอนว่า คุณลุง ท่านอย่าได้ทำกรรมหยาบช้ำอย่างนี้เลย ท่านจงให้ชีวิต

แก้วนัดเกิด ในขณะที่แม่แพะกำลังอ่อนวอนขอชีวิตอยู่นั่นเอง เสือเหลืองได้ตะครุบแม่แพะกินเสียแล้ว (ช.ชา.อภฺรฐก.(ไทย) ๒๗/๘๘/๒๙๙)

ที่เป็นเดน, ภัตตาหาร : อาหารที่เหลือไม่ต้องการแล้ว หมายถึงสิ่งที่เหลือเลือกแล้วทิ้งแล้ว ไม่ต้องการแล้วเป็นต้น ดังคำในวินิตวัตถุว่า พระพุทธเจ้าตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุฉันเนื้อที่เป็นเดนหมาใน ไม่ต้องอาบัติ (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๑๔๐/๑๐๘), ในมหาวิภังค์อธิบายไว้ว่า ที่ชื่อว่า ที่เป็นเดน คือ (๑) ของที่ภิกษุทำให้เป็นกบปียะแล้ว (๒) ของที่ภิกษุรับประเคนแล้ว (๓) ของที่ภิกษุยกขึ้นส่งให้แล้ว (๔) ของที่อยู่ในหัตถบาส (๕) ของที่ภิกษุฉันแล้ว (๖) ของที่ภิกษุฉันแล้วบอกห้าม แต่ยังไม่ลุกจากอาสนะ (๗) ของที่ภิกษุกล่าวว่า “ทั้งหมดนั้นพอแล้ว” (๘) ของเป็นเดนภิกษุเป็นไข้ นี่ชื่อว่าที่เป็นเดน (วิ.มหา.(ไทย) ๒/๒๓๙/๓๙๖), ในภิกษุณีวิภังค์อธิบายว่า คำว่า ที่ชื่อว่าของเป็นเดน ตรัสหมายถึงอามิสที่เป็นเดน กระจกเป็นเดน หรือน้ำเป็นเดน (วิ.ภิกษุณี.(ไทย) ๓/๘๓๐/๑๕๐)

ที่พัก, ที่พักอาศัย : สถานที่อยู่ชั่วคราว, สถานที่อาศัยชั่วคราว, ที่อยู่ไม่นาน, ที่พักแรมอยู่ไม่นาน ดังคำว่า พระสารีบุตรเถรครั้นเวลาเย็นจึงออกจากที่พักเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๑๘/๑๑) หรือดังคำในธัมมเจติยสูตรว่า ช่างไม้ชื่อปุราณะเหล่านี้ เข้าพักในที่พักอันแคบแห่งหนึ่ง (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๓๗๓/๔๕๗), ๑๕/๔๒/๕๘, เป็นเหตุแห่งการสร้างบุญอย่างหนึ่งในบุญ ๑๐ อย่าง เช่นการให้ที่พัก (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๓๕๒/๓๕๖, ๓๕๓/๓๕๖, ๓๕๔/๓๕๖, ๓๕๕/๓๕๖, ๓๕๖/๓๕๖, ๔๑๗/๓๖๑, ๔๑๘/๓๖๑, ๔๑๙/๓๖๑, ๔๒๐/๓๖๑, ๔๒๑/๓๖๑, ๕๒๓/๓๖๗, ๕๒๔/๓๖๗, ๕๒๕/๓๖๗, ๕๒๖/๓๖๗, ๕๒๗/๓๖๗, ๖๐๐/๓๗๑, ๖๐๑/๓๗๑), ในกถาวัตถุ ก็กล่าวไว้ ดังคำว่า บุคคลบางคนในโลกนี้ ย่อมให้ข้าว น้ำ ผ้า ยาน ดอกไม้ ของหอม เครื่องลูบไล้ ที่นอน ที่พัก เครื่องประทีป (อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๔๘๑/๕๑๑, ๔๘๖/๕๑๕) คำว่า ที่พักอาศัย หมายถึงสถานที่พักอยู่อาศัย, สถานที่พักอยู่ชั่วคราว, ที่มาอยู่อาศัยพึ่งพา ดังคำว่า ชนเหล่าใด...ให้ที่พักอาศัยบุญย่อมเจริญแก่ชนเหล่านั้น (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๔๗/๖๑), ดังคำว่า ผู้ให้ที่พักอาศัย ชื่อว่าให้ทุกสิ่งทุกอย่าง (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๔๒/๕๘) อรรถกถาอธิบายว่า คำว่าที่พักอาศัย แปลมาจากคำว่า อาวาสถ หมายถึงที่พักอาศัย คือที่พักอาศัยติดบ้านประตู (กงขา.อ. (บาลี) ๓๘๗)

ที่พำนัก : สถานที่อาศัยอยู่, ที่พึ่งพาอาศัย, ที่พักพิง, ที่มาอาศัยอยู่ชั่วคราว ดังคำในมหาบรรคว่า มหาอมาตย์รับสนองพระราชดำรัสแล้ว ออกเดินทางพร้อมด้วยเสนา ๔ เหล่าไปยังเมืองภัททิยะเข้าไปหาเมณฑกคหบดีถึงที่พำนัก (วิ.ม.(ไทย) ๕/๒๙๗/๑๒๒) ในปาสาทิกสูตร กล่าวถึงนิครนถ์ นาฏบุตรถึงแก่กรรม เพราะการถึงแก่กรรมของนิครนถ์นาฏบุตรนั้น พวกนิครนถ์จึงแตกกัน เกิดแยกเป็น ๒ พวก ต่างบาดหมางกัน ...ทั้งนี้เพราะธรรมเนียมที่นิครนถ์ นาฏบุตรกล่าวไว้ไม่ดี...ไม่เป็นไปเพื่อความสงบระงับเป็นธรรมเนียมที่ผู้มีใจพระสัมมาสัมพุทธเจ้าประกาศไว้ เป็นธรรมเนียมที่มีที่พำนักถูกทำลายแล้ว (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๑๖๔/๑๒๕, ๑๖๕/๑๒๖), ในสมณสังจสูตร กล่าวไว้ว่า พระผู้มีพระภาคเสด็จเข้าไปหาปริพาชกทั้งหลายถึงที่พำนัก ประทับนั่งบนพุทธอาสน์ที่ปูลาดไว้ (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๖๕/๑๖๔) ; ที่พึ่ง ดังคำอุทฺธิปัญญชาดก ว่า การที่สัตบุรุษทั้งหลายกำจัดความสงสัยของคนผู้นั้นได้ นั้นแหละนับว่าเป็นที่พึ่งที่พำนักของเขา (ช.ชา.ทสก.(ไทย) ๒๗/๑๕๒/๓๔๗)

อรรถกถาอธิบายว่า ที่พำนักถูกทำลายแล้ว หมายความว่านิครนถ์ นาฏบุตรเป็นที่พำนักของเหล่าสาวก เมื่อเขาถึงแก่กรรมแล้ว เหล่าสาวกจึงหมดที่พึ่งพึ่ง ธรรมของเขาก็เหมือนสูญสิ้นไปด้วย (ที.ปา.อ. (บาลี)๑๖๔/๙๔),ในอรรถกถาธรรมบทกล่าวไว้ว่า คำว่า ที่พำนัก หมายถึงคติ ซึ่งเป็นที่พำนัก หรือเป็นสรณะ (ขุ.ธ.อ. (บาลี)๘/๗๔)

ที่พึ่ง : ที่ไปอาศัยผู้อื่นอยู่,สถานที่ไปขอความช่วยเหลือ,ที่พักอาศัย,ที่พักพึ่ง, ดังคำว่า ป่าใหญ่เป็นที่พึ่งของหมู่มฤค (วิ.ป.(ไทย) ๘/๓๓๙/๕๑๘), หรือดังคำในโศภนทัณชสูตร ว่า ทวยเทพหลายพันองค์ถวายชีวิต ขอถึงพระสมณโคดมเป็นที่พึ่ง (ที.สี.(ไทย) ๙/๓๐๔/๑๑๔),และบุตรที่ได้ชื่อว่าเป็นที่พึ่งของคนในโลกนี้ ดังคำในวัตตสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า บุตรเป็นที่พึ่งของมนุษย์ทั้งหลาย (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๕๕/๖๙),ในเขตตูปทสูตร กล่าวถึงภิกษุเป็นมีพระพุทธรูปเจ้าเป็นที่พึ่ง ดังคำว่า ภิกษุและภิกษุณีเหล่านั้น มีเราเป็นที่พึ่งมีเราเป็นที่อาศัย มีเราเป็นที่ต้านทาน มีเราเป็นสรณะอยู่ (ส.ส.พ.(ไทย) ๑๘/๓๕๙/๔๐๕, ๓๕๙/๔๐๖),ในมหาปริณิพพานสูตรและคิลานสูตร พระพุทธรูปเจ้าตรัสสอนให้มีตนเป็นที่พึ่ง ดังที่พระพุทธรูปเจ้าตรัสไว้ว่า อานนท ภิกษุเหล่าใดเหล่าหนึ่งในบัดนี้ก็ดี ในเวลาที่เราล่วงไปก็ดี จักมีตน เป็นเกาะ มีตนเป็นที่พึ่ง ไม่มีสิ่งอื่นเป็นที่พึ่ง มีธรรมเป็นเกาะ มีธรรมเป็นที่พึ่งไม่มีสิ่งอื่นเป็นที่พึ่งอยู่ ภิกษุเหล่านั้นจักเป็นผู้เลิศกว่าภิกษุผู้ใคร่ต่อการศึกษา ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๖๓-๑๖๕/๑๐๙-๑๑๑,ส.ม.(ไทย) ๑๙/๓๗๕/๒๒๔),ที่พึ่งที่เลิศที่สุดก็คือพระอรหันต์ผล ดังคำว่า พระผู้มีพระภาคตรัสพระคาถานี้แก่ภิกษุทั้งหลายดังนี้ คนมีปัญหาพึ่งทำที่พึ่งดุจเกาะที่น้ำท่วมไม่ถึง (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๑๖๐/๘๒) ; กุศลกรรม ดังคำที่พระผู้มีพระภาคตรัสแก่บุตรของคนฆ่าโคผู้แก่เฒ่าว่า ท่านนั้นจงทำที่พึ่งแก่ตนเอง (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๒๓๖/๑๐๖)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ที่พึ่ง หมายถึงคติ (ที.ม.อ. (บาลี) ๓๓/๓๗), คำว่า ที่พึ่งดุจเกาะที่น้ำท่วมไม่ถึง หมายถึงอรหันต์ผลที่น้ำ คือ โฆษะ ๔ (กามภพ ภิณฺฐิ และอวิชชา) ท่วมไม่ถึง (ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๒/๘๓) จุฬป็นถวัตต,คำว่า ที่พึ่ง หมายถึงกุศลกรรม (ขุ.ธ.อ. ๗/๕) โคฆาตกปุตตวัตต

ที่พึ่งชั้นสูง:ที่อาศัยชั้นสูงสุด,ที่เป็นหลักของการปฏิบัติธรรม ที่ประเสริฐสุด หมายถึงโลกุตตรมรรคหรืออริยมรรค ดังคำในอุทุมพริกสูตรที่โคธปริพาชกทูลถามว่า ธรรมอะไรที่พระผู้มีพระภาคทรงใช้แนะนำเหล่าสาวก ทำให้เหล่าสาวกที่พระผู้มีพระภาคทรงแนะนำแล้ว ถึงความเบาใจ ปฏิญาณอาทิพรหมจรรย์ อันเป็นที่พึ่งชั้นสูง (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๕๔/๓๗, ๕๕/๓๘, ๕๖/๓๘, ๗๔/๕๓)

อรรถกถาอธิบายว่า ที่พึ่งชั้นสูง หมายถึงเป็นที่อาศัยชั้นสูงสุด ประเสริฐที่สุด (ที.ปา.อ. (บาลี) ๕๔/๑๙)

ที่มั่น : ที่มีความมั่นคง หมายถึงที่ตั้งมั่น,ที่ที่มั่นคง ดังคำในโลหิจจสูตรที่โลหิจจพราหมณ์ กล่าวไว้ว่า ข้าพระองค์กำลังจะตกเหวคืออนรก แต่ท่านพระโคดมช่วยจุดให้กลับขึ้นมายืนอยู่บนที่มั่น (ที.สี.(ไทย) ๙/๕๑๗/๒๒๙),ในกถาวัตต พระสกวาทีกกล่าวถึงที่มั่นมี ๒ อย่าง ซึ่งพระปรวาทีกกล่าวไว้ไม่เป็นเช่นนั้น (อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๓๕๓/๓๓๖)

ที่ไม่เป็นเดน, ภัตตอาหาร : โภชนะที่ไม่เหลือเฟือ, โภชนะที่ยังไม่ได้ทำติเรกวินัย คือยังไม่ได้ทำให้เป็นเดน ดังคำในมหาวิภังค์ว่า ที่ชื่อว่าที่ไม่เป็นเดน คือ (๑) ของที่ภิกษุยังมีได้ทำให้เป็นกัปปิยะ(๒)

ของที่ภิกษุยังมีได้รับประเคน (๓) ของที่ภิกษุยังมีได้ยกขึ้นส่งให้(๔) ของที่อยู่นอกหัตถบาสน (๕) ของที่ภิกษุยังมีได้นั้น (๖) ของที่ภิกษุฉันแล้วบอกห้าม ลูกจากอาสนะแล้ว (๗) ของที่ภิกษุ ยังมีได้กล่าวว่ “ทั้งหมดนั้นพอแล้ว” (๘) ของไม่เป็นเดนภิกษุเป็นใช้ นี้ชื่อว่าที่ไม่เป็นเดน (วิ.มหา.(ไทย) ๒/๒๓๙/๓๕๖, ๒๔๔/๔๐๑),ในคัมภีร์ปริวาร กล่าวไว้ว่า ภัตตาหารที่ไม่เป็นเดน มี ๘ อย่างเช่นกัน (วิ.ป.(ไทย) ๘/๓๒๘/๔๘๗)

อรรถกถาอธิบายว่า ที่ไม่เป็นเดน, โภชนะที่ไม่เหลือเพื่อ, โภชนะที่ยังมิได้ทำอติเรกวินัย คือพระวินัยธรรมยังมิได้ทำให้เป็นเดนว่า “อลเมตฺ สพฺพํ ทั้งหมดนั้นพอแล้ว” (วิ.อ.(บาลี) ๒/๓๖๖, วชิร.ฎีกา (บาลี) ๔๐๘), อติเรโก โหตีติ อติริตโต โหติ อติริตต ที่ไม่เป็นเดน หมายถึง เหลือเพื่อ อติริตต ที่ไม่เป็นเดน จึงหมายถึงไม่เหลือเพื่อ (ปฏิส.อ. (บาลี) ๒/๓๐๗)

ที่เร้น,ที่เร้นลับ : คำว่า ที่เร้น หมายถึงที่หลบให้ลับตาคน, แฝง, เช่น เร้นกายเข้าไปในความมืด เร้นเข้าไปในถ้ำไม่ให้คนเห็น,สถานที่หลีกเลี่ยงให้พ้นจากผู้คนเพื่อหาความวิเวก เช่น พระภิกษุหลีกเลี่ยงไปเร้นอยู่ในป่า; คำว่า ที่เร้นลับ ในภาษาไทย หมายถึง ปารก, มักเป็นที่กระทำกิจของพวกโจร ดังคำในชาดกตอนหนึ่งว่า พราหมณ์ โจรทั้งหลายมีความประสงค์การลักทรัพย์ผู้อื่นนิยมที่เร้นลับ มั่นใจในศัสตราต้องการที่มีดี มีผู้อื่นไม่เห็นเป็นที่สุด (อง.ฉก.ก.(ไทย) ๒๒/๕๒/๕๒๒), ในทางพระพุทธศาสนา หมายถึงกรรมคือมิจฉาทิฎฐิ ซึ่งเหลือรู้เหลือเห็น เหลือที่จะเข้าใจ ดังคำในมหาโจรสสูตร ที่กล่าวไว้ว่าภิกษุชั่วในธรรมวินัยนี้เป็นมิจฉาทิฎฐิ ประกอบด้วยอันทคาหิกทิฎฐิ ภิกษุชั่วอาศัยกรรมที่เร้นลับ (อง.ติก.(ไทย) ๒๐/๕๑/๒๑๒, อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๑๐๓/๑๗๙),ในวิภังค์ กล่าวถึงที่เร้นลับ หมายถึงเสนาสนะ ดังคำว่า ที่เร้นลับ ถ้ำ โคนไม้ .... ที่ทั้งหมดนี้ชื่อว่าเสนาสนะ (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๕๒๗/๓๙๔), ในกถาวัตถุ กล่าวถึงที่เร้นมี ๒ อย่าง (อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๓๕๓/๓๓๖),ดูประกอบใน(อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๙๓/๑๔๙)

อรรถกถาอธิบายว่า อันทคาหิกทิฎฐิ หมายถึงความเห็นผิดแล่นไปสุดโต่งข้างใดข้างหนึ่ง มี ๑๐ ประการ คือเห็นว่า (๑) โลกเที่ยง (๒) โลกไม่เที่ยง (๓) โลกมีที่ สุด (๔) โลกไม่มีที่ สุด (๕) ชีวะกับสรีระ เป็นอย่างเดียวกัน (๖) ชีวะกับสรีระเป็นคนละอย่าง (๗) หลังจากตายไป ตถาคตเกิดอีก (๘) หลังจากตายไปตถาคตไม่เกิดอีก(๙) หลังจากตายไปตถาคตเกิดอีกก็ใช่ ไม่เกิดอีกก็ใช่ (๑๐) หลังจากตายไป ตถาคตเกิดอีกก็ไม่ใช่ ไม่เกิดอีกก็ไม่ใช่ (อง.ติก.อ. (บาลี) ๒/๕๑/๑๕๖)

ที่ลับ : ที่ลับตาคน,ที่อยู่ในที่พันตา, ที่อยู่ในที่ซึ่งแลไม่เห็น เช่น ที่ลับ, ที่ปกปิดหรือควรปกปิด เช่น ห้องลับดังที่พระอุปัชฌาย์ทศกัณฐ์ได้ไปเรือนของสหายแล้วได้นั่งในที่ลับกับภรรยาของสหาย นั้นสองต่อสอง (วิ.มหา.(ไทย) ๒/๒๘๙-๒๙๑/๔๓๔-๔๓๕), หรือดังคำในมหาวิภังค์ว่า อสัทธรรม ซึ่งเป็นประเวณีของชาวบ้าน มารยาทของคนชั้นต่ำ กิริยาชั่วหยาบ มีน้ำเป็นที่สุด เป็นกิจที่จะต้องทำในที่ลับ ต้องทำกันสองต่อสอง นี้ชื่อว่าเมถุนธรรม (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๕๕/๘๒), ในปฐมมกุฎปกสูตร กล่าวถึง ภิกษุผู้เข้าไปสู่ตระกูล มีโทษ ๕ ประการนี้ เช่น ต้องอาบัติเพราะนั่งในที่ลับ (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๒๒๕/๓๖๗),ในมหาวิภังค์ กล่าวอธิบายว่า คำว่า ที่ลับ หมายถึง ที่ลับตาและที่ลับหู (วิ.มหา.(ไทย) ๒/๒๙๑/๔๓๔),ในสุดตนิบาต กล่าวไว้ว่า คำว่าที่ลับ หมายถึงที่พันสายตา อยู่ในที่ลับรูปเดียว ดังคำว่า พระวังคีสะหลีกเลี่ยงเร้นอยู่ในที่ลับ๒ได้เกิด

ความคิดคำนึงอย่างนี้ว่า พระอุปัชฌาย์ของเราปรินิพพานแล้วหรือว่ายังไม่ปรินิพพาน (ขุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๓๔๕/๕๘๐)

อรรถกถาอธิบายว่าหลักเรือนอยู่ในที่ลับ หมายถึงหลักออกจากหมู่คณะอยู่สงบบนกายและอยู่สงบจิตจากอารมณ์นั้นๆ (ขุ.สุ.อ.(บาลี) ๒/๓๔๖/๑๖๔)

ที่ลับตา : ที่อยู่ในที่มองไม่เห็น, ที่ไม่สามารถมองเห็น, ที่มีวัตถุกำบัง แลเห็นไม่ได้ พอจะทำความเข้าใจได้ ในมหาวิงค์ก้อธิบายว่า คำว่า ที่ลับตา หมายถึง สถานที่ซึ่งเมื่อบุคคลขยิบตา ยกคิ้วหรือผงกศีรษะขึ้น ใครๆ ก็ไม่สามารถเห็นได้ (วิ.มหา.(ไทย) ๒/๒๐๐/๓๖๒, ๒๘๖/๔๓๒, ๒๙๑/๔๓๕)

ที่ลับหู : ที่มองเห็น แต่ไม่ได้ยินเสียง, ที่แจ้งไม่มีอะไรบัง แต่อยู่ห่าง คนอื่นไม่ได้ยิน พอจะพูดเกี่ยวกันได้ในมหาวิงค์ก้อธิบายไว้ว่า คำว่า ที่ลับหู หมายถึงที่ซึ่งไม่มีใครสามารถจะได้ยินถ้อยคำที่พูดกันตามปกติได้ (วิ.มหา.(ไทย) ๒/๒๐๐/๓๖๒, ๒๘๖/๔๓๒, ๒๙๑/๔๓๕)

ที่ว่าง : ที่ไม่มีอะไร, ที่โล่ง, สถานที่ว่างเปล่า, ที่ไม่มีอะไรนอกจากตัวของมันเองที่อ้างถึง ดังคำในมหาบรรค พระพุทธเจ้าตรัสแก่พระสารีบุตรว่า สารีบุตร เธอพึงให้เสนาสนะที่ว่าง (วิ.ม.(ไทย) ๕/๔๖๓/๓๔๗),หรือตั้งคำว่า คนมีฤทธิ์ แสดงฤทธิ์ได้หลายอย่าง เช่น แสดงให้ปรากฏหรือให้หายไปก็ได้ ทะลุฝา กำแพง (และ)ภูเขาไปได้ ไม่ติดขัดเหมือนไปในที่ว่างก็ได้ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๑๕๙/๑๒๐),ในจูฬบรรค กล่าวไว้ว่า เจ้าเชตรราชกุมารได้รับสั่งกับ ท่านอนาถบิณฑิกคหบดีดังนี้ว่า พอเถอะ ท่านคหบดี ที่ว่างตรงนั้น ท่านอย่าลาดเงินเลยให้โอกาสแก่เราบ้าง ส่วนนี้ข้าพเจ้าจะขอร่วมถวายด้วย (วิ.จู.(ไทย) ๗/๓๐๗/๑๑๙)

อรรถกถาอธิบายว่า ที่ว่าง หมายถึงสุญญาคาร ซึ่งเป็นสถานที่ว่าง โอกาสที่เจียบสังัดสถานที่เหมาะแก่การบำเพ็ญอานาปานสติกัมมัฏฐาน (วิ.อ. (บาลี) ๑/๑๖๕/๔๔๔)

ที่วัด : พื้นที่บริเวณของวัด, ที่ซึ่งตั้งวัดตลอดจนเขตของวัดนั้น, ดังคำในมหาวิงค์ก้อว่า ภิกษุกกล่าวต่อเอาที่วัด ต้องอาบัติทุกกฏ ทำให้เจ้าของเกิดความสงสัย ต้องอาบัติอุลลัจจัย หากเจ้าของทอดธุระว่าจะไม่เป็นของเรา ต้องอาบัติปราชิก (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๑๐๓/๘๖)

ที่วินิจฉัย : สถานที่ตัดสินคดี, ศาล หมายถึงที่พิจารณาคดี,สถานที่พิพากษาอรรถคดี ดังคำในอัมมเจติยสูตรที่พระเจ้าปเสนทิโกศล กราบทูลพระพุทธเจ้าว่า หม่อมฉันเป็นราชามหากษัตริย์ผู้ได้รับมูรธาภิเษกแล้วย่อมสามารถที่จะฆ่าคนที่สมควรฆ่า... จะให้เนรเทศคนที่สมควรเนรเทศได้ เมื่อหม่อมฉันนั่งอยู่ในที่วินิจฉัยอรรถคดี ก็ยังมีคนทั้งหลายพูดแทรกขึ้นมาในระหว่าง ๆ (ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๗๐/๔๕๔)

ที่สังัด : ที่สงบเจียบ,ที่เจียบ, ที่เจียบเจียบ,สุญญาคาร หมายถึงสถานที่สงบเจียบเพราะปราศจากเสียงรบกวน ซึ่งเป็นที่มีเสียงน้อย มีเสียงอีกทีก็น้อย ไม่มีคนสัญจรไปมาไม่มีคนพลุกพล่าน เหมาะเป็นที่หลักเรือนเช่นตึกสังัด,ในอุทุมพริกสูตร นิโคธบริพาชก กล่าวปรามาสดูหมิ่นพระพุทธเจ้าว่า พระพุทธองค์ประทับอยู่ ณ ภายในที่สังัด เหมือนโคตบาอดเดินวนเวียนอยู่ ณ ภายในที่สังัดเท่านั้น (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๕๓/๓๖, ๗๕/๕๓)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ที่สังัด หมายถึง เสนาสนะ ๗ อย่าง เว้นป่า และโคนไม้ ได้แก่ (๑) ภูเขา (๒) ซอกเขา(๓)ถ้ำในภูเขา (๔) ป่าช้า (๕) ป่าละเมาะ (๖) ที่โล่งแจ้ง (๗) ลอมฟาง (ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๒๐/๒๔๘,อภ.วิ.(ไทย) ๓๕/๕๐๘/๒๙๔)

ที่สมควร : ที่ควรยิ่ง, เหมาะสมยิ่ง,สถานที่เหมาะสม, ในมหาวิงค์ กล่าวว่ พระอุปนันทคากยบุตร เชี่ยวชาญการแสดงธรรมีกถา บุตรเศรษฐีคนหนึ่งเข้าไปหาท่านถึงที่อยู่ ครั้นถึงแล้วจึงให้ท่าน นั่ง ณ ที่สมควร (วิ.มหา.(ไทย) ๒/๕๑๕/๓๙),ในกัณฑ์กรสูตร กล่าวไว้ว่า สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ใกล้สระโบกขรณีชื่อคัคครา เขตกรุงจัมปา พร้อมกับภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่ นายเปสสะบุตรของควาญช้าง ถวายอภิวาทพระผู้มีพระภาคแล้วนั่ง ณ ที่สมควร (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๑/๑, ๑๘๕/๒๑๕),ในทุติยอุรุเวลสูตรกล่าวไว้ว่า เลือกนั่งที่เหมาะสม ดังคำว่ พราหมณ์จำนวนมากเป็นผู้แก่ ผู้เฒ่าผู้ใหญ่ ผู้ล่วงกาลผ่านวัย เข้ามาหาเราถึงที่อยู่ ได้สนทนาปราศรัยพอเป็นที่บันเทิงใจพอเป็นที่ระลึกถึงกันแล้วนั่ง ณ ที่สมควร (อง.ทุก.(ไทย) ๒๑/๒๒/๓๕)

อรรถกถาอธิบายว่า ที่สมควร (เอกมนต์) ในที่นี้หมายถึงที่เหมาะสม คือ เว้นโทษการนั่ง ๖ ประการ ได้แก่ (๑) โกลเกินไป (๒) โกลเกินไป (๓) อยู่เหนือลม(๔) สูงเกินไป (๕) อยู่ตรงหน้าเกินไป (๖) อยู่ข้างหลังเกินไป (อง.ทุก.อ.(บาลี) ๒/๑๖/๑๕)

ที่สุด : จบ,ปลาย ที่เป็นตอนจบ หมายถึงนิพพาน ซึ่งแปลมาจากคำว่ ปริโยสาน, ในพรหมายสูตร กล่าวไว้ว่า พระองค์ทรงรู้แจ้งโลกนี้พร้อมทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก และหมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ เทวดาและมนุษย์ด้วยพระองค์เอง แล้วทรงประกาศให้ผู้อื่นรู้ตาม ทรงแสดงธรรมมีความงามในเบื้องต้น มีความงามในท่ามกลาง และมีความงามในที่สุด (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๓๘๓/๔๗๒),อย่างมาก, อย่างยิ่งยวด หมายถึงเกินไป ในอรรถวิงค์คสูตร กล่าวไว้ว่า ภิกษุทั้งหลาย มัชฌิมาปฏิบัติไม่เอียงเข้าใกล้ที่สุด ๒อย่างนั้นที่ตถาคตได้ ตรัสรู้แล้ว อันเป็นปฏิปทาก่อให้เกิดจักขุ ก่อให้เกิดญาณ เป็นไปเพื่อความสงบเพื่อความรู้อยิ่ง เพื่อความตรัสรู้เพื่อนิพพาน (ม.อ.(ไทย) ๑๔/๓๒๓/๓๙๑),ทางใดทางหนึ่ง ดังคำในสังยุตตนิกาย เช่น กัจจानโคตตสูตรว่ กัจจานะ โดยมากโลกนี้อาศัยที่สุด ๒ อย่างคือ (๑) ความมี (๒) วามไม่มี (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๑๕/๒๔),ในอเจลกัสสสูตร กล่าวไว้ว่า อเจลกัสสปะได้บรรพชาอุปสมบทในสำนักพระผู้มีพระภาคแล้ว เมื่อบวชแล้วไม่นาน หลีกออกไปอยู่คนเดียว ไม่ประมาท มีความเพียร อุทิศกายและใจอยู่ไม่นานนัก ได้ทำให้แจ้งซึ่งประโยชน์ยอดเยี่ยม อันเป็นที่สุดแห่งพรหมจรรย์ (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๑๗/๒๘),คำว่ ที่สุด หมายถึงข้อปฏิบัติที่ผิดพลาดไม่อาจนำไปสู่ความพ้นทุกข์ได้ ๒ อย่าง คือ (๑) การประกอบตนให้พัวพันด้วยความสุขในกามทั้งหลาย เรียกว่ากามสุขัลลิกานุโยค (๒) การประกอบความเหน็ดเหนื่อยแก่ตนเปล่าหรือการทรมานตนให้ลำบากเปล่า เรียกว่าอตตกิลมณานุโยค,หมายถึงไม่กึ่งกลาง, หย่อนเกินไปและตึงเกินไป, ในธัมมจักกัปปวัตตนสูตร กล่าวถึงที่สุด ๒ อย่างที่บรรพชิตไม่ควรเสพ คือ (๑)กามสุขัลลิกานุโยค (การหมกมุ่นอยู่ด้วยกามสุขในกามทั้งหลาย) เป็นธรรมอันทราม เป็นของชาวบ้าน เป็นของปุถุชน ไม่ใช่ของ พระอริยะ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ (๒) อตตกิลมณานุโยค (การประกอบความเดือดร้อนแก่ตน) เป็นทุกข์ ไม่ใช่ของพระอริยะ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๐๘๑/๕๕๒)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่ ที่สุด ในที่นี้หมายถึงพระนิพพาน (ที.สี.อ. (บาลี) ๑/๑๙๐/๑๕๙) คำว่ ที่สุดแห่งพรหมจรรย์ หมายถึงจุดสุดท้ายของการประพฤติกรรม ในที่นี้หมายถึงอรรหัตถผลอันเป็นจุดหมายสูงสุดแห่งมรรคพรหมจรรย์ (ที.สี.อ. (บาลี) ๔๐๕/๓๐๐)

ที่สุตราตรี : สิ้นสุดของราตรี, จบราตรี, หมายถึงเวลาอยู่จบราตรี, ในที่นี้มุ่งหมายถึงภิกษุต้องอาบัติสังฆาทิเสสมากมาย ในระหว่างกำหนดนับได้ ไม่ได้ปิดไว้ เป็นภิกษุผู้ไม่รู้และระลึกไม่ได้ ซึ่งกำหนดราตรีทั้งสิ้นหรือบางราตรี, ในจุฬารกกล่าวไว้ว่า ภิกษุรูปหนึ่งต้องอาบัติสังฆาทิเสสหลายตัว ภิกษุนั้นไม่รู้ที่สุตอาบัติ ไม่รู้ที่สุตราตรี ระลึกที่สุตอาบัติไม่ได้ ระลึกที่สุตราตรีไม่ได้ ไม่แน่ใจในที่สุดอาบัติ ไม่แน่ใจในที่สุดราตรี จึงบอกแก่ภิกษุทั้งหลาย, ในพระพุทธรองค์ได้ตรัสอีกว่า ภิกษุไม่รู้ที่สุตอาบัติไม่รู้ที่สุตราตรี ระลึกที่สุตอาบัติไม่ได้ ระลึกที่สุตราตรีไม่ได้ ไม่แน่ใจในที่สุดอาบัติไม่แน่ใจในที่สุดราตรี สงฆ์พึงให้สุทนต์ปริวาส(วิ.จ. (ไทย) ๖/๑๕๖/๒๕๕, ๑๕๘/๒๕๖)

ที่สุตแห่งทุกข์ : ไม่มีความทุกข์, หหมดทุกข์ หมายถึง นิพพาน ดังคำในมหาปริณิพพานสูตรชนวสกุสูตร มหาโควินทสูตร เช่น อุบาสกสัทตะตะเป็นพระสกทาคามี เพราะสังโยชน์ ๓ ประการสิ้นไป และเพราะระคะ โทสะ โมหะเบาบาง มาสู่ภพนี้อีกเพียงครั้งเดียวก็จะทำที่สุดแห่งทุกข์ได้และตรัสอีกว่า ผู้ที่ไม่ประมาทอยู่ในธรรมวินัยนี้ละการเวียนว่ายตายเกิดแล้วจักทำที่สุดแห่งทุกข์ได้” (ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๕๗/๑๐๑, ๑๕๗/๑๐๒, ๑๘๕/๑๓๒, ๑๘๖/๑๓๓, ๒๗๗/๒๐๕, ๒๗๘/๒๐๖, ๒๗๘/๒๐๖, ๒๗๗/๒๐๘, ๓๓๐/๒๕๘), ในฉินโนวาทสูตร ท่านพระมหาจุนทะได้กล่าวกับท่านพระฉินนะดังนี้ว่า ท่านฉินนะ เพราะเหตุนี้แล แม้การเห็นนี้ ก็เป็นคำสอนของพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น ท่านพึงใส่ใจให้ดีตลอดกาลเป็นนิตย์ บุคคลผู้มีตัณหา มานะ และทิฏฐิอาศัยอยู่ ย่อมมีความหวั่นไหว บุคคลผู้ไม่มีตัณหา มานะ และทิฏฐิอาศัยอยู่ ย่อมไม่มีความหวั่นไหว เมื่อไม่มีความหวั่นไหว ก็มีความสงบ เมื่อมีความสงบก็ไม่มีความน้อมไป เมื่อไม่มีความน้อมไป การมาและการไปก็ไม่มีความตายและความเกิดก็ไม่มีความตายและความเกิดก็ไม่มีความตายและความเกิดก็ไม่มีความตาย และความเกิดก็ไม่มีความตาย เมื่อไม่มีความตายและความเกิดโลกนี้โลกหน้าก็ไม่มีความตายและความเกิดก็ไม่มีความตาย และความเกิดก็ไม่มีความตาย และความเกิดก็ไม่มีความตาย นี้แลเป็นที่สุตแห่งทุกข์ (ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๓๙๓/๔๔๖), ในหิริสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุเหล่าใดผู้กิดกัน(อกุศลธรรม)ได้ด้วยหิริมีสติ ประพฤติธรรมอยู่ทุกเมื่อ ถึงที่สุดแห่งทุกข์ (ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๘/๑๖), ในพาหิยสูตร พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า เมื่อใด เธอเมื่อเห็นรูปก็สักแต่เห็นว่าเห็น เมื่อฟังเสียงก็สักแต่ว่าฟัง เมื่อรับรู้อารมณ์ที่ได้รับก็สักแต่ว่ารับรู้ เมื่อรู้แจ้งธรรมารมณ์ที่รู้แจ้งก็สักแต่ว่ารู้แจ้ง เมื่อนั้น เธอก็จะไม่มี เมื่อใด เธอไม่มี เมื่อนั้น เธอก็จะไม่ยึดติดในสิ่งนั้น เมื่อใด เธอไม่ยึดติดในสิ่งนั้นเมื่อนั้น เธอจักไม่มีในโลกนี้ ไม่มีในโลกอื่น ไม่มีในระหว่างโลกทั้งสอง นี้เป็นที่สุตแห่งทุกข์(ขุ.อุ. (ไทย) ๒๕/๑๐/๑๘๖)

อรรถกถาอธิบายว่า ที่สุตแห่งทุกข์ หมายถึงนิพพานอันเป็นที่สุตแห่งวิภูทุกข์ (ส.ส.อ. (บาลี) ๑/๑๘/๓๗)

ที่สุตแห่งบุญ : ขอบของบุญ, ขอบเขตของบุญ, ในที่นี้หมายถึงเวลาของบุญที่ได้บำเพ็ญตลอด ๘๐,๐๐๐ ปีจนบุญเต็มเปี่ยม ดังคำในเสรีสูตร ที่เสรีเทพบุตร เล่าถึงอดีตชาติของตนสมัยที่ตนเกิดเป็นเสรีกษัตริย์ตอนหนึ่งแต่พระพุทธเจ้าว่า ข้าพระองค์จึงยังไม่ถึงที่สุดแห่งบุญที่ได้ทำไว้ตลอดกาลนานอย่างนี้ (ที่สุต)แห่งกุศลธรรมที่ได้ทำไว้ตลอดกาลนานอย่างนี้ว่า ‘บุญเท่านั้น(พอแล้ว)’ ว่า ‘ผลของบุญเท่านั้น(พอแล้ว)’ หรือว่า ‘บุญเท่านั้น(พอแล้ว)ที่เราพึงดำรงอยู่ในสวรรค์’ (ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๐๔/๑๑๓)

ที่สุดแห่งพรหมจรรย์ : จุดสูงสุดของมรรคพรหมจรรย์, พระอรหันต์ผล ดังคำในมหาเวรคที่พระพุทธเจ้าตรัสแก้ปัญจวัคคีย์ว่า เราได้บรรลุอมตธรรมแล้ว จะสั่งสอน จะแสดงธรรมพวกเธอเมื่อปฏิบัติตามที่เราสั่งสอน ไม่นานนักก็จักทำให้แจ้งซึ่งประโยชน์อันยอดเยี่ยม อันเป็นที่สุดแห่งพรหมจรรย์... (วิ.ม.(ไทย) ๔/๑๒/๑๙),สังยุตตนิกาย เช่น พรหมเทวสูตร กล่าวไว้ว่า ท่านพรหมเทพหลีกออกไปอยู่คนเดียว ไม่ประมาท มีความเพียร อุทิศกายและใจอยู่ ไม่นานนักก็ทำให้แจ้งซึ่งประโยชน์ยอดเยี่ยมอันเป็นที่สุดแห่งพรหมจรรย์ (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๗๔/๒๓๕, ๑๘๗/๒๖๕, ๑๘๘/๒๖๘, ๑๙๐/๒๗๐, ๑๙๖/๒๘๒),ในพุทฺธยุกกกุฎารามสูตร พระอานนท์กล่าวแก่พระภิกษุว่า ผู้มีอายุ อริยมรรคมีองค์ ๘ นี้แลเป็นพรหมจรรย์ ได้แก่ (๑) สัมมาทิฏฐิ ฯลฯ (๘) สัมมาสมาธิ ธรรมเป็นที่สิ้นราคะ โทสะ และโมหะ นี้เป็นที่สุดแห่งพรหมจรรย์ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๙/๒๒)

อรรถกถาอธิบายว่า ที่สุดแห่งพรหมจรรย์ หมายถึงจุดสุดท้ายของการประพาศธรรม ในที่นี้หมายเอาพระอรหันต์ผลอันเป็นจุดสูงสุดของมรรคพรหมจรรย์ (ที.สี.อ. (บาลี) ๔๐๔/๓๐๐)

ที่สุดแห่งโลก : ขอบเขตโลก หมายถึงโลกจักรวาล ในโรหิตัสสูตฺร เทพบุตรโรหิตัสสะ กราบพูลพระพุทธเจ้าว่า การย่างเท้าแต่ละก้าวของข้าพระองค์เปรียบได้กับระยะทางจากทะเลด้านตะวันออกถึงทะเลด้านตะวันตกฉะนั้น ความปรารถนาอย่างนี้ว่า ‘เรจักถึงที่สุดแห่งโลกด้วยการไป’ เกิดแก่ข้าพระองค์นั้น ข้าพระองค์มีอายุ ๑๐๐ ปี ดำรงชีพอยู่ได้ตั้ง ๑๐๐ ปี ดำเนินไปได้ตั้ง ๑๐๐ ปี ยังไม่ถึงที่สุดแห่งโลกก็ตายเสียก่อนในระหว่างทาง (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๐๗/๑๑๘), สังขารโลก หรือสภาวะธรรมที่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง ดังคำที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า เทพบุตร เราไม่กล่าวที่ที่สุดแห่งโลกที่สัตว์ไม่เกิดไม่แก่ ไม่ตาย ไม่จืด ไม่อุบัติว่า ฟังรู้ ฟังเห็นฟังถึงได้ ด้วยการไป (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๐๗/๑๑๘), ในโลกันตคณสูตร พระพุทธเจ้าตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย เราไม่กล่าวที่ที่สุดแห่งโลกบุคคลฟังรู้ ฟังเห็นฟังถึงด้วยการไป แต่เราก็ไม่กล่าวว่าคุณคนยังไม่ถึงที่สุดแห่งโลกแล้ว จะทำที่สุดแห่งทุกข์ได้ (ส.สหา.(ไทย) ๑๘/๑๑๖/๑๓๐); สิ้นสุดการเกิด, ถึงความสิ้นทุกข์ หมายถึงนิพพาน ดังคำในปฐมสมุทฺทสูตร ที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า บุรุษใดข้ามสมุทรนี้ซึ่งมีทั้งคลื่น สัตว์ร้าย และผีเสื้อน้ำที่มากแล้วข้ามได้ยากได้แล้ว บุรุษนั้นเราเรียกว่าเป็นผู้จบเวทอยู่จบพรหมจรรย์ ถึงที่สุดแห่งโลกถึงฝั่งแล้ว (ส.สหา.(ไทย) ๑๘/๒๒๘/๒๑๘) หรือตั้งคำว่า ผู้รู้แจ้งโลก.. รู้ที่สุดแห่งโลก ย่อมไม่หวังทั้งโลกนี้และโลกหน้า (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๔๕/๗๓, ๔๕/๗๕, ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๖๔๒/๙๗)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า โลก นัยที่ ๑ ในที่นี้หมายถึงโลกจักรวาล, นัยที่ ๒ หมายถึงสังขารโลก โลกคือสังขาร หรือสภาวะธรรมที่มีการปรุงแต่งตามเหตุปัจจัย (ส.สหา.อ.(บาลี) ๓/๑๑๖/๓๘, ๓/๒๒๘/๕๘, ๑๖.จตุกก.อ. (บาลี) ๒/๔๕/๓๔๔), คำว่า ผู้ถึงฝั่ง ในที่นี้หมายถึงพระชินาสพเท้านั้น (อง.จตุกก.อ. (บาลี) ๒/๕/๒๘๑)

ที่สุดอันสูงสุด : สิ้นสุดคือการประพาศมรรคพรหมจรรย์และทำที่สุดวิภูฏทุกข์, หมายถึงที่สุดแห่งพรหมจรรย์ที่อยู่จบแล้ว, นิพพาน ดังคำที่พระพุทธเจ้าตรัสแก้ท้าวสักกะในสักกปัญหาสูตร ตอนหนึ่งว่า จอมเทพ สมณพราหมณ์ทั้งหมด ไม่มีความสำเร็จสูงสุด ไม่มีความสำเร็จจากความโยคะสูงสุด ไม่ประพาศพรหมจรรย์ถึงที่สุด ไม่มีที่สุดอันสูงสุด, จอมเทพ ภิกษุทั้งหลายผู้หลุด

พันเพราะสิ้นต้นหาเท่านั้นจึงจะมีความสำเร็จสูงสุด มีความเกษมจากโยคะสูงสุด ประพฤติพรหมจรรย์ถึงที่สุด มีที่สุดอันสูงสุด (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๖๖/๒๙๓, ๓๖๖/๒๙๔)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ที่สุดอันสูงสุด ในที่นี้หมายถึงพระนิพพาน (ที.ม.อ. (บาลี) ๓๖๖/๓๕๓) หมายถึงมีที่สุดแห่งพรหมจรรย์ที่อยู่จบแล้ว (ม.ม.อ.(บาลี) ๒/๓๙๐/๒๐๕, ม.ม.ฎีกา (บาลี) ๒/๓๙๐/๒๖๖) และมีอธิบายอีกว่า มีที่สุดอันสูงสุด เพราะมีความสิ้นสุดคือ การประพฤติมคคพรหมจรรย์ และทำที่สุดวัฏฏทุกข์ได้ (อง.สตตค.ฎีกา (บาลี) ๓/๖๖๑/๒๑๘) และดู อง.เอกาทสก.(ไทย) ๒๔/๑๐/๔๐๖)

ที่สุดอาบัติ :อาบัติปริยัตตะ,จำนวนที่ต้องอาบัติ หมายถึงหาจำนวนอาบัติสังฆาติเสสที่ต้องไม่ได้ทุกส่วน,นับจำนวนอาบัติที่ต้องไว้ทุกส่วนจนนับไม่ได้, ในสุตตันตปิฎก กล่าวไว้ว่า ภิกษุรูปหนึ่ง ต้องอาบัติสังฆาติเสสหลายตัว ภิกษุนั้นไม่รู้ที่สุดอาบัติ ไม่รู้ที่สุดราตรี ระลึกที่สุดอาบัติไม่ได้ ระลึกที่สุดราตรีไม่ได้ ไม่แน่ใจในที่สุดอาบัติ ไม่แน่ใจในที่สุดราตรี จึงบอกแก่ภิกษุทั้งหลาย ,ต่อมา พระผู้มีพระภาครับสั่งว่า ภิกษุทั้งหลาย ถ้าเช่นนั้น สงฆ์จึงให้สุตตันตปิฎกเพื่ออาบัติเหล่านั้นแก่ภิกษุนั้น(วิ.จ.ุ(ไทย) ๖/๑๕๖/๒๕๕),ในปริวาส กล่าวไว้ว่าภิกษุรู้ที่สุดอาบัติบางส่วน ไม่รู้บางส่วน ...สงฆ์พึงให้ปริวาส (วิ.จ.ุ(ไทย) ๖/๑๕๙/๒๕๘)

ที่แสวงหา :กิริยาที่แสวงหา,ซึ่งเป็นขยายของคำว่า ลาเภณลาภังนิชิคีสนตา (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๘๖๕/๕๕๔), ที่ปรารถนา ดังชนทั้งหลายที่แสวงหานมส้มและน้ำผึ้งใหม่, ที่มุ่งประสงค์ ดังพรหมณ์ที่แสวงหาภัตตาหาร, ที่เสาะแสวงหา ดังคำในปาสราสิสูตร ที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย เรานั้นแสวงหาว่าอะไรเป็นกุศล ขณะที่แสวงหาทางอันประเสริฐคือความสงบซึ่งไม่มีทางอื่นยิ่งกว่า (ม.ม.ุ(ไทย) ๑๒/๒๗๘/๓๐๒),หรือดังคำในจักกวัตติราชสูตร ที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย อริยสาวกเลี้ยงอัตภาพด้วยอาหาร ที่แสวงหามาได้ด้วยลำแข้งนุ่งห่มผ้าที่เคร้าหมอง (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๙๙๗/๔๘๘),ในสุญญกถา กล่าวถึงที่แสวงหาไว้ แต่เป็นคำขยายคำอื่น ดังคำว่า เอสนาสุญญะ ความว่างด้วยธรรมที่แสวงหา (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๔๗/๕๒๖)

ที่หมาย :ที่กำหนดไว้ หมายถึงที่กำหนดหมายไว้ หมายถึงสถานที่ระบุไว้ ดังคำในสิกขาบทวิภังค์ว่า คำว่า ถือเอา ได้แก่ ตูซึ่งฉ้อ เคลื่อนไหวอริยาบถ ทำให้ทรัพย์เคลื่อนที่ ให้ล่วงเขตที่หมาย (วิ.ม.หา.(ไทย) ๑/๙๒/๘๑),ที่บ่งบอกอนาคต ดังคำว่า ฤดูที่หมายรู้ว่าฝนจะตก (วิ.ม.(ไทย) ๕/๓๖๒/๒๓๓),ที่ตั้งเป้าหมาย ดังคำในอปรลกคุณกฏกัถยสูตร, ปฐมกามกสูตร ที่อ้างถึงพระพุทธพจน์ว่า เธอจงครุถซึ่งมีส่วนประกอบอันไม่มีโทษ มีหลังคาขาว มีเพลาเดียว ไม่มีทุกข์ เล่นไปถึงที่หมาย ตัดกระแส ไม่มีเครื่องผูก (ส.สพ.า(ไทย) ๑๘/๓๔๗/๓๘๐,ขุ.อุ.(ไทย) ๒๕/๖๕/๓๑๔), ในพระสูตรนี้อธิบายไว้ว่า คำว่า เล่นไปถึงที่หมาย นั้นเป็นชื่อของพระอรหันต์ (ส.สพ.า(ไทย) ๑๘/๓๔๗/๓๘๑),ในกถาวัตถุ กล่าวถึงที่หมาย ๒ อย่าง ที่หมาย ๔ อย่าง (อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๔๔๘/๔๗๗,๔๕๒/๔๘๑)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ฤดูที่หมายรู้ว่าฝนจะตก หมายถึงอยู่ในช่วงฤดูฝน ๔ เดือน (วิ.อ. (บาลี) ๓/๓๖๒/๒๑๙)

ที่หลีกเร้น:ผลสมาบัติ, สถานที่สงัด,สถานที่อยู่ผู้เดียว,หมายถึงสถานที่บำเพ็ญเพียร ดังเข้ามานสมาบัติหรือคิดคำนึงพิจารณาธรรม ดังคำในมหาวิภังค์ว่า เมื่อครั้งเดือนผ่านไป พระผู้มีพระภาคเสด็จออกจากที่หลีกเร้น ตรัสเรียกท่านพระอานนท์มาตรัสถามว่า อานนท์ ทำไม ภิกษุสงฆ์จึง

ดูเหมือนจะน้อยลง (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๑๖๔/๑๓๕), ในสัลเลขสูตร กล่าวไว้ว่า ครั้นในเวลาเย็น ท่านพระมหาจุนทะออกจากที่หลีกเร้น แล้วเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ (ม.ม. (ไทย) ๑๒/๘๑/๗๐), ในรณวินิตสูตร กล่าวไว้ว่า ท่านพระสารีบุตรออกจากที่หลีกเร้น แล้วเข้าไปหาท่านพระปุณณมันตานีบุตรถึงที่อยู่ (ม.ม.(ไทย) ๑๒/๒๕๖/๒๗๗), ๑๒/๓๓๒/๓๖๖, ๑๒/๔๔๙/๔๘๘, ม.ม.(ไทย) ๑๓/๑๐๗/๑๑๗), ในมหานิทเทส กล่าวไว้ว่า พระอรหันต์นั้นถึงฝั่ง ... ถึงหลีกที่เร้นบรรลุที่หลีกเร้น (ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๖/๒๖), ในวิภังค์ กล่าวไว้ว่า ภิกษุเหล่านั้นอาศัยเสนาสนะที่สงัด เช่น ป่า โคนไม้ ภูเขา ซอกเขา ถ้ำ ป่าช้า ดงที่แจ้กองฟาง ที่สงัดมีเสียงน้อย มีเสียงอีกทีก็น้อย ไม่มีคนสัญจรไปมา ไม่มีคนพลุกพล่าน เหมาะเป็นที่หลีกเร้น (อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๕๐๘/๓๘๕)

อรรถกถาอธิบายว่า ที่หลีกเร้น ในที่นี้หมายถึงผลสมาบัติขั้นสูงสุด (ม.ม.อ.(บาลี) ๑/๘๑/๑๙๔), คำว่า หลีกเร้น หมายถึงเข้ามานอยู่ (ที.ปา.อ. (บาลี) ๔๙/๑๗) บางแห่งหมายถึงผลสมาบัติ (ม.ม.อ. (บาลี) ๒/๑๐๗/๙๓)

ที่อยู่ : สถานที่พัก, บ้าน, เรือน, กุฏิ, สถานที่พักอาศัย, อาวาส ดังเช่นคำว่าสุทธาวาส (ที่อยู่ของผู้บริสุทธิ์) ดังคำในอุทุมพิกสูตรว่า สันฐานคหบดีเข้าไปหานิโครธบริพาชกถึงที่อยู่ ได้สนทนาปราศรัยพอเป็นที่บันเทิงใจ พอเป็นที่ระลึกถึงกันแล้วนั่ง ณที่สมควร (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๕๒/๓๖), ในอภานาฎียสูตร ท้าวเวสัณมหาราช กราบทูลว่า อมมนุษย์นั้นไม่พึงได้สักการะ หรือความเคารพ ในหมู่บ้านหรือในนิคมของข้าพระพุทธเจ้า ไม่พึงได้พื้นที่บ้าน หรือที่อยู่ในราชอาณาจักรชื่อว่าอาพกมันทาของข้าพระพุทธเจ้า (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๙๒/๒๔๓), ในอุपालิวาสสูตร กล่าวไว้ว่า นิครนถ์ชื่อที่ขตปัสสีเข้าไปยังที่อยู่ของอุบาลีคหบดี (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๗๒/๖๗)

ทูกะ: หมวด ๒ หมายถึงธรรมะหมวดละ ๒ ในธัมมสังคณี กล่าวถึงทูกะไว้ ในทุกมาติกา เช่น เหตุทูกะ (อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/๑/๕)

ทุกกฏ, อาบัติ : ทำไม่ดี, ชื่ออาบัติบางอย่างหนึ่ง เป็นความผิดตรงลงมาจากปาฏิเทคนียะ เช่น ภิกษุสวมเสื้อ สวมหมวก ใช้ผ้าโพกศีรษะ ต้องอาบัติทุกกฏ ดังคำในมหาวิภังค์ตอนหนึ่งว่า ภิกษุมีโดยจิตคิดจะลักทรัพย์ที่อยู่ในแผ่นดิน แล้วหาเพื่อนไปด้วย หากอบ หาดะกร้า หรือไปแต่ผู้เดียว ต้องอาบัติทุกกฏ ตัดไม้หรือเถาว์วัลย์ที่ขึ้นอยู่ที่นั่น ต้องอาบัติทุกกฏ ขุดคุ้ยหรือไถดินร่วน ต้องอาบัติทุกกฏ (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๙๔/๘๓) ; ดูอาบัติ มีกล่าวไว้มากในพระไตรปิฎก เช่น วิ.มหา.(ไทย) ๒/๕๕๐/๗๘, วิ.ภิกขุณี.(ไทย) ๓/๗๙๐/๙๑, วิ.ม.(ไทย) ๔/๑๕๔/๒๓๕, วิ.ม.(ไทย) ๕/๓๔๓/๒๐๖, วิ.จู.(ไทย) ๖/๑๘๑/๒๘๐, ๑๘๑/๒๘๑, ๑๘๑/๒๘๒, ๑๘๕/๒๙๖, ๒๐๐/๓๑๕, ๒๐๑/๓๑๖, ๒๐๑/๓๑๗, วิ.ป.(ไทย) ๘/๑๕๐/๙๙, ๑๕๑/๙๙, ๑๕๒/๙๙, ๑๕๓/๙๙, ๑๕๔/๙๙, ๑๕๕/๙๙, ๙๙/๑๕๖/๙๙, ๑๕๖/๑๐๐, ๑๕๖/๑๐๑, ๑๕๖/๑๐๒, ๑๕๖/๑๐๓, ๑๕๖/๑๐๔, ๑๕๖/๑๐๕, ๔๘๑/๖๙๙)

ทุกกถาสูต : พระสูตรว่าด้วยการพูดเป็นเรื่องไม่ดีและเรื่องดีสำหรับผู้อื่น พระผู้มีพระภาคตรัสว่า การพูดเป็นเรื่องไม่ดีสำหรับบุคคล ๕ จำพวก คือ (๑) การพูดเรื่องศรัทธา เป็นเรื่องไม่ดีสำหรับบุคคลผู้ไม่มีศรัทธา (๒) การพูดเรื่องศีลเป็นเรื่องไม่ดีสำหรับบุคคลผู้ทุศีล (๓) การพูดเรื่องพาสัจจะ เป็นเรื่องไม่ดีสำหรับบุคคลผู้มีสุตะน้อย (๔) การพูดเรื่องจาคะ เป็นเรื่องไม่ดีสำหรับบุคคลผู้ตระหนี่ (๕) การพูดเรื่องปัญญา เป็นเรื่องไม่ดีสำหรับบุคคลผู้มีปัญญาทรม เพราะเมื่อ

ไปพูดเรื่อง ๕ นี้ก็จะทำให้บุคคล ๕ จำพวก ชัดใจ โกรธ พยาบาท ซึ่งเครียด แสดงอาการโกรธ ชัดเคืองและไม่พอใจ เพราะไม่พิจารณาเรื่องดังกล่าวที่มันซึ่งมีอยู่ในตน แล้วตรัสว่า การพูดเป็นเรื่องดีสำหรับบุคคล ๕ จำพวกมีนัยตรงกันข้าม (อง.ปญจก.(ไทย)๒๒/๑๕๗/๒๕๘)

ทุกกรกิริยา : การกระทำที่ยิ่งยวด, การกระทำกิจที่ทำได้โดยยาก, การทำความเพียรเพื่อบรรลุธรรมวิเศษ, ในปัญจวัคคีย์กถา, ปาสราสิสูตร กล่าวไว้ว่า ภิกษุปัญจวัคคีย์ได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคดังนี้ว่า อาวุโสโคดม แม้ด้วยจริยานั้น แม้ด้วยปฏิบัติทานนั้น แม้ด้วยทุกกรกิริยานั้น พระองค์ก็ยังมีได้บรรลุอุตตริมนุสสรธรรม อันเป็นญาณทัสสนะที่ประเสริฐ อันสามารถ (วิ.ม.(ไทย) ๔/๑๒/๑๙,ม.มฺ.(ไทย) ๑๒/๒๘๖/๓๑๒,๑๒/๓๖๖/๔๐๓),ในมหาสังจกสูตร พระพุทธเจ้าตรัสเล่าการบำเพ็ญทุกกรกิริยาแก่อคคิเวสสนะตอนหนึ่งว่า เรานั้น เมื่อกดฟันด้วยฟัน ใช้ลิ้นดันเพดานไว้แน่น ใช้จิตข่มคั้นจิต ทำจิตให้เร่าร้อน เหงื่อก็ไหลออกจากรักแร้ ทั้ง ๒ ข้าง (ม.มฺ.(ไทย) ๑๒/๓๗๘/๔๑๒), ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๓๗/๑๗๕,ในอภิธรรมปิฎก กล่าวไว้ว่า บางคนในโลกนี้เห็นจิวรเศร้าหมอง บาตรเศร้าหมอง เสนาสนะเศร้าหมอง หรือเห็นทุกกรกิริยาต่าง ๆ ถือเอาประมาณในความเศร้าหมองนั้นแล้วเกิดความเลื่อมใส (อภิ.ป.ุ.(ไทย) ๓๖/๑๗๒/๒๐๔); ชื่อพระพุทธรูปปางหนึ่ง นั่งขัดสมาธิ พระหัตถ์ทั้ง ๒ ประสานพระอุระ(พุทธเจดีย์).

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ทุกกรกิริยา เป็นการบำเพ็ญที่ยิ่งยวด ดังที่สุนัขขี้ต้อโรสเจ้าลิจฉวี เป็นผู้มีใจเชื่อว่า บุคคลจะบริสุทธิ์ได้ด้วยการประพดีทุกกรกิริยาทรงมุ่งขจัดความเชื่อนั้น (ม.มฺ.อ.(บาลี)๑/๑๕๕/๓๖๒-๓๖๔)

ทุกกรปัญหาสูตร : พระสูตรว่าด้วยปัญหาเรื่องสิ่งที่ยาก ยากลำบากที่เข้าไปหาท่านพระสารีบุตรผู้อยู่ ณ หมู่บ้านนาลกคาม แคว้นมคธแล้วถามว่า อะไรที่ยากในพระธรรมวินัยนี้ ท่านพระสารีบุตรตอบว่า การบรรพชาทำได้ยากในพระธรรมวินัยนี้ ความยินดีถึงบรรพชิตทำได้ยาก การปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรมบรรพชิตผู้ยินดีถึงทำได้ยาก ภิกษุผู้ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรมโดยกาลไม่นานนักก็จะได้เป็นพระอรหันต์ (ส.สหา.(ไทย) ๑๘/๓๒๙/๓๔๖)

ทุกกรสูตร^๑ : พระสูตรว่าด้วยสิ่งที่ยาก พระสูตรว่าด้วยสมณธรรมที่ยาก ในสังยุตตนิกาย มี ๒ สูตร คือ

1. **ทุกกรสูตร** พระสูตรว่าด้วยสิ่งที่ยาก สามัญชนกปริพาชกเข้าไปหาท่านพระสารีบุตรผู้ อยู่ ณ ฝั่งแม่น้ำคงคา เขตอุกกเจเลนคร แคว้นวัชชีแล้วถามว่า อะไรที่ยากในพระธรรมวินัยนี้

ท่านพระสารีบุตรตอบว่า การบรรพชาทำได้ยากในพระธรรมวินัยนี้ ความยินดีถึงบรรพชิตทำได้ยาก การปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรมบรรพชิตผู้ยินดีถึงทำได้ยาก ภิกษุผู้ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรมโดยกาลไม่นานนักก็จะได้เป็นพระอรหันต์ (ส.สหา.(ไทย) ๑๘/๓๓๑/๓๔๘)

2. **ทุกกรสูตร** พระสูตรว่าด้วยสมณธรรมที่ยาก สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวัน เทวตาคณะหนึ่งกราบทูลว่า คนไม่ฉลาดทำสมณธรรมได้ยาก อดทนได้ยาก เพราะสมณธรรมนั้นถือว่ามีความคับแค้นมากสำหรับคนโง่

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า คนพาลแม้ประพฤติสมณธรรม หากไม่ห้ามจิต ตกอยู่ในอำนาจของความดำริ ก็จะมีทั้งติดขัดในทุกบาท แต่หากยับยั้งความวิตกไว้ได้ เหมือนเต่าหดหัวไว้ในกระดอง ก็จะหมดค้นหา ทัณฐิ ไม่เบียดเบียน และไม่ว่าร้ายใคร (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๗/๑๕)

อรรถกถาอธิบายว่า บท หมายถึงอารมณ์หรืออริยาบถ ผู้ติดขัดในบท คือติดขัดอยู่ในอารมณ์หรืออริยาบถที่จะเกิดกิเลส (ส.ส.อ.(บาลี) ๑/๑๗/๓๖)

ทุกกรสูตร^๒ : พระสูตรว่าด้วยสมณธรรมที่ทำได้ยาก

ทุกกาลทุกสมัย : ทุกคราว, ทุกเวลา หมายถึงตลอดกาล, ในบุคคลบัญญัติ กล่าวถึงบุคคลผู้เป็นสมณวิมุตตะไว้ว่า บางคนในโลกนี้สัมผัสวิโมกข์ ๘ ด้วยกาย ทุกกาลทุกสมัย และอาสวะทั้งหลายของเขายอมสิ้นไปเพราะเห็นด้วยปัญญา (อภิ.ป. (ไทย) ๓๖/๑/๑๔๙, ๒/๑๔๙)

ทุกข์ : 1.สภาพที่ทนอยู่ได้ยาก, สภาพที่คงทนอยู่ไม่ได้ เพราะถูกบีบคั้นด้วยความเกิดขึ้นและความดับสลายเนื่องจากต้องเป็นไปตามเหตุปัจจัยที่ไม่ขึ้นต่อตัวมันเอง (ข้อ ๒ ในไตรลักษณ์) ดังคำในมหาสติปัฏฐานสูตรว่า ชาติ (ความเกิด) เป็นทุกข์ ขรา(ความแก่) เป็นทุกข์ มรณะ (ความตาย) เป็นทุกข์ โสกะ (ความโศก) ปริเทวะ (ความคร่ำครวญ) ทุกข์ (ความทุกข์กาย) โทมนัส (ความทุกข์ใจ) อุปายาส (ความคับแค้นใจ) เป็นทุกข์ (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๘๗/๓๒๔), ในอภิธรรมปิฎก วิกังค์ ให้คำนิยามทุกข์ไว้ว่า กิเลสที่เหลือ สภาวะธรรมที่เป็นอกุศลที่เหลือ กุศลมูล ๓ ที่เป็นอารมณ์ของอาสวะ สภาวะธรรมที่เป็นกุศลที่เหลือซึ่งเป็นอารมณ์ของอาสวะ วิกาภแห่งสภาวะธรรมที่เป็นกุศลและอกุศลซึ่งเป็นอารมณ์ของอาสวะ สภาวะธรรมที่เป็นกิริยา ไม่เป็นกุศล ไม่เป็นอกุศล ไม่เป็นวิกาภแห่งกรรม และรูปทั้งหมด นี้เรียกว่าทุกข์, สภาวะธรรมที่เป็นอกุศลที่เหลือ กุศลมูล ๓ ที่เป็นอารมณ์ของอาสวะ สภาวะธรรมที่เป็นกุศลที่เหลือซึ่งเป็นอารมณ์ของอาสวะ วิกาภแห่งสภาวะธรรมที่เป็นกุศลและอกุศลซึ่งเป็นอารมณ์ของอาสวะ สภาวะธรรมที่เป็นกิริยา ไม่เป็นกุศล ไม่เป็นอกุศล ไม่เป็นวิกาภแห่งกรรม และรูปทั้งหมด นี้เรียกว่าทุกข์, กุศลมูล ๓ ที่เป็นอารมณ์ของอาสวะ สภาวะธรรมที่เป็นกุศลที่เหลือซึ่งเป็นอารมณ์ของอาสวะ วิกาภแห่งสภาวะธรรมที่เป็นกุศลและอกุศลซึ่งเป็นอารมณ์ของอาสวะ สภาวะธรรมที่เป็นกิริยา ไม่เป็นกุศล ไม่เป็นอกุศล ไม่เป็นวิกาภแห่งกรรม และรูปทั้งหมด นี้เรียกว่า ทุกข์, สภาวะธรรมที่เป็นกุศลที่เหลือซึ่งเป็นอารมณ์ของอาสวะ วิกาภแห่งสภาวะธรรมที่เป็นกุศลและอกุศลซึ่งเป็นอารมณ์ของอาสวะ สภาวะธรรมที่เป็นกิริยา ไม่เป็นกุศล ไม่เป็นอกุศล ไม่เป็นวิกาภแห่งกรรม และรูปทั้งหมด นี้เรียกว่าทุกข์ (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๒๐๖/๑๗๓, ๒๐๗/๑๗๕, ๒๐๘/๑๗๗)

2.อาการแห่งทุกข์ที่ปรากฏขึ้นหรืออาจปรากฏขึ้นได้แก่คน (ได้ในคำว่า ทุกข์สังจะ หรือทุกขอริยสัง ซึ่งเป็นข้อที่ ๑ ในอริยสัง ๔) ดังคำในมหาปทานสูตรว่า พระวิปัสสิพุทธเจ้าตรัสอนุปุพพิทกาแก่ชนเหล่านั้น คือทรงประกาศ (๑) ทานกถา (๒) สีลกถา (๓) สักคกถา (๔) กามาทีนวกถา (๕) เนกขัมมานิสังสกถา เมื่อทรงทราบวาชนเหล่านั้น มีจิตควรบรรลุนอนปราศจากนิรวรณ์ เบิกบานผ่องใส จึงทรงประกาศสามุกังสิกกรรมเทศนาของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๙/๔๔)

3.สภาพที่ทนได้ยาก, ความรู้สึกไม่สบาย ได้แก่ ทุกขเวทนา, ถ้ามาคู่กับโทมนัส (ในเวทนา ๕) ทุกข์ หมายถึงความไม่สบายกายคือทุกข์กาย (โทมนัสคือไม่สบายใจ) แต่ถ้ามาลำพัง (ใน

เวทนา ๓) ทุกข์ หมายถึงความไม่สบายกายไม่สบายใจ คือทั้งทุกข์กายและทุกข์ใจ ดังคำว่า ความทุกข์ทางกาย ความไม่สำราญทางกาย ความเสวยอารมณ์ที่ไม่สำราญ เป็นทุกข์ อันเกิดจากกายสัมผัส ภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่าทุกข์ (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๙๓/๓๒๖)

คำว่า ทุกข์ เป็นข้อที่ ๑ ในอริยสัจ ๔ มีปรากฏพระไตรปิฎกหลายแห่ง เช่น วิมหา.(ไทย) ๑/๑๔/๗, วิ.ม.(ไทย) ๕/๒๘๔/๙๕, ที.สี.(ไทย) ๙/๗๖/๓๑, ๙๕/๓๗, ๙๘/๓๘, ๑๔๔/๔๕, ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๓/๖, ๑๓/๗, ๑๔/๘, ๑๔/๙, ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๗/๘, ๑๒/๑๑, ๑๓/๑๑, ๗๒/๕๑, ม.ม.(ไทย) ๑๒/๑๙/๒๐, ๒๑/๒๑, ๕๔/๔๓, ๙๑/๘๕, ม.ม.(ไทย) ๑๓/๓/๔, ๖๙/๖๕, ๑๐๖/๑๑๕, ๑๒๗/๑๓๙, ม.อ.(ไทย) ๑๔/๑/๑, ๒/๓, ๔/๖, ๕/๗, ส.ส.(ไทย) ๑๕/๒๔/๒๗, ๓๐/๓๔, ๓๔/๔๓, ๕๕/๖๙, ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๑/๒, ๒/๔, ๒/๘, ๔/๑๐, ส.ข.(ไทย) ๑๗/๑/๔, ๕/๑๘, ๘/๒๓, ๓๑/๔๔, ๓๙/๕๖, ๔๐/๕๗, ๔๒/๕๘, ๔๓/๕๙, ๘๐/๑๒๗, ๘๔/๑๔๔, ๑๐๔/๑๙๙, ๑๑๗/๒๑๒, ๑๔๖/๒๓๖, ๑๔๘/๒๓๗, ๑๔๙/๒๓๘, ๔๑/๕๘, ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๑/๑, ๒/๑, ๓/๑, ๔/๑, ๕/๑, ๑/๒, ๒/๒, ๓/๒, ๔/๒, ๓๖๓/๔๑๗, ๓๖๓/๔๑๘, ๓๖๓/๔๑๙, ๔๑๑/๔๗๗, ส.ม.(ไทย) ๑๙/๒/๔, ๓/๕, ๑๒๐๑/๖๕๗, อ.จ.ต.ก.(ไทย) ๒๐/๘๘/๓๑๙, ๙๗/๓๓๑, ๑๓๔/๓๘๔, ๕/๘, อ.จ.ต.ก.(ไทย) ๒๑/๑๖/๒๘, ๒๓๓/๓๔๖, ๒๕๙/๓๗๗, อ.จ.ส.ต.ก.(ไทย) ๒๓/๕๐/๘๓, ๕๔/๙๗, พ.อ.(ไทย) ๒๕/๔๓/๒๕๖, พ.อ.ด.ิ.(ไทย) ๒๕/๕๓/๔๐๖, พ.ว.ิ.(ไทย) ๒๖/๑๕๕/๒๘, พ.เถร.(ไทย) ๒๖/๕๗/๓๒๔, ๓๑๑/๖๐๖, ๔๕๕/๖๓๐, พ.ม.(ไทย) ๒๙/๕/๒๒, ๑๐/๔๙, ๑๓๐/๔๘๕, ๑๙๓/๕๖๑, พ.จ.ุ.(ไทย) ๓๐/๒/๕๑, ๑๗/๑๐๘, ๑๐๔/๓๕๗, ๑๒๒/๔๐๓, พ.ป.(ไทย) ๓๑/๗/๑๓, ๘/๑๕, ๗๔/๑๒๕, ๒๒๒/๓๗๕)

ทุกข์ของสมณะ : ความทุกข์ว่าจะไม่สันโดษเกี่ยวกับจิวร บิณฑบาต เสนาสนะ เกสัช และมียินดี ประพฤติพรหมจรรย์ ดังคำในสมณสุขสูตรว่า ทุกข์ของสมณะ ๕ ประการ คือ (๑) ไม่สันโดษด้วยจิวรตามแต่จะได (๒) ไม่สันโดษด้วยบิณฑบาตตามแต่จะได (๓) ไม่สันโดษด้วยเสนาสนะตามแต่จะได (๔) ไม่สันโดษด้วยคิลานปัจจัยเกสัชชบิณฑบาตตามแต่จะได (๕) มียินดีประพฤติพรหมจรรย์ (อ.จ.ป.ญ.ก.(ไทย) ๒๒/๑๒๘/๒๐๘)

ทุกข์ฉันทาทิสฺสูตร : พระสูตรว่าด้วยการละฉันทะเป็นต้นในอายุตนะภายในที่เป็นทุกข์ พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวันได้ตรัสพระสูตร ๓ สูตรกับภิกษุทั้งหลายมีเนื้อหาสาระเหมือนกันกับสูตรที่ ๑-๓ ในวรรคนี้ ต่างกันเพียงเปลี่ยนจากคำว่า ล้วนไม่เที่ยง เป็นคำว่า ล้วนเป็นทุกข์ (ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๑๗๑-๑๗๓/๒๐๓)

ทุกข์ญาณ: ความรู้ในทุกข์, ปัญญาในสภาวะที่ควรกำหนดรู้, หมายถึงญาณของท่านผู้มีความเพียบพร้อมด้วยมรรคนี้, ข้อ ๑ ในญาณ ๔ อีกนัยหนึ่ง คือ (๑) ทุกขญาณ (ความรู้ในทุกข์) (๒) ทุกขสมุทฺถยญาณ (ความรู้ในเหตุเกิดแห่งทุกข์) (๓) ทุกขนิโรธญาณ (ความรู้ในความดับแห่งทุกข์) (๔) ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาญาณ (ความรู้ในข้อปฏิบัติให้ถึงความดับแห่งทุกข์) (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๑๐/๒๘๕), ในปฏิสัมภิทามรรคอธิบายว่า ปัญญาในสภาวะที่ควรกำหนดรู้ ชื่อว่าทุกขญาณ(ญาณในทุกข์) และยังให้ความนิยามไว้ว่า ความรู้ทั่ว ความรู้ชัด การเลือกเฟ้น การค้นคว้า ความสอดส่องธรรม การกำหนดดี การเข้าไปกำหนด การเข้าไปกำหนดเฉพาะความเป็นบัณฑิต ความเป็นผู้ฉลาด ความเป็นผู้ละเอียด ความแจ่มแจ้ง ความคิด การพิจารณา ปัญญากว้างขวางดูจแผ่นดิน ปัญญาที่ทาลายกิเลส ปัญญาเครื่องแนะนำ ความเห็น

แจ้งความรู้พร้อม ปัญญาตั้งประตัก ปัญญาเป็นใหญ่ ปัญญาเป็นกำลัง ปัญญาเป็นคัสตรา ปัญญาตั้งปราสาท ปัญญาเป็นแสงสว่าง ปัญญาเป็นรัศมี ปัญญาอันรุ่งเรือง ปัญญาตั้งรัตนหะ ความไม่หลง การเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฐิ ซึ่งปรารถนาทุกข์เกิดขึ้น นี่ท่านกล่าวว่า ทุกขญาณ (ช.ป.(ไทย) ๓๑/๑๐๘/๑๖๘, ๑๐๙/๑๖๙)

ทุกขตา : ความเป็นทุกข์,สภาวะที่เป็นทุกข์,สภาวะที่คงอยู่ไม่ได้, ในสังคิติสูตร กล่าวไว้ว่า ทุกขตา มี ๓ อย่าง คือ (๑)ทุกขทุกขตา (สภาวะทุกข์คือทุกข์) (๒)สังขารทุกขตา (สภาวะทุกข์คือสังขาร) (๓) วิปริณามทุกขตา (สภาวะทุกข์คือความแปรผันไป)(ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๖๖,ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๖๕/๙๖)

ทุกขตาสสูตร :พระสูตรว่าด้วยสภาวะทุกข์ พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า สภาวะทุกข์มี ๓ ประการ คือ (๑) สภาวะทุกข์คือทุกข์ (๒) สภาวะทุกข์คือสังขาร (๓) สภาวะทุกข์คือความแปรผันไป พร้อมกับทรงย้ำว่า เธอทั้งหลายพึงเจริญอุทยมรรคมีองค์ ๘ เพื่อรู้อย่าง เพื่อกำหนดรู้ เพื่อความสิ้นไป เพื่อละสภาวะทุกข์เหล่านั้น (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๖๕/๙๖)

ทุกข์ทางกาย :ความไม่สบายกาย, ความทุกข์กาย,ความไม่สำราญทางกาย ความเสวยอารมณ์ที่ไม่สำราญ เป็นทุกข์อันเกิดจากกายสัมผัส เช่น ยุงกัด, ถูกแดดเผา, ถูกความหนาวเบียดเบียน, ทุกข์ที่มีกายประสาทเป็นที่ตั้ง ดังคำในสหายตนวิภังคสูตรว่า ความเร่าร้อนที่เป็นไปทางกายก็ดี ที่เป็นไปทางใจก็ดี ย่อมเจริญขึ้น เขาจึงเสวยทุกข์ทางกายบ้าง เสวยทุกข์ทางใจบ้าง (ม.อ.(ไทย) ๑๔/๔๒๙/๔๘๘), ในอนุโสตสูตร กล่าวไว้ว่า บางคนในโลกนี้ไม่เสพงามและไม่ทำบาปกรรม แม้มีทุกข์ทางกายและทุกข์ทางใจ ร้องให้น้ำตานองหน้า ก็ยังประพฤติพรหมจรรย์ ให้บริสุทธิ์บริบูรณ์ได้ นี้เรียกว่าบุคคลผู้ไปทวนกระแส (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๕/๘,อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๓๓๘/๓๑๐, ๔๕๒/๔๘๒,อภิ.ป.(ไทย) ๔๐/๑๔/๘๘๗, ๑๕/๘๘๘, ๑๐๔/๗๕๙, ๔๒๓/๒๗๖,อภิ.ป.(ไทย)๔๑/๕๖/๓๔๗,๗๒/๔๔๕,๘๓/๒๐๘,๘๙/๒๘๔,อภิ.ป.(ไทย)๔๒/๓๕/๔๐๔, ๓๙/๑๒๖, ๑๐๗/๕๘, ๑๕๖/๑๙๑,อภิ.ป.(ไทย)๔๓/๒๐/๔๑๗, ๒๔/๓๖๔, ๔๕/๒๖๙)

ทุกข์ทางใจ :ความไม่สบายใจ,ทุกข์ใจ หมายถึงโทมนัส,โทมนัสเวทนา ในกถาวัตถุ พระสภาวะที่กล่าวว่า สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์เวทนา ทุกข์ทางกาย ทุกข์ทางใจ โสกะ ปรีทเวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส และกล่าวไว้อีกว่า ทุกข์ทางกาย ทุกข์ทางใจ ความโศก ความคร่ำครวญ ความลำบากกาย ความลำบากใจ ความคับแค้นใจ (อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๓๓๘/๓๑๐,๔๕๒/๔๘๒)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่าทุกข์ทางใจ คือ โทมนัส,โทมนัสเวทนา หมายถึงไม่สบายใจหรือทุกข์ใจ(อง.ปญจก.อ. (บาลี) ๓/๑๗๔/๖๗)

ทุกข์โทมนัส :ทุกข์กายทุกข์ใจ หมายถึงความไม่สบายกาย ความไม่สบายใจ ดังคำในมหาทุกขกัณฑ์สูตรว่า กุลบุตรนั้นชยัน พากเพียร พยายามอยู่อย่างนี้ โภคสมบัติเหล่านั้นย่อมสัมฤทธิ์ผล เขากลับเสวยทุกข์โทมนัสอันมีเหตุมาจากการรักษาโภคสมบัติเหล่านั้น (ม.ม.(ไทย) ๑๒/๑๖๗/๑๖๘),หรือดังคำในอุปาสกวรรค กล่าวไว้ว่า อุปาสกผู้ฆ่าสัตว์ย่อมประสบภัยเวรใดทั้งในภพนี้และภพหน้า เสวยทุกข์โทมนัสทางใจใดเพราะมีการฆ่าสัตว์เป็นปัจจัย (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๑๗๔/๒๙๑),ในปฏิสัมภิทามรรคอธิบายไว้ว่า ความไม่สำราญทางกาย ความทุกข์ทางกาย ความเสวยอารมณ์ที่ไม่สำราญ เป็นทุกข์ อันเกิดจากกายสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่สำราญ เป็นทุกข์ อันเกิดจากกายสัมผัส นี้เรียกว่าทุกข์ ความไม่สำราญ ความไม่สำราญใจ

ความทุกข์ทางใจ ความเสวยอารมณ์ที่ไม่สำราญ เป็นทุกข์ อันเกิดจากเจตสัมผัส กิริยาเสวย อารมณ์ที่ไม่สำราญเป็นทุกข์อันเกิดจากเจตสัมผัส นี้เรียกว่าโทมนัส (ความทุกข์ใจ) (ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๓๓/๕๑), ในจุฬารามีสมาทานสูตรกล่าวไว้ว่า บางคนในโลกนี้ เป็นผู้มึนราคะกล้าโดยปกติ เสวยทุกข์โทมนัสอันเกิดจากราคะเนื่องๆ (ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๗๑/๕๑๓)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ทุกข์โทมนัส คือ ทุกข์ คือทุกข์ที่มีกายประสาทเป็นที่ตั้ง หมายถึงความไม่สบายกายหรือทุกข์ทางกาย โทมนัส คือโทมนัสเวทนาหมายถึงความไม่สบายใจหรือทุกข์ใจ (อง.ปญจก.อ. (บาลี) ๓/๑๗๔/๖๗)

ทุกข์โทษของกาย : ความเจ็บไข้ต่างๆของร่างกาย, หมายถึงร่างกายที่มีความเจ็บไข้ไม่สบายต่างๆ ดังคำในสัญญา ๗ ข้อ ๔ ที่กล่าวไว้ว่า อาทินวสัญญา(กำหนดหมายทุกข์โทษของกายอันมีความเจ็บไข้ต่างๆ) (ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๔๐/๘๗)

ทุกข์ธรรม : ธรรมคือทุกข์, หลักธรรมที่เกี่ยวกับสภาวะที่เป็นทุกข์, หมายถึงเบญจขันธ์ที่เป็นสาเหตุเกิดของความทุกข์ ดังคำในทุกข์อัมมสูตรที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย เมื่อใดภิกษุรู้ชัดความเกิดและความดับแห่งทุกข์ธรรมทั้งปวงตามความเป็นจริง (ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๔๔/๒๕๑), ในราธทุกข์สูตร พระพุทธเจ้าตรัสสอนพระราชาไว้ว่า จักขุเป็นทุกข์ เธอพึงละความพอใจในจักขุนั้น รูปเป็นทุกข์ เธอพึงละความพอใจในรูปนั้น (ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๓๗/๓๑)

อรรถกถาอธิบายว่า ทุกข์ธรรม หมายถึงขันธ์ ๕ ที่เป็นเหตุเกิดแห่งทุกข์ (ส.สพ.อ. (บาลี) ๓/๒๔๔/๑๑๓)

ทุกข์อัมมสูตร^๑ : พระสูตรว่าด้วยทุกข์ธรรม พระสูตรว่าด้วยสิ่งที่มีทุกข์เป็นธรรมดา ในสังยุตตนิกาย ขันธวารวรรค ๓ สูตร สฬายตนวรรค ๑ สูตร คือ

1.ทุกข์อัมมสูตร พระสูตรว่าด้วยทุกข์ธรรม พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวัน ได้ตรัสกับท่านพระราชาว่า ขันธ์ ๕ เป็นสิ่งที่เป็นทุกข์เป็นธรรมดา เนื้อหาสาระที่เหลือพึงทราบโดยนัยแห่งมารสูตรในวรรคนี้ (ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๔๔/๒๕๑)

2.ทุกข์อัมมสูตร พระสูตรว่าด้วยสิ่งที่มีทุกข์เป็นธรรมดา พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวัน ได้ตรัสกับท่านพระราชาว่าขันธ์ ๕ เป็นสิ่งที่เป็นทุกข์เป็นธรรมดา เนื้อหาสาระที่เหลือพึงทราบโดยนัยแห่งมารสูตรในวรรคนี้ (ส.ข. (ไทย) ๑๗/๑๓๕/๒๖๔)

3.ทุกข์อัมมสูตร พระสูตรว่าด้วยสิ่งที่มีทุกข์เป็นธรรมดา พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวัน ได้ตรัสกับท่านพระราชาผู้ขอให้พระองค์แสดงธรรมให้ฟังโดยย่อ เพื่อจะได้ฟังแล้วหลีกเลี่ยงไปอยู่ผู้เดียวว่า ขันธ์ ๕ เป็นสิ่งที่เป็นทุกข์เป็นธรรมดา เธอพึงละฉันทะ ราคะ ฉันทราคะในขันธ์ ๕ นั้นเสีย (ส.ข. (ไทย) ๑๗/๑๘๗/๒๗๑)

4.ทุกข์อัมมสูตร พระสูตรว่าด้วยสิ่งที่มีทุกข์เป็นธรรมดา พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวัน ได้ตรัสกับท่านพระราชาผู้เข้ามาเฝ้าว่า ขันธ์ ๕ เป็นสิ่งที่มีทุกข์เป็นธรรมดา เธอพึงละฉันทะ ราคะ ฉันทราคะในขันธ์ ๕ นั้นเสีย (ส.ข. (ไทย) ๑๗/๑๘๗/๒๗๕)

ทุกข์อัมมสูตร^๒ : พระสูตรว่าด้วยสิ่งที่มีทุกข์เป็นธรรมดา

ทุกข์อัมมสูตร^๓ : พระสูตรว่าด้วยสิ่งที่มีทุกข์เป็นธรรมดา

ทุกข์อัมมสูตร^๔ : พระสูตรว่าด้วยสิ่งที่มีทุกข์เป็นธรรมดา

ทุกขธาตุ : ธาตุคือทุกข์, ธาตุคือความเป็นทุกข์ ดังคำว่า ความไม่สำราญทางกาย ความทุกข์ทางกาย ความเสวยอารมณ์ที่ไม่สำราญเป็นทุกข์ อันเกิดแต่กายสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่สำราญเป็นทุกข์ อันเกิดแต่กายสัมผัส นี้เรียกว่าทุกขธาตุ (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๑๘๐/๑๓๙)

ทุกขนิโรธ : ความดับทุกข์, หมายถึงพระนิพพาน เรียกสั้นๆ ว่า นิโรธ เรียกเต็มว่า ทุกขนิโรธอริยสังข์, ข้อ ๓ ในอริยสังข์, ในมหาวิภังค์ พระพุทธเจ้าตรัสไว้ในอาสาฬหขยัญญตตอนหนึ่งว่า เรานั้นได้น้อมจิตไปเพื่ออาสาฬหขยัญญต ได้รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า นี้ทุกข์ นี้ทุกขสมุทัย นี้ทุกขนิโรธ นี้ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา (วิ.มहा.(ไทย) ๑/๑๔/๗), ในอภิธรรมปิฎก วิภังค์ กล่าวไว้ว่า การละตัณหาเสียได้ นี้เรียกว่าทุกขนิโรธ, การละตัณหาและกิเลสที่เหลือนี้เรียกว่าทุกขนิโรธ, การละตัณหาและกิเลสที่เหลือ นี้เรียกว่า ทุกขนิโรธ, การละตัณหา ละกิเลสที่เหลือและละสภาวะธรรมที่เป็นอกุศลที่เหลือ นี้เรียกว่าทุกขนิโรธ, การละตัณหา ละกิเลสที่เหลือ ละสภาวะธรรมที่เป็นอกุศลที่เหลือ ละกุศลมูล ๓ ที่เป็นอารมณ์ของอาสวะ และละสภาวะธรรมที่เป็นอกุศลที่เหลือซึ่งเป็นอารมณ์ของอาสวะ นี้เรียกว่าทุกขนิโรธ (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๒๐๖/๑๓๔, ๒๐๗/๑๓๕, ๒๐๘/๑๓๖, ๒๐๙/๑๓๗, ๒๑๒/๑๘๐)

คำว่า ทุกขนิโรธ มีกล่าวไว้ในพระไตรปิฎกหลายแห่ง เช่น ที.สี.(ไทย) ๙/๒๔๘/๘๔, ๒๔๙/๘๔, ๔๗๙/๒๑๑, ๔๗๙/๒๑๒, ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๘๖/๓๒๔, ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๑๙๐/๑๔๙, ม.มู.(ไทย) ๑๒/๒๑/๒๑, ๕๔/๔๓, ๙๑/๘๖, ๔๔๙/๔๘๘, ม.มู.(ไทย) ๑๓/๑๖/๑๘, ๑๒๘/๑๔๑, ม.อ.(ไทย) ๑๔/๑๙/๒๖, ๑๐๔/๑๒๕, ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๒/๘, ๑๕๕/๒๖๑, ส.ข.(ไทย) ๑๗/๑๐๔/๑๙๙, ส.สหา.(ไทย) ๑๘/๓๒๒/๓๔๑, ส.ม.(ไทย) ๑๙/๒๑๑/๑๔๓, ๔๘๐/๒๙๑, ๕๒๓/๓๓๗, ๑๐๗๑/๕๘๓, อัง.ทูก.(ไทย) ๒๐/๔๖/๙๐, อัง.ติก.(ไทย) ๒๐/๑๒/๑๕๑, ๒๐/๑๖๔, ๒๔/๑๓๒, อัง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๐๒/๑๕๖, ๑๙๖/๒๙๙, ๑๙๘/๓๑๐, ๒๕๙/๓๓๗, อัง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๗๕/๑๓๐, อัง.อฏฐก.(ไทย) ๒๓/๑๑/๒๒๔, ขุ.อิติ.(ไทย) ๒๕/๑๐๒/๔๘๐, ๑๐๓/๔๘๑, ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๗/๑๓, ๘/๑๕, ๗๔/๑๒๕, อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๓๑๗/๒๗๑, ๓๕๓/๓๓๕, ๔๕๔/๔๘๕, ๖๑๘/๖๗๕, ๗๘๙/๘๒๔

ทุกขนิโรธคามินี : เป็นเครื่องให้ถึงความดับทุกข์ ดังคำในโยธาชีวสูตรที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า นี้ทุกข์ นี้ทุกขสมุทัย(เหตุเกิดทุกข์) นี้ทุกขนิโรธ(ความดับทุกข์)ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา(ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์)(อัง.ติก.(ไทย) ๒๐/๑๓๔/๓๘๔)

ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา : ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ หมายถึงมรรคมืองค์ ๘ เรียกสั้นๆ ว่า มรรค เรียกเต็มว่า ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสังข์, ข้อ ๔ ในอริยสังข์ ๔ ดังคำในมหาวรรค พระพุทธเจ้าตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ข้อนี้เป็นทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสังข์คืออริยมรรคมืองค์ ๘ นี้แหละ คือ (๑) สัมมาทิฐิ(๒) สัมมาสังกัปปะ(๓) สัมมาวาจา (๔) สัมมากัมมันตะ (๕) สัมมาอาชีวะ (๖) สัมมาวายามะ (๗) สัมมาสติ (๘) สัมมาสมาธิ (วิ.ม.(ไทย) ๔/๑๔/๒๒), ในวิภังค์ ให้ความนิยามไว้ว่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้เจริญญาณที่เป็นโลกุตตระซึ่งเป็นเหตุนำออกจากวัฏฏทุกขให้ถึงนิพพาน เพื่อละทิฐิเพื่อบรรลุมิเบื้องต้น สัจจากาม ฯลฯ บรรลุปฐมฌานที่เป็นทุกขาปฏิบัติหัตถาภิญญา อยู่ในสมัยใด ในสมัยนั้น มรรคมืองค์ ๘ คือ สัมมาทิฐิ ฯลฯ สัมมาสมาธิ ก็เกิดขึ้น (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๒๐๖/๑๓๔)

คำว่า ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา มีปรากฏในพระไตรปิฎกหลายแห่ง เช่น วิ.ม.หา.(ไทย) ๑/๑๔/๗,ที.สี.(ไทย) ๙/๒๔๘/๘๔, ๒๔๙/๘๔, ๔๒๐/๑๘๔, ๔๒๔/๑๘๖, ๔๗๙/๒๑๑, ๔๗๙/๒๑๒,ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๘๖/๓๒๔,ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๙๐/๑๔๙,ม.ม.(ไทย) ๑๒/๒๑๑/๒๑, ๕๔/๔๓, ๙๑/๘๕, ๔๔๙/๔๘๘,ม.ม.(ไทย) ๑๓/๑๖/๑๘, ๒๘๘/๓๔๕, ๔๘๔/๖๑๒,ม.อ.(ไทย)๑๔/๑๙/๒๖, ๑๐๔/๑๒๕, ๒๒๑/๒๕๔,ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๒/๘,ส.ข.(ไทย) ๑๗/๑๐๔/๑๘๙,ส.ส.ฟา.(ไทย) ๑๘/๓๒๒/๓๔๑,ส.ม.(ไทย) ๑๙/๒๑๑/๑๔๓, ๔๘๐/๒๙๑, ๕๒๓/๓๓๗, ๑๐๗๑/๕๘๓, ๑๐๗๗/๕๘๗, ๑๐๗๙/๕๘๙, ๑๐๘๐/๕๙๐, ๑๐๙๒/๖๐๖, ๑๑๐๐/๖๑๑, ๑๑๐๑/๖๑๓, ๑๑๑๒/๖๒๔, ๑๒๐๑/๖๕๗,อง.ท.ก.(ไทย) ๒๐/๔๖/๙๐,อง.ต.ก.(ไทย) ๒๐/๑๒/๑๕๑, ๒๐/๑๖๔, ๒๔/๑๗๒, ๕๙/๒๒๗, ๖๒/๒๔๒, ๘๙/๓๑๙, ๙๗/๓๓๑,อง.จ.ต.ก.(ไทย) ๒๑/๑๐๒/๑๕๖, ๑๘๑/๒๕๘, ๒๕๙/๓๗๗,อง.ป.ณ.จ.ก.(ไทย) ๒๒/๗๕/๑๓๐,อง.ส.ต.ก.(ไทย) ๒๓/๑๑/๒๒๔,ช.อ.ติ.(ไทย) ๒๕/๑๐๒/๔๘๐, ๑๐๓/๔๘๑,ช.ม.(ไทย) ๒๙/๒๗/๑๑๔, ๕๒/๑๘๒, ๘๘/๒๗๔, ๑๐๓/๓๑๙, ๑๕๑/๔๑๗,ช.ป.(ไทย) ๓๑/๗/๑๓, ๘/๑๖, ๗๔/๑๒๕,อ.ภ.วิ.(ไทย) ๓๕/๒๐๖/๑๗๔, ๒๐๗/๑๗๖, ๒๐๘/๑๗๖, ๒๐๙/๑๗๗, ๒๑๐/๑๗๘, ๒๑๑/๑๗๘, ๒๑๒/๑๘๐, ๒๑๓/๑๘๑, ๒๑๔/๑๘๑,อ.ภ.ก.(ไทย) ๓๗/๓๑๗/๒๗๑, ๔๕๔/๔๘๕, ๗๘๙/๘๒๔

ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาญาณ : ญาณคือข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์,ความรู้ในข้อปฏิบัติให้ถึงความดับแห่งทุกข์,ญาณในข้อปฏิบัติที่ให้ถึงความดับทุกข์, ข้อ ๔ ในญาณ ๔ อีกนัยหนึ่ง (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๑๐/๒๘๖,ช.ป.(ไทย) ๓๑/๖๔/๖, ๑๐๙/๑๖๙),ในญาณกถา กล่าวไว้ว่า ความรู้ทั่ว ความรู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง การเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฐิ ซึ่งปรารถนาทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาเกิดขึ้น นี้ท่านกล่าวว่า ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาญาณ (ช.ป.(ไทย) ๓๑/๑๐๙/๑๗๐)

ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัง : อริยสังคือข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ดังคำในมหาวรรคและมหาสติปัฏฐานสูตร พระพุทธเจ้าตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ข้อนี้เป็นทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสังคืออริยมรรคมีองค์ ๘ นี้แหละ คือ (๑) สัมมาทิฐิ (๒) สัมมาสังกัปปะ (๓) สัมมาวาจา (๔) สัมมากัมมันตะ (๕) สัมมาอาชีวะ (๖) สัมมาวายามะ (๗) สัมมาสติ (๘) สัมมาสมาธิ (วิ.ม.(ไทย) ๔/๑๔/๒๒, ๑๕/๒๓,ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๕๕/๙๙, ๔๐๒/๓๓๕, ๔๐๒/๓๓๗,ม.ม.(ไทย) ๑๒/๑๓๕/๑๒๖),ในสังคีตสูตร พระสารีบุตร กล่าวไว้ว่า ข้อ ๔ ในอริยสัง ๔ (๑) ทุกขอริยสัง (อริยสังคือทุกข์) (๒) ทุกขสมุททยอริยสัง(อริยสังคือเหตุเกิดแห่งทุกข์) (๓) ทุกขนิโรธอริยสัง (อริยสังคือความดับแห่งทุกข์) (๔) ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัง(อริยสังคือข้อปฏิบัติให้ถึงความดับแห่งทุกข์) (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๕๔/๓๗๘, ม.ม.(ไทย)๑๓/๒๔๖/๒๙๐,ม.อ.(ไทย) ๑๔/๓๓๕/๔๒๑,ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๐๘๑/๕๙๓, ๑๐๘๒/๕๙๗, ๑๐๘๓/๕๙๙, ๑๐๘๔/๖๐๐, ๑๐๘๕/๖๐๐, ๑๐๙๑/๖๐๕,ช.ป.(ไทย) ๓๑/๓๐/๔๘๕, ๓๖/๕๕,อ.ภ.วิ.(ไทย) ๓๕/๒๐๕/๑๗๑, อ.ภ.ก.(ไทย) ๓๗/๔๐๕/๔๓๔)

ทุกขนิโรธญาณ : ความรู้ในความดับแห่งทุกข์,ญาณในความดับทุกข์,หมายถึงญาณของท่านผู้มีความเพียบพร้อมด้วยมรรคนั้น, ข้อ ๓ ในญาณ ๔ อีกนัยหนึ่ง (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๑๐/๒๘๖,ช.ป.(ไทย) ๓๑/๑๐๙/๑๖๙)

ทุกขนิโรธอริยสัง : อริยสังคือความดับทุกข์,อริยสังคือความดับแห่งทุกข์, หมายถึงความดับกิเลสไม่เหลือด้วยวิระคะความปล่อยวาง ความสละคืน ความพ้นความไม่ติด ดังคำในมหาวรรค มหา

สติปัญญาฐานสูตร พระพุทธเจ้าตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ข้อนี้เป็นทุกขนิโรธอริยสังข์ คือ ความดับ ตัณหาไม่เหลือด้วย วิราคะ ความสละ ความสละทิ้ง ความพ้น ความไม่อาลัยในตัณหา, ข้อ ๓ ในอริยสังข์ ๔, ในปฏิสัมภิทามรรคอธิบายไว้ว่า ภิกษุทั้งหลาย ทุกขนิโรธอริยสังข์นี้ คือความดับ ตัณหานั่นนั่นแลโดยไม่เหลือด้วยวิราคะ ความสละ ความสละคืน ความพ้น ความไม่อาลัย ในตัณหา (วิ.ม.(ไทย) ๔/๑๔/๒๒, ๑๕/๒๓, ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๕๕/๙๙, ๔๐๑/๓๓๒, ๔๐๑/๓๓๔, ม.ม.(ไทย) ๑๒/๑๓๔/๑๒๓, ม.ม.(ไทย) ๑๓/๒๔๖/๒๙๐, ม.อ.(ไทย) ๑๔/๓๗๔/๔๒๑, ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๐๘๑/๕๙๓, ๑๐๘๒/๕๙๗, ๑๐๘๓/๕๙๘, ๑๐๘๔/๖๐๐, ๑๐๘๕/๖๐๐, ชุ.ป.(ไทย) ๓๑/๓๐/๔๘๔, ๓๕/๕๔, อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๒๐๔/๑๖๙, อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๔๐๕/๔๓๔)

ทุกขีในนรก : ความทุกข์ทรมานในนรก หมายถึงตกนรกเสวยผลกรรมจนกว่าบาปจะหมดสิ้นไป ดังคำ ในพาลปิ่นตบสูตร พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า ทุกขีนี้กับทุกขีในนรกเปรียบเทียบกันไม่ได้ และยัง ตรัสอธิบายไว้อีกว่า ทุกขโทมนัสเพราะการประหารนั้นเป็นเหตุที่บุรุษถูกประหารด้วยหอก ๓๐๐ เล่ม เสวยอยู่นั้น เปรียบเทียบกับทุกข์แห่งนรกแล้ว ไม่ถึงแม้การนับ ไม่ถึงแม้ส่วน แห่งเสี้ยว ไม่ถึงแม้การเทียบกันได้ นายนิรยบาลทั้งหลายทำกรรมกรรมชื่อเครื่องพันธนาการ ๕ อย่าง คือตอกตะปูเหล็กร้อนแดงที่มือ ๒ ข้าง ที่เท้า ๒ ข้าง และที่กลางอก คนพาลนั้นเสวย ทุกขเวทนามถ้ำ อย่างหนัก เผ็ดร้อน ในที่นั้น แต่ยังไม่ตายตราบเท่าที่บาปกรรมยังไม่สิ้นไป (ม. อ.(ไทย) ๑๔/๒๔๘/๒๙๓, ๒๕๐/๒๙๕), ในสภยสูตร พระพุทธเจ้าตรัสว่า ในโลกนี้ บุคคลผู้งด เว้นบาปทั้งหมด ล่วงพ้นทุกขีในนรก (ช.อิตติ.(ไทย) ๒๕/๕๓๗/๖๒๕), ในจุฬนิตเทศกล่าวไว้ว่า พระผู้มีพระภาคทรงเว้นขาดจากบาปธรรมทั้งปวงในโลกนี้ ก้าวล่วงทุกขีในนรกทรงอยู่ด้วยความเพียรทรงมีความเพียร มีความมุ่งมั่น แก่ล้ากล้า มั่นคงเรียกได้ว่าทรงเป็นอย่างนั้น (ช.จุ.(ไทย) ๓๐/๖๕/๒๔๖)

ทุกขปัญหาสูตร : พระสูตรว่าด้วยปัญหาเรื่องทุกข์ข่มพุชชากปรีพาทกเข้าไปหาท่านพระสารีบุตรผู้อยู่ ณ หมู่บ้านนาลกคาม แคว้นมคธแล้วถามว่า ทุกข์มีเท่าไร
ท่านพระสารีบุตรตอบว่า สภาวะทุกข์มี ๓ ประการ คือ (๑) สภาวะทุกข์คือทุกข์ (๒) สภาวะทุกข์คือสังขาร (๓) สภาวะทุกข์คือความแปรผันไป
เนื้อหาสาระที่เหลือพึงทราบโดยนัยแห่งนิพพานปัญหาสูตรในวรรคนี้ (ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๓๒๗/๓๔๕)

ทุกข์ปางตาย : ความทุกข์ทรมานเกือบตาย, ทุกข์จวนตาย, ทุกข์ที่ได้รับจากความประมาทจนเกือบตาย ดังคำในมหาวิงค์พระพุทธเจ้าตรัสว่า ผู้สอดคองคชาตเข้าปากอสรพิษร้ายเป็นต้น พึงถึงความ ตายหรือทุกข์ปางตาย, ผู้ใช้มีดฆ่าและโคอันคมคว้านท้องก็จะพึงถึงความตายหรือทุกข์ปาง ตาย (วิ.ม.ท.(ไทย) ๑/๔๒/๓๑, ๑๙๔/๑๘๐), ในอาเนญชสัปพายสูตร พระพุทธเจ้าไว้ว่า บุรุษ ยื่นมือหรือหัวแม่มือให้แก่อสรพิษตัวมีพิษร้ายแรงนั้น ทั้งที่รู้ว่าถูกอสรพิษที่มีพิษร้ายแรงกัด แล้วจะต้องตายหรือทุกข์ปางตาย (ม.อ.(ไทย) ๑๔/๖๕/๗๒)

ทุกขปีฬิตตัตถวัตถุ : เรื่องสัตว์ถูกทุกข์เบียดเบียน พระผู้มีพระภาคตรัสเนื้อความนี้แก่ภิกษุทั้งหลายว่า ภิกษุชั่วจำนวนมากมีผ้ากาสาอะพัตที่คอมีธรรมเลวทราม ไม่สำรวมยอมตกนรกเพราะ บาปกรรมทั้งหลาย (ช.ธ.(ไทย) ๒๕/๓๐๗/๑๒๙)

ทุกขลักษณะวัตถุ : เรื่องทุกขลักษณะ พระผู้มีพระภาคตรัสพระคาถานี้แก่ภิกษุทั้งหลายดังนี้ เมื่อใด อริยสาวกพิจารณาเห็นด้วยปัญญาว่า สังขารทั้งหลายทั้งปวงเป็นทุกข เมื่อมันย่อมนำใน ทุกข นั้นเป็นทางแห่งความบริสุทธิ์ (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๒๗๘/๑๑๘)

ทุกขวิปากสูตร : พระสูตรว่าด้วยธรรมที่มีทุกข และมีสุขเป็นวิปาก พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า *ธรรมที่มีทุกขเป็นวิปาก* คือ มิจฉัตตธรรม ๑๐ มีมิจฉาทิฏฐิ เป็นต้น *ธรรมที่มีสุขเป็นวิปาก* คือ สัมมัตตธรรม ๑๐ มีสัมมาทิฏฐิ เป็นต้น (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๔๔/๒๘๙)

ทุกขวิหารสูตร : พระสูตรว่าด้วยธรรมเครื่องอยู่เป็นทุกข พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ธรรม ๒ ประการ คือ (๑) ความไม่คุ้มครองทวารในอินทรีทั้งหลาย (๒) ความไม่รู้จักประมาณในการบริโภคอาหาร เป็นเหตุให้อยู่เป็นทุกข อึดอัด คับแค้น กระทบกระวาย ในปัจจุบัน หลังจากตายแล้วย่อมไปสู่ ทุกคติ (ขุ.อิติ.(ไทย) ๒๕/๒๘/๓๗๕)

ทุกขลักษณะ : เครื่องกำหนดว่าเป็นทุกข, ลักษณะที่จัดว่าเป็นทุกข, ลักษณะที่แสดงให้เห็นว่าเป็นทุกข คือ (๑) ถูกการเกิดขึ้นและการดับสลายบีบคั้นอยู่ตลอดเวลา (๒) ทนได้ยากหรือคงอยู่ในสภาพ เดิมไม่ได้ (๓) เป็นที่ตั้งแห่งความทุกข (๔) แย้งต่อสุขหรือเป็นสภาวะที่ปฏิเสธความสุข ดังคำ ใน พระพุทธเจ้าตรัสว่า เมื่อใด อริยสาวกพิจารณาเห็นด้วยปัญญาว่า สังขารทั้งหลายทั้งปวง เป็นทุกข เมื่อมันย่อมนำในทุกข นั้นเป็นทางแห่งความบริสุทธิ์ (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๒๗๘/๑๑๘) ; ดูอนิจจลักษณะ,อนัตตลักษณะ

ทุกขเวทนา : ความรู้สึกทุกข, ความรู้สึกลำบาก, ความรู้สึกเจ็บปวด, ความรู้สึกเป็นทุกข, การเสวยอา รมณ์ที่ไม่สบาย,ตั้งคำในเวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน พระพุทธเจ้าตรัสสอนว่า เมื่อเสวย ทุกขเวทนา(ความรู้สึกทุกข) ก็รู้ชัดว่า เราเสวยทุกขเวทนา (ม.ม.ุ.(ไทย) ๑๒/๑๐๓/๑๐๙), ข้อ ๒ ในเวทนา ๓ คือ (๑) สุขเวทนา (ความรู้สึกสุข) (๒) ทุกขเวทนา (ความรู้สึกทุกข) (๓) อทุก ขมสุขเวทนา (ความรู้สึกไม่ใช่ทุกขไม่ใช่สุข) (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๖๖,๓๕๓/๓๗๓)

คำว่า ทุกขเวทนา มีปรากฏในพระไตรปิฎกหลายแห่ง เช่น วิ.มหา.(ไทย) ๑/๑๗๕/๑๔๕, ๑๗๕/๑๔๖, ๑๗๙/๑๔๙, ๑๗๙/๑๕๐,ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๒๒/๗๐, ๑๒๓/๗๐, ๔๑๔/๓๔๖, ๔๑๖/๓๔๙,ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๖๖, ๓๕๓/๓๗๓,ม.ม.ุ.(ไทย) ๑๒/๑๗๙/๑๘๒, ๓๘๑/ ๔๑๕, ๔๖๕/๕๐๕,ม.ม.(ไทย) ๑๓/๘๘/๙๑, ๑๗๘/๒๐๕, ๔๕๐/๕๖๘, ๔๗๗/๖๐๕,ม.อ.ุ.(ไทย) ๑๔/๓/๔, ๕/๗, ๓๘๙/๔๔๒, ๔๒๖/๔๘๖,ส.ส.(ไทย) ๑๕/๓๘/๕๐,๑๔๙/๑๘๙,ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๕๑/๑๐๒, ๖๒/๑๑๘,ส.ข.(ไทย) ๑๗/๘๗/๑๕๘, ๘๘/๑๖๕,ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๗๔/๖๖, ๗๕/๖๘, ๒๖๑/๒๗๘, ๑๘/๒๗๘/๓๐๙,ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๙๕/๑๒๘, ๓๗๕/๒๒๒, ๑๐๒๒/ ๕๓๖, ๑๐๒๓/๕๔๑,อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๙๕/๒๙๒,อง.ฉก.(ไทย) ๒๒/๖๓/๕๗๔,ขุ.อ.ุ. (ไทย) ๒๕/๑๖/๑๙๗, ๑๘/๑๙๙,ขุ.อิติ.(ไทย) ๒๕/๕๓/๔๐๖,ขุ.สุ.(ไทย) ๒๕/๗๔๔/๖๗๗,ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๙๓/๕๖๑,ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๓/๙, ๒๔/๓๔, ๒๙/๔๖, ๔๖/๕๒๕,อภ.ก.(ไทย) ๓๗/ ๓๓๘/๓๑๐, ๔๗๑/๕๐๒

ทุกขสมุทยญาณ : ความรู้ในเหตุเกิดแห่งทุกข, ญาณในเหตุเกิดทุกข ข้อ ๒ ในญาณ ๔ อีกนัยหนึ่ง คือ (๑) ทุกขญาณ (ความรู้ในทุกข) (๒)ทุกขสมุทยญาณ (ความรู้ในเหตุเกิดแห่งทุกข) (๓) ทุกขนิ รโรธญาณ (ความรู้ในความดับแห่งทุกข) (๔) ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาญาณ (ความรู้ในข้อปฏิบัติ ให้ถึงความดับแห่งทุกข) (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๑๐/๒๘๕), ในปฏิสัมภิทามรรค กล่าวไว้ว่าเป็น

ญาณที่ ๖๑ ในญาณ ๗๓ ดังคำว่า (๖๑) ทุกขสมุทยญาณ (ญาณในเหตุเกิดทุกข์),และตรัสอีกว่า เป็นญาณของท่านผู้มีความเพียบพร้อมด้วยมรรคนี่ ชื่อว่าทุกขสมุทยญาณ ดังคำว่า ญาณของท่านผู้มีความเพียบพร้อมด้วยมรรคนี่ ชื่อว่าทุกขญาณ ทุกขสมุทยญาณ ทุกขนิโรธญาณ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาญาณ (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๖๑/๖, ๑๐๙/๑๖๙),ในวิภังค์กล่าวว่าเป็นธรรมหมวด ๔ ดังคำว่า ทุกขญาณ ทุกขสมุทยญาณ ทุกขนิโรธญาณ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาญาณ (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๗๕๔/๙๔๑)

ทุกขสมุทยสูตร :พระสูตรว่าด้วยความเกิดแห่งทุกข์ พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน ได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ความเกิดแห่งทุกข์ ได้แก่เพราะอาศัยอายตนะภายใน และอายตนะภายนอก ๖ วิญญาณ ๖ จึงเกิด ความประจวบธรรม ๓ หมวดนั้นเป็นผัสสะและเพราะผัสสะ ๖ เป็นปัจจัย เวทนาจึงเกิด เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาจึงเกิด ความดับแห่งทุกข์ ได้แก่เพราะตัณหาดับไม่เหลือด้วยวิราคะ อุปาทานจึงดับ จากนั้นก็ดับไปตามลำดับนี้ คือภพชาติ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัสและอุปายาส (ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๑๐๖/๑๑๙)

อรรถกถาอธิบายว่า ทุกข์ ในที่นี้หมายถึงทุกข์ในวิภังค์ (ส.สพ.อ. (บาลี) ๓/๑๐๕-๑๑๓/๓๘) วิราคะ หมายถึงมรรค (วิ.อ.(บาลี) ๓/๑/๔)

ทุกขสมุทยอริยสัง :อริยสังคือเหตุให้เกิดทุกข์ หมายถึงตัณหา ๓ คือกามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา เรียกสั้นๆว่า สมุทัย (ข้อ ๒ ในอริยสัง ๔), เรียกเต็มว่าทุกขสมุทัยอริยสัง, ในมหาวรรค พระพุทธเจ้าตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ข้อนี้เป็นทุกขสมุทยอริยสัง คือตัณหาอันทำให้เกิดอีก ประกอบด้วยความเพิลิตเพลินและความกำหนด มีปกติให้เพิลิตเพลินในอารมณนั้นๆคือ กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา (วิ.ม.(ไทย)๔/๑๔/๒๑),ในมหาสติปัฏฐานสูตร พระพุทธเจ้าตรัสว่า ตัณหานี้เป็นเหตุเกิดขึ้นในภพใหม่ สหจรตด้วยความกำหนดยินดี เป็นเหตุเพิลิตเพลินในอารมณนั้นๆ คือกามตัณหา ภวตัณหา และวิภวตัณหา (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๔๐๐/๓๒๙)

คำว่า ทุกขสมุทยอริยสัง มีปรากฏในพระไตรปิฎก เช่นที.ม.(ไทย) ๑๐/๔๐๐/๓๓๑,ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๕๔/๓๗๘,ม.ม.(ไทย)๑๓/๒๔๖/๒๙๐,ม.อุ.(ไทย) ๑๔/๓๗๔/๔๒๑,ส.ม.(ไทย)๑๙/๑๐๘๑/๕๙๓,๑๐๘๒/๕๙๗,๑๐๘๓/๕๙๘,๑๐๘๔/๕๙๙,๑๐๘๕/๖๐๐,๑๐๘๑/๖๐๕,ขุ.ป.(ไทย)๓๑/๓๐/๔๘๓,๓๔/๕๓,อภิ.วิ.(ไทย)๓๕/๒๐๓/๑๖๗,อภิ.ก.(ไทย)๓๗/๔๐๕/๔๓๔

ทุกขสมุทัย :เหตุให้เกิดทุกข์, เหตุเกิดทุกข์, หมายถึงตัณหา ๓ คือ กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา ดังคำในไปฏฐปาทสูตร พระพุทธเจ้าตรัสว่า เราตอบเรื่องทุกข์ เรื่องทุกขสมุทัย (เหตุเกิดทุกข์) เรื่องทุกขนิโรธ (ความดับทุกข์) เรื่องทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา (ข้อปฏิบัติเครื่องดำเนินไปสู่ความดับทุกข์) (ที.สี.(ไทย) ๙/๔๒๐/๑๘๔)

คำว่า ทุกขสมุทัย มีปรากฏในพระไตรปิฎก เช่น วิ.มหา.(ไทย) ๑/๑๔/๗,ที.สี.(ไทย) ๙/๒๔๘/๘๔, ๒๔๙/๘๔, ๔๒๔/๑๘๖,ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๘๖/๓๒๔,ม.ม.ุ.(ไทย) ๑๒/๒๑/๒๑, ๕๔/๔๓, ๙๑/๘๕, ๔๔๙/๔๘๘,ม.ม.(ไทย) ๑๓/๑๖/๑๘, ๑๒๘/๑๔๑,ม.อุ.(ไทย) ๑๔/๑๙/๒๖, ๑๐๔/๑๒๕,ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๒/๘, ๑๕๕/๒๖๑,ส.ข.(ไทย) ๑๗/๑๐๔/๑๙๙,ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๓๒๒/๓๔๑,ส.ม.(ไทย) ๑๙/๒๑๑/๑๔๓, ๔๘๐/๒๙๑, ๕๒๓/๓๓๗, ๑๐๗๑/๕๘๓,อง.ทุก.(ไทย) ๒๐/๔๖/๙๐, อง.ติก.(ไทย) ๒๐/๑๒/๑๕๑, ๒๐/๑๖๔, ๒๔/๑๗๒,อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/

๑๐๒/๑๕๖, ๑๐๔/๑๕๙, ๑๘๖/๒๖๘, ๒๕๙/๓๗๗, อัง.ปณจก.(ไทย) ๒๒/๗๕/๑๓๐, อัง.อภฺรฐก.(ไทย) ๒๓/๑๑/๒๒๔, ขุ.อิติ.(ไทย) ๒๕/๑๐๒/๔๘๐, ๑๐๓/๔๘๑, ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๗/๑๓, ๘/๑๕, ๗๔/๑๒๕, อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๒๐๖/๑๗๓, ๒๐๗/๑๗๕, ๒๐๘/๑๗๖, ๒๐๙/๑๗๖, อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๓๑๗/๒๗๑, ๖๘๑/๗๒๙, ๗๘๙/๘๒๔

ทุกขสมุทัยอริยสังข์: อริยสังข์คือเหตุให้เกิดทุกข์ หมายถึงเหตุต้นเหตุ ๓ คือ กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา ดังคำในติดถายตนสูตร พระพุทธเจ้าตรัสว่า เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย นามรูปจึงมี เพราะนามรูปเป็นปัจจัย สฬายตนะจึงมี เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย ผัสสะจึงมี เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงมี เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาจึงมี เพราะตัณหาเป็นปัจจัย อุปาทานจึงมี เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ภพจึงมี เพราะภพเป็นปัจจัยชาติจึงมี เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาสจึงมี กองทุกข์ทั้งมวลนี้มีความเกิดขึ้นด้วยอาการอย่างนี้ นี้เรียกว่า ทุกขสมุทัยอริยสังข์ (อัง.ตัก.(ไทย) ๒๐/๖๒/๒๔๒), ในมหาสกุหลาหิสูตร กล่าวถึงพระสาวกทั้งหลายถามถึงทุกขสมุทัยอริยสังข์ต่อพระพุทธองค์ (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๒๔๖/๒๙๐)

ทุกขสังขณินทเทศ: นินทเทศเรื่องทุกขสังข์, แสดงทุกขสังข์ หมายถึงอธิบายขยายความเกี่ยวกับทุกขสังข์ โดยเอาของแต่ละคำในข้อความดังนี้ ชาติเป็นทุกข์ ชราเป็นทุกข์ มรณะเป็นทุกข์ โสกะปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาสเป็นทุกข์ การประสบกับอารมณ์อันไม่เป็นที่รักเป็นทุกข์ ความพลัดพรากจากอารมณ์อันเป็นที่รักเป็นทุกข์ การไม่ได้สิ่งที่ต้องการเป็นทุกข์ว่าโดยย่อ มาอธิบายความแต่ละศัพท์ มีกล่าวไว้ในหัวข้อ ของมหาสติปัฏฐานสูตรและสติปัฏฐานสูตร(ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๘๖/๓๒๔, ม.ม.(ไทย) ๑๒/๑๒๐//๑๑๘)

ทุกขสังขญา: กำหนดหมายความเป็นทุกข์, ความหมายรู้ความเป็นทุกข์ ในทุกขสูตร พระพุทธเจ้าตรัสสอนไว้ว่า ภิกษุทั้งหลาย ทุกขสังขญา(ความหมายรู้ความเป็นทุกข์) ที่บุคคลเจริญแล้ว ฯลฯ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๒๕๓/๑๙๖), ใน อุกขิตตาสิกสูตร พระพุทธเจ้าตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้พิจารณาเห็นอนาสงส์ ๖ ประการ สามารถทำเขตไม่จำกัดในสังขารทั้งปวงแล้วทำทุกขสังขญาให้ปรากฏได้ (อัง.ฉก.(ไทย) ๒๒/๑๐๓/๖๒๔), ในบางครั้ง คำว่าทุกขสังขญา ก็มาคู่กับศัพท์อื่นบ้าง เช่น ข้อ ๖ ในสังขญา ๑๐ คือ อนิจเจ ทุกขสังขญา(ความกำหนดหมายความเป็นทุกข์ในความไม่เที่ยงแห่งสังขาร) (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๖๐/๔๓๕)

ทุกขสัมผัส: สัมผัสทุกข์, ผัสสะที่เป็นทุกข์, หมายถึงถูกผัสสะที่เป็นทุกข์กระทบหรือเบียดเบียน เช่น สูดกลิ่นเหม็นมากระทบจมูก ดังคำในอตันตอคุตตสูตร พระพุทธเจ้าตรัสว่า ในกาลใดที่บุคคลอบรมใจดีแล้วในอารมณ์ ๖ ประการอย่างนี้ ในกาลนั้นจิตของเขาถูกสุขสัมผัสหรือทุกข์สัมผัสกระทบแล้ว ย่อมไม่หวั่นไหวในที่ไหนๆ (ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๙๔/๙๙)

ทุกขสูตร: พระสูตรว่าด้วยสิ่งที่เป็นทุกข์ พระสูตรว่าด้วยทุกข์ พระสูตรว่าด้วยทุกขสังขญา พระสูตรว่าด้วยธรรมที่เป็นเหตุให้อยู่เป็นทุกข์ ในพระไตรปิฎก มีชื่อทุกขสูตรเหมือนกัน แต่มีเนื้อความแตกต่างกันมากบ้าง น้อยบ้าง รวม ๑๓ สูตร ในสังยุตตนิกาย มี ๑๐ สูตร ในอังคุตตรนิกาย มี ๓ สูตร คือ

1. ทุกขสูตร พระสูตรว่าด้วยสิ่งที่เป็นทุกข์ พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน ได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า อริยสาวกผู้ได้สดับเห็นอยู่ว่า ชั้นที่ ๕ เป็นทุกข์ จึงเบื่อหน่ายแม้

ในชั้นนี้ ๕ เนื้อหาสาระที่เหลือพึงทราบโดยนัยแห่งอนิจจสูตรในวรรคนี้ (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๑๔๐/๒๓๓)

2.ทุกขสูตร พระสูตรว่าด้วยสิ่งที่เป็นทุกข์ พระพุทธเจ้าตรัสว่า ภิขุทั้งหลาย เป็นไปไม่ได้เลยที่ภิขุผู้พิจารณาเห็นสังขารว่าเป็นสุข เป็นไปไม่ได้เลยที่ภิขุผู้ไม่ประกอบด้วยอนุโลมิกขันติ จักก้าวลงสู่สัมมัตตนิยามได้ เป็นไปไม่ได้เลยที่ภิขุผู้ไม่ก้าวลงสู่สัมมัตตนิยาม จักทำให้แจ้งโสดาปัตติผล สกทาคามีผล อนาคามีผล หรืออรหัตตผลได้ ภิขุทั้งหลาย เป็นไปได้ที่ภิขุผู้พิจารณาเห็นสังขารทั้งปวงว่าเป็นทุกข์เป็นไปได้ที่ภิขุผู้ประกอบด้วยอนุโลมิกขันติ จักก้าวลงสู่สัมมัตตนิยามได้ เป็นไปได้ที่ภิขุผู้ก้าวลงสู่สัมมัตตนิยาม จักทำให้แจ้งโสดาปัตติผล สกทาคามีผล อนาคามีผล หรืออรหัตตผลได้ (อง.ฉกก.(ไทย) ๒๒/๙๙/๖๒๒)

3.ทุกขสูตร พระสูตรว่าด้วยทุกข์ พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน ได้ทรงแสดงความเกิดทุกข์และความดับทุกข์ว่า เพราะอาศัยจักขุและรูป จักขุวิญญาณจึงเกิด เมื่อธรรม ๓ ประการข้างต้นนั้นประจวบกัน ผัสสะจึงมี เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงมี เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาจึงมี นี่เป็นความเกิดแห่งทุกข์ ส่วนความดับแห่งทุกข์ เริ่มจากตัณหาดับ แล้วชาติ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัสและอุปายาสจึงดับตามลำดับ (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๔๓/๘๘)

4.ทุกขสูตร พระสูตรว่าด้วยทุกข์สัญญา พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิขุทั้งหลายว่า ภิขุผู้เจริญโพชฌงค์ ๗ ที่มีทุกข์สัญญา(ความหมายรู้ความเป็นทุกข์)ย่อมมีผลมาก (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๒๕๓/๑๙๖)

5. ทุกขสูตร พระสูตรว่าด้วยธรรมที่เป็นเหตุให้อยู่เป็นทุกข์ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ธรรมที่เป็นเหตุให้ภิขุอยู่เป็นทุกข์ในภพนี้และหลังจากตายแล้วพึงหวังได้ทุกคติ ๕ คือ (๑) ความเป็นผู้ไม่มีศรัทธา (๒) ความเป็นผู้ไม่มีหิริ (๓) ความเป็นผู้ไม่มีโอตตปปะ (๔) ความเป็นผู้เกียจคร้าน (๕)ความเป็นผู้มีปัญญาทรามแล้วตรัสว่า ธรรมที่เป็นเหตุให้ภิขุอยู่เป็นสุขในภพนี้และหลังจากตายแล้วพึงหวังได้สุคติ ๕ คือ (๑) ความเป็นผู้มีศรัทธา (๒) ความเป็นผู้มีหิริ (๓) ความเป็นผู้มีโอตตปปะ (๔) ความเป็นผู้ปรารถนาความเพียร (๕) ความเป็นผู้มีปัญญา (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๓/๕)

6.ทุกขสูตร พระสูตรว่าด้วยธรรมที่เป็นเหตุให้อยู่เป็นทุกข์ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ธรรมที่เป็นเหตุให้อยู่เป็นทุกข์ทั้งในภพนี้และภพหน้า ๖ คือ (๑) กามวิตก (๒) พยาบาทวิตก (๓) วิหิงสาวิตก (๔) กามสัญญา (๕) พยาบาทสัญญา (๖) วิหิงสาสัญญา แล้วตรัสว่า ธรรมที่เป็นเหตุให้อยู่เป็นสุขทั้งในภพนี้และภพหน้า ๖ คือ (๑) เนกขัมมวิตก (๒) อพยาบาทวิตก (๓) อวิหิงสาวิตก (๔) เนกขัมมสัญญา (๕) อพยาบาทสัญญา (๖) อวิหิงสาสัญญา (อง.ฉกก.(ไทย) ๒๒/๓๕/๕๙๘)

7.ทุกขสูตร พระสูตรว่าด้วยสิ่งที่เป็นทุกข์ พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน ได้ทรงแสดงความเกิดทุกข์และความดับทุกข์ว่า เพราะอาศัยจักขุและรูป จักขุวิญญาณจึงเกิด เมื่อธรรม ๓ ประการข้างต้นนั้นประจวบกัน ผัสสะจึงมี เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงมี เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาจึงมี นี่เป็นความเกิดแห่งทุกข์ ส่วนความดับแห่งทุกข์

เริ่มจากต้นหาดับ แล้วชาติ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัสและอุปายาสจึงดับตามลำดับ (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๑๓/๒๘)

8.ทุกขสูตร พระสูตรว่าด้วยสิ่งที่เป็นทุกข์ พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวัน ได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ธาตุ ๔ มีทั้งทุกข์และสุขละเอียดแล้กั้น ฉะนั้น สัตว์จึงยินดีบ้าง เบื่อหน่ายบ้าง ถ้าสัตว์รู้ถึงโทษของธาตุตามความเป็นจริงแล้ว ย่อมหลุดพ้นได้ (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๖๗/๑๐๗)

9.ทุกขสูตร พระสูตรว่าด้วยสิ่งที่เป็นทุกข์ ภิกษุหนึ่งเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคผู้ประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวันได้ทูลถามปัญหาและพระผู้มีพระภาคตรัสตอบโดยนัยแห่งอนิจจสูตรในวรรคนี้ ต่างกันเพียงเปลี่ยนคำว่า สิ่งใดไม่เที่ยง เป็นคำว่า สิ่งใดเป็นทุกข์ (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๑๗๔/๒๖๔)

10.ทุกขสูตร พระสูตรว่าด้วยสิ่งที่เป็นทุกข์ พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ทุกข์ ได้แก่อุปาทานชั้น ๕ ทุกขสมุทัย ได้แก่ต้นหาคำอันทำให้เกิดอีก ประกอบด้วยความเพติดเพลินและความกำหนด มีปกติเพติดเพลินยิ่งในอารมณ์ ได้แก่ต้นหา ๓ ทุกขนิโรธ ได้แก่ความดับต้นหาไม่เหลือด้วยวิราคะ ความสละ ความสละคืน ความพ้นและความไม่อาลัยในต้นหา ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ได้แก่อริยมรรคมีองค์ ๘ (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๑๘๖/๒๗๐)

11.ทุกขสูตร พระสูตรว่าด้วยสิ่งที่เป็นทุกข์ พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ชั้น ๕ เป็นทุกข์ เธอทั้งหลายพึงละฉันทะในชั้น ๕ นั้น เนื้อหาสาระที่เหลือพึงทราบโดยนัยแห่งกุกกุฬสูตรในวรรคนี้ (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๑๙๘/๒๗๕)

12.ทุกขสูตร (ตติย) : พระสูตรว่าด้วยสิ่งที่เป็นทุกข์ (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ชั้น ๕ เป็นทุกข์ เธอทั้งหลายพึงละราคะในชั้น ๕ นั้น เนื้อหาสาระที่เหลือพึงทราบโดยนัยแห่งกุกกุฬสูตรในวรรคนี้ (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๑๔๑/๒๓๓)

13.ทุกขสูตร (ตติย) : พระสูตรว่าด้วยสิ่งที่เป็นทุกข์ (สูตรที่ ๓) พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ชั้น ๕ เป็นทุกข์ เธอทั้งหลายพึงละฉันทะในชั้น ๕ นั้น เนื้อหาสาระที่เหลือพึงทราบโดยนัยแห่งกุกกุฬสูตรในวรรคนี้ (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๑๔๒/๒๓๔)

ทุกขสูตร^๒ : พระสูตรว่าด้วยความเป็นทุกข์

ทุกขสูตร^๓ : พระสูตรว่าด้วยทุกข์

ทุกขสูตร^๔ : พระสูตรว่าด้วยทุกขสัณญา

ทุกขสูตร^๕ : พระสูตรว่าด้วยธรรมที่เป็นเหตุให้อยู่เป็นทุกข์

ทุกขสูตร^๖ : พระสูตรว่าด้วยธรรมที่เป็นเหตุให้อยู่เป็นทุกข์

ทุกขสูตร^๗ : พระสูตรว่าด้วยสิ่งที่เป็นทุกข์

ทุกขสูตร^๘ : พระสูตรว่าด้วยสิ่งที่เป็นทุกข์

ทุกขสูตร^๙ : พระสูตรว่าด้วยสิ่งที่เป็นทุกข์

ทุกขสูตร^{๑๐} : พระสูตรว่าด้วยสิ่งที่เป็นทุกข์

ทุกขสูตร^{๑๑} : พระสูตรว่าด้วยสิ่งที่เป็นทุกข์

ทุกขสูตร (ทุติย) ^{๑๒} : พระสูตรว่าด้วยสิ่งที่เป็นทุกข์ (สูตรที่ ๒)

ทุกขสูตร (ตติย) ^{๑๓} : พระสูตรว่าด้วยสิ่งที่เป็นทุกข์ (สูตรที่ ๓)

ทุกขอริยสัง : อริยสังคือทุกข์, อริยสังคือความทุกข์, หมายถึงอาการทุกข์ที่ปรากฏขึ้นหรืออาจปรากฏขึ้นได้แก่คน เช่น ความเกิดเป็นทุกข์ ความแก่เป็นทุกข์ ความเจ็บเป็นทุกข์ ความตายเป็นทุกข์ ดังคำในติดถายตนสูตร พระพุทธเจ้าตรัสว่า แม้ชาติ(ความเกิด)ก็เป็นทุกข์ แม้ชรา(ความแก่)ก็เป็นทุกข์ แม้มรณะ(ความตาย)ก็เป็นทุกข์ แม้โสกะ(ความโศก) แม้ปริเทวะ(ความคร่ำครวญ) ทุกข์(ความทุกข์กาย) โทมนัส(ความทุกข์ใจ) อุปายาส(ความคับแค้นใจ) ก็เป็นทุกข์ ความประสบกับสิ่งที่ไม่เป็นที่รักก็เป็นทุกข์ ความพลัดพรากจากสิ่งอันเป็นที่รักก็เป็นทุกข์ ปรารถนาสิ่งใดไม่ได้สิ่งนั้นก็เป็นอย่างนั้นก็เป็นทุกข์ โดยย่อ อุปาทานชั้น ๕ เป็นทุกข์ นี้เรียกว่าทุกขอริยสัง(อง.ติก. (ไทย) ๒๐/๖๒/๒๔๒), ข้อ ๑ ในอริยสัง ๔ (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๑๙๐/๑๖๓)

คำว่า ทุกขอริยสัง นี้มีปรากฏในพระไตรปิฎก เช่น วิ.ม.(ไทย) ๔/๑๔/๒๑, ๑๕/๒๒, ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๕๕/๙๙, ๓๘๖/๓๒๔, ๓๙๙/๓๒๘, ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๕๔/๓๗๘, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๒๐/๑๑๘, ๓๐๑/๓๒๙, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๔๖/๒๙๐, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๓๗๑/๔๑๖, ๓๗๓/๔๑๘, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๘๑/๕๙๓, ๑๐๘๒/๕๙๖, ๑๐๘๓/๕๙๘, ๑๐๘๔/๕๙๙, ๑๐๘๕/๖๐๐, ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๓๐/๔๘๓, ๓๓/๕๐, ๔๐/๕๐๕, อภิ.ก. (ไทย) ๓๗/๔๐๕/๔๓๓

ทุกขานุปัสสนา : การพิจารณาเห็นความเป็นทุกข์, หมายถึงการพิจารณาเห็นทุกข์, ข้อ ๒ ข้ออนุปัสสนา ๗ , ในปฏิสัมภิทามรรค สุตมยญาณนิตเทศ กล่าวถึงทุกขานุปัสสนาว่าเป็นธรรมควรรู้อย่างยิ่ง ดังคำว่า อนิจจานุปัสสนา (การพิจารณาเห็นความไม่เที่ยง) ควรรู้อย่างยิ่ง ทุกขานุปัสสนา (การพิจารณาเห็นทุกข์) ควรรู้อย่างยิ่ง, ในวิโมกขกถา กล่าวไว้ว่า ทุกขานุปัสสนาเป็นญาณมีความเย็นใจอย่างยอดเยี่ยม พ้นจากความเดือดร้อน ความเร่าร้อน และความกระวนกระวายเพราะสุข เพราะเหตุนี้จึงชื่อว่า สติสียาวิโมกข์, ในปัญญาวรรค กล่าวไว้ว่า ทุกขานุปัสสนาที่บุคคลเจริญทำให้มากแล้ว ย่อมทำปัญญาอย่างไรให้เต็มรอบ (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๙/๑๖, ๑๘/๒๖๒๒/๓๑, ๒๑๖/๓๕๘, ๒๒๒/๓๗๔, ๑/๕๓๗)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่าทุกขานุปัสสนา เป็นชื่อของวิปัสสนา เป็นข้อ ๒ ในอนุปัสสนา อันได้แก่ (๑) อนิจจานุปัสสนา (พิจารณาเห็นความไม่เที่ยง) (๒) ทุกขานุปัสสนา (พิจารณาเห็นความเป็นทุกข์) (๓) อนัตตานุปัสสนา (พิจารณาเห็นความไม่มีตัวตน) (๔) นิพพิทานุปัสสนา (พิจารณาเห็นความน่าเบื่อหน่าย) (๕) วิราคานุปัสสนา (พิจารณาเห็นความคลายกำหนด) (๖) นิโรธานุปัสสนา (พิจารณาเห็นความดับกิเลส) (๗) ปฏินิสัคคานุปัสสนา (พิจารณาเห็นความสลัดทิ้งกิเลส) (ม.ม.อ.(บาลี) ๑/๖๕/๑๖๙)

ทุกขานุปัสสนาญาณ : ญาณคือการพิจารณาเห็นความเป็นทุกข์, หมายถึงญาณคือการพิจารณาเห็นทุกข์, ในปฏิสัมภิทามรรค วิโมกขกถา กล่าวไว้ว่าเป็นข้อ ๑ ของวิโมกข์ ดังคำว่า ทุกขานุปัสสนาญาณ (ญาณคือการพิจารณาเห็นความเป็นทุกข์) พ้นจากสุขสังขยา เพราะเหตุนี้จึงชื่อว่า สัจญยาวิโมกข์ (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๒๑๔/๓๕๖), ข้อ ๑ ในญาณ ๔ อันได้แก่ (๑) ทุกขานุปัสสนาญาณ (๒) นิพพิทานุปัสสนาญาณ (๓) วิราคานุปัสสนาญาณ (๔) อัปปณิหิตานุปัสสนาญาณ (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๒๑๘/๓๖๕)

ทุกขานุปัสสนายถาภูตญาณ : ยถาภูตญาณคือการพิจารณาเห็นความเป็นทุกข์ ในวิโมกขกถากล่าวไว้ว่า เป็นส่วนหนึ่งของญาณวิโมกข์ ดังคำว่า ทุกขานุปัสสนายถาภูตญาณ (ยถาภูตญาณคือการพิจารณาเห็นความเป็นทุกข์) พ้นจากความไม่รู้คือความหลงว่าสุข เพราะเหตุนี้จึงชื่อว่า ญาณวิโมกข์ (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๒๑๕/๓๕๗)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ยถาภูตญาณ หมายถึงญาณที่พิจารณาเห็นสังขารตามความเป็นจริง (ส.นิ.อ. (บาลี) ๒/๒๓/๖๒)

ทุกขานุปัสสีสูตร^๑ : พระสูตรว่าด้วยผู้พิจารณาเห็นทุกข์ พระสูตรว่าด้วยบุคคลผู้พิจารณาเห็นความเป็นทุกข์ มี ๒ สูตร ทั้งสังยุตตนิกาย และอังคุตตรนิกาย คือ

1.ทุกขานุปัสสีสูตร พระสูตรว่าด้วยผู้พิจารณาเห็นทุกข์ พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า เธอทั้งหลายพึงพิจารณาให้เห็นทุกข์ในชั้น ๕ ซึ่งจะทำให้พ้นจากชั้น ๕ พ้นจากชาติ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๑๔๘/๒๓๗)

2.ทุกขานุปัสสีสูตร พระสูตรว่าด้วยบุคคลผู้พิจารณาเห็นความเป็นทุกข์ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บุคคลผู้ควรแก่ของที่เขานำมาถวาย ... เป็นนابخุณอันยอดเยี่ยมของโลก ๗ จำพวกเหมือนในอนิจจานุปัสสีสูตร ต่างกันแต่บุคคลผู้พิจารณาเห็นความเป็นทุกข์ มีสัญญาว่าเป็นทุกข์ รู้ว่าเป็นทุกข์ในสังขารทั้งปวงอยู่ (อง.สตตก.(ไทย) ๒๓/๑๗/๒๗)

ทุกขานุปัสสีสูตร^๒ : พระสูตรว่าด้วยบุคคลผู้พิจารณาเห็นความเป็นทุกข์

ทุกขาปฏิบัติ ขิปปาภิญญา : ปฏิบัติลำบาก แต่รู้ได้เร็ว หมายถึงปฏิบัติยากเป็นทุกข์แต่รู้ได้เร็ว, ข้อ ๒ ในปฏิบัติ ๔ อันได้แก่ (๑) ทุกขาปฏิบัติ ทันทภิญญา (ปฏิบัติลำบากและรู้ได้ช้า) (๒) ทุกขาปฏิบัติ ขิปปาภิญญา (ปฏิบัติลำบากแต่รู้ได้เร็ว)(๓) สุขปฏิบัติ ทันทภิญญา (ปฏิบัติสะดวกแต่รู้ได้ช้า) (๔) สุขปฏิบัติ ขิปปาภิญญา(ปฏิบัติสะดวก และรู้ได้เร็ว)(ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๐๖/๓๘๔),ในสัมปสาทนียสูตร และอุภยสูตร พระพุทธเจ้าตรัสว่า ทุกขาปฏิบัติ ขิปปาภิญญา ปฏิบัตินี้ บัณฑิตกล่าวว่า เป็นข้อปฏิบัติต่ำเพราะปฏิบัติลำบาก(ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๑๕๒/๑๑๓,อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๖๖/๒๓๓),ในวิถถาสูตร พระพุทธเจ้าตรัสว่า บางคนในโลกนี้โดยปกติเป็นคนมีโรคเกาต์ ย่อมเสวยทุกข์โทมนัสที่เกิดจากราคะเป็นประจำบ้าง โดยปกติเป็นคนมีโทสะเกาต์ ย่อมเสวยทุกข์โทมนัสที่เกิดจากโทสะเป็นประจำบ้างโดยปกติเป็นคนมีโมหะเกาต์ ย่อมเสวยทุกข์โทมนัสที่เกิดจากโมหะเป็นประจำบ้าง อินทรีย์ ๕ ประการนี้ของเธอ คือสัทอินทรีย์ วิริยอินทรีย์ สตินทรีย์ สมานินทรีย์ ปัญญาอินทรีย์ ย่อมปรากฏแก่กล้า เพราะอินทรีย์ ๕ ประการนี้ปรากฏแก่กล้า เธอจึงบรรลุคุณวิเศษเพื่อความสิ้นอาสวะเร็ว นี้เรียกว่า ทุกขาปฏิบัติ ขิปปาภิญญา (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๖๒/๒๒๖)

ทุกขินทรีย์ : อินทรีย์คือความทุกข์กาย, อินทรีย์คือทุกข์เวทนา, ข้อ ๒ ในอินทรีย์ ๕ อันได้แก่ (๑) สุขินทรีย์(อินทรีย์คือความสุขกาย)(๒) ทุกขินทรีย์ (อินทรีย์คือความทุกข์กาย) (๓) โสมนัสสินทรีย์ (อินทรีย์คือความทุกข์ใจ) (๔) โทมนัสสินทรีย์ (อินทรีย์คือความทุกข์ใจ) (๕) อุเบกขินทรีย์ (อินทรีย์คืออุเบกขา)(ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๒๐/๓๑๐,ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๒๗๐/๓๐๓,ส.ม.(ไทย) ๑๘/๕๐๕/๓๑๒, ๕๑๐/๓๑๘,ข้อ ๑๑ ในอินทรีย์ ๒๒ (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๔/๑๒,๓๑/๑๒๓/๑๘๑),ในอัมมสังคณี พระพุทธเจ้าตรัสอธิบายไว้ว่า ความไม่สำราญทางกาย ความทุกข์ทาง

กาย ความเสวยอารมณ์ที่ไม่สำราญ เป็นทุกข์ อันเกิดแต่กายสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่สบายเป็นทุกข์ อันเกิดแต่กายสัมผัส ในสมัยนั้นนี้ชื่อว่าทุกข์ขันธ์ (อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/๕๖๐/๑๖๑,๓๕/๒๒๐/๑๙๙)

ทุกขุทฺตยสูตร^๑ : พระสูตรว่าด้วยธรรมที่มีทุกข์ และที่มีสุขเป็นกำไร ในพระไตรปิฎก มีชื่อทุกขุทฺตยสูตร ๒ สูตร แต่มีเนื้อหาต่างกัน คือ

1.ทุกขุทฺตยสูตร พระสูตรว่าด้วยธรรมที่มีทุกข์ และที่มีสุขเป็นกำไร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ธรรมที่มีทุกข์เป็นกำไร คือ มิจฉัตตธรรม ๑๐ มีมิฉฉาทิฏฐิ เป็นต้น ธรรมที่มีสุขเป็นกำไร คือ สัมมัตตธรรม ๑๐ มีสัมมาทิฏฐิ เป็นต้น (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๔๓/๒๘๙)

2.ทุกขุทฺตยสูตร พระสูตรว่าด้วยธรรมที่มีทุกข์ และที่มีสุขเป็นกำไร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เราจักแสดงธรรมที่มีทุกข์เป็นกำไรและธรรมที่มีสุขเป็นกำไรแก่เธอทั้งหลาย เมื่อภิกษุเหล่านั้น ทูลรับสนองพระดำรัสแล้ว จึงตรัสว่า ธรรมที่มีทุกข์เป็นกำไร คือ อกุศลกรรมบถ ๑๐ ธรรมที่มีสุขเป็นกำไร คือ กุศลกรรมบถ ๑๐ (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๘๗/๓๓๕)

ทุกขุทฺตยสูตร^๒ : พระสูตรว่าด้วยธรรมที่มีทุกข์ และที่มีสุขเป็นกำไร

ทุกขุปปาทสูตร^๑ (ปฐม) : พระสูตรว่าด้วยความเกิดขึ้นแห่งทุกข์ (สูตรที่ ๑) พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ความเกิดขึ้น ความตั้งอยู่ ความบังเกิด ความปรากฏแห่งอายตนะภายใน ๖ นี้เป็นความเกิดขึ้นแห่งทุกข์ เป็นความตั้งอยู่แห่งโรค เป็นความปรากฏแห่งชราและมรณะ ส่วนความดับ ความสงบระงับ ความตั้งอยู่ไม่ได้แห่งอายตนะภายใน ๖ นี้เป็นความดับแห่งทุกข์ เป็นความสงบระงับแห่งโรค เป็นความตั้งอยู่ไม่ได้แห่งชราและมรณะ (ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๒๑/๒๐)

ทุกขุปปาทสูตร^๒ (ทุติย) : พระสูตรว่าด้วยความเกิดขึ้นแห่งทุกข์ (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ความเกิดขึ้น ความตั้งอยู่ ความบังเกิด ความปรากฏแห่งอายตนะภายนอก ๖ นี้เป็นความเกิดขึ้นแห่งทุกข์ เป็นความตั้งอยู่แห่งโรค เป็นความปรากฏแห่งชราและมรณะ ส่วนความดับ ความสงบระงับ ความตั้งอยู่ไม่ได้แห่งอายตนะภายนอก ๖ นี้เป็นความดับแห่งทุกข์ เป็นความสงบระงับแห่งโรค เป็นความตั้งอยู่ไม่ได้แห่งชราและมรณะ (ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๒๒/๒๐)

ทุกขะ อนัตตสังญา : กำหนดหมายความเป็นอนัตตาในความเป็นทุกข์, ข้อ ๓ ในสังญาที่ควรเจริญเพื่อวิมุตติ ๕ อันได้แก่ (๑) อนิจจสังญา (กำหนดหมายความไม่เที่ยงแห่งสังขาร) (๒) อนิจเจ ทุกขสังญา (กำหนดหมายความเป็นทุกข์ในความเป็นสังขาร) (๓) ทุกขะ อนัตตสังญา (กำหนดหมายความเป็นอนัตตาในความเป็นทุกข์) (๔) ปหานสังญา (กำหนดหมายเพื่อละอกุศลวิตกและบาปธรรมทั้งหลาย) (๕) วิราคสังญา (กำหนดหมายวิราคะเป็นธรรมละเอียดประณีต) (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๗๒/๑๒๑), ข้อ ๓ ในนิพเพธกคิยสังญา (กำหนดหมายในญาณอันเป็นส่วนชำระกิเลส) ๖ คือเพิ่มข้อ ๖ คือ นิโรธสังญา (กำหนดหมายนิโรธว่าเป็นธรรมละเอียดประณีต) (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๒๒/๓๑๔, ๑๑/๓๒๙/๓๓๐), ในทสุตตรสูตรปฐมสังญาสูตร กล่าวไว้ว่า เป็นข้อ ๗ ในสังญา ๘ และข้อ ๗ ในสังญา ๑๐ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๕๙/๔๒๕, ๑๑/๓๖๐/๔๓๕, อง.สตตก.(ไทย) ๒๓/๔๘/๗๕, ๔๘/๗๖, อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๒๓๗/๓๘๕)

ทุกเข อนิจจสัญญา : (ไม่มีศัพท์) ๒๒/๓๕/๔๘๓, ๒๒/๓๐๕/๔๐๗ และควรวิจารณ์ว่าศัพท์นี้มาได้
อย่างไรตอนเก็บ

ทุกเขอนัตตสัญญา : กำหนดหมายความเป็นอนัตตาในความเป็นทุกข์, กำหนดหมายความเป็นอนัตตา
ในความเป็นทุกข์), หมายถึงความกำหนดหมายความเป็นอนัตตาในความเป็นทุกข์, ข้อ ๓ ใน
สัญญาที่ควรเจริญเพื่อวิมุตติ ๕, ข้อ ๓ นิพเพธภาคัยสัญญา (กำหนดหมายในญาณอันเป็นส่วน
ซ้ำแรกกิเลส) ๖, ข้อ ๗ ในสัญญา ๙ และในสัญญา ๑๐ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๒๙/๓๓, ๓๕๙/
๔๒๕, ๓๖๐/๔๓๕, อัง.เอกก.(ไทย) ๒๐/๔๕๓/๕๐, ๔๕๔/๕๐, ๔๕๕/๕๐, อัง.ปญจก.(ไทย)
๒๒/๓๒/๑๒๑, อัง.สตตก.(ไทย) ๒๓/๔๘/๗๕, อัง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๒๓๗/๓๘๕), ในพุทฺธิยสัญญา
สูตร กล่าวถึงอานิสงส์ไว้ว่า ทุกเข อนัตตสัญญาที่ภิกษุเจริญทำให้มากแล้วย่อมมีผลมาก มี
อานิสงส์มาก หยั่งลุ่มมตะ มีอมตะเป็นที่สุด (อัง.สตตก.(ไทย) ๒๓/๔๘/๘๑)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ทุกเข อนัตตสัญญา คือ สัญญาที่เกิดขึ้นในญาณที่พิจารณา
เห็นความเป็นอนัตตาในความเป็นทุกข์ (อัง.ฉก.อ. (บาลี) ๓/๓๕/๑๖๖)

ทุกกริยา : กิริยาที่ทำได้โดยยาก, การทำความเพียรอันยากที่ใครๆ จะทำได้ ได้แก่ การบำเพ็ญเพียร
เพื่อบรรลุธรรมวิเศษ ด้วยการทรมานตนต่างๆ เช่น กลืนลมอัสสาสะ ปัสสาสะ และอดอาหาร
นอนลงบนหนาม ถอนผม เป็นต้น ซึ่งพระพุทธเจ้าได้ทรงปฏิบัติก่อนตรัสรู้อันเป็นฝ่ายอัครกิล
มาถาญุค และได้เลิกเสีย เพราะไม่สำเร็จประโยชน์ได้จริง ; เขียนเต็มเป็น ทุกกริยา ดัง
คำในพุทธาปทานชื่อปุพพกัมมปิโถติ ที่พระอานนท์เถระเล่าประวัติอดีตชาติของพระพุทธองค์
ไว้ในสมัยที่พระพุทธเจ้าเสวยพระชาติเป็นโชติปาละตอนหนึ่งว่า ครั้งนั้น ข้าพเจ้าชื่อว่าโชติปา
ละ ได้กล่าวกับพระสุตพระนามว่ากัสสปะว่า การตรัสรู้ที่โคนต้นโพธิ์จักมีมาแต่ที่ไหน การ
ตรัสรู้หาได้แสนยาก ด้วยผลกรรมนั้น เราจึงได้บำเพ็ญทุกกริยานานถึง ๖ ปี ต่อจากนั้น จึง
ได้บรรลุพระโพธิญาณที่ตำบลอรุเวลา แต่เราไม่ได้บรรลุพระโพธิญาณที่สูงที่สุดด้วยทางนี้
เราถูกรรรมในปางก่อนตักเตือนแล้วจึงแสวงหา(โพธิญาณ)ผิดทาง (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๙๓/๙๔/
๕๗๘, ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๑๖๖/๑๕๗, ขุ.พุทฺธ.(ไทย) ๓๓/๖๓/๕๗๕, ๑๑/๖๗๑, ๑๐/๖๘๑, ๑๑/
๗๐๒)

ทุกุลบัณฑิต : ชื่อดาบส, ผู้เป็นบิดาของสุวรรณสาม บำเพ็ญอยู่ที่ภูเขาคันธมาทน์ ป่าหิมพานต์ พร้อม
ภรรยา ตาบอด ภายหลังตาไม่บอด เพราะแรงอธิษฐาน ดังคำว่า ลูกสามนี้เป็นที่รักยิ่งกว่า
ชีวิตของเรา ด้วยสัจวาจานี้ ขอพิษของลูกสามจงเสื่อมหายไป หรือดังคำว่า นางปาริกาได้ฟัง
พระดำรัสของพระราชา(พระเจ้าปิลยักษ์) แล้วประสงค์จะทราบเหตุ จึงถามว่า ท่านทุกุล
บัณฑิต ท่านปรึกษากับใครที่บอกว่า พ่อสามถูกข้าพเจ้าฆ่าแล้ว ใจของดิฉันยอมหั่นไหว (ขุ.
ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๓๕๐/๒๓๗, ๓๘๗/๒๔๑)

ทุกคตสัตว์ : สัตว์ผู้มีจิตทั้งหลาย, เป็นสัตว์ที่ยังมีสัญญาและไม่มีสัญญา เว้นเพียงท่านผู้ได้เนวสัญญานา
สัญญายตนฌานเท่านั้น ดังคำในฉนโสนชาดกที่พระโพธิสัตว์มาจากพรหมโลกชั้นอาภัสสร
พรหมอยู่ในอากาศแล้วกล่าวว่า สัตว์เหล่าใดมีสัญญา แม้สัตว์เหล่านั้นก็ชื่อว่าเป็นทุกคตสัตว์
สัตว์เหล่าใดไม่มีสัญญา แม้สัตว์เหล่านั้นก็ชื่อว่าเป็นทุกคตสัตว์ พวกท่านจะละเว้นสัญญาภ
และอสัญญาภทั้ง ๒ อย่างนั้นเสีย (ขุ.ชา.เอกก.(ไทย) ๒๗/๑๓๔/๕๕)

อรรถกถาอธิบายว่า ทุกคตสัตว์ หมายถึงหมู่มสัตว์ที่มีจิตทั้งหมด เว้นท่านผู้ได้เนวสัญญานา สัญญาตนธมาน(ธมานที่มีสัญญาก็มีไซ้ ไม่มีสัญญาก็มีไซ้) เพราะยังไม่ได้เนวสัญญานา สัญญาตนธมาน(ช.ชา.อ. (บาลี) ๒/๑๓๔/๓๐๘)

ทุกคตสูตร : พระสูตรว่าด้วยผู้มีความทุกข์ พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน ได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า สังสารวัฏนั้นมีเบื้องต้นและเบื้องปลายรู้ไม่ได้ เธอทั้งหลายพึงพิจารณาให้เห็นความทุกข์ในสังสารวัฏที่สัตว์ได้รับ เพราะแม้เราก็คเคยได้รับความทุกข์มาแล้ว (ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑๓๔/๒๒๕)

ทุกคตวิภังคสูตร : พระสูตรว่าด้วยธรรมที่ให้พินัยคือทุกคต พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า อริยสาวกผู้ประกอบด้วยธรรม ๔ มีความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระพุทธเจ้าเป็นต้นย่อมพ้นทุกคตวิภังค(ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๐๑๐๕๑๔)

ทุกคตวิภังค : ภัยคือทุกคต, ภัยในทุกคต หมายถึงภัยที่จะต้องไปรับผลกรรมในอบายภูมิ ๔ มีนรก เปรต อสุรกาย และกำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน (ทุกคต ก็เขียน), ในพลสูตร พระพุทธเจ้าตรัสว่า เราไม่กลัวทุกคตวิภังค เราจักกลัวทุกคตวิภังคไปทำไม เรามีพระ ๔ ประการ คือ(๑) ปัญญาพระ (๒) วิริยพระ (๓) อนุวัชชพระ (๔) สังคหพระ คนมีปัญญาทราบดีกลัวทุกคตวิภังค คนเกียจคร้านจึงกลัวทุกคตวิภังค คนมีภาระงานทางกายที่มีโทษมีภาระงานทางวาจาที่มีโทษ และมีภาระงานทางใจที่มีโทษจึงกลัวทุกคตวิภังค คนผู้ไม่สงเคราะห์ใครๆ จึงกลัวทุกคตวิภังค (อง.นวก.(ไทย) ๒๓/๕/๔๔๑), บางครั้งเขียน ทุกคตวิภังค ก็มี, ในอรรถกถาพุทธสูตร พระพุทธเจ้าตรัสอธิบายไว้ว่า บุคคลบางคนในโลกนี้เห็นประจักษ์ดังนี้ว่า ผลของกายทุจริตในภพหน้าเป็นผลเลวทราม(เป็นทุกข์) ผลของวจีทุจริตในภพหน้าเป็นผลเลวทราม ผลของมโนทุจริตในภพหน้าเป็นผลเลวทราม ก็ถ้าเราพึงประพฤติชั่วด้วยกาย ประพฤติชั่วด้วยวาจา ประพฤติชั่วด้วยใจ ความชั่วบางอย่างนั้นจึงเป็นเหตุให้เราหลังจากตายแล้วไปเกิดในอบาย ทุกคต วิภังค นรก เขากลับต่อทุกคตวิภังคจึงละกายทุจริตบำเพ็ญกุศลสุจริต ละวจีทุจริต บำเพ็ญกุศลสุจริต ละมโนทุจริต บำเพ็ญกุศลสุจริต บริหารตนให้บริสุทธิ์ นี้เรียกว่าทุกคตวิภังค (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๒๑/๑๘๓)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ทุกคตวิภังค หมายถึง ภัยที่เกิดจากอบายทั้ง ๔ (คือ นรก กำเนิด สัตว์ดิรัจฉาน แดนเปรต พวกอสุร) (อง.จตุกก.อ. (บาลี) ๒/๑๒๑/๓๗๓)

ทุกคตวิภังคสูตร : พระสูตรว่าด้วยธรรมที่ให้พินัยคือทุกคตและวิภังค พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า อริยสาวกผู้ประกอบด้วยธรรม ๔ มีความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระพุทธเจ้าเป็นต้น ย่อมพ้นทุกคตวิภังคและวิภังคภัยทั้งปวง (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๐๑๑/๕๑๔)

ทุกคต : คติไม่ดี, ทางดำเนินที่ไม่ดี มีความเดือดร้อน, ที่ไปเกิดอันชั่ว หรือที่ไปเกิดของผู้ทำกรรมชั่ว, แดนกำเนิดที่ไม่ดีมากไปด้วยความทุกข์ มี ๓ ได้แก่ นรก ดิรัจฉาน เปรต ; คติที่ไม่ดี คือทุกคต ๓ นี้ตรงข้ามกับคติที่ดี คือสุคติ ๒ (มนุษย์ และเทพ) รวมทั้งหมดเป็นคติ ๕ ที่ไปเกิดหรือแดนกำเนิดไม่ดีขึ้น บางทีเรียกว่าอบาย หรืออบายภูมิ(แปลว่าแดนซึ่งปราศจากจากความเจริญ) แต่อบายภูมินั้น มี ๔ คือ นรก เปรต อสุรกาย ดิรัจฉาน, เหตุให้จำนวนไม่เท่ากันนั้น มีคำอธิบายดังที่อรรถกถาบางแห่งกล่าวไว้ว่า(อ.อ.๑๔๕ ; อิติ.อ.(บาลี) ๑๔๕) ในกรณีนี้ รวมอสุรกาย เข้าใจจำพวกเปรตด้วย จึงเป็นทุกคต ๓ ; ตรงข้ามกับสุคติ ; ทุคติ, อบาย อนึ่ง ในความหมายที่ลึกลงไป ถือว่านรก เปรต จนถึงดิรัจฉาน ที่เป็นทุกคตก็โดยเทียบว่ามีทุกข์เดือดร้อนกว่าเทวะ

และมนุษย์ แต่กำเนิดหรือแดนเกิดทั้งหมดทั้งสิ้น แม้แต่ที่เรียกว่าสุคตินั้นไม่ว่าจะเป็นเทวดา หรือพรหมชั้นใดๆ ก็เป็นทุกคติทั้งนั้น (เนตติ (บาลี) ๖๑/๔๕,๑๐๖/๑๐๕) เมื่อเทียบกับนิพพาน เพราะคติเหล่านั้น ยังประกอบด้วยทุกข์หรือเป้ำาคิตของผู้ที่ยังมีทุกข์

คำว่า ทุกคติ มีปรากฏในพระไตรปิฎก เช่น วิ.มหา.(ไทย) ๑/๑๓/๗, ๓๙/๒๗, ๔๒/๓๑, ๑๙๔/๑๘๐, ที.สี.(ไทย) ๙/๒๔๖/๘๓, ๒๔๗/๘๓, ๒๙๑/๑๐๗, ๓๘๒/๑๖๑, ๓๘๓/๑๖๑, ๔๗๘/๒๑๐, ๔๗๘/๒๑๑, ที.ม.(ไทย) ๑๐/๔๑๒/๓๔๔, ๔๑๓/๓๔๖, ๙๕/๕๗, ๑๔๙/๙๔, ๑๕๘/๑๐๓, ๑๕๙/๑๐๓, ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๗๓/๕๒, ๑๓๖/๙๙, ๑๕๘/๑๑๙, ๓๑๖/๓๐๔, ๓๕๖/๓๕๖, ม.ม.(ไทย) ๑๒/๕๓/๔๒, ๖๘/๖๑, ๗๐/๖๒, ๑๔๘/๑๔๗, ๑๕๔/๑๕๓, ๔๓๖/๔๖๕, ๔๓๙/๔๗๒, ๔๔๔/๔๘๑, ม.ม.(ไทย) ๑๓/๑๕/๑๘, ๓๓/๓๘, ๔๐/๔๒, ๙๕/๙๙, ๑๙๘/๒๓๗, ๓๑๙/๓๘๖, ๔๐๔/๕๐๕, ม.อ.(ไทย) ๑๔/๑๘/๒๕, ๑๓๑/๑๖๘, ๒๔๘/๒๙๓, ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๓๒/๑๖๑, ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๔๑/๘๓, ๖๐/๑๑๓, ๗๐/๑๔๗, ส.ข.(ไทย) ๑๗/๒/๑๐, ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๒๘๓/๓๑๕, ๒๘๙/๓๑๘, ๒๙๐/๓๒๑, ๑๘/๓๖๕/๔๓๓, ส.ม.(ไทย) ๑๙/๘๒๓/๓๙๔, ๙๙๗/๔๘๘, ๑๐๒๒/๕๓๗, ๑๐๒๔/๕๔๔, อัง.ติก.(ไทย) ๒๐/๔๓/๘, ๒๙๐/๓๖, อัง.ติก.(ไทย) ๒๐/๑๑๙/๓๖๔, ๑๓๐/๓๗๙, อัง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๘๕/๑๒๙, อัง.ฉกก.(ไทย) ๒๒/๒/๔๑๔, อัง.สตุกก.(ไทย) ๒๓/๖๔/๑๒๗, ๗๒/๑๕๙, อัง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๘๘/๑๙๙, ๙๒/๒๑๒, ๒๓๑/๓๘๑, ๒๓๒/๓๘๑

ทุกคติภัย : ภัยคือทุกคติ, ภัยในทุกคติ หมายถึงภัยที่เกิดจากการทำบาปกรรมแล้วไปเสวยทุกข์ข้อบายทั้ง ๔ (อัง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๒๑/๑๘๒) ; ดูทุกคติภัย

ท่งหญ้า : ที่ราบโล่งเต็มด้วยหญ้า หมายถึงมีหญ้าซึ่งเป็นไม้ล้มลุกหลายชนิด เช่น หญ้าคา หญ้าแพรก หญ้าตีนกา หญ้าเกล็ดหอย และหญ้างวงช้าง เต็มทั่วบริเวณ ดังคำในนิวาปสูตร ที่พระพุทธเจ้า ตรัสว่า เนื้อผู้ซึ่ง ๑ เข้าไปสู่ท่งหญ้าที่นายพรานปลูกไว้แล้วล้มตัวกินหญ้าอยู่ (ม.ม.(ไทย) ๑๒/๒๖๑/๒๘๕)

ทวจจรตวิปากสูตร : พระสูตรว่าด้วยวิปากแห่งทวจจรต พระผู้มีพระภาคตรัสว่า (๑) ปาณาติบาตที่บุคคล เสพ เจริญ ทำให้มากแล้ว ย่อมอำนวยผลให้ไปเกิดในนรก กำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน เปรตวิสัย วิปากแห่งปาณาติบาตอย่างเบาที่สุดย่อมอำนวยผลให้เป็นผู้มีอายุน้อยแก่ผู้เกิดเป็นมนุษย์ (๒) อทินนาทานที่บุคคลเสพ ... วิปากแห่งอทินนาทานอย่างเบาที่สุดย่อมอำนวยผลให้เป็นผู้เสื่อม จากโภคทรัพย์...(๓) กาเมสุมิฉฉาจารที่บุคคลเสพ ... วิปากแห่งกาเมสุมิฉฉาจารอย่างเบาที่สุด ย่อมอำนวยผลให้มีศัตรูและเป็นผู้มีเวร... (๔) มุสาวาทที่บุคคลเสพ ... วิปากแห่งมุสาวาทอย่าง เบาที่สุด ย่อมอำนวยผลให้ถูกกล่าวด้วยถ้อยคำไม่จริง... (๕) ปิสุณาวาจาที่บุคคลเสพ ... วิปากแห่งปิสุณาวาจาอย่างเบาที่สุด ย่อมอำนวยผลให้แตกจากมิตร ... (๖) มรสุวาจาที่บุคคล เสพ ... วิปากแห่งมรสุวาจาอย่างเบาที่สุด ย่อมอำนวยผลให้ได้ฟังเรื่องที่ไม่น่าพอใจ... (๗) สัมผัสปลลาปะที่บุคคลเสพ ... วิปากแห่งสัมผัสปลลาปะอย่างเบาที่สุด ย่อมอำนวยผลให้มีวาจาที่ ไม่น่าเชื่อถือ... (๘) สุราเมรยปานะที่บุคคลเสพ เจริญ ทำให้มากแล้ว ย่อมอำนวยผลให้ไปเกิด ในนรก กำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน เปรตวิสัย วิปากแห่งสุราเมรยปานะอย่างเบาที่สุด ย่อมอำนวยผล ให้เป็นผู้วิกลจริตแก่ผู้เกิดเป็นมนุษย์ (อัง.อฏฐก.(ไทย) ๒๓/๔๐/๓๐๑)

ทุจจริตสูตร^๑(ปฐม) : พระสูตรว่าด้วยทุจจริต (สูตรที่ ๑) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า โทษแห่งทุจจริต ๕ คือ (๑) แม้นกก็ดีเตียนตนเองได้ (๒) ผู้รู้ใคร่ครวญแล้วย่อมติเตียนได้ (๓) กิตติศัพท์อันช่วยยอมนกระฉ่อนไป (๔) หลงลืมสติตาย (๕) หลังจากตายแล้ว จะไปเกิดในอบาย ทุคติ วินิบาต นรก แล้วตรัสว่า อานิสงส์แห่งสุจจริต ๕ คือ (๑) แม้นกก็ดีเตียนตนเองไม่ได้ (๒) ผู้รู้ใคร่ครวญแล้วย่อมสรรเสริญ (๓) กิตติศัพท์อันงามย่อมขจรไป (๔) ไม่หลงลืมสติตาย (๕) หลังจากตายแล้วย่อมบังเกิดในสุคติ โลกสวรรค์ (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๒๔๑/๓๘๔)

ทุจจริตสูตร^๒(ทุติย) : พระสูตรว่าด้วยทุจจริต (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า โทษแห่งทุจจริต ๕ คือ (๑) แม้นกก็ดีเตียนตนเองได้ (๒) ผู้รู้ใคร่ครวญแล้วย่อมติเตียน (๓) กิตติศัพท์อันช่วยยอมนกระฉ่อนไป (๔) เสื่อมจากสัทธรรม(กุศลกรรมบถ ๑๐) (๕) ตั้งอยู่ในอสัทธรรม(อกุศลกรรมบถ ๑๐) แล้วตรัสว่า อานิสงส์แห่งสุจจริต ๕ คือ (๑) แม้นกก็ดีเตียนตนเองไม่ได้ (๒) ผู้รู้ใคร่ครวญแล้วย่อมสรรเสริญ (๓) กิตติศัพท์อันงามย่อมขจรไป (๔) เสื่อมจากอสัทธรรม (๕) ตั้งอยู่ในสัทธรรม (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๒๔๕/๓๘๖)

ทุจจริตสูตร^๓ : พระสูตรว่าด้วยการละทุจจริต พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุรูปหนึ่งว่า เบื้องต้น เธอควรละกายทุจจริต วจิทุจจริตและมโนทุจจริต แล้วเจริญกายสุจจริต วจิสุจจริตและมโนสุจจริต แล้วจึงเจริญสติปัญญา ๔ อันจะเป็นเหตุให้เจริญในกุศลธรรม ไม่มีความเสื่อม (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๔๑๓/๒๗๐)

ทุจจริตสูตร^๔ : พระสูตรว่าด้วยทุจจริต พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ทุจจริต ๔ คือ (๑) มุสาวาท พุดเท็จ (๒) ปีสุณวจา พุดส่อเสียด (๓) ผรุสวจา พุดคำหยาบ (๔) สัมผัสปลลาปะ พุดเพื่อเจ้า (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๔๘/๒๑๒)

ทุจจริตสูตร^๕ : พระสูตรว่าด้วยทุจจริต ฝ่ายอกุศล คือ (๑) กายทุจจริต (๒) วจิทุจจริต (๓) มโนทุจจริต ฝ่ายกุศล คือ (๑) กายสุจจริต (๒) วจิสุจจริต (๓) มโนสุจจริต (อง.ฉกก.(ไทย) ๒๒/๑๐๘/๖๓๐)

ทุจจริตสูตร^๖ : พระสูตรว่าด้วยทุจจริต พระผู้มีพระภาคทรงแสดงว่า ผู้มีปัญญาทราวม ประพฤติ ทุจจริต ๓ ประการ ได้แก่ (๑) กายทุจจริต (๒) วจิทุจจริต (๓) มโนทุจจริต เมื่อตายแล้วย่อมไปเกิดในนรก (ขุ.อิติ.(ไทย) ๒๕/๖๔/๔๒๐)

ทุจจริตสูตร^๗ : พระสูตรว่าด้วยทุจจริตและสุจจริต พระผู้มีพระภาคตรัสว่า วจิทุจจริต ๔ คือ (๑) พุดเท็จ (๒) พุดส่อเสียด (๓) พุดคำหยาบ (๔) พุดเพื่อเจ้า แล้วทรงแสดงวจิสุจจริต ๔ คือ (๑) พุดจริง (๒) พุดไม่ส่อเสียด(๓) พุดอ่อนหวาน(๔) พุดด้วยปัญญา (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๒๒๑/๓๓๘)

ทุจจริต : ความประพฤติชั่ว, ความประพฤติไม่ดี มี ๓ อย่าง คือ (๑) กายทุจจริต ประพฤติชั่วด้วยกาย (๒) วจิทุจจริต ประพฤติชั่วด้วยวาจา (๓) มโนทุจจริต ประพฤติชั่วด้วยใจ ; เทียบสุจจริต (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๖๐, ม.อ.(ไทย) ๑๔/๓๐๒/๓๖๔, ๑๒/๑๐๘/๖๓๐, ๒๒/๑๐๘/๖๓๐, ๒๔๑/๓๘๔, ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๒๔๖/๓๗๘, ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๑๕๐/๔๑๑, ๑๕๔/๔๒๑, ๑๕๖/๔๓๒, ๑๘๓/๕๑๙, ๑๘๓/๕๒๐, ๑๙๗/๕๗๘, อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๙๑๓/๕๗๐, อภิ.ปุ.(ไทย) ๓๖/๕๓/๑๕๘, ๕๔/๑๕๙, ๗๓/๑๖๓, ๗๔/๑๖๔)

ทุขชัย,ราชา : ชื่อพระเจ้าจักรพรรดิองค์หนึ่ง, ในจุททเถราปทาน พระจุททเถระเล่าประวัติในอดีตชาติของตนว่า ได้ให้ทำวัตรอุทฺทวบูชา แต่พระผู้มีพระภาคพระนามว่าสิทธัตถะ ภายหลัง เขาก็เป็นพระเจ้าแผ่นดินครองแผ่นดิน ๓๐๐ ชาติ และจักเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ๗๕ ชาติ จักเป็นใหญ่

กว่ามนุษย์มีนามว่าทุซชัย เสวยบุญนั้น ประกอบด้วยกรรมของตน (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๓๔/๑๘๕)

ทุซัจจมาณพ : มาณพผู้มีชาติไม่ดี หมายถึงมาณพที่มีชาติต่ำ เกิดในตระกูลต่ำ, เป็นชาวเมืองพาราณสี เป็นลูกศิษย์ของอาจารย์ทิสปาโมกข์, ทำกรรมชั่วเพราะลักผ้าที่ไม่มีคนเห็นมาให้อาจารย์ เพราะอยากได้ธิดาของอาจารย์มาเป็นคู่ครอง, เป็นชื่อมาณพคนหนึ่ง ๕ ในมาณพ ๖ คน ซึ่งกล่าวไว้ในปласชาติก ดังคำที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า ทุซัจจมาณพ สุซัจจมาณพ นันทมาณพ สุซวัจจมาณพ วัชจมาณพ และอัทธวุสสีมาณพนัน มีความต้องการหญิงสาว จึงพากันละกรรมเสีย (ขุ.ชา.จตุกก.(ไทย) ๒๗/๑๘/๑๖๐)

ทุฎฐลลวจา : วาจาชั่วหยาบ หมายถึงการพูดเกี่ยวหญิง, เป็นชื่ออาบัติสังฆาติเสสข้อที่ ๓ ที่ว่าด้วยภิกษุผู้มีความกำหนัด พูดเคาะมาตุคามด้วยวาจาชั่วหยาบ คือพูดเกี่ยวหญิง กล่าววาจาหยาบ โยนพาดพิงเมถุน ดังคำในมหาวิงค์ ตอนว่าด้วยทุฎฐลลวจาสิกขาบท (วิ.มหา.(ไทย)๑/๒๘๓/๓๑๕, วิ.ป.(ไทย) ๘/๑๐/๑๕)

ทุฎฐลลาโรจนสิกขาบท : สิกขาบทว่าด้วยการพูดอาบัติชั่วหยาบ, ซึ่งหมายถึงทุฎฐลลาบัติ อันได้แก่ ปาราชิกและสังฆาติเสส แต่ในบางกรณี ท่านหมายเอาเฉพาะอาบัติสังฆาติเสส ดังคำในมหาวิงค์ ตอนว่าด้วยทุฎฐลลาโรจนสิกขาบท ดังคำว่า อาบัติที่ชื่อว่าชั่วหยาบ ได้แก่อาบัติปาราชิก ๔ สิกขาบท และอาบัติสังฆาติเสส ๑๓ สิกขาบท (วิ.มหา.(ไทย) ๒/๗๘/๒๖๙, ๘๐/๒๗๐)

ทุฎฐฎฐกสูตรตนิเทศ : อธิบายทุฎฐฎฐกสูตรคืออธิบายทุฎฐฎฐกสูตรซึ่งว่าด้วยเตียรถีย์ ประพุชราย มุณี มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า พระผู้มีพระภาคตรัสว่าเตียรถีย์บางพวกมีใจชั่วกล่าวร้าย บุคคลเหล่าอื่นเข้าใจว่าจริง ก็กล่าวร้ายด้วย แต่มุณีไม่ใส่ใจคำกล่าวร้ายที่เกิดขึ้น เพราะฉะนั้น มุณีจึงไม่มีกิเลสเครื่องตรึงจิตในที่ไหน ๆ

ท่านพระสารีบุตรอธิบายมีใจความว่า

คำว่า เตียรถีย์บางพวกมีใจชั่วกล่าวร้าย หมายถึงพวกเตียรถีย์มีใจชั่วร้าย เห็นผิด หลงผิด ชุ่นเคื่อง อาฆาตแค้นกล่าวร้ายติเตียนพระผู้มีพระภาคและภิกษุสงฆ์ด้วยเรื่องไม่จริง พวกคนที่เชื่อถือเตียรถีย์เหล่านั้น เข้าใจว่าเป็นจริงเช่นกันจึงพากันกล่าวร้ายติเตียนพระผู้มีพระภาคและภิกษุสงฆ์ด้วยเรื่องไม่จริง ส่วนมุณีผู้บรรลุมโนญาณ ไม่หลงมกมาย เลือกเฟ้นธรรม เป็นสัมมาทิฐิ ก้าวล่วงกิเลสเครื่องข้องและตัดมหาดุจตาข่ายได้ จึงไม่ใส่ใจคำกล่าวร้ายต่างๆผู้ใดใส่ใจคำกล่าวร้ายผู้นั้นก็ใส่ใจคำกล่าวร้ายด้วยเหตุ ๒ อย่างคือ (๑) ผู้กล่าวร้ายยอมใส่ใจคำว่าร้าย เพราะตนเองเป็นผู้กล่าวร้าย (๒) ผู้ถูกเขา กล่าวร้ายถูกเขาติเตียน ก็โกรธ พยาบาท ตอบโต้ ทำความโกรธเคืองซึ่งซึ่งให้ปรากฏว่าเราไม่ใช่ผู้ผิดมุณีไม่ใส่ใจคำกล่าวร้าย ด้วยเหตุ ๒ อย่างคือ (๑) มุณีผู้ไม่กล่าวร้าย ไม่ใส่ใจคำกล่าวร้าย เพราะตนเองมิใช่เป็นผู้กล่าวร้าย (๒) มุณีผู้ถูกเขากล่าวร้าย ถูกเขา ติเตียน ไม่โกรธ ไม่พยาบาทไม่ตอบโต้ ไม่ทำความโกรธเคืองซึ่งซึ่งให้ปรากฏว่าเราไม่ใช่ผู้พูด มุณีไม่มีกิเลสเครื่องตรึงจิต ๓ อย่าง คือ (๑) รากะ (๒) โทสะ (๓) โมหะ เพราะท่านละได้แล้ว ตัดขาดได้แล้ว ทำให้สงบระงับได้แล้ว ผู้มีปัญญาพึงละความถือตัวนัยต่าง ๆ เช่นความถือตัวนัยเดียว คือ ความมีจิตใฝ่สูง ความถือตัว ๒ นัย คือ

๑.การยกตน

๒. การชมผู้อื่น

ความถือตัว ๓ นัย คือ

๑. ความถือตัวว่าเลิศกว่าเขา
๒. ความถือตัวว่าเสมอเขา
๓. ความถือตัวว่าด้อยกว่าเขา

ความถือตัว ๔ นัย คือ

๑. ความถือตัวเพราะลาภ
๒. ความถือตัวเพราะยศ
๓. ความถือตัวเพราะความสรรเสริญ
๔. ความถือตัวเพราะความสุข

ความถือตัว ๕ นัย คือ

๑. ความถือตัวว่าเราได้รูปที่ถูกต้อง
๒. ความถือตัวว่าเราได้เสียงที่ถูกต้อง
๓. ความถือตัวว่าเราได้กลิ่นที่ถูกต้อง
๔. ความถือตัวว่าเราได้รสที่ถูกต้อง
๕. ความถือตัวว่าเราได้โณภูมิจิตที่ถูกต้อง

ความถือตัว ๖ นัย คือ

๑. ความถือตัวเพราะมีตาสมบูรณ์
๒. ความถือตัวเพราะมีหูสมบูรณ์
๓. ความถือตัวเพราะมีจมูกสมบูรณ์
๔. ความถือตัวเพราะมีลิ้นสมบูรณ์
๕. ความถือตัวเพราะมีกายสมบูรณ์
๖. ความถือตัวเพราะมีใจสมบูรณ์ (ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๑๕/๗๔)

ทุณฐิฏฐกสูตร: พระสูตรว่าด้วยเรื่องเดียรฉัตรกับมุนี พระผู้มีพระภาคทรงแสดงเปรียบเทียบให้เห็นพฤติกรรมที่แตกต่างกันระหว่างเดียรฉัตรบางพวกกับมุนี คือเดียรฉัตรบางพวกชอบกล่าวร้ายผู้อื่น ชอบโอ้อวดศีลและวัตร มีความถือมั่นในทิฐิของตน เช่นยึดถือทิฐิว่ามีอัตตา(สัสสตทิฐิ) และยึดถือทิฐิว่าไม่มีอัตตา(อจุฉาททิฐิ) ส่วนมุนีผู้มี ปัญญา สงบ ดับกิเลสแล้ว ย่อมไม่ใส่ใจคำกล่าวร้าย ไม่โอ้อวดศีลและวัตร ไม่ยึดถือทิฐิทั้งหลาย (ขุ.ส.(ไทย) ๒๕/๗๘๗/๖๙๐)

ทุติเทพ, พระเจ้าจักรพรรดิ : ชื่อพระเจ้าจักรพรรดิองค์หนึ่ง, สัปปีทายกเถรापทาน พระสัปปีทายกเถระเล่าประวัติชาติของตนไว้ว่า ตนเองได้ถวายเนยใสและน้ำมันแด่พระพุทธเจ้า พระนามว่าสิทธัตถะ ผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ ในกัปที่ ๙๔ นับจากกัปนี้ไป ข้าพเจ้าได้ถวายทานไว้ในครั้งนั้น จึงไม่รู้จักทุกคติเลย นี่เป็นผลแห่งการถวายเนยใสและน้ำมัน ในกัปที่ ๑๗ นับจากกัปนี้ไป ได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ มีพระนามว่าทุติเทพสมบุรณ์ด้วยรัตนะ๗ ประการ มีพละทานมาก (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๔๙/๓๘๗)

ทุดิยจตุกกนิทเทส : แสดงหมวด ๔ แห่งญาณที่ ๒ คืออธิบายอานาปานสติคู้ที่ ๕-๘ โดยวิธีปุจฉาและวิสัชนา ดังรายละเอียดต่อไปนี้

คู่ที่ ๕ คำปุจฉาว่า ภิกษุสำเหนียกว่า เรากำหนดรู้ปีติหายใจเข้า สำเหนียกว่า เรากำหนดรู้ปีติหายใจออก อย่างไร ท่านวิสันนาโดยแบ่งเป็น ๕ ส่วน เหมือน ในคู่ที่ ๓ ต่างกันแต่ส่วนที่ ๑ ดังนี้

ส่วนที่ ๑ แบ่งเป็น ๒ ตอน คือ

ตอนที่ ๑ อธิบายคำว่า ปีติ ด้วยหลักอานาปานสติ ๘ ประการ เช่น

๑.เมื่อภิกษุรู้ความที่จิตเป็นเอกัคคตารมณ์ ไม่ฟุ้งซ่านด้วยอำนาจลมหายใจเข้ายาว ปีติและปราโมทย์ย่อมเกิดขึ้น

๒...ด้วยอำนาจลมหายใจออกยาว...

ปีติและปราโมทย์ คือ ความเบิกบานใจ ความบันเทิง ความหรรษา ความ รื่นเริงจิต ความปลื้มจิต ความดีใจ ความพอใจ

ตอนที่ ๒ อธิบายคำว่า ปีติปรากฏ แบ่งเป็น ๒ ประเด็น คือ

ประเด็นที่ ๑ เหมือนในคู่ที่ ๓ แต่มี ๘ ประการตามองค์ธรรมในตอนที่ ๑

ประเด็นที่ ๒ เหมือนในคู่ที่ ๓

สรุปเวทนาด้วยอำนาจการกำหนดรู้ปีติหายใจเข้า หายใจออก ย่อมปรากฏ ความปรากฏ เป็นสติ การพิจารณาเห็นเป็นญาณ เวทนาย่อมปรากฏ ไม่ใช่สติ สติปรากฏด้วย เป็นตัวระลึก ด้วย ภิกษุพิจารณาเห็นเวทนานั้นด้วยสตินั้น ด้วยญาณนั้น เพราะเหตุฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า สติ ปัญฐานภาวนา คือ การพิจารณาเห็นเวทนา ในเวทนา

คู่ที่ ๖ คำปุจฉาว่า ภิกษุสำเหนียกว่า เรากำหนดรู้สุขหายใจเข้า สำเหนียกว่า เรากำหนดรู้สุขหายใจออก อย่างไร ท่านวิสันนาโดยแบ่งเป็น ๕ ส่วน เหมือน ในคู่ที่ ๓ ต่างกันแต่ส่วนที่ ๑ ดังนี้

ส่วนที่ ๑ แบ่งเป็น ๒ ตอน คือ

ตอนที่ ๑ อธิบายคำว่า สุข ดังนี้

สุข ๒ อย่าง คือ (๑) กายิกสุข (๒) เจตสิกสุข

กายิกสุข ได้แก่ ความสำราญทางกาย ความสุขทางกาย ความเสวยสุขที่เป็นความสำราญซึ่งเกิดจากกายสัมผัส สุขเวทนาที่เป็นความสำราญซึ่งเกิดจากกายสัมผัส

เจตสิกสุข ได้แก่ ความสำราญทางใจ ความสุขทางใจ ความเสวยสุขที่เป็นความสำราญซึ่งเกิดจากเจตสิกสัมผัสสุขเวทนาที่เป็นความสำราญซึ่งเกิดจากเจตสิกสัมผัส

ตอนที่ ๒ อธิบายคำว่า สุขเหล่านั้นปรากฏ แบ่งเป็น ๒ ประเด็น เหมือนใน คำว่า กายเหล่านั้นปรากฏ ในคู่ที่ ๓ แต่ในประเด็นที่ ๑ มี ๑๐ ประการตามหลัก อานาปานสติคู่ที่ ๑-๕

คู่ที่ ๗ คำปุจฉาว่า ภิกษุสำเหนียกว่า เรากำหนดรู้จิตตสังขารหายใจเข้า สำเหนียกว่า เรากำหนดรู้จิตตสังขารหายใจออก อย่างไร ท่านวิสันนาโดยแบ่งเป็น ๕ ส่วนเหมือนในคู่ที่ ๓ ต่างกันแต่ส่วนที่ ๑ ดังนี้

ส่วนที่ ๑ แบ่งเป็น ๒ ตอน คือ

ตอนที่ ๑ อธิบายคำว่า จิตตสังขาร ด้วยหลักอานาปานสติ ๑๒ เช่น

๑.สัญญาและเวทนาด้วยอำนาจลมหายใจเข้ายาว เป็นเจตสิก ธรรมเหล่านี้เนื่องด้วยจิต เป็นจิตตสังขาร

๒...ด้วยอำนาจลมหายใจออกยาว...

ตอนที่ ๒ อธิบายคำว่า จิตตสังขารปรากฏ แบ่งเป็น ๒ ประเด็น คือ

ประเด็นที่ ๑ มี ๑๒ ประการ (องค์ธรรมเหมือนตอนที่ ๑) เช่น

๑.เมื่อภิกษุรู้ความที่จิตเป็นเอกัคคตารมณ์ไม่ฟุ้งซ่านด้วยอำนาจลมหายใจเข้ายาวสติ
ย่อมตั้งมั่นจิตตสังขารเหล่านั้นย่อมปรากฏด้วยสตินั้น ด้วยญาณนั้น

๒...ด้วยอำนาจลมหายใจออกยาว...

ประเด็นที่ ๒ เหมือนในคู้ที่ ๓

สรุป เวทนาด้วยอำนาจการกำหนดรู้สุขหายใจเข้า หายใจออก ย่อมปรากฏ
...(เหมือนในคู้ที่ ๕)

คู้ที่ ๘ คำปจฉาว่า ภิกษุสำเนียงกว่า เราระงับจิตตสังขารหายใจเข้า สำเนียงกว่า
เราระงับจิตตสังขารหายใจออก อย่างไร ท่านวิสันหาโดยแบ่งเป็น ๕ ส่วน เหมือนในคู้ที่ ๓
ต่างกันแต่ส่วนที่ ๑ ดังนี้

ส่วนที่ ๑ อธิบายคำว่า ระงับจิตตสังขาร ด้วยหลักอานาปานสติ ๑๔ ประการ เช่น

๑.สัญญาและเวทนาด้วยอำนาจลมหายใจเข้ายาว เป็นเจตสิก ธรรมเหล่านี้เนื่องด้วย
จิต เป็นจิตตสังขาร บุคคลเมื่อระงับ ดับ ทำให้จิตต-สังขารสงบ ชื่อว่าสำเนียงอยู่

๒...ด้วยอำนาจลมหายใจออกยาว...

สรุป เวทนาด้วยอำนาจการระงับจิตตสังขารหายใจเข้า หายใจออกย่อมปรากฏ ...
(เหมือนในคู้ที่ ๕) (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๑๗๒/๒๗๐)

ทุติยฆาน : ฆานที่ ๒ มีองค์ ๓ ละวิตก วิจารณ์ได้ คงมีแต่ปีติ และสุขอันเกิดแต่สมาธิ กับเอกัคคตา, เป็น
ฆานข้อที่ ๒ ในฆาน ๔ ดังคำในมหาวิภังคกถาว่าไว้ว่า เพราะวิตก วิจารณ์สงบระงับไปแล้ว
เราบรรลุตุติยฆาน มีความผ่องใสภายใน มีภาวะที่จิตเป็นหนึ่งผุดขึ้น ไม่มีวิตกไม่มีวิจารณ์
มีแต่ปีติและสุขอันเกิดจากสมาธิเท่านั้นอยู่ (วิ.มหา.(ไทย)๑/๑๑/๕)

คำว่า ทุติยฆาน นี้มีกล่าวไว้ในพระไตรปิฎก เช่น วิ.มหา.(ไทย) ๑/๑๔๓/๑๗๗, ๑๔๙/
๑๘๕, ๒๐๖/๑๙๐, ๒๑๔/๒๐๒, ๒๑๘/๒๐๖, ที.สี.(ไทย) ๙/๙๖/๓๘, ๙๗/๓๘, ๒๒๘/๓๖,
๒๓๙/๑๐๐, ๓๕๓/๑๔๘, ๓๗๗/๑๕๘, ๓๗๙/๑๖๐, ๔๐๑/๑๗๑, ๔๑๓/๑๗๘, ๔๑๔/๑๘๐,
๔๖๘/๒๐๓, ๔๘๖/๒๑๖, ๕๑๖/๒๒๙, ที.ม.(ไทย) ๑๐/๒๑๙/๑๖๗, ๒๖๑/๑๙๔, ๔๐๒/๓๓๗,
ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๑๑๐/๘๑, ๑๘๔/๑๔๒, ๓๐๖/๒๗๘, ๓๐๗/๒๗๙, ม.ม.(ไทย) ๑๒/๕๑/๔๑,
๘๒/๗๑, ๓๘๓/๔๑๖, ๕๗๒/๕๑๓, ม.ม.(ไทย) ๑๓/๑๓/๑๖, ๒๐/๒๑, ๔๖๘/๕๙๒, ๔๘๓/
๖๑๑, ม.อ.(ไทย) ๑๔/๑๖/๒๔, ๙๔/๑๑๑, ๑๕๕/๒๐๑, ๒๒๐/๒๕๓, ๓๑๘/๓๘๔, ส.ส.(ไทย)
๑๕/๑๘๖/๒๖๐, ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๑๕๒/๒๕๐, ๒๓๕/๓๒๕, ส.ข.(ไทย) ๑๗/๓๓๓/๓๔๓, ส.สพ.
(ไทย) ๑๘/๒๕๙/๒๘๕, ๒๕๙/๒๘๖

ทุติยฆานสูตราทิ (อปร) : ว่าด้วยทุติยฆานสูตรเป็นต้น (อีกนัยหนึ่ง) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุยัง
ละธรรม ๕ เหมือนในอปรปฐมฆานสูตรไม่ได้ ก็ไม่อาจบรรลุตุติยฆานตติยฆาน และจตุตถ
ฆาน ทั้งไม่อาจทำให้แจ้งโสดาปัตติผล สกทาคามีผลอนาคามีผลและอรหัตผลได้ แต่เมื่อละ
ธรรม ๕ นั้นได้แล้ว จึงอาจบรรลุธรรมมีทุติยฆานเป็นต้นได้ (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๒๖๕-
๒๗๑/๓๙๗)

ทศุติยฆานสูตร : ว่าด้วยสูตร ๗ สูตร มีทศุติยฆานสูตรเป็นต้น พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุยัง
 ละครธรรมคือความตระหนี่ ๕ เหมือนในปัญจมัจฉริยสูตรไม่ได้ ก็ไม่อาจบรรลุตศุติยฆาน ตศุติย
 ฆานและจตุตถฆานทั้งไม่อาจทำให้แจ้งโศดาปัตติผล สกทาคามิผล อนาคามิผลและ
 อรหัตตผลได้ แต่เมื่อละครธรรมคือความตระหนี่ ๕ นั้นได้แล้ว อาจบรรลุละครธรรมมีทศุติยฆานเป็นต้น
 ได้ (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๒๕๗-๒๖๓/๓๙๖)

ทศุติยฆานปุพพกเถรวัตถุ : เรื่องพระเถระผู้เคยเป็นนักฟ้อนรูปที่ ๒ พระผู้มีพระภาคตรัสพระคาถานี้แก่
 ภิกษุทั้งหลายดังนี้ ผู้ละทั้งความยินดีและความไม่ยินดี เป็นผู้เยือกเย็น หมดอุปธิกิเลส
 ครอบงำโลกทั้งหมด เป็นผู้แก่แล้วกล้า เราเรียกว่า พรหมณ์ (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๔๑๘/๑๖๖)

ทศุติยปาราชิกสมุฏฐาน : สมุฏฐานแห่งทศุติยปาราชิกสิกขาบท(ฝ่ายภิกษุณีสงฆ์) ดังคำในคัมภีร์ปริวาร
 กล่าวไว้ว่า ในสิกขาบทที่ ๕ นั้นมี ๑ พระบัญญัติ บรรดาสมุฏฐานแห่งอาบัติ ๖ สมุฏฐาน
 เกิดด้วยสมุฏฐาน ๓ สมุฏฐาน เป็นทศุติยปาราชิกสมุฏฐาน (วิ.ป.(ไทย) ๘/๒๒๕/๒๖๑),ใน
 ทศุติยปาราชิกสมุฏฐาน ยังได้กล่าวถึงสมุฏฐานแห่งทศุติยปาราชิกสิกขาบทหลายสิกขาบทของ
 ฝ่ายภิกษุณีสงฆ์ไว้ว่า สิกขาบทว่าด้วยการถือเอาสิ่งของที่เจ้าของมิได้ให้ สิกขาบทว่าด้วยการ
 พรากกายมนุษย์ สิกขาบทว่าด้วยการกล่าวอวดอุตตริมนุสสรธรรม สิกขาบทว่าด้วยการพูด
 เกี่ยวหญิง สิกขาบทว่าด้วยการใช้บำเรอความใคร่ของตน สิกขาบทว่าด้วยภิกษุชดเคืองมี
 โทสะใส่ความภิกษุ ด้วยอาบัติปาราชิกที่ไม่มีมูล สิกขาบทว่าด้วยภิกษุชดเคืองมีโทสะอ้างเอา
 บางส่วนแห่งอิทธิกรรมเรื่องอื่น อนียตสิกขาบทที่สอง จีวรัจฉินทนสิกขาบท ว่าด้วยการให้จีวร
 แล้วชิงเอาคืน ปริณตสิกขาบท ว่าด้วยการน้อมลาภ มุสาวาทสิกขาบท ว่าด้วยการกล่าวเท็จ
 โอมสวาทสิกขาบท ว่าด้วยการกล่าวเสียดสี เปสฺสุญญสิกขาบท ว่าด้วยการกล่าวส่อเสียด
 ทุฎฐลลาโรจนสิกขาบท ว่าด้วยการบอกอาบัติชั่วหยาบปฐวีชณนสิกขาบท ว่าด้วยการขุดดิน
 ภูตคามสิกขาบท ว่าด้วยการพรากภูตคาม อัญญาบาทสิกขาบท ว่าด้วยการกล่าวกลบเกลื่อน
 อุษมาปนสิกขาบท ว่าด้วยการกล่าวให้เพ่งโทษ นิกกัถพนสิกขาบท ว่าด้วยการขุดลากออก
 สิญจนสิกขาบท ว่าด้วยการเอาน้ำรดหญ้าและดิน อามิสสิกขาบทว่าด้วยการสั่งสอนภิกษุณี
 เพราะเห็นแก่อามิส ฆุตตาวิสิกขาบท ว่าด้วยภิกษุฉันแล้ว เอหิสิกขาบท ว่าด้วยการชักชวนว่า
 มาเถิด อนาทรียสิกขาบทว่าด้วยความไม่เอื้อเพื่อต่อคำตักเตือน ริงสาปนสิกขาบท ว่าด้วย
 การทำให้ตกใจ อปนิธานสิกขาบท ว่าด้วยการซ่อนบริวาร ชีวิตสิกขาบท ว่าด้วยความจงใจ
 ปลงชีวิตสัตว์ ฆานสัปปาณกสิกขาบท ว่าด้วยภิกษุรู้ที่อยู่บริโภคน้ำที่มีสัตว์มีชีวิต กัมมสิกขา
 ทว่าด้วยการรื้อกรรมขึ้นมาพิจารณาใหม่อุณวิสตีวสสิกขาบท ว่าด้วยการอุปสมบทให้บุคคลมี
 อายุหย่อนกว่า ๒๐ ปี สังวาสสิกขาบท ว่าด้วยการอยู่ร่วมกับภิกษุที่ถูกสงฆ์ลงอุกเขปนียก
 ธรรมนาสนสิกขาบท ว่าด้วยสมณูทเทศชื่อกณฺฐกะถูกสงฆ์นาสนะ สหัมมิกสิกขาบท ว่าด้วย
 การกล่าวตักเตือนผู้ร่วมประพฤติธรรม โดยชอบธรรม วิเลชนสิกขาบท ว่าด้วยความยุ่งยาก
 แห่งสิกขาบท โมहनสิกขาบท ว่าด้วยการทำให้ผู้อื่นหลง อมุลกสิกขาบท ว่าด้วยการใส่ความ
 ด้วยอาบัติสังฆาติเสสที่ไม่มีมูล กุกกัจจสิกขาบท ว่าด้วยการจงใจก่อความรำคาญ ฆัมมิกสิกขา
 บท ว่าด้วยการให้ฉันทะเพื่อกรรมที่ถูกต้อง(จีวรที่ตวาสิกขาบท ว่าด้วยการให้จีวรแล้วตีเตียน)
 ปริณามนสิกขาบท ว่าด้วยการน้อมลาภที่เป็นของสงฆ์ไปเพื่อบุคคล กินเตสิกขาบท ว่าด้วย
 การทำอะไรท่านได้ อกาลสิกขาบท ว่าด้วยการอธิษฐานอกาลจีวรเป็นกาลจีวร อัจฉินทสิก

ขาบท ว่าด้วยการแลกเปลี่ยนจีวรแล้วชิงเอาคืน ทุกคหิตสิกขาบท ว่าด้วยการเข้าใจผิด นิรยสิกขาบท ว่าด้วยการสาปแช่งด้วยนรก คณสิกขาบท ว่าด้วยการทำอันตรายแก่จีวรลาภของคณะ วิภังคสิกขาบท ว่าด้วยการคัดค้านการแจกจีวรที่ชอบธรรม ทุพพลสิกขาบท ว่าด้วยการหวังจีวรที่เลื่อนลอยสิกขาบท ว่าด้วยการคัดค้านการเดาะกฐินที่ชอบธรรม อฆาสสิกขาบท ว่าด้วยการก่อความไม่ผาสุก อุปัชฌายสิกขาบท ว่าด้วยการให้ที่อยู่แล้วฉุดลากออก อักโกสสิกขาบท ว่าด้วยการตำหนิ จัณฐิสิกขาบท ว่าด้วยการซึ่งเคียดบริภาษคณะ มัจฉริสิกขาบท ว่าด้วยความหวงตระกูล คัพภินิสิกขาบท ว่าด้วยการบวชให้สตรีมีครรภ์ ปายันตีสิกขาบท ว่าด้วยการบวชให้สตรีผู้มีลูกยังเต็มนม เทววัสสิกขาบท ว่าด้วยการบวชให้สิกขมานาผู้ยังไม่ได้ศึกษา และผู้ยังไม่ได้ศึกษาธรรม ๖ ข้อ ตลอด ๒ ปี คิหิตตสิกขาบท ว่าด้วยการบวชให้สตรีที่มีครอบครัว ๓ สิกขาบท กุมาริภูตสิกขาบท ว่าด้วยการบวชให้กุมารี ๓ สิกขาบท อุณฑวาทสวัสสิกขาบท ว่าด้วยภิกษุณีมีพรรษาต่ำกว่า ๑๒ เป็นปวัตตินิ อสัมมตสิกขาบท ว่าด้วยภิกษุณีมีพรรษาครบ ๑๒ เป็นปวัตตินิ แต่สงฆ์ยังไม่ได้สมมติ อลันตวสิกขาบท ว่าด้วยภิกษุณีที่สงฆ์ห้ามว่าอย่าเลย โสกาวัสสิกขาบท ว่าด้วยภิกษุณีผู้ทำชายให้ระทมโศก ฉันทสิกขาบท ว่าด้วยการบวชให้สิกขมานาด้วยการให้ปาริวาสิกฉันทะ อนุวัสสิกขาบท ว่าด้วยการบวชให้สิกขมานาทุก ๆ ปี วัสสิกขาบท ว่าด้วยการบวชให้สิกขมานาปีละ ๒ รูป รวมสิกขาบทเหล่านี้เป็น ๗๐ สิกขาบท จัดเป็น ๓ สมุฏฐาน คือ เกิดทางกายกับจิต มิใช่เกิดทางวาจา เกิดทางวาจากับจิต มิใช่เกิดทางกาย และเกิดทางทวารทั้ง ๓ เหมือนทุติยปาราชิกสิกขาบทฉะนั้น(วิ.ป.(ไทย) ๘/๒๕๙/๓๔๕-๓๔๘)

ทุติยมรรค :มรรคที่ ๒ ,หมายถึงสภิกาคามิมรรค, เป็นข้อ ๒ ในมรรค ๔ อันได้แก่ (๑) โสดาปัตติมรรค (๒) สภิกาคามิมรรค (๓) อนาคามิมรรค (๔) อรหัตตมรรค ดังคำในคัมภีร์ปฏิฐานว่า บุคคล... บริกรรมทุติยมรรคเป็นปัจจัยแก่ทุติยมรรคโดยอุปนิสสยปัจจัย บริกรรมตติยมรรคเป็นปัจจัยแก่ตติยมรรคโดยอุปนิสสยปัจจัย หรือตั้งคำว่า ทุติยมรรคเป็นปัจจัยแก่ตติยมรรคโดยอุปนิสสยปัจจัย หรือตั้งคำว่า ปฐมมรรคเป็นปัจจัยแก่ทุติยมรรค (อภิ.ป.(ไทย) ๔๐/๔๒๓/๒๓๒-๒๓๓,๔๐/๑๕/๘๘๙,๔๐/๑๖/๘๘๙)

ทุติยรังสิสังญกเถราปทาน :ประวัติในอดีตชาติของพระทุติยรังสิสังญกเถระ มีเนื้อความอธิบายไว้ในอดีตชาติกับที่ ๙๒ ท่านเคยไหว้พระพุทธเจ้าพระนามว่ามุสสะ ด้วยความเลื่อมใสในพระรัศมี เพราะผลแห่งกรรมนั้น ท่านไม่รู้จักทุกขเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลुพระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๓๕/๒๓๓)

ทุติยสัตตสุตตาทิทสกะ : ว่าด้วยพระสูตร ๑๐ สูตรมีทุติยสัตตสุตตรเป็นต้น พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน ได้ทรงแสดงสูตรทั้ง ๑๐คือทุติยสัตตสุตตร ตติยสัตตสุตตร จตุตถสัตตสุตตร ปัญจมสัตตสุตตร ฉัฏฐสัตตสุตตร สัตตมสัตตสุตตร อัฏฐมสัตตสุตตร นวมสัตตสุตตร ทสมสัตตสุตตรในลักษณะเดียวกันกับสัตตสุตตรเพียงแต่เปลี่ยนจากขราและมรณะเป็นองค์ปฏิจจสมุปบาทอื่นตามลำดับว่า สมณะหรือพราหมณ์ผู้ไม่รู้ชาติ ภพ อุปาทาน ตัณหา เวทนา ผัสสะ สฬายตนะ นามรูป วิญญาณและสังขารตามความเป็นจริง ไม่รู้ความเกิด ไม่รู้ความดับและไม่รู้ปฏิบัติที่ทำให้ถึงความดับแห่งชาติ ภพ อุปาทาน ตัณหา เวทนา ผัสสะ สฬายตนะ นามรูป วิญญาณและสังขาร ก็พึงแสวงหาทาสดาเพื่อรู้ชาติ ภพ อุปาทาน ตัณหา เวทนา

ผัสสะ สฬายตนะ นามรูป วิญญาณและสังขารตามความเป็นจริง (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๗๓/๑๕๗)

ทุติยสูตรต้นตนิทเทส^๑ :แสดงสูตรที่ ๒คืออธิบายพระสูตรที่ ๒ ที่ท่านนำมาแสดงไว้เป็นอุทเทส ดังรายละเอียดต่อไปนี้

อุทเทส

ภิกษุทั้งหลาย อินทรีย์ ๕ ประการนี้ อินทรีย์ ๕ ประการ อะไรบ้าง คือ

๑. สัทอินทรีย์

๒. วิริยอินทรีย์

๓. สตินทรีย์

๔. สมาธินทรีย์

๕. ปัญญินทรีย์

ภิกษุทั้งหลาย สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่ง ไม่รู้ชัดเหตุเกิด ความดับ คุณ โทษ แห่งอินทรีย์ ๕ ประการนี้ และเครื่องสลัดออกจากอินทรีย์ ๕ ประการนี้ ตามความเป็นจริง สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น มิได้รับการยกย่องว่า เป็นสมณะในหมู่สมณะ หรือเป็นพราหมณ์ในหมู่พราหมณ์ และมีได้ทำให้แจ้งสามัญญผลและพรหมัญญผล ด้วยปัญญาอันยิ่ง เข้าถึงอยู่ในปัจจุบัน

ภิกษุทั้งหลาย สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่ง รู้ชัดเหตุเกิด ความดับ คุณ โทษ แห่งอินทรีย์ ๕ ประการนี้ และเครื่องสลัดออกจากอินทรีย์ ๕ ประการนี้ ตามความเป็นจริง สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้นได้รับการยกย่องว่า เป็นสมณะ ในหมู่สมณะ หรือเป็นพราหมณ์ ในหมู่พราหมณ์ และทำให้แจ้งสามัญญผลและพรหมัญญผล ด้วยปัญญาอันยิ่ง เข้าถึงอยู่ในปัจจุบัน (ส.ม. (ไทย) ๑๙/๔๗๖/๑๗๐-๑๗๑, พ.ป.(ไทย) ๓๑/๑๘๗/๒๙๔)

ทุติยสูตรต้นตนิทเทส^๒ :แสดงสูตรที่ ๒คืออธิบายพระสูตรในอุทเทสที่ ๒ ของสังจกถา โดยวิธีปุจฉา และวิสัชนา ดังรายละเอียดต่อไปนี้

ท่านพระสารีบุตรนำข้อความในอุทเทสที่ ๒ มาจำแนกด้วยอริยสัง ๔ ประการ โดยมีองค์ธรรมที่เป็นส่วนประกอบคือสุขโสมนัสที่อาศัยชั้น ๕ แต่ละชั้นเกิดขึ้นตามลำดับ เช่น

๑. การรู้แจ้งด้วยการละสุขโสมนัสที่อาศัยรูปเกิดขึ้นว่า นี่เป็นคุณของรูป จัดเป็นสมุหยสัง

๒. การรู้แจ้งด้วยการกำหนดรูปรูปที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรผันเป็นธรรมดาว่า นี่เป็นโทษของรูป จัดเป็นทุกขสัง

๓. การรู้แจ้งด้วยการทำให้แจ้งธรรมเป็นที่กำจัดฉันทราคะ เป็นที่ละ ฉันทราคะ ในรูปว่า นี่เป็นเครื่องสลัดออกจากรูป จัดเป็นนิโรธสัง

๔. การรู้แจ้งด้วยการเจริญทัญญู สังกัปปะ วาจา กัมมันตะ อาชีวะ วายามะ สติ สมาธิ ในฐานะทั้ง ๓ นี้ จัดเป็นมคคสัง

ลำดับต่อไป ท่านอธิบายคำว่า “สังจจะ” โดยวิธีปุจฉาและวิสัชนา มีใจความว่า ชื่อว่าสังจจะ ด้วยอาการ ๓ ประการ คือ (๑) ด้วยมีสภาวะแสวงหา (๒) ด้วยมีสภาวะกำหนด (๓) ด้วยมีสภาวะรู้แจ้ง

จากนั้น ท่านนำปฏิจจสมุปบาท ๑๒ ประการมาจำแนกด้วยสังจจะ ๓ ประการข้างต้น โดยเริ่มจากชรามรณะไปหาอวิชชา เช่น

๑. ชื่อว่าสัจจะด้วยมีสภาวะแสวงหาอย่างนี้ว่า ชรามรณะมีอะไรเป็นเหตุ มีอะไรเป็นเหตุเกิด มีอะไรเป็นกำเนิด มีอะไรเป็นแดนเกิด

๒. ชื่อว่าสัจจะด้วยมีสภาวะกำหนดอย่างนี้ว่า ชรามรณะมีชาติเป็นเหตุ มีชาติเป็นเหตุเกิด มีชาติเป็นกำเนิด มีชาติเป็นแดนเกิด

๓. ชื่อว่าสัจจะด้วยมีสภาวะรู้แจ้งอย่างนี้ว่า ญาณรู้ชัดชรามรณะ เหตุเกิดแห่งชรามรณะ ความดับแห่งชรามรณะ ข้อปฏิบัติที่ให้ถึงความดับแห่งชรามรณะ (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๑๔/๔๓๘)

ทุติยสูตร^๑ : พระสูตรว่าด้วยเพื่อน สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวัน เทวดาทูลถามว่า อะไรเป็นเพื่อนของบุรุษ อะไรปกครองบุรุษ สัตว์ที่ยินดีในอะไรจึงจะพ้นจากทุกข์ พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ศรัทธาเป็นเพื่อนของบุรุษ ปัญญาปกครองบุรุษ สัตว์ที่ยินดีในนิพพานจึงจะพ้นจากทุกข์ (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๕๙/๗๑)

ทุติยสูตร^๒ : สูตรที่ ๒ ว่าด้วยธรรมที่เกิดธรรม พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ธรรม ๑๐ มีสัมมาทิฏฐิเป็นต้นที่ยังไม่เกิดขึ้นย่อมเกิดขึ้น เฉพาะในวินัยของพระสุคตเท่านั้น (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๒๔/๒๗๘)

ทุติยะ : ที่สอง ดังในวิภังค์ว่า ชื่อว่าทุติยะ โดยลำดับแห่งการนับ ชื่อว่าทุติยะ เพราะโยคาวจรบุคคลเข้าถึงฌานนี้เป็นที่ ๒ (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๕๗๙/๔๐๕)

ทุติยชฌานปัญหาสูตร : พระสูตรว่าด้วยปัญหาเรื่องทุติยฌาน พระมหาโมคคัลลานะอยู่ ณ วัดพระเชตะวัน กล่าวกับภิกษุทั้งหลายว่า เมื่อผมเกิดความคิดขึ้นว่า ทุติยฌานเป็นอย่างไร และได้รู้เองว่า เพราะวิตกวิจารณ์สงบระงับไป ภิกษุบรรลุตุติยฌานมีความผ่องใสในภายใน มีภาวะที่จิตเป็นหนึ่งผุดขึ้น ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ มีแต่ปิติและสุขอันเกิดจากสมาธิอยู่ นี่ชื่อว่าทุติยฌาน ผมเองก็บรรลุตุติยฌาน เมื่ออยู่ด้วยวิหารธรรมนี้ สัญญาณนสิกการประกอบด้วยวิตกก็ปรากฏขึ้น พระผู้มีพระภาคเสด็จมาตรัสกับผมว่า เธออย่าประมาททุติยฌาน จงดำรงจิตไว้ในทุติยฌาน จงทำจิตให้เป็นหนึ่งผุดขึ้นในทุติยฌาน จงตั้งจิต ให้นั้นในทุติยฌาน จากนั้น เพราะวิตกวิจารณ์สงบระงับไป ผมก็ได้บรรลุตุติยฌาน แต่บุคคลเมื่อจะพูดถึงผม ควรพูดให้ถูกว่า พระสาวกผู้ที่พระศาสดาทรงอนุเคราะห์แล้วจึงได้ถึงความเป็นผู้รู้ที่ยิ่งใหญ่ (ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๓๓๓/๓๕๑)

ทุติยาทิสุมททินนสูตรตปญจกะ : ว่าด้วยพระสูตร ๕ สูตร มีทุติยสมุททินนสูตรเป็นต้น พระผู้มีพระภาคตรัสพระสูตร ๕ สูตรในลักษณะเดียวกัน คือ พระองค์ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ภิกษุผู้เจริญอริยมรรคมีองค์ ๘ อันอาศัยวิเวก อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธ น้อมไปในโอสสัคคะ ย่อมน้อมไปสู่นิพพาน เหมือน (๑) แม่น้ำยมุนา (๒) แม่น้ำอจิรวดี (๓) แม่น้ำสรภู (๔) แม่น้ำมही และ (๕) แม่น้ำคงคา แม่น้ำยมุนา แม่น้ำอจิรวดี แม่น้ำสรภู แม่น้ำมहीไหลไปสู่สมุทร (ชื่อแม่น้ำแต่ละชื่อเป็นชื่อสูตรแต่ละสูตร) (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๑๐-๑๑๔/๖๔)

ทุททชาดก : ชาดกว่าด้วยสัตว์บุรุษให้ทานที่ให้ไต่ยาก มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า ฤาษีโพธิสัตว์ได้กล่าวสรรเสริญทานที่ทายกถวายด้วยจิตเลื่อมใสว่ามีผลมากแล้วกล่าวอนุโตนานว่า พวกอสัตบุรุษเมื่อจะให้ทานก็ให้ยาก เมื่อจะทำกรรมก็ทำยาก ทั้งจะรู้ธรรมของสัตบุรุษและทำตามธรรมของสัตบุรุษก็ทำได้ยาก เพราะฉะนั้น สัตบุรุษและอสัตบุรุษจึงมีคติต่างกัน คือ อสัตบุรุษไปนรก ส่วนสัตบุรุษไปสวรรค์ (ขุ.ชา.ทุก.(ไทย) ๒๗/๕๙/๗๙)

ทพทฤษฎาชาตค : ชาตคกว่าด้วยกระต่ายตื่นตุม มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า พญาราชสีห์โพธิสัตว์เห็นสัตว์ทั้งหลายแตกตื่นวิ่งตามกันมาเป็นจำนวนมาก และกำลังวิ่งบ้ายหน้าจะตกทะเลตาย จึงรีบวิ่งไปสกัดหน้าคำรามขึ้นให้สัตว์ทั้งหลายหยุดแล้วสอบถามสาเหตุที่พากันวิ่งฝุ่นตลบมาไม่มีสัตว์ตัวใดตอบได้จึงไล่เลียลงไปจนถึงกระต่ายซึ่งเป็นต้นเหตุกระต่ายบอกว่าแผ่นดินถล่มได้ต้นมะตุมในดงตาลที่มันนอนอยู่พญาราชสีห์ให้พาไปดูสถานที่ที่กระต่ายนอนเมื่อไปถึงกระต่ายไม่กล้าเข้าไปดูได้แต่บอกว่าเสียงมันดังตุมตรงที่มันนอนนั่นแหละ พญาราชสีห์เข้าไปพิจารณาดูเห็นลูกมะตุมค้างอยู่บนใบตาลตรงที่มันนอนก็รู้ว่าแผ่นดินมิได้ถล่มเป็นแต่ลูกมะตุมหล่นใส่ใบตาลในขณะที่มันกำลังหลับเท่านั้นมันไม่ทันพิจารณาจึงร้องบอกสัตว์ทั้งหลายว่าแผ่นดินถล่มแล้วพากันวิ่งเหยียบกันตายมิใช่น้อยเมื่อราชสีห์ทราบเหตุแล้วจึงบอกสัตว์ทั้งหลายให้ทราบความจริงในคราวนั้นพระโพธิสัตว์ได้ช่วยชีวิตสัตว์ไว้เป็นจำนวนมาก ไม่ให้ถึงแก่ความตาย (ขุ.ชา.จตุกก.(ไทย)๒๗/๘๕/๑๗๔)

ทพอกครำครวญ : เสรรำโศกเสียใจ, ร้องไห้รำไร, หมายถึงร้องรำพันคะนิงหาโดยใช้มือทพอกไปพลาง, เป็นกริยาอาการของคนที่เป็นปุถุชนมีความทุกข์ระทมใจ ดังคำในสัลลสูตร พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า ภิกษุทั้งหลาย ปุถุชนผู้ไม่ได้สติถูกทุกขเวทนาถูกต้อง ย่อมเสรำโศก ลำบาก รำไร ทพอกครำครวญ ถึงความลุ่มหลง เขาย่อมเสวยเวทนา ๒ ประการ คือ(๑) เวทนาทางกาย (๒) เวทนาทางใจ(ส.สพ.ไทย) ๑๘/๒๕๔/๒๗๔,ม.อุ.(ไทย)๑๔/๔๒๕/๔๘๕,อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๘๔/๒๖๑)

ทพปฏิวิโนทยสูตร : พระสูตรว่าด้วยธรรมที่บรรเทาได้ยาก พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว บรรเทาได้ยาก ๕ คือ (๑) รากะ (๒) โทสะ (๓) โมหะ (๔) ปฏิกาณ (มุ่งหวังที่จะพูด) (๕) จิตคิดจะไป (อง.ปณจก.(ไทย) ๒๒/๑๖๐/๒๖๔)

ทพปเมยบุคคล : บุคคลที่ประมาณได้ยาก, บุคคลที่ยากที่จะประเมิน,เป็น ๑ บุคคล ๓ จำพวก ดังคำในอปปเมยสูตรพระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย บุคคล ๓ จำพวกนี้มีปรากฏอยู่ในโลก คือ (๑)สุปปเมยบุคคล (บุคคลที่ประมาณได้ง่าย) (๒) ทพปเมยบุคคล (บุคคลที่ประมาณได้ยาก) (๓) อปปเมยบุคคล (บุคคลที่ประมาณไม่ได้) และตรัสอธิบายไว้ว่า บุคคลบางคนในโลกนี้ไม่ฟังชาน ไม่ถือตัว ไม่โลเล ไม่ปากกล้า ไม่พูดพร่ำเพรื่อ มีสติมั่นคง มีสัมปชัญญะ มีจิตตั้งมั่น มีจิตแน่วแน่ สรรวมอินทรีย์ภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่าทพปเมยบุคคล (อง.ทุก.(ไทย) ๒๐/๑๑๖/๓๕๘)

ทพปัญญาสูตร^๑ : พระสูตรว่าด้วยผู้มีปัญญาทรมและผู้มีปัญญา พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ธรรมที่เป็นเหตุให้คนพาลบริหารตนให้ถูกขจัด ถูกทำลาย และประสพสิ่งที่ไม่ใช่บุญเป็นอันมาก ๔ คือ (๑) ไม่มีศรัทธา (๒) ทศิล (๓) เกียจคร้าน (๔) มีปัญญาทรม แล้วตรัสว่า ธรรมที่เป็นเหตุให้บัณฑิต บริหารตนไม่ให้ถูกกำจัด ไม่ให้ถูกทำลาย และประสพบุญเป็นอันมาก ๔ โดยนัยตรงกันข้าม (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๒๓๐/๓๔๓)

ทพปัญญาสูตร^๒ : พระสูตรว่าด้วยเหตุให้คนมีปัญญาทรม พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุรูปหนึ่งว่า ผู้ไม่เจริญโพชฌงค์ ๗ เราเรียกว่ามีปัญญาทรม เป็นคนเซอะ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๒๒๕/๑๕๗)

ทพพจชาตค: ชาตคกว่าด้วยคนที่ว่ากล่าวได้ยากมีเนื้อความอธิบายไว้ว่านักเดินระบำโพธิสัตว์ได้เตือนสติอาจารย์ไม่ให้ประมาทในการกระโดดข้ามหอกที่ปักเรียงกัน ๕ เล่ม แต่อาจารย์ไม่เชื่อจึง

พลาดถูกหอกเล่มที่ ๕ ทิ่มแทงถึงแก่ความตาย คนที่ไม่เชื่อคำเตือนของบัณฑิตผู้ปรารถนาดี มักประสบความวิบัติเสมอ(ขุ.ชา.เอกก.(ไทย) ๒๗/๑๑๖/๔๘)

ทุพพจกัษุวัตถุ :พระสูตรเรื่องภิกษุผู้ว่ายาก พระผู้มีพระภาคตรัสพระคาถานี้แก่ภิกษุผู้ว่ายาก ดังนี้
 หน้ำาคาที่บุคคลจับไม่ดี ย่อมบาดมือได้ฉับไฉน ความเป็นสมณะที่บุคคลปฏิบัติไม่ดีย่อมหลุดเข้าไปในนรกฉนั้นนั้น กรรมที่ย่อหย่อนอย่างใดอย่างหนึ่ง วัตรที่เคร่งครัด และพรหมจรรย์ที่พึงระลึกถึงด้วยความระแวงสงสัยทั้ง๓ นั้น ไม่มีผลมาก หากภิกษุพึงทำกรรมใดก็ควรทำกรรมนั้นให้จริงจัง ควรบากบั่นทำกรรมนั้นให้มั่นคง เพราะธรรมเครื่องละเว้น๓ที่ประพฤติด้อย่อย หย่อนรังแต่จะเกลี้ยรุกลิงใส่ตัว (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๓๑๑/๑๓๐)

ทุพพลัทธิฐชาตค :ชาตกว่าด้วยช้างกลัวต้นไม้แห้ง มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า รุกขเทวดาโพธิสัตว์เห็นช้างป่าตัวหนึ่งที่ตกใจง่ายกลัวตายเกินไปเพียงได้ยินเสียงลมพัดใบไม้แห้งก็วิ่งหนีแล้ว จึงกล่าวสอนช้างไม่ให้กลัวไม้แห้งว่า ลมพัดต้นไม้แห้งที่ผุร่อนในป่าให้หักลงเป็นจำนวนมาก นี่ช้าง ถ้าเธอยังกลัวต้นไม้แห้ง เธอจักชুবพอมตายแน่ จะกลัวไปทำไม ถึงอย่างไรก็ไม่พ้นตายหรอก (ขุ.ชา.เอกก.(ไทย) ๒๗/๑๐๕/๔๓)

ทุพพลภาวะ :ภาวะที่ไม่มีกำลัง,ความไม่มีเรี่ยวแรง,หมายถึงแขนขาอ่อนแรงหรือหย่อนกำลัง
 ความสามารถที่จะประกอบการทำงานตามปกติได้ ดังคำในมหาวรรค กล่าวถึงไม่พึงให้คนชรา ทุพพลภาวะบรรพชา หรือดังคำว่า พระเถระรูปหนึ่งชราทุพพลภาพ นั่งกระโหยงรองนกว่า ภิกษุทุกรูปจะปวารณาเสร็จ ได้เป็นลมล้มลง (วิ.ม.(ไทย) ๔/๑๑๙/๑๘๗,๒๑๑/๓๓๖),ในคิลานสูตร พระผู้มีพระภาคเสด็จออกจากที่หลีกเร้นในเวลาเย็น เสด็จเข้าไปที่ศาลาบำรุงภิกษุไข้ได้ ทรงเห็นภิกษุรูปหนึ่งผู้ทุพพลภาพ เป็นไข้แล้วประทับนั่งบนพุทธรักษาที่ปูลาดไว้ (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๑๒๑/๒๐๑)

คำว่า ทุพพลภาพ มีปรากฏในพระไตรปิฎก เช่น ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๑๗/๕๕๖,ขุ.ชา.ทุก.(ไทย) ๒๗/๕๕/๗๘,ขุ.ชา.ทสก.(ไทย) ๒๗/๘๓/๓๓๖,ขุ.ชา.ปภินณก.(ไทย) ๒๗/๑๑/๔๒๔, ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๑๙๗๓/๔๙๒)

ทุพพัตถนิยสูตร :พระสูตรว่าด้วยยักษ์ผู้มีผิวพรรณไม่งาม สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน ได้ตรัสเล่าให้ภิกษุทั้งหลายฟังว่า ยักษ์ตนหนึ่งมีความโกรธเป็นอาหาร มีผิวพรรณไม่งาม ต่ำเตี้ย ได้นั่งบนที่ประทับท้าวสักกะ พวกเทพชั้นดาวดึงส์พากันกล่าวตำหนิว่า ยักษ์ตนนี้มีผิวพรรณไม่งาม ต่ำเตี้ย มานั่งบนที่ประทับของท้าวสักกะได้อย่างไร พวกเทพเหล่านั้นกล่าวตำหนิหนักเท่าไร ยักษ์ตนนั้นก็กลับมีรูปร่าง น่าดูน่าชมยิ่งขึ้นกว่าเดิมนั้น

พวกเทพจึงเข้าไปเฝ้าท้าวสักกะแล้วกราบทูลเรื่องนั้นให้ทราบ ท้าวสักกะเสด็จเข้าไปหายักษ์นั้นแล้วตรัสว่า เราคือท้าวสักกะ เมื่อพระองค์ตรัสเช่นนั้นกลับทำให้ยักษ์นั้นมีผิวพรรณไม่งามและต่ำเตี้ยกว่าเดิมแล้วหายตัวไปจากที่นั้น แล้วท้าวสักกะจึงตรัสว่า เราเป็นผู้มีจิตไม่ถูกโทษกระทบกระทั่ง เป็นผู้ทีใคร ๆ จะชักนำไปไม่ได้ง่าย เราไม่โกรธใครมานานแล้ว ความโกรธไม่ฝังอยู่ในใจเรา ถึงเราโกรธก็ไม่กล่าวคำหยาบ และคำไม่ชอบเป็นอันขาด เราเห็นแก่ประโยชน์ตนจึงบังคับตนได้ (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๒๖๘/๓๙๒)

ทุพพาสิต,อาบัติ :พูดไม่ดี คำชั่ว คำเสียหาย,ชื่ออาบัติเบาที่สุดที่เกี่ยวกับคำพูด เป็นความผิดในลำดับ ถัดรองจากทุกกฎ เช่น ภิกษุพูดกับภิกษุที่มีกำเนิดเป็นฉันทาลว่าเป็นคนชาติฉันทาล ถ้ามุ่งว่า

กระทบให้อัปยศ ต้องอาบัติทุกกฏ แต่ถ้ามุ่งเพียงล้อเล่น ต้องอาบัติทุพภาสิต, ชื่ออาบัติ กองที่ ๗ ในอาบัติ ๗ กอง ดังคำในปริวารว่า ปาราชิก สังฆาทิเสส ฤคัจฉัย ปาจิตตีย์ ปาฏิเทสนียะ ทุกกฏ ทุพภาสิต (วิ.ป.(ไทย) ๘/๓๒๒/๔๒๖), ดังกล่าวไว้ว่า ภิกษุต้องอาบัติทุพภาสิต สงฆ์หรือภิกษุมารูป หรือภิกษุรูปเดียวใจภิกษุนั้นว่า ท่านต้องอาบัติทุพภาสิต ภิกษุนั้นกล่าวอย่างนี้ว่า ท่าน ผมมิได้ต้องอาบัติทุพภาสิต ผมต้องอาบัติปาราชิก สงฆ์ปรับอาบัติปาราชิกภิกษุนั้น (การปรับอย่างนี้) ชื่อว่าปฏิญญาตกรรมที่ไม่ชอบธรรม (วิ.จ.ุ.(ไทย) ๖/๒๐๑/๓๑๗, ๒๐๑/๓๑๘), ในปริวาร กล่าวไว้ว่า ทุพภาสิตมี ๒ อย่างคือ (๑) ของภิกษุ(๒) ของภิกษุณี (วิ.ป.(ไทย) ๘/๓๒๒/๔๒๘), จัดอยู่ในอาจารย์วิบัติ ดังคำ ฤคัจฉัย ปาจิตตีย์ ปาฏิเทสนียะ ทุกกฏ ทุพภาสิต คือ ค่าด้วยประสงค์จะล้อเล่น อาบัตินี้รวมเรียกว่า อาจารย์วิบัติ (วิ.ป.(ไทย) ๘/๓๓๖/๕๑๐); ดูอาบัติ

อรรถกถากล่าวไว้ว่า เป็นอาบัติที่มีส่วนเหลือดังคำว่า อาบัติที่มีส่วนเหลือคือสังฆาทิเสส ฤคัจฉัย ปาจิตตีย์ ปาฏิเทสนียะ ทุกกฏ ทุพภาสิต (อง.เอกก.อ. (บาลี) ๑/๑๕๐/๘๕)

ทุพภิกขภัย : ภัยคือการหาภิกษาได้ยาก, ภัยด้วยหาอาหารได้ยาก, ภัยขาดแคลนอาหาร, ภัยข้าวยาก หนักมากแพง, หมายถึงภัยที่เกิดจากข้าวยากหนักมากแพง หรือการขาดแคลนอาหารในบ้านเมือง ดังคำในนิธิกัณฐสูตรว่า คนเราฝั่งขุมทรัพย์ไว้ในโลก ก็เพื่อจุดประสงค์นี้ คือ เพื่อให้พ้นจากราษฎรที่คอยคุกคาม เพื่อให้พ้นจากโจรภัยที่คอยเบียดเบียน เพื่อเก็บไว้ใช้หนี้ก็มี เพื่อเก็บไว้ใช้ในยามเกิดทุพภิกขภัย (ขุ.ขุ.(ไทย) ๒๕/๒/๑๗), ในกुरुธรรมจริยา กล่าวถึงพวกพราหมณ์ชาวแคว้นกาลิงคะได้มาหาเรา ขอพญาคชสาร ซึ่งประกอบด้วยธัญญลักษณ์ สมบูรณ์ด้วยมงคลกับเราว่า ขนบทณไม่ตกเลย เกิดทุพภิกขภัย อดอยากมาก ขอพระองค์โปรดพระราชทานพญาคชสาร (ขุ.จริยา.(ไทย) ๓๓/๒๒/๗๓๐, ๘๓/๗๓๘)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ทุพภิกขภัย หมายถึงภัยที่เกิดจากข้าวยากหนักมากแพง หรือการขาดแคลนอาหารในบ้านเมือง (ขุ.ขุ.อ.(บาลี) ๘/๑๙๔)

ทุพภิกษุ : ชาตกว่าด้วยลิงผู้มักประทุษร้ายมิตร มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า พราหมณ์โพธิสัตว์ติเตียนวานรที่ไม่รู้จักบุญคุณที่ท่านให้น้ำดื่มแล้วยังมาแสดงการส่งเสียงดังรบกวนอีกว่า การคบหากับคนชั่วไม่ใช่สิ่งประเสริฐเลย ลิงผูกอาฆาตว่า ท่านเคยได้ยินหรือได้เห็นมาแต่ที่ไหนว่า ลิงตัวไหนเป็นสัตว์มีศีล เราจะถ่ายรตศิริษะท่านเดี๋ยวนี้ ข้อนี้นี้เป็นธรรมดาของเรา ว่าแล้วก็กระโดดเกาะกิ่งไม้โหนตัวลงมาถ่ายอุจจาระรตศิริษะพระโพธิสัตว์แล้วร้องลั่นเข้าป่าไป การคบหาสมาคมกับคนอกตัญญูไม่รู้คุณคนเป็นสิ่งไม่ดีเลย บัณฑิตชนควรหลีกเลี่ยงให้ห่างไกล (ขุ.ชา.ทุก.(ไทย) ๒๗/๔๗/๗๖)

ทุภโตสุญญะ : ความว่างด้วยธรรมที่เป็นภายในและภายนอก, เป็นข้อที่ ๑๓ ในสังญะ ๒๕ ในปฏิสัมภิทามรรค ดังคำว่า จักขุที่เป็นอายตนะภายในและรูปที่เป็นอายตนะภายนอกทั้งสองนั้น เป็นธรรมว่างจากอตตตา จากสิ่งที่เนื่องด้วยอตตตา จากความเที่ยง จากความยั่งยืนจากความมั่นคงหรือจากความไม่แปรผันเป็นธรรมดา โสตะที่เป็นอายตนะภายในและสัททนะที่เป็นอายตนะภายนอก ฯลฯ ฆานะที่เป็นอายตนะภายในและคันธะที่เป็นอายตนะภายนอก ฯลฯ ชิวหาที่เป็นอายตนะภายในและรสที่เป็นอายตนะภายนอก ฯลฯ กายที่เป็นอายตนะภายในและโณสุตนะที่เป็นอายตนะภายนอก ฯลฯ มโนที่เป็นอายตนะภายในและธรรมารมณ์ที่เป็น

อายตนะภายนอกทั้งสองนั้น เป็นธรรมว่างจากอัตตา จากสิ่งทีเนื่องด้วยอัตตา จากความเที่ยง จากความยั่งยืน จากความมั่นคง หรือจากความไม่แปรผัน นี้ชื่อว่าทุกโกตสุญญะ (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๔๘/๕๓๑)

ทุมมุขะ, เจ้าลิจฉวี :ชื่อเจ้าลิจฉวีคนหนึ่ง เป็นเพื่อนกับสัจจกะ นิครนถ์ เป็น ๑ ในเจ้าลิจฉวีประมาณ ๕๐๐ พระองค์ทรงประชุมกันอยู่ในหอประชุม,เป็นผู้ที่เข้าร่วมฟังการโต้วาทะระหว่าง พระพุทธเจ้ากับสัจจกะนิครนถ์, และเมื่อสัจจกะนิครนถ์ยอมจำนนในการโต้วาทะ, เป็นผู้ที่ พระผู้มีพระภาคเชิญให้แต่งอุปมา เพื่อสอนสัจจกะนิครนถ์ตอนหนึ่ง ดังคำในจุฬาสัจจกสูตร ที่ เจ้าลิจฉวีทุมมะกราบทูลว่า ในที่ใกล้บ้านหรือนิคม มีสระโบกขรณีอยู่สระหนึ่ง ในสระนั้นมีปู อยู่ตัวหนึ่ง พวกเด็กชายหญิงเป็นจำนวนมากออกจากบ้านหรือนิคมนั้นไปถึงสระโบกขรณินั้น แล้วก็ลงไปจับปูขึ้นจากน้ำ วางไว้บนบก ปูนั้นส่ายก้ามไปทางใดเด็กเหล่านั้นก็คอยต้อย ตี ทูป ก้ามปูนั้นด้วยไม้บ้าง ด้วยกระเบื้องบ้าง เมื่อปูนั้นก้ามหักหมดแล้ว ก็ไม่อาจลงสู่สระโบกขรณี นั้นเหมือนก่อนได้ แม้นันใด ทิฎฐิที่เป็นเสี้ยนหนาม ที่เข้าใจผิด และที่กวดแกว่งบางอย่างของ สัจจกะ นิครนถบุตร ถูกพระองค์หัก โคน ลบ ล้างเสียแล้วบัดนี้ สัจจกะ นิครนถบุตรก็จะไม่มา ใกล้พระองค์เพื่อโต้วาทะอีก ฉะนั้นเหมือนกัน (ม.มู.(ไทย) ๑๒/๓๖๐/๓๙)

ทุมเมธชาตก^๑ :ชาตกว่าด้วยคนโง่ มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า พรหมทัตตกุมารโพธิสัตว์ เห็นชาวเมือง หมกมุ่นในอบายมุข และประพฤติดิฉีธรรมเป็นอันมาก เมื่อได้ครองราชสมบัติแล้วจึงได้ ประกาศอุบายการปกครองที่ได้ครองราชสมบัติเพราะเทวดาที่ذنโทรช่วยแต่นี้ไปจัก บวงสรวงเทวดาด้วยหัวใจของคนชั่ว ๑,๐๐๐ คน ทำให้ชาวเมืองเกรงกลัวและไม่กล้าทำบาป เป็นเหตุให้พระองค์ปกครองบ้านเมืองด้วยความสงบ(ขุ.ชา.เอกก.(ไทย)๒๗/๕๐/๒๑)

ทุมเมธชาตก^๒ : ชาตกว่าด้วยคนมีปัญญาทราม มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า พญาช้างเผือกโพธิสัตว์ ถูก พระราชาผู้ไม่มีบุญริษยาเพราะในคราวที่เสด็จเรียบบพระนคร มหาชนชมแต่พญาช้างเท่านั้น ไม่กล้าวชมพระราชาเลย ด้วยความโกรธแค้นจึงมีพระประสงค์จะแกล้งช้างให้ตกเหวตาย จึง รับสั่งให้นายควาญช้างพาพญาช้างขึ้นไปแสดงกายกรรมบนยอดเขาเวปุลละ นายควาญช้างรู้ว่าพระราชามีพระประสงค์ร้ายจึงกระซิบที่หูของพญาช้างว่า พระราชามีพระประสงค์ร้ายหวัง จะฆ่าพ่อให้ตาย ถ้าพ่อหะได้จงเหาะไปอยู่อื่นเถิด พญาช้างจึงเหาะขึ้นบนอากาศ นายควาญช้างกล่าวตำหนิพระราชาว่า ช้างนี้มีบุญมากไม่สมควรแก่คนผู้มียุญน้อยและโง่อย่าง พระองค์ สมควรแก่พระราชาผู้มีบุญมากเท่านั้น ก่อนที่จะเหาะหนีไปอยู่เมืองพาราณสี ได้ กล่าววว่า คนโง่ ๆ ได้ยศแล้ว ย่อมประพฤดิเพื่อความฉิบหายแก่ตน และปฏิบัติเพื่อเบียดตน และคนอื่น ๆ (ขุ.ชา.เอกก.(ไทย) ๒๗/๑๒๒/๕๐)

ทุโยธนะ, ขนขวามคธ :ชื่อหนึ่งของพญานาคสังขपालะ ในนาคพิภพ เป็นผู้มีอานุภาพมาก แต่เห็นสัง จธรรมว่าชีวิตสั้นนัก ดังคำในสังขपालชาตก พญานาคสังขपालะตอบแก่อาฬารดาบสผู้ถาม เรื่องวัตรเป็นต้นว่า ข้าพเจ้านั้นได้เป็นพระราชา ผู้เป็นใหญ่กว่าขนขวามคธ มีนามว่า ทุโยธนะ มีอานุภาพมาก ได้เห็นชัดว่า ชีวิตมีเพียงนิดหน่อย ไม่เที่ยง มีความแปรปรวนไปเป็นธรรมดา ข้าพเจ้ามีจิตเลื่อมใสได้ให้ข้าวและน้ำ เป็นทานอย่างไพบูลย์โดยเคารพ พระราชวังของข้าพเจ้า ในคราวนั้น เป็นดื่จบ่อน้ำ ทั้งสมณะและพราหมณจึงอิมหน้าสำราญ ณ ที่พระราชวังนั้น ข้าพเจ้าได้ให้พวงดอกไม้ ของหอม เครื่องอุปได้ ประทีป ยานพาหนะ ที่พักอาศัย ผ้าถุง ผ้า

ท่านไม่รู้จักทุกคติเลย ในกัปที่ ๖๗ ท่านได้เกิดเป็นพระเจ้าจักรพรรดิผู้สมบูรณ์ด้วยรัตนะ ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๓๘๘/๓๓๔)

ทุสสีลยะ : ความเป็นผู้ทศิล, ในวิภังค์อธิบายไว้ว่า ความล่องละเมิดทางกาย ความล่องละเมิดทางวาจา ความล่องละเมิดทางกายและทางวาจา นี้เรียกว่าทุสสีลยะ (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๙๓๓/๕๘๔)

ทุสสีลสูตร^๑ : พระสูตรว่าด้วยมาตุคามผู้ทศิล พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน เมื่อท่านพระอรุททูลถามปัญหาเหมือนในโกธนสูตร จึงตรัสตอบว่า เพราะประกอบด้วยธรรม ๕ ประการ คือ (๑) ไม่มีศรัทธา (๒) ไม่มีหิริ (๓) ไม่มีโอตตปปะ (๔) มักเป็นผู้ทศิล (๕) มีปัญญาทราหม (ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๒๘๙/๓๑๘)

ทุสสีลสูตร^๒ : พระสูตรว่าด้วยโทษแห่งความทศิลและคุณแห่งความมีศีล พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ธรรมที่เป็นเหตุให้บุคคลหลังจากตายแล้วไปเกิดในนรก ๔ คือ (๑) ไม่มีศรัทธา (๒) ทศิล (๓) เกียจคร้าน (๔) มีปัญญาทราหม แล้วตรัสว่า ธรรมที่เป็นเหตุให้บุคคล หลังจากตายแล้วไปเกิดในสวรรค์ ๔ โดยนัยตรงกันข้าม (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๒๔/๓๐)

ทุสสีลสูตร^๓ : พระสูตรว่าด้วยผู้ทศิลและผู้มีศีล ตรัสว่า สำหรับผู้ทศิลสัมมาสมาธิย่อมมีเหตุถูกกำจัด เมื่อไม่มีสัมมาสมาธิ ยถาภูตญาณทัสสนะ ย่อมมีเหตุถูกกำจัด เมื่อไม่มียถาภูตญาณทัสสนะ นิพพิทา(คือพลวิปัสสนา) และวิราคะ(อริยมรรค) ย่อมมีเหตุถูกกำจัด เมื่อไม่มีนิพพิทาและวิราคะ วิมุตติญาณทัสสนะ(ความรู้ขั้นสุดท้าย หมายถึงผลวิมุตติคืออรหัตตผลและปัจจเวกขณะญาณ (ญาณที่พิจารณาทบทวนมรรคผลกิเลสที่ละได้แล้ว) ย่อมมีเหตุถูกกำจัด เปรียบเหมือนต้นไม้ที่มีกิ่งและใบวิบัติ สะเก็ด เปลือก กระพี้ แม่แก่นของต้นไม้ นั้น ย่อมไม่ถึงความบริบูรณ์ ส่วนสำหรับผู้มีศีลสัมมาสมาธิย่อมมีเหตุสมบูรณ์ เมื่อมีสัมมาสมาธิ ยถาภูตญาณทัสสนะ ย่อมมีเหตุสมบูรณ์ เมื่อมียถาภูตญาณทัสสนะ นิพพิทาและวิราคะย่อมมีเหตุสมบูรณ์ เมื่อมีนิพพิทาและวิราคะ วิมุตติญาณทัสสนะย่อมมีเหตุสมบูรณ์ เปรียบเหมือนต้นไม้ที่มีกิ่งและใบสมบูรณ์ สะเก็ด เปลือก กระพี้ แม่แก่นของต้นไม้ นั้น ย่อมถึงความบริบูรณ์ (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๒๒๐/๓๓๗)

ทุสสีลสูตร^๔ : พระสูตรว่าด้วยสัตว์ผู้ทศิล พระผู้มีพระภาคพระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน ได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า สัตว์ผู้ทศิลย่อมคบค้าสมาคมกับสัตว์ผู้ทศิล ส่วนสัตว์ผู้มีศีลย่อมคบค้าสมาคมกับสัตว์ผู้มีศีล (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๑๐๘/๒๐๑)

ทุต : ผู้ที่ได้รับมอบหมายให้เป็นผู้แทนทางราชการแผ่นดิน, ผู้ที่ได้รับแต่งตั้งให้ไปเจรจาแทน ดังคำในมหาวิภังค์กล่าวถึงภิกษุรูปหนึ่งเป็นช้อยู่กรุงโกสัมพี พวกญาติส่งทุตไปสำนักของภิกษุนั้นให้แจ้งข่าวว่า นิมนต์พระคุณท่านมาเถิด พวกเราจะอุปัฏฐาก (วิ.มหา.(ไทย) ๒/๔๗๓/๑๐), ในทุตเตยสูตร กล่าวถึงคุณสมบัติของทุต ๘ ประการ เช่น รู้จักฟัง เป็นต้น (อง.อฎฐก.(ไทย) ๒๓/๑๖/๒๔๒), ในทุตชาดก กล่าวถึงทุกชีวิตเป็นทุตของห้อง ดังคำที่บุรุษไล่เลคนหนึ่งได้เห็นวิธีเสวยพระกระยาหารของพระเจ้าโกชนสุทิกิโพธิสัตว์ตกอยู่ในอำนาจของความอยากต่อนหนึ่งว่า สัตว์ทั้งหลายที่ตกอยู่ในอำนาจของตัณหาไปยังสถานที่ไกล เพื่อจะขอแม่กับคนที่เป็ศัตรู เพื่อประโยชน์แก่ห้องใด ข้าพระองค์เป็นทุตของห้อง (ขุ.ชา.ติก.(ไทย) ๒๗/๒๘/๑๒๖, ๒๙/๑๒๖, ๓๐/๑๒๖), ในทุตชาดก กล่าวถึงบุคคลผู้เป็นทุต (ขุ.ชา.เตตรสก.(ไทย) ๒๗/๕๔/๔๐๕), ทุต

ทำหน้าที่นิมนต์พระ ดังคำในจิตตสัมภุตชาดก กล่าวถึงพระโพธิสัตว์มาตั้งคณชิตถวายพระพรว่า ขอพวกทูตจงเที่ยวไปนิมนต์สมณะและพราหมณ์ทั้งหลาย ทัวทิศทั้ง ๔ มหาบพิตร ขอทรงบำรุงสมณะและพราหมณ์เหล่านั้นด้วยข้าวน้ำ ผ้า เสนาสนะ และปัจจัย (ขุ.ชา.วิสตี.(ไทย) ๒๗/๔๘/๔๗๗)

ทูตชาดก^๑: ชาดกว่าด้วยทุกชีวิตเป็นทูตของห้อง มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า พระเจ้าโกชนสุทธิโพธิสัตว์ ครองกรุงพาราณสีทรงประสงค์จะแสดงการเสวยพระกระยาหารของพระองค์ให้แก่ชาวเมือง ได้ชมเพื่อชาวเมืองจะได้เร่งชวนชวนในการทำบุญเพราะอาหารเช่นนั้นผู้มีบุญเท่านั้นจึงจะมีบริโภคได้ ในขณะที่พระองค์เตรียมจะเสวยทรงถูกบุรุษโลเลคนหนึ่งเข้าไปแย่งอาหารเสวยเมื่อเจ้าหน้าที่จับตัวได้ ตั้งใจจะประหารชีวิต พระองค์ทรงห้ามเสีย เพราะเขาให้เหตุผลว่า เขาเป็นทูตของห้อง เป็นทูตของคัมภีร์ ทรงพอพระทัยจึงให้ยศใหญ่แก่เขาคนที่ตักเป็นทาสของคัมภีร์บางที่อยู่ไกลแสนไกลยังบากหน้าไปขอเขาได้แม้กับคนที่ป็นศัตรูกันเพราะมนุษย์ทั้งหลายตกอยู่ในอำนาจของห้อง(ขุ.ชา.ติก.(ไทย) ๒๗/๒๘/๑๒๖)

ทูตชาดก^๒ : ชาดกว่าด้วยบุคคลผู้เป็นทูต มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า มาณพโพธิสัตว์ ไปเรียนมนตร์ที่เมืองตักกสิลาเมื่อจบการศึกษาแล้วได้เที่ยวแสวงหาทรัพย์เพื่อนำมาบูชาอาจารย์เมื่อได้ทรัพย์แล้วในขณะที่ข้ามแม่น้ำคงคา เรือเกิดพลิกคว่ำ ทรัพย์ที่ขอได้มาจมน้ำหายไป ท่านเกิดความเสียดายทรัพย์นั้นจึงได้นั่งอดข้าวที่ฝั่งแม่น้ำนั้นโดยคิดว่าเมื่อพระราชาทราบจักเสด็จมา ต่อมาเมื่อพระราชาทราบข่าวว่ามีพราหมณ์หนุ่มนั่งประกอบพิธีบูชาัยญอดข้าวอยู่ที่ฝั่งแม่น้ำคงคา พระองค์ส่งคนไปถามดูแต่ท่านไม่ตอบ ผ่านไป ๗ วัน เพราะกลัวภัยจะเกิดแก่แผ่นดินจึงเสด็จทรงสอบถามเองว่ามีความทุกข์อะไรที่เป็นความลับหรือจึงบอกใครไม่ได้ ท่านได้สนทนากับพระราชาว่า ถ้าความทุกข์เกิดแก่พระองค์ ไม่ควรบอกแก่คนที่ช่วยความทุกข์ไม่ได้ ควรบอกแก่คนที่ช่วยได้เท่านั้น เสียงสุนัขจิ้งจอกเห่าก็ดี เสียงนกขันทก็ดี รู้ได้ง่าย แต่เสียงของพวกมนุษย์ที่ที่เปล่งออกมารู้ได้ยาก บางคนตอนแรกก็เป็นคนดี ต่อมากลายเป็นคนเลวไป จากนั้นท่านสอนให้พระราชาปกครองแผ่นดินโดยธรรมและเล่าความต้องการของที่จะหาเงินไปบูชาอาจารย์แต่เงินกลับจมน้ำหายไป เหตุที่ไม่บอกความทุกข์แก่พวกอำมาตย์ทั้งหลายที่พระองค์ส่งมาถามนั้น เพราะเห็นว่าคนพวกนั้นยอมช่วยอะไรไม่ได้ บัดนี้พระองค์เสด็จมาเองจึงได้กราบทูลเล่าความทุกข์ถวายเพราะเห็นว่าพระองค์คงจะช่วยได้เพราะเกิดความเลื่อมใสจึงพระราชทานทองคำ ๑๔ แท่งให้แก่ท่าน ท่านได้นำทรัพย์นั้นไปบูชาอาจารย์แล้ว ได้ทำบุญกุศลจนตลอดชีวิต (ขุ.ชา.เตรสก.(ไทย) ๒๗/๕๔/๔๐๕)

ทูตพญายม : เทพเจ้าผู้เป็นใหญ่ประจำโลกของคนตาย, ผู้เป็นทำหน้าที่แทนของของพญายม, หมายถึงบริวารของพญายม ในที่นี้หมายถึงยักษ์บริวารของท้าวเวสวัณ ดังคำในเรวตีเปตวัตถุ กล่าวถึงยักษ์บริวารของท้าวเวสวัณปรารถนาจะจับนางเรวตีโยนลงไปในอุสสทนรกจึงกล่าวว่า จงลุกขึ้น นางเรวตีผู้แสนจะชั่วช้า มีปกติไม่ให้ทาน ประตุนรกเปิดแล้ว พวกเราจะนำเจ้าไปโยนลงนรก อันเป็นสถานที่ทอดถอนใจของเหล่าสัตว์นรก ผู้มีความทุกข์ทรมานทนทุกข์อยู่ ยักษ์ใหญ่ตาแดงสองตนดุจทูตพญายมนั้น ครั้นกล่าวดังนี้แล้ว ก็จับแขนนางเรวตีคนละข้าง พาไปใกล้หมู่เทวดา (ขุ.เปต.(ไทย) ๒๖/๗๑๕/๒๘๔,ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๘๖๔/๑๐๑)

ทูตยยสูตร^๑ : พระสูตรว่าด้วยคุณสมบัติของทูต พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุประกอบด้วยธรรม ๘ คือ (๑) รู้จักฟัง (๒) สามารถพูดให้ผู้อื่นฟังได้ (๓) ใฝ่ศึกษา (๔) ทรงจำได้ดี (๕) เป็นผู้รู้ได้เข้าใจชัด (หมายถึงเป็นผู้รู้ความหมายของสิ่งที่เป็นประโยชน์และไม่เป็นประโยชน์) (๖) สามารถพูดให้ผู้อื่นเข้าใจได้ (๗) ฉลาดในสิ่งที่เป็นประโยชน์และไม่เป็นประโยชน์ และ(๘) ไม่ก่อความทะเลาะวิวาท ควรทำหน้าที่ทูตได้ แล้วทรงแสดงว่า สารีบุตรมีคุณสมบัติ ๘ ประการดังกล่าว จึงควรทำหน้าที่ทูตได้ (อง.อภฺรฺรฺก.(ไทย) ๒๓/๑๖/๒๔๒)

ทูตยยสูตร^๒ : พระสูตรว่าด้วยสัตว์ที่เว้นขาดจากการทำหน้าที่เป็นตัวแทน ๆ พระผู้มีพระภาคตรัสกับ ภิกษุทั้งหลายว่า เพราะไม่ได้เห็นอริยสัจ ๔ สัตว์ที่เว้นขาดจากการทำหน้าที่เป็นตัวแทนฯจึงมีจำนวนน้อยกว่าสัตว์ที่ไม่เว้นขาดจากการทำหน้าที่เป็นตัวแทนฯเหมือนแผ่นดินใหญ่มากกว่า ผุ่นที่เราใช้ปลายเล็บขูดขึ้นมา (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๖๓/๖๕๐)

ทูปรด : แม่แม่แคะเกวียนที่ยื่นออกไปติดกับแอกของรถ ดังคำในทุติยอายุสูตร ครั้งนั้น มารผู้มีบาปเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับแล้ว กราบทูลว่า วันคืนไม่ล่วงไป ชีวิตไม่ดับไป อายุหมุนตามสัตว์ทั้งหลาย ดุจกงล้อหมุนตามทูปรด ฉะนั้น (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๔๖/๑๘๖)

ทูลี,มาร: ชื่อมารตนหนึ่ง ที่คลจิดให้พวกพวกราหมณ์และคหบดี ต่าบรีภาษ เกรี้ยวกราด เปียดเบียน พวกภิกษุผู้มีศีลมีกัลยาณธรรม เพื่อทดสอบ ดังคำในมารตชขนิยสูตร กล่าวถึง ภิกษุเหล่านั้น ผู้ถูกพวกท่านตำ บรีภาษเกรี้ยวกราดเปียดเบียนอยู่ จะพึงมีจิตเป็นอย่างอื่น ทำให้ทูลีมารพึงได้โอกาส และมนุษย์ทั้งหลายที่ตายไป ก็จะไปเกิดในอบาย ทูคติ วินิบาตและนรกโดยมาก และพระผู้มีพระภาคตรัสสอนภิกษุทั้งหลายให้เจริญอุปัฏญญาจิต มีการเมตตาจิตเป็นต้น เพราะกรรมในครั้งนั้น พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ทูลีมารประทุษร้ายพระสาวกนามว่าวิจฺฐระและพระผู้มีพระภาคผู้ประเสริฐพระนามว่ากุกฺสันธะแล้วโหมอยู่ในนรกใด นรกนั้นเป็นเช่นนี้ คือ มีหลาวเหล็ก ๑๐๐ เล่ม ล้วนก่อให้เกิดทุกขเวทนาฯลฯ เพราะฟังคำนั้นแล้ว มารนั้นเสียใจได้ อันตรธานไปจากที่นั้น (ม.ม.(ไทย) ๑๒/๕๐๗/๕๔๖)

เทพ ๑๐ หมู่ : ชื่อเทพพวกหนึ่ง มีจำนวน ๑๐ คือ อาโป ปฐวี เตโช วาโย วรฺหะ วารฺหะ โสมะ ยสสะ เมตตาและกรฺรณา เป็นหมู่เทพที่มียศ มีผิวพรรณหลายหลาก มีฤทธิ์ มีความรุ่งเรือง มีผิวพรรณงดงาม มียศ เทพ ๑๐ หมู่เป็นผู้นำเข้าเฝ้าและเยี่ยมเยียนภิกษุสงฆ์ เมื่อคราวที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ที่ป่ามหาวัน เขตกรุงกบิลพัสดุ์ แคว้นสักกะ พร้อมด้วยภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่ประมาณ ๕๐๐ รูป ซึ่งล้วนเป็นพระอรหันต์มีเหล่าเทวดาจำนวนมากจาก ๑๐ โลกธาตุมาประชุมกันเพื่อเฝ้าพระผู้มีพระภาคและเยี่ยมภิกษุสงฆ์ ในมหาสมยสูตรที่กล่าวถึงการประชุมครั้งใหญ่ของเทวดา ดังคำว่า เวลานั้นเทพ (๑๐ หมู่) คือ อาโป ปฐวี เตโช วาโย วรฺหะ วารฺหะ โสมะ ยสสะ เมตตาและกรฺรณา เป็นผู้มียศก็มาด้วย เทพทั้ง ๑๐ หมู่นี้แบ่งเป็น ๑๐ พวกทั้งหมดล้วนมีผิวพรรณหลายหลาก มีฤทธิ์ มีความรุ่งเรือง มีผิวพรรณงดงาม มียศ ต่างยินดีมุ่งมายังป่าที่ประชุมของภิกษุทั้งหลาย (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๔๐/๒๖๗, ๓๔๐/๒๗๐)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่าเทพเมตตาและกรฺรณา หมายถึงเมตตาและกรฺรณา หมายถึงเหล่าเทพที่เกิดด้วยอำนาจเมตตาตามานและกรฺรณาตามานที่เคยบำเพ็ญมา(ที.ม.อ.(บาลี)๓๔๐/๓๐๕)

เทพ ๒ หมู่ : ชื่อเทพพวกหนึ่ง มีจำนวน ๒ หมู่ คือ อสมะและยมะ เทพ ๒ หมู่เป็นผู้นำเข้าเฝ้าและเยี่ยมเยียนภิกษุสงฆ์ เมื่อคราวที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ที่ป่ามหาวัน เขตกรุงกบิลพัสดุ์ แคว้น

สักกะ พร้อมด้วยภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่ประมาณ ๕๐๐ รูป ซึ่งล้วนเป็นพระอรหันต์มีเหล่าเทวดา จำนวนมากจาก ๑๐ โลกธาตุมาประชุมกันเพื่อเฝ้าพระผู้มีพระภาคและเยี่ยมภิกษุสงฆ์ ในมหาสมยสูตรที่กล่าวถึงการประชุมครั้งใหญ่ของเทวดา ดังคำว่า เทพ ๒ หมู่ คืออสมะ และยมะก็ มา (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๔๐/๒๖๗)

เทพ : เทพเจ้า,ชาวสวรรค์, เทวดา ดังคำในมหานิทานสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ถ้าชาติ คือชาติ เพื่อความเป็นเทพของพวกเทพ เพื่อความเป็นคนธรรพ์ของพวกคนธรรพ์ ฯลฯ ไม่ได้มีแก่ใคร ๆ ในภพไหน ๆ ทั่วทุกแห่ง และตรัสถึงวิญญูณฐิติ ๗ ประการ เช่นประการที่ ๑ มีสัตว์ ทั้งหลายผู้มีกายต่างกัน มีสัญญาต่างกัน คือ มนุษย์ เทพบางพวก และวินิปาติกะบางพวก (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๔๘/๕๕,๑๒๗/๗๒) ; ในทางพระศาสนา ท่านจัดเป็น ๓ คือ (๑) สมมติเทพ เทวดาโดยสมมติ หมายถึงพระราช พระราชกุมาร (๒) อุปัตติเทพ เทวดาโดยกำเนิด หมายถึงเทวดาในสวรรค์และพรหมทั้งหลาย (๓) วิสุทธิเทพ เทวดาโดยความบริสุทธิ์ หมายถึง พระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และพระอรหันต์ทั้งหลาย ดังคำในจูฬนิตเทส กล่าวไว้ว่า เทพ ๓ จำพวก คือ (๑) สมมติเทพ เทวดาโดยสมมติ ได้แก่พระราช พระราชกุมารพระราชเทวี (๒) อุปัตติเทพ เทวดาโดยกำเนิด ได้แก่ เทวดาชั้นจาตุมหาราช เป็นต้น (๓) วิสุทธิเทพ เทวดาโดยความบริสุทธิ์ ได้แก่พระตถาคต สาวกของพระตถาคต พระอรหันตชีนาสพ พระปัจเจกพุทธเจ้า(ขุ.จ. (ไทย) ๓๐/๑๑๙/๓๘๗-๓๘๘)

คำว่า เทพ มีปรากฏในพระไตรปิฎก เช่น ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๒๗/๗๓, ๑๒๘/๗๔, ๑๗๑/๑๑๗, ๑๗๒/๑๑๘, ๒๐๐/๑๔๙, ๒๘๒/๒๑๓, ๒๘๓/๒๑๔, ๒๘๔/๒๑๕, ๒๘๕/๒๑๖, ๓๔๐/๒๗๐, ๓๕๑/๒๗๑, ๓๕๓/๒๗๐, ๓๕๔/๒๗๑, ๓๖๘/๒๙๖, ๓๖๙/๒๙๖, ๓๖๙/๒๙๗, ๔๑๑/๓๔๓,ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๔๒/๓๐, ๔๔/๓๑, ๑๑๘/๘๘, ๑๔๐/๑๐๒, ๒๐๒/๑๖๔, ๓๒๐/๓๐๙, ๓๓๒/๓๓๕, ๓๕๗/๓๕๘, ๓๕๙/๔๒๐,ม.ม.(ไทย) ๑๓/๖๒/๖๐, ๘๐/๗๘, ๓๑๒/๓๗๗, ๓๘๑/๔๖๘,ม.อุ.(ไทย) ๑๔/๒๐๕/๒๓๙,ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๖๘/๒๒๔, ๒๔๗/๓๕๕, ๒๔๙/๓๖๐, ๒๕๐/๓๖๓, ๒๖๘/๓๕๒, ๒๗๑/๓๕๕

คำว่า เทพบางพวก หมายถึง เทพบางพวก หมายถึงพวกเทพในสวรรค์ชั้นกามาวจร ๖ คือ (๑) ชั้นจาตุมหาราช (๒) ชั้นดาวดึงส์ (๓) ชั้นยามา (๔) ชั้นดุสิต (๕) ชั้นนิมมานรดี (๖) ชั้นปรนิมมิตวสวัตดี (ที.ม.อ. (บาลี) ๑๒๗/๑๐๙)

เทพกัญญา :เทวดารุ่นสาว, เทพดรุณ,เทพผู้หญิง มีความงามเป็นเลิศ นางอลัมพูสาราชกัญญา เช่นดัง คำในทาสีวิมาน รัชชุมาลาวิมาน กล่าวถึงเทพกัญญาอีกพวกหนึ่ง คือ เอณิปีสสา สุกัสสา สุกัททา และมุกุวาทีนี้ ผู้ประเสริฐกว่านางอัปสรทั้งหลาย ผู้มีหน้าที่ปลุกเร้าให้เกิดปีติโสมนัส (ขุ. วิ.(ไทย) ๒๖/๑๖๘/๓๐,๑๐๖๕/๑๓๓),หรือดังคำในอนนุรุทธสูตร พระอนนุรุทธเถระกล่าวไว้ว่า เหล่านางเทพกัญญาผู้มิดอันเลว ดำรงมั่นอยู่ในสักกายทิฎฐิ สัตว์ทั้งหลายผู้มิดอันเลวแม้ เหล่านั้นก็ยังมีนางเทพกัญญาปรารธนา(ส.ส.(ไทย)๑๕/๒๒๖/๓๒๘),ในอลัมพูสาชาดก กล่าวถึงพระอินทร์ผู้เป็นใหญ่ทรงปราบปรามวัตรอสูร ซึ่งเป็นพระบิดาแห่งเหล่าเทพบุตรผู้มี ชัยทรงเล็งเห็นอลัมพูสาเทพกัญญาว่ามีความสามารถ (ขุ.ชา.จตตาสีส.(ไทย) ๒๗/๕๙/๖๑๑), ในสุธาโภชนชาดก กล่าวถึงเทพกัญญา ๔ องค์ คือ ๑.เทพธิดาอาสา ๒.เทพธิดาสัทธา๓. เทพธิดาสีรี ๔.เทพธิดาหิริ (ขุ.ชา.อสีตี.(ไทย) ๒๘/๒๓๔/๑๒๓)

คำว่า เทพกัญญา มีปรากฏในพระไตรปิฎก เช่น ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๑๑๕๑/๓๖๒, ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๔๖๗/๕๑๕)

เทพคนธรรพ์, หมู : เทวดาชาวสวรรค์พวกหนึ่ง เป็นบริวารท้าวธตรฐ มีความชำนาญในวิชาดนตรีและขับร้อง ดังคำในขนวนสภสูตร สันถุมารพรหมเนรมิตอรรถภาพเป็นรูปเนรมิต ๓๓ องค์ ประทับนั่งบนบัลลังก์ของพวกเทพชั้นดาวดึงส์ทุกบัลลังก์ รับสั่งเรียกพวกเทพชั้นดาวดึงส์มาตรัสว่า พวกเทพชั้นดาวดึงส์ผู้เจริญเข้าใจเรื่องนั้นว่าอย่างไร ก็พระผู้มีพระภาคพระองค์นี้ทรงปฏิบัติเพื่อเกื้อกูลแก่คนหมู่มาก ฯลฯ เพื่อสุขแก่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลายเพียงไร เหล่าชนผู้เจริญผู้ถึงพระพุทธเป็นสรณะ ถึงพระธรรมเป็นสรณะ ถึงพระสงฆ์เป็นสรณะ รักษาศีลให้บริบูรณ์ หลังจากตายไป บางพวกถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกับพวกเทพชั้นปรนิมิตตวสวัตติ ฯลฯ บางพวกถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกับพวกเทพชั้นจาตุมหาราช พวกที่ยังกายให้บริบูรณ์ซึ่งต่ำกว่าเขาทั้งหลาย ย่อมไปเพิ่มจำนวนหมู่เทพคนธรรพ์ (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๒๘๕/๒๑๗)

เทพคันธะ, พระเจ้าจักรพรรดิ : ชื่อพระเจ้าจักรพรรดิพระองค์หนึ่ง ซึ่งเป็นอดีตชาติของคันธมาลียเถระในคันธมาลียเถรภาพทาน พระคันธมาลียเถระกล่าวถึงบุพกรรมที่เคยทำสกุ๊ปไม้หอมปกคลุมด้วยดอกมะลิ ทำให้สมควรแต่พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าพระนามว่าสิทธัตถะ แล้วได้ไปเกิดเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ดังคำว่า ด้วยผลแห่งสักการะที่ทำไว้ในพระพุทธเจ้าโดยพิเศษ ข้าพเจ้าจึงไม่รู้จักทุกคิดเลย นี่เป็นผลแห่งการบูชาพระพุทธเจ้า ในกัปที่ ๓๙ (นับจากกัปนี้ไป) ได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ๑๖ ชาติมีนามเหมือนกันว่าเทพคันธะ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๒๙/๒๔๒)

เทพเจ้า : พระเจ้าบนสวรรค์ ลัทธิพราหมณ์ถือว่าเป็นผู้ดลบันดาลสุขทุกข์ให้แก่มนุษย์ ดังคำในสามัญญผลสูตร กล่าวถึงบุรุษทาสกรรมกรคนหนึ่งคิดว่า พระเจ้าอชาตศัตรู เวเทหิบุตร พระองค์นี้ทรงเป็นมนุษย์ แม้เราก็เป็นมนุษย์ แต่พระองค์ทรงเอิบอิมพรั่งพร้อมด้วยกามคุณ ๕ ดุจเทพเจ้า (ที.สี.(ไทย) ๙/๑๘๓/๖๑), หรือดังคำในสังคีตสูตร กล่าวถึงภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ ประพฤติพรหมจรรย์ด้วยความปรารถนาเป็นเทพนิกายหมู่ใดหมู่หนึ่ง ว่า ด้วยศีล วัตร ตบะ หรือพรหมจรรย์นี้ เราจะเป็นเทพเจ้า หรือเทพองค์ใดองค์หนึ่ง จิตของภิกษุผู้ประพฤติพรหมจรรย์ด้วยความปรารถนาเป็นเทพนิกายหมู่ใดหมู่หนึ่งว่า ด้วยศีล วัตร ตบะ หรือพรหมจรรย์นี้ เราจะเป็นเทพเจ้า หรือเทพองค์ใดองค์หนึ่ง ย่อมไม่น้อมไปเพื่อความเพียร เพื่อประกอบเนื่องๆ เพื่อกระทำต่อเนื่องเพื่อบำเพ็ญเพียร, ในปฐมทวารุทขันธปัมสูตร กล่าวถึงการคิดในลักษณะเช่นนี้ว่าเป็นการอุกอนุษย์เข้าสิง(ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๒๐/๓๐๙, ส.สพ.(ไทย)๑๘/๒๔๑/๒๔๓), ในสัมพุลสาชากถ กล่าวถึงนางสัมพุลามาเมื่อไม่ทรงพบพระราชาบุตรก็ทรงไหว้วอนเทพเจ้าผู้สิงสถิตอยู่ที่ก้อหญาลดาวัลย์และหมู่ไม้โอสถตลอดจนบรรพตและพงไพร(ขุ.ชา.ตี.สตี.(ไทย) ๒๗/๓๑๘/๕๘๖)

เทพชั้นกามาวจร : เทวดาที่ยังข้องอยู่ในกาม, เทพที่ท่องเที่ยวอยู่ในกามภพ, ในปฏิสัมภิทามรรค กล่าวไว้ว่า ในปฏิสนธิขณะ ความเกิดขึ้นแห่งชาติตมมหาศาล พราหมณมหาศาล คหบดีมหาศาล เทพชั้นกามาวจรมีได้เพราะปัจจัยแห่งเหตุ ๘ ประการ และอธิบายอีกว่า ในชวนขณะแห่งกุศลกรรม เหตุ ๓ ประการ ฝ่ายกุศลเป็นสหชาติปัจจัยแก่เจตนาที่เกิดขึ้นในขณะนั้น เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า แม้เพราะกุศลมูลเป็นปัจจัย สังขารจึงมี ในขณะติดใจ เหตุ ๒ ประการ ฝ่ายอกุศลเป็นสหชาติปัจจัย แก่เจตนาที่เกิดขึ้นในขณะนั้น เพราะเหตุนี้ ท่านจึง

กล่าวว่่า แม้เพราะอกุศลมูลเป็นปัจจย สัขารจิงมี ในดิเหตุกปฏิสนธิขณะ เหตุ ๓ ประการ ฝ่ายอัพยาฤตเป็นสหชชตปัจจยแก้เจตณชที่เกิดขึ้นในขณะนั้น เพราะเหตุนี้ ท่นจิงกล่วว่่า แม้เพราะนารูปเป็นปัจจย วิญญณจิงมี แม้เพราะวิญญณเป็นปัจจย นารูปจิงมีในปฏิสนธิ ขณะ เบญจขันธ์เป็นสหชชตปัจจย เป็นอัญญมัญญปัจจย เป็นนิสสยปัจจย เป็นวิปยฤตตปัจจย ในปฏิสนธิขณะ มหาฤตรูป ๔ เป็นสหชชตปัจจยเป็นอัญญมัญญปัจจย เป็นนิสสยปัจจย ใน ปฏิสนธิขณะ องค้ประกอบแห่งชีวิต ๓ประการ เป็นสหชชตปัจจย เป็นอัญญมัญญปัจจย เป็น นิสสยปัจจย เป็นวิปยฤตตปัจจย ในปฏิสนธิขณะ นารูปและรูปเป็นสหชชตปัจจย เป็นนิสสย ปัจจย เป็นวิปยฤตตปัจจย ในปฏิสนธิขณะ ธรรม ๑๔ ประการนี้เป็นสหชชตปัจจย เป็น อัญญมัญญปัจจย เป็นนิสสยปัจจย เป็นวิปยฤตตปัจจย ในปฏิสนธิขณะ อรูปขันธ์ ๔ เป็น สหชชตปัจจย เป็นอัญญมัญญปัจจย เป็นนิสสยปัจจย เป็นสัมปฤตตปัจจย ในปฏิสนธิขณะ อินทริย ๕ เป็นสหชชตปัจจยเป็นอัญญมัญญปัจจย เป็นนิสสยปัจจย เป็นสัมปฤตตปัจจย ใน ปฏิสนธิขณะ เหตุ ๓ประการเป็นสหชชตปัจจย เป็นอัญญมัญญปัจจย เป็นนิสสยปัจจย เป็น สัมปฤตตปัจจย ในปฏิสนธิขณะ นารูปและวิญญณเป็นสหชชตปัจจย เป็นอัญญมัญญปัจจย เป็นนิสสยปัจจย เป็นสัมปฤตตปัจจย ในปฏิสนธิขณะ ธรรม ๑๔ ประการนี้เป็นสหชชตปัจจย เป็นอัญญมัญญปัจจย เป็นนิสสยปัจจย เป็นสัมปฤตตปัจจย ในปฏิสนธิขณะ ธรรม ๒๘ ประการนี้เป็นสหชชตปัจจย เป็นอัญญมัญญปัจจย เป็นนิสสยปัจจย เป็นวิปยฤตตปัจจย ใน ดิเหตุกปฏิสนธิขณะ ความเกิดขึ้นแห่งชัตติยมหชศล พรชหมณมหชศล คหบดีมหชศล เทพ ชั้ณกามารจรมได้เพราะปัจจยแห่งเหตุ ๘ ประการนี้ นี้เป็นการอธิบาย ในปฏิสนธิขณะที่เป็น ญณสัมปฤต (ดิเหตุกปฏิสนธิขณะ) (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๒๓๑/๒๙๒),

สำหรับในปฏิสนธิขณะที่เป็นญณวิปยฤต (ทุเหตุกปฏิสนธิขณะ) มีอธิบายไว้ว่่า ในชวน ขณะแห่งกุศลกรรม เหตุ ๒ ประการฝ่ายกุศลเป็นสหชชตปัจจยแก้เจตณชที่เกิดขึ้นในขณะนั้น เพราะเหตุนี้ ท่นจิงกล่วว่่า แม้เพราะอกุศลมูลเป็นปัจจย สัขารจิงมี ฯลฯ ในปฏิสนธิ ขณะที่เป็นญณวิปยฤต ความเกิดขึ้นแห่งชัตติยมหชศล พรชหมณมหชศล คหบดีมหชศล เทพ ชั้ณกามารจรมได้เพราะปัจจยแห่งเหตุ ๖ ประการนี้ (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๒๓๓/๓๙๕); ดู ประกอบ ในอังคฤตตรนิกาย บุคคลผู้มีสังโยชนภายใน (อง.ทุก.(ไทย) ๒๐/๓๗/๘๐)

อรรถกถาอธิบายไว้ว่่า ภิกษุผู้มีศีลบริสุทธิหากไม่บรรลุมรรณภพแล้วจะไปเกิดเป็นเทพชั้ณ ไตชั้ณหนึ่ง ดังค่ว่า หมู่เทพหมู่ไตหมู่หนึ่ง หมายถึงหมู่เทพชั้ณกามารจรสวรรค ๖ ชั้ณ ชั้ณไต ชั้ณหนึ่ง (อง.ทุก.อ. (บาลี) ๒/๓๗/๔๓)

เทพชั้ณจาคมหาราช :หมู่เทวดาชั้ณเป็นชวรสวรรคชั้ณแรกแห่งสวรค ๖ ชั้ณ ได้แก่ จาคมหาราชหรือจาคมหาราชิกหรือจาคมหาราชิกา ดาวดิงส์ ยามา ดุสิต นิมมานรติ และปรนนิมิตวสวัตติ มีท้าวจาคมหาราชทั้ง ๔ ผู้รักษาโลกในทิศทั้ง ๔ ร่วมกันปกครอง(ที.สี.(ไทย) ๙/๔๘๘/๒๑๗); เรียกหัวหน้าเทวดาผู้มีหน้าที่รักษาโลกในทิศทั้ง ๔ ว่่า ท้าวจาคมหาราช คือ (๑) ท้าวธรรฐ จอมฤตหรือจอมคนธรรพ์ รักษาโลกด้านทิศบูรพาหรือทิศตะวันออก (๒) ท้าววิรุฬหก จอมเทวดาหรือจอมกุมภกันท์ รักษาโลกด้านทิศทักษิณหรือทิศใต้ (๓) ท้าววิรูปักษ์ จอมนาค รักษาโลกด้านทิศประจิมหรือทิศตะวันตก (๔) ท้าวกุเวร จอมยักษ์ รักษาโลกด้านทิศอุดรหรือทิศเหนือ ดังค่วา ในมหาโควินทสุตฺร กล่าวถึงเหล่าสาวกผู้ไม่รู้ค่วาสั้สอนท่ว้ทั้งหมดหลังจากตายไป บางพวก

เข้าถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกับเหล่าเทพชั้นปรนิมิตตวสวัตดี ฯลฯ บางพวกเข้าถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกับเหล่าเทพชั้นจาตุมหาราช (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๒๘/๒๕๗), เป็นชื่อ ๑ ในบริษัท ๘ มีชัตติยบริษัทเป็นต้น (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๗๒/๑๑๙, ๒๘๕/๒๑๗, ๓๒๘/๒๕๗, ๔๔๐/๓๗๐, ๔๔๑/๓๗๑, ๔๔๑/๓๗๒), ในธัญญานิสูตร กล่าวถึงเทพชั้นจาตุมหาราชประเสริฐกว่ามนุษย์ (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๔๕๑/๕๖๙), ในสังขารูปัตติสูตร กล่าวถึงภิกษุบางรูปตั้งใจเพื่อไปเกิดในชั้นนี้ไว้ว่า ภิกษุนั้นได้ฟังว่าเทพชั้นจาตุมหาราชมีอายุยืน มีผิวพรรณผ่องใส มีความสุขมากภิกษุนั้นมีความปรารถนาอย่างนี้ว่า โอหนอ หลังจากตายแล้ว เราพึงเข้าถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกับเทพชั้นจาตุมหาราช เธอตั้งใจนั้น อธิษฐานจิตนั้น เจริญจิตนั้น สังขารและวิหารธรรมเหล่านั้นอันเธอเจริญ ทำให้มากแล้วอย่างนี้ เป็นไปเพื่อความเกิดขึ้นในเทพชั้นจาตุมหาราชนั้นได้ (ม.อ.(ไทย) ๑๔/๑๖๓/๒๐๙), ในธัมมจักกัปปวัตตนวาร กล่าวถึงการประกาศธรรมของพระผู้มีพระภาคว่า เป็นผู้มีส่วนในการกระจายข่าวให้เหล่าเทพรับทราบ ดังคำว่า เทพชั้นจาตุมหาราชได้สดับเสียงประกาศของเทพชั้นกุ่มมะแล้ว ได้กระจายข่าวต่อไป ฯลฯ เทพชั้นดาวดึงส์ได้สดับเสียงประกาศของเทพชั้นจาตุมหาราชแล้ว ได้กระจายข่าวต่อไป ฯลฯ (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๓๐/๔๘๖), ในกถาวัตถุ จิตตัญญูติกา กล่าวถึงเหล่าเทพชั้นจาตุมหาราชมีประมาณอายุ ๕๐๐ ปี (อภิ.ก.(ไทย) ๓๓๗/๓๐๘)

เทพชั้นดาวดึงส์ : หมู่เทวดาซึ่งเป็นชาวสวรรค์ชั้นที่ ๒ แห่งสวรรค์ ๖ ชั้น ได้แก่ จาตุมหาราชหรือจาตุมหาราชิกหรือจาตุมหาราชิกา ดาวดึงส์ ยามา ดุสิต นิมมานรดี และปรนิมิตตวสวัตดี มีพระอินทร์เป็นผู้ครอง(ที.สี.(ไทย) ๙/๔๙๑/๒๑๓), ในทีฆนิกาย เช่น มหาปรินิพพานสูตร สักกปัญหสูตร กล่าวไว้ว่า เทพชั้นดาวดึงส์บูชาพระเขี้ยวแก้วองค์หนึ่งหรือตั้งคำในมหาโควินทสูตรว่า พวกเทพชั้นดาวดึงส์มีพระอินทร์เป็นประธาน ถวายนมัสการพระตถาคตและความดีของพระธรรม (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๒๔๐/๑๘๐, ๒๙๕/๒๒๘, ๒๙๖/๒๒๙, ๓๐๔/๒๓๘, ๓๕๒/๒๗๙, ๔๑๖/๓๔๙, ๔๑๗/๓๕๐), ในธัญญานิสูตร กล่าวถึงเทพชั้นดาวดึงส์ประเสริฐกว่าเทพชั้นจาตุมหาราช (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๔๕๑/๕๗๐), ในสังขารูปัตติสูตร กล่าวถึงภิกษุตั้งใจเพื่อไปเกิดในชั้นดาวดึงส์ (ม.อ.(ไทย) ๑๔/๑๖๔/๒๐๙), ในธัมมจักกัปปวัตตนวารกล่าวถึงการประกาศธรรมของพระผู้มีพระภาคว่า เป็นผู้มีส่วนในการกระจายข่าวให้เหล่าเทพชั้นสูงกว่าได้รับทราบ (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๓๐/๔๘๖), ในอปทาน พระยาคุทายกเถระกล่าวถึงอดีตชาติของตนไว้ว่า ข้าพเจ้าเลื่อมใส ถวายข้าวยาคุที่ต้มด้วยมือทั้ง ๒ ของตน เมื่อปรารถนถึงกรรมของตนแล้วจึงได้ไปเกิดในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ วิมานแก้วมณีได้เกิดแก่ข้าพเจ้าในหมู่เทพชั้นดาวดึงส์ ข้าพเจ้าประกอบด้วยหมู่เทพนารี บันเทิงอยู่ในวิมานที่อุดม (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๑๕๔/๒๓), ในกถาวัตถุ จิตตัญญูติกา กล่าวถึง เหล่าเทพชั้นดาวดึงส์ ... (มีประมาณอายุ ๑,๐๐๐ ปี) ฯลฯ (อภิ.ก.(ไทย) ๓๓๗/๓๐๘)

เทพชั้นดุสิต : หมู่เทวดาซึ่งเป็นชาวสวรรค์ชั้นที่ ๔ แห่งสวรรค์ ๖ ชั้น ได้แก่ จาตุมหาราชหรือจาตุมหาราชิกหรือจาตุมหาราชิกา ดาวดึงส์ ยามา ดุสิต นิมมานรดี และปรนิมิตตวสวัตดี, มีท้าวสันดุสิตเป็นผู้ครอง(ที.สี.(ไทย) ๙/๔๙๑/๒๑๓), ในมหาสมยสูตร กล่าวว่า เป็นเทพที่มาเข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาคและภิกษุสงฆ์ ดังคำว่า เทพพวกเขมิมะเทพชั้นดุสิต เทพชั้นยามา เทพพวกกัฏฐกะผู้มียศ เทพพวกกลัมพิตกะ เทพพวกกลามเสฏฐะ เทพพวกโชติ อาสวะ เทพชั้นนิมมานรดีและ

เทพชั้นปรนิมิตวสวัตดีก็มา (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๔๐/๒๖๙),ในธัญยานิสสูตร กล่าวถึงเทพชั้นดุสิตประเสริฐกว่าเทพชั้นยามา (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๔๕๑/๕๗๐),ในสังขารูปปัตติสูตร กล่าวถึงภิกษุตั้งจิตเพื่อไปเกิดในชั้นยามา (ม.อุ.(ไทย) ๑๔/๑๖๔/๒๐๙),ในธัมมจักกัปปวัตตนวาร กล่าวถึงการประกาศธรรมของพระผู้มีพระภาคว่าเป็นผู้มีส่วนในการกระจายข่าวให้เหล่าเทพชั้นสูงกว่าได้รับทราบ (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๓๐/๔๘๖),ในกถาวัตถุ กล่าวถึงเหล่าเทพชั้นดุสิต... (มีประมาณอายุ ๔,๐๐๐ ปี) ฯลฯ

เทพชั้นต่ำ, หมู่ : เหล่าเทพที่เป็นคนธรรมดา เป็นเทพที่ต่ำกว่าเทพทุกจำพวก ในที่นี้หมายถึงภิกษุที่เป็นสาวก ๒ รูป มรณภาพแล้วไปเกิดเทพชั้นต่ำ ดังคำในสักกปัญหสูตร กล่าวไว้ว่า ทำวสาสวะผู้เป็นใหญ่กว่าเทพทอดพระเนตรเทพเหล่านั้น ท่ามกลางหมู่เทพแล้วทรงสังเวชว่า เทพเหล่านั้นมาเกิดในหมู่เทพชั้นต่ำกว่า เวลานี้กลับก้าวล่วงพวกเทพชั้นดาวดึงส์ได้ (เพราะบำเพ็ญเพียรเพิ่มเติม) ตามคำแนะนำของโคปกเทพบุตรว่า พวกท่านมาเกิดในหมู่คนธรรมดา ยังต้องมาสู่ที่บำรุงบำเรอของพวกเทพ ขอให้ท่านจงดูความวิเศษอันนี้ของเราผู้อยู่ครองเรือนเถิด เราเป็นหญิง แต่วันนี้เป็นเทพบุตรผู้พร้อมด้วยกามคุณอันเป็นทิพย์ คนธรรมดาพวกนั้นพร้อมกันมาพบโคปกเทพบุตรถูกเทพบุตรผู้เป็นสาวกของพระโคตมตักเตือนแล้ว จึงเกิดความสังเวชว่า เอาเถิด พวกเราจะเพียรพยายามอย่าได้เป็นคนรับใช้ของผู้อื่นอีกเลย บรรดาคนธรรมดาเหล่านั้น คนธรรมดา ๒ ตระกูลถึงคำสอนของพระโคตมได้ จึงได้เริ่มตั้งความเพียร หน่ายความคิดในภพนี้ เห็นโทษในกาม ตัดกามสังโยชน์และกามพันธัน อันเป็นโยคะที่ละได้ยากของมารผู้มีบาปก้าวล่วงเหล่าเทพชั้นดาวดึงส์ เพราะตัดกามคุณอันมีอยู่เสียได้ ประดุจช่างตัดบ่วงบาศได้ (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๕๔/๒๘๒, ๓๕๔/๒๘๓)

เทพชั้นนิมมานรดี : หมู่เทวดาซึ่งเป็นชาวสวรรค์ชั้นที่ ๕ แห่งสวรรค์ ๖ ชั้น ได้แก่ จาตุมาหาราหรือจาตุมาหาราชิกหรือจาตุมาหาราชิกา ดาวดึงส์ ยามา ดุสิต นิมมานรดี และปรนิมิตวสวัตดี, มีท้าวสุนิมิตเป็นผู้ครอง(ที.สี.(ไทย) ๙/๔๙๑/๒๑๗),เทวดาชั้นนี้ปรารถนาสิ่งใดสิ่งหนึ่งนรมิตเอาได้, ในมหาสมยสูตร กล่าวว่าเป็นเทพที่มาเข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาคและภิกษุสงฆ์ ดังคำว่า เทพพวกเขมียะ เทพชั้นดุสิต เทพชั้นยามา เทพพวกภิกษุกะผู้มียศ เทพพวกกลัมพีตกะ เทพพวกกลามเสฏฐะ เทพพวกโชติ อาสวะ เทพชั้นนิมมานรดี และเทพชั้นปรนิมิตวสวัตดีก็มา (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๔๐/๒๗๐),ในธัญยานิสสูตร กล่าวถึงเทพชั้นนิมมานรดีประเสริฐกว่าเทพชั้นดุสิต (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๔๕๑/๕๗๐), ในสังขารูปปัตติสูตร กล่าวถึงภิกษุตั้งจิตเพื่อไปเกิดในชั้นนิมมานรดี (ม.อุ.(ไทย) ๑๔/๑๖๔/๒๐๙),ในธัมมจักกัปปวัตตนวาร กล่าวถึงการประกาศธรรมของพระผู้มีพระภาคว่าเป็นผู้มีส่วนในการกระจายข่าวให้เหล่าเทพชั้นสูงกว่าได้รับทราบ (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๓๐/๔๘๖), ในกถาวัตถุจิตต์ฎฐิติกถา กล่าวถึง เหล่าเทพชั้นนิมมานรดี ... (มีประมาณอายุ ๘,๐๐๐ ปี) ฯลฯ(อภิ.ก.(ไทย) ๓๓๗/๓๐๘)

เทพชั้นปรนิมิตวสวัตดี :หมู่เทวดาซึ่งเป็นชาวสวรรค์ชั้นที่ ๖ แห่งสวรรค์ ๖ ชั้น ได้แก่ จาตุมาหาราหรือจาตุมาหาราชิกหรือจาตุมาหาราชิกา ดาวดึงส์ ยามา ดุสิต นิมมานรดี และปรนิมิตวสวัตดี, มีท้าวสวัตดีมารหรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ท้าวปรนิมิตวสวัตดีเป็นผู้ครอง(ที.สี.(ไทย) ๙/๔๙๑/๒๑๗),เทวดาชั้นนี้ ปรารถนาสิ่งใดสิ่งหนึ่งไม่ต้องนรมิตเอง มีเทวดาอื่นนรมิตให้อีกต่อหนึ่ง, ในมหาสมยสูตร กล่าวว่าเป็นเทพที่มาเข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาคและภิกษุสงฆ์ ดังคำว่า

เทพพวกเคมียะ เทพชั้นดุสิต เทพชั้นยามา เทพพวกกัณฐกะผู้มียศ เทพพวกล้มพีตะกะ เทพพวกกลามเสฏฐะ เทพพวกโชติ อาสวะ เทพชั้นนิมมานรดี และเทพชั้นปรนิมมิตวสวัตดีก็มา (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๔๐/๒๗๐), ในธรรณยานิสุตตร กล่าวถึงเทพชั้นปรนิมมิตวสวัตดีประเสริฐกว่า เทพชั้นนิมมานรดี (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๔๕๑/๕๗๐), ในสังขารูปัตตติสูตร กล่าวถึงภิกษุตั้งจิตเพื่อไปเกิดในชั้นปรนิมมิตวสวัตดี (ม.อ.(ไทย) ๑๔/๑๖๔/๒๐๙), ในธัมมจักกัปปวัตตนวาร กล่าวถึงการประกาศธรรมของพระผู้มีพระภาคว่าเป็นผู้มีส่วนในการกระจายข่าวให้เหล่าเทพชั้นสูงกว่า ได้รับทราบ (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๓๐/๔๘๖), ในกถาวัตถุจิตตัญญูติกถา กล่าวถึง เหล่าเทพชั้นปรนิมมิตวสวัตดี ... (มีประมาณอายุ ๑๖,๐๐๐ ปี) ฯลฯ(อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๓๓๗/๓๐๘)

เทพชั้นปริตตสุภา : หมู่เทพผู้มีริศมีงามน้อย, เป็นรูปพรหมลำดับที่ ๗ ที่เกิดจากการบำเพ็ญเคยได้ตติยฌาน ตายแล้วไปอยู่ในชั้นรูปาวจรภูมิ ๑๖ ดังคำในสาเลยยกสูตร เรวัญกสูตร กล่าวถึงผู้ประพาศสม่าเสมอ คือเป็นผู้ประพาศธรรม ถ้าบุคคลผู้ประพาศสม่าเสมอคือผู้ประพาศธรรม จะพึงหวังว่า ทำอย่างไรหนอ หลังจากตายแล้ว เราพึงเกิดในเทพชั้นปริตตสุภา...เทพชั้นอัปมาณาภา...เทพชั้นอาภัสสรา ...เทพชั้นปริตตสุภา ... เทพผู้เข้าถึงเนวสัญญานาสัญญาตนภพ เป็นไปได้ที่หลังจากตายแล้ว บุคคลนั้นจะพึงเกิดในเทพผู้เข้าถึงเนวสัญญานาสัญญาตนภพ ข้อนั้นเพราะเหตุไร เพราะบุคคลนั้นเป็นผู้ประพาศสม่าเสมอคือเป็นผู้ประพาศธรรม (ม.ม.(ไทย) ๑๒/๔๔๒/๔๗๙,๔๘๓/๔๘๖), ในสังขารูปัตตติสูตร กล่าวไว้ว่า ภิกษุเป็นผู้ประกอบด้วยศรัทธาประกอบด้วยศีลประกอบด้วยสุตะประกอบด้วยจาคะประกอบด้วยปัญญา ภิกษุนั้นได้ฟังว่า 'เทพชั้นสุภา ฯลฯ เทพชั้นปริตตสุภา ฯลฯ เทพชั้นอัปมาณาภา ฯลฯ หรือเทพชั้นสุภิกถินหา มีอายุยืน มีผิวพรรณผ่องใส ฯลฯ แล้วตั้งจิตเพื่อไปเกิดในชั้นปริตตสุภา (ม.อ.(ไทย) ๑๔/๑๗๐/๒๑๒), ในกถาวัตถุจิตตัญญูติกถา กล่าวถึง เหล่าเทพชั้นปริตตสุภา... (มีประมาณอายุ ๑๖ กัป) ฯลฯ(อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๓๓๗/๓๐๙)

เทพชั้นปริตตภา : หมู่เทพผู้มีริศมีน้อย เพราะเคยน้อมจิตแผ่กสิณมีแสงสว่างเล็กน้อยเป็นอารมณ์, เป็นรูปพรหมลำดับที่ ๔ ในที่ที่เกิดจากการบำเพ็ญเคยได้ทุติยฌาน ตายแล้วไปเกิดอยู่ในชั้นรูปาวจรภูมิ ๑๖ ดังคำในสาเลยยกสูตร เรวัญกสูตร กล่าวถึงผู้ประพาศสม่าเสมอ คือเป็นผู้ประพาศธรรม ถ้าบุคคลผู้ประพาศสม่าเสมอคือผู้ประพาศธรรมจะพึงหวังว่า ทำอย่างไรหนอ หลังจากตายแล้ว เราพึงเกิดในเทพชั้นปริตตภา ... เทพชั้นอัปมาณาภา...เทพชั้นอาภัสสรา ... เทพชั้นปริตตสุภา... เทพผู้เข้าถึงเนวสัญญานาสัญญาตนภพ เป็นไปได้ที่หลังจากตายแล้ว บุคคลนั้นจะพึงเกิดในเทพผู้เข้าถึงเนวสัญญานาสัญญาตนภพ ข้อนั้นเพราะเหตุไร เพราะบุคคลนั้นเป็นผู้ประพาศสม่าเสมอคือเป็นผู้ประพาศธรรม (ม.ม.(ไทย) ๑๒/๔๔๒/๔๗๙,๔๘๓/๔๘๖), ในสังขารูปัตตติสูตร กล่าวถึงภิกษุเป็นผู้ประกอบด้วยศรัทธา ประกอบด้วยศีลประกอบด้วยสุตะ ประกอบด้วยจาคะประกอบด้วยปัญญา ภิกษุนั้นได้ฟังว่า เทพชั้นอาภา ฯลฯ เทพชั้นปริตตภา ฯลฯ เทพชั้นอัปมาณาภา ฯลฯ หรือเทพชั้นอาภัสสรา มีอายุยืน มีผิวพรรณผ่องใส มีความสุขเป็นกำลังแล้วตั้งจิตปรารถนาเพื่อไปเกิดในชั้นปริตตภา (ม.อ.(ไทย) ๑๔/๑๖๙/๒๑๒), ในอนรุทธสูตร กล่าวถึงบุคคลบางคนในโลกนี้น้อมจิตแผ่กสิณมีแสงสว่างเล็กน้อยเป็นอารมณ์อยู่ หลังจากตายแล้วจึงเข้าถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกับเทพชั้นปริตตภา

ภา (ม.อ.(ไทย) ๑๔/๒๓๒/๒๓๑),ในกถาวัตถุ จิตตัญญูติกถา กล่าวถึง เหล่าเทพชั้นปริตตาภา... (มีประมาณอายุ ๒ กัป) ฯลฯ(อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๓๓๗/๓๐๙)

เทพชั้นปริสุทธาภา :หมู่เทพผู้มีรัศมีบริสุทธิ์ เคยน้อมจิตแผ่กสิณมีแสงสว่างบริสุทธิ์เป็นอารมณ์อยู่ หลังจากตายแล้ว จึงเข้าถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกับเทพชั้นปริสุทธาภา,ในอนุรุทธสูตร พระอนุรุทธเถระกล่าวอธิบายถึงผู้เป็นไปเกิดเป็นเทพชั้นปริสุทธาภาไว้ตอนหนึ่งว่า ภิกษุผู้มีจิตแผ่กสิณมีแสงสว่างบริสุทธิ์เป็นอารมณ์อยู่ ระงับความชั่วหยาบทางกายให้ดี ถอนถิ่นมิทระให้ดี กำจัดอุทธัจจกุกกจะให้ดี เพราะระงับความชั่วหยาบทางกายให้ดี ถอนถิ่นมิทระให้ดี และกำจัดอุทธัจจกุกกจะให้ดี ภิกษุนั้นจึงรุ่งเรืองอย่างไม่ริบหรี่ หลังจากมรณภาพแล้ว จึงเข้าถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกับเทพผู้มีรัศมีบริสุทธิ์ (ม.อ.(ไทย) ๑๔/๒๓๔/๒๓๕-๒๓๖)

เทพชั้นพรหมกายิกา, พวก :เทพผู้นับเนื่องในหมู่พรหม มีอายุยืน มีผิวพรรณงาม มีความสุขมาก, เป็นรูปพรหมที่เคยได้บรรลุปฐมฌาน, ในมหานิทานสูตร สังคิติกสูตร วิญญานสูตร ๗ ประการ พระผู้มีพระภาคตรัสแก่พระอานนท์ข้อ ๒ ไว้ว่า มีสัตว์ทั้งหลายผู้มีกายต่างกัน แต่มีสัญญาอย่างเดียวกันคือพวกเทพชั้นพรหมกายิกาเกิดในปฐมฌานและเหล่าสัตว์ผู้เกิดในอภาย ๔ (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๒๗/๗๓),ในทศุตตรสูตรกล่าวว่าเป็นสัตตาวาสข้อที่ ๒ ในสัตตาวาส ๙ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๕๙/๔๐๒),ในสาเลยยกสูตรกล่าวถึงผู้ประพาศสมาสมา คือเป็นผู้ประพาศธรรม ถ้าบุคคลผู้ประพาศสมาสมาคือผู้ประพาศธรรมจะพึงหวังว่า ทำอย่างไรหนอ หลังจากตายแล้ว เราพึงเกิดในเทพชั้นดาวดึงส์ ฯลฯ เทพชั้นยามา...เทพชั้นดุสิต...เทพชั้นนิมมานรดี ... เทพชั้นปรนิมมิตวสวัตตี... เทพผู้นับเนื่องในหมู่พรหม เป็นไปได้ที่หลังจากตายแล้ว บุคคลนั้นจะพึงเกิดในเทพผู้นับเนื่องในหมู่พรหม ข้อนี้เพราะเหตุไรเพราะบุคคลนั้นเป็นผู้ประพาศสมาสมา คือเป็นผู้ประพาศธรรม (ม.ม.(ไทย) ๑๒/๔๔๒/๔๗๙)

อรรถกถาอธิบายว่า เทพชั้นพรหมกายิกา หมายถึงพรหมชั้นปฐมฌาน ๓ ชั้น คือ (๑) พรหมปารีสัชชา (พวกบริษัทบริวารมหาพรหม) (๒) พรหมบุโรหิตา (พวกบุโรหิตมหาพรหม) (๓) มหาพรหมา (พวกท้าวมหาพรหม) (ที.ม.อ.(บาลี) ๑๒๓/๑๐๙) และคำว่า เทพผู้นับเนื่องในหมู่พรหม(เทพชั้นพรหมกายิกา) หมายถึงเทวดาผู้เคยได้บรรลุฌาน มีฌานชั้นปฐมฌาน เป็นต้น (ม.ม.อ. (บาลี) ๒/๔๔๒/๒๔๑,อง.สตุตท.อ. (บาลี) ๓/๔๔-๔๕/๑๘๐)

เทพชั้นภุมมะ : เทวดาหมู่หนึ่งที่สิงสถิตอยู่บนพื้นดินหรืออากาศพื้น เรียกกัณฐภุมมะ หรือภุมมะเทวดา,ในมหาวรรค อัมมจักกัปปวัตตนสูตร และอัมมจักกัปปวัตตนวาร กล่าวถึงพระผู้มีพระภาคทรงประกาศพระธรรมจักรให้เป็นไปแล้ว เทพชั้นภุมมะกระจายข่าวว่า นั้นพระธรรมจักรอันยอดเยี่ยม พระผู้มีพระภาคทรงให้เป็นไปแล้ว ณ ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน เขตกรุงพาราณสี อันสมณะ พราหมณ์เทวดา มาร พรหม หรือใครๆ ในโลก ให้หมุนกลับไม่ได้ เทพชั้นจาตุมหาราช สดับเสียงของทวยเทพชั้นภุมมะแล้ว ได้กระจายข่าวต่อไป ฯลฯเทพชั้นดาวดึงส์ได้ สดับเสียงประกาศของเทพชั้นจาตุมหาราชแล้ว ได้กระจายข่าวต่อไป ฯลฯ (วิ.ม.(ไทย) ๔/๑๗/๒๔,ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๐๘๑/๕๕๕,ข.ป.(ไทย) ๓๑/๓๐/๔๘๖),ในจุฬโคสิงคสูตร กล่าวถึง เมื่อยกษัตริย์ชื่อทิมปรชนกราบทูลพระผู้มีพระภาคว่าเป็นลาภของชาววัชชีที่พระผู้มีพระภาคมาประทับอยู่ เทพชั้นภุมมะได้ฟังเสียงของยกษัตริย์ชื่อทิมปรชนแล้วได้ประกาศ(ต่อไป)ว่า ท่านผู้เจริญทั้งหลาย เป็นลาภของชาววัชชี ประชาชนชาววัชชีได้ดีแล้ว ที่พระตถาคตอรหันต

สัมมาสัมพุทธเจ้าเสด็จมาประทับอยู่และกุลบุตร ๓ ท่านนี้ คือ ท่านพระอนุรุทธะ ท่านพระนันทิยะ และท่านพระกิมิละก็มาพักอยู่ (ม.ม.ุ(ไทย) ๑๒/๓๓๑/๓๖๓)

เทพชั้นยามา : หมูเทวดาซึ่งเป็นชาวสวรรค์ชั้นที่ ๓ แห่งสวรรค์ ๖ ชั้น ได้แก่ จาตุมาหาราชหรือจาตุมาหาราชิกหรือจาตุมาหาราชิกา ดาวดึงส์ ยามา ดุสิต นิมมานรดี และปรนิมมิตวสวัตดี, มีท้าวสุยามเป็นผู้ครอง ในมหาสมยสูตร กล่าวว่าเป็นเทพที่เข้ามาเฝ้าพระผู้มีพระภาคและภิกษุสงฆ์ ดังคำว่า เทพพวกเขมียะ เทพชั้นดุสิต เทพชั้นยามา เทพพวกกัณฐกะผู้มียศ เทพพวกล้มพีต กะ เทพพวกกลามเสฏฐะ เทพพวกโชติ อาสวะ เทพชั้นนิมมานรดี และเทพชั้นปรนิมมิตวสวัตดี ก็มา (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๔๐/๒๗๐), ในธัญญชานิสูตร กล่าวถึงเทพชั้นยามา ประเสริฐกว่าเทพชั้นดาวดึงส์ (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๔๕๑/๕๗๐), ในสังขารูปัตตติสูตร กล่าวถึงภิกษุตั้งจิตเพื่อไปเกิดในชั้นยามา (ม.อ.(ไทย) ๑๔/๑๖๔/๒๐๙), ในธัมมจักกัปปวัตตนวาร กล่าวถึงการประกาศธรรมของพระผู้มีพระภาคว่าเป็นผู้มีส่วนในการกระจายข่าวให้เหล่าเทพชั้นสูงกว่าได้รับทราบ (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๓๐/๔๘๖), ในกถาวัตถุ จิตตัญญูติกถา กล่าวถึงเหล่าเทพชั้นยามา... (มีประมาณอายุ ๒,๐๐๐ ปี) ฯลฯ(อภิ.ก.(ไทย) ๓๓๗/๓๐๘)

เทพชั้นรูปาวจร : หมูเทวดาผู้ที่ทองเที่ยวอยู่ในรูป หรือชั้นของพวกที่ไตรูปมาณ ในปฏิสัมภิตามรรคคติกถา กล่าวถึง ความเกิดขึ้นแห่งเทพชั้นรูปาวจรมีได้เพราะปัจจัยแห่งเหตุ ๘ ประการ และอธิบายไว้อีกว่า ความเกิดขึ้นแห่งเทพชั้นรูปาวจรมีได้เพราะปัจจัยแห่งเหตุ ๘ ประการเป็นอย่างไร คือ ในขณะแห่งกุศลกรรม เหตุ ๓ ประการ ฝ่ายกุศล ฯลฯ ความเกิดขึ้นแห่งเทพชั้นรูปาวจรมีได้เพราะปัจจัยแห่งเหตุ ๘ ประการนี้ (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๒๓๑/๒๙๒)

เทพชั้นเวหัพผลา : หมูเทวดาผู้มีผลไพบูลย์ , เป็นเทพผู้มีอายุยืน มีผิวพรรณผ่องใส มีความสุขเป็นกำลัง, เป็นรูปพรหมลำดับที่ ๑๐ ในที่เกิดจากการบำเพ็ญเคยได้จตุตถฌาน ตายแล้วไปเกิดอยู่ในชั้นรูปาวจรภูมิ ๑๖ ดังคำในสาเลยยกสูตร เวรัญชกสูตร กล่าวถึงผู้ประพตีสมาเสมอ คือเป็นผู้ประพตีสมาเสมอ ถ้าบุคคลผู้ประพตีสมาเสมอ คือผู้ประพตีสมาเสมอจะพึงหวังว่า ทำอย่างไรหนอ หลังจากตายแล้ว เราพึงเกิดในเทพชั้นปริตตภา ...เทพชั้นอัปปมาณภา...เทพชั้นอาภัสสรา...เทพชั้นปริตตสุภา... เทพผู้เข้าถึงเนวสัญญานาสัญญาตนภ เป็นไปได้ที่หลังจากตายแล้ว บุคคลนั้นจะพึงเกิดในเทพผู้เข้าถึงเนวสัญญานาสัญญาตนภ ข้อนั้นเพราะเหตุไร เพราะบุคคลนั้นเป็นผู้ประพตีสมาเสมอคือเป็นผู้ประพตีสมาเสมอ (ม.ม.ุ(ไทย)๑๒/๔๔๒/๔๗๙,๔๘๗/๔๘๖),ในสังขารูปัตตติสูตรกล่าวถึงภิกษุเป็นผู้ประกอบด้วยศรัทธา ประกอบด้วยศีลประกอบด้วยสุตะ ประกอบด้วยจาคะประกอบด้วยปัญญา ภิกษุนั้นได้ฟังว่า เทพชั้นเวหัพผลา ฯลฯ เทพชั้นอวิหา ฯลฯ เทพชั้นอติปา ฯลฯ เทพชั้นสุทิสสา ฯลฯ เทพชั้นสุทิสสา ฯลฯ หรือเทพชั้นนอกนิฐฐามีอายุยืน มีผิวพรรณผ่องใส มีความสุขเป็นกำลังแล้ว ตั้งจิตปรารถนาเพื่อไปเกิดในชั้นเวหัพผลา (ม.อ.(ไทย) ๑๔/๑๖๙/๒๑๒),ในกถาวัตถุ จิตตัญญูติกถา กล่าวถึง เหล่าเทพชั้นเวหัพผลา... (มีประมาณอายุ ๕๐๐ กัป) ฯลฯ(อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๓๓๗/๓๐๙)

เทพชั้นสังกิลิฐฐาภา : หมูเทวดาผู้มีรัศมีเศร้าหมอง เพราะเคยน้อมจิตแผ่กสิณมีแสงสว่างเศร้าหมอง เป็นอารมณ์,ในอนุรุทธสูตร พระอนุรุทธเถระ กล่าวถึงบุคคลบางคนในโลกนี้ น้อมจิตแผ่กสิณมีแสงสว่างเศร้าหมองเป็นอารมณ์อยู่ หลังจาก ตายแล้ว จึงเข้าถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกับเทพชั้นสังกิลิฐฐาภา,และกล่าวอธิบายถึงผู้เป็นไปเกิดเป็นเทพชั้นสังกิลิฐฐาภาไว้ตอนหนึ่งว่า ภิกษุ

น้อมจิตแผ่กลิ่นมีแสงสว่างเส้าหมองเป็นอารมณ์อยู่ ไม่ระงับความชั่วหยาบทางกายให้ดี ไม่ถอนถิ่นมิหะให้ดี ไม่กำจัดอุทัจจกุกุจะให้ดี เพราะไม่ระงับความชั่วหยาบทางกายให้ดี ไม่ถอนถิ่นมิหะให้ดี ไม่กำจัดอุทัจจกุกุจะให้ดี ภิกษุนั้นจึงรุ่งเรื่องอย่างรีบรี่ หลังจากมรณภาพแล้วจึงเข้าถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกับหมู่เทพผู้มีรัศมีเส้าหมอง (ม.อ.(ไทย) ๑๔/๒๓๒/๒๗๑, ๒๓๔/๒๗๕)

เทพชั้นสุทธาวาส : หมู่เทวดาในพรหมโลกผู้เป็นพระอนาคามี,หมู่เทวดาที่เกิดในภพที่เป็นที่อยู่ของผู้บริสุทธิ์ หมายถึงเทพที่รูปพรหม ๕ ชั้นที่สูงสุดในรูปาวจร คือ อวิหา อตปปาสุทฺธสา สุทฺธสี อกนิภูฐา,ในมหาปทานสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสเล่าถึงการเสด็จไปพรหมโลกชั้นสุทธาวาสไว้ว่า เทวโลกชั้นสุทธาวาสที่เราไม่เคยอยู่มาเลยตลอดกาลนานนี้ ไม่ใช่ใครๆ จะเข้าถึงได้โดยง่ายยกเว้นเหล่าเทพชั้นสุทธาวาส ทางที่ดี เราควรไปหาเหล่าเทพชั้นสุทธาวาส จึงได้หายไจากดวงตันราชสาละนั้นไปปรากฏในเหล่าเทพชั้นอวิหาอย่างรวดเร็ว (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๙๑/๕๑),ในมหาสมยสูตร กล่าวถึงเทพชั้นสุทธาวาส ๔ องค์ กล่าวคาถาองค์ละคาถาในสำนักพระผู้มีพระภาคเมื่อคราวที่ประทับอยู่ที่ป่ามหาวัน เขตกรุงกบิลพัสดุ์แคว้นสักกะ พร้อมด้วยภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่ประมาณ ๕๐๐ รูป ซึ่งล้วนเป็นพระอรหันต์(ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๓๑/๒๕๙),ในอังคุตตนิคาย สมจิตตวรรค กล่าวถึงภิกษุในธรรมวินัยนี้เป็นผู้มีศีล สำรวมด้วยการสังวรในพระปาติโมกข์เพียบพร้อมด้วยอาจารย์และโคจร มีปกติเห็นภัยในโทษแม้เล็กน้อย สมทานศึกษาอยู่ในสิกขาบททั้งหลาย ภิกษุนั้นบรรลุเจโตวิมุตติที่สงบอย่างใดอย่างหนึ่ง ภิกษุนั้นหลังจากมรณภาพแล้วจะไปเกิดในหมู่เทพหมู่ใดหมู่หนึ่ง เธอจตุติจากอตภาพนั้นเป็นอนาคามี ไม่กลับมาสู่ความเป็นมนุษย์นี้ บุคคลนี้เรียกว่า ผู้มีสังโยชน์ภายนอก เป็นอนาคามี ไม่กลับมาสู่ความเป็นมนุษย์นี้ (อง.ทุก.(ไทย) ๒๐/๓๗/๘๑)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า หมู่เทพหมู่ใดหมู่หนึ่ง หมายถึงหมู่เทพชั้นสุทธาวาส ๕ ชั้นชั้นใดชั้นหนึ่ง (อง.ทุก.อ. (บาลี) ๒/๓๗/๔๔)

เทพชั้นสุทฺธสา :หมู่เทวดาผู้ดงามน่าทัศนา, เป็นเทพผู้มีอายุยืน มีผิวพรรณผ่องใส มีความสุขเป็นกำลัง, เป็นรูปพรหมลำดับที่ ๑๔ เป็นเทพผู้บริสุทธิ์ได้พระอนาคามี ดังคำในมหาปทานสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า เราพร้อมกับเหล่าเทพชั้นอวิหาและชั้นอตปปา ได้เข้าไปหาเหล่าเทพชั้นสุทฺธสาถึงที่อยู่...เราพร้อมกับเหล่าเทพชั้นอวิหา ชั้นอตปปา ชั้นสุทฺธสา และชั้นสุทฺธสีได้เข้าไปหาเหล่าเทพชั้นอกนิภูฐาถึงที่อยู่ ในหมู่เทพนั้น มีเทวดามากมาย จำนวนหลายร้อยหลายพัน เข้ามาหาเราถึงที่อยู่ อภิวาทแล้วยืนอยู่ ณ ที่สมควร (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๙๒/๕๓),ในสังขารูปัตติสูตรกล่าวถึงภิกษุเป็นผู้ประกอบด้วยศรัทธาประกอบด้วยศีล ประกอบด้วยสุตะ ประกอบด้วยจาคะประกอบด้วยปัญญา ภิกษุนั้นได้ฟังว่า เทพชั้นเวทฬผลา ฯลฯ เทพชั้นอวิหา ฯลฯ เทพชั้นอตปปา ฯลฯ เทพชั้นสุทฺธสา ฯลฯ เทพชั้นสุทฺธสา ฯลฯ หรือเทพชั้นอกนิภูฐามีอายุยืนมีผิวพรรณผ่องใสมีความสุขเป็นกำลัง แล้ว ตั้งจิตปรารถนาเพื่อไปเกิดในชั้นสุทฺธสา (ม.อ.(ไทย)๑๔/๑๗๑/๒๑๒),ในกถาวัตถุ จิตตภูตติกา กล่าวถึง เหล่าเทพชั้นสุทฺธสา...(มีประมาณอายุ ๔,๐๐๐ กัป) ฯลฯ(อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๓๓๗/๓๐๙)

เทพชั้นสุทฺธสี :หมู่เทวดาผู้มองเห็นชัดเจนดี, หมู่เทพผู้มีทัศนาแจ่มชัด เป็นเทพผู้มีอายุยืน มีผิวพรรณผ่องใส มีความสุขเป็นกำลัง, เป็นรูปพรหมลำดับที่ ๑๕ เป็นเทพผู้บริสุทธิ์ได้พระอนาคามี ดัง

คำในมหาปทานสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า เราพร้อมกับเหล่าเทพชั้นอวิหา ชั้นอติปา และชั้นสุทัสสา ได้เข้าไปหาเหล่าเทพชั้นสุทัสสาที่อยู่ ... เราพร้อมกับเหล่าเทพชั้นอวิหา ชั้นอติปา ชั้นสุทัสสา และชั้นสุทัสสาได้เข้าไปหาเหล่าเทพชั้นอกนิษฐาถึงที่อยู่ ในหมู่เทพนั่น มีเทวดามากมาย จำนวนหลายร้อยหลายพัน เข้ามาหาเราถึงที่อยู่ อภิวัตแล้วยืนอยู่ ณ ที่สมควร (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๙๒/๕๓), ในในสาเลยยกสูตร เจริญชกสูตร กล่าวถึงผู้ประพาศติสม่าเสมอ คือเป็นผู้ประพาศติธรรมไว้ว่า ถ้าบุคคลผู้ประพาศติสม่าเสมอ คือผู้ประพาศติธรรมจะพึงหวังว่า ทำอย่างไรหนอ หลังจากตายแล้ว เราพึงเกิดในเทพชั้นปริตตภา ... เทพชั้นอัปมาณาภา ... เทพชั้นอาภัสสรา ... เทพชั้นปริตตสุภา ... เทพชั้นอัปมาณสุภา ... เทพชั้นสุภิกินหา ... เทพชั้นเวหัพผลา ... เทพชั้นอวิหา ... เทพชั้นอติปา ... เทพชั้นสุทัสสา... เทพชั้นสุทัสสา ... เทพชั้นอกนิษฐภพ ... เทพผู้เข้าถึงอากาศานัญจายตนภพ... เทพผู้เข้าถึงวิญญานัญจายตนภพ ... เทพผู้เข้าถึงอาภิกัญญายตนภพ ... เทพผู้เข้าถึงเนวสัญญานา สัญญายตนภพ' เป็นไปได้ที่หลังจากตายแล้ว บุคคลนั้นจะพึงเกิดในเทพผู้เข้าถึงเนวสัญญานา สัญญายตนภพ ข้อนั้นเพราะเหตุไร เพราะบุคคลนั้นเป็นผู้ประพาศติสม่าเสมอ คือเป็นผู้ประพาศติธรรม(ม.ม.(ไทย)๑๒/๔๔๒/๔๗๙,๔๘๗/๔๘๖), ในสังขารูปัตตีสสูตร กล่าวถึงภิกษุเป็นผู้ประกอบด้วยศรัทธา ประกอบด้วยศีลประกอบด้วยสุตะ ประกอบด้วยจาคะประกอบด้วยปัญญา ภิกษุนั้นได้ฟังว่า เทพชั้นเวหัพผลา ฯลฯ เทพชั้นอวิหา ฯลฯ เทพชั้นอติปา ฯลฯ เทพชั้นสุทัสสา ฯลฯ เทพชั้นสุทัสสา ฯลฯ หรือเทพชั้นอกนิษฐามีอายุยืน มีผิวพรรณผ่องใส มีความสุขเป็นกำลัง แล้ว ตั้งจิตปรารถนาเพื่อไปเกิดในชั้นสุทัสสา (ม.อ.(ไทย)๑๔/๑๗๑/๒๑๒), ในกถาวัตถุ จิตตภริตติกา กล่าวถึงเหล่าเทพชั้นสุทัสสา...(มีประมาณอายุ ๘,๐๐๐ กัป) ฯลฯ (อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๓๓๗/๓๐๙)

เทพชั้นสุภิกินหา, เทพชั้นสุภิกินหา, พวก : หมู่เทพผู้เต็มไปด้วยความมั่งคั่ง, หมู่เทวดาผู้มีรัศมีงามสว่างจ้า, เป็นเทพมีกายอย่างเดียวกัน มีสัญญาอย่างเดียวกัน(ขุ.จ.(ไทย) ๓๐/๘๓/๒๙๐), เป็นรูปพรหมลำดับที่ ๙ ที่เกิดจากการบำเพ็ญเคยได้ตติยฌาน ตายแล้วไปอยู่ในชั้นรูปาวจรภูมิ ๑๖, ในมหานิทานสูตร สังคิตสูตตร กล่าวถึงวิญญานฐิติ ๗ ประการ เช่นที่พระผู้มีพระภาคตรัสแก่พระอานนท์ว่า ...มีสัตว์ทั้งหลายผู้มีกายอย่างเดียวกัน มีสัญญาอย่างเดียวกันคือพวกเทพชั้นสุภิกินหา นี้เป็นวิญญานฐิติที่ ๔ (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๒๗/๗๓, ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๓๒/๓๓๖), เป็นข้อที่ ๔ ในสัตตาวาส ๙ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๔๑/๓๕๔, ๓๕๙/๔๒๐), ใน เจริญชกสูตร กล่าวถึงผู้ประพาศติสม่าเสมอ คือเป็นผู้ประพาศติธรรม ถ้าบุคคลผู้ประพาศติสม่าเสมอ คือผู้ประพาศติธรรมจะพึงหวังว่า เราพึงเกิดในเทพชั้นปริตตภา ... เทพชั้นอัปมาณาภา... เทพชั้นอาภัสสรา ... เทพชั้นปริตตสุภา ... เทพชั้นอัปมาณสุภา ... เทพชั้นสุภิกินหา... เทพชั้นเวหัพผลา ... เทพชั้นอวิหา ... เทพชั้นอติปา ... เทพชั้นสุทัสสา ... เทพชั้นสุทัสสา ... เทพชั้นอกนิษฐภพ ... เทพผู้เข้าถึงอากาศานัญจายตนภพ... เทพผู้เข้าถึงวิญญานัญจายตนภพ... เทพผู้เข้าถึงอาภิกัญญายตนภพ.. เทพผู้เข้าถึงเนวสัญญานา สัญญายตนภพ เป็นไปได้ที่หลังจากตายแล้ว บุคคลนั้นจะพึงเกิดในเทพผู้เข้าถึงเนวสัญญานา สัญญายตนภพ ข้อนั้นเพราะเหตุไร เพราะบุคคลนั้นเป็นผู้ประพาศติสม่าเสมอคือเป็นผู้ประพาศติธรรม (ม.ม.(ไทย) ๑๒/๔๔๗/๔๘๖), ในสังขารูปัตตีสสูตรกล่าวไว้ว่า ภิกษุเป็นผู้ประกอบด้วยศรัทธา ประกอบด้วยศีลประกอบด้วย

สุตะ ประกอบด้วยจาละประกอบด้วยปัญญา ภิกษุณัั้นได้ฟังว่า‘เทพชั้นสุภา ฯลฯ เทพชั้นปริตตสุภา ฯลฯ เทพชั้นอัปมาณสุภา ฯลฯ หรือเทพชั้นสุภิกินหา มีอายุยืน มีผิวพรรณผ่องใส ฯลฯ แล้วตั้งจิตเพื่อไปเกิดในชั้นสุภิกินหา (ม.อ.(ไทย) ๑๔/๑๗๐/๒๑๒),ในกถาวัตถุจิตต์ภริตติ กถา กล่าวถึง เหล่าเทพชั้นสุภิกินหา... (มีประมาณอายุ ๖๔ กัป) ฯลฯ (อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๓๓๗/๓๐๙)

เทพชั้นสุภา : หมู่เทวดาผู้งดงาม, เป็นรูปพรหมชั้นหนึ่ง, เป็นเทพผู้มีอายุยืน มีผิวพรรณผ่องใส ในสังขารูปัตติสูตร กล่าวถึงภิกษุเป็นผู้ประกอบด้วยศรัทธา ประกอบด้วยศีลประกอบด้วยสุตะ ประกอบด้วยจาละ ประกอบด้วยปัญญา ภิกษุณัั้นได้ฟังว่า เทพชั้นสุภา ฯลฯ เทพชั้นปริตตสุภา ฯลฯ เทพชั้นอัปมาณสุภา ฯลฯ หรือเทพชั้นสุภิกินหา มีอายุยืน มีผิวพรรณผ่องใส ฯลฯ แล้วตั้งจิตปรารถนาเพื่อไปเกิดในชั้นสุภา (ม.อ.(ไทย) ๑๔/๑๗๐/๒๑๒)

เทพชั้นอกนิฏฐภาพ : หมู่เทวดาผู้ไม่มีความด้อยหรือเล็กน้อยกว่าใคร,เทพผู้สูงสุดในรูปพรหม ดังคำในธัมมสังคณี รูปาวจรทุกะ กล่าวว่า สภาวะธรรมที่เป็นจิตและเจตสิกของผู้เข้าสมาบัติ ของผู้ที่กำลังอุบัติ หรือของผู้อยู่เป็นสุขในปัจจุบันที่ท่องเที่ยวอยู่นับเนื่องอยู่ในภุมิระหว่างนี้ คือ เบื้องต่ำกำหนดพรหมโลกเป็นที่สุด เบื้องสูง กำหนดเทพชั้นอกนิฏฐภาพเป็นที่สุด สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า เป็นรูปาวจร (อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/๑๒๘๙/๓๒๖),เป็นพรหมลำดับที่ ๑๖ ในรูปาวจรภูมิที่ ๑๖, ดังคำในสาเลยยกสูตร เวรัญชกสูตร กล่าวถึงผู้ประพตีสมาเสมอ คือเป็นผู้ประพตีสมาเสมอไว้ว่า ถ้าบุคคลผู้ประพตีสมาเสมอ คือผู้ประพตีสมาเสมอจะพึงหวังว่า ทำอย่างไรหนอ หลังจากตายแล้ว เราพึงเกิดในเทพชั้นปริตตภา ฯลฯ เทพชั้นอกนิฏฐภาพ ... เทพผู้เข้าถึงอากาสาณญายตนภพ ... เทพผู้เข้าถึงวิญญาณญายตนภพ ... เทพผู้เข้าถึงอากิณญายตนภพ ... เทพผู้เข้าถึงเนวสญญาณาสัญญาตนภพ เป็นไปได้ที่หลังจากตายแล้ว บุคคลนั้นจะพึงเกิดในเทพผู้เข้าถึงเนวสญญาณาสัญญาตนภพ ข้อนั้นเพราะเหตุไร เพราะบุคคลนั้นเป็นผู้ประพตีสมาเสมอ คือเป็นผู้ประพตีสมาเสมอ (ม.ม.(ไทย) ๑๒/๔๔๒/๔๗๙,๔๘๗/๔๘๖)

เทพชั้นอกนิฏฐา : หมู่เทวดาผู้ไม่มีความด้อย หรือเล็กน้อยกว่าใคร, เป็นเทพชั้นสูงสุดในรูปาวจรภูมิ ,เป็นเทพในชั้นสุทธาวาส ซึ่งเป็นพระอนาคามี ดังคำในมหาปทานสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า ... เราพร้อม กับเหล่าเทพชั้นอวิหา ชั้นอติปา ชั้นสุทิสสา และชั้นสุทิสสาได้เข้าไปหาเหล่าเทพชั้นอกนิฏฐาถึงที่อยู่ ในหมู่มุ่เทพนั้น มีเทวดามากมาย จำนวนหลายร้อยหลายพัน เข้ามาหาเราถึงที่อยู่ อภิวัตแล้วยืนอยู่ ณ ที่สมควร (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๙๒/๕๓), ในสังขารูปัตติสูตร กล่าวถึงภิกษุเป็นผู้ประกอบด้วยศรัทธา ประกอบด้วยศีลประกอบด้วยสุตะ ประกอบด้วยจาละ ประกอบด้วยปัญญา ภิกษุณัั้นได้ฟังว่า เทพชั้นเวทังผลา ฯลฯ เทพชั้นอวิหา ฯลฯ เทพชั้นอติปา ฯลฯ เทพชั้นสุทิสสา ฯลฯ เทพชั้นสุทิสสา ฯลฯ หรือเทพชั้นอกนิฏฐามีอายุยืน มีผิวพรรณผ่องใส มีความสุขเป็นกำลัง ภิกษุณัั้นมีความปรารถนาอย่างนี้ว่า โอหนอ หลังจากตายแล้ว เราพึงเข้าถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกับเทพชั้นอกนิฏฐา เธอตั้งจิตนั้นอธิษฐานจิตนั้น เจริญจิตนั้น สังขารและวิหารธรรมเหล่านั้นอันเธอเจริญ ทำให้มากแล้วอย่างนี้ เป็นไปเพื่อความเกิดขึ้นในเทพชั้นอกนิฏฐานั้นได้ (ม.อ.(ไทย) ๑๔/๑๖๙/๒๑๒), ในกถาวัตถุ จิตต์ภริตติ

กถา กล่าวถึง เหล่าเทพชั้นนอกนิรฐา... (มีประมาณอายุ ๑๖,๐๐๐ กัป) ฯลฯ(อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๓๓๗/๓๐๙)

เทพชั้นอติปา : หมู่เทวดาผู้ไม่ทำความเดือดร้อนแก่ใคร,เทพผู้ไม่เดือดร้อนกับใคร,เป็นเทพผู้มีอายุยืน มีผิวพรรณผ่องใส มีความสุขเป็นกำลัง, เป็นรูปพรหมลำดับที่ ๑๓ ในรูปาวจรภูมิ ๑๖, เป็นเทพผู้บริสุทธิ์ เป็นพระอนาคามี ตั้งคำในมหาปทานสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า เราพร้อม กับเหล่าเทพชั้นวิหาได้เข้าไปหาเหล่าเทพชั้นอติปาถึงที่อยู่ ฯลฯ เราพร้อม กับเหล่าเทพชั้นวิหา ชั้นอติปา ชั้นสุทัสสา และชั้นสุทัสสีได้เข้าไปหาเหล่าเทพชั้นนอกนิรฐาถึงที่อยู่ ในหมู่มุ่เทพนั้น มีเทวดามากมาย จำนวนหลายร้อยหลายพัน เข้ามาหาเราถึงที่อยู่ อภิภาทแล้วยืนอยู่ ณ ที่สมควร (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๙๒/๕๓), ในสาเลยกสูตร เจริญชกสูตร กล่าวถึงผู้ประพฤติสม่าเสมอ คือเป็นผู้ประพฤติธรรมไว้ว่า ถ้าบุคคลผู้ประพฤติสม่าเสมอ คือผู้ประพฤติธรรมจะพึงหวังว่า ทำอย่างไรหนอ หลังจากตายแล้ว เราพึงเกิดในเทพชั้นปริตตภา ฯลฯ ... เทพชั้นอติปา ... เทพชั้นสุทัสสา... เทพชั้นสุทัสสี ... เทพชั้นนอกนิรฐาภ ... เทพผู้เข้าถึงอากาศานัญญาตนภ...เทพผู้เข้าถึงวิญญาณัญญาตนภ ... เทพผู้เข้าถึงอากิญจัญญาตนภ ... เทพผู้เข้าถึงเนวสัญญาณาสัญญาตนภ เป็นไปได้ที่หลังจากตายแล้ว บุคคลนั้นจะพึงเกิดในเทพผู้เข้าถึงเนวสัญญาณาสัญญาตนภ ข้อนั้นเพราะเหตุไร เพราะบุคคลนั้นเป็นผู้ประพฤติสม่าเสมอ คือเป็นผู้ประพฤติธรรม (ม.มู.(ไทย)๑๒/๔๔๒/๔๗๙,๔๘๗/๔๘๖),ในสังขารูปัตติสูตรกล่าวถึงภิกษุเป็นผู้ประกอบด้วยศรัทธาประกอบด้วยศีลประกอบ ด้วยสุตะประกอบด้วยจาคะประกอบด้วยปัญญา ภิกษุนั้นได้ฟังว่า เทพชั้นเวทูปผลา ฯลฯ เทพชั้นวิหา ฯลฯ เทพชั้นอติปา ฯลฯ เทพชั้นสุทัสสา ฯลฯ เทพชั้นสุทัสสี ฯลฯ หรือเทพชั้นนอกนิรฐามีอายุยืน มีผิวพรรณผ่องใส มีความสุขเป็นกำลัง แล้วตั้งจิตปรารถนาเพื่อความเกิดขึ้นในเทพชั้นอติปา(ม.อุ.(ไทย) ๑๔/๑๖๙/๒๑๒),ในกถาวัตถุ จิตตัญญูติกถา กล่าวถึง เหล่าเทพชั้นอติปา... (มีประมาณอายุ ๒,๐๐๐ กัป) ฯลฯ(อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๓๓๗/๓๐๙)

เทพชั้นอรูปาจร : หมู่เทวดาของผู้ที่ท่องเที่ยวอยู่ในอรูปหรือชั้นของพวกที่ไดอรูปฌานในปฏิสนธิภวามรรค คติกถา กล่าวถึง ความเกิดขึ้นแห่งเทพชั้นอรูปาจรมิได้เพราะปัจจัยแห่งเหตุ ๘ ประการ และอธิบายไว้ดีกว่า ความเกิดขึ้นแห่งเทพชั้นอรูปาจรมิได้เพราะปัจจัยแห่งเหตุ ๘ ประการเป็นอย่างไร คือในชวนขณะแห่งกุศลกรรม เหตุ ๓ ประการ ฝ่ายกุศล เป็นสหชาติปัจจัยแก่เจตนาที่เกิดขึ้นในขณะนั้น เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า แม้เพราะกุศลมูลเป็นปัจจัย สังขารจึงมี ในขณะติดใจ เหตุ ๒ ประการ ฝ่ายอกุศล เป็นสหชาติปัจจัยแก่เจตนาที่เกิดขึ้นในขณะนั้น เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า แม้เพราะอกุศลมูลเป็นปัจจัย สังขารจึงมี ในปฏิสนธิขณะ เหตุ ๓ ประการ ฝ่ายอภัยากฤต เป็นสหชาติปัจจัยแก่เจตนาที่เกิดขึ้นในขณะนั้น เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า แม้เพราะนามรูปเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี แม้เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย นามรูปจึงมี ในปฏิสนธิขณะ อรูปชั้น ๔ เป็นสหชาติปัจจัย เป็นอัญญมัญญปัจจัย เป็นนิสสยปัจจัย เป็นสัมปยุตตปัจจัย ในปฏิสนธิขณะ อินทรีย์ ๕ เป็นสหชาติปัจจัยเป็นอัญญมัญญปัจจัย เป็นนิสสยปัจจัย เป็นสัมปยุตตปัจจัย ในปฏิสนธิขณะ เหตุ ๓ ประการเป็นสหชาติปัจจัย เป็นอัญญมัญญปัจจัย เป็นนิสสยปัจจัย เป็นสัมปยุตตปัจจัย ในปฏิสนธิขณะ นามและวิญญาณเป็นสหชาติปัจจัย เป็นอัญญมัญญปัจจัยเป็นนิสสยปัจจัย

เป็นสัมปยุตตปัจจาย ในปฏิสนธิขณะ ธรรม ๑๔ ประการนี้เป็นสหชาติปัจจาย เป็นอัญญมัญญุ ปัจจาย เป็นนิสสยปัจจาย เป็นสัมปยุตตปัจจาย ความเกิดขึ้นแห่งเทพชั้นอรุปาวจรมีได้เพราะ ปัจจายแห่งเหตุ ๘ ประการนี้ (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๒๓๑/๒๙๒)

เทพชั้นอวิหา : หมู่เทวดาผู้ไม่เสื่อมจากสมบัติของตน, เทพผู้ไม่ละไปเร็ว, เทวดาผู้คงอยู่ยาวนาน เป็นเทพผู้มีอายุยืน มีผิวพรรณผ่องใส มีความสุขเป็นกำลัง, เป็นรูปพรหมลำดับที่ ๑๒ ในรูปาวจรภูมิ ๑๖, เป็นเทพผู้บริสุทธิ์ เป็นพระอนาคามี ในมหาบาทานสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า เราอยู่ที่ควงต้นราชสาละ ป่าสุภควันกรุงอุกกัฏฐะ ขณะที่เรานั้นหลีกเร้นอยู่ในที่สงัด ได้มีความรำพึงอย่างนี้ว่า เทวโลกชั้นสุทธาวาสที่เราไม่เคยอยู่มาเลยตลอดกาลนานนี้ ไม่ใช่ใครๆ จะเข้าถึงได้โดยง่าย ยกเว้นเหล่าเทพชั้นสุทธาวาส ทางที่ใด เราควรไปหาเหล่าเทพชั้นสุทธาวาส จึงได้หายไจากควงต้นราชสาละนั้นไปปรากฏในเหล่าเทพชั้นอวิหาอย่างรวดเร็ว (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๙๑/๕๑), ในสาเลยยกสูตร เวยัญชกสูตร กล่าวถึงผู้ประพาศสม่าเสมอ ก็สามารถตั้งจิตปรารถนาไปเกิดเพื่อความเป็นเทพชั้นอวิหาได้ (ม.ม.ุ.(ไทย) ๑๒/๔๔๒/๔๗๙, ๔๘๗/๔๘๖), ในสังขารูปัตติสูตร กล่าวถึงภิกษุเป็นผู้ประกอบด้วยศรัทธา เป็นต้น ก็สามารถตั้งจิตปรารถนาเพื่อความเป็นเทพชั้นอวิหาได้ (ม.อ.ุ.(ไทย) ๑๔/๑๗๑/๒๑๒), ในกถาวัตถุ จิตตัญญิตติกา กล่าวถึง เหล่าเทพชั้นอวิหา... (มีประมาณอายุ ๑,๐๐๐ กัป) ฯลฯ (อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๓๓๗/๓๐๙)

เทพชั้นอัปมาณสุภา : หมู่เทวดาผู้มีรัศมีงามหาประมาณมิได้ เป็นเทพผู้มีอายุยืน มีผิวพรรณผ่องใส มีความสุขเป็นกำลัง, เป็นรูปพรหมลำดับที่ ๘ ในที่เกิดจากการปฏิบัติธรรมเคยได้ทุติยฌาน ตายแล้วไปเกิดอยู่ในชั้นรูปาวจรภูมิ ๑๖, ในสาเลยยกสูตร เวยัญชกสูตร กล่าวถึงผู้ประพาศสม่าเสมอ ก็สามารถตั้งจิตปรารถนา หวังจะไปเกิดเป็นเทพชั้นอัปมาณสุภา เป็นไปได้ที่หลังจากตายแล้ว บุคคลนั้นจะพึงเกิดในเทพชั้นอัปมาณสุภา เพราะบุคคลนั้นเป็นผู้ประพาศสม่าเสมอ คือเป็นผู้ประพาศธรรม (ม.ม.ุ.(ไทย) ๑๒/๔๔๒/๔๗๙, ๔๘๗/๔๘๖), ในสังขารูปัตติสูตรกล่าวถึงภิกษุเป็นผู้ประกอบด้วยศรัทธา เป็นต้น ก็สามารถตั้งจิตปรารถนาเพื่อความเป็นเทพชั้นอัปมาณสุภาได้ (ม.อ.ุ.(ไทย) ๑๔/๑๗๑/๒๑๒), ในกถาวัตถุ จิตตัญญิตติกา กล่าวถึงเหล่าเทพชั้นอัปมาณสุภา... (มีประมาณอายุ ๓๒ กัป) ฯลฯ (อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๓๓๗/๓๐๙)

เทพชั้นอัปมาณภา : หมู่เทวดาผู้มีรัศมีประมาณมิได้ เพราะเคยแผ่กลีณมีแสงสว่างหาประมาณมิได้ เป็นอารมณฺ์, เป็นเทพผู้มีอายุยืน มีผิวพรรณผ่องใส มีความสุขเป็นกำลัง, ในอนุรุทธสูตร กล่าวไว้ว่า บางคนได้น้อมจิตแผ่กลีณมีแสงสว่างหาประมาณมิได้เป็นอารมณฺ์อยู่ หลังจากตายแล้ว จึงเข้าถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกับเทพชั้นอัปมาณภา (ม.อ.ุ.(ไทย) ๑๔/๒๓๒/๒๗๑), เป็นรูปพรหมลำดับที่ ๕ ในที่เกิดจากการปฏิบัติธรรมเคยได้ทุติยฌาน ในชั้นรูปาวจรภูมิ ๑๖, ในสาเลยยกสูตร เวยัญชกสูตร กล่าวถึงผู้ประพาศสม่าเสมอ ก็สามารถตั้งจิตปรารถนา หวังจะไปเกิดเป็นเทพชั้นอัปมาณภา เป็นไปได้ที่หลังจากตายแล้ว บุคคลนั้นจะพึงเกิดในเทพชั้นอัปมาณภา เพราะบุคคลนั้นเป็นผู้ประพาศสม่าเสมอ คือเป็นผู้ประพาศธรรม (ม.ม.ุ.(ไทย) ๑๒/๔๔๒/๔๗๙, ๔๘๗/๔๘๖), ในสังขารูปัตติสูตร กล่าวถึงภิกษุเป็นผู้ประกอบด้วยศรัทธา

เป็นต้น อ.ม.อ.(ไทย) ๑๔/๑๗๑/๒๑๒), ในกถาวัตถุ จิตต์ภุจติติกถากล่าวถึงเหล่าเทพชั้นอัป
 มาณาภา...(มีประมาณอายุ ๔ กัป) ฯลฯ(อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๓๓๗/๓๐๙)

เทพชั้นอาภัสสรา : หมู่เทวดามีรัศมีสุกปลั่งชานไป, เป็นเทพมีอายุยืน มีผิวพรรณผ่องใส มีความสุข
 เป็นกำลัง,เป็นรูปพรหมลำดับที่ ๖ ในที่เกิดจากการปฏิบัติธรรมเคยได้หุติยาน ในชั้นรูปาวจร
 ภูมิ ๑๖, ในสาเลยยกสูตร เรวัญชกสูตร กล่าวถึงผู้ประพตีสมาเสมอ ก็สามารถตั้งจิต
 พรารณา หวังจะไปเกิดเป็นเทพชั้นอาภัสสรา เป็นไปได้ที่หลังจากตายแล้ว บุคคลนั้นจะพึง
 เกิดในเทพชั้นอาภัสสรา เพราะบุคคลนั้นเป็นผู้ประพตีสมาเสมอ คือเป็นผู้ประพตีสมาเสมอ
 (ม.ม.ุ(ไทย)๑๒/๔๔๒/๔๗๙,๔๘๓/๔๘๖),ในสังขารูปัตตีสสูตร กล่าวถึงภิกษุเป็นผู้ประกอบด้วย
 ศรัทธา ประกอบด้วยศีลประกอบด้วยสุตะประกอบด้วยจาคะ ประกอบด้วยปัญญา ภิกษุนั้น
 ได้ฟังว่า เทพชั้นอาภา ฯลฯ เทพชั้นปริตตาภา ฯลฯ เทพชั้นอัปมาณาภา ฯลฯ หรือเทพชั้น
 อาภัสสรามีอายุยืน มีผิวพรรณผ่องใส มีความสุขเป็นกำลัง ภิกษุนั้นมีความปรารถนาอย่างนี้
 ว่า โอหนอหลังจากตายแล้ว เราพึงเข้าถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกับเทพชั้นอาภัสสรา เธอตั้งจิต
 นั้น อธิษฐานจิตนั้น เจริญจิตนั้น สังขารและวิหารธรรมเหล่านั้นอันเธอเจริญ ทำให้มากแล้ว
 อย่างนี้เป็นไปเพื่อความเกิดขึ้นในพรหมชั้นอาภัสสรานั้นได้ ภิกษุทั้งหลาย มรรคนี้ ปฏิปทานี้
 เป็นไปเพื่อความเกิดขึ้นในพรหมชั้นอาภัสสรานั้น (ม.อ.(ไทย) ๑๔/๑๖๙/๒๑๒) , ในกถาวัตถุ
 จิตต์ภุจติติกถา กล่าวถึง เหล่าเทพชั้นอาภัสสรา... (มีประมาณอายุ ๘ กัป) ฯลฯ(อภิ.ก.(ไทย)
 ๓๗/๓๓๗/๓๐๙)

เทพชั้นอาภา : หมู่เทวดามีรัศมี, เป็นเทพผู้มีอายุยืน มีผิวพรรณผ่องใส มีความสุขเป็นกำลัง, ในสา
 เลยยกสูตร เรวัญชกสูตร กล่าวถึงผู้ประพตีสมาเสมอคือเป็นผู้ประพตีสมาเสมอที่สามารถตั้งจิต
 พรารณา หวังจะไปเกิดเป็นเทพชั้นอาภา เป็นไปได้ที่หลังจากตายแล้ว บุคคลนั้นจะพึงเกิดใน
 เทพชั้นชั้นอาภา เพราะบุคคลนั้นเป็นผู้ประพตีสมาเสมอ คือเป็นผู้ประพตีสมาเสมอ (ม.ม.ุ(ไทย)
 ๑๒/๔๔๒/๔๗๙,๔๘๓/๔๘๖),ในสังขารูปัตตีสสูตร กล่าวถึงภิกษุเป็นผู้ประกอบด้วยศรัทธา
 ประกอบด้วยศีลประกอบด้วยสุตะประกอบด้วยจาคะ ประกอบด้วยปัญญา ภิกษุนั้นได้ฟังว่า
 เทพชั้นอาภา ฯลฯ มีอายุยืน มีผิวพรรณผ่องใส มีความสุขเป็นกำลัง ภิกษุนั้นมีความ
 ปรารถนาอย่างนี้ว่า โอหนอหลังจากตายแล้ว เราพึงเข้าถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกับเทพชั้นอาภา
 เธอตั้งจิตนั้น อธิษฐานจิตนั้น เจริญจิตนั้น สังขารและวิหารธรรมเหล่านั้นอันเธอเจริญ ทำให้
 มากแล้วอย่างนี้ เป็นไปเพื่อความเกิดขึ้นในพรหมชั้นอาภานั้นได้ ภิกษุทั้งหลาย มรรคนี้
 ปฏิปทานี้ เป็นไปเพื่อความเกิดขึ้นในพรหมชั้นอาภานั้น (ม.อ.(ไทย) ๑๔/๑๖๙/๒๑๒)

เทพดุริยางค์ : เทวดาผู้ชำนาญในเครื่องดีดสีตีเป่า, เทพชั้นเลิศด้านดนตรี ดังคำในมหาภารตที่พระ
 มหาโมคคัลลานเถระถามเทพบุตรองค์หนึ่งว่า ในเวลาที่มีการขับร้อง การประโคม และการ
 ฟ้อนเหล่านี้ ประสานกลมกลืนเป็นอันเดียวกัน เทพอัปสรพวกหนึ่งฟ้อนร่ายอยู่บนรถของท่านนี้
 อีกพวกหนึ่งทางด้านนี้เปล่งรัศมีสว่างไสวทั้งสองด้าน ท่านนั้นผู้อันหมู่เทพดุริยางค์ปลุกเร้าให้
 เกิดปีติโสมนัสอันทวยเทพทั้งหลายบูชาอยู่บันเทิงใจอยู่ ดังพระอินทร์ผู้ทรงวชิราวุธ (ขุ.วิ.(ไทย)
 ๒๖/๑๐๓๔/๑๒๘)

เทพธิดา : นางฟ้า, หญิงชาวสวรรค์, เทวดาผู้หญิง ดังคำในจุฬัตถมหาสังขยสูตร กล่าวถึงพวกเทพธิดาผู้
 บำเรอท้าวสักกะจอมเทพ (ม.ม.ุ(ไทย) ๑๒/๓๙๔/๔๒๕)

คำว่า เทพธิดา มีปรากฏในพระไตรปิฎกหลายแห่ง มีกล่าวไว้มากในอิตถีวิมาน เช่น ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๙๒/๔๒๓, ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๑/๑, ๔๕/๙, ๘๑๓/๙๓, ๘๖๗/๑๐๒, ขุ.ชา.ทสก.(ไทย) ๒๗/๔๐/๓๒๘, ๔๑/๓๒๘, ๔๘/๓๒๙, ขุ.ชา.วิสติ.(ไทย) ๒๗/๒๔๐/๕๑๒, ขุ.ชา.อสีติ.(ไทย) ๒๘/๒๗๒/๑๓๐, ๒๗๓/๑๓๐, ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๑๒๙/๒๐๓, ๑๓๐/๒๐๓)

เทพธิดาสัทธา : เทวดาผู้หญิงองค์หนึ่งนามว่าสัทธา หมายถึงเทพธิดาผู้มีศรัทธา รู้ถ้อยคำของผู้ขอปราศจากความตระหนี่, เป็นผู้ที่มีวิพพธรรมประดุจทองคำ แต่มีประพัตินอกใจกระทำความชั่วละทิ้งความดี ในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ดังที่โกสิยดาบสไว้ว่า พระนางสัทธาเทวีเป็นคนไม่แน่นอน (ขุ.ชา.อสีติ.(ไทย) ๒๘/๒๘๑/๑๓๒) , เป็นองค์ที่ ๒ ในเทพธิดา ๔ องค์ คือ (๑) เทพธิดาอาสา (๒) เทพธิดาสัทธา (๓) เทพธิดาสิริ (๔) เทพธิดาหิริ ในสุทธาโภชนชาดก กล่าวไว้ว่าเป็นผู้หนึ่งที่ไม่ไปขออาหารทิพย์ กับโกสิยชาดก ผู้อยู่ทางทิศใต้ริมฝั่งแม่น้ำคงคา ข้างหิมวันตบรรพต แต่ไม่ได้ (ขุ.ชา.อสีติ.(ไทย) ๒๘/๒๑๕/๑๑๙, ๒๓๓/๑๒๓, ๒๗๔/๑๓๑)

เทพธิดาสิริ : เทวดาผู้หญิงองค์หนึ่งนามว่าสิริเป็นผู้มีวิพพธรรมประดุจทองคำ, หมายถึงเทพธิดาผู้ประกอบด้วยศิลปวิทยา มารยาท และความรู้ เป็นผู้ชำนาญการงานของตน แต่ไม่มีสัจจะ ไม่แยกคบคน เป็นคนงมกาย ทำผู้รู้ให้ตกต่ำ ในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ดังที่โกสิยดาบสไว้ว่า พระนางสิริเทวีปรากฏกับอาตมาว่าเป็นคนตาบอด (ขุ.ชา.อสีติ.(ไทย) ๒๘/๒๘๑/๑๓๒) , เป็นองค์ที่ ๓ ในเทพธิดา ๔ องค์ คือ (๑) เทพธิดาอาสา (๒) เทพธิดาสัทธา (๓) เทพธิดาสิริ (๔) เทพธิดาหิริ ในสุทธาโภชนชาดก กล่าวไว้ว่าเป็นผู้หนึ่งที่ไม่ไปขออาหารทิพย์ กับโกสิยชาดก แต่ไม่ได้ (ขุ.ชา.อสีติ.(ไทย) ๒๘/๒๑๕/๑๑๙, ๒๓๓/๑๒๓, ๒๗๔/๑๓๑)

เทพธิดาหิริ : เทวดาผู้หญิงองค์หนึ่งนามว่าหิริ เป็นผู้ที่มีวิพพธรรมประดุจทองคำ ในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ อาสา ดังที่โกสิยดาบสไว้ว่า พระนางหิริเทวีดำรงอยู่ในคุณอันประเสริฐ และจะสรรเสริญคุณของหิริเทพธิดานั้นจึงกล่าวว่า หญิงใดๆ บางพวกคือ (๑)หญิงสาว (๒) หญิงที่โคตรตระกูลรักษา(๓)หญิงหม้าย (๔) หญิงมีสามี เหล่านี้รู้ฉันทราคะของตนที่เกิดขึ้นอย่างแรงกล้า ในบุรุษทั้งหลายแล้วหักห้ามจิตของตนเสียได้ด้วยหิริ เมื่อเหล่านั้นกรบผู้พ่ายแพ้ในสงครามที่กำลังสู้รบด้วยลูกศรและหอกบางพวกกำลังล้มตาย บางพวกกำลังหนีไป นักรบเหล่านี้ได้สละชีวิตแล้วยอมหวนกลับมาด้วยความละอายนักรบผู้มีความละอายใจเหล่านั้นจึงกลับมารับใช้เจ้านายได้อีก(กล่าวสู่หน้าเจ้านาย) ก็หิริเทวีเทพธิดานี้มีปกติห้ามชนผู้มีใจบาปเพราะมีหิริ เปรียบเหมือนท่านบมีปกติกั้นกระแสดแห่งสาคร เทพสารถิเพราะเหตุนี้ ท่านจงกราบทูลหิริเทวีเทพธิดาซึ่งท่านผู้ประเสริฐบูชาแล้วในโลกทั้งปวงนั้นให้พระอินทร์ทราบ (ขุ.ชา.อสีติ.(ไทย) ๒๘/๒๘๑/๑๓๒) , เป็นองค์ที่ ๔ ในเทพธิดา ๔ องค์ คือ (๑) เทพธิดาอาสา (๒) เทพธิดาสัทธา (๓) เทพธิดาสิริ (๔) เทพธิดาหิริ, ในสุทธาโภชนชาดก กล่าวไว้ว่าเป็นผู้หนึ่งที่ไม่ไปขออาหารทิพย์ กับโกสิยชาดก และได้รับอาหารทิพย์จากโกสิยดาบส ดังคำที่มตลีเทพบุตรกล่าวไว้ว่า ข้าแต่ท่านโกสิยะ เว้นเทพธิดาอาสา เทพธิดาสัทธา และเทพธิดาสิริเสียเทพธิดาหิริผู้เดียวได้อาหารทิพย์แล้ว(ขุ.ชา.อสีติ.(ไทย) ๒๘/๒๑๕/๑๑๙, ๒๓๓/๑๒๓, ๒๗๔/๑๓๑)

เทพธิดาอาสา : เทวดาผู้หญิงองค์หนึ่งนามว่าอาสา หมายถึงเทพผู้สร้างความหวัง เป็นผู้ที่มีวิพพธรรมประดุจทองคำ ในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ดังคำว่า ดิฉันเป็นเทพธิดาเกิดในดาวดึงส์พิภพ ชื่อเทพธิดาอาสา ดังที่โกสิยดาบสไว้ว่า พระนางอาสาเทวีอาตมารู้ได้ว่าเป็นคนพุดจาเหลวไหล (ขุ.

ชา.อสีติ.(ไทย) ๒๘/๒๘๑/๑๓๒) , เป็นองค์ที่ ๑ ในเทพธิดา ๔ องค์ คือ (๑) เทพธิดาอาสา (๒) เทพธิดาสัทธา (๓) เทพธิดาสิริ (๔) เทพธิดาหิริ ในสุธาโภชนชาติก กล่าวไว้ว่าเป็นผู้หนึ่งที่ไม่ขออาหารทิพย์ กับโกสิยชาติก แต่ไม่ได้ (ขุ.ชา.อสีติ.(ไทย) ๒๘/๒๑๕/๑๑๙, ๒๓๓/๑๒๓, ๒๗๔/๑๓๑)

เทพนคร :เมืองของเทวดา, เมืองหลวงของเทพยดา,เป็นที่ตั้งแห่งเทวสภาชื่อสุธรรมา ดังคำในยวกลาปิสูตร กล่าวถึงในกาลที่ท้าวเวปจิตติจอมอสูรทรงดำริว่า พวกเทวดาตั้งอยู่ในธรรม พวกอสูรไม่ตั้งอยู่ในธรรม บัดนี้เรจักไปยังเทพนคร ท้าวเวปจิตติจอมอสูรย่อมพิจารณาเห็นตนพ้นจากเครื่องจองจำทั้ง ๕ รวมทั้งเครื่องผูกคอ และเป็นผู้อิ๋มอิ๋มพร้อมพร้อม บำเรออยู่ด้วยกามคุณ ๕ อันเป็นทิพย์ (ส.สหา.(ไทย) ๑๘/๒๔๘/๒๖๖), ในเนมิราชชาติก กล่าวถึงมาตลีเทพสารณีแสดงประตุให้พระเจ้าเนมิราชทรงทราบ ว่า ประตุนี้เขาเรียกว่าจิตรกฎ เป็นที่เสด็จเข้าออกของท้าวสักกเทวราชประตุนี้เป็นขุมประตุของเทพนคร ที่ตั้งอยู่ในที่สุดแห่งภูเขาสุทัตตะ ประตุมีรูปหลายอย่าง รุ่งเรืองงดงามไปด้วยรัตนนานาชนิด สมบูรณ์ด้วยรูปเหมือนพระอินทร์ ย่อมปรากฏ เหมือนป่าใหญ่ที่เสื่อโครงหรือราชสีห์รักษาไว้ดีแล้ว (ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๕๗๓/๒๗๑, ในพุทธวงศ์ สุมธกถา กล่าวถึงเมืองอมรวดีว่าเมืองเทพ ดังคำว่า เป็นนครที่สมบูรณ์ด้วยองค์คุณทั้งปวงประกอบด้วยการทำงานทุกอย่าง สมบูรณ์ด้วยรัตน ๗ ประการ คับคั่งไปด้วยหมู่ชนต่างๆเป็นนครที่อุดมสมบูรณ์เหมือนเทพนครเป็นที่อยู่ของผู้มีบุญ,ในกัสสปพุทธวงศ์ พระพุทธเจ้าพระนามว่ากัสสปะทรงแสดงธรรมที่สุธรรมเทพนครที่รัตนมัยนั้น ทรงทำให้เทวดาประมาณ ๓,๐๐๐ โภกิได้บรรลุธรรม (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๓/๕๖๘,๖/๗๑๒)

เทพนารี : เทวดาผู้หญิง,นางฟ้า,เป็นเทพมีผิวพรรณประดุจทองคำ ดังคำในปฐมนาวิมาน พระมหาโมคคัลลานเถระถามเทพธิดาองค์หนึ่งว่า เทพนารีเธอขึ้นอยู่บนเรือประทุนทอง ล่องลอยเข้าสู่สระโบกขรณี เต็ดดอกปทุมอยู่(ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๔๓/๘, ๔๓/๘, ๕๓/๑๐, ๖๓/๑๑, ๑๕๗/๒๙, ๒๘๖/๔๖๘๘/๑๐๒,๙๑๑/๑๑๐, ๙๔๕/๑๑๕, ๑๒๘๓/๑๖๔,ขุ.ชา.อสีติ.(ไทย) ๒๘/๒๑๕/๑๑๙,ในติปทุมิมยเถราปทาน พระติปทุมิมยเถระกล่าวถึงอดีตชาติตอนหนึ่งว่า วิมานชื่อมหาวิตถาริกะ สูง ๓๐๐ โยชน์กว้าง ๑๕๐ โยชน์ ฯลฯ ครั้งนั้น ฝนดอกไม้ทิพย์สีแดง จักตกลงในวิมานที่ประเสริฐซึ่งค้ำคั่งด้วยหมู่เทพนารีเช่นนั้น(ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๖๓/๒๒๕),ในยาคุทายกเถราปทาน พระยาคุทายกเถระกล่าวถึงอดีตชาติของตนไว้ว่า วิมานแก้วมณีได้เกิดแก่ข้าพเจ้าในหมู่เทพชั้นดาวดึงส์ ข้าพเจ้าประกอบด้วยหมู่เทพนารี บันเทิงอยู่ในวิมานที่อุดม (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๑๕๔/๒๓), ในโสณณกิงกณียเถราปทาน พระโสณณกิงกณียเถระกล่าวถึงอดีตชาติของตนไว้ว่า เทพนารีของข้าพเจ้ามีประมาณ ๘๐ โภกิประดับตกแต่งสวยงาม ต่างก็บำรุงข้าพเจ้าอยู่ทุกเมื่อ นี่เป็นผลแห่งการบูชาพระพุทธเจ้า (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๑๔๖/๕๓)

เทพนิกาย :หมู่เทวดา, หมู่เทพ, ชาวสวรรค์ ดังคำในสังคีตสูตร และอักษณสูตรกล่าวไว้ว่า ประพฤติพรหมจรรย์ด้วยความปรารถนาเป็นเทพนิกายหมู่ใดหมู่หนึ่งว่า ด้วยศีล วัตร ตบะ หรือพรหมจรรย์นี้ เราจะเป้นเทพเจ้า หรือเทพองค์ใดองค์หนึ่ง จิตของภิกษุผู้ประพฤติพรหมจรรย์ด้วยความปรารถนาเป็นเทพนิกายหมู่ใดหมู่หนึ่ง,ในเรื่องกาลที่ไม่ใช่ขณะ ไม่ใช่สมัย เพื่อจะอยู่ประพฤติพรหมจรรย์ กล่าวถึงเทพนิกายไว้ว่า พระตถาคต ฯลฯ แต่บุคคลนี้เป็นผู้เข้าถึงเทพนิกายที่มีอายุยืนขึ้นใดชั้นหนึ่ง นี้ก็เป็นกาลที่ไม่ใช่ขณะ ไม่ใช่สมัยเพื่อจะอยู่ประพฤติ

พรหมจรรย์ข้อที่ ๕ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๒๐/๓๐๙, ๓๔๒/๓๕๕, ๓๕๘/๔๑๓, อัง.อฎฐก.(ไทย) ๒๓/๒๙/๒๗๕), ในเจโตศีลสูตร กล่าวถึงบางคนประพฤติพรหมจรรย์ด้วยความปรารถนาเป็น เทพนิกายหมู่ใดหมู่หนึ่ง (ม.มู.(ไทย) ๑๒/๑๘๖/๒๐๐, อัง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๔/๒๔), ในมิตตาเถรีคาถา พระมิตตาเถรีกล่าวไว้ว่า เรายินดีเพลิดเพลिनเทพนิกาย จึงเข้าจำอุโบสถซึ่งประกอบด้วยองค์ ๘ ตลอดวัน ๑๔ คำ ๑๕ คำ ๘ คำแห่งปักษี และตลอดปาฏิหาริย์ปักษี (ขุ.เถรี.(ไทย) ๒๖/๓๑/๕๕๙)

อรรถกถาบางแห่งอธิบายว่า คำว่า เทพนิกาย ในที่นี้หมายถึงเทพที่เป็นอสังขยัตถ์ (อัง.อฎฐก.อ (บาลี) ๓/๒๙/๒๔๘)

เทพบริวาร :บริวารของเทพ, เทพผู้แวดล้อมหรือผู้ติดตาม ดังคำในเสริสสกวิมาน พ้อคำทั้งหลายถาม เสริสสเทพบุตรคนหนึ่งว่า พ่อกุมารเพราะเหตุอะไรหนอเทพบริวารจึงเป็นเสมือนผู้พันเพื่อนไปในชั่วครู่นี้ เหมือนน้ำใส่ถูกกวนให้ขุ่นเพราะเหตุอะไรหนอ เทพบริวารนี้และตัวท่านจึงได้มีความโหม่นสและเทพบุตรก็ตอบว่า ฯลฯ พ้อทั้งหลาย ข้าพเจ้ารู้เห็นแล้วว่า ข้าพเจ้าจักดำรงอยู่ในวิมานนี้เพียง ๕๐๐ ปีทิพย์ แล้วจึงจุติเพราะสิ้นบุญ สิ้นอายุ ข้าพเจ้าจึงชบเซาเพราะความโศกนั้นนั่นเอง (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๑๒๕๘/๑๕๙, ขุ.เปต.(ไทย) ๒๖/๖๓๔/๒๗๑)

เทพบริษัท :หมู่เทวดา, คณะเทพ, ขาวสวรรค์ ดังคำในขวสภสูตร ที่ขวสภยักษ์กล่าวถึงเทวสภาไว้ว่า เมื่อหลายวันมาแล้ว ในคืนเพ็ญวันอุโบสถ ๑๕ คำอันเป็นวันเข้าพรรษา พวกเทพชั้นดาวดึงส์ ทั้งสิ้นนั่งประชุมกันในสุธัมมาเทวสภา มีเทพบริษัทมากมายนั่งอยู่โดยรอบ ท้าวจาคุมหาราชประทับอยู่ในทิศทั้ง ๔ (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๒๘๑/๒๑๒, ๒๙๔/๒๒๘), ในคุดติลวิมาน กล่าวไว้ว่า ท้าวสักกเทวราชรับสั่งให้มาตลีเทพสารธินำเวษยันต์ราชรถลงมารับคุดติลาจารย์ไปยังเทวโลก เพื่อให้ดีดพิณถวาย คุดติลาจารย์จึงกราบทูลท้าวเธอ ในท่ามกลางเทพบริษัท เพื่อขอใต้อามถึงบุพกรรมของเทพธิดาทั้งหลาย ณ ที่นั้น เป็นรางวัลแห่งการดีดพิณเสียก่อน (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๓๒๘/๕๓)

เทพบุตร ๔ องค์ :ท้าวมหาราชทั้ง ๔ ดังคำในมหาปทานสูตร อัจฉริยพญัตถัมมสูตร ลักขณกถา กล่าวกฎธรรมดาของพระโพธิสัตว์ไว้ว่า เวลาที่พระโพธิสัตว์เสด็จลงสู่พระครรภ์ของพระมารดา เทพบุตร ๔ องค์เข้าไปอารักขาประจำทั้ง ๔ ทิศ (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๙/๑๑, ๒๘/๑๓, ม.อุ.(ไทย) ๑๔/๒๐๖/๓๐๙, อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๔๐๑/๔๒๖)

อรรถกถาอธิบายว่า เทพบุตร ๔ องค์ ในที่นี้หมายถึงท้าวมหาราช ๔ องค์ คือ (๑) ท้าวธตรฐ จอมคนธรรพ์ครองทิศตะวันออก (๒) ท้าววิรุฬหก จอมกุ่มภัณฑ์ครองทิศใต้ (๓) ท้าววิรูปักษ์ จอมนาครครองทิศตะวันตก (๔) ท้าวเวสวัณ จอมยักษ์ครองทิศเหนือ (ที.ม.อ. (บาลี) ๒๙๔/๒๖๐, ที.ม.ฎีกา (บาลี) ๑๙/๓๒)

เทพบุตร :เทวดาผู้ชาย, ขาวสวรรค์เพศชาย, ดังคำที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า ภิกษุทั้งหลาย เมื่อคือนนี้ เทพบุตรองค์หนึ่ง มีวรรณงดงามยิ่งนัก เมื่อราตรีผ่านพ้นไป ทำพระเชตวันทั้งหมดให้สว่างเข้ามาหาเราถึงที่อยู่ให้แล้วเย็นอยู่ ณ ที่สมควร (ม.อุ.(ไทย) ๑๔/๓๘๘/๔๔๐), หรือดังคำในสุณิกขิตตวิมาน พระมหาโมคคัลลานเถระถามเทพบุตรองค์หนึ่งว่าเคยทำบุญอะไรไว้จึงได้รับวิมานนี้ (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๑๒๘๓/๑๖๔), ในมหาปโลภนชาดก กล่าวถึง เทพบุตรผู้มีฤทธิ์มากจตุ

จากพรหมโลก บังเกิดเป็นพระโอรสของพระราชาผู้ดำรงอยู่ในราชสมบัติ ซึ่งให้สำเร็จความปรารถนาทุกประการ (ขุ.ชา.วิสตี.(ไทย) ๒๗/๒๘๔/๕๒๐)

คำว่า เทพบุตร มีปรากฏในพระไตรปิฎก โดยเฉพาะเทวดาสังยุตและปุริสวิมาน เช่น ที.สี.(ไทย) ๙/๔๙๑/๒๑๗, ๔๙๒/๒๑๗, ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๕๔/๒๘๒, ม.อุ.(ไทย) ๑๔/๒๐๒/๒๓๗, ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๐๑/๑๐๗, ๒๖๐/๓๘๐, อัง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๙๑/๒๗๗, ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๙๓/๑๖, ๒๘๖/๔๖, ๘๖๗/๑๐๒, ๙๗๑/๑๑๙, ๑๐๔๙/๑๓๑๑๑๒๒/๑๔๐, ขุ.เปต.(ไทย) ๒๖/๕๖/๑๗๗, ขุ.ชา. ทวาทสก.(ไทย) ๒๗/๒๙/๓๗๘, ๓๐/๓๗๙, ๓๑/๓๗๙, ๓๒/๓๗๙, ๘๗/๓๘๗, ขุ.ชา.อสีตี.(ไทย) ๒๘/๒๗๗/๑๓๑, ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๑๔๒๖/๔๐๕, ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๔/๔๒๖, อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๔๐๑/๔๒๖

เทพบุตรบริษัท: หมู่คณะเทวดาผู้ชาย มีรัศมีวรรณะเปล่งปลั่ง, เป็นเทพบริวารของเทพบุตรองค์ใดองค์หนึ่ง เช่น สุสิมเทพบุตร ก็มีเทพบริวารเวลาไปไหน ดังคำในสุสิมสูตร กล่าวถึงสุสิมเทพบุตรผู้มีเทพบุตรบริษัทจำนวนมากแวดล้อมแล้วเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับถวายอภิวาทแล้วยืนอยู่ ณ ที่สมควร, ในสูตรนี้ยังกล่าวพรรณนาไว้อีกว่า เทพบุตรบริษัทของสุสิมเทพบุตรเมื่อสุสิมเทพบุตรกำลังกล่าวสรรเสริญคุณของท่านพระสารีบุตรอยู่ต่างปลื้มปีติเบิกบานใจ เกิดปีติโสมนัส มีรัศมีวรรณะเปล่งปลั่งปรากฏอยู่ (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๑๐/๑๒๓)

เทพบุรี : เมืองสวรรค์, บุรีของเทพ หมายถึงเมืองเป็นที่อยู่ของเหล่าเทวดา, เป็นที่สถิตของวิมานต่างๆ, ในเทवासुरสังคามสูตร กล่าวถึงพวกเทวดาได้รับกับพวกอสูรเป็นครั้งที่ ๓ แล้ว แม้ครั้งที่ ๓ พวกอสูรก็ชนะอีก พวกเทวดาแพ้ พวกเทวดาที่แพ้ต่างก็กลัวพากันเข้าไปยังเทพบุรี (อัง.นวก.(ไทย) ๒๓/๓๙/๕๑๘), ในกัณฐกวิมาน พระมหาโมคคัลลานเถระถามเทพบุตรองค์หนึ่งว่า ในคืนวันเพ็ญ ดวงจันทร์มีรูปรูปกระต่าย เป็นใหญ่กว่าหมู่ดาว มีหมู่ดาวนักัษัตรแวดล้อม โคจรไปโดยรอบฉันใด ทิพยวิมานนี้ก็มิอุปมาฉันนั้นน่าอยู่ มีรัศมีรุ่งโรจน์ในเทพบุรี เหมือนพระอาทิตย์กำลังอุทัย(ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๑๑๗๒/๑๔๗, ๑๑๙๓/๑๔๙), ในอถัมพสาชาดก กล่าวถึงครันได้สดับคาถาซึ่งประกอบด้วยประโยชน์อย่างยิ่งที่ฤๅษีผู้เป็นบัณฑิตกล่าวดีแล้ว เทวดาทั้งหลายผู้มียศเหล่านั้นเกิดปีติและโสมนัสสอนโมทนาอยู่ ได้พากันหลีกไปยังเทพบุรี หรือดังคำในจุฬสูตร โสมชาดก กล่าวถึงผู้เจริญเมตตาจิตจะไปเกิดในเทพบุรี (ขุ.ชา.จตุตทาฬีส.(ไทย) ๒๗/๙๑/๖๑๐, ๑๓๗/๖๑๗, ๒๔๕/๖๓๕), ในสังจัญญกเถราปทาน พระสังจัญญกเถระกล่าวถึงอดีตชาติของตนว่าเพราะได้ฟังธรรมของพระพุทธเจ้านามว่าเวสสภู จึงได้ไปเกิดในเทพบุรี ดังคำว่าข้าพเจ้าครั้งฟังธรรมของพระศาสดานั้นแล้ว (ตายแล้ว) ได้ไปเกิดยังเทวโลก อยู่ในเทพบุรีนั้นตลอด ๓๐ กัป (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๓/๓๘๑)

เทพผู้ควรบูชา : เทพธิดาผู้แก่การยกย่องหรือสักการะ เพราะสถิตอยู่ที่ค่าคบต้นไม้ เพราะจากเห็นอะไรไม่ดี ก็ทำให้ผู้นั้นเกิดความสลดใจ ในที่นี้หมายถึงเทพที่เป็นรุกขเทวดา อยู่ตามภาคพื้นดังคำในวิฆาสาชาดก ที่ฤๅษีโพธิสัตว์ซึ่งเทพธิดานั้นให้สลดใจกล่าวว่า นี่เทพผู้ควรบูชา ท่านรู้จักอาตมาดี ข้ายังได้อนุเคราะห์อาตมาด้วย ขอท่านโปรดเตือนข้าอีก เมื่อเห็นความบกพร่องเช่นนี้ (ขุ.ชา.ฉก.(ไทย) ๒๗/๒/๓๒๑, ๙/๓๒๒, ๔๑/๓๒๘), ในจตุทวารชาดก นายमितตวินทกะถามรุกขเทวดาโพธิสัตว์ว่า ประตูกุณบานได้ถูกปิดไว้ ข้าพเจ้าถูกขังเหมือนกับนก เทพผู้ควรบูชา เหตุอะไรหนอ ข้าพเจ้าจึงถูกจักรบดขยี้ (ขุ.ชา.ทสก.(ไทย) ๒๗/๑/๓๒๑), ในสังขชาดก ก็

กล่าวถึงเทพธิดามาถวายอาหารทิพย์แก่สังขพราหมณ์ดาบส   ตั้งคำที่อุปฐากกล่าวแก่
พราหมณ์ว่า ท่านพราหมณ์ คนพบเห็นเทพผู้ควรบูชาเช่นนี้   เมื่อหวังความสุข ก็ควรจะได้
ถาม ท่านจงลุกขึ้นประนมมือถามเทพผู้นั้น (ขุ.ชา.ทสก.(ไทย) ๒๗/๔๑/๓๒๘)

เทพผู้นับเนื่องในหมู่พรหม : เทวดาผู้เคยได้บรรลุดานมีมานชั้นปฐมฌานเป็นต้น, หมู่เทพในชั้นพรหม
โลก เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า พรหมกายิกา, เป็นเทพกายต่างกัน แต่มีสัญญาอย่างเดียวกัน, ใน
แก้วกฐิสสูตร กล่าวถึงภิกษุเข้าสมาธิถึงขั้นที่จิตตั้งมั่นจนเห็นทางไปพรหมโลก เข้าไปหาพวกเทพ
ผู้นับเนื่องในหมู่พรหม เพื่อถามว่า มหาภูตรูป๔คือปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ และวาโยธาตุ
ย่อมดับสนิทที่ไหน แม้พวกเทพผู้นับเนื่องในหมู่พรหม ก็ตอบไม่ได้ (ที.สี.(ไทย) ๙/๔๙๓/
๒๑๘), ในสังคิติสูตร ในวิญญานฐิติข้อ ๒ กล่าวไว้ว่า มีสัตว์ทั้งหลายมีกายต่างกัน แต่มีสัญญา
อย่างเดียวกัน คือพวกเทพชั้นพรหมกายิกา (เทพผู้นับเนื่องในหมู่พรหม) นี้เป็นวิญญานฐิติที่๒
(ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๓๒/๓๓๖), ในปฏิสัมภิทามรรค ธรรมจักกัปปวัตตนวาร กล่าวถึง เทพผู้นับ
เนื่องในหมู่พรหมดับเสียงของเหล่าเทพชั้นปรนิมิตตสวรรค์แล้วก็กระจายข่าวว่านั่นธรรมจักร
อันยอดเยี่ยม พระผู้มีพระภาคทรงให้เป็นไปแล้วณ ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน เขตกรุงพาราณสี
อันสมณะ พราหมณ์ เทวดา มารพรหม หรือใครๆ ในโลกให้หมุนกลับไม่ได้ โดยขณะครู่เดียว
เท่านั้น เสียงป่าวประกาศได้กระจายขึ้นไปถึงพรหมโลก (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๓๐/๔๘๖)

อรรถกถาอธิบายว่า เทพผู้นับเนื่องในหมู่พรหม ก็คือเทพชั้นพรหมกายิกา หมายถึงพรหม
ชั้นปฐมฌานภูมิ (ระดับปฐมฌาน) ๓ ชั้นคือ (๑) พรหมปารีสัชชา (พวกบริษัทบริวาร
มหาพรหม) (๒) พรหมโปรหิตา(พวกบุโรหิตมหาพรหม) (๓) มหาพรหม(พวกท้าวมหาพรหม)
(ที.ม.อ.(บาลี) ๑๒๗/๑๐๙-๑๑๐, ม.ม.อ. (บาลี) ๒/๔๔๒/๒๔๑)

เทพผู้อาศัยพระจันทร์ : เทวดาผู้เป็นบริวารพระจันทร์, บริวารของจันทเทพบุตร, ในหมู่เทพผู้อาศัย
พระจันทร์นี้ยังแบ่งออกเป็น ๑๐พวก ทั้งหมดล้วนมีผิวพรรณหลายหลาก มีฤทธิ์ มีความ
รุ่งเรือง มีผิวพรรณงดงาม มียศ ต่างยินดีมุ่งมายังป่าที่ประชุมของภิกษุทั้งหลาย มีกล่าวไว้ใน
มหาสมยสูตรเป็นเทพหมู่หนึ่งที่มีจันทเทพบุตรเป็นหัวหน้านำเข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาคและ
เยี่ยมเยียนภิกษุสงฆ์ผู้เป็นพระอรหันต์ ณ ป่ามทวัน แคว้นสักกะ ดังคำว่า เทพผู้อาศัย
พระจันทร์ มีพระจันทร์นำหน้ามา (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๔๐/๒๖๗)

เทพผู้อาศัยพระอาทิตย์ : เทวดาผู้เป็นบริวารพระอาทิตย์, บริวารของสุริยเทพบุตร, ในหมู่เทพผู้อาศัย
พระอาทิตย์นี้ยังแบ่งออกเป็น ๑๐พวก ทั้งหมดล้วนมีผิวพรรณหลายหลาก มีฤทธิ์ มีความ
รุ่งเรือง มีผิวพรรณงดงาม มียศ ต่างยินดีมุ่งมายังป่าที่ประชุมของภิกษุทั้งหลาย มีกล่าวไว้ใน
มหาสมยสูตร เป็นเทพหมู่หนึ่งที่มีสุริยเทพบุตรเป็นหัวหน้านำเข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาคและ
เยี่ยมเยียนภิกษุสงฆ์ผู้เป็นพระอรหันต์ ณ ป่ามทวัน แคว้นสักกะ ดังคำว่า เทพผู้อาศัยพระ
อาทิตย์ มีพระอาทิตย์นำหน้ามา (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๔๐/๒๖๘)

เทพพวกกัณฐกะ : หมู่เทพผู้เป็นบริวารของกัณฐกเทพบุตร, เทพบริวารของกัณฐกเทพบุตร, ในหมู่เทพ
พวกกัณฐกะนี้ยังแบ่งออกเป็น ๑๐พวก ทั้งหมดล้วนมีผิวพรรณหลายหลาก มีฤทธิ์ มีความ
รุ่งเรือง มีผิวพรรณงดงาม มียศ ต่างยินดีมุ่งมายังป่าที่ประชุมของภิกษุทั้งหลาย มีกล่าวไว้ใน
มหาสมยสูตร เป็นเทพหมู่หนึ่งที่มีกัณฐกเทพบุตรเป็นหัวหน้านำเข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาคและ
เยี่ยมเยียนภิกษุสงฆ์ผู้เป็นพระอรหันต์ ณ ป่ามทวัน แคว้นสักกะ ดังคำว่า เทพพวกกัณฐกะผู้

มียศ เทพพวกล้มพีตกะ เทพพวกกลามเสฏฐะ เทพพวกโชติ อาสวะ เทพชั้นนิมมานรดี และ เทพชั้นปรนิมิตวสวัตดีก็มา (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๔๐/๒๗๐)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า กัฏฐกะ นี้ เรียกอีกชื่อหนึ่งว่ากถกะ (ที.ม.อ. (บาลี) ๓๔๐/๓๐๗)

เทพพวกเขมียะ : หมู่เทพผู้เป็นบริวารของเขมียเทพบุตร, เทพบริวารของเขมียเทพบุตร, ในหมู่เทพพวกเขมียะนี้ยังแบ่งออกเป็น ๑๐พวก ทั้งหมดล้วนมีผิวพรรณหลายหลาก มีฤทธิ์ มีความรุ่งเรือง มีผิวพรรณงดงาม มียศ ต่างยินดีมุ่งมายังป่าที่ประชุมของภิกษุทั้งหลาย มีกล่าวไว้ในมหาสมยสูตรเป็นเทพหมู่หนึ่งที่มีเขมียเทพบุตรเป็นหัวหน้านำเข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาคและเยี่ยมเยียนภิกษุสงฆ์ผู้เป็นพระอรหันต์ ณ ป่ามหาวัน แคว้นสักกะ ดังคำว่า เทพอีก (๑๐หมู่) คือเทพพวกเขมียะ เทพชั้นดุสิต เทพชั้นยามา เทพพวกกัฏฐกะผู้มียศ เทพพวกล้มพีตกะ เทพพวกกลามเสฏฐะ เทพพวกโชติ อาสวะ เทพชั้นนิมมานรดี และเทพชั้นปรนิมิตวสวัตดีก็มา (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๔๐/๒๖๙)

เทพพวกโชติ : หมู่เทพผู้เป็นบริวารของโชติเทพบุตร, เทพบริวารของโชติเทพบุตร, ในหมู่เทพพวกโชตินี้ยังแบ่งออกเป็น ๑๐พวก ทั้งหมดล้วนมีผิวพรรณหลายหลาก มีฤทธิ์ มีความรุ่งเรือง มีผิวพรรณงดงาม มียศ ต่างยินดีมุ่งมายังป่าที่ประชุมของภิกษุทั้งหลาย มีกล่าวไว้ในมหาสมยสูตร เป็นเทพหมู่หนึ่งที่มีโชติเทพบุตรเป็นหัวหน้านำเข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาคและเยี่ยมเยียนภิกษุสงฆ์ผู้เป็นพระอรหันต์ ณ ป่ามหาวัน แคว้นสักกะ ดังคำว่า เทพพวกกัฏฐกะผู้มียศ เทพพวกล้มพีตกะ เทพพวกกลามเสฏฐะ เทพพวกโชติ อาสวะ เทพชั้นนิมมานรดี และเทพชั้นปรนิมิตวสวัตดีก็มา (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๔๐/๒๗๐)

เทพพวกมันทวลาหะ : เทวดาผู้เป็นบริวารพระมันทวลาหเทพบุตร, เทพบริวารของมันทวลาหเทพบุตร, ในหมู่เทพมันทวลาหเทพบุตรนี้ยังแบ่งออกเป็น ๑๐พวก ทั้งหมดล้วนมีผิวพรรณหลายหลาก มีฤทธิ์ มีความรุ่งเรือง มีผิวพรรณงดงาม มียศ ต่างยินดีมุ่งมายังป่าที่ประชุมของภิกษุทั้งหลาย มีกล่าวไว้ในมหาสมยสูตร เป็นเทพหมู่หนึ่งที่มีพระนักษัตรเป็นหัวหน้านำเข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาคและเยี่ยมเยียนภิกษุสงฆ์ผู้เป็นพระอรหันต์ ณ ป่ามหาวัน แคว้นสักกะ ดังคำว่า เทพพวกมันทวลาหะ มีพระนักษัตรนำหน้ามา (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๔๐/๒๖๘)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า เทพพวกมันทวลาหะ ในที่นี้หมายถึงเทพ ๓ องค์ คือ (๑) วาตวลาหเทพบุตร (๒) อัปทวลาหเทพบุตร (๓) อุณหวลาหเทพบุตร (ที.ม.อ. (บาลี) ๓๓๙/๓๐๕)

เทพพวกล้มพีตกะ : หมู่เทพผู้เป็นบริวารของล้มพีตเทพบุตร, เทพบริวารของล้มพีตเทพบุตร, ในหมู่เทพพวกล้มพีตกะนี้ยังแบ่งออกเป็น ๑๐พวก ทั้งหมดล้วนมีผิวพรรณหลายหลาก มีฤทธิ์ มีความรุ่งเรือง มีผิวพรรณงดงาม มียศ ต่างยินดีมุ่งมายังป่าที่ประชุมของภิกษุทั้งหลาย มีกล่าวไว้ในมหาสมยสูตร เป็นเทพหมู่หนึ่งที่มีล้มพีตเทพบุตรเป็นหัวหน้านำเข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาคและเยี่ยมเยียนภิกษุสงฆ์ผู้เป็นพระอรหันต์ ณ ป่ามหาวัน แคว้นสักกะ ดังคำว่า เทพพวกกัฏฐกะผู้มียศ เทพพวกล้มพีตกะ เทพพวกกลามเสฏฐะ เทพพวกโชติ อาสวะ เทพชั้นนิมมานรดี และเทพชั้นปรนิมิตวสวัตดีก็มา (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๔๐/๒๗๐)

เทพพวกกลามเสฏฐะ : หมู่เทพผู้เป็นบริวารกลามเสฏฐเทพบุตร, เทพบริวารของกลามเสฏฐเทพบุตร, ในหมู่เทพกลามเสฏฐะนี้ยังแบ่งออกเป็น ๑๐ พวก ทั้งหมดล้วนมีผิวพรรณหลายหลาก มีฤทธิ์ มีความรุ่งเรือง มีผิวพรรณงดงาม มียศ ต่างยินดีมุ่งมาแย่งป่าที่ประชุมของภิกษุทั้งหลาย มีกล่าวไว้ในมหาสมยสูตร เป็นเทพหมู่หนึ่งที่มีลัมพิตกเทพบุตรเป็นหัวหน้านำเข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาคและเยี่ยมเยียนภิกษุสงฆ์ผู้เป็นพระอรหันต์ ณ ป่ามหาวัน แคว้นสักกะ ดังคำว่า เทพพวกกลามเสฏฐะผู้มียศ เทพพวกลัมพิตกะ เทพพวกกลามเสฏฐะ เทพพวกโชติ อาสวะ เทพชั้นนิมมานรดี และเทพชั้นปรนิมมิตวสวัตติกีมา (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๔๐/๒๗๐)

เทพพิภพ : โลกของเทวดา, คำว่า พิภพ คือโลก เช่น ในพื้นพิภพ นอกพิภพ, ที่อยู่ของนาคในชั้นบาดาล เรียกว่านาคพิภพ ; ที่อยู่ของเทวดาในสวรรค์ เรียกว่าเทพพิภพ ในที่นี้หมายถึงที่อยู่ของหมู่เทวดา ในที่ปึงกรพุทธวงศ์ กล่าวถึงในคราวที่พระพุทธเจ้า(พระนามว่าที่ปึงกร) ทรงแสดงธรรมในเทพพิภพ ได้มีเทวดา ๙๐,๐๐๐ โภกิ ได้บรรลุธรรมครั้งที่ ๓ (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๙/๕๙๓)

เทพยดา : เทวดา ดังคำในปลาสชาดก ที่รุกขเทวดาโพธิสัตว์ถามพราหมณ์ผู้มากวาดโคนต้นไม้ว่ากวาดทำไม พราหมณ์ได้ฟังดังนั้น กล่าวตอบว่า ต้นไม้ใหญ่ปรากฏได้ในที่ไกล ตั้งอยู่ในภูมิประเทศที่ราบเรียบ เป็นที่สถิตของเทพยดา เพราะเหตุนี้ ข้าพเจ้าจึงนอบน้อมไม้ใบต้นนี้ และเทพยดาผู้สถิตอยู่ในไม้ใบต้นนี้ เพราะเหตุแห่งทรัพย์ (ขุ.ชา.จตุกก.(ไทย) ๒๗/๒๖/๑๖๑)

เทพยดาสุขุมลชาติ : เทวดาผู้มีชาติละเอียด หมายถึงเทพที่เป็นสุขุมลชาติ ในที่นี้มุ่งอธิบายเปรียบเทียบระหว่างพญาครุฑและพญานาคราชาว่ามีทรวดทรงสัณฐานและวัยเสมอกัน ดุจดงาม ดังคำในปึงกรกนาคราชชาดกที่กล่าวถึงพญาครุฑและพญานาคว่าเป็นสัตว์ผู้ประเสริฐ ทั้ง ๒ นั้นมีเพศพรรณดุจเทพยดาสุขุมลชาติ มีทรวดทรงสัณฐานและวัยงามเสมอกัน บริสุทธิ มีกอกุศลผลบุญ คลอเคลียกันไป (ขุ.ชา.จตุตทาส.(ไทย) ๒๗/๒๙๐/๕๘๒)

เทพฤๅษี : 1. เทวดาผู้เห็น, เทวดาผู้แต่งพระเวท, หมายถึงหมู่เทวดาซึ่งเป็นนักบวชพวกหนึ่ง มีมาก่อนพุทธกาล สละบ้านเรือนออกไปบำเพ็ญพรตแสวงหาความสงบ (พจนานุกรม พุทธศาสน์)
2. พระนามของพระผู้มีพระภาคอีกนามหนึ่ง เพราะพระพุทธเจ้า(ถ้า) ผู้ใดทูลถามปัญหาควรแก่เหตุถึง ๓ ครั้ง จะทรงพยากรณ์ จะไม่ทรงปฏิเสธ ดังคำในจูฬนิตเทสอธิบายพระผู้มีพระภาคชื่อว่า เทพฤๅษีไว้ว่า คำว่า ผู้ทรงเป็นเทพฤๅษี อธิบายว่า พระผู้มีพระภาค ทรงเป็นทั้งเทพเป็นทั้งฤๅษี จึงชื่อว่าทรงเป็นเทพฤๅษี พระราชาผนวชก็เรียกกันว่าราชาฤๅษี พราหมณ์บวชก็เรียกกันว่า พราหมณ์ฤๅษี ฉันได พระผู้มีพระภาคก็ฉันนั้น ทรงเป็นทั้งเทพเป็นทั้งฤๅษี (ขุ.จู.(ไทย) ๓๐/๘๕/๓๐๕)

เทพวสุ, เหล่า : หมู่เทวดาผู้เป็นแห่งทรัพย์ เป็นเทพอีกหมู่หนึ่งที่มีกล่าวถึงไว้ในมหาสมยสูตรดังคำว่า พระอินทร์ผู้เป็นท้าวสักกะผู้เป็นท้าวปุรินทหะ ท้าววาสวะ ประเสริฐกว่าเหล่าเทพวสุก็มา (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๔๐/๒๖๘)

คำว่า เทพวสุ หมายถึงเทพเจ้าแห่งทรัพย์ (T.W.Rhys Davids and William Stede P. 605)

เทพวัน, ป่าไม้สาละ : ดงป่าของไม้สาละชื่อเทพวัน ซึ่งอยู่ทางทิศเหนือแห่งบ้านพราหมณ์ชื่อโอปาสาทะ แคว้นโกศล ดังคำในจังกีสสูตร กล่าวไว้ว่า ท่านพระสมณโคดมเป็นศากยบุตร เสด็จออก

ผนวชจากศากยตระกูลเสด็จจาริกอยู่ในแคว้นโกศลพร้อมด้วยภิกษุหมู่ใหญ่ เสด็จถึงบ้านพราหมณ์ชื่อโอปาสาทะโดยลำดับ ประทับอยู่ ณ ป่าไม้สาละชื่อเทพวัน ทางทิศเหนือแห่งบ้านพราหมณ์ชื่อโอปาสาทะ, เป็นสถานที่จังกีพราหมณ์เข้าเฝ้าและแสดงตนเป็นอุบาสกผู้ถึงสรณะตั้งแต่นั้นนี้เป็นต้นไปจนตลอดชีวิต และมาณพช็อกกาปทิกะอายุ ๑๖ ปี ทูลถามบทมนตร์ (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๔๒๒/๕๓๐)

เทพวิมาน : ที่อยู่หรือที่ประทับของเทวดา ดังคำในปัลลิ่งกวิมาน ที่เทพธิดาองค์กล่าวถึงวิมานที่มีบัลลังก์สวยงามเกิดแก่หญิงผู้ประพฤดิธรรม เช่น มินิสัยไม่มักโกรธ ปฏิบัติตามคำสั่งของสามีเสมอ ไม่ประมาทในการรักษาอุบาสกศีล งดเว้นจากการฆ่าสัตว์ ไม่ลักทรัพย์ มีการงานทางกายบริสุทธิ์ ประพฤติพรหมจรรย์ได้บริสุทธิ์สะอาด ไม่กล่าวเท็จ และไม่ดื่มน้ำเมา แก่พระมหาโมคคัลลานเถระตอนหนึ่งว่า ดิฉันมีหมู่เทพอัปสรห้อมล้อม มีรัศมีในตัวเองบังเทิงใจอยู่ในวิมานปราสาทที่ยอดเยี่ยมน่ารื่นรมย์ใจ หมู่เทพและเทพธิดาพากันมาขึ้นชมดิฉันผู้มีอายุยืน ซึ่งมายังเทพวิมานนี้ (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๓๑๕/๕๐)

เทพสารถิ : มาตลีเทพบุตร เป็นเทพบริวารของท้าวสักกเทวราช ในภพดาวดึงส์เทวโลก ทำหน้าที่พาคนไปเยี่ยมชมนรกและสวรรค์อยู่เสมอ เช่น พาคุณติลอุบาสกเยี่ยมสวรรค์ พาพระเจ้าวิเทหะกรุงมิถิลาเยี่ยมสวรรค์ ดังคำในมหาสมยสูตร กล่าวถึง มาตลีผู้เป็นเทพสารถิ ก็มาเข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาคและภิกษุสงฆ์ ณ ป่ามทวันด้วย (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๓๗/๒๖๕), ในสุชาโรชนชาดก กล่าวไว้ว่า มาตลีเทพบุตร เทพสารถิผู้มีฤทธิ์มาก (ขุ.ชา.ปภินณก.(ไทย) ๒๗/๒๐๓/๔๕๕), ในสุธาโภชนชาดก กล่าวไว้ว่าเป็นผู้มีส่วนในการทรมานโกสิยเศรษฐีให้ยินดีในการบริจาคทาน ดังเดิม (ขุ.ชา.อสีติ.(ไทย) ๒๘/๒๒๔/๑๒๑, ๒๘๔/๑๓๒)

เทพอัปสร : นางฟ้านางสวรรค์ ทำหน้าที่ฟ้อนรำขับร้อง ให้ความบันเทิง ผู้ทรงผ้ากำพลสีแดงและสีเหลือง หอมตลบด้วยกลิ่นกุชณาดอกประยงค์และแก่นจันทน์ มีผิวพรรณเปล่งปลั่งดังทองคำ ดังเช่นคำในปฐมปติพพาวิมาน กล่าวถึงวิมานที่เกิดขึ้นแก่หญิงผู้ซื่อสัตย์ต่อสามี เรื่องที่ ๑ ที่พระมหาโมคคัลลานเถระถามเทพธิดาองค์หนึ่งว่า เทพธิดาผู้มีอานุภาพมาก เธอแสดงฤทธิ์ได้หลากหลาย อยู่ในวิมานนั้น อนึ่ง เทพอัปสรเหล่านี้ก็ฟ้อนรำขับร้อง ให้ความบันเทิงอยู่รอบๆ หรือดังคำในฉัตตมาณววิมาน กล่าวถึงเหล่าเทพอัปสร ผู้ทรงผ้ากำพลสีแดงและสีเหลือง หอมตลบด้วยกลิ่นกุชณาดอกประยงค์และแก่นจันทน์มีผิวพรรณเปล่งปลั่งดังทองคำ ประหนึ่งห้องฟ้าเต็มไปด้วยดวงดาว (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๙๔/๑๖, ๑๐๑/๑๘, ๑๕๑/๒๗, ๒๐๓/๓๕, ๓๐๘/๔๙, ๖๒๑/๒๖๙, ๗๘๓/๙๐, ๘๙๒/๑๐๖, ๙๖๒/๑๑๗, ๙๖๘/๑๑๘), ในสุธาโภชนชาดก กล่าวถึงเทพอัปสรว่าเป็นเทพธิดาชั้นดาวดึงส์ (ขุ.ชา.อสีติ.(ไทย) ๒๘/๒๕๔/๑๒๗), ในภัททชิเถราปทาน กล่าวถึงเทพอัปสร ๘๖,๐๐๐ นางล้วนประดับตกแต่งอย่างสวยงาม ประณีตข้าพเจ้าทั้งเข้าและเย็น นี้เป็นผลแห่งการถวายแหง้าบัว (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๑๑๐/๓๕๒)

เทพอัปสรกัลยาณี : อลัมพสาเทพธิดา ผู้เป็นเทพบริวารของท้าวสักกเทวราช ผู้มีวรรณะน่าใคร่ รับทเวปัญหามาเพื่อทำลายตบะของอสิสิงคดาบสให้เสื่อม ดังคำในอลัมพสาชาดก กล่าวไว้ว่า อลัมพสา มีสสาเทพอัปสร ผู้มีวรรณะน่าใคร่ ประรณาเพื่อจะให้อสิสิงคดาบสคลุกเคล้าระคนด้วยกิเลส ครั้นกล่าวอย่างนี้แล้วก็หลีกไป ก็ดาบสนั้นตัดความเฉื่อยชาเสียแล้ว รีบออกไปโดยเร็ว

ประชิดตัวนาง ลูบเรือนผมบนศีรษะ เทพอัปสรก็กลายาณีนี่มีความสวยสดงดงาม หันกลับมาสวมกอดตาบสนั้น นางมีความยินดีที่ตาบสเคลื่อนจากพรหมจรรย์นั้น ตามที่ท้าวสักกะปรารภณา ในชาติกยังพรรณนาไว้อีกว่า แม่โถมงามโอบอุ้มตาบสนั้นไว้แนบทรงอก กกกอดอยู่ตลอด ๓ ปีบนบัลลังก์นั้น เป็นเหมือนเพียงครู่เดียวเท่านั้น โดยล่วงไป ๓ ปี ตาบสพราหมณ์จึงสร้างเมา รู้สึกตัวได้เห็นต้นไม้เขียวชะอุ่มขึ้นอยู่โดยรอบเรือนไฟ (ขุ.ชา.จตุตทาฬีส.(ไทย) ๒๗/๑๒๓/๖๑๕)

เทพอุตตระ, พระเจ้าจักรพรรดิ :พระเจ้าจักรพรรดิองค์หนึ่งพระนามว่าเทพอุตตระ ซึ่งเป็นอดีตชาติของมกุฏปุပ္ผิยเถระ ดังคำในมกุฏปุပ္ผิยเถรอาทาน ที่พระเถระกล่าวถึงการบูชาดอกไม้แก่พระพุทธรูปพระนามว่าปทุมุตตระแล้วไปเกิดเป็นพระเจ้าจักรพรรดิองค์หนึ่งว่า ด้วยการบูชาพระพุทธรูปนี้ และด้วยการตั้งจิตไว้มั่น ข้าพเจ้าจึงไม่ไปเกิดยังทุกคติเลยตลอด ๑๐๐,๐๐๐ กัป ในกัปที่ ๓๖ นับจากกัปนี้ไป ได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ๑๖ ชาติ มีพระนามว่าเทพอุตตระ มีพลานุภาพมาก (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๒๗/๒๕๓)

เทริดผ้า :เครื่องประดับศีรษะ รูปมงกุฎอย่างเตี้ย มีกรอบหน้า ทำด้วยผ้า ดังคำในธวัณนีสสูตร กล่าวถึงเทริดผ้าไว้ในความหมายว่ายกย่อง ที่พระสารีบุตรเถระกล่าวไว้ว่า แม้หากเพื่อนพรหมจารีทั้งหลายจะเทิดทูนท่านปทุมณมันตานีบุตรไว้บนศีรษะเหมือนเทริดผ้า จึงจะได้พบเห็น ได้นั่งใกล้ แม้ข้อนั้นก็นับว่าเป็นลาภมากของท่านเหล่านั้น ท่านเหล่านั้นได้ดีแล้ว อนึ่ง นับว่าเป็นลาภอย่างมากของผมหด้วย ผมได้ดีแล้วด้วย ที่ได้พบเห็นได้นั่งใกล้ท่านปทุมณมันตานีบุตร (ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๖๐/๒๘๓)

เทวะ : เทวดา,เทพ, เทพเจ้า(ชั้นสวรรค์และชั้นพรหม),เป็นภูมิที่ ๕ ในคติ ๕ ดังคำว่า คติ(ภพที่สัตว์ไปเกิด) ๕ อันได้แก่ (๑)นิรยะ (๒) ตีรัจฉานโยน (๓) เปตติวิสัย (๔) มนุสสะ (๕) เทวะ (ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๑๕/๓๐๑)

เทวภูฏบรรพต :ภูเขาชื่อว่าเทวภูฏเป็นภูเขาสูงหนึ่งที่มีกล่าวไว้ในสุเมธพุทธรวงศ์ สมัยพระพุทธเจ้าพระนามว่าสุเมธะ ดังคำว่า เมื่อภิกษุทั้งหลายกราบทูลนิ ฌ เทวภูฏบรรพต พระชีนาสพประมาณ ๘๐ โภกฺกิ มาประชุมกัน เป็นครั้งที่ ๒ (ขุ.พุทฺธ.(ไทย) ๓๓/๙/๖๔๕)

เทวคัชชิตะ, พระเจ้าจักรพรรดิ :ชื่อพระเจ้าจักรพรรดิองค์หนึ่งพระนามว่าเทวคัชชิตะซึ่งเป็นอดีตชาติของอังกโกลกเถระดังคำในอังกโกลกเถรอาทานที่พระเถระกล่าวถึงการถวายดอกปฐุแก่พระพุทธรูปพระนามว่าสิทธัตถะโดยการโปรยภายในถ้ำที่ประทับ แล้วได้ไปเกิดเป็นพระเจ้าจักรพรรดิองค์หนึ่งว่า ในกัปที่ ๙๔ นับจากกัปนี้ไป ข้าพเจ้าได้ใช้ดอกไม้บูชาไว้ จึงไม่รู้จักทุกคติเลย นี่เป็นผลแห่งการบูชาพระพุทธรูป ในกัปที่ ๓๖ นับแต่ภัทรกัปนี้ไป ได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิองค์หนึ่งพระนามว่าเทวคัชชิตะ สมบูรณ์ด้วยรัตนะ ๗ ประการ มีพลานุภาพมาก (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๒๖/๓๖๒)

เทวาริกสูตร^๑ (ปฐม) :พระสูตรว่าด้วยการจาริกในเทวโลก (สูตรที่ ๑) ท่านพระมหาโมคคัลลานะสนทนากับเทวดาว่าผู้ประกอบด้วยธรรม ๔ มีความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระพุทธเจ้าเป็นต้น ย่อมไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๐๑๔/๕๑๗)

เทวจาริกสูตร^๒ (หุติย) : พระสูตรว่าด้วยการจาริกในเทวโลก (สูตรที่ ๒) ท่านพระมหาโมคคัลลานะ สนทนากับเทวดาว่า ผู้ประกอบด้วยธรรม ๔ มีความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระพุทธเจ้า เป็นต้น ไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์แล้ว(ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๐๑๕/๕๑๘)

เทวจาริกสูตร^๓ (ตติย) : พระสูตรว่าด้วยการจาริกในเทวโลก (สูตรที่ ๓) พระผู้มีพระภาคตรัสกับเทวดาว่า ผู้ประกอบด้วยธรรม ๔ มีความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระพุทธเจ้า เป็นต้น ย่อมเป็นโสดาบัน ไม่มีทางตกต่ำจะสำเร็จสัมโพธิแน่นอน (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๐๑๖/๕๒๐)

เทวจูตินิรยาทีสูตร: พระสูตรว่าด้วยสัตว์ที่จุติจากเทวดาไปเกิดในนรก เป็นต้น พระผู้มีพระภาคตรัส ๓ พระสูตรในลักษณะเดียวกัน คือ พระองค์ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า เพราะไม่ได้เห็นอริยสัจ ๔ สัตว์ที่จุติจากหมู่เทวดาแล้วกลับมาเกิดหมู่เทวดาจึงมีจำนวนน้อยกว่า(๑)สัตว์ที่จุติจากหมู่เทวดาแล้วไปเกิดในนรก (๒) ในกำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน (๓) ในภูมิแห่งเปรต เหมือนแผ่นดินใหญ่มากกว่าผืนที่เราใช้ปลายเล็บซ้อนขึ้นมา(ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๑๗๘-๑๑๘๐/๖๕๔)

เทวดา : หมู่เทพ, ชาวสวรรค์ เป็นคำรวมเรียกชาวสวรรค์ ทั้งเพศชายและเพศหญิง ดังเช่นคำในพรหมชาลสูตร เป็นต้น ที่กล่าวถึงเทวดาบางพวกไว้ว่ามีเทวดาพวกหนึ่งชื่อว่าชิขทาปาโทสิกะ เทวดานั้นหมกมุ่นอยู่ในความสนุกสนานสรวลเสเฮฮาเกินเวลาเมื่อหมกมุ่นอยู่ในความสนุกสนานสรวลเสเฮฮาเกินเวลาย่อมหลงลืมสติ เพราะหลงลืมสติจึงพากันจุติจากชั้นนั้น หรือดังคำในโสณทัณทสูตร กล่าวถึงพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นเป็นศาสดาของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย (ที.สี.(ไทย) ๙/๔๕/๑๘, ๔๖/๑๙, ๔๗/๑๙, ๔๘/๒๐, ๑๔๗/๔๖, ๑๕๗/๕๐, ๑๖๘/๕๕, ๑๙๐/๖๔, ๒๕๕/๘๗, ๒๕๕/๘๘, ๒๕๗/๘๘, ๒๗๗/๙๙, ๓๐๑/๑๑๑, ๓๐๒/๑๑๒, ๓๐๔/๑๑๔, ๓๐๔/๑๑๕, ๓๒๔/๑๒๕, ๓๒๗/๑๒๖, ๓๓๒/๑๒๙, ๔๐๓/๑๗๒, ๔๒๕/๑๘๗, ๔๒๖/๑๘๘, ๔๒๗/๑๘๙, ๕๐๓/๒๒๑)

คำว่า เทวดา มีปรากฏไว้ในพระไตรปิฎกหลายแห่ง มีมากในเทวดาสังยุต เช่น ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๑/๑๔, ๙๑/๕๑, ๙๑/๕๒, ๙๒/๕๓, ๙๒/๕๔, ๙๓/๕๔, ๑๕๒/๙๕, ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๖/๕, ๑๘/๑๕, ๑๙/๑๕, ๑๐๗/๗๘, ๑๔๘/๑๐๘, ม.ม.(ไทย) ๑๒/๑๕๓/๑๕๒, ๒๔๖/๒๖๓, ๒๔๙/๒๖๗, ๒๘๔/๓๐๙, ม.ม.(ไทย) ๑๓/๑๐/๑๐, ๑๓/๗๔/๗๐, ๘๐/๗๘, ๘๑/๘๑, ๒๗๓/๓๒๓, ๒๗๙/๓๓๔, ม.อ.(ไทย) ๑๔/๒๗๙/๓๓๐, ๓๓๑/๔๑๖, ๔๑๖/๔๗๐, ๔๓๔/๔๙๓, ส.สี.(ไทย) ๑๕/๑/๑, ๕/๖

เทวดาและเทพบุตร : หมู่เทพ, ชาวสวรรค์ เป็นคำรวมเรียกชาวสวรรค์ ทั้งเพศชายและเพศหญิงและเทวดาผู้เป็นหัวหน้า, ผู้เป็นสีกว่าบิดา ทำหน้าที่ปกครองหมู่เทวดาในชั้นนั้นๆ ดังคำมีมาในมหามังคลชาดกที่ศิษย์ผู้เป็นหัวหน้าถามอาจารย์เกี่ยวกับความเป็นมงคลหรือความสวัสดิ พระโพธิสัตว์บอกมงคลว่า เทวดาและเทพบุตรทั้งปวง สัตว์เลื้อยคลานและสรรพสัตว์ทั้งปวง อันผู้ใดแผ่เมตตาอยู่เป็นนิตย์ บัณฑิตทั้งหลายกล่าวการแผ่เมตตาในสัตว์ทั้งหลายว่า เป็นความสวัสดิของผู้นั้น (ขุ.ชา.ทสก.(ไทย) ๒๗/๑๕๖/๓๔๘)

เทวดาและพรหม : หมู่เทพ, ชาวสวรรค์เพศชายและเพศหญิงและเทพผู้ประเสริฐ, เทพในพรหมโลก เป็นผู้ไม่เกี่ยวข้องกับอภิมภิม มี ๒ จำพวก คือ รูปพรหม มี ๑๖ ชั้น อรูปพรหม มี ๔ ชั้น ดังคำในกล่าวถึงเทพ นาค อสูรและพรหมต่างก็พากันสลดใจ กล่าวขึ้นในขณะนั้นเองว่าสังขารทั้งหลายไม่เที่ยงหนอ เหมือนอย่างพระมหาปชาบดีเถรีนี้ ฯลฯ โอ ความประจวบกันมีความ

พลัดพรากเป็นที่สุด โอ สิ่งที่ปัจจัยปรุงแต่งล้วนไม่เที่ยง โอ ชีวิตมีความพินาศเป็นที่สุด การคร่ำครวญได้มีแล้วด้วยประการฉะนี้ ลำดับนั้น เทวดาและพรหมต่างก็เข้าไปเฝ้าพระฤาษีผู้ประเสริฐ จึงทำความประพฤติตามโลกธรรมสมควรแก่กาล ถึงความย่อยยับไปแล้ว (ขุ.อป. (ไทย) ๓๓/๒๕๓/๔๒๑)

เทวดาเหล่านาปายิกา : เทพชื่อมนาปาย หมายถึงเทวดาชั้นนิมมานรดี เทวดาเหล่านี้เรียกว่าเทพนิมมานรดี และเทพมนาปา เพราะเนรมิตรูปตามที่ตนปรารถนาได้ และขึ้นชมรูปที่เนรมิตนั้น ในอุคคหสูตร นกุลมาตาสสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงมาตุคามประกอบด้วยธรรม ๕ ประการนี้แล หลังจากตายแล้วจะเข้าถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกับเทวดาเหล่านาปายิกา ดังคำว่ สตรีผู้เป็นบัณฑิตย่อมไม่ดูหมิ่นสามีผู้มีความเพียร ขวนขวายเป็นนิตย์ เลี้ยงตนเองทุกเมื่อ ผู้ให้สิ่งที่ต้องการได้ทุกอย่าง ไม่ทำให้สามีขุ่นเคืองด้วยการแสดงความหึงหวง ยกย่องทุกคนที่สามีเคารพ เป็นคนขยัน ไม่เกียจคร้านสงเคราะห์คนข้างเคียงของสามีปฏิบัติถูกใจสามี รักษาทรัพย์ที่สามีหามาได้ สตรีผู้ประพฤติตามใจสามีอย่างนี้จะเข้าถึงความเป็นเทวดาเหล่านาปายิกา (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๓๓/๕๓,อง.อฎฐก.(ไทย) ๒๓/๔๘/๓๒๔),ในอนรุทธสูตร กล่าวถึงเทพเหล่านี้ไว้ว่า พวกข้าพเจ้าเป็นเทวดาเหล่านาปายิกา ครอบความเป็นใหญ่และแผ่อำนาจไปในฐานะ ๓ ประการ คือ (๑) พวกข้าพเจ้าหวังวรรณะเช่นใด ก็ได้วรรณะเช่นนั้นโดยพลัน (๒) พวกข้าพเจ้าหวังเสียงเช่นใด ก็ได้เสียงเช่นนั้นโดยพลัน (๓) พวกข้าพเจ้าหวังสุขเช่นใด ก็ได้สุขเช่นนั้นโดยพลัน (อง.อฎฐก.(ไทย) ๒๓/๔๖/๓๑๗-๓๒๑)

เทวดานุสสติ : ระลึกถึงเทวดา คือระลึกถึงคุณธรรมที่ทำให้บุคคลให้เป็นเทวดาตามที่มีอยู่ในตน,ข้อที่ ๖ ในอนุสสติฐาน ๖ คือ (๑) พุธานุสสติ(การระลึกถึงพระพุทธเจ้า) (๒) อัมมานุสสติ (การระลึกถึงพระธรรม) (๓) สังฆานุสสติ(การระลึกถึงพระสงฆ์) (๔) สีลानุสสติ (การระลึกถึงศีล) (๕) จาคานุสสติ(การระลึกถึงการบริจาค) (๖) เทวดานุสสติ (การระลึกถึงเทวดา) (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๒๗/๓๒๘, , ๓๕๖/๓๘๙,อง.ฉก.(ไทย) ๒๒/๙/๔๒๑,),ข้อที่ ๖ ในอนุสสติ ๑๐ (อง.เอกก.(ไทย) ๒๐/๒๙๗/๓๗,๔๗๓/๕๓), ในปฐมมหานามสูตร กล่าวถึงการเจริญเทวดานุสสติ (อง.เอกาทสก.(ไทย) ๒๔/๑๑/๔๑๔),ในมหานิทเทศกล่าวถึงบุคคลกำลังเจริญเทวดานุสสติ ย่อมละกามได้โดยการข่มไว้ (ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๓/๘)

เทวดาปัญหาค : ซาดกว่าด้วยปัญหาของเทวดา มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า มโหสถบัณฑิตได้กราบทูลเฉลยปัญหา ๔ ข้อที่เทวดาถามแต่พระเจ้าวิเทหะแต่พระองค์ไม่สามารถเฉลยว่า คนที่ใช้มือเท้าตบตี ประหารปากผู้อื่น แต่กลับเป็นที่รักของผู้ถูกตีว่าได้แก่เด็กทารกที่ทุบตีปากมารดา ผู้ที่ตำผู้อื่นตามชอบใจแต่กลับรักผู้ถูกตำมากยิ่งขึ้นว่าได้แก่มารดาผู้ตำบุตรของตน ผู้ที่กล่าวต่อกันและกันด้วยคำไม่จริงแต่กลับเป็นที่รักกันมากยิ่งขึ้นว่าได้แก่คู่สามีภรรยาที่รักใคร่กันหยอกล้อกันเล่น ผู้ที่นำเอาปัจจัย ๔ ของคนอื่นไป แต่กลับเป็นที่รักของเจ้าของทรัพย์นั้นว่าได้แก่สมณะผู้ประพฤติดีปฏิบัติชอบ(ขุ.ชา.จตุกก.(ไทย)๒๗/๑๙๗/๑๙๗)

เทวดาพลี:พลีเพื่อเทวดา,ทำบุญอุทิศแก่เทวดา,การจัดสรรสละรายได้หรือทรัพย์ส่วนหนึ่งเป็นค่าใช้จ่ายสำหรับทำบุญอุทิศแก่เทวดา โดยความเอื้อเฟื้อตามความเชื่อถือ, การใช้รายได้หรือทรัพย์ส่วนหนึ่งเพื่อบำเพ็ญทักษิณาทานแก่เทวดาหรือผู้ควรแก่ทักษิณาที่นับถือกันสืบมา, ข้อที่ ๕ แห่งพลี ๕ ในโภคอาทิยะ ๕ ดังคำในปตตกัมมสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อริยสาวกยอมทำพลี ๕

อย่าง คือ ญาติพลี อติถิพลี ปุพเพตพลี ราชพลี เทวตพลีด้วยโศกทรัพย์ที่หามาได้ด้วย ความขยันหมั่นเพียร เก็บรวบรวมด้วยน้ำพักน้ำแรง อาบเหงื่อต่างน้ำ ประกอบด้วยธรรม ได้มาโดยธรรม (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๖๑/๑๐๓), ในอาทิสสูตร กล่าวไว้อีกว่า อริยสาวกยอมทำ พลิ ๕ อย่าง คือ (๑) ญาติพลี (๒) อติถิพลี (๓) ปุพเพตพลี (๔) ราชพลี (๕) เทวตพลี นี่เป็น ประโยชน์ที่ควรถือเอาจากโศกทรัพย์ (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๔๑/๖๕)

อรรถกถาอธิบายว่า พลิ คือการสงเคราะห์ บวงสรวง น้อมให้ หรือส่วย มี ๕ อย่าง คือ (๑)ญาติพลี สงเคราะห์ญาติ (๒) อติถิพลี ต้อนรับแขก (๓) ปุพเพตพลี ทำบุญอุทิศให้ ผู้ตาย (๔) ราชพลี ถวายเป็นของหลวงมี เสียภาษีอากร เป็นต้น (๕) เทวตพลี ทำบุญอุทิศให้ เทวดา (อง.จตุกก.อ. (บาลี) ๒/๖๑/๓๕๓)

เทวตาสูต^๑ : พระสูตรว่าด้วยผลแห่งการต้อนรับของเทวดา พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เมื่อคืนนี้ เมื่อ ราตรีผ่านไป เทวดาจำนวนมาก มีวรรณงดงามยิ่งนัก มายังพระเชตวัน เข้ามาหาเราถึงที่อยู่ แต่ละพวก กล่าวกับเราดังนี้ (พวกที่ ๑ กล่าวว่) บรรพชิตเข้ามายังเรือนของข้าพระองค์ผู้เคย เป็นมนุษย์ ข้าพระองค์ได้ลูกรับ แต่ไม่กราบไหว้ ข้าพระองค์ทำหน้าที่ยังไม่บริบูรณ์ มีความ ร้อนใจในภายหลังจึงเกิดในหมู่เทพชั้นต่ำ (พวกที่ ๒ กล่าวว่) บรรพชิต... ข้าพระองค์ได้กราบ ไหว้ แต่ไม่ให้อาสนะ ข้าพระองค์ทำหน้าที่ยังไม่บริบูรณ์ ... (พวกที่ ๓ กล่าวว่) บรรพชิต ... ให้ อาสนะ แต่ไม่บริจาทตามกำลังทรัพย์ ข้าพระองค์ทำหน้าที่ยังไม่บริบูรณ์ ... (พวกที่ ๔ กล่าวว่) บรรพชิต...บริจาทตามกำลังทรัพย์ แต่ไม่นั่งใกล้เพื่อฟังธรรม ข้าพระองค์ทำ หน้าที่ยังไม่บริบูรณ์ ... (พวกที่ ๕ กล่าวว่) บรรพชิต...นั่งใกล้เพื่อฟังธรรม แต่ไม่เจียโสตฟัง ธรรม ข้าพระองค์ทำหน้าที่ยังไม่บริบูรณ์ ... (พวกที่ ๖ กล่าวว่) บรรพชิต...เจียโสตฟังธรรม แต่ไม่ทรงจำธรรมไว้ ข้าพระองค์ทำหน้าที่ยังไม่บริบูรณ์ ... (พวกที่ ๗ กล่าวว่)บรรพชิต...ทรง จำธรรมไว้ แต่ไม่พิจารณาเนื้อความแห่งธรรมที่ทรงจำไว้ ข้าพระองค์ทำหน้าที่ยังไม่บริบูรณ์ ... (พวกที่ ๘ กล่าวว่) บรรพชิต...พิจารณาเนื้อความแห่งธรรมที่ทรงจำไว้ แต่ไม่รู้ธรรม ธรรมแล้วปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม ข้าพระองค์ทำหน้าที่ยังไม่บริบูรณ์ มีความร้อนใจใน ภายหลังจึงเกิดในหมู่เทพชั้นต่ำ (พวกที่ ๙ กล่าวว่) บรรพชิตเข้ามายังเรือนของข้าพระองค์ผู้ เคยเป็นมนุษย์ ข้าพระองค์ได้ลูกรับ กราบไหว้ ให้อาสนะ บริจาทตามกำลังทรัพย์ นั่งใกล้ เพื่อฟังธรรม เจียโสตฟังธรรม ทรงจำธรรมไว้ พิจารณาเนื้อความแห่งธรรมที่ทรงจำไว้ รู้ธรรม ธรรมแล้วปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม ข้าพระองค์ทำหน้าที่บริบูรณ์แล้ว ไม่มีความร้อนใจใน ภายหลังจึงเกิดในหมู่เทพชั้นสูง แล้วตรัสสรุปกับภิกษุทั้งหลายว่า นั้นโคนไม้ นั้นเรือนว่าง เธอ ทั้งหลายจงฟัง อย่าประมาท อย่าเป็นผู้มีวิปปฏิสารในภายหลัง เหมือนเทวดาพวกแรก ๆ เหล่านั้นเลย (อง.อฏฐก.(ไทย) ๒๓/๑๙/๔๖๘)

เทวตาสูต^๒ : พระสูตรว่าด้วยเทวดาแสดงธรรม เทวดาองค์หนึ่งเข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาคแล้วกราบทูล ธรรมที่เป็นไปเพื่อความไม่เสื่อมแก่ภิกษุ ๖ คือ ความเป็นผู้มีมีความเคารพ (๑-๔) ในพระศาสดา ในพระธรรม ในพระสงฆ์ และในสิกขา (๕) ความเป็นผู้ว่าง่าย (๖) ความเป็นผู้มีกัลยาณมิตร เมื่อพระผู้มีพระภาคทรงเล่าเรื่องนี้ให้ภิกษุทั้งหลายฟังแล้ว พระสารีบุตรจึงกราบทูลขอแสดง ธรรมแต่ละข้อโดยพิสดาร เช่น ในประการที่ ๑ คือ ตนเองมีความเคารพในพระศาสดา สรรเสริญความเป็นผู้มีมีความเคารพในพระศาสดา ชักชวนภิกษุเหล่าอื่นผู้ไม่มีความเคารพใน

พระศาสดา ให้มีความเคารพในพระศาสดา ทั้งประกาศคุณที่มีอยู่จริงของภิกษุเหล่าอื่น ผู้มีความเคารพในพระศาสดาตามกาลอันควร พระผู้มีพระภาคทรงสรรเสริญพระเถระว่า เป็นผู้รู้เนื้อความแห่งคำที่พระองค์ตรัสไว้โดยย่อได้อย่างพิสดาร (อง.ฉก.ก.(ไทย) ๒๒/๖๙/๕๘๘)

เทวดาอุโบสถ : อุโบสถที่เข้าอยู่จำเพราะระลึกถึงเทวดา, หมายถึงเข้าจำอุโบสถด้วยการระลึกถึงธรรมมีศรัทธาเป็นต้นที่เทวดาแต่ละชั้นประพฤติแล้วประพฤติดังตามธรรมนั้นๆ คำในอุโบสถสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อริยสาวกในธรรมวินัยนี้ระลึกถึงเทวดาว่า เทวดาชั้นจาตุมหาราช ชั้นดาวดึงส์ ฯลฯ เทวดาที่นับเนื่องในหมู่พรหม เทวดาชั้นที่สูงกว่านั้นขึ้นไปมีอยู่ เทวดาเหล่านั้นประกอบด้วยศรัทธาเช่นใด จูติจากภพนี้ไปเกิดในภพนั้น แม้ตัวเราก็มีศรัทธาเช่นนั้นอยู่พร้อมเทวดาเหล่านั้นประกอบด้วยศีลเช่นใด ฯลฯ สุตะ ฯลฯ จาคะ ฯลฯ เทวดาเหล่านั้นประกอบด้วยปัญญาเช่นใด จูติจากภพนี้ไปเกิดในภพนั้นแม้ตัวเราก็มีปัญญาเช่นนั้นอยู่พร้อมเมื่อเอเธระลึกถึงศรัทธา ศีล สุตะ จาคะ และปัญญา ทั้งของตนและของเทวดาเหล่านั้นอยู่ จิตย่อมผ่องใส เกิดความปราโมทย์ละเครื่องเศร้าหมองแห่งจิตเสียได้ อริยสาวกนี้เราเรียกว่า รักษาเทวดาอุโบสถอยู่ร่วมกับเทวดาและเพราะปรารถนาเทวดา (อง.ต.ก.(ไทย) ๒๐/๗๑/๒๘๖)

เทวเถระ, ภิกษุ : พระเถระชื่อว่าเทวะ เป็นพระเถระชาวลังกา ผู้เป็นบัณฑิต ผู้ทรงจำพระวินัยสืบกันมา ณ เกาะตามพปณณิ เป็นภิกษุรูปหนึ่งในเถระ ๕ รูป คือพระกาฬสมณะ พระนาคเถระ พระพุทธรักขิตะ พระติสสเถระ และพระเทวเถระ ดังคำในคัมภีร์ปริวาร กล่าวไว้ว่า พระมหินทะ พระอัญญาภิกษุ พระอุตติยะ พระสัมพละ และพระภัททบัณฑิต เดินทางจากชมพูทวีปมาที่เกาะสิงหลนี้ ท่านเหล่านั้นสอนพระวินัยปิฎกที่เกาะตามพปณณิ สอนนิกาย ๕ และปกรณ์ ๗ จากนั้นพระอริยฐานะผู้มีปัญญา พระติสสทัตตบัณฑิตพระกาฬสมณะ ผู้เชี่ยวชาญ พระทีฆเถระ และพระทีฆสมณบัณฑิต ต่อมาพระกาฬสมณะ พระนาคเถระ พระพุทธรักขิตะ พระติสสเถระผู้มีปัญญา และพระเทวเถระผู้เป็นบัณฑิต (วิ.ป.(ไทย) ๘/๓/๖, ๘/๑๓, ๒๒/๒๖)

เทวทหสูตร^๑ : พระสูตรว่าด้วยเทวทหนิคม พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ เทวทหนิคมได้ตรัสบอกภิกษุที่ทูลลาเพื่อเดินทางไปอยู่ปัจฉาภูมิชนบทให้ไปบอกลาท่านพระสารีบุตรก่อน ท่านพระสารีบุตรจึงกล่าวกับภิกษุเหล่านั้นว่า หากใครถามว่า ศาสดาของพวกท่านมีวาทะอย่างไร ตรัสสอนอย่างไร ธรรมที่พวกท่านได้ฟัง ได้เรียนมา รู้แจ้งดีแล้วด้วยปัญญามีบ้างไหม พวกท่านฟังตอบว่า พระศาสดาของเรามีปกติตรัสสอนให้กำจัดความกำหนัด ความพอใจ ความรัก ความกระหาย ความเร่าร้อน ความทะยานอยากในชั้น ๕ เพราะเมื่อบุคคลยังไม่ปราศจากความกำหนัดเป็นต้นในชั้น ๕ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัสและอุปายาสก็จะเกิดขึ้นได้ แต่เมื่อบุคคลปราศจากความกำหนัดเป็นต้นในชั้น ๕ โสกะเป็นต้นก็จะเกิดขึ้นไม่ได้ จักอยู่เป็นสุข ไม่ลำบาก ไม่คับแค้น ไม่เดือดร้อนในปัจจุบันนี้และหลังจากตายแล้วย่อมไปสู่สุคติ (ส.สพ.ก.(ไทย) ๑๘/๑๓๔/๑๖๘)

เทวทหสูตร^๒ : พระสูตรว่าด้วยพระธรรมเทศนาที่เทวทหนิคม พระผู้มีพระภาคตรัสเล่าให้ภิกษุทั้งหลาย ฟังว่า พวกนิครนถ์สอนว่า บุคคลเสวยสุข ทุกข์ และอทุกข์สุข ทั้งหมคนั้นมีสาเหตุมาจากกรรมเก่า กรรมเก่าจะสิ้นสุดลงได้ก็เพราะ (๑) การบำเพ็ญตบะ (๒) การไม่ทำกรรมใหม่เพิ่มเติม เมื่อกรรมเก่าสิ้นไป ทุกข์จึงสิ้นไป เพราะทุกข์สิ้นไป เวทนาจึงสิ้นไป เพราะเวทนาสิ้นไป ทุกข์ทั้งปวงจึงจะสลายไป

ตรัสแล้วว่า พระองค์เคยเสด็จเข้าไปหาพวกนิครนถ์และทรงซักถามปัญหาต่างๆ มีใจความดังนี้

๑.ตรัสถามว่า พวกนิครนถ์รู้หรือว่า เราเคยเกิดมาแล้วในชาติก่อน เคยทำกรรมชั่วอย่างนั้นอย่างนี้ไว้แล้ว มีทุกข์เท่านั้นเท่านั้น ในจำนวนนั้นทุกข์เท่านั้นละได้แล้ว ทุกข์เท่านั้นจะต้องละต่อไป พวกนิครนถ์ไม่สามารถบอกได้อย่างสมเหตุสมผล ได้แต่อ้างศาสนาของตน

๒.ตรัสถามว่า การบำเพ็ญตบะอย่างแรงกล้าตามคำสอนของนิครนถ์ทำให้เกิดสุขหรือให้เกิดทุกข์ พวกเขายอมรับว่า ทำให้เกิดทุกข์จริง

๓.ตรัสถามว่า พวกนิครนถ์สามารถใช้ความเพียรคือการบำเพ็ญตบะเปลี่ยนแปลงผลกรรมได้หรือไม่ พวกนิครนถ์ตอบว่าเปลี่ยนแปลงไม่ได้

ทรงสรุปว่า ความเพียรตามลัทธินิครนถ์ไม่มีผล และจะได้รับแต่การตำหนิถึง ๑๐ ประการ (ม.อ.(ไทย) ๑๔/๑/๑)

เทวทหสูตร^๓ : พระสูตรว่าด้วยพระธรรมเทศนาที่เทวทหนิคม พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ เทวทหนิคมได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า เราไม่กล่าวว่า ความไม่ประมาทในผัสสายตนะ ๖ อันภิกษุทุกรูปควรทำแท้ ความไม่ประมาทในผัสสายตนะ ๖ อันภิกษุทุกรูปไม่ควรทำ เพราะภิกษุผู้เป็นพระอรหันต์อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ปลงภาระได้แล้ว บรรลุประโยชน์ตนได้โดยลำดับ สิ้นภวสังโยชน์ หลุดพ้นแล้วเพราะรู้โดยชอบ ไม่ควรทำ ความไม่ประมาทในผัสสายตนะ ๖ เพราะท่านเหล่านั้นกระทำความไม่ประมาทแล้ว

ส่วนภิกษุผู้เป็นเสขะ ยังไม่บรรลุอรหัตผล บรรณารธรรมเป็นแดนเกษมจากโยคะอันยอดเยี่ยมอยู่ ควรทำความไม่ประมาทในผัสสายตนะ ๖ เพราะรูปที่พึงรู้แจ้งทางตา เสียงที่พึงรู้แจ้งทางหู เป็นต้นที่น่ารื่นรมย์ใจบ้าง ไม่น่ารื่นรมย์ใจบ้างมีอยู่ อายตนะภายนอก ๖ เหล่านี้ย่อมครอบงำจิตของภิกษุนั้นไม่ได้ อันจะเป็นเหตุให้เธอปรารถนาความเพียร มีสติตั้งมั่น ไม่หลงลืม มีกายสงบ ไม่กระสับกระส่าย มีจิตแน่วแน่เป็นสมาธิ เราเห็นผลแห่งความไม่ประมาทนี้จึงกล่าวว่า ความไม่ประมาทในผัสสายตนะ ๖ อันภิกษุเหล่านี้ควรทำแท้ (ส.ข.(ไทย)๑๗/๒/๖)

เทวทหะ, นิคม :ชื่อนิคมเทวทหะ เมืองหลวงของแคว้นโกลิยะ โดยมีกษัตริย์โกลิยวงศ์ปกครอง ที่สำคัญของเมืองนี้คือ พระนางสิริมหามายาพุทธมารดา เป็นชาวเมืองนี้ ตามนัยพระสูตร มาในเทวทหสูตร ว่าด้วยเทวทหนิคม เรื่องราวเกี่ยวกับความไม่ประมาทในผัสสายตนะ ๖ ประการ คือเมื่อพระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ เทวทหนิคมของเจ้าศากยะทั้งหลาย แคว้นสักกะ ณ ที่นั้น พระผู้มีพระภาครับสั่งเรียกภิกษุทั้งหลายมาตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย เราไม่กล่าวว่า ‘ความไม่ประมาทในผัสสายตนะ ๖ ประการ อันภิกษุทุกรูปควรทำแท้’ แต่เราก็ไม่กล่าวว่า ‘ความไม่ประมาทในผัสสายตนะ ๖ ประการ อันภิกษุทุกรูปไม่ควรทำเลย’ ภิกษุเหล่าใดเป็นพระอรหันต์ขึ้นมาสพอยู่จบพรหมจรรย์แล้วทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ปลงภาระได้แล้วบรรลุประโยชน์ตนโดยลำดับแล้วสิ้นภวสังโยชน์หลุดพ้นเพราะรู้โดยชอบภิกษุทั้งหลายเรากล่าวว่า ‘ความไม่ประมาทในผัสสายตนะ ๖ ประการ อันภิกษุเหล่านั้นไม่ควรทำ’ (ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๑๓๔/๑๖๘), สูตรอื่น ๆ มีปรากฏใน (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๒/๖)

เทวทัต, ภิกษุ : พระภิกษุชื่อ เทวทัต หรือเทวทัตต์ (บาลี) เป็นผู้อยู่ร่วมสมัยเดียวกันกับพระพุทธเจ้า พระเทวทัต ท่านเป็นราชบุตรของพระเจ้าสุปปพุทธ เป็นเชษฐาภคินี (พี่ชาย) ของพระนางพิมพาผู้เป็นพระชายาของสิทธัตถกุมาร เจ้าชายเทวทัตออกบวชพร้อมกับพระอนุรุทธะ พระอานนท์ และกัลบกอุบาลีเป็นต้น บำเพ็ญฌานจนได้โลกียอภิญา ต่อมามีความมักใหญ่ ได้ยุยงพระเจ้าอชาตศัตรูและคบคิดกันพยายามประทุษร้ายพระพุทธเจ้า ก่อเรื่องรุ่มรวยในสังฆมณฑลจนถึงทำสังฆเภทและถูกแผ่นดินสูบในที่สุดพระเทวทัตขอวัดฤๅ ๕ ประการกับพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า ๑. ภิกษุทั้งหลายควรอยู่ป่าตลอดชีวิต ภิกษुरुูปใดเข้าบ้าน ภิกษुरुูปนั้นมีโทษ ๒. ภิกษุทั้งหลายควรเที่ยววิณฑชบาตตลอดชีวิต ภิกษुरुูปใดยินดีกิจนิมนต์ภิกษुरुูปนั้นมีโทษ ๓. ภิกษุทั้งหลายควรถือผ้าบังสุกุลตลอดชีวิต ภิกษुरुูปใดยินดีผ้าคหบดีภิกษुरुูปนั้นมีโทษ ๔. ภิกษุทั้งหลายควรอยู่โคนไม้ตลอดชีวิต ภิกษुरुูปใดอาศัยที่มุงที่บัง ภิกษुरुูปนั้นมีโทษ ๕. ภิกษุทั้งหลายไม่ควรฉนปลาและเนื้อตลอดชีวิต ภิกษुरुูปใดฉนปลาและเนื้อภิกษुरुูปนั้นมีโทษ แต่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสให้ภิกษุปฏิบัติตามได้ตามที่ตนปรารถนาในห้าข้อนี้ โดยสรุปคือ พระเทวทัตเป็นต้นบัญญัติเรื่อง วัดฤๅ ๕ ประการ และปฐมเหตุแห่งสังฆเภทในกาลปัจจุบันเป็นปัญหาที่ถามกันบ่อยว่า เมื่อบัญญัติห้ามฆ่าสัตว์แล้ว ทำไมพระสงฆ์จึงฉนเนื้อด้วยเล่า เรื่องนี้ สามารถจะอ้างเหตุผลการอนุญาตฉนปลาและเนื้อที่บริสุทธิ์ด้วยอาการ ๓ อย่าง คือ (๑) ไม่ได้เห็น (๒) ไม่ได้ยิน (๓) ไม่ได้นึกสงสัย” ได้ เพราะพระสงฆ์ดำรงชีวิตด้วยชาวบ้าน เพื่อความเป็นผู้เลี้ยงง่าย ไม่เลือกฉนจึงใช้เหตุอ้าง ๓ ประการนี้ วิมหา.(ไทย) ๑/๔๐๙-๔๑๑/๔๔๑-๔๔๕.

เทวทัต, เจ้า : เจ้าชายเทวทัต เป็นโอรสของพระเจ้าสุปปพุทธ เป็นเชษฐาของพระนางพิมพา ต่อมาพระนางพิมพาเป็นพระชายาของเจ้าชายสิทธัตถกุมาร อธิบาย พระเทวทัต มีศักดิ์เป็นเจ้าชาย เพราะในสมัยพุทธกาลเป็นที่ของพระนางยโสธรา (พิมพา) พระชายาของเจ้าชายสิทธัตถราชกุมาร ต่อมาเป็นพระพุทธเจ้า และเทวทัตเป็นลูกของลุงของพระพุทธเจ้าเอง คือ เจ้าเทวทัต ได้ออกบวชพร้อมกับเจ้าชาย ๗ องค์ อันได้แก่ พระเจ้าภททิสากยะ เจ้าอนุรุทธะ เจ้าอานนท์ เจ้าภคฺ เจ้ากิมพิละ เจ้าเทวทัต กับอุบาลีซึ่งเป็นช่างกัลบก รวมเป็น ๗ คน เสด็จออกพร้อมด้วยเสนา ๔ เหล่า เจ้าเทวทัตสร้างเหตุการณ์โดยมุ่งร้ายและคิดทำลายพระพุทธองค์ถึง ๓ ครั้ง คือ ครั้งที่ ๑ พระเทวทัตได้ว่าจ้างพราหมณ์ให้ไปลอบสังหารพระพุทธเจ้ายังที่ประทับ ครั้งที่ ๒ พระเทวทัตวางแผนให้พนักงานเลี้ยงช้างปล่อยช้างคุร้ายซึ่งกำลังตกมันชื่อ นาคาศรี ออกไปหมายให้เหยียบและใช้งาตีแทงพระพุทธเจ้าในขณะออกบิณฑบาต ครั้งที่ ๓ พระเทวทัตขึ้นไปบนเขาคิชฌกูฏแล้วลั้งหินลงมาหมายให้หล่นทับพระพุทธเจ้าขณะทรงดำเนินผ่านช่องเขาข้างล่าง ผลกรรมที่ได้รับ คือ แผ่นดินตรงนั้นก็แยกออกสูบร่างพระเทวทัตจมหายลงไปสู่นรกอเวจีชั้นต่ำสุด แต่อาศัยบุญกุศลที่พระพุทธองค์มีพระเมตตาทรงชี้แนะ สอนจนได้ฉนและวารจิตก่อนที่จะตกอเวจีมหานรก ได้ระลึกถึงพระพุทธเจ้าขอถวายกระดูกคางเป็นพุทธบูชา บุญกุศลในการทรงฉนระลึกถึงพระพุทธเจ้าก่อนตาย ทำให้พระเทวทัตอยู่ในอเวจีมหานรก แคช่วงพระพุทธศาสนาประดิษฐานอยู่บนโลก คือ ๕,๐๐๐ ปี หลังจากนั้นช่วงที่ว่างจากพระพุทธศาสนา พระเทวทัตจะมาเกิดแล้วบำเพ็ญบารมี จนสำเร็จเป็นพระปัจเจกพุทธเจ้าองค์หนึ่ง วิ.จ. (ไทย) ๗/๓๓๑/๑๗๐.

เทวทัตตวัตถุ^๑: เรื่องพระเทวทัตพระผู้มีพระภาคทรงปรารภพระเทวทัตที่ได้ผ้ากาสาจะมีราคามากจาก แคว้นคันธาระ จึงตรัสพระคาถานี้แก่ภิกษุชาวเมืองราชคฤห์ดังนี้ ผู้ใดยังมีกิเลสดูจนน้ำฝาด ปราศจากทมะและสังขะ จะนุ่งห่มผ้ากาสาจะ ผู้นั้นไม่ควรที่จะนุ่งห่มผ้ากาสาเลย ส่วนผู้ใด คายกิเลสดูจนน้ำฝาด ตั้งมั่นดีแล้วในศีลประกอบด้วยทมะและสังขะ ผู้นั้นแลควรที่จะนุ่งห่มผ้า กาสาวะได้ (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๙/๒๖)

เทวทัตตวัตถุ^๒: เรื่องพระเทวทัต พระผู้มีพระภาคตรัสพระคาถานี้แก่ภิกษุทั้งหลาย ดังนี้ ผู้ทำบาปเป็น ปกติ ย่อมเดือดร้อนในโลกนี้ ตายไปแล้วก็ยังเดือดร้อนในโลกหน้า ชื่อว่าเดือดร้อนในโลกทั้ง สอง เขาเยอมนเดือดร้อนใจว่า เราได้ทำบาปไว้แล้วครั้นไปสู่ทุกคติ เขายังเดือดร้อนมากขึ้น(ขุ.ธ. (ไทย)๒๕/๑๗/๒๙)

เทวทัตตวัตถุ^๓: เรื่องพระเทวทัตพระผู้มีพระภาคตรัสพระคาถานี้แก่ภิกษุทั้งหลาย ดังนี้ ความทุกข์โดย สิ้นเชิง ย่อมรังรัดอรรถภาพของบุคคลผู้ทุกขไวยุจเงาวลัยที่รังรัดต้นสาละไว้ เขาเยอมนทำตนให้ วิบัติดุจใจรปรารถนาให้เขาวิบัติ ฉะนั้น (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๑๖๒/๘๓)

เทวทัตตวัตถุ^๔ : พระสูตรว่าด้วยวิบัติของพระเทวทัต พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ ภูเขาอิชฌม ภูฏ เขตกรุงราชคฤห์ เมื่อพระเทวทัตจากไปไม่นานได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ทางที่ดี ภิกษุพึง พิจารณาเห็นความวิบัติของตนและของผู้อื่นตามกาลอันควร และพิจารณาเห็นสมบัติของตน และของผู้อื่นตามกาลอันควร แล้วตรัสอีกว่า เทวทัตถูกอสังขธรรม ๘ คือ (๑) ลภ (๒) ความ เสื่อมลาภ (๓) ยศ (๔) ความเสื่อมยศ (๕) สักการะ (๖) ความเสื่อมสักการะ (๗) ความ ปรารถนาชั่ว และ(๘) ความมีมิตรชั่ว แต่ละอย่างครบงำย่ำยิจิต ต้องไปเกิดในอบาย นรก ดำรงอยู่ตลอดกับ แก้ไขไม่ได้ แล้วตรัสว่า ทางที่ดี ภิกษุพึงครอบงำอสังขธรรมทั้ง ๘ ที่เกิด ขึ้นอยู่ เพราะเมื่อภิกษุไม่ครอบงำอสังขธรรมทั้ง ๘ ที่เกิดขึ้น อาสวะและความเร่าร้อนที่ก่อ ความคับแค้นพึงเกิดขึ้น แต่เมื่อภิกษุครอบงำอสังขธรรมทั้ง ๘ ที่เกิดขึ้นนั้นได้แล้ว อาสวะและ ความเร่าร้อนที่ก่อความคับแค้นก็เกิดขึ้นไม่ได้ (อง.อภุฎก.(ไทย) ๒๓/๗/๒๐๗)

เทวทัตตวัตถุ^๕: พระสูตรว่าด้วยพระเทวทัต พระผู้มีพระภาค ประทับอยู่ ณ ภูเขาอิชฌมภูฏ เขตกรุงรา ชคฤห์ ณ ที่นั้น เมื่อพระเทวทัตหลีกไปไม่นานนัก พระองค์ได้ทรงแสดงธรรมแก่ภิกษุทั้งหลาย ปรารภพระเทวทัตว่า ลภสักการะและชื่อเสียงเกิดขึ้นแก่พระเทวทัตเพื่อฆ่าตนเอง เพื่อความ เสื่อม เหมือนต้นกล้วยผลัดผลเพื่อฆ่าตน เหมือนต้นไผ่ตกขุยเพื่อฆ่าตน เหมือนไม้้อออออกดอก เพื่อฆ่าตนและเหมือนแม่ม้าอัสตรตั้งครรรค์เพื่อฆ่าตน (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๖๘/๑๑๒)

เทวทัตตวัตถุ^๖: พระสูตรว่าด้วยพระเทวทัต สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ ภูเขาอิชฌมภูฏ เขต กรุงราชคฤห์ หลังจากที่พระเทวทัตเข้าเฝ้าแล้วจากไปไม่นาน ท้าวสหัมบดีพรหมได้ปรารภ พระเทวทัตแล้วกราบทูลว่า สักการะย่อมฆ่าบุรุษชั่ว เหมือนผลกล้วยฆ่าต้นกล้วย ขุยไผ่ฆ่า ต้นไผ่ ดอกอ้อฆ่าต้นอ้อ ลูกม้าอัสตรฆ่าแม่ม้า ฉะนั้น (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๘๓/๒๕๔)

เทวทัตตวัตถุ^๗: พระสูตรว่าด้วยพระเทวทัตถูกอสังขธรรมครอบงำ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงว่าพระ เทวทัตถูกอสังขธรรม ๓ ประการครอบงำย่ำยิจิต จึงต้องไปเกิดในอบาย นรก อสังขธรรม ๓ ประการนั้น คือ (๑) ความปรารถนาชั่ว (๒) ความคบมิตรชั่ว (๓) หยุต ความเพียรกลางคัน เพียงเพราะบรรลुकุณวิเศษขั้นต่ำ (ขุ.อิติ.(ไทย) ๒๕/๘๙/๔๕๘)

เทวทูต : สื่อแห่งความตาย นิमित ๔ ประการ ได้แก่ แก่ เจ็บ ตาย และ สมณะ ที่เจ้าชายสิทธัตถกุมาร พบเห็นแล้วเกิดสังเวชโดยธรรม เสด็จออกบวช บำเพ็ญเพียร จนได้ตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า อีกนัยหนึ่ง คือ สื่อแจ้งข่าวมฤตยู เป็นสัญญาณเตือนให้ระลึกถึงคติธรรมดาของชีวิตไม่ให้ประมาท ได้แก่ ความแก่ ความเจ็บ และความตาย ปรากฏเสมือนเทวดาทรงเครื่องมาประทับยืนในอากาศเตือนว่า “วันโน้นท่านจะตาย” อธิบายนิमितให้เกิดความสังเวชโดยธรรมที่ทำให้เจ้าชายสิทธัตถกุมารเห็นชีวิตของตนที่ต้องประสบกับเป้าหมายที่ตนมุ่งหวังจะแก้ไข โดยนิमित ๓ ประการแรก ทำให้ใจเกิดสังเวชเป็นทุกข์เพราะ แก่ เจ็บ และตาย แล้วทำอย่างไรจะข้ามพ้นไปได้ จึงแสวงหาทางแก้ไข ก็มาพบนิमितที่ ๔ คือสมณะ ซึ่งเป็นนิमितให้เห็นทางแห่งการชนะทุกข์นี้ได้ ในที่สุดเจ้าชายสิทธัตถกุมารก็สำเร็จเป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ชนะทุกข์โดยสิ้นเชิง ม.อ.(ไทย) ๑๔/๒๖๑-๒/๓๐๙. อัง.ต.ก.อ. (บาลี) ๒/๓๖/๑๓๒

เทวทูตสูตร^๑ : พระสูตรว่าด้วยเทวทูต พระผู้มีพระภาคตรัสว่า พระองค์ทรงเห็นสัตว์ทั้งหลายทั้งที่ทำความกรรมดี และกรรมชั่ว กำลังจุติ กำลังเกิด ทั้งชั้นต่ำและชั้นสูง งามและไม่งาม เกิดดีและเกิดไม่ดีด้วยพระจักขุทิพย์ เหมือนบุคคลยืนอยู่ระหว่างเรือน ๒ หลังที่มีประตูตรงกัน เห็นคนทั้งหลายเข้าออกในเรือนทั้งสองนั้นชัดเจน ฉะนั้น

ตรัสเล่าว่า สัตว์ที่ทำความกรรมชั่ว ตายแล้วไปเกิดในนรก ถูกพญายมสอบสวนซักไซ้ไล่เลียงถึงเทวทูต ๕ คือ (๑) เด็ก (๒) คนชรา (๓) คนเจ็บ (๔) คนที่ทำความผิดแล้วถูกลงอาญา (๕) คนตายว่า รู้จักไหม ต่างตอบว่า ไม่รู้จัก เพราะมัวประมาทอยู่ สัตว์เหล่านั้นจึงถูกลงโทษด้วยวิธีต่าง ๆ เช่น เอาตะปูเหล็กตอกมือ เท้า และกลางอก เอาขวานถาก เอามีดฉีกเอาหนังเอากระดูกไปมาบนแผ่นดินร้อน บังคับให้ขึ้นลงภูเขาถ่านเพลิง ถูกจับศირชะทุ้มลงในกระทะทองแดง แล้วต้มให้เดือดจนตัวพอง ถูกจับทุ้มลงในหมานนรกและนรกอื่นๆ อีก เช่น คุณนรก (นรกอุจจาระ) กุกกุลนรก (นรกเก้าเรือน) ทรงสรุปว่า เรื่องนี้ พระองค์มิได้ทรงสดับมาจากใคร แต่ทรงทราบด้วยพระองค์เอง

ในตอนท้าย ตรัสเป็นคาถาประพันธ์ไว้มีใจความว่า ผู้ที่ถูกเทวทูตตักเตือนแล้ว แต่ยังไม่ประมาทอยู่ย่อมเศร้าโศกตลอดกาลนาน ส่วนผู้ถูกเทวทูตตักเตือนแล้วไม่ประมาท ย่อมมีความสุข สิ้นทุกข์ทั้งปวงได้ (ม.อ.(ไทย) ๑๔/๒๖๑/๓๐๙)

เทวทูตสูตร^๒ : พระสูตรว่าด้วยเทวทูต ตรัสว่า เทวทูต ๓ จำพวก คือ คนแก่คนเจ็บและคนตาย แล้วทรงแสดงว่า บุคคลประพฤตินุจริต ๓ หลังจากตายแล้ว จะไปเกิดในอบายทุกคติ วินิบาต นรก ถูกนายนิรยบาลนำไปแสดงต่อพญายมให้ลงโทษเมื่อถูกพญายมสอบสวนซักไซ้ไล่เลียงถึงเทวทูตทั้ง ๓ ว่าเคยเห็นหรือไม่ จึงตอบว่า ไม่เคยเห็น เมื่อพญายมถามว่า เคยเห็นคนแก่ คนเจ็บ คนตายหรือไม่ จึงตอบว่า เคยเห็น เมื่อพญายมถามว่า เคยคิดหรือไม่ว่าตนเองก็จะเป็นเช่นนั้น จึงตอบว่า ไม่เคยคิด เพราะมัวประมาทอยู่ พญายมกล่าวว่า เพราะเจ้าไม่ได้ทำความดีไว้ จึงจะถูกเขาลงโทษตามฐานะที่ประมาท กรรมนั้นไม่มีใครทำให้ เจ้าทำเองแท้ๆ จากนั้น นายนิรยบาลลงโทษโดยประการต่าง ๆ แก่เขา ทำให้ต้องเสวยทุกข์เวทนาอย่างหนัก แต่ยังไม่ตายตราบเท่าที่บาปกรรมยังไม่สิ้น (อัง.ต.ก.(ไทย) ๒๐/๓๖/๑๙๑)

เทวธรรม,หมวดธรรม : หมวดเทวธรรม ๒ ได้แก่ หิริ ความละอายแก่ใจ และโอตตปปะ ความเกรงกลัวต่อความบาป อยู่ในหมวดนี้อธิบาย ธรรมของเทวดา ธรรมที่ทำให้เป็นเทวดา หมายถึง

ธรรม ๒ อย่าง คือ หิริ ความละอายแก่ใจ คือละอายต่อความชั่ว และโอตตปปะความกลัวต่อบาป คือ เกรงกลัวต่อความชั่ว มาในทเว ธรรมชาตกว่า บุคคลผู้ถึงพร้อมด้วยหิริและโอตตปปะ ตั้งมั่นอยู่ในสุกขธรรม (กุศลธรรม) เป็นผู้สงบระงับ เป็นคนดีงาม ท่านเรียกว่า ผู้มีทเว ธรรมในโลก ขุ.ชา.(ไทย) ๒๗/๖/๓.

ทเวธัมมชาตก : ชาตกว่าด้วยธรรมของทเวตามีเนื้อความอธิบายไว้ว่า พระโพธิสัตว์แสดงทเวธรรม (ธรรมที่ทำให้เป็นทเวดา) แก่ยักษ์ที่จับน้องชายของพระองค์เป็นตัวประกัน ว่าผู้มีหิริโอตตปปะเป็นผู้มีทเวธรรมในโลก ทำให้ยักษ์พอใจจึงคืนน้องชายให้แก่พระโพธิสัตว์เหมือนเดิม(ขุ.ชา.เอกก.(ไทย) ๒๗/๖/๓)

ทเวธัมมิกะ, เดียรถีย์ : พวกเดียรถีย์ คือนักบวชผู้ถือลัทธินอกพระพุทธศาสนา เดียรถีย์ทเวธัมมิกะ คือกลุ่มผู้ประกอบด้วยธรรม (ล่วงละเมิด) ๕ ประการ ได้แก่ เป็นผู้ฆ่าสัตว์ ๑ ลักทรัพย์ ๑ ประพฤติผิดในกาม ๑ พุดเทจ ๑ ดื่มน้ำเมาคือสุราและเมรัยอันเป็นที่ตั้งแห่งความประมาท อธิบาย คำว่า เดียรถีย์ทเวธัมมิกะ หรือ ทเวธัมมิกะเดียรถีย์ ได้แก่ ผู้ประกอบด้วย เป็นผู้ฆ่าสัตว์ ๑ ลักทรัพย์ ๑ ประพฤติผิดในกาม ๑ พุดเทจ ๑ ดื่มน้ำเมาคือสุราและเมรัยอันเป็นที่ตั้งแห่งความประมาท (ศีล ๕) กลุ่มทเวธัมมิกะเดียรถีย์นี้ เป็นอีกกลุ่มหนึ่งในจำนวนหลายกลุ่ม คือ นิครนถ์ ... สาวกนิครนถ์ ... ชฎิล ...ปริพาชก ... เดียรถีย์พวกมาคัณฑิกะ ... พวกเตทัณฑิกะ ... พวกอารุทธกะ ... พวกโคตมกะ ... พวกทเวธัมมิกะ ... ประกอบด้วยธรรม ๕ ประการ ย่อมเกิดในนรกเหมือนภูคนำมาโยนลง วิ.อ. ๓/๑๓๒/๑๐๕, อง.ปญจก.อ. (บาลี) ๓/๒๙๓-๓๐๒/๙๔)อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๒๙๔-๓๐๒/๔๐๖. (นิคัณฐสูตรตาที ว่าด้วยนิครนถ์เป็นต้น)

ทเวธาวิตกกสูตร :พระสูตรว่าด้วยวิตก ๒ ประเภท คืออกุศลวิตก และกุศลวิตก มีเนื้อความอธิบายว่า ๑.พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่าในสมัยที่พระองค์ยังเป็นพระโพธิสัตว์ทรงแสวงหาโมกขธรรมอยู่ ทรงแบ่งวิตกหรือความตรึกออกเป็น ๒ ประเภทคือ ๑) อกุศลวิตก ได้แก่ (๑) กามวิตก (ความตรึกเกี่ยวข้องกับกาม) (๒) พยาบาทวิตก (ความตรึกเกี่ยวข้องกับ ความปองร้าย) (๓) วิหิงสาวิตก (ความตรึกเกี่ยวข้องกับความเป็นผู้อื่น) ๒) กุศลวิตก ได้แก่(๑) เนกขัมมวิตก (ความตรึกเกี่ยวข้องกับการออกจากกิเลส) (๒) อพยาบาทวิตก (ความตรึกเกี่ยวข้องกับความไม่ปองร้าย)(๓)อวิหิงสาวิตก(ความตรึกเกี่ยวข้องกับความไม่เบียดเบียนผู้อื่น)

๒.ทรงเล่าว่า พระองค์ไม่ทรงประมาท ทรงมีความเพียรอุทิศกายและใจอยู่ เมื่ออกุศลวิตกแต่ละอย่างเกิดขึ้นทรงรู้เท่าทันว่าอกุศลวิตกอย่างนั้นๆเกิดแก่พระองค์แล้ว แต่อกุศลวิตกนั้น ๆ เป็นไปเพื่อเบียดเบียนตนบ้าง เพื่อเบียดเบียน ผู้อื่นบ้าง เพื่อเบียดเบียนทั้งตนเองและผู้อื่นบ้าง เป็นเหตุดับปัญญา เป็นส่วนแห่งความคับแค้น ไม่เป็นไปเพื่อนิพพานพอทรงรู้เท่าทันอย่างนั้นอกุศลวิตกนั้นก็ดับไปทรงสรุปว่าทรงละทรงบรรเทาทรงทำให้อกุศลวิตกที่เกิดขึ้นแต่ ละครั้งดับไปแล้วตรัสสอนให้ภิกษุทั้งหลายปฏิบัติอย่างพระองค์

๓.จากนั้นทรงเล่าถึงกุศลวิตกว่า ได้เกิดแก่พระองค์ผู้ไม่ทรงประมาททรงมีความเพียรอุทิศกายและใจอยู่ เมื่อกุศลวิตกแต่ละอย่างเกิดขึ้นทรงรู้เท่าทันและทรงเห็นว่าไม่เป็นไปเพื่อเบียดเบียนตนเพื่อเบียดเบียนผู้อื่น เพื่อเบียดเบียนทั้งตนและผู้อื่น เป็นเหตุให้ปัญญาเจริญ ไม่เป็นส่วนแห่งความคับแค้น เป็นไปเพื่อนิพพาน ถึงจะทรงตรึกทั้งวันทั้งคืนก็ไม่เป็นภัย แต่จะทำ

ให้ร่างกายเหน็ดเหนื่อย เมื่อร่างกายเหน็ดเหนื่อย จิตก็ฟุ้งซ่าน เมื่อจิตฟุ้งซ่าน จิตก็ห่างจากสมาธิ จึงทรงทำจิตให้สงบ จนเกิดสมาธิ และทรงประกอบสมาธินั้นไว้ด้วยดี เพื่อมิให้จิตฟุ้งซ่านอีก ทรงสอนให้ภิกษุทั้งหลายปฏิบัติอย่างพระองค์โดยทรงอุปมาว่า ให้มีสติกำกับตลอดเวลาเหมือนคนเลี้ยงโคที่คอยระวังโคของตน

๔. ทรงเล่าต่อไปว่า เมื่อทรงมีสติมั่นคง ทรงมีกายสงบ มีจิตตั้งมั่น มีอารมณเป็นหนึ่ง ก็ทรงสังัดจากกามและอกุศลธรรมทั้งหลาย บรรลุปฐมฌาน ทุตติยฌาน ตติยฌานและจตุตถฌานตามลำดับแล้วทรงได้วิชา ๓

๕. ทรงชี้ทางผิดและทางถูกโดยทรงอุปมาด้วยเนื้อฝูงใหญ่ ที่ไปอาศัยบึงใหญ่ ถูกชายผู้ปรารถนาความพินาศ ไม่ต้องการจะเกื้อกูล ไม่ประสงค์ความปลอดภัยปิดทางที่ปลอดภัยเสียเปิดทางที่ไม่สะดวกให้เดิน เพื่อจะจับโดยใช้เนื้อต่อตัวผู้และตัวเมียเป็นตัวล่อแต่มีชายผู้ปรารถนาประโยชน์ต้องการจะเกื้อกูลประสงค์ความปลอดภัยมาช่วยเปิดทางที่ปลอดภัยให้ไปได้ตามใจชอบและปิดทางที่ไม่สะดวกให้ด้วย

ข้ออุปมาทั้งหลายนั้นทรงไขความเป็นองค์ธรรมไว้ทั้งหมดโดยเฉพาะชายผู้ปรารถนาประโยชน์คือพระองค์เอง(ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๐๖/๒๑๘)

เทวบท : ข้อปฏิบัติของเทวดา ๔ ประการอธิบาย ธรรมสำหรับเทวดาปฏิบัติ ๔ ประการ คือ ๑. ประกอบด้วยความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระพุทธเจ้า ๒. ประกอบด้วยความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระธรรม ฯลฯ ๓. ประกอบด้วยความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระสงฆ์ ฯลฯ ๔. ประกอบด้วยศีลที่พระอริยะชอบใจ ไม่ขาด ฯลฯ นี่เป็นเทวบทของเทพทั้งหลาย ย่อมเป็นไปเพื่อความบริสุทธิ์ของสัตว์ทั้งหลาย ผู้ไม่บริสุทธิ์ เพื่อความผ่องแผ้วของสัตว์ทั้งหลายผู้ไม่ผ่องแผ้ว (ส. ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๓๐-๑/๕๕๐-๕๕๑)

เทวบุรี : สวรรค์อันเป็นเทวบุรี เมืองเทวดา เทวโลก สวรรค์ เทวภูมิอธิบาย เมืองสวรรค์ เมืองเทวดา อันนารีนรมย์ สุขสบาย เป็นที่สถิตของเทพผู้ปฏิบัติธรรม ทำบุญ มีบุญญาธิการ ดังปรากฏในมหากรณนิทานว่า "เทพบุตรได้อังคาสพระพุทธเจ้าพระองค์นั้นซึ่งทรงเป็นผู้สูงส่งสูงกว่าเหล่ามนุษย์ให้อิมหันต์ด้วยข้าว น้ำ จีวร ของเคี้ยวของฉันและของลิม จิงรีนรมย์อยู่ในสวรรค์อันเป็นเทวบุรี โดยอุบายนี้ ข้าพเจ้าได้ถวายทานที่มีลิมสลักออกแล้วนี้ อันมีความบริสุทธิ์ ละร่างมนุษย์แล้วรีนรมย์อยู่ในเทวบุรี เสมอเหมือนกับพระอินทร์" ขุ. วิ. (ไทย) ๒๖/๑๐๔๔-๔๕/๑๒๙

เทวปทสูตร* (ปฐม) : พระสูตรว่าด้วยเทวบท (สูตรที่ ๑) พระผู้มีพระภาคตรัสภิกษุทั้งหลายว่า เทวบทของเทพทั้งหลาย ๔ มีความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระพุทธเจ้าเป็นต้น ย่อมเป็นไปเพื่อความบริสุทธิ์ของสัตว์ผู้ไม่บริสุทธิ์ (ส. ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๓๐/๕๕๐)

เทวปทสูตร* (ทุติย) : พระสูตรว่าด้วยเทวบท (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคตรัสภิกษุทั้งหลายว่า เทวบทของเทพทั้งหลาย ๔ มีความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระพุทธเจ้าเป็นต้น ย่อมเป็นไปเพื่อความบริสุทธิ์ของสัตว์ผู้ไม่บริสุทธิ์ แล้วตรัสสอนให้พิจารณาเทวบทเหล่านั้น (ส. ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๓๑/๕๕๑)

เทวพราหมณวัตถุ : เรื่องพราหมณ์ ๒ คน พระผู้มีพระภาคตรัสพระคาถานี้แก่ภิกษุประมาณ ๕๐๐ รูป ดังนี้ ผู้ตัดชะเนาะ เชือกหนัง และเงื่อน พร้อมทั้งสายรัดได้ ถอดลิมสลักเป็นผู้ตรัสรู้แล้วเราเรียกว่าพราหมณ์ (ขุ. ธ. (ไทย) ๒๕/๓๙๘/๑๕๙)

เทพพราหมณสูตร^๑ (ปฐม) : พระสูตรว่าด้วยพราหมณ์แก่ ๒ คน (สูตรที่ ๑) พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ พระเชตวัน เขตกรุงสาวัตถี ทรงแสดงธรรมแก่พราหมณ์เฒ่า ๒ คน ซึ่งมีอายุ ๑๒๐ ปี ผู้เข้าเฝ้าแล้วทูลขอให้แสดงธรรมให้ฟังเพื่อประโยชน์เกื้อกูลแก่ตนผู้ไม่ได้ทำความดีไว้ไม่ได้ทำกุศลไว้ไม่ได้สร้างเครื่องต้านทานภัยไว้ตลอดกาลนาน พระผู้มีพระภาคตรัสว่า โลกนี้ถูกชรา พยาธิและมรณะร้อยรัดไว้ เมื่อเป็นอย่างนี้ ความสำรวมทางกาย ทางวาจา และทางใจ ในโลกนี้จะเป็นเครื่องต้านทาน เป็นที่เร้น เป็นที่พึ่ง เป็นที่ระลึกและเป็นที่ยึดเหนี่ยวของผู้ตายไปแล้ว และตรัสคาถาสรุบใจความว่าชีวิตถูกชรานำเข้าไปสู่ความมีอายุสั้นผู้ที่ถูกชรานำเข้าไปแล้ว ย่อมไม่มีเครื่องต้านทาน บุคคลเมื่อพิจารณาเห็นภัยในความตายควรทำบุญที่นำความสุขมาให้ ความสำรวมทางกาย วาจาและใจในโลกนี้ ย่อมมีเพื่อความสุขแก่บุคคลผู้ตายไปแล้วซึ่งได้ทำบุญไว้ขณะเมื่อมีชีวิตอยู่(อง.ทุก.(ไทย)๒๐/๕๒/๒๑๔)

เทพพราหมณสูตร^๒ (ทุติย) : พระสูตรว่าด้วยพราหมณ์แก่ ๒ คน (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า โลกนี้ถูกชรา พยาธิ และมรณะแผดเผา และตรัสคาถาสรุบใจความว่า เมื่อเรือนถูกไฟไหม้ สิ่งของที่นำออกไปได้ย่อมเป็นประโยชน์แก่เขา สิ่งของที่ถูกไฟไหม้ในเรือนนั้น ย่อมไม่เป็นประโยชน์แก่เขา ฉนใด เมื่อโลกถูกชราและมรณะแผดเผาแล้วก็ฉนนั้น บุคคลควรนำออกมาด้วยการให้ สิ่งที่ให้แล้ว ชื่อว่านำออกไปดีแล้ว ความสำรวมทางกาย วาจา และใจในโลกนี้ ย่อมมีเพื่อความสุขแก่ผู้ตายไปแล้ว ซึ่งได้ทำบุญไว้ขณะเมื่อมีชีวิตอยู่ (อง.ทุก.(ไทย) ๒๐/๕๓/๒๑๕)

เทวมนุสสนิรยสูตร : พระสูตรว่าด้วยสัตว์ที่จืดจากเทวดามาเกิดเป็นมนุษย์และเกิดในนรก พระผู้มีพระภาคตรัส ๓ พระสูตรในลักษณะเดียวกัน คือ พระองค์ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า เพราะไม่ได้เห็นอริยสัจ ๔ สัตว์ที่จืดจากหมู่เทวดาแล้วมาเกิดในมนุษย์จึงมีจำนวนน้อยกว่า(๑)สัตว์ที่จืดจากหมู่เทวดาแล้วไปเกิดในนรก(๒)ในกำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน(๓)ในภูมิแห่งเปรตเหมือนแผ่นดินใหญ่มากกว่าฝุ่นที่เราใช้ปลายเล็บช้อนขึ้นมา(ส.ม.(ไทย)๑๙/๑๑๘๑-๑๑๘๓/๖๕๔)

เทวราช : สมมติเทพ พระราชา พระเจ้าแผ่นดิน ความเชื่อที่ถือว่าพระราชาเป็นดังเทพเจ้าอธิบายลัทธิเทวราช หรือเทวราช พระพุทธศาสนาได้แก่คำว่า สมมติเทพ ได้แก่ พระราชา พระมหากษัตริย์ ตลอดถึงพระราชินี พระราชวงศ์ต่าง ๆ เป็นหนึ่งในกำเนิดเทพทั้ง ๓ คือ วิสุทธิตเทพ อุบัติเทพ และสมมติเทพ ประเทศไทยตั้งแต่สมัยกรุงสุโขทัย กรุงศรีอยุธยา ถึงกรุงรัตนโกสินทร์ โดยเฉพาะกรุงศรีอยุธยา ถือว่าพระมหากษัตริย์เป็นลัทธิเทวราช เป็นลัทธิความเชื่ออย่างหนึ่ง ตามคติพราหมณ์หรือฮินดูได้มีการยกย่องให้กษัตริย์เป็นดังเทพเจ้า ท่านได้ถืออวตารลงมาสู่โลกมนุษย์ มีที่สถิตคือเทวสถาน หลังจากที่ถูกกษัตริย์สวรรคตแล้วก็จะหนึ่งเดียวกับเทพเจ้า ส่วนวิญญาณก็จะประทับอยู่ในเทวสถานหรือปราสาทนั้น ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๓๗/๒๖๕-๖. ขุ.จ.(ไทย) ๓๐/๓๒/๑๖๑.

เทวฤทธิ์:ฤทธิ์ของเทวดา เป็นคุณธรรมอย่างหนึ่ง ที่นางจันทาลีบรรลุถึง เพราะความเลื่อมใส พระพุทธเจ้า อธิบาย ตามนัยพระสูตร ความว่า จันทาลีวิมาน ว่าด้วยวิมานที่เกิดขึ้นแก่หญิงจันทาลีผู้เลื่อมใสในพระพุทธเจ้า โดยพระโมคคัลลานะบอกว่า จันทาลี เธอจงถวายอภิเวท พระยกุลบาทของพระโคตมสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้มีพระยศ พระองค์ผู้สูงสุดกว่าฤๅษีทั้งหลาย ได้ประทับยืนอยู่เพื่ออนุเคราะห์เธอผู้เดียวเท่านั้น (นีนาง) เธอจงทำใจให้เลื่อมใสยิ่งในพระพุทธ

องค์ซึ่งเป็นพระอรหันต์ผู้คงที่ แล้วจงประคองอัญชลีถวายอภิวัตโดยเร็ว ชีวิตเธอเหลือน้อยแล้ว หญิงจันทาลีผู้นี้ครองเรือนร้างเป็นวันสุดท้าย ซึ่งพระมหาโมคคัลลานเถระผู้อบรมตนแล้ว ตักเตือนแล้ว นางโชคร้าย แมโคได้ชีวิตนางตาย ขณะยืนประคองอัญชลี นมัสการพระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้ส่องแสงสว่างในโลกมืด นางไปเกิดเป็นเทพธิดาอยู่ในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ วันนั้น นางได้มาหาพระมหาโมคคัลลานเถระ นมัสการแล้วกราบเรียนว่า ข้าแต่ท่านผู้แก้วกัฬาดิฉนบรลฤทเทวฤทธิแล้ว ขอเข้านมัสการใกล้ๆ ท่านผู้มีอำนาจมาก ผู้สิ้นอาสวะ ปราศจากกิเลสประดุจจลลี ไม่หวั่นไหว นั่งเฝ้าอยู่ในป่าแต่เพียงผู้เดียว ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๑๙๕-๙/๓๔-๕)

เทวละ, พระเจ้าจักรพรรดิ : พระเจ้าจักรพรรดิพระนามว่าเทวละ ในอดีตชาติ พระอัทฒจันทียเถระได้กำเนิดใหม่เป็นพระเจ้าจักรพรรดิพระนามว่า เทวละ ในกัปที่ ๒๕ ผลจากอานิสงส์ที่ได้ถวายอัทฒจันทรไวยที่ต้นโพธิ์ อธิบาย พระเจ้าจักรพรรดิพระนามว่าเทวละ เป็นผลจากการได้ถวายอัทฒจันทรไวยที่ต้นโพธิ์อันประเสริฐของพระอัทฒจันทียเถระ ผลจากการถวายนั้นทำให้ท่านได้ครองราชสมบัติพระนามเทวละ ในกัปที่ ๒๕ ตามนัยพระสูตรเรื่อง อัทฒจันทียเถรภาพทานซึ่งเป็นเรื่องประวัติในอดีตชาติของพระอัทฒจันทียเถระว่า พระอัทฒจันทียเถระ เมื่อจะประกาศประวัติในอดีตชาติของตน จึงกล่าวว่า ข้าพเจ้าได้ถวายอัทฒจันทรไวยที่ต้นโพธิ์อันประเสริฐในกัปที่ ๙๒ นับจากกัปนี้ไป ข้าพเจ้าได้บูชาด้วยอัทฒจันทรไวย จึงไม่รู้จักทุกคติเลย นี่เป็นผลแห่งการบูชาต้นโพธิ์ ในกัปที่ ๒๕ นับจากกัปนี้ไป ได้เป็นกษัตริย์ผู้จักรพรรดิพระนามว่าเทวละ สมบูรณ์ด้วยรัตนะ ๗ ประการ มีพละนุภาพมาก คุณวิเศษเหล่านี้ คือ ปฏิสัมภิกา ๔ วิโมกข์ ๘ และอภิญญา ๖ ข้าพเจ้าได้ทำให้แจ้งแล้ว คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ข้าพเจ้าก็ได้ทำสำเร็จแล้ว ดังนี้แล ท่านพระอัทฒจันทียเถระได้ภาษิตคาถาเหล่านี้ ด้วยประการฉะนี้ ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๐-๑๓/๔๒๕-๖.

เทวละ, พระปัจเจกพุทธเจ้า : พระปัจเจกพุทธเจ้าพระนามว่า เทวละ คำว่า เทวละ เป็นนามของพระปัจเจกพุทธเจ้า ผู้เพียบพร้อมด้วยจรณะ คัมภีรกรรม สวรรค์ด้วยดี ปรากฏในขุททกนิกาย อุปาสิเถรภาพทาน เป็นประวัติในอดีตชาติของพระอุปาสิเถระ ซึ่งครั้งหนึ่ง พระอุปาสิเถระประกาศประวัติในอดีตชาติของตน จึงกล่าวว่า ฯลฯ พระสัมพุทธเจ้า (ปัจเจกพุทธเจ้า) พระนามว่าเทวละ ผู้เพียบพร้อมด้วยจรณะ ๑๕ คัมภีรกรรม สวรรค์ด้วยดี เสด็จมาข้างหน้าของข้าพระองค์ ครั้งนั้น พระอุปาสิได้ใส่ช้างสิริกะไป จะให้ทำร้ายพระพุทธเจ้า ปรากฏว่า ช้างยกเท้าไม่ขึ้น พระอุปาสิเห็นช้างเสียใจ จึงโกรธพระพุทธเจ้า เบียดเบียนพระสัมมาสัมพุทธเจ้าแล้วไปอุทยาน ผลจากการที่จะให้ช้างทำร้ายนั้นเป็นเหตุ พระอุปาสิจึงมิได้ประสบความสำเร็จ จึงเกิดโทษทำให้ศีรษะร้อนดังไฟ เป็นเหมือนมีไฟลุกโผลงอยู่บนศีรษะนั้น ถูกความร้อนเผาไหม้ ดันรนไปมาอยู่ เหมือนปลาติดเบ็ดอย่างนี้ ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/๕๕๕-๕๘๘/๘๔. ขุ.อป.อ. (บาลี) ๑/๕๕๕/๓๔๘

เทวละ, ภิกษุ : พระภิกษุพระนามว่าเทวละ ในชาดกอดีตเถรภาพทาน เป็นอัครสาวกของพระพุทธเจ้าปทุมุตตระ พร้อมกับพระอรหันต์ ๒๐๐,๐๐๐ รูป ได้ถวายพระทีปแด่พระองค์ เกิดอานิสงส์เป็นผู้รื่นรมย์ในเวทโลก ๖๐,๐๐๐ กัป เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ๑,๐๐๐ ชาติอธิบาย คำว่า เทวละ เป็นนามของภิกษุรูปหนึ่ง เป็นเรื่องราวมาแต่อดีตชาติ ชื่อว่า อชิตเถรภาพทาน เป็นประวัติในอดีตชาติของพระอชิตเถระ เมื่อท่านประกาศประวัติในอดีตชาติของตน ... ว่า พระสมณะ

(ภิกษุ) นามว่าเทวละ เป็นอัครสาวกของพระพุทธเจ้า พร้อมด้วยพระอรหันต์ ๒๐๐,๐๐๐ รูป เข้ามายังสำนักของพระพุทธเจ้า สมัยนั้น พระพุทธเจ้าพระนามว่าปทุมุตตระ ผู้ทรงรู้แจ้งโลก ผู้สมควรรับเครื่องบูชา ประทับนั่งในท่ามกลางหมู่ภิกษุแล้ว ได้ตรัสพระคาถาเหล่านี้ว่า เราจัก พยากรณ์ผู้ที่มีความเลื่อมใส ได้ตามประทีปถวายเราด้วยมือของตน ท่านทั้งหลายจงฟังเรา กล่าวเถิดเขาผู้นั้น จักรีนรมย์ในเทวโลกตลอด ๖๐,๐๐๐ กัป และจักเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ๑,๐๐๐ ชาติ ดังนี้ ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๔๙๖-๙/๖๕๐.

เทวโลก :โลกเทวดา โลกสวรรค์ สุกตฺโลก คำว่า เทวโลก หมายถึงโลกของเทวดา ที่อยู่ของเทวดา ได้แก่ เทวดาชั้นกามาวจร ๖ ชั้น คือ จาตุมหาราชิกา ดาวดึงส์ ยามา ดุสิต นิมมานรดี ปรนิม มิตวสวัตตี (ที.สี.(ไทย)๙/๑๙๐/๖๔. ที.สี.(ไทย) ๙/๒๕๕/๘๗. ที.สี.อ. (บาลี) ๘๖/๑๑๑)

เทวโลกสูตร :พระสูตรว่าด้วยเทวโลก พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ถ้าพวกอัญเดียรถีย์ถามเธอทั้งหลายว่า พวกเธอประพฤติพรหมจรรย์ เพื่อบังเกิดในเทวโลกหรือ เธอทั้งหลายเมื่อถูกถามอย่างนี้พึงอึด อัดระอารังเกียจมิใช่หรือ เมื่อภิกษุทั้งหลายกราบทูลว่า เป็นเช่นนั้น จึงตรัสว่า นัยว่า พวกเธอ อึดอัดระอารังเกียจอายุ วรรณะ สุข ยศ และอธิปไตยอันเป็นทิพย์ เบื้องต้นทีเดียว พวกเธอ ควรอึดอัด ระอา รังเกียจทุจริต ๓ (อง.ทุก.(ไทย) ๒๐/๑๘/๑๖๑)

เทววิมาน : เป็นวิมานของเทพบนสวรรค์ นามว่าปัญญาทิปทายิกา (เถรี) ในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ มีแสง สว่างโชติช่วงด้วยบุญกรรมที่ทำไว้ดีแล้วอย่างสวยงาม อธิบายว่า วิมานในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ของนางนามว่า ปัญญาทิปทายิกาเถรี ตามนัยชาดกว่า ปัญญาทิปทายิกาเถรียาปทาน ในอดีตชาติ ของ ท่านกล่าวว่า กรรมที่หม่อมฉันได้ทำไว้ดีแล้วนั้น และด้วยเจตนาที่ตั้งไว้มั่น หม่อมฉันละ กายมนุษย์แล้วจึงได้ไปเกิดในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ วิมานที่บุญกรรมสร้างขึ้นอย่างสวยงามเพื่อ หม่อมฉัน ในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์นั้น เรียกว่าปัญญาทิปวิมานสูง ๑๐๐ โยชน์ กว้าง ๖๐ โยชน์ ประทีปนี้ไม่ถ้วนส่องสว่างล้อมรอบหม่อมฉันอยู่ทั่วทั้งเทววิมานโชติช่วงด้วยแสงประทีป หม่อมฉันนั่งหันหน้าไปทางทิศบูรพา ถ้าปรารถนาจะดู ก็จักเห็นได้ทุกอย่างด้วยจักขุ ทั้งใน เบื้องบน เบื้องล่าง และเบื้องขวางหม่อมฉันปรารถนาจะเห็นกรรมดีและกรรมชั่ว ที่คนทำแล้ว ในที่มีประมาณเท่าใด ที่มีประมาณเท่านั้น ย่อมไม่มีต้นไม้หรือภูเขามากางกันได้หม่อมฉันได้ เป็นพระมเหสีของท้าวเทวราช ๘๐ พระองค์ และได้เป็นพระมเหสีของพระเจ้าจักรพรรดิ ๑๐๐ พระองค์ ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๗๐-๓/๓๙๕. ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๑๐๐/๓๘๑.

เทวสภเถรคาถา^๑ (ปฐม) :คาถาของพระ(ปฐม)เทวสภเถระ, ภาชิตของพระ(ปฐม)เทวสภเถระ ท่านพระ (ปฐม)เทวสภเถระได้กล่าวคาถาไว้ดังนี้ว่า เราข้ามพ้นกามราคะดุจเปือกตมและฉันทราคะดุจ หล่มมาได้แล้ว เราละทิฐิเสมือนบาดาลได้ขาดแล้ว เราพ้นจากโอฆะและกิเลสเครื่องร้อยรัด ทั้งหลายได้แล้ว และมานะทั้งมวลเรากำจัดได้แล้ว (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๘๙/๓๓๕)

เทวสภเถรคาถา^๒ (ทุติย) :คาถาของพระ(ทุติย)เทวสภเถระ, ภาชิตของพระ(ทุติย)เทวสภเถระ ท่าน พระ(ทุติย)เทวสภเถระได้กล่าวคาถาไว้ดังนี้ว่า ภิกษุผู้ถึงพร้อมด้วยความเพียรชอบ มีสติปัญญา เป็นอารมณ์ทั้งประดับประดาด้วยดอกไม้คือวิมุตติไม่ช้าเลยจะเป็นผู้หมดอาสวะปรินิพพาน (ขุ. เถร.(ไทย) ๒๖/๑๐๐/๓๓๙)

เทวสภา :เป็นที่ประชุมของเทวดาในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ชื่อเทวสภานี้ว่าสุธรรมมาตั้งอยู่ในสำนักของท้าว สักกเทวราช ผู้จอมเทพในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ตามนัยพระสูตร แสดงไว้ในเรื่อง สงคราม

ระหว่างเวทากับอสูร ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสกษิกษุทั้งหลายว่า สงครามระหว่างเวทากับอสูรได้ประชิดกันครั้งนั้น ท้าวเวจิตติจอมอสูรรับสั่งเรียกพวกอสูรมาตรัสว่า ท่านผู้นิรทุกข์ทั้งหลาย ถ้าเมื่อสงครามระหว่างเวทากับอสูรรบประชิดกัน พวกอสูรพึงชนะ พวกเวดาพึงพ่ายแพ้ เพราะเหตุนี้ ท่านทั้งหลายพึงจงจำทำวสัฏกะจอมเทพนั้นด้วยเครื่องจองจำทั้ง ๕ รวมทั้งเครื่องผูกคอ แล้วนำมาขังเมืองอสูรในสำนักของเรา ฝ่ายท้าวสัฏกะจอมเทพก็รับสั่งเรียกพวกเวดาชั้นดาวดึงส์มาตรัสว่า ท่านผู้นิรทุกข์ทั้งหลาย ถ้าเมื่อสงครามระหว่างเวทากับอสูรประชิดกัน พวกเวดาพึงชนะ พวกอสูรพึงพ่ายแพ้ เพราะเหตุนี้ ท่านทั้งหลายพึงจงจำทำวสัฏกะจอมอสูรนั้นด้วยเครื่องจองจำทั้ง ๕ รวมทั้งเครื่องผูกคอแล้วนำมาขังเทวสภาชื่อสุธรรมาในสำนักของเรา สงครามครั้งนั้น พวกเวดาชนะ พวกอสูรพ่ายแพ้ ต่อมา พวกเวดาชั้นดาวดึงส์ได้จงจำทำวสัฏกะจอมอสูรด้วยเครื่องจองจำทั้ง ๕ รวมทั้งเครื่องผูกคอแล้วนำมาขังเทวสภาชื่อสุธรรมาในสำนักของท้าวสัฏกะจอมเทพ ส.ส.(ไทย) ๑๘/๒๔๘/๒๖๖. ที.ม.(ไทย) ๑๐/๒๘๒/๒๑๒.

เทวสภาสูตร : พระสูตรว่าด้วยผู้มีธรรมมาสู่เทวสภา พระผู้มีพระภาคตรัสกษิกษุทั้งหลายว่า แม้แต่เทพทั้งหลายกล่าวถึงผู้ประกอบด้วยธรรม ๔ มีความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระพุทธเจ้าเป็นต้น ด้วยความปลื้มใจและเชื่อเชิญให้มาสู่เทวสภา (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๐๓๒/๕๕๒)

เทวสหายกษิกษุวัตถุ : เรื่องกษิกษุสองสหาย พระผู้มีพระภาคตรัสพระคาถานี้แก่กษิกษุทั้งหลายดังนี้ คนที่กล่าวพุทธพจน์แม้มาก แต่มีวัชระมาท ไม่ทำตามพุทธพจน์นั้นย่อมไม่ได้รับผลแห่งความเป็นสมณะคนที่กล่าวพุทธพจน์แม้น้อย แต่ประพฤติธรรมสมควรแก่ธรรมเป็นปกติ ละราคะ โทสะ และโมหะได้แล้ว รู้ชอบมีจิตหลุดพ้นดีแล้ว ไม่ยึดติดในโลกนี้และโลกหน้า เขาย่อมได้รับผลแห่งความเป็นสมณะ เหมือนคนรับจ้างเลี้ยงโคได้แต่นับโคให้คนอื่นฉะนั้น (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๑๙/๓๐)

เทวสหายกษิกษุวัตถุ : เรื่องกษิกษุสองสหาย พระผู้มีพระภาคตรัสพระคาถานี้แก่กษิกษุ ๒รูป ดังนี้ ผู้มีปัญญาดี เป็นผู้ไม่ประมาท ในเมื่อผู้อื่นประมาท ย่อมละทิ้งคนมีปัญญาทรมานไปไกลเหมือนม้าผีเท้าจัดวิ่งละทิ้งม้าที่หมดแรงไว้ ฉะนั้น (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๒๙/๓๓)

เทวสัททสูตร : พระสูตรว่าด้วยการเปล่งเสียงของเวดา พระผู้มีพระภาคทรงแสดงว่า เวดาข่อมเปล่งเสียงขึ้นชมต่อพระอริยสาวก ๓ โอกาส คือ (๑) โอกาสที่ออกบวช (๒) โอกาสที่บำเพ็ญเพียร (๓) โอกาสที่บรรลอรหัตตผล (ขุ.ธิต.(ไทย) ๒๕/๘๒/๔๔๕)

เทวสูตร (ปฐม) : พระสูตรว่าด้วยเทพ (สูตรที่ ๑) สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน ได้ตรัสเล่าให้กษิกษุทั้งหลายฟังว่า เมื่อครั้งที่ท้าวสัฏกะยังเป็นมนุษย์ได้สมาทานวัตตบพ ๗ ประการบริบูรณ์ จึงได้เป็นท้าวสัฏกะ ซึ่งวัตตบพ ๗ ประการนั้น ได้แก่

๑. เราพึงเลี้ยงมารดาและบิดาตลอดชีวิต
๒. เราพึงประพฤติอ่อนน้อมต่อผู้ใหญ่ในตระกูลตลอดชีวิต
๓. เราพึงพูดจาแต่คำอ่อนหวานตลอดชีวิต
๔. เราไม่พึงพูดคำส่อเสียดตลอดชีวิต

๕. เราพึงมีใจปราศจากความตระหนี่ที่เป็นมลทิน อยู่ครองเรือน มีการบริจาคเป็นประจำ มีมีชุ่มเป็นนิตย์ ยินดีในการเสียสละ ควรให้ผู้อื่นขอ ยินดีในการแจกทานตลอดชีวิต

๖. เราฟังพูดแต่คำสัตย์ตลอดชีวิต

๗. เราไม่ฟังโกรธตลอดชีวิต ถ้าแม้ความโกรธพึงเกิดขึ้นแก่เรา เราก็ฟังกำจัดโดยฉับพลัน (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๒๕๗/๓๗๕)

เทวสูตร^๒ (ทุติย) : พระสูตรว่าด้วยเทพ (สูตรที่ ๒) สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน ได้ตรัสเล่าให้ภิกษุทั้งหลายฟังว่า ท้าวสักกะได้พระนามว่าท้าวมฆวาน เพราะเคยเป็นมาณพชื่อมฆะ ได้พระนามว่าท้าว ปุรินททะ เพราะเคยให้ทานมาก่อน ได้พระนามว่าท้าวสักกะ เพราะเคยให้ทานโดยเคารพ ได้พระนามว่าท้าววาสวะ เพราะเคยให้ที่พักอาศัย ได้พระนามว่าท้าวสหันยนัน เพราะทรงคิดเนื้อความตั้งพันได้โดยครู่เดียว ได้พระนามว่าท้าวสุขัมบดี เพราะทรงมีนางอสุรกายญานามว่าสุชาเป็นปชาบดี ได้พระนามว่าท้าวเทวานมินทะ เพราะเสวยราชสมบัติอันมีความเป็นใหญ่ยิ่งด้วยความเป็นใหญ่แห่งเทพชั้นดาวดึงส์ได้พระนามว่าท้าวสักกะ เพราะสมทานวัตตบท ๗ ประการอย่างบริบูรณ์ (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๒๕๘/๓๗๖)

เทวสูตร^๓ (ตติย) : พระสูตรว่าด้วยเทพ สูตรที่ ๓ สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ ภูฏาคารศาลา ปามหาวัน เขตกรุงเวสาลี เจ้าลิจฉวีนามว่ามหาเสด็จเข้าไปเฝ้าแล้วทูลถามว่า พระผู้มีพระภาคทรงเคยเห็นท้าวสักกะจอมเทพหรือ

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เราเห็นและรู้จักท้าวสักกะ รู้ธรรมที่ทำให้เป็นท้าวสักกะ ทั้งยังรู้ถึงธรรมที่ท้าวสักกะสมทานแล้วได้เป็นท้าวสักกะ ด้วยว่าท้าวสักกะได้พระนามว่าท้าวมฆวาน เพราะเคยเป็นมาณพชื่อมฆะได้พระนามว่าท้าวปุรินททะ เพราะเคยให้ทานมาก่อน ได้พระนามว่าท้าวสักกะ เพราะเคยให้ทานโดยเคารพ ได้พระนามว่าท้าววาสวะ เพราะเคยให้ที่พักอาศัย ได้พระนามว่าท้าวสหันยนัน เพราะทรงคิดเนื้อความตั้งพันได้โดยครู่เดียว ได้พระนามว่าท้าวสุขัมบดี เพราะทรงมีนางอสุรกายญานามว่าสุชาเป็นปชาบดี ได้พระนามว่าท้าวเทวานมินทะ เพราะเสวยราชสมบัติอันมีความเป็นใหญ่ยิ่งด้วยความเป็นใหญ่แห่งเทพชั้นดาวดึงส์ ได้พระนามว่าท้าวสักกะ เพราะสมทานวัตตบท ๗ ประการอย่างบริบูรณ์ (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๒๕๙/๓๗๘)

เทวสูตร^๔, ยักษ์ : ยักษ์นามว่าเทวสุตตะ อยู่ในกลุ่มยักษ์, ชื่อ ยักษ์ มหายักษ์ เสนาบดียักษ์ มหาเสนาบดียักษ์ ซึ่งแยกย่อยออกไปถึง ๓๗ ตน มีอินทะ โสมะ วรุณะ เป็นต้น อธิบาย ยักษ์ผู้นิยมเข้าสิงระราน รุกราน เบียดเบียน บีบคั้น ไม่ยอมปล่อย ได้แก่ ยักษ์ มหายักษ์ เสนาบดียักษ์ มหาเสนาบดียักษ์ โดยมีบริวารยักษ์ คือ อินทะ ๑ โสมะ ๑ วรุณะ ๑ ภารทวาชะ ๑ ปชาบดี ๑ จันทนะ ๑ กามเสฏฐะ ๑ กิณนุฆัณฑุ ๑ นิฆัณฑุ ๑ ปนาทะ ๑ โอปมัญญะ ๑ เทวสุตตะ ๑ มาตลี ๑ จิตตเสนะ ๑ คันธัพพะ ๑ นโพรราชา ๑ ชโนสภะ ๑ สาทาคิระ ๑ เหมวตะ ๑ ปุณณกะ ๑ กรตियะ ๑ คุพะ ๑ สิวกะ ๑ มุจลินทะ ๑ เวสสามิตตะ ๑ ยุคันธะ ๑ โคปาละ ๑ สุปปโคธะ ๑ หิริ ๑ เนตติ ๑ มันทิยะ ๑ ปัญจาลจันทะ ๑ สุมุชะ ๑ ทิมุชะ ๑ มณี ๑ มานิจระ ๑ ทีฆะ ๑ รวมทั้งเสรีสกะด้วย (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๘๓/๒๓๑)

เทวहितพราหมณ์ : พราหมณ์ชื่อว่า เทวहितพราหมณ์ ผู้ที่พระอุปัชฌายะไปขอน้ำร้อนเพื่อถวายแด่พระพุทธรูปเจ้าขณะทรงประชวรด้วยโรคลม และพราหมณ์กล่าวกับพระอุปัชฌายะว่า สมณะโกลัน อธิบาย เทวहितพราหมณ์ มาในเทวहितสูตร ความว่า สมัยนั้น พระผู้มีพระภาคทรงพระประชวรด้วยโรคลม พระองค์รับสั่งให้พระอุปัชฌายะผู้เป็นอุปัชฌากจัดหาน้ำร้อนสำหรับเรา

ท่านพระอุปัชฌายะทูลรับสนองพระดำรัสแล้ว ครองอันตรายสก ถือบาตรและ จีวร เข้าไปยังที่อยู่ของเทวहितพราหมณ์แล้วยืนนิ่งอยู่ ณ ที่สมควร เทวहितพราหมณ์ได้เห็นพระอุปัชฌายะยืนนิ่งอยู่ ได้กล่าวกับพระอุปัชฌายะว่า ท่านเป็นสมณะโสด ครองผ้าสังฆาฏิยืนนิ่งอยู่ ท่านปรารถนาอะไร แสวงหาอะไร มาเพื่อขออะไร พระอุปัชฌายะตอบว่า พระสุคตมุนี ทรงพระประชวรด้วยโรคลม ถ้าท่านมีน้ำร้อน ขอท่านจงถวายแต่พระสุคตมุนีด้วยเถิด อาตมภาพปรารถนาจะนำไปถวายพระผู้มีพระภาค ครั้นนั้น เทวहितพราหมณ์ให้บุรุษถือกาน้ำร้อนและหอน้ำอ้อยตามไปถวายท่านพระอุปัชฌายะ พระผู้มีพระภาคทรงหายจากพระอาการประชวร ต่อมาเทวहितพราหมณ์เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ ได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคด้วยคาถาว่า บุคคลพึงให้ไทยธรรม ณ ที่ไหน ทานที่บุคคลให้ ณ ที่ไหน มีผลมาก ทักขิณาสำเร็จผลอย่างไร แก่บุคคลผู้บูชาอย่างไร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า มุนีผู้บรรลุอุภยญาณ คือรู้ปุพเพนิวาสญาณอย่างแจ่มแจ้ง เห็นสวรรค์และอบาย ทั้งบรรลุความสิ้นชาติแล้ว บุคคลพึงให้ไทยธรรมในมุนีนี้ ทานที่ให้แล้วในมุนีนี้มีผลมาก ทักขิณาสำเร็จผลอย่างนี้แก่บุคคลผู้บูชาอย่างนี้แล จากนั้นพราหมณ์ ขอให้จำข้าพระองค์ไว้ว่า เป็นอุบาสกผู้ถึงสรณะ ตั้งแต่วันนี้เป็นต้นไปจนตลอดชีวิต ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๙๙/๒๘๗.

เทวहितพราหมณ์วัตถุ : เรื่องเทวहितพราหมณ์ พระผู้มีพระภาคตรัสพระคาถานี้แก่เทวहितพราหมณ์ดังนี้ ผู้ใดระลึกอดีตชาติได้ เห็นสวรรค์และอบาย หมตภารกิจเพราะรู้ยิ่ง เป็นมุนี เป็นผู้อยู่จบพรหมจรรย์แล้วเราเรียกผู้นั้นว่า พราหมณ์ (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๔๒๓/๑๖๘)

เทวहितสูตร : พระสุตตราด้วยเทวहितพราหมณ์ สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน ได้ทรงพระประชวรด้วยโรคลม ท่านพระอุปัชฌายะผู้เป็นอุปัชฌาย์ได้เข้าไปที่อยู่ของเทวहितพราหมณ์แล้วยืนนิ่งอยู่ ณ ที่สมควร

เมื่อเทวहितพราหมณ์กล่าวว่า ท่านสมณะโสด ท่านปรารถนาอะไร มาขออะไร ท่านจึงตอบว่า พระศาสดาทรงพระประชวรด้วยโรคลม ถ้าท่านมีน้ำร้อน จงถวายด้วยเถิด อาตมภาพจะนำไปถวายพระองค์ ภายหลัง เทวहितพราหมณ์เข้าไปเฝ้าแล้วทูลถามว่า บุคคลพึงให้ไทยธรรมที่ไหน ทานที่บุคคลให้ที่ไหนจึงจะมีผลมาก ทักขิณาสำเร็จผลอย่างไร แก่บุคคลผู้บูชาอย่างไร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บุคคลพึงให้ไทยธรรมในมุนีผู้บรรลุอุภยญาณคือรู้ปุพเพนิวาสญาณอย่างแจ่มแจ้ง เห็นสวรรค์และอบาย ทั้งบรรลุความสิ้นชาติแล้ว ทานที่ให้แล้วแก่มุนีนี้มีผลมาก ทักขิณาสำเร็จผลอย่างนี้แก่บุคคลผู้บูชาอย่างนี้แล เมื่อพระองค์ตรัสอย่างนี้แล้ว กสิการทวาทพราหมณ์เกิดความเลื่อมใสแล้วประกาศตนเป็นอุบาสกตลอดชีวิต (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๒๑๙๙/๘๗)

เทวะ : เทพ เทวดา เทพยดา สถิตในสวรรค์ อธิบายเทวะ คือเทวดาในฉกามาวจร คือสวรรค์ ๖ ชั้น ได้แก่ จาตุมหาราช ดาวดึงส์ ยามา ดุสิต นิมมานรดี ปรนิมมิตตวสดี เป็นคติที่สัตว์จะอุปบัติเป็นคติที่ ๕ ดังที่มาในสังคีติหมวด ๕ เรื่องคติ ภาพที่สัตว์ไปเกิด ๕ ประการ คือ ๑. นiryasa (นรก) ๒. ตีรจฉานโยนิ (กำเนิดสัตว์ตีรจฉาน) ๓. เปตติวิสัย(แดนเปรต) ๔. มนุสสะ (มนุษย์) ๕. เทวะ (เทวดา) (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๑๕/๓๐๑)

เทวานุภาพ : อานุภาพของเทวดาจะสว่างไสวไปทั่วทิศ แต่มีแสงสว่างอันมหัศจรรย์ของพระโพธิสัตว์ที่ล่องเลยแสงสว่างของเทวดาไป อธิบาย เทวานุภาพ คือความยิ่งใหญ่แห่งแสงสว่างของเหล่า

เทวดาที่หาได้อันมีได้ แต่ก็มีแสงสว่างของพระโพธิสัตว์ในคราวเสด็จลงสู่พระครรภ์ของพระมารดานั้นเกิดแสงสว่างโชติช่วงไปทั่วสากลจักรวาลแว่นแคว้นแสงสว่างแห่งอานุกาของเทวดาทั้งหลาย ดังปรากฏในมหาปทานสูตร เรื่องกฐณธรรมดาของพระโพธิสัตว์ ความว่า ๑. ภิกษุทั้งหลาย พระวิปัสสีโพธิสัตว์ ทรงมีสติสัมปชัญญะตลอด ตั้งแต่จุติจากสวรรค์ชั้นดุสิตจนถึงเสด็จลงสู่พระครรภ์ของพระมารดา ข้อนี้เป็นกฐณธรรมดาในเรื่องนี้ ๒. มีกฐณธรรมดาดังนี้ เวลาที่พระโพธิสัตว์จุติจากสวรรค์ชั้นดุสิตเสด็จลงสู่พระครรภ์ของพระมารดา แสงสว่างเจิดจ้าหาประมาณมิได้ปรากฏขึ้นในโลกพร้อมทั้งเทวโลก พรหมโลก ในหมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ เทวดาและมนุษย์ ล่วงเทวานุกาของเหล่าเทพ แม้ในช่องว่างระหว่างโลกซึ่งไม่มีอะไรคั่น มีสภาพมืดมิดหรือที่ที่ดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ซึ่งมีฤทธิ์มาก มีอานุกาพมากส่องแสงไปไม่ถึงก็มีแสงสว่างเจิดจ้าหาประมาณมิได้ปรากฏขึ้นล่วงเทวานุกาของเหล่าเทพ เพราะแสงสว่างนั้น เหล่าสัตว์ที่เกิดในที่นั้นๆ จึงรู้จักกันและกันว่า ‘ยังมีสัตว์อื่นเกิดในที่นี้เหมือนกัน’ และ ๑๐ สหัสโลกธาตุ ๓ นี้สิ้นสะเทือนเลื่อนลั่น ทั้งแสงสว่างเจิดจ้าหาประมาณมิได้ก็ปรากฏขึ้นในโลก ล่วงเทวานุกาของเหล่าเทพ ข้อนี้เป็นกฐณธรรมดาในเรื่องนี้ที่.ม.(ไทย) ๑๐/๑๘/๑๑.

เทวาลัย : เทวสถาน เทวโลก สวรรค์ ที่สถิตของเทวดา อธิบาย เทวาลัย คือศาสนสถานซึ่งก่อสร้างเพื่อเป็นที่สมมุติว่าเป็นที่สถิตของเทพเจ้าหรือเทวดา เรื่องราวที่เกี่ยวกับมนต์ดำ การลงเลขยันต์ การทรงเจ้า เข้าผี เป็นร่างทรงต่าง ๆ โดยเฉพาะคนที่เป็นร่างทรงก็จะเกี่ยวข้องกัน เทวาลัยนี้เหมือนกัน ดังมาในพรหมชาลสูตร เรื่องมหาศีล ความว่า พระสมณโคดมทรงเว้นขาดจากการเลี้ยงชีพผิดทางด้วยเดรัจฉานวิชา คือ พยากรณ์ว่าฝนจะดี ฝนจะแล้ง จะหาภิกษาหารได้ง่าย จะหาภิกษาหารได้ยาก จะมีความสงบร่มเย็น จะมีภัย จะมีโรค จะไม่มีโรค การคำนวณด้วยวิธีนับนิ้ว (มูททา) การคำนวณด้วยวิธีคิดในใจ (คณนา) การคำนวณด้วยวิธีอนุมาณด้วยสายตา (สังขาน) วิชาฉันทลักษณ์และโลกายตศาสตร์ (วาทศาสตร์) พระสมณโคดมทรงเว้นขาดจากการเลี้ยงชีพผิดทางด้วยเดรัจฉานวิชา คือ ให้ฤกษ์อวามงคล ฤกษ์วิวาหมงคล ฤกษ์เรียงหมอน ฤกษ์หย่าร้าง ฤกษ์รวบรวมทรัพย์ ฤกษ์ใช้จ่ายทรัพย์ ทำให้โชคดี ทำให้เคราะห์ร้าย ให้ยาผดุงครรภ์ ร่ายมนตร์ทำให้ลั่นแข็ง ทำให้คางแข็ง ทำให้มือสั้นทำให้คางสั้น ทำให้หูอื้อ เป็นหมอดูลูกแก้ว ใช้หญิงสาวเป็นคนทรง ใช้หญิงประจำเทวาลัยเป็นคนทรง บวงสรวงดวงอาทิตย์และท้าวมหาพรหม ร่ายมนตร์พ่นไฟ ทำพิธีเรียกขวัญ ดังนี้ ที่.ส.(ไทย) ๙/๒๖/๑๐.

เทवासुरสังคามสูตร : พระสูตรว่าด้วยสงครามระหว่างเทวดากับอสูร พระผู้มีพระภาคทรงตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า เรื่องเคยมีมาแล้ว สงครามระหว่างเทวดากับอสูรได้ประจัญหน้ากันแล้ว ในสงครามครั้งนั้น พวกอสูรชนะ พวกเทวดาแพ้แล้วได้พากันหลบหนีมุ่งหน้าไปทางทิศเหนือ พวกอสูรได้ไล่ตามไป พวกเทวดาจึงคิดว่า พวกอสูรกำลังไล่ตามมา เราควรรบกับพวกอสูรอีกเป็นครั้งที่ ๒ พวกเทวดาได้รบกับพวกอสูรเป็นครั้งที่ ๒ แล้ว แม้ครั้งที่ ๒ พวกอสูรก็ชนะอีก พวกเทวดาแพ้แล้วได้พากันหลบหนีมุ่งหน้าไปทางทิศเหนือ พวกอสูรได้ไล่ตามไป พวกเทวดาจึงคิดต่ออีกว่า พวกอสูรกำลังไล่ตามมา เราควรรบกับพวกอสูรอีกเป็นครั้งที่ ๓ แม้ครั้งที่ ๓ พวกอสูรก็ชนะ พวกเทวดาแพ้แล้วต่างก็กลัวพากันเข้าไปยังเทพบุรีคิดว่า บัดนี้ พวกเราได้

เครื่องป้องกันตนจากความขลาดกลัวอยู่ พวกอสูรจะทำอะไรเราไม่ได้ แม้พวกอสูรก็มีความคิดว่า บัดนี้ พวกเทวดาได้มีเครื่องป้องกันตนจากความขลาดกลัวอยู่ พวกเราจะทำอะไรพวกเทวดาไม่ได้

แล้วตรัสอีกว่า สงครามระหว่างเทวดากับอสูรได้ประจัญหน้ากันแล้ว ในสงครามครั้งนั้น พวกเทวดาชนะ พวกอสูรแพ้แล้วได้พากันหลบหนีมุ่งหน้าไปทางทิศใต้แล้วก็มีความคิดที่จะรบกับพวกเทวดาอีก และในการรบนั้นพวกอสูรได้แพ้ทุกครั้ง ในที่สุด พวกอสูรก็หนีเข้าไปยังอสูรบุรี แล้วตรัสต่อไปอีกว่า ในสมัยที่ภิกษุผู้บรรลุปฐมฌาน ทุตติยฌาน ตติยฌาน และจตุตถฌานแล้วมีความคิดว่า บัดนี้ เราได้เครื่องป้องกันตนจากความขลาดกลัวอยู่ มารจะทำอะไรเราไม่ได้ แม้มารผู้มีบาปก็มีความคิดว่า บัดนี้ ภิกษุได้เครื่องป้องกันตนจากความขลาดกลัวอยู่ เราจะทำอะไรภิกษุไม่ได้ ในสมัยที่ภิกษุบรรลู่อากาศาสนัญญาตนฌาน วิญญาณัญญาตนฌาน ชื่อว่าเป็นผู้ทำให้มารสิ้นสุด ไร้ร่องรอย ปิดตามารผู้มีบาปจนมองไม่เห็น ข้ามพ้นตัณหาเครื่องข้องในโลกได้แล้ว ส่วนภิกษุผู้ได้บรรลู่สัญญาเวทียัตินิโรธ ทำให้อาสวะทั้งหลายสิ้นไป เพราะเห็นชอบด้วยปัญญา เป็นผู้ชื่อว่าทำให้มารสิ้นสุด ไร้ร่องรอย ปิดตามารผู้มีบาปจนมองไม่เห็น ข้ามพ้นตัณหาเครื่องข้องในโลกได้แล้ว (อง.นวก.(ไทย) ๒๓/๓๙/๕๑๘)

เทวินทบัณชิต : เป็นชื่อของเทวินทบัณชิต ผู้เปิดเผยความลับเรื่องแก้วมณี ๘ เหลี่ยมอันรุ่งเรือง อธิบาย เมื่อพระโพธิสัตว์มโหสถบัณชิต เมื่อจะกราบทูลความลับของเทวินทบัณชิต จึงกล่าวคาถานี้ว่า ท้าวสักกเทวราชได้ทรงประทานแก้วมณี ๘ เหลี่ยม อันรุ่งเรืองยิ่งนักแด่พระอัยกาของพระองค์ บัดนี้ แก้วมณีนั่นตกอยู่ในมือของเทวินทบัณชิต เขาอยู่ในที่ลับได้บอกแก่มารดา เทวินทบัณชิตได้เปิดเผยความลับเรื่องนี้ เพื่อเป็นคดีเรื่องความลับนี้ พระโพธิสัตว์กราบทูลพระราชาราชแล้วแสดงธรรมให้ยิ่ง ๆ ขึ้นไปว่า ธรรมดาความลับปกปิดไว้เท่านั้นเป็นการดี การเปิดเผยความลับบัณชิตไม่สรรเสริญ เพราะเมื่อความปรารถนายังไม่สำเร็จ นักปราชญ์พึงอดกลั้นไว้ก่อน ความปรารถนาสำเร็จแล้ว พึงพูดได้ตามสบาย บัณชิตไม่พึงเปิดเผยความลับ พึงรักษาความลับนั้นไว้เหมือนรักษาขุมทรัพย์ เพราะความลับบุคคลรู้อยู่ ไม่เปิดเผยได้เป็นการดี บัณชิตไม่ควรบอกความลับแก่คน ๒ จำพวก คือ สตรี กับ ศัตรู (ขุ.ชา.(ไทย) ๒๗/๓๓๐-๓๓๑/๕๒๗)

เทวิลดาบส : ดาบสชื่อเทวิล มีอดีตชาติชื่อกัจจายนะ ตามนัยพระสูตร ซึ่งมาในสรภังคชาดก มีความว่า พระศาสดาครั้งทรงรวบยอดเทศนาด้วยพระอรหัตตอย่างนี้แล้วประกาศสัจจะทั้งหลาย ทรงประชุมชาดกว่า สาลิสสรดาบสคือสารีบุตร เมณฑิสสรดาบสคือกัสสปะ ปัพพตดาบสคืออนุรุทธะ เทวิลดาบสคือกัจจายนะ อนุสิสสรดาบสคืออานนท์ กิสวัจจดาบสคือโกลิตะ นารทดาบสคืออุททัยเถระ บริษัททั้งหลายคือพุทธบริษัท ส่วนสรภังคโพธิสัตว์คือเราตถาคต เธอทั้งหลายจงทรงจำชาดกไว้อย่างนี้แล (ขุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๙๓-๔/๖๑๑)

เทวิลละ, พระ : พระภิกษุชื่อเทวิลละ เป็นพระอัครสาวกของพระศาสดา เป็นธรรมยาทชั้นเลิศ กล่าวสนับสนุนการถวายม้าอาชาไนยแด่พระพุทธเจ้ากับพระโอรุพยูหเถระ อธิบาย ตามนัยพระสูตรมาใน โอรุพยูหเถรปาทาน ในอดีตชาติ ท่านได้ถวายม้าอาชาไนยแด่พระพุทธเจ้าพระนามว่าปทุมุตตระ ครั้นมอบถวายแด่พระสัมพุทธเจ้าแล้ว พระอัครสาวกมีนามว่าเทวิลละของพระศาสดา ผู้เป็นธรรมยาทที่ล้ำเลิศ ได้มายังสำนักของข้าพเจ้า กล่าวสนับสนุนว่า พระผู้มีพระภาค

ผู้นำประโยชน์ทั้งปวง ม้าอาชาไนยไม่สมควรแก่พระองค์ พระองค์ผู้มีพระจักขุ ทรงทราบ ความดำริของท่านแล้ว จึงทรงรับไว้แล้ว ข้าพเจ้าจึงตีราคาม้าสินธพ ซึ่งมีกำลังวิ่งเร็วดังลม เป็นพาหนะที่รวดเร็วแล้วได้ถวายของที่ควรแก่พระพุทเจ้าพระนามว่าปทุมุตตระ พระเถระ ตั้งจิตอธิษฐานว่า ข้าพเจ้าเกิดในกำเนิดใด ๆ ก็จะเป็นเกิดเป็นเทวดาหรือมนุษย์ก็ตาม ในกำเนิด นั้น ๆ ม้าอาชาไนยมีกำลังวิ่งเร็วดังลม เป็นทรัพย์เครื่องปลื้มใจ ย่อมบังเกิดแก่ข้าพเจ้า (ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/๓๓-๔๒/๑๙๓)

เทศนา : การแสดงธรรม เทศนาธรรม ปาฐกถาธรรม อธิบาย ตามนัยพระสูตร มาในสัมปสาทนียสูตร การเทศนา เรื่องราวต่าง ๆ เช่น เรื่องกุศลธรรม เรื่องบาป บุญ นรก สวรรค์ เป็นต้น ตามนัย พระสูตร มีปรากฏในเรื่อง เทศนาเรื่องกุศลธรรม เทศนาเรื่องการบัญญัติอายตนะ ความว่า ข้า แต่พระองค์ผู้เจริญ อีกประการหนึ่ง เทศนาที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงธรรมในเรื่องกุศลธรรม ทั้งหลายนับว่ายอดเยี่ยม ในเทศนานั้นมีกุศลธรรมดังต่อไปนี้ คือ (๑) สติปัญญา ๔ (๒) สัมมปธาน ๔ (๓) อิทธิบาท ๔ (๔) อินทรีย์ ๕ (๕) พละ ๕ (๖) โพชนงค์ ๗ (๗) อริยมรรคมีองค์ ๘ ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ทำให้แจ้งใจโตวิมุตติ ปัญญา- วิมุตติอันไม่มีอาสวะ เพราะอาสวะสิ้นไปด้วยปัญญาอันยิ่งเองเข้าถึงอยู่ในปัจจุบัน ข้าแต่ พระองค์ผู้เจริญ นี่คือนิเทศนาอันยอดเยี่ยมในเรื่องกุศลธรรมทั้งหลาย พระผู้มีพระภาคทรงรู้อย่าง ธรรมข้อนั้น ไม่มีเหลืออยู่ เมื่อทรงรู้อย่างธรรมข้อนั้นไม่มีเหลืออยู่ ก็ไม่มีธรรมข้ออื่นที่จะทรงรู้ ยิ่งขึ้นไปอีก จะพึงมีสมณะหรือพราหมณ์อื่น ผู้รู้ธรรมยิ่ง มีปัญญาเกินไปกว่าพระผู้มีพระภาค ในเรื่องกุศลธรรมทั้งหลายอีกหรือ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๑๔๕-๔๖/๑๐๖)

เทศกิตตกเถราปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระเทศกิตตกเถระมีเนื้อความอธิบายไว้ว่า ในอดีตชาติ กับที่ ๙๒ ท่านเกิดเป็นพราหมณ์ได้อภิวาทพระยุคลบาทของพระพุทเจ้าด้วยความเลื่อมใส เพราะผลแห่งกรรมนั้น ท่านไม่รู้จักทุกคติเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยคุณ วิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๓๑/๔๕๗)

เทศนาคามินี : การแสดงอาบัติหรือปลงอาบัติของภิกษุสงฆ์ อาบัติที่ภิกษุต้องเข้าแล้วจะพ้นได้ด้วยวิธี แสดง อธิบาย อาบัติที่ปลงตกด้วยการแสดงที่เรียกว่า แสดงอาบัติหรือปลงอาบัติ อาบัติที่เป็น เทศนาคามินี ๕ อย่าง ได้แก่ อาบัติอุลลัจจัย ปาจิตตีย์ ปาฏิเทสนีย ทุกกฏ ทุพภาษิต เรื่องนี้ มาในพระวินัย กัมมขันธกะ หมวดที่ ๒ ความว่า ภิกษุทั้งหลาย ตัชชนียกรรมประกอบด้วยองค์ ๓ อีกอย่างหนึ่ง ที่จัดว่าเป็นกรรมชอบด้วยธรรม เป็นกรรมชอบด้วยวินัย และระงับดี คือ ๑. ลงเพราะต้องอาบัติ ๒. ลงเพราะอาบัติที่เป็นเทศนาคามินี ๓. ลงเพราะอาบัติที่ยังไม่ได้แสดง ภิกษุทั้งหลาย ตัชชนียกรรมที่ประกอบด้วยองค์ ๓ เหล่านี้แล ที่จัดว่าเป็นกรรมชอบด้วยธรรม เป็นกรรมชอบด้วยวินัยและระงับดี (วิ.จ. (ไทย) ๖/๕/๑๐. วิ.อ. (บาลี) ๓/๔๗๕/๕๒๘)

เทศนาสูตร^๑ : พระสูตรว่าด้วยทรงแสดงเทพพวกลาหก พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณวัดพระเช ตวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า เทพพวกลาหกมี ๕ ประเภท คือ

๑. เทพทั้งหลายที่เป็นสัตว์ลาหก(เมฆเย็น)
๒. เทพทั้งหลายที่เป็นอุณหวลาหก(เมฆร้อน)
๓. เทพทั้งหลายที่เป็นอัพวลาหก(เมฆหมอก)
๔. เทพทั้งหลายที่เป็นวาทวลาหก(เมฆลม)

๕. เทพทั้งหลายที่เป็นวัสสวลาห(เมฆฝน)ก็มี (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๕๕๐/๓๖๙)

เทศนาสูตร^๑ : พระสูตรว่าด้วยธรรมเทศนา พระผู้มีพระภาคทรงแสดงธรรมเทศนา ๒ ประการ ได้แก่ (๑) ให้ผู้ฟังเห็นบาปว่าเป็นบาป (๒) เมื่อเห็นบาปว่าเป็นบาปแล้วให้เบื่อหน่าย คลายกำหนด ปลดเปลื้องตนให้พ้นจากบาปนั้นเสีย ก็จักพ้นจากทุกข์ได้ (ขุ.อติ.(ไทย) ๒๕/๓๙/๓๘๗)

เทศปุชกเถราปทาน : ประวัตินอดีตชาติของพระเทพปุชกเถระ มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า ในอดีตชาติกับที่ ๑๑๘ ท่านได้ประณมมีบูชาพระพุทธเจ้าพระนามว่าอัทธทัสสี ด้วยจิตเลื่อมใส เพราะผลแห่งการบูชานั้น ท่านไม่รู้จักทุกคติเลย ในภพที่ ๑๑๑ ท่านได้เกิดเป็นพระเจ้าจักรพรรดิผู้สมบูรณ์ด้วยรัตนะ ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๘/๓๓๑)

เทียง : เวลาเที่ยงวันหรือเที่ยงคืน ความหมายทางความเชื่อคือ มั่นคง ถาวร อมตะ ความหมายทางความยุติธรรม คือ ยุติธรรม ดุลยธรรม เทียงธรรม หมายถึงศาสนาคืออัตตา โลกเที่ยง ได้แก่ วิญญาณอมตะหรืออาตมัน อธิบาย เป็นคติความเชื่อว่า สัสตวาทะ เห็นว่าอัตตาและโลกเที่ยง ความว่า ภิกษุทั้งหลาย มีสมณพราหมณ์พวกหนึ่งมีวาทะว่าเทียง บัญญัติอัตตา และโลกว่าเทียงด้วยมูลเหตุ ๔ อย่าง ก็สมณพราหมณ์ผู้เจริญเหล่านั้นอาศัยอะไร ประารถอะไรจึงมีวาทะว่าเทียง บัญญัติอัตตาและโลกว่าเทียงด้วยมูลเหตุ ๔ อย่าง (ที.สี.(ไทย) ๙/๓๐/๑๑. มูลเหตุ ๔ อยู่ใน ที.สี.(ไทย) ๙/๓๑-๓๔/๑๑-๑๕)

เทียงแท้ : พระพรหม ผู้บันดาลสรรพสิ่ง ผู้เที่ยงแท้ ยั่งยืน คงทน ไม่ผันแปร อธิบาย ตามนัยพระสูตรมาในพรหมชาลสูตร เรื่องทิกฐิ ๖๒ เอกัจจสัสตวาทะ ๔ ความว่า ข้อที่สัตว์ผู้จุติ (เคลื่อน) จากชั้นนั้นแล้วมาเป็นอย่างนี้๑ เป็นเรื่องที่เป็นไปได้ เมื่อเขามาเป็นอย่างนี้แล้วออกจากเรือนไปบวชเป็นบรรพชิต เมื่อบวชแล้วอาศัยความเพียรเครื่องเผากิเลส ความเพียรที่ตั้งมั่น ความหมั่นประกอบความไม่ประมาท และอาศัยการใช้ความคิดอย่างถูกวิธีแล้วบรรลุเจโตสมาธิที่เป็นเหตุทำจิตให้ตั้งมั่น ระลึกถึงชาติก่อนนั้นได้ ถัดจากนั้นไประลึกไม่ได้ เขาจึงพูดอย่างนี้ว่า ‘ท่านผู้เป็นพระพรหมผู้เจริญ เป็นท้าวมหาพรหม ผู้ยิ่งใหญ่ ไม่มีใครข่มเหงได้ เห็นถ่องแท้ เป็นผู้กุมอำนาจ เป็นอิสระ เป็นผู้สร้าง ผู้บันดาล ผู้ประเสริฐ ผู้บงการ ผู้ทรงอำนาจ เป็นบิดาของสัตว์ผู้เกิดแล้วและกำลังจะเกิด พระพรหมผู้เจริญบันดาลพวกเราขึ้นมา ท่านเป็นผู้เที่ยงแท้ ยั่งยืน คงทน ไม่ผันแปร จักดำรงอยู่เที่ยงแท้ไปเช่นนั้นทีเดียว ส่วนพวกเราที่พระพรหมผู้เจริญนั้นบันดาลขึ้นมากลับเป็นผู้ไม่เที่ยงแท้ ไม่ยั่งยืน อายุสั้น ต้องจุติมาเป็นอย่างนี้’ ภิกษุทั้งหลายนี้เป็นมูลเหตุนี้ ซึ่งสมณพราหมณ์พวกหนึ่งอาศัยแล้วปรารถแล้วจึงมีวาทะว่า บางอย่างเที่ยง บางอย่างไม่เที่ยง บัญญัติอัตตาและโลกว่า บางอย่างเที่ยง บางอย่างไม่เที่ยง (ที.สี.(ไทย) ๙/๔๔/๑๘)

เทียบเคียง : การเทียบเคียงธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงแสดง เช่น ตรัสเทียบเคียงราคเปยยาลกับโอปัมมสูตร เป็นต้น อธิบาย เป็นการเทียบเคียงธรรมในสูตร ๒ สูตร การเทียบเคียงธรรมหรือสูตรที่มีในราคเปยยาล ซึ่งธรรมต่าง ๆ เหล่านี้อยู่ในราคเปยยาล พระผู้มีพระภาคตรัสโดยเทียบเคียงกับโอปัมมสูตร ทรงประสงค์ธรรม ๑๐ ประการเหล่านี้ คือ อภิญญา(รู้ยิ่ง) ปริญญา(การกำหนดรู้) ปริกขยา(ความสิ้น) ปหานะ(การละ) ขยะ(ความสิ้นไป) วยะ(ความเสื่อมไป) วิราคะ(ความคลายไป) นิโรธะ(ความดับไป) จาคะ(ความสละ) ปฏินิสสัคคะ(ความสละคืน) และทรง

กำหนดธรรม ๓ ประการ คือ (๑) สุนฺญัตถะ (ความว่าง) (๒) อนิมิตตะ(ธรรมไม่มีนิมิต) (๓) อัปณิหิตะ(ธรรมไม่มีความตั้งปรารภณา) มีสมาธิเป็นมูล แม้ในเปยยาลทังหมตแล ดังนี้ (อง. ทุก (ไทย) ๒๐/๑๘๔/๔๑๑)

เทียบดู : หลักใหญ่สำหรับอ้างอิงเพื่อสอบสวนเทียบเคียง เช่นการเทียบเคียง มหาปเทศ ๔ กับการอยู่ในต่างประเทศของภิกษุสงฆ์ อธิบายการเทียบธรรม กับ ธรรม สูตร กับ สูตร เรื่องนี้มาในมหาปเทศสูตร ที่พระองค์สอนภิกษุทั้งหลายว่า เธอทั้งหลาย ยังไม่ฟังขึ้นชม ยังไม่ฟังคัดค้านคำกล่าวของผู้นั้น ฟังเรียนบทและพยัญชนะ (ทั้งข้อความและถ้อยคำ) เหล่านั้นให้ดีแล้ว ฟังสอบดูในสูตร เทียบดูในวินัย มหาปเทศ ๔ หมวด ๒ ในทางวินัยสงฆ์ กล่าวว่า ๑. สิ่งใดไม่ได้ทรงห้ามไว้ว่าไม่ควร แต่เข้ากันได้กับสิ่งที่ไม่ควร ขัดกับสิ่งที่ควร สิ่งนั้นไม่ควร ๒. สิ่งใดไม่ได้ทรงห้ามว่าไม่ควร แต่เข้ากันกับสิ่งที่ควร ขัดกับสิ่งที่ไม่ควร สิ่งนั้นควร ๓. สิ่งใดไม่ได้ทรงอนุญาตไว้ว่าควร แต่เข้ากันกับสิ่งที่ไม่ควร ขัดกับสิ่งที่ควร สิ่งนั้นไม่ควร ๔. สิ่งใดไม่ได้ทรงอนุญาตไว้ว่าควร แต่เข้ากันกับสิ่งที่ควร ขัดกับสิ่งที่ไม่ควร สิ่งนั้นควร(อง.จตุกก (ไทย) ๒๑/๑๘๐/๒๕๓. อง.จตุกก.อ. (บาลี) ๒/๑๘๐/๔๐๒)

เที่ยวบิณฑบาตตามลำดับตรอกเป็นวัตร : พระภิกษุผู้มีวัตรปฏิบัติตั้งงามเป็นเกียรติของพระภิกษุ ผู้ได้รับคำยกย่องสรรเสริญพระภิกษุสงฆ์ในธรรมวินัย ว่า ฉลาด มีปัญญา เป็นพหูสูต แม้นยกย่องว่าเที่ยวบิณฑบาตตามลำดับตรอกเป็นวัตร

การยกย่องพระภิกษุสงฆ์ผู้ประพฤติวัตรปฏิบัติดีงาม ปรากฏในเรื่อง ติสสมตเตยยสุตตนิทเทศ ว่าด้วยยศและเกียรติ ความว่า ยศ คือ ภิกษุบางรูปในธรรมวินัยนี้ได้รับสักการะเคารพ นับถือ บูชา นอบน้อม ได้จีวร บิณฑบาต เสนาสนะ และคิลานปัจจัยเภสัชบริขาร ในเบื้องต้น ในคราวที่เป็นสมณะ นี้ชื่อว่ายศ และเกียรติ คือ ภิกษุบางรูปในธรรมวินัยนี้ได้รับการสรรเสริญเกียรติคุณว่า เป็นบัณฑิต เป็นผู้ฉลาด มีปัญญา เป็นพหูสูต มีถ้อยคำไพเราะ มีปฏิภาณดี เป็นผู้ทรงจำพระสูตรบ้าง เป็นผู้ทรงจำพระวินัยบ้าง เป็นพระธรรมกถึกบ้าง เป็นผู้อยู่ป่าเป็นวัตรบ้าง เป็นผู้เที่ยวบิณฑบาตเป็นวัตรบ้าง เป็นผู้นุ่งห่มผ้าบังสุกุลเป็นวัตรบ้าง เป็นผู้ทรงไตรจีวรเป็นวัตรบ้าง เป็นผู้เที่ยวบิณฑบาตตามลำดับตรอกเป็นวัตรบ้าง ในคราวที่เป็นสมณะ นี้ชื่อว่าเกียรติ รวมความว่า ยศและเกียรติในเบื้องต้น (ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๕๒/๑๘๐)

เที่ยวบิณฑบาตเป็นวัตร: ภิกษุผู้ดำรงชีวิตด้วยการเที่ยวบิณฑบาตเป็นวัตร เป็นปฏิบัติที่น่าสรรเสริญของพระภิกษุสงฆ์ที่คบดีคัดเลือกถวายทาน มีพระภิกษุสงฆ์ผู้อยู่ป่าเป็นวัตรบ้าง ผู้เที่ยวบิณฑบาตเป็นวัตรบ้าง พระภิกษุผู้มีปฏิปทาน่าเลื่อมใส ประพฤติปฏิบัติในกิจสงฆ์เป็นนิตย ทำกิจวัตรโปรดด้วยการออกบิณฑบาต จะเป็นพระภิกษุสงฆ์ที่คบดีคัดเลือกถวายทาน ดังมาในทารุกัมมิกสูตร ว่าด้วยคบดีชื่อทารุกัมมิเก ความว่า ครั้งนั้น คหบดี ชื่อว่าทารุกัมมิเก เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ พระผู้มีพระภาคได้ตรัสถามว่า คหบดี ทานประจำตระกูล ท่านยังให้อยู่หรือ คหบดีกราบทูลว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ทานประจำตระกูลข้าพระองค์ยังให้อยู่ ทั้งทานนั้นข้าพระองค์ให้ในภิกษุผู้เป็นพระอรหันต์ หรือผู้บรรลอรหัตตมรรคผู้อยู่ป่าเป็นวัตร ผู้เที่ยวบิณฑบาตเป็นวัตร ผู้ทรงผ้าบังสุกุลเป็นวัตร พระผู้มีพระภาคตรัสถามว่า คหบดี ท่านผู้เป็นคฤหัสถ์ เป็นกามโลกิ์ อยู่ครองเรือน นอนเปียดเสียดบุตร ใช้สอยผงแก่นจันทน์จากแคว้นกาสิ์ ทัดทรงดอกไม้ ของหอม และเครื่องลูบไล้ ยินดีทองและเงินอยู่ ฟังรู้ข้อนี้

ได้ยากว่า ‘เหล่านี้คือพระอรหันต์ เหล่านี้คือท่านผู้บรรลอรหัตตมรรค’ คหบดีพุลถามว่า ถ้า ภิกษุผู้อยู่ป่าเป็นวัตร เป็นผู้ฟังชาน ถือตัว โลเล ปากกล้า พุดพรวดเพรื่อ หลงลืมสติ ไม่มี สัมปชัญญะ มีจิตไม่ตั้งมั่น มีจิตกวัดแกว่ง ไม่สำรวมอินทรีย์ เมื่อเป็นอย่างนี้ ภิกษุนั้นฟังถูกติ เดียน แต่ถ้าภิกษุผู้อยู่ป่าเป็นวัตร เป็นผู้ไม่ฟังชาน ไม่ถือตัว ไม่โลเล ไม่ปากกล้า ไม่พุดพรวด เพรื่อ มีสติมั่นคง มีสัมปชัญญะ มีจิตตั้งมั่น มีจิตแน่วแน่ สำรวมอินทรีย์ เมื่อเป็นอย่างนี้ ภิกษุ นั้น ฟังได้รับการสรรเสริญด้วยเหตุนี้ (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๕๙/๕๕๒)

เที่ยวไปไกล : รับอารมณที่อยูไกลได้ เป็นลักษณะและธรรมชาติของจิตที่คิดไปไกลล่วงหน้าแล้วหลาย ปี อธิบายเป็นธรรมชาติของจิตที่คิดไปไกล เป็นมโนภาพต่อสิ่งต่าง ๆ ได้ไกล ดังในพระสูตร ที่ พระผู้มีพระภาคตรัสพระคาถานี้แก่พระสังขรักชิตเถระ ว่า คนเหล่าใดสำรวมจิต ที่เที่ยวไป ไกล เที่ยวไปดวงเดียว ไม่มีรูปร่าง อาศัยอยู่ในถ้ำ คนเหล่านั้นจักพ้นจากเครื่องผูกแห่งมาร (ขุ.ข.(ไทย) ๒๕/๓๗/๓๗. ขุ.ธ.อ.(บาลี) ๒/๑๒๖)

เที่ยวไปดวงเดียว : จิตที่เกิดขึ้นทีละดวงๆ ดวงหนึ่งดับ ดวงหนึ่งจึงเกิดขึ้น จะไม่เกิดขึ้นพร้อมกัน เป็น ธรรมชาติของจิตที่คิดไปไกล เป็นมโนภาพต่อสิ่งต่าง ๆ ดวงเดียว และเลิกคิดไปดวงเดียว ดัง ในพระสูตร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสพระคาถานี้แก่พระสังขรักชิตเถระ ว่า คนเหล่าใดสำรวมจิต ที่เที่ยวไปไกล เที่ยวไปดวงเดียว ไม่มีรูปร่าง อาศัยอยู่ในถ้ำ คนเหล่านั้นจักพ้นจากเครื่องผูก แห่งมาร (ขุ.ข.(ไทย) ๒๕/๓๗/๓๗ ขุ.ธ.อ.(บาลี) ๒/๑๒๖)

เที่ยวไปผู้เดียว: ผู้บวชเป็นบรรพชิตและละความคลุกคลีด้วยหมู่คณะอธิบายเป็นปฏิปทาของพระภิกษุ ที่ปฏิบัติโอวาทปาติโมกข์ข้อ ปันตัญจะสะยะนาสะนัง (อยู่ในเสนาสนะอันสงัด) หลีกเร้นจาก สังคมเข้าสู่ป่าอันสงัด เพื่อปฏิบัติสมาธิ กำจัดกิเลส ดังปรากฏใน ทิสสมตเตยยสูตร ความว่า เที่ยวไปผู้เดียว (เอกะจะรัง)

(ขุ.ข.(ไทย) ๒๕/๘๒๓/๖๙๘ ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๕๑/๑๗๗)

เทือกเขาลำเนาไพร : ปารกชฎ ปาดงดิบ เป็นสถานที่เสาะหาญาติที่ปลอดภัยของสุกรชื่อว่าตัจจะ ตาม เทือกเขาลำเนาไพร อธิบายตามนัยพระสูตร มาในตัจจะสุกรชาดก ว่าด้วยสุกรชื่อตัจจะ ความ ว่า เมื่อสุกรตัจจะเที่ยวเสาะหาฝูงสุกรในป่าพบสุกรจำนวนมากแล้วดีใจ จึงกล่าวว่า เราเมื่อ เสาะหาหมู่ญาติใด เที่ยวไปตามเทือกเขาลำเนาไพร เราเที่ยวตามหาอยู่ช้านาน ญาติทั้งหลาย นั้นเราได้พบแล้ว มูลผลาหารนี้ก็มีอยู่มาก และภักษาหารนี้ก็มีอยู่มิใช่น้อย ส่วนแม่น้ำ ภูเขา นี้ ก็น่ารื่นรมย์คงจะอยู่ได้สบายเราจักอยู่พร้อมกับหมู่ญาติทั้งปวงในที่นี้แหละจักเป็นผู้ชวนชวายน้อย หมดความระแวงภัย ไม่มีความเศร้าโศก ไม่มีภัยแต่ที่ไหน สุกรทั้งหลายกล่าวว่า ตัจจะ ท่านจงเสาะหาถ้ำในที่อื่นอยู่เถิด ในที่นี้พวกเรามีศัตรู มันมาที่นี้ฆ่าสุกรแล้วกัดกินเนื้อล่า ๆ เป็นประจำ สุกรตัจจะถามว่า ใครหนอเป็นศัตรูของพวกเราในที่นี้ ใครกันรังควานหมู่ญาติผู้ พร้อมเพรียงซึ่งรังควานได้ยาก สุกรเหล่านั้นตอบว่า ท่านตัจจะ พญาเนื้อ เป็นสัตว์มีพลัง มี เขี้ยวเป็นอาวุธ มันมาที่นี้ฆ่าสุกรแล้วกัดกินเนื้อล่า ๆ เป็นประจำ สุกรตัจจะกล่าวว่า พวกเรา ไม่มีเขี้ยวก็หาไม่ พลังกายก็พร้อมมูล พวกเราทั้งหมดจงพร้อมเพรียงกันสร้างอำนาจร่วมกัน สุกรเหล่านั้นกล่าวว่า ท่านตัจจะ ท่านนะพุดได้จับใจ สบายหู แม้วัวใดหนีไปในขณะต่อสู้ว พวกเราจะฆ่าตัวนั้นในภายหลัง สุกรตัจจะ ได้รับยกย่องให้เป็นหัวหน้า (ขุ.ชา.(ไทย) ๒๗/๑๖๐-๖๗/๔๔๙-๕๐)

เทววาจิกอุบาสก : อุบาสกผู้กล่าววาทจาเทววาจิกอุบาสกผู้เป็นพ่อค้าสองพี่น้องชื่อ ตปุสสะ และภัลลิกะ ผู้กล่าววาทจนถึงสรณะสอง คือ พระพุทธและพระธรรม ในสมัยที่ยังไม่มีพระสงฆ์ อธิบาย คำว่า เทววาจิกอุบาสก เป็นคุณสมบัติของอุบาสกพ่อค้าสองพี่น้อง ชื่อว่า ตปุสสะ และภัลลิกะ เดินทางมาจากอุกกกลชนบท พบพระพุทธเจ้า ถวายข้าวสัตตมุงสัตตูก้อน ผู้แสดงตนเป็นปฐมอุบาสก โดยกล่าวถึงสรณะ ๒ คือ พระพุทธ และธรรม ต่อมา ตปุสสะและภัลลิกะได้กราบทูลว่า “พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์ทั้งสองนี้ ขอถึงพระผู้มีพระภาคพร้อมทั้งพระธรรมเป็นสรณะ ขอพระองค์โปรดทรงจำข้าพระองค์ทั้งสองว่า เป็นอุบาสกผู้ถึงสรณะตั้งแต่วันนี้เป็นต้นไป จนตลอดชีวิต” ตปุสสะและภัลลิกะนั้น ได้เป็นเทววาจิกอุบาสก (ผู้กล่าววาทถึงรัตนะ ๒ ว่า เป็นสรณะ) เป็นพวกแรกในโลก ดังนี้ (ขุ.อุ. ๒๕/๑๑/๑๐๕. วิ.ม.(ไทย) ๔/๖/๑๐)

แห่งตลอดดีด้วยทิวฎี : ทำให้ประจักษ์ชัดด้วยปัญญาทั้งโดยผลและโดยเหตุ อธิบาย เป็นคุณสมบัติของพระภิกษุผู้เป็นพหูสูต ทรงสุตะ สัมสมสุตะ คือทรงจำไว้ได้ซึ่งนวงศัตถศาสตร์ เป็นผู้ได้ฟังมาก มีความงามในเบื้องต้น มีความงามในท่ามกลาง มีความงามในที่สุด พร้อมทั้งอรรถและพยัญชนะ ประกาศพรหมจรรย์บริสุทธิ บริบูรณ์ ครบถ้วน ทรงจำไว้ได้คล่องปาก ขึ้นใจ แห่งตลอดดีด้วยทิวฎี (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๒๕/๒๙. อัง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๙๑/๒๗๖.อัง.จตุกก.อ. (บาลี) ๒/๑๙๑/๔๑๑ อัง.จตุกก.อ. (บาลี) ๒/๒๒/๓๐๐ อัง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๙๑/๒๗๖. ดู อานิสส ๔ ใน อัง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๙๑/๒๗๖)

แห่งตลอดได้ยาก : ธรรมที่แห่งตลอดได้ยาก คือ เจโตสมาธิ อันมีลำดับติดต่อกันไปอธิบายธรรมที่แห่งตลอดได้ยาก ๒ ประการ คือ ๑. ธรรมที่เป็นเหตุ เป็นปัจจัย เพื่อความเศร้าหมองของสัตว์ทั้งหลาย ๒. ธรรมที่เป็นเหตุ เป็นปัจจัย เพื่อความบริสุทธิ์ของสัตว์ทั้งหลาย นี่คือธรรม ๒ ประการที่แห่งตลอดได้ยาก อีกนัยหนึ่ง ธรรมที่แห่งตลอดได้ยาก ๓ ประการ คือ ธาตุที่สลัด ๓ ประการ ได้แก่ ๑. เนกขัมมะ (ธาตุที่สลัดกาม) ๒. อรูป (ธาตุที่สลัดรูป) ๓. นิโรธ (การสลัดสิ่งที่เกิดขึ้น สิ่งที่ยังปรุงแต่งขึ้น สิ่งที่ยังอาศัยกันและกันเกิดขึ้นอย่างใดอย่างหนึ่ง) นี่คือธรรม ๓ ประการที่แห่งตลอดได้ยาก อีกนัยหนึ่ง ธรรมที่แห่งตลอดได้ยาก ๔ ประการ คือ สมาธิ ๔ ประการ ได้แก่ ๑. หานภาคิยสมาธิ (สมาธิฝ่ายเสื่อม) ๒. ฐิติภาคิยสมาธิ (สมาธิฝ่ายดำรง) ๓. วิเสสภาคิยสมาธิ (สมาธิฝ่ายวิเศษ) ๔. นิพเพชภาคิยสมาธิ (สมาธิฝ่ายชำแรกกิเลส) (ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๕๑/๓๖๗. ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๕๒/๓๗๑. ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๕๓/๓๗๔)

แห่งทองชมพูนุท:แห่งทองชมพูนุทเป็นแห่งทองที่ส่องแสงเรืองรองรุ่งโรจน์บนผ้ากัมพลเหลือง อธิบาย แห่งทองชมพูนุท เป็นแห่งทองที่ส่องแสงเรืองรองรุ่งโรจน์บนผ้ากัมพลเหลือง เมื่อต้องแสงก็ย่อมประกายแสงแวววับ เป็นข้อเปรียบเทียบพระภิกษุเป็นผู้ประกอบด้วยศรัทธา ศีล สุตะ จาคะ ปัญญา อีกนัยหนึ่ง พระภิกษุที่ประกอบด้วย ศรัทธา สุตะ จาคะ ปัญญา นี้ ย่อมผ่องใส อุปมาตสหัสสพรหมมีอายุยืน มีผิวพรรณผ่องใส มีความสุขเป็นกำลัง สดสหัสสพรหมน้อมจิตแผ่ไปตลอด ๑๐๐,๐๐๐ โลกธาตุอยู่ แม้สัตว์ทั้งหลายที่เกิดแล้วในชั้นสทสหัสสพรหมนั้น ก็น้อมจิตแผ่ไปอยู่ เปรียบเหมือนแห่งทองชมพูนุทที่เขาหลอมด้วยความชำนาญดีในเข้าของช่างทองผู้ฉลาดแล้ววางไว้บนผ้ากัมพลเหลืองย่อมส่องแสงเรืองไฟโรจน์ แม้ฉันท สดสหัสสพรหมก็ฉันทนั้นเหมือนกัน ย่อมน้อมจิตแผ่ไป ตลอด ๑๐๐,๐๐๐ โลกธาตุอยู่ แม้สัตว์ทั้งหลายที่เกิดแล้วในชั้นสทสหัสสพรหมนั้น ก็น้อมจิตแผ่ไปอยู่ ภิกษุผู้นั้นมีความปรารถนาอย่างนี้ว่า

‘โอหนอหลังจากตายแล้ว เราพึงเข้าถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกับสวดสหัสสพรหม’ เธอตั้งจิตนั้น อธิษฐานจิตนั้น เจริญจิตนั้น สังฆารและวิหารธรรมเหล่านั้นอันเธอเจริญ ทำให้มากแล้วอย่างนี้ เป็นไปเพื่อความเกิดขึ้นในชั้นสวดสหัสสพรหมนั้นได้ ดังนี้ (ม.อ.(ไทย) ๑๔/๑๖๘/๒๑๑. ม.อ.อ. (บาลี) ๓/๑๖๘/๑๐๖)

โทณปากสูตร : พระสูตรว่าด้วยการหุงข้าวสารทะนานหนึ่ง สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ วัดบุพพาราม พระองค์ทรงทราบว่าพระเจ้าปเสนทิโกศลเสวยจนแน่นท้อง อืดอืดแล้วเข้ามาเฝ้า จึงตรัสว่า มนุษย์ผู้มีสติทุกเมื่อ รู้จักประมาณในโภชนะ ย่อมมีเวทนาเบาบาง แก่ช้า อายุยืน

พระเจ้าปเสนทิโกศลได้สดับคานานี้ที่มานพชื่อสุทัสสนะกล่าวทุกครั้งเมื่อเสวยจึงเสวยน้อยลง เมื่อพระองค์มีพระวรกายกระปรี้กระเปร่าทรงลูบพระวรกายแล้วทรงเปล่งอุทานขึ้นว่า พระผู้มีพระภาคทรงอนุเคราะห์เราด้วยประโยชน์ในปัจจุบันและประโยชน์ในภายหน้าจริงหนอ (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๒๔/๑๔๕)

โทณพราหมณ์ : พราหมณ์ชื่อโทณะ มีบทบาทในการระงับศึกแย่งพระบรมสารีริกธาตุของพระพุทธเจ้า ระหว่างเจ้าเมืองในแคว้นต่าง ๆ อธิบายเป็นพราหมณ์อาจารย์คนหนึ่งในสมัยพุทธกาล เป็นผู้มีความรู้แตกฉานในไตรเพท มีลูกศิษย์มากมาย กล่าวกันว่าบรรดากษัตริย์และผู้ครองนครทั้งหลาย ทัวชมพู่ทวิปในสมัยนั้น ต่างยกย่องนับถือว่าเป็นอาจารย์ตน แต่เมื่อพบพระพุทธเจ้าก็เกิดศรัทธาเลื่อมใส กลับใจมานับถือพระพุทธศาสนา และได้ทำประโยชน์แก่พระศาสนาคือ มีบทบาทครั้งสำคัญ ในการระงับศึกแย่งชิงพระบรมสารีริกธาตุตามนัยพระสูตร กล่าวว่า พวกเจ้ามีลละผู้ครองกรุงปาวา ได้ทรงสดับว่า พระผู้มีพระภาคปรินิพพานในกรุงกุสินารา จึงทรงส่งทูตไปถึงพวกเจ้ามีลละผู้ครองกรุงกุสินาราว่า “แม้พระผู้มีพระภาคเป็นกษัตริย์ แม้พวกเราก็เป็นกษัตริย์ จึงควรจะได้รับส่วนแบ่งพระบรมสารีริกธาตุบ้าง จะได้สร้างพระสถูปบรรจุพระบรมสารีริกธาตุและทำการฉลอง” เมื่อทูตจากเมืองต่าง ๆ กราบทูลอย่างนี้ พวกเจ้ามีลละผู้ครองกรุงกุสินาราได้ตรัสตอบกับหมู่คณะทูตเหล่านั้นดังนี้ว่า “พระผู้มีพระภาคปรินิพพานในเขตบ้านเมืองของเรา พวกเราจะไม่ให้ส่วนแบ่งพระบรมสารีริกธาตุ” เมื่อพวกเจ้ามีลละผู้ครองกรุงกุสินาราได้ตรัสเช่นนี้ โทณพราหมณ์ได้กล่าวกับหมู่คณะทูตเหล่านั้น ว่า “ท่านผู้เจริญทั้งหลาย โปรดฟังคำชี้แจงของข้าพเจ้าหน่อหนึ่งเถิด พระพุทธเจ้าของพวกเราทรงถือหลักขันติธรรมไม่ควรที่จะประหัตประหารกัน เพราะส่วนแบ่งพระบรมสารีริกธาตุของพระพุทธเจ้าผู้เป็นอุดมบุคคลขอให้ทุกฝ่ายพร้อมใจกันแบ่งพระบรมสารีริกธาตุออกเป็น ๘ ส่วน พระสถูปจะได้แพร่กระจายไปยังทิศต่าง ๆ มีประชาชนจำนวนมากผู้เลื่อมใสในพระพุทธเจ้าผู้มีพระจักขุ” หมู่คณะทูตเหล่านั้นตอบว่า “ท่านพราหมณ์ ถ้าเช่นนั้น ท่านนั้นแหละจงแบ่งพระบรมสารีริกธาตุออกเป็น ๘ ส่วนเท่า ๆ กันให้เรียบร้อย” โทณพราหมณ์รับคำแล้ว แบ่งพระบรมสารีริกธาตุออกเป็น ๘ ส่วนเท่า ๆ กันให้เรียบร้อยแล้ว ส่วนโทณพราหมณ์ได้ทูลขอทะนานตวงพระบรมธาตุคือ ตุมพะ ไปสักการบูชา พวกเจ้ามีลละผู้ครองกรุงกุสินารา ทรงสร้างพระสถูปบรรจุพระบรมสารีริกธาตุและทำการฉลองในกรุงกุสินารา (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๒๓๗-๓๘)

โทณพราหมณ์สูตร : พระสูตรว่าด้วยโทณพราหมณ์ พระผู้มีพระภาคตรัสกับโทณพราหมณ์ที่เข้ามาเฝ้าว่า พราหมณ์ ๕ จำพวกที่ฤษีผู้เป็นบูรพาจารย์ของพราหมณ์มีอัฐกฤชี่เป็นต้น ซึ่งเป็นผู้ผูก

มนตรีบอกมนตรี บัญญัติพราหมณ์ ๕ จำพวก คือ (๑) พราหมณ์ผู้เสมอด้วยพรหม (๒) พราหมณ์ผู้เสมอด้วยเทวดา (๓) พราหมณ์ผู้มีความประพฤติดี (๔) พราหมณ์ผู้ประพฤติทั้งดี และชั่ว (๕) พราหมณ์ผู้เป็นจัญทาลแล้วสนทนาด้วย แล้วทรงอธิบายลักษณะของพราหมณ์แต่ละจำพวก ตามลำดับดังนี้ (๑) พราหมณ์ผู้เสมอด้วยพรหม หมายถึงพราหมณ์ผู้มีชาติกำเนิดดี ประพฤติโกมารพรมจรรย์(หมายถึงพรมจรรย์ที่ประพฤติสืบต่อมาตั้งแต่ยังเป็นเด็ก) เรียนมนตรี ๔๘ ปี แสวงหาทรัพย์สำหรับบูชาอาจารย์โดยชอบธรรม ถูกระเบื้องเพียวภิกขาจารย์อย่างเดียว มอบทรัพย์สำหรับบูชาอาจารย์แล้วออกบวชแล้วแผ่เมตตาจิต กรุณาจิต มุทิตาจิต และอุเบกขาจิตไปตลอดโลกทั่วทุกหมู่เหล่าในที่ทุกสถาน หลังจากตายแล้วไปเกิดในสุคติพรหมโลก (๒) พราหมณ์ผู้เสมอด้วยเทวดา หมายถึงพราหมณ์ผู้มีชาติกำเนิดดี ประพฤติโกมารพรมจรรย์ เรียนมนตรี ๔๘ ปี แสวงหาทรัพย์สำหรับบูชาอาจารย์โดยชอบธรรม ถูกระเบื้องเพียวภิกขาจารย์อย่างเดียว มอบทรัพย์สำหรับบูชาอาจารย์แล้ว แสวงหาภรรยาโดยชอบธรรม มีบุตรธิดาแล้วจึงออกบวชจนได้บรรลุมาน ๔ หลังจากตายแล้ว ไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์ (๓) พราหมณ์ผู้มีความประพฤติดี หมายถึงพราหมณ์ผู้มีชาติกำเนิดดี ประพฤติโกมารพรมจรรย์ เรียนมนตรี ๔๘ ปี แสวงหาทรัพย์สำหรับบูชาอาจารย์โดยชอบธรรม ถูกระเบื้องเพียวภิกขาจารย์อย่างเดียว มอบทรัพย์สำหรับบูชาอาจารย์แล้ว แสวงหาภรรยาโดยชอบธรรม เมื่อมีบุตรธิดาแล้วก็เกิดความยินดีครอบครองสมบัติไม่ออกบวช ตั้งอยู่ในความประพฤติดีของพราหมณ์แต่ปางก่อน (๔) พราหมณ์ผู้ประพฤติทั้งดีและชั่ว หมายถึงพราหมณ์ผู้มีชาติกำเนิดดี ประพฤติโกมารพรมจรรย์ เรียนมนตรี ๔๘ ปี แสวงหาทรัพย์สำหรับบูชาอาจารย์โดยชอบธรรม ถูกระเบื้องเพียวภิกขาจารย์อย่างเดียว มอบทรัพย์สำหรับบูชาอาจารย์แล้ว แสวงหาภรรยาโดยชอบธรรมบ้างไม่ชอบธรรมบ้างไม่ตั้งอยู่ในความประพฤติดีของพราหมณ์แต่ปางก่อน (๕) พราหมณ์ผู้เป็นจัญทาล หมายถึงพราหมณ์ผู้มีชาติกำเนิดดี ประพฤติโกมารพรมจรรย์ เรียนมนตรี ๔๘ ปี แสวงหาทรัพย์สำหรับบูชาอาจารย์โดยชอบธรรมบ้าง ไม่ชอบธรรมบ้าง ถูกระเบื้องเพียวภิกขาจารย์บ้าง มอบทรัพย์สำหรับบูชาอาจารย์แล้ว แสวงหาภรรยาโดยชอบธรรมบ้าง ไม่ชอบธรรมบ้าง เลี้ยงชีพด้วยการงานทุกอย่าง แล้วตรัสถามโทณพราหมณ์ว่า ในบรรดาพราหมณ์ทั้ง ๕ จำพวกนั้น ท่านเป็นพราหมณ์จำพวกไหน โทณพราหมณ์กราบทูลว่า แม้แต่พราหมณ์ผู้เป็นจัญทาล ข้าพระองค์ยังให้บริบูรณ์ไม่ได้เลย แล้วชมเชยพระภาชิตจงพระผู้มีพระภาค แสดงตนเป็นอุบาสก ขอให้พระรัตนตรัยตลอดชีวิต (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๑๙๒/๓๑๖)

โทณสูตร : พระสูตรว่าด้วยโทณพราหมณ์พระผู้มีพระภาคเสด็จทางไกลระหว่างเมืองอุกกัฏฐะกับเมืองเสตัพพะยะแล้วเสด็จลงข้างทาง ประทับ นั่งที่โคนต้นไม้ต้นหนึ่ง ทรงคู้บัลลังก์ ตั้งกายตรง ดำรงสติไว้เฉพาะหน้า โทณพราหมณ์ก็ได้เดินทางไกลระหว่างเมืองอุกกัฏฐะกับเมืองเสตัพพะยะเช่นกัน เห็นรอยงกจักรซึ่งมีซี่ก่าตั้งพินซึ่งมีกมิดุมมีส่วนประกอบครบทุกอย่างที่รอยพระบาทของพระผู้มีพระภาค จึงได้คิดว่า น่าอัศจรรย์จริง รอยเท้าเหล่านี้คงไม่ใช่รอยเท้าของมนุษย์ จึงเดินตามรอยพระบาทของพระผู้มีพระภาคไป พบพระผู้มีพระภาคประทับนั่งอยู่ที่โคนต้นไม้ต้นหนึ่ง มีพระอาการกิริยาที่น่าพอใจ มีพระอินทรีย์ และพระทัยสงบ จึงเข้าไปเฝ้าแล้วทูลถามพระผู้มีพระภาคเป็นลำดับว่า ท่านผู้เจริญเป็นเทวดา เป็นคนธรรพ์ เป็นยักษ์ หรือเป็นมนุษย์

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า เราไม่ใช่ (๑) เทวดา (๒) คนธรรพ์ (๓) ยักษ์ (๔) มนุษย์ เพราะอาสวะที่ทำให้เป็นเทวดา คนธรรพ์ ยักษ์ หรือมนุษย์ เราละได้หมดแล้ว เราเกิดเจริญเติบโตในโลก แต่อยู่เหนือโลก เหมือนดอกบัวเกิด เจริญเติบโตในน้ำ แต่อยู่เหนือน้ำ ท่านจงจำเราว่าเป็นพระพุทธรเจ้า (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๓๖/๕๘)

โทณะ, ท่าน้ำ :ชื่อของท่าน้ำ อธิบาย เป็นหนึ่งในหลาย ๆ ท่าน้ำ มีชาติดกเกี่ยวกับการรับแขก การต้อนรับแขก การกินที่เรียกแขกร่วมกินด้วย ถือว่า ผู้กินคนเดียว ย่อมไม่ได้รับความสุข (เนกาสิลภเต สุขิ) มาในโกสิยชาติก เป็นบทความสนทนาระหว่างจันทเทพบุตรกับสุริยเทพบุตร ความว่า จันทเทพบุตรเข้าไปหาแล้วกล่าวว่า ผู้ใด เมื่อแขกนั่งแล้วบริโภคอาหารแต่ผู้เดียว การบูชาของผู้นั้นเป็นโมฆะ แม้ความเพียรที่ตั้งไว้ชอบของผู้นั้นก็เป็นโมฆะ ท่านโกสิยะ เพราะเหตุนั้นข้าพเจ้าขอบอกท่านว่า ท่านจงให้ท่านและจงบริโภค จงขึ้นสู่ทางของพระอริยะ ผู้กินคนเดียว ย่อมไม่ได้รับความสุข (ขุ.ชา.(ไทย) ๒๗/๗๖-๘๑/๓๘๖)

โทณินิมมชชนิททายากวิมาน :วิมานที่เกิดขึ้นแก่หญิงผู้ถวายแปรงคลุกงาทอด คือวิมานที่เกิดขึ้นแก่หญิงผู้ถวาย แปรงคลุกงาทอดแต่ภิกษุผู้กำลังเที่ยว บิณฑบาต (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๕๒๕-๕๓๒/๖๕)

โทพะ :การประทุษร้ายมิตร เป็นมูลเหตุให้มีกลิ่นชั่วร้ายเหม็นเน่า ไปอบาย ปิดพรหมโลก มาจากความโกรธ พุดเทจ เป็นต้น อธิบาย กล่าวถึงมูลเหตุที่เกิดกลิ่นชั่วเหม็นเน่าคลุ้ง ไปอบาย ปิดพรหมโลก มาจากอะไร เป็นบทสนทนาระหว่างมหาโควินทพราหมณ์กับสังฆกุมารพรหม โดยมหาโควินทพราหมณ์ ถามด้วยคำถามว่า ‘ข้าแต่พรหม บรรดามนุษย์ พวกไหนมีกลิ่นชั่วร้าย ข้าพเจ้าไม่รู้จักพวกนั้น ขอท่านผู้เป็นปราชญ์ จงบอกมาในที่นี่เถิด อะไรร้อยรัด หมูสัตว์จึงเหม็นเน่าคลุ้ง ต้องไปอบาย ปิดพรหมโลกแล้ว’ สังฆกุมารพรหมตรัสตอบด้วยคำถามว่า มูลเหตุของกลิ่นเน่าเหม็นคลุ้งเหล่านั้น มาจาก โกรธ (ความโกรธ) โมสวัชชะ (การพุดเทจ) นิกิต (การโกง) โทพะ (การประทุษร้ายมิตร) กทรียตา (ความตระหนี่) อติมานะ (ความดูหมิ่น) อสุยา (ความริษยา) อิจฉา (ความปรารถนา) วิจิจฉา (ความลึงเลสงสัย) ประหลฐนา (การเบียดเบียนผู้อื่น) โลภะ (ความอยากได้) โทสะ (ความคิดประทุษร้าย) มหะ (ความมัวเมา) โมหะ (ความหลง) (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๒๐/๒๔๘)

โทมนัส :ความเศร้าใจ ความเสียใจ ความเป็นทุกข์ใจ อธิบายเป็นทุกข์อย่างหนึ่งในกลุ่ม ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกขะ (โทมนัส) อุปายาส ทุกข์เหล่านี้มีอยู่เพราะมีชาติ คือเพราะชาติเป็นปัจจัย จึงมี ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัส อุปายาส กองทุกข์ทั้งมวลนี้มีการเกิด หรือดับ ด้วยอาการอย่างนี้ คำว่า โทมนัสนี้ มาใน อาทิตตปริยายสูตร ที่พระผู้มีพระภาครับสั่งกับภิกษุทั้งหลายว่า สิ่งทั้งปวงเป็นของร้อน สิ่งที่ร้อนคือ จักขุ รูป จักขุวิญญูณ จักขุสัมผัสเป็นของร้อน แม้ความเสวยอารมณ์ที่เป็นสุขหรือทุกข์ หรือที่มีใช้สุขมิใช่ทุกข์ ที่เกิดขึ้นเพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัยก็เป็นของร้อน ร้อนเพราะอะไร ร้อนเพราะไฟคือราคะ เพราะไฟคือโทสะ เพราะไฟคือโมหะ ร้อนเพราะความเกิด เพราะ ความแก่ เพราะความตาย เพราะความโศก เพราะความคร่ำครวญ เพราะทุกข์เพราะโทมนัส เพราะความคับแค้นใจ (วิ.ม.(ไทย) ๔/๑/๒. วิ.ม.(ไทย) ๔/๕๔/๖๓)

โทมนัสที่ควรเสพ :โทมนัสที่เสพแล้ว ทำให้อกุศลธรรมทั้งหลายเสื่อมลง แต่กุศลธรรมทั้งหลายเจริญยิ่งขึ้น’ อธิบาย มาในสักกปัญหสูตร เรื่องเวทนาก็มีมัญฐาน เป็นบทสนทนาระหว่าง

พระพุทธเจ้ากับท้าวสักกผู้จอมเทพ ‘จอมเทพ เรากล่าวโหม่นสไว้ ๒ อย่าง คือ โหม่นสที่ควรเสพและโหม่นสที่ไม่ควรเสพ’ บรรดาโหม่นส ๒ อย่างนั้น โหม่นสใดบุคคลรู้ว่า ‘เมื่อเราเสพโหม่นสนี้แล อกุศลธรรมทั้งหลายเสื่อมลง กุศลธรรมทั้งหลายเจริญยิ่งขึ้น’ โหม่นสเช่นนี้ เป็นโหม่นสที่ควรเสพ (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๖๑/๒๘๘)

โหม่นสที่ไม่ควรเสพ : โหม่นสที่เสพแล้ว ทำให้กุศลธรรมทั้งหลายเสื่อมลง แต่อกุศลธรรมทั้งหลายเจริญยิ่งขึ้น’ อธิบายมาในสักกปัญหาสูตร เรื่องเวทนามกัมมัฏฐาน เป็นบทสนทนายาระหว่างพระพุทธเจ้ากับท้าวสักกผู้จอมเทพ ‘จอมเทพ เรากล่าวโหม่นสไว้ ๒ อย่าง คือ โหม่นสที่ควรเสพและโหม่นสที่ไม่ควรเสพ’ โหม่นสใดบุคคลรู้ว่า ‘เมื่อเราเสพโหม่นสนี้แล อกุศลธรรมทั้งหลายเจริญยิ่งขึ้น กุศลธรรมทั้งหลายเสื่อมลง’ โหม่นสเช่นนี้เป็นโหม่นสที่ไม่ควรเสพ (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๖๑/๒๘๘)

โหม่นสที่ให้ผลไม่แน่นอน : สภาวะธรรมที่ไม่แน่นอน โดยอาการสองอย่าง เป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่ให้ผลแน่นอนโดยอนันตรปัจจัย อธิบายมาในพระอภิธรรมปิฎก ธัมมานุโลม ทุกปีฎฐาน เรื่องอนันตรปัจจัย ความว่า สภาวะธรรมที่ให้ผลแน่นอนเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่ไม่แน่นอนโดยอาการทั้งสองนั้นโดย อนันตรปัจจัย ได้แก่ มรรคเป็นปัจจัยแก่ผลโดยอนันตรปัจจัยขั้นที่หนึ่งให้ผลแน่นอนเป็นปัจจัยแก่ภูฏานะโดยอนันตรปัจจัย ๑ สภาวะธรรมที่ไม่แน่นอนโดยอาการทั้งสองนั้น เป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่ให้ผลแน่นอนโดยอนันตรปัจจัย ได้แก่ โหม่นสที่ให้ผลไม่แน่นอน เป็นปัจจัยแก่โหม่นสที่ให้ผลแน่นอน มิฉชาติภูฏานะที่ให้ผลไม่แน่นอนเป็นปัจจัยแก่ มิฉชาติภูฏานะที่ให้ผลแน่นอนโดยอนันตรปัจจัย โคตรภูเป็นปัจจัยแก่มรรค โวทานเป็นปัจจัยแก่ มรรคโดยอนันตรปัจจัย ๒ (อภิ.ป.(ไทย) ๔๓/๓๓๔/๖๒๕)

โหม่นสมีวิตก มิวิจาร : โหม่นสที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจปฐมฌานและทุติยฌาน อธิบายเป็นการเทียบเคียงความประณีตมากหรือน้อยต่างกัน ระหว่างโหม่นส ๒ อย่าง คือ โหม่นสใด มีวิตก มิวิจาร กับโหม่นสใด ไม่มีวิตก ไม่มีวิจาร ในโหม่นส ๒ อย่างนั้น โหม่นสที่ไม่มีวิตก ไม่มีวิจาร ประณีตกว่า (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๖๑/๒๘๘. ที.ม.อ. (บาลี) ๓๖๑/๓๔๒)

โหม่นสไม่มีวิตก ไม่มีวิจาร : โหม่นสที่เกิดขึ้นโดยตรง ไม่ได้อาศัยวิตก วิจาร อธิบายเป็นการเทียบเคียงอาการสองอย่างที่ยาบหรือประณีตต่างกัน คือ โหม่นสใดไม่มีวิตก มิวิจาร และโหม่นสใดไม่มีวิตก ไม่มีวิจาร ในโหม่นส ๒ อย่างนั้น โหม่นสที่ไม่มีวิตก ไม่มีวิจาร ประณีตกว่า ข้อนี้พระพุทธเจ้าตรัสกะจอมเทพ ‘จอมเทพ เรากล่าวโหม่นสไว้ ๒ อย่าง คือ โหม่นสที่ควรเสพและโหม่นสที่ไม่ควรเสพ’ เรากล่าวเพราะอาศัยเหตุอาการที่ยาบหรือประณีต นี้ (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๖๑/๒๘๘. ที.ม.อ. (บาลี) ๓๖๑/๓๔๒)

โหม่นสสุพิจารณา : การใคร่ครวญอารมณ์อันเป็นที่ตั้งแห่งโหม่นส อธิบายมาในสังคีตสูตร การใคร่ครวญอารมณ์อันเป็นที่ตั้งแห่งโหม่นส ๖ ประการ คือ ๑. เห็นรูปทางตาแล้ว ใคร่ครวญรูปอันเป็นที่ตั้งแห่งโหม่นส ๒. ฟังเสียงทางหูแล้ว ใคร่ครวญเสียงอันเป็นที่ตั้งแห่งโหม่นส ๓. ดมกลิ่นทางจมูกแล้ว ใคร่ครวญกลิ่นอันเป็นที่ตั้งแห่งโหม่นส ๔. ลิ้มรสทางลิ้นแล้ว ใคร่ครวญรสอันเป็นที่ตั้งแห่งโหม่นส ๕. ถูกต้องไผ่ภูฏานพพะทางกายแล้ว ใคร่ครวญไผ่ภูฏานพพะอันเป็นที่ตั้งแห่งโหม่นส ๖. รู้แจ้งธรรมารมณทางใจแล้ว ใคร่ครวญธรรมารมณอันเป็นที่ตั้งแห่งโหม่นส (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๒๔/๓๒๐)

โทมนัสสธาตุ : ความทุกข์ทางใจ อธิบายมาในธาตุวิงค์ ความว่า ความไม่สำราญทางใจ ความทุกข์ทางใจ ความเสวยอารมณ์ที่ไม่สำราญเป็นทุกข์ อันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่สำราญเป็นทุกข์ อันเกิดแต่เจโตสัมผัส นี้เรียกว่า โทมนัสสธาตุ (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๑๘๐/๑๓๙)

โทมนัสสเวทนา : เวทนาอันไม่สบายใจ อธิบาย มาในกัฏฐปุจฉาว่า ด้วยอุปมาด้วยไม้เสียดสีกัน ของอินทรีย์ ๕ ประการ อะไรบ้าง คือ ๑. สุขินทรีย์ ๒. ทุกขินทรีย์ ๓. โสมนัสสินทรีย์ ๔. โทมนัสสินทรีย์ ๕. อุเปกขินทรีย์ กล่าวไว้ว่า โทมนัสสินทรีย์เกิดขึ้นเพราะอาศัยผัสสะอันเป็นที่ตั้งแห่งโทมนัสสเวทนา ภูิกษุณั้น ไม่สบายใจก็รู้ชัดว่า เราไม่สบายใจ เพราะผัสสะอันเป็นที่ตั้งแห่งโทมนัสสเวทนานั้นแลดับไป เธอก็รู้ชัดว่า โทมนัสสินทรีย์ที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยผัสสะอันเป็นที่ตั้งแห่งโทมนัสสเวทนาที่เสวยอยู่อันเกิดจากผัสสะนั้นดับไป คือสงบไป (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๕๐๙/๓๑๗)

โทมนัสสินทรีย์ : อินทรีย์คือความทุกข์ใจ อธิบาย มาในสังคีตสูตร กล่าวถึง อินทรีย์ ๕ อีกนัยหนึ่ง ที่เป็นสุข ทุกข์ทางกาย และสุขทุกข์ทางใจ และอุเบกขา คือ ๑. สุขินทรีย์ (อินทรีย์คือความสุขทางกาย) ๒. ทุกขินทรีย์ (อินทรีย์คือความทุกข์ทางกาย) ๓. โสมนัสสินทรีย์ (อินทรีย์คือความสุขใจ) ๔. โทมนัสสินทรีย์ (อินทรีย์คือความทุกข์ใจ) ๕. อุเปกขินทรีย์ (อินทรีย์คืออุเบกขา) (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๒๐/๓๑๐)

โทมนัสอาศัยเนกขัมมะ : โทมนัสที่เกิดขึ้นแก่บุคคลผู้ตั้งความปรารถนาในอนุตตรวิโมกข์ ได้แก่การตั้งความปรารถนาในอรหัตตผล อธิบาย มาในสหายตนวิงค์สูตร กล่าวถึงโทมนัสอาศัยเนกขัมมะ คือ โทมนัสย่อมเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้ทราบความที่รูปทั้งหลายนั้นแลไม่เที่ยง เห็นความแปรผัน ความคลายกำหนด และความดับนั้นตามความเป็นจริง ด้วยปัญญาอันชอบอย่างนี้ว่า ‘รูปในกาลก่อนและในบัดนี้ทั้งหมดนั้น ล้วนไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรผันเป็นธรรมดา’ แล้วตั้งความปรารถนาในอนุตตรวิโมกข์ว่า ‘ในกาลไร เราจักบรรลุนิพพานที่พระอริยะทั้งหลายได้บรรลู่อยู่ในบัดนี้’ เพราะความปรารถนาเป็นปัจจัย โทมนัสจึงเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้ตั้งความปรารถนาในอนุตตรวิโมกข์ (การตั้งความปรารถนาในอรหัตตผล) ด้วยประการฉะนี้ โทมนัสเช่นนี้ เราเรียกว่า โทมนัสอาศัยเนกขัมมะ (ม.อุ.(ไทย) ๑๔/๓๐๗/๓๗๓ ม.อุ.อ. (บาลี) ๓/๓๐๗/๑๙๑)

โทมนัสอาศัยเรือน : โทมนัสของบุคคลผู้เห็นความไม่ได้เฉพาะในรูปที่พึงรู้แจ้งทางตา ที่น่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ ชวนให้รัก ประกอบด้วยโลกามิส อธิบายมาในสหายตนวิงค์สูตร กล่าวไว้ว่า โทมนัสอาศัยเรือน ๖ ประการ คือ ๑. โทมนัสย่อมเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้เห็นความไม่ได้เฉพาะซึ่งรูปที่พึงรู้แจ้งทางตา ที่น่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ ชวนให้รัก ประกอบด้วยโลกามิส โดยความเป็นของอันตนไม่ได้เฉพาะ หรือหวนระลึกถึงรูปที่ตนไม่เคยได้มาก่อน อันล่วงลับ ดับแปรผันไปแล้ว ๒. โทมนัสย่อมเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้เห็นความไม่ได้เฉพาะซึ่งเสียงที่พึงรู้แจ้งทางหู ... ๓. โทมนัสย่อมเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้เห็นความไม่ได้เฉพาะซึ่งกลิ่นที่พึงรู้แจ้งทางจมูก ... ๔. โทมนัสย่อมเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้เห็นความไม่ได้เฉพาะซึ่งรสที่พึงรู้แจ้งทางลิ้น ... ๕. โทมนัสย่อมเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้เห็นความไม่ได้เฉพาะซึ่งโผฏฐัพพะที่พึงรู้แจ้งทางกาย ... ๖. โทมนัสย่อมเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้เห็นความไม่ได้เฉพาะซึ่งธรรมารมณ์ ที่พึงรู้แจ้งทางใจ ที่น่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ ชวนให้รัก ประกอบด้วยโลกามิส โดยความเป็นของอันตนไม่ได้เฉพาะ หรือ หวน

ระลึกถึงธรรมารมณที่ตนไม่เคยได้มาก่อน อันลวงลับ ดับ แปรผันไปแล้ว โทมนัสเช่นนี้เรา เรียกว่า โทมนัสอาศัยเรื้อน ดังนี้ (ม.อ.(ไทย) ๑๔/๓๐๗/๓๗๒)

โทวจัสสตา : ผู้หัวดี ชื่อ รัน ผู้ว่ายยาก สอนยาก ดังคำในสังคีตสูตร ในหมวดสังคีติ ๒ กล่าวถึง คุณสมบัติที่ไม่ดีของบุคคล ๒ ลักษณะ คือ ๑. โทวจัสสตา (ความเป็นผู้ว่ายยาก) ๒. ปาปमितต ตา (ความมีปาปมิตร) (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๐๔/๒๕๓. ดูเทียบ อัง.ทุก. (ไทย) ๒๐/๙๕/๑๐๘, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๙๐๑/๕๖๔)

โทวจัสสตาสูต : พระสูตรว่าด้วยความเป็นผู้ว่ายยาก ฝ่ายอกุศล คือ (๑) ความเป็นผู้ว่ายยาก (๒) ความเป็นผู้มีปาปมิตร (๓) ความฟุ้งซ่านแห่งจิต ฝ่ายกุศล คือ (๑) ความเป็นผู้ว่าง่าย (๒) ความเป็นผู้มีกัลยาณมิตร (๓) อานาปานสติ (อัง.ฉก.(ไทย) ๒๒/๑๑๕/๖๓๕)

โทษ : ความผิด เช่น กล่าวโทษ, ผลแห่งความผิดที่ต้องรับ เช่น ถูกลงโทษ, ผลร้าย เช่น ยาเสพติดให้ โทษการยอมรับผิดก็ว่าผิด มีโทษก็ว่ามีโทษ อธิบาย มาในมหาสิหนาทสูตร ว่าด้วยการไล่เลียง สอบสวน ถึงการคิดการตอบกับกัสนปะ ว่า กัสนปะ วิญญูชนเมื่อซักไล่เลียงสอบสวนพวก เรา เปรียบเทียบศาสดากับศาสดา หมู่สาวกกับหมู่สาวกว่า ‘ธรรมของท่านเหล่านี้ส่วนใดที่เป็นอกุศลก็จัดว่าเป็นอกุศล ที่มีโทษก็จัดว่ามีโทษ ที่ไม่ควรเสพก็จัดว่าไม่ควรเสพ ที่ไม่ ประเสริฐ ก็จัดว่าไม่ประเสริฐ และที่เป็นฝ่ายชั่วก็จัดว่าเป็นฝ่ายชั่ว ใครเล่าที่ละธรรมเหล่านี้ได้ เด็ดขาด หมู่สาวกของพระสมณโคดมหรือว่าหมู่สาวกของคณาจารย์ผู้เจริญเหล่านี้กันแน่’ (ที.สี.(ไทย)๙/๓๘๙/๑๖๓)

โทษของการไม่เคี้ยวไม้สีฟัน : โทษจากการไม่สร้างสุขอนามัยในปาก อธิบาย มาในพันตักกัฏฐสูตร ว่า ด้วยไม้สีฟัน พระพุทธเจ้าตรัสถึงโทษของการไม่เคี้ยวไม้สีฟัน ๕ ประการกะภิกษุทั้งหลายว่า ๑. ตาฝ้าฟาง ๒. ปากเหม็น ๓. ประสาทที่นำรสอาหาร ไม่หมดจดดี ๔. ดีและเสมหะหุ้มห่อ อาหาร ๕. อาหารไม่อร่อยแก่เขา ในทางกลับกัน ตรัสอานิสงส์ของการเคี้ยวไม้สีฟัน ๕ ประการกะภิกษุทั้งหลายว่า ๑. ตาสว่าง ๒. ปากไม่เหม็น ๓. ประสาทที่นำรสอาหาร หมดจดดี ๔. ดีและเสมหะไม่หุ้มห่ออาหาร ๕. อาหารอร่อยแก่เขา ดังนี้ (อัง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๒๐๘/ ๓๕๑)

โทษของรูป : การพิจารณารูปใน ชั้น ๕ ว่าได้พบโทษของรูป ฯ แล้ว ได้แสวงหาการสลัดออกจากรูป ฯ ด้วยปัญญา ว่า สภาพที่รูปไม่เที่ยง เป็นทุกขที่มีความแปรผันเป็นธรรมดา นี่เป็นโทษของรูป ส่วนธรรมเป็นที่กำจัดฉันทราคะธรรมเป็นที่ละฉันทราคะ ในรูปนี้เป็นเครื่องสลัดออกจากรูป อธิบายมาใน ทุติยอัสนาทสูตร ว่าด้วยคุณของชั้น ๕ สูตรที่ ๒ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย เราได้เที่ยวแสวงหาโทษของรูป ได้พบโทษของรูป แล้ว โทษของรูปมีประมาณเท่าใด เราเห็นโทษประมาณเท่านั้นดีแล้วด้วยปัญญา เราได้เที่ยวแสวงหาเครื่องสลัดออกจากรูป ได้พบเครื่องสลัดออกจากรูปแล้ว เครื่องสลัดออกจากรูปมีประมาณเท่าใด เราเห็นเครื่องสลัดออกจากรูปประมาณเท่านั้นดีแล้วด้วยปัญญา (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๒๖/๓๘, ๒๘/๔๑)

โทษของวิญญาน : การพิจารณาวิญญานในชั้น ๕ ว่าได้พบโทษของวิญญานแล้ว ได้แสวงหาการ สลัดออกจากวิญญานด้วยปัญญา เพราะวิญญานไม่เที่ยง เป็นทุกข มีความแปรผันเป็น ธรรมดา นี่เป็นโทษของวิญญาน ส่วนธรรมเป็นที่กำจัดฉันทราคะ ธรรมเป็นที่ละฉันทราคะใน วิญญาน นี่เป็นเครื่องสลัดออกจากวิญญาน อธิบายมาใน ทุติยอัสนาทสูตร ว่าด้วยคุณของ

ชั้น ๒ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย เราได้เที่ยวแสวงหาโทษของวิญญาน ได้พบโทษของวิญญานแล้ว โทษของวิญญานมีประมาณเท่าใด เราเห็นโทษประมาณเท่านั้นก็แล้วด้วยปัญญา เราได้เที่ยวแสวงหาเครื่องสลัดออกจากวิญญาน ได้พบเครื่องสลัดออกจากวิญญานแล้ว โทษของวิญญานมีประมาณเท่าใด เราเห็นโทษประมาณเท่านั้นก็แล้วด้วยปัญญา (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๒๖/๓๙,๒๘/๔๒)

โทษของสังขาร : การพิจารณาสังขารใน ชั้น ๕ ว่าได้พบโทษของสังขารแล้ว ได้แสวงหาการสลัดออกจากสังขารด้วยปัญญา เพราะสังขารเป็นสภาพที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรผันเป็นธรรมดา นี่เป็นโทษของสังขาร ธรรมเป็นที่กำจัดฉันทราคะ ธรรมเป็นที่ละฉันทราคะในสังขาร นี่เป็นเครื่องสลัดออกจากสังขาร อธิบายมาในพุทฺธยอัสนาสถสูตร ว่าด้วยคุณของชั้น ๒ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย เราได้เที่ยวแสวงหาโทษของสังขาร ได้พบโทษของสังขารแล้ว โทษของสังขารมีประมาณเท่าใด เราเห็นโทษประมาณเท่านั้นก็แล้วด้วยปัญญา เราได้เที่ยวแสวงหาเครื่องสลัดออกจากสังขาร ได้พบเครื่องสลัดออกจากสังขารแล้ว โทษของสังขารมีประมาณเท่าใด เราเห็นโทษประมาณเท่านั้นก็แล้วด้วยปัญญา (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๒๖/๓๙)

โทษทัณฑ์ : การลงโทษ การลงทัณฑ์ อาญา ค่าปรับ ผู้ประพฤตชั่วนานาชนิด อธิบาย มาในวัชชสูตร ว่าด้วยเรื่องโทษ การลงโทษ ด้วยวิธีต่าง ๆ ความว่า คือ บุคคลบางคนในโลกนี้เห็นพระราชา รับสั่งให้จับโจรผู้มักประพฤตชั่วแล้วให้ลงโทษทัณฑ์นานาชนิด คือ เขียนด้วยแส้บ้าง เขียนด้วยหวายบ้าง ตีด้วยไม้ตะบองบ้าง ตัดมือบ้าง ตัดเท้าบ้าง ตัดทั้งมือและเท้าบ้าง ตัดหูบ้าง ตัดจมูกบ้าง ตัดทั้งหูและจมูกบ้าง ทำให้เป็นภพขนะสำหรับรอมหาน้ำข้าวบ้าง ทำให้เกลี้ยงเกลามากเหมือนสังข์บ้าง ทำให้มีปากเหมือนปากกรามูบ้าง ทำให้มีพวงมาลัยไฟบ้าง ทำให้มีมือมีไฟลุกโชติช่วงบ้าง ทำให้เป็นเกลียวหนังเนื้อทรายบ้าง ทำให้หนังตนเองเหมือนนุ่นผ้าชีริ้วบ้าง ทำให้ยืนกว้างบ้าง ทำให้เหมือนเนื้อติดเบ็ดบ้าง ทำให้เป็นชิ้นเท่ากหาปณะบ้างทำให้เป็นที่รับน้ำค้างบ้าง ทำให้เหมือนกลอนเหล็กบ้าง ทำให้เป็นตั้งที่ทำด้วยฟางบ้าง ราวด้วยน้ำมันร้อนบ้าง ให้สุนัขกัดกินบ้าง ให้นอนหงายบนหลาวทั้งที่ยังมีชีวิตอยู่บ้าง ตัดศีรษะด้วยดาบบ้าง (อง. เอกก.(ไทย) ๒๐/๑/๕๘)

โทษในกาม : ผู้ติดอยู่กามราคะ กามพันธะ ทำให้กลับมาเกิดในหมู่เทพชั้นต่ำ อธิบายมาในสักกปัญหสูตร เรื่องโคปกเทพบุตร เรื่องเทพ แต่กลับมาเกิดในหมู่เทพชั้นต่ำ ถือว่า การเกิดของพวกเขาไม่สมควร เราได้มาเห็นผู้ร่วมประพฤตธรรม มาเกิดในหมู่เทพชั้นต่ำนั้นว่าได้เห็นรูปที่ไม่น่าดูเลยที่กลับมาเกิดในบนสวรรค์ มีคนธรรม ๒ ตนระลึกถึงคำสอนของพระโคตมได้ จึงได้เริ่มตั้งความเพียร หน่ายความคิดในภพนี้ เห็นโทษในกาม ตัดกามสังโยชน์ หมายถึงกามราคะ ซึ่งมีชื่อต่าง ๆ เช่น ฉันทะ ราคะ ฉันทราคะ และกามพันธุ์ หมายถึงกามราคะซึ่งมีชื่อต่าง ๆ เช่น โยคะ คันถะ อันเป็นโยคะที่ละเอียดยากของมารผู้มีบาป ก้าวล่วงเหล่าเทพชั้นดาวดึงส์ เพราะตัดกามคุณอันมีอยู่เสียได้ ประดุจช่างตัดบ่วงบาปได้ (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๕๔/๒๘๒. ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๒๒๖/๕๕๒. ที.ม.ฎีกา บาลี) ๓๕๔/๓๑๔ ที.ม.อ. (บาลี) ๓๕๔/๓๒๔) ; และดูเทียบ ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๒/๒

โทษมีประมาณน้อย : โทษอย่างเบา โทษที่ต่ำ อธิบาย มาในฉนนิทวารสูตร สุตตันตภาษณีย์ ได้แก่ โทษอย่างต่ำ อย่างเบา ที่สมมติกันว่าโทษเบา ที่จะพึงทำด้วยความสำรวมระวัง และด้วยจิตตุด

บาทที่เนื่องด้วยมนสิการ เหล่านี้เรียกว่า โทษมีประมาณน้อย ภิกษุเป็นผู้เห็นโทษ ภัย ความชั่วร้ายและเห็นการสลัดออกในโทษที่มีประมาณน้อยเหล่านี้ เรียกว่าเห็นภัยในโทษมีประมาณน้อย ฉะนี้ (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๕๑๕/๓๘๙)

โทษหยาบ : อาบัติหรือโทษต้องเข้าแล้วของภิกษุสงฆ์แสดงอาบัติไม่ตก ในสามคาสูตร กล่าวถึงเรื่องติณวัตถารกวินัย คือ กรรมอันไม่สมควรแก่สมณะเป็นอันมากที่ภิกษุทั้งหลายในธรรมวินัยนี้ผู้เกิดการบาดหมาง เกิดการทะเลาะ ถึงการวิวาทกันอยู่ ได้ประพฤติล่วงละเมิดได้พูดล่วงเกินแล้ว ภิกษุเหล่านั้นทั้งหมดพึงพร้อมเพรียงกันประชุม ภิกษุผู้ฉลาดกว่าภิกษุทั้งหลายผู้เป็นฝ่ายเดียวกันพึงลุกขึ้นจากอาสนะ ห่มจีวรเฉวียงบ่า ประคองอัญชลีแล้วประกาศให้สงฆ์ทราบ ว่า ‘ข้าแต่สงฆ์ผู้เจริญ ขอสงฆ์จงฟังข้าพเจ้ากรรมอันไม่สมควรแก่สมณะเป็นอันมาก เราทั้งหลายในที่นี้ผู้เกิดการบาดหมางเกิดการทะเลาะ ถึงการวิวาทกันอยู่ ได้ประพฤติล่วงละเมิด ได้พูดล่วงเกินแล้ว ถ้าความพร้อมของสงฆ์ถึงที่แล้ว ข้าพเจ้าพึงแสดงอาบัติของท่านเหล่านี้และของตน ยกเว้นอาบัติที่มีโทษหยาบและอาบัติที่มีความพัวพันกับคฤหัสถ์ ด้วยติณวัตถารกวินัยในท่ามกลางสงฆ์ เพื่อประโยชน์แก่ท่านเหล่านี้ และเพื่อประโยชน์แก่ท่านเหล่านี้ และเพื่อประโยชน์แก่ตน (ม.อุ.(ไทย)๑๔/๕๓/๕๘)

โทษแห่งวิตก: วิตกอันเป็นบาปอกุศลซึ่งประกอบด้วยฉันทะบ้าง ประกอบด้วยโทสะบ้าง ประกอบด้วยโมหะบ้าง ดังคำในวิตกกถัสถฐานสูตรกล่าวว่า เมื่อภิกษุนั้นพิจารณาโทษแห่งวิตกเหล่านั้นอยู่ วิตกอันเป็นบาปอกุศลซึ่งประกอบด้วยฉันทะบ้าง ประกอบด้วยโทสะบ้าง ประกอบด้วยโมหะบ้าง ยังเกิดขึ้นอีก ภิกษุนั้นไม่ควรระลึกถึง ไม่ควรมนสิการวิตกเหล่านั้น เมื่อเธอไม่ระลึกถึง ไม่มนสิการ วิตกเหล่านั้นอยู่ เธอย่อมละวิตกอันเป็นบาปอกุศลซึ่งประกอบด้วยฉันทะบ้าง ประกอบด้วยโทสะบ้าง ประกอบด้วยโมหะบ้างได้ วิตกอันเป็นบาปอกุศลเหล่านั้นย่อมตั้งอยู่ไม่ได้ เพราะละวิตกอันเป็นบาปอกุศลเหล่านั้นได้ จิตย่อมตั้งมั่น สงบ เป็นภาวะที่จิตเป็นหนึ่ง ผุดขึ้น มีสมาธิในภายในโดยแท้ คนมีตาดีไม่ต้องการที่ ฉันทะใด ภิกษุนั้นก็ฉันทะนั้นเหมือนกัน หากเมื่อพิจารณาโทษแห่งวิตกเหล่านั้นอยู่ วิตกอันเป็นบาปอกุศลซึ่งประกอบด้วยฉันทะบ้างยังเกิดขึ้นอีกนั่นแล ฯลฯ เป็นภาวะที่จิตเป็นหนึ่งผุดขึ้น มีสมาธิในภายในโดยแท้ (ม.มู.(ไทย) ๑๒/๒๑๘/๒๒๘)

โทษธรรม : โทษธรรมที่เป็นอุปกิเลสแห่งจิต ครอบงำจิต คือการอยู่ครองเรือน บริโภคคาม ดังคำในจุฬทุกขกัณฑ์ธสุตต กล่าวไว้ว่า เจ้าศากยะพระนามว่ามหานามะเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค ได้กราบทูลว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์รู้ทั่วถึงธรรมที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงแล้ว สิ้นกาลนานอย่างนี้ว่า ‘โลภะเป็นอุปกิเลสแห่งจิต โทสะเป็นอุปกิเลสแห่งจิตโมหะเป็นอุปกิเลสแห่งจิต’ เมื่อเป็นเช่นนั้น บางคราว โลภธรรมยังครอบงำจิตของข้าพระองค์ไว้ได้บ้าง โทษธรรมยังครอบงำจิตของข้าพระองค์ไว้ได้บ้าง โมหธรรม ยังครอบงำจิตของข้าพระองค์ไว้ได้บ้าง ข้าพระองค์มีความคิดอย่างนี้ว่า ‘ธรรมอะไรเล่าที่ข้าพระองค์ยังละไม่ได้ในภายใน ซึ่งเป็นเหตุให้โลภธรรมยังครอบงำจิตของข้าพระองค์ไว้ได้บ้าง โทษธรรมยังครอบงำจิตของข้าพระองค์ไว้ได้บ้าง โมหธรรมยังครอบงำจิตของข้าพระองค์ไว้ได้บ้างเป็นครั้งคราว’ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “มหานามะ ธรรมในภายในนั้นแล เธอยังละไม่ได้ ซึ่งเป็นเหตุให้โลภธรรม โทษธรรม โมหธรรม ครอบงำจิตของเธอไว้ได้บ้างเป็นครั้งคราว ถ้าเธอจักละธรรมในภายในนั้นได้แล้ว เธอก็จะไม่

พึงอยู่ครองเรือน ไม่พึงบริโภคมกาม แต่เพราะเธอละธรรมในภพในนั้นยังไม่ได้ เธอจึงยังอยู่
ครองเรือน ยังบริโภคมกาม (ม.มุ.(ไทย) ๑๒/๑๗๕/๑๗๗. ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๑๓/๑๓๐, ๑๓๔/
๑๖๗)

โทสปริญาสูตร : พระสูตรว่าด้วยการกำหนดรู้โทสะ พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกภิกษุผู้กำหนดรู้และละ
กิเลส นั้น ๆ ได้ว่า เป็นผู้ควรสิ้นทุกข์ ไม่ต้องหวนกลับมาเกิดในโลกนี้อีก (ขุ.อิติ.(ไทย) ๒๕/๑๐/
๓๕๔)

โทสสังญา : ความกำหนดหมายในความโกรธ อธิบาย มาในอนันตเถรคาถา เป็นการยืนยันในความ
กำหนดหมายในความโกรธว่า เราเป็นเสขบุคคลอยู่ ๒๕ ปี โทสสังญามีได้เกิดขึ้น จึงขอให้
พระองค์มองเห็นธรรมว่าเป็นธรรมดีงามจากการปฏิบัติของตน (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๑๐๔๓/๕๑๐)

โทสสูตร : พระสูตรว่าด้วยโทสะ พระผู้มีพระภาคโทสะใดเป็นเหตุให้สัตว์ผู้ประทุษร้ายไปสู่ทุกคติ ผู้มี
ปัญญาเห็นแจ้ง ย่อมละโทสะนั้นได้เพราะรู้โดยชอบ ครั้นละได้แล้ว จึงไม่ต้องหวนกลับมาเกิด
ในโลกนี้อีกไม่ว่าในกาลไหนๆ (ขุ.อิติ.(ไทย) ๒๕/๒/๓๔๖)

โทสอภิญญาทิสสูตร : พระสูตรว่าด้วยการเจริญธรรมเพื่อรู้ยิ่งโทสะเป็นต้นพระผู้มีพระภาคตรัสว่า ธรรม
ที่ภิกษุควรเจริญ ๓ หมวด กล่าวคือ สติปัญญา ๔ สัมมปธาน ๔ และอิทธิบาท ๔ เพื่อ
เป้าหมาย ๑๐ ประการ สำหรับอภิญญา ๑๖ ประการ (๑) โทสะ (๒) โมหะ (๓) โภคะ (๔)
อุปนาหะ (๕) มกขะ (๖) ปฬาสะ (๗) อีสสา (๘) มัจฉริยะ (๙) มายา (๑๐) สาถยยะ (๑๑)
ถัมภะ (๑๒) สารัมภะ (๑๓) มานะ (๑๔) อติมานะ (๑๕) มหะ (๑๖) ปมาทะ รวมเป็น ๔๘๐
สูตร เป้าหมายในการเจริญธรรม ๓ หมวด มี ๑๐ คือ (๑) เพื่อรู้ยิ่ง (๒) เพื่อกำหนดรู้ (๓) เพื่อ
ความสิ้น (๔) เพื่อละ (๕) เพื่อความสิ้นไป (๖) เพื่อความเสื่อมไป (๗) เพื่อความคลายไป (๘)
เพื่อความดับไป (๙) เพื่อสละ (๑๐) เพื่อสละคืน (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๓๐๔-๓๘๓/๓๙๒)

โทสะ : กิเลสที่ต้องละ ได้แก่ การละราคะการละโทสะการละโมหะ ภาวะที่จิตปลอดจากกิเลส ได้แก่
ภาวะที่จิตปลอดจากราคะ ภาวะที่จิตปลอดจากโทสะ ภาวะที่จิตปลอดจากโมหะ ตามนัย
พระสูตร หมายถึงความโกรธ ความขัดเคืองใจ การตามดูและพิจารณาจิตในจิต ในวัตถุตาม
วารกถา ประสงค์จะบอกปฐมณาน จึงอธิบายไว้ว่า จิตปลอดจาก โทสะ ว่า ข้าพเจ้าเข้า
ปฐมณานแล้วแต่บอกว่า ข้าพเจ้าเข้าตติยณาน ฯลฯ จตุตถณาน สุนฺณุตวิโมกข์ อนิมิตตวิโมกข์
 ฯลฯ อรหัตผลแล้ว ข้าพเจ้าสละโทสะ” เมื่อผู้อื่นเข้าใจ ต้องอาบัติปาจิตตีย์ เมื่อเขาไม่เข้าใจ
ต้องอาบัติทุกกฏ

อธิบายตามนัยพระสูตร มาในสามัญญผลสูตร เรื่องเจโตปริยญาณ การกำหนดจิตใจ
ความว่า จิตเป็นสมาธิบริสุทธิ์ผุดผ่อง ไม่มีกิเลสเพียงดั่งเนิน ปราศจากความเศร้าหมอง อ่อน
เหมาะแก่การใช้งาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหวอย่างนี้ ภิกษุย่อมจิตไปเพื่อเจโตปริยญาณ กำหนดรู้จิต
ของสัตว์และคนอื่นด้วยจิตของตน คือ จิตมีราคะ ก็รู้จิตมีราคะ จิตปราศจากโทสะก็รู้ว่า
ปราศจากโทสะ จิตมีโมหะก็รู้ว่าโมหะ หรือปราศจากโมหะก็รู้ว่าปราศจากโมหะ จิตหตฺถุก็รู้
ว่าหตฺถุ หรือฟุ้งซ่านก็รู้ว่าฟุ้งซ่าน จิตเป็นมหัคคตะก็รู้ว่า เป็นมหัคคตะ หรือไม่เป็นมหัคคตะก็รู้
ว่าไม่เป็นมหัคคตะ จิตมีจิตอื่นยิ่งกว่าก็รู้ว่า มีจิตอื่นยิ่งกว่า หรือไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่าก็รู้ว่าไม่มีจิต
อื่นยิ่งกว่า จิตเป็นสมาธิก็รู้ว่า เป็นสมาธิ หรือไม่เป็นสมาธิก็รู้ว่าไม่เป็นสมาธิ จิตหลุดพ้นก็รู้ว่า

หลุดพ้น หรือไม่หลุดพ้นก็รู้ว่าไม่หลุดพ้น (วิ.มหา(ไทย) ๑/๑๙๙/๑๘๕. วิ.มหา.(ไทย) ๒/๗๑/๑๕๖,๗๔/๒๖๔. ที.สี.(ไทย) ๙/๒๔๒/๘๐)

โทสัคคิ : ไฟคือโทสะ อุปมาไฟเผาผลาญภายในชีวิตร่างกายจิตใจของตน เปรียบดังไฟที่ร้อน (เป็นข้อ ๑ ในอัคคิ ๓ และอัคคิ ๗) อธิบายเป็นการเปรียบเทียบโทสะกับไฟที่มีคุณสมบัติร้อน คือถ้าเราเกิดโทสะจะทำให้หัวใจเต้นเร็ว มีอาการเลือดขึ้นหน้า มีพลังสู้โดยไม่คิดว่าเกิดปัญหาอะไรมาภายหลัง ดังนั้น คนที่เกิดโทสะจะทำร้ายใครหรืออะไรก็ได้ ด้วยอาการอย่างนี้ จะเหมือนไฟที่ร้อนรนสามารถเผาไหม้อะไรได้ทุกอย่าง (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๖๘, อัง.สตุตท.(ไทย) ๒๓/๔๖/๖๙, อัง.สตุตท.(ไทย) ๒๓/๔๗/๗๒)

โทสาคคิ : ความลำเอียงเพราะชัง เป็นโทษแห่งโทสาคคิ ด้วยอำนาจแห่งความโกรธนั้น อันเป็นเหตุแห่งบาปกรรม อธิบาย ตามนัยพระสูตร มาในสังคาลสูตร ว่าด้วยเหตุแห่งบาปกรรม ๔ ประการ กล่าวคือ เป็นเรื่องที่อริยสาวกไม่ทำบาปกรรมโดยเหตุ ๔ ประการ คือ ปุณฺณ (๑) ย่อมถึงฉันทาคคิ (ลำเอียงเพราะรัก) ทำบาปกรรม (๒) ย่อมถึงโทสาคคิ (ลำเอียงเพราะชัง) ทำบาปกรรม (๓) ย่อมถึงโมหาคคิ (ลำเอียงเพราะหลง) ทำบาปกรรม (๔) ย่อมถึงภยาคคิ (ลำเอียงเพราะกลัว) ทำบาปกรรม ส่วนอริยสาวก (๑) ย่อมไม่ถึงฉันทาคคิ (๒) ย่อมไม่ถึงโทสาคคิ (๓) ย่อมไม่ถึงโมหาคคิ (๔) ย่อมไม่ถึงภยาคคิ พระผู้มีพระภาค ครั้นตรัสเวทยากรณภาพิตนี้แล้ว ได้ตรัสอานิสงส์แห่งละวันโทสาคคิว่า ยศของบุคคลนั้นย่อมเจริญ เหมือนดวงจันทร์ข้างขึ้น ดังนี้ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๔๖/๒๐๑. อัง.เอกก.(ไทย) ๒๐/๔๗/๙๐. อัง.จตุกก(ไทย) ๒๑/๑๗/๒๙, ๑๙/๓๐,๑๙/๒๙-๓๑)

ไทยธรรม : ของทำบุญ, ของถวายพระ ในที่นี้หมายถึงจิวรที่ภิกษุณีสงฆ์จะพึงได้รับการถวาย หรือทานที่ให้แก่มณีผู้บรรลุนิพพาน โดยทั่วไปหมายถึง ของควรให้ ของทำบุญต่าง ๆ ของถวายพระสงฆ์ อธิบายตามนัยพระสูตร มาในนัคควรรค ว่าด้วยการทำอันตรายแก่จิวรลาภของคณะ เรื่องภิกษุณีถูกลั่นทา ครั้งนั้นตระกูลอุปัฏฐากของภิกษุณีถูกลั่นทาได้กล่าวกับภิกษุณีถูกลั่นทาดังนี้ว่า “แม่เจ้า พวกเราจะถวายจิวรแก่ภิกษุณีสงฆ์” ภิกษุณีถูกลั่นทากล่าวว่า “พวกท่านมีกิจมาก มีสิ่งที่ต้องทำมาก” ได้ทำอันตราย (แก่ลาภของคณะ) ต่อมา เรือนตระกูลนั้นถูกไฟไหม้ พวกเขาตำหนิ ประณาม โพนทะนาว่า “โฉนภิกษุณีถูกลั่นทาจึงทำอันตรายไทยธรรมของพวกเราเล่า พวกเราต้องคลาดจากสมบัติทั้งสอง คือ โภคสมบัติและบุญสมบัติ” (วิ.ภิกขุณี.(ไทย) ๓/๙๐๗/๑๙๙. ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๙๙/๒๘๘)

ไทร, ต้น : ชื่อไม้ต้น มีหลายชนิด เช่น ไทรย้อย ไทรย้อยใบทู่ หรือ ไฮฮี ต้นไม้ที่พระกัสสปพุทธเจ้าตรัสรู้ เป็นต้นไม้ที่มีปริมณฑลสวยงาม อธิบาย เป็นการระบุต้นไม้ที่พระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้าอาศัยตรัสรู้ ดังที่มาในมหาปทานสูตร ความว่า พระวิปัสสิพุทธเจ้าตรัสรู้ที่ควงต้นแคฝอย๒ พระสิขีพุทธเจ้าตรัสรู้ที่ควงต้นมะม่วง พระเวสสภูพุทธเจ้าตรัสรู้ที่ควงต้นสาละ พระกุกุสันธพุทธเจ้าตรัสรู้ที่ควงต้นชีก พระโกนาคมนพุทธเจ้าตรัสรู้ที่ควงต้นมะเดื่อ พระกัสสปพุทธเจ้าตรัสรู้ที่ควงต้นไทรบัดนี้ เราผู้เป็นอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสรู้ที่ควงต้นอัสสัตถะ (ต้นโพธิ์) (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๘/๔. ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๕/๑๘)

๓.๑๔ หมวดอักษร ต วรรค อักษร ธ เสนอนิยามศัพท์ ๔๓๓ ศัพท์ดังนี้

ธง : เครื่องหมายบอกชาติ ตำแหน่งในราชการ โดยมีกำหนดกฎเกณฑ์เป็นต้น เช่น ธงชาติ ธงแม่ทัพนายกองเครื่องปรากฏของรถ โดยทั่วไปหมายถึง เครื่องประดับ เป้าหมาย สัญลักษณ์ที่กำหนดความหมายด้วยสี ตรา ภาพ เครื่องหมาย เช่น ธงชาติไทย มี ๓ สี สีแดง หมายถึงชาติ สีขาว หมายถึงพระพุทธศาสนา สีน้ำเงิน หมายถึงพระมหากษัตริย์ เป็นอธิบายตามนัยพระสูตร มาในรตสูตร ว่าด้วยรถ เทวดาทูลถามพระผู้มีพระภาคว่า อะไรเล่าเป็นเครื่องปรากฏของรถ อะไรเล่าเป็นเครื่องปรากฏของไฟ อะไรเล่าเป็นเครื่องปรากฏของรัฐ อะไรเล่าเป็นเครื่องปรากฏของหญิง พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ธงเป็นเครื่องปรากฏของรถ ควันเป็นเครื่องปรากฏของไฟ พระราชาเป็นเครื่องปรากฏของรัฐ ภัสตาเป็นเครื่องปรากฏของหญิง (ส.ส. (ไทย) ๑๕/๗๒/๘๐. ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๖๕๘/๗๔)

ธงชัย : เครื่องหมายแห่งชัยชนะ อธิบาย ตามนัยพระสูตร มาในวิสาขสูตร เป็นบทสนทนาธรรมของพระผู้มีพระภาคเจ้ากับนางวิสาขา ความว่า บุคคลผู้ไม่พูด ขนทั้งหลายย่อมไม่รู้ว่าเป็นคนพาลหรือบัณฑิต ส่วนบุคคลผู้ที่พูด ก็พึงประกาศ เชิดชู ยกย่องธรรม (โลกุตตรธรรม ๙) ซึ่งเป็นธงชัยของฤๅษี ฤๅษีทั้งหลายมีสุภษิตเป็นธงชัย ธรรมเป็นธงชัยของฤๅษี (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๔๘/๗๙. ขุ.วิ. (ไทย) ๒๖/๖๔/๓. อง.จตุกก.อ. (บาลี)๒/๔๘/๓๔๖ ขุ.อิติ.อ.(บาลี) ๖๔/๒๒๗ ขุ.อิติ.อ. (บาลี) ๖๔/๒๒๗ ขุ.อิติ.อ.(บาลี) ๖๔/๒๒๘ ขุ.อิติ.อ. (บาลี) ๖๔/๒๒๘)

ธงชัยของฤๅษี : โลกุตตรธรรม ๙ ได้แก่ มรรค ๔ ผล ๔ นิพพาน ๑, ธรรมสุภษิตของฤๅษี อธิบายตามนัยพระสูตร มาในวิสาขสูตร ความว่า พระผู้มีพระภาค ตรัสคาถาประพันธ์ต่อไปอีกว่า ขนทั้งหลายจะไม่รู้จักคนผู้ไม่พูดว่ามีเชื่อเป็นพาลหรือเป็นบัณฑิต แต่ย่อมรู้จักคนผู้พูด ผู้แสดงอรรถบท บุคคลพึงกล่าวธรรม พึงยังธรรมให้โชติช่วง ถือเอาธงชัยของฤๅษี ฤๅษีทั้งหลายมีสุภษิตเป็นธงชัย ธรรมนั้นแหละเป็นธงชัยของฤๅษี (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๒๔๑/๓๓๔ ส.นิ.อ. (บาลี) ๒๔๑/๒๖๒)

ธงปฏิภาณ : ธงผ้าสำหรับประดับจำนวนมาก ๆ เช่นธงธรรมจักร เป็นเครื่องของพระพุทธศาสนาอธิบายเป็นธงสำหรับประดับประดา จำนวนมาก ๆ พลิ้วไสว โปกสะบัด สวยงาม ประหนึ่งว่า พื้นนภากาศถูกพาดานบังไว้ทั่ว ที่พาดานนั้นมีดวงจันทร์ ดวงอาทิตย์ พร้อมทั้งดวงดาวที่ทำด้วยทองคำประดับติดไว้ ธงปฏิภาณ (ธงผ้า) นี้ถูกยกขึ้นประดับไว้เป็นอันมาก เป็นเครื่องคลุมดอกไม้ที่สวยงาม ดังดอกบัวในอากาศมีปลายห้อยลง(ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๒๖๕-๖๖/๔๒๒)

ธงสีหิงสบาท : ธงที่มีสีน่านาชนิด เป็นธงทิวโปกสะบัด พลิ้วไสว ที่ประดับประดาสวยงามบนปราสาท อธิบายตามนัยพระสูตร มาในพุทธธาปนทาน กล่าวถึงลักษณะปราสาทร้อยชั้นบนพื้นที่อันเป็นเงินนั้น ที่ได้เนรมิตปราสาทแก้วหลายร้อยชั้น สูงตระหง่านโชติช่วงในท้องฟ้า ปราสาทนั้น จึงธงทิวซึ่งล้อมด้วยสีน่านาชนิด คือธงสีหิงสบาท สีแดง สีเหลือง สีทองชมพูนุท (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๖/๔)

ธชทายกเถราปทาน^๑:ประวัติในอดีตชาติของพระธชทายกเถระมีเนื้อความอธิบายไว้ว่า ในอดีตชาติกับที่ ๙๒ ท่านได้ถวายธงเป็นพุทธบูชาแก่พระพุทธเจ้าพระนามว่าติสสะ เพราะผลแห่งการบูชา นั้น ท่านไม่รู้จักทุกติเลย ท่านได้เกิดเป็นท้าวสักกะ ๓๐๐ ชาติ เกิดเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ

๕๐๐ ชาติ เกิดเป็นพระเจ้าประเทศราชนับชาติไม่ถ้วน ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๕๗/๑๙๖)

ธทหายกเถราปทาน^๒ :ประวัติในอดีตชาติของพระธทหายกเถราปทาน มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า ในอดีตชาติกัปที่ ๑๐๐,๐๐๐ ท่านเคยยกธงบูชาต้นโพธิ์สถานที่ตรัสรู้ของพระพุทธเจ้าพระนามว่าปทุมุตตระ เพราะผลแห่งกรรมนั้น ท่านไม่ไปสู่หุคติเลยตลอด ๑๐๐,๐๐๐ กัป ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๒๐/๕๒๔)

ธชัคคสูตร :พระสูตรว่าด้วยเรื่องยอตรง สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน ได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า เมื่อสงครามระหว่างเทพกับอสูรประชิดกัน ท้าวสักกะได้ตรัสกับเทพชั้นดาวดึงส์ว่า หากพวกท่านเกิดความกลัว สะดุ้ง ขนพองสยองเกล้าในเวลาเข้าสงคราม ก็ขอให้แลดูยอตรงของพวกเรา หากไม่แลดูยอตรงของเราก็พึงแลดูยอตรงของท้าวปชาบดีเทวราช ยอตรงของท้าววรุณเทวราช ยอตรงของท้าวอีสานเทวราช เมื่อพวกท่านแลดูแล้วความกลัวเป็นต้นนั้นก็จะหายไปฉับใด เธอทั้งหลายเมื่อเกิดความกลัว สะดุ้ง ขนพองสยองเกล้าในขณะที่อยู่ป่าอยู่ที่โคนไม้หรือเรือนว่าง ก็พึงระลึกถึงเรา(พุทธคุณ ๙) พระธรรม(ธรรมคุณ ๖) พระอริยสงฆ์(อริยบุคคล ๘) เมื่อระลึกได้อย่างนี้ ความกลัวเป็นต้นนั้นก็จะหายไป ฉับนั้น (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๒๔๙/๓๕๙)

ธตรฐ, ตระกูล :เป็นชื่อตระกูลของนาคมายังที่ประชุมของภิกษุทั้งหลาย อธิบายมาในมหาสมัยสูตร เรื่องการประชุมของเทวดา ซึ่งนาคตระกูลนี้มายังที่ประชุมของภิกษุทั้งหลาย ความว่า หมู่ นาคที่อยู่ในสระนาค และที่อยู่ในกรุงเวสาลีมาพร้อมด้วยพวกนาคตัจฉกะ นาคกัมพลและนาคอัศตรก็มาด้วย และนาคที่อยู่ในท่าปายาคะก็มาพร้อมด้วยหมู่ญาติ นาคผู้อยู่ในแม่น้ำยมุณา และนาคที่เกิดในตระกูลธตรฐผู้มียศก็มา พญาช้างเอราวัณ ก็มายังป่าที่ประชุมของภิกษุทั้งหลาย (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๓๘/๒๖๖)

ธตรฐ, ท้าวมหาราช :ผู้มีแว่นแคว้นอันมั่นคงหรือผู้รั้งเมือง ชื่อ พญานาคหรือเรียกช้างเอราวัณก็ได้ ชื่อ ท้าวโลกบาลผู้ครองทิศตะวันออกเป็นอธิบดี ท้าวธตรฐ ผู้รักษาทิศตะวันออก ประทับนั่งฉินพระพักตร์ไปทางทิศตะวันตก เคารพพระพุทธเจ้าอย่างที่สุดเป็นหนึ่งในท้าวมหาราชทั้งสี่ เคยถวายบาตรแด่พระพุทธเจ้า อธิบายท้าวมหาราช ผู้มียศยิ่งใหญ่ เป็นเทพในสวรรค์ชั้นจาตุมหาราช ทำหน้าที่อภิบาลทิศตะวันออกเป็นหนึ่ง ทิศนี้อยู่ออกจากภูเขาสินธูขึ้นไป ทรงเป็นหัวหน้าของพวกคนธรรพ์ มีคนธรรพ์แวดล้อม ‘แม่โอรสของท้าวมหาราชจะมีมาก ก็มีพระนามเดียวกันคือทั้ง ๙๑ องค์ มีพระนามว่าอินทะ ต่างมีพลังมาก’ ท้าวมหาราชและพระโอรสเหล่านั้น เห็นพระพุทธเจ้าผู้ตื่นแล้ว ผู้เป็นเผ่าพันธุ์แห่งพระอาทิตย์ พากันถวายอภิวาทพระพุทธเจ้า ซึ่งเป็นผู้ยิ่งใหญ่ ปราศจากคราหมครันคร้าม แต่ที่ไกล (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๗๘/๒๒๑. ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๘๘/๒๓๕)

ธตัญญู, บิดา :ธตัญญู เป็นบิดาของพญานาคโพธิสัตว์ อธิบายมาในภริทตชาดก เป็นการสนทนากันระหว่างพราหมณ์เนสาทะ กับ พระโพธิสัตว์ ซึ่งพราหมณ์เนสาทะ ถามว่า ท่านชื่ออะไร มีนัยน์ตาแดง มีอกผึ่งผาย นั่งอยู่ในท่ามกลางป่าอันเต็มไปด้วยดอกไม้ นารี ๑๐ คนทรงเครื่องประดับสร้อยสังวาลทองคำ นุ่งผ้าสวยงาม ยืนไหว้อยู่ ท่านเป็นใคร มีแขนใหญ่ รุ่งเรืองอยู่ในท่ามกลางป่าเหมือนไฟอันลุกโชติด้วยเปลวไฟ ท่านคงจะเป็นผู้มีศักดิ์ใหญ่คนใดคนหนึ่ง เป็น

ยักษ์หรือเป็นนาคผู้มีอำนาจมาก พระโพธิสัตว์ได้ฟังดังนั้น บอกว่า ตนเป็นพญานาค เราเป็นนาคผู้มีฤทธิ์เดช ยากที่ใคร ๆ จะล่องล่ำได้ ถ้าแม้ว่าเราโกรธแล้ว จะพึงขบกัดชนบทที่เจริญ ให้แหลกลาญไปได้ด้วยเดช เรามีมารดาชื่อสมุททษาและบิดาชื่ออัครภูธร เราเป็นน้องคนเล็กของสุทศนะ คนทั้งหลายรู้จักเราว่า ภูริทัต ดังนี้ (ขุ.ชา. (ไทย) ๒๘/๘๐๐/๓๐๗)

ธนपालกะ, ช้าง : ช้างชื่อธนपालกะที่ยกมาอุปมากับพราหมณ์ชรา อธิบายตามนัยพระสูตร มาในเรื่องปริชิตนพราหมณ์ปุตตวัตถุ ว่าด้วยเรื่องบุตรของพราหมณ์ชรา ความว่า พระผู้มีพระภาคตรัสพระศาสดานี้แก่บุตร ๔ คนของพราหมณ์ชรา ว่า ช้างกฤษณ์ชื่อธนपालกะ ตกมันจัด ห้ามได้ยาก ถูกขังไว้ ไม่ยอมกินฟ่อนหญ้า เพราะระลึกถึงแต่นาควัน (ป่าช้าง เป็นที่อยู่ของช้างพังแม่ของช้างธนपालกะ) (ขุ.ขุ.(ไทย) ๒๕/๓๒๔/๑๓๔. ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๗/๑๒๖)

ธนपालเศรษฐี : เศรษฐีชื่อธนपालะ หมายถึงเศรษฐีผู้รักษาทรัพย์ไม่ยอมให้สิ่งใดๆ แก่ใครๆ เป็นชื่อเศรษฐีผู้ตระหนี่ ไม่ให้ทาน ทำชั่วทางกาย วาจา ใจ ทำลายสิ่งสาธารณะ เช่น สะพาน บ่อน้ำ สระน้ำ เกิดในเป็นเปรต อธิบาย ธนपालเศรษฐี เกิดในแดนเปรต ได้รับความทุกข์ทรมาน โดยอาการ เปลือยกาย มีผิวพรรณและรูปร่างน่าเกลียดน่ากลัว ชูบผอม มีร่างกายสะพรั่งไปด้วยเส้นเอ็น มีแต่ซี่โครงผุดขึ้น มีร่างกายชูบผอม เพราะ เกิดเป็นเปรตในยมโลก ได้รับความลำบาก เพราะทำกรรมชั่วไว้ อีกประการหนึ่ง ทานได้ทำกรรมชั่วทางกาย วาจา ใจ เพราะผลกรรมนั้น ทานจึงต้องจากโลกนี้ไปยังเปตโลก อีกนัยหนึ่ง เศรษฐีเป็นมิจฉาทิภูฏิ ประเภทนัตถิทาน คิดว่า ผลแห่งทานไม่มี ผลแห่งความสำรวมจักมีแต่ที่ไหน จึงทำลายสระน้ำ บ่อน้ำ ที่เขาขุดไว้ ทำลายสวนดอกไม้ สวนผลไม้ ศาลาน้ำดื่มและสะพานในที่เดินลำบากให้พินาศ ข้าพเจ้านั้นไม่ได้ทำความดี ทำแต่ความชั่วไว้ เคลื่อนจากมนุษย์โลกนั้นแล้วจึงเกิดในแดนเปรต (ขุ.วิ. (ไทย) ๒๖/๒๓๐/๒๐๕. ขุ.วิ. (ไทย) ๒๖/๒๐๗/๒๐๔)

ธนपालเสฏฐิเปตวัตถุ : เรื่องธนपालเศรษฐีเปรต หมายถึงเรื่องแสดงผลแห่งกรรมชั่วของมหาเศรษฐีชื่อธนपालะแห่งเมืองเอรภักฉณะ ปันณรัฐในอดีตก่อนพุทธกาล คือ เป็นผู้ตระหนี่ไม่เคยทำบุญให้ทานและเป็นผู้มีมิจฉาทิภูฏิ ตายแล้วไป เกิดเป็นเปรตทนทุกข์ทรมานอยู่ที่ทะเลทรายแห่งหนึ่ง พวกพ่อค้าไปพบเข้าจึงได้ ถาม-ตอบกัน (ขุ.เปต.(ไทย) ๒๖/๒๒๗/๒๐๔)

ธนวัตติ, นางพราหมณี : เป็นชื่อของนางพราหมณี นางเป็นพระมารดาของพระกัสสปะพุทธเจ้า สมัยพระราชทานนามว่ากิงกี กรุงพาราณสีเป็นราชธานี อธิบายเรื่องนี้มาในมหาปทานสูตร เรื่องเกี่ยวกับปุพเพนิวาส โดยพระนางพราหมณีธนวัตตินี้เป็นพระมารดาของพระกัสสปะพุทธเจ้า พระบิดานามพรหมทัต สมัยนั้น ได้มีพระราชทานพระนามว่ากิงกี มีกรุงพาราณสีเป็นราชธานีของกษัตริย์พระนามว่ากิงกีซึ่งเป็นตระกูลใหญ่ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าก็อยู่ในนครนั้น พระนางผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๒/๖. ขุ.อป. (ไทย) ๓๓/๓๓/๗๑๕)

ธนสูตร : พระสูตรว่าด้วยทรัพย์ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ธนะ (ทรัพย์) ๕ คือ (๑) สัทธาธนะ ทรัพย์คือศรัทธา (๒) สีลธนะ ทรัพย์คือศีล (๓) สุตธนะ ทรัพย์คือสุตะ (๔) จาคธนะ ทรัพย์คือจาคะ (๕) ปัญญาธนะ ทรัพย์คือปัญญา แล้วตรัสอธิบายธนะ ๕ แต่ละประการดังนี้ (๑) สัทธาธนะ หมายถึงอริยสาวกมีศรัทธา เชื่อพระปัญญาเครื่องตรัสรู้ของพระตถาคต (๒) สีลธนะ หมายถึงอริยสาวกมีศีล ไม่ล่วงละเมิดศีล ๕ (๓) สุตธนะ หมายถึงอริยสาวกเป็นพหูสูต เป็นผู้ได้ฟังมาก (๔) จาคธนะ หมายถึงอริยสาวกเป็นผู้มีใจปราศจากความตระหนี่ ยินดีในการแจกทาน

(๕) ปัญญาธนะ หมายถึงอริยสาวกมีปัญหา ที่พิจารณาเห็นความเกิดและความดับอันเป็นอริยะ ข้าแแรกกิเลสให้ถึงความสิ้นทุกข์โดยชอบ แล้วตรัสคาถาสรุบใจความว่า ผู้ใดมีศรัทธาตั้งมั่นไม่หวั่นไหวในตถาคต มีศีลงาม เป็นศีลที่พระอริยะใคร่ และสรรเสริญ มีความเลื่อมใสในสงฆ์ และมีความเห็นตรง บัณฑิตทั้งหลายเรียกผู้นั้นว่า เป็นคนไม่ขัดสน ชีวิตของเขาไม่สูญเปล่า (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๔๗/๗๖)

ธนะ : ทรัพย์ทางธรรม ๕ ประการ คือ (๑) สัทธาธนะ ทรัพย์คือศรัทธา คืออริยสาวกในธรรมวินัยนี้ เป็นผู้ที่มีศรัทธา เชื่อปัญญาเครื่องตรัสรู้ของตถาคตว่า ‘แม้เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาค พระองค์นั้น เป็นพระพุทเจ้า เป็นพระผู้มีพระภาค’ นี้เรียกว่า สัทธาธนะ (๒) สิลธนะ ทรัพย์คือศีล คือ อริยสาวกในธรรมวินัยนี้เป็นผู้เว้นขาดจากการฆ่าสัตว์ เว้นขาด จากการเสพของมีนเมาคือสุราและเมรัยอันเป็นเหตุแห่งความประมาท นี้เรียกว่าสิลธนะ (๓) สุตธนะ ทรัพย์คือสุตะ คือ อริยสาวกในธรรมวินัยนี้เป็นพหูสูต ทางตลอดดีด้วยทัญญู นี้เรียกว่า สุตธนะ (๔) จาคธนะ ทรัพย์คือจาคะ คือ อริยสาวกในธรรมวินัยนี้ เป็นผู้ที่มีใจปราศจากความตระหนี่อันเป็นมลทิน มีจาคะอันสละแล้ว มีฝ่ามือชุ่ม ยินดีในการสละ ควรแก่การขอ ยินดีในการแจกทาน นี้เรียกว่า จาคธนะ(๕) ปัญญาธนะ ทรัพย์คือปัญญา คือ อริยสาวกในธรรมวินัยนี้ เป็นผู้ที่มีปัญญาคือประกอบด้วยปัญญาเป็นเครื่องพิจารณาเห็นทั้งความเกิดและความดับอันเป็นอริยะ ข้าแแรกกิเลสให้ถึงความสิ้นทุกข์โดยชอบ นี้เรียกว่าปัญญาธนะ (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๔๗/๗๖)

ธัญชัย, พระราชา :เป็นพระนามของพระราชา พระองค์ผู้พระราชทานพญาคชสารซึ่งประกอบด้วยธัญญลักษณ์ สมบูรณ์ด้วยมงคล แก่พวกพราหมณ์ชาวแคว้นกาลิงคะ เพื่อแก้ปัญหาคณแล้ว มีทฤภิกษัย อธิบาย ตามนัยพระสูตรมาในกुरुธรรมจริยา ว่าด้วยพระจริยาของพระเจ้าธัญชัย กุรุราช ในกาลที่เป็นพระราชนามว่าธัญชัย เมื่อครั้ง พวกพราหมณ์ชาวแคว้นกาลิงคะได้มาหาพระองค์เพื่อขอพญาคชสาร ตัวประเสริฐ มีกายสีเขียวชื่อว่าอัญชัน ซึ่งประกอบด้วยธัญญลักษณ์ สมบูรณ์ด้วยมงคล เหตุเพราะว่า ชนบทฝนไม่ตกเลย เกิดทฤภิกษัย อดอยากมาก พระองค์คิดว่าการห้ามยาจกที่มาถึงแล้ว เป็นการไม่สมควรแก่เราเลย ดังนั้น อย่านำให้บุคคลสมათานของเราได้เสียหายเลย เราจักให้คชสารตัวประเสริฐ เราได้จับวงพญาคชสารวางลงบนมือพราหมณ์แล้ว จึงหลั่งน้ำในเต้าทองลงบนมือของพวกพราหมณ์ ได้ให้พญาคชสารไปเมื่อเราได้ให้พญาคชสารนั้นไป พวกอำมาตย์ได้กล่าวคำนี้ว่า “เหตุไรหนอ พระองค์จึงพระราชทานพญาคชสารตัวประเสริฐ ของพระองค์แก่พวกยาจก เมื่อพระองค์พระราชทานพญาคชสาร พระองค์ตอบว่า แม้ราชสมบัติทั้งหมดเราก็ควรให้ ถึงสรีระของตนเราก็ควรให้ แต่พระสัพพัญญุตญาณเป็นที่รักของเรา เพราะฉะนั้น เราจึงได้ให้พญาคชสาร ฉะนั้นแล (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๒๐-๒๗/๗๒๙-๓๐)

ธัญชัยอุบาสก :เป็นอุบาสกนามว่า ธัญชัยร่วมกับวิสาขอุบาสก เป็นอัครอุปัฏฐากฝ่ายอุบาสก ส่วนปทุมอุบาสิกาและสิรินาคาอุบาสิกา เป็นอัครอุปัฏฐากฝ่ายอุบาสิกา อธิบายตามนัยพระสูตร มาในปุสสพุทธวงศ์เมื่อครั้ง กรุงชื่อว่ากาลิงคะ มีกษัตริย์พระนามว่าชัยเสน เป็นพระชนก พระเทวีพระนามว่าสิริมา เป็นพระชนนี ของพระพุทเจ้าพระนามว่าปุสสะ ผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ กล่าวมาว่า พระมหาวิระพระนามว่าปุสสะ ทรงเป็นผู้นำขึ้นเลิศของโลก สูงสุดกว่านรชน ผู้อันพรหมทูลอาราธนาแล้ว ทรงประกาศพระธรรมจักรที่มฤคทายวัน พระสุรกขิตเถระ

และพระธรรมเสนเถระเป็นพระอัครสาวก พระเถระนามว่าสภียะเป็นพระอุปัฏฐากของพระ ปุสสพุทธเจ้า ผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ พระจาลาเถรีและพระอุปจาลาเถรีเป็นพระอัครสาวิกา ต้นไม้เป็นที่ตรัสรู้ของพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น ชาวโลกเรียกว่าต้นมะขามป้อม ฌณฺฐชย อุบาสกและวิสาขอุบาสก เป็นอัครอุปัฏฐาก ปทุมมาอุบาสิกา และสิรินาคาอุบาสิกา เป็นอัครอุปัฏฐายิกา ดังนั้น (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๑๘-๒๑/๖๘๔)

ฌณฺฐชย, พราหมณ์ :ชื่อของพราหมณ์ ผู้ไม่ประมาท ไม่ป่วยไข้ ปล้นพราหมณ์และคฤหบดีปล้น พระราชาได้หญิงที่ไม่มีศรัทธาเป็นภรรยา อธิบาย ตามนัยพระสูตร มาในฌณฺฐชยสูตร เรื่องฌณฺฐชยพราหมณ์ เมื่อพระสารีบุตรเที่ยวจาริกไปในทักขิณาศิริชนบท พร้อมด้วยภิกษุ หมูใหญ่ ครั้งนั้น ภิกษุรูปหนึ่งจำพรรษาอยู่ในพระนครราชคฤห์ ได้เข้าไปหาท่านพระสารีบุตร ถึงทักขิณาศิริชนบท ได้ปราศรัยกับท่านพระสารีบุตร ท่านพระสารีบุตรกล่าวกะภิกษุว่า ดูกร ท่านผู้มีอายุ ฌณฺฐชยพราหมณ์อยู่ที่ใกล้ประตูต้นขุลาละ ในพระนครราชคฤห์นั้น เขาไม่ป่วยไข้และยังมีกำลังอยู่หรือ ภิก. ฌณฺฐชยพราหมณ์ก็ไม่ป่วยไข้ และยังมีกำลังอยู่ สารี. ท่านผู้มีอายุ ฌณฺฐชยพราหมณ์ยังเป็นผู้ไม่ประมาทหรือ ภิก. (แต่) ที่ไหนได้ท่านผู้มีอายุ ฌณฺฐชยพราหมณ์ของเราจะไม่ประมาท (แต่)เขาอาศัยพระราชาเที่ยวปล้นพวกพราหมณ์และคฤหบดี อาศัยพวกพราหมณ์และคฤหบดีปล้นพระราชา ภรรยาของเขาผู้มีศรัทธา ซึ่งนำมาจากสกุลที่มี ศรัทธา ทำกาละเสียแล้ว เขาได้หญิงอื่นมาเป็นภรรยาหาศรัทธาไม่ได้ เขานำมาจากสกุลที่ไม่มี ศรัทธา ดังนี้ (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๖๗๒/๔๖๘)

ฌณฺฐชยสูตร :พระสูตรว่าด้วยพราหมณ์ชื่อฌณฺฐชย ท่านพระสารีบุตรเที่ยวจาริกไปในทักขิณาศิริ ชนบทได้ถามถึงฌณฺฐชยพราหมณ์ กับภิกษุรูปหนึ่ง เมื่อทราบว่ฌณฺฐชยพราหมณ์เป็นผู้ ประมาท อ้างพระราชาเที่ยวเบียดบังเอาผลประโยชน์จากพราหมณ์และคฤหบดี อ้างพราหมณ์ และคฤหบดีเบียดบังเอาผลประโยชน์ของรัฐ พระเถระจึงได้ไปโปรดฌณฺฐชยพราหมณ์

ท่านพระสารีบุตรได้ถามฌณฺฐชยพราหมณ์ว่าเป็นผู้ไม่ประมาทอยู่หรือ เมื่อฌณฺฐชยพราหมณ์อ้างว่า ตนต้องประมาท เพราะต้องเลี้ยงดูมารดาบิดา บุตร ภรรยา ทาสกรรมกร คน รับใช้ มิตร สหาย ญาติสาโลหิต แขนง บุรพเพตชน ต้องทำการบวงสรวงแก่เทวดา ต้องสนอง พระราชากรณียกิจ ต้องบำเรอกาย พระเถระ จึงแสดงธรรมให้ฟังโดยชี้แจงให้เห็นว่า ผู้ ประพฤติอธรรม(ผิดศีล) ประพฤติมิชอบ โดยอ้างว่า ต้องเลี้ยงดูมารดาบิดาเป็นต้น ไม่สามารถ นำไปอ้างกับนายนิรยบาลเพื่อมิให้จุดคร่าลงนรกได้เลย

พระเถระได้ถามฌณฺฐชยพราหมณ์ต่อไปว่า บุคคลผู้ประพฤติอธรรม ประพฤติ มิชอบ เพราะเหตุแห่งมารดาบิดาเป็นต้น กับบุคคลผู้ประพฤติธรรม ประพฤติชอบ เพราะเหตุแห่ง มารดาบิดาเป็นต้น ใครประเสริฐกว่ากัน เมื่อฌณฺฐชยพราหมณ์ตอบว่า ประเภทหลังประเสริฐ กว่า พระเถระจึงสรุปว่า การงานที่จะประกอบด้วยธรรมที่ทำให้สามารถเลี้ยงดูมารดาบิดาเป็น ต้น โดยไม่ต้องทำบาปกรรม และเป็นการปฏิบัติที่เป็นบุญ ยังมีอยู่ หลังจากแสดงธรรมจบ ลงฌณฺฐชยพราหมณ์ชื่นชมยินดี พระเถระ จึงได้จากไป

ต่อมา ฌณฺฐชยพราหมณ์ป่วยหนัก ได้ใช้ให้คนไปนิมนต์ท่านพระสารีบุตรมาอนุเคราะห์ ท่านพระสารีบุตรได้มาแสดงธรรมให้ฟังโดยถามถึงความประเสริฐของ ทุกคติภูมิและสุคติภูมิ และถามขึ้นไปตามลำดับ โดยเริ่มจากนรก กำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน เปตวิสัย มนุษย์ เทพชั้นจาคู

มหาราช เทพชั้นดาวดึงส์ เทพชั้นยามา เทพชั้นดุสิต เทพชั้นนิมมานรดี เทพชั้นปรนิมมิตว สวัตดี และพรหมโลก จนธัญญาณีพราหมณ์ เห็นว่า พรหมโลกประเสริฐที่สุด จากนั้น จึงได้ แสดงทางเข้าถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกับพรหม เมื่อท่านพระสารีบุตรแสดงธรรมจบแล้วจากไป ไม่นาน ธัญญาณีพราหมณ์ก็ตายไปบังเกิดในพรหมโลก (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๔๔๕/๕๕๗)

ธัญญาณี, นางพราหมณ์ : ชื่อนางธัญญาณีพราหมณ์ ชาวบ้านปัจฉลกับปะ เลื่อมใสในพระรัตนตรัย เมื่อพลาดจะล้ม มักจะอุทานว่า ขอนอบน้อมแด่พระผู้มีพระภาคเจ้า อธิบายตามนัยพระสูตร มาในธัญญาณีสูตร ว่าด้วยธัญญาณีพราหมณ์ เมื่อพระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ พระเวฬุวัน นางพราหมณ์ชื่อธัญญาณีของพราหมณ์ภราทวาชโคตรคนหนึ่ง เป็นผู้เลื่อมใสอย่างยิ่งใน พระพุทธเจ้า พระธรรม และพระสงฆ์ นางกำลังนำภัตรเข้าไปเพื่อพราหมณ์ภราทวาชโคตร ก้าวเท้าพลาดจึงเปลี่ยนอุทาน ๓ ครั้งว่า ขอนอบน้อมพระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า พระองค์นั้น ขอนอบน้อมพระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น ขอนอบน้อม พระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๘๗/๒๖๓)

ธัญญาณีสูตร : พระสูตรว่าด้วยธัญญาณีพราหมณ์ สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ พระเวฬุวัน สถานที่ให้เหยื่อกระแต เขตกรุงราชคฤห์ นางพราหมณ์ชื่อธัญญาณีเป็นผู้เลื่อมใสในพระ รัตนตรัย ขณะที่น่าำอาหารไปให้พราหมณ์ภราทวาชโคตรเกิดก้าวพลาดจึงเปลี่ยนอุทาน ๓ ครั้งว่า ขอนอบน้อมพระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น พราหมณ์ภราทวาช โคตรได้ยินเช่นนั้นจึงดำนางแล้วเข้าไปหาพระผู้มีพระภาคทูลถามว่า บุคคลกำจัดอะไรได้จึงอยู่ เป็นสุข ไม่เศร้าโศก พระองค์ทรงพอพระทัยการกำจัดธรรมอะไร

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า บุคคลกำจัดความโกรธได้จึงอยู่เป็นสุข ไม่เศร้าโศก พระ อริยสารเสริญการกำจัดความโกรธซึ่งมีรากเป็นพิษ มียอดหวาน เพราะกำจัดได้แล้ว จึงไม่ เศร้าโศก

เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสอย่างนี้ พราหมณ์ภราทวาชโคตรเกิดความเลื่อมใสขอบรรพชา อุปสมบทแล้วตั้งใจบำเพ็ญเพียรไม่นานนักก็ได้บรรลุเป็นพระอรหันต์(ส.ส.(ไทย)๑๕/๑๘๗/ ๒๖๓)

ธัญญกะ, ทาส : ชื่อทาสชื่อธัญญกะ เป็นหนึ่งในห้าชื่อที่เลว เป็นคำกล่าวเสียดสี คำด่า คำสบประมาท ถือว่าเป็นคำกล่าวที่เลว อธิบายตามนัยพระวินัย มาในสิกขาบทวิภังค์ กล่าวถึงชื่อ ๒ อย่าง คือ (๑) ชื่อที่เลว (๒) ชื่อที่ดีที่ชื่อว่า ชื่อที่เลวได้แก่ ชื่ออวกัณณกะ ชื่อชวกัณณกะชื่อธัญญกะ ชื่อส วิญญกะชื่อกุลวัฑฒกะอีกอย่างหนึ่ง ชื่อที่เขาเหยียดหยัน เหยียดหยาม เกลียดชังดูหมิ่น ไม่นับถือ กันในท้องถิ่นนั้นๆนี้จัดเป็นชื่อที่เลว(วิ.มหา.(ไทย)๒/๑๕/๒๐๒.วิ.อ.(บาลี) ๒/๑๕/๒๕๗)

ธนิยุมภการบุตร, ภิกษุ : ชื่อภิกษุรูปหนึ่ง ผู้เป็นบุตรช่างหม้อชื่อว่าธนิยะ เป็นต้นบัญญัติทุกขิปาราชิก เรื่องการตัดไม้หลวงสร้างกุฏิโดยอาการแห่งขโมย อธิบาย มาในพระวินัย ปาราชิกสิกขาบทที่ ๒ ว่าด้วยการถือเอาสิ่งของที่เจ้าของไม่ได้ให้ เป็นเรื่องของพระธนิยุมภการบุตร ความว่า ภิกษุหลายรูปช่วยกันทำกุฏิมุงหญ้า อยู่จำพรรษา ที่เชิงภูเขาอิสสิคิลิ ท่านพระธนิยุมภการบุตร ก็ทำกุฏิมุงหญ้าอยู่จำพรรษาในที่นั้น สมัยนั้น ในกรุงราชคฤห์ ทรัพย์ ๑ บาท เท่ากับ ๕ มาสก พระผู้มีพระภาคทรงดำหนิตานพระธนิยุมภการบุตร ได้ตรัสโทษแห่งความเป็นคนเลี้ยยาก ฯลฯ คุณแห่งการปรารถนาความเพียร แล้วทรงแสดงธรรมมีกถาแก่ภิกษุทั้งหลายให้เหมาะสม

กับเรื่องนั้นแล้วจึงรับสั่งให้ภิกษุทั้งหลายยกสิกขาบทนี้ขึ้นแสดง ดังนี้ จึงทรงพระบัญญัติ ว่า กิภิกษุใด ถือเอาทรัพย์ที่เจ้าของมิได้ให้โดยส่วนแห่งจิตคิดจะลักบ้าง บริภาษว่า “เจ้าเป็นโจร เจ้าเป็นคนพาล เจ้าเป็นคนหลง เจ้าเป็นขโมย” เพราะถือนำทรัพย์ที่เจ้าของมิได้ให้เช่นใด ภิกษุผู้ถือนำทรัพย์ที่เจ้าของมิได้ให้เช่นนั้น เป็นปาราชิก หาสังวาสมิได้ สิกขาบทนี้พระผู้มีพระภาคทรงบัญญัติไว้แก่ภิกษุทั้งหลายอย่างนี้ วิ.มทา.(ไทย) ๑/๘๔-๘๙/๗๔-๗๕.

ธนิยเถรคาถา:คาถาของพระธนิยเถระ, พระสูตรภาสิตของพระธนิยเถระ พระธนิยเถระเมื่อจะพยากรณ์พระอรหันต์ จึงได้กล่าวคาถาไว้ดังนี้ว่า ถ้าภิกษุมุ่งหวังในความเป็นสมณะ ปรรณนาจะเป็นอยู่สบายไม่ควรดูหมิ่นจิวรข้าวและน้ำอันเป็นของสงฆ์ ถ้าภิกษุมุ่งหวังในความเป็นสมณะปรรณนาจะเป็นอยู่สบายพึงใช้สอยที่นอนที่นั่งเหมือนงูอาศัยรูหนูอยู่ ถ้าภิกษุมุ่งหวังในความเป็นสมณะ ปรรณนาจะเป็นอยู่สบายพึงยินดีด้วยปัจจัยตามมีตามได้และพึงเจริญธรรมอันเอก (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๒๒๘/๓๗๔)

ธนิยสูตร :พระสูตรว่าด้วยการโต้ตอบระหว่างนายธนิยะกับพระพุทธเจ้า คือเมื่อนายธนิยะมุ่งหลังคาที่หักและเตรียมพื้นไว้เรียบร้อยแล้วได้กล่าวทำฝนแสดงการเตรียมพร้อมของตนว่า “ฝนเอ๋ย ถ้าอยากจะทำตกก็จงตกลงมาเถิด” พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ไม่ไกล ได้สดับเสียงของเขาจึงตรัสตอบแสดงการเตรียมพร้อมเช่นกันว่า “หากฝนอยากจะทำตกก็จงตกลงมาเถิด” คำที่นายธนิยะกล่าวหมายถึงคติโลก แต่พระดำรัสของพระผู้มีพระภาคหมายถึงคติธรรม กล่าวคือคำว่า “ฝน” พระผู้มีพระภาค ตรัสหมายถึงกิเลสทั้งหลาย (ขุ.สุ.(ไทย) ๒๕/๑๘/๕๐๒)

ธนุคคหสูตร :พระสูตรว่าด้วยการจับลูกธนู พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน ได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า อายุสังขารของมนุษย์สั้นไปรวดเร็วกว่าความเร็วของบุรุษผู้ชำนาญในการจับลูกธนูยิ่งกว่าความเร็วของดวงจันทร์และดวงอาทิตย์และความเร็วของเทวดา (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๒๒๘/๓๑๖)

ธนุเสชกumar :พระกนิษฐาภดาของพระราชา มักดูหมิ่นพระราชา หัวเราะเสียงดัง เข้าเขตพระราชสถานไม่บอกกล่าวด้วยพรวดพราดเข้า ถูกลงโทษจากพระราชาด้วยการให้ละอาย ขายหน้า อธิบาย ตามนัยพระสูตร มาในทกรักขสชาติ เป็นกรณีของพระราชาตรัสโทษของพระกนิษฐาภดาว่า อนุชานั้นประเสริฐกว่านายขมังธนูทั้งหลาย กล่าวหาญ และมีปัญญาเฉียบแหลม ยังเป็นเด็ก แต่ดูหมิ่นโยมว่า พระราชาพระองค์นี้ทรงเป็นสุขเพราะเรา (น้องชาย) พระราชาตรัสว่า พระแม่เจ้า เขาไม่มาแม่สู่ที่บำรุงของโยมเหมือนก่อน เพราะโทษนั้น โยมจะพึงให้อนุชาแก่ผีเสื่อน้ำ ส่วนภริยาชกิบอกคุณของพระสหายนั้นว่า มหาบพิตรและธนุเสชกumar ทั้ง ๒ กำเนิดราตรีเดียวกัน ทั้ง ๒ เกิดในพระนครนี้ เป็นชาวปัญจาลนคร เป็นสหายกันมีวัยเสมอกัน ธนุเสชกumar นั้นติดตามมหาบพิตรท่องเที่ยวไป ร่วมทุกข์ร่วมสุขกับมหาบพิตร มีความขยันชวนช่วยในราชกิจทุกอย่างของมหาบพิตรทั้งกลางวันและกลางคืน เพราะโทษอะไร มหาบพิตรจึงจะประทานสหายให้ผีเสื่อน้ำเสียเล่า พระราชาตรัสโทษของพระสหายว่า พระแม่เจ้า ธนุเสชกumar นี้หัวเราะดังกับโยม เมื่อท่องเที่ยวไปกับโยม แม้วันนี้เขาก็ยังหัวเราะดังเกินขอบเขตแบบนั้น พระแม่เจ้า โยมแม้กำลังปรึกษากับพระเทวีอยู่ในที่โอรุฐาน ธนุเสชกumar ยังมีทันบอกกล่าว ยังมีทันให้โยมรู้ตัวก่อนก็พรวดพราดเข้าไป เขาได้ช่อง ได้โอกาส เพราะโทษนั้น โยมจึงจะให้สหายผู้ไม่มีความละอายเสียบ้าง (ขุ.ชา.(ไทย) ๒๗/๒๓๙-๔๓/๕๗๔)

ธนู : อาวุธชนิดหนึ่ง ประกอบด้วยคันธนูซึ่งมีสายธนูสำหรับนำว้าง และลูกธนูที่มีปลายแหลม เป็นอุปกรณ์สำหรับยิงลูกออกไปจัดว่าเป็นโทษแห่งกาม มีเหตุทำให้ตรากตรำต่อความหนาว ความร้อน สัมผัสเสียบยุ่ง ลม แดด สัตว์เลื้อยคลาน เป็นต้น อธิบายตามนัยพระสูตร มาในจุฬุกกัฏฐสูตร เกี่ยวกับโทษแห่งกาม ท่านจัดโทษของกามไว้หลายสาเหตุด้วยกัน ในที่นี้ คือ กุลบุตรในโลกนี้เลี้ยงชีวิตด้วยการประกอบศิลปะ ด้วยการนับคะแนน การคำนวณ การนับจำนวน การไถ การค้าขาย การเลี้ยงโค การยิงธนู การรับราชการ หรือด้วยศิลปะอย่างใดอย่างหนึ่ง อดทนต่อความหนาว ตรากตรำ ต่อความร้อน เดือดร้อนเพราะสัมผัสแห่งเลื้อบ ยุ่ง ลม แดด และสัตว์เลื้อยคลาน (และ)ตายเพราะความหิวกระหาย แม้ข้อนี้ก็ชื่อว่าเป็นโทษแห่งกามทั้งหลาย เป็นกองทุกข์ที่จะพึงเห็นได้เอง มีกามเป็นเหตุ มีกามเป็นต้นเหตุ มีกามเป็นเหตุเกิดเกิดเพราะเหตุแห่งกามทั้งหลายนั้นแล(ม.ม.ุ(ไทย)๑๒/๑๗๘/๑๗๙.ม.ม.ุ(ไทย)๑๒/๑๗๘/๑๘๐)

ธณฺณี, ห้วงน้ำ :ชื่อห้วงน้ำในเมืองวิสาณราชธานี เมืองของท้าวสุวรรณหาราชหรือเวสวัณ สวรรค์ชั้นจามมหาราช อธิบายตามนัยพระสูตร มาใน อาฏานาฎียสูตร ความว่า ในวิสาณราชธานีนั้น มีห้วงน้ำชื่อธณฺณี ซึ่งเป็นเหตุให้เกิดเมฆ เกิดฝนตก ในวิสาณราชธานีนั้น มีสภาชื่อภคลวดี เป็นที่ประชุมของพวักษั มีต้นไม้ทั้งหลาย ผลิผลเป็นนิจ ดารดาษด้วยหมุ่นกชนิดต่าง ๆ มีเสียงร้องของนกยูง นกกระเรียน และเสียงขับกล่อมจากนกคฤเหว่า เป็นต้น (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๘๑/๒๒๗. ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๘๑/๒๔๑)

ธณฺณีประตุ :ไม่รอรับกรอกลางของประตุ มีรูกรสำหรับรับรับเตียบานประตุและมีรูสำหรับลงลิ้มหรือลงกลอน การบำเพ็ญตบะด้วยวิธีต่าง ๆ มีการไม่รับอาหารคล่อมธณฺณีประตุ เป็นต้น แต่ยังเป็นตบะที่มีอุปกิเลส อธิบาย ตามนัยพระสูตร มาใน อุทุมพริกสูตร เป็นเรื่องลัทธิกิดกันบาปด้วยตบะ พระผู้มีพระภาคตรัสกับนิโครธ ว่า “นิโครธ บุคคลผู้บำเพ็ญตบะในโลกนี้ เป็นอเจลก (ประพฤติเปลือยกาย) ไม่มีมารยาท เลียมมือ เขาเชิญให้ไปรับอาหารก็ไม่ไป เขาเชิญให้หยุดรับอาหารก็ไม่หยุด ไม่รับอาหารที่เขาแบ่งไว้ ไม่รับอาหารที่เขาทำเจาะจง ไม่ยินดีอาหารที่เขาเชิญ ไม่รับอาหารจากปากหม้อ ไม่รับอาหารจากปากภาชนะ ไม่รับอาหารคร่อมธณฺณีประตุ ไม่รับอาหารคร่อมท่อนไม้ ไม่รับอาหารคร่อมสากไม่รับอาหารของคน ๒ คนที่กำลังบริโภค ไม่กินปลา ไม่กินเนื้อ ไม่ดื่มสุรา รับอาหารในเรือน ๒ หลัง ยังชีพด้วยข้าว ๒ คำ กินผักดองเป็นอาหาร นิโครธ ท่านเข้าใจเรื่องนั้นว่า การกิดกันบาปด้วยตบะ เป็นลัทธิที่บริบูรณ์หรือไม่บริบูรณ์” นิโครธทูลตอบว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ เมื่อเป็นดังว่ามานี้ การกิดกันบาปด้วยตบะ เป็นลัทธิที่บริบูรณ์แน่นอน มิใช่ไม่บริบูรณ์” “แต่การกิดกันบาปด้วยตบะแม้ที่บริบูรณ์อย่างนี้ก็ยังมีอุปกิเลสอยู่เป็นอันมาก” (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๕๗/๓๙), ดูประกอบที่ (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๙๘/๒๓๐)

ธณฺณีรุหะ, พระเจ้าจักรพรรดิ :พระเจ้าจักรพรรดินามว่าธณฺณีรุหะ ในอดีตชาติได้บูชาพระพุทธเจ้าด้วยดอกมะลิซ้อน ทำให้ไม่ตกวิบาตถึง ๙๐,๐๐๐ กัป ในกัปที่ ๑๑ ได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดินามว่าธณฺณีรุหะ อธิบาย ตามนัยพระสูตรมาในติณสุลกเถราปทาน เรื่องราวประวัติในอดีตชาติของพระติณสุลกเถระ คือพระติณสุลกเถระ เมื่อจะประกาศประวัติในอดีตชาติของตน จึงกล่าวว่า ในที่ไม่ไกลภูเขาหิมพานต์ มีภูเขาสูงหนึ่งชื่อว่าภูตคณะ พระสยมภูชินเจ้าองค์หนึ่ง ผู้สละโลกแล้ว อาศัยอยู่ที่ภูเขานั้น ข้าพเจ้าถือดอกมะลิซ้อนไปบูชาพระพุทธเจ้าพระองค์

นั้น ข้าพเจ้าจึงไม่ตกวินิบาตจนตลอด ๙๐,๐๐๐ กัป ในกัปที่ ๑๑ นับจากกัปนี้ไป ข้าพเจ้าได้ เป็นพระเจ้าจักรพรรดิองค์หนึ่งพระนามว่าธรรณิรุหะ สมบูรณ์ด้วยรัตนะ ๗ ประการ มีพละนุ ภาพมาก (ชุ.อป.(ไทย) ๓๒/๓๗/๓๒๓)

ธรรม : ธรรมดา, ธรรมชาติ, สภาธรรม, สัจธรรม, ความจริง; คุณธรรม, ความดี, ความถูกต้อง, ความประพฤติชอบ ธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงแสดง อธิบายธรรม ได้แก่ พุทธภาษิต สวาง ภาษิต ฤๅษีภาษิต เทวดาภาษิต ที่ประกอบด้วยอรรถ ที่ประกอบด้วยธรรม สรรพสิ่ง ธรรมที่ พระพุทธเจ้าทรงแสดงนั้น เว้นขาดจากคำเพ้อเจ้อ คือ ตรัสถูกเวลา ตรัสคำจริง ตรัสอิง ประโยชน์ ตรัสอิงธรรม ตรัสอิงวินัย ตรัสคำที่มี หลักฐาน มีที่ มีที่กำหนด ประกอบด้วย ประโยชน์ เหมาะแก่เวลา (วิ.มหา.(ไทย) ๒/๔๖/๒๓๔, วิ.มหา.(ไทย) ๒/๖๔/๒๕๐. ที.สี.(ไทย) ๙/๙/๔)

ธรรมกถา : เรื่องธรรม, คำพูดเกี่ยวกับธรรม เป็นธรรมที่พระพุทธเจ้าแสดงแก่ประชาชน และเป็นธรรม ที่สัทธิวินิหริกจะพึงแสดงเพื่อช่วยกันระงับเมื่อพระอุปัชฌาย์เกิดความไม่ยินดี เกิดความรำคาญ เกิดความเห็นผิด อธิบายตามนัยพระวินัย มาในมหาขันธกะ เรื่องอุปัชฌาย์วัตตกถา ความว่า ถ้าอุปัชฌาย์เกิดความไม่ยินดี สัทธิวินิหริกพึงช่วยระงับ หรือพึงบอกภิกษุอื่นให้ช่วยระงับ หรือ พึงแสดงธรรมกถาแก่อุปัชฌาย์ ถ้าอุปัชฌาย์เกิดความรำคาญ สัทธิวินิหริกพึงช่วยบรรเทา หรือ พึงบอกภิกษุอื่นให้ช่วยบรรเทา หรือพึงแสดงธรรมกถาแก่อุปัชฌาย์ ถ้าอุปัชฌาย์เกิดความเห็น ผิด สัทธิวินิหริกพึงให้สละเสีย หรือพึงบอกภิกษุอื่น ให้ช่วยให้สละเสีย หรือพึงแสดงธรรมกถา แก่อุปัชฌาย์ตามนัยพระสูตร มาในลักขณสูตร เรื่อง ลักษณะพระหัตถ์และพระบาทอ่อนนุ่ม ความว่า ถ้าพระองค์ทรงละการบริโภคมกามทั้งปวง เป็นพระชินสีห์ ตรัสธรรมกถาแก่ประชุม ชนชนทั้งหลายก็จะสนองพระดำรัสของพระองค์ เลื่อมใสยิ่งนัก ครั้นฟังธรรมแล้ว ย่อมจะพา กันประพฤติธรรมสมควรแก่ธรรม” (วิ.ม.(ไทย) ๔/๖๖/๘๕. ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๑๑/๑๗๒)

ธรรมกถิก : ผู้กล่าวสอนธรรม ผู้แสดงธรรม นักเทศน์, มาจากคำว่า ธรรม กับ กถิก แปลว่ากล่าวธรรม เป็นคำกล่าวยกย่องว่าเป็นบัณฑิต พระพุทธเจ้ายกย่องจิตตคฤหบดี พระปุลณมณโฑนีบุตร พระอุทายี นางธัมมทินนา เป็นเอตทัคคะด้านธรรมกถิก อธิบาย ตามนัยพระวินัย มาในโอม สวาทสิกขาบท บทภาษณีย์ เรื่องคำดำ ความว่า คำดำ ๒ อย่าง คือ (๑) คำดำหยาบ (๒) คำดำ สุภาพ ที่ชื่อว่า คำดำหยาบ ได้แก่ คำดำว่า ท่านเป็นอูฐ ท่านเป็นแพะ ท่านเป็นโค ท่านเป็นลา ท่านเป็นสัตว์ดิรัจฉาน ท่านเป็นสัตว์นรก ท่านไม่มีสุคติ หวังได้แต่ทุกคติเท่านั้น คำดำที่เกี่ยวกับการร่วมประเวณี หรือคำดำที่เกี่ยวกับอวัยวะของชายหญิงนี้จัดเป็นคำดำหยาบ ที่ชื่อว่า คำดำ สุภาพ ได้แก่ คำดำว่า ท่านเป็นบัณฑิต ท่านเป็นคนฉลาดท่านเป็นนักปราชญ์ ท่านเป็นพหูสูต ท่านเป็นธรรมกถิก ท่านไม่มีทุกคติ หวังได้แต่สุคติเท่านั้น นี้จัดเป็นคำดำสุภาพ ตามนัยพระสูตร มาในมหาโคสิงคสูตร เป็นบทสนทนาของพระผู้มีพระภาค พระสารีบุตร และพระโมคคัลลานะ โดยพระพุทธเจ้าตรัสยกย่องพระโมคคัลลานะกับพระสารีบุตรว่า “ดีละ ดีละ สารีบุตร โมคคัล ลานะ เมื่อจะตอบอย่างถูกต้องก็ควรตอบตามนั้น ด้วยว่าโมคคัลลานะเป็นธรรมกถิก” (วิ. มหา.(ไทย) ๒/๑๕/๒๐๔. ม.ม.ุ.(ไทย) ๑๒/๓๔๓/๓๗๔)

ธรรมก้ออันตราย : ธรรมที่ทำอันตรายต่อสวรรค์และนิพพาน, ธรรมที่ตัดทางนำไปสู่สวรรค์และ นิพพาน, ในอรรถกถาพุทธปมสูตร(ว่าด้วยอุปมาด้วยอสรพิษ) ระบุถึงทมิฬริชชัของพระอริฏฐะผู้กล่าว

คัดค้านธรรมที่พระพุทธองค์ตรัสว่าเป็นธรรมก่อนไตรปิฎกก็หาสามารถก่อนไตรปิฎกแก่ผู้ข้องศพ ได้จริงไม่(ม.ม.ุ.(ไทย)๑๒/๒๓๔/๒๔๕), ในอรรถกถาท่านขยายความว่า ธรรมก่อนไตรปิฎก หมายถึงธรรมก่อนไตรปิฎก ๕ อย่าง คือ (๑) กรรม ได้แก่ อนันตริยกรรม ๕ (๒) กิเลส ได้แก่ นียตมิฉชาติกุฐิ (๓) วิบาก ได้แก่ การเกิดเป็นบัณฑิต เฑาะก์ สัตว์ดิรัจฉาน และสัตว์ ๒ เพศ (๔) อริยุปบาท ได้แก่ การว่าร้ายพระอริยเจ้า (๕) อาณาวีติกกมะ ได้แก่ อาบัติ ๗ กองที่ภิกษุจงใจ ล่วงละเมิด (ม.ม.ุ.อ. (ไทย) ๒/๒๓๔/๑๓)

ธรรมกาย : กายธรรม, กายที่เป็นธรรม, กายที่ประกอบด้วยธรรม, พระวรกายที่สำเร็จด้วยธรรมของพระ ตถาคต, ธรรมกายเป็นพระนามหนึ่งของพระพุทธเจ้า, ในอัครัญญสูตร(ว่าด้วยต้นกำเนิดของโลก) ระบุถึงพระนามต่างๆ ของพระตถาคต คือ “ธรรมกาย”บ้าง “พรหมกาย”บ้าง “ธรรม กุฑ”บ้าง “พรหมกุฑ”บ้าง ทั้งหมดล้วนเป็นพระนามของพระตถาคตทั้งนั้น(ที.ปา.(ไทย)๑๑/ ๑๑๘/๘๘), ในอรรถกถาท่านขยายความว่า พระตถาคตได้รับขนานพระนามว่า “ธรรมกาย” เพราะพระตถาคตทรงคิดพระพุทธพจน์ คือพระไตรปิฎกด้วยพระหทัยแล้วทรงนำออกแสดง ด้วยวาจา เพราะเหตุนี้ พระวรกายของพระผู้มีพระภาคจึงจัดเป็นธรรมแท้ เพราะสำเร็จแล้ว ด้วยธรรม พระธรรมเป็นกายของพระผู้มีพระภาคนั้น ดังพรรณนามาฉะนี้ เพราะเหตุนี้ พระ ผู้มีพระภาคจึงชื่อว่า “ธรรมกาย”(ที.ปา.อ.(ไทย)๑/๑๑๘/๕๐)

ธรรมกุฎี : กุฎีธรรม, เรือนธรรม, ธรรมกุฎี ในที่นี้ ท่านหมายถึงโลกุตระธรรม ๙ ประการ(มรรค ๔ ผล ๔ นิพพาน ๑), ในอุปาถิเถราปทาน(ประวัติในอดีตชาติของพระอุบาลีเถระ) พระเถระได้กล่าวถึง อดีตชาติของตนว่าได้เกิดในสมัยของพระพุทธเจ้าพระนามว่าปทุมุตตระ และได้กล่าวชื่นชม ธรรมเป็นเครื่องอยู่ของปทุมุตตรพุทธเจ้าโดยประการต่างๆ ซึ่งรวมเรียกว่า “ธรรมกุฎี” ดัง ข้อความที่ระบุไว้ตอนหนึ่งว่า “พระองค์มีสุญญตวิหารธรรม(ธรรมเป็นเครื่องอยู่อันว่าง) อนิมิตตวิหารธรรม(ธรรมเป็นเครื่องอยู่ไม่มีนิमित) อัปณิตวิหารธรรม(ธรรมเป็นเครื่องอยู่ไม่มี ความตั้งปรารภ) อาเนญชวิหารธรรม(ธรรมเป็นเครื่องอยู่ไม่หวั่นไหว) นิโรธวิหารธรรม (ธรรมเป็นเครื่องอยู่คือความดับ)นี้เป็นธรรมกุฎี”(ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๕๓๘/๘๒, ขุ.อป.อ.(บาลี)๑/ ๕๓๘/๓๔๖)

ธรรมเก่า : ธรรมดั้งเดิม, ธรรม(นิยม)ที่เคยถือสืบต่อกันมา, ธรรมเก่าในที่นี้ ท่านหมายถึงทางปฏิบัติ เพื่อสงบระงับเวรที่ประทุติสึบๆ กันมาของพระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และพระ ชีนาสพ, ในอุปัถิกิเลสสูตร(ว่าด้วยอุปัถิกิเลส) ท่านระบุถึงธรรมเก่าอันเป็นวิธีระงับเวรกรรม อย่างได้ผลของพระอริยเจ้าทั้งหลาย ดังข้อความมีปรากฏตอนหนึ่งว่า “.....เพราะว่าในกาล ไหนๆ เวรทั้งหลายในโลกนี้ ย่อมไม่สงบระงับด้วยเวร แต่เวรทั้งหลายย่อมสงบระงับด้วยการไม่ จองเวร นี่เป็นธรรมเก่า” (ม.อ.(ไทย)๑๔/๒๓๓/๒๓๘, ขุ.ธ.อ.(บาลี)๑/๕/๔๐)

ธรรมของคฤหัสถ์ : ธรรมสำหรับคฤหัสถ์, ธรรมที่เป็นประโยชน์สำหรับคฤหัสถ์, ธรรมที่สามารถนำ ความสุขทั้งที่เป็นทิฐฐธรรม(ปัจจุบัน)และสัมปรายภพ(ภายหน้า)มาให้แก่ผู้ดำรงอยู่ในความ เป็นคฤหัสถ์ได้, สิ่งอำนวยความสะดวกต่างๆ ที่ผู้ดำรงเพศคฤหัสถ์ทั่วไปพึงชอบ, ในภิงสจิริยา (ว่าด้วยจริยาของภิงสพราหมณ์) ระบุถึงจริยาของภิงสพราหมณ์ว่า ท่านเป็นผู้ยินดีในการออก บวช แม้จะถูกพวกสหายเชื้อเชิญด้วยกามคุณต่างๆ ในธรรมของคฤหัสถ์ แต่ก็ปฏิเสธไป ดัง ข้อความที่ปรากฏตอนหนึ่งว่า “คำใดที่สหายเหล่านั้นกล่าวแล้ว เป็นเครื่องนำสุขมาให้ใน

ธรรมของคฤหัสถ์ คำนั้นเป็นเหมือนคำหยาบ เสมอด้วยผลไม้ที่ร้อนสำหรับเรา” (ขุ.จรียา. (ไทย)๓๓/๓๗/๗๖๒, ขุ.จรียา.อ.(บาลี)๑/๓๗/๒๓๔)

ธรรมของพระอริยะ :ธรรมสำหรับพระอริยะ, ธรรมที่พระอริยสาวกปฏิบัติ, ธรรมที่พระอริยสาวก ยึดถือ,ธรรมของผู้ห่างไกลจากกิเลส,ธรรมของพระอริยะต่างโดยธรรมมีสติปัญญาเป็นต้น, ใน พระสูตรหลายแห่งระบุถึงข้อแตกต่างระหว่างพระอริยสาวกผู้ฉลาดในธรรมของพระอริยะกับ ปุถุชนผู้ไม่ฉลาดในธรรมของพระอริยะ กล่าวคือพระอริยสาวกผู้ฉลาดในธรรมของพระอริยะ ย่อมไม่พิจารณาเห็นรูปโดยความเป็นอัตตา ไม่พิจารณาเห็นอัตตว่ามีรูป ไม่พิจารณาเห็นรูป ในอัตตา หรือไม่พิจารณาเห็นอัตตาในรูป ไม่ดำรงอยู่ด้วยความยึดมั่นว่า เราเป็นรูป รูปเป็น ของเรา เมื่อพระอริยสาวกนั้นไม่ดำรงอยู่ด้วยความยึดมั่นว่า เราเป็นรูป รูปเป็นของเรา รูปนั้น แปรผันเป็นอย่างอื่น เพราะรูปแปรผันและเป็นอย่างอื่น โสกะ ปรีทเวะ ทุกข์ โทมนัส และอุ ปายาสจึงไม่เกิดขึ้นแก่พระอริยสาวกนั้น ส่วนปุถุชนผู้ไม่ฉลาดในธรรมของพระอริยะพิจารณา เห็นในทางตรงกันข้าม จึงได้รับผลแตกต่างกัน ในอรรถกถาท่านระบุว่า ธรรมของพระอริยะก็ คือธรรมของสัตบุรุษนั่นเอง โดยอธิบายขยายความว่า "พระอริยะก็คือสัตบุรุษ สัตบุรุษก็คือ พระอริยะ ธรรมของพระอริยะก็คือธรรมของสัตบุรุษ ธรรมของสัตบุรุษก็คือธรรมของพระ อริยะ วินัยของพระอริยะก็คือวินัยของสัตบุรุษ วินัยของสัตบุรุษก็คือวินัยของพระอริยะ ศัพท์ ที่เหลือว่า ในพระอริยะก็ดี ในสัตบุรุษก็ดี ในธรรมของพระอริยะก็ดี ในธรรมของสัตบุรุษก็ดี ในวินัยของพระอริยะก็ดี ในวินัยของสัตบุรุษก็ดี เป็นอย่างเดียวกัน มีความหมายเดียวกัน เสมอกัน มีส่วนเสมอกัน เกิดจากธรรมและวินัยนั้น ก็คือธรรมและวินัยนั้นนั่นเอง"(ส.ข.(ไทย) ๑๗/๑/๒, ๗/๒๐, ๔๓/๕๙, ๔๔/๖๑, ๔๗/๖๕, ๕๕/๗๙, ๘๑/๑๓๐, ส.ข.อ.(ไทย)๒/๑/๓๖๐)

ธรรมของพระอเสขะ :ธรรมสำหรับพระอเสขะ, ธรรมที่อยู่ในภูมิของพระอเสขะ, ธรรมของผู้ไม่ต้อง ศึกษาแล้ว, ธรรมของพระอรหันตชินาสพ (พระอเสขะ คือพระผู้ไม่ต้องศึกษา เพราะศึกษา เสร็จสิ้นแล้ว ได้แก่พระผู้ตั้งอยู่ในอรหัตตผล ส่วนพระอเสขะ หมายถึงพระที่ยังต้องศึกษา ได้แก่ พระผู้ตั้งอยู่ในอรหัตตมรรคลงมา), ในอเสขสูตร(ว่าด้วยธรรมของพระอเสขะ) ระบุถึงธรรมของ พระอเสขะ ๕ ประการ (๑)เป็นผู้ประกอบด้วยอริยสีลชั้นอันเป็นของพระอเสขะ (๒)เป็นผู้ ประกอบด้วยสมาธิชั้นอันเป็นของพระอเสขะ (๓)เป็นผู้ประกอบด้วยปัญญาชั้นอันเป็นของ พระอเสขะ(๔)เป็นผู้ประกอบด้วยวิมุตติชั้นอันเป็นของพระอเสขะ(๕)เป็นผู้ประกอบด้วย วิมุตติญาณทัสสนชั้นอันเป็นของพระอเสขะ(อง.ปญจก.(ไทย)๒๒/๑๐๘/๑๘๕-๑๘๖, ส่วนใน อเสกขญาณกถา(ว่าด้วยญาณของพระอเสขะ)พระสกวาทิและปรวาทิ ถามตอบกันเรื่องญาณ ของพระอเสขะ เช่นถามว่า "พระอเสขะย่อมรู้เห็นธรรมของพระอเสขะ เข้าถึงธรรมของพระ อเสขะที่ตน เห็น รู้ ทำให้แจ้งแล้ว ถูกต้องด้วยกายอยู่ใช่ไหม" ในประเด็นนี้ท่านตอบแยกแยะ เป็นเรื่องๆ ไป(วิภังขวาท)(อภิ.ก.(ไทย)๓๗/๔๒๑/๔๕๓)

ธรรมของพราหมณ์ที่เก่าแก่ :ธรรมที่พวกพราหมณ์ยึดถือปฏิบัติกันมาช้านาน, ธรรมนิยมปฏิบัติที่ พวกลัทธิพราหมณ์สืบทอดต่อๆ กันมา, ขนบประเพณีที่เก่าแก่ของพวกพราหมณ์, ในโสณสูตร (ว่าด้วยธรรมของพราหมณ์เปรียบเทียบกับสุนัข) ระบุถึงธรรมของพราหมณ์ที่เก่าแก่ ๕ ประการ ที่พวกพราหมณ์ยึดถือปฏิบัติสืบต่อกันมา เปรียบเทียบกับพฤติกรรมของสุนัข กล่าว โดยสรุป คือ (๑) เมื่อก่อน พวกพราหมณ์สมสู่กับพราหมณีเท่านั้น ไม่สมสู่กับหญิงที่ไม่ใช่

พราหมณ์ แต่บัดนี้ สมสู่แม่กับหญิงที่ไม่ใช่พราหมณ์ ส่วนพวกสุนัขสมสู่กับสุนัขตัวเมียเท่านั้น ไม่สมสู่กับสัตว์ตัวเมียที่ไม่ใช่สุนัข (๒)เมื่อก่อน พวกพราหมณ์สมสู่กับพราหมณ์ที่มีระดูเท่านั้น ไม่สมสู่กับพราหมณ์ที่ไม่มีระดู แต่บัดนี้ สมสู่แม่กับพราหมณ์ที่ไม่มีระดู ส่วนพวกสุนัขสมสู่กับ สุนัขตัวเมียที่มีระดูเท่านั้น ไม่สมสู่กับสุนัขตัวเมียที่ไม่มีระดู (๓)เมื่อก่อน พวกพราหมณ์ไม่ซื้อ ขายพราหมณ์ อยู่กันด้วยความรักความผูกพัน แต่บัดนี้มีการซื้อขาย ส่วนพวกสุนัขไม่มีการซื้อ ขายสุนัขตัวเมีย อยู่กันด้วยความรักความผูกพัน(๔)เมื่อก่อน พวกพราหมณ์ไม่ทำการสะสม ทรัพย์สินเงินทอง แต่บัดนี้มีการสะสม ส่วนพวกสุนัขไม่มีมีการสะสมทรัพย์สินเงินทอง (๕) เมื่อก่อน พวกพราหมณ์หาอาหารเย็นกินในเวลาเย็น หาอาหารเช้ากินในเวลาเช้า แต่บัดนี้ บริโภคอาหารตามต้องการจนอิ่มท้องแล้วยังถือเอาส่วนที่เหลือไปแต่พวกสุนัขยังคงหาอาหาร เย็นกินในเวลาเย็น หาอาหารเช้ากินในเวลาเช้า นี่คือข้อแตกต่างระหว่างธรรมของพราหมณ์ที่ เก่าแก่กับสุนัข (อง.ปญจก.(ไทย)๒๒/๑๙๑/๓๑๕)

ธรรมของมนุษย์ : ธรรมสำหรับมนุษย์, ธรรมที่มนุษย์ทั่วไปปฏิบัติได้, ธรรมสำหรับกัลยาณชนทั่วไป, ธรรมสำหรับมนุษย์ในที่นี้ อรรถกถาหลายแห่งระบุตรงกันว่า ได้แก่ กุศลกรรมบถ(ทางแห่ง กรรมดี) ๑๐ ประการ ที่เป็นไปทางกายมี ๓ คือ ไม่ฆ่าสัตว์ ไม่ลักทรัพย์ ไม่ประพฤตินอกใจกาม ที่เป็นไปทางวาจามี ๔ คือ ไม่พูดเท็จ ไม่พูดส่อเสียด ไม่พูดคำหยาบ ไม่พูดเพ้อเจ้อ และที่เป็นไปทางใจ ๓ ประการ คือ ไม่โลภอยากได้ของเขา ไม่พยาบาทปองร้ายเขา เห็นชอบตาม คลองธรรม, ในพระสูตรหลายแห่งเช่นภิกขุสูตร เป็นต้น ระบุถึงญาณทัสสนะที่ประเสริฐอัน สามารถ วิเศษยิ่งกว่าธรรมของมนุษย์ทั่วไป อันหมายถึงโลกุตตรปัญญา อันประเสริฐ บริสุทธิ สูงสุด สามารถกำจัดกิเลสได้ อันผู้แสวงหาความหลุดพ้นพึงกระทำให้แจ้ง (ม.ม.(ไทย)๑๒/ ๑๔๖/๑๔๑, ม.ม.(ไทย) ๑๓/๑๓๗/๑๕๕,อง.ปญจก.(ไทย)๒๒/๕๑/๙๐, อง.ฉก.ก.(ไทย)๒๒/ ๗๗/๖๐๐,อง.ทสก.(ไทย)๒๔/๔๘/๑๐๕, ม.ม.อ. (บาลี) ๑/๑๔๖/๓๔๒, อง.ปญจก.อ. (บาลี) ๓/๕๑/๒๘, อง.ทสก.อ. (บาลี) ๓/๔๘/๓๕๐)

ธรรมของมาร : ธรรมสำหรับมาร, ธรรมที่มารยึดครองครอบงำได้, ธรรมที่อยู่ภายใต้อิทธิพลของมาร, ธรรมคือเบญจขันธ์(รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ) ในมารฉัมมสูตร(ว่าด้วยธรรมของ มาร) พระพุทธเจ้าตรัสถึงธรรมของมารแก่พระราชาผู้ทูลถามว่า ".....ราชา รูปเป็นธรรมของ มาร เวทนาเป็นธรรมของมาร สัญญาเป็นธรรมของมาร สังขารเป็นธรรมของมาร วิญญาณ เป็นธรรมของมาร" ในอรรถกถาท่านระบุว่า ธรรมของมาร ได้แก่ภรณ์ธรรม, (ส.ข.(ไทย)๑๗/ ๑๓๑/๒๖๒, ส.ข.อ.(ไทย) ๒/๑๗๑/๔๙๘)

ธรรมของสัตว์บุรุษ : ธรรมของคนดี, ธรรมสำหรับคนดี, ธรรมที่ทำให้เป็นสัตว์บุรุษ, ธรรมที่คนดียึดถือ ปฏิบัติตาม, ธรรมของสัตว์บุรุษ(สัปปุริสธรรม) มี ๗ อย่าง คือ (๑)อัมมัญญาตา รู้หลักหรือรู้จัก เหตุ (๒)อัตถัญญาตา รู้ความมุ่งหมายหรือรู้จักผล (๓)อัตตัญญาตา รู้จักตน (๔)มัตตัญญาตา รู้จัก ประมาณ (๕)กาลัญญาตา รู้จักกาล (๖)ปริสัจญญาตา รู้จักชุมชน (๗)ปุคคลัญญาตา รู้จักบุคคล, ใน พระสูตรหลายแห่งระบุถึงข้อแตกต่างกันอย่างมากระหว่างธรรมของสัตว์บุรุษ(คนดี)และธรรม ของอสัตว์บุรุษ(คนไม่ดี) เช่นในสุวิหุสสูตร(ว่าด้วยสิ่งที่อยู่ห่างไกลกันเหลือเกิน) ระบุถึงสิ่งที่ แตกต่างห่างไกลกันอย่างมา ๔ อย่าง คือ (๑)ท้องฟ้ากับแผ่นดิน (๒)ฝั่งนี้กับฝั่งโน้นของทะเล (๓)จุดที่ดวงอาทิตย์ขึ้นกับจุดที่ดวงอาทิตย์ตก(๔)ธรรมของสัตว์บุรุษ(คนดี)กับธรรมของอสัตว์บุรุษ

(คนชั่ว) (ส.ข.(ไทย)๑๗/๑๑๗/๒๑๑, อัง.จตุกก.(ไทย)๒๑/๔๗/๗๗, อัง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๔๘/๒๙๓, ๑๙๒/๓๓๙, ขุ.ชา.จตุตทาฬีส.(ไทย) ๒๗/๘๐/๖๐๘, ขุ.จริยา.(ไทย)๓๓/๑๑/๗๕๙, ๘๗/๗๖๙, ๑๐๙/๗๗๒, อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๖๖๙/๗๒๐)

ธรรมของอัสติบุรุษ :ธรรมของคนไม่ดี, ธรรมสำหรับคนไม่ดี, ธรรมที่ทำให้เป็นอัสติบุรุษ, ธรรมที่คนไม่ดียึดถือปฏิบัติตาม, ในสัปปริสสูตร(ว่าด้วยธรรมของสัสติบุรุษและธรรมของอัสติบุรุษ) พระผู้มีพระภาคตรัสเปรียบเทียบให้เห็นข้อแตกต่างระหว่างธรรมของสัสติบุรุษและธรรมของอัสติบุรุษสำหรับผู้อกบวช สรุปใจความได้ว่า อัสติบุรุษมักยกตนข่มผู้อื่นด้วยเหตุต่างๆ คือเพราะถือว่าตนนอกจากตระกูลสูงบวช เพราะถือว่าตนนอกจากตระกูลใหญ่หรือตระกูลมีโภาคะมากบวช เพราะถือว่าตนเองเป็นผู้มีชื่อเสียง เพราะถือว่าตนมีลาภสักการะมากกว่าภิกษุอื่น เพราะถือว่าตนเป็นพหูสูต เพราะถือว่าตนเป็นธรรมกถึก เพราะถือว่าตนทรงจำวินัย เป็นต้น ส่วนธรรมของสัสติบุรุษมีลักษณะตรงกันข้ามกับธรรมของอัสติบุรุษ, ส่วนในพระอภิธรรม พระสกวาทีกัณฑ์พระปรวาทิถามตอบกันในประเด็นสิ่งที่ห่างไกลกันเหลือเกิน ๔ อย่าง หนึ่งในสิ่งที่ห่างไกลกันอย่างยิ่งนั้นคือธรรมของสัสติบุรุษ(คนดี)กับธรรมของอัสติบุรุษ(คนชั่ว) ซึ่งท่านแยกแยะประเด็นตอบในแง่มุมที่หลากหลาย(วิรัชชวาท),ในอรรถกถาท่านขยายความว่า ธรรมของอัสติบุรุษได้แก่ธรรมของคนเลวทั้งหลายที่ควรละทิ้งเสีย(ม.อ.(ไทย)๑๔/๑๐๕/๑๒๖, อภิ.ก.(ไทย)๓๗/๔๘๕/๕๑๕, ๖๖๙/๗๒๐, ม.อ.อ.(บาลี) ๔/๑๐๕/๙๑)

ธรรมชั้น: กองแห่งธรรม, กองธรรม, หมวดธรรม, ในพระไตรปิฎกแบ่งหมวดธรรมเป็น ๘๔,๐๐๐ พระธรรมชั้น(พระวินัยปิฎก ๒๑,๐๐๐ พระธรรมชั้น พระสุตตันตปิฎก ๒๑,๐๐๐ พระธรรมชั้น พระอภิธรรมปิฎก ๔๒,๐๐๐ พระธรรมชั้น), หมวดธรรมต่างๆ สามารถประมวลสรุปได้ ๕ ธรรมชั้น คือ (๑)ศีลชั้น กองศีล (๒)สมาธิชั้น กองสมาธิ (๓)ปัญญาชั้น กองปัญญา (๔)วิมุตติชั้น กองวิมุตติ (๕)วิมุตติญาณทัสนชั้น กองวิมุตติญาณทัสนะ, ส่วนธรรมชั้นบางแห่ง(เช่นในสัมปन्नศีลสูตร)ท่านหมายถึงเบญจชั้นทั้ง ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๑๑/๒๙๐,๑๑/๓๕๕/๓๘๖, อัง.จตุกก.(ไทย)๒๑/๑๒/๒๓, ขุ.อิติ.(ไทย)๒๕/๑๑๑/๔๙๔, อัง.จตุกก.อ.(บาลี)๒/๑๒/๒๙๑, ขุ.อิติ.อ.(บาลี)๑/๑๑๑/๔๑๐)

ธรรมขาว :ธรรมฝ่ายดี, ธรรมที่เป็นกุศล, ธรรมที่บริสุทธิ์เพราะปราศจากกิเลส, ธรรมขาว หมายถึงสุจริต ๓ มีกายสุจริตเป็นต้น, ในพระสูตรต่างๆ มีการกล่าวถึงธรรมขาวในหลายแง่มุม เช่นในอัครคัมภีร์สูตร(ว่าด้วยต้นกำเนิดของโลก)ระบุถึงธรรมขาว(ธรรมฝ่ายดี)ว่ามีวิบากขาว(วิบากดี) วิญญาณสรรเสริญ ตรงข้ามกับธรรมดำ(ธรรมฝ่ายชั่ว)มีวิบากดำ(วิบากไม่ดี)วิญญาณชนิดเตียน, ในสุกกธรรมสูตร(ว่าด้วยธรรมขาว)ระบุถึงธรรมขาว(ธรรมฝ่ายดี)ของพระเทวทัตผู้ถูกลาภสักการะและความสรรเสริญครอบงำอำยิจิต ถึงความขาดสูญแล้ว, ในปารังคมสูตร(ว่าด้วยธรรมที่ให้ถึงฝั่ง) ระบุว่า บัณฑิตละธรรมดำ(อกุศลธรรม)แล้วพึงเจริญธรรมขาว(กุศลธรรม)เป็นต้น,ในอรรถกถาบางแห่งระบุว่า ธรรมดำและธรรมขาว หมายถึงบาปและบุญนั่นเอง(ที.ปา.(ไทย)๑๑/๑๑๕/๘๖,๑๑/๑๑๖/๘๗,๑๑/๓๒๙/๓๒๙, ส.นิ.(ไทย)๑๖/๑๘๓/๒๘๔, ส.ม.(ไทย)๑๙/๓๔/๓๔,๑๙/๑๙๘/๑๓๒, อัง.ปญจก.(ไทย)๒๒/๑๔๑/๒๓๔, อัง.ทสก.(ไทย)๒๔/๑๑๗/๒๗๐,๒๔/๑๖๙/๓๐๕,๒๔/๑๗๐/๓๐๗, ขุ.อ.(ไทย)๒๕/๘๗/๕๕, ขุ.สุ.(ไทย)๒๕/๕๓๒/๖๒๔, ที.ปา.อ.(บาลี) ๓/๑๑๕/๔๘, ส.ม.อ.(บาลี)๓/๓๑-๓๔/๑๙๖, ขุ.สุ.อ.(บาลี)๒/๕๓๒/๒๕๕)

ธรรมเครื่องก้าวล่วง:ธรรมเป็นเหตุก้าวล่วง, ธรรมที่จะนำไปสู่การก้าวล่วง, ธรรมนำไปสู่การบรรลุคุณธรรมขั้นสูงขึ้นไป, ในลัทธิโกปมสูตร(ว่าด้วยอุปมาด้วยนางนกมูลไถ)ระบุถึงธรรมเครื่องก้าวล่วงคุณธรรมตามลำดับขั้น ตั้งแต่รูปฌาน ๔ อรูปฌาน ๔ จนถึงสัญญาเวทิตินิโรธ เช่นที่พระพุทธองค์ตรัสไว้เป็นต้นว่า ธรรมเครื่องก้าวล่วงปฐมฌาน ก็คือ เพราะวิตกวิจารณ์สงบระงับไป ภิกษุในธรรมวินัยนี้บรรลุทุติยฌาน ฯลฯ นี่เป็นธรรมเครื่องก้าวล่วงปฐมฌาน... ฯลฯ ..ธรรมเครื่องก้าวล่วงเนวสัญญานาสัญญายตนฌาน ก็คือเพราะล่วงเนวสัญญานาสัญญายตนฌาน โดยประการทั้งปวง ภิกษุในธรรมวินัย นี้บรรลุสัญญาเวทิตินิโรธอยู่ นี่เป็นธรรมเครื่องก้าวล่วงเนวสัญญานาสัญญายตนฌาน (ม.ม.(ไทย)๑๓/๑๕๖/๑๗๔)

ธรรมเครื่องข้อง :ธรรมที่เป็นเหตุให้เกี่ยวข้องติดอยู่, ธรรมที่ลากจูงสัตว์ไว้ไม่ให้บรรลุคุณธรรมที่สูงขึ้น, ธรรมเครื่องข้องมี ๕ อย่าง ได้แก่ (๑)ราคะ ความกำหนัด (๒)โทสะ ความโกรธ (๓)โมหะ ความหลง (๔)มานะ ความถือตัว (๕)ทิฏฐิ ความเห็น, ในสุนทรภทรทวาชสูตร(ว่าด้วยสุนทรภทรทวาชพราหมณ์) ระบุว่า พระตถาคตย่อมเป็นผู้ควรแก่การบูชา เพราะไม่มีธรรมเครื่องข้องดังที่พระองค์ตรัสแก่สุนทรภทรทวาชพราหมณ์ตอนหนึ่งว่า "ตถาคตผู้ล่วงพ้นกิเลสเครื่องข้อง ไม่มีธรรมเครื่องข้อง เมื่อคนทั่วไปติดข้องเพราะมานะ ตถาคตขจัดมานะได้ กำหนดรู้ทุกข์พร้อมทั้งเขตและที่ตั้งย่อมควรแก่การบูชา" (ขุ.สุ.(ไทย)๒๕/๔๗๘/๖๐๘, ส.ส.อ. (บาลี) ๑/๕/๒๔)

ธรรมเครื่องขัดเกลากิเลส:ธรรมเครื่องกำจัดกิเลส, ธรรมที่ทำให้บริสุทธิ์จากกิเลส, ธรรมที่ทำให้ลายกิเลส, ธรรมเป็นเครื่องขัดเกลากิเลสออกไป, ในสัลเลขสูตร(ว่าด้วยธรรมเครื่องขัดเกลากิเลส) พระพุทธเจ้าตรัสธรรมเครื่องขัดเกลากิเลสแก่ท่านพระมหาจุนทะ มีข้อปฏิบัติตามแนวทางแห่งกุศลธรรมบท ๑๐ ประการ ดั่งเนื้อความตอนหนึ่งที่ตรัสแก่พระมหาจุนทะว่า "จุนทะ ในการเบียดเบียนกันเป็นต้นนี้ เธอทั้งหลายควรทำความขัดเกลากิเลส คือ เธอทั้งหลายควรทำความขัดเกลากิเลสโดยคิดว่า ขนเหล่าอื่นจักเป็นผู้เบียดเบียนกัน ในเรื่องนี้ เราทั้งหลายจักเป็นผู้ไม่เบียดเบียนกัน.....ขนเหล่าอื่นจักฆ่าสัตว์ ในเรื่องนี้ เราทั้งหลายจักไม่ฆ่าสัตว์ ..... ฯลฯ..... ขนเหล่าอื่นจักมีจิตพยาบาท ในเรื่องนี้ เราทั้งหลายจักไม่มีจิตพยาบาท” เป็นต้น(ม.ม.(ไทย) ๑๒/๘๒/๗๑), ในอรรถกถาท่านอธิบายว่า กุศลธรรมมีความไม่เบียดเบียนเป็นต้น ชื่อเป็นเหตุแห่งธรรมเครื่องขัดเกลากิเลส เพราะขัดเกลากุศลธรรมมีความเบียดเบียนเป็นต้น(ม.ม.อ.(ไทย)๑/๘๘/๒๙๙)

ธรรมเครื่องดับทุกข์:ธรรมเครื่องพ้นจากทุกข์, ธรรมเป็นเหตุหลุดพ้นจากความทุกข์, ธรรมเครื่องกำจัดทุกข์, ธรรมเครื่องดับทุกข์ในที่นี้ ท่านหมายถึง อมตมหานิพพาน ซึ่งเป็นสถานที่ที่มีจตุราชผู้มีเสนาใหญ่ไม่สามารถย่ำยีและท่วมทับได้, ในอโยขจรจริยา(ว่าด้วยพระจริยาของพระอโยขจรราชกุมาร) อโยขจรราชกุมารผู้ประสงค์ออกบวชแสวงหาธรรมเครื่องพ้นทุกข์ทูลตอบพระบิดาผู้กำลังจะยกราชสมบัติให้ปกครองว่า "ข้าพระองค์เป็นผู้เหนื่อยหน่ายทางกาย ไม่ต้องการราชสมบัติ ข้าพระองค์จะแสวงหา**ธรรมเครื่องดับทุกข์** ที่มีจตุราชย่ำยีข้าพระองค์ไม่ได้" (ขุ.จริยา.(ไทย)๓๓/๓๑/๗๖๑, ขุ.จริยา.อ.(บาลี)๑/๓๑/๒๓๐)

ธรรมเครื่องทำความแก่กล้า : ธรรมเครื่องทำให้เกิดความกล้าหาญ, ธรรมเครื่องทำให้เกิดความองอาจ, ธรรมที่ทำให้เกิดความมั่นใจ, ธรรมที่นำความเป็นผู้กล้าหาญมาให้, ในเวสสารัชชสูตร

(ว่าด้วยความแก้แค้นและกรรมกรรม) พระพุทธเจ้าตรัสธรรมเครื่องทำความแก้แค้นสำหรับภิกษุผู้เป็นเสขะ ๕ ประการ คือ (๑)เป็นผู้มีศรัทธา (๒)เป็นผู้มีศีล (๓)เป็นพหูสูต (๔)เป็นผู้ปรารถนาความเพียร (๕)เป็นผู้มีปัญญา, ภิกษุเสขะผู้ประกอบด้วยธรรม ๕ ประการนี้ ย่อมเป็นผู้มีความแก้แค้น ไม่มีกรรมกรรมใดๆ ทั้งสิ้น (อง.ปญจก.(ไทย)๒๒/๑๐๑/๑๗๕)

ธรรมเครื่องนำออก : ธรรมเครื่องนำออกจากทุกข์, ธรรมเครื่องกำจัดทุกข์ออกไป, ธรรมเครื่องนำสัตว์ออกจากภพ, โนมหาปรินิพพานสูตร ตอนว่าด้วยภิกษุอุปหานิยธรรมและในผาสุวิหารสูตร(ว่าด้วยผาสุวิหารธรรม) ท่านหมายถึงอริยทวิฏฐิซึ่งเป็นธรรมเครื่องนำออกเพื่อความสิ้นทุกข์โดยชอบและการเป็นอยู่อย่างผาสุกแก่ผู้ทำตาม, ส่วนในโสฬสญาณนิตเทศ(แสดงญาณ ๑๖) ท่านระบุถึงธรรมเครื่องนำออกจากกิเลสเป็นข้อๆ ไป เช่น เนกขัมมะ เป็นธรรมเครื่องนำออกจากกามฉันทะ อพยาบาท เป็นธรรมเครื่องนำออกจากพยาบาท เป็นต้น โดยสรุปใจความได้ว่า "กุศลธรรมแม้ทั้งปวง เป็นธรรมเครื่องนำออกของพระอริยะและพระอริยะย่อมออกด้วยกุศลธรรมเหล่านั้น อุกุศลธรรมแม้ทั้งปวง เป็นเครื่องกั้นธรรมเครื่องนำออก และบุคคลย่อมไม่รู้จักกุศลธรรมที่เป็นธรรมเครื่องนำออกของพระอริยะ เพราะเป็นผู้ถูกอกุศลธรรมเหล่านั้นกั้นไว้ เพราะเหตุนี้ อุกุศลธรรมแม้ทั้งปวงจึงชื่อว่า เป็น เครื่องกั้นธรรมเครื่องนำออก"(ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๔๑/๘๘,อง.ปญจก.(ไทย)๒๒/๑๐๕/๑๘๓,อง.ฉกก.(ไทย)๒๒/๑๑/๔๒๗,๒๒/๑๒/๔๒๘,ช.ป.(ไทย)๓๑/๑๕๓/๒๓๔,อง.ฉกก.อ.(บาลี)๓/๑๑/๑๐๓)

ธรรมเครื่องนำออกจากโลก : ธรรมเครื่องนำสัตว์ออกจากโลก, ธรรมเครื่องนำสัตว์พ้นจากวิภวทุกข์, ธรรมเครื่องนำสัตว์พ้นจากทุกข์ในโลก,ในหมวดสูตร(ว่าด้วยหมวดยักข์ทูลถามปัญหา) หมวดยักข์ได้ทูลถามปัญหาเกี่ยวกับธรรมเครื่องนำออกจากทุกข์กับพระพุทธเจ้า ตรัสตอบว่า กามคุณ ๕ เป็นธรรมเครื่องนำให้สัตว์ติดใจพอใจ(ในโลก) เมื่อคลายความพอใจในกามคุณ ๕ นี้ได้ จึงจะพ้นจากทุกข์นำตนออกจากโลกได้, ในอรรถกถาท่านหมายถึงมคคสังจะ โดยอรรถาธิบายว่า พระอริยสาวกกำหนดรู้ทุกข์ ละสมุทัย ทำให้แจ้งซึ่งนิโรธ และเจริญมรรค ย่อมออกจากโลกด้วยมรรคสังจะ เพราะฉะนั้น มคคสังจะนั้น จึงเรียกว่า "นียยานะ" ธรรมเครื่องนำออกจากโลก(ช.สุ.(ไทย)๒๕/๑๓๒/๕๓๙,๒๕/๑๓๔/๕๔๐,ช.สุ.อ.(ไทย)๑/๑๓๒/๒๙๔)

ธรรมเครื่องเนิ่นช้า : ธรรมเป็นเหตุให้บรรลุมรรคช้า, ธรรมเครื่องอุดร้งไม่ให้บรรลุมรรคที่สูงขึ้นไป, ในที่นี้ ท่านหมายถึงกิเลส ๓ อย่าง คือ ตัณหา มานะ ทิฏฐิ ชื่อว่าธรรมเครื่องเนิ่นช้า, トラบไคที่มียังกิเลส ๓ อย่างนี้ย่อมไม่สามารถจะบรรลุมรรคที่สูงขึ้นได้ ส่วนพระตถาคตและพระอรหันตชีนาสพทั้งหลายเป็นผู้ตัดธรรมเครื่องเนิ่นช้าเหล่านี้ได้แล้ว,ในพระสูตรหลายแห่ง เช่น มหาปทานสูตร(ว่าด้วยประวัติของพระพุทธเจ้า ๗ พระองค์) ผักคณปัญหาสูตร(ว่าด้วยพระผักคณทูลถามปัญหา) กัสสปทสพลสุวัณณเจติยวัตถุ(เรื่องพระเจติยทองของพระกัสสปทสพล) และอัภัญชนทายกเถราปทาน(ประวัติในอดีตชาติของพระอัภัญชนทายกเถระ)ระบุไว้ตรงกันว่า พระพุทธเจ้าและพระอรหันตสาวกเป็นผู้ตัดธรรมเครื่องเนิ่นช้าได้เด็ดขาด (ที.ม.(ไทย)๑๐/๑๓/๖, ๑๓/๗, ๑๔/๘, ๑๔/๙, ๑๕/๙, ๙๔/๕๕, ๙๔/๕๖, ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๘๓/๗๖,ช.อุ.(ไทย) ๒๕/๑๙๕/๙๓, ช.อุ.ป.(ไทย)๓๒/๑๔/๔๓๕,ที.ม.อ.(บาลี)๒/๑๓/๒๐)

ธรรมเครื่องพ้นจากบ่วงมัจจุราช : ธรรมที่ช่วยให้รอดพ้นจากอำนาจของมัจจุราช, ธรรมที่ทำให้พ้นจากความตาย, ธรรมเครื่องพ้นจากการเวียนว่ายตายเกิด(วิภว), ธรรมเครื่องพ้นจากบ่วง

มัจจุราช ในที่นี้ ท่านหมายถึงพระนิพพาน(วิวิฎฐะ), ในเหมวตสูตร(ว่าด้วยเหมวตยักษิ์ทูลถาม ปัญหา)เหมวตยักษิ์ได้ชวนสาตาคิริยักซ์ไปเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าเพื่อทูลถามปัญหาต่างๆ หนึ่งใน คำถามที่เหมวตยักษิ์ทูลถามนั้นก็คือธรรมเครื่องพ้นจากบ่วงมัจจุราช ดังข้อความตอนหนึ่งที่ เหมวตยักษิ์กล่าวกับสาตาคิริยักซ์ว่า "เราทั้งสองไปเข้าเฝ้าพระโคดม ผู้ส่งาดุจราชสีห์ เสด็จ จาริกโดดเด่นพระองค์เดียว ทรงเป็นนาคะ ไม่ทรงยินดีในกามทั้งหลาย จะทูลถามถึงธรรม เครื่องพ้นจากบ่วงมัจจุราช"(ขุ.สุ.(ไทย) ๒๕/๑๖๘/๕๓๘,ขุ.สุ.อ.(ไทย) ๑/๑๖๘/๒๘๙)

ธรรมเครื่องยึดหน่วง :ธรรมเครื่องเนิ่นช้า(นิปฺปปญฺจสฺส), ธรรมเครื่องยึดหน่วงสัตว์ไม่ให้บรรลุธรรม, ธรรมที่ฉุดรั้งไม่ให้บรรลุธรรม,โดยทั่วไปท่านหมายถึงกิเลส ๓ อย่างคือตัณหา มานะ และทิฏฐิ ชื่อว่าธรรมเครื่องยึดหน่วง หรือธรรมเครื่องเนิ่นช้า, トラบที่ยังไม่สามารถตัดธรรมเครื่องยึด หน่วง หรือกิเลสวิฎฐะทั้ง ๓ ประการนี้ได้ ก็ยังไม่สามารถบรรลุธรรมที่สูงขึ้น ส่วนพระตถาคต และพระอรหันตชีณาสพทั้งหลายเป็นผู้ตัดธรรมเครื่องยึดหน่วงทั้ง ๓ ประการนี้ได้แล้ว จึงชื่อ ว่าเป็นผู้ปราศจากธรรมเครื่องยึดหน่วง, ในอุปาเลียทสูตร(ว่าด้วยวาทะของคหบดีชื่ออุบาสิ) อุ บาสีคหบดีได้ประกาศตนเป็นพุทธสาวก ดังข้อความตอนหนึ่งว่า ".....ข้าพเจ้าเป็นสาวกของ พระผู้มีพระภาคผู้ประเสริฐ ผู้ทรงมีเสนาสนะอันสงัด สิ้นสังโยชน์แล้ว หลุดพ้นแล้ว มีพระ ปัญญาโต้ตอบ มีพระปัญญาหยั่งรู้ ทรงลดตรงคือมานะเสียได้ ปราศจากราคะ เป็นผู้ฝึกแล้ว เป็นผู้ปราศจากธรรมเครื่องยึดหน่วง..." (ม.ม.(ไทย)๑๓/๗๖/๗๓)

ธรรมเครื่องรองรับจิต :ธรรมเครื่องทรงจิตไว้, ธรรมเครื่องถือจิตไว้, ธรรมเครื่องแบกจิตไว้, ธรรม เครื่องบรรจุจิตไว้, ในกุมภสูตร(ว่าด้วยอุปมาด้วยหม้อ) พระพุทธเจ้าตรัสธรรมเครื่องรองรับ จิตเปรียบเหมือนหม้อ กล่าวคือ หม้อที่ไม่มีเครื่องรองรับ กลิ้งไปได้ง่าย ที่มีเครื่องรองรับ กลิ้ง ไปได้ยาก แม้ฉันใด จิตก็ฉันนั้นเหมือนกัน ที่มีธรรมเครื่องรองรับ กลับกลอกได้ง่าย ที่มี ธรรมเครื่องรองรับ กลับกลอกได้ยาก ธรรมเครื่องรองรับจิตในที่นี้ ได้แก่ อริยมรรคมีองค์ ๘ คือ (๑) สัมมาทิฏฐิ(เห็นชอบ) (๒)สังมาสังกัปปะ(ดำริชอบ) (๓)สัมมาวาจา(เจรจาชอบ) (๔) สัมมากัมมันตะ(ทำการชอบ)(๕)สัมมาอาชีวะ(เลี้ยงชีพชอบ) (๖)สัมมาวายามะ(เพียรชอบ) (๗) สัมมาสติ(ระลึกชอบ) (๘)สัมมาสมาธิ(ตั้งจิตมั่นชอบ) (ส.ม.(ไทย)๑๙/๒๗/๒๗)

ธรรมเครื่องระงับใจภายในตน :ธรรมเครื่องสงบใจภายในตน, ธรรมที่ช่วยให้เกิดความสงบภายใน ตน(อชฺมตฺตํ เจโตสมถมนุยุตฺโต), ธรรมที่ก่อให้เกิดสมถกัมมัญฐาน(กรรมฐานเป็นอุบายสงบใจ) หมายถึงการบำเพ็ญเพียงทางจิต มุ่งให้จิตสงบ โดยใช้สมาธิเป็นหลักยึดตั้งอารมณ์อย่างใด อย่างหนึ่งในกรรมฐาน ๔๐ มาบริกรรมหรือกำหนดจนกระทั่งจิตแนบแน่นในอารมณ์นั้น มี ความสงบเยือกเย็น ไม่ถูกขัดขวางรบกวนทำให้ฟุ้งซ่านจากนิรวณ ๕, ในมหาโคสิงคสูตร(ว่า ด้วยเหตุการณ์ในโคสิงคศาลวัน)พระสารีบุตรได้ถามพระเวทนะว่า"ป่าสิงคศาลวันอันน่ารื่นรมย์ จะฟังงามด้วยภิกษุเช่นไร" พระเวทนะตอบว่า "ท่านสารีบุตร ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้เป็นผู้มี ความหลักเร้นเป็นที่มายินดี ยินดีแล้วในความหลักเร้น หมั่นประกอบธรรมเครื่องระงับใจ ภายในตน ไม่เห็นห่างจากฌาน ประกอบด้วยวิปัสสนา เพิ่มพูนเรื่อว่าง ท่านสารีบุตร ป่าโค สิงคศาลวันฟังงามด้วยภิกษุเช่นนี้" (ม.ม.(ไทย)๑๒/๓๓๔/๓๖๘)

ธรรมเครื่องละเว้น : ธรรมเป็นเหตุละเว้นกิเลสได้, ธรรมเครื่องละเว้น ในที่นี้ ท่านหมายถึงสมณธรรม คือการบำเพ็ญข้อวัตรปฏิบัติของภิกษุผู้ออกบวช โดยทั่วไปได้แก่การเจริญสมณะและวิปัสสนา

เพื่อความเป็นสมณะที่สมบูรณ์ คือเป็นผู้สงบจากกิเลส จนกระทั่งสำเร็จเป็นพระอริยบุคคล, ในทพพจกชิวัตถุ(ว่าด้วยภิกษุผู้ว่ายาก)พระพุทเจ้าตรัสสอนเรื่องกรรมที่บุคคลกระทำโดยย่อ หย่อนย่อไม่มีผลมากแก่ภิกษุผู้ว่ายาก ดังข้อความตอนหนึ่งว่า ".....หากภิกษุพึงทำกรรมใด ก็ควรทำกรรมนั้นให้จริงจัง ควรบากบั่นทำกรรมนั้นให้มั่นคง เพราะธรรมเครื่องละเว้นที่ประพฤติด้อยย่อ รังแต่จะเกลี้ยถูกลงใส่ตัว" (ขุ.ธ.(ไทย)๒๕/๓๑๓/๑๓๐, ขุ.ธ.อ.(บาลี)๒/๓๑๓/๓๕๖)

ธรรมเครื่องสลัดออกจากกิเลส : ธรรมเครื่องช่วยให้หลุดพ้นจากกิเลส, ธรรมเครื่องทำลายกิเลส, ธรรมเครื่องกำจัดกิเลส, ธรรมเครื่องละทิ้งกิเลส, ธรรมเครื่องสลัดออกจากกิเลสในที่นี้ ท่านหมายถึง พระนิพพาน, ในวัฏฏปมสูตร(ว่าด้วยข้ออุปมาด้วยผ้า) พระพุทเจ้าตรัสวิธีอาบให้สะอาดในภายในแก่ภิกษุทั้งหลาย มีใจความตอนหนึ่งว่า "....ภิกษุนั้นรู้ชัดว่า 'สิ่งนี้มีอยู่ สิ่งที่เราไม่มีอยู่ สิ่งที่มีอยู่ ธรรมเครื่องสลัดออกจากกิเลสที่ยิ่งกว่าสัญญานี้ก็มิมีอยู่' เมื่อเรารู้เห็นอยู่อย่างนี้ จิตย่อมหลุดพ้นจากกามาสวะ ภาวาสวะ และอวิชชาสวะ เมื่อจิตหลุดพ้นแล้วก็รู้ว่า 'หลุดพ้นแล้ว' รู้ชัดว่า 'ชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้ต่อไป' ภิกษุนี้เราเรียกว่าเป็นผู้อาบสะอาดแล้วด้วยการอาบสะอาดในภายใน" (ม.ม.(ไทย)๑๒/๗๘/๖๗, ม.ม.อ. (บาลี) ๑/๗๘/๑๘๙)

ธรรมเครื่องอยู่เป็นสุข : ธรรมเครื่องอยู่สำราญ, ธรรมเครื่องอยู่สบายใจ, ธรรมเป็นเหตุให้ได้ความสุข ขณะเอิบอิมใจ, ในที่นี้ท่านหมายถึง ธรรมเครื่องอยู่เป็นสุขในปัจจุบัน อันเกิดจากผลสมบัติ, ในเสขปฏิบัติสูตร(ว่าด้วยข้อปฏิบัติของพระเสขะ) พระพุทเจ้าตรัสธรรมเครื่องอยู่เป็นสุขในปัจจุบันตามความปรารถนาได้โดยไม่ยากลำบาก แก่เจ้ามทานามะ ดังใจความตอนหนึ่งว่า "....พระอริยสาวกในพระธรรมวินัยนี้ สงัดจากกามและอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานที่มีวิตก วิจารณ์ และสุขอันเกิดจากวิเวกอยู่ เพราะวิตกวิจารณ์สงบ ระวังไป บรรลุทุติยฌานมีความผ่องใสในภายใน มีภาวะที่จิตเป็นหนึ่งผุดขึ้น ไม่มี วิตก ไม่มีวิจารณ์ มีแต่ปีติและสุขอันเกิดจากวิเวกอยู่ เพราะปีติจางคลายไป มีอุเบกขา มีสติสัมปชัญญะ เสวยสุขด้วยนามกาย บรรลุตติยฌานที่พระอริยะทั้งหลาย สรรเสริญว่า "ผู้มีอุเบกขา มีสติ อยู่เป็นสุข" เพราะละสุขและทุกข์ได้ เพราะโสมนัสและโทมนัสดับไปก่อน บรรลุจตุตถฌานที่ไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข มีสติบริสุทธิ์ เพราะ อุเบกขาอยู่ เจ้ามทานามะ พระอริยสาวกเป็นผู้ได้ฌาน ๔ ซึ่งเป็นธรรมอาศัยจิตอันยังเป็นธรรมเครื่องอยู่เป็นสุขในปัจจุบันตามความปรารถนาได้โดยไม่ยาก ได้โดยไม่ลำบาก เป็นอย่างนี้แล"(ม.ม.(ไทย) ๑๓/๒๖/๓๐,๑๖๐/๑๘๑, ม.ม.อ.(บาลี)๓/๒๖/๓๑, ม.ม.อ.(บาลี)๒/๑๖๐/๑๓๐)

ธรรมเครื่องอยู่เป็นสุขในปัจจุบัน : ธรรมเครื่องอยู่สำราญในปัจจุบัน, ธรรมเครื่องอยู่สบายใจในปัจจุบัน, ธรรมเป็นเหตุให้ได้ความสุขเอิบอิมใจในปัจจุบัน, ในสุทสูตร(ว่าด้วยอุปมาด้วยพ้อคร้ว)พระพุทเจ้าตรัสถึงวิธีได้รับธรรมเครื่องอยู่เป็นสุขในปัจจุบันแก่ภิกษุทั้งหลายโดยเปรียบเทียบกับวิธีปรุงอาหารของพ้อคร้ว ดังใจความตอนหนึ่งว่า ".... เมื่อเธอพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายอยู่ จิตย่อมตั้งมั่น ละความเศร้าหมองได้ เธอย่อมกำหนดนิมิตนั้นได้ ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุนั้นเป็นบัณฑิต ฉลาดเฉียบแหลม ย่อมได้ธรรมเครื่องอยู่เป็นสุขในปัจจุบัน"

และได้สติสัมปชัญญะ ข้อนั้นเพราะเหตุไร เพราะภิกษุนั้นเป็นบัณฑิต ฉลาด ฉะฉาน แผลง
กำหนดนิमितแห่งจิตของตน" (ส.ม.(ไทย)๑๙/๓๗๔/๒๒๑)

ธรรมเครื่องอยู่ผาสุก : ธรรมเครื่องอยู่สุขสบายใจ, ธรรมเครื่องอยู่สำราญใจ, ธรรมเครื่องอยู่ผาสุกเอิบ
อิมใจอันเกิดจากผลสมาบัติ ในที่นี้ ท่านหมายถึงญาณทัสสนะที่ประเสริฐอันสามารถ(มหัคคต
โลกุตตรปัญญา อันบริสุทธิ์สูงสุด สามารถกำจัดกิเลสได้) อันวิเศษยิ่งกว่าธรรมของมนุษย์(กุศล
กรรมบถ ๑๐), ในอเจลกัสสปสูตร(ว่าด้วยอเจลกัสสปะ) จิตตคหบดีได้ถามถึงธรรมเครื่องอยู่
ผาสุกกับอเจลกัสสปะ เขาตอบว่า "คหบดี ตลอดเวลาประมาณ ๓๐ ปีนี้ญาณทัสสนะที่
ประเสริฐอันสามารถอันวิเศษยิ่งกว่าธรรมของมนุษย์ เป็นธรรมเครื่องอยู่ผาสุกที่เราบรรลุแล้ว
ย่อมไม่มี นอกจากความเป็นคนเปลือย ความเป็นคนโล้น และการสลัดฝุ่นธุลีด้วยขนหาง
นกยูง" (ส.สพ.(ไทย)๑๘/๓๕๑/๓๕๐,อง.ทสก.อ. (บาลี) ๓/๔๘/๓๕๐,ส.สพ.อ. (บาลี) ๓/
๓๕๑/๑๖๒)

ธรรมเครื่องอยู่ร่วมกัน : ธรรมเป็นเหตุให้อยู่ร่วมกันได้, ธรรมที่ก่อให้เกิดมิตรภาพ(มิตรธรรม), ธรรมที่
ยึดถือปฏิบัติในการอยู่ร่วมกัน(สหยาธรรม), (ธรรมเครื่องอยู่ร่วมกัน โดยทั่วไปได้แก่อภิธานีย
ธรรม ๗ และสาราณียธรรม ๖) ในสักกสูตรว่าด้วยสักกยักษ) สักกยักษได้กราบทูลเพื่อไม่ให้
พระพุทธเจ้าตรัสสั่งสอนคนอื่น เพราะไม่เหมาะแก่สมณะผู้ละกิเลสเครื่องร้อยรัดได้หมดแล้ว
พ้นวิเศษแล้วเช่นพระองค์ พระพุทธเจ้าได้ตรัสตอบสักกยักษตอนหนึ่งว่า "สักกะ ธรรมเครื่อง
อยู่ร่วมกัน ย่อมเกิดด้วยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง คนมีปัญหาไม่ควรทำใจหวั่นไหวไปตามเหตุนั้น
ถ้าคนมีใจผ่องใสแล้วสั่งสอนคนอื่นบุคคลนั้นย่อมไม่เป็นผู้เกี่ยวข้องด้วยเหตุนั้น นอกจากจะ
อนุเคราะห์เอ็นดู" ((ส.ส.(ไทย) ๑๕/๒๓๖/๓๓๘,ส.ส.อ.(บาลี)๑/๒๓๖/๔๔๐)

ธรรมงาม : ธรรมดี, กัลยาณธรรม, กุศลธรรม, , ธรรมที่นำไปสู่ความเจริญก้าวหน้าด้านคุณธรรม,
ธรรมที่ทำให้มีชื่อเสียงดีงาม, ในคันธชาตสูตร(ว่าด้วยกลิ่นหอม) พระพุทธเจ้าตรัสถึงกลิ่นหอม
๓ ชนิด คือ (๑)กลิ่นที่เกิดจากราก (๒)กลิ่นที่เกิดจากแก่น (๓)กลิ่นที่เกิดจากดอก เหล่านี้ลอย
ไปได้ตามลมเท่านั้น แต่กลิ่นหอมจากกิตติคุณของผู้ประพฤติธรรม ถึงพระรัตนตรัยเป็นที่พึง
รักษาเบญจศีล มีธรรมงาม มีใจปราศจากความตระหนี่อันเป็นมลทิน มีจาคะสละแล้ว มีฝ่ามือ
ชุ่ม ยินดีในการสละ ควรแก่การขอ ยินดีในการให้ทานและการจำแนกทาน กลิ่นหอมอันเกิด
จากกิตติคุณนี้แล ย่อมลอยไปได้ทั้งตามลมและทวนลม (อง.ติก.(ไทย)๒๐/๘๐/๓๐๔)

อรรถกถาอธิบายว่า เป็นธรรมงาม ธรรมดี ด้วยศีลธรรมนั่นเอง (อง.ติก.อ.(บาลี)๒/๘๐/
๒๒๙)

ธรรมจักร : จักรคือธรรม, วงล้อแห่งธรรม, อาณาจักรแห่งธรรม, ธรรมจักร เรียกชื่อเต็มว่า อัมมจักก
กัปวัตตตสูตร หมายถึงเทศนาถันท์แรกที่พระพุทธเจ้าแสดงแก่พระปัญจวัคคีย์ ที่ป่าอิสิปตน
มฤคทายวัน แขวงเมืองพาราณสี ในวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๘ หลังจากตรัสรู้ ๒ เดือน มีเนื้อหา
ว่าด้วยเรื่องอริยมรรคมีองค์ ๘ หรือมัชฌิมาปฏิปทา คือทางสายกลาง อันเว้นทางสุดโต่ง ๒
อย่าง และว่าด้วยอริยสัจ ๔ ซึ่งพระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้ อันทำให้พระองค์สามารถปฏิญาณว่าได้
ตรัสรู้อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ(ญาณเครื่องตรัสรู้เองโดยชอบอันยอดเยี่ยม) หลังจบเทศนา
ท่านโกณฑัญญะหัวหน้าปัญจวัคคีย์ได้ดวงตาเห็นธรรม(ธรรมจักขุ)และขอบวชเป็นพระภิกษุรูป
แรก(ปฐมสาวก)ในพระพุทธศาสนา, ในพระไตรปิฎก มีการกล่าวถึงธรรมจักรหรืออัมมจักกัปป

วัตตสนสูตรนี้บ่อยครั้ง เพราะเป็นพระธรรมเทศนาที่มีความสำคัญยิ่ง(วิ.ม.(ไทย)๔/๑๑/๑๗,๔/๑๗/๒๔,๔/๑๗/๒๕,ที.ม.(ไทย)๑๐/๙๑/๕๒,๑๐/๙๑/๕๓,๑๐/๙๒/๕๔,๑๐/๙๓/๕๕,ม.ม.(ไทย)๑๒/๒๘๕/๓๑๑,ม.ม.(ไทย)๑๓/๓๔๑/๔๑๓,๑๓/๓๔๙/๔๙๖,ม.อ.(ไทย)๑๔/๙๖/๑๑๕,๑๔/๓๗๑/๔๑๖,ส.ส.(ไทย)๑๕/๒๑๕/๓๑๓,ส.ข.(ไทย)๑๗/๗๘/๑๒๐,อง.เอกก.(ไทย)๒๐/๑๘๗/๒๕,อง.จตุกก.(ไทย)๒๑/๘/๑๔,๒๑/๓๓/๕๓,๒๑/๑๑๘/๑๘๐,๒๑/๑๒๗/๑๙๕,อง.อภิก.(ไทย)๒๓/๗๐/๓๗๗,ช.สุ.(ไทย)๒๕/๕๖๐/๖๓๖,๒๕/๕๖๑/๖๓๖,๒๕/๕๖๒/๖๓๖,๒๕/๕๖๓/๖๓๖,๒๕/๖๙๐/๖๖๔,๒๕/๖๙๙/๖๖๕,๒๕/๗๐๔/๖๖๗,ช.ชา.สตัดก.(ไทย)๒๗/๑๔๙/๒๘๑,ช.ป.(ไทย)๓๑/๓๐/๔๘๒,๓๑/๔๐/๕๐๒,ช.พทุธ.(ไทย)๓๓/๓/๗๐๕,๓๓/๙๓/๒๓๐,๓๓/๑๐๒/๓๐๓,อภ.ก.(ไทย)๓๗/๔๐๕/๔๓๓,พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลศัพท์

ธรรมจักขุ :ดวงตาเห็นธรรม คือปัญญาารู้เห็นความจริงว่า “สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งปวง ล้วนมีความดับไปเป็นธรรมดา”, ธรรมจักขุโดยทั่วไป เช่นที่เกิดแก่ท่านโกณฑัญญะ เมื่อสดับธรรมจักร ได้แก่ โสดาปัตติมรรคหรือโสดาปัตติมรรคญาณ คือญาณที่ทำให้เป็นโสดาบัน, การได้ธรรมจักขุคือการสำเร็จเป็นพระโสดาบันอันเป็นอริยบุคคลขั้นแรกในพระพุทธศาสนา(อริยบุคคลมี ๔ ขั้น คือ โสดาบัน สกทาคามี อนาคามี และอรหันต์), พระอริยสาวกส่วนมาก เช่น พระโกณฑัญญะ พระสารีบุตร พระโมคคัลลานะ เป็นต้น เมื่อได้ธรรมจักขุคือสำเร็จเป็นพระโสดาบันแล้ว ก็จะข้ามไปสำเร็จเป็นพระอรหันต์เลย(วิ.ม.(ไทย)๔/๑๖/๒๔, ๔/๑๙/๒๖, ๔/๓๖/๔๖, ๔/๕๖/๖๘,วิ.ม.(ไทย)๕/๒๔๒/๔,ที.สี.(ไทย)๙/๒๕๓/๘๖,๙/๒๙๘/๑๐๙,๙/๓๕๕/๑๔๙,ที.ม.(ไทย)๑๐/๗๕/๔๓,๑๐/๗๙/๔๔,๑๐/๓๗๑/๓๐๐,ม.ม.(ไทย)๑๓/๖๙/๖๕,๑๓/๒๐๖/๒๔๔,๑๓/๓๙๕/๔๘๘,ม.อ.(ไทย)๑๔/๔๑๙/๔๗๔,ส.สพ.(ไทย)๑๘/๗๔/๖๘,๑๘/๑๒๑/๑๔๗,ส.ม.(ไทย)๑๙/๑๐๘๑/๕๙๕,อง.ติก.(ไทย)๒๐/๙๕/๓๒๘,อง.อภิก.(ไทย)๒๓/๑๒/๒๓๓,๒๓/๒๑/๒๕๘,๒๓/๒๒/๒๖๑,อภ.ก.(ไทย)๓๗/๓๒๑/๒๘๐,๓๗/๓๒๕/๒๘๙,วิ.อ.(บาลี) ๓/๕๖/๒๗,พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลศัพท์)

ธรรมเจดีย์ :เจดีย์บรรจุพระธรรม คือจารึกพระพุทธพจน์ เช่น อริยสัจจ์ ปฏิจจสมุปบาท เป็นต้น ลงในใบลานแล้วนำไปบรรจุในเจดีย์, แต่คำว่า “ธรรมเจดีย์” ที่พระเจ้าปเสนทิโกศลตรัสไว้ในอัมมเจดีย์สูตร(ว่าด้วยธรรมเจดีย์) ท่านหมายถึงพระดำรัสที่แสดงความยำเกรงต่อพระธรรม เพราะเมื่อกระทำความเคารพในรัตนะหนึ่ง ก็ย่อมเป็นอันกระทำความรัตนะทั้งสาม ฉะนั้น เมื่อกระทำความเคารพในพระผู้มีพระภาค ก็ย่อมเป็นอันกระทำความเคารพพระธรรมและพระสงฆ์ด้วย,พระพุทธองค์ตรัสสอนให้ภิกษุทั้งหลายเรียน ศึกษา ทรงจำธรรมเจดีย์ไว้, (ม.ม.(ไทย)๑๓/๓๗๔/๔๕๙,ช.พทุธ.(ไทย)๓๓/๒๗/๗๑๑,ม.ม.อ.(บาลี)๒/๓๗๔/๒๕๗,พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลศัพท์)

ธรรมชั้นยอด : ธรรมชั้นเยี่ยม(ออคค), ธรรมชั้นเลิศ, ธรรมชั้นสูงสุด, ธรรมชั้นสุดยอด ที่ตรัสไว้ในโกสัสมปิยสูตร(ว่าด้วยภิกษุชาวเมืองโกสัสมพี) ตอนว่าด้วยสาราณียธรรม ๖ ประการนี้ ทรงหมายถึงทิวทัศน์อันไกลจากกิเลสที่เป็นข้าศึกเป็นนียานิกธรรมนำบุคคลผู้ทำตามนั้นออกไป เพื่อความสิ้นทุกข์โดยชอบ นี่เป็นธรรมชั้นยอดที่ยึดคัมภีร์ธรรม ๖ ประการนี้ไว้ ดังที่พระองค์ตรัสเปรียบเทียบกับเรือนยอดไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย ยอดอันเป็นส่วนสูงสุดเป็นที่ยึดคัมภีร์เรือนยอด แม้ฉันใด ทิวทัศน์อันไกลจากกิเลสที่เป็นข้าศึก เป็นนียานิกธรรมนำบุคคลผู้ทำตามนั้น

ออกไป เพื่อความสิ้นทุกข์โดยชอบนี้ ก็ฉันนั้นเหมือนกัน เป็นธรรมชั้นยอดที่ยึดกุมสาราณียธรรม ๖ ประการนี้ไว้”(ม.ม.ุ(ไทย)๑๒/๔๙๒/๕๓๓,ม.ม.ุ.อ.(ไทย)๒/๔๙๒/๔๑๐)

ธรรมชั้นสูง :ธรรมชั้นสุดยอด(อุตตม), ธรรมชั้นดีเยี่ยม, ธรรมอันสูงสุด, ธรรมชั้นอุดม,(ธรรมชั้นสูงสุด ในทางพระพุทธศาสนา ได้แก่ พระนิพพาน หรือการสำเร็จเป็นพระอรหันตชินาสพ), ในสมณมุนตีกสูตร(ว่าด้วยปริพาชกชื่ออุคคาหมานะสมณมุนตีกาบุตร)พระพุทธเจ้าได้ตรัสเปรียบเทียบบุคคลผู้บรรลุธรรมชั้นสูงในทางพระพุทธศาสนาก็บวาทะของอุคคาหมานปริพาชก ผู้บรรลุธรรมชั้นสูงในทรรณะของปริพาชก ได้แก่ผู้ประกอบด้วยธรรม ๔ ประการ คือ (๑)ไม่ทำกรรมชั่วทางกาย (๒)ไม่กล่าววาจาชั่ว (๓)ไม่ดำริความดำริชั่ว (๔)ไม่ประกอบอาชีพชั่ว พระพุทธเจ้าไม่ตรัสเช่นนั้น ทรงชี้ว่า พฤติกรรมเช่นนี้ก็สามารถมีได้แม้ในเด็กก่อนนอนแบบเบา และตรัสถึงผู้บรรลุธรรมชั้นสูงในทางพระพุทธศาสนา ได้แก่ ผู้ประกอบด้วยอเสชธรรม ๑๐ ประการ คือ (๑)ประกอบด้วยสัมมาทิฏฐิที่เป็นอเสช (๒)ประกอบด้วยสัมมาสังกัปปะที่เป็นอเสช(๓)ประกอบด้วยสัมมาวาจาที่เป็นอเสช(๔)ประกอบด้วยสัมมากัมมันตะที่เป็นอเสช(๕)ประกอบด้วยสัมมาอาชีวะที่เป็นอเสช(๖)ประกอบด้วยสัมมาวายามะที่เป็นอเสช(๗)ประกอบด้วยสัมมาสติที่เป็นอเสช(๘)ประกอบด้วยสัมมาสมาธิที่เป็นอเสช(ม.ม.(ไทย)๑๓/๒๖๑/๓๐๘,๑๓/๒๖๘/๓๑๖)

ธรรมชั่ว :ธรรมเลว, ธรรมไม่ดี, ปาปธรรม, อกุศลธรรม, ธรรมลามก, ธรรมมีโทษ, ในตติยปาปธัมมสูตร(ว่าด้วยธรรมชั่วและธรรมดี สูตรที่ ๓)และในจตุตถปาปธัมมสูตร(ว่าด้วยธรรมชั่วและธรรมดี สูตรที่ ๔) พระพุทธเจ้าตรัสถึงลักษณะของบุคคลผู้มีธรรมชั่วไว้ว่า "บุคคลบางคนในโลกนี้เป็นผู้ฆ่าสัตว์ (ลักทรัพย์ ประพฤติผิดในกาม พุดเท็จ พุดส่อเสียด พุดคำหยาบ พุดเพื่อจ้อ มีความโลภ มีความพยาบาท) ฯลฯ เป็นมิจฉาทิฏฐิ (อกุศลธรรม ๑๐ ประการ) บุคคลนี้เรียกว่า บุคคลผู้มีธรรมชั่ว", บุคคลผู้มีธรรมชั่วท่านจำแนกไว้ ๒ ระดับ คือ (๑)บุคคลผู้มีธรรมชั่ว คือทำชั่วเอง ไม่ได้ชักชวนคนอื่นให้ทำ (๒)บุคคลผู้มีธรรมชั่วที่ยิ่งกว่าบุคคลผู้มีธรรมชั่ว คือทั้งทำชั่วเอง ทั้งชักชวนคนอื่นให้ทำชั่ว (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๒๐๙/๓๒๙, ๒๑๐/๓๓๐)

ธรรมชาติ :สิ่งที่เกิดมีและเป็นอยู่ตามธรรมดาของสิ่งนั้นๆ, ภาพภูมิประเทศ, สิ่งที่เป็นไปเองโดยมิได้ปรุงแต่ง, คำว่า "ธรรมชาติ" ถูกนำมาใช้อธิบายหลักคำสอนทางพระพุทธศาสนาที่ปรากฏในพระไตรปิฎกในหลายแง่มุม เช่น ในมหาหัตถิปโทปมสูตร(ว่าด้วยอุปมาด้วยรอยเท้าช้าง)ในมหาธาตูลอวาตสูตร(ว่าด้วยการประทานโอวาทแก่พระราหุล) และในธาตุวิภังคสูตร(ว่าด้วยการจำแนกธาตุ)อธิบายลักษณะของเตโชธาตุว่า ได้แก่ธรรมชาติที่เป็นเครื่องทำร่างกายให้อบอุ่น ธรรมชาติที่เป็นเครื่องทำร่างกายให้ทรุดโทรม ธรรมชาติที่เป็นเครื่องทำร่างกายให้เร่าร้อน ธรรมชาติที่เป็นเครื่องย่อยสิ่งที่กินแล้ว... เป็นต้น, ในมหาสกุททายิสสูตร(ว่าด้วยปริพาชกชื่อสกุททายิ)อธิบายลักษณะของแก้วไพฑูรย์ว่ามีความงดงามตามธรรมชาติ, ในวาเสฏฐสูตร(ว่าด้วยมาณพชื่อว่าเสฏฐะ)อธิบายธรรมชาติของหญ้าและต้นไม้ว่ามีรูปร่างสัณฐานต่างกัน, ในญาณวัตถุสูตร(ว่าด้วยญาณวัตถุ) ระบุว่า ญาณ ๒ ประการ คือ(๑)ธัมมญาณ (๒)อัญญาณของอริยสาวก เป็นธรรมชาติบริสุทธิ์ผุดผ่อง, และในราหุลสูตร(ว่าด้วยพระราหุล) พระพุทธเจ้าตรัสสอนเรื่องธาตุ ๔ แก่พระราหุลว่า พึงเห็นธรรมชาติ(ของธาตุ ๔) นั้นด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงอย่างนี้ว่า "นั่นไม่ใช่เรา เราไม่ได้เป็นนั่น นั่นไม่ใช่อดีตตาของเรา"(ม.ม.(ไทย)

๑๒/๓๐๔/๓๓๔, ม.ม.(ไทย)๑๓/๑๑๖/๑๒๗,๒๕๒/๓๐๐, ๔๕๖/๕๗๕,ม.อ.(ไทย)๑๔/๓๕๑/๔๐๖,ส.นิ.(ไทย)๑๖/๓๓/๗๑,อง.จตุกก.(ไทย)๒๑/๑๗๗/๒๔๙,พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน)

ธรรมชาติที่ไม่เกิด :ธรรมชาติที่ไม่มีการเกิดอีก, ธรรมชาติที่ไม่มีการเวียนว่ายตายเกิดอีกต่อไป, ธรรมชาติที่ปัจจัยอะไรๆ ปรุงแต่งไม่ได้, อสังขตธาตุ, ธรรมชาติที่ไม่เกิดในที่นี้ ได้แก่พระนิพพาน,ในตติยนิพพานปฏิสังขตสูตร(ว่าด้วยธรรมที่เกี่ยวกับนิพพาน สูตรที่๓) พระพุทธเจ้าตรัสธรรมมีกล่าวด้วยเรื่องนิพพานแก่ภิกษุทั้งหลาย ทรงมีพุทธอุทานตอนหนึ่งอธิบายลักษณะของนิพพานว่า "ภิกษุทั้งหลาย ธรรมชาติที่ไม่เกิด ไม่ปรากฏ ไม่ถูกเหตุสร้าง ไม่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง มีอยู่....."(ขุ.อ.(ไทย)๒๕/๗๓/๓๒๓,ขุ.อ.(บาลี)๑/๗๓/๔๒๒)

ธรรมชालะ :ข่ายแห่งธรรม, ข่ายคือธรรม, ธรรมชालะ คือชื่อหนึ่งของธรรมบรรยายที่พระพุทธเจ้าตรัสแก่พระอานนท์,ในพรหมชาลสูตร(ว่าด้วยข่ายแห่งพระสัมพัญมุตญาณอันประเสริฐ) พระอานนท์เถระหลังจากฟังธรรมบรรยายนี้จบลงก็เกิดความอัศจรรย์ใจเพราะมีเนื้อหาที่หลากหลายลึกซึ้งไม่เคยได้ฟังมาก่อน จึงกราบทูลถามพระพุทธเจ้าว่าธรรมบรรยายนี้มีชื่อว่าอะไร พระพุทธเจ้าตรัสตอบว่า "อานนท์ เธอจงจำธรรมบรรยายนี้ว่า ข่ายแห่ง ประโยชน์ (อรรถชालะ) ก็ได้ ข่ายแห่งธรรม (ธรรมชาละ) ก็ได้ ข่ายแห่งสัมพัญมุตญาณอันประเสริฐ (พรหมชालะ) ก็ได้ ข่ายแห่งทิวา (ทิวาชาละ) ก็ได้ ตำราพิชัยสงคราม (สังคามวิชัย) อันยอดเยี่ยมก็ได้" (ที.สี.(ไทย)๙/๑๔๘/๔๗)

ธรรมฐิติ : สภาวะที่ดำรงอยู่เอง เป็นอยู่เองตามธรรมดา อรรถกถาหมายเอา สภาวะที่ดำรงอยู่ในโลกุตตรธรรม ๙, ในโปฏฐปาทสูตร(ว่าด้วยปริพาชกชื่อโปฏฐปาท)ระบุว่า มีการสนทนาธรรมกันระหว่างพระพุทธเจ้ากับโปฏฐปาทปริพาชก เขาได้กล่าวชื่นชมพระดำรัสของพระพุทธเจ้าต่อหน้าพวกปริพาชกอื่นๆว่า ".....พระสมณโคดมทรงบัญญัติข้อปฏิบัติที่จริงแท้ แน่นอน เป็นธรรมฐิติ เป็นธรรมนิยามไว้ ก็เมื่อทรงบัญญัติเช่นนี้ โฉนวิญญูชนอย่างข้าพเจ้าจะไม่พลอยชื่นชมสุภาสิตของพระสมณโคดมโดยเป็นคำสุภาสิตเล่า"...(ที.สี.อ.(ไทย)๙/๔๒๑/๑๘๕,๙/๔๒๒/๑๘๕,ที.สี.อ. (บาลี) ๑/๔๒๑/๓๑๓)

ธรรมดั้งเดิม :ธรรมเก่าแก่, ธรรมที่มีมาแต่เดิม, โบราณธรรม, ธรรมของพวกพราหมณ์เก่าๆ, ธรรมที่(พวกพราหมณ์)ยึดถือปฏิบัติสืบต่อกันมา, ในโลหิจจสูตร(ว่าด้วยโลหิจจพราหมณ์) ระบุว่า พระมหากัจจายนเถระได้กล่าวถึงธรรมดั้งเดิมกับพวกมาณพผู้เป็นลูกศิษย์ของโลหิจจพราหมณ์ว่า "พราหมณ์เหล่าใดระลึกธรรมดั้งเดิมได้ พราหมณ์เหล่านั้นเป็นผู้มีศีลสูงสุด เก่าแก่กว่า พราหมณ์เหล่านั้นคุ้มครอง รักษาทวารทั้งหลายดีแล้ว เพราะครอบงำความโกรธได้..." มาณพเหล่านั้นไม่พอใจที่ถูกพระเถระว่ากล่าว จึงเข้าไปหาโลหิจจพราหมณ์ ท่านพราหมณ์ไม่ฟังความข้างเดียวได้เข้าไปหาพระเถระเพื่อสอบถามความจริง พระเถระได้อธิบายความคาถาที่ว่าด้วยธรรมดั้งเดิมให้ฟังอีกครั้ง จนโลหิจจพราหมณ์เกิดความเลื่อมใสศรัทธาและประกาศตนเป็นอุบาสกผู้ถึงพระรัตนตรัยเป็นที่พึง(ส.สพ.(ไทย)๑๘/๑๓๒/๑๖๑,ส.สพ.อ.(ไทย)๓/๑๓๒/๖๙)

ธรรมดำ :ธรรมชั่ว, ธรรมฝ่ายเลว, ธรรมดำ ในที่นี้ ได้แก่อกุศลธรรม มีกายทุจริตเป็นต้น, คำว่า "ธรรมดำ" ตรงกันข้ามกับคำว่า "ธรรมขาว" ถูกหยิบยกนำมาอธิบายหลักคำสอนเรื่องความดีความ

ชั่วหรือความถูกกับความผิดบ่อยครั้งมีปรากฏในพระไตรปิฎกหลายแห่งเพื่อชี้ให้เห็นว่า ธรรมดำ เป็นสิ่งที่ควรละ เพราะจะนำไปสู่ความฉิบหาย ธรรมขาว เป็นสิ่งที่ควรเจริญ เพราะ นำมาซึ่งประโยชน์สุข, ในมหาสมยสูตร(ว่าด้วยการประชุมครั้งใหญ่ของเทวดา)เป็นต้น ท่าน เปรียบเทียบบุคคลผู้ล่วงพ้นธรรมดำได้ว่าเหมือนดวงจันทร์พ้นจากเมฆ”(ที.ม.(ไทย)๑๐/๓๔๐/ ๒๗๐, ส.ม.(ไทย)๑๙/๓๔/๓๔, ๑๙๘/๑๓๒, อ.จ.ป.ญจก.(ไทย)๒๒/๑๔๑/๒๓๔, อ.จ.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๑๗/๒๗๐, ๑๖๙/๓๐๕, ๑๗๐/๓๐๗, ช.ธ.(ไทย) ๒๕/๘๗/๕๕, ช.สุ.(ไทย)๒๕/๕๓๒/ ๖๒๔, ส.ม.อ. (บาลี) ๓/๓๑-๔๐/๑๙๖, ช.ธ.อ. (บาลี) ๔/๔๕-๔๗)

ธรรมดี : ธรรมงาม, ธรรมเจริญ, กุศลธรรม, กัลยาณธรรม, ในตติยปาปัมมสูตร(ว่าด้วยธรรมชั่วและ ธรรมดี สูตรที่๓)และในจตุตถปาปัมมสูตร(ว่าด้วยธรรมชั่วและธรรมดี สูตรที่๔) พระพุทธเจ้า ตรัสถึงลักษณะของบุคคลผู้มีธรรมดีไว้ว่า “บุคคลบางคนในโลกนี้เป็นผู้เว้นขาดจากการฆ่า สัตว์... (เว้นขาดจากการลักทรัพย์ เว้นขาดจากการประพฤติผิดในกาม เว้นขาดจากการพูด เท็จ เว้นขาดจากการพูดส่อเสียด เว้นขาดจากการพูดคำหยาบ เว้นขาดจากการพูดเพ้อเจ้อ ไม่ โลกอยากได้ของผู้อื่น ไม่พยายามปองร้ายผู้อื่น)... ฯลฯ เป็นสัมมาทิฐิ”(กุศลธรรม ๑๐ ประการ) บุคคลนี้เรียกว่า บุคคลผู้มีธรรมดี”, บุคคลผู้มีธรรมดีท่านจำแนกไว้ ๒ ระดับ คือ (๑) บุคคลผู้มีธรรมดี คือทำดีเอง ไม่ได้ชักชวนคนอื่นให้ทำ (๒) บุคคลผู้มีธรรมดีที่ยิ่งกว่าบุคคลผู้มี ธรรมดี คือทั้งทำดีเอง ทั้งชักชวนคนอื่นให้ทำดี ((อ.จ.ต.ก.ก.(ไทย)๒๑/๒๐๙/๓๒๙, ๒๑/๒๑๐/ ๓๓๐)

ธรรมตรรก : ตรีภตรองประกอบด้วยธรรม(ธมตตก...), ตรีตรองที่เป็นธรรม, ใคร่ครวญหรือคิดทบทวน ตามธรรม, คำว่า “ธรรมตรรก” ในที่นี้ท่านหมายถึงอัญญาวิโมกข์ที่มีธรรมตรรกเป็นเบื้องต้น คือที่มีความตรึกประกอบด้วยธรรมแล่นไปข้างหน้า, ในอุททยมาณวปัญหานิทเทศ(ว่าด้วยปัญหา ของอุททยมาณพ) พระพุทธเจ้าตรัสตอบอุททยมาณพเกี่ยวกับอัญญาวิโมกข์ที่มีธรรมตรรกเป็น เบื้องต้นว่า “เราจะบอกอัญญาวิโมกข์ ที่บริสุทธิ์เพราะมีอุเบกขาและสติ ที่มีธรรมตรรกเป็น เบื้องต้น เป็นเครื่องทำลายอวิชชา”(ช.จ.ญ.(ไทย)๓๐/๗๖/๒๗๖, ช.จ.อ.(บาลี)๑/๗๖/๔๙)

ธรรมตามลำดับบท : ธรรมตามลำดับแห่งบท, ธรรมตามลำดับด้วยอำนาจสมาบัติหรือด้วยอำนาจองค์ ฌาน(ตั้งแต่รูปฌาน ๔ จนถึงอรุฌาน ๔ เป็นลำดับไป), ธรรมตามลำดับบท ในที่นี้ ท่าน หมายถึงการเห็นแจ้งธรรมตามลำดับบทของพระสารีบุตรเถระ ดั่งใจความตอนหนึ่งที พระพุทธเจ้าตรัสไว้ในอนุตตสูตร(ว่าด้วยธรรมตามลำดับบท)ว่า “ภิกษุทั้งหลาย สารีบุตรเป็น บัณฑิต มีปัญญามาก มีปัญญากว้างขวาง มีปัญญาร่าเริง มีปัญญารวดเร็ว มีปัญญาเฉียบ แหลม มีปัญญาเพิกถอนกิเลส ภิกษุทั้งหลาย เพียงกึ่งเดือนสารีบุตรก็เห็นแจ้งธรรมตามลำดับ บทได้ ในการเห็นแจ้งธรรมตามลำดับบทของสารีบุตรนั้น มีเรื่องดังต่อไปนี้...” (ม.อ.(ไทย) ๑๔/๙๓/๑๑๑, ม.อ.อ.(ไทย)๔/๙๓/๗๙)

ธรรมทาน : การให้ธรรม, การสั่งสอนแนะนำเกี่ยวกับธรรม, การให้ความรู้ความเข้าใจที่ถูกต้อง, (ทาน คือการให้ การเสียสละ การบริจาค แบ่งออกเป็น ๒ ประเภท คือ (๑) อามิสทาน ให้สิ่งของ (๒) ธรรมทาน ให้ธรรม ให้ความรู้ บรรดาทาน ๒ อย่างนี้ ธรรมทานเป็นเลิศ ท่านอธิบายว่า อามิส ทานช่วยค้ำจุนชีวิตทำให้เขามีที่พึ่งอาศัย แต่ธรรมทานช่วยให้เขารู้จักพึ่งตนเองได้ต่อไป, ในอุ ปาลิวาทสูตร(ว่าด้วยวาทะของคหบดีชื่ออุบาลี) คหบดีอุบาลีได้กล่าวชื่นชมพระพุทธเจ้าว่า

“ทรงให้ธรรมทานก่อนผู้อื่นทั้งหมด”, ในทานสูตร(ว่าด้วยการให้ทาน)และในพรหมณัมมยาคสูตร(ว่าด้วยการบูชาผู้ด้วยธรรมของผู้เป็นพรหมณ)ได้แบ่งทานออกเป็น ๒ ประเภท คือ อามิสทาน และธรรมทาน ยกย่องว่าธรรมทานเป็นเลิศ, ในวิปัสสีพุทธวงศ์(ว่าด้วยพระประวัติของพระวิปัสสีพุทธเจ้า) ระบุถึงการทรงประทานธรรมทานของพระวิปัสสีพุทธเจ้า(ม.ม.(ไทย) ๑๓/๗๖/๗๓, ชุ.อิติ.(ไทย) ๒๕/๙๘/๔๗๓, ๒๕/๑๐๐/๔๗๗, ชุ.พุทธ.(ไทย)๓๓/๖/๖๘๕, พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลศัพท์)

ธรรมทายาท : ทายาทแห่งธรรม, ผู้รับมรดกธรรม, ผู้รับเอาธรรมของพระพุทธเจ้ามาเป็นสมบัติด้วยการประพฤติปฏิบัติให้เข้าถึง, โดยตรง หมายถึง รับเอาโลกุตตรธรรม ๙ ไว้ได้ด้วยการบรรลุเอง โดยอ้อม หมายถึง รับประทานศีลธรรม จะเป็นทาน ศีล หรือภาวนาก็ตาม ตลอดจนการบูชา ที่เป็นไปเพื่อบรรลุโลกุตตรธรรมนั้น, ในธัมมทายาทสูตร(ว่าด้วยทายาทแห่งธรรม) พระพุทธเจ้าตรัสสอนเพื่อให้ภิกษุทั้งหลายเป็นธรรมทายาทมากกว่าเป็นอามิสทายาท(ทายาทแห่งอามิส คือรับสมบัติทางวัตถุ), ในอนุปทสูตร(ว่าด้วยสูตรตามลำดับบท)ระบุว่า พระสารีบุตรเถระเป็นธรรมทายาทที่น่าชื่นชม, กล่าวโดยสรุปคือ พระอริยสงฆ์สาวกผู้รับสืบทอดมรดกธรรมของพระพุทธเจ้า ได้ชื่อว่าธรรมทายาท (ม.ม.(ไทย)๑๒/๒๙/๒๗, ม.อ.(ไทย)๑๔/๙๖/๑๑๕, ชุ.อป.(ไทย)๓๒/๑๐/๑๕๑, ๓๒/๑๕/๑๙๐, ๓๒/๙๐/๔๙๖, ๓๒/๑๗๖/๖๗๗, ชุ.อป.(ไทย) ๓๓/๗/๒๙๐, ชุ.อป.(เถรียาปทาน)(ไทย)๓๓/๘/๔๕๗, ๓๓/๓๗๔/๕๐๓, ๓๓/๔๗๗/๔๕๑, พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลศัพท์)

ธรรมทินนา, ภิกษุณี : 1.พระเถรีมหาสาวิกาองค์หนึ่ง เป็นกุลธิดาชาวพระนครราชคฤห์ เป็นภรรยาของวิสาขาเศรษฐี มีความเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา บวชในสำนักนางภิกษุณี บำเพ็ญเพียรไม่นาน ก็ได้สำเร็จพระอรหัตต์ได้รับยกย่องว่าเป็นเอตทัคคะในทางเป็นธรรมกถึกดังคำว่า ธรรมทินนาเลิศกว่าภิกษุณีสาวิกาทั้งหลายของเราผู้เป็นธรรมกถึก (อง.เอกก.(ไทย) ๒๐/๒๓๙/๓๐), ในภัทรกัป สมัยพระพุทธเจ้าพระนามว่ากัสสปะ เคยเกิดเป็นพระราชธิดาคนที่ ๖ ร่วมกับนางปฐาจาราและคนอื่นๆรวมทั้งตนเองเป็น ๗ คนของพระเจ้ากิกิ ดังคำว่า พระราชกัญญาทั้ง ๗ องค์ มีความสุข ประพฤติพรหมจรรย์ตั้งแต่วัยเป็นกุมารีเปล็ดเพลินยินดีอุปัฏฐากพระพุทธเจ้า คือ(๑)พระนางสมณิ (๒) พระนางสมณคุดตา (๓) พระนางภิกษุณี (๔) พระนางภิกษุทาสิกา (๕) พระนางธรรมมา (๖) พระนางสุธรรมมา (๗) พระนางสังฆทาสิกา (พระราชธิดาทั้ง ๗ นั้นได้กลับชาติมาเกิด)คือ พระเขมาเถรี ๑พระอุบลวรรณาเถรี ๑พระปฐาจาราเถรี ๑พระกมลทลเกสีเถรี ๑ หม่อมฉัน ๑ พระกีสาคโคตมิเถรี ๑ และคนที่ ๗ เป็นวิสาขามหาอุบาสิกา (ชุ.อป.(ไทย) ๓๓/๑๐๖/๔๖๙); เป็นพระอุปัชฌาย์ของพระสุกกเถรี ดังคำในสุกกเถรียาปทาน พระสุกกเถรีกล่าวประวัติอดีตชาติของตนว่า หม่อมฉันได้ออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิตในสำนักของพระธรรมทินนาเถรี (ชุ.อป.(ไทย) ๓๓/๑๓๑/๕๓๗) (เขียน ธัมมทินนา ก็มี)

2.พระธรรมทินนาเถรี อีกองค์หนึ่งเลิศด้านมีปัญญามาก เป็นพระอัครสาวิกาของพระพุทธเจ้า พระนามว่าปิยทัสสี คู่กับพระสุชาตาเถรี ดังคำในปิยทัสสีพุทธวงศ์ว่า พระสุชาตาเถรีและพระธรรมทินนาเถรีเป็นพระอัครสาวิกา (ของพระศาสดาพระนามว่าปิยทัสสี) (ชุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๒๑/๖๕๙)

ธรรมทึนนาอุบาสิกา :อุบาสิกาชื่อธรรมทึนนา เป็นคู่้อครอุบาสิกาของพระพุทเจ้าพระนามว่าปิยทัสสี
ตั้งคำในปิยทัสสีพุททวงค์ตอนหนึ่งว่า วิสาชาอุบาสิกาและธรรมทึนนาอุบาสิกาเป็นอัครอุ
ปัฏฐายิกา (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๒๒/๖๕๙)

ธรรมทีเกิดขึ้นจากเหตุ ชั้นที่ ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ ตั้งคำในอานิสังสุตร
พระผู้มีพระภาคตรัสถึง อานิสงส์แห่งการทำให้แจ้งโสดาปัตติผล ๖ ประการนี้ ซึ่งในข้อที่ ๖
กล่าวถึงเห็นธรรมทีเกิดขึ้นจากเหตุได้ดี (อง.ฉกภ.(ไทย) ๒๒/๙๗/๖๒๑)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ธรรมทีเกิดแต่เหตุ คือ ชั้นที่ ๕ ได้แก่ตัวทุกข์ (วิ.อ. (บาลี)
๓/๖๐/๓๐)

ธรรมทีเกื้อกูลแก่สังโยชน์ : สัญโญชนิยธรรม หมายถึงรูป เวทนา สังขาร วิญญาณ ตั้งคำในสัญโญชนิย
สูตร พระผู้มีพระภาคตรัสธรรมทีเกื้อกูลแก่สังโยชน์และสังโยชน์ไว้ว่า รูปเป็นธรรมทีเกื้อกูลแก่
สังโยชน์ ฉันทราคะในรูปนั้นเป็นสังโยชน์ เวทนา ฯลฯ สัญญา ... สังขาร ... วิญญาณเป็นธรรม
ทีเกื้อกูลแก่สังโยชน์ ฉันทราคะในวิญญาณนั้นเป็นสังโยชน์ ภิกษุทั้งหลาย เหล่านี้เราเรียกว่า
ธรรมทีเกื้อกูลแก่สังโยชน์นี้เรียกว่าสังโยชน์ (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๑๒๐/๒๑๔),ในสัญโญชนิยสูตร
กล่าวถึงจักขุ โสตะ ฆานะ ชิวหา กาย และมโน เรียกว่าธรรมทีเกื้อกูลแก่สังโยชน์ (ส.สพ.
(ไทย) ๑๘/๑๐๙/๑๒๔),ในสัญโญชนิยัมมสูตร กล่าวถึงรูป เสียง กลิ่น รส ธรรมารมย์
เรียกว่าธรรมทีเกื้อกูลแก่สังโยชน์ (ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๑๒๒/๑๔๘),ในสัญโญชนิสสูตร กล่าวถึง
ภิกษุผู้เป็นเถระสนทนากันในเรื่องสังโยชน์ก็ดี ธรรมทีเกื้อกูลแก่สังโยชน์ก็ดี มีอรรถต่างกัน มี
พยัญชนะต่างกัน ต่อมาจิตตคหบดี เป็นอริยสาวกอนาคามี กล่าวตอบเรื่องนี้ไว้อย่างดี (ส.สพ.
(ไทย) ๑๘/๓๔๓/๓๗๐), ในเอกัมมสูตร กล่าวถึงธรรมทีใช้ละธรรมทีเกื้อกูลแก่สังโยชน์ไว้ ตั้งคำ
ทีพระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย เราไม่พิจารณาเห็นธรรมอื่นแม้อย่างหนึ่งที่บุคคล
เจริญ ทำให้มากแล้ว จึงเป็นไปเพื่อละธรรมทีเกื้อกูลแก่สังโยชน์เหมือนโพชฌงค์ ๗ ประการนี้
เลย (ส.สพ.(ไทย)๑๙/๒๑๐/๑๔๑)

ธรรมทีเกื้อกูลแก่อุปาทาน : อุปาทานนิยธรรม หมายถึงรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ตั้งคำในอุ
ปาทานนิยสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงธรรมทีเกื้อกูลแก่อุปาทาน และอุปาทานไว้ว่า คือรูปเป็น
ธรรมทีเกื้อกูลแก่อุปาทาน ฉันทราคะในรูปนั้นเป็นอุปาทาน เวทนา ฯลฯ สัญญา ... สังขาร ...
วิญญาณเป็นธรรมทีเกื้อกูลแก่อุปาทาน ฉันทราคะในวิญญาณนั้นเป็นอุปาทาน ภิกษุ
ทั้งหลายเหล่านี้เราเรียกว่า ธรรมทีเกื้อกูลแก่อุปาทาน นี้เราเรียกว่าอุปาทาน (ส.ข.(ไทย) ๑๗/
๑๒๑/๒๑๔),ในอุปาทานนิยสูตร กล่าวถึงจักขุ โสตะ ฆานะ ชิวหา กาย และมโน เรียกว่าธรรมที
เกื้อกูลแก่อุปาทาน ดังเช่นคำว่า คือจักขุชื่อว่าธรรมทีเกื้อกูลแก่อุปาทาน ฉันทราคะในจักขุนั้น
ชื่อว่าอุปาทาน (ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๑๑๐/๑๒๔), ในอุปาทานนิยัมมสูตร กล่าวถึงรูป เสียง กลิ่น
รส ธรรมารมย์ เรียกว่าธรรมทีเกื้อกูลแก่อุปาทาน ดังเช่นคำว่า รูปทีพึงรู้แจ้งทางตาที่นำ
ปรารภานา นำใคร่ นำพอใจ ชวนให้รัก ชักให้ใคร่พาใจให้กำหนดมีอยู่ เหล่านี้เราเรียกว่าธรรม
ทีเกื้อกูลแก่อุปาทานฉันทราคะในรูปนั้นชื่อว่าอุปาทาน (ส.สพ.(ไทย)๑๘/๑๒๓/๑๔๘)

ธรรมทีขาว :สุกกธรรม,กุศลธรรม กล่าวคือธรรมชาวกระทำให้มีความประภัสสร หมายถึงทิริและ
โอตตปปะ, รวมกุศลธรรมแม้ทั้งหมด, ข้อ ๑ ในหมวดกัมมทุกะ กล่าวคือ (๑) ธรรมทีดำ (๒)
ธรรมทีขาว และอัมมสังคณี พระผู้มีพระภาคตรัสให้ความหมายไว้ว่า ความละอายบาปและ

ความเกรงกลัวบาปกรรมเหล่านี้ชื่อว่าธรรมที่ชาวกุศลธรรมแม้ทั้งหมดชื่อว่าธรรมที่ชาว
(อภิ.ส.(ไทย)๓๔/๑๐๔/๒๐, ๑๓๑๐/๓๒๙)

อรรถกถาอธิบายไว้ว่า คำว่า ธรรมที่ชาว หมายถึงมีเหตุที่เกิดชาว (อภิ.ส.อ.(บาลี) ๑/
๑๐๑-๑๐๘/๙๙)

ธรรมที่ควรกำหนดรู้ : ปริญญะธรรม หมายถึงรูปุปาทานชั้น วิญญาณุปาทานชั้น สัญญาุปาทานชั้น
สังขารุปาทานชั้น วิญญาณุปาทานชั้น แต่มักเรียกสั้นๆว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร
วิญญาณ ดังคำในสฬายตนวิภังคสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงหัวข้อไว้ว่า บุคคลนั้นย่อม
กำหนดรู้ธรรมที่ควรกำหนดรู้ด้วยปัญญาอันยิ่ง และตรัสอธิบายไว้ว่า ธรรมที่ควรกำหนดรู้ด้วย
ปัญญาอันยิ่ง เป็นอย่างไร ควรจะตอบว่า อุปาทานชั้น ๕ คือ (๑) รูปุปาทานชั้น (๒) เวทนู
ปาทานชั้น (๓) สัญญาุปาทานชั้น (๔) สังขารุปาทานชั้น (๕) วิญญาณุปาทานชั้น ธรรม
เหล่านี้ชื่อว่าธรรมที่ควรกำหนดรู้ด้วยปัญญาอันยิ่ง (ม.อ.(ไทย) ๑๔/๔๓๓/๔๕๒), ในปริญญา
สูตร ปริญญะยสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงธรรมที่ควรกำหนดรู้และการกำหนดรู้ไว้ ดังคำว่า
รูปเป็นธรรมที่ควรกำหนดรู้ เวทนาเป็นธรรมที่ควรกำหนดรู้ สัญญาเป็นธรรมที่ควรกำหนดรู้
สังขารเป็นธรรมที่ควรกำหนดรู้ วิญญาณเป็นธรรมที่ควรกำหนดรู้ เหล่านี้เรียกว่า ธรรมที่ควร
กำหนดรู้ ความสิ้นราคะ ความสิ้นโทสะ ความสิ้นโมหะ นี้เรียกว่าการกำหนดรู้ (ส.ข.(ไทย)
๑๗/๒๓/๓๕, ๑๐๖/๒๐๒, ๑๖๓/๒๕๖)

ธรรมที่ควรเจริญ : ภาเวตัพพธรรม หมายถึงสมถกัมมัฏฐาน วิปัสสนากัมมัฏฐาน แต่มักเรียกสั้นๆว่า
สมถะและวิปัสสนา ดังคำในสฬายตนวิภังคสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงหัวข้อไว้ว่า บุคคล...
ย่อมเจริญธรรมที่ควรเจริญด้วยปัญญาอันยิ่ง และตรัสอธิบายไว้ว่า ธรรมที่ควรเจริญด้วย
ปัญญาอันยิ่ง เป็นอย่างไรคือ (๑) สมถะ(๒) วิปัสสนา ธรรมเหล่านี้ ชื่อว่าธรรมที่ควรเจริญด้วย
ปัญญาอันยิ่ง (ม.อ.(ไทย) ๑๔/๔๓๑/๔๙๑), ในภาเวตัพพสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึง
สัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ
สัมมาสมาธิ สัมมาญาณะ และสัมมาวิมุตติ ดังคำว่า ธรรมที่ควรเจริญ อะไรบ้างคือ (๑)
สัมมาทิฐิ ฯลฯ (๑๐) สัมมาวิมุตติ ภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่าธรรมที่ควรเจริญ(อง.ทสก.(ไทย)
๒๔/๑๕๑/๒๙๕), ในภาเวตัพพมสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงธรรมที่ควรเจริญและธรรมที่
ไม่ควรเจริญ และธรรมที่ควรเจริญ คือ(๑) เจตนาจเว่นจากปาณาติบาต (๒) เจตนาจเว่น
จากอกุศลนาทาน (๓) เจตนาจเว่นจากกาเมสุมิจฉาจาร (๔) เจตนาจเว่นจากมุสาวาท (๕)
เจตนาจเว่นจากปิสุณาวาจา (๖) เจตนาจเว่นจากผรุสวาจา (๗) เจตนาจเว่นจากสัมผัปปลา
ปะ (๘) อนภิชณา (ความไม่เพ่งเล็งอยากได้ของเขา) (๙) อพยาบาท (ความไม่คิดร้าย)(๑๐)
สัมมาทิฐิ(เห็นชอบ) ดังคำว่า ภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่าธรรมที่ควรเจริญ (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/
๑๙๕/๓๔๐)

ธรรมที่ควรทำให้แจ้ง : สัจฉิกรณียธรรม, หมายถึงวิชาและวิมุตติ ดังคำในสฬายตนวิภังคสูตร พระผู้มี
พระภาคตรัสถึงหัวข้อไว้ว่า บุคคล...ย่อมเจริญธรรมที่ควรทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่ง และตรัส
อธิบายไว้ว่า ธรรมที่ควรทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่ง เป็นอย่างไร คือ (๑) วิชา (๒) วิมุตติ
ธรรมเหล่านี้ชื่อว่าธรรมที่ควรทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่ง, ในสังคีตสูตร พระสารีบุตรกล่าวไว้
ว่ามี ๔ ประการ คือ (๑) ปุพเพนิวาส ควรทำให้แจ้งด้วยสติ (๒) การจตุและอุบัติของสัตว์

ทั้งหลายควรทำให้แจ้งด้วยจักขุ (๓)วิโมกข์ ๘ ควรทำให้แจ้งด้วยกาย (๔) ความสิ้นอาสวะทั้งหลาย ควรทำให้แจ้งด้วยปัญญา, ในสังฆนิกรณียสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงธรรมที่ควรทำให้แจ้ง ๔ ประการ อะไรบ้าง คือ (๑) ธรรมที่ควรทำให้แจ้งด้วยกาย (๒) ธรรมที่ควรทำให้แจ้งด้วยสติ(๓)ธรรมที่ควรทำให้แจ้งด้วยจักขุ(๔) ธรรมที่ควรทำให้แจ้งด้วยปัญญา (อง.จตุกก.(ไทย)๒๑/๑๘๙/๒๗๓),ในสังฆิกาทัพพสูตรกล่าวถึงสัมมาทิฏฐิเป็นต้นจนถึงสัมมาวิมุตติเป็นที่สุดว่าเป็นธรรมที่ควรทำให้แจ้ง,ในสังฆิกาทัพพสูตรกล่าวถึงเจตนางดเว้นจากปาณาติบาตจนถึงสัมมาทิฏฐิเป็นที่สุด (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๕๔/๒๙๗,๒๔/๑๙๗/๓๔๒); ดูธรรมที่ควรทำให้แจ้ง

อรรถกถาอธิบายไว้ว่า วิชชา หมายถึงวิชาคืออรรถัตตมรรค วิมุตติ หมายถึงผลวิมุตติ (ม.อุ.อ.(บาลี) ๓/๔๓๓/๒๕๔),อธิบายไว้ว่า คำว่า กายหมายถึงนามกาย คำว่า สติ หมายถึงบุพเพนิวาสานุสสติญาณ คำว่า จักขุ หมายถึงทิพพจักขุญาณ คำว่า ปัญญา หมายถึงฉานปัญญา วิปัสสนาปัญญา มัคคปัญญา ผลปัญญาและหมายถึงปัจเจกขณปัญญาที่พิจารณาอรรถัตตผลคือความสิ้นอาสวะ (อง.จตุกก.อ.(บาลี) ๒/๑๘๙/๔๐๙)

ธรรมที่ควรทำให้มาก :พหุสิกาทัพพธรรม หมายถึงเห็นชอบ ดำริชอบ เจริญชอบ กระทำชอบ เลี้ยงชีพชอบ พยายามชอบ ระลึกชอบ ตั้งใจมั่นชอบ ความรู้ชอบ และหลุดพ้นชอบ ดังคำในพหุสิกาทัพพสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ธรรมที่ควรทำให้มาก อะไรบ้าง คือ(๑) สัมมาทิฏฐิ ฯลฯ (๑๐) สัมมาวิมุตติ ภิคุชทั้งหลาย นี้เรียกว่าธรรมที่ควรทำให้มาก (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๕๒/๒๙๕),ในพหุสิกาทัพพสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงธรรมที่ควรทำให้มากและธรรมที่ไม่ควรทำให้มาก และธรรมที่ควรทำให้มาก คือ(๑) เจตนางดเว้นจากปาณาติบาต (๒) เจตนางดเว้นจากอทินนาทาน (๓) เจตนางดเว้นจากกาเมสุมิฉฉาจาร (๔) เจตนางดเว้นจากมุสาวาท (๕) เจตนางดเว้นจากปิสุณาวาจา (๖) เจตนางดเว้นจากผรุสวาจา (๗) เจตนางดเว้นจากสัมผัปปลาปะ (๘) อนภิชฌา (ความไม่เพ่งเล็งอยากได้ของเขา) (๙) อพยาบาท (ความไม่คิดร้าย)(๑๐) สัมมาทิฏฐิ(เห็นชอบ) ดังคำว่า ธรรมที่ควรทำให้มาก อะไรบ้าง คือ (๑) เจตนางดเว้นจากปาณาติบาต ฯลฯ (๑๐) สัมมาทิฏฐิ ภิคุชทั้งหลายนี้เรียกว่าธรรมที่ควรทำให้มาก (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๙๖/๓๔๑)

ธรรมที่ควรระลึก:อนุสสริตัพพธรรม หมายถึงความเห็นชอบเป็นต้น จนถึงความหลุดพ้นชอบเป็นที่สุด ในอนุสสริตัพพสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงธรรมที่ควรระลึกและธรรมที่ไม่ควรระลึก ธรรมที่ควรระลึก หมายถึงความเห็นชอบเป็นต้นจนถึงความหลุดพ้นชอบเป็นที่สุด ดังคำว่า ธรรมที่ควรระลึกอะไรบ้าง คือ (๑๐) สัมมาทิฏฐิ ฯลฯ (๑๐) สัมมาวิมุตติ ภิคุชทั้งหลาย นี้เรียกว่าธรรมที่ควรระลึก(อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๕๓/๒๙๖),ในอนุสสริตัพพสูตร อีกสูตรหนึ่ง ก็กล่าวถึงเจตนางดเว้นจากปาณาติบาต เป็นต้นจนถึงสัมมาทิฏฐิเป็นที่สุด (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๙๗/๓๔๑)

ธรรมที่ควรรู้ : ความรู้แจ้งและความหลุดพ้น หมายถึงวิชาและวิมุตติ, ในตติยอัมมสูตรพระผู้มีพระภาค...ทรงแสดงประโยชน์ ประทานอมตธรรม เป็นเจ้าของธรรม เป็นพระตถาคต ทรงรู้ธรรมที่ควรรู้ (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๑๕/๒๖๓),เสลสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสแก่เสลพราหมณ์

ว่า พราหมณ์ เราได้รู้ยิ่งธรรมที่ควรรู้อย่าง ได้เจริญธรรมที่ควรให้เจริญ ได้ละธรรมที่ควรละได้แล้ว เพราะฉะนั้น เราจึงเป็นพระพุทธรเจ้า (ขุ.สุ.(ไทย) ๒๕/๕๖๔/๖๓๗)

อรรถกถาอธิบายธรรมที่ควรรู้อย่าง ดังคำว่า ธรรมที่ควรรู้อย่าง ในที่นี้หมายถึงวิชาและวิมุติ (ม.ม.อ. (บาลี) ๒/๓๙๙/๒๕๐)

ธรรมที่ควรละด้วยปัญญาอันยิ่ง ความไม่รู้แจ้งและความกำหนัดในภพ หมายถึงอวิชชาและภวตัณหา ดังคำในสหายตนวิภังคสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงธรรมที่ควรละด้วยปัญญาอันยิ่ง เป็นอย่างไร คือ (๑) อวิชชา (๒) ภวตัณหา (ม.อ.(ไทย) ๑๔/๔๓๑/๔๙๐,๔๓๓/๔๙๒)

ธรรมที่ควรเสพ :เสวิตัพพธรรม, อาเสวิตัพพธรรม หมายถึงธรรมที่ควรให้เกิดขึ้นในกมลสันดานของตน ดังคำในมหาอัมมสมาทานสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บุคคลในโลกนี้ผู้ยังไม่ได้สติ ฯลฯ ไม่ได้รับคำแนะนำในธรรมของสัตบุรุษ ไม่รู้จักธรรมที่ควรเสพ .... (ม.ม.(ไทย) ๑๒/๔๗๔/๕๑๕),ในเสวิตัพพเสวิตัพพสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงธรรมที่ควรเสพและธรรมที่ไม่ควรเสพ ดังคำว่า ภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวกายสมาจาร(ความประพฤติทางกาย) ไว้ ๒ ประการ..., เรากล่าววีสมาจาร(ความประพฤติทางวาจา) ไว้ ๒ ประการ..., เรากล่าวมโนสมาจาร(ความประพฤติทางใจ) ไว้ ๒ ประการ..., เรากล่าวจิตตูปบาท(ความเกิดขึ้นแห่งจิต) ไว้ ๒ ประการ ...,เรากล่าวการได้สัญญาไว้ ๒ ประการ คือ (๑) การได้สัญญาที่ควรเสพ (๒) การได้สัญญาที่ไม่ควรเสพ..., เรากล่าวการได้ทิฐิไว้ ๒ ประการ คือ (๑) การได้ทิฐิที่ควรเสพ (๒) การได้ทิฐิที่ไม่ควรเสพ..., เรากล่าวการได้อัตภาพไว้ ๒ ประการ คือ(๑) การได้อัตภาพที่ควรเสพ (๒) การได้อัตภาพที่ไม่ควรเสพ (ม.อ.(ไทย) ๑๔/๑๐๙/๑๓๕-๑๓๗),ในอาเสวิตัพพสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงธรรมที่ควรเสพ และที่ไม่ควรเสพ ธรรมที่ควรเสพหมายถึงความเห็นชอบเป็นต้นจนถึงความหลุดพ้นชอบ ดังคำว่า (๑) สัมมาทิฐิ ฯลฯ (๑๐) สัมมาวิมุติ ภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่าธรรมที่ควรเสพ (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๕๐/๒๙๔),ในอาเสวิตัพพัมมสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงธรรมที่ควรเสพและธรรมที่ไม่ควรเสพ ธรรมที่ควรเสพ หมายถึงเจตนาจงดเว้นจากปาณาติบาต เป็นต้นจนถึงสัมมาทิฐิเป็นที่สุด ดังคำว่า ธรรมที่ควรเสพ อะไรบ้างคือ (๑) เจตนาจงดเว้นจากปาณาติบาต ฯลฯ (๑๐) สัมมาทิฐิ ภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่าธรรมที่ควรเสพ (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๙๔/๓๔๐)

อรรถกถาอธิบายว่า เสพ ในที่นี้หมายถึงการนึกหวัง รู้ เห็นพิจารณา อธิษฐานจิต น้อมใจเชื่อ ประคองความเพียร ตั้งสติไว้ ตั้งจิตไว้ กำหนดรู้ด้วยปัญญา รู้อย่างธรรมที่ควรรู้อย่าง กำหนดรู้ธรรมที่ควรกำหนดรู้ ละธรรมที่ควรละ เจริญธรรมที่ควรเจริญ ทำให้แจ้งธรรมที่ควรทำให้แจ้ง (อง.เอกก.อ. (บาลี)๑/๕๓/๖๒) คำว่า ธรรมที่ควรเสพ หมายถึงธรรมที่ควรให้เกิดขึ้นในสันดานของตนได้แก่การคบสัตบุรุษ การฟังสัทธรรมและการพิจารณาโดยแยบคาย (ม.ม.อ. (บาลี) ๒/๔๗๔/๒๘๓, ม.ม.ฎีกา (บาลี) ๒/๔๗๔/๓๕๘)

ธรรมที่ควรให้เกิดขึ้น :อุปปาเทตัพพธรรม หมายถึงธรรม ๑๐ ประการมีความเห็นชอบ เป็นต้นหมวดหนึ่ง และหมายถึงธรรม ๑๐ ประการมีเจตนาจงดเว้นจากปาณาติบาตเป็นต้นอีกหมวดหนึ่ง ในอุปปาเทตัพพสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงธรรมที่ควรให้เกิดขึ้นและธรรมที่ไม่ควรให้เกิดขึ้น และธรรมที่ควรให้เกิดขึ้น หมายถึงความเห็นชอบเป็นต้นจนถึงความหลุดพ้นชอบ ดังคำว่า (๑) สัมมาทิฐิ ฯลฯ (๑๐) สัมมาวิมุติ ภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่าธรรมที่ควรให้เกิดขึ้น (อง.ทสก.

(ไทย) ๒๔/๑๔๙/๒๙๓), ในอุปปาเทตัพพธัมมสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงธรรมที่ควรให้เกิดขึ้นและไม่ควรให้เกิดขึ้น ธรรมที่ควรให้เกิดขึ้น หมายถึงเจตนาจงดเว้นจากปาณาติบาต เป็นต้นจนถึงสัมมาทิฐิเป็นที่สุด ดังคำว่า ธรรมที่ควรให้เกิดขึ้น อะไรบ้าง คือ (๑) เจตนาจงดเว้นขาดจากปาณาติบาต ฯลฯ (๑๐) สัมมาทิฐิ ภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่า ธรรมที่ควรให้เกิดขึ้น (อภ.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๔๙/๓๓๙)

ธรรมที่ดำ: กัณหาธรรม หมายถึงอกุศลธรรม กล่าวคือธรรมดำกระทำจิตไม่ให้ความประภัสสร ดังคำในสุตตันตทุกกมาติกา และสุตตันตติกทุกกนิคฺขปะ ที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า ความไม่ละอายบาป และความไม่เกรงกลัวบาป ธรรมเหล่านี้ชื่อว่าธรรมที่ดำ อกุศลธรรมแม้ทั้งหมดชื่อว่าธรรมที่ดำ (อภ.ส.(ไทย) ๓๔/๑๐๔/๒๐, ๑๓๐๙/๓๒๙)

อรรถกถาอธิบายไว้ว่า คำว่า ธรรมที่ดำ หมายถึงมีเหตุที่เกิดดำ (อภ.ส.อ.(บาลี) ๑/๑๐๑-๑๐๘/๙๙)

ธรรมที่ทำให้แจ้ง : สัจฉิกาดัพพธรรม, สัจฉิกกรณียธรรม หมายถึงธรรม ๔ ประการคือ (๑) วิโมกข์ (๒) ปุพเพนิวาส (๓) การจติและอุบัติของสัตว์ทั้งหลาย (๔) ความสิ้นอาสวะทั้งหลาย ในสัจฉิกกรณียสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงธรรมที่ควรทำให้แจ้ง ๔ ประการ คือ (๑) ธรรมที่ควรทำให้แจ้งด้วยกาย (๒) ธรรมที่ควรทำให้แจ้งด้วยสติ (๓) ธรรมที่ควรทำให้แจ้งด้วยจักขุ (๔) ธรรมที่ควรทำให้แจ้งด้วยปัญญา และตรัสอธิบายแต่ละข้อดังที่กล่าวไว้ข้างต้น ดังเช่นธรรมที่ควรทำให้แจ้งด้วยกาย เป็นอย่างไรคือวิโมกข์ ๘ ควรทำให้แจ้งด้วยกาย โดยปริยายหมายถึงวิชาและวิมุตติ (อภ.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๘๙/๒๗๓); ดูประกอบ ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๑๒/๒๙๑, ม.อุ.(ไทย) ๑๔/๔๓๑/๔๙๑, อภ.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๔๘/๓๔๑)

ธรรมที่ทำให้เป็นบัณฑิต: ปณฺธิตธรรม หมายถึงหิริกะและโอตตปปะ, และหมายถึงกุศลธรรมทั้งหมด, เป็นข้อ ๒ ในพาลทูกะ ๒ ดังคำในธัมมสังคณี ดังคำในสุตตันตทุกกมาติกา และสุตตันตติกทุกกนิคฺขปะ ที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า ความละอายบาปและความเกรงกลัวบาป ธรรมเหล่านี้ชื่อว่าทำให้เป็นบัณฑิตกุศลธรรมแม้ทั้งหมดชื่อว่าทำให้เป็นบัณฑิต (อภ.ส.(ไทย) ๓๔/๑๐๓/๒๐, ๑๓๐๘/๓๒๙)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ธรรมที่ทำให้เป็นบัณฑิต คือธรรมตั้งอยู่ในบัณฑิตทั้งหลายและหมายถึงธรรมกระทำให้เป็นคนฉลาด (อภ.ส.อ.(บาลี) ๑/๑๐๑-๑๐๘/๙๘)

ธรรมที่ทำให้เป็นผู้ว่าง่าย : โสวจัสสธรรม หมายถึงธรรม ๑๖ ข้อไม่ปรารถนาลามก ไม่ยกตนข่มผู้อื่น ไม่โกรธเป็นต้น มักมากู้กับกัลยาณมิตรธรรม, เป็นข้อ ๓ ในนาถรณธรรม ในอนุमानสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงธรรมที่ทำให้เป็นผู้ว่าง่าย มี ๑๖ ข้อ กล่าวคือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้เป็นผู้ (๑) ไม่มีความปรารถนาที่เป็นบาป ไม่ตกอยู่ในอำนาจแห่งความปรารถนาที่เป็นบาป (๒) ไม่ยกตน ไม่ข่มผู้อื่น (๓) มักโกรธ ไม่ถูกความโกรธครอบงำ (๔) ไม่มักโกรธ ไม่ผูกโกรธเพราะความโกรธเป็นเหตุ (๕) ไม่มักโกรธ ไม่ระแวงจัดเพราะความโกรธเป็นเหตุ (๖) ไม่มักโกรธ ไม่เปล่งวาจาใกล้ความโกรธ (๗) ถูกใจแล้วไม่โต้เถียงใจทัก (๘) ถูกใจแล้วไม่รุกรานใจทัก (๙) ถูกใจแล้วไม่ปรักปรำใจทัก (๑๐) ถูกใจแล้วไม่พูดกลบเกลื่อน ไม่พูดนอกเรื่อง ไม่แสดงความโกรธ ความประสงค์ร้าย และความไม่เชื่อฟังให้ปรากฏ (๑๑) ถูกใจแล้วยอมอธิบายพฤติกรรม(ของตน) (๑๒) ไม่ลบหลู่คุณท่าน ไม่ตีเสมอ (๑๓) ไม่ริษยา ไม่ตระหนี่ (๑๔) ไม่โอ้อวด

อวด ไม่มีมารยา (๑๕) ไม่กระด้าง ไม่ดูหมิ่นผู้อื่น (๑๖) ไม่ถือความเห็นของตนเป็นใหญ่ ไม่ถือ
 รึ้น สลัดได้ง่าย (ม.ม.ุ(ไทย) ๑๒/๑๘๒/๑๘๘),ในอัมมสังคณี กล่าวถึงธรรมที่ทำให้เป็นผู้ว่าง่าย
 ไว้ว่าหมายถึงความเป็นผู้ว่าง่าย, เป็นข้อ ๑ในโสจัสสตาทุกะ พระผู้มีพระภาคตรัสอธิบายไว้
 ว่า กิริยาของผู้ว่าง่าย ภาวะของผู้ว่าง่าย ความเป็นผู้ว่าง่าย ความไม่ยึดถือข้างชัดขึ้น ความไม่
 พอใจในการโต้แย้ง ความเอื้อเฟื้อ ภาวะแห่งความเอื้อเฟื้อ ความเป็นผู้ความเคารพ และการ
 รับฟัง ในเมื่อถูกสหธรรมิกกล่าวอยู่ นี้เรียกว่าความเป็นผู้ว่าง่าย (อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/๑๑๘/
 ๒๒,๑๓๓๔/๓๓๓) ; ดูประกอบ อภิ.ป.(ไทย) ๓๖/๗๕/๑๖๔)

ธรรมที่ทำให้เป็นผู้ว่าง่าย : โทวจัสธรรม หมายถึงธรรม ๑๖ ข้อมีความปรารถนาลามก ยกตนข่ม
 ผู้อื่น มักโกรธเป็นต้น มักมากู้กับปาปมิตตธรรม ในอนุมานสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงธรรม
 ที่ทำให้เป็นผู้ว่าง่าย มี ๑๖ ข้อ กล่าวคือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้เป็นผู้ (๑) มีความปรารถนาที่เป็น
 บาบ ตกอยู่ในอำนาจแห่งความปรารถนาที่เป็นบาป (๒) ยกตน ไม่ข่มผู้อื่น (๓)มักโกรธ ถูก
 ความโกรธครอบงำแล้ว (๔) มักโกรธ ผูกโกรธเพราะความโกรธเป็นเหตุ (๕) มักโกรธ ระวาง
 จัดเพราะความโกรธเป็นเหตุ (๖) มักโกรธ เปล่งวาจาใกล้ความโกรธ (๗) ถูกใจแล้วกลับ
 โต้เถียงใจทัก (๘) ถูกใจแล้วรุกรานใจทัก (๙) ถูกใจแล้วปรักปรำใจทัก (๑๐) ถูกใจแล้ว
 กลับพูดกลบเกลื่อน พูดนอกเรื่อง แสดงความโกรธ ความประสงค์ร้าย และความไม่เชื่อฟังให้
 ปรากฏ (๑๑) ถูกใจแล้วไม่ยอมอธิบายพฤติกรรม(ของตน) (๑๒) ลบหลู่คุณท่าน ดีเสมอ
 (๑๓) ริษยา ตระหนี่ (๑๔)โอ้อวด มีมารยา (๑๕) กระด้าง มักดูหมิ่นผู้อื่น (๑๖) ถือความเห็น
 ของตนเป็นใหญ่ ถือรึ้น สลัดได้ยาก (ม.ม.ุ(ไทย) ๑๒/๑๘๑/๑๘๖ ,ในอัมมสังคณี กล่าวถึง
 ธรรมที่ทำให้เป็นผู้ว่าง่ายไว้ว่าหมายถึงความเป็นผู้ว่าง่าย, เป็นข้อ ๑ในโสจัสสตาทุกะ พระผู้
 มีพระภาคตรัสอธิบายไว้ว่า กิริยาของผู้ว่าง่าย ภาวะของผู้ว่าง่าย ความเป็นผู้ว่าง่าย ความ
 ยึดถือข้างชัดขึ้น ความพอใจในการโต้แย้ง ความไม่เอื้อเฟื้อ ภาวะแห่งผู้ไม่เอื้อเฟื้อ ความไม่
 เคารพ และการไม่รับฟัง ในเมื่อถูกกล่าวโดยชอบ นี้เรียกว่าความเป็นผู้ว่าง่าย (อภิ.ส.(ไทย)
 ๓๔/๑๑๗/๒๒, ๑๓๓๒/๓๓๓)

ธรรมที่ทำให้เป็นพาล: พาลธรรม หมายถึงอหิริกะและอนตตปะปะ และหมายถึงอกุศลธรรมทั้งหมด ,
 เป็นข้อ ๑ ในพาลทุกะ ดังคำในสุดตันตทุกมาติกา และสุดตันตติกทุกนิกเขปะ ที่พระพุทธเจ้า
 ตรัสไว้ว่า ความไม่ละอายบาปและความไม่เกรงกลัวบาป ธรรมเหล่านี้ชื่อว่าทำให้เป็นพาล
 อกุศลธรรมแม้ทั้งหมดชื่อว่าทำให้เป็นพาล(อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/๑๐๓/๒๐, ๑๓๐๗/๓๒๙)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ธรรมที่ทำให้เป็นพาล คือธรรมตั้งอยู่ในพาลทั้งหลายโดย
 อุกจกรแห่งธรรมที่พาลตั้งอยู่ หมายถึงอหิริกะและอนตตปะปรากฏแล้วในพาลชนทั้งหลาย
 อนึ่ง อหิริกะและอนตตปะเหล่านั้นยังเป็นมูลแห่งพาลธรรมที่เหลือ ด้วยว่าคนที่ไม่มีหิริไม่มี
 โอตตปะชื่อว่าไม่ทำอกุศลอะไรๆ ย่อมไม่มี เพราะฉะนั้น ธรรมทั้ง ๒ เหล่านี้จึงตรัสแยกไว้
 ก่อนที่เดียว ; ธรรมที่กระทำให้เป็นคนโง่ (อภิ.ส.อ.(บาลี) ๑/๑๐๑-๑๐๘/๙๘)

ธรรมที่ทำให้เร่าร้อน : ตปณียธรรม หมายถึงธรรมที่ทำให้เดือดร้อนในโลกนี้และโลกหน้า อันได้แก่ทุจริต
 หมายถึงทุจริต ๓ กล่าวคือความประพฤติชั่วทางกาย ทางวาจาและทางใจและหมายถึงอกุศล
 ธรรมทั้งหมด,เป็นข้อ ๑ ในตปณียทุกะ ดังคำในสุดตันตทุกมาติกา และสุดตันตติกทุกนิกเขปะ ที่

พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า กายทุจริต วาจทุจริต และมโนทุจริต ธรรมเหล่านี้ชื่อว่าทำให้เราร้อน อกุศลธรรมแม้ทั้งหมดชื่อว่าทำให้เราร้อน (อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๐๕/๒๐, ๑๓๑๑/๓๒๙)

อรรถกถาอธิบายว่า บัณฑิตพึงทราบ ตปนธรรม(ธรรมที่เราร้อน) เพราะเหตุที่ทำให้และ เพราะเหตุที่ไม่ทำ จริงอยู่ กายทุจริตเป็นต้น ย่อมให้เราร้อนเพราะเหตุที่ทำให้ กายสุจริตเป็นต้น ย่อมให้เราร้อนเพราะเหตุที่ไม่ทำ จริงอย่างนั้น บุคคลย่อมเดือดร้อนว่า กายทุจริตเราก่อทำไว้ และย่อมเดือดร้อนว่า กายสุจริต เรามิได้การทำไว้ ย่อมเดือดร้อนว่า วาจทุจริตเราก่อทำไว้ ฯลฯ ย่อมเดือดร้อนว่า มโนสุจริตเรามิได้ทำไว้ แม้ในอิตปิยธรรม (ธรรมที่ไม่เราร้อน) ก็เช่นนี้ แผละ (อภิ.ส.อ.(บาลี) ๑/๑๐๑-๑๐๘/๙๙)

ธรรมที่นับเนื่องในกุศลธรรม : ธรรมที่เกี่ยวข้องกับกุศลธรรม หมายถึงธรรมที่ผูกพันกับกุศลธรรม ในที่นี้หมายถึงการบำเพ็ญตบะของปริพาชก ของเจ้าลัทธินามว่านิโครธ ดังคำในอุทุมพริกสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสอธิบายหลักธรรม แก่นิโครธปริพาชก ผู้มีปริพาชกบริษัทหมู่ใหญ่ ประมาณ ๓,๐๐๐ คนและสันธานคหบดี ณ ปริพาชการามของพระนางอุทุมพริกา ไกลภูเขาคิชฌกูฏเขตกรุงราชคฤห์ตอนหนึ่งไว้ว่า บางที่ท่านอาจจะคิดอย่างนี้ว่า พระสมณโคดมปรารณาจะให้เรากับอาจารย์ห่างจากกุศลธรรมและธรรมที่นับเนื่องในกุศลธรรม จึงตรัสอย่างนี้ แต่ข้อที่ท่านไม่พึงเห็นอย่างนั้น กุศลธรรมและธรรมที่นับเนื่องในกุศลธรรม ก็จึงเป็นของท่านกับอาจารย์ต่อไป (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๗๘/๕๗)

ธรรมที่น่าปรารณา : อริยธรรม,อายุ วรรณะสุข ยศและสวรรค์ หมายถึงธรรมที่น่าปรารณา น่าใคร่ น่าพอใจ หาได้ยากในโลก ในอริยสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงธรรมที่น่าปรารณา ๕ ประการ คือ (๑) อายุ (๒) วรรณะ(ผิวพรรณ) (๓) สุขะ (ความไม่มีโรค) (๔) ยศ (๕) สวรรค์ (อง.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๔๓/๖๘),ในทสกนิบาต อริยธรรมสูตร กล่าวว่ามี ๑๐ ประการ กล่าวคือ (๑) โภคสมบัติ (๒) ผิวพรรณ (๓) ความไม่มีโรค (๔) ศील (๕) พรหมจรรย์ (๖) มิตร (๗) ความเป็นพหูสูต (๘) ปัญญา (๙) ธรรม (๑๐) สวรรค์ และตรัสอธิบายธรรมที่ทำให้เกิดอันตรายได้ไว้อีก ๑๐ ประการเช่นกัน คือ(๑) ความเกียจคร้าน ไม่ขยันหมั่นเพียร เป็นอันตรายต่อโภคสมบัติ (๒) การไม่ประดับตกแต่ง เป็นอันตรายต่อผิวพรรณ (๓) การทำสิ่งที่ไม่เป็นสัปปายะ เป็นอันตรายต่อความไม่มีโรค (๔) ความเป็นผู้มีปาปมิตร(มิตรชั่ว) เป็นอันตรายต่อศีล (๕) ความไม่สำรวมอินทรีย์ เป็นอันตรายต่อพรหมจรรย์(๖) การแก่งกล่าวให้ตลาดเคลื่อนจากความจริง เป็นอันตรายต่อมิตร (๗) การไม่ทำการสาธยาย เป็นอันตรายต่อความเป็นพหูสูต (๘) การไม่ฟังด้วยดี การไม่สอบถาม เป็นอันตรายต่อปัญญา (๙) การไม่ประกอบความเพียร การไม่พิจารณา เป็นอันตรายต่อธรรม (๑๐) การปฏิบัติผิด เป็นอันตรายต่อสวรรค์ และยังตรัสธรรมซึ่งเป็นธรรมที่น่าปรารณา น่าใคร่ น่าพอใจ หาได้ยากในโลก มีธรรมที่เป็นอาหารไว้อีก ๑๐ ประการไว้ด้วย (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๗๓/๑๖๐-๑๖๑)

ธรรมที่น่าอัศจรรย์ : อัจฉริยธรรม หมายถึงความมหัศจรรย์ในพระธรรมวินัย ๘ ประการ ดังคำในอิมัส มิงธัมมวินยเออฏฐัจฉริยะ อุโปสถสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงธรรมที่น่าอัศจรรย์ไม่เคยปรากฏ ๘ ประการ คือ (๑) ในธรรมวินัยนี้ มีการศึกษาไปตามลำดับ มีการบำเพ็ญไปตามลำดับ มีการปฏิบัติไปตามลำดับ ไม่ใช่มีการบรรลุหรือหัตผลโดยทันทีเหมือนมหาสมุทรต่ำไปโดยลำดับ ลาดไปโดยลำดับ ลึกลงไปโดยลำดับ ไม่ลึกขึ้นดังไปที่ (๒) สวางกทั้งหลายของเราย่อมไม่

ละเมิดสิกขาบทที่เราบัญญัติไว้ แม้เพราะเหตุแห่งชีวิต เหมือน(น้ำใน)มหาสมุทรมีปกติคงที่ ไม่
 ล้นฝั่ง (๓) บุคคลใดทุกศีลมีบาปธรรม ประพฤติไม่สะอาด น่ารังเกียจ ปกปิดพฤติกรรม ไม่ใช่
 สมณะแต่ปฏิบัติว่าเป็นสมณะไม่ใช่พรหมจารี แต่ปฏิบัติว่าเป็นพรหมจารี เน่าภายใน
 เปียกชุ่ม เป็นดุจหยากเยื่อ สงฆ์ก็ไม่อยู่ร่วมกับบุคคลนั้น สงฆ์ย่อมประชุมกันนำบุคคลนั้น
 ออกไปทันที แม้บุคคลนั้นจะนั่งอยู่ในท่ามกลางภิกษุสงฆ์ ก็ยังห่างไกลจากสงฆ์และสงฆ์ก็
 ห่างไกลจากบุคคลนั้น เหมือนมหาสมุทรไม่อยู่ร่วมกับซากศพ ย่อมซัดซากศพขึ้นฝั่งจนถึงบน
 บกทันที (๔) วรรณะ ๔ เหล่านี้คือกษัตริย์พราหมณ์ แพศย์ ศูทรออกจากเรือนมาบวชในธรรม
 วินัยที่ตถาคตประกาศแล้ว ย่อมละชื่อและโคตรเดิม รวมเรียกว่าสมณะเชื้อสายศากยบุตร
 ทั้งสิ้น เหมือนมหา นทีทุกสาย คือคงคายนูนาวจรวิตี สรภู มหิ ไหลลงสู่มหาสมุทรแล้วย่อมละ
 ชื่อและโคตรเดิม รวมเรียกว่ามหาสมุทรทั้งสิ้น(๕) แม้ถ้าภิกษุจำนวนมาก ปรินิพพานด้วยอนุ
 ปาติเสสนิพพานธาตุ ก็ไม่ทำให้นิพพานพร่องหรือเต็มได้ เหมือนแม่น้ำสายใดสายหนึ่งใน โลก
 ที่ไหลรวมลงสู่มหาสมุทร และสายฝนตกลงจากพากฟ้าก็ไม่ทำให้มหาสมุทรพร่องหรือเต็มได้
 (๖) ธรรมวินัยนี้มีรสเดียวคือวิมุตติรส(ความหลุดพ้น) เหมือนมหาสมุทรมีรสเดียวคือรสเค็ม
 (๗) ธรรมวินัยนี้มีรัตนะมาก มีรัตนะหลายชนิดคือสติปัญญา ๔ สัมมปปธาน ๔ อิทธิบาท ๔
 อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ อริยมรรคมีองค์ ๘ เหมือนมหาสมุทรมีรัตนะมาก มีรัตนะ
 หลายชนิด คือแก้วมุกดา แก้วมณี แก้วไพฑูริย์ สังข์ ศิลาประพาฬ เงิน ทอง ทับทิม แก้วตา
 แมว (๘) ธรรมวินัยนี้เป็นที่อยู่ของผู้ใหญ่คือพระโสดาบัน บุคคลผู้ปฏิบัติเพื่อบรรลุโสดาปัตติ
 ผล พระสภิกาคามีบุคคลผู้ปฏิบัติเพื่อบรรลุ สภิกาคามีผล พระอนาคามี บุคคลผู้ปฏิบัติเพื่อ
 บรรลุอนาคามีผล พระอรหันต์ บุคคลผู้ปฏิบัติเพื่อบรรลุอรหัตตผลเหมือนมหาสมุทรเป็นที่อยู่
 อาศัยของสัตว์ขนาดใหญ่ คือปลาตมิ ปลาตมิวงคละ ปลาตมิตมิวงคละ ปลาตมิตมิวงคละอสุ
 นาค คนธรรพ์ มีลำตัว ๑๐๐ โยชน์บ้าง ๒๐๐ โยชน์บ้าง ๓๐๐ โยชน์บ้าง ๔๐๐ โยชน์บ้าง ๕๐๐
 โยชน์บ้าง (วิ.จ. (ไทย) ๗/๓๘๕/๒๘๒) ,ในสหายตนวรรค พระผู้มีพระภาคตรัสถึงธรรมที่น่า
 อศจรรยและทางที่ให้ถึงธรรมที่น่าอศจรรย แต่ไม่ได้อธิบายรายละเอียดไว้ (ส.สพ. (ไทย) ๑๘/
 ๔๐๘/๔๖๒) ,ในอโยคหสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสแก่พระอานนท์ว่า อานนท์ พระตถาคต
 ทั้งหลายเป็นผู้อศจรรยและประกอบด้วยธรรมที่น่าอศจรรยเป็นผู้ไม่เคยมีและประกอบด้วย
 ธรรมที่ไม่เคยมี (ส.ม. (ไทย) ๑๙/๘๓๔/๔๑๔) ,ในนันทมาตาสสูตร นันทมาตาอุบาสิกาชาวเมือง
 เวฬุกันฏกะลุกขึ้นสวดปารายนสูตรเป็นทำนองสรภัญญะ กล่าวถึงอริยธรรมของนันทมาตา
 อุบาสิกา โดยอธิบายให้พระสารีบุตรฟัง เช่นข้อที่ ๑ ใน ๗ ข้อ นันทมาตาอุบาสิกา กล่าวว่า
 ท่านผู้เจริญ ขอโอกาสเจ้าค่ะ ในเวลาใกล้รุ่ง ดิฉันลุกขึ้นสวดปารายนสูตรเป็นทำนอง
 สรภัญญะจบแล้วได้นั่งอยู่ ขณะนั้น ท้าวเวสวัณมหาราชทรงทราบที่ดิฉันสวดจบแล้ว จึง
 อนุโมทนาว่า ดีละ น้องหญิง ดีละ น้องหญิง ดิฉันจึงถามว่าท่านผู้มีพักตร์ม่วงใส่นี้คือใคร
 ท้าวเวสวัณตอบว่า เราคือเวสวัณมหาราช พี่ชายของเธอ ดิฉันกล่าวว่า ท่านผู้มีพักตร์ม่วงใส
 ดีละ ถ้าเช่นนั้น ขอธรรมบรรยายที่ดิฉันสวดนี้จึงเป็นเครื่องต้อนรับท่าน ท้าวเวสวัณตอบว่า ดี
 ละ น้องหญิง นั้นแหละจงเป็นเครื่องต้อนรับเราพຽนนี้ภิกษุสงฆ์มีท่านพระสารีบุตรและท่าน
 พระโมคคัลลานะเป็นประธาน ยังไม่ทันฉันอาหารเช้าจักมาถึงเมืองเวฬุกันฏกะเธอพึงอังกาส
 ภิกษุสงฆ์นั้นอุทิศทักษิณาทานแก่เรา การทำอย่างนี้จักเป็นเครื่องต้อนรับเรา ท่านผู้เจริญขอ

บุญอันมีผลมากในทานนี้จึงอำนวยความสะดวกเพื่อความสุแต่ท้าวเวสวัณมหาราชเถิด นันทมาตา นำ
อัศจรรย์จริง ไม่เคยปรากฏ ที่เธอเจรจากันต่อหน้าท้าวเวสวัณมหาราชผู้เป็นเทพบุตรมีฤทธิ์
มากอย่างนี้ มีศักดิ์มากอย่างนี้ (อง.สตตก.(ไทย) ๒๓/๕๓/๙๔)

คำว่า มีปรากฏในพระไตรปิฎก เช่น ส.ม.(ไทย) ๑๙/๘๓๔/๔๑๔, ๑๙/๘๓๕/๒๓๖, ๑๙/๘๓๖/๒๓๖, ๑๙/๘๓๗/๒๓๖, ๑๙/๘๓๘/๒๓๖, ๑๙/๘๓๙/๒๓๖, ๑๙/๘๔๐/๒๓๖, ๑๙/๘๔๑/๒๓๖, ๑๙/๘๔๒/๒๓๖, ๑๙/๘๔๓/๒๓๖, ๑๙/๘๔๔/๒๓๖, ๑๙/๘๔๕/๒๓๖

ธรรมที่บุคคลรู้อย่างแล้วควรกำหนดรู้: อุปาทานชั้น ๕ มีรูปเป็นต้น ดังคำในอาคันตุกสูตร อภิญาสูตร
พระผู้มีพระภาคตรัสถึงธรรมที่บุคคลรู้อย่างแล้วควรกำหนดรู้ ได้แก่ อุปาทานชั้น (กองอันเป็น
ที่ตั้งแห่งความยึดมั่น) ๕ ประการ คือ (๑) รูปอุปาทานชั้น (อุปาทานชั้นคือรูป) (๒) เวท
นอุปาทานชั้น (อุปาทานชั้นคือเวทนา) (๓) สัญญาอุปาทานชั้น (อุปาทานชั้นคือสัญญา) (๔) สั
งขารอุปาทานชั้น (อุปาทานชั้นคือสังขาร) (๕) วิญญาณอุปาทานชั้น (อุปาทานชั้นคือ
วิญญาณ) (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๕๙/๘๗, ๑๙/๑๕๙/๘๘, ๑๙/๑๕๙/๘๙, ๑๙/๑๕๙/๙๐, ๑๙/๑๕๙/๙๑)

ธรรมที่บุคคลรู้อย่างแล้วควรเจริญ: สมณะและวิปัสสนา ดังคำในอาคันตุกสูตร อภิญาสูตรพระผู้มีพระ
ภาคตรัสถึงธรรมที่บุคคลรู้อย่างแล้วควรเจริญ เป็นอย่างไร คือ สมณะและวิปัสสนา นี่คือนิพพานที่
บุคคลรู้อย่างแล้วควรเจริญ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๕๙/๘๗, ๑๙/๑๕๙/๘๘, ๑๙/๑๕๙/๘๙, ๑๙/๑๕๙/๙๐, ๑๙/๑๕๙/๙๑)

ธรรมที่บุคคลรู้อย่างแล้วควรทำให้แจ้ง: ความรู้แจ้งและความหลุดพ้น หมายถึงวิชาและวิมุตติ ดังคำใน
อาคันตุกสูตร อภิญาสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงธรรมที่บุคคลรู้อย่างแล้วควรทำให้แจ้งเป็น
อย่างไรคือ วิชาและวิมุตติ นี่คือนิพพานที่บุคคลรู้อย่างแล้วควรทำให้แจ้ง (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๕๙/
๘๗, ๑๙/๑๕๙/๘๘, ๑๙/๑๕๙/๘๙, ๑๙/๑๕๙/๙๐, ๑๙/๑๕๙/๙๑)

ธรรมที่บุคคลรู้อย่างแล้วควรละ: ความไม่รู้แจ้งและตัณหาคือภพ หมายถึงอวิชาและภวตัณหา ดังคำ
ในอาคันตุกสูตร อภิญาสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงธรรมที่บุคคลรู้อย่างแล้วควรละ เป็น
อย่างไร คืออวิชาและภวตัณหา นี่คือนิพพานที่บุคคลรู้อย่างแล้วควรละ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๕๙/
๘๗, ๑๙/๑๕๙/๘๘, ๑๙/๑๕๙/๘๙, ๑๙/๑๕๙/๙๐, ๑๙/๑๕๙/๙๑)

ธรรมที่ประณีต : ปณิตธรรม หมายถึง มรรค ผลของมรรค และธาตุที่ปัจจัยไม่ปรุงแต่ง ซึ่งไม่นับ
เนื่องในวิภวัญญุทกข์ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่าธรรมชั้นประณีต, มรรค ๔ ที่ไม่นับเนื่องในวิภวัญญุทกข์
สามัญญผล ๔ และนิพพาน สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่าธรรมชั้นประณีต (อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/
๑๐๓๔/๒๖๖, ๑๔๓๕/๓๕๑) และหมายถึงกถาวัตถุ ๑๐ ประการ ดังคำในปฐมกถาวัตถุสูตร
พระผู้มีพระภาคตรัสว่า กถาวัตถุ ๑๐ ประการ คือ (๑) อัจฉริยกถา (เรื่องความมกน้อย) (๒)
สันตุฏฐิกถา (เรื่องความสันโดษ) (๓) ปวิเวกกถา (เรื่องความสงัด) (๔) อสังสัคคกถา (เรื่อง
ความไม่คลุกคลี) (๕) วิริยารัมภกถา (เรื่องการปรารภความเพียร) (๖) สีสกถา (เรื่องศีล) (๗)
สมาธิกถา (เรื่องสมาธิ) (๘) ปัญญาภิธานกถา (เรื่องปัญญา) (๙) วิมุตติกถา (เรื่องวิมุตติ) (๑๐) วิมุตติ
ญาณทัสสนกถา (เรื่องความรู้ ความเห็นในวิมุตติ) (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๖๙/๑๕๒) หรือดังคำ
ในธัมมิกสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ถ้าแม่ภิกษุหนึ่งจำเป็นต้องสนทนากับสาวกอื่น ๆ หรือ
ภิกษุรูปใดรูปหนึ่ง ก็ควรสนทนาธรรมที่ประณีตนั้น ไม่ควรกล่าวคำสอนส่อเสียดกระทบร้าย
ผู้อื่น (ขุ.สุ.(ไทย) ๒๕/๓๙๒/๕๙๑), ในอุปทาน พระเขมาเถรกล่าวถึงอดีตชาติสมัยที่บวชเป็น
ภิกษุณีสมัยพระพุทธเจ้าพระนามว่าวิปัสสี (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๓๐๔/๔๒๘), ในสพายนวรรค
กล่าวถึงพระผู้มีพระภาคตรัสถึงธรรมที่ประณีตและทางที่ให้ถึงธรรมที่ประณีต ธรรมที่ประณีต

คือความสิ้นราคะ ความสิ้นโทสะ และความสิ้นโมหะ และทางที่ให้ถึงธรรมที่ประณีต หมายถึง กายคตาสติ, ในพุทธทวารีย์ พระผู้มีพระภาคตรัสแก่พรหมว่าจงปล่อยศรัทธามาเถิด เรามิได้ปิด ประตูอมตธรรมแก่สัตว์ทั้งหลายเหล่านั้น เพราะเรารู้สำคัญว่าจะลำบาก จึงมิได้แสดงธรรมที่ ประณีต คล่องแคล่วในหมู่มนุษย์ (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๒/๕๕๔) ; ดูเทียบม.ม. (ไทย) ๑๒/ ๒๘๓/๓๐๘, วิ.ม.(ไทย) ๔/๘/๑๕, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๗๑/๔๑, ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๗๒/๒๓๒.

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ธรรมที่ประณีต หมายถึงกถาวัตถุ ๑๐ ประการ (ขุ.สุ.อ. (บาลี) ๒/๓๙๒/๑๙๕)

ธรรมที่ปราศจากความกำหนัด : อนาคามิมรรค หมายถึงมรรคขั้นอนาคามี เพราะละสังโยชน์เบื้องต่ำ ๕ ประการ(คือสักกายทิฐิ วิจิกิจฉา สิลัพพตปรามาส กามฉันทะ พยาบาท)ได้หมดสิ้น ดัง คำในสักกปัญหสูตรโคปกเทพบุตร กล่าวไว้ว่า เทพทั้งหมดพร้อมทั้งพระอินทร์และพระชวาบ ดี เข้าไปนั่งประชุมกันในสุธัมมาเทวสภา ซึ่งล้วนแต่เป็นผู้กล้า ปราศจากราคะ กำลังบำเพ็ญ ธรรมที่ปราศจากความกำหนัด ได้ก้าวล่วงเทพพวกนั้นที่นั่งอยู่ (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๕๔/๒๘๓)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ธรรมที่ปราศจากความกำหนัด ในที่นี้หมายถึงอนาคามิมรรค (ที.ม.อ.(บาลี)๓๕๔/๓๒๔)

ธรรมที่ปราศจากสังโยชน์ : นิพพาน หมายถึงความดับทุกข์และกองทุกข์ในสังสารวัฏ ดังคำในอัปปงสุ ปติสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย บุคคล ๕ จำพวกนี้หลับน้อยตื่นมากในราตรี ซึ่งข้อที่ ๕ กล่าวถึงภิกษุผู้มุ่งถึงธรรมที่ปราศจากสังโยชน์ หลับน้อยตื่นมาก ส่วนอีก ๔ ข้อ ข้างต้น ได้แก่ (๑) สตรีหลับน้อยตื่นมากเพราะประสงค์บุรุษ (๒) บุรุษหลับน้อยตื่นมากเพราะ ประสงค์สตรี (๓) โจรหลับน้อยตื่นมากเพราะประสงค์จะลักทรัพย์ (๔) พระราชาผู้ทรงบำเพ็ญ พระราชากรณียกิจทรงหลับน้อยตื่นมาก (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๑๓๗/๒๒๒)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ธรรมที่ปราศจากสังโยชน์ หมายถึงนิพพาน (อง.ปญจก.อ. (บาลี) ๓/๑๓๗/๕๓)

ธรรมที่ปัจจัยปรุงแต่ง : สัปปัจจัยธรรม,สังขตธรรม หมายถึงสภาวะธรรมที่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง คือขั้น ๕ คือรูปขั้น เวทนาขั้น สัญญาขั้น สังขารขั้น และวิญญาณขั้น แต่มักเรียกสั้นๆว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ ,ข้อที่ ๑ ในสัปปัจจัยทุกะและมีอธิบายไว้ว่า สภาวะธรรมที่มีปัจจัยปรุงแต่ง เป็นไฉน ขั้น ๕ คือ (๑) รูปขั้น (๒) เวทนาขั้น (๓) สัญญาขั้น (๔) สังขาร ขั้น (๕) วิญญาณขั้น สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่ามีปัจจัยปรุงแต่ง (อภิ.สง.(ไทย)๓๔/๗/๖, ๑๐๘๙/๒๗๗),ในจุฬินทรทุกะอธิบายไว้อีกว่า กุศลในภุมิ ๔ อกุศล วิบากในภุมิ ๔ อัพยาท กิริยาในภุมิ ๓ และรูปทั้งหมดสภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่ามีปัจจัยปรุงแต่ง (อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/ ๑๔๕๓/๓๕๗), ดังคำในจุนที พระผู้มีพระภาคตรัสถึงธรรมที่ปัจจัยปรุงแต่ง หรือธรรมที่ปัจจัย ไม่ปรุงแต่งมีประมาณเท่าใด วิราคะ(ความคลายกำหนัด)คือความสร้างความเมา ความดับ ความกระหาย ความถอนอาลัยความตตัวัญญะ ความสิ้นตัณหา ความคลายกำหนัด ความดับ ทุกข์คือนิพพาน บัณฑิตกล่าวว่าเลิศกว่าธรรมเหล่านั้น (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๓๒/๕๐)

ธรรมที่เป็นกุศลและอกุศล : กุศลธรรมและอกุศลธรรม หมายถึงกุศลกรรมบถ และอกุศลกรรมบถ ดัง คำในมหาวัจฉโคตตสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสแก่วัจฉโคตปริพาชกไว้ว่า ธรรมที่เป็นอกุศลมี ๓ ประการธรรมที่เป็นกุศลมี ๓ ประการ แล้วอธิบายไว้ว่า ปาณาติบาต(การฆ่าสัตว์) เป็น

อกุศล ปาณาติปาตา เวรมณี(การงดเว้นจากการฆ่าสัตว์) เป็นกุศล อทินนาทาน(การลักทรัพย์) เป็นอกุศล อทินนาทานา เวรมณี(การงดเว้นจากการลักทรัพย์) เป็นกุศล กาเมสุมิฉฉาจาร(การประพฤติผิดในกาม) เป็นอกุศล กาเมสุมิฉฉาจารา เวรมณี(การงดเว้นจากการประพฤติผิดในกาม) เป็นกุศล มุสาวาท(การพูดเท็จ) เป็นอกุศล มุสาวาทา เวรมณี(การงดเว้นจากการพูดเท็จ) เป็นกุศล ปิสฺสนาวาจา(การพูดส่อเสียด) เป็นอกุศล ปิสฺสนาย วาจา เวรมณี(การงดเว้นจากการพูดส่อเสียด) เป็นกุศล ผรุสวาจา(การพูดคำหยาบ) เป็นอกุศล ผรุสวาย วาจา เวรมณี(การงดเว้นจากการพูดคำหยาบ) เป็นกุศล สัมผัสฺปปลาปะ(การพูดเพ้อเจ้อ) เป็นอกุศล สัมผัสฺปปลาปา เวรมณี(การงดเว้นจากการพูดเพ้อเจ้อ) เป็นกุศล อภิขมา(ความเพ่งเล็งอยากได้สิ่งของของผู้อื่น)เป็นอกุศล อนภิขมา(ความไม่เพ่งเล็งอยากได้สิ่งของของผู้อื่น) เป็นอกุศล พยาบาท (ความคิดร้าย) เป็นอกุศล อพยาบาท(ความไม่คิดร้าย) เป็นอกุศล มิจฉาทิฎฐิ(ความเห็นผิด)เป็นอกุศล สัมมาทิฎฐิ(ความเห็นชอบ) เป็นกุศล รวมความว่า ธรรมที่เป็นอกุศลมี ๑๐ ประการ ธรรมที่เป็นกุศลมี ๑๐ ประการ (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๑๙๔/๒๒๙) หรือตั้งคำในบุคคคลบัญญัติ พระผู้มีพระภาคตรัสอธิบายบุคคลสองตัวว่าเป็นผู้มีนัยน์ตาเป็นเหตุให้ได้โภกทรัพย์ที่ยังไม่ได้หรือทำโภกทรัพย์ที่ได้แล้วให้เพิ่มพูน และเขามีนัยน์ตาเป็นเครื่องรู้ธรรมที่เป็นกุศลและอกุศล รู้ธรรมที่มีโทษและไม่มีโทษ รู้ธรรมที่เลวและประณีต รู้ธรรมที่มีส่วนเปรียบด้วยธรรมฝ่ายดำและธรรมฝ่ายขาว (อภิ.ป.(ไทย) ๓๖/๑๐๔/๑๗๒, ๑๐๕/๑๗๒, ๑๐๖/๑๗๒) ; ดูเทียบ อก.ติก.(ไทย)๒๐/๒๕/๑๗๔

ธรรมที่เป็นข้าศึกต่อวิโมกข์ : มูลแห่งอกุศล ๓ คือโลภะ โทสะ โมหะ, ทุจริตทางกาย ทางวาจาและทางใจ ,และหมายถึงอกุศลธรรมแม้ทุกอย่าง ดังคำในปฏิสัมภิทามรรค กล่าวถึงวิโมกข์มีอยู่ ธรรมที่เป็นประธานมีอยู่ ธรรมที่เป็นประธานแห่งวิโมกข์มีอยู่ ธรรมที่เป็นข้าศึกต่อวิโมกข์มีอยู่ และอธิบายถึงธรรมที่เป็นข้าศึกต่อวิโมกข์ไว้ว่า ธรรมที่เป็นข้าศึกต่อวิโมกข์ เป็นอย่างไร คือ อกุศลมูล๓ทุจริต๓ อกุศลธรรมแม้ทุกอย่างเป็นข้าศึกต่อวิโมกข์ นี่เป็นธรรมที่เป็นข้าศึกต่อวิโมกข์ (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๒๒๙/๓๘๗,๓๑/๒๓๐/๓๙๐)

ธรรมที่เป็นคู่กัน : ยมกธรรม หมายถึงญาณ,มรรค, ความใส, การตรัสรู้ เพราะมีสภาวะไม่ล่วงเลยกัน ดังคำในญาณกถา กล่าวอธิบายว่า ชื่อว่าธรรมที่เป็นคู่กัน เพราะมีสภาวะไม่ล่วงเลยกันควรรู้ยิ่ง (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๑๙/๒๗),ในมัคคกถากล่าวอธิบายไว้ว่า มรรคที่ชื่อว่าธรรมที่เป็นคู่กัน เพราะมีสภาวะไม่ล่วงเลยกัน (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๒๓๗/๔๐๔),ในมัณฑชเปยยกถา กล่าวอธิบายไว้ว่า ความใสที่ชื่อว่าธรรมที่เป็นคู่กัน เพราะมีสภาวะไม่ล่วงเลยกัน(ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๒๔๐/๔๑๑), ในอภิสมยกถาอธิบายว่า การตรัสรู้ที่ชื่อว่าธรรมที่เป็นคู่กัน เพราะมีสภาวะไม่ล่วงเลยกัน(ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๒๐/๕๗๔),

ธรรมที่เป็นชื่อ : อธิวจนธรรม, สัททบัญญัติ, ข้อ ๑ ในอธิวจนทูกะ ดังคำในสุดตันตทุกมาติกา และสุดตันตติกทุกนิกเขปะ ที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า การกล่าวขาน สมัญญา บัญญัติ โวหาร นาม การขนานนาม การตั้งชื่อ การออกชื่อ การระบุชื่อการเรียกชื่อแห่งธรรมนั้นๆ ธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมที่เป็นชื่อ (อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/๑๐๖/๒๐, ๑๓๑๓/๓๓๐)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ชื่อ หมายถึงนาม และนามที่แปลว่า ชื่อมี ๔ อย่าง คือ

นามของพระราชาวา มหาสมมต ดังนี้ เพราะมหาชนในครั้งปฐมกัปประชุมกันตั้งไว้ชื่อว่า สามัญนาม ซึ่งพระผู้มีพระภาค ทรงหมายถึงตรัสไว้ว่า วาเสฏฐะ อักษรแรกกว่ามหาสมมตดังนี้เกิดขึ้น เพราะมหาชนสมมติขึ้นแล

นามอันมาแล้วโดยคุณอย่างนี้ว่า พระธรรมกถึก ผู้ทรงบังสุกุลจีวร พระวินัยธร ผู้ทรงพระไตรปิฎก ผู้มีศรัทธา ผู้เลื่อมใสแล้ว ดังนี้ ชื่อว่า คุณนาม แม้พระนามของพระตถาคตมีหลายร้อยอาทิว่า ภควา อรหิ สมมาสมพุทโธ ดังนี้ ก็ชื่อว่าคุณนาม เหมือนกัน ด้วยเหตุที่ท่านโบราณจารย์ จึงกล่าวว่า พระพุทธเจ้าผู้ทรงแสวงหาคุณอันใหญ่มีพระนาม โดยพระคุณของพระองค์นับไม่ถ้วนบัณฑิตพึงยกพระนามโดยพระคุณขึ้นแสดงแม้เป็นพันๆพระนาม

ส่วนนามใด ที่พวกญาติทั้งหลายผู้ยืนอยู่ในที่ใกล้กระทำสักการะแก่พระทักษิณียบุคคลทั้งหลาย พวกกันคิดกำหนดแล้วในวันที่ตั้งชื่อของเด็กผู้เกิดมากระทำการตั้งชื่อว่า เด็กนี้ชื่อโน้นนามนี้ ชื่อว่ากิตติณาม

อนึ่งบัญญัติแรกย่อตกไปในบัญญัติหลังโหวหารแรกย่อตกไปในโหวหารหลังเช่นพระจันทร์ แม้ในกัปก่อนชื่อว่าพระจันทร์ แม้ในปัจจุบันก็เรียกว่าพระจันทร์เหมือนกัน พระอาทิตย์สมุทร ปรลวิ บรรพตในกัปก่อนชื่อว่าบรรพต แม้ในปัจจุบันก็เรียกว่าบรรพตนั้นแหละนี้ชื่อว่าอุปปาติกนาม นามแม่ทั้ง ๔ อย่างนี้ ก็คงเป็นนามอย่างเดียวกันนั่นเอง (อภิ.ส.อ.(บาลี) ๑/๑๐๑-๑๐๘/๙๙)

ธรรมที่เป็นแดนเกษมจากโยคะ : อรหัตตผลหรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่าสามัญญผล ๔,นิพพาน, ในนิโรธวรรค พระผู้มีพระภาคตรัสถึงนิโรธสัญญาที่บุคคลเจริญ ทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อประโยชน์มาก เพื่อธรรมที่เป็นแดนเกษมจากโยคะมาก เพื่อความสังเวชมาก เพื่อความอยู่ผาสุกมาก (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๒๕๗/๑๙๘),ในเทวทหสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุเหล่าใดเป็นเสขะ ยังไม่บรรลอรหัตตผล บรรณาธรรมเป็นแดนเกษมจากโยคะอันยอดเยี่ยมอยู่ เรากล่าวว่า ความไม่ประมาทในผัสสาตนะ ๖ ประการ(ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๑๓๔/๑๖๘),ในสุกขตสูตร พระสารีบุตรกล่าวถึงภิกษุซึ่งมีธรรมเป็นแดนเกษมจากโยคะอันยอดเยี่ยม จึงประพุดนอบน้อมอย่างยิ่งในพระตถาคตหรือในคำสอนของพระตถาคต(ส.ม.(ไทย) ๑๙/๕๒๘/๓๔๒), ในมาตาปุตตสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เราไม่เห็นรูปอื่นแม้อย่างหนึ่งซึ่งเป็นที่เกิดความกำหนัด เกิดความใคร่ เกิดความมัวเมา เกิดความผูกพัน เกิดความหมกมุ่น ทำอันตรายแก่การบรรลุธรรมที่เป็นแดนเกษมจากโยคะอันยอดเยี่ยมเหมือนรูปสตรีนี้เลย (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๕๕/๙๖)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ธรรมที่เป็นแดนเกษมจากโยคะ หมายถึงอรหัตตผลหรือนิพพาน (อง.เอกก.อ.(บาลี) ๑/๕๖๔-๕๗๐/๔๗๒,อง.ทุก.อ.(บาลี) ๒/๕/๗)

ธรรมที่เป็นทางหลีกเลี่ยง : ปริกมณธรรม,กุศลธรรมบถ ๑๐ ประการว่าเป็นทางหลีกเลี่ยง ไม่ใช่ธรรมไม่เป็นทางหลีกเลี่ยง หมายถึงเจตนางดเว้นจากการฆ่าสัตว์เป็นต้นจนถึงความเห็นชอบเป็นที่สุด ดังคำในสัลเลขสูตร ปริกมณสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงธรรมเป็นทางหลีกเลี่ยง คือ (๑) เจตนางดเว้นจากปาณาติบาต (๒) เจตนางดเว้นจากอทินนาทาน (๓) เจตนางดเว้นจากกาเมสุมิฉฉาจาร (๔) เจตนางดเว้นจากมุสาวาท (๕) เจตนางดเว้นจากปิสุณาวาจา (๖) เจตนางดเว้นจากผรุสวาจา (๗) เจตนางดเว้นจากสัมผัปปลาปะ (๘) อนภิชฌา (๙) อพยาบาท (๑๐)

สัมมาทิฐิเป็นทางหลักเลียงสำหรับบุคคลผู้เห็นผิด ภิกษุทั้งหลาย ธรรมนี้เป็นทางหลักเลียง มิใช่ธรรมไม่เป็นทางหลักเลียง เป็นอย่างนี้แล (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๗๕/๓๑๘), ในในสัลเลขสูตร ก็กล่าวอีกว่าความเห็นชอบเป็นต้นจนถึงความหลุดพ้นชอบ ก็เป็นทางหลักเลียงเช่นกัน และอธิบายไว้อีกว่า ความเป็นผู้ปราศจากความหดหู่และเซื่องซึม ความไม่พึงชาน ความเป็นผู้ข้ามพ้นความสงสัย ความไม่โกรธ ความไม่ผูกโกรธ ความไม่ลบหลู่คุณท่าน ความไม่ตีเสมอ ความไม่ริษยา ความไม่ตระหนี่ ความไม่โอ้อวด ความไม่มีมารยา ความไม่ถืออื่น ความไม่ถือตัวจัด ความเป็นผู้ว่าง่าย ความเป็นผู้มีมิตรดี ความไม่ประมาท, สัทธา(ศรัทธา) ทิริ(ความละอายบาป) โอตตปัปะ(ความเกรงกลัวบาป) พาหุสัจจะ(ความเป็นผู้ได้ยินได้ฟังมาก) การปรารภความเพียร ความเป็นผู้มีสติตั้งมั่น ความสมบูรณ์ด้วยปัญญา ความเป็นผู้ไม่ยึดติด ไม่ถือมั่นทิฐิของตน และสลัดทิ้งได้ง่าย (ม.ม. (ไทย) ๑๒/๘๕/๗๕-๗๗)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ทางหลักเลียง ในที่นี้หมายถึงทางเว้นจากความชั่ว (ดูเทียบ สัลเลขสูตร ม.ม. (ไทย) ๑๒/๘๕/๕๘, อง.ทสก.อ.(บาลี) ๓/๑๗๕/๓๑๗)

ธรรมที่เป็นนิรุตติ: นิรุตติธรรม หมายถึงคำพูดที่อธิบายหลักภาษา, สัททบัญญัติ, การกล่าวขาน เป็นต้น, เป็นข้อ ๑ ในนิรุตติทุกะ ดังคำในสุดตันติกทุกนิกเขปะ นิรุตติทุกะ ที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า การกล่าวขาน สมัญญา บัญญัติ โวหาร นาม การขนานนาม การตั้งชื่อ การออกชื่อ การระบุชื่อ การเรียกชื่อแห่งธรรมนั้นๆ ธรรมเหล่านี้ชื่อว่า เป็นนิรุตติ (อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/๑๐๗/๒๑, ๑๓๑๔/๓๓๐)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า นิรุตติ คือคำพูดที่ท่านกล่าวอยู่กระทำให้มีเหตุโดยพิสดารอย่างนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย ธรรมโดยย่อมปรุ่งแต่ง เพราะฉะนั้น ธรรมนั้นจึงเรียกว่าสังขาร ดังนี้ชื่อว่า นิรุตติ (อภิ.ส.อ.(บาลี) ๑/๑๐๑-๑๐๘/๙๙)

ธรรมที่เป็นบัญญัติ: บัญญัติธรรม, การกล่าวขาน เป็นต้น, หมายถึงธรรมที่อธิบายให้ทราบความหมายของศัพท์ต่างๆ เป็นข้อ ๑ ในบัญญัติทุกะ ดังคำในสุดตันติกทุกนิกเขปะ และสุดตันติกทุกนิกเขปะ ที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า การกล่าวขาน สมัญญา บัญญัติ โวหาร นาม การขนานนาม การตั้งชื่อ การออกชื่อ การระบุชื่อ การเรียกชื่อแห่งธรรมนั้นๆ ธรรมเหล่านี้ชื่อว่า เป็นบัญญัติ (อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/๑๐๘/๒๑, ๑๓๑๕/๓๓๐)

อรรถกถาอธิบายว่า ธรรมที่ชื่อว่าบัญญัติ เพราะการแจ้งให้ทราบโดยประการนั้น ๆ อย่างนี้ว่า ตกโก(การตรึก) วิตโก (วิตก) สกปโป (ความดำริ) (อภิ.ส.อ.(บาลี) ๑/๑๐๑-๑๐๘/๙๙)

ธรรมที่เป็นประธาน : ธรรมที่เป็นฝ่ายแห่งการตรัสรู้ อันเป็นกุศล ไม่มีโทษ เกิดในภาวานา ดังคำในปฏิสัมภิตามรรค กล่าวถึง วิโมกข์มีอยู่ ธรรมที่เป็นประธานมีอยู่ ธรรมที่เป็นประธานแห่งวิโมกข์มีอยู่ และอธิบายถึงธรรมที่เป็นประธานไว้ว่า ธรรมที่เป็นประธาน เป็นอย่างไร คือธรรมที่เป็นฝ่ายแห่งการตรัสรู้เป็นกุศลไม่มีโทษเกิดในภาวานานั้น นี่เป็นธรรมที่เป็นประธาน (ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๒๙/๓๘๗, ๒๓๐/๓๙๐)

ธรรมที่เป็นประธานแห่งวิโมกข์ : นิพพานซึ่งเป็นความดับ อันเป็นอารมณ์ของธรรมเหล่านั้น ดังคำในปฏิสัมภิตามรรค กล่าวถึง วิโมกข์มีอยู่ ธรรมที่เป็นประธานมีอยู่ ธรรมที่เป็นประธานแห่งวิโมกข์มีอยู่และอธิบายถึงธรรมที่เป็นประธานแห่งวิโมกข์ไว้ว่า ธรรมที่เป็นประธานแห่งวิโมกข์

เป็นอย่างใดคือนิพพานซึ่งเป็นความดับ เป็นอารมณ์ของธรรมเหล่านั้น นี่เป็นธรรมที่เป็นประธานแห่งวิโมกข์ (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๒๒๙/๓๘๗, ๒๓๐/๓๙๐)

ธรรมที่เป็นปัจจุบัน : ปัจจุบันธรรม หมายถึงรูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ, จักขุ โสตะ ฆาณะ ชิวหา กาย และมโน, รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส และธรรมารมณ์ และมีอธิบายไว้ว่า สภาวะธรรมที่กำลังเกิด กำลังเป็น กำลังเกิดพร้อม กำลังบังเกิด กำลังบังเกิดเฉพาะ กำลังปรากฏ กำลังเกิดขึ้น กำลังเกิดขึ้นพร้อม กำลังตั้งขึ้น กำลังตั้งขึ้นพร้อม กำลังเกิดขึ้นเฉพาะ สงเคราะห์ด้วยส่วนที่กำลังเกิดขึ้นเฉพาะหน้า ได้แก่ รูปขันธ์ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ และวิญญาณขันธ์สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่าปัจจุบัน ดังคำในโลมสกังคิยภทเทภรตตสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงบุคคลใดเห็นแจ้งธรรมที่เป็นปัจจุบันไม่มัวมน่ง ไม่คลอนแคลน ในธรรมนั้นๆบุคคลนั้นควรเจริญธรรมนั้นให้แจ่มแจ้ง (ม.อุ.(ไทย) ๑๔/๒๗๒/๓๒๐, ๒๗๕/๓๒๒, ๒๘๔/๓๓๙, ๒๘๘/๓๔๖, ๒๘๘/๓๔๘, (อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/๑๘/๔, ๑๐๔๖/๒๖๘)

ธรรมที่เป็นฝ่ายดำ : ธรรมที่เป็นฝ่ายดำ ดังคำในกัมหมัคคสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสธรรมที่เป็นฝ่ายดำ ๑๐ ประการมีสัมมาทิฐิเป็นต้นจนถึงสัมมาสมาธิ (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๔๖/๒๙๑, ๑๙๐/๓๓๗)

ธรรมที่เป็นพยาน : ธรรมที่ตรัสรู้ด้วยพระองค์เอง ประจักษ์แจ้งด้วยตนเอง, ธรรมที่พระองค์ทรงทราบเอง ธรรมที่ประจักษ์แก่พระองค์เอง มิใช่โดยการเชื่อผู้อื่นว่า ธรรมนี้เป็นดังนี้ ธรรมนี้เป็นดังนี้ มิใช่โดยการเล่าลือ มิใช่โดยการถือสืบๆ กันมา มิใช่โดยการอ้างตำรา มิใช่โดยตรรก มิใช่โดยการอนุมานมิใช่โดยการคิดตรองตามแนวเหตุผล มิใช่เพราะเข้าใจกับทฤษฎีที่พินิจไว้แล้วรวมความว่า ธรรมที่เป็นพยาน (ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๑๓๖/๔๓๑) ดังคำในตวฏกสูตร พระพุทธนิมิตทูลถามว่า พระผู้มีพระภาคผู้มีพระจักขุแจ่มแจ้ง ได้ทรงแสดงธรรมที่เป็นพยานอันเป็นธรรมเครื่องกำจัดอันตราย (ขุ.สุ.(ไทย) ๒๕/๙๒๘/๗๒๓) ; ในมหานิทเทสอธิบายถึงธรรมที่เป็นพยานว่าหมายถึงธรรมที่พระผู้มีพระภาคทรงทราบเอง ประจักษ์แก่พระองค์เอง มิใช่โดยการเชื่อผู้อื่น (ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๕๖/๔๓๑)

ธรรมที่เป็นพิษ : ความประพฤติชั่วทางกาย ทางวาจาและทางใจ ดังคำในอัญญตรพราหมณวัตถุว่า บุคคลไม่เชื่อว่าเป็นภิกษุเพียงเพราะขอจากผู้อื่นเท่านั้น ทั้งไม่เชื่อว่าเป็นภิกษุเพราะยังสมทานธรรมที่เป็นพิษอยู่ (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๒๖๖/๑๑๕)

อรรถกถา อธิบายไว้ว่า ธรรมที่เป็นพิษ หมายถึงมีความประพฤติชั่วทางกาย ทางวาจา และทางใจ (ขุ.ธ.อ.(บาลี) ๗/๔๗)

ธรรมที่เป็นส่วนแห่งวิชา : วิชาภาคิยธรรม, ธรรมที่ประกอบพร้อมด้วยวิชา ดังคำในธัมมสังคณี วิชาภาคิยทักกะว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยวิชา ธรรมเหล่านี้ชื่อว่าเป็นส่วนแห่งวิชา (อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/๑๓๐๓/๓๒๘) ; ในวิชาภาคิยสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสธรรมที่เป็นส่วนแห่งวิชาไว้ว่า (๑) อนิจจสัญญา (๒) อนิจเจ ทุกขสัญญา (๓) ทุกเข อนัตตสัญญา (๔) ปหานสัญญา (๕) วิราคสัญญา (๖) นิโรธสัญญา (อง.ฉก.(ไทย) ๒๒/๓๕/๔๘๓)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ธรรมที่เป็นส่วนแห่งวิชา หมายถึงธรรมที่สัมปยุตด้วยวิชา ๘ คือ วิปัสสนาญาณ ๑ มโนมยิทธิ ๑ อภิญญา ๖ หรือหมายถึงวิชา ๘ (ม.อุ.อ. (บาลี) ๓/๑๕๖/๑๐๓-๑๐๔)

ธรรมที่เป็นส่วนแห่งอวิชา : อวิชาภาคยธรรม, ธรรมที่ประกอบพร้อมด้วยอวิชา ดังคำในอัมมสังคณี วิชาภาคยทูกะว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยอวิชา ธรรมเหล่านี้ชื่อว่าเป็นส่วนแห่งอวิชา (อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/๑๓๐๔/๓๒๘)

ธรรมที่เป็นสาระ : ธรรมที่เป็นแก่น หมายถึงหลักธรรม ได้แก่ ศีล สมาธิ และปัญญา ดังคำในปิเวกสูตรที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า เพราะภิกษุเป็นผู้มีศีลละความเป็นคนทุศีล ...เป็นขีณาสพ ละอาสวะทั้งหลายและปราศจากอาสวะเหล่านั้น ฉะนั้นภิกษุนี้จึงเรียกว่า ผู้เลิศด้วยศีล ถึงธรรมที่เป็นสาระบริสุทธิดำรงอยู่ในธรรมที่เป็นสาระ(อง.ต.ก.(ไทย)๒๐/๙๔/๒๓๗),ในพุทธอุทานพระพุทธเจ้าตรัสว่า สมณพราหมณ์พวกหนึ่งแล่นเลยไปไม่บรรลุธรรมที่เป็นสาระชื่อว่าพอกพูนเครื่องพันธนาการใหม่ๆยิ่งขึ้น(ขุ.อุ.(ไทย) ๒๕/๕๙/๓๐๖)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ธรรมที่เป็นสาระ หมายถึงศีล สมาธิ และปัญญา (อง.ต.ก.อ.(บาลี) ๒/๙๔/๒๔๘),ในอรรถกถาอุทาน กล่าวไว้ว่า ธรรมที่เป็นสาระ หมายถึงศีล สมาธิ ปัญญา และวิมุตติ เป็นต้น (ขุ.อุ.อ.(บาลี) ๕๙/๓๘๒)

ธรรมที่เป็นเหตุ : หลักธรรมที่เป็นต้นเหตุ, หมายถึงธรรมที่เป็นต้นกำเนิดของปัญหา ซึ่งเป็นเหตุให้เกิดโลภะ โทสะ และโมหะ โดยดูจากกายสมมาจาร วจีสมมาจาร ดังคำใน จังกีสสูตร ที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า คหบดีก็ดี บุตรของคหบดีก็ดี เข้าไปหาภิกษุนั้นแล้ว ใครครวญในธรรม ๓ ประการ คือ(๑)ในธรรมที่เป็นเหตุให้เกิดโลภะ(ความโลภ)(๒)ในธรรมที่เป็นเหตุให้เกิดโทสะ(การประทุษร้าย) (๓) ในธรรมที่เป็นเหตุให้เกิดโมหะ(ความหลง) (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๔๓๐/๕๔๐)

ธรรมที่เป็นเหตุแห่งความเดือดร้อน: หลักธรรมที่ทำให้คนที่ประพฤติก่อเกิดความเดือดร้อน มี ๒ อย่าง หมายถึงทุจริตทางกาย วาจาและใจ และการไม่ได้ทำสุจริตทางกาย วาจาและทางใจ ดังคำในตปนิยสูตรที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า ธรรมที่เป็นเหตุแห่งความเดือดร้อน ๒ ประการ คือ (๑) ทำแต่กายทุจริต ทำแต่วจีทุจริต ทำแต่มนทุจริต (๒) ไม่ได้ทำกายสุจริต ไม่ได้ทำวจีสุจริต ไม่ได้ทำมนทุจริต, บุคคลเดือดร้อนอยู่ว่า เราทำแต่กายทุจริต ไม่ได้ทำกายสุจริต ทำแต่วจีทุจริตไม่ได้ทำวจีสุจริต ทำแต่มนทุจริต ไม่ได้ทำมนทุจริต (อง.ทุก.(ไทย) ๒๐/๓/๖๐)

ธรรมที่เป็นเหตุแห่งชื่อ: อธิวจนปถธรรม หมายถึงธรรมที่เป็นคลองแห่งชื่อทั้งหลาย หมายถึงธรรมทั้งหมด ดังคำในสุดตันตทุกมาติกา และสุดตันตติกทุกนิกเขปะ ที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า ธรรมทั้งหมดชื่อว่าเหตุแห่งชื่อ(อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/๑๐๖/๒๐, ๑๓๑๓/๓๓๐)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ธรรมที่เป็นเหตุแห่งชื่อ คือธรรมอันเป็นไปในภูมิ ๔ ทั้งหมด คือสัตว์ก็ดี สังขารก็ดี ชื่อว่าพ้นไปจากชื่อหาไม่ แม้นั้นไม่ในดง และภูเขาเป็นต้น ก็ยังเป็นภาระ(คำพูด)ของชาวชนบท เพราะว่า ชาวชนบทเหล่านั้น ถูกเขาถามว่า ต้นไม้นี้ชื่ออะไรก็จะบอกชื่อที่ตนรู้จักว่าต้นไม้นั้นเป็นต้นตะเคียน ดังนี้ พวกเขาไม่รู้จักชื่อ ต้นไมใด ก็จะพูดว่า ต้นไม้นั้นไม่มีชื่อ ดังนี้แม้คำว่าต้นไมไม่มีชื่อนั้น ก็เป็นนามเรยยะ (การตั้งชื่อ) ของต้นไม้นั้นนั่นเอง แม้ปลาและเต่าเป็นต้นในทะเลก็นัยนี้แหละ (อภิ.ส.อ.(บาลี) ๑/๑๐๑-๑๐๘/๙๙)

ธรรมที่เป็นเหตุแห่งนิรุตติ:นิรุตติปถธรรม หมายถึงธรรมที่คลองแห่งนิรุตติ ดังคำในสุดตันตทุกมาติกา และสุดตันตติกทุกนิกเขปะ ที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า ธรรมทั้งหมดชื่อว่าเหตุแห่งนิรุตติ (อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/๑๐๗/๒๑, ๑๓๑๔/๓๒๘)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ธรรมที่เป็นเหตุแห่งนิรุติ คือคลองแห่งนิรุติธรรมทั้งหลาย (อภิ.ส.อ.(บาลี) ๑/๑๐๑-๑๐๘/๙๙)

ธรรมที่เป็นเหตุแห่งบัญญัติ: บัญญัติปถธรรม หมายถึงธรรมทั้งหลายทั้งสิ้น ดังคำในสุตตันตทุกมาติกา และสุตตันตติกทุกนิกเขปะ ที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า ธรรมทั้งหมดชื่อว่าเป็นเหตุแห่งบัญญัติ (อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/๑๐๘/๒๑, ๑๓๑๕/๓๓๐)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ธรรมที่เป็นเหตุแห่งบัญญัติ คือ ทางแห่งบัญญัติทั้งหลาย เรียกว่าบัญญัติปถธรรม (อภิ.ส.อ.(บาลี) ๑/๑๐๑-๑๐๘/๙๙)

ธรรมที่เป็นเหตุให้เดือดร้อน : หลักธรรมที่ทำให้เกิดความเดือดร้อน หมายถึงหลักธรรมที่เป็นอกุศลธรรม ได้แก่ เห็นผิด คิดผิด เจรจาผิด กระทำผิด อาชีพผิด พยายามผิด ระลึกผิด ตั้งใจมั่นผิด หลุดพ้นผิด ในตปนิยสูตร พระพุทธเจ้าตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงธรรมที่เป็นเหตุให้เดือดร้อนและธรรมที่ไม่เป็นเหตุให้เดือดร้อนแก่เธอทั้งหลาย ธรรมที่เป็นเหตุให้เดือดร้อน อะไรบ้างคือ(๑) มิจฉาทิฎฐิ ฯลฯ (๑๐)มิจฉาวิมุตติ (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๔๑/๒๘๘),ในตปนิยสูตรอีกสูตร พระพุทธเจ้าตรัสว่า ธรรมที่เป็นเหตุให้เดือดร้อน อะไรบ้างคือ(๑) ปาณาติบาต ฯลฯ (๑๐)มิจฉาทิฎฐิ(อง.ทสก.(ไทย)๒๔/๑๘๕/๓๓๔),ในตปนิยสูตร พระพุทธเจ้าไว้อีกสูตรหนึ่งว่า ธรรมเป็นเหตุให้เดือดร้อน ๒ ประการนี้ บุคคลบางคนในโลกนี้ ไม่ได้ทำความดีไว้ ไม่ได้ทำกุศลไว้ไม่ได้ทำบุญเครื่องต่อต้านความหวาดกลัวทุกข์ไว้ ทำแต่ความชั่ว ทำแต่ความหยาบช้ำ ทำแต่ความร้ายกาจไว้ (๑) เขาคิดว่า เราไม่ได้ทำความดีไว้ จึงเดือดร้อน เขาคิดว่า เราทำแต่ความชั่ว จึงเดือดร้อน (ขุ.อิติ.(ไทย) ๒๕/๓๐/๓๗๗)

ธรรมที่เป็นเหตุให้ถึงจุดและปฏิสนธิ: หลักธรรมที่เป็นสาเหตุให้ถึงจุด ปฏิสนธิ หมายถึงสภาวะธรรมที่เป็นเหตุให้ถึงจุดและปฏิสนธิ ดังคำในอภยคามิสูตที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า ธรรมที่เป็นเหตุให้ถึงจุดและปฏิสนธิ อะไรบ้าง คือ (๑) มิจฉาทิฎฐิ ฯลฯ (๒) มิจฉาวิมุตติ (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๔๒/๒๘๙),ในอภยคามิสูตอีกสูตรหนึ่ง พระพุทธเจ้าตรัสว่า (๑) ปาณาติบาต ฯลฯ (๑๐) มิจฉาทิฎฐิ (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๘๖/๓๓๕,อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๕๐๐/๕๓๑)

ธรรมที่เป็นอริยมรรค :สภาวะธรรมที่เป็นอริยมรรค ดังคำในอริยมัคคสูตที่ ๒ สูตร พระพุทธเจ้าตรัสว่า ธรรมที่เป็นอริยมรรค อะไรบ้างคือ (๑) สัมมาทิฎฐิ (เห็นชอบ) ฯลฯ (๑๐) สัมมาวิมุตติ (หลุดพ้นชอบ) (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๔๕/๒๙๑),ในอริยมัคคสูต พระพุทธเจ้าตรัสไว้อีกว่า ธรรมที่เป็นอริยมรรค อะไรบ้าง คือ (๑) เจตนาจเว้นจากปาณาติบาต ฯลฯ (๑๐) เจตนาจเว้นจากปาณาติบาต ฯลฯ (อง.ทสก) ๒๔/๑๘๙/๓๓๗)

ธรรมที่เปรียบเหมือนฟ้าผ่า: วชิรุปมธรรม หมายถึงอหัตมรรค ดังคำในสุตตันตทุกมาติกาและสุตตันตติกทุกนิกเขปะ ที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า ปัญญาในอหัตมรรคอันเป็นมรรคเบื้องสูง ธรรมเหล่านี้ชื่อว่าเปรียบเหมือนฟ้าผ่า (อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/๑๒๐/๒๐,๑๓๐๖/๓๒๙)

อรรถกถาอธิบายว่า แผ่นหิน หรือแก้วมณี ชื่อว่า ไม่แตกไปด้วยวชิระ(ฟ้าผ่า) ย่อมไม่มีวชิระตกไปในที่ใด ที่นั้นย่อมเป็นอันถูกขจัดแล้วทีเดียว วชิระเมื่อฟาดไปย่อมฟาดไปมิให้อะไรเหลือขึ้นชื่อว่าทางที่วชิระผ่านไปแล้วจะไม่เป็นสิ่งปรากฏอีก ชื่อว่ากิเลสที่อหัตมรรคไม่ประหามแล้วก็ย่อมไม่มีอย่างนั้นเหมือนกัน แม้อหัตมรรคย่อมกำจัดกิเลสทั้งสิ้น คือเมื่อยังกิเลสให้สิ้นไปย่อมให้สิ้นไปโดยไม่เหลือ เหมือนวชิระกำจัดอยู่ฉะนั้น ขึ้นชื่อว่าการกลับมาเกิด

อีกของกิเลสที่อรหัตมรรคประหาณแล้วย่อมไม่มี เหมือนทางที่วชิระผ่านไปแล้วย่อมไม่กลับเป็นสิ่งที่ปรากฏอีก ฉะนั้น และอีกนัยหนึ่งอธิบายว่า ธรรมเหล่านั้นเปรียบด้วยเพชร เหตุที่สามารถกำจัดกิเลสโดยสิ้นเชิง (อภิ.ส.อ.(บาลี) ๑/๑๐๑/๘๘)

ธรรมที่เปรียบเหมือนสายฟ้า: วิชุปมธรรม หมายถึงโสดาปัตติมรรค สกิทาคามิมรรค และอนาคามิมรรค ดังคำในสูตรต้นตฤกมาติกา และสูตรต้นตฤกทุกนิกเขปะ ที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า ปัญญาในอริยมรรค ๓ เบื้องต่ำ ธรรมเหล่านี้ชื่อว่าเปรียบเหมือนสายฟ้า (อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/๑๑๙/๒๐,๑๓๐๕/๓๒๙)

อรรถกถาอธิบายว่า บุรุษผู้มีจักขุเดินทางไปในเวลารাত্রีมีเมฆมืดทางย่อมไม่ปรากฏแก่บุรุษนั้น เพราะความมืดสายฟ้าแลบแล้วขจัดความมืดไป ที่นั่นทางก็ปรากฏแก่เขา เพราะปราศจากความมืด เขาจึงเดินทางต่อไป แม้ครั้งที่สองความมืดก็ย่อมปกคลุมอีก ทางจึงไม่ปรากฏแก่เขา สายฟ้าแลบแล้วขจัดความมืดนั้น เมื่อปราศจากความมืดแล้ว ทางก็ได้ปรากฏ เขาจึงเดินทางต่อไป ครั้งที่สาม ความมืดได้ปกคลุมแล้ว ทางก็ไม่ปรากฏสายฟ้าแลบแล้วก็ขจัดความมืดไป บรรดาข้ออุปมาเหล่านั้น การเริ่มวิปัสสนาของอริยสาวกเพื่อประโยชน์บรรลุโสดาปัตติมรรค เหมือนการเดินทางของบุรุษผู้มีจักขุในเวลาที่มีมืดความมืดปิดบังสัจจะ เหมือนเวลาที่ทางไม่ปรากฏในความมืด เวลาที่แสงสว่างคือโสดาปัตติมรรคเกิดขึ้นกำจัดความมืดปิดบังสัจจะ เหมือนเวลาที่สายฟ้าแลบขึ้นกำจัดความมืด เวลาที่สัจจะ ๔ ปรากฏแก่โสดาปัตติมรรค เหมือนเวลาที่ทางปรากฏในการปราศจากความมืด ก็การปรากฏของทางก็คือการปรากฏของบุคคลผู้พร้อมด้วยมรรคสมังคินันเอง การเริ่มวิปัสสนาของบุคคล เพื่อประโยชน์บรรลุสกิทาคามิมรรคเหมือนการดำเนินไปครั้งที่สอง ความมืดปิดบังสัจจะ เหมือนเวลาที่ทางไม่ปรากฏในความมืด เวลาที่แสงสว่างคือสกิทาคามิมรรคเกิดขึ้นกำจัดความมืดปิดบังสัจจะเหมือนเวลาสายฟ้าแลบครั้งที่สองกำจัดความมืด เวลาที่สัจจะ ๔ ปรากฏแก่สกิทาคามิมรรค เหมือนเวลาที่ทางปรากฏในการปราศจากความมืด ก็การปรากฏของทางก็คือการปรากฏของบุคคลผู้พร้อมด้วยมรรคนั้นแหละ การเริ่มวิปัสสนาเพื่อบรรลุอนาคามิมรรค เหมือนบุคคลเดินทางครั้งที่สาม ความมืดอันปิดบังสัจจะ เหมือนทางไม่ปรากฏในเวลามืด เวลาที่แสงสว่างคืออนาคามิมรรคเกิดขึ้นกำจัดความมืดปิดบังสัจจะ เหมือนเวลาที่สายฟ้าแลบกำจัดความมืดครั้งที่สาม เวลาที่สัจจะ ๔ ปรากฏแก่อนาคามิมรรค เหมือนเวลาที่ทางปรากฏในเวลาปราศจากความมืด ก็การปรากฏของทางก็คือการปรากฏของบุคคลผู้พร้อมด้วยมรรคนั้นแหละ

อรรถกถาอธิบายไว้ว่า ด้วยสายฟ้าเหตุที่ไม่สามารถเพื่อกำจัดความมืด คือกิเลสได้ด้วย ความครอบงำอีก (อภิ.ส.อ.(บาลี) ๑/๑๐๑/๘๘)

ธรรมที่มีทุกข์เป็นกำไร : ธรรมที่ทำให้ผู้ประพฤติตนกรก ได้รับทุกข์ มีทุกข์เป็นกำไร มี ๒ ซึ่งเป็นหลักธรรมที่เป็นคู่กัน อันได้แก่ โภคะกับอุปนาหะคู่หนึ่ง มักชะกับบพาสะคู่หนึ่ง อิสสากับมัจฉริยะคู่หนึ่ง มายากับสาถะยยะคู่หนึ่ง และอิหริกะกับโหนดตปะคู่หนึ่ง ในทุกนิบาต อุกุศลเปยยาละ มีกล่าวไว้ว่า ธรรมที่มีทุกข์เป็นกำไร ๒ อย่างนี้ (อง.ทุก.(ไทย) ๒๐/๒๐๐/๑๓๔) ในทุกขุทระยสูตร พระพุทธเจ้าตรัสว่า ธรรมที่มีทุกข์เป็นกำไรอะไรบ้างคือ (๑) มิจฉาทิฎฐิ ฯลฯ (๑๐) มิจฉาวิมุตติ (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๔๓/๒๘๙) ในทุกขุทระยสูตรอีกสูตรหนึ่ง พระพุทธเจ้า

ตรัสว่า ธรรมที่มีทุกข์เป็นกำไร อะไรบ้างคือ (๑) ปาณาติบาต ฯลฯ (๑๐) มิจฉาทิฏฐิ อัง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๑๘๗/๓๓๕)

ธรรมที่มีทุกข์เป็นวิบาก : ธรรมที่ทำให้ผู้ประพฤติดกนรก หมายถึงอกุศลธรรม ๑๐ มีมิจฉาทิฏฐิเป็นต้น,อกุศลกรรมบถ ๑๐ มีปาณาติบาต เป็นต้น ดังคำในทักขิวิปากสูตร พระพุทธเจ้าตรัสว่า ธรรมที่มีทุกข์เป็นวิบาก อะไรบ้างคือ (๑) มิจฉาทิฏฐิ ฯลฯ (๑๐) มิจฉาวิมุตติ (อัง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๔๔/๒๕๐),ในวิปากสูตร พระพุทธเจ้า ตรัสว่า ธรรมที่มีทุกข์เป็นวิบาก อะไรบ้างคือ (๑) ปาณาติบาต ฯลฯ (๑๐) มิจฉาทิฏฐิ (อัง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๘๘/๓๓๖)

ธรรมที่มีโทษ : ธรรมที่ทำให้ผู้ประกอบ หรือประพฤติดกนรก มี ๒ ซึ่งเป็นหลักธรรมที่เป็นคู่กัน อันได้แก่ โภระกับอุปนาหะคู่หนึ่ง มักขะกับปฬาสะคู่หนึ่ง อีสสากับมัจฉริยะคู่หนึ่ง มายากับสาถยยะคู่หนึ่ง และอิหริกะกับอนตตปะคู่หนึ่ง ในทุกนิบาต อกุศลเปยยาล มีกล่าวไว้ว่า ธรรมที่มีโทษ ๒ อย่างนี้ (อัง.ทสก.(ไทย) ๒๐/๑๕๑/๑๓๓),ในสาวัชชสูตร พระพุทธเจ้าตรัสว่า ธรรมที่มีโทษ อะไรบ้าง คือ (๑) มิจฉาทิฏฐิ ฯลฯ (๑๐) มิจฉาวิมุตติ (อัง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๔๐/๒๘๘), ในวัชชสูตร พระพุทธเจ้าตรัสว่า ธรรมที่มีโทษ อะไรบ้าง คือ (๑) ปาณาติบาต ฯลฯ (๑๐) มิจฉาทิฏฐิ อัง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๘๔/๓๓๔)

ธรรมที่มีวิบากเป็นทุกข์ : ธรรมที่ทำให้ผู้ประกอบ หรือประพฤติดกนรก มี ๒ ซึ่งเป็นหลักธรรมที่เป็นคู่กัน อันได้แก่ โภระกับอุปนาหะคู่หนึ่ง มักขะกับปฬาสะคู่หนึ่ง อีสสากับมัจฉริยะคู่หนึ่ง มายากับสาถยยะคู่หนึ่ง และอิหริกะกับอนตตปะคู่หนึ่ง ในทุกนิบาต อกุศลเปยยาล มีกล่าวไว้ว่า ธรรมที่มีวิบากเป็นทุกข์ ๒ อย่างนี้ (อัง.ทสก.(ไทย) ๒๐/๒๐๐/๑๓๔)

ธรรมที่มีส่วนแห่งวิชา: วิชาภาคิยธรรม,วิชาทั้งหลายที่เหลือ, วิชาที่ดี ธรรมที่สัมปยุตด้วยวิชา ก็ดี พึงทราบว่าเป็นวิชาภาคินันแหละ หมายถึงธรรมที่สัมปยุตด้วยวิชา, บรรดาวิชา ๘ เหล่า นั้น วิชาอย่างใดอย่างหนึ่ง ก็ชื่อว่าวิชา ดังคำในสุดตันตทุกมาติกา และสุดตันตติทุกนิกเขปะ ที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยวิชา ธรรมเหล่านี้ชื่อว่าเป็นส่วนแห่งวิชา (อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/๑๐๑/๒๐, ๑๓๐๓/๓๒๘)

อรรถกถาอธิบายว่า เหล่าธรรมที่เสพอวิชาด้วยสามารถแห่งสัมปโยคะ(ประกอบเข้าด้วยกัน),อีกอย่างหนึ่ง เหล่าธรรมที่ยังส่วนแห่งวิชาให้เป็นไปในส่วนแห่งวิชา, วิชา มี ๘ คือ วิปัสสนาญาณ ๑ มโนมยิทธิ ๑ อภิญญา ๖ (อภิ.ส.อ.(บาลี) ๑/๑๐๑-๑๐๘/๙๘)

ธรรมที่มีส่วนแห่งอวิชา: อวิชาภาคิยธรรม หมายถึง ดังคำในสุดตันตทุกมาติกา และสุดตันตติทุกนิกเขปะ ที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยอวิชา ธรรมเหล่านี้ชื่อว่าเป็นส่วนแห่งอวิชา (อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/๑๐๑/๒๐, ๑๓๐๔/๓๒๘)

อรรถกถาอธิบายว่า เหล่าธรรมที่เสพอวิชาด้วยสามารถแห่งสัมปโยคะ ว่าส่วนแห่งอวิชา แม้ธรรมที่ยังส่วนแห่งอวิชาให้เป็นไปในหมวดแห่งอวิชา ก็ชื่อว่าส่วนแห่งอวิชา ในอวิชาภาคินัน อวิชา มี ๔ คือ ความมืดอันปิดบังทุกข์ ความมืดที่ปิดบังสมุทัย เป็นต้น แม้ธรรมที่สัมปยุตด้วยอวิชาเหล่านี้ ชื่อว่าส่วนแห่งอวิชา โดยนัยแรกนั้นแหละ บรรดาอวิชาเหล่านี้ อวิชาอย่างใดอย่างหนึ่ง ชื่อว่าอวิชา (โดยนัยหลัง) อวิชาที่เหลือ ชื่อว่าส่วนแห่งอวิชา เพราะฉะนั้นอวิชาอย่างนี้ก็ดี ธรรมที่สัมปยุตด้วยอวิชาที่ดี พึงทราบว่าเป็น

ส่วนแห่งอวิชชานั้นแหละ ก็ในทุกะนี้ท่านประสงค์เอาธรรมที่สัมปยุตกัน (อภิ.ส.อ.(บาลี) ๑/๑๐๑-๑๐๘/๙๘)

ธรรมที่มีอาสวะ:ธรรมที่ประกอบด้วยอาสวะ หมายถึงอกุศลธรรม ๑๐ มีมิฉฉาทิฏฐิเป็นต้น ,อกุศลกรรมบถ ๑๐ มีปาณาติบาตเป็นต้น ในสาสวสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ธรรมที่มีอาสวะ อะไรบ้าง คือ (๑) มิฉฉาทิฏฐิ ฯลฯ (๑๐) มิฉฉาวิมุตติ (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๓๙/๒๘๗,ในสาสวสูตร กล่าวไว้ว่า ธรรมที่มีอาสวะ อะไรบ้างคือ (๑) ปาณาติบาต ฯลฯ (๑๐) มิฉฉาทิฏฐิ (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๘๓/๓๓๓)

ธรรมที่ไม่ทำให้เราร้อน : อตปณียธรรม หมายถึงธรรมที่มีโชตปณียธรรม อันได้แก่สุจริต ๓ ดังคำในสูตรต้นตทุกมาติกา และสูตรต้นตทุกนิกเขปะ ที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า กายสุจริต วชิสุจริต และมโนสุจริต ธรรมเหล่านี้ชื่อว่าไม่ทำให้เราร้อน กุศลธรรมแม้ทั้งหมดชื่อว่าไม่ทำให้เราร้อน (อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/๑๐๕/๒๐, ๑๓๑๒/๓๒๙)

อรรถกถาอธิบายว่า บุคคลผู้ทำความดี ย่อมไม่เราร้อนว่า กายสุจริตเราทำไว้แล้วย่อมไม่เราร้อนว่า กายสุจริตเราไม่ทำไว้แล้ว ย่อมไม่เราร้อนว่า วชิสุจริตเรากระทำไว้ ฯลฯ ไม่เราร้อนว่า มโนสุจริตเราไม่ทำไว้ ดังนี้ (อภิ.ส.อ.(บาลี) ๑/๑๐๑-๑๐๘/๙๙)

ธรรมที่ยิ่ง :ธรรมอันประเสริฐ กล่าวคือศีล สมาธิ และปัญญา หรือที่เรียกกันอีกชื่อคือศีลสิกขา อธิจิตตสิกขา และอธิปัญญาสิกขา ดังคำในขวนสภสูตรที่ท้าวเวสธิมหาราชทรงดำริอย่างนี้ว่า น้าอัศจรรยจริง ไม่เคยปรากฏ จักมีพระศาสดาผู้ยิ่งเช่นนี้จักมีการแสดงธรรมที่ยิ่งเช่นนี้จักปรากฏการบรรลुकุณวิเศษที่ยิ่งเช่นนี้ (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๒๕๑/๒๖๖) ; ธรรมที่สูงยิ่งขึ้นไปสำหรับผู้บรรลุธรรมชั้นใดชั้นหนึ่งแล้ว, ในมหาวัจฉโคตตสูตร ท่านพระวัจฉโคตรอุปสมบทแล้วไม่นาน กราบทูลพระผู้มีพระภาคว่า ขอพระผู้มีพระภาคทรงแสดงธรรมที่ยิ่งขึ้นไปแก่ข้าพระองค์เถิด ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ผล ๓ เบื้องต่ำมีประมาณเท่าใดซึ่งบุคคลจะพึงบรรลุด้วยญาณของพระเสขะและด้วยวิชาของพระเสขะ ผลนั้นทั้งหมดข้าพระองค์บรรลุลแล้ว ขอพระผู้มีพระภาคทรงแสดงธรรมที่ยิ่งขึ้นไปแก่ข้าพระองค์เถิด พระผู้มีพระภาคตรัสว่า วัจฉะ ถ้าเช่นนั้น เธอจงเจริญธรรม ๒ประการคือ(๑)สมณะ (๒) วิปัสสนา ให้ยิ่งขึ้นไปเถิด(ม.ม.(ไทย) ๑๓/๑๙๗/๒๓๕)

อรรถกถาอธิบายว่า วิชาของพระเสขะ ในที่นี้หมายถึงสามัญญผล ๓ เบื้องต่ำ [คือ โสดาปัตติผล สกทาคามิผล และอนาคามิผล] อีกนัยหนึ่ง หมายถึงมรรคปัญญานันถึงลักษณะของพระเสขะ(ม.ม.อ.(บาลี)๒/๑๙๗/๑๔๘, ม.ม.ฎีกา (บาลี) ๑๙๗/๑๑๓)

ธรรมที่เลว :ธรรมที่ต่ำ หมายถึงอกุศลธรรมทั้งหลาย กล่าวคือกายทุจริตเป็นต้น ในคินุชกาสถสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า บุคคลที่เลวนั้น ย่อมบอก แสดง บัญญัติ กำหนด เปิดเผย จำแนก ทำให้ง่ายซึ่งธรรมที่เลว เรากล่าวว่า ความเกิดของบุคคลนั้นเลว (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๙๗/๑๘๕),ในอันธสูตรและบุคคลบัญญัติ พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า บุคคลบางคนในโลกนี้ มีนัยน์ตาเป็นเครื่องรู้ธรรมที่เป็นกุศลและอกุศล รู้ธรรมที่มีโทษและไม่มีโทษ รู้ธรรมที่เลวและประณีต (อง.ต.ก.(ไทย) ๒๐/๒๙/๑๓๙,อภิ.ป.(ไทย) ๓๖/๑๐๔/๑๓๒, ๑๐๕/๑๓๒, ๑๐๖/๑๓๒),ในอวชานาติสูตร พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า บุคคลบางคนในโลกนี้ ไม่รู้กุศลธรรมและอกุศลธรรม ...ไม่รู้ธรรมที่เลว และธรรมที่ประณีต (อง.ป.ญจก.(ไทย) ๒๒/๑๔๑/๒๓๔)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ธรรมที่เลว คือกายทุจริตเป็นต้น (ส.ม.อ. (บาลี) ๓/๓๑-๓๔/๑๙๖, ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๔/๔๕-๔๗)

ธรรมที่สลัด : ธรรมที่ให้กิเลสลดลงหรือหมดไป มี ๓ นัยคือ นัยที่ ๑ หมายถึงปฐมณานที่มีอสุภกัมมัฏฐานเป็นอารมณ์ นัยที่ ๒ หมายถึงวิปัสสนากัมมัฏฐาน นัยที่ ๓ หมายถึงอภิปัตตผลในสังคารวสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสสอนสังคารวพราหมณ์ว่า สมัยใด บุคคลมีใจถูกกามราคะกลุ่มรุม ถูกกามราคะครอบงำอยู่ และไม่รู้ชัดตามความเป็นจริงซึ่งธรรมที่สลัดกามราคะที่เกิดขึ้นแล้ว สมัยนั้น บุคคลย่อมไม่รู้ ย่อมไม่เห็นตามความเป็นจริงซึ่งประโยชน์ ตน ประโยชน์ผู้อื่น ละประโยชน์ทั้ง ๒ ฝ่าย มนตร์แม้ที่สาธยายมาเป็นเวลานานก็ไม่แจ่มแจ้งได้ ไม่จำเป็นต้องพูดถึงมนตร์ที่ไม่ได้สาธยายเลย,แม้ในคราวที่มีพยาบาล ถินมิทระ อุทัจจะกุกุจจะ และวิจิกิจฉากกลุ่มรุม ก็มีนัยเช่นเดียวกัน (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๑๙๓/๓๒๔),ในโคปกโมคคัลลานสูตรก็กล่าวไว้ตามนัยเช่นนี้ (ม.อ.(ไทย) ๑๔/๘๔/๙๔)

อรรถกถาอธิบายว่า ธรรมที่สลัด มี ๓ประการ คือ(๑) ธรรมที่สลัดด้วยการข่มไว้ หมายถึงปฐมณานที่มีอสุภกัมมัฏฐานเป็นอารมณ์(๒)ธรรมที่สลัดด้วยองค์นั้นหมายถึงวิปัสสนากัมมัฏฐาน(๓) ธรรมที่สลัดด้วยการถอนขึ้น หมายถึงอภิปัตตมรรค (อง.ปญจก.อ. (บาลี) ๓/๑๙๓/๓๓-๓๔)

ธรรมที่ยังลงสู่อมตะคือนิพพาน : สภาวะเป็นที่สุด, ในปฏิสัมภิทามรรค อธิบายถึงธรรมที่ยังลงสู่อมตะคือนิพพานไว้ ในญาณกถา กล่าวไว้ว่า (๑) ชื่อว่าธรรมที่ยังลงสู่อมตะคือนิพพาน เพราะมีสภาวะเป็นที่สุดควรรู้อย่างยิ่ง ชื่อว่าธรรมจักร เพราะทรงให้ธรรมที่ชื่อว่าธรรมที่ยังลงสู่อมตะคือนิพพาน เพราะมีสภาวะเป็นที่สุดเป็นไป,เมื่อเห็นธรรมที่ยังลงสู่อมตะคือนิพพาน เพราะมีสภาวะเป็นที่สุด ชื่อว่ายอมละ(กิเลสที่ควรละ)ได้,เมื่อเห็นธรรมที่ยังลงสู่อมตะคือนิพพาน เพราะมีสภาวะเป็นที่สุด ชื่อว่าเจริญอยู่,ญาณที่ชื่อว่าธรรมที่ยังลงสู่อมตะคือนิพพาน เพราะมีสภาวะเป็นที่สุด มาร่วมกันในขณะนั้น (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๒๐/๒๘, ๒๔/๓๕, ๒๘/๔๕,๖๕/๑๐๘),ในมณฑปเปยยกถากล่าวไว้ว่า ความใสที่ชื่อว่าธรรมที่ยังลงสู่อมตะคือนิพพาน เพราะมีสภาวะเป็นที่สุด (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๒๔๐/๔๑๒),ในโพชฌงคกถา กล่าวไว้ว่า ชื่อว่าโพชฌงค์ เพราะตรัสรู้ธรรมที่ยังลงสู่อมตะคือนิพพานด้วยสภาวะเป็นที่สุด (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๑๙/๔๕๕),ในวิราคกถา กล่าวไว้ว่า มรรคที่ชื่อว่าธรรมที่ยังลงสู่อมตะคือนิพพาน เพราะมีสภาวะเป็นที่สุด,วิมุตติที่ชื่อว่าธรรมที่ยังลงสู่อมตะคือนิพพาน เพราะมีสภาวะเป็นที่สุด (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๒๘/๔๗๘),ในธัมมจักกถากล่าวไว้ว่า ชื่อว่าธรรมจักร เพราะทรงให้ธรรมที่ชื่อว่าธรรมที่ยังลงสู่อมตะคือนิพพาน เพราะมีสภาวะเป็นที่สุดเป็นไป (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๔๒/๕๐๑),ในอภิสมยกถากล่าวไว้ว่า การตรัสรู้ที่ชื่อว่าธรรมที่ยังลงสู่อมตะคือนิพพาน เพราะมีสภาวะเป็นที่สุด(ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๔๒/๕๐๑)

ธรรมเทพบุตร : ชื่อเทพบุตรองค์หนึ่งชื่อว่าธรรมะ อยู่กามาวจรเทวโลก ธรรมเทพบุตร พร้อมด้วยบริวารประดับด้วยเครื่องอสังการอันเป็นทิพย์ทรงรถทิพย์อันประเสริฐสนทนากันอย่างสบายที่ประตูเรือนของตน ๆ ก็สถิตอยู่ในอากาศ ณ คามนิคม ชนบทและราชธานี ในวันเพ็ญอันเป็นวันอุโบสถ ขวนหมุ่นให้ถ้อยมั่นซึ่งกุศลกรรมบถ ๑๐ ประการว่า ท่านทั้งหลายจงงดเว้นจากกุศลกรรมบถ๑๐ ประการมีปาณาติบาตเป็นต้นพากันบำเพ็ญธรรม คือการบำรุงมารดาบิดา ทั้ง

สุจริตธรรม ๓ ประการทั่วกันเกิด เมื่อบำเพ็ญอยู่อย่างนี้ จักมีสวรรค์เป็นที่ไปในเบื้องหน้า เสาวยศอันยิ่งใหญ่ตั้งนี้จึงกระทำประทักษิณชมพูทวีปวันหนึ่งพบกับอธรรมเทพบุตร ซึ่งสวนทางมา เนื่องจากเส้นทางแคบ จำต้องหลีกเลี่ยงให้จึงเดินทางไปได้ เมื่อแต่ละคนอ้างเหตุผลต่างๆ ก็ไม่ยอมกัน เกรงจะเกิดการทะเลาะและเกิดสงครามใหญ่ ในที่สุด เมื่อถึงขันติธรรมและศีลคุณ สุตท้าย ยอมให้อธรรมเทพบุตรเดินทางไปก่อน แต่ในที่สุด เมื่ออธรรมเทพบุตรเดินทางไปไม่นาน ก็ถูกแผ่นดินสูบ ดังคำในเทพปุตตชาดก พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า ผู้โดยยกย่องนับถือมารดาบิดา สมณะและพราหมณ์ในเรือนของตน ผู้เช่นนั้นหลังจากตายไปทอดทิ้งร่างกายไว้ในโลกนี้แล้วย่อมไปสู่สุคติเหมือนธรรมเทพบุตรขึ้นรถขับไป (ขุ.ชา.เอกาทสก.(ไทย) ๒๗/๓๔/๓๕๙, ๓๖/๓๖๐),ในอัมมเทพปุตตจริยา พระพุทธเจ้าตรัสเล่าไว้ว่า ในกาลที่เราเป็นเทพบุตรนามว่าธรรมะ มีศักดิ์ใหญ่ มีฤทธิ์มาก มีบริวารมาก เป็นผู้อนุเคราะห์โลกทั้งปวงเราชักชวนมหาชนให้สมาทานกุศลกรรมบถ ๑๐ ประการ พร้อมทั้งมิตรสหาย พร้อมทั้งบริวารชนเที่ยวไปยังบ้านและนิคม พบอธรรมเทพบุตรสวนทางมา...เพื่อรักษาศีลไว้ เราจึงระงับจิตได้แล้ว พร้อมทั้งบริวาร ได้หลีกเลี่ยงให้แก่อธรรมวาทีเทพบุตรผู้ชั่วช้า(ขุ.จริยา.(ไทย) ๓๓/๗๒/๗๕๔)

ธรรมเทศนา : การแสดงธรรม, การบรรยายธรรม ในนันทโกวาทสูตร พระพุทธเจ้าตรัสถึงภิกษุณีที่ฟังธรรมเทศนาของพระนันทกะเถระไว้ว่า ภิกษุทั้งหลาย ในวันอุโบสถ ๑๕ ค่ำนั้น ชนเป็นอันมาก ไม่มีความเคลือบแคลงหรือความสงสัยเลยว่า ดวงจันทร์ไม่เต็มดวงหรือเต็มดวงหนอ แต่ที่แท้ดวงจันทร์ก็เต็มดวงแล้วฉันใด ภิกษุณีเหล่านั้นก็ฉันนั้นเหมือนกัน ย่อมเป็นผู้มีใจยินดีต่อธรรมเทศนาของพระนันทกะและมีความดำริบริบูรณ์แล้ว(ม.อ.(ไทย) ๑๔/๔๐๖/๔๖๑),ในเทศนาสูตร พระพุทธเจ้าตรัสถึงธรรมเทศนา ๒ ไว้ว่า ภิกษุทั้งหลาย ธรรมเทศนาของตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ว่าโดยปริยายมี ๒ ประการ (๑) ธรรมเทศนาว่า ท่านทั้งหลายจงเห็นบาปว่าเป็นบาป (๒) ธรรมเทศนาว่า ท่านทั้งหลายครั้งเห็นบาปว่าเป็นบาปแล้ว จงเบื่อหน่ายคลายกำหนด ปลดเปลื้องตนให้พ้นจากบาปนั้น (ขุ.อิติ.(ไทย) ๒๕/๓๙/๓๘๗)

คำว่าธรรมเทศนา กล่าวไว้ในพระไตรปิฎกมากมาย เช่น ส.นิ.(ไทย)๑๖/๑๔๖/๒๓๘,ส.ข.(ไทย) ๑๗/๗๘/๑๑๙, ๘๓/๑๔๓, ๘๕/๑๕๓,ส.ม.(ไทย) ๑๙/๒๓๓/๑๖๘, ๒๓๕/๑๗๕,อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๓๓/๕๒, ๑๒๘/๒๗๒, ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๓๘๑/๖๐

อรรถกถาอธิบายว่า ธรรมเทศนา เป็นชื่อหนึ่งของพรหมจรรย์ (ส.ส.อ.(บาลี) ๑/๑๘๔/๒๑๐),ในอรรถกถาแห่งปัญจาวุธชาดก อธิบายไว้ว่า คำว่าธรรมเทศนา หมายถึงโพธิปักขิยธรรม คือธรรมที่เป็นฝักฝ่ายแห่งการตรัสรู้ มี ๓๗ ประการ คือสติปัญญา ๔ สัมมปปธาน ๔ อธิเบทา ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ มรรคมีองค์ ๘ (ขุ.ชา.อ. (บาลี) ๒/๕๕/๕๒)

ธรรมเทศนามะบริสุทธิ์ : การแสดงธรรมไม่หมดจด, การบรรยายธรรมไม่ต่อเนื่อง หมายถึงเจตนาของผู้แสดงหรือบรรยายธรรมที่ชอบธรรม เช่น แสดงธรรมเพราะหวังลาภสักการะ ในจันทุปมาสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุรูปใดรูปหนึ่งมีความคิดอย่างนี้ว่า ไฉนหนอ ชนทั้งหลายฟังฟังธรรมของเรา ครั้นฟังแล้ว ฟังเลื่อมใสธรรม และผู้ที่เลื่อมใสแล้ว ฟังทำอาการของผู้ที่เลื่อมใสต่อเราจึงแสดงธรรมแก่ชนเหล่านั้น ธรรมเทศนาของภิกษุเช่นนี้ชื่อว่าไม่บริสุทธิ์(ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๑๔๖/๓๒๘),กุกุเถรสูตร กล่าวถึงศาสดาจำพวกหนึ่ง ในศาสดา ๕ จำพวกไว้ว่า ศาสดา

บางท่านในโลกนี้เป็นผู้มีธรรมเทศนาไม่บริสุทธิ์ แต่ปฏิญาณว่า เราเป็นผู้มีธรรมเทศนาบริสุทธิ์ ธรรมเทศนาของเราบริสุทธิ์ผ่องแผ้ว ไม่เศร้าหมอง (อง.ปณจก.(ไทย) ๒๒/๑๐๐/๑๗๒)

ธรรมธาตุ: ธาตุคือธรรม, ธาตุคือธรรมารมณ, ธาตุคือสภาวะธรรม, หมายถึงสภาวะธรรม, อรหัตผล, สัพพัญญุตญาณ, ในอภยราชกุมารสูตร พระพุทธเจ้าตรัสว่า ราชกุมาร กษัตริย์ผู้เป็นบัณฑิตที่ดี พรหมณ์ผู้เป็นบัณฑิตที่ดี คหบดีผู้เป็นบัณฑิตที่ดี สมณะผู้เป็นบัณฑิตที่ดี ตั้งปัญหาแล้ว จักเข้ามาหาตถาคต ถ้ามปัญหานั้น การตอบปัญหานั้นปรากฏแก่ตถาคตโดยทันทีเหมือนกัน ข้อนั้นเพราะเหตุไร เพราะธรรมธาตุนั้น ตถาคตแทงตลอดดีแล้ว (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๘๗/๘๙), ในมหาวิจฉโคตตสูตร พระพุทธเจ้าตรัสว่า ธรรม ๒ ประการ คือ (๑) สมณะ (๒) วิปัสสนา นี้ ซึ่งเธอเจริญให้ยิ่งขึ้นไปแล้ว จักเป็นไปเพื่อรู้แจ้งธรรมธาตุหลายประการ(ม.ม.(ไทย) ๑๓/๑๙๗/๒๓๕), ในวิภังค์ กล่าวไว้ว่าเป็นข้อ ๑ ในธาตุ ๑๘ อันได้แก่ อันได้แก่ จักขุธาตุ รูปธาตุ จักขุวิญญาณธาตุ โสตธาตุ สัทธาธาตุ โสตวิญญานธาตุ ฆานธาตุ คันธธาตุ ฆานวิญญานธาตุ ชิวหาธาตุ รสธาตุ ชิวหาวิญญานธาตุ กายธาตุ โภกฐัพพธาตุ กายวิญญานธาตุ มโนธาตุ ธรรมธาตุ มโนวิญญานธาตุ, ในวิภังค์กล่าวอธิบายธรรมธาตุว่าหมายถึงเวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ รูปที่เห็นไม่ได้และกระทบไม่ได้ ซึ่งนับเนื่องในธัมมายนะและธาตุที่ปัจจัยไม่ปรุงแต่ง(อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๑๘๓/๑๔, ๑๘๔/๑๔๕), ในพุทธวงศ์ พระพุทธเจ้าตรัสว่า เอาเถิด เราจักค้นหาพุทธการกธรรม จากสิบทิศ คือข้างนี้ๆ เบื้องบน เบื้องล่าง ตลอดทั่วธรรมธาตุ (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๑๑๕/๕๘๓)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ธรรมธาตุ หมายถึงสภาวะธรรม เป็นชื่อของพระสัพพัญญุตญาณ (ม.ม.อ. (บาลี) ๒/๘๗/๘๕), อรรถกถาอธิบายว่า เป็นธาตุที่ ๑๗ ในธาตุ ๑๘ วิสุทธิ. (บาลี) ๓/๖๕)

ธรรมนาวา : เรือคือธรรม หมายถึงอริยมรรคมีองค์ ๘ อันได้แก่ สัมมาทิฏฐิเป็นต้น ดังคำในพุทธวงศ์ที่ พระพุทธเจ้าตรัสว่า เราจักตัดกระแสสังสารวัฏ ทำลายภพทั้ง ๓ แล้วขึ้นสู่ธรรมนาวา(เรือคือธรรม) ช่วยมนุษยโลกพร้อมทั้งเทวโลกให้ข้ามพ้น (ขุ.พุทธ.(บาลี) ๓๓/๕๘/๕๗๔), ในเวสสภู พุทธวงศ์ กล่าวไว้ว่า พระองค์พร้อมทั้งสาวก ทรงจำแนกธรรมไว้อย่างพิสดาร ประดิษฐานมหาชนไว้ในธรรมนาวาแล้ว ก็เสด็จดับขันธปรินิพพาน (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๒๘/๗๐๐)

อรรถกถาอธิบายว่า ธรรมนาวา ได้แก่อริยมรรคประกอบด้วยองค์ ๘ (ขุ.พุทธ.อ. (บาลี) ๕๘/๑๓๙, ๒๘/๓๖๔)

ธรรมนิยาม : ธรรมนิยาม, กำหนดแน่นอนแห่งธรรมดา, กฎธรรมชาติ, ความจริงที่มีอยู่หรือดำรงอยู่ตามธรรมดาของมันซึ่งพระพุทธเจ้าทรงค้นพบแล้วทรงนำมาแสดงชี้แจงอธิบายให้คนทั้งหลาย ได้รู้ตามมี ๓ อย่าง คือ แสดงความตามพระบาลี ดังนี้ (๑) สัพเพ สังขารา อนิจจา สังขารทั้งหลาย ไม่เที่ยง (๒) สัพเพ สังขารา ทุกขา สังขารทั้งปวงคงทนอยู่ไม่ได้ (๓) สัพเพ ธัมมา อนัตตา ธรรมทั้งปวง ไม่เป็นตัวตน ดังคำในไปฏฐปาทสูตร ที่กล่าวถึงพระสมณโคดมทรงบัญญัติข้อปฏิบัติที่จริงแท้ แน่นนอน เป็นธรรมลัทธิ เป็นธรรมนิยามไว้ (ที.สี.(ไทย) ๙/๔๒๑/๑๘๕, ๔๒๒/๑๘๕); ดูไตรลักษณ์

อรรถกถาอธิบายว่า กฎที่แน่นอนแห่งสภาวะอันมีอยู่จริงแท้ และแน่นอนหลบเลี่ยงไม่ได้ ต้องเป็นไปตามที่มันเป็น หรืออาจเรียกว่า กฎธรรมชาติก็ได้ อรรถกถาหมายเอากฎที่แน่นอน

แห่งโลกุตระธรรม และมีอธิบายไว้ว่า ธรรมนิยาม คือ กำหนดแห่งธรรมตา ไม่มีผู้สร้าง ผู้
 บันดาล และมีรูปลักษณะ กิจ อากาการเป็นแบบจำเพาะตัว อันพึงกำหนดเอาเป็นหลักได้แต่
 ละอย่าง ๆ (ที.สี.อ. (บาลี) ๔๒๑/๓๑๓)

ธรรมเนติ:แบบแผนแห่งธรรม,แนวทางแห่งธรรม,ธรรมนิยมคือธรรมดั่งคำในสามคามสูตร เกี่ยวกับสัม
 มุขาวินัย พระพุทธเจ้าตรัสว่า ภิกษุทั้งหลายในธรรมวินัยนี้ย่อมวิวาทกันว่า นี่เป็นธรรมบ้าง นี้
 ไม่เป็นธรรมบ้าง นี่เป็นวินัยบ้าง นี่ไม่เป็นวินัยบ้าง ภิกษุเหล่านั้นทั้งหมด พึงพร้อมเพรียงกัน
 ประชุม ครั้นประชุมแล้วพึงพิจารณาธรรมเนติ ครั้นพิจารณาแล้ว พึงให้อิภรณ์นั้นระงับโดย
 อากาการที่เรื่องในธรรมเนตินั้นลงกันได้ (ม.อ.(ไทย) ๑๔/๔๗/๕๕)

ธรรมนิยม : ประเพณี, แบบอย่างที่เคยทำกันมา,แบบอย่างที่ยินยอมใช้กัน กล่าวคือขนบธรรมเนียม
 เกี่ยวกับมารยาทและความเป็นอยู่ที่ดีงามสำหรับชักนำความประพฤติความเป็นอยู่ของ
 พระสงฆ์ให้ดีงามมีคุณค่าน่าเลื่อมใสยิ่งขึ้นไป ดังคำในมหาวิภังค์กล่าวไว้ว่า ธรรมนิยม
 บรรพชิตต้องนุ่งให้เรียบร้อย ห่มให้เรียบร้อยและมีอากัปภิกิริยาเรียบร้อย (วิ.มหา.(ไทย) ๒/
 ๓๐๕/๔๔๖),ในอัครคิกสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า การที่เรากล่าวคาถาไมใช้เพื่ออาหาร
 พรหมณ์ นี้ไม่ใช่ธรรมนิยมของผู้เห็นธรรม ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๙๔/๒๗๔, ๑๙๕/๒๗๖, ๑๙๗/
 ๒๘๔),ในพรหมณธัมมิกสูตรพระพุทธเจ้าตรัสว่า ท่านพรหมณ์ทั้งหลายปัจจุบันนี้ พรหมณ์
 ทั้งหลายไม่นิยมปฏิบัติธรรมนิยมของพรหมณ์สมัยโบราณเลย (ขุ.สุ.(ไทย) ๒๕/๒๘๖/๕๖๗)

ธรรมนิยมการล้างกระดุก : ขนบธรรมเนียมการล้างกระดุกของญาติผู้ตาย เป็นธรรมเนียมที่กล่าวไว้
 ในทักษิณาชนบท ปัจจุบันอาจจะกล่าวได้ว่า ธรรมนิยมเช่นนี้ก็คือการทำบุญล้างป่าช้านั่นเอง
 ดังคำในโฆรนาสูตร พระพุทธเจ้าตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ในทักษิณาชนบท มีธรรมเนียมการล้าง
 กระดุกของญาติผู้ตาย ในธรรมเนียมการล้างกระดุกนั้น มีข้าวบ้าง น้ำบ้าง ของเคี้ยวบ้าง
 ของบริโภคบ้าง เครื่องลุ่มบ้าง เครื่องต้มบ้าง การพ้อนรำบ้าง เพลงขับบ้าง การประโคมบ้าง
 ธรรมนิยมการล้างนี้มีอยู่ เรามิได้กล่าวว่าไม่มี แต่การล้างนั้นแลเป็นของเลวเป็นของชาวบ้าน
 เป็นของปฤชชน ไม่เป็นของพระอริยะ ไม่มีประโยชน์ ไม่เป็นไปเพื่อความเบื่อหน่าย เพื่อคลาย
 กำหนด เพื่อดับ เพื่อสงบระงับ เพื่อรู้ยิ่ง เพื่อตรัสรู้ เพื่อนิพพาน (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๐๗/
 ๒๕๐)

ธรรมในธรรม : สภาวธรรมในธรรมทั้งหลาย, ธรรมที่มีอยู่ในธรรมทั้งหลาย เช่น นิรวณฺ์ ชันธฺ์ โพชฌงค์
 อริยสัจ ดังคำในมหาสติปัฏฐานตอนหนึ่งว่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้ พิจารณาเห็นธรรมในธรรม
 ทั้งหมด คือนิรวณฺ์ ๕, อุปาทานชันธฺ์ ๕,โพชฌงค์ ๗, อริยสัจ ๔ อยู่ หรือดังคำว่า ภิกษุ
 พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายภายในอยู่ พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายภายนอกอยู่
 หรือพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายทั้งภายในทั้งภายนอกอยู่ (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๘๒/
 ๓๑๖-๓๘๗,๓๘๓/๓๑๘,๓๘๕/๓๒๑,๓๘๖/๓๒๔),ในธัมมานุปัสสีสูตรก็กล่าวอธิบายไว้
 เช่นเดียวกัน (อง.ฉก.(ไทย) ๒๒/๑๑๘/๖๓๙)

ธรรมบท :1.บทแห่งธรรม,ข้อธรรม,หมายถึงส่วนแห่งธรรมไม่ควรติเตียน ไม่ควรคัดค้าน ในสังคีตสูตร
 กล่าวไว้ว่า ชื่อหมวดธรรม มี ๔ คือ (๑) ธรรมบทคืออนภิขมา(ความไม่เพ่งเล็งอยากได้ของ
 ของเขา) (๒) ธรรมบทคืออพยาบาท (ความไม่คิดร้าย) (๓) ธรรมบทคือสัมมาสติ (ความระลึก
 ขอบ)(๔)ธรรมบทคือสัมมาสมาธิ(ความตั้งจิตมั่นชอบ)(ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๑๑/๒๘๙),ในธัมมบท

สูตร พระพุทธเจ้าตรัสอธิบายธรรมบททั้ง ๔ ไว้ว่า ป็นธรรมบทที่รู้กันว่าล้าเลิศ รู้กันมานาน รู้กันว่าเป็นอริยวงศ์ เป็นของเก่า ไม่ถูกกลบไล้งแล้ว ไม่เคยถูกกลบไล้ง ไม่ถูกกลบไล้ง จักไม่ถูกกลบไล้ง ไม่ถูกสมณพราหมณ์ผู้รู้คัดค้าน (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๒๙/๔๕๒๑/๓๐),ในปฏิสัมพันธ์ภิกขุ มรรค กล่าวธรรมไว้สั้นๆ ว่าชื่อว่าภูมิ ๔ ดังคำว่า ภูมิ ๔ อีกนัยหนึ่ง คือสติปัญญาฐาน ๔...จักร ๔ ธรรมบท ๔ (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๗๒/๑๒๒)

2.ชื่อคาถาบาลีหมวดหนึ่งจัดเป็นคัมภีร์ที่ ๒ ในขุททกนิกาย พระสุตตันตปิฎก มี ๔๒๓ คาถา (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๑/๒๓)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ธรรมบท หมายถึงส่วนแห่งธรรม (อง.จตุกก.อ. (บาลี) ๒/๒๙/๓๒๕),ในอรรถกถาปฏิสัมพันธ์ภิกขุกล่าวไว้ว่า ธรรมบท ๔ ในที่นี้ ได้แก่ (๑) อนภิขมา (๒) อพยาบาท (๓) สัมมาสติ (๔) สัมมาสมาธิ (ขุ.ป.อ. (บาลี)๑/๗๒/๓๑๖)

ธรรมบรรยาย : พุทธธรรมะ,กล่าวธรรมะ หมายถึงการแสดงธรรม, การปาฐกถาธรรม,การบรรยายเรื่องราวต่างๆ เช่น ประกาศประวัติในอดีตชาติ ดังคำว่า พระผู้มีพระภาคได้ทรงภษิตธรรมบรรยายพุทธาปทาน ชื่อปุพพกัมมปิโลติ ซึ่งเป็นบุพจริตของพระองค์ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๙๖/๕๗๘), หรือตั้งคำในอุทุมพริกสูตร ที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า บุคคลผู้บำเพ็ญตบะ เมื่อตถาคตหรือสาวกของตถาคตกำลังแสดงธรรมอยู่ ย่อมไม่คล้อยตามธรรมบรรยายที่ควรคล้อยตาม อันมีอยู่นั้นเทียว ข้อที่ ฯลฯ นี้แลเป็นอุปกิเลสของบุคคลผู้มีตบะ(ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๖๒/๔๓) ; ชื่อเรียกเนื้อหาของพระสูตรที่พระพุทธเจ้าทรงแสดง ดังคำในพรหมชาลสูตรที่พระอานนท์ได้ทูลถามหลังจากที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ นำอัสจรรย์จริง ไม่เคยปรากฏธรรมบรรยายนี้มีชื่อว่าอะไรพระพุทธเจ้าข้า พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า “อานนท์ เธอจงจำธรรมบรรยายนี้ว่า ข่ายแห่งประโยชน์ (อรรถขาละ) ก็ได้ ข่ายแห่งธรรม (ธรรมขาละ) ก็ได้ ข่ายแห่งสัพพัญญุตญาณอันประเสริฐ(พรหมขาละ) ก็ได้ ข่ายแห่งทิฐิ(ทิฐิขาละ) ก็ได้ตำราพิชัยสงคราม (สังคามวิชัย) อันยอดเยี่ยมก็ได้ หรือตั้งคำที่พระพุทธเจ้าตรัสแก่พระอุพวาณะไว้ตอนหนึ่งว่า อุพวาณะ เธอจงจำธรรมบรรยายนี้ไว้เถิดว่า ชื่อปาสาทิกะ ด้วยเหตุตั้งว่ามานี้ หรือเรียกชื่อคาถาที่พระพุทธเจ้าทรงแสดง ดังคำว่า เพราะเหตุตั้งกล่าวมานี้ธรรมบรรยายนี้จึงชื่อว่าปารายณะ (ที.สี.(ไทย) ๙/๑๘๔/๔๗,ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๑๙๗/๑๕๘,ขุ.สุ.(ไทย) ๒๕/๑๑๓๐/๗๗๔), ในอปทาน พระผู้มีพระภาคเมื่อจะทรงให้พระอานนท์เถระทราบพุทธจริตของพระองค์จึงได้ตรัสธรรมบรรยายชื่อว่าพุทธาปทานิยะ(การประกาศประวัติในอดีตชาติของพระพุทธเจ้า) (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๘๒/๑๒)

คำว่า ธรรมบรรยายมีปรากฏในพระไตรปิฎก เช่น ที.ปา.๑๑/๑๖๓/๑๒๔,ม.ม.ุ.(ไทย) ๑๒/๖๓/๕๕,๑๖๑/๑๖๔,๑๙๐/๒๐๔,ม.ม.(ไทย)๑๓/๑๔๖/๑๖๒,ม.อุ.(ไทย)๑๔/๑๐๙/๑๓๕,๑๓๒/๑๖๙,ส.นิ.(ไทย)๑๖/๔๕/๙๑,ส.สพ.(ไทย)๑๘/๑๐๔/๑๑๗,๑๑๓/๑๒๖,๒๓๕/๒๓๐, ๒๗๐/๓๐๒,ส.ม.(ไทย) ๑๙/๒๓๗/๑๘๗, ๓๗๘/๒๓๒, ๑๐๐๓/๕๐๒, ๑๐๐๔/๕๐๖, ๑๐๐๕/๕๐๗, ๑๐๐๖/๕๐๘,อง.จตุกก.(ไทย) ๒๒/๕๐/๘๗, ๖๓/๕๗๑,อง.สตุตท.(ไทย) ๒๓/๕๑/๘๕,อง.อฎฐก.(ไทย)๒๓/๘/๒๑๓,อง.นวก.(ไทย)๒๓/๔/๔๓๕,อง.ทสก.(ไทย)๒๔/๒๑๖/๓๕๓

ธรรมบริสุทธิ : ธรรมหมดจด, ธรรมผ่องแผ้ว, ธรรมผ่องใส, หมายถึงสุกสกปรก, กุศลธรรม ดังคำในเถรีคาถาว่า พระสุกกาเถรีมีธรรมบริสุทธิ ปราศจากราคะ มีจิตตั้งมั่น ขณะมารพร้อมทั้งเสนามารยังทรงร่างกายที่มีในภพสุดท้ายอยู่ (ขุ.เถรี.(ไทย) ๒๖/๕๖/๕๖๔), ในมหานิทเทส กล่าวไว้ว่า ผู้มีปัญญานั้นผู้เห็นธรรมหมดจด เห็นธรรมสะอาด เห็นธรรมบริสุทธิ เห็นธรรมผ่องแผ้ว เห็นธรรมผ่องใส (ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๒๘/๑๑๖)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ธรรมบริสุทธิ หมายถึงสุกสกปรก กล่าวคือกุศลธรรม (ขุ.อิติ.อ. ๔๒/๑๗๙)

ธรรมโปกขรณี, สระ : ชื่อสระ ๑ ของพระเจ้ามหาสุทศนะอยู่หน้าธรรมปราสาท ด้านทิศตะวันออกและทิศตะวันตกยาว ๑ โยชน์ ด้านทิศเหนือและทิศใต้กว้างถึงโยชน์ สระธรรมโปกขรณีนี้ ก่อด้วยอิฐ ๔ ชนิด คือ (๑) อิฐทอง (๒) อิฐเงิน (๓) อิฐแก้วไพฑูรย์ (๔) อิฐแก้วผลึก มีบันได ๒๔ บันไดแบ่งเป็น ๔ ชนิด คือ (๑) บันไดทอง (๒) บันไดเงิน (๓) บันไดแก้วไพฑูรย์ (๔) บันไดแก้วผลึก บันไดทองมีลูกกรงทำด้วยทอง ราวและหัวเสาทำด้วยเงิน บันไดเงินมีลูกกรงทำด้วยเงิน ราวและหัวเสาทำด้วยทอง บันไดแก้วไพฑูรย์มีลูกกรงทำด้วยแก้วไพฑูรย์ ราวและหัวเสาทำด้วยแก้วผลึก บันไดแก้วผลึกมีลูกกรงทำด้วยแก้วผลึก ราวและหัวเสาทำด้วยแก้วไพฑูรย์ มีรั้วล้อม ๒ ชั้น คือ (๑) รั้วทอง (๒) รั้วเงิน รั้วทองมีเสาทำด้วยทอง ราวและหัวเสาทำด้วยเงิน รั้วเงินมีเสาทำด้วยเงิน ราวและหัวเสาทำด้วยทอง มีต้นตาลล้อม ๗ แถว คือ ต้นตาลทอง ๑ แถว ต้นตาลเงิน ๑ แถว ต้นตาลแก้วไพฑูรย์ ๑ แถว ต้นตาลแก้วผลึก ๑ แถว ต้นตาลแก้วโกเมน ๑ แถว ต้นตาลแก้วบุษราคัม ๑ แถว ต้นตาลทำด้วยรัตนะทุกอย่าง ๑ แถว ต้นตาลทอง มีลำต้นเป็นทอง ใบและผลเป็นเงิน ต้นตาลเงินมีลำต้นเป็นเงิน ใบและผลเป็นทอง ต้นตาลแก้วไพฑูรย์มีลำต้นเป็นแก้วไพฑูรย์ ใบและผลเป็นแก้วผลึก ต้นตาลแก้วผลึกมีลำต้นเป็นแก้วผลึก ใบและผลเป็นแก้วไพฑูรย์ ต้นตาลแก้วโกเมนมีลำต้นเป็นแก้วโกเมน ใบและผลเป็นแก้วบุษราคัม ต้นตาลแก้วบุษราคัมมีลำต้นเป็นแก้วบุษราคัม ใบและผลเป็นแก้วโกเมน ต้นตาลทำด้วยรัตนะทุกอย่าง มีลำต้นทำด้วยรัตนะทุกอย่าง ใบและผลทำด้วยรัตนะทุกอย่าง แถวต้นตาลเหล่านั้น ยามเมื่อต้องลม เกิดเสียงไพเราะ น่ายินดี ชวนฟังชวนให้เคลิบเคลิ้ม ดังคำที่ พระเจ้ามหาสุทศนะทรงดำริตั้งนี้ว่า ทางที่ดีเราน่าจะให้สร้างสระชื่อธรรมโปกขรณีไว้เบื้องหน้าธรรมปราสาท' จึงรับสั่งให้สร้างสระธรรมโปกขรณีไว้เบื้องหน้าธรรมปราสาท (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๒๕๙/๑๙๒-๑๙๓)

ธรรมปฏิรูป : ธรรมปลอม, ธรรมที่ไม่แท้, ธรรมเนียม ดังคำในมหาวรรค กล่าวไว้ว่า สมัยนั้นพวกภิกษุในกรุงจัมปาทำกรรมเช่นนี้คือ...ทำกรรมแบ่งพวกโดยธรรมปฏิรูปทำกรรมพร้อมเพรียงกันโดยธรรมปฏิรูป, หรือดังคำว่า ถ้าเป็นกรรมที่แบ่งพวกโดยธรรมปฏิรูป ไม่จัดเป็นกรรมและไม่ควรทำ ถ้ากรรมที่พร้อมเพรียงกันโดยธรรมปฏิรูป ไม่จัดเป็นกรรมและไม่ควรทำ (วิ.ม.(ไทย) ๕/๓๘๒/๒๖๖, ๓๘๓/๒๖๗), ในสัทธัมมปิฎกสูตรก็กล่าวถึงธรรมปฏิรูปไว้แต่ใช้คำว่า สัทธรรมปฏิรูป ดังพระดำรัสที่พระพุทธเจ้าแก่ตรัสแก่พระมหากัสสปะตอนหนึ่งว่า สัทธรรมปฏิรูปยังไม่เกิดขึ้นในโลกตราบไต่ตราบนั้น สัทธรรมก็ยังไม่เสื่อมสูญไปแต่เมื่อใด สัทธรรมปฏิรูปเกิดขึ้นในโลก เมื่อนั้น สัทธรรมย่อมเสื่อมสูญไป (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๑๕๖/๒๖๒)

อรรถกถาอธิบายว่า ธรรมปฏิรูป แปลว่าธรรมปลอม,ธรรมเทียม,ธรรมที่ไม่แท้ ในคัมภีร์ อรรถกถา กล่าวถึงสัทธรรมที่ไม่แท้ ที่ชื่อว่าสัทธรรมปฏิรูป ๒ อย่างคือ (๑) อธิคมสัทธรรมปฏิรูป คือธรรมที่เป็นเหตุเศร้าหมองแห่งวิปัสสนาญาณ เช่น โสภาส ญาณ ปีติ ปัสสัทธิ สุข เป็นต้นที่เป็นเหตุให้จิตหวั่นไหว (๒) ปริยัตติสัทธรรมปฏิรูป ได้แก่ สิ่งที่ไม่ใช่พระพุทธพจน์ คือคัมภีร์คุพหวินัย คัมภีร์คุพห เวสสันดรชาดก คัมภีร์คุพหมโหสธชาดก คัมภีร์วรรณปิฎก คัมภีร์องคฺลิมาลปิฎก คัมภีร์เวทลปิฎก คัมภีร์รัฐपालคฺชชิตะคัมภีร์อาฬวกคฺชชิตะ ที่ไม่ได้ยกขึ้นสู่การสังคายนา ๓ ครั้ง อยู่นอกเหนือจาก กถาวัตถุ ๕ เหล่านี้ ชาติกถา อารัมมณกถา อสุภกถา ญาณกถา วิชชากรัณทกะ (ส.นิ.อ. (บาลี) ๒/๑๕๖/ ๒๒๓-๒๒๔)เป็นคำสอนของ อธรรมวาทีนิกายต่างๆที่แสดงช่วงก่อนสังคายนาครั้งที่ ๓และมีการสอบ ถามเมื่อคราวสังคายนาครั้งที่ ๓ ชื่อคัมภีร์เหล่านี้มีกล่าวถึงในอรรถกถา

ธรรมปราสาท :ชื่อปราสาทหลังหนึ่ง พระเจ้ามหาสุทฺถสชนะ มีสระโบกขรณีชื่อธรรมโบกขรณีทั้ง ๔ ด้าน ด้านทิศตะวันออกและทิศตะวันตกกว้าง ๑ โยชน์ ส่วนด้านทิศเหนือและทิศใต้ กว้างครึ่ง โยชน์ มีปราสาทหลังใหญ่ทำด้วยเงิน อยู่ตรงกลาง เรียกว่ามหาวิญญูหะ และสวนตาลทองคำอยู่ ใกล้ประตูเรือนยอดมหาวิญญูหะธรรมปราสาทหลังนี้เป็นพระราชนิเวศน์ที่สร้างขึ้นด้วย วิสสุกรรมเทพบุตร ด้านทิศตะวันออกและทิศตะวันตกยาว ๑ โยชน์ ด้านทิศเหนือและทิศใต้ กว้างครึ่งโยชน์ มีฐานสูงกว่า ๓ชั่วบุรุษ ก่อด้วยอิฐ ๔ ชนิด คือ (๑) อิฐทอง (๒) อิฐเงิน (๓) อิฐแก้วไพฑูรย์ (๔) อิฐแก้วผลึก มีเสา ๘๔,๐๐๐ ต้น แบ่งเป็น ๔ ชนิด คือ (๑) เสาทอง (๒) เสาเงิน (๓) เสาแก้วไพฑูรย์ (๔) เสาแก้วผลึก ปูด้วยแผ่นกระดาน ๔ ชนิด คือ(๑) กระดานทอง (๒) กระดานเงิน (๓) กระดานแก้วไพฑูรย์ (๔) กระดานแก้วผลึก ธรรมปราสาทมีบันได ๒๔ บันได แบ่งเป็น ๔ ชนิด คือ (๑) บันไดทอง (๒) บันไดเงิน (๓) บันไดแก้วไพฑูรย์ (๔) บันไดแก้วผลึก บันไดทองมีลูกกรงทำด้วยทอง ราวและหัวเสาทำด้วยเงิน บันไดเงินมีลูกกรง ทำด้วยเงิน ราวและหัวเสาทำด้วยทอง บันไดแก้วไพฑูรย์มีลูกกรงทำด้วยแก้วไพฑูรย์ ราวและ หัวเสาทำด้วยแก้วผลึกบันไดแก้วผลึกมีลูกกรงทำด้วยแก้วผลึก ราวและหัวเสาทำด้วยแก้ว ไพฑูรย์ มีเรือนยอด ๘๔,๐๐๐ ยอด แบ่งเป็น ๔ชนิด คือ (๑) เรือนยอดทอง (๒) เรือน ยอดเงิน (๓) เรือนยอดแก้วไพฑูรย์(๔) เรือนยอดแก้วผลึกในเรือนยอดทองตั้งบัลลังก์เงินไว้ในเรือนยอดเงินตั้งบัลลังก์ทองไว้ ในเรือนยอดแก้วไพฑูรย์ตั้งบัลลังก์แก้วไว้ในเรือนยอดแก้วผลึกตั้งบัลลังก์แก้วบุษราคัมไว้ ที่ใกล้ประตูเรือนยอดทองตั้งต้นตาลเงิน ซึ่งมีลำต้นเป็นเงิน ใบ และผลเป็นทอง ที่ใกล้ประตูเรือนยอดเงินตั้งต้นตาลทอง ซึ่งมีลำต้นเป็นทอง ใบและผลเป็นเงิน ที่ใกล้ประตูเรือนยอดแก้วไพฑูรย์ตั้งต้นตาลแก้วผลึก ซึ่งมีลำต้นเป็นแก้วผลึก ใบและผล เป็นแก้วไพฑูรย์ ที่ประตูเรือนยอดแก้วผลึกตั้งต้นตาลแก้วไพฑูรย์ ซึ่งมีลำต้นเป็นแก้วไพฑูรย์ ใบและผลเป็นแก้วผลึก มีสวนตาลทองคำไว้ที่ใกล้ประตูเรือนยอดมหาวิญญูหะ สำหรับทรงนั่ง พักผ่อนกลางวัน มีรั้วล้อม ๒ ชั้น คือ (๑) รั้วทอง (๒) รั้วเงิน รั้วทองมีเสาทำด้วยทอง ราว และหัวเสาทำด้วยเงิน รั้วเงินมีเสาทำด้วยเงิน ราวและหัวเสาทำด้วยทอง มีชายกระดิ่ง แวดล้อม ๒ ชั้น คือ ชายทองชั้นหนึ่งชายเงินชั้นหนึ่ง ชายทองมีกระดิ่งเงิน ชายเงินมี กระดิ่งทอง ชายกระดิ่งเหล่านั้นยามเมื่อต้องลม เกิดเสียงไพเราะ น่ายินดี ชวนฟังชวนให้ เคลิบเคลิ้ม กล่าวกันว่า ในกรุงกุสาวดีราชธานีมีนักเลงนักเล่น และนักดื่มร่ำทำเพลงตาม

เสียงกระดิ่งยามที่ต้องลมเหล่านั้น ธรรมปราสาทที่สร้างเสร็จแล้ว มองดูได้ยากเพราะมีแสงสะท้อนบาดตา (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๒๕๓/๑๘๘, ๒๕๖/๑๙๐, ๒๕๖/๑๙๑, ๒๕๗/๑๙๑, ๒๕๘/๑๙๑, ๒๕๘/๑๙๒, ๒๕๙/๑๙๒, ๒๕๙/๑๙๓, ๒๖๓/๑๙๕, ๒๖๕/๑๙๖, ๒๖๖/๑๙๗), ในโคมยปิมทสุตร พระพุทธเจ้าตรัสแก่ภิกษุรูปหนึ่งว่า ภิกษุเรื่องเคยมีมาแล้ว เราได้เป็นพระราชามหากษัตริย์ผู้ได้รับมูรธาภิเษกมีเมือง ๘๔,๐๐๐ เมือง ซึ่งมีกุสาวตีราชธานีเป็นเมืองหลวง มีปราสาท ๘๔,๐๐๐ องค์ ซึ่งมีธรรมปราสาทเป็นปราสาทหลวง มีเรือนยอด ๘๔,๐๐๐ หลัง ซึ่งมีเรือนยอดมหาพยุหะเป็นเรือนยอดหลวง, บรรดาปราสาท ๘๔,๐๐๐ องค์นั้น ปราสาทที่เราครองในสมัยนั้นมีหลังเดียวเท่านั้นคือธรรมปราสาท (ส.ม.(ไทย) ๑๗/๙๖/๑๘๔-๑๘๕)

ธรรมपालกุมาร :1. ชื่อหนึ่งของพระจุฬารามपालกุมาร มีปรากฏในจุฬารามपालชาดก เป็นพระโอรสของพระเจ้ามहाปตาปะและพระนางจันทาเทวี ดังคำว่า พระนางจันทาเทวีกราบทูลพระราชาวา ขอพระองค์โปรดทรงปล่อยธรรมपालกุมารและโปรดทรงตัดมือทั้ง ๒ ของหม่อมฉันเถิด (ขุ.ชา.ปญจก.(ไทย) ๒๗/๔๔-๔๙/๒๐๗-๒๐๘)

2.ชื่อพระราชกุมารพระองค์หนึ่งที่ได้ไปเรียนกับอาจารย์ทศปาโมกข์ มีปรากฏในมหาอัมมपालชาดก ดังคำว่า ธรรมแล(รักษาศีล ๕) ย่อมรักษาผู้ประพฤติธรรมเหมือนร่มคันใหญ่ในฤดูฝน ธรรมपालกุมารของเรามีธรรมคุ้มครอง ยังอยู่เป็นสุข กระดุกที่ท่านนำมาเป็นกระดุกคนอื่น (ขุ.ชา.ทสก.(ไทย) ๒๗/๑๐๓/๓๓๙), ในจริยาปิฎก เรื่องสโมธานกถา พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า ในภาพที่เราเป็นธรรมपालกุมารเป็นขันตีบารมี (ขุ.จริยา.(ไทย) ๓๓/๑๒๒/๗๗๗)

ธรรมเป็นเครื่องข้อง : สังคะ, หมายถึงธรรม ๕ ประการ คือ รากะ โทสะ โมหะ มานะ และทิฏฐิ ดังคำที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า บุคคล...ควรเจริญธรรม ๕ ประการ ให้ยิ่งขึ้นไป ภิกษุก้าวล่วงธรรมเป็นเครื่องข้อง ๕ ประการได้แล้ว (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๕/๖), ในนสันทิสุตต พระพุทธเจ้าตรัสแก่โมฆราชว่า เทวดาและมนุษย์แม้เหล่านั้นรู้ธรรมแล้ว ละวิจิกิจฉาได้ เป็นผู้ข้ามพ้นธรรมเป็นเครื่องข้องได้ (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๓๔/๔๔); ในปริหานสูตร กล่าวไว้ว่า ความเป็นผู้ชอบธรรมเป็นเครื่องข้อง ย่อมเป็นไปเพื่อความเสื่อมแก่ภิกษุผู้เป็นเสขะ (อง.อภุทธก.(ไทย) ๒๓/๗๙/๔๐๐); ในโสณโกฬวิสเถรคาถา พระโสณโกฬวิสเถระกล่าวไว้ว่า ภิกษุผู้ล่วงธรรมเป็นเครื่องข้องได้ทั้ง ๕ ท่านเรียกว่า ข้ามโอฆะได้แล้ว หมายถึงได้บรรลุอรหัตผลแล้ว (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๖๓๓/๔๔๙); ในมหานิทเทส กล่าวไว้ว่า บุคคล ไม่ติดข้องอยู่ในธรรมเป็นเครื่องข้องทั้งปวง เป็นผู้หลุดพ้นดำรงตนมั่นคงเช่นนั้น บัณฑิตทั้งหลายเรียกว่า ผู้นำคะ (ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๘๐/๒๓๘)

อรรถกถาอธิบายว่า ธรรมเป็นเครื่องข้อง ๕ ประการ คือ (๑) รากะ ความกำหนัด (๒) โทสะ ความโกรธ (๓) โมหะ ความหลง (๔) มานะ ความถือตัว (๕) ทิฏฐิ ความเห็น (ส.ส.อ.(บาลี) ๑/๕/๒๔), ในอรรถกถาเถรคาถากล่าวไว้ว่า รากะ โทสะ โมหะ มานะ ทิฏฐิ (ขุ.เถร.อ.(บาลี) ๑/๑๕/๑๐๐)

ธรรมเป็นเครื่องตื่น : หลักธรรมเป็นเครื่องตื่นคือสติอย่างต่อเนื่อง หมายถึงตื่นบำเพ็ญเพียรต่อเนื่อง มีสติอยู่ตลอดเวลา ดังคำในอนนังคณสูตรว่า กุลบุตรเหล่าใดมีศรัทธาออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิต ...รู้ประมาณในการบริโภค ประกอบความเพียรในธรรมเป็นเครื่องตื่นอย่างต่อเนื่อง ใส่ใจในสมณธรรม (ม.ม.(ไทย) ๑๒/๖๓/๕๕), ในมหาอัสนปุรสูตร พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า เธอ

ทั้งหลายควรสำเหนียกอย่างนี้ว่า เราทั้งหลายจักเป็นผู้ประกอบความเพียรในธรรมเป็นเครื่องตั้งอย่างต่อเนืองจักชำระจิตให้บริสุทธิ์จากกรรมอันเป็นเครื่องขัดขวางด้วยการเดินจงกรมและการนั่งตลอดวันจักชำระจิตให้บริสุทธิ์จากกรรมเป็นเครื่องขัดขวางด้วยการเดินจงกรม ด้วยการนั่งตลอดปฐมยามแห่งราตรีสำเร็จการนอนดูจราชสีห์โดยตะแคงข้างเบื้องขวา ซ้อนเท้าเหลื่อมเท้า มีสติสัมปชัญญะ หมายใจว่าจะลุกขึ้นตลอดมัชฌิมยามแห่งราตรี ลุกขึ้นชำระจิตให้บริสุทธิ์จากกรรมเป็นเครื่องขัดขวางด้วยการเดินจงกรม ด้วยการนั่งตลอดปัจฉิมยามแห่งราตรี (ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๒๓/๔๕๖-๕๕๗) ; ในอปทาน กล่าวไว้ว่า พระปัจเจกพุทธเจ้าทั้งหลายหมั่นประกอบธรรมเป็นเครื่องตั้ง (ช.อุป. (ไทย) ๓๒/๑๓๒/๒๔)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ธรรมเป็นเครื่องตั้ง หมายถึงประกอบเนืองๆ ซึ่งธรรมเป็นเครื่องตั้งอย่างต่อเนือง (ม.อุ.อ. (บาลี) ๓/๓๔๓/๒๑๒)

ธรรมเป็นเครื่องบ่มวิมุตติ : ธรรมที่เกื้อกูลให้บรรลุธรรม ซึ่งเป็นการประทานโอวาทแก่พระราหุล, เป็นหลักธรรมที่พระพุทธเจ้าใช้ทรงเวลาบ่มเพื่อตรัสสอนพระราหุล ตั้งแต่สามภรรจนบวชเป็นภิกษุตั้งคำในจูฬราหุโลวาทสูตรและราหุโลวาทสูตร พระผู้มีพระภาคทรงหลีกเร้นอยู่ในที่สงัด ทรงเกิดความรำพึงขึ้นอย่างนี้ว่า ธรรมเป็นเครื่องบ่มวิมุตติของราหุลแก่กล้าแล้ว ทางที่ดี เราพึงแนะนำราหุลในธรรมเป็นที่สิ้นอาสวะให้ยิ่งขึ้นไป (ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๔๑๖/๔๗๐, ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๑๒๑/๑๔๓)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ธรรมเป็นเครื่องบ่มวิมุตติ หมายถึงธรรม ๑๕ ประการคือ เว้นบุคคล ๕ จำพวก ได้แก่ ผู้ไม่มีศรัทธา ผู้เกียจคร้าน ผู้หลงลืมสติ ผู้มีจิตไม่มั่นคง และผู้มีปัญญาทรมาน คบบุคคล ๕ จำพวก ได้แก่ ผู้มีศรัทธา ผู้ขยัน ผู้มีสติมั่นคง ผู้มีจิตตั้งมั่น และผู้มีปัญญา พิจารณาธรรม ๕ ประการ คือพระสูตรที่น่าเลื่อมใส สัมมปธานสูตร สติปัฏฐานสูตร ฌานและวิโมกข์ และญาณจรिया

อีกนัยหนึ่ง หมายถึงธรรม ๑๕ ประการ คืออินทรีย์ ๕ ประการ สัญญาอันเป็นส่วนแห่งธรรมเครื่องตรัสรู้ ๕ ประการ และธรรม ๕ ประการ มีกัลยาณมิตตตาเป็นต้น (ม.อุ.อ. (บาลี) ๓/๔๑๖/๒๔๙, ส.สพ.อ. (บาลี) ๓/๑๒๑/๔๓)

ธรรมเป็นเครื่องรักษาอย่างเอก : ธรรมเป็นเครื่องอยู่ของพระอริยะ, หมายถึงใจที่ถูกรักษาด้วยสติ, สติรักษาใจ, ประกอบด้วยใจที่รักษาด้วยสติ; ข้อ ๓ ในอริยวาส ๑๐ ดังคำว่า ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ ... (๓) เป็นผู้ที่มีธรรมเป็นเครื่องรักษาอย่างเอก และมีอธิบายไว้ว่า ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้เป็นผู้ประกอบด้วยใจที่รักษาด้วยสติ ภิกษุเป็นผู้ที่มีธรรมเป็นเครื่องรักษาอย่างเอก (ที.ปา (ไทย) ๑๑/๓๔๘/๓๖๔, ๓๖๐/๔๔๓); ในปฐมอริยวาสสูตร และทุติยอริยวาสสูตร พระพุทธเจ้าก็ตรัสอธิบายไว้ทำนองเดียวกัน (อง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๑๙/๓๘, ๒๐/๓๙)

ธรรมเป็นเครื่องหลุดพ้น : วิมุตติธรรม หมายถึงหลักธรรมที่ทำให้หลุดพ้น มี ๕ อย่าง คือ (๑) วิกขัมภณวิมุตติ ได้แก่สมาบัติ ๘ เพราะพ้นจากนิวรณ์เป็นต้น (๒) ตทังควิมุตติ ได้แก่อนุปัสสนา ๗ มีอนิจจานุปัสสนาเป็นต้น เพราะสลัดพ้นจากนิจจสัญญาเป็นต้น (๓) สมุจเฉทวิมุตติ ได้แก่ อริยมรรค ๔ เพราะพ้นจากกิเลสทั้งหลายที่ตนถอนขึ้นแล้ว (๔) ปฏิปัสสัทธิวิมุตติ ได้แก่ สามัญญผล ๔ เพราะเกิดขึ้นในที่สุดแห่งการสงบระงับกิเลสด้วยอานาภาพมรรค (๕) นิสสรณวิมุตติ ได้แก่นิพพาน เพราะเป็นที่สลัดกำจัดออกตั้งอยู่ในที่ไกลจากกิเลสทั้งปวง

ตั้งคำในมหาปทานสูตร และสัมปสาทนียสูตร พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า แม้เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเหล่านั้นจึงทรงมีธรรมเป็นเครื่องหลุดพ้นอย่างนี้ (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๓/๖, ๑๓/๗, ๑๔/๘, ๑๔/๙, ๑๕/๙, ๑๕/๑๐, ๙๔/๕๕, ๙๔/๕๖, ๑๔๕/๙๐, ๑๔๕/๙๑, ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๑๔๒/๑๐๓)

อรรถกถาอธิบายว่า ธรรมเป็นเครื่องหลุดพ้น ในที่นี้หมายถึงวิมุตติ ๕ ประการ คือ (๑) วิกขัมภณวิมุตติ (๒) ตทังควิมุตติ (๓) สมุจเฉทวิมุตติ (๔) ปฏิปัสสัทธิวิมุตติ (๕) นิสสรณวิมุตติ (ที.ม.อ. (บาลี)๑๓/๒๑, ม.อ.อ. (บาลี) ๓/๑๙๗/๑๒๑, อัง.สตุตทก.อ. (บาลี) ๓/๔๘-๔๙/๑๘๔)

ธรรมเป็นเครื่องอยู่ : วิหารธรรม, หมายถึงนิโรธสมบัติ, ตั้งคำในมหาปทานสูตร และสัมปสาทนียสูตร พระพุทธเจ้าตรัสว่า แม้เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเหล่านั้นจึงทรงมีธรรมเป็นเครื่องอยู่อย่างนี้ (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๓/๖, ๑๓/๗, ๑๔/๘, ๑๔/๙, ๑๕/๙, ๑๕/๑๐, ๙๔/๕๕, ๙๔/๕๖, ๑๔๕/๙๐, ๑๔๕/๙๑, ๑๕๒/๑๔๑, ๑๕๒/๑๔๒, ๑๕๓/๑๔๓, ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๑๔๒/๑๐๓); ในสังคีตสูตร กล่าวไว้ว่า วิหารธรรม(ธรรมเป็นเครื่องอยู่) ๓ อันได้แก่ (๑) ทิพพิหารธรรม(ธรรมเป็นเครื่องอยู่ของเทพ)(๒) พรหมวิหารธรรม (ธรรมเป็นเครื่องอยู่ของพรหม) (๓) อริยวิหารธรรม (ธรรมเป็นเครื่องอยู่ของพระอริยะ) (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๗๕)

อรรถกถาอธิบายว่า ธรรมเป็นเครื่องอยู่ ในที่นี้หมายถึงนิโรธสมบัติ (ที.ม.อ. (บาลี) ๑๓/๒๐)

ธรรมเป็นเครื่องอยู่เป็นสุขในปัจจุบัน: ทัศนัฒมสุขวิหารธรรม, เป็นชื่อของรูปาวจรฌาน คือปฐมฌาน ทุตติยฌาน ตติยฌาน และจตุตถฌาน ซึ่งเป็นเหตุให้ท่านผู้บำเพ็ญฌานได้ประสบเนกขัมมสุขที่ไม่เศร้าหมองในอรรถภาพปัจจุบัน ตั้งคำในคิหิสูตร ที่พระพุทธเจ้าตรัสแก่พระสารีบุตรว่า เธอทั้งหลายพึงรู้จักกฤหัสถ์คนหนึ่งผู้มุ่งห่มผ้าขาว มีการงานสำรวมดีในสิกขาบท ๕ ประการ และเป็นผู้ได้ธรรมเป็นเครื่องอยู่เป็นสุขในปัจจุบัน อันมีในจิตถึง ๔ ประการตามความปรารถนา ได้โดยไม่ยาก ได้โดยไม่ลำบาก (อัง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๑๗๙/๒๙๙)

อรรถกถาอธิบายว่า ธรรมเป็นเครื่องอยู่เป็นสุขในปัจจุบัน เป็นชื่อของรูปาวจรฌาน และรูปาวจรฌานนี้เอง ที่เรียกว่าเป็นธรรมเครื่องอยู่เป็นสุขในปัจจุบัน เพราะเป็นเหตุให้ท่านผู้บำเพ็ญฌานได้ประสบเนกขัมมสุขที่ไม่เศร้าหมองในอรรถภาพปัจจุบัน (อัง.ปญจก.อ. (บาลี) ๓/๑๗๙/๖๖) อรรถกถาอธิบายว่า ธรรมเป็นเครื่องอยู่เป็นสุขในปัจจุบัน เป็นชื่อของรูปาวจรฌาน และรูปาวจรฌานนี้เอง ที่เรียกว่าเป็นธรรมเครื่องอยู่เป็นสุขในปัจจุบัน เพราะเป็นเหตุให้ท่านผู้บำเพ็ญฌานได้ประสบเนกขัมมสุขที่ไม่เศร้าหมองในอรรถภาพปัจจุบัน

ธรรมเป็นเครื่องอยู่อันหาณิคมิได้ : วิหารธรรมที่ไม่มีนิมิต หมายถึงสมาธิจากวิปัสสนาที่มีพลัง ตั้งคำในติสสพรหมสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า โมคคัลลานะ ติสสพรหมไม่ได้แสดงบุคคลที่ ๗ ผู้มีธรรมเป็นเครื่องอยู่อันหาณิคมิได้แก่เธอหรือ (อัง.สตุตทก.(ไทย) ๒๓/๕๖/๑๐๘)

อรรถกถาอธิบายว่า ธรรมเป็นเครื่องอยู่อันหาณิคมิได้ ในที่นี้หมายถึงพลววิปัสสนาสมาธิ (อัง.สตุตทก.อ. (บาลี) ๓/๕๖/๑๙๑)

ธรรมเป็นแดนเกษมจากโยคะ : โยคะเขมะ, อรหัตตผลหรือนิพพาน มุ่งหมายถึงสามัญญผล ๔ ตั้งคำในมูลปริยายสูตร พระพุทธเจ้าตรัสว่า ภิกษุทั้งหลายภิกษุใดยังเป็นเสขบุคคล ไม่ได้บรรลุ

อรหัตตผลปรารถนาธรรมเป็นแดนเกษมจากโยคะอันยอดเยี่ยมอยู่ (ม.ม. (ไทย) ๑๒/๗/๑๐) ; ในเทวทหสูตร พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า ภิกษุเหล่าใดเป็นเสขะ (ผู้ยังต้องศึกษา) ยังไม่บรรลุนิพพาน ปรารถนาธรรมเป็นแดนเกษมจากโยคะอันยอดเยี่ยมอยู่เรากล่าวว่าความไม่ประมาทในผัสสายตนะ ๖ ประการอันภิกษุเหล่านั้นควรทำ (ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๑๓๔/๑๖๘), ในโยคเขมสูตร พระพุทธเจ้า ตรัสไว้ว่า ภิกษุทั้งหลายอภิวรรณที่บุคคลเจริญ ทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อธรรมเป็นแดนเกษมจากโยคะมาก (ส.ม. (ไทย) ๑๙/๒๓๘/๑๙๑, อ.ทสก. (ไทย) ๒๔/๑๖/๔๒๖-๔๒๗)

อรรถกถาอธิบายว่า ธรรมเป็นแดนเกษมจากโยคะ หมายถึงอรหัตตผลหรือนิพพาน (อ.ทสก. (บาลี) ๒/๕/๗), อรรถกถาอังคุตตรนิกาย เอกกนิบาต กล่าวไว้ว่า ธรรมเป็นแดนเกษมจากโยคะมาก หมายถึงสามัญญผล ๔ อีกนัยหนึ่ง หมายถึงนิพพาน (อ.เอกก.อ. (บาลี) ๑/๕๖๔-๕๗๐/๔๗๒)

ธรรมเป็นแดนเกษมจากโยคะที่ยอดเยี่ยม:อนุดตรเขมโยคะ หมายถึงพระอรหัตตผลของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ดังคำในอุปัฏฐาทสูตร พระพุทธเจ้าตรัสว่า สัมโพธิญาณนั้นเราบรรลุได้ด้วยความไม่ประมาท ธรรมเป็นแดนเกษมจากโยคะที่ยอดเยี่ยม เราก็บรรลุได้ด้วยความไม่ประมาท (อ.ทสก. (ไทย) ๒๐/๕/๖๑)

อรรถกถาอธิบายว่า ธรรมเป็นแดนเกษมจากโยคะที่ยอดเยี่ยม หมายถึงอรหัตตผลหรือนิพพาน (อ.ทสก. (บาลี) ๒/๕/๗)

ธรรมเป็นที่กำจัดฉันทราคะ:ธรรมเป็นที่สลัดออกซึ่งความกำหนัดด้วยอำนาจความพอใจ, ธรรมเป็นเครื่องสลัดออกจากรูปเป็นต้น หมายถึงนิพพาน ดังคำในอัสสาทสูตรและปฐมปุพเพสัมโพธิสูตร พระพุทธเจ้าตรัสว่า ธรรมเป็นที่กำจัดฉันทราคะ ธรรมเป็นที่ละฉันทราคะ ในรูปนี้เป็นเครื่องสลัดออกจากรูป (ส.ข. (ไทย) ๑๗/๒๖/๓๘, ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๑๓/๑๑) หรือดังคำในมหาปุณณมสูตร พระพุทธเจ้าตรัสว่า ธรรมเป็นที่กำจัดฉันทราคะ ธรรมเป็นที่ละฉันทราคะในรูปนี้เป็นเครื่องสลัดออกจากรูป...ธรรมเป็นที่กำจัดฉันทราคะ ธรรมเป็นที่ละฉันทราคะในวิญญาณนี้เป็นเครื่องสลัดออกจากรูป (ม.อ. (ไทย) ๑๔/๘๘/๑๐๐-๑๐๑), ในปุพเพสัมโพธิสูตร พระพุทธเจ้าตรัสว่า ธรรมเป็นที่กำจัดฉันทราคะ ธรรมเป็นที่ละฉันทราคะในปฐวีธาตุ นี้เป็นเครื่องสลัดออกจากรูปธาตุ, แม้อาโปธาตุ วาโยธาตุ และเตโชธาตุ ก็มีอธิบายเช่นเดียวกัน (ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑๑๕/๒๐๗)

อรรถกถาอธิบายว่า เครื่องสลัดออกจากรูป ตรัสหมายถึงสังขิกิริยาปฏิเวธ (การแห่งตลอดด้วยการทำให้แจ้ง) และนิโรธสัง (ม.อ.อ. (บาลี) ๓/๘๘/๕๓), ในอรรถกถาอังคุตตรนิกายอธิบายว่า ธรรมเป็นที่กำจัดฉันทราคะ ในที่นี้หมายถึงนิพพาน (อ.ต.ก.อ. (บาลี) ๒/๑๐๔/๒๕๗)

ธรรมเป็นที่ดับการแสวงหา : เอสนานิโรชธรรม, ธรรมเป็นที่ดับความพอใจ (เอสนา) หมายถึงโสดาปัตติมรรคที่ใช้พรหมจริยสนา อนาคามีมรรค ที่ใช้ตบถกามสนา และอรหัตตมรรค ที่ใช้ตบถเวสนา ดังคำในปฐมเอสนาสสูตร พระพุทธเจ้าตรัสว่า สาวกของพระพุทธเจ้าผู้มีจิตตั้งมั่น มีสติสัมปชัญญะ ย่อมรู้ชัดการแสวงหา เหตุเกิดการแสวงหา ธรรมเป็นที่ดับการแสวงหาและข้อปฏิบัติที่ให้ถึงความสิ้นสุดการแสวงหาเพราะสิ้นการแสวงหาทั้งหลาย (ขุ.อิตติ. (ไทย) ๒๕/๕๕/

๔๐๘),ในวิมังค์ กล่าวถึงการแสวงหา ๓ อย่าง คือ (๑) กามเสนา (๒) ภาวเสนา (๓) พรหมจรีเยเสนา (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๙๑๙/๕๗๕)

อรรถกถาอธิบายว่า ธรรมเป็นที่ดับการแสวงหา แยกเป็น ๓ ระดับ คือ (๑) ปฐมมรรค (โสดาปัตติมรรค) เป็นที่ดับการแสวงหาพรหมจรรย์ (๒) อนาคามิมรรค เป็นที่ดับการแสวงหากาม (๓)อรัหัตตมรรค เป็นที่ดับการแสวงหาภพ (ขุ.อิติ.อ.(บาลี) ๕๔/๒๒๔) ประกอบ

ธรรมเป็นที่ดับไม่เหลือ : หลักธรรมที่ดับนามรูปได้หมดแล้ว หมายถึงอนาคามิมรรค จะบรรลอรุหัตผล และนิพพานในที่สุด ดังคำในขุททกสุมุตร พระพุทธเจ้าตรัสถามขุททกสุมุตรว่า ท่านเหล่านั้นรู้ธรรมเป็นที่ดับไม่เหลือแห่งนามรูปแล้ว จึงตัดเครื่องผูกคือภพได้ (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๕๐/๖๔, ๑๐๕/๑๑๕)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ธรรมเป็นที่ดับไม่เหลือ หมายถึงความหลุดพ้นแห่งพรอรัหัตผลในระหว่างแห่งเวลาใกล้ชิดกับความอุบัติขึ้นในอวิหาพรหมโลก (ส.ส.อ.(บาลี) ๑/๕๐/๘๘)

ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งความเบาใจ:ธรรมที่ทำให้คนเจ็บไข้เกิดความสบายใจดังคำในคิลานสูตรที่ พระพุทธเจ้าตรัสแก่พระเจ้ามหายานาเมว่า มหาบพิตรอุบาสกผู้มีปัญญาพึงปลอบใจอุบาสกผู้มีปัญญาซึ่งป่วย ได้รับทุกข์เป็นไข้หนัก ด้วยธรรมเป็นที่ตั้งแห่งความเบาใจ ๔ประการ คือ (๑) มีความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระพุทธเจ้า (๒) มีความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระธรรม (๓) มีความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระสงฆ์ (๔) มีศีลที่พระอริยะชอบใจ ไม่ขาดๆเป็นไปเพื่อสมาธิ(ส.ม.(ไทย)๑๙/๑๐๕๐/๕๗๔),และทรงสอนให้คนที่เจ็บละความห่วงใยในมารดาบิดา บุตร ภรรยา ละความห่วงใยกามคุณ ๕ อันเป็นของมนุษย์ และจงปราศออกจากกามอันเป็นของมนุษย์แล้วน้อมจิตไปในหมู่เทพชั้นจาตุมหาราชเป็นต้น(ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๐๕๐/๕๗๕)

ธรรมเป็นที่พึ่ง:ธรรมเป็นที่เกาะ หมายถึงธรรมที่เป็นยึดเหนี่ยวใจ ดังคำในมหาปริณิพพานสูตร พระพุทธเจ้าตรัสว่า อานนท เพราะเหตุนี้แล พวกเธอจึงมีตนเป็นเกาะ มีตนเป็นที่พึ่ง ไม่มีสิ่งอื่นเป็นที่พึ่ง มีธรรมเป็นเกาะ มีธรรมเป็นที่พึ่ง ไม่มีสิ่งอื่นเป็นที่พึ่ง (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๖๕/๑๑๑) ในที่นี้หมายถึงสติปัฏฐาน ๔ อันได้แก่ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ (๑) พิจารณาเห็นกายในกายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้ (๒) พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายอยู่ ฯลฯ (๓) พิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่ ฯลฯ (๔) พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้ ซึ่งก็คือสมณะและวิปัสสนา โดยมีจุดหมายคือความสิ้นราคะความสิ้นโทสะและความสิ้นโมหะ หรือดังคำในโคปกโมคคัลลานสูตรที่พระอานนทกล่าวแก่วัสสการพราหมณ์มหาอำมาตย์ว่า พราหมณ์ อาตมภาพทั้งหลายมิใช่คนไม่มีที่พึ่ง อาตมภาพทั้งหลายเป็นคนมีที่พึ่ง คือมีธรรมเป็นที่พึ่ง (ม.อ.(ไทย) ๑๔/๘๐/๘๗)

ธรรมเป็นที่สิ้นกรรมทุกอย่าง : ญาณที่ทำให้กรรมหมดสิ้นไป,อรัหัตตมรรคญาณที่ทำให้ทั้งกรรมเก่าและกรรมหมดสิ้นไป, มุ่งหมายถึงบรรลุนิพพาน ดังคำในสีสุปปาลาสสูตร สีสุปปาลาภิกษุณีกล่าวว่า พระพุทธเจ้าผู้เสด็จอุบัติในศากยตระกูล ไม่มีบุคคลอื่นเปรียบ ...มีพระจักขุ ทรงเห็นธรรมทั้งปวง บรรลุธรรมเป็นที่สิ้นกรรมทุกอย่าง (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๖๙/๒๒๖);ใน วัตถุกถา สุตตนิบาตและจุฬนิทเทศ เทวดาองค์หนึ่งกล่าวแก่พราหมณ์พาวรีว่า พราหมณ์ เจ้าศากยบุตร

พระองค์นั้น เป็นพระสัมพุทธเจ้า ทรงถึงฝั่งแห่งธรรมทั้งปวง บรรลุกำลังแห่งอภิญญาทั้งหมดแล้ว มีพระจักขุในธรรมทั้งปวง ทรงถึงธรรมเป็นที่สิ้นกรรมทุกอย่าง (ขุ.อิติ.(ไทย) ๒๕/๙๙๙/๗๓๗, ขุ.จ. (ไทย) ๓๐/๑๗/๔), ในที่สุดนิบาตอธิบายไว้ว่า ท่านเหล่าใดมีกรรมเก่าสิ้นแล้ว กรรมใหม่ก็ไม่มี และท่านเหล่าใด มีจิตปราศจากราคะในภพต่อไป ท่านเหล่านั้นชื่อว่าภิกษุชีนาสพ กรรมใดซึ่งเป็นกรรมเก่าได้แก่เป็นกรรมในอดีต แม้ซึ่งเกิดแก่สัตว์ทั้งหลายแล้วดับไป ชื่อว่าผลไม่สิ้นแล้วนั่นเอง เพราะสามารถจะนำปฏิสนธิมา เหตุที่ยังละยางเหนียวคือตัณหาไม่ได้ กรรมเก่านั้นของสัตว์เหล่าใด ชื่อว่าสิ้นแล้วเพราะไม่สามารถจะให้วิบากต่อไปได้ เนื่องจากยางเหนียวคือตัณหาได้เหือดแห้งไปด้วยอรหัตมรรคญาณ เปรียบประดุกพีที่ไฟไหม้แล้วฉะนั้น และกรรมอันใดของสัตว์เหล่านั้นซึ่งเป็นไปอยู่ในปัจจุบัน ด้วยสามารถแห่งการบูชา พระพุทธเจ้าเป็นต้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเรียกว่ากรรมใหม่ ก็กรรมใหม่นั้นของชนเหล่าใด ชื่อว่าไม่มีสมภพ เพราะไม่สามารถจะให้ผลต่อไปได้ เพราะประhadตัณหาแล้วนั้นและเปรียบประดุกดอกไม้ที่หลุดจากขั้วแล้วฉะนั้น และชนทั้งหลายเหล่าใด ชื่อว่าคลายกำหนดในภพต่อไปได้แล้ว เพราะละเสียได้ซึ่งตัณหาตนเอง ชนทั้งหลายเหล่านั้นชื่อว่าเป็นภิกษุชีนาสพ ชื่อว่ามีพีชสิ้นแล้ว เพราะสิ้นปฏิสนธิวิญญาณ (ขุ.สุ.อ.(บาลี) ๒/๒๓๘/๓๗-๓๘)

ธรรมเป็นที่สิ้นตัณหา :หลักธรรมที่ทำให้ยางเหนียวคือตัณหาหมดไป, ตัณหาสังขยธรรม หมายถึง อรหัตมรรคญาณที่ทำให้ตัณหาเหือดแห้งไป ดังคำในจุฬตัณหาสังขยสูตรที่ท้าวสักกะทูลถาม พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ กล่าวโดยย่อ ด้วยข้อปฏิบัติเพียงเท่าไร ภิกษุจึงชื่อว่าเป็นผู้หลุดพ้นแล้วด้วยธรรมเป็นที่สิ้นตัณหาที่มีความสำเร็จสูงสุด ซึ่งพระผู้มีพระภาคตรัสว่า พระผู้มีพระภาคตรัสว่า จอมเทพ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ได้สดับว่า ธรรมทั้งปวงไม่ควรยึดมั่น ถ้าข้อนั้นภิกษุได้สดับแล้วอย่างนี้ว่า ธรรมทั้งปวงไม่ควรยึดมั่น ภิกษุนั้นย่อมรู้ยังธรรมทั้งปวง (ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๙๐/๔๒๑, ๓๙๔/๔๒๔, ๓๙๕/๔๒๖) ; ในวิตักกสูตร พระพุทธเจ้าตรัสว่า ผู้โน้มไปในธรรมเป็นที่สิ้นตัณหา ผู้ทรงไว้ซึ่งร่างกายสุดท้ายนั้นแล เรากล่าวว่าเป็นผู้ละมาร เป็นผู้ถึงฝั่งแห่งขรา (ขุ.สุ.(ไทย) ๒๕/๓๘/๓๖๘)

อรรถกถาอธิบายว่า ธรรมทั้งปวง หมายถึงชั้น ๕ อายุตนะ ๑๒ และธาตุ ๑๘ เป็นธรรมที่ไม่ควรยึดมั่นด้วยอำนาจตัณหาและทิฏฐิ เพราะเป็นภาวะไม่ดำรงอยู่โดยอาการที่บุคคลจะยึดถือได้ (ม.ม.อ. (บาลี) ๒/๓๙๐/๒๐๕-๒๐๖)

ธรรมเป็นสาระ : ญาณที่ทำให้ตรัสรู้, สัมโพธิญาณของพระปัจเจกพุทธเจ้า, ในอิสสิคสิสูตร พระพุทธเจ้าตรัสว่า เธอทั้งหลายจงตั้งใจฟังเราผู้ประกาศชื่อ ของพระปัจเจกพุทธเจ้า ที่มีธรรมเป็นสาระกว่าสรรพสัตว์ ไม่มีความทุกข์ ไม่มีความอยากได้ บรรลุพระสัมโพธิญาณเฉพาะตน (ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๓๓/๑๗๑, ๑๓๕/๑๗๒) ; ธรรมที่เป็นแก่นสาระให้กับชีวิต, หมายถึงหลักธรรมที่ใช้ประพฤติในชีวิตประจำวัน กล่าวคือ สัจจะ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวายามะ สัมมาสมาธิ สัมมาสมาธิ, และสัมมาวาจา สัมมากรรมันตะ และสัมมาอาชีวะในสุนทริกสูตร พระพุทธเจ้าตรัสแก่สุนทริกพราหมณ์ว่า พราหมณ์ สัจจะ ธรรม ความสำรวม พรหมจรรย์ การถึงธรรมอันประเสริฐ อาศัยในท่ามกลาง ท่านจงทำความนอบน้อมในพระชีนาสพผู้ชื่อตรงทั้งหลาย เรากล่าวคนนั้นว่า ผู้มีธรรมเป็นสาระ(ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๙๕/๒๓๘) ; อรหัตตผล ในนิพพานธาตุสูตร พระพุทธเจ้าตรัสว่า ชนทั้งหลายผู้รู้ที่ไม่ถูกปัจจัยปรุงแต่งนี้แล้วมีจิตหลุดพ้น

เพราะความสิ้นไปแห่งภวเนตติ ยินดียิ่งในธรรมเป็นที่สิ้นไปแห่งกิเลส เพราะบรรลุธรรมเป็น
 สาระ เป็นผู้คงที่ ละภพทั้งปวงได้ (ช.อิตติ.(ไทย) ๒๕/๔๔/๓๙๔)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า สัจจะ ในที่นี้หมายถึงวจีสัจจะ ธรรม หมายถึงทิวฐิติ สังกัปปะ
 วายามะ สติและสมาธิ ความสำรวม หมายถึงวาจากัมมันตะและอาชีวะ (ส.ส.อ. (บาลี) ๑/
 ๑๙๕/๒๒๕)

ธรรมเป็นเหตุเกิด : เหตุเกิดแห่งสิ่งต่างๆ แห่งกาย เวทนา จิตและธรรม อันเป็นที่ตั้งแห่งสติ ที่เรียกว่า
 สติปัฏฐาน หมายถึงหลักธรรมเป็นเครื่องพิจารณา ที่ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิดใน
 กายภายในอยู่ ดังคำในมหาสติปัฏฐานสูตร พระพุทธเจ้าตรัสว่า ภิกษุพิจารณาเห็นกายในกาย
 ภายในอยู่ พิจารณาเห็นกายในกายภายนอกอยู่ หรือพิจารณาเห็นกายในกายทั้งภายในทั้ง
 ภายนอกอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิด(แห่งลมหายใจ)ในกายอยู่ หรือตั้งคำว่า ภิกษุ
 พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายภายในอยู่พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลาย
 ภายนอกอยู่ หรือพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายทั้งภายในทั้งภายนอกอยู่ พิจารณา
 เห็นธรรมเป็นเหตุเกิดในเวทนาทั้งหลายอยู่ (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๗๔/๓๐๓, ม.ม.ุ.(ไทย) ๑๒/
 ๑๑๓/๑๑๐,๑๒/๑๓๖/๑๒๘,ส.ม.(ไทย) ๑๙/๔๐๖/๒๖๓, ๘๙๙/๔๒๙)

ธรรมเป็นเหตุเกิดในกาย : เหตุเกิดแห่งสิ่งต่างๆ แห่งกาย อันเป็นที่ตั้งแห่งสติ ที่เรียกว่ากายานุปัสสนา
 สติปัฏฐาน หมายถึงหลักธรรมเป็นเครื่องพิจารณา ที่ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิดใน
 กายภายในอยู่ ดังคำในมหาสติปัฏฐานสูตร พระพุทธเจ้าตรัสว่า หมวดอิริยาบถ ภิกษุเมื่อเดิน
 ก็รู้ชัดว่า เราเดิน เมื่อยืน ก็รู้ชัดว่า เรายืน (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๗๔/๓๐๓, ๓๗๕/๓๐๔, ๓๗๖/
 ๓๐๕, ๓๗๗/๓๐๗, ๓๗๘/๓๐๘, ๓๗๙/๓๐๘, ๓๗๙/๓๐๙, ๓๗๙/๓๑๐, ๓๗๙/๓๑๑, ๓๗๙/
 ๓๑๒, ๓๗๙/๓๑๓,ม.ม.ุ.(ไทย) ๑๒/๑๑๒/๑๐๙,ส.ม.(ไทย) ๑๙/๔๐๖/๒๖๓)

ธรรมเป็นเหตุเกิดในจิต : เหตุเกิดแห่งสิ่งต่างๆ แห่งจิต อันเป็นที่ตั้งแห่งสติ ที่เรียกว่าจิตตานุปัสสนา
 สติปัฏฐาน หมายถึงหลักธรรมเป็นเครื่องพิจารณา ที่ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิดในจิต
 (ม.อ.(ไทย) ๑๔/๔๐๖/๓๖๓) ดังคำในปฐมมรรคสูตร พระพุทธเจ้าตรัสว่า พิจารณาเห็น
 ธรรมเป็นเหตุเกิดในจิตภายใน ฯลฯ ในจิตภายนอก ฯลฯ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิดใน
 จิตทั้งภายในทั้งภายนอกอยู่ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๘๔๔/๔๓๑) หรือตั้งคำในมหาสติปัฏฐานสูตรที่
 พระพุทธเจ้าตรัสว่า พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิดในจิตอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุดับใน
 จิตอยู่ เช่น ภิกษุในธรรมวินัยนี้ จิตมีราคะก็รู้ชัดว่า จิตมีราคะจิตปราศจากราคะ ก็รู้ชัดว่า จิต
 ปราศจากราคะ (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๘๑/๓๑๔)

ธรรมเป็นเหตุดับ : เหตุดับแห่งสิ่งต่างๆ แห่งกาย เวทนา จิต ธรรม อันเป็นที่ตั้งแห่งสติ ที่เรียกว่ากายา
 นุปัสสนาสติปัฏฐาน เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน ัมมานุปัสสนา
 สติปัฏฐาน ไม่อาศัยตัณหาและทิวฐิติ ไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไรในโลก ดังคำในมหาสติปัฏฐานสูตร
 พระพุทธเจ้าตรัสว่า ภิกษุ...พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุดับ (แห่งลมหายใจ) ในกายอยู่ หรือ
 พิจารณาเห็นทั้งธรรมเป็นเหตุเกิดทั้งธรรมเป็นเหตุดับ(แห่งลมหายใจ) ในกายอยู่ (ที.ม.(ไทย)
 ๑๐/๓๗๔/๓๐๓,ม.ม.ุ.(ไทย) ๑๒/๑๐๗/๓๐๓,๑๑๓/๑๑๐,๑๒/๑๓๖/๑๒๘,ม.อ.(ไทย) ๑๔/
 ๔๐๖/๓๖๓),หรือตั้งคำในวิภังคสูตรว่า ภิกษุ...พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุดับในธรรมทั้งหลาย
 อยู่ (ส.ม.(ไทย)๑๙/๘๙๙/๔๒๙) ; ธรรมที่เป็นมูลดับกิเลส อันได้แก่ ศีล สมาธิ ปัญญา ที่

เรียกว่าอภิสถิติศึกษา อภิจิตตสิกขาและอภิปญญาสิกขา หรือดั่งคำในจูฬนิตเทส พระสารีบุตรเถระอธิบายไว้ว่า คำว่า ธรรมเป็นเหตุดับกิเลสเพื่อตนอธิบายว่า พึงศึกษาทั้งอภิสถิติศึกษาทั้งอภิจิตตสิกขา ทั้งอภิปญญาสิกขา เพื่อให้ระคะ โทสะ โมหะ โภคะ อุปกนาหะของตนดับไป ฯลฯ เพื่อความสงบ เข้าไปสงบ สงบเย็น เพื่อให้ดับ เพื่อสลัดทิ้งเพื่อความระงับอภิสถิติศึกษาทุกประเภท (ขุ.จ. (ไทย) ๓๐/๓๐/๑๕๗)

ธรรมเป็นเหตุดับในกาย : เหตุดับแห่งสิ่งต่างๆ แห่งกาย อันเป็นที่ตั้งแห่งสติ ที่เรียกว่ากายานุปัสสนาสติปัฏฐาน ไม่อาศัยตัณหาและทิฏฐิ ไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไรในโลก ดั่งคำในมหาสติปัฏฐานสูตร พระพุทธเจ้าตรัสว่า ภิกษุ... พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุดับในกายอยู่ (ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๕/๓๐๔, ๓๗๖/๓๐๕, ๓๗๗/๓๐๗, ๓๗๘/๓๐๘, ๓๗๙/๓๐๘, ๓๗๙/๓๐๙, ๓๗๙/๓๑๐, ๓๗๙/๓๑๑, ๓๗๙/๓๑๒, ๓๗๙/๓๑๓)

ธรรมเป็นเหตุดับในจิต : เหตุดับแห่งสิ่งต่างๆ แห่งจิต อันเป็นที่ตั้งแห่งสติ ที่เรียกว่าจิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน ไม่อาศัยตัณหาและทิฏฐิ ไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไรในโลก ดั่งคำในมหาสติปัฏฐานสูตร พระพุทธเจ้าตรัสว่า ภิกษุ... พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุดับในจิตอยู่ หรือพิจารณาเห็นทั้งธรรมเป็นเหตุเกิดทั้งธรรมเป็นเหตุดับในจิตอยู่ เช่น ภิกษุ... จิตหลุดพ้นแล้ว ก็รู้ชัดว่า จิตหลุดพ้นแล้ว (ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๑/๓๑๕, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๑๔/๑๑๑), หรือดั่งคำในปฐมมรรคสูตร พระพุทธเจ้าตรัสว่า พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุดับในจิตทั้งภายในทั้งภายนอกอยู่ ฯลฯ (ม.อ. (ไทย) ๑๔/๘๔๔/๔๓๑)

ธรรมเป็นเหตุให้เศร้าหมอง : ธรรมที่ทำให้จิตเศร้าหมอง หมายถึงอกุศลจิตที่เกิดขึ้น เช่น ความโลภ ความโกรธ ความหลง ดั่งคำในอุทุมพริกสูตร ที่พระพุทธเจ้าตรัสแก่นิโครธปริพาชกกว่า นิโครธ เราแสดงธรรมเพื่อให้ละอกุศลธรรมที่ยังละไม่ได้ ที่เศร้าหมอง ที่สร้างภพใหม่ที่มีความกระวนกระวาย ที่มีทุกข์เป็นผล ที่เป็นปัจจัยแห่งความเกิด ความแก่และความตายต่อ ๆ ไป ท่านทั้งหลายปฏิบัติตามธรรมแล้ว จักละธรรมเป็นเหตุให้เศร้าหมองได้ ธรรมเป็นเหตุให้ผ่องแผ้ว จักเจริญยิ่งขึ้น (ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๗๘/๕๘)

อรรถกถาอธิบายว่า ธรรมเป็นเหตุให้เศร้าหมอง ในที่นี้หมายถึงการเกิดขึ้นของอกุศลจิต ๑๒ (คือโลภมูลจิต ๘ โทสมูลจิต ๒ และโมหมูลจิต ๒) (ที.ปา.อ. (บาลี) ๗๘/๒๘)

ธรรมเป็นเหตุให้ผ่องแผ้ว: ธรรมที่ทำให้จิตผ่องใส หมายถึงการเจริญจิต กล่าวคือ การเจริญให้สงบเป็นสมาธิ ที่เรียกว่าสมถภาวนาและการเจริญปัญญาให้เกิดความรู้แจ้ง ที่เรียกว่าวิปัสสนาภาวนา ดั่งคำในอุทุมพริกสูตร ที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า ท่านทั้งหลายปฏิบัติตามธรรมแล้ว ...ธรรมเป็นเหตุให้ผ่องแผ้วจักเจริญยิ่งขึ้น (ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๗๘/๕๘)

อรรถกถาอธิบายว่า ธรรมเป็นเหตุให้ผ่องแผ้ว ในที่นี้หมายถึงภาวนา ๒ ประการ คือ (๑) สมถภาวนา (การเจริญการฝึกจิตให้สงบเป็นสมาธิ) (๒) วิปัสสนาภาวนา (การเจริญปัญญาให้เกิดความรู้แจ้ง) (ที.ปา.อ. (บาลี) ๗๘/๒๘)

ธรรมเป็นเหตุอยู่ร่วมกัน : กรรมที่ทำร่วมกัน อุทเทสที่สวดร่วมกัน ความมีสีกขาเสมอกัน ในภิกขุณีวิภังค์ พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติสิกขาบทไว้ว่า ภิกษุณีใดไม่ไปรับโอวาท หรือธรรมเป็นเหตุอยู่ร่วมกัน ต้องอาบัติปาจิตตีย์ และในสิกขาบทวิภังค์ ได้อธิบายไว้ว่า ที่ชื่อว่าธรรมเป็นเหตุอยู่ร่วมกัน ได้แก่ กรรมที่ทำร่วมกัน อุทเทสที่สวดร่วมกัน ความมีสีกขาเสมอกัน (วิ.ภิกขุณี. (ไทย)

๓/๑๐๕๖/๒๘๔) ; ในปริวาร พระพุทธเจ้าตรัสว่า ภิกษุณีไม่ไปรับโอวาท หรือธรรมเป็นเหตุ อยู่ร่วมกัน ต้องอาบัติ ๑ อย่าง คืออาบัติปาจิตตีย์ (วิ.ป.(ไทย) ๘/๒๓๖/๓๐๑)

ธรรมผิด : ธรรมที่ไม่ดี, ความเห็นผิด หมายถึงอกุศลธรรม หมายถึงมิจฉาทิฎฐิ ดังคำในภิกขกสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บุคคลขอคนเหล่านี้อยู่ ย่อมไม่เป็นภิกษุด้วยเหตุมีประมาณเพียงใด ผู้สมทานธรรมผิดก็ไม่เป็นภิกษุด้วยเหตุมีประมาณเพียงนั้น (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๒๐๖/๒๙๘) ; วัตถุอื่นที่นอกจากวัตถุที่ชาวโลกยอมรับกันว่าดี, ในปโลกสูตร พระพุทธเจ้าตรัสว่า พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า พราหมณ์ มนุษย์ทุกวันนี้ยินดีด้วยความยินดีที่ไม่ชอบธรรม ถูกความโลภที่ไม่สม่าเสมอครอบงำ ประกอบด้วยธรรมผิด

อรรถกถาอธิบายว่า ธรรมผิด ในที่นี้หมายถึงอกุศลธรรม (ส.ส.อ. ๑/๒๐๖/๒๕๓) , ในอรรถกถาอังคุตตรนิกาย อธิบายว่า คำว่า ประกอบด้วยธรรมผิด หมายถึงเสพวัตถุที่ไม่เหมาะสม ได้แก่เสพวัตถุอื่นจากวัตถุที่ชาวโลกยอมรับกันว่าดี (อง.ติก.อ.(บาลี)๒/๕๗/๑๕๙, ชุ.ส.อ.(บาลี)๑/๕๗/๑๐๖)

ธรรมฝ่ายขาว : สุกกธรรม, กุศลธรรม และธรรมฝ่ายขาว มี ๒ อย่าง ดังคำในสุกกสูตรและสุกกัมมสูตร พระพุทธเจ้าตรัสว่า ธรรมฝ่ายขาว ๒ ประการนี้ คือ (๑) หิริ (ความอายบาป) (๒) โอตตปปะ (ความกลัวบาป) หรือดังคำว่า ภิกษุทั้งหลาย สุกกธรรม ๒ ประการนี้ ย่อมคุ้มครองโลก (๑) หิริ (๒) โอตตปปะ(อง.ทก.(ไทย) ๒๐/๖/๖๓, ชุ.อิตติ.(ไทย) ๒๕/๘๒/๓๙๐, ชุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๒๗๘/๖๐๑), ในอภิสมยกถา อธิบายว่า ธรรมฝ่ายดำและธรรมฝ่ายขาวเป็นธรรมคู่กันเป็นไปด้วยกัน (ชุ.ป.(ไทย) ๓๑/๒๑/๕๗๖), ในสุนนพุทธวงศ์ กล่าวไว้ว่า พระศาสดาทรงลั่นอมตเถรีในเมฆลบุรี คำสอนของพระชินเจ้ามีองค์ ๙ ประกอบด้วยธรรมฝ่ายขาว (ชุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๒/๖๐๗)

อรรถกถาอธิบายว่า สุกกธรรม หมายถึงกุศลธรรม คือธรรมที่เป็นฝ่ายขาว หรือ ธรรมบริสุทธิ์ คำว่า หิริ หมายถึงความละอายต่ออกุศลธรรม คำว่า โอตตปปะ หมายถึงความกลัวต่ออกุศลธรรม (ชุ.อิตติ.อ.(บาลี)๔๒/๑๗๙), ในอรรถกถาอธิบายว่า ธรรมฝ่ายขาว หมายถึงกุศลธรรม (ชุ.ป.อ. ๒/๒๑/๓๕๔-๓๕๕)

ธรรมฝ่ายดำ: กัณหาธรรม, อกุศลธรรม, ธรรมที่ไม่ควรถือปฏิบัติ ดังคำในกัณหาสูตร พระพุทธเจ้าตรัสว่า ธรรมฝ่ายดำ ๒ ประการนี้คือ (๑) อหิริกะ(ความไม่อายบาป) (๒) อโนตตปปะ (ความไม่กลัวบาป) (อง.ทก.(ไทย) ๒๐/๗/๖๒), ในมหานิทเทส กล่าวไว้ว่า ธรรมฝ่ายดำ นักปราชญ์ไม่ควรถือ ไม่ควรยึดมั่น ไม่ควรถือมั่น (ชุ.ม.(ไทย) ๒๙/๗๔/๒๒๕), ในปฏิสัมภิทามรรคกล่าวไว้ว่า ธรรมฝ่ายดำและธรรมฝ่ายขาวเป็นธรรมคู่กันเป็นไปด้วยกัน (ชุ.ป.(ไทย) ๓๑/๒๑/๕๗๖)

อรรถกถาอธิบายว่า ธรรมฝ่ายดำ หมายถึงอกุศลธรรม (ชุ.ป.อ. (บาลี) ๒/๒๑/๓๕๔-๓๕๕)

ธรรมฝ่ายเสื่อม: ธรรมที่ทำให้มีความเสื่อม, ธรรมที่อุปสรรคต่อการเจริญตามลำดับขั้นของผู้ที่มีมานยังไม้คล่องแคล่ว หมายถึงธรรมที่ประกอบด้วยนิวรณ์ธรรม ๕ มีกามฉันทะเป็นต้น หรือสัญญาธรรมที่ประกอบด้วยกาม, ในสัทธิกัปปสูตร พระพุทธเจ้าตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุประกอบด้วยธรรม ๖ ประการ เป็นผู้อาจบรรลุความเป็นผู้เหมาะสมที่จะประจักษ์ชัดใน

ธรรมนั้นๆ ในเมื่อมีเหตุ คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ (๑) รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า เหล่านี้คือธรรมฝ่ายเสื่อม... (๒) เป็นผู้ทำสิ่งที่เป็นสัปปายะ(อง.ฉกภ.(ไทย) ๒๒/๗๑/๕๙๓)

อรรถกถาอธิบายว่า ธรรมฝ่ายเสื่อม หมายถึงสมาธิที่ยังมีนิวรณ์ ๕ เกิดขึ้นในปฐมฌาน หรือยังมีสัญญามนสิการที่ประกอบด้วยกามเกิดขึ้นอยู่ (อง.ฉกภ.ฎีกา (บาลี) ๓/๗๑-๗๔/๑๗๕-๑๗๖, วิสุทธิ. (บาลี) ๑/๓๙/๙๔-๙๖)

อรรถกถาอธิบายว่า ธรรมฝ่ายเสื่อม ได้แก่กามวิตกวิจารณ์ และปิติ เป็นต้นที่เป็นอุปสรรคต่อการเจริญฌานตามลำดับขั้นของผู้ที่มีฌานยังไม่คล่องแคล่ว (ม.มุ.อ. (บาลี) ๑/๑๔๘/๓๕๑, อง.ทสก.อ.(บาลี) ๓/๒๑/๓๒๙, อง.ทสก.ฎีกา (บาลี) ๓/๒๑/๓๙๒)

ธรรมภายนอก :เบญจขันธ์,พหิตถธรรม หมายถึงขันธ์ ๕ ของผู้อื่น ดังคำในมหาสติปัฏฐานสูตร พระพุทธเจ้าตรัสว่าภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายภายในอยู่ พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายภายนอกอยู่ (ม.มุ.(ไทย)๑๒/๑๑๖/๑๑๔) หรือตั้งในธัมมสังคณี พระพุทธเจ้าตรัสว่า สภาวะธรรมที่มีธรรมภายนอกตนเป็นอารมณ์ และตรัสอธิบายว่า ฌาน ๓ และฌาน ๔ ที่เป็นรูปาวจรฝ่ายกุศล วิบากและกิริยา จตุตถฌานวิบากอากาศานัญจายตนะ มรรค ๔ ที่ไม่นับเนื่องในวัฏฏทุกข์ และสามัญญผล ๔ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่ามีธรรมภายนอกตนเป็นอารมณ์ (อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/๒๑/๕, ๑๔๓๗/๓๕๔)

อรรถกถาอธิบายว่า ธรรมภายนอก หมายถึงขันธ์ ๕ ของผู้อื่น (ที.ม.อ. ๒/๓๘๓/๓๙๘, ม.มุ.อ. (บาลี) ๑/๑๑๖/๓๐๓)

ธรรมภายใน :เบญจขันธ์,อหิมัตตธรรม หมายถึงขันธ์ ๕ ของตน,กรรมทั้ง ๒ กล่าวคือ สมถะและวิปัสสนา ดังคำในมหาสติปัฏฐานสูตรว่า ด้วยวิธีนี้ ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายภายในอยู่ พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายภายนอกอยู่ (ม.มุ.(ไทย) ๑๒/๑๑๖/๑๑๔) ; ในธรรมบท หังสฆาตภิกขุวัตถุ พระพุทธเจ้าตรัสว่า บุคคลผู้สำรวมมือ สำรวมเท้า สำรวมวาจา สำรวมตน ยินดีธรรมภายใน มีจิตตั้งมั่น อยู่ผู้เดียวสันโดษ บัณฑิตทั้งหลายเรียกว่าภิกษุ หรือตั้งคำในสุดตนิบาต พระพุทธเจ้าตรัสว่า ผู้สมบุรณ์ด้วยศีล มีปัญญา มีจิตตั้งมั่นดีแล้ว เฟ่งพินิจธรรมภายใน มีสติทุกเมื่อย่อมข้ามพ้นโอชะที่ข้ามได้ยาก (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๓๖๒/๑๔๖,ขุ.สุ.(ไทย) ๒๕/๑๗๖/๕๔๐)

อรรถกถาอธิบายว่า ธรรมภายใน หมายถึงขันธ์ ๕ ของตน (ที.ม.อ. (บาลี) ๒/๓๘๓/๓๙๘,ม.มุ.อ. (บาลี) ๑/๑๑๖/๓๐๓),ในอรรถกถาธรรมบทอธิบายว่า ธรรมภายใน หมายถึงกัมมัญฐาน คือสมถกัมมัญฐานและวิปัสสนากัมมัญฐาน (ขุ.ธ.อ.(บาลี) ๘/๕๐, ขุ.เถร.อ. (บาลี) ๑๐๓๕/๔๖๘)

ธรรมกุต :สภาวะที่เกิดจากธรรม หมายถึงพระนามหนึ่งของพระตถาคต ดังคำในอัครคัมภีร์สูตร พระพุทธเจ้าตรัสว่า คำว่า ธรรมกาย ก็ดี พรหมกาย ก็ดี ธรรมกุต ก็ดี พรหมกุต ก็ดี ล้วนเป็นชื่อของตถาคต (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๑๑๘/๘๘)

ธรรมเกรี :กลองคือธรรม,กลองแห่งธรรม หมายถึงพระพุทธเจ้าทรงประกาศธรรมหรือแสดงธรรมแก่พุทธบริษัท ดังคำในมังคลพุทธวงศ์ พระพุทธเจ้าตรัสว่า ในกาลเมื่อพระเจ้าจักรพรรดิพระนามว่าสุนันทะ เสด็จเข้าเฝ้าพระสัมมาสัมพุทธเจ้า พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงลั่นธรรมเกรี อันประเสริฐยอดเยี่ยม (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๖/๖๐๒)

ธรรมมีกิเลส : สภาวะธรรมที่ประกอบด้วยกิเลส หมายถึงกามสุขัลลิกานุโยคและอัตตกิลมณานุโยคเป็นต้น ในอรรถวิภังคสูตร พระพุทธเจ้าตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ในอรรถวิภังคนี้ ธรรมคือการประกอบเนื่อง ๆ ซึ่งโสมนัสของบุคคลผู้มีความสุขอันเกิดจากกาม อันตรามเป็นของชาวบ้าน เป็นของปฤชชน ไม่ใช่ของพระอริยะ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์นี้ มีทุกข์ มีความเบียดเบียน มีความคับแค้น มีความเร่าร้อน เป็นข้อปฏิบัติผิด ... ธรรมคืออัตตกิลมณานุโยค อันเป็นทุกข์ ไม่ใช่ของพระอริยะ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์นี้ มีทุกข์ มีความเบียดเบียนมีความคับแค้น มีความเร่าร้อน เป็นข้อปฏิบัติผิด เพราะฉะนั้นธรรมนี้จึงชื่อว่าเป็นธรรมมีกิเลส ... ธรรมคือการยกย่อง การตำหนิและการไม่แสดงธรรมนี้ มีทุกข์ มีความเบียดเบียน มีความคับแค้น มีความเร่าร้อนเป็นข้อปฏิบัติผิด, ธรรมคือสุขอันเกิดจากกาม สุขอันเกิดจากการมีเพศสัมพันธ์ สุขของปฤชชน ไม่ใช่สุขของพระอริยะนี้, ธรรมคือความลับที่ไม่เป็นความจริง ไม่เป็นความแท้ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์นี้ มีทุกข์ มีความเบียดเบียน มีความคับแค้น มีความเร่าร้อน เป็นข้อปฏิบัติผิด, ธรรมคือความลับที่เป็นความจริง เป็นความแท้ แต่ไม่ประกอบด้วยประโยชน์นี้, ธรรมคือคำล่วงเกินต่อหน้า, ธรรมคือคำที่บุคคลผู้รื้อนพูด, ธรรมคือการยึดภาษาท้องถิ่น และการละเลยคำพูดสามัญญนี้ มีทุกข์ มีความเบียดเบียน มีความคับแค้น มีความเร่าร้อน เป็นข้อปฏิบัติผิด เพราะฉะนั้น ธรรมนี้จึงชื่อว่าเป็นธรรมมีกิเลส (ม.อ.(ไทย) ๑๔/๓๓๓/๓๘๘, ๓๔๐/๔๐๐)

ธรรมมีความงามในเบื้องต้น : ศील, ดังคำในมหาวิภังค์และนาคิดสูตร พระพุทธเจ้าทรงประกาศให้ผู้อื่นรู้ตาม ทรงแสดงธรรมมีความงามในเบื้องต้น มีความงามในท่ามกลางและมีความงามในที่สุด (วิ.ม. (ไทย) ๑/๑/๒), หรือดังคำในมหาวรรคและมหาปทานสูตร พระพุทธเจ้าตรัสแก่ภิกษุทั้งหลายว่าภิกษุทั้งหลายพวกเธอจงจาริกไป เพื่อประโยชน์สุขแก่ชนจำนวนมาก เพื่ออนุเคราะห์ชาวโลกเพื่อประโยชน์เกื้อกูลและความสุขแก่ทวยเทพและมนุษย์ อย่าไปโดยทางเดียวกันสองรูป จงแสดงธรรมมีความงามในเบื้องต้น มีความงามในท่ามกลาง และมีความงามในที่สุด (วิ.ม. (ไทย) ๔/๓๒/๓๓, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๘๖/๔๗, อง.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๓๐/๔๒, ๘๗/๑๕๕, ๘๘/๑๕๗, ๙๖/๑๖๖)

อรรถกถาอธิบายว่า ธรรมมีความงามในเบื้องต้น หมายถึงศีล (ที.สี.อ.(บาลี)๑๙๐/๑๕๕)

ธรรมมีต้นเหตุเป็นมูล: ธรรมมีต้นเหตุเป็นค้ำมูล, ธรรมที่เป็นต้นเหตุเป็นเหตุตั้งต้นดังคำในปริวาร พระพุทธเจ้าตรัสว่า ธรรมมีต้นเหตุเป็นมูลมี ๙ (วิ.ป.(ไทย) ๘/๓๒๙/๔๘๘), ในทสุตตรสูตร พระสารีบุตรเถระกล่าวไว้ว่า คือธรรมมีต้นเหตุเป็นมูลเหตุ ๙ ได้แก่ (๑) เพราะอาศัยต้นเหตุปริเยสนา(การแสวงหา) จึงเป็นไป (๒) เพราะอาศัยปริเยสนา ลากะ(การได้) จึงเป็นไป (๓) เพราะอาศัยลากะ วินิจฉยะ (การกำหนด) จึงเป็นไป (๔) เพราะอาศัยวินิจฉยะฉันทราคะ (ความกำหนดด้วยอำนาจความพอใจ) จึงเป็นไป(๕) เพราะอาศัยฉันทราคะ อัชฌิมसानะ (ความหมกมุ่นฝังใจ) จึงเป็นไป(๖) เพราะอาศัยอัชฌิมसानะ ปริกคหะ (การยึดถือครอบครอง) จึงเป็นไป (๗) เพราะอาศัยปริกคหะ มัจฉริยะ (ความตระหนี่) จึงเป็นไป (๘) เพราะอาศัยมัจฉริยะ อารักขะ (ความหวงกั้น) จึงเป็นไป (๙) เพราะอาศัยอารักขะเป็นเหตุ บาบอกุลล ธรรมเป็นอนึ่ง ที่เกิดขึ้นจากการถือท่อนไม้ การถือคัสตรา การทะเลาะ การแก่งแย่งการวิวาท การกล่าวขึ้นเสียงว่า มึง มึง และการพูดเท็จ จึงเป็นไป (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๕๙/

๔๒๑) ; ดูเทียบ ที่.ม. (ไทย) ๑๐/๑๐๓/๖๑), หรือตั้งคำในต้นหามูลกสูตรพระพุทธเจ้าตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงธรรมมีต้นหาเป็นมูลเหตุ ๙ ประการ พวกเธอจงฟังธรรมนั้น (อง.นวก. (ไทย) ๒๓/๒๓/๔๘๐)

ธรรมมีปาฏิหาริย์ : ธรรมที่ประกอบด้วยปาฏิหาริย์ ซึ่งมีปาฏิหาริย์ ๓ อย่าง คือ (๑) อิทธิปาฏิหาริย์ (๒) อาเทศนาปาฏิหาริย์ (๓) อนุศาสนีปาฏิหาริย์(ที่.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๗๕) หรือตั้งคำในมหาปริณิพพานสูตร พระพุทธเจ้าตรัสว่าบอก แสดง บัญญัติ กำหนด เปิดเผย จำแนก ทำให้ง่ายไม่ได้ ยังแสดงธรรมมีปาฏิหาริย์ปราบปรามที่ เกิดขึ้นให้เรียบร้อยโดยชอบธรรมไม่ได้ (ที่.ม.(ไทย) ๑๐/๑๖๘/๑๑๕),หรือตั้งคำใน มหาสกุหลุทายีสสูตร และโคตมกเจติยสูตร พระสมณโคตม ทรงแสดงธรรมเพื่อความรู้ยิ่ง มิใช่ทรงแสดงเพื่อความรู้ยิ่ง ทรงแสดงธรรมมีเหตุ มิใช่ทรงแสดงธรรมไม่มีเหตุ ทรงแสดงธรรมมีปาฏิหาริย์ มิใช่ทรงแสดงธรรมไม่มีปาฏิหาริย์ (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๒๔๔/๒๘๙,อง.ติก.(ไทย) ๒๐/๑๒๖/๓๗๓),ในมหานิทเทศ กล่าวไว้ว่า ระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า ภิกษุทั้งหลาย เราแสดงธรรมเพื่อความรู้ยิ่ง มิใช่แสดงเพื่อความรู้ยิ่ง แสดงธรรมมีเหตุผล มิใช่แสดงธรรมไม่มีเหตุผลแสดงธรรมมีปาฏิหาริย์ มิใช่แสดงธรรมไม่มีปาฏิหาริย์ (ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๑๐๓/๓๒๐)

ธรรมมีรสเป็นอย่างเดียวกัน : ธรรมมีวิมุตติรสอันเดียวกัน หมายถึงธรรมที่ทำให้ถึงรสคือความหลุดพ้นตั้งคำในปฏิสัมภิทามรรค กล่าวไว้ว่า ให้สมณะและวิปัสสนาประชุมลง เพราะมีสภาวะเป็นธรรมมีรสเป็นอย่างเดียวกัน (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๑๖๘/๒๖๓), ในวิโมกขกถา กล่าวไว้ว่า ในเวลา รู้แจ้งปัญญินทรีย์เป็นใหญ่ อินทรีย์แห่งการรู้แจ้งที่เป็นไปตามปัญญินทรีย์นั้นมี ๔ ประการ เป็นสหชาติปัจจัย เป็นอัญญมัญญปัจจัย เป็นนิสสยปัจจัย เป็นสัมปยุตตปัจจัย เป็นธรรมมีรสเป็นอย่างเดียวกัน (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๒๑๙/๓๖๖)

ธรรมมีเหตุ : ธรรมที่ประกอบด้วยเหตุผล ตั้งคำในมหาสกุหลุทายีสสูตร และโคตมกเจติยสูตร พระสมณโคตมทรงแสดงธรรมมีเหตุ มิใช่ทรงแสดงธรรมไม่มีเหตุ (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๒๔๔/๒๘๙,อง.ติก.(ไทย) ๒๐/๑๒๖/๓๗๓,อง.ทสก.(ไทย)๒๔๑๑๐๓/๓๒๐), ในปฐมอุปนิสสูตร มีพระสูตรว่าด้วยธรรมมีเหตุให้ถูกขจัด (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๓/๕) ;ในกถาวัตถุ พระสกวาทีกก็กล่าวไว้ว่า พระสูตรที่ระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า ภิกษุทั้งหลาย เรารู้อย่างแล้วจึงแสดงธรรมไม่รู้อย่างแล้วไม่แสดงธรรม เราแสดงธรรมมีเหตุ มิใช่แสดงธรรมไม่มีเหตุ (อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๘๐๖/๘๔๒)

ธรรมมีอุปการะ : ธรรมที่อุดหนุน, หมายถึงธรรมที่เกื้อกูลให้บรรลุสัจจะ เช่น ความเพียร ปัญญาเครื่องพิจารณา ความอดสาหะ ฉันทะ การเพ่งพินิจแห่งธรรม ปัญญาเครื่องไตร่ตรองเนื้อความ การทรงจำธรรม การฟังธรรม การเงี่ยโสตลง การเข้าไปนั่งใกล้ การเข้าไปหา การมีศรัทธา ดังเช่นคำในจังกีสสูตร พระพุทธเจ้าตรัสว่า ความควรแก่การเพ่งพินิจแห่งธรรมเป็นธรรมมีอุปการะมากแก่ฉันทะ ถ้าธรรมทั้งหลายไม่ควรแก่การเพ่งพินิจ ฉันทะก็ไม่เกิด แต่เพราะธรรมทั้งหลายควรแก่การเพ่งพินิจ ฉันทะจึงเกิด ฉะนั้น ความควรแก่การเพ่งพินิจแห่งธรรมจึงมีอุปการะมากแก่ฉันทะ (ม.ม.(ไทย)๑๓/๔๓๔/๕๔๓)

ธรรมมีอุปการะมาก : ธรรมที่เกื้อหนุนให้คนเจริญในธรรม ตั้งคำในพหุการสูตร ที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า ภิกษุทั้งหลาย ธรรม ๔ ประการย่อมมีอุปการะมากแก่มนุษย์ คือ (๑) สัมปฐิสสังเสวะ (๒)

สัทธัมมัสสวนะ (๓) โยนิโสมนสิการ (๔) อัมมานุชัมมปฏิบัติ (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๒๔๙/๓๖๘)

ธรรมไพบูลย์: ความไพบูลย์แห่งธรรม, ความพร้อมเต็มเปี่ยมแห่งธรรมด้วยการฝึกฝนอบรมให้มีในตนจนบริบูรณ์ หรือด้วยการประพฤติปฏิบัติกันในสังคมจนแพร่หลายทั่วไปทั้งหมด ดังคำในปฏิสัมภิทามรรค กล่าวอธิบายถึงธรรมไพบูลย์ไว้ตอนหนึ่งว่า ชื่อว่าปัญญาไพบูลย์ เพราะกำหนดอรรถไพบูลย์ ชื่อว่าปัญญาไพบูลย์เพราะกำหนดธรรมไพบูลย์ ชื่อว่าปัญญาไพบูลย์ เพราะกำหนดนิรุติไพบูลย์ ชื่อว่าปัญญาไพบูลย์ เพราะกำหนดปฏิภาณไพบูลย์ (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๔/๕๔๗) ; ดู ไพบูลย์, เวปุลละ

ธรรมยาน: ยานคือธรรม, ชื่อ ๑ ของอริยมรรคมีองค์ ๘ ดังคำในชาดกโสณิพราหมณสูตร พระพุทธเจ้าตรัสว่า คำว่า ยานอันประเสริฐนั้นเป็นชื่อของอริยมรรคมีองค์ ๘ นี้เอง เรียกว่า พรหมยานบ้าง ธรรมยานบ้าง รถพิชัยสงครามอันยอดเยี่ยมบ้าง(ส.ม.(ไทย) ๑๙/๔/๖)

ธรรมรส : รสคือพระธรรม, รสแห่งธรรม หมายถึงมรรค ๔ ดังคำในอังคุตตรนิกาย กล่าวไว้ว่า สัตว์ที่ได้ อรรถรส ธรรมรส และวิมุตติรสมีจำนวนน้อย ส่วนสัตว์ที่ไม่ได้ อรรถรส ธรรมรส และวิมุตติรสมีจำนวนมากกว่า (อง.เอกก.(ไทย) ๒๐/๓๓๕/๔๔), ความถึงพร้อมแห่งเหตุ ในมหา นิทเทส กล่าวไว้ว่า อีกนัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคทรงเป็นผู้มีส่วนแห่งอรรถรส ธรรมรส วิมุตติรส อธิสัส อธิจิต อธิปัญญา จึงชื่อว่าพระผู้มีพระภาค (ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๕๐/๑๗๔, ๑๔๙/๔๐๓, ๑๕๑/๔๑๓), ในปฏิสัมภิทามรรค กล่าวไว้ว่า อรรถรส ธรรมรส วิมุตติรสในสัทธินทรีย์นั้นเป็นความนำเต็ม (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๒๔๐/๔๐๘)

อรรถกถาอธิบายว่า ธรรมรส หมายถึงมรรค ๔ คือ โสดาปัตติมรรค สกทาคามิมรรค อนาคามิมรรค และอรหัตตมรรค (อง.เอกก.อ. (บาลี) ๑/๓๓๕/๔๓๖), ในอรรถกถา มหา นิทเทสกล่าวไว้ว่า ธรรมรส หมายถึงความถึงพร้อมแห่งเหตุ (ขุ.ม.อ. (บาลี) ๕๐/๒๖๖)

ธรรมรัตนะ : รัตนะคือพระธรรม ดังคำในวิมานวัตถุ พระพุทธเจ้าตรัสว่า เหล่าเทพที่มีความเชื่อในพระพุทธรัตนะ พระธรรมรัตนะ และพระสังฆรัตนะ สดับธรรมที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้เป็นพระธรรมราชาทรงแสดงไว้ดีแล้วย่อมรุ่งเรืองยิ่งกว่าดิฉันด้วยอายุ บริวาร ยศและสิริ (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๗๐๓/๘๑), ในมหา นิทเทส กล่าวไว้ว่า ชื่อว่าพระผู้มีพระภาค เพราะทรงจำแนก แยกแยะ แจกแจงธรรมรัตนะ (ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๕๐/๑๗๓, ๘๔/๒๔๘, ๑๕๑/๔๑๓), ในจุฬนิทเทส กล่าวไว้ว่า พระผู้มีพระภาค...มีพระธรรมรัตนะมาก เปรียบดังทะเลหลวง (ขุ.จ.(ไทย) ๓๐/๑๘/๕๐๒), ในโคตมพุทธวงศ์ กล่าวไว้ว่า พระธรรมรัตนะนี้ทรงตรัสไว้ดีแล้ว ควรเรียกให้มาดู (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๔๙/๗๑๘)

ธรรมราชา : 1. ผู้ยังชาวโลกให้ขึ้นบานด้วย “นวลโลกุตตร” ธรรม, พระราชาแห่งธรรม, พระราชาผู้เป็นเจ้าของแห่งธรรม, พระราชาโดยอรรถ หมายถึงเจ้า ดังคำในจูฬวรรค พระพุทธเจ้าตรัสว่า วัตรในโรงฉันนี้พระผู้มีพระภาคผู้เป็นพระธรรมราชาทรงบัญญัติไว้แล้ว (วิ.จ.(ไทย) ๗/๓๘๒/๒๗๑)
2. ผู้ยังชาวโลกให้ขึ้นบานด้วย “ทศกุตลกรมบถ” ธรรม, ราชาผู้ทรงธรรม, พระเจ้าจักรพรรดิ ตามคติแห่งพระพุทธศาสนา คือราชาผู้มีชัยชนะและครองแผ่นดินโดยธรรม ไม่ต้องใช้ทัณฑ์ ไม่ต้องใช้ศัตราวุธ ดังคำในมขทวารสูตร พระพุทธเจ้าตรัสว่า ในกรุงมิถิลา นี้แล ได้มีพระราชาทรงพระนามว่ามขทเวาะ เป็นผู้ทรงธรรม เป็นธรรมราชา เป็นมหาราชผู้ตั้งมั่นในธรรม ทรง

ประพุดิธรรมในพราหมณ์และคหบดี (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๓๐๘/๓๗๒),ในอนาถปิณฑโกวิทสุตร พระพุทธเจ้าตรัสว่า พระผู้เป็นธรรมราชาที่ประทับอยู่ เป็นสถานที่ให้เกิดปิติแก่ข้าพระองค์ (ม.อ.(ไทย) ๑๔/๓๘๗/๔๔๐),ในจักกวัตติสูตร พระพุทธเจ้าตรัสว่า พระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้ทรงธรรม เป็นธรรมราชา ทรงอาศัยธรรมเท่านั้น สักการะธรรม เคารพธรรม(อง.ติก.(ไทย)๒๐/๑๔/๑๕๔),ในเสลสูตร พระพุทธเจ้าตรัสว่า เสดลพราหมณ์ เราเป็นพระราชาอยู่แล้ว คือเป็นพระธรรมราชาผู้ยอดเยี่ยม ยังธรรมจักรที่ไม่มีมีใครๆหมุนไปได้ ให้หมุนไปได้ (ขุ.สุ.(ไทย) ๒๕/๕๖๐/๖๓๖, ๕๖๑/๖๓๖)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ธรรมราชา เป็นพระนามของพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า หมายถึงพระผู้ทรงให้มหาชนยินดีด้วย โลกุตตรธรรม ๙ ประการ (มรรค ๔ ผล ๔ นิพพาน ๑) ครอบงอมใน อง.ติก.อ. (บาลี) ๒/๑๔/๘๘),ในอรรถกถาอังคุตตรนิกาย อธิบายว่า คำว่า ธรรม ของพระเจ้าจักรพรรดิ หมายถึงกุศลกรรมบถ ๑๐ ประการ จัดเป็นราชาของพระเจ้าจักรพรรดิ (อง.ติก.อ. (บาลี) ๒/๑๔/๘๗)

ธรรมละเอียดย : ธรรมอันประณีต หมายถึงกายสมาจาร วจีสมาจาร และมโนสมาจารของผู้ไม่มีความโลภ,ความที่จิตเป็นเอกัคคตารมณ,วิปัสสนา,สมณะและวิปัสสนาดังคำในจังกีสสูตร พระพุทธเจ้าตรัสว่า ท่านผู้นี้มีกายสมาจารวจีสมาจาร เหมือนผู้ไม่โลภ .... เป็นธรรมละเอียดย รู้ได้เฉพาะบัณฑิต ไม่ใช่ธรรมที่คนโลกจะแสดงได้ง่าย (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๔๓๐/๕๔๐),ธรรมที่เกิดจากการเจริญสมณะและวิปัสสนา ในปฏิสัมภิทามรรค กล่าวไว้ว่า คือภิกษุเจริญสมณะและวิปัสสนาคู่กันไปด้วยอาการ ๑๖ อย่างได้แก่ (๑) ด้วยมีสภาวะเป็นอารมณ (๒) ด้วยมีสภาวะเป็นโคจร (๓) ด้วยมีสภาวะละ (๔) ด้วยมีสภาวะสละ (๕) ด้วยมีสภาวะออก (๖) ด้วยมีสภาวะหลีกออก (๗) ด้วยมีสภาวะเป็นธรรมละเอียดย...หรือตั้งคำว่า เมื่อภิกษุละอุทัจจะ จึงมีสมาธิคือความที่จิตเป็นเอกัคคตารมณ ไม่ฟุ้งซ่าน เป็นธรรมละเอียดย (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๕/๔๒๐,๕/๔๒๒)

ธรรมเลวทราม : ธรรมไม่ดี,ธรรมอันลามก,ธรรมที่ตรงกันข้ามกับกัลยาณธรรม หมายถึงบาปอกุศล ธรรมมีความโลภเป็นต้น,ความขาดศีลขาดธรรม ดังคำในปริสาสูตร ที่กล่าวถึงภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก และอุบาสิกา อุบาสกผู้ทุศีล มีธรรมเลวทราม (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๒๑๑/๓๓๑),ในมหาวิงค์ นิคคมถา พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า ภิกษุชั่ว จำนวนมาก มีผ้ากาสายะพันที่คอ มีธรรมเลวทราม ไม่สำรวม พวกเธอย่อมตกรก เพราะบาปกรรมทั้งหลายที่เลวทราม (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๑๕๕/๑๘๑),ในทักษิณวิงค์คสูตร พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า อานนท ก็ในอนาคตกาล จักมีแต่เหล่าโคตรภูภิกษุ มีผ้ากาสายะพันคอเป็นผู้ทุศีล มีธรรมเลวทราม (ม.อ.(ไทย) ๑๔/๓๘๐/๔๓๐)

ธรรมวาที :ผู้มีปกติกล่าวธรรม, ผู้พูดเป็นธรรม, ผู้พูดตามธรรม, ผู้พูดตรงตามธรรม หรือพูดถูกต้องตามหลัก ไม่พูดผิดธรรม ไม่พูดนอกหลักธรรม ดังคำในจูฬวรรค พระพุทธเจ้าตรัสว่า ธรรมวาทีบุคคล ธรรมวาทีภิกษุมารูป ธรรมวาทีสงฆ์ หรือตั้งคำว่า ถ้ารู้ว่าธรรมวาทีมากกว่า ฟังให้จับสลากรเปิดเผย อย่างแจ่มแจ้ง (วิ.จู.(ไทย) ๖/๑๘๖/๒๙๖, ๑๘๗/๒๙๖, ๑๘๘/๒๙๖, ๑๘๖/๒๙๗, ๑๘๗/๒๙๗, ๑๘๘/๒๙๗, ๑๘๖/๒๙๘, ๑๘๗/๒๙๘, ๑๘๘/๒๙๘, ๑๘๖/๒๙๙, ๑๘๗/๒๙๙, ๑๘๘/๒๙๙, ๒๓๔/๓๕๓, ๒๓๕/๓๕๖),ในอัมพัฏฐสูตร พวกมาณพกล่าวแก่ อัมพัฏฐมาณพว่า พวกศากยะเป็นโอรสของเจ้านายของอัมพัฏฐมาณพ พวกเรากลับเข้าใจ

ท่านพระสมณโคดมผู้เป็นธรรมวาทิตว่าควรอุกรุกราน (ที.สี.(ไทย) ๙/๒๗๓/๙๕), ในอัสสลายนสูตร อัสสลายนมาณพ กล่าวถึงพระสมณโคดมเป็นธรรมวาทิตที่บุคคลจะพึงเจรจาโต้ตอบได้ ยาก (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๔๐๑/๕๐๒), ในอัมมวาทิปัญญาสูตร พระสารีบุตรกล่าวแก่ชัมพูชาทกปริพาชกไว้ว่า ผู้มีอายุ คนพวกใดแสดงธรรมเพื่อละระาคะ แสดงธรรมเพื่อละโทสะ และแสดงธรรมเพื่อละโมหะ คนพวกนั้นเป็นธรรมวาทิตในโลก (ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๓๑๖/๓๓๖)

ธรรมวาทิตเทพบุตร : เทพบุตรชื่อธรรมวาทิต ซึ่งเป็นเทพบุตรชั้นกามาวจรเทวโลก ผู้ท่องเที่ยวไปยังคามนิคม ชนบทและราชธานี ในวันอุโบสถ ชวนหมู่ชนให้ถือมนซึ่งกุศลกรรมพล ๑๐ ประการ ในอัมมวาทิตเวทปุตตจริยา พระพุทธเจ้าตรัสเล่าถึงกาลที่พระองค์เกิดเทพบุตรชื่อธรรมวาทิตไว้ว่า เราทั้ง ๒ คือธรรมวาทิตเทพบุตรและอธรรมวาทิตเทพบุตร เป็นศัตรูต่อกัน เราทั้ง ๒ นั่งรอสวนทางกันมาจึงทำแอกรรให้กระทบกัน (ขุ.จริยา.(ไทย) ๓๓/๖๙/๗๕๔)

ธรรมวิธี : วิธีคือธรรม, วิธีแห่งธรรม หมายถึงแนวทางแห่งธรรม อันได้แก่สติปัญญาและอิทธิบาท ๔ ดังคำในอุปาสิเถราปทาน พระอุปาสิเถระ กล่าวถึงประวัติในอดีตชาติของตนไว้ว่า ข้าแต่พระมุนี พระองค์มีสติปัญญาเป็นป้อม มีพระปัญญาเป็นขุมทาง มีอิทธิบาทเป็นถนนสี่แยก ธรรมวิธี พระองค์ก็ทรงสร้างไว้ดีแล้ว (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๕๓๖/๘๑)

ธรรมวินัย ธรรมและวินัย, คำสั่งสอนทั้งหมดของพระพุทธเจ้า ซึ่งประกอบด้วย ธรรม เท่ากับคำสอน แสดงหลักความจริงและแนะนำความประพฤติ, วินัย เท่ากับบทบัญญัติกำหนดระเบียบความ เป็นอยู่และกำกับความประพฤติ ; ธรรม เท่ากับ เครื่องควบคุมใจ,; วินัย เท่ากับ เครื่องควบคุมกายและวาจา

คำว่า ธรรมวินัย มีปรากฏในพระไตรปิฎก เช่น ที.สี.(ไทย) ๙/๑๘๘/๗, ๑๙๔/๖๕, ๕๑๑/๒๒๕, ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๕๙/๑๐๓, ๑๖๐/๑๐๕, ๑๖๕/๑๑๑, ๑๘๕/๑๓๒, ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๖/๗, ๑๐/๑๐, ๑๔/๑๒, ๓๕/๒๗, ๓๔๓/๓๕๗, ม.ม.(ไทย) ๑๒/๑๓๙/๑๓๓, ๒๓๘/๒๕๒, ๓๒๓/๓๕๕, ๔๙๘/๕๓๕, ม.ม.(ไทย) ๑๓/๒/๓, ๔๐/๔๒, ๑๕๐/๑๖๗, ๑๖๕/๑๘๕, ๒๒๒/๒๕๙, ม.อ.(ไทย) ๑๔/๑๐/๑๕, ๔๑/๕๐, ๔๗/๕๕, ๔๘/๕๖, ๔๑๖/๕๐๘, ส.ส.(ไทย) ๑๕/๒๐/๑๙, ๘๑/๘๖, ๑๒๙/๑๕๓, ๑๕๘/๒๐๓, ๑๘๕/๒๕๙, ๒๔๖/๓๕๗, ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๑๗/๒๙, ๓๒/๖๒, ๒๓๘/๓๒๙, ๒๔๔/๓๓๖, ส.ข.(ไทย) ๑๗/๘๐/๑๒๖, ๑๑๔/๒๐๙, ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๓๐/๓๐, ๓๑/๓๒, ๓๔๙/๓๘๖, ๓๗๗/๔๕๕, ส.ม.(ไทย) ๑๙/๔/๖, ๑๘๗/๑๒๑, ๘๒๓/๓๙๑, ๑๐๗๙/๕๘๙, อง.ท.(ไทย) ๒๐/๓๗/๘๐, ๔๓/๘๗, อง.ต.(ไทย) ๒๐/๑๖๒/๔๐๒, ๑๖๓/๔๐๒, อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๒/๒, ๒๖/๔๑, ๖๑/๑๐๓, ๑๙๑/๒๗๗, ๒๔๑/๓๕๗, อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๗๖/๑๖๙, ๘๒/๑๘๑, ๘๔/๑๘๕, ๘๕/๑๘๗, ๘๖/๑๙๑, ๙๐/๒๐๕, ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๕๖/๑๙๐, ๖๓/๒๐๒, ๒๐๒/๕๙๐, ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๑๐/๕๖๕, ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๖๒๔/๙๕, อภิ.ป.๓๖/๙๔/๑๖๙, อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๔๘๐/๕๑๐, ๕๗๙/๖๓๓

ธรรมสภา : ที่ประชุมฟังธรรม, โรงธรรม ; แต่เดิม ในพระไตรปิฎก “ธรรมสภา” เป็นคำที่ใช้บ่อย (พบในเรื่องอดีตก่อนพุทธกาลครั้งหนึ่ง คือวิจรชาตก, (ขุ.ชา.(ไทย) ๒๘/๑๐๔๐/๓๖๒), เป็นอาคารหลวงในเมืองอินทปัตถ์ หรืออินทปัตถ์ ในกรุงรัฐ, และอีกครั้งหนึ่ง เป็นศาลาประทับของพระอุบาลีมหาสาวก, (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๘/๖๓), กล่าวเป็นความอุปมาว่า พระพุทธเจ้าทรงเป็นพระธรรมราชา ได้ทรงสร้างธรรมนครขึ้น ในธรรมนครนี้ มีพระสุดต้นตะ พระอภิธรรม และ

พระวินัย และพุทธพจน์มีองค์ ๙ ทั้งสิ้น เป็น“ธรรมสภา”,ต่อมา ในชั้นอรรถกถา “ธรรมสภา” ได้กลายเป็นคำสามัญชนอันใช้เรียกที่ประชุมฟังพระธรรมเทศนาของพระพุทธเจ้า เช่น ในวัดพระเชตุวัน เช่นเดียวกับคำว่า “คันธกุฎี” ที่อรรถกถาใช้เรียกพระวิหารที่ประทับของพระพุทธเจ้า ดังข้อความในอรรถกถา เช่น อง.อ.(บาลี) ๑/๑๐๑/๗๔) ว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จออกจากพระคันธกุฎีมาประทับนั่งเหนือพระบวรพุทธอาสน์ที่เขาปูลาดไว้ในธรรมสภา”, อาคารที่อรรถกถาเรียกว่าธรรมสภานี้ตามปกติ ก็คืออาคารที่ในพระไตรปิฎกเรียกว่า “อุปัฏฐานศาลา”(ศาลาที่ภิกษุทั้งหลายมาเฝ้าเพื่อฟังพระพุทธโอวาทและสดับพระธรรมเทศนา) ดังที่ท่านไขความว่า “คำว่า ในอุปัฏฐานศาลา” หมายความว่า ในธรรมสภา (อุปัฏฐานศาลายันติ อัมมสภายัง (วินย.ฎีกา. (บาลี) ๒/๑๓๔/๒๗๗) ; ดู คันธกุฎี, อุปัฏฐานศาลา ๔ ดังคำในอุปาภิเษราพทาน พระอุปาภิเษระ กล่าวถึงประวัติในอดีตชาติของตนไว้ว่า พระองค์มีพระวินัย พระสูตร พระอภิธรรมและพระพุทธพจน์มีองค์ ๙ แม้ทั้งหมด นี้เป็นธรรมสภา (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๕๓๗/๘๑)

ธรรมสมคฺว : ข้อปฏิบัติที่เหมาะสมแก่โลกุตตรธรรม อันได้แก่ สติปัฏฐาน ๔ ถึงอริยมรรคมีองค์ ๘ ที่เรียกว่าโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ดังในจุฬินทเทศ ที่กล่าวถึง (พระปัจเจกสัมพุทธเจ้า) ไม่ละการหลีกเร้นและฉาน ประพฤติธรรมสมคฺวแก่ธรรมเป็นนิจ คำว่าประพฤติธรรมสมคฺวแก่ธรรมเป็นนิจ อธิบายว่า สติปัฏฐาน ๔ ฯลฯ อริยมรรคมีองค์ ๘ เรียกว่าธรรม และกล่าวอธิบายไว้ว่า การปฏิบัติชอบ การปฏิบัติสมคฺว การปฏิบัติไม่เป็นข้าศึก การปฏิบัติเอื้อประโยชน์ การปฏิบัติธรรมถูกต้องตามหลักธรรม การรักษาศีลให้บริบูรณ์การสำรวมอินทรีย์ ความรู้จักประมาณในการบริโภคอาหาร ความเป็นผู้มีความเพียรเป็นเครื่องตั้งอยู่เสมอ สติและสัมปชัญญะ เหล่านี้เรียกว่าธรรมสมคฺว (ขุ.จ. (ไทย) ๓๐/๑๕๕/๔๙๐)

อรรถกถาอธิบายว่า ธรรมสมคฺว หมายถึงปฏิบัติปฏิบัติอันเป็นส่วนเบื้องต้นที่เหมาะสมแก่โลกุตตรธรรม ๙ ประการ (คือ มรรค ๔ ผล ๔ นิพพาน ๑) (อง.จตุกก.อ. (บาลี) ๒/๙๗/๓๖๘, อง.ปญจก.อ. (บาลี)๓/๑๔๓/๕๖)

ธรรมสมคฺวแกโพธิญาณ : วิปัสสนาในส่วนเบื้องต้นแห่งมรรคทั้ง ๔ เหล่านี้ ตรัสเรียกว่าธรรมอันสมคฺวแกโพธิญาณ ดังคำในมหานิทเทศ พระสารีบุตรเถระอธิบายไว้ว่า การปฏิบัติชอบ การปฏิบัติเหมาะสม การปฏิบัติที่ไม่เป็นข้าศึก การปฏิบัติไม่คลาดเคลื่อน การปฏิบัติที่เอื้อประโยชน์ การปฏิบัติธรรมถูกต้องตามหลักธรรม การรักษาศีลให้บริบูรณ์ ความเป็นผู้สำรวมอินทรีย์ทั้ง ๖ ความเป็นผู้รู้จักประมาณ ในการบริโภคอาหาร ความเป็นผู้มีความเพียรเป็นเครื่องตั้งอยู่เสมอ สติสัมปชัญญะ เหล่านี้ ตรัสเรียกว่าธรรมอันสมคฺวแกโพธิญาณ (ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๑๙๘/๕๘๒)

ธรรมสมัย : สมัยคือธรรม หมายถึงช่วงเวลาเป็นที่ประชุมฟังธรรม ดังคำในมหาสมยสูตรที่เทวบุตรองค์หนึ่งกล่าวว่า การประชุมครั้งใหญ่ในป่าใหญ่ มีหมู่เทพมาประชุมกัน พวกเราพากันมาฟังธรรมสมัยนี้ก็ได้เยี่ยมสงฆ์ผู้ไม่พ่ายแพ้ (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๓๒/๒๕๙)

อรรถกถาอธิบายว่า ธรรมสมัย ในที่นี้หมายถึงสถานที่ที่ประชุมเพื่อฟังธรรม (ที.ม.อ. (บาลี) ๓๓๒/๒๕๕)

ธรรมสมาธิ :สมาธิคือธรรม หมายถึงแนวแห่งกุศลกรรม หรือธรรม ๕ ได้แก่ ปามัชชะ ปิติ ปัสสัทธิ สุข และสมาธิ หรือพรหมวิหารอันได้แก่เมตตา กรุณา มุทิตาและอุเบกขา ดังคำในปาฏลียสูตร พระพุทธเจ้าตรัสแก่ผู้ใหญ่ว่า ผู้ใหญ่บ้าน ธรรมสมาธิ มีอยู่ ถ้าท่าน(ตั้งอยู่)ในธรรมสมาธิ จึงได้จิตตสมาธิ เมื่อเป็นเช่นนี้ท่านพึงละความเคลือบแคลงนี้ได้ (ส.สพ.า.(ไทย) ๑๘/๓๖๕/๔๓๙, ๓๖๕/๓๔๐, ๓๖๕/๓๔๑, ๓๖๕/๓๔๒, ๓๖๕/๓๔๓, ๓๖๕/๓๔๔, ๓๖๕/๓๔๕, ๓๖๕/๓๔๖, ๓๖๕/๔๔๗)

อรรถกถาอธิบายว่า ธรรมสมาธิ หมายถึงกุศลกรรมบถ ๑๐ ประการ ธรรม ๕ ประการ (คือ ปราโมทย์ ปิติ ปัสสัทธิ สุข และสมาธิ) หรือพรหมวิหาร ๔ (ส.สพ.อ. (บาลี) ๓/๓๖๕/๑๗๑-๑๗๒)

ธรรมสังคาคทาจารย์ : อาจารย์ผู้รื้อยกรองธรรม ดังคำในจันทสูตรที่กล่าวไว้ว่า ภายหลัง พระธรรมสังคาคทาจารย์ได้รจนาคาถาสรุปดังนี้ว่า พระพุทธเจ้าผู้ตถาคตศาสดา หาผู้เปรียบมิได้ในโลกนี้ ทรงมีพระวรกายเหน็ดเหนื่อยมาก (ขุ.อุ.(ไทย) ๒๕/๗๕/๓๒๘) ; ดูธรรมสังคีตคทาจารย์

ธรรมสังคีตคทาจารย์ : พระผู้รวบรวมรื้อยกรองพระธรรมวินัย ในคำในสังสารโมกขเปตวิวัตถุ ที่กล่าวถึงพระธรรมสังคีตคทาจารย์ไว้ตอนหนึ่งว่า นางเปรตตนหนึ่งกล่าวแก่พระสารีบุตรว่า ข้อที่ดิฉันเป็นเปรตเปลือยกาย ถูกความหิวและความอยากเบียดเบียนเที่ยวไปเช่นนี้ตลอด ๕๐๐ ปี นับแต่บัดนี้ไป นั้นเป็นผลกรรมชั่วของดิฉัน พระคุณเจ้าผู้แก่แล้วกล้า มีอานาภาพมาก ดิฉันมีจิตเลื่อมใส ขอไหว้ท่าน และขอท่านจงอนุเคราะห์ดิฉัน พระคุณเจ้าผู้เจริญ ขอท่านจงให้ไทยธรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง แล้วอุทิศส่วนบุญแก่ดิฉันบ้าง ขอจงช่วยดิฉันให้พ้นจากทุกคติด้วยเถิด (เพื่อจะแสดงการที่พระเถระปฏิบัติ พระธรรมสังคีตคทาจารย์จึงกล่าว ๓ คาถาว่า)พระสารีบุตรเถระซึ่งเป็นผู้อนุเคราะห์นั้นรับค่านางเปรตนั้นแล้ว จึงถวายเป็นหนึ่ง ผ้ามีขนาดเท่าฝ่ามือผืนหนึ่ง และน้ำดื่มถ้วยหนึ่ง แก่ภิกษุแล้วอุทิศส่วนบุญให้นางเปรตนั้น ในลำดับที่พระเถระอุทิศส่วนบุญให้ตนเอง วิกาคคืออาหาร เครื่องนุ่งห่ม และน้ำดื่ม ก็เกิดขึ้นแก่นางเปรตนั้น นี้เป็นผลแห่งทักษิณา (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๑๐๑/๑๘๕)

ธรรมสัญญา: ความหมายรู้ในธรรมารมณฺ์ ดังคำในกามคุณสูตร พระพุทธเจ้าตรัสว่า บุคคลพึงรู้อายตนะ คือพึงรู้อายตนะว่าจักขุดับในที่ใด รูปสัญญา (ความหมายรู้ในรูป) ก็ดับในที่นั้น ฯลฯ พึงรู้อายตนะว่า มโนดับในที่ใด ธรรมสัญญา (ความหมายรู้ในธรรมารมณฺ์) ก็ดับในที่นั้น (ส.สพ.า.(ไทย) ๑๘/๑๑๗/๑๓๕)

ธรรมสามี :ผู้เป็นเจ้าของธรรม,เจ้าของธรรม, เป็นคำเรียกพระพุทธเจ้า ดังคำในมหาวรรค วินัยปิฎก อุปกสิเลสสูตร ภิกษุฝ่ายอธรรมวาทีรูปหนึ่งได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคดังนี้ว่า ขอพระผู้มีพระภาคผู้ทรงเป็นธรรมสามีทรงโปรดรอก่อนพระพุทธเจ้าข้า (วิ.ม.(ไทย) ๕/๔๕๗/๓๔๒,ม.อ.(ไทย) ๑๔/๒๓๖/๒๗๗),ในมหานิทเทส และโสฬสปัญญาบทเทส พระสารีบุตรเถระกล่าวไว้ว่า พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น ทรงรู้อธรรมที่ควรรู้อ...ตรัส บอก นำความหมายออกมา ประทานอมตธรรม เป็นพระธรรมสามี เป็นพระตถาคต ไม่มีสิ่งที่พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นยังไม่ทรงทราบ (ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๖๙/๒๑๔, ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๕/๕๕๐)

ธรรมเสนาบดี, พระอัครสาวก : แม่ทัพธรรม, ผู้เป็นนายทัพธรรม,เป็นคำเรียกยกย่องพระสารีบุตร ซึ่งเป็นกำลังใหญ่ของพระศาสดาในการประกาศพระศาสนา,ในเถรคาถา พระอานนทกราบทูล

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ธรรมทั้งหลายก็ไม่แจ่มแจ้งแก่เราเมื่อพระธรรมเสนาบดีซึ่งเป็น กัลยาณมิตร นิพพานเสียแล้ว โลกนี้ทั้งหมดปรากฏเหมือนกับว่ามีตมิด(ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/ ๑๐๓๗/๕๐๙), ในสาริปุตตเถรอาปทาน พระสาริปุตตเถระกล่าวไว้ว่า ข้าพเจ้าเป็นสาวกของ พระอัสสชิเถระนั้น วันนี้ ข้าพเจ้าได้เป็นธรรมเสนาบดีถึงความสำเร็จในคุณทั้งปวง จึงอยู่อย่าง ผู้ไม่มีอาสวะ(ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๓๖๙/๕๗) ;ธรรมเสนาบดี อีกนัยหนึ่ง มุ่งหมายถึงพระพุทธรูป พระนามว่าปทุมะ ในปทุมพูทวงส์ กล่าวไว้ว่า เมื่อภิกษุฉวีรเกิดขึ้นในสมัยภิกษุฉวีร ภิกษุ ทั้งหลายช่วยกันเย็บฉวีรเพื่อประโยชน์แก่พระธรรมเสนาบดี (ขุ.พุท.(ไทย) ๓๓/๗/๖๒๙)

อรรถกถาวิมานอธิบายว่า คำว่า พระธรรมเสนาบดี หมายถึงพระสาริปุตต (ขุ.วิ.อ. (บาลี) ๖๕๖/๑๘๕)

ธรรมเสรี:ความอิสระคือธรรม,หมายถึงธรรมทำให้มีความอิสระ อันได้แก่โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ ดังคำในจูฬนิตเทส พระสาริปุตตเถระอธิบายว่า คือสติปัฏฐาน ๔ สัมมัปปธาน ๔ อธิปัตถ ๔ อินทริย ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ อริยมรรคมีองค์ ๘ นี้เรียกว่าธรรมเสรี (ขุ.จู.(ไทย) ๓๐/๑๒๕/ ๔๑๗) ; ข้อ ๑ ในเสรี ๒ อย่าง อันได้แก่ (๑) ธรรมเสรี (๒) บุคคลเสรี (ขุ.จู.(ไทย) ๓๐/๑๒๕/ ๔๑๗)

ธรรมเหตุก้าวล่วง : ธรรมที่ทำให้ก้าวล่วงทุกข์ได้ หมายถึงเหตุที่ทำให้พ้นจากความทุกข์ เพื่อให้เข้าถึง นิพพาน ในกาลาสุตตร พระพุทธรูปเจ้าตรัสว่า พระพุทธรูปเจ้าทรงแสดงธรรมเหตุก้าวล่วงความเกิด ทรงให้เราตั้งอยู่ในสัจจะเพื่อละทุกข์ทั้งปวง (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๖๗/๒๒๔)

ธรรมอันเกษมจากโยคะ :ธรรมที่ปลอดโปร่งจากโยคะ ๔ อันได้แก่กาม ภพ ทิฏฐิและอวิชชา หมายถึง อรหัตตผล ดังคำในปาสาทิกสูตร พระพุทธรูปเจ้าตรัสไว้ว่า ภิกษุสาวกผู้เป็นเถระ ของศาสดานั้น เป็นผู้เฉียบแหลม ได้รับการแนะนำ แก่ล้าวกลับบรรลุธรรมอันเกษมจากโยคะ อาจกล่าวพระ สัทธรรมได้โดยชอบ อาจแสดงธรรมมีปาฏิหาริย์ปราบปรามที่เกิเกิดขึ้นให้เรียบบรร้อยโดยชอบ ธรรมได้(ที.ปา.(ไทย)๑๑/๑๗๓/๑๓๒,๑๗๔/๑๓๔,๑๗๔/๑๓๕),ในโนตตปิสุตร พระพุทธรูปเจ้า ตรัสว่า ภิกษุผู้มีความเพียรเครื่องเผากิเลส มีความสะดุ้งกลัว เป็นผู้ควรเพื่อตรัสรู้ เพื่อนิพพาน เพื่อบรรลุธรรมอันเกษมจากโยคะอย่างยอดเยี่ยม (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๑๔๕/๒๓๔),ในนิทานวรรค สังยุตตนิกาย กล่าวถึงลาภสักการะและความสรรเสริญเป็นสิ่งทารุณ เผด็จร้อนหยาบคาย เป็น อันตรายต่อการบรรลุธรรมอันเกษมจากโยคะ (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๑๘๗/๒๘๘)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ธรรมอันเกษมจากโยคะ ในที่นี้หมายถึงอรหัตตผล (ที.ปา.อ. (บาลี) ๑๗๓/๙๙)

ธรรมอันปราศจากโทษ:สภาวะธรรมที่ไม่มีโทษ,ธรรมที่ไม่มีราคะโทสะโมหะ,กุศลธรรม ในที่นี้มุ่ง หมายถึงอรหัตตมัคคญาณ ดังคำในปัจจเวกขณสูตร พุทธอุทานว่า ในกาลก่อน ธรรมอัน ปราศจากโทษไม่มี แต่ในกาลนั้น ธรรมอันปราศจากโทษได้มีแล้ว ในอดีต อริยมรรคไม่มี ใน อนาคตก็จักไม่มี และในปัจจุบันก็ไม่มี (ขุ.อุ.(ไทย) ๒๕/๕๓/๒๘๙)

อรรถกถาอธิบายว่า ก่อนการบรรลุอรหัตตมัคคญาณยังมีกิเลส เช่นราคะเป็นต้นเหลืออยู่ และธรรมที่ปราศจากโทษก็ยังไม่เจริญบริบูรณ์ แต่เมื่อบรรลุอรหัตตมัคคญาณแล้ว กิเลส ทั้งหลายก็ถูกละ ได้สิ้นเชิง ธรรมที่ปราศจากโทษก็เจริญบริบูรณ์ อนึ่ง ในอดีตก่อนตรัสรู้ อริยมรรคที่เป็นเหตุละกิเลสยังไม่เกิดแก่พระองค์ แม้ในปัจจุบันและอนาคต อริยมรรคนั้นก็ไม่

เกิดแก่พระองค์เช่นกัน เพราะไม่มีกิเลสที่จะต้องใช้อริยมรรคนั้นเป็นเครื่องละอีกต่อไป (ขุ. อ.อ.(บาลี) ๕๓/๓๖๒)

ธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งความสังเวช : สังเวชนียธรรม, หมายถึงความตายที่จะพึงมีแก่ทุกคน ดังคำที่เป็นหัวข้อในมหาปริณิพพานสูตร ที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า พระผู้มีพระภาครับสั่งเรียกภิกษุทั้งหลาย มาตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย บัดนี้ เราขอเตือนเธอทั้งหลายว่า สังขารทั้งหลายมีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา เธอทั้งหลายจงทำหน้าที่ให้สำเร็จด้วยความไม่ประมาทเถิด อีกไม่นานการปริณิพพานของตถาคตจะมี จากนี้ไปอีก ๓ เดือน ตถาคตจะปริณิพพาน ตรัสไว้ดีกว่า มนุษย์ทุกคนไม่ว่า เด็ก ผู้ใหญ่ โง่ ฉลาด มั่งมี และยากจน ล้วนต้องตาย (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๘๕/๑๓)

ธรรมอันเป็นส่วนแห่งวิชา : ธรรมที่เป็นส่วนให้บรรลุอริยมรรค มีสัทธาคามิมรรคเป็นต้น, วิชาภาคยธรรม ๖ ในที่นี้หมายถึงธรรมอันเป็นส่วนแห่งวิชา มี ๖ ประการ (หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า นิพเพธภาคยสัญญา) คือ (๑) เห็นในสังขารทั้งปวงว่าไม่เที่ยง (อนิจจสัญญา) (๒) มีความหมายรู้ในสิ่งที่ไม่เที่ยงว่าเป็นทุกข์ (อนิจเจ ทุกขสัญญา) (๓) มีความหมายรู้ในสิ่งที่เป็นทุกข์ว่าเป็นอนัตตา (ทุกขเอ อนัตตสัญญา) (๔) มีความหมายรู้ในการละ (ปหานสัญญา) (๕) มีความหมายรู้ในการคลายออกได้(วิราคสัญญา) (๖) มีความหมายรู้ในความดับ(นิโรธสัญญา) ดังคำในทีฆายูอุปาสกสูตร พระพุทธเจ้าตรัสปลอบใจทีฆายูอุปาสกผู้เจ็บไข้ว่า ทีฆายู เพราะเหตุนั้น ท่านพึงตั้งอยู่ในองค์เครื่องบรรลุโสดา ๔ ประการนี้แล้วเจริญธรรมอันเป็นส่วนแห่งวิชา ๖ ประการให้ยิ่งขึ้นไป ต่อมาพระพุทธเจ้าตรัสตรัสแก่ภิกษุทั้งหลายว่า เพราะอริยมรรคยสังโยชน์ (สังโยชน์เบื้องต้น) ๕ ประการสิ้นไป ทีฆายูอุปาสกจึงเป็นโอปปาติกะปริณิพพานในภพนั้น ไม่หวนกลับมาจากโลกนั้นอีก (ส.ม.(ไทย)๑๙/๙๙๙/๔๙๒)

อรรถกถาอธิบายว่า ธรรมอันเป็นส่วนแห่งวิชา หมายถึงอนิจจสัญญา หมายถึงสัญญาที่เกิดขึ้นในญาณที่พิจารณาเห็นความไม่เที่ยง อนิจเจ ทุกขสัญญา หมายถึงสัญญาที่เกิดขึ้นในญาณที่พิจารณาเห็นความเป็นทุกข์ในความไม่เที่ยง ทุกขเอ อนัตตสัญญา หมายถึงสัญญาที่เกิดขึ้นในญาณที่พิจารณาเห็นความเป็นอนัตตาในความเป็นทุกข์ ปหานสัญญา หมายถึงสัญญาที่เกิดขึ้นในญาณที่พิจารณาเห็นการละกิเลส วิราคสัญญา หมายถึงสัญญาที่เกิดขึ้นในญาณที่พิจารณาเห็นวิราคะ (ความคลายกำหนด) นิโรธสัญญา หมายถึงสัญญาที่เกิดขึ้นในญาณที่พิจารณาเห็นนิโรธ (ความดับแห่งกิเลส) (อง.ฉก.อ. (บาลี) ๓/๓๕/ ๑๖๖)

ธรรมอันเป็นเหตุให้เนิ่นช้า : ธรรมที่ทำให้บรรลุธรรมได้ล่าช้า, รากะ โทสะ โมหะ ตัณหา อุปาทาน ในที่นี้หมายถึงทิฏฐิ ๒ ประการนี้คือ(๑) ภวทิฏฐิ (๒) วิภวทิฏฐิ ดังคำในจุฬสีหนาทสูตร พระพุทธเจ้าตรัสแก่ภิกษุทั้งหลายว่า สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่งไม่รู้ชัดความเกิด ความดับ คุณ โทษ และอุบายเครื่องสลัดทิฏฐิ ๒ ประการนี้ตามความเป็นจริง สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่าเป็นผู้มีรากะ มีโทสะ มีโมหะ มีตัณหา มีอุปาทาน เป็นผู้ไม่รู้แจ้ง เป็นผู้ยินดียินร้าย พอใจในธรรมอันเป็นเหตุให้เนิ่นช้า ยินดีในธรรมอันเป็นเหตุให้เนิ่นช้า (ม.ม.(ไทย) ๑๒/๑๔๑/๑๓๖-๑๓๗)

อรรถกถาอธิบายว่า ภวทิฏฐิ หมายถึงสัสสตทิฏฐิ ความเห็นว่าเที่ยง วิภวทิฏฐิ หมายถึงอุจเฉททิฏฐิ ความเห็นว่าขาดสูญ (ม.ม.อ. (บาลี) ๑/๑๔๒/๓๓๐)

ธรรมอันเป็นเอก : เอกธรรม, รูปฌาน ๔ อัปปมัญญา ๔ อรูปฌาน ๔ ที่เกิดจากการที่ภิกษุดำรงอยู่ในธรรม ดังคำในอัฐกถาสูตรที่ ๒ แห่งที่พระอานนทกล่าวตบสมคหบดีว่า ธรรมอันเป็นเอกซึ่งเป็นที่หลุดพ้นแห่งจิตที่ยังไม่หลุดพ้น เป็นที่ถึงความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลายที่ยังไม่สิ้นไป...ที่พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น ผู้ทรงรู้ทรงเห็น เป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสไว้ชอบแล้ว มีอยู่ (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๑๘/๑๙,อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๖/๔๒๖); กัลยาณมิตร สีสสัมปทาเป็นต้น ในกัลยาณมิตตสูตรเป็นต้น สังยุตตนิกาย พระพุทธเจ้าตรัสว่า พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลายธรรมอันเป็นเอก มีอุปการะมากเพื่อความเกิดขึ้นแห่งอริยมรรคมีองค์ ๘ ธรรมอันเป็นเอก คืออะไร คือกัลยาณมิตตตา,สีลสัมปทา,ฉันทสัมปทา,อิตตสัมปทา,ทิวฐีสัมปทา,อัปมาทสัมปทา,โยนิโสมนสิการสัมปทา,โพชฌงค์ ๗,ความไม่ประมาท,อานาปานสติ,อานาปานสติสมาธิ, (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๖๓/๔๘, ๕๒๖/๓๔๐, ๙๗๗/๔๕๓, ๙๘๙/๔๗๓) ; ในอังคุตตรนิกาย เอกกนิบาต กล่าวไว้ว่า ธรรมอันเป็นเอก คือพุทธานุสสติ เป็นต้น ซึ่งหมายถึงอนุสสติ ๑๐ นั้นเอง,กายคตาสติ (อง.เอกก.(ไทย) ๒๐/๒๙๗/๓๗,๕๗๑/๕๒)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ธรรมอันเป็นเอก ในที่นี้หมายถึงสมณะและวิปัสสนา (ม.ม.อ. (บาลี) ๒/๑๙/๑๐)

ธรรมอันผู้ปฏิบัติพึงเห็นชัดด้วยตนเอง : สันทิฏฐิกรรม, ธรรมที่ผู้ใดปฏิบัติ ผู้ใดบรรลุ ผู้นั้นย่อมเห็นประจักษ์ด้วยตนเองไม่ต้องเชื่อตามคำของผู้อื่น เป็นคุณสมบัติข้อที่ ๑ ในธรรมคุณ ๖ หรือคุณของพระธรรม ที่ผู้ปฏิบัติตามจากสามารถรู้แจ้งเห็นจริงด้วยตนเอง ผู้ใดไม่ปฏิบัติ ไม่บรรลุผู้อื่นจะบอกก็เห็นไม่ได้ ดังคำในปฐมสันทิฏฐิสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสแก่โมฬียสวกปริพาชก ว่า การที่ท่านรู้ชัดโลภะที่มีอยู่ภายในว่า โลภะมีอยู่ภายในเรา รู้ชัดโลภะที่ไม่มีอยู่ภายในว่า โลภะไม่มีอยู่ภายในเรา อย่างนี้แลคือธรรมอันผู้ปฏิบัติพึงเห็นชัดด้วยตนเอง (อง.ฉก.(ไทย) ๒๒/๔๗/๕๑๔, ๔๘/๕๑๕)

ธรรมอันเลิศ : อัครธรรม, ธรรมอันเลิศ ธรรมอันประเสริฐ สูงสุดยิ่งกว่าธรรมทั้งหลาย ดังคำในปฐมอัครสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ธรรมอันเลิศ ๔ ประการ คือ (๑) ศีลอันเลิศคือสูงสุด (๒) สมาธิอันเลิศ (๓) ปัญญาอันเลิศ (๔) วิมุตติอันเลิศ และดังคำในทุติยอัครสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสอีกว่า ธรรมอันเลิศอีก ๔ ประการ คือ (๑) รูปอันเลิศ (๒) เวทนาอันเลิศ (๓) สัญญาอันเลิศ (๔) ภาวนอันเลิศ (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๗๖/๗๔,อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๗๔/๑๒๐)

อรรถกถาอธิบายว่า ธรรมอันเลิศ ในที่นี้หมายถึงรูป เวทนา สัญญาที่พิจารณาแล้ว บรรลุอรหัตผลและภพคืออภพที่บุคคลดำรงอยู่แล้วสามารถบรรลุอรหัตผลได้(อง.จตุกก.อ. (บาลี) ๒/๗๔-๗๕/๓๕๙)

ธรรมอันสมควร : ธรรมมีสภาพสมควร คือเหมาะสม,หมายถึง ธรรมที่เป็นข้อปฏิบัติเบื้องต้นมีศีลวิสุทธิเป็นต้นแก่ผู้ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรมนั้น คือกำลังปฏิบัติเพื่อบรรลุ (โลกุตระธรรม) นั้น ดังคำในฉวีโสธนสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุผู้เป็นชีนสาพอยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ปลงภาระได้แล้ว บรรลุประโยชน์ตนโดยลำดับแล้ว สิ้นภวสังโยชน์แล้วหลุดพ้นแล้วเพราะรู้โดยชอบ จึงนับว่ามีธรรมอันสมควรจะพยากรณ์ได้ (ม.อ.(ไทย) ๑๔/๙๙/๑๑๗)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ธรรมอันสมควร หมายถึงการที่สงฆ์ยกเลิกโทษแก่ภิกษุที่ถูก ลงโทษยกออกจากหมู่ ที่เรียกว่า “ลงอุกเขปนิยกรรม” แล้วภายหลังได้กระทำคืนอาบัติ และ สละภิกษุได้ (วิ.อ. (บาลี) ๒/๔๒๔-๕/๔๒๐)

ธรรมอันสูงสุด : ธรรมอันเลิศ ประเสริฐ วิเศษสุด ชั้นแนวหน้า สูงสุด ยอดเยี่ยม ที่เป็นพระดำรัส คำที่เป็นแนวทาง เทศนา คำสั่งสอน คำพร่ำสอน ในที่นี้หมายเอา อมตนิพพาน ที่เรียกว่า ธรรมอันสูงสุด ได้แก่ ธรรมเป็นที่ระงับสังขารทั้งปวง เป็นที่สลัดทิ้งอุปธิทั้งหมด เป็นที่สิ้นตัณหา เป็นที่คลายกำหนด เป็นที่ดับกิเลส เป็นที่เย็นสนิท ดังคำที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ผู้เห็นธรรมอันสูงสุดแม้มีชีวิตอยู่เพียงวันเดียว ประเสริฐกว่าผู้ไม่เห็นธรรมอันสูงสุด ที่มีชีวิตอยู่ตั้ง ๑๐๐ ปี (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๑๑๕/๖๖), ในจูฬนิตเทสอธิบายว่า คำว่าธรรมอันสูงสุด อธิบายว่า อมตนิพพานตรัสเรียกว่า ธรรมอันสูงสุด ได้แก่ ธรรมเป็นที่ระงับสังขารทั้งปวง เป็นที่สลัดทิ้งอุปธิทั้งหมด เป็นที่สิ้นตัณหาเป็นที่คลายกำหนด เป็นที่ดับกิเลส เป็นที่เย็นสนิท(ขุ.จ.(ไทย) ๓๐/๒๓/๑๓๕)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ธรรมอันสูงสุด หมายถึงโลกุตตรธรรม ๙ ประการ คือมรรค ๔ ผล ๕ นิพพาน ๑ (ขุ.ธ.อ. (บาลี)๔/๑๓๔)

ธรรมเอก : อารมณ์เป็นหนึ่งเดียว หมายถึงการที่จิตมีอารมณ์เป็นหนึ่ง ด้วยสัมมาสมาธิ ธรรมอย่างหนึ่งในพระไตรปิฎกบางแห่งหมายถึงเอกัคคตา (สมาธิ) เช่น ในทุติยฉาน ในบางแห่งหมายถึงสติปัญฐาน ดังคำในมหานิทเทส ที่พระสารีบุตรเถระกล่าวไว้ว่า ภิกษุฉันพึงสมาทานสิกขาอะไร จึงมีสมาธิเป็นธรรมเอกผุดขึ้น มีปัญญารักษาตน มีสติกำจัดมลทินของตนได้ เหมือนช่างทองกำจัดมลทินทอง ฉะนั้น(ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๙๗/๕๗๗)

ธรรมโอสถ : ธรรมะที่เปรียบเสมือนยารักษาโรค ธรรม ในที่นี้หมายความว่า ธรรมชั้น กองธรรม, หมวดธรรม, ประมวลธรรมเข้าเป็นหมวดใหญ่ มี ๕ คือ สीलขันธ สมาธิขันธ ปัญญาขันธ วิมุตติขันธ วิมุตติญาณทัสสนขันธ; กำหนดหมวดธรรมในพระไตรปิฎกว่ามี ๘๔,๐๐๐ พระธรรมชั้น แบ่งเป็นวินัยปิฎก ๒๑,๐๐๐ สุตตันตปิฎก ๒๑,๐๐๐ และอภิธรรมปิฎก ๔๒,๐๐๐ พระธรรมชั้น,ในอปทาน พระอุบาลีเถระ กล่าวไว้ว่า ข้าพระองค์ดื่มธรรมโอสถแล้วก็ถอนพิษได้ทั้งหมด ข้าพระองค์ได้สัมผัสพระนิพพาน ซึ่งไม่แก่ ไม่ตายเป็นภาวะเย็นสนิท (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๔๙๕/๗๕)

ธรรมะ, เทพบุตร : ชื่อของเทพบุตรชื่อธรรมะ ปรากฏเป็นชื่อของพระสูตร ในขุททกนิกาย จริยาปิฎก เทพบุตรนามว่าธรรมะ มีศักดิ์ใหญ่ มีฤทธิ์มาก มีบริวารมาก เป็นผู้อนุเคราะห์โลกทั้งปวง ชักชวนมหาชนให้สมาทานกุศลกรรมบถ ๑๐ ประการ พร้อมทั้งมิตรสหาย และบริวารชน เทียวไปยังบ้านและนิคมกับเทพบุตรผู้ลามก เป็นผู้ตระหนี่ แสดงอกุศลกรรมบถ ๑๐ ประการ พร้อมทั้งมิตรสหาย และบริวารชนก็เทียวไปบนแผ่นดินนี้ ทั้ง ๒ คือธรรมวาทีเทพบุตรและอธรรมวาทีเทพบุตรเป็นศัตรูต่อกัน นั่งรถสวนทางกันมา จึงทำเอกรถให้กระทบกัน การทะเลาะอันน่าสะพรึงกลัวย่อมเกิดขึ้นแก่เทพบุตรทั้ง ๒ ผู้ประกอบด้วยกัลยาณธรรมและบาปธรรม มหาสงครามปรากฏเพื่อต้องการจะให้กันและกันหลีกทาง ธรรมเทพบุตรคิดว่า ถ้าเราพึงโกรธเคืองอธรรมวาทีเทพบุตรนั้น เราพึงทำลายตบะคุณ เราพึงทำอธรรมวาทีเทพบุตรนั้น พร้อมทั้งบริวารให้เป็นดุจจุลี ดังนั้น เพื่อรักษาศีลไว้ จึงระงับจิต ได้หลีกทางให้แก่อธรรมวาที

เทพบุตรผู้ชั่วช้า เพราะทำจิตให้สงบพร้อมกับหลักทางใจ ในขณะนั่นเอง แผ่นดินได้แยกช่อง
สูบเอาเทพบุตรผู้ชั่วช้า (ขุ. จรียา. (ไทย) ๓๓/๖๖/๗๕๔)

ธรรมา, พระธิดา : ชื่อของพระธิดาองค์ที่ ๕ ของพระเจ้ากาสิพระนามว่ากิกิ อันเป็นอดีตชาติของกิส
โคตมิเถรีปรากฏในกิสโคตมิเถรียาปทาน ในขุททกนิกาย อปทาน ในสมัยของพระพุทธเจ้า
ทรงพระนามว่ากัสสปะ พระนางกิสโคตมิเถรี เกิดเป็นพระราชธิดาคนที่ ๕ ของพระเจ้ากรุง
กาสิ พระนามว่าธรรมา ได้ฟังธรรมของพระพุทธเจ้าแล้ว พอใจการบรรพชา แต่พระราชบิดา
ไม่ทรงอนุญาตให้บวช จึงบำเพ็ญตนเป็นผู้ไม่เกียจคร้าน ครองเรือนอยู่ ๒๐,๐๐๐ ปี ด้วยกรรม
ทั้งหลายที่ได้ทำไว้ดีแล้ว และด้วยเจตนาที่ตั้งไว้มั่น เมื่อละกายมนุษย์แล้ว จึงได้ไปเกิดใน
สวรรค์ชั้นดาวดึงส์ และกลับชาติมาเกิดเป็นนางกิสโคตมิในสมัยของพระโคตมพุทธเจ้า (ขุ.
อป. (ไทย) ๓๓/๖๗/๔๖๔)

ธรรมาทาส : แว่นส่องธรรม ธรรมาทาสเป็นชื่อของธรรมบรรยาย ๔ ประการ คือ (๑)ประกอบด้วย
ความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระพุทธเจ้าว่า ‘แม้เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น
 ฯลฯ เป็นศาสดาของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย เป็นพระพุทธเจ้า เป็นพระผู้มีพระภาค’ (๒)
ประกอบด้วยความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระธรรม ฯลฯ (๓) ประกอบด้วยความเลื่อมใส
อันไม่หวั่นไหวในพระสงฆ์ ฯลฯ (๔)ประกอบด้วยศีลที่พระอริยะชอบใจ ไม่ขาด ฯลฯ นี้แลคือ
ธรรมบรรยายชื่อธรรมาทาส ที่พระอริยสาวกผู้ประกอบแล้วเมื่อหวังก็พึงพยากรณ์ตนเองได้ว่า
เรามีบรกรรมแล้ว มีกำเนิดสัตว์ดิรัจฉานสิ้นแล้ว มีภูมิแห่งเปรตสิ้นแล้ว มีอบาย ทุกคติ และ
วิบัติสิ้นแล้ว เราเป็นโสดาบัน ไม่มีทางตกต่ำ มีความแน่นอนที่จะสำเร็จสัมโพธิในวัน
ข้างหน้า (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๐๐๔/๕๐๗)

ธรรมานุสารี : ผู้แล่นไปตามธรรม ท่านผู้ปฏิบัติเพื่อบรรลุโสดาปัตติผล มีปัญญาแก่กล้า บรรลุผล
แล้วกลายเป็นทวิภูษิตตะ ดังคำในปฏิสัมมัททมารค กล่าวว่า เมื่อบุคคลมโนสิการด้วยความ
เป็นอนัตตา ปัญญาทริยมีประมาณยิ่ง เพราะปัญญาทริยมีประมาณยิ่ง บุคคลจึงได้โสดาปัตติ
มรรค เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่าเป็นธรรมานุสารี (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๒๒๑/๓๗๓)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ธรรมานุสารี หมายถึงผู้แล่นไปตามธรรม ท่านผู้ปฏิบัติเพื่อ
บรรลุโสดาปัตติผล มีปัญญาแก่กล้า บรรลุผลแล้วกลายเป็นทวิภูษิตตะ(อง.ทุก.อ. (บาลี) ๒/
๔๙/๕๕,อง.สตุตท.อ.(บาลี) ๓/๑๔/๑๖๒)

ธรรมาภิสมัย : การตรัสรู้ธรรม, การสำเร็จมรรคผล เป็นคำที่ปรากฏในอภิสมยกถาหรือกล่าวด้วย
การตรัสรู้ กล่าวถึงความหมาย องค์ประกอบ กระบวนการและผลแห่งการตรัสรู้ธรรม การ
สำเร็จมรรคผล และการละกิเลสได้ เป็นต้น ดังคำว่า มัคคภาวนามีอยู่ การทำผลให้แจ้งก็มีอยู่
การละกิเลสก็มีอยู่ ธรรมาภิสมัยก็มีอยู่ (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๒๑/๕๗๗)

ธรรมารมณ : อารมณที่ใจรู้ อารมณที่เกิดทางใจ, ความคิดคำนึงในใจ เช่น เวลาเห็นรูปที่ชอบใจ แม้
รูปนั้นผ่านพ้นไปแล้วจิตใจก็ยังคำนึงนี้อยู่ในความสุขใจอันเกิดจากการได้เห็นรูปนั้น, ในทาง
ตรงกันข้ามก็เหมือนกัน จิตคำนึงนี้อยู่ในความเศร้าก็เรียกว่า ธรรมารมณ เป็นข้อ ๖ ใน
อารมณ ๖ อันได้แก่ รูปารมณ สัททารมณ คันธารมณ รสารมณ โณภูฐัพพารมณ และ
ธรรมารมณ ในสัททกปัญหสูตร กล่าวถึงกล่าวธรรมารมณที่พึงรู้แจ้งทางใจไว้ ๒ อย่างคือ
ธรรมารมณที่ควรเสพและธรรมารมณที่ไม่ควรเสพ(ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๐๑/๖๐) หรือดังคำในปา

สาทิกสูตร กล่าวถึงตถาคตตรัสรู้รูปที่ได้เห็นเสียงที่ได้ฟัง อารมณ์ที่ได้ทราบ ธรรมารมณ์ ที่รู้
แจ้ง ที่ชาวโลก พร้อมทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก และหมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณพราหมณ์
เทวดาและมนุษย์ บรรลุ สวงหา ทรงตามด้วยใจทั้งหมด (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๑๘๘/๑๔๖-
๑๔๗)

คำว่า ธรรมารมณ์ มีปรากฏในพระไตรปิฎก เช่น วิ.มหา.(ไทย) ๑/๑๗๘/๑๔๙, ที.สี.(ไทย)
๙/๒๑๓/๗๓, ๔๕๔/๒๐๐, ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๘๔/๓๒๐, ๓๙๖/๓๒๗, ๓๙๗/๓๒๗, ๔๐๐/
๓๒๙, ๔๐๑/๓๓๒, ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๑๔๖/๑๐๖, ๑๘๘/๑๔๖, ๓๒๘/๓๒๙, ๓๔๘/๓๖๔,
๓๖๐/๔๓๓, ม.ม.ญ.(ไทย) ๑๒/๑๒๙/๑๒๐, ๒๐๔/๒๑๔, ๓๐๖/๓๓๙, ๔๐๐/๔๓๑, ๔๒๑/๔๕๕,
ม.ม.(ไทย) ๑๓/๑๒/๑๕, ๒๔/๒๗, ๒๐๙/๒๔๗, ๔๑๙/๕๒๕, ม.อุ.(ไทย) ๑๔/๑๕/๒๓, ๗๕/
๗๙, ๑๐๑/๑๒๐, ๑๐๓/๑๒๔, ๑๑๙/๑๕๑, ๒๘๒/๓๓๗, ๓๐๕/๓๗๐, ๓๔๖/๔๐๔, ๓๘๕/
๔๓๕, ๔๐๐/๔๕๕, ๔๐๙/๔๖๓, ๔๒๑/๔๗๗, ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๕๕/๑๙๗, ส.นิ.(ไทย) ๑๖/
๑๘๙/๒๙๑, (ไทย) ๑๙๙/๒๙๘, ส.ข.(ไทย) ๑๗/๓๐๓/๓๒๑, ๓๑๓/๓๒๙, ๓๒๓/
๓๓๖, ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๔/๔, ๕/๔, ๒๔๖/๒๖๐, ๓๔๓/๓๗๒, ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๘๗/๑๒๑, อิง.
ติก.(ไทย) ๒๐/๑๖/๑๕๙, ๖๒/๒๔๑, อิง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๑/๑๔๒, ๖/๔๑๗, อิง.ทสก.(ไทย)
๒๔/๗/๓๙๘, ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๓/๙, ๒๑/๒๙, ๒๔/๓๕, ๑๒๓/๑๘๙, อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๒๓๔/
๑๐๔, ๒๘๙/๑๙๓, ๓๙๗/๔๑๙

อรรถกถาอธิบายว่า ธรรมารมณ์ที่รู้แจ้ง หมายถึงธรรมารมณ์มีสุขและทุกข์เป็นต้น (ที.
ปา.อ. (บาลี) ๑๘๘/๑๐๔, อิง.จตุกก.อ. (บาลี) ๒/๒๓/๓๐๑)

ธรรมาราม : 1. มีธรรมเป็นที่มา ยินดี เป็นชื่อของสถานที่ที่รื่นรมย์ด้วยธรรมะ เหมาะแก่การบำเพ็ญ
สมณธรรมเพื่อการบรรลุหลุดพ้น ดังคำในพุทธวงศ์ กล่าวไว้ว่า พระชินศาสดาพระนามว่า
โนมทัสสี เสด็จจัดชั้นธปรินิพพานที่ธรรมาราม พระสกุขของพระชินเจ้านั้น ที่ธรรมารามนั้น
สูง ๒๕ โยชน์ หรือตั้งคำว่า พระปฐมชินศาสดาผู้ประเสริฐ เสด็จจัดชั้นธปรินิพพานที่ธรรมา
ราม พระบรมสารีริกธาตุของพระองค์ แผ่ไปอย่างกว้างขวางในนานาอารยประเทศ (ขุ. พุทฺธ.
(ไทย) ๓๓/๒๙/๖๒๘, ๒๙/๖๓๓)

2. บางครั้งใช้ในบริบทอื่น เช่น เป็นชื่อของพระเถระเป็นต้น ดังเรื่องธัมมารามเถรวัตถุ (ขุ.ธ.
(ไทย) ๒๕/๓๖๔/๑๔๗) ; เขียนเป็น ธัมมาราม ก็มี

ธรรมิกเทพบุตร : เทพบุตรชื่อธรรมิกะ หรือเทพบุตรผู้ทรงธรรม ปรากฏในสโมทานกถา สรุปลการ
บำเพ็ญบารมี ๓๐ ทศ โดยที่พระผู้มีพระภาคได้ตรัสถึงการบำเพ็ญขันติอุปบารมี ในภพที่เกิด
เป็นธรรมิกเทพบุตร ทำสงครามกับอธรรมิกเทพบุตร (ขุ. จริยา.(ไทย) ๓๓/๑๒๒/๗๗๗)

ธรรมิกอุบาสก : อุบาสกชื่อธรรมิกะ หรือ อุบาสกผู้ทรงธรรมปรากฏเป็นชื่อ ๑ ใน ๒ อัครอุปัฏฐากของ
พระพุทธานุเจ้าทรงพระนามว่าปิยทัสสี ได้แก่ พระสันตกอุบาสกและธรรมิกอุบาสก (ขุ. พุทฺธ.
(ไทย) ๓๓/๒๒/๖๕๙)

ธรรมิกะ, ภูเข: ภูเขชื่อธรรมิกะปรากฏในสุเมธกถา ว่าด้วยสุเมธพุทธานุเจ้า เมื่อเสวยพระชาติเป็น
พราหมณ์ชื่อว่าสุเมธ ในสมัยของพระพุทธานุเจ้าทรง ได้สละทรัพย์สมบัติ เดินทางไปยังภูเขาคือชื่อ
ว่าธรรมิกะเพื่อบำเพ็ญสมณธรรม โดยสร้างสิ่งต่างๆ เพื่อเอื้อต่อการบรรลุธรรม จนกระทั่งได้
บรรลุอุภยญาณ (ขุ. พุทฺธ. (ไทย) ๓๓/๒๘/๕๗๐)

ธรรมิกถา : การกล่าวธรรม กล่าวถ้อยคำที่เกี่ยวข้องด้วยธรรม ปรากฏทั่วไปในพระวินัยปิฎกและพระสุตตันตปิฎก เป็นคำที่กล่าวถึงการที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรม พระธรรมที่ตรัสแก่บุคคลผู้มี อภัยตาย หรือแก่สรรพสัตว์ทั่วไป เรียกว่า ธรรมิกถา ดังคำในมหาวิภังค์ กล่าวไว้ว่า พระผู้มีพระภาคทรงรับคำนิมนต์โดยดุชนิภาพ ทรงชี้แจงให้เวรัญชพราหมณ์เห็นชัด ชวนให้อยากรับเอาไปปฏิบัติ เราใจให้อาจหาญแก่ล้ากล้า ปลอดภัยโลมใจให้สดชื่นร่าเริงด้วยธรรมิกถาแล้วเสด็จลุกจากอาสนะหลีกไป (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๒๒/๑๕)

คำว่า ธรรมิกถา มีปรากฏในพระไตรปิฎก เช่น วิ.มหา.(ไทย) ๒/๕๑๕/๓๙, ๕๗๖/๑๐๑, วิ.ภิกขุณี.(ไทย) ๓/๑๐๗๗/๒๙๗, ๗๘๓/๑๑๘, วิ.ม.(ไทย) ๔/๑๙/๒๖, ๖๘/๙๓, ๗๓/๑๐๑, วิ.ม.(ไทย) ๕/๒๕๐/๒๒, ๒๕๑/๒๓, วิ.จ.ุ.(ไทย) ๖/๑๑/๒๒, ๒๓/๔๖, ๓๓/๖๕, ที.สี.(ไทย) ๙/๓๒๒/๑๒๔, ๓๕๘/๑๕๐, ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓/๒, ๑๕/๑๐, ๑๘๘/๑๓๗, ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๔/๒๕, ๑๑๒/๘๓, ๓๐๐/๒๔๙, ม.ม.(ไทย) ๑๒/๒๕๖/๒๗๗, ส.ม.(ไทย) ๑๙/๓๗๖/๒๒๔, อ.จ.ต.ก.(ไทย) ๒๐/๙๒/๓๒๑, อ.จ.ต.ก.(ไทย) ๒๑/๔๘/๗๘, อ.จ.ต.ก.(ไทย) ๒๔/๖๗/๑๔๕, ๖๘/๑๔๘, ข.อ.ป.(ไทย) ๓๓/๑๐/๓๓๖, ๑๑๓/๕๓๔)

ธัญชาติ : พืชพันธุ์ข้าว, พืชชนิดต่างๆ, พืชจำพวกข้าว, เป็นคำรวมเรียกข้าวต่าง ๆ เช่น ข้าวเปลือก ข้าวสาลี ในคัมภีร์อิทธินันตปิฎกกว่ามี ๗ อย่าง คือ (๑) ข้าวไม่มีแกลบ (๒) ข้าวเปลือก (๓) หญ้ากับแก (๔) ข้าวละมาน (๕) ลูกเดือย (๖) ข้าวแดง (๗) ข้าวฟ่าง.เป็นการกล่าวถึงประเภทของทรัพย์สินสมบัติ ที่ผู้กระทำบุญจะพึงได้รับ อันแสดงถึงความมั่งคั่งในสมัยพุทธกาล ที่สมบูรณ์ด้วยเครื่องเลี้ยงชีพ มีเงินทองมากมาย และธัญชาติต่างๆ อุดมสมบูรณ์ เป็นต้น ในลักขณสูตร กล่าวไว้ว่า มหาบุรุษนั้นทรงสมบูรณ์ด้วยลักษณะ ๓ ประการนั้น ถ้าอยู่ครองเรือนจะได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ฯลฯ เมื่อเป็นพระราชาก็ทรงได้อะไร เมื่อเป็นพระราชาก็ทรงมีความไม่เสื่อมเป็นธรรมดา ได้แก่ไม่เสื่อมจากทรัพย์และธัญชาติ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๒๕/๑๘๓)

คำว่า ธัญชาติ มีปรากฏในพระไตรปิฎกเช่นที.ม.(ไทย) ๑๐/๔๒๐/๓๕๓, ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๒๔/๑๘๒, ม.ม.(ไทย) ๑๓/๓๑/๓๖, ม.อ.(ไทย) ๑๔/๒๖๐/๓๐๘, ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๘๘/๒๘๖)

อรรถกถาและฎีกาอธิบายว่าธัญชาติอยู่ในบุพพัตถะและอปรัณณะตั้งคำว่า บุพพัตถะได้แก่ ธัญชาติ ๗ อย่าง คือ ข้าวสาลี ข้าวเจ้า หญ้ากับแก ข้าวละมาน ลูกเดือย ข้าวเหนียวและข้าวฟ่าง ส่วนอปรัณณะ ได้แก่ ถั่วเขียวถั่วราชมาสา งา พืชผักที่กินหลังอาหาร (วิ.อ.(บาลี) ๑/ ๑๐๔/๓๖๘, สารตถ.ฎีกา (บาลี) ๒/๑๐๔/๑๗๖)

ธัญญลักษณะ : ลักษณะอันสิริโสภาคย์ มีกายสีเชียวกล่าวถึงพระยาชสารสมบูรณ์ด้วยลักษณะอันสิริโสภาคย์สมควรเป็นคชสารทรง ในกฐณธรรมจริยา ซึ่งกล่าวถึงพระจริยาของพระเจ้าอนัญชัยกฐณราช ได้พระราชทานพระยาชสารแก่พราหมณ์ เพื่อบำเพ็ญทานบารมี (ขุ.จริยา.(ไทย) ๓๓/๒๑/๗๓๐)

ธัญญวดี, กรุง : เป็นชื่อเมืองแห่งหนึ่งปรากฏ ๒ ครั้งในพระไตรปิฎก โดยเป็นชื่อเมืองที่พระเถระชื่อว่า กุสุมานีนยเถระอาศัยอยู่ ในสมัยของพระพุทธเจ้าพระนามว่าวิปัสสี ขึ้น ดังคำว่า เกิดเป็นพราหมณ์อยู่ในกรุงธัญญวดี เป็นผู้เชี่ยวชาญในคัมภีร์พยากรณ์ลักษณะคัมภีร์อิทธินันตปิฎก เป็นต้น หรือและเมืองที่พระพุทธเจ้าพระนามว่านารทะอุบัติ มีพระเจ้าสุเทพปกครอง ดังคำว่า กรุง

ชื่อว่าธัญญาวดี กษัตริย์พระนามว่าสุเทพ เป็นพระชนก พระเทวีพระนามว่าโนมา เป็นพระชนนี ของพระพุทธเจ้าพระนามว่านารทะ (ช. อป. (ไทย) ๓๓/๑๘/๖๓๗)

ธัญญาหาร,ธัญญาหารดิบ : ธัญญาชาติที่มีเมล็ดมีเปลือกสมบูรณ์ พร้อมทั้งจะงอกได้ เช่นข้าวเปลือก ได้แก่ ธัญชาติ ๗ ชนิด คือ (๑) ข้าวสาลี(๒)ข้าวเปลือก(๓)ข้าวเหนียว(๔) ข้าวละมาน(๕) ข้าวฟ่าง(๖)ลูกเดือย (๗)หญ้ากับแก่ ในวินัยปิฎก โกสัมพิกขันธกะ กล่าวถึงธัญญาหารไว้ว่า พระเจ้าพรหมทัตกาสิราชทรงยึดกำลังพล พาหะ ชนบท คลังอาวุธยุทโธปกรณ์และคลังพืชพันธุ์ธัญญาหารของพระเจ้าทีฆิติโกศลราช (วิ.ม.(ไทย) ๕/๔๕๘/๓๔๔)ในวินัยนิคมกล่าวถึงสิ่งทีควรเว้นหรือสิกขาบทของภิกษุที่เป็นสาชีพคือผู้อยู่ร่วมกัน ผู้ดำเนินชีวิตร่วมกัน มีความประพฤติเสมอกัน ดังคำในพรหมชาลสูตร กล่าวถึงพระสมณโคดมทรงเว้นขาดจากการรับธัญญาหารดิบ(ที.สี.(ไทย) ๙/๑๐/๔)

คำว่า ธัญญาหาร, ธัญญาหารดิบ มีปรากฏในพระไตรปิฎก เช่น ที.สี.(ไทย) ๙/๑๐/๔, ๑๙๔/๖๖,ม.ม.ุ.(ไทย) ๑๒/๒๙๓/๓๒๔, ๔๑๑/๔๔๗,ม.ม.(ไทย) ๑๓/๑๑/๑๓, ๔๑๘/๕๒๔, ๔๒๒/๕๓๐,ม.อ.(ไทย) ๑๔/๑๔/๒๑, ๑๐๒/๑๒๒,อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๙๘/๓๐๘,อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๙๙/๒๓๖ ชุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๙๙๓/๑๒๒,ช.เปต.(ไทย) ๒๖/๘๓/๑๗๙, ชุ.ขาม.(ไทย) ๒๘/๑๕๕/๒๐๘,ช.อป.(ไทย) ๓๓/๑๗๓/๓๑๔,ช.พุทฺธ.(ไทย) ๓๓/ ๔/๕๖๘

คำว่า ธัญญาหารดิบ หมายถึงหมายถึง ธัญญาชาติที่มีเมล็ดมีเปลือกสมบูรณ์ พร้อมทั้งจะงอกได้ เช่นข้าวเปลือก (ที.สี.อ. (บาลี)๑๐/๗๕)

ธัญพืช : พืชล้มลุกหลายชนิดหลายสกุล เช่น ข้าว ข้าวสาลี ข้าวโพด ให้เมล็ดเป็นอาหารหลักคำว่า ธัญพืชมักนำมาเปรียบกับการพิจารณากายคตาสติของภิกษุ เหมือนการที่บุคคลเปิดถุงที่บรรจุด้วยธัญพืชชนิดต่าง ๆ คือ ข้าวสาลี ข้าวเปลือก ถั่วเขียว ถั่วเหลือง เมล็ดงา ข้าวสารและสามารถจำแนกได้ว่าเป็นธัญพืชชนิดใด ดังคำที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ถูมิปาก ๒ข้าง เต็มไปด้วยธัญพืชชนิดต่างๆ คือ ข้าวสาลีข้าวเปลือก ถั่วเขียว ถั่วเหลือง เมล็ดงา ข้าวสาร คนตาดีเปิดถุงยวมนั้นออกพิจารณาเห็นว่า นี่เป็นข้าวสาลี นี่เป็นข้าวเปลือก นี่เป็นถั่วเขียวนี่เป็นถั่วเหลืองนี่เป็นเมล็ดงา นี่เป็นข้าวสาร (ที.ม.(ไทย)๑๐/๓๗๗/๓๐๖,ม.ม.ุ.(ไทย) ๑๒/๑๑๐/๑๐๖,ม.อ.(ไทย) ๑๔/๑๕๔/๑๙๙)

ธัมมกถิกปุจฉาสูตร :พระสูตรว่าด้วยการถามเรื่องพระธรรมกถิก ภิกษุรูปหนึ่งเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคผู้ประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันแล้วได้ทูลถามว่า ด้วยเหตุเพียงเท่าไร ภิกษุจึงเป็นธรรมกถิก เป็นผู้ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม เป็นผู้บรรลุนิพพานในปัจจุบัน

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ภิกษุชื่อว่า เป็นธรรมกถิก ได้แก่ภิกษุผู้แสดงธรรมเพื่อความเบื่อหน่าย เพื่อคลายกำหนด เพื่อดับอายตนะภายใน ๖

ภิกษุชื่อว่าปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม ได้แก่ภิกษุผู้ปฏิบัติเพื่อความเบื่อหน่ายเพื่อคลายกำหนดเพื่อดับอายตนะภายใน ๖

ภิกษุชื่อว่าผู้บรรลุนิพพานในปัจจุบัน ได้แก่ภิกษุผู้หลุดพ้นเพราะความเบื่อหน่าย เพราะคลายกำหนด เพราะดับ ไม่ถือมั่นอายตนะภายใน ๖ (ส.สพ.า.(ไทย) ๑๘/๑๕๕/๑๙๑)

ธัมมกถิกสูตร^๑ : พระสูตรว่าด้วยธรรมกถิก พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ธรรมกถิก ๔ จำพวก คือ ธรรมกถิก (๑) ผู้กล่าวธรรมน้อยและไม่มีประโยชน์ ทั้งผู้ฟังก็ไม่ฉลาดในสิ่งที่มีประโยชน์และไม่มี

ประโยชน์ (๒) ผู้กล่าวธรรมน้อยแต่มีประโยชน์ ทั้งผู้ฟังก็ฉลาดในสิ่งที่มีประโยชน์และไม่มี
 ประโยชน์(๓) ผู้กล่าวธรรมมากแต่ไม่มีประโยชน์ทั้งผู้ฟังก็ไม่ฉลาดในสิ่งที่มีประโยชน์และไม่มี
 ประโยชน์ (๔) ผู้กล่าวธรรมมากและมีประโยชน์ ทั้งผู้ฟังก็ฉลาดในสิ่งที่มีประโยชน์และไม่มี
 ประโยชน์ (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๓๙/๒๐๗)

ธัมมกถิกสูตร^๒ : พระสูตรว่าด้วยพระธรรมกถึก สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวัน
 ภิกษุรูปหนึ่งได้ทูลถามว่า ภิกษุผู้เป็นพระธรรมกถึก ภิกษุผู้ปฏิบัติถูกต้องตามหลักธรรม และ
 ภิกษุผู้บรรลุนิพพานในปัจจุบัน เป็นอย่างไร

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุผู้แสดงธรรมเพื่อความเบื่อหน่าย คลายกำหนด เพื่อดับ
 ชราและมรณะ นี้เรียกว่าภิกษุผู้เป็นพระธรรมกถึก ภิกษุผู้ปฏิบัติเพื่อความเบื่อหน่าย คลาย
 กำหนด เพื่อดับชราและมรณะ นี้เรียกว่าภิกษุผู้ปฏิบัติถูกต้องตามหลักธรรม ภิกษุผู้หลุดพ้น
 เพราะไม่ยึดมั่นถือมั่น เพราะความเบื่อหน่าย คลายกำหนด ดับชราและมรณะ นี้เรียกว่า
 ภิกษุผู้บรรลุนิพพานในปัจจุบัน (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๑๖/๒๕)

ธัมมกถิกสูตร^๓ : พระสูตรว่าด้วยพระธรรมกถึก ภิกษุรูปนั้นเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคผู้ประทับอยู่ ณ
 วัดพระเชตะวันแล้วทูลถามว่า ภิกษุจัดว่าเป็นธรรมกถึกนั้นเป็นอย่างไร ด้วยเหตุเท่าไร ภิกษุ
 จึงเป็นพระธรรมกถึก

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ภิกษุผู้แสดงธรรมเพื่อความเบื่อหน่าย คลายกำหนดและ
 ดับขันธ ๕ นี้เราเรียกว่าเป็นธรรมกถึก และด้วยเหตุเท่านี้ ภิกษุจึงเป็นพระธรรมกถึก (ส.ข.
 (ไทย) ๑๗/๑๑๕/๒๐๙)

ธัมมกถิกสูตร^๔ (ทุติย) : พระสูตรว่าด้วยพระธรรมกถึก (สูตรที่ ๒) ภิกษุรูปนั้นเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระ
 ภาคผู้ประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวันแล้วทูลถามว่า ภิกษุจัดเป็นพระธรรมกถึกนั้นอย่างไร
 ภิกษุเช่นไร ชื่อว่าเป็นผู้ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรมและเป็นผู้บรรลุนิพพานในปัจจุบัน

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ภิกษุผู้แสดงธรรมเพื่อความเบื่อหน่าย เพื่อคลายกำหนด
 เพื่อดับขันธ ๕ นี้เราเรียกว่าเป็นธรรมกถึก ภิกษุผู้ปฏิบัติเพื่อความเบื่อหน่าย เพื่อคลาย
 กำหนด เพื่อดับขันธ ๕ นี้เราเรียกว่าเป็นผู้ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม ภิกษุผู้หลุดพ้นเพราะ
 ความเบื่อหน่าย คลายกำหนดและดับ เพราะไม่ยึดมั่นขันธ ๕ นี้เราเรียกว่าเป็นผู้บรรลุนิ
 พพานในปัจจุบัน (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๑๑๖/๒๑๐)

ธัมมจริยสูตร : พระสูตรว่าด้วยการประพตติธรรม พระผู้มีพระภาคตรัสว่า การประพตติธรรม ได้แก่
 การประพตติกายสุจริต เป็นต้น และการประพตติพรหมจรรย์ ได้แก่ การประพตติตาม
 อริยมรรค เป็นรัตนะอันสูงสุด เมื่อกุลบุตรผู้บวชแล้วไม่ประพตติธรรม เป็นผู้ทุศีล ย่อมไปเกิด
 ในอบาย (ขุ.สุ.(ไทย) ๒๕/๒๗๗/๕๖๕)

ธัมมจริยา: ความประพตติธรรมหรือความประพตติที่ไม่ปราศจากธรรม การงดเว้นการประพตติ
 อกุศลกรรมบถ ๑๐ ประการ มีปาณาติบาต เป็นต้น ดังคำในอริยสูตร กล่าวถึงภิกษุควร
 เจริญธัมมจริยา(ความประพตติธรรม)เพื่อละอธัมมจริยา (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๒/๑๑๓/๖๓๔)ในกุ
 รุธรรมจริยา กล่าวถึงธัมมจริยาว่าหมายถึงกุศลกรรมบถ ๑๐ ประการ (ขุ.จริยา.(ไทย) ๓๓/
 ๒๐/๗๒๙)

คำว่า อัมมจริยา ในที่นี้หมายถึงการประพฤติอกุศลกรรมบถ ๑๐ ประการ คือ (๑) ปาณาติบาต (ฆ่าสัตว์) (๒) อทินนาทาน (ลักทรัพย์) (๓) ามะสุมิฉฉาจาร (ประพฤติผิดในกาม) (๔) มุสาวาท (พูดเท็จ) (๕) ปิสุณวาจา (พูดส่อเสียด) (๖) ผรุสวาจา (พูดคำหยาบ) (๗) สัมผัสปลลาปะ (พูดเพ้อเจ้อ) (๘) อภิชฌา (เพ่งเล็งอยากได้ของเขา) (๙) พยาบาท (คิดร้าย) (๑๐) มิจฉาทิฎฐิ (เห็นผิด) (อง.ฉก.อ. (บาลี) ๓/๑๑๓/๑๕๓)

อัมมจักกถา : ว่าด้วยธรรมจักรคือ กล่าวด้วยธรรมจักร แบ่งเป็น ๓ วาร คือ (๑) สัจจวาร (๒) สติปฏิฐานวาร (๓) อิทธิบาทวาร เพื่อจำแนกธรรมจักรในแต่ละวาร (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๓๙/๕๐๑)

อัมมจักกัปปวัตตนสูตร : พระสูตรว่าด้วยการประกาศพระธรรมจักร พระผู้มีพระภาคทรงแสดงอัมมจักกัปปวัตตนสูตรแก่ภิกษุปัญจวัคคีย์ว่า ที่สุด ๒ อย่าง คือ กามสุขัลลิกานุโยคและอัตตกิลมณานุโยค บรรพชิตไม่ควรเสพ แต่มีชฌิมาปฏิทาอันได้แก่อริยมรรคมีองค์ ๘ ควรเสพ แล้วทรงแสดงอริยสัจ ๔ และญาณทัสสนะอันมีวน ๓ รอบ มี ๑๒ อากาโร พร้อมตรัสยืนยันการตรัสรู้ของพระองค์ว่า ญาณทัสสนะของพระองค์ในเรื่องอริยสัจ ๔ นี้หมดจดดีแล้ว เมื่อทรงแสดงจบลง ท่านพระโกณฑัญญะได้ธรรมจักขุ(ดวงตาเห็นธรรม) (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๐๘๑/๕๙๒)

อัมมจักกิกเกราพทาน : ประวัตินในอดีตชาติของพระอัมมจักกิกเถระมีเนื้อความอธิบายไว้ว่า ในอดีตชาติกับที่ ๙๔ ท่านได้สร้างธรรมจักรตั้งไว้ข้างหน้าพระพุทธรูปของพระพุทธเจ้าพระนามว่า สิทธิธัตถะ เพราะผลแห่งกรรมนั้นท่านไม่รู้จักทุกคติเลย ท่านได้เกิดเป็นพระเจ้าจักรพรรดิผู้มีพละนาฎภาพมาก ๘ ชาติ ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ(ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๐๒/๑๖๔)

อัมมจักขุ : ดวงตาเห็นธรรม คือโสดาปัตติมัคคญาณ, ดวงตาคือปัญญาที่รู้เห็นธรรม ปากฎเมื่อมีผู้ได้รู้แจ้งในธรรมะหลังได้รับฟัง มีกรณีพระอัญญาโกณฑัญญะได้ดวงตาเห็นธรรม สำเร็จเป็นโสดาบันหลังจากฟังพระธรรมเทศนาอัมมจักกัปปวัตตนสูตร เป็นต้น ดังคำในอัมมจักกัปปวัตตนวาร กล่าวไว้ว่า เมื่อพระผู้มีพระภาคกำลังตรัสเวยายการณนี้อยู่ อัมมจักขุอันปราศจากธุลีปราศจากมลทิน ได้เกิดแก่ท่านพระโกณฑัญญะว่าสิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งปวงมีความดับไปเป็นธรรมดา (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๓๐/๔๘๕) ; ดู อัมมจักขุ

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อัมมจักขุ หมายถึงดวงตาเห็นธรรม คือ โสดาปัตติมัคคญาณ (วิ.อ. (บาลี) ๓/๕๖/๒๗) อัมมจักขุ คือ อรรถกถาอีกแห่งหนึ่งอธิบายว่า คำว่า อัมมจักขุ เป็นชื่อของมรรคญาณทั้ง๓ (ส.ส.อ. (บาลี)๑/๑๗๒/๑๙๐)

อัมมจาคะ : การสละธรรม, การสละซึ่งธรรม, การให้ธรรมแก่ผู้อื่น, เป็นข้อที่ ๒ ในจาคะ ๒ ดังคำว่า จาคะ(การสละ) ๒ อย่างนี้ คือ (๑) อามิสจาคะ (๒) อัมมจาคะ บรรดาจาคะ ๒ อย่างนี้ อัมมจาคะเป็นเลิศ (อง, ทุก. (ไทย) ๒๐/๑๔๔/๑๒๑)

อัมมเจตียสูตร : พระสูตรว่าด้วยธรรมเจตีย์ พระเจ้าปเสนทิโกศลเสด็จเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ ทรงขอบ พระเศียรลงจุมพิตพระยุคลบาทของพระผู้มีพระภาคด้วยพระโอษฐ์ ทรงนวดพระ-ยุคลบาทด้วยฝ่าพระหัตถ์ทั้งสอง แล้วทรงประกาศพระนาม

พระผู้มีพระภาคตรัสถามว่า ทรงเห็นประโยชน์อะไรจึงทรงกระทำความนอบน้อม ในสรีระและแสดงอาการฉันทมิตรถึงเพียงนั้น

พระเจ้าปเสนทิโกศลทูลตอบว่า ทรงเห็นคล้อยตามคุณธรรมในพระผู้มีพระภาค ที่ปรากฏ ประจักษ์แก่พระองค์ว่า พระผู้มีพระภาคตรัสรู้ด้วยพระองค์เองโดยชอบ พระธรรมอันพระผู้มีพระภาคตรัสรู้ด้วยพระองค์เองโดยชอบ พระสงฆ์สาวกของ พระผู้มีพระภาคเป็นผู้ปฏิบัติดีแล้ว แล้วทรงอธิบายประโยชน์แต่ละประการว่า

๑. สมณพราหมณ์พวกอื่นประพฤติพรหมจรรย์แล้วกลับไปบำเรอตนด้วยกาม แต่ภิกษุในธรรมวินัยนี้มอบกายถวายชีวิตในการประพฤติพรหมจรรย์ อนึ่ง ไม่มีพรหมจรรย์อื่นบริสุทธิ์บริบูรณ์เหมือน ธรรมวินัยนี้

๒. คนเหล่าอื่นวิวาทกัน แต่ภิกษุในธรรมวินัยนี้ไม่วิวาทกัน มีความสมัครสมานสามัคคีกัน

๓. สมณพราหมณ์พวกอื่นมีผิวพรรณไม่ผ่องใส แต่ภิกษุในธรรมวินัยนี้มี ผิวพรรณผ่องใส เพราะรู้คุณวิเศษ

๔. พระองค์เป็นกษัตริย์ มีพระราชอาชญา เมื่อทรงวินิจฉัยคดีกลับมีผู้กล่าวแทรก ส่วนพระผู้มีพระภาคเมื่อทรงแสดงธรรมไม่มีแม้เสียงโอ เสียงจาม โดยไม่ต้องใช้อาชญาและศีตรา

๕-๘. กษัตริย์ พราหมณ์ คหบดี และสมณะ ผู้เป็นบัณฑิตเข้ามาเฝ้าพระผู้มีพระภาค เพื่อไต่वाหะ กลับกลายเป็นสาวกของพระผู้มีพระภาค

๙. ช่างไม้ ๒ คน ชื่อ อีสันทะและปุระณะที่ทรงซุบเสี้ยม มีความ เคารพพระผู้มีพระภาคมากกว่าพระองค์ โดยนอนหันศีรษะไปทางทิศ ที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ แล้วเหยียดเท้ามาทางพระองค์

๑๐. พระผู้มีพระภาคทรงเป็นกษัตริย์ ทรงเป็นชาวโกศล ทรงมีพระชนมายุ ๘๐ พรรษา เหมือนพระองค์

เมื่อพระเจ้าปเสนทิโกศลทูลลากลับ พระผู้มีพระภาคได้ตรัสเรียกพระดำรัสของพระเจ้าปเสนทิโกศลว่า ธรรมเจดีย์ มีประโยชน์เป็นอาทิพรหมจรรย์ ทรงแนะนำให้ภิกษุทั้งหลายศึกษา และจดจำไว้ (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๓๖๔/๔๔๙)

อัมมฉันทะ : ความพอใจในธรรม, ความชอบใจในธรรม, ความยินดีในความดี, ความต้องการทำกุศล, ความรักในความดีงาม, เป็นธรรมที่เกิดขึ้นเพราะอัมมสังกัปปะ ดังคำในสัจญยานันตตสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงความต่างแห่งธาตุไว้ตอนหนึ่งว่าอัมมสังกัปปะเกิดขึ้นเพราะอาศัยอัมมสังกัปปะ อัมมฉันทะเกิดขึ้นเพราะอาศัยอัมมสังกัปปะ อัมมปริพาหะเกิดขึ้นเพราะอาศัยอัมมฉันทะ หรือดังคำในโนปริยเสนานันตตสูตร กล่าววว่า อัมมฉันทะไม่เกิดขึ้นเพราะอาศัยอัมมปริพาหะ อัมมสังกัปปะไม่เกิดขึ้นเพราะอาศัยอัมมฉันทะ (ส. นิ. (ไทย) ๑๖/๙๑/๑๓๔,๙๒/๑๓๖, ๙๓/๑๓๗)

อัมมญาณ : ความรู้ในธรรม, เป็นญาณ ๑ ในญาณ (ความรู้) ๔ ประการ ได้แก่ (๑) อัมมญาณ (ความรู้ในธรรม) (๒) อัญญญาณ (ความรู้ในการคล้อยตาม) (๓) ปริยญาณ (ความรู้ในการกำหนดจิตของผู้อื่น) (๔) สัมมตญาณ (ความรู้ในสมมติ) (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๑๐/๒๘๕,๓๕๔/๓๗๗), อัมมญาณ ในที่นี้หมายถึง มัคคญาณ คือญาณในอริยมรรค คือความหยั่งรู้ที่ทำให้สำเร็จภาวะอริยบุคคล แต่ละชั้น, ในญาณวัตตสูตร กล่าวว่า อริยสาวกรู้ชัดชราและมรณะอย่างนี้ รู้ชัดความเกิดแห่งชราและมรณะอย่างนี้ รู้ชัดความดับแห่งชราและมรณะอย่างนี้ รู้ชัดปฏิบัติทาที่ให้

ถึงความดับแห่งขราและมรณะอย่างนี้ นี้ชื่อว่าธัมมญาณ (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๓๓/๗๑,๓๓/๗๒), ในวิภังค์อธิบายว่า ปัญญาในมรรค ๔ ผล ๔ ชื่อว่าธัมมญาณ (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๗๙๖/๕๑๐
 อรรถกถากล่าวว่า เป็นเสขภูมิของพระชีนาสพ เป็นญาณอันดับที่ ๑๔ ในญาณ๑๖ (ส.นิ.อ.(บาลี) ๒/๓๓/๗๗)

ธัมมฐิติญาณ: ญาณคือความดำรงอยู่ในธรรม, ญาณที่รู้ความเป็นไปและดำรงอยู่แห่งธรรมทั้งหลาย
 หมายถึงวิปัสสนาญาณ คือความรู้ที่ทำให้เกิดความเห็นแจ้ง เข้าใจสภาวะของสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง ดังคำในทุติยญาณวัตถุสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ข้อ ๗ ว่า ความรู้ว่า ธัมมฐิติญาณของชาตินั้น มีความสิ้นไป มีความเสื่อมไป มีความคลายไป มีความดับไปเป็นธรรมดา และข้อ ๗๗ ว่า ความรู้ว่า ธัมมฐิติญาณของอวิชชา นั้น มีความสิ้นไป มีความเสื่อมไป มีความคลายไป มีความดับไปเป็นธรรมดา (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๗๐/๑๔๘)
 อรรถกถาอธิบายว่า ธัมมฐิติญาณ ในที่นี้หมายถึงความรู้เกี่ยวกับความเป็นไปและตั้งอยู่แห่งธรรมทั้งหลาย (ส.นิ.อ. (บาลี) ๒/๓๔/๗๗)

ธัมมัตถหา : อยากรู้ธรรมารมณ, ความทะยานอยากได้ในธรรมารมณ, เป็นข้อที่ ๖ ในตัมหา ๖ ประการ นับตามอายตนะภายนอก ๖ ดังคำว่า รูปตัมหา(อยากรูปรูป) สัทตตัมหา(อยากได้เสียง)คันธตัมหา(อยากได้กลิ่น)รสตัมหา(อยากได้รส) โภกฺขตัมหา(อยากได้โภกฺข) และธัมมตัมหา (อยากรู้ธรรมารมณ) (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๐๑/๖๐,ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๕๖/๓๘๙, ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๗๐/๑๔๘)

คำว่า ธัมมัตถหา มีปรากฏในพระไตรปิฎก เช่น ที.ม.(ไทย) ๑๐/๔๐๐/๓๓๑, ๔๐๑/๓๓๔, ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๒๓/๓๑๘, ๓๕๖/๓๘๙, ส.ข.(ไทย) ๑๗/๓๐๙/๓๒๕, ๓๑๙/๓๓๒, ๓๒๙/๓๓๙, ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๘๘/๒๗๑, ๙๑/๒๘๕, ๑๓๖/๓๗๕, ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๓/๑๐, ๑๒๓/๑๙๐, อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๖๗๖/๗๒๖)

ธัมมเถระ : พระเถระโดยธรรม ได้แก่ท่านผู้ประกอบด้วยธรรมอย่างเดียวหรือหลายอย่าง, เป็นเถระข้อที่ ๒ ในเถระ ๓ อันได้แก่ (๑) ชาติเถระ (พระเถระโดยชาติ) (๒) ธัมมเถระ (พระเถระโดยธรรม) (๓) สมมติเถระ(พระเถระโดยสมมติ) (ที.ปา. ๑๑/๓๐๕/๒๖๙), ในทุติยอุรวลสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงธรรมที่ทำให้เป็นเถระ (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๒๒/๓๖)

ธัมมทัสสี, พระพุทธเจ้า: พระพุทธเจ้าพระนามว่าธัมมทัสสี ในมณฑลกับ เป็นพระพุทธเจ้าองค์ที่ ๑๘ ในจำนวน ๒๘ องค์ ทรงมีพระวรกายสูง ๘๐ ศอก ประทับอยู่ กรุงชื่อว่าสรณะ มีกษัตริย์พระนามว่าสรณะเป็นพระชนก มีพระเทวีพระนามว่าสุนันทาเป็นพระชนนี พระองค์ทรงครองฆราวาสอยู่ ๘,๐๐๐ ปี มีปราสาทที่อุดมอยู่ ๓ หลัง คืออรชปราสาท วิรชปราสาท และสุทัคนปราสาท มีนางสนมกำนัล ๔๐,๐๐๐ นาง ล้วนประดับประดาสวยงาม พระมเหสีนามว่าวิจิโกสี พระราชโอรสพระนามว่าปุณฺณวิฑฒนะ พระองค์ผู้สูงสุดแห่งบุรุษทรงเห็นนิมิต ๔ ประการ จึงเสด็จออกจากปราสาทไปผนวช ทรงบำเพ็ญเพียรอยู่ ๗ วัน(จึงได้บรรลุปะโพธิญาณ) ณ ต้นมะกล่ำหลวง มีพระปทุมเถระและพระปุสสเทวเถระเป็นพระอัครสาวก พระเถระนามว่าสุทัตตะเป็นพระอุปัชฌาย์ มีพระขมาเถรีและพระสังจนาเถรีเป็นพระอัครสาวิกา มีสุภทัตอุบาสกและกสิสสอุบาสกเป็นอัครอุปัชฌาย์ สาฬิสอุบาสิกาและกฬิสอุบาสิกาเป็นอัครอุปัชฌายิกา ทรงดำรงชีวิตอยู่ในโลก ๑๐๐,๐๐๐ ปี ถ้วนเสด็จดับขันธปรินิพพาน

นิพพาน ที่เกสรากรมพระสถูปอันประเสริฐของพระองค์นั้น สูงถึง ๓ โยชน์ (ขุ.พุทฺธ. ๓๓/๑/๖๖๕)

ธัมมทัสสีพุทฺธวงศ์ :ว่าด้วยพระประวัติของพระธัมมทัสสีพุทฺธเจ้า พระผู้มีพระภาคทรงเล่าว่า ในที่สุดแห่งกัปที่ ๑๑๘ นับถอยหลังจากกัปนี้ไป พระธัมมทัสสี พุทฺธเจ้าประสูติในกรุงสรณะ พระชนกพระนามว่าสรณะ พระชนนีพระนามว่าสุนันทา พระมเหสีพระนามว่าวิจิโกลี พระโอรสพระนามว่าปุณฺณวัชฺฒนะ ครองขรราวาสอยู่ ๘,๐๐๐ ปี ทรงเห็นนิมิต ๔ จึงเสด็จออกจากปราสาทไปบวช บำเพ็ญเพียรอยู่ ๗ วัน จึงได้ตรัสรู้เป็นพระพุทฺธเจ้า ภายใต้ต้นมะกกล้า พระปทุมเถระและพระปุสสเทวเถระเป็นคู่อัครสาวก พระสุทัตตเถระเป็นพุทฺธอุปัฏฺฐาก พระเขมาเถรีและพระสัจจนามาเถรีเป็นคู่อัครสาวิกาสุภักทอุบาสกและกกุสสอุบาสกเป็นคู่อัครอุปัฏฺฐาก สหิสาลูบาสิกาและกหิสาลูบาสิกาเป็นคู่อัครอุปัฏฺฐายิกา ในกัปนี้มนุษย์มีอายุขัย ๑๐๐,๐๐๐ ปี และพระองค์ก็มีพระชนมายุประมาณนั้น (ขุ.พุทฺธ.(ไทย) ๓๓/๑/๖๖๕)

ธัมมทาน :การให้ธรรม, การสั่งสอนแนะนำเกี่ยวกับธรรม, การให้ความรู้ความเข้าใจที่ถูกต้อง, การให้ธรรมะเป็นทาน, หมายถึงการแนะนำข้อปฏิบัติเพื่อบรรลุนิพพาน ดังคำในทูกนิบาต กล่าวไว้ว่า ทาน ๒ อย่างอะไรบ้าง คือ (๑) อามิสทาน (การให้สิ่งของ) (๒) อามิสทาน (การให้สิ่งของ) (อง.ทูก.(ไทย) ๒๐/๑๔๒/๑๒๐)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ธัมมทาน หมายถึงการแนะนำข้อปฏิบัติเพื่อบรรลุอมตรธรรม (พระนิพพาน) (อง.ทูก.อ. (บาลี) ๒/๑๔๒/๖๘)

ธัมมทนายาทสูตร :พระสูตรว่าด้วยทนายาทแห่งธรรม เนื้อหาของพระสูตรนี้มี ๒ ตอน ตอนต้นพระผู้มีพระภาคทรงแสดง ตอนที่ ๒ ท่านพระสารีบุตรเป็นผู้แสดง มีใจความสำคัญดังนี้

ตอนต้น พระผู้มีพระภาคทรงสอนให้ภิกษุทั้งหลายเป็นธรรมทนายาทของพระองค์ ไม่ให้เป็นอามิสทนายาทของพระองค์ ทรงให้เหตุผลว่า ถ้าภิกษุทั้งหลายเป็นอามิสทนายาท จะถูกวิญญูชนติเตียนได้ แต่ถ้าภิกษุทั้งหลายเป็นธรรมทนายาท วิญญูชนจะยกย่องสรรเสริญ ทรงอุปมาให้ฟังว่า ถ้าพระองค์เสวยพระกระยาหารเสร็จแล้ว ทรงมีความสุขตามที่ทรงประสงค์แล้ว แต่พระกระยาหารของพระองค์ ยังเหลืออยู่ พอดี มีภิกษุ ๒ รูปมาเฝ้า และกำลังหิวจัด พระองค์ตรัสอนุญาตให้ภิกษุทั้งสองฉันพระกระยาหารนั้นได้ถ้าต้องการ แต่ถ้าไม่ต้องการ พระองค์จะทรงทิ้ง ภิกษุรูปหนึ่งไม่ยอมฉัน เพราะคิดถึงพระดำรัสของพระผู้มีพระภาคที่ว่า ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงเป็นธรรมทนายาทของเรา อย่าเป็นอามิสทนายาทของเราจึงยอมหิวไปตลอดคืน แต่อีกรูปหนึ่งฉัน เพราะต้องการบรรเทาความหิว ทรงสรุปว่า พระองค์ทรงสรรเสริญภิกษุผู้ไม่ยอมฉัน ทั้ง ๆ ที่หิวจัด เพราะการกระทำเช่นนั้นจะเป็นไปเพื่อความเป็นผู้มักน้อย สันโดษ ชัดเกลา เลี้ยงง่าย และเป็นผู้มีเมตตา

ตอนที่ ๒ ท่านพระสารีบุตรแนะนำให้ภิกษุทั้งหลายเป็นธรรมทนายาทโดยดำเนิน ตามพระปฏิบัติของพระผู้มีพระภาค คือ ขณะที่ประทับอยู่อย่างสงัด ให้ภิกษุทั้งหลายสนใจศึกษาความสงัด (คือ ความสงัดทางกาย วาจา และใจ) ท่านให้เหตุผลว่า ไม่ว่าภิกษุผู้เป็นพระเถระ พระมีชมิมะ หรือพระนวกะ ถ้าไม่สนใจศึกษาความสงัด จะถูกกำหนดิตีเยนใน ๓ สถานคือ

๑. พระศาสดาประทับอยู่อย่างสงัด แต่พวกสาวกไม่สนใจความสงัด
๒. พวกสาวกไม่ละธรรมที่พระศาสดาตรัสสอนให้ละ

๓. พวกสาวกเป็นผู้มักมาก ย่อหย่อน มากไปด้วยนิเวศธรรม ทอดธุระในการศึกษาวิเวกธรรม(ความสงบ)

ในทางตรงกันข้าม ถ้าภิกษุไม่ว่าระดับไหนใน ๓ ระดับดังกล่าวข้างต้น สนใจศึกษาความสงบ ก็จะได้รับความสะดวกสงครเสริญใน ๓ สถาน ซึ่งมีนัยตรงกันข้าม

ในตอนท้าย ท่านแนะนำให้ปฏิบัติตามทางสายกลาง ที่เรียกว่า มัชฌิมาปฏิปทา ได้แก่ อริยมรรคมีองค์ ๘ เพื่อละอุปกิเลส ๑๖ ประการโดยจัดเป็นคู่ ๆ เช่น เมื่อละโกธะ (ความโกรธ) และอุปนาหะ (ความผูกโกรธ)ได้ จะทำให้เกิดจักขุ เกิดญาณเป็นไปเพื่อความสงบระงับ เพื่อรู้อย่างยิ่ง เพื่อตรัสรู้ เพื่อนิพพาน (ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๗/๒๗)

ธัมมาทาสะ : แวนส์องธรรม, กระจกธรรม, ธรรมบรรยายที่ใช้ส่งดูธรรม, เป็นชื่อของพุทธาคฤสุตร ดังคำในพุทธาคฤสุตร พระผู้มีพระภาคตรัสแก่พระอานนท์ว่า เพราะเหตุนี้แล เธอจงจำธรรมบรรยายนี้ไว้ว่าชื่อพุทธาคฤสุทกะบ้าง ชื่อจตุปริวัฏฏะบ้าง ชื่อธัมมาทาสะบ้าง ชื่ออมตพุนทุภีบ้าง ชื่ออนุตตรสังคามวิชยะบ้าง (ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๓๒/๑๖๙)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ธัมมาทาสะ แปลว่า แวนส์องธรรม ที่เรียกธรรมบรรยายนี้ว่า แวนส์องธรรม เพราะใช้ส่งดูธรรมได้ เหมือนใช้กระจกส่องดูเงาหน้า ฉะนั้น (ม.อ.อ. (บาลี) ๓/๑๓๒/๘๙)

ธัมมทินนสูตร : พระสูตรว่าด้วยธัมมทินนอุบาสก พระผู้มีพระภาคทรงแสดงธรรมแก่ธัมมทินนอุบาสก พร้อมด้วยอุบาสก ๕๐๐ คนว่า ท่านทั้งหลายพึงพิจารณาพระสูตรที่ลึกซึ้ง ลุ่มลึก ระดับโลกุตตระ เมื่อธัมมทินนอุบาสกกราบทูลว่า พวกข้าพระองค์อยู่ครองเรือน นอนเปียดเสียดบุตร เป็นต้น ใช้เครื่องประดับและเงินทองคงจะทำอย่างนั้นได้ยาก พระองค์จึงทรงแสดงธรรม ๔ มีความเป็นผู้มีความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระพุทธเจ้าเป็นต้น (ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๔๙/๕๗๒)

ธัมมทินนะ, อุบาสก : ชื่ออุบาสก ชาวกรุงพาราณสี มีบริวารอุบาสก ๕๐๐ คน เข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาคแล้วกราบทูลพระผู้มีพระภาคตรัสสิ่งที่เป็นประโยชน์แก่ตน เป็นอริยสาวกผู้เป็นโสดาบัน เพราะมีความเลื่อมใสในพระรัตนตรัยอันไม่หวั่นไหว และประกอบด้วยศีลที่พระอริยะชอบใจ ดังคำว่า ธัมมทินนะ เป็นลาภของท่านทั้งหลาย ท่านทั้งหลายได้ดีแล้ว โสดาปัตติผลท่านทั้งหลายทำให้แจ้งแล้ว” (ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๔๙/๕๗๒)

ธัมมทินนา, ภิกษุณี : พระเถรีมหาสาวิกองค์หนึ่ง เป็นกุลธิดาชาวกรุงราชคฤห์ เป็นภรรยาของวิสาขเศรษฐี มีความเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา บวชในสำนักนางภิกษุณี บำเพ็ญเพียร ไม่นานก็ได้สำเร็จพระอรหัตต์ ได้รับยกย่องว่าเปเนอตทัคคะในทางเป็นธรรมกถึก คยสนทนาธรรมกับอดีตของสามี ดังคำว่า พระชินเจ้าทรงพอพระทัยในคุณสมบัตินั้น จึงทรงตั้งหม่อมฉันไว้ในเอตทัคคะด้วยพระดำรัสว่า เราได้เห็นภิกษุณีรูปอื่น ผู้เป็นพระธรรมกถึก เหมือนภิกษุณีธัมมทินนาลีเลย (ข.อ.ป. (ไทย) ๓๒/๑๒๓/๔๗๑)

ธัมมทินนาเถรียาปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระธรรมทินนาเถรี มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า ในอดีตชาติกับที่ ๑๐๐,๐๐๐ ท่านได้เกิดเป็นหญิงรับใช้ แต่ได้เป็นลูกสะใภ้เศรษฐี ท่านพาแม่สามีไปฟังธรรมของพระพุทธเจ้าพระนามว่าปทุมุตตระเกิดความเลื่อมใสและเห็นพระพุทธเจ้าทรงแต่งตั้งภิกษุณีรูปหนึ่งในตำแหน่งธรรมกถึกผู้เลิศกว่าภิกษุณีทั้งหลาย ท่านจึงถวายทานและ

ปรารถนาตำแหน่งนั้น เพราะผลแห่งทานนั้น ท่านเวียนเกิดเวียนตายอยู่ในสวรรค์เท่านั้น ในภพที่นี้ สมัยพระพุทธเจ้าพระนามว่ากัสสปะ ท่านเกิดเป็นพระราชธิดาองค์ที่ ๖ ของพระเจ้ากาสิ ได้ประพาศพรหมจรรย์ ในขณะที่ยังเป็นพระกุมารี พร้อมกับพระพี่นางและพระน้องนาง ๗ องค์ (เหมือนอุปทานที่ ๘ วรรค ๒) ต่อมาท่านได้ไปเกิดในสวรรค์ ในชาติสุดท้ายนี้ ท่านไปเกิดเป็นธิดาเศรษฐีกรุงราชคฤห์ ได้สามีผู้มีปัญญาพาไปฟังธรรมแล้วได้บรรลุอนาคามีผล ขออนุญาตสามีบวช ไม่นานก็ได้บรรลุวิชชา ๓ พร้อมด้วยคุณวิเศษ และได้ตำแหน่งผู้เลิศกว่าภิกษุณีทั้งหลายผู้เป็นธรรมกถิก(ดูคำแนะนำจุฬาทลลสูตรในบทนำของมัชฌิมนิกาย มูลปณณาสกัปกรณ์) (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๙๕/๔๖๘)

ธัมมทินนาเถรีคาถา :คาถาของพระธัมมทินนาเถรี, ภาชิตของพระธัมมทินนาเถรีพระธรรมทินนาเถรี (รับพระพุทธโอวาทแล้วได้กล่าวภาชิตนี้ว่า) ผู้ที่เกิดฉันทะมีอติภาพสุดท้ายก็พึงสัมผัสนิพพานด้วยใจ มีจิตไม่ปฏิบัติในกามทั้งหลาย บัณฑิตเรียกว่า ผู้มีกระแสในเบื้องบน (ขุ.เถรี.(ไทย) ๒๖/๑๒/๕๕๕)

ธัมมทินนาเถรีวัตถุ :เรื่องพระธัมมทินนาเถรี พระผู้มีพระภาคตรัสพระคาถานี้แก่วิสอาขุบาสก อดีตสามีของพระธัมมทินนาเถรีดังนี้ ผู้ใดไม่มีกิเลสเครื่องกังวล ทั้งในอดีต ปัจจุบัน และอนาคตเราเรียกผู้นั้นซึ่งเป็นผู้ไม่มีกิเลสเครื่องกังวล หมดความยึดมั่นถือมั่นว่าพราหมณ์ (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๔๒๑/๑๖๗)

ธัมมเทวปุตตจริยา :ว่าด้วยจริยาของธรรมเทวบุตร พระผู้มีพระภาคทรงเล่าว่า ในสมัยที่เป็นยักษ์ผู้มีธรรม ธรรมเทวบุตร ชักชวนให้มหาชนประพาศกุศลกรรมบถ ๑๐ แต่ธรรมเทวบุตร ชักชวนให้มหาชนประพาศกุศลกรรมบถ ๑๐ ประการ ต่างเป็นศัตรูกัน วันหนึ่งเมื่อขับรถสวนทางกัน แอกรถกระทบกัน ไม่ยอมแยกทางให้กัน แต่ธรรมเทวบุตรก็อดกลั้นต่อความโกรธ ไม่ยอมประทุษร้ายตอบ เพราะกลัวศีลขาด ทำให้อธรรมเทวบุตรต้องปราศัยตกรกไป (ขุ.จริยา.(ไทย) ๓๓/๖๖/๗๕๔)

ธัมมเทวปุตตชาดก : ชาดกว่าด้วยธรรมเทวบุตร มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า ธรรมเทวบุตรโพธิสัตว์เมื่อถึงวันอุโบสถจะออกไปเที่ยวชักชวนให้ประชาชนประพาศกุศลธรรม ฝ่ายอธรรมเทวบุตรก็ออกไปเที่ยวชักชวนให้ประชาชนประพาศกุศลธรรม ขากลับมาพบกันในระหว่างทางซึ่งเป็นทางคับแคบรถแยกกันไม่ได้ คันใดจะแยกเจ้าของต้องลงจากรถ ปลดม้าออก แล้วลากรถเข้าข้างทางได้รับความลำบากพอควร ทั้งสองจึงได้ไต่ว่าทะกันขึ้นว่า ใครควรแยกทาง ธรรมเทวบุตรได้แสดงว่า ธรรมแลปรากฏขึ้นก่อน ภายหลังอธรรมจึงเกิดขึ้นในโลก ตนเป็นผู้สร้างยศ สร้างบุญ คนเป็นอันมากพากันสรรเสริญ ธรรมนั้นปรากฏขึ้นในโลกก่อน อีกทั้งตนเองนั้นเป็นผู้ลือชื่อในการรบ ท่านจะสู้ได้อย่างไร อธรรมเทวบุตรเถียงสู้ไม่ได้ไม่มีเหตุผลสู้ไม่ได้ จำต้องพ่ายแพ้ไปหัวทกตกรกไป คนที่ข่มความโกรธไว้ได้ย่อมชนะศัตรูได้ไม่ยาก เพราะศัตรูที่มีความโกรธเป็นกำลังย่อมหลงลืมสติ และกำลังความโกรธนั้นแหละจักทำลายตัวเขาเอง อนึ่ง ผู้ใดไม่ยกย่องนับถือมารดาบิดาย่อมตกรก ไม่มีธรรมคุ้มครอง ส่วนผู้ที่นับถือมารดาบิดาย่อมขึ้นสวรรค์ (ขุ.ชา.เอกาทสก.(ไทย) ๒๗/๒๖/๓๕๘)

ธัมมธาตุ : ธาตุคือธรรม,ธาตุคือธรรมารมณ, เป็นข้อที่ ๑๗ ในธาตุ ๑๘ เช่น จักขุธาตุ รูปธาตุ จักขุวิญญาณธาตุ ฯลฯ มโนธาตุ ธัมมธาตุ และมโนวิญญาณธาตุ (ม.อ.(ไทย) ๑๔/๑๒๕/๑๖๒),

เป็นธาตุชั้นพิเศษ ดังคำในกพารสูตร พระสารีบุตรเถระกล่าวแก่ภิกษุทั้งหลายว่า แม้ถ้าพระผู้มีพระภาคจะพึงตรัสถามความข้อนั้นกับผมด้วยบพอื่น ๆ ด้วยปริยายอื่นๆ ตลอด ๗ คีณ ๗ วัน ผมก็พึงทูลตอบความข้อนั้นถวายพระผู้มีพระภาคได้ด้วยบพอื่น ๆ ด้วยปริยายอื่นๆ ตลอด ๗ คีณ ๗ วัน ภิกษุ ก็เพราะธัมมธาตุอันสารีบุตรแทงตลอดดีแล้ว แม้จะถามความข้อนั้นกับสารีบุตรด้วยบพอื่น ๆ ด้วยปริยายอื่นๆ ตลอดทั้งวัน สารีบุตรก็คงตอบความข้อนั้นแก่เราด้วยบพอื่น ๆ ด้วยปริยายอื่น ๆ ตลอดทั้งวัน (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๓๒/๖๘), เป็นความแตกต่างกันแห่งธาตุ ดังคำใน ธาตุนานัตตสูตรว่า มโนธาตุ (ธาตุคือมโน) ธัมมธาตุ (ธาตุคือธรรมารมณ์) มโนวิญญาณธาตุ(ธาตุคือมโนวิญญาณ) (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๘๕/๑๗๐), ในธัมมสังคณีกถาว่าไว้ว่า เวทนาขันธ สัญญาขันธ และสังขารขันธ นี้ชื่อว่าธัมมธาตุ ที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น (อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/๖๙/๓๙, ๑๔๕/๕๑), ในวิภังค้อธิบายธัมมธาตุไว้อย่างละเอียด ดังคำว่า ธัมมธาตุ เป็นไฉน เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ รูปที่เห็นไม่ได้และกระทบไม่ได้ ซึ่งนับเนื่องในธัมมายนะและธาตุที่ปัจจัยไม่ปรุงแต่ง

บรรดาธัมมธาตุนั้น

เวทนาขันธ เป็นไฉน

เวทนาขันธหมวดละ ๑ ได้แก่ เวทนาขันธที่สัมปยุตด้วยผัสสะ เวทนาขันธหมวดละ ๒ ได้แก่เวทนาขันธที่มีเหตุก็มี ที่ไม่มีเหตุก็มี เวทนาขันธหมวดละ ๓ ได้แก่ เวทนาขันธที่เป็นกุศลก็มี ที่เป็นอกุศลก็มี ที่เป็นอัพยาगतก็มี ฯลฯ

เวทนาขันธหมวดละ ๑๐ มีด้วยอาการอย่างนี้ ฯลฯ

เวทนาขันธหมวดละมากอย่างมีด้วยอาการอย่างนี้ นี้เรียกว่า เวทนาขันธ (๑)

สัญญาขันธ เป็นไฉน

สัญญาขันธหมวดละ ๑ ได้แก่ สัญญาขันธที่สัมปยุตด้วยผัสสะ

สัญญาขันธหมวดละ ๒ ได้แก่สัญญาขันธที่มีเหตุก็มี ที่ไม่มีเหตุก็มี

สัญญาขันธหมวดละ ๓ ได้แก่ สัญญาขันธที่เป็นกุศลก็มี ที่เป็นอกุศลก็มี ที่เป็นอัพยาगतก็มี ฯลฯ

สัญญาขันธหมวดละมากอย่างมีด้วยอาการอย่างนี้ นี้เรียกว่า สัญญาขันธ (๒)

สังขารขันธ เป็นไฉน

สังขารขันธหมวดละ ๑ ได้แก่ สังขารขันธที่สัมปยุตด้วยจิต

สังขารขันธหมวดละ ๒ ได้แก่ สังขารขันธที่เป็นเหตุก็มี ที่ไม่เป็นเหตุก็มี

สังขารขันธหมวดละ ๓ ได้แก่สังขารขันธที่เป็นกุศลก็มี ที่เป็นอกุศลก็มี ที่เป็นอัพยาगतก็มี ฯลฯ

สังขารขันธหมวดละ ๑๐ มีด้วยอาการอย่างนี้ ฯลฯ

สังขารขันธหมวดละมากอย่างมีด้วยอาการอย่างนี้ นี้เรียกว่าสังขารขันธ (๓)

รูปที่เห็นไม่ได้และกระทบไม่ได้ซึ่งนับเนื่องในธัมมายนะ เป็นไฉน อิตถินทรีย์ ฯลฯ กวฬิงการอาหารนี้เรียกว่า รูปที่เห็นไม่ได้และกระทบไม่ได้ซึ่งนับเนื่องในธัมมายนะ (๔)

ธาตุที่ปัจจัยไม่ปรุงแต่ง เป็นไฉน

สภาวรรณเป็นที่ลึกลงไปแห่งราคะ เป็นที่ลึกลงไปแห่งโทสะและเป็นที่ลึกลงไปแห่งโมหะนี้ เรียกว่าธาตุที่ปัจจัยไม่ปรุงแต่ง นี้เรียกว่า รัมมธาตุ (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๑๘๔/๑๔๕)

คำว่า รัมมธาตุ มีปรากฏในพระไตรปิฎก เช่น ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๙๑/๑๗๔,๙๒/๑๗๖,๙๓/๑๗๗,ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๓๔๓/๓๗๓,ขุ.ป.(ไทย)๓๑/๔/๑๒, ๑๒๓/๑๙๑,อภิ.ธ.(ไทย) ๓๖/๑๙๗/๔๘,๔๘๙/๑๑๒,อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๒๐/๑๘, ๒๕/๒๑,๓๕/๒๖,๔๔/๒๙,๙๑๘/๙๔๔)

อรรถกถาและฎีกาอธิบายว่า คำว่า รัมมธาตุ หมายถึงธาตุคือธรรมารมณ ซึ่ง เป็นสภาวะที่ว่างจากอึดตา (อึดตสุญญสภาวะ) (อง.ปญจก.อ. (บาลี) ๓/๒๐๐/๘๒) หรือสภาวะที่ปราศจากชีวิต(อง.ปญจก.ฎีกา (บาลี) ๓/๒๐๐/๙๑)

รัมมณัตตญาณนิตเทศ :แสดงรัมมณัตตญาณ คืออธิบายอุทเทศที่ ๑๙ ของญาณกถาที่ยกมาตั้งเป็นคำปุจฉา ดังรายละเอียดต่อไปนี้

สาระสำคัญของรัมมณัตตญาณนิตเทศแบ่งเป็น ๔ ตอน เช่น

ตอนที่ ๑

คำปุจฉาว่า “พระโยคาวจรกำหนดธรรมทั้งหลาย อย่างไร” ท่านพระสารีบุตรวิสขนาไว้เป็นบทมาติกา ๔ บท ดังนี้

พระโยคาวจร

๑.กำหนดกามาวจรธรรมเป็นฝ่ายกุศล เป็นฝ่ายอกุศล เป็นฝ่ายอัพยากถ

๒.กำหนดรูปาวจรธรรมเป็นฝ่ายกุศล เป็นฝ่ายอัพยากถ

๓.กำหนดอรูปาวจรธรรมเป็นฝ่ายกุศล เป็นฝ่ายอัพยากถ

๔.กำหนดอุปரியป็นนธรรมเป็นฝ่ายกุศล เป็นฝ่ายอัพยากถ

จากนั้น ท่านนำบทมาติกาอธิบายโดยวิธีปุจฉาและวิสขนาตามลำดับ มีใจความว่า

๑.กำหนดกุศลกรรมบถ ๑๐ เป็นฝ่ายกุศล กำหนดอกุศลกรรมบถ ๑๐ เป็นฝ่ายอกุศล กำหนดรูป วิบาก และกิริยาเป็นฝ่ายอัพยากถ

๒.กำหนดฌาน ๔ ของผู้ยังอยู่ในโลกนี้ เป็นฝ่ายกุศล กำหนดฌาน ๔ ของ ผู้เกิดในพรหมโลกเป็นฝ่ายอัพยากถ

๓.กำหนดอรูปาวจรสมาบัติ ๔ ของผู้ยังอยู่ในโลกนี้ เป็นฝ่ายกุศล กำหนด อรูปาวจรสมาบัติ ๔ ของผู้เกิดในพรหมโลกเป็นฝ่ายอัพยากถ

๔.กำหนดอริยมรรค ๔ และอุปரியป็นนธรรมเป็นฝ่ายกุศล กำหนดสามัญญผลและนิพพานเป็นฝ่ายอัพยากถ (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๗๓/๑๒๓)

รัมมณิมิต :นิมิตคือธรรมารมณ, หมายถึง ข้อ ๖ ในนิมิต ๖ อันได้แก่ รูปนิมิต สัททนิมิต คันธนิมิต รสนิมิต โผฏฐัพพนิมิต และรัมมณิมิต ดังคำในลลิตทิกานิสสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ความเที่ยวชานไปหาและความผูกพันกับที่อาศัย คือสัททนิมิต ฯลฯ คันธนิมิต... รสนิมิต... โผฏฐัพพนิมิต...รัมมณิมิต ตรัสเรียกว่า ผู้เที่ยวชานไปหาที่อาศัย (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๓/๑๓),ในมาคันทียสูตรนิตเทศ พระมหากัจจายนเถระ อธิบายให้มาคันทียคหบดีฟังว่า รูปนิมิต ... สัททนิมิต ... คันธนิมิต ... รสนิมิต ... โผฏฐัพพนิมิต ... รัมมณิมิต พระตถาคตทรงละได้เด็ดขาดแล้ว (ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๗๙/๒๓๕)

ธัมมบูชา : 1. การบูชาด้วยธรรม, การบูชาด้วยการปฏิบัติธรรม เฉพาะอย่างยิ่งการบูชาพระพุทธเจ้าด้วยธรรมานุธรรมปฏิบัติ เป็นข้อ ๒ ในบูชา ๒ ดังคำว่า บูชา ๒ อย่าง คือ (๑) อามิสบูชา(๒) ธัมมบูชา บรรดาบูชา ๒ อย่างนี้ ธัมมบูชาเป็นเลิศ (อง.ทุก.(ไทย) ๒๐/๕๗/๑๕๔)

2. การบูชาซึ่งธรรม, การบูชาพระธรรม อันเป็นอย่างหนึ่งในพระรัตนตรัย (คือบูชาพระธรรมรัตนะ) ด้วยดอกไม้ รูป เทียน ของหอม เป็นต้น หรือ (ที.อ.(บาลี) ๓/๙๖) บูชาท่านผู้เป็นพหูสูต ผู้ทรงธรรมทางวินัยด้วยไตรจีวร เป็นต้น ตลอดจนเคารพธรรม ถือธรรมเป็นใหญ่ ดังที่พระพุทธเจ้าทรงเคารพธรรม และทรงบำเพ็ญพุทธกิจด้วยทรงเห็นแก่ธรรม เพื่อให้หมู่ชนเข้าถึงธรรม ได้ประโยชน์จากธรรม (ม.อ.(บาลี) ๔/๒๐๔ ; ม.ฎีกา (บาลี) ๓/๔๗๐)

ธัมมปฏิสันถาร : การต้อนรับด้วยธรรม คือกล่าวธรรมให้ฟังหรือแนะนำในทางธรรมอย่างนี้เป็นธรรมปฏิสันถาร โดยเอกเทศ คือส่วนหนึ่งด้านหนึ่ง ธรรมปฏิสันถารที่บำเพ็ญอย่างบริบูรณ์ คือ การต้อนรับโดยธรรม ได้แก่ เอาใจใส่ช่วยเหลือสงเคราะห์ แก้ไขปัญหาบรรเทาข้อสงสัย ขจัดปัดเป่าข้อติดขัดยากลำบากเดือดร้อนทั้งหลายให้เขาล่วงงักอันเป็นกุศล พันความอึดอัดขัดข้องเป็นข้อ ๒ ในปฏิสันถาร ๒ ดังคำว่า ปฏิสันถาร ๒ อย่าง อะไรบ้างคือ(๑) อามิสปฏิสันถาร (๒) ธัมมปฏิสันถาร บรรดาปฏิสันถาร ๒ อย่างนี้ธัมมปฏิสันถารเป็นเลิศ (อง.ทุก.(ไทย) ๒๐/๑๕๓/๑๒๓)

ธัมมปฏิสัมภทา : ปัญญาแตกฉานในธรรม, ปัญญาแตกฉานในหลักการ, เห็นคำอธิบายพิสดารก็สามารถจับใจความมาตั้งเป็นหัวข้อได้ เห็นผลสืบสาวไปหาเหตุได้, ในวิภังค์อธิบายว่า ความรู้ในธรรมชื่อว่าธัมมปฏิสัมภทา, ความรู้ในเหตุชื่อว่าธัมมปฏิสัมภทา, ธรรมเหล่านั้นเกิดแล้ว มีแล้ว เกิดพร้อมแล้ว บังเกิดแล้ว บังเกิดเฉพาะแล้ว ปรากฏแล้ว เพราะธรรมเหล่าใด ความรู้ในธรรมเหล่านั้นชื่อว่าธัมมปฏิสัมภทา, ความรู้ในเหตุเกิดแห่งสังขารชื่อว่าธัมมปฏิสัมภทา, ความรู้ในปฏิปทาที่เป็นเหตุให้ถึงความดับแห่งสังขารชื่อว่าธัมมปฏิสัมภทา, ภิกษุในธรรมวินัยนี้รู้ธรรมคือ สุตตะ เคยยะ เวยยาकरणะ คาถา อุทาน อิติวุตตกะ ชาดก อัပ္ပุตตธรรม เวทลละ นี้เรียกว่า ธัมมปฏิสัมภทา, จิตที่เป็นกามาวจรซึ่งเป็นกุศล สหระคตด้วยโสมนัส สัมปยุตด้วยญาณ มีรูปเป็นอารมณ์ ฯลฯ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้นในสมัยใดในสมัยนั้น ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะก็เกิดขึ้น สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่าเป็นกุศล ความรู้ในสภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่าธัมมปฏิสัมภทา, สภาวธรรมที่เป็นกุศล เป็นโฉน จิตที่เป็นกามาวจรซึ่งเป็นกุศล สหระคตด้วยโสมนัส สัมปยุตด้วยญาณ เกิดขึ้นโดยมีเหตุชุกจูง ฯลฯ สหระคตด้วยโสมนัส วิปยุตจากญาณ ฯลฯ สหระคตด้วยโสมนัส วิปยุตจากญาณ เกิดขึ้นโดยมีเหตุชุกจูง ฯลฯ สหระคตด้วยอุเบกขาสัมปยุตด้วยญาณ ฯลฯ สหระคตด้วยอุเบกขา สัมปยุตด้วยญาณเกิดขึ้นโดยมีเหตุชุกจูง ฯลฯ สหระคตด้วยอุเบกขา วิปยุตจากญาณ ฯลฯ สหระคตด้วยอุเบกขาวิปยุตจากญาณ มีรูปเป็นอารมณ์ ฯลฯ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้นโดยมีเหตุชุกจูง ในสมัยใด ในสมัยนั้น ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ ก็เกิดขึ้นสภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่าเป็นกุศล ความรู้ในสภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่าธัมมปฏิสัมภทา (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๗๑๘-๘๐๐/๔๕๙-๕๑๓), เป็นข้อ ๒ ในปฏิสัมภทา ๔ (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๗๒/๒๔๓, ๒๒/๘๖/๑๕๔, ๙๕/๑๖๕, ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๓๐/๔๘๗, ๓๗/๔๙๙, อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๗๑๘/๓๕๙, ๗๒๔/๔๖๑, อภิ.ป.

(ไทย) ๔๐/๖๓/๘๓๒, อภิ.ป.(ไทย) ๔๑/๕๓/๓๙๒, ๕๕/๓๔๖, ๗๔/๔๔๗, อภิ.ป.(ไทย) ๔๓/๒๑๔/๕๕๑, ๓๑๘/๖๑๖)

ธัมมปฏิสัมภิตาญาณ : ญาณแตกฉานในธรรม, ปัญญาในธรรมต่าง ๆ ชื่อว่าธัมมปฏิสัมภิตา ญาณ และมีอธิบายรายละเอียดมีหลายแห่ง เช่นว่า สัทธาพละชื่อว่าธรรม วิริยพละชื่อว่าธรรม สติพละชื่อว่าธรรมสมาธิพละชื่อว่าธรรม ปัญญาพละชื่อว่าธรรม สัทธาพละเป็นธรรมอย่างหนึ่ง วิริยพละเป็นธรรมอย่างหนึ่ง สติพละเป็นธรรมอย่างหนึ่ง สมาธิพละเป็นธรรมอย่างหนึ่ง ปัญญาพละเป็นธรรมอย่างหนึ่ง พระโยคาวจรรู้ธรรมต่าง ๆ เหล่านี้ด้วยญาณใด เป็นอันรู้เฉพาะธรรมต่าง ๆ เหล่านี้ด้วยญาณนั้นนั่นแหละ เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในธรรมต่าง ๆ ชื่อว่าธัมมปฏิสัมภิตาญาณ หรือตั้งคำอธิบายว่า สัมมาทิฏฐิชื่อว่าธรรม สัมมาสังกัปปะชื่อว่าธรรม สัมมาวาจาชื่อว่าธรรม สัมมากัมมันตะชื่อว่าธรรม สัมมาอาชีวะชื่อว่าธรรม สัมมาวายามะชื่อว่าธรรม สัมมาสติชื่อว่าธรรม สัมมาสมาธิชื่อว่าธรรม สัมมาทิฏฐิเป็นธรรมอย่างหนึ่ง สัมมาสังกัปปะเป็นธรรมอย่างหนึ่ง สัมมากัมมันตะเป็นธรรมอย่างหนึ่ง สัมมาอาชีวะเป็นธรรมอย่างหนึ่ง สัมมาวายามะเป็นธรรมอย่างหนึ่ง สัมมาสมาธิเป็นธรรมอย่างหนึ่ง พระโยคาวจรรู้ธรรมต่าง ๆ เหล่านี้ด้วยญาณใด เป็นอันรู้เฉพาะธรรมต่าง ๆ เหล่านี้ด้วยญาณนั้นนั่นแหละ เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในธรรมต่าง ๆ ชื่อว่าธัมมปฏิสัมภิตาญาณ, ข้อที่ ๖๕ ในญาณ ๗๓ ตั้งคำว่า (๖๕) ธัมมปฏิสัมภิตาญาณ (ญาณแตกฉานในธรรม) (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๖๕/๖, ๗๖/๑๒๗, ๗๗/๑๓๐, ๑๑๐/๑๗๐)

คำว่า ธัมมปฏิสัมภิตาญาณ มีปรากฏในพระไตรปิฎก เช่น ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๒๘๕/๔๒๕, ๒๒๙/๔๑๘, ๓๗๖/๔๓๗, ๕๑/๔๖๒, ๘๙/๔๖๗, ๓๔๔/๔๙๙, ๒๙/๕๒๓, ๗๘/๕๒๙, ๑๐๗/๕๓๓, ๑๓๙/๕๓๘, ๑๖๔/๕๔๑, ๑๘๐/๕๔๔, ๑๙๙/๕๔๖, ๒๑๖/๕๔๙, ๒๓๐/๕๕๑)

ธัมมปทสูตร : พระสูตรว่าด้วยธรรมบท พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ธรรมบทที่รู้จักว่าล้ำเลิศ รู้กันมานาน รู้กันว่าเป็นอริยวงศ์ เป็นของเก่า ไม่ถูกลบล้าง ไม่เคยถูกลบล้าง ไม่ถูกลบล้างแล้ว จักไม่ถูกลบล้าง ไม่ถูกสมณพราหมณ์ผู้รู้คัดค้าน มี ๔ คือ (๑) อนภิขฌา ความไม่เพ่งเล็งอยากได้ของเขา (๒) อพยาบาท ความไม่คิดร้าย (๓) สัมมาสติ ความระลึกชอบ (๔) สัมมาสมาธิ ความตั้งจิตมั่นชอบ (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๒๙/๔๕)

ธัมมปริเยสนา : การแสวงหาธรรม หมายถึงการแสวงหาความรู้ ซึ่งอาศัยค้นหาจึงเกิดขึ้น และเพราะอาศัยการแสวงหา จึงมีลาภะเกิดขึ้น ดังในสัญญาณานัตตสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงความต่างแห่งธาตุไว้ว่า ธัมมปริพาหะเกิดขึ้นเพราะอาศัยธัมมฉันทะ ธัมมปริเยสนาเกิดขึ้นเพราะอาศัยธัมมปริพาหะ(ความเร่าร้อนในธรรม), ในพาหิรผัสสนานัตตสูตร กล่าวไว้ว่าธัมมปริเยสนาเกิดขึ้นเพราะอาศัยธัมมปริพาหะ ธัมมลาภะเกิดขึ้นเพราะอาศัยธัมมปริเยสนา (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๙๑/๑๓๔, ๙๒/๑๓๖, ๙๓/๑๓๗) ; ดูประกอบ ใน ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๐๔/๖๑)

ธัมมปริพาหะ : ความเร่าร้อนในธรรม, ความเร่าร้อนเพราะธรรม ซึ่งอาศัยความพอใจที่ต่างกันจึงเกิดขึ้น ดังคำในสัญญาณานัตตสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงความต่างแห่งธาตุไว้ว่า ธัมมฉันทะเกิดขึ้นเพราะอาศัยธัมมสังกัปปะ ธัมมปริพาหะเกิดขึ้น เพราะอาศัยธัมมฉันทะ ธัมมปริเยสนาเกิดขึ้นเพราะอาศัยธัมมปริพาหะ หรือตั้งคำในพาหิรผัสสนานัตตสูตร กล่าวไว้ว่า ธัมมปริพาหะไม่เกิดขึ้นเพราะอาศัยธัมมปริเยสนา ธัมมฉันทะไม่เกิดขึ้นเพราะอาศัยธัมมปริพาหะ

และกล่าวไว้อีกว่า ธรรมปริฬาหะเกิดขึ้นเพราะอาศัยอัมมฉันทะ อัมมปริเยสนาเกิดขึ้นเพราะอาศัยอัมมปริฬาหะ (ส.น. (ไทย) ๑๖/๙๑/๑๗๔, ๙๒/๑๗๖, ๙๓/๑๗๗) ; ดูประกอบ ใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๐๔/๖๑)

อัมมपालเถรคาถา : คาถาของพระอัมมपालเถระ, ภาษิตของพระอัมมपालเถระ พระธรรมपालเถระเมื่อจะแสดงธรรมโปรดพวกสามเณรจึงได้กล่าวคาถาไว้ดังนี้ว่า ภิกษุใดแลยังหนุ่มแน่น ประกอบความขวนขวายในพระพุทธานุศาสนาดำเนินอยู่ในเมื่อคนเหล่านี้ลับแล้วชื่อว่าไม่ไร้ผล เพราะฉะนั้นภิกษุผู้มีปัญญาระลึกถึงคำสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย จึงควรประกอบศรัทธาศีลความเลื่อมใสและการเห็นธรรมเนืองๆ (ช.เถร. (ไทย) ๒๖/๒๐๓/๓๖๘)

อัมมปาลิตะ, ภิกษุ : พระเถระผู้ทรงจำพระวินัยสืบกันมา ในโรหนชนบท เกาะตามพปณณ มีลูกศิษย์ชื่อว่าเขมะมีปัญญามาก ทรงจำพระไตรปิฎก รุ่งเรืองอยู่ในเกาะตามพปณณ ดังคำในปริวารกล่าวไว้ว่า พระกาฬสมณะ พระนาคเถระ พระพุทธรักรัทธิยะ พระติสสเถระผู้มีปัญญา และพระเทวเถระผู้เป็นบัณฑิต ต่อมา พระสมณะผู้มีปัญญาและเชี่ยวชาญในพระวินัย พระจุฬนาคะเป็นพหูสูต ดุจช้างข้ามัน พระอัมมปาลิตะ เป็นผู้อันสาธุชนในโรหนชนบทพากันบูชาเป็นอย่างดี (วิ.ป. (ไทย) ๘/๓/๖, ๘/๑๓, ๒๒/๒๖)

อัมมมัจฉริยะ : ตระหนี่ธรรม, หวงแหวนธรรม ได้แก่ หวงแหวนความรู้ ไม่ยอมบอก ไม่ยอมสอนคนอื่น เพราะเกรงว่าเขาจะรู้เท่าตน , เป็นข้อ ๕ ในมัจฉริยะ ๕ คือ (๑) อาวาสมัจฉริยะ (๒) กุลมัจฉริยะ (๓) ลาภมัจฉริยะ (๔) วัณณมัจฉริยะ (๕) อัมมมัจฉริยะ (ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๑๕/๓๐๑, ๒๓/๖๙/๕๕๓) ; ดูเทียบ อง.ต.ก. (ไทย) ๒๐/๕๘/๒๒๓, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๙๔๑/๕๙๕)

อัมมรัตนะ : รัตนะคือธรรม, พระธรรมอันเป็นธรรมอย่างหนึ่งในรัตนะ ๓ ที่เรียกว่าพระรัตนตรัย, เป็นข้อ ๒ ในรัตนะ ๒ อันได้แก่ (๑) อามิสรัตนะ (รัตนะคืออามิส) (๒) อัมมรัตนะ (รัตนะคือธรรม) บรรดารัตนะ ๒ อย่างนี้ อัมมรัตนะเป็นเลิศ (อง.ทุก. (ไทย) ๒๐/๑๖๑/๑๒๕)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อัมมรัตนะ เป็นข้อ ๒ ในรัตนตรัย ๓ ดังคำว่า พระรัตนตรัยคือพระพุทธ พระธรรม และพระสงฆ์ (อง.ทุก.อ. (บาลี) ๒/๑๖/๒๔)

อัมมราชาสูตร : พระสูตรว่าด้วยธรรมราชา พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุรูปหนึ่งที่ทูลถามว่า อะไรเป็นราชาของพระเจ้าจักรพรรดิ ผู้ทรงธรรม เป็นธรรมราชา พระองค์ตรัสว่า ธรรม(คือกุศลกรรมบถ ๑๐) เป็นราชาของพระเจ้าจักรพรรดิผู้ทรงธรรม เป็นธรรมราชา พระเจ้าจักรพรรดิผู้ทรงธรรม เป็นธรรมราชา เพราะทรงอาศัยธรรม สักการะธรรม เคารพธรรม นอบน้อมธรรม เชิดชูธรรม ยกย่องธรรม มีธรรมเป็นใหญ่ ทรงจัดการรักษา ป้องกัน ค้ำครองพระบรมวงศานุวงศ์ เจ้าประเทศราช ตลอดถึงไพร่ฟ้าข้าแผ่นดิน สมณพราหมณ์ และสรรพสัตว์โดยธรรม จึงให้จักรพรรดิไปโดยธรรมได้ เหมือนกับพระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้ทรงธรรม เป็นธรรมราชา(พระผู้ให้มหาชนยินดีด้วยโลกุตตรธรรม (๙) เพราะทรงอาศัยธรรม สักการะธรรม เคารพธรรม นอบน้อมธรรม เชิดชูธรรม ยกย่องธรรม มีธรรมเป็นใหญ่ ทรงจัดการรักษา ป้องกัน และค้ำครองภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก และอุบาสิกา โดยธรรมว่า (๑) กายกรรมเช่นนี้ควรประพฤติ เช่นนี้ไม่ควรประพฤติ (๒) วาจกรรมเช่นนี้ควรประพฤติ เช่นนี้ไม่ควรประพฤติ (๓) มโนกรรมเช่นนี้ควรประพฤติ เช่นนี้ไม่ควรประพฤติ (๔) อาชีพเช่นนี้ควรประกอบ เช่นนี้ไม่ควร

ประกอบ (๕) บ้านและนิคมเช่นนี้ควรอยู่อาศัย เช่นนี้ไม่ควรอยู่อาศัย แล้วทรงให้ธรรมจักรอัน ยอดเยี่ยมนั้นหมุนไปโดยธรรม อันใคร ๆ ให้หมุนกลับไม่ได้ (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๑๓๓/๒๑๔)

ธัมมรุจิ, พระ : พระผู้ยินดีในธรรม หมายถึงพระเถระผู้เกิดในตระกูลพราหมณ์ที่มั่งคั่ง ในกรุงสาวัตถี เคยเป็นสหายกับสุเมธดาบส สมัยที่ปีนกรพุทธเจ้า และฟังพุทธพยากรณ์ของสุเมธดาบส ก็ได้ ออกบวชสุเมธดาบส มาในชาตินี้เกิดในตระกูล มีชื่อว่าธัมมรุจิ เป็นผู้เกลียดบาปกรรมทุกอย่างพออายุได้ ๗ ขวบก็ได้พบพระพุทธร่องค์ผู้ส่องโลกให้โชติช่วง ได้ไปยังพระเชตวันมหาวิหารแล้วบวชเป็นบรรพชิต เข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า ๓ ครั้ง ต่อคืนและวัน จากนั้น ก็ได้บรรลุนิธรรมเป็นพระอรหันต์ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๑๘๑/๑๕๙,๑๘๓/๑๕๙)

ธัมมรุจิเถรปาทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระธัมมรุจิเถระ มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า ในอดีตชาติ ๔ อสงไขย ๑๐๐,๐๐๐ กัป ท่านได้เกิดเป็นมาณพผู้หนึ่งชื่อเมฆะได้ฟังคำพยากรณ์ที่พระพุทธเจ้า พระนามว่าที่ปีนกร พยากรณ์ท่านสุเมธดาบส ก็เกิดความยินดี มาในชาตินี้ได้ฟังคำว่า โคตโม ก็เกิดความยินดียิ่งขึ้น ได้บวชในพระพุทธศาสนา ต่อมาก็ได้บรรลุนิวิชา ๓ พร้อมด้วยคุณพิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๑๖๔/๑๕๗)

ธัมมวัตถาน : การกำหนดธรรม, จัดเป็นธรรมที่ควรรู้อย่างยิ่ง, เป็นธรรมเครื่องนำออกของพระอริยะ ในปฏิสัมภิทามรรค กล่าวไว้ว่า เมื่อละวิจิกิจฉา (ความลังเลสงสัย) ธรรมทั้งหลายที่เกิดด้วยอำนาจแห่งธัมมวัตถาน ย่อมไม่ล่วงเลยกันและกัน ... หรือดังคำว่า ธัมมวัตถาน เป็นธรรมเครื่องนำออกของพระอริยะ และพระอริยะย่อมออกด้วยธัมมวัตถานนั้น,ในการอธิบายทริปิฎก และโอตตปปผละ มีกล่าวไว้ว่า ชื่อว่าทริปิฎกเพราะละอายวิจิกิจฉาด้วยธัมมวัตถาน ,ชื่อว่าโอตตปปผละ เพราะเกรงกลัววิจิกิจฉาด้วยธัมมวัตถาน (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๑๘/๒๖,๒๒/๓๐,๘๖/๑๔๕,๑๕๓/๒๓๕,๒๒๒/๓๗๔,๔๔/๕๑๔)

ธัมมวาที :ผู้มีปกติกล่าวธรรม,กล่าวอิงธรรม, ผู้พูดเป็นธรรม, ผู้พูดตามธรรม, ผู้พูดตรงตามธรรมหรือพูดถูกต้องตามหลัก ไม่พูดผิดธรรม ไม่พูดนอกหลักธรรม,เป็นพระนามอย่างหนึ่งของพระตถาคต ดังคำในปาสาทิกสูตรกล่าวไว้ว่า ตถาคตเป็นกาลวาที ภูตวาที อตถวาที ธัมมวาที วินยวาที...(ที.ปา.(ไทย)๑๑/๑๘๘/๑๔๖,อง.ทุก.(ไทย)๒๐/๕๒/๙๕,อง.ติก.(ไทย)๒๐/๗๐/๒๗๘)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ธัมมวาทีหมายถึงตรัสถึงมรรคธรรมและผลธรรม (ขุ.จุ.อ.(บาลี) ๘๓/๖๔)

ธัมมวาทีปัญหาสูตร :พระสูตรว่าด้วยปัญหาเรื่องผู้เป็นธรรมวาที ชัมพูชาทกปริพาชกเข้าไปหาท่านพระสารีบุตรผู้อยู่ ณ หมู่บ้านนาลกคาม แคว้นมคธแล้วถามว่า ใครเป็นธรรมวาที เป็นผู้ปฏิบัติดีและเป็นผู้ไปดีแล้ว

ท่านพระสารีบุตรตอบว่า ผู้แสดงธรรมเพื่อละราคะ โทสะและโมหะ เป็นธรรมวาที ผู้ปฏิบัติเพื่อละราคะ โทสะและโมหะเป็นผู้ปฏิบัติดีในโลก ผู้ละราคะ โทสะและโมหะได้แล้ว ตั้ตรากถอนโคณ เหมือนต้นตาลที่ถูกตัดตรากถอนโคณไปแล้ว เป็นผู้ไปดีแล้ว เนื้อหาสาระที่เหลือฟังทราบโดยนัยแห่งนิพพานปัญหาสูตรในวรรคนี้ (ส.สพ.า.(ไทย) ๑๘/๓๑๖/๓๓๖)

ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ :ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือการเพ็นธรรม, สัมโพชฌงค์คือการเพ็นธรรม, ความสอดส่องสืบค้นธรรม, การวิจัยหรือค้นคว้าธรรม, ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือธัม

วิจัยะ, เป็นข้อ ๒ ในโพชฌงค์ ๗ อันได้แก่ (๑) สติสัมโพชฌงค์ (๒) อัมมวิจยสัมโพชฌงค์ (๓) วิริยสัมโพชฌงค์ (๔) ปีติสัมโพชฌงค์ (๕) ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ (๖) สมาธิสัมโพชฌงค์ (๗) อุเบกขาสัมโพชฌงค์ (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๓๙/๘๕,๓๘๕/๓๒๒,ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๑๕๑/๑๑๒, ๓๑๐/๒๔๘, ๓๓๐/๓๓๑, ๓๕๗/๓๙๗) ; ในวิงค์กล่าวถึงอัมมวิจยสัมโพชฌงค์ไว้ว่า อัมมวิจยสัมโพชฌงค์ เป็นไฉน ความเลือกสรรธรรมในธรรมภายในตนก็มี ในธรรมภายนอกตนก็มี ความเลือกสรรธรรมในธรรมภายในตน ก็คืออัมมวิจยสัมโพชฌงค์ ย่อมเป็นไปเพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน ถึงความเลือกสรรธรรมในธรรมภายนอกตนก็คืออัมมวิจยสัมโพชฌงค์ย่อมเป็นไปเพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๔๖๙/๓๕๙)

คำว่า อัมมวิจยสัมโพชฌงค์ มีปรากฏในพระไตรปิฎก เช่น ม.มู.(ไทย) ๑๒/๒๗/๒๕,ม.อุ.(ไทย) ๑๔/๑๓๖/๑๗๖,๑๕๐/๑๙๒,ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๓๗๗/๔๕๘,ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๘๓/๑๑๒, ๑๘๔/๑๑๔, ๒๓๒/๑๖๓, ๒๓๔/๑๗๒, ๙๗๘/๔๕๕, ๙๘๙/๔๗๖,อง.ต.ก.(ไทย) ๒๐/๑๕๙/๔๐๔, ๑๖๐/๔๐๔, ๑๖๑/๔๐๔, ๑๖๒/๔๐๔, ๑๖๓/๔๐๔,อง.จ.ต.ก.(ไทย) ๒๑/๑๔/๒๕, ๒๓๘/๓๕๔,อง.ส.ต.ต.ก.(ไทย) ๒๓/๒๖/๔๑, ๑๒/๒๒, ๑๙/๒๗, ๒๗/๓๘, ๗๗/๑๒๙, ๒๓๗/๔๐๓, ๒๓๙/๔๐๗,อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๔๖๗/๓๕๘, ๔๖๙/๓๕๙, ๔๗๔/๓๖๒,อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๕๕๗/๖๐๘, ๖๑๖/๖๗๒

อัมมวิจย : ความตรองถึงธรรม หมายถึงความตรองเกี่ยวกับธรรมารมณฺ์,จัดเป็นปิยสาตรูป,ในข้อที่ ๖ ในวิจย ๖ อันได้แก่ (๑) รูปีจย (๒) สัททวิจย(๓) คันธวิจย(๔) รสวิจย(๕) โผฏฐัพพวิจย (๖) ในอัมมวิจย ดังคำในสติปัฏฐานสูตร ทุกขสมุทัยอริยสัจ ตอนหนึ่ง พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อัมมวิจยเป็นปิยรูปสาตรูปในโลกตมฺหานี เมื่อเกิด ก็เกิดที่อัมมวิจยนี้ เมื่อตั้งอยู่ ก็ตั้งอยู่ที่อัมมวิจยนี้ (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๔๐๐/๓๓๑, ๔๐๑/๓๓๔,ม.มู.(ไทย) ๑๒/๑๓๓/๑๒๓,๑๓๔/๑๒๕,อง.ส.ต.ต.ก.(ไทย) ๒๓/๑๒๒/๑๘๗,ช.ป.(ไทย) ๓๑/๓๔/๕๔,อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๒๐๔/๑๗๑), ในญาณกถา อธิบายอัมมวิจยไว้ว่าอยู่ในสุตมยญาณนิตเทสวํเป็นธรรมควรรู้อย่าง ดังคำว่า รูปีจย (ความตรองเกี่ยวกับรูป) ควรรู้อย่าง สัททวิจย(ความตรองเกี่ยวกับเสียง)... คันธวิจย (ความตรองเกี่ยวกับกลิ่น)... รสวิจย (ความตรองเกี่ยวกับรส)... โผฏฐัพพวิจย (ความตรองเกี่ยวกับโผฏฐัพพะ)... อัมมวิจย (ความตรองเกี่ยวกับธรรมารมณฺ์) ควรรู้อย่าง (ช.ป.(ไทย) ๓๑/๓/๑๑, ๑๒๓/๑๙๐)

อัมมวิตก : ความตรึกถึงรูป,ความตรึกเกี่ยวกับธรรมารมณฺ์, จัดเป็นปิยสาตรูป,เป็นข้อที่ ๖ ในวิตก ๖ อันได้แก่ (๑) รูปีวิตก (๒) สัททวิตก (๓) คันธวิตก (๔) รสวิตก (๕) โผฏฐัพพวิตก (๖) อัมมวิตก ดังคำในสติปัฏฐานสูตร อัมมานุปัสสนา พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อัมมวิตกเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตมฺหานีเมื่อละ ก็ละที่อัมมวิตกนี้เมื่อดับ ก็ดับที่อัมมวิตกนี้ (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๔๐๐/๓๓๑, ๔๐๑/๓๓๔,ม.มู.(ไทย) ๑๒/๑๓๓/๑๒๓, อง.ส.ต.ต.ก.(ไทย) ๒๓/๖๒๒/๑๘๗,ช.ป.(ไทย) ๓๑/๓๔/๕๔, อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๒๐๓/๑๖๙),ในญาณกถา อธิบายอัมมวิตกไว้ว่าอยู่ในสุตมยญาณนิตเทสวํเป็นธรรมควรกำหนดรู้ ดังคำว่า รูปีวิตก (ความตรึกเกี่ยวกับรูป) ควรรู้อย่าง สัททวิตก (ความตรึกเกี่ยวกับเสียง)...คันธวิตก(ความตรึกเกี่ยวกับกลิ่น)... รสวิตก(ความตรึก

เกี่ยวกับรส)...โณภูฏัพพวิตก(ความตรึกเกี่ยวกับโณภูฏัพพะ) ...ธัมมวิตก(ความตรึกเกี่ยวกับ
ธรรมารมณ)ควรรู้ยิ่ง (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๓/๑๐, ๑๒๓/๑๕๐)

ธัมมวินิจฉัย : การวินิจฉัยธรรม หมายถึงความรู้เหตุที่เหมาะสมและไม่เหมาะสม ดังคำในธรรมบท ปี
โลกิตติสสเถรวัตถุ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เธอทั้งหลายจงมีความเพียรและมีสังเวคธรรม
เหมือนม้าดีที่ถูกลงแล้ว เธอทั้งหลายมีศรัทธา ศีล วิริยะ สมาธิ และธัมมวินิจฉัย สมบูรณ์ด้วย
วิชาและจรณะ มีสติมั่นคง จักละทุกข์ มีประมาณไม่น้อยนี้ได้ (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๑๔๔/๗๖)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ธัมมวินิจฉัย หมายถึงความรู้เหตุที่ควรและไม่ควร (ขุ.ธ.อ.(บาลี)
๕/๗๑)

ธัมมวิหารีสูตร^๑ (ปฐม) : พระสูตรว่าด้วยบุคคลผู้อยู่ด้วยธรรม (สูตรที่ ๑) พระผู้มีพระภาคตรัสกับ
ภิกษุรูปหนึ่งที่มาเข้าเฝ้าและทูลถามถึงเหตุที่ทำให้ภิกษุอยู่ด้วยธรรมคือ (๑) ภิกษุชื่อว่ามาก
ด้วยการเรียนธรรมแต่ไม่เป็นผู้อยู่ด้วยธรรม หมายถึงเรียนธรรม คือนวังคสัตถุศาสน์ ๙ มี
สุดตะเป็นต้นแต่ปล่อยวันคืนให้ล่วงเลยไป ละการหลีกเร้น ไม่ประกอบความสงบใจในภายใน
(๒) ภิกษุชื่อว่ามากด้วยการแสดงธรรมแต่ไม่เป็นผู้อยู่ด้วยธรรม หมายถึงแสดงธรรมได้อย่าง
พิสดารตามที่เล่าเรียนมาแก่ผู้อื่น แต่ปล่อยวันคืนให้ล่วงเลยไป ... (๓) ภิกษุชื่อว่ามากด้วยการ
สาธยายธรรมแต่ไม่เป็นผู้อยู่ด้วยธรรม หมายถึงสาธยายธรรมได้อย่างพิสดารตามที่เล่าเรียนมา
แก่ผู้อื่นแต่ปล่อยวันคืนให้ล่วงเลยไป ... (๔) ภิกษุชื่อว่ามากด้วยการตรีกตรองธรรม แต่ไม่เป็นผู้
อยู่ด้วยธรรม หมายถึงตรีกตรองพิจารณาธรรมตามที่ได้เล่าเรียนมา แต่ปล่อยวันคืนให้
ล่วงเลยไป ... (๕) ภิกษุชื่อว่าเป็นผู้อยู่ด้วยธรรม หมายถึงภิกษุเรียนธรรมคือนวังคสัตถุศาสน์
และไม่ปล่อยวันคืนให้ล่วงเลยไปไม่ละการหลีกเร้น ตามประกอบความสงบใจในภายใน แล้ว
ตรัสว่า กิจใดที่ศาสดาผู้หวังประโยชน์เกื้อกูล อนุเคราะห์ อาศัยความเอ็นดู พึงทำแก่สาวก
ทั้งหลาย เราได้ทำกิจนั้นแก่เธอทั้งหลายแล้ว ภิกษุ นั้นโคณไม้ นั้นเรือนว่าง เธอจงเพ่ง อย่า
ประมาท อย่าได้เป็นผู้มีความเดือดร้อนใจในภายหลังเลย นี้เป็นอนุศาสน์ของเราเพื่อเธอ
ทั้งหลาย (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๗๓/๑๒๓)

ธัมมวิหารีสูตร^๒ (ทุติย) : พระสูตรว่าด้วยบุคคลผู้อยู่ด้วยธรรม (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุ
รูปหนึ่งที่มาเข้าเฝ้าและทูลถามถึงเหตุที่ทำให้ภิกษุอยู่ด้วยธรรม คือ (๑) ภิกษุเรียนธรรมคือ
นวังคสัตถุศาสน์ แต่ไม่ทราบเนื้อความของธรรมคือนวังคสัตถุศาสน์นั้น ชื่อว่ามากด้วยการ
เรียนธรรม แต่ไม่เป็นผู้อยู่ด้วยธรรม (๒) ภิกษุแสดงธรรมได้อย่างพิสดาร แต่ไม่ทราบเนื้อความ
ของธรรมนั้น ชื่อว่ามากด้วยการแสดงธรรม แต่ไม่เป็นผู้อยู่ด้วยธรรม (๓) ภิกษุสาธยายธรรมได้
อย่างพิสดาร แต่ไม่ทราบเนื้อความของธรรมนั้น ชื่อว่ามากด้วยการสาธยายธรรม แต่ไม่เป็นผู้
อยู่ด้วยธรรม (๔) ภิกษุตรีกตรองพิจารณาธรรมตามที่ได้เล่าเรียนมา แต่ไม่ทราบเนื้อความของ
ธรรมนั้น ชื่อว่ามากด้วยการตรีกตรองธรรม แต่ไม่เป็นผู้อยู่ด้วยธรรม (๕) ภิกษุเรียนธรรมคือ
นวังคสัตถุศาสน์และทราบเนื้อความของธรรมคือนวังคสัตถุ ศาสน์นั้น ชื่อว่าเป็นผู้อยู่ด้วยธรรม
(อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๗๔/๑๒๕)

ธัมมสฎฺปิตุเถรคาถา : คาถาของพระธรรมสฎฺปิตุเถระ, ภาสิตของพระธรรมสฎฺปิตุเถระ ท่าน
พระธัมมสฎฺปิตุเถระได้กล่าวคาถาไว้ดังนี้ว่า เรานั้นอายุได้ ๑๒๐ ปี จึงได้ออกบวชเป็น

บรรพชิตบรรลุลิขิตา ๓ ได้ทำตามคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าแล้ว (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๑๐๘/๓๔๒)

อัมมสังกัปปะ : ความดำริถึงธรรม, เป็นธรรมที่เกิดขึ้นอาศัยอัมมสังกัปปะ (ความกำหนดหมายถึงธรรม) แต่ไม่เกิดขึ้นเพราะอาศัยอัมมฉันทะ ไม่เกิดขึ้นเพราะอาศัยอัมมสังกัปปะ ไม่เกิดขึ้นเพราะอาศัยอัมมสัมผัส ดังคำในสังยุตตนิกายตตสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อัมมสังกัปปะเกิดขึ้นเพราะอาศัยอัมมฉันทะ อัมมสังกัปปะเกิดขึ้นเพราะอาศัยอัมมสังกัปปะ อัมมฉันทะเกิดขึ้นเพราะอาศัยอัมมสังกัปปะ (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๙๑/๑๗๔), ในโนปริยเสนานนัตตสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อัมมสังกัปปะไม่เกิดขึ้นเพราะอาศัยอัมมฉันทะ อัมมสังกัปปะไม่เกิดขึ้นเพราะอาศัยอัมมสังกัปปะ (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๙๒/๑๗๖), ในพาหิรผัสสนานนัตตสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อัมมสังกัปปะเกิดขึ้นเพราะอาศัยอัมมสังกัปปะ อัมมสัมผัสเกิดขึ้นเพราะอาศัยอัมมสังกัปปะ (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๙๓/๑๗๗), ในทุติยาพาหิรผัสสนานนัตตสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อัมมสังกัปปะไม่เกิดขึ้นเพราะอาศัยอัมมสัมผัส อัมมสังกัปปะไม่เกิดขึ้นเพราะอาศัยอัมมสังกัปปะ (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๙๔/๑๗๙)

อัมมสังวรเถรคถา : คถาของพระธรรมสังวรเถระ, ภาษิตของพระธรรมสังวรเถระ ท่านพระอัมมสังวรเถระได้กล่าวคถาไว้ดังนี้ว่า เราใช้ปัญญาพิจารณาแล้วจึงออกจากเรือนบวชบรรลุลิขิตา ๓ ได้ทำตามคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าแล้ว (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๑๐๗/๓๔๒)

อัมมสังกัปปะ : ความจำนงในธรรม, ความจำนงธรรมารมณ, จัดเป็นปิยสาตรูป, เป็นข้อที่ ๖ ในสังกัปปะ ๖ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๒๓/๓๑๘) ดังคำในสติปัฏฐานสูตร อัมมานุปัสสนา อัมมสังกัปปะเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้เมื่อเกิด ก็เกิดที่อัมมสังกัปปะนี้เมื่อตั้งอยู่ ก็ตั้งอยู่ที่อัมมสังกัปปะนี้ (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๔๐๐/๓๓๑, ๔๐๑/๓๓๔, ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๒๓/๓๑๘, ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๑๙๙/๒๙๙, ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๓/๑๐, ๑๒๓/๑๘๙), ในสังกัปปะสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงอัมมสังกัปปะว่าเป็นของไม่เที่ยงและอริยสาวกผู้ได้สดับเห็นอยู่อย่างนี้...ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในอัมมสังกัปปะ (ส.นิ.(ไทย) ๑๗/๕๗/๙๐, ๓๐๘/๓๒๕, ๓๑๘/๓๓๒, ๓๒๘/๓๓๙)

อัมมสังกัปปะ : ประวัติในอดีตชาติของพระธรรมสังกัปปะ มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า ในอดีตชาติกับที่ ๙๑ ท่านได้ฟังธรรมของพระพุทธเจ้าพระนามว่าวิปัสสี เพราะผลแห่งกรรมนั้นท่านไม่รู้จักทุกคติเลย ในกับที่ ๓๓ ท่านได้เกิดเป็นพระเจ้าจักรพรรดิผู้มีพละานุภาพมาก ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๓/๔๖๔)

อัมมสังกัปปะ : ความหมายธรรม หมายถึงความกำหนดหมายธรรม, กำหนดหมายธรรมารมณ, ความจำได้ กิริยาที่จำได้ ภาวะที่จำได้ซึ่งธรรมารมณ(ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๑๔/๖๗), เป็นธรรมที่เกิดขึ้นเพราะอัมมฉันทะ แต่ไม่เกิดขึ้นเพราะอาศัยอัมมสังกัปปะ จัดเป็นปิยสาตรูป, เป็นข้อที่ ๖ ในสังกัปปะ ๖ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๒๓/๓๑๘, อง.ฉก.ก.(ไทย) ๒๒/๖๓/๕๗๕) ดังคำในสติปัฏฐานสูตร อัมมานุปัสสนา พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อัมมสังกัปปะเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้เมื่อเกิด ก็เกิดที่อัมมสังกัปปะนี้ เมื่อตั้งอยู่ก็ตั้งอยู่ที่อัมมสังกัปปะนี้ (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๔๐๐/๓๓๐, ๔๐๑/๓๓๓, ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๒๓/๓๑๘, ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๙๑/๑๗๔, ๙๒/๑๗๖, ๙๓/๑๗๗, ส.ข.(ไทย) ๑๗/๕๖/๘๔, ๕๗/๘๙, ๓๐๗/๓๒๔, ๓๑๗/๓๓๑, ๓๒๗/๓๓๘, อง.ฉก.ก.(ไทย) ๒๒/๙/๔๒๐, ๖๓/๕๗๕, ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๓/๑๐, ๑๒๓/๑๘๙) ; ในสังยุตตนิกายตตสูตร โนปริ

เยสนานานัตตสูตร พาทิรผัสสนานัตตสูตร ทุติยพาทิรผัสสนานัตตสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ธรรมสัญญาเกิดขึ้นเพราะอาศัยอัมมชาตฺ อัมมสังกัปปะเกิดขึ้นเพราะอาศัยอัมมสัญญา, อัมมสัญญาเกิดขึ้นเพราะอาศัยอัมมชาตฺ อัมมสังกัปปะเกิดขึ้นเพราะอาศัยอัมมสัญญา, อัมมสัญญาไม่เกิดขึ้นเพราะอาศัยอัมมสังกัปปะ อัมมชาตฺไม่เกิดขึ้นเพราะอาศัยอัมมสัญญา, อัมมสัญญาเกิดขึ้นเพราะอาศัยอัมมชาตฺ อัมมสังกัปปะเกิดขึ้นเพราะอาศัยอัมมสัญญา, อัมมสัญญาเกิดขึ้นเพราะอาศัยอัมมชาตฺ (อัมมสังกัปปะ)เกิดขึ้นเพราะอาศัยอัมมสัญญา (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๙๑/๑๗๔,๙๒/๑๗๖,๙๓/๑๗๗,๙๔/๑๗๘)

อัมมสันถาร : การรับรองด้วยธรรม, เป็นข้อที่ ๒ ในสันถาร (การรับรอง) ๒ อันได้แก่ (๑) อามิสสันถาร (การรับรองด้วยอามิส) (๒) อัมมสันถาร (การรับรองด้วยธรรม) ดังคำในทุกนิบาต พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บรรดาสันถาร ๒ อย่างนี้ อัมมสันถารเป็นเลิศ (อง.ทสก.(ไทย) ๒๐/๑๕๒/๑๒๓)

อัมมสัมผัส : ความถูกต้องธรรม, ความกระทบถึงธรรม หมายถึงความกระทบถึงธรรมารมณฺ์, เป็นธรรมที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยอัมมสังกัปปะ แต่ไม่เกิดขึ้นเพราะอาศัยอัมมสัมผัสชาเวทนา ดังคำในพาทิรผัสสนานัตตสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อัมมสัมผัสเกิดขึ้นเพราะอาศัยอัมมสังกัปปะ อัมมสัมผัสชาเวทนาเกิดขึ้นเพราะอาศัยอัมมสัมผัส (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๙๓/๑๗๗), ในทุติยพาทิรผัสสนานัตตสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อัมมสัมผัสชาเวทนาไม่เกิดขึ้นเพราะอาศัยอัมมฉันทะ อัมมสัมผัสไม่เกิดขึ้นเพราะอาศัยอัมมสัมผัสชาเวทนา อัมมสังกัปปะไม่เกิดขึ้นเพราะอาศัยอัมมสัมผัส (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๙๔/๑๗๙)

อัมมสัมผัสชาเวทนา : เวทนาเกิดจากอัมมสัมผัส, เวทนาที่เกิดขึ้นเพราะอัมมผัสสะ, เวทนาที่เกิดจากสัมผัสทางธรรมารมณฺ์, หมายถึงความรู้สึกที่เกิดขึ้นเพราะการถูกต้องธรรม เวทนาที่เกิดขึ้นเพราะความกระทบถึงธรรมารมณฺ์, เป็นธรรมที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยอัมมสัมผัส แต่ไม่เกิดขึ้นเพราะอาศัยอัมมฉันทะ ดังคำในพาทิรผัสสนานัตตสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อัมมสัมผัสชาเวทนาเกิดขึ้นเพราะอาศัยอัมมสัมผัส อัมมฉันทะเกิดขึ้นเพราะอาศัยอัมมสัมผัสชาเวทนา, ในทุติยพาทิรผัสสนานัตตสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสไว้อีกว่า อัมมสัมผัสชาเวทนาไม่เกิดขึ้นเพราะอาศัยอัมมฉันทะ อัมมสัมผัสไม่เกิดขึ้นเพราะอาศัยอัมมสัมผัสชาเวทนา (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๙๓/๑๗๗,๙๔/๑๗๙)

อัมมสูตร^๑ : พระสูตรว่าด้วยธรรมและอธรรม พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อธรรม คือ มิจฉัตตธรรม ๑๐ มีมิฉชาติภูฏี เป็นต้น ธรรม คือ สัมมัตตธรรม ๑๐ มีสัมมาทิฏฐี เป็นต้น (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๓๘/๒๘๖)

อัมมสูตร^๒ : พระสูตรว่าด้วยธรรม และอธรรม พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เราจักแสดงธรรมและอธรรม แก่เธอทั้งหลาย เมื่อภิกษุเหล่านั้นทูลรับสนองพระดำรัสแล้ว จึงตรัสว่า อธรรม คือ อุกุศลกรรมบถ ๑๐ ธรรม คือ กุศลกรรมบถ ๑๐ (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๘๒/๓๓๓)

อัมมอุโบสถ : อุโบสถคือธรรม หมายถึงธรรมที่อยู่รักษาปรารภถึงมรรค ผลและนิพพาน, เป็นข้อความอธิบายในอริยอุโบสถ ดังคำในอุโปสถสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสอธิบายไว้ว่า อริยสาวกในธรรมวินัยนี้ระลึกถึงพระธรรมว่า พระธรรมเป็นธรรมที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้ว ฯลฯ อันวิญญูชนพึงรู้เฉพาะตน เมื่อเธอระลึกถึงพระธรรมอยู่ จิตย่อมผ่องใส เกิดความปราโมทย์ ละเครื่องเศร้าหมองแห่งจิตเสียได้ อริยสาวกนี้เราเรียกว่ารักษาอัมมอุโบสถอยู่ร่วมกับธรรม และ

เพราะปรารถนารวม จิตของเธอจึงผ่องใส เกิดความปราโมทย์ ละเครื่องเศร้าหมองแห่งจิตเสียได้ (อง.ติก.(ไทย) ๒๐/๗๑/๒๘๓)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ธรรมอุโบสถ หมายถึงอุโบสถที่รักษาปรารถนาโลกุตตรธรรม ๙ ประการคือมรรค ๔ ผล ๔ นิพพาน ๑ (อง.ติก.อ. (บาลี) ๒/๗๑/๒๑๘)

ธัมมัญญู :ผู้รู้จักเหตุ,ผู้รู้ธรรม เช่น รู้จักว่า สิ่งนี้เป็นเหตุแห่งสุข สิ่งนี้เป็นเหตุแห่งทุกข์,ความเป็นผู้รู้จักเหตุ หมายถึงรู้คำสอนที่เรียกว่านวัคส์ตฤศาสน์, เป็นข้อที่ ๑ ในสัปปุริสธรรม ๗ หมายถึงรู้หลัก หรือรู้หลักการ เช่นภิกษุเป็นธัมมัญญู คือรู้คำสอนของพระพุทธเจ้าที่จัดเป็นนวัคส์ตฤศาสน์ ดังคำในสังคีตสูตร พระสารีบุตรเถระกล่าวถึง ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้เป็นธัมมัญญู (ผู้รู้จักเหตุ) เป็นต้น (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๓๐/๓๓๓, ๓๕๗/๔๐๐),ในธัมมัญญูสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุประกอบด้วยธรรม ๗ ประการนี้ เป็นผู้ควรแก่ของที่เขานำมาถวาย ฯลฯ เป็นนาบุญอันยอดเยี่ยมของโลก คือภิกษุในธรรมวินัยนี้เป็นธัมมัญญู และตรัสอธิบายภิกษุผู้เป็นธัมมัญญูไว้ว่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้รู้ธรรมคือ สุตตะ เคยยะ เวຍยการณะ คากา อุทาน อิติวุตตะกะ ชาตกะ อัပ္พุตตรม เวทลละหากภิกษุไม่รู้ธรรมคือ สุตตะ ฯลฯ เวทลละเลย เราไม่พึงเรียกเธอว่าเป็นธัมมัญญูในที่นี้ แต่เพราะภิกษุรู้ธรรมคือสุตตะ ฯลฯ เวทลละฉะนั้น เราจึงเรียกเธอว่าเป็นธัมมัญญู(อง.สตตค.(ไทย) ๒๓/๖๘/๑๔๓)

ธัมมัญญูสูตร :พระสูตรว่าด้วยบุคคลผู้รู้ธรรม พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุประกอบด้วยธรรม ๗ คือ (๑) เนธัมมัญญู คือ รู้ธรรม กล่าวคือ สุตตะ เคยยะ เวຍยการณะ คากา อุทาน อิติวุตตะกะ ชาตกะ อัပ္พุตตรม เวทลละ (๒) เป็นอธัตถัญญู คือ รู้ความหมายแห่งภาษิตนั้น ๆ (๓) เป็นอธัตถัญญู คือ รู้จักตนว่า มีศรัทธา ศีล สุตะ จาคะ ปัญญา และปฏิภาณ ประมาณเท่าใด (๔) เป็นมัตถัญญู คือ รู้จักประมาณในการรับจีวร บิณฑบาต เสนาสนะ และคิลานปัจจัยเภสัชขบริหาร (๕) เป็นกาลัญญู คือ รู้จักเวลาเรียนพุทธพจน์ เวลาสอบถาม เวลาทำความเพียร เวลาหลีกเร้น (๖) เป็นปริสัจญู คือ รู้จักบริษัทว่า นี้ชัตตยบริษัท นี้พราหมณบริษัท นี้คหบดีบริษัท นี้สมณบริษัท ตลอดถึงวิธีเข้าหาบริษัทนั้น ๆ และ (๗) เป็นบุคคลปโรปรัญญู (หมายถึงรู้จักเลือกคน รู้ว่า เมื่อคบหาคนใด ออกุศลธรรมเสื่อมไป กุศลธรรมเจริญขึ้น จึงเลือกคบคนนั้น เมื่อคบคนใดออกุศลธรรมเจริญขึ้น กุศลธรรมเสื่อมไป ก็ไม่คบคนนั้น) คือรู้จักบุคคล ๒ จำพวก ได้แก่ พวกหนึ่งต้องการเห็นพระอริยะ และพวกหนึ่งไม่ต้องการเห็นพระอริยะ แล้วตรัสจำแนกบุคคล ๒ จำพวกในข้อที่ ๗ คือบุคคลต้องการเห็นพระอริยะ มี ๒ จำพวก คือ (๑) พวกหนึ่งต้องการฟังสัทธรรม (๒) พวกหนึ่งไม่ต้องการฟังสัทธรรม บุคคลต้องการฟังสัทธรรม มี ๒ จำพวก คือ (๑) พวกหนึ่งเงี้ยโสตฟังธรรม (๒) พวกหนึ่งไม่เงี้ยโสตฟังธรรม บุคคลเงี้ยโสตฟังธรรม มี ๒ จำพวก คือ (๑) พวกหนึ่งฟังแล้วทรงจำธรรมไว้ได้ (๒) พวกหนึ่งฟังแล้วทรงจำธรรมไม่ได้ บุคคลฟังแล้วทรงจำธรรมไว้ได้ มี ๒ จำพวก คือ (๑) พวกหนึ่งพิจารณาเนื้อความแห่งธรรมที่ทรงจำไว้ (๒) พวกหนึ่งไม่พิจารณาเนื้อความแห่งธรรมที่ทรงจำไว้ บุคคลพิจารณาเนื้อความแห่งธรรมที่ทรงจำไว้ มี ๒ จำพวก คือ (๑) พวกหนึ่งรู้ธรรมแล้วปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม (๒) พวกหนึ่งรู้ธรรม รู้ธรรมแล้วไม่ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม บุคคลรู้ธรรมแล้วปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม มี ๒ จำพวก คือ (๑) พวกหนึ่งปฏิบัติเพื่อเกื้อกูลตนเอง และปฏิบัติเพื่อเกื้อกูลผู้อื่น(๒) พวกหนึ่งปฏิบัติเพื่อเกื้อกูลตนเอง แต่

ไม่ปฏิบัติเพื่อเกื้อกูลผู้อื่น แล้วตรัสว่า บรรดาบุคคล ๒ จำพวกดังกล่าวข้างต้นนั้น บุคคล
จำพวกที่ ๑ ควรได้รับการสรรเสริญ เพราะคุณนั้น ๆ ส่วนบุคคลจำพวกที่ ๒ ควรได้รับการติ
เตียนเพราะโทษนั้น ๆ (อง.สตุตค.(ไทย) ๒๓/๖๘/๑๔๓)

ธัมมัญญัติญาณ : ญาณในการกำหนดที่ตั้งแห่งธรรม, เป็นข้อที่ ๓ ในมาติกา ๗๓ ดังคำในมาติกา
กล่าวถึงปัญหาในการกำหนดปัจจัย ชื่อว่าธัมมัญญัติญาณ และในธัมมัญญัติญาณนิเทศ พระ
สารีบุตรเถระอธิบายธัมมัญญัติญาณไว้อย่างละเอียด เช่น ปัญหาในการกำหนดปัจจัย ชื่อ
ว่าธัมมัญญัติญาณ เป็นอย่างไร คือ ปัญหาในการกำหนดปัจจัยว่า อวิชชาเป็นที่ตั้งแห่งความ
เกิดขึ้น เป็นที่ตั้งแห่งความเป็นไป เป็นที่ตั้งแห่งนิमितเป็นที่ตั้งแห่งกรรมเป็นเครื่องประมวลมา
เป็นที่ตั้งแห่งความประกอบไว้ เป็นที่ตั้งแห่งความพัวพัน เป็นที่ตั้งแห่งสมุทัย เป็นที่ตั้งแห่งเหตุ
และเป็นที่ตั้งแห่งปัจจัยของสังขารทั้งหลายด้วยอาการ ๙ อย่างนี้ อวิชชาจึงเป็นปัจจัย สังขาร
เกิดขึ้นเพราะปัจจัย แม้ธรรมทั้งสองอย่างนี้ต่างก็เกิดขึ้นเพราะปัจจัย ชื่อว่าธัมมัญญัติญาณ เป็น
ต้น ฯลฯ ปัญหาในการกำหนดปัจจัยว่า อวิชชาเป็นเหตุ สังขารเกิดขึ้นเพราะเหตุ แม้ธรรมทั้ง
สองอย่างนี้ต่างก็เกิดขึ้นเพราะเหตุ ชื่อว่าธัมมัญญัติญาณ ปัญหาในการกำหนดปัจจัยว่า ใน
อดีตกาลก็ดี ในอนาคตกาลก็ดี อวิชชาเป็นเหตุ สังขารอาศัยเหตุเกิดขึ้น แม้ธรรมทั้งสองอย่างนี้
ต่างก็เกิดขึ้นเพราะเหตุชื่อว่าธัมมัญญัติญาณ ฯลฯ และอธิบายเรื่อยไปจนถึงอธิบายว่า ชื่อว่า
ญาณ เพราะมีสภาวะรู้ธรรมนั้น ชื่อว่าปัญญา เพราะมีสภาวะรู้ชัดเพราะเหตุานั้น ท่านจึง
กล่าวว่า ปัญหาในการกำหนดปัจจัย ชื่อว่าธัมมัญญัติญาณ (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๔๕-๔๗/๗๐-๗๔)

ธัมมัญญัติญาณนิเทศ :แสดงธัมมัญญัติญาณ คืออธิบายอุทเทสที่ ๔ ของญาณภคที่ยกมาตั้งเป็นคำ
ปุจฉา ดังรายละเอียดต่อไปนี้

ท่านพระสารีบุตรนำปฏิจางสมุปบาท ๑๒ ประการมาจำแนกธัมมัญญัติญาณ วิธีการจำแนก
นั้นแตกต่างกัน แบ่งเป็น ๔ รูปแบบ รูปแบบละ ๑๑ รอบ แต่ละรอบ มีรูปแบบเหมือนกัน
ต่างกันแต่องค์ธรรมเท่านั้น ดังนี้

รูปแบบที่ ๑ มี ๑๑ รอบ เช่น

รอบที่ ๑ อวิชชา กับ สังขาร

ปัญหาในการกำหนดปัจจัยว่า “(๑) อวิชชาเป็นที่ตั้งแห่งความเกิดขึ้น (๒) เป็นที่ตั้งแห่ง
ความเป็นไป (๓) เป็นที่ตั้งแห่งนิमित (๔) เป็นที่ตั้งแห่งกรรมเป็นเครื่องประมวลมา (๕) เป็นที่ตั้ง
แห่งความประกอบไว้ (๖) เป็นที่ตั้งแห่งความพัวพัน (๗) เป็นที่ตั้งแห่งสมุทัย (๘) เป็นที่ตั้งแห่ง
เหตุ (๙) เป็นที่ตั้งแห่งปัจจัยของสังขารทั้งหลาย ด้วยอาการ ๙ อย่างนี้ อวิชชาจึงเป็นปัจจัย
สังขารเกิดจากปัจจัย แม้ อวิชชาและสังขารนี้ต่างก็เกิดขึ้นจากปัจจัย” ชื่อว่าธัมมัญญัติญาณ

ปัญหาในการกำหนดปัจจัยว่า “ในอดีตกาลก็ดี ในอนาคตกาลก็ดี อวิชชา เป็นที่ตั้งแห่ง
ความเกิดขึ้น ฯลฯ และเป็นที่ตั้งแห่งปัจจัยของสังขารทั้งหลาย ด้วย อาการ ๙ อย่างนี้ อวิชชา
จึงเป็นปัจจัย สังขารเกิดจากปัจจัย แม้อวิชชาและ สังขารนี้ต่างก็เกิดขึ้นจากปัจจัย” ชื่อ
ว่าธัมมัญญัติญาณ

รอบที่ ๒-๑๑ ก็มีรูปแบบเดียวกันนี้ ต่างกันแต่องค์ธรรมเท่านั้น

รูปแบบที่ ๒ มี ๑๑ รอบ เช่น

รอบที่ ๑

ปัญหาในการกำหนดปัจจัยว่า “อวิชชาเป็นเหตุ สังขารเกิดขึ้นจากเหตุ แม้อธรรมทั้ง ๒ อย่างนี้ต่างก็เกิดขึ้นจากเหตุ” ชื่อว่าธัมมัญญัติญาณ

ปัญหาในการกำหนดปัจจัยว่า “ในอดีตกาลก็ดี ในอนาคตกาลก็ดี อวิชชา เป็นเหตุ สังขารเกิดขึ้นจากเหตุ แม้อธรรมทั้ง ๒ อย่างนี้ต่างก็เกิดขึ้นจากเหตุ” ชื่อว่าธัมมัญญัติญาณ

รอบที่ ๒-๑๑ ก็มีรูปแบบเดียวกันนี้ ต่างกันแต่องค์ธรรมเท่านั้น

รูปแบบที่ ๓ มี ๑๑ รอบ เช่น

รอบที่ ๑

ปัญหาในการกำหนดปัจจัยว่า “อวิชชาอาศัยปัจจัยเป็นไป สังขารอาศัยอวิชชาเกิดขึ้น แม้อวิชชาและสังขารนี้ต่างก็อาศัยปัจจัยเกิดขึ้น” ชื่อว่าธัมมัญญัติญาณ

ปัญหาในการกำหนดปัจจัยว่า “ในอดีตกาลก็ดี ในอนาคตกาลก็ดี อวิชชาอาศัยปัจจัยเป็นไป สังขารอาศัยอวิชชาเกิดขึ้น แม้อวิชชาและสังขารนี้ต่างก็อาศัยปัจจัยเกิดขึ้น” ชื่อว่าธัมมัญญัติญาณ

รอบที่ ๒-๑๑ ก็มีรูปแบบเดียวกันนี้ ต่างกันแต่องค์ธรรมเท่านั้น

รูปแบบที่ ๔ มี ๑๑ รอบ เช่น

รอบที่ ๑

ปัญหาในการกำหนดปัจจัยว่า “อวิชชาเป็นปัจจัย สังขารเกิดขึ้นเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย แม้อวิชชาและสังขารนี้ต่างก็เกิดขึ้นเพราะปัจจัย” ชื่อว่าธัมมัญญัติญาณ

ปัญหาในการกำหนดปัจจัยว่า “ในอดีตกาลก็ดี ในอนาคตกาลก็ดี อวิชชา เป็นปัจจัย สังขารเกิดขึ้นเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย แม้อวิชชาและสังขารนี้ต่างก็เกิดขึ้นเพราะปัจจัย” ชื่อว่าธัมมัญญัติญาณ

รอบที่ ๒-๑๑ ก็มีรูปแบบเดียวกันนี้ ต่างกันแต่องค์ธรรมเท่านั้น

นอกจากนี้ท่านยังจำแนกกรรมในภพที่เป็นอดีต กรรมในภพที่เป็นปัจจุบัน กรรมในภพที่เป็นอนาคตไว้อีกด้วย

ท่านสรุปว่า พระโยคาวจรย่อมรู้ เห็น ทราบชัด รู้แจ้งสังเขป ๔ กาล ๓ ปฏิจจสมุปบาท อันมีสนธิ ๓ ด้วยอาการ ๒๐ ประการนี้ (ดูรายละเอียดที่เชิงอรรถของธัมมัญญัติญาณนิเทศในเล่มนี้) (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๔๓/๗๐)

ธัมมัทธชาดก^๑ : ชาดกว่าด้วยผู้มีธรรมเป็นธงชัย มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า พญานกโพธิสัตว์ได้ฆ่ากาตัวหนึ่งที่มาขออาศัยอยู่ด้วย แต่มันแอบกินไข่และลูกนกเป็นอันมาก เพราะตอนแรกที่เข้ามาขออาศัยนั้นมันแสดงตนว่าเป็นผู้มีศีล มีจิตใจเมตตาต่อบรรดาเด็ก นกทั้งหลายเชื่อว่าเป็นเช่นนั้นจริง จึงยอมให้อาศัย แต่เมื่อพ่อแม่มันออกไปหากิน มันจึงแอบกินลูกนกบ้าง ไข่นกบ้างเป็นอันมาก เมื่อพระโพธิสัตว์สังเกตดูรู้ว่าลูกนกหายไปจึงให้นกทั้งหลายคอยจับตาดู รู้ว่าเป็นการกระทำของกาผู้อาศัย จึงได้เข้าทำร้ายกานั้นถึงแก่ความตาย (ขุ.ชา.ทุก.(ไทย) ๒๗/๑๓๙/๑๐๑)

ธัมมัทธชาดก^๒ : ชาดกว่าด้วยการมีธรรมเป็นธงชัย มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า บุโรหิตโพธิสัตว์ถูกเสนาบตีผู้พิพากษาโง่งมความหาว่าจะแย่งชิงราชสมบัติทำให้พระเจ้ายสปาณิทรงหวาดระแวง หาทางกลั่นแกล้งใช้งานในราชกิจที่รีบด่วน เผื่อว่าถ้าไม่ทันจะสั่งประหารชีวิต

ทันที เช่นให้สร้างอุทยานใหม่ให้ทันการเสด็จประพาสวันพรุ่งเป็นต้น แต่ท่านได้ท้าวสักกะลงมาช่วยเนรมิตสิ่งต่าง ๆ ที่พระราชอาปรารถนาให้ ทำให้ท่านรอดชีวิตมาได้ทุกครั้ง ครั้งสุดท้าย พระราชาต้องการคนเฝ้าสวนที่มีความเหมาะสม คือเป็นคนไม่ริษยา ไม่ตีม้าเมา ไม่รักใคร และไม่โกรธใคร ซึ่งท้าวสักกะไม่ได้ทรงเนรมิตไว้ให้ ทำให้ท่านเกิดความไม่สบายใจ จึงหนีออกจากบ้านเข้าไปนั่งครุ่นคิดอยู่ในป่า ท้าวสักกะทราบความจริงแปลงเพศเป็นพรานป่าเข้าไปสอบถามว่า มีความสุขดีอยู่หรือที่มานั่งอยู่คนเดียวในป่า กำลังครุ่นคิดอะไร ท่านตอบว่า มีความสุขดี เพราะกำลังนึกถึงธรรมของสัตว์บรูษ คือสัตว์บรูษเมื่อประสพกับโลกธรรมคือ ได้ลาภ เสื่อมลาภ ได้ยศ เสื่อมยศ นินทา สรรเสริญ สุข ทุกข์ ย่อมไม่หวั่นไหว ท่านเองก็เพิ่งเห็น อานิสงส์ของความไม่หวั่นไหวและมีความสุขอย่างแท้จริงที่ได้มาอยู่ในที่สงบอย่างนี้ ท้าวสักกะจึงแนะนำให้ไปหาคนที่คุณธรรมพอที่จะเป็นคนเฝ้าราชอุทยานได้คือช่างกลบของ พระราชานั้นเอง ท่านจึงกลับไปกราบทูลให้พระราชาดั่งช่างกลบเป็นคนเฝ้าพระราชอุทยาน ทำให้ท่านรอดจากการถูกประหาร (ขุ.ชา.ฉก.ก.(ไทย) ๒๗/๖๔/๒๓๙)

ธัมมัสสวนวัตถุ : เรื่องการฟังธรรม พระผู้มีพระภาคตรัสเนื้อความนี้แก่ภิกษุทั้งหลายว่า ในหมู่มนุษย์ เหล่าชนผู้ไปถึงฝั่งโน้น มีจำนวนน้อย ส่วนหมู่มสัตว์นอกนี้เลาะไปตามฝั่งนี้ ทั้งนั้น ส่วนชนเหล่าใดประพฤติดำเนินธรรมในธรรมที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้โดยชอบ ชนเหล่านั้นจักข้ามพ้นวัฏฏะ อันเป็นบ่วงมารที่ข้ามได้แสนยาก ไปถึงฝั่งโน้นได้ (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๘๕/๕๕)

ธัมมัสสวนสูตร : พระสูตรว่าด้วยการฟังธรรม พระผู้มีพระภาคตรัสว่า การฟังธรรมมีอานิสงส์ ๕ ประการ คือ (๑) ได้ฟังสิ่งที่ยังไม่เคยฟัง (๒) เข้าใจชัดสิ่งที่ได้ฟังแล้ว (๓) บรรเทาความสงสัย เสียได้ (๔) ทำความเห็นให้ตรง (๕) จิตของผู้ฟังธรรมย่อมเลื่อมใส (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๒๐๒/๓๔๔)

ธัมมัสสวนนิยเถราปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระธัมมสวนนิยเถระ มีเนื้อความอธิบายไว้ว่าในอดีตชาติกัปที่ ๑๐๐,๐๐๐ ท่านได้ฟังธรรมเรื่องอนิจจตา (ความไม่เที่ยง) ได้อนิจจสัญญา (ความหมายว่าไม่เที่ยง) จากสำนักของพระพุทธเจ้าพระนามว่าปทุมุตตระ เพราะผลแห่งกรรมนั้น ท่านไม่รู้จักทุกคติเลย ได้เกิดเป็นท้าวสักกะ ๕๑ ชาติ เกิดเป็นพระเจ้าจักรพรรดิผู้มีพละานุภาพมากถึง ๗๑ ชาติ ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหัตผลพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๑๑/๕๑๖)

ธัมมาเถรีคาถา : คาถาของพระธรรมมาเถรี, ภาษิตของพระธรรมมาเถรี พระธรรมมาเถรี(รับพระพุทธโอวาทแล้วได้กล่าวภาษิตนี้ว่า เราทุกข์พลภาพ มีกายสันเทา ถือไม้เท้าเที่ยวบิณฑบาต ได้ล้มลงบนแผ่นดินตรงนั่นเอง คราวนั้น จิตของเราหลุดพ้นแล้ว เพราะเห็นโทษในกาย (ขุ.เถรี.(ไทย) ๒๖/๑๗/๕๕๖)

ธัมมาธิปไตย : ความมีธรรมเป็นใหญ่,ความถือธรรมเป็นใหญ่ คือนึกถึงความจริง ความถูกต้องสมควร ก่อนแล้วจึงทำ หมายถึงยกธรรมให้เป็นใหญ่ เพื่อละอกุศล และกรรมที่มีโทษ บำเพ็ญกุศล และกรรมที่ไม่มีโทษ รักษาตนให้บริสุทธิ์, ในสังคีตสูตร อาธิปไตยยสูตร กล่าวว่า เป็นข้อที่ ๓ ในอธิปไตย ๓ อันได้แก่(๑)อิตตธาธิปไตย(ความมีตนเป็นใหญ่)(๒) โลกาธิปไตย(ความมีโลกเป็นใหญ่) (๓) ธัมมาธิปไตย(ความมีธรรมเป็นใหญ่) (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๗๔),ในอาธิปไตยยสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสอธิบายธัมมาธิปไตยไว้ว่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้อยู่ในป่าบ้าง อยู่ตาม

โคนต้นไม้บ้าง อยู่ในเรือนว่างบ้าง ย่อมเห็นประจักษ์ว่า เราออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิต ไม่ใช่เพราะเหตุแห่งจีวร บิณฑบาต เสนาสนะ เราออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิต ไม่ใช่ เพราะเหตุแห่งความมีหรือความไม่มีเช่นนั้น อนึ่ง เราถูกชาติ ชรา มรณะ โสกะ ปรีทเวะ ทุกข์ โทมนัสและอุปายาสครอบงำ ชื่อว่าถูกทุกข์ครอบงำ มีทุกข์อยู่ตรงหน้า ทำอย่างไร การทำ ที่สุดของทุกข์ทั้งสิ้นนี้จะพึงปรากฏ พระธรรมอันพระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้ว ผู้ปฏิบัติจะพึง เห็นชัดด้วยตนเอง ไม่ประกอบด้วยกาล ควรเรียกให้มาดู ควรน้อมเข้ามาในตน อันวินญูชนพึง รู้เฉพาะตน ก็เพื่อนพรหมจารีผู้รู้เห็นอยู่ มีอยู่ การที่เราบวชในธรรมวินัยที่พระผู้มีพระภาค ตรัสไว้ดีแล้วอย่างนี้พึงเกียจคร้านประมาทอยู่นั้นไม่สมควรแก่เราเลย ภิกษุณั้ย่อมเห็น ประจักษ์ว่า ความเพียรที่เราเริ่มไว้แล้วจักไม่ย่อหย่อน สติที่ตั้งมั่นแล้วจักไม่เลอะเลือน ภายที่ สงบแล้วจักไม่กระสับกระส่าย จิตที่ตั้งมั่นแล้วจักมีอารมณ์แน่วแน่ เรื่อยกรรมเท่านั้นให้เป็น ใหญ่ ละอกุศล บำเพ็ญกุศล ละกรรมที่มีโทษ บำเพ็ญกรรมที่ไม่มีโทษ รักษาตนให้บริสุทธิ์ ภิกษุทั้งหลายนี้เรียกว่าธัมมาธิปไตย (อภ.ติก.(ไทย) ๒๐/๔๐/๒๐๑)

ธัมมานุธัมมปฏิบัติ :ธัมมานุธัมมปฏิบัติ การประพฤติธรรมสมควรแก่ธรรม,การประพฤติความดี สมควรแก่ฐานะ หมายถึงการปฏิบัติธรรมถูกต้องตามหลัก เช่น หลักย่อสอดคล้องกับหลัก ใหญ่ และเข้าแนวกับธรรมที่เป็นจุดมุ่งหมาย, ปฏิบัติถูกต้องตามกระบวนธรรม,เป็นธรรมที่ เป็นไปเพื่อความมีปัญญามากและเป็นธรรมที่เป็นไปเพื่อความเป็นผู้มีปัญญาชำแรกกิเลส, ใน สังคีตสูตร โสตาปัตติผลสูตร กล่าวไว้ว่า เป็นข้อที่ ๔ ในองค์แห่งการบรรลุโสดาบัน,เป็นองค์ เครื่องบรรลุโสดา อันได้แก่ (๑) สปัปฺริสสังเสวะ (๒) สัทธัมมัสสวนะ (๓)โยนิโสมนสิการ (๔) ธัมมานุธัมมปฏิบัติ,ในทศุตตรสูตรกล่าวไว้ว่าเป็นข้อที่ ๓ ในธรรมที่มีอุปการะมาก อันได้แก่ (๑) สปัปฺริสสังเสวะ (๒) สัทธัมมัสสวนะ (๓) ธัมมานุธัมมปฏิบัติ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๑๑/ ๒๘๖, ๓๕๓/๓๗๒, ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๐๕๑/๕๗๗),ในทุติยสาริปุตตสูตร อังคสูตร พระผู้มีพระ ภาคตรัสแก่พระสารีบุตรว่า ธัมมานุธัมมปฏิบัติเป็นองค์เครื่องบรรลุโสดา (ส.ม.(ไทย) ๙/ ๑๐๐๑/๔๙๕,๑๐๔๖/๕๖๙), มหาปัญญาสูตร นิพเพธิกปัญญาสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เป็นธรรมข้อที่ ๔ ที่เป็นไปเพื่อความมีปัญญามากและเป็นธรรมที่เป็นไปเพื่อความมีปัญญาชำแรกกิเลส (อภ.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๒๔๙/๓๖๘, ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๐๗๐/๕๗๑); ในปฏิสัมภิทา มรรค มหาปัญญาภาถาอธิบายว่าธัมมานุธัมมปฏิบัติเป็นธรรมเป็นไปเพื่อทำให้แจ้งโสดาปัตติผล ดังคำว่า ภิกษุทั้งหลาย ธรรม ๔ประการนี้ที่บุคคลเจริญ ทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อทำให้ แจ้งโสดาปัตติผลและเป็นไปเพื่อความเป็นผู้มีปัญญาชำแรกกิเลส(ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๓/๕๔๓- ๕๔๔)

ธัมมานุธัมมปฏิปັນสูตร :พระสูตรว่าด้วยผู้ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุ ผู้ยินดีในธรรม หมั่นพิจารณาธรรม เมื่อยืน เดิน นั่ง หรือนอนก็ตาม สามารถควบคุมจิตให้สงบ อยู่ภายในได้ ชื่อว่า ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม และย่อมบรรลุถึงความสงบแท้จริง (ขุ.อิติ. (ไทย) ๒๕/๘๖/๔๕๓)

ธัมมานุปัสสนา : การพิจารณาธรรม, การพิจารณาตามธรรม หมายถึงการตั้งสติกำหนดพิจารณาธรรม, สติกำหนดพิจารณาธรรมเป็นอารมณ์, สติพิจารณาธรรมที่เป็นกุศลหรืออกุศลที่บังเกิดกับใจ เป็นอารมณ์ว่า ธรรมนี้ก็ดีกว่าธรรมไม่ใช่ดีกว่าบุคคลตัวตนเราเขา,เป็นหัวข้อในสติปัฏฐาน

กล่าวคือ ธัมมานุปัสสนา หมวดนิวรรณ์, ธัมมานุปัสสนา หมวดชั้น , ธัมมานุปัสสนา หมวดอายตนะ, ธัมมานุปัสสนา หมวดโพชฌงค์, ธัมมานุปัสสนา หมวดสังขะ ซึ่งประกอบด้วยทุกขสังขจิตเทศ สมุทยสังขจิตเทศ นิโรธสังขจิตเทศ มัคคสังขจิตเทศ, เป็นข้อ ๔ ในสติปัฏฐาน ๔ อันได้แก่ (๑) กายานุปัสสนา (๒) เวทนานุปัสสนา (๓) จิตตานุปัสสนา (๔) ธัมมานุปัสสนา ดังคำในขบวนการสูตร มหาสติปัฏฐานสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลายเมื่อพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายภายในอยู่ ย่อมตั้งจิตมั่นโดยชอบ ย่อมผ่องใสโดยชอบในธัมมานุปัสสนานั้น (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๒๘๙/๒๒๓, ๓๘๒/๓๑๖, ๓๘๓/๓๑๘, ๓๘๔/๓๑๙, ๓๘๕/๓๒๑, ๓๘๖/๓๒๔, ๔๐๓/๓๓๘)

ธัมมานุปัสสนีสูตร : พระสูตรว่าด้วยผู้ควรเจริญธรรมานุปัสสนา พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ๖ เหมือนในกายานุปัสสนีสูตรไม่ได้ ก็ไม่อาจเห็นธรรมเหล่านี้ได้ คือ (๑) พิจารณาเห็นภายในภายใน (๒) พิจารณาเห็นภายในภายในภายนอก (๓) พิจารณาเห็นภายในภายในทั้งภายในและภายนอก (๔) พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนา (๕) พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาอันเป็นภายใน (๖) พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาอันเป็นภายนอก (๗) พิจารณาเห็นจิตในจิตอันเป็นภายใน (๘) พิจารณาเห็นจิตในจิตอันเป็นภายนอก (๙) พิจารณาเห็นจิตในจิตอันเป็นทั้งภายในและภายนอก (๑๐) พิจารณาเห็นธรรมในธรรม (๑๑) พิจารณาเห็นธรรมในธรรมอันเป็นภายใน (๑๒) พิจารณาเห็นธรรมในธรรมอันเป็นภายนอก (๑๓) พิจารณาเห็นธรรมในธรรมอันเป็นทั้งภายในและภายนอก ต่อเมื่อภิกษุละธรรมทั้ง ๖ นั้นได้แล้ว จึงอาจพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้ง ๑๕ นี้ได้ (อง.ฉก.ก.(ไทย) ๒๒/๑๑๘/๖๓๙)

ธัมมานุสสติ : อนุสสติคือธรรม, การระลึกถึงพระธรรม, ระลึกถึงคุณของพระธรรม, ในสังคีตสูตร ทศตรัสสูตร อนุสสติปัฏฐานสูตร กล่าวว่า เป็นข้อ ๒ ในอนุสสติปัฏฐาน ๖ อันได้แก่ (๑) พุทธานุสสติ (๒) ธัมมานุสสติ (๓) สังฆานุสสติ (๔) สีลานุสสติ (๕) จาคานุสสติ (๖) เทวตานุสสติ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๒๗/๓๒๘, ๓๕๖/๓๘๘), และตรัสอธิบายถึงการเจริญธัมมานุสสติไว้ว่า อริยสาวกระลึกถึงธรรมว่า พระธรรมเป็นธรรมที่พระผู้มีพระภาค ตรัสไว้ดีแล้วผู้ปฏิบัติจะพึงเห็นชัดด้วยตนเอง ไม่ประกอบด้วยกาลควรเรียกให้มาดู ควรน้อมเข้ามาในตน อันวิญญูชนพึงรู้เฉพาะตน เมื่ออริยสาวกระลึกถึงธรรม จิตของอริยสาวกย่อมไม่ถูกราคะกลุ้มรุม ไม่ถูกโทสะกลุ้มรุม ไม่ถูกโมหะกลุ้มรุม ย่อมปรารถนธรรมดำเนินไป ตรงทีเดียว ก็อริยสาวกผู้มีจิตดำเนินไปตรงแล้ว ย่อมได้ความปลาบปลื้มอิงอรรถ ความปลาบปลื้มอิงธรรม ย่อมได้ปราโมทย์ที่ประกอบด้วยธรรม เมื่อมีปราโมทย์ ย่อมเกิดปีติ เมื่อใจมีปีติกายย่อมสงบ เขมิกายสงบย่อมได้รับสุข เมื่อมีสุขจิตย่อมตั้งมั่น ตถาคตกล่าวว่าอริยสาวกนี้เป็นผู้ถึงความสงบอยู่ในหมู่สัตว์ผู้ถึงความไม่สงบ เป็นผู้ไม่มีพยาบาทอยู่ในหมู่สัตว์ผู้มีพยาบาท เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยกระแสธรรมเจริญธัมมานุสสติอยู่ (อง.ฉก.ก.(ไทย) ๒๒/๙/๔๒๐), เป็นข้อ ๒ ในอนุสสติ ๑๐ (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๑/๔๑๒), เขียนอย่างรูปเดิมเป็นภาษาบาลีว่า ธัมมานุสสติ, ปัจจุบันเขียน ธัมมานุสสติ, ในเอกกนิบาต กล่าวถึงธัมมานุสสติว่าเป็นธรรมอันเอก ดังคำว่า ธรรมอันเป็นเอกที่บุคคลเจริญทำให้มากแล้วย่อมเป็นไปเพื่อความเบื่อหน่ายอย่างที่สุดเพื่อคลายกำหนด เพื่อดับ เพื่อสงบระงับ เพื่อรู้ยิ่ง เพื่อตรัสรู้เพื่อนิพพาน ธรรมอันเป็นเอก คืออะไร คือธัมมานุสสติ(การระลึกถึง

พระธรรม) ฯลฯ (อ.เอกก.(ไทย) ๒๐/๒๙๗/๓๗, ๔๗๓/๕๐, ๔๗๔/๕๐, ๔๗๕/๕๐, ๔๗๖/๕๐, ๔๗๗/๕๐, ๔๗๘/๕๐, ๔๗๙/๕๐, ๔๘๐/๕๐, ๔๘๑/๕๐, ๔๘๒/๕๐), ในเมหานิทเทศอธิบายว่า บุคคลกำลังเจริญธัมมานุสสติ ย่อมละกามได้โดยการข่มไว้ (ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๓/๘), ในกถาวัตถุ กัถกล่าวถึงอนุสสติ ๑๐ เช่นกัน (อ.ภ.ก.(ไทย) ๓๗/๓๐๑/๒๓๗)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อนุสสติ ฐาน แปลว่า ฐานคืออนุสสติ หมายถึงเหตุคืออนุสสติ ได้แก่ฌาน ๓(ที.ปา.อ. (บาลี) ๓๒๗/๒๓๕, อ.จ. ฉก.อ. (บาลี) ๓/๒๕/๑๑๐, ๒๙/๑๑๒)

อรรถกถาและฎีกาอธิบายไว้ว่า อนุสสติ ที่เรียกว่า ‘ฐาน’ เพราะเป็นเหตุที่ได้รับประโยชน์แก่อกุศล และความทุกข์ทั้งในภพนี้และภพหน้า เช่นพุทธานุสสติ (การระลึกถึงพระพุทธคุณ) ย่อมเป็นเหตุให้บรรลुकุณวิเศษ เพราะเมื่อบุคคลระลึกถึงพระพุทธคุณอยู่ ปิติ(ความอิมใจ)ย่อมเกิด จากนั้นจึงพิจารณาปิติให้เห็นความสิ้นไปเสื่อมไปจนได้บรรลอรุหัตผล อนุสสติ ฐานนี้ จัดเป็นอุปจารกัมมัฏฐาน แม้คฤหัสถ์ก็สามารถบำเพ็ญได้ (ขุ.ป.อ.(บาลี) ๑/๒๕/๑๓๗, อ.จ. ฉก.ฎีกา (บาลี) ๓/๙/๑๐๘)

ธัมมานุสสารี : ผู้แล่นไปตามธรรม, ผู้แล่นตามไปด้วยธรรม หมายถึงพระอริยบุคคลผู้ตั้งอยู่ในโสดาปัตติ มรรค ที่มีปัญญานทรีย์แรงกล้า เมื่อบรรลุมผล กลายเป็นทิวฏฐิปัตตะ ; เป็นบุคคลที่ ๖ ในบุคคล บัญญัติ ๗ จำพวก อันได้แก่ (๑) อุภโตภาควิมุต (๒) ปัญญาวิมุต (๓) กายสักขี (๔) ทิวฏฐิปัตตะ (๕) สัทธาวิมุต (๖) ธัมมานุสสารี (๗) สัทธานุสสารี (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๑๕๐/๑๑๒, อ.จ. สตต.ก.(ไทย) ๒๓/๑๔/๒๑), ในสังคีตสูตร บุคคลสูตร กล่าวถึงธัมมานุสสารีว่าเป็นบุคคลที่ ๖ ในทักษิณีย บุคคล (บุคคลผู้ควรแก่ทักษิณา) ๗ จำพวก (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๓๒/๓๓๗), ในอภิกขุขุสมสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุเหล่าใดเป็นธัมมานุสสารี สัทธานุสสารี ภิกษุเหล่านั้นทั้งหมดจะ ตรัสรู้ในภายหน้า ในธรรมที่เรากล่าวไว้ดีแล้วอย่างนี้ (ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๔๘/๒๖๖); ในอาหุ เนยยสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงธัมมานุสสารีว่าเป็นอาหุเนยยบุคคลจำพวกที่ ๘ ในบุคคล ๑๐ จำพวกที่เป็นผู้ควรแก่ของที่เขานำมาถวายควรแก่ของต้อนรับ ควรแก่ทักษิณา ควรแก่ การทำอัญชลี เป็นนาบุญอันยอดเยี่ยมของโลก(อ.จ. ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๖/๓๐)

คำว่า ธัมมานุสสารี มีปรากฏในพระไตรปิฎก เช่น ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๕๒/๓๘๗, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๓๖/๑๕๓, ๑๘๒/๒๑๑, ส.ข. (ไทย) ๑๗/๓๐๒/๓๒๐, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๔๘๒/๒๙๓, ๔๘๕/ ๒๙๖, ๔๘๔/๓๐๕, อ.จ. พุ.ก. (ไทย) ๒๐/๔๙/๙๓) ; ดูอริยบุคคล ๗

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ธัมมานุสสารี หมายถึงผู้แล่นไปตามธรรม คือผู้ปฏิบัติเพื่อบรรลุ โสดาปัตติผล มีปัญญาแก่กล้า บรรลุมผลแล้วกลายเป็นทิวฏฐิปัตตะ (ม.ม.อ. (บาลี) ๒/๒๔๘/ ๒๖, อ.จ. พุ.ก.อ. (บาลี) ๒/๔๙/๕๕, อ.จ. สตต.ก.อ. (บาลี) ๓/๑๔/๑๖๒) และอธิบายไว้อีกว่า ท่าน ผู้เป็นธัมมานุสสารี คือพระอริยบุคคลผู้บำเพ็ญอริยมรรค ดำรงอยู่ในโสดาปัตติมรรค กำลัง ปฏิบัติเพื่อบรรลุโสดาปัตติผลมีปัญญาแก่กล้าเป็นหัวหน้า (อ.จ. สตต.ก.อ. (บาลี) ๓/๑๔/๑๖๒)

ธัมมาตนะ : อายตนะคือธรรมารมณ, อายตนะคือธรรม, เป็นข้อที่ ๖ ในอายตนะภายนอก ๖ (คู่กับ มนายตนะ (อายตนะคือใจ) ในฝ่ายอายตนะภายใน ๖) ดังคำในสังคีตสูตร (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/ ๓๒๓/๓๑๖) ได้แก่ สภาวะธรรมต่อไปนี้ คือ นามขันธ์ ๓ (เวทนา สัญญา สังขาร) และรูป บางอย่างในรูปขันธ์ (คือเฉพาะอนิทสนอปปิฎฐรูป อันได้แก่สุขุมรูป ๑๖) กับทั้งอสังขตธาตุ คือนิพพาน ซึ่งเป็นขันธ์วิมุต คือ เป็นสภาวะพ้นจากขันธ์ ๕ (ม.อ. (ไทย) ๑๔/๓๐๕/๓๖๙,

๔๒๑/๔๗๗, อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๑๕๔/๑๑๒), ในอัมมสังคณีกถาว่า เวทนาขันธ สัญญาขันธ และสังขารขันธ นี้ชื่อว่าอัมมายนะที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น, ในวิภังคกถาว่า อัมมายนะ เป็นไฉน เวทนาขันธ สัญญาขันธ และสังขารขันธ รูปที่เห็นไม่ได้และกระทบไม่ได้ซึ่งนับเนื่องในอัมมายนะ และธาตุที่ปัจจัยไม่ปรุงแต่ง, สภาวะธรรมเป็นที่สิ้นราคะ เป็นที่สิ้นโทสะเป็นที่สิ้นโมหะ นี้เรียกว่าธาตุที่ปัจจัยไม่ปรุงแต่ง นี้เรียกว่า อัมมายนะ (อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/๖๖/๓๙, อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๑๖๗/๑๑๗, ๑๖๗/๑๑๘) ; ดู อายตนะ

คำว่า อัมมายนะ มีปรากฏในพระไตรปิฎก เช่น ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๔/๑๒, ๑๒๓/๑๙๑, อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/๖๖/๓๙, ๑๑๙/๔๙, ๑๔๔/๕๑, อภิ.ธ.(ไทย) ๓๖/๒๕/๙, ๑๙๗/๔๘, ๔๔๙/๑๑๒, อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๑๙/๑๗, ๒๔/๒๑, ๓๔/๒๖, ๔๓/๒๙๙, ๙๑๘/๙๔๔

อัมมารามเถรวัตถุ : เรื่องพระเถระผู้ยินดีในธรรม พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุมีธรรมเป็นที่มา ยินดี ยินดีแล้วในธรรม พิจารณาใคร่ครวญถึงธรรมระลึกถึงธรรมอยู่ ย่อมไม่เสื่อมจากสัทธรรม (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๓๖๔/๑๔๗)

อัมมิกเถรคาถา : คาถาของพระธรรมิกเถระ, ภาชิตของพระธรรมิกเถระ พระศาสดาตรัสว่า ธรรมเท่านั้นย่อมรักษาผู้ประพฤติธรรม ธรรมที่ประพฤติดีแล้วย่อมนำสุขมาให้ นี่เป็นอนิสงสในธรรมที่ประพฤติดีแล้ว ผู้ประพฤติธรรมย่อมไม่ไปสู่ทุกคติ เพราะธรรมและอธรรมทั้งสองมีผลไม่เหมือนกัน อธรรมนำไปสู่นรก ธรรมให้ถึงสุคติ เพราะเหตุนี้ บุคคลเมื่อชื่นชมยินดีด้วยโอวาท อันพระตถาคตผู้มั่นคงตรัสไว้ดีแล้วอย่างนี้ พึงทำความพอใจในธรรมทั้งหลาย สวาททั้งหลายของพระตถาคตผู้ประเสริฐตั้งอยู่ในธรรมแล้ว เป็นนักรบราญ์ ถึงธรรมว่าเป็นที่พึงอันประเสริฐสุด ย่อมพ้นไปได้ (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๓๐๓/๓๘๙)

อัมมิกเถรวัตถุ : เรื่องพระอัมมิกเถระ พระผู้มีพระภาคตรัสพระคาถานี้แก่ภิกษุทั้งหลาย ดังนี้ บัณฑิตย่อมไม่ทำบาปเพราะตนเป็นเหตุ หรือเพราะผู้อื่นเป็นเหตุ บุคคลไม่พึงปรารถนาบุตร ทรัพย์ แวนแคว้น หรือความสำเร็จเพื่อตน โดยไม่ชอบธรรม พึงเป็นผู้มีศีล มีปัญญาและยึดมั่นอยู่ในธรรม (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๘๔/๕๔)

อัมมิกสูตร^๑ : พระสูตรว่าด้วยท่านพระอัมมิกะ พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ ภูเขาकिชมภู เขตกรุงราชคฤห์ พระอัมมิกะเป็นเจ้าอาวาสอยู่ในอาวาส ๗ แห่ง ในชาติภูมิชนบท ดำ บริภาษภิกษุอาคันตุกะจนอยู่ไม่ได้ ต่อมาถูกชาวบ้านขับไล่ออกจากอาวาสทั้ง ๗ แห่ง เข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาคกราบทูลเรื่องทั้งหมดให้ทรงทราบ

พระผู้มีพระภาคตรัสเล่าเรื่องในอดีตว่า ครุทั้ง ๖ คน คือ สุนตตะ มุคปักษะ อรณมิ กุททาละ หัตถิปาละ และโชติปาละ แต่ละคนเป็นผู้ปราศจากความกำหนัดในกาม มีสาวกหลายร้อย แสดงธรรมแก่สาวกทั้งหลาย เพื่อให้ไปเกิดในพรหมโลก แต่สาวกที่ไม่เลื่อมใส เมื่อตายไปไปเกิดในอบายภูมิ ส่วนสาวกที่เลื่อมใสไปเกิดในสวรรค์ พระผู้มีพระภาคทรงเปรียบเทียบว่า ผู้ที่มีจิตคิดร้าย ดำ บริภาษครุทั้ง ๖ นั้น จะประสบสิ่งที่มีโทษเป็นอันมาก แต่การดำ การบริภาษเพื่อนพรหมจารีผู้ถึงพร้อมด้วยทิวภูมิโทษมากกว่านั้น (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๕๔/๕๒๕)

อัมมิกสูตร^๒ : พระสูตรว่าด้วยพระพุทฺธพจน์ตรัสโปรดอัมมิกอุบาสก พระผู้มีพระภาคทรงตอบคำถามของอัมมิกอุบาสกที่ถามถึงคุณสมบัติของพระสาวกที่ดีเป็นอย่างไร โดยตอบว่า สาวก ที่ดีต้อง

ไม่ละเมิดพระวินัย เช่นไม่ควรออกเที่ยวในเวลาวิกาล ควรกำจัดความยินดีในกามคุณ ๕ เมื่อฉันอาหารแล้วควรเจริญกัมมฐาน ควรสนทนาธรรม เช่น ถวายสัตถุ ๑๐ เว้นการโต้เถียง ดังนี้ เป็นต้น ต่อจากนั้นทรงแสดงสมบัติของอุบาสกว่า ควร รักษาศีลในวันอุโบสถ เว้นจากทุจริต เลี้ยงดูมารดาบิดา ประกอบการค้าขายที่ชอบธรรม และไม่ประมาทประพฤติวัตรของอุบาสก หลังจากตายแล้วย่อมไปเกิดในหมู่เทพผู้มีรัศมีในตนชื่อสยัมปภา (ขุ.ส. (ไทย) ๒๕/๓๗๘/๕๘๘)

ธัมมิกอุปาสกวัตถุ : เรื่องอุบาสกผู้ประพฤติธรรม พระผู้มีพระภาคตรัสเนื้อความนี้แก่ภิกษุทั้งหลายว่า ผู้ทำบุญไว้ ย่อมบันเทิงใจในโลกนี้ ตายไปแล้วก็ยังบันเทิงใจในโลกหน้าชื่อว่าบันเทิงใจในโลกทั้งสอง เขาย่อมบันเทิงรื่นเริงใจเพราะเห็นกรรมที่บริสุทธิ์ของตน (ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๖/๒๙)

ธัมมิกะ, พระ : ชื่อภิกษุชื่อว่าธัมมิกะ ภิกษุรูปนี้อยู่ภูเขาคิชฌกูฏ กรุงราชคฤห์ แคว้นมคธ เป็นคนปากร้าย เคยเป็นเจ้าอาวาส อยู่ในอาวาส ๗ แห่ง ในชาติภูมิชนบททั้งหมด ท่านมักค่า บริภาษเบียดเบียน ทิ่มแทง เสียดสีพวกภิกษุอาคันตุกะด้วยวาจา และภิกษุอาคันตุกะเหล่านั้นเมื่อถูกท่านพระธัมมิกะค่า บริภาษเบียดเบียน ทิ่มแทง เสียดสีด้วยวาจา จึงหลีกเลี่ยง ไม่อยู่ ละทิ้งอาวาส ท่านถูกพวกอุบาสกและอุบาสิกาชาวชาติภูมิชนบทขับไล่ออกจากอาวาสทั้ง ๗ แห่งในชาติภูมิชนบททั้งหมด, ภายหลังต่อมา ท่านพระธัมมิกะได้จากอาวาสเหล่านั้นไปสู่อาวาสอื่น แม้ที่อาวาสนั้น ท่านพระธัมมิกะก็ค่าเช่นเดิมและพระผู้มีพระภาคตรัสสอนว่า สมณะในธรรมวินัยนี้ไม่ค่าต่อบุคคลผู้ต่ำอยู่ ไม่เสียดสีต่อบุคคลผู้เสียดสีอยู่ ไม่ประหารต่อบุคคลผู้ประหารอยู่ (อง.ฉก. (ไทย) ๒๒/๕๔/๕๒๕)

ธัมมุตเทส : อุทเทสคือธรรม หมายถึงหัวข้อแห่งธรรม ๔ ประการ คือ (๑) โลกอันขรนาไปไม่ยั่งยืน (๒) โลกไม่มีผู้ต้านทาน ไม่เป็นอิสระ (๓) โลกไม่มีอะไร เป็นของตน จำต้องละสิ่งทั้งปวงไป (๔) โลกพร่องอยู่เป็นนิตย์ไม่รู้จักอิม เป็นทาสแห่งตัณหา ซึ่งพระดำรัสของพระพุทธเจ้า เป็นเหตุให้พระรัฐบาลฟังแล้วจึงได้บวชในพระพุทธศาสนา ดังเช่นคำพระรัฐบาลเถระกล่าวแก่พระเจ้าโกรัพะยะพระราชอุทยานมคจีระของพระเจ้าโกรัพะยะว่า พระผู้มีพระภาค ผู้ทรงรู้ ทรงเห็น เป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น ทรงแสดงธัมมุตเทสประการที่ ๑ ว่า โลกอันขรนาไปไม่ยั่งยืน ที่อาตมภาพรู้เห็นและได้ฟังแล้ว จึงได้ออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิต (ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๐๕/๓๖๔, ๓๐๖/๓๖๙)

ธัมมุตถัจจวารนิทเทส : แสดงอุทถัจจะในธรรมกัณไว้ คืออธิบายอุทเทสที่ ๔ ของยุคนัทถกถา โดยวิธีปุจฉาและวิสัชนา ดังรายละเอียดต่อไปนี้

คำปุจฉาว่า “ภิกษุผู้มีใจถูกอุทถัจจะในธรรมกัณไว้ เป็นอย่างไร” ท่านวิสัชนาโดยนำองค์ธรรมแต่ละประการในจำนวน ๑๐ ประการ คือ (๑) โอภาส (๒) ญาณ (๓) ปีติ (๔) ปัสสัทธิ (๕) สุข (๖) อธิโมกข์ (๗) ปัคคหะ (๘) อุปุฏฐาน (๙) อุเบกขา (๑๐) นิกันติ มาหมนด้วยไตรลักษณ์ คือ (๑) ความไม่เที่ยง (๒) ความเป็นทุกข์ (๓) ความเป็นอนัตตา ประการละ ๓ รอบรวม ๓๐ รอบ แต่ละรอบมีรูปแบบเหมือนในอุทเทสที่ ๑ ต่างกันแต่ส่วนที่ ๑ เช่น

รอบที่ ๑

ส่วนที่ ๑

เมื่อภิกษุมนสิการด้วยความไม่เที่ยง โอภาสย่อมเกิดขึ้น ภิกษุนึกถึงโอภาสว่า “โอภาสเป็นธรรม” เพราะนึกถึงโอภาสนั้น ความฟุ้งซ่านเป็นอุทถัจจะ ภิกษุผู้มีใจถูก อุทถัจจะนั้นกัณไว้ ย่อม

ไม่รู้ขีดความปรากฏโดยความไม่เที่ยงตามความเป็นจริงไม่รู้ขีดความปรากฏโดยความเป็นทุกข์ตามความเป็นจริงไม่รู้ขีดความปรากฏโดยความเป็นอนัตตาตามความเป็นจริง เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า “ภิกษุผู้มีใจถูกอุทธีจะในธรรมกันไว้ ในเวลาที่จิตตั้งมั่นสงบอยู่ภายใน มีภาวะที่จิตเป็นหนึ่งผุดขึ้น ตั้งมั่นอยู่ มรรคก็เกิดแก่เธอ”

ส่วนที่ ๒ (เหมือนในอุทเทสที่ ๑)

ส่วนที่ ๓

ท่านนำธรรม ๒๐๑ ประการ (หมวดธรรมที่ควรรู้อย่างยิ่งในสุตมยญาณที่ ๑ ตอนที่ ๒ ชุดที่ ๑ หมวด ๒-๑๒) มาจำแนกตามรูปแบบข้างต้น รวมเป็น ๖,๐๓๐ ประการ (๒๐๑ x ๓๐ = ๖,๐๓๐) (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๖/๔๒๕)

ธาตุ : 1. สิ่งที่ทรงสภาวะของมันอยู่เองตามธรรมดาของเหตุปัจจัย ดังคำในสามัญญผลสูตรว่า มนุษย์คือที่ประชุมแห่งมหาธาตุรูป ๔ เมื่อสิ้นชีวิต ธาตุดินไปตามธาตุดิน ธาตุน้ำไปตามธาตุน้ำ ธาตุไฟไปตามธาตุไฟ ธาตุลมไปตามธาตุลม(ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๗๑/๕๗) , ธาตุ ๔ คือ (๑) ปรวิธาตุ สภาวะที่แผ่ไปหรือกินเนื้อที่ เรียกสามัญญาธาตุแข็งหรือธาตุดิน (๒) อาโปธาตุ สภาวะที่เอิบอาบดูดซึม เรียกสามัญญา ธาตุเหลว หรือธาตุน้ำ (๓) เตโชธาตุ สภาวะที่ทำให้ร้อน เรียกสามัญญา ธาตุไฟ (๔) วาโยธาตุ สภาวะที่ทำให้เคลื่อนไหว เรียกสามัญญา ธาตุลม ดังคำวาทภิกษุพิจารณาเห็นกายนี้ตามที่ตั้งอยู่ตามที่ดำรงอยู่โดยความเป็นธาตุว่าในกายนี้ มีธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลมอยู่ (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๗๘/๓๐๗,ม.ม.(ไทย) ๑๒/๓๐๒/๓๓๐); ธาตุ ๖ คือ เพิ่ม (๕) อากาศธาตุ สภาวะที่ว่าง (๖) วิญญาณธาตุ สภาวะที่รู้แจ้งอารมณ์หรือธาตุรู้ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๒๕/๓๒๔,ม.อ.(ไทย) ๑๔/๓๔๘/๔๐๕)

2. ส่วนสำคัญแห่งสรีระ ของพระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และพระอรหันต์ทั้งหลาย ซึ่งคงอยู่หรือรักษาไว้เป็นที่เคารพบูชา เฉพาะอย่างยิ่งอัฐิ รวมทั้งส่วนสำคัญอื่นๆ เช่น เกสา (เกศธาตุ),เรียกรวมๆว่า พระธาตุ (ถ้ากล่าวถึงธาตุของพระพุทธเจ้าโดยเฉพาะเรียกว่าพระบรมธาตุ พระบรมสารีริกธาตุ พระสารีริกธาตุ หรือระบุชื่อพระธาตุส่วนนั้นๆ เช่น พระทนต์ธาตุ พระอุณหิสธาตุ) (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๒๓๕/๑๗๖) ; ดุสารีริกธาตุ

คำว่า ธาตุ มีปรากฏในพระไตรปิฎก เช่น ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๖๖/๒๙๓, ๓๗๘/๓๐๗,ที.ปา. ๑๑/๓๕๓/๓๗๔,ม.ม.(ไทย) ๑๒/๔๐๗/๔๔๒,ม.อ.(ไทย) ๑๔/๑๐๐/๑๑๘, ๑๒๕/๑๖๑, ๓๔๓/๔๐๓,ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๗๐/๒๒๗, ๒๒๐/๓๒๑,ส.นิ.(ไทย)๑๖/๒๐/๓๔, ๘๕/๑๖๙, ๘๖/๑๗๐, ๘๕/๑๘๐, ๘๕/๑๘๑, ๑๑๔/๒๐๖, ๑๑๖/๒๐๘, ๑๑๗/๒๐๙, ๑๑๘/๒๑๐, ๑๑๙/๒๑๑, ๑๒๐/๒๑๑,ส.ส.พ.(ไทย) ๑๘/๓๑/๓๔, ๙๑/๙๔, ๑๒๙/๑๕๖, ๑๓๐/๑๕๗, ๓๔๔/๓๗๓,อง.ติก.(ไทย) ๒๐/๑๓๗/๓๘๕,อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๖/๙,อง.เอกาทสก.(ไทย) ๒๔/๗/๓๙๘, ๗/๓๙๙, ๘/๔๐๑, ๑๘/๔๓๘, ๑๙/๔๓๙, ๒๐/๔๔๑, ๒๑/๔๔๒,พ.อิต.(ไทย) ๒๕/๗๘/๔๓๘,พ.เถรี.(ไทย) ๒๖/๔๓/๕๖๑, ๖๙/๕๖๗, ๑๐๓/๕๗๒, ๑๗๐/๕๘๒, ๔๗๔/๖๓๒,พ.ม.(ไทย) ๒๙/๑๕๐/๔๐๗,พ.อป.(ไทย) ๓๓/๔๒/๔๖๑,อภ.ส.(ไทย) ๓๔/๖๗/๓๙, ๑๒๕/๕๐,อภ.ก.(ไทย) ๓๗/๒๙๘/๒๒๘, ๔๔๓/๔๗๑, ๔๕๐/๔๗๙, ๗๒๐/๗๖๙

ธาตุกถา:ชื่อคัมภีร์ที่ ๓ แห่งพระอภิธรรมปิฎก ว่าด้วยการสงเคราะห์ธรรมทั้งหลาย เข้ากับขั้นอายุตนะ และธาตุ (อภ.ธ.(ไทย) ๓๖/-/๑)

ในบทนำอธิบายไว้ว่า ชื่ออุปกรณ์หรือคัมภีร์ที่ ๓ ของพระอภิธรรมปิฎก เป็นคัมภีร์ที่พระผู้มีพระภาคทรงนำสภาวะธรรมแม่บทที่เรียกว่ามาติกา จำนวน ๓๗๑ บท คืออัมภันตริมาติกา (สภาวะธรรมแม่บทของคัมภีร์ธัมมสังคณี) จำนวน ๒๖๖ บทมาแสดง ด้วยวิธีการหรือนัยต่างๆ ๑๔ นัย (มูล.ฎีกา (บาลี) ๓/๑-๒)

ธาตุกัมมัฏฐาน: กัมมัฏฐานที่พิจารณาธาตุเป็นอารมณ์, กำหนดพิจารณาร่างกายแยกเป็นส่วนๆ ให้เห็นว่าเป็นเพียงธาตุ ๔ คือ ดิน น้ำ ไฟ ลม ประชุมกันอยู่ ไม่ใช่เรา ไม่ใช่ของเรา ไม่ใช่ตัวตนของเรา (พจนานุกรมพุทธศาสตร์)

อรรถกถาและฎีกาอธิบายว่ากลุ่มบุตรผู้บำเพ็ญธาตุกัมมัฏฐาน(ที่กำหนดจำแนกเป็น อาโปธาตุ เตโชธาตุ และวาโยธาตุ) ก็เช่นเดียวกัน พึงทราบความพิสดารในคัมภีร์วิสุทธิมรรค (ม.ม.อ. (บาลี) ๒/๓๐๒/๑๓๐) พระโมคคัลลานะหลังจากบวชได้ ๗ วัน ไปพักอาศัยอยู่ ณ บ้านกัลลวาทคาม (กัลลวาทมุตตคาม) บำเพ็ญสมณธรรม พึงธรรมว่าด้วยธาตุกัมมัฏฐานจากพระพุทธรูปเจ้า บรรลุพระอรหัตผล ถึงที่สุดแห่งสาวกบารมีญาณตามที่ตั้งความปรารถนาไว้

ธาตุกุสลตา : ความเป็นผู้ฉลาดในธาตุ, มักมากู้กับมนสิการกุสลตา(ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๐๔/๒๕๔), ในธัมมสังคณีกล่าวว่าเป็นข้อที่ ๑ ในธาตุกุสลตาทุกะ อันได้แก่ (๑) ธาตุกุสลตา (๒) มนสิการกุสลตา และอธิบายไว้ว่า ความเป็นผู้ฉลาดในธาตุ ๑๘ มีจักขุธาตุ เป็นต้น และมีมโนวิญญาณธาตุเป็นที่สุด ดังคำว่า ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลงงมงาย ความเลือกเฟ้นธรรมสัมมาทิฐิ ที่เป็นเหตุฉลาดในธาตุเหล่านั้น นี้เรียกว่าความเป็นผู้ฉลาดในธาตุ (อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/๑๒๑/๒๒, ๑๓๔๐/๓๓๕)

ธาตุดิน : ปรฐวีธาตุ หมายถึงสภาวะที่แผ่นดินไปหรือกินเนื้อที่ เรียกสามัญว่าธาตุแข็งหรือธาตุดิน ดังคำในมหาสติปัฏฐาน กล่าวไว้ว่า ในกายนี้ มีธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลมอยู่, เป็นข้อที่ ๑ ในธาตุ ๔, เป็นข้อที่ ๑ ในธาตุ ๖ (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๗๘/๓๐๗, ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๑๑/๒๘๗, ม.ม.(ไทย) ๑๒/๑๑๑/๑๐๗, ม.ม.๑๓/๒๒๕/๒๖๒, ม.อ.(ไทย) ๑๔/๑๕๔/๑๙๙, ๓๔๔/๔๐๓, ส.ข.(ไทย) ๑๗/๒๑๐/๒๘๕), ในมหาหัตถิปโทปมสูตร กล่าวอธิบายธาตุดิน สรุปได้ใจความว่า หมายถึงอุปาทินนกรูป ที่เป็นของแข็ง เป็นของหยาบได้แก่ ผม ขน เล็บฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ไต หัวใจ ตับพังผืด ม้าม ปอดไส้ใหญ่ ไส้ร้อย อาหารใหม่อาหารเก่า หรืออุปาทินนกรูปอื่นใดที่เป็นของแข็ง เป็นของหยาบ (ม.ม.(ไทย) ๑๒/๓๐๒/๓๓๐)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อุปาทินนกรูป หมายถึงรูปมีกรรมเป็นสมุฏฐาน คำนี้เป็นชื่อของรูปที่ดำรงอยู่ในสรีระที่ยึดถือ จับต้อง ลูบคลำได้ เช่น ผม ขน ฯลฯ อาหารใหม่ อาหารเก่า คำนี้กำหนดจำแนกหมายเอาปรฐวีธาตุภายในแต่สำหรับอาโปธาตุ เตโชธาตุ และวาโยธาตุก็มีนัยเช่นเดียวกันพึงทราบความพิสดารในคัมภีร์วิสุทธิมรรค (ม.ม.อ. (บาลี) ๒/๓๐๒/๑๓๐)

ธาตุที่แตกต่างกัน : ธาตุที่มีลักษณะต่างกัน หมายถึง ดังคำในมหาสีหนาทสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ตถาคตรู้ชัดโลกที่มีธาตุหลายชนิด มีธาตุที่แตกต่างกัน ตามความ เป็นจริง (ม.ม.(ไทย) ๑๒/๑๔๘/๑๔๕)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ธาตุที่แตกต่างกัน หมายถึงธาตุที่มีลักษณะต่างกัน (ม.ม.อ. (บาลี) ๑/๑๔๘/๓๕๐, อง.ทสก.อ. (บาลี) ๓/๒๑/๓๒๙, อภิ.วิ.อ. (บาลี) ๗๖๐/๔๒๙)

ธาตุที่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง: สังขตธาตุ, ธาตุสังขตธรรม หมายถึงสภาวะที่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง (เว้นนิพพาน) กล่าวคือชั้น ๕ คือรูปชั้น เวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้นและวิญญาณชั้น จัดเป็นสังขตธาตุ, เป็นข้อที่ ๑ ในธาตุ ๒ อันได้แก่ (๑) สังขตธาตุ (๒) อสังขตธาตุ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๕๒/๓๗๑) ซึ่งเป็นธรรมที่ควรรู้อย่างยิ่ง, ในอัมมสังคณียอธิบายสังขตธรรมไว้ว่า สังขตธรรม หมายถึงธรรมที่ปัจจัยปรุงแต่ง ได้แก่ชั้น ๕ (อภิ.สง.(ไทย) ๓๔/๑๐๘๙/๒๗๗) ในอภิธรรมปิฎก กถาวัตถุ พระสกวาทีกถาถึงธาตุ ๒ อย่าง เหมือนดังในที่นิกายแล (อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๒๑๐/๙๓)

ธาตุที่ปัจจัยไม่ปรุงแต่ง: ความสิ้นราคะความสิ้นโทสะความสิ้นโมหะ หมายถึงนิพพาน ดังคำในวิภังค์ว่า เวทนาชั้น สัญญาชั้น และสังขารชั้น รูปที่เห็นไม่ได้และกระทบไม่ได้ ซึ่งนับเนื่องในอัมมายนะ และธาตุที่ปัจจัยไม่ปรุงแต่งและพระผู้มีพระภาคตรัสอธิบายไว้ว่า ธาตุที่ปัจจัยไม่ปรุงแต่ง เป็นไฉน สภาวะธรรมเป็นที่สิ้นราคะ เป็นที่สิ้นโทสะ เป็นที่สิ้นโมหะ นี้เรียกว่าธาตุที่ปัจจัยไม่ปรุงแต่งและในอภิธรรมภาชนียอธิบายอีกว่า สภาวะธรรมเป็นที่สิ้นไปแห่งราคะเป็นที่สิ้นไปแห่งโทสะและเป็นที่สิ้นไปแห่งโมหะนี้เรียกว่า ธาตุที่ปัจจัยไม่ปรุงแต่งนี้เรียกว่าอัมมธาตุ (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๑๖๗/๑๑๘, ๑๘๔/๑๔๖,)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อสังขตธาตุแปลว่าธาตุที่ปัจจัยไม่ปรุงแต่ง ได้แก่พระนิพพาน (อภิ.วิ.อ.(บาลี) ๑๖๗/๕๗)

ธาตุที่สลัด : นิสสารณียธาตุ, ธาตุเครื่องสลัดกิเลสหรืออตัตา, หมายถึงธาตุเครื่องสลัดสภาวะที่ว่างจากอตัตาหรือสภาวะที่ปราศจากชีวิต, ในทศสูตรกล่าวไว้ว่า มี ๕ อย่างก็มี ๖ อย่าง ก็มี อันได้แก่ (๑) ธาตุที่สลัดกามทั้งหลาย (๒) ธาตุที่สลัดพยาบาท (๓) ธาตุที่สลัดวิหิงสา (๔) ธาตุที่สลัดรูปทั้งหลาย (๕) ธาตุที่สลัดสักกายะ, ในนิสสารณียสูตรอีกสูตรหนึ่ง กล่าวไว้ว่ามี ๖ อย่าง คือ (๑) เมตตาเจโตวิมุตตินี้เป็นธาตุที่สลัดพยาบาท (๒) กรุณาเจโตวิมุตตินี้เป็นธาตุที่สลัดวิหิงสา (๓) มุทิตาเจโตวิมุตตินี้เป็นธาตุที่สลัดอโรติ (๔) อุเบกขาเจโตวิมุตตินี้เป็นธาตุที่สลัดราคะ (๕) อนิมิตตาเจโตวิมุตตินี้เป็นธาตุที่สลัดนิมิตทั้งปวง (๖) สภาวะที่ถอนอัสมีมานะนี้เป็นธาตุที่สลัดลูกศรคือความเคลือบแคลงสงสัย(ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๒๑/๓๑๑, ๓๕๓/๓๗๔, ๓๕๕/๓๘๒, ๓๕๖/๓๙๑, อัง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๒๐๐/๓๔๐, อัง.ฉก.(ไทย) ๒๒/๑๓/๔๒๙)

อรรถกถาและฎีกาอธิบายคำว่าธาตุไว้ว่า ธาตุในที่นี้หมายถึงอัมมธาตุและมโนวิญญาณธาตุชั้นพิเศษเป็นสภาวะที่ว่างจากอตัตา(อตัตตสุญญสภาวะ) (อัง.ปญจก.อ.(บาลี) ๓/๒๐๐/๘๒) หรือสภาวะที่ปราศจากชีวิต (อัง.ปญจก.ฎีกา (บาลี) ๓/๒๐๐/๙๑)

ธาตุนานัตตสูตร : พระสูตรว่าด้วยความต่างแห่งธาตุ พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน ได้ทรงจำแนกความต่างแห่งธาตุทั้งหลายออกเป็น ๖ หมวดหมวดละ ๓ รวมทั้งหมดเป็น ๑๘ ธาตุซึ่งเรียกว่าธาตุ ๑๘ ดังนี้

๑. จักขุธาตุ รูปธาตุ จักขุวิญญาณธาตุ
๒. โสตธาตุ สัทธาตุ โสตวิญญาณธาตุ
๓. ฆานธาตุ คันธธาตุ ฆานวิญญาณธาตุ
๔. ชิวหาธาตุ รสธาตุ ชิวหาวิญญาณธาตุ
๕. กายธาตุ โสภณธาตุ กายวิญญาณธาตุ

๖. มโนธาตุ ฉัมมธาตุ มโนวิญญานธาตุ (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๘๕/๑๖๙)

ธาตุน้ำ :อาโปธาตุ หมายถึงสภาวะที่เอิบอาบคูดซึ่ม เรียกสามัญว่า ธาตุเหลว หรือธาตุน้ำ,เป็นข้อที่ ๒ ในธาตุ ๔ และในธาตุ ๖ (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๗๘/๓๐๗,ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๑๑/๒๘๗,ม.ม.(ไทย) ๑๒/๑๑๑/๑๐๗,ม.ม.๑๓/๒๒๕/๒๖๒,ม.อ.(ไทย) ๑๔/๑๕๔/๑๙๙,๓๔๔/๔๐๓,ส.ข.(ไทย) ๑๗/๒๑๐/๒๘๕),ในมหาหัตถิปโทปมสูตร กล่าวอธิบายธาตุน้ำ สรุปได้ใจความว่าหมายถึงอุปาทินนกรุปที่เป็นของเอิบอาบ มีความเอิบอาบ ได้แก่ ดี เสลด หนองเลือด เหงื่อ มันทัน น้ำตา เพลอมน้ำ น้ำลาย น้ำมูก ไชข้อ มูลตร หรืออุปาทินนกรุปเป็นของเอิบอาบ มีความเอิบอาบ (ม.ม.(ไทย) ๑๒/๓๐๓/๓๓๒)

ธาตุบุขกเถราปทาน^๑ : ประวัติในอดีตชาติของพระธาตุบุขกเถระ มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า ในอดีตชาติกับที่ ๙๔ ท่านได้เก็บพระบรมสารีริกธาตุของพระพุทธเจ้าพระนามว่าสิทธัตถะ ไว้บูชา ๕ ปี เพราะผลแห่งการบูชา นั้น ท่านไม่รู้จักทุกคติเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหัตผลพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๒๓/๔๑๑)

ธาตุบุขกเถราปทาน^๒ : ประวัติในอดีตชาติของพระธาตุบุขกเถระ มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า ในอดีตชาติกับที่ ๙๔ ท่านได้บูชาพระบรมสารีริกธาตุของพระพุทธเจ้าพระนามว่าสิทธัตถะ เพราะผลแห่งการบูชา นั้น ท่านไม่รู้จักทุกคติเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุวิชชา ๓ พร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย)๓๓/๑๐๖/๑๔๙)

ธาตุไฟ :เตโชธาตุ สภาวะที่ทำให้ร้อน เรียกสามัญว่า ธาตุไฟ, เป็นข้อที่ ๓ ในธาตุ ๔ และในธาตุ ๖ (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๗๘/๓๐๗,ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๑๑/๒๘๗,ม.ม.(ไทย) ๑๒/๑๑๑/๑๐๗,ม.ม.๑๓/๒๒๕/๒๖๒,ม.อ.(ไทย) ๑๔/๑๕๔/๑๙๙,๓๔๔/๔๐๓,ส.ข.(ไทย) ๑๗/๒๑๐/๒๘๕),ในมหาหัตถิปโทปมสูตร กล่าวอธิบายธาตุไฟ สรุปได้ใจความว่าหมายถึงอุปาทินนกรุป ที่เป็นของเร่าร้อน มีความเร่าร้อน ได้แก่ธรรมชาติที่เป็นเครื่องทำร่างกายให้อบอุ่น ธรรมชาติที่เป็นเครื่องทำร่างกายให้ทรุดโทรม ธรรมชาติที่เป็นเครื่องทำร่างกายให้เร่าร้อน ธรรมชาติที่เป็นเครื่องย่อยสิ่งที่กินแล้ว ต้มแล้ว เคี้ยวแล้ว และลิ้มรสแล้ว หรืออุปาทินนกรุปอื่นใด ที่เป็นของเร่าร้อน มีความเร่าร้อน (ม.ม.(ไทย) ๑๒/๓๐๔/๓๓๔)

ธาตุกาขนิยกถา :ว่าด้วยการแบ่งพระบรมสารีริกธาตุ คือพระผู้มีพระภาคทรงแสดงแก่พระประยูรญาติ ณ นิโครธาราม เขตกรุงกบิลพัสดุ์ เมื่อเสด็จโปรดพระพุทธบิดาเป็นครั้งแรก ทั้งนี้ตามคำทูลขอของท่านพระสารีบุตร และทรงประสงค์จะทำลายทิฏฐิมานะของพระประยูรญาติที่เห็นว่าพระองค์เป็นเพียงศากยะชั้นลูกหลาน จึงไม่แสดงความเคารพ จุดเน้นของพุทธวงศ์ คือทรงเล่าพระประวัติการสั่งสมบารมีของพระองค์เริ่มตั้งแต่เสวยพระชาติเป็นสุเมธดาบสเรื่อยมา โดยทรงเล่าพระประวัติของพระพุทธเจ้าในอดีต ๒๔ พระองค์ที่เป็นบุญเขตของพระองค์ไว้ด้วยดังที่ทรงสรุปไว้ในตอนท้ายของพุทธวงศ์นั้นๆ ความจริงยังมีพระนามพระพุทธเจ้าอีก ๓ พระองค์ ที่ปรากฏในพุทธปภินณกัณฑ์ คือ (๑) พระตัมหังกรพุทธเจ้า (๒) พระเมธังกรพุทธเจ้า (๓) พระสรณังกรพุทธเจ้า ทั้ง ๓ พระองค์นี้เสด็จอุบัติขึ้นในกับเดียวกับพระที่ปิงกรพุทธเจ้า แต่เพราะมิได้เป็น บุญเขตของพระองค์ จึงไม่ทรงเล่าพระประวัติไว้ (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๑/๗๒๔)

ธาตุลม : วาโยธาตุ สภาวะที่ทำให้เคลื่อนไหว เรียกสามัญว่า ธาตุลม เป็นข้อที่ ๔ ในธาตุ ๔ และในธาตุ ๖ (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๗๘/๓๐๗, ที.ป.า.(ไทย) ๑๑/๓๑๑/๒๘๗, ม.ม.(ไทย) ๑๒/๑๑๑/๑๐๗, ม.ม. ๑๓/๒๒๕/๒๖๒, ม.อ.(ไทย) ๑๔/๑๕๔/๑๙๙, ๓๔๔/๔๐๓, ส.ข.(ไทย) ๑๗/๒๑๐/๒๘๕), ในมหาหัตถิปโทปมสูตร กล่าวอธิบายธาตุลม สรุปได้ใจความว่าหมายถึง อูบาทินนกรูปที่เป็นของพัดไปมา มีความพัดไปมา ได้แก่ ลมที่พัดขึ้นเบื้องบน ลมที่พัดลงเบื้องต่ำลมในท้อง ลมในลำไส้ลมที่แล่นไปตามอวัยวะน้อยใหญ่ ลมหายใจเข้า ลมหายใจออก หรืออูบาทินนกรูปอื่นใด ที่เป็นของพัดไปมา มีความพัดไปมา (ม.ม.(ไทย) ๑๒/๓๐๕/๓๓๕)

ธาตุวิภังค์ : จำแนกธาตุ หมายถึงแยกอธิบายธาตุ โดยแบ่งเป็น ๖ ธาตุ คือ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม อากาศธาตุ และวิญญาณธาตุ และอธิบายอย่างละเอียดทั้งภายในและภายนอก ดังเช่นอธิบายวาโยธาตุที่เป็นภายนอกดังนี้ ความพัดไปมา ธรรมชาติที่พัดไปมา ความเคร่งตึงแห่งรูป เป็นภายนอกตน ที่กรรมอันประกอบด้วยตัณหาและทิฏฐิไม่ยึดถือ ซึ่งเป็นภายนอกตน เช่นลมตะวันออก ลมตะวันตก ลมเหนือ ลมใต้ ลมมีฝุ่นละออง ลมไม่มีฝุ่นละออง ลมหนาว ลมร้อน ลมอ่อน ลมแรง ลมดำ ลมบน ลมกระพือปีกลมปีกครุฑ ลมใบกังหัน ลมพัดโบก หรือความพัดไปมา ธรรมชาติที่พัดไปมา ธรรมชาติเครื่องค้าจุนรูปเป็นภายนอกตน ที่กรรมอันประกอบด้วยตัณหาและทิฏฐิไม่ยึดถือ ซึ่งเป็นภายนอกตนแม้อื่นใดมีอยู่ (ม.อ.(ไทย) ๑๔/๓๔๓/๔๐๓, ๓๖๙/๔๑๔, อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๑๗๒/๑๓๔)

ธาตุวิภังค์สูตร : พระสูตรว่าด้วยการจำแนกธาตุ พระผู้มีพระภาคตรัสกับท่านปุ๊กกุสาติว่า พระองค์จะทรงแสดงธรรมให้ฟัง เมื่อท่านทูลรับสนองพระดำรัสแล้ว จึงทรงแสดงอุทเทสว่า บุรุษผู้มีธาตุ ๖ มีผัสสาชยณะ ๖ มีมโนปวิจาร ๑๘ มีอริชฐานธรรม ๔ บัณฑิตเรียกว่ามนัสผู้สงบ จากนั้นทรงยกข้อความในอุทเทสขึ้นตั้งเป็นคำปุจฉา แล้วทรงอธิบายขยายความแต่ละข้อความโดยละเอียดแบบแก้อรรถ และทรงแนะนำให้ท่านปุ๊กกุสาติจดจำไว้ (ม.อ.(ไทย) ๑๔/๓๔๒/๔๐๑)

ธาตุวิภังค์สูตร : เรื่องปรตผู้ดำหนิการบูชาพระธาตุคือปรตผู้ดำหนิการบูชาพระธาตุ เป็นเรื่องแสดงผลแห่งกรรมชั่วของกุกุมพีชาวกรุงราชคฤห์คนหนึ่ง คือขณะที่ชาวกรุงราชคฤห์กำลังจัดงานบูชาพระบรมสารีริกธาตุของพระผู้มีพระภาคที่พระเจ้าชาตศัตถุทรงขอแบ่งมาจากกรุงกุสินารานั้น กุกุมพีคนนี้เที่ยวตำหนิและบริภาษภรรยาและสะใภ้ที่ไปร่วมงานนี้ ครั้นตายแล้วจึงไปเกิดเป็นปรตปากเน่า ดังที่เขาได้เล่าให้ท่านพระมหากัสสปเถระฟัง (ขุ.เปต.(ไทย) ๒๖/๕๐๗/๒๔๘)

ธาตุสูตร^๑ : พระสูตรว่าด้วยธาตุ ๓ ประการพระผู้มีพระภาคตรัสว่า ธาตุ ๓ ประการ ได้แก่ (๑) รูปธาตุ หมายถึงรูปภพ (๒) อรูปธาตุ หมายถึงอรูปภพ (๓) นิโรธธาตุ หมายถึงนิพพาน (ขุ.อิติ.อ. ๕๑/๒๐๘) ผู้ที่กำหนดรู้รูปธาตุได้แล้ว ไม่ติดในอรูปธาตุ และน้อมจิตไป ในนิโรธธาตุ ย่อมละอำนาจมัจจุราชไปได้ (ขุ.อิติ.(ไทย) ๒๕/๕๑/๔๐๔)

ธาตุสูตร^๒ : พระสูตรว่าด้วยธาตุ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ธาตุทั้งหลาย ฝ่ายอกุศล คือ (๑) กามธาตุ (๒) พยาบาทธาตุ (๓) วิหิงสาธาตุ ฝ่ายกุศล คือ (๑) เนกขัมมธาตุ (๒) อพยาบาทธาตุ(๓) อวิหิงสาธาตุ (อง.ฉก.(ไทย) ๒๒/๑๑๑/๖๓๒)

ธาตุสูตร^๓ : พระสูตรว่าด้วยธาตุ พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน ได้ทรงแสดงธรรม แก่ท่านพระราหุลว่า ธาตุ ๖ มีปฏิวิธาตุเป็นต้นไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรผันเป็นธรรมดา เป็นต้น (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๑๙๖/๒๙๕)

ธาตุสูตร^๔ : พระสูตรว่าด้วยธาตุ พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน ได้ทรงแสดงธรรม แก่ท่านพระราหุลว่า ธาตุ ๖ มีปฏิวิธาตุเป็นต้นไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรผันเป็นธรรมดา เป็นต้น (ส.ช.(ไทย) ๑๗/๓๒๐/๓๓๓)

ธาตุสูตร^๕ : พระสูตรว่าด้วยธาตุ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ฉันทราคะในปฏิวิธาตุ นี้เป็น ความเศร้าหมองแห่งจิต (ส.ช.(ไทย) ๑๗/๓๓๐/๓๓๙)

ธาตุโสถัสถนสูตร : พระสูตรว่าด้วยสัตว์ทั้งหลายเสมอกันโดยธาตุ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บุคคลที่มี ธาตุเสมอกันเท่านั้นจึงจะคบกันได้เข้ากันได้ คือคนที่มีธาตุดีก็คบกันได้กับคนที่มีธาตุดี คนที่มี ธาตุเลวก็คบกันได้กับคนที่มีธาตุเลว นี้เป็นกฎธรรมชาติ เป็นความจริง ไม่เปลี่ยนแปลง ปัจจุบันเป็นอย่างนี้ อดีตหรืออนาคตก็เป็นอย่างนี้ บุคคลผู้ปรารถนาจะข้ามพ้นสังสารวัฏ ควร เว้นคนเกียจคร้านมีความเพียรย่อหย่อน เลือคบแต่พระอริยะผู้สูงสุด ปรารถนาความเพียรเป็น นิตย์ (ขุ.อิติ.(ไทย) ๒๕/๗๘/๔๓๙)

ธาตุอย่างกลาง : มัชฌิมธาตุ มุ่งหมายภาพที่เป็นรูปธาตุ ดังคำว่า ธาตุอย่างกลาง ชื่อรูปธาตุ (อง.ติก. (ไทย) ๒๐/๗๗/๒๑๗) ,เป็นข้อ ๒ ในธาตุ ๓ อีกหมวดหนึ่ง ดังคำในสังคีสสูตร พระสารีบุตร เถระกล่าวไว้ว่า ธาตุ ๓ อีกนัยหนึ่ง คือ หินธาตุ มัชฌิมธาตุ และปณิตธาตุ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/ ๓๐๕/๒๖๓) , ในปฐมภวสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสแก่พระอานนท์ว่า วิญญาณดำรงมั่นอยู่ได้ เพราะธาตุอย่างกลางของสัตว์ที่มีอวิชาเป็นเครื่องปิดกั้น มีตมหาเป็นเครื่องผูกใจ (อง.ติก. (ไทย) ๒๐/๗๗/๓๐๑, ๗๘/๓๐๒)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ธาตุอย่างกลาง หมายถึงรูปธาตุ (อง.ติก.อ. (บาลี) ๒/๗๗/ ๒๒๘)

ธาตุอย่างประณีต : ปณิตธาตุ มุ่งหมายถึงภาพที่เป็นรูปธาตุ ดังคำว่า ธาตุอย่างประณีต ชื่อรูปธาตุ (อง.ติก.(ไทย) ๒๐/๗๗/๒๑๗) , เป็นข้อ ๓ ในธาตุ ๓ อีกหมวดหนึ่ง ดังคำในสังคีสสูตร พระสา รีบุตรเถระกล่าวไว้ว่า ธาตุ ๓ อีกนัยหนึ่ง คือ หินธาตุ มัชฌิมธาตุ และปณิตธาตุ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๖๓) , ในปฐมภวสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสแก่พระอานนท์ว่า วิญญาณดำรงมั่นอยู่ ได้เพราะธาตุอย่างประณีตของสัตว์ที่มีอวิชาเป็นเครื่องปิดกั้น มีตมหาเป็นเครื่องผูกใจ (อง. ติก.(ไทย) ๒๐/๗๗/๓๐๑)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ธาตุอย่างประณีต ในที่นี้หมายถึงรูปธาตุ (อง.ติก.อ. (บาลี) ๒/๗๗/๒๒๘)

ธารณสูตร^๑ (ปฐม) : พระสูตรว่าด้วยการทรงจำอริยสัจ (สูตรที่ ๑) พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุ ทั้งหลายว่า เธอทั้งหลายพึงทรงจำอริยสัจ ๔ แล้วได้ตรัสชมเชยภิกษุรูปหนึ่งที่ทรงจำอริยสัจ ๔ ได้ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๐๘๕/๖๐๐)

ธารณสูตร^๒ (ทุติย) : พระสูตรว่าด้วยการทรงจำอริยสัจ (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุ ทั้งหลายว่า เธอทั้งหลายพึงทรงจำอริยสัจ ๔ แล้วได้ตรัสชมเชยภิกษุรูปหนึ่งที่ทรงจำอริยสัจ

๔ ได้(ต่างกันตรงสนทนากับภิกษุในช่วงอริยสัจธรรมแต่ละข้อ) (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๐๘๖/๖๐๑)

ธารน้ำ : ลำน้ำ,ลำธารแห่งสายน้ำ ในมหาปทานสูตร อัจฉริยพหุตัมมสูตร ลักษณะกา กฏธรรมดาของพระโพธิสัตว์กล่าวไว้ว่า เวลาที่พระโพธิสัตว์ประสูติจากพระครรภ์ของพระมารดา มีธารน้ำปรากฏในอากาศ ๒ สาย คือธารน้ำเย็นและธารน้ำอุ่น เพื่อชำระล้างพระโพธิสัตว์และพระมารดา (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๐/๑๔, ม.อุ.(ไทย) ๑๔/๒๐๖/๒๔๐, อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๔๐๑/๔๒๖), ในเถรคาถา ตาลปฏฺเฐรคาถา พระตาลปฏฺเฐรกล่าวถึงธารน้ำที่ไหลตกจากที่สูงไว้ว่า เสียงกึกก้องแห่งธารน้ำตกตามซอกเขา จะทำท่านผู้เข้ามาอยู่ในป่าให้เพลิดเพลิน (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๑๑๑๑/๕๒๐)

ธารน้ำอุ่น : ลำธารแห่งสายน้ำอุ่น หมายถึงน้ำพุร้อน, น้ำที่ร้อน สายน้ำ ดังคำในมหาปทานสูตร อัจฉริยพหุตัมมสูตร ลักษณะกา กล่าวถึงกฏธรรมดาของพระโพธิสัตว์กล่าวไว้ว่า เวลาที่พระโพธิสัตว์ประสูติจากพระครรภ์ของพระมารดา มีธารน้ำปรากฏในอากาศ ๒ สาย คือธารน้ำเย็นและธารน้ำอุ่น เพื่อชำระล้างพระโพธิสัตว์และพระมารดา (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๐/๑๔, ม.อุ.(ไทย) ๑๔/๒๐๖/๒๔๐, อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๔๐๑/๔๒๖)

ธิดา : ลูกหญิง,ลูกสาว ดังคำในปิยชาติกสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ในกรุงสาวัตถีนี้แล บิดาของหญิงคนหนึ่งได้ตายไป... พี่ชายน้องชาย ... พี่สาวน้องสาว... บุตร ... ธิดา ... สามีของหญิงคนหนึ่งได้ตายไป เพราะความตายของสามีนั้น หญิงนั้นจึงเป็นบ้า (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๓๕๖/๔๓๗),หรือตั้งคำว่า ณ ภูฏาคารศาลาปามหาวันเขตกรุงเวสาลี ครั้นเมื่อราตรีผ่านไปแล้ว ธิดาของท้าวปชุนนะชื่อโกกนทามีวรรณะงดงามยิ่งนักเปล่งรัศมีให้สว่างทั่วปามหาวัน เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๓๙/๕๔),ในเปสการियวิมาน กล่าวถึงธิดาช่างหูก ทำความดีก่อนตาย แล้วไปเกิดบนสวรรค์ (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๑๕๔/๒๗)

ธิดากุมภันท์ : ลูกสาวยักษ์ชื่อกุมภันท์ ซึ่งเป็นบริวารของท้าวเวสสุวรรณ ดังคำในอาฏานาฏิยสูตร กล่าวไว้ว่า ณ ภูเขาศิขมกภู เขตกรุงราชคฤห์ ท้าวมหาราชทั้ง ๔ องค์วางยามรักษาการณ์ วางกองกำลัง วางหน่วยป้องกันไว้ทั้ง ๔ ทิศ ด้วยกองทัพยักษ์หมู่ใหญ่ ด้วยกองทัพคนธรรพ์หมู่ใหญ่ ด้วยกองทัพกุมภันท์หมู่ใหญ่ และด้วยกองทัพนาคนหมู่ใหญ่ เมื่อราตรีผ่านไป มีวรรณะงดงามยิ่งนัก เปล่งรัศมีให้สว่างไสวทั่วภูเขาศิขมกภู และในจำนวนนั้นก็มีเหล่าธิดากุมภันท์เข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าด้วย ตั้งคำต่อนหนึ่งว่ากุมภันท์ นางกุมภันท์ บุตรกุมภันท์ ธิดากุมภันท์มหาอำมาตย์ของกุมภันท์ บริวารของกุมภันท์ ผู้รับใช้ของกุมภันท์ก็ตาม...เป็นต้น (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๙๒/๒๔๓)

ธิดาของพญานาค : ลูกสาวพญานาค หมายถึงลูกสาวของพญานาควรรณนามว่าอิรันทตี ผู้งดงาม เนื่องจากปุลณกยักษ์รักปรารถนานางนาคกัญญาชื่ออิรันทตี ผู้เป็นธิดาของพญานาค ดังคำในวิรุทธาคก ที่ปุลณกยักษ์กล่าวแก่วิรุทธบัณฑิตต่อนหนึ่งว่า ข้าพเจ้ารักใคร่อยากได้นางนาคกัญญา ชื่ออิรันทตี ผู้เป็นธิดาของพญานาคนั้น ท่านผู้เป็นปราชญ์ เพราะเหตุแห่งนางอิรันทตีผู้มีเอวงามน่ารักนั้น ข้าพเจ้าจึงตกลงใจจะฆ่าท่าน (ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๑๕๕๕/๔๒๗,๑๖๔๓/๔๔๔)

ธิดาคนธรรพ์ : ลูกสาวของคนธรรพ์ เป็นหญิงสาวชาวสวรรค์พวกหนึ่ง ผู้เป็นบริวารท้าวธตรฐ มีความชำนาญในวิชาดนตรีและขับร้อง ดังคำในอาถรรพณ์สุตฺต กล่าวไว้ว่า ท้าวมหาราชทั้ง ๔ องค์วางยามรักษาการณ์ วางกองกำลัง วางหน่วยป้องกันไว้ทั้ง ๔ ทิศ ด้วยกองทัพยักษ์หมู่ใหญ่ ด้วยกองทัพคนธรรพ์หมู่ใหญ่ ด้วยกองทัพกุมภภัณฑ์หมู่ใหญ่ และด้วยกองทัพนาคหมู่ใหญ่ เมื่อราตรีผ่านไป มีวาระขณะดงมยงนัก เปล่งรัศมีให้สว่างไสวทั่วภูเขาคิฆณภู เขตกรุงราชคฤห์ และในจำนวนนั้นก็มีเหล่าธิดาคนธรรพ์เข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าด้วย (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๙๒/๒๔๓); ดูธิดากุมภภัณฑ์

ธิดามาร : ธิดาของพญามาร มีจำนวน ๓ นาง คือ นางต้นหา นางอรดี และนางราคา ดังคำในมารธิตฺตสุตฺต เป็นเทวดาจำพวกหนึ่งจำพวกเทวบุตรมาร มีใจบาปหยาบช้าคอยกีดกันไม่ให้ทำบุญ; ธิดาทั้ง ๓ คนนี้เคยรับอาสาบิดาผู้เป็นพญามารทำลายพระพุทธเจ้าด้วยการแสดงท่าทางยั่วยวนโดยอาการต่างๆ แต่ไม่สามารถทำลายพระพุทธเจ้าให้เป็นไปตามที่นางปรารถนาได้ (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๖๑/๒๑๑), ในมารธิตาวัตถุ พระพุทธเจ้าตรัสแก่ธิดามารว่า ต้นหาดูจตาข่ายชื่อว่าวิสัตติกาไม่มีแก่พระพุทธเจ้าพระองค์ใดเพื่อนำไปในภพไหนๆ พวกท่านจักนำพระพุทธเจ้าพระองค์นั้นผู้มีพระญาณหาที่สุดมิได้ ผู้ไม่มีร่องรอย ไปด้วยร่องรอยอะไรเล่า(ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๑๘๐/๘๙), ในมหานิทเทสกล่าวไว้ว่า เพราะเห็น คือ แลเห็นเหล่าธิดามาร ได้แก่ นางต้นหา นางอรดีและนางราคา ก็ไม่ได้มีความพอใจ ความกำหนด หรือความรักในเมถุนธรรม (ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๗๐/๒๑๗) ; ดู กุมารปัญหา

ธิดายักษ์ : ลูกสาวยักษ์ เป็นหญิงสาวอมมนุษย์พวกหนึ่ง ถือกันว่ามรูปร่างใหญ่โตน่ากลัว มีเขี้ยวอก ใจดำอำมหิต ชอบกินมนุษย์ กินสัตว์ โดยมากมีฤทธิ์เหาะได้จำแลงตัวได้, เป็นเทวดาพวกหนึ่งในสวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิก และเป็นอมมนุษย์พวกหนึ่ง บริวารท้าวเวสวัณ ดังคำในอาถรรพณ์สุตฺต กล่าวถึงธิดายักษ์ได้มาเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า ในคราวที่ท้าวมหาราชทั้ง ๔ องค์วางยามรักษาการณ์ วางกองกำลัง วางหน่วยป้องกันไว้ทั้ง ๔ ทิศ ด้วยกองทัพยักษ์หมู่ใหญ่ ด้วยกองทัพคนธรรพ์หมู่ใหญ่ ด้วยกองทัพกุมภภัณฑ์หมู่ใหญ่และด้วยกองทัพนาคหมู่ใหญ่ เมื่อราตรีผ่านไป มีวาระขณะดงมยงนัก เปล่งรัศมีให้สว่างไสวทั่วภูเขาคิฆณภู เขตกรุงราชคฤห์ และในจำนวนพวกที่มาเข้าเฝ้าในครั้งนั้นก็มีเหล่าธิดายักษ์เข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าร่วมด้วย (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๙๒/๒๒๙, ๒๙๒/๒๔๓)

ธิดิ : 1. ความเพียร, ความเข้มแข็งมั่นคง, ความหนักแน่น, ความอดทน ดังเช่นพระอานนท์เป็นเลิศด้านมีธิดิ (มีปัญญาด้านทรงจำ) (อง.เอกก.(ไทย) ๒๐/๒๒๒/๒๙, ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๕๗/๔๙๑) ดังคำว่า อานนท์เลิศกว่าภิกษุสาวกทั้งหลายของเรา ผู้มีธิดิ อรรถกถาอธิบายว่า มีธิดิ ในที่นี้หมายถึงเพียรเรียน เพียรสาธยาย เพียรทรงจำพระพุทธพจน์และเพียรอุปัฏฐาก (อง.เอกก.อ.(บาลี)๑/๒๑๙-๒๒๓/๒๕๖ หมายถึงปัญญาเครื่องทรงจำ (ขุ.เถร.อ.(บาลี) ๒/๑๐๕๒/๔๗๑); ในวานรินทชาตก กุมภิลชาตก จระเข้กล่าวถึงบุคคลที่ประกอบด้วยคุณธรรม ๔ ประการจึงปราบศัตรูได้ว่า พญาวานร ผู้ใดมีธรรม ๔ ประการนี้ คือ (๑) สัจจะ (๒) ธรรมะ (๓) ธิดิ (๔) จาคะ เช่นกับท่าน ผู้นั้นย่อมครอบงำศัตรูที่ตนพบเห็นได้ (ขุ.ชา.เอกก.(ไทย) ๒๗/๕๗/๒๔, ขุ.ชา.ทุก.(ไทย) ๒๗/๑๔๗/๑๐๔)

2.ปัญหา ในมหาสิหนาทสูตร พระพุทธเจ้าตรัสว่า สาวกบริษัท๔ของเราในธรรมวินัยนี้มีอายุ ๑๐๐ ปี เป็นอยู่ได้ ๑๐๐ ปี มีสติ มีคต มีอิติ อันยอดเยี่ยมและมีปัญญาเฉลียวฉลาดอย่างยิ่ง (ม.ม.ุ.(ไทย) ๑๒/๑๖๑/๑๖๔), หรือตั้งในอาฬวกสูตรทั้ง ๒ แห่ง พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บุคคล อยู่ครองเรือนประกอบด้วยศรัทธามีธรรม ๔ ประการนี้ คือสัจจะ ธรรม อิติ จาคะ ละโลกนี้ ไปแล้วย่อมไม่เศร้าโศก (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๒๔๖/๓๕๔, พุ.อิติ.(ไทย) ๒๕/๑๙๐/๕๔๕)

อรรถกถาอธิบายว่า ที่ชื่อว่ามอิติ เพราะมีความเพียรที่สามารถทำการสารถยสิ่งทีเล่า เรียนมา ทรงจำมาได้ (ม.ม.ุ.อ.(บาลี)๑/๑๖๑/๓๗๓), ในอรรถกถาสังยุตตนิกายอธิบายว่า ธรรมะ และ ทมะในที่นี้มีความหมายว่าปัญญา เหมือนกัน(ส.ส.อ. (บาลี) ๑/๒๔๖/๓๑๕- ๓๑๖)

อิติธาค : ธาคคือปัญญา,ในที่นี้หมายถึงปัญญาด้านความเพียรพยายามที่มุ่งมั่นจะทำงานโดยไม่มี ความหวั่นไหว ดังคำในอรรถกถาสสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถามว่า พราหมณ์ ท่านเข้าใจเรื่องนั้น อย่างไร นิกมธาคมีอยู่หรือไม่ ฯลฯ ปรักมธาคมีอยู่หรือไม่ ฯลฯ ถามธาคมีอยู่หรือไม่ ฯลฯ อิติธาคมีอยู่หรือไม่ ฯลฯ อุปักมธาคมีอยู่หรือไม่ ฯลฯ” (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๓๘/๔๘๙)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อิติธาค หมายถึงสภาวะที่ตั้งมั่นไม่หวั่นไหว เป็นชื่อของ วิริยะ ที่มีอาการต่างกัน (อง.ฉก.อ.(บาลี) ๓/๓๘/๑๑๘,อง.ฉก.ก.ฎีกา (บาลี) ๓/๓๘- ๔๑/๑๓๓)

อิติสูตร^๑ : พระสูตรว่าด้วยพระธิดา สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ วัดบุพพาราม ได้ตรัสกับ พระเจ้าปเสนทิโกศลผู้ไม่ทรงเบิกบานเพราะทราบเรื่องที่พระนางมัลลิกาเทวีประสูติพระธิดา ว่า หญิงบางคนนั้นว่าประเสริฐ ขอพระองค์จงชุบเลี้ยงไว้เถิด หญิงผู้มีปัญญา มีศีล บำรุงแม่ ผัวพ่อผัวดจเหตุดา จงรักภักดีต่อสามี ยังมีอยู่ บุรุษที่เกิดจากหญิงนั้นย่อมแก่กล้า เป็นใหญ่ ในทิศได้ บุตรของภรรยาดีเช่นนั้น ก็ครองราชสมบัติได้ (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๒๗/๑๕๐)

อิติสูตร^๒ : พระสูตรว่าด้วยผู้เคยเป็นธิดา พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน ได้ตรัสกับ ภิกษุทั้งหลายว่า สังสารวัฏนั้นมีเบื้องต้นและเบื้องปลายรู้ไม่ได้ เพราะสัตว์ผู้ท่องเที่ยวไป ในสังสารวัฏ ไม่มีเลยที่จะไม่เคยเป็นธิดากัน (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๑๔๒/๒๒๙)

อิธิชน : บัณฑิต, คนเป็นปราชญ์,นักปราชญ์ หมายถึงคนฉลาด,ไหวพริบ,มีปัญญา, ชำนาญ ดังเช่นคำ ในพันธสูตร ปฐมอัปมาทสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อิธิชนตัดเครื่องจองจำแก่นั้นได้ แล้วออกบวชเป็นผู้ไม่มีความอาลัย ละกามสุขเสียได้ หรือตั้งคำว่า อิธิชนท่านเรียกว่า บัณฑิต เพราะยึดประโยชน์ทั้งสองไว้ได้ คือประโยชน์ในปัจจุบัน และประโยชน์ในภายหน้า (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๒๑/๑๔๐, ๑๒๘/๑๕๑, ๑๒๙/๑๕๕, ๒๕๐/๓๖๔, ส.ส.พ.(ไทย) ๑๘/๒๕๔/๒๓๖, พุ.อิติ. (ไทย) ๒๕/๒๓/๓๖๙, พุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๑๗๗/๓๖๑, ๖๑๘/๔๔๖, พุ.ชา.วิสติ.(ไทย) ๒๗/๓๔๘/ ๕๓๐)

อิธาเถริคคา : คาถาของพระอิธาเถรี, ภาพิตของพระอิธาเถรี พระอิธาเถรี(รับพระพุทธโอวาทแล้วได้ กล่าวภาพิตนี้ว่า อิธาเธอจงสัมผัสนิโรธซึ่งเป็นความสงบระงับสัญญาอันเป็นสุขขยอินดินิพพาน ที่ยอดเยี่ยมซึ่งปลอดโปร่งโยคกิเลสเถิด (พุ.เถรี.(ไทย) ๒๖/๖/๕๕๓)

ธุดงค์ : องค์คุณเครื่องกำจัดกิเลส, ชื่อข้อปฏิบัติประเภทวัตร ที่ผู้สมัครใจจะพึงสมาทานประพฤติได้ เป็นอุบายขัดเกลากิเลส ส่งเสริมความมักน้อยสันโดษ เป็นต้น ดังคำในมหาวิภังค์ อธิบายไว้ว่า พระผู้มีพระภาคทรงอนุญาตให้ภิกษุผู้ถืออยู่ป่าเป็นวัตร ถือบิณฑบาตเป็นวัตร ถือทรงผ้า

บังสกุลเป็นวัตร เข้าเฝ้าได้ตามสะดวก (วิ.มหา.(ไทย) ๒/๕๖๖/๙๒),ในมหาวรรค กล่าวถึงภิกษุชาวเมืองปาฐะยยะ จำนวน ๓๐รูป ทั้งหมดถืออารัญญิกุฎงค์ ถือปิ่นทปาติกุฎงค์และถือเตจิวริกุฎงค์ เดินทางมากรุงสาวัตถีเพื่อเฝ้าพระผู้มีพระภาค (วิ.ม.(ไทย) ๕/๓๐๖/๑๕๔), ในมหานิทเทศ กล่าวถึงกุฎงค์ไว้ ๘ ข้อ,จัดเป็นวัตร เพื่อมุ่งอธิบายเกี่ยวกับวัตร (ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๑๗/๗๙, ๗๔/๒๒๔, ๑๐๐/๓๐๘, ๑๙๖/๕๗๔), กุฎงค์มี ๑๓ ข้อ คือ หมวดที่ ๑ จีวรปฏิสังยุตต์ เกี่ยวกับจีวร มี (๑) ปังสกุลิกังคะ ถือใช้แต่ผ้าบังสกุล (๒) เตจิวริกังคะ ใช้ใช้เพียงสามผืน ; หมวดที่ ๒ ปิ่นทปาตปฏิสังยุตต์ เกี่ยวกับปิ่นทปาต มี (๓) ปิ่นทปาติกังคะ เทียบปิ่นทปาตเป็นประจำ (๔) สปทานจาริกังคะ ปิ่นทปาตตามลำดับบ้าน (๕) เอกาสนิกังคะ ฉันทมือเดียว (๖) ปัตตปิ่นทิกังคะ ฉันทเฉพาะในบาตร (๗) ชลุปัจฉาภัตติกังคะ ลงมือฉันทแล้วไม่ยอมรับเพิ่ม ; หมวดที่ ๓ เสนาสนปฏิสังยุตต์ เกี่ยวกับเสนาสนะ มี (๘) อารัญญิกังคะ ถืออยู่ป่า (๙) รุกขมุสิกังคะ อยู่โคนไม้ (๑๐) อัปโภกาสิกังคะอยู่กลางแจ้ง (๑๑) โสสานิกังคะ อยู่ป่าช้า (๑๒) ยถาสันถติกังคะ อยู่ในที่แล้วแต่เขาจัดให้ ; หมวดที่ ๔ วิริยปฏิสังยุตต์ เกี่ยวกับความเพียร มี (๑๓) เนสัชชิกังคะ ถือนั่งอย่างเดียวไม่นาน (นี้แปลเอาความสั้นๆ ความหมายละเอียดพิงดูตามลำดับอักษรของค่านั้นๆ (พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์)

อรรถกถาอธิบายว่า กุฎงค์ มี ๑๓ ข้อ ดังคำว่า บรรพชิตผู้มีจิตบริสุทธิ์ รักษาปาริสุทธิศีล ๔ ให้บริสุทธิ์สมาทานกุฎงค์ ๑๓ ข้อ เรียนกันมีภูฐานในอารมณ ๓๘ ประการ หรือดังคำว่า การบำเพ็ญกุฎงค์ ๑๓ (ม.ม.อ. (บาลี) ๑/๗๐/๑๘๐,อง.อ.อ.อ. (บาลี) ๓/๑๙/๒๔๔,ขุ.ธ.อ.(บาลี) ๑/๑๔๑,๒๐/๑๖๘)

กุฎงค์คุณ : องค์คุณเครื่องกำจัดกิเลส, ชื่อวัตรปฏิบัติอย่างเคร่งครัดของภิกษุ มี ๑๓ อย่าง เช่น การอยู่ในป่า การอยู่โคนไม้ ดังคำที่พระมหากัสสปเถระกล่าวไว้ว่า ท้าวพุทธอาณาเขต ยกเว้นพระมหายานีเสีย เราได้เป็นผู้ประเสริฐในกุฎงค์คุณ ไม่มีใครเทียบเท่าเรา(ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๑๐๙๐/๕๑๖),ในอุปาลิเถรปาทาน พระอุปาลิเถระกราบทูลพระผู้มีพระภาคว่า ข้าแต่พระมุนี พระเถระผู้ดำรงวงศ์เก่าแก่ มีเดชแผ่ไป หาผู้กระทบกระทั้งได้ยากเป็นผู้เลิศด้วยกุฎงค์คุณ(มีนามว่ากัสสปะ)เป็นผู้พิพากษาของพระองค์ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๕๔๑/๘๒),ในพุทธทวารวสี กล่าวถึงพระมหากัสสปเถระผู้วิพวรรณตั้งทองที่หลอมอยู่ในบ้ำ พระศาสดาทรงสรรเสริญตั้งไว้ว่า เป็นผู้เลิศในฝ่ายกุฎงค์คุณ หรือตั้งคำในธัมมทาสีพุทธทวารวสี กล่าวไว้ว่า ในกาลที่พระพุทธเจ้าทรงประกาศกุฎงค์คุณ พระชีณาสพจำนวน ๘๐ โภกฺวิ มาประชุมกันเป็นครั้งที่ ๓ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๕๙/๕๖๔, ๘/๖๖๖)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า กุฎงค์คุณ เป็นคุณเครื่องความสหาย จัดเป็นคุณธรรมที่พึงมี (ขุ.ธ.อ.(บาลี)๗/๑๔๓)

กุฎงค์วัตร : วัตรเกี่ยวกับกุฎงค์ หมายถึงกิจอันภิกษุผู้ถือกุฎงค์ควรทำ ดังคำในมหาวิภังค์ กล่าวว่า ท่านพระสุทินได้ถือกุฎงค์วัตรดังนี้ คือ อยู่ป่าเป็นวัตร ๑ เทียบปิ่นทปาตเป็นวัตร ๑ ใช้ผ้าบังสกุลเป็นวัตร ๑ เทียบปิ่นทปาตไปตามลำดับเรือนเป็นวัตร ๑ พักอาศัยอยู่ใกล้หมู่บ้านชาววัชชีตำบลหนึ่ง (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๓๐/๒๐),กุฎงค์วัตร ส่วนมากมักมาคู่ศีล ซึ่งหมายถึงปาริสุทธิศีล ๔ ดังคำว่า ผู้มีกำลังคือปัญญา ถึงพร้อมด้วยศีลและวัตร(ขุ.สุ.(ไทย) ๒๕/๒๑๔/๕๔๙)

อรรถกถาอธิบายว่า ชุตตควัตร จัดเป็นวัตร มุ่งหมายถึงชุตตควัตร ๑๓ ประการ, เป็นกิจที่ ภิกษุพึงกระทำ (ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๖/๑๒๗, ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๗/๙๐, ขุ.สุ.อ. (บาลี) ๑/๒๑๔/๒๙๔), ในอรรถกถาสุตตนิบาตอธิบายว่า คำว่า ศील หมายถึงปาริสุทธิศีล ๔ ประการ วัตร หมายถึง ชุตตควัตร ๑๓ ประการ (ขุ.สุ.อ. (บาลี) ๑/๒๑๔/๒๙๔)

จรรณิกเขปสมุฏฐาน : สมุฏฐานคือการทอดธุระ, เหตุหรือที่ตั้งแห่งการทอดธุระ หมายถึงเกิดจากการ ทอดธุระในการแสดงอาการทางกายหรือทางวาจาว่า เราสละเรื่องนั้น ดังเช่นคำในคัมภีร์ ปริวาร(ภิกขุณีวิวัฏฐ) กัถลปัญญุตติวาร ปาราชิกกัณท์ กล่าวไว้ว่า ในปาราชิกสิกขาบทที่ ๗ นั้นมี๑ พระบัญญัติ บรรดาสมุฏฐานแห่งอาบัติ ๖ สมุฏฐาน เกิดด้วยสมุฏฐาน ๑ สมุฏฐาน เป็นจรรณิกเขปสมุฏฐาน ฯลฯ (วิ.ป.(ไทย) ๘/๒๐๔/๒๐๗)

คำว่า จรรณิกเขปสมุฏฐาน มีปรากฏเฉพาะในคัมภีร์ปริวารเท่านั้น เช่น วิ.ป.(ไทย) ๘/ ๒๐๕/๒๐๘, ๒๑๐/๒๑๒, ๒๑๓/๒๑๔, ๒๑๔/๒๑๔, ๒๑๕/๒๑๕, ๒๑๖/๒๑๖, ๒๑๙/๒๓๔, ๒๒๐/๒๓๕, ๒๒๑/๒๔๑, ๒๒๑/๒๔๒, ๒๒๒/๒๔๖, ๒๒๓/๒๔๙, ๒๒๔/๒๕๘, ๒๒๕/๒๖๒, ๒๒๕/๒๖๓, ๒๔๗/๓๒๐, ๒๔๗/๓๒๑, ๒๔๘/๓๒๔, ๒๔๘/๓๒๖, ๒๔๘/๓๒๗, ๒๔๘/๓๒๘

อรรถกถาและฎีกาอธิบายว่า คำว่า จรรณิกเขปสมุฏฐาน คือเกิดจากการทอดธุระในการ แสดงอาการทางกายหรือทางวาจาว่า “เราสละเรื่องนั้น”(ดู วิ.อ. (บาลี) ๒/๔๑๕/๑๑๒) เกิดโดยสมุฏฐานที่ ๖ คือกายวาจาทัจจิต จรรณิกเขปสมุฏฐาน คือสมุฏฐานสมุฏฐานนั่นเอง (วิ.อ. (บาลี) ๒/๖๖๙-๗๐/๔๖๗, สารตถ.ฎีกา (บาลี) ๒/๖๖/๑๑๖, วิมตี.ฎีกา (บาลี) ๑/ ๖๖/๑๙๐)

จรรยา : สิ่งที่จะต้องแบกไป, หน้าที่, การกิจ, การงาน, เรื่องที่จะต้องรับผิดชอบ, ดังคำในมหาวิวัฏฐ์ กล่าวไว้ว่า ที่หมู่บ้านกลันทคามไม่ห่างจากกรุงเวสาลี มีบุตรชายเศรษฐีชาวกลันทคามชื่อสุ ทิน วันหนึ่งเขามีจรรยาบางอย่างจึงเดินทางไปในกรุงเวสาลีกับเพื่อนๆ (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๒๔/ ๑๗), ในภิกขุณีวิวัฏฐ์กล่าวถึงภิกษุณีถูลถันทาเดินทางไปหมู่บ้านด้วยจรรยาบางอย่าง (วิ.ภิกขุณี. (ไทย) ๒/๖๙๔/๔๑), กิจในพระศาสนา แสดงไว้ในอรรถกถา ๒ อย่าง คือ คันถจรรยา หมายถึง การเรียนพระคัมภีร์ และวิปัสสนาจรรยา หมายถึงการเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐาน (อง.ทสก.อ. (บาลี) ๓/๙๙/๓๗๑)

อรรถกถาและฎีกากล่าวถึงไว้ว่า จรรยา มี ๒ อย่าง คือ คันถจรรยาและวิปัสสนาจรรยา (ที.ม.อ. (บาลี) ๒/๑๓๗/๑๒๘, อง.สตต.ก.อ. (บาลี) ๓/๒๔/๑๗๖ - ๑๗๗, อง.ฉก.ก.อ. (บาลี) ๓/๑๔/ ๑๐๕, อง.ฉก.ก.ฎีกา (บาลี) ๓/๑๔-๑๕/๑๑๘, อง.ฉก.ก. ฎีกา ๓/๑๔-๑๕/๑๑๘)

จตุล : ฝุ่น, ละออง, ผง ในที่นี้หมายถึงกิเลส คือราคะโทสะและโมหะ(ขุ.สุ.(ไทย) ๒๕/๒๐๙/๕๘๔), ใน มหาวรรค กล่าวถึงพระผู้มีพระภาคทรงพิจารณาเวไนยสัตว์ ดังคำว่า พระผู้มีพระภาคทรง รับคำทูลอาราธนาของพรหม และเพราะอาศัยพระกรุณาในหมู่สัตว์ ทรงตรวจดูโลกด้วยพุทธ จักขุ เมื่อทรงตรวจดูโลกด้วยพุทธจักขุ ได้เห็นสัตว์ทั้งหลายผู้มีจตุลในตาน้อย มีจตุลในตามาก ฯลฯ (วิ.ม.(ไทย) ๔/๙๑๔) หรือดังคำในสามัญญผลสูตร กล่าวไว้ว่า การอยู่ครองเรือนเป็นเรื่อง อึดอัด เป็นทางแห่งจตุล การบวชเป็นทางปลอดโปร่ง (ที.สี.(ไทย) ๙/๑๙๑/๖๔)

คำว่า จตุล มีปรากฏในพระไตรปิฎก เช่น ม.ม.(ไทย) ๑๓/๖๙/๖๕, ๓๓๘/๔๐๘, ๔๑๘/ ๕๒๓, ๔๗๕/๖๐๐, ม.อ.(ไทย) ๑๔/๑๓/๑๙, ส.ส.(ไทย) ๑๕/๖/๗, ๘๙/๙๔, ๒๒๑/๓๒๓, อง.ติ.ก.

(ไทย) ๒๐/๓๙/๑๙๙, ๕๘/๒๒๔,อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๕๐/๘๒, ๑๙๘/๓๐๗,อง.ปณจก.(ไทย) ๒๒/๑๗๙/๓๐๓,อง.ทสภ.(ไทย) ๒๔/๕๑/๑๑๑, ๙๔/๒๒๓,ช.อุ.(ไทย) ๒๕/๒๑/๒๐๙,ช.อิตติ.(ไทย) ๒๕/๔๓/๓๙๒,ช.สุ.(ไทย) ๒๕/๙๘๑/๗๓๓, ๑๑๑๒/๗๖๘,ช.วิ.(ไทย) ๒๖/๒๐/๔, ๙๐/๑๕,ช.เปต.(ไทย) ๒๖/๙๕๘/๑๑๗,ช.เถร.(ไทย) ๒๖/๒๒๗/๓๗๔, ช.ม.(ไทย) ๒๙/๒๐๙/๖๑๒,ช.จ.ุ.(ไทย) ๓๐/๗๔/๒๖๘, ช.อป.(ไทย) ๓๒/๒/๒๖๑, ๖/๓๙๐, ๑๑/๕๒๒, ๑๒/๓๙๑,ช.อป.(ไทย) ๓๓/๑/๑๖๖,๑/๒๐๑, ๑๗/๒๐๔, ๒๕/๒๒๐, ๒๘/๒๐๖,๒๐๓/๓๑๘

อรรถกถาอธิบายว่า เป็นทางแห่งรัฐลี เพราะเป็นที่เกิดและเป็นที่ตั้งแห่งกิเลสอันทำจิตให้เศร้าหมอง เช่นราคะเป็นต้น (ที.สี.อ. (บาลี) ๑๙๑/๑๖๓)

ธูยาคุ ชาวต้มที่ถวายเป็นประจำ (ยาคุเทียง) เป็นภักดีที่นางวิสาขาจัดถวายพระภิกษุสงฆ์ร่วมกับภักดีอื่น ๆ มีอาคันตุกภักดี คิลานเภสัช เป็นต้น ตามนัยพระสูตร มาในเรื่องวิสาขาวัตถุ นางวิสาขามิคารมาตากราบทูลว่า “พระพุทธเจ้าข้า หม่อมฉันประสงค์จะถวายผ้าวัสสิกสาฎก ถวายอาคันตุกภักดี ถวายคัมภีภักดี ถวายคิลานภักดี ถวายคิลานุปัฏฐากภักดี ถวายคิลานเภสัช ถวายธูยาคุแก่พระสงฆ์ และถวายผ้าอาบน้ำแก่ภิกษุณีสงฆ์จนตลอดชีวิต” เมื่อนางระลึกถึงบุญกุศลนั้นก็เกิดความปลื้มใจ เมื่อปลื้มใจก็จะเกิดอิมใจ เมื่ออิมใจ กายจะสงบ หม่อมฉันมีกายสงบจะมีความสุข จิตของผู้มีความสุขจะตั้งมั่น หม่อมฉันจะได้บรมอินทริย์ พละ และโพชฌงค์ หม่อมฉันเห็นอานิสงส์นี้จึงกราบทูลขอพร ๘ ประการกับพระตถาคตพระพุทธเจ้า” ตามนัยพระอภิธรรม มาในปุคคลกถา ธูยาคุ ก็เป็นหนึ่งในหลาย ๆ อย่าง หม้อน้ำมัน ฯลฯ หม้อน้ำผึ้ง ฯลฯ หม้อน้ำอ้อย ฯลฯ หม้อน้ำนม ฯลฯ หม้อน้ำ ฯลฯ ภาชนะน้ำดื่ม ฯลฯ กระบอกน้ำดื่ม ฯลฯ ชันน้ำดื่ม ฯลฯ นิตยภักดี ฯลฯ ธูยาคุ (ยาคุเทียง) ดังนี้ วิ.ม.(ไทย) ๕/๓๕๐/๒๒๑. วิ.ม.(ไทย) ๕/๓๕๑/๒๒๔.อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๒๓๘/๑๐๘.

รูปทหายกเถรภาพทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระรูปทหายกเถระ มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า ในอดีตชาติกับที่ ๙๔ ท่านได้ถวายรูปเป็นประจำที่พระคันธกุฎีของพระ พุทธเจ้าพระนามว่าสิทธัตถะ เพราะผลแห่งทานนั้น ท่านไม่รู้จักทุกขติเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลुพระอรหัตผลพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ช.อป.(ไทย) ๓๒/๑๖๑/๑๔๓)

ธุมการิชาดก :ชาดกว่าด้วยพราหมณ์ผู้ก่อไฟรมควัน มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า บุโรหิตโพธิสัตว์ ได้กราบทูลพระเจ้าธัญชัยไม่ให้ทอดทิ้งนักรบเก่าแล้วบำรุงแต่นักรบใหม่ ควรจะบำรุงทั้ง ๒ ฝ่ายให้เท่า ๆ กัน เพราะนักรบที่ได้รับการบำรุงดีแล้วย่อมช่วยทำการรบให้พระองค์ได้ชัยชนะ เหตุที่พระองค์แพ้การทำศึกกับพวกโจรปล้นชายแดนคราวนี้ก็เพราะทรงบำรุงแต่นักรบใหม่ เมื่อถึงคราวที่เข้าสนามรบจริงพวกนักรบเก่าไม่ได้เข้าช่วยรบเต็มที่เพราะคิดว่าพวกนักรบใหม่จักทำการรบ ส่วนพวกนักรบใหม่ก็เข้าใจว่าพวกนักรบเก่าจักรบ เมื่อต่างฝ่ายต่างเกี่ยวกัน จึงทำให้พระองค์แพ้สงคราม ท่านได้ยกอุปมาให้พระเจ้าธัญชัยสดับว่า มีพราหมณ์เลี้ยงแพะคนหนึ่ง ต้อนฝูงแพะไปทำคอกเลี้ยงอยู่ในป่า ได้สุ่มไฟไล่ยิงให้ เมื่อมีพวกละมั่งมาอาศัยกลืนควันไฟด้วย เขาก็เกิดความรักใคร่ในละมั่งพวกนั้นไม่ได้ใส่ใจฝูงแพะของตน แพะเหล่านั้นถึงความพินาศเป็นอันมาก เมื่อหมดฤดูฝนฝูงละมั่งก็หนีเข้าป่าไป เขาเกิดความเสียใจมากที่เสียทั้งแพะทั้งละมั่ง จึงเกิดโรคผอมเหลืองถึงแก่ความตาย พระราชาทราบดังนั้นจึงหันมาบำรุงนักรบทั้งสอง

ฝ่ายให้เท่ากันทำความดีตามที่พระโพธิสัตว์สั่งสอน มีสุคติโลกสวรรค์เป็นที่ไป (ขุ.ชา.สตตก. (ไทย) ๒๗/๑๒๘/๒๗๘)

ธุมเกต,พระเจ้าจักรพรรดิ : พระเจ้าจักรพรรดิพระนามว่าธุมเกตพระองค์ได้รับดอกไม้จากคนไข้นำไปบูชาสาวกของพระพุทธเจ้านามว่าธัมมทัสสี เมื่อสิ้นชีวิตลงได้กลับมาเกิดอีกในกัปที่ ๑๑๓ ได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดินามว่า ธุมเกต ตามนัยพระสูตร มาในดิวันฎิปปุณฺณิยเถราปทาน ว่าด้วยเรื่อง ประวัติในอดีตชาติของพระดิวันฎิปปุณฺณิยเถระ เรื่องการบูชาสาวกของพระพุทธเจ้าด้วยดอกไม้ ความว่า ท่านพระดิวันฎิปปุณฺณิยเถระ เมื่อจะประกาศประวัติในอดีตชาติของตน จึงกล่าวว่า พวกข้าพเจ้าทุกคนนั้นมาประชุมกัน เพ่งโทษพระเถระชื่อว่าอภิกุ ความเร่าร้อนได้เกิดขึ้นแก่พวกข้าพเจ้า ผู้เพ่งโทษ ครั้งนั้น พระเถระมีนามว่าสุนันทะ เป็นสาวกของพระมุณีพุทธเจ้าพระนามว่าธัมมทัสสี มาในสำนักของข้าพเจ้า ครั้งนั้น ชนทั้งหลายที่เป็นคนรับใช้ของข้าพเจ้า ได้ให้ดอกไม้แก่ข้าพเจ้า ข้าพเจ้าได้ถือดอกไม้ นั้นไปบูชาสาวก ข้าพเจ้า ได้สิ้นชีวิตลง ณ ที่นั้นแล้ว ก็กลับมาเกิดอีก ในกัปที่ ๑๑๓ นับจากกัปนี้ไป ได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ๘ ชาติ พระนามว่า ธุมเกต ดังนี้ ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๖๑/๓๕๗.

ธุมโรจวนรก : นรกที่สัตว์ร้องไห้เพราะควันไฟ กล่าวคือ นรกที่มีควันไฟรมสัตว์นรกทางทวารทั้ง ๙ อยู่ตลอดเวลา

ตามนัยพระสูตร มาในสังกัจจายก เป็นบทสนทนาของฤๅษีโพธิสัตว์ที่กราบทูลพระราชาถึงสภาพการตกนรก ความว่า ข้าแต่มหाराช ธรรมชื่อว่าเป็นทางที่ปลอดภัย ส่วนอธรรมชื่อว่าเป็นทางที่ไม่ปลอดภัย เพราะว่าอธรรมนำสัตว์ไปสู่ นรก ส่วนธรรมยังสัตว์ให้ถึงสุคติ ข้าแต่มหาบพิตร คนผู้ประพฤติกว้างธรรมทั้งหลายมีชีวิตไม่ราบรื่น ตายไปแล้วจะไปสู่คติใดในนรก ขอพระองค์ทรงสดับการกล่าวถึงนรกเหล่านั้นของอาตมภาพ คือ (๑) สัญชีวนรก (๒) ภาพสุดตนรก (๓) สังฆานนรก โรจวนรก ๒ คือ (๔. ขาลโรจวนรก ๕. ธุมโรจวนรก) (๖) ตาปนนรก (๗) ปตาปนนรก (๘) อเวจิมหานรก นรก ๘ ขุมเหล่านี้บัณฑิตกล่าวว่า ก้าวพ้นได้โดยยาก เคลื่อนกล่นไปด้วยเหล่าสัตว์ผู้มีกรรมหยาบช้า แต่ละขุม ๆ มีอสุสนรก ๑๖ ขุมเป็นบริวาร (ขุ.ชา.(ไทย) ๒๘/๘๑-๘/๔๗. (ขุ.ชา. ๒๘/๔๒๑-๕๘๙/๑๖๖-๑๘๗) ขุ.ชา.อ. (บาลี) ๙/๔๒๑-๕๘๙ ๑๕๑-๒๐๙) และดูเทวทูตสูตรใน ม.อุ.(ไทย) ๑๔/๒๖๑-๒๗๑/๒๓๐-๒๔๐,ม.อุ.อ. (บาลี) ๓/๒๖๑-๒๗๑/๑๖๗-๑๗๓. ขุ.ชา.อ. (บาลี) ๘/๘๓-๘๔/๑๑๑-๑๑๔

โรตกะ, มาณพ : มาณพชื่อว่าโรตกะ, โรตกมาณพ เป็น ๑ ในพราหมณ์ ๑๖ คน ผู้เป็นศิษย์พราหมณ์พาวรี ในโรตกมาณพปัญหา โรตกมาณพได้ทูลถามพระผู้มีพระภาคว่า บุคคลฟังพระสุรเสียงของพระองค์แล้วศึกษาธรรม เป็นเหตุดับกิเลสเพื่อตนหรือ พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า โรตกะ ถ้าเช่นนั้น เธอผู้มีปัญญารักษาดน มีสติ จึงทำความเพียรในที่นี้ บุคคลได้ฟังเสียงจากที่นี่แล้ว ฟังศึกษาธรรมเป็นเหตุดับกิเลสเพื่อตน (ขุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๑๐๖๙/๗๕๕)

โรตกเถราปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระโรตกเถระ มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า ในอดีตชาติกัปที่ ๑๐๐,๐๐๐ ท่านพร้อมด้วยศิษย์ได้สร้างสะพานข้ามแม่น้ำภาศิณีถวายให้พระพุทธเจ้าพระนามว่าปทุมุตตระ พร้อมด้วยพระสงฆ์ได้ข้ามประจำ เพราะผลแห่งทานนั้น ท่านไม่รู้จักทุกข์เลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหันต์พร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๗๒/๖๖๔)

โรตกมาณวปัญหา :ปัญหาของโรตกมาณพ(โรตกมาณพพุลถามดังนี้) ข้าแต่พระองค์ผู้ทรงแสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ ข้าพระองค์มุ่งหวังจะรับฟังพระวาจาของพระองค์อย่างยิ่ง บุคคลฟังพระสุรเสียงของพระองค์แล้ว ศึกษาธรรมเป็นเหตุดับกิเลสเพื่อตน (ขุ.สุ.(ไทย) ๒๕/๑๐๖๘/๗๕๔)

โรตกมาณวปัญหา:ปัญหาของโรตกมาณพหมายถึงปัญหาของโรตกมาณพผู้เข้าไปทูลถามพระผู้มีพระภาคเป็นคนที่ ๕ เกี่ยวกับธรรมเป็นเครื่องดับกิเลส ธรรมคือความสงบ ตัณหาที่ชื่อว่าวิสัฏฐิกา เป็นต้น มีทั้งหมด ๘ คาถา โดยโรตกมาณพทูลถาม ๔ คาถา พระผู้มีพระภาคตรัสตอบ ๔ คาถา (ขุ.จ. (ไทย) ๓๐/๘๖/๑๘)

โรตกมาณวปัญหานิทเทศ :แสดงปัญหาของโรตกมาณพ คือโรตกมาณพทูลถามว่าข้าแต่พระองค์ผู้สักกะขอพระองค์โปรดปลดเปลื้องข้าพระองค์จากความสงสัยทั้งหลายเถิด ท่านพระสารีบุตรอธิบายมีใจความว่า

คำว่า ความสงสัยทั้งหลาย ได้แก่ ความสงสัยในทุกข์ ความสงสัยในทุกขสมุทัย ความสงสัยในทุกขนิโรธ ความสงสัยในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ความสงสัยในส่วนเบื้องต้นและส่วนเบื้องปลาย ความสงสัยในปฏิจจสมุพบาทว่า เพราะธรรมนี้เป็นปัจจัย ธรรมนี้จึงมี ... ความติดขัดในใจเห็นปานนี้

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า เราไม่สามารถปลดเปลื้องใคร ๆ ที่มีความสงสัยในโลกได้แต่เธอเมื่อรู้ทั่วถึงธรรมอันประเสริฐก็จะข้ามโอชะนี้ได้ท่าน พระสารีบุตรอธิบายมีใจความว่า

คำว่า ธรรมอันประเสริฐ ในคำว่า แต่เธอเมื่อรู้ทั่วถึงธรรมอันประเสริฐ ได้แก่ อมตนิพพาน อันเป็นธรรมระงับสังขารทั้งปวง เป็นที่สลัดทิ้งอุปธิทั้งหมด เป็นที่ สิ้นตัณหา เป็นที่คลายกำหนด เป็นที่ดับกิเลส เป็นที่เย็นสนิท

คำว่า ก็ข้ามโอชะนี้ได้ อธิบายว่า เธอก็จะข้ามกาโมชะ ภาโวชะ ทิฏฐิโฐชะ อวิชโชนะนี้ได้

โรตกมาณพทูลถามว่า ...ขอพระองค์ทรงพระกรุณาตรัสสอนวิเวกธรรมที่ข้าพระองค์จะพึงรู้แจ้งได้ และโดยวิธีที่ข้าพระองค์ไม่ขัดข้องเหมือนอากาศ ข้าพระองค์จะพึงสงบอยู่ในที่นี้แล เป็นผู้ไม่ยึดอาศัย เทียวไปอยู่ท่านพระสารีบุตรอธิบายมีใจความว่า

คำว่า วิเวก ในคำว่า วิเวกธรรมที่ข้าพระองค์จะพึงรู้แจ้งได้ ได้แก่ อมตนิพพาน อันเป็นธรรมระงับสังขารทั้งปวง เป็นที่สลัดทิ้งอุปธิทั้งหมด เป็นที่สิ้นตัณหา เป็นที่คลายกำหนด เป็นที่ดับกิเลส เป็นที่เย็นสนิท

คำว่า ที่ข้าพระองค์ไม่ขัดข้องเหมือนอากาศ อธิบายว่า อากาศ ไม่ขัดข้อง คือ จับต้องไม่ได้ ไม่ติด ไม่พัวพัน ฉันทใด ข้าพระองค์ไม่ขัดข้อง ไม่ยึดถือ ไม่ติด ไม่พัวพัน ฉันทนั้น อากาศ ย่อมไม่ได้ด้วยน้ำครั่ง น้ำมัน ด้วยสีเขียว หรือด้วยสีน้ำฝาด ฉันทใด ข้าพระองค์ก็ไม่กำหนด ไม่ขัดเคือง ไม่ลุ่มหลง ไม่เศร้าหมอง ฉันทนั้น อากาศไม่กำเร็บ ไม่พยาบาท ไม่หุดหู่ ไม่กระทบกระทั่ง ฉันทใด ข้าพระองค์ไม่โกรธ ไม่พยาบาท ไม่หุดหู่ ไม่กระทบกระทั่ง ฉันทนั้น

คำว่า ข้าพระองค์จะพึงสงบอยู่ในที่นี้แล เป็นผู้ไม่ยึดอาศัย เทียวไปอยู่

อธิบายว่า ข้าพระองค์จะพึงสงบอยู่ในที่นี้ คือ นั่งอยู่ในที่นี้ นั่งอยู่บนอาสนะนี้ ในบริษัทนี้ ไม่ยึดอาศัย ๒ อย่าง คือ การอาศัยด้วยอำนาจตัณหา และการอาศัยด้วยอำนาจทิฐิ สลัดออกหลุดพ้นแล้วไม่เกี่ยวข้องมีใจเป็นอิสระอยู่เทียวไป เคลื่อนไหวเป็นไป ยังชีวิตให้ดำเนินไป

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า

เราจักกล่าวความสงบนั้น ที่รู้ประจักษ์ด้วยตนเองในธรรมที่เราเห็นแล้วแก่เธอ เธอรู้ชัด ธรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งเป็นธรรมชั้นสูง ชั้นต่ำและชั้นกลางเธอรู้ชัดธรรมนั้นว่าเป็นเครื่อง ข้องในโลกแล้วอย่าได้ก่อตัณหาเพื่อภพน้อยและภพใหญ่

ท่านพระสารีบุตรอธิบายมีใจความว่า

คำว่า ธรรมชั้นสูง ชั้นต่ำและชั้นกลาง อธิบายว่าอนาคต เรียกว่าชั้นสูง อดีต เรียกว่าชั้นต่ำ ปัจจุบัน เรียกว่าชั้นกลางกุศลธรรม เรียกว่าชั้นสูง อกุศลธรรม เรียกว่าชั้นต่ำ อภัยกต ธรรม เรียกว่า ชั้นกลางอรุปรธาตุ เรียกว่าชั้นสูง กามธาตุ เรียกว่าชั้นต่ำ รูปธาตุ เรียกว่า ชั้น กลาง

สุขเวทนา เรียกว่าชั้นสูง ทุกขเวทนา เรียกว่าชั้นต่ำ อทุกขมสุขเวทนา เรียกว่า ชั้นกลาง เบื้องสูงจากฝ่าเท้าขึ้นไป เรียกว่าชั้นสูง เบื้องต่ำจากปลายผมลงมา เรียกว่าชั้นต่ำ ตรงกลาง เรียกว่าชั้นกลาง

คำว่า อย่าได้ก่อตัณหาเพื่อภพน้อยและภพใหญ่ อธิบายว่า อย่าก่อรูปตัณหา สัทตตัณหา คันธตัณหา รสตัณหา โผฏฐัพพตัณหา และธัมมตัณหา คืออย่าให้บังเกิดขึ้นอีก เมื่อเธอรู้ธรรม นั้นว่าเป็นเครื่องข้อง เครื่องผูกพัน ก็อย่าได้ก่อตัณหาเพื่อเกิดในภพน้อยและภพใหญ่(ขุ.จ. (ไทย) ๓๐/๓๐/๑๕๕)

โธนา : ผู้มีปัญญาพิจารณาปัจจัย ๔ แล้วจึงบริโภค หากผู้นั้นประพฤติล่วงโธนา ก็จะไปสู่ทุกคติ ตาม นัยพระสูตร มาในติสสเถรวัตถุ เรื่องพระติสสเถระ ซึ่งพระผู้มีพระภาคตรัสสะกัฏฐิทั้งหลาย ถึงเรื่องนี้ ความว่า สนิมเกิดขึ้นจากเหล็ก ครั้นเกิดขึ้นแล้ว ย่อมกัถเหล็กนั่นเอง ฉนใด กรรม ทั้งหลายของตน ย่อมนำคนผู้ประพฤติล่วง โธนา ไปสู่ทุกคติ ฉนนัน ดังนี้ ขุ.ขุ.(ไทย) ๒๕/๒๔๐/ ๑๐๗. ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๗/๑๑

โธวนสูตร : พระสูตรว่าด้วยธรรมเนียมการล้างกระดุกผู้ตาย พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ในทักษิณาชนบท มีธรรมเนียมในการล้างกระดุกของญาติผู้ตาย ในธรรมเนียมนั้นจะมีการจัดข้าว น้ำ ของเคี้ยว ของบริโภค เครื่องลั้ม เครื่องตี้ม การฟ้อนรำ เพลงขับ และการประโคมอยู่ แต่การล้างนั้นเป็น ของเลว เป็นของชาวบ้าน ไม่มีประโยชน์ ไม่เป็นไปเพื่อความเบื่อหน่าย คลายกำหนด เพื่อ นิพพาน

ตรัสว่าเราจักแสดงการล้างอันเป็นของพระอริยะที่เป็นไปเพื่อความเบื่อหน่าย คลาย กำหนด เพื่อนิพพาน ซึ่งสัตว์ทั้งหลายผู้มีความเกิด ความแก่ ความตายเป็นธรรมตาอาศัยแล้ว ย่อมพ้นจากความเกิด ความแก่ ความตาย ผู้มีโสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาสเป็น ธรรมตา ย่อมพ้นจากโสกะเป็นต้น คือ ผู้มีสัมมัตตธรรม ๑๐ มีสัมมาทิฎฐิเป็นต้น ย่อมล้างมิจ ฉัตตธรรม ๑๐ มีมิจฉาทิฎฐิเป็นต้นได้ ล้างบาปอกุศลธรรมเป็นอันมากที่เกิดขึ้นเพราะมิจฉัตต ธรรม ๑๐ มีมิจฉาทิฎฐิเป็นต้นเป็นปัจจัยได้ และกุศลธรรมเป็นอันมากย่อมถึงความเจริญเต็มที่ เพราะสัมมัตตธรรม ๑๐ มีสัมมาทิฎฐิเป็นต้นเป็นปัจจัย (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๐๗/๒๕๐)

๓.๑๕ หมวดอักษร ต วรรณอักษร น เสนอนิยามศัพท์ ๘๑๒ ศัพท์ดังนี้

นกกุณालะ : ชื่อ นกกุณาละ นกผู้มีนางนกจำนวนมากห้อมล้อมอยู่ตลอดวัน โดยหวังให้สุขสบายว่า นกกุณาละนี้ อย่าได้ถูกกระทบกับไม้ อย่าได้เหงา อย่าล้าปากเพราะความหิวเลย ก็ยังตำว่านกลเหล่านั้นว่า จงถอยไป จงฉิบหาย อีถ้อย อีโจร อีนักเลง อีเผอเรอ อีใจเบา อีเนรคุณคน ตามนัยพระสูตร มาในกุณาลชาดก ว่าด้วยนกดุเหว่า พรรณนาถึงสัตว์นานาชาติพันธุ์ในไพรสณฑ์ ซึ่งหนึ่งในนั้น คือนกกุณาละ ความว่า ในไพรสณฑ์แห่งนี้มีนกดุเหว่าตัวหนึ่งชื่อกุณาละอาศัยอยู่ชนและปิงคดงามยิ่งนัก ได้ยินว่า นกดุเหว่าตัวนั้นมีนางนกดุเหว่า เป็นนางบำเรอถึง ๓,๕๐๐ ตัว บินล้อมหน้า-หลัง ช่างซ้าย-ขวา บน-ล่าง แม้นกอื่น ๆ คาบกิ่งไม้สองข้างให้นกกุณาละจับกลาง เพื่อให้ปลอดภัยจากศาสตารุช นั้นคือนางนกลเหล่านั้นห้อมล้อมนกกุณาละอยู่ตลอดวัน ก็ยังตำว่าอย่างนี้ว่า ถอยออกไป พวกเจ้าอีถ้อย พวกเจ้าจิงฉิบหาย อีถ้อย อีโจร อีนักเลง อีเผอเรอ อีใจเบา อีเนรคุณคน อีตามใจตนเองเหมือนลม (ขุ.ชา.(ไทย) ๒๘/๕๓๖/๑๓๔)

นกกุมภิลกา : เป็นนกกตัวเล็ก ๆ ที่สามัคคีกันเอาชนะนายพรานได้ ที่ชฎิลโกงยกมาอุปมา ตามนัยพระสูตร มาในตัจฉสุกรชาดก ว่าด้วยสุกรชื่อตัจฉะ ที่อุปมาการแตกความสามัคคีแล้วทำให้เกิดความล้มเหลว โดยย้วยเสื่อโครงให้หลงล่าเหยื่อในหมู่สุกรที่สามัคคีกันก็สามารถย้อนกัดเสื่อได้ ชฎิลได้ปลุกใจเสื่อโครงว่า นกชนิดนี้เป็นนกกตัวเล็กตัวน้อย บินโผบินไปมา เทียวไปเป็นฝูงเป็นหมู่ รื่นเริง จับกลุ่มกันโผบิน บินร่อนไปมา เมื่อเหยี่ยวโฉบเอานกตัวหนึ่ง นกเหล่านั้นที่แตกฝูงออกมา แล้วเสื่อโครงก็ตะปบเหยื่อได้อย่างง่ายดาย เสื่อโครงถูกสุกรทั้งหลายที่สามัคคีกันฆ่าตาย โดยสุกรส่งเสียงบันลือลั่น สุกรเหล่านั้นมาประชุมพร้อมกันที่โคนต้นมะเดื่อ ได้อภิเชกสุกรตัจฉะว่า ท่านจงเป็นราชา เป็นใหญ่แห่งเราทั้งหลายเถิด (ขุ.ชา.(ไทย) ๒๗/๑๖๐-๗๙/๔๕๑)

นกกุลิงคะ : ชื่อ นกกุลิงคะ เป็นนกที่ถูกหลอหลางจากการที่ตนเองไม่ได้ต่อสู้กับใครเลย แต่ไปบินอยู่ระหว่างเกาะที่กำลังขวิดกัน จึงถูกหัวเกาะทั้ง ๒ บดขยี้ท่ามกลางอากาศนั้น ตามนัยพระสูตร มาใน ตักการิชชาดก ว่าด้วยตักการิชมาณโพธิสัตว์เตือนอาจารย์ผู้เป็นปุโรหิต เกี่ยวกับการพูดฆ่าตัวเองโดยไม่รู้ตัว เป็นดั่งนกกุลิงคะที่บินเข้าระหว่างเขาเกาะขวิดกัน เป็นดั่งกบที่ร้องเรียกงูมากินตัวเอง เป็นดั่งเรื่องของท่านอาจารย์มาก พระโพธิสัตว์แสดงเหตุอื่นอีกว่า นกกุลิงคะตัวเองไม่ได้ต่อสู้กับใครเลย แต่ไปบินอยู่ระหว่างเกาะที่กำลังขวิดกัน จึงถูกหัวเกาะทั้ง ๒ บดขยี้ท่ามกลางอากาศนั้น แม้เรื่องนี้ก็เหมือนเรื่องของท่านอาจารย์ (ปุโรหิตาจารย์) นั้นแหละ (ขุ.ชา.(ไทย) ๒๗/๑๐๗/๔๑๔)

นกแขกเต้า : นกที่ฉลาด ขนปีกสีเขียว ชื่อมารุระ เข้าใจชมนงนางนกลีลา ที่เข้าใจพูด เข้าใจชมคนอื่น ได้รับคัดเลือกให้เป็นทูต ตามนัยพระสูตร มาในมโหสถชาดก เรื่องของพระเจ้าวิเทหะกล่าวถึง นกแขกเต้า และนกอื่น ๆ ที่สับประมาทกันบ้าง ชมกันบ้าง ตามแบบของผู้รับมอบหมายให้เจรจาว่าความต่าง ๆ ความว่า พระเจ้าวิเทหะ ถูกมโหสถบัณฑิตโพธิสัตว์ข่มมากเกินไป จึงทรงกริ้วแล้ว ตรัสถามว่า พวกเรานั้นแหละผู้กล่าวถึงประโยชน์อันสำคัญกับท่าน (แต่ท่าน) กลับเป็นคนโง่ บ้าน้ำลาย ท่านเล่าแต่โง่มาด้วยทางใด จะรู้ประโยชน์เหมือนคนอื่น ๆ ได้ละหรือ พระเจ้าวิเทหะดำบริภาษมโหสถบัณฑิตโพธิสัตว์ เมื่อจะขับไล่ จึงตรัสว่า ท่านทั้งหลายจงไสคอ มโหสถบัณฑิตนี้ไปให้พ้นจากแคว้นของเรา พระศาสดาเมื่อจะทรงประกาศ

ข้อความนั้น จึงตรัสว่า มโหสถบัณฑิตก็หลีกเลี่ยงไปจากราชสำนักของพระเจ้าวิเทหะ ต่อมา ก็ได้เรียกนก "แขกเต้า" ตัวฉลาดที่ชื่อ มาตุระ ที่เป็นทูตมาสั่งว่า มานี้เกิด สหายผู้มีชนปีกสีเขียว เจ้าจงทำการชวนช่วยเหลือเรา นกแขกเต้ารับคำของมโหสถบัณฑิตแล้วได้ไปยังที่อยู่ของนางนกสาธิตา ถ้ามว่า แม่กรงงาม เธอสบายดีหรือ แม่เพศสวย เธอผาสุกหรือ เธอได้ข่าวตอกกับน้ำผึ้งในกรงอันงามของเธออยู่หรือ นางนกสาธิตาทอบว่า สุวบัณฑิตผู้สหาย ฉันทสบายดี และไม่มีโรคเบียดเบียน...(ขุ.ชา.(ไทย) ๒๘/๖๐๘-๖๒๙/๒๗๗. ขุ.ชา.อ. (บาลี) ๙/๖๐๙/๓๔๑)

นกครุฑ : พญานกในวรรณคดี เป็นพาหนะของพระนารายณ์ ใช้เป็นตราแผ่นดินและเครื่องหมายทางราชการอุปมาคนที่พูดเป็น และเป็นนกที่ชื่นชมยินดีในการถวายผลไม้ของพระโพธิสัตว์ ตามนัยพระสูตร มาในกุลาวกชาดก ว่าด้วยลูกนกครุฑ เมื่อท้าวสักกะโพธิสัตว์เห็นลูกนกครุฑบนต้นจิ้งจอกแล้วถูกอสูรจะทำลาย ประสงค์จะไว้ชีวิตลูกนกนั้น ตรัสสั่งให้มาตีเทพสารภีให้ถนอมกลับ เราประสงค์จะสละชีวิตให้พวกอสูร ลูกนกพวกนี้อย่าได้หลงกลาญเลย อีกนัยหนึ่ง เป็นการอุปมานกครุฑกับคนฉลาด ที่ควรพูดให้ถูกกาลเทศะ มีผลควบคุมศัตรูได้ คนที่เป็นบัณฑิตควรรักษาวาจาไว้ ทั้งในเวลาไม่ควรพูดและไม่ควรพูด ไม่ควรพูดให้เกินเวลาแม้ในบุคคลผู้เสมอกับตน ส่วนผู้ใดมีความคิดเป็นเบื้องหน้า มีปัญญาเครื่องพิจารณา เห็นประจักษ์ พูดพอเหมาะแก่กาลเวลา ผู้นั้น ย่อมจับศัตรูทั้งหมดไว้ได้จนนกครุฑจับนาคได้ อีกนัยหนึ่ง เป็นผลานิสงส์แห่งการถวายผลไม้ ยักษ์ ภูต รากษส กุมภัณฑ์ และครุฑ เท้าที่มีอยู่ในไพโรสณฑ์ ต่างก็มาบำรุงข้าพเจ้า แม้จะระเซ้ หมาใน ผึ้ง เหลือบ และยุงทั้ง ๒ ก็อยู่ในอำนาจของข้าพเจ้า แม้นกครุฑและเหล่าปีกซีที่มีกำลังมากก็มานับถือข้าพเจ้าเป็นที่พึ่ง นี่เป็นผลแห่งการถวายผลไม้ (ขุ.ชา.(ไทย) ๒๗/๓๑/๑๓. ขุ.ชา.(ไทย) ๒๗/๑๒๔/๑๘๒ ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๖๒-๖๕/๒๑๑-๒๒)

นกคัมภี : นกเปิดน้ำที่เล็กที่สุดในประเทศไทย รูปร่างเล็ก อ้วนป้อม ปากสั้น ตัวผู้ปีกสีเขียวเข้มเป็นมัน หน้า คอ และท้องสีขาว ที่คอมีวงสีดำ ตัวเมียปีกสีน้ำตาล ลำตัวตอนล่างสีขาว มีจุดกระสีน้ำตาล ทำรัง ในโพรงไม้ ร่ำร้องคู่กันหากันและกันในสระกลางป่า ตามนัยพระสูตร มาในมหาวนวัฒนชาดก พรรณนาถึงสัตว์นานาชาติพันธุ์ในป่าและในสระน้ำ เช่น ราชสีห์ เสือโคร่ง ยักษ์ฉิมมีหน้าดุจพา ข้างพัง สุนัขจิ้งจอก หมาใน บ่าง กระรอก จามรี ฯลฯ ในบรรดาสัตว์เหล่านี้ก็มีนกคัมภี ร่ำร้องคู่กันหากันและกัน (ขุ.ชา.(ไทย) ๒๘/๒๐๖๒-๒๐๗๓/๕๐๔-๐๕)

นกคุ่ม : ชื่อนกขนาดเล็ก ตัวกลม หางสั้น หากินตามพื้นดิน บินได้ในระยะทาง สั้น ๆอุปมาการบำเพ็ญเพียรสมาธิที่มีวิริยมากเกินพอดี ทำให้อินทรีย์ไม่สมดุลกัน สมาธิจึงเคลื่อน ทำให้แสงสว่างและการเห็นรูปหายไป เปรียบเหมือนจับนกคุ่มที่แรงไป ทำให้นกคุ่มนั้นตาย ตามนัยพระสูตร มาในอุปกิเลสสูตร ว่าด้วยกิเลสที่เป็นอุปสรรคต่อการบำเพ็ญเพียร ความว่า เรานั้นเป็นผู้ไม่ประมาท ฯลฯ เรานั้นได้คิดว่า ‘ความเพียรที่บำเพ็ญเกินไปเกิดขึ้นแล้วแก่เรา เพราะความเพียรที่บำเพ็ญเกินไป เป็นเหตุให้สมาธิของเราจึงเคลื่อน เมื่อสมาธิเคลื่อนแล้ว แสงสว่างและการเห็นรูปจึงหายไป อุปมาบุรุษเอามือทั้งสอง จับนกคุ่มไว้แน่น นกคุ่มนั้น ต้องถึงความตายในมือของบุรุษนั้นนั่นเอง (ม.อุป.(ไทย) ๑๔/๒๔๑/๒๘๕. ขุ.ชา.(ไทย) ๒๗/๑๓๐-๓๓/๒๕๒)

นกเค้า : ชื่อนก ขนนุ่ม หัวใหญ่ ตาโต ตัวลาย ออกหากินเวลากลางคืนเป็นการคัดเลือกบุคคลที่จะเป็นใหญ่ โดยให้ดูบุคลิกภายในเวลาที่เขาได้ และเวลาเสีย เขาจะมีพฤติกรรมอย่างไร ณ ที่นี้ เป็นเรื่องของกากับนกเค้าที่คัดเลือกคนเป็นราชา โดยให้ศึกษาบุคลิกของนกเค้าเวลาโกรธ จะมีอาการเหมือนตานกเค้า ตามนัยพระสูตร มาในอุลุกชาดก ว่าด้วยนกเค้า มีกาดัวหนึ่งไม่พอใจ การตั้งนกเค้าให้เป็นราชา จึงกล่าวกับนกทั้งหลายว่า พวกญาติทั้งหมดจะแต่งตั้งนกเค้าให้เป็นใหญ่ ถ้าพวกญาติอนุญาต ข้าพเจ้าจะขอพูดสักคำหนึ่ง นกทั้งหลายอนุญาตว่า เอาเถิดเพื่อน พวกเราทั้งหมดอนุญาต แต่เจ้าจงพูดแต่ถ้อยคำที่เป็นอรรถเป็นธรรมเท่านั้น เพราะว่าพวกนกหนุ่ม ๆ ที่มีปัญญา และทรงไว้ซึ่งญาณอันรุ่งเรืองยังมีอยู่ กาได้รับอนุญาตแล้ว จึงกล่าวว่า ขอความเจริญรุ่งเรืองจงมีแก่ท่านทั้งหลาย การที่แต่งตั้งนกเค้าให้เป็นใหญ่นั้น ข้าพเจ้ายังไม่พอใจ ท่านจงมองดูหน้านกเค้าที่ยังไม่โกรธดูซิ ถ้านกเค้าโกรธจะทำหน้าอย่างไร (ขุ.ชา.(ไทย) ๒๗/๕๘-๖๐/๑๓๓)

นกเงือก : ชื่อนก ส่วนใหญ่ลำตัวสีดำ ปากใหญ่ อยู่รวมกัน เป็นฝูงในป่าลึกเวลาบินเสียงดังมาก ขณะตกไข่ตัวเมียจะอยู่ในโพรงไม้ แล้วใช้เศษอาหารและอุจจาระปิดปากโพรงไว้ เหลือรูปอยู่ที่ตัวผู้ จะหาอาหารมาป้อนให้ขณะกกไข่และเลี้ยงลูกอ่อนได้ ร้องเสียงดังมาก ตามนัยพระสูตร มาในชาดก มหาวนวัฒนนา พรรณนาถึงสัตว์ที่กู่ร้องในป่าและสระน้ำ โดยป่านั้นมีสุนัขจิ้งจอกหมาใน บ่าง กระรอก จามรี ชะนี ลิงลม ฯลฯ และเสือเหลืองมีอยู่โดยรอบด้าน สกุนชาติหลายชนิด คือ นกกวก นกยูง ฯลฯ นกเงือก กู่ร้องขานขึ้นด้วยเสียงต่าง ๆ กัน อนึ่ง ณ ที่ใกล้สระนี้ มีฝูงนกมากมายมีขนปีกงามวิจิตร มีเสียงไพเราะเสนาะโสตบันเทิงใจอยู่กับคู่ของตน กู่ร้องประชันเสียงกันและกัน (ขุ.ชา.(ไทย) ๒๘/๒๐๗๐/๕๐๕. ขุ.ชา.(ไทย) ๒๘/๒๐๗๕/๕๐๖, ขุ.ชา.(ไทย) ๒๘/๒๐๗๖/๕๐๖)

นกจักรพาก : นกชนิดหนึ่ง อยู่ในวงศ์นกเป็ดน้ำ ที่มาชุมนุมกู่ร้องระงมด้วยเสียงน่าจับใจไพเราะ ขนงดงามเพราะรักษาสี ตามนัยพระสูตร มาในกัณณมุนชกเปติวัตถุ เรื่องนางเปรตผู้ถูกสุนัขกัณณมุนชกกัดกินเนื้อ ความว่า พระเจ้าพาราณสีตรัสถามนางเวมานิกเปรตว่า สระโบกขรณีมีน้ำใสเย็น มีบันไดทองคำ มีพื้นลาดด้วยทรายทองคำ ต้นไม้สวยงาม มีกลิ่นหอมชวนใจ ดาดดินไปด้วยหญ้าไม้ขนานาพันธุ์ ตลอดบอวอลไปด้วยกลิ่นหอมต่าง ๆ ฯลฯ ระงมไปด้วยเสียงหงส์และนกกระเรียน นกจักรพาก อีกนัยหนึ่ง เป็นเรื่องวัดความสวยความงามกันด้วยการรักษาสี มีคุณธรรมในอาการ ไม่ทำชั่วแม้เพราะเหตุแห่งอาหาร พวกเราจึงมีรูปงาม ท่องเที่ยวไปตามห้วงน้ำ (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๓๕๐-๕๑/๒๒๒. ขุ.ชา.(ไทย) ๒๗/๖๙-๗๒/๓๑๒)

นกขวัญชีวะกะ : นกเทพนิกาย เสียงไพเราะ กู่ร้องอยู่ในวิสาณาราชธานี มีของท้าวภูเวรมหาราช ตามนัยพระสูตร มาใน อฏานาฎยสูตร กล่าวถึงวิมานของท้าวภูเวร ชื่อว่า วิสาณาราชธานี มีห้วงน้ำชื่อธรรณี ซึ่งเป็นเหตุให้เกิดเมฆ เกิดฝนตก ในวิสาณาราชธานีนั้น มีสภาพชื่อภคลาวดี เป็นที่ประชุมของพวักยักซ์ มีต้นไม้ทั้งหลาย ผลเป็นนิจ ดารดาษด้วยหมู่กษัตริย์ต่าง ๆ มีเสียงร้องของนกยูง นกกระเรียน และเสียงขับกล่อมจากนกคุดเหว่า เป็นต้น ในวิสาณาราชธานีนั้น มีเสียงร้องของนกขวัญชีวะกะ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๙๑/๒๔๑)

นกคุดเหว่า : นกตัวเล็กกว่ากาเล็กน้อย ตาแดง หางยาว ตัวผู้สีดำ ตัวเมียสีน้ำตาล มีลายและจุดสีขาว พาดตลอดตัว วางไข่ให้นกชนิดอื่นฟัก มักหากินตามลำพัง กินแมลงและผลไม้ กาเหว่า ก็เรียก

เป็นนกที่ลายไม่สวยแต่กู่ร้องขับกล่อมด้วยเสียงอันไพเราะในวิสาขามหาสารทนีของท้าวฤๅษ
 มหาราช (เวสวัณ) ตามนัยพระสูตร มาใน อภินายกสูตร ความว่า ท้าวฤๅษมหาราชมีราช
 ธาณีชื่อวิสาขามีห้วงน้ำชื่อธรณี ซึ่งเป็นเหตุให้เกิดเมฆ เกิดฝนตก ในวิสาขามหาสารทนีนั้น มี
 สภาชื่อภคพลดี เป็นที่ประชุมของพวกยักษ์ มีต้นไม้ทั้งหลาย ผลิผลเป็นนิจ ดารดาชด้วยหมุ่นก
 ชนิดต่าง ๆ มีเสียงร้องของนกยูง นกกระเรียน และเสียงขับกล่อมจากนกดุเหว่า นกดุเหว่านี้สี
 ไม่สวย ลายพร้อยไปทั้งตัว แต่เป็นที่รักของสัตว์ทั้งหลายจำนวนมาก เพราะร้องด้วยเสียงอัน
 ไพเราะ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๘๑/๒๒๗, ชุ.ชา.(ไทย) ๒๗/๕๓/๑๓๑, ที.ปา.อ. (บาลี) ๒๘๑/
 ๑๕๙, ที.ปา.ฎีกา.(บาลี) ๒๘๑/๑๕๙)

นกตระกูล, นกตระกูล : นกที่กินซากสัตว์ เป็นนกที่อุปมาการเจริญกายาศาสนา เมื่อกายถูกรุมด้วยนก
 นานาชนิดตรมจิกกิน และเป็นนกที่นักธนูนำมาปักหางเกาทัณฑ์ยิงลูกศร ตามนัยพระสูตร มาใน
 กายคตาสติสูตร ที่อุปมาภิกษุเมื่อเปื่อยเน่าแล้ว ถูกนกนานาชนิดตรมจิกกิน ความว่า ภิกษุ
 ผู้ไม่ประมาท มีความเพียร อุทิศกายและใจอยู่อย่างนี้ ย่อมละความ คาริที่สับสน อันอาศัย
 เรือนได้ เพราะละความคาริที่สับสนนั้นได้ จิตที่เป็นไป ภายในกายเท่านั้น ย่อมดำรงคงที่ เป็น
 ธรรมเอกผุดขึ้น ตั้งมั่น ภิกษุชื่อว่าเจริญ กายคตาสติแม้ด้วยอาการอย่างนี้ และภิกษุเห็น
 ซากศพที่เขาทิ้งไว้ในป่าช้า ซึ่งถูกกาจิกกิน แร้งจิกกิน นกตระกูลจิกกิน ฯลฯ กายเราก็มี
 ลักษณะอย่างนั้น ไม่ล่วงพ้นความเป็นอย่างนั้นไปได้ (ม.อ.(ไทย) ๑๔/๑๕๔/๒๐๐. ม.ม.(ไทย)
 ๑๓/๑๒๖/๑๓๘)

นกต้อยตีวิด : ชื่อนก หัวสีดำขนบริเวณหูสีขาว มีตั่งเนื้อสีแดงพาดทางด้านหน้าจากขอบตาหนึ่ง ไปอีก
 ขอบตาหนึ่ง ปากยาว ขาวยาวสีเหลือง ร้องเสียงแหลมว่า ตแต่ตแต่แว๊ด กินสัตว์ขนาดเล็ก
 กระแตแต้แว๊ด หรือ ตแต่แว๊ด ก็เรียก มีขนปีกงามวิจิตร มีเสียงไพเราะ บันเทิงใจอยู่กับคู่ของตน
 กู่ร้องประชันเสียงกันและกัน ที่สระมุจลินท์เคลื่อนกล่นไปด้วยฝูงนกนานาชนิด กู่ร้องขานขัน
 ด้วยเสียงต่าง ๆ กัน ตามนัยพระสูตร มาใน มหาวนวันณนา พรรณนาถึงหมุ่นกที่ขมขมกู่ร้อง
 ในสระมุจลินท์ บรรดาสัตว์เหล่านั้น มีนกต้อยตีวิดอยู่ด้วย ความว่า สกุนชาติหลายชนิด คือ
 นกกวัก นกยูง นกหงส์ขาว ไก่ฟ้า นกกระปูด ไก่ป่า นกหัสติลิงค์ รำร้องคู่กันหากันและกัน นก
 ยางโตน นกยางกรอก นกโพระดก นกต้อยตีวิด (ชุ.ชา.(ไทย) ๒๘/๒๐๖๗/๕๐๕)

นกโพระดก : ชื่อนก ตัวอ้วนป้อมสีเขียว หน้าสีแดง เหลือง หรือน้ำตาลแล้วแต่ชนิด ปากหนาแข็งแรง
 ปลายแหลมใหญ่ มีขนแข็งตรงโคนปาก กินผลไม้เป็นนกชนิดหนึ่ง มีเสียงไพเราะ อาศัยอยู่ใน
 สระโบกขรณี ตามนัยพระสูตร มาในสุธาโภชนชาดก พรรณนาถึงนกนานาชาติพันธุ์ในสระ
 โบกขรณีนั้น มีนกนานาชนิด คือ หงส์ นกกระเรียน นกยูง นกจักรพราว นกออก นกดุเหว่า
 นกที่มีปีกสวยงาม นกมีหงอน และนกโพระดก ฯลฯ ต่างพากันรำเริงเกษมสำราญ ทั้งมีอาหาร
 มากมาย (ชุ.ชา.(ไทย) ๒๘/๒๖-๔๖๕/๑๒๙)

นกมัยหกะ : เป็นนกอุปมาอุปไมยคนตระหนี่ ไม่ใช้ทรัพย์ที่ตนหามาได้ ไม่สงเคราะห์ญาติ ไม่เอื้อเฟื้อ
 คนอื่น มักจะนึก คิด และพูดเหมือนนกเขา ที่ชอบร้อง (ขัน)ว่า ของกู ของกู อยู่ตลอดเวลา
 ตามนัยพระสูตร มาใน มัยหกะสกุนชาดก กล่าวถึงฤๅษีโพธิสัตว์แสดงธรรมแก่น้องชาย โดย
 อุปมาคนตระหนี่ ความว่า นกมัยหกะบินไปตามเนินเขาและซอกเขา จับที่ต้นเลียบซึ่งมีผลสุก
 แล้วร่ำร้องว่า ของกู ของกู เมื่อมันบ่นเพ้ออยู่อย่างนี้ ฝูงนกที่บินรวมกันมา ก็พากันจิกกินผล

เลียบแล้วก็บินจากไป มันก็ยังคงบนเพื่อยุ่่นเอง ฉันทใด คนบางคนในโลกนี้ก็ฉันทนั้นเหมือนกัน เก็บหอมรอมริบทรัพย์ไว้เป็นจำนวนมาก ตนเองก็ไม่ได้ใช้สอย ไม่สงเคราะห์พวกญาติ ๆ เมื่อเขาบ่นเพ้อว่า ของกู ของกู อยู่อย่างนี้ พระราชาบ้าง (ถูกริบด้วยกฎหมาย) พวกโจรบ้าง พวกทนายทไมเป็นที่รักบ้าง ก็กดฉวยเอาทรัพย์ไป คนผู้นั้นก็ยังคงบนเพื่อยุ่่นนั้นแหละ (ขุ.ชา.(ไทย) ๒๗/๑๐๒-๑๖/๒๔๗, ขุ.ชา.อ. (บาลี) ๕/๑๐๒/๘๖)

นกมูลไถ : ชื่อนกชนิดหนึ่ง ตัวขนาดนกกระจาบบน โดกว่านิดหน่อย เรียกสามัญว่า นกขี้ไถ เป็นนกที่หากินในถิ่นที่ไม่ใช่ของตนตามที่พ่อแม่เคยพาทำมาหากิน จนถูกเหยี่ยวโฉบกิน เปรียบดั่งภิกษุผู้เที่ยวไปในที่โคจร ย่อมมีภัยแก่ตัว ตามนัยพระสูตร มาใน สกถนคคิยสูตร ว่าด้วยนกเหยี่ยวที่โฉบจับนกมูลไถ ซึ่งหากินอันไม่ใช่ที่ทางของตน เปรียบดั่งภิกษุเที่ยวในที่ อโคจร ครั้งนั้น นกมูลไถจึงไปยังถิ่นที่เป็นดินก้อนมูลไถที่เขาไถไว้ จับที่ก้อนใหญ่ ยืนร้องทำเหยี่ยวว่า ‘เจ้าเหยี่ยว เจ้าจงมาจับเราเดี๋ยวนี้ เจ้าเหยี่ยว เจ้าจงมาจับเราเดี๋ยวนี้’ เหยี่ยวหึงจึงหุบปีกทั้ง ๒ ลงโฉบนกมูลไถอย่างรวดเร็ว เมื่อนกมูลไถรู้ว่า ‘เหยี่ยวตัวนี้โฉบมาอย่างรวดเร็ว หมายถึงจับเรา’ จึงหลบเข้าซอกก้อนดินก้อนไถนั้นเอง ออกเหยี่ยวกระแทกมูลไถตาย (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๓๗๒/๒๑๗, ขุ.ชา.(ไทย) ๒๗/๓๕/๗๒)

นกยูง : ชื่อนก สีเขียวลาย ขนหางยาว สวยงาม ปรากฏในวิมานวิสาณาราชธานีของท้าวภูเวร ที่ส่งเสียงร้องอันไพเราะ ตามนัยพระสูตร มาในอาฎานาฎียสูตร พรรณนาถึงความงามบนสวรรค์วิสาณาราชธานีของท้าวภูเวร ความว่า ท้าวภูเวรมหาราช มีราชธานีชื่อวิสาณ มหาชนจึงเรียกท้าวภูเวรมหาราชว่า ‘ท้าวเวสวัณ’ ในวิสาณาราชธานีนั้น มีห้วงน้ำชื่อธรณี ซึ่งเป็นเหตุให้เกิดเมฆ เกิดฝนตก ในวิสาณาราชธานีนั้น มีสภาชื่อภคลาวตี เป็นที่ประชุมของพวงยักษ์ มีต้นไม้ทั้งหลาย ผลิผลเป็นนิจ ดารดาชด้วยหมุ่นกชนิดต่าง ๆ มีเสียงร้องของนกยูง ฯลฯ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๘๑/๒๒๗, ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๘๑/๒๔๑, ที.ปา.อ.(บาลี) ๒๘๑/๑๕๙, ที.ปา.ฎีกา (บาลี) ๒๘๑/๑๕๘)

นกแร้ง : เป็นนกปีกกว้าง หางสั้น หัวเล็ก ลำคอไม่มีขน กินซากสัตว์อุปมากามที่คนหลงไหลเกาะติด ถือตามมีโทษปางตาย เช่นนกแร้งรุมทั้งขึ้นเนื้อ ตามนัยพระสูตร มาในโปตลียสูตร ที่กล่าวถึงโทษของกาม ถึงปางตายของผู้ยึดติด อุปมาด้วยโครงกระดูก มีทุกข์มาก มีความคับแค้นมาก โทษในกามเหล่านั้นมีอยู่มากยิ่ง’ ครั้นเห็นโทษแห่งกามนี้ตามความเป็นจริงด้วยปัญญาอันชอบอย่างนี้แล้ว จึงเว้นอุเบกขาที่มีอารมณ์ต่างกัน ที่อิงอาศัยอารมณ์ต่างกัน แล้วเจริญอุเบกขาที่มีอารมณ์เดียว ที่อิงอาศัยอารมณ์เดียว ซึ่งเป็นที่ดับไม่เหลือแห่งความถือมั่นโลกามิสโดยประการทั้งปวง ดุจนกแร้ง ฯลฯ พวกกันโผเข้าไปรุมจิกทั้งขึ้นเนื้อนั้น ถ้าไม่ปล่อยมันอาจได้รับทุกข์ปางตาย เพราะขึ้นเนื้อนั้นเป็นเหตุ (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๔๓/๔๓)

นกสตัดตะ : นกเทพนิยาย อุปมาการกัฏย โดยช่วยเหลือกวางและเต่าให้พ้นอันตราย และให้เต่าลงน้ำให้กวางเข้าป่า ตามนัยพระสูตร มาในกรุงกมคิชาตค ว่าด้วยนกและเต่าช่วยกวาง เมื่อนกสตัดตะช่วยกวางให้พ้นจากบ่วงแล้ว จึงกล่าวกะเต่าว่า เอาเถิดเต่าเอ๋ย เจ้าจงใช้ฟันกัดบ่วงหนึ่งส่วนเราจักกระทำโดยวิธีที่นายพรานจะมาถึง พระศาสดาตรัสพระคาถาที่ ๒ ว่า เต่าก็ลงน้ำกวางก็เข้าป่า ส่วนนกสตัดตะกลับมามีต้นไม้อีกแล้ว ได้พาลูก ๆ หนีไปอยู่แสนไกล (ขุ.ชา.(ไทย) ๒๗/๑๑๒/๙๔)

นกลัทธิคัมพะ : นกเทพนิยาย พุดไพเราะเพราะเหาะเติบโตบนต้นไม้แล้วตกในแดนโจร อยู่ใกล้ อัสตบรูษ เทียบกับนกปุปผกะผู้น้องที่อยู่ใกล้สัตบรูษ จึงต่างกันโดยคุณธรรม ตามนัยพระสูตร มาในสัตติ คุมพชาดก อุปมานกสองตัวพี่น้องเติบโตบนต้นไม้ แต่เมื่อตกลงมาอยู่ในแดนต่างกัน จึงต่างกัน โดยคุณธรรม ความว่า พระราชาทรงเลื่อมใสการปฏิสันถารของนกปุปผกะ จึงทรงชมเชยว่า ปกษีตัวนี้ดีจริงหนอ เป็นนกแต่ทรงธรรมอย่างยอดเยี่ยม ส่วนเจ้านกแขกเต้าตัวหนึ่งนั้นพูดแต่ คำหยาบช้าว่า จงฆ่ามัน จงมัดมัน อย่าปล่อยให้มีชีวิตอยู่ เมื่อมันบ่นพร่ำเพ้ออยู่อย่างนี้แล เราได้ถึงอาศรมนี้โดยความสวัสดิ นกปุปผกะครั้งได้ฟังพระราชดำรัสแล้ว จึงกราบทูลว่า พระ มหาราช ข้าพระองค์ทั้ง ๒ เป็นพี่น้องร่วมท้องมารดาเดียวกัน เจริญเติบโตอยู่ที่ต้นไม้ต้น เดียวกัน แต่พลัดตกไปอยู่ต่างเขตแดนกัน นกลัทธิคัมพะเจริญเติบโตในแดนโจร ส่วนข้า พระองค์เจริญเติบโตอยู่ในสำนักของฤๅษี ณ ที่นี้ นกลัทธิคัมพะนั้นอยู่ใกล้ อัสตบรูษ ข้า พระองค์อยู่ใกล้สัตบรูษ เพราะเหตุนั้น ข้าพระองค์ทั้ง ๒ จึงแตกต่างกันโดยธรรม (ขุ.ชา.(ไทย) ๒๗/๑๗๘/๕๐๐) ขุ.ชา.(ไทย) ๒๗/๑๗๘/๕๐๐)

นกสาธิตา : ชื่อนก ลำตัวสีน้ำตาลเข้ม หัวสีดำ ขอบตาและปากสีเหลือง มีแต้มขาวที่ปีก ปลายหางสี ขาว กินแมลงและผลไม้ เอี้ยง หรือ อีเอี้ยง สาริกา ก็เรียก มีคุณสมบัติส่งเสียงร้องอันไพเราะ ในสระบัวที่ราชธานีนามว่าวิสาขนาของท้าวภูเวร ตามนัยพระสูตร มาในอาฎานาฎียสูตร กล่าวถึงวิสาขนาราชธานีนั้นของท้าวภูเวรที่มีเสียงร้องของนกต่าง ๆ อันไพเราะ ว่า ในราชธานี นั้น มีสระบัวมีปทุม และนกชื่อโปกขรสาตกะ ในวิสาขนาราชธานีนั้น มีเสียงนกแก้ว นก สาธิตา.....ทำให้สระบัวของท้าวภูเวรนั้น จึงงามตลอดกาลทุกเมื่อ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๘๑/ ๒๒๘)

นกหัสติลิงค์: นกในวรรณคดีมีจะงอยปากยาวคล้ายวงช้างส่งเสียงกู่ร้องไพเราะในป่าริมสระน้ำมูจลิน นก ห์ ตามนัยพระสูตร มาในเวสสันดรชาดก หมวดมหาวนัณณา แสดงถึงสัตว์นานาชาติ พันธุ์ ส่งเสียงกู่ร้องก้องพนาสนทรมิมสระน้ำมูจลินทร์ ประกอบด้วยนกพิราบ หงส์แดง นก จักรพาก นกเป็ดน้ำ นกหัสติลิงค์ ส่งเสียงร้องที่นารีนรมย์ใจ (ขุ.ชา.(ไทย) ๒๘/๒๐๗๘-๘๑/ ๕๐๖, ขุ.ชา.(ไทย) ๒๘/๒๐๖๗/๕๐๕)

นกออก : ชื่อเหยี่ยวขนาดใหญ่ หัวและด้านล่างของลำตัวสีขาว ปีกสีเทา กินปลาและงูทะเล อยู่ในกลุ่ม นานาชาติพันธุ์ที่กู่ร้องด้วยเสียงอันไพเราะในป่าริมสระน้ำมูจลินท์ ตามนัยพระสูตร มาใน เวสสันดรชาดก มหาวนัณณา เป็นนกชนิดหนึ่งในจำนวนหลาย ๆ ชนิด ที่ส่งเสียงกู่ร้องอัน ไพเราะที่สระโบกขรณีนั้น ที่สระโบกขรณีมีนกนานาชนิด ได้แก่ หงส์ นกกระเรียน นกยูง นก จักรพาก นกออก ฯลฯ ต่างพากันร่าเริงเกษมสำราญ ทั้งมีอาหารมากมาย (ขุ.ชา.(ไทย) ๒๘/ ๒๖๕/๑๒๙, ขุ.ชา.(ไทย) ๒๘/๒๐๗๐/๕๐๕)

นกโกฎิจิตตกะ : นกในวรรณคดี เป็นนกชนิดหนึ่งในจำนวนหลาย ๆ ชนิดที่ส่งเสียงร้องอันไพเราะใน เทพวิมานชื่อ วิสาขนาของท้าวภูเวร ตามนัยพระสูตร มาในอาฎานาฎียสูตร ที่แสดงถึง ความงดงามในป่า สระน้ำ ไพเราะด้วยเสียงร้องของนกนานาชาติพันธุ์ ความว่า ในวิสาขนา ราชธานีนั้น มีเสียงร้องของนกขวัญขวัญ และนกโกฎิจิตตกะ ฯลฯ สระนั้นจึงงามตลอดกาลทุก เมื่อ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๘๑/๒๔๑)

นกฮูก : ชื่อนก ขนนุ่ม หัวใหญ่ ตาโต ตัวลาย ออกหากินเวลากลางคืน กลางวันหลบพักผ่อนตามต้นไม้ เป็นนกที่นางมัทรีหวาดกลัวเสียงร้องในคราวที่จะเดินป่า ตามนัยพระสูตร มาในเวสสันดรชาดก กัณฑ์ทานกัณฑ์ เรื่องที่นางมัทรีหวาดกลัวจากเสียงสัตว์ป่านานาชนิดที่จะเดินไปตามป่า ความว่า พระนางมัทรีผู้ได้ยินเสียงนกเค้าแมว นกฮูก ร้องครวญคราง ก็หวาดกลัวตัวสั่นเหมือนนางวารุณี (หญิงที่โดนผีสิง) วันนี้ จะเดินไปป่าได้อย่างไร (ขุ.ชา.(ไทย) ๒๘/๑๗๖๘/๔๖๔, ขุ.ชา.อ. ๑๐/๑๗๖๘/๓๑๙)

นกัมมปัจจัย : ปัจจัยที่ไม่ใช่กรรม หมายถึง สภาวะธรรมที่เป็นกุศล หรือ อกุศล เกิดขึ้นเพราะนกัมมปัจจัย ตามนัยอภิธรรม มาใน ดิกปฏิฐานปัจจัยปัจจนียะ ว่าด้วยเรื่อง สภาวะธรรมที่เป็นกุศลอาศัยสภาวะธรรมที่เป็นกุศลพึงเกิดขึ้นเพราะ "นกัมมปัจจัย" สภาวะธรรมที่เป็นกุศลอาศัยสภาวะธรรมที่เป็นกุศลเกิดขึ้นเพราะนกัมมปัจจัย ได้แก่ เจตนาที่เป็นกุศลอาศัยขันธที่เป็นกุศลเกิดขึ้น สภาวะธรรมที่เป็นอกุศลอาศัยสภาวะธรรมที่เป็นอกุศลเกิดขึ้นเพราะนกัมมปัจจัย ได้แก่ เจตนาที่เป็นอกุศลอาศัยขันธที่เป็นอกุศลเกิดขึ้น (อภิ.ป.(ไทย) ๔๐/๔๒/๒๒, ๔๔/๕๐)

นกุลชาดก:ชาดกว่าด้วยพังพอนไม่ไว้ใจ มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า ฤาษีโพธิสัตว์เห็นงูกับพังพอนทะเลาะกันเป็นประจำจึงสอนให้สัตว์ทั้งสองมีเมตตาและสามัคคีกัน เมื่อสัตว์ทั้งสองสามัคคีกันแล้ว วันหนึ่งท่านเห็นกิริยาการนอนแบบประวิงตัวของพังพอนจึงสอบถามว่า เมื่อเป็นมิตรกับงูแล้วเหตุไรจึงมานอนแยกเขี้ยวอยู่ ได้ฟังคำตอบว่า ในศัตรูบุคคลพึงระวังไว้ก่อน แม้ในมิตรก็ไม่พึงไว้ใจ เพราะภัยที่เกิดจากคนไม่มีภัย ย่อมกักร่อนจนถึงโค่นราก แล้วฤาษีจึงสอนให้พังพอนไว้ใจงูแต่ไม่พึงมีความระแวงในมิตรอีกต่อไป เพราะผู้ที่อยู่อย่างระแวงย่อมอยู่เป็นทุกข์ (ขุ.ชา.ทุก.(ไทย) ๒๗/๒๙/๗๑)

นกุลปิตาคหบดี, อุบาสก : คหบดีชื่อนกุลปิตา เป็นคนชรา ผ่านวัยมานาน มีกายกระสับกระส่ายเจ็บป่วยประจำ ขอให้พระผู้มีพระภาคโปรดสั่งสอน เมื่อได้ฟังธรรมมีกถาของพระองค์แล้วก็มีอินทรียี่สิบหน้าผ่องใส ตามนัยพระสูตร มาใน นกุลปิตุสูตร ว่าด้วยนกุลปิตาคหบดี ผู้เกิดวิตกกังวล กระสับกระส่าย ภายหลังได้ฟังธรรมจากพระผู้มีพระภาคเจ้าแล้วก็หาย ครั้งนั้น นกุลปิตาคหบดีเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ ได้กราบทูล ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์เป็นผู้ชรา สูงอายุ เป็นผู้เฒ่า ล่วงกาลมานาน ผ่านวัยมานาน มีกายกระสับกระส่ายเจ็บป่วยประจำ พระผู้มีพระภาคและภิกษุทั้งหลายผู้เป็นที่เจริญใจ ข้าพระองค์ก็ไม่ได้เห็นเป็นนิตย์ ขอพระผู้มีพระภาคโปรดให้โอวาท โปรดสั่งสอนข้าพระองค์ด้วยพระดำรัสที่เป็นไปเพื่อประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความสุขแก่ข้าพระองค์ตลอดกาลนานเถิด พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ความจริง กายนี้กระสับกระส่าย เป็นดังฟองไข่ มีเปลือกหุ้มไว้ อนึ่ง บุคคลผู้บริหารกายนี้อยู่พึงรับรองความไม่มีโรคได้แม้เพียงครู่เดียว จะมีอะไรเล่านอกจากความโง่เขลา เพราะเหตุนี้ท่านพึงสำเหนียกอย่างนี้ว่า ‘เมื่อเรามีกายกระสับกระส่ายอยู่ จิตจึงไม่กระสับกระส่าย’ ท่านพึงสำเหนียกอย่างนี้ ลำดับนั้น นกุลปิตาคหบดีชื่นชม ยินดีพระภาสิตของพระผู้มีพระภาค ลูกจากอาสนะ คหบดีรับคำสอนของพระองค์ด้วยธรรมมีกถา ได้รับการยกย่องว่า เป็นเลิศกว่าอุบาสกสาวกทั้งหลายของเรา ผู้กล่าวถ้อยคำที่ทำให้เกิดความคุ้นเคย (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๑/๑-๒, ออง.เอกก.(ไทย) ๒๐/๒๕๓/๓๒)

นกุลปิตุสูตร^๑ : พระสูตรว่าด้วยนกุลปิตุคหบดี พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ เกสกพาวันได้ทรงแสดงธรรมแก่นกุลปิตาคหบดีผู้ชรามีกายกระสับกระส่าย เจ็บป่วยประจำว่า กายนี้กระสับกระส่ายเหมือนฟองไขที่เปลือกหุ้มไว้ บุคคลผู้บริหารกายนี้จึงเป็นอยู่โดยไม่มีโรคได้เพียงครู่เดียว เหตุที่นั่นท่านพึงคิดเสมอว่า เมื่อกายกระสับกระส่าย เราจักไม่ยอมให้จิตกระสับกระส่าย

นกุลปิตาคหบดีหลังจากได้ฟังเช่นนั้นแล้วไม่เข้าใจ จึงไปถามถึงเหตุที่ทำให้กายหรือจิตกระสับกระส่ายกับท่านพระสารีบุตร ซึ่งท่านพระสารีบุตรได้กล่าวอธิบายว่า ปุถุชนผู้ไม่ได้สติบ ไม่ได้เห็นพระอริยะ ไม่ฉลาดและไม่ได้รับการแนะนำในธรรมของพระอริยะ ไม่ได้เห็นสัตบุรุษ ไม่ฉลาดและไม่ได้รับการแนะนำในธรรมของสัตบุรุษ ย่อมพิจารณาเห็นชั้น ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขารและวิญญาณว่ามีอัตตา พิจารณาเห็นอัตตว่ามีชั้น ๕ พิจารณาเห็นชั้น ๕ ในอัตตา หรือพิจารณาเห็นอัตตาในชั้น ๕ ดำรงอยู่ด้วยความยึดมั่นว่าเราเป็นชั้น ๕ ชั้น ๕ เป็นของเรา เมื่อเป็นเช่นนั้น เพราะชั้น ๕ แปรผันไปเป็นอย่างอื่น โสกะ(ความเศร้าโศก) ปริเทวะ(ความคร่ำครวญ) ทุกข์(ความทุกข์กาย) โทมนัส(ความทุกข์ใจ)และอุปายาส(ความคับแค้นใจ) จึงเกิดขึ้นแก่เขา ส่วนพระอริยบุคคลย่อมมีนัยตรงข้ามจากปุถุชนนี้ (ส.สหา.(ไทย) ๑๘/๑๓๑/๑๕๙)

นกุลปิตุสูตร^๒ : พระสูตรว่าด้วยนกุลปิตาคหบดี พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ ป่าเกสกพามิคทายวัน เขตกรุงสูงสมุทรคิระ นกุลมาตาคหปตานี้ได้ตักเตือนนกุลปิตาคหบดี ผู้เป็นสามีซึ่งกำลังเป็นไข้หนักว่า ท่านอย่าได้ตายทั้งที่ยังมีความห่วงใย(มีตัณหา) เพราะการตายเช่นนั้นเป็นทุกข์ และพระผู้มีพระภาคก็ทรงติเตียน แล้วบอกสามีไม่ให้ห่วงใยนางในฐานะ ๖ คือ (๑) ไม่ให้ห่วงใยว่านางจะไม่สามารถเลี้ยงลูกได้ (๒) ไม่ให้ห่วงใยว่านางจะมีสามีใหม่ (๓) ไม่ให้ห่วงใยว่านางจะไม่ต้องการเห็นพระพุทธรเจ้าและพระสงฆ์ (๔) ไม่ให้ห่วงใยว่านางจะไม่รักษาศีล (๕) ไม่ให้ห่วงใยว่านางจะไม่ได้ความสงบใจ (๖) ไม่ให้ห่วงใยว่านางจะสงสัยในพระธรรมวินัยนี้ เมื่อนางกล่าวจบ นกุลปิตาคหบดีได้หายเจ็บไข้ แล้วเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค แล้วกราบทูลเรื่องนั้นให้ทรงทราบ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เป็นความโชคดีของนกุลปิตาคหบดีที่ได้ภรรยาที่คอยให้สติอยู่เสมอและทรงยกย่องนกุลมาตาคหปตานี้ว่าเป็นสาวิกาผู้บำเพ็ญศีลให้บริบูรณ์ เข้าถึงธรรม ปราศจากความสงสัยในพระศาสนา (อง.ฉก.ก.(ไทย) ๒๒/๑๖/๔๓๖)

นกุลปิตุสูตร^๓ : พระสูตรว่าด้วยนกุลปิตาคหบดี นกุลปิตุคหบดีเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคผู้ประทับอยู่ ณ เกสกพาวัน เขตกรุงสูงสมุทรคิระ แคว้นภัคคะแล้วทูลถามปัญหาและพระผู้มีพระภาคได้ตรัสตอบโดยนัยแห่งเวสาลีสูตรในวรรคนี้ (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๑/๑)

นกุลมาตาคหปตานี: คหปตานีชื่อนกุลมาตา เป็นชื่อของฟังพอนที่กล่าวกับฤๅษีโพธิสัตว์ ในคัตรบุคคัล ฟังระวางไว้ก่อน แม้ในมิตรก็ไม่ฟังวางใจ ภัยที่เกิดขึ้นจากคนไม่มีภัยย่อมกัตรก่อนจนถึงโคจราก นางเป็นผู้เลิศกว่าคนอื่น ๆ ในด้านกล่าวถ้อยคำที่ทำให้เกิดความคุ้นเคย และเป็นสามีภรรยาที่ปฏิญญาตนว่าไม่ประพฤตินอกใจ ตามนัยพระสูตร มาในปฐมวรรค เรื่อง สถาปนายกย่องให้สถานะในหมู่อุบาสิกาให้เป็นผู้เลิศ ความว่า นางกาตยานีเลิศกว่าอุบาสิกาสาวิกาทั้งหลายของเรา ผู้เลื่อมใสอย่างแน่นแฟ้น ส่วนนกุลมาตาคหปตานีเลิศกว่าอุบาสิกาสาวิกาทั้งหลายของเรา ผู้กล่าวถ้อยคำที่ทำให้เกิดความคุ้นเคย และอุบาสิกาที่ปฏิญญาตนต่อกันว่าไม่

นอกจากนี้ มาในนกุลชาตค ว่าด้วยฟังพอน เมื่อฤๅษีโพธิสัตว์เห็นฟังพอนกลับมาจึงกล่าวว่า นี่เจ้าฟังพอนผู้เกิดในครรรค์ ท่านเชื่อมสัมพันธ์กับงูที่เป็นศัตรู ยังจะนอนแยกเขี้ยวอยู่ ภัยนั้นมี มาแต่ไหนหนอ ฟังพอนตอบว่า ในศัตรูบุคคลพึงระวังไว้ก่อน แม้ในมิตรก็ไม่พึงวางใจ ภัยที่เกิดขึ้นจากคนไม่มีภัยย่อมกักร่อนจนถึงโค่นราก (อง.เอกก.(ไทย) ๒๐/๒๖๖/๓๓. อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๕๕/๕๓.ช.ชา.(ไทย) ๒๗/๒๙-๓๐/๗๑)

นกุลมาตาสูตฺร : พระสุตฺรว่าด้วยนกุลมาตาคหปตานี พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ เภสภคามิกทาย วันเขตกรุงสูงสูมารคิระแคว้นภคคะตริสกับนกุลมาตาคหปตานีว่า มาตุคามประกอบไปด้วยธรรม ๘ หลังจากตายแล้วย่อมไปเกิดร่วมกับเทวดาเหล่ามาปกาเยกา มีเนื้อความเหมือนในอนุรุทสุตฺร (อง.อฏฺฐก.(ไทย) ๒๓/๔๘/๓๒๓)

นกุลอุบาสก : อุบาสกผู้หนึ่งผู้เป็นพุทธอุปัฏฐาก ของพระพุทธเจ้าพระนามว่าธัมมทัสสี ผู้ได้รับการยกย่องให้เป็นเลิศกว่าอุบาสกคนอื่น ๆ ในด้านอุปัฏฐากพระพุทธเจ้า ตามนัยพระสุตฺร มาในธัมมทัสสีพุทธวงศ์ กล่าวถึงเรื่องอุบาสกผู้ได้รับการยกย่องให้เป็นเลิศในพระพุทธศาสนาในด้านอุปัฏฐาก เมื่อสมัยพระมหาวิระพระนามว่าอัทธทัสสี ผู้องอาจกว่านรชน มีพระยศยิ่งใหญ่ ทรงประกาศพระธรรมจักรที่พระอุทยานอโนมา ต้นไม้เป็นที่ตรัสรู้ของพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น ชาวโลกเรียกว่า ต้นจำปา นกุลอุบาสกและนิสกุบาสกเป็นอัครอุปัฏฐาก และคนอื่น ๆ มีมิกลาอุบาสิกาและสุนันทาอุบาสิกา เป็นต้น เป็นอัครอุปัฏฐายิกา (ช.อป.(ไทย) ๓๓/๒๐/๖๖๔)

นกุลอุบาสิกา : อุบาสิกาผู้ได้รับการยกย่องให้เป็นเลิศกว่าคนอื่น ๆ ในด้านอุปัฏฐายิกาของพระพุทธเจ้า พระนามว่าโสภิตะ ตามนัยพระสุตฺร มาในโสภิตพุทธวงศ์ อุบาสิกาผู้ได้รับการยกย่องให้เป็นเลิศกว่าคนอื่น ๆ ในด้านอุปัฏฐายิกา เมื่อสมัย พระมหาวิระพระนามว่าโสภิตะ ทรงเป็นผู้นำสัตว์โลกผู้อันพรหมทูลอาราธนาแล้ว ทรงประกาศพระธรรมจักร ณ พระอุทยานสุธรรมมาอัน ประเสริฐ รับอุบาสกและสุนัตตอุบาสกเป็นอัครอุปัฏฐาก ส่วนนกุลอุบาสิกาและจิตตาอุบาสิกาเป็นอัครอุปัฏฐายิกาของพระพุทธเจ้าพระนามว่าโสภิตะ ผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ (ช.อป.(ไทย) ๓๓/๒๓/๖๒๒)

นกุลนสุตฺร^๑(ปฐม): พระสุตฺรว่าด้วยการไม่หลอกลวง (สุตฺรที่ ๑) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุประพฤติพรหมจรรย์มิใช่มีจุดประสงค์จะหลอกลวงประชาชน แต่มี จุดประสงค์ ๒ ประการเหมือนกัน ต่างกันเพียงข้อธรรมที่เป็นจุดประสงค์เท่านั้น กล่าวคือ พระสุตฺรนี้ มีจุดประสงค์เพื่อ (๑) สังวร(การสำรวม) (๒) ปหานะ(การละ) (ช.อิติ.(ไทย) ๒๕/๓๕/๓๘๒)

นกุลนสุตฺร^๒ (ทุติย): พระสุตฺรว่าด้วยการไม่หลอกลวง (สุตฺรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุประพฤติพรหมจรรย์มิใช่มีจุดประสงค์จะหลอกลวงประชาชน แต่มีจุดประสงค์ ๒ ประการเหมือนกัน ต่างกันเพียงข้อธรรมที่เป็นจุดประสงค์เท่านั้น กล่าวคือ สุตฺรนี้ มีจุดประสงค์เพื่อ (๑) ความรู้ยิ่ง (๒) ความรอบรู้ (ช.อิติ.(ไทย) ๒๕/๓๖/๓๘๓)

นเคนจิวญญยปัญญา : ญาณที่มาคู่กัน โดย นเคนจิวญญยปัญญา มาคู่กับ เคนจิวญญยปัญญา ตามนัยพระอภิธรรม มาใน ญาณวิภังค์ หมวดทุกมาติกา ว่าด้วยเรื่องที่มาเป็นคู่ ๆ ความว่า ญาณวัตถุ หมวดละ ๒ คู่กัน คือ (๑) โลภียปัญญา โลกุตตรปัญญา (๒) เคนจิวญญยปัญญา นเคนจิวญญยปัญญา (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๗๖๗/๕๐๐)

นขลิขสูตร^๑ : พระสูตรว่าด้วยอุปมาด้วยฝุ่นที่ปลายเป็น พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวัน ได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า สัตว์ที่กำเนิดในโลกมนุษย์มีน้อยกว่าสัตว์ที่ไปเกิดในกำเนิดอื่น เหมือนฝุ่นที่ติดปลายเล็บมีน้อยกว่ามหาปฐพี (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๒๒๔/๓๑๓)

นขลิขสูตร^๒ : พระสูตรว่าด้วยฝุ่นติดปลายเล็บ พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ทุกข์ทั้งหมดสิ้นไปของพระอริยสาวกผู้รู้ชัดอริยสัจ ๔ มีมากกว่า เมื่อเทียบกับกองทุกข์ซึ่งมีอยู่ก่อนเหมือนแผ่นดินใหญ่มากกว่าฝุ่นที่เราใช้ปลายเล็บขูดขึ้นมา (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๑๒๑/๖๓๔)

นขลิขสูตร^๓ : พระสูตรว่าด้วยฝุ่นติดปลายเล็บ พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวัน ได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ความทุกข์ของพระอริยสาวกผู้ถึงพร้อมด้วยทิวาญญู ผู้รู้แจ้งที่หมดสิ้นไปนั้นมีมาก เหมือนแผ่นดิน ส่วนความทุกข์ที่เหลือมีน้อย เหมือนฝุ่นที่ติดปลายเล็บ ดังนั้น การตรัสรู้ธรรม การได้ธรรมจักขุจึงมีประโยชน์อย่างมากมาย (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๗๔/๑๖๑)

นขลิขสูตร^๔ : พระสูตรว่าด้วยอุปมาด้วยฝุ่นที่ปลายเป็น ภิกษุรูปหนึ่งทูลถามพระผู้มีพระภาคผู้ประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวันว่า ชั้นธ ๕ ที่จักเที่ยงแท้ ยั่งยืน คงทน ไม่ผันแปร เที่ยงเสมออยู่อย่างนั้น มีอยู่หรือ

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ไม่มีเลย จึงทรงข้อนุ่นิดหน้อยด้วยปลายพระนขา แล้วตรัสกับภิกษุเหล่านั้นว่า ชั้นธ ๕ แม้ประมาณเท่านี้ที่จักเที่ยงแท้ ยั่งยืน คงทน ไม่ผันแปร เที่ยงเสมออยู่อย่างนั้น ไม่มี ถ้าชั้นธ ๕ แม้ประมาณเท่านี้จักเที่ยงแท้ ไม่ผันแปรแล้ว การอยู่ประพฤติพรหมจรรย์เพื่อความสิ้นทุกข์โดยชอบนี้ ก็จะไม่พึงปรากฏ แต่เพราะรูปแม้ประมาณเท่านี้ไม่เที่ยงแท้ (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๙๗/๑๘๖)

นคร : เมืองใหญ่ กรุง เป็นเรื่องราวในบทสนทนาเรื่องความมีอยู่หรือไม่มีอยู่ โดยความมีอยู่จากการที่นครที่มีเจดีย์ อาราม วิหาร คาม นิคม นคร ที่พระพุทธรูปเจ้าเคยประทับอยู่ ตามนัยพระสูตรมาในมนุสสโลกกถา ว่าด้วยมนุษย์โลก เป็นบทสนทนาของสกวาทิ กับ พรวาที ถึงเรื่องที่มีอยู่หรือไม่มีอยู่ เมื่อสกวาทิ ถามว่า ท่านไม่ยอมรับว่า “พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าทรงดำรงอยู่ในมนุษย์โลก” ไซ้ไหม พรวาที ตอบว่า ไซ้ สกวาทิ ถามว่า เจดีย์ อาราม วิหาร คาม นิคม นคร รัฐ ขนบทที่พระพุทธรูปเจ้าเคย ประทับอยู่มีอยู่มิใช่หรือ พรวาที ไซ้ สกวาทิ ถามว่า หากเจดีย์ อาราม วิหาร คาม นิคม รัฐ ขนบทที่พระพุทธรูปเจ้าเคยประทับอยู่มีอยู่ ดังนั้น ท่านจึงควรยอมรับว่า “พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าทรงดำรงอยู่ในมนุษย์โลก” (อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๘๐๒/๘๓๙. ม.ม.(ไทย) ๑๒/๑๙๕/๒๐๖.๑๒/๓๓๑/๓๖๕,๑๔/๑๒๑/๑๕๖,๒๑/๒๔๔/๓๖๒)

นครกถา : เรื่องนคร ที่มาในกถาต่าง ๆ ตามนัยพระวินัย มาใน กัณฐปาทุกาทีปฎิกเขปะ ว่าด้วยเรื่อง ญาติ ยานกถา เรื่องยาน คามกถา เรื่องบ้าน นิคมกถา เรื่องนิคม นครกถา เรื่องเมือง ตามนัยพระสูตร มาใน ปฐมกถาวัตถุสูตร ว่าด้วยเรื่องต่าง ๆ มีอันนกถา เรื่องข้าว ปานกถา เรื่องน้ำ วัตถกถา เรื่องผ้า สยนกถา เรื่องที่นอน มาลากถา เรื่องดอกไม้ คันธกถา เรื่องของหอม ญาติ กถา เรื่องญาติ ยานกถา เรื่องยาน คามกถา เรื่องบ้าน นิคมกถา เรื่องนิคม นครกถา... (วิ.ม.(ไทย) ๕/๒๕๐/๒๐, อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๖๙/๑๕๑)

นครกะ, แคว้น : เป็นนิคมของเจ้าศากยะ แคว้นสักกะ พระเจ้าปเสนทิโกศลเคยเสด็จไป เป็นที่นารื่นรมย์ ไม่ควรแก่มนุษย์ทั่วไป แต่สมควรเป็นที่ที่เคยไปเฝ้าพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้ามาก่อน ตามนัยพระสูตร มาในธัมมเจติยสูตร ว่าด้วยธรรมเจติย กล่าวถึงพระผู้มีพระภาคประทับ

อยู่ ณ นิคมของพวกเจ้าศากยะชื่อเมณฑุปะ แคว้นสักกะ สมัยนั้นแล พระเจ้าปเสนทิโกศล เสด็จไปนิคมชื่อนครกะ ด้วยพระราชกรณียกิจบางอย่าง ลำดับนั้น ท้าวเธอรับสั่งกับเสนาบดี ชื่อทิมการายนะว่า ท่านจงจัดยานพาหนะคันงาม ๆ เตรียมไว้ เราจะไปดูสถานที่อันรื่นรมย์ ครั้น ทิมการายนะเสนาบดีทูลรับสนองพระราชดำรัสแล้วให้จัดยานพาหนะคันงาม ๆ หลายคันไว้ ขอพระองค์ทรงกำหนดเวลาที่สมควร บัดนี้เถิด พระเจ้าข้า ลำดับนั้น พระเจ้าปเสนทิโกศล ทรงขึ้นยานพาหนะคันงามเสด็จออกจากนิคมชื่อ "นครกะ" ด้วยราชานุภาพอย่างยิ่งใหญ่ เสด็จไปยังอุทยานอันรื่นรมย์ จนสุดทางที่ยานพาหนะจะไปได้แล้ว ลงจากยานเสด็จพระราชดำเนินด้วยพระบาทเข้าไปยังอุทยาน ท้าวเธอพระราชดำเนินพักผ่อนไปมาในอุทยาน ได้ทอดพระเนตรเห็นหมู่ไม้ล้วนนาร่มรื่น ชวนให้เกิดความเพลินใจมีเสียงน้อย มีเสียงอีกทีก็น้อย ปราศจากการสัญจรไปมาของผู้คน ควรเป็นสถานที่ทำการลับของมนุษย์ สมควรเป็นที่ลึกลับ ครั้นเห็นแล้วทรงเกิดพระปิติปรารภพระผู้มีพระภาคว่า หมู่ไม้เหล่านี้ล้วนนาร่มรื่น ชวนให้เกิดความเพลินใจ มีเสียงน้อย มีเสียงอีกทีก็น้อย ปราศจากการสัญจรไปมาของผู้คน ควรเป็นสถานที่ทำการลับของมนุษย์สมควรเป็นที่ลึกลับ เป็นเหมือนสถานที่ที่เราเคยเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้ามาก่อน นอกจากนี้ นครกะนี้ ยังเป็นที่ พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ซึ่งพระอานนท์รับว่า พระองค์อยู่ด้วยสุญญตวิหิตธรรม (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๓๖๔/๔๔)

นครเก่า : เมืองเก่าอุปมาทางปฏิบัติคืออริยมรรค ๘ ประการที่โบราณจารย์เคยปฏิบัติมาเข้าสู่นิพพาน ตามนัยพระสูตร มาใน นครสูตร เป็นการเปรียบเทียบทางเก่ากับหลักธรรมที่เคยปฏิบัติบรรลุ มรรคผลมาก่อน ความว่า ธรรมที่เหมือนบุรุษเมื่อเที่ยวไปในป่าเล็ก ป่าใหญ่ พบทางเก่าที่คนสมัยก่อนเคยใช้เดินไปมา เขาเดินตามทางนั้นไป พบนครเก่า ที่คนสมัยก่อนเคยอยู่อาศัย ต่อมาเขาได้กราบทูลพระราช ขณะเดินอยู่ ก็ได้พบนครเก่า ราชธานีโบราณซึ่งสมบูรณ์ด้วยสวนดอกไม้ ป่าไม้สระโบกขรณี เชิงเทิน ล้วนรื่นรมย์ เราได้พบทางเก่า ที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าองค์ก่อน ๆ เคยเสด็จพระดำเนิน ทางเก่าที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าองค์ก่อน ๆ เคยเสด็จพระดำเนิน เป็นอย่างไร คือ อริยมรรคมีองค์ ๘ นี้เท่านั้น ได้แก่ ๑. สัมมาทิฐิ ฯลฯ ๘. สัมมาสมาธิ (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๖๕/๑๒๘)

นครพาราณสี : ชื่อปัจจุบันของอสิปัตตมฤคทายวัน มีเจดีย์ใหญ่สูง ๒๐๐ ฟุต เป็นที่พระพุทธรูปเจ้าแสดงปฐมเทศนาแก่ปัญจวัคคีย์ ประเทศอินเดีย เมืองที่จุฬเสฏฐิเปรต ผู้มีร่างกายชูบผอม เพราะทรมานในอดีตชาติที่เป็นคนตระหนี่ มีจิตทรมาน จึงอดอยาก ผอมโซ ตามนัยพระสูตร มาในจุฬเสฏฐิเปรตวัตถุ เรื่องจุฬเสฏฐิเปรต เป็นบทสนทนาของพระเจ้าอชาตศัตรูตรัสถามเปรตนั้นว่า ท่านผู้เจริญท่านเป็นนักบวชเปลือยกายชูบผอม เพราะผลกรรมอะไร ท่านจึงไปที่ไหน ๆ เฉพาะกลางคืน ขอท่านจงบอกเหตุที่มาแก่ข้าพเจ้าเถิด บางทีข้าพเจ้าอาจมอบทรัพย์ เครื่องปลื้มใจจากโศกะทั้งปวงให้แก่ท่าน เปรตนั้นตอบว่า (เมื่อชาติก่อน) พระนครพาราณสี มีกิตติคุณเลื่องลือไปไกล ข้าพระองค์เป็นคนหบดผู้มั่งคั่งอยู่ในพระนครนั้น แต่เป็นคนมีจิตทรมานไม่เคยให้สิ่งของแก่ใคร มีใจชั่งอยู่ในอามิส ได้ตกไปถึงวิสัยแห่งพญายมเพราะเป็นผู้ทุศีล เพราะบาปกรรมเหล่านั้น ข้าพระองค์นั้นจึงลำบากเนื่องจากถูกความทิวสียดแทง เพราะความทุกข์อันเกิดแต่ความทิวสียดแทง ข้าพระองค์ปรารถนาอามิส จึงได้มาหาหมู่ญาติ มนุษย์

แม่เหล่าอื่นมีปกติไม่ให้ทาน และไม่เชื่อว่าผลแห่งทานมีอยู่ในปรโลก (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๒๔๗/๒๐๗)

นกรวินทกะ, หมูบ้านพราหมณ์ : ชื่อหมู่บ้าน เป็นนครที่พระพุทธเจ้าเสด็จทำให้พราหมณ์เกิดศรัทธา เลื่อมใสเพราะได้รับเสด็จผู้รู้แจ้งโลก มารโลก พรหมโลก ตามนัยพระสูตร มาใน นกรวินททย สสูตร ว่าด้วยพราหมณ์และคหบดีชาวบ้านนกรวินทกะ ความว่า พระผู้มีพระภาคเสด็จจาริกไป ในแคว้นโกศล พร้อมด้วยภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่ เสด็จถึงหมู่บ้านพราหมณ์ของชาวแคว้นโกศลชื่อนกรวินทกะ พราหมณ์และคหบดีชาวบ้านนกรวินทกะ ได้ทราบข่าวว่า “ท่านพระสมณโคดมผู้ เป็นศากยบุตรเสด็จจาริกอยู่ในแคว้นโกศล พร้อมด้วยภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่ ได้เสด็จถึงนกรวินทกะ โดยลำดับ....การได้พบพระอรหันต์ทั้งหลายเช่นนี้ เป็นความดีอย่างแท้จริง (ม.อุ.(ไทย) ๑๔/๔๓๔/๔๙๓)

นกรวินททยสูตร: พระสูตรว่าด้วยเหตุการณ์ในหมู่บ้านนกรวินทกะ พระผู้มีพระภาคตรัสสอนพราหมณ์ และคหบดีชาวบ้านนกรวินทกะว่า ถ้าอัญเดียรถีย์ถามถึงสมณพราหมณ์ผู้ควรและไม่ควร สักการะ ให้ตอบว่า สมณพราหมณ์ผู้ยังมีความกำหนัด ความขัดเคืองและความลุ่มหลงใน อายตนะภายในและอายตนะภายนอกนั้นไม่ควรสักการะ เพราะยังมีความประพฤติเสมอกับ ชาวบ้าน ส่วนสมณพราหมณ์ผู้ตรงกันข้ามจากนี้จึงควรสักการะ ถ้าอัญเดียรถีย์เหล่านั้นถาม ถึงปฏิบัติของผู้ไม่มีความกำหนัดเป็นต้น ให้ตอบว่า ท่านเหล่านั้นชอบอยู่ในที่สงัด เมื่อพระผู้มีพระภาคได้ตรัสพระภาษิตนี้แล้ว พราหมณ์และคหบดีชาวบ้านนกรวินทกะต่าง มีใจยินดีชื่นชมพระภาษิตของพระองค์ พร้อมกับประกาศตนเป็นอุบาสกผู้ถึงสรณะจนตลอด ชีวิต (ม.อุ.(ไทย) ๑๔/๔๓๔/๔๙๓)

นครสากละ : ชื่อเมือง เป็นเมืองนางภัททกาปิลานีเถรี เสวยชาติเป็นธิดาของกบิลพราหมณ์ มารดาชื่อ สุกิมตี ในมัททชนบท แห่งนครสากละ ตามนัยพระสูตร มาใน ภัททกาปิลานีเถรียาปทาน เป็น เรื่องราวประวัติในอดีตชาติของพระภัททกาปิลานีเถรี ซึ่งนางเมื่อจะประกาศประวัติใน อดีตชาติของตน จึงกล่าวว่า พระชินเจ้าพระนามว่าปทุมุตตระ ผู้ถึงความสำเร็จแห่งธรรมทั้ง ปวง ทรงเป็นผู้นำ เสด็จอุบัติขึ้นแล้วในกัปที่ ๑๐๐,๐๐๐ นับจากกัปนี้ไป สมัยนั้น นางเป็นธิดา ของกบิลพราหมณ์ มารดาชื่อสุกิมตี ในมัททชนบท นครสากละที่ประเสริฐสุด บิดาหล่อรูปของ หม่อมฉันด้วยทองคำแท่งแล้วถวายรูปหล่อแก่พระกัสสปธิดาเจ้า ผู้เว้นจากกามทั้งหลาย พราหมณ์ปีปผลายนะนั้นเป็นหนุ่ม ไปตรวจดูงานในกาลบางครั้งว เห็นสัตว์ทั้งหลายที่ถูกกา เป็นต้นจิกกินแล้ว เกิดความสลดใจ ครั้งนั้น หม่อมฉันเห็นเมล็ดงาที่มีอยู่ในเรือน ซึ่งนำออกฝั่ง แดด เห็นกาจิกกินนอนอยู่ ได้ความสลดใจ ครั้งนั้น พราหมณ์ปีปผลายนะผู้เป็นปราชญ์ออก บวช หม่อมฉันก็ออกบวชตาม อยู่บำเพ็ญศีลพรตของปริพาชก ๕ ปี เมื่อพระนางโคตมีผู้บำรุง เลี้ยงพระชินเจ้าทรงผนวชแล้ว หม่อมฉันได้เข้าไปหาพระนาง และเป็นผู้อันพระพุทธเจ้าสั่ง สอนแล้ว โดยกาลไม่นานนัก หม่อมฉันก็ได้บรรลอรหัตตผล (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๓๐๐/๔๙๔)

นกรสูตร : พระสูตรว่าด้วยนครพระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตวัน ได้ตรัสกับภิกษุ ทั้งหลายว่า เมื่อพระองค์ได้ทางเก่าคืออริยมรรคมีองค์ ๘ ที่พระพุทธเจ้าทั้งหลายได้เสด็จพระ ดำเนินมาแล้ว และนครอันมั่งคั่งคือปฏิจจสมุปบาท จึงนำมาบอกแก่เวไนยสัตว์จนเจริญ แพร่หลาย ทรงเปรียบพระองค์เหมือนบุรุษเดินป่าไปพบทางเก่าและเมืองโบราณ ที่สมบูรณ์

ด้วยสวนดอกไม้ ป่าไม้ สระโบกขรณีและเชิงเทินอันน่ารื่นรมย์ แล้วได้กราบทูลแต่พระราช
พระราชาก็รับสั่งให้บูรณะปฏิสังขรณ์เมืองโบราณจนเจริญ รุ่งเรืองทุกด้าน (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/
๖๕/๑๒๖)

นครโรมสูตร : พระสูตรว่าด้วยธรรมเปรียบด้วยเครื่องป้องกันนคร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ในกาลใด
ปัจฉิมนคร(เมืองชายแดน)ของพระราชาก็เป็นนครที่ป้องกันไว้ดีด้วยเครื่องป้องกันนคร ๗ คือ
(๑) มีเสาระเนียดชุดหลุมฝังลึกไว้เป็นอย่างดี ไม่โยก ไม่โคลนแคลน (๒) มีคูลึกและกว้าง (๓)
มีทางเดินได้รอบ ทั้งสูงและกว้าง (๔) มีการสะสมอาวุธไว้มาก ทั้งที่เป็นอาวุธแหลมยาวและ
อาวุธมีคม (๕) มีกองพลตั้งอาศัยอยู่มาก คือ พลช้าง พลม้า พลรถ พลธนู หน่วยเชิงยุทธ หน่วย
จัดกระบวนทัพ หน่วยพลาธิการ หน่วยเสนาธิการ หน่วยจู่โจม หน่วยทหารหาญ หน่วยกล้า
ตาย หน่วยทหารเกราะหนัง หน่วยทหารทาส (๖) มีทหารยามฉลาด ฉียบแหลม มีปัญญา
คอยกันคนที่ไม่รู้จักไม่ให้เข้าไป ให้คนที่รู้จักเข้าไป และ(๗) มีกำแพงสูงและกว้าง พร้อมด้วย
ป้อมก่ออิฐถือปูนดี นอกจากนี้ยังได้อาหาร ๔ อย่างคือ (๑) มีการสะสมหญ้า ไม้ และน้ำไว้มาก
เพื่อความอุ่นใจ เพื่อความไม่สะดุ้งกลัว เพื่อความอยู่ผาสุกของประชาชนภายใน และเพื่อ
ป้องกันอันตรายภายนอก (๒) มีการสะสมข้าวสาลี และข้าวเหนียวไว้มาก เพื่อความอุ่นใจ
เพื่อความไม่สะดุ้งกลัว เพื่อความอยู่ผาสุกของประชาชนภายใน และเพื่อป้องกันอันตราย
ภายนอก (๓) มีการสะสมอุปกรณ์ชาติ คือ งา ถั่วเขียว ถั่วทองไว้มาก เพื่อความอุ่นใจ เพื่อ
ความไม่สะดุ้งกลัว เพื่อความอยู่ผาสุกของประชาชนภายใน และเพื่อป้องกันอันตรายภายนอก
และ(๔) มีการสะสมเภสัช คือ เนยใส เนยข้น น้ำมัน น้ำผึ้ง น้ำอ้อย เกลือไว้มาก เพื่อความอุ่นใจ
เพื่อความไม่สะดุ้งกลัว เพื่อความอยู่ผาสุกของประชาชนภายใน และเพื่อป้องกันอันตราย
ภายนอก ตามความปรารถนา ได้โดยไม่ยาก ได้โดยไม่ลำบาก ในกาลนั้น เราจึงเรียกปัจฉิมนคร
ของพระราชานี้ว่า ศัตรูหมู่ปัจฉิมิตรภายนอกทำอะไรไม่ได้

แล้วตรัสอีกว่า ในทำนองเดียวกัน ในกาลใด อริยสาวกประกอบด้วยสัทธรรม ๗ คือ (๑) มี
ศรัทธา คือ เชื่อปัญญาเครื่องตรัสรู้ของพระตถาคต (๒) มีhiri คือ ละอายต่อกายทุจริต วจีทุจริต
มโนทุจริต ละอายต่อการประกอบบาปอกุศลธรรม (๓) มีโธตตปปะ คือ สะดุ้งกลัวต่อกายทุจริต
วจีทุจริต มโนทุจริต สะดุ้งกลัวต่อการประกอบบาปอกุศลธรรม (๔) เป็นพหูสูต ทรงสุตะ สัม
สมสุตะ เป็นผู้ได้ฟังมากซึ่งธรรมทั้งหลายแล้วทรงจำไว้ได้ คล่องปาก ขึ้นใจ แทะตลอดดี
ด้วยทิวฎฐิ (๕) ปรารถนาความเพียร เพื่อละอกุศลธรรม เพื่อให้กุศลธรรมเกิด มีความเข้มแข็ง มี
ความบากบั่นมั่นคง ไม่ทอดธุระในกุศลธรรมทั้งหลายอยู่ (๖) มีสติ ประกอบด้วยสติปัญญา
เครื่องรักษาตนอย่างยิ่ง ระลึกถึงสิ่งที่ทำและคำที่พูดแม้มานานได้และ(๗)มีปัญญาคือ
ประกอบด้วยปัญญาเครื่องพิจารณาเห็นทั้งความเกิดและความดับอันเป็นอริยะ ชำแรกกิเลส
ให้ถึงความสิ้นทุกข์โดยชอบ และยังได้ฌาน ๔ คือ (๑) สัจจจากามและอกุศลธรรมแล้วบรรล
ปฐมฌาน เพื่อความอุ่นใจ เพื่อความไม่สะดุ้งกลัว เพื่อความอยู่ผาสุกของตน เพื่อก้าวลงสู่
นิพพาน (๒) เพราะวิตกวิจารณ์สงบระงับไป บรรลทุติยฌาน เพื่อความอุ่นใจ เพื่อความไม่สะด
ุ้งกลัว เพื่อความอยู่ผาสุกของตน เพื่อก้าวลงสู่นิพพาน (๓) เพราะปิตติคลายไป บรรลุตติยฌาน
เพื่อความอุ่นใจ เพื่อความไม่สะดุ้งกลัว เพื่อความอยู่ผาสุกของตน เพื่อก้าวลงสู่นิพพาน และ
(๔) เพราะละสุขและทุกข์ได้ เพราะโสมนัสและโทมนัสดับไปก่อนแล้ว บรรลุตตตฌานเพื่อ

ความอ่อนใจ เพื่อความไม่สะดุ้งกลัว เพื่อความอยู่ผาสุกของตน เพื่อก้าวลงสู่นิพพาน อันมีในจิต ยิ่งซึ่งเป็นเครื่องอยู่เป็นสุขในปัจจุบันตามความปรารถนา ได้โดยไม่ยาก ได้โดยไม่ลำบาก ในกาลนั้น เราจึงเรียกอริยสาวกนี้ว่า มารมีบาปก็ทำอะไรไม่ได้ (อง.สตตก.(ไทย) ๒๓/๖๗/๑๓๖)

นจิตตวิปัสส :ภาวะที่จิตไม่วิปัสส เป็นความเห็นในสิ่งที่เป็นทุกข์ เป็นทุกข์ ตามนัยพระสูตร มาใน วิปัสสกา ว่าด้วย นจิตตวิปัสส เป็นหนึ่งใน ๔ วิปัสส คือ ๑. นสัณญาวิปัสส นจิตตวิปัสส นทิกขิตวิปัสส ในสิ่งที่ไม่เที่ยงว่า ไม่เที่ยง ๒. นสัณญาวิปัสส นจิตตวิปัสส นทิกขิตวิปัสส ในสิ่งที่เป็นทุกข์ว่า เป็นทุกข์ ๓. นสัณญาวิปัสส นจิตตวิปัสส นทิกขิตวิปัสส ในสิ่งที่ไม่ใช่อดีตว่า ไม่ใช่อดีต ๔. นสัณญาวิปัสส นจิตตวิปัสส นทิกขิตวิปัสส ในสิ่งที่ไม่งาม ว่าไม่งาม (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๒๓๖/๓๙๙)

นชิตตสูตร : พระสูตรว่าด้วยสิ่งที่ไม่ทรุดโทรม สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน เทวดาทูลถามว่า อะไรทรุดโทรมไป อะไรไม่ทรุดโทรมไป อะไรถือว่าเป็นทางผิด อะไรเป็นอันตรายต่อธรรม อะไรสิ้นไปตามคืนวัน อะไรเป็นมลทินของพรหมจรรย์ อะไรไม่ใช่แน่แท้ เป็นเครื่องชำระล้าง โลกนี้มีกี่ช่อง

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า รูปย่อมทรุดโทรม ชื่อและโคตรไม่ทรุดโทรม ราคะถือว่าเป็นทางผิด ความโลภเป็นอันตรายต่อธรรม วย่อมสิ้นไปตามคืนวัน หลึงเป็นมลทินของพรหมจรรย์ ตบะและพรหมจรรย์ไม่ใช่แน่แท้ แต่เป็นเครื่องชำระล้าง โลกนี้มีช่องซึ่งเป็นเหตุให้จิตตั้งอยู่ไม่ได้ ๖ ช่อง คือความเกียจคร้าน ความประมาท ความไม่ขยัน ความไม่สำรวม ความมักหลับ ความอ้างเลสแล้วไม่ทำงาน (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๗๖/๘๒)

นฆานปัจจย :ปัจจยคือฆานก็ไม่ใช่ หมายถึงสภาวะธรรมที่เป็นอภัยกถาศัยสภาวะธรรมที่เป็นอภัยกถาเพราะ "นฆานปัจจย" ตามนัยอภิธรรม มาใน ติกปิฎฐาน ความว่า สภาวะธรรมที่เป็นอภัยกถาอศัยสภาวะธรรมที่เป็นอภัยกถาเกิดขึ้น เพราะนฆานปัจจย ได้แก่ ชั้น ๓ อศัยชั้น ๑ ที่สหคตด้วยปัญจวิญญาณเกิด ขึ้น ชั้น ๑ อศัยชั้น ๓ เกิดขึ้น ชั้น ๒ อศัยชั้น ๒ เกิดขึ้น ฯลฯ ที่เป็นภายนอก ฯลฯ ที่มีอาหารเป็นสมุฏฐาน ฯลฯ ที่มีอุตุเป็นสมุฏฐาน ฯลฯ สำหรับเหล่า อสัณญัสตตพรหม มหาภูตรูป ๓ อศัยมหาภูตรูป ๑ เกิดขึ้น ฯลฯ กภูตตารูป ที่เป็นอุปาทายรูปอศัยมหาภูตรูปเกิดขึ้น (๑) (อภิ.ป.(ไทย)๔๐/๕๙๒/๕๑๒)

นฏกุเวร, คนธรรพ์ :เป็นชื่อของผู้บรรเลงเครื่องดนตรี เป็นคนที่นางกาวดี ผู้ภรรยาของเวเนเตยยะ พญาครุฑได้กระทำลามกกับคนธรรพนามว่า นฏกุเวรและนฏกุเวรนี้เป็นนักร้องขับกล่อมถึงนางกาวดี ตามนัยพระสูตร มาในกุนดาลชาดก เป็นการสนทนาของนกกุณณะ กับ ปุณณมุขะ เมื่อนกกุณณะ เราได้เห็นมาแล้ว ปุณณมุขะเพื่อนเอ๋ย พระเทวีนามว่ากาวดี อยู่ ณ ท่ามกลางมหาสมุทร เป็นภรรยาของพญาครุฑนามว่าเวเนเตยยะ ได้กระทำลามกกับคนธรรพนามว่านฏกุเวร อีกนัยหนึ่ง มาในกาวดีชาดก นฏกุเวรคนธรรพ์ยืนอยู่ในราชสำนัก ได้ขับร้องเพลงว่า นางผู้เป็นที่รักของข้าพเจ้าอยู่ที่ใด กลิ่นกายนางก็ยิ่งหอมฟุ้งมาจากที่นั่น ข้าพเจ้ามีใจกำหนดยินดีในนางใด พญาครุฑได้ฟังดังนั้น จึงถามว่า ท่านข้ามสมุทรไปได้อย่างไร ข้ามแม่น้ำเกปุกะไปได้อย่างไร ข้ามสมุทรทั้ง ๗ ไปได้อย่างไร และขึ้นไปยังวิมานฉิมพลีได้อย่างไร นฏกุเวรคนธรรพ์ตอบว่า ข้าพเจ้าข้ามสมุทรไปได้เพราะท่าน ข้ามแม่น้ำเกปุกะไปได้เพราะท่าน

ข้ามสมุทรทั้ง ๗ ไปได้เพราะท่าน และขึ้นไปยังวิมานฉิมพลีได้ก็เพราะท่าน (ขุ.ชา.(ไทย) ๒๘/๒๙๐/๑๔๐. ขุ.ชา.(ไทย) ๒๗/๑๐๕/๑๗๘)

นติ : ตัณหาคือความปรารถนาในภพ ๓ คือ กามภพ รูปภพ และอรุภพ ตามนัยพระสูตร มาใน ตติยเจตนาสูตร ว่าด้วยเจตนา สูตรที่ ๓ เป็นการกล่าวถึงเหตุปัจจัยที่อาศัยกันเกิดขึ้น ความว่า พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ เขตกรุงสาวัตถี ตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุจงใจดำริ และนึกคิดถึงสิ่งใด สิ่งนั้นเป็นอาร์มณปัจจัยเพื่อความตั้งมั่นแห่งวิญญูญาณ เมื่ออาร์มณปัจจัยมีความตั้งมั่นแห่งวิญญูญาณจึงมีเมื่อวิญญูญาณนั้นตั้งมั่นแล้ว เจริญขึ้นแล้ว นติ จึงมี เมื่อ นติมี คติภพในการเวียนมาจึงมี เมื่อคติภพในการเวียนมามี จุตติและอุบัติจึงมี เมื่อจุตติและอุบัติมี ขาติชรา มรณะ โสกะ ปรีทเวชะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาสจึงมี ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ ทั้งหมดนี้ มีได้ด้วยประการฉะนี้ ภิกษุไม่จงใจ ไม่ดำริ แต่นึกคิดถึงสิ่งใด สิ่งนั้นเป็นอาร์มณปัจจัยเพื่อความ ตั้งมั่นแห่งวิญญูญาณ เมื่ออาร์มณปัจจัยมีความตั้งมั่นแห่งวิญญูญาณจึงมี เมื่อวิญญูญาณนั้นตั้งมั่นแล้ว เจริญขึ้นแล้ว นติจึงมี เมื่อนติมี คติภพในการเวียนมาจึงมี (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๔๐/๘๑. ส.นิ.อ.(บาลี) ๒/๔๐/๘๒, ส.นิ.ฎีกา (บาลี) ๒/๔๐/๑๐๒)

นตุมหสูตร : พระสูตรว่าด้วย(กาย)ไม่ใช่ของเธอทั้งหลาย พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวัน ได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า กายนี้ไม่ใช่ของเธอ กายนี้ถูกกรรมเก่า(กรรมที่เกิดตามกฎปฏิบัติสมุปาบาท)ควบคุมไว้ ถูกจิตประมวลไว้ เป็นที่ตั้งแห่งเวทนา พึงมนสิการปฏิจักษุสมุปาบาทโดยแยบคายในกายนี้ว่า เพราะสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้เกิด สิ่งนี้จึงเกิด เพราะสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้จึงไม่มี เพราะสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้จึงดับ คือ เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมีเป็นต้น นี่คือการดับแห่งกองทุกข์ทั้งหมด (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๓๗/๗๙)

นตุมหากสูตร^๑ : พระสูตรว่าด้วยสิ่งที่ไม่ใช่ของเธอทั้งหลาย(สูตรที่ ๑) พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ชันธ ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขารและวิญญูญาณ ไม่ใช่ของเธอทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงละชันธ ๕ นั้น อันจักเป็นไปเพื่อประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความสุขแก่เธอทั้งหลาย เหมือนคนนำหญ้า ไม้ กิ่งไม้และใบไม้ไปเผาเป็นต้นเสีย สิ่งเหล่านั้นย่อมไม่มีความคิดว่า คนนำพวกเรามาเผาเสีย เพราะสิ่งเหล่านั้นไม่มีอิตตาหรือสิ่ง ที่เนื่องด้วยอิตตา (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๓๓/๔๖)

นตุมหากสูตร^๒ (หุติย) : พระสูตรว่าด้วยสิ่งที่ไม่ใช่ของเธอทั้งหลาย (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ชันธ ๕ ไม่ใช่ของเธอทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงละชันธ ๕ นั้น อันจักเป็นไปเพื่อประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความสุขแก่เธอทั้งหลาย (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๓๔/๔๗)

นตุมหากสูตร^๓ (ปฐม) : พระสูตรว่าด้วยสิ่งที่ไม่ใช่ของเธอทั้งหลาย พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า เธอทั้งหลายจงละสิ่งที่ไม่ใช่ของตนเอง อันจักเป็นไปเพื่อประโยชน์เกื้อกูลเพื่อความสุข ซึ่งสิ่งที่ไม่ใช่ของเธอนั้น ได้แก่อายตนะภายใน ๖ อายตนะภายนอก ๖ วิญญูญาณ ๖ สัมผัส ๖ และแม้ความเสวยอารมณ์ที่เป็นสุขหรือทุกข์หรือมิใช่สุขมิใช่ทุกข์ที่เกิดขึ้นเพราะสัมผัส ๖ เป็นปัจจัย เหมือนคนนำหญ้า ไม้ กิ่งไม้และใบไม้ไปเผา หรือจัดการไปตามเรื่อง หญ้าเป็นต้นนั้นย่อมไม่มีความคิดว่า คนนำเราทั้งหลายไปเผา

หรือจัดการไปตามเรื่องเพราะหญาเป็นต้นนั้นไม่ใช่อัตตาหรือสิ่งที่เกิดด้วยอัตตา (ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๑๐๑/๑๑๑)

นตุมหากสูตร^๒ (ทุติย) : พระสูตรว่าด้วยสิ่งที่ไม่ใช่ของเธอทั้งหลาย (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า เธอทั้งหลายจงละสิ่งที่ไม่ใช่ของตนเอง อันจักเป็นไปเพื่อประโยชน์เกื้อกูลเพื่อความสุข ซึ่งสิ่งที่ไม่ใช่ของเธอนั้นได้แก่ อายตนะภายใน ๖ อายตนะภายนอก ๖ วิญญาณ ๖ สัมผัส ๖ และแม้ความเสวยอารมณ์ที่เป็นสุขหรือทุกข์ หรือมิใช่สุขมิใช่ทุกข์ที่เกิดขึ้นเพราะสัมผัส ๖ เป็นปัจจัย (ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๑๐๒/๑๑๓)

นตุมหากสูตร^๓ (ปฐม) : พระสูตรว่าด้วยสิ่งที่ไม่ใช่ของเธอทั้งหลาย (สูตรที่ ๑) พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า เธอทั้งหลายจงละสิ่งที่ไม่ใช่ของตนเอง คือ อายตนะภายใน ๖ อันจักเป็นไปเพื่อประโยชน์เกื้อกูลเพื่อความสุข เหมือนคนพินาหญา ไม้ กิ่งไม้และใบไม้ไปเผา หรือจัดการไปตามเรื่อง หญาเป็นต้นนั้นย่อมไม่มีความคิดว่า คนนำเราทั้งหลายไปเผาหรือจัดการไปตามเรื่อง เพราะหญาเป็นต้นนั้นไม่ใช่อัตตาหรือสิ่งที่เกิดด้วยอัตตา (ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๑๓๘/๑๗๓)

นตุมหากสูตร^๔ (ทุติย) : พระสูตรว่าด้วยสิ่งที่ไม่ใช่ของเธอทั้งหลาย (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า เธอทั้งหลายจงละสิ่งที่ไม่ใช่ของตนเอง คืออายตนะภายนอก ๖ อันจักเป็นไปเพื่อประโยชน์เกื้อกูลเพื่อความสุข เหมือนคนพินาหญา ไม้ กิ่งไม้และใบไม้ไปเผา หรือจัดการไปตามเรื่อง หญาเป็นต้นนั้นย่อมไม่มีความคิดว่า คนนำเราทั้งหลายไปเผาหรือจัดการไปตามเรื่อง เพราะหญาเป็นต้นนั้นไม่ใช่อัตตาหรือสิ่งที่เกิดด้วยอัตตา (ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๑๓๙/๑๗๕)

นทิกฎวิปัสส :ภาวะที่มีทิกฎวิปัสส หมายถึงสภาพจิต เป็น"นวิปัสส" เรื่องสัญญา จิต ทิกฎวิ ที่ไม่เที่ยงว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ว่าทุกข์ ไม่ใช่อัตตาว่าไม่ใช่อัตตาและไม่งามว่าไม่งาม ตามนัยพระสูตร มาใน วิปัสสสกา ว่าด้วยวิปัสสในลักษณะ ๔ ประการ ความว่า ภิกษุทั้งหลาย สัญญาวิปัสส จิตตวิปัสส ทิกฎวิปัสส ในลักษณะ ๔ ประการนี้แล คือ (๑) นสัญญาวิปัสส นจิตตวิปัสส นทิกฎวิปัสส ในสิ่งที่ไม่เที่ยงว่าไม่เที่ยง (๒) นสัญญาวิปัสส นจิตตวิปัสส นทิกฎวิปัสส ในสิ่งที่เป็นทุกข์ว่าเป็นทุกข์ (๓) นสัญญาวิปัสส นจิตตวิปัสส นทิกฎวิปัสส ในสิ่งที่ไม่ใช่อัตตาว่าไม่ใช่อัตตา (๔) นสัญญาวิปัสส นจิตตวิปัสส นทิกฎวิปัสส ในสิ่งที่ไม่งามว่าไม่งามดังนี้ (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๒๓๖/๓๙๙)

นทีกัสสปเถรคาถา :คาถาของพระนทีกัสสปเถระ, ภาษิตของพระนทีกัสสปเถระพระนทีกัสสปเถระได้กล่าวคาถาไว้ดังนี้ว่า ครั้งเมื่อเราเป็นปุถุชนยังมีตนอยู่สำคัญเอาว่า การบูชาญนี้เป็นความบริสุทธิ์จึงได้บูชาญต่างชนิดและได้บูชาไฟด้วย เรานั้นยึดถือทิกฎวิ ลุ่มหลงไปด้วยการเชื่อถือผิดเป็นคนตาบอด ยังไม่รู้แจ้ง ได้สำคัญถึงความไม่บริสุทธิ์ ว่าเป็นความบริสุทธิ์ (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๓๔๐/๓๙๖)

นทีกัสสปเถรภาพทาน : ประวัตินในอดีตชาติของพระนทีกัสสปเถระมีเนื้อความอธิบายไว้ว่า ในอดีตชาติกับที่ ๑๐๐,๐๐๐ ท่านได้ถวายผลไม้แด่พระพุทธเจ้าพระนามว่าปทุมุตตระ ผู้กำลังเสด็จบิณฑบาต เพราะผลแห่งทานนั้น ท่านไม่รู้จักทุกคติเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุวิชชา ๓ พร้อมด้วยคุณวิเศษ(ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๒๙/๓๓๙)

นทีกัสสปะ, ชฎิล, พระ : ชื่อของชฎิลสามพี่น้อง ซึ่งนทีกัสสปะเป็นคนกลาง เป็นหัวหน้า ๓๐๐ คน บำเพ็ญเพียรด้วยการบูชาไฟอยู่ที่คยาสีสะ พุทธยา อินเดีย เหตุที่อยู่ใกล้แม่น้ำจึงได้นามว่า นทีกัสสปะ ตามนัยพระสูตร มาใน อรรถเวลาปาฏิหาริยกา ว่าด้วยปาฏิหาริย์ที่ตำบลอรรถเวลา เรื่องชฎิล ๓ พี่น้อง ความว่า พระผู้มีพระภาคเสด็จจาริกไปโดยลำดับ ลุถึงตำบลอรรถเวลา สมัยนั้น ชฎิล ๓ คน คือ อรรถเวลากัสสปะ นทีกัสสปะ คยากัสสปะ อาศัยอยู่ที่ ตำบลอรรถเวลา ในชฎิล ๓ คนนั้น ชฎิลนทีกัสสปะเป็นผู้นำ เป็นผู้ฝึก เป็นเลิศ เป็นหัวหน้า เป็นประธานของชฎิล ๓๐๐ คน อีกนัยหนึ่ง มาใน อรรถเวลากัสสปะเถราปทาน กล่าวว่า เหตุที่ชฎิลนทีกัสสปะ เพราะอาศัย ใกล้แม่น้ำ เขาจึงได้นามว่านทีกัสสปะ (วิ.ม.(ไทย) ๔/๓๗/๔๗)

นทีนิมิต : การกำหนดเขตสีมาโดยใช้แม่น้ำเป็นนิมิต ตามนัยพระวินัย มาใน สีมานุชาหนา ว่าด้วย ทรงอนุญาตสีมา สมมติสีมาและนิมิตแห่งสีมาโดยกล่าวถึงการใช้นิมิตเป็นสีมา ความว่า ภิกษุทั้งหลายได้มีความคิดตั้งนี้ว่า “พระผู้มีพระภาคทรงบัญญัติไว้ว่า ความพร้อมเพรียงมีกำหนด เขตเพียงอวาสาเดียวเท่านั้น” แล้วดำริว่า “อวาสนหนึ่งมีการกำหนดเขตเท่าไร” จึงนำเรื่องนี้ ไปกราบทูลพระผู้มีพระภาคให้ทรงทราบ พระผู้มีพระภาครับสั่งว่า “ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้สมมติสีมา ภิกษุทั้งหลาย พึงสมมติสีมาอย่างนี้ วิธีสมมติสีมาในเบื้องต้นพึงทักนิมิต คือ . นทีนิมิต(นิมิตคือแม่น้ำ) .... ครั้นทักนิมิตแล้ว ภิกษุผู้ฉลาดสามารถพึงประกาศให้สงฆ์ ทราบด้วยญัตติ ดังนี้ (วิ.ม.(ไทย) ๔/๑๓๘/๒๑๕)

นทีปารสีมา : สีมาคร่อมแม่น้ำ ตามนัยพระวินัย มาใน อุโบสถขันธกะ เรื่องสมมติดินที่ปารสีมา (สีมา คร่อมแม่น้ำ) ความว่าครั้งนั้น พวกภิกษุฉัพพัคคีย์สมมติดินที่ปารสีมา ภิกษุทั้งหลายมาทำ อุโบสถถูกน้ำพัดไปก็มี บาตรถูกน้ำพัดไปก็มี จีวรถูกน้ำพัดไปก็มี ภิกษุทั้งหลายจึงนำเรื่องนี้ไป กราบทูลพระผู้มีพระภาคให้ทรงทราบ พระผู้มีพระภาครับสั่งว่า “ภิกษุทั้งหลาย ไม่พึงสมมติ ดินที่ปารสีมา รูปใดสมมติ ต้องอาบัติทุกกฏ ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้สมมติดินที่ปารสีมาที่มี เรือจอดประจำหรือมีสะพานถาวร” ดังนี้ (วิ.ม.(ไทย) ๔/๑๔๐/๒๑๖-๑๗)

นทีสูตร^๑ : พระสูตรว่าด้วยอุปมาด้วยแม่น้ำ พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันได้ตรัส กับภิกษุทั้งหลายว่า แม่น้ำไหลลงจากภูเขา พัดหญ้า ใบไม้และท่อนไม้เป็นต้นไปในภายใต้ ไหลไปไกล มีกระแสน้ำเชี่ยว แม่น้ำต้นเลา หล้าคา หล้ามุงกระต่าย หล้าคมบางและต้นไม้ ทั้งหมดที่เกิดริมฝั่งก็จะลู่ไปตามแม่น้ำนั้น บุรุษผู้ถูกระแสน้ำพัดไป ถ้าจับต้นเลาเป็นต้นนั้น แล้วหลุดไป เขาพึงถึงความพินาศ แม่น้ำต้นเลา บุรุษผู้ไม่ได้จับต้นเลา ไม่ได้เห็นพระอรียะ ไม่ฉลาดและไม่ได้รับการแนะนำในธรรมของพระอรียะ ไม่ได้เห็นสัตบุรุษ ไม่ฉลาดและไม่ได้รับการแนะนำในธรรมของสัตบุรุษก็ฉนั้น พิจารณาเห็นชั้น ๕ โดยความเป็นอตตตา พิจารณา เห็นอตตตว่ามีชั้น ๕ พิจารณาเห็นชั้น ๕ ในอตตตา หรือพิจารณาเห็นอตตตาในชั้น ๕ เพราะชั้น ๕ ของเขาอยู่ยับไป เขาจึงถึงความพินาศ แล้วตรัสถามโดยนัยเป็นต้นว่า ชั้น ๕ เทียงหรือไม่เทียง (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๙๓/๑๗๗)

นทีสูตร^๒ : พระสูตรว่าด้วยอุปมาด้วยแม่น้ำพระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า เป็นไปไม่ได้เลยที่ ภิกษุผู้เจริญธรรมมรรคมีองค์ ๘ จะลาสิกขามาเป็นคฤหัสถ์ เหมือนการทอดแม่น้ำคงคาให้ไหล ย้อนกลับไปข้างหลัง (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๖๐/๘๙)

นทีโสตุสตร : พระสูตรว่าด้วยกิเลสเปรียบด้วยกระแสน้ำ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ตัณหา เปรียบดังกระแสน้ำเชี่ยวที่มีภัยมาก ผู้ทวนกระแสน้ำนั้นได้ คือผู้มีเนกขัมมะ (ขุ.อิติ.(ไทย) ๒๕/๑๐๙/๔๘๙)

นทุภยิสุตตร : พระสูตรว่าด้วยการไม่ประทุษร้าย สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน ได้ตรัสเล่าให้ภิกษุทั้งหลายฟังว่า ท้าวสักกะขณะทรงหลีกเร้นพักผ่อนอยู่ได้เกิดความรำพึงว่า เราไม่ควรประทุษร้ายแม้ข้าศึก และเมื่อเห็นท้าวเวปจิตติผู้ทราบความรำพึงของตนเข้ามาหาถึงที่ประทับ จึงตรัสว่า หยุดเถิดท่านท้าวเวปจิตติ ท่านถูกจับแล้ว เมื่อท้าวเวปจิตติถามว่า ท่านทั้งความคิดครั้งก่อนแล้วหรือ จึงตรัสว่า ขอให้ท่านจงสาบานว่าจะไม่ประทุษร้ายเรา ท้าวเวปจิตติจึงกล่าวว่า ท่านท้าวสุขัมบดี บาบของคนพูดเท็จ ของคนผู้ตีเตียนพระอริยะ ของคนผู้ประทุษร้ายต่อมิตร และของคนอกตัญญู จงถูกต้องผู้ประทุษร้ายท่านเถิด (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๒๕๓/๓๗๐)

นธินีสถาน : สถานที่ทรงเล่นกีฬา สนามกีฬาของท้าวเวสวัณ ตามนัยพระสูตร มาในเสริสสกวิมาน กล่าวถึงสถานบันเทิงของเทพ ความว่า เทพบุตร เราพ่อค้าขอกล่าวว่า ตัวท่านนั้นมีอานุภาพสุดที่จะคิด ประกอบด้วยคุณทุกอย่าง อันหมู่เทพนารีปลุกเร้า บันเทิงอยู่ในวิมานปราสาทที่ประเสริฐ น่ารื่นรมย์ ดัง ท้าวเวสวัณ บันเทิงอยู่ในนธินีสถาน (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๑๒๔๖/๑๕๗, ขุ.วิ.อ. (บาลี) ๑๒๔๖/๔๐๐)

นปัจฉาชาตปัจจาย : ปัจจายไม่เป็นปัจฉาชาตะ หมายถึงสภาวะธรรม เป็นเหตุอาศัยของสภาวะธรรมที่เป็นกุศลที่เกิดขึ้น ตามนัยพระอภิธรรม มาใน ติกปิฎกฐาน ความว่า สภาวะธรรมที่เป็นกุศลอาศัยสภาวะธรรมที่เป็นกุศลเกิดขึ้นเพราะนปัจฉาชาตปัจจาย ได้แก่ ฯลฯ อาศัยชั้น ๑ ที่เป็นกุศล ฯลฯ อีกนัยหนึ่ง นปัจฉาชาตปัจจายเป็นต้น ซึ่งสภาวะธรรมที่เป็นกุศลทำสภาวะธรรมที่เป็นกุศลให้เป็นปัจจายเกิดขึ้นเพราะนปัจฉาชาตปัจจาย เพราะนอาเสวนปัจจาย ฯลฯ ทำจักขายตนะ ฯลฯ นปัจฉาชาตปัจจายและนอาเสวนปัจจายบริบูรณ์แล้ว มี ๑๗ วาระ (อภิ.ป.(ไทย) ๔๐/๙๓/๕๐, อภิ.ป.(ไทย) ๔๐/๑๑/๖๔๖)

นปุเรชาตปัจจาย : ปัจจายที่ไม่ใช่ปุเรชาตะ หมายถึงสภาวะธรรมที่เป็นกุศล ที่เป็นอภัยกถุท ที่เป็นอกุศลเกิดขึ้นเพราะอาศัยปุเรชาตปัจจาย ตามนัยอภิธรรม มาในตักปิฎกฐาน เรื่อง นปุเรชาตปัจจาย ความว่า สภาวะธรรมที่เป็นกุศลอาศัยสภาวะธรรมที่เป็นกุศลเกิดขึ้นเพราะนปุเรชาตปัจจาย ได้แก่ ในอรุปาวจรภูมิ ชั้น ๓ อาศัยชั้น ๑ ที่เป็นกุศลเกิดขึ้น ชั้น ๑ อาศัยชั้น ๓ เกิดขึ้น ชั้น ๒ อาศัยชั้น ๒ เกิดขึ้น (๑) สภาวะธรรมที่เป็นอภัยกถุทอาศัยสภาวะธรรมที่เป็นกุศลเกิดขึ้น เพราะนปุเรชาตปัจจายได้แก่จิตตสมุฏฐานรูปอาศัยชั้นที่เป็นกุศลเกิดขึ้น(๒) สภาวะธรรมที่เป็นอกุศลอาศัยสภาวะธรรมที่เป็นอกุศลเกิดขึ้นเพราะนปุเรชาตปัจจายได้แก่ ในอรุปาวจรภูมิ ชั้น ๓ อาศัยชั้น ๑ ที่เป็นอกุศลเกิดขึ้น ชั้น ๑ อาศัยชั้น ๓ เกิดขึ้น ชั้น ๒ อาศัยชั้น ๒ เกิดขึ้น (๑) (อภิ.ป.(ไทย) ๔๐/๙๒/๔๙)

นม,นมโค : น้านมของโค อุปมาธรรมเป็นการตั้งความปรารถนาแล้วยอมได้รับผลแห่งธรรมนั้นตามที่ตนมุ่งหวัง ตามนัยพระสูตร มาในภูมิขสูตร เกี่ยวกับความตั้งความหวัง ความว่า ถ้าแม่สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ตั้งความหวังแล้วจึงประพฤติพรหมจรรย์ พวกเขาก็สามารถบรรลุผลได้ ถ้าแม่ไม่ตั้งความหวังแล้ว ... ถ้าแม่ทั้งตั้งความหวังและไม่ตั้งความหวังแล้ว ... ถ้าแม่ตั้ง

ความหวังก็มีใช้ ไม่ตั้งความหวังก็มีใช้ แล้วประพฤติพรหมจรรย์ พวกเขาก็สามารถบรรลุผลได้
 ซ้อนั้นเพราะเหตุไร เพราะอุบายอันแยบคาย พวกเขาจึงสามารถบรรลุผลได้ เปรียบเหมือน
 บุรุษผู้ต้องการนมสด แสงหวานนมสด เที้ยวเสาะหานมสด จิ้งรีด (นมสด) จากเต้านมของโคแม่
 ลูกอ่อน ถ้าแม่บุรุษนั้นตั้งความหวังแล้วรีดเอาจากเต้านมโคแม่ลูกอ่อน เขาก็สามารถได้นมสด
 (ม.อ.(ไทย) ๑๔/๒๒๗/๒๖๕)

นมตำเลีย : ชื่อเถาวัลย์ชนิดหนึ่งที่เกิดในสระมุจลินท์ร่วมกับปุปผาชาติพันธุ์อื่น ๆ มากมาย หอมหวล
 อยู่ได้ถึง ๗ วัน ตามนัยพระสูตร มาในเวสสันดรชาดก มหาวนวันฉณนา ที่พรรณนาถึงการ ดา
 ดาษ กลิ่นหอมของพืชพันธุ์ธัญญาชาติในป่าริมสระมุจลินท์นั้น ความว่า ฯลฯ สระมุจลินท์
 ล้วนแต่สวยงาม ป่านั้นดาดดาไปด้วยต้นราชพฤกษ์ทำให้สวยงาม กลิ่นดอกราชพฤกษ์นั้น
 หอมอบอวล อยู่ได้ถึงกิ่งเดือน ไม่ระเหยหาย ดอกอัญชันเขียว อัญชันขาว และกุ่มแดง มีดอก
 บานสะพรั่ง ป่านั้นดาดดาไปด้วยอบเชยและแมงลัก เหมือนป่านั้นจะให้คนบันเทิงใจ ด้วย
 ดอกไม้และกิ่งไม้ที่มีกลิ่นหอม หมู่มกรก็โผบินร่อนเสียงดังกระหึ่มอยู่รายรอบ เพราะกลิ่นหอม
 ของดอกไม้ ในจำนวนนานาพันธุ์แห่งพฤกษชาติเหล่านั้น มีเถาโคกกระออม นมตำเลีย .... (ขุ.
 ชา.(ไทย) ๒๘/๒๐๕๓/๕๐๔)

นมแมว : ชื่อพันธุ์ไม้ชนิดหนึ่ง ที่เกิดอยู่ในสระมุจลินท์ มีป่าแห่งพันธุ์ไม้นานาชนิดล้อมรอบ เต็มภมรไต้
 ตอมอย่างสำราญใจ ตามนัยพระสูตร มาในเวสสันดรชาดก มหาวนวันฉณนา กล่าวถึงปุปผชาติ
 นานาพันธุ์ เป็นป่าล้อมรอบสระมุจลินท์ หนึ่งในพันธุ์พฤกษานั้น คือ นมแมว ความว่า
 พรหมณฺ ฌ ริมรอบขอบสระนี้ มีต้นไม้ขึ้นมากมายเช่นต้นกระทุ่ม ต้นแคฝอย และต้น
 ทองหลวง ผลดอกออกช่อบานสะพรั่ง ต้นปรู ไม้ซาก ไม้ปาริชาติ ก็มีดอกบานสะพรั่ง ต้น
 กากะทิงมีอยู่ที่ ๒ ฟากฝั่งของสระมุจลินท์ ต้นซีก ต้นแคขาว บัวบกส่งกลิ่นฟุ้งไป ต้นคนที่สอ
 ต้นคนที ต้นเขมา และต้นประดู่ ขึ้นอยู่ใกล้สระนั้น มีดอกบานสะพรั่ง ต้นมะค่าไก่ ไม้มะขาง
 ต้นแก้ว ต้นมะรุ้ม การะเกด วรรณการ์ และชบา ผลดอกบานสะพรั่ง ต้นรูกฟ้า ต้นอินทนิล
 ต้นกระท้อน และต้นทองกวาว ต่างก็ผลิดอกออกช่อและยอดแดงระเรื่อ ไม้มะรืน ตีนเปิด
 กล้าย ต้นคำฝอย นมแมว ฯลฯ ผลดอกบานสะพรั่ง (ขุ.ชา.(ไทย) ๒๘/๒๐๕๒/๕๐๒)

นมสด : น้ามนที่เพิ่งรีดมาใหม่ อุปมาธรรม เป็นสีอุปกกับน้ำอสุจิที่เคลื่อนที่เหมือนน้ามนสด ตามนัย
 พระวินัย มาในสังฆาทิเสสกัณฑ์ เรื่อง สุกกวิสฎฐิสิกขาบท บทภาชนีย ที่เปรียบเทียบน้ำอสุจิที่
 เคลื่อนออกว่าเหมือนน้ามนสด ความว่า ภิกษุจงใจจะทำน้ำอสุจิสีเหมือนนมนสดให้เคลื่อน
 พยายามอยู่ แต่น้ำอสุจิสีเหมือนน้ำมันเคลื่อน ต้องอาบัติสังฆาทิเสส ดังนี้ อีกนัยหนึ่ง ตามนัย
 พระสูตรเป็นการเปรียบเทียบด้วยการตั้งความหวังว่าจะบรรลุธรรมและได้ปฏิบัติตาม
 หลักธรรมนั้น ในที่สุดก็ได้ตามที่หวัง แต่ตั้งความหวังไว้แต่ไม่ได้ปฏิบัติตามหลักธรรมนั้น ก็
 ไม่ได้ตามที่หวัง ความว่า เปรียบเหมือนบุรุษผู้ต้องการนมสด แสงหวานนมสด เที้ยวเสาะหานม
 สดแต่รีด (นมสด) จากเขาโคแม่ลูกอ่อน ถ้าแม่บุรุษนั้นตั้งความหวังแล้วรีดเอาจากเขาโคแม่ลูก
 อ่อน เขาก็ไม่สามารถได้นมสด (วิ.มหา.(ไทย) ๒/๒๖๐/๔๑๒,ม.อ.ป.(ไทย) ๑๔/๒๒๕/๒๖๑)

นมสั้ม : นมที่ทำจากน้ามนโค น้ามนแพะ น้ามนกระบือหรือน้ามนของสัตว์ที่มีเนื้อเป็นกบปียะ ตามนัย
 พระวินัย มาในปาจิตตยกัณฑ์ ที่ชื่อว่า นมสั้ม ได้แก่ นมที่ทำจากน้ามนโค น้ามนแพะ น้ามน
 กระบือหรือน้ามนของสัตว์ ที่มีเนื้อเป็นกบปียะ ตามนัยพระสูตร มาในมหาธัมมสมาทานสูตร

เป็นการอุปมาของการสมาทานธรรม อย่างหนึ่ง ความว่า บุรุษผู้เป็นโรคแดงได้ดื่ม นมส้ม นั้น ถ้าท่านพอใจในสี กลิ่น รส ครั้นดื่มแล้วจักมีสุข' บุรุษนั้น พิจารณายานั้นแล้วดื่มมิได้วาง ยานนั้นก็ทำให้เขาผู้ดื่มพอใจทั้งสี กลิ่น และรส ครั้นดื่ม แล้วก็มีความสุข แม้ฉันใด เรากล่าวว่า การสมาทานธรรมนี้ที่มีสุขในปัจจุบันและมีสุขเป็นวิบากในอนาคตมีอุปมาฉันนั้น (วิ.มหา. (ไทย) ๒/๒๖๐/๔๑๒. ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๘๕/๕๒๔)

นมคคปัจจัย : ปัจจัยที่ไม่เป็นนมคคะ หมายถึง สภาวธรรม เหตุแห่งสภาวธรรมที่เป็นอภัยกถาอาศัย สภาวธรรมที่อภัยกถาเกิดขึ้น ตามนัยอภิสรรณ มาในติกปฏิฐาน เรื่องที่เป็นเหตุปัจจัยให้อภัย กถาเกิดขึ้น ความว่า สภาวธรรมที่เป็นอภัยกถาอาศัยสภาวธรรมที่เป็นอภัยกถาเกิดขึ้น เพราะนมคคปัจจัย ได้แก่ ชั้น ๓ และจิตตสมุฏฐานรูปอาศัยชั้น ๑ ที่เป็นเหตุกษะซึ่งเป็นอภัย กถาวิบากและอภัยกถากิริยาเกิดขึ้น ชั้น ๑ และจิตตสมุฏฐานรูป ปฏิสนธิขณะที่เป็นเหตุ กษะ ชั้น ๓ และกฏัตตารูปอาศัยชั้น ๑ ที่เป็นอภัยกถาวิบากเกิดขึ้น ชั้น ๑ และกฏัตตารูป อาศัยชั้น ๓ เกิดขึ้น ชั้น ๒ และกฏัตตารูปอาศัยชั้น ๒ เกิดขึ้น หนัพัตถุอาศัยชั้นเกิดขึ้น ชั้นอาศัยหนัพัตถุเกิดขึ้น (อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๙๙/๕๒)

นมัสการ : การแสดงความเคารพ เป็นความเคารพของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลายที่ขอถึงพระพุทธเจ้า ว่าเป็นสรณะ มาประชุมกัน นมัสการพระองค์ผู้ยิ่งใหญ่ ทรงแก้วกล้า ตามนัยพระสูตร มาใน มหาวิชัยสูตร ที่เป็นวาทะของตถาคตที่สมณะหรือพราหมณ์โต้แย้งไม่ ต้องยอมสยบ เคารพ นมัสการ ความว่า ภิกษุทั้งหลาย เวสัชชชยามนี้แล ที่ตถาคตมีแล้วเป็นเหตุให้ปฏิญาณฐานะ ที่องอาจ บันลือสีหนาท ประกาศพรหมจักรในบริษัท วาทะเหล่าใดที่สมณะหรือพราหมณ์ ตระเตรียมไว้แพร่หลาย วาทะเหล่านั้นมาถึงตถาคตผู้แก้วกล้า ผู้ล่วงวาทะได้ ย่อมไม่มีผล (ถึงความแตกหัก พิณาศไป) สัตว์ทั้งหลายยอมกราบนมัสการ (อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๘/๑๔, อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๒๓/๓๘, อง.จตุกก.อ. (บาลี) ๒/๘/๒๘๖)

นมุจิมาร : ชื่อมาร เป็นมารผู้มีบาปเข้าใจผิดธรรมในสำนักของพระผู้มีพระภาคเจ้าเรื่องการติดอยู่ใน รูป ชื่อว่าผู้สั่งสอนโดยชอบ ตามนัยพระสูตร มาใน เทวปุตตสังยุต เรื่องมารผู้เข้าใจผิดในเรื่อง ผู้สอนธรรมที่แท้จริง ครั้งนั้น มารผู้มีบาปนี้เข้าสิงเวกขัมพริเทพบุตรแล้ว ได้กล่าววาทะใน สำนักของพระผู้มีพระภาคเจ้า สัตว์เหล่าใดประกอบด้วยการกีดกันบาปด้วยตะบะ รักษาความ สงบสงัด ติดอยู่ในรูป เพลิดเพลินในเทวโลก สัตว์เหล่านั้น ชื่อว่าสั่งสอนโดยชอบเพื่อปรโลก โดยแท้ เมื่อนั้น พระผู้มีพระภาคทรงทราบวาทะว่า “นี่คือมารผู้มีบาป” จึงได้ตรัสตอบ มารผู้มีบาป ด้วยวาทะว่า รูปใด ๆ จะอยู่ในโลกนี้หรือโลกหน้า และแม้จะอยู่ในอากาศ มีรัศมีรุ่งเรืองก็ตาม ที่ นี้ นมุจิมาร รูปทั้งหมดนั้น ท่านก็สรรเสริญแล้ววางดักไว้ เหมือนบุคคลใช้เหยื่อล่อฆ่าปลา (ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๑๑/๑๒๖)

นมุจิจิ, พญามาร : ชื่อมาร เป็นพญามารซึ่งมาร่วมชุมนุมกับอสูรผู้มีฤทธิ์เดช ซึ่งอสูรเหล่านั้นได้พ่ายแพ้ ต่อพระอินทร์ผู้มีวิราชูธ ตามนัยพระสูตร มาใน มหาสมยสูตร เกี่ยวกับการประชุมของเทวดา กล่าวถึงครุฑ พญานาคที่มาชุมนุมไม่รบกันเพราะต่างก็ยึดถือพระพุทธเจ้าเป็นสรณะ ความว่า เวลานั้น พวกนาคราชไม่มีความหวาดกลัว (เพราะ) พระพุทธเจ้าทรงกระทำให้ปลอดภัยจาก ครุฑ นาคกับครุฑเจรจากันด้วยวาจาอันไพเราะ ต่างมีพระพุทธเจ้าเป็นสรณะ อสูรพวกที่ อาศัยอยู่ในมหาสมุทร เป็นผู้พ่ายแพ้ต่อพระอินทร์ผู้ถือวิราชูธ อสูรเหล่านั้นมีฤทธิ์ มียศ พวก

อสุรกาลกัญชามีร่างน่ากลัวมาก พวกอสุรทานเวฆสะ อสุรวะจิตตืออสุรสัจจิติ อสุรบริหาราหะ และพญามารนมุจิ ก็มาด้วย (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๓๙/๒๖๗)

นรก : แดนหรือภูมิที่เชื่อกันว่าผู้ทำบาปจะต้องไปเกิดและถูกลงโทษ โดยปริยายหมายถึงแดนที่มีแต่ความทุกข์ทรมานเป็นกำเนิดของสัตว์ที่ไปเกิดที่ได้จากจุตูปาตญาณการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้าว่าสัตว์เหล่านั้นดี เลว เป็นสุคติหรือทุคติอย่างไร ตามนัยพระวินัย มาในเวรัญชกัณฑ์ เรื่องจุตูปาตญาณของพระพุทธเจ้า ที่หยั่งรู้จุดและกำเนิดของสรรพสัตว์ว่าไปเกิดในภพที่ดีหรือเลว สวรรค์หรือนรก เป็นต้น ความว่า “เมื่อจิตเป็นสมาธิ บริสุทธิ์ผุดผ่อง ไม่มีกิเลสเพียงดังเนิน ปราศจากความเศร้าหมอง อ่อน เหมาะแก่การใช้งาน ตั้งมั่นไม่หวั่นไหวอย่างนี้ เรานั้นได้น้อมในการจิตของสัตว์ที่งามและไม่งาม เกิดดีและไม่ดี ด้วยตาทิพย์อันบริสุทธิ์เหนือมนุษย์ เรา รู้ชัดถึงหมู่สัตว์ผู้เป็นไปตามกรรมว่า สัตว์ที่ประกอบกายทุจริต วาจทุจริต มโนทุจริตกล่าวร้าย พระอริยะ มีความเห็นผิด และชักชวนผู้อื่นให้ทำกรรมตามความเห็นผิด พวกเขาหลังจากตายแล้วจะไปบังเกิดในอบาย ทุคติ วินิบาต นรก (วิ.มท.(ไทย) ๑/๑๓/๗, ที.สี.อ.(บาลี) ๑๖๘/๑๔๖ ที.สี.(ไทย)๙/๑๖๘/๕๕)

นรกอเวจี :แดนหรือภูมิที่เชื่อกันว่าผู้ทำบาปจะต้องไปเกิดและถูกลงโทษ โดยปริยายหมายถึงแดนที่มีแต่ความทุกข์ทรมานแดนของผู้ไปตกสู่ความเดือดร้อน เหตุเพราะไม่ได้เข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า จึงถูกราคะ โทสะครอบงำ พาให้ตกนรกขุมนี้ ตามนัยพระสูตร มาในอบทาน เรื่อง ตินสูลกภาพ นียเถราปทาน เรื่องของผู้ที่ไม่เข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าผู้เห็นธรรม เป็นสัพพัญญู ทำให้เขาเกิดราคะ โทสะ ครอบงำ ความว่า พระสัพพัญญู พระองค์ทรงยังโลกนี้พร้อมทั้งเทวโลก ให้สว่างด้วยพระญาณของพระองค์ เขาเหล่านั้นทำให้พระองค์ทรงพอพระทัยจึงพ้นจากชาติได้ เพราะไม่ได้เข้าเฝ้าพระสัพพัญญูพระพุทธเจ้าผู้เห็นธรรมทั้งปวง สัตว์ทั้งหลายจึงถูกราคะและโทสะครอบงำ แล้วพากันตกไปใน นรกอเวจี (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๘๘/๑๔)

นรชน : นรชนผู้อยู่ใต้เดชแห่งพระมหาบุรุษอันใคร ๆ ไม่ว่าคฤหัสถ์หรือบรรพชิตข่มไม่ได้ อยู่เหนือการครอบงำของปรปักษ์ทั้งหลาย ตามนัยพระสูตร มาในลักขณสูตร ว่าด้วยมหาบุรุษผู้เอาชนะกิเลส อยู่อย่าง ครอบงำปรปักษ์ทั้งปวง ความว่า ลักษณะมหาบุรุษนั้น ฝ่าพระบาทราบเสมอกัน ทรงยินดีในสัจจะ ในธรรม ในการฝึก ในความสำรวม ในความสะอาด ในศีลที่เป็นอาลัย ในอุโบสถกรรม ในความไม่เบียดเบียนสัตว์ทั้งหลาย ฯลฯ ทรงเหยียบปฐพีด้วยพระบาททั้งสอง อันราบเสมอกัน พวกพราหมณ์ผู้ทำนายลักษณะมาประชุมกันทำนายว่า ‘พระกุมารนี้ มีฝ่าพระบาทราบเสมอกัน เป็นคฤหัสถ์ หรือบรรพชิตก็ไม่มีใครข่มได้ พระลักษณะนั้นเป็นนิमितสองความนั้น พระกุมารนี้ เมื่ออยู่ครองเรือน ไม่มีใครข่มได้ มีแต่ครอบงำพวกปรปักษ์ เหล่าข้าศึก ศัตรูข่มมิได้ ใคร ๆ ที่เป็นมนุษย์ในโลกนี้ หาข่มได้ไม่ เพราะผลแห่งกรรมนั้น ถ้าพระกุมารผู้มีพระลักษณะเช่นนั้น ทรงออกผนวช ทรงยินดีในเนกขัมมฉันทะ จะมีพระปรีชาเห็นแจ้ง เป็นอัครบุคคัล ไม่มีใคร ๆ ข่มได้แน่นอน เป็นผู้สูงสุดกว่า "นรชน" (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๐๓/๑๖๕)

นรเทพ : เป็นนรเทพผู้มียศ ชั้นไตรทศ สถิตอยู่ในสวนนันทวันที่มีแต่ความสุข ตามนัยพระสูตร มาในเทวตาสังยุต นันทสูตร กล่าวถึงเรื่องเทพผู้สถิตอยู่ในสวนนันทวันอันมีแต่ความสุข ความว่า สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ พระเชตวัน อารามของอนาถบิณฑิกเศรษฐี เขตกรุงสาวัตถี ณ ที่นั้น พระผู้มีพระภาครับสั่งเรียกภิกษุทั้งหลายมาตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย เรื่องเคย

มีมาแล้ว เทวดาชั้นดาวดึงส์องค์หนึ่งมีเหล่านางอัปสรแวดล้อม เอิบอิมพรั่งพร้อมด้วยกามคุณ ๕ อันเป็นทิพย์ ได้รับการบำรุงบำเรออยู่ ในสวนนันทวัน ในเวลานั้น ได้กล่าวคาถานี้ว่า เทวดาเหล่าใดยังไม่เคยเห็นสวนนันทวัน อันเป็นที่อยู่ของพวก "นรเทพ" ผู้มียศ ชั้นไตรทศ เทวดาเหล่านั้นยังไม่รู้จักความสุข (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๑/๑๑. ส.ส.(ไทย) ๑๕/๒๒๖/๓๒๘)

นรลักษณ์ : นางผู้มีลักษณะดี นางผู้มีขวัญดี พระชีวหาของพระพุทธเจ้าได้นรลักษณ์ เป็นลักษณะของ มหาบุรุษอย่างหนึ่งที่พรหมายุพราหมณ์อยากเห็นขอดู ตามนัยพระสูตร มาในพรหมายุสูตร เป็นเรื่องที่พรหมายุพราหมณ์ขอดูลักษณะ ๒ อย่างที่ไม่เคยเห็นและอยากเห็น ความว่า ครั้งนั้น พรหมายุพราหมณ์ได้เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ ได้สนทนาปราศรัยพอเป็นที่ บันเทิงใจ พอเป็นที่ระลึกถึงกันแล้วนั่ง ณ ที่สมควร ได้พิจารณา เรื่องลักษณะ ๓๒ ประการ แต่เว้นอยู่ ๒ ประการ คือ (๑) พระคุษฐานอันเร้นอยู่ในฝัก (๒) พระชีวหาใหญ่จึงยังเคลือบ แคลงสงสัย ไม่น้อมใจเชื่อ ไม่เลื่อมใสในลักษณะมหาบุรุษอีก ๒ ประการ ต่อจากนั้น พรหมายุ พราหมณ์ได้กราบทูลพระผู้มีพระภาค ด้วยคาถาว่า “ข้าแต่ท่านพระโคตม ลักษณะมหาบุรุษ ที่ข้าพระองค์ได้สดับมาว่ามี ๓๒ ประการ แต่ยังไม่เห็นอยู่ ๒ ประการในพระวรกายของ พระองค์ ข้าแต่พระองค์ผู้สูงสุดกว่านรชน พระคุษฐานของพระองค์เร้นอยู่ในฝัก ที่ผู้รู้กล่าว กันว่าคล้ายของนารีหรือ พระชีวหาของพระองค์ได้ "นรลักษณ์" หรือ (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๓๙๑/ ๔๘๕)

นระ : คน, คุณลักษณะของพระพุทธเจ้า ผู้ชนะมาร ไม่มีทุกข์ มีปัญญา หาผู้เปรียบมิได้ ตามนัยพระ สูตร มาในอุปลิวาสสูตร เรื่องอุบาลีคบตีประกาศตนเป็นพุทธสาวก ความว่า “ข้าพเจ้าเป็น สาวกของพระผู้มีพระภาคผู้เป็นปราชญ์ ปราศจากโมหะ ทรงทำลายกิเลสเครื่องตรึงจิตได้ ทรงขำชนะมาร ไม่มีทุกข์ มีจิตเสมอด้วยดี มีมารยาทเจริญ มีพระปัญญาดี ทรงขำกิเลสอัน ปราศจากความเสมอ (และ) ปราศจากมลทินได้ ข้าพเจ้าเป็นสาวกของพระผู้มีพระภาคผู้ไม่มี ความสงสัย มีพระทัยดี ทรงกายโลกามิสได้ ทรงบันเทิง ทรงเจริญสมณธรรมสำเร็จแล้ว ทรง เกิดเป็นมนุษย์ มีพระสรณะเป็นชาติสุดท้ายทรงเป็น "นระ" ไม่มีผู้เปรียบได้ (ม.ม.(ไทย) ๑๓/ ๓๖/๓๒. ม.ม.อ.(บาลี) ๒/๓๕/๓)

นราธิบตี : พระราชา ผู้เป็นใหญ่ในหมู่นรชน พระองค์ผู้ยกย่องพญาหงส์ว่าเป็นเลิศในสัตว์ทั้งหลาย นก นี้เป็นบัณฑิต สงเคราะห์ญาติ ถือประโยชน์ของผู้เป็นกัลยาณมิตร เป็นความสุข นัยเช่นนี้ไม่พึง มีแก่บุคคลผู้มีได้อบรมตนเลย บุคคลผู้มีปกติเลวคือนก เป็นสัตว์อุตมอย่างนี้ เท่าที่เราเห็นมา มีอยู่ แต่เราหาเห็นสัตว์อื่นเช่นนี้ไม่ ตามนัยพระสูตร มาในจุฬหังสชาดก โดยพระราชายกย่อง พญาหงส์ว่าเป็นบัณฑิต เลิศกว่าสัตว์ทั้งปวง ความว่า ความคุ้นเคยกับหมู่ญาติแม้นี้ก็พึงมี ประโยชน์ใหญ่หลวง พระศาสดาเมื่อจะทรงประกาศข้อความนั้น จึงตรัสว่า พญาหงส์ตรัสรู้แล้ว ครั้งกราบทูลคำนี้กับ "นราธิบตี" แล้ว อาศัยการบินเร็วอย่างสุดกำลัง ได้เข้าไปหาหมู่ญาติแล้ว หงส์ทั้งหลายเห็นพญาหงส์ทั้ง ๒ นั้น มาถึงโดยลำดับอย่างปลอดภัย ต่างพากันส่งเสียงว่าเกก ๆ ได้เกิดสำเนียงเสียงดังเจี๊ยวจ๊าว ประโยชน์ทั้งปวงของบุคคลผู้มีกัลยาณมิตร ย่อมสำเร็จผล เป็นความสุขความเจริญ เหมือนพญาหงส์ตรัสรู้ทั้ง ๒ ได้อยู่ใกล้หมู่ญาติ ฉะนั้น (ขุ.ชา.(ไทย) ๒๘/๘๕/๙๓)

นรุตตมะ, พระเจ้าจักรพรรดิ : เป็นพระนามของพระเจ้านรุตตมะ เป็นอดีตชาติของนรุตตมะ เหตุเพราะพระองค์ทำจิตให้เลื่อมใส ประคองอัญชลี มีใจยินดีถวายอภิวัตของพระพุทธเจ้าพระนามว่าสิทธัตถะ ตามนัยพระสูตร มาในญาณสัญญาภิเษกราปทาน เหตุที่ได้เกิดเป็นพระเจ้าจักรพรรดินรุตตมะ ความว่า พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้มีพระฉวีวรรณดังทองคำ คุจมาอาชาไนย ตัวอวาล ผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ คุจข้างมาตั้งคะตกมัน ๓ แห่ง ทรงทำทิศทั้งปวงให้สว่างไสว คุจดวงจันทร์ในวันเพ็ญ เป็นผู้เจริญที่สุดในโลก กำลังเสด็จดำเนินอยู่บนถนน ข้าพเจ้าได้เห็นแล้วจึงทำจิตให้เลื่อมใสในพระญาณแล้ว ประคองอัญชลี มีจิตเลื่อมใส มีใจยินดี ถวายอภิวัตพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระนามว่าสิทธัตถะ ในกัปที่ ๙๔ นับจากกัปนี้ไป ข้าพเจ้าได้ทำกรรมไว้ในครั้งนั้น จึงไม่รู้จักทุกคติเลย นี่เป็นผลแห่งความทรงจำในพระญาณ ในกัปที่ ๗๓ นับจากกัปนี้ไปได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ๑๖ ชาติ พระนามว่า "นรุตตมะ" (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๑/๒๕๐)

นเรพฺยภัท : ยักษ์ที่อาศัยอยู่ควงไม้สะเดา เขตเมืองเวรัญชรา พระพุทธเจ้าเคยเสด็จประทับ ณ ควงไม้แห่งนี้ด้วย ตามนัยพระวินัย มาในเวรัญชกัณฑ์ เรื่องเวรัญชพราหมณ์ ความว่า พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าประทับอยู่ ณ ควงต้นสะเดาอันเป็นที่อยู่ของนเรพฺยภัท เขตเมืองเวรัญชรา พร้อมกับภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่ประมาณ ๕๐๐ รูป เวรัญชพราหมณ์ได้ฟังข่าวว่า ท่านพระสมณโคดมเป็นศากยบุตร เสด็จออกผนวชจากศากยตระกูล ประทับอยู่ ณ ควงต้นสะเดาอันเป็นที่อยู่ของนเรพฺยภัท เพียบพร้อมด้วยวิชาและจรณะ เสด็จไปดี รู้แจ้งโลก เป็นสารถิณีผู้ควรฝึกได้อย่างยอดเยี่ยม เป็นศาสดาของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย เป็นพระพุทธเจ้า เป็นพระผู้มีพระภาคการได้พบพระอรหันต์ทั้งหลายเช่นนี้เป็นความดีอย่างแท้จริง (วิ.มहा.(ไทย) ๑/๑/๑)

นवरรมสฎป : การสร้างสฎป (เจดีย์) ที่นางเมขลาทายิกาเถรีถวายสังวาล (สายรัดเอวผู้หญิง, เข็มขัดสตรี) เพื่อสร้างขึ้นเพื่อพระศาสดาสิทธัตถะ ตามนัยพระสูตร มาใน เมขลาทายิกาเถรียาปทาน กล่าวถึง ประวัติในอดีตชาติของพระเมขลาทายิกาเถรี ผู้ถวายเครื่องสังวาลของตนเพื่อสร้างสฎปพระพุทธเจ้า ความว่า พระเมขลาทายิกาเถรี เมื่อจะประกาศประวัติในอดีตชาติของตน จึงกล่าวว่า หม่อมฉันได้สร้างพระสฎป เพื่อพระผู้มีพระภาคพระนามว่าสิทธัตถะ หม่อมฉันได้ถวายสังวาล เพื่อ "นवरรมสฎป" ของพระศาสดา และเมื่อมหาสฎปสำเร็จแล้ว หม่อมฉันเลื่อมใสต่อพระมุนี ผู้ทรงเป็นที่พึ่งสัตว์โลก ได้ถวายสังวาลอีกด้วยมือทั้ง ๒ ของตน ในกัปที่ ๙๔ นับจากกัปนี้ไป หม่อมฉันได้ถวายสังวาลไว้ในครั้งนั้นจึงไม่รู้จักทุกคติเลย นี่เป็นผลแห่งการสร้างพระสฎป (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๒๐/๓๖๘)

นวกะ : ผู้ใหม่ หมายถึงพระภิกษุผู้บวชใหม่ เพิ่งมาสู่พระธรรมวินัย ชาวบ้านจาดุมพาเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า ตามนัยพระสูตร มาในจาดุมสูตร เรื่องเกี่ยวกับที่ชาวบ้านแห่งนี้พาทิษผู้บวชใหม่เข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า ความว่า พวกเจ้าศากยะชาวบ้านจาดุมพา เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ ถวายอภิวัตแล้วนั่ง ณ ที่สมควรแล้ว ได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ขอพระผู้มีพระภาคจงทรงชื่นชมภิกษุสงฆ์ ขอจงรับสั่งกับภิกษุสงฆ์เถิด ขอพระผู้มีพระภาคจงทรงอนุเคราะห์ภิกษุสงฆ์ในบัดนี้ เหมือนอย่างที่เคยทรงอนุเคราะห์ในกาลก่อนด้วยเถิด ในภิกษุสงฆ์นี้ ภิกษุทั้งหลายที่ยังเป็นนวกะบวชไม่นาน เพิ่งมาสู่พระธรรมวินัยนี้ก็มีอยู่ เมื่อภิกษุเหล่านั้นไม่ได้เข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาค จะพึงมีความน้อยใจ มีความแปรผันไป

ตั้งพีชที่ยังอ่อนเมื่อขาดน้ำก็จะเหี่ยวเฉาแปรเปลี่ยนสภาพไป แม้นฉันใด ในภิกษุสงฆ์นี้ ภิกษุทั้งหลายที่ยังเป็น" นวกะ " บวชไม่นาน เพิ่งมาสู่พระธรรมวินัยนี้มีอยู่ ก็ฉันนั้นเหมือนกัน (ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๕๘/๑๗๙)

นวกัมมิกการทวาชพราหมณ์: เป็นชื่อพราหมณ์ผู้ถามพระพุทธเจ้าผู้นั่งอยู่ในป่าแต่ผู้เดียว ภายตรงสงสัยว่าทำงานอะไรอยู่ป่านี้ เมื่อได้รับคำตอบแล้วเกิดความเลื่อมใส จึงขอพระองค์ว่า ขอพระโคตมผู้เจริญโปรดทรงจำข้าพระองค์ว่าเป็นอุบาสกผู้ถึงสรณะ ตั้งแต่วันนี้เป็นต้นไปจนตลอดชีวิต” ตามนัยพระสูตร มาใน นวกัมมิกสูตร ว่าด้วยนวกัมมิกการทวาชพราหมณ์ ความว่า พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ ราวป่าแห่งหนึ่ง แคว้นโกศล สมัยนั้น นวกัมมิกการทวาชพราหมณ์ให้คนทำงานอยู่ในราวป่านั้น เขาได้เห็นพระผู้มีพระภาคซึ่งประทับนั่งคู้บัลลังก์ ตั้งพระกายตรง ดำรงสติไว้เฉพาะหน้าที่โคนไม้สาละแห่งหนึ่ง ได้มีความคิดตั้งนี้ว่า “เราให้คนทำงานอยู่ในราวป่าจึงยินดี ส่วนพระสมณะนี้ให้คนทำอะไรอยู่จึงยินดี” ลำดับนั้น นวกัมมิกการทวาชพราหมณ์ จึงเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับแล้ว ได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคด้วยคาถาว่า ภิกษุ ท่านทำงานอะไร จึงอยู่ในป่าไม้สาละ พระโคตมอยู่ในป่าแต่ผู้เดียว ได้ความยินดีอะไรหรือ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เราไม่ได้ทำงานอะไรในป่าหรือ ป่าคือกิเลสอันเป็นข้าศึกถูกรากถอนรากเหง้าหมดแล้ว เราไม่มีป่าคือกิเลส ปราศจากลูกศรคือกิเลส ละความไม่ยินดี ยินดีอยู่ในป่าแต่ผู้เดียว เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสอย่างนี้แล้ว นวกัมมิกการทวาชพราหมณ์ได้กราบทูล พระผู้มีพระภาคตั้งนี้ว่า “ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ พระภาชิตของพระองค์ชัดเจน ไพเราะยิ่งนัก ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ พระภาชิตของพระองค์ชัดเจนไพเราะยิ่งนัก ฯลฯ ขอพระโคตมผู้เจริญโปรดทรงจำข้าพระองค์ว่าเป็นอุบาสกผู้ถึงสรณะ ตั้งแต่วันนี้เป็นต้นไปจนตลอดชีวิต” (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๒๐๓/๒๙๔)

นวกัมมิกสูตร : พระสูตรว่าด้วยนวกัมมิกการทวาชพราหมณ์ สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ ราวป่าแห่งหนึ่ง แคว้นโกศล นวกัมมิกการทวาชพราหมณ์เห็นพระองค์ประทับนั่งคู้บัลลังก์ก็คิดว่า เราให้คนทำงานในราวป่าจึงยินดีที่จะอยู่ป่า ส่วนพระสมณะนี้ให้คนทำอะไรอยู่จึงยินดีการอยู่ป่า จึงเข้าไปเฝ้าแล้วกราบทูลว่า ท่านทำงานอะไร จึงอยู่ในป่าไม้สาละ ท่านอยู่ผู้เดียว ได้ความยินดีอะไรหรือ

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เราไม่ได้ทำงานอะไร ป่าคือกิเลสอันเป็นข้าศึกถูกรากถอนรากเหง้าหมดแล้ว เราไม่มีป่าคือกิเลส ปราศจากลูกศรคือกิเลส ละความไม่ยินดีและความยินดีอยู่ในป่าแต่ผู้เดียว เมื่อพระองค์ตรัสเช่นนั้น เขาก็เกิดความเลื่อมใสแล้วประกาศตนเป็นอุบาสกตลอดชีวิต (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๒๐๓/๒๙๔)

นนวนตียะ,เมือง : ชื่อเมืองของท้าวมหาราชที่สร้างในอากาศ โดยทิศเหนือมีเมืองหนึ่ง คือเมือง "นนวนตียะ" เมืองหลวงชื่ออาพกมันทา ตามนัยพระสูตร มาใน อาฏานาฎียสูตร กล่าวถึงเรื่อง พระสนมทั้งหลายของท้าวมหาราช ขึ้นสู่ยานเหล่านั้น ตามห้อมล้อมท้าวเธอไปทุกทิศ ยานช้าง ยานม้า ยานทิพย์ ปราสาท และวอ บังเกิดแก่ท้าวมหาราชผู้มียศ ท้าวเธอทรงมีเมืองหลายเมืองที่สร้างในอากาศ คือ เมืองอาฏานาฎา เมืองกุสินาฎา เมืองปรกุกสินาฎา เมืองนาฎปริยา เมืองปรกุกสินาฎา ทางทิศเหนือ มีเมืองกปวันตะ และมีอีกเมืองหนึ่งชื่อชโนชะ อีกเมืองหนึ่ง

ชื่อ "นวนนตียะ" มีราชธานีชื่ออาพกมันทา ที.ปา.(ไทย)๑๑/๒๘๑/๒๒๗, ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๙๑/๒๔๐)

นวมสูตร : พระสูตรสูตรที่ ๙ ว่าด้วยธรรมเพื่อความเบื่อหน่าย พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ธรรม ๑๐ มีสัมมาทิฐิเป็นต้นที่บุคคลเจริญทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อความเบื่อหน่าย คลายกำหนดเพื่อนิพพาน เฉพาะในวินัยของพระสุตเถานั้น (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๓๑/๒๘๑)

นวุสูตร : พระสูตรว่าด้วยผู้ใหม่ พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน ได้ตรัสเพื่อให้กำลังใจแก่ภิกษุใหม่ที่เพียรพยายามเพื่อบรรลุนิพพานแล้วตรัสห้ามไม่ให้ภิกษุทั้งหลายกล่าวโทษภิกษุผู้กำลังทำกิจเช่นนี้ (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๒๓๘/๓๒๙)

นวกคัสตฤศาสน์ : คำสอนของพระศาสดามืองค์ ๙ พระธรรมวินัยของพระพุทธเจ้าที่เหล่าเทวดาและมนุษย์ทั้งหลายไม่พลาดที่จะถวายราชสมบัติอันยิ่งใหญ่แก่พระองค์ด้วยการออกบวชแล้วศึกษาเล่าเรียนนวกคัสตฤศาสน์นี้ ตามนัยพระสูตร มาในพุทธวงศ์ เรื่อง โภณฑัญญพุทธวงศ์ กล่าวถึงเรื่อง เทวดาและมนุษย์ไม่ควรพลาดที่มากเกิดในยุคสมัยของพระพุทธเจ้าสิทธัตถะ จึงพากันออกบวชเรียนพระธรรมวินัย ความว่า สัตว์ทั้งหลายในหมื่นจักรวาลพร้อมทั้งเทวดา ต่างก็เปล่งเสียงโห่ร้องปรบมือ ร่าเริง ประนมมือนมัสการว่า ‘ถ้าเราทั้งหลายจักพลาดศาสนาของพระโลกนาถพระองค์นี้ เราทั้งหลายก็จักพร้อมหน้าหน้าพุทธางกูรนี้ในอนาคตกาล มนุษย์ทั้งหลายเมื่อจะข้ามแม่น้ำ พลาดท่าเฉพาะหน้าแล้ว ก็ยึดเอาท่าถัดไปจึงข้ามแม่น้ำใหญ่ไป ฉันทใด เราทั้งหมดก็ฉันทนั้นเหมือนกัน ถ้าพลาดพระชินเจ้าพระองค์นี้ ก็จักพร้อมหน้าหน้าพุทธางกูรนี้ในอนาคตกาล’ เราได้ฟังพระดำรัสของพระพุทธเจ้าพระองค์นั้นแล้ว ก็ทำจิตให้เลื่อมใสอย่างยิ่ง เราเมื่อจะทำประโยชน์นั้นให้สำเร็จ จึงได้ถวายราชสมบัติอันใหญ่หลวงแก่พระชินเจ้า ครั้นแล้วก็ออกบวชในสำนักของพระองค์ เราได้เล่าเรียนพระสูตรและพระวินัยอันเป็น "นวกคัสตฤศาสน์" ทั้งปวง แล้วช่วยประกาศศาสนาของพระชินเจ้าให้รุ่งเรือง (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๑๘-๒๓/๕๙๘-๕๙)

นวกุโปสถสูตร : พระสูตรว่าด้วยการรักษาอุโบสถที่มืองค์ ๙ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อุโบสถประกอบด้วยองค์ ๙ ที่บุคคลอยู่จำแล้ว ย่อมมีผลานิสงส์มาก มีความรุ่งเรืองมาก แม้ไฟศาลมาก คือ องค์ที่ ๑-๘ มีเนื้อหาสาระเหมือนในสังฆิตตูปสถสูตรในอุโปสถวรรค แห่งปฐมปิณณาสก์ อัญจนินบาต เพิ่มเฉพาะข้อ ๙ ว่า ... (๙) มีเมตตาจิตแผ่ไปตลอดทิศที่ ๑ ทิศที่ ๒ ทิศที่ ๓ ทิศที่ ๔ ทิศเบื้องบน ทิศเบื้องล่าง ทิศเฉียง แผ่ไปตลอดโลกทั่วทุกหมู่เหล่า ในที่ทุกสถานด้วยเมตตาจิตอันไพบุลย์ เป็นมหัคคตะ ไม่มีขอบเขต ไม่มีเวร ไม่มีความเบียดเบียนอยู่ (อง.สตตก.(ไทย) ๒๓/๑๘/๔๖๗)

นวัตสูตร^๑ : พระสูตรว่าด้วยทิฐิวาลมไม่พัดเป็นต้น พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย เมื่อมีอะไร เพราะถ้อมมันอะไร เพราะยึดมันอะไร ทิฐิอย่างนี้จึงเกิดขึ้นว่า ‘ลมไม่พัด แม่น้ำไม่ไหล สตรีมีครรภ์ไม่คลอด ดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ไม่ขึ้นหรือไม่ตก มันคงดูจใสสะอาด’” (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๒๕๐/๓๑๒)

นวัตสูตร^๒ : พระสูตรว่าด้วยทิฐิวาลมไม่พัดเป็นต้น พระผู้มีพระภาคตรัสถามว่า “ภิกษุทั้งหลาย เมื่อมีอะไร เพราะถ้อมมันอะไร เพราะยึดมันอะไร ทิฐิอย่างนี้จึงเกิดขึ้นว่า ‘ลมไม่พัด แม่น้ำไม่

“ไหล สตรีมีครรภ์ไม่คลอด ดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ไม่ขึ้นหรือไม่ตก มั่นคงดุจเสาระเนียด”
(ส.ข.(ไทย) ๑๗/๒๗๖/๓๑๕)

นวิปยุตตปัจจัย : ปัจจัยที่ไม่เป็นวิปยุตต หมายถึง สภาวะธรรมที่เป็นกุศล เป็นอภัยกถุ เป็นอกุศล เกิดขึ้นเพราะอาศัย นวิปยุตตปัจจัย ตามนัยพระอภิธรรม มาในติกปิฎกฐาน เรื่อง นวิปยุตตปัจจัย ที่เป็นเหตุเกิดของ กุศล อภัยกถุ และอกุศล ความว่า สภาวะธรรมที่เป็นกุศลอาศัย สภาวะธรรมที่เป็นกุศลเกิดขึ้นเพราะนวิปยุตตปัจจัย ได้แก่ ในรูปาวจรภูมิ ชั้น ๓ อาศัยชั้น ๑ ที่เป็นกุศลเกิดขึ้น ชั้น ๑ อาศัยชั้น ๓ เกิดขึ้น ชั้น ๒ อาศัยชั้น ๒ เกิดขึ้น (๑) สภาวะธรรมที่เป็นอกุศลอาศัยสภาวะธรรมที่เป็นอกุศลเกิดขึ้นเพราะนวิปยุตตปัจจัย ได้แก่ ในรูปาวจรภูมิ ชั้น ๓ อาศัยชั้น ๑ ที่เป็นอกุศลเกิดขึ้น ชั้น ๑ อาศัยชั้น ๓ เกิดขึ้น ชั้น ๒ อาศัยชั้น ๒ เกิดขึ้น (๑) สภาวะธรรมที่เป็นอภัยกถุอาศัยสภาวะธรรมที่เป็นอภัยกถุเกิดขึ้น เพราะ นวิปยุตตปัจจัย ได้แก่ ในรูปาวจรภูมิ ชั้น ๓ อาศัยชั้น ๑ ที่เป็นอภัยกถุวิบาก และที่เป็นอภัยกถุทริยาเกิดขึ้น ชั้น ๑ อาศัยชั้น ๓ เกิดขึ้น ชั้น ๒ อาศัยชั้น ๒ เกิดขึ้น ... ที่เป็นภายนอก ... ที่มีอาหารเป็นสมุฏฐาน ... ที่มีอุตุเป็น สมุฏฐาน ... สำหรับเหล่าอสังขสัญญาสัตตพรหม มหาภูตรูป ๓ อาศัยมหาภูตรูป ๑ (อภิ.ป.(ไทย) ๔๐/๑๐๑/๕๓)

นวิปากปัจจัย : ปัจจัยที่ไม่เป็นวิปาก หมายถึงสภาวะธรรมที่เป็นกุศล เป็นอภัยกถุ เป็นอกุศลเกิดขึ้น เพราะอาศัย นวิปากปัจจัย ตามนัยพระอภิธรรม มาในติกปิฎกฐาน เรื่อง นวิปากปัจจัย ถึง สภาวะธรรมที่เป็นกุศล อภัยกถุ อกุศล ความว่า สภาวะธรรมที่เป็นกุศลอาศัยสภาวะธรรมที่เป็นกุศลเกิดขึ้นเพราะนวิปากปัจจัย ได้แก่ ... อาศัยชั้น ๑ ที่เป็นกุศล ... มี ๓ วาระ สภาวะธรรมที่เป็นอกุศลอาศัยสภาวะธรรมที่เป็นอกุศลเกิดขึ้นเพราะนวิปากปัจจัย ... มี ๓ วาระ สภาวะธรรมที่เป็นอภัยกถุอาศัยสภาวะธรรมที่เป็นอภัยกถุเกิดขึ้นเพราะ นวิปากปัจจัย ได้แก่ ชั้น ๓ และจิตตสมุฏฐานรูปอาศัยชั้น ๑ ที่เป็นอภัยกถุทริยาเกิดขึ้น ชั้น ๑ และจิตตสมุฏฐานรูปอาศัยชั้น ๓ เกิดขึ้น ชั้น ๒ และจิตตสมุฏฐานรูปอาศัยชั้น ๒ เกิดขึ้น มหาภูตรูป ๓ อาศัยมหาภูตรูป ๑ เกิดขึ้น ฯลฯ จิตตสมุฏฐานรูปที่เป็นอุปาทายรูปอาศัยมหาภูตรูป เกิดขึ้น ... ที่เป็นภายนอก ... ที่มีอาหารเป็นสมุฏฐาน ... ที่มีอุตุเป็นสมุฏฐาน ... สำหรับเหล่าอสังขสัญญาสัตตพรหม มหาภูตรูป ๓ อาศัยมหาภูตรูป ๑ เกิดขึ้น ฯลฯ กฏัตตารูปที่เป็นอุปาทายรูปอาศัยมหาภูตรูปเกิดขึ้น (๑) (อภิ.ป.(ไทย) ๔๐/๙๕/๕๑)

นสมนันตรปัจจัย : ปัจจัยที่ไม่เป็นสมนันตระ หมายถึงสภาวะธรรมที่เป็นอภัยกถุเกิดขึ้นเพราะอาศัยนสมนันตรปัจจัย ตามนัยพระอภิธรรม มาใน ติกปิฎกฐาน เรื่อง นสมนันตรปัจจัย ความว่า สภาวะธรรมที่เป็นอภัยกถุอาศัยสภาวะธรรมที่เป็นกุศลเกิดขึ้นเพราะนอนันตรปัจจัย เพราะนสมนันตรปัจจัย ได้แก่ จิตตสมุฏฐานรูปอาศัยชั้นที่เป็นกุศลเกิดขึ้น (นอนันตรปัจจัยและนสมนันตรปัจจัยเหมือนกันบนอาร์มณปัจจัย) (อภิ.ป.(ไทย) ๔๐/๘๙/๔๘)

นสัญญาวิปลาส :ภาวะที่สัญญาไม่วิปลาส หมายถึงสัญญาปกติ คือสภาพธรรม รู้ไม่ผิดในเรื่องไม่เที่ยงว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ว่าเป็นทุกข์ ไม่ใช่อัตตาว่าไม่ใช่อัตตา ไม่งามว่าไม่งาม ตามนัยพระสูตร มาใน วิปลาสกถา ในส่วนที่เห็นถูก ความว่า นสัญญาวิปลาส (รู้ไม่ผิด) นจิตตวิปลาส (ความคิดไม่ผิด) นทัญญูวิปลาส (ความเห็นไม่ผิด) ๔ ลักษณะ ประการนี้ คือ คือ (๑) นสัญญาวิปลาส นจิตตวิปลาส นทัญญูวิปลาส ในสิ่งที่ไม่เที่ยงว่าไม่เที่ยง (๒) นสัญญาวิปลาส

นจิตตวิปัสสนา นทิกฐวิปัสสนา ในสิ่งที่เป็นทุกขว่าเป็นทุกข (๓) นสัณญาวิปัสสนา นจิตตวิปัสสนา นทิกฐวิปัสสนา ในสิ่งที่ไมใช่อัตตวาไมใช่อัตตา (๔) นสัณญาวิปัสสนา นจิตตวิปัสสนา นทิกฐวิปัสสนา ในสิ่งที่ไมงามวาไมงาม ภิภษุทั้งหลาย นสัณญาวิปัสสนา นจิตตวิปัสสนา นทิกฐวิปัสสนา ใน ๔ ลักษณะประการนี้ สัตว์เหล่านั้นชื่อว่าไมติดอยู่ในเครื่องประกอบของมาร เกษมจากโยคะ ไมประสพกับความเกิดและความตาย ไมท่องเที่ยวไปสู่สังสารวัฏ (ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๓๖/๓๙๙)

นสันตีสสูตร : พระสูตรว่าด้วยความไมมี สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ วัดพระเชตวัน เทวดาองค์หนึ่งกราบทูลว่า ในหม่อมมนุษย์ กามที่นำใครซึ่งคนเกาะเกี่ยวมัวเมาอยู่จนทำให้ไมบรรลุนิพพาน อันเป็เหตุไมหวนกลับมาสู่แดนมัจจุอีกนั้นไมเพียงแท้ ความลำบากและทุกขเกิดจากฉันทะ เพราะกำจัดฉันทะได้ จึงกำจัดความลำบากได้ เพราะกำจัดความลำบากได้ จึงกำจัดทุกขได้ อารมณ์อันงามยังไม่จัดเป็นกาม ความกำหนดที่เกิดจากความดำริจัดเป็นกาม บุคคลผู้มีปัญญาจึงกำจัดฉันทะในอารมณ์ บุคคลควรละความโกรธ สละมานะก้าวล่วงสังโยชนให้ได้ ความทุกขย่อมไมรุมเร้าบุคคลผู้ไมติดอยู่ในนามรูป ผู้ไมมีกิเลสเครื่องกังวล ภิภษุละบัญญัติแล้วไมเข้าถึงวิมาน ตัดตณหาในนามรูปได้แล้ว เทวดาและมนุษย์พากันเกี่ยวคั่นหาย่อมไมพบภิภษุนั้น ผู้ตัดเครื่องผูกขาดแล้ว ไมมีความทุกข ไมมีตณหา

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เทวดาและมนุษย์ที่นอบน้อมภิภษุผู้หลุดพ้นแล้วย่อมรู้แจ้งธรรมละวิจิจิฉาได้ และเป็ผู้ข้ามพ้นธรรมเป็นเครื่องข้องได้ (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๓๔/๔๓)

นสัมปยุตตปัจจย : ปัจจยที่ไมเป็นสัมปยุต หมายถึงสภาวะธรรมที่เป็นอภัยากฤตเกิดขึ้นเพราะอาศัยนสัมปยุตตปัจจย ตามนัยอภิธรรม มาในติกปิฎกฐาน เรื่องนสัมปยุตตปัจจย ความว่า สภาวะธรรมที่เป็นอภัยากฤตอาศัยสภาวะธรรมที่เป็นกุศลเกิดขึ้นเพราะนสัมปยุตตปัจจยได้แกจิตตสมุฏฐาน รูปอาศัยขันธที่เป็นกุศลเกิดขึ้น (ปัจจยนี้เหมือนกับนอารัมมณปัจจย) (อภิ.ป.(ไทย) ๔๐/๑๐๐/๕๓)

นเสวิตัพพาทีสูตร : พระสูตรว่าด้วยบุคคลที่ไมควรเสพเป็นต้นพระผู้มีพระภาคตรัสกับภิภษุทั้งหลายว่า บุคคลประกอบด้วยธรรม ๑๐ เป็ผู้ไมควรเสพ คือ (๑) ปาณาติบาต (๒) อทินนาทาน (๓) กามเมสุมิฉาจาร (๔) มุสาวาท (๕) ปิสุนาวาจา (๖) ผรุสวาจา (๗) สัมผัสปลลาปะ (๘) อภิขณา (๙) พยาบาท (๑๐) มิฉชาติภุญ

ส่วนบุคคลประกอบด้วยธรรม ๑๐ เป็ผู้ไมควรเสพ คือ(๑)เจตนางดเว้นจากปาณาติบาต (๒) เจตนางดเว้นจากอทินนาทาน (๓) เจตนางดเว้นจากกามเมสุมิฉาจาร (๔) เจตนางดเว้นจากมุสาวาท (๕) เจตนางดเว้นจากปิสุนาวาจา (๖) เจตนางดเว้นจากผรุสวาจา (๗) เจตนางดเว้นจากสัมผัสปลลาปะ (๘) อนภิขณา (๙) อพยาบาท (๑๐) สัมมาทิภุญ (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๙๙/๓๔๓)

นหาคมนุณีเถรคาถา : คาถาของพระนาคมนุณีเถระ, ภาษิตของพระนาคมนุณีเถระ (พระผู้มีพระภาคได้ตรัสถามว่า) เธอเมื่ออยู่ในป่าใหญ่ เป็สถานที่ลำบากหาปัจจยได้ยาก ถูกโรคลมรบกวน จักทำอย่างไรละ ภิภษุ พระนาคมนุณีเถระ(ได้กราบทูลว่า) ข้าพระองค์จะแผ่ปีติสุขอันไพบลูย์ไปทั่วร่างกาย ครอบงำแม้ปัจจยที่เศร้าหมอง อยู่ในป่าใหญ่ จะเจริญสติปิฎกฐาน ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ และโพฆมงค์ ๗ อยู่ในป่าใหญ่ (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๔๓๕/๔๑๔)

นหาดกสูตร : พระสูตรว่าด้วยเหตุให้ได้ชื่อว่านหาดกะ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บุคคลได้ชื่อว่านหาดกะ เพราะล้างธรรม ๗ ได้ ดังมีเนื้อความเหมือนในภิกขุสูตร (อง.สตุตท.(ไทย) ๒๓/๘๙/๑๘๒)

นหาดกะ, ชื่อ : ชื่อสมัญญาของภิกษุ คำอุปมาธรรม ภิกษุผู้ล้างอาบบาป อุกุศลธรรม ที่ก่อให้เกิดภพใหม่ ตามนัยพระสูตร มาใน มหาอัสนปุรสูตร เรื่องคุณลักษณะของผู้ชื่อว่า นหาดกะ เป็นอย่างไร ความว่า ภิกษุชื่อว่านหาดกะ คือ ผู้ล้างอาบบาปอกุศลธรรม ที่ก่อให้เกิดความเศร้าหมอง นำไปเกิดในภพใหม่ มีความกระวนกระวาย มีวิบากเป็นทุกข์ ให้มีชาติ ชรา มรณะต่อไป ภิกษุนั้นชื่อว่า นหาดกะ อีกนัยหนึ่ง ภิกษุที่ชื่อว่า นหาดกะ คือผู้ล้างธรรม ๗ ประการ คือ (๑) สักกายทิฎฐิ (๒) วิจิกิจฉา (๓) สีลัพตปรามาส (๔) ราคะ (๕) โทสะ (๖) โมหะ (๗) มานะ (ม.ม.ุ.(ไทย) ๑๒/๔๓๔/๔๖๒ อง.สตุตท.(ไทย) ๒๓/๘๙/๑๙๒)

นหาปกะ : เจ้าหน้าทีผู้ดูแลสระโบกขรณีและเชื่อเชิญให้ผู้มาสระแห่งนี้อาบน้ำ ตามนัยพระสูตร มาใน มหาสุทฺถสนสูตร เรื่อง ธรรมปราสาทและสระโบกขรณี การแต่งตั้งเจ้าหน้าทีผู้ดูแลสระโบกขรณีและเชื่อเชิญให้อาบน้ำ ความว่า พระเจ้ามหาสุทฺถสนะทรงดำริตั้งนี้ว่า ‘ในสระโบกขรณีเหล่านี้ ทางที่ดี เราน่าจะให้ปลูกไม้ดอกเช่นนี้ คือ อุบล ปทุม โกมุท บุณฑริก อันผลิดอกได้ทุกฤดูกาลไว้เพื่อมอบให้แก่ทุก ๆ คน ไม่ให้ต้องกลับมือเปล่า’ จึงรับสั่งให้ปลูกไม้ดอกเช่นนี้ คือ อุบล ปทุม โกมุท บุณฑริก อันผลิดอกได้ทุกฤดูกาลไว้ เพื่อมอบให้แก่ทุก ๆ คนไม่ให้ต้องกลับมือเปล่า ต่อมา พระเจ้ามหาสุทฺถสนะทรงดำริตั้งนี้ว่า ‘ที่ขอบสระโบกขรณีเหล่านี้ ทางที่ดี เราน่าจะตั้งเจ้าหน้าที "นหาปกะ" ประจำไว้ ให้ทำหน้าที่เชื่อเชิญผู้มาแล้วๆ ให้อาบน้ำ’ จึงทรงตั้งเจ้าหน้าทีนหาปกะประจำไว้ที่ขอบสระโบกขรณีเหล่านั้นให้ทำหน้าที่เชื่อเชิญผู้มาแล้ว ๆ ให้อาบน้ำ (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๒๕๔/๑๘๙)

นหุต, มาตรฐานับ : นหุต เป็นมาตรฐานับ ๑ นหุต เท่ากับ ๑๐,๐๐๐ คน ๑๒ นหุต เท่ากับ ๑๒๐,๐๐๐ คน ตามนัยพระสูตร มาใน พิมพิสารสมาคมกถา กล่าวถึงเรื่องจำนวนของพราหมณ์คหบดีชาวเมืองมคธ ๑๒ นหุต ความว่า พราหมณ์คหบดีชาวมคธทั้ง ๑๒ นหุตเหล่านั้นก็ทราบว่ “พระอรุเวลกัศสปะประพตติพรหมจรรย์ในสำนักพระมหาสมณะ” ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาคทรงทราบความรำพึงในใจของพราหมณ์คหบดีชาวมคธ ๑๒ นหุตเหล่านั้นด้วยพระทัย จึงได้ตรัสอนุพุพิกถา คือ ทรงประกาศ (๑) ทานกถา (๒) สีลกถา (๓) สักคกถา (๔) กามาทีนวกถา (๕) เนกขัมมานิสังสกถา เมื่อพระพุทธองค์ทรงทราบว่าพวกเขาจะมีจิตควรอ่อน ปราศจากนิวรณ์ เบิกบานผ่องใส จึงทรงประกาศสามุกังสิกธรรมเทศนาของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค ธรรมจักขุอันปราศจากอฐิปราศจากมลทินได้เกิดแก่พราหมณ์ คหบดีชาวมคธ ๑๑ นหุต ซึ่งมีพระเจ้าพิมพิสารเป็นประมุข ณ ที่นั้นนั้นแล้ว “สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งปวงมีความดับไปเป็นธรรมดา” เปรียบเหมือนผ้าขาวสะอาดปราศจากมลทินควรรับน้ำย้อมได้เป็นอย่างดี พราหมณ์คหบดีอีก ๑ นหุต ได้แสดงตนเป็นอุบาสก (วิ.ม.(ไทย) ๔/๕๖/๖๓)

นเหตุปัจจัย : ปัจจัยที่ไม่ใช่เหตุ หมายถึงสภาวะธรรมที่ไม่เป็นเหตุอาศัยสภาวะธรรมที่ไม่เป็นเหตุเกิดขึ้น เพราะนเหตุปัจจัย ตามนัยอภิธรรม มาในทุกปีฎฐาน เกี่ยวกับ นเหตุปัจจัย ที่อาศัยสภาวะธรรมเกิดขึ้น ความว่า สภาวะธรรมที่ไม่เป็นเหตุอาศัยสภาวะธรรมที่ไม่เป็นเหตุเกิดขึ้นเพราะนเหตุปัจจัย ได้แก่ ชันธ ๓ และจิตตสมุฎฐานรูปอาศัยชันธ ๑ ที่ไม่เป็นเหตุซึ่งไม่มีเหตุเกิดขึ้น ฯลฯ

อาศัยชั้น ๒ ฯลฯ ในปฏิสนธิขณะที่เป็นเหตุกะ ฯลฯ หทัยวัตถุอาศัยชั้นเกิดขึ้น ชั้นอาศัย หทัยวัตถุเกิดขึ้น มหาภูตรูป ๑ ฯลฯ ที่เป็นภายนอก... ที่มีอาหารเป็นสมุฏฐาน...ที่มีอุตุเป็นสมุฏฐาน...สำหรับเหล่าอสังยุตต-สภาวะธรรมที่เป็นเหตุอาศัยสภาวะธรรมที่ไม่เป็นเหตุเกิดขึ้น เพราะเหตุปัจจัย ได้แก่ โมหะที่สหระคด้วยวิจิกจณาและที่สหระคด้วยอุทัจจะอาศัยชั้นที่สหระคด้วยวิจิกจณาและที่สหระคด้วยอุทัจจะเกิดขึ้น (๒) ดังนี้ (อภิ.ป.(ไทย) ๔๒/๖/๓)

นโหดตถาคโตสูตร : พระสูตรว่าด้วยทิวฏฐิว่าหลังจากตายแล้วตถาคตไม่เกิดอีก พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันได้ตรัสถามภิกษุทั้งหลายว่า เมื่อมีชั้น ๕ เพราะถือน้ำมันและยึดมั่นชั้น ๕ จึงเกิดมีทิวฏฐิว่า หลังจากตายแล้ว ตถาคตไม่เกิดอีก เนื้อหาสาระที่เหลือพึงทราบโดยนัยแห่งวาตสูตรในวรรคนี้ (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๒๒๑/๓๐๐)

นหกปานสูตร^๑ : พระสูตรว่าด้วยเหตุการณ์ในหมู่บ้านนหกปานะ พระผู้มีพระภาคตรัสถามภิกษุว่า “กุลบุตรผู้มีศรัทธาออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิตอุทิศเรานั้น ยังยินดีในพรหมจรรย์อยู่หรือ” ตรัสถามถึง ๓ ครั้ง ภิกษุก็นิ่งอยู่ จึงตรัสถามระบุนานพระอนุรุทธะเป็นต้น ท่านพระอนุรุทธะกราบทูลว่า ยังยินดีในพรหมจรรย์อยู่ จึงตรัสว่า ดีแล้ว

ตรัสถามว่า ออกบวชเพื่อกระทำที่สุดทุกขีใช้หรือไม่ เมื่อท่านพระอนุรุทธะกราบทูลว่า ใช่ จึงตรัสถึงหน้าที่ที่ผู้บวชจะต้องทำคือ กุลบุตรที่บวชสังัดจากกามและอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว แต่ยังไม่บรรลุปิติและสุข หรือสุขอื่นที่ยิ่งกว่านั้น ก็ยังกิเลสครอบงำอยู่ ต่อเมื่อบรรลุนิจจะไม่ถูกกิเลสครอบงำจิต

ตรัสถามว่า เธอคิดว่า ตถาคตยังละอาสวะไม่ได้ จึงพิจารณาแล้วเสพเป็นต้น ใช่หรือไม่ เมื่อท่านพระอนุรุทธะกราบทูลว่า มิได้คิดเช่นนั้น แต่คิดว่า พระตถาคตละอาสวะได้แล้วจึงพิจารณาแล้วเสพ จึงตรัสว่า ดีแล้ว

ตรัสถามว่า เธอเข้าใจว่าอย่างไรที่ตถาคตพยากรณ์สาวกผู้ล่วงลับไปแล้ว ท่านพระอนุรุทธะกราบทูลให้ทรงตอบ จึงตรัสตอบด้วยพระองค์เองว่า มิใช่เพื่อให้เกิดความพิศวง มิใช่เพื่อเกลี้ยกล่อมคน มิใช่เพื่ออานิสงส์คือลามกการและความสรรเสริญ มิใช่เพื่อให้คนรู้จัก แต่เพื่อประโยชน์เกื้อกูลและความสุขแก่กุลบุตรผู้มีศรัทธา กุลบุตรเหล่านั้นฟังแล้วจะน้อมจิตไปเพื่อความเป็นอย่างนั้น เพราะหลังจากได้ฟังคำพยากรณ์แล้ว จะประพฤติตามแบบอย่างที่ดีในเรื่องศรัทธา ศีล สุตะ จาคะ และปัญญา (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๑๖๖/๑๘๖)

นหกปานสูตร^๒ (ปฐม) : พระสูตรว่าด้วยพระธรรมเทศนาที่นหกปานนิคม (สูตรที่ ๑) พระผู้มีพระภาคเสด็จจาริกไปในแคว้นโกศล พร้อมด้วยภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่ เสด็จถึงนิคมของชาวโกศลชื่อนหกปานะ ประทับอยู่ที่ปลาสนัน ในวันอุโบสถ ทรงแสดงธรรมแก่ภิกษุทั้งหลายสิ้นราตรีเป็นส่วนใหญ่ แล้วทรงขำเลื่องดูภิกษุสงฆ์ผู้หนึ่งเจียบอยู่ จึงทรงมีรับสั่งกับพระสารีบุตรว่า ภิกษุสงฆ์ปราศจากถิ่นมิทระแล้ว เธอจงอธิบายธรรมมีกถานี้แก่ภิกษุทั้งหลาย เราเมื่อภายหลัง จักเอนหลัง

พระสารีบุตรทูลรับสนองพระดำรัสแล้ว จึงแสดงธรรมว่า ผู้ใดผู้หนึ่งไม่มีศรัทธา ไม่มีหิริ ไม่มีโอตตปปะ ไม่มีวิริยะ และไม่มีปัญญาในกุศลธรรมทั้งหลาย เมื่อกกลางคืนหรือกลางวันของผู้นั้นผ่านไป เขาพึงหวังได้แต่ความเสื่อมอย่างเดียวในกุศลธรรมทั้งหลาย ไม่มีความสำเร็จเลย

เปรียบเหมือนเมื่อกลางคืนหรือกลางวันของดวงจันทร์ในกาฬปักข์(ข้างแรม)ผ่านไปดวงจันทร์
นั้น ย่อมเสื่อมจากความงาม รัศมี แสงสว่าง ด้านยาวและด้านกว้าง

ข้อที่ว่า บุคคลผู้ไม่มีศรัทธา ไม่มีหิริ ไม่มีโอตตปปะ เกียรติจร้าน มีปัญญาทราม มักโกรธ
ผูกโกรธ ปรารถนาชั่ว มีมิตรชั่ว เป็นมัจฉาทิฎฐินี้เป็นความเสื่อม

ผู้ใดผู้หนึ่งมีศรัทธา มีหิริ มีโอตตปปะ มีวิริยะและมีปัญญาในกุศลธรรมทั้งหลาย เมื่อ
กลางคืนหรือกลางวันของผู้นั้นผ่านไปเขาพึงหวังได้แต่ความเจริญอย่างเดียวในกุศลธรรม
ทั้งหลายไม่มีความเสื่อมเลยเปรียบเหมือนเมื่อกลางคืนหรือกลางวันของดวงจันทร์ใน
ซุณหปักข์(ข้างขึ้น) ผ่านไป ดวงจันทร์นั้นย่อมเจริญด้วยความงาม รัศมี แสงสว่าง ด้านยาว
และด้านกว้าง

ข้อที่ว่า บุคคลผู้มีศรัทธา มีหิริ มีโอตตปปะ ปรารถนาความเพียร มีปัญญา ไม่มักโกรธ ไม่ผูก
โกรธ มักน้อย มีมิตรดี เป็นสัมมาทิฎฐิ นี้ไม่เป็นความเสื่อม เมื่อพระผู้มีพระภาคเสด็จลุกขึ้น
แล้วจึงได้ประทานสาธุการแก่พระสารีบุตร แล้วทรงแสดงธรรมีกถานั้นแก่พระสารีบุตรเหมือน
ที่พระสารีบุตรได้แสดงแก่ภิกษุทั้งหลาย (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๖๗/๑๔๕)

นวกปานสูตร^๓ (ทุติย) : พระสูตรว่าด้วยพระธรรมเทศนาที่นวกปานนิคม (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาค
เสด็จจาริกไปในแคว้นโกศล พร้อมด้วยภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่ ได้เสด็จถึงนิคมของชาวโกศลชื่อนวก
ปานะ ประทับอยู่ที่ปราสาท ในวันอุโบสถ ทรงแสดงธรรมแก่ภิกษุทั้งหลาย ลิ่นราตรีเป็น
ส่วนมากทีเดียว แล้วทรงขำเลื่องดูภิกษุสงฆ์ผู้หนึ่งเจียวอยู่ จึงทรงมีรับสั่งกับพระสารีบุตรว่า
ภิกษุสงฆ์ปราศจากถิ่นมิทระแล้ว เธอจงอธิบายธรรมีกถานี้แก่ภิกษุทั้งหลาย เราเมื่อภายหลัง จัก
เอนหลัง

พระสารีบุตรทูลรับสนองพระดำรัสแล้ว จึงได้แสดงธรรมว่า ผู้ใดผู้หนึ่งไม่มีศรัทธา ไม่มีหิริ
ไม่มีโอตตปปะ ไม่มีวิริยะ ไม่มีปัญญา ไม่มีการเจียวโสตพึงธรรม ไม่มีการทรงจำธรรม ไม่มีการ
พิจารณาเนื้อความแห่งธรรม ไม่มีการปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม และไม่มีความไม่ประมาท
ในกุศลธรรมทั้งหลาย เมื่อกลางคืนหรือกลางวันของผู้นั้นผ่านไป เขาพึงหวังได้แต่ความเสื่อม
อย่างเดียวในกุศลธรรมทั้งหลาย ไม่มีความเจริญเลย เปรียบเหมือนเมื่อกลางคืนหรือกลางวันของ
ดวงจันทร์ในกาฬปักข์ผ่านไป ดวงจันทร์นั้นย่อมเสื่อมจากความงาม รัศมี แสงสว่าง ด้านยาวและ
ด้านกว้าง

ผู้ใดผู้หนึ่งมีศรัทธา มีหิริ มีโอตตปปะ มีวิริยะ มีปัญญา มีการเจียวโสตพึงธรรม มีการทรง
จำธรรม มีการพิจารณาเนื้อความแห่งธรรม มีการปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม และมีความไม่
ประมาทในกุศลธรรมทั้งหลาย เมื่อกลางคืนหรือกลางวันของผู้นั้นผ่านไป เขาพึงหวังได้แต่
ความเจริญอย่างเดียวในกุศลธรรมทั้งหลาย ไม่มีความเสื่อมเลย เปรียบเหมือนเมื่อกลางคืน
หรือกลางวันของดวงจันทร์ในซุณหปักข์ผ่านไป ดวงจันทร์นั้นย่อมเจริญด้วยความงาม รัศมี
แสงสว่าง ด้านยาวและด้านกว้าง

เมื่อพระผู้มีพระภาคเสด็จลุกขึ้นแล้ว จึงประทานสาธุการแก่พระสารีบุตร แล้วทรงแสดง
ธรรมีกถานั้นแก่พระสารีบุตรเหมือนที่พระสารีบุตรแสดงแก่ภิกษุทั้งหลาย(อง.ทสก.(ไทย)
๒๔/๖๘/๑๔๘)

นพกปานะ, นิคม : ชื่อนิคมน้ำดื่มไม้้อ หมายถึงนิคมของชาวโกศล พระพุทธเจ้าเสด็จไปพร้อมด้วยสงฆ์หมู่ใหญ่ตรัสให้พระสารีบุตรอธิบายธรรมมีกถาแก่พระภิกษุสงฆ์ ตามนัยพระสูตร มาในปฐมนพกปานสูตร ว่าด้วยพระธรรมเทศนาที่นพกปานนิคม สูตรที่ ๑ ความว่า พระผู้มีพระภาคเสด็จจาริกไปในแคว้นโกศล พร้อมด้วยภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่ ได้เสด็จถึงนิคมของชาวโกศลชื่อว่า "นพกปานะ" ประทับอยู่ที่ปลาสวันใกล้นพกปานนิคมนั้น สมัยนั้นแล พระผู้มีพระภาคมีภิกษุสงฆ์แวดล้อมแล้ว ทรงชี้แจงให้ภิกษุทั้งหลายเห็นชัด ชวนใจให้อยากรับเอาไปปฏิบัติ ทรงห้ามสิ่งดูภิกษุสงฆ์ผู้หนึ่งเงียบอยู่ ทรงเรียกท่านพระสารีบุตรมา ตรัสว่า "สารีบุตร ภิกษุสงฆ์ปราศจากถิ่นมิทระ (ความหดหู่และเชื่องซึม)แล้ว เฉพาะ เธอเท่านั้นที่จะอธิบายธรรมมีกถาให้แจ่มแจ้งแก่ภิกษุทั้งหลายได้ เราเมื่อภายหลัง จักเอนหลัง" (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๖๗/๑๔๕. ๒๔/๖๘/๑๔๘)

นพกปานะ, หมู่บ้าน : เป็นหมู่บ้าน ในแคว้นโกศล ซึ่งเป็นมีผู้มีชื่อเสียงออกบวชพร้อมกันจำนวน ๗ คน เช่น พระอนุรุทธะ พระภัททิยะ เป็นต้น ตามนัยพระสูตร มาใน นพกปานสูตร ว่าด้วยเหตุการณ์ในหมู่บ้าน "นพกปานะ" กล่าวถึง กุลบุตรผู้มีชื่อเสียงออกบวชพร้อมกัน เมื่อพระผู้มีพระภาคประทับอยู่ในป่าไม้ทองกวาว หมู่บ้าน "นพกปานะ" แคว้นโกศล สมัยนั้นแล กุลบุตรผู้มีชื่อเสียงจำนวนมาก คือ ท่านพระอนุรุทธะ ท่านพระภัททิยะ ท่านพระกิมพิละ ท่านพระภัคคุ ท่านพระโกลนทัณณะ ท่านพระเรวตะ ท่านพระอานนท และกุลบุตรที่มีชื่อเสียงอื่น ๆ มีศรัทธาออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิตอุทิศพระผู้มีพระภาค (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๑๖๖/๑๘๖)

นพกาลปิสูตร : พระสูตรว่าด้วยกำไม้้อ ท่านพระมหาโกฏิฐิตะถามท่านพระสารีบุตรในขณะที่พักอยู่ ณ ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน เขตกรุงพาราณสี เกี่ยวกับองค์ปฏิจสมุปบาท เช่นถามว่า ชราและมรณะตนกระทำเองหรือคนอื่นกระทำทำให้ ท่านพระสารีบุตรตอบว่า ไม่ใช่อย่างนั้น เพราะชาติมี ชราและมรณะจึงมีเป็นต้น ไม้้อ ๒ กำตั้งอยู่ได้เพราะอาศัยกัน ถ้าดึงออกกำหนึ่งย่อมตั้งอยู่ไม่ได้ นามรูปก็เช่นกัน เพราะนามรูปเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย นามรูปจึงมี เพราะนามรูปดับ วิญญาณจึงดับ เพราะวิญญาณดับ นามรูปจึงดับ และกล่าวต่อไปว่า ภิกษุผู้แสดงธรรมเพื่อความเบื่อหน่าย คลายกำหนด เพื่อดับชราและมรณะ ชาติ ภพเป็นต้น เรียกว่าผู้เป็นพระธรรมกถึก ภิกษุผู้ปฏิบัติเพื่อความเบื่อหน่าย คลายกำหนด เพื่อดับอวิชชา เรียกว่าผู้ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม ภิกษุผู้หลุดพ้นเพราะความเบื่อหน่าย คลายกำหนด ไม่ถือมั่นอวิชชา เรียกว่าผู้บรรลุนิพพานในปัจจุบัน (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๖๗/๑๓๔)

นพกุกทายกเถราปทาน : ประวัตินอดีตชาติของพระนพกุกทายกเถระ มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า ในอดีตชาติที่ ๓๑ ท่านได้สร้างกุฎไม้้อถวายแด่พระปัจเจกพุทธเจ้าพระนามว่านารทะ เพราะผลแห่งกรรมนั้น ท่านได้เสวยมนุษย์สมบัติและสวรรค์สมบัติหลายแสนชาติ ไม่รู้จักทุกข์เลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุวิชชา ๓ พร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๙๓/๑๘๐)

นพปานชาดก : ชาดกว่าด้วยอุบายตม่น้ำด้วยไม้้อ มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า โปธิสัตว์เป็นพญาวานรอยู่ในป่ามีบริวารเป็นอันมากสั่งสอนบริวารว่าถ้าเห็นผลที่ยังไม่เคยกินต้องถามก่อนจึงค่อยกินหรือเห็นสระน้ำที่ยังไม่เคยลงต้องได้รับอนุญาตก่อนจึงลงฝูงวานรก็ทำตามวันหนึ่งพาบริวารไปเที่ยวหากินถึงสระโบกขรณีที่มียักหวงแหน เมื่อฝูงบริวารจะลงไปกินน้ำ จึงได้ตรวจก่อน เมื่อ

เห็นเป็นสระน้ำที่แปลกมีแต่รอยสัตว์ลง ไม่มีรอยสัตว์ขึ้น เชื่อว่าคงมียักษ์รักษา เมื่อยักษ์แสดงตนให้เห็นและสอบถามว่า มีอำนาจเพียงใดในสระนี้ ได้ฟังว่ามีอำนาจจับสัตว์ทุกตัวที่ลงมาในน้ำนี้กินเป็นอาหาร พระโพธิสัตว์จึงหาอุบายแก้กลของรักษาสีให้ฝูงลิงได้ดื่มน้ำด้วยไม้้อแล้ว พันอันตรรายไปได้ยักษ์ไม่สามารถจับวานรกินได้ (ขุ.ชา.เอกก.(ไทย) ๒๗/๒๐/๘)

นพมาลิกาเถรียาปทาน^๑ : ประวัตินในอดีตชาติของพระนพมาลิกาเถรี มีเนื้อความอธิบายไว้ว่าในอดีตชาติกับที่ ๙๔ ท่านได้ถวายดอกอ้อแด่พระพุทธเจ้า(พระนามว่าสิทธัตถะ) เพราะผลแห่งทานนั้น ท่านไม่รู้จักทุกคติเลย เวียนเกิดเวียนตายอยู่ในเทวดาและมนุษย์เท่านั้น ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุนิชา ๓ พร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๓๗/๓๗๑)

นพมาลิกาเถรียาปทาน^๒ : ประวัตินในอดีตชาติของพระนพมาลิกาเถรี มีเนื้อความอธิบายไว้ว่าในอดีตชาติกับที่ ๙๔ ท่านได้เกิดเป็นกนิหรี ได้ถวายดอกอ้อแด่พระพุทธเจ้าพระนามว่าสิทธัตถะ เพราะผลแห่งทานนั้น ท่านไม่รู้จักทุกคติเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุนิชา ๓ พร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๘๖/๓๙๗)

นพมาลียเถรียาปทาน^๑ : ประวัตินในอดีตชาติของพระนพมาลียเถระ มีเนื้อความอธิบายไว้ว่าในอดีตชาติกับที่ ๑๐๐,๐๐๐ ท่านได้ถวายพัดดอกอ้อแด่พระพุทธเจ้าพระนามว่าปทุมุตตระ เพราะผลแห่งทานนั้น ท่านไม่ไปสู่มุคตคติเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุนิชาพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๓๖/๒๕๕)

นพมาลียเถรียาปทาน^๒ : ประวัตินในอดีตชาติของพระนพมาลียเถระ มีเนื้อความอธิบายไว้ว่าในอดีตชาติกับที่ ๓๑ ท่านได้ใช้ดอกไม้ประภทพวงดอกอ้อบูชาพระพุทธเจ้า เพราะผลแห่งการบูชาท่านนั้น ท่านไม่รู้จักทุกคติเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุนิชา ๓ พร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๑/๑๑๓)

นพมาลี, ทะเล : เป็นชื่อทะเล มีลักษณะเหมือนต้นอ้อและต้นไผ่ เป็นการเดินเรือที่ผิดทาง ตามนัยพระสูตร มาใน สุปปารกชาดก เรื่องลักษณะของทะเล และการเดินเรือที่ผิดทาง ตามคำถามของพ่อค้าว่า พวกพ่อค้าถามว่า ทะเลปรากฏเหมือนต้นอ้อและต้นไผ่ ท่านสุปปารกะ พวกเราขอถาม ทะเลนี้ชื่ออะไร พระโพธิสัตว์ตอบว่า เมื่อเรือของพวกเขาเป็นผู้เป็นพ่อค้าแสวงหาทรัพย์ออกไปจากท่าภรุคัจฉะ เล่นไปผิดทิศทาง ทะเลนี้เขาเรียกว่า "นพมาลี" (ขุ.ชา.(ไทย) ๒๗/๑๑๓/๓๗๓)

นพาคาริกเถรียาปทาน : ประวัตินในอดีตชาติของพระนพาคาริกเถระ มีเนื้อความอธิบายไว้ว่าในอดีตชาติกับที่ ๓๑ ท่านได้สร้างเรือนไม้้อถวายพระปัจเจกพระพุทธเจ้าพระนามว่านารทะ เพราะผลแห่งทานนั้น ท่านไม่รู้จักทุกคติเลย ท่องเที่ยวอยู่ในเทวโลก ๑๔ กัป ได้เกิดเป็นท้าวสักกะ ๗๔ ชาติ เกิดเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ๗๗ ชาติ ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุนิชาพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๓๑/๕๒๕, ขุ.เถร.อ. (บาลี) ๑/๒๖๐/๓๘๑)

นพินเถรียาปทาน : ประวัตินในอดีตชาติของพระนพินเถระ มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า ในอดีตชาติกับที่ ๙๒ ท่านเกิดเป็นนกกาน้ำ มีจิตเลื่อมใสคาบดอกบัวมาบูชาพระพุทธเจ้าพระนามว่าติสสะ เพราะผลแห่งการบูชาท่านนั้น ท่านไม่รู้จักทุกคติเลย ในกัปที่ ๗๓ ท่านได้เกิดเป็นพระเจ้าจักรพรรดิผู้สมบูรณ์ด้วยรัตนะ ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุนิชาพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๙/๔๐๘)

นพินิกา, พระธิดา : เป็นพระนามพระธิดา เป็นพระราชธิดาของพระเจ้าพรหมทัตที่ส่งให้ไปยังชนบทที่ราชธิดาไม่เคยไป แต่ด้วยอำนาจผิวพรรณและรูปร่างของเธอ ฤๅษีตกใจกลัวรีบเข้าไปในกระท่อมไม้ ตามนัยพระสูตร มาใน นพินิกาชาดก ว่าด้วยพระราชธิดานพินิกา ความว่า พระเจ้าพรหมทัตรับสั่งให้เรียกพระราชธิดานพินิกามาแล้ว ตรัสว่า ลูกหญิง "นพินิกา" ชนบทกำลังเดือดร้อน แม้แค่วันก็กำลังพินาศ มาเถิด ลูกจงไปนำพรหมณ์นั้นมาให้พ่อ พระราชธิดานพินิกา จึงกราบทูลว่า หม่อมฉันไม่เคยทนทุกข์ลำบาก ทั้งไม่ฉลาดในหนทางไกล หม่อมฉันจักไปยังป่าที่มีช้างอาศัยอยู่ได้อย่างไร พระราชาตรัสว่า ลูกหญิงนพินิกา ลูกจงไปยังชนบท ที่มั่งคั่งด้วยช้าง ด้วยรถ และด้วยยาน ที่สร้างด้วยไม้โดยวิธีนี้เถิด ลูกจงพาเอากองพลช้าง กองพลม้า กองพลรถ และกองพลราบไป ลูกจักนำพรหมณ์มาสู่อำนาจได้ เพราะผิวพรรณและรูปของลูก นายพรานป่าเข้าไปที่อาศรม แล้วกราบทูลพระราชธิดานพินิกาว่า อาศรมอันน่ารื่นรมย์ของอิสสิงคดาบสปรากฏอยู่นั้น ซึ่งมีต้นกล้วยปรากฏเป็นทิวแถว แวดล้อมไปด้วยป่าแสม นั้นแสงไฟ นั้นควันไฟยังปรากฏอยู่ เข้าใจว่า อิสสิงคดาบสผู้มีฤทธิ์มากจะยังไม่เลิกบูชาไฟ พระศาสดาจึงตรัสว่า อิสสิงคดาบสมองเห็นพระราชธิดานั้น สวมใส่ตุ้มหูแก้วมณีกำลังเสด็จมา เกิดความกลัว จึงเข้าไปยังอาศรมที่มุงด้วยใบไม้ ดังนี้ (ขุ.ชา.(ไทย) ๒๘/๑-๗/๑)

นพินิกาชาดก : ชาดกว่าด้วยพระราชธิดานพินิกา มีเนื้อความอธิบายไว้ว่าพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพรหมณ์มหาศาลอุทิจจครต เมื่อเจริญวัยแล้วได้ศึกษาสำเร็จศิลปศาสตร์ จากนั้นจึงออกบวชเป็นฤๅษีอาศัยอยู่ในป่าหิมพานต์ ตั้งใจบำเพ็ญสมณธรรมจนได้ฌานและอภิญญา ต่อมาได้ปลุกปลอบพร้าสอนอิสสิงคดาบสผู้เป็นบุตรมิให้บ่นเพ้อรำพันถึงพระนางนพินิกาที่ปลอมตัวเป็นฤๅษีมาหลอกทำลายศีลให้วิบัติว่าแท้ที่จริงฤๅษีผู้นี้เป็นนางยักษ์ณีที่ปลอมตัวมาผู้ประพฤติพรหมจรรย์ไม่ควรลุ่มหลง อิสสิงคดาบสกลับได้สติจึงตั้งใจเจริญพรหมวิหาร คือ เมตตา กรุณา มุทิตาและอุเบกขาจนกลับได้ฌานและอภิญญาอีกครั้งหนึ่ง (ขุ.ชา.ปญญาส.(ไทย) ๒๘/๑/๑)

นพินิปราสาท : ชื่อปราสาท ปราสาทหลังหนึ่งในสามหลังแห่งกรุงสุธรรม ในพระอดีตชาติของพระพุทธเจ้าพระนามว่าโสภิตะ ตามนัยพระสูตร มาใน โสภิตปุทธวงศ์ กล่าวถึงอดีตชาติของพระพุทธเจ้าพระนามว่าโสภิตะ ความว่า กษัตริย์พระนามว่าสุธรรม เป็นพระชนก พระเทวีพระนามว่าสุธรรมา เป็นพระชนนีของพระพุทธเจ้าทรงพระนามว่าโสภิตะ ผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ พระองค์ทรงครองขรรवासอยู่ ๙,๐๐๐ ปี มีปราสาทที่อุดมอยู่ ๓ หลัง คือกุ่มุทปราสาท " นพินิปราสาท " และปทุมปราสาท มีนางสนมกำนัล ๔๓,๐๐๐ นาง ล้วนประดับประดาสวยงาม พระมเหสีพระนามว่ามกลา พระราชโอรสพระนามว่าสีหะ พระองค์ผู้เป็นผู้สูงสุดแห่งบุรุษทรงเห็นนิมิต ๔ ประการ จึงเสด็จออกจากปราสาทไปผนวช (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๑๗/๖๒๑)

นพเรุยกัษ : ยักษ์ที่สถิตอยู่ในควงตันสะเดา เขตเมืองเวรัญชา พระพุทธเจ้าประทับอยู่ที่นั่น ตามนัยพระสูตร มาในเวรัญชสูตร ว่าด้วยพระพุทธเจ้าทรงแก้ข้อสงสัยของเวรัญชพรหมณ์ เรื่องที่ว่าพระพุทธเจ้าไม่ลุกต้อนรับพรหมณ์ผู้เฒ่า กล่าวตู่พระองค์ว่าไม่มีรส พระองค์ตรัสกับพรหมณ์เวรัญชาผู้กล่าวตู่พระพุทธเจ้าว่า เป็นผู้ไม่มีรส คือไม่มีสัมมาคารวะ เช่น การกราบไหว้ การต้อนรับ พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า พระองค์ละรสได้แล้ว หมายถึง พระองค์ทรงละอัสสาหะ

ความพอใจในรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัสได้แล้ว จึงเป็นคนไม่มีรส คือ ไมยน์ดี ในรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ (อง.สตุตท.(ไทย) ๒๓/๑๑/๒๑๙, วิ.อ.(บาลี) ๑/๓/๑๒๕-๑๒๖, อง.สตุตท.(ไทย) ๒๓/๑๙/๒๔๖)

นโพรราชะ : เป็นชื่อคนรับใช้ของท้าวจาดุมหาราช มีมายา มาร่วมประชุม พร้อมกับเทพอื่น ๆ ตามนัยพระสูตร มาในมหาสมยสูตร ความว่า พวกผู้รับใช้ของท้าวจาดุมหาราชเหล่านั้น เป็นพวกมีมายา หลอกหลวง โอ้อวดก็มาด้วย พวกผู้รับใช้ที่มีมายา คือ กุณฺณชฺช เวณฺณชฺช วิภู วิภูญฺชะ จันทนะ กามเสฏฺฐชะ กิณฺนุชฺฉณฺช และ นิชฺฉณฺชก็มาด้วย ปนาทชะ โอบมัญญชะ มาตลิจุเป็นเทพสารถิจิตตเสนชะ นโพรราชชะ ชโนสภชะ ปัญจสิชะ ติมพรุ (คันธรรพเทวราชา) และสุริยวัจฉสา (คันธรรพเทวธิดา) ก็มาด้วย เทวราชเหล่านั้นและคนธรรพอื่น ๆ ที่มาพร้อมเทวราช ต่างยินดีมุ่งมายังป่าที่ประชุมของภิกษุทั้งหลาย (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๓๗/๒๖๕)

นโพรราชา, ยักข : เป็นชื่อยักขในกลุ่มของยักข มหายักข เสนาบดียักข มหาเสนาบดียักข ตามนัยพระสูตร มาในอาฎานาฎยสูตร กล่าวถึงเรื่องยักขในกลุ่มยักข คือ ยักข มหายักข เสนาบดียักข มหาเสนาบดียักข ได้แก่ คือ อินทชะ ๑ โสมะ ๑ วรุณชะ ๑ ภารทวาชชะ ๑ ปชาบดี ๑ จันทนะ ๑ กามเสฏฺฐชะ ๑ กิณฺนุชฺฉณฺช ๑ นิชฺฉณฺช ๑ ปนาทชะ ๑ โอบมัญญชะ ๑ เทวสุตชะ ๑ มาตลิจุ จิตตเสนชะ ๑ คันธัพพะ ๑ นโพรราชา ๑ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๘๓/๒๓๑)

นอกสมัย : ยกเว้นสมัย ไม่ถือสมัย ในกรณีทีภิกษุณีเป็นไข้ ภิกษุเข้าไปแสดงธรรมสั่งสอนไม่เป็นอาบัติ ตามนัยพระวินัยมาในอนุบัญญัติ กรณีอนุญาตให้ภิกษุเข้าไปสั่งภิกษุณีได้โดยไม่เป็นอาบัติ ถือว่านอกสมัย คือไม่ถือสมัย ความว่า พระผู้มีพระภาคทรงชี้แจงให้พระนางมหาปชาบดีโคตมี เห็นชัด แล้วทรงลุกจากอาสนะเสด็จไป ต่อมาพระผู้มีพระภาค ทรงแสดงธรรมมีกถาเพราะเรื่องนี้เป็นต้นเหตุ แล้วรับสั่งกับภิกษุทั้งหลายว่า “ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้เข้าไปที่สำนักภิกษุณีแล้วสั่งสอนภิกษุณีเป็นไข้ได้” แล้วจึงรับสั่งให้ภิกษุทั้งหลายยกสิกขาบทนี้ขึ้นแสดง อนึ่งภิกษุใดเข้าไปที่สำนักภิกษุณีแล้วสั่งสอนภิกษุณีทั้งหลายนอกสมัยต้องอาบัติปาจิตตีย์ (วิ.มหา.(ไทย) ๒/๑๖๑/๓๓๒)

นอธิปัตติปัจจัย : ปัจจัยไม่เป็นอธิปัตติ หมายถึงสภาวะธรรม เหตุเกิดของสภาวะธรรมที่อกุศลอาศัย สภาวะธรรมที่เป็นอกุศลเกิดขึ้น ตามนัยอธิธรรม มาในติกปิฎฐาน กล่าวถึง สภาวะธรรมที่เป็นอกุศลอาศัยสภาวะธรรมที่เป็นอกุศลเกิดขึ้นเพราะอธิปัตติปัจจัย ได้แก่ ชั้น ๓ อาศัยชั้น ๑ ที่เป็นอกุศลเกิดขึ้น ชั้น ๑ อาศัยชั้น ๓ เกิดขึ้นชั้น ๒ อาศัยชั้น ๒ เกิดขึ้น (๑) (อภิ.ป.(ไทย) ๔๐/๘๘/๔๖)

นอนบนหนาม : การทำตนให้เดือดร้อน การทรมานตน (อัตตทิลมถานูโยค) ตามนัยอธิธรรม มาใน จตุกกบุคคลบัญญัติ เรื่องบุคคลผู้ทำตนให้เดือดร้อน ด้วยลักษณะต่าง ๆ คือ ฯลฯ นุ่งห่มผ้ากัมพล ทำด้วยขนสัตว์ร้ายบางนุ่งห่มผ้าทำด้วยขนปีกนกเค้าบ้างถอนผมและหนวดหมันประกอบการถอนผมและหนวดบ้าง ยืนอย่างเดียวปฏิบัติเสถียรนั่งบ้าง นั่งกระโหย่ง ประกอบความเพียรด้วยการนั่งกระโหย่งบ้าง อาบน้ำวันละ ๓ ครั้ง หมันประกอบการลงน้ำบ้าง "นอนบนหนาม" สำเร็จการนอนบนหนามบ้าง (อง. จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๙๘/๓๐๓-๐๕, อภิ.ธ.(ไทย) ๓๖/๑๓๔/๒๐๗)

นอนเบียดเสียดบุตร : สภาพการอยู่ครองเรือนของพราหมณ์และคหบดีชาวเวฬุทวารคามประสงค์ที่จะอยู่ครองเรือนจึงขอให้พระศาสดาแสดงธรรมในการอยู่ครองเรือนเพื่อไปสู่สุคติโลกสวรรค์ ตามนัยพระสูตร มาในเวฬุทวารคามเรยสุตฺต เรื่องการอยู่ครองเรือนที่ต้องอยู่ร่วมกันหลายๆ นอนห้องเดียวกันหลาย ความว่า พราหมณ์และคหบดีชาวเวฬุทวารคามเหล่านั้น เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ นั่ง ณ ที่สมควร พากันกราบทูลพระผู้มีพระภาคดังนี้ว่า ข้าแต่ท่านพระโคตม ข้าพระองค์ทั้งหลายมีความปรารถนา มีความพอใจ มีความประสงค์อย่างนี้ ๆ ว่า ‘ขอเราทั้งหลายพึงอยู่ครองเรือน นอนเบียดเสียดบุตร พึงใช้สอยผงแก่นจันทน์จากแคว้นกาสิ ทัดทรงดอกไม้ ของหอมและเครื่องลูบไล้ พึงยินดีทองและเงิน หลังจากตายแล้วพึงไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๐๐๓/๕๐๑)

นอนนัตถปจจัย : ปจจัยที่ไม่เป็นอนัตถะ หมายถึงสภาพธรรม เหตุเกิดของสภาวะธรรมที่เป็นอภัยกถาศัยสภาวะธรรมที่เป็นกุศลเกิดขึ้น ตามนัยอภิธรรม มาในติกปัฏฐาน กล่าวถึง สภาวะธรรมที่เป็นอภัยกถาศัยสภาวะธรรมที่เป็นกุศลเกิดขึ้นเพราะ "นอนนัตถปจจัย" เพราะนสมนัตถปจจัย ได้แก่ จิตตสมุฏฐานรูปอาศัยขันธที่เป็นกุศลเกิดขึ้น (นอนนัตถปจจัยและนสมนัตถปจจัยเหมือนกับนอารัมมณปจจัย) ดังนี้ (อภิ.ป.(ไทย) ๔๐/๘๘/๑๔๘)

นอนน้อม : นบ อาการแสดงความเคารพอย่างสูง เช่น นอบน้อมพระรัตนตรัย ดังคำว่า ขอนอบน้อมพระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น (วิ.มหา.(ไทย) ๒/-/๑), อาการที่ยอมตัวลงแสดงความเคารพอยู่ในที่ หมายถึงสักการะ เคารพ ไหว้ หรือดังคำว่า เรานั้นขอนอบน้อมพระผู้มีพระภาค ขอนอบน้อมพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้ง ๗ พระองค์ (วิ.จุ.(ไทย) ๗/๒๕๑/๑๖) หรือดังคำในกุญชรวิมาน เทพธิดาองค์หนึ่งกล่าวไว้ว่า ผลแห่งกุศลกรรมของดิฉันนั้นเป็นเช่นนี้ ดิฉันจึงเป็นที่สักการะ เคารพ นอบน้อม ของมวลเทพ (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๔๐/๘)

น้อมใจเชื่อ : เชื่ออย่างบริสุทธิ์ใจ, เชื่ออย่างสนิทใจโดยไม่มีข้อสงสัยใดๆ หมายถึงปลงใจเชื่อ, เชื่อโดยไม่มี ความเคลือบแคลง, เชื่อด้วยศรัทธา ดังคำในมหาวิงค์ว่า ภิกขุรูปหนึ่งมีความประสงค์จะฆ่า จึงพรรณนาเรื่องสวรรค์ให้บุคคลผู้ทำความดีฟัง เขาน้อมใจเชื่อแล้วถึงแก่ความตาย (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๑๘๘/๑๗๓), หรือดังคำในเจโตศีลสูตร ที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า ภิกขุในธรรมวินัยนี้ ไม่เคลือบแคลงสงสัย น้อมใจเชื่อ เลื่อมใสในศาสดา จิตของภิกษุผู้ไม่เคลือบแคลงสงสัย น้อมใจเชื่อ เลื่อมใสในศาสดา (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๔/๒๕)

น้อมนึกมาด้วยความเต็มใจ : พิจารณาธรรมที่ฟังแล้วอย่างบริสุทธิ์ใจ หมายถึงฟังธรรมเข้าใจแล้ว พิจารณาจนเกิดเบื่อหน่ายรูปเวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ อย่างนี้ว่า เราไม่เป็นนั่น นั่น ไม่ใช่ของเรา หรือผัสสายตนะ ๖ ดังคำในปัตตสูตร आयตฺนสูตร ที่มารผู้มีบาปมีความคิดว่า ภิกษุเหล่านั้นต่างใส่ใจให้สำเร็จประโยชน์ น้อมนึกมาด้วยความเต็มใจ เจียโสตตสดับธรรมอยู่ (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๕๒/๑๙๓, ๑๕๓/๑๙๔, ๑๕๕/๑๙๖), ฟังธรรมอันปราศจากมลทินซึ่งพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงแล้ว ซึ่งพระธรรมอันปราศจากอริคืออนิพพานอันไม่มีภัย เห็นธรรมก็ตั้งมั่นไม่หวั่นไหว ดังคำในปโรสหัสสูตร พระวังคิเสเถระได้มีความคิดว่า ภิกษุเหล่านั้นต่างก็ใส่ใจให้สำเร็จประโยชน์ น้อมนึกมาด้วยความเต็มใจ เจียโสตตสดับธรรมอยู่ (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๒๑๖/๓๑๖), ในปุณฺพสุตฺตก็กล่าวถึงเหล่าภิกษุต่างก็ใส่ใจให้สำเร็จประโยชน์ น้อมนึกมาด้วยความเต็มใจ เจียโสตตสดับธรรมอยู่ (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๒๑๔/๓๔๔)

น้อมไปในเนกขัมมะ : น้อมใจไปในเนกขัมมะของพระชีนาสพ เพราะสิ้นราคะ ปราศจากราคะ เพราะสิ้นโทสะ ปราศจากโทสะ เพราะสิ้นโมหะ ปราศจากโมหะ มุ่งหมายถึงจิตของพระชีนาสพผู้ น้อมไปในเนกขัมมะ, ข้อ ๑ ในฐานะ ๖ ประการ คือ (๑) น้อมไปในเนกขัมมะ (๒) น้อมไปใน ปวิเวก (๓) น้อมไปในความไม่เบียดเบียน (๔) น้อมไปในความสิ้นอุปาทาน (๕) น้อมไปใน ความสิ้นตัณหา (๖) น้อมไปในความไม่ลุ่มหลง (วิ.ม.(ไทย) ๕/๒๔๔/๙), หรือดังคำในจักขุสูตร พระพุทธเจ้าตรัสว่า เมื่อใด ภิกษุละความเศร้าหมองแห่งจิตในฐานะ ๖ ประการนี้ได้ เมื่อนั้น จิตของเธอที่น้อมไปในเนกขัมมะ อันเนกขัมมะอบรมแล้ว ควรแก่การงานปรากฏในธรรมที่ ควรทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันรู้ยิ่ง(ส.ข.(ไทย)๑๗/๓๒๒/๓๓๕), ในโสนสูตร กล่าวถึงท่าน พระโสนะผู้ได้บรรลุอรหัตผลแล้ว ย่อมน้อมใจไปในฐานะ ๖ มีน้อมไปในเนกขัมมะเป็นต้น (อง.ฉก.ก.(ไทย) ๒๒/๕๕/๕๓๖), ในเถรคาถา กล่าวถึงพระโสนโกฬิวิเสระมีฤทธิ์มาก เล่าไว้ว่า เราผู้น้อมไปในเนกขัมมะ และความสงบใจน้อมไปในความไม่เบียดเบียน หมดความยึดมั่นถือ มั่น (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๖๔๐/๔๕๐)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า เนกขัมมะ ในที่นี้หมายถึงโลกุตตรธรรม ๙ ประการ (คือ มรรค ๔ ผล ๔ และนิพพาน) (ส.ข.อ.(บาลี) ๒/๓๒๒/๓๗๙), ในอรรถกถาเถรคาถาอธิบายว่า ไว้ว่า คำว่า เนกขัมมะ หมายถึงการออกบวช (ขุ.เถร.อ. (บาลี) ๒/๖๔๐/๒๖๑)

น้อมไปสู่นิพพาน : โน้มหรือโอนไปสู่นิพพาน มุ่งหมายถึงอริยมรรคมีองค์ ๘ ที่ภิกษุทำอริยมรรคมีองค์ ๘ ให้มากแล้วยอมน้อมไปสู่นิพพาน ดังคำในปฐมปาจิณินสูตร ตถาคตสูตร เอสนาสูตร อุทัมภาคิยสูตร ที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า ภิกษุเมื่อเจริญอริยมรรคมีองค์ ๘ ทำอริยมรรคมี องค์ ๘ ให้มาก ย่อมน้อมไปสู่นิพพาน (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๙๑/๕๘, ๑๓๙/๗๔, ๑๖๑/๙๓, ๑๘๑/ ๑๐๗), ในอนวัฏฐิตสูตร พระพุทธเจ้าตรัสว่า ภิกษุผู้พิจารณาเห็นอานิสงส์ ๖ ประการ (เช่น พิจารณาเห็นว่า ใจของเราจักน้อมไปสู่นิพพาน) สามารถทำเขตไม่จำกัดในสังขารทั้งปวงแล้ว ทำอนิจจสัญญาให้ปรากฏได้(อง.ฉก.ก.(ไทย) ๒๒/๑๐๒/๖๒๔)

น้อมไว้ : โน้ม เช่น น้อมลากมาเพื่อตน, โอนลงเป็นการแสดงความเคารพ เช่น น้อมกายน้อมใจ, โอน อ่อนตามเช่น น้อมใจเชื่อ ดังคำในมหาวิงค์ที่กล่าวถึงพวกภิกษุฉัพพัคคีย์ร้อยู้อัจฉิน้อมลากที่ เขา น้อมไว้เป็นของจะถวายสงฆ์มาเพื่อตนแล้ว, ในสิกขาบทวิงค์ก็อธิบายว่า ที่ชื่อว่า น้อมไว้ คือ เขาเปล่งวาจาว่า เราจะถวาย จะกระทำ (วิ.มหา.(ไทย) ๒/๖๕๗/๑๘๐, ๖๕๙/๑๘๑), ใน ปริวาร พระพุทธเจ้าทรงบัญญัตินิสสัคคิยปาจิตตีย์แก่ภิกษุผู้ร้อยู้อยู่ น้อมลากที่เขา น้อมไว้เป็น ของจะถวายสงฆ์มาเพื่อตน (วิ.ป.(ไทย) ๘/๕๓/๔๕)

นักขัตตมงคล: งานมงคลชื่อนักขัตตะ หมายถึงสมัยแห่งนักขัตตมงคลดังคำในปุสสพุทธวงศ์ พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า พระพุทธเจ้าพระนามว่ามุสสะ ทรงประกาศพระธรรมจักรในนักขัต ตมงคลเทวดาและมนุษย์ประมาณ ๑๐๐,๐๐๐ โภกข์ ได้บรรลุธรรมครั้งที่ ๑ (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๓/๖๘๐)

นักขัตตชาดก : ชาดกว่าด้วยการถือฤกษ์ถือยาม มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า บัณฑิตโพธิสัตว์ชาวกรุง พาราณสีตีเตียนชาวเมืองที่จะไปขอลูกสาวเขา มัวแต่รอฤกษ์ยามไม่ยอมยกขันหมากไปตาม กำหนด จนเขายกลูกสาวให้คนอื่นไป ประโยชน์นี้ได้ล่วงเลยผู้ที่มัวคอยฤกษ์ยามอยู่ แท้จริง

ประโยชน์นั้นแหละเป็นฤกษ์ของประโยชน์เอง ดวงดาวจะทำอะไรได้ (ขุ.ชา.เอกก.(ไทย) ๒๗/๔๙/๒๐)

นักขัตฤกษ์ : ดาวฤกษ์ซึ่งอยู่บนท้องฟ้า มีชื่อต่างๆกัน เช่น ดาวม้า ดาวลูกไก่ ดาวคางหมู ดาวจระเข้ ดาวคันฉัตร เป็นต้น ดังคำในปิณฑสูตร มีกล่าวไว้ว่า ที่หมู่บ้านพราหมณ์ชื่อปัญจสาลา มีงานนักขัตฤกษ์แจกของแก่พวกเด็ก ๆ (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๕๔/๑๕๕); ในเวสสันดรชาดก นางอมิตตตาปนาพุดกับชูชกว่า ในคราวมหรสพซึ่งมีในต้นฤดูนักขัตฤกษ์ ท่านจักได้เห็นฉันทแต่งตัวสวยงามรื่นรมย์อยู่กับชายอื่น (ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๑๙๔๐/๔๘๗) ; ดูดาวนักษัตร

อรรถกถาอธิบายว่า นักขัตฤกษ์ หมายถึงงานที่มีการรื่นเริงที่เขาป่าวร้อง การเล่นในเดือนสิบสอง ตกแต่งด้วยธงชัยและธงแผ่นผ้าเป็นไปทั่วพระนครมีตลอดคืน มีติดต่อกันเป็นอันเดียวกัน ตลอดถึงชั้นจตุมหาราชิกา (ส.ส.อ.(บาลี) อรรถกถาวิชัยปุตตสูตร)

นักค่านวน : ผู้กะประมาณ, ผู้คิดหาผลลัพธ์โดยวิธีเลขโดยไม่ขาดสาย, จัดเป็นอาชีพที่อาศัยศิลปะอาชีพหนึ่ง ดังคำในสามัญญผลสูตร (ที.ส.(ไทย) ๙/๑๖๓/๕๒), ผู้นับจำนวนตัวเลข ในคณกโมคคัลลานสูตร คณกโมคคัลลานพราหมณ์กล่าวไว้ว่า ข้าพเจ้าทั้งหลายผู้เป็นนักค่านวนก็มีการศึกษาโดยลำดับมีการกระทำโดยลำดับ มีการปฏิบัติโดยลำดับ ย่อมปรากฏในเรื่องการนับจำนวน (ม.อ.(ไทย) ๑๔/๗๔/๗๘), หรือดังคำในเขมาสูตร เขมาภิกษุณีกล่าวถึงนักค่านวนนักประเมินหรือนักประมวลบางคนของพระองค์ผู้สามารถค่านวนทรายในแม่น้ำคงคา (ส.ส.พ.(ไทย) ๑๘/๔๑๐/๔๖๘)

อรรถกถาอธิบายว่า นักค่านวน หมายถึงผู้ฉลาดในการนับติดต่อกันไปไม่ขาดสาย (ส.ส.พ.อ. (บาลี) ๓/๔๑๐/๑๗๕, ส. ฎีกา (บาลี) ๒/๔๑๐/๔๕๙)

นักตี๋ม : ผู้ตี๋มสุราเป็นประจำ, ผู้ติดเหล้า, ผู้ชอบดื่มของมึนเมา ดังคำในมหาสุทิสสนสูตร พระพุทธเจ้าตรัสเล่าไว้ว่า ในกรุงกุสวดีราชธานี มีนักเลง นักเล่น และนักตี๋มร้องรำทำเพลงตามเสียงแหวดต้นตาลยามต้องลมเหล่านั้น (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๒๔๒/๑๘๒, ๒๕๘/๑๙๒, ๒๕๙/๑๙๓), มตโรทนชาดก พระพุทธเจ้าตรัสว่า นักตี๋มก็ดี คนไม่ได้รับการศึกษาก็ดี คนโง่ก็ดี คนมูทะลุก็ดี คนไม่มีความเพียรก็ดี คนไม่ฉลาดในธรรมก็ดี ย่อมเข้าใจนักปราชญ์ว่าเป็นคนโง่ (ขุ.ชา.จตุกก.(ไทย) ๒๗/๖๘/๑๗๐)

นักตรรกะ : ตักก็ หมายถึงผู้ที่ให้เหตุผลตามแนวของตรรกะ มี ๔ จำพวก ดังคำในพรหมชาลสูตร สัสตวาทะ อันตานิติกวาทะ อธิจสมุปปนนวาทะ พระพุทธเจ้าตรัสว่า สมณะหรือพราหมณ์บางคนในโลกนี้เป็นนักตรรกะ เป็นนักอภิปรายแสดงทรรศนะของตนตามหลักเหตุผลและการคาดคะเนความจริงอย่างนี้ว่า อัตตาและโลกเที่ยง ยั่งยืน ตั้งมั่นอยู่ดุษยอดภูเขาดุจเสาระเนียด เป็นต้น (ที.ส.(ไทย) ๙/๓๔/๑๕), หรือดังคำในสันทกสูตร พระพุทธเจ้าตรัสว่า ศาสดาผู้เป็นนักตรรกะ เป็นนักอภิปราย ก็ย่อมมีการใช้เหตุผลถูกบ้าง การใช้เหตุผลผิดบ้าง เป็นอย่างนั้นบ้างเป็นอย่างอื่นบ้าง (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๒๓๑/๒๗๒), หรือดังคำในสังคารวสูตร พระพุทธเจ้าตรัสว่า มีสมณพราหมณ์พวกหนึ่งเป็นผู้มีบารมีขั้นสุดท้ายเพราะรู้ยิ่งในปัจจุบันจึงปฏิญญาอาทิพรหมจรรย์เพราะเพียงแต่ความเชื่ออย่างเดียวเปรียบเหมือนพราหมณ์ทั้งหลายผู้เป็นนักตรรกะ เป็นนักอภิปราย (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๔๗๔/๖๐๐)

อรรถกถาอธิบายว่า นักตรรกะ ผู้ที่ให้เหตุผลตามแนวของตรรกศาสตร์ มี ๔ จำพวก คือ อนุสสติกะ อนุมาน จากข้อมูลที่เป็นประสบการณ์ชาติสสระ อนุมานโดยการระลึกชาติ ลากิตักกิกะ อนุมานจากประสบการณ์ภายในของตน และสุทธิตักกิกะ อนุมานโดยใช้เหตุผลล้วน ๆ (ที.สี.อ. (บาลี) ๓๔/๙๘)

นักโถ้วาทะ : ผู้ทำวาทะ, หมายถึงนักโถ้วาทะ, ผู้มีวาทะที่ใช้โต้ตอบผ่านการถกเถียง, ผู้ที่ใช้เหตุผลมา กล่าวหักล้างอีกฝ่ายหนึ่งเพื่อให้จนมุม, ผู้พุงคำพูดออกไป ดังคำในจูฬสังกัจจายสูตร มหาสังกัจจายสูตร กล่าวถึงสังกัจจะ นิครนถบุตรอาศัยอยู่ในกรุงเวสาลี เป็นนักโถ้วาทะ พุทธยกตนว่าเป็นบัณฑิต ขนจำนวนมากยกย่องว่าเป็นผู้มีลัทธิดี (ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๕๓/๓๘๘, ๓๖๔/๔๐๑)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า นักโถ้วาทะ หมายถึงผู้ที่ถูกวาทะที่กำหนดไว้ว่า เราจักโถ้วาทะ เหยียงไป ไสไป ส่งไปยังสำนักปรวาทะ อีกประการหนึ่ง คือถูกจิตของตนส่งไปในสถานที่โถ้วาทะ คือในที่ใด ๆ มีการโถ้วาทะกัน ย่อมไปปรากฏตัวในที่นั้น ๆ (วิ.อ. (บาลี) ๒/๑/๒๕)

นักโทษ : บุคคลที่ถูกจองจำลงโทษจำคุกหรือตัดสินประหารชีวิตดังคำในมังสพฤตสูตร พระพุทธเจ้าตรัสว่า ราชบุรุษทั้งหลายก็ช่วยกันประหารนักโทษคนนั้นด้วยหอก ๑๐๐ เล่มในเช้าวันนั้น (ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๖๓/๑๒๒), ในวิจรุชาดก วิจรุบัณฑิตกล่าวแก่พญานาคว่า นักโทษประหารไม่พึงกราบไหว้เพชฌฆาตหรือเพชฌฆาตก็ไม่พึงให้นักโทษประหารไหว้ตน (ขุ.ชา.ม. (ไทย) ๒๘/๑๕๘๕/๔๓๓)

นักบวช : ผู้ถือบวช ทั้งในพุทธศาสนาหรือนอกพุทธศาสนา เช่น ภิกษุ ภิกษุณี หรือ นิครนถ์ ปริพาชก เป็นต้น ดังคำในมหาวิภังค์ กล่าวถึงนักบวชทำกรรมชั่วในศาสนาของพระพุทธเจ้าก็สสปะ ๕ เรื่อง หรือดังคำในมหาวิภังค์ที่กล่าวถึงอาชีวกคนหนึ่งจัดภัตตาหารถวายนักบวชผู้เป็นเจ้าลัทธิทั้งหมด (วิ.ม. (ไทย) ๑/๒๓๐/๒๔๐, วิ.ม. (ไทย) ๒/๒๑๖/๓๗๕), ๙/๓๗๖/๑๕๗, ๙/๓๗๗/๑๕๗, ๙/๓๗๗/๑๕๘, ๙/๓๗๘/๑๕๙, ๙/๓๗๙/๑๕๙, ๙/๓๘๐/๑๖๐, ๒๙/๕๕/๑๘๗)

นักบวชเปลือย : ผู้ถือบวชไม่มีผ้าห่มผ้าห่ม, เช่นอเจลก, พวกนิครนถ์ ในมหาวิภังค์ กล่าวถึงอเจลก ลิกขาบท (วิ.ม. (ไทย) ๒/๒๖๙/๔๑๘), ในปาฎิกสูตร กล่าวถึงนักบวชเปลือยชื่อว่าปาฎิกะ, นักบวชเปลือยชื่อว่าโกรักขัตติยะ ประพฤติอย่างสุนัข คือ คลานไปด้วยข้อคอกและเข้ากินอาหารที่กองบนพื้นดินด้วยปาก (ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๗/๗, ๙/๙, ๓๓/๒๕), ในอาชีวกสูตร พระพุทธเจ้าตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย อาชีวกประกอบด้วยธรรม ๕ ประการ ย่อมดำรงอยู่ในนรกเหมือนถูกนำไปฝังไว้ (อง.ปญจก. (ไทย) ๒๙๓/๔๐๕); เปรตในยมโลก ในจูฬเสฏฐิเปตวัตถุพระเจ้าอชาตศัตรูตรัสถามเปรตนั้นว่า ท่านผู้เจริญท่านเป็นนักบวชเปลือยกายชুবพอมเพราะผลกรรมอะไร ท่านจึงไปที่ไหนๆ เฉพาะกลางคืน (ขุ.เปต. (ไทย) ๒๖/๒๔๖/๒๐๗)

อรรถกถาวินัยและอรรถกถาอังคุตตรนิกาย กล่าวไว้ว่า อาชีวก เป็นชื่อเรียกพวกนักบวชเปลือย (วิ.อ. (บาลี) ๓/๑๑๐/๘๘, อง.ปญจก.อ. (บาลี) ๓/๒๙๓-๓๐๒/๙๔)

นักปฏิบัติ : ผู้บำเพ็ญเพียร, ผู้เจริญกัมมัฏฐาน, ผู้ปฏิบัติธรรมทั้งกลางวันและกลางคืนคือกลางวันฉันใด กลางคืนก็ฉันนั้นเป็นต้น ในที่นี้หมายถึงคนที่ลงมือทำ ดังคำในปิงกาสสูตร พระพุทธเจ้าตรัสว่า ภิกษุผู้มีความเพียร มีความเข้มแข็ง มีปัญญา เฟ่งพินิจ มีสติ คุ่มครองอินทรีย์ ครอบงำทุกทิศ ด้วยอัปमानสมาธิประพฤตอริสัสสิกขา อริจิตตสิกขา และอริปัญญาสิกขา เมื่อก่อนฉันใด ภายหลังก็ฉันนั้น...ภิกษุเช่นนั้น บัณฑิตกล่าวว่า เป็นนักศึกษาเป็นนักปฏิบัติ (อง.ติก. (ไทย) ๒๐/

๙๑/๓๒๐);ผู้ดำเนินชีวิตคฤหัสถ์,ผู้ปฏิบัติการ ดังคำในคัมภีร์ชาดก พระเจ้าอัทธมาสกทรง แสดงธรรมแก่พสกนิกรว่า กามแม้เพียงเล็กน้อยก็ไม่เพียงพอ แม้มากก็ไม่อ้อมโหนอ กามทั้งหลายคนพาลเพื่อรำพันถึง กุลบุตรนักปฏิบัติพึงเว้นได้ขาด (ขุ.ชา.อภฺฐก.(ไทย) ๒๗/๔๐/ ๒๙๑)

นักประมวล :ผู้รวบรวมให้เข้าระเบียบเป็นหมวดหมู่, ผู้เก็บรวบรวมหนังสือที่เป็นสิ่งซึ่งเป็นประเภท เดียวกัน เช่น ประมวลกฎหมาย ประมวลภาพ ดังคำในเขมาสูตร เขมาภิกษุณีกราบทูลแก่พระ เจ้าปเสนทิโกศลว่า นักคำนวณ นักประเมิน หรือนักประมวลบางคนของพระองค์ ผู้สามารถ คำนวณน้ำในมหาสมุทรว่าน้ำเท่านี้อาพหกะ เท่านี้ ๑๐๐ อาพหกะ เท่านี้ ๑,๐๐๐ อาพหกะ หรือเท่านี้ ๑๐๐,๐๐๐ อาพหกะ (ส.สพ.ไทย) ๑๘/๔๑๐/๔๖๘)

อรรถกถาอธิบายว่า นักประมวล หมายถึงผู้ฉลาดในการนับประมวล (ส.สพ.อ. (บาลี) ๓/๔๑๐/๑๗๕, ส. ฎีกา (บาลี) ๒/๔๑๐/๔๕๙)

นักประเมิน :ผู้เก่งด้านการนับนิ้วมือ,ผู้สามารถใช้นิ้วมือนับจำนวนได้ ดังคำในเขมาสูตร ที่เขมาภิกษุณี กล่าวถึงนักประเมินไว้ (ส.สพ.ไทย) ๑๘/๔๑๐/๔๖๘)

อรรถกถาอธิบายว่า นักประเมิน หมายถึงผู้ฉลาดในการนับด้วยนิ้วมือ (ส.สพ.อ. (บาลี) ๓/๔๑๐/๑๗๕, ส. ฎีกา(บาลี) ๒/๔๑๐/๔๕๙)

นักปราชญ์ :ผู้รู้, ผู้มีปัญญา ดังคำในมหาวรรค ท้าวสักกะกล่าวว่า พระผู้มีพระภาคพระองค์ใดทรงเป็น นักปราชญ์ ทรงฝึกในอินทรีทั้งปวง เป็นผู้ผุดผ่อง ไม่มีผู้ใดเปรียบทรงไกลจากกิเลส เสด็จไปได้ ในโลก ข้าพเจ้าเป็นผู้รับใช้ของพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น (วิ.ม.(ไทย) ๔/๔๘/๗๑),ในมหา นิทเทส อธิบายว่า ชื่อว่านักปราชญ์เพราะมีปัญญาชื่อนักปราชญ์เพราะมีปัญญาเครื่องทรง จำชื่อนักปราชญ์เพราะสมบูรณ์ด้วยปัญญาเครื่องทรงจำ ชื่อนักปราชญ์เพราะดีเทียบบาป (ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๑๐/๕๔),ในจุฬินทเทส อธิบายว่า นักปราชญ์ทั้งหลายหมายถึงบัณฑิต ผู้มี ปัญญามีปัญญาเครื่องตรัสรู้ มีญาณมีปัญญาแจ่มแจ้งมีปัญญาเครื่องทำลายกิเลส(ขุ.จ.ไทย) ๓๐/๒๑/๑๒๖)

คำว่า นักปราชญ์ มีปรากฏในพระไตรปิฎก เช่น ที.สี.(ไทย) ๙/๓๑๗/๑๒๒,ม.ม.(ไทย) ๑๓/๓๐๗/๓๗๐, ๔๕๘/๕๗๘,ม.อ.(ไทย) ๑๔/๒๓๗/๒๗๙,ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๒๐/๑๓๙, ๑๕๙/ ๒๐๖, ๒๔๖/๓๕๒,อง.ต.ก.(ไทย) ๒๐/๙๑/๓๒๐,อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๕/๘, ๒๘/๔๕, ๓๔/๕๕, ๔๓/๗๑,อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๓๒/๕๑,อง.อภฺฐก.(ไทย) ๒๓/๕๐/๓๓๐,ขุ.สุ.(ไทย) ๒๕/๗๘๒/ ๖๘๙, ๗๘๕/๖๘๙,ขุ.ชา.นวก.(ไทย) ๒๗/๑๗/๓๐๓, ๑๘/๓๐๓,ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๑๖๒๕/ ๔๔๑, ๑๖๓๐/๔๔๒,ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๑๐/๕๔, ๑๓/๖๖, ๗๔/๒๒๓, ๑๙๙/๕๘๓,ขุ.จ.(ไทย) ๓๐/๒๑/๑๒๖, ๑๓๑/๔๓๓,๔๓๕,อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๔๘๕/๕๑๕

นักพรต :คนถือบวช,คนประพฤติพรต ดังคำในมหาปริณิพพานสูตร ด้วยพระเดชแห่งพระบรม สารีริกธาตุนี้ แผ่นดินใหญ่นี้ประดับด้วยนักพรตผู้ประเสริฐ (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๒๔๐/๑๘๐)

นักพื่อน (เพิ่มเติม)ผู้รู้,ผู้กราย,นงูะ หมายถึงผู้ประเทืองผิวให้งดงามก่อนแสดง ดังคำในภิกขุณีวิวัฏค์ กล่าวถึงภิกษุณีถูลันทาให้สมณจิวรแก่พวกครุฑนักพื่อนบ้างพวกนักพื่อนบ้าง(วิ.ภิกขุณี(ไทย) ๙๑๖/๒๐๔),ในतालปุตตสูตร ผู้ใหญ่บ้านนักพื่อนรำชื่อतालบุตรกล่าวถึงนักพื่อนรำคนใด ทำ ให้ประชาชนหัวเราะรื่นเร้งด้วยคำจริงบ้าง เท็จบ้าง กลางโรงละคร กลางงานมหรสพ นักพื่อน

รำคนั้น หลังจากตายแล้ว จะเข้าถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกับเหล่าเทวดาชื่อปหาสะ (ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๓๕๔/๓๕๕)

อรรถกถากล่าวไว้ว่า นิครนถ์ ผู้เป็นบุตรของนักพื่อน (ที.สี.อ. (บาลี) ๑๕๖/๑๓๒, ม.ม.อ. (บาลี) ๒/๓๑๒/๑๔๑)

นักมวยปล้ำ: คนที่เล่นมวยปล้ำ, กีฬามวยปล้ำ, มัลลมุฏฐิกา, เป็นกีฬาชาวบ้านเล่นกัน ในที่นี้ใช้เปรียบเทียบว่าภิกษุประพฤติดังเช่นนักมวยปล้ำ ซึ่งภิกษุไม่ควรทำ ดังคำในจูฬวรรค กล่าวไว้ว่า พวกภิกษุผู้พาศัยสรองน้ำขัดสีกายคือขาบ่าง ... กับต้นไม้ คนทั้งหลายจึงตำหนิว่า ไฉนพวกพระสมณะเชื้อสายศากยบุตรจึงสรองน้ำขัดสีกาย คือขาบ่าง ... หลังบ่างกับต้นไม้ เหมือนพวกนักมวยปล้ำ เหมือนพวกลูกหลานชาวบ้านเล่า (วิ.จ. (ไทย) ๗/๒๔๓/๑, ๒๔๓/๓, ๒๔๓/๔), ในอปทาน กล่าวถึงบุพกรรมของพระพุทธองค์ไว้ว่า ในชาติก่อน เมื่อนักมวยกำลังชกกัน เราได้กับบุตรชายนักมวยปล้ำไว้ด้วยผลกรรมนั้น เราจึงเกิดความทุกข์ที่สิ้นหลัง (ปวดหลัง) (ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/๕๐/๕๗๗)

นักมายากล คนเล่นมายากล, คนเล่นกล, ผู้ใช้ความว่องไวลงตาประชาชน ดังคำในแผนพิณชูปมสูตร พระพุทธเจ้าตรัสว่า นักมายากลหรือลูกมือนักมายากลแสดงมายากลที่ทางใหญ่ ๔ แพร่ง บุรุษผู้มีตาดีก็จะพึงเห็น พง์ พิจารณามายากลนั้นโดยแยบคายได้ เมื่อเขาเห็น พง์พิจารณามายากลนั้นโดยแยบคาย มายากลก็จะพึงปรากฏเป็นของว่าง เปล่า หาสาระมิได้เลย สาระในมายากลจะมีได้อย่างไร (ส.ข. (ไทย) ๑๗/๙๕/๑๘๑), ใน อโยฆรชาดก พระพุทธเจ้าตรัสว่า นักมายากลทั้งหลายเมื่อแสดงมายากลท่ามกลางสนามย่อมลงตาประชาชนให้หลงไหล (ขุ.ชา. วิสดี. (ไทย) ๒๗/๓๘๐/๕๓๖), ในกุณฺดาชาดกกล่าวไว้ว่า หลิงทั้งหลาย มีความฉลาดในมายาตั้งร้อยเหมือนนักมายากล (ขุ.ชา. อสีติ. (ไทย) ๒๘/๓๕๗/๑๕๖)

อรรถกถาอธิบายข้อดีของนักมายากลว่าช่วยบรรเทาความโศกได้ ดังคำว่า นักมายากลหรือนักร้อง นักดนตรี แม้วกอื่น ท่านก็เรียกว่า ผู้บรรเทาความเศร้าโศก เพราะสามารถนำความเศร้าโศกที่เกิดขึ้นออกไปได้ (ขุ.ชา.อ. (บาลี) ๑๐/๒๓๕๘/๔๔๑)

นักรบอาชีพ : โยธาชีวะ, คนที่ไปรบในสงคราม, ผู้ผ่านสมรภูมิรบในการต่อสู้กับข้าศึก โยธาชีวะสูตร ผู้ใหญ่บ้านชื่อโยธาชีวะ ทูลถามพระผู้มีพระภาคว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์ได้ยินคำของพวกนักรบอาชีพผู้เคยเป็นอาจารย์และอาจารย์ก่อน ๆ กล่าวว่า นักรบอาชีพคนใดอุตสาหะพยายามในการสงคราม นักรบพวกอื่นสังหารนักรบอาชีพผู้อุตสาหะพยายามนั้นให้ถึงความตาย เขาหลังจากตายแล้วจะเข้าถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกับเหล่าเทวดาชื่อสรชิต (ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๓๕๕/๓๕๘), ในโยธาชีวะสูตร กล่าวไว้ว่า นักรบอาชีพประกอบด้วยองค์ ๓ ประการ (คือ) (๑) ยิ่งลูกศรได้ไกล (๒) ยิ่งไม่พลาดและ (๓) ทำลายกายขนาดใหญ่ได้ ย่อมคู่ควรแก่พระราชามาหะแก่พระราชามา ถึงการนับว่าเป็นราชองครักษ์โดยแท้ (อง.ตัก. (ไทย) ๒๐/๑๓๔/๓๘๓), ในจตุกกนิบาต กล่าวถึง นักรบอาชีพผู้ประกอบด้วยองค์ ๔ ประการ โดยเพิ่มข้อ ๑ คือฉลาดในฐานะ (อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๘๑/๒๕๗, ๒๑/๑๘๖/๒๙๙), ในปฐมโยธาชีวะสูตรและบุคคลบัญญัติ กล่าวถึง นักรบอาชีพ ๕ จำพวกนี้ มีปรากฏอยู่ในโลกนักรบอาชีพ ๕ จำพวก และจำพวกที่ ๕ ดีที่สุด คือ นักรบอาชีพบางคนในโลกนี้ แม้เห็นฝุ่นฟุ้งขึ้นก็อดทนได้ แม้เห็นยอดธงของข้าศึกก็อดทนได้ แม้ได้ยินเสียงก็ก้องของข้าศึกก็อดทนได้ อดทนต่อการประหารของข้าศึกได้เขา

ชนะสงครามนั้นแล้ว เป็นผู้ พิชิตสงคราม ยึดครองค่ายสงครามนั้นไว้ได้ (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๗๕/๑๒๖, อภิ.ป.(ไทย) ๓๖/๑๙๓/๒๒๐), ในทศตวรรษโยธาชีวสูตร กล่าวถึงนักรบอาชีพ ๕ จำพวกนี้มีปรากฏอยู่ในโลก และนักรบอาชีพจำพวกที่ ๕ ดีที่สุด ต่างจากนักรบอาชีพที่เข้าสู่สงคราม บาดเจ็บหรือตายในสงครามคือ นักรบอาชีพบางคนในโลกนี้ถือดาบและโล่ ผูกสอดธนูและแล่งแล้ว เข้าสู่สมรภูมิ เขาชนะสงครามนั้นแล้ว เป็นผู้พิชิตสงคราม ยึดค่าย สงครามนั้นไว้ได้ (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๗๖/๑๓๑), ในโตทยยาปทาน กล่าวถึงคุณสมบัติของนักรบอาชีพไว้ว่า นักรบอาชีพ อดทนต่อความหนาวความร้อน อดทนต่ออุจจาระปัสสาวะเตรียมการสำเร็จแล้ว มาประชุมกัน (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๒๓๑/๖๘๕)

นักรำ : ผู้แสดงท่าเคลื่อนไหวโดยมีลีลาและแบบท่าเข้ากับจังหวะเพลงร้องหรือเพลงดนตรี, ถ้าถืออาวุธประกอบก็เรียกชื่อตามอาวุธที่ถือ เช่น รำดาบ รำทวน, ถ้าถือสิ่งของใดประกอบก็เรียกชื่อตามสิ่งของนั้น เช่น รำพัด, ในชตฺกัณณิกเถราปทาน พระชตฺกัณณิกเถระ เล่าประวัติอดีตของตนไว้ว่า ข้าพเจ้าเป็นบุตรเศรษฐีอยู่ในกรุงหงสวดี ...นักรบคนนี้มีเครื่องประโคมอย่างดี มาประโคมให้ข้าพเจ้า... คนตีฉิ่ง คนตีกลอง นักฟ้อน นักรำ ตัวละครและพวกนาฏศิลป์จำนวนมากแวดล้อมข้าพเจ้าอยู่ทุกเมื่อ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๒๘๐/๖๙๑)

นักเลง : ผู้ฝึกฝนในสิ่งนั้น ๆ เช่น นักเลงหนังสือ นักเลงการพนัน นักเลงหญิง เช่นดังคำในมหาวิภังค์ กล่าวถึงพวกนักเลงจำนวนมากพากันไปเที่ยวรื่นเริงในอุทยาน ส่งชายสื่อไปสำนักหญิงแพศยา (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๓๐๐/๓๔๒) หรือดังคำว่า จีวรของภิกษุที่พระราชอา โจร นักเลงหรือคนบางพวกชิงเอาไป(วิ.มหา.(ไทย) ๒/๕๑๙/๔๓) ; ผู้เกะกะระราน เช่น เป็นนักเลง, คนมีใจกว้าง คนกล้าได้กล้าเสีย เช่น ใจนักเลง, ในมหาสุทฺตสนสูตร กล่าวว่า ในกรุงกุสวดีราชธานี มีนักเลงนักเล่น และนักดื่มร้องรำทำเพลงตามเสียงแฉด้นतालยามต้องลม (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๒๔๒/๑๘๒, ๒๕๘/๑๙๒, ๒๕๙/๑๙๓), ในสิงคาลกสูตร กล่าวถึงนักเลง ซึ่งเป็นมิตรและเป็นเหตุให้เกิดความเสื่อม อันได้แก่ (๑) นักเลงการพนัน (๒) นักเลงเจ้าชู้ (๓) นักเลงเหล่า (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๕๒/๒๐๔, ๒๕๓/๒๐๖), ในจูฬสังจกสูตร กล่าวถึงบุรุษผู้มีกำลังซึ่งเป็นนักเลงจับถ้วยที่หูลแล้วสลัดพิศพาดไปมา (ม.ม.(ไทย) ๑๒/๓๕๔/๓๙๐), ในอุปาฬิวาสสูตร กล่าวถึงคนที่แข็งแรง เป็นนักเลงสุรา จับไหสุรากล่ำลง หงายขึ้น เขย่าจนน้ำสุราสะอาด (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๕๙/๕๗) นักเลงโต ก็ว่า

นักเลงการพนัน : ผู้ชอบเล่นการพนัน, นักพนัน, ผู้มีใจชอบการพนันขั้นต่อ ได้ชื่อว่าเป็นมิตรชั่ว และเหตุข้อ ๑ ในเหตุ ๖ อย่าง ดังคำในสิงคาลกสูตร พระพุทธเจ้าตรัสว่า เหตุ ๖ ประการนี้ คือ (๑) นักเลงการพนันและนักเลงหญิง (๒) นักเลงสุรา (๓) ฟ้อนรำขับร้อง (๔) นอนหลับในกลางวันเที่ยงกลางคืน (๕) การมีมิตรชั่ว (๖) ความตระหนี่จัดยอมทำลายบุรุษให้พินาศ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๕๑/๒๐๔, ๒๕๒/๒๐๔, ๒๕๓/๒๐๖), ในพาลปณิตตสูตร กล่าวถึงโทษคนที่เล่นการพนันไว้ว่า นักเลงการพนัน เพราะความพ่ายแพ้ครั้งแรกเท่านั้น จึงเสียลูก เสียเมีย เสียทรัพย์สมบัติทุกอย่าง และถึงการจงจำ ที่เป็นการสูญเสียอย่างยิ่ง (ม.อุ.(ไทย) ๑๔/๒๕๒/๒๙๘), ในอุคคหสูตรและ อนุรุธสูตร พระพุทธเจ้าตรัสสอนให้ภรรยาศึกษาอย่างนี้ว่า เราทั้งหลายจักรักษาคุ้มครองสิ่งที่สามีหามาได้ จะเป็นทรัพย์ ข้าว เงินหรือทองก็ตาม จักไม่เป็นนักเลงการพนัน ไม่เป็นขโมย ไม่เป็นนักเลงสุรา ไม่ล้างผลาญทรัพย์สมบัติ (อง.ปญจก.(ไทย)

๒๒/๓๓/๕๓,อง.อฎฐก.(ไทย)๒๓/๔๖/๓๒๐),ในอุชยสูตร พระพุทธเจ้าตรัสสอนว่า พรหมณ์ โภคทรัพย์ที่เกิดขึ้นโดยชอบอย่างนี้ มีทางเสื่อม ๔ ประการ คือ(๑) เป็นนักร้องหญิง (๒) เป็นนักร้องสุรา (๓) เป็นนักร้องการพนัน (๔) เป็นผู้มิดิตรชั่ว มีสหายชั่ว มีเพื่อนชั่ว(อง.อฎฐก.(ไทย) ๒๓/๕๕/๓๔๖) ในปรภาวสูตร พระพุทธเจ้าตรัสว่า คนผู้เป็นนักร้องหญิง นักร้องสุรา และนักร้องการพนัน ชอบล้างผลาญทรัพย์สมบัติที่ตนหามาได้ นั้นเป็นทางแห่งความเสื่อม (ขุ.สุ.(ไทย) ๒๕/๑๐๖/๕๒๖)

นักร้องเจ้าชู้ :คนที่ชอบเป็นชู้,จัดเป็นคนชั่ว ในสังคาลกสูตรกล่าวถึงโทษแห่งการคบคนชั่วเป็นมิตร ที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า คหบดีบุตร การหมกมุ่นในการคบคนชั่วเป็นมิตรมีโทษ ๖ ประการนี้ คือ (๑) เขามีนักร้องการพนันเป็นมิตรสหาย (๒) เขามีนักร้องเจ้าชู้เป็นมิตรสหาย (๓) เขามีนักร้องเหล่าเป็นมิตรสหาย (๔) เขามีคนหลอกลวงเป็นมิตรสหาย (๕) เขามีคนโกงเป็นมิตรสหาย (๖) เขามีโจรเป็นมิตรสหาย (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๕๒/๒๐๔),ในอุปลวัฒน์สูตร และอุปลวัฒน์เถรีคาถา มารผู้มีบาป กล่าวกะ อุบลวรรณาภิกษุณีว่า ผิวพรรณของท่านไม่เป็นสองรองใคร ท่านไม่กลัวความสามหายของพวกนักร้องเจ้าชู้หรือ, ท่านเข้าไปใกล้ต้นไม้ที่มีดอกบานสะพรั่ง ถึงยอด ยืนอยู่แต่ผู้เดียวที่โคนต้นไม้และแม่เพื่อนใดๆ ของท่านก็ไม่มี ท่านไม่กลัวความสามหายของพวกนักร้องเจ้าชู้หรือ (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๖๖/๒๒๒,ขุ.เถรี.(ไทย) ๒๖/๒๓๐/๕๙๓), นักร้องเจ้าชู้มักรังแกผู้หญิง ในสุภาชีวิตัมพวนิกาเถรีคาถา กล่าวถึงนักร้องเจ้าชู้คนหนึ่งได้ยืนขวางกั้นพระสุภาภิกษุณีซึ่งกำลังเดินไปสวนมะม่วงของหมอชีวกโกมารภัจที่นารีนรมย์ (ขุ.เถรี.(ไทย) ๒๖/๓๖๘/๖๑๖)

นักร้องสกา :ผู้ชอบเครื่องเล่นการพนันอย่างหนึ่งที่ใช้ลูกบาศก์ทอดแล้วเดินตัวสกตามแต้มลูกบาศก์ ตั้งคำในปายาสีสูตร พระกุมารกัสสะปะเล่าไว้ว่า มีนักร้องสกา ๒ คนกำลังเล่นสกา คนหนึ่งกลืนเบี้ยที่จะทำให้แพ้ลูกแล้วลูกเล่า(ที.ม.(ไทย) ๑๐/๔๓๔/๓๖๕), ในลิตตชาดก กล่าวถึงนักร้องสกา โพิธสัตว์เตือนนักร้องสกาโกงว่า บุรุษกลืนลูกสกาที่เคลือบยาพิษอย่างแรงกล้าก็ยังไม่รู้ตัว (ขุ.ชา.เอกก.(ไทย) ๒๗/๙๑/๓๘),ในวิรุทธชาดก กล่าวพณณกัษกราบทูลพระเจ้าโกรัพยะว่า ข้าแต่สมมติเทพ ข้าพระองค์มาถึงเมืองนี้ด้วยต้องการที่จะเล่นการพนันสกกา (ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๑๓๙๑/๓๙๙)

นักร้องสุรา :ผู้ชอบดื่มสุรา, ผู้ดื่มสุราเป็นประจำ, ผู้ติดสุรา ได้ชื่อว่าเป็นมิตรชั่ว และจัดเป็นเหตุข้อ ๒ (คือนักร้องสุรา) ในเหตุ ๖ อย่างที่ทำให้บุรุษให้พินาศ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๕๓/๒๐๖),ในมหาหังสาชดก กล่าวถึงโรงสุราเป็นสถานที่ทั่วไปแก่นักร้องสุรา (ขุ.ชา.อสิต.(ไทย) ๒๘/๑๑๗/๑๐๓),ในวิรุทธชาดก พระราชาตรัสว่า พวกนักร้องสุราและพวกที่ชอบดื่มสุราจึงดื่มจากถ้วยที่เต็มเปี่ยม (ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๑๖๔๙/๔๔๖)

นักร้องหญิง :ผู้ชอบเที่ยวหญิง หมายถึงผู้ใช้บริการหญิงเพื่อบำเรอกามของตน,ผู้ทำทรัพย์ที่มีอยู่ให้หมดสิ้นไป, ได้ชื่อว่าเป็นเหตุข้อที่ ๑ ในเหตุ ๖ อย่างที่ทำให้บุรุษถึงความพินาศ (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๒๕๓/๒๐๖),ในทีฆชาณสูตร พระพุทธเจ้าตรัสสอนว่า พยัคฆปะชชะ โภคทรัพย์ที่เกิดขึ้นโดยชอบอย่างนี้ มีทางเสื่อม ๔ ประการ คือ (๑) เป็นนักร้องหญิง (๒) เป็นนักร้องสุรา (๓) เป็นนักร้องการพนัน (๔) เป็นผู้มิดิตรชั่ว มีสหายชั่ว มีเพื่อนชั่ว (อง.อฎฐก.(ไทย) ๒๓/๕๔/๓๔๒),

- ในปรากฏสูตร พระพุทธเจ้าตรัสถึงคนผู้เป็นนักเลงหญิงนักเลงสุราและนักเลงการพนันชอบ
ล้างผลาญทรัพย์สมบัติที่ตนหามาได้ นั้นเป็นทางแห่งความเสื่อม(ขุ.สุ.(ไทย) ๒๕/๑๐๖/๕๒๖)
- นักเลงเหล้า** : คนที่ชอบดื่มสุรา,ผู้ดื่มสุราเป็นอาจิม นักเลงเหล้าได้ชื่อว่าเป็นมิตรชั่ว (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/
๒๕๒/๒๐๔),ในเวสสันดรชาดก กล่าวถึงการบำเพ็ญทานของพระเวสสันดรไว้ ดังคำว่า พวก
ท่านจงให้ผ้าแก่ผู้ต้องการผ้าให้เหล้าแก่พวกนักเลงเหล้าให้โภชนะแก่พวกคนผู้ต้องการโภชนะ
โดยทั่วถึงกัน (ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๑๗๘๔/๔๖๖)
- นักเล่น** : ผู้ชอบเรื่องใดเรื่องหนึ่งโดยเฉพาะ หมายถึงผู้ทำเพื่อสนุกหรือผ่อนอารมณ์ เช่น เล่นเรือ เล่น
ดนตรี ร้องเพลง,ผู้สละวณหรือหมกมุ่นอยู่กับสิ่งใด ๆ ด้วยความเพลิดเพลินเป็นต้น เช่นเล่น
การพนัน ในมหาสุทสสนสูตร พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า ในกรุงกุสวดีราชธานี มีนักเลง นักเล่น
และนักดื่มร่ำทำเพลงตามเสียงแฉวงต้นตาลยามต้องลม(ที.ม.(ไทย)๑๐/๒๔๒/๑๘๒, ๒๕๘/
๑๙๒, ๒๕๙/๑๙๓)
- นักเล่นกล** : คนที่มีการแสดงซึ่งลวงตาให้เห็นเป็นจริง, โดยปริยายหมายความว่า หลอกลวงเอา ดังคำ
ในสุภาชีวิตัมพวนิกาเถรีคาถา พระสุภาชีวิตัมพวนิกาเถรี กล่าวกะนักเลงคนหนึ่งว่า คนบอด
ท่านยังจะเข้าไปยึดอ้อตภาพที่ว่างเปล่าเหมือนภาพลวงตาที่ปรากฏต่อหน้า เหมือนต้นไม้ทองใน
ความฝัน เหมือนรูปของมายากลที่นักเล่นกลแสดงท่ามกลางฝูงชนว่าเป็นของจริง(ขุ.เถรี.
(ไทย) ๒๖/๓๙๖/๖๒๐) , วิจรชาดก ปุณณกยัภษ กราบทูลพระเจ้าโกธิยะว่า ขอทูลเชิญ
พระองค์ทอดพระเนตรพวกนักกระโดด นักมวย นักเล่นกล ...และช่างตัดผมที่ธรรมชาติได้
เนรมิตไว้ในแก้วมณีดวงนี้ (ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๑๔๐๘/๔๐๒)
- นักษัตร, หมู่ดาว,เทพ** : ชื่อรอบเวลา กำหนด ๑๒ ปี เป็น ๑ รอบ เรียกว่า ๑๒ นักษัตร โดยกำหนดให้
สัตว์เป็นเครื่องหมายในปีนั้น ๆ เช่น ชวด-หนู ; ดาวฤกษ์ซึ่งอยู่บนท้องฟ้า มีชื่อต่างๆกัน เช่น
ดาวม้า ดาวลูกไก่ ดาวคางหมู ดาวจระเข้ ดาวคันฉัตร เป็นต้น ดังคำในมหาวรรคว่า ดวง
จันทร์เป็นประธานแห่งดาวนักษัตร (วิ.ม.(ไทย) ๕/๓๐๐/๑๓๒) ; ชื่อเทพหมู่หนึ่ง ในมหาสมย
สูตร กล่าวถึง เทพพวกมันทวลาหะ มีพระนักษัตรนำหน้ามา (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๔๐/๒๖๘),
ในอัมมิโกสูตร พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า ภิกษุทั้งหลาย ในเวลาที่พระราชาไม่ตั้งอยู่ในธรรม
แม้พวกข้าราชการก็ไม่ตั้งอยู่ในธรรม...หมู่ดาวนักษัตรก็โคจรไปไม่สม่ำเสมอ เมื่อหมู่ดาว
นักษัตรโคจรไปไม่สม่ำเสมอ คินและวันก็หมุนเวียนไปไม่สม่ำเสมอ (อง.จตุกก.(ไทย) ๑๑/๗๐/
๑๑๔),ในจบปลายมานสูตร กล่าวถึงคนที่ง่วงนอนให้แก่ด้วยการมองดูดาวนักษัตร ดังคำที่
พระพุทธเจ้าตรัสสอนพระมหาโมคคัลลานะว่า เธอพึงลุกขึ้นยืนใช้น้ำลูบตาเหลียวดูทิศ
ทั้งหลาย แหงนดูดาวนักษัตร (อง.สตุตท.(ไทย) ๒๓/๖๑/๑๑๗),ในเสลสูตร พระพุทธเจ้าตรัส
ว่า ดาวนักษัตรทั้งหลาย มีดวงจันทร์เด่นสกา (ขุ.สุ.(ไทย) ๒๕/๕๗๕/๖๓๙)
- นักษัตรคราส** : จับดาวนักษัตร,ถือดาวนักษัตรไว้ หมายถึงราหูอมดาวนักษัตรไม่ให้โคจรไปตามปกติ
หรือราหูทำให้ดาวนักษัตรจกโคจรถูกทางหรือผิดทาง ดังคำในพรหมชาลสูตร ที่สมณ
พราหมณ์บางพวกใช้พยากรณ์ว่า จกมีจันทร์คราส สุริยคราส นักษัตรคราส ดวงจันทร์ ดวง
อาทิตย์จกโคจรถูกทางหรือผิดทาง (ที.สี.(ไทย) ๙/๒๔/๙, ๒๐๘/๗๑)
- อรรถกถาอธิบายว่า นักษัตรคราส หมายถึงราหูอมกลุ่มดาวหรือดวงชะตาไว้ (ขุ.ชา.อ.
(บาลี) ๒/๘๗/๑๘๑)

นักสืบ : ผู้เสาะหา, ผู้แสวงหา, เช่น สืบความลับ สืบข้อเท็จจริง สืบข่าว ดังคำในขตฤกษ์ณิกเถราปทาน พระขตฤกษ์ณิกเถระเล่าประวัติอดีตของตนว่าข้าพเจ้าเป็นบุตรเศรษฐีอยู่ในกรุงหงสวดี เพียบพร้อมห้อมล้อมอยู่ด้วยกามคุณทั้งหลาย ...คนขอทาน นักสืบ จำนวนมาก เข้ามาขอ ข้าพเจ้าจนถึงเรือนเป็นนิตย์ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๒๘๓/๖๙๑)

นักอภิปราย : วิมังสี, ผู้ที่ให้เหตุผลโดยการคาดคะเนความจริงเอาจากการเทียบเคียงจนพอใจถูกใจ แล้วยึดถือเป็นทฤษฎี ดังคำในสันทกสูตร พระพุทธเจ้าตรัสว่า ศาสดาบางคนในโลกนี้ เป็น นักรรณะเป็นนักอภิปราย ศาสดานั้นจึงแสดงธรรมตามปฏิญาณของตน ตามหลักเหตุผล และการคาดคะเนความจริง (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๒๓๑/๒๗๒), ในสังคาวสูตร พระพุทธเจ้าตรัสถึง สมณพราหมณ์พวกหนึ่งเป็นผู้มีบารมีขั้นสุดท้ายเพราะรู้อย่างยิ่งในปัจจุบันจึงปฏิญาณอาทิ พรหมจรรย์เพราะเพียงแต่ความเชื่ออย่างเดียว เปรียบเหมือนพราหมณ์ทั้งหลายผู้เป็นนักรรณะ เป็นนักอภิปราย (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๔๗๔/๖๐๐)

อรรถกถาอธิบายว่า นักอภิปราย(วิมังสี) ผู้ที่ให้เหตุผลโดยการคาดคะเนความจริงเอา จากการเทียบเคียงจนพอใจถูกใจแล้วยึดถือเป็นทฤษฎี เช่น คาดคะเนในเรื่องที่เกี่ยวกับปฐม เหตุของโลกและจักรวาล (ที.สี.อ.(บาลี) ๓๔/๙๙)

นั่งกระโห้ง : อาการที่นั่งเอาปลายเท้าตั้งลงที่พื้น สันเท้าทั้ง ๒ ราบกัน ดังคำในมหาวิงค์ว่า ภิกษุผู้จะ สร้างกุณินั้น พึงให้แผ้วถางพื้นที่สร้างกุณิ แล้วเข้าไปหาสงฆ์ ห่มผ้าเฉวียงบ่า กราบทำภิกษุผู้ แก่พรรษากว่า นั่งกระโห้ง ประนมมือ (วิ.ม.(ไทย) ๑/๓๔๙/๓๘๔), ในสละจีวรที่เป็นนิสสัย คีร์ กล่าวไว้ว่า ภิกษุรูปนั้นพึงเข้าไปหาภิกษุรูปหนึ่ง ห่มอุตตราสงค์เฉวียงบ่าข้างหนึ่งนั่ง กระโห้งประนมมือ (วิ.มหา.(ไทย) ๒/๔๖๓/๕) ; เป็นอาการแสดงความเคารพ ดังคำในติณ สันถาทายกเถราปทาน พระติณสันถาทายกเถระ กล่าวไว้ว่า ข้าพเจ้าทำจิตของตนให้ เลื่อมใส ได้กราบไหว้พระองค์ ทรงเป็นผู้นำสัตว์โลก ยอลงนั่งกระโห้งเพงดูพระมหา牟尼 (ขุ. อป.(ไทย) ๓๒/๒๖/๒๑๙); ทำความเพียรด้วยการนั่งกระโห้ง หรือการนั่งกระโห้งแบบถือ เป็นวัตร ทำเวลานานจัดเป็นอรรถกถาญาณุโยค ดังคำที่กล่าวถึงบุคคลเป็นผู้ทำตนให้เดือดร้อน หมั่นประกอบในการทำตนให้เดือดร้อนไว้ว่า คนเปลือยบางคนในโลกนี้ไรรมายาท เลียมือ ... นั่งกระโห้งประกอบความเพียรด้วยการนั่งกระโห้งบ้าง (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๙๘/๓๐๕, อภิ.ป.(ไทย) ๓๖/๑๗๔/๒๐๗)

นั่งขัดสมาธิ : นั่งคู่เข้าทั้ง ๒ ข้างให้เบาะลงที่พื้นแล้วเอาขาไขว้กันทับฝ่าเท้า, ถ้าเอาขาซ้อนทับกัน เรียกว่า ขัดสมาธิสองชั้น, ถ้าเอาขาขวาทับขาซ้าย เรียกว่า ขัดสมาธิราบ, ถ้าเอาฝ่าเท้าทั้ง ๒ ข้างขึ้นข้างบน เรียกว่าขัดสมาธิเพชร, ขัดสมาธิราบและขัดสมาธิเพชรนั้น เป็นท่าพระพุทธรูป นั่ง, ชื่อพระพุทธรูปปางหนึ่ง อยู่ในพระอิริยาบถนั่งขัดสมาธิ พระหัตถ์ทั้ง ๒ วางซ้อนกันบนพระ เพลา พระหัตถ์ขวาทับพระหัตถ์ซ้าย ดังคำในมหาสิหนาทสูตร กล่าวถึงพระผู้มีพระภาค พระองค์นั้นทรงแสดงฤทธิ์ได้หลายอย่าง คือคนเดียวแสดงเป็นหลายคนก็ได้ ....นั่งขัดสมาธิ เหาะไปในอากาศเหมือนนกบินไปได้(ม.ม.(ไทย)๑๒/๑๔๗/๑๔๒), ในเทวทหสูตร พระพุทธเจ้า ตรัสถึงภิกษุประกอบด้วยอริยสีลชั้น อริยอินทริยสังวร และอริยสติสัมปชัญญะแล้ว พักอยู่ ณ เสนาสนะเจียบสงัด คือป่า...เธอกลับจากบิณฑบาตภายหลังฉันอาหารเสร็จแล้ว นั่งขัดสมาธิ ตั้งกายตรง ดำรงสติไว้เฉพาะหน้า (ม.อุ.(ไทย) ๑๔/๑๖/๒๓)

นังคฤกษณ์วฤตฤ : เรื่องพระนังคฤกษณ์วฤระ พระผู้มีพระภาคตรัสพระคาถานี้แก่ภิกษุทั้งหลาย ดังนี้
ภิกษุ เธอจงเตือนตนด้วยตนเองจงพิจารณาตนด้วยตนเอง ถ้าเธอคุมครองตนเองได้แล้ว มีสติ
เธอก็จักอยู่เป็นสุข ตนแล เป็นที่พึ่งของตน ตนแล เป็นคติของตน เพราะฉะนั้น เธอจงสงวน
ตนให้ดี เหมือนพ่อค้ามาสงวนม้าพันธุ์ดีนั้น (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๓๗๙/๑๕๑)

นังคฤสชาตค : ชาตกว่าด้วยคนโง่สำคัญนมนัสว่าเหมือนงอนไถ มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า อาจารย์ทศิศา
ปาโมกข์โพธิสัตว์ พยายามที่จะสอนศิษย์ผู้โง่เขลาให้เป็นคนฉลาด แต่ไม่อาจทำได้ จึงต้อง
ปล่อยไป คนโง่ไม่รู้จักสำเหนียก มักพูดเพ้อเจ้อ ไร้สาระ เมื่อจะถือเอาสาระจากถ้อยคำของ
เขา ย่อมหาได้ยาก บัณฑิตจึงไม่ควรใส่ใจ (ขุ.ชา.เอกก.(ไทย) ๒๗/๑๒๓/๕๐)

นังคฤฐชาตค: ชาตกว่าด้วยการบูชาไฟด้วยหางวัวมีเนื้อความอธิบายไว้ว่า พราหมณ์โพธิสัตว์บูชาไฟ
ด้วยหางโคเพราะเหตุที่ท่านได้รับโคมมาจากชาวบ้านชายแดนจึงนำไปผูกไว้ที่อาศรม คิดว่าจะ
ไปหาเกลือมาผสมกับเนื้อโคเพื่อบูชาไฟ ในขณะที่ท่านไม่อยู่ ได้มีพราหมณ์พวกอื่นมาที่อาศรม
ฆ่าโคย่างไฟกินจนอิ่มแล้วถือเอาเนื้อที่เหลือไปหมด ทิ้งไว้แต่หนัง แข็งและหาง เมื่อท่าน
กลับมาเห็นเข้าจึงคิดว่า ไฟนี้ไม่มีประโยชน์ แม้ของของตนก็รักษาไว้ไม่ได้ แล้วจะรักษาเราได้อ
อย่างไร รู้ว่าการบูชาไฟไม่มีประโยชน์จึงโยนหางเข้าไปในกองไฟพร้อมพูดว่า ไฟอสัตบุรุษ
การที่เราบูชาเจ้าด้วยหางนั้นก็มากพอแล้ว วันนี้ ไม่มีเนื้อสำหรับเจ้าผู้ชอบกินเนื้อ ขอเจ้าจงรับ
เอาแต่เพียงหางเถิดแล้วก็โยนหาง หนังและกระดูกแข็งโคที่เหลือเข้าไปในกองไฟ เมื่อไฟไหม้
หมดแล้วท่านได้ดับไฟที่บูชามาตั้งแต่เกิดหมดศรัทธาหันกลับมาบวชเป็นฤาษีบำเพ็ญเพียรทาง
จิตได้ไปสู่พรหมโลก ตบะที่บำเพ็ญผิดทางไม่ใช่ทางเกิดกุศล แต่กลับเป็นโทษและเสียเวลา คน
จึงควรดำเนินในทางที่ถูกต้อง (ขุ.ชา.เอกก.(ไทย) ๒๗/๑๔๔/๕๙)

นังคฤบัลลังค : นังขัตสมมาธิ ดังคำในมหาวิภังค พระพุทธเจ้าตรัสว่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ไปสู่ป่าก็ดี ไปสู่
โคนไม้ก็ดี ไปสู่เรือนว่างก็ดี นังคฤบัลลังคตั้งกายตรง ดำรงสติไว้เฉพาะหน้า มีสติหายใจออก
มีสติหายใจเข้า (วิ.มทา.(ไทย) ๑/๑๖๕/๑๓๗), ในวิภังค สุตตันตภาษณีย์ อธิบายไว้ว่า คำว่า นัง
คฤบัลลังค อธิบายว่า เป็นผู้นังขัตสมมาธิ (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๕๓๕/๓๙๕)

คำว่า นังคฤบัลลังค กล่าวไว้ในพระไตรปิฎก เช่น ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๗๔/๓๐๒, ม.ม.(ไทย)
๑๒/๑๐๗/๑๐๒, ๒๙๖/๓๒๖, ๓๔๕/๓๗๖, อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๗๕/๑๒๙, ๗๖/
๑๓๗, อง.นวก.(ไทย) ๒๓/๔๐/๕๒๑, อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๖๐/๑๓๑, ๙๙/๒๓๗, ขุ.อ.(ไทย) ๒๕/
๒๑/๒๐๙, (ไทย) ๒๔/๒๑๙, ๖๖/๓๑๕, ๖๘/๓๑๖)

นังฉันอาสาณะเตียวเป็นวัตร: เอกาสนะ หมายถึงฉันวันละครั้งบนอาสาณะเตียว ดังคำในเอกาสนิกสูตร
พระพุทธเจ้าตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ฉันอาสาณะเตียวเป็นวัตร ๕ จำพวกนี้ (อง.ปญจก.
(ไทย) ๒๒/๑๘๘/๓๑๒), ในอภิธรรม กล่าวถึง ภิกษุผู้ถือการนังฉันอาสาณะเตียวเป็นวัตร ๕
จำพวกไว้เช่นกัน (อภิ.ป.(ไทย) ๓๖/๒๐๐/๒๒๔), แต่เนื่องจากในสูตรนี้ ไม่ได้จำแนก ๕ จำพวก
ไว้ ต้องไปดูอรรถกถาสูตร เป็นตัวอย่าง ดังนี้ ภิกษุผู้ฉันอาสาณะเตียวเป็นวัตร ๕ จำพวกนี้
คือ (๑) ภิกษุผู้ฉันอาสาณะเตียวเป็นวัตรเพราะโง่เขลา เพราะหลงมกมาย (๒) ภิกษุผู้ฉัน
อาสาณะเตียวเป็นวัตร เพราะมีความปรารถนาชั่ว ถูกความปรารถนาครอบงำ (๓) ภิกษุผู้ฉัน
อาสาณะเตียวเป็นวัตรเพราะเป็นบ้า เพราะมีจิตฟุ้งซ่าน (๔) ภิกษุผู้ฉันอาสาณะเตียวเป็นวัตร
เพราะรู้ว่า เป็นวัตรที่พระพุทธเจ้าและสาวกของพระพุทธเจ้าทั้งหลายสรรเสริญ (๕) ภิกษุผู้

นั่งฉันทาสนะเดียวเป็นวัตรเพราะอาศัยความมักน้อย ความสันโดษ ความขัดเกลา ความสงัด ความต้องการด้วยข้อปฏิบัติอันงามเช่นนี้ (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๑๘๑/๓๐๙)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่าเพราะโง่เขลา เพราะหลงงมงาย หมายถึงไม่รู้วิธีปฏิบัติ สมาทาน และไม่รู้อันสงฆ์แห่งการปฏิบัติสมาทาน คำว่า มีความปรารถนาชั่ว ถูกความปรารถนาครอบงำ หมายถึงมีความปรารถนาว่า เมื่อเราอยู่ป่า คนทั้งหลาย ก็จักสักการะเรา ด้วยปัจจัย ๔ ด้วยคิดว่า ภิกษุรูปนี้อยู่ป่าเป็นวัตร ทั้งจักยกย่องเราว่า ภิกษุนี้เป็นลัทธิ ภิกษุนี้ชอบสงัด จึงอยู่ป่า (อง.ปญจก.อ.(บาลี) ๓/๑๘๑/๗๑)

นั่งนิ่ง: นั่งเฉย, นั่งไม่กระตุกกระดิก, นั่งไม่เคลื่อนไหว, นั่งนิ่ง ๆ, นั่งเงียบ, นั่งไม่ส่งเสียง,นั่งไม่พูดจา เช่นกลามแล้วนั่ง ในมหาวรรค กล่าวถึงพระเจ้าพิมพิสารจอมทัมมครรัฐ ทรงแวดล้อมด้วย พราหมณ์คหบดีชาวมคธ ๑๒ นหุต เสด็จเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ... ฝ่าย พราหมณ์คหบดีชาวมคธ ๑๒ นหุตเหล่านั้น บางพวกถวายอภิวัตพระผู้มีพระภาคแล้วนั่ง ณ ที่สมควร ...บางพวกก็นั่งนิ่ง ณ ที่สมควร (วิ.ม.(ไทย) ๔/๕๕/๖๖),ในสามัญญผลสูตร กล่าวถึง หมอชิว กโฆมารักจ นั่งนิ่งอยู่ ณ ที่ไม่ไกลจากพระเจ้าอชาตศัตรู เวเทหิบุตร (ที.สี.(ไทย) ๙/๑๕๗/๕๐), ในอลคัททูปมสูตร กล่าวถึงอริกษุณฺณภิกษุผู้มีบรรพบุรุษเป็นพรานฆ่าเนื้อแรังก็นั่งนิ่ง... หมดปฏิภาณ (ม.ม.(ไทย) ๑๒/๒๓๖/๒๕๐),ในสาเลยกสูตรกล่าวถึงพราหมณ์และคหบดี ชาวบ้านสาลาเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ ...บางพวกก็นั่งนิ่งอยู่ ณ ที่สมควร (ม.ม.(ไทย) ๑๒/๔๓๙/๔๗๒)

นั่งเป็นวัตร: เนสัชชะ, หมายถึงถือการนั่งเป็นวัตร มีความเพียรต่อเนื่อง (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๘๕๖/๔๘๑) ดังคำในเนสัชชีกสูตรและปุคคัลบัญญัติ พระพุทธเจ้าตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้นั่งเป็นวัตร ๕ จำพวกนี้ (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๑๘๖/๓๑๒,อภิ.ปุ.(ไทย) ๓๖/๒๐๐/๒๒๕) ; ดูประกอบ (ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๓๔/๒๒๔-๒๒๕)

นั่งจิตสูตร : พระสูตรว่าด้วยสัตว์ที่เว้นขาดจากการฟ้อนรำ ขับร้องฯ พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า เพราะไม่ได้เห็นอริยสัจ ๔ สัตว์ที่เว้นขาดจากการฟ้อนรำขับร้องฯจึงมีจำนวนน้อยกว่าสัตว์ที่ไม่เว้นขาดจากการฟ้อนรำขับร้องฯ เหมือนแผ่นดินใหญ่มากกว่าฝุ่นที่เราใช้ปลาย เล็บข้อนขึ้นมา(ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๑๕๑/๖๔๗)

นั่งขาดก : ขาดกว่าด้วยนกยูงรำแพน มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า พญาหงส์ทองโพธิสัตว์ให้ธิดาของตน เลือกรู้ โดยให้นกหนุ่มทั้งหลายประชุมกันให้ธิดาของตนเลือก เมื่อธิดาเลือกนกยูงหนุ่มรูปงาม ตัวหนึ่งเป็นคู่ แต่พญาหงส์ทองไม่ยอมยกลูกสาวให้ เพราะนกยูงตัวนั้นไม่มียางอาย ขาด หิริโอตตปปะ ชอบแต่งตัว ลำแพนหางอวดทรวดทรงหลอกนางนกยูงอย่างเดียว ผู้ที่ขาด หิริโอตตปปะไม่มีความละอายชั่วกลัวบาป ย่อมทำความผิดพลาดน่าละอายได้ทุกอย่าง (ขุ.ชา. เอกก.(ไทย) ๒๗/๓๒/๑๔)

นัชชูปมะ, พระราชา : ชื่อพระราชาองค์หนึ่ง ดังคำในอุปปลหัตถียเถราปทาน พระอุปปลหัตถียเถระ กล่าวถึงประวัติอดีตของตนไว้ว่า ข้าพเจ้าเป็นช่างดอกไม้อาศัยอยู่ในทิวรานครเห็น พระพุทธเจ้าพระนามว่าสิทธัตถะ มีจิตเลื่อมใส มีใจยินดี ได้ถวายดอกไม้(ดอกกุบล)กำหนึ่ง เพราะอำนาจแห่งกรรมนั้น ข้าพเจ้าอุบัติในภพใดๆ ในภพนั้นๆ ข้าพเจ้าเสวยผลที่น่า

ปรารภ...เว้นกับปัจจุบัน นับถอยหลังไป ๙๔ กับ ในครั้งนั้น ได้เป็นพระราชชา๕๐๐ชาติ มีพระนามว่านัชชุปมะ (ช.อป.(ไทย) ๓๒/๑๗/๒๕๑)

นัตถหมาย :กำหนดเวลาและกะกันไว้ ดังคำในมหาวิภังค์ กล่าวไว้ว่า ที่ชื่อว่า การนัตถหมาย อธิบายว่า ภิคุทำการนัตถหมายว่า จงลักทรัพย์ตามเวลานัตถหมายนั้นคือ ในเวลาก่อนฉันอาหาร หรือในเวลาหลังฉันอาหาร ในเวลากลางคืน หรือในเวลากลางวัน (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๑๑๙/๙๓, ๑๗๙/๑๕๐),หรือดังคำในมหาวรรค กล่าวถึงภิคุปัญจวัคคีย์ได้เห็นพระผู้มีพระภาคเสด็จมาแต่ไกล ได้นัตถหมายกันและกันว่า ท่านทั้งหลาย พระสมณโคดมนี้เป็นผู้มักมาก คลายความเพียร เวียนมาเพื่อความเป็นคนมักมาก กำลังเสด็จมา พวกเราไม่พึงกราบไหว้ ไม่พึงลูกรับไม่พึงรับบาตร และจีวรของพระองค์ แต่จะจัดอาสนะไว้ ถ้าพระองค์ปรารภนั้นก็จักประทับนั่ง (วิ.ม.(ไทย) ๔/๑๒/๑๘),ในสุตโสมชาดก พระเจ้าสุตโสมโพธิสัตว์ ตรัสแก่โจรสาทไว้ว่า หม่อมฉันนัตถหมายไว้กับพราหมณ์ หม่อมฉันทอดถอนเศร้าโศกถึงการนัตถหมายนั้น (ช.ชา.อสีติ.(ไทย) ๒๘/๔๐๐/๑๖๓)

นัตถิกิทธิ :ความเห็นว่ามี เช่นเห็นว่ามี ผลบุญผลบาปไม่มี มารดาบิดาไม่มี ความดีความชั่วไม่มี เป็นมิฉชาติกิริยาความเห็นผิดที่ร้ายแรงอย่างหนึ่ง; ดังคำเรื่องนัตถิกิทธิในอปถนคสูตร พระพุทธเจ้าตรัสว่า มีสมณพราหมณ์พวกหนึ่งผู้มีวาตะอย่างนี้ มีทิฏฐิอย่างนี้ว่าทานที่ให้แล้วไม่มีผล ยัญที่บูชาแล้วไม่มีผล การเซ่นสรวงก็ไม่มีผล ผลวิบากแห่งกรรมที่ทำดีทำชั่วก็ไม่มี โลกนี้ไม่มี โลกหน้าไม่มี มารดาไม่มีคุณ บิดาไม่มีคุณโอปปาติกสัตว์ก็ไม่มี สมณพราหมณ์ผู้ประพฤติปฏิบัติชอบทำให้แจ้งโลกนี้และโลกหน้าด้วยปัญญาอันยิ่งเองแล้วสอนผู้อื่นให้รู้แจ้งก็ไม่มีในโลก (ม.ม.(ไทย)๑๓/๙๔/๙๗),หรือดังคำใน เสริสสกวิมานและเสริสสกเปตวัตถุ เทพบุตรกล่าวแก่พวกพ่อค้าว่า ข้าพเจ้าได้มีนามว่า ปายาสี เมื่อครั้งข้าพเจ้าครองราชสมบัติในแคว้นโกศล ข้าพเจ้าเป็นนัตถิกิทธิ เป็นคนตระหนี่ เป็นคนตระหนี่ มีธรรมเลวทราม และมีปกติกล่าวว่าขาดสูญ (ช.วิ.(ไทย) ๒๖/๑๒๕๒/๑๕๘, ๖๒๘/๒๗๐), ดูทิฏฐิ

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า นัตถิกิทธิ หมายถึงลัทธิที่ถือว่า ไม่มีเหตุปัจจัยที่ทำให้สัตว์บริสุทธิ์หรือเศร้าหมอง คือมีความเห็นผิดว่า ไม่มีเหตุไม่มีปัจจัยที่ทำให้สัตว์บริสุทธิ์หรือเศร้าหมอง สัตว์บริสุทธิ์หรือเศร้าหมองเอง (ที.สี.อ. (บาลี) ๑๖๘/๑๔๖)

นัตถิกวาทะ :วาทะว่าไม่มี หมายถึงความเห็นว่ามี, ลัทธิที่ถือว่าไม่มีเหตุปัจจัยที่ทำให้สัตว์บริสุทธิ์หรือเศร้าหมอง, ลัทธิที่ถือว่าไม่มีเหตุไม่มีปัจจัย,ลัทธิที่ถือว่า ทานที่บุคคลให้แล้วไม่มีผล เป็นความเห็นที่ปฏิเสธกฎแห่งกรรม (ที.สี.(ไทย) ๙/๑๖๗/๕๔, ๑๗๓/๕๗,ที.ม.(ไทย) ๑๐/๔๑๐/๓๔๓,ม.ม.(ไทย) ๑๓/๙๕/๙๙,ส.ข.(ไทย) ๑๗/๖๒/๑๐๒,อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๓๑/๔๙) ดังคำในมหาจัตตารีสกสูตร พระพุทธเจ้าตรัสว่า ภิคุทั้งหลาย แม้พวกวิสสะและพวกภัญญะชาวโอกกกลชนบท ผู้เป็นนอเหตุกวาทะ อภิริยวาทะ นัตถิกวาทะเหล่านั้น ก็ยังเข้าใจธรรมบรรยายชื่อวามหาจัตตารีสกจะว่าไม่ควรติเตียน ไม่ควรคัดค้าน (ม.อ.(ไทย) ๑๔/๑๔๓/๑๘๓),

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า นัตถิกวาทะ หมายถึงลัทธิที่ถือว่า ไม่มีเหตุปัจจัยที่ทำให้สัตว์บริสุทธิ์หรือเศร้าหมอง,ผู้มีลัทธิว่าทานที่ให้แล้วย่อมไม่มีผล(ที.สี.อ.(บาลี)๑๖๘/๑๔๖,อง.จตุกก. อ. (บาลี)๓/๓๖/๑๑๗,ส.ข.อ. (บาลี) ๒/๖๒/๓๐๗)

นัตถิทินนสูตร : พระสูตรว่าด้วยทิวฏฐิตานานที่ให้แก่แล้วไม่มีผลเป็นต้น พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันได้ตรัสถามภิกษุทั้งหลายว่า เมื่อมีขันธ ๕ เพราะถือมั่นและยึดมั่นขันธ ๕ จึงเกิดมีทิวฏฐิตานานที่ให้แก่แล้วไม่มีผล ยัญที่บูชาแล้วไม่มีผล การเช่นสรวงไม่มีผล ผลวิบากแห่งกรรมที่ทำได้และทำชั่วก็ไม่มี โลกนี้ไม่มี โลกหน้าไม่มี มารดาไม่มีคุณ บิดาไม่มีคุณ โอปปาติกสัตว์ไม่มี สมณพราหมณ์ผู้ประพฤติปฏิบัติชอบทำให้แจ้งโลกนี้และโลกหน้าด้วยปัญญาอันยิ่งเองแล้วสอนให้ผู้อื่นรู้แจ้งก็ไม่มีในโลก บุรุษคือประชุมแห่งมหาภูตรูปทั้ง ๔ เมื่อตายไป ชาติดินไปตามชาติดิน ชาติน้ำไปตามชาตุน้ำ ชาติไฟไปตามชาติไฟ ชาติลมไปตามชาติลม อินทรีย์ทั้งหลายย่อมผันแปรไปเป็นอากาศธาตุ คนทั้งหลายใช้เพียงหมไปยังป่าช้า รอยเท้าปรากฏเพียงแคंप่าช้า กลายเป็นกระดุกขาวโพลนดุจสีนภพิราบ การเช่นสรวงสิ้นสุดลงแค่ไถ่ถ่าน คนเขลาบัญญัติทานนี้ไว้ คำที่คนบางพวกย่ำว่ามีผลนั้นว่างเปล่า เท็จ ไร้สาระ หลังจากตายไปไม่ว่าคนเขลาและคนฉลาดย่อมขาดสูญ ไม่เกิดอีก(ส.ข.(ไทย) ๑๗/๒๑๐/๒๘๕)

นัตถิปัจจย : ปัจจยไม่มี หมายถึงสภาวะธรรมที่เป็นจิตและเจตสิกที่ดับไปไม่มีระหว่างคั่นด้วยดี ดังคำในปฏิฐาน พระพุทธเจ้าตรัสว่า สภาวะธรรมที่เป็นจิตและเจตสิกที่ดับไปไม่มีระหว่างคั่นด้วยดี เป็นปัจจยแก่สภาวะธรรมที่เป็นจิตและเจตสิกที่เป็นปัจจบันโดยนัตถิปัจจย (อภิ.ป.(ไทย) ๔๐/๒๒/๑๒)

นัตถิปุตตสมสูตร : พระสูตรว่าด้วยสิ่งที่เสมอด้วยบุตรไม่มี สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน เทวดาองค์หนึ่งกราบทูลว่า ความรักเสมอด้วยความรักบุตรไม่มี ทรัพย์เสมอด้วยโคไม่มี แสงสว่างเสมอด้วยดวงอาทิตย์ไม่มี มหาสมุทรจัดเป็นแหล่งน้ำอันยอดเยี่ยม

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ความรักเสมอด้วยความรักตนไม่มี ทรัพย์เสมอด้วยข้าวเปลือกไม่มี แสงสว่างเสมอด้วยปัญญาไม่มี ฝนจัดเป็นแหล่งน้ำอันยอดเยี่ยม(ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๓/๑๓)

นันทกเถรคาถา^๑:คาถาของพระนันทกเถระ, ภาษิตของพระนันทกเถระ พระนันทกเถระเมื่อจะพยากรณ์พระอรหันต์ จึงได้กล่าวว่า โคอาชาไนยที่ดี พลาดล้มแล้วลุกขึ้นยืนใหม่ได้ ได้ความแข็งแรงอย่างยิ่งแล้วไม่ห้อยถอย นำภาระต่อไปได้ฉันทิ ท่านทั้งหลายจงทรงจำข้าพเจ้าไว้ว่าเป็นอาชาไนยสมบูรณ์ด้วยทัศนะเป็นสาวกของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เป็นบุตรซึ่งเกิดแต่พระอุระของพระพุทธเจ้าฉันนั้น (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๑๗๓/๓๖๐)

นันทกเถรคาถา^๒ :คาถาของพระนันทกเถระ, ภาษิตของพระนันทกเถระ พระนันทกเถระได้กล่าวว่า นาคีเตียนร่างกายของเธอ ที่เต็มไปด้วยของนารังเกียจ มีกลิ่นเหม็น เป็นฝักฝายของมาร ชุ่มไปด้วยกิเลส มีช่อง ๙ ช่อง เป็นที่ไหลออกแห่งของไม่สะอาดเป็นประจำ (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๒๗๙/๓๘๕)

นันทกเถรปาทาน^๑ :ประวัติในอดีตชาติของพระนันทกเถระ มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า ในอดีตชาติ ท่านเป็นพรานเนื้อได้สร้างมณฑปดอกไม้ถวายแด่พระปัจเจก-พุทธเจ้าพระนามว่าอนุรุทธะ เพราะผลแห่งทานนั้น ท่านไม่รู้จักทุกคติเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหันต์ผลพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๖๑/๖๗๕)

นันทกเถรปาทาน^๒ :ประวัติในอดีตชาติของพระนันทกเถระ มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า ในอดีตชาติกับที่ ๑๐๐,๐๐๐ ท่านได้ฟังพระธรรมเทศนาของพระพุทธเจ้าพระนามว่าปทุมุตตระ และได้ยินพระองค์ทรงสรรเสริญภิกษุผู้เลิศกว่าภิกษุทั้งหลาย ในทางให้อิवाทแก่นางภิกษุณี จึงตั้งความ

ปรารถนาตำแหน่งนั้น เพราะผลแห่งกรรมนั้น ท่านเวียนเกิดเวียนตายอยู่ในภพน้อยภพใหญ่ เป็นอันมาก ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุวิชชา ๓ พร้อมด้วยคุณวิเศษ (ช.อุป.(ไทย) ๓๓/๑๔๓/๓๐๙)

นันทกเปตวัตถุ : เรื่องนันทกเปต เป็นเรื่องการสนทนาระหว่างพระเจ้าปิงคละกษัตริย์แห่งสุริยรัฐสย กับนันทกเปตผู้เคยเป็นเสนาบดีของพระเจ้าปิงคละนั้นเอง แต่เพราะได้ทำกรรมชั่ว ตายแล้ว จึงไปเกิดเป็นเปต ได้รับทุกขเวทนา และได้สำนึกผิดตั้งได้กราบทูลให้พระเจ้าปิงคละทรง ทราบ เรื่องนี้เกิดขึ้นหลังพุทธ-ปรินิพพานแล้วประมาณ ๒๐๐ ปี ตามเรื่องที่ว่า “พระเจ้า ปิงคละเสด็จไปเฝ้าพระเจ้าโมริยะ” นั้น อรรถกถาอธิบายว่าพระเจ้าโมริยะ ได้แก่ ัฒมาโสกะ (ธรรมาโสกราช) คือ พระเจ้าอโศกมหาราชแห่งแคว้นมคธนั่นเอง (ช.เปต.(ไทย) ๒๖/๖๕๘/๒๗๖)

นันทกัจฉวิสูตร : พระสูตรว่าด้วยมหาอำมาตย์ของเจ้าลิจฉวีชื่อนันทกะ พระผู้มีพระภาคทรงแสดง ธรรมแก่นันทกะผู้เป็นมหาอำมาตย์ของเจ้าลิจฉวีว่า ผู้ประกอบด้วยธรรม ๔ มีความเลื่อมใส อันไม่หวั่นไหวในพระพุทธเจ้าเป็นต้นย่อมเป็นพระโสดาบันและชื่อว่าประกอบด้วยอายุ วรรณะ สุข ยศและความเป็นใหญ่ทั้งที่เป็นของทิพย์และของมนุษย์ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๐๒๖/๕๔๖)

นันทกสูตร : พระสูตรว่าด้วยพระนันทกะแสดงธรรม พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ พระเชตะวัน เขต กรุงสาวัตถี พระนันทกะกำลังแสดงธรรมแก่ภิกษุทั้งหลายอยู่ในเวลาเย็น พระผู้มีพระภาค เสด็จเข้าไปยังหอดฉัน ประทับยืนที่ซุ้มประตูด้านนอกจนจบกถา ทรงทราบว่า จบกถาแล้ว ทรง กระแอมแล้วเคาะที่บานประตู เมื่อภิกษุเปิดประตูถวายแล้ว พระผู้มีพระภาคเสด็จเข้าไป ประทับนั่งบนพุทธอาสน์แล้วตรัสกับพระนันทกะว่า ธรรมบรรยายที่เธอแสดงนี้ยาวจริง นะนันทกะ แม้เราคอยฟังอยู่ที่ซุ้มประตูด้านนอกจนจบกถา ยังรู้สึกเมื่อยหลัง พระนันทกะ กราบทูลว่า ข้าพระองค์ไม่ทราบว่าพระผู้มีพระภาคประทับยืนรอที่ซุ้มประตูด้านนอก พระผู้มี พระภาคจึงตรัสว่า การที่กุลบุตรผู้มีศรัทธาบวชแล้วควรทำกิจ ๒ อย่าง คือ ธรรมิกถา หรือ การนั่งอยู่อย่างพระอริยะ จากนั้นตรัสสอนว่า ภิกษุควรปฏิบัติธรรมให้เจริญยิ่งขึ้นไป คือ ภิกษุ มืองค์ไม่สมบูรณ์ เพราะมีศรัทธาแต่ไม่มีศีล มืองค์สมบูรณ์ เพราะมีศรัทธาและมีศีล มืองค์ไม่ สมบูรณ์ เพราะมีศรัทธามีศีลแต่ไม่ได้เจโตสมาธิภายใน มืองค์สมบูรณ์ เพราะมีศรัทธามีศีลและ ได้เจโตสมาธิภายใน มืองค์ไม่สมบูรณ์ เพราะมีศรัทธามีศีลและได้เจโตสมาธิภายใน แต่ไม่ได้ ความเห็นแจ้งด้วยปัญญาอันยิ่ง มืองค์สมบูรณ์ เพราะมีศรัทธา มีศีล ได้เจโตสมาธิภายในและ ได้ความเห็นแจ้งด้วยปัญญาอันยิ่ง เหมือนกับสัตว์สี่เท้า มืองค์ไม่สมบูรณ์ เพราะมีเท้าข้างหนึ่ง บกพร่องพิการ มืองค์สมบูรณ์ เพราะมีเท้าทั้ง ๔ ไม่พิการ เมื่อพระผู้มีพระภาคเสด็จเข้า พระวิหารได้ไม่นาน พระนันทกะกล่าวกับภิกษุทั้งหลายว่า พระผู้มีพระภาคทรงประกาศ พรหมจรรย์ที่บริสุทธิ์บริบูรณ์ครบถ้วนด้วยบท ๔ แล้วกล่าวอีกว่า การฟังธรรมตามกาลและ การสนทนาธรรมตามกาล มีอานิสงส์ ๕ คือ ภิกษุ แสดงธรรมมีความงามในเบื้องต้น มีความ งามในท่ามกลาง และมีความงามในที่สุด ประกาศพรหมจรรย์ พร้อมทั้งอรรถและพยัญชนะ บริสุทธิ์ บริบูรณ์ ครบถ้วนแก่ภิกษุทั้งหลาย โดยวิธีที่ (๑) เป็นที่รัก เป็นที่พอใจ เป็นที่เคารพ และเป็นที่ยกย่องของพระศาสดา(๒) เป็นผู้รู้อรรถและธรรมในธรรมนั้น (๓) เป็นผู้เห็นแจ้งบท

ที่ลี้กซึ่งในธรรมนั้นๆด้วยปัญญา (๔) เป็นผู้ที่เพื่อนพรหมจารีทั้งหลายยกย่องเธอว่า ท่านผู้นี้ บรรลุแล้วหรือกำลังบรรลุ (๕) บรรดาภิกษุที่ได้ฟังธรรมเหล่านั้น ภิกษุที่เป็นเสขะ มิใช่ยังไม่ บรรลุ(อรหัตตผล) เป็นผู้ปรารถนาความเพียรเพื่อบรรลุธรรมที่ยังไม่บรรลุ ส่วนภิกษุที่เป็นพระ อรหันตชีณาสพ เป็นผู้ประกอบธรรมเป็นเครื่องอยู่เป็นสุขในปัจจุบันอยู่เนืองๆ (อง.นวก.(ไทย) ๒๓/๔/๔๓๔)

นันทกะ, ภิกษุ : พระเถระมหาสาวกองค์หนึ่ง เกิดในตระกูลผู้ดี มีฐานะในพระนครสาวัตถี ได้ฟังพระ ธรรมเทศนาของพระศาสดา มีความเลื่อมใสขอบวช เจริญวิปัสสนากัมมัฏฐาน ได้สำเร็จพระ อรหัต ท่านมีความสามารถในการแสดงธรรมจนเป็นที่เลื่องลือ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๑๕๔/๓๑๑) ครั้งหนึ่ง ท่านแสดงธรรมแก่ภิกษุณี ปรากฏว่า นางภิกษุณี ได้สำเร็จพระอรหัตต์ถึง ๕๐๐ องค์ ท่านได้รับยกย่องว่าเป็นเอตทัคคะในทางให้อิโวาทแก่นางภิกษุณี (อง.เอกก.(ไทย) ๒๐/๒๒๙/ ๒๙) ดังคำในนันทโกวาทสูตรที่กล่าวถึงพระนันทกะให้อิโวาทภิกษุณี ๕๐๐ องค์ ทำให้ภิกษุณี เหล่านั้นได้บรรลุอรหัตตผล (ม.อุ.(ไทย) ๑๔/๓๙๘/๔๕๒),ในสาฬหสูตร ท่านพระนันทกะ กล่าว สอนนายสาฬหะผู้เป็นหลานชายของมิกคารเศรษฐีและนายโรหณะผู้เป็นหลานชายของเปชฌนิย เศรษฐีถึงหลักแห่งความเชื่อ ๑๐ ประการ (อง.ติก.(ไทย) ๒๐/๖๗/๒๖๔),ในนันทกสูตร พระพุทธเจ้าหยุดฟังพระนันทกะแสดงธรรมจนจบ (อง.อฏฐก.(ไทย) ๒๓/๔/๔๓๔)

นันทกะ, มหาอำมาตย์ : มหาอำมาตย์ของเจ้าลิจฉวี มีความเลื่อมใสในพระผู้มีพระภาค แล้วเข้าเฝ้า ฌกุกคารศาลา ปามหาวัน เขตกรุงเวสาลี ดังคำในนันทกิลฉวีสูตร พระพุทธเจ้าตรัสแก่นันท กะอำมาตย์เจ้าลิจฉวีไว้ว่า นันทกะ อริยสาวกผู้ประกอบด้วยธรรม ๔ ประการ เป็นโสดาบัน ไม่มีทางตกต่ำ มีความแน่นอนที่จะสำเร็จสัมโพธิในวันข้างหน้า (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๐๒๖/๕๔๖)

นันทกุมาร : พระราชบุตรของพระเจ้าสุทโธทนะ และพระนางปชาบดีโคตมี ต่อมาออกบวชมีชื่อว่า พระนันทะ คือองค์ที่มีรูปพรรณสัณฐานคล้ายพระพุทธองค์นั่นเอง ดังคำในนันทาเถรียาปทาน พระนางนันทาเถรี กล่าวไว้ว่า หม่อมฉันเป็นสตรีเพียงผู้เดียวที่เป็นคฤหัสถ์ พระมารดาทรง ตักเตือนว่า ลูกรัก เจ้าเกิดในศากยสกุล เป็นน้องของพระพุทธเจ้า เมื่อเว้นจากนันทกุมาร แล้ว จักได้ประโยชน์อะไรในวังเล่า (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๑๘๙/๔๘๐)

นันทโกวาทสูตร : พระสูตรว่าด้วยการให้อิโวาทของพระนันทกะ ท่านพระนันทกะให้อิโวาทภิกษุณีโดย ภาษานำให้ภิกษุณีตอบ พร้อมทั้งเปิดโอกาสให้ถามด้วย กล่าวโดยสรุปท่านสอนให้พิจารณา อายุตนะภายใน ๖ และอายุตนะภายนอก ๖ ว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ใน ตอนท้ายกล่าวถึงโพชฌงค์ ๗ ประการว่า ถ้าเจริญให้มากแล้ว จะทำให้สิ้นอาสวะ

พระผู้มีพระภาครับสั่งให้ท่านพระนันทกะแสดงถึง ๒ ครั้ง โดยครั้งที่ ๑ ตรัสชมเชยว่า ภิกษุณีฟังแล้วมีใจยินดีทั้งที่ยังมีความดำริไม่บริบูรณ์ เหมือนดวงจันทร์ในวันขึ้น ๑๔ ค่ำ ครั้งที่ ๒ ตรัสชมเชยว่า ภิกษุณีมีใจยินดีและมีความดำริบริบูรณ์ เหมือนดวงจันทร์ในวันเพ็ญขึ้น ๑๕ ค่ำภิกษุณีที่ได้คุณธรรมขั้นต่ำสุด เป็นถึงพระโสดาบัน (ม.อุ.(ไทย) ๑๔/๓๙๘/๔๕๒)

นันทโคบาล, นาย :คนเลี้ยงโคชื่อนานันทะ ชาวกรุงโกสัมพี ดังคำในปฐมทารุกขันธปมสูตร กล่าวถึง นายนันทโคบาลมอบโคให้แก่เจ้าของแล้วเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคขอบรรพชาอุปสมบท

ท่านพระนันทะอุปสมบทได้ไม่นานก็หลีกออกไปอยู่คนเดียว ฯลฯ พระนันทะได้เป็นพระอรหันต์องค์หนึ่งในบรรดาพระอรหันต์ทั้งหลาย (ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๔๑/๒๔๔)

นันทโคपालกวีตถุ : เรื่องนายนันทะผู้เลี้ยงโคพระผู้มีพระภาคตรัสพระคาถานี้แก่อภิกษุทั้งหลาย ดังนี้ จิตที่ตั้งไว้ผิดพึงทำให้ได้รับความเสียหายยิ่งกว่าความเสียหายที่โจรเห็นโจร หรือผู้จองเวรเห็นผู้จองเวร จะพึงทำให้แก่กัน (ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๔๒/๓๙)

นันทชาดก : ชาดกว่าด้วยนายนันททาส มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า กุฎุมพีโพธิสัตว์ได้บอกอุบายขุดหาที่ฝังทรัพย์แก่ลูกชายเพื่อน เนื่องจากก่อนที่บิดาจะตายได้สั่งให้นายนันททาสคนรับใช้ให้บอกที่ฝังทรัพย์ให้แก่บุตรชายตน แต่เมื่อเศรษฐีตายไปแล้ว ทุกครั้งที่บุตรชายเศรษฐีชวนไปขุมทรัพย์ที่บิดาเขาฝังไว้ เมื่อเขาพาไปถึงที่ฝังทรัพย์แล้วเขาจะยื่นคำลูกเจ้านายทุกทีว่า เป็นบุตรนางทาสีชั่วช้า บุตรชายเศรษฐีไม่ทราบสาเหตุ จึงไปถามพระโพธิสัตว์ซึ่งเป็นเพื่อนกับบิดาตนว่าเป็นเพราะเหตุไร นายนันททาสจึงทำอย่างนั้น พระโพธิสัตว์บอกให้รู้ว่าขุมทรัพย์อยู่ในสถานที่ที่ลูกทาสคำเจ้านายนั้นแหละ เจ้าทาสนั้นดำเนินตนเพราะเกิดความกระด้าง เนื่องจากตนรู้ความลับของเจ้านายเพียงผู้เดียว เพราะเหตุนั้นเขาจึงเกิดความกระด้างหยาบคายขึ้น ไม่ควรถือเอาความ ให้ไปขุดที่นั่นแหละจะได้ทรัพย์ เมื่อเขาไปขุดในที่นั้นก็ได้ทรัพย์ตามที่ปรารถนา ความกระด้างหยาบคายของคนบางคนเกิดขึ้น เพราะเหตุที่เขารู้ความลับของผู้อื่น คิดว่าตนนั้นเหนือกว่าจึงทำการบิบบั่นตามใจตน บันดิตทั้งหลายไม่ควรติดใจเอาความ และไม่ควรทำกรรมลับให้คนอื่นปิดให้ เพราะกรรมลับไม่มีในโลก (ขุ.ชา.เอกก. (ไทย) ๒๗/๓๙/๑๖)

นันทดาบส : ชื่อดาบสองคี่หนึ่ง เป็นน้องชายของโสนดาบส เป็นลูกของดาบสผู้เป็นพ่อแม่ดาบอด หาผลไม้ใกล้ๆ มาเลี้ยงดูพ่อแม่ ดังคำในโสนนันทชาดก พระพุทธเจ้าตรัสว่า พระเจ้ามนโชนะผู้เป็นราชาธิราช เหมือนพระอินทร์ผู้เป็นเทพเจ้าแห่งเทพทั้งหลายผู้มีชัยกำลังเสด็จมาสู่อาศรมของท่านผู้ประพฤติพรหมจรรย์ เพื่อทรงขอขมาโทษแทนนันทดาบส (ขุ.ชา.สตตติ. (ไทย) ๒๘/๑๒๖/๗๖, ๑๓๗/๗๗, ๑๓๘/๗๗, ๑๕๕/๘๐)

นันทิสสูตร : พระสูตรว่าด้วยความยินดี สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน เทวดาองค์หนึ่งกราบทูลว่า คนมีบุตรย่อมยินดีเพราะบุตร คนมีโคย่อมยินดีเพราะโค นอกจากคนไม่มีอุปธิจึงจะไม่ยินดี

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า คนมีบุตรย่อมเศร้าโศกเพราะบุตร คนมีโคย่อมเศร้าโศกเพราะโค คนที่ไม่มีอุปธิอันเป็นเหตุให้เศร้าโศกจึงจะไม่เศร้าโศก (ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๒/๑๒)

อรรถกถาอธิบายว่า อุปธิ หมายถึงความเศร้าหมองแห่งจิต ได้แก่ กาม ชันถ์ กิเลส อภิสังขาร ในที่นี้หมายถึงกามหรือกามคุณ (ส.ส.อ. (บาลี) ๑/๑๒/๓๑)

นันทเถรคาถา : คาถาของพระนันทเถระ, ภาษิตของพระนันทเถระ พระนันทเถระเกิดความโสมนัส จึงได้กล่าวว่า เราปฏิบัติโดยอุบายที่ชอบอันพระพุทธเจ้าผู้เป็นผ่าพันธ์พระอาทิตย์ผู้ฉลาดในอุบาย ได้ทรงสั่งสอนแนะนำแล้ว จึงถอนจิตในภพได้แล้ว (ขุ.เถร. (ไทย) ๒๖/๑๕๗/๓๕๖)

นันทเถรวัตถุ : เรื่องพระนันทเถระ พระผู้มีพระภาคตรัสพระคาถานี้แก่อภิกษุทั้งหลาย ดังนี้ ฝนย่อมร่ำรดเรือนที่มุงไม่ดีได้ ฉันทใด รากะย่อมร่ำรดจิตที่ไม่ได้อบรมได้ ฉันทนั้นฝนย่อมร่ำรดเรือนที่มุงดีแล้วไม่ได้ ฉันทใด รากะย่อมร่ำรดจิตที่อบรมดีแล้วไม่ได้ ฉันทนั้น (ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๓/๒๘)

นันทเถรภาพทาน :ประวัติในอดีตชาติของพระนันทเถระ มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า ในอดีตชาติ ท่านได้ถวายผ้าเปลือกไม้แด่พระพุทธเจ้าพระนามว่าปทุมุตตระ เพราะผลแห่งกรรมนั้น ท่านได้เกิดเป็นพระเจ้าจักรพรรดิผู้สมบูรณ์ด้วยรัตนะ ๑๒ ชาติ ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลुพระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๒๗/๑๐๖)

นันทเทพบุตร : เทพบุตรชื่อนันทะองค์หนึ่ง ดังคำในนันทสูตร กล่าวถึงนันทเทพบุตรยืนอยู่ ณ ที่สมควรแล้วได้กล่าวในสำนักของพระผู้มีพระภาคว่ากาลล่วงเลยไป คืบผ่านพันไป ช่วงแห่งวัยละไปตามลำดับ พระพุทธเจ้าตรัสแก่เทพบุตรนันทะว่า กาลล่วงเลยไป คืบผ่านพันไป ช่วงแห่งวัยละไปตามลำดับ (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๙๕/๑๐๑, ๑๐๘/๑๒๐)

นันทวัน, สวน :สวนที่ทำให้เพลิดเพลินใจ, อุทยานของหมู่เทพ, หมายถึงสวนของเหล่าเทวดาชั้นดาวดึงส์เทวโลก ซึ่งเป็นที่อยู่ของพวกนรเทพผู้มียศ ชั้นไตรทศ (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๑/๑๑), ในอนุรุธสูตร พระอนุรุธะกล่าวว่า เทพเหล่าใดยังไม่เคยเห็นสวนนันทวันอันเป็นที่อยู่ของพวกนรเทพ ผู้มียศชั้นไตรทศเทพเหล่านั้นยังไม่รู้จักความสุข (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๒๒๖/๓๒๘), ในอฎฐารสสหัสซัตติยักขญาเถรีนพทาน พระอฎฐารสสหัสซัตติยักขญาเถรีกล่าวถึงนันทวันอุทยานแห่งหมู่เทพอันมหาชนบูชาแล้ว(ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๗/๕๒๐)

นันทวิมาน :ว่าด้วยวิมานที่รุ่งเรืองเหมือนสวนนันทวัน คือวิมานอันรุ่งเรืองเหมือนสวนนันทวันในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ที่เกิดขึ้นแก่อุบาสกชาวกรุงสาวัตถี เพราะได้เลี้ยงดูบิดามารดาไม่ยอมแต่งงานและรักษาอุโบสถศีลเป็นประจำ (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๑๑๒๐/๑๔๐)

นันทสูตร^๑ :พระสูตรว่าด้วยสวนนันทวันสมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน ได้ตรัสเล่าให้ภิกษุทั้งหลายฟังว่า เทวดาองค์หนึ่งกล่าวว่า เทวดาที่ยังไม่เห็นสวนนันทวัน ย่อมไม่รู้จักความสุข

เทวดาอีกองค์กล่าวว่า ความเข้าไปสงบแห่งสังขารที่พระอริยะกล่าวว่ามีเที่ยง มีความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปเป็นธรรมดา นั้นเป็นความสุขที่แท้จริง (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๑/๑๑)

นันทสูตร^๒ :พระสูตรว่าด้วยนันทเทพบุตรสมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน นันทเทพบุตรทูลถามว่า บัณฑิตเรียกบุคคลประเภทใดว่าเป็นผู้มีศีลว่าเป็นผู้มีปัญญา บุคคลประเภทใดล่วงทุกข์ได้ เทวดาบูชาบุคคลประเภทใด

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บัณฑิตเรียกบุคคลผู้มีศีล มีปัญญา อบรมตนดีแล้ว มีจิตตั้งมั่น ยินดีในมาน มีสติ ละความเศร้าโศกได้ สิ้นอาสวะแล้ว เหลือแต่ร่างกายในชาติสุดท้ายว่า เป็นผู้มีศีล เป็นผู้มีปัญญา บุคคลนั้นล่วงทุกข์ได้แล้ว เทวดาย่อมบูชาเขา (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๙๕/๑๐๑)

นันทสูตร^๓ :พระสูตรว่าด้วยความยินดี สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน มารเข้าไปกราบทูลว่า คนมีบุตรย่อมยินดีเพราะบุตร คนมีโคย่อมยินดีเพราะโค เพราะอุปธิทำให้รชนยินดี ฉะนั้นคนที่ไร้อุปธิจึงไม่ยินดี

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า คนมีบุตรย่อมเศร้าโศกเพราะบุตร คนมีโคย่อมเศร้าโศกเพราะโค เพราะอุปธิทำให้รชนเศร้าโศก ฉะนั้นคนที่ไร้อุปธิจึงไม่เศร้าโศก (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๔๔/๑๘๓)

บันทึกบัณฑิต: บัณฑิตชื่อนันทะ บวชเป็นดาบส เลี้ยงดูพ่อแม่ผู้ตาบอด พร้อมกับพี่ชายชื่อว่าโสณ ดาบส หาผลไม้ใกล้ๆ มาเลี้ยงดูพ่อแม่ ดังคำในโสณนันทชาดก นันทบัณฑิตดาบสกราบทูล ชี้แจงความประสงค์ของตนว่า ราชสมบัติก็ตาม บ้านเมืองก็ตาม ทรัพย์สมบัติก็ตาม อาตมภาพ ไม่ต้องการ แม้ถึงชนบทยุคอาตมภาพก็ไม่มีความต้องการ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๔๗/๗๖๔)

บันทึกปราสาท : ปราสาทชื่อนันทะ,ปราสาทที่ทำให้เกิดความเพลิดเพลินใจ, เป็นปราสาทหลัง ๑ ในบรรดาปราสาท ๓ ของพระพุทธเจ้าพระนามว่าปทุมะ ณ กรุงชื่อว่าจัมปกะสมัยที่ทรงครอง ฆราวาสอยู่ ๑๐,๐๐๐ ปี มีปราสาทที่อุดมอยู่ ๓ หลังคือนันทปราสาท วสุปราสาท และยสุตตร ปราสาท (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๑๗/๖๓๒),และเป็นปราสาทอีกหลัง ๑ ในบรรดาปราสาท ๓ หลังของพระนามว่าวิปัสสี ณ กรุงชื่อว่าพันธุมาตี สมัยที่ทรงครองฆราวาสอยู่ ๘,๐๐๐ ปี มีปราสาทที่อุดมอยู่ ๓ หลัง คือนันทปราสาท สุนันทปราสาท และสิริมาปราสาท (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๒๕/๖๘๘)

บันทึกนันทมาณพ :ศิษย์คนหนึ่งในจำนวน ๑๖ คนของพราหมณ์พาวรี ที่ไปทูลถามปัญหาแก่พระศาสดา ที่ ปาสาณเจดีย์ ดังคำในนันทมาณพปัญหาและนันทมาณพปัญหา นันทมาณพทูลถามดังนี้ ชนทั้งหลายกล่าวว่า มุนีทั้งหลายมีอยู่ในโลก คำกล่าวนี้นั้นเป็นอย่างไร (ขุ.สุ.(ไทย) ๒๕/๑๐๘๔/๗๙๕,ขุ.จ.(ไทย) ๓๐/๑๐๒/๒๒,๔๖/๑๙๕),ชื่อนันทคนหนึ่งในสี่วิมิงสาชดก ที่ยอมทำลาย ศีลของตน ดังคำพระพุทธเจ้าตรัสว่า ทูชัจจมาณพ สุชัจจมาณพ นันทมาณพ สุชัจจมาณพ วัชฌมาณพ และอัทธูสีลมาณพนั้น มีความต้องการหญิงสาว จึงพากันละธรรมเสีย (ขุ.ชา.จตุกก.(ไทย) ๒๗/๑๙/๑๖๐)

บันทึกนันทมาณพปัญหา :ปัญหาของนันทมาณพ (นันทมาณพทูลถามดังนี้) ชนทั้งหลายกล่าวว่า มุนีทั้งหลายมีอยู่ในโลก คำกล่าวนี้นั้นเป็นอย่างไรชนทั้งหลายย่อมเรียกบุคคลผู้เป็นไปด้วยญาณ หรือว่าย่อมเรียกบุคคลผู้เป็นไปด้วยความเป็นอยู่ว่า เป็นมุนี (ขุ.สุ.(ไทย) ๒๕/๑๐๘๔/๗๙๕)

บันทึกนันทมาณพปัญหา: ปัญหาของนันทมาณพ(ท่านนันทะทูลถามดังนี้) ชนทั้งหลายกล่าวว่า มุนีทั้งหลายมีอยู่ในโลก คำกล่าวนี้นั้นเป็นอย่างไร ชนทั้งหลายเรียกบุคคลผู้เป็นไปด้วยญาณ หรือว่าเรียกบุคคลผู้เป็นไปด้วยความเป็นอยู่ว่าเป็นมุนี (ขุ.จ.(ไทย) ๓๐/๑๐๒/๒๒)

บันทึกนันทมาณพปัญหาบทเทศ : แสดงปัญหาของนันทมาณพ อธิบายปัญหาของนันทมาณพ ผู้เข้าไปทูลถามพระผู้มีพระภาคเป็นคนที่ ๗ เกี่ยวกับมุนี ความหมัดจด ผู้ข้ามชาติและชราได้ ธรรมที่ปราศจากอุปธิ มีทั้งหมด ๗ คาถา โดยนันทมาณพทูลถาม ๔ คาถา พระผู้มีพระภาคตรัสตอบ ๓ คาถา มีเนื้อความอธิบายว่า นันทมาณพทูลถามว่า ชนทั้งหลายกล่าวว่า มุนีทั้งหลายมีอยู่ในโลกกล่าวนี้นั้นเป็นอย่างไร

ชนทั้งหลายเรียกบุคคลผู้เป็นไปด้วยญาณ หรือว่าเรียกบุคคลผู้เป็นไปด้วยความเป็นอยู่ว่า เป็นมุนี

ท่านพระสารีบุตรอธิบายมีใจความว่า คำว่า มุนีทั้งหลาย ได้แก่ อาชีวก นิครนถ์ ชฎิล ดาบส คำว่า ชนทั้งหลายเรียกบุคคลผู้เป็นไปด้วยญาณว่าเป็นมุนี อธิบายว่า ชนทั้งหลายย่อมเรียก ย่อมพูด บอก แสดง ชี้แจงบุคคลผู้ประกอบด้วยญาณในสมาบัติ หรือญาณในอภิญา ๕ ว่าเป็นมุนี หรือว่า ชนทั้งหลายเรียกบุคคลผู้ดำเนินชีวิต เศร้าหมอง ผู้ทำหน้าที่การงานหลายอย่างว่าเป็นมุนี

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ขนทั้งหลายผู้ฉลาดในโลกนี้ ไม่เรียกบุคคลว่าเป็นมุนี เพราะได้เห็น เพราะได้ฟัง และเพราะได้รู้ เราเรียกเหล่าชนผู้กำจัดเสนามารได้แล้ว ผู้ไม่มีความทุกข์ ไม่มี ความหวังที่ยิวจาริกอยู่ว่าเป็นมุนี

ท่านพระสารีบุตรอธิบายมีใจความว่า

คำว่า ขนทั้งหลายผู้ฉลาด หมายถึง ขนทั้งหลายผู้ฉลาดในชั้นธ ชาติ อายุตนะ ปฏิจจสมุพบาท สติปัญญา สัมมัตถิยา อธิปัตตา อินทริย โพละ โพชฌงค์ มรรค ผล นิพพาน ไม่เรียกบุคคลผู้เพียบพร้อมด้วยความสะอาดแห่งรูป เสียง ญาณในสมาบัติ ๘ ญาณในอภิญาญา ๕ มิจจญาญา เป็นมุนีคำว่า เสนามาร หมายถึง กายทุจริต วิจิทุจริต มโนทุจริต ราคะ โทสะ โมหะ โภคะ อุปนาหะ มกขะ ปหาสะ อิสสา มัจฉริยะ มายา สาถะยะ ถัมภะ สारัมภะ มานะ อติมานะ มหะ ปมาหะ กิเลสทุกชนิด ทุจริตทุกอย่าง ความกระวนกระวาย ความเร้าร้อน ความเดือดร้อน อุกุศลภังขารทุกประเภท เสนามาร ๑๐ กอง คือ เสนากองที่ ๑ คือ กิเลส กามเสนากองที่ ๒ คือ ความไม่ยินดีเสนากองที่ ๓ คือ ความหิวกระหายเสนากองที่ ๔ คือ ตัณหาเสนากองที่ ๕ คือ ถีนมิทธะเสนากองที่ ๖ คือ ความกลัวเสนากองที่ ๗ คือ วิจิกิจฉา เสนากองที่ ๘ คือ มกขะและถัมภะเสนากองที่ ๙ คือ ลาภ ยศ สรรเสริญที่ได้มาผิด ๆ เสนากองที่ ๑๐ คือ การยกตนและข่มผู้อื่น

คำว่า ผู้ไม่มีความทุกข์ หมายถึง ไม่มีราคะ โทสะ โมหะ โภคะ อุปนาหะ เป็นต้น

คำว่า ไม่มี ความหวัง อธิบายว่า ตัณหาท่านเรียกว่า ความหวัง ได้แก่ ความกำหนด ความกำหนดนึก ฯลฯ อภิชฌา อุกุศลมูลคือโลภะ (ขุ.จ. (ไทย) ๓๐/๔๖/๑๙๕)

นันทมาตาสูต : พระสูตรว่าด้วยอริยธรรมของนันทมาตาอุบาสิกาสมัยหนึ่ง พระสารีบุตรและพระมหาโมคคัลลานะ จาริกไปในทักษิณาศรีชนบท พร้อมด้วยภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่ ไกลรุ่ง นันทมาตาอุบาสิกาชาวเมืองเวฬุกันณกะลุกขึ้นสวดปารายณสูตร(พระสูตรที่นำไปสู่ฝั่งคือนิพพาน) เป็นทำนองสรภัญญะ เมื่อท้าวเวสวัณมหาราชมีกรณีกิจบางอย่าง เสด็จจากทิศเหนือไปยังทิศใต้ ได้สดับเสียงสวดของนางแล้วประทับยืนสดับจนสวดจบแล้วจึงเข้าไปหานางได้ให้สาธุการแก่นางพร้อมกับบอกว่าตนเองคือเวสวัณมหาราช ซึ่งเป็นพี่ชายของนาง นันทมาตาอุบาสิกาทูลว่า ถ้าเช่นนั้นขอธรรมบรรยายที่ดิฉันสวดนี้จึงเป็นเครื่องต้อนรับท่าน ท้าวเวสวัณได้บอกข่าวว่า พุรุษนี้ ภิกษุสงฆ์มีพระสารีบุตรและพระมหาโมคคัลลานะเป็นประธานจักมาเมืองเวฬุกันณกะก่อนเวลาฉันเช้า เธอพึงอังคาสภิกษุสงฆ์นั้นอุทิศทักษิณาทานแก่เรา การทำอย่างนี้จักเป็นเครื่องต้อนรับเรา

รุ่งเช้าหลังจากที่นางให้เตรียมภัตตาหารเสร็จแล้วจึงส่งให้คนไปนิมนต์พระเถระทั้งสอง พร้อมด้วยภิกษุสงฆ์ให้มาฉันที่บ้าน นางได้อังคาสพระเถระทั้งสองและภิกษุทั้งหลายด้วยของขบฉันอันประณีตด้วยมือตนเอง หลังจากภัตตาหารเสร็จแล้ว พระสารีบุตรได้สนทนาธรรมโดยทำนองว่า ใครบอกการมาของภิกษุสงฆ์แก่เธอ นันทมาตาอุบาสิกา จึงกล่าวข้อความนี้ตามลำดับว่าดิฉัน (๑) สวดปารายณสูตรในเวลาใกล้รุ่ง ท้าวเวสวัณมหาราชผู้มีฤทธิ์มากได้สดับแล้วอนุโมทนาชื่นชมได้บอกการมาของภิกษุสงฆ์(๒) ไม่รู้สีกว่าจิตจะหวั่นไหวต่อเหตุการณ์ที่บุตรชื่อนันทะซึ่งเป็นพี่รัก เป็นที่ขอบใจถูกฆ่า (๓) ไม่รู้สีกว่าจิตจะหวั่นไหวต่อเหตุการณ์ที่สามีตายไปเกิดเป็นยักษ์ตนหนึ่งแล้วมาปรากฏตัวให้ดิฉันเห็น (๔) ไม่เคยคิดจะประพาดินอกใจสามี

(๕) ไม่เคยประพฤติล่วงละเมิดสิกขาบทเลย นับตั้งแต่ได้ประกาศตนเป็นอุบาสิกา (๖) เพียรบรรลุดุคคุณธรรมชั้นฉานตั้งแต่ปฐมฉานจนถึงจตุตถฉาน และ(๗) บรรดาสังโยชน์เบื้องต่ำ ๕ ที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงแล้ว ดิฉันไม่เห็นสังโยชน์อะไรในตนที่ยังละไม่ได้ ในแต่ละประการนั้น พระสารีบุตรกล่าวว่า นำอัครจริยจริง แล้วชี้แจงให้นันทมาตาอุบาสิกาเห็นชัดด้วยธรรมีกถาจากจากอาสนะแล้วจากไป (อง.สตุตค.(ไทย) ๒๓/๕๓/๙๒)

นันทมาตา, อุบาสิกา : นันทมาตา อุบาสิกาสำคัญ มีชื่อซ้ำกัน ๒ ท่าน แยกโดยเรียกชื่อนำต่างต่างกัน คือ

1.เวฬุภักถ์นันทมาตา (นันทมาตาชาวเมืองเวฬุภักถ์ภูเกะ (เมืองหนามไผ่) ในแคว้นอวันตี ได้ฉาน ๔ เป็นอนาคามีและเป็นอัครอุบาสิกา คู่กับนางชุชุตตรา พระพุทธเจ้าทรงยกย่องว่าเป็น “ตุลา” คือเป็นตราชู หรือเป็นแบบอย่างสำหรับสาวิกาทั้งหลาย ที่เป็นอุบาสิกา คู่กับนางชุชุตตรานั้น (เช่น อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๗๖/๒๔๗๘) ครั้งหนึ่ง ที่วัดพระเชตุวัน เวฬุภักถ์ภูเกะ นันทมาตา ถวายทานแก่พระสงฆ์มีพระสารีบุตรและพระมหาโมคคัลลานะเป็นประมุข พระพุทธเจ้าตรัสแก่ภิกษุทั้งหลายว่า อุบาสิกาท่านนั้น ประดิษฐานทักษิณาทนที่พร้อมด้วยองค์ ๖ คือ ทายกมีองค์ ๓ ได้แก่ ก่อนให้ก็ดีใจ กำลังให้อยู่ก็ทำจิตให้ผุดผ่องเลื่อมใส ครั้นให้แล้ว ก็ชื่นชมปลื้มใจ และปฏิคาหก ก็มีองค์ ๓ ได้แก่ เป็นผู้ปราศจากราคะ หรือปฏิบัติเพื่อบาราศราคะ เป็นผู้ปราศจากโทสะ หรือปฏิบัติเพื่อบาราศโทสะ เป็นผู้ปราศจากโมหะ หรือปฏิบัติเพื่อบาราศโมหะ ทักษิณานั้นเป็นบุญยิ่งใหญ่ มีผลมากมายที่จะประมาณได้ (อง.ฉก. (ไทย) ๒๒/๓๗/๔๘๖)

2.อุตตรานันทมาตา เป็นธิดาของนายปุลณณะ หรือปุลณสีหะ แห่งเมืองราชคฤห์ ซึ่งต่อมา พระราชาได้ทรงแต่งตั้งให้เป็นธนะเศรษฐี เมื่อท่านเศรษฐีใหม่ จัดงานมงคลฉลองและถวายทาน อุตตรา ได้สดับพระดำรัสสอนโมทนาของพระพุทธเจ้า ก็ได้บรรลุโสดาปัตติผลในคราวเดียวกับบิดาและมารดา อุตตรานันทมาตา รักษาอุโบสถเป็นประจำเดือนละ ๘ วัน ต่อมา เมื่อแต่งงานไปอยู่กับสามี ก็ขอโอกาสรักษาอุโบสถบ้าง แต่สามีไม่ยอมรัก นางจึงไม่มีโอกาสทำบุญอย่างที่เคยปฏิบัติจนกระทั่งคราวหนึ่ง ตกลงว่า จะถืออุโบสถครึ่งเดือน และใช้เวลาในการให้ทานและฟังธรรม ให้เต็มที โดยใช้วิธีจ้างโสเภณีชื่อสิริมาให้มาอยู่กับสามีแทนตัวตลอดเวลา ๑๕ วันนั้น เมื่อครบครึ่งเดือน ในวันที่เตรียมจะออกจากอุโบสถได้ยังอยู่ในโรงครัวจัดเตรียมอาหาร ตอนนั้น สามีมองลงมาทางหน้าต่าง เห็นอุตตราในสภาพมอมแมมขมขมมีไขมัน ก็นึกในใจว่า นางนั้นอยู่ครอบครองสมบัติอยู่แสนสบาย กลับทิ้งความสุขมาทำงานกับพวกคนรับใช้จนตัวเลอะเทอะเปรอะเปื้อน ไม่มีเหตุไม่มีผลแล้วก็ยอมอย่างสมเพช ฝ่ายอุตตราพอตีมองขึ้นไปเห็นอย่างนั้น ก็รู้ทันและนึกในใจว่า สามีเป็นพาลชน มัวจมอยู่ในความประมาท หลงไปว่าสมบัติจะยั่งยืนอยู่ตลอดไป นึกแล้วก็ยิ้มบ้าง ฝ่ายนางสิริมา อยู่มาหลายวันชักจะลืมหิว พอเห็นสามีกับภรรยายิ้มกัน ก็เกิดความหึงขึ้นมาแล้ววิ่งลงจากชั้นบน ผ่านเข้าครัว ฉวยกระบวยตักน้ำมันที่เขากำลังปรุงอาหารแล้วปรีเข้ามาเทน้ำมันรดลงบนศีรษะของอุตตรา ฝ่ายอุตตรามีสติรู้ตัวว่า อะไรจะเกิดขึ้น ก็เข้ามาตามานยืนรับน้ำมันที่ร้อนก็ไม่เป็นอันตรายแก่เธอ ขณะนั้น พวกคนรับใช้ของอุตตราซึ่งได้เห็นเหตุการณ์ ก็เข้ามาพากันรุมปรึกษาหุบตีนางสิริมา กว่านางอุตตราจะห้าม สำเร็จ นางสิริมาก็บอบช้ำมาก ทำให้นางสิริมาสำนึกได้ถึงฐานะที่

แท้จริงของตนที่เป็นคนช่างนอกรับจ้างเจ้าของบ้านมา จึงเข้าไปขอมาต่อนางอุตตรา แต่นางอุตตราบอกว่าตนจะให้ภัยได้ ต่อเมื่อบิดาทวงธรรมคือพระพุทเจ้าให้ภัยแล้ว ต่อมา เมื่อพระพุทเจ้าเสด็จมาที่บ้านของนางอุตตรา นางสิริมาเข้าไปกราบขอลูกขอมา แล้วนางอุตตราก็ให้ภัยแก่นาง และในวันนั้น นางสิริมาฟังพระธรรมกถาแล้วก็ได้บรรลุโสดาปัตติผล (เรื่องนี้อรรถกถาต่างคัมภีร์ เช่น อัง.อ. (บาลี) ๑/๕๖๒/๓๙๐; ชุ.ธ.อ.(บาลี) ๖/๑๗๑ ; ชุ.วิ.อ.(บาลี) ๑๒๓/๗๒) เล่ารายละเอียดแตกต่างกันไปบ้าง โดยเฉพาะอรรถกถาแห่งวิมานวัตถุ นอกจากว่า นางสิริมาได้บรรลุโสดาปัตติผลแล้ว ยังบอกว่านางอุตตราได้เป็นสภาคามินี และสามีพร้อมทั้งบิดาและมารดาของสามีได้เป็นโสดาบัน) ต่อมา ในที่ประชุม ณ วัดพระเชตุวัน พระพุทเจ้าได้ตรัสยกย่องนางอุตตรานันทมารดา เป็นเอตทัคคะในบรรดาอุบาสิกาผู้มีมานหรือนักบำเพ็ญมาน(ฌานี) แม้ว่า โดยหลักฐานต่างๆ เช่น เมืองที่อยู่ เวฬุภักฏิกีนันทมารดากับอุตตรานันทมารดา น่าจะเป็นต่างบุคคลกัน แต่ก็ยังมีช่องให้สงสัยว่าอาจจะเป็นบุคคลเดียวกันได้ อย่างน้อย พระสาวกและพระสาวิกา ที่ได้รับยกย่องเป็นคู่ตุลา หรือคู่อัครสาวก คู่อัครสาวิกา และคู่อัครอุบาสิกา ล้วนเป็นเอตทัคคะมาตลอด ๓ คู่แรกแต่พอถึงคู่ตุลาฝ่ายอุบาสิกา หรือคู่อัครอุบาสิกา กลายเป็นนางชูชุตตราที่เป็นเอตทัคคะด้วย กับเวฬุภักฏิกีนันทมารดา ที่มีได้เป็นเอตทัคคะ (ส่วนนางอุตตรา นันทมารดาเป็นเอตทัคคะ แต่ไม่ได้เป็นตุลาหรืออัครอุบาสิกา) ที่เป็นเช่นนี้ อาจจะเป็นเพราะว่า เรื่องราวของนันทมารดาทั้งสองนาม ซึ่งกระจายอยู่ในที่ต่างๆ ขาดข้อมูลที่เป็นจุดประสานให้เกิดความชัดเจน,นอกจากนั้น เมื่ออ่านข้อความในคัมภีร์พุทธวงศ์ ที่กล่าวถึงคู่อัครอุบาสิกาว่า นนหมาดา จ อุตตรา อคคา เหสสนตุ ปฏฐิกา” (ฉบับอักษรพม่ามีแห่งหนึ่งว่า “อุตตรา นนหมาดา จ อคค เหสสนตุ ปฏฐิกา” เลยทีเดียว) บางท่านก็อาจจะยังง อาจจะทำให้เข้าใจไปว่า พระบาลีในที่นี้ หมายถึงนางอุตตรานันทมารดา แต่ที่จริงไม่ใช่ เพราะในที่นี้ ท่านกล่าวถึงสองบุคคล คือนางอุตตราเป็นบุคคลหนึ่ง ได้แก่ ชูชุตตรา และนันทมารดา เป็นอีกคนหนึ่ง ได้แก่เวฬุภักฏิกีนันทมารดา (ในคัมภีร์อุปทานแห่งหนึ่ง ดังคำว่า นางนันทมารดาอุบาสิกา เป็นชาวเมืองเวฬุภักฏกะ ได้รับยกย่องจากพระพุทเจ้าว่าเป็นเลิศ(เอตทัคคะ) กว่าอุบาสิกาทั้งหลายทางด้านเป็นผู้อุปัฏฐาก (ชู.อป. (ไทย) ๓๓/๑๖๙/๑๕๘) กล่าวถึงข้อความอย่างเดียวกัน แต่ระบุไว้ชัดกว่านี้ว่า “ชูชุตตรา นนหมาดา อคคา เหสสนตุปาสิกา”) (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๑๗๓/๒๗๘,อง.ฉก.ก.(ไทย) ๒๒/๓๗/๔๘๖,อง.สตุต.ก.(ไทย) ๒๓/๕๓/๙๒,ชู.อป.(ไทย)๓๓/๑๖๙/๑๕๘, ชุ.พุท.ธ.(ไทย) ๓๓/๑๑/๖๖๓, ๑๑/๖๗๒, ๖๙/๕๗๖,๑๐/๖๘๒) ; ดู อุตตรา, เอตทัคคะ

นันทราช, พระเจ้า :ชื่อพระราชองค์หนึ่ง ดังคำในสังสารโมกขเปตวิวัตถุ เทพธิดากล่าวแก่พระสารีบุตรเถระว่า ผ้าในแคว้นของพระเจ้านันทราชมีประมาณเท่าใด พระคุณเจ้าผู้เจริญ ผ้านุ่งผ้าห่มของดิฉันมีมากกว่านั้น คือ ผ้าไหม ผ้าขนสัตว์ ผ้าปาน และผ้าฝ้าย (ชู.เปต.(ไทย) ๒๖/๑๑๐/๑๘๖),หรือดังคำในสาณวาสีเถระเปตวิวัตถุ เปรตผู้เคยเป็นพี่ชายของพระเถระชาวภูมตินครรูปหนึ่งซึ่งอยู่ประจำที่ภูเขาสานะ(มาแสดงตนหลังจากพระเถระอุทิศส่วนกุศลแล้ว) กล่าวขึ้นว่า ท่านผู้เจริญ ผ้านุ่งผ้าห่มของพวกเรา มีมากกว่าผ้าที่มีในแคว้นของพระเจ้านันทราช (ชู.เปต.(ไทย) ๒๖/๔๒๔/๒๓๔)

อรรถกถาอธิบายว่า ได้ยินว่า อดีตกาล ในหม่อมมนุษย์ผู้มีอายุ ๑๐,๐๐๐ ปี มีกุกุมพี ชาวเมืองพาราณสีคนหนึ่ง เทียวเดินเล่นในป่าได้เห็นพระปัจเจกพุทธเจ้ารูปหนึ่งในป่า พระปัจเจกพุทธเจ้ารูปนั้น กำลังทำจีวรอยู่ในป่านั้นเมื่อผ้าอนุวาทไม่พอ ก็เริ่มจะพับเก็บ กุกุมพี นั้นเห็นดังนั้นจึงกล่าวว่า ท่านทำอะไรขอรับ แม้ท่านจะไม่พูดอะไร ๆ เพราะท่านเป็นผู้มีกน้อย ก็รู้ว่าทำผ้าจีวรไม่พอ จึงวางผ้าห่มของตน ที่ใกล้เท้าของพระปัจเจกพุทธเจ้าแล้วก็ไป พระปัจเจกพุทธเจ้าถือเอาผ้าอุตราสงค์นั้นมาใช้เป็นผ้าอนุวาททำจีวรห่ม ในเวลาสิ้นชีวิตกุกุมพี นั้น ตายไปเกิดในภพดาวดึงส์ เสวยทิพยสมบัติอยู่ในภพดาวดึงส์นั้นตลอดชั่วอายุ จุติจากภพ ดาวดึงส์นั้นไปบังเกิดในตระกูลอำมาตย์ บ้านหนึ่งในที่ประมาณ ๑ โยชน์ จากเมืองพาราณสี ในเวลาเขาเจริญวัยได้มีการป่าวร้องงานนักขัตตฤกษ์ในบ้านนั้น เขาพูดกะมารดาว่า คุณแม่ จง ให้ผ้าสาฎกแก่ฉันบ้าง ฉันจักเล่นงานนักขัตตฤกษ์ มารดาได้นำเอาผ้าที่ซักรั้วสะอาดต้อออกมาให้ เขาพูดว่า ผ้าผืนนี้ เนื้อหยาบจะแม่ มารดาจึงได้นำผ้าอื่นมาให้, แม่ผ้าผืนนั้น เขาก็ปฏิเสธเสีย อีก ลำดับนั้นมารดาจึงกล่าวกะเขาว่า พ่อเอ๋ย พวกเราเกิดในเรือนที่ไม่มีบุญจะได้ผ้าที่เนื้อละเอียดกว่านี้ เขากล่าวว่า ฉันจะไปยืมที่ที่จะได้นะแม่ มารดากล่าวว่า ไปเถอะลูก แม่ปรารถนาจะให้เจ้าได้ราชสมบัติ ในเมืองพาราณสีในวันนี้แหละเขารับพรแล้ว ไหว้มารดา ทำปัทมกัมแล้วกล่าวว่า ฉันไปดูแม่ แม่ก็พูดว่า ไปเถอะลูก ได้ยินว่า มารดานั้นได้มีความคิดอย่างนี้ว่า เขาก็ไปไหน เขาก็จักนั่งอยู่ในเรือนนี้หรือเรือนนั้น ส่วนเขาถูกนิยามแห่งบุญ ตักเตือนอยู่จึงออกจากบ้านไปเมืองพาราณสีแล้ว นอนคลุมศีรษะบนแผ่นดินอันเป็นมงคล ก็วันนั้นเป็นวันที่พระเจ้าพาราณสีสวรรคตได้ ๗ วันพวกอำมาตย์และปุโรหิต พากันถวายพระเพลิงพระบรมศพด้วยนั่งปรึกษากันที่พระลานหลวงว่า พระราชามีพระราชธิดา ๑ พระองค์, แต่พระราชโอรสไม่มี, ราชสมบัติที่ไม่มีพระราชบุตรครอบครอง ย่อมตั้งอยู่ไม่ได้, พวกเราจักปล่อยบุษยรถ (รถสีขาว)ไป มีสีเหมือนดอกโกมุทเทียมรถแล้ว วางเครื่องราชกกุธภัณฑ์ ๕ อย่าง มีเศวตฉัตรเป็นประธาน วางไว้ในรถนั้นแหละ แล้วปล่อยรถไป ให้ประโคมดนตรีตามมาข้างหลัง รถออกจากประตูด้านทิศตะวันออก ได้มุ่งตรงไปยังพระราชอุทยาน อำมาตย์บางพวกกล่าวว่า รถมุ่งหน้าไปทางอุทยาน เพราะความเคยชิน, พวกเราจะให้กลับ ปุโรหิตกล่าวค้านว่าอย่าให้กลับเลย รถทำปัทมกัมแล้วทำท่าจะขึ้นก็ได้หยุดเสีย ปุโรหิตดึงชายผ้าห่มออกตรวจดูผ้าเท้าทั้ง ๒ ข้าง กล่าวว่า ทวีปนี้ จงยกไว้ กุมารนี้สมควรเพื่อจะครอบครองเอกราช ในทวีปใหญ่ทั้ง ๔ มีทวีปน้อย ๒,๐๐๐ เป็นบริวารแล้วจึงให้ประโคมดนตรีขึ้น ๓ ครั้งว่า จงประโคมดนตรี จงประโคมอีก ลำดับนั้นกุมารเปิดหน้าแลดูแล้วกล่าวว่า พ่อทั้งหลาย พวกท่านพากันมา ด้วยการงานอะไร พวกอำมาตย์กล่าวว่า ข้าแต่สมมุติเทพ ราชสมบัติถึงแก่ท่าน กุมารถามว่า พระราชาของพวกท่านไปไหนเสียเล่า พวกอำมาตย์กล่าวว่า ทิวศต เสียแล้วนาย กุมารถามว่า ล่วงไปกี่วันแล้ว พวกอำมาตย์กล่าวว่า วันนี้เป็นวันที่ ๗ กุมารถามว่า พระราชโอรส พระราชธิดาไม่มีดอกหรือ พวกอำมาตย์กล่าวว่า มีแต่พระราชธิดา พระราชโอรสไม่มี กุมารกล่าวว่า ถ้าอย่างนั้นเรจักครอบครองราชสมบัติ พวกอำมาตย์เหล่านั้น พากันทำมณฑปสำหรับอภิเษกในที่ที่ทันใด แล้วประดับพระราชธิดาด้วยเครื่องอลังการทั้งปวงแล้วนำมายังพระราชอุทยาน ทำการอภิเษกกุมาร พวกอำมาตย์นั้นก็นำผ้ามีค่าแสนหนึ่ง เข้าไปถวายพระราชกุมารผู้อภิเษกแล้วนั้น พระราชาพระองค์ใหม่นั้นตรัสถามว่า

นี่อะไรกันพ่อ พวกอำมาตย์กราบทูลว่า ผ้าสำหรับนุ่งพระเจ้าข้า พระราชารับสั่งว่า ผ้าเนื้อหยาบมิใช่หรือ พ่อ พวกอำมาตย์ทูลว่า ข้าแต่สมมุติเทพ ในบรรดากระบวนผ้าที่พวกมนุษย์ใช้ สอยกัน ผ้าที่ละเอียดกว่านี้ไม่มี พระเจ้าข้า พระราชาตรัสถามว่า พระราชาพระองค์เก่าของพวกท่าน ทรงนุ่งผ้าเห็นปานนี้หรือ พวกอำมาตย์ทูลว่า พระเจ้าข้า ข้าแต่สมมุติเทพพระราชาตรัสว่า พระราชาของพวกท่านเห็นจะไม่มีบุญ พวกท่านจงนำเอาพระเต้าทองมา เราจักได้ผ้าพวกอำมาตย์ จึงนำเอาพระเต้าทองมา พระราชาเสด็จลุกขึ้นล้างพระหัตถ์ ด้วยพระองค์ บ้วนพระโอษฐ์แล้วเอาพระหัตถ์กอบน้ำ สาดไปทางทิศตะวันออก ในคราวนั้นต้นกล้วยฤกษ์ ๘ ต้น ทำลายแผ่นดินหนาผุดขึ้น ทรงกอบน้ำอีกแล้วสาดไปในทิศใต้ ทิศตะวันตกทิศเหนือทรงสาดไปทั้ง ๔ ทิศ อย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้ ต้นกล้วยฤกษ์ทิศละ ๘ ต้น ๘ ต้น รวมเป็น ๓๒ ต้น ผุดขึ้นทั่วทุกทิศ บางอาจารย์กล่าวว่า ต้นกล้วยฤกษ์ผุดขึ้น ๖๔ ต้น โดยแบ่งเป็นทิศละ ๑๖ ต้น พระราชาทรงนุ่งผ้าทิพย์ผืนหนึ่งห่มผืนหนึ่งแล้วตรัสว่า พวกท่านจงเหี่ยวตีกลองปาวประกาศว่าในแว่นแคว้นของพระเจ้านันนทรราช พวกผู้หญิงที่กรอด้าย ไม่ต้องกรอด้าย แล้วจึงให้ยกเสวตฉัตรขึ้น ทรงตกแต่งประดับประดา เสด็จขึ้นคองช้างตัวประเสริฐ เข้าพระนคร ขึ้นสู่ปราสาทแล้ว เสวยมหาสมบัติ เมื่อเวลาล่วงไปอย่างนี้ วันหนึ่ง พระเทวีเห็นสมบัติของพระราชาแล้ว ทรงแสดงอาการแห่งความกรุมว่า พุทโธ่ท่านผู้มีตบะ และถูกย่อนถามว่า นี่อะไรกัน พระเทวี จึงทูลว่าข้าแต่สมมุติเทพ สมบัติของพระองค์ใหญ่ยิ่ง พระองค์ได้กระทำการอันงามไว้ในอดีตกาล, บัดนี้ไม่ทรงทำกุศลไว้เพื่อประโยชน์แก่อนาคตกาล พระราชาตรัสว่า เราจะให้แก่ใคร ไม่มีท่านผู้มีศีล พระเทวีกราบทูลว่า ข้าแต่สมมุติเทพ ชมพูทวีปไม่ว่างเปล่าจากพระอรหันต์ทั้งหลาย ขอพระองค์ทรงจักเตรียมทานไว้เท่านั้นหม่อมฉันจักได้พระอรหันต์ ในวันรุ่งขึ้น พระราชาสั่งให้ตระเตรียมทานอันควรแก่ค่ามากไว้ พระเทวีทรงอธิษฐานว่า ถ้าในทิศนี้มีพระอรหันต์ไซ้ ขอนิมนต์มารับภิกษาหารของดิฉันทั้งหลายในที่นี้เถิด แล้วทรงนอนราบผินหน้าไปทางทิศเหนือ เมื่อพระเทวีนอนลงเท่านั้น บรรดาพระปัจเจกพุทธเจ้า ๕๐๐ องค์ ผู้เป็นพระราชโอรสของนางปทุมวดี ซึ่งอยู่ในป่าหิมพานต์ พระมหาปทุมปัจเจกพุทธเจ้าผู้เป็นพี่ชาย เรียกพระปัจเจกพุทธเจ้าผู้น้องชายมาว่า ท่านผู้นิรทุกข์ พระเจ้านันนทรราช นิมนต์พวกท่าน ขอพวกท่านจงรับนิมนต์ของพระองค์เถิด พระปัจเจกพุทธเจ้าเหล่านั้น รับนิมนต์แล้วเหาะไปทันที แล้วลงที่ประตูด้านทิศเหนือ พวกมนุษย์กราบทูลแต่พระราชาว่า ข้าแต่สมมุติเทพ พระปัจเจกพุทธเจ้า ๕๐๐ องค์มาแล้ว พระราชาพร้อมกับพระเทวีเสด็จมาไหว้ รับบาตรแล้วนิมนต์ให้พระปัจเจกพุทธเจ้าทั้งหลาย ขึ้นยังปราสาทถวายทาน แต่พระปัจเจกพุทธเจ้าเหล่านั้นบนปราสาทในเวลาเสร็จภัตตกิจ พระราชาทรงหมอบที่ใกล้เท้าของพระสังฆเถระ พระเทวีทรงหมอบที่ใกล้เท้าของพระสังฆนวกะให้ทรงกระทำปฏิญญาว่า พระผู้เป็นเจ้าของทั้งหลายจักไม่ลำบากด้วยปัจจัย ข้าพเจ้าทั้งหลายจักไม่เสื่อมจากบุญ ขอท่านทั้งหลายจงให้ปฏิญญาแก่ข้าพเจ้าทั้งหลาย เพื่อจะอยู่ในที่นี้ แล้วให้สร้างสถานที่อยู่ในพระราชอุทยาน บำรุงพระปัจเจกพุทธเจ้าทั้งหลาย ตลอดชั่วอายุเมื่อพระปัจเจกพุทธเจ้าเหล่านั้นปรินิพพานแล้ว ให้เล่นสาธุกีฬาแล้ว ให้ทำการฌาปนกิจด้วยไม้หอมเป็นต้น แล้วให้เก็บธาตุบรรจุเป็นพระเจดีย์ เกิดความสังเวชว่า ความตายยังมีแก่ท่านผู้มีอายุมาก แม้เห็นปานนี้ จะป่วยกล่าวไปถึงคนเช่นพวกเราเล่าจึงทรงตั้งพระราชโอรสองค์ใหญ่ไว้ในราชสมบัติ ส่วน

พระองค์เองทรงผนวชเป็นดาบส ฝ่ายพระเทวีคิดว่า เมื่อพระราชพา ทรงผนวชแล้ว เราจักทำอะไร ดังนี้จึงทรงผนวช แม้ทั้ง ๒พระองค์ก็อยู่ในพระราชอุทยาน ทำภาวนาให้บังเกิดแล้ว ยับยั้งอยู่ด้วยความสุขในฌานในเวลาสิ้นอายุบังเกิดในพรหมโลก พระเจ้านันทราชนี้ทรงนุ่งห่มผ้าทิพย์ ด้วยพระองค์เองถึง ๑๐,๐๐๐ ปี ทรงทำแวนแคว้นของพระองค์ทั้งหมดทีเดียวให้เป็นเหมือนอุตรกรูทวิป ได้ให้ผ้าทิพย์แก่พวกมนุษย์ผู้มาถึงแล้ว ๆ(ขุ.เปต.อ.(บาลี) ๑/๑๑๐/๗๙-๘๒)

นันทรามานุบาสิกา :อนุบาสิกาชื่อนันทราม่า เป็นคู่อนุบาสิกา ผู้อัครอุปัฏฐายิกา ของพระพุทธเจ้าพระนามว่าปทุมะ ดังคำในปทุมพุทธวงศ์ว่า สภียอนุบาสิกและอสมอนุบาสิกเป็นอัครอุปัฏฐายิกา รุจิอนุบาสิกาและนันทรามานุบาสิกาเป็นอัครอุปัฏฐายิกา (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๒๓/๖๓๒)

นันทวดี, ธิตา, ภิกษุณี :1.ลูกสาวของพราหมณ์สองสามีภรรยา คนที่ ๒ จำนวน ๓ คน คือ นันทานันทวดีและ สุนทรินันทา ต่อมาพ่อตายแล้วไปเกิดเป็นหงส์ทอง และมาสลัดขนให้ภรรยาและลูกๆ ได้ใช้ชีวิตเป็นอยู่อย่างสบาย ต่อมาผู้เป็นแม่เกิดความโลภจับหงส์ทองถอนขนออกหมด ทำให้หงส์บินไม่ได้ และขนที่ถอนออกก็กลายเป็นขนธรรมดาไป (วิ.ภิกขุณี.(ไทย) ๓/๗๙๓/๑๒๘),

2.ชื่อภิกษุณีรูปหนึ่ง เป็น ๑ ในบรรดาภิกษุณีผู้เป็นพี่น้องกัน ๔ คน คือ (๑) นันทา (๒) นันทวดี(๓)สุนทรินันทา(๔) ฤกลนันทา(วิ.ภิกขุณี.(ไทย) ๓/๖๕๖/๒)

นันทวโนทยาน : อุทยานชื่อนันทวัน หมายถึงสวนดอกไม้ในสวรรค์ในภพดาวดึงส์ ดังคำในปัสสรวิมาน พระมหาโมคคัลลานเถระถามเทพธิดาองค์หนึ่งว่า เธอนั่งบนบัลลังก์ที่มีค่ามาก งามวิจิตรด้วยรัตนะหลากหลายย่อมรุ่งโรจน์ดังท้าวสักกเทวราชในนันทวโนทยาน(ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๖๙๘/๘๐)

นันทวัน, อุทยาน : สวนดอกไม้ในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ซึ่งธรรมชาติเนรมิตไว้ ดังคำในปฐมสมุทฺธิสาวิมาน ที่นางเทพธิดาองค์หนึ่งกล่าวแก่พระมหาโมคคัลลานะว่า เมื่อดิฉัน... เป็นสะใภ้(อยู่)ในเรือนพ่อผัว ได้เห็นภิกษุผู้ปราศจากกิเลส...เลื่อมใสแล้ว. ได้ถวายขนมแด่ท่านด้วยมือทั้งสองของตน ครั้นแบ่งขนมครึ่งหนึ่งถวายแล้ว ดิฉันจึงมาบังเฝ้าอยู่ในสวนนันทวัน (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๓๐๕/๔๙) หรือดังคำในลักขณสูตร พระพุทธเจ้าตรัสว่า กรรมที่เป็นสุจริตนั้น มหาบุรุษนั้นจึงบังเฝ้ายิ่งตลอดกาลนานในสวนนันทวัน (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๐๙/๑๗๐),หรือดังคำในมาคัมมทิสสูตร พระพุทธเจ้าตรัสแก่มาคัมมทิสะว่า ประพฤติกายสุจริต วจีสุจริต มโนสุจริต หลังจากตายแล้วจะพึงไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์จะพึงไปเกิดในหมู่เทพชั้นดาวดึงส์ เทพบุตรนั้นมีหมู่ นางอัปสรแวดล้อมอยู่ในสวนนันทวันเอิบอิมพร้อมด้วยกามคุณที่เป็นทิพย์ (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๒๑๒/๒๔๙) ; เป็นสวน ๑ ใน ๔ บนสวรรค์ดาวดึงส์ คือ ปารุสกัน จิตรลดาวัน มิสกวัน นันทวัน (ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๑๔๒๓/๔๐๔, ๑๔๒๕/๔๐๕,๑๔๒๖/๔๐๖) ;ในเขมาเถริยาปทาน กล่าวไว้ว่าเป็นสวนของท้าวสักกะ ดังคำว่า พระเวฬุวัน ซึ่งเป็นสถานที่น่าเพลิดเพลินยินดีของนรชนผู้ใดได้เห็นแล้ว ผู้นั้นเหมือนได้เห็นสวนนันทวันซึ่งเป็นสถานที่เพลิดเพลินของท้าวอมรินทราธิราช(ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๓๓๐/๔๓๑)

คำว่า นันทวัน มีปรากฏในพระไตรปิฎก เช่น ส.ม.(ไทย) ๑๙/๙๙๗/๔๘๘,อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๓๔/๕๖,ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๑๑๓/๑๙, ๒๐๒/๓๕, ๒๑๔/๓๗, ๒๔๑/๔๐, ๘๑๗/๙๔, ๑๐๑๔/๑๒๕, ๑๑๒๐/๑๔๐, ๑๑๔๕/๑๔๓)

นันทสูตร^๑ : พระสูตรว่าด้วยพระนันทะ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุเมื่อจะเรียกนันทะให้ถูกต้องควรเรียกว่า เป็นกุลบุตรบ้าง เป็นผู้มีกำลังบ้าง เป็นผู้น่ารักบ้าง เป็นผู้มีราคะจัดบ้าง เว้นไว้แต่ว่า นันทะจะเป็นผู้ (๑) คุ่มครองทวารในอินทรียทั้งหลาย (๒) รู้จักประมาณในการบริโภค (๓) ประกอบความเพียรเครื่องตั้งอยู่เนืองๆประกอบด้วยสติและสัมปชัญญะจึงจะสามารถประพฤติพรหมจรรย์ให้บริบูรณ์ได้

แล้วตรัสอธิบายว่า คุ่มครองทวารในอินทรียทั้งหลาย คือการสำรวมจิตทั้งหมด มองดูทิศต่าง ๆ เมื่อทำได้อย่างนี้ บาปอกุศลกรรมคืออกิขมาและโหม่นัสจักครอบงำจิตไม่ได้ รู้จักประมาณในการบริโภค คือ การพิจารณาโดยแยกคายแล้วฉันอาหาร ไม่ใช่เพื่อเล่น ไม่ใช่เพื่อความมัวเมา ไม่ใช่เพื่อประดับ ไม่ใช่เพื่อตบแต่ง แต่ฉันเพื่อให้ร่างกายนี้ดำรงอยู่ได้ ให้ชีวิตินทรียเป็นไป เพื่อบำบัดความหิว และเพื่ออนุเคราะห์พรหมจรรย์ ประกอบความเพียรเครื่องตั้งอยู่เนือง ๆ คือ การชำระจิตให้บริสุทธิ์จากกรรมเครื่องกางกั้น(หมายถึงนิเวศน์ ๕) ด้วยการจงกรม ด้วยการนั่งตลอดวัน ด้วยการนั่งตลอดปฐมยามแห่งราตรี สำเร็จสัทโสภาในมัชฌิมยามแห่งราตรี ลูกขึ้นชำระจิตให้บริสุทธิ์จากกรรมเครื่องกางกั้นด้วยการจงกรม ด้วยการนั่งตลอดปัจฉิมยามแห่งราตรี ประกอบด้วยสติและสัมปชัญญะ คือ การรู้เท่าทันเวทนา สัญญา วิตกที่ปรากฏเกิดขึ้นตั้งอยู่และดับไป (อง.อฏฐก.(ไทย) ๒๗/๙/๒๑๓)

นันทสูตร^๒ : พระสูตรว่าด้วยนันทเทพบุตร สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน นันทเทพบุตรกราบทูลว่า กาลล่วงเลยไป คืบผ่านพันไป ช่วงแห่งวัยละไปตามลำดับ บุคคลพิจารณาเห็นภยันต์ในมรณะ ควรทำบุญที่จะนำความสุขมาให้

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า กาลล่วงเลยไป คืบผ่านพันไป ช่วงแห่งวัยละไปตามลำดับ บุคคลพิจารณาเห็นภยันต์ในมรณะ ควรละโลกามิส มุ่งสู่นิเวศน์ (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๐๘/๑๒๐)

นันทสูตร^๓ : พระสูตรว่าด้วยพระนันทะ พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน ได้ทรงแนะนำท่านพระนันทะว่า การถือธุดงค์วัตร คืออยู่ป่าเป็นวัตร เทียบบิณฑบาตเป็นวัตร นุ่งห่มผ้าบังสุกุลเป็นวัตร ไม่มุ่งหวังกาม ย่อมเหมาะสมกับกุลบุตรผู้บวชด้วยศรัทธา (ส.น.(ไทย) ๑๖/๒๔๒/๓๓๔)

นันทสูตร^๔ : พระสูตรว่าด้วยพระนันทเถระ พระผู้มีพระภาคทรงใช้กุศโลบายแนะนำให้พระ นันทเถระผู้ไม่ยินดีประพฤติพรหมจรรย์ ให้มุ่งประพฤติพรหมจรรย์จนได้บรรลุอรหัตตผล พระองค์ทรงปรารภเหตุที่นั่น ทรงเปล่งอุทานแสดงความข้ามพ้นกิเลสด้วยอริยมรรค ๔ ประการ เป็นเหตุให้มันคงไม่หวั่นไหวเพราะสุขและทุกข์ (ขุ.อุ.(ไทย) ๒๕/๒๒/๒๑๐,ขุ.อุ.อ. (บาลี) ๒๒/๑๘๘)

นันทอุบาสก : อุบาสกชื่อนันทะ เป็นคู่้อัครอุบาสกของพระพุทธเจ้าพระนามว่า มังคละ ดังคำในมังคลพุทธวงศ์ว่า นันทอุบาสกและวิสาขอุบาสกเป็นอัครอุปัฏฐาก (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๒๕/๖๐๖),และในสิขีพุทธวงศ์กล่าวไว้ว่าเป็นคู่้อัครสาวกอุบาสก ดังคำว่า สิริวัฑฒอุบาสกและนันทอุบาสกเป็นอัครอุปัฏฐาก (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๒๒/๖๙๔)

นันทะ วัจฉโคตร :ชื่อเจ้าลัทธินึ่ง เป็นอเจลก นักบวชเปลือยกาย ได้รับยกย่องว่าจำกัดกิเลสได้ เป็น ๑ ใน ๓ อันได้แก่ ดังคำที่สันทกปริพาชกกล่าวแก่พระอานนท์ว่า อาชีวกเหล่านี้ชื่อว่าเป็นบุตรของมารดาผู้มีบุตรตายแล้ว ยกย่องแต่ตนและติเตียนคนอื่นเท่านั้น กลับปรากฏว่ามีผู้จำกัดกิเลสและกองทุกข์ได้เพียง ๓คนคือ (๑) นันทะ วัจฉะ (๒) กิสะเก สังกิจจะ (๓) มักขลิ โคสาล (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๒๓๖/๒๗๗) ; จัดอยู่ในปรมสูกกาภิชาติ ผู้มีชาติชาวอย่างยิ่ง ในอภิชาติ ๖ ดังคำในฉฬภิชาติสูตรที่พระอานนท์ กราบพูลพระพุทธเจ้าต่อนหนึ่งว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ปุณณะ กัสสปะบัญญัติอภิชาติ ๖ จำพวก คือ(๑) บัญญัติกัณหาภิชาติ (ชาติดำ) ...(๒) บัญญัติปรมสูกกาภิชาติ (ชาติขาวยิ่ง)...บัญญัติเจ้าลัทธินึ่งว่านันทะวัจฉโคตร เจ้าลัทธินึ่งชื่อ กิสสังกิจจโคตร เจ้าลัทธินึ่งชื่อมักขลิโคสาลว่าเป็นปรมสูกกาภิชาติ (อง.ฉก.ก.(ไทย) ๒๒/๕๗/๕๔๔) หรือดังคำในมหาสังจกสูตร ที่สังจกนิครนถ์ กราบพูลว่า ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ ท่านนันทะ วัจฉโคตร ท่านกิสะเก สังกิจจโคตร ท่านมักขลิ โคสาล ก็ท่านเหล่านี้เป็นอเจลก (ประพฤติเปลือยกาย) เป็นคนไม่มีมารยาท เลียมมือ (ม.ม.(ไทย) ๑๒/๓๖๖/๔๐๒)

นันทะ วัจฉะ :ชื่อเจ้าลัทธินึ่ง ซึ่งเจ้าลัทธินึ่งปุณณะกัสสปะยกย่องว่า เป็นอเจลกผู้จำกัดกิเลสและกองทุกข์ได้ ,เป็นคำเรียกสั้นๆ ชื่อเต็มหมายถึงนันทะวัจฉโคตร (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๒๓๖/๒๗๗)

นันทะ, ภิกษุ :1.พระอนุชาของพระพุทธเจ้าแต่ต่างพระมารดา คือประสูติแต่พระนางมหาปชาบดีโคตมี ได้ออกบวชในวันมงคล สมรสกับนางชนบทกัลยาณี เบื้องแรกประพฤติพรหมจรรย์อยู่ด้วยความจำใจ แต่ต่อมา พระพุทธเจ้าทรงสอนด้วยอุบาย จนพระนันทะเปลี่ยนมาตั้งใจปฏิบัติธรรม และในที่สุดก็ได้บรรลอรหัตผล ได้รับยกย่องเป็นเอตทัคคะในบรรดาภิกษุผู้สาวรม อินทรีย์ ดังคำว่า นันทะเลิศกว่าภิกษุสาวกทั้งหลายของเรา ผู้คุ้มครองทวารในอินทรีย์ (อง.เอกก.(ไทย) ๒๐/๒๓๐/๒๙) พระนันทะมีรูปพรรณสัณฐานคล้ายพระเจ้า แต่ต่ำกว่าพระพุทธองค์ ๔ นิ้ว ดังคำในนันทสิกขาบท กล่าวไว้ว่า ท่านพระนันทะโอรสพระมาตุจฉา ของพระผู้มีพระภาค มีรูปงามน่าดู น่าชม ร่ามต่ำกว่าพระผู้มีพระภาค ๔ องคุลี ท่านพระนันทะนั้นห่มจีวรมีขนาดเท่าจีวรพระสุคต (วิ.ม.ห.(ไทย) ๒/๕๔๗/๖๒๓,ช.อุ.(ไทย) ๒๕/๒๒/๒๑๐) หรือดังคำในมหาวรรค พระเจ้าสุทโธทนะศากยะพูลว่า เมื่อพระองค์ทรงผนวช หม่อมฉันมีทุกข์ไม่น้อย เมื่อนันทะผนวชก็เช่นเดียวกัน (วิ.ม.(ไทย) ๔/๑๐๕/๑๖๗),ในปริวาร กล่าวไว้ว่า สุคตสิกขาบท ว่าด้วยท่านพระนันทะทำจีวรมีขนาดเท่าสุคตจีวร (วิ.ป.(ไทย) ๘/๒๖๐/๓๕๐), ในนันทสูตร กล่าวไว้ว่า ท่านพระนันทะได้เป็นผู้อยู่ป่าเป็นวัตร เป็นผู้เที่ยวบิณฑบาตเป็นวัตร เป็นผู้นุ่งห่มผ้าบังสุกุลเป็นวัตร (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๒๔๒/๓๓๔)

2.ชื่อพระอรหันต์องค์หนึ่งชาวเมืองโกสัมพี ในปฐมทารุกขันธโรปมสูตร มีภิกษุชื่อนันทะเช่นกัน อยู่แถบแม่น้ำคงคา เขตกรุงโกสัมพี แต่เป็นคนเลี้ยงโค และเป็นพระอรหันต์ ดังคำว่า ท่านพระนันทะได้เป็นพระอรหันต์องค์หนึ่งในบรรดาพระอรหันต์ทั้งหลาย (ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๒๔๑/๒๔๕),ในนันทสูตร พระพุทธเจ้าตรัสเรียกว่า นันทะผู้มีราคะจัด (อง.อญจก.(ไทย) ๒๓/๘/๒๑๓)

3.ชื่อพระอรหันต์องค์หนึ่งในอดีตซึ่งพระเถระ ดังคำในพุทธาปทานชื่อพุพพกัมมปิโลติ ซึ่งเล่าถึงประวัติในอดีตชาติของพระพุทธเจ้าว่าด้วยบุพกรรมเก่า ดังคำว่า การกล่าวต่อพระเถระนาม

ว่านันทะ ผู้เป็นสาวกของพระพุทธเจ้า ผู้ครอบงำอันตรายทั้งปวง เราจึงเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในนรกเป็นเวลานาน (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๗๐/๕๗๕)

นันทะ, ทาส, ดาบส, บัณชิต, พระราชา, มานพ : ผู้ทำให้เกิดความเพลิดเพลิน หมายถึงชื่อนันทะมีหลายชื่อและหลายคนพระไตรปิฎก เช่น

1. นันทะ ชาวเมืองเวฬุกันฎกะ ทักขิณาศีรีชนบท เป็นบุตรหญิงที่ชื่อนันทมาตาอุบาสิกา ถูกจับ ตั้งคำว่า ดิฉันมีบุตรคนเดียวชื่อนันทะ เป็นที่รัก เป็นที่ขบใจ พระราชาได้กดขี่ ช่มเหงฆ่าเธอเพราะสาเหตุเพียงชนิดเดียว (อง.สตตค.(ไทย) ๒๓-๙๓/๕๔)

2. ชื่อมานพ เป็นศิษย์ของพราหมณ์พาวรี (ขุ.สุ.(ไทย) ๒๕/๑๐๑๔/๗๔๐)

3. ชื่อดาบสและเป็นบัณชิต ผู้ที่เป็นน้องชายโสณดาบส ตั้งคำในโสณนันทชาดก ที่แม่ผู้เป็นดาบสพูดกับโสณดาบสว่า นันทะเป็นลูกสุดที่รักแม่ของบิดา นันทะไม่ควรจากเรอนี้ไปอีก (ขุ.ชา.อสีติ.(ไทย) ๒๘/๑๖๑/๘๑)หรือตั้งคำในโสณนันทบัณชิตจริยา ตั้งคำโสณบัณชิตกล่าวว่าการว่า น้องชายของเราเป็นบัณชิตชื่อนันทะ (ขุ.จริยา.(ไทย)๓๓/๔๖/๗๖๔)

4. ชื่อทาสคนหนึ่ง เป็นบุตรของทาสี มักพูดวาจาหยาบ ตั้งคำในนันทชาดก กุฎุมพีโพธิสัตว์เมื่อจะบอกขุมทรัพย์แก่กุมารผู้เป็นลูกของเพื่อน จึงกล่าวว่า ทาสชื่อนันทะ เกิดจากนางทาสี ยืนพูดคำหยาบอยู่ที่ใดเรารู้ว่ามีกองรัตนะ และมาลัยทองอยู่ที่นั่น (ขุ.ชา.เอกก.(ไทย)๒๗/๓๙/๑๖)

5. ชื่อพระราชาองค์หนึ่ง ที่บำเพ็ญกุศลกรรมบถ ตั้งคำในภัททกาปิลาณีเถรียาปทาน พระภัททกาปิลาณีเถรี กล่าวไว้ว่า สามีมองหม่อมฉันพร้อมด้วยบุตร ของชาวโกลิยะ ๕๐๐คน ได้บำรุงพระปัจเจกพุทธเจ้า๕๐๐ องค์ ... สามิจูติจากอตภาพนั้นแล้ว ได้เป็นพระราชาพระนามว่านันทะ มียศมาก (ขุ.อป.(ไทย)๓๓/๒๙๕/๔๙๓)

นันทา, ชื่อ, ธิดา, พระธิดา : 1.ชื่อลูกสาวนางพราหมณ์คนหนึ่ง ในบรรดาลูกสาว ๓ คือ นันทา นันทวดี สุนทรินันทา ต่อมาพ่อตาย แล้วเกิดเป็นหงส์ทอง (วิ.ภิกขุณี.(ไทย) ๓/๗๙๓/๑๒๘),

2.ชื่อเทพธิดาองค์หนึ่ง ในดาวดึงส์เทวโลก ตั้งคำในทาสีวิมาน ที่กล่าวไว้ว่า นันทา สุนันทา โสณทินนา สุขิมหิตา อลัมพุสา มิสสเกสีและบุญชริกา(ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๑๖๗/๓๐)

3.ชื่อธิดาของพระเจ้าสุทโธทนะ ผู้เป็นพระกนิษฐาของพระพุทธเจ้า ตั้งคำในอภिरูปนันทาเถรียาปทาน พระ อภिरูปนันทาเถรีกล่าวไว้ว่า หม่อมฉันเกิดในกรุงกบิลพัสดุ์ เป็นธิดาแห่งเจ้าศากยะพระนามว่าเขมกะ มีนามปรากฏว่านันทา (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๑๕๐/๕๔๐)

4.ชื่ออุบาสิกา ผู้เป็นอัครสาวิกาของพระพุทธเจ้าพระนามว่า กกุสันธะ ตั้งคำว่า นันทา อุบาสิกาและสุนันทาอุบาสิกาเป็นอัครอุปัฏฐายิกา (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๒๒/๗๐๕)

นันทา, พระเถรี, ภิกษุณี : 1.ชื่อภิกษุณี ชาวนาทิกคาม ตั้งคำว่า ภิกษุณีนันทาที่มรณภาพในนาทิกคาม พระพุทธเจ้าทรงพยากรณ์ว่า ภิกษุณีนันทาเป็นโอปปาติกะ เพราะสังโยชน์เบื้องต่ำ ๕ ประการสิ้นไปปรินิพพานในภพนั้น ไม่หวนกลับมาจากโลกนั้นอีก (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๕๖/๑๐๑,๑๐/๑๕๗/๑๐๑),

2.ชื่อภิกษุณีชื่อนันทา รักสวয়รักงาม ผู้เป็นน้องสาวของพระนันทะ และเป็นน้องสาวของพระพุทธเจ้า ตั้งคำในอภिरูปนันทาเถรีคาถา ที่พระพุทธเจ้าตรัสสอนว่า นันทา เธอจงพิจารณาดูกายซึ่งกระสับกระส่ายไม่สะอาด เป็นของเปื้อยเนา (ขุ.เถรี.(ไทย) ๒๖/๑๙/๕๕๗), ในนันทาเถรียาปทาน กล่าวไว้ว่า พระนันทเถรี กล่าวประวัติอดีตชาติไว้ว่า หม่อมฉันเกิดในตระกูล

เศรษฐี ที่มีความรุ่งเรืองด้วยฐานะต่าง ๆ ในกรุงหงสวดี ได้รับการพยากรณ์ว่า ในกัปที่ ๑๐๐,๐๐๐ นับจากกัปนี้ไป พระศาสดาพระนามว่าโคดม ตามพระโคตร ทรงสมภพในราชสกุลอโกลกากราช จักอุบัติขึ้นในโลก สตรีผู้นี้จักมีนามปรากฏว่านันทา เป็นธรรมาทายาท (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๑๗๘/๔๗๙, ๑๘๖/๔๘๐)

3.ชื่อภิกษุณีผู้เป็นพระน้องสาวของพระเจ้ากาลาโศก(พจนานุกรมพุทธศาสนา)

นันทากุมารี : กุมารีชื่อนันทา เป็นธิดาของกษัตริย์ผู้หลงเชื่อถ้อยคำของชัณฐบาลบุโรหิต, เป็น ๑ ในบรรดากุมารีของพระราชา ๔ พระองค์ ดังคำในจันทกumarชาดก พระราชาตรัสว่า ขอพวกเจ้าจงไปทูลพระกุมารีทั้งหลาย คืออุปเสนากุมารี โภกิกากุมารี มุทิตากุมารี และนันทากุมารี เล็ดว่าได้ยินว่า พวกท่านจงรวมกันเป็นหมู่อยู่ในที่เดียวกันเพื่อประโยชน์แก่การบูชาชัย(ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๙๘๙/๓๓๖)

นันทาเถรียาพาน : ประวัติในอดีตชาติของพระนันทาเถรี มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า ในอดีตชาติกัปที่ ๑๐๐,๐๐๐ ท่านเกิดเป็นธิดาเศรษฐีกรุงหงสวดี ได้ฟังพระธรรมเทศนาของพระพุทธเจ้าพระนามว่าปทุมุตระเกิดความเลื่อมใสและเห็นพระพุทธเจ้าทรงแต่งตั้งภิกษุณีรูปหนึ่งในตำแหน่งผู้เลศกว่าภิกษุณีทั้งหลายผู้เข้ามา ท่านจึงถวายทานและปรารณาตำแหน่งนั้น เพราะผลแห่งทานนั้น ท่านเวียนเกิดเวียนตายอยู่ในมนุษย์และสวรรค์หลายแสนชาติ ในชาติสุดท้ายนี้ เกิดเป็นพระราชธิดาของพระเจ้าสุทโธทนะ เป็นภคินีต่างพระมารดากับพระพุทธเจ้า มีพระเชษฐาใหญ่เป็นพระพุทธเจ้า พระเชษฐารองคือพระนันทะ เป็นพระอรหันต์ พระมารดาที่เป็นพระอรหันต์ แต่ท่านยังหลงมัวเมาในรูปสมบัติอยู่ไม่ยอมออกผนวช ต่อเมื่อพระมารดา ตักเตือนถึงความไม่เที่ยงแห่งสังขาร ท่านจึงออกผนวชแต่ตัว ส่วนใจยังไม่ผนวช เมื่อพระศาสดาทรงนิรมิตรูปที่สวยงามกว่ารูปของท่านและทรงสอนให้เห็นความไม่เที่ยง ท่านจึงได้บรรลุวิชา ๓ พร้อมด้วยคุณวิเศษ และได้ตำแหน่งผู้เลศกว่าภิกษุณีทั้งหลายผู้เข้ามา(ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๑๖๖/๔๗๗)

นันทาเปตวิตถุ : เรื่องนางนันทาเปต เป็นเรื่องแสดงผลแห่งกรรมชั่วของนางนันทาภรรยาของนันทิเสนอุบาสกชาวบ้านใกล้กรุงสาวัตถี (ขุ.เปต.(ไทย) ๒๖/๑๖๘/๑๙๔)

นันทาราม : อารามชื่อนันทะ หมายถึงชื่อวัดหนึ่ง เป็นที่ประทับของพระพุทธเจ้า ต่างยุคต่างสมัย และต่างสถานที่กัน ๔ พระองค์, ในสมัยพระพุทธเจ้าพระนามว่าทีปังกร ดังคำในทีปังกรพุทธวงศ์ กล่าวไว้ว่า พระมหาวิริชินเจ้าทรงประกาศพระธรรมจักร แล้วประทับอยู่ในนันทาราม ประทับนั่งที่โคนต้นชีกทรงปราบปรามเตียรถีย์ ภายในวัด เมื่อพระพุทธเจ้าปรินิพพานแล้วชาวบ้านช่วยกันสร้างสถูปสูง ๓๖ โยชน์ บรรจุบาตร จีวร บริขาร และเครื่องบริโภคของพระองค์ผู้ศาสดา (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๒๓/๕๙๕,๓๑/๕๙๖), ชื่อวัดหนึ่ง สมัยพระพุทธเจ้าพระนามว่าโกณฑัญญะ ดังคำว่า พระพุทธเจ้าพระนามว่าโกณฑัญญะ ผู้ทรงพระสิริ เสด็จดับขันธปรินิพพาน ณ นันทาราม พระเจดีย์ของพระองค์สูง ๗ โยชน์ ณ นันทารามนั้น (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๓๘/๖๐๑), ในปทุมุตตรพุทธวงศ์ กล่าวไว้ว่า เป็นชื่อวัดหนึ่ง ดังคำว่า พระชินพุทธเจ้าพระนามว่าปทุมุตระเสด็จดับขันธปรินิพพานที่นันทาราม พระสถูปอันประเสริฐของพระองค์ที่นันทารามนั้นสูง ๑๒ โยชน์ (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๓๑/๖๔๔), ในตีสสพุทธวงศ์ กล่าวไว้ว่า เป็นชื่อวัดหนึ่งในสมัยพระพุทธเจ้าพระนามว่าติสสะ ดังคำว่า พระชินพุทธเจ้าผู้ประเสริฐพระ

นามว่าติสสะ เสด็จดับขันธปรินิพพานแล้วที่นันทาราม พระสถูปของพระชินเจ้านั้น ที่นันทารามนั้น สูงถึง ๓ โยชน์ (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๒๘/๖๘๐)

นันทาอุบาสิกา : อุบาสิกาชื่อนันทา เป็นอัครสาวิกา ผู้เป็นคู่้อัครอุบาสิกาของพระพุทธเจ้าพระนามว่าโกณฑัญญะ ดังคำในโกณฑัญญพุทธวงศ์ กล่าวไว้ว่า นันทาอุบาสิกาและสิริมาอุบาสิกาเป็นอัครอุปัฏฐายิกา(ขุ.พุทธ.(ไทย)๓๓/๓๒/๖๐๐),เป็นคู่้อัครสาวิกาผู้เป็นอุบาสิกาของพระพุทธเจ้าพระนามว่ากกุสันธะ ดังคำในกกุสันธพุทธวงศ์ ที่กล่าวไว้ว่า นันทาอุบาสิกาและสุนันทาอุบาสิกาเป็นอัครอุปัฏฐายิกา (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๒๒/๗๐๕)

นันทิ : ความยินดี, ความติดใจเพลิดเพลิน, ความระเริง,ความสนุก, ความชื่นมื่น ดังคำในพรหมนิมิตตนิกสูตร พระพุทธเจ้าตรัสแก่พกรพรมว่า เราเห็นภัยในภพและเห็นภพของสัตว์ ผู้แสวงหาความปราศจากภพแล้ว ไม่กล่าวยกย่องภพอะไรเลยทั้งไม่ยึดมั่นนันทิ ด้วย (ม.มุ.(ไทย) ๑๒/๕๐๔/๕๔๓,๑๖/๖๔/๑๒๓),ในอติธรรมาสูตร พระพุทธเจ้าตรัสว่า ถ้าวราคะ(ความกำหนัด) นันทิ(ความเพลิดเพลิน) ตัณหา(ความทะยานอยาก)มีอยู่ ในกวางฬิงการาหาร วิทยญาณจะตั้งอยู่ งอกงามในกวางฬิงการาหารนั้น (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๑๕๙/๒๖๗),ในปฏิสัมภิทามรรค กล่าวไว้ว่า เมื่อละนันทิ (ความยินดี) ธรรมทั้งหลายที่เกิดด้วยอำนาจแห่งนิพพิทานุปัสสนาย่อมไม่ล่วงเลยกันและกัน (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๒๘/๔๓)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า นันทิ ในที่นี้หมายถึงภวัตัณหา (ม.มุ.อ. (บาลี) ๒/๕๐๔/๓๒๒)

นันทิกขยสูตร^๑: พระสูตรว่าด้วยการสิ้นความเพลิดเพลิน พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ความเห็นของผู้เห็นชั้น ๕ ที่ไม่เที่ยงว่าไม่เที่ยงนั้น เป็นสัมมาทิฐิ(เห็นชอบ) อันจะเป็นเหตุให้เธอเบื่อหน่าย และเพราะสิ้นความเพลิดเพลินจึงสิ้นความกำหนัด เพราะสิ้นความกำหนัดจึงสิ้นความเพลิดเพลิน เพราะสิ้นทั้งความเพลิดเพลินและความกำหนัด จิตจึงหลุดพ้น (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๕๑/๗๒)

นันทิกขยสูตร^๒ (ทุติย) :พระสูตรว่าด้วยการสิ้นความเพลิดเพลิน (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า เธอทั้งหลายจงมนสิการชั้น ๕ โดยแยบคาย และจงพิจารณาเห็นความไม่เที่ยงแห่งชั้น ๕ ตามความเป็นจริง อันจะเป็นเหตุให้เบื่อหน่ายในชั้น ๕ และเพราะสิ้นความเพลิดเพลินจึงสิ้นความกำหนัด เพราะสิ้นความกำหนัดจึงสิ้นความเพลิดเพลิน เพราะสิ้นความเพลิดเพลินและความกำหนัด จิตจึงหลุดพ้น (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๕๒/๗๓)

นันทิยเถรคาถา :คาถาของพระนันทิยเถระ, ภาชิตของพระนันทิยเถระท่านพระนันทิยเถระได้กล่าวว่า มารผู้มีกรรมหยาบช้าและมีชาติเลวทราม ท่านเบียดเบียนภิกษุผู้มีจิตบรรลอรหัตตผล สว่างไสวด้วยญาณภาสเป็นนิตย์เช่นนั้น จะได้รับทุกข้มหันต์ (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๒๕/๓๑๒)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ญาณภาส ระลึกชาติได้, ตาทิพย์, สิ้นอาสวะ (ขุ.เถร.อ. (บาลี) ๑/๒๔/๑๒๔)

นันทิยปริพาชก :ชื่อปริพาชกชื่อนันทิยะประเภทงูผ้า ชาวกรุงสาวัตถี ดังคำในนันทิยสูตร กล่าวถึง นันทิยปริพาชกเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับได้สนทนาเกี่ยวกับ ธรรมเหล่าไหนที่บุคคลเจริญ ทำให้มากแล้วยอมให้ถึงนิพพาน มินิพพานเป็นเบื้องหน้า มินิพพานเป็นที่สุด,

หลังจากสนทนาแล้ว ได้แสดงตนเป็นอุบาสกถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะตลอดชีวิต (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๐/๑๔)

นันทิยมิคราชาชาติก: ชาตกว่าด้วยพญาเนื่อนันทิยะ มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า พญาเนื่อโพธิสัตว์ชื่อนันทิยะ เลี้ยงดูมารดาบิดาที่แก่ชราอยู่ในป่าภูทอกเมืองพากันต้อนไปไว้ในคอกเพื่อให้พระเจ้าพรหมทัตล่ายิงได้สะดวก พวกตนจักได้มีเวลาทำอะไรไถนา เมื่อพระราชเสด็จมาเพื่อยิงเนื้อพญาเนื่อได้แม่เมตตาคิดและหันข้างให้พระราชชายัง พระราชาทอดพระเนตรเห็นพญาเนื่อมีสีสวยงามดังทองและกล้าหาญไม่กลัวความตายจึงพระทัยอ่อนโยนไม่ลง พญาเนื่อได้กราบทูลแสดงธรรมแก่พระราชราชาว่า ให้เอาพระทัยใส่ต่อพระมารดาพระบิดาและประชาชนให้มากจะเป็นทางไปสวรรค์พระราชาทรงรับฟังและปฏิบัติตามนั้น ทั้งยอมให้อภัยแก่เนื้อทั้งหมดด้วย (ช.ชา.ฉก.ก.(ไทย) ๒๗/๗๐/๒๔๐)

นันทิยวัตถุ : เรื่องนายนันทิยะ พระผู้มีพระภาคตรัสพระคาถานี้แก่พระมหาโมคคัลลานะผู้เห็นทิพยสมบัติของนายนันทิยะในเทวโลก ดังนี้ ญาติ มิตร และผู้มีใจดีทั้งหลาย เห็นคนที่จากบ้านไปนานกลับจากที่ไกลมาถึงโดยสวัสดิภาพย่อมยินดีว่ามาแล้ว เช่นเดียวกันนั้น บุญทั้งหลายย่อมต้อนรับคนที่ทำบุญไว้ ซึ่งจากโลกนี้ไปสู่โลกหน้าเหมือนญาติต้อนรับญาติผู้เป็นที่รักที่กลับมาบ้านฉะนั้น (ช.ธ.(ไทย) ๒๕/๒๑๙/๑๐๑)

นันทิยลักกสูตร : พระสูตรว่าด้วยเจ้าศากยะพระนามว่านันทิยะ พระผู้มีพระภาคแสดงธรรมแก่เจ้าศากยะพระนามว่านันทิยะว่า อริยสาวกผู้ประกอบด้วยธรรม ๔ มีความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระพุทธเจ้าเป็นต้นแล้ว แต่ไม่พยายามให้ยิ่งขึ้นไปจัดว่าเป็นผู้ประมาท ส่วนผู้ไม่ประมาทมีนัยตรงกันข้าม (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๐๓๖/๕๕๖)

นันทิยสูตร^๑ : พระสูตรว่าด้วยนันทิยปริพาชก นันทิยปริพาชกทูลถามพระผู้มีพระภาคว่า บุคคลเจริญธรรมเหล่าไหนแล้วจึงจะรู้แจ้งพระนิพพาน พระองค์ตรัสตอบว่า เจริญอริยมรรคมีองค์ ๘ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๐/๑๔)

นันทิยสูตร^๒ : พระสูตรว่าด้วยเจ้าศากยะพระนามว่านันทิยะ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงธรรมแก่เจ้าศากยะพระนามว่านันทิยะเป็นต้นว่า ผู้ประกอบด้วยธรรม ๔ มีความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระพุทธเจ้าเป็นต้น (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๐๔๓/๕๖๖)

นันทิยสูตร^๓ : พระสูตรว่าด้วยเจ้าศากยะพระนามว่านันทิยะ พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ นิโครธาราม เขตกรุงกบิลพัสดุ์ แคว้นสักกะ มีพระประสงค์จะเสด็จไปจำพรรษา ณ กรุงสาวัตถี เมื่อเจ้าศากยะพระนามว่านันทิยะได้ทราบข่าวนั้นจึงทรงมีพระดำริว่า ทางที่ดี แม้เราก็ควรจะพักอยู่ตลอดพรรษาในกรุงสาวัตถีนั้นแล้วจักประกอบการงานและจักเข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาคตามเวลาอันสมควร แล้วได้ทรงกระทำอย่างนั้น ต่อมาเมื่อภิกษุจำนวนมากทำจิ๋วเพื่อถวายพระผู้มีพระภาคด้วยหวังว่า พระองค์มีจิ๋วสำเร็จแล้ว ล่วงไป ๓ เดือนจักเสด็จจาริกไป

เจ้าศากยะพระนามว่านันทิยะทรงทราบข่าวนั้นแล้วจึงเสด็จเข้าไปเฝ้าแล้วทูลถามว่า หม่อมฉันเมื่อจะอยู่ด้วยธรรมเป็นเครื่องอยู่ต่างๆ จะต้องอยู่ด้วยธรรมเป็นเครื่องอยู่อะไร พระผู้มีพระภาคได้ประทานสาธุการแก่เจ้าศากยะนันทิยะว่า การที่พระองค์เสด็จมาหาตถาคตแล้ว ตรัสถามว่า หม่อมฉันเมื่อจะอยู่ด้วยธรรมเป็นเครื่องอยู่ต่างๆ จะต้องอยู่ด้วยธรรมเป็นเครื่องอยู่อะไร นี่เป็นการสมควรแก่พระองค์ ผู้เป็นกุลบุตร พระองค์พึงตั้งอยู่ในธรรม ๖ แล้ว ตั้งสติ

มันไว้ภายในตนในธรรม ๕ เกิด ธรรม ๖ คือ (๑) ผู้มีศรัทธาเป็นผู้ประสบความสำเร็จ ผู้ไม่มีศรัทธาไม่ประสบความสำเร็จ (๒) ผู้มีศีลเป็นผู้ประสบความสำเร็จ ผู้ทุศีลไม่ประสบความสำเร็จ (๓) ผู้ปรารถนาความเพียรเป็นผู้ประสบความสำเร็จ ผู้เกียจคร้านไม่ประสบความสำเร็จ (๔) ผู้มีสติตั้งมั่นเป็นผู้ประสบความสำเร็จ ผู้หลงลืมสติไม่ประสบความสำเร็จ (๕) ผู้มีจิตตั้งมั่นเป็นผู้ประสบความสำเร็จ ผู้มีจิตไม่ตั้งมั่นไม่ประสบความสำเร็จ (๖) ผู้มีปัญญาเป็นผู้ประสบความสำเร็จ ผู้มีปัญญาทึบไม่ประสบความสำเร็จ

ธรรม ๕ คือ พระองค์พึงตั้งสติมั่นไว้ภายในตนปรารถนา (๑) ระลึกถึงพระพุทธเจ้า (๒) ระลึกถึงพระธรรม (๓) ระลึกถึงกัลยาณมิตร (๔) ระลึกถึงจาคะ (๕) ระลึกถึงเทวดาทั้งหลาย แล้วตรัสว่า อริยสาวกผู้ประกอบด้วยธรรม ๑๑ นี้ ย่อมละไม่ยึดมั่นบาปอกุศลธรรมทั้งหลาย เปรียบเหมือนหม้อที่คว่ำ ย่อมไม่กลับมาบรรจุของที่หกแล้ว และเปรียบเหมือนไฟที่ลามพันไปจากหญ้าแล้ว ย่อมไหม้ของที่ควรไหม้เท่านั้น ย่อมไม่กลับมาไหม้ของที่ไหม้แล้ว (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๓/๔๑๗)

นันทิยอุบาสก : อุบาสกชื่อนันทิยะ ชาวกรุงพาราณสี เป็นพ่อค้า มีอาชีพค้าขายยังต่างเมือง เป็นคนไม่ตระหนี่ เป็นทานบดี รู้ความประสงค์ของผู้ขอ มีภรรยาชื่อว่าเรวตี ซึ่งเป็นตระหนี่ เขาทำบุญมาก คือสร้างศาลา ๔ หลัง ณ ป่าอิลิปตนมฤคทายวัน มีปราสาทหอ พร้อมเทพบุตร เทพธิดารออยู่เป็นจำนวนมาก หลังจากตายแล้วไปเกิดในวิมาน (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๘๖๗/๑๐๒), ใน เรวตีเปตวัตถุ ก็กล่าวไว้ทำนองเดียวกัน (ขุ.เปต.(ไทย) ๒๖/๗๑๘/๒๘๔)

นันทิยะ, เจ้าศากยะ : เจ้าศากยะชื่อนันทิยะ เป็นคนกรุงกบิลพัสดุ์ แคว้นสักกะ เป็นพ่อค้า ประกอบการค้าขาย เป็นอริยสาวกของพระพุทธเจ้า ดังคำในนันทิยสักกสูตร กล่าวไว้ว่า เขาเคยเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าและสนทนาธรรมทูลถามถึงอริยสาวกผู้อยู่ด้วยความประมาท และอริยสาวกผู้อยู่ด้วยความไม่ประมาท (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๐๓๖/๕๕๖, ๑๐๔๓/๕๖๖), ในนันทิยสูตร กล่าวไว้ว่า เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จกลับกรุงสาวัตถี นันทิยะก็เดินทางไปประกอบการค้าขาย ณ กรุงสาวัตถีด้วย (อง.เอกาทสก.(ไทย) ๒๔/๑๓/๔๑๗)

นันทิยะ, พญาเนื้อ : ชื่อพญาเนื้อนันทิยะ เป็นพระโภทิสัตว์ อยู่ในป่าอัญชัน เมืองสาเกต แคว้นโกศล เลี้ยงดูพ่อแม่ผู้แก่เฒ่า ถึงพร้อมด้วยศีลและอาจารย์ ได้สละทานชีวิต เพื่อพ่อแม่ ได้สอนธรรมแก่พระราชินี ให้ดำรงอยู่ในศีล ๕ ดังคำในนันทิยมิมิคราชชาดกพระพุทธเจ้าตรัสว่า เมื่อก่อนเราได้เป็นพญาเนื้อ ๔ เท้า มีรูปร่างชื่อนันทิยะอยู่ ณ ที่ประทับของพระเจ้าโกศล (ขุ.ชา.ฉก.(ไทย) ๒๗/๗๐/๒๔๑, ๗๓/๒๔๑)

นันทิยะ, ภิกษุ : ชื่อภิกษุรูปหนึ่ง เป็นพระอริยสาวกผู้เป็นพระอรหันต์องค์หนึ่ง ได้พักอยู่ ณ ปาจิณวังสทายวัน เมื่อเกิดเหตุทะเลาะกัน ณ กรุงโกสัมพี พระพุทธเจ้าก็เสด็จไปประทับอยู่ ณ ปาแห่งนี้ด้วย และได้ตรัสเรื่องราวต่างๆ เช่น ปาจิณวังสทายคณกถา จูฬโคสิงคสูตร พาลปณทิตสูตร ดังคำว่า ท่านพระอนุรุทธะ ท่านพระนันทิยะ และท่านพระกิมพิละ พักอยู่ที่ปาจิณวังสทายวัน (วิ.(ไทย) ๕/๔๖๖/๓๕๖, ๔๖๖/๓๕๗, ๔๖๗/๓๕๙, ม.อุ.(ไทย) ๑๔/๒๓๘/๒๘๐), ในจูฬโคสิงคสูตร ก็กล่าวถึงพระเถระ ๓ รูปเหล่านี้ไว้เช่นเดียวกัน (ม.มู.(ไทย) ๑๒/๓๒๕/๓๕๗)

นันทิยาคะ : ความกำหนดด้วยอำนาจความเพลิตเพลิน, รากะคือนันทิ, ความกำหนดด้วยอำนาจความยินดี มีปรากฏในข้ออุปมาเปรียบเทียบ จำนวน ๕ สูตร ดังคำในวัมมิกสูตร พระพุทธเจ้าตรัส

อธิบายปริศนาธรรมแก่พระกุมารกัสสปะว่า คำว่า ขึ้นเนื้อ นั้น เป็นชื่อแห่งนันทิราคะ คำนั้นมี
อธิบายว่า สุขุม เธอจงใช้ศัสตราหยาบ ขึ้นเนื้อขึ้นมา คือจงละนันทิราคะ จงขุดขึ้นมา (ม.ม.
(ไทย) ๑๒/๒๕๑/๒๗๒), ในนันทโกวาทสูตร ก็กล่าวถึงนันทิราคะไว้โดยอธิบายว่า คำว่า เนื้อสัน
เส้นเอ็นใหญ่ เส้นเอ็นเล็ก นั้น เป็นชื่อของนันทิราคะ (ม.อ. (ไทย) ๑๔/๔๐๔/๔๕๙), ในกุ่มมสูตร
กล่าวถึงนันทิราคะไว้ว่า คำว่า เชือก นี้ เป็นชื่อของนันทิราคะ (ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑๕๙/๒๖๗) ใน
อาสิวิโสฬสสูตร กล่าวถึงคำว่า นักฆ่าผู้เป็นสายลับจำพวกที่ ๖ ซึ่งเจ็ดดาบติดตามไป นั้นเป็น
ชื่อของนันทิราคะ (ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๓๘/๒๓๘), ในปฐมทารุกขันธปมสูตร กล่าวถึงนันทิ
ราคะไว้ว่า คำว่า การจมน้ำท่ามกลาง นี้เป็นชื่อของนันทิราคะ (ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๔๑/๒๔๓)

นันทิวิฑฒอุบาสก : อุบาสกชื่อนันทิวิฑฒะ ผู้เป็นอุบาสก เป็นคู่้อครอุบาสก สมัยพระพุทธเจ้าพระ
นามว่าอโนมทัสสี ดังคำในอโนมทัสสีพุทธวงศ์ พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า นันทิวิฑฒอุบาสกและ
สิริวิฑฒอุบาสกเป็นอัครอุปัฏฐาก (ขุ.พุทธ. (ไทย) ๓๓/๒๕/๖๒๗)

นันทิวิศาล, โคถึก : โคถึกชื่อนันทิวิศาล เป็นโคมีเปลี่ยว หรือโคหนุ่มมีพลังกำลังมาก อยู่กับพราหมณ์
เมืองตักกสิลา เป็นโคที่พูดได้ เคยแพ้และชนะการลากเกวียน ๑๐๐ เล่ม ทำให้พราหมณ์ผู้
เป็นเจ้าของได้เสียทรัพย์ เพราะการพูดไม่ไพเราะ และได้ทรัพย์เพราะการพูดไพเราะ ดังคำใน
มหาวิภังค์พระพุทธเจ้าตรัสว่า พราหมณ์ผูกเกวียน ๑๐๐ เล่มเทียมโคถึกนันทิวิศาลแล้วจึงได้
กล่าวตั้งนี้ว่า เจ้าโคโกง แกงจืด เจ้าโคโกง แกงจืดไป โคถึกนันทิวิศาลได้ยืนนิ่งเฉยอยู่ณ
ที่นั่นเองพราหมณ์นั้นแพ้พินเสียทรัพย์ ๑,๐๐๐ กหาปณะ เศร้าซึมไป (วิ.มหา. (ไทย) ๒/๑๓/
๒๐๐, ๑๓/๒๐๑)

นันทิวิศาลขาดก : ขาดกว่าด้วยโคนันทิวิศาล มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า โคนันทิวิศาลโพธิสัตว์สอน
พราหมณ์ผู้พูดคำหยาบให้รู้สึกตัว ด้วยการไม่ยอมลากเกวียนทำให้พ่ายแพ้การพนัน ต่อมา
ภายหลังเมื่อพราหมณ์พูดจาไพเราะจึงกลับให้ได้ชัยชนะด้วยการลากเกวียนให้และทำให้ได้
ทรัพย์มากยิ่งขึ้น พระผู้มีพระภาคตรัสสอนภิกษุทั้งหลายว่า บุคคลควรพูดแต่คำที่น่าพอใจ
เท่านั้น ไม่ควรพูดคำที่ไม่น่าพอใจในเวลาไหน ๆ เมื่อพราหมณ์พูดคำที่น่าพอใจ โคนันทิวิศาล
จึงลากสัมภาระอันหนักไปได้ ทั้งยังทำให้พราหมณ์ได้ทรัพย์อีกด้วย ส่วนตนก็ปลื้มใจเพราะ
การช่วยเหลือนั้น (ขุ.ชา.เอกก. (ไทย) ๒๗/๒๘/๑๒)

นันทิวิศาลเทพบุตร : ชื่อเทพบุตรองค์หนึ่ง ผู้เข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าและทูลถามปัญหา ดังคำในนันทิวิศาล
สูตร ข้าแต่พระมหาวิระเจ้า สรรยนต์ ๔ ล้อมีประตู ๙ ประตู เต็มไปด้วยของไม่สะอาด ถูก
โลภะประกอบไว้ เป็นเหมือนเปือกตม สรรยนต์นั้นจักแล่นไปได้อย่างไร พระผู้มีพระภาคตรัส
ว่า เพราะตัดชนะเนาะ เชือกหนึ่ง ตัดความปรารถนาและความโลภอันเลวทราม และเพราะ
ถอนตัณหาพร้อมทั้งรากได้ สรรยนต์นั้นจักแล่นไปได้อย่างไร (ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๐๙/๑๒๐)

นันทิวิศาลสูตร : พระสูตรว่าด้วยนันทิวิศาลเทพบุตร สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ วัดพระเช
ตุวัน นันทิเทพบุตรทูลถามว่า สรรยนต์ ๔ ล้อมีประตู ๙ ประตู จะแล่นไปได้อย่างไร

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า สรรยนต์จะแล่นไปได้ เมื่อตัดชนะเนาะ เชือกหนึ่ง ความ
ปรารถนาและความโลภอันเลวทราม และเมื่อตัดตัณหาพร้อมทั้งรากได้แล้ว (ส.ส. (ไทย)
๑๕/๑๐๙/๑๒๐)

นันทิสัญญา : สัญญาคือนันทิ, ความจำได้ด้วยอำนาจพอใจ, สัญญาในความเพลิดเพลิน ดังคำใน ปฏิสัมภิทามรรค วิโมกขกถา พระสารีบุตรเถระอธิบายไว้ว่า อนัตตานุปัสสนาญาณ (ญาณคือการพิจารณาเห็นความเป็นอนัตตา) พ้นจากอัตตสัญญา เพราะเหตุนี้จึงชื่อว่าสัญญาวิโมกข์ นิพพิทานุปัสสนาญาณ (ญาณคือการพิจารณาเห็นความเปื้อนหาย) พ้นจากนันทิสัญญา เพราะเหตุนี้จึงชื่อว่าสัญญาวิโมกข์ (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๒๑๔/๓๕๖)

นันทิเสนอุบาสก : ชื่ออุบาสกคนหนึ่งชื่อนันทิเสน ชาวเมืองสาวัตถี มีศรัทธา มีความเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา มีภรรยาชื่อนันทาไม่มีศรัทธา ไม่มีความเลื่อมใส เป็นคนตระหนี่ คุร้าย กล่าววาจาหยาบ ไม่เคารพยำเกรงสามี ต่ำบริภาษแม่ผัว ต่อมาภรรยาตายแล้วไปเกิดเป็นเปรต แล้วกลับมาหาสามีในสภาพที่เป็นเปรตไม่มีเสื้อผ้า จึงได้ทำบุญอุทิศให้เปรตผู้เป็นภรรยา ถวายทานเกี่ยวกับผ้า ดังคำในนันทาเปตวิตถุ กล่าวถึงนันทิเสนอุบาสกนั้นรับคำแล้วได้ถวายทานเป็นอันมากคือ ข้าว น้ำ ของเคี้ยว ผ้า เสนาสนะ ร่ม ของหอม ดอกไม้และรองเท้าต่างๆและเลี้ยงภิกษุทั้งหลายผู้มีศีลสมบูรณ์ ปราศจากโรคและเป็นพหูสูต ให้อิ่มหนำด้วยข้าวและน้ำแล้วอุทิศส่วนบุญให้ภังนันทานั้น ในลำดับที่นันทิเสนอุบาสกอุทิศส่วนบุญให้นั่นเอง วิกภาคคือ อาหาร เครื่องนุ่งห่ม และน้ำดื่มก็เกิดขึ้นแก่นางเปรตนั้น นี่เป็นผลแห่งทักษิณา(ขุ.เปต.(ไทย) ๒๖/๑๖๙/๑๙๕)

อรรถกถาเปตวิตถุอธิบายไว้ว่า ในหมู่บ้านตำบลหนึ่ง ไม่ไกลแต่กรุงสาวัตถีนั้นยังมีอุบาสกคนหนึ่ง ชื่อนันทิเสน เป็นผู้ที่มีศรัทธา มีความเลื่อมใส ส่วนภรรยาของเขา ชื่อนันทา ไม่มีศรัทธา ไม่มีความเลื่อมใส เป็นคนตระหนี่ คุร้าย กล่าววาจาหยาบ ไม่เคารพยำเกรงสามีต่ำบริภาษแม่ผัว ด้วยวาจาว่าเป็นโจร สมัยต่อมาภังนันทานั้นทำกาลแล้ว ไปบังเกิดในกำเนิดเปรต แสดงตนในที่ที่ไม่ไกลหมู่บ้านนั้นนั่นเอง (ขุ.เปต.อ.(บาลี) ๑/๑๖๙/๙๗-๙๘)

นันทุตตระ, พระโอรส : ชื่อพระโอรสองค์หนึ่ง ของราชกุมารพระนามว่านารทะกับพระมเหสีพระนามว่าวิจิตเสนา ต่อมานารทะราชกุมารได้เป็นพุทธเจ้าพระนามว่านารทะ เป็นพระนัตตาของกษัตริย์พระนามว่าสุเทพ กับพระเทวีพระนามว่าโนมา ณ กรุงธัญญวดี ดังคำในนารทพุทธวงศ์ พระพุทธเจ้าตรัสเล่าไว้ว่า พระองค์ทรงครองฆราวาสอยู่ ๙,๐๐๐ ปี มีปราสาทที่อุดมอยู่ ๓ หลัง คือชิตปราสาท วิจิตปราสาท และอภิรามปราสาท มีนางสนมกำนัล ๔๓,๐๐๐ นาง ล้วนประดับประดาสวยงามพระมเหสีพระนามว่าวิจิตเสนา พระราชโอรสพระนามว่านันทุตตระ (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๒๐/๖๓๗)

นันทุตตราเถรีคาถา : คาถาของพระนันทุตตราเถรี, ภาชิตของพระนันทุตตราเถรีพระนันทุตตราเถรีได้กล่าวว่า เราบูชาไฟ ไหว้ดวงจันทร์ ดวงอาทิตย์ และเทวดาไปยังทำน้ำแล้วลงดำน้ำ ...ต่อมาได้ศรัทธา บวชเป็นบรรพชิตเห็นร่างกายตามความเป็นจริงจึงถอนกามราคะได้ (ขุ.เถรี.(ไทย) ๒๖/๘๗/๕๗๐)

นบถือ, นบถือศาสดาอื่น : คำว่า นบถือ หมายถึงเชื้อถือยัดมัน, เคารพ, ยกย่อง ดังคำโสมถนพสุตรกล่าวไว้ว่า ท่านโสมถนจะเป็นผู้ที่พระเจ้าพิมพิสารจอมทัพมคธและพราหมณ์ไปกขรชาติสักการะเคารพ นบถือบูชา นอบน้อม (ที.สี.(ไทย) ๙/๓๐๓/๑๑๓) หรือดังคำในปิณฑปาตีกสูตร พระพุทธเจ้าตรัสว่า ภิกษุผู้บิณฑบาตเป็นวัตร เป็นผู้ที่มีมหาชนสักการะ เคารพ นบถือบูชา นอบน้อมขณะเที่ยวไปบิณฑบาต (ขุ.อุ.(ไทย) ๒๕/๒๘/๒๒๔)

คำว่า นับถือ มีกล่าวไว้หลายแห่ง เช่น ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๔๓/๑๙๙, ม.ม.(ไทย) ๑๒/๕๑๐/๕๔๙, ม.ม.(ไทย) ๑๓/๒๓๘/๒๘๑, ๔๒๕/๕๓๕, ม.อ.(ไทย) ๑๔/๘๓/๙๓, ๔๓๕/๔๙๔, อัง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๒๖/๔๑, ๑๙๗/๓๐๑, ขุ.อ.(ไทย) ๒๕/๑๐/๑๘๓, ๑๔/๑๙๓, อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๔๐๔/๔๓๐

คำว่า นับถือศาสนาอื่น หมายถึงเคารพนับถือพระเจ้าของศาสนาอื่นนอกจากพระพุทธศาสนา ดังคำในพุทธาคฤสุตร พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า เป็นไปไม่ได้ที่บุคคลผู้ถึงพร้อมด้วยทิวัญญ์(อริยสาวกผู้โสดาบัน) พึงนับถือศาสนาอื่น แต่เป็นไปได้ที่ปุถุชนพึงนับถือศาสนาอื่น (ม.อ.(ไทย) ๑๔/๑๒๘/๑๖๗, อัง.เอกก.(ไทย) ๒๐/๗๖/๓๔), ในตติยอภิปัญฐานสูตร กล่าวถึงบุคคลผู้ถึงพร้อมด้วยทิวัญญ์เป็นผู้ไม่อาจนับถือศาสนาอื่น ซึ่งเป็นข้อที่ ๖ ในฐานะที่ไม่อาจเป็นได้ ๖ ประการ (อัง.ฉก.(ไทย) ๒๒/๙๔/๖๑๘), ในวิภังคกัถ์กล่าวไว้ทำนองเดียวกัน (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๘๐๙/๕๐๒)

นับอย่างปีมนุษย์ : นับตามจำนวนปีในมนุษย์โลก ในที่นี้มุ่งหมายเปรียบเทียบกาลเวลาที่ยาวนานแตกต่างกันมาก เพราะเวลาในมนุษย์รวดเร็วมาก เมื่อเทียบกับเทวโลก ดังคำในอิทธิธรรมปิฎก วิภังค พระพุทธเจ้าตรัสว่า ๕๐ ปีของมนุษย์ นับเป็นวันหนึ่งคืนหนึ่งของเทวดาชั้นจาตุมหาราช ๓๐ ราตรี โดยราตรีนั้นเป็น ๑ เดือน ๑๒ เดือนโดยเดือนนั้น เป็น ๑ ปี ๕๐๐ ปี ทิพย์โดยปีนั้น เป็นประมาณอายุของเทวดาชั้นจาตุมหาราช นับอย่างปีมนุษย์ มีประมาณเท่าไร มีประมาณ ๙ ล้านปี (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๑๐๒๓/๖๗๐, ๑๐๒๓/๖๗๑)

นับปียสุตร : พระสูตรว่าด้วยธรรมที่ไม่เป็นไปเพื่อความรัก พระผู้มีพระภาคทรงปรารภภาพกฤษณะแล้ว ตรัสว่า ธรรมที่ไม่เป็นไปเพื่อความเป็นที่รัก เป็นที่เคารพยกย่อง เพื่อความเป็นสมณะ(หมายถึงการบำเพ็ญสมณธรรม) และเพื่อความเป็นอันเดียวกัน คือ กฤษณะ (๑) เป็นผู้ชอบก่ออิทธิกรรมไม่สรรเสริญการระงับอิทธิกรรม (๒) ไม่ใคร่ต่อการศึกษา ไม่สรรเสริญการสมานการศึกษา (๓) ปรารภณาชั่ว ไม่สรรเสริญการกำจัดความปรารภณาชั่ว(๔) มักโกรธ ไม่สรรเสริญการกำจัดความโกรธ (๕) มักลบหลู่ ไม่สรรเสริญการกำจัดความลบหลู่(๖) มักโอ้อวด ไม่สรรเสริญการกำจัดความโอ้อวด (๗) มีมายา ไม่สรรเสริญการกำจัดมายา (๘) ไม่พิจารณาธรรม ไม่สรรเสริญการพิจารณาธรรม (๙) ไม่หลีกเลี่ยง ไม่สรรเสริญการหลีกเลี่ยง (๑๐) ไม่เป็นผู้ปฏิสันถารเพื่อนพรหมจารีไม่สรรเสริญผู้ปฏิสันถาร แล้วตรัสว่า ความปรารภณาพึงเกิดขึ้นแก่กฤษณะเช่นนี้ว่า ทำอย่างไร เพื่อนพรหมจารีทั้งหลายจึงจะสักการะ เคารพ นับถือ บูชาเรา ถึงกระนั้น เพื่อนพรหมจารีทั้งหลายก็ไม่สักการะ เคารพ นับถือ บูชากฤษณะนั้น เพราะพิจารณาเห็นบาปอกุศลธรรมที่กฤษณะนั้นยังละไม่ได้ เปรียบเหมือนความปรารภณาพึงเกิดขึ้นแก่ม้าโง่อย่างนี้ว่า ทำอย่างไร มนุษย์ทั้งหลายจึงจะตั้งเราไว้ในตำแหน่งม้าอาชาไนย ให้กินอาหารสำหรับม้าอาชาไนย และปฏิบัติต่อเราเหมือนอย่างม้าอาชาไนยถึงกระนั้น มนุษย์ทั้งหลายก็ไม่ตั้งมานั้นไว้ในตำแหน่งม้าอาชาไนย ไม่ให้กินอาหารสำหรับม้าอาชาไนย และไม่ปฏิบัติอย่างปฏิบัติต่อม้าอาชาไนย เพราะพิจารณาเห็นความโอ้อวด ความโง่ ความไม่ซื่อตรง ความคดที่มานั้นยังละไม่ได้ฉะนั้น (อัง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๘๗/๑๙๔)

นัมมทา: ชื่อแม่น้ำสายสำคัญในภาคกลางของอินเดีย ไหลไปคล้ายจะเคียงคู่กับเทือกเขาวิษณะ ถือว่าเป็นเส้นแบ่งระหว่างอูตราบถ (ดินแดนแถบเหนือ) กับทักขิณาบถ (ดินแดนแถบใต้) ของชมพู

ทวีป, บัดนี้ เรียกว่า Narmada แต่บางที เรียก Narbada หรือ Nerbuddha ชาวฮินดูถือว่า เป็นแม่น้ำศักดิ์สิทธิ์ที่สุด รองจากแม่น้ำคงคา, แม่น้ำนัมมทายาวประมาณ ๑,๓๐๐ กม. ไหลจากทิศตะวันออกเฉียงเหนือไปทางตะวันตกเฉียงใต้ ออกทะเลที่ใต้เมืองท่าภารุกัจฉะ (บัดนี้เรียก Bharuch) สู่อ่าว Khambhat (Cambay ก็เรียก), อรรถกถาเล่าว่า เมื่อครั้งที่พระพุทธเจ้าเสด็จไปสุนาปรันตริฐ ตามคำอาราธนาของพระปุลณเถระ ผู้เป็นชาวแคว้นนั้นแล้ว ระหว่างทางเสด็จกลับ ถึงแม่น้ำนัมมทา ได้แสดงธรรมโปรดนัมมทานาคราช ซึ่งได้ทูลขอของที่ระลึกไว้บูชา จึงทรงประทับรอยพระบาทไว้ที่ริมฝั่งแม่น้ำนัมมทานั้น อันถือกันมาว่าเป็นพระพุทธรูปแห่งแรก ดังคำในจิตตสัมภุตชาดกที่จิตตบัณฑิตดาบสกราบทูลว่า พวกเราได้เกิดเป็นคนจันทาลในวันตีชนบท ได้เกิดเป็นเนื้ออยู่ที่ฝั่งแม่น้ำเนรัญชรา ได้เกิดเป็นนกเขาอยู่ที่ฝั่งแม่น้ำนัมมทา แต่วันนี้ เราทั้ง ๒ นั้นเป็นพราหมณ์และกษัตริย์ (ขุ.ชา.วิสติ.(ไทย) ๒๗/๒๙/๔๗๖); ในมฆวปุปผิยเถราปทาน พระมฆวปุปผิยเถระเล่าถึงประวัติอดีตชาติของตนไว้ว่าพระผู้มีพระภาคผู้เป็นพระสยัมภู ผู้ไม่ทรงพ่ายแพ้ พระองค์มีอินทรียผองใส ไม่ขุ่นมัว เข้าสมาธิอยู่ใกล้ฝั่งแม่น้ำนัมมทา (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๒๐/๔๔๖); ดูทักษิณาบถ, อุตราบถ, ปุณณสุนาปรันตะ

นัย: อุบาย, อาการ, วิธี, ข้อสำคัญ, เค้าความ, เค้าเงื่อนไข, แง่ความหมาย ดังคำในมหาปทานสูตร พระพุทธเจ้าตรัสว่า นัยว่าพระวิปัสสิราชกุมารนั้นได้รับการผลัดเปลี่ยนกันอ้อมใส่สะเอวอยู่เสมอ ๆ (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๙/๒๑)

นัยนา: ดวงตา, ตา ดังคำในฉันทนตชาดก พระราชาตรัสว่า พระน้องนางผู้มีเรือนร่างเหลืองอร่ามดุจทองคำ ผิวพรรณผุดผ่อง นัยนาก็แจ่มใสกว้างขวาง (ขุ.ชา.ติงสติ.(ไทย) ๒๗/๙๗/๕๕๔) ; ในอปทาน พระธัมมรุจิเถระ กล่าวไว้ว่า ข้าแต่พระมหามุนี พระองค์บรรลุนัยนาที่สำเร็จด้วยญาณสิ้นกาลนาน (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๑๘๕/๑๖๐)

อรรถกถาอปทานอธิบายว่า คำว่า นัยนา หมายถึงทิพจักขุ (ขุ.อป.อ. (บาลี) ๒/๑๘๕-๘๖/๒๖๑)

นัยน์ตา : ดวงตา, ส่วนหนึ่งของร่างกายคนและสัตว์ ทำหน้าที่เป็นเครื่องดูรูป ดังคำในมหาวิภังค์ กล่าวถึงมารดาบิดาของเด็กชายอุบาลีได้ปรึกษากันดังนี้ว่า...ถ้าเจ้าอุบาลีเรียนวิชาเกี่ยวกับการเงิน นัยน์ตาของเขาจะปวด (วิ.มหา.(ไทย) ๒/๔๐๒/๕๑๓), ในอภิธรรมปิฎก กล่าวว่า เป็นส่วนหนึ่งในจักขายตนะ ดังคำว่า ...เนตรบ้าง นัยน์ตาบ้าง ฝั่งนี้บ้าง บ้านว่างบ้าง นี้เรียกว่าจักขายตนะ (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๑๕๖/๑๑๓), ในกัมมทนต์สูตร กล่าวถึงภิกษุทั้งหลายมองกันด้วยนัยน์ตาที่เปี่ยมด้วยความรักอยู่ (อง.ติก.(ไทย) ๒๐/๑๒๕/๓๗๓), ในปุคคลบัญญัติกล่าวไว้ว่า บางคนมีนัยน์ตาเป็นเหตุให้ได้โภคทรัพย์ที่ยังไม่ได้หรือทำโภคทรัพย์ที่ได้แล้วให้เพิ่มพูน (อภิ.ปุ.(ไทย) ๓๖/๑๐๕/๑๗๒)

คำว่า นัยน์ตา มีกล่าวไว้พระไตรปิฎก เช่น ม.ม.(ไทย) ๑๒/๓๒๖/๓๕๘, ม.ม.(ไทย) ๑๓/๘๘/๙๒, ๑๔/๑๖๐, ๔๕๖/๕๗๖, ม.อ.(ไทย) ๑๔/๒๓๙/๒๘๑, ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๔๒/๑๘๑, ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๒๔๒/๓๓๔, อง.ติก.(ไทย) ๒๐/๙๖/๓๒๙, ๑๒๕/๓๗๓, อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๗๘/๑๔๒, พุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๓๑๘/๕๑, ๖๔๘/๗๒, ๑๐๒๖/๑๒๗, พุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๙๕/๓๓๘, อภิ.ปุ.(ไทย) ๓๖/๑๐๔/๑๗๒, ๑๐๕/๑๗๒, ๑๐๖/๑๗๒)

อรรถกถาอธิบายว่า นัยน์ตา ในที่นี้หมายถึงปัญญาจักขุ (อง.ติก.อ.(บาลี) ๒/๒๙/๑๐๗)

นาก : ชื่อสัตว์เลี้ยงลูกด้วยนม ขนลำตัวสีน้ำตาลอมเทา มีขน ๒ ชั้น ชั้นในละเอียด ชั้นนอกหยาบ หัวกว้างและแบน ระหว่างนิ้วมีแผ่นพังผืดซึ่งอยู่คล้ายตีนเป็ด หางแบน ขาหลังใหญ่และแข็งแรงกว่าขาหน้า ใช้ว่ายน้ำร่วมกับหางไล่จับปลาและสัตว์น้ำเล็กๆ นากใหญ่ขนเรียบและนากเล็กเล็บสั้น ดังคำในกุณฑลชาดก กล่าวถึงนาก เป็นสัตว์ที่อยู่ในป่าหิมพานต์ (ขุ.ชา.อสีติ.(ไทย) ๒๘/๕๓๖/๑๓๔),ใน อุปสัิวเถราปทาน พระ อุปสัิวเถระกล่าวไว้ว่า ต้นชบาเม็ดดอกบานสะพรั่งสำหรับมีกลิ่นหอมจะเข้า ตะโอง นาก เกิดอยู่ในสระนั้น (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๒๑/๖๗๐)

นาค : งูใหญ่ในนิยาย ; ช้าง ; ผู้ประเสริฐ ; ใช้เป็นคำเรียกคนที่กำลังจะบวชด้วย ดังคำในมหาสมยสูตร พระพุทธเจ้าตรัสว่า นาคผู้อยู่ในแม่น้ำยมุนาและนาคที่เกิดในตระกูลธรรพ์ผู้มีศกัมา (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๓๘/๒๖๖),ในลักกัปัญหาสูตร พระพุทธเจ้าตรัสถึงพวกเทวดา มนุษย์ อสูรนาคนครรรพ์ และสัตว์เหล่าอื่นอีกจำนวนมากต่างก็ปรารถนาความสุข (ที.ม.(ไทย)๑๐/๓๕๐/๒๗๘)

คำว่า นาค มีปรากฏในพระไตรปิฎก เช่น ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๕๗/๒๘๕,ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๐๔/๑๖๖, ๒๐๕/๑๖๗, ๒๓๐/๑๘๘, ๒๓๒/๑๘๙, ๒๓๔/๑๙๑, ๒๘๒/๒๒๙, ๒๙๐/๒๓๘, ม.ม.(ไทย) ๑๒/๒๔๙/๒๖๘,ส.ข.(ไทย) ๑๗/๓๔๓/๓๕๐, ๓๔๔/๓๕๑, ๓๔๕/๓๕๒, ๓๔๖/๓๕๒,ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๕๑/๘๑, ๑๘๒/๑๐๙,อง.ฉก.(ไทย) ๒๒/๔๓/๔๘๘,อง.อฎฐก.(ไทย) ๒๓/๒๐/๒๕๕,ขุ.ชา.เอกก.(ไทย) ๒๗/๘๖/๓๖,ขุ.ชา.ติก.(ไทย) ๒๗/๑๑๘/๑๔๗, ขุ.ชา.จตุตทาฬีส.(ไทย) ๒๗/๑๕๑/๖๑๙, ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๑๓๕๒/๓๙๒,ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๒๗๑/๔๒๓, ๑๕/๕๒๑,ขุ.พุทธ.(ไทย)๓๓/๒๐/๕๕๙

นาคกัมพลอัสตร :ชื่อหมูนาคจำพวกหนึ่งแถบเชิงเขาสิเนรุ เป็นญาติฝ่ายแม่ของท้าวธรรพ์ธรรพ์ ดังคำในภุริทัตตชาดก ท้าวธรรพ์ธรรพ์เมื่อทรงสั่งให้ประชุมบริษัท จึงตรัสว่า พวกนาคกัมพลอัสตรจงเตรียมตัว จงไปประกาศให้นาคทั้งปวงรู้จัก จงพากันไปกรุงพาราณสี แต่อย่าได้เบียดเบียนใครๆ (ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๗๙๐/๓๐๖)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า นาคกัมพลอัสตร หมายถึงพวกนาคที่อาศัยอยู่ที่เชิงเขาสิเนรุ และเป็นญาติฝ่ายพระมารดาของท้าวธรรพ์ธรรพ์ (ขุ.ชา.อ.(บาลี) ๑๐/๗๙๐/๑๐)

นาคเกสรียเถราปทาน :ประวัติในอดีตชาติของพระนาคเกสรียเถระ มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า ในอดีตชาติที่ ๙๒ ท่านเป็นพรานป่า ได้ใช้ดอกบุนนาคน้อมบูชาพระพุทธรูปพระนามว่า ติสสะ เพราะผลแห่งการบูชา นั้น ท่านไม่รู้จักทุกติเลย ในปีที่ ๗๗ ท่านได้เกิดเป็นพระเจ้าจักรพรรดิผู้มีพละทานุภาพมาก ในชาติสุดท้ายนี้ได้บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๔/๔๐๗)

นาคเถระ : พระเถระชื่อว่านาคะ หมายถึงชื่อพระเถระองค์หนึ่ง ชาวเกาะสิงหล ผู้สอนพระวินัยปิฎก นิกาย ๕ และปรกณ ๗ เป็นลูกศิษย์ของพระอรุณฐะผู้มีปัญญา พระติสสทัตตบัณฑิต พระกาฬสมณะ ผู้เชี่ยวชาญ พระทีฆเถระและพระทีฆสมณบัณฑิตที่เกาะตามพปณณ(ศรีลังกา) เป็นภิกษุรุ่นเดียวกัน ๕ รูป อันได้แก่ พระกาฬสมณะ พระนาคเถระพระพุทธรักขิตะ พระติสสเถระผู้มีปัญญา และพระเทวเถระผู้เป็นบัณฑิต (วิ.ป.(ไทย) ๘/๓/๖, ๘/๑๓, ๒๒/๒๖)

นาคทัตตสูตร : พระสูตรว่าด้วยพระนาคทัตตะ สมัยที่ท่านพระนาคทัตตะอยู่ ณ ราวป่าแห่งหนึ่ง แคว้นโกศล ท่านเข้าไปยังหมู่บ้านแต่เช้า แล้วกลับมาหลังเที่ยง เทวดาผู้สิงสถิตอยู่ในราวป่า

นั้นประสงค์จะให้ท่านสลัดใจจึงกล่าวว่า ท่านเข้าไปยังหมู่บ้านตอนเช้าแล้วกลับมาตอน กลางวัน ท่านเที่ยวไปกินเวลา คลุกคลีกับคฤหัสถ์ พลอยร่วมสุขร่วมทุกข์กับเขา เรากล่าวว่า ท่านจะคะนองสุดฤทธิ์จะพัวพันในตระกูล ท่านอย่าตกไปสู่อำนาจของมัจจุราชผู้มีกำลัง ผู้กระทำชีวิตให้สิ้นสุดเลย (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๒๒๗/๓๒๙)

นาคทัตตะ, พระ :ชื่อพระภิกษุรูปหนึ่ง พักอยู่ ณ ราวป่าแห่งหนึ่ง แคว้นโกศล คะนองมือคะนองเท้า บินทบาทสายเกิน มีความประมาท ถูกเทวดาผู้มีความหวังดีที่ราวป่าเตือนสติ จึงได้สติ ดังคำ ว่า ท่านพระนาคทัตตะ ท่านเข้าไปยังหมู่บ้านตอนเช้า และกลับมาตอนกลางวัน ท่านเที่ยวไป กินเวลาคลุกคลีกับคฤหัสถ์ พลอยร่วมสุขร่วมทุกข์กับเขา เรากล่าวว่า ท่านพระนาคทัตตะ จะคะนองสุดฤทธิ์ จะพัวพันในตระกูลทั้งหลาย(มีตระกูลกษัตริย์เป็นต้น) ภายหลังเกิดความ สลดใจแล้ว (ส.ส.(ไทย)๑๕/๒๒๗/๓๒๙)

นาคนิเวศน์ :ที่อยู่ของนาค,ภพของหมู่่นาค หมายถึงที่พักอาศัยของพญานาคนามว่าจัมเปยยะ ซึ่งเป็น พญานาคที่พระราชแห่งแคว้นกาสิไถ่ตัวจากพราหมณ์ ภายหลังไปยังเขื่อนนาคภพ และขึ้น ไปยังที่อยู่ของนาคจัมเปยยะ ดังคำว่า พระเจ้ากาสิเสด็จขึ้นสู่นาคนิเวศน์ ซึ่งมีหมู่นางนาค กัญญาตามเสด็จทรงพอพระทัย ประทับนั่งบนภัทรปฏิฐทองคำมีพนักอิงฉาบไล้ด้วยจุมพฏแก่น จันทน์หอมซึ่งเป็นทิพย์ (ขุ.ชา.วิสติ.(ไทย) ๒๗/๒๖๘/๕๑๗)

นาคปลลวกลากทราบาน : ประวัติในอดีตชาติของพระนาคปลลวกลากระ มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า ใน อดีตชาติกับที่ ๙๑ ท่านได้ใช้กิ่งไม้กาะกัฏฐบูชาพระพุทธเจ้า(พระนามว่าวิปัสสี) เพราะผลแห่ง การบูชานั้น ท่านไม่รู้จักทุกคติเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลुरुชชา ๓ พร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ. อป.(ไทย) ๓๓/๑๑๘/๑๘)

นาคบุปผียกลากทราบาน^๑ : ประวัติในอดีตชาติของพระนาคบุปผียเถระ มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า ใน อดีตชาติกับที่ ๑๐๐,๐๐๐ ท่านได้ใช้ดอกกาะกัฏฐบูชาพระพุทธเจ้าพระนามว่าปทุมุตตระ เพราะผลแห่งการบูชา นั้น ท่านไม่รู้จักทุกคติเลย ในกับที่ ๓๑ ท่านได้เกิดเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลुरुชระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๓๙/๓๒๔)

นาคบุปผียกลากทราบาน^๒ : ประวัติในอดีตชาติของพระนาคบุปผียเถระ มีเนื้อ ความอธิบายไว้ว่าใน อดีตชาติกับที่ ๙๑ ท่านได้ใช้ดอกกาะกัฏฐบูชาพระพุทธเจ้า(พระนามว่าวิปัสสี) เพราะผลแห่ง การบูชา นั้น ท่านไม่รู้จักทุกคติเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลुरुชชา ๓ พร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ. อป.(ไทย) ๓๓/๒๓/๒๐๕)

นาคปุระ :เมืองของเหล่าพญานาค ในมหาปรินิพพานสูตรกล่าวไว้ว่า เป็นที่ประดิษฐานอยู่ของพระ ทันตธาตุดังคำว่า พระทราฐธาตุดองค์หนึ่งอยู่ที่ภพดาวดึงส์ องค์หนึ่งอยู่ที่นาคปุระ องค์หนึ่งอยู่ ที่เมืองคันธารวิสัยองค์หนึ่งอยู่ที่เมืองกาลิงคราช (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๑๑/๗๒๕)

นาคเปตวัตถุ:เรื่องเปตผู้เดินร้องไห้ตามพาหนะข้างของลูกชาย เปตผู้เดินร้องไห้ตามพาหนะข้างของ ลูกชาย เป็นเรื่องแสดงผลแห่งกรรมดีและกรรมชั่วของคนครอบครัวหนึ่ง จำนวน ๕ คน คือ บิดา มารดา บุตร ๒ คน ธิดา ๑ คน บิดามารดาไม่มีศรัทธาและด่าว่าสมณพราหมณ์ เมื่อตาย แล้วไปเกิดเป็นเปตกินเลือดกินหนองของกันและกัน ส่วนบุตรธิดามีศรัทธาได้ทำบุญให้ท่าน เมื่อตายแล้วไปเกิดเป็นเทพบุตรเทพธิดา มีทิพยสมบัติต่าง ๆ (ขุ.เปต.(ไทย) ๒๖/๗๓/๑๗๙)

นาคพิภพ: ที่อยู่ของพญานาค หมายถึงภพอันเป็นที่อยู่ของหมู่ นาค ดังคำในจัมเปยยชาดก พระพุทธเจ้า ตรัสว่า (ราชาแคว้นกาสิ) เสวยและทรงรื่นรมย์อยู่ในนาคพิภพนั้นแล้ว ได้ตรัสกับพญานาค จัมเปยยะ (ขุ.ชา.วิสติ.(ไทย) ๒๗/๒๖๙/๕๑๗,๒๗๗/๕๑๘), ในสังขปาลชาดก กล่าวถึง นาคราชนั้นได้ไปสู่ห้วงน้ำใส สีเขียวครามโอภาส...เป็นผู้ปลอดภัย เบิกบานใจ ได้เข้าไปสู่นาค พิภพ (ขุ.ชา.จตุตทาฬีส.(ไทย) ๒๗/๑๕๕/๖๒๐, ๑๕๘/๖๒๑, ๑๘๕/๖๒๕)

นาคภริทิต : พญานาคโพธิสัตว์ ชื่อภริทิต ถืออุบาสกศีล เป็นที่รักและห่วงใย ของพ่อแม่ และภรรยา พร้อมญาติมิตร เมื่อคราวที่พราหมณ์ลัมปายณะจับตัวไปแสดงละครงู แม้มิฤทธิ์มาก แต่ก็ไม่ ทำร้ายพราหมณ์ผู้ประทุษร้าย ดังคำในภริทิตตชาดก ภรรยาทั้งหลายของนาคภริทิต ครั้นได้ เห็นพระมารดาของนาคภริทิตกำลังเสด็จมา จึงพากันเข้าประคองแขนคร่ำครวญ (ขุ.ชา.ม. (ไทย) ๒๘/๘๕๖/๓๑๕)

นาคราช : พญานาค ดังคำในมหาวิภังค์ กล่าวไว้ว่า ฤๅษีผู้น้องกลับชูปมอม หมองคล้ำซีดเหลือง เส้นเอ็น ขึ้นสะพรึงยิ่งกว่าแต่ก่อน เพราะไม่ได้พบนาคราชรูปงามนำดู (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๓๔๔/๓๘๑), ในมหาสมยสูตร กล่าวไว้ว่า เวลานั้นพวคนาคราชไม่มีความหวาดกลัว (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๓๘/ ๒๖๖)

คำว่า นาคราช มีปรากฏในพระไตรปิฎก เช่น ขุ.ชา.วิสติ.(ไทย) ๒๗/๒๗๑/๕๑๗, ๒๗๒/ ๕๑๘, ๒๗๓/๕๑๘,๒๗๔/๕๑๘,๒๗๗/๕๑๘,ขุ.ชา.จตุตทาฬีส.(ไทย)๒๗/๑๕๖/๖๒๐,๑๖๗/๖๒๒

นาควัน,สวน : สวนชื่อนานาควัน,ชื่อสวนแห่งหนึ่ง,ป่าข้าง ณ บ้านหัตถิกคาม แคว้นวัชชี เป็นสวนที่อุคค คหบดีชาวบ้านหัตถิกคามซึ่งเป็นผู้ประกอบด้วยธรรมที่น่าอัศจรรย์ ๘ ได้เข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า ครั้งแรก ดังคำในทุติยอุคคสูตร ที่อุคคคหบดีกล่าวไว้ว่า เมื่อโยมกำลังเที่ยวชมอยู่ในสวนนา ควันได้เห็นพระผู้มีพระภาคแต่ที่ไกลเป็นครั้งแรก พร้อมกับการเห็นนั่นเอง โยมก็มีจิตเลื่อมใส ต่อพระผู้มีพระภาคและสั่งจากเมาสุรา(อง.อภุจก.(ไทย)๒๓/๒๒/๒๖๑),ปริชิตนพราหมณ์ บุตตวัตถุ พระผู้มีพระภาคตรัสเนื้อความนี้แก่บุตร ๔ คนของพราหมณ์ชื่อว่า ช้างกฤษกรชื่อธน ปาลกะ ตกมันจัด ห้ามได้ยาก ถูกขังไว้ ไม่ยอมกินฟ่อนหญ้า เพราะระลึกถึงแต่นาควัน (ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๒๔/๑๓๔)

อรรถกถากล่าวว่า คำว่า นาควัน หมายถึงป่าข้าง เป็นที่อยู่ของช้างพังแม่ของช้างธนปาล กะ (ขุ.ธ.อ. (บาลี)๗/๑๒๖)

นาคवास : ที่อยู่ของพวคนาค หมายถึงสถานที่พวคนาคอยู่, ดังคำสามัญผลสูตร สันทกสูตร มหาทิฏฐิสูตรที่เจ้าลัทธิมักขลิโคศลกล่าวไว้ตอนหนึ่งเกี่ยวกับคำสอนของตนว่า กำเนิดที่เป็น ประธาน ๑,๔๐๖,๖๐๐ กรรม ๕๐๐ ... นาคवास ๔,๙๐๐ อินทรีย์ ๒,๐๐๐...ที่คนพาล และบัณฑิตพากันเที่ยวเวียนวายเป็นแล้ว จักทำที่สุดทุกข์ได้เอง ไม่มีความสมหวังในความปรารถนา (ที.สี.(ไทย) ๙/๑๖๘/๕๕,ม.ม.(ไทย) ๑๓/๒๒๘/๒๖๗,ส.ข.(ไทย) ๑๗/๒๑๓/๒๙๓)

นาควิมาน^๑ (ปฐม) : วิมานที่มีช้างทิพย์เป็นพาหนะ (เรื่องที่ ๑) วิมานที่มีช้างทิพย์เป็นพาหนะเรื่องที่ ๑ เป็นวิมานในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ที่เกิดขึ้นแก่อุบาสกคนหนึ่ง เพราะบูชาพระสฤปปรรจุพระบรม สารีริกธาตุของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระนามว่ากัสสปะ (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๙๖๑/๑๑๗)

นาควิมาน^๒ (ทุติย) : วิมานที่มีช้างทิพย์เป็นพาหนะ (เรื่องที่ ๒) วิมานที่มีช้างทิพย์เป็นพาหนะเรื่องที่ ๒ เป็นวิมานในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ที่เกิดขึ้นแก่อุบาสกชาวกรุงราชคฤห์ เพราะรักษาศีล ๕ เป็น

ประจำ รักษาโอบสกลศีลทุกวันพระ ได้ถวายทานและฟังธรรมจากพระผู้มีพระภาค (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๙๖๘/๑๑๘)

นาควิมาน^๓ (ตติย) : วิมานที่มีช้างทิพย์เป็นพาหนะ (เรื่องที่ ๓) วิมานที่มีช้างทิพย์เป็นพาหนะเรื่องที่ ๓ เป็นวิมานในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ที่เกิดขึ้นแก่คนเฝ้าไร่อ้อยของพราหมณ์ผู้เป็นมิถนาทิกฤติ เพราะได้เห็นพระชินาสพฺรุษหนึ่งกำลังเดินทางไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคในกรุงราชคฤห์เนื่องจากเป็นเวลาเย็นและต้องเดินไปอีกครึ่งโยชน์จึงจะถึง จึงสร้างที่พักแรมมุงด้วยผ้าถวาย (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๙๗๖/๑๑๙)

นาควิมาน^๔ : วิมานที่เกิดขึ้นแก่หญิงผู้ถวายผ้าคู่หนึ่งแด่พระพุทธเจ้า วิมานที่เกิดขึ้นแก่หญิงผู้ถวายผ้าคู่หนึ่งแด่พระพุทธเจ้า นางเกิดในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ เพราะได้ถวายผ้าคู่หนึ่งแด่พระผู้มีพระภาค และได้ฟังพระธรรมเทศนา บรรลุโสดาปัตติผล (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๗๐๕/๘๑)

นาคสมบัติ : สมบัติของพวคนาคหมายถึงทรัพย์สินเงินทองที่พวกพญานาคมีอยู่, ทรัพย์สมบัติของพญานาค ดังคำในสังขปาลชาดก ที่อาหารดาบสถามพญานาคสังขปาละว่า อาตมาได้เสวยกามรสอันเป็นทิพย์อยู่ ๑ ปี คราวนั้น จึงได้ถามยิ่งขึ้นไปว่า นาคสมบัตินี้ ท่านได้เพราะทำกรรมอะไร ได้อย่างไร ซึ่งได้รับคำตอบว่า ข้าพเจ้าได้เพราะบุญกรรมซึ่งมิใช่บาปของตน (ขุ.ชา.จตตาลีส.(ไทย) ๒๗/๑๖๙/๖๒๒,๑๗๑/๖๒๓)

นาคสมालเถรคาถา : คาถาของพระนาคสมาลเถระ, ภาษิตของพระนาคสมาลเถระ พระนาคสมาลเถระพยากรณ์พระอรหันต์ด้วยคำว่า เมื่อเราเดินเข้าไปบิณฑบาตได้เห็นนางผู้ตกแต่งร่างกาย นุ่งผ้าสวยงามเหมือนบ่วงมัจจุราชที่วางดักไว้ จากนั้น โยนิโสมนสิการจึงเกิดขึ้นแก่เรา โทษก็ปรากฏความเบื้อหน่ายก็เกิดขึ้นพร้อมกัน (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๒๖๗/๓๘๓)

นาคสมาลเถรภาพาน : ประวัติในอดีตชาติของพระนาคสมาลเถระมีเนื้อความอธิบายไว้ว่าในอดีตชาติกับที่ ๓๑ ท่านเคยใช้ดอกแคะฝอยบูชาพระพุทธเจ้าพระนามว่าสิขี เพราะผลแห่งการบูชานั้นท่านไม่ไปสู่ทุคติเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหันต์พร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑/๒๑๕)

นาคสมालะ, พระ : ชื่อพระเถระองค์หนึ่ง เป็นพระอริยสาวกผู้เป็นพระอรหันต์ เคยทำหน้าที่เป็นพุทธอุปัฏฐาก ในปฐมโพธิกาล สมัยที่ยังไม่มีพระพุทธอุปัฏฐากประจำ ดังคำในมหาสิหนาทสูตรกล่าวไว้ว่า ในสมัยนั้น ท่านพระนาคสมาละยืนถวายงานพัดอยู่เบื้องพระปฤษฎางค์ของพระผู้มีพระภาค ท่านผู้นี้เมื่อได้ฟังมหาสิหนาทสูตรแล้วเกิดขณลุกชูชัน จึงกราบทูลถามว่าชื่อของธรรมบรรยาย พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า นาคสมาละ เธอจงจำไว้ว่า ธรรมบรรยายนี้ชื่อว่า โลมหังสนบรรยาย (ม.มู.(ไทย) ๑๒/๑๖๒/๑๖๕), พระผู้เคยเป็นปัจฉาสมณะ(พระผู้ติดตามรับใช้) ผู้ตามเสด็จพระพุทธเจ้า ดังคำในทวิธาปถสูตร กล่าวไว้ว่า พระผู้มีพระภาคเสด็จพุทธดำเนินทางไกลไปในแคว้นโกศล มีท่านพระนาคสมาละเป็นปัจฉาสมณะ ท่านพระนาคสมาละได้เห็นทางสองแพร่งในระหว่างทาง (ขุ.อุ.(ไทย) ๒๕/๗๗/๓๓๘), ในนาคสมาลเถรภาพาน พระนาคสมาลเถระได้กล่าวถึงประวัติอดีตชาติของตนไว้ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑/๒๑๕)

อรรถกถาอธิบายว่า ในปฐมโพธิกาล(๒๐ พรรษาแรก) พระผู้มีพระภาคไม่มีพระอุปัฏฐากประจำ บางคราวพระนาคสมาละ บางคราวพระนาคิตะ บางคราวพระอุปวาณะ บางคราว

พระสุนักขัตตะ บางครววจุทธะ สมณุตเทส บางครวพระสาครตะ บางครวพระเมฆิยะ (วิ.อ. (บาลี) ๑/๑๖/๑๘๑, ชุ.อุ.อ.(บาลี) ๓๑/๒๓๐)

นาคสุปัสสะ, พญานาค : ชื่อพญานาคองค์หนึ่ง พญานาคตนนี้ มีความเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา เคยเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าสมัยที่ข้าวยากหมากแพง กราบทูลในกรณีที่มีภิกษุกินเนื้อว่า พระพุทธเจ้าข้า นาคผู้ไม่ศรัทธาไม่เลื่อมใสมีอยู่ นาคเหล่านั้น ฟังเบียดเบียนภิกษุแม้ด้วยเหตุเล็กน้อยได้ ขอประทานวิโรกาส พระคุณเจ้าทั้งหลายไม่ฟังฉันเนื้ออยู่เลย ต่อมา พระพุทธเจ้าตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุไม่ฟังฉันเนื้อ รูปใดฉัน ต้องอาบัติทุกกฏ (วิ.ม.(ไทย) ๕/๒๘๑/๘๕)

นาคสูตร^๑ : พระสูตรว่าด้วยมารแปลงกายเป็นพญาช้าง สมัยที่พระผู้มีพระภาคแรกตรัสรู้ประทับอยู่ที่ต้นอชปาลนิโครธ ใกล้ฝั่งแม่น้ำเนรัญชรา ตำบลอุรุเวลา มารต้องการจะให้ความกลัว ความหวาดสะดุ้ง ความขนพอง สยองเกล้าเกิดขึ้นแก่พระองค์จึงแปลงกายเป็นพญาช้างใหญ่มีศีรษะเหมือนก้อนหินใหญ่สีดำสนิท มีงาเหมือนเงินยวง มีวงเหมือนงอนไถใหญ่เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคตรัสว่า ท่านแปลงกายทั้งที่งามและไม่งาม ท่องเที่ยวอยู่ตลอดกาลอันยาวนาน พอเหมาะสำหรับการแปลงกายของท่าน มารผู้กระทำซึ่งที่สุด เราได้กำจัดท่านเสียแล้ว (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๓๘/๑๗๖)

นาคสูตร^๒ : พระสูตรว่าด้วยช้าง พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน เมื่อทรงทราบว่าภิกษุนวกระรูปหนึ่งเข้าตระกูลเกินเวลาเมื่อถูกภิกษุทั้งหลายกล่าวตักเตือนก็ไม่พอใจ จึงตรัสว่าภิกษุผู้เระครองอันตรวาสกถือบาตรและจีวรเข้าไปบิณฑบาตแล้วกล่าวธรรม คฤหัสถ์ผู้เลื่อมใสต่างแสดงอาการเคารพ แต่ท่านไม่กำหนด ไม่หมกมุ่น ไม่พัวพัน มีปกติเห็นโทษ มีปัญญาเครื่องสลัดออก บริโศคลานั้น การกระทำอย่างนั้นมีประโยชน์ต่อผิวพรรณและกำลังท่านเหล่านั้นจึงไม่ตายหรือได้รับทุกข์ปางตาย ส่วนภิกษุผู้ทำตามต่างก็ทำตามอย่างท่านเหล่านั้น แต่เธอกำหนด หมกมุ่น พัวพัน ไม่เห็นโทษ ไม่มีปัญญาเครื่องสลัดออก บริโศคลานั้น การกระทำอย่างนั้นจึงไม่มีประโยชน์ต่อผิวพรรณและกำลัง เธอจึงตายหรือได้รับทุกข์ปางตาย เหมือนช้างใช้วงงอนเหง้าและรากบัวขึ้น ล้างให้ดีแล้ว เคี้ยวกินเหง้าและรากบัวที่ไม่มีโคลนตม การกระทำอย่างนั้นจึงไม่มีประโยชน์ต่อผิวพรรณและกำลัง ช้างเหล่านั้นจึงไม่ตายหรือได้รับทุกข์ปางตาย ส่วนลูกช้างทำตามช้างใหญ่ แต่มันไม่ล้างให้ดี ไม่เคี้ยวให้ละเอียดกลืนทั้งโคลนตม การกระทำอย่างนั้นจึงไม่มีประโยชน์ต่อผิวพรรณและกำลังของมัน ลูกช้างจึงตายหรือได้รับทุกข์ปางตาย เหตุนั้น เธอทั้งหลายพึงศึกษาว่า เราจักไม่กำหนด ไม่หมกมุ่น ไม่พัวพัน มีปกติเห็นโทษ มีปัญญาเป็นเครื่องสลัดออก บริโศคลานี้ (ส.น. (ไทย) ๑๖/๒๓๑/๓๑๙)

นาคสูตร^๓ : พระสูตรว่าด้วยอุปมาด้วยนาค พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ภิกษุต้องอาศัยศีล จึงจะเจริญอริยมรรคมีองค์ ๘ ได้ เหมือนนาคอาศัยขุนเขาหิมพานต์ หนอง บึง แม่น้ำน้อย แม่น้ำใหญ่และมหาสมุทร จึงเจริญเติบโตได้ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๕๑/๘๑)

นาคสูตร^๔ : พระสูตรว่าด้วยองค์ของช้างต้น พระผู้มีพระภาคตรัสว่า องค์ประกอบของช้างของพระราชาที่ควรเป็นช้างต้น นับว่าเป็นราชพาหนะ ๔ เปรียบเทียบกับธรรมของภิกษุ ย่อมเป็นผู้ควรแก่ของที่เขานำมาถวาย ... เป็นนาบุญอันยอดเยี่ยมของโลก ๔ คือ *ช้างของพระราชา(๑) เป็นสัตว์เชื่องฟัง* คือ ตั้งใจ ใฝ่ใจ สำรวมใจ เจียพึงเหตุการณ์ที่ความรู้อ้างให้ทำ ที่เคยทำหรือไม่เคยทำ

เปรียบเหมือนภิกษุเป็นผู้เชื่อฟัง คือ ตั้งใจ ใฝ่ใจ สำรวมใจ เจียใโสตกลงฟังธรรม ในเมื่อผู้อื่นแสดงธรรมวินัยที่ตถาคตประกาศแล้ว (๒) *เป็นสัตว์ฆ่าได้* คือ เข้าสู่สมรภูมิแล้ว ฆ่าช้างบ้าง ฆ่าควายช้างบ้าง ฆ่าม้าบ้าง ฆ่าคนขี่ม้าบ้าง ทำลายรถบ้าง ฆ่าพลรถบ้าง ฆ่าพลเดินเท้าบ้าง เปรียบเหมือนภิกษุเป็นผู้ฆ่าได้ คือ ยินดีกามวิตก พยาบาทวิตก วิหิงสาวิตก ละ บรรเทา ทำกามวิตก เป็นต้นที่เกิดขึ้นให้หมดสิ้นไป ทำให้ถึงความไม่มี (๓) *เป็นสัตว์อดทนได้* คือ เข้าสู่สมรภูมิแล้ว อดทนต่อการประหารด้วยหอก ดาบ ลูกศร ง้าว เสี่ยงกลอง บัณเฑาะว์ สังข์ และมโหระทึกที่กระหึ่ม เปรียบเหมือนภิกษุเป็นผู้ทนได้ คือ อดทนต่อความหนาว ความร้อน ความหิว ความกระหาย อดทนต่อการถูกเหยียบย่ำ ลม แดดและสัตว์เลื้อยคลานรบกวน อดทนต่อคำหยาบคาย อดทนต่อเวหนากล้าแข็ง เจ็บปวด เผ็ดร้อน ไม่น่ายินดี ไม่น่าพอใจ พรากชีวิต (๔) *เป็นสัตว์ไปได้* คือ ไปสู่ทิศที่ความทุกข์ไสไปยังทิศที่เคยไปหรือไม่เคยไปได้โดยเร็วพลัน เปรียบเหมือนภิกษุเป็นผู้ไปได้ คือ ไปสู่ทิศที่ไม่เคยไปตลอดกาลยาวนาน ได้แก่ ความระงับสังขารทั้งปวง ความสละคืนอุปธิ ความสิ้นตัณหา ความคลายกำหนด ความดับทุกข์ นิพพาน (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๑๔/๑๗๕)

นาคสูตร^๕ : พระสูตรว่าด้วยนาค พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ พระเชตุวัน เขตกรุงสาวัตถี เช้าวันหนึ่ง พระองค์ตรัสชวนพระอานนทฺ์ไปประทับอยู่ที่ปราสาทนิคมารมาตา ณ บุพพาราม เพื่อพักกลางวัน ครั้นตอนเย็นตรัสชวนพระอานนทฺ์ไปยังทำนน้ำพุพุกโกฏฐกะ เพื่อสงรับน้ำ ครั้นแล้วเสด็จขึ้นมามีจีวรผืนเดียว ผึ่งพระวรกายอยู่

มหาชนเห็นพระเศวตกฤษุขร (หมายถึงช้างเผือก) ของพระเจ้าปเสนทิโกศลขึ้นจากทำนน้ำพุพุกโกฏฐกะตามเสียงดนตรีใหญ่ที่ตีประโคม จึงกล่าวชมว่า นาคของพระราชาส่งงามยิ่งนัก นาคของพระราชาช่างนำดู นาคของพระราชาช่างนำเลื่อมใส นาคของพระราชามีอวัยวะสมบูรณ์ พระอุทายี(หมายถึงพระกาฬุทายีเถระ ผู้บรรลุปฏิสัมภิทา) ทูลถามพระผู้มีพระภาคว่า มหาชนเรียกช้างเชือกใหญ่นี้เท่านั้นหรือว่านาค พระองค์ตรัสตอบว่า สัตว์อื่น ๆ ที่มีตัวใหญ่สูง มีอวัยวะสมบูรณ์ มหาชนก็เรียกว่า นาค คือ ม้า โค งู ต้นไม้ และมนุษย์ แต่พระองค์ตรัสเรียกผู้ไม่ทำความชั่วทางกาย ทางวาจา และทางใจเท่านั้นว่านาค

พระอุทายีชื่นชมพระภาชิตด้วยคาถาประพันธ์สรุปใจความได้ว่า ข้าพระองค์สดับมาจากพระองค์ผู้เป็นพระอรหันต์ว่า มนุษย์ทั้งหลายนอบน้อมพระสัมพุทธเจ้าผู้เป็นมนุษย์ ทรงฝึกพระองค์แล้ว(หมายถึงทรงฝึกฝนพระองค์ในฐานะ ๖ มีทางตา เป็นต้น) มีพระทัยตั้งมั่นแล้ว ผู้ทรงดำเนินไปในทางประเสริฐ ผู้ทรงยินดีในความสงบแห่งจิต ผู้ทรงถึงฝั่งแห่งธรรมทั้งปวง (หมายถึงรู้ยิ่งเข้าถึงธรรมทั้งปวงมีชั้นธอายนะและธาตุ) แม้เทวดาทั้งหลายก็นอบน้อมพระสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๔๓/๔๙๘)

อรรถกถาอธิบายว่า นาค มี ๓ นัย คือ (๑) หมายถึงผู้ไม่ทำความชั่วทางกาย วาจา และใจที่เป็นเหตุแห่งความเศร้าหมองมีทุกข์เป็นวิบาก (๒) หมายถึงผู้ไม่ถึงอกติ ๔ ไม่ดำเนินไปด้วยอำนาจราคะ โทสะ โมหะ ทิณฺฐิ อุทัจจกุกุกจะวิจิจฉาและอนุสัย (๓) หมายถึงไม่ควรกลับมามีกิเลสที่ละได้แล้ว (อง.ฉก.อ.(บาลี) ๓/๔๓/๑๒๑)

นาคสูตร^๖ : พระสูตรว่าด้วยการหาความสงบของพญาช้าง พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า สมัยที่พญาช้างอยู่ในป่า ขวนขวายเที่ยวหากินอยู่ พวกช้างพลาย ช้างพัง ลูกช้างใหญ่ และ

ลูกช้างเล็ก ก็พากันเดินไปข้างหน้า ๆ ทำลายยอดหญ้า เมื่อพญาช้างเที่ยวหากินอยู่ในป่า พวกช้างพลายเป็นต้นต่างก็พากันกินกิ่งไม้ที่พญาช้างนั้นหักลงมา เมื่อพญาช้างลงสู่ทำน้ำ พวกช้างพลายเหล่านั้นต่างก็เดินไปข้างหน้า ๆ ใช้งวงกวมน้ำให้ชุ่ม เมื่อพญาช้างขึ้นจากทำน้ำ ช้างพังก็เดินเสียดสีกายไป พญาช้างอึดอัด ระอา รังเกียจการกระทำของช้างพังเหล่านั้น จึงมีความคิดว่า บัดนี้ เราอยู่พลุกพล่านไปด้วยช้างพลาย ช้างพัง ลูกช้างใหญ่ และลูกช้างเล็ก กินหญ้ายอดดัวน ลูกช้างเหล่านั้นแย่งกินกิ่งไม้ที่เราหักลงมา ตีมน้ำชุ่ม และเมื่อเราขึ้นจากทำน้ำ พวกช้างพังก็เดินเสียดสีกายไป ทางที่ดี เราควรหลีกเลี่ยงออกจากโขลงไปอยู่ผู้เดียว ต่อมาพญาช้างนั้นได้หลีกเลี่ยงออกจากโขลงไปอยู่ผู้เดียว กินหญ้ายอดไม่ดัวน ไม่ถูกลูกช้างเหล่านั้นแย่งกินกิ่งไม้ที่ตนหักลงมา ตีมน้ำที่ไม่ชุ่ม และเมื่อพญาช้างนั้นขึ้นจากทำน้ำก็ไม่ถูกลูกช้างพังเดินเสียดสีกายไป จึงได้มีความคิดว่า เมื่อก่อน เราอยู่พลุกพล่านไปด้วยช้างพลาย ช้างพัง ลูกช้างใหญ่ และลูกช้างเล็ก กินหญ้ายอดดัวน ลูกช้างเหล่านั้นแย่งกินกิ่งไม้ที่เราหักลงมา ตีมน้ำชุ่ม และเมื่อเราขึ้นจากทำน้ำ ก็ถูกลูกช้างพังเดินเสียดสีกายไป บัดนี้ เรานั้นได้หลีกเลี่ยงออกจากโขลงมาอยู่ผู้เดียว กินหญ้ายอดไม่ดัวน ไม่ถูกลูกช้างเหล่านั้นแย่งกินกิ่งไม้ที่เราหักลงมา ตีมน้ำไม่ชุ่ม และเมื่อเราขึ้นจากทำน้ำก็ไม่ถูกลูกช้างพังเดินเสียดสีกายไป พญาช้างนั้น ใช้งวงหักกิ่งไม้ ใช้งวงปิดกาย มีใจเบิกบาน บำบัดโรคคั้น

ในทำนองเดียวกัน สมัยที่ภิกษุอยู่พลุกพล่านไปด้วยภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา พระราชา มหาอำมาตย์ของพระราชา เดียรธีย์ และพวกสาวกของเดียรธีย์ จึงมีความคิดว่า ทางที่ดีเราควรหลีกเลี่ยงออกจากหมู่ไปอยู่ผู้เดียว ใช้สอยเสนาสนะอันสงัด คือ ป่า โคนไม้ ภูเขา ชอกเขา ถ้ำ ป่าช้า ป่าทึบ ที่กลางแจ้ง ลอมฟาง หรือเรือนว่าง แล้วนั่งคู้บัลลังก์ ตั้งกายตรง ดำรงสติไว้เฉพาะหน้าละนิวรรณ์ ๕ คือ อภิขิณา พยาบาท ถีนมิทระ อุทธัจจกุกกุจจะ วิจิกิฉา ที่เป็นเครื่องเศร้าหมองจิต ทอนกำลังปัญญา บรรลุปฐมฌาน ทุตติยฌาน ตติยฌาน จตุตถฌาน อากาสาณัญจายตนฌาน วิญญาณัญจายตนฌาน อากิญจัญญายตนฌาน และเนวสัญญานาสัญญายตนฌานแล้วโดยลำดับ มีใจเบิกบาน บำบัดกิเลสตั้งโรคคั้นได้ แต่เมื่อภิกษุผู้บรรลุสัญญาเวทิตินิโรธ ทำให้อาสวะทั้งหลายสิ้นไป เพราะเห็นด้วยปัญญา เป็นผู้ที่มีใจเบิกบาน บำบัดกิเลสตั้งโรคคั้นได้ (อง.นวก.(ไทย) ๒๓/๔๐/๕๒๐)

นาคสูตร^๗ : พระสูตรว่าด้วยพญาช้างปรนนิบัติพระพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าทรงปรารภพญาช้างที่มาปรนนิบัติพระองค์ขณะกำลังประทับอยู่ในป่า ทรงเปล่งอุทานแสดงว่าพระองค์และพญาช้างต่างมีอธยาศัยยินดีในป่าเสมอกัน (ขุ.อุ.(ไทย) ๒๕/๓๕/๒๔๒, ขุ.อุ.อ. ๓๗/๒๖๘)

นาคหัวแดง : นาคที่มีหัวสีแดง เป็นนาคไม่มีพิษ(ในที่นี้หมายถึงภริยัตตนาคราช) ซึ่งเป็นความเข้าใจของสุทัศน์กุมาร (ซึ่งเป็นความเข้าใจผิด) ตั้งคำในภริยัตตนาคราช ที่สุทัศน์กุมารกล่าวแก่พราหมณ์อัสสัมปายณะว่า งูเรื้อน งูปลา งูเขียวต่างหากมีพิษ แต่นาคหัวแดงไม่มีพิษเลย (ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๘๘๔/๓๑๙)

นาคอุบาสก : อุบาสกชื่อว่านาคะ เป็นคู่อัครอุบาสก สมัยพระพุทธเจ้าพระนามว่าวิปัสสี ตั้งคำในวิปัสสีพุทธวงศ์ กล่าวไว้ว่า บุนพพสมิตตอุบาสกและนาคอุบาสกเป็นอัครอุปัฏฐาก (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๓๑/๖๘๙)

นาคะ, พระผู้มีพระภาค : พระนามพระพุทธเจ้าอีกพระนามหนึ่ง ดังคำในมหารวรรค อรุณเวลปาฏิหาริยกถา กล่าวไว้ว่า พญานาคทนการลบลูไม่ไหว จึงพนไฟราวกับไฟไหม้ป่าผู้ ฝ่ายพระผู้มีพระภาคทรงเป็นมนุสสนาคะทรงฉลาดในไตรปิฎก ทรงแสดงไฟผู้บ้าง (วิ.ม.(ไทย) ๔/๓๙/๕๐) หรือตั้งคำในโถณสูตร กล่าวถึงโถณพราหมณ์เดินตามรอยพระบาทของพระผู้มีพระภาค ได้เห็นพระผู้มีพระภาคประทับนั่งที่โคนต้นไม้ต้นหนึ่ง มีพระอาการกริยาน่าพอใจ ...สำหรับอินทรี ผู้เชื่อว่านาคะ (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๓๖/๕๘), ในพาหิยสูตร ก็กล่าวถึงพระผู้มีพระภาคได้ชื่อว่านาคะไว้ (ขุ.อุ.(ไทย) ๒๕/๑๐/๑๘๕) ในปารายานาคีตติกา กล่าวไว้ว่า พระผู้มีพระภาคทรงเป็นผู้ปราศจากมลทิน พระปัญญาอันไพบูรณ์ ปราศจากกาม ทรงไร้กิเลสตั้งป่าผู้เป็นนาคะ ทรงเห็นอย่างใดก็ตรัสบอกอย่างนั้น (ขุ.สุ.(ไทย) ๒๕/๑๑๓๘/๗๗๖), ในจูฬนิตเทส เช่นเมตตคฺคาณวปัญหานิทเทส กล่าวถึงพระผู้มีพระภาคชื่อว่านาคะไว้ว่า คำว่า ผู้นาคะ อธิบายว่า พระผู้มีพระภาคชื่อว่าผู้นาคะ เพราะไม่ทรงทำความชั่ว พระผู้มีพระภาคชื่อว่าผู้นาคะ เพราะไม่ทรงถึง พระผู้มีพระภาคชื่อว่าผู้นาคะ เพราะไม่ทรงกลับมาหา (ขุ.จู.(ไทย) ๓๐/๒๗/๑๔๕, ๗๐/๒๖๐, ๑๐๒/๓๔๘, ๑๓๙/๔๔๘)

อรรถกถาอธิบายว่า นาคะ นี้มีนัยกล่าวไว้ ๔ อย่าง คือ (๑) ไม่ถึงอคติมีฉันทาคติเป็นต้น (๒) ไม่ทรงกลับมาหากิเลสที่ละได้แล้วอีก (๓) ไม่กระทำความชั่ว (๔) มีกำลัง (อง.จตุกก.อ. (บาลี) ๒/๓๖/๓๓๘, ขุ.อุ.อ. (บาลี) ๑๐/๙๑)

นาคิตเถรคาถา : คาถาของพระนาคิตเถระ, ภาษิตของพระนาคิตเถระ ท่านพระนาคิตเถระได้กล่าวคาถาไว้ดังนี้ว่า ทางแห่งลัทธิอื่นๆ นอกจากพระพุทธศาสนา นี้ ไม่ใช่ทางดำเนินไปสู่นิพพานเหมือนอริยมรรคนี้เลย พระผู้มีพระภาคผู้เป็นพระบรมครู ทรงสั่งสอนภิกษุสงฆ์ไว้เองโดยประการฉะนี้ ดุจทรงชี้ให้เห็นผลมะขามป้อมที่ผ่าพระหัตถ์ (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๘๖/๓๓๔)

นาคิตสูตร^๑ : พระสูตรว่าด้วยพระนาคิตะ พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ ราวป่าชื่ออิจฉานังคละ แคว้นโกศล ตรัสกับพระนาคิตะว่า พระองค์ไม่ทรงติดยศ และยศก็ไม่ติดพระองค์ คนที่ไม่ได้เนกขัมมสุข (สุขที่เกิดจากบรรพชา) ปวิเวกสุข (สุขที่เกิดจากความสงบจากอุปธิกิเลส) อุปสมสุข (สุขที่เกิดจากสมาบัติ) สัมโพธิสุข (สุขในอริยมรรค) ชื่อว่ายินดีในสุขที่ไม่สะอาด สุขในการนอนหลับ สุขอิงอาศัยลาภสักการะและสรรเสริญ และทรงแสดงผล ๕ คือ (๑) ผลของอาหาร คืออุจจาระและปัสสาวะ (๒) ผลของความรัก คือทุกข์กาย ทุกข์ใจ (๓) ผลของการเจริญอุสุภกัมมัฏฐาน คือเห็นความเป็นของปฏิกูล (๔) ผลของการพิจารณาเห็นความไม่เที่ยงในผัสสาตนะ ๖ คือเห็นความเป็นของปฏิกูลในผัสสาตนะ ๖ (๕) ผลของการพิจารณาเห็นความเกิดและความดับในอุปาทานขันธ ๕ คือเห็นความเกิดและความดับเป็นของปฏิกูลในอุปาทานขันธ ๕ (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๓๐/๔๑)

นาคิตสูตร^๒ : พระสูตรว่าด้วยท่านพระนาคิตะ พระผู้มีพระภาคเสด็จจาริกไปในแคว้นโกศลพร้อมด้วยภิกษุสงฆ์ประทับ ณ ราวป่าชื่ออิจฉานังคละทรงปรารภลาภสักการะและการสรรเสริญเป็นเหตุ จึงตรัสกับพระนาคิตะผู้เป็นอุปัฏฐากว่า พระองค์ไม่ติดยศ และยศก็ไม่ติดพระองค์ ผู้ที่ไม่ได้เนกขัมมสุข วิเวกสุข อุปสมสุข สัมโพธิสุข ชื่อว่ายินดีในสุขที่ไม่สะอาด สุขในการนอนหลับ สุขอิงอาศัยลาภสักการะและการสรรเสริญ พระองค์ทรงเห็นภิกษุ ๖ จำพวก แต่ละจำพวกมีพฤติกรรมต่างๆ ทรงชื่นชมบางพวก ไม่ทรงชื่นชมบางพวก คือ (๑) ผู้อยู่ในเสนาสนะใกล้

หมู่บ้าน มีสมาธินั่งอยู่ พระองค์ไม่ทรงยินดี เพราะทรงดำริว่า จะมีคนมาทำให้เคลื่อนจากสมาธิ (๒) ผู้อยู่ป่าเป็นวัตร นั่งโง่งวงอยู่ พระองค์ทรงยินดี เพราะทรงดำริว่า จักบรรเทาความง่วง ทำจิตให้มีอารมณ์เป็นหนึ่งได้ (๓) ผู้อยู่ป่าเป็นวัตร ไม่มีสมาธินั่งอยู่ในป่า พระองค์ทรงยินดี เพราะทรงดำริว่า จักทำจิตให้เป็นสมาธิได้ และจักตามรักษาจิตที่เป็นสมาธิไว้ (๔) ผู้อยู่ป่าเป็นวัตร มีสมาธินั่งอยู่ในป่า พระองค์ทรงยินดี เพราะทรงดำริว่า จักทำจิตให้หลุดพ้นได้ จักตามรักษาจิตที่หลุดพ้นไว้ได้ (๕) ผู้อยู่ในเสนาสนะใกล้หมู่บ้าน ได้ปัจจัย ๔ ตัดใจลาภสักการะ และการสรรเสริญ ละทิ้งการหลีกเร้น ละทิ้งเสนาสนะป่า พระองค์ไม่ทรงยินดี (๖) ผู้อยู่ป่าเป็นวัตร ได้ปัจจัย ๔ สลัดลาภสักการะและการสรรเสริญนั้น ไม่ละทิ้งการหลีกเร้น ไม่ละทิ้งเสนาสนะป่า พระองค์ทรงยินดี (อง.ฉก.ก.(ไทย) ๒๒/๔๒/๔๙๔)

นาคิตะ, พระ :ชื่อพระเถระองค์หนึ่ง เป็นพระอริยสาวกผู้เป็นพระอรหันต์ เคยทำหน้าที่เป็นพุทธอุปัฏฐาก ในปฐมโพธิกาล(๒๐ พรรษาแรก) สมัยที่ยังไม่มีพระพุทธรูปประจำ ดังคำพินิจในทีฆนาคิตะกล่าวแก่เจ้าโอรุทธธลิจฉวีพร้อมด้วยเจ้าลิจฉวีผู้เป็นบริวารหมู่ใหญ่ว่า ถวายพระพร มหาลี เวลานี้ไม่ใช่เวลาเข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาค เพราะพระผู้มีพระภาคประทับหลีกเร้นอยู่ (ที.สี.(ไทย) ๙/๓๖๐/๑๕๑, ๓๖๑/๑๕๒, ๓๖๒/๑๕๒), ในนาคิตะสูตรทั้ง ๒ สูตร ยสสูตร กล่าวถึงพราหมณ์และคหบดีชาวบ้านอิจฉานังคละ จึงพากันถือเอาของเคี้ยวของฉันเป็นอันมากเข้าไปถึงราวป่าชื่ออิจฉานังคละได้ยื่นขุมขุมกันส่งเสียงอื้ออึงที่ขุมประตูด้านนอก พระนาคิตะเป็นอุปัฏฐากของพระผู้มีพระภาค พระผู้มีพระภาครับสั่งเรียกท่านพระนาคิตะมาตรัสถามว่า นาคิตะ คนพวกไหนส่งเสียงอื้ออึงอยู่นั้น คล้ายพวกชาวประมงแย่งปลากัน (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๓๐/๔๑, ๔๒/๔๙๕, ๕๐/๕๐๖, ๕๑/๕๐๖) (อง.อุ.อ.(บาลี) ๓๑/๒๓๐)

อรรถกถาอธิบายว่า ในปฐมโพธิกาล พระผู้มีพระภาคไม่มีพระอุปัฏฐากประจำ บางคราวพระนาคิตะมา บางคราวพระนาคิตะ เป็นต้น (วิ.อ.(บาลี) ๑/๑๖/๑๘๑), ในอรรถกถาพุทธกปาฐะอธิบายว่า พระผู้มีพระภาคไม่มีพระอุปัฏฐากประจำ บางคราวได้พระนาคิตะมา บางคราวได้พระนาคิตะ บางคราวได้พระอุปัฏฐาก บางคราวได้พระสุณักขัตตะ บางคราวได้พระสาณะเสนะ บางคราวได้สามเณรจุนทะ (ขุ.อุ.อ.(บาลี) ๓๑/๒๓๐)

นางกาฬ : 1.หญิงผู้มีร่างกายใหญ่ ดำเหมือนกา ทำหน้าที่เป็นผู้ดูแลป่าช้า เผาศพ ดังคำในมหาภคคาถา ที่พระมหาภคคาถาเถระเมื่อจะกล่าวสอนตนจึงได้กล่าว นางกาฬมีร่างกายใหญ่ ดำเหมือนกา หักขาซ้าย ขาขวา แขนซ้าย แขนขวา และทนต์ศีรษะชากศพดั่งทนต์หมอนมเปรี้ยว นั่งจัดให้เรียบร้อยอยู่ (ขุ.เถร.(ไทย) ๑๕๑/๓๕๔) ; 2.หญิงแพศยาชื่อว่ากาฬ มีน้องชายชื่อตุนทิละ ดังคำในตักกการิชชาตก ที่ลูกชายเศรษฐีกล่าวแก่พ่อของตนว่า เราไปถามตุนทิละ(ติดพนัน) ทำไมนางกาฬนี้ชื่อนี้ ควรทำกับน้องชายหล่อนเอง เราถูกแย่งเสื้อผ้า และกลายเป็นชืเปลือยไป (ขุ.ชา.เตรสก.(ไทย) ๒๗/๑๐๖/๔๑๔)

นางกัญชวาสี : ชื่อหญิงคนหนึ่งเป็นหญิงบำเรอของบุตรเศรษฐีกรุงหงสวดี ดังคำในชตฺถกณณิกเถราปทาน พระชตฺถกณณิกเถระ กล่าวถึงอดีตชาติของตนไว้ว่า ข้าพเจ้าเป็นบุตรเศรษฐีอยู่ในกรุงหงสวดี เพียบพร้อมห้อมล้อมอยู่ด้วยกามคุณทั้งหลาย .... พวกนางวามนิกา พวกนางมัจฉิมิตา พร้อมด้วยนางกัญชวาสี พวกนางลึงฆิกา และพวกนางโสภณายี ต่างแวดล้อมข้าพเจ้าอยู่ทุกเมื่อ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๒๗๙/๖๙๑)

นางแก้ว :หญิงผู้เปรียบพร้อมคุณสมบัติ, เป็นรัตนะ ๑ ในบรรดาร์ตนะ ๗ (คือได้แก่ (๑) จักรแก้ว (๒) ช้างแก้ว (๓) ม้าแก้ว (๔) มณีแก้ว (๕) นางแก้ว (๖) คหบดีแก้ว (๗) ปริณายกแก้ว) ของพระเจ้าจักรพรรดิ ดังคำในมหาสุทสสนสูตรเป็นต้น พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า นางแก้วซึ่งเป็นสตรีรูปงาม น่าดู น่าเลื่อมใส มีผิวพรรณผุดผ่องยิ่งนัก ไม่สูงนัก ไม่เตี้ยนัก ไม่ผอมนัก ไม่อ้วนนัก ไม่ดำนัก ไม่ขาวนัก งดงามเกินผิวพรรณหญิงมนุษย์ แต่ไม่ถึงผิวพรรณทิพย์ กายของนางแก้วนั้นสัมผัสอ่อนนุ่ม ดุจปุยนุ่นหรือปุยฝ้าย มีร่างกายอบอุ่นในฤดูหนาว เย็นในฤดูร้อน กลิ่นจันทน์หอมฟุ้งออกจากกาย กลิ่นอูบลหอมฟุ้งออกจากปากของนาง นางตื่นก่อนนอนทีหลังคอยฟังว่าจะรับสั่งให้ทำอะไร ประพฤติต้องพระทัย ทูลแต่คำอันชวนให้รัก นางไม่เคยประพฤตินอกพระทัยของท้าวเธอแม้ทางใจ ไหนเลยจะประพฤตินอกพระทัยทางกาย นางแก้วผู้ทรงคุณวิเศษเห็นปานนี้ ได้ปรากฏแก่พระเจ้ามหาสุทสสนะ (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๓/๑๕, ๓๔/๑๖, ๓๖/๒๐, ๒๔๙/๑๘๖, ๒๖๖/๑๘๘, ๒๖๘/๒๐๑, ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๘๑/๖๐, ๑๐๖/๗๘, ๑๘๙/๑๕๙, ๒๐๒/๑๖๔, ๒๔๐/๑๘๖, ม.ม.(ไทย) ๑๓/๓๘๔/๔๗๓, ม.อุ.(ไทย) ๑๔/๒๕๘/๓๐๕, ช.อุป.(ไทย) ๓๓/๓/๓๖๕, อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๓๐๓/๒๔๑, ๔๐๒/๔๒๘)

นางโกลิยา :ชื่อพราหมณ์คนหนึ่ง เป็นหญิงชาวเมืองพาราณสี เป็นภรรยาของพราหมณ์ที่เป็นอาจารย์ ประพฤติชั่วอย่างร้ายแรง หยาบช้ำลามก กลางคืนก็ประพฤตินอกใจ กลางวันก็ไม่ทำงานอะไรแสดงท่าทางอย่างคนไข้ นอนทอดถอนใจอยู่ไปมา ภายหลัง ผู้เป็นพราหมณ์สามีดำใจไปไม่ผสมเหยี่ยวโคให้ภรรยากิน แต่ภรรยาไม่กิน จึงตีด้วยหวาย แล้วรีบตื่นทำงาน นับแต่นั้นมาก็สำนึกผิด ประพฤติตนเป็นหญิงที่ดี ดังคำในโกลิยาชาดก มาณพกล่าวเตือนนางพราหมณ์ว่า นี่นางโกลิยา เธอจงกินยาให้สมกับที่อ้างว่าป่วย และจงพูดให้สมกับอาหารที่กินเข้าไป คำพูดกับอาหารที่เธอกินทั้ง ๒ อย่างไม่สมกันเลย (ช.ชา.เอกก.(ไทย) ๒๗/๑๓๐/๕๓, ช.ชา.เอกก.อ.(บาลี) ๒/๑๓๐/๒๙๖-๒๙๗)

นางขัญฎิกกา :ชื่อหญิงคนหนึ่ง เป็นหญิงที่เปรียบพร้อม เป็นลูกสะใภ้ของกษัตริย์ เก่งด้านการฟ้อนรำขับร้อง ดังคำในจันทกุมารชาดก พระราชาตรัสแก่พระโคตมเทวีว่า เพราะเหตุไร สะใภ้ของเราเหล่านี้ คือนางขัญฎิกกา นางอุปริกษี นางโปกขรณี และนางภาริกาต่างก็กล่าวปยวาจาจากะกัน และกัน ฟ้อนรำอยู่ในสำนักของพระจันทกุมารและพระสุริยกุมาร จึงไม่ทำให้ลูกๆ ของเรา รื่นรมย์ได้หญิงอื่นที่จะเสมอเหมือนกับสะใภ้ ๔ คนนั้นไม่มี (ช.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๑๐๘๘/๓๕๒)

นางงาม,นางงามในชนบท : นางที่เกิดด้วยความงาม,หญิงชนบทกัลยาณี,หญิงที่งดงาม,หญิงที่มีรูปร่างอ่อนช้อย,ปัจจุบันอาจจะหมายถึงหญิงสาวที่ชนะการประกวดความงาม ดังคำในกัลยาณีสูตร พระพุทธเจ้าตรัสว่า นางงามประจำแคว้นคนเดียวไม่สามารถครอบงำจิตของภิกษุรูปหนึ่ง (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๑๗๑/๒๗๖,หรือดังคำในหญิงชนบทกัลยาณีสูตร พระพุทธเจ้าตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย หม่อมมหาชนได้ทราบข่าวว่า มีนางงามในชนบท จึงประชุมกัน ก็นางงามในชนบทนั้น น่าดูยิ่งนักในเวลาฟ้อนรำน่าฟังยิ่งนักในเวลาขับร้อง (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๓๘๖/๒๔๓)

อรรถกถากล่าวว่า คำว่า นางงามในชนบท หมายถึงหญิงที่งดงามกว่าหญิงอื่นในชนบท เพราะประกอบด้วยความงาม ๕ อย่าง คือ (๑) มีผิวพรรณงาม (๒) มีเนื้องาม (มีมือเท้าและริมฝีปากแดงงาม) (๓) มีเล็บงาม (๔) มีฟันงาม (๕) มีวัยงาม (แม้จะมีอายุ ๑๒๐ ปีก็ยังงดงาม)

เหมือนหญิงสาวอายุ ๑๖ ปี) (ที.สี.อ. (บาลี)๑/๔๒๖/๓๑๔, ส.ม.อ.(บาลี) ๓/๓๘๖/๓๐๑-๓๐๒)

นางจิณฺจมาณวิกา :หญิงผู้มีความรู้เฉียบแหลมชื่อว่าจิณฺจมาณวิกา ฉลาดในมารยาทของหญิง นับถือลัทธิเดียรฉัตร เพื่อจะทำลายพระพุทธเจ้าจึงเดินเข้าออกวัดเขตวันอยู่เสมอ ทำที่เหมือนอยู่ในพระเชตวัน แต่อยู่ในวัดเดียรฉัตรใกล้เคียง โดยกาลล่วงไป ๘ - ๙ เดือน ผูกไม้กลมไว้ที่ห้องห่มผ้าทับข้างบน ให้ทุบหลังมือและเท้าด้วยไม้คางโค แสดงอาการบวมขึ้น มีอินทรีย์บอบช้ำยอมตนกล่าวต่อพระพุทธเจ้าในท่ามกลางหมู่ชน ภายหลังถูกแผ่นดินสูบ ดังคำในจิณฺจมาณวิกาวัตถุ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บุคคลผู้ล่วงละเมิดธรรมอย่างหนึ่ง ผู้มักกล่าวเท็จ ปฏิเสธปรโลก จะไม่ทำบาปไม่มี (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๑๗๖/๘๘),ในพุทธาปทานชื่อปุพพกัมมปิไลติพระพุทธเจ้าตรัสบุพกรรมของตนไว้ว่า เพราะการกล่าวต่อพระเถระนามว่านันทะ ผู้เป็นสาวกของพระพุทธเจ้า ผู้ครอบงำอันตรายทั้งปวง เราจึงเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในนรกเป็นเวลานาน เราเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในนรก เป็นเวลานานถึง ๑๐๐,๐๐๐ ปี ครั้นได้เกิดเป็นมนุษย์ ก็ได้รับการกล่าวต่อมาก ด้วยผลกรรมที่เหลืออยู่นั้น นางจิณฺจมาณวิกาจึงมากล่าวต่อเราด้วยคำไม่จริง ท่ามกลางหมู่ชน (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๗๒/๕๗๕)

นางเจลาวกา :หญิงผู้รักแสดง นักห้อยโหน ต่อหน้าลูกชายเศรษฐีจำพวกหนึ่งในกรุงหงสวดี ดังคำขุดในกัณณิกเถราปทาน พระชตักกณณิกเถระ กล่าวถึงอดีตชาติของตนสมัยที่เกิดเป็นลูกชายเศรษฐี ในกรุงหงสวดีไว้ตอนหนึ่งว่า พวกนางเจลาวกา พวกนางวามนิกา พวกนางมัชฌิตา พร้อมด้วยนางกัญชวาสี พวกนางลังฆิกา และพวกนางโสภณายี ต่างแวดล้อมข้าพเจ้าอยู่ทุกเมื่อ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๒๗๙/๖๙๑)

นางตันทา :ธิดามาร, เป็นลูกสาวคนที่ ๑ ใน ๓ ธิดามาร ได้แก่ นางตันทา นางอรดี และนางราคา เป็นลูกสาวที่รักพ่อ เห็นมารผู้พ่อที่ทำให้พระพุทธเจ้าอยู่ในอำนาจของตนไม่ได้ แล้วอยู่นิ่งเกือเขิน คอดก ก้มหน้า ชบเซา หมดปฏิบัติภาณ ใช้ไม้เขี่ยพื้นดินอยู่ จึงได้รับอาสาที่ไซ้มาหาหญิง ทำให้พระพุทธเจ้าตกอยู่ในอำนาจของมารให้ได้ ดังคำในมารอิตฺตสูตร มารธิดาวัตถุ ที่ลูกสาวกล่าวกะมารผู้เป็นพ่อว่า พวกดิฉันจักใช้บ่วงคือราคะนำมาถวายเป็นเหมือนบุคคลคล้องช้างป่านำมาฉะนั้น บุรุษนั้นจักตกอยู่ในอำนาจของท่านพ่อ จากนั้นก็ไปแสดงมายายัยยอนโดยเนรมิตเพศเป็นสาววัยรุ่นเป็นโดยความพยายามต่าง ๆ มากมาย ในที่สุดก็ยอมจำนน กลับมาหาพ่อสารภาพผิด (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๖๑/๒๑๑,ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๑๗๙/๘๙)

นางติสสา :หญิงผู้มีศรัทธา มีความเลื่อมใส ทั้งเป็นที่รัก เป็นที่ชอบใจของสามี มีใจบุญ เป็นกรุงสาวดี เป็นภรรยาของกุกุมพื อภิภูฏากภิกษุ ๔ รูปโดยเคารพ มีลูกชายชื่อว่าภุต และเป็นหญิงร่วมสามีกับนางมัตตตาซึ่งนางมัตตตานี้มีนิสัยตระหนี่ และอิจฉา ไม่มีลูกชาย และแก่ถึงนางติสสาอยู่เสมอ ต่อมานางมัตตตาตาย แล้วไปเกิดเป็นเปรต เพราะไม่ได้ทำบุญไว้ จึงอดอยาก ผอมวันหนึ่งมาหานางติสสา นางติสสาได้สนทนากับเปรตมัตตตา ถ้ามความประสงค์มาหาต้องการให้ช่วยทำบุญอุทิศให้ จึงได้ทำบุญอุทิศให้เปรต ดังคำมัตตตาเปตวัตถุ กล่าวว่า นางติสสารับว่าได้จะแล้วนิมนต์ภิกษุ ๘ รูปให้ฉันภัตตาหาร ให้ครองไตรจีวร แล้วอุทิศส่วนบุญให้นางเปรตนั้น ในลำดับที่นางติสสาอุทิศส่วนบุญให้ตัวเอง วิกาคืออาหาร เครื่องนุ่งห่มและน้ำดื่มก็เกิดขึ้น

แก่นางเปรตนั้น นี้เป็นผลแห่งทักษิณา(ขุ.เปต.(ไทย) ๒๖/๑๓๕/๒๙๐, ขุ.เปต.อ.(บาลี) ๑/๑๓๕/๘๙)

นางทุมะ, ชื่อ :ชื่อหนึ่งของนางอัมพาลี ซึ่งผู้ถวายมะม่วง ซึ่งเป็นภรรยาอีกคนหนึ่งของพระเจ้าพิมพิสาร ดังคำในวิมลโกณฑัญญเถรคาถา พระวิมลโกณฑัญญเถระได้กล่าวว่า ภิกษุผู้เกิดจากนางทุมะกับพระเจ้าปณฺฑรเกตุผู้ครองเศวตฉัตร ลดธงเสียได้ ไซ้ธงชัยนั้นแหละกำจัดมานะมีประการหลากหลาย เป็นจุดลดธงผืนใหญ่ลงเสียได้ (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๖๔/๓๒๖)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า นางทุมะ หมายถึงนางอัมพาลี และคำว่า พระเจ้าปณฺฑรเกตุ หมายถึงพระเจ้าพิมพิสาร (ขุ.อติ.อ. (บาลี) ๖๔/๒๒๗)

นางธัญชานีพราหมณี :พราหมณีชื่อธัญชานี หมายถึงหญิงผู้เลื่อมทรัพย์ เป็นชาวปัจฉลกับปะ อยู่ไม่ห่างสวนมะม่วงของพราหมณ์ชาวบ้านโตทยะ แคว้นโกศล เป็นอริยสาวกโสดาบัน เลื่อมใสในพระพุทธศาสนา พลังพลาคแล้วจะเปล่งอุทานขึ้น ๓ ครั้งว่า ขอนอบน้อมพระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๔๗๓/๕๙๘), ในสังยุตตนิกาย ธัญชานีสูตฺร กล่าวไว้ว่า นางธัญชานีพราหมณี เป็นภรรยาของพราหมณ์การทวาชโคตรคนหนึ่ง อยู่กรุงราชคฤห์ ถูกพราหมณ์การทวาชโคตรได้กล่าว ก็หญิงถ้อยคนนี้ก็กล่าวคุณของสมณะไล่นั้นอย่างนี้ อย่างนี้, ในอุปทาน สุขเมธาเถรียาปทาน พระสุขเมธาเถรี กล่าวถึงอดีตชาติของตนว่าเป็นสหยาญาติธรรมกันธัญชานีพราหมณี ดังคำว่า ชน ๓ คน คือนางธัญชานีพราหมณี พระนางเขมาเถรี และหม่อมฉัน ได้สั่งสมกุศลไว้ในชาตินั้น (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๔/๓๖๖), ในเขมาเถรียาปทาน พระเขมาเถรีก็กล่าวไว้ตามทำนองเดียวกัน (ขุ.อุป.(ไทย) ๓๓/๓๑๒/๔๒๙)

นางนาคกัญญาชื้ออริณฑิ :ชื่อลูกสาวคนเดียวของพญานาคชื่อว่ารุณในนาคพิภพ เป็นผู้มีความแสนสวย ต่อมาเป็นภรรยาของปุณณกยัภย์ ดังคำในวิฐุรชาดก พระพุทธเจ้าตรัสว่า พญานาคทรงพระนามว่ารุณผู้ครองนาคพิภพ มีพระกายใหญ่ สะอาด สมบูรณ์ด้วยผิวพรรณและกำลัง ปุณณกยัภย์รักปรารถนานางนาคกัญญาชื้ออริณฑิ ผู้เป็นธิดาของพญานาคนั้น (ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๑๖๔๓/๔๔๔)

นางโปกขรณี :ชื่อหญิงคนหนึ่ง เป็นหญิงที่เพียบพร้อม เป็นลูกสะใภ้ของกษัตริย์, เป็นลูกสะใภ้คนที่ ๓ ใน ๔ คน เก่งด้านการฟ้อนรำขับร้อง ดังคำในจันทกุมารชาดก พระราชาตรัสแก่พระโคตมเทวีว่า เพราะเหตุไร สะใภ้ของเราเหล่านี้ คือนางขุณฺฑิกกา นางอุปริกษี นางโปกขรณี และนางภาริกา ต่างก็กล่าวปวิจาจากะกันและกัน ฟ้อนรำอยู่ในสำนักของพระจันทกุมารและพระสุริยกุมาร จึงไม่ทำให้ลูกๆ ของเรารื่นรมย์ได้ หญิงอื่นที่จะเสมอเหมือนกับสะใภ้ ๔ คนนั้นไม่มี (ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๑๐๘๘/๓๕๒)

นางปทุมวดี :หญิงผู้เกิดแต่ดอกบัว วัยเด็กอยู่กับดาบส เมื่อเจริญวัยแล้ว พระราชาทรงขอดาบสและแต่งงานอยู่กับพระราชา อยู่มาตั้งนานไม่มีบุตร และวันหนึ่ง ก็ตั้งครรภ์ และคลอดเพียง ๑ คน ส่วนอีก ๔๙๙ คน เกิดผุดขึ้น ต่อมา ลูกของนางทั้งหมด บวช แต่บรรลุปเป็นพระปัจเจกพุทธเจ้าทั้งหมด นางจึงได้ชื่อว่าแม่ของพระปัจเจกพุทธเจ้า ในยุคสมัยพระเจ้าพรหมทัต ดังคำในภัททกาปิลาณีเถรียาปทาน พระภัททกาปิลาณีเถรีกล่าวประวัติอดีตชาติของตนว่า พระปัจเจกมุนี ๕๐๐ องค์ถ้วนผู้เป็นพระโอรสของนางปทุมวดี พระเจ้าพรหมทัต และหม่อมฉันได้

บำรุงจนตลอดชีวิตนิมนต์ให้พักอยู่ในพระราชอุทยานแล้วและบูชาพระปัจเจกพุทธเจ้า
เหล่านั้น ผู้นิพพานแล้ว (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๒๙๖/๔๙๓)

นางปาริกา :ชื่อหญิงผู้เป็นแม่ของสุวัณณสาม บวชเป็นดาปสินี ตาบอดช่วงระยะหนึ่ง ในช่วงที่ตาบอด
สุวรรณสาม ก็เลี้ยงดูเป็นอย่างดี ภายหลัง ตากลับมองเห็นได้ดังเดิม เพราะแรงสัจจอธิษฐาน
ตั้งคำในสุวัณณสามชาติที่พระเจ้าปิลักษณ์หลังตรัสปลอบโยนท่านทั้ง ๒ แล้วตรัสอีกว่า ท่านผู้
มีเชื้อชาติเป็นพราน ท่านกล่าวเป็นธรรม ท่านได้ประพฤติอ่อนน้อม ขอพระคุณท่านจงเป็น
บิดาของข้าพเจ้า ข้าแต่นางปาริกา ขอพระคุณท่านจงเป็นมารดาของข้าพเจ้า (ขุ.ชา.ม.(ไทย)
๒๘/๓๕๙/๒๓๘)

นางปิงคลา :ชื่อนางทาสีคนหนึ่ง อยู่อาศัย เป็นคนรับใช้เจ้านาย ได้นัดแนะกับผู้ชายให้มาในเวลา
กลางคืน หลังจากนางล้างเท้าของนายทั้งหลายแล้ว เจ้านายทั้งหลายนอนแล้ว นิ่งแลดูการ
มาของชายผู้นั้นอยู่ที่ธรณีประตู คิดว่าประเดี๋ยวเขาจักมา ประเดี๋ยว เขาจักมา รอจนเวลา
ล่วงเลยไปถึงปฐมยาม และมัชฌิมยาม ก็ในเวลาใกล้รุ่ง นางหมดหวังว่า เขาคงไม่มาในบัดนี้
แน่จึงนอนหลับไป ตั้งคำที่พระโพธิสัตว์ซึ่งเป็นบุโรหิตของพระเจ้าพาราณสี กล่าวขึ้นว่า ความ
ไม่มีความหวังเท่านั้นเป็นสุข ความหวังที่ได้ผลสมหวังเป็นความสุข นางปิงคลาทำความหวังให้
สิ้นแล้วยอมหลับสบาย(ขุ.ชา.จตุกก.(ไทย) ๒๗/๑๑๙/๑๘๑)

นางปุลณิกา :หญิงคนรับใช้ของท่านอนาถบิณฑิกเศรษฐี อยู่กรุงสาวัตถิมิน้ำที่ตักน้ำไปยังบ้านอนาถ
บิณฑิกะ เคยสนทนากับโสถถียพราหมณ์ เมื่อตอนตักน้ำ ภายหลังบวชและบรรลุอรหัตผล ตั้ง
คำในปุลณิกาเถรียาปทาน พระปุลณิกาเถรียกล่าวถึงประวัติของตนให้ฟังโดยถามว่า
พราหมณ์เอ๋ยท่านกลัวใคร จึงต้องลงน้ำเป็นประจำ มีร่างกายสิ้นเทา รู้สึกหนาวรุนแรงใช้ไหม
พราหมณ์ได้กล่าวว่า นางปุลณิกาผู้เจริญ เธอทั้งที่รู้อยู่ยังสอบถามเราผู้ทำกุศลกรรม เพื่อ
กำจัดบาปกรรมอยู่ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๑๙๒/๕๔๕)

นางปุลณิกาทาสี :ชื่อหญิงรับใช้ชื่อว่าปุลณิกา (ปุลณมา ก็เรียก) เป็นคนรับใช้ของบุโรหิต ของพระเจ้า
พรหมทัต อยู่กรุงพาราณสี เป็นทาสีผู้ต่ำต้อย แต่ไม่ยอมละทิ้งเจ้านายไปเมื่อเจ้านายถูกปลด
จากตำแหน่ง ภายหลังบุโรหิตได้รับตำแหน่งคืน เพราะช่วยพระราชินีให้หลุดพ้นจากมือของ
โจร และได้รับมอบของจากพระราชินีและมอบของพระราชทานเป็นครก กระจก และสากแก่
นาง ตั้งคำในนानาฉันทชาดก ที่พราหมณ์กล่าวแก่พระโพธิสัตว์ตอนหนึ่งว่า หญิงสะใภ้
ต้องการต่างหูแก้วมณี ส่วนนางปุลณิกาทาสีผู้ต่ำต้อยต้องการครก กระจก และสาก (ขุ.ชา.
ติก.(ไทย) ๒๗/๑๑๖/๑๔๖, ๑๑๗/๑๔๖)

นางเปรต :เปรตผู้มีร่างกาย,เปติ,เปรตผู้หญิง, หมายถึงนางเปรตในยมโลกได้รับความลำบาก เพราะทำ
กรรมชั่วไว้ ตั้งคำในปัญจปุตตชาดกเปติวัตถุ เรื่องนางเปรตกินลูกคราวละ ๕ คน กล่าวคือ
เวลาเข้าคลอดลูก ๕ คนเวลาเย็บอีก ๕ คน แล้วกินลูกเหล่านั้นทั้งหมดแต่ก็ยังไม่อาจบรรเทา
ความหิวได้ ที่พระสังฆเถระกล่าวถึงซึ่งเป็นเปรตเปลือยกาย มีผิวพรรณและรูปร่างน่าเกลียด
น่ากลัว มีกลิ่นเหม็นเน่าฟุ้งไป หมูแมลงวันพากันได้ตอมเกลื่อนกล่น (ขุ.เปต.(ไทย) ๒๖/๒๖/
๑๓๒,ขุ.เปต.อ.(บาลี) ๑/-/๓๓-๓๔) ตั้งคำในมหาวิงค์ ภิกษุรูปหนึ่งเสพเมถุนธรรมกับนาง
เปรต พระพุทธเจ้าตรัสว่า ภิกษุ เธอต้องอาบัติปาราชิก (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๗๓/๖๒), หรือตั้งคำ
ว่า ภิกษุนอนร่วมกันกับนางยักษ์ นางเปรตบัณฑิตเทวะก หรือสัตว์ดิรัจฉานตัวเมียต้องอาบัติทุก

กฏ หรือตั้งคำว่า ภิกษุแสดงธรรมแก่นางยักษ์ นางเปรต บัณเฑาะก์ หรือสัตว์ดิรัจฉานตัวเมีย ซึ่งแปลงร่างเป็นหญิงมากกว่า ๕-๖ คำ ต้องอาบัติทุกกฏ เว้นไว้แต่มีบุรุษรู้เพียงสาอยู่ (วิ. มหา.(ไทย) ๒/๕๘/๒๔๕,๖๕/๒๕๐) ; ดุนางติสสา ประกอบ

นางพยัคฆ์ : นางเสือ, หมายถึงเสือเพศเมียที่อยู่ตามซอกเขา มีความงดงาม เป็นข้ออุปมาเปรียบเทียบกับเทพธิดาที่รักษาแม่น้ำและป่าเขา ดังคำในกิงฉันทชาดก ที่กิงฉันทบาทสกล่าวกับเทพธิดา ผู้รักษาแม่น้ำตอนหนึ่งไว้ว่า เทพนารีเหล่าใดผู้มีเรือนร่างประดุจแผ่นทองคำที่ขัดสีดีแล้ว หรือ ประดุจนางพยัคฆ์ที่เกิดอยู่ตามซอกเขาเป็นปริจจาริกาของเทพ มีอยู่ในโลก (ขุ.ชา.ดีสติ.(ไทย) ๒๗/๙/๕๓๙)

นางพราหมณีอมิตตตา :พราหมณีชื่อว่าอมิตตตา,(อมิตตตาปนา ก็เรียก), เป็นสาวงามสุดสวย,ภรรยาของพราหมณ์ชุกอยู่แคว้นกาลิงคะ เป็นลูกสาวของเพื่อนที่เป็นคู่สามีภรรยาที่ตาเฒ่าชุกฝากเงินไว้ แต่พอชุกมาขอเงิน ไม่มีเงินให้ จึงให้ลูกสาวเป็นภรรยาของพราหมณ์ชุก แต่แรกนางพราหมณีเป็นคนน่ารัก ทำหน้าที่ของภรรยาอย่างไม่บกพร่อง แต่ภายหลังถูกเพื่อนบ้าน อิจฉา และตำว่าตอนที่นางไปตักน้ำที่ท่าน้ำ และว่ากล่าวในทางเสียหาย จึงไม่ยอมทำหน้าที่ของตน และใช้ให้ชุกไปขอลูกกัณฑ์และขาลีจากพระเวสสันดร ที่เขาวงกต ดังคำในเวสสันดรชาดก ที่กล่าวถึงพราหมณ์ชุกนั้นเป็นผู้มีความตั้งใจในกามคุณนางพราหมณีอมิตตตา ตักเตือน จึงได้เสวยทุกข์เป็นอันมากในป่าที่มีสัตว์ร้ายพลุกพล่าน เป็นที่อาศัยอยู่ของแรดและ เสือเหลือง (ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๑๙๕๐/๔๘๘)

นางแพศย์ : หญิงผู้เกิดในวรรณะแพศย์,หมายถึงหญิงที่ทำการค้าขาย มีอาชีพแยกแตกต่างกันไป, ซึ่งเป็น ๑ ในวรรณะ ๔ ของคนในชมพูทวีป ดังคำในไปฎฐปาหสูตร ที่กล่าวถึงชายคนหนึ่งปรารถนาถึงหญิงสาวอย่างนี้ว่า เราปรารถนารักใคร่หญิงงามแห่งชนบทนี้ คนจะถามเขาว่า พ่อคุณ เธอรู้จักหญิงคนนั้นหรือว่าเป็นนางกษัตริย์ นางพราหมณี นางแพศย์ หรือนางศูทร (ที.สี.(ไทย) ๙/๔๒๖/๑๘๘)หรือตั้งคำในมหาสุทสสนสูตร พระเจ้ามหาสุทศนะตรัสว่า สตรี ๘๔,๐๐๐ นาง นางกษัตริย์หรือนางแพศย์คนเดียวเท่านั้นที่ปรนนิบัติเรา (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๒๓๑/๒๐๓),ในอัครคัมภีร์สูตร กล่าวถึงคนในแคว้นแพศย์ไว้ ดังคำที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า วาเสฏฐะและภารทวาชะ บรรดาสัตว์เหล่านั้น บางพวกยึดมั่นเมถุนธรรม แล้วแยกประกอบการทำงานที่แตกต่างออกไป เพราะเหตุที่สัตว์เหล่านั้นยึดมั่นเมถุนธรรม แล้วแยกประกอบการทำงานที่แตกต่างออกไป ฉะนั้น คำว่า เวสสา เวสสา จึงเกิดขึ้น ด้วยเหตุดังกล่าวมานี้ จึงได้เกิดมีแคว้นแพศย์นั้นขึ้นแก่สัตว์เหล่านั้นเท่านั้น ไม่มีแก่สัตว์เหล่าอื่น มีแก่สัตว์พวกเดียวกันเท่านั้น ไม่มีแก่สัตว์ที่มีใช้พวกเดียวกัน มีโดยธรรมเท่านั้น ไม่ใช่โดยอธรรม ตามคำโบราณที่เกี่ยวข้องกับทฤษฎีว่าด้วยต้นกำเนิดของโลก(ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๑๓๓/๙๘)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า การงานที่แตกต่างออกไป ในที่นี้หมายถึงการงานที่ทำให้มีชื่อเสียงโดดเด่น เช่น โคปกกรรม (การรักษาความปลอดภัย) พาณิชยกรรม (การค้าขาย) (ที.ปา.อ. (บาลี) ๑๓๓/๕๗)

นางภาริกา :ชื่อหญิงคนหนึ่ง เป็นหญิงที่เพียบพร้อม เป็นลูกสะใภ้ของกษัตริย์,เป็นลูกสะใภ้คนที่ ๔ ใน ๔ คน เก่งด้านการพ้อนรำขับร้อง เป็นเทวีของจันทราชกุมาร ซึ่งบิดารับสั่งให้ถูกฆ่าเพื่อทำพิธีบูชาขัณฑ์ เพราะหลงเชื่อคำของบุโรหิต ดังคำในจันทกุมารชาดก พระราชาตรัสแก่พระโคตม

เทวีว่า เพราะเหตุไร สะใภ้ของเราเหล่านี้ คือนางขัณฑิภา นางอุปรีกษี นางโอบกษรณี และนางภาริกา ต่างก็กล่าวปิวาจาจะกันและกัน ฟ้อนรำอยู่ในสำนักของพระจันทกุมารและพระสุริยกุมาร จึงไม่ทำให้ลูกๆ ของเรารื่นรมย์ได้ หญิงอื่นที่จะเสมอเหมือนกับสะใภ้ ๔ คนนั้นไม่มี (ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๑๐๘๘/๓๕๒) ; คุณนางขัณฑิภา ประกอบ

นางมัทมิตา:หญิงพวกนักแสดงกีฬาผาดโผน,เหล่าหญิงนักเล่นกายกรรมผาดโผนต่อหน้าลูกชายเศรษฐี จำพวกหนึ่งในกรุงหงสวดี ดังคำในชตฺกัณณิกเถราปทาน พระชตฺกัณณิกเถระ กล่าวถึงอดีตชาติของตนสมัยที่เกิดเป็นลูกชายเศรษฐี ในกรุงหงสวดีไว้ตอนหนึ่งว่า พวกนางเจลาวกา พวกนางวามนิกา พวกนางมัทมิตา พร้อมด้วยนางกฤษณาสูรี พวกนางลั้งฆิกา และพวกนางโสภักขณา (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๒๗๙/๖๙๑)

นางรากษส :นางยักษ์ร้าย,นางผีเสื้อน้ำ, ชื่อพวกอสูรชั้นต่ำ มีนิสัยดุร้าย ดังคำในวลาหกัสสชาดก พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า คนเหล่าใดไม่ทำตามโอวาทที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ คนเหล่านั้นจักถึงความพินาศเหมือนพวกพ่อค้าที่ถูกพวกนางรากษสประเล้าประโลม (ขุ.ชา.ทก.(ไทย) ๒๗/๙๑/๘๘),ในกุนาลชาดก กล่าวถึงหญิงทั้งหลายว่าเป็นผู้ให้ยินดีได้ยาก ดังคำว่า หญิงทั้งหลาย...ให้ยินดีได้ยากเหมือนนางรากษส (ขุ.ชา.อสิต.(ไทย) ๒๘/๒๙๒/๑๔๑, ๒๙๔/๑๔๑,๓๕๒/๑๕๕), ในคัมภีร์โลกทีปสารกล่าวไว้ว่า เป็นบริวารของพญายม ในคัมภีร์โลกบัญญัติ กล่าวไว้ว่า เป็นบริวารของพระวรุณ (พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน)

นางราคา :ธิดามาร, เป็นลูกสาวคนที่ ๓ ใน ๓ ธิดามาร ได้แก่ นางตมทา นางอรดี และนางราคา เป็นลูกสาวที่รักพ่อ เห็นมารผู้พ่อที่ทำให้พระพุทธเจ้าอยู่ในอำนาจของตนไม่ได้ แล้วอยู่นิ่ง เก้อเงิน คอดก ก้มหน้า ขบเซา หมดปฏิภาณ ไข้ไม่เชียวพื้นดินอยู่ จึงได้รับอาสาที่ข่มายาหญิง ทำให้พระพุทธเจ้าตกอยู่ในอำนาจของมารให้ได้ ดังคำในมารธิตสูต มารธิตาวัตถุ ที่ลูกสาวทั้ง ๓ กล่าวกะมารผู้เป็นพ่อว่า พวกดิฉันจักใช้บ่วงคือราคะนำมาถวายเป็นเหมือนบุคคลคล้องช้างป่านำมาฉะนั้น บุรุษนั้นจักตกอยู่ในอำนาจของท่านพ่อ จากนั้นก็ไปแสดงมายายัยยอนโดยเนรมิตเพศเป็นสาววัยรุ่นเป็นต้น โดยความพยายามต่างๆมากมาย ในที่สุดก็ยอมจำนน กลับมาหาพ่อสารภาพผิด (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๖๑/๒๑๑,ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๑๗๙/๘๙)

นางรจจाराชกัญญา :พระธิดาของพระเจ้าอังคตี มีนามว่ารจจา ทรงโฉมงามปานดังนางเทพอัปสร ชวนดู ชวนชมมีบุญมาก อยู่กรุงมิถิลา แคว้นวิเทหะ นางรจจาเป็นที่โปรดปรานของพระองค์ยิ่งนัก พระองค์ได้ทรงจัดผ้าเนื้อละเอียดอย่างยิ่ง หากามีได้พร้อมกับผอบดอกไม้ ๒๕ ผอบ อันเต็มไปด้วยบุปผาชาตินานาชนิด ส่งไปพระราชทานพระราชธิดาทุกวัน ด้วยทรงพระประสงค์จะให้พระราชธิดาทรงประดับพระองค์ด้วยของเหล่านี้และของเสวยที่จัดส่งไปประทานนั้นเป็นชาเหนียวและโภชนียะอันหาประมาณมิได้ ทุกกึ่งเดือนได้ทรงส่งพระราชทานทรัพย์ ๑,๐๐๐ ไปพระราชทาน พระราชธิดา โดยตรัสสั่งว่า ส่วนนี้ลูกจงให้ทานเถิด ดังคำในมหานารทกัสสปชาดกพระพุทธเจ้าตรัสว่า พระนางรจจाराชกัญญาทรงให้พระเจ้าอังคตี พระชนกนาถพอพระทัย (ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๑๒๘๙/๓๘๑,ในมหานารทกัสสปชาดก ตอนสรูปชาดก พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า พระนางรจจाराชกัญญาผู้ทรงนำพระราชธิดาให้ทรงเลื่อมใสเป็นพระอานนท์ และพระเจ้าอังคตีคือพระอรุเวลกัสสปเถระ(ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๑๓๔๔/๓๙๐),ในอรุเวลกัสสปเถราปทาน พระอรุเวลกัสสปเถระ กล่าวอดีตชาติของตนไว้ตอนหนึ่งว่า ข้าพเจ้ามีอัยยาคีเป็น

มิจนาทิกฎฐิ เพราะถ้อยคำของอเจลกคุณ ตกนรกเพราะไม่เชื่อคำตักเตือนของธิดาของข้าพเจ้า นามว่าจุจกานารทพรหมพราสาทอนมากมาย จึงละทักฎฐิอันชั่วช้านั้นได้ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๒๗๘/๒๗๖)

นางโรหิณี : ลูกสาวของนางพราหมณี ซึ่งโง่งเงลา ชาวกรุงพาราณสี ช่วยแม่ตำข้าวในโรงกระเดื่อง ของพระโพธิสัตว์ซึ่งเป็นเศรษฐี แม่ของนางโรหิณีนอนอยู่ แผลงตอม แม่บอกให้ตบแผลงวันให้หน่อย นางโรหิณีหวังจะตบแผลงวันที่มาเกาะแม่ แต่ใช้สากตีแผลง จนแม่ตายแล้วนางร้องไห้ อยู่ ดังคำในโรหิณีชาดก พระโพธิสัตว์ทราบเรื่องที่สาวใช้ซึ่งมารดาใช้ให้ไล่แผลงวันกลับใช้สากตีมารดาจนสิ้นชีวิต จึงกล่าวว่า มีศัตรูผู้มีปัญญายิ่งดีกว่ามีคนอนุเคราะห์ที่โง่ง เธอจงดูนางโรหิณีชาติชั่ว แม่แม่แล้วเศร้าโศกอยู่ (ขุ.ชา.เอกก.(ไทย) ๒๗/๔๕/๑๙)

นางลั้งฆิกา : หญิงพวคนักแสดงก็หาร่างกายอ่อน, เหล่าหญิงนักเล่นกายกรรมต่อหน้าลูกชายเศรษฐี จำพวกหนึ่งในกรุงหงสวดี ดังคำในชตักถณิกเถราปทาน พระชตักถณิกเถระ กล่าวถึงอดีตชาติของตนสมัยที่เกิดเป็นลูกชายเศรษฐี ในกรุงหงสวดีไว้ตอนหนึ่งว่า พวกนางเจลาวกา พวกนางวามนิกา พวกนางมัจฉิตา พร้อมด้วยนางกฤษฐวาลี พวกนางลั้งฆิกา และพวกนางโสภักษณายี (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๒๗๙/๖๙๑)

นางวารุณี : หญิงที่ถูกผีสิง หมายถึงหญิงที่มีอาการกลัวจนตัวสั่นคล้ายคนถูกผีเข้าสิงดังคำในเวสสันดรชาดก ทานกัณท์ กล่าวถึงพระนางมัทรีผู้ได้ยินเสียงนกเค้าแมว นกฮูกร้องครวญคราง ก็หวาดกลัวตัวสั่นเหมือนนางวารุณี วันนี้ จะเดินไปป่าได้อย่างไร (ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๑๗๖๘/๔๖๔)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า นางวารุณี หมายถึงหญิงที่โดนผีสิง (ขุ.ชา.อ. (บาลี) ๑๐/๑๗๖๘/๓๑๙)

นางวินตา : หญิงผู้เป็นมารดาของพญาครุฑ ดังคำในจตุโปสถียชาดก วิรุบบันชิตโพธิสัตว์กราบทูลแต่เหล่าพระราชบิดา ตั้งคำถามว่า ก็พญานาคราชากล่าวสรรเสริญเรื่องอะไร พญาครุฑบุตรของนางวินตากล่าวสรรเสริญเรื่องอะไร ก็ได้รับฟังคำตอบว่า พญานาคกล่าวสรรเสริญขันตี พญาครุฑบุตรของนางวินตากล่าวสรรเสริญความเป็นผู้มีอาหารน้อย (ขุ.ชา.ทสก.(ไทย) ๒๗/๓๐/๓๒๖,๒๗/๓๑/๓๒๖)

นางวิมลลา : ชื่อพระมเหสีของพญานาควิรุณ ในนาคพิภพ นางวิมลลาเป็นมเหสีกำลังสาวรุ่น มีพระรูปโฉมสง่างามดังแห่งทองคำสูงโปร่งสะอาดสะอ้านดังหน่อเถาจึงจ้อดำ ทั้งผู้มีสัจฐานดังผลมะพลับดังงามนำขมยึ่งนักมีพระฉวีวรรณแดงประดุจน้ำครั่ง เปรียบเสมือนดอกกรรณิกัรที่แย้มบานน้อยลง เหมือนดังนางอัปสรที่เหี่ยวไปในภพชั้นดาวดึงส์ หรือเหมือนสายฟ้าแลบออกจากกลีบเมฆ เป็นแม่ยายของปุลณณกัษย์ เป็นมารดาของอิรินทติ (ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๑๓๓๕/๓๙๖, ๑๕๕๙/๔๒๘,๒๘/๑๖๐๗/๔๓๘,๒๘/๑๖๒๘/๔๔๒)

นางวิสาขามิคารมาตา : ชื่อมหาอุบาสิกาสำคัญในครั้งพุทธกาล เป็นธิดาของธัญชัยเศรษฐี และนางสุมนา เกิดที่เมืองภัททิยะ ในแคว้นอังคะ ได้บรรลุโสดาปัตติผลตั้งแต่อายุ ๗ ขวบ ต่อมาได้ย้ายตามบิดามาอยู่ที่เมืองสาเกต ในแคว้นโกศล แล้ว ได้สมรสกับนายปุลณณวัณน์ บุตรชายมิคารเศรษฐีแห่งเมืองสาวัตถิ และย้ายไปอยู่ในตระกูลฝ่ายสามี นางสามารถกลับใจมิคารเศรษฐี บิดาของสามี ซึ่งนับถือนิครนถิให้หันมานับถือพระพุทธศาสนา มิคารเศรษฐี นับถือ

นางมาและเรียกนางวิสาขาเป็นแม่ นางวิสาขาจึงได้ชื่อใหม่อีกอย่างหนึ่งว่า มิครามาดา (มารดาของมิกเรศรชฎี) นางวิสาขาได้อุปถัมภ์บำรุงพระภิกษุสงฆ์อย่างมากมาย และได้ขายเครื่องประดับ เรียกชื่อว่ามหาลดาปสาธน์ ซึ่งมีค่าสูงยิ่งอันประจำตัวมาตั้งแต่แต่งงาน นำเงินมาสร้างวัดถวายแด่พระพุทธเจ้า และภิกษุสงฆ์คือวัดบุพพารามมิกเรศรปราสาท ณ พระนครสาวัตถี นางวิสาขามีบุตรหลานมากมาย ล้วนมีสุขภาพดีแทบทั้งนั้น แม้วนางจะมีอายุยืนถึง ๑๒๐ ปีก็ดูไม่แก่และเป็นบุคคลที่ได้รับความนับถืออย่างกว้างขวางในสังคม ได้รับยกย่องจากพระศาสดาว่าเป็นเอตทัคคะในบรรดาทายิกาทั้งปวงดังคำในอังคุตตรนิกาย พระพุทธเจ้าตรัสว่า วิสาขามิครมาดาเลิศกว่าอุบาสิกาสาวิกาทั้งหลายของเรา ผู้ยินดีในการถวายทาน (อง.เอกก.(ไทย) ๒๐/๒๕๙/๓๒) หรือดังคำในพาหิติกสูตร กล่าวถึงท่านพระอานนท์... กลับจากบิณฑบาตภายหลังฉันภัตตาหารเสร็จแล้ว ได้เข้าไปยังบุพพารามปราสาทของนางวิสาขามิครมาดาเพื่อพักกลางวัน (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๓๕๘/๔๔๒) ; ดู บุพพาราม,ตุลาประกอบ

นางสมุททชา :พระธิดาของเจ้าวิเทหะผู้มีนามว่าพรหมทัต พระนามว่าสมุททชา นางสมุททชาเป็นอภิชาตบุตร อยู่กรุงพาราณสี ต่อมาได้แต่งงานทำวธวัตรัฐฐะ แล้วมีลูกหลายคน คนที่เป็นพี่ชายคนโตชื่อว่าสุทศนะ และคนสุดท้ายชื่อว่าภริทัตตนาคราช ดังคำที่พระโพธิสัตว์กล่าวไว้ว่า เรามีมารดาชื่อสมุททชาและบิดาชื่อธวัตรัฐฐะ เราเป็นน้องคนเล็กของสุทศนะ คนทั้งหลายรู้จักเราว่าภริทัต (ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๘๐๐/๓๐๗) หรือดังคำในภริทัตตชาดก พระเจ้าพรหมทัตตรัสแก่ทำวธวัตรัฐฐะว่า ถึงจะเป็นพยานาคผู้มีอำนาจมาก ก็ไม่สมควรกับบิดาของเรา ส่วนเราเป็นกษัตริย์ของชาวแคว้นวิเทหะ และนางสมุททชา ธิดาของเราก็เป็นอภิชาตบุตร (ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๗๘๙/๓๐๖),ในทำของภริทัตตชาดก พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า นาคที่มาเหล่านั้นเป็นนาคที่มีฤทธิ์มียศ เป็นลูกของทำวธวัตรัฐฐะ เกิดจากนางสมุททชา นาคเหล่านี้ต่างก็มีฤทธิ์มาก (ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๘๘๑/๓๓๔)

นางสัมพุลลา :ชื่อพระชายาของเจ้าชายโสถติเสน ผู้เป็นของพระราชบุตรพระเจ้ากรุงกาสิ พระนางมีความซื่อสัตย์ต่อสามีมีเกียรติยศชื่อเสียง ประเสริฐกว่าหญิงทั้งหลาย เป็นหญิงฉลาด เรียบร้อย มีเดชรุ่งเรื่องดุจกองเพลิง(นางเดิมทีเป็นคนกำพร้า ชัดสน ไร้เครื่องประดับ นอนบนเสื่อลำแพน) ภายหลังพระราชบุตรมีตมขึ้นมาตัว ผู้เป็นภรรยาจึงพาหนีมาอยู่ในป่าพร้อมกับหาอาหารและของป่ามาให้สามีได้เสวย ซึ่งต่อมาตมก็ได้แห้งลง อยู่มาวันหนึ่ง ขณะที่นางสัมพุลลาหาอาหารและถูกยักษ์ทานพจับตัวไว้ในโอบแขน หวังเอานางสัมพุลลาเป็นภรรยา เมื่อถูกจับตัวนางก็ได้แต่คร่ำครวญถึงพระสามีเท่านั้น ในทำวสัถกะลงมาช่วยเหลือ จึงรอดพ้นจากยักษ์กินคน ดังคำในสัมพุลลาชาดก กล่าวถึงพระนางสัมพุลลานั้นถูกปีศาจผู้ทารุณเห็นแก่อำมหิตข่มเหงตกอยู่ในอำนาจของศัตรู ก็เศร้าโศกร่ำพันถึงแต่พระสวามีเท่านั้น และนางสัมพุลลา ชื่อว่าเป็นหญิงผู้เกื้อกูลชายผู้เป็นสามีหาได้ยากยิ่ง เป็นแบบอย่างของภรรยาที่เกื้อกูลสามีและมีศีล (ขุ.๒๗/๓๐๒/๕๘๔, ๓๐๖/๕๘๔, ๓๐๒/๕๘๕, ๓๐๓/๕๘๕)

นางสัมมิลลหาสินีตาปสินี :หญิงชาวเมืองกาสิ เกิดในตระกูลพราหมณ์ เป็นกุมาริกาในเรือนพราหมณ์ผู้มีสมบัติ ๘๐ โกฏิ บิดามารดาได้ขนานนามกุมาริกานั้นว่า สัมมิลลหาสินี กุมาริกานั้น ในเวลาเมื่ออายุ ๑๖ ปี เป็นผู้มึนรูปร่างงามชวนชม เปรียบด้วยนางเทพอัปสร สมบูรณ์ทวาร

พวงกัศย ชื่อว่าความคิดด้วยอำนาจกิเลสไม่เคยเกิดขึ้นแก่นางเลย นางได้เป็นยาวพรหมจารีนี้โดยแท้จริง ต่อมาได้แต่งงานกับพราหมณ์ผู้ประพฤติพรหมจรรย์เช่นเดียวกัน ผู้มีทรัพย์สมบัติ ๘๐ โกฏิ ชาวเมืองตักกสิลา หลังตายพ่อแม่ตายแล้ว ก็ครอบครองทรัพย์สมบัติวันหนึ่งก็ปรึกษากันแล้วสละทรัพย์สมบัติออกบวชเป็นดาบส แล้วตั้งใจประพฤติตน บำเพ็ญตบะอยู่ป่าหิมพานต์ ต่อมาเพื่อต้องการเสพรสและรสเปรี้ยวจึงมาพักอยู่ในพระราชอุทยาน เมื่อนางดาปสินี ทานอาหารก็เกิดเจ็บป่วย อ่อนกำลัง ในขณะที่เวทิกขาจาร ดาบสจึงไปเข้าพกนอบนบนแผนกระดาน ที่ศาลา แล้วรีบเข้าไปหาเภสัช เมื่อดาบสยังไม่ออกมา ก็ทำกาละ เมื่อนางตายแล้ว มหาชนก็มุงดู ดาบสมาเห็นแล้ว ก็ไม่เศร้าโศก ดั่งคำในอนนุโสจยชาติก พระโพธิสัตว์แสดงธรรมแก่มหาชนว่า ดาปสินีผู้เจริญไปอยู่ในหมู่ชนเป็นจำนวนมากที่ตายแล้ว นางอยู่ร่วมกับพวกคนตายเหล่านั้น จะมีประโยชน์อะไรแก่เราเพราะฉะนั้น ข้าพเจ้าจึงไม่เศร้าโศกถึง นางสัมมิลลหาลินีดาปสินีผู้เป็นที่รัก (ขุ.ชา.จตุกก.(ไทย) ๒๗/๑๐๙/๑๗๙)

นางสามา :หญิงสาวกาสิกคาม กรุงพาราณสี เป็นนางคณิกา มีบริวาร ๕๐๐ คน เป็นที่รู้จักและคุ้นเคยของพระราชชา เมื่โจรโพธิสัตว์ ถูกจับและถูกนำไปประหารชีวิต ยืนที่หน้าต่างแล้ว เห็นโจรโพธิสัตว์เกิดความพอใจ จึงติดสินบนแล้ว นำตัวโจรโพธิสัตว์มาเป็นสามี โดยการเปลี่ยนตัวบุตรเศรษฐีไปประหารแทน แต่นางเป็นหญิงที่เคยประพฤติชั่วมาก่อน ทำให้โจรโพธิสัตว์กลัวจะเป็นเช่นสามีคนก่อน จึงนำทรัพย์ไปส่วนหนึ่งแล้วหนีไปอยู่หมู่บ้านปลายแดน ต่อมานางสามาให้นักฟ้อนแต่งเพลงแล้วจ้างให้นักฟ้อนร้องเพลงดังกล่าวพร้อมกับให้ค้นหา ในที่สุด นักฟ้อนก็ได้พบกับโจรโพธิสัตว์แล้วร้องเพลง ดั่งคำในกณเวรชาติกที่โจรโพธิสัตว์ได้ฟังดั่งนั้น จึงกล่าวกับนักฟ้อนว่า ผู้เจริญ ข้าที่ว่าลมพัดพาภูเขาไปได้ ข้านี้ไม่น่าเชื่อถือ ถ้าลมจะพัดพาภูเขาไปได้ ก็พึงพัดพาแผ่นดินแม่ทั้งหมดไปได้ ก็นางสามาตายแล้วจะฝากข่าวมาบอกพวกเราถึงความที่ตนสบายดีได้อย่างไร เมื่อนางสามาทราบข่าวว่าสามีหนีไปอีก จึงเดือดร้อนใจและอยู่ตามปกติของตนเช่นเดิม (ขุ.ชา.จตุกก.๒๗/๖๙/๑๗๐, ๗๐/๑๗๐, ๗๑/๑๗๐, ๗๒/๑๗๐, ๗๒/๑๗๑, ขุ.ชา.จตุกก.อ.(บาลี) ๔/๖๙/๒๖๒-๒๖๕)

นางสารีพราหมณ์ :ชื่อพราหมณ์นามว่าสารี, หญิงผู้เป็นมารดาของพระสารีบุตรเถระและจุนทเถระ เป็นต้น, นางสารีเป็นภรรยาของวังคันทพราหมณ์ มีฐานะร่ำรวย ชาวบ้านนาลกะ (บางแห่งเรียกนาลันทะ) อยู่ไม่ห่างจากกรุงราชคฤห์ พระสารีบุตรแสดงธรรมโปรดจนได้บรรลุธรรม มีอายุยืน ดั่งคำในจุนทเถราปทาน พระจุนทเถระกล่าวถึงประวัติของตนไว้ว่า เขาจักบังเกิดในกำเนิด(มนุษย์)เป็นพราหมณ์ มีการศึกษา มีปัญญาเป็นบุตรสุดที่รักของวังคันทพราหมณ์ กับนางสารีพราหมณ์ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๓๖/๑๘๖)

อรรถกถาอธิบายว่า นางสารีพราหมณ์ นี้เป็นภรรยาของวังคันทพราหมณ์ ผู้เป็นหัวหน้าหมู่บ้านนาลกะ(บางแห่งเรียกนาลันทะ)นางสารีพราหมณ์ มีบุตรธิดาที่บวชในพระพุทธศาสนา ๗ คน คือ (๑) พระสารีบุตรเถระผู้เป็นพระอัครสาวกเบื้องขวา (๒) พระวังคันทอุปเสนเถระ (๓) พระจุนทเถระ (๔) พระขทัยเวตเถระ (๕) พระจาลาเถรี (๖) พระอุปจาลาเถรี (๗) พระสีสุปจาลาเถรี (ม.อุ.อ. (บาลี) ๓/๔๒/๒๓, ขุ.เถร.อ.(บาลี) ๑/๑๗๙/๑๖๘, ขุ.เถร.อ.(บาลี) ๒/๓๗๕/๒๒๔, ขุ.เถรี.อ. (บาลี) ๔๖๐/๒๐๘)

นางสีดา : ชื่อนางในวรรณคดี, ชื่อตัวเอกในเรื่องรามเกียรติ์ เป็นมเหสีของพระราม ที่คอยประพาดตามสามี เช่นเดียวกับพระนางมัทรีประพาดตามสามี ดังคำในเวสสันดรชาดก พระนางมัทรี ตรัสว่า ข้าพเจ้าเป็นภรรยาของพระราชบุตรผู้มีสิริ ผู้ถูกขับไล่จากกรุงสீพี และข้าพเจ้ามิได้ดูหมิ่นพระสวามีพระองค์นั้นเลยเหมือนดังนางสีดาคอยประพาดตามพระราม(ขุ.ชา.ม.(ไทย)๒๘/๒๑๙๖/๕๒๔)

นางสุนทร : นักบวชหญิงชื่อว่าสุนทรี เธอบวชเป็นปริพาชิกา อยู่กรุงสวดี มีรูปร่างสวย เป็นศิษย์ของพวกนิครนถ์ เมื่อลาสิกขากระเถิบขึ้นแก่พระพุทธศาสนา พวกนิครนถ์มีความเลื่อม จึงรับอาสาเพื่อทำลายศรัทธาของมหาชน โดยการเดินไปวัดเซตวันเรื่อยๆ ดังคำในสุนทรสูตรกล่าวถึง นางสุนทรีปริพาชิกา รับคำของอัญเดียรถีย์ปริพาชกแล้วไปพระเซตวันเรื่อยๆ (ขุ.อุ.(ไทย) ๒๕/๓๘/๒๔๖) และพวกนิครนถ์ก็จ้างคนฆ่านางแล้วหมกไว้ในคูน้ำข้างวัดเซตวัน แล้วปล่อยข่าวว่า พวกสาวกของพระพุทธเจ้าฆ่านางสุนทรี ทำให้ชาวกรุงสวดีที่ไม่รู้ความจริงพากันด่าภิกษุทั้งหลายขณะเที่ยวไปบิณฑบาต แล้วภิกษุนำเรื่องราวมากราบทูลพระพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าตรัสปลอบใจภิกษุทั้งหลาย แล้วตรัสว่า เรื่องนี้จะอยู่ ๗ วัน พอพ้น ๗ วันแล้วจะหยุดลง แล้วจึงตรัสว่า คนที่ขอบกล่าวคำไม่จริง หรือคนที่ทำความชั่วแล้วกล่าวว่า ฉันไม่ได้ทำ ต่างก็ตกนรก คน ๒ จำพวกนั้น ต่างก็มีกรรมชั่ว ตายไปแล้วมีคติเท่าเทียมกันในโลกหน้า (ขุ.อุ.(ไทย) ๒๕/๓๘/๒๔๙) ต่อมาพระเจ้าปเสนทิโกศล ก็จับตัวคนที่ฆ่านางสุนทรีได้และรับสั่งให้ประหารชีวิต, ในมหานิทเทศกล่าวไว้ว่า เดียรถีย์ มีทิฐิอย่างนี้...มีความประสงค์อย่างนี้ว่า พวกเราฆ่านางสุนทรีปริพาชิกาแล้ว ประกาศโทษพวกสมณศากยบุตร ก็จักเอาลาภ ยศ สักการะและสัมมานะกลับคืนมาได้ด้วยวิธีการอย่างนี้ (ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๑๖/๗๖), ในอุปทาน พระพุทธเจ้าตรัสเล่าบุพกรรมของตนไว้ว่า ในปางก่อน เราเกิดเป็นนักร้องชื่อว่าบุณาลี ได้กล่าวตู่พระปัจเจกพุทธเจ้ามีนามว่าสุรภี ผู้ไม่ประทุษร้ายใคร ด้วยผลกรรมนั้น เราจึงได้เวียนว่ายตายเกิดอยู่ในนรกเป็นเวลานานเสวยทุกข์เวทนาหลายพันปี ด้วยผลกรรมที่เล็้อยู่ในนรก ในภพสุดท้ายนี้ เราได้รับการกล่าวตู่ เพราะนางสุนทรีเป็นเหตุ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๖๙/๕๗๕, ๓๒/๗๗/๕๗๖)

นางสุรภัญญา : เทพธิดาของเหล่าเทวดา หมายถึงหิริเทวีเทพธิดาซึ่งเป็นผู้ที่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย ประนมมือบูชา เป็นเทพธิดาองค์ที่ ๔ ในเทพธิดา ๔ องค์ คือ (๑) เทพธิดาอาสา (๒) เทพธิดาสัทธา (๓) เทพธิดาสิริ (๔) เทพธิดาหิริ ซึ่งสามารถขออาหารทิพย์จากโกสิยดาบส ที่ตั้งอาศรมที่ลุ่มแม่น้ำคงคาได้ ดังคำในสุธาโภชนชาดก พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า เทวดาทั้งหลายพร้อมทั้งพระอินทร์ต่างพากันบูชานางสุรภัญญาผู้สูงสุดเทพธิดานั้นเป็นผู้อันเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย ประนมมือบูชา ในกาลที่ตนเข้าไปนั่งเก้าอี้ตัวใหม่ (ขุ.ชา.อสิต.(ไทย) ๒๘/๒๗๓/๑๓๐)

นางสุลสา : หญิงงามเมืองชื่อว่าสุลสา มีวรรณทาสี ๕๐๐ คนเป็นบริวาร เป็นชาวกรุงพาราณสี ผู้ที่จะมาเสพสมกับนางต้องเสียเงินเป็นพัน ต่อมาได้อยู่กับฉันทสามีภรรยา กับโจรสัตตुकะผู้มีกำลังดุจช้างสาร และเลิกอาชีพหญิงงามเมือง เธอรักสามีด้วยความซื่อตรง ต่อมา ผ่านไป ๔ เดือนโจรผู้เป็นสามีคิดไม่ซื่อตรง หลอกไปภูเขามิเหว เพื่อชิงอาหาร แล้วฆ่าเธอหนีไป เมื่อนางคลอดอาหารออกแล้วมอบให้โจร และชิงจิ้งหะผลักโจรตกเหวไป ทำให้รอดชีวิต ดังคำในสุลสา

ชาดก นางสุลสาเมชิณูหน้าโจร คิดอุบายได้อย่างเร็วพลันหนอ ได้ฆ่าโจรสัตตูกะ (ขุ.ชา.อฏฐก. (ไทย) ๒๗/๒๔/๒๘๘)

นางโสภักชฌายี : หญิงพวคนักแสดงที่ชอบเสียงตาย, เหล่าหญิงนักเล่นกายกรรมต่อหน้าลูกชายเศรษฐี จำพวกหนึ่งในกรุงหงสวดี ดังคำในชตฺกัณณิกเถราปทาน พระชตฺกัณณิกเถระ กล่าวถึง อดีตชาติของตนสมัยที่เกิดเป็นลูกชายเศรษฐี ในกรุงหงสวดีไว้ตอนหนึ่งว่า พวกนางเจลาวกา พวกนางวามนิกา พวกนางมัจฉิตา พร้อมด้วยนางกุกุชวาสิ พวกนางลั้งฆิกา และพวกนางโสภักชฌายี (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๒๗๙/๖๙๑)

นางอโนชา : หญิงผู้เป็นพระมเหสีของ ฌณฺฐชัยโกรพยราช กรุงอินทปัตตะ แคว้นกुरू ดังคำในวิรุจชาดก พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า นางอโนชาได้ฟังคำของสามีแล้ว ได้กล่าวกับลูกสะใภ้ผู้มีเล็บแดง มีนัยน์ตางามว่า เจ้าผู้มีผิวพรรณดังดอกบัวเขียว เจ้าจงเรียกบุตรทั้งหลายเหล่านั้นมาเถิด (ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๑๔๖๖/๔๑๓)

นางอมิตตดา : พราหมณ์ชื่ออมิตตดา, หญิงสาวสวยผู้เป็นภรรยาของพราหมณ์ชุก อยู่แคว้นกาลิงคะ เป็นลูกสาวของเพื่อนที่เป็นคู่สามีภรรยาที่ตาเฒ่าชุกฝากเงินไว้ แต่พอชุกมาขอเงิน ไม่มีเงินให้ จึงให้ลูกสาวเป็นภรรยาของพราหมณ์ชุก แต่แรก นางพราหมณ์อมิตตดาเป็นคนน่ารัก ทำหน้าที่ของภรรยาอย่างไม่บกพร่อง แต่ภายหลังถูกเพื่อนบ้านอิจฉา และด่าว่าตอนที่นางไป ตักน้ำที่ท่าน้ำ และว่ากล่าวในทางเสียหาย จึงไม่ยอมทำหน้าที่ของตน และใช้ให้ชุกไปขอลูกกัณฑ์และชาลีจากพระเวสสันดร ที่เขาวงกต ดังคำในเวสสันดรชาดก ที่ชุกกล่าวกะพรวน เจตบุตรว่า ก็ข้าสวดตบแต่งที่ระคนด้วยน้ำผึ้งและข้าวสวดตบก่อนที่มีรสหวานอร่อยของเรานี้ที่นางอมิตตดาได้จัดแจงให้ เราจะแบ่งให้แก่เจ้า (ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๒๐๐๒/๔๙๗) ; (อมิตตดาปนา ก็เรียก)

นางอรรตี : ธิดามาร, เป็นลูกสาวคนที่ ๒ ใน ๓ ธิดามาร ได้แก่ นางตัณฑหา นางอรรตี และนางราคา เป็นลูกสาวที่รักพ่อ เห็นมารผู้พ่อที่ทำให้พระพุทธเจ้าอยู่ในอำนาจของตนไม่ได้ แล้วอยู่นิ่ง เก้อเงิน คอดก กั่มหน้า ชบเซา หมดปฏิกาน ไข้ไม่เขี่ยพื้นดินอยู่ จึงได้รับอาสชาติใช้มายาหญิง ทำให้พระพุทธเจ้าตกอยู่ในอำนาจของมารให้ได้ ดังคำในมารธิตสูต มารธิตาวัตถุ ที่ลูกสาวทั้ง ๓ กล่าวกะมารผู้เป็นพ่อว่า พวกดิฉันจักใช้บ่วงคือราคะนำมาถวาย เหมือนบุคคลคล้องช้างป่านำมาฉะนั้น บุรุษนั้นจักตกอยู่ในอำนาจของท่านพ่อ จากนั้นก็ไปแสดงมายายั่วชวนโดยเนรมิตเพศเป็นสาววัยรุ่นเป็นต้น โดยความพยายามต่างๆมากมาย ในที่สุดก็ยอมจำนน กลับมาหาพ่อสารภาพผิด, ในท้ายสูตร พระธรรมสังคหาคารยกล่าวไว้ว่า พระศาสดาได้ขับไล่ นางตัณฑหา นางอรรตี และนางราคา ผู้มีรูปน่าทศนายิ่ง ซึ่งได้มาในที่นั้นให้หนีไป (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๖๑/๒๑๑), ในมารธิตาวัตถุ พระผู้มีพระภาคตรัสแก่ธิดามาร ๓ นาง คือ นางตัณฑหา นางอรรตี และนางราคาตอนหนึ่งว่า กิเลสที่พระพุทธเจ้าพระองค์ใดทรงชนะแล้ว พระองค์จะไม่ทรงกลับแพ้อีก ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๑๗๙/๘๙), ในมาคัณทียสูตร และมหานิทเทส พระพุทธเจ้าตรัสให้มาคัณทียพราหมณ์พร้อมภรรยาฟังว่า พราหมณ์เห็นนางตัณฑหา นางอรรตี และนางราคา ก็ไม่ได้มีความพอใจในเมถุนธรรมเลย (ขุ.สุ.(ไทย) ๒๕/๘๔๒/ ๗๐๑, ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๗๐/๒๑๗)

นางอรัมพสา : ชื่อเทพธิดาองค์หนึ่ง นางเทพธิดานี้ อยู่สวรรค์ชั้นดาวดึงส์ เทวโลกเป็นอรัมพสาเทพ ภัณฺฑญาผู้มีความสามารถจะประเล้าประโลมฤๅษี นามว่าอสิสิงคดาบสให้เสื่อมจากตบะ เคลื่อน

จากพรหมจรรย์ จึงได้รับเทวโองการจากเทวสักกะ ณ สุธรรมาเทวสถาน จึงลงมาทำหน้าที่ จนสำเร็จทำให้ดาบสเคลื่อนจากพรหมจรรย์ได้ ดังคำในอลัมพุสาชาดกว่าเทวดาชั้นดาวดึงส์ พร้อมทั้งพรอินทร์ขอร้องแม่นาง แม่นางอลัมพุสาผู้สามารถจะประเล้าประโลมฤๅษีได้ แม่นางจึงไปหาอิสิสึงคดาบสเถิด, และกล่าวถึงอีกว่า ดาบสนั้นตัดความเฉื่อยชาเสียแล้ว รีบออกไปโดยเร็วประชิดตัวนางลูบเรือนผมบนศีรษะ(ขุ.ชา.จตตาลีส.(ไทย)๒๗/๙๖/๖๑๑,๑๑๒/๖๑๕)

นางอัจจิมุขี : นางพญางู ผู้มีฤทธิ์เดชมาก เป็นธิดาของท้าวธตรฐ (ท้าวเวสสุวรรณ) เป็นพี่น้องต่างมารดาของพญานาคภริหัตต์ ครั้งหนึ่งได้แปลงกายเป็นลูกเขียดน้อยเพื่อมาช่วยพี่ชาย ดังคำในภริหัตต์ตชาดก ที่สุทศนกุมารกล่าวแก่พราหมณ์อลัมพายนะว่า ลูกเขียดชื่อว่าอัจจิมุขีนี้เต็มไปด้วยเดชร้ายแรง เราจะให้ลูกเขียดนั้นกัดท่าน มันจักทำท่านให้เป็นเถ้าไปได้ นางเป็นธิดาของท้าวธตรฐฐานะเป็นน้องสาวต่างมารดาของเรา นางอัจจิมุขีเต็มไปด้วยเดชร้ายแรงจงกัดท่าน (ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๘๘๙/๓๒๐)

นางอิรันทิตี : ธิดาพญานาค, นางผู้เป็นเชื้อสายนาคชื่อว่าอิรันทิตี, นาคมาณวิกา, เป็นธิดาของนาคราชนามว่าวรุณกับนางวิมลลา, เป็นนาคกัญญาผู้สวยงาม เป็นผู้รับอาสาจากนาคราชวรุณ ที่จะหาผู้ที่มีความสามารถนำวิรุณบัณฑิตมายังนาคพิภพและผู้นั้นจะเป็นสามีของนาง และปุลณกยักษ (ที่เป็นบริวารของท้าวเวสสุวรรณ) มีความสามารถนำวิรุณบัณฑิตมาจนสำเร็จ และในที่สุดนางนาคกัญญาได้ปุลณกยักษเป็นสามี ดังคำในวิรุณบัณฑิต พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า ปุลณกยักษนั้นกำหนดด้วยกามราคะกำลังปรารถนานางอิรันทิตีนาคกัญญา ไปกราบทูลท้าวกุเวรวะสสุวรรณ, หรือตั้งคำว่า ข้าพเจ้ารักใคร่อยากได้นางนาคกัญญาชื่ออิรันทิตีผู้เป็นธิดาของพญานาคนั้น (ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๓๖๕/๓๙๕, ๑๓๖๐/๓๙๔, ๑๓๖๑/๓๙๔, ๑๕๕๖/๔๒๘, ๑๕๕๗/๔๒๘, ๑๖๔๔/๔๔๕)

นางอุปริกษี : ชื่อหญิงคนหนึ่ง เป็นหญิงที่เปรียบพร้อม เป็นลูกสะใภ้ของกษัตริย์, เป็นลูกสะใภ้คนที่ ๒ ใน ๔ คน เก่งด้านการพ้อนรำขับร้อง เป็นเทวีของจันทราชกุมาร ซึ่งบิดารับสั่งให้ถูกฆ่าเพื่อทำพิธีบูชาขัณฑ์ เพราะหลงเชื่อคำของปุโรหิต ดังคำในจันทกุมารชาดก พระราชาตรัสแก่พระโคตมเทวีว่า เพราะเหตุไร สะใภ้ของเราเหล่านี้ คือนางขัณฑ์กานา นางอุปริกษี นางโปกขรณี และนางภาริกา ต่างก็กล่าวปิวาจาจะกันและกัน พ้อนรำอยู่ในสำนักของพระจันทกุมารและพระสุริยกุมาร จึงไม่ทำให้ลูกๆ ของเรารื่นรมย์ได้หญิงอื่นที่จะเสมอเหมือนกับสะใภ้ ๔ คนนั้นไม่มี (ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๑๐๘๘/๓๕๒) ; คุณนางขัณฑ์กานา ประกอบ

นางอุมมาทนต์ : หญิงผู้เลอโฉมทำให้ชายที่มองดูคล้ายจะบ้านนามว่าอุมมาทนต์, นางผู้นี้เป็นธิดาของพราหมณ์ชื่อว่าติริฎิ, เป็นภรรยาของอภิปารกอำมาตย์ อยู่กรุงสิพี นางมีนัยน์ตาชะม้ายคล้ายตานางเนื้อทราย ร่างกายมีผิวพรรณดุจกลีบดอกบุณฑริก มีผิวกายสีทอง มีเล็บแดง มีขนงามแขนอ่อนนุ่ม ลูบไล้ด้วยจรรยาแก่นจันทร์ มีนิ้วกลมกลิ้ง งามตั้งแต่ศีรษะ มีทับทรวงสังวาลทองคำ เอวเล็กเอวบาง มีผิวพรรณงามแดงดั่งน้ำครึ่ง มีเต้าถันกลมกลิ้งประดุจฟองน้ำ ต่อมาอภิปารกซึ่งเป็นเสนาบดี รู้ว่าพระราชาชอบนางอุมมาทนต์ จึงถวายแต่พระองค์ ดังคำในอุมมาทนต์ชาดก ที่อภิปารกเสนาบดีกราบทูลว่า ข้าแต่พระองค์ผู้จอมชน นางอุมมาทนต์นี้เป็นที่รักของข้าพระองค์อย่างแท้จริง ข้าแต่พระภูมิบาล นางมิได้เป็นที่รักของข้าพระองค์ก็หา

ไม่ ข้าพระองค์ขอถวายนางอุมมาทนต์แด่พระองค์,ข้าพระองค์มีใจเลื่อมใส จะถวายนางอุมมาทนต์แด่พระองค์ เหมือนกับพระราชภาพระราชทานทรัพย์ (ขุ.ชา.ปญญาส.(ไทย) ๒๘/๖๑/๑๑, ๗๓/๑๓, ๗๕/๑๔, ๗๖/๑๔, ๘๑/๑๕, ๘๒/๑๖, ๘๔/๑๖, ๘๕/๑๗, ๘๗/๑๗, ๘๘/๑๗, ๙๗/๑๘, ๙๗/๑๙)

นาฏบุตร :บุตรนักฟ้อน เป็นชื่อเรียกผู้มาจากโคตรของเจ้าลัทธินามว่า นิครนถ์นาฏบุตร หมายถึงเจ้าลัทธิตานนี้ก่อนที่จะมาตั้งลัทธิตเป็นบุตรของนักฟ้อน ดังคำในสามัญญผลสูตร ที่ราชอำมาตย์อีกคนหนึ่งได้กราบทูลว่าขอเดชะ ครุณิครนถ์นาฏบุตร เป็นเจ้าหมู่เจ้าคณะ เป็นคณาจารย์ เป็นผู้มิชื่อเสียง มีเกียรติยศ เป็นเจ้าลัทธิต คนจำนวนมากยกย่องกันว่าเป็นคนดี (ที.สี.(ไทย) ๙/๑๕๖/๕๐),ในมหาปริณิพพานสูตร กล่าวไว้ว่า เป็น ๑ใน ๖ เจ้าลัทธิต ดังคำที่สุภัททปริพาชกทูลถามพระพุทธเจ้าว่า ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ สมณพราหมณ์ที่เป็นเจ้าหมู่เจ้าคณะเป็นอาจารย์ มิชื่อเสียงเกียรติยศ เป็นเจ้าลัทธิตประชาชนยกย่องกันว่าเป็นคนดี ได้แก่ ปุณณะ กัสสปะ มักขลิ โคศาล อชิตะ เกสกัมพล กุระ กัจจายนะ สัญชัยเวल्लीฐบุตร นิครนถ์นาฏบุตร (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๒๑๓/๑๖๑)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า นาฏบุตร คือบุตรของนักฟ้อน (ที.สี.อ. ๑๕๖/๑๓๒)

นาฏปริยา, เมือง :เมืองของยักษ์ที่สร้างอยู่ในอากาศชื่อนานาฏปริยา,เป็น ๑ ใน ๕ เมืองที่กล่าวไว้ในอาถรรพณ์สูตร ที่กล่าวถึงทำวมหาราชของคหบดีสร้างเมือง ณ อดตกรุทวิปไว้ว่า ทำวเธอทรงมีเมืองหลายเมืองที่สร้างในอากาศ คือเมืองอาถรรพณ์นาฏ เมืองกุสินาฏ เมืองปรุกุสินาฏ เมืองนาฏปริยา เมืองปรุกุสินาฏ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๘๑/๒๒๖, ๒๙๑/๒๔๐)

นาถกรรมธรรม: ธรรมทำที่พึง, ธรรมที่สร้างที่พึง, ธรรมเครื่องกระทำที่พึง, คุณธรรมที่ทำให้พึงตนได้ มี ๑๐ อย่าง คือ (๑) ศีล มีความประพฤติดี (๒) พากุศลจะ ได้เล่าเรียนสดับฟังมาก (๓) กัลยาณมิตรตตะ มิมิตรดีงาม (๔) โสวัจัสสตา เป็นคนว่าง่าย พึงเหตุผล (๕) กิงกรณียะสุ ทักขตา เอาใจใส่กิจธุระของเพื่อนร่วมหมู่คณะ(๖)ธัมมกามตา เป็นผู้ใคร่ธรรม(๗)วิริยะ ขยันหมั่นเพียร (๘) สันตุฎฐี มีความสันโดษ (๙) สติ มีสติ (๑๐) ปัญญา มีปัญญาเข้าใจสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๔๕/๓๕๙, ๓๖๐/๔๒๗),ในอังคุตตรนิกาย กล่าวถึงปฐมนาถสูตร และทุติยานาถสูตร ดังคำที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงเป็นผู้มีที่พึงอยู่เถิด อย่าเป็นผู้ไม่มีที่พึงอยู่เลย บุคคลผู้ไม่มีที่พึงอยู่เป็นทุกข์ นาถกรรมธรรม(ธรรมเครื่องกระทำที่พึง) ๑๐ ประการนี้ (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๗/๓๑)

นาถสูตร^๑ (ปฐม) : พระสูตรว่าด้วยนาถกรรมธรรม (สูตรที่ ๑) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เธอทั้งหลายจงเป็นผู้มีที่พึงอยู่เถิด อย่าเป็นผู้ไม่มีที่พึงอยู่เลย บุคคลผู้ไม่มีที่พึงอยู่เป็นทุกข์ นาถกรรมธรรม(ธรรมเครื่องกระทำที่พึง) ๑๐ คือ ภิกษุ (๑) มีศีล สำรวมด้วยการสังวรในปาติโมกข์ (๒) เป็นพหูสูต ทรงสุตะ สัมสมสุตะ เป็นผู้ได้ฟังมากซึ่งธรรมทั้งหลาย... (๓) มีมิตรดี(หมายถึงมิตรที่มีคุณธรรมคือศีลเป็นต้น) มีสหายดี (หมายถึงเพื่อนร่วมงานที่ดี) มีเพื่อนดี(หมายถึงเพื่อนที่รักใคร่สนิทสนม รู้ใจกัน ซื่อสัตย์ต่อกัน) (๔) เป็นผู้ว่าง่าย อดทน รับฟังคำพร่ำสอนโดยเคารพ (๕)ขยัน ไม่เกียจคร้านในการทำงานที่จะต้องช่วยกันทำทั้งงานสูงและงานต่ำของเพื่อนพรหมจารีทั้งหลาย มีปัญญาเป็นเครื่องพิจารณาอันเป็นอุบายในการทำงานที่จะต้องช่วยกันทำนั้นสามารถทำได้สามารถจัดได้ (๖) เป็นผู้ใคร่ธรรม(รักเทิดทูนพระพุทธพจน์คือพระไตรปิฎก) ฟังและ

แสดงธรรมอันเป็นที่พอใจ มีปราโมทย์อย่างยิ่งในภิกขธรรม(หมายถึงภิกขธรรม ๗ คัมภีร์ หรือหมายถึงมรรค ๔ และผล ๔) ในอภิวินัย(หมายถึงชั้นชกและปริวาร หรือหมายถึงธรรมที่เป็นเครื่องระงับกิเลส) (๗) ปรารถนาความเพียรเพื่อละอกุศลธรรม เพื่อให้กุศลธรรมเกิด มีความเข้มแข็ง มีความบากบั่นมั่นคง ไม่ทอดธุระในกุศลธรรมทั้งหลาย(๘) สันโดษด้วยจีวร บิณฑบาตเสนาสนะ และเภสัชตามแต่จะได้อ (๙) มีสติ ระลึกถึงสิ่งที่ทำและคำที่พูดแม่นยำได้ (๑๐) มีปัญญาเป็นเครื่องพิจารณาเห็นทั้งความเกิดและความดับอันเป็นอริยะ ชำแรกกิเลสให้ถึงความสิ้นทุกข์โดยชอบ (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๗/๓๑)

นาถสูตร^๒ (ทุติย) : พระสูตรว่าด้วยนาถภณธรรม (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ พระเชตวัน เขตกรุงสาวัตถี ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า เธอทั้งหลายจงเป็นผู้มีที่พึงอยู่เถิด อย่าเป็นผู้ไม่มีที่พึงอยู่เลย บุคคลผู้ไม่มีที่พึงอยู่ย่อมอยู่เป็นทุกข์ แล้วตรัสนาถภณธรรม ๑๐ มีเนื้อความเหมือนในปฐมนาถสูตร แล้วตรัสอีกว่า ภิกษุผู้มีนาถภณธรรม ๑๐ นี้แล้ว ภิกษุทั้งหลายผู้เป็นเถระมัชฌิมะหรือนวกะก็ตาม ย่อมสำคัญเธอว่าเป็นผู้ควรว่ากล่าวสั่งสอนได้ เธอได้รับการอนุเคราะห์จากภิกษุเหล่านั้นพึงได้รับความเจริญอย่างเดียวในกุศลธรรมทั้งหลาย ไม่มีความเสื่อมเลย (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๘/๓๔)

นาคะ: ที่พึง,ผู้เป็นที่พึง ดังคำในอภยเถราปทาน พระอภยเถระกล่าวถึงอดีตชาติของตนไว้ว่า พระชินเจ้าพระนามว่าปทุมุตตระ ผู้ทรงถึงความสำเร็จในธรรมทั้งปวง ...พระองค์ผู้เป็นนาคะทรงประทานปฏิสัมภิตา ๔ แก่บุคคลบางคน (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๑๙๘/๓๑๗),ในโสณเถรียาปทาน พระโสณเถรี ก็กล่าวว่า พระผู้เป็นนาคะทรงสดับเรื่องนั้นแล้วทรงชื่นชม (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๒๓๘/๔๘๖)

นาทิกคาม : หมู่บ้านนาทิกะ หมายถึงสถานที่ที่ชาวบ้านพากันบำเพ็ญกุศลกันมาก อยู่ไม่ห่างกันจากบ้านโกฏิกคาม มีตำหนักอิฐอยู่ในหมู่บ้านที่เรียกว่าคิณุกาวสธาราม (ชื่อปราสาทที่สร้างด้วยอิฐ) (วิ.ม.(ไทย) ๕/๒๘๙/๑๐๗),อยู่ใกล้ป่าโคสิงคสาวัน (ม.ม.ุ.(ไทย) ๑๒/๓๒๕/๒๕๗) ณ หมู่บ้านในนาทิกคาม มีคนในหมู่บ้านที่บวชในพระพุทธศาสนาจำนวนมาก และคนที่เป็นอุบาสกอุบาสิกาก็มีมาก และได้รับการพยากรณ์ว่าจะไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์มาก เช่น ในมหาปรินิพพานสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสตอบแก่พระอานนทว่า ภิกษุสาหะ ทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติอันไม่มีอาสวะเพราะอาสวะสิ้นไปด้วยปัญญาอันยิ่งเองเข้าถึงอยู่ในปัจจุบัน ภิกษุณีนันทาเป็นโอปปาติกะ เพราะสังโยชน์เบื้องต่ำ ๕ ประการสิ้นไปปรินิพพานในภพนั้น ไม่หวนกลับมาจากโลกนั้นอีก อุบาสกสุทัตตะเป็นพระสกทาคามี เพราะสังโยชน์ ๓ ประการสิ้นไป และเพราะราคะ โทสะ โมหะเบาบาง มาสู่ภพนี้ก็เพียงครั้งเดียวก็จะทำที่สุดแห่งทุกข์ ได้อุบาสิกาสุขาคาเป็นพระโสดาบัน เพราะสังโยชน์ ๓ ประการสิ้นไป ไม่มีทางตกต่ำ มีความแน่นอนที่จะสำเร็จสัมโพธิ๒ในวันข้างหน้า (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๕๖/๑๐๐, ๑๕๖/๑๐๑, ๑๕๗/๑๐๒, ๑๕๙/๑๐๔, ๑๖๐/๑๐๔, ๒๗๓/๒๐๕, ๒๗๔/๒๐๕, ๒๗๔/๒๐๖, ๒๗๕/๒๐๖, ๒๗๗/๒๐๘),ในอังคุตตรนิกาย กล่าวไว้ว่า ปฐมมรณัสสติสูตร ทุติยมรณัสสติสูตร พระพุทธเจ้าก็ตรัสการเจริญมรณสติแก่ชาวบ้านนาทิกคามให้เจริญกัน(อง.ฉก.(ไทย)๒๒/๑๙/๔๔๔,อง.อฎฐก.(ไทย) ๒๓/๗๓/๓๘๒),ในสันธสูตร พระพุทธเจ้าก็ตรัส ณ หมู่บ้านนี้เช่นกัน อง.เอกาทสก.(ไทย) ๒๔/๙/๔๐๒)

นาทียปราชาศ : ชื่อปราชาศหลัง ๑ ในจำนวน ๓ หลัง เป็นปราชาศที่พระราชกุมารพระนามว่าติสสะ อยู่อาศัย ที่พระเจ้าสันธกะ แห่งกรุงเขมกะ สร้างให้พระราชกุมารติสสะประทับ ดังคำในติสส พุทธวงศ์ พระพุทธเจ้าตรัสว่า ติสสราชกุมาร...ทรงครองขรรวาสอยู่ ๗,๐๐๐ ปี มีปราชาศที่ อดมอยู่ ๓ หลัง คือคุณเสลาปราชาศ นาทียปราชาศ และนิสภปราชาศ (ช.อป.(ไทย) ๓๓/ ๑๗/๖๗๘)

นันทตถกถา :เรื่องเบ็ดเตล็ด,เป็นเรื่อง ๑ ใน ๒๘ เรื่องที่เรียกว่าไตรจฉานกถา ดังคำในมหาวิงค์ มหารวรรค ที่พวกภิกษุฉัพพัคคีย์เข้าหมู่บ้านในเวลาวิกาล นั่งในที่ชุมนุม สนทนาไตรจฉานกถา ต่างๆ คือ (๑) ราชกถา เรื่องพระราชชา (๒) โจรกถา เรื่องโจร... (๒๕) นันทตถกถา เรื่อง เบ็ดเตล็ด(๒๖) โลกักขายิกะ เรื่องโลก(๒๗) สมุททักขายิกะ เรื่องทะเล(๒๘) อิติภวาทกถา เรื่องความเจริญและความเสื่อม (วิ.มหา.(ไทย) ๒/๕๐๘/๕๕๙, วิ.ม.(ไทย) ๕/๒๕๐/๒๐), ใน ไตรจฉานกถาสูตฺร ปฐมกถาวัตถุสฺสฺตฺร ก็กล่าวถึงนันทตถกถาเช่นกัน (ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๘๐/ ๕๕๐, อง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๖๙/๑๕๑) ดูประกอบใน ที.สี. ๙/๑๗/๘, ที.ปา. ๑๑/๕๐/๓๐, ม. ม. ๑๓/๒๒๓/๑๙๗)

นันทตตสัญญา : สัญญาที่แตกต่างกัน, ความหมายรู้ความแตกต่างกัน หมายถึงสัญญาว่าเป็นอัตตาก็ ไม่ใช่ ดังคำในโปฏฐุปาทสุตฺร กล่าวไว้ว่า ภิกษุบรรลู่อากาศานัญจายตนฉานโดยกำหนดว่า อากาศหาที่สุดมิได้ เพราะล่องรูปสัญญาดับปฏิขสัญญา ไม่กำหนดนันทตสัญญาโดยประการ ทั้งปวง (ที.สี.(ไทย) ๙/๔๑๓/๑๗๙), ในมหานิทานสุตฺร พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า มีสัตว์ทั้งหลายผู้ บรรลู่อากาศานัญจายตนฉานโดยกำหนดว่า อากาศหาที่สุดมิได้ เพราะล่องรูปสัญญา ดับปฏิข สัญญา ไม่กำหนดนันทตสัญญาโดยประการทั้งปวง (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๒๗/๗๓),ในมหานิท เทส พระสารีบุตรเถระอธิบายว่า ผู้บรรลู่อากาศานัญจายตนสมาบัติ ย่อมมีจิตสังจากรูป สัญญาปฏิขสัญญานานตตสัญญา หรือดังคำว่า จิตของภิกษุผู้บรรลู่อากาศานัญจายตนสมาบัติ ก็พ้น หลุดพ้น หลุดพ้น ด้วยติจากรูปสัญญา ปฏิขสัญญา นานตตสัญญา (ช.ม.(ไทย) ๒๙/๗/ ๓๒,๑๙/๘๙,๒๑๐/๖๑๖),ในวิงค์ พระพุทธเจ้าตรัสว่า สัญญาที่แตกต่างกัน ซึ่งมีอธิบายว่า สัญญาที่เกี่ยวข้องด้วยกาม สัญญาที่เกี่ยวข้องด้วยความพยายาม สัญญาที่เกี่ยวข้องด้วยความเบียดเบียน นี้เรียกว่านันทตสัญญา สัญญาที่เป็นอกุศลแม้ทั้งหมด ชื่อว่านันทตสัญญา (อภ.วิ.(ไทย) ๓๕/ ๒๖/๕๕๔, ๙๒๗/๕๘๑)

คำว่า นันทตสัญญา มีปรากฏในพระไตรปิฎก เช่น ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๓๙/๓๕๑, ๓๔๑/ ๓๕๔, ๓๓๒/๓๓๖,ม.ม.(ไทย) ๑๒/๒๗๑/๒๙๓, ๓๒๘/๓๖๑,ม.ม.(ไทย) ๑๓/๒๐/๒๒, ๙๐/๙๓, ม.อ.(ไทย)๑๔/๙๔/๑๑๒,๒๔๑/๒๘๖,๓๑๒/๓๗๙,ส.ข.(ไทย)๑๗/๓๓๖/๓๔๕,ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๒๖๗/๒๙๗, ๓๓๖/๓๕๓,ส.ม.(ไทย) ๑๙/๙๘๔/๔๖๒,อง.เอกก.(ไทย) ๒๐/๔๓๘/๔๙,อง. ดิก.(ไทย) ๒๐/๑๑๗/๓๕๙,อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๙๙/๒๓๙, ช.ม.(ไทย) ๒๙/๔๙/๑๗๐, ๑๕๐/ ๔๐๙, ๒๑๐/๖๑๖,ช.ป.(ไทย) ๓๑/๒๘/๔๒,๓๕/๖๐๔/๔๑๕)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า นันทตสัญญา หมายถึงความหมายรู้ไม่ใช่ตนก็มีใช่ หมายถึง กามาวจรสัญญา ๔๔ (ช.ม.อ. (บาลี)๗/๙๗)

นันทตสัญญา : ความว่างด้วยธรรมที่เป็นสภาวะต่างๆ,ข้อที่ ๒๑ ในบรรดา ๒๕ สัญญา คือ(๑) สัญญา สัญญา (ความว่างด้วยธรรมที่ว่าง) (๒) สังขารสัญญา(ความว่างด้วยธรรมที่เป็นสังขาร) ฯลฯ

(๒๑) นานัตตสุญญะ (ความว่างด้วยธรรมที่เป็นสภาวะต่างๆ) (๒๒) ชันติสุญญะ (ความว่างด้วยธรรมที่พอใจ), ในนิทเทส พระสารีบุตรเถระอธิบายรวมทั้งเอกัตตสุญญะและนานัตตสุญญะไว้ด้วยกันว่า กามฉันทะเป็นสภาวะต่าง ๆ เนกขัมมะเป็นสภาวะเดียว เนกขัมมะที่เป็นสภาวะเดียวของบุคคลผู้คิดอยู่ เป็นธรรมว่างจากกามฉันทะ พยาบาทเป็นสภาวะต่างๆ อพยาบาทเป็นสภาวะเดียว อพยาบาทที่เป็นสภาวะเดียวของบุคคลผู้คิดอยู่ เป็นธรรมว่างจากพยาบาท ถีนมิทระเป็นสภาวะต่าง ๆ อาโลกัสัญญาเป็นสภาวะเดียว อาโลกัสัญญาที่เป็นสภาวะเดียวของบุคคลผู้คิดอยู่ เป็นธรรมว่างจากถีนมิทระ อุทัจจจะเป็นสภาวะต่าง ๆ อวิกเขปะเป็นสภาวะเดียว อวิกเขปะที่เป็นสภาวะเดียวของบุคคลผู้คิดอยู่ เป็นธรรมว่างจากอุทัจจจะ วิจิกิจฉาเป็นสภาวะต่าง ๆ อัมมวัตถานเป็นสภาวะเดียว อัมมวัตถานที่เป็นสภาวะเดียวของบุคคลผู้คิดอยู่เป็นธรรมว่างจากวิจิกิจฉา อวิชชาเป็นสภาวะต่างๆ ญาณเป็นสภาวะเดียว ญาณที่เป็นสภาวะเดียวของบุคคลผู้คิดอยู่ เป็นธรรมว่างจากอวิชชา อรติเป็นสภาวะต่าง ๆ ปามุขชะเป็นสภาวะเดียว ปามุขชะที่เป็นสภาวะเดียวของบุคคลผู้คิดอยู่ เป็นธรรมว่างจากอรตินิ वर्ณเป็นสภาวะต่าง ๆ ปฐมณานเป็นสภาวะเดียว ปฐมณานที่เป็นสภาวะเดียวของบุคคลผู้คิดอยู่ เป็นธรรมว่างจากนิ वर्ณ ฯลฯ กิเลสทั้งปวงเป็นสภาวะต่าง ๆ อรหัตตมรรคเป็นสภาวะเดียว อรหัตตมรรคที่เป็นสภาวะเดียวของบุคคลผู้คิดอยู่ เป็นธรรมว่างจากกิเลสทั้งปวง นี้ชื่อว่าเอกัตตสุญญะ นานัตตสุญญะ (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๔๕/๕๒๕, ๔๘/๕๓๓)

นานัตตะ : ความต่างกัน, เป็นหมวดธรรม๑ ในสังคีตสูตร พระสารีบุตรกล่าวอธิบายว่าเป็นธรรมที่แทงตลอดได้ยาก เรียกว่า นานัตตะ ๙ อันได้แก่ (๑) ความต่างกันแห่งธาตุ (๒) เพราะอาศัยความต่างกันแห่งธาตุ ความต่างกันแห่งผัสสะ จึงเกิดขึ้น (๓) เพราะอาศัยความต่างกันแห่งผัสสะ ความต่างกันแห่งเวทนา จึงเกิดขึ้น (๔) เพราะอาศัยความต่างกันแห่งเวทนา ความต่างกันแห่งสัญญาจึงเกิดขึ้น (๕) เพราะอาศัยความต่างกันแห่งสัญญา ความต่างกันแห่งความดำริจึงเกิดขึ้น (๖) เพราะอาศัยความต่างกันแห่งความดำริ ความต่างกันแห่งความพอใจจึงเกิดขึ้น (๗) เพราะอาศัยความต่างกันแห่งความพอใจ ความต่างกันแห่งความเร่าร้อนจึงเกิดขึ้น (๘) เพราะอาศัยความต่างกันแห่งความเร่าร้อนความต่างกันแห่งการแสวงหาจึงเกิดขึ้น(๙) เพราะอาศัยความต่างกันแห่งการแสวงหา ความต่างกันแห่งการได้จึงเกิดขึ้น (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๕๙/๔๒๔), ในมหาวรรค กล่าวถึงนานัตตะไว้ แต่เป็นคำต่อจากคำว่าทิวสะ เป็นทิวสนานัตตะ หมายถึงการนับวันปวารณาต่างกัน (วิ.ม.(ไทย) ๔/๒๒๘/๓๖๕)

นานากรรมสูตร^๑ (ปฐม) : พระสูตรว่าด้วยเหตุที่ทำให้บุคคลต่างกัน (สูตรที่ ๑) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บุคคล ๔ จำพวก คือ บุคคล (๑) ผู้บรรลุปฐมณาน ชอบใจ ติดใจ ปลื้มใจ ชอบอยู่กับปฐมณานั้นโดยมากไม่เสื่อม เมื่อตายก็ไปเกิดในพรหมโลก ดำรงอยู่ในพรหมโลกนั้นประมาณ ๑ กัป จนสิ้นอายุ แล้วปรินิพพานในภพนั้น ส่วนปุถุชนดำรงอยู่ในพรหมโลกนั้นจนสิ้นอายุแล้วไปสู่นรกบ้าง กำเนิดสัตว์ดิรัจฉานบ้าง แดนเปรตบ้าง (๒) ผู้บรรลุตุตติยณาน ชอบใจ ... ชอบอยู่กับตุตติยณานั้นโดยมาก ไม่เสื่อม เมื่อตายก็ไปเกิดในพรหมโลกชั้นอาภัสสระ ดำรงอยู่ในชั้นอาภัสสระนั้นประมาณ ๒ กัป จนสิ้นอายุ แล้วปรินิพพานในภพนั้น ปุถุชนดำรงอยู่ในชั้นอาภัสสระนั้นจนสิ้นอายุแล้วไปสู่นรกบ้าง กำเนิดสัตว์ดิรัจฉานบ้าง แดนเปรตบ้าง (๓) ผู้บรรลุตตติยณาน ... เมื่อตายก็ไปเกิดในพรหมโลกชั้นสุภกิมหะ ดำรงอยู่ในชั้นสุภกิมหะนั้นประมาณ

๔ กัป จนสิ้นอายุ แล้วปรินิพพานในภพนั้น บุคคลดำรงอยู่ในชั้นสุภิกิณหะนั้นจนสิ้นอายุแล้ว ไปสู่นรกบ้าง กำเนิดสัตว์ดิรัจฉานบ้าง แดนเปรตบ้าง (๔) ผู้บรรลุจตุตถฌาน ... เมื่อตายก็ไปเกิดในพรหมโลกชั้นเวหัพพะลชะ ดำรงอยู่ในชั้นเวหัพพะลชะนั้นประมาณ ๕๐๐ กัป จนสิ้นอายุ แล้วปรินิพพานในภพนั้น บุคคลดำรงอยู่ในชั้นเวหัพพะลชะนั้นจนสิ้นอายุแล้ว ไปสู่นรกบ้าง กำเนิดสัตว์ดิรัจฉานบ้าง แดนเปรตบ้าง (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๒๓/๑๘๗)

นानากรรมสูตร^๒ (หุติย) : พระสูตรว่าด้วยเหตุที่ทำให้บุคคลต่างกัน (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บุคคล ๔ จำพวก คือ บุคคล (๑) ผู้บรรลุปฐมฌาน พิจารณาเห็นธรรมคือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณที่มีอยู่ในปฐมฌานนั้นโดยความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เสียดแทง เป็นดังหัวฝี เป็นดังลูกศร เป็นสิ่งคับแค้น เบียดเบียน ไม่เชื่อฟัง ต้องแตกสลายไป ว่างเปล่า ไม่อยู่ในอำนาจ หลังจากตายแล้ว เขาก็ไปเกิดในพรหมโลกชั้นสุทธาวาสที่บุคคลไปเกิดไม่ได้ (๒) ผู้บรรลุทุติยฌาน เขาพิจารณาเห็นธรรมทั้งหลาย คือ รูป ... ที่มีอยู่ในทุติยฌานนั้น โดยความไม่เที่ยง เป็นต้น หลังจากตายแล้ว เขาก็ไปเกิดในพรหมโลกชั้นสุทธาวาสที่บุคคลไปเกิดไม่ได้ (๓) ผู้บรรลุตติยฌาน เขาพิจารณาเห็นธรรมทั้งหลาย คือ รูป ... ที่มีอยู่ในตติยฌานนั้น โดยความไม่เที่ยง เป็นต้น หลังจากตายแล้ว เขาก็ไปเกิดในพรหมโลกชั้นสุทธาวาสที่บุคคลไปเกิดไม่ได้ (๔) ผู้บรรลุจตุตถฌาน เขาพิจารณาเห็นธรรมทั้งหลาย คือ รูป ... ที่มีอยู่ในจตุตถฌานนั้นโดยความไม่เที่ยง เป็นต้น หลังจากตายแล้ว เขาก็ไปเกิดในพรหมโลกชั้นสุทธาวาสที่บุคคลไปเกิดไม่ได้ (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๒๔/๑๘๙)

นानาขณิกะ : ขณะต่างกัน, ขณะจิตต่างกัน คำว่า นานาขณิกะ นี้ มีกล่าวอธิบายไว้ในในปัจฉย ๒๔ มีเหตุปัจฉยเป็นต้น ว่า หมายถึงเจตนาที่เป็นกุศลเป็นปัจฉยแก่ขันธที่เป็นวิบาก และกฏัตตารูป โดยกัมมปัจฉย,เจตนาที่เป็นอกุศลเป็นปัจฉยแก่ขันธที่เป็นวิบากและกฏัตตารูปโดยกัมมปัจฉย, เจตนาที่สัมปยุตด้วยสุขเวทนาเป็นปัจฉยแก่ขันธที่เป็นวิบากซึ่งสัมปยุตด้วยสุขเวทนาโดยกัมมปัจฉย, เจตนาที่สัมปยุตด้วยสุขเวทนาเป็นปัจฉยแก่ขันธที่เป็นวิบากซึ่งสัมปยุตด้วยทุกขเวทนาโดยกัมมปัจฉย เป็นต้น (อภิ.ป.(ไทย) ๔๐/๒๐/๘๙๒, ๕๗/๖๗๖, ๕๘/๖๗๗, ๑๐๘/๗๖๒, ๔๒๗/๒๘๑, อภิ.ป.(ไทย) ๔๑/๓๑/๔๗๘, ๔๐/๑๕๒, ๕๙/๓๙๕, ๖๐/๓๕๐, ๘๙/๒๑๓, ๙๖/๒๙๒, ๑๑๔/๙๖, อภิ.ป.(ไทย) ๔๒/๓๑/๓๔๕, ๓๓/๑๗, ๔๓/๑๒๘, ๑๑๑/๖๐, ๑๖๑/๑๘๓, ๑๘๖/๑๐๑, ๒๓/๕๒๐, ๓๖/๑๘, ๔๐/๒๐, ๖๒/๓๘๖, ๘๐/๔๖, ๒๒๑/๑๒๖, ๒๖๓/๑๔๗, ๓๔๙/๒๐๑, ๔๐๑/๒๓๖)

นानาฉันทชาตก : ชาตกว่าด้วยความต้องการที่ต่างกัน มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า พระเจ้าพรหมทัต โภธิสัตว์รับสั่งให้เรียกบุโรหิตของพระบิดาที่ออกจากราชการไปแล้วแต่ตกทุกข์ได้ยากอยู่ให้กลับเข้ารับราชการอีกครั้ง เพราะเป็นผู้มีความรู้วิชาดูดาวฤกษ์ตีฤกษ์ร้าย เขารู้แม้ในขณะที่พระราชชาตอยู่ในอำนาจของศัตรู แม้ในขณะที่พ้นจากเงื้อมมือของศัตรูส่วนอำมาตย์พวกที่รับราชการอยู่ไม่รู้แต่กล่าวว่ารู้เป็นการโกหกพระราชาก็ถูกปลดจากราชการก่อนจะรับตำแหน่ง ท่านบุโรหิตได้ขอกลับไปปรึกษาครอบครัวก่อนจากนั้นจึงกลับมาให้คำตอบแก่พระราชาวา ภรรยาของเขาต้องการแม่โคนม ๑๐๐ ตัว บุตรชายต้องการรถม้าสวยงามสักคันหนึ่งลูกสะใภ้ต้องการเครื่องประดับสาวใช้ต้องการครกสากของใช้ในครัวส่วนตัวท่านต้องการบ้านสวย พระ

เจ้าพรหมทัตต์ทรงอนุญาตตามนั้นและให้กลับเข้ารับการทันที(ช.ชา.ติก.(ไทย) ๒๗/๑๑๕/๑๔๖)

นानาตติยสาวกสูตร : พระสูตรว่าด้วยเทพบุตรผู้เป็นสาวกของเดียรฉัตรต่างๆ สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันได้ตรัสกับเทพบุตรผู้เป็นสาวกของเดียรฉัตรว่า รูปที่มีอยู่ทั้งหมดท่านได้สรรเสริญแล้ววางดักไว้ เหมือนบุคคลใช้เหยื่อล่อฆ่าปลา ฉะนั้น (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๑๑/๑๒๔)

นานาตติยสูตร (ปฐม) : พระสูตรว่าด้วยลัทธิแตกต่างกัน (สูตรที่ ๑) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อันตคาทิกทิกฎฐิ ๑๐ ประการ ที่เป็นเหตุให้พวกสมณพราหมณ์และปริพาชกจำนวนมากต้องทะเลาะวิวาทกัน พวกภิกษุนำความกราบทูล พระผู้มีพระภาค พระองค์ทรงแสดงธรรมเปล่งอุทานเปรียบเทียบสมณพราหมณ์ผู้มีลัทธิดังกล่าวว่าเสมือนพวกคนตาบอดคลำช้าง(ช.อุ.(ไทย) ๒๕/๕๔/๒๘๙,ช.อุ.อ.(บาลี) ๕๔/๓๖๒-๓๖๘)

นานาตติยสูตร (ทุติย): พระสูตรว่าด้วยลัทธิแตกต่างกัน(สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า มิจฉาทิกฎฐิ ๑๖ ประการ มีลัทธิที่เชื่อว่าอัตตาและ โลกเที่ยง คำว่า “อัตตา และ โลก” มีความหมายหลายนัย เช่น นัยที่ ๑ อัตตาและ โลก หมายถึงชั้น ๕ นัยที่ ๒ อัตตา หมายถึงอหังการวัตถุคือเหตุให้เกิดมานะว่า เป็นเรา โลก หมายถึงมมังการวัตถุคือเหตุให้เกิดตัณหาว่าเป็นของเรา เป็นต้น (ดู ช.อุ.(ไทย) ๒๕/๕๕/๒๙๔,ช.อุ.อ.(บาลี) ๕๕/๓๖๙)

นานาตติยสูตร^๓ (ตติย) :พระสูตรว่าด้วยลัทธิแตกต่างกัน (สูตรที่ ๓) พระผู้มีพระภาคทรงเปล่งอุทานแสดงว่า เพราะสัตว์ทั้งหลายยึดมั่นมิจฉาทิกฎฐิเหล่านี้ จึงไม่บรรลุนิพพาน มัจจมอยู่ในโอชะ ๔ ประการ คือ กาม ภพ ทิฎฐิ และอวิชชา ไม่ล่วงพ้นสังสารวัฏไปได้ (ช.อุ.(ไทย) ๒๕/๕๖/๒๙๘,ช.อุ.อ. (บาลี) ๕๕/๓๗๐)

นานาธาตุนานา: ปรีชาหยั่งรู้สัตว์ที่มีธาตุแตกต่างกัน หมายถึงปรีชาหยั่งรู้ธาตุต่างๆ คือรู้จักแยกสมมติออกเป็นชั้นๆ อายตนะ ธาตุต่างๆ, ข้อ ๔ ในทศพลญาณ),ในวิภังค์ พระพุทธเจ้าตรัสอธิบายนานาธาตุนานา เป็นหัวข้อและอธิบายว่า พระตถาคตในโลกนี้ทรงทราบความเป็นต่างๆ กันแห่งชั้นๆ ทรงทราบความเป็นต่างๆ กันแห่งอายตนะ ทรงทราบความเป็นต่างๆ กันแห่งธาตุ ทรงทราบความเป็นต่างๆ กันแห่งโลกที่เป็นอเนกธาตุและที่เป็นนานาธาตุ ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ...ความไม่หลงงมงาย ความเลื่อมใสธรรม สัมมาทิฎฐิในโลกที่เป็นอเนกธาตุและที่เป็นนานาธาตุนั้น นี้ชื่อว่าพระตถาคตทรงทราบโลกที่เป็นอเนกธาตุและที่เป็นนานาธาตุตามความเป็นจริง (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๘๑๒/๕๒๔),ในกถาวัตถุ ก็กล่าวถึงนานาธาตุนานาไว้ว่าหมายถึงปรีชาหยั่งรู้ตามความเป็นจริง ซึ่งมีธาตุหลายอย่างต่างๆ กัน (อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๓๕๕/๓๑๔)

นานาธาตุนานา : พระสูตรว่าด้วยเหตุที่ทำให้รู้ชัดโลกที่มีธาตุแตกต่างกัน ภิกษุทั้งหลายถามท่านพระอนุรุทธะว่า ท่านบำเพ็ญธรรมอะไรจึงทำให้รู้ชัดโลกที่มีธาตุแตกต่างกัน ท่านพระอนุรุทธะตอบว่า สติปัญญา ๔ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๙๑๖/๔๔๔)

นานาธิมุตติกญาณ:ปรีชาหยั่งรู้สัตว์ที่มีอชยาศัยแตกต่างกัน,ปรีชาหยั่งรู้อชยาศัยเป็นต้นของสัตว์ทั้งหลาย, ปรีชาหยั่งรู้อชยาศัยของสัตว์ที่โน้มเอียงเชื่อถือสนใจพอใจต่างๆกัน,ปรีชาหยั่งรู้ตามความเป็นจริงถึงความที่สัตว์ทั้งหลายมีอชยาศัยต่างๆ กัน (นานาธิมุตติกญาณ),(อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๓๕๕/๓๑๒), ข้อ ๕ ในทศพลญาณ, ในวิภังค์ พระพุทธเจ้าตรัสถึงนานาธิมุตติกญาณ เป็น

หัวข้อธรรม พร้อมตรัสอธิบายว่า พระตถาคตในโลกนี้ทรงทราบว่า สัตว์ทั้งหลายที่มีอภัยศีล ธรรมก็มี สัตว์ทั้งหลายที่มีอภัยศีลประณีตก็มี เหล่าสัตว์ที่มีอภัยศีลธรรมย่อมคบหาสมาคม เข้าไปหาบ่อย ๆ ซึ่งเหล่าสัตว์ที่มีอภัยศีลธรรม เหล่าสัตว์ที่มีอภัยศีลประณีตก็คบหา สมาคมเข้าหาบ่อย ๆ ซึ่งเหล่าสัตว์ที่มีอภัยศีลประณีตแม้แต่ในอดีตกาล สัตว์ทั้งหลายที่มี อภัยศีลธรรมได้คบหาสมาคมเข้าหาบ่อยๆซึ่งเหล่าสัตว์ผู้มีอภัยศีลธรรมมาแล้วสัตว์ทั้งหลาย ที่มีอภัยศีลประณีตก็ได้คบหาสมาคมเข้าหาบ่อยๆ ซึ่งเหล่าสัตว์ที่มีอภัยศีลประณีตมาแล้ว แม้ในอนาคตกาล สัตว์ทั้งหลายที่มีอภัยศีลธรรม ก็จักคบหาสมาคมเข้าหาบ่อยๆ ซึ่งเหล่าสัตว์ ที่มีอภัยศีลธรรม สัตว์ทั้งหลายที่มีอภัยศีลประณีตก็จักคบหาสมาคมเข้าหาบ่อย ๆ ซึ่งเหล่า สัตว์ที่มีอภัยศีลประณีต ปัญญา กิริยาที่รู้ชัดฯลฯ ความไม่หลงงมงาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฐิในความที่สัตว์ทั้งหลายมีอภัยศีลต่างๆ กันนั้น นี้ชื่อว่าพระตถาคตทรงทราบความที่ สัตว์ทั้งหลายมีอภัยศีลต่างๆ กันตามความเป็นจริง (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๘๑๓/๕๒๕) ; ดู ประกอบใน (ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๔๘/๑๔๔-๑๔๘, อง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๒๑/๔๓-๔๗, ส.นิ.อ. (บาลี)๒/๑๒/๕๐-๕๑)

นानาธิมุตติสูตร : พระสูตรว่าด้วยเหตุที่ทำให้รู้ชัดหมู่สัตว์ที่มีอภัยศีลต่างกันภิกษุทั้งหลาย ถ้าม ท่านพระอนุรุทธะว่า ท่านบำเพ็ญธรรมอะไรจึงทำให้รู้ชัดหมู่สัตว์ที่มีอภัยศีลต่างกัน ท่าน พระอนุรุทธะตอบว่า สติปัญญา ๔ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๙๑๗/๔๕๕)

นानาสังวาส : มีอวาสาต่างกัน,มีธรรมเป็นเครื่องอยู่ร่วม(คืออุโบสถและสังฆกรรมเป็นต้น) ที่ต่างกัน, สงฆ์ผู้ไม่ร่วมสังวาส คือไม่ร่วมอุโบสถและสังฆกรรมด้วยกัน เรียกว่าเป็นนानาสังวาสของกัน และกัน เหตุที่ทำให้นานาสังวาส มี ๒ คือ ภิกษุทำตนให้เป็นนานาสังวาสเอง เช่น อยู่ในนิกาย หนึ่งขอเข้านิกายอื่นหรือแตกจากพวก เพราะเหตุวิวาทาธิกรณ์อย่างหนึ่ง อีกอย่างหนึ่ง ถูก สงฆ์พร้อมกันยกออกจากสังวาส ดังคำในมหาวรรค กล่าวถึงพวกภิกษุอาคันตุกะเห็นพวกภิกษุ ที่อยู่ในอวาสาผู้เป็นสมานสังวาส เข้าใจว่าเป็นนานาสังวาส ไม่ได้ถาม ทำอุโบสถร่วมกันต้อง อาบัติทุกกฏ (วิ.ม.(ไทย) ๔/๑๘๐/๒๘๓, ๑๘๑/๒๘๕, ๒๓๐/๓๖๙, ๒๓๑/๓๗๑), ในโกสัมพิก วิวาทกถา พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุ ถ้าพวกภิกษุผู้ประพฤติตามภิกษุผู้ถูกลงอุกเขปนิยกร ธรรมนั้นจะทำอุโบสถ ทำสังฆกรรมภายในสีมานั้น กรรมเหล่านั้นของภิกษุเหล่านั้นเป็นกรรมที่ ถูกต้อง ไม่เสียหาย ควรแก่ฐานะตามยัตติและอนุสาวนาที่เราบัญญัติไว้ ภิกษุ ถ้าภิกษุเหล่านั้ นเองซึ่งเป็นผู้ลงอุกเขปนิยกรจะทำอุโบสถสังฆกรรมภายในสีมานั้น กรรมเหล่านั้นแม้ของ พวกเธอก็เป็นกรรมที่ถูกต้อง ไม่เสียหาย ควรแก่ฐานะตามยัตติและอนุสาวนาที่เราบัญญัติไว้ ข้อนี้เป็นเพราะเหตุไรเพราะภิกษุพวกนั้นเป็นนานาสังวาสจากพวกเธอ และพวกเธอก็เป็น นานาสังวาสจากภิกษุพวกนั้น (วิ.ม.(ไทย) ๕/๔๕๕/๓๔๐),ในปาริวาสิกขันธกะ วัตร ๙๔ ข้อ ของภิกษุผู้อยู่ปริวาส พระพุทธเจ้าตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้อยู่ปริวาสพึงประพฤติโดย ชอบ การประพฤติโดยชอบในเรื่องนั้นดังนี้ ภิกษุผู้อยู่ปริวาส(๑) ไม่พึงให้อุปสมบท (๒) ไม่พึง ให้นิสัย ... (๔๐) ไม่พึงออกจากอวาสาที่มีภิกษุไปสู่อวาสาที่มีภิกษุ ซึ่งมีภิกษุเป็นนานาสังวาส อยู่ด้วย เว้นแต่ไปกับปกติตตภิกษุเว้นแต่มีอันตราย (วิ.จ. (ไทย) ๖/๗๘/๑๖๑, ๗๙/๑๖๑, ๗๙/ ๑๖๒, ๘๗/๑๖๙, ๘๙/๑๗๖, ๙๖/๑๘๒),ในจุฬวรรค อวันทียาทีปुकคละ พระพุทธเจ้าตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย บุคคลที่ภิกษุไม่ควรไหว้ ๑๐ จำพวก เหล่านี้คือ (๑๐) ผู้อุปสมบทก่อนไม่ควร

ไหว้ผู้อุปสมบทภายหลัง (๒) ไม่ควรไหว้อุปสัมบัน (๓) ไม่ควรไหว้ภิกษุณานานาสังวาสผู้มี
 พรรษาแก่กว่า เป็นธรรมวาที ....(๑๐) ไม่ควรไหว้ภิกษุผู้ควรแก้้อพทาน, ภิกษุทั้งหลาย
 บุคคลที่ภิกษุควรไหว้ ๓ จำพวก คือ (๑) ผู้อุปสมบทภายหลังควรไหว้ผู้อุปสมบทก่อน (๒)
 ควรไหว้ภิกษุณานานาสังวาสผู้มีพรรษาแก่กว่า เป็นธรรมวาที (๓) ควรไหว้พระตถาคตผู้เป็นพระ
 อรหันต์ (วิ.จ.ไทย) ๗/๓๑๒/๑๒๖-๑๒๗)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า นานาสังวาส มีสังวาสต่างกันหรือต่างพวกกัน มี ๒ กลุ่ม คือ
 เป็นนานาสังวาสเพราะลัทธิ เช่นประพตติตามภิกษุที่ถูกสงฆ์ลงอุกเขปนียกรรมและเป็นนานา
 สังวาสเพราะกรรมเช่นถูกลงอุกเขปนียกรรมเป็นต้น (วิ.อ.(บาลี)๓/๔๒๙/๕๑๘, สารตถ.ฎีกา
 (บาลี)๓/๓๘๐/๔๑๖)

นานาสังวาสกัมมิ : กัมมิคือสังวาสที่ต่างกัน ในมหาวรรค และปริวาร พระพุทธเจ้าตรัสว่า นานา
 สังวาสกัมมิมิ ๒ อย่าง คือ (๑) ภิกษุทำตนให้เป็นนานาสังวาสด้วยตนเอง (๒) สงฆ์พร้อมเพรียง
 กันลงอุกเขปนียกรรมภิกษุรูปนั้น เพราะไม่เห็นว่าเป็นอาบัติ เพราะไม่ทำคืนอาบัติ หรือเพราะ
 ไม่สละทิฏฐิรูป (วิ.ม.(ไทย) ๕/๔๕๕/๓๔๐, วิ.ป.(ไทย) ๘/๓๒๒/๔๒๘)

นานาอารยประเทศ : ประเทศที่เจริญรุ่งเรืองทั้งหลาย, ประเทศที่มีอารยธรรมต่างๆ ซึ่งมีขนบธรรมเนียม
 ประเพณีอันดีงาม มีเจริญในหลายด้าน เช่น การเมือง เศรษฐกิจ และกฎหมาย, ประเทศที่มี
 ความสงบสุขทางสังคมตั้งอยู่บนรากฐานแห่งศีลธรรมและกฎหมายดังคำในเรวัตพุทธวงศ์เป็น
 ต้น พระพุทธเจ้าตรัสนานาอารยประเทศไว้ ๙ ครั้ง เป็นต้นว่า พระเรวัตพุทธเจ้าพระองค์นั้นผู้
 มีพระยศ ผู้เป็นมหาราชเสด็จดับขันธปรินิพพานแล้ว พระบรมสารีริกธาตุของพระองค์ แผ่ไป
 อย่างกว้างขวางในนานาอารยประเทศ (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๒๙/๖๑๘, ๓๐/๖๒๒, ๒๙/๖๓๓,
 ๓๑/๖๔๙, ๒๖/๖๖๕, ๒๕/๖๘๔, ๓๐/๗๐๑, ๒๙/๗๑๑, ๑/๗๒๔)

นาบุญ, นาบุญอันยอดเยี่ยม : พื้นที่มีลักษณะคล้ายนาสำหรับทำประโยชน์อื่น ๆ เช่นทำบุญ เรียกว่านา
 บุญ, คำว่า นาบุญอันยอดเยี่ยม หมายถึงพระสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาคเจ้าที่ปฏิบัติปฏิบัติ
 ปฏิบัติตรง ปฏิบัติถูกต้อง และปฏิบัติสมควร ดังคำในมหาปรินิพพานสูตร ปาฐกสูตร วัตถุปม
 สูตร พระพุทธเจ้า ตรัสว่า พระอริยสาวกในธรรมวินัยนี้ ...ประกอบด้วยความเลื่อมใสอันไม่
 หวั่นไหวในพระสงฆ์ว่า พระสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาคเป็นผู้ปฏิบัติดี ปฏิบัติตรง ปฏิบัติ
 ถูกต้อง ปฏิบัติสมควร ได้แก่ อริยบุคคล ๔ คู่ คือ ๘ บุคคล พระสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระ
 ภาคนี้ เป็นผู้ควรแก่ของที่เขานำมาถวาย ควรแก่ของต้อนรับ ควรแก่ทักษิณา ควรแก่การทำ
 อัญชลี เป็นนาบุญอันยอดเยี่ยมของโลก (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๕๙/๑๐๔, ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๖/๖,
 ม.ม.(ไทย) ๑๒/๗๔/๖๖), ในภัททาลิสสูตร พระพุทธเจ้าตรัสถึงองค์คุณของภิกษุผู้เป็นเนื่อนา
 บุญ มีเนื้อความว่า ภิกษุผู้ประกอบด้วยธรรม ๑๐ ประการ เป็นผู้ควรแก่ของที่เขานำมาถวาย
 ควรแก่ของต้อนรับ ควรแก่ทักษิณา ควรแก่การทำอัญชลี เป็นนาบุญอันยอดเยี่ยมของโลก คือ
 (๑) เป็นผู้ประกอบด้วยสัมมาทิฏฐิอันเป็นอเสขะ (๒) เป็นผู้ประกอบด้วยสัมมาสังกัปปะอันเป็น
 อเสขะ (๓) เป็นผู้ประกอบด้วยสัมมาวาจาอันเป็นอเสขะ (๔) เป็นผู้ประกอบด้วย
 สัมมากรรมอันเป็นอเสขะ (๕) เป็นผู้ประกอบด้วยสัมมาอาชีวะอันเป็นอเสขะ (๖) เป็นผู้
 ประกอบด้วยสัมมาวายามะอันเป็นอเสขะ (๗) เป็นผู้ประกอบด้วยสัมมาสติอันเป็นอเสขะ (๘)
 เป็นผู้ประกอบด้วยสัมมาสมาธิอันเป็นอเสขะ (๙) เป็นผู้ประกอบด้วยสัมมาญาณอันเป็น

อเสขะ (๑๐) เป็นผู้ประกอบด้วยสัมมาวิมุตติอันเป็นอเสขะ (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๑๔๗/๑๖๓), ใน อานาปานัสสติสูตร พระพุทธเจ้าตรัสแก่ภิกษุในวันพระจันทร์ดวงเต็มว่า ภิกษุทั้งหลาย บริษัทนี้ไม่สนทนากัน บริษัทนี้เจ็บเสียงสนทนากัน ดำรงอยู่ในสารธรรมอันบริสุทธิ์ ภิกษุสงฆ์บริษัทนี้เป็นเช่นเดียวกันกับบริษัทที่ควรแก่ของที่เขานำมาถวาย ควรแก่ของต้อนรับ ควรแก่ทักษิณาทาน ควรแก่การทำอัญชลีเป็นนื่อนาบุญอันยอดเยี่ยมของโลก ภิกษุสงฆ์นี้เป็นเช่นเดียวกันกับบริษัทที่เขาถวายของน้อยแต่มีผลมาก และถวายของมากก็ยังมีผลมากขึ้น (ม.อ.(ไทย) ๑๔/๑๘๖/๒๕๔), ในมาฆสูตร พรหมณ์กราบทูลว่า พระองค์เป็นพระพุทธเจ้าผู้ควรบูชาในโลกทั้งปวง เป็นนาบุญอันยอดเยี่ยม ย่อมควรรับเครื่องบูชา ทานที่ถวายแก่พระองค์ย่อมมีผลมาก (ขุ.สุ.(ไทย) ๒๕/๔๙๑/๖๑๑)

คำว่า นาบุญ มีกล่าวในพระไตรปิฎก เช่น ม.อ.(ไทย) ๑๔/๒๒๑/๒๕๔, ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๔๑/๘๕, ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๓๔๑/๓๕๕, อัง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๓๔/๕๔, ๒๕๙/๓๗๖, อัง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๓๒/๕๐

นากส, **สระ :** ชื่อสระแห่งหนึ่ง ในกรุงเวสาลี เป็นที่อยู่พวกหมูนาค มีกล่าวถึงไว้ในมหาสมยสูตรที่มาฟังธรรม ดังคำที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า หมูนาคที่อยู่ในสระนากส และที่อยู่ในกรุงเวสาลีมาพร้อมด้วยพวกนาคตัจฉกะ นาคกัมพลและนาคอัสตรก็มาด้วย (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๓๘/๒๖๖)

นาม : ธรรมที่รู้จักกันด้วยชื่อ กำหนดรู้ด้วยใจเป็นเรื่องของจิตใจ, สิ่งที่ไม่มีการปรุงแต่ง, ไม่ปรุงแต่งแต่ยอมมาเป็นอารมณ์ของจิตได้, ในทศุตตรสูตร พระสารีบุตร กล่าวว่า เป็นธรรมที่ควรกำหนดรู้ไว้ว่า ธรรม ๒ ประการที่ควรกำหนดรู้ คือ (๑) นาม (๒) รูป (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๕๒/๓๗๐)

1.ในที่ทั่วไป หมายถึงอรุปขันธ์ ๔ คือ เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ

2.บางแห่ง หมายถึงอรุปขันธ์ ๔ นั้นและนิพพาน (รวมทั้งโลกุตตรธรรมอื่นๆ)

3.บางแห่ง เช่น ในปฏิจจสมุปบาท บางกรณี หมายถึงเฉพาะเจตสิกธรรมทั้งหลาย ; ในอภิธรรมปิฎก อธิบายว่า เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์วิญญาณขันธ์ และธาตุที่ปัจจัยไม่ปรุงแต่งนี้เรียกว่านาม (อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/๑๓๑๖/๓๓๐) ; เทียบ รูป

คำว่า นาม มีปรากฏในพระไตรปิฎก เช่น ที.ส.๙/๔๙๘/๒๒๐, ๔๙๙/๒๒๐, ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๐๔/๒๕๒, ๓๕๒/๓๗๐, ม.ม.(ไทย) ๑๓/๔๖๐/๕๘๑, ส.ส.(ไทย) ๑๕/๒๓/๒๗, ๑๙๒/๒๗๒, ขุ.ขุ.(ไทย) ๒๕/๔/๕, ขุ.สุ.(ไทย) ๒๕/๑๐๔๓/๗๔๖, ขุ.จู.(ไทย) ๓๐/๕/๕๘, ๖/๖๐, ๖๙/๒๕๕, อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/๑๓๑๖/๓๓๐, อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๒๒๘/๒๒๐, ๒๕๓/๒๓๘, ๒๗๗/๒๖๒, ๒๗๗/๒๖๓, ๒๗๙/๒๖๓, ๒๗๙/๒๖๔, ๒๗๙/๒๖๕, อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๕๓๘/๕๘๒) ; และดูเทียบ อัง.ทุก.(ไทย) ๒๐/๙๐/๑๐๗, อภิ.สง.(ไทย) ๓๔/๑๓๑๖-๑๓๑๗/๓๓๐

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า นาม หมายถึงอรุปขันธ์ ๔ คือ (๑) เวทนาขันธ์ (๒) สัญญาขันธ์ (๓) สังขารขันธ์ (๔) วิญญาณขันธ์ และ นิพพาน (ที.ปา.อ. ๓๐๔/๑๗๐-๑๗๑)

นามกาย : กายคือธรรม หมายถึงกองแห่งนามธรรม, หมายถึงเจตสิกทั้งหลาย ในสามัญญผลสูตร กล่าวถึงตติยฌาน ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า เพราะปีติจางคลายไป ภิกษุมีอุเบกขา มีสติสัมปชัญญะ เสวยสุขด้วยนามกาย บรรลุตติยฌานที่พระอริยะทั้งหลายสรรเสริญว่า ผู้มีอุเบกขา มีสติ อยู่เป็นสุข(ที.ส.(ไทย) ๙/๑๙/๒๓๐) ในมหานิทานสูตร พระพุทธเจ้าตรัสถึงการบัญญัตินามกายและรูปกายต้องพร้อมด้วยอาการ เพศ นิमित และอุทเทส (ที.ม.(ไทย) ๑๐/

๑๑๔/๖๕), ในอากังเขยยสูตร พระพุทธเจ้าตรัสถึงภิกษุพึงหวังว่า เราพึงบรรลุมิโมกข์ที่สงบเป็น
 อรูปฌานเพราะก้าวล่วงรูปาวจรฌานด้วยนามกาย (ม.มู.(ไทย) ๑๒/๖๖/๕๘), ในธรรมบท เอกุ
 ทานซีณาสาวัตถุ พระพุทธเจ้าตรัสว่า ผู้ใดได้สดับตรับฟังธรรมน้อย แต่พิจารณาเห็นธรรมด้วย
 นามกาย ทั้งไม่ประมาทธรรมนั้น ผู้นั้นชื่อว่า ผู้ทรงธรรม (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๒๕๙/๑๑๓), ในมหา
 นิทเทส กล่าวไว้ว่า เป็นข้อ ๑ ในกาย ๒ อันได้แก่ นามกาย และรูปกาย และอธิบายนามกาย
 ไว้ว่า เวทนา สัญญา เจตนา ผัสสะ มนสิการ นาม นามกายและสิ่งที่เรียกว่า จิตตสังขาร นี้ชื่อ
 ว่านามกาย (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๑๗๐/๒๖๕), วิภังค์อธิบายนามกายอีกนัยหนึ่งว่า สัญญาขันธ์
 สังขารขันธ์ และวิญญาณขันธ์ นี้เรียกว่ากาย ภิกษุเสวยสุขนี้ด้วยกายนี้ เพราะฉะนั้นจึงเรียกว่า
 เสวยสุขด้วยนามกาย (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๕๘๘/๔๐๗) ; ดูเทียบ รูปกาย

คำว่า นามกาย มีปรากฏในพระไตรปิฎก เช่น วิ.มหา.(ไทย) ๑/๑๑/๕, ที.สี.(ไทย) ๙/๙๗/
 ๓๘, ๒๓๐/๗๖, ๒๗๙/๑๐๑, ๔๑๓/๑๗๘, ๔๖๙/๒๐๔, ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๑๔/๖๕, ๒๖๑/
 ๑๙๔, ๔๐๒/๓๓๗, ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๔๓/๓๕๗, ม.มู.(ไทย) ๑๒/๖๖/๕๘, ม.ม.(ไทย) ๑๓/๑๓/
 ๑๖, ๓๓๖/๔๐๕, ม.อ.(ไทย) ๑๔/๑๖/๒๔, ๙๔/๑๑๒, ๑๕๕/๒๐๒, ส.ข.(ไทย) ๑๗/๓๓๔/
 ๓๔๓, ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๒๖๗/๒๙๗, ๒๗๙/๓๑๑, ๓๓๔/๓๕๒, ส.ม.(ไทย) ๑๙/๕๒๐/๓๓๓,
 ๕๒๓/๓๓๘, อ.จ.ติก.(ไทย) ๒๐/๕๙/๒๒๖, ๖๔/๒๕๐, อ.จ.จตุกก.๒๑/๑๑๓/๑๗๓, ๒๐๐/
 ๓๑๕, อ.จ.ปณจก.(ไทย) ๒๒/๑๔/๑๘, อ.จ.ฉก.(ไทย) ๒๒/๒๙/๔๖๘, อ.จ.ทสก.(ไทย) ๒๔/๙๙/
 ๒๓๘, ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๒๕๙/๑๑๓, ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๑๗๐/๒๖๕

อรรถกถาอธิบายถึงนามกายเกี่ยวกับความหลุดพ้นไว้ว่า หลุดพ้น ๒ ส่วน คือ (๑) หลุดพ้น
 จากรูปกายด้วยอรูปสมาบัติ (วิกขัมภนะ) (๒) หลุดพ้นจากนามกายด้วยอริยมรรค (สมุจเฉทะ)
 (ที.ม.อ. (บาลี) ๑๓๐/๑๑๓), กล่าวอธิบายบุคคลกายสักขี หมายถึงผู้มีศรัทธาแก่กล้า ได้สัมผัส
 วิโมกข์ ๘ ด้วยนามกายและอาสวะบางอย่างก็สิ้นไป เพราะเห็นด้วยปัญญา (อ.จ.ทก.อ. (บาลี)
 ๒/๔๙/๕๕, อ.จ.สตตก.อ. (บาลี) ๓/๑๔/๑๖๑), ในอรรถกถาภิธรรมปิฎก กล่าวไว้ว่า พระ
 อรหันต์ผู้เป็นอรูปโอรุโอรุวิมุต เพราะบำเพ็ญสมถกัมมฐานได้สัมผัสวิโมกข์ ๘ ด้วยนามกาย
 ได้เจโตวิมุตติขั้นอรูปสมาบัติและสิ้นอาสวะเพราะเห็นด้วยปัญญา (อภิ.ปณจ.อ.(บาลี) ๓๑๒/
 ๑๘๒)

นามขันธ์: ขันธ์ที่เป็นฝ่ายนามธรรมมี ๔ คือ เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ดังคำในภิธรรมปิฎก
 ธาตุกถา กล่าวถึงสภาวะธรรมที่สัมปยุตด้วยนามขันธ์ ๔ สภาวะธรรมที่วิปยุตจากนามขันธ์ ๔
 (อภิ.ธ.(ไทย) ๓๖/๓/๔)

อรรถกถาอธิบายว่า นามขันธ์ ก็คือนามกายนั่นเอง ดังคำว่า นามกายหมายถึงนามขันธ์ ๔
 คือ (๑) เวทนาขันธ์ (๒) สัญญาขันธ์ (๓) สังขารขันธ์ (๔) วิญญาณขันธ์ (ที.ม.อ. (บาลี) ๑๑๔/
 ๙๙), ในอรรถกถาภิธรรมปิฎกอธิบายนามขันธ์ไว้ ในเรื่องภูมิของสัตว์ผู้ไม่มีรูป คือไม่มีรูป
 ขันธ์ มีเพียงนามขันธ์ ๔ เว้นรูปขันธ์ โดยอธิบายไว้ว่า จตุโวการภูมิ หมายถึงภูมิของสัตว์ผู้มี
 ขันธ์ ๔ (อภิ.ปณจ.อ. (บาลี) ๕๐-๒๐๕/๓๔๔)

นามที่เป็นเหตุ: นามธรรมที่ไม่มีเหตุ หมายถึงจิตตูปบาท ๑๘, โมหที่สัมปยุตด้วยวิจิกจฉาอุทัจจะ
 และนิพพาน ดังคำในยมก มีอนุโลมปุจฉาว่า สภาวะธรรมเหล่าใดเหล่าหนึ่งที่เป็นนาม
 สภาวะธรรมเหล่านั้นทั้งหมดมีมูลอย่างเดียวกันกับนามมูลใหม่ และ มีวิสัยชื่อว่า นามที่เป็น

อเหตุกะไม่ใช่มีมูลอย่างเดียวกันกับนามมูล นามที่เป็นสเหตุกะมีมูลอย่างเดียวกันกับนามมูล (อภิ.ย.(ไทย) ๓๘/๘๗/๒๒, ๙๐/๒๓, ๙๒/๒๓, ๙๓/๒๓, ๙๒/๒๔, ๙๓/๒๔, ๙๕/๒๔, ๙๖/๒๔, ๙๕/๒๕, ๙๖/๒๕)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า นามที่เป็นอเหตุกะ ในที่นี้หมายถึงจิตตูปบาท ๑๘ โมหะที่สัมปยุตด้วยวิจิกิจฉา อุทัจจจะ และนิพพาน (อภิ.ปญจ.อ. (บาลี) ๘๖-๙๗/๓๓๒)

นามธรรม : ธรรมคือนาม หมายถึงนาม,สภาวะที่น้อมไปหาอารมณ์, ใจและอารมณ์ที่เกิดกับใจ คือจิตและเจตสิก,สิ่งของที่ไม่มีรูปร่าง คือรู้ไม่ได้ทางตา หู จมูก ลิ้นกาย แต่รู้ได้ทางใจ ; ดังคำในมหา นิทานสูตร กล่าวว่า เมื่อนามรูป(นามธรรมและรูปธรรม)มี สหายตนะจึงมี (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๕๗/๓๒), ในปฏิสัมภิทามรรค กล่าวถึงปัญญาในการย่อธรรมทั้งหลายทั้งที่เป็นอดีตอนาคตและปัจจุบันแล้วกำหนดไว้ ชื่อว่าสัมมสนญาณ (ญาณที่กำหนดนามธรรมและรูปธรรม) (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๕/๑), ดูนาม ; คู่กับ รูปธรรม

นามนิทาน : เหตุเกิดคือนามธรรม,เหตุคือนาม, ต้นเหตุคือนามธรรม หมายถึงสภาวะธรรมที่เป็นนาม (อรุพขันธ์ ๔ และนิพพาน) ทั้งหมด ดังคำในอภิธรรมปิฎก ยมก มีอนุโลมปุจฉาไว้ว่า สภาวะธรรมเหล่าใดเหล่าหนึ่งที่เป็นนาม สภาวะธรรมเหล่านั้นทั้งหมดเป็นนามเหตุ ฯลฯ เป็นนามนิทาน ฯลฯ เป็นนามสมภพ ฯลฯ เป็นนามประภพ ฯลฯ เป็นนามสมุฏฐาน ฯลฯ เป็นนามอาหาร ฯลฯ เป็นนามอารมณ์ ฯลฯเป็นนามปัจจัย ฯลฯ เป็นนามสมุทัย (อภิ.ย.(ไทย) ๓๘/๙๙/๒๖)

นามประภพ : เหตุเกิดทั่วคือนาม,ต้นเค้าคือนาม,แหล่งให้เกิดคือนามธรรม หมายถึงสภาวะธรรมที่เป็นนามทั้งหมด ดังคำในอภิธรรมปิฎก ยมก มีอนุโลมปุจฉาไว้ว่า สภาวะธรรมเหล่าใดเหล่าหนึ่งที่เป็นนาม สภาวะธรรมเหล่านั้นทั้งหมดเป็นนามเหตุ ฯลฯเป็นนามสมุทัย (อภิ.ย.(ไทย) ๓๘/๙๙/๒๖)

นามปัจจัย : ปัจจัยคือนามธรรม,เหตุคือนาม, เครื่องอาศัยคือนามธรรม หมายถึงสภาวะธรรมที่เป็นนามทั้งหมด ดังคำในอภิธรรมปิฎก ยมก มีอนุโลมปุจฉาไว้ว่า สภาวะธรรมเหล่าใดเหล่าหนึ่งที่เป็นนาม สภาวะธรรมเหล่านั้นทั้งหมดเป็นนามเหตุ ฯลฯเป็นนามปัจจัย ฯลฯ เป็นนามสมุทัย (อภิ.ย.(ไทย) ๓๘/๙๙/๒๖)

นามมูล : คำมูลคือนามธรรม,มูลเหตุคือธรรม หมายถึงสภาวะธรรมที่เป็นนามทั้งหมด ดังคำในอภิธรรมปิฎก ยมก มีอนุโลมปุจฉาไว้ว่า สภาวะธรรมเหล่าใดเหล่าหนึ่งที่เป็นนาม(สภาวะธรรมเหล่านั้นทั้งหมดเป็นนามมูลใช้ใหม่ มีวิสันนาว่า นามมูล มี ๙ เท่านั้น สภาวะธรรมที่เป็นนามที่เหลือไม่เป็นนามมูล (อภิ.ย.(ไทย) ๓๘/๙๕/๒๒, ๙๖/๒๒, ๙๐/๒๔, ๙๑/๒๔)

อรรถกถาอธิบายว่า สภาวะธรรมที่เป็นนาม ในที่นี้หมายถึงอรุพขันธ์ ๔ และนิพพาน, คำว่า นามมูล คือ กุศลมูล ๓ อกุศลมูล ๓ อภัยกตมูล ๓ รวมเป็น ๙ (อภิ.ปญจ.อ. (บาลี) ๘๖-๙๗/๓๓๒)

นามรูป : นามธรรมและรูปธรรม แยกเป็น นามธรรม หมายถึงสิ่งที่ไม่รูปร่าง คือรู้ไม่ได้ทางตา หู จมูก ลิ้นกาย แต่รู้ได้ด้วยใจ ได้แก่ เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ รูปธรรม หมายถึงสิ่งที่มีรูปร่าง เป็นรูป ได้แก่รูปขันธ์ทั้งหมด ดังคำในมหาวรรค ปฏิจจสมุปปาท พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า เพราะ

วิญญานเป็นปัจจัย นามรูปจึงมี (วิ.ม.(ไทย) ๔/๑/๒),ในวิงค์อธิบายไว้ว่า เพราะวิญญานเป็นปัจจัย นามรูปจึงมี เป็นไฉน นาม ๑ รูป ๑ ในนามและรูปนั้น

นาม เป็นไฉน เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ และสังขารขันธ์ นี้เรียกว่านาม

รูป เป็นไฉน มหาภูตรูป ๔ และรูปที่อาศัยมหาภูตรูป ๔ (อุปาทยรูป) นี้เรียกว่า รูป

นามและรูปดังที่กล่าวมานี้ นี้เรียกว่า เพราะวิญญานเป็นปัจจัย นามรูปจึงมี (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๒๒๘/๒๒๐),ในสัมมาทิฐิสูตร กล่าวไว้ว่า นามและรูปดังกล่าวนี้ เรียกว่านามรูป, เวทนา สัญญา เจตนา ผัสสะ มนสิการ นี้เรียกว่านาม มหาภูตรูป ๔ (ได้แก่ดิน น้ำ ลม ไฟ) และรูปที่อาศัยมหาภูตรูป ๔ (อุปาทยรูป ๒๔) นี้เรียกว่ารูป (ม.ม.ุ.(ไทย) ๑๒/๑๐๐/๕๕)

คำว่า นามรูป มีปรากฏในพระไตรปิฎก เช่น วิ.ม.(ไทย) ๔/๑/๒, ๒/๔, ๓/๕, ๓/๖,ที.ม.(ไทย) ๑๐/๕๗/๓๒, ๖๐/๓๔, ๖๐/๓๕, ๖๑/๓๕, ๙๖/๕๘, ๙๗/๕๘, ๑๑๔/๖๕, ๑๑๕/๖๕, ๑๑๕/๖๖, ๑๑๖/๖๖,ม.ม.ุ.(ไทย) ๑๒/๑๔๕/๑๔๐, ๔๐๒/๔๓๕,ม.อ.ุ.(ไทย) ๑๔/๘๖/๙๘, ๑๒๖/๑๖๔,ส.ส.(ไทย) ๑๕/๒๐/๒๓, ๓๐/๓๔, ๓๔/๔๔, ๕๐/๖๕, ๑๐๕/๑๑๕,ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๑/๒, ๒/๔, ๒/๗, ๔/๑๑, ๑๐/๑๕,ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๖/๑๓, ๑๕/๔๔๑, ๑๖/๔๔๒, ๔๘/๗๖, ๑๒๓/๑๙๒, ๒๓๒/๓๙๔, ๒๓๓/๓๙๖,อภิ.ธ.(ไทย) ๓๖/๖๔/๑๘, ๒๐๒/๔๙,อภิ.ปุ.(ไทย) ๓๖/๔๔๙/๑๑๒,อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๗๑๙/๗๖๖,อภิ.ปุ.(ไทย) ๔๐/๖/๗, ๗/๗, ๘/๗, ๒๑/๑๑, ๒๔/๑๓)

นามรูปสูตร :พระสูตรว่าด้วยนามรูปพระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน ได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า เมื่อภิกษุพิจารณาเห็นความพอใจในธรรมที่เป็นปัจจัยแห่งสังโยชน์ นามรูปย่อมหยั่งลง เพราะนามรูปเป็นปัจจัย สหายตนะเป็นต้นจึงมี เหมือนต้นไม้ใหญ่มีรากหยั่งลงลึกและแผ่ไปรอบ ๆ รากย่อมดูดอาหารไปเลี้ยงลำต้น ต้นไม้ย่อมเจริญ ตรงกันข้าม ถ้าภิกษุพิจารณาเห็นโทษในธรรมที่เป็นปัจจัยแห่งสังโยชน์อยู่ นามรูปย่อมไม่หยั่งลง เพราะนามรูปดับ สหายตนะเป็นต้นจึงดับ เหมือนต้นไม้ใหญ่ที่ถูกตัดรากถอนโคน (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๕๘/๑๑๑)

นามและวิญญาน :คำว่า นาม หมายถึงอรุปขันธ์ ๔ คือ เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาน และวิญญาน หมายถึงปฏิสนธิวิญญาน ในปฏิสนธิทามรรค คตติกา พระสารีบุตรเถระอธิบายไว้ว่า ในปฏิสนธิขณะ เหตุ ๓ ประการ เป็นสหชาติปัจจัย เป็นอัญญมัญญปัจจัย เป็นนิสสยปัจจัย เป็นสัมปยุตตปัจจัย

ในปฏิสนธิขณะ นามและวิญญานเป็นสหชาติปัจจัย เป็นอัญญมัญญปัจจัยเป็นนิสสยปัจจัย เป็นสัมปยุตตปัจจัย ในปฏิสนธิขณะ ธรรม๑๔ ประการนี้เป็นสหชาติปัจจัย เป็นอัญญมัญญปัจจัย เป็นนิสสยปัจจัย เป็นสัมปยุตตปัจจัย (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๒๓๒/๓๙๔, ๒๓๓/๓๙๖)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ธรรม ๑๔ ประการ ได้แก่ อรูปขันธ์ ๔, อินทรีย์ ๕, เหตุ ๓, นาม ๑, วิญญาน ๑ (รวมเป็น ๑๔) (ขุ.ป.อ.๒/๒๓๒/๒๐๑),ในองค์ประกอบแห่งชีวิต ท่านอธิบายไว้ดีกว่าวิญญาน เป็นองค์ ๑ที่ทำให้เกิด ดังคำว่า องค์ประกอบแห่งชีวิต ๓ประการ ได้แก่ (๑)อายุ (๒)ไออุ่น (๓)วิญญาน (ขุ.ป.อ.(บาลี) ๒/๒๓๒/๒๐๑)

นามสมภพ :เหตุเกิดพร้อมคือนามธรรม,ความเกิดพร้อมคือนาม, ความเกิดขึ้นพร้อมคือนามธรรม หมายถึงสภาวะธรรมที่เป็นนาม(อรุปขันธ์ ๔ และนิพพาน) ทั้งหมด ดังคำในอภิธรรมปิฎก

ยมก มีอนุโลมปุจฉาไว้ว่า สภาวธรรมเหล่าใดเหล่าหนึ่งที่เป็นนาม สภาวธรรมเหล่านั้นทั้งหมด เป็นนามเหตุ ฯลฯ เป็นนามนิทาน ฯลฯ เป็นนามสมภพ ฯลฯ ... (อภิ.ย.(ไทย) ๓๘/๔๔/๒๖)

นามสมุฏฐาน: สมุฏฐานคือนามธรรม,เหตุให้ตั้งคือนาม,เหตุคือนามธรรม,ที่เกิดคือนามธรรม หมายถึง สภาวธรรมที่เป็นนาม(อรุพขันธ์ ๔ และนิพพาน) ทั้งหมด ดังคำในอภิธรรมปิฎก ยมก มีอนุโลมปุจฉาไว้ว่า สภาวธรรมเหล่าใดเหล่าหนึ่งที่เป็นนาม สภาวธรรมเหล่านั้นทั้งหมดเป็นนามเหตุ ฯลฯ เป็นนามนิทาน ฯลฯ เป็นนามสมภพ ฯลฯ เป็นนามประภพ ฯลฯ เป็นนามสมุฏฐาน ฯลฯ... (อภิ.ย.(ไทย) ๓๘/๔๔/๒๖)

นามสมุทัย : เหตุเกิดขึ้นคือนามธรรม,เหตุให้เกิดคือนาม, เหตุเกิดขึ้นคือนามธรรม หมายถึงสภาวธรรมที่เป็นนาม(อรุพขันธ์ ๔ และนิพพาน) ทั้งหมด ดังคำในอภิธรรมปิฎก ยมก มีอนุโลมปุจฉาไว้ว่า สภาวธรรมเหล่าใดเหล่าหนึ่งที่เป็นนาม สภาวธรรมเหล่านั้นทั้งหมดเป็นนามเหตุ ฯลฯ เป็นนามนิทาน ฯลฯ ...เป็นนามสมุทัย (อภิ.ย.(ไทย) ๓๘/๔๔/๒๖)

นามลิตธิชาตก :ชาตกว่าด้วยชื่อไม่เป็นของสำคัญ มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า อาจารย์ทศปาโมกข์ โภธิสัตว์ได้แสดงให้ศิษย์เห็นว่าชื่อนั้นไม่ใช่สิ่งเป็นมงคลหรืออัปมงคลแต่อย่างใด เพราะเป็นแต่เรื่องสมมติเท่านั้น คนชื่อเป็นตายไปแล้วก็มี คนชื่อรวยแต่กลับยากจนก็มี คนชื่อเงินทางแต่กลับหลงทางในป่าก็มี ชื่อนายบาปแต่ไม่ได้ทำบาปแล้วจะกลัวอะไร (ชฺ.ชา.เอกก.(ไทย) ๒๗/๔๗/๔๐)

นามสูตร : พระสูตรว่าด้วยชื่อ สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน ทเวดาทุลลามาว่า อะไรครอบงำสิ่งทั้งปวง อะไรไม่มีสิ่งทั้งปวงยิ่งกว่า สิ่งทั้งปวงตกอยู่ในอำนาจของอะไร พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ชื่อครอบงำสิ่งทั้งปวง ไม่มีอะไรยิ่งกว่าชื่อ สิ่งทั้งปวงตกอยู่ในอำนาจของชื่อ (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๖๑/๗๓)

นามเหตุ : เหตุคือนามธรรม,มูลคือนาม,เหตุคือนาม,สาเหตุคือนามธรรม หมายถึงสภาวธรรมที่เป็นนาม(อรุพขันธ์ ๔และนิพพาน) ทั้งหมด ดังคำในอภิธรรมปิฎก ยมก มีอนุโลมปุจฉาไว้ว่า สภาวธรรมเหล่าใดเหล่าหนึ่งที่เป็นนาม สภาวธรรมเหล่านั้นทั้งหมดเป็นนามเหตุ ฯลฯ เป็นนามนิทาน ฯลฯ ... เป็นนามอารมณ์ ฯลฯเป็นนามปัจจัย ฯลฯ เป็นนามสมุทัย (อภิ.ย.(ไทย) ๓๘/๔๔/๒๖)

นามอาหาร :อาหารคือนามธรรม,สิ่งที่นำมาให้คือนามธรรม หมายถึงสภาวธรรมที่เป็นนาม(อรุพขันธ์ ๔ และนิพพาน) ทั้งหมด ดังคำในอภิธรรมปิฎก ยมก มีอนุโลมปุจฉาไว้ว่า สภาวธรรมเหล่าใดเหล่าหนึ่งที่เป็นนาม สภาวธรรมเหล่านั้นทั้งหมดเป็นนามเหตุ ฯลฯ เป็นนามนิทาน ฯลฯ ... เป็นนามอาหาร ฯลฯ ... (อภิ.ย.(ไทย) ๓๘/๔๔/๒๖)

นายช่างผู้สร้างเรือน : ตัณหาที่สร้างร่างกายคืออัตภาพ ดังคำธรรมบท ปฐมโฬวิทฺถุ พระพุทธเจ้าทรงอุทานว่า เราตามหานายช่างผู้สร้างเรือน เมื่อไม่พบจึงท่องเที่ยวไปในสงสารเป็นอนเณกชาติ เพราะการเกิดบ่อยๆ เป็นทุกข์ (ชฺ.ธ.(ไทย) ๒๕/๑๕๓/๗๕) ดังคำในสัททนิคาถา พระสัททนิเถระกล่าวว่า เรือนคืออัตภาพที่เกิดในภพนั้นๆบ่อยๆเป็นของไม่เที่ยง เรามัวแสวงหานายช่างคือตัณหาผู้สร้างเรือน จึงได้ท่องเที่ยวไปสันกาลมีประมาณเท่านี้ การเกิดบ่อยๆ เป็นทุกข์

แนะนำช่างผู้สร้างเรือน บัดนี้ เราพบท่านแล้ว ท่านจะสร้างเรือนอีกไม่ได้ (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๑๘๓/๓๖๓)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า นายช่าง ในที่นี้หมายถึงตัดหา คำว่า เรือน ในที่นี้หมายถึงอัฐภาพ คำว่า เมื่อไม่พบ ในที่นี้หมายถึงไม่พบโพธิญาณ (ขุ.ธ.อ. (บาลี)๕/๑๐๕)

นารทดาบส :ดาบสชื่อนานารท มีปรากฏใน ๕ ชาดก กล่าวคือ

1.นารทดาบส ผู้ไม่สำรวมอินทรีย์ มีความกำหนัด เป็นน้องชายภาพเทวิลลาชี ไปอยู่ในถ้ำที่เรือนแห่งหนึ่ง ในระหว่างชายภูเขาศูนย์นครี ในป่ามัจฉิมประเทศแต่องค์เดียว เห็นทางวรรณทาสี ที่แม่น้ำใหญ่แล้วเกิดความรักใคร่ ทำให้ผิวพรรณหม่นหมอง ในอินทริยชาดก สรรภังคดาบสกล่าวกับนารทดาบสว่า นารทะ ผู้ใดตกอยู่ในอำนาจของอินทรีย์เพราะความใคร่ผู้นั้นละโลกทั้ง ๒ แล้วยอมไปเกิดในอบาย แม้มีชีวิตอยู่ ร่างกายก็ชুবชืด (ขุ.ชา.อฎฐก.(ไทย) ๒๗/๖๐/๒๙๔)

2.นารทดาบส ผู้มาเกิดเป็นพระอุทายีเถระ ในชาตินี้ ในอлимпุสาชาดก พระพุทธเจ้าตรัสไว้ท้ายชาดกว่า อนุสิสดาบสคืออานนท์ ก็สัจจดาบสคือโกลิตะ นารทดาบสคืออุทายีเถระ (ขุ.ชา.จตตาลีส.(ไทย) ๒๗/๙๔/๖๑๑)

3.นารทดาบส ผู้มีตบะแก่กล้า อยู่ลุ่มแม่คงคา พิภพดาวดึงส์ เพื่อต้องการจะพักผ่อนในกลางวันจึงกระทำที่อยู่นากลางวันในสวนนันทวันและสวนจิตรลดาวัน แล้วถือเอาดอกปาริฉัตรกะเพื่อบังเงา ประหนึ่งร่ม ไปยังกาญจนคูหาอันเป็นที่อยู่ของตน โดยที่สุดแห่งพื้นมโนศิลา ในท้ายชาดกนี้ มาเกิดเป็นพระสารีบุตรเถระในชาตินี้ ในสุชาโฆชนชาดก กล่าวถึง นารทดาบสแห่งคูเทพธิดาทั้ง ๔ นางพากันขอดอกไม้ที่อยู่น้อยจึงเปล่งถ้อยคำชวนทะเลาะแล้วกล่าวว่า อาตมาหาความต้องการดอกไม้เหล่านี้แม่สักน้อยหนึ่งไม่บรรดาพวกเธอทั้ง ๔ ผู้ใดประเสริฐกว่า ผู้นั้นจงประดับดอกไม้ที่นั้นเกิด,ในท้ายชาดกสรุปว่า นารทดาบสคือพระสารีบุตรเถระ (ขุ.ชา.อสีตี.(ไทย) ๒๘/๒๑๗/๑๑๙, ๒๒๐/๑๒๐, ๒๘๙/๑๓๓)

4.นารทดาบส ท่านดาบสรูปนี้เป็นผู้รู้แจ้งชัดซึ่งเบื้องต้น ท่ามกลางและเบื้องปลายแห่งคาถาของพญาแร้งชื่อว่าอานนท์ และในท้ายชาดก ดาบสรูปนี้ได้มาเกิดมาพระสารีบุตรเถระในชาตินี้ ในกุนดาลชาดก พระพุทธเจ้าตรัสสรุปท้ายชาดกว่า เราผู้ตถาคตได้เป็นพญานกกุนดาละ อุทายีได้เป็นพญานกคฤหะชาว อานนท์ได้เป็นพญานกแร้ง สารีบุตรได้เป็นนารทดาบส (ขุ.ชา.อสีตี.(ไทย) ๒๘/๓๗๐/๑๕๘)

5.นารทดาบส ผู้บำเพ็ญพรต ผู้สนทนากับพระมหาชนก ในมหาชนกชาดก นารทดาบสกล่าวว่า เสียงอึกทักก็ก้องอะไรกันนั้น ใครกันหนอเล่นกันเหมือนอยู่ในบ้าน ท่านสมณะ อาตมภาพขอถาม มหาชนกนั้นติดตามท่านมาเพื่อประโยชน์อะไร (ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๒๕๔/๒๒๒)

นารทเถระ,พระ :พระเถระชื่อนานารท ท่านรูปนี้ไปเที่ยวเทวโลกและไปนรกดูจุพระมหาโมคคัลลานเถระ ดังคำในมัลลิกาวิมาน พระนารทเถระถามมัลลิกาเทพธิดาว่า ... ยามเธอยุ่บนรกลีสุกปลั่งดั่งทองคำนั้น ภูมิประเทศนี้ก็สว่างไสวไปทั่วถึงกัน เทพธิดา อาตมาถามแล้ว ขอเธอจงบอกเถิดว่า นี่เป็นผลของกรรมอันใดเล่า (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๖๖๓/๗๕), ในสุกรมุขเปตวัตถุ มิคลุททกเปตวัตถุ ทุติยมิคลุททกเปตวัตถุ ภูฏวินิจฉยิกเปตวัตถุ พระเถระถามเปตแต่ละตน เช่นถามว่า ทัวทั้งกายของท่านมีสีเหมือนทองคำเปล่งรัศมีสว่างไสวไปทั่วทุกทิศ แต่ปากของท่าน

เหมือนปากสุกรเมื่อก่อนท่านได้ทำกรรมอะไรไว้(ขุ.เปต.(ไทย)๒๖๔/๑๖๘,๔๗๘/๓๔๓,๒๘๘/๒๔๕,๔๙๙/๒๔๗)

นารทเทวพรหมณ์ :พรหมณ์ชื่อนานารทเทวะ ผู้สนทนาคอบ-ถามกับพญานกอาณนท ฌ ป่าหิมพานต์ ดังคำในกุณาลชาดก ที่กล่าวไว้ว่า นารทเทวพรหมณ์รู้แจ้งชัดซึ่งกาลาทั้งเบื้องต้นท่ามกลาง และที่สุดของอาณนทพญาแร้ง จึงได้กล่าวว่า นี่แน่ะ พญานก ท่านจงฟังคำของข้าพเจ้าผู้จะกล่าวถึงสิ่ง ๔ อย่าง ที่ไม่รู้จักเต็มเหล่านี้ คือ (๑) ทะเล (๒) พรหมณ์ (๓) พระราชา (๔) หลิง เช่นกล่าวอธิบายผู้หญิงไว้ว่า แต่หญิงถึงแม้จะพึงมีสามีคนละ ๘ คน ซึ่งเป็นคนแก่ล้าวกล้ามี่พลัง สามารถนำรสแห่งความใคร่ทั้งปวงมาให้ได้ เธอก็ยังคงทำความพอใจในชายคนที่ ๘ เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่าไม่เต็ม เพราะยังพร่องอยู่ (ขุ.ชา.อสีติ.(ไทย) ๒๘/๓๓๙/๑๕๓, ๓๕๐/๑๕๔)

นารทพรหม :พรหมชื่อนานารทะ ซึ่งเป็นอดีตที่เคยมาสอนตน สมัยที่เกิดพระเจ้าอังคติ แห่งแคว้นวิเทหะ ดังคำในอรุเวลกัสสปเถราปทาน พระอรุเวลกัสสปเถระกล่าวอดีตชาติของตนไว้ว่า ข้าพเจ้าเมื่อเกิดอยู่ในภพ เป็นเหมือนนายช่างดอกไม้ ได้ตัดดอกไม้ตามแต่จะหามาได้แล้ว จัดแสดงให้เป็นแบบต่างๆ มากมาย ได้เป็นพระเจ้าวิเทหราช ข้าพเจ้ามีอหยาศัยเป็นมิถิชาปฏิญญี เพราะถ้อยคำของอเจลกคุณ ตกนรกเพราะไม่เชื่อคำตักเตือนของธิดาของข้าพเจ้านามว่ารุจา ถูกนารทพรหมพรา้สอนมากมาย จึงละทิฐิอันชั่วช้านั้นได้ แล้วบำเพ็ญกุศลกรรมบถ ๑๐ ให้บริบูรณ์โดยพิเศษ ละกายมนุษย์แล้วจึงได้ไปเกิดในสวรรค์ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๒๘๑/๒๗๖),ในมหานารทกัสสปชาดก กล่าวถึงท่านเกิดเป็นพรหม เที้ยวมมนุษย์โลก แล้วสอนสอนธรรมพระเจ้าอังคติ ดังคำว่า นารทมหาพรหมตรวจดูชมพูทวีปได้เห็นพระเจ้าอังคติ จึงมาจากพรหมโลกถึงถิ่นมนุษย์ (ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๑๒๙๐/๓๘๑, ๑๒๙๑/๓๘๑) ; ดุนารทฤษี ประกอบ

นารทพุทธวงศ์ : ว่าด้วยพระประวัติของพระนารทพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าทรงเล่าว่า นับถอยหลังจากกับนี้ไปประมาณ ๑๐๐,๐๐๐ กับ พระนารท-พุทธเจ้าประสูติในกรุงธัญญวดี พระชนกพระนามว่าสุเทพ พระชนนีพระนามว่า

อนินา พระมเหสีพระนามว่าวิจิตเสนา พระโอรสพระนามว่านันทุตระ ครองขรवासอยู่ ๙,๐๐๐ ปี ทรงเห็นนิมิต ๔ จึงเสด็จออกผนวช ด้วยการเสด็จพระราชดำเนินไป บำเพ็ญเพียรอยู่ ๗ วัน จึงได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าภายใต้ต้นอ้อยช้างใหญ่

พระภัททสาธเถระและพระชิตมิตตเถระเป็นคู่อัครสาวก พระวาเสฏฐเถระเป็นพุทธอุปัฏฐาก พระอุตตราเถรีและฝักคูนีเถรีเป็นคู่อัครสาวิกา อัครอินทอุบาสิกและวสภอุบาสิกเป็นคู่อัครอุปัฏฐาก อินทวรีอุบาสิกาคณะคณทีอุบาสิกาคณะเป็นคู่อัครอุปัฏฐายิกา ในกัปนี้มนุษย์มีอายุชั้ย ๙๐,๐๐๐ ปี และพระองค์ก็มีพระชนมายุประมาณนั้น

ทรงเล่าต่อไปว่า ในครั้งนั้น พระองค์เป็นขฤลิเมตบะแก่กล้า ได้ถวายทานแก่พระศาสดาด้วยความเคารพและได้รับพยากรณ์ว่า จะได้มาตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า ในกาลภายหลัง (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๑/๖๓๓)

นารทสูตร : พระสูตรว่าด้วยพระนารทะ พระนารทะพักอยู่ที่กุฎกุฎาราม เขตกรุงปาตลีบุตร กล่าวกับพระราชกุมารพระนามว่ามณฑะ ผู้ทรงโทมัสเพราะพระนางภัททาราชเทวีสวรรคตว่า ฐานะ

ที่สมณะ พราหมณ์ เทวดา พรหม หรือใคร ๆ ในโลกนี้ไม่ฟังได้ ๕ เหมือนในฐานสูตร (อง.ปณจก.(ไทย) ๒๒/๕๐/๘๒)

นารทฤๅษี: ฤๅษีชื่อนารทะ หมายถึงนารทมหาพรหม ท่านมหาพรหมองค์นี้ มีโคตรว่ากัสสปะ มีสัณฐาน เหาะไปได้ในอากาศ ไปได้เร็วทันใจตามความปรารถนา ยืนอยู่บนอากาศได้นาอัศจรรย์ มีฤๅษี เพราะคุณธรรมที่ประการ คือ (๑) สัจจะ (๒) ธรรม (๓) ทมะ (๔) จาคะ ที่ได้สะสมอบรมไว้ในภพก่อน เป็นที่ยวดตรวจดูชมพูทวีป ได้เห็นพระเจ้าอังคติ จึงมาจากพรหมโลกถึงถิ่นมนุษย์และเป็นผู้พยากรณ์หรือเฉลยข้อสงสัยให้พระเจ้าอังคติได้รู้ จนยอมสละทิฏฐิความเห็นผิด (ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๑๒๙๒/๓๘๑),เป็นผู้ยืนยันว่า ที่คนพูดกันว่า เทวดามีมารดาและบิดามี และปรโลกมี นั้นเป็นจริงทั้งนั้น แต่คนทั้งหลายหมกมุ่น ติดใจ หลงใหลมกมายในกามคุณ จึงไม่รู้จักปรโลก,เป็นผู้ยืนยันว่าคนไม่มีศีลตกนรก ดังคำว่า พระราชาตรัสถามว่า ท่านนารทะ ถ้าท่านเชื่อว่า ปรโลกมีจริงเหล่าสัตว์ที่ตายไปแล้วก็ต้องมีที่อยู่ในปรโลก ขอท่านจงให้ทรัพย์ ๕๐๐ แก่ข้าพเจ้าในโลกนี้แหละ ข้าพเจ้าจักให้แก่ท่านพันหนึ่งในปรโลก นารทฤๅษีทูลตอบว่า ถ้าอาตมภาพรู้ว่า มหาบพิตรทรงมีศีลทรงรู้ความประสงค์ของพวกผู้ขออาตมภาพก็จะให้มหาบพิตรสัก ๕๐๐ แต่มหาบพิตรหยาบช้า ทรงจูดิจากโลกนี้แล้ว จะต้องไปอยู่ในนรก ใครเล่าจะฟังไปทวงทรัพย์ ๑,๐๐๐ ในปรโลกได้ ผู้ใดในโลกนี้ไม่มีศีลธรรม ประพฤติชั่ว เกียจคร้าน มีกรรมหยาบ บัณฑิตทั้งหลายไม่ให้กู่หนึ่ในผู้นั้น เพราะจะไม่ได้ทรัพย์คืนจากคนเช่นนั้น ส่วนคนขยันหมั่นเพียร มีศีล รู้ความประสงค์ของผู้ขอ คนทั้งหลายรู้แล้วยอมนำโภคทรัพย์มาซื้อเชิญเอง ด้วยคิดว่า ผู้นี้ทำการงานเสร็จแล้วพียงนำมาใช้คืนให้มหาบพิตรจูดิจากที่นี่แล้ว จักทอดพระเนตรเห็นพระองค์เองอยู่ในนรกนั้น ผู้ถูกผู้กายอ้อยแย่งจูดคร่าอยู่ ใครเล่าจะไปทวงทรัพย์ ๑,๐๐๐ ในปรโลกกับมหาบพิตร ในโลกนรกนั้นมิสนัข ๒ตัว คือ สุนัขดำและสุนัขดำคล้ำ มีตัวกำยำ ลำสัน แข็งแรง พากันใช้เขี้ยวเหล็กกัดกินผู้ที่จูดิจากมนุษย์โลกนี้แล้ว ไปตกอยู่ในนรก ...ทรัพย์จำนวนนั้น ใครเล่าจะไปขอกับมหาบพิตร ผู้มีตัวขาดกระจัดกระจาย มีเลือดเประอะเปื้อน ลอยอยู่ในแม่น้ำเวตตรณิ ที่นั่นหาที่เกาะมิได้ พระราชาตรัสว่า ข้าพเจ้าแทบจะล้มเหมือนต้นไม้ที่ถูกตัด ข้าพเจ้าหลงสำคัญผิด จึงไม่รู้จักทิดท่านฤๅษี ข้าพเจ้าได้ฟังคาถาภาษิตของท่านแล้ว ร้อนใจ เพราะกลัวมหากภัย ท่านฤๅษี ขอท่านจงเป็นที่พึ่งของข้าพเจ้า...ท่านฤๅษี ขอท่านจงสอนอรรถและธรรมแก่ข้าพเจ้า ในกาลก่อน ข้าพเจ้าได้ทำความผิดไว้ส่วนเดียว ท่านนารทะ ขอท่านจงบอกทางบริสุทธิ์แก่ข้าพเจ้า โดยที่ข้าพเจ้าจะไม่ฟังตกไปในนรกด้วยเถิด นารทฤๅษีกราบทูลว่าพระราชา ๖ พระองค์นี้ คือ(๑) ท้าวธวัชภูษะ (๒) ท้าวเวสสามิตะ (๓) ท้าวอัญญะ(๔) ท้าวยมทัคคิ (๕)ท้าวอุสินนะ (๖)ท้าวสิวิราช ได้ทรงบำรุงสมณะและพราหมณ์ทั้งหลายแล้ว พระราชาเหล่านั้นและพระราชาเหล่าอื่นเสด็จไปสู่สวรรค์ชั้นใด มหาบพิตรผู้เป็นเจ้าแผ่นดิน แม้มหาบพิตรก็ฉนั้นนั้นจงทรงเว้นอธรรมแล้วทรงประพฤติธรรมเถิด (ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๑๒๙๐-๑๓๙๐/๓๘๑-๓๘๒)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า สัจจะ หมายถึงวิสัยที่เว้นจากมุสาวาท ธรรม หมายถึงธรรมคือสุจริต ๓ และธรรมคือการเพ่งกสิณบริกรรม (การปฏิบัติสมถกัมมัฏฐาน) ทมะ หมายถึงการฝึกอินทรีย์ (สำรวมทวาร ๖) จาคะ หมายถึงการสละกิเลสและการสละไทยธรรม (ขุ.ชา.อ. (บาลี)๑๐/๑๒๙๘/๑๖๔)

นารถอำมาตย์ : อำมาตย์ชื่อว่านารถ ของพระเจ้าพรหมทัต กรุงพาราณสี เป็นผู้นำพาเกสวดาบส กลับไปส่งภูเขาคิณทิมพานต์ตามเดิม ในท่ายขาดก พระพุทธเจ้าตรัสสรุว่า นารถดาบสคือพระ สารีบุตรเถระในชาตินี้ ดังคำในเกสวชาดก นารถอำมาตย์กล่าวกับเกสวดาบสว่า ทำไมหนอ เกสวดาบสผู้มีโชคจึงได้ละพระเจ้ากรุงพาราณสี ผู้เป็นจอมมนุษย์ ผู้ยังความประสงค์ทั้งปวงให้ สำเร็จได้ กลับมายืนดีอยู่ในอาศรมของกัปปดาบส เกสวดาบสกล่าวว่า ท่านนารถอำมาตย์ สถานที่อันน่ารื่นรมย์ ซึ่งให้สำเร็จประโยชน์ได้มีอยู่ หมู่มิอันน่ารื่นรมย์ใจก็มีอยู่แต่ถ้อยคำอัน เป็นสุภาสิตของกัปปดาบส ย่อมทำให้เรารื่นรมย์ยินดี (ขุ.ชา.จตุกก.(ไทย) ๒๗/๑๘๒/๑๙)

นารถ, ชฎิล : ชฎิลชื่อว่านารถ ชฎิลผู้นี้มีตบะแก่กล้ามาก สร้างบรรณศาลา ณ ภูเขาลูกหนึ่งชื่อยม กะ อยู่ไม่ห่างป่าหิมพานต์ มีลูกศิษย์ ๑๔,๐๐๐ คน สร้างเจดีย์ เป็นสถูปทองคำ ที่แม่น้ำอม ริกา แล้วใช้ดอกกระดังงอบูชา ไหว้พระเจดีย์ทราย เหมือนไหว้พระสัมมาสัมพุทธเจ้าในที่ เฉพาะพระพักตร์ ดังคำในปุฬินฎปิยเถราปทาน พระปุฬินฎปิยเถระกล่าวอดีตชาติของตนว่า มีภูเขาลูกหนึ่งชื่อยมกะ ข้าพเจ้าได้สร้างอาศรม และบรรณศาลาไว้อย่างดี ข้าพเจ้าเป็นชฎิลผู้มี ตบะแก่กล้า มีชื่อว่านารถ ศิษย์ประมาณ ๑๔,๐๐๐ คน บำรุงข้าพเจ้าอยู่ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/ ๕๘/๑๗๕)

นารถ, พระ : 1.ภิกษุชื่อว่านารถ เป็นพระชาวกรุงโกสัมมพี เคยสนทนารธรรมกับเถระอื่นๆ เช่น พระอานนท์ ท่านรูปนี้เป็นบัณฑิต เป็นผู้ฉลาด เป็นนักปราศรัย เป็นพหูสูตร กล่าวถ้อยคำ ไพเราะ มีปฏิภาณดี เป็นพระผู้ใหญ่ และเป็นพระอรหันต์ ดังคำในโกสัมพิสูตร ซึ่งเป็นพระ สูตรที่กล่าวถึงการสนทนารธรรม ณ กรุงโกสัมมพี กล่าวไว้ว่า ท่านพระมุสิละ ท่านพระปิฎกฐะ ท่านพระนารถ และท่านพระอานนท์พักอยู่ ณ โขสิตาราม เขตกรุงโกสัมมพี (ส.น.(ไทย) ๑๖/ ๖๘/๑๓๘),ในนารถสูตร กล่าวถึงท่านพระนารถอยู่ที่กุกกุฎาราม เขตกรุงปาดลียบุตร ก็สมัย นั้น พระนางภัททาราชเทวีผู้เป็นที่รัก เป็นที่พอพระทัยของพระเจ้ามุนทะสวรรคตแล้ว และได้ ตรีสักกับพระเจ้ามุนทะซึ่งเป็นธรรมบรรยายนี้ชื่อเหตุถอนลูกศรคือความโศกกว่า ขอลถวายพระ พร มหาบพิตร ฐานะ ๕ ประการนี้ มีขอลสิ่งที่มีความแก่เป็นธรรมดา อย่าแก่ เป็นต้น อัน สมณะ พราหมณ์ เทวดา มาร พรหม หรือใครๆ ในโลกนี้ไม่พึงได้ (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๕๐/ ๘๒)

2.พระเถระชื่อว่านารถ เป็นพุทธอุปัฏฐากสมัยพุทธเจ้าพระนามว่าสุชาตะ ดังคำในสุชาตพุทธ วงศ์ว่า พระเถระนามว่านารถเป็นอุปัฏฐากของพระพุทธเจ้าพระนามว่าสุชาตะผู้แสวงหาคุณ อันยิ่งใหญ่ (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๒๕/๖๕๔)

นารถ, พระพุทธเจ้า : พระพุทธเจ้าพระนามว่านารถ อยู่กรุงธัญญวดี มีพระชนกพระนามว่า สุเทพ มีพระมารดานามว่าโนมาทรงครองขราวาสอยู่ ๙,๐๐๐ ปี มีปราสาทที่อุดมอยู่ ๓ หลังคือ ชิตปราสาท วิชิตปราสาท และอภิรามปราสาท มีนางสนมกำนัล ๔๓,๐๐๐ นาง ล้วนประดับ ประดาสวยงาม มีพระมเหสีพระนามว่าวิจิตเสนา มีพระราชโอรสพระนามว่านันทุตระ ทรงเห็นนิมิต ๔ ประการ จึงเสด็จออกผนวชด้วยการเดินเท้า บำเพ็ญเพียรอยู่ ๗ วัน(จึงได้ บรรลุพระโพธิญาณ) ณ ต้นอ้อยช้างใหญ่ ทรงประกาศพระธรรมจักร ณ พระอุทยานธัญญะ อันประเสริฐ มีการประชุมสาวก ๓ ครั้ง สาวกประมาณ ๑๐๐,๐๐๐ โกฏิ มาประชุมกัน เป็น ครั้งที่ ๑ ในกาลที่พระพุทธเจ้าทรงประกาศพระพุทธคุณ พร้อมด้วยเหตุ สาวกผู้ปราศจาก

มลทิน ประมาณ ๙๐,๐๐๐ โกฏิ มาประชุมกัน ในกาลที่เวโรจนาคราชถวายทานแด่พระ ศาสดา สาวกของพระชินเจ้าประมาณ ๘๐ ล้าน มาประชุมกัน มีพระภัททสาละและพระ ชิตมิตตเถระเป็นพระอัครสาวก มีพระเถระนามว่าวาเสฏฐะเป็นพระอุปัฏฐาก พระอุตุตราเถรี และพระผัดคุนีเถรีเป็นพระอัครสาวิกา มีอุคครินทอุบาสกและวสภอุบาสกเป็นอัครอุปัฏฐาก มี อินทวรีอุบาสิกาและคณชีอุบาสิกาเป็นอัครอุปัฏฐายิกา พระองค์ทรงมีพระวรกายสูง ๘๘ศอก ทรงมีพระวรกายมีรัศมีวาหนิงพระรัศมี(นั้น) แผ่ชานไปทั่วทิศ ดิดกันไปตลอดโยชน์หนึ่ง ทั้ง กลางวันและกลางคืนทุกเมื่อ(ที่ต้องการ) มีอายุประมาณ ๙๐,๐๐๐ ปี เสด็จดับขันธปรินิพพาน ที่สุทิสสนนคร พระสถูปอันประเสริฐของพระองค์ ที่สุทิสสนครนั้นสูง ๔ โยชน์ (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๑/๖๓๓, ๑/๖๓๙, ๗/๗๒๒, ๙/๗๒๒, ๑๐/๖๓๕, ๑๕/๖๓๕, ๑๘/๖๓๗, ๒๒/๖๓๘, ๒๓/ ๖๓๘, ๙๓/๑๘๐)

นารี : ผู้หญิง,นารี,นาง ดังคำในนาลกสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสแก่นาลกดาบสว่า นารีมัก ประเล้าประโลมมุนี เธอจงระวังอย่าให้นางประเล้าประโลมได้ (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๗๐๙/๖๖๘), ในกุลาณชาดก กล่าวไว้ว่า ไม่พึงวางใจในนารีทั้งหลาย ผู้สร้างกรรมอันประมาทให้ ผู้ล่วง ละเมิดศีลไม่มีความสำรวม ถึงภรรยาจะพึงมีความรักอย่างแน่นแฟ้น ก็ไม่พึงวางใจ เพราะว่ นารีทั้งหลายเสมอเหมือนกับท่อน้ำ (ขุ.ชา.อสีติ.(ไทย) ๒๘/๓๓๐/๑๕๑,๒๘/๓๕๒/๑๕๕)

คำนี้มีปรากฏในพระไตรปิฎก เช่น ม.ม.(ไทย) ๑๓/๓๙๑/๔๘๕,ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๑๙๑/๓๓๓, ๓๓๓/๕๔, ๗๒๕/๘๔,ขุ.ชา.เอกก.(ไทย) ๒๗/๑๐๔/๔๓,ขุ.ชา.ทสก.(ไทย) ๒๗/๔/๓๒๑, ขุ. ชา.ปภิกขณก.(ไทย) ๒๗/๑๘๙/๔๕๓)

นารีปราสาท :ปราสาทชื่อนารี, เป็นปราสาทหลัง ๑ ในบรรดา ๓ ของพระราชากุมารพระนามว่า ปทุ มุตตระ แห่งกรุงหงสวดี ซึ่งพระเจ้าอานนท์ให้สร้างปราสาท ๓ หลัง เพื่อราชากุมารปทุมุตตระ ดังคำในปทุมุตตรพุทธวงศ์ว่า ทรงครองฆราวาสอยู่ ๙,๐๐๐ ปี มีปราสาทที่อุดมอยู่ ๓หลัง คือนารีปราสาท พาหนปราสาท และยสวดีปราสาท (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๒๐/๖๔๓)

นาลกคาม, หมูบ้าน :ชื่อหมู่บ้านแห่งหนึ่ง อยู่ไม่ไกลจากกรุงราชคฤห์ แคว้นมคธ ณ หมู่บ้านแห่งนี้ เป็นที่เกิดของพระสารีบุตรเถระ บางทีเรียกนาลันทคาม มีวังคันทพราหมณ์เป็นหัวหน้า ณ ที่นี้ พระสารีบุตรเถระได้สนทนาเกี่ยวกับเรื่องปัญหาที่พานกับชัมพูชาทกปริพาชก ดังปรากฏ ในนิพพานปัญหาสูตร (ส.สหา.(ไทย) ๑๘/๓๑๔/๓๓๕),ในปฐมสุขสูตร พระสารีบุตรเถระก็ได้ สนทนาเรื่องเหตุให้เกิดสุขและทุกข์กับปริพาชกชื่อว่าสามัณฑกานี ดังปรากฏในปฐมสุขสูตร ทุติสุขสูตร (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๖๕/๑๔๘,๒๔/๖๖/๑๔๔) ;บางทีเรียก นาลันทคาม

นาลกะ: นาลกดาบส คือหลานชายของอสิตดาบส ออกบวชตามคำแนะนำของลุงและไปบำเพ็ญสมณ ธรรมรอการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้าอยู่ในป่าหิมพานต์ ครั้นพระพุทธเจ้าตรัสรู้แล้ว ได้มาทูล ถาถามเรื่องโมไนยปฏิบัติทาและกลับไปบำเพ็ญสมณธรรมในป่าหิมพานต์ได้บรรลุอรหัตแล้ว ดำรง อายุอยู่อีก ๗ เดือน ก็ปรินิพพานในป่าหิมพานต์นั่นเอง ; ท่านจัดเป็นมหาสาวกองค์หนึ่งใน อสีติมหาสาวกด้วยดังคำในนาลกสูตร กล่าวถึงนาลกดาบสทูลถามปัญหา(ขุ.สุ.(ไทย) ๒๕/ ๖๘๕/๖๖๓)

นาลกสูตร : พระสูตรว่าด้วยนาลกดาบสทูลถามปัญหา นาลกดาบสทูลถาม พระผู้มีพระภาคถึงข้อ ปฏิบัติเพื่อบรรลุปฏิบัติทาของมุนี ทรงตอบว่ามุนีต้องเว้นคำด่า ต้องรักษาจิต ไม่คิดร้าย เป็นผู้

สงบ ไม่ฟังชาน งดเว้นเมถุนธรรม ละกามคุณ ๕ ละความโลภในปัจจุบัน ๔ ครมมีทองพรวง ฉันท
พอประมาณ ควรช่วยขวยในการ เข้าฌาน ไม่ยินดีการพูดคุยเป็นต้น เมื่อทำได้อย่างนี้ก็จะ
สามารถตัดกระแสกิเลส ดับความเร่าร้อน บรรลุปฏิบัติของมุนีได้ ปฏิบัติของมุนีนั้น คือ
อหัตถัมคคญาณ (ขุ.สุ.(ไทย) ๒๕/๖๘๕/๖๖๓, ขุ.สุ.อ. (บาลี) ๒/๗๒๗-๗๒๘/๓๓๒)

นาลันทสูตร : พระสูตรว่าด้วยพระธรรมเทศนาที่เมื่อนาลันทา ขณะที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ
เมื่อนาลันทา ท่านพระสารีบุตรเข้าไปกราบทูลถึงความเลื่อมใสของตนในพระองค์ว่า ไม่มี
สมณะหรือพราหมณ์อื่นที่จะมีปัญญาในทางสัมโพธิญาณยิ่งกว่าพระผู้มีพระภาคทั้งในอดีต
อนาคตและปัจจุบัน พระองค์ตรัสถามว่า เธอกล่าวเช่นนั้นเพราะเลื่อมใสในเราเท่านั้น
หรือ หรือว่า มีเจโตปริยญาณในพระพุทธรูปเจ้าทุกพระองค์ เมื่อพระเถระทูลว่า ข้าพระองค์
ไม่มีเจโตปริยญาณในเรื่องนี้แต่รู้ได้ด้วยวิธีการอนุমানว่าพระพุทธรูปเจ้าทั้งหลายล้วนละนิวรณ์
๕ ตั้งพระทัยไว้ในสติปัญญา ๔ และเจริญโพชฌงค์ ๗ จึงได้ตรัสรู้สัมโพธิญาณเหมือนกัน
(ส.ม.(ไทย) ๑๙/๓๗๘/๒๓๐)

นาลันทา, เมือง : ชื่อเมืองเล็กๆ เมืองหนึ่งในแคว้นมคธ อยู่ห่างจากพระนครราชคฤห์ประมาณ ๑
โยชน์ ณ เมืองนี้ มีสวนมะม่วงคือปาวาริกมพวัน (สวนมะม่วงของปาวาริกเศรษฐี) ซึ่ง
พระพุทธรูปเจ้าเสด็จมาประทับแรมหลายครั้ง คัมภีร์ฝ่ายมหายานกล่าวว่า พระสารีบุตร อัคร
สาวกเกิดที่เมื่อนาลันทา แต่คัมภีร์ฝ่ายเถรวาทเรียกถิ่นเกิดของพระสารีบุตรว่าหมู่บ้านนาลกะ หรือ
นาลันทคาม

เมื่อนาลันทา เป็นเมืองเล็กๆขึ้นกับกรุงราชคฤห์ เป็นเมืองมั่งคั่งอุดมสมบูรณ์มีประชากร
มาก มีพลเมืองหนาแน่น ที่ล้วนเลื่อมใสในพระผู้มีพระภาค, เป็นที่อยู่ของปาวาริกเศรษฐี และ
อุปาลิคบดี อยู่ไม่ห่างจากกรุงราชคฤห์ (วิ.จู.(ไทย) ๗/๔๔๐/๓๘๑), ในทีฆนิกาย เช่น พรหม
ชาลสูตร กล่าวถึงพระผู้มีพระภาคเสด็จทางไกลระหว่างกรุงราชคฤห์กับเมื่อนาลันทาพร้อม
ด้วยภิกษุหมู่ใหญ่ประมาณ ๕๐๐ รูป, ในเมื่อนาลันทา มีสวนมะม่วงของปาวาริกเศรษฐี (ที.
สี.(ไทย) ๙/๑/๑, ๔๘๑/๒๑๓, ๔๘๒/๒๑๓), ในมัชฌิมนิกาย เช่น อุปาลิวาสสูตร กล่าวถึง
นิครนถ์ นาฏบุตรพร้อมกับบริษัทนิครนถ์เป็นจำนวนมาก อาศัยอยู่ที่เมื่อนาลันทา (ม.ม.
(ไทย) ๑๓/๕๖/๕๓, ๑๓/๖๔/๖๑), ในสังยุตตนิกาย นาลันทวรรค นาลันทสูตร กล่าวถึงพระ
ธรรมเทศนาที่เมื่อนาลันทา (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๓๗๘/๒๓๐), ในโสณทินนาวิมาน กล่าวถึง
เทพธิดาโสณทินนา ก็เป็นชาวเมื่อนาลันทา ดังคำว่า ชาวเมื่อนาลันทารู้จักดิฉันในนามว่า
โสณทินนา ดิฉันเป็นอุปาสิกาอยู่ในเมื่อนาลันทา เป็นผู้มีศรัทธาสมบูรณ์ด้วยศีล ยินดีแจกจ่าย
ทานทุกเมื่อ (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๒๒๑/๓๘)

พจนานุกรมพุทธศาสน์อธิบายเมื่อนาลันทาไว้ว่า ภายหลังพุทธกาล ชื่อเมื่อนาลันทา
เจียบหายไปประยะหนึ่ง หลวงจีนฟาเหียน ซึ่งจาริกมาสืบศาสนาในชมพูทวีป ราว พ.ศ.๙๔๔-
๙๕๓ บันทึกไว้ว่า ได้พบเพียงสถูปองค์หนึ่งที่นาลันทา แต่ต่อมา ไม่นาน กษัตริย์ราชวงศ์คุปตะ
พระองค์หนึ่ง พระนามว่า ศักราทิตยหรือ กุมารคุปตะที่ ซึ่งครองราชย์ ประมาณ พ.ศ.๙๕๘-
๙๘๘ ได้ทรงสร้างวัดเป็นสถานศึกษาขึ้นแห่งหนึ่งที่เมื่อนาลันทา และกษัตริย์พระองค์
ต่อมา ในราชวงศ์นี้ได้สร้างวัดอื่นๆ เพิ่มขึ้นในโอกาสต่างๆ จนมีถึง ๖ วัด อยู่ในบริเวณ
ใกล้เคียงกัน ในที่สุด ได้มีการสร้างกำแพงใหญ่อันเตียวล้อมรอบ ทำให้วัดทั้ง ๖ รวมเข้า

ด้วยกันเป็นหนึ่งเดียว เรียกว่านาลันทามหาวิหาร และได้กลายเป็นศูนย์กลางการศึกษาที่ยิ่งใหญ่แห่งสำคัญยิ่ง ที่นักประวัติศาสตร์ สมัยปัจจุบัน เรียกกันทั่วไปว่า มหาวิทยาลัยนาลันทา พระเจ้าหรรษ-วรรณนะ มหาราชองค์หนึ่งของอินเดีย ซึ่งครองราชย์ระหว่าง พ.ศ.๑๑๔๙-๑๑๙๑ ก็ได้ทรงเป็นองค์อุปถัมภ์ของมหาวิทยาลัยนาลันทา หลวงจีนเหียนจิ่ง (พระถังซำจั๋ง) ซึ่งจาริกมาสืบพระศาสนาในอินเดียในรัชกาลนี้ ในช่วง พ.ศ.๑๑๗๒-๑๑๘๗ ได้มาศึกษาที่นาลันทามหาวิหาร และได้เขียนบันทึกบรรยายอาคารสถานที่ที่ใหญ่โตและศิลปกรรมที่วิจิตรงดงาม ท่านเล่าถึงกิจกรรมทางการศึกษาที่รุ่งเรืองยิ่ง นักศึกษามีประมาณ ๑๐,๐๐๐ คน และมีอาจารย์ประมาณ ๑,๕๐๐ คน พระมหากษัตริย์พระราชทานหมู่บ้าน ๒๐๐ หมู่บ้าน โดยรอบถวายโดยทรงยกภาษีที่เก็บได้ให้เป็นค่าบำรุงมหาวิทยาลัย ผู้เล่าเรียนไม่ต้องเสียค่าใช้จ่ายใดๆ ทั้งสิ้น วิชาที่สอนมีทั้งปรัชญา โยคะ ศัพทศาสตร์ เวชศาสตร์ ตรรกศาสตร์ นิติศาสตร์ นิรุกติศาสตร์ ตลอดจนโหราศาสตร์ สยศาสตร์ และตันตระ แต่ที่เด่นชัดก็คือนาลันทาเป็นศูนย์กลางการศึกษาพระพุทธศาสนาหายาน และเพราะความที่มีกิตติศัพท์เลื่องลือมาก จึงมีนักศึกษาเดินทางมาจากต่างประเทศหลายแห่ง เช่น จีน ญี่ปุ่น เอเชียกลาง สุมาตรา ทิเบต และมองโกเลีย เป็นต้น หอสมุดของนาลันทาใหญ่โตมาก และมีชื่อเสียงไปทั่วโลก เมื่อคราวที่ถูกเผา ทำลายในสมัยต่อมา มีบันทึกกล่าวไว้ว่า หอสมุดนี้ใหม่อยู่เป็นเวลาหลายเดือน หลวงจีนอี้จิง ซึ่งจาริกมาในระยะ ประมาณ พ.ศ.๑๒๒๓ ก็ได้มาศึกษาที่นาลันทาและได้เขียนบันทึกเล่าไว้อีก นาลันทารุ่งเรืองสืบมาช้านานจนถึงสมัยราชวงศ์ปาละ (พ.ศ.๑๓๐๓-๑๖๘๕) กษัตริย์ราชวงศ์นี้ก็ทรงอุปถัมภ์มหาวิหารแห่งนี้ เช่นเดียวกับมหาวิทยาลัยอื่นๆ โดยเฉพาะโอทันตปุระ ที่ได้ทรงสถาปนาขึ้นใหม่ อย่างไรก็ดี ในระยะหลังๆ นาลันทาได้หันไปสนใจการศึกษาพระพุทธศาสนาแบบตันตระ ที่ทำให้เกิดความย่อหย่อนและหลงเพลินทางกามารมณ์ และทำให้พุทธศาสนากลมกึ่งกับศาสนาฮินดูมากขึ้น เป็นเหตุสำคัญอย่างหนึ่งแห่งความเสื่อมโทรมของพระพุทธศาสนา ครั้งหนึ่งประมาณ พ.ศ.๑๗๔๒ กองทัพมุสลิมเติร์กส์ได้ยกมารุกรานรบชนะกษัตริย์แห่งชมพูทวีปฝ่ายเหนือ และเข้าครอบครองดินแดนโดยลำดับ กองทัพมุสลิมเติร์กส์ได้เผาผลาญทำลายวัดและปูชนียสถานในพระพุทธศาสนาแทบทั้งหมด และสังหารผู้ที่ไม่ยอมเปลี่ยนศาสนา นาลันทามหาวิหารก็ถูกเผาผลาญทำลายลงในช่วงระยะเวลานั้นด้วย มีบันทึกของนักประวัติศาสตร์ ชาวมุสลิมเล่าว่า ที่นาลันทา พระภิกษุถูกสังหารแบบหมดสิ้น และมหาวิทยาลัยนาลันทาก็ได้ถึงความพินาศสูญสิ้นลง แต่บัดนั้นมาซากของนาลันทาที่ถูกขุดพบในภายหลัง ยังประกาศยืนยันอย่างชัดเจน ถึงความยิ่งใหญ่ของนาลันทาในอดีต ในปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๕ อินเดียได้เริ่มต้นตัว และตระหนักถึงความสำคัญของพระพุทธศาสนาที่ได้มีบทบาทอันยิ่งใหญ่ในการสร้างสรรค์อารยธรรมของชมพูทวีป รวมทั้งบทบาทของมหาวิทยาลัยนาลันทานี้ด้วย และใน พ.ศ.๒๔๙๔ ก็ได้มีการจัดตั้งสถาบันบาลีนาถนาลันทาชื่อว่า นวนาลันทามหาวิหาร (นาลันทามหาวิหารแห่งใหม่) ขึ้น เพื่อแสดงความรำลึกคุณและยกย่องเกียรติแห่งพระพุทธศาสนา พร้อมทั้งเพื่อเป็นอนุสรณ์แก่นาลันทามหาวิหารมหาวิทยาลัยที่ยิ่งใหญ่ในอดีตสมัย

นาลิปุณฺณิยเถราปทาน : ประวัตินอติตตชาติของพระนาลิปุณฺณิยเถระ ในอติตตชาติกัปที่ ๙๔ ท่านได้นำดอกบัวไปบูชาพระพุทธเจ้าพระนามว่าสิทธัตถะ เพราะผลแห่งการบูชานั้น ท่านไม่รู้จักทุกคติเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ(ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๔๗/๔๘๐)

นาลิยสาเก, ของเคี้ยว : ชื่ออาหารอย่างหนึ่ง ใช้ผักเป็นหลักผสมกับข้าวสาลี เคี้ยวในเนยใส แล้วใส่ของอร่อยเป็นต้นแล้วอบให้สุก ดังคำในมนานาปทายีสสูตรที่อุคคคหบดีกราบทูลพระผู้มีพระภาคว่า นาลิยสาเก ซึ่งทอดด้วยน้ำมันเป็นที่น่าพอใจของข้าพระองค์ ขอพระผู้มีพระภาคทรงอาศัยความอนุเคราะห์ รับนาลิยสาเกตานีอาหารของข้าพระองค์นั้นด้วยเถิด (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๔๔/๗๐)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า นาลิยสาเกหมายถึงของเคี้ยวที่ใช้ผักประมาณ ๑ ทะนานขยำกับแป้งข้าวสาลีแล้วเคี้ยวในเนยใสที่ผสม เมล็ดยี่หระเป็นต้นผสมกับของอร่อย ๔ ชนิด อบให้สุก (อง.ปญจก.อ. (บาลี) ๓/๔๔/๒๕)

นาวาวิมาน^๑ (ปฐม) : ว่าด้วยวิมานที่มีเรือเป็นพาหนะ (เรื่องที่ ๑) วิมานเรือประทุนทองในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ที่เกิดขึ้นแก่หญิงคนหนึ่งชาวกรุงสวตธิเพราะได้เห็นภิกษุหลายรูปกำลังเหน็ดเหนื่อยและกระหายน้ำ จึงขมิขมันจัดหาน้ำดื่ม ไปถวายด้วยมือตนเอง (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๔๓/๘)

นาวาวิมาน^๒ (ทุติย) : ว่าด้วยวิมานที่มีเรือเป็นพาหนะ (เรื่องที่ ๒) เป็นวิมานเรือประทุนทองในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ที่เกิดขึ้นแก่หญิงคนหนึ่งชาวกรุงสวตธิเพราะได้เห็นพระเถระผู้กำลังเหน็ดเหนื่อยและกระหายน้ำมา จึงนิมนต์ให้นั่งบนอาสนะที่จัดถวาย แล้วหาน้ำมาล้างเท้าและถวายน้ำดื่มด้วยมือตนเอง (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๕๓/๑๐)

นาวาวิมาน^๓ (ตติย) : ว่าด้วยวิมานที่มีเรือเป็นพาหนะ (เรื่องที่ ๓) วิมานเรือประทุนทองในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ที่เกิดขึ้นแก่หญิงคนหนึ่งชาวหมู่บ้านพราหมณ์ ชื่ออุณณะ เพราะได้ถวายน้ำดื่มแด่พระผู้มีพระภาคด้วยมือตนเอง (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๖๓/๑๑)

นาวาสูต^๑ : พระสูตรว่าด้วยบุคคลผู้เป็นดุจเรือข้ามฟาก พระผู้มีพระภาคตรัสสอนภิกษุทั้งหลาย ว่าเมื่ออาศัยเรียนรู้ธรรมจากผู้ใดก็ไม่ควรทำลายผู้นั้น เหมือนคนอาศัยเรือข้ามฟาก ถึงฝั่งแล้วก็ไม่ควรทำลายเรือ อนึ่ง คนที่สอนธรรมแก่ผู้อื่น ตนเองก็ควรรู้แจ้ง ธรรมนั้น ๆ ด้วย เพราะถ้าไม่รู้จักสอนผิดทางไป จะนำหมู่ชนไปสู่ความวิบัติ เหมือน นายเรือผู้ไม่ชำนาญการขับเรือ ย่อมนำผู้โดยสารไปพบความวิบัติกลางแม่น้ำ ฉะนั้น (ขุ.สุ.(ไทย) ๒๕/๓๑๙/๕๓๓)

นาวาสูต^๒ : พระสูตรว่าด้วยอุปมาด้วยเรือ พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ภิกษุผู้เจริญอริยมรรคมีองค์ ๘ ย่อมทำให้สังโยชน์สงบราบคาบได้ เหมือนลม แดด และฝนทำให้เชือกผูกเรือเปื่อยยุไปอย่างง่ายดาย (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๕๘/๘๖)

นาวินากิ, ข้าราชการบริวาร : ชื่อข้าราชการบริวารนามว่านาวินากิ เป็น ๑ ในข้าราชการบริวารของพระเจ้าเอเพยยะ ๖ คน คือ ยมกะ โมคคัลละ อุคคะนาวินากิ คันธัพพะ และอัคริเวสสะ ผู้เลื่อมใสยิ่งนักในสมณรามบุตรเป็นผู้โง่เขลา ทำความเคารพอย่างยิ่งเห็นปานนี้ คือไหว้ ลูกรับ ทำอัญชลีกรรมและสามีจิกรรมในสมณรามบุตร (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๘๗/๒๗๐)

นาสนะ: ให้ฉิบหายเสีย หมายถึงให้สึกจากความเป็นพระ ดังคำในมหาวรรค ปวารณาฐานะ พระพุทธเจ้าตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ถ้าภิกษุจำเลยนั้นปฏิบัติว่าข้าพเจ้าต้องอาบัติปาราชิกสงฆ์พินาสนะเสีย แล้วจึงปวารณา(วิ.ม.(ไทย) ๔/๒๓๗/๓๘๓),ในกัณฐกสูตร พระพุทธเจ้า

ตรัสว่า ภิกษุทั้งหลายย่อมรู้จักเขาอย่างนี้ว่า ผู้นี้เป็นผู้ประทุษร้ายสมณะเป็นสมณะกลับ เป็นสมณะหยากเยื่อครั้นรู้จักเขาอย่างนี้แล้ว จึงนาสนะ เขาออกไป ข้อนั้นเพราะเหตุไร เพราะคิดว่าภิกษุนี้ย่อได้ประทุษร้ายภิกษุที่ดีอื่นๆ (อง.อฎฐก.(ไทย) ๒๓/๑๐/๒๑๖)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า นาสนะ ในที่นี้หมายถึง ให้สีกจากความเป็นภิกษุ (วิ.อ.(บาลี) ๓/๒๓๗/๑๕๙) และอธิบายไว้อีกว่า นาสนะหมายถึงวิธีลงโทษพระ มี ๓ วิธี คือ (๑) ลิงคนาสนะ(ให้ฉิบหายจากเพศบรรพชิต) (๒) ทณฑกัมมนาสนะ(ให้ฉิบหายด้วยการลงโทษ) (๓) สังวาสนาสนะ(ให้ฉิบหายจากสังวาส) (วิ.อ. (บาลี) ๓/๓๒๑/๔๔๔)

นาสนา :ให้ฉิบหายเสีย คือการลงโทษบุคคลผู้ไม่สมควรถือเพศ มี ๓ อย่าง คือ (๑) ลิงคนาสนา ให้ฉิบหายจากเพศคือให้สีกเสีย (๒) ทณฑกรรมนาสนา ให้ฉิบหายด้วยการลงโทษ (๓) สังวาสนาสนาให้ฉิบหายจากสังวาส

นาสิก :จุมูก หากเป็นราชาศัพท์เรียกว่าพระนาสิก ดังคำในโกฎฐิกสูตร กล่าวถึงพระนาสิกของพระเจ้าผู้มีพระภาคมีอยู่ พระผู้มีพระภาคทรงสดกถินด้วยพระนาสิก (ส.สพ.ไทย) ๑๘/๒๓๒/๒๒๖)

นาเสนตีสสูตร : พระสูตรว่าด้วยมาตุคามที่จะถูกญาติทำให้พินาศ พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า พวกญาติย่อมยังมาตุคามผู้ประกอบด้วยกำลัง ๔ แต่ไม่ประกอบด้วยกำลังที่ ๕ คือศีลให้พินาศไป โดยไม่ให้อยู่ในตระกูล แต่อนุญาตให้มาตุคามผู้ประกอบด้วยกำลังที่ ๕ ถึงไม่ประกอบด้วยกำลัง ๔ อยู่ในตระกูลได้ (ส.สพ.ไทย) ๑๘/๓๐๘/๓๓๐)

นาฬกคาม : ชื่อหมู่บ้านแห่งหนึ่งนามว่านาลันทา อยู่ไม่ห่างจากกรุงราชคฤห์ แคว้นมคธ เป็นที่เกิดและปรินิพพานของพระสารีบุตรเถระ มีวังคันตพราหมณ์ปกครอง ดังคำในจุนทสูตร กล่าวถึงท่านพระสารีบุตรอยู่ ณบ้านนาฬกคาม แคว้นมคธ อาพาธ ได้รับทุกข์ เป็นไข้หนัก จุนทสมณทูทเทศเป็นผู้ปรณนิตีท่าน ครั้งนั้น ท่านพระสารีบุตรปรินิพพานด้วยอาพาธนั้นแล(ส.ม.(ไทย) ๑๙/๓๗๙/๒๓๒),เป็นที่อยู่ของอุบาสิกาชื่อว่าเปสวดี ดังคำที่เทพธิดาตอบแก่พระมหาโมคคัลลานเถระว่า ในชาติก่อน ดิฉันได้เกิดเป็นหญิงสะใภ้ ในหมู่บ้านชื่อนาฬกคาม อยู่ทางทิศตะวันออกของแคว้นมคธ อันรุ่งเรืองชาวบ้านในหมู่บ้านนั้นรู้จักดิฉันในนามว่าเปสวดี (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๖๕๕/๗๓)

นาฬันทสูตร:พระสูตรว่าด้วยคหบดีชาวเมืองนาฬันทา อุบาสิกคหบดีเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคผู้ประทับอยู่ ณ หัตถิกคาม แคว้นวัชชีแล้วทูลถามโดยนัยแห่งเวสาลีสูตรในวรรคนี้ (ส.สพ.ไทย) ๑๘/๑๒๖/๑๕๑)

นาฬันทา, เมือง :ชื่อเมืองแห่ง ๑ อยู่ไม่ห่างจากกรุงราชคฤห์ แคว้นมคธ เป็นเมืองที่เป็นที่เกิดและที่ปรินิพพานของพระสารีบุตรเถระ และมีปาวาริกัมพวันอยู่ในเมืองนี้ บางคราวเมืองนี้เกิดข้าวยากหมากแพง ประชาชนมีความเป็นอยู่แร้นแค้น ใช้สลากปันส่วนซื้ออาหาร ล้มตายกันกระตุมขวากเกลื่อน ดังคำในมหาปรินิพพานสูตร กล่าวไว้ว่า พระผู้มีพระภาคพร้อมด้วยภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่เสด็จไปถึงเมืองนาฬันทา ประทับอยู่ที่ปาวาริกัมพวัน แสดงธรรมเกี่ยวกับศีลสมาธิและปัญญา (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๔๔/๘๙, ๑๔๘/๙๒,๑๑/๑๔๑/๑๐๓),ในสังยุตตนิกายนาฬันทสูตร กุลสูตร กล่าวถึงอุบาสีเป็นคหบดีชาวเมืองนาฬันทา,พระผู้มีพระภาคกับภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่จึงเสด็จจาริกไปในเมืองนาฬันทาซึ่งเกิดข้าวยากหมากแพงประชาชนมีความเป็นอยู่

แร้นแค้น ใช้สลากปืนส่วนซื้ออาหาร ล้มตายกันกระดุกขาเกลือ (ส.สพ.ไทย) ๑๘/๑๒๖/๑๕๑, ๓๕๘/๔๐๑, ๓๕๙/๔๐๔, ๓๖๐/๔๐๖), นิครนถ์ นาฏบุตรอาศัยอยู่ในหมู่บ้านนาพันทา พร้อมด้วยนิครนถ์บริษัทหมู่ใหญ่(ส.สพ.ไทย) ๑๘/๓๖๑/๔๑๒) ; นาลันทา ก็เขียน

นาหาคีรี, ช้าง : ช้างนาหาคีรี,(นาหาคีรี ก็เขียน) เป็นชื่อช้างที่ดุร้าย ชอบฆ่าคน วังไถ้พระพุทเจ้าในกรุงราชคฤห์ ซึ่งพระเทวทัตให้ความอภัยช้างปล่อยไป ดังคำในจูฬวรรค กล่าวถึงช้างนาหาคีรีมองเห็นพระผู้มีพระภาคทรงดำเนินมาแต่ไกล จึงชูงวงหูขึ้น หางชี้ วังตรงไป,พระผู้มีพระภาคทรงแม่เมตตาคิดไปที่ช้างนาหาคีรี ช้างนาหาคีรีได้สัมผัสกระแสเมตตาคิดแล้วจึงลดวงลงแล้วเข้าไปหายืนอยู่ตรงพระพักตร์ พระผู้มีพระภาคทรงยกพระหัตถ์ขวาลูบกระพองช้างนาหาคีรี พลังตรัสสอนช้างนาหาคีรี (วิ.จ.ไทย) ๗/๓๔๒/๑๙๕, ๓๔๒/๑๙๖, ๓๔๒/๑๙๗), เป็นประเภทของช้าง ๑ ในพระราชา ซึ่งเป็นช้างหลวง ดังคำในจันทกุมารชาดก พระราชาตรัสว่า พวกท่านจงรับนำช้างทั้งหลายของเรามา คือ ช้างอภัยกร ช้างนาหาคีรี ช้างอัญจกคตะ ช้างวรุณทันตะ ช้างเหล่านั้นจักเป็นประโยชน์แก่การบูชาอายุ (ขุ.ชา.ม.ไทย) ๒๘/๙๙๓/๓๓๗), ในอุปทาน พระพุทเจ้าตรัสถึงบุพกรรมของพระองค์เองว่า ช้างนาหาคีรีเชือกดุร้ายจึงวังไถ้เราในกรุงราชคฤห์ (ขุ.อป.ไทย) ๓๒/๘๓/๕๗๖)

นาฬิ : ชื่อมาตราดวง แปลว่า “ทะนาน” ดังคำในตัมพุลนาฬิชาดก ซึ่งเป็นชาดก ว่าด้วยมูลค่าข้าวสารทะนานหนึ่ง (ขุ.ชา.เอกก.ไทย) ๒๗/๕/๓) ;ดู มาตรา

นาฬิเกรผลทายกเถรภาพทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระนาฬิเกรผลทายกเถระ มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า ในอดีตชาติที่ ๙๑ ท่านได้ถวายมะพร้าวแก่พระพุทเจ้า(พระนามว่าวิปัสสี) เพราะผลแห่งทานนั้น ท่านไม่รู้จักทุกคติเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลुวิชา ๓ พร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.ไทย) ๓๓/๙๑/๑๙๙)

นาฬิขังฆะ, พรหมณ :ชื่อพรหมณนามว่านาฬิขังฆะ,พรหมณที่ทำหน้าที่ทูลถามปัญหา, เป็นคนรับใช้พระนางมัลลิกาเทวี อยู่กรุงสาวัตถี แคว้นโกศล คราวหนึ่งเป็นคนที่พระนางมัลลิกาเทวีส่งไปเข้าเฝ้าพระพุทเจ้าแลทูลถามถึงพระสุขภาพ ความมีพระโรคพาธน้อยกระปรี้กระเปร่า มีพระพลานามัยสมบูรณ์ อยู่สำราญและข้อสงสัย เช่น ข้อสงสัยว่า โสกะปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาสเกิดจากสิ่งอันเป็นที่รักมีมาจากสิ่งอันเป็นที่รัก แล้วฟังคำตอบที่พระพุทเจ้าตรัสว่าเป็นเช่นนั้น แล้วมาราบทูลให้พระนางมัลลิกาเทวีทราบ ดังคำในปิยชาติกสูตร กล่าวถึงพระนางมัลลิกาเทวีรับสั่งเรียกพรหมณชื่อนาฬิขังฆะมาตรัสว่ามาเถิด ท่านพรหมณ ท่านจงเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค (ม.ม.ไทย) ๑๓/๓๕๕/๔๓๖)

นำอัศจรรย์ :เป็นคำอุทาน ที่เกิดจากการเห็นหรือพบเหตุการณ์ที่ไม่คาดคิดหรือเหตุการณ์ที่แปลกประหลาด,มุ่งหมายถึงปรากฏการณ์อันเนื่องแต่บุญญาภินิหารของพระโพธิสัตว์ พระพุทเจ้าหรือพระสาวก เช่น ในมหาวรรค กล่าวถึงพระผู้มีพระภาคครองอเนตรवासก ทรงถือบาตรและจีวร เสด็จหายไปในวันพระเชตะวัน มาปรากฏที่ซุ้มประตูบ้านนางวิสาขามิคารมาตาประทับนั่งบนพระพุทอาสน์ที่เขาปุไ้วพร้อมกับภิกษุสงฆ์ นางวิสาขามิคารมาตารื่นเริงบันเทิงใจว่า นำอัศจรรย์จริง ผู้เจริญทั้งหลาย ไม่เคยปรากฏ ผู้เจริญทั้งหลาย พระตถาคตทรงมีฤทธิ์มาก ทรงมีอานุภาพมาก...(วิ.ม.ไทย) ๕/๓๕๐/๒๒๑), หรือดังคำในมหาวิงค์ที่พระมหาโมคคัลลานเถระ ลงจากภูเขาคิชฌกูฏ เห็นอัฐิสังขลิกเปรต ลอยขึ้นสู่กลางอากาศ ผุ่ง

แรง นกกา นกเหยี่ยวพากันโฉบอยู่ชวักไขว้จิกทั้งยี่แย่งเนื้อที่ติดอยู่ตามระหว่างซี่โครงสะบัด
ไปมาจนมันร้องครวญคราง แล้วมีความรู้สึกว้า น่าอัศจรรย์จริงไม่เคยปรากฏ ที่มีสัตว์เช่นนี้ มี
ยักษ์เช่นนี้ มีเปรตเช่นนี้ มีการได้อัฏภาพเช่นนี้อยู่ (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๒๒๘/๒๒๑)

คำนี้มีปรากฏในพระไตรปิฎก เช่น ม.มู.(ไทย) ๑๒/๒๖๐/๒๘๓,ม.ม.(ไทย) ๑๓/๑/๒, ๓/๔,
๒๓๒/๒๗๓, ๒๘๐/๓๓๕, ๓๐๖/๓๖๖, ๓๔๘/๔๒๒, ๓๙๓/๔๘๘, ๔๗๗/๖๐๕,ม.อ.(ไทย) ๑๔/
๗๓/๗๗,อง.เอกราช.(ไทย) ๒๔/๗/๔๐๑, อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๓๕/๕๗, ๔๕/๗๔,อง.ปญจก.
(ไทย) ๒๒/๓๑/๔๗, ๔๓/๔๙๙, ๑๗๖/๒๙๔,อง.ฉก.(ไทย) ๒๒/๒๖/๔๕๙, อง.อฎฐก.(ไทย)
๒๓/๘/๒๑๑)

น้ำกล้วย : ชื่อน้ำปานะ,เครื่องดื่ม,น้ำดื่ม ที่เรียกว่าน้ำอัฐฐาน หมายถึงน้ำที่ทำจากผลกล้วยสุก
ผสมกับน้ำบาดและคั้นจนมีน้ำแล้วกรอง มักใช้กล้วยน้ำว้าหรือกล้วยไข่ หรือกล้วยหอม ; ชื่อ ๑
ในน้ำปานะ ๘ อย่าง ดังคำที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย เรานุญาตน้ำอัฐฐาน คือ
(๑) น้ำมะม่วง (๒) น้ำหว่า (๓) น้ำกล้วยมีเมล็ด (๔) น้ำกล้วยไม่มีเมล็ด (๕) น้ำมะขาง (๖) น้ำ
ลูกจันทน์หรืออู่น (๗) น้ำเห่าบัว (๘) น้ำมะพร้าวหรือลิ้นจี่,เกณียชฎิลถวายน้ำอัฐฐานเป็น
คนแรก (วิ.ม.(ไทย) ๕/๓๐๐/๑๓๑,๓๐๕/๑๔๓,อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๗๕/๘๓๐, ๗๕/๘๓๐), ใน
มหานิทเทศ อธิบายว่าน้ำกล้วย ก็คือน้ำปานะ (ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๑๕๙/๔๔๔) ; (ดูเทียบ วิ.มหา.
(ไทย) ๒/๒๓๘-๒๕๖/๓๙๕-๔๐๙)

อรรถกถาอธิบายว่า ยามกาลิก ของรับประเคนไว้และฉันได้ในวันหนึ่งกับคินหนึ่ง คือ
ปานะ (น้ำดื่ม) ๘ ชนิดหรือ น้ำอัฐฐาน ได้แก่ (๑) น้ำมะม่วง (๒) น้ำหว่า (๓) น้ำกล้วยมี
เมล็ด (๔) น้ำกล้วยไม่มีเมล็ด (๕) น้ำมะขาง (๖) น้ำลูกจันทน์ (หรืออู่น) (๗) น้ำเห่าอูบล
(๘) น้ำมะพร้าว (หรือลิ้นจี่) (วิ.อ. (บาลี) ๓/๓๐๕/๑๘๘-๑๘๙)

น้ำข้าว : น้ำที่ได้จากข้าวเมื่อหุงแล้วเซ็ดน้ำหรือตักน้ำออก, ใช้แก้อาพาธ มีผดผื่นขึ้นตามตัว (วิ.ม.(ไทย)
๕/๒๖๙/๖๒),ในมหาสิหนาทสูตร กล่าวถึงสมณพราหมณ์พวกหนึ่งดำรงชีวิตอยู่ด้วยการดื่ม
น้ำข้าว (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๗๒๗/๘๔)

อรรถกถาอธิบายถึงประโยชน์ของน้ำข้าวไว้ว่า วิธีหล่อสันถัต ใช้อย่างเหนียว เช่น น้ำข้าว
เทลงบนพื้นที่ยเรียบแล้วเอาขนไพรยลาดลงบนยางเหนียว (วิ.อ. (บาลี) ๒/๕๔๒/๑๙๒)

น้ำจันท์ : เหล้า,สุรา เป็นราชาศัพท์ ดังคำในปฐมสมณีสกกสูตร กล่าวถึงเจ้าศากยะพระนามว่า
สมณานิ สวรรคตแล้ว พระผู้มีพระภาคได้ทรงพยากรณ์ท้าวเธอว่า เป็นโสดาบัน ไม่มีทาง
ตกต่ำ มีความแน่นอนที่จะสำเร็จสัมโพธิในวันข้างหน้า แต่เจ้าสมณิศากยะถึงความท้อแท้
ในสิกขา เสวยน้ำจันท์ เพราะเจ้าสมณิศากยะได้สมาทานสิกขาบทในเวลาจะสวรรคต (ส.ม.
(ไทย) ๑๙/๑๐๒๐/๕๒๙),ในอัมพสักรเปตวัตถุ กัปิตกภิกษุถวายพระพรแก่พระเจ้าลิขิตว่า
ขอพระองค์จงเว้นขาดจากการถือเอาสิ่งของที่เจ้าของไม่ได้ให้ในโลก ไม่ทรงเสวยน้ำจันท์ ไม่
ตรัสเท็จ (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๕๙๓/๒๖๔),ในเตมียชาดก พระเตมียโพธิสัตว์ทูลถามพระราชาว่า
ขอถวายพระพรเสด็จพ่อ มหาบพิตรไม่ทรงเสวยน้ำจันท์หรือ ไม่ทรงโปรดปรานการเสวย
น้ำจันท์หรือ(ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๗๗/๑๙๕, ๗๘/๑๙๕)

น้ำทองแดง : น้ำร้อนมากเป็นสีแดง หมายถึงน้ำที่มีสีน้ำตาลอมแดงเกิดจากความร้อนเพราะไฟ,เป็นน้ำ
ที่พญายมใช้สำหรับกรอกปากของสัตว์นรก ดังคำในเทวทูตสูตร กล่าวถึงนายนิรยบาลจึงใช้ขอ

เหล็กอันร้อนแดงลุกเป็นแสงไฟเกี่ยวปากให้อ้าแล้วกรอกน้ำทองแดงอันร้อนแดงลุกเป็นแสงไฟเข้าไปในปาก น้ำทองแดงนั้นจึงลวกกริมฝีปากข้าง (ม.อุ.(ไทย) ๑๔/๒๗๐/๓๑๗) ;ในสังกัจจชาดก กล่าวถึงนายนิรยบาลบังคับให้สัตว์รกรนั้นผู้ฆ่ามารดาตีมีเลือดที่มีอยู่ในตอนที่ไหลออกจากร่างกายของตนซึ่งร้อนปานประหนึ่งน้ำทองแดงที่ละลายคว้าง(ขุ.ชา.สกุฎี.(ไทย) ๒๘/๑๑๔/๕๑)

น้ำทิพย์ : น้ำที่ทำผู้ดื่มให้ไม่ตาย หมายถึงน้ำอมฤต หรือน้ำสุรามฤต ดังคำในจัมเปยยชาดก กล่าวถึงนางนาคกัญญาเหล่านั้นสวมสังวาลทองคำ ใส่เสื้อผ้าสวยงาม มีองคุลิกลมกลิ้ง มีฝ่ามือฝ่าเท้าแดง ผิวพรรณไม่ทรามเลย คอยประคองให้ท่าน(พระเจ้ากาสิ) ดื่มน้ำทิพย์ ความงามเช่นนี้ในมนุษย์โลกไม่มี (ขุ.ชา.วิสติ.(ไทย) ๒๗/๒๗๐/๕๑๗)

น้ำนม : ของเหลวสีขาวออกมาจากนมคนและสัตว์ เช่น โค แพะ ควาย สำหรับเลี้ยงลูก ดังคำในอัครัญญสูตร พระพุทธเจ้าตรัสว่า ครั้นเวลาล่วงเลยมาช้านาน เกิดวันดินลอยอยู่บนน้ำปรากฏแก่สัตว์เหล่านั้นดูน้ำนมที่บุคคลเคี้ยวให้แห้งแล้วทำให้เย็นสนิทจับเป็นฝอยอยู่ข้างบน (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๑๒๐/๘๙),ในมัชฌิมนิกาย อังคุตตรนิกาย กล่าวถึงน้ำนมไว้ เช่น ในจุฬโคสิงคสูตร พระอนุรุทธเถระกราบทูลว่า ขอประทานวโรกาส ข้าพระองค์ทั้งหลายยังพร้อมเพรียงกัน ขึ้นชมกัน ไม่วิวาทกัน เป็นเหมือนน้ำนมกับน้ำ (ม.ม.(ไทย) ๑๒/๓๒๖/๓๕๘,ม.ม.(ไทย) ๑๓/๘๙/๙๒, ๒๖๒/๓๐๙, ๓๖๘/๔๕๓, ๔๑๗/๕๒๒,อง.ติ.ก.(ไทย) ๒๐/๙๖/๓๒๙,๑๒๕/๓๗๓,อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๗๘/๑๔๒),ในทักขิณาวินัยกสูตร กล่าวถึงพระนางมหาปชาบดีโคตมี ทรงมีอุปการะมาก เป็นพระมาตุจฉาของพระผู้มีพระภาค ทรงทะนุถนอมเลี้ยงดูให้พระผู้มีพระภาคเสวยน้ำนม (ม.อุ.(ไทย) ๑๔/๓๗๗/๔๒๕),ในชีรสสูตร กล่าวถึงน้ำนมของมารดาที่ข้าพระองค์ทั้งหลายผู้เวียนท่องเที่ยวไปโดยกาลนานนี้ ดื่มาแล้วนี้แหละมากกว่าส่วนน้ำในมหาสมุทรทั้ง ๔ ไม่มากกว่าเลย (ส.นิ.(ไทย)๑๖/๑๒๗/๒๑๘)

น้ำประปา : น้ำที่เกราะกรองให้สะอาดปราศจากเชื้อโรค แล้วนำไปให้ประชาชนบริโภคใช้สอย ดังคำในเนมิราชชาดก ที่มาตลีเทพบุตรกราบทูลให้พระเจ้าเนมิราชทราบ ว่า เทพบุตรบางพวกเมื่อยังมีชีวิตอยู่ในมนุษย์โลกเคยเป็นอุบาสกผู้มีศีล ได้สร้างสวนดอกไม้ บ่อน้ำ น้ำประปา และสะพาน ได้ปรนนิบัติพระอรหันต์ผู้สงบเย็นด้วยความเคารพ (ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๕๓๒/๒๖๕, ๕๔๑/๒๖๖, ๕๕๐/๒๖๗, ๕๕๗/๒๖๘)

น้ำปานะ : น้ำสำหรับดื่ม,เครื่องดื่ม ใช้สำหรับพระสงฆ์ ในคัมภีร์ปวิวาร พระพุทธเจ้าตรัสว่า น้ำปานะมี ๘ ชนิด (วิ.ป.(ไทย) ๘/๓๒๘/๔๘๗),ในมหานิทเทส กล่าวถึงน้ำปานะไว้ ๘ ชนิด (ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๑๕๙/๔๔๔),ในอปทาน กล่าวว่าน้ำปานะเป็นของควรให้ท่าน,ควรถวายพระสงฆ์ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๒๗/๕, ๒๖/๕๘๒), ในกถาวัตถุอธิบายว่า น้ำปานะ พระสงฆ์ฉัน ดื่ม เคี้ยว ลิ้มได้ (อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๗๙๕/๘๓๐, ๗๙๕/๘๓๐); (ดูเทียบ วิ.มหา. (ไทย) ๒/๒๓๘-๒๕๖/๓๙๕-๔๐๙)

อรรถกถาอธิบายว่า น้ำปานะ ๘ ชนิด คือ (๑) น้ำมะม่วง (๒) น้ำหว่า (๓) น้ำกล้วยมีเมล็ด (๔) น้ำกล้วยไม่มีเมล็ด (๕) น้ำมะพร้าว (๖) น้ำผลจันทน์หรือน้ำอุ่น (๗) น้ำเหง้าบัว (๘) น้ำผลมะพร้าวหรือน้ำลิ้นจี่

น้ำผักดอง : น้ำที่เกิดจากการแช่หรือหมักผัก ผลไม้และสิ่งต่างๆ เป็นต้นไว้ในน้ำส้ม น้ำเกลือ ตากแดด อยู่เป็นเวลานาน,เป็นอาหารคนที่ยากจน ดังคำในมหาวิภังค์กล่าวถึงชาวกรุงราชคฤห์ถวาย อาหารธรรมดาแก่พระเมตติยะและพระภุมมชกะ ตามแต่จะหาได้ คือปลายข้าวกับน้ำผักดอง (วิ.มหา.(ไทย) ๒/๓๘๓/๔๑๕,วิ.จู.(ไทย) ๖/๑๙๒/๓๐๓)

น้ำผักดอง มีปรากฏในพระไตรปิฎก เช่น ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๓๑/๑๕๘,ช.วิ.(ไทย) ๒๖/๕๑๗/๖๕, ๕๑๘/๖๕, ๕๑๙/๖๕, ๕๒๐/๖๕, ๕๒๑/๖๕, ๕๒๒/๖๕, ๕๒๓/๖๕, ๕๒๔/๖๕)

น้ำผึ้ง,น้ำผึ้งมีม : น้ำรสหวานที่แมลงผึ้งทำ (วิ.มหา.(ไทย) ๒/๖๒๓/๑๔๓),น้ำหวานมีลักษณะข้นที่แมลง ผึ้งเก็บสะสมเอามาจากดอกไม้ต่าง ๆ,ในมหาวิภังค์ น้ำผึ้งเป็นเภสัช เป็นชนิด ๑ ในเภสัช ๕ คือเนยใส เนยข้น น้ำมัน น้ำผึ้งน้ำอ้อย (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๑๗๗/๑๔๗,วิ.ม.(ไทย) ๕/๒๗๑/๗๖),ในเภสัชชสิกขาบทอธิบายว่า เภสัชใดควรลืมหาสำหรับภิกษุผู้เป็นไข้ คือเนยใส เนยข้น น้ำมันน้ำผึ้ง น้ำอ้อย ภิกษุรับประเคนเภสัชนั้นแล้วเก็บไว้ฉันได้ ๗ วันเป็นอย่างมาก ให้เกิน กำหนดนั้นไป ต้องอาบัตินิสสัคคียปาจิตตีย์ (วิ.มหา.(ไทย)๒/๖๒๓/๑๔๓);ใช้ทำขนมหรือ ทำกับข้าว ในมหาวรรคกล่าวถึงตปุสสะและภัตติกะ ได้ถือข้าวตุงและข้าวตุก่อนปรุงด้วย น้ำผึ้งเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค(วิ.ม.(ไทย) ๔/๖/๙) น้ำรสหวานมีลักษณะข้นที่แมลงผึ้งขนาด เล็ก ซึ่งยาว ๘ มิลลิเมตร ออกกว้าง ๒.๕ มิลลิเมตรอาศัยอยู่เป็นกลุ่มทำรังในที่โล่งแจ้งเป็นแผ่น เดียวๆมีขนาดเท่าฝ่ามือจนถึง ๓๐ เซนติเมตร เก็บสะสมเอามาจากดอกไม้ต่างๆ ดังคำ ในอัครัญญสูตร กล่าวถึงวันคืนว่าสมบุรณ์ด้วยสี สมบุรณ์ด้วยกลิ่น สมบุรณ์ด้วยรส มีสี เหมือนเนยใสหรือเนยข้นอย่างดีและมีรสอร่อยเหมือนน้ำผึ้งมีมซึ่งปราศจากโทษ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๑๐๓/๗๓, ๑๒๐/๘๙, ๑๒๓/๙๑, ๑๒๔/๙๑),คนเป็นโรคลงแดงกินเป็นยาได้ (ม.มู.(ไทย) ๑๒/๔๘๕/๕๒๔)

อรรถกถาอธิบายว่า น้ำผึ้ง ฉันได้ภายในเวลา ๗ วัน คือ เภสัชทั้ง ๕ ได้แก่ (๑) เนยใส (๒) เนยข้น(๓) น้ำมัน (๔)น้ำผึ้ง (๕) น้ำอ้อย (วิ.อ.(บาลี) ๓/๓๐๕/๑๘๘-๑๘๙)

น้ำฝาด,น้ำฝาดที่เป็นยา : น้ำที่มีรสฝาด เกิดจากการเอาเปลือกไม้แก่นไม้เป็นต้นของไม้บางชนิดเช่น ขนุนมาต้ม ใช้ย้อมสบงจีวร, เช่น ฝ่าย้อมฝาด ดังคำในมหาวรรค กล่าวถึงพวกภิกษุฉัพพัคคีย์ ใช้จีวรที่ไม่ได้ตัดที่ย้อมน้ำฝาด(วิ.ม.(ไทย) ๕/๓๔๔/๒๑๓),ในมหาวรรค กล่าวไว้ว่า ภิกษุเป็นไข้ ต้องการน้ำฝาดที่เป็นยา พระผู้มีพระภาครับสั่งว่า ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตน้ำฝาดที่เป็นยา คือ น้ำฝาดสะเดา น้ำฝาดโมกมัน น้ำฝาดขี้ก่า น้ำฝาดบอระเพ็ด น้ำฝาดกระถินพิมานหรือน้ำ ฝาดที่เป็นยาชนิดอื่นที่มีอยู่(วิ.ม.(ไทย) ๕/๒๖๓/๔๗) ; ฝาด กัว่า

อรรถกถาอธิบายว่า ภิกษุใช้ฝ้าย้อมด้วยฝาด ดังคำว่า การบวชในสมัยแรกใช้ผ้ากาสา วัตสตร์ (ผ้าที่ย้อมน้ำฝาด) ในสมัยต่อมาใช้ผ้าเปลือกไม้ก็มี (ที.ปา.อ. (บาลี)๘๒/๓๓)

น้ำมะม่วง : ชื่อน้ำปานะ,เครื่องดื่ม,น้ำดื่ม ที่เรียกว่าน้ำอัญฐาน หมายถึงน้ำที่ทำจากมะม่วงสุก ผสม กับน้ำบาดและคั้นจนมีน้ำแล้วกรอง มักใช้เนื้อมะม่วงล้วน เช่น อกร่อง กะล่อน น้ำดอกไม้ ; ชื่อ ที่ ๑ ในน้ำปานะ ๘ อย่าง ดังคำที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตน้ำอัญฐาน คือ (๑) น้ำมะม่วง (๒) น้ำหว่า (๓) น้ำกล้วยมีเมล็ด (๔) น้ำกล้วยไม่มีเมล็ด (๕) น้ำมะขาง (๖) น้ำลูกจันทน์หรืออูงัน (๗) น้ำเหง้าบัว (๘)น้ำมะปรางหรือลิ้นจี่,เกณียขุฎติถวายน้ำอัญฐาน เป็นคนแรก (วิ.ม.(ไทย) ๕/๓๐๐/๑๓๑,๓๐๕/๑๔๓,อภิก.(ไทย) ๓๗/๗๙๕/๘๓๐, ๗๙๕/

๘๓๐), ในมหานิทเทศ อธิบายว่าน้ำมันม่วง ก็คือน้ำมันป่านะ (ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๑๕๙/๔๔๔) ; (ดูเทียบ วิ.มหา. (ไทย) ๒/๒๓๘-๒๕๖/๓๙๕-๔๐๙)

น้ำมัน,น้ำมันกา : ของเหลวที่มีลักษณะเป็นมันลื่น ไม่ละลายน้ำ สกัดจากพืช สัตว์, ถ้าทำมาจากกา เรียกว่าน้ำมันกา, หมายถึงของเหลวที่สกัดจากแหล่งกำเนิด เช่นพืชและสัตว์ ดังคำในมหาวิงค์ว่า น้ำมัน ได้แก่ น้ำมันที่สกัดจากเมล็ดงา น้ำมันที่สกัดจากเมล็ดผักกาด น้ำมันที่สกัดจากเมล็ดมะขาง น้ำมันที่สกัดจากเมล็ดละหุ่ง หรือน้ำมันไขสัตว์ (วิ.มหา.(ไทย) ๒/๖๒๓/๑๔๓),ในมหาวิงค์ น้ำมันเป็นเภสัช เป็นชนิด ๑ ในเภสัช ๕ คือเนยใส เนยข้น น้ำมัน น้ำผึ้ง น้ำอ้อย (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๑๗๗/๑๔๗,วิ.ม.(ไทย) ๕/๒๗๑/๗๖),ในเภสัชชสิกขาบทอธิบายว่า เภสัชใดควรลิ้มสำหรับภิกษุผู้เป็นไข้ คือเนยใส เนยข้น น้ำมัน น้ำผึ้ง น้ำอ้อย ภิกษุรับประทานเภสัชนั้นแล้วเก็บไว้ฉันได้ ๗ วันเป็นอย่างมาก ให้เกินกำหนดนั้นไป ต้องอาบัตินิสัสัคคิยาจัตติย (วิ.มหา.(ไทย)๒/๖๒๓/๑๔๓); ในพุทธสังยุตตปิฎก พระพุทธสังยุตตปิฎกเถระกล่าวไว้ว่า ความ เป็นพระพุทธรเจ้าผู้ทรงเป็นผู้นำสัตว์โลกนี้หาได้ยากเหมือนหาดอกมะเดื่อที่ดี เหมือนหา กระต่ายในดวงจันทร์ หรือเหมือนหาน้ำมันกา (ขุ.อป.(ไทย)๓๓/๑๖/๑๓๗) ; ดูน้ำมัน

คำว่า น้ำมัน มีปรากฏในพระไตรปิฎก เช่น วิ.มหา.(ไทย) ๒/๒๖๐/๔๑๒,วิ.จู.(ไทย) ๖/๑๙๒/๓๐๓,ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๑๐๓/๗๓,ม.อ.(ไทย) ๑๔/๒๒๕/๒๖๐, ๒๖๕/๓๑๒,อง.ติก.(ไทย) ๒๐/๑๒๘/๓๗๖,ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๗๒๓/๘๔,ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๒๓๕๗/๕๔๘,ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๒๘/๕,อภิ.ก.(ไทย)๓๗/๔๗๔/๕๐๕

อรรถกถาอธิบายน้ำมันกาไว้ว่า น้ำมันกาหายาก เพราะกาทั้งหลายถูกความหิวความสะดุ้ง เบียดเบียนทั้งกลางคืนและกลางวันจึงหามัน เหลวได้ยาก (ขุ.อป.อ. (บาลี) ๒/๑๖/๒๖๐)

น้ำมันแก่นจันทร์ : ของเหลวที่มีลักษณะเป็นมันลื่น ไม่ละลายน้ำ สกัดจากพืช สัตว์, ถ้าทำมาจากไม้ จันทน์ เรียกว่าน้ำมันแก่นจันทร์, ซึ่งเป็นของเหลวที่สกัดไม้จันทน์ น้ำมันแก่นจันทร์ ใช้ทาผมได้ ดังคำในกุลชาดก นางปภาวดี ผู้งามเลิศ กล่าวไว้ว่า เส้นผมทั้งหลายของหม่อมฉันที่ดำสนิทมี ปลายงอน อ่อนละมุนละไม ที่ลูบไล้ด้วยน้ำมันแก่นจันทร์เหล่านั้น(ขุ.ชา.(ไทย) ๒๘/๓๘/๖๒)

น้ำมันหุง:น้ำมันที่ต้มจนเดือดผ่านการเคี่ยวเป็นเวลานานใช้เป็นยาแก้โรคลม ดังคำในมหาวรรค กล่าวถึง ท่านพระปิลินทวัจฉะอาพาธเป็นโรคลม พวกแพทย์กล่าวว่า ต้องหุงน้ำมันถวาย ภิกษุทั้งหลายจึงนำเรื่องนี้ไปกราบทูลพระผู้มีพระภาคให้ทรงทราบ พระผู้มีพระภาครับสั่งว่า ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตน้ำมันหุง (วิ.ม.(ไทย) ๕/๒๖๗/๕๕)

น้ำมัน : น้ำมันที่ออกจากจมูก, เป็นสิ่งปฏิภูลภายในร่างกาย, อยู่ลำดับที่ ๓๐ ในอาการ ๓๒ ดังคำว่า ในกายนี้ มีผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ไต หัวใจ ตับ พังผืด ม้าม ปอด ลำไส้ใหญ่ ลำไส้เล็ก อาหารใหม่ อาหารเก่า ดี เสลด หนอง เลือด เหงื่อ มันข้น น้ำตา เพลวมัน น้ำลาย น้ำมัน ไขข้อ มูลตร (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๗๗/๓๐๖,ที.ปา.(ไทย)๑๑/๑๔๙/๑๐๙, ม.อ.(ไทย) ๑๔/๑๕๔/๑๙๘,ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๑๒๗/๑๕๓,ส.ม.(ไทย) ๑๙/๘๓๒/๔๐๘, ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๔/๑๑, ๑๒๓/๑๙๑) ; จัดอยู่ในธาตุน้ำที่เรียกว่าอาโปธาตุ ดังคำว่า อาโปธาตุ ภายใน คือ อุปาตินนกรูปภายในที่เป็นของเฉพาะตน เป็นของเอิบอาบ มีความเอิบอาบ ได้แก่ ดี เสลด หนอง เลือด เหงื่อ มันข้น น้ำตาเพลวมัน น้ำลาย น้ำมัน ไขข้อ มูลตร(ม.ม.(ไทย) ๑๒/๓๐๓/๓๓๒,ม.ม.(ไทย) ๑๓/๑๑๕/๑๒๗),ในวิชัยสูตร กล่าวถึงร่างกายเต็มไปด้วยของไม่สะอาด

ตั้งคำที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า ร่างกายนี้เต็มไปด้วยลำไส้ใหญ่ ลำไส้เล็ก อาหารใหม่ อาหารเก่า ตับ มูตร หัวใจ ปอด ไต ม้าม น้ำมูก น้ำลาย เหงื่อ มันชั้น เลือด ไขข้อ ดี เปลวมัน (ขุ.อิติ. (ไทย) ๒๕/๑๙๘/๕๔๖)

น้ำมูตรเน่า : น้ำยาตองที่ทำจากผลสมอผสมมูตรโค จัดเป็นข้อที่ ๔ ในนิสสัย ๔ ของบรรพชิต ตั้งคำใน มหาวรรคกล่าวไว้ว่า บรรพชาอาศัยยาคือน้ำมูตรเน่า เธอพึงทำอุตสาหะในยาคือน้ำมูตรเน่า นั้นจนตลอดชีวิต(วิ.ม.(ไทย) ๔/๗๒/๑๐๒,๑๒๘/๑๙๗) ; ในมหาธัมมสมาทานสูตร กล่าวถึงน้ำมูตรเน่าที่ผสมด้วยยาต่างๆ คนเป็นโรคผอมเหลืองใช้เป็นยาได้ แต่กินยาก (ม.ม.(ไทย) ๑๒/๔๘๔/๕๒๔) ; ในสันตฺถุฎฐิตสูตร สุกฺกสูตร พระพุทธเจ้าตรัสว่า บรรดาอารักขาโรค ปุติมุตตเภสัช (ยาตองน้ำมูตรเน่า) มีค่าน้อย หาได้ง่าย และไม่มีโทษ (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๒๗/๔๒,ขุ.อิติ. (ไทย) ๒๕/๑๐๑/๔๗๘); ในมหานิทเทศ กล่าวถึงสมณะควรทำยาด้วยน้ำมูตรเน่าหรือขึ้นลูกสมอ จึงจะเป็นการเหมาะสม(ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๘๗/๒๖๒) ;ในมหาวรรคยังอธิบายไว้ว่า พระผู้มีพระภาครับสั่งว่า ภิกษุทั้งหลาย เรานุญาตให้ดื่มยาผลสมอตองน้ำมูตร

อรรถกถาอธิบายว่า น้ำมูตร หมายถึงมูตรโค (วิ.อ.(บาลี) ๓/๒๖๙/๑๗๖) และคำว่า นิสสัย ๔ นี้ หากเป็นภิกษุณี มีนิสสัย ๓ คือ(๑) เทียบวิณฑบาท (๒)ถือผ้าบังสุกุล (๓) ฉนียาตองด้วยน้ำมูตรเน่า พระผู้มีพระภาค ทรงห้ามภิกษุณีอยู่ป่า ภิกษุณีจึงไม่ต้องถือนิสสัยข้อว่าอยู่โคนไม้ เพราะเกิดอันตรายเนื่องจากเป็นสตรีเพศ (วิ.จ.(ไทย) ๗/๔๓๑/๓๖๐-๓๖๑)

น้ำเมา : น้ำที่ดื่มแล้วทำให้มีเมา ได้แก่สุราและเมรัย, ในสุราปานสิกขาบทสิกขาทวิภังค์ อธิบายน้ำเมา ว่าหมายถึงสุราและเมรัย ที่ชื่อว่าสุราได้แก่ สุราที่ทำจากแป้ง สุราที่ทำจากขนม สุราที่ทำจากข้าวสุก สุราหมักแป้งเชื้อเหล้า สุราที่ผสมเครื่องปรุงหลายชนิด ที่ชื่อว่าเมรัยได้แก่ น้ำหมักดองดอกไม้ น้ำหมักดองผลไม้ น้ำหมักดองน้ำผึ้ง น้ำหมักดองน้ำอ้อยยบ น้ำหมักดองที่ผสมเครื่องปรุงหลายชนิด ตั้งคำว่า น้ำเมา ภิกษุสำคัญว่าเป็นน้ำเมา ดื่ม ต้องอาบัติปาจิตตีย์ (วิ.ม.(ไทย) ๒/๓๒๘/๔๖๕) ; คนเป็นโรคผอมเหลืองให้กินน้ำเมาลงในน้ำมันที่หุง (วิ.ม.(ไทย) ๕/๒๖๗/๕๕),น้ำเมา เป็นข้อห้ามในศีล ๕ (ที.สี.(ไทย) ๙/๓๑๖/๑๒๑,ที.ม.(ไทย) ๑๐/๒๔๔/๑๘๔,ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๘๕/๖๔, ๘๗/๖๕,ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๑๒๗๗/๑๖๓) ; ดูประกอบใน อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๗๐๖/๔๔๙)

น้ำล้างพระบาท : น้ำล้างเท้า เป็นคำสามัญ น้ำล้างพระบาท เป็นราชาศัพท์ เป็นกิจที่ผู้ปฏิบัติภุมการกระทำ ตั้งคำในมหาวรรค กล่าวถึงท่านพระภคฺพุกอยู่ที่พาลกโลณกคาม ท่านพระภคฺพุกได้เห็นพระผู้มีพระภาคกำลังเสด็จมาแต่ไกลจึงได้จัดที่ประทับ ตั้งน้ำล้างพระบาท ตั้งรองพระบาท กระเบื้องเช็ดพระบาท ไปต้อนรับเสด็จแล้วรับบาตรและจีวรหรือตั้งคำว่า รูปหนึ่งรับบาตรและจีวรของพระผู้มีพระภาค รูปหนึ่งปูอาสนะ รูปหนึ่งตั้งน้ำล้างพระบาท ตั้งรองพระบาท กระเบื้องเช็ดพระบาท (วิ.ม.(ไทย) ๕/๔๖๕/๓๕๖,๔๖๖/๓๕๗) ; ในจุฬโคสิงคสูตรกล่าวถึงท่านพระอนรุทธะ ท่านพระนันทิยะ และท่านพระกิมิละ อุปัฏฐากพระพุทธเจ้า (ม.ม.(ไทย)๑๒/๓๒๕/๓๕๗),ในอุปกิเลสสูตร กล่าวถึงท่านพระภคฺพุกอยู่ที่บ้านพาลกโลณการคาม ได้เห็นพระผู้มีพระภาคกำลังเสด็จมาแต่ไกล จึงได้จัดที่ประทับ ตั้งน้ำล้างพระบาทไว้ (ม.อ.(ไทย) ๑๔/๒๓๘/๒๘๐)

น้ำลาย : น้ำที่หลั่งออกมาจากต่อมน้ำลายและต่อมเมือกในปากช่วยย่อยอาหารจำพวกแป้ง, เป็นสิ่งปฏิภูลภายในร่างกาย, อยู่ลำดับที่ ๒๙ ในอาการ ๓๒ ดังคำว่า ในกายนี้มีผมน ขน เล็บ ฟันหนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ไต หัวใจ ตับ พังผืด ม้าม ปอด ลำไส้ใหญ่ ลำไส้เล็ก อาหารใหม่ อาหารเก่า ดี เสลด หนอง เลือด เหงื่อ มันข้น น้ำตา เพลวมัน น้ำลาย น้ำมูก ไขข้อ มูตร (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๗๗/๓๐๖, ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๑๔๙/๑๐๙, ม.อุ.(ไทย) ๑๔/๑๕๔/๑๙๘, ส.สหา.(ไทย) ๑๘/๑๒๗/๑๕๓, ส.ม.(ไทย) ๑๙/๘๓๒/๔๐๘, ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๔/๑๑, ๑๒๓/๑๙๑) ; จัดอยู่ในธาตุน้ำที่เรียกว่าอาโปธาตุ ดังคำว่า อาโปธาตุภายใน คือ อุกาตินนกรูปภายในที่เป็นของเฉพาะตน เป็นของเอิบอาบ มีความเอิบอาบ ได้แก่ ดี เสลด หนอง เลือด เหงื่อ มันข้น น้ำตา เพลวมัน น้ำลาย น้ำมูก ไขข้อ มูตร(ม.ม.(ไทย) ๑๒/๓๐๓/๓๓๒, ม.ม.(ไทย) ๑๓/๑๑๕/๑๒๗), ในวิชัยสูตร กล่าวถึงร่างกายเต็มไปด้วยของไม่สะอาด ดังคำที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า ร่างกายนี้เต็มไปด้วยลำไส้ใหญ่ ลำไส้เล็ก อาหารใหม่ อาหารเก่า ตับ มูตร หัวใจ ปอด ไต ม้าม น้ำมูก น้ำลาย เหงื่อ มันข้น เลือด ไขข้อ ดี เพลวมัน (ขุ.อิติ.(ไทย) ๒๕/๑๙๘/๕๔๖)

คำนี้ มีปรากฏในพระไตรปิฎก เช่น ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๑๔๙/๑๐๙, ม.ม.(ไทย) ๑๓/๑๑๕/๑๒๗, ม.อุ.(ไทย) ๑๔/๑๕๔/๑๙๘, ส.สหา.(ไทย) ๑๘/๑๒๗/๑๕๓, ส.ม.(ไทย) ๑๙/๘๓๒/๔๐๘, อง.นวก.(ไทย) ๒๓/๑๑/๔๕๒, ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๔/๑๑, ๑๒๓/๑๙๑, อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๔๔๑/๔๗๐)

น้ำลูกจันทน์ : ชื่อน้ำปานะ, เครื่องดื่ม, น้ำดื่ม ที่เรียกว่าน้ำอัญฐาน หมายถึงน้ำที่ทำจากลูกจันทน์สุก ซึ่งมีกลิ่นหอม ผสมกับน้ำใช้มือคั้นจนมีน้ำแล้วกรอง มักใช้เนื้อลูกจันทน์ล้วน; ชื่อที่ ๖ ในน้ำปานะ ๘ อย่าง ดังคำที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตน้ำอัญฐาน คือ (๑) น้ำมะม่วง (๒) น้ำหว่า (๓) น้ำกล้วยมีเมล็ด (๔) น้ำกล้วยไม่มีเมล็ด (๕) น้ำมะขาง (๖) น้ำลูกจันทน์หรืออู่น (๗) น้ำเหง้าบัว (๘) น้ำมะพร้าวหรือลิ้นจี่, เกณียชฎิลถวายน้ำอัญฐานเป็นคนแรก (วิ.ม.(ไทย) ๕/๓๐๐/๑๓๑, ๓๐๕/๑๔๓, อภิ.ก. ๓๗/๗๙๕/๘๓๐, ๗๙๕/๘๓๐), ในมหานิทเทศ อธิบายว่าน้ำลูกจันทน์ก็คือน้ำปานะ (ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๑๕๙/๔๔๔) ; (ดูเทียบ วิ.มหา.(ไทย) ๒/๒๓๘-๒๕๖/๓๙๕-๔๐๙)

น้ำลูกหว่า : น้ำที่ทำจากผลหว่าสุก ซึ่งมีสีม่วงดำ ผสมกับน้ำแล้วคั้นจนมีน้ำแล้วกรอง ดังคำในอภิธรรมปิฎกว่า น้ำปานะพระผู้มีพระภาคตรัสไว้ ๘ อย่าง คือน้ำมะม่วง น้ำลูกหว่า น้ำกล้วยมีเมล็ด น้ำกล้วยไม่มีเมล็ด น้ำมะขาง น้ำลูกจันทน์ น้ำเหง้าบัว น้ำมะพร้าว (อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๗๙๕/๘๓๐) ; ดูน้ำมะม่วง ประกอบ

น้ำวน : กระแสน้ำไหลวนเป็นวงในทะเลหรือแม่น้ำ เกิดจากรูปร่างลักษณะของร่องน้ำหรือเนื่องจากกระแสน้ำ ๒ สายไหลมาปะทะกัน, ในทางธรรมหมายถึงกามคุณ ๕, เป็นภยข้อ ๓ ในภย ๔ อันได้แก่ (๑) คลื่น (๒) จระเข้ (๓) น้ำวน (๔) ปลาร้าย, ในจาทุมสูตร อุมภยสูตร กล่าวถึงภยน้ำวนเป็นภยที่คนลงน้ำพึงประสบ (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๑๖๑/๑๘๒, อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๒๒/๑๘๔) ; ในทศยรัตตสูตร พระพุทธเจ้าตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย บุคคลใดเป็นภิกษุหรือภิกษุณี ยังละระคาละ โทสะ โมหะไม่ได้ บุคคลนี้เราเรียกว่า ยังข้ามทะเลที่มีคลื่น มีระลอก มีน้ำวน มีสัตว์ร้าย มีผีเสื้อน้ำไม่ได้ (ขุ.อิติ.(ไทย) ๒๕/๖๙/๔๒๕)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า น้ำวน หมายถึงกามคุณ ๕ (ขุ.อิติ.อ.(บาลี) ๖๙/๒๔๗)

น้ำส้ม, น้ำส้มสายชู : คำว่า น้ำส้ม คือ น้ำคั้นจากผลส้ม ใช้เป็นเครื่องดื่ม ดังคำในปิลินทวัจฉเถราปทาน กล่าวถึงยานัตถ์ น้ำบัววนปาก น้ำส้ม น้ำปลา น้ำผึ้ง นมส้ม น้ำปานะ ขี้ผึ้ง ผ้าเก่า ผ้าเช็ดปาก ด้าย ซึ่งเป็นของควรให้ทาน (ช.อุป.(ไทย) ๓๒/๒๖/๕๘๒); คำว่า น้ำส้มสายชู คือ ของเหลวซึ่งมีกรดแอสติคละลายอยู่ไม่เกินร้อยละ ๖ มีรสเปรี้ยว ใช้ปรุงอาหาร ดังคำในอมรธาภิษิตชาดก พระนางอมรธาภิษิตบอกใ้ทางไปบ้านแก่พระโพธิสัตว์มโหสถบัณฑิตว่า ร้านขายข้าวสัตตุ ร้านขายน้ำส้มสายชู และต้นทองหลางใบซ้อนที่มีดอกบานสะพรั่งมีอยู่ ณ ที่ใดท่านจงไป ณ ที่นั้น (ช.ชา.เอกก.(ไทย) ๒๗/๑๑๒/๔๖, น้ำส้ม ก็เรียก

น้ำเสียง : กระแสเสียง, คำพูด; โดยปริยายหมายถึงคำพูดที่สื่อให้รู้อารมณ์ที่มีอยู่ในใจ ดังคำในมหาวิงค์ที่กล่าวถึงทาสีของพระสุทิน จำเสียงของพระสุทินได้ ดังคำว่า ขณะที่ทาสหญิงกำลังเกลี้ยขนมกุมมาสค้ำคินลงบาตร นางจำคำมือ เท้าและน้ำเสียงของพระสุทินได้ (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๓/๒๑, ในรัฐपालสูตร ทาสหญิงก็จำเสียงของพระรัฐบาลได้เช่นกัน (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๒๙๙/๓๕๓), ในนพินิกชาดก กล่าวถึงนางนพินิกา กล่าวถึงน้ำเสียงของอิสสิงคดาบสทำให้นางเกิดความหลงรักและชื่นชม ดังคำว่า น้ำเสียงของเธอทำให้ฟูใจ ไพเราะจับใจ ดุจเสียงนก การเวกทำให้ใจของลูกกำหนดยิ่งนัก (ช.ชา.ปญญาส.(ไทย) ๒๘/๓๙/๗)

น้ำหนอง : น้ำเลือดเสียกลายเป็นสีขาวข้นที่กักอยู่ตามแผลและฝี ดังคำในมหาวิงค์ว่า ผ้าที่ทรงอนุญาตสำหรับภิกษุผู้อาพาธ คือ เป็นโรคฝีสุกใส โรคมีน้ำหนอง ฯลฯ ได้สะอาดลงไปเหนือหัวเข้าขึ้นมา เพื่อใช้ปิดแผล (วิ.มหา.(ไทย) ๒/๕๓๙/๖๑๘), ใน มหาราหุโลวาทสูตร กล่าวถึงคนทั้งหลายล้างของสะอาดบ้าง ของไม่สะอาดบ้าง คุณบ้าง มูตรบ้าง น้ำลายบ้าง น้ำหนองบ้าง เลือดบ้าง (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๑๑๙/๑๒๙), ในอังคุตตรนิกาย พระพุทธเจ้าตรัสว่า น้ำหนองแม้เพียงเล็กน้อยก็มีกลิ่นเหม็น (อง.เอกก.(ไทย) ๒๐/๓๒๑/๔๒), ; หนอง ก็เขียน

คำว่า หนอง ชื่อว่าเป็นสิ่งปฏิกุฎภายในร่างกาย, อยู่ลำดับที่ ๒๒ ในอาการ ๓๒ ดังคำว่า ในกายนี้ มีผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ ...เสลด หนอง เลือด ... น้ำมูก ไขข้อ มูตร (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๗๗/๓๐๖, ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๑๔๙/๑๐๙, ม.อุ.(ไทย) ๑๔/๑๕๔/๑๙๘, ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๑๒๗/๑๕๓, ส.ม.(ไทย) ๑๙/๘๓๒/๔๐๘, ช.ป.(ไทย) ๓๑/๔/๑๑, ๑๒๓/๑๙๑) ; จัดอยู่ในธาตุ น้ำที่เรียกว่าอาโปธาตุ ดังคำว่า อาโปธาตุภายใน คือ อูปาทินนกรูภายในที่เป็นของเฉพาะตน เป็นของเอิบอาบ มีความเอิบอาบ ได้แก่ ดี เสลด หนอง ...ไขข้อ มูตร(ม.ม.(ไทย) ๑๒/๓๐๓/๓๓๒, ม.ม.(ไทย) ๑๓/๑๑๕/๑๒๗) ;

น้ำหมักดอง : น้ำที่แช่หรือหมักผัก ผลไม้ และสิ่งต่างๆไว้ในน้ำส้ม น้ำเกลือ เป็นต้นแล้วตากแดดอ่อนๆไว้ เป็นเวลาหลายวันเพื่อรักษาของที่ดองไว้ไม่ให้เน่าเสีย ถ้าที่ผ่านการหมักหรือดองนั้น เรียกว่าน้ำหมักดอง ในมหาวิงค์กล่าวไว้มีหลายชนิด คือ น้ำหมักดองดอกไม้ น้ำหมักดองผลไม้ น้ำหมักดองน้ำผึ้ง น้ำหมักดองน้ำอ้อยงบ น้ำหมักดองที่ผสมเครื่องปรุงหลายชนิด(วิ.มหา.(ไทย) ๒/๒๓๘/๔๖๕); ในอังคุตตรนิกาย อเจลกวรรค กล่าวถึงนักบวชเปลือยที่มีปฏิภาณอย่างเยี่ยมหาญ จะไม่ต้มน้ำหมักดอง (อง.ติก.(ไทย) ๒๐/๑๕๗/๔๐๑, ๑๕๘/๔๐๑, ๑๕๙/๔๐๑) ; ในอรรถธานตปสูตร และปุคคัลบัญญัติ กล่าวถึงบุคคลเป็นผู้ทำตนให้เดือดร้อน หมั่นประกอบในการทำตนให้เดือดร้อน เช่น คนเปลือย ก็จะไม่ต้มน้ำหมักดอง ดังคำว่า คนเปลือย

บางคนในโลกนี้ไรร่ายยาท เลี้ยมือ...ไม่ดื่มเมรัย ไม่ดื่มน้ำหมักดอง (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๙๘/๓๐๔, อภิ.ปุ.(ไทย) ๓๖/๑๗๓/๓๐๖)

น้ำเหง้าบัว : น้ำเหง้าบัวที่อยู่ใต้ดินหรือจมอยู่ใต้ดินบางชนิดที่นำมาผานเป็นแว่นๆ ต้มผสมกับน้ำตาลหรือสิ่งอื่นๆ เป็นต้นจนเดือดเคี่ยวเป็นเวลานาน แล้วกรอง ; ชื่อ ๑ ในน้ำปานะ ๘ อย่าง (วิ.ม.(ไทย) ๕/๓๐๐/๑๒๓, อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๗๙๕/๘๓๐) ,ในมหานิทเทศ กล่าวไว้ว่าเป็นน้ำปานะ (ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๑๕๙/๑๔๔) ; ดูน้ำมะม่วง ประกอบ

น้ำเหลือง :ของเหลวที่ไหลมาจากเนื้อเยื่อของร่างกาย เข้าสู่หลอดน้ำเหลือง, ของเหลวสีเหลืองใสที่ไหลออกมาทางแผล ดังคำในมหาวรรค กล่าวถึงท่านพระเพทัญจิสสะผู้เป็นพระอุปัชฌาย์ของท่านพระอานนท์เป็นโรคฝีดาษ จีวรติดกายเพราะน้ำเหลือง (วิ.ม.(ไทย) ๕/๒๖๔/๔๘, ๓๕๔/๒๒๗), ในสุภกัณฑ์ตสุตร กล่าวถึงหมอรักษาแผลกล่าวแก่คนที่มีแผลต่อนหนึ่งว่า เมื่อท่านล้างแผลและททายาสมาน แผลตามเวลา ก็อย่าให้น้ำเหลืองและเลือดปิดปากแผลได้ (ม.อ.(ไทย) ๑๔/๖๓/๖๗, ๒๖๖/๓๑๓) ; ในเวททูตสุตร พญายมถามชายคนหนึ่งว่า ในหมู่มนุษย์ สตรีหรือบุรุษที่ตายได้ ๑ วัน ๒ วัน หรือ ๓ วัน พองขึ้น เป็นสีเขียว มีน้ำเหลืองแตกซ่าน เจ้าไม่เคยเห็นบ้างหรือ (อง.ตัก.(ไทย) ๒๐/๓๖/๑๙๓)

น้ำอมฤต :น้ำทิพย์ เรียกว่าน้ำอมฤต; เครื่องทิพย์ หมายถึงน้ำวิเศษที่ชุบชีวิตคน สัตว์หรือต้นไม้เป็นต้นได้ ดังคำในหริตจชาดก กล่าวถึงท้าวสักกะทรงถือเอาน้ำอมฤตรดต้นไม้(ที่ยืนต้นตาย) กิ่งของต้นไม้นั้นก็แตกออกมา มีเงาร่มเย็น น้ำรินรมย์ใจ (ขุ.ชา.นวก.(ไทย) ๒๗/๔๒/๔๒๘), ในจันทกนิ นรีชาดก กล่าวถึงนางจันทกนิเห็นสามีที่รักหายโรคก็ดีใจ ไหว้ท้าวสักกะแล้วกล่าวว่า ข้าแต่เจ้าปู่ผู้ประเสริฐ ดิฉันได้อยู่ร่วมกับสามีผู้เป็นที่รักยิ่ง จึงขอกราบเท้าทั้ง ๒ ของท่านผู้ซึ่งได้ใช้น้ำอมฤตรดสามีดิฉันผู้นารักนำปรารณา(ขุ.ชา.ปภินณก.(ไทย) ๒๑/๔๒/๔๒๘) ; น้ำคือรสแห่งพระธรรม ดังคำในปุสสพทวงค์ พระพุทธเจ้าตรัสว่า พระพุทธเจ้าพระนามว่าปุสสทรงกำจัดความมืดทั้งปวง ทรงแสงความรกรักเป็นอันมากแล้ว ทรงยังน้ำอมฤต๒ให้ตก ช่วยมนุษย์ พร้อมทั้งเวทดาได้ดื่มจนสำราญ(ขุ.พท.(ไทย) ๓๓/๒/๖๘๐), หรือดังคำในกาฬุทายีเถราปทาน พระกาฬุทายีเถระ กล่าวถึงอดีตชาติสมัยที่เกิดเป็นอำมาตย์ในกรุงหงสวดีตอนหนึ่งว่า ข้าพเจ้าหมอบลงแทบพระยุคลบาทแล้วได้กราบว่า ข้าแต่พระมุนี ภิกษุรูปใดในศาสนาของพระองค์เป็นผู้เลิศกว่าภิกษุทั้งหลายฝ่ายทำตระกูลให้เลื่อมใส ข้าพระองค์พึงเป็นเหมือนภิกษุรูปนั้นในศาสนาของพระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐที่สุดด้วยเถิด ครั้งนั้น พระศาสดาผู้ประกอบด้วยพระมหากรุณาเมื่อจะใช้น้ำอมฤตรดข้าพเจ้า ได้ตรัสกับข้าพเจ้าว่า ลูกขึ้นเถิดลูก เธอจักได้ตำแหน่งนี้สมความปรารณา (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๑๗๘/๓๑๔), ในเขมาเถรียาปทาน พระเขมาเถรี ก็กล่าวถึงอดีตชาติของตนว่า พระชินเจ้าผู้ประกอบด้วยพระมหากรุณา มีพระสุรเสียงไพเราะและก้องกังวาน เมื่อจะทรงใช้น้ำอมฤตรดหม่อมฉันจึงตรัสว่า ลูกขึ้นเถิดเขมา (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๓๖๗/๔๓๖) หรือดังคำในพทวงค์ พระพุทธเจ้าตรัสว่า เมื่อสระน้ำอมฤตมีอยู่บุคคลไม่แสวงหาสระน้ำนั้น อันเป็นที่ชำระมลทินคือกิเลสนั้นก็ไม่ใช่ความผิดของสระน้ำอมฤต (ขุ.พท.(ไทย) ๓๓/๑๔/๕๖๙)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า น้ำอมฤต ได้แก่ ธรรมกถา (ขุ.พท.อ. (บาลี) ๒/๓๓๕), สระน้ำอมฤต ในที่นี้หมายถึงนิพพาน (ขุ.พท.อ. (บาลี) ๑๔/๑๑๑)

ตามพจนานุกรมพุทธศาสน์อธิบายไว้ว่า เป็นชื่อน้ำทิพย์ที่ทำให้ผู้อื่นให้ไม่ตาย ตามเรื่องว่า เทวดาทั้งหลายคิดหาของเครื่องกันตายพากันไปถามเป็นเจ้า พระเป็นเจ้ารับสั่งให้กวน มหาสมุทร เทวดาทั้งหลายก็ทำตามโดยวิธีใช้ภูเขารองข้างล่างลูกหนึ่ง วางข้างบนลูกหนึ่งที กลางมหาสมุทร ลักษณะคล้ายไม้สำหรับไม้แป้ง เอานาคพันเข้าที่ภูเขาลูกบนแล้วช่วยกันชัก สองข้าง อาศัยความร้อนที่เกิดจากความหมุนเวียนเปียดเสียดแห่งภูเขา ต้นไม้ทั้งหลายที่เป็นยา บนภูเขาได้คายรสลงไปในมหาสมุทรจนขึ้นเป็นปลักแล้ว เกิดเป็นน้ำทิพย์ขึ้นในท่ามกลาง มหาสมุทร เรียกว่าอมฤตบ้ำง น้ำสุรามฤต บ้าง; ทั้งหมดนี้เป็นเรื่องตามคติของศาสนา พราหมณ์

น้ำอ้อย : น้ำรสหวานที่เกิดจากอ้อย ดังคำในสิกขาบทวิภังค์ว่า เกสัชโคควรลิ้มสำหรับภิกษุผู้เป็นไข้ คือเนยใส เนยข้น น้ำมัน น้ำผึ้ง น้ำอ้อย ภิกษุรับประเคนเกสชนั้นแล้วเก็บไว้ฉันได้ ๗ วัน (วิ.มหา.(ไทย) ๒/๖๒๓/๑๔๓,๒๖๐/๔๑๒), ในปัญจเกสัชชกถา พระพุทธเจ้าตรัสว่า เกสช ๕ นี้ ได้แก่ เนยใส เนยข้น น้ำมัน น้ำผึ้ง น้ำอ้อย เป็นทั้งตัวยาและชาวโลกถือกันว่าเป็นยา ทั้งให้ประโยชน์ทางโภชนาหาร และไม่เป็นอาหารหยาบ (วิ.ม.(ไทย) ๕/๒๖๐/๔๔), ในอัครคัมภีร์สูตร พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า ในเมื่อมนุษย์มีอายุขัย ๑๐ ปี รสเหล่านี้ คือเนยใส เนยข้น น้ำมัน น้ำผึ้ง น้ำอ้อย และเกลือ จักอันตรธานไปสิ้น(ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๑๐๓/๗๓), เป็นสิ่งที่คนชอบถวาย พระ ดังคำในเทวทิตสูตร กล่าวถึง เทวทิตพราหมณ์ให้บุรุษถือกาน้ำร้อนและหอน้ำอ้อยตามไป ถวายท่านพระอุปัชฌายะ (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๙๙/๒๘๗); ดู น้ำผึ้ง, เกสช ๕ ประกอบ

น้ำอ้อยงบ : น้ำหวานที่ได้จากต้นอ้อยที่ทำเป็นแผ่นกลม ๆ ดังคำในมหาวิภังค์ กล่าวถึงพวกภิกษุ สัตตรสวัคคีย์นำน้ำอ้อยงบนั้นเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับถวายแด่พระพุทธองค์ (วิ.มหา.(ไทย) ๒/๓๓๕/๔๗๐), ในมหาวรรค พระพุทธเจ้าตรัสว่า พระผู้มีพระภาครับสั่งว่า ภิกษุทั้งหลาย ถ้าเขาผสมแป้งบ้าง เถ้าบ้างลงในน้ำอ้อยงบ เพื่อให้เนื้อน้ำอ้อยเกาะกันแน่น น้ำอ้อยงบนั้นก็ยังคงเป็นน้ำอ้อยงบเหมือนเดิม เราอนุญาตให้ฉันน้ำอ้อยงบได้ตามสบาย หรือ ดังคำว่า ในกรุงราชคฤห์นั้น สมัยนั้น กรุงราชคฤห์มีน้ำอ้อยงบมาก (วิ.ม.(ไทย) ๕/๒๗๒/๖๙,๒๘๔/๙๖), ในวิมานวัตถุ กล่าวถึงเทพธิดาองค์หนึ่งในอดีตชาติได้เคยถวายน้ำอ้อยงบ ดัง คำว่า ดิฉันได้ถวายน้ำอ้อยงบแต่ภิกษุผู้กำลังเที่ยวบิณฑบาต, ดิฉันได้ถวายพวงมาลัยและ น้ำอ้อยงบแต่พระคุณเจ้าซึ่งกำลังเที่ยวบิณฑบาต ทำให้มาเกิดในเทวโลก (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๗๐๐/๘๐,๗๐๐/๘๐)

นิกเขปบท : บทตั้ง, คำหรือข้อความที่ย่อจับเอาสาระมาวางตั้งลงเป็นแม่บท เพื่อจะขยายความ หรือ แจกแจงอธิบายต่อไป ดังคำในมหาวิภังค์ กล่าวถึงพัทธจักรแม่ที่เป็นเอกมูลกนัยแห่งนิกเขปบท ที่ขยายไว้แล้วพึงขยายให้พิสดารเหมือนพัทธจักรเอกมูลกนัยที่ท่านขยายให้พิสดารไว้แล้วเถิด (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๒๑๗/๒๐๖)

นิกกมธาดู : ธาดูคือความก้าวไป หมายถึงสภาวะที่ปากเพียรออกจากโกล์ชชะ(ความเกียจคร้าน), เป็น ชื่อ ๑ ของวิริยะดังคำในอรรถกถาสูตฺร พระผู้มีพระภาคตรัสสนทนากับพราหมณ์คนหนึ่งว่า พราหมณ์ ท่านเข้าใจเรื่องนั้นอย่างไร นิกกมธาดูมีอยู่หรือไม่ ฯลฯ ปรักกมธาดูมีอยู่หรือไม่ ฯลฯ ฆาถมธาดูมีอยู่หรือไม่ ฯลฯ อธิธาดูมีอยู่หรือไม่ ฯลฯ อุปกมธาดูมีอยู่หรือไม่ ฯลฯ (อง.ฉก.ก.(ไทย) ๒๒/๓๘/๔๘๙)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า นิกกมธาทู หมายถึงสภาวะที่พากเพียรออกจากความเกียจคร้าน คำนี้เป็นชื่อของวิริยะ (อง.ฉก.อ. (บาลี) ๓/๓๘/๑๑๘, อง.ฉก.ก.ฎีกา (บาลี) ๓/๓๘-๔๑/๑๓๓)

นิกกัฏฐสูตร : พระสูตรว่าด้วยบุคคลผู้มีกายและจิตออก พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บุคคล ๔ จำพวก คือ บุคคล (๑) ผู้มีกายออกแต่มีจิตยังไม่ออก คือผู้อาศัยเสนาสนะอันเจียบสัจด์คือป่าโปร่งและป่าทึบ ตรีกถึงกามวิตกบ้าง พยาบาทวิตกบ้าง วิหิงสาวิตกบ้าง (๒) ผู้มีกายยังไม่ออกแต่มีจิตออก คือผู้ไม่อาศัยเสนาสนะอันเจียบสัจด์...แต่ตรีกถึงเนกขัมมวิตกบ้าง พยาบาทวิตกบ้าง อวิหิงสาวิตกบ้าง (๓) ผู้มีกายยังไม่ออกและมีจิตยังไม่ออก คือผู้ไม่อาศัยเสนาสนะอันเจียบสัจด์... ตรีกถึงกามวิตกเป็นต้น (๔) ผู้มีกายออกและมีจิตออก คือผู้อาศัยเสนาสนะเจียบสัจด์ ... ตรีกถึงเนกขัมมวิตกเป็นต้น (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๓๘/๒๐๖)

นิกขันตสูตร : พระสูตรว่าด้วยผู้ออกบวช สมัยที่ท่านพระวังคีสะเป็นภิกษุใหม่อยู่ที่อัคคาพเวเจตีย์ เขตเมืองอาฬวี กับท่านพระนิโครธกัปปะผู้เป็นอุปัชฌาย์ ถูกใช้ให้เฝ้าวิหาร ได้เกิดความไม่ยินดี กำหนด เพราะเห็นพวกผู้หญิงประดับร่างกายสวยงามเข้ามาวิหารจึงคิดว่า การที่เราเกิดความไม่ยินดี กำหนด นี้ไม่ดีเลย ใครจะช่วยเราบรรเทาได้ เราควรช่วยตัวเองบรรเทาให้ได้ และหลังจากบรรเทาได้แล้วจึงกล่าวว่า ความตรีกกับความคะนองที่เลวทรามเหล่านี้กำลังครอบงำเราผู้ออกบวช ถึงแม้หญิงจะมากกว่าลูกธนู ๑,๐๐๐ ลูก ก็ไม่สามารถเบียดเบียนเราผู้ตั้งมั่นในธรรมของตนได้ เพราะเราได้สดับทางนิพพาน เบื้องพระพักตร์ของพระพุทธเจ้าใจของเรายินดีแล้วในทางนั้น (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๒๐๘/๓๐๓)

นิกฺกษะ, พระ : ชื่อพระเถระรูปหนึ่งที่มีชื่อเสียง มักอยู่โคลิงคสาถนทายวัน เคยพักอยู่ ณ ภูฏาคารศาลา ป่ามหาวันเขตกรุงเวสาลี พร้อมด้วยพระสาวกผู้เป็นเถระที่มีชื่อเสียงหลายรูป เช่น ท่านพระปาละ ท่านพระอุปปาละ ท่านพระกัถกฺกษะ ท่านพระกพิมภะ ท่านพระกภูสิสสะ และพระสาวกผู้เป็นเถระมีชื่อเสียงเหล่านี้, ท่านรูปนี้เคยสนทนารธรรมกับเจ้าลิจฉวีผู้มีกิตติศัพท์เลื่องลือในเรื่องปฏิปักษ์ธรรม เช่นคำว่า ฆานมีเสียงเป็นปฏิปักษ์ (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๗๒/๑๕๘)

นิกฺกษะ, อุบาสก : ชื่ออุบาสกคนหนึ่งชาวเมืองนาทิกคาม(ญาคติคาม ก็เขียน) ที่ได้รับการพยากรณ์จากพระพุทธเจ้าเกี่ยวกับคติและภพหน้าว่าเป็นพระอริยบุคคลชั้นอนาคามี ดังคำในมหาปรินิพพานสูตร พระพุทธเจ้าตรัสว่า อุบาสกนิกฺกษะเป็นโอปปาติกะ เพราะสังโยชน์เบื้องต่ำ ๕ ประการสิ้นไป ปรินิพพานในภพนั้น ไม่หวนกลับมาจากโลกนั้นอีก (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๕๖/๑๐๑, ๑๕๗/๑๐๒)

นิกตอุบาสก : อุบาสกชื่อนิกตะ เป็นอุบาสกคนหนึ่ง เป็นอนาคามีบุคคล อยู่หมู่บ้านญาคติกะ(บางแห่งเขียนนาทิกะ) ที่ได้รับการพยากรณ์จากพระพุทธเจ้าเกี่ยวกับคติและอภิสัมปรายภพ ดังคำในตติยคิณฺชกาถสูตรพระพุทธเจ้าขณะประทับอยู่พระตำหนักอิฐ ตรัสว่า อุบาสกนิกฺกษะเป็นโอปปาติกะ เพราะสังโยชน์เบื้องต่ำ ๕ ประการสิ้นไป ปรินิพพานในภพนั้น ไม่หวนกลับมาจากโลกนั้นอีก (ส.ม.(ไทย) ๑๘/๑๐๐๖/๕๐๘)

นิกติ : โกง, หลอกหลวง, เป็นชื่ออภิสัมปรายภพอย่าง ๑ เป็นกลิ่นชั่วร้าย ที่สนังกุมารพรหมกล่าวแก่โควินทพรหมณ์ ดังคำว่า โภธะ (ความโภธ) โมสวัชชะ (การพูดเท็จ) นิกติ (การโกง) สัตว์ผู้

ประกอบด้วยกิเลสเหล่านี้ จัดว่าเป็นผู้มีกิเลสชั่วร้าย ต้องไปอบาย ปิดพรหมโลกแล้ว (ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๒๐/๒๔๘)

นิกเทพบุตร : ชื่อเทพบุตรองค์หนึ่ง ผู้เป็นสาวกของเตียรถีย์ ชื่อว่านิครนถ์ นาฏบุตร คราวหนึ่งมาพร้อม กับเทพบุตรอื่นๆ เข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า ณ พระเวฬุวัน เขตกรุงราชคฤห์ แล้วกราบทูลปรารภ นิครนถ์ นาฏบุตรต่อไปว่า ท่านนิครนถ์ นาฏบุตร เป็นผู้กีดกันบาปมีปัญญาเครื่องบริหาร เห็น ภัยในสังสารวัฏ เป็นผู้ระมัดระวังทั้ง ๔ ยาม เปิดเผยสิ่งที่ตนเห็นแล้วและฟังแล้ว เป็นผู้ไม่ หยาบช้ำแน่นอน (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๑๑/๑๒๔) ; ดูเทียบที.สี. (ไทย) ๙/๑๗๗/๕๘-๕๙)

อรรถกถาอธิบายว่า ๔ ยาม หมายถึงส่วน ๔ เหล่านี้ คือ (๑) ห้ามน้ำเย็นทั้งปวง (๒) ประกอบด้วยการห้ามบาปทั้งปวง (๓) กำจัดบาปทั้งปวง(๔) ห้ามบาปทั้งปวงถูกต้อง (ส.ส.อ. (บาลี) ๑/๑๑๑/๑๒๐, ส.ฎีกา (บาลี) ๑/๑๑๑/๑๗๘)

นิกธ : หมู, พวกตั้งคำในปฐมโกสลสูตร กล่าวถึงพระเจ้าปเสนทิโกศลอันพสกนิกรเรียกว่าเป็นผู้เลิศใน ชนบทของชาวกาสิและโกศล (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๒๙/๖๘)

นิกันติ : ความตั้งใจ, เป็นชื่อของราคะที่เป็นภวาสวะ ตั้งคำในปฏิสัมภิทามรรค พระสารีบุตรระ ธิบายไว้ว่า เมื่อมนสิการโดยความไม่เที่ยง ญาณ (ความรู้) ย่อมเกิดขึ้น ฯลฯ อุเบกขา (ความมี ใจเป็นกลาง) ย่อมเกิดขึ้นนิกันติ (ความตั้งใจ) ย่อมเกิดขึ้น ภิกษุนี้ถึงนิกันติว่า นิกันติเป็น ธรรม เพราะนี้ถึงนิกันตินั้น ความฟุ้งซ่านเป็นอุทธัจจะ ภิกษุผู้มีใจถูกอุทธัจจะนั้นกั้นไว้แบบนี้ ย่อมไม่รู้ชัดความปรากฏโดยความไม่เที่ยงตามความเป็นจริง (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๖/๔๒๕-๔๒๖)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า นิกันติ บางครั้งใช้ท้ายคำอื่น เช่น ฌานนิกันติ (ความยึดติดใน ฌาน (ขุ.ส.อ. (บาลี)๒/๔๗๗/๒๓๒)

นิกาย : พวก, หมวด, หมู่, ชุม, กอง ;

1.หมวดตนใหญ่แห่งพุทธพจน์ ในพระสูตรตันตปิฎก ซึ่งแยกเป็นที่ฆนิกาย มัชฌิมนิกาย สัง ยุตตนิกาย อังคุตตรนิกาย และขุททกนิกาย ; ดู ไตรปิฎก ตั้งคำในจูฬวรรค สังคีตินิทาน กล่าวถึงท่านพระมหากัสสปะได้ถามถึงนิทานบ้าง ถามถึงบุคคลบ้าง ในสามัญญผลสูตร แล้ว ถามจนครบทั้ง ๕ นิกาย (วิ.จ. (ไทย) ๗/๔๘๐/๓๘๑)

อรรถกถาอธิบายว่า นิกาย ๕ ได้แก่ ที่ฆนิกาย มัชฌิมนิกาย สังยุตตนิกาย อังคุตตร นิกาย ขุททกนิกาย พระอภิธรรมปิฎก ก็จัดเป็นขุททกนิกาย (วิ.อ. (บาลี) ๑/๒๖)

2.คณะนักบวช หรือศาสนิกชนในศาสนาเดียวกันที่แยกเป็นพวกๆ ตั้งคำในอรรถกถากถา วัตถุ ซึ่งอธิบายคำว่า สกวาทีไว้ว่า คำว่า สกวาทีหมายถึงพระเถระนิกายเถรวาท ซึ่งยึดหลัก คำสอนเดิมไม่มีการประยุกต์เปลี่ยนแปลงเพิ่มเติมหรือตัดทอนพระพุทธพจน์ตามมติที่ประชุม สังคายนาครั้งที่ ๑ซึ่งมีพระมหากัสสปเถระเป็นประธาน (วิมตี.ฎีกา (บาลี) ๑/๓๘) และ อธิบายไว้อีกว่า คำว่า ปรวาที หมายถึง หมายถึงภิกษุในนิกายสมัตติยะ นิกายวัชชีปุตตะกะ นิกายสัพพัตติกวาท และนิกายมหาสังฆิกะบางพวก (อภิ.ปญจ.อ. ๒๓๙/๑๖๑);

พจนานุกรมพุทธศาสน์อธิบายว่าในพระพุทธศาสนมีนิกายใหญ่ที่เรียกได้ว่าเป็นนิกาย พระพุทธศาสนาในปัจจุบัน ๒ นิกาย คือมหายาน หรือนิกายฝ่ายเหนือ(อุตรนิกาย) พวกหนึ่ง และเถรวาท หรือนิกายฝ่ายใต้(ทักษิณนิกาย) ที่บางที่เรียกหินยาน พวกหนึ่ง ;

ในประเทศไทยปัจจุบัน พระภิกษุสงฆ์ในพระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทด้วยกัน แยกออกเป็น ๒ นิกาย แต่เป็นเพียงนิกายสงฆ์ถึงมิใช่ถึงกับเป็นนิกายพุทธศาสนา(คือแยกกันเฉพาะในหมู่นักบวช) ได้แก่ มหานิกาย และธรรมยุติกนิกาย ซึ่งบางที่เรียกเพียงเป็นคณะว่า คณะมหานิกายและคณะธรรมยุต

นิกีฬิตราชธานี : ราชธานีชื่อนิกีฬิตะ, เป็นเมืองที่มีการฟ้องร้องสนุกสนาน เป็นชื่อเมืองเป็นที่ประทับของท้าวเวสสุวรรณ(ท้าวเวร) ผู้เป็นยักษ์ปกครองด้านทิศเหนือ ดังคำในวิรุทธชาดกที่ปุณณกยักษ์กล่าวแก่วิรุทธบัณฑิตว่า ท่านบัณฑิต เชิญเถิด ท่านจงมากับข้าพเจ้าไปดูทิพของพญานาคซึ่งมีอานุภาพมาก หาที่เปรียบมิได้ เป็นที่อยู่อันมีการฟ้องร้องตามปรารถนา นิกีฬิตราชธานีเป็นที่ประทับอยู่ของท้าวเวสสุวรรณ (ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๑๕๗๘/๔๓๒)

นิกคหะ : การข่ม,การกำราบ,การลงโทษ, ข้อ ๑ ในฐานะ ๗ ของญัตติจตุตถกรรม ดังคำในปริวารกล่าวถึงญัตติจตุตถกรรม ไว้ว่า ฐานะ ๗ เหล่านี้ คือโอสธารณา นิสสารณา สมมติ การให้นิกคหะ สมณูภาสน์ ทั้งกรรมลักษณะเป็นคำรบ ๗ ญัตติจตุตถกรรมย่อมถึงฐานะ ๗ เหล่านี้ (วิ.ป.(ไทย) ๘/๔๙๖/๗๑๐),ในกถาวัตถุ ปุคคกถา พระสกวาทีกกล่าวแก่พระปรวาทีว่า ท่านจงรับนิกคหะ ดังต่อไปนี้หากท่านยังรู้บุคคลได้โดยสังฆิกัญฐปรมัตถ์ ดังนั้นท่านจึงควรยอมรับว่า สภาธรรมใดเป็นสังฆิกัญฐะเป็นปรมัตถะ ข้าพเจ้ายังรู้บุคคลนั้นได้โดยสังฆิกัญฐปรมัตถ์นั้น, ท่านเมื่อยอมรับด้วยปฏิญญาในปัจฉิมปัญจะนั้น ก็ควรถูกลงนิกคหะอย่างนี้ ฉะนั้นข้าพเจ้าจึงลงนิกคหะท่าน ท่านจึงเป็นอันข้าพเจ้าลงนิกคหะชอบแล้ว,ท่านจงรับนิกคหะดังต่อไปนี้ หากอดีตมีอยู่ สภาวะที่มีอยู่เป็นอดีตก็มี ไม่เป็นอดีตก็มี ดังนั้น อดีตจึงไม่เป็นอดีต (อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๓/๔,๓๗/๙/๘,๓๗/๒๙๕/๒๑๑)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า นิกคหะ แปลว่าการข่ม การกดขี่ การปราบ(ด้วยวาหะ) ความผิดอันเกิดจากคำพูดที่ขัดแย้งกันเอง ในที่นี้หมายถึงความผิดอันเกิดจากคำพูดที่ขัดแย้งกันเอง (อภิ.ปมจ.อ. (บาลี)๑/๑๓๓)

นิกคณทิปปุผิยเถราปทาน^๑ : ประวัติในอดีตชาติของพระนิกคณทิปปุผิยเถระ มีเนื้อความอธิบายไว้ในอดีตชาติกัปที่ ๑๐๐,๐๐๐ ท่านเกิดเป็นเทวดา เมื่อจะจุติจากเทวโลก เกิดความกลัวว่าจะปฏิสนธิในที่ไม่ดี พระสมณะสาวกของพระพุทธเจ้าพระนามว่าปทุมุตตระ ขึ้นไปสอนให้มีจิตเลื่อมใสในพระพุทธเจ้า เพราะผลแห่งกรรมนั้น ท่านไม่รู้จักทุกคติเลยตลอดกาลนาน ในกัปที่ ๒๕,๐๐๐ ท่านได้เกิดเป็นพระเจ้าจักรพรรดิผู้มีพละ-นุภาพมาก ๑๖ ชาติ ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลुพระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๒๑/๓๗๓)

นิกคณทิปปุผิยเถราปทาน^๒ : ประวัติในอดีตชาติของพระนิกคณทิปปุผิยเถระ ในอดีตชาติกัปที่ ๙๑ ท่านได้นำดอกย่านทรายไปบูชาพระพุทธเจ้าพระนามว่าวิปัสสีเพราะผลแห่งการบูชาท่านนั้น ท่านไม่รู้จักทุกคติเลย ในกัปที่ ๓๕ ท่านได้เกิดเป็นพระเจ้าจักรพรรดิผู้มีพละนุภาพมาก ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ(ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๓๙/๔๘๙)

นิคม : 1.หมู่บ้านใหญ่, เมืองขนาดเล็ก, ย่านการค้า ดังคำในมหาวิงค์กล่าวถึงการบอกคืนสิกขาด้วยการใช้คำอ้างวัตถุที่ระลึกในเรื่องนิคมไว้ว่า ภิกษุบอกให้ผู้อื่นรู้ว่า ข้าพเจ้าระลึกถึงนิคม (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๔๗/๓๖),หรือดังคำว่า หมู่บ้านก็ดี นิคมก็ดี เมืองก็ดี ชื่อว่าหมู่บ้านและนิคม (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๔๓๗/๔๖๗); ในมณฑลพายุกาเถรียาปทาน พระมณฑลพายุกาเถรียาถึง

อดีตชาติว่าเคยสร้างมณฑลถวายพระพุทธเจ้าแล้วได้รับผลกรรมไว้ว่า หม่อมฉันไปยังชนบท นิคม หรือราชธานีใดๆ ย่อมได้รับการบูชาในที่นั้น ๆ ทุกแห่งนี้เป็นผลแห่งบุญกรรม ขุ.อป. (ไทย) ๓๓/๒๗/๓๖๙)

2. คำลงท้ายของเรื่อง (พจนานุกรมพุทธศาสตร์)

คำว่า นิคม มีปรากฏในพระไตรปิฎก เช่น วิ.มหา.(ไทย) ๑/๑๙๕/๑๘๐, ที.สี.(ไทย) ๙/๑๗/ ๗, ๒๐๑/๖๙, ๒๘๐/๑๐๒, ๒๘๑/๑๐๓, ๓๐๔/๑๑๕, ๓๓๒/๑๒๙, ๓๓๘/๑๓๑, ๕๓๔/๒๓๖, ที.ม.(ไทย)๑๐/๕๕/๓๑, ๙๕/๕๗, ๓๒๖/๒๕๖, ๓๗๒/๓๐๑, ๔๑๓/๓๔๕, ที.ปา.(ไทย) ๑๑/ ๙๓/๗๐, ๑๐๖/๗๗, ๑๒๗/๙๓, ๒๘๒/๒๓๐, ๒๙๒/๒๔๓, ๓๓๔/๓๔๒, ๓๓๕/๓๔๔, ๓๕๘/ ๔๐๙, ม.ม.(ไทย)๑๒/๑๙๕/๒๐๖, ๒๘๙/๓๑๙, ๓๓๑/๓๖๔, ม.ม.(ไทย)๑๓/๔๘/๔๕, ๕๓/๔๙, ๑๙๒/๒๒๗, ๒๒๓/๒๖๐, ๒๗๒/๓๒๑, ๒๗๘/๓๓๑, ม.อุ.(ไทย)๑๔/๗๗/๘๒, ๑๒๑/๑๕๕, ส.สี. (ไทย) ๑๕/๒๐๘/๓๐๑, อัง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๙๔/๒๘๙, ขุ.ชา.อสีตี.(ไทย) ๒๘/๑๓/๑๘๕, อภิ.ก.(ไทย)๓๗/๘๐๒/๘๓๙

นิคมกถา : 1. การสนทนาถกเถียงกันเรื่องนิคม ว่านิคมนั้นนิคมนี้เป็นอย่างไรอย่างนี้ แบบเพื่อแจ้อ, เป็นไตรจีวานกถาอย่างหนึ่ง ; เป็นข้อที่ ๑๖ ในไตรจีวานกถา ๒๖ ดังคำว่า พวกภิกษุฉัพพัคคีย์ เข้าหมู่บ้านในเวลาวิกาล นั่งในที่ชุมนุม สนทนาไตรจีวานกถาต่าง ๆ คือ(๑) ราชกถา เรื่อง พระราชา (๒) โจรกถา เรื่องโจร ฯลฯ (๑๖) นิคมกถาเรื่องนิคม (๑๗) นครกถา เรื่องเมือง .... (วิ.มหา.(ไทย) ๒/๕๐๘/๕๙๙, วิ.ม.(ไทย) ๕/๒๕๐/๒๐, ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๐๘๐/๕๙๐, อัง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๖๙/๑๕๑) ; ดู ไตรจีวานกถา

2. ถ้อยแถลงท้ายเรื่อง, ข้อความลงท้าย, คำกล่าวปิดเรื่อง, ในภาษาบาลีนิยมเขียน “นิคมกถา”, คู่กับนิทานกถา คือคำกล่าวนำหรือคำแถลงเริ่มเรื่อง (พจนานุกรมพุทธศาสตร์)

นิคมของชาวกุรุ : ถิ่นที่อยู่ของชาวกุรุ แคว้นกุรุ ในที่นี้หมายถึงนิคมชื่อว่า ชื่อกัมมาธัมมะ ดังคำใน มหานิทานสูตรว่า พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ นิคมของชาวกุรุชื่อกัมมาธัมมะ แคว้นกุรุ ซึ่งพระพุทธเจ้าตรัสเรื่องปฏิจจสมุปบาท (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๙๕/๕๗), ณ นิคมของชาวกุรุนี้ พระพุทธเจ้าตรัสสูตรต่างๆ เช่น มหาสติปัฏฐานสูตร มาคัณขยสูตร อาเนญชสัปปายสูตร นิทานสูตร สัมมสสูตร(ที.ม.(ไทย)๑๐/๓๗๒/๓๐๑, ม.ม.(ไทย) ๑๒/๑๐๕/๑๐๑, ม.ม.(ไทย) ๑๓/ ๒๐๗/๒๔๕, ม.อุ.(ไทย) ๑๔๖๖/๗๒, ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๖๐/๑๑๓, ๖๖/๑๒๙) หรือตั้งคำในทุติยอริ ยवासสูตร ที่พระพุทธเจ้าตรัสถึงธรรมเป็นเครื่องอยู่แห่งพระอริยะ สูตรที่ ๒ (อัง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๒๐/๓๙) ; ในรัฐपालสูตร กล่าวถึงพระผู้มีพระภาคเสด็จจาริกไปในแคว้นกุรุ พร้อมกับ ภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่เสด็จถึงนิคมของชาวกุรุชื่ออุลลโกฏฐิตะ(ม.ม.(ไทย)๑๓/๒๙๓/๓๔๙)

นิคมวาสีตีสถเถรวัตถุ : เรื่องพระตีสถเถระผู้อยู่ในนิคมพระผู้มีพระภาคตรัสพระคาถานี้แก่พระตีสถ เถระผู้อยู่ในนิคม ดังนี้ ภิกษุยินดีในความไม่ประมาทหรือมีปกติเห็นภัยในความประมาทเป็นผู้ ไม่เสื่อม ชื่อว่าอยู่ใกล้นิพพานแน่แท้ (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๓๒/๓๔)

อรรถกถาอธิบายว่า ไม่เสื่อม หมายถึงไม่เสื่อมจากสมถและวิปัสสนา มรรคและผลที่ได้ บรรลุแล้ว และทั้งยังจะได้บรรลุมรรคผลที่ยังไม่ได้บรรลุ (ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๒/๑๐๙ อัง. จตุกก.ฎีกา(บาลี) ๒/๓๗/๓๖๗)

นิคมสีมา : แดนนิคม, อพัทธสีมาที่สงฆ์กำหนดด้วยเขตนิคมที่ตนอาศัยอยู่ ดังคำในอุโปสถชั้นธกะ คามสีมาที่ พระผู้มีพระภาครับสั่งว่า ภิกษุทั้งหลาย เมื่อสีมาที่สงฆ์ยังไม่ได้สมมติ ยังไม่ได้กำหนดสีมา ภิกษุสงฆ์อยู่อาศัยหมู่บ้านหรือนิคมใด เขตของหมู่บ้านนั้นเป็นคามสีมาบ้าง เขตของนิคมนั้นเป็นนิคมสีมาบ้าง สีมานี้ในหมู่บ้านหรือนิคมทั้งสองนั้นเป็นสมานสังวาส มีอุโปสถเดียวกัน (วิ.ม.(ไทย) ๔/๑๔๗/๒๒๕)

นิครนถ์ : นักบวชนอกพระพุทธศาสนาที่เป็นสาวกของนิครนถนาฏบุตร, นักบวชในศาสนาเซน ดังคำในมหาวรรคกล่าวถึงเจ้าลิจฉวีผู้มีชื่อเสียงนั่งประชุมกันในสันถาคารกล่าวสรรเสริญพระพุทธเป็นต้น สมัยนั้น สีหเสนาบดีสาวกของนิครนถ์ นั่งอยู่ในที่ประชุมนั้นด้วย หรือตั้งคำว่า พระผู้มีพระภาคทรงครองอันตรายแล้ว ทรงถือบาตรและจีวร เสด็จไปที่นิเวศน์ของสีหเสนาบดีประทับนั่งบนอาสนะที่จัดถวายพร้อมทั้งภิกษุสงฆ์สมัยนั้น พวกนิครนถ์จำนวนมากพากันกอดแขนคร่ำครวญไปตามถนนสี่แยกสามแยกทั่วกรุงเวสาลี(วิ.ม.(ไทย)๕/๒๙๐/๑๐๘,๒๙๔/๑๑๕)

คำว่า นิครนถ์ มีปรากฏในพระไตรปิฎก เช่น (วิ.ม.(ไทย) ๕/๒๙๐/๑๐๙, ที.สี.(ไทย) ๙/๑๓๗/๕๘, ๑๓๗/๕๙, ม.ม.(ไทย) ๑๓/๗๐/๖๖, ม.อ.(ไทย) ๑๔/๑/๒, ๕/๗, ๖/๘, ๗/๙, ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๒๒/๑๔๑, ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๓๖๐/๔๐๖, อ.ต.ก.(ไทย) ๒๐/๗๑/๒๘๐, อ.จ.ต.ก.(ไทย) ๒๑/๑๙๕/๒๙๕, อ.จ.ป.ม.จ.ก.(ไทย) ๒๒/๒๙๔/๔๐๖, ๒๙๕/๔๐๖, ๒๙๖/๔๐๖, ๒๙๗/๔๐๖, ๒๙๘/๔๐๖, ๓๐๐/๔๐๖, ๓๐๑/๔๐๖, ๓๐๒/๔๐๖, ชุ.อ.(ไทย)๒๕/๕๒/๒๘๕, อ.ภ.ก.(ไทย) ๓๗/๖๒๖/๖๘๔)

อรรถกถาอธิบายว่า นิครนถ์ หมายถึงปริพาชกผู้นั่งผ้าปกปิดเฉพาะอวัยวะส่วนหน้า (อ.จ.ป.ม.จ.ก.อ. (บาลี) ๓/๒๙๓-๓๐๒/๙๔)

นิครนถ์นาฏบุตร, เจ้าลัทธิ : ฅณาจารย์เจ้าลัทธิคนหนึ่งในจำนวนครูทั้ง ๖ มีคนนับถือมาก เช่น สีหเสนาบดี (วิ.ม.(ไทย) ๕/๒๙๐/๑๐๘) พระราชาขุนนามว่าอภัย ก็นับถือนิครนถ์นาฏบุตร เช่น ดังคำกล่าวในอภัยเถระกล่าวถึงอดีตที่ผ่านมาว่า ข้าพเจ้ามีนามว่าอภัย เป็นโอรสของพระเจ้าพิมพิสาร ในกรุงราชคฤห์ที่อุดมสมบูรณ์ ข้าพเจ้าตกอยู่ในอำนาจของปาปมิตร ถูกนิครนถ์นาฏบุตรให้ลุ่มหลง ส่งไปเฝ้าพระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐที่สุด ข้าพเจ้าทูลถามปัญหาที่ละเอียด สุขุม ได้ฟังพยากรณ์ที่ประเสริฐ จึงบวช ไม่นานก็ได้บรรลุอรหัตตผล (ช.อ.ป.(ไทย) ๓๓/๒๑๘/๓๒๐), หรือตั้งคำว่า เจ้าลัทธินิครนถ์นาฏบุตรเข้าไปหาเศรษฐี ถึงที่อยู่ ครั้นแล้วได้กล่าวกับเศรษฐีชาวกรุงราชคฤห์ (วิ.จ.(ไทย) ๗/๒๕๒/๑๗), ท่านเจ้าลัทธินิครนถ์นี้มีชื่อเรียกหลายอย่าง เช่น วรรณมานบ้าง พระมหาวิระ บ้าง เป็นต้น ศาสนาเซน ซึ่งยังมีอยู่ในประเทศอินเดีย

คำว่า นิครนถ์นาฏบุตร มีกล่าวไว้ในพระไตรปิฎก เช่น ที.สี.(ไทย) ๙/๑๕๖/๕๐, ๑๓๖/๕๘, ๑๓๗/๕๘, ๑๓๗/๕๘, ๑๓๘/๕๙, ที.ม.(ไทย) ๑๐/๒๑๓/๑๖๑, ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๑๖๔/๑๒๕, ๑๖๕/๑๒๖, ๓๐๑/๒๔๙, ๓๐๒/๒๕๐, ม.ม.(ไทย) ๑๒/๑๓๙/๑๘๒, ๓๑๒/๓๔๙, ม.ม.(ไทย) ๑๓/๕๖/๕๓, ๗๑/๖๖, ๗๕/๗๒, ๘๓/๘๔, ๒๓๘/๒๘๑, ๒๗๑/๓๒๐, ม.อ.(ไทย) ๑๔/๔/๖, ๔๑/๕๐, ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๑๑/๑๒๔, ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๓๕๐/๓๘๗, ๓๖๑/๔๑๒, ๔๑๘/๔๙๑, อ.ต.ก.(ไทย) ๒๐/๗๕/๒๙๗, อ.อ.ม.ก.(ไทย) ๒๓/๑๒/๒๒๖, อ.ท.ส.ก.(ไทย)๒๔/๗๘/๑๗๖)

นิครนถบริษัท : ชุมชนนักบวชนอกพระพุทธศาสนาที่เป็นสาวกของนิครนถนาถบุตร, กลุ่มนักบวชในศาสนาเซน ที่ติดตามเจ้าลัทธิไปตามสถานที่ต่างๆ ดังคำในนิคัณฐนาถบุตรตสุตร กล่าวถึงนิครนถนาถบุตรไปถึงเมืองมัจฉิกาสน์ พร้อมด้วยนิครนถบริษัทจำนวนมาก (ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๓๕๐/๓๘๗), ในกุลสูตรก็กล่าวถึงนิครนถนาถบุตรอาศัยอยู่ในหมู่บ้านนาพันทาพร้อมด้วยนิครนถบริษัทหมู่ใหญ่ (ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๓๖๑/๔๑๒)

นิคัณฐนาถบุตรตสุตร: พระสูตรว่าด้วยนิครนถ นาถบุตร นิครนถนาถบุตรไปถึงเมืองมัจฉิกาสน์พร้อมด้วยนิครนถบริษัทจำนวนมากได้ถามจิตตคหบดีผู้เข้าไปหาพร้อมกับเหล่าอุบาสกว่า ท่านเชื่อหรือว่า พระสมณโคตมมีสมาธิที่ไม่มีวิตกวิจารณ์ มีความดับวิตกวิจารณ์

เมื่อจิตตคหบดีตอบว่า ผมไม่เชื่อพระผู้มีพระภาคในข้อนี้ นิครนถนาถบุตรได้กล่าวว่าขอท่านทั้งหลายจงพิจารณาเรื่องนี้ตราบเท่าที่จิตตคหบดีนี้ยังเป็นคนตรง ไม่โอ้อวด ไม่มีมารยา เขาเข้าใจวิตกวิจารณ์ว่าดับได้ ก็เข้าใจว่าใช้ขยับปิดกั้นลมได้ หรือเขาเข้าใจวิตกวิจารณ์ว่าดับได้ ก็เข้าใจกระแสแม่น้ำคงคาว่าใช้กำมือของตนปิดกั้นได้

เมื่อจิตตคหบดีถามว่า ญาณหรือศรัทธา อย่างไรประณีตกว่ากัน นิครนถนาถบุตรตอบว่า ญาณประณีตกว่าศรัทธา จิตตคหบดีจึงกล่าวต่อไปว่า เพราะสังคัมและอกุศลธรรมแล้วผมได้บรรลุปฐมฌานที่มีวิตก วิจารณ์ ปิติและสุขอันเกิดจากวิเวก เพราะวิตกวิจารณ์สงบระงับไปผมได้บรรลุทุติยฌาน เพราะปิติจางคลายไป ผมได้บรรลุตติยฌาน เพราะละสุขและทุกข์ได้ผมได้บรรลุจตุตถฌาน เมื่อรู้เห็นอย่างนี้ ผมจักไม่เชื่อใครเลยว่ามีสมาธิที่ไม่มีวิตกไม่มีวิจารณ์ มีความดับวิตกวิจารณ์ (ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๔๕๐/๓๘๗)

นิคัณฐวัฏฏ : เรื่องนิครนถ พระผู้มีพระภาคตรัสพระคาถานี้แก่ภิกษุทั้งหลาย สัตว์ทั้งหลายผู้ละอายุในสิ่งที่ไม่ควรละอายุ และไม่ละอายุในสิ่งที่ควรละอายุ ชื่อว่าถือมั่นมิจฉาทิฎฐิ ย่อมไปสู่ทุกคติ สัตว์ทั้งหลายผู้เห็นสิ่งที่ไม่ควรกลัวว่าควรกลัวและเห็นสิ่งที่ควรกลัวว่าไม่ควรกลัวชื่อว่าถือมั่นมิจฉาทิฎฐิ ย่อมไปสู่ทุกคติ (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๓๑๖/๑๓๒)

นิคัณฐสุตตาทิ : พระสูตรว่าด้วยนิครนถเป็นต้น พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ธรรมที่เป็นเหตุให้นิครนถมณฑลสาวก(หมายถึงสาวกของพวกนิครนถ)ชฎิลกะ(ตาบส)ปริพาชก(นักบวชผู้นุ่งผ้า) มาคณทิกะ เตคคณทิกะ อารุทธกะ โคตมกะและเทวธัมมิกะ(คำทั้ง ๕ นี้หมายถึงพวกเดียรถีย์ คือนักบวชผู้ถือลัทธินอกพระพุทธศาสนา)ตกนกรมี ๕ มีเนื้อความเหมือนในภิกขุสูตร (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๒๙๔-๓๐๒/๔๐๖)

นิคัณฐสูตร^๑ : พระสูตรว่าด้วยนิครนถนาถบุตร เจ้าอภัยลิจฉวีและเจ้าบัณฑิตกุมารลิจฉวีเข้าไปหาพระอานนท์ ณ ภูฏาคารศาลา ปามหาวัน เขตกรุงเวสาลี แล้วกล่าวว่า นิครนถนาถบุตรบัญญัติความสิ้นสุดแห่งกรรมเก่าด้วยตบะ และบัญญัติการกำจัดเหตุได้โดยไม่ทำกรรมใหม่ กรรมเก่าจึงสิ้นไป เพราะสิ้นกรรมจึงสิ้นทุกข์ เพราะสิ้นทุกข์จึงสิ้นเวทนา เพราะสิ้นเวทนา ทุกข์ทั้งปวงจึงสิ้นไปความพ้นทุกข์ทั้งสิ้นย่อมมีได้ด้วยความสามารถที่ทำให้กิเลสสิ้นไป ซึ่งประจักษ์ชัดด้วยตนเอง แล้วถามว่า พระผู้มีพระภาคตรัสเรื่องนี้ไว้อย่างไร

พระอานนท์อธิบายความสามารถที่ทำให้กิเลสสิ้นไปตามพระพุทธพจน์ ๓ คือ (๑) ภิกษุเพียบพร้อมด้วยศีล สำรวมในพระปาติโมกข์ไม่ทำกรรมใหม่และรับผลกรรมเก่าแล้วทำให้สิ้นไปโดยคิดว่าความสามารถเป็นผู้ปฏิบัติจะพึงเห็นชัดด้วยตนเองเป็นต้น(๒)ภิกษุเพียบพร้อม

ด้วยศีลบรรลุมาน ๔ มีปฐมฌานเป็นต้นไม่ทำกรรมใหม่และรับผลกรรมเก่าแล้วทำให้สิ้นไป โดยคิดว่า ความบริสุทธิ์เป็นสิ่งที่ผู้ปฏิบัติจะพึงเห็นชัดด้วยตนเองเป็นต้น (๓) ภิกษุเพียบพร้อมด้วยศีล และเพียบพร้อมด้วยสมาธิแล้วทำให้แจ้งเจโตวิมุตติปัญญาวิมุตติอันไม่มีอาสวะ ไม่ทำกรรมใหม่ และรับผลกรรมเก่าแล้วทำให้สิ้นไปโดยคิดว่า ความบริสุทธิ์เป็นสิ่งที่ผู้ปฏิบัติจะพึงเห็นชัดด้วยตนเองเป็นต้น เมื่อเทศนาจบลง เจ้าบัณฑิตกุมารลิจฉวีกล่าวกับเจ้าอภัยลิจฉวีว่า ทำไมจึงไม่ชื่นชมคำที่พระอานนทกล่าวไว้ดีแล้ว ซึ่งเป็นคำสุภาษิต ก็ได้รับคำตอบว่า ไฉนเราจะไม่ชื่นชมเล่า ความคิดของผู้ที่ไม่ชื่นชมคำซึ่งเป็นสุภาษิตนั้นพึงเสื่อมแน่นอน (อง.ติก.(ไทย) ๒๐/๗๕/๒๙๗)

นิคัมมฐสูตร^๖: พระสูตรว่าด้วยอสังกรรมของพวกนิครนถ์ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า พวกนิครนถ์ ประกอบด้วยอสังกรรม ๑๐ คือ (๑) ไม่มีศรัทธา (๒) ทุศีล (๓) ไม่มีหิริ (๔) ไม่มีโอตตปะ (๕) ไม่รักดีต่อสัตบุรุษ (๖) ยกตนข่มท่าน (๗) สละคืนความยึดมั่นถือมั่นด้วยทิวฏฐิของตนได้ยาก(๘)เป็นคนลวงโลก(๙) พรารณาชั่ว (๑๐) เป็นมิจฉาทิวฏฐิ(อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๗๘/๑๗๖)

นิคัมมฐีครุกรรม : ห้องที่งอกซึ่งอยู่ที่ข้อหรือตาของพืชต่างๆ มี อ้อย ไม้ไผ่ และไม้้อ เป็นต้น ซึ่งเป็นการอธิบายที่เจ้าลัทธิตของครุหมักขลิ โคศาล (ลัทธิตที่ถือว่าไม่มีเหตุไม่มีปัจจัย)ตอบแก่พระเจ้าอชาตศัตรู ดังคำว่า มหาบพิตร ความเศร้าหมองของสัตว์ทั้งหลายไม่มีเหตุไม่มีปัจจัย สัตว์ทั้งหลายเศร้าหมองเอง ฯลฯ อสังญีครุกรรม ๗ นิคัมมฐีครุกรรม ๗ ฯลฯ มหาภิกษุ ๘,๔๐๐,๐๐๐ เหล่านี้ที่คนพาลและบัณฑิตพากันเที่ยวเวียนวายเป็นแล้ว จักทำที่สุดทุกข์ได้เอง (ที.สี.(ไทย) ๙/๑๖๘/๕๕),ในสันทกสูตร มหาทิวฏฐีสูตรก็อธิบายนัยเดียวกัน (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๒๒๘/๒๖๗,ส.ข.(ไทย) ๑๗/๒๑๓/๒๙๓)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า นิคัมมฐีครุกรรม หมายถึงที่งอกซึ่งอยู่ที่ข้อหรือตา เช่นอ้อย ไม้ไผ่ และไม้้อ เป็นต้น (ที.สี.อ. (บาลี)๑๖๘/๑๔๘,ม.ม.อ. (บาลี) ๒/๒๒๘/๑๗๐,ส.ข.อ. (บาลี) ๒/๒๑๓- ๒๑๕/๓๗๕)

นิโครธ, ต้นไม้: ต้นไทร ซึ่งเป็นไม้ที่ไทรหรือกร่างของชมพูทวีป นิโครธนี้มีเปลือกเรียบสีเทา ใบกว้างหนารูปไข่ปลายมน ไม่มีขน ผลกลม เมื่อสุกสีส้มออกแดง ดังคำในมหาวรรค อชปาลกถากล่าวถึงพระผู้มีพระภาคทรงออกจากสมาธินั้น แล้วเสด็จจากควงตันโพธิพฤกษ์ ไปยังควงตันอชปาลนิโครธ (วิ.ม.(ไทย) ๔/๔/๗)

อรรถกถาอธิบายว่า นิโครธ แปลว่า ต้นไม้จำพวกไทรหรือกร่างของอินเดีย พวกคนเลี้ยงแพะชอบมานั่งที่ร่มเงาของต้นนิโครธนี้ เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่าอชปาลนิโครธ (วิ.อ. (บาลี)๓/๔/๘)

นิโครธ, เนื้อ : ชื่อพญาเนื้อโพธิสัตว์ ที่ดูแลแม่เนื้อผู้ที่เนื้อชื่อว่าสาขะทอดทิ้ง จึงไร้ที่พึ่งไปพึ่งพญาเนื้อว่านิโครธ ต่อมาเมื่อลูกเจริญเติบโต แม่เนื้อจึงมักสอนลูกว่าให้พึ่งพาพญาเนื้อชื่อว่านิโครธ ดีกว่าจะไปใช้ชีวิตกับพ่อเนื้อชื่อว่าสาขะผู้ทอดทิ้งไปเลย ดังคำในนิโครธมคชาดก ที่แม่เนื้อเห็นลูก(ของตน) กำลังจะไปยังที่อยู่ของเนื้อสาขะ จึงกล่าวสอนว่า ลูกหรือผู้อื่นควรคบหาเนื้อชื่อนิโครธเท่านั้น ไม่ควรเข้าไปคบหาเนื้อชื่อนิโครธ การตายในสำนักของเนื้อชื่อนิโครธยังประเสริฐกว่า การมีชีวิตในสำนักของเนื้อชื่อนิโครธจะประเสริฐอะไร (ขุ.ชา.เอกก.(ไทย) ๒๗/๑๒/๖),ในกุมารกัสสปเถราปทาน พระกุมารกัสสปเถระ กล่าวถึงอดีตชาติของตนสมัยที่เกิดเป็นเนื้ออยู่

ในป่า ได้พญาเนื่อนิโครธช่วยเหลือไว้จึงทำให้รอดชีวิต (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๑๖๔/๑๕๙, ๑๖๕/๒๖๐, ๑๖๖/๒๖๐, ๑๖๗/๒๖๐)

นิโครธ, ปริพาชก : ชื่อปริพาชกผู้เป็นเจ้าของสำนัก มีลูกศิษย์ ๓,๐๐๐ คน พักอยู่ ณ ปริพาชการามของพระนางอุทุมพรिका ไกลภูเขาศิขณภูฏ เขตกรุงราชคฤห์ แคว้นมคธ เคยสนทนาธรรมกับคหบดีชื่อสันธาน ผู้เป็นพุทธสาวก ดังคำในอุทุมพริกสูตร กล่าวถึงนิโครธปริพาชกนั่งอยู่กับปริพาชกบริษัทหมู่ใหญ่ ผู้กำลังสนทนากันด้วยเสียงดังอื้ออึงถึงตริจฉานกถาต่างๆ และมีสันธานสนทนาอยู่ด้วย หรือตั้งคำว่า พระผู้มีพระภาคประทับนั่งบนพุทธอาสน์ที่ปูลาดไว้แล้ว ส่วนนิโครธปริพาชกก็เลือกนั่ง ณ ที่สมควรที่ใดที่หนึ่งซึ่งต่ำกว่า (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๔๙/๓๕, ๕๐/๓๕, ๕๑/๓๖, ๕๒/๓๖, ๕๓/๓๖, ๕๔/๓๗)

นิโครธกัปปะ, พระ : พระเถระชื่อว่า นิโครธกัปปะ เป็นพระเถระรูปหนึ่ง ผู้เป็นพระอุปัชฌาย์ของท่านพระวังคีสะ ปรินิพพาน ณ อคคาฬเจดีย์ ดังคำในนิกขันตสูตร ท่านพระวังคีสะอยู่ที่อคคาฬเจดีย์ เขตเมืองอาฬวี กับท่านพระนิโครธกัปปะผู้เป็นอุปัชฌาย์ (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๒๐๙/๓๐๔) หรือตั้งคำในวังคีสสูตร วังคีสเถรคาถา ที่พระวังคีสเถระกราบทูลถามว่า ข้าแต่พระผู้มีพระภาคผู้ทรงเห็นธรรมอันมั่นคง ภิกษุนี้เป็นพราหมณ์มาแต่กำเนิด มีนามที่พระองค์ทรงประทานให้ว่า นิโครธกัปปะ (ขุ.สุ.(ไทย) ๒๕/๓๔๗/๕๘๑, ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๑๒๗๓/๕๔๖, ส.ส.(ไทย) ๑๕/๒๐๙/๓๐๓, ๒๑๑/๓๐๖)

นิโครธชาติ : ชาติกว่าด้วยพระเจ้านิโครธ มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า นิโครธกุมารโพธิสัตว์เป็นบุตรหญิงเชื้อใจ เพราะพอคลอดแล้วถูกมารดานำไปทิ้งไว้ที่โคนต้นไทรจึงชื่อนิโครธ แต่มีหญิงภรรยาเศรษฐีนำไปเลี้ยงเป็นบุตร ต่อมาได้เดินทางไปเรียนวิชาที่เมืองตักกสิลาพร้อมด้วยสหาย ๒ คน คนหนึ่งชื่อสาชะเป็นบุตรอนุเศรษฐี เพราะมารดาไปคลอดใต้กิ่งไม้ คนหนึ่งชื่อโปติกะ เพราะเป็นบุตรช่างซุงที่อาศัยมหาเศรษฐีอยู่เมื่อจบการศึกษากำลังเดินทางท่องเที่ยวเพื่อกลับบ้านได้ไปพักใต้ต้นไม้ใหญ่ เจ้าตรู่นายโปติกะได้ยินเสียงไก่สองตัวทะเลาะกันอยู่บนต้นไม้เพราะถ้อยจาจรรรดกันและอวดความดีของกันและกันอยู่บนต้นไม้ว่าไก่ตัวล่างว่าถ้าใครได้กินเนื้อเรานั้นคืนเช้าจะได้เงินพันหนึ่ง ไก่ตัวอยู่ด้านบนบอกว่า ถ้าใครฆ่าเรากินเนื้อกลางวันจะได้รับเลือกให้เป็นพระราชบุตรแต่เช้าเลย ถ้าใครกินเนื้อกลาง ๆ จะได้เป็นเสนาบดี ถ้าใครกินเนื้อติดกระดูกจะได้เป็นขุนคลัง นายโปติกะจึงไปจับไก่ตัวนั้นมาฆ่า แล้วให้เนื้อล่าแก่นิโครธกุมาร ให้เนื้อกลาง ๆ แก่สาชะ และตนเองกินเนื้อติดกระดูก ในคืนนั้นพระเจ้าพรหมทัตสวรรคตพระราชามีพระโอรสพวกอำมาตย์จึงปล่อยราชรถเสด็จหายหาพระราชาราชรถได้ไปหยุดอยู่ที่นิโครธกุมารนอนอยู่พวกอำมาตย์ได้ถวายราชสมบัติแก่พระโพธิสัตว์และท่านได้พระราชทานตำแหน่งเสนาบดีแก่สหายชื่อสาชะซึ่งเป็นคนอันธพาลและพระราชทานตำแหน่งขุนคลังแก่นายโปติกะต่อมาสาชะเสนาบดีแสดงความไม่พอใจที่นายโปติกะให้เนื้อล่าแก่นิโครธกุมารทำให้นิโครธกุมารได้เป็นพระราชบุตร ให้เนื้อกลาง แก่ตนเองทำให้เป็นเสนาบดีเมื่ออยู่ในที่ลับสองต่อสองสาชะเสนาบดีได้ทำร้ายโปติกะขุนคลังนายโปติกะจึงนำเรื่องนั้นไปกราบทูลแด่พระราชาราชรถพระเจ้านิโครธตรัสว่าเราจะลงโทษประหารชีวิตสาชะเสนาบดีนายโปติกะตกใจจึงกราบทูลพระราชาราชรถว่าไม่ประสงค์จะให้ทำกับคนชั่วอย่างนั้นเพียงต้องการให้ทรงรับทราบไว้เท่านั้น พระราชามีภัยเกิดจากคนชั่วได้พระราชาก็ยอมตามนั้น นายโปติกะได้สอนบุตรของตนว่าให้

คบหาแต่พระเจ้านิโครธเท่านั้นไม่ควรคบหากับสาขเสนาบดีเลยเพราะนำความเดือดร้อนมาให้
(ขุ.ชา.ทสก.(ไทย)๒๗/๗๒/๓๓๔)

นิโครธเถรคาถา :คาถาของนิโครธเถระ, ภาชิตของนิโครธเถระท่านพระนิโครธเถระได้กล่าวคาถาไว้
ตั้งนี้ว่า เราไม่กลัวภัย พระศาสดาของเราทั้งหลายทรงเฉียบแหลมในอมตธรรม ภิกษุ
ทั้งหลายย่อมดำเนินตามหนทางที่ไม่มีภัย (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๒๑/๓๑๑)

นิโครธมिक्षาดก :ชาดกว่าด้วยพญาเนื้อชื่อนิโครธ มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า พญาเนื้อโพธิสัตว์ชื่อนิโครธ
ยอมสละชีวิตของตนช่วยนางเนื้อที่มีครรภ์แก่ ไม่ให้พระราชานาง เมื่อถึงวาระของนาง
พระราชานางเลื่อนไสจึงพระราชทานอภัยแก่ฝูงเนื้อและสัตว์ทุกจำพวก เมื่อนางเนื้อคลอดลูก
แล้ว พยายามสอนลูกให้ยึดเอาพญาเนื้อชื่อนิโครธเป็นที่พึ่งเท่านั้นอย่าคบหาเนื้อชื้อสาขะเป็น
ที่พึ่งเป็นอันขาด เพราะนางเคยขอร้องให้แต่กลับถูกเนื้อสาขะนั้นขับไล่ออกจากฝูงมา (ขุ.ชา.
เอกก.(ไทย) ๒๗/๑๒/๕)

นิโครธาราม, วิหาร :อารามที่พระญาติสร้างถวายพระพุทธเจ้าอยู่ใกล้กรุงกบิลพัสดุ์ แคว้นสักกะ ดังคำ
ในมหาวิงค์ กล่าวถึง พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าประทับอยู่ ณ นิโครธารามเขตกรุงกบิลพัสดุ์
แคว้นสักกะ (วิ.มหา.(ไทย) ๒/๕๗๖/๑๐๑) หรือตั้งคำว่า พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ นิโคร
ธาราม เขตกรุงกบิลพัสดุ์ แคว้นสักกะ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๐๑๘/๕๒๓)

คำว่า นิโครธาราม มีปรากฏในพระไตรปิฎก เช่น วิ.มหา.(ไทย) ๒/๖๐๙/๑๒๘, ๑๕๘/
๓๓๐, ๓๐๓/๔๔๕, ๕๑๖/๖๐๕, ๕๗๐/๖๔๒, วิ.ภิกขุณี.(ไทย) ๓/๘๑๐/๑๓๗, ๑๐๕๔/๒๘๓, วิ.
จู.(ไทย) ๗/๔๐๒/๓๑๔, ม.ม.ุ.(ไทย) ๑๒/๑๓๕/๑๗๗, ๑๙๙/๒๐๙, ม.ม.(ไทย) ๑๓/๒๒/๒๔, ม.อุ.
(ไทย) ๑๔/๑๘๕/๒๒๒, ๒๘๖/๓๔๓, ๓๗๖/๔๒๔, ส.ข.(ไทย) ๑๗/๘๐/๑๒๕, ส.สพ.(ไทย) ๑๘/
๒๔๓/๒๔๕, ส.ม.(ไทย) ๑๙/๙๘๘/๔๓๐, ๑๐๑๗/๕๒๒, ๑๐๓๓/๕๕๓, ๑๐๓๕/๕๕๕, อง.ต.ก.
(ไทย) ๒๐/๗๔/๒๙๕, อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๙๕/๒๙๒, อง.ฉกก.(ไทย) ๒๒/๑๐/๔๒๑, อง.อฏฐก.
(ไทย) ๒๓/๒๕/๒๖๘, ๕๑/๓๓๑, อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๔๖/๑๐๐, อง.เอกาทสก.(ไทย) ๒๔/๑๑/
๔๑๐, ๑๒/๔๑๕, ๑๓/๔๑๗

นิฆณฺฑ :ชื่อยักษ์ตนหนึ่ง ผู้เป็นบริวารของท้าวกุเวร อยู่ทางทิศเหนือ เป็นผู้มีมายา เคยมาเข้าเฝ้า
พระพุทธเจ้า ณ ป่ามหาวัน เขตกรุงกบิลพัสดุ์ ดังคำในมหาสมยสูตร กล่าวถึงยักษ์นิฆณฺฑว่า
เป็นผู้รับใช้ท้าวกุเวร เป็น ๑ ในพวกผู้รับใช้ที่มีมายา คือ กุณฺณฑ เวณฺณฑ วิภู วิภูณฺฑ จันทนะ
กามเสณฺฑะ กิณฺณณฺฑและ นิฆณฺฑก็มาด้วย, เป็นยักษ์ที่อยู่ระดับมหายักษ์ (ที.ม.(ไทย) ๑๐/
๓๓๗/๒๖๕, ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๘๓/๒๓๑)

นิฆณฺฑศาสตร์ : คัมภีร์ประเภทศัพทมูลวิทยา (Etymology) คลังศัพท์ (Lexicon) หรืออภิธานศัพท์
(Glossary) ที่รวบรวมคำศัพท์ในพระเวทซึ่งเป็นคำยาก หรือคำที่เลิกใช้แล้ว นำมาอธิบาย
ความหมาย เป็นส่วนหนึ่งของนิรุกติ ซึ่งเป็น ๑ ในเวททางศาสตร์ ๖ ของศาสนาพราหมณ์ ดัง
คำในอัมพัฏฐสูตร กล่าวถึงอัมพัฏฐมาณพผู้เป็นศิษย์ของพราหมณ์ไปกขรชาติ เป็นผู้คงแก่
เรียน ทรงจำมนตร์ จบไตรเพทพร้อมทั้งนิฆณฺฑศาสตร์ เกณฺฑศาสตร์อักษรศาสตร์ และ
ประวัติศาสตร์ รู้ตัวบทและไวยากรณ์ ชำนาญโลกายตศาสตร์ และการทำงานลักษณะมหา
บุรุษ (ที.ส.ี.(ไทย) ๙/๒๕๖/๘๘)

คำว่า นิษัณทศาสตร์ มีปรากฏในพระไตรปิฎก เช่น (ที.สี.(ไทย) ๙/๓๐๓/๑๑๓, ๓๑๑/๑๑๘, ๓๑๑/๑๑๙, ๓๑๖/๑๒๑, ๓๓๑/๑๒๗, ๓๔๑/๑๓๔, ๓๔๔/๑๔๒, ๓๔๔/๑๔๓, ม.ม.(ไทย) ๑๓/๓๘๓/๔๗๑, ๔๗๓/๕๙๘, อ.จ.ต.ก.(ไทย) ๒๐/๕๙/๒๒๕, ๖๐/๒๒๙, อ.จ.ป.ญ.จ.(ไทย) ๒๒/๑๙๒/๓๑๗, ช.สุ.(ไทย) ๒๕/๑๐๒๗/๗๔๒

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า นิษัณทศาสตร์ คัมภีร์ประเภทศัพท์มูลวิทยา (Etymology) คลังศัพท์ (Lexicon) หรืออภิธานศัพท์ (Glossary) ที่รวบรวมคำศัพท์ในพระเวทซึ่งเป็นคำยากหรือคำที่เลิกใช้แล้ว นำมาอธิบายความหมาย เป็นส่วนหนึ่งของนิรุกติ ซึ่งเป็น ๑ ในเวททางศาสนา ๖ ของศาสนาพราหมณ์ ภาษาสันสกฤตเรียกว่านิษัณฏ ที.สี.อ. (บาลี) ๒๕๖/๒๒๒)

นิจจสัญญา : ความหมายรู้ว่าเที่ยง, สัญญาคือความเที่ยง, ดังคำในปฏิสัมภิทามรรค ญาณกถา เมื่อพระโยคาวจรละนิจจสัญญา ธรรมทั้งหลายที่เกิดด้วยอำนาจแห่งอนิจจานุสสนาย่อมไม่ล่วงเลยกันและกัน เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่าภาวนา เพราะมีความหมายว่าธรรมทั้งหลายที่เกิดในภาวนานั้นไม่ล่วงเลยกันหรือในอิทธิกถาอธิบายว่า สภาวะที่ละนิจจสัญญาย่อมสำเร็จได้ด้วยอนิจจานุสสนา (ช.ป.(ไทย) ๓๑/๒๘/๔๒, ๕๒/๘๒, ๑๖๗/๒๕๘, ๒๑๔/๓๕๖)

นิจจวิตีสสูตร : พระสูตรว่าด้วยเปรตร่างไม่มีผิวหนังเพศหญิง พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเวฬุวัน ได้ทรงแสดงบุพกรรมของเปรตร่างไม่มีผิวหนังเพศหญิงว่า เปรตตนนี้เคยเป็นหญิงประพุดินอกใจสามี (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๒๑๔/๓๐๙)

นิจจวิเปรต : เปรตร่างไม่มีผิว, เปรตที่มีร่างไม่มีผิวหนัง มีทั้งเปรตที่เป็นผู้หญิงและผู้ชาย ดังคำในมหาวิงค์กล่าวถึงเปรตร่างไม่มีผิวหนังเพศชาย เปรตร่างไม่มีผิวหนังเพศหญิงอยู่ ณ ที่ภูเขาคิชฌกูฏ (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๒๒๙/๒๒๔), ในนิจจวิสูตร นิจจวิตีสสูตร พระมหาโมคคัลลานเถระกล่าวแก่พระลักษณะว่า ท่าน เมื่อกระผมลงจากภูเขาคิชฌกูฏ ได้เห็นนิจจวิเปรต(เปรตร่างไม่มีผิวหนัง)เพศชาย ลอยขึ้นสู่กลางอากาศ ผุ่งแรง นกกา นกเหยี่ยวพากันโฉบอยู่ขวกไขว้จิกที่ย้อยแย่งเปรตนั้นสะบัดไปมาจนมันร้องครวญคราง, เปรตตนนั้นเคยเป็นคนฆ่าแกะในกรุงราชคฤห์, เปรตร่างไม่มีผิวหนังเพศหญิง, เปรตหญิงตนนั้นเคยประพุดินอกใจสามีในกรุงราชคฤห์ (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๒๐๕/๓๐๕, ๒๑๔/๓๐๙)

นิจจวิสูตร : พระสูตรว่าด้วยเปรตร่างไม่มีผิวหนังเพศชาย พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเวฬุวัน ได้ทรงแสดงบุพกรรมของเปรตร่างไม่มีผิวหนังเพศชายว่า เปรตตนนี้เคยเป็นคนฆ่าแกะ (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๒๐๕/๓๐๕)

นิจทาน : ทานที่ถวายประจำตามเทศกาล มุ่งหมายถึงสลากภัต ดังคำในอุชชยสูตร พระพุทธเจ้าตรัสแก่อุชชยพราหมณ์ว่า พราหมณ์ เราสรรเสริญยัญที่ไม่มีกิริยา คือ นิจทาน และอนุกุลยัญ คือยัญที่ไม่มีกิริยาฆ่าโค ฯลฯ เพราะพระอรหันต์หรือท่านผู้บรรลอรหัตตมรรคยอมเกี่ยวข้องกับยัญที่ไม่มีกิริยาอย่างนี้ (อ.จ.ต.ก.(ไทย) ๒๑/๔๐/๖๖)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า นิจทาน หมายถึงสลากภัต และคำว่า สลากภัต คือ อาหารที่ถวายตามสลาก หมายถึงเอาสังฆภัตอันตายกเข้ากันถวาย ต่างคนต่างจัดมา เป็นของต่างกัน มักทำกันในเทศกาลที่ผลไม้เผล็ดผลแล้วถวายพระด้วยวิธีจับสลาก (อ.จ.ต.ก.อ. (บาลี) ๒/๓๙/๓๔๐)

นิจศีล: ศีลที่พึงรักษาเป็นประจำ,ศีลประจำตัวของอุบาสกอุบาสิกา ได้แก่ ศีล ๕ ดังคำในนันทกเปต
 วัตถุ กล่าวถึงอุตตราธิดาไว้ว่า นางทำแต่กรรมดี ยินดีแล้วในนิจศีลและอุโบสถศีล รู้ความ
 ประสงค์ของผู้ขอ ปราศจากความตระหนี่ และยินดีในทาน (ขุ.เปต.(ไทย) ๒๖/๖๙๙/๒๘๑)

นิชชรวัตถุ : ธรรมที่ทำให้เสื่อม เป็นธรรมที่ควรรู้อย่างยิ่ง ในทศุตตรสูตร พระสารีบุตรเถระอธิบายว่ามี ๑๐
 อย่างคือ(๑) มิจฉาทิฏฐิ(เห็นผิด) ของผู้มีสัมมาทิฏฐิ ย่อมเสื่อมไปคือบาปอกุศลธรรมเป็นอเนก
 ของบุคคลที่เกิดเพราะมิจฉาทิฏฐิเป็นปัจจัยย่อมเสื่อมไปและกุศลธรรมเป็นอเนกยอมถึงความ
 เจริญเต็มที่เพราะสัมมาทิฏฐิเป็นปัจจัย (๒) มิจฉาสังกัปปะ (ดำริผิด) ของผู้มีสัมมาสังกัปปะ
 ย่อมเสื่อมไป... (๓) มิจฉาวาจา (เจรจาผิด)... (๔)มิจฉากัมมันตะ (กระทำผิด)...(๕) มิจฉา
 อาชีวะ (เลี้ยงชีพผิด)... (๖) มิจฉาวายามะ (พยายามผิด) .... (๗) มิจฉาสติ (ระลึกผิด) ของผู้มี
 สัมมาสติ ...(๘) มิจฉาสมาธิ (ตั้งจิตมั่นผิด)ของผู้มีสัมมาสมาธิ ...(๙) มิจฉาญาณะ (รู้ผิด) ของผู้
 มีสัมมาญาณะ ย่อมเสื่อมไป ...(๑๐) มิจฉาวิมุตติ (หลุดพ้นผิด) ของผู้มีสัมมาวิมุตติ ย่อมเสื่อม
 ไป คือบาปอกุศลธรรมเป็นอเนกของบุคคลที่เกิดเพราะมิจฉาวิมุตติเป็นปัจจัยย่อมเสื่อมไป
 และกุศลธรรมเป็นอเนกยอมถึงความเจริญเต็มที่เพราะสัมมาวิมุตติเป็นปัจจัย (ที.ปา.(ไทย)
 ๑๑/๓๖๐/๔๓๕),ในญาณกถา สุตมยญาณนิตเทศ กล่าวถึงธรรม ๑๐ อย่างที่ควรรู้อย่างยิ่งคือ นิช
 ชรวัตถุ ๑๐(ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๒/๙)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า นิชชรวัตถุ ๑๐ หมายถึงอริยมรรคมีองค์ ๘ มีสัมมาทิฏฐิ
 เป็นต้น รวมกับสัมมาญาณ และสัมมาวิมุตติ อีก ๒ จึงเป็น ๑๐ (ขุ.ป.อ. (บาลี) ๑/๒/๘๔)

นิชชรสุตตร : พระสูตรว่าด้วยเหตุแห่งความเสื่อม พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เหตุแห่งความเสื่อม ๑๐ คือ
 (๑)เมื่อมีสัมมาทิฏฐิ มิจฉาทิฏฐิยอมเสื่อมไป บาปอกุศลธรรมเป็นอันมากที่เกิดขึ้นเพราะมิจฉาทิฏฐิ
 เป็นปัจจัยยอมเสื่อมไปและกุศลธรรมเป็นอันมากยอมถึงความเจริญเต็มที่เพราะสัมมาทิฏฐิเป็น
 ปัจจัย (๒) เมื่อมีสัมมาสังกัปปะ มิจฉาสังกัปปะยอมเสื่อมไป บาปอกุศลธรรมเป็นอันมากที่เกิดขึ้น
 เพราะมิจฉาสังกัปปะเป็นปัจจัยยอมเสื่อมไป และกุศลธรรมเป็นอันมากยอมถึงความเจริญเต็มที่
 เพราะสัมมาสังกัปปะเป็นปัจจัย (๓) เมื่อมีสัมมาวาจา มิจฉาวาจายอมเสื่อมไป บาปอกุศลธรรมเป็น
 อันมากที่เกิดขึ้นเพราะมิจฉาวาจาเป็นปัจจัยยอมเสื่อมไปและกุศลธรรมเป็นอันมากยอมถึงความ
 เจริญเต็มที่เพราะสัมมาวาจาเป็นปัจจัย(๔) เมื่อมีสัมมากัมมันตะ มิจฉากัมมันตะยอมเสื่อมไป บาป
 อกุศลธรรมเป็นอันมากที่เกิดขึ้นเพราะมิจฉากัมมันตะเป็นปัจจัยยอมเสื่อมไปและกุศลธรรมเป็นอัน
 มากยอมถึงความเจริญเต็มที่เพราะสัมมากัมมันตะเป็นปัจจัย (๕) เมื่อมีสัมมาอาชีวะ มิจฉาอาชีวะ
 ย่อมเสื่อมไป บาปอกุศลธรรมเป็นอันมากที่เกิดขึ้นเพราะมิจฉาอาชีวะเป็นปัจจัยยอมเสื่อมไปและ
 กุศลธรรมเป็นอันมากยอมถึงความเจริญเต็มที่เพราะสัมมาอาชีวะเป็นปัจจัย (๖)เมื่อมีสัมมาวายามะ
 มิจฉาวายามะยอมเสื่อมไป บาปอกุศลธรรมเป็นอันมากที่เกิดขึ้นเพราะมิจฉาวายามะเป็นปัจจัยยอม
 เสื่อมไปและกุศลธรรมเป็นอันมากยอมถึงความเจริญเต็มที่เพราะสัมมาวายามะเป็นปัจจัย (๗) เมื่อ
 มีสัมมาสติ มิจฉาสติยอมเสื่อมไป บาปอกุศลธรรมเป็นอันมากที่เกิดขึ้นเพราะมิจฉาสติเป็นปัจจัย
 ย่อมเสื่อมไป และกุศลธรรมเป็นอันมากยอมถึงความเจริญเต็มที่เพราะสัมมาสติเป็นปัจจัย (๘)
 เมื่อมีสัมมาสมาธิ มิจฉาสมาธิยอมเสื่อมไป บาปอกุศลธรรมเป็นอันมากที่เกิดขึ้นเพราะมิจฉาสมาธิ
 เป็นปัจจัยยอมเสื่อมไปและกุศลธรรมเป็นอันมากยอมถึงความเจริญเต็มที่เพราะสัมมาสมาธิเป็น
 ปัจจัย (๙) เมื่อมีสัมมาญาณะ มิจฉาญาณะยอมเสื่อมไป บาปอกุศลธรรมเป็นอันมากที่เกิดขึ้นเพราะ

มิจฉายาณะเป็นปัจจัยย่อมเสื่อมไป และกุศลธรรมเป็นอันมากย่อมถึงความเจริญเต็มที่เพราะ สัมมาฉายาณะเป็นปัจจัย (๑๐) เมื่อมีสัมมาวิมุตติ มิจฉายาณีย่อมเสื่อมไป บาปอกุศลธรรมเป็นอัน มากที่เกิดขึ้นเพราะมิจฉายาณีย่อมเสื่อมไป และกุศลธรรมเป็นอันมากย่อมถึงความ เจริญเต็มที่เพราะสัมมาวิมุตติเป็นปัจจัย(อง.ทสก.(ไทย)๒๔/๑๐๖/๒๔๘)

นิชฌัตติพละ :กำลังคือการใช้จิตเพ่งสภาวะธรรมมีกามฉันทนิเวรณเป็นต้น ด้วยเนกขัมมะเป็นต้น,ข้อที่ ๑๔ ในพละ ๖๘ ดังคำว่า คือ สัทธาพละ วิริยพละ สติพละ สมาธิพละ ปัญญาพละ หิริพละ โอตตปปพละ ปฏิสังขานพละ ภาวนาพละ อนวัชชพละสังคหพละ ชันติพละ ปัญญัตติพละ นิชฌัตติพละ อีสสรียพละ อธิษฐานพละสมณพละ วิปัสสนาพละ เสกขพละ ๑๐๐เสกขพละ ๑๐ ซีณาสวพละ ๑๐ อธิธิพละ ๑๐ ตถาคตพละ ๑๐ (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๔๔/๕๑๓), ในพลกถา พระสารีบุตรเถระได้อธิบายนิชฌัตติพละไว้ว่า ชื่อว่านิชฌัตติพละเพราะพระโยคาวจรเมื่อละ กามฉันทะ ย่อมเพ่งจิตด้วยอำนาจเนกขัมมะ ชื่อว่านิชฌัตติพละ เพราะพระโยคาวจรเมื่อละ พยาบาทย่อมเพ่งจิตด้วยอำนาจอพยาบาท ชื่อว่านิชฌัตติพละ เพราะพระโยคาวจรเมื่อละ ถีน มิหระ ย่อมเพ่งจิตด้วยอำนาจอาโลกัญญา ฯลฯ ชื่อว่านิชฌัตติพละ เพราะพระโยคาวจรเมื่อ ละกิเลสทั้งปวง ย่อมเพ่งจิตด้วยอำนาจอหัตตมรรค นี้เป็นนิชฌัตติพละ หรือตั้งคำใน ปฏิสัมภิทามรรค กล่าวถึง ชื่อว่านิชฌัตติพละ เพราะพระโยคาวจรย่อมเพ่งจิตด้วยเนกขัมมะ เป็นต้นนั้น (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๔๔/๕๑๓,๔๕/๕๒๓)

นิฏฐังคตสูตร :พระสูตรว่าด้วยบุคคลผู้เชื่อมั่นในตถาคต พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บุคคลผู้เชื่อมั่นในเรา ทั้งหมดเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยทิฏฐิ บรรดาบุคคลผู้ถึงพร้อมด้วยทิฏฐิเหล่านั้น บุคคลที่มี ความสำเร็จในโลกนี้ มี ๕ จำพวก คือ (๑) พระสัตตักขัตตูปรมโสดาบัน (๒) พระโกลังโกล โสดาบัน (๓) พระเอกพีชีโสดาบัน (๔) พระสกทาคามี (๕) พระอรหันต์ บุคคลละโลกนี้ไป แล้วจึงมีความสำเร็จ มี ๕ จำพวก คือ (๑) พระอนาคามีผู้อันตราปรินิพพายี (๒) พระ อนาคามีผู้อุปปัจจปรินิพพายี (๓) พระอนาคามีผู้สังขารปรินิพพายี (๔) พระอนาคามีผู้ส สังขารปรินิพพายี (๕) พระอนาคามีผู้อุทังโสดอกนิฏฐคามิ (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๖๓/๑๔๐)

นิตย: เทียง,ยั้งยืน,เสมอ,เป็นประจำ ดังคำในมหาวิงค์กล่าวถึงภิกษุฉันทดาหารที่เขาถวายเป็น นิตย (วิ.มหา.(ไทย) ๒/๒๒๐/๓๗๘)

นิตยกาล: ตลอดเวลา,ตลอดกาลเป็นนิตย ดังคำในมหาสังจกสูตร พระพุทธเจ้าตรัสแก่อัคคเวสณ พราหมณ์คนหนึ่งว่า อัคคิเวสสนะ ฯลฯ ตถาคตย่อมแสดงธรรมแก่บุคคลเหล่าอื่นโดยชอบเพื่อ ประโยชน์ให้รู้แจ้งอย่างเดียวและในตอนจบเรื่องหนึ่งๆเราประคองจิตให้สงบตั้งมั่นเป็นสมาธิ ณ ภายใน ดำรงอยู่ในสมาธิเนมิตเบื้องต้นนั้นตลอดนิตยกาล (ม.มู.(ไทย) ๑๒/๓๘๗/๔๑๘)

นิตยทาน :ทานที่ถวายประจำ,ทานเป็นถวายเป็นนิตยแก่พระสงฆ์ ดังคำที่ในกฎพันตสูตร พระพุทธเจ้า ตรัสยัญที่สืบทระกูลกันมาคือนิตยทานแก่กฎพันตพราหมณ์ว่า นิตยทานที่ทำสืบทกันมาถวาย เจาจงบรรพชิตผู้มีศีล นี้เป็นยัญซึ่งใช้ทุนทรัพย์และมีการตระเตรียมน้อยกว่า แต่มีผลานิสงส์ มากกว่ายัญสมบัติ ๓ ประการ มีองค์ประกอบ ๑๖ นี้ (ที.สี.(ไทย)๙/๓๔๙/๑๔๖, ๓๕๐/๑๔๗, ๓๕๑/๑๔๗, ๓๕๒/๑๔๗, ๓๕๓/๑๔๘)

นิตยภัต :อาหารหรือค้ำอาหารที่ถวายแก่ภิกษุสามเณรเป็นประจำ มุ่งหมายถึงภัตที่ถวายพระสงฆ์ในแต่ ละวัน ภิกษุฉันทนิตยภัตไม่เป็นอาบัติ ดังคำในมหาวิงค์ และจุฬวรรค กล่าวถึง คหบดีผู้ชอบ

ถวายอาหารอย่างดี ถวายอาหารแก่สงฆ์วันละ ๔ ที่เป็นนิตยภัต คหบดีพร้อมบุตรภรรยา
 อังคาสยูกุโณในโรงฉัน(วิ.มหา.(ไทย)๑/๕๖๙/๖๔๐,,วิ.มหา.(ไทย)๒/๓๘๓/๔๑๕,วิ.จุ.(ไทย)
 ๖/๑๙๒/๓๐๓, ๑๙๒/๓๐๕)

นิตินิธิธรรม :ธรรมคือหลักกฎหมาย หมายถึงหลักพื้นฐานแห่งกฎหมาย ดังคำในกาฬุทายีเถราปทาน
 พระกาฬุทายีเถระ กล่าวถึงประวัติในวัยที่เป็นฆราวาสให้ฟังตอนหนึ่ง ข้าพเจ้าก็เกิดในวันนั้น
 เติบโตพร้อมกับพระสิทธัตถราชกุมารนั้นแหละเป็นสหายที่รักเอ็นดูคุ้นเคย และฉลาดในทาง
 นิตินิธิธรรม (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๑๘๔/๓๑๕)

นิททสภิกษุ : ภิกษุชื่อนิททสะ,พระชีนาสพ, หมายถึงผู้ประพฤติพรหมจรรย์บริสุทธีมียายุไม่ถึง ๑๐ ปี
 คำว่า นิททสะ แปลว่ามีอายุไม่ถึง ๑๐ ปี คำนี้เป็นคำที่พวกเดียรถีย์ใช้เรียกนิครนถ์ผู้ประพฤติ
 พรหมจรรย์กำหนด ๑๒ ปี ถ้าตายลง เมื่อถึง ๑๐ ปี เรียกผู้นั้นว่า นิททสะ คือ เมื่อมาเกิด
 อีกจะมีอายุไม่ถึง ๑๐ ปี และอาจไม่ถึง ๙ ปี ๑ ปี แต่พระผู้มีพระภาคทรงใช้คำนี้ หมายถึง
 พระชีนาสพในความหมายว่า ไม่มีการเกิดอีก ไม่ว่าจะเกิดมาเพียงวันเดียวหรือครู่เดียว โดย
 มีเงื่อนไขว่าผู้นั้นต้องเพียบพร้อมด้วยธรรม ๗ ประการ ส่วนเวลาประพฤติพรหมจรรย์มาน้อย
 ไม่สำคัญ ดังคำในปฐมนิททสสูตร กล่าวถึงพวกอัญญเดียรถีย์ปริพาชกนั้นประชุมกัน สนทนากัน
 ในระหว่างการประชุมว่า ผู้มีอายุทั้งหลาย ท่านผู้ใดผู้นั้นประพฤติพรหมจรรย์บริสุทธีบิรูณ
 ครอบ ๑๒ ปี ควรเรียกท่านผู้นั้นว่า นิททสภิกษุ (อง.สตุตท.(ไทย) ๒๓/๔๒/๖๒,๔๓/๖๔)

นิททสวัตถุ :ธรรมที่เป็นเหตุให้ชื่อว่า นิททสะ แปลว่ามีอายุไม่ถึง ๑๐ ปี คำนี้เป็นคำที่พวกเดียรถีย์ใช้
 เรียกนิครนถ์ผู้ประพฤติพรหมจรรย์กำหนด ๑๒ ปี ถ้าตายลง เมื่อถึง ๑๐ ปี เรียกผู้นั้นว่า
 นิททสะ คือ เมื่อมาเกิดอีกจะมีอายุไม่ถึง ๑๐ ปี และอาจไม่ถึง ๙ ปี ๑ ปี แต่พระผู้มี
 พระภาคทรงใช้คำนี้ หมายถึงพระชีนาสพในความหมายว่า ไม่มีการเกิดอีก ไม่ว่าจะเกิดมา
 เพียงวันเดียวหรือครู่เดียว โดยมีเงื่อนไขว่าผู้นั้นต้องเพียบพร้อมด้วยธรรม ๗ ประการ (๑)
 เป็นผู้มีความดีอย่างแรงกล้าในการสมาทานสิกขา และได้รับความรักในการสมาทานสิกขา
 ต่อไป (๒)เป็นผู้มีความดีอย่างแรงกล้าในการใคร่ครวญธรรม และได้รับความรักในการใคร่ครวญ
 ธรรมต่อไป (๓) เป็นผู้มีความดีอย่างแรงกล้าในการกำจัดความอยากและได้รับความรัก ในการ
 กำจัดความอยากต่อไป (๔) เป็นผู้มีความดีอย่างแรงกล้าในการหลีกเลี่ยง และได้รับความรักในการ
 หลีกเลี่ยงต่อไป (๕) เป็นผู้มีความดีอย่างแรงกล้าในการปรารภความเพียร และได้รับความรักในการ
 ปรารภความเพียรต่อไป (๖) เป็นผู้มีความดีอย่างแรงกล้าในสติปัญญาเป็นเครื่องรักษาตน และ
 ได้รับความรักในสติปัญญาเป็นเครื่องรักษาตนต่อไป (๗) เป็นผู้มีความดีอย่างแรงกล้าในการแห่ง
 ตลอดด้วยทิวาญญิต และได้รับความรักในการแห่งตลอดด้วยทิวาญญิตต่อไป และตรัสอีกว่า ภิกษุ
 ประกอบด้วยนิททสวัตถุ ๗ ประการนี้แล หากประพฤติพรหมจรรย์บริสุทธีบิรูณครอบ ๑๒
 ปี ควรเรียกภิกษุนั้นว่านิททสภิกษุ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๓๑/๓๓๓,๑๑/๓๕๗/๔๐๑,อง.สตุตท.
 (ไทย) ๒๓/๒๐/๒๙,๔๒/๖๓,๔๓/๖๕) ส่วนเวลาประพฤติพรหมจรรย์มาน้อยไม่สำคัญ
 (อง.สตุตท.(ไทย) ๒๓/๔๒-๔๓/๖๒-๖๖) ; ดู ที.ปา. (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๓๑/๒๒๒)

อรรถกถาอธิบาย นิททสวัตถุ คือเรื่องประพฤติพรหมจรรย์ยังไม่ครบ ๑๐ ปี (อง.สตุ
 ตท.อ. (บาลี) ๓๒๐/๑๖๔-๑๖๕, ที.ปา.อ. (บาลี) ๓/๓๓๑/๒๓๘)

นิทสวัตถุสูตร : พระสูตรว่าด้วยนิทสวัตถุ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า นิทสวัตถุ (อรรถกถาอธิบาย หมายถึงธรรมที่เป็นเหตุให้เชื่อว่านิทสวัตถุนี้ คำว่า “นิทสวัตถุ” แปลว่า มีอายุไม่ถึง ๑๐ ปี คำนี้เป็นคำที่พวกเดียรถีย์ใช้เรียกนิครนถ์ผู้ประพฤติพรหมจรรย์กำหนด ๑๒ ปี ถ้าตายลงเมื่อถึง ๑๐ ปี เรียกผู้นั้นว่านิทสวัตถุ คือเมื่อมาเกิดอีกจะมีอายุไม่ถึง ๑๐ ปี และอาจไม่ถึง ๙ ปี ๘ ปี ลดหย่อนลงมาจนถึง ๑ ปี แม้ ๒๐ ปี ๓๐ ปีขึ้นไปก็ทำนองเดียวกัน เป็นลัทธิที่เน้นเรื่อง กำหนดเวลาและรูปแบบการประพฤติพรหมจรรย์ แต่พระผู้มีพระภาคทรงใช้คำนี้ หมายถึง พระชินาสพ ในความหมายว่าไม่มีการเกิดอีก ไม่ว่าจะเกิดมาเพียงวันเดียว หรือครู่เดียว โดยมีเงื่อนไขว่า ผู้นั้นต้องเพียบพร้อมด้วยนิทสวัตถุ ๗ ส่วนเวลาประพฤติพรหมจรรย์อย่างน้อยไม่สำคัญ) ๗ คือ ภิกษุ (๑) มีฉันทะอย่างแรงกล้าในการสมათานสิกขา(หมายถึงบำเพ็ญไตรสิกขา คือศีลสมาธิปัญญาให้บริบูรณ์และถูกต้อง) และได้รับความรักในการสมათานสิกขาต่อไป (๒) มีฉันทะอย่างแรงกล้าในการใคร่ครวญธรรม(หมายถึงเพ่งพินิจพิจารณาเห็นธรรม โดยความเป็นสภาวะไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา ดังนั้น คำนี้ จึงเป็นชื่อของวิปัสสนา) และได้รับความรักในการใคร่ครวญธรรมต่อไป (๓) มีฉันทะอย่างแรงกล้าในการกำจัดความอยาก(หมายถึง กำจัดหรือการข่ม หรือการข่มค้นหาได้ด้วยอำนาจของกังคานุปัสสนาญาณ) และได้รับความรักในการกำจัดความอยากต่อไป (๔) มีฉันทะอย่างแรงกล้าในการหลีกเร้น และได้รับความรักในการหลีกเร้นต่อไป (๕) มีฉันทะอย่างแรงกล้าในการปรารภความเพียร และได้รับความรักในการปรารภความเพียรต่อไป (๖) มีฉันทะอย่างแรงกล้าในสติปัญญาเป็นเครื่องรักษาตน) และได้รับความรักในสติปัญญาเป็นเครื่องรักษาตนต่อไป (๗) มีฉันทะอย่างแรงกล้าในการแทงตลอดด้วยทิวฏฐิ (หมายถึงเห็นมรรคคือเห็นแจ้งด้วยมัคคสัมมาทิวฏฐิ)และได้รับความรักในการแทงตลอดด้วยทิวฏฐิ ต่อไป (อง.สตุตท.ไทย) ๒๓/๒๐/๒๙)

นิทสวัตถุสูตร* (ปฐม) : พระสูตรว่าด้วยนิทสวัตถุ (สูตรที่ ๑) พระสารีบุตรขณะอยู่ที่กรุงสาวัตถี เข้าไป บิณฑบาตในกรุงสาวัตถี เห็นว่ายังเข้าอยู่จึงเข้าไปยังอารามของพวกอัญญเดียรถีย์บริพาชก พวกอัญญเดียรถีย์บริพาชกกำลังนั่งประชุมกัน สนทนากันในระหว่างการประชุมว่า ท่านผู้ใดผู้หนึ่งประพฤติพรหมจรรย์บริสุทธบริบูรณ์ครบ ๑๒ ปี ควรเรียกท่านผู้นั้นว่า นิทสวัตถุ พระสารีบุตรไม่ยินดีไม่คัดค้านถ้อยคำดังกล่าวนั้น ภายหลังกลับจากบิณฑบาตฉันภัตตาหารเสร็จแล้ว ได้เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคกราบทูลถ้อยคำสนทนาของอัญญเดียรถีย์บริพาชกเหล่านั้น ให้ทรงทราบแล้วทูลถามว่า อาจหรือไม่ที่จะบัญญัตินิทสวัตถุไว้ในธรรมวินัยนี้ด้วยเหตุเพียงนับ พรรษาอย่างเดียว

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ไม่อาจเลย แล้วทรงแสดงนิทสวัตถุที่พระองค์ทรงทำให้แจ้ง ด้วยปัญญาอันยิ่งเองแล้วจึงประกาศไว้ มี ๗ คือ ภิกษุ (๑) มีฉันทะอย่างแรงกล้าในการสมათานสิกขาและได้รับความรักในการสมათานสิกขาต่อไป (๒) มีฉันทะอย่างแรงกล้าในการใคร่ครวญธรรมและได้รับความรักในการใคร่ครวญธรรมต่อไป (๓) มีฉันทะอย่างแรงกล้าในการกำจัดความอยากและได้รับความรักในการกำจัดความอยากต่อไป (๔) มีฉันทะอย่างแรงกล้าในการหลีกเร้นและได้รับความรักในการหลีกเร้นต่อไป (๕) มีฉันทะอย่างแรงกล้าในการปรารภความเพียรและได้รับความรักในการปรารภความเพียรต่อไป (๖) มีฉันทะอย่างแรงกล้าในสติปัญญาเป็นเครื่องรักษาตนและได้รับความรักในสติปัญญาเป็นเครื่องรักษาตนต่อไป (๗) มีฉันทะอย่างแรง

กล้าในการแทงตลอดด้วยทิวาและได้ความรักในการแทงตลอดด้วยทิวาต่อไป แล้วตรัสว่า ภิภษุประกอบด้วยนิทสวัตถุ ๗ นี้ หากประพฤติพรหมจรรย์ บริสุทธิ บริบูรณครบ ๑๒ ปีก็ดี ครบ ๒๔ ปีก็ดี ครบ ๓๖ ปีก็ดี ครบ ๔๘ ปีก็ดี ควรเรียกว่า นิทสภิกษุ (อง.สตุตท.(ไทย) ๒๓/๔๒/๖๒)

นิทสสุตฺร^๒ (ทุดิย) : พระสุตฺรว่าด้วยนิทสวัตถุ (สุตฺรที่ ๒) พระอนนทขณะอยู่ที่โฆสิตาราม กรุงโกสัมพี ได้เข้าไปบิณฑบาตในกรุงโกสัมพี เห็นว่ายังเข้าอยู่จึงเข้าไปยังอารามของพวกอัญญเดียรถียปริพาชก พวกอัญญเดียรถียปริพาชกกำลังนั่งประชุมสนทนากันในระหว่างการประชุมว่า ท่านผู้ใดผู้หนึ่งประพฤติพรหมจรรย์บริสุทธิบริบูรณครบ ๑๒ ปี ควรเรียกท่านผู้นั้นว่า นิทสภิกษุ พระอนนทไม่ยินดีไม่คัดค้านถ้อยคำดังกล่าวนั้น ภายหลังกลับจากบิณฑบาตฉันภัตตอาหารเสร็จแล้วเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคกราบทูลถ้อยคำสนทนาของอัญญเดียรถียปริพาชกเหล่านั้นให้ทรงทราบแล้วกราบทูลถามว่า อาจหรือไม่ที่จะบัญญัตินิทสภิกษุไว้ในธรรมวินัยนี้ด้วยเหตุเพียงนับพรรษาอย่างเดียว พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ไม่อาจเลย แล้วทรงแสดงนิทสวัตถุ ที่พระองค์ทรงทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่งเองแล้วจึงประกาศไว้ มี ๗ คือ ภิภษุ (๑) มีศรัทธา (๒) มีหิริ (๓) มีโอตตปะปะ (๔) เป็นพหูสูต(๕) พรารถความเพียร (๖) มีสติ (๗) มีปัญญา แล้วตรัสว่า ภิภษุประกอบด้วยนิทสวัตถุ ๗ นี้ หากประพฤติพรหมจรรย์ บริสุทธิ บริบูรณครบ ๑๒ ปีก็ดี ครบ ๒๔ ปีก็ดี ครบ ๓๖ ปีก็ดี ครบ ๔๘ ปีก็ดี ควรเรียกว่า นิทสภิกษุ (อง.สตุตท.(ไทย) ๒๓/๔๓/๖๔)

นิททาตันทิสฺตฺร : พระสุตฺรว่าด้วยความหลับและความเกียจคร้าน สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวัน เทวดาองค์หนึ่งกราบทูลว่า อริยมรรคยอมไม่ปรากฏแก่ผู้ชอบหลับ เกียจคร้าน ไม่ยินดี และเมอาอาหาร

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อริยมรรคจะบริสุทธิได้เพราะใช้ความเพียรกำจัดความหลับ ความเกียจคร้าน ความยินดี และความเมอาอาหาร (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๖/๑๕)

นิทมนิยสุตฺร : พระสุตฺรว่าด้วยธรรมอันบุคคลพึงกำจัดพระผู้มีพระภาคตรัสว่า ธรรมอันบุคคลพึงกำจัด ๑๐ คือ ผู้มีสัมมัตตธรรม ๑๐ มีสัมมาทิวาเป็นต้น ย่อมกำจัดมิฉฉัตตธรรม ๑๐ มิฉฉาทิวาเป็นต้นได้ กำจัดบาปอกุศลธรรมเป็นอันมากที่เกิดขึ้นเพราะมิฉฉัตตธรรม ๑๐ มิฉฉาทิวาเป็นต้นเป็นปัจจัยได้ และกุศลธรรมเป็นอันมากยอมถึงความเจริญเต็มที่เพราะสัมมัตตธรรม ๑๐ มีสัมมาทิวาเป็นต้นเป็นปัจจัย(อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๑๐/๒๕๕)

นิทาน : เหตุ, ที่มา, ต้นเรื่อง, ความเป็นมาแต่เดิม ดังคำในมหาวรรค กล่าวไว้ว่าการที่จะแสดง วัตถุ นิทาน อาบัติ นัย และเปยายาลให้สิ้นเชิงนั้น ทำได้ยาก ท่านทั้งหลายจงทราบข้อนี้โดยนัยเถิด หรือดังคำว่า ภิภษุยกนิทานขึ้นแสดงจบแล้ว พึงสวดอุทเทสที่เหลือด้วยสุตบหนี่เป็นการยกปาติโมกข์แบบที่ ๑ (วิ.ม.(ไทย) ๔/๑๓๑/๒๐๒,๑๕๐/๒๒๘) หรือเรื่องเดิมที่เป็นมา เช่น ในคำว่า ให้ทานที่เป็นสุขนิทานของสรรพสัตว์ สุขนิทาน คือเหตุแห่งความสุข หรือคำว่า กุศลนิทาน เหตุแห่งกุศล ดังคำในยมกกล่าวไว้ว่า มูล เหตุ นิทาน สมภพ ประภพ สมภูฐานอาหาร อารมณ ปัจจย และสมุทัย มีด้วยประการฉะนี้(อภิ.ย.(ไทย) ๓๘/๔๙/๙) , ในอังคุตตรนิกาย ทุกนิบาต พระพุทธเจ้าตรัสว่า ธรรมที่เป็นบาปอกุศล มีนิทาน จึงเกิดขึ้น ไม่มีนิทาน ไม่

เกิดขึ้นเพราะละนิทานนั้นเสียได้อย่างนี้ ธรรมที่เป็นบาปอกุศลเหล่านั้นจึงไม่มี (อง.ทุก.(ไทย) ๒๐/๗๙/๑๐๖); ในภาษาไทย ความหมายได้เพี้ยนไปกลายเป็นว่า เรื่องที่เล่ากันมา

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า นิทาน หมายถึงเหตุ (อง.ทุก.อ. (บาลี) ๒/๗๘-๗๙/๖๒, อภิ.ปญจ.อ. (บาลี)๑/๓๒๙-๓๓๐)

นิทานสูตร^๑ (ปฐม) : พระสูตรว่าด้วยเหตุให้เกิดกรรม (สูตรที่ ๑) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เหตุให้เกิดกรรม(ชั่ว) ๓ คือ โลภะ โทสะ และโมหะ แล้วพระองค์ทรงอธิบายว่า กรรมที่บุคคลทำด้วย โลภะ โทสะ โมหะ มีโลภะเป็นต้นเป็นเหตุ มีโลภะเป็นต้นเป็นแดนเกิด เป็นอกุศล มีโทษ มีผล เป็นทุกข์ เป็นไปเพื่อความเกิดกรรมอีก ไม่เป็นไปเพื่อความดับกรรม แล้วตรัสว่า เหตุให้เกิดกรรมดี ๓ คือ อโลภะ อโทสะ และอโมหะ แล้วทรงอธิบายโดยนัยตรงกันข้ามกับเหตุให้เกิดกรรมชั่วข้างต้น (อง.ติก.(ไทย) ๒๐/๑๑๒/๓๕๓)

นิทานสูตร^๒(ทุติย) : พระสูตรว่าด้วยเหตุให้เกิดกรรม (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า เหตุให้เกิดกรรมชั่ว ๓ คือ (๑) *ฉันทะเกิดเพราะอาศัยธรรมที่เป็นเหตุแห่งฉันทราคะในอดีต* หมายถึงคนอาศัยธรรมอันเป็นอดีต แล้วตรีกตรองพิจารณาด้วยใจ เมื่อเขาตรีกตรองพิจารณาด้วยใจย่อมเกิดฉันทะ เขาผู้เกิดฉันทะย่อมถูกรวมเหล่านั้นร้อยรัดเราเรียก ความกำหนดแห่งใจว่าเป็นสังโยชน์ (๒)*ฉันทะเกิดเพราะอาศัยธรรมที่เป็นเหตุแห่งฉันทราคะในอนาคต* หมายถึงคนอาศัยธรรมอันเป็นอนาคต แล้วตรีกตรองพิจารณาด้วยใจ เมื่อเขาตรีกตรองพิจารณาด้วยใจย่อมเกิดฉันทะเขาผู้เกิดฉันทะย่อมถูกรวมเหล่านั้นร้อยรัด เราเรียก ความกำหนดแห่งใจว่าเป็นสังโยชน์ (๓)*ฉันทะเกิดเพราะอาศัยธรรมที่เป็นเหตุแห่งฉันทราคะในปัจจุบัน* หมายถึงคนอาศัยธรรมอันเป็นปัจจุบันแล้วตรีกตรองพิจารณาด้วยใจ เมื่อเขาตรีกตรองพิจารณาด้วยใจย่อมเกิดฉันทะ เขาผู้เกิดฉันทะย่อมถูกรวมเหล่านั้นร้อยรัด เราเรียก ความกำหนดแห่งใจว่าเป็นสังโยชน์

แล้วตรัสอีกว่า เหตุให้เกิดกรรมดี ๓ คือ (๑) *ฉันทะไม่เกิดเพราะอาศัยธรรมที่เป็นเหตุแห่งฉันทราคะในอดีต* หมายถึงคนรู้ชัดผลที่จะเกิดต่อไปแห่งฉันทราคะในอดีตแล้วจึงละผลนั้น แล้วรู้แจ้งด้วยใจเห็นชัดด้วยปัญญา (๒)*ฉันทะไม่เกิดเพราะอาศัยธรรมที่เป็นเหตุแห่งฉันทราคะในอนาคต* หมายถึงคนรู้ชัดผลที่จะเกิดต่อไปแห่งฉันทราคะในอนาคตแล้วจึงละผลนั้น แล้วรู้แจ้งด้วยใจ เห็นชัดด้วยปัญญา(๓) *ฉันทะไม่เกิดเพราะอาศัยธรรมที่เป็นเหตุแห่งฉันทราคะในปัจจุบัน* หมายถึงคนรู้ชัดผลที่จะเกิดต่อไปแห่งฉันทราคะในปัจจุบันแล้วจึงละผลนั้น แล้วรู้แจ้งด้วยใจ เห็นชัดด้วยปัญญา (อง.ติก.(ไทย) ๒๐/๑๑๓/๓๕๕)

นิทานสูตร^๓ : พระสูตรว่าด้วยธรรมที่เป็นต้นเหตุ สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ นิคมของชาวกุรุ ชื่อกัมมาสทัมมะ แคว้นกุรุ ท่านพระอานนท์กราบทูลว่า ปฏิจจสมุปบาทถึงจะเป็นธรรม ลึกซึ้ง มีเนื้อหาลึกซึ้ง แต่ก็เป็ธรรมง่ายสำหรับเรา พระองค์ตรัสห้ามไม่ให้กล่าวอย่างนั้น เพราะปฏิจจสมุปบาทนี้ลึกซึ้ง การที่หมู่สัตว์ยังไม่สามารถข้ามพ้นอบาย ทุกคติ วินิบาตและ สงสารได้ ก็เพราะยังไม่รู้ปฏิจจสมุปบาทนี้ แล้วทรงแสดงปฏิจจสมุปบาททั้งสายเกิดทุกข์และ สายดับทุกข์พร้อมทั้งอุปมา (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๖๐/๑๑๓)

นิทานสูตร^๔ : พระสูตรว่าด้วยเหตุเกิดแห่งกรรมพระผู้มีพระภาคตรัสว่า เหตุให้เกิดกรรม ๓ คือโลภะ โทสะโมหะ กรรมที่ถูกโลภะโทสะโมหะครอบงำ ย่อมให้ผลในภพที่เขาเกิด ทำให้ต้องเสวยผล

กรรมในชั้นที่กรรมนั้นให้ผลในปัจจุบัน ในลำดับที่เกิด หรือในระยะต่อไป เปรียบเหมือน เมล็ดพืชที่ไม่แตกหัก ไม่เสียหาย ไม่ถูกลมและแดดกระทบ มีแก่นในถูกเก็บไว้อย่างดี ถูกหว่าน ลงบนพื้นดินที่เตรียมไว้ดี และฝนก็ตกดี ย่อมเจริญงอกงาม แล้วตรัสว่า เหตุให้เกิดกรรม ๓ คือ อโลภะ อโทสะ อโมหะ กรรมที่ถูกอโลภะ อโทสะ อโมหะครอบงำ เมื่อสิ้นโลภะ โทสะ โมหะแล้ว ก็เป็นอันบุคคลละกรรมนั้นได้ เปรียบเหมือนเมล็ดพืชที่ไม่แตกหัก ไม่ถูกลมและแดดกระทบ แต่ ถูกไฟเผาจนเป็นเขม่าและโปรยลงในลมที่พัดแรง หรือลอยในแม่น้ำที่มีกระแสเชี่ยว ย่อม เกิดขึ้นต่อไปไม่ได้ (อง.ติก.(ไทย) ๒๐/๓๔/๑๘๖)

นิทานสูตร : พระสูตรว่าด้วยเหตุให้เกิดกรรม พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เหตุให้เกิดกรรม (ชั่ว) ๓ คือ (๑) โลภะ (๒) โทสะ (๓) โมหะ และตรัสยืนยันว่า สุกตัญญูไม่มีปรากฏเพราะกรรม ๓ อย่าง จะ ปรากฏเฉพาะทุกตัญญูเท่านั้น และทรงแสดงเหตุให้เกิดกรรม (ดี) ๓ คือ (๑) อโลภะ (๒) อโท สะ (๓) อโมหะ และตรัสยืนยันว่า ทุกตัญญูไม่มีปรากฏเพราะกรรม ๓ อย่างนั้น จะปรากฏ เฉพาะสุกตัญญูเท่านั้น (อง.ฉก.(ไทย) ๒๒/๓๙/๔๙๐)

นิทานุทเทส : 1. คำขึ้นต้นที่เป็นเหตุ, อุทเทสคือนิทาน หมายถึงคำขึ้นต้นยกขึ้นเป็นเหตุไว้ ในคัมภีร์ ปริวาร กล่าวถึงการถาม-การตอบไว้ว่า เช่น ถาม : บรรดาปาติโมกข์อุทเทส ๕ อุทเทส ปาราชิกสิกขาบทที่ ๑ นั้น จัดเข้าในอุทเทสไหน นับเนื่องในอุทเทสไหน ตอบ : จัดเข้าในนิ ทานุทเทส นับเนื่องในนิทานุทเทส (วิ.ป.(ไทย) ๘/๒/๓, ๘/๑๑, ๒๒/๒๓, ๒๓/๒๗, ๑๘๘/ ๑๗๖, ๑๘๒/๑๘๐, ๒๐๒/๒๐๔, ๒๐๗/๒๑๐, ๒๔๗/๓๑๙, ๒๔๘/๓๒๒, ๔๗๔/๖๗๘)

2. เหตุที่พอสวดปาติโมกข์ถึงนิทเทสแล้วหยุด หมายถึงการยกปาติโมกข์ขึ้นแสดงทั้ง ๕ แบบนี้ สรุปรูปเรียกชื่อเป็นภาษาเฉพาะว่า แบบที่ ๑ เรียกว่านิทานุทเทส ดังคำที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า ภิภุชยกนิทานขึ้นแสดงจบแล้ว ฟังสวดอุทเทสที่เหลือด้วยสุดบทนี้ เป็นการยกปาติโมกข์แบบที่ ๑ อรรถกถาอธิบายว่า แบบที่ ๑ เรียกว่า นิทานุทเทส (วิ.ม.(ไทย) ๔/๑๕๐/๒๒๘-๒๒๙)

นิทเทส: คำแสดง, คำจำแนกอธิบาย, คำจำแนกออก, คำไขความ, ดังคำในปริวาร พระมหากัสสปเถระ กล่าวไว้ว่า ข้าพเจ้าจักถามถึงอุปสัมปทาชั้นธกะ พร้อมด้วยนิทาน พร้อมด้วยนิทเทส (วิ.ป.(ไทย) ๘/๓๒๐/๔๒๐) ; เขียน นิเทศ ก็มี

นิธิกัณฐสูตร : พระสูตรว่าด้วยการฝังขุมทรัพย์ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงนิธิกัณฐสูตรนี้ เพื่อ เปรียบเทียบความมั่นคงระหว่างขุมทรัพย์ภายนอกกับขุมทรัพย์ภายในว่าขุมทรัพย์ภายใน นั้นไม่มีความปลอดภัย ไม่มั่นคง ยังอาจถูกแย่งชิงไปได้ แต่ขุมทรัพย์ภายในคือทาน ศีล สัจจะ และทมะ นั้นปลอดภัย มั่นคง ทั้งยังอำนวยผลคือมนุษยสมบัติ สวรรค์สมบัติ นิพพานสมบัติ สากัญมิ ปัจเจกภูมิ และพุทธภูมิตามที่ตนปรารถนาอีกด้วย (ขุ.ข.(ไทย) ๒๕/ ๑/๑๗, ขุ.ข.อ.(บาลี) ๘/๒๐๖)

นิททา : คำติเตียนลับหลัง หมายถึงการพูดลับหลัง ไม่กล้าพูดต่อหน้า เป็นการพูดบับบังคับชนิดหนึ่ง ซึ่งหมายถึงการพูดนินทา การพูดตำหนิโทษ การพูดตำหนิโทษหนักขึ้น การพูดเหยียดหยาม การพูดเหยียดหยามให้หนักยิ่งขึ้น การพูดให้เสียชื่อเสียง การพูดให้เสียชื่อเสียงอย่างร้ายแรง การนำเรื่องเที่ยวไปประจาน (อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๘๖๔/๕๕๔), ในสังคาลกสูตรกล่าวถึงเหตุที่ คนที่ไม่ใช่มิตรแท้ เป็นคนหัวประจบกระทำ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๕๗/๒๐๘, ๒๘๙/๒๓๗,

๓๓๗/๓๔๘, ๓๕๘/๔๐๗), นินทา อยู่ในโลกธรรม ๘ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๓๗/๓๔๘) ; ในธรรมบทพระพุทเจ้าตรัสว่า ไม่มีใครเลยในโลกนี้ไม่ถูกนินทา (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๒๒๗/๑๐๔)

คำว่า นินทา มีปรากฏในพระไตรปิฎก เช่น อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๕๗/๙๖, อง.อฏฐก.(ไทย) ๒๓/๕/๒๐๓, ๖/๒๐๔, ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๘๑/๕๓, ๑๔๓/๗๖, ๒๒๗/๑๐๓, ๒๒๘/๑๐๔, ขุ.สุ.(ไทย) ๒๕/๒๑๕/๕๕๐, ขุ.ชา.นวก.(ไทย) ๒๗/๖๑/๓๑๐, ขุ.ชา.วิสติ.(ไทย) ๒๗/๔๙/๔๗๘, ขุ.ชา.วิสติ.(ไทย) ๒๗/๘๒/๔๘๓, ขุ.ชา.วิสติ.(ไทย) ๒๗/๒๓๖/๕๑๑, ๒๗/๑๔๐/๕๖๑, ขุ.ม.(ไทย) ๒๘/๖๒/๒๐๑, ๑๓๐/๓๖๒, ๑๓๑/๓๖๔, ๑๔๐/๓๘๐, ๑๕๕/๔๒๓, ๑๗๑/๔๘๕)

นินทาคนลับหลัง : ตีเตียนผู้อื่นลับหลัง หมายถึงใช้คำตีเตียนผู้อื่นลับหลัง ทำเป็นพูดคำหวานต่อหน้า แต่ลับหลังนินทาว่าร้าย ในสังคาลสูตรกล่าวถึงเหตุที่คนที่ไม่ใช่มิตรแท้ เป็นคนหัวประจบกระทำ สรรเสริญต่อหน้า แต่นินทาลับหลัง (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๕๗/๒๐๘, ๒๗๙/๒๒๓), ในอภินายกสูตรกล่าวถึง ผู้นินทาคนลับหลัง เป็นผู้ฆ่าสัตว์ ... ตายแล้ว เขาบอกให้นำออกไปทางทิศใด คนเรียกทิศนั้นว่า ทิศนั้นเป็นทิศได้จากภูเขาสีเนรุนี้ไป(ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๘๙/๒๓๗)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า นินทาคนลับหลัง หมายถึง ต่อหน้าพูดจาอ่อนหวาน ลับหลังพูดนินทา ตีเตียน (อภิ.วิ.อ. (บาลี) ๘๖๔/๕๒๔)

นิบาต : 1.หมวดหมู่พระสูตร ดังคำที่ปรากฏในอังคุตตรนิกาย ที่มีปรากฏ เช่น เอกกนิบาต คือหมวดพระสูตรที่มีหัวข้อธรรมจำนวน ๑ ข้อ ทุกนิบาต ทุกนิบาต คือหมวดพระสูตรที่มีหัวข้อธรรมจำนวน ๒ ข้อ (อง.เอกก.(ไทย) ๒๐/๑/๑)
2.ศัพท์ภาษาบาลีที่วางไว้ระหว่างข้อความในประโยคเพิ่มเชื่อมข้อความหรือเสริมความเป็นอภัยศัพท์อย่างหนึ่ง (พจนานุกรมพุทธศาสตร์)

นิปปัญจธรรม : ธรรมที่ไม่เป็นเหตุให้เนิ่นช้า, นิพพาน หมายถึงธรรมที่ปราศจากกิเลสมีตัณหา มานะและทิฏฐิ ซึ่งเป็นลักษณะความตรึก จัดเป็นข้อที่ ๘ ในความตรึกของมหาบุรุษ ๘ ซึ่งเป็นธรรมที่ควรให้เกิดขึ้น ดังคำในทสุตตรสูตร และอนรุททมหาวิตักกสูตร ข้อที่ ๘ ว่า นี่เป็นธรรมของบุคคลผู้ยินดีในนิปปัญจธรรม ผู้พอใจใน นิปปัญจธรรม ไม่ใช่ธรรมของบุคคลผู้ยินดีในปัญจธรรม ผู้พอใจในปัญจธรรม, หรือดังคำที่พระพุทเจ้าตรัสแก่พระอนรุททระว่า อนรุททระ ถ้าอย่างนั้นเธอจงตรึกมหาบุรุษวิตักกข้อที่ ๘ นี้ว่า นี่เป็นธรรมของบุคคลผู้ยินดีในนิปปัญจธรรมผู้พอใจในนิปปัญจธรรม ไม่ใช่ธรรมของบุคคลผู้ยินดีในปัญจธรรม ผู้พอใจในปัญจธรรม (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๕๘/๔๑๕, ๒๓/๓๐/๒๘๐)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า นิปปัญจธรรม ในที่นี้หมายถึงธรรมที่ปราศจากสิ่งปรุงแต่งคือมานะ ตัณหาและทิฏฐิ (ที.ปา.อ.(บาลี) ๓๕๘/๒๖๔), อรรถกถาอังคุตตรนิกายอธิบายว่า นิปปัญจธรรม หมายถึงนิพพาน (อง.อฏฐก.อ. (บาลี) ๓/๓๐/๒๕๑)

นิปปริยาย : ไม่อ้อมค้อม, ตรง, สั้นเชิง ดังคำในกายสัทธิสูตร กล่าวถึงพระผู้มีพระภาคตรัสวิธีบรรลुช่องว่างในที่คับแคบโดยนิปปริยายแล้วด้วยเหตุเพียงเท่านี้ หรือดังคำว่า พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกบุคคลว่า กายสัทธิ โดยนิปปริยายแล้ว (อง.นวก.(ไทย) ๒๓/๔๒/๕๓๖) ; นิปปริยาย ก็เขียนอรรถกถาอธิบายว่า นิปปริยาย วิธีนี้เป็นวิธีบรรลुช่องว่างคือการสั้นอัสวะได้อย่างดีเยี่ยม เพราะเป็นวิธีที่ละที่คับแคบได้อย่างสั้นเชิง (อง.นวก.อ.(บาลี) ๓/๔๒/๓๑๕)

นิปเปสิกตา : การพุดลบล้างความดีของคนอื่น ดังคำในอภิธรรมปิฎก กล่าวอธิบายว่า การด่า การพุดข่ม การพุดนินทาการพุดตำหนิโทษ การพุดตำหนิโทษหนักขึ้น การพุดเหยียดหยาม การพุดเหยียดหยามให้หนักยิ่งขึ้น การพุดให้เสียชื่อเสียง การพุดให้เสียชื่อเสียงอย่างร้ายแรง การนำเรื่องเที่ยวไปประจาน การพุดสรรเสริญ ต่อหน้านินทาลับหลัง ของภิกษุผู้มุ่งลามกสักการะและชื่อเสียง ผู้ปรารถนาลามกถูกความอยากครอบงำ นี้เรียกว่า นิปเปสิกตา (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๘๓๒/๕๓๖, ๘๖๔/๕๕๔)

นิปันนัญชลิกลิเกราปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระนิปันนัญชลิกลิเกระ มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า ในอดีตชาติกับที่ ๙๒ ก่อนสิ้นใจเพราะพิษไข้ ท่านได้ไหว้พระพุทธเจ้าพระนามว่าติสสะ ด้วยจิตเลื่อมใส เพราะผลแห่งกรรมนั้น ท่านไม่รู้จักทุกขติเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลुพระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๖/๒๓๐)

นิพพาน : การดับกิเลสและกองทุกข์ เป็นโลกุตตรธรรม,ความดับกิเลสไม่เหลือด้วยวิราคะ,ธรรมที่ไม่มีมีอุปธิ และเป็นจุดหมายสูงสุดในพระพุทธศาสนา ดังคำในผันทนชาดก พระพุทธเจ้าตรัสว่า บุคคลผู้ยินดีแล้วในความสามัคคี ดำรงอยู่ในธรรม ย่อมไม่เสื่อมจากนิพพานอันเป็นแดนเกษมจากโยคะ (ขุ.ชา.เตรสภ.(ไทย) ๒๗/๒๖/๔๐๐) ; ดุณิพพานธาตุ

คำว่า นิพพาน มีปรากฏในพระไตรปิฎก เช่น วิมพา.(ไทย) ๑/๓๘/๒๖, ๓๙/๒๗,วิ.ม.(ไทย) ๔/๗/๑๑,วิ.ป.(ไทย) ๘/๓๓๙/๕๑๘,ที.สี.(ไทย)๙/๙๓/๓๗, ๙๔/๓๗,ที.ม.(ไทย) ๑๐/๖๔/๓๖, ๖๗/๓๘,ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๑๘๓/๑๔๑, ๑๘๔/๑๔๒,ม.ม.(ไทย) ๑๒/๖/๙, ๗/๑๐,ม.ม.(ไทย) ๑๓/๓/๔, ๑๒๘/๑๔๑,ม.อ.(ไทย) ๑๔/๒๑/๒๙, ๔๐/๔๘,ส.ส.(ไทย)๑๕/๓๓/๔๒, ๔๖/๖๐,ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๖๘/๑๓๙,ส.ข.(ไทย)๑๗/๘๔/๑๔๖, ๑๖๐/๒๕๔,ส.สหา.(ไทย) ๑๘/๙๕/๑๐๑, ๙๕/๑๐๒,ส.ม.(ไทย) ๑๙/๙/๑๔, ๑๐/๑๔,อง.เอกก.(ไทย) ๒๐/๔๑/๗, ๒๙๖/๓๗,อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๒๓/๓๘, ๒๕/๔๑,อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๓๒/๕๐,อง.ฉกก.(ไทย) ๒๒/๓๐/๔๗๒, ๒๔/๑๘/๔๓๙, ๑๙/๔๔๐,ขุ.อ.(ไทย) ๒๕/๑๐/๑๘๗, ๑๘/๒๐๐,ขุ.อิตติ.(ไทย) ๒๕/๗๒/๓๒, ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๖/๕๕๓, ๙๗/๕๗๑,ขุ.ชา.ทุก.(ไทย) ๒๗/๑๒/๖๕,ขุ.ชา.เตรสภ.(ไทย) ๒๗/๒๖/๔๐๐,ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๓๓/๑๒๗, ๕๗/๑๙๑,ขุ.ม.(ไทย) ๓๐/๖๓/๒๔๒, ๗๗/๒๗๗,ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๖/๕๕๖, ๒๘/๔๕,อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๔๔๕/๔๗๓, ๒๘๖/๑๘๓,อภิ.ป.(ไทย) ๔๐/๑๐/๘๘๓, ๑๒/๘๘๕,อภิ.ป.(ไทย) ๔๒/๑๙/๑๐, ๓๕/๑๒๔, อภิ.ป.(ไทย) ๔๓/๒๙/๑๕, ๖๗/๓๒๔,อภิ.ป.(ไทย) ๔๕/๑๗/๗๙, ๕๙/๑๒๘

นิพพานญาณ : ญาณคือนิพพาน,ญาณในนิพพาน หมายถึงมรรคญาณ หมายถึงความหยั่งรู้ที่ทำให้สำเร็จมรรคคืออรหัตมรรค ดังคำในสุสิมปริพาชกสูตร พระผู้มีพระภาคได้ตรัสว่า สุสิมะ อัมมฐิติ ญาณเกิดก่อน นิพพานญาณเกิดภายหลัง (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๗๐/๑๔๘),ในปฏิสัมภิทามรรค กล่าวถึงนิพพานญาณ แต่ใช้คำต่างกันคือปรินิพพานญาณ แต่ความหมายอธิบายเช่นเดียวกัน ดังคำว่า ปัญญาในการทำความเป็นไปแห่งกิเลสให้สิ้นไปของผู้มีสัมปชัญญะ ชื่อว่าปรินิพพานญาณ (ญาณในปรินิพพาน), คือ บุคคลผู้มีสัมปชัญญะในศาสนานี้ ทำความเป็นไปแห่งกามฉันทะให้สิ้นไป ฯลฯแห่งนิวรณ์ให้สิ้นไปด้วยปฐมฌาน ฯลฯ ทำความเป็นไปแห่งกิเลสทั้งปวงให้สิ้นไปด้วยอรหัตตมรรค (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๓๕/๔,๘๖/๑๔๕)

อรรถกถาอธิบายว่า นิพพานญาณ ในที่นี้หมายถึงมรรคญาณ (คือความหยั่งรู้ที่สำเร็จ ความเป็นอริยบุคคล) (ส.นิ.อ. (บาลี) ๒/๗๐/๑๔๓)

นิพพานธาตุ :ภาวะแห่งนิพพาน ;ธรรมเป็นที่กำจัดราคะ โทสะ และโมหะ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๗/๑๐), นิพพานหรือนิพพานธาตุ ๒ คือ (๑) สอุปาทิเสสนิพพาน ดับกิเลสมีเบญจขันธ์เหลือ (๒) อนุ ปาทิเสสนิพพาน ดับกิเลสไม่มีเบญจขันธ์เหลือ ดังคำในมหาเวทลลสูตร ที่พระสารีบุตรอธิบาย ให้พระโกณฑัญญะฟังว่า ปัจจัยแห่งการเข้าเจโตวิมุตติ ซึ่งไม่มีนิमितมี ๒ ประการ คือ (๑) การ ไม่มนสิการถึงนิमितทั้งปวง (๒) การมนสิการถึงนิพพานธาตุ ซึ่งไม่มีนิमित (ม.ม.(ไทย) ๑๒/ ๔๕๘/๔๙๖),ในสันตตรสูตร กล่าวถึงภิกษุหนึ่งแล เป็นผู้มีความเห็นชอบเพราะเหตุที่น้อมจิตไป ในนิพพานธาตุนั้นจึงชื่อว่าสำเร็จอภิญญา ๖ ประการ (ขุ.อิติ.(ไทย) ๒๕/๗๒/๔๓๐, ๘๕/ ๔๕๒),ในกถาวัตถุ พระสกวาทีกถาไว้ว่า นิพพานธาตุเป็นกุศล(อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๘๔๔/๘๘๐)

นิพพานธาตุสูตร : พระสูตรว่าด้วยนิพพานธาตุ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า นิพพานธาตุมี ๒ อย่าง ได้แก่ (๑) สอุปาทิเสสนิพพานธาตุ ได้แก่ ธาตุคือการดับกิเลสยังมีเบญจขันธ์เหลืออยู่ (๒) อนุ ปาทิเสสนิพพานธาตุ ได้แก่ ธาตุคือการดับกิเลสพร้อมทั้งเบญจขันธ์ (ขุ.อิติ.(ไทย) ๒๕/๔๔/ ๓๙๒)

นิพพานบท :ทางนิพพาน หมายถึงธรรมที่ให้ถึงนิพพาน จัดเป็นทางที่ไม่แปรผัน เทียง มั่นคง แน่นแท้ มี ความไม่แปรผันไปเป็นธรรมดา ดังคำในมหาวิทเทส พระพุทธเจ้าตรัสว่า อีกนัยหนึ่ง โดย ความหมายต่างกัน ธรรมเหล่าใด เป็นไปเพื่อบรรลุความสงบถูกต้องความสงบ ทำให้แจ้ง ความสงบ คือ สติปัญญา ๔ สัมมัปปธาน ๔ ฯลฯ อมตบท(ทางอมตธรรม) นิพพานบท(ทาง นิพพาน) (ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๑๕๐/๔๑๐,ในจุฬินิทเทศอธิบายอีกว่า คำว่า นิพพานบทอันไม่แปร ผัน อธิบายว่า นิพพานบท(ทางนิพพาน) คือตถาบท (ทางปกป้องกัน) เลณบท (ทางหลีกเลี่ยง) ปรายนบท (ทางไปสู่จุดหมาย) อภยบท (ทางไม่มีภัย) (ขุ.จ.(ไทย) ๓๐/๕๕/๒๒๒),ใน เอกสังขยเถระ กล่าวว่า ข้าพเจ้าบรรลุนิพพานบทอันไม่หวั่นไหว เป็นแดนเกษมจากภัย เป็น อมตธรรม (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๒๑/๖๑)

นิพพานปฏิสังขตสูตร^๑ (ปฐม) : พระสูตรว่าด้วยธรรมที่เกี่ยวกับนิพพาน (สูตรที่ ๑) พระผู้มีพระภาค ตรัสถึงอายตนะ กล่าวคือนิพพาน ว่าเป็นสภาวะที่สิ้นสุดแห่งทุกข์ ปราศจากกามภพ รูปภพ และอรุภพ (ขุ.อุ.(ไทย) ๒๕/๗๑/๓๒๑,ขุ.อุ.อ. (บาลี) ๗๑/๔๑๕-๔๒๐)

นิพพานปฏิสังขตสูตร^๒ (ทุติย) : พระสูตรว่าด้วยธรรมที่เกี่ยวกับนิพพาน (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาค ตรัสถึงนิพพานว่าเป็นสภาวะที่บุคคลเห็นได้ยาก ปราศจากตัณหา ไม่มีกิเลสเครื่องกังวลแก่ผู้รู้ แจ้งอริยสัง ๔ ด้วยอริยมัคคปัญญา (ขุ.อุ.(ไทย) ๒๕/๗๒/๓๒๒,ขุ.อุ.อ. (บาลี) ๗๒/๔๒๑)

นิพพานปฏิสังขตสูตร^๓ (ตติย) : พระสูตรว่าด้วยธรรมที่เกี่ยวกับนิพพาน (สูตรที่ ๓) พระผู้มีพระภาค ตรัสถึงนิพพานว่าเป็นสภาวะที่ไม่เกิด ไม่ปรากฏ ไม่ถูกปัจจัย ปຽงแต่ง เป็นสภาวะที่ถอนกิเลส และสลัดวิภวัญทุกขีได้อย่างสิ้นเชิง (ขุ.อุ.(ไทย) ๒๕/๗๓/๓๒๓,ขุ.อุ.อ. (บาลี) ๗๓/๔๒๑-๔๒๔)

นิพพานปฏิสังขตสูตร^๔ (จตุตถ) : พระสูตรว่าด้วยธรรมที่เกี่ยวกับนิพพาน (สูตรที่ ๔) พระผู้มีพระภาค ตรัสถึงนิพพานว่าเป็นสภาวะที่ละตัณหาได้อย่างสิ้นเชิงด้วยอริยมรรค (ขุ.อุ.(ไทย) ๒๕/๗๔/ ๓๒๔,ขุ.อุ.อ. (บาลี) ๗๔/๔๒๕)

นิพพานปัจจุเวกขณะ : การพิจารณานิพพาน หมายถึงพระอรหันต์พิจารณาถึงนิพพานว่าตนจะนิพพานเวลาไหน กำหนดเวลานิพพาน ดังคำในปฏิฐาน กล่าวถึง พระอริยะพิจารณาโคตรภูพิจารณาโวทานพิจารณามัคคปัจจุเวกขณะพิจารณาผลปัจจุเวกขณะ พิจารณานิพพานปัจจุเวกขณะ บุคคลเห็นแจ้งขั้นที่เป็นปริตตะซึ่งมีอัปปมาณะเป็นอารมณ์โดยเป็นสภาวะไม่เที่ยง ฯลฯ หรือตั้งคำว่า พระเสขะพิจารณาโคตรภูให้เป็นอารมณ์อย่างหนักแน่น ฯลฯ พิจารณาผลปัจจุเวกขณะให้เป็นอารมณ์อย่างหนักแน่น พิจารณานิพพานปัจจุเวกขณะให้เป็นอารมณ์อย่างหนักแน่น และนิพพานปัจจุเวกขณะเป็นปัจจุเวกขณะที่มีมหัคคตะเป็นอารมณ์ (อภิ.ป.(ไทย) ๔๑/๑๖/๔๖๙,๑๙/๔๗๑,๒๒/๔๗๓)

นิพพานปัญหาสูตร : พระสูตรว่าด้วยปัญหาเรื่องนิพพาน ชัมพูชาทกปริพาชกเข้าไปหาท่านพระสารีบุตรผู้อยู่ ณ หมู่บ้านนาลกคาม แคว้นมคธแล้วถามว่า นิพพานเป็นอย่างไร เมื่อท่านพระสารีบุตรตอบว่า ความสิ้นราคะ โทสะและโมหะ ชื่อว่า นิพพานและ และมรรคปฏิบัติทาเพื่อทำให้แจ้งนิพพานนั้น ได้แก่อริยมรรคมีองค์ ๘ จึงกล่าวว่า มรรคและปฏิบัติทาเพื่อทำให้แจ้งนิพพานนั้นดีจริง เราไม่ควรประมาทในมรรคและปฏิบัติทานั้น (ส.สพ.ไทย) ๑๘/๓๑๔/๓๓๕)

นิพพานเป็นที่สลัดออก : นิพพานที่เป็นเครื่องสลัดความยินดี หมายถึงกำจัดความเพลิดเพลินในกามทั้งปวงได้แล้ว ทำลายกองแห่งความมืดได้แล้ว ดังคำที่มารกล่าวแก่พระเสลาเถรีว่า นิพพานเป็นที่สลัดออกไม่มีในโลก ท่านจะทำประโยชน์อะไรด้วยวิเวกเล่า (ขุ.เถรี.(ไทย) ๒๖/๕๗/๕๖๔)

นิพพานสัปปายปฏิบัติทาสูตร^๑ (ปฐม) : พระสูตรว่าด้วยปฏิบัติทาที่เป็นสัปปายะแก่นิพพาน (สูตรที่ ๑) พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ปฏิบัติทาที่เป็นสัปปายะแก่นิพพาน ได้แก่การที่ภิกษุเห็นว่า อายุตนะภายใน ๖ อายุตนะภายนอก ๖ วิญญูณ ๖ สัมผัส ๖ และแม้ความเสวยอารมณ์ที่เป็นสุขหรือทุกข์หรือมิใช่สุขมิใช่ทุกข์ที่เกิดขึ้นเพราะสัมผัส ๖ เป็นปัจจุเวก ล้วนไม่เที่ยง (ส.สพ.ไทย) ๑๘/๑๔๗/๑๘๐)

นิพพานสัปปายปฏิบัติทาสูตร^๒ (ทุติย) : พระสูตรว่าด้วยปฏิบัติทาที่เป็นสัปปายะแก่นิพพาน (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายโดยนัยแห่งปฐมนิพพานสัปปายปฏิบัติทาสูตรในวรรคนี้ ต่างกันเพียงเปลี่ยนจากคำว่า ล้วนไม่เที่ยง เป็นคำว่า ล้วนเป็นทุกข์ (ส.สพ.ไทย) ๑๘/๑๔๘/๑๘๑)

นิพพานสัปปายปฏิบัติทาสูตร^๓ (ตติย) : พระสูตรว่าด้วยปฏิบัติทาที่เป็นสัปปายะแก่นิพพาน (สูตรที่ ๓) พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายโดยนัยแห่งปฐมนิพพานสัปปายปฏิบัติทาสูตรในวรรคนี้ ต่างกันเพียงเปลี่ยนจากคำว่า ล้วนไม่เที่ยง เป็นคำว่า ล้วนเป็นอนัตตา (ส.สพ.ไทย) ๑๘/๑๔๙/๑๘๒)

นิพพานสัปปายปฏิบัติทาสูตร^๔ (จตุตถ) : พระสูตรว่าด้วยปฏิบัติทาที่เป็นสัปปายะแก่นิพพาน (สูตรที่ ๔) พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตวันได้ตรัสถามภิกษุทั้งหลายเป็นต้นว่า อายุตนะภายใน ๖ อายุตนะภายนอก ๖ วิญญูณ ๖ สัมผัส และแม้ความเสวยอารมณ์ที่เป็นสุขหรือทุกข์ หรือมิใช่สุขมิใช่ทุกข์ที่เกิดขึ้นเพราะสัมผัส ๖ เป็นปัจจุเวกจะเที่ยงหรือไม่เที่ยง เมื่อภิกษุทั้งหลายทูลตอบตามลำดับแล้ว จึงตรัสสรุปว่า อริยสาวกผู้ได้สดับเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในอายุตนะภายใน ๖ อายุตนะภายนอก ๖ วิญญูณ ๖ สัมผัส

๖ และแม้ความเสวยอารมณ์ที่เป็นสุขหรือทุกข์ หรือมิใช่สุขมิใช่ทุกข์ที่เกิดขึ้นเพราะสัมผัส ๖ เป็นปัจจัยเหล่านั้น เมื่อเปื้อน่าย่อมคลายกำหนด เพราะคลายกำหนด จิตย่อมหลุดพ้น เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ก็รู้ว่าหลุดพ้นแล้ว ชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีก (ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๑๕๐/๑๘๒)

นิพพานสุข : ความสุขในนิพพาน, นิพพานเป็นสุข ดังคำในนิพพานสุขสูตร กล่าวถึงนิพพานเป็นสุข (อง.นวก. (ไทย) ๒๓/๓๔/๕๐๐), หรือดังคำในปริปัญณกเถรคาถาที่พระปริปัญณกเถระ กล่าวถึงสุชาโกชนมีรสขบร้อยที่เราบริโภคแล้วยังไม่เทียบเท่านิพพานสุขที่เราได้บรรลุในวันนี้ (ช.เถร. (ไทย) ๒๖/๙๑/๓๓๖)

นิพพานสุขสูตร : พระสูตรว่าด้วยนิพพานเป็นสุข พระสารีบุตรขณะอยู่ ณ วัดพระเวฬุวัน เขตกรุงราชคฤห์ กล่าวกับภิกษุทั้งหลายว่า นิพพานเป็นสุข เมื่อพระอุทายีแย้งว่า นิพพานไม่มีเวทนาจะเป็นสุขได้อย่างไร จึงกล่าวว่า นิพพานที่ไม่มีเวทนานั้นเป็นสุข กามคุณ ๕ คือ รูป เสียง กลิ่น รส และโผฏฐัพพะ อันน่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ ชวนให้รัก ชักให้ใคร่ พาใจให้กำหนด สุขโสมนัสที่อาศัยกามคุณ ๕ เกิดขึ้นเรียกว่า กามสุข แล้วจึงกล่าวว่า (๑) ภิกษุบรรลุปฐมฌาน เมื่ออยู่ด้วยวิหการธรรมนี้ สัญญาณสังการที่ประกอบด้วยกามยังฟุ้งขึ้น ข้อนั้นเป็นความกตตันแก่ภิกษุนั้น เปรียบเหมือนทุกข์ฟุ้งเกิดขึ้นแก่คนผู้มีสุขเพื่อความกตตัน ความกตตันพระผู้มีพระภาคตรัสเรียกว่า ทุกข์ โดยปริยายนี้ ฟังทราบว่าเป็นสุขได้อย่างไร (๒) ภิกษุบรรลุทุติยฌาน เมื่ออยู่ด้วยวิหการธรรมนี้ สัญญาณสังการที่ประกอบด้วยวิตกยังฟุ้งขึ้น ข้อนั้นเป็นความกตตันแก่ภิกษุนั้น เปรียบเหมือนทุกข์ฟุ้งเกิดขึ้นแก่คนผู้มีสุขเพื่อความกตตัน ความกตตันพระผู้มีพระภาคตรัสเรียกว่า ทุกข์ โดยปริยายนี้ ฟังทราบว่าเป็นสุขได้อย่างไร (๓) ภิกษุบรรลุจตุตถฌาน ... (๔) ภิกษุบรรลุจตุตถฌาน ... (๕) ภิกษุบรรลุอากาศานัญญาตนฌาน ... (๖) ภิกษุบรรลุวิญญูญาณัญญาตนฌาน ... (๗) ภิกษุบรรลุอากิญจัญญาตนฌาน ... (๘) ภิกษุบรรลุเนวสัญญานาสัญญาตนฌาน เมื่ออยู่ด้วยวิหการธรรมนี้ สัญญาณสังการที่ประกอบด้วยอากิญจัญญาตนฌานฟุ้งขึ้น ข้อนั้นเป็นความกตตันแก่ภิกษุนั้น เปรียบเหมือนทุกข์ฟุ้งเกิดขึ้นแก่คนผู้มีสุขเพื่อความกตตัน ความกตตันพระผู้มีพระภาคตรัสเรียกว่า ทุกข์ โดยปริยายนี้ ฟังทราบว่าเป็นสุขได้อย่างไร (๙) ภิกษุบรรลุสัญญาเวทิตนโรธอยู่ และอาสวะทั้งหลายของเธอหมดสิ้นไปแล้ว เพราะเห็นด้วยปัญญาโดยปริยายนี้ ฟังทราบว่าเป็นสุขได้อย่างไร (อง.นวก. (ไทย) ๒๓/๓๔/๕๐๐)

นิพพานสูตร^๑ : พระสูตรว่าด้วยนิพพาน พระอุทายีถามพระอานนท์ว่า พระผู้มีพระภาคตรัสว่า นิพพาน ด้วยเหตุเท่าไร พระอานนท์ตอบว่า ด้วยเหตุเท่านี้ คือ ภิกษุบรรลุปฐมฌาน ๔ อรูปฌาน ๔ และบรรลุสัญญาเวทิตนโรธแล้วทำอาสวะให้หมดสิ้นไป เพราะเห็นด้วยปัญญา (อง.อภฺฐก. (ไทย) ๒๓/๔๘/๕๔๐)

นิพพานสูตร^๒ : พระสูตรว่าด้วยนิพพานพระสารีบุตรกล่าวว่า เหตุปัจจัยที่ทำให้สัตว์บางพวกไม่นิพพานในปัจจุบันและนิพพานในปัจจุบันแก่พระอานนท์ว่า เป็นเพราะไม่รู้สัญญา ๔ ตามความเป็นจริง ต่อเมื่อรู้ชัดสัญญา ๔ ตามความเป็นจริงจึงทำให้บรรลุนิพพานในปัจจุบันได้ สัญญา ๔ นั้น คือ (๑) หานภากิยสัญญา สัญญาฝ่ายเสื่อม (๒) ฐิติภากิยสัญญา สัญญาฝ่ายดำรง (๓) วิเส

สภาคิยสัญญา สัญญาฝ่ายวิเศษ (๔) นิพเพธภาคิยสัญญา สัญญาฝ่ายชำแรกกิเลส (อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๗๙/๒๕๒)

นิพพานสูตร^๓ : พระสูตรว่าด้วยนิพพาน พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ฐานะที่เป็นไปไม่ได้และฐานะที่เป็นไปได้ มีเนื้อความเหมือนในอนิจจสูตร ต่างกันเพียงประการที่ ๑ ของแต่ละฝ่าย ฝ่ายที่เป็นไปไม่ได้ เปลี่ยนจาก “พิจารณาเห็นสังขารว่าเป็นของเที่ยง” เป็น “พิจารณาเห็นนิพพานว่าเป็นทุกข์” และฝ่ายที่เป็นไปได้ เปลี่ยนจาก “พิจารณาเห็นสังขารว่าเป็นของไม่เที่ยง” เป็น “พิจารณาเห็นนิพพานว่าเป็นสุข” (อง.ฉก. (ไทย) ๒๒/๑๐๑/๖๒๓)

นิพพานสูตร^๔ : พระสูตรว่าด้วยบุคคลผู้พิจารณาเห็นความเป็นสุขในนิพพาน พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บุคคลผู้ควรแก่ของที่เขานำมาถวาย ... ๗ จำพวก เหมือนในอนิจจานุสสสูตร ต่างกันแต่บุคคลเป็นผู้พิจารณาเห็นความเป็นสุข มีสัญญาว่าเป็นสุข รู้ว่าเป็นสุขในพระนิพพานอยู่ (อง.สตตก. (ไทย) ๒๓/๑๙/๒๘)

นิพพานอันมิใช่ที่อยู่ : สภาวะที่ไม่มีอุปธิ หมายถึงสภาวะที่ไม่ใช่ที่อยู่ของมาร ดังคำในสัตตวัสสาอนุพันธสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า คนเหล่าใดเป็นผู้มุ่งไปสู่ฝั่ง คนเหล่านั้นย่อมถามถึงนิพพานอันมิใช่ที่อยู่ของมาร (ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๖๐/๒๐๙)

นิพพิทา : ความหน่าย, ความน่าเบื่อหน่าย หมายถึงความหน่ายที่เกิดขึ้นจากปัญญาพิจารณาเห็นความจริง ถ้าหญิงชายอยู่กินกันเกิดหน่ายกัน เพราะความประพฤติไม่ดีต่อกัน หรือหน่ายในมรรยาทของกันและกัน อย่างนี้ไม่จัดเป็นนิพพิทา ; ความเบื่อหน่ายในกองทุกข์ ดังคำในอุปนิสสูตร พระพุทธเจ้าตรัสว่า เรากล่าวว่าแม้วิราคะก็มีที่อาศัย มิได้กล่าวว่าไม่มีที่อาศัย อะไรเล่าเป็นที่อาศัยแห่งวิราคะ สิ่งนั้นควรเรียกว่า นิพพิทา เรากล่าวว่าแม้นิพพิทาก็มีที่อาศัย มิได้กล่าวว่าไม่มีที่อาศัย อะไรเล่าเป็นที่อาศัยแห่งนิพพิทา สิ่งนั้นควรเรียกว่า ญาณุตถญาณทัสสนะ (ส.น. (ไทย) ๑๖/๒๓/๔๑) ; จัดเป็นพลวิปัสสนา คือวิปัสสนาที่มีพลัง ดังคำในทุสสิลสูตร พระพุทธเจ้าตรัสว่า เมื่อยญาณุตถญาณทัสสนะไม่มี นิพพิทาและวิราคะของบุคคลผู้มีญาณุตถญาณทัสสนะ วิตติชื่อว่ามิเหตุถูกขจัดแล้ว (อง.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๒๔/๓๐)

คำว่า นิพพิทา มีปรากฏในพระไตรปิฎก เช่น อง.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๑๖๘/๒๘๒, ๒๒/๕๐/๕๑๘, ๒๒/๕๐/๕๑๘, ๒๓/๖๕/๑๓๑, ๒๓/๘๑/๔๐๕, ๒๓/๘๑/๔๐๕, ๒๔/๑/๒, ๒๔/๑/๓๙๐, ๓/๓๙๒, ๔/๓๙๔, ๕/๘, ๕/๓๙๕, ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๒๗/๓๘๓)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า นิพพิทา ในที่นี้หมายถึงนิพพิทาญาณ คือ ญาณที่พิจารณาเห็นสังขารว่ามีโทษจนเกิดความเบื่อหน่าย (ส.น.อ. (บาลี) ๒/๒๓/๖๑) อรรถกถาบางแห่งอธิบายว่า คำว่า นิพพิทา หมายถึงพลวิปัสสนา วิราคะ หมายถึงอริยมรรค (อง.ฉก.อ. (บาลี) ๓/๕๐/๑๒๙)

นิพพิทาญาณ : ความรู้ที่ทำให้เบื่อหน่ายในกองทุกข์, ปรีชาหยั่งเห็นสังขารด้วยความหน่าย หมายถึง ญาณที่พิจารณาเห็นสังขารว่ามีโทษจนเกิดความเบื่อหน่าย ดังคำในปฏิสัมภิทามรรค อานาปานัสสติกา กล่าวไว้ว่า เมื่อพระโยคาวจรเจริญสมาธิที่ประกอบด้วยอานาปานสติอันมีวัตถุ ๑๖ ญาณเกินกว่า ๒๐๐ ย่อมเกิดขึ้น (คือ) ญาณในธรรมที่เป็นอันตราย ๘ ฯลฯ นิพพิทาญาณ ๘ นิพพิทานุโลมญาณ ๘, มีอธิบายต่ออีกว่า นิพพิทาญาณ ๘ คือ (๑) ชื่อว่านิพพิทาญาณ

เพราะพิจารณาเห็นว่าไม่เที่ยงหายใจเข้าใจเห็นตามความเป็นจริง (๒) ชื่อว่านิพพิทาญาณ
 เพราะพิจารณาเห็นว่าไม่เที่ยงหายใจออกรู้เห็นตามความเป็นจริง (๓) ชื่อว่านิพพิทาญาณ
 เพราะพิจารณาเห็นความคลายออกได้หายใจเข้าใจเห็นตามความเป็นจริง (๔) ชื่อว่านิพพิทา
 ญาณ เพราะพิจารณาเห็นความคลายออกได้หายใจออก รู้เห็นตามความเป็นจริง (๕) ชื่อว่า
 นิพพิทาญาณ เพราะพิจารณาเห็นความดับไปหายใจเข้าใจเห็นตามความเป็นจริง (๖) ชื่อว่า
 นิพพิทาญาณ เพราะพิจารณาเห็นความดับไปหายใจออกรู้เห็นตามความเป็นจริง (๗) ชื่อว่า
 นิพพิทาญาณ เพราะพิจารณาเห็นความสละคืนหายใจเข้าใจเห็นตามความเป็นจริง (๘) ชื่อว่า
 นิพพิทาญาณ เพราะพิจารณาเห็นความสละคืนหายใจออกรู้เห็นตามความเป็นจริง (ขุ.ป.(ไทย)
 ๓๑/๑๕๒/๒๓๓,๑๘๓/๒๘๘)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า นิพพิทาญาณ คือญาณที่พิจารณาเห็นสังขารว่ามีโทษจนเกิด
 ความเบื่อหน่าย (ส.นิ.อ. (บาลี) ๒/๒๓/๖๑)

นิพพิทานุปัสสนา :พิจารณาเห็นความน่าเบื่อหน่าย, หมายถึงการคำนึงเห็นด้วยความหน่าย, ข้อที่ ๔
 ในอนุปัสสนา ๗ คือ อนิจจานุปัสสนา ทุกขานุปัสสนา อนัตตานุปัสสนา นิพพิทานุปัสสนา
 วิราคานุปัสสนา นิโรธานุปัสสนา และปฏินิสัสคคานุปัสสนา ซึ่งเป็นธรรมที่ควรรู้อย่าง หรือดัง
 คำว่า นิพพิทานุปัสสนาที่บุคคลเจริญ ทำให้มากแล้ว ย่อมทำปัญญาเฉียบแหลมให้เต็มรอบ
 (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๙/๑๖, ๑๘/๒๖, ๒๒/๓๑, ๒๑๖/๓๕๙, ๒๒๒/๓๗๔, ๑/๕๓๗); จัดเป็นญาณ
 ที่ ๘ ในญาณ ๑๖ อันได้แก่นิพพิทานุปัสสนาญาณ (ญาณอันคำนึงเห็นด้วยความหน่าย)
 (ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑-๖๕/๗-๑๐๙)

อรรถกถาอธิบายว่า เป็นข้อที่ ๔ ในอนุปัสสนา ๗ อันได้แก่ (๑) อนิจจานุปัสสนา
 (พิจารณาเห็นความไม่เที่ยง) (๒) ทุกขานุปัสสนา (พิจารณาเห็นความเป็นทุกข์) (๓) อนัตตา
 นุปัสสนา (พิจารณาเห็นความไม่มีตัวตน) (๔) นิพพิทานุปัสสนา (พิจารณาเห็นความน่าเบื่อ
 หน่าย) (๕) วิราคานุปัสสนา (พิจารณาเห็นความคลายกำหนด) (๖) นิโรธานุปัสสนา
 (พิจารณาเห็นความดับกิเลส) (๗) ปฏินิสัสคคานุปัสสนา (พิจารณาเห็นความสลัดทิ้งกิเลส)
 (ม.ม.อ. (บาลี) ๑/๖๕/๑๖๙, วิสุทฺธิ. (บาลี) ๒/๖๖๒-๘๐๔/๒๕๐-๓๕๐)

นิพพิทานุปัสสนาญาณ : ปรีชาคำนึงถึงสังขารด้วยความหน่าย เพราะมีแต่โทษมากมาย แต่ไม่ใช่
 ทำลายตนเองเพราะเบื่อสังขาร เรียกล้วนๆ นิพพิทาญาณ หมายถึงญาณคือการพิจารณาเห็น
 ความเบื่อหน่ายดังคำในวิโมกขกถา กล่าวถึงนิพพิทานุปัสสนาญาณ พ้นจากนั้นที่สัญญา
 เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าสัญญาวิโมกข์ (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๒๑๔/๓๕๖); ญาณ ๑๖ (โสฬส
 ญาณ) ประกอบ (ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑-๖๕/๗-๑๐๙, วิสุทฺธิ. (บาลี) ๒/๖๖๒-๘๐๔/๒๕๐-
 ๓๕๐)

นิพพิทานุปัสสนายถาภูตญาณ : ยถาภูตญาณคือการพิจารณาเห็นความเบื่อหน่าย หมายถึงญาณที่รู้
 เห็นตามความเป็นจริงแห่งการพิจารณาความเบื่อหน่ายของสังขาร ดังคำในวิโมกขกถา นิท
 เทส อธิบายว่า นิพพิทานุปัสสนายถาภูตญาณ พ้นจากความไม่รู้คือความหลงว่านั่นนี้(ความ
 ยินดี) เพราะเหตุนี้จึงชื่อว่าญาณวิโมกข์ (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๒๑๕/๓๕๗)

นิพพิทาโนปฏิเวธปัญญา : ปัญญาที่มีความเบื่อหน่าย แต่ไม่มีปฏิเวธ(การแทงตลอด),ปัญญาที่ไม่มี
 ราคะแต่ไม่มีการแทงตลอดอภิญญาและสัจจะทั้งหลาย ซึ่งมีอธิบายไว้ว่า บุคคลเป็นผู้ปราศรา

คะในกามทั้งหลาย แต่ไม่ได้แทงตลอดอภิญญาและสัจจะทั้งหลายด้วยปัญญาใด นี้เรียกว่า นิพพิทาโนปฏิเวธปัญญา ดังคำในวิภังค์กล่าวถึงอัมมญาณ อันวญาณ ปริจจญาณ สัมมตติญาณ ฯลฯ ที่เป็นนิพพิทาโนปฏิเวธปัญญาก็มี ที่เป็นปฏิเวธโนนิพพิทาปัญญา ก็มี ที่เป็นนิพพิทาปฏิเวธปัญญาเนวนิพพิทาโนปฏิเวธปัญญาก็มี (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๗๕๔/๔๙๑, ๗๙๘/๕๑๑, ๗๙๘/๕๑๒)

นิพพิทาพหุลสูตร : พระสูตรว่าด้วยผู้มากด้วยความเบื่อหน่าย พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า เธอทั้งหลายพึงเป็นผู้มากด้วยความเบื่อหน่ายในชั้น ๕ ซึ่งจะทำให้พ้นจากชั้น ๕ พ้นจากชาติ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๑๔๖/๒๓๖)

นิพพิทาสัญญา : ความกำหนดหมายความเบื่อหน่าย จัดเป็นข้อที่ ๑ ในอานิสงส์ ๖ ประการ ดังคำในอุกขิตตาสิกสูตร ซึ่งกล่าววนิพพิทาสัญญาเหมือนเพชรฆาตผู้เงี้ยวดาบขึ้น ที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า ภิกษุผู้พิจารณาเห็นอานิสงส์ ๖ ประการ สามารถทำเขตไม่จำกัดในสังขารทั้งปวงแล้วทำทุกขสัญญาให้ปรากฏได้ คือ (๑) นิพพิทาสัญญาในสังขารทั้งปวง จักปรากฏแก่เราเหมือนเพชรฆาตผู้เงี้ยวดาบขึ้น ฯลฯ (๒) เราจักมีเมตตาบำรุงพระศาสดา (อง.ฉก.(ไทย) ๒๒/๑๐๓/๖๒๔)

นิพพิทาสูต^๑ : พระสูตรว่าด้วยความเบื่อหน่าย พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ธรรมที่บุคคลเจริญ ทำให้มากแล้วย่อมเป็นไปเพื่อความเบื่อหน่าย เพื่อคลายกำหนด เพื่อดับ เพื่อสงบระงับ เพื่อรู้ยิ่ง เพื่อตรัสรู้ เพื่อนิพพานโดยส่วนเดียว มี ๕ คือ (๑) พิจารณาเห็นความไม่งามในกาย (๒) กำหนดหมายความปฏิกุลในอาหาร (๓) กำหนดหมายความไม่น่าเพลิดเพลินในโลกทั้งปวง (๔) พิจารณาเห็นความไม่เที่ยงในสังขารทั้งปวง (๕) เข้าไปตั้งความกำหนดหมายความตายที่จะต้องมาถึงเป็นธรรมดาไว้ในภายใน (อง.ปญจ.(ไทย) ๒๒/๖๙/๑๑๗)

นิพพิทาสูต^๒ : พระสูตรว่าด้วยธรรมที่เป็นไปเพื่อความเบื่อหน่าย พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า โพชฌงค์ ๗ เป็นไปเพื่อความเบื่อหน่าย อันเป็นเหตุให้บรรลุพระนิพพาน (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๒๐๑/๑๓๓)

นิพพิทาสูต^๓ : พระสูตรว่าด้วยธรรมที่เป็นไปเพื่อความเบื่อหน่าย พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า อิทธิบาท ๔ ที่บุคคลเจริญ ทำให้มากแล้วเป็นอริยะ ย่อมเป็นไปเพื่อความเบื่อหน่าย คลายกำหนด (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๘๑๖/๓๗๙)

นิพพุตสูตร : พระสูตรว่าด้วยพระนิพพาน ชาณุสโสณิพราหมณ์เข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาคทูลถามปัญหาเรื่องเหตุที่ทำให้พระนิพพานเป็นสภาวะธรรมที่ผู้ปฏิบัติจะพึงเห็นชัดด้วยตนเอง...อันวิญญูชนพึงรู้เฉพาะตน ตรัสตอบเหมือนอัญญตรพราหมณสูตร แต่ตรัสเพิ่มเติมว่า ในเวลาที่บุคคลเสวยธรรมเป็นที่สิ้นราคะโทสะโมหะโดยไม่เหลือพระนิพพานชื่อว่าเป็นสภาวะธรรมที่ผู้ปฏิบัติพึงเห็นชัดด้วยตนเองเป็นต้น เมื่อเทศนาจบลงชาณุสโสณิพราหมณ์ชื่นชมพระภิกษิต แล้วแสดงตนเป็นอุบาสกขอถึงพระรัตนตรัยตลอดชีวิต (อง.ทุก.(ไทย) ๒๐/๕๖/๒๑๙)

นิพเพธกาคิยสัญญา : สัญญาฝ่ายชำแรกกิเลส หมายถึงกำหนดหมายในญาณอันเป็นส่วนชำแรกกิเลส ในสังคิตติสูตร พระสารีบุตรเถระอธิบายว่า นิพเพธกาคิยสัญญา มี ๖ ประการ คือ (๑) อนิจจสัญญา (กำหนดหมายความไม่เที่ยงแห่งสังขาร) (๒) อนิจเจ ทุกขสัญญา (กำหนดหมายความ

เป็นทุกข์ในความไม่เที่ยงแห่งสังขาร)(๓) ทุกเข อนัตตสัญญา (กำหนดหมายความเป็นอนัตตา
 ในความเป็นทุกข์) (๔) ปหานสัญญา(กำหนดหมายเพื่อละอกุศลวิตกและบาปกรรมทั้งหลาย)
 (๕) วิจารณ์สัญญา (กำหนดหมายวิจารณ์ว่าเป็นธรรมละเอียดประณีต) (๖) นิโรธสัญญา
 (กำหนดหมายนิโรธว่าเป็นธรรมละเอียดประณีต) (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๒๙/๓๓๐),ในนิพพาน
 สูตรพระสารีบุตรเถระอธิบายสัญญา ๔ ให้พระอานนท์ฟังดังนี้ว่า สัตว์ทั้งหลายในโลกนี้ไม่
 ทราบชัดตามความเป็นจริงว่า นี่เป็นหानภคิยสัญญา (สัญญาฝ่ายเสื่อม) ฯลฯ นี่เป็นฐิติภคิย
 สัญญา (สัญญาฝ่ายดำรง) ฯลฯ นี่เป็นวิเสสภคิยสัญญา (สัญญาฝ่ายวิเศษ) ฯลฯ นี่เป็นนิพเพธ
 ภคิยสัญญา (สัญญาฝ่ายชำแรกกิเลส) ท่านอานนท์ นี่แลเป็นเหตุเป็นปัจจัยให้สัตว์บางพวกใน
 โลกนี้ไม่นิพพานในปัจจุบัน (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๗๙/๒๕๒) ; ดูประกอบใน อง.ทสก.(ไทย)
 ๒๔/๕๖/๑๒๓,๕๗/๑๒๔

นิพเพธภคิยสูตร:พระสูตรว่าด้วยทางอันเป็นส่วนแห่งการชำแรกกิเลส พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุ
 ทั้งหลายว่า โพชฌงค์ ๗ เป็นทางอันเป็นส่วนแห่งการชำแรกกิเลส(ส.ม.(ไทย)๑๙/๒๐๙/๑๔๐)

นิพเพธภคิยสมาธิ :สมาธิที่ชำแรกกิเลส ดังคำในทสุตตรสูตร ที่พระสารีบุตรเถระกล่าวถึงสมาธิไว้ว่า
 ข้อ ๔ ในสมาธิ ๔ ซึ่งเป็นธรรมที่แทงตลอดได้ยาก กล่าวคือ (๑) หานภคิยสมาธิ (สมาธิฝ่าย
 เสื่อม) (๒) ฐิติภคิยสมาธิ(สมาธิฝ่ายดำรง) (๓) วิเสสภคิยสมาธิ(สมาธิฝ่ายวิเศษ) (๔) นิพ
 เพธภคิยสมาธิ (สมาธิฝ่ายชำแรกกิเลส(ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๕๔/๓๗๗)

นิพเพธิกปัญญาสูตร : พระสูตรว่าด้วยธรรมที่เป็นไปเพื่อความมีปัญญาชำแรกกิเลส พระผู้มีพระภาค
 ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ธรรม ๔ มีสี่ปुरुสสังเสวะเป็นต้น ที่บุคคลเจริญ กระทำให้มาก
 แล้ว เป็นธรรมที่เป็นไปเพื่อความมีปัญญาชำแรกกิเลส (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๐๗๐/๕๘๑)

นิพเพธิกสูตร : พระสูตรว่าด้วยธรรมบรรยายชำแรกกิเลส พระผู้มีพระภาคทรงแสดงธรรมบรรยาย
 ที่เป็นเหตุชำแรกกิเลสที่ภิกษุทั้งหลายพึงทราบมี ๖ คือ (๑) กาม เหตุเกิดแห่งกาม ความ
 ต่างกันแห่งกาม วิกาบทแห่งกาม ความดับแห่งกาม ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับแห่งกาม (๒)
 เวทนา เหตุเกิดแห่งเวทนา ความต่างกันแห่งเวทนา วิกาบทแห่งเวทนา ความดับแห่งเวทนา ข้อ
 ปฏิบัติให้ถึงความดับแห่งเวทนา (๓) สัญญา เหตุเกิดแห่งสัญญา ความต่างกันแห่งสัญญา
 วิกาบทแห่งสัญญา ความดับแห่งสัญญา ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับแห่งสัญญา (๔) อาสวะ เหตุ
 เกิดแห่งอาสวะ ความต่างกันแห่งอาสวะ วิกาบทแห่งอาสวะ ความดับแห่งอาสวะ ข้อปฏิบัติให้
 ถึงความดับแห่งอาสวะ (๕) กรรม เหตุเกิดแห่งกรรม ความต่างกันแห่งกรรม วิกาบทแห่งกรรม
 ความดับแห่งกรรม ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับแห่งกรรม (๖) ทุกข์ เหตุเกิดแห่งทุกข์ ความ
 ต่างกันแห่งทุกข์ วิกาบทแห่งทุกข์ ความดับแห่งทุกข์ ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับแห่งทุกข์

ครั้นแล้ว ทรงอธิบายขยายความแต่ละประการโดยพิสดาร เช่น ในประการที่ ๑ ทรง
 อธิบายว่า (๑) กาม หมายถึงสังกับปราคะ(หมายถึงความกำหนัดที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจความ
 ดำริในวัตถุมีรูปที่ตงามเป็นต้น) ของบุรุษ (๒) เหตุเกิดแห่งกาม หมายถึงผัสสะ (๓) ความ
 ต่างกันแห่งกาม หมายถึงกามในรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ แต่ละอย่างไม่เหมือนกัน (๔)
 วิกาบทแห่งกาม หมายถึงการที่บุคคลผู้ใคร่อยู่ท่าอึดภาพที่เกิดจากความใคร่ นั้นๆให้เกิดขึ้น จะ
 เป็นส่วนแห่งบุญก็ตามไม่เป็นส่วนแห่งบุญก็ตาม (๕) ความดับแห่งกาม หมายถึงเพราะผัสสะ
 ดับ กามจึงดับ (๖) ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับแห่งกาม หมายถึงอริยมรรคมีองค์ ๘ แล้วตรัสว่า

เพราะอริยสาวกรู้ชัดกามเป็นต้นตามที่กล่าวมาจึงรู้ชัดพรหมจรรย์ที่เป็นเหตุฆ่าแรกกิเลส เป็นที่ดับแห่งกาม เวทนา สัญญา อาสวะ กรรม และทุกข์ (อง.ฉก.ก.(ไทย) ๒๒/๖๓/๕๗๑)

นิมนต์ : เชิญ หมายถึงเชิญพระ เชิญนักบวช ดั่งคำในมหาวิงค์กล่าวถึงพระตถาคตทั้งหลายยังมีได้ บอกลาผู้ที่นิมนต์ให้อยู่จำพรรษา จะไม่จากไป (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๒๒/๑๔), ในวณิขสุตฺร กล่าวถึงบุคคลบางคนในโลกนี้เข้าไปหาสมณะหรือพราหมณ์ปวารณาว่า ท่านผู้เจริญ พระคุณเจ้าต้องการปัจจัย นิมนต์บอกเถิด (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๗๙/๑๒๔), ในคุดติลวิมาน เทพธิดา กล่าวแก่พระมหาโมคคัลลานเถระว่า ขอนิมนต์พระคุณเจ้าคูวิมานของดิฉันนั้นเถิด (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๓๓๔/๕๔)

นิมพมฤทธิทายิกาวิมาน : ว่าด้วยวิมานที่เกิดขึ้นแก่หญิงผู้ถวายผักสะเดา คือวิมานที่เกิดขึ้นแก่หญิงผู้ถวาย ผลสะเดา ๑ กำ แต่ภิกษุผู้กำลังเที่ยว บิณฑบาต (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๕๐๙-๕๑๖/๖๕)

นิมมละ : พระนามของพระพุทธเจ้า หมายถึงผู้มีมลทินออกแล้ว, เป็นพระนาม ๑ ในพระนาม ๘ อันได้แก่ (๑) สมณะ (๒) พราหมณ์ (๓) เวทคุ (๔) ภิสักกะ (๕) นิมมละ (๖) วิมลละ (๗) ญาณิ (๘) วิมุตตะ (อง.อภฺฐก.(ไทย) ๒๓/๘๕/๔๑๐)

นิมมานรติ, เทพชั้น, เทวโลก : สวรรค์ชั้นที่ ๕ มีท้าวสุณิมิตเทวราชปกครอง เทวดาชั้นนี้ ปรารถนาสิ่งหนึ่งสิ่งใดนิรมิตเอาได้ ดั่งคำในมหาวิงค์ มหาวรรค กล่าวถึงทวยเทพชั้นจาตุมหาราชดับเสียของทวยเทพชั้นภุมมะแล้ว ได้กระจายข่าวต่อไป ฯลฯ ทวยเทพชั้นดาวดึงส์ ฯลฯ ทวยเทพชั้นยามา ฯลฯ ทวยเทพชั้นดุสิต ฯลฯ ทวยเทพชั้นนิมมานรติ ฯลฯ (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๓๖/๒๕, วิ.ม.(ไทย) ๔/๑๗/๒๔), ในพุทธวงศ์ กล่าวถึงเทวดาเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า ดั่งคำว่า เทวดาทั้งหลายชั้นดาวดึงส์ ชั้นยามา ชั้นดุสิต ชั้นนิมมานรติ และชั้นปรนิมิตตวสวัตติ (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๖/๕๕๖, ๑๙/๕๕๘) ; ในอภิธรรมปิฎก อธิบายอายุของเทวดาชั้นนิมมานรติ คือ ๘๐๐ ปีของมนุษย์นับเป็นวันหนึ่งคืนหนึ่งของเทวดาชั้นนิมมานรติ ๓๐ ราตรี โดยราตรีนั้น เป็น ๑ เดือน ๑๒ เดือนโดยเดือนนั้น เป็น ๑ ปี ๘,๐๐๐ ปีทิพย์ โดยปีนั้น เป็นประมาณอายุของเทวดาชั้นนิมมานรติและนับอย่างปีมนุษย์ มีประมาณ ๒๓๐ โภกวิ ๔ ล้านปี (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๑๐๒๓/๖๗๑)

คำนี้ มีปรากฏในพระไตรปิฎก เช่น ที.สี.(ไทย) ๙/๔๙๑/๒๑๗, ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๓๗/๓๔๗, ม.ม.(ไทย) ๑๒/๓๓๑/๓๖๔, ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๖๘/๒๒๔, ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๐๘๑/๕๙๖, ๑๖/๑๑๖/๑๓๔, ๖๙/๑๔๙, ๑๖/๑๓๓/๒๕๓, ๑๖/๓๐๘, ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๑๓๙/๒๔, อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๓๓๗/๓๐๘, ๘๘๖/๙๑๘, ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๑๘๙/๓๓, ๖๒๒/๖๘, ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๑๙๗/๕๘๗, ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๖/๕๕๖, ๑๙/๕๕๘

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า นิมมานรติ หมายถึงเทวดาชั้นที่ ๕ ในกามาวจร ๖ ชั้น คือ จาตุมหาราชิกา ดาวดึงส์ ดุสิต นิมมานรติ และปรนิมิตตวสวัตติ (ที.สี.อ.(บาลี) ๘๖/๑๑๑), ฎีกาอธิบายว่า เป็นสวรรค์ชั้นที่ ๕ ในสวรรค์ชั้นกามาวจร ดั่งคำว่า สวรรค์ชั้นกามาวจร ๖ คือ (๑) จาตุมหาราช (๒) ดาวดึงส์ (๓) ยามา (๔) ดุสิต (๕) นิมมานรติ (๖) ปรนิมิตตวสวัตติ (ที.ปา.ฎีกา (บาลี) ๙๑/๓๖)

นิมิตะ, พระเจ้าจักรพรรดิ :พระนามพระเจ้าจักรพรรดิ ซึ่งเป็นอดีตชาติของวชิรสิริภรรยา ดังคำ
ในวชิรสิริภรรยาที่พระวชิรสิริภรรยากล่าวถึงอดีตชาติว่าตนเองได้เคยถวายพวงมาลัย
ร้อยด้วยดอกข่าน้ำแด่พระพุทธเจ้าพระนามว่าสุเมธะในภพที่ ๓๐,๐๐๐ (นับจากภพนี้ไป)
ข้าพเจ้าได้ใช้ดอกไม้อื่นๆมาไว้ จึงไม่รู้จักทุกคติเลย นี่เป็นผลแห่งการบูชาพระพุทธเจ้า ในภพที่
๑๑๙ ได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ๑๖ ชาติ พระนามว่านิมิตะสมบุรณ์ด้วยรัตนะ ๗ ประการ
มีพละทานุภาพมาก (ช.อป.(ไทย) ๓๒/๔๖/๓๑๔)

นิมิตนภัต :ภัตตาหารที่นิมนต์แล้วถวาย,อาหารที่ได้ในที่นิมนต์ หมายถึงการนิมนต์ของทายกเพื่อไป
ฉันที่บ้านเรือนของเขา ดังคำในมหาเวรค กล่าวถึงนิสสัย ๔ ข้อที่ว่า บรรพชาอาศัยโภชนะคือ
คำข้าวที่พึงได้ด้วยปัสวีแข่งเธอพึงทำอุตสาหะในโภชนะคือคำข้าวที่พึงได้ด้วยปัสวีแข่งนั้นจน
ตลอดชีวิตอดีตเรกลาภ คือสังฆภัต อุทเทสภัต นิมิตนภัต ฯลฯปาฏิภิกภัต (วิ.ม.(ไทย) ๔/
๗๓/๑๐๑, ๑๒๘/๑๙๗),ในจุฬวรรค กล่าวถึงกรุงราชคฤห์เกิดข้าวยากหมากแพง ประชาชนไม่
สามารถจะจัดสังฆภัต แต่ปรารถนาจัดอุทเทสภัต นิมิตนภัต (วิ.จ.(ไทย)๗/๓๒๕/๑๕๔)

ฎีกาอธิบายความหมายของนิมิตนภัตว่าคือภัตตาหารที่นิมนต์แล้วถวาย(สารตฎ.ฎีกา
(บาลี) ๓/๗๑-๗๓/๒๘๕)

นิमित : เครื่องหมาย,กลาง,เหตุ,เค้ามูล,เนรมิต,สร้าง,แปลง,ทำ;อวัยวะสืบพันธุ์ในทางพระพุทธศาสนา
นิमित มีนัย ๕ นัย คือ

1.เครื่องหมาย ได้แก่วัตถุอันเป็นเครื่องหมายของสีมา,วัตถุที่ควรใช้เป็นนิमितมี ๘ อย่าง ภูเขา
ศิลา ป่าไม้ ต้นไม้ จอมปลวก หนทาง แม่น้ำ น้ำ ดังคำในมหาเวรค วิสสมมติสีมา กล่าวถึง ใน
เบื้องต้นพึงทักนิमितคือปัพพตนิमित(นิमितคือภูเขา) ปาสาณนิमित (นิमितคือแผ่นดิน) วนนิमित
(นิमितคือป่า)รุกขนิमित(นิमितคือต้นไม้)มคคนิमित(นิमितคือหนทาง)วมมิกนิमित(นิमितคือจอมปลวก)
นทีนิमित(นิमितคือแม่น้ำ)อุทกนิमित(นิमितคือน้ำ) (วิ.ม.(ไทย) ๔/๑๓๘/๒๑๕)

2.(ในคำว่าทำนิमित)ทำอาการเป็นเชิงชวนให้เขาถวาย,ขอเขาให้วิธีให้รู้โดยนัยไม่ขอตรงๆดังเช่น
กฐินไม่เป็นอันกรานด้วยผ้าที่ทำนิमितได้มา(วิ.ม.(ไทย) ๕/๓๐๘/๑๔๘) ,ทำให้สัญญาให้รู้ ดังคำ
ในมหาวิภังคที่ว่า ที่ชื่อว่า การทำนิมิตอธิบายว่า ภิกษุทำนิมิตว่า เราจักขยิบตา ยกคิ้วหรือผงก
ศีระ(วิ.มหา.(ไทย) ๑/๑๒๐/๙๓)

3.เครื่องหมายสำหรับให้จิตกำหนดในการเจริญกรรมฐาน,ภาพที่เป็นอารมณ์กรรมฐาน มี ๓
อย่าง คือ (๑)บริกรรมนิमित นิमितแห่งบริกรรม หรือนิमितเตรียม ได้แก่ สิ่งที่เพ่ง หรือ
กำหนดนึกเป็นอารมณ์กรรมฐาน (๒) อุกคหนิมิต นิमितที่ใจเรียน หรือนิमितติดตาติดใจ ได้แก่
สิ่งที่เพ่งหรือนึกนั้นเองที่แม่นยำในใจ จนหลับตามองเห็น (๓) ปฏิภาคนิมิต นิमितเสมือน หรือ
นิमितเทียบเคียง ได้แก่อุคคหนิมิตนั้น เจนใจจนกลายเป็นภาพที่เกิดจากสัญญาเป็นบริสุทธิ์ จะ
นึกขยายหรือย่อส่วนก็ได้ตามปรารถนา (พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์)

4.สิ่งที่พระโพธิสัตว์ทอดพระเนตรเห็นก่อนเสด็จออกบรรพชา ๔ อย่าง ; ดูเวททูต ดังคำในที
ปังกรพุทธวงศ์กล่าวถึงพระชินเจ้าทรงเห็นนิमित๔ประการจึงทรงราชพาหนะคือช้างออกผนวช
แล้ว ทรงบำเพ็ญเพียรอยู่ ๑๐ เดือนเต็ม(จึงได้บรรลุพระโพธิญาณ) (ช.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๒๑/
๕๙๔) ; ในมหาเวรค กล่าวถึง นิमित ๔ ได้แก่ (๑) คนแก่ (๒) คนเจ็บ (๓) คนตาย (๔)
บรรพชิต (ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๓-๕๒/๒๒-๓๐)

5.อวัยวะสืบพันธุ์ ดังคำในมหาวรรค กล่าวถึง อุภโตพยัญชนกบางคนได้บรรพชาในหมู่ภิกษุ เจอเสพเมถุนธรรมในสตรีทั้งหลายด้วยปุริสนิมิตของตนบ้างให้บุรุษอื่นเสพเมถุนธรรมในอดีตนิมิตของตนบ้าง (วิ.ม.(ไทย) ๔/๑๑๖/๑๘๐)

คำว่า นิมิต มีปรากฏในพระไตรปิฎกเช่นที่.สี.(ไทย) ๙/๔๙๓/๒๑๘,ที่.ม.(ไทย) ๑๐/๑๑๔/๖๕,๑๖๕/๑๑๐, ๒๘๓/๒๑๕, ๒๙๙/๒๓๓,ที่.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๐๙/๑๗๐, ๒๑๗/๑๗๗,ม.มู.(ไทย) ๑๒/๑๕๐/๑๔๘, ๒๑๖/๒๒๖,ม.อุ.(ไทย)๑๔/๘๙/๑๐๑, ๒๔๑/๒๘๓,สี.สฬา.(ไทย) ๑๘/๙๕/๑๐๑,๙๕/๑๐๒,๒๓๕/๒๓๑,๓๔๐/๓๕๕,๓๔๙/๓๘๖,สี.ม.(ไทย)๑๙/๘๒๒/๓๘๗,๘๓๒/๔๐๙,อง.ทุก.(ไทย)๒๐/๗๘/๑๐๕,อง.จตุกก.(ไทย)๒๑/๘/๑๓,อง.ปถวจก.(ไทย)๒๒/๘๐/๑๔๘,อง.ฉกก.(ไทย) ๒๒/๕๕/๕๓๕, อง.สตุตทก.(ไทย) ๒๓/๓๘/๕๙, ๕๘/๑๑๓,ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๑๐/๑๗, ๒๑/๕๗๗, ๒๘/๔๓, ๗๘/๑๓๑, ๑๕๙/๒๔๘, ๒๑๕/๓๕๗, ๒๑๘/๓๖๑, ๒๒๗/๓๘๒

นิมิตขาด : สีมามีนิมิตแนวเดียว ชักแนวบรรจบไม่ถึงกัน ;ตามนัยอรรถกถาว่า ทักนิมิตไม่ครบรอบถึงจุดเดิมที่เริ่มต้น ดังคำในปริวาร กล่าวถึงกรรมย่อมนิบัติโดยสีมาด้วยอาการ ๑๑ เช่น สมมติสีมาเล็กเกิน สมมติสีมาใหญ่เกิน สมมติสีมามีนิมิตขาด (วิ.ป.(ไทย) ๘/๔๘๖/๗๐๓)

นิมิตตพยากรณ์ยเถราปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระนimitตพยากรณ์ยเถระมีเนื้อความอธิบายไว้ว่าในอดีตชาติที่ ๙๒ ท่านได้พยากรณ์นิมิตแห่งการเกิดขึ้นของพระพุทธเจ้า ทำให้มหาชนเกิดความดีใจ เพราะผลแห่งกรรมนั้น ท่านไม่รู้จักทุกคติเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลुरुวิชา ๓ พร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๕๙/๑๑๔)

นิมิตตสัญญาเถราปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระนimitตสัญญาเถระ มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า ในอดีตชาติที่ ๙๔ ท่านเห็นกวางเดินอยู่ในป่าแล้วทำใจเลื่อมใสระลึกถึงพระพุทธเจ้าพระนามว่าสิทธัตถะ เพราะผลแห่งกรรมนั้น ท่านไม่รู้จักทุกคติเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลुरुพระอรหัตต์ พร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๒๘/๔๘๗)

นิมิตตสัญญา : สัญญาว่ามีนิมิต, หมายถึงความสำคัญหมายว่ามีนิมิต ดังคำในปฏิสัมภทามรรค วิโมกขกถา กล่าวอธิบายสัญญาวิโมกข์เป็นวิโมกข์ไว้คืออนิจจานุปัสสนาญาณ (ญาณ คือ การพิจารณาเห็นความไม่เที่ยง) พ้นจากนิจสัญญาเพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าสัญญาวิโมกข์ ฯลฯ อนิมิตตานุปัสสนาญาณ(ญาณคือการพิจารณาเห็นความไม่มีนิมิต)พ้นจากนิมิตตสัญญา เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าสัญญาวิโมกข์ (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๒๑๔/๓๕๖)

นิมิตตสูตร : พระสูตรว่าด้วยนิมิต พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุผู้บำเพ็ญอธิจิตพึงมนสิการนิมิต ๓ คือ (๑) พึงมนสิการสมาธินิมิต ตามสมควรแก่เวลา (๒) พึงมนสิการปคคหนิมิต ตามสมควรแก่เวลา (๓) พึงมนสิการอุเบกขานิมิต ตามสมควรแก่เวลา ทรงอธิบายว่า ถ้าภิกษุผู้บำเพ็ญอธิจิต พึงมนสิการเฉพาะสมาธินิมิตอย่างเดียวเป็นไปได้ที่จิตนั้นจะพึงเป็นไปเพื่อความเกียจคร้าน ถ้า พึงมนสิการเฉพาะปคคหนิมิตอย่างเดียว เป็นไปได้ที่จิตนั้นจะพึงเป็นไป เพื่อความฟุ้งซ่าน ถ้า พึงมนสิการเฉพาะอุเบกขานิมิตอย่างเดียว เป็นไปได้ที่จิตนั้นจะไม่พึงตั้งมั่นด้วยดีเพื่อความสิ้นอาสวะ แต่เมื่อภิกษุมนสิการสมาธินิมิต ปคคหนิมิต และอุเบกขานิมิตตามสมควรแก่เวลา เมื่อนั้น จิตย่อมอ่อนควรแก่การใช้งานผุดผ่อง ไม่เสียหาย ตั้งมั่นด้วยดีเพื่อความสิ้นอาสวะ ช่างทองใช้คีมคีบทองใส่ลงในเตาที่ตระเตรียมไว้ แล้วสูบลม ประพรมน้ำ และเพ่งดูตามกาลอันควร ถ้าสูบลมอย่างเดียว ก็เป็นไปได้ที่ทองจะไหม้ ถ้าประพรมน้ำอย่างเดียวก็เป็นไปได้ที่

ทองจะเย็น ถ้าฟุ้งดูอย่างเดียว ก็เป็นไปได้ที่ทองจะสุกไม่ทั่วถึง แต่เมื่อช่างทองทำกิริยาทั้ง ๓ ให้เหมาะสมตามสมควรแก่เวลา ทองนั้นย่อมอ่อน ใช้งานได้ ผุดผ่องและไม่แตกง่าย ใช้งานได้ดี เขามุ่งหมายจะทำเครื่องประดับชนิดใดๆ เช่น แผ่นทอง ต่างหู ทองนั้น ย่อมอำนวยความสะดวกประโยชน์ให้เขาได้ แต่เมื่อภิกษุผู้บำเพ็ญอุจิจิต มนสิการนิमित ทั้ง ๓ ดังกล่าวแล้ว ตามเวลาอันควรจึงทำให้จิตนั้นอ่อนเหมาะแก่การใช้งาน ผุดผ่อง และไม่เสียหาย ตั้งมั่นด้วยดีเพื่อความสิ้นอาสวะและภิกษุนั้นย่อมโน้มจิตไป เพื่อให้แจ้งธรรมที่ควรทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่งใดๆเมื่อมีเหตุแห่งสติเรื่อยอมบรรลุนิยามเป็นผู้เหมาะสมที่จะประจักษ์ชัดในธรรมนั้นๆ (คือ อภิญญา ๖) (อง.ตัก.(ไทย) ๒๐/๑๐๓/๓๔๕)

นิमितแห่งพระพรหม : นิमितที่เป็นแสงสว่างเจิดจ้า ในที่นี้หมายถึงโอกาสอันเจิดจ้าทางทิศเหนือ ที่สังฆกุมารพรหมปรากฏขึ้น ดังคำในขณนทสสูตร เรื่องสังฆกุมารพรหม ที่ท้าวสักกะตรัสแก่พวกเทพชั้นดาวดึงส์ว่า เมื่อมีนิमितที่สังเกตได้ พระพรหมก็จะปรากฏองค์ขึ้น เพราะโอกาสอันเจิดจ้ายังเป็นนิमितแห่งพระพรหม (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๒๘๓/๒๑๕,๒๙๙/๒๓๓)

นิमितแห่งสมณะ : สมณินิมิต ; ข้อ ๑ ในนิमित ๒ อันได้แก่ (๑) สมณินิมิต(นิमितแห่งสมณะ) (๒) ปศคหนิमित(นิमितแห่งความเพียร) ดังคำในธัมมสังคณี พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า ความตั้งอยู่แห่งจิต ความดำรงอยู่ ความตั้งมั่นความไม่ซัดส่าย ความไม่ฟุ้งซ่าน ความที่จิตไม่ซัดส่าย สมณะ สมาธิ นทรีย์ สมาธิพละ สัมมาสมาธิ นี้เรียกว่านิमितของสมณะ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๐๔/๒๕๖, อภ.ส.(ไทย) ๓๔/๑๓๖๔/๓๔๐)

นิमितโอกาส : ข้อความที่เปิดโอกาสให้ทูลขอ หมายถึงพระผู้มีพระภาคตรัสข้อความเชิงเปิดโอกาสให้อาราธนาเพื่อดำรงพระชนม์อยู่ต่อไป, ดังคำในจุฬวรรค กล่าวถึงภิกษุผู้เฒ่าทั้งหลายกล่าวต่อไปว่า ท่านอาณนท การที่พระผู้มีพระภาคทรงทำนิमितโอกาสอย่างหาบๆ ท่านกลับไม่กราบทูลอ้อนวอนพระองค์ (วิ.จ.(ไทย) ๗/๔๘๓/๓๘๔),ในมหาปริณิพพานสูตร กล่าวถึงหัวข้อนิमितโอกาส โดยพระพุทธเจ้าตรัสว่าพระผู้มีพระภาคได้ตรัสกับท่านพระอาณนทดังนี้ว่า อาณนทกรุงเวสาลีนารีนรมย์ อุเทนเจดีย์นารีนรมย์ ฯลฯ ปาวาลเจดีย์นารีนรมย์ อิทธิบาท ๔ ผู้ใดผู้หนึ่งเจริญ ฯลฯปรารภดีแล้ว ผู้นั้นเมื่อมุ่งหวังพึงดำรงอยู่ได้ ๑ กัป หรือเกินกว่า ๑ กัป อิทธิบาท ๔ ตถาคตเจริญ ฯลฯปรารภดีแล้ว ตถาคตเมื่อมุ่งหวัง พึงดำรงอยู่ได้ ๑ กัป หรือเกินกว่า ๑ กัป เมื่อพระผู้มีพระภาคทรงทำนิमितที่ชัดเจน ทรงทำโอกาสที่ชัดเจนแม้อย่างนี้ ท่านพระอาณนทก็ไม่อาจจะรู้ทันจึงไม่กราบทูลวิงวอนพระผู้มีพระภาค(ที.ปา.(ไทย)๑๐/๑๖๖/๑๑๒)

นิโมกษ์ : ทางหลุดพ้น หมายถึงมรรค ที่เรียกว่าอริยมรรคมีองค์ ๘ ดังคำในนิโมกขสูตร ที่ พระผู้มีพระภาคตรัสตอบเทวบุตรองค์หนึ่งว่า ผู้มีอายุ เราทราบนิโมกษ์ ปโมกษ์ และวิเวกของสัตว์ทั้งหลาย (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๒/๓)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า นิโมกษ์ หมายถึงมรรค ปโมกษ์ หมายถึงผล วิเวก หมายถึงนิพพาน (ส.ส.อ. (บาลี) ๑/๒/๒๐)

นิโมกขสูตร : พระสูตรว่าด้วยทางหลุดพ้นสมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ วัดพระเชตวัน เทวดาองค์หนึ่งได้เข้าไปทูลถามปัญหาว่า พระองค์ทรงทราบนิโมกษ์(ทางหลุดพ้น) ปโมกษ์(ความหลุดพ้น)และวิเวก(ความสงบ)ของสัตว์ทั้งหลายได้อย่างไร

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า เราทราบนิโมกษ์ ปโมกษ์ และวิเวกของสัตว์ทั้งหลายได้ เพราะสิ้นภพ สิ้นสัญญาและวิญญูญาณ และเพราะดับ สงบเวทนาได้ (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๒/๓)

นิตยปัญญา : ปัญญาที่แน่นอน, ปัญญาในอริยมรรค อันได้แก่โสดาปัตติมรรค สกิทาคามิมรรค อนาคามิมรรค และอรหัตตมรรค ดังคำในวิภังค์ว่า ปัญญาในมรรค ๔ ชื่อว่านิตยปัญญา (อภิ. วิ.(ไทย) ๓๕/๗๖๗/๕๐๓)

นิตยมิจฉาทิฏฐิ : ความเห็นผิดที่ดิ่ง, ความเห็นที่แน่นอน หมายถึงเมื่อมีความเห็นอย่างไร ก็ปักใจเชื่อ อย่างนั้นไม่เปลี่ยนแปลง, มักเกิดแก่ลัทธิที่มีความเชื่อว่าสัตว์ วิญญูญาณหรือชีวิตมัน มีความเที่ยงแท้ไม่ดับสลาย กล่าวคือนัตถิกวาทะ อเหตุกวาทะ อภิริยวาทะ จัดเป็นความเห็นที่เป็น ต่อแห่งวิญญูระ ดังคำในปุคคัลบัญญัติ ที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า บุคคลผู้ทำอนัตถิกรรม ๕ จำพวก บุคคลผู้เป็นนิตยมิจฉาทิฏฐิและพระอริยบุคคล ๘ จำพวกชื่อว่าผู้เป็นนิตย (อภิ. ปุ. (ไทย) ๓๖/๑๔/๑๕๒), ในอภิธรรมปิฎก ปุฏฐาน กล่าวถึงนิตยมิจฉาทิฏฐิเป็นปัจจัยแก่นิตย มิจฉาทิฏฐิโดยอุปนิสสยปัจจัย นิตยมิจฉาทิฏฐิเป็นปัจจัยแก่มาตุฆาตกรรมโดยอุปนิสสยปัจจัย, นิตยมิจฉาทิฏฐิเป็นปัจจัยแก่นิตยมิจฉาทิฏฐิ, นิตยมิจฉาทิฏฐิเป็นปัจจัยแก่นิตยมิจฉาทิฏฐิโดย อุปนิสสยปัจจัย (อภิ. ป. (ไทย) ๔๐/๔๒๓/๒๗๕, ๑๐๓/๗๕๘, ๔๐/๖๒/๘๓๐, ๑๔/๘๘๗) หรือ ดังคำว่า มาตุฆาตกรรมเป็นปัจจัยแก่มาตุฆาตกรรม ปีตุฆาตกรรม อรหันตฆาตกรรม โรหิตูป ปาพกรรมสังฆเภทกรรม และนิตยมิจฉาทิฏฐิโดยอุปนิสสยปัจจัย (อภิ. ป. (ไทย) ๔๓/๓๓๕/ ๖๒๖) ; ดูเทียบ ขุ. ส. (ไทย) ๒๕/๑๐-๑๑/๑๒, ๒๓๕/๕๕๕)

อรรถกถาอธิบายว่า นิตยมิจฉาทิฏฐิ เป็นธรรมข้อที่ ๒ ที่ก่อให้เกิดอันตราย ๕ ดังคำว่า ธรรมก่ออันตราย หมายถึงธรรมก่ออันตราย ๕ อย่าง คือ (๑) กรรมได้แก่อนัตถิกรรม ๕ (๒) กิเลส ได้แก่ นิตยมิจฉาทิฏฐิ (๓) วิบากได้แก่การเกิดเป็นบัณฑิต, สัตว์ดิรัจฉาน และ สัตว์ ๒ เพศ (๔) อริยุปบาท ได้แก่ การว่าร้ายพระอริยเจ้า (๕) อาณาวิตติกมะ ได้แก่ อาบัติ ๗ กองที่ภิกษุจงใจล่วงละเมิด (ม. ม. อ. (บาลี) ๒/๒๓๔/๙), คำว่า นิตยมิจฉาทิฏฐิ ได้แก่ ลัทธิ นัตถิกวาทะ (ลัทธิที่ถือว่าทานที่บุคคลให้แล้วไม่มีผล) อเหตุกวาทะ (ลัทธิที่ถือว่าไม่มีเหตุ ปัจจัยเพื่อความบริสุทธิ์แห่งสัตว์ทั้งหลาย) และอภิริยวาทะ (ลัทธิที่ถือว่าการกระทำทุกอย่าง ไม่มีผล ทำดีก็ไม่ได้ดีทำชั่วก็ไม่ได้ชั่ว (เป็นความเห็นที่ ปฏิเสธกฎแห่งกรรม) (อง. สตต. ก. อ. (บาลี) ๓/๑๕/๑๖๒, อง. สตต. ก. ฎีกา (บาลี) ๓/๑๕/๑๘๗), จัดเป็นอกุศลธรรมฝ่ายดำโดยส่วน เดียว ในที่นี้หมายถึงนิตยมิจฉาทิฏฐิ (อภิ. ป. อ. (บาลี) ๒๐๓/๑๑๖) ; ข้อ ๖ ในอภิธรรม ๖ ซึ่งเป็นฐานะอันหนัก ๖ ประการ ได้แก่ (๑) ข่มารดา (๒) ข่มบิดา (๓) ข่มพระอรหันต์ (๔) ทำร้ายพระพุทธเจ้าจนถึงพระโลหิตห้อ (๕) ทำลายสงฆ์ให้แตกกัน (๖) นิตยมิจฉาทิฏฐิ (ขุ. ขุ. อ. (บาลี) ๖/๑๖๗), ความเห็นผิดชนิดนี้เกี่ยวกับบุคคล ดังนั้นจึงเรียกว่า นิตยมิจฉาทิฏฐิ บุคคล ซึ่งเป็นบุคคลที่ต้องอยู่ในอบายนานกว่าผลกรรมอื่นๆ จึงเรียกว่านิตยบุคคล (อภิ. ป. อ. (บาลี) ๘๔๗/๓๐๗)

นิตย : เที่ยง, ดิ่ง, แน่นอน, คำนี้มีมากำกับอนัตถิ และมักมีคำอื่นต่อท้าย ดังคำในปุคคัลบัญญัติ กล่าวถึงบุคคลผู้ทำอนัตถิกรรม ๕ จำพวก บุคคลผู้เป็นนิตยมิจฉาทิฏฐิ และพระอริยบุคคล ๘ จำพวกชื่อว่าผู้เป็นนิตย (อภิ. ปุ. (ไทย) ๓๖/๑๔/๑๕๒), ในอภิธรรมปิฎก ข้อคำขยายความ ดัง

คำที่กล่าวไว้ว่า อธิบัติปัจฉยมี ๒ วาระ (บทว่า นิยตะเป็นสหชาตาธิบัติ บทว่า อนียตะที่ ๒ เป็นอาร์มมณาธิบัติและสหชาตาธิบัติ) (อภิ.ป.(ไทย) ๔๔/๙๙/๔๓๓)

นิยม : กำหนด,ชอบ,นับถือ ดังคำในมหาวรรค กล่าวถึง พวกมนุษย์ในวันดีทักษิณาบถนิยมการ อาบน้ำ (วิ.ม.(ไทย) ๕/๒๕๗/๓๕)

นิยมปัญญา : ชอบปัญญา, สนใจ พอใจเรื่องปัญญา, หมายถึงชอบการแสวงหาความรู้เพิ่มพูนปัญญา ดังคำในขัตติยสูตร พระพุทธเจ้าตรัสแก่ชาณุสโสนิพราหมณ์ในเรื่องความสนใจของพราหมณ์ว่า พราหมณ์ทั้งหลายมีความประสงค์โภคทรัพย์ นิยมปัญญา มั่นใจในมนตร์ ต้องการบูชาัญญ มีพรหมโลกเป็นที่สุดและตรัสถึงความสนใจของสมณะไว้ว่า สมณะทั้งหลายมีความประสงค์ ขันติและโสรัจจะ นิยมปัญญา มั่นใจในศีลต้องการความไม่มีกิเลสเครื่องกังวล มีนิพพานเป็นที่สุด (อง.ฉก.ก.(ไทย) ๒๒/๕๒/๕๒๑-๕๒๒)

นิยานิกธรรม : ธรรมเป็นเครื่องนำสัตว์ออกไปจากกองทุกข์ หมายถึงธรรมที่ตัดมูลรากแห่งสังสารวัฏ ทำนิพพานให้เป็นอารมณ์ แล้วนำสัตว์ออกจากวัฏฏะ ดังคำในโกสัมพียสูตร สามคามสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงสาราณียธรรม ๖ ประการ ในข้อ ๖ ไว้ว่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้... ๖) เป็นผู้ที่มีทิวฏฐิตโดยทิวฏฐิตอันประเสริฐ เป็นนิยานิกธรรม เพื่อความสิ้นทุกข์โดยชอบแก่ผู้ทำตาม เสมอกันกับเพื่อนพรหมจารีทั้งหลายทั้งต่อหน้าและลับหลัง สาราณียธรรมแม้นี้ ทำให้เป็นที่รักทำให้เป็นที่เคารพ เป็นไปเพื่อความสงเคราะห์กัน เพื่อความ ไม่วิวาทกันเพื่อความสามัคคีกัน เพื่อความเป็นอันเดียวกัน (ม.ม.ุ.(ไทย) ๑๒/๔๙๒/๕๓๒,ม.อ.(ไทย) ๑๔/๕๔/๖๐),ในอริยสูตร กล่าวถึงโพชฌงค์ ๗ สติปัญญา ๔ อธิบาต ๔ ว่าเป็นนิยานิกธรรม ดังเช่นพระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย อธิบาต ๔ ประการนี้ที่บุคคลเจริญ ทำให้มากแล้วเป็นอริยะเป็นนิยานิกธรรม นำออกไปเพื่อให้สิ้นทุกข์โดยชอบแก่ผู้บำเพ็ญอธิบาต ๔ ประการนั้น (ส.ม.(ไทย)๑๙/๒๐๐/๑๓๓, ๓๘๓/๒๓๙,๑๙/๘๑๕/๓๗๘)

อรรถกถาอธิบายว่า นิยานิกธรรม คือธรรมที่ตัดมูลรากแห่งสังสารวัฏ ทำนิพพานให้เป็นอารมณ์ แล้วนำสัตว์ออกจากวัฏฏะ (อภิ.สง.อ.(บาลี) ๘๓-๑๐๐/๙๘),ในอรรถกถาปฏิสัมภิตามรรคอธิบายนิยานิกธรรมว่าเป็นนำธรรมให้ผู้ปฏิบัติตามถึงความสิ้นทุกข์โดยสิ้นเชิง ดังคำว่า นิยานิกธรรมเทศนา (ท่านแสดงธรรมเพื่อประโยชน์อย่างใด ประโยชน์อย่างนั้นไม่เป็นทางนำผู้ทำตามให้ถึงความสิ้นทุกข์โดยสิ้นเชิง) (ขุ.ป.อ. (บาลี)๒/๕/๒๙๕)

นิยสกรรม : กรรมอันสงฆ์พึงทำให้เป็นผู้ร้ายศ ได้แก่การถอดยศ, เป็นชื่อนิคกรรมที่สงฆ์ทำแก่ภิกษุผู้มีอาบัติมาก หรือคฤกคฤกกับคฤกคฤก ด้วยการคฤกคฤกอันไม่สมควร โดยปรับให้ถือนิสัยใหม่อีก ดังเช่นคำว่า ถ้าสงฆ์ต้องการจะทำการกรรม คือ ตัชชเนยกรรม นิยสกรรม ปัพพาชเนยกรรม ปฏิสารณียกรรมหรืออุกเขปเนยกรรม แก่อุปัชฌาย์ (วิ.ม.(ไทย) ๔/๖๖/๘๖), เรื่องนิยสกรรม มีอธิบายไว้โดยในจูฬวรรค (วิ.จ.(ไทย) ๖/๑๑/๒๑)

คำว่า นิยสกรรม มีปรากฏในพระไตรปิฎก เช่น วิ.ม.(ไทย) ๔/๖๗/๙๑, ๗๘/๑๑๑, ๗๙/๑๑๖,วิ.ม.(ไทย) ๕/๔๐๐/๒๘๙, ๔๐๑/๒๙๐, ๔๑๒/๓๐๒, ๔๒๓/๓๐๘, ๔๔๕/๓๒๒,วิ.จ.(ไทย) ๗/๓๗๖/๒๔๙, ๓๗๘/๒๕๕, ๓๘๐/๒๖๐, ๓๘๒/๒๖๖, ๓๘๒/๒๗๖,วิ.ป.(ไทย) ๘/๓๓๒/๔๙๖, ๓๓๓/๔๙๗, ๔๘๓/๗๐๒, ๔๙๙/๗๑๓, ๕๐๑/๗๒๐,อง.ทุก.(ไทย) ๒๐/๒๐๒/๑๓๕, ๒๐๓/๑๓๕, ๒๒๙/๑๓๕, ๒๓๐/๑๓๕)

นิยาม : กำหนด,ทาง,อย่าง, วิธี หมายถึงกำหนดหรือจำกัดความหมายที่แน่นอน,ในทางธรรม หมายถึง มรรค ๔ กล่าวคืออริยมรรค ๔ ดังคำในชัคควิสาณสูตร กล่าวถึงพระปัจเจกสัมพุทธเจ้า ประพฤติล่วงทิฏฐิอันเป็นเสี้ยนหนามถึงนิยาม ได้เฉพาะมรรคแล้ว เป็นผู้มิญาณเกิดขึ้นแล้ว ไม่ต้องให้ผู้อื่นแนะนำจึงประพฤติดูอยู่ผู้เดียวเหมือนนอแรด (ขุ.สุ.(ไทย) ๒๕/๕๕/๕๑๒,ขุ.จู.(ไทย) ๓๐/๑๔๑/๔๕๓,๓๖/๑๒/๑๕๑),ในปุคคลบัญญัติและกถาวัตถุกล่าวถึงนิยามว่าหมายถึงมรรค เช่นกล่าวถึงบุคคลผู้ไม่ประกอบด้วยเครื่องกั้นคือกรรม เครื่องกั้นคือกิเลส เครื่องกั้นคือวิบาก เป็นผู้มีศรัทธา มีฉันทะ มีปัญญา ไม่โง่งเงลา ควรหยั่งลงสู่นิยามที่ถูกต้องในกุศลธรรมทั้งหลาย (อภิ.ปุ.(ไทย) ๓๖/๙๔/๑๖๙,อภิ.ก.(ไทย)๓๗/๔๐๓/๔๒๘๔๒๘/๔๕๙, ๔๔๕/๔๗๓)

ในจุฬินิทเทศอธิบายว่า คำว่า ถึงนิยาม ในที่นี้หมายถึงบรรลุมรรค ๔ (ขุ.จู. (ไทย) ๓๐/๑๔๑/๔๕๓), อภิธรรมปิฎก อธิบายว่า คำว่า นิยาม ในที่นี้หมายถึงมรรค (อภิ.ปญจ.อ. ๑๒/๔๒)

นิยามธรรม : ธรรมที่แน่นอน,กำหนดธรรมตา หมายถึงธรรมคือมรรคและผล ดังคำในวังคีสูตร ที่ พระวังคีสเถระกล่าวสรรเสริญพระพุทธเจ้าไว้ว่า พระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้นได้ทรง แสดงธรรม คือ ชั้นธ आयตนะธาตุ แก่เรา เราได้ฟังพระธรรมของพระองค์แล้วจึงบวช พระ มุนีได้ตรัสรู้พระโพธิญาณ เพื่อประโยชน์แก่ชนเป็นอันมาก แก่ภิกษุและภิกษุณีทั้งหลายผู้ได้ บรรลุ ได้เห็นนิยามธรรม (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๒๒๐/๓๒๑), ในอภิธรรมปิฎก วิภังค์ อธิบายไว้ว่า ธรรมนิยาม คือกำหนดแห่งธรรมตา ไม่มีผู้สร้าง ผู้บันดาลและมีรูปลักษณะ กิจ อาการเป็น แบบจำเพาะตัว อันพึงกำหนดเอาเป็นหลักได้แต่ละอย่างๆ ได้แก่ (๑) จักขุธาตุ ธาตุคือจักขุ ปสาท (๒) รูปธาตุธาตุคือรูปารมณ (๓) จักขุวิญญาณธาตุ ธาตุคือจักขุวิญญาณ (๔) โสถ ธาตุ ธาตุคือโสถปสาท (๕) สัทธาธาตุ ธาตุคือสัทธาธรรม (๖) โสทวิญาณธาตุ ธาตุคือโสท วิญาณ (๗) ฆานธาตุ ธาตุคือฆานปสาท (๘) คันธธาตุ ธาตุคือคันธารมณ (๙) ฆาน วิญาณธาตุ ธาตุคือฆานวิญาณ (๑๐) ชิวหาธาตุ ธาตุคือชิวหาปสาท (๑๑) รสธาตุ ธาตุ คือรสารมณ (๑๒) ชิวหาวิญาณธาตุ ธาตุคือชิวหาวิญาณ (๑๓) กายธาตุ ธาตุคือกาย ปสาท (๑๔) โภจวิญาณธาตุ ธาตุคือโภจวิญาณารมณ (๑๕) กายวิญาณธาตุ ธาตุคือกาย วิญาณ (๑๖) มโนธาตุ ธาตุคือมโน (๑๗) ฌัมมธาตุ ธาตุคือธรรมารมณ (๑๘) มโนวิญาณ ธาตุ ธาตุคือมโนวิญาณ (อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๘๓-๑๘๔/๑๔๒-๑๔๖)

อรรถกถาอธิบายว่า นิยามธรรม หมายถึงกฎที่แน่นอนแห่งสภาวะอันมีอยู่จริง แท้ และแน่นอนหลบเลี่ยงไม่ได้ ต้องเป็นไปตามที่มันเป็น หรืออาจเรียกว่า กฎธรรมชาติก็ได้ อรรถกถา หมายถึงเอา กฎที่แน่นอนแห่งโลกุตตรธรรม (ที.สี.อ. (บาลี) ๔๒๑/๓๑๓),ในฎีกาอธิบายไว้ว่า คำ ว่า นิยามธรรม หมายถึงมรรคและผล (ส.ฎีกา(บาลี) ๑/๒๒๐/๓๑๔)

นิยาย: เรื่องที่เล่ากันมา, นิทานที่เล่าเปรียบเทียบเพื่อได้ใจความเป็นสุภาสิต ดังคำในอังคุตตรนิกาย ที่ กล่าวถึงกนิรว่าเป็นอนุชยในนิยาย (อง.ทุก.(ไทย) ๒๐/๖๑/๙๙)

นิรทุกข์ : ไม่มีทุกข์, ไร้ทุกข์ หมายถึงมีทุกข์ออกแล้ว มักใช้เป็นคำทักทายเริ่มก่อนสนทนา ดังคำใน มหาวรรค กล่าวไว้ว่า เทวดาผู้เป็นญาติร่วมสายโลหิตของตปุสสะและภัลลิกะพ่อค้าทั้งสอง ได้ กล่าววาท่านผู้นิรทุกข์ พระผู้มีพระภาคพระองค์นี้ เมื่อแรกตรัสรู้ประทับอยู่ ณ ควางตัน ราชายตนะท่านทั้งสองจึงไปต้อนรับพระองค์ด้วยข้าวตุงและข้าวตุงก้อนปรุ้งด้วยน้ำผึ้งเถิด

การบูชาของท่านทั้งสองจักเป็นไปเพื่อประโยชน์สุขสิ้นกาลนาน(วิ.ม.(ไทย) ๔/๖/๙), หรือตั้งคำ
 ในมหาปทานสูตร กล่าวถึงในชมพูทวีปมีอาวาสอยู่ ๘๔,๐๐๐แห่ง เมื่อเวลาล่วงไป ๑ ปีเหล่า
 เทวดาได้ประกาศว่า ท่านผู้ริรทุกข์ทั้งหลายเวลาล่วงไป ๑ ปีแล้ว บัดนี้ยังเหลือเวลา ๕ ปี เมื่อ
 เวลาล่วงไป ๕ ปี พวกท่านพึงเข้าไปยังกรุงพันธุมิตราชธานีเพื่อแสดงปาติโมกข์ (ที.ม.(ไทย)
 ๑๐/๘๘/๔๙)

คำนี้ มีปรากฏในพระไตรปิฎก เช่น ที.สี.(ไทย) ๙/๔๒๕/๑๘๗, ๔๒๖/๑๘๘, ๔๒๗/๑๘๙,
 ที.ม.(ไทย) ๑๐/๘๘/๔๙, ๘๘/๕๐, ๙๑/๕๑, ๙๑/๕๒, ๙๒/๕๓, ๙๒/๕๔, ๙๓/๕๔, ๒๙๙/
 ๒๓๓, ๓๑๘/๒๔๖, ๓๔๔/๒๗๓, ๓๔๙/๒๗๘, ๓๕๘/๒๘๗, ๓๖๔/๒๘๘, ๓๖๕/๒๙๑, อัง.สตุ
 ตก.(ไทย) ๒๓/๕๖/๑๐๖, อัง.อฏฐก.(ไทย) ๒๓/๘/๒๑๐, พุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๑๐๐๑/๑๒๓

นิรมิตโลก : สร้างโลก หมายถึงทำให้โลกนี้เกิดขึ้น เณรมิตมนุษย์โลกให้เกิดขึ้น ดังคำในพรหมนิมิต
 ตติกสูตร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสเล่าถึงมารตนหนึ่งเข้าสิงร่างพกพรหม แล้วกราบทูลแด่
 พระองค์ว่า พกพรหมนี้ เป็นผู้รู้ทั่วไป ยังสรรพสัตว์ให้เป็นไปในอำนาจ เป็นอิสระ เป็นผู้สร้าง
 โลก นิรมิตโลก ฯลฯ (ม.ม.(ไทย) ๑๒/๕๐๒/๕๓๘)

นิรมนุสสนิรยาทิสสูตร: พระสูตรว่าด้วยสัตว์ที่จุติจากนรกมาเกิดเป็นมนุษย์และเกิดในนรกเป็นต้น พระ
 ผู้มีพระภาคตรัส ๓ พระสูตรในลักษณะเดียวกัน คือ พระองค์ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า
 เพราะไม่ได้เห็นอริยสัจ ๔ สัตว์ที่จุติจากนรกแล้วมาเกิดในมนุษย์จึงมีจำนวนน้อยกว่า (๑)
 สัตว์ที่จุติจากนรกแล้วไปเกิดในนรก (๒) ในกำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน (๓) ในภูมิแห่งเปรต เหมือน
 แผ่นดินใหญ่มากกว่าฝุ่นที่เราใช้ปลายเล็บช้อนขึ้นมา (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๑๘๔-๑๑๘๖/๖๕๕)

นิรยบาล, นาย : ผู้คุมนรก, ผู้ลงโทษสัตว์นรก, เป็นบริวารของพญายม ดังคำในปายาสีสูตร ฌณฺฐานี
 สูตรเช่นพระสารีบุตรเถระกล่าวแก่ฌณฺฐานีพราหมณ์ตอนหนึ่งบุคคลบางคนในโลกนี้ประพฤดิ
 อธรรม ประพฤติไม่สม่าเสมอ เพราะเหตุแห่งบุตรและภรรยา นายนิรยบาลจะพึงฉุดคร่าเขาไป
 ยังนรกเพราะเหตุแห่งการประพฤดิอธรรมและประพฤดิไม่สม่าเสมอ (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๔๑๓/
 ๓๔๖, ม.ม.(ไทย) ๑๓/๔๔๗/๕๐๖), ในเทวทูตสูตร กล่าวถึงนายนิรยบาลเป็นบริวารของพญายม
 ดังคำว่า บุคคลบางคนในโลกนี้ประพฤติกายทุจริต(ความประพฤดิชั่วด้วยกาย) วจีทุจริต(ความ
 ประพฤดิชั่วด้วยวาจา) และมโนทุจริต(ความประพฤดิชั่วด้วยใจ) หลังจากตายแล้วจะไปเกิด
 ในอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก นายนิรยบาลจับแขนเขาไปแสดงต่อพญายม (อัง.ตัก.(ไทย) ๒๐/
 ๓๖/๑๙๑, ๓๗/๑๙๔, พุ.สุ.(ไทย) ๒๕/๖๗๓/๖๖๑, ๖๗๕/๖๖๑), พุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๘๘๑/๑๐๔), ใน
 โภกาลีสูตรกล่าวถึงผู้ทำกรรมชั่วยอมเข้าถึงสถานที่ที่นายนิรยบาลเอาขอเหล็กอันคมกริบมา
 เกี่ยวไว้ (พุ.สุ.(ไทย) ๒๕/๖๗๓/๖๖๑)

อรรถกถาอธิบายว่า นายนิรยบาล หมายถึงผู้ทำหน้าที่ลงโทษสัตว์นรก (อัง.ตัก.อ. (บาลี)
 ๒/๓๖/๑๓๓), อรรถกถาอธิบายว่า นายนิรยบาลเป็นบุคคลเกิดจากกุศลกรรมและอกุศลกรรม
 (อภิ.ปญจ.อ. (บาลี) ๘๖๖/๓๑๑)

นิรยเทวนิรยาทิสสูตร : พระสูตรว่าด้วยสัตว์ที่จุติจากนรกไปเกิดเป็นเทวดาและเกิดในนรกเป็นต้น พระ
 ผู้มีพระภาคตรัส ๓ พระสูตรในลักษณะเดียวกัน คือ พระองค์ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า เพราะ
 ไม่ได้เห็นอริยสัจ ๔ สัตว์ที่จุติจากนรกแล้วไปเกิดในหมู่เทวดาจึงมีจำนวนน้อยกว่า (๑) สัตว์

ที่จุติจากนรกแล้วไปเกิดในนรก (๒) ในกำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน (๓) ในภูมิแห่งเปรต เหมือนแผ่นดินใหญ่มากกว่าฝุ่นที่เราใช้ปลายเล็บขูดขึ้นมา (ส.ม.ไทย) ๑๙/๑๑๘๗-๑๑๘๘/๖๕๕)

นिरยลัคคสูตร^๑ (ปฐม) : พระสูตรว่าด้วยธรรมที่เป็นเหตุให้เกิดในนรกและสวรรค์ (สูตรที่ ๑) พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า บุคคลประกอบด้วยธรรม ๑๐ ย่อมดำรงอยู่ในนรก เหมือนถูกนำไปฝังไว้ คือ เป็นผู้ (๑) ข่าสัตว์ (๒) ลักทรัพย์ (๓) ประพฤติผิดในกาม (๔) พุดเท็จ (๕) พุดส่อเสียด (๖) พุดคำหยาบ (๗) พุดเพื่อเจ้อ (๘) เฟ่งเล็งอยากได้ของเขา (๙) มีจิตพยาบาท (๑๐) เป็นมิจฉาทิฎฐิ ส่วนบุคคลประกอบด้วยธรรม ๑๐ ย่อมดำรงอยู่ในสวรรค์ เหมือนได้รับอัญเชิญไปประดิษฐานไว้ คือ เป็นผู้ (๑) ละเว้นขาดจากการฆ่าสัตว์ (๒) ละเว้นขาดจากการลักทรัพย์ (๓) ละเว้นขาดจากการประพฤติผิดในกาม (๔) ละเว้นขาดจากการพุดเท็จ (๕) ละเว้นขาดจากการพุดส่อเสียด (๖) ละเว้นขาดจากการพุดคำหยาบ (๗) ละเว้นขาดจากการพุดเพื่อเจ้อ (๘) ไม่เฟ่งเล็งอยากได้ของเขา (๙) มีจิตไม่พยาบาท (๑๐) เป็นสัมมาทิฎฐิ (อง.ทสก.ไทย) ๒๔/๒๑๑/๓๔๖)

นिरยลัคคสูตร^๒ (ทุติย) : พระสูตรว่าด้วยธรรมเป็นเหตุให้เกิดในนรกและสวรรค์ (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาค ตรัสว่า บุคคลประกอบด้วยธรรม ๑๐ ย่อมดำรงอยู่ในนรกเหมือนถูกนำไปฝังไว้ คือ บุคคลเป็นผู้ประกอบด้วยยอกุศลกรรมบถ ๑๐ มีการฆ่าสัตว์ เป็นต้น ส่วนบุคคลประกอบด้วยธรรม ๑๐ ย่อมดำรงอยู่ในสวรรค์ เหมือนได้รับอัญเชิญไปประดิษฐานไว้ คือ บุคคลเป็นผู้ประกอบด้วยยอกุศลกรรมบถ ๑๐ มีการละเว้นขาดจากการฆ่าสัตว์ เป็นต้น (อง.ทสก.ไทย) ๒๔/๒๑๒/๓๔๙)

นिरยสูตร^๑ (ปฐม) : พระสูตรว่าด้วยธรรมที่เป็นเหตุให้เกิดในนรก (สูตรที่ ๑) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ธรรมที่เป็นเหตุให้บุคคลเกิดในนรก ๖ คือ (๑) ข่าสัตว์ (๒) ลักทรัพย์ (๓) ประพฤติผิดในกาม (๔) พุดเท็จ (๕) ปรารถนาชั่ว (๖) เป็นมิจฉาทิฎฐิ จากนั้น ทรงแสดงธรรมที่เป็นเหตุให้บุคคลไปเกิดในสวรรค์ ๖ มีนัยตรงกันข้าม (อง.ฉก.ไทย) ๒๒/๘๑/๖๐๔)

นिरยสูตร^๒ (ทุติย) : พระสูตรว่าด้วยธรรมที่เป็นเหตุให้เกิดในนรก (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ธรรมที่เป็นเหตุให้บุคคลเกิดในนรก ๖ คือ (๑) พุดเท็จ (๒) พุดส่อเสียด (๓) พุดคำหยาบ (๔) พุดเพื่อเจ้อ (๕) มกโลภ (๖) มีความคะนอง แล้วตรัสว่า ธรรมที่เป็นเหตุให้บุคคลไปเกิดในสวรรค์ ๖ โดยนัยตรงกันข้าม (อง.ฉก.ไทย) ๒๒/๘๒/๖๐๕)

นिरยสูตร^๓ : พระสูตรว่าด้วยธรรมที่เป็นเหตุให้ตกนรก พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ธรรมที่เป็นเหตุให้บุคคลตกนรก ๕ คือ (๑) ข่าสัตว์ (๒) ลักทรัพย์ (๓) ประพฤติผิดในกาม (๔) พุดเท็จ (๕) ดื่มน้ำเมาคือสุราและเมรัยอันเป็นเหตุแห่งความประมาทแล้วตรัสว่า ธรรมที่เป็นเหตุให้บุคคลขึ้นสวรรค์ ๕ โดยนัยตรงกันข้าม (อง.ปญจก.ไทย) ๒๒/๑๔๕/๒๔๑)

นिरยสูตร^๔ : พระสูตรว่าด้วยธรรมที่เป็นเหตุให้ตกนรกพระผู้มีพระภาคตรัสถึงธรรมที่เป็นเหตุให้อุบาสกตกนรก และธรรมที่เป็นเหตุให้อุบาสกขึ้นสวรรค์ ฝ่ายละ ๕ เหมือนในสารัชชสูตรทุกประการ (อง.ปญจก.ไทย) ๒๒/๑๗๓/๒๘๙)

นिरยสูตร^๕ : พระสูตรว่าด้วยธรรมเป็นเหตุให้เกิดในนรก พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ธรรมที่เป็นเหตุให้บุคคลไปเกิดในนรกเหมือนถูกนำไปฝังไว้ ๔ คือ (๑) การฆ่าสัตว์ (๒) การลักทรัพย์ (๓) การประพฤติผิดในกาม (๔) การพุดเท็จ (อง.จตุกก.ไทย) ๒๑/๖๔/๑๐๘)

นิริยะ : นรก, ภพที่ไม่มีความเจริญ,ภาวะเร่าร้อนกระวนกระวาย,ภูมิที่เสวยทุกข์ของคนผู้ทำบาป ตายแล้วไปเกิด, (ข้อ ๑ ในทศคติ ๓, ข้อ ๑ ในอบาย ๔), ข้อที่ ๑ ในภพที่สัตว์จะไปเกิดที่เรียกว่าคติ ๕ อันได้แก่ (๑) นิริยะ (๒) ตีรัจฉานโยนิ (๓)เปตติวิสัย(๔) มนุสสะ (๕) เทวะ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๑๕/๓๐๑,อง.นวก.(ไทย) ๒๓/๖๘/๕๕๓)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า นิริยะ หมายถึงสภาวะหรือที่อันปราศจากความสุข มีแต่ความเร่าร้อน (อง.จตุกก.อ. (บาลี)๒/๒๓๒/๔๔๐,ขุ.ชา.อ. (บาลี)๔/๑๕/๒๕)

นිරัคคะ : ยัญที่ไม่มีลิมหรือกลอน, คือฆ่าครบทุกอย่างบูชาญ โดยทั่วไปไม่มีขีดชั้นจำกัด อันเป็นกิริยาที่ทำแล้วไม่มีผลมาก ดังคำในอุชชยสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสแก่อุชชยพราหมณ์ไว้ว่า มหายุญที่มีกิริยามากเหล่านั้น คืออัสวเมธ บุรุษเมธ สัมมาปาสะ วาขเปยยะ นีรัคคะ ไม่มีผลมาก (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๓๙/๖๕); ดุนรก,คติ

ในฎีกาอธิบายว่า คำว่า นีรัคคะคือยัญที่ไม่มีลิมหรือกลอน, คือทั่วไปไม่มีขีดชั้นจำกัดการฆ่าครบทุกอย่างบูชาญ อนึ่ง มหายุญ ๕ ประการนี้เดิมทีเดียวเป็นหลักสงเคราะห์ที่ตีงามแต่พราหมณ์สมัยหนึ่งดัดแปลงเป็นการบูชาญเพื่อผลประโยชน์ในทางลาภสักการะแก่ตน (อง.จตุกก.ฎีกา (บาลี) ๒/๓๙/๓๗๑-๓๗๒)

นිරัคคะ : ยัญที่ไม่มีลิมหรือกลอน,บ้านอยู่เป็นสุขไม่ต้องใส่กลอน,บ้านเมืองสงบสุข ปราศจากโจรผู้ร้าย ไม่ต้องระวางภัย บ้านเรือนไม่ต้องลงกลอน ดังคำในยัญญสูตร กล่าวถึงพระเจ้า ปเสนทิโกศลตระเตรียมสัตว์หลายชนิดผูกไว้ที่หลักเพื่อฆ่าบูชาญและต่อมาพระผู้มีพระภาคตรัสว่า มหายุญที่มีกิริยามากเหล่านั้นคืออัสวเมธ บุรุษเมธ สัมมาปาสะ วาขเปยยะ นีรัคคะไม่มีผลมาก (เพราะ)พระอริยะผู้ปฏิบัติชอบแสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ย่อมไม่เกี่ยวข้องกับยัญที่มีการฆ่าแพะแกะ โค และสัตว์ชนิดต่างๆ (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๒๐/๑๓๙),ในทางธรรม หมายถึงไม่ต้องใส่กลอนประตุ ดังคำในเมตตสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า พระราชาผู้ทรงธรรมเช่นกับฤาษีทรงชนะใจหมู่สัตว์ทั่วแผ่นดินด้วยราชธรรม ทรงบูชาญคือสัสสมณะ ปุริสมณะ สัมมาปาสะ วาขเปยยะและนිරัคคะ เสด็จเที่ยวไป (อง.สตต.(ไทย) ๒๓/๑/๑๕๕),ขุ.สุ.(ไทย) ๒๕/๓๐๖/๕๗๐); และดูเทียบใน ส.ส.(ไทย)๑๕/๑๒๐/๙๑,อง.จตุกก.(ไทย)๒๑/๓๙/๖๔-๖๖,ขุ.อิตติ.(ไทย) ๒๕/๒๗/๒๕๐-๒๕๑,ขุ.สุ.(ไทย) ๒๕/๒๘๗-๓๑๘/๓๘๙-๓๙๓

อรรถกถาหลายแห่งอธิบายถึงหลักการสงเคราะห์แห่งพระราชาไว้ว่า คำว่า นีรัคคะ หมายถึงบ้านเมืองสงบสุขปราศจาก โจรผู้ร้าย ไม่ต้องระวางภัย บ้านเรือนไม่ต้องลงกลอน เป็นผลที่เกิดจาก ๔ ประการแรก มีความหมายตรงกันข้ามกับนिरัคคะของพราหมณ์ซึ่งหมายถึงการฆ่าครบทุกอย่างบูชาญไม่จำกัด(อง.อฎฐก.อ.(บาลี) ๓/๑/๒๑๓, ขุ.อิตติ.อ. (บาลี) ๒๗/๑๐๖-๑๐๘,อง.อฎฐก.ฎีกา (บาลี) ๓/๑/๒๔๙-๒๕๒,อง.จตุกก.ฎีกา ๒/๓๙/๓๗๑-๓๗๒)

นिरันดร : ติดต่อกัน,เสมอมา, ไม่มีระหว่างคัน,ไม่เว้นว่าง ดังคำในอุเทนสูตร พุทธอุทานว่า คนพาลมีอุปธิเป็นเครื่องผูกพันถูกความมืดหุ้มห่อไว้ ย่อมปรากฏเหมือนยั้งยืนนिरันดร(ขุ.อุ.(ไทย) ๒๕/๗๐/๓๒๐)

นिरพพุกัปป : กัปที่นับจำนวนสูง เท่ากับ ๑ มี ๐ ตามหลัง ๖๓ ตัว บ้างว่า ๑๐๐ ล้าน ดังคำในตูปุพพหิมสูตร โภกาสกสูตร ที่ตูปุพพเจกพรหมผู้เป็นอนาคามีบุคคลกล่าวถึงบุคคลผู้ตั้งวาจาและใจอันชั่ว ตีเตียนพระอริยะ ย่อมเข้าถึงนรกสิ้น ๑๓๖,๐๐๐ นีรัพพุกัปป กับอีก ๕๖๖พุกัปป (ส.ส.

(ไทย)๑๕/๑๘๐/๒๔๘,อง.จตุกก.(ไทย)๒๑/๓/๕,อง.ทสก.(ไทย)๒๔/๘๘/๒๐๒,ช.สุ.(ไทย) ๒๕/๖๖๖/๖๕๕)

อรรถกถาอธิบายว่า นิรพทุทกัปป เป็นจำนวนกัปปที่ใช้สังขยา (การกำหนดนับ) จำนวนสูง (ตามนัย อง.ทสก.อ. (บาลี) ๓/๘๘/๓๖๖) พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน ให้ความหมายว่า เท่ากับ ๑ มี ๐ ตามหลัง ๖๓ ตัว บ้างว่า ๑๐๐ ล้าน

นิรพทุทนรก :นรกที่ชื่อว่านิรพทุทะ หมายถึงนรกที่นับจำนวนสูง นานแสนนานเท่ากับ ๑ มี ๐ ตามหลัง ๖๓ ตัว บ้างว่า ๑๐๐ ล้าน ดังคำในโกกาลีสูตร พระผู้มีพระภาคกล่าวเปรียบเทียบกาลเวลาของนิรพทุทนรกไว้ว่า ๒๐อัพพนรก เป็น ๑ นิรพทุทนรก, ๒๐ นิรพทุทนรก เป็น ๑ อัพพนรก (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๘๑/๒๕๑)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า นิรพทุทนรก เป็นนรกย่อยในอเวจีมหานคร ดังคำว่า อัพพนรก นิรพทุทนรก อัพพนรก อุทนรก อัญญนรก กุมุทนรก โสคันธิกนรก อุปปลนรก ปุณฺธิกรนรก ปทุมนรก ทั้งหมดนี้อยู่ในอเวจีมหานคร เป็นนรกเล็กอยู่ในนรกใหญ่ ไม่มีภูมิเป็นของตนเอง แต่เป็นที่ซึ่งสัตว์จะต้องรับกรรมเช่น อัพพนรกเป็นสถานที่ทรมานสัตว์โดยการนับขึ้นเนื้อเป็นเครื่องบอกระยะเวลาในการทรมานสัตว์ (อง. ทสก.อ.(บาลี)๓/๘๘/๓๖๖)

ในอรรถกถายังอธิบายไว้อีกว่านรกเหล่านี้มีวิธีนับระยะเวลาปีของอัพพนรกเป็นตัวอย่าง ดังนี้ คือ

๑๐,๐๐๐,๐๐๐ ปี เป็น ๑ โกฏิ-ปี

๑๐,๐๐๐,๐๐๐ โกฏิ-ปี เป็น ๑ บโกฏิ-ปี

๑๐,๐๐๐,๐๐๐ บโกฏิ-ปี เป็น ๑ โกฏิบโกฏิ-ปี

๑๐,๐๐๐,๐๐๐ โกฏิบโกฏิ-ปี เป็น ๑ นหุต-ปี

๑๐,๐๐๐,๐๐๐ นหุต-ปี เป็น ๑ นินนหุต-ปี

๑๐,๐๐๐,๐๐๐ นินนหุต-ปี เป็น ๑ อัพพทุทะ-ปี

ต่อจากอัพพทุทะไปใช้ ๑ x ๒๐ เช่น ๒๐ อัพพทุทะ (๑ อัพพทุทะ x ๒๐) ได้เท่ากับ ๑ นิรพทุทะ เป็นต้น (ช.สุ.อ. (บาลี)๒/๖๖๒/๓๐๗, กัจ. (บาลี)๕/๘/๓๕๕)

นิรพทุทะ, กาลเวลา : ระยะเวลาที่ชื่อว่านิรพทุทะ ดังคำว่า ๒๐ อัพพทุทะ ได้เท่ากับ ๑ นิรพทุทะ พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน ให้ความหมายว่า เท่ากับ ๑ มี ๐ ตามหลัง ๖๓ ตัว บ้างว่า ๑๐๐ ล้าน (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๗๕/๒๓๕),ในภกพรหมชาดก พระพุทธเจ้าตรัสถึงภกพรหมมีอายุยืนยาว ๑๐๐,๐๐๐ นิรพทุทะ (ช.ชา.สตตค.(ไทย) ๒๗/๖๙/๒๖๗),หรือตั้งคำในนิคคณฺธิปุပ္ผิยเถราปทาน พระนิกคณฺธิปุပ္ผิยเถระ กล่าวถึงประวัติอดีตชาติของตนไว้ว่า ในกัปปที่ ๒๕,๐๐๐ (นับจากกัปปนี้ไป) ได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ๑๖ ชาติ มีอายุมากมายหลายอัพพทุทะ และนิรพทุทะ (ช.อป.(ไทย) ๓๒/๖๒/๔๙๒)

นิรามิส :หาเหยื่อมิได้, ไม่มีอามิสคือเหยื่อที่เป็นเครื่องล่อใจ,ไม่ต้องอาศัยวัตถุ ดังคำในสฬายตนวรรค กล่าวถึงนิรามิสสูตรไว้ (ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๒๗๙/๓๐๙)

นิรามิสสุข : สุขไม่เจออามิส, สุขไม่ต้องอาศัยเครื่องล่อหรือกามคุณ ได้แก่ สุขที่อิงเนกขัมมะ ดังคำในสามัญญกานิเถรคาถา พระสามัญญกานิเถระกล่าวไว้ว่า บุคคลผู้ต้องการนิรามิสสุขประพฤติให้สมควรแก่การได้ความสุขนั้น ย่อมได้ความสุข (ช.เถร.(ไทย) ๒๖/๓๕/๓๑๕); นิพพาน ดัง

คำในสุภาษิตพระสุภาษิตกล่าวถึงผู้ฉลาดในนิมิตแห่งจิต รัฐสภแห่งวิเวก เฟ่งพิณิจ อยู่ ฉลาดในการบริหารกรรมาฐาน มีสติตั้งมั่น พึงบรรลุนิรามิสสุขได้(ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๘๕/ ๓๓๔) ; ดู สุข

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า นิรามิสสุข คือนิพพาน (ขุ.เถร.อ. (บาลี) ๑/๘๕/๒๘๔)

นิรามิสสูตร:พระสูตรว่าด้วยปิติและสุขที่มีอามิสและไม่มีอามิส พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัด พระเชตวันได้ตรัสอธิบายความหมายของคำต่าง ๆ แก่ภิกษุทั้งหลายตามลำดับ ดังนี้ คำว่า ปิติมีอามิส ได้แก่ปิติที่อาศัยกามคุณ ๕ เกิดขึ้น คำว่า ปิติไม่มีอามิส ได้แก่ปิติที่เกิดแก่ภิกษุ ผู้ได้บรรลุปฐมฌานที่มีวิตก วิจาร์ ปิติและสุขอันเกิดจากวิเวกอยู่ เพราะวิตกวิจาร์ระงับไป เธอบรรลุตัญญา มีความผ่องใสในภายใน มีภาวะที่จิตเป็นหนึ่งผุดขึ้น ไม่มีวิตก ไม่มีวิจาร์ มีแต่ปิติและสุขอันเกิดจากสมาธิอยู่ คำว่า ปิติไม่มีอามิสยิ่งกว่าปิติไม่มีอามิส ได้แก่ปิติที่เกิดขึ้นแก่พระชีณาสพผู้พิจารณาจิตที่หลุดพ้นจากราคะ โทสะและโมหะแล้ว แล้วได้ตรัส อธิบายถึงความหมายของคำว่า สุขมีอามิส สุขไม่มีอามิส สุขไม่มีอามิสยิ่งกว่าสุขไม่มีอามิส อุกเขขามีอามิส อุกเขขาไม่มีอามิส อุกเขขาไม่มีอามิสยิ่งกว่าอุกเขขาไม่มีอามิส วิโมกข์มีอามิส วิโมกข์ไม่มีอามิส วิโมกข์ไม่มีอามิสยิ่งกว่าวิโมกข์ไม่มีอามิส โดยนัยแห่งความหมายของ คำว่า ปิติมีอามิส ปิติไม่มีอามิส ปิติไม่มีอามิสยิ่งกว่าปิติไม่มีอามิส(ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๒๗๙/ ๓๐๙)

นิรุติ : ภาษา,คำพูด,นิรุติ ดังคำในปริวารกล่าวถึงอรรถหนึ่งร้อย ธรรมหนึ่งร้อย นิรุติสองร้อย ญาณสี่ร้อยมีในอรรถวสปรกณ์ (วิ.ป.(ไทย) ๘/๓๐๔/๕๐๔),หรือดังคำในขิปนิสันตสูตรที่พระ อานนทกล่าวถึงภิกษุในธรรมวินัยนี้เป็นผู้ฉลาดในนิรุติ (อง.ปญจ.(ไทย) ๒๒/๑๖๙/๒๘๔),ใน ปฎิสัมภิตามรรค อธิบายไว้ว่า ชื่อว่าปัญญามาก เพราะกำหนดนิรุติได้มาก (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/ ๔/๕๔๕),ในอุปทานพระอภัยเถระกล่าวถึงอดีตชาติของตนสมัยที่เกิดเป็นลูกพรหมามณ์ กรุง หงสวดีว่าเป็นผู้เรียนจบพระเวททั้งหมดเข้าใจไวยการณฉลาดในนิรุติแก่ลัทธิในคัมภีร์นิ ฆัณฑุศาสตร์ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๒๐๑/๓๑๘)

นิรุติบท : บทคือภาษา,แนวทางใช้คำพูด, หมายถึงบทที่เป็นภาษา แห่งหมวดหมู่ เบื้องต้น เบื้อง ปลายของอักษรดังคำในมารวัตถุที่พระผู้มีพระภาคตรัสพระคาถานี้แก่มารผู้มีบาปว่าผู้ ปราศจากตัณหา หมดความยึดมั่น ฉลาดในนิรุติบท รู้หมวดหมู่และเบื้องต้นเบื้องปลายของ อักษรทั้งหลาย ผู้นั้นแลเรียกว่า ผู้มีร่างกายเป็นร่างกายสุดท้าย ผู้มีปัญญามาก เป็นมหาบุรุษ (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๓๕๒/๑๔๓)

อรรถกถาอธิบายว่า นิรุติบท หมายถึงนิรุติปฏิสัมภิตา รวมทั้งปฏิสัมภิตาที่เหลืออีก ๓ อย่าง (อรรถปฏิสัมภิตา ธรรมปฏิสัมภิตา และปฏิภาณปฏิสัมภิตา) (ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๘/๓๒)

นิรุติปฏิสัมภิตา :ปัญญาแตกฉานในนิรุติ, ปัญญาแตกฉานในภาษา คือเข้าใจภาษา รู้จักใช้ถ้อยคำให้ คนเข้าใจ ตลอดทั้งรู้ภาษาต่างประเทศ, ปรีชาแจ้งในภาษา ศัพท์ ถ้อยคำบัญญัติ,หมายถึง ความรู้ในการกล่าวธรรมนิรุตินั้นชื่อว่านิรุติปฏิสัมภิตา หรือดังคำว่า การบัญญัติสภาวะธรรม เหล่านั้นมีได้เพราะนิรุติใด ความรู้ในการกล่าวธรรมนิรุตินั้นชื่อว่านิรุติปฏิสัมภิตา (อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๗๑๘/๔๕๙,๗๓๘/๔๗๐), ข้อ ๓ ในปฏิสัมภิตา ๔, (วิ.ป.(ไทย) ๘/๔๕๔/๖๓๘), ใน วิภัตตสูตร พระสารีบุตร กล่าวแก่ภิกษุทั้งหลายว่า เราอุปสมบทได้กึ่งเดือนได้ทำให้แจ้งนิรุติ

ปฏิสัมพันธ์(ปัญหาแตกฉานในนิรุกติ)โดยเหตุ โดยพยัญชนะ เราจะบอก แสดง บัญญัติ กำหนด เปิดเผย จำแนก ทำให้ง่ายซึ่งนิรุกติปฏิสัมพันธ์นั้นโดยวิธีต่างๆ ผู้มีความสงสัยหรือ เคลือบแคลงพึงถามเราพอใจที่จะตอบข้อสงสัย(อง.จตุกก.(ไทย)๒๑/๑๗๒/๒๔๓),ใน ปฏิสัมพันธ์มรรคอธิบายนิรุกติปฏิสัมพันธ์ไว้ว่า นิรุกติ ๑๐ ประการนี้ คือการระบุพยัญชนะ และนิรุกติเพื่อแสดงธรรม ๕ ประการ การระบุพยัญชนะและนิรุกติเพื่อแสดงอรรถ ๕ ประการ เป็นอารมณ์และเป็นโคจรของนิรุกติปฏิสัมพันธ์ ธรรมและอรรถเหล่านี้เป็นอารมณ์ ของนิรุกติปฏิสัมพันธ์ ธรรมและอรรถเหล่านั้นเป็นโคจรของนิรุกติปฏิสัมพันธ์ ธรรมและ อรรถเหล่านี้เป็นโคจรของนิรุกติปฏิสัมพันธ์ ธรรมและอรรถเหล่านั้นเป็นอารมณ์ของนิรุกติ ปฏิสัมพันธ์ เพราะเหตุนี้ท่านจึงเรียกญาณในนิรุกติทั้งหลายว่านิรุกติปฏิสัมพันธ์ (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๓๐/๔๘๗)

คำนี้มีปรากฏในพระไตรปิฎกเช่นอง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๘๖/๑๕๕, ๙๕/๑๖๕, ๓๗/๔๙๙, อภิ.ป.(ไทย) ๔๐/๖๓/๘๓๒, ๔๒๓/๒๗๓, อภิ.ป.(ไทย) ๔๑/๕๓/๓๙๒, ๕๕/๓๕๖, ๗๔/๔๔๗, อภิ.ป.(ไทย) ๔๓/๒๑๔/๕๕๑, ๓๑๘/๖๑๖

นิรุกติปฏิสัมพันธ์ญาณ : ญาณแตกฉานในนิรุกติ, ญาณแตกฉานในภาษาคือเข้าใจภาษา รู้จักใช้ถ้อยคำ ให้คนเข้าใจ, ญาณในนิรุกติ, ปัญหาในนิรุกติต่างๆ, ปัญหาในการพิจารณานิรุกติ, ปัญหาในการ เข้าไปพิจารณานิรุกติ, ปัญหาในความปรากฏแห่งนิรุกติ, ปัญหาในความกระจ่างแห่งนิรุกติ , ปัญหาในความรุ่งเรืองแห่งนิรุกติ, ปัญหาในการประกาศนิรุกติ ดังเช่นคำว่า ปัญหาในการ ประกาศนิรุกติ ชื่อว่านิรุกติปฏิสัมพันธ์ญาณ ดังคำในปฏิสัมพันธ์มรรค กล่าวถึง ปัญหาใน นิรุกติต่างๆ ชื่อว่านิรุกติปฏิสัมพันธ์ญาณ หรือตั้งคำอธิบายอีกแห่งหนึ่งว่า การระบุพยัญชนะ และนิรุกติเพื่อแสดงธรรม ๕ ประการการระบุพยัญชนะและนิรุกติเพื่อแสดงอรรถ ๕ ประการ ธรรมนิรุกติเป็นอย่างหนึ่ง อรรถนิรุกติเป็นอย่างหนึ่ง พระโยคาวจรรู้นิรุกติต่าง ๆ เหล่านี้ด้วย ญาณใดเป็นอันรู้เฉพาะนิรุกติต่างๆ เหล่านี้ด้วยญาณนั้นนั่นแหละ เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าว ว่าปัญหาในนิรุกติต่างๆชื่อว่านิรุกติปฏิสัมพันธ์ญาณ(ขุ.ป.(ไทย)๓๑/๖๖/๖, ๗๖/๑๒๗, ๓๑/ ๑๑๐/๑๗๐)

คำว่า นิรุกติปฏิสัมพันธ์ญาณ นี้มีปรากฏในพระไตรปิฎกเช่น ขุ.อป.(ไทย) ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๒๒๙/๔๑๘, ๒๘๕/๔๒๕, ๕๑/๔๖๒, ๘๙/๔๖๗, ๓๔๔/๔๙๙, ๒๙/๕๑๓, ๗๘/๕๒๙, ๑๐๗/ ๕๓๓, ๑๓๙/๕๓๘, ๓๗๖/๔๓๗, ๔๐๒/๔๔๑, ๔๔๔/๕๑๒, ๑๖๔/๕๔๑, ๑๘๐/๕๔๔, ๑๙๙/๕๔๖, ๒๑๖/๕๔๙, ๒๓๐/๕๕๑

นิรุกติปถสูตร : พระสูตรว่าด้วยหลักภาษา พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ กรุงกุสินารา ได้ตรัสกับ ภิกษุทั้งหลายว่า หลักการ ๓ ประการ คือ (๑) หลักภาษา (๒) หลักการตั้งชื่อ (๓) หลักการบัญญัติ ไม่ได้ถูกทอดทิ้ง ไม่เคยถูกทอดทิ้ง ย่อมไม่ถูกทอดทิ้ง จักไม่ถูกทอดทิ้ง ไม่ ถูกวิญญูชนคัดค้านแล้ว แม้ชาวอุกกลชนบทและชาววิสสภัญญชนบท ผู้เป็นนอกเหตุกวาทะ เป็นนอกกริยาวาทะ เป็นนัตถิกวาทะ ก็ยังให้ความสำคัญหลักการ ๓ นี้ คือ

๑. ชันธ ๕ ที่ล่วงไป ดับไป แปรผันไปแล้ว เรียกว่าได้มีแล้ว ตั้งชื่อว่าได้มีแล้ว บัญญัติ ว่าได้มีแล้ว

๒. ชันธ ๕ ที่ยังไม่เกิด ยังไม่ปรากฏ เรียกว่าจักมี ตั้งชื่อว่าจักมี บัญญัติว่าจักมี

๓. ชั้น ๕ ที่เกิดแล้วปรากฏแล้ว เรียกว่ามีอยู่ ตั้งชื่อว่ามีอยู่ บัญญัติว่ามีอยู่ (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๖๒/๑๐๐)

อรรถกถาอธิบายว่า อเหตุกวาหะ หมายถึงลัทธิที่ปฏิเสธเหตุปัจจัยที่ทำให้สัตว์บริสุทธ์ หรือเศร้าหมอง อกิริยวาหะ หมายถึงลัทธิที่ถือว่าการกระทำทุกอย่างไม่มีผล ทำดีก็ไม่ได้ดี ทำชั่วก็ไม่ได้ชั่ว เป็นความเห็นที่ปฏิเสธกฎแห่งกรรม นัตถิกวาหะ หมายถึงลัทธิที่ถือว่าไม่มีเหตุปัจจัยที่ทำให้สัตว์บริสุทธ์ หรือเศร้าหมอง (ส.ข.อ.๒/๖๒/๓๐๗)

นิโรธ : ความดับทุกข์,คือดับตัณหาได้สิ้นเชิง, ภาวะปลอดทุกข์เพราะไม่มีทุกข์ที่จะเกิดขึ้นได้ หมายถึงพระนิพพาน,ข้อที่ ๓ ในอริยสัจ ๔, ดังคำในมหาวิงค์กล่าวถึงธรรมที่พระพุทธเจ้าตรัสรู้ว่าเป็นสิ่งที่ไม่เห็นได้ยากนักกล่าวคือความสงบแห่งสังขารทั้งปวง ความสลัดอุปธิทั้งปวง ความสิ้นตัณหา วิราคะ นิโรธ นิพพาน หรือคำว่า พระพุทธเจ้าเมื่อทรงทราบวายุสกุลบุตรมีจิตควร อ่อน ปราศจากนิวรณ์ เบิกบานผ่องใส จึงทรงประกาศสามกัณฐิกรรมเทศนาของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย คือทุกข์สมุทัย นิโรธ มรรค (วิ.ม.(ไทย) ๔/๗/๑๑,๒๖/๓๓)

คำว่า นิโรธ มีปรากฏในพระไตรปิฎก เช่น วิ.ม.(ไทย) ๕/๒๘๔/๙๕,ที.สี.(ไทย) ๙/๒๙๘/๑๐๙, ๓๕๕/๑๔๙, ๔๑๔/๑๘๐, ๔๑๕/๑๘๑,ที.ม.(ไทย) ๑๐/๖๒/๓๕, ๖๔/๓๖, ๖๗/๓๘, ๗๕/๔๓, ๗๙/๔๔, ๘๓/๔๖,ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๑๐/๒๘๕,ม.ม.(ไทย)๑๒/๒๗/๒๕, ๒๘๑/๓๐๕, ม.ม.(ไทย) ๑๓/๖๙/๖๕, ๓๓๗/๔๐๗, ๓๙๕/๔๘๘,ม.อุ.(ไทย) ๑๔/๔๐๕/๔๖๐,ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๒๙/๑๕๓, ๑๗๒/๒๒๙,ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๔/๑๓, ๑๐/๑๖, ๖๕/๑๒๘,ส.ข.(ไทย) ๑๗/๒๑/๓๓,ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๑๔๖/๑๗๙,ส.ม.(ไทย) ๑๙/๒/๓,๑๙/๓/๔, ๔๙/๔๓, ๖๓/๔๘, ๗๗/๕๓, ๙๑/๕๘, ๑๓๙/๗๒, ๑๔๙/๗๘, ๑๖๑/๙๑,อง.ทุก.(ไทย) ๒๐/๑๒/๖๕,อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๔/๒๕,อง.ฉก.(ไทย)๒๒/๕๘/๕๕๑,อง.อภิก.(ไทย) ๒๓/๒๒/๒๖๑, ๖๐/๕๔๕,พ.อุ.(ไทย) ๒๕/๔๓/๒๕๖,พ.อติ.(ไทย) ๒๕/๗๓/๔๓๐,พ.ม.(ไทย) ๒๙/๑๖๐/๔๔๙,พ.ป.(ไทย)๓๑/๘/๒๘, ๑๗/๒๕, ๒๒/๕๗๘,อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๒๔๗/๑๑๙, ๓๕๓/๓๓๕, ๓๙๐/๔๐๔,อภิ.ป.(ไทย)๔๐/๑๓/๘๘๖,อภิ.ป.(ไทย)๔๑/๕๐/๓๙๑,อภิ.ป.(ไทย)๔๒/๑๕๓/๑๙๐

นิโรธญาณ : ความรู้ในความดับ,ญาณในนิโรธ ดังคำในปฏิสัมภิทามรรคว่า ปัญญาในสภาวะที่ควรทำให้แจ้งชื่อนิโรธญาณ หรือดังคำว่า ปัญญาในสภาวะที่ควรทำให้แจ้ง ชื่อนิโรธญาณ (พ.ป.(ไทย) ๓๑/๕๘/๖,๑๐๘/๑๖๘)

อรรถกถาอธิบายนิโรธญาณว่าเป็นการละกิเลสบางอย่าง ดังคำว่า ผู้บรรลุโสดาปัตติผล ย่อมละกิเลสบางอย่างด้วยการเห็นทุกข์(ทุกขญาณ)ละกิเลสบางอย่างด้วยการเห็นสมุทัย (สมุทยญาณ) ละกิเลสบางอย่างด้วยการเห็นนิโรธ(นิโรธญาณ) และละกิเลสก็บางอย่างด้วยการเห็นมรรค(มคฺคญาณ) การบรรลุสุกขาคามิผล อนาคามิผล และอรหัตตผล ก็มีนัยเดียวกันนี้ (อภิ.ปญจ.อ. (บาลี) ๓๓๙/๑๘๖)

นิโรธตัณหา : ความทะยานอยากในความดับสูญ,ราคะที่สหระคตด้วยอุจเฉททิฏฐิ, ข้อที่ ๓ ในตัณหา ๓ อีกนัยหนึ่ง อันได้แก่ (๑) รูปตัณหา (๒) อรูปตัณหา(๓) นิโรธตัณหา (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๖๔),ในอภิธรรมปิฎกัมมสังคณอธิบายนิโรธตัณหาอยู่ในข้อธรรมว่าโลกะ ดังคำตอนหนึ่งว่า ... กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา รูปตัณหา อรูปตัณหา นิโรธตัณหา ... (อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/๑๐๖๕/๒๗๒,๑๑๔๑/๒๙๒,๑๑๓๖/๓๑๒), ในวิงค์อธิบายความหมายของคำว่านิโรธตัณหา

ไว้ว่า ความกำหนด ความกำหนดนัก ความกำหนดนักแห่งจิตที่สหระคตด้วยอุจเฉททิฏฐิ นี้ เรียกว่า นิโรธัตถา (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๙๑๘/๕๗๔)

นิโรธัมมสูตร^๑: พระสูตรว่าด้วยสิ่งที่มีความดับไปเป็นธรรมดา พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันได้ตรัสกับท่านพระราธะว่า ชั้น ๕ เป็นสิ่งที่มีความดับไปเป็นธรรมดา (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๑๘๑/๒๖๘)

นิโรธัมมสูตร^๒: พระสูตรว่าด้วยสิ่งที่มีความดับไปเป็นธรรมดา พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันได้ตรัสกับท่านพระราธะผู้ขอให้พระองค์แสดงธรรมให้ฟังโดยย่อ เพื่อจะได้ฟัง แล้วหลีกเลี่ยงไปอยู่ผู้เดียวว่า ชั้น ๕ เป็นสิ่งที่มีความดับไปเป็นธรรมดา เธอพึงละฉันทะ รากะ ฉันทะในชั้น ๕ นั้นเสีย (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๑๙๓/๒๗๒)

นิโรธัมมสูตร^๓: พระสูตรว่าด้วยสิ่งที่มีความดับไปเป็นธรรมดา พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันได้ตรัสกับท่านพระราธะผู้เข้ามาเฝ้าว่า ชั้น ๕ เป็นสิ่งที่มีความดับไปเป็นธรรมดา เธอพึงละฉันทะ รากะ ฉันทะในชั้น ๕ นั้นเสีย (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๒๐๕/๒๗๗)

นิโรธธาตุ: ธาตุคือนิโรธ, ข้อที่ ๓ ในธาตุ ๓ อีกนัยหนึ่ง อันได้แก่ (๑) รูปธาตุ(๒) อรูปธาตุ (๓) นิโรธธาตุ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๖๓), ในธาตุสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงธาตุ ๓ ประการ เช่นเดียวกัน ดังคำว่า สัตว์เหล่าใดกำหนดรู้รูปธาตุได้แล้ว ไม่ติดอยู่ในอรูปธาตุ น้อมจิตไปใน นิโรธธาตุ สัตว์เหล่านั้นย่อมล่วงพ้นมัจจุราชไปได้ หรือในนิสสรณียสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงธาตุเป็นที่สลัดออก ๓ ประการอันได้แก่ (๑) เนกขัมมธาตุเป็นที่สลัดละกามทั้งหลาย (๒) อรูปธาตุเป็นที่สลัดละรูปธรรมทั้งหลาย(๓)นิโรธธาตุเป็นที่สลัดละธรรมชาติที่เกิดขึ้นแล้วถูกปัจจัยปรุงแต่ง อาศัยกันและกันเกิดขึ้น (ขุ.อติ.(ไทย) ๒๕/๕๑/๔๐๔, ๗๒/๔๓๐)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า นิโรธธาตุ ในที่นี้หมายถึงนิพพาน (ขุ.อติ.อ. (บาลี) ๕๑/๒๐๘, ๗๒/๒๕๑,๗๓/๒๕๒)

นิโรธปัญหา: ปัญหาเรื่องนิโรธ,ข้อสงสัยทางใจเกี่ยวกับความดับทุกข์ ดังคำในสมนพทวงษ์ กล่าวถึง พระพุทธเจ้าพระนามว่าสมณะ ในกาลเมื่อเทวดาและมนุษย์ผู้พร้อมเพรียงกันร่วมใจกันมาทูลถามนิโรธปัญหาและความสงสัยทางใจในกาลทรงแสดงธรรมเป็นเครื่องแสดงนิโรธ แม้ครั้งนั้น เหล่าสัตว์ประมาณ ๙๐,๐๐๐ โภกิได้บรรลุธรรมครั้งที่ ๓ (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๙/๖๐๘)

นิโรธสมาบัติ: การเข้านิโรธ คือดับสัญญาความจำได้หมายรู้ เรียกเต็มว่า เข้าสัญญาเวทิตนิโรธ, พระอรหันต์และพระอนาคามีที่ได้สมาบัติ ๘ แล้วจึงจะเข้านิโรธสมาบัติได้,นิโรธสมาบัติ บางที่มีชื่อเรียกว่าสัญญาเวทิตนิโรธ ดังคำว่า สัญญาเวทิตนิโรธ หมายถึงการดับสัญญาและเวทนา เรียกสั้นๆ ว่า นิโรธสมาบัติ เป็นสมาบัติข้อที่ ๙ ในอนุปปวหาร ๙ (ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๔๓/๒๓๔, ๓๔๓/๓๕๗,๓๕๙/๔๒๖, อง.นวก. (ไทย) ๒๓/๓๒/๔๕๙) ดังคำในอปทาน พระสารีบุตรเถระกล่าวไว้ว่า พระผู้มีพระภาคผู้เป็นมหารุณีเป็นผู้ชำนาญในอนุปปวหารธรรม ตรัสสอนแก่ข้าพระองค์ นิโรธสมาบัติเป็นที่นอนของข้าพระองค์ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๓๕๗/๕๕)ในกถาวัตถุ พระสกวาทีกกล่าวถึง นิโรธสมาบัติเป็นสภาวะธรรมที่ไม่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง(เป็นอสังขตะ) (อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๔๕๗/๔๘๘)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่านิโรธสมาบัติ ก็คือธรรมเป็นเครื่องอยู่ (ที.ม.อ. (บาลี) ๑๓/๒๐), อรรถกถาธรรมปิฎก อธิบายว่า นิโรธสมาบัติ ที่เป็นอสังขยาสมาบัติมีแก่บุุคคล ที่เป็นนิโรธ

สมาบัติ มีเฉพาะแต่พระอนาคามีและพระอรหันต์ผู้ชำนาญในสมาบัติ ๘ แล้วเท่านั้นจึงจะเข้า
ได้ (อภิ.ปญจ.อ. (บาลี) ๗๓๕/๒๘๒)

นิโรธสมาปัตติญาณนิตเทศ :แสดงนิโรธสมาปัตติญาณ คืออธิบายอุทเทศที่ ๓๔ ของญาณกถาที่ยกมา
ตั้งเป็นคำปุจฉา ดังรายละเอียดต่อไปนี้

ในอุทเทศที่ว่า “ปัญญาที่มีความชำนาญในการระงับสังขาร ๓ ประการด้วยญาณจรिया
๑๖ ประการ และด้วยสมาธิจรिया ๙ ประการ เพราะเป็นผู้ประกอบ ด้วยพละ ๒ ประการ ชื่อ
ว่านิโรธสมาปัตติญาณ” ท่านพระสารีบุตรอธิบายไว้ดังนี้

พละ ๒ ประการ ได้แก่ (๑) สมถพละ (๒) วิปัสสนาพละ

ลำดับต่อไป ท่านอธิบายพละแต่ละประการโดยนำธรรม ๗๗ ประการมาจำแนกสมถพละ
เป็น ๗๗ ประการ (ธรรม ๗๗ ประการนั้นเหมือนในอนันตริกสมาธิญาณ) เช่น

ประการที่ ๑ ความที่จิตเป็นเอกัคคตารมณ์ ไม่ฟุ้งซ่านด้วยอำนาจเนกขัมมะ ชื่อว่าสมถ
พละ ฯลฯ

ประการที่ ๗๗ ความที่จิตเป็นเอกัคคตารมณ์ ไม่ฟุ้งซ่านด้วยอำนาจการพิจารณาเห็น
ความสละคืนหายใจออก ชื่อว่าสมถพละ

ลำดับต่อไป ท่านจำแนกธรรมที่เป็นเหตุให้ได้ชื่อว่าสมถพละ ๙ ประการ คือ ความไม่
หวั่นไหวเพราะธรรมที่เป็นข้าศึกต่อฌานแต่ละชั้น รวม ๘ ประการ และความไม่หวั่นไหวด้วย
ธรรมอื่นอีก ๑ รวมเป็น ๙ ประการ เช่น

๑. ชื่อว่าสมถพละ เพราะไม่หวั่นไหวเพราะนิรณด้วยปฐมฌาน

ฯลฯ

๙. ชื่อว่าสมถพละ เพราะไม่หวั่นไหว ไม่กวดแกว่ง ไม่เอนเอียง เพราะ อุทัจจะ เพราะ
กิเลสที่ประกอบด้วยอุทัจจะ และเพราะขันธ

ท่านแสดงธรรมที่เป็นชื่อของวิปัสสนาพละไว้เป็นหลัก ๗ ประการ คือ อนิจจานุปัสสนา
ทุกขานุปัสสนา อนัตตานุปัสสนา นิพพิทานุปัสสนา วิจารณ์านุปัสสนา นิโรธานุปัสสนา ปฏิณิส
สัคคานุปัสสนา แล้วนำธรรม ๒๐๑ ประการ (หมวดธรรมที่ควรรู้อยู่ในสุตมยญาณที่ ๑ ตอนที่
๒ ชุดที่ ๑ หมวดที่ ๒-๑๒) มาหมุ่นด้วยอนุปัสสนา ๗ ประการนี้ รวม ๒๐๑ รอบ แต่ละรอบ
ประกอบด้วย อนุปัสสนา ๑ ประการ รวมเป็น ๑,๔๐๗ ประการ เช่นอนิจจานุปัสสนาในรูป
ชื่อว่าวิปัสสนาพละ ฯลฯ ปฏิณิสสัคคานุปัสสนาในชรามรณะ ชื่อว่าวิปัสสนาพละ

ท่านจำแนกเหตุที่ได้ชื่อว่าวิปัสสนาพละ ๘ ประการ คือ ความไม่หวั่นไหวเพราะธรรมที่
เป็นฝ่ายตรงกันข้ามกับอนุปัสสนาแต่ละอย่าง รวม ๗ ประการ และความไม่หวั่นไหวเพราะ
ธรรมอื่นอีก ๑ ประการ รวมเป็น ๘ ประการ เช่น

ชื่อว่าวิปัสสนาพละ เพราะไม่หวั่นไหวเพราะนิจสัจญญาด้วยอนิจจานุปัสสนา ฯลฯ

ชื่อว่าวิปัสสนาพละ เพราะไม่หวั่นไหว ไม่กวดแกว่ง ไม่คลอนแคลน เพราะอวิชชา เพราะ
กิเลสที่ประกอบด้วยอวิชชา และเพราะขันธ

ท่านยกคำในอุทเทศขึ้นมาจำแนกอีก คือ คำว่า ด้วยการระงับสังขาร ๓ ด้วยญาณจรिया
๑๖ ด้วยสมาธิจรिया ๙ และวสี (ความชำนาญ) ตามลำดับ กล่าวโดยย่อ คือ

การระบับสังขาร ๓ ได้แก่ วิตก วิจารที่เป็นวจีสังขารของท่านผู้เข้าหุติยณายน้อมระบับไป ลมหายใจเข้าออกที่เป็นกายสังขารของท่านผู้เข้าจตุตถณายน้อมระบับไป สัญญาและเวทนาที่เป็นจิตตสังขารของท่านผู้เข้าสัญญาเวทิตนินิโรธย้อมระบับไป

ญาณจรिया ๑๖ ได้แก่ อนุปัสสนา ๗ ข้างต้นและเพิ่มวิวิฏฐานานุปัสสนาเข้า มาอีก ๑ ประการ กับมรรค ๔ และผล ๔ แต่ละอย่างชื่อว่าญาณจรियाสมาธิจรिया ๙ ได้แก่ สมาบัติ ๘ และองค์ฌาน คือ วิตก วิจาร ปิติ สุข เอกัคคตาจิต เพื่อให้ได้สมาบัติแต่ละอย่าง

วสี ๕ ประการ ได้แก่ (๑) อาวัชชนวสี หมายถึงบุคคลผู้ได้สมาบัติค้ำหนึ่งถึงสมาบัติแต่ละชั้น (๒) สมาปชชนวสี หมายถึงบุคคลผู้ได้สมาบัติเข้าสมาบัติแต่ละชั้น (๓) อธิฏฐานวสี หมายถึงบุคคลผู้ได้สมาบัติอธิฐานสมาบัติแต่ละชั้น (๔) วุฏฐานวสี หมายถึงบุคคลผู้ได้สมาบัติออกจากสมาบัติแต่ละชั้น (๕) ปัจจเวกขณวสี หมายถึงบุคคลผู้ได้สมาบัติพิจารณาสมาบัติแต่ละชั้น

การปฏิบัติกิจของแต่ละบุคคลข้างต้น มีได้ทุกที่ ทุกเมื่อ นานเท่าไรก็ได้ ตามปรารถนา ไม่มีความเหน็ดเหนื่อยในการค้ำหนึ่งถึง (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๘๓/๑๔๑)

นิโรธสมาปัตติสูตร : พระสูตรว่าด้วยนิโรธสมาบัติ ท่านพระอานนที่ได้ถามท่านพระสารีบุตรผู้อยู่ ณ วัดพระเชตุวันว่า อินทรีย์ของท่านผ่องใสยิ่งนัก สีหน้าก็บริสุทธ์ผุดผ่อง วันนี้ ท่านอยู่ด้วยวิหารธรรมอะไร

เมื่อท่านพระสารีบุตรตอบว่า วันนี้ ผมล่วงแนวสัญญานาสัญญาตนฌานโดยประการทั้งปวงเข้าสัญญาเวทิตนินิโรธ(สมาบัติที่ดับสัญญาและเวทนา)อยู่ ผมนั้นไม่ได้คิดว่า เราเข้าสัญญาเวทิตนินิโรธอยู่ หรือเข้าสัญญาเวทิตนินิโรธแล้ว หรือว่าออกจากสัญญาเวทิตนินิโรธแล้ว จึงกล่าวชมว่า เพราะท่านพระสารีบุตรถอนอหังการ มมังการและมานานุสัยออกได้นานแล้ว จึงไม่มีความคิดเช่นนั้น (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๓๔๐/๓๔๖)

นิโรธสัง : ความจริงคือนิโรธ,สังจะคือความดับ, หมายถึงความจริงคือความดับแห่งทุกข์,สภาวะธรรมที่ไม่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง, ความจริงคือความดับตัณหาไม่เหลือด้วยวิราคะ ดังคำว่า การสลัดขรามณะและชาติแม้ทั้งสองเป็นนิโรธสัง (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๑๖/๔๔๑), หรือตั้งคำในสิริมาวิมานเทพิตาชื่อว่าสิริมา กล่าวแก่พระมหาโมคคัลลานเถระว่า พระพุทธเจ้าทรงองอาจกว่าหมู่ผู้เป็นฤๅษี ทรงแนะนำเวไนยสัตว์ ได้ทรงแสดงทุกขสังและสมุทัยสังว่าเป็นสภาวะที่ไม่เที่ยง ทรงแสดงทุกขนิโรธสังซึ่งปราศจากปัจจัยปรุงแต่งว่าเป็นสภาวะคงที่ และทรงแสดงมรรคสังนี้ ซึ่งเป็นทางไม่อ้อมค้อม (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๑๔๓/๒๕, ๗๐๙/๘๒),ในปฏิสัมภิทามรรคอธิบายว่า เมื่อรู้แจ้งนิโรธสังด้วยการทำให้แจ้ง ชื่อว่าย่อมลละ(กิเลสที่ควรละ) ได้ (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๑๔/๔๓๘),ในพุทธวงศ์กล่าวว่า เป็นข้อที่ ๓ ในอริยสัง ๔ ดังคำว่า พระพุทธเจ้า ทรงประกาศพระธรรมจักรคือทุกขสัง สมุทัยสัง นิโรธสังและมรรคสัง อันสูงสุดแก่ปัจจุวัคคีย์ (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๒/๕๕๔)

คำนี้ มีปรากฏในพระไตรปิฎก เช่น อภิ.ธ.(ไทย) ๓๖/๔๒/๑๓, ๑๘๐/๔๑, ๑๘๘/๔๘, ๒๓๖/๖๑, ๓๕๗/๙๐, ๔๖๒/๑๑๘,อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๓๕๓/๓๓๖, ๔๕๓/๔๘๘)

นิโรธสังจนิตเทศ : การแสดงนิโรธสัง หมายถึงการอธิบายความจริงเกี่ยวกับความดับทุกข์ จัดเป็นนิเทศที่ ๒ ในนิเทศ ๔ ในสติปัฏฐาน ๔ อันได้แก่ (๑) ทุกขสังจนิตเทศ (๒) สมุทัยสังจนิต

เทศ (๓) นิโรธสังจนิเทศ (๔) มัคคสังจนิโรธ, อธิบายขยายความเรื่องนิโรธสังจ เช่นคำถามว่า ทุกขนิโรธอริยสังจ เป็นอย่างไร อะไรเป็นปียรูปสาตรูปในโลก แล้วตอบปัญหาที่ตั้งไว้ เช่นถามว่า กัณฑ์หานี้เมื่อละ ละที่ไหน เมื่อดับ ดับที่ไหน คือปียรูปสาตรูปใดมีอยู่ในโลก ตัณฑ์หานี้เมื่อละก็ละที่ปียรูปสาตรูปนี้ เมื่อดับก็ดับที่ปียรูปสาตรูปนี้ (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๔๐๑/๓๓๒,ม.ม.ญ.(ไทย) ๑๒/๑๓๔/๑๒๓)

นิโรธสัญญา : ความหมายรู้นิโรธ, ความสำคัญหมายในนิโรธ คือกำหนดหมายการดับตัณหาอันเป็นอริยผลว่าเป็นธรรมละเอียดประณีต,กำหนดหมายนิโรธว่าเป็นธรรมละเอียดประณีต ดังคำใน กิกขุอปริหานิยธรรม พระพุทธเจ้าตรัสว่า กิกขุพิงหวังได้แต่ความเจริญอย่างเดียว ไม่มีความเสื่อมเลย トラบเท่าที่กิกขุยังเจริญนิโรธสัญญา (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๔๐/๘๗),จัดเป็นธรรมที่กำหนดหมายในญาณอันเป็นส่วนชำแรกกิเลส อยู่ข้อที่ ๖ ในนิพเพธภาคิยสัญญา อันได้แก่ (๑) อนิจจสัญญา (๒) อนิจเจ ทุกขสัญญา (๓) ทุกเข อนัตตสัญญา(๔) ปหานสัญญา (๕) วิราคสัญญา (๖) นิโรธสัญญา (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๒๙/๓๓๐),ข้อ ๗ ในสัญญา ๗,เป็นข้อที่ ๗ ในสัญญา ๗ อีกหมวดหนึ่งซึ่งเป็นธรรมที่ควรให้เกิดขึ้น, ข้อ ๑๐ ในสัญญาซึ่งเป็นธรรมที่ควรให้เกิดขึ้นเช่นกัน (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๓๑/๓๓๕, ๓๕๗/๔๐๑, ๓๖๐/๔๓๕),ในนิโรธสูตร พระพุทธเจ้าตรัสว่า กิกขุทั้งหลายนิโรธสัญญา (ความหมายรู้นิโรธ) ที่บุคคลเจริญทำให้มากแล้วมีผลมาก มีอานิสงส์มาก (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๒๕๗/๑๙๗),ในคิริมานันทสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสความหมายของนิโรธสัญญาไว้ว่า กิกขุในธรรมวินัยนี้ไปสู่ป่าก็ดี ไปสู่โคนไม้ก็ดี ไปสู่เรือนว่างก็ดี พิจารณาเห็นว่า ภาวะที่สงบ ประณีต คือความระงับสังขารทั้งปวง ความสลละคืนซึ่งอุปธิทั้งปวง ความสิ้นไปแห่งตัณหา ความดับ นิพพาน นี้เรียกว่านิโรธสัญญา(อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๖๐/๑๓๐)

คำว่า นิโรธสัญญา นี้มีปรากฏในพระไตรปิฎก เช่น อง.เอกก.(ไทย) ๒๐/๔๕๓/๕๐, ๔๕๔/๕๐, ๔๕๕/๕๐, ๔๕๖/๕๐, ๔๕๗/๕๐, ๔๕๘/๕๐, ๔๕๙/๕๐, ๔๖๐/๕๐, ๔๖๑/๕๐, ๔๖๒/๕๐,อง.ฉก.(ไทย) ๒๒/๓๕/๔๘๔,อง.สตต.(ไทย) ๒๓/๒๗/๔๒,อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๕๙/๑๒๗, ๒๓๗/๓๘๕ ; ดูสัญญา

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า นิโรธสัญญา หมายถึงสัญญาที่เกิดขึ้นในญาณที่พิจารณาเห็นนิโรธ (ความดับแห่งกิเลส) (อง.ฉก.อ. (บาลี) ๓/๓๕/๑๑๖)

นิโรธสูตร^๑ : พระสูตรว่าด้วยเหตุให้ตรัสเรียกว่า นิโรธ พระอุทายีถามพระอานนท์ว่า พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกว่า นิโรธ ด้วยเหตุเท่าไร พระอานนท์ตอบว่า ด้วยเหตุเท่านี้ คือ กิกขุบรรลुरुูปมาน ๔ อรูปมาน ๔ และบรรลुरुสัญญาเวทิตนิโรธแล้วทำอาสวะทั้งหลายให้หมดสิ้นไป เพราะเห็นด้วยปัญญา (อง.อภุฎก.(ไทย) ๒๓/๖๐/๕๔๕)

นิโรธสูตร^๒ : พระสูตรว่าด้วยนิโรธ พระสารีบุตรกล่าวว่า กิกขุผู้มีศีล สมาธิ และปัญญา จะเข้าสัญญาเวทิตนิโรธก็ได้ จะออกจากสัญญาเวทิตนิโรธก็ได้ หากกิกขุนั้นไม่บรรลुरुหัตตผลในปัจจุบัน จะไปเกิดในกายมโนมัยชั้นใดชั้นหนึ่ง ซึ่งสูงกว่าเหล่าเทวดาผู้มีคำข้าวเป็นภักษา(คือเทวดาชั้นกามาวจร) เข้าสัญญาเวทิตนิโรธก็ได้ จะออกจากสัญญาเวทิตนิโรธก็ได้ พระอุทายีได้คัดค้านธรรมเทศนานั้นถึง ๓ ครั้ง แต่พระเถระก็ยืนยันความเดิมเช่นนั้นถึง ๓ ครั้ง เมื่อไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค พระเถระก็แสดงธรรมเช่นนั้นอีก พระอุทายีก็คัดค้านเช่นเดิม พระเถระ

คิดว่า ท่านอุทายีคัดค้านเราถึง ๓ ครั้ง ต่อพระพักตร์ของพระผู้มีพระภาค ทั้งภิกษุบางรูปก็ไม่อนุโมทนาเรา จึงได้นิ่งอยู่

พระผู้มีพระภาคตรัสกับพระอุทายีว่า การพูดของเธอผู้เขลา ไม่ฉลาด เธอเข้าใจถึงสิ่งที่เธอพูดหรือแล้วตรัสกับพระอานนท์ว่า ทำไมภิกษุทั้งหลายจึงปล่อยให้พระสารีบุตรถูกเบียดเบียนเช่นนั้น แล้วทรงรับรองธรรมเทศนาของพระเถระ ตรัสถามพระอุปัชฌาย์ว่า ภิกษุเถระประกอบด้วยธรรมเท่าไร จึงเป็นที่รัก เป็นที่เคารพ และยกย่องของเพื่อนพรหมจารีทั้งหลาย พระอุปัชฌาย์กราบทูลว่า ภิกษุเถระประกอบด้วยธรรม ๕ คือ (๑) มีศีล (๒) เป็นพหูสูต (๓) มีวาจางาม (๔) ได้ฌาน ๔ (๕) ทำให้แจ้งใจโตวิมุตติปัญญาวิมุตติ พระผู้มีพระภาคตรัสรับรองคำกราบทูลของพระอุปัชฌาย์ แล้วตรัสว่า เพราะภิกษุเถระมีธรรม ๕ เพื่อนพรหมจารีจึงสักการะเคารพ นับถือ บูชา ถ้าภิกษุเถระไม่มีธรรม ๕ นี้ เพื่อนพรหมจารีจะสักการะ เคารพ นับถือ บูชาไปเพื่ออะไรกัน (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๑๖๖/๒๗๓)

นิโรธสูตร^๓ : พระสูตรว่าด้วยนิโรธสัญญา พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ภิกษุผู้เจริญโพชฌงค์ ๗ ที่มีนิโรธสัญญา(ความหมายรู้ความดับ)ย่อมมีผลมาก (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๒๕๗/๑๙๗)

นิโรธะ : ความดับ,ความดับไป หมายถึงความดับกิเลส ดังคำในติกนิบาต กล่าวถึงพระผู้มีพระภาคตรัสโดยเทียบเคียงกับโอปัมมสูตร ทรงประสงค์ธรรม ๑๐ ประการเหล่านี้ คืออภิญญา(รู้ยิ่ง) ปริญา(การกำหนดรู้) ปริกขยา(ความสิ้น) ปหานะ(การละ) ขยะ(ความสิ้นไป)วยะ(ความเสื่อมไป) วิราคะ(ความคลายไป) นิโรธะ(ความดับไป) จาคะ(ความสละ)ปฏินิสสัคคะ(ความสละคืน) (อง.ติก.(ไทย) ๒๐/๑๘๔/๔๑๑),ในปัญจกนิบาต พระพุทธเจ้าก็ตรัสถึงธรรม ๑๐ ประการนี้เช่นเดียวกัน (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๓๐๗/๔๐๙)

นิโรธานุปัสสนา : การพิจารณาเห็นความดับ หมายถึงการพิจารณาเห็นความดับกิเลส ซึ่งเป็นวิปัสสนาเป็นธรรมที่ควรรู้อย่างยิ่ง ดังคำว่า นิโรธานุปัสสนาในรูปที่บุคคลเจริญ ทำให้มากแล้ว ย่อมทำปัญญาลึกซึ้งให้เต็มรอบ,สภาวะที่ละสมุทัยย่อมสำเร็จได้ด้วยนิโรธานุปัสสนา(ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๙/๑๖, ๑๗/๒๖, ๒๒/๓๑, ๒๑๖/๓๕๙, ๒๒๒/๓๗๔, ๑/๕๓๗,๒/๕๔๒,๑๕/๕๖๙)

อรรถกถาอธิบายว่า เป็นข้อ ๖ ในอนุปัสสนา๗ ดังคำว่า อนุปัสสนา ๗ ประการ คือ(๑) อนิจจานุปัสสนา (พิจารณาเห็นความไม่เที่ยง) (๒) ทุกขานุปัสสนา (พิจารณาเห็นความเป็นทุกข์)(๓) อนัตตานุปัสสนา (พิจารณาเห็นความไม่มีตัวตน)(๔) นิพพิทานุปัสสนา (พิจารณาเห็นความน่าเบื่อหน่าย)(๕)วิราคานุปัสสนา (พิจารณาเห็นความคลาย กำหนด) (๖) นิโรธานุปัสสนา(พิจารณาเห็นความดับกิเลส) (๗) ปฏินิสสัคคานุปัสสนา (พิจารณาเห็นความสลัดทิ้งกิเลส) (ม.ม.อ. (บาลี) ๑/๖๕/๑๖๙)

นิโรธานุปัสสนาญาณ : ญาณคือการพิจารณาเห็นความดับ ดังคำอธิบายในวิโมกขกถาที่ว่า นิโรธานุปัสสนาญาณ พ้นจากสมุทัยสัญญา ฯลฯ ปฏินิสสัคคานุปัสสนาญาณ พ้นจากอาทานสัญญา เพราะเหตุนี้จึงชื่อว่าสัญญาวิโมกข์,นิโรธานุปัสสนาญาณพ้นจากอุปาทาน๔ (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๒๑๔/๓๕๖,๒๑๘/๓๖๒-๓๖๓),เป็นข้อที่ ๑ ในญาณ ๒ อันได้แก่ (๑)นิโรธานุปัสสนาญาณ (๒) ปฏินิสสัคคานุปัสสนาญาณ (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๒๑๘/๓๖๕),และช่วยอธิบายอนิมิตตวิโมกข์ให้ชัดเจนยิ่งขึ้น ดังคำว่า นิโรธานุปัสสนาญาณพ้นจากนิมิตว่าสมุทัย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า

นิมิตตวิโมกข์,นิโรธานุปัสสนาญาณพ้นจากปณิธิว่าสมุทัยเพราะเหตุนี้จึงชื่อว่าอัปปณิหิต
วิโมกข์ (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๒๒๙/๓๘๘-๒๘๙)

นิโรธานุปัสสนายถาภูตญาณ : ยถาภูตญาณคือการพิจารณาเห็นความดับ หมายถึงญาณที่เห็นตามที่เป็นจริงคือการตามพิจารณาเห็นความดับ ดังคำในปฏิสัมภิทามรรค วิโมกข์กถา กล่าวถึง นิโรธานุปัสสนายถาภูตญาณ พ้นจากความไม่รู้คือความหลงว่าสมุทัย(เหตุเกิด) เพราะเหตุนี้จึงชื่อว่าญาณวิโมกข์ (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๒๑๕/๓๕๗)

นิวรรณ์ : ธรรมที่กั้นจิตไม่ให้บรรลุความดี,สิ่งที่ขัดขวางจิตไม่ให้ก้าวหน้าในคุณธรรม,อกุศลธรรมที่กีดทับจิตปิดกั้นปัญญา มี ๕ อย่าง คือ (๑) กามฉันท์ พอใจใฝ่กามคุณ (๒) พยาบาท แค้นเคืองคิดร้ายเขา (๓) ถีนมิทธะ หดหู่ซึมเซา (๔) อุทธัจจกุกกัจจะ ฟุ้งซ่านรำคาญใจ (๕) วิจิกิจฉา ลังเลสงสัย ดังคำในมหารวรรค กล่าวถึงพระผู้มีพระภาค เมื่อทรงทราบว่าคุณบุตรเหล่านั้นมีจิตควรอ่อน ปราศจากนิวรรณ์ เบิกบานผ่องใส จึงทรงประกาศสามุกังสิกัธธรรมเทศนา (วิ.ม.(ไทย) ๕/๒๔๒/๔)

คำว่า นิวรรณ์ นี้ปรากฏในพระไตรปิฎก เช่น ที.สี.(ไทย) ๙/๒๑๖/๗๓, ๒๑๘/๗๔, ๒๒๓/๗๕, ๒๒๔/๗๕, ๒๒๕/๗๕, ๒๘๘/๑๐๙, ๓๕๕/๑๔๙,ที.ม.(ไทย) ๑๐/๗๕/๔๒, ๗๙/๔๔, ๘๓/๔๕, ๑๔๖/๙๑,ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๗๑/๔๙, ๗๒/๕๐, ๗๓/๕๒, ๑๔๓/๑๐๕, ๓๑๕/๓๐๑,ม.มู.(ไทย) ๑๒/๒๕๑/๒๗๑, ๒๙๗/๓๒๖, ๔๒๖/๔๕๙, ๔๓๓/๔๕๐,ม.ม.(ไทย) ๑๓/๑๓/๑๖, ๓๓/๓๘, ๔๐/๔๒, ๑๐๖/๑๑๔, ๒๓๓/๒๗๔,ม.อ.(ไทย) ๑๔/๑๖/๒๓, ๗๖/๘๑, ๑๐๔/๑๒๔, ๒๑๙/๒๕๒, ๔๔๑/๕๐๐,ส.ส.(ไทย)๑๕/๖/๗, ๒๑๑/๓๐๗,ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๑๓๖/๑๓๒,ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๗๘/๑๐๔, ๑๘๓/๑๑๐, ๒๑๕/๑๔๗, ๒๒๑/๑๕๓, ๒๓๓/๑๖๘, ๒๓๕/๑๗๔,อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๕๑/๘๙, ๕๒/๙๑, ๗๕/๑๓๐,อง.นวก(ไทย) ๒๓/๖๔/๕๔๙,อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๖๑/๑๓๔, ๙๙/๒๓๓,ขุ.สุ.(ไทย) ๒๕/๑๗/๕๐๒, ๖๖/๕๑๕, ๕๔๗/๖๒๘,ขุ.เปต.(ไทย) ๒๖/๑๗๑/๓๖๐,ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๓/๑๑, ๗/๓๒, ๔๙/๑๗๐, ๕๑/๑๗๘,ขุ.จ.(ไทย) ๓๐/๑๕๒/๔๘๔,ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๘๖/๑๔๕,อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๕๔๙/๕๕๕

นิวรรณ์เครื่องกั้น : อารณนิวรรณ์, หมายถึงหลักธรรมเป็นเครื่องปิดกั้นไม่ให้บรรลุถึงความดีงาม ใน อารณนิวรรณ์สูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย นิวรรณ์เครื่องกั้น ๕ ประการนี้เป็นความเศร้าหมองแห่งจิต ทอนกำลังปัญญาคือ (๑) กามฉันทะเป็นนิวรรณ์เครื่องกั้น เป็นความเศร้าหมองแห่งจิต ทอนกำลังปัญญา (๒) พยาบาท... (๓) ถีนมิทธะ.... (๔) อุทธัจจกุกกัจจะ ....(๕) วิจิกิจฉา หรือตั้งคำในสังคารวสูตร กล่าวถึงพราหมณ์ โภชนงค์ ๗ ประการนี้ไม่เป็นนิวรรณ์เครื่องกั้น ไม่เป็นความเศร้าหมองแห่งจิต ที่บุคคลเจริญ ทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อทำให้แจ้งผลแห่งวิชาและวิมุตติ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๒๑๙/๑๔๙,๒๒๐/๑๕๒,๒๓๖/๑๘๕),ในอารณสูตร กล่าวถึง นิวรรณ์เครื่องกั้น ๕ ประการนี้ ครอบงำจิตแล้วทอนกำลังปัญญา (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๕๑/๘๙)

นิ้วสุคต : เท่ากับ ๓ นิ้วของคนปานกลางในบัดนี้ ดังคำในมหาวิงค์ พระพุทธเจ้าตรัสว่า ก็ ภิกษุผู้จะทำเตียงหรือตั้งใหม่ พึงทำให้มีเท้าเพียง ๘ นิ้วโดยนิ้วสุคต นับแต่แม่แคร่ลงมา ทำให้เกินกว่ากำหนดนั้น ต้องอาบัติปาจิตตีย์ที่ชื่อว่าเฉทนกะ (วิ.มหา.(ไทย) ๒/๕๒๒/๖๐๘),หรือตั้งคำ

ที่ พระผู้มีพระภาครับสั่งว่า ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้วิกัปจีวรมีขนาดยาว ๘ นิ้ว กว้าง ๔ นิ้ว โดยนิ้วสุคตเป็นอย่างต่ำ(วิ.ม.(ไทย) ๕/๓๕๘/๒๓๐)

อรรถกถาอธิบายว่า ๑ นิ้วสุคต เท่ากับ ๓ นิ้วของคนปานกลางในบัดนี้ (สุคตงคฺลํ นาม อิทานิ มชฺฉิมิสฺส ปุริสสฺส ตีณิ อังคุลานิ -กงฺขา.ฎีกา (บาลี) ๒๙๗)

นิ้วหัวแม่เท้า : ส่วนสุคตของมือหรือเท้า แยกออกเป็น ๕ กิ่ง คือ นิ้วหัวแม่มือ นิ้วชี้ นิ้วกลาง นิ้วนาง นิ้วก้อย, ราชาศัพท์ว่า พระอังกฐ พระดัชนี พระมัชฌิมา พระอนามิกา พระกนิษฐา โดยลำดับ , ถ้าเป็นนิ้วเท้านิ้วต้น เรียกว่า นิ้วหัวแม่เท้า ดังคำในจุฬัตถมหาสังขยสูตร กล่าวถึง ท่านพระมหาโมคคัลลานะได้มีความคิดว่า ท้าวสักกะนี้เป็นผู้ประมาทอยู่มากนัก ทางที่ดี เราควรให้ ท้าวสักกะนี้สังเวช จึงบันดาลอิทธาภิสังขารใช้นิ้วหัวแม่เท้ากดเวชยันตปราสาทเขย่าให้สั่น สะท้านหวั่นไหว (ม.ม.ุ(ไทย) ๑๒/๓๙๓/๔๒๔),ในสังยุตตนิกาย มหาวรรค พระมหาโมคคัลลานะ ประสงค์จะให้ภิกษุทั้งหลายผู้ประมาทเกิดสังเวช จึงทำปราสาทของนางวิสาขาไมคารมาตา ให้สะเทือนสะท้านหวั่นไหวด้วยนิ้วหัวแม่เท้า (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๘๒๖/๓๙๘),ในอปทาน กล่าวถึง พระเวทที่ตจึงผลึกก้อนหินกลิ้งลงมาสะกิดหินกระทบนิ้วหัวแม่เท้าของเรา(จนห้อเลือด) (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๗๙/๕๗๖)

นิวาปสูตร : พระสูตรว่าด้วยเหยื่อล่อเนื้อ พระผู้มีพระภาคทรงเปรียบฝูงเนื้อทั้ง ๔ ฝูงกับสมณพราหมณ์ ๔ จำพวก ทรงเปรียบพรานเนื้อและบริวารกับมารและเสนามารและทรงเปรียบทุ่งหญ้ากับกามคุณ ๕ ประการดังนี้

สมณพราหมณ์พวกที่ ๑ เข้าไปหากามคุณ ๕ ประการซึ่งเป็นโลกามิสที่มารล่อไว้แล้ว บริโภคเพลินจนมัวเมาประมาท จึงถูกมารจับได้เหมือนฝูงเนื้อที่ ๑ ซึ่งเข้าไปกินหญ้าเพลินจนลืมนตัว จึงถูกพรานเนื้อจับได้

สมณพราหมณ์พวกที่ ๒ คิดเปรียบเทียบพฤติกรรมของสมณพราหมณ์พวกที่ ๑ แล้ว เห็นว่า เราควรงดบริโภคกามคุณ ๕ ประการ แล้วหลีกไปอยู่ป่า แต่เมื่อขาดแคลนอาหาร บำเพ็ญสมณธรรมไม่ได้ ก็กลับมาหากามคุณ ๕ ประการอีก จึงถูกมารจับได้เหมือนฝูงเนื้อที่ ๒ ซึ่งคิดว่าฝูงเนื้อที่ ๑ ถูกพรานเนื้อจับได้เพราะเข้าไปกินหญ้าเพลินจนลืมนตัว จึงเห็นว่า เราควรงดกินหญ้าของพรานเนื้อ แล้วหลีกไปอยู่ในราวป่า แต่พอหญ้าและน้ำในป่าแห้งหมด จึงกลับออกมากินหญ้าในทุ่งหญ้าของพรานเนื้อต่อไปอีกและกินเพลินจนลืมนตัว จึงถูกพรานเนื้อจับได้

สมณพราหมณ์พวกที่ ๓ คิดเปรียบเทียบพฤติกรรมของสมณพราหมณ์ทั้ง ๒ พวกแรก แล้ว เห็นว่า เราควรอาศัยอยู่ใกล้ ๆ กามคุณ ๕ ประการแต่ไม่มัวเมา ไม่บริโภคกามคุณ ๕ ประการและไม่มัวเมาในกามคุณ ๕ ประการก็จริง แต่ยังมียึดติดในภริณีต่าง ๆ จึงไม่พ้นอำนาจของมารไปได้เหมือนฝูงเนื้อที่ ๓ ซึ่งคิดเปรียบเทียบพฤติกรรมของฝูงเนื้อทั้งสองแล้ว เห็นว่า เราควรซ่อนตัวอยู่ใกล้ ๆ ทุ่งหญ้าของพรานเนื้อ จะเข้าไปกินหญ้าของพรานเนื้อโดยระมัดระวังไม่กินเพลินจนลืมนตัว แล้วซ่อนตัวหลบพรานเนื้อและบริวาร แต่ในที่สุดพรานเนื้อและบริวารใช้รั้วล้อมทุ่งหญ้า ก็จับตัวได้

สมณพราหมณ์พวกที่ ๔ คิดเปรียบเทียบพฤติกรรมของสมณพราหมณ์ทั้ง ๓ พวกแล้ว เห็นว่า เราควรอาศัยอยู่ที่ที่มารและเสนามารไปไม่ถึง ไม่ไปหากามคุณ ๕ ประการซึ่งเป็น

โลกามิส ไม่มัวเมาในโลกามิสนั้น จึงพันอำนาจของมารไปได้เหมือนฝูงเนื้อที่ ๔ ซึ่งคิดเปรียบเทียบพฤติกรรมของฝูงเนื้อทั้ง ๓ ฝูงแล้วเห็นว่า เราควรอาศัยอยู่ที่ที่พวกพรานเนื้อไปไม่ถึงและไม่เข้าไปสู่ทุ่งหญ้าของพรานเนื้อ แล้วไปชุมนุมอาศัยอยู่ในที่ที่พวกพรานเนื้อไปไม่ถึงและไม่กินหญ้าจนลืมหิว จึงไม่ถูกพรานเนื้อและบริวารจับได้

ทรงอธิบายว่า แดนที่มารตามไปไม่ถึง ได้แก่พระนิพพาน ซึ่งเข้าถึงได้ด้วยการเจริญสมถกัมมัฏฐานและวิปัสสนากัมมัฏฐาน จนได้สมาบัติและเข้าถึงสัญญาเวทิตนโรธ(สมาบัติที่ดับสัญญาและเวทนา)

เมื่อพระผู้มีพระภาคได้ตรัสพระภาษิตนี้แล้ว ภิกษุทั้งหลายต่างมีใจยินดีชื่นชมพระภาษิตของพระองค์ (ม.ม.ุ(ไทย) ๑๒/๒๖๑/๒๘๔)

นิเวศน์ :ที่อยู่, บ้าน, ที่พักอาศัย, วัง ดังคำในมหาวิงค์ กล่าวถึงพระผู้มีพระภาคทรงครองอันตรวาสก ถือบาตรและจีวรเสด็จพระพุทธานุชาตินไปยังนิเวศน์ของเวรัญชพราหมณ์ ประทับนั่งเหนือพระพุทธรักษาพร้อมภิกษุสงฆ์และมักใช้ต่อท้ายศัพท์ เช่น พระราชนิเวศน์ ดังคำในมหาวิงค์ กล่าวถึงพระธัญญกุมภการบุตร เข้าไปพระราชนิเวศน์ของพระเจ้าพิมพิสารแล้วนั่งบนอาสนะ (วิ.ม.หา.(ไทย) ๑/๒๓/๑๕,๘๘/๗๖)

คำว่า นิเวศน์ นี้มีปรากฏในพระไตรปิฎก เช่น ที.สี.(ไทย) ๙/๒๙๒/๑๐๗, ๒๙๗/๑๐๙, ๓๒๐/๑๒๓, ๔๔๘/๑๘๘, ๕๐๗/๒๒๒, ๕๐๘/๒๒๓, ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๕๒/๙๕, ๑๕๒/๙๖, ๑๘๙/๑๓๘, ๓๔๙/๒๗๗, ม.ม.(ไทย) ๑๓/๒๙๙/๓๕๖, ๓๙๕/๔๘๙, ๔๔๙/๕๖๘, ๔๖๒/๕๘๓, ม.อุ.(ไทย) ๑๔/๓๘๓/๔๓๓, ส.ส.หา.(ไทย) ๑๘/๑๓๓/๑๖๕, ส.ม.(ไทย) ๑๙/๓๙๕/๒๕๒, ๙๙๙/๔๙๑, ๑๐๒๒/๕๓๖, ๑๐๓๕/๕๕๕, อง.ต.ก.(ไทย) ๒๐/๑๒๔/๓๗๐, อง.จ.ต.ก.(ไทย) ๒๑/๕๕/๙๓, อง.ป.ญ.จ.ก.(ไทย) ๒๒/๓๓/๕๑, ชุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๗๔๑/๘๖

นิเวศกสูตร :พระสูตรว่าด้วยการชักชวนให้ตั้งมั่นในฐานะ พระผู้มีพระภาคตรัสกับพระอานนท์ว่า เมื่อเธอทั้งหลายจะอนุเคราะห์คนที่ควรอนุเคราะห์ ไม่ว่าจะเป็มิตร อำมาตย์ หรือญาติสาโลหิต (หมายถึงผู้ร่วมสายเลือดเดียวกัน คือพี่ชาย น้องชาย เป็นต้น) ก็ตาม ซึ่งให้ความสำคัญค่าที่ควรฟัง ฟังชักชวนให้ตั้งมั่นดำรงอยู่ในฐานะ ๓คือ (๑) ความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระพุทธานุชา (๒) ความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระธรรม (๓) ความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระสงฆ์ แม้ว่ามหาภูตรูปทั้ง ๔ คือ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ และธาตุลม อาจกลายเป็นอย่างอื่นได้แต่พระอริยสาวกผู้ประกอบด้วยความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระพุทธานุชา พระธรรมและพระสงฆ์ไม่พึงแปรเปลี่ยนเป็นอย่างอื่นได้เลยคือเป็นไปไม่ได้ที่พระอริยสาวกผู้ประกอบด้วยความเลื่อมใสอย่างนี้จะถือกำเนิดในนรก กำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน หรือแดนเปรต (อง.ต.ก.(ไทย) ๒๐/๗๖/๒๙๘)

นิสภเถรคาถา :คาถาของพระนิสภเถระ, ภาษิตของพระนิสภเถระพระนิสภเถระ เมื่อจะกล่าวสอนภิกษุสหายทั้งหลาย จึงได้กล่าวว่า เราไม่ยอมตาย ไม่อยากเป็นอยู่ แต่เรามีสติสัมปชัญญะอยู่เฉพาะหน้า คอยเวลาอันควร (ช.เถ.ร.(ไทย) ๒๖/๑๙๕/๓๖๖)

นิสภปราสาท :ปราสาทชื่อนิภสยะ เป็นปราสาทหลัง ๑ ในปราสาท ๓ หลังของพระพุทธานุชาพระนามว่าติสสยะ สมัยที่เป็นฆราวาส ที่กษัตริย์พระนามว่าชนสันธะ แห่งกรุงเชมกะ ให้สร้างเพื่อให้พระราชกุมารประทับ ดังคำในติสสพุททวงส์ กล่าวถึงพระองค์ทรงครองฆราวาสอยู่

๗,๐๐๐ ปี มีปราสาทที่อุดมอยู่ ๓ หลังคือคุณเสลาปราสาท นาทียปราสาท และนิสภปราสาท (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓๗/๑๗/๖๗๘)

นิสภอุบาสก : อุบาสกชื่อนานิสภะ เป็นอุบาสกที่เป็นอัครอุบาสกเป็นอุบาสกเบื้องขวา คู่กับนกุลอุบาสกผู้เป็นอุบาสกเบื้องซ้าย ของพระพุทธเจ้าพระนามว่า อตถทัสสี ดังคำในอตถทัสสพุทธวงศ์ กล่าวถึงนกุลอุบาสกและนิสภอุบาสกเป็นอัครอุปัฏฐาก (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓๗/๒๐/๖๖๔)

นิสภะ, พระ : ชื่อพระเถระนามว่านิสภะ ผู้เป็นอัครสาวกเบื้องขวา ของพระพุทธเจ้าพระนามว่านิสภะ อยู่กรุงจันทวดี ดังคำในสาริปุตตเถราปทาน พระสาริปุตตเถระกล่าวถึงประวัติอดีตชาติของตนตอนหนึ่งว่า พระสาวกนามว่านิสภะ ของพระผู้มีพระภาค พระนามว่าอโนมทัสสี ผู้เป็นมุนี มีภิกษุ ๑๐๐,๐๐๐ รูป เป็นผู้มิจิตสงบ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๒๓๔/๓๙),เป็นพระอัครสาวกที่ให้ศีลแก่คนที่เลี้ยงดูพ่อแม่ ดังคำในติสรณคณนียเถราปทาน พระติสรณคณนียเถระกล่าวถึงอดีตชาติของตนไว้ตอนหนึ่งว่า ข้าพเจ้าได้เข้าไปหาสมณะนามว่านิสภะ ผู้เป็นอัครสาวกของพระพุทธเจ้าแล้วรับสรณคณน์ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๑๑/๑๓๖),เป็นพระเถระมุ่งสอนศีล ๕ ดังคำในปัญจศีลสมาทานียเถราปทาน พระปัญจศีลสมาทานียเถระ กล่าวถึงอดีตชาติของตนสมัยที่เป็นคนรับใช้ ณ กรุงจันทวดีตอนหนึ่งว่า ข้าพเจ้าเข้าไปหาภิกษุชื่อนานิสภะ ผู้เป็นสาวกของพระมุนีพระนามว่าอโนมทัสสี แล้วรับสิกขาบท ๕ ข้อ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๓๗/๑๓๙)

นิสภะ, ภูเขา :ชื่อภูเขานามว่านิสภะ เป็นภูเขาลูกหนึ่ง ที่เป็นหิน ในบรรดาภูเขาที่มีชื่อ ๗ ลูก อยู่ไม่ไกลภูเขาหิมพานต์ ดังคำในภุริทัตตชาดก กล่าวถึงไว้ว่า ภูเขาวิฆณะกัถิ ภูเขามาลาศรีกัถิ ภูเขาหิมพานต์กัถิ ภูเขาคิฆณภูกัถิ ภูเขาสุทัศนะกัถิ ภูเขาณิสภะกัถิ ภูเขาากาเวรุกัถิ ภูเขาเหล่านี้ และภูเขาใหญ่อื่น ๆ ว่ากันว่า พวกพราหมณ์ผู้บูชาสร้างขึ้นไป (ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๙๑๕/๓๒๔,๙๕๒-๙๕๔/๓๓๐),อยู่ไม่ไกลจากภูเขาหิมพานต์ เป็นที่พักอาศัยของนักรบข ด้ดังคำในสุภุตติเถราปทาน พระสุภุตติเถระ กล่าวถึงอดีตชาติของตนตอนหนึ่งว่า ในที่ไม่ไกลภูเขาหิมพานต์ มีภูเขาลูกหนึ่งชื่อนานิสภะ เขาสร้างอาศรมและบรรณศาลาไว้อย่างดีเพื่อข้าพเจ้า ข้าพเจ้าเป็นขภูลินีนามว่าโกสิยะ มีตบะแก่กล้าผู้เดียว ไม่มีเพื่อน อยู่ที่ภูเขานิสภะ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑/๑๒๓)

นิสสยปัจจย :ปัจจยชื่อนานิสสย สภาวธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นที่อาศัย หมายถึงสภาวธรรมที่เข้าช่วยอุปการะให้สภาวธรรมอื่นสามารถดำรงอยู่ได้หรือสามารถเกิดขึ้นได้ อธิบายว่า แผ่นดินเป็นที่ตั้งที่อาศัยของสิ่งต่างๆ จึงชื่อนานิสสย ฉันทไต ปัจจยที่เป็นที่ตั้งที่อาศัยของธรรมต่าง ๆ ท่านก็เรียกว่า นิสสยปัจจย ฉันทนั้น นิสสยปัจจยแบ่งเป็น ๒ อย่าง คือ(๑) สหชาตนิสสยปัจจย(๒)ปุเรชาตนิสสยปัจจย

สหชาตนิสสยปัจจยมีความหมายเหมือนกับสหชาตปัจจยทุกประการ ส่วนปุเรชาตนิสสยปัจจยท่านจำแนกไว้ ๒ อย่าง คือ

๑. วัตถุปุเรชาตนิสสยปัจจย ๒. อารัมมณปุเรชาตนิสสยปัจจย วัตถุปุเรชาตนิสสยปัจจยมีองค์ประกอบ ดังนี้

๑. ปัจจย หมายถึง วัตถุ ๖ อย่าง ในอดีตกาล หรืออีกนัยหนึ่ง ได้แก่ วัตถุ ๕ อย่าง มีจักขุ เป็นต้น ซึ่งเป็นมัชฌิมายุคอุบัติขึ้นพร้อมกับบอติตถวังก์ หนัยวัตถุที่อุบัติพร้อมกับจิตมี

ปฏิสนธิจิตเป็นต้น หทัยวัตถุที่อุบัติในจิตตขณะก่อนที่จะออกจากนิโรธสมาบัติ หทัยวัตถุที่อุบัติพร้อมกับจิตตขณะที่ ๑๗ (ซึ่งนับกลับจากจุดจิตในเวลาทีใกล้จะตาย)

๒. ปัจจุปปัน หมายถึง วิญญาณธาตุ ๗ ซึ่งเป็นไปในปวัตติกาลของบุคคลผู้บังเกิดในปัญจโวการภูมิ (เว้นอรูปรวิบาก) และเจตสิก ๕๒

๓. ปัจจนิกะ

๓.๑ ในขณะที่อุบัติอยู่ในจตุโวการภูมิ ธรรมที่เป็นปัจจนิกะ ได้แก่ นามขันธ์ ๔ ที่เป็นไปในปวัตติกาลและปฏิสนธิกาล โลกมุลจิต ๘ โมมูหจิต ๒ มโนทวาราวัชชนจิต มหากุศลจิต ๘ มหากริยาจิต ๘ อรูปจิต ๑๒ โลกุตตรจิต ๗ (เว้นโสตาปัตติมรรค) และ เจตสิก ๔๖ (เว้นโทสะ อิสสา มัจฉริยะ กุกกุงจะ อัมปมัญญา)

๓.๒ รูปขันธ์เหล่านี้ คือ จิตตชรูป ปฏิสนธิกัมมชรูป พาหิรรูป อาหารชรูป อุตฺตชรูป อสฺสญฺญสตัดกัมมชรูป และปวัตติกัมมชรูป

อนึ่ง ในนิสสยปัจจัยนี้ นอกจากวัตถุปุเรชาตนิสสยปัจจัยแล้ว ยังมีวัตถุธรรมปุเรชาตนิสสยปัจจัยอีกปัจจัยหนึ่งซึ่งในพระบาลีไม่ได้แสดงไว้โดยตรงแต่โบราณอาจารย์ทั้งหลายได้เพิ่มเข้ามาในแบบเรียนด้วย โดยมีการยกพระบาลีประโยคหนึ่งว่า “นิสสยปัจจัยา อารมมณฺเฑ ตีณิ” ซึ่งมาในคัมภีร์บาลีปฏิฐาน และอรรถกถาปฏิฐานนี้เท่านั้น ดังคำในปริวาร กฐินอนันตรปัจจัยาติ กล่าวถึงประโยคมีธรรมเหล่าไหน เป็นปัจจัยโดยอนันตรปัจจัย โดยสมนันตรปัจจัย โดยนิสสยปัจจัย, บุพพกรรมมีการถอนผ้าเป็นปัจจัยโดยอนันตรปัจจัย โดยสมนันตรปัจจัย โดยนิสสยปัจจัย โดยอุปนิสสยปัจจัย, การถอนผ้ามีการอธิษฐานผ้าเป็นปัจจัยโดยอนันตรปัจจัย โดยสมนันตรปัจจัย โดยนิสสยปัจจัย โดยอุปนิสสยปัจจัย (วิ.ป.(ไทย) ๘/๔๐๔/๕๗๔-๕๗๕), ในปฏิสัมภิตามรรค กล่าวถึงอินทรีย์แห่งภาวนาที่เป็นไปตามอินทรีย์นั้นมีเท่าไร เป็นสหชาติปัจจัยเป็นอัญญมัญญปัจจัย เป็นนิสสยปัจจัย... (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๒๑๙/๓๖๖), ในอภิธรรมปิฎก ปฏิฐาน กล่าวไว้ว่า นิสสยปัจจัย ได้แก่ ขันธ์ ๔ ที่ไม่เป็นรูปเป็นปัจจัยแก่กันและกันโดยนิสสยปัจจัย (อภิ.ป.(ไทย) ๔๐/๘/๗, ๑๙๐/๙๘, ๒๐๐/๑๐๓, ๒๒๖/๑๒๐, ๒๓๘/๑๒๖, ๓๑๔/๑๘๔, อภิ.ป.(ไทย) ๔๑/๑๒/๑๖๔, ๘๑/๒๐๖, ๙๘/๗๙)

นิสสยสูตร^๑ : พระสูตรว่าด้วยคุณสมบัติของภิกษุผู้ให้นิสสัย พระอุบาลีทูลถามพระผู้มีพระภาคว่า ภิกษุประกอบด้วยธรรมเท่าไร พึงให้นิสสัยได้ พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ภิกษุประกอบด้วยธรรม ๑๐ พึงให้นิสสัยได้ คือ ภิกษุ (๑-๓) มีเนื้อความเหมือนในอุพพาหิกาสูตร (๔) สามารถพยาบาลเอง หรือใช้ให้ผู้อื่นช่วยพยาบาลอันเตวาลิกผู้เจ็บไข้ (๕) สามารถระงับตัวเองหรือใช้ให้ผู้อื่นช่วยระงับความไม่ยินดี (๖) สามารถบรรเทาความรำคาญที่เกิดขึ้นได้เองโดยธรรม (๗) สามารถปลดเปลื้องความเห็นผิดที่เกิดขึ้นได้โดยธรรม (๘) สามารถให้สมาทานอธิศีล (๙) สามารถให้สมาทานอธิจิต (๑๐) สามารถให้สมาทานอธิปัญญา (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๓๕/๘๖)

นิสสยสูตร^๒ : พระสูตรว่าด้วยนิสสัย ภิกษุรูปหนึ่งเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถวายอภิวาทแล้วทูลถามว่า ภิกษุชื่อว่าเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยนิสสัย (ที่พึง) ด้วยเหตุเท่าไร พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ถ้าภิกษุอาศัยธรรม ๕ คือ (๑) ศรัทธา (๒) หิริ (๓) โอตตปปะ (๔) วิริยะ (๕) ปัญญา แล้วละอกุศล เจริญกุศลได้ อกุศลนั้นย่อมเป็นอันเธอละได้ดีแล้วแน่แท้ เพราะเห็นด้วยปัญญาอันเป็นอริยะ ภิกษุนั้นดำรงอยู่ในธรรม ๕ นี้แล้ว พึงอาศัยธรรม ๔ อยู่ คือ (๑) พิจารณาแล้วเสพ (ปัจจัย ๔ มีจิวรเป็น

ต้น) (๒) พิจารณาแล้วอดกลั้น(ต่อความหนาวความร้อนเป็นต้น) (๓) พิจารณาแล้วเว้น (ข้างดูร้ายหรือคนพาลเป็นต้น) (๔) พิจารณาแล้วบรรเทา(อกุศลวิตกมีกามวิตกเป็นต้น) (อง.นวก. (ไทย) ๒๓/๒/๔๒๙)

นิสสยสูตร^๓ : พระสูตรว่าด้วยคุณสมบัติของภิกษุผู้ให้นิสสัย พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุผู้ประกอบด้วยธรรม ๕ พึงให้นิสสัยได้ มีเนื้อความเหมือนในอุปัชฌายาเทตัพพสูตร (อง.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๒๕๒/๓๙๓)

นิสสรณินิทเทศ : แสดงเครื่องสลัดออก (จากอินทรีย์ ๕) เช่น เพราะมีสภาวะน้อมใจเชื่อ สัทอินทรีย์จึง (๑) สลัดออกจากความไม่มีศรัทธา (๒) สลัดออกจากความเร่าร้อนเพราะความไม่มีศรัทธา (๓) สลัดออกจากเหล่ากิเลสที่เป็นไปตามความไม่มีศรัทธาและจากชั้น (๔) สลัดออกจากสรรพนิमितภายนอก ๕ สลัดออกจากสัทอินทรีย์ที่มีอยู่ก่อนแต่การได้สัทอินทรีย์ที่ประณีตกว่า นั้น (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๑๙๑/๓๐๓)

นิสสรณสญญะ : สญญะชื่อว่านิสสรณะ, ความว่างด้วยธรรมที่เป็นเหตุสลัดออก เป็นข้อ ๑๐ ในสญญะ ๒๕ ดังคำอธิบายในนิทเทศ แห่งปฏิสัมภิทามรรคไว้ว่า กามฉันทะเป็นธรรมที่บุคคลสลัดออกด้วยเนกขัมมะ และเป็นธรรมว่างจากเนกขัมมะ พยาบาทเป็นธรรมที่บุคคลสลัดออกด้วยอพยาบาท และเป็นธรรมว่างจากอพยาบาท ถีนมิทระเป็นธรรมที่บุคคลสลัดออกด้วยอาโลกสัญญาและเป็นธรรมว่างจากอาโลกสัญญา อุทธัจจะ เป็นธรรมที่บุคคลสลัดออกด้วยอวิกเขปะ และเป็นธรรมว่างจากอวิกเขปะ วิจิกิจฉาเป็นธรรมที่บุคคลสลัดออกด้วยธัมมวัตถานและเป็นธรรมว่างจากธัมมวัตถาน อวิชชาเป็นธรรมที่บุคคลสลัดออกด้วยญาณและเป็นธรรมว่างจากญาณ อรติเป็นธรรมที่บุคคลสลัดออกด้วยปามุชชะ และเป็นธรรมว่างจากปามุชชะ นิรวรณ เป็นธรรมที่บุคคลสลัดออกด้วยปฐมฌาน และเป็นธรรมว่างจากปฐมฌาน ฯลฯ กิเลสทั้งปวงเป็นธรรมที่บุคคลสลัดออกด้วยอหัตตมรรค และเป็นธรรมว่างจากอหัตตมรรค (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๔๘/๕๓๐)

นิสสรณา : การขับออกจากหมู่ การไล่ออก, การขับออกจากหมู่ เช่น นาสนะสามเณรผู้กล่าวต่อพระผู้มีพระภาคเจ้าออกไปเสียจากหมู่ (อยู่ในอบโลกนกัมม) ประภาศลอนธรรมกถึก ผู้ไม่แตกฉานในธรรมในอรรถ คัดค้านคดีโดยหาหลักฐานมิได้ ออกเสียจากการระงับอิทธิ (อยู่ในญัตติกัมม) (วิ.ม.(ไทย) ๕/๓๙๕/๒๘๒), ในมหาวรรคอธิบายว่านิสสรณามี ๒ อย่าง กล่าวคือ บุคคลที่ยังไม่ถูกขับออก ถ้าสงฆ์ขับบุคคลนั้นออกไป บางคนเป็นอันถูกขับออกดีแล้วก็มี บางคนเป็นอันถูกขับออกไม่ดีก็มี ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย (๑) ก็บุคคลที่ยังไม่ถูกขับออก ถ้าสงฆ์ขับบุคคลนั้นออกไป เป็นอันขับออกไม่ดี คือในกรณีนี้ ภิกษุเป็นผู้บริสุทธิ์ ไม่มีอาบัติ ถ้าสงฆ์ขับบุคคลนั้นออกไป เป็นอันขับออกไม่ดี บุคคลประเภทนี้ เรียกว่ายังไม่ถูกขับออก ถ้าสงฆ์ขับบุคคลนั้นออกไปเป็นอันขับออกไม่ดี (๒) ภิกษุทั้งหลาย ก็บุคคลที่ยังไม่ถูกขับออก ถ้าสงฆ์ขับบุคคลนั้นออกไปเป็นอันขับออกดีแล้ว เป็นอย่างไร คือ ในกรณีนี้ ภิกษุเป็นคนโง่เขลา ไม่ฉลาด มีอาบัติมาก ต้องอาบัติกำหนดไม่ได้ อยู่คลุกคลีกับคฤหัสถ์ด้วยการคลุกคลีอันไม่ควร ถ้าสงฆ์ขับบุคคลนั้นออกไป เป็นอันขับออกดีแล้ว บุคคลประเภทนี้ เรียกว่ายังไม่ถูกขับออก แต่ถ้าสงฆ์ขับบุคคลนั้นออกไปเป็นอันขับออกดีแล้ว (วิ.ม.(ไทย) ๕/๓๙๕/๒๘๒), ในคัมภีร์ปริวารกล่าวสรุปไว้ว่า นิสสรณา(การขับออกจากหมู่)มี ๒ อย่าง คือ (๑) บุคคลที่ยังไม่ถูกขับออก ถ้าสงฆ์ขับ

บุคคลนั้นออกไป บางคนเป็นอันถูกขับออกดีแล้ว(๒) บางคนเป็นอันถูกขับออกไม่ดี(วิ.ป.(ไทย) ๘/๓๒๒/๔๓๑) ; คู่กับ โอสารณา

นิสสรณียสูตร : พระสูตรว่าด้วยธาตุที่มีคุณสมบัติสลัดออก พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ธาตุที่มีคุณสมบัติสลัดออกมี ๓ ประการ ได้แก่ (๑) เนกขัมมธาตุ เป็นที่สลัดกามออก (๒) อรูปธาตุ เป็นที่สลัดรูปธรรมออก (๓) นิโรธธาตุ เป็นที่สลัดธรรมชาติที่เกิดแล้วถูกปัจจัยปรุงแต่งอาศัยกันและกันเกิดขึ้นออก (ขุ.อิติ.(ไทย) ๒๕/๗๒/๔๒๙)

นิสสรณียธาตุ : ธาตุที่สลัด, ธาตุเครื่องสลัดออก, หมายถึงธรรมเป็นเครื่องสลัดกิเลส, นิพพาน ดังคำใน ทุติยมหาปัญหาสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึง ภิกษุผู้มีจิตอันอบรมดีแล้วโดยชอบ มีปกติเห็นที่สุดโดยชอบ บรรลุประโยชน์โดยชอบในธรรม ๕ ประการแล้ว จึงเป็นผู้ทำที่สุดแห่งทุกข์ได้ในปัจจุบัน ธรรม ๕ ประการคืออะไร คืออินทรีย์ ๕...ธรรม ๖ ประการคืออะไร คือ นิสสรณียธาตุ ๖ (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๒๘/๖๖), ในที่ขนิทาย สังคี่ติสูตร กล่าวถึงธาตุที่สลัดไว้ ๖ อย่าง แต่สรุปได้เป็นดังนี้ (๑) เมตตาเจโตวิมุตตินี้เป็นธาตุที่สลัดพยาบาท (๒) กรุณาเจโตวิมุตตินี้เป็นธาตุที่สลัดวิหิงสา (๓) มุทิตาเจโตวิมุตตินี้เป็นธาตุที่สลัดอหิริ (๔) อุเบกขาเจโตวิมุตตินี้เป็นธาตุที่สลัดราคะ (๕) อนิมิตตาเจโตวิมุตติ นี้เป็นธาตุที่สลัดนิมิตทั้งปวง (๖) สภาวะที่ถอนอัสมิมานะ นี้เป็นธาตุที่สลัดลูกศรคือความเคลือบแคลงสงสัย (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๒๖/๓๒๕) ; ดูประกอบใน อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๗๒-๑๗๔/๙๖-๙๗)

อรรถกถาอธิบายว่า ธาตุในที่นี้หมายถึงธัมมธาตุและมโนวิญญาณธาตุชั้นพิเศษ เป็นสภาวะที่ว่างจากอตตะ (อตตะสญญตสภาวะ) (อง.ปญจก.อ. (บาลี) ๓/๒๐๐/๘๒) หรือสภาวะที่ปราศจากชีวะ (อง.ปญจก.ฎีกา(บาลี)๓/๒๐๐/๙๑)

นิสสัคคีย์, นิสสัคคีย์ยะ : อันให้ต้องสละ เป็นคุณบทแห่งอาบัติปาจิตตีย์ หมวดที่มีการต้องสละสิ่งของ ซึ่งเรียกว่า นิสสัคคีย์ปาจิตตีย์ ; อันจะต้องสละ เป็นคุณบทแห่งสิ่งของที่จะต้องสละเมื่อต้องอาบัติปาจิตตีย์หมวดนั้น กล่าวคือนิสสัคคีย์วัตถุ ดังในมหาวิงค์ กล่าวถึงภิกษุพึงสละจีวรที่เป็นนิสสัคคีย์อย่างนี้(วิ.มหา.(ไทย) ๒/๔๖๓/๕)

นิสสัคคีย์กัณฑ์ : ตอนหรือส่วนอันว่าด้วยอาบัตินิสสัคคีย์ปาจิตตีย์ ดังคำที่เป็นหัวข้อใหญ่ ในมหาวิงค์ นิสสัคคีย์กัณฑ์ (วิ.มหา.(ไทย) ๒/๒๕๙/๒, ๔๖๓/๕)

นิสสัคคีย์ปาจิตตีย์ : อาบัติปาจิตตีย์ อันทำให้ต้องสละสิ่งของ ภิกษุต้องอาบัติประเภทนี้ ต้องสละสิ่งที่ทำให้ต้องอาบัตีก่อน จึงจะปลงอาบัติตก, มีทั้งหมด ๓๐ สิกขาบาท จัดเป็น ๓ วรรค คือ จีวรวรรค (มี ๑๐ สิกขาบาท) โภสียวรรค (มี ๑๐ สิกขาบาท) และ ปัตตวรรค (มี ๑๐ สิกขาบาท) ตัวอย่างคำเสียสละ ในบางสิกขาบท : จีวรวรรคสิกขาบทที่ ๑ (ทรงอดีตเรกจีวรเกิน ๑๐วัน) ของอยู่ในหัตถบาสว่า “อิมัม เม ภนเต จีวรํ ทสหาตักกนตํ นิสสัคคีย์, อิมาน्हํ आयสมโต นิสสชชามิ.”

ถ้าผู้สละแก่พรหมว่า ผู้รับว่า “อาวุโส” แทน “ภนเต”, ถ้าสละ ๒ ผืนขึ้นไปว่า “อิมานิ เม ภนเต จีวรานิ ทสหาตักกนตานิ นิสสัคคียานิ, อิมาน्हํ आयสมโต นิสสชชามิ.” ;

ถ้าของอยู่นอกหัตถบาสว่า “เอตัม” แทน “อิท” และ “เอตาน्ह” แทน “อิมาน्ह”, ว่า “เอตานิ” แทน “อิมานิ” ว่า “เอตานิ” แทน “อิมานิ” และ “เอตานาน्ह” แทน “อิมานาน्ह” ; คำคืนให้ (ถ้าหลายผืน หรืออยู่นอกหัตถบาส พึงเปลี่ยนโดยนัยข้างต้น) ว่า “อิมัม จีวรํ आयสมโต

ทมมิ” จิวรรค สิกขาบทที่ ๒ (อยู่ปราศจากไตรจีวรลวงราตรี) ของอยู่ในหัตถบาสาว่า “อิหฺเม ภนฺเต จิวํ รัตติวิปฺปุตฺถํ อณฺฏฺตร ภัทฺทสมฺมตฺยา นิสฺสคฺคิยํ, อิมานํ อายสมฺโต นิสฺสชฺชามิ.”,

ถ้า ๒ ผืน ว่า ทวิจิวํ” ถ้าทั้ง ๓ ผืน ว่า “ติจิวํ” (คำคืนผ้าให้ และคำเปลี่ยนทั้งหลาย ฟังทราบเหมือนในสิกขาบทแรก)

โกสิยวรรค สิกขาบทที่ ๘ (รับทองเงิน-ต้องสละในสงฆ์) ว่า “อิหฺเม ภนฺเต รูปียํ ปฏฺิกคฺเคหฺสิ , อิหฺเม นิสฺสคฺคิยํ, อิมานํ สงฺฆสฺส นิสฺสชฺชามิ.” โกสิยวรรค สิกขาบทที่ ๙ (แลกเปลี่ยนด้วย रुपียะ- ต้องสละในสงฆ์) ว่า “อิหฺเม ภนฺเต นานนฺปการกํ รูปียสฺสโฆหารํ สมฺปาชฺชํ, อิหฺเม นิสฺสคฺคิยํ, อิมานํ สงฺฆสฺส นิสฺสชฺชามิ.”

ปัตตวรรค สิกขาบทที่ ๓ (เก็บเกสรไว้ฉันท่วง ๗ วัน) ว่า “อิหฺเม ภนฺเต เกสฺสชฺชํ สตฺตา หาทิกกนฺตํ นิสฺสคฺคิยํ, อิมานํ อายสมฺโต นิสฺสชฺชามิ.” คำคืนให้ว่า “อิมํ เกสฺสชฺชํ อายสมฺโต ทมฺมิ” (เกสรที่ได้คืนมา มิให้ฉันท่วง ฟังใช้ในกิจอื่น),ในเรื่องอาบัตินิสสคคิยปาจิตติย มีกล่าวไว้ทั้ง ภิกขุวิภังค์และภิกขุณีวิภังค์ ดังเช่นคำในวินยปิฎก ภิกขุณีวิภังค์ว่า ก็ภิกษุณีใดให้อาบริวารที่เขาถวายเพื่อประโยชน์แก่ปัจจัยอย่างหนึ่ง ที่เขาถวายอุทิศของอย่างหนึ่ง ที่เขาบริจาคแก่สงฆ์ที่ขอมาเอง แลกเปลี่ยนของอย่างอื่น ต้องอาบัตินิสสคคิยปาจิตติย (วิ.ภิกขุณี.(ไทย) ๓/๗๖๔/๑๐๓)

นิสสัย : ปัจจัยเครื่องอาศัยของบรรพชิต ๔ อย่าง (๑) ปินทียาโลปโกชนะ โภชนะที่ได้มาด้วยกำลังปรีชาแข็ง คือ เที้ยวบิณฑบาต รวมทั้งภัตตาหารที่เป็นอติเรกลาภ ๑๐ อย่าง (๒) บังสุกุลจีวร ผ้านุ่งห่มที่ทำจากของเขาทั้ง รวมทั้งผ้าที่เป็นอติเรกลาภ ๖ อย่าง (๓) รุกขมูลเสนาสนะที่อยู่อาศัยหรือโคนไม้ รวมทั้งที่อยู่อาศัยที่เป็นอติเรกลาภ ๕ อย่าง (๔) ปุติมุตตเกสัช ยาน้ำมูตรเน่า รวมทั้งเกสัชที่เป็นอติเรกลาภ ๕ อย่าง (เรียกสั้นๆว่า จิวร บิณฑบาต เสนาสนะ คิลานเกสัช) ; คำบาลี “นิสสัย” ในภาษาไทย เขียน นิสสัย หรือนิสัย ก็ได้ ; ดู ปัจจัย ๒., อนุศาสน์ (๘) (วิ.ม.(ไทย) ๔/๗๓/๑๐๑, ๗๔/๑๐๒, ๑๒๐/๑๘๗,อง.ฉก.ก.(ไทย) ๒๒/๗๙/๑๔๔,อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๒๕๑/๓๙๓, อง.อฎฐก.(ไทย) ๒๓/๙๐/๔๑๙,อง.นวก.(ไทย) ๒๓/๒/๔๒๙,อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๓๕/๘๖)

นิสสารณียสูตร^๑ : พระสูตรว่าด้วยธาตุที่สลัด พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ธาตุ(สภาวะที่ว่างจากอัตตาหรือปราศจากชีวะ หมายถึงอัมมธาตุและมนโวิญญานธาตุชั้นพิเศษ) ที่สลัด ๕ คือ (๑) เนกขัมมะเป็นเหตุสลัดกาม (๒) อพยาบาลเป็นเหตุสลัดพยาบาท (๓) อวิหิงสาเป็นเหตุสลัดวิหิงสา (๔) อรูปฌานเป็นเหตุสลัดรูปฌาน (๕) สักกายนิโรธเป็นเหตุสลัดสักกายะ แล้วตรัสอีกว่า สภาวะของจิต(อสุภฌานจิต) ชั้นพิเศษที่เข้าถึงสภาวะธรรมนั้นๆ แล้วสามารถออกจากกิเลสได้ โดยตรงแสดงไว้เป็นคู่ๆ ๕ วิธี คือ (๑) มนสิการถึงกามทั้งหลาย(มีรูปเป็นต้น) คู่กับมนสิการถึงเนกขัมมะ(คือปฐมฌานในอสุภะทั้งหลาย) (๒) มนสิการถึงพยาบาท คู่กับมนสิการถึงอพยาบาล (๓) มนสิการถึงวิหิงสา คู่กับมนสิการถึงอวิหิงสา (๔) มนสิการถึงรูป คู่กับมนสิการถึงอรูป (๕) มนสิการถึงสักกายะ(หมายถึงอุปาทานชั้น ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาน) คู่กับมนสิการถึงสักกายนิโรธ แล้วตรัสสรุปว่า เมื่อปฏิบัติตามที่กล่าวมาแล้ว ย่อมจะทำให้ไม่เกิดความเพลิดเพลินในกาม พยาบาท วิหิงสา รูป และสักกายะ เมื่อไม่เกิดความ

เพลิดเพลินในกาม เป็นต้น เรียกว่า ผู้ไม่อาลัย(คือกามคุณ ๕) ตัดตัณหาได้แล้ว คลายสังโยชน์
ได้แล้ว ทำที่สุดทุกข์ได้แล้ว เพราะละมานะได้โดยชอบ (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๒๐๐/๓๔๐)

นิสสารณียสูตร^๖ : พระสูตรว่าด้วยธาตุที่สลัด พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ธาตุ(คือสภาวะที่ว่างจาก
อัตตา หรือสภาวะที่ปราศจากชีวะ หมายถึงธัมมธาตุชั้นพิเศษ) ที่สลัด ๖ คือ (๑) ธาตุที่สลัด
พยาบาท หมายถึงเมตตาเจโตวิมุตติ (เมตตาที่เกิดจากตถิยฌานและจตุตถฌาน เพราะพ้นจาก
ธรรมที่เป็นข้าศึกคือนิรวรณ) เพราะเป็นไปไม่ได้เลยที่ผู้เจริญเมตตาเจโตวิมุตติจะถูกพยาบาท
ครอบงำจิตได้ (๒) ธาตุที่สลัดวิหิงสา หมายถึงกรุณาเจโตวิมุตติ เพราะเป็นไปไม่ได้เลยที่ผู้
เจริญกรุณาเจโตวิมุตติจะถูกวิหิงสาครอบงำจิตได้ (๓) ธาตุที่สลัดอโรติ หมายถึงมุกตาเจโต
วิมุตติ เพราะเป็นไปไม่ได้เลยที่ผู้เจริญมุกตาเจโตวิมุตติจะถูกอโรติครอบงำจิตได้ (๔) ธาตุที่สลัด
ราคะ หมายถึงอุเบกขาเจโตวิมุตติ เพราะเป็นไปไม่ได้เลยที่ผู้เจริญอุเบกขาเจโตวิมุตติจะถูก
ราคะครอบงำจิตได้ (๕) ธาตุที่สลัดนิमितทั้งปวง หมายถึงอนิมิตตาเจโตวิมุตติ(หมายถึงวิปัสสนา
ที่มีพลังคืออโรหิตผลสมาบัติ) เพราะเป็นไปไม่ได้เลยที่ผู้เจริญอนิมิตตาเจโตวิมุตติจะถูกนิमितทั้ง
ปวงครอบงำจิตได้ (๖) ธาตุที่สลัดความเคลือบแคลงสงสัย หมายถึงสภาวะที่ถอนอัสมีมานะ
(คืออโรหิตมรรค) เพราะเป็นไปไม่ได้เลยที่ผู้ปราศจากอัสมีมานะ จะถูกความเคลือบแคลง
สงสัยครอบงำจิตได้ (อง.ฉกก.(ไทย) ๒๒/๑๓/๔๒๙)

นิสสารณียะ : ทำให้ถูกขับออกจากหมู่ หมายถึงชื่อเฉพาะอาบัติสังฆาติเสสที่ต้องพ้นที่ที่ล่วงละเมิดโดย
ไม่มีการสวดสมณุภาสน์ และภิกษุณีที่ต้องอาบัติต้องถูกไล่ออกจากภิกษุณีสงฆ์ ดังคำที่เป็น
พระบัญญัติไว้ว่า ก็ภิกษุณีใดก่อคดีพิพาทกับคหบดี กับบุตรคหบดี กับทาส หรือกับกรรมกร
โดยที่สุดกระทั่งกับสมณปริพาชก ภิกษุณีนี้ต้องธรรมคือสังฆาติเสสที่ชื่อว่าปฐมาปัตติกะ นิ
สสารณียะ หรือตั้งคำในสิกขาบทวิภังควา คำว่า นิสสารณียะได้แก่ทำให้ถูกขับออกจากหมู่
(วิ.ภิกขุณี.(ไทย) ๓/๖๘๐/๒๘, ๖๘๔/๓๓, ๖๙๒/๔๐, ๖๙๖/๔๓, ๗๐๑/๔๖, ๗๐๖/๕๐, ๗๑๒/
๕๖, ๗๑๘/๖๑, ๗๒๔/๖๖, ๗๓๐/๗๓)

อรรถกถาอธิบายไว้ว่า คำว่า ปฐมาปัตติกะ นิสสารณียะ เป็นชื่อเฉพาะของธรรมคืออาบัติ
สังฆาติเสสที่ต้องในทันทีที่ล่วงละเมิด โดยไม่มีการสวดสมณุภาสน์ และภิกษุณีที่ต้องอาบัติ
สังฆาติเสสต้องถูกไล่ออกจากภิกษุณีสงฆ์(วิ.อ.(บาลี) ๒/๖๗๙/๔๗๑)

นิสเสณิทายกเถราปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระนิสเสณิทายกเถระ มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า ใน
อดีตชาติ ๓ อสงไขย ๑๐๐,๐๐๐ กัป ท่านได้สร้างบันไดขึ้นปราสาทถวายพระพุทธเจ้าพระ
นามว่าโกณฑัญญะ เพราะผลแห่งทานนั้น ในกัปที่ ๓๐,๐๐๐ กัปได้เกิดเป็นพระเจ้า
จักรพรรดิถึง ๓ ชาติ ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลुพระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย)
๓๒/๙/๓๓๙)

นิสสัย : นิสสัย มี ๓ นัย คือ

1.ที่พึง, ที่อาศัย เช่น ขอนิสสัยในการอุปสมบท (คือกล่าวคำขอร้องต่ออุปัชฌาย์ในพิธีอุปสมบท
ขอให้ท่านเป็นที่พึงที่อาศัยของตนทำหน้าที่ปกครองสั่งสอนให้การศึกษาอบรมต่อไป),อาจารย์
ผู้ให้นิสัย เรียกว่านิสสัยาจารย์ (อาจารย์ผู้รับที่จะเป็นที่พึ่งที่อาศัย ทำหน้าที่ปกครองแนะนำใน
การศึกษาอบรม); คำภาษาบาลีว่า “นิสสัย” ในภาษาไทย เขียน นิสสัย หรือนิสัย ก็ได้

การขอนิสัย(ขออยู่ในปกครองหรือขอให้เป็นที่พึ่งในการศึกษา)สำเร็จด้วยการถืออุปัชฌาย์ (ขอให้เป็นผู้อุปชฌาย์)นั่นเอง ในพิธีอุปสมบทอย่างปฏิบัติกันอยู่ การขอนิสัยถืออุปัชฌาย์เป็น บุพกิจตอนหนึ่งของการอุปสมบทก่อนจะทำการสอนข้อมถตามอรรถกถาธรรม ผู้ขอ อุปสมบทเปล่งวาจาขอนิสัยถืออุปัชฌาย์ ดังนี้ (เฉพาะข้อความที่พิมพ์ตัวหนาเท่านั้น เป็นวินัยบัญญัติ นอกนั้นท่านเสริมเข้ามาเพื่อให้หนักแน่น) :

“อหิ ภนเต นิสสยิ ยาจามิ, พุติยมปิ อหิ ภนเต นิสสยิ ยาจามิ, ตติยมปิ อหิ ภนเต นิสสยิ ยาจามิ, อุปชฌายโ เม ภนเต โหติ, อุปชฌายโ เม ภนเต โหติ, อุปชฌายโ เม ภนเต โหติ” ลำดับนั้น ผู้จะเป็นอุปัชฌาย์ กล่าวตอบว่า “สาหุ” (ดีละ) “ลหุ” (เบาใจดอก) “โอ ปายิกิ”(ชอบแก่อุบาย) “ปฏิรูปิ” (สมควรอยู่) “ปาสาทิเกน สมปาเทหิ” (จงให้ถึงพร้อมด้วย อากาธอันน่าเลื่อมใสเถิด” คำใดคำหนึ่ง หรือให้รู้เข้าใจด้วยอาการทางกายก็ตาม ก็เป็นอันได้ ถืออุปัชฌาย์แล้ว แต่นิยมกันมาให้ผู้ขอกล่าวรับคำของท่านแต่ละคำว่า “สาธุ ภนเต” หรือ “สมปฏิจฉามิ” แล้วกล่าวต่อไปอีกว่า “อชชตคเคทานิ เถโร มยหิ ภาโร, อหมี เถรสส ภาโร” (ว่า ๓ หน) (= ตั้งแต่วันนี้เป็นต้นไป พระเถระเป็นภาระของข้าพเจ้า แม้ข้าพเจ้าก็เป็น ภาระของพระเถระ) ภิกษุทวจะ ถ้าไม่ได้อยู่ในปกครองของอุปัชฌาย์ ด้วยเหตุอย่างใดอย่าง หนึ่ง ที่ทำให้นิสัยระงับ เช่น อุปชฌาย์ไปอยู่เสียที่อื่น ต้องถือภิกษุอื่นที่มีคุณสมบัติสมควร เป็นอาจารย์ และอาศัยท่านแทน วิธีถืออาจารย์ก็เหมือนกับวิธีถืออุปัชฌาย์ เปลี่ยนแต่คำขอ ว่า “อาจริโย เม ภนเต โหติ, อายสมโต นิสสาย วจฉามิ” (ขอท่านจงเป็นอาจารย์ของ ข้าพเจ้า ข้าพเจ้าจักอยู่อาศัยท่าน) ดังคำที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย เพราะ เหตุนั้น สงฆ์จึงลงนียสกรรมแก่ภิกษุเสยสกะ โดยสั่งให้กลับไปถือนิสัยใหม่,ในอุปริปัญญาสกั กล่าวถึงธรรมอันน่าอัศจรรย์ ไม่เคยปรากฏ ของท่านพิกุลละ พระพิกุลละไว้ตอนหนึ่ง ... ไม่รู้จักการให้นิสัยเลย (วิ.จ.ไทย) ๖/๑๑/๒๒,ม.อุ.ไทย) ๑๔/๒๑๑/๒๔๔)

2.ปัจจัยเครื่องอาศัยของบรรพชิต ๔ อย่าง ดู นิสสัย

3.ความประพฤติกี่เคยชิน เช่น ทำจนเป็นนิสัย (พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์) ดังคำในมหาวิงค์ กล่าวถึงสิกขาบทวิงค์ตอนหนึ่งว่า คำว่า อนึ่ง...ใด คือ ผู้ใด ผู้เช่นใด มี การงาน มีชาติวรรณะ มีชื่อ มีตระกูล มีลักษณะนิสัย มีคุณธรรมมีอารมณ์อย่างไร (วิ.มหา.ไทย) ๑/๔๕/๓๓) หรือคำว่า พระสมณะเชื้อสายศากยบุตรเหล่านี้มีลักษณะนิสัยดี ประพฤติ เรียบร้อย(วิ.มหา.ไทย) ๒/๔๐๒/๕๑๓)

นีสิตนะ, ผ้า : ผ้ารองนั่ง, ผ้าปูนั่งสำหรับภิกษุ ดังพระดำรัสในมหาปรินิพพานสูตร พระพุทธเจ้า รับสั่ง เรียกท่านพระอานนท์มาตรัสว่า อานนท์ เธอจงถือผ้านีสิตนะ(ผ้ารองนั่ง) เราจะเข้าไปพักกลาง วันที่ป่าวาลเจดีย์ (ที.ม.ไทย) ๑๐/๑๖๖/๑๑๒),ในราหุโลวาทสูตร พระพุทธเจ้ารับสั่งเรียกท่าน พระราหุลมาตรัสว่า ราหุล เธอจงถือผ้านีสิตนะ (ส.สพ.ไทย) ๑๘/๑๒๑/๑๔๔,ในอายุสังขา โรสสังขณสูตร กล่าวถึงท่านพระอานนท์ทูลรับสนองพระดำรัสแล้ว ถือนีสิตนะตามเสด็จพระ ผู้มีพระภาคไปข้างพระปฐมภูมิกัง (อง.อภุฎก.ไทย) ๒๓/๗๐/๓๗๒,ช.อุ.ไทย) ๒๕/๕๑/๒๗๙) อรรถกถาอธิบายว่า นีสิตนะ หมายถึงที่รองนั่งที่ทำด้วยแผ่นหนังสัตว์ (อง.อภุฎก.อ. (บาลี) ๓/๗๐/๓๗๔)

นิสิต : ศิษย์ผู้เล่าเรียนอยู่ในสำนัก, ผู้อาศัย, ผู้ถือนิสัย ดังคำในจุฬวรรค กัมมกัณฑ์ กว่าจะถึงพวก ภิกษุ นิสิตของพระปิ่นทุกะและพระโลหิตกะ ก่อความบาดหมาง ก่อความทะเลาะ ก่อความวิวาท ก่อความอื้อฉาว ก่ออิกรรมในสงฆ์ด้วยตนเอง(วิ.จ. (ไทย) ๖/๑/๑)

นิหุทุงกสูตร : พระสูตรว่าด้วยผู้ไม่ตวาดว่า หี หี คือพราหมณ์ผู้ไม่ตวาดว่า หีหี คำว่า ผู้ไม่ตวาดว่า หีหี นี้เป็นเนื้อหาสาระส่วนหนึ่งของพุทธอุทานที่ทรงเปล่งตรัสตอบคำถามของพราหมณ์ที่มีลัทธิ เชื่อว่าสิ่งที่เห็นเท่านั้นจัดว่าเป็นมงคล มักเที่ยวตวาดผู้อื่นที่มีลัทธิขัดแย้งกับตน ว่า หีหี เพราะความถือตัวและความโกรธ (ขุ.อ. (ไทย) ๒๕/๔/๑๗๖, ขุ.อ. (บาลี) ๔/๕๕)

นิขสูตร : พระสูตรว่าด้วยทุกข์พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ทุกข์มี ๓ ประการ คือ (๑) ทุกข์คือราคะ (๒) ทุกข์คือโทสะ (๓) ทุกข์คือโมหะ พร้อมกับทรงย้ำว่า เธอทั้งหลายพึงเจริญ อริยมรรคมีองค์ ๘ เพื่อรู้อย่าง เพื่อกำหนดรู้ เพื่อความสิ้นไป เพื่อละทุกข์เหล่านั้น (ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๖๘/๙๗)

นิตเถรคาถา : ภาษิตของพระศาสดาที่ตรัสสอนพระนิตเถระ พระศาสดาเมื่อจะประทานโอวาทแก่ท่าน พระนิตเถระได้ตรัสพระคาถาไว้ดังนี้ว่า คนทรมานปัญญา เอาแต่นอนทั้งคืน ชอบมั่วสุมกับหมู่ พวกทั้งวันเมื่อไรจึงจะสิ้นทุกข์ได้ (ขุ.เถร. (ไทย) ๒๖/๘๔/๓๓๔)

นิลกสิณ : กสิณคือสีเขียว, สมถกัมมัญฐานหมวดหนึ่งว่าด้วยอารมณ์ที่กำหนดสีเขียว, เป็นชื่อ ๑ ใน กสิณ ๑๐ และอยู่ในหมวดสี มี ๔ ได้แก่ สีเขียว ชื่อนีลกสิณ เป็นต้น ดังคำในสังคีตสูตร กสิณายตนะตอนหนึ่งว่า บุคคลหนึ่งจำนึลกสิณ(กสิณคือสีเขียว)ได้ (ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๔๖/๓๖๑) หรือตั้งคำในกาลีสสูตร กล่าวถึง สมณพราหมณ์พวกหนึ่งทำประโยชน์ชั้นยอด คือสมาบัติ ที่มีนึลกสิณเป็นอารมณ์ (ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๖๐/๔๓๐, อง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๒๖/๕๘)

คำว่า นิลกสิณ นี้ มีปรากฏในพระไตรปิฎก ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๕๐/๒๙๘, อง.เอกก. (ไทย) ๒๐/๔๔๓/๕๐, ๔๔๔/๕๐, ๔๔๕/๕๐, ๔๔๖/๕๐, ๔๔๗/๕๐, ๔๔๘/๕๐, ๔๔๙/๕๐, ๔๕๐/๕๐, ๔๕๑/๕๐, ๔๕๒/๕๐, ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๓/๑๑, ๑๒๓/๑๙๐, อภิ.ก. (ไทย) ๓๗/๓๒๙/๒๙๕, ๔๓๒/๔๖๓)

นิลวาสี, ภิกษุ : ชื่อพระเถระรูปหนึ่ง ท่านรูปนี้อยู่ในกุฎกุฎาราม เขตกรุงปาดลีบุตร เป็นพระภิกษุที่อยู่ร่วมกับพระเถระรูปอื่นๆ กล่าวคือท่านพระสามวาสี ท่านพระโคปกะ ท่านพระภค และท่านพระผลิกสันทานะ เป็นรูป ๑ ในคณะพระเถระที่ให้คำปรึกษาแก่พระภิกษุจำนวน ๓ รูปที่พักอยู่ในกรุงราชคฤห์ ในเรื่องผ้าเดาะกฐิน (วิ.ม. (ไทย) ๕/๓๖๓/๒๓๖)

นึลาภิชาติ : ชาติเขียว หมายถึงนักบวช เป็นชื่อ ๑ ในอภิชาติ ๖ ซึ่งเป็นการกำหนดชั้นชนตามทัศนะของครุฑุณะกัศสปะ กล่าวคือ โจรเป็นกัณหภิชาติ (สีดำ) นักบวชเป็นนึลาภิชาติ (สีเขียว) นิครนถ์เป็นโลหิตาภิชาติ (สีแดง) คฤหัสถ์เป็นหลัททาภิชาติ (สีเหลือง) อาชีวกเป็นสุกกาภิชาติ (สีขาว) นักบวชที่เคร่งวัตรปฏิบัติเป็นปรมสุกกาภิชาติ (สีขาวยิ่งนัก) ดังคำในฉฬภิชาติสูตร กล่าวถึงปุณะ กัศสปะบัญญัติอภิชาติ ๖ จำพวก คือ(๑) บัญญัติกัณหภิชาติ (ชาติดำ) (๒) บัญญัตินึลาภิชาติ (ชาติเขียว) (อง.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๕๗/๕๔๓)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า นึลาภิชาติ (ผู้มีชาติเขียว) หมายถึงภิกษุผู้เป็นนักบวชพวกหนึ่ง ผู้เลือกกินแต่เนื้อปลา (ม.ม.อ. (บาลี) ๒/๑๐๐/๙๐, ที.สี.อ. (บาลี) ๑/๑๖๘/๑๔๗) บางแห่งอธิบายว่า นึลาภิชาติ ผู้ที่มีชาติเขียว ได้แก่ พวกภิกษุที่ฝึกไฟในธรรมฝ่ายดำ พวก

กรรมวาทีตลอดจนพวกกิริยาพาทีอื่น ๆ และคำว่า อภิชาติ ๖ เหล่านี้ปุณณะ กัสสปะ บัญญัติไว้(ม.อุ.อ.(บาลี) ๓/๙/๖,ม.อุ.ฎีกา (บาลี)๓/๙/๒๕๖)

นิวรรณสูตร^๑ : พระสูตรว่าด้วยนิวรรณ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า นิวรรณ ๕ มีเนื้อความเหมือนในนิวรรณสูตร แห่งสติปัญฐานวรรคแล้วตรัสว่า เพื่อละนิวรรณ ๕ นั้น ภิกษุพึงเจริญอุทิธาบพ ๔ (อง.นวก.(ไทย) ๒๓/๖๔/๕๔๙)

นิวรรณสูตร^๒ :พระสูตรว่าด้วยนิวรรณ พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า นิวรรณ(สิ่งกั้นจิตไม่ให้บรรลุความดี)มี ๕ ประการ คือ (๑) กามฉันทะ ความพอใจในกาม (๒) พยาบาท ความคิดปองร้าย (๓) ถีนมิทธะ ความหดหู่และเซื่องซึม (๔) อุทธัจจกุกกุกจจะ ความฟุ้งซ่านและร้อนใจ (๕) วิจิกิจฉา ความลังเลสงสัย พร้อมกับทรงย้ำว่า เธอทั้งหลายพึงเจริญอริยมรรคมีองค์ ๘ เพื่อรู้ยิ่ง เพื่อกำหนดรู้ เพื่อความสิ้นไป เพื่อละนิวรรณเหล่านั้น (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๗๘/๑๐๔)

นิวรรณสูตร^๓ :พระสูตรว่าด้วยนิวรรณ พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า นิวรรณ ๕ ทำให้เป็นเหมือนคนตาบอด ส่วนโพชฌงค์ ๗ ทำให้เป็นเหมือนคนตาดี (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๒๒๑/๑๕๓)

นุ่งห่มผ้าไหมคู่ใหม่ : การแต่งตัวในเทศกาลสำคัญของพวกพราหมณ์ เช่น เทศกาลลอยบาปของพราหมณ์ ดังคำในปฐมปัจโจโรหณีสสูตร พราหมณ์ปัจโจโรหณีสสูตร เรื่องพิธีลอยบาป กล่าวไว้ว่า พราหมณ์ชื่อว่าชาณูสโสนิสรงน้ำดำหัวในวันอุโบสถ นุ่งห่มผ้าไหมคู่ใหม่ ยืนถือกำหญาศาสตอยู่ ณ ที่สมควรไม่ไกลพระผู้มีพระภาค (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๑๙/๒๗๒,๑๖๗/๓๐๑)

นุ่งห่มหนังสือ : การแต่งตัวของพวกขฤลิ,เครื่องนุ่งห่มของฤๅษี ดังคำในเสตเตตฺตชาดก พระราชาทรงเห็นดาบสทั้งหลายบำเพ็ญตบะผิด จึงตรัสสนทนากับบุโรหิตว่า ขฤลิเหล่าใดนุ่งห่มหนังสือที่ขรุขระ มีขี้พื้นเซาะ ร่ากายสกปรก สาธยายมนต์อยู่ ขฤลิเหล่านั้นประกอบหน้าที่การงานของมนุษย์จะรู้แจ้งโลกนี้แล้วพ้นจากอบายได้หรือ (ขุ.ชา.ฉก.(ไทย) ๒๗/๑๐/๒๒๙, หรือดังคำในอุททาลกชาดก พระราชาทรงสนทนากับบุโรหิตโดยนัยเดียวกันนี้ (ขุ.ชา.ปภิกขณ.(ไทย) ๒๗/๖๒/๔๓๒),ในอุปทาน กล่าวว่าเป็นเครื่องนุ่งห่มแบบฤๅษี ดังคำว่า ฤๅษีผู้เป็นศิษย์ของข้าพเจ้าบางพวกยืนและเดินจงกรม ฯลฯ ศิษย์ของข้าพเจ้าเหล่านั้นเกล้าขญา คอนบรีชาฯ นุ่งห่มหนังสือเที่ยวไปในอากาศได้ทุกตน(ขุ.อุป.(ไทย) ๓๒/๑๙๙/๓๔)

เนกขัมมฉันทะ : ความพอใจการออกบวช หมายถึงยินดีในเนกขัมมะ ดังคำในลักขณสูตร กล่าวถึงมหาบุรุษไว้ตอนหนึ่งว่า ถ้าพระกุมารผู้มีพระลักษณะเช่นนั้น ทรงออกผนวช ทรงยินดีในเนกขัมมฉันทะจะมีพระปริชาเห็นแจ้ง เป็นอัครบุคคคลไม่มีใครๆ ข่มได้แน่นอน (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๐๓/๑๖๕, ๒๐๕/๑๖๗, ๒๑๕/๑๗๕, ๒๑๗/๑๗๗),ในสนิทานสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสอธิบายว่า... เนกขัมมฉันทะเกิดขึ้นเพราะอาศัยเนกขัมมสังกัปปะ เนกขัมมปริพาหะเกิดขึ้นเพราะอาศัยเนกขัมมฉันทะ(ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๙๖/๑๘๓)

เนกขัมมธาตุ : ธาตุคือเนกขัมมะ,ธาตุคือความปลอดภัยจากกาม, ข้อ ๑ ในกุศลธาตุ ๓ คือ (๑) เนกขัมมธาตุ (ธาตุคือเนกขัมมะ) (๒) อพยาปาธาตฺ (ธาตุคืออพยาบาท) (๓) อวิหิงสาธาตุ (ธาตุคืออวิหิงสา) (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๖๒),ในพหุธาตุกสูตร กล่าวว่าเป็นข้อ ๒ ในธาตุ อันได้แก่ (๑) กามธาตุ (๒) เนกขัมมธาตุ (๓) พยาบาทธาตุ (๔) อพยาบาทธาตุ (๕) วิหิงสาธาตุ (๖) อวิหิงสาธาตุ (ม.อุ.(ไทย) ๑๔/๑๒๕/๑๖๓),ใน สนิทานสูตร กล่าวถึงเนกขัมมสัญญาเกิดขึ้น

เพราะอาศัยเนกขัมมชาตุ (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๙๖/๑๘๓),อง.ฉก.ก.(ไทย) ๒๒/๖๑๑/๖๓๒), ใน นิสสรณียสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงชาตุที่มีคุณสมบัติสลัดออกไว้ว่า ชาตุเป็นที่สลัดออก ๓ ประการนี้ คือ(๑) เนกขัมมชาตุ เป็นที่สลัดละกามทั้งหลาย (๒) อรูปชาตุเป็นที่สลัดละรูปธรรมทั้งหลาย (๓) นิโรธชาตุเป็นที่สลัดละธรรมชาติที่เกิดขึ้นแล้ว ถูกปัจจัยปรุงแต่ง อาศัยกันและกัน เกิดขึ้น (ขุ.อิตติ.(ไทย) ๒๕/๗๒/๔๒๙),ในวิภังค์ กล่าวไว้ว่า เป็นข้อ ๔ ในชาตุ ๖ และอธิบายความหมายไว้ว่า ความตริภิก ความตริภิกโดยอาการต่างๆ ฯลฯ สัมมาสังกัปปะที่ประกอบด้วย เนกขัมมะ นี้เรียกว่าเนกขัมมชาตุ สภาวะธรรมที่เป็นกุศลทั้งหมดชื่อว่าเนกขัมมชาตุ (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๑๘๒/๑๔๑)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า เนกขัมมชาตุ หมายถึงรูปฌาน (ขุ.อิตติ.อ. (บาลี) ๗๒/๒๕๑)

เนกขัมมบารมี : บารมีคือเนกขัมมะ,บารมีคือการออกบวช,หมายถึงการบำเพ็ญบารมีคือความปลอดภัยจากกาม (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๗๔/๑๑),หรือดังในสุเมธกถา พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า ถ้าท่านปรารถนาจะบรรลุพระโพธิญาณท่านจงบำเพ็ญเนกขัมมบารมีเถิด (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๑๒๖/๕๘๔), ในจรียาปิฎก พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า เราได้ให้ท่านที่ควรให้ บำเพ็ญศีลโดยหาเศษมิได้ถึงเนกขัมมบารมีแล้วจึงบรรลุสัมโพธิญาณอันสูงสุด (ขุ.จรียา.(ไทย) ๓๓/๑๒๒/๗๗)

เนกขัมมวิตก : ความตริภิกปลอดภัยจากกาม,ความตริภิกที่จะออกจากกาม หรือตริภิกที่จะออกบวช, ความตริภิกในการออกบวช, ความดำริหรือความคิดที่ปลอดภัยจากความโลภ,ข้อ ๓ ในกุศลวิตก ๓ กล่าวคือ (๑) เนกขัมมวิตก (๒) อพยาบาทวิตก (๓) อวิหิงสาวิตก ดังคำในทเวธาวิตกสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เนกขัมมวิตกย่อมเกิดขึ้นแก่เราผู้ไม่ประมาท มีความเพียร อุทิศกายและใจอยู่อย่างนี้ (ม.ม.ุ.(ไทย) ๑๒/๒๐๖/๒๑๘,๒๐๘/๒๒๐,ม.อุ.(ไทย) ๑๔/๑๘๙/๒๒๗,ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๙๖/๑๘๓)

คำว่า เนกขัมมวิตก มีปรากฏในพระไตรปิฎก เช่น อง.ติก.(ไทย) ๒๐/๑๒๔/๓๗๑, ๑๒๕/๓๗๒,อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๗๒/๑๑๗, ๑๓๘/๒๐๖, ๒๖๒/๓๘๐,ขุ.อิตติ.(ไทย) ๒๕/๘๗/๔๕๔

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า เนกขัมมวิตก หมายถึงความตริภิกในเรื่องออกจากกิเลส (ม.ม.ุ.อ. (บาลี) ๑/๒๐๖/๔๐๖)

เนกขัมมสังกมม : ความกำหนดหมายปลอดภัยจากกาม,ข้อ ๓ ในกุศลสังกมม ๓ คือ (๑) เนกขัมมสังกมม (๒) อพยาบาทสังกมม (๓) อวิหิงสาสังกมม (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๖๒),ข้อ ๔ ในธรรม ๖ ประการ อันได้แก่ (๑) เนกขัมมวิตก (๒) อพยาบาทวิตก (๓) อวิหิงสาวิตก (๔) เนกขัมมสังกมม (๕) อพยาบาทสังกมม (๖) อวิหิงสาสังกมม,ในสังกมมสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึง ภิกษุควรเจริญเนกขัมมสังกมม(ความกำหนดหมายปลอดภัยจากกาม) เพื่อละกามสังกมม (อง.ฉก.ก.(ไทย) ๒๒/๑๑๐/๖๓๑), ในกถาวัตถุกถาล่าถึงเนกขัมมสังกมมเกิดขึ้นในลำดับแห่งกามสังกมม (อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๖๘๗/๗๓๔)

เนกขัมมสิตโหมนัส : โหมนัสอิงเนกขัมมะ หมายถึงความไม่สบายใจอาศัยการออกบวช อธิบายว่า ความไม่สำราญทางใจ ความทุกข์ทางใจ ความเสวยอารมณ์ที่ไม่สำราญเป็นทุกข์ อันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาที่เสวยอารมณ์ที่ไม่สำราญเป็นทุกข์ อันเกิดแต่เจโตสัมผัสที่อาศัยกามคุณในรูปอันไม่เป็นที่ชอบใจเกี่ยวกับการออกบวช ดังคำในอัฐฐสตุสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เวทนา ๓๖ ประการ อย่างละ ๖ ประการ กล่าวคือ (๑) เคหสิตโสมนัส (๒) เนกขัมมสิตโสมนัส (๓)

เนกขัมมานิสังสกถา: เรื่องอานิสงส์แห่งการออกจากกาม, ข้อ ๕ ในอนุப்புพิกถา ๕ ดังคำใน พระไตรปิฎก พระผู้มีพระภาคตรัสอนุப்புพิกถา คือทรงประกาศ คือ (๑) ทานกถา (๒) สीलกถา (๓) สักคกถา (๔) กามาทีนวกถา (๕) เนกขัมมานิสังสกถา หรือตั้งคำในอุปาสิทวาสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสอนุப்புพิกถา แก่อุบาลีคหบดี คือทรงประกาศทานกถา(เรื่องทาน) สीलกถา (เรื่องศีล) สักคกถา(เรื่องสวรรค์) กามาทีนวกถา(เรื่องโทษความต่ำทราม ความเศร้าหมอง แห่งกาม)และเนกขัมมานิสังสกถา(เรื่องอานิสงส์แห่งการออกจากกาม) (วิ.ม.(ไทย) ๕/๒๔๒/๔, ๒๘๔/๙๕, ๒๙๓/๑๑๔, ๓๐๑/๑๓๔, ที.ม.(ไทย) ๑๐/๗๕/๔๒, ๗๙/๔๔, ๘๓/๔๕, ม.ม.(ไทย) ๑๓/๖๙/๖๕, อัง.อฎฐก. (ไทย) ๒๓/๑๒/๒๓๒, ๒๑/๒๕๘, ๒๒/๒๖๑, พุ.อุ. (ไทย) ๒๕/๔๓/๒๕๖)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า เนกขัมมานิสังสกถา หมายถึงกถาที่พรรณนาคุณความดีของการไม่ติดใจเพลินอยู่ในกาม ความปลอดโปร่ง จากสิ่งล่อเร้าเย้ายวน การออกบวช เพื่อให้มีฉันทะที่จะแสวงหาความดีงามและความสุขอันสงบที่ประณีตยิ่งขึ้นไปกว่านั้น(ม.ม.อ. (บาลี) ๒/๖๙/๗๐)

เนตติ, ยักษ์, ระเบียบ : 1. ชื่อยักษ์คนหนึ่ง ที่เป็นบริวารของท้าวเวสสุวรรณ มีตำแหน่งเป็นมหายักษ์ เสนาบดียักษ์ มหาเสนาบดียักษ์ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๘๓/๒๓๑)

2. แบบแผน, เยี่ยงอย่าง, ขนบธรรมเนียม (พจนานุกรม เขียน เนติ)

เนตร (เพิ่มเติม) : ตา, ดวงตา ดังคำในลักขณสูตร กล่าวถึงชื่อที่พระราชกุมารมีพระเนตรดำสนิทนี้ เป็นลักษณะมหาบุรุษของมหาบุรุษนั้น, หรือตั้งคำว่า ตั้งแต่ประสูติพระวิปัสสิราชกุมาร ทรงเพ่งดูไม่กะพริบพระเนตร (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๕/๑๙, ๔๐/๒๑)

เนตรกนิณรี : ตาของนางกนิณรี, ดวงตาของกนิณรี ดังคำในอุทยชาดก ที่ท้าวสักกะสนทนากับพระราชธิดาว่า พระนางผู้ทรงพระภูษาสะอาด มีพระเพลาแนบสนิท มีพระวรกายงามหาที่ตำหนิไม่ได้ เสด็จขึ้นสู่ปราสาท ประทับนั่งอยู่พระองค์เดียว พระนางผู้มีพระเนตรงามเพียงดังเนตรกนิณรี หม่อมฉันขออนุญาตพระนาง ขอให้เราได้อยู่ร่วมกันสองคนสักคืนหนึ่งนี้ (พุ.ชา.เอกาทสก. (ไทย) ๒๗/๓๗/๓๖๐)

เนมิ, ยักษ์ : ชื่อยักษ์คนหนึ่งชื่อว่าเนมิ ยักษ์ที่ครองเมือง เป็นบริวารของท้าวเวสสุวรรณ(ท้าวภูเวรมหาราช) อยู่เมืองวิสาณาราชธานี ทำหน้าที่หาข่าวและประกาศให้ทราบ ดังคำว่า ยักษ์ชื่อตโตลา ชื่อตตตลา ชื่อตโตตลา ชื่อโอชสี ชื่อเตชสี ชื่อตโตชสีชื่อสุระ ชื่อราชา ชื่อสุโรราชา ชื่ออริฐฐะ ชื่อเนมิ ชื่ออริฐฐะเนมิต่างทำหน้าที่หาข่าวและประกาศให้ทราบ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๘๑/๒๒๗, ๒๙๑/๒๔๑)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ต่างทำหน้าที่หาข่าวและประกาศให้ทราบ หมายถึงยักษ์ผู้ครองเมืองแต่ละตนแยกกันทำหน้าที่ดูแลรักษาผลประโยชน์ของเมืองนั้นและแจ้งข่าวแก่ยักษ์ผู้เฝ้าประตูในทิศต่าง ๆ ๑๒ ทิศ ของวิสาณาราชธานีเพื่อให้นำไปถวายแก่ท้าวเวสวัณ (ที.ปา.อ. (บาลี) ๒๘๑/๑๕๙, ที.ปา.ฎีกา (บาลี) ๒๘๑/๑๙๘)

เนมิตติกตา : การทำนิมิต หมายถึงการฉลาดในการใช้ถ้อยคำ มุ่งลางสักการะ, ข้อที่ ๔๖ ในเอกกมาติกา ๗๓ ในวิภังค์อธิบายความหมายไว้ว่า การทำนิมิต ความฉลาดในการทำนิมิต การพูดเกี่ยวข้องกับปัจจัย การพูดเป็นเลศนัย การพูดเลียบเคียงชนเหล่าอื่น ของภิกษุผู้มุ่งลาง

สักการะและชื่อเสียงผู้มีความปรารถนาลามก ถูกความอยากครอบงำ นี้เรียกว่า เนมิติดิกตา (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๘๖๓/๕๕๓)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ทำนimit หมายถึงความฉลาดในการกระทำทางกายและวาจา เพื่อให้คนอื่นให้ทาน (อภิ.วิ.อ.(บาลี) ๘๖๓/๕๒๓)

เนมิราช : พระราชาพระนามว่าเนมิ แห่งเมืองมิถิลา บำเพ็ญกุศลเป็นอันมาก สร้างศาลาจตุรมุข บำเพ็ญทาน คือเครื่องนุ่มห่ม ที่นอน ข้าว น้ำ และโภชนะ แก่หมู่เนื้อ นก และคนเป็นต้น แสวงหาพระสัพพัญญุตญาณในภพทั้งปวงจึงให้สัตว์ทั้งหลายได้อิ่มหนำด้วยทานแล้ว ปรารถนาพระโพธิญาณอันอุดม, พระชาติของพระพุทธเจ้าที่เคยทรงบำเพ็ญทานบารมีกว่าจะ ได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า (ขุ.จரிய.(ไทย) ๓๓/๑๒๒/๗๗๗,๑๔๓/๗๔๕)

เนมิราชจรียา : พระสูตรว่าด้วยพระจรียาของพระเจ้าเนมิราช พระพุทธเจ้าทรงเล่าว่า ในสมัยที่เป็น พระเจ้าเนมิราชครองราชสมบัติในกรุงมิถิลา รับสั่งให้ สร้างศาลาจตุรมุข ๔ แห่ง ได้ให้ทานทั้ง แก่คนและสัตว์ เพราะปรารถนาพระโพธิญาณ(ขุ.จரிய.(ไทย) ๓๓/๔๐/๗๓๒)

เนมิราชชาดก : ชาดกว่าด้วยพระเจ้าเนมิทรงบำเพ็ญอุชิฐานบารมีมีเนื้อความอธิบายไว้ว่าพระ โพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพระเจ้าเนมิราช ทรงบำเพ็ญทาน สมาทานอุโบสถศีลมิได้ขาดทรง ชี้แจงทางสวรรค์แก่ประชาชนเป็นจำนวนมาก ประชาชนเหล่านั้นทำบุญแล้วตายไปเกิดใน สวรรค์เมื่อระลึกถึงอุปการคุณของพระราชาจึงให้มาตลีเทพบุตรนำเวชยันต์ราชรถไปรับพระ เจ้าเนมิราชให้ขึ้นไปเยี่ยมชมสวรรค์ มาตลีเทพบุตรได้นำพระเจ้าเนมิราชไปชมมรรคต่างๆ แล้ว แสดงบุญกรรมของสัตว์นรกเหล่านั้นให้สดับจากนั้นได้นำไปชมสวรรค์ชั้นต่างๆและแสดงบุญ กรรมของเหล่าเทวดาในสวรรค์แต่ละชั้นให้สดับ ต่อจากนั้นจึงนำไปเยี่ยมท้าวสักกเทวราช พระเจ้าเนมิทรงแสดงธรรมแก่ท้าวสักกเทวราชและเทพบริวารเป็นจำนวนมากเมื่อมาตลี เทพบุตรนำพระเจ้าเนมิราชกลับมาส่งที่มนุษย์โลกแล้ว พระองค์ทรงสั่งสอนประชาชนให้ตั้งอยู่ใน บุญกุศลมีการให้ทานเป็นต้นเมื่อพระเกษากงแล้วก็ได้เสด็จออกบรรพชา บำเพ็ญทาน สมบัติให้เกิดขึ้นและเมื่อสวรรคตแล้วจึงได้ไปสุพรรณโลก (ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๔๒๑/๒๔๖)

เนมิสัมมตะ, พระเจ้าจักรพรรดิ : พระเจ้าจักรพรรดิพระนามว่าเนมิสัมมตะ ผู้มีพละทานมาก ดังคำ ในสุวัณณปุปิยเถราปทาน พระสุวัณณปุปิยเถระ กล่าวถึงอดีตชาติของตนสมัยที่เกิดเป็น ข่างทอง แล้วพบพระพุทธเจ้าพระนามว่าวิปัสสีแล้วเกิดความเลื่อมใส จึงถวายดอกไม้ทองคำ เป็นพุทธบูชาต่อนางข้าพเจ้ากลับเข้าสู่ที่อยู่แล้ว ยังระลึกถึงพระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐที่สุด อยู่ ด้วยจิตที่เลื่อมใสนั้น ข้าพเจ้าจึงได้ไปเกิดยังสวรรค์ชั้นดุสิต ในกัปที่ ๙๑ นับจากกัปนี้ไป ข้าพเจ้าได้ใช้ดอกไม้บูชาไว้ จึงไม่รู้จักทุกข์เลย นี่เป็นผลแห่งการบูชาพระพุทธเจ้า ในกัปที่ ๔๓ นับจากกัปนี้ไปได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ๑๖ ชาติ มีพระนามว่าเนมิสัมมตะ มีพละทานมาก (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๔๗/๒๖๘)

เนยข้น : ไขมันหรือน้ำมันที่ทำจากน้ำมันสัตว์มีทั้งเหลวและแข็ง,จัดเป็นเภสัชอย่าง ๑ ในเภสัช ๕ดังคำ ในมหาวิภังค์ว่า ที่ชื่อว่าเภสัช ได้แก่ ภัคฺษุให้เนยใส เนยข้น น้ำมัน น้ำผึ้ง หรือน้ำอ้อย, และ พระปิลินทวิภังค์ได้รับเภสัช ๕ มากมาย (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๑๓๗/๑๔๗) ในสิกขาบทวิภังค์ อธิบายไว้ว่า ที่ชื่อว่าเนยข้น ได้แก่เนยข้นทำจากน้ำมันสัตว์เหล่านั้นแหละ(วิ.มหา.(ไทย) ๒/ ๖๒๓/๑๔๓, ๒๖๐/๑๒๒),ในมหาวรรคอธิบายว่า ของที่ภัคฺษุรับประเคนไว้แล้วฉันได้ภายใน ๗

วัน คือ เกษัซทั้ง ๕ ได้แก่ (๑) สัปปี เนยใส (๒) นวนิตะ เนยข้น (๓) เตลละ น้ำมัน (๔) มธุ น้ำผึ้ง (๕) ผาณิต น้ำอ้อย (วิ.ม. (ไทย) ๕/๒๗๑/๖๘),ในทีฆนิกาย กล่าวถึงพัฒนาของนมโคไว้ว่า นมสดมาจากแม่โค นมส้มมาจากนมสด เนยข้นมาจากนมส้ม (ที.สี.(ไทย) ๙/๔๔๐/๑๙๕)

คำว่าเนยข้น มีปรากฏในพระไตรปิฎก เช่น ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๑๐๓/๗๓, ๑๒๐/๘๙, ๑๒๓/๙๑, ๑๒๔/๙๑, ม.อุ.(ไทย) ๑๔/๒๒๖/๒๖๒, ส.ข.(ไทย) ๑๗/๖๖๒/๓๘๕, ๖๖๓/๓๘๖, ๖๖๔/๓๘๗, ๖๖๕/๓๘๘, อ.จ.ต.ก.(ไทย) ๒๑/๙๕/๑๔๕, อ.ท.ส.ก.(ไทย) ๒๔/๙๑/๒๑๑

อรรถกถาและฎีกาอธิบายเนยข้นว่าเป็นเกษัซ ดังคำว่า คิลานปัจจยเกษัซขริหาร คือเกษัซทั้ง ๕ ได้แก่ เนยใส เนยข้น น้ำมัน น้ำผึ้ง น้ำอ้อย (วิ.อ. (บาลี) ๒/๒๙๐/๔๐, สารตถ. ฎีกา (บาลี) ๒/๒๙๐/๓๙๓) เป็นสิ่งสัปายะสำหรับภิกษุผู้เจ็บไข้ จัดว่าเป็นบริหาร คือบริวารของชีวิต ดุจกำแพงล้อมพระนคร เพราะคอยป้องกันรักษาไม่ให้อาพาธที่จะบั่นรอนชีวิตได้ช่องเกิดขึ้น และเป็นสัมภาระของชีวิต คอยประคับประคองชีวิตให้ดำรงอยู่นาน (วิ.อ.(บาลี)๒/๒๙๐/๔๐-๔๑, ม.ม.อ. (บาลี) ๑/๑๙๑/๓๙๗, ม.ม. ฎีกา (บาลี) ๑/๒๓/๒๑๓), เป็นเครื่องป้องกันโรค บำบัดโรคที่เกิดทุกขเวทนาเนื่องจากธาตุกำเริบให้หายไป (สารตถ. ฎีกา (บาลี) ๒/ ๒๙๐/๓๙๓)

เนยยะ : ผู้พองแนะนำได้, ผู้ที่พองจะแนะนำได้ คือพองจะฝึกสอนอบรมให้เข้าใจธรรมได้ต่อไป, ข้อ ๓ ในบุคคล ๔ เหล่า คือ (๑) อุกขมฤตัญญู (๒) วิบจิตัญญู (๓) เนยยะ (๔) ปทพรมะ (อ.จ.ต.ก.(ไทย)๒๑/๑๓๓/๒๐๒), ในปุคคัลบัญญัติ อธิบายคำว่าเนยยะว่าบุคคลใดบรรลुरुธรรมโดยลำดับอย่างนี้ คือ โดยการแสดง การถาม การมนสิการโดยแยบคาย การเสพ การคบ การเข้าไปนั่งใกล้กัลยาณมิตร บุคคลนี้เรียกว่าผู้เป็นเนยยะ (อภิ.ปุ. (ไทย) ๓๖/๑๐/๑๔๒, ๑๔๘-๑๕๑/ ๑๘๖-๑๘๗)

อรรถกถาอธิบายบุคคลประเภทเนยยะเชิงเปรียบเทียบ เกี่ยวกับบุคคล ประเภทไว้ว่า เปรียบอุกขมฤตัญญู เป็นเหมือนบัวพ้นน้ำ ที่พองต้องแสงอาทิตย์แล้วก็บานในวันนี้ เปรียบวิบจิตัญญู เป็นเหมือนบัวอยู่เสมอน้ำ ที่จะบานในวันรุ่งขึ้น เปรียบเนยยะ เป็นเหมือนบัวจมอยู่ในน้ำที่จะขึ้นมาบานในวันที่ ๓ ส่วนปทพรมะ เปรียบเหมือนบัวที่มีโรค ยังไม่พ้นน้ำ ไม่มีโอกาสขึ้นมาบาน เป็นรักษาของปลาและเต่า (ที.ม.อ.(บาลี) ๖๖/๖๔-๖๕, สารตถ. ฎีกา (บาลี) ๓/๙/ ๑๙๒-๑๙๓), ในอรรถกถาอังคุตตรนิกายอธิบายว่า คำว่า เนยยะ หมายถึงบุคคลที่มนสิการโดยแยบคาย โดยการแสดง การถาม การเสพ การคบหา การเข้าไปนั่งใกล้กัลยาณมิตรจึงบรรลुरुธรรมโดยลำดับ (อ.จ.ต.ก.อ. (บาลี) ๒/๑๓๓/๓๘๐)

เนยใส : น้ำมันที่เคี้ยวมาจากเนย ในสิกขาบทวิภังค์ อธิบายไว้ว่า ที่ชื่อว่าเนยใส ได้แก่ เนยใสทำจากน้ำมันโคบ้าง เนยใสทำจากน้ำมันแพะบ้าง เนยใสทำจากน้ำมันกระบือบ้าง หรือเนยใสทำจากน้ำมันสัตว์ที่มีมังสะเป็นกับปิยะ(วิ.ม.หา.(ไทย) ๒/๖๒๓/๑๔๓, ๒๖๐/๔๑๒)

คำว่า เนยใส มีปรากฏในพระไตรปิฎก เช่น วิ.ภิกขุณี.(ไทย) ๓/๑๒๓๑/๓๘๗, วิ.จ. (ไทย) ๖/ ๑๙๒/๓๐๓, ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๑๐๓/๗๓, ๑๒๐/๘๙, ๑๒๓/๙๑, ๑๒๔/๙๑, ม.ม. (ไทย) ๑๒/ ๔๘๕/๕๒๔, ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๙๔/๒๗๓, ส.ข.(ไทย) ๑๗/๖๖๒/๓๘๕, ๖๖๓/๓๘๖, ๖๖๔/๓๘๗, ๖๖๕/๓๘๘, อ.จ.ต.ก.(ไทย) ๒๐/๑๒๘/๓๗๖, อ.จ.ต.ก.(ไทย) ๒๑/๙๕/๑๔๕, อ.จ.ต.ต.ก.(ไทย) ๒๓/๖๖/๑๓๔, อ.จ.อ.ฎีกา.(ไทย) ๒๓/๓๐/๒๘๑, ๒๓/๖๗/๑๓๘, อ.จ.ต.ต.ก.(ไทย) ๒๓/๖๗/

๑๔๒,อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๙๑/๒๑๑,อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๑๙/๒๗๒,ช.ช.ม.(ไทย) ๒๘/
๒๓๕๗/๕๔๘, ช.อ.บ.(ไทย) ๓๓/๑๐๑/๓๕๐ ; ดุเนยชั้น

เนรเทศ :ขับไล่ออกจากถิ่นเดิม, ให้ออกไปเสียจากประเทศ หมายถึงบังคับให้ออกไปเสียจากประเทศ
หรือถิ่นที่อยู่ของตน ดังเช่นพระเจ้าพิมพิสารจอมทัพมคธ จับโจรได้แล้วประหารบ้าง จองจำ
บ้าง เนรเทศบ้าง ด้วยอัตราโทษตามมูลค่าทรัพย์,สิกขาบทวิภังค์อธิบายไว้ว่า คำว่า เนรเทศ
บ้างได้แก่ ขับไล่ออกไปจากหมู่บ้านบ้าง จากตำบลบ้าง จากเมืองบ้าง จากชนบทบ้าง จาก
ประเทศบ้าง (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๗๘/๘๘,๙๒/๘๒), โดยปริยายหมายถึงการออกจากประเทศ
หรือถิ่นที่อยู่เดิมด้วยความสมัครใจ เช่น เนรเทศตัวเองดังเช่นโจรโบราณ(ช.ช.อ.ส.ดี.(ไทย)
๒๗/๓๗๑/๑๕๘), หรือตั้งคำในอัมพัญญสูตร กล่าวถึงพระเจ้าโอกกากราชมีพระประสงค์จะ
พระราชทานราชสมบัติแก่พระโอรสของพระมหาลีผู้เป็นที่โปรดปราน จึงรับสั่งให้เนรเทศพระ
ราชกุมารทั้ง ๔พระองค์ คือพระอุกกาภุมราชกุมาร พระกรกัณฐราชกุมาร พระหัตถินิกราช
กุมาร พระสิเนปฺรราชกุมาร ออกจากราชอาณาจักร (ที.สี.(ไทย) ๙/๒๖๗/๙๒, ๒๗๖/๙๘,
๒๗๗/๙๙, ๓๓๘/๑๓๑)

คำว่า เนรเทศ มีปรากฏในพระไตรปิฎก เช่น ม.ม.(ไทย) ๑๓/๓๒๑/๓๘๘, ๓๗๐/
๔๕๔,อง.ป.ญจก.(ไทย) ๒๒/๑๗๘/๒๙๖,ช.ช.ท.ท.สก.(ไทย) ๒๗/๙๕/๓๘๙,ช.ช.ว.สี.ดี.(ไทย)
๒๗/๓๐๑/๕๒๒

เนรมิต :สร้างหรือบันดาลด้วยอำนาจ ฤทธิ์ หรืออิทธิฤทธิ์ให้บังเกิดขึ้นมีขึ้นโดยฉับพลัน ดังคำใน
มหาวรรค กล่าวถึงพระผู้มีพระภาคได้ทรงเนรมิตภษาชนะใส่ไฟไว้ ๕๐๐ ชุด สำหรับให้ชฎิล
เหล่านั้นขึ้นจากน้ำจะได้ผิงหรือตั้งเช่นท้าวสักกะจอมเทพทรงเนรมิตเพศเป็นมาณพเสด็จพระ
ดำเนินนำอยู่เบื้องหน้าภิกษุสงฆ์ซึ่งมีพระพุทธเจ้าเป็นประมุข (วิ.ม.(ไทย) ๔/๔๙/๖๐,๕๘/๗๐)
หรือตั้งเช่นพระเทวทัตได้แปลงเพศเนรมิตตนเป็นกุมารน้อยเอางูพันเอวปรากฏบนพระเพลา
(टक)ของอชาตศัตรูกุมาร (วิ.จ.ญ.(ไทย) ๗/๓๓๓/๑๗๔)

คำว่า เนรมิต มีปรากฏในพระไตรปิฎก เช่น ที.สี.(ไทย) ๙/๑๗๔/๕๗, ๑๗๔/๕๘,ที.ม.
(ไทย) ๑๐/๒๕๖/๑๙๐,ม.ม.(ไทย) ๑๓/๒๒๘/๒๖๖, ๒๒๘/๒๖๗,ม.อ.(ไทย) ๑๔/๙/๑๒,ช.อ.อิ.ดี.
(ไทย) ๒๕/๙๕/๔๖๙,ช.ว.วิ.(ไทย) ๒๖/๑๓๗/๒๔, ๖๙๐/๗๙

เนรมิตกาย :สร้างหรือบันดาลกายของตนให้มีเพิ่มขึ้น ด้วยอำนาจฤทธิ์,สร้างให้บังเกิดขึ้นมีขึ้นทาง
ใจโดยฉับพลัน ดังคำในสามัญญผลสูตร สุกสูตร กล่าวอธิบายมโนมยทธิญาณไว้ว่า ภิกษุผู้น้อม
จิตไปเพื่อเนรมิตกายที่เกิดแต่ใจคือเนรมิตกายอื่นจากกายนี้ มีรูปที่เกิดแต่ใจมีอวัยวะครบถ้วน
มีอินทรีย์ไม่บกพร่อง (ที.สี.(ไทย) ๙/๒๓๖/๗๘, ๒๓๗/๗๙, ๔๗๓/๒๐๖)

อรรถกถาอธิบายเรื่องการเนรมิตกายของภิกษุทั่วไปไว้ว่า ตามปกติภิกษุที่เลิศด้านนี้จะ
เนรมิตให้กายเกิดขึ้นมีรูปร่างลักษณะเหมือนกันทำงานอย่างเดียวกันได้เพียง ๓ หรือ ๔ รูป
เป็นอย่างมาก (อง.เอกก.อ. (บาลี) ๑/๑๙๘/๑๘๙)

เนรมิตกายมโนมัย :เนรมิตกายสำเร็จด้วยใจ,สร้างกายที่ให้เกิดมีขึ้นด้วยใจ และพระเถระที่ได้รับยก
ย่องด้านนี้ ก็คือพระจูฬปันถก ดังคำที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า จูฬปันถกเลิศกว่าภิกษุสาวก
ทั้งหลายของเรา ผู้สามารถเนรมิตกายมโนมัย (อง.เอกก.(ไทย) ๒๐/๑๙๘/๒๖),ในปฏิสัมภิทา

มรรค อิทธิกถา กล่าวถึงฤทธิ์ที่สำเร็จด้วยใจ ดังคำว่า ภิกษุในศาสนานี้เนรมิตกายอื่นจากกายนี้มีรูปสำเร็จด้วยใจ มีอวัยวะครบทุกส่วน มีอินทรีย์ไม่บกพร่อง (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๑๔/๕๖๙)

อรรถกถาอธิบายว่าเนรมิตกายมโนมัย หมายถึงเนรมิตกายที่เกิดขึ้นด้วยใจเช่น ตามปกติ ภิกษุอื่นหลายรูปเนรมิตให้กายเกิดขึ้นมีรูปร่างลักษณะเหมือนกันทำงานอย่างเดียวกันได้เพียง ๓ รูป หรือ ๔ รูปไม่มาก ส่วนท่านพระจุฬปันถก เนรมิตกายให้เป็นสมณะตั้ง ๑,๐๐๐ รูป โดยการนึกเพียงครั้งเดียว ทั้งยังสามารถทำให้กายที่เนรมิตนั้นมีรูปร่างต่างกัน ทำการงานต่างกัน ฉะนั้นท่านจึงเลิศกว่าภิกษุผู้เนรมิตกายมโนมัยทั้งหลาย (อง.เอกก.อ. (บาลี) ๑/๑๘๘/๑๘๙)

เนรมิตอรรถภาพ : เนรมิตกาย,เนรมิตกายที่เกิดแต่ใจ ในที่นี้หมายถึงสร้างกายทิพย์ให้เกิดขึ้นทางใจโดยฉับพลันแต่ให้มีร่างกายหยาบ ดังคำในขบวนสกุสูตร พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า เมื่อสนงุมารพรหมปรากฏแก่พวกเทพชั้นดาวดึงส์พระองค์ทรงเนรมิตอรรถภาพให้หยาบปรากฏขึ้น เพราะรูปร่างปกติของพรหมไม่อาจปรากฏในคลองจักขุของพวกเทพชั้นดาวดึงส์ได้ (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๒๘๔/๒๑๕, ๒๘๔/๒๑๖, ๒๘๕/๒๑๗, ๓๐๐/๒๓๓, ๓๐๓/๒๓๘),ในอุปทานกล่าวถึงพระมหาโมคคัลลานเถระพึงเนรมิตอรรถภาพชั่วขณะเดียวได้ตั้งแสนโกฏี(ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๑๑๙๓/๕๓๔),ในอุปทาน พระอภัยมณีเถระกล่าวถึงอดีตชาติของตนไว้ว่า ข้าพเจ้าได้ถวายโรงไฟแด่พระผู้มีพระภาคพระนามว่าวิปัสสี ได้ถวายที่อยู่และเครื่องรองรับน้ำร้อนแก่ภิกษุผู้อาพาธ ผลกรรมนั้นได้เนรมิตอรรถภาพของข้าพเจ้าไว้ดีแล้ว ข้าพเจ้าจึงไม่รู้จักความเจ็บไข้เลย นี่เป็นผลแห่งบุญกรรม (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๒๕/๓๙๓)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า เนรมิตอรรถภาพ มักใช้สิ่งที่ละเอียดให้หยาบ ดังเช่นช้างเอราวัณ หมายถึงเทพบุตรชื่อเอราวัณเนรมิตกายเป็นพญาช้าง (ขุ.สุ.อ.(บาลี) ๒/๓๗๘/๑๘๘)

เนระพฐี :ชื่อเพิน ต้นเป็นกอ ใช้ทำยาได้ เป็นพืชจำพวกเดียวกันกับไม้ใบจำพวกผักกูด ดังคำในเวสสันดรชาดก มหาวนฉณนา ตอนหนึ่งว่า ณ ที่ใกล้สระ(โปกขรณ)นั้น มีชะเอมต้น ชะเอมเครือ กายานประยงค์ เนระพฐี หัวหมู สัตตบุษย์ สมุลแว้ง (ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๒๐๕๙/๕๐๔)

เนรัญชรา, แม่น้ำ :ชื่อแม่น้ำสำคัญ พระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้พระอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณที่ภายใต้ต้นโพธิ์ซึ่งอยู่ริมแม่น้ำสายนี้ และก่อนหน้านั้น ในวันตรัสรู้ทรงลอยถาดข้าวมธุปายาสที่นางสุชาดาถวายในแม่น้ำสายนี้ ดังคำในมหารวรรค กล่าวถึงพระผู้มีพระภาคพุทธเจ้า เมื่อแรกตรัสรู้ประทับอยู่ ณ ควางต้นโพธิ์ฤกษ์ ใกล้ฝั่งแม่น้ำเนรัญชรา เขตตำบลอรุเวลา, ณ ที่แม่น้ำเนรัญชรา พระผู้มีพระภาคได้ตรัสกับขณฺฑิลอรุเวลกัสสปะ (วิ.ม.(ไทย) ๔/๑/๑, ๔๙/๕๙),ในมหาปริณีพพานสูตร ตโปกัมมสูตร ตรัสเล่าเรื่องมารต่างๆเช่น ทูลขอให้ปริณีพพาน (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๗๕/๑๒๓, ๓๔๙/๒๗๗,ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๓๗/๑๗๕, ๑๓๘/๑๗๖, ๑๓๙/๑๗๗,๑๕/๑๖๐/๒๐๘), ในพรหมสังยุต พรหมสูตร กล่าวถึงท้าวมหาพรหมเข้าเฝ้า เช่น ทูลอาราธนาพระพุทธเจ้าแสดงธรรม (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๗๒/๒๒๙, ๑๗๓/๒๓๓,ส.ม.(ไทย) ๑๙/๓๘๔/๒๔๐),ในพุทธวงศ์กล่าวถึงพระตถาคตจักประทับที่โคนต้นอชปาลนิโครธทรงรับข้าวปายาสในที่นั้น แล้วเสด็จไปยังแม่น้ำเนรัญชรา (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๑๘/๗๑๓)

คำว่า เนรัญชรา มีปรากฏในพระไตรปิฎก เช่น อัง.จตุกก.(ไทย)๒๑/๒๑/๓๓,๒๒/๓๕,ขุ.อุ.
(ไทย) ๒๕/๑/๑๗๒, ๒/๑๗๓, ๓/๑๗๔, ๔/๑๗๖, ๑๑/๑๘๙, ๓๐/๒๒๙,ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/
๓๐๗/๖๐๖)

เนรุ, ภูเขา : ภูเขาทองชื่อว่าเนรุ หมายถึงภูเขาอดเยี่ยม,ภูเขาใหญ่ กว้างและยาวมาก มีอาณาภาพมาก
เพราะทำให้สัตว์ทุกชนิดอยู่ที่ภูเขาลูกนี้จะกลายเป็นสี่ทองเหมือนกันหมด ดังคำในเนรุชาดก
หงส์น้องชายของพญาหงส์โพธิสัตว์สนทนากับพี่ชายว่า ราชสีห์ก็ดี เสือโคร่งก็ดี สุนัขจิ้งจอกก็
ดี หมูเนื้อก็ดีพอมาถึงที่นี่แล้วก็เหมือนกันหมด ภูเขานี้ชื่ออะไร พญาหงส์โพธิสัตว์กล่าวว่า
มนุษย์ทั้งหลายรู้จักภูเขาที่ยอดเยี่ยมลูกนี้ว่าเนรุ (ขุ.ชา.ฉก.(ไทย) ๒๗/๒๒/๒๓๒),ในอุปทาน
กล่าวว่า มีความสูง ๘๔,๐๐๐ โยชน์ ดังคำว่า ขุนเขาที่ยังลงในห้วงมหรณพ ๘๔,๐๐๐ โยชน์
สูงขึ้นไป ๘๔,๐๐๐ โยชน์เช่นกัน ภูเขาสิเนรุที่สูงสุดเท่านั้น ภูเขาสิเนรุนี้ ทั้งด้านยาว ทั้งด้าน
กว้างถึงเพียงนั้น

เนรุชาดก : ชาดกว่าด้วยอาณาภาพของภูเขาเนรุ มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า พญาหงส์โพธิสัตว์ ลูกหงส์
น้องชายชวนให้ไปอยู่ที่อื่น โดยให้เหตุผลว่า ภูเขาเนรุไม่รู้จักแยกแยะคนดีคนเลว ทำให้มีสี่ทอง
เสมอกันหมด ทั้งหงส์ กา ผึ้งนกอื่นๆ รวมทั้งสัตว์ร้ายทั้งหลายมีราชสีห์ เสือโคร่ง และสุนัข
จิ้งจอกเป็นต้น พระโพธิสัตว์เห็นว่าดีเพราะสัตว์ทั้งหลายมีความเท่าเทียมกันในด้านผิวพรรณ
หงส์น้องชายจึงกล่าวว่า สถานที่ใดคนดีไม่ได้รับการยกย่อง ซ้ำยังถูกดูหมิ่น แต่กลับยกย่องคน
เลว สถานที่นั้นไม่ควรอยู่อาศัย สถานที่ใดคนเกียจคร้าน คนขยัน คนกล้าหาญ และคนฉลาด
ได้รับการบูชา สถานที่นั้นคนดีไม่ควรอยู่ เหมือนภูเขาที่ไม่ทำความแตกต่างกัน ภูเขาลูกนี้ไม่
รู้จักแยกแยะคนเลว คนดี คนปานกลาง คือไม่ทำให้แปลกกัน อย่างกระนั้นเลย เราสละภูเขานี้
ไปอยู่ที่อื่นเกิดพญาหงส์โพธิสัตว์เห็นด้วยจึงพากันบินไปอยู่ที่ภูเขาจิตกูฏ (ขุ.ชา.ฉก.(ไทย)
๒๗/๒๐/๒๓๒)

เนรุปัญาปุ้อตตาสูต : พระสูตรว่าด้วยทิวภูฏิวาอตตาทามีรูปก็มีไซ ไม่มีรูปก็มีไซ พระผู้มีพระภาคขณะ
ประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวันได้ตรัสถามภิกษุทั้งหลายว่า เมื่อมีขันธ ๕ เพราะถือมั่นและยึด
มั่นขันธ ๕ จึงเกิดมีทิวภูฏิวา หลังจากตายแล้ว อตตาทามีรูป ก็มีไซ จะว่าไม่มีรูป ก็มีไซไม่
สลายไป เนื้อหาสาระที่เหลือพึงทราบโดยนัยแห่งวาตสูตในวรรคนี้ (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๒๔๕/
๓๐๙)

เนวสัญญานาสัญญาภ : ภพคือสัญญาที่ไม่ได้ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่ เป็นชื่อภพที่อยู่ของท่านผู้ได้อรูป
ฉานหรืออรุภพที่ ๔ ดังคำในปฏิสัมภิตรก กล่าวถึง นักปราชญ์ละการอาศัยด้วยอำนาจ
ตัดหาได้แล้ว สลัดทิ้งการอาศัยด้วยอำนาจทิวภูฏิวาได้แล้ว ไม่อาศัย คือ ไม่มีถือ... อสัญญญาภ ...
เนวสัญญานาสัญญาภ ... รวมความว่า เป็นผู้สงบไม่อาศัยแล้ว (ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๗๔/๒๒๖),
หรือในวิภังค์ กล่าวว่าเป็นส่วนหนึ่งของอุปปัตติภพ ดังคำว่า กามภพ รูปภพ อรูปภพ สัญญา
ภพ อสัญญญาภ เนวสัญญานาสัญญาภ เอกโวการภพ จตุโวการภพ และปัญจโวการภพ นี้
เรียกว่า อุปปัตติภพ (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๒๓๔/๒๒๑)

คำว่า เนวสัญญานาสัญญาภ มีปรากฏในพระไตรปิฎก เช่น ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๘๐/๒๓๙,
๘๗/๒๖๔, ๑๕๗/๔๔๑,ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๕/๑๓, ๑๒๓/๑๙๑,อภิ.จา.(ไทย) ๓๖/๖๙/๑๙, ๒๐๕/
๕๐, ๒๔๖/๖๓, ๓๖๖/๙๒, ๔๕๐/๑๑๒, ๔๗๑/๑๒๐

เนวส์ัญญานาสัญญาตนกิริยา :กิริยาคือเนวส์ัญญานาสัญญาตนนะ, กิริยา (ทำสักว่าทำไม่มีผล)คือ ภาวะที่มีสัญญาที่ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่, เป็นชื่อหนึ่งในอรุပ္ภุมิ หรืออรุပ္ภพที่ ๔ ดังคำในปฏิฐานอธิบายไว้ว่า อากาสนัญญาตนกิริยาเป็นปัจจัยแก่วิญญาณัญญาตนกิริยาโดยอารัมมณปัจจัย อากัญญาตนกิริยาเป็นปัจจัยแก่เนวส์ัญญานาสัญญาตนกิริยาโดยอารัมมณปัจจัย, หรือตั้งคำว่า เนวส์ัญญานาสัญญาตนกิริยาของท่านผู้ออกจากนิโรธเป็นปัจจัยแก่ผลสมาบัติ โดยอุปนิสสยปัจจัย หรือตั้งคำว่า อากัญญาตนกุตลเป็นปัจจัยแก่เนวส์ัญญานาสัญญาตนกิริยาโดยอารัมมณปัจจัย หรือตั้งคำว่า เนวส์ัญญานาสัญญาตนกิริยาของท่านผู้ออกจากนิโรธเป็นปัจจัยแก่ผลสมาบัติโดยอนันตรปัจจัย, อีกแห่งหนึ่งอธิบาย เช่นตั้งว่า อากัญญาตนกิริยาเป็นปัจจัยแก่เนวส์ัญญานาสัญญาตนกิริยา หรือตั้งคำว่า เนวส์ัญญานาสัญญาตนกิริยาของท่านผู้ออกจากนิโรธเป็นปัจจัยแก่ผลสมาบัติโดยอนันตรปัจจัย หรือตั้งคำว่า เนวส์ัญญานาสัญญาตนกิริยาของท่านผู้ออกจากนิโรธเป็นปัจจัยแก่ผลสมาบัติที่เป็นของอเสชบุคคลโดยอนันตรปัจจัย (อภิ.ป.(ไทย) ๔๐/๔๑๐/๒๖๐, ๔๒๓/๒๗๗, ๔๓/๗๔๙, ๙๗/๗๕๓, อภิ.ป.(ไทย) ๔๑/๔๘/๓๔๑, ๕๐/๓๙๑)

เนวส์ัญญานาสัญญาตนกุตล :กุตลคือเนวส์ัญญานาสัญญาตนนะ, กุตล(ทำที่ฉลาดก่อปรด้วยปัญญา)คือภาวะที่มีสัญญาที่ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่, เป็นชื่อหนึ่งในอรุပ္ภุมิ หรืออรุပ္ภพที่ ๔ ดังคำในปฏิฐานอธิบายไว้ว่า อากัญญาตนกุตลเป็นปัจจัยแก่เนวส์ัญญานาสัญญาตนกุตลโดยอารัมมณปัจจัย, หรือตั้งคำว่า เนวส์ัญญานาสัญญาตนกุตลของท่านผู้ออกจากนิโรธเป็นปัจจัยแก่ผลสมาบัติโดยอนันตรปัจจัย หรือตั้งคำว่า เนวส์ัญญานาสัญญาตนกุตลของท่านผู้ออกจากนิโรธเป็นปัจจัยแก่ผลสมาบัติโดยสมันตรปัจจัย หรือตั้งคำว่า เนวส์ัญญานาสัญญาตนกุตลของท่านผู้ออกจากนิโรธเป็นปัจจัยแก่ผลสมาบัติโดยอุปนิสสยปัจจัยหรือตั้งคำว่า อากัญญาตนกุตลเป็นปัจจัยแก่เนวส์ัญญานาสัญญาตนกุตลโดยอารัมมณปัจจัย, อีกแห่งหนึ่งอธิบายไว้ชื่อว่า เนวส์ัญญานาสัญญาตนกุตลของท่านผู้ออกจากนิโรธเป็นปัจจัยแก่ผลสมาบัติโดยอนันตรปัจจัย (อภิ.ป.(ไทย) ๔๐/๔๐๔/๒๕๘, ๔๑๗/๒๖๔, ๔๑๘/๒๖๕, ๔๒๓/๒๗๓, ๔๐/๙๓/๗๔๘, ๔๐/๙๗/๗๕๓, อภิ.ป.(ไทย) ๔๑/๔๖/๓๓๙)

เนวส์ัญญานาสัญญาตนฉาน :ฉานคือเนวส์ัญญานาสัญญาตนนะ, ฉานที่มีสัญญาก็มีใช่ ไม่มีสัญญาก็มีใช่, ฉานอันเข้าถึงภาวะมีสัญญาก็มีใช่ ไม่มีสัญญาก็มีใช่, ฉานที่กำหนดภาวะที่มีสัญญาก็มีใช่ ไม่มีสัญญาก็มีใช่เป็นอารมณ์ เป็นขั้นที่ ๔ ของอรุပ္ภมาน ๔, ในข้อที่ ๘ ในวิโมกข์ ๘ (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๒๙/๗๖, ๑๓๔/๑๒๒, ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๓๙/๓๕๑, ๓๔๑/๓๕๕, ๓๔๓/๓๕๗), ในสัลเลขสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ธรรมคือเนวส์ัญญานาสัญญาตนฉานนี้ เราไม่กล่าวว่า เป็นธรรมเครื่องขัดเกลากิเลสในอริยวินัย แต่เรากล่าวว่า เป็นธรรมเครื่องอยู่สงบในอริยวินัย(ม.ม.(ไทย) ๑๒/๘๒/๗๒), ในวิภังค์อธิบายวิโมกข์ ๘ ไว้ตอนหนึ่งว่า เพราะก้าวล่วงอากัญญาตนนะได้โดยประการทั้งปวง โยคาวจรบุคคลจึงบรรลุเนวส์ัญญานาสัญญาตนฉานอยู่ นี้ชื่อว่าวิโมกข์ข้อที่ ๗ เพราะก้าวล่วงเนวส์ัญญานาสัญญาตนนะได้โดยประการทั้งปวง โยคาวจรบุคคลจึงบรรลุสัญญาเวทิตนินโรธอยู่ นี้ชื่อว่าวิโมกข์ข้อที่ ๘(อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๘๒๘/๕๓๑), ในเนวส์ัญญานาสัญญาตนฉานปัญหาสูตร กล่าวอธิบายไว้ว่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้ล่วงอากัญญาตนฉานโดยประการทั้งปวง บรรลุเนวส์ัญญานาสัญญาตนฉานอยู่ นี้เรียกว่า

แนวสัญญานาสัญญาตนถาวร (ส.สพ.ไทย) ๑๘/๓๙๙/๓๕๕), ในเจตนาสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสแก่พระสารีบุตรเถระว่า สารีบุตร บุคคลบางคนในโลกนี้ยังละโอรัมภาคิยสังโยชน์ (สังโยชน์เบื้องต้น) ไม่ได้ แต่บรรลุนิวาสัญญานาสัญญาตนถาวรอยู่ในปัจจุบันเขาชอบใจแนวสัญญานาสัญญาตนถาวรนั้น ติดใจแนวสัญญานาสัญญาตนถาวรนั้นและถึงความปลื้มใจกับแนวสัญญานาสัญญาตนถาวรนั้น เขาดำรงอยู่ในแนวสัญญานาสัญญาตนถาวรนั้น น้อมใจไปในแนวสัญญานาสัญญาตนถาวรนั้นชอบอยู่กับแนวสัญญานาสัญญาตนถาวรนั้นโดยมากไม่เสื่อม เมื่อตายไป ย่อมเข้าถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกับพวกเทวดาชั้นแนวสัญญานาสัญญาตนถาวร เขาจุติจากชั้นนั้นแล้วเป็นอากามีกลับมาสู่ความเป็นอยู่อย่างนี้ (อง.จตุกก.ไทย) ๒๑/๑๗๑/๒๔๑)

คำว่า แนวสัญญานาสัญญาตนถาวร มีปรากฏในพระไตรปิฎก เช่น ม.ม.ไทย) ๑๒/๒๗๑/๒๙๔, ๒๘๗/๓๑๖, ม.ม.ไทย) ๑๓/๙๐/๙๔, ๑๕๖/๑๗๖, ม.อ.ไทย) ๑๔/๓๑๐/๓๗๗, ๓๖๑/๔๑๐, ๓๘๖/๔๓๘, ส.ข.ไทย) ๑๗/๓๓๙/๓๔๖, ๓๔๐/๓๔๖, ส.สพ.ไทย) ๑๘/๒๕๙/๒๘๕, ๒๖๓/๒๙๐, ๒๖๗/๒๘๘, ๒๖๗/๒๘๙, ๓๓๙/๓๕๕, ส.ม.ไทย) ๑๙/๕๑๐/๓๒๑, ๙๘๔/๔๖๒, อง.เอกก.ไทย) ๒๐/๔๔๑/๕๐, อง.จตุกก.ไทย) ๒๑/๑๗๑/๒๔๑, อง.อภฺฐก.ไทย) ๒๓/๖๖/๓๖๙, ๑๑๙/๔๒๓, ขุ.อป.ไทย) ๓๓/๒๔๕/๔๒๐, อภิ.ก.ไทย) ๓๗/๘๖๔/๘๙๗

อรรถกถาอธิบายว่ากลับมาสู่ความเป็นอยู่อย่างนี้ หมายถึงกลับมาสู่ความเป็นผู้มีขั้น ๕ อันเป็นกามาวจร คือไม่เกิดในภพนั้น และไม่เกิดในภพชั้นสูงขึ้นไป (อง.จตุกก.อ.บาลี) ๒/๑๗๑/๓๙๕)

แนวสัญญานาสัญญาตนธาตุ : ธาตุคือแนวสัญญานาสัญญาตนธาตุ, ธาตุที่เข้าถึงภาวะที่มีสัญญาที่ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาที่ไม่ใช่, ธาตุที่อาศัยอากิญจัญญาตนสมบัติจึงปรากฏได้, เป็นข้อที่ ๖ ในธาตุ ๗ ดังคำที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า ภิกษุทั้งหลาย ธาตุมี ๗ ประการ คือ (๑) อากาศธาตุ (๒) สุกธาตุ (๓) อากาศานัญญาตนธาตุ (๔) วิญญาณัญญาตนธาตุ (๕) อากิญจัญญาตนธาตุ (๖) แนวสัญญานาสัญญาตนธาตุ (๗) สัญญาเวทิตนโรธธาตุ, และตรัสอีกว่า แนวสัญญานาสัญญาตนธาตุ เป็นสังขารวิเสสสมบัติที่บุคคลจะเข้าถึงได้ (ส.นิ.ไทย) ๑๖/๙๕/๑๘๐)

อรรถกถาอธิบายว่า แนวสัญญานาสัญญาตนธาตุ ในที่นี้หมายถึงธาตุที่เข้าถึงภาวะที่มีสัญญาที่มีไม่ใช่ ไม่มีสัญญาที่มีไม่ใช่ แนวสัญญานาสัญญาตนธาตุอาศัยอากิญจัญญาตนสมบัติจึงปรากฏได้ (ขุ.ม.อ. บาลี) ๗/๙๗, คำว่า สังขารวิเสสสมบัติ ในที่นี้หมายถึงสมบัติที่มีสังขารอันละเอียดยังคงเหลืออยู่ (ส.นิ.อ. บาลี) ๒/๙๕/๑๕๒)

แนวสัญญานาสัญญาตนพรหม : พรหมคือเข้าถึงภาวะที่มีสัญญาที่ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาที่ไม่ใช่, หมายถึงพรหมที่บำเพ็ญรูปฌาน ๔ ได้แนวสัญญานาสัญญาตนธาตุ, เป็นชื่อหนึ่งในอรุณภูมิ หรืออรุณภพที่ ๔, ในมูลปริยายสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงผู้ไม่ได้สติบไว้ว่า ปุถุชนผู้ไม่ได้สติบ ... หมายถึงแนวสัญญานาสัญญาตนพรหมโดยความเป็นแนวสัญญานาสัญญาตนพรหม ครั้นหมายรู้แนวสัญญานาสัญญาตนพรหมโดยความเป็นแนวสัญญานาสัญญาตนพรหมแล้ว กำหนดหมายซึ่งแนวสัญญานาสัญญาตนพรหม กำหนดหมายในแนวสัญญานาสัญญาตนพรหม กำหนดหมายนอกแนวสัญญานาสัญญาตนพรหม กำหนดหมายแนวสัญญานาสัญญาตนพรหมว่าเป็นของเราในดีแนวสัญญานาสัญญาตนพรหม ข้อนี้เพราะเหตุไร เรากล่าวว่า เพราะเขา

ไม่ได้กำหนดรู้, (ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔/๖-๗), ในปาสราลิสสูตร กล่าวถึงอุทกตาบสรามบุตร ไปเกิดเป็นอรุปรพหมในชั้นนี้ (ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๘๔/๓๐๙)

อรรถกถาอธิบายว่า อุทกตาบส ตายไปเกิดในเนวสัญญานาสัญญาตณภ (ม.ม.อ. (บาลี) ๒/๒๘๔/๙๔, วิ.อ. (บาลี) ๓/๑๐/๑๖)

เนวสัญญานาสัญญาตณภ : ภพคือเนวสัญญานาสัญญาตณะ, ภพที่เข้าถึงภาวะที่มีสัญญาที่ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาที่ไม่ใช่, ภพคือภาวะที่มีสัญญาที่ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาที่ไม่ใช่, ดังคำในสาเลยยกสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เทพผู้เข้าถึงเนวสัญญานาสัญญาตณภ เป็นไปได้ที่หลังจากตายแล้ว บุคคลนั้นจะพึงเกิดในเทพผู้เข้าถึงเนวสัญญานาสัญญาตณภ ข้อนั้นเพราะเหตุไร เพราะบุคคลนั้นเป็นผู้ประพตีสมาเสมอ คือเป็นผู้ประพตีสธรรม (ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๔๒/๔๗๙), ในเจตนาสูตร กล่าวถึงผู้เกิดเนวสัญญานาสัญญาตณภ หลังจากจติแล้ว ก็กลับมาสู่ความเป็นผู้มีชั้น ๕ อันเป็นกามาวจรคือไม่เกิดในภพนั้นและไม่เกิดในภพชั้นสูงขึ้นไป ดังคำว่า บางคน...ชอบอยู่กับเนวสัญญานาสัญญาตณมานนั้นโดยมาก ไม่เสื่อมเมื่อตายไปย่อมเข้าถึงความเป็นผู้ร่วมกับพวกเทวดาชั้นเนวสัญญานาสัญญาตณภ เขาจติจากชั้นนั้นแล้วเป็นอากามีกลับมาสู่ความเป็นอย่างนี้ แต่บางคนในโลกนี้ละโอรัมภาคิยสังโยชน์ได้ ชอบอยู่กับเนวสัญญานาสัญญาตณมานนั้นโดยมาก ไม่เสื่อม เมื่อตายไป ย่อมเข้าถึงความเป็นผู้ร่วมกับพวกเทวดาชั้นเนวสัญญานาสัญญาตณภ เขาจติจากชั้นนั้นแล้วเป็นอนาคามี ไม่กลับมาสู่ความเป็นอย่างนี้ (อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๗๑/๒๔๑), ในปฏิสัมภิทามรรค กล่าวอรูปภูมิไว้ว่า เบื้องบนกำหนดเอาเหล่าพรหมผู้เข้าถึงเนวสัญญานาสัญญาตณภเป็นที่สุด นี้ชื่อว่าอรุปรพจรภูมิ (ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๗๒/๑๒๒), ในวิภังค์ กล่าวถึงอายุของเทวดาผู้เข้าถึงเนวสัญญานาสัญญาตณภว่ามีประมาณ ๘๔,๐๐๐ กัป (อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๐๒๘/๖๗๔), ในกถาวัตถุ กล่าวอธิบายถึงเนวสัญญานาสัญญาตณภไว้ (อภิ.ก. (ไทย) ๓๗/๓๘๖/๓๙๕)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ไม่กลับมาสู่ความเป็นอย่างนี้ หมายถึงไม่กลับมาสู่ความเป็นผู้มีชั้น ๕ ไม่เกิดในภพเบื้องต่ำ คือ เกิด ในภพนั้นบ้าง เกิดในภพเบื้องสูงขึ้นไปบ้าง ปรินิพพานในภพชั้นนั้นนั่นแลบ้าง (อง.จตุกก.อ. (บาลี) ๒/๑๗๑/๓๙๕)

เนวสัญญานาสัญญาตณภูมิ : ภูมิคือเนวสัญญานาสัญญาตณะ, ภูมิหรือชั้นที่เข้าถึงภาวะที่มีสัญญาที่ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาที่ไม่ใช่, ภูมิคือภาวะที่มีสัญญาที่ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาที่ไม่ใช่, เป็นชั้นที่ ๔ ของอรุปรพมาน ๔, จัดเป็นอุปาทานส่วนที่สำคัญที่สุด ดังคำในอาเนญชสัปปายสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสอธิบายว่า อริยสาวกนั้นย่อมเข้าถึงเนวสัญญานาสัญญาตณสมาบัติ หรือน้อมใจไปในปัญญาในปัจจุบันได้ เป็นไปได้ที่หลังจากตายแล้ววิญญาณที่เป็นไปในภพนั้นๆ พึงเป็นวิญญาณเข้าถึงเนวสัญญานาสัญญาตณภูมิ ภิกษุทั้งหลาย นี้เราเรียกว่า ปฏิปทาที่เป็นสัปปายะแก่เนวสัญญานาสัญญาตณสมาบัติ และตรัสแก่พระอานนทอีกว่า อานนท ภิกษุนั้นเมื่อยึดมั่น ย่อมยึดมั่นอุปาทานส่วนที่สำคัญที่สุดก็อุปาทานส่วนที่สำคัญที่สุดนี้ คือเนวสัญญานาสัญญาตณภูมิ (ม.อ. (ไทย) ๑๔/๗๐-๗๑/๗๖), ในสังขารูปัตติสูตร กล่าวถึงเทพผู้เข้าถึงเนวสัญญานาสัญญาตณภูมิมีอายุยืน ดำรงอยู่นาน มีความสุขมาก (ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๗๔/๒๑๓), ในวิภังค์ กล่าวถึงอายุของเทวดาชั้นนี้ว่ามีประมาณ ๘๔,๐๐๐ กัป (อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๐๒๘/๖๗๔)

แนวสัจญานาสัจญายตนวิบาก : วิบากคือแนวสัจญานาสัจญายตนะ, วิบากจิต (จิตที่เป็นวิบาก)คือ ภาวะที่มีสัจญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัจญาก็ไม่ใช่, เป็นชื่อหนึ่งในอรุပ္ภุมิ หรืออรุပ္ภพที่ ๔ ดังคำในปฏิฐานอธิบายไว้ว่า อากิญจัญญายตนกุศลเป็นปัจจัยแก่แนวสัจญานาสัจญายตนวิบากและกิริยา โดยอาร์มมณปัจจัย หรือตั้งคำว่า อากิญจัญญายตนกุศลเป็นปัจจัยแก่แนวสัจญานาสัจญายตนวิบากโดยอาร์มมณปัจจัย หรือตั้งคำว่า อากิญจัญญายตนกุศลเป็นปัจจัยแก่แนวสัจญานาสัจญายตนวิบากโดยอาร์มมณปัจจัย หรือตั้งคำว่า อากิญจัญญายตนกุศลเป็นปัจจัยแก่แนวสัจญานาสัจญายตนวิบากและกิริยาโดยอาร์มมณปัจจัยหรือตั้งคำว่า อากิญจัญญายตนกุศลเป็นปัจจัยแก่แนวสัจญานาสัจญายตนวิบาก(อภิ.ป.(ไทย) ๔๐/๔๐๖/๒๕๕, ๙๓/๗๔๘, ๔๐/๕๓/๘๑๙, อภิ.ป.(ไทย) ๔๑/๔๖/๓๔๐, อภิ.ป.(ไทย) ๔๓/๔๔๗/๒๖๗)

แนวสัจญานาสัจญายตนสมาบัติ : สมาบัติเข้าถึงภาวะมีสัจญาก็มีใช่ ไม่มีสัจญาก็มีใช่, สมาบัติคือ ภาวะที่มีสัจญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัจญาก็ไม่ใช่, ตั้งคำในมหาปริณิพพานสูตร กล่าวถึงพุทธปริณิพพานไว้ว่า ผู้มีพระภาคทรงออกจากอากิญจัญญายตนสมาบัติทรงเข้าแนวสัจญานาสัจญายตนสมาบัติ ออกจากแนวสัจญานาสัจญายตนสมาบัติทรงเข้าสัจญาเวทิตินิโรธ (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๒๑๙/๑๖๗), ในปาสราสีสูตร มหาสังจกสูตร กล่าวถึงอุทกดาบส รามบุตรประกาศแนวสัจญานาสัจญายตนสมาบัติแก่พระพุทธองค์สมัยที่บวชใหม่ ยังไม่ได้ตรัสรู้และไปเรียนลัทธิตของอุทกดาบส รามบุตร (ม.ม.ุ.(ไทย) ๑๒/๒๗๘/๓๐๓, ๓๗๒/๔๐๘), ในปฏิสัมภิทามรรค กล่าวไว้ว่า แนวสัจญานาสัจญายตนสมาบัติควรรู้อย่าง (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๑๘/๒๖)

คำว่า แนวสัจญานาสัจญายตนสมาบัติ มีปรากฏในพระไตรปิฎก เช่น ม.ม.(ไทย) ๑๓/๓๒๘/๓๙๘, ๔๗๖/๖๐๓, ม.อุ.(ไทย) ๑๔/๖๑/๖๕, ๗๐/๗๕, ๑๐๘/๑๓๔, ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๘๖/๒๖๐, ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๗/๓๒, ๑๗/๘๑, ๔๙/๑๗๐, ๕๒/๑๘๐, ๘๕/๒๕๕, ๑๐๐/๓๐๘, ๑๕๐/๔๐๙, ๑๕๒/๔๑๙, ๑๖๕/๔๗๐, ๒๑๐/๖๑๖, ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๖/๑๓, ๑๘/๒๖, ๒๒/๓๐, ๑๒๓/๑๙๒, ๒๒๒/๓๗๔

แนวสัจญานาสัจญายตนสัจญา : สัจญาที่เข้าถึงภาวะมีสัจญาก็มีใช่ ไม่มีสัจญาก็มีใช่, สัจญาคือ ภาวะที่มีสัจญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัจญาก็ไม่ใช่ ตั้งคำในอาเนญชสัปพายสูตร กล่าวถึงรูปสัจญาที่มีในภพนี้ และรูปสัจญาที่มีในภพหน้า อาเนญชสัจญา อากิญจัญญายตนสัจญา และแนวสัจญานาสัจญายตนสัจญา สักกายะ มีอยู่เท่าใด นี่เป็นสักกายะ วิโมกข์(ความหลุดพ้น) แห่งจิตเพราะไม่ยึดมั่นนั่นคืออมตะ (ม.อุ.(ไทย) ๑๔/๗๓/๗๗), หรือตั้งคำในวิภังค์กล่าวไว้ว่า โยคาวจรบุคคล เพราะได้ทำได้สั่งสมอรุปาวจรกุศลกรรมนั้นนั่นแหละ เพราะก้าวล่วงอากิญจัญญายตนะได้โดยประการทั้งปวงจึงบรรลุดุจตุตถฌานที่สหระคด้วยแนวสัจญานาสัจญายตนสัจญา (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๗๓๙/๔๗๐)

แนวสัจญานาสัจญายตนสูตร : พระสูตรว่าด้วยแนวสัจญานาสัจญายตนฌาน ท่านพระอานนทได้ถามท่านพระสารีบุตรผู้อยู่ ณ วัดพระเชตะวันว่า อินทรีย์ของท่านผ่องใสยิ่งนัก สีหน้าก็บริสุทธิ์ผุดผ่อง วันนี้ ท่านอยู่ด้วยวิหารธรรมอะไร

เมื่อท่านพระสารีบุตรตอบว่า วันนี้ ผมล่วงวิญญาณัญญายตนฌานโดยประการทั้งปวง เข้าแนวสัจญานาสัจญายตนฌาน(ฌานอันเข้าถึงภาวะมีสัจญาก็มีใช่ ไม่มีสัจญาก็มีใช่)อยู่ ผมนั้นไม่ได้คิดว่า เราเข้าแนวสัจญานาสัจญายตนฌานอยู่ หรือเข้าแนวสัจญานาสัจญายตน

ฉานแล้ว หรือว่าออกจากแนวสัญญาณาสัญญาตนฉานแล้ว จึงกล่าวชมว่า เพราะท่านพระ
สารีบุตรถอนอหังการมมังการและมานานุสัยออกได้นานแล้วจึงไม่มีความคิดเช่นนั้น(ส.ข.(ไทย)
๑๗/๓๓๙/๓๔๖)

แนวสัญญาณาสัญญาตนะ :ภาวะที่มีสัญญาที่ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาที่ไม่ใช่ เป็นชื่ออรุณภาพ หรืออรุณภาพ
ที่ ๔,หมายถึงจิตและเจตสิกของเข้าแนวสัญญาณาสัญญาตนะ หรือผู้ปฏิบัติในแนวสัญญาณา
สัญญาตนภูมิ หรือของพระอรหันต์ผู้อยู่เป็นสุขในปัจจุบัน ในวิภังค์อธิบายไว้ว่า คำว่า แนว
สัญญาณาสัญญาตนะ อธิบายว่า ธรรมคือจิตและเจตสิกของบุคคลผู้เข้าแนวสัญญาณา
สัญญาตนะ หรือผู้ปฏิบัติในแนวสัญญาณาสัญญาตนภูมิ หรือของพระอรหันต์ผู้อยู่เป็นสุขใน
ปัจจุบัน (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๖๒๐/๔๑๒)

คำว่า แนวสัญญาณาสัญญาตนะ มีปรากฏในพระไตรปิฎก เช่น ที.สี.(ไทย) ๙/๙๑/๓๖,
ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๒๗/๗๓,ม.อุ.(ไทย) ๑๔/๙๕/๑๑๔, ๑๘๑/๒๑๙,ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๑๕๒/
๒๕๑,อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๗๑/๒๔๑,อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๖๒๐/๔๑๒,อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๓๒๙/
๒๙๕, ๔๓๒/๔๖๓,อภิ.ป.(ไทย) ๔๐/๑๓/๘๘๖, ๑๕/๘๘๘, ๔๑/๖๖๖, ๔๗/๖๗๐, ๕๓/๘๑๘,
๕๖/๘๒๓, ๖๒/๘๓๐, ๑๐๓/๗๕๘, ๔๒๓/๒๗๒,อภิ.ป.(ไทย) ๔๑/๒/๕๖๐, ๕๕/๓๙๓, ๕๙/
๔๓๗, ๗๑/๕๒, ๗๗/๒๐๔, ๘๑/๖๔,อภิ.ป.(ไทย) ๔๒/๑๘/๒๘๑, ๑๙/๑๐, ๒๒/๓๓๙, ๖๕/
๔๖๘, ๙๘/๕๒, ๑๔๙/๑๘๘,อภิ.ป.(ไทย) ๔๓/๒๘/๑๕, ๑๖๔/๙๓, ๑๒๒/๔๘๔, ๒๘๐/๕๕๒,
๓๔๑/๑๙๕

แนวสัญญาณาสัญญิภาพ :ภาพที่มีสัญญาที่ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาที่ไม่ใช่,ภาพที่เข้าถึงภาวะที่มีสัญญาที่ไม่ใช่ ไม่มี
สัญญาที่ไม่ใช่ ,ในสัมปสาทนียสูตร กล่าวถึงภาพต่างๆ มี ๕ ดังคำที่พระสารีบุตรเถระกราบทูล
พระผู้มีพระภาคตรัสว่า สัตว์ที่เคยอาศัยอยู่ในอัตภาพใดๆ ไม่ว่าจะในรูปภาพ อรูปภาพ สัญญิภาพ
อสัญญิภาพ หรือแนวสัญญาณาสัญญิภาพก็มีอยู่ เขาระลึกชาติก่อนได้หลายชาติพร้อมทั้งลักษณะ
ทั่วไปและชีวประวัติอย่างนี้ (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๑๕๗/๑๑๙),ในหารติเถระคาถา พระหารติเถระ
กล่าวถึงอดีตชาติของตนไว้ว่าแม้อัทภาพมนุษย์เราก็ผ่านมามากแล้ว เราได้ไปสวรรค์เป็นครั้ง
คราว และได้ดำรงอยู่ในรูปภาพ อรูปภาพ แนวสัญญาณาสัญญิภาพ (และ) อสัญญิภาพ (ขุ.เถร.(ไทย)
๒๖/๒๕๙/๓๘๑)

อรรถกถาอธิบายถึงภาพไว้ว่า เป็นภาพที่ ๖ ในภาพ ๙ ดังคำว่า กามภาพ รูปภาพ อรูปภาพ
สัญญิภาพ อสัญญิภาพ แนวสัญญาณาสัญญิภาพ เอกโวการภาพ จตุโวการภาพ และ ปัญจโวการภาพ
(ขุ.สุ.อ. (บาลีป ๑/๕/๑๘)

แนวสัญญาณาสัญญิวาทะ :วาทะที่มีสัญญาที่ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาที่ไม่ใช่,ลัทธิที่ถือว่าหลังจากตายแล้วอัตตา
มีสัญญาก็มิใช่ ไม่มีสัญญาก็มิใช่, หมายถึงลัทธิหรือวาทะที่มีความเห็นว่าอัตตาหลังจากตาย
แล้วมีสัญญาก็มิใช่ ไม่มีสัญญาก็มิใช่,ลัทธิที่ถือว่าหลังจากตายแล้วอัตตามีสัญญาก็มิใช่ ไม่มี
สัญญาก็มิใช่ มี ๘ ลัทธิ ในพรหมชาลสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงแนวสัญญาณาสัญญิวาทะ
๘ อันได้แก่ (๑) อัตตาทันมีรูป ยั่งยืน หลังจากตายแล้ว มีสัญญาก็มิใช่ ไม่มี สัญญาก็มิใช่ (๒)
อัตตาทันมีรูป ยั่งยืน หลังจากตายแล้ว มีสัญญาก็มิใช่ ไม่มีสัญญาก็มิใช่ (๓) อัตตาทันที่มีรูป
และไม่มีรูป ยั่งยืน หลังจากตายแล้ว มีสัญญาก็มิใช่ ไม่มีสัญญาก็มิใช่ (๔) อัตตาทันที่มีรูป
ไม่มีรูปก็มิใช่ ยั่งยืน หลังจากตายแล้วมีสัญญาก็มิใช่ ไม่มีสัญญาก็มิใช่ (๕) อัตตาทันที่มีที่สุด

ยังยืน หลังจากตายแล้ว มีสัญญาที่มีใจ ไม่มีสัญญาที่มีใจ (๖) อตตาทันทีที่มีที่สุดและไม่มีที่สุด ยังยืน หลังจากตายแล้ว มีสัญญาที่มีใจ ไม่มีสัญญาที่มีใจ (๗) อตตาทันทีที่มีที่สุดและไม่มีที่สุด ยังยืน หลังจากตายแล้ว มีสัญญาที่มีใจ ไม่มีสัญญาที่มีใจ (๘) อตตาทันทีที่มีที่สุดที่มีใจ ไม่มีที่สุดที่มีใจ ยังยืนหลังจากตายแล้วมีสัญญาที่มีใจ ไม่มีสัญญาที่มีใจ (ที.สี.(ไทย) ๙/๘๑/๓๓), ในปัญจัตตยสูตร กล่าวถึงแนวสัญญาสัญญาว่าหะ หมวดละ ๔ ไว้ ๒ แห่ง (ม.อุ.(ไทย) ๑๔/๒๔/๓๓), ในปฏิสัมภิทามรรค กล่าวถึงลัทธิที่ถือว่าหลังจากตายแล้วอตตามีสัญญาที่มีใจ ไม่มีสัญญาที่มีใจ (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๑๔๒/๒๒๑)

แนวเสขานาเสขบุคคล:บุคคลผู้ยังต้องศึกษาก็มีใจผู้ไม่ต้องศึกษาก็มีใจ, หมายถึงปุถุชนหรือผู้ที่ยังไม่ได้บรรลุธรรมเป็นพระอริยบุคคล, ในสังคีตสูตร กล่าวไว้ว่า เป็นบุคคลจำพวกที่ ๓ ในบุคคล ๓ อันได้แก่ (๑) เสขบุคคล (๒) อเสขบุคคล (๓) แนวเสขานาเสขบุคคล (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๖๙), ในอภิธรรมปิฎก กล่าวถึงดังกล่าวว่า บุคคลเป็นผู้พร้อมเพรียงด้วยมรรค ๔ จำพวก บุคคลเป็นผู้พร้อมเพรียงด้วยผล ๓ จำพวก ชื่อว่าผู้เป็นเสขะ(เสขบุคคล) พระอรหันต์ชื่อว่าผู้เป็นอเสขะ(อเสขบุคคล) บุคคลที่เหลือ ชื่อว่าผู้เป็นแนวเสขานาเสขะ(แนวเสขานาเสขบุคคล) (อภิ.ป.(ไทย) ๓๖/๑๙/๑๕๒)

แนวเสขานาเสขปัญญา:ปัญญาของบุคคลผู้ยังต้องศึกษาก็มีใจผู้ไม่ต้องศึกษาก็มีใจ, เป็นปัญญาประเภทที่ ๓ ในปัญญา ๓ ในสังคีตสูตร กล่าวไว้ว่าปัญญา ๓ คือ (๑) เสขปัญญา (๒) อเสขปัญญา (๓) แนวเสขานาเสขปัญญา (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๗๑)

แนวโหดินนโหดิตถาคโสดูตร : พระสูตรว่าด้วยทิวัญญาว่าหลังจากตายแล้วตถาคตจะว่าเกิดอีกก็มีใจ พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวันได้ตรัสถามภิกษุทั้งหลายว่า เมื่อมีขันธ ๕ เพราะถือนั้นและยึดมั่นขันธ ๕ จึงเกิดมีทิวัญญาว่า หลังจากตายแล้ว ตถาคตจะว่าเกิดอีกก็มีใจ จะว่าไม่เกิดอีกก็มีใจ (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๒๒๓/๓๐๑)

แนวโหดินนโหดิตถาคโสดูตร : พระสูตรว่าด้วยทิวัญญาว่าหลังจากตายแล้วตถาคตจะว่าเกิดอีกก็มีใจ พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวันได้ตรัสถามภิกษุทั้งหลายว่า เมื่อมีขันธ ๕ เพราะถือนั้นและยึดมั่นขันธ ๕ จึงเกิดมีทิวัญญาว่า หลังจากตายแล้ว ตถาคตจะว่าเกิดอีกก็มีใจ จะว่าไม่เกิดอีกก็มีใจ (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๒๔๑/๓๐๕)

เนลขชิกสูตร : พระสูตรว่าด้วยภิกษุผู้หนึ่งเป็นวัตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุผู้หนึ่งเป็นวัตร ๕ จำพวกเหมือนในอรัญญิกสูตร และตรัสยกย่องภิกษุจำพวกที่ ๕ ผู้หนึ่งเป็นวัตร เพราะอาศัยความมักน้อย เป็นต้น เป็นผู้เลิศประเสริฐที่สุด เปรียบเหมือนบรรดาโครส ๕ อย่าง หัวเนยใส เป็นเลิศกว่านมสด นมส้ม เนยข้นและเนยใส ฉะนั้น (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๑๘๖/๓๑๒)

เนสาทกะ, ชื่อภูเขา :ชื่อภูเขาลูกหนึ่ง เต็มไปด้วยต้นโมกมันและต้นอ้อยช้าง สมบูรณ์ด้วยร่มเงาและน้ำเป็นที่บำเพ็ญสมณธรรมของพระมหานามเถระก่อนบรรลุธรรม ดังคำในมหานามเถระคาถา พระมหานามเถระ กล่าวไว้ว่า ท่านนี้กำลังจะเสื่อมประโยชน์เพราะภูเขาเนสาทกะ อันมากไปด้วยหมุดต้นโมกมันและต้นอ้อยช้าง เป็นขุนเขาที่สมบูรณ์ด้วยร่มเงาและน้ำปกคลุมไปด้วยพุ่มไม้และเถาวัลย์นานาพันธุ์ (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๑๑๕/๓๔๕)

เนสาทกะ, พรหมณ์ : 1.พรหมณ์ชื่อว่าเนสาทกะ ผู้ใช้ดอกไม้อ้อยกลีบกวาดอาศรม อาศัยอยู่ที่ฝั่งแม่น้ำแล้วเห็นพระพุทธรูปเจ้านามว่าสิทธัตถะจึงได้ถวาย ซึ่งเป็นอดีตชาติของพระสัตตพทุมมียเถระ ดัง

คำใน ว่า ข้าพเจ้าเป็นพราหมณ์มีนามว่าเนสาทะ ใช้ดอกไม้ร้อยกลีบกวาดอาศรม อาศัยอยู่ที่ ผังแม่น้...ได้เห็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระนามว่าสิทธัตถะ...บูชาด้วยดอกบัวงาม(ช.อุป.(ไทย) ๓๒/๑๔/๔๗๔)

2.พราหมณ์ชื่อว่าเนสาทะอีกคนหนึ่งเป็นพราหมณ์ผู้บอกให้พราหมณ์อลัมปายณะปล่อยพยานาค ฎริทัตตะ ดังคำในฎริทัตตะชาดก ตอนหนึ่งว่า พราหมณ์เนสาทะประสงค์จะลวงพราหมณ์อลัมปายณะ ประกาศโทษของแก้วมณี ประสงค์จะรับเป็นของตน (ช.ช.ม.(ไทย) ๒๘/๘๒๒/๓๑๑)

เนสัชชิกังคฤตงค์: รุดงค์คือสมาทานการนั่งเป็นวัตร หมายถึงองค์แห่งภิกษุผู้ถือการนั่งเป็นวัตร คือถือนั่ง ยืน เดิน เท่านั้น ไม่นอน และเป็นข้อที่ ๑๓ ในรุดงค์ ๑๓,เป็นรุดงค์ที่ ๗ ในรุดงค์ ๘ ดังคำ ว่า รุดงค์ ๘ ข้อคือ(๑) อารัญญิกังคฤตงค์ (สมาทานการอยู่ในป่าเป็นวัตร)(๒) ปิณฑปาตีกังค รุดงค์ (สมาทานการเที่ยวบิณฑบาตเป็นวัตร)(๓) ปังสุกุลิกังคฤตงค์ (สมาทานการนุ่งห่มผ้า บังสุกุลเป็นวัตร)(๔)เตจวีริกังคฤตงค์ (สมาทานการทรงไตรจีวรเป็นวัตร) (๕) สปัตนจาริกังค รุดงค์ (สมาทานการเที่ยวบิณฑบาตตามลำดับตรอกเป็นวัตร) (๖) ชลุปัจฉาภัตติกังคฤตงค์ (สมาทานห้ามภักที่ถวายเป็นวัตร)(๗) เนสัชชิกังคฤตงค์ (สมาทานการนั่งเป็นวัตร) (๘) ยถาสันถติกังคฤตงค์ (สมาทานการอยู่ในเสนาสนะตามที่เขาจัดให้เป็นวัตร (ช.ม. (ไทย) ๒๘/๑๗/๗๙,๗๔/๒๒๔-๒๒๕)

เนา : เอาผ้าทาบกันเข้า เอาเข็มเย็บเป็นช่วงยาวๆ พอกันผ้าเคลื่อนจากกัน ครั้นเย็บแล้ว ก็เลาะเนา นั้นออกเสีย ดังคำในมหาวรรค กล่าวไว้ว่า กฐินไม่เป็นอันกรานด้วยอาการเพียงเนาผ้า (วิ.ม. (ไทย) ๕/๓๐๘/๑๔๗)

เนาภายใน : ทุศีล มีธรรมเลวทราม,ไม่สะอาด ไม่ใช่สมณะแต่บัญญัติว่าเป็นสมณะ มีใจเต็มด้วยราคะ ดังคำในปฐมทวารุขขันธปมสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ความเนาภายในเป็นอย่างไร คือ ภิกษุบางรูปในธรรมวินัยนี้เป็นคนทุศีล มีธรรมเลวทราม ไม่สะอาด มีความประพฤติที่น่า รังเกียจ มีการงานปกปิด ไม่ใช่สมณะ แต่บัญญัติว่าเป็นสมณะ ไม่ใช่พรหมจรรย์ แต่บัญญัติว่า เป็นพรหมจรรย์ เนาภายใน ชุ่มด้วยราคะเป็นเหมือนหยากเยื่อ นี้เรียกว่า ความเนาภายใน,ใน ทุติยทวารุขขันธปมสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสอธิบายแก่พระกิมมิละไว้ว่า กิมมิละ ความเนา ภายใน เป็นอย่างไร คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ต้องอาบัติที่เศร้าหมองอย่างใดอย่างหนึ่งแล้ว การ ออกจากอาบัติเช่นนั้นยังไม่ปรากฏ นี้เรียกว่าความเนาภายใน(ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๒๔๑/ ๒๔๔,๒๔๒/๒๔๕),ในชิวคจฉิตัพพสูตร และอภิธรรมปิฎก อธิบายไว้ว่า คนเนาภายใน เป็น บุคคลที่ควรรังเกียจไม่ควรเสพไม่ควรคบไม่ควรเข้าไปนั่งใกล้(อง.ต.ก.(ไทย)๒๐/๒๗/๑๗๖,อภิ. ปุ.(ไทย) ๓๖/๑๒๓/๑๗๙)

คำว่า เนาภายใน มีปรากฏในพระไตรปิฎก เช่นอง.สตุตถ.(ไทย) ๒๓/๗๒/๑๕๙,อง.อภฺฐก. (ไทย) ๒๓/๑๙/๒๔๙, ๒๐/๒๕๓, ช.อุ.(ไทย) ๒๕/๔๕/๒๖๑

อรรถกถาอธิบายถึงเนาภายในของบางศัพท์ไว้ว่า คำว่า ทุศีล หมายถึงไม่มีศีล คำว่า ไม่ สะอาด ในที่นี้หมายถึงกายกรรม วาจากรรม และมโนกรรมไม่สะอาด คำว่า ไม่ใช่พรหมจรรย์ แต่บัญญัติว่าเป็นพรหมจรรย์ หมายถึงตนเองไม่มีศีล หมดสภาพความเป็นภิกษุแต่ยังเรียก ตนว่า เป็นภิกษุแล้วร่วมอยู่ร่วมกับภิกษุอื่นผู้มีศีล ใช้สิทธิ์ถือเอาลาภที่เกิดขึ้นในสงฆ์คำว่า

หยากเยื่อ ในที่นี้หมายถึงหยากเยื่อคือกิเลสมีรากะเป็นต้น (ส.สพ.อ. (บาลี) ๓/๒๔๑/๑๐๑, อัง.ติก. อ. (บาลี) ๒/๑๓/๘๖)

เนื้อ,เนื้อแข็ง : เนื้อ หมายถึงส่วนของร่างกายสัตว์อยู่ถัดหนึ่งเข้าไป เช่น เนื้อวัวหรือเนื้อควายที่ใช้เป็นอาหาร หรือเนื้อของสัตว์อื่นๆ ที่พอเป็นอาหารได้ ดังคำว่า ภิกษุหลายรูปลงจากภูเขาศิขณภูฏพบเนื้อเป็นเดนของราชสีห์จึงใช้ให้อนุปลัมบันทำให้สุกแล้วฉัน (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๑๔๐/๑๐๗) ; ส่วนที่อยู่ถัดเปลือกของผลไม้ต่าง ๆ เช่น เนื้อมะม่วง เนื้อทุเรียน ; สิ่งที่ประกอบกันเป็นตัวอาหาร, คู่กับ น้ำ เช่น แกงมีแต่น้ำ ไม่มีเนื้อ เอาแต่เนื้อ ๆ (พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน ๒๕๔๒)

เนื้อแข็ง หมายถึงหยาบ กระด้าง ไม่อ่อนนุ่ม ดังคำว่า สมัยนั้น จีวรกลายเป็นผ้าเนื้อแข็ง ภิกษุทั้งหลายจึงนำเรื่องนี้ไปกราบทูลพระผู้มีพระภาคให้ทรงทราบ พระผู้มีพระภาครับสั่งว่า ภิกษุทั้งหลาย เรานุญาตให้จุ่มลงในน้ำ (วิ.ม.(ไทย) ๕/๓๔๔/๒๑๒), ในนัยหนึ่ง หมายถึงสิ่งที่ เป็นลักษณะประจำตัวของสิ่งต่างๆ เช่น ไม้ ไม้ที่แข็ง ดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ไปวัจกุฎิ ฯลฯ ไม่พึงชำระด้วยไม้เนื้อแข็ง (วิ.จ.ไทย) ๗/๓๗๔/๒๔๓), ในรูกขสูตร กล่าวถึงเนื้อแข็งของต้นไม้ ดังคำว่า ต้นไม้เนื้อแข็งและมีต้นไม้เนื้อแข็งแหวดล้อม (อัง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๐๙/๑๖๖)

คำว่า เนื้อ ก็ดี เนื้อแข็ง ก็ดี มีปรากฏในพระไตรปิฎก เช่น วิ.มหา.(ไทย) ๒/๒๖๐/๔๑๒, ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๕๗/๓๙, ๑๐๓/๗๓, ๑๐๓/๗๔, ๑๐๔/๗๕, ๑๔๙/๑๐๙, ม.ม.(ไทย) ๑๒/๑๕๕/๑๕๘, ๓๖๖/๔๐๒, ม.ม.(ไทย) ๑๓/๗/๘, ๘/๘, ๑๘๔/๒๑๓๓๔๘/๔๒๓, ๔๑๕/๕๒๐, ส.ข.(ไทย) ๑๗/๗๘/๑๒๐, ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๑๒๗/๑๕๓, ส.ม.(ไทย) ๑๙/๘๓๒/๔๐๘, อัง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๐๙/๑๖๕, ๑๙๘/๓๐๔, ขุ.เปต.(ไทย) ๒๖/๙๘๓/๑๒๑, ขุ.จ.(ไทย) ๓๐/๑๒๕/๔๑๕, ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๔/๑๑, ๑๒๓/๑๙๐, อภิ.ป.(ไทย) ๓๖/๑๗๐/๒๐๓

เนื้อความ : ข้อความทั่ว ๆ ไป, ถ้อยคำ, คำขยายความ ดังคำในมหาวิงค์ว่า คำว่า พึงสอบถาม คือ พึงสอบถามว่า ท่านผู้เจริญ สิกขาบทนี้เป็นอย่างไรหรือสิกขาบทนี้มีเนื้อความว่าอย่างไร (วิ.มหา.(ไทย) ๒/๔๓๖/๕๔๗) , หรือตั้งคำในภิกษุณีวิงค์ว่า คำว่า หรือพูดกระซิบข้างหู คือ บอกรับความใกล้หู ขยาย ต้องอาบัติปาจิตตีย์ (วิ.ภิกษุณี.(ไทย) ๓/๘๕๒/๑๖๕), ในมรุตปิณฑิกสูตร กล่าวถึงท่านมหาภิจจาณะสามารถจะชี้แจงเนื้อความแห่งอุทเทสที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงไว้โดยย่อ ไม่ทรงชี้แจงโดยพิสดารให้พิสดารได้ (ม.ม.(ไทย) ๑๒/๒๐๓/๒๑๓)

คำว่า เนื้อความ มีปรากฏในพระไตรปิฎก เช่น ม.ม.(ไทย) ๑๓/๑๒๔/๑๓๔, ๑๗๓/๒๐๐, ๒๓๙/๒๘๑, ๓๐๖/๓๖๗, ๔๑๒/๕๑๖, ๔๕๔/๕๗๓, ม.อ.(ไทย) ๑๔/๔๐๗/๔๖๑, ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๙๕/๑๐๐, ๙๕/๑๐๑, อัง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๗๑/๒๔๑, ๑๙๕/๒๙๓, ๒๕๗/๓๗๔

เนื้อที่เขาฆ่าเจาะจง : เนื้อที่ภิกษุไม่ควรฉันไว้ หมายถึงเนื้อที่ทายกทำมาถวายและภิกษุรู้ ฉันไม่ได้ แต่ไม่รู้ก็ฉันได้ ในชิวกสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เรากล่าวเนื้อที่ภิกษุไม่ควรฉันไว้ด้วยเหตุ ๓ ประการ คือ (๑) เนื้อที่ตนเห็น (๒) เนื้อที่ตนได้ยิน (๓) เนื้อที่ตนสงสัย และตรัสอีกว่า เรากล่าวเนื้อที่ภิกษุควรฉันไว้ด้วยเหตุ ๓ ประการ คือ (๑) เนื้อที่ตนไม่เห็น (๒) เนื้อที่ตนไม่ได้ยิน (๓) เนื้อที่ตนไม่สงสัย (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๕๑/๔๘)

เนื่อนาบุญ :แหล่งที่ควรแก่การทำบุญ,แหล่งให้เกิดบุญ, บุญเขต เช่น พระสงฆ์เป็นเนื่อนาบุญ ดังคำ
ในปาฎีกสูตร อานาปานัสสติสูตร กล่าวถึง พระสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาคนี้เป็นผู้ควรแก่
ของที่เขานำมาถวาย ควรแก่ของต้อนรับ ควรแก่ทักษิณา ควรแก่การทำอัญชลีเป็นเนื่อนาบุญ
อันยอดเยี่ยมของโลก(ที.ปา.(ไทย)๑๑/๖/๖,ม.อุ.(ไทย)๑๔/๑๔๖/๑๘๕),ในรัชชুমาลาวิมาน
กล่าวไว้ว่า พระตถาคตทั้งหลายทรงอุบัติขึ้นเพื่อประโยชน์แก่ชนเป็นอันมากหนอ ทรงเป็น
พระทักษิณียบุคคลเป็นบ่อเกิดแห่งเนื่อนาบุญของมนุษย์ทั้งหลาย (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๘๕๖/๙๙)

เนื่ออ่อน : 1.ส่วนของร่างกายคนหรือสัตว์ที่อยู่ถัดหนังเข้าไป ในที่นี้หมายถึงเนื้อในที่แคบ ซึ่งเป็น
ริดสีดวง ดังคำในมหาวิภังค์ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ไฉนโมฆบุรุษนั้นจึงให้ทำการผ่าตัดด้วย
ศัสตราในที่แคบเล่า ในที่แคบมีผิวเนื่ออ่อน แผลหายยาก ผ่าตัดลำบาก (วิ.ม.(ไทย) ๕/๒๗๙/
๗๙)

2.สิ่งที่เป็นลักษณะประจำตัวของสิ่งต่าง ๆ เช่น ไม้ ไม้เนื่ออ่อน มุ่งหมายถึงไม้ที่มีกระพี้แต่ไม่มี
แก่นดังคำในรุกขสูตรและปุคคัลบัญญัติกล่าวถึงต้นไม้เนื่ออ่อนและมีต้นไม้เนื่ออ่อน๒แควดล้อม
(อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๐๙/๑๖๕,อภิ.ปุ.(ไทย) ๓๖/๑๗๐/๒๐๓)

อรรถกถาอธิบายว่า ต้นไม้เนื่ออ่อน แปลมาจากคำว่า เผคคุ ซึ่งโดยทั่วไป คำว่า เผคคุ
แปลว่า กระพี้ แต่อรรถกถาแก้ว่า นิสสาโร เผคคุรุกโข หมายถึงต้นไม้มีกระพี้ แต่ปราศจาก
แก่น (อง.จตุกก.อ. (บาลี)๒/๑๐๙/๓๗๐)

3.ชื่อปลาน้ำจืดไม่มีเกล็ด มีฟันเล็กแต่แหลมคม ลำตัวแบนข้างมากบ้างน้อยบ้าง อาจมีหรือไม่มี
ครีบหลังก็ได้ บางชนิดล่าตัวด้านหลังสีเทาอมเขียวหรือสีน้ำตาล (พจนานุกรม ฉบับ
ราชบัณฑิตยสถาน ๒๕๔๒)

แนะนำ :ชี้แจงให้ทำหรือปฏิบัติ เช่น แนะนำให้ทำความดี แนะนำในการใช้จ่าย; บอกให้รู้จักกันตาม
ธรรมเนียมดังคำในมหาวิภังค์ว่าท่านพระเสยยสกะไม่ยินดีที่จะประพุดิพรหมจรรย์ เพราะ
ความไม่ยินดีนั้น ท่านจึงชูปมอม หมองคล้ำ ซีดเหลืองเส้นเอ็นขึ้นสะพรั่ง ท่านพระอุททัย
แนะนำว่าถ้าเป็นอย่างนั้น คุณจงฉันอาหารตามต้องการ จำวัด สรงน้ำตามต้องการเถิด (วิ.
มหา.(ไทย) ๑/๒๓๔/๒๔๙),ในอุทุมพริกสูตร กล่าวถึงนิโครธปริพาชกทูลถามพระผู้มีพระภาค
ว่า ธรรมอะไรที่พระผู้มีพระภาคทรงใช้แนะนำเหล่าสาวก ทำให้เหล่าสาวกที่พระผู้มีพระภาค
ทรงแนะนำแล้ว ถึงความเบาใจ ปฏิญาณอาทิพรหมจรรย์อันเป็นที่พึงชั้นสูง(ที.ปา.(ไทย) ๑๑/
๗๔/๕๓)

แนะนำให้เป็นคนดี :สั่งสอน พร่ำสอนศิษย์ให้เป็นคนดี,หมายถึงชี้แจงข้อที่ควรทำหรือธรรมเนียมแก่
ศิษย์ เป็นข้อที่ ๑ ซึ่งหน้าที่ของอาจารย์ที่เป็นทิศเบื้องขวาจะต้องอนุเคราะห์ศิษย์ โดยหน้าที่
๕ ประการ คือ (๑) แนะนำให้เป็นคนดี (๒) ให้เรียนดี (๓) บอกความรู้ในศิลปวิทยาทุกอย่าง
ด้วยดี (๔) ยกย่องให้ปรากฏในมิตรสหาย (๕) ทำความป้องกันในทิศทั้งหลาย (ที.ปา.(ไทย)
๑๑/๒๖๘/๒๑๓)

โนจเมสิยาสูตร^๑ : พระสูตรว่าด้วยทิวฐิวว่าเราไม่พึงมี พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัด
พระเชตะวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า เมื่อมีชั้น ๕ เพราะอาศัยและเพราะยึดมั่นชั้น ๕
ทิวฐิวอย่างนี้ว่า ถ้าเราไม่พึงมี แม้บริวารของเราก็ไม่พึงมี ถ้าเราจักไม่ได้มีแล้ว แม้บริวาร

ของเราก็จักไม่มี แล้วตรัสถามโดยนัยเป็นต้นว่า ชั้นที่ ๕ เทียงหรือไม่เทียง (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๑๕๓/๒๔๓)

โนจเมสิยาสูตร^๖ : พระสูตรว่าด้วยทิวภูฏิวาเราไม่พึงมี พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวันได้ตรัสถามภิกษุทั้งหลายว่า เมื่อมีชั้นที่ ๕ เพราะถ้อมันและยึดมันชั้นที่ ๕ จึงเกิดมีทิวภูฏิวา ถ้าเราไม่พึงมี แม้บริวารของเราก็จักไม่มี ถ้าเราก็จักไม่ได้มีแล้ว แม้บริวารของเราก็จักไม่มี (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๒๐๙/๒๘๓)

โนเจทังสูตร : พระสูตรว่าด้วยคุณโทษและเครื่องสลัดออกจากธาตุ ๔ พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวัน ได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า สัตว์ผู้รู้คุณ โทษและธรรมเครื่องสลัดออกจากธาตุ ๔ ตามความเป็นจริง จึงจะสามารถสลัดตนออกจากธาตุ ๔ ได้และมีใจเป็นอิสระ (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๑๑๗/๒๐๙)

โนเจอัสสารทสูตร^๗ (ปฐม) : พระสูตรว่าด้วยการปฏิเสธคุณของอายตนะ (สูตรที่ ๑) พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ถ้าคุณของอายตนะภายในไม่มี สัตว์ทั้งหลายก็ไม่พึงติดใจ แต่เพราะคุณของอายตนะภายในมี สัตว์ทั้งหลายจึงติดใจ ถ้าโทษของอายตนะภายในไม่มี สัตว์ทั้งหลายก็จะไม่เบื่อหน่าย แต่เพราะโทษของอายตนะภายในมี สัตว์ทั้งหลายจึงเบื่อหน่าย แม้ธรรมเครื่องสลัดออกจากอายตนะภายในก็มีนัยเดียวกัน ขณะที่สัตว์ทั้งหลายยังไม่รู้ชัดคุณ โทษและธรรมเครื่องสลัดออกตามความเป็นจริง พวกเขาจะหลุดพ้นไปไม่ได้ แต่เมื่อพวกเขาารู้ชัดตามความเป็นจริงแล้วเท่านั้น จึงจะหลุดพ้นออกไปได้ (ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๑๗/๑๖)

โนเจอัสสารทสูตร^๘ (ทุติย) : พระสูตรว่าด้วยการปฏิเสธคุณของอายตนะ (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ถ้าคุณของอายตนะภายในไม่มี สัตว์ทั้งหลายก็ไม่พึงติดใจ แต่เพราะคุณของอายตนะภายในมี สัตว์ทั้งหลายจึงติดใจ ถ้าโทษของอายตนะภายในจักไม่มี สัตว์ทั้งหลายก็จะไม่เบื่อหน่าย แต่เพราะโทษของอายตนะภายในมี สัตว์ทั้งหลายจึงเบื่อหน่าย แม้ธรรมเครื่องสลัดออกจากอายตนะภายในก็มีนัยเดียวกัน ขณะที่สัตว์ทั้งหลายยังไม่รู้ชัดคุณ โทษและธรรมเครื่องสลัดออกตามความเป็นจริง (ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๑๘/๑๗)

โนนัตถิปัจจย : ไม่ใช่ชนัตถิปัจจย,ไม่ได้เป็นนัตถิปัจจย หมายถึงสภาวะธรรมที่เป็นจิตและเจตสิกที่ดับไป ไม่มีระหว่างกันด้วยดีหามีได้ ดังคำในปฏฐาน กล่าวไว้ว่า สภาวะธรรมที่เป็นอภัยกถุอาศัย สภาวะธรรมที่เป็นกุศลเกิดขึ้นเพราะโนนัตถิปัจจย เพราะโนนัตถิปัจจย ได้แก่ จิตตสมุฏฐานรูป อาศัยชั้นที่เป็นกุศลเกิดขึ้น (อภิ.ป.(ไทย) ๔๐/๑๐๒/๕๔),ในปฏฐานอธิบายไว้ว่า สภาวะธรรมที่ไม่มีทั้งวิตกและวิจารณ์อาศัยสภาวะธรรมที่มีทั้งวิตกและวิจารณ์เกิดขึ้นเพราะโนนัตถิปัจจย เพราะโนนัตถิปัจจยหรือดังคำว่า สภาวะธรรมที่ไม่ต้องประหามด้วยโสตาปัตติมรรคและมรรคเบื้องบน ๓ อาศัยสภาวะธรรมที่ต้องประหามด้วยโสตาปัตติมรรค ฯลฯ เพราะโนนัตถิปัจจยเพราะโนนัตถิปัจจย (ปัจจยทั้ง ๒ นี้เหมือนกับนอรัมมณปัจจย) (อภิ.ป.(ไทย) ๔๑/๔๓/๓๓, /๓๑/๑๗๒),ในบทว่า ได้กล่าวถึงนัตถิปัจจยไว้ว่า คำว่า นัตถิปัจจย แปลว่า สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นภาวะที่ไม่มีอยู่ หมายถึง นามธรรมที่ดับไปแล้ว เพราะสามารถเปิดโอกาสให้ธรรมอื่นเข้ามาแทนที่ได้ ประดุจการดับของแสงเทียนที่เปิดโอกาสให้ความมืดเข้ามา นัตถิปัจจยมี

กระบวนกรของความเป็นปัจเจกและปัจเจกบุ๋นเหมือนกับอนันตรปัจเจกทุกประการ ยกเว้น แต่บทพระบาลีและชื่อของปัจเจกเท่านั้นที่แตกต่างกัน นัตถิปัจเจกเป็นไปด้ทั้งในวัตติกาล และปฏิสนธิกาล แต่เป็นได้เพียงอดีตกาลเท่านั้น ส่วนภูมินั้นเป็นไปในภูมิทั้งหมด (เว้นเอก โวการภูมิ)(บทนำ ปฎฐาน หน้า ๖๒)

คำว่า โนนัตถิปัจเจก มีปรากฏในพระไตรปิฎก ปฎฐานหลายแห่ง เช่น อภิ.ป.(ไทย) ๔๐/ ๑๖๒/๘๓, ๕๓๗/๓๕๖, ๕๙๐/๕๐๐, ๖๑๓/๕๕๗

โนปริเยสนานัตตสูตร : พระสูตรว่าด้วยธาตุที่ไม่อาศัยความต่างแห่งปริเยสนา พระผู้มีพระภาคขณะ ประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวัน ได้ทรงแสดงธรรมที่ไม่เกิดขึ้นเพราะอาศัยความต่างแห่งปริเยสนา(การแสวงหา)เช่นความต่างแห่งสัญญาเกิดขึ้นเพราะอาศัยความต่างแห่งธาตุ ความต่าง แห่งสังกัปะเกิดขึ้นเพราะอาศัยความต่างแห่งสัญญาเป็นต้น ความต่างแห่งปริเยสนาเกิดขึ้น เพราะอาศัยความต่างแห่งปริพาหะ ความต่างแห่งปริพาหะไม่เกิดขึ้นเพราะอาศัยความต่าง แห่งปริเยสนา (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๙๒/๑๗๕)

โนผัสสนานัตตสูตร : พระสูตรว่าด้วยธาตุที่ไม่อาศัยความต่างแห่งผัสสะ พระผู้มีพระภาคขณะประทับ อยู่ ณ วัดพระเชตะวันได้ทรงแสดงธาตุที่ไม่เกิดขึ้นเพราะอาศัยความต่างแห่งผัสสะ เช่น จักขุ สัมผัสเกิดขึ้นเพราะอาศัยจักขุธาตุ แต่จักขุธาตุไม่เกิดขึ้นเพราะอาศัยจักขุสัมผัสเป็นต้น (ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๘๗/๑๗๑)

โนวิคตปัจเจก: ไม่ใช่วิคตปัจเจก,ไม่ได้เป็นวิคตปัจเจก หมายถึงสภาวะธรรมที่เป็นจิตและเจตสิกที่ปราศจาก ไปไม่มีระหว่างคั่นด้วยดีหามีได้ ดังคำในปฎฐาน กล่าวไว้ว่า สภาวะธรรมที่เป็นอภัยากฤตอาศัย สภาวะธรรมที่เป็นกุศลเกิดขึ้นเพราะโนนนัตถิปัจเจก เพราะโนวิคตปัจเจก ได้แก่ จิตตสมุฏฐาน รูปอาศัยขันธที่เป็นกุศลเกิดขึ้น (อภิ.ป.(ไทย) ๔๐/๑๐๒/๕๔) , ในบทว่า ได้กล่าวถึงวิคตปัจเจก ไว้ว่า คำว่า วิคตปัจเจก แปลว่าสภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความปราศจากไป หมายถึง นามธรรมที่เป็นนัตถิปัจเจกนั่นเอง เพราะเป็นปัจเจกที่เปิดโอกาสให้สภาวะธรรมเหล่าอื่นเกิดขึ้น ภายหลังที่ตนดับลง ประดุจการอสดงของดวงอาทิตย์ที่เปิดโอกาสให้แสงจันทร์ปรากฏขึ้น หนึ่งระหว่างนัตถิปัจเจกกับวิคตปัจเจกจะต่างกันก็เฉพาะศัพท์เท่านั้น ส่วนความหมาย เหมือนกันทุกประการ ดังนั้นวิคตปัจเจกจึงมีองค์ธรรมของปัจเจกและปัจเจกบุ๋นเหมือนกับนัตถิ ปัจเจก(บทนำ ปฎฐาน หน้า ๖๒)

คำว่า โนวิคตปัจเจก มีปรากฏในพระไตรปิฎก ปฎฐานหลายแห่ง เช่น อภิ.ป.(ไทย) ๔๐/ ๑๕๘/๘๒, ๒๘๙/๑๕๘, ๕๓๗/๓๕๖, ๕๕๒/๓๕๗, ๕๙๒/๕๑๓)

สรุปท้ายบท

ศัพท์พจนานุกรมที่นำเสนอจำนวน ๔,๒๒๐ ศัพท์ เมื่อพิจารณาแล้ว ในทั้ง ๓ วรรค ใน ต วรรค อักษร ท มีมาก ๘๒๒ ศัพท์ รองลงมา อักษร น มี ๘๑๒ ศัพท์ อักษร ต(616)รวมกันอักษร ด (196) มี ๘๑๒ ศัพท์ อักษร จ มี ๖๗๗ ศัพท์ อักษร ฐ มี ๔๓๓ ศัพท์ อักษร ช (372) รวมกับอักษร ซ (14) มี ๓๘๖ ศัพท์ อักษร ฉ มี ๗๘ ศัพท์ อักษร อักษร ฎ มี ๖๙ ศัพท์ อักษร ฏ มี ๖๕ ศัพท์ อักษร ฐ มี ๒๙ ศัพท์ และศัพท์ที่น้อยสุด อักษร ฏ ฒ ณ มีอักษรละ ๑ ศัพท์ ส่วนศัพท์อักษร ท ไม่มีศัพท์ บรรดาศัพท์ดังกล่าว ปรากฏว่า มีบางศัพท์ซ้ำกัน แต่เนื้อหาแตกต่างกัน จึงใช้วิธีใช้ตัวเลขกำกับไว้หลัง

ศัพท์ เช่นจักกวัตตีสสูตร^๑ จักกวัตตีสสูตร^๒ จักกวัตตีสสูตร^๓ และศัพท์ที่เป็นพระสูตร ชื่อสูตรเหมือนกัน แต่เนื้อหาธรรมะต่างกัน ก็นำเสนอตามลำดับสูตรที่ ๑ ที่ ๒ หรือ ๓ เช่นจักกานุกวัตตีสสูตร (ปฐม), จักกานุกวัตตีสสูตร (ทุติย), หรือศัพท์ที่เป็นอปทาน ชื่ออปทานเหมือนกัน แต่เนื้อหาประวัติของพระเถระต่างกัน ก็นำเสนอตามลำดับอปทานที่ ๑ ที่ ๒ ที่ ๓ ที่ ๔ หรือ ที่ ๕ เช่น จิตกပ္พชกเถราปทาน^๑ จิตกပ္พชกเถราปทาน^๒ จิตกပ္พชกเถราปทาน^๓ จิตกပ္พชกเถราปทาน^๔ จิตกပ္พชกเถราปทาน^๕ จิตกပ္พชกเถราปทาน^๖ และจำนวนศัพท์ที่นำเสนอ คณะผู้วิจัยทำตรรกะเรียงลำดับไว้ โปรดดู ในภาคผนวก จ วรรค ฎ วรรคต วรรค

บทที่ ๕

อภิปรายผลและข้อเสนอแนะ

๕.๑ อภิปรายผล

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เป็นมหาวิทยาลัยสงฆ์ แห่งคณะสงฆ์ไทย เปิดการเรียนการสอนมาตั้งแต่ปี ๒๔๙๐ ได้สร้างผลงานทางพระพุทธศาสนา เริ่มจัดพิมพ์พระไตรปิฎก ภาษาบาลีมาตั้งแต่ปี ๒๕๐๐ เป็นต้นมาใช้เวลาจนถึง ๒๕๓๒ จึงสำเร็จ ต่อมามูลนิธิอาจารย์พร รัตนสุวรรณ ได้จัดพิมพ์อรรถกถาภาษาบาลี ปกรณ์วิเสส ฎีกา อนุฎีกา และในปี ๒๕๓๙-๒๕๔๒ มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ได้จัดพิมพ์พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย และในปี ๒๕๔๓-ปัจจุบันก็ได้จัดพิมพ์อรรถกถาภาษาไทย ฎีกาภาษาไทย และคัมภีร์โบราณอื่นๆ เป็นภาษาไทย

การที่มหาวิทยาลัยมีผลงานทางวิชาการเกี่ยวกับคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเป็นจำนวนมาก ทั้งพระไตรปิฎก คัมภีร์อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา และปกรณ์วิเสส ภาคภาษาไทยและภาษาบาลี นับได้ว่า มีวัตถุดิบที่จะต่อยอดทางวิชาการได้อีกระดับหนึ่ง

มหาวิทยาลัยพิจารณาเห็นว่า หนังสืออ้างอิงเกี่ยวกับพจนานุกรม ลำดับตามอักษร ทั้งประมวลศัพท์และประมวลธรรมภาษาไทย ที่อธิบายศัพท์สำคัญทางพระวินัย คำศัพท์พระพุทธศาสนา คำศัพท์ภาษาไทยที่มีความหมายเฉพาะ ยังมีจำนวนน้อย มีไม่กี่สถาบันหรือเป็นปัจเจกชนที่ดำเนินการจัดทำคำศัพท์เผยแพร่ก็มีน้อยและสถาบันการศึกษาระดับอุดมศึกษาในประเทศไทยที่จัดทำพจนานุกรมเกี่ยวกับศัพท์ทางศาสนายังไม่มีปรากฏ จะเห็นมีบ้างก็เป็นศัพท์ที่เป็นพจนานุกรมของนักเรียนนักศึกษา ซึ่งมีศัพท์จำนวนน้อย บางครั้งคำศัพท์ที่ต้องการจะค้นคว้ากลับไม่มี ทำให้ยากที่จะเรียนรู้ให้เข้าใจได้ถึงค้นพบคำศัพท์แล้วก็มีค่านิยมศัพท์ที่ย่อยไม่ได้อธิบายอย่างกว้างทำให้สิ่งที่เรียนรู้ได้เพียงประเด็น ไม่ครอบคลุม หรือบางครั้งมีการเชื่อมโยงให้ดูศัพท์นั้นศัพท์นี้ และบอกว่าศัพท์นั้น มีความง่าย จึงไม่ได้อธิบายไว้

เรื่องต่างๆเช่นนี้นับเป็นปัญหาสำหรับผู้ต้องการที่จะเรียนรู้คำสอนทางพระพุทธศาสนา ดังนั้น จึงเห็นควรจัดทำพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย โดยมีประเด็นหลัก คือการนิยามความหมาย การอธิบายความในพระไตรปิฎก มีการอ้างอิงเชื่อมโยงคัมภีร์อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกาและปกรณ์วิเสส อย่างครบถ้วน โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อเป็นพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับมาตรฐานที่สมบูรณ์ถูกต้องตามคัมภีร์ในพระพุทธศาสนาเพื่ออำนวยความสะดวกแก่การเรียนการสอน การวิจัยของมหาวิทยาลัยและเพื่อเป็นการบริการวิชาการด้านพระพุทธศาสนาแก่สังคมและทำนุบำรุงศิลปวัฒนธรรม

ปัญหามีอยู่ว่า คำศัพท์มีจำนวนมาก จะดำเนินการอย่างไร การนำคำศัพท์มาไว้เป็นหมวดหมู่และเรียงอย่างระบบ เพราะพระไตรปิฎกจำนวนเล่ม ๔๕ เล่ม และมีคำศัพท์ที่มีความหมายไม่ว่าจะเป็นศัพท์ธรรมะ ศัพท์ภาษาไทยที่มีความหมายเฉพาะ ศัพท์ที่เป็นอสาธารณนาม ที่เป็นบุคคลสถานที่ สิ่งของเครื่องใช้ ชื่อพระสูตร ชื่อชาดก รวมถึงวัตถุ คาถา วิมาน นิทเทส อปทาน วงส์และจริยามีมากกว่า ๑๘,๐๐๐ ศัพท์

การนิยามศัพท์ที่มีจำนวนมาก นิยามความหมายถูกต้องใช้ภาษาร่วมสมัย อธิบายอย่างรอบด้าน ต้องอาศัยกำลังบุคลากรที่เชี่ยวชาญทางพระพุทธศาสนาพอสมควร อย่างน้อยผู้ที่จะเขียนศัพท์นิยาม ต้องมีใจรักการค้นคว้าและมีเวลาที่จะทุ่มเทงานอย่างจริงจัง ต้องมีเปรียญธรรมที่เป็นเปรียญเอก คือ ประโยค ๗ ประโยค ๘ หรือ ประโยค ๙ หรือมีความเชี่ยวชาญหรือใฝ่ใจด้านคำสอนทางพุทธศาสนาการนิยามศัพท์พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย เป็นงานใหญ่ ต้องเตรียมการมาก มีกิจมาก จำเป็นต้องใช้บุคลากรหลายด้าน เริ่มตั้งแต่คณะผู้บริหารโครงการ คณะผู้รวบรวมศัพท์ คณะผู้พิจารณาคัดเลือกศัพท์ คณะผู้เขียนบทนิยาม คณะบรรณกร คณะบรรณธิการ และผู้ตรวจสอบเนื้อหาและต้องอาศัยเวลาในการดำเนินการเป็นเวลานานเกี่ยวข้องกับสัมพันธ์กับส่วนงานในมหาวิทยาลัยหลายส่วนงาน ต้องอาศัยบุคลากรที่มีความเชี่ยวชาญทางพุทธศาสนา ที่จะสามารถสื่อหรือให้คำนิยามถูกต้อง แต่บุคลากรเฉพาะด้านเช่นนี้มีอยู่น้อย และผู้ทรงคุณวุฒิที่มีความเชี่ยวชาญมากเป็นผู้สูงวัย จะดำเนินงานอะไรที่กำหนดตามกรอบเวลา คงเป็นไปได้ลำบาก คงต้องเกื้อกูลกันหลายด้านหลายฝ่าย และอาศัยสิ่งอุปถัมภ์จากภาครัฐและภาคเอกชนมาเป็นแรงสนับสนุน ก็จะทำให้โครงการนี้สำเร็จลงตามเป้าหมายได้

จะเห็นได้ว่า ผู้ที่เกี่ยวข้องกับการจัดทำพจนานุกรมฉบับต่างๆ ที่ผ่านมา จะมีศรัทธาและทำงานอย่างค่อยเป็นค่อยไป โดยมีจุดหมายที่จะทำให้สำเร็จ บางท่านใช้เวลาเป็นเวลานานนับ ๑๐ ปีก็มี ดังนั้น หากจะดำเนินงานในเวลาเพียง ๑ ปี หรือ ๒ ปี คงไม่สามารถทำอะไรได้มากนัก แต่ถ้าสามารถทำงานได้อย่างต่อเนื่อง คงสำเร็จได้ เพราะฉะนั้น โครงการวิจัยนี้ จึงตั้งเป้าหมายของโครงการระยะเวลา ๔ ปี เพื่อทำงานให้สำเร็จ

สำหรับคำศัพท์พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย มีศัพท์ที่เกื้อกูลให้ศึกษาค้นคว้าคำสอนทางพระศาสนาได้ระดับหนึ่ง เพราะมีคำศัพท์มากมาย เฉพาะอักษรหมวดอักษรวรรค ก มีจำนวนศัพท์ถึง ๔,๕๐๐ ศัพท์ ของโครงการวิจัยปีงบประมาณ ๒๕๕๖ ซึ่งได้ทำร่างต้นฉบับส่งสถาบันวิจัยพุทธศาสตร์แล้ว สำหรับโครงการวิจัย ปีงบประมาณ ๒๕๕๗ มีคำศัพท์พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย จำนวน ๔๒๐๐ ศัพท์

ศัพท์ทั้ง ๔,๒๐๐ ได้ค้นคว้ามามากจากพระไตรปิฎก ทั้งภาษาไทยและภาษาบาลี คัมภีร์ปกรณ์วิเสส คัมภีร์อรรถกถา ฎีกา อุนฎีกา อันจะอำนวยให้เกิดความเกื้อกูลต่องานวิชาการที่เป็นที่ยอมรับของสังคม

คณะผู้วิจัยได้จัดทำศัพท์พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ในครั้งนี้ ตามกรอบทั้ง ๖ อย่าง อันได้แก่ การค้นคำศัพท์และรวบรวม การเรียงคำศัพท์ การคัดเลือกคำศัพท์ การเขียนนิยามคำศัพท์ ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องและ ตลอดจนถึงการกำหนดใช้อักษรย่อและเครื่องหมายที่ใช้ในพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย เช่นเดียวกันโครงการวิจัยปี ๒๕๕๖ ที่ผ่านมา กล่าวคือ

ค้นคำศัพท์และรวบรวม

ค้นคำศัพท์ แม้จะศัพท์ที่เป็นดรชนีอยู่แล้ว แต่ก็อยู่กระจัดกระจาย ต้องไปรวบรวมไฟล์มาทั้ง ๔๕ เล่ม มาอยู่ด้วยกัน ให้เหลือเพียงไฟล์เดียว และรวบรวมตัดคำที่ซ้ำออก บางศัพท์มีศัพท์ที่ซ้ำเพียงครั้งเดียวก็ง่าย บางศัพท์มีศัพท์ที่ซ้ำเพียง ๕ ครั้ง ก็ไม่มีปัญหา แต่มีบางศัพท์ที่ซ้ำกันมากถึง ๒ หน้า ๓ หน้า เพราะอ้างอิงที่มาทั้งในพระวินัย พระสูตร และพระอภิธรรม ตรงนี้คือปัญหาต้องพิจารณา

ตัดอย่างรอบคอบ ประกอบกับศัพท์ที่เก็บเพิ่มเติมภายหลังอีกจำพวกหนึ่งซึ่งต้องศัพท์ทั้งหมดมารวมกัน แล้วจัดเรียงลำดับคำศัพท์ใหม่ ตรงนี้ต้องทำอย่างรอบคอบที่สุด

เรียงคำศัพท์

เรียงคำศัพท์พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย กว่าจะได้ข้อตกลงก็อาศัยแนวทางจากหลายแหล่ง ในที่สุด ก็ได้ยึดการเรียงลำดับอักษรตามแนวของหนังสือพจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลศัพท์ของพระพรหมคุณาภรณ์(ป.อ.ปยุตฺโต) มาใช้เป็นแนวทางในการเรียงศัพท์พจนานุกรมในครั้งนี้ และการเรียงลำดับคำศัพท์ ใช้โปรแกรมคอมพิวเตอร์เรียง จากอักษร ก. ไปจนถึงอักษรจวรรค ตรงนี้ต้องทำอย่างรอบคอบที่สุด

คัดเลือกคำศัพท์

คัดเลือกคำศัพท์ เป็นอีกประเด็นที่น่าจะมีความสำคัญไม่น้อย เพราะศัพท์พจนานุกรมที่ได้รวบรวมมา มีเป็นจำนวนมาก ดังนั้น การจะคัดเลือกศัพท์ที่ว่าศัพท์นี้ควรเก็บ ศัพท์นี้ไม่ควรเก็บนั้น ต้องอาศัยผู้ทรงคุณวุฒิผู้มีประสบการณ์และมีความเชี่ยวชาญเกี่ยวกับคำสอนทางพระพุทธศาสนา และต้องไปค้นคว้าเพิ่มเติม ดูบริบทรอบข้างของศัพท์นั้นๆ อีกด้วย จึงจะตกลงใจได้ว่าศัพท์นั้นๆ สมควรเป็นศัพท์ที่จะใช้เขียนไว้ในพจนานุกรมศัพท์ โดยมีเกณฑ์ที่ตัดสินใจดังนี้ คือเป็นศัพท์ธรรมดา คำศัพท์ภาษาไทยที่มีความหมายเฉพาะ ศัพท์ที่เป็นอสาธิตนาม ที่เป็นชื่อบุคคล สถานที่ สิ่งของเครื่องใช้ ศัพท์ชื่อชาติ ศัพท์ชื่อพระสูตรอันสงเคราะห์ศัพท์ที่เป็นวัตถุ ฤดูกาล วิมาน นิเทศ อุปทาน วงส์ และจริยาไว้ด้วย และการในคัดเลือกศัพท์นั้น ต้องผ่านการคัดเลือกคัดกรองถึง ๓ ชั้น คือผู้รวบรวม ๑ คณะบรรณาธิการบริหาร ๑ และผู้เขียน ๑

เขียนนิยามคำศัพท์

เขียนนิยามคำศัพท์นั้น สัมพันธ์กับบุคลากรผู้มีประสบการณ์ด้านคำสอนทางพระพุทธศาสนา ต้องมีพื้นฐานทางภาษาบาลีพอสมควรต้องเป็นเปรียญธรรมและที่ผ่านการคัดเลือก ล้วนเป็นเปรียญธรรม ๙ ประโยค เป็นส่วนมาก ถึงแม้ผู้เขียนบางท่านจะไม่ได้เป็นเปรียญธรรมที่เป็นเปรียญธรรมเอก แต่ท่านเหล่านั้น ล้วนจบการศึกษาทางโลกด้านพระพุทธศาสนา จบพุทธศาสตรบัณฑิต พุทธศาสตรมหาบัณฑิตหรือจบพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิตซึ่งเป็นที่ยอมรับและเชื่อถือทางวงวิชาการ แม้หากไม่จบเปรียญธรรมระดับสูงแต่ก็มีความเชี่ยวชาญด้านคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาที่เราכי譽มาร่วมงานให้คำแนะนำและให้ข้อเสนอแนะในศัพท์นิยามที่ยังไม่ได้ข้อสรุป ซึ่งการเขียนนิยามศัพท์ให้ได้ความหมายรอบด้าน ต้องอาศัยการค้นคว้ารอบด้าน หนังสือพจนานุกรมเล่มอื่น โปรแกรมพระไตรปิฎก MCU TRI ดูพระไตรปิฎกภาษาไทยทั้ง ๔๕ เล่ม อรรถาฎีกา ปกรณ์วิเสส ตลอดจนหนังสืออื่นๆ ที่เกี่ยวข้อง แล้ววิเคราะห์วิจัย ก่อนที่จะเขียน ดังนั้น ศัพท์นิยามกว่าเขียนสำเร็จได้นั้น ผ่านการค้นคว้าแล้วผ่านการตรวจสอบและเข้าที่ประชุมพิจารณาการพิจารณากลับกรองจากผู้เขียนศัพท์ คณะบรรณกร คณะบรรณาธิการ และผู้บริหารโครงการพิจารณาให้ความเห็นชอบ จึงเป็นอันยุติ โดยอาศัยเกณฑ์หลัก ๓ ประการ คือ (๑) ความหมาย (๒) อธิบายความหมาย/คำที่เกี่ยวข้อง/ยกตัวอย่างประกอบ (๓) อ้างอิง

ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง ก่อนที่จะดำเนินงานโครงการวิจัยนี้ ผู้บริหารโครงการวิจัย ได้ใช้งบประมาณเกี่ยวกับเอกสารและหนังสือที่เป็นเอกสารเกี่ยวกับพจนานุกรมหลาย

ฉบับ เป็นจำนวนมาก และมอบให้คณะผู้เขียนแต่ละท่านไปศึกษาค้นคว้า และใช้ซีดีรอม MCU Trai พระไตรปิฎก ภาษาไทย ของสถาบันวิจัยพุทธศาสตร์ รวมถึงซีดีรอมพระไตรปิฎกอื่นๆอีกหลายสำนัก ทั้งซีดีรอม Buddit พระไตรปิฎกฉบับคอมพิวเตอร์ มหาวิทยาลัยมหิดล ทั้งสัตยา นารายัน โกเอ็นก้า (S.N.Goenka) ซึ่งปัจจุบันการจัดทำพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทยนับว่าง่าย สะดวกกว่าสมัยก่อนมาก โดยอาศัยเทคโนโลยี เข้ามาเป็นเครื่องสนับสนุน แต่ถึงเอกสารและซีดีรอมจะมีมากอย่างไรก็ตาม แต่ก็ต้องอาศัยการวิเคราะห์วิจัย สงเคราะห์ข้อมูลของผู้เขียนเป็นหลักการในการดำเนินงาน

การกำหนดใช้อักษรย่อและเครื่องหมายที่ใช้ในพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย

การกำหนดใช้อักษรย่อและเครื่องหมายที่ใช้ในพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย สำหรับอักษรย่อและเครื่องหมายที่ใช้ในพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ได้ใช้อักษรย่อคัมภีร์และเครื่องหมายที่มหาวิทยาลัยระบุไว้ ประกอบด้วยคำย่อชื่อคัมภีร์พระไตรปิฎก คัมภีร์ปกรณ์วิเสส อรรถกถา คัมภีร์ฎีกา อนุฎีกา และไวยากรณ์ ในศัพท์ที่นิยามนั้น ศัพท์ที่มีความหมายเดียวกัน ให้ใช้คอมม่า (,) ศัพท์ที่มีความหมายต่างกัน มีความหมายขยายออกไปต่างจากเดิม ให้ใช้ เซมิโคลอน (;) แม้คำศัพท์ที่มีความหมายหลายความหมาย มากกว่า ๒ คำก็ใช้เซมิโคลอน (;) เช่นกัน การเรียงคำศัพท์เกี่ยวกับชื่อพระสูตร ต้องเรียงสูตรให้เป็นไปตามลำดับที่มีปรากฏเป็น ปฐม, ทุตติย ตติย เช่น สูตรที่ ๑ ที่ ๒ ที่ ๓ การอ้างอิง ให้เป็นไปตามลำดับ แต่สูตรที่มีชื่อสูตรซ้ำกัน ก็ดี หรือ ซาดก คาถา อปทาน วัตถุ ก็มีชื่อซ้ำปรากฏหลายครั้ง ให้ใช้อักษรยกกำหนด เช่น ทานสูตร^๑ ทานสูตร^๒ ทานสูตร^๓ หรือติสสวัตถุ^๑ ติสสวัตถุ^๒ ติสสวัตถุ^๓

โครงการวิจัยที่ ๑ :พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยรวบรวมคัดเลือกศัพท์ และจัดทำวรรค ก เมื่อดำเนินการแล้ว ได้ศัพท์จำนวน ๔,๕๐๐ ศัพท์ ก็ได้เขียนศัพท์นิยามจนสำเร็จ ประกอบด้วย อักษร ก จำนวน ๒,๓๑๗ ศัพท์ อักษร ข จำนวน ๔๘๗ ศัพท์ อักษร ค จำนวน ๑๕๙๕ ศัพท์ อักษร ฆ จำนวน ๕๑ ศัพท์ อักษร ง จำนวน ๕๐ ศัพท์ แล้วส่งสถาบันวิจัยพุทธศาสตร์ และผู้ทรงคุณวุฒิตรวจผ่าน เพื่อจะจัดพิมพ์เผยแพร่ต่อไป

โครงการวิจัยที่ ๒ :พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยรวบรวมคัดเลือกศัพท์ และจัดทำวรรค จ วรรค ฎ และวรรค ต เมื่อดำเนินการรวบรวมได้ศัพท์จำนวน ๔,๒๒๐ ศัพท์ ก็ได้ดำเนินการเขียนศัพท์นิยามจนสำเร็จ ประกอบด้วย หมวดอักษรวรรค จ อักษร จ จำนวน ๖๗๗ ศัพท์ อักษร ฉ จำนวน ๗๘ ศัพท์ อักษร ช (372),ช (14) จำนวน ๓๘๖ ศัพท์ อักษร ฌ จำนวน ๓๔ ศัพท์ อักษร ญ จำนวน ๖๕ ศัพท์

หมวดอักษรวรรค ฎ อักษร ฎ จำนวน ๑ ศัพท์ อักษร ฐ จำนวน ๒๙ ศัพท์ อักษร ท ไม่มีศัพท์ อักษร ฒ จำนวน ๑ ศัพท์ อักษร ณ จำนวน ๑ ศัพท์

หมวดอักษรวรรค ต อักษร ต (196) ,ต (616) จำนวน ๘๑๒ ศัพท์ อักษร ถ จำนวน ๖๙ ศัพท์ อักษร ท จำนวน ๘๒๒ ศัพท์ อักษร ฑ จำนวน ๔๓๓ ศัพท์ อักษร น จำนวน ๘๑๒ ศัพท์

แม้จะมีปัญหาอยู่ว่า ศัพท์ที่ผ่านการคัดเลือกเพื่อเขียนบทนิยาม ในวรรค จ ซึ่งเป็นศัพท์เกี่ยวกับ ปรมัตถธรรม คือ จิต เจตสิก ซึ่งเป็นนามธรรม เขียนบทนิยามค่อนข้างยาก เพราะเนื้อหาของแต่ละศัพท์นั้น กำหนดรู้ได้ยาก แต่เมื่อได้รับคำแนะนำจากผู้ทรงคุณวุฒิ ให้เขียนศัพท์เดิมภาษาบาลีกำหนด พอได้ภาษาบาลีกำหนด ก็เขียนได้ เช่น

ศัพท์ที่ผ่านคัดเลือกเป็นบทนิยาม มองดูเป็นศัพท์ธรรมดา ไม่น่าสนใจ เช่น **จรรยา** ความประพฤติ เมื่อค้นคว้าแล้วทำให้รู้ว่าหมายถึงเครื่องดำเนินไป,ปฏิบัติคือขอปฏิบัติอันเป็นทางบรรลุนิเวศนา,ทางดำเนินไปถึงทิศอมตะแห่งพระอริยสาวกทั้งหลายมี ๑๕ คือ(๑) สีสัมปทา ความถึงพร้อมด้วยศีล (๒) อินทรีย์สังวร การสำรวมอินทรีย์ (๓) โภชนะมัตตัญญูตา ความเป็นผู้รู้จักประมาณในการบริโภค(๔)ชาคริยานุโยคการหมั่นประกอบความเพียรเป็นเครื่องตื่น(๕)มีศรัทธา(๖)มีหิริ(๗)มีโอตตูปปะ(๘) เป็นพหูสูต (๙) วิริยารัมภะ ปรารภความเพียร(๑๐) มีสติมั่นคง (๑๑) มีปัญญา(๑๒) ปฐมฌาน(๑๓) หุตติฌาน(๑๔) ตติยฌาน(๑๕) จตุตถฌาน ก็ทำให้น่าสนใจ

ศัพท์บางศัพท์มีปรากฏอยู่แห่งเดียว และไม่มีปรากฏอยู่ที่อื่น เช่น อักษรวรรค ฎ ซึ่งมีศัพท์เดียว ของอักษร ฎ คือ ฎังสกี ชื่อหนังสือหนึ่ง ของพระสุนทรราชกุมารเมื่อครองพระราชนครหลวง กรุงเทพมหานคร หรืออักษรธม แม้จะเป็นปาก เฒ่า หมายถึงแก่ มีอายุมาก หมายถึงคนที่ชรามาก คนล่วงกาลผ่านวัยมา มาก ในมหาวิทยาลัย เวรัญชพรพราหมณ์กราบทูลว่า ท่านพระโคตม ข้าพเจ้าได้ทราบมาว่า พระสมณโคตม ไม่ยอมไหว้ ไม่ลูกรับพวกพราหมณ์ผู้แก่ ผู้เฒ่า ผู้ใหญ่ ผู้ล่วงกาลผ่านวัยหรือไม่เชื่อเชิญให้นั่ง ในมหาวรรคกล่าวถึงภิกษุเฒ่าเคยเป็นช่างกลบกลิ้งในเมืองอาตุมา หรือ อักษร ฌ คือคำว่า ฌน นี้ แม้จะเป็นคำปาก เขียนเต็ม สามฌน แปลว่าเหล่ากอแห่งสมณะ

ปัญหาอีกอย่างหนึ่ง คือศัพท์ที่ปรากฏเป็นบทนิยาม บางครั้งก็หาไม่พบ คือ (๑) เหตุที่ไม่พบส่วนหนึ่งเป็นเพราะศัพท์นั้น ปรากฏศัพท์เขียนเป็นสองบรรทัด ต้องหาศัพท์นั้น โดยไปดูที่เล่ม ข้อหน้าของศัพท์นั้นเลย ก็จะพบ (๒) อีกกรณีหนึ่ง ศัพท์ที่เก็บมานั้น เก็บศัพท์มาไม่ครบ เช่น เทพชั้นอัปมาณา เมื่อค้น ก็พบว่าศัพท์เป็นเทพชั้นอัปมาณาภา ซึ่งก็ได้เขียนศัพท์ เทพชั้นอัปมาณาภา (๓) ศัพท์ที่เก็บเป็นดรชนิ ไม่มีศัพท์นั้น เช่น คำว่า ต้นโกฏุก่า ต้นมะลิลา หรือ ทุกเข อนิจจสัญญา นางสังฆิกา (มีแต่สังฆิกา) สัมพหุลา (มีแต่สัมพหุลา) นาทาทกะ (มีแต่นาทาทกะ) นียตภัต(มีแต่นียตภัต) นิสยกรรม (มีแต่นิสยกรรม) ไม่มีในพระไตรปิฎก ซึ่งคำว่า ทุกเข อนิจจสัญญา ความจริง ก็ไม่ควรเก็บอย่างยิ่ง เพราะผิดความหมายของศัพท์ และก็มีบางคำในโปรแกรม MCUTRI นั้น บางคำพระไตรปิฎกถูกแต่ในโปรแกรม ผิด ก็มี เช่น ในหัวข้อ ขนวสกุสุตร พระไตรปิฎกเล่มที่ ๑๐ แต่ปรากฏเป็นคำว่า ขนวสกุสุตร ซึ่งในพระไตรปิฎก ก็เขียนเป็นขนวสกุสุตร ดังนั้น โปรแกรม MCUTRI บางครั้ง ก็ควรตรวจสอบแก้ไขบางจุดให้สมบูรณ์ขึ้น

อีกปัญหาอย่างหนึ่ง คือ ศัพท์อภิธรรม ที่เกี่ยวกับปัญฐาน คือ ปัจจัย ๒๔ เนื่องจากศัพท์นิยามที่จะเขียน ได้ย่อเนื้อหาไว้ เวลาอธิบายไม่ได้อธิบายศัพท์นั้น เพราะเหมือนกับศัพท์ที่ได้อธิบายมาแล้ว ดังนั้น เวลาจะนิยามศัพท์ก็ต้องอาศัยศัพท์ที่กล่าวอ้างไว้ในคัมภีร์ปัญฐานประกอบ แล้วจึงอธิบาย ทำให้เนื้อหาหายว

สำหรับพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยที่มีบทบาทต่อการศึกษาค้นคว้าคำสอนทางพระพุทธศาสนานั้น นอกจากนิยามศัพท์แล้ว ยังได้ยกตัวอย่างประกอบและอ้างอิงที่มาไว้ด้วยก่อให้เกิดการศึกษาค้นคว้าคำสอนทางพระพุทธศาสนาอย่างครอบคลุม

ส่วนวิธีการใช้พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยนั้น เมื่อมีหนังสือเล่มนี้แล้วจะแก้ปัญหาในการศึกษาค้นคว้าคำสอนทางพระพุทธศาสนาได้ระดับหนึ่ง เพราะศัพท์ที่ค้นคว้านั้น จะมีลักษณะเด่นที่พอสังเกตได้อยู่ ๓ อย่างตามที่กล่าวไว้แล้ว

ศัพท์ในบทนิยาม มีมากมาย อธิบายครอบคลุม กล่าวเชื่อมโยงศัพท์นั้นศัพท์นี้ โดยจะอธิบายสัมพันธ์กัน และเมื่อไปดูศัพท์ที่ต้องการก็ได้อธิบายไว้ การเขียนให้นิยามศัพท์มีความหมาย ใช้สำนวนภาษาเป็นภาษาร่วมสมัย ด้วยสำนวนภาษาของตน ในการดำเนินการของโครงการนี้ มีวัตถุประสงค์หลักอยู่ข้อหนึ่งคือเป็นการบริการวิชาการด้านพระพุทธศาสนาแก่สังคม และทำนุบำรุงศิลปวัฒนธรรม

พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย โครงการวิจัยปีที่ ๒ มุ่งหมายให้ผู้ที่ศึกษาเรียนรู้คำสอนทางพระพุทธศาสนามีโอกาสได้ศึกษาเรียนรู้คำศัพท์ทางพระพุทธศาสนา และคำศัพท์ได้ดำเนินการรวบรวมไว้เป็นหมวดหมู่และเป็นระบบระเบียบจากพระไตรปิฎกภาษาไทย เฉพาะหมวดอักษรวรรค จ วรรค ฎ และ วรรค ต รวม ๓ วรรค มีจำนวน ๔,๒๐๐ ศัพท์ และในการค้นคว้าศัพท์หมวดอักษรวรรค จ อักษร จ ฉ ช (ช) ฌ ญ วรรค ฎ คือ ฎ ฐ ฑ ฒ ฌ และ วรรค ต คือ (ต) ต ถ ท ธ น ได้ง่าย

คณะผู้วิจัยได้แบ่งกลุ่มศัพท์หมวดอักษรวรรค จ อักษร จ ฉ ช (ช) ฌ ญ วรรค ฎ คือ ฎ ฐ ฑ ฒ ฌ และ วรรค ต คือ (ต) ต ถ ท ธ น ๓ กลุ่มดังนี้ (๑) ศัพท์หมวดอักษรวรรค จ วรรค ฎ และ วรรค ต ที่มีความหมายเดียว (๒) ศัพท์หมวดอักษรวรรค จ วรรค ฎ และ วรรค ต ที่มี ๒ ความหมาย (๓) ศัพท์หมวดอักษรวรรค จ วรรค ฎ และ วรรค ต ที่มีตั้งแต่ ๓ ความหมายขึ้นไป เกี่ยวกับชื่อบุคคล สัตว์ สถานที่ ชื่อสิ่งของเครื่องใช้ ศัพท์ธรรมะ ศัพท์เกี่ยวกับคำภาษาไทยที่มีความหมายเฉพาะ ศัพท์ชื่อชาดก ศัพท์ชื่อพระสูตร และสงเคราะห์รวมคำที่ลงท้ายเป็นวัตถุ วิมาน คาถา นิทเทส อปทาน วงส์และจริยาเข้าไว้ด้วย

ศัพท์ต่าง ๆ นั้น สรุปการวิจัยได้ดังนี้

๑. ศัพท์หมวดอักษรวรรค จ วรรค ฎ และวรรค ต ที่มี ๑ ความหมาย

ศัพท์หมวดอักษรวรรค จ วรรค ฎ และ วรรค ต ที่มีความหมายเดียว จะมีจำนวนมาก มีครบทั้ง ๖ หัวข้อย่อยกล่าวคือ (๑) ศัพท์ที่เป็นชื่อบุคคล สัตว์ สถานที่ (๒) ศัพท์ที่เป็นชื่อสิ่งของเครื่องใช้ (๓) ศัพท์ธรรมะ (๔) ศัพท์ภาษาไทยที่มีความหมายเฉพาะ (๕) ศัพท์เป็นชื่อชาดก (๖) ศัพท์ที่เป็นชื่อพระสูตร รวมถึง วัตถุ วิมาน คาถา นิทเทส อปทาน วงส์ และจริยา

ศัพท์เกี่ยวกับชื่อบุคคล สัตว์ สถานที่ เนื่องจากศัพท์ที่อยู่กลุ่มนี้ มี ๓ ประเภท คือ บุคคล ๑ สัตว์ ๑ และ สถานที่ ๑

เกี่ยวกับบุคคล แยกเป็น ๒ กลุ่ม คือ บรรพชิต และคฤหัสถ์ กลุ่มบรรพชิต มีทั้งภิกษุ ภิกษุณี สามเณรเช่น จันทกะ, พระเถระรูปหนึ่ง, จุฬป็นถก พระอรหันต์มหาสาวกสมัยพุทธกาล, ตครสิขี, ชื่อพระปัจเจกพุทธเจ้า, ทีปังกร พระนามพระพุทธเจ้าองค์หนึ่ง กลุ่มคฤหัสถ์มีทั้งอุบาสก เทพบุตร เทพธิดา พระราชา พระเจ้าจักรพรรดิ ดาบส ฤาษี พราหมณ์ ยักษ์ เจ้าลัทธิ พระโอรส เปรต เทวี เช่น จันทะ ชื่อผู้ใหญ่บ้าน, จันทิตตตะ พระนามพระเจ้าจักรพรรดิ จันทเทพบุตร ชื่อเทพบุตรองค์หนึ่ง ผู้เป็นโอรสของท้าวสักกะ จิตตฤาษี ผู้เป็นบุตรบุโรหิตชาวกรุงโกสัมพี ขยทิสะพระกุมารผู้เกิดมาขณะยักษ์เป็นผู้เป็นปัจฉิมมิตร ทมิขะ ยักษ์ผู้เข้าสิงอุบาสกอุบาสิกา ทูสีมาร ชื่อมาตตหนึ่ง นกุลปีตาคหบดี ชื่อคหบดีที่มีอายุมาก นันทราช พระนามพระราชองค์หนึ่ง นารทพรหม พรหมชื่อนานารทะ

เกี่ยวกับสัตว์ เช่น จัมเปยยกะ ชื่อพญานาคตนหนึ่ง ช้างกฤษร ช้างที่พระเวสสันดร
ประทานแก่พราหมณ์แคว้นกาลิงคะ ช้างเอราวัณ ช้างทรงของท้าวสักกะ นกหัสดีลิงค์ นกในวรรณคดี
มีจะงอยปากยาวคล้ายวงช้าง ช้างนาฬาคีรี ช้างดุร้าย ชอบฆ่าคน

เกี่ยวกับสถานที่ กล่าวถึงแม่น้ำ ภูเขา ชอกเขา นิคม ตำบล กรุง รัฐ แคว้น เมือง วิหาร
ปราสาท ป่า ท่าน้ำ ประตู่ ทวีป เช่น จันทวดี ชื่อเมืองแห่งหนึ่ง จัมปา กรุง เมือง จาลิกบรรพต ชื่อ
ภูเขา จิตรลดา สวนทิพย์ในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ตัณพุลปาลี ชื่อประตู่เล็กในเมืองราชคฤห์ ทวาราวดี ชื่อ
นครอโยธยา ท่าพระโคดม ท่าภุคัจฉะ ท่าเรือภุคัจฉะ นันทาราม ชื่อวัดแห่งหนึ่ง นาสถะ ชื่อสระแห่ง
หนึ่ง นิโครธาราม ชื่อวิหารแห่งหนึ่งที่พระญาติสร้างถวายพระพุทธเจ้า เนรุ ชื่อภูเขาทอง

ศัพท์หมวดอักษรวรรค จ วรรค ฎ และ วรรค ต ที่มีความหมายเดียว : ศัพท์เกี่ยวกับชื่อ
สิ่งของเครื่องใช้ เช่น จันทประสาธ ชื่อประสาธของพระเจ้าพระนามว่าสุนนะ ที่เคยประทับเมื่อครั้ง
เป็นพระราชากุมาร นาทียปราสาท ชื่อประสาธของพระราชากุมารพระนามว่าติสสะ

ศัพท์หมวดอักษรวรรค จ วรรค ฎ และ วรรค ต ที่มีความหมายเดียว : **ศัพท์ธรรมะ** เช่น
จงกรม เดินกำหนดมีสติกำกับ จริต ความประพฤติ จักขุ ตา จาคณะ ทรัพย์คือจาคะ จิตตปริยญา
การกำหนดรู้จิต ฐานวิโมกข์ ความหลุดพ้นด้วยญาณ โทสาคติ ความลำเอียงเพราะชัง นาถรณธรรม
ธรรมทำที่พึง นิยมปัญญา ชอบปัญญา พอใจเรื่องปัญญา เนยยะ ผู้พ่อนำได้

ศัพท์หมวดอักษรวรรค จ วรรค ฎ และ วรรค ต ที่มีความหมายเดียว : ศัพท์เกี่ยวกับคำ
ภาษาไทยที่มีความหมายเฉพาะ เช่นจตุรงค์เสนา เสนามืองค์ ๔ อย่าง จอมคน คือพระพุทธเจ้า จอม
ปราษฎ คือพระสัมมาสัมพุทธเจ้า จอมอสูร อสูรที่เป็นใหญ่ จักรवाल ระบบสุริยะ จาริก เทียวไป จำวัด
นอน โชคชะตา การทำนายราศี ญัตติ คำเผด็จสงฆ์ ตถาคต พระนามอย่างหนึ่งของพระพุทธเจ้า ตำรา
คัมภีร์ ทายบาล คนเฝ้าสวน นิจศีล ศीलที่พึงรักษาเป็นประจำ เนกขัมมะ การออกจากกาม

ศัพท์หมวดอักษรวรรค จ วรรค ฎ และ วรรค ต ที่มีความหมายเดียว : ศัพท์**ชื่อขาดก**
เช่น จตุโปสถียขาดกขาดกที่ว่าด้วยบุคคล ๔ จำพวกผู้รักษาอุโบสถ จันทกินนรีขาดก ขาดกว่าด้วยเรื่อง
นางจันทกินนรี ตโยธัมมขาดก : ขาดกว่าด้วยธรรม ๓ ประการของพญาวานร นพปานขาดก ขาดกว่า
ด้วยอุบายตีมน้ำด้วยไม้้อ เนรุขาดก ขาดกว่าด้วยอานุภาพของภูเขาเนรุ

ศัพท์อักษรวรรค จ วรรค ฎ และ วรรค ต ที่มีความหมายเดียว : ศัพท์**ชื่อพระสูตร** และใน
ที่นี้ขอสงเคราะห์พระสูตรที่เป็นวัตถุ คาถา วิมาน อปทาน นิทเทส วงส์ และจรียาไว้ด้วย เช่น จตุตถ
โวหารสูตร พระสูตรที่ว่าด้วยโวหาร สูตรที่ ๔ จันทิมสสูตร พระสูตรว่าด้วยจันทิมสเทพบุตร ตโมตม
สูตร พระสูตรว่าด้วยผู้มีตมาและมีตไป ทุกขวิปากสูตร พระสูตรว่าด้วยธรรมที่มีทุกข์ และที่มีสุขเป็น
วิปาก นามสูตร พระสูตรว่าด้วยชื่อ จันทาถเถรวัตถุ เรื่องพระจันทาถเถระ จัญจมาณวิกาวัตถุ เรื่อง
นางจัญจมาณวิกา ตาลปณณทากวิมาน ว่าด้วยวิมานที่เกิดขึ้นแก่หญิงผู้ถวายพัดใบตาล นิมพมุฏฐิ
ทากวิมาน ว่าด้วยวิมานที่เกิดขึ้นแก่หญิงผู้ถวายผักสะเดา จันทาเถรีคาถา คาถาของพระจันทาเถรี,
ภาชิตของพระจันทาเถรี จาปาเถรีคาถา คาถาของพระจาปาเถรี, ภาชิตของพระจาปาเถรี จรียา
นानัตตญาณนิทเทส แสดงจรียานานัตตญาณ จารวิหารนิทเทส แสดงความประพฤติและความเป็นอยู่
ดิถีปฏิบัติปิยเถราปทาน ประวัติในอดีตชาติของพระดิถีปฏิบัติปิยเถระ นิสเสณิทายกเถราปทาน
ประวัติในอดีตชาติของพระนิสเสณิทายกเถระ จันทกุมารจรียา พระจรียาของพระจันทกุมารทรง
บำเพ็ญขันติบารมี จัมเปยยจรียา จรียาของจัมเปยยนาคราช

๒. ศัพท์หมวดอักษรวรรค จ วรรค ฎ และวรรค ต ที่มี ๒ ความหมาย

ศัพท์หมวดอักษรวรรค จ วรรค ฎ และ วรรค ต ที่มี ๒ ความหมาย จะมีจำนวนหนึ่ง มีครบ ๖ หัวข้อย่อย เช่น ศัพท์หมวดอักษรวรรค จ วรรค ฎ และ วรรค ต ที่มี ๒ ความหมาย: ศัพท์เกี่ยวกับชื่อบุคคล สัตว์ สถานที่ เนื่องจากศัพท์ที่อยู่กลุ่มนี้มี ๓ ประเภท คือ บุคคล ๑ สัตว์ ๑ และสถานที่ ๑ เพื่อสะดวกในการค้นคว้า

เกี่ยวกับบุคคล เช่น:

ธรรมทินนา, ภิกษุณี :1.พระเถรีมหาสาวิกาองค์หนึ่ง 2.พระธรรมทินนาเถรี อีกองค์หนึ่งเลิศด้านมีปัญญามาก เป็นพระอัครสาวิกา ของพระพุทธเจ้าพระนามว่าปิยทัสสี คู่กับพระสุชาตาเถรี

นางกาฬี :1.หญิงผู้มีร่างกายใหญ่ ดำเหมือนงา ทำหน้าที่เป็นผู้ดูแลป่าช้า เผาศพ 2.หญิงแพศยาชื่อว่ากาฬี มีน้องชายชื่อตุนทิลละ

เนสาทะ, พรหมณ์ ๒ นัย คือ 1.พรหมณ์ชื่อว่าเนสาทะ ผู้ใช้ดอกไม้ร้อยกลีบกวาดอาศรม อาศัยอยู่ที่ฝั่งแม่น้ำแล้วเห็นพระพุทธเจ้าพระนามว่าสิทธัตถะจึงได้ถวาย 2.พรหมณ์ชื่อว่าเนสาทะอีกคนหนึ่ง เป็นพรานผู้บอกให้พรหมณ์อรัมปายณะ ปล่อยพยานาคูกริทัตตะ

เกี่ยวกับสัตว์ เช่น 1.ช้างตระกูลมาตังคะ เป็นช้างชนิดร้าย 2.ชื่อช้างพระโพธิสัตว์ในอดีตชาติของพระโคตมพุทธเจ้า บำเพ็ญอุชิฐฐานอุปบารมี

เกี่ยวกับสถานที่ เช่น **ทักขินาชนบท** : 1. ชนบทด้านทิศใต้ ชนบทตอนใต้ของแม่น้ำคงคาเป็นที่ตั้งของสำนักพรหมณ์และดาบสจำนวนมาก 2.อวันตีทักขินาชนบททักขินาชนบทในแคว้นอวันตีบางแห่งเรียกว่าทักขินาชนบทได้แก่บ้านเมืองชนบททางตอนใต้ของแคว้นอวันตี

ศัพท์หมวดอักษรวรรค จ วรรค ฎ และ วรรค ต มี ๒ ความหมาย: **ศัพท์เกี่ยวกับชื่อสิ่งของเครื่องใช้** เช่น **จักร** :1.รูปเป็นวงกลมและมีแฉก ๆ โดยรอบ 2.ล้อ,ล้อรถ, ธรรมนำชีวิตไปสู่ความเจริญรุ่งเรือง ดุจล้อนารถไปสู่ที่หมาย เรียกว่า จักร

ศัพท์หมวดอักษรวรรค จ วรรค ฎ และ วรรค ต ที่มี ๒ ความหมาย : **ศัพท์ธรรมะ** เช่น **จริยา** : 1. ความประพฤติ, การครองตน,การดำเนินชีวิต 2. ลักษณะความประพฤติหรือการแสดงออกที่เป้นพื้นประจำตัว, พื้นจิตพื้นนิสัยของแต่ละบุคคลที่หนักไปดำนั้นดำนี่ แตกต่างกันไป

จิตตสังขาร : สังขารของจิต มี ๒ นัย คือ 1.ปัจจัยปรุงแต่งจิต ได้แก่ สัญญาและเวทนา 2.สภาพที่ปรุงแต่งการกระทำทางใจ ได้แก่ เจตนาที่ก่อให้เกิดมโนกรรม

ธัมมบูชา :1.การบูชาด้วยธรรม, การบูชาด้วยการปฏิบัติธรรม 2.การบูชาซึ่งธรรม, การบูชาพระธรรมอันเป็นอย่างหนึ่งในพระรัตนตรัย (คือบูชาพระธรรมรัตนะ) ด้วยดอกไม้ ฐูป เทียน ของหอม เป็นต้น

ศัพท์หมวดอักษรวรรค จ วรรค ฎ และวรรค ต ที่มี ๒ ความหมาย : ศัพท์เกี่ยวกับ**คำภาษาไทยที่มีความหมายเฉพาะ**เช่น **นิกาย**: พวก,หมวด,หมู่, ชุมชน, กอง ; 1.หมวดตนใหญ่แห่งพุทธพจน์ ในพระสูตรตันตปิฎก ซึ่งแยกเป็นที่มนิกาย มัชฌิมนิกาย สังยุตตนิกาย อังคุตตรนิกาย และขุททกนิกาย 2.คณะนักบวช หรือศาสนิกชนในศาสนาเดียวกันที่แยกเป็นพวกๆ

เนื้ออ่อน ๒ นัย คือ 1. ส่วนของร่างกายคนหรือสัตว์ที่อยู่ถัดหนังเข้าไป ในที่นี้หมายถึงเนื้อในที่แคบ ซึ่งเป็นริดสีดวง 2. สิ่งที่เป็นลักษณะประจำตัวของสิ่งต่าง ๆ เช่น ไม้ ไม้เนื้ออ่อน

ศัพท์หมวดอักษรวรรค จ วรรค ฎ และ วรรค ต ที่มี ๒ ความหมาย: **ศัพท์ชื่อขาดก** เช่น **ทุมเมธขาดก**:ขาดกว่าด้วยคนโง่ **ทุมเมธขาดก** ขาดกว่าด้วยคนมีปัญญาทราวม **ทุตขาดก** ขาดกว่าด้วยทุกชีวิตเป็นทุตของห้อง **ทุตขาดก** ขาดกว่าด้วยบุคคลผู้เป็นทุต **ธัมมัทธชขาดก** ขาดกว่าด้วยผู้มีธรรมเป็นธงชัย **ธัมมัทธชขาดก** ขาดกว่าด้วยการมีธรรมเป็นธงชัย

ศัพท์หมวดอักษรวรรค จ วรรค ฎ และ วรรค ต ที่มี ๒ ความหมาย : **ศัพท์ชื่อพระสูตร** ในที่นี้ขอสงเคราะห์ศัพท์ที่เป็นวัตถุ คาลา อปทาน เข้าไปด้วย เช่น **จังกมสูตร** พระสูตรว่าด้วยการจงกรม **จังกมสูตร** พระสูตรว่าด้วยการเดินจงกรม แต่เนื้อหาแตกต่างกัน **ตถสูตร** พระสูตรว่าด้วยสิ่งจริงแท้ **ตถสูตร** พระสูตรว่าด้วยสิ่งจริงแท้ **ญาณสูตร** พระสูตรว่าด้วยญาณ **ญาณสูตร**พระสูตรว่าด้วยญาณเกิดขึ้นเพราะเจริญอิทธิบาท **ทุเตยยสูตร** พระสูตรว่าด้วยคุณสมบัติของทุต **ทุเตยยสูตร** พระสูตรว่าด้วยสัตว์ที่เว้นขาดจากการทำหน้าที่เป็นตัวแทน ฯ **นาวาสสูตร** พระสูตรว่าด้วยบุคคลผู้เป็นดุจเรือข้ามฟาก **นาวาสสูตร** พระสูตรว่าด้วยอุปมาด้วยเรือ **ฉัพพัคคยภิกขุวัตถุ (๑)** เรื่องภิกษุฉัพพัคคีย์ **ฉัพพัคคยภิกขุวัตถุ (๒)** เรื่องภิกษุฉัพพัคคีย์ **นันทกเถรคาลา** คาลาของพระนันทกเถระ, ภาสิตของพระนันทกเถระ **นันทกเถรคาลา** คาลาของพระนันทกเถระ, ภาสิตของพระนันทกเถระ **ติณมฏฐิทายกเถรอปทาน** ประวัติในอดีตชาติของพระติณมฏฐิทายกเถระ **ติณมฏฐิทายกเถรอปทาน** ประวัติในอดีตชาติของพระติณมฏฐิทายกเถระ **นพมาลียเถรอปทาน** ประวัติในอดีตชาติของพระนพมาลียเถระ **นพมาลียเถรอปทาน** ประวัติในอดีตชาติของพระนพมาลียเถระ

๓. ศัพท์หมวดอักษรวรรค จ วรรค ฎ และวรรค ต ที่มี ๓ ความหมายขึ้นไป

ศัพท์หมวดอักษรวรรค จ วรรค ฎ และ วรรค ต ที่มีตั้งแต่ ๓ ความหมายขึ้นไป จะมีจำนวนหนึ่ง มี ๕ หัวข้อย่อย ยกเว้นศัพท์เกี่ยวกับชื่อสิ่งของเครื่องใช้ เช่น

ศัพท์หมวดอักษรวรรค จ วรรค ฎ และ วรรค ต มีตั้งแต่ ๓ ความหมายขึ้นไป: **ศัพท์เกี่ยวกับชื่อบุคคล สัตว์ สถานที่** เนื่องจากศัพท์ที่อยู่กลุ่มนี้ มี ๓ ประเภท คือ บุคคล ๑ สัตว์ ๑ และสถานที่ ๑ เพื่อสะดวกในการค้นคว้า

เกี่ยวกับบุคคล เช่น **จันทนะ** มี ๔ นัย คือ **จันทนะเทพบุตร** : ชื่อเทพบุตรองค์หนึ่ง เคยสนทนารธรรมกับพระโสมสกังคิยเถระ **จันทนะ**, **ชัตติยกุมาร** : ราชกุมารองค์หนึ่ง ผู้เป็นราชโอรสของกษัตริย์พระนามว่าอัญชสะ ซึ่งคนมีกิริยาแข็งกระด้าง **จันทนะ**, **ยักษ** :ยักษตนหนึ่งผู้เป็นบริวารรับใช้ท้าวมหาราชนามว่ากุเวร **จันทนะ**, **นักบวช** : ชื่อนักบวชคนหนึ่ง **นันทะ** **เกี่ยวกับภิกษุ** ๓ นัย คือ **นันทะ**, **ภิกษุ** :1.พระอนุชาของพระพุทธเจ้าแต่ต่างพระมารดา 2.ชื่อพระอรหันต์องค์หนึ่งชาวเมืองโกสัมพี 3.ชื่อพระอรหันต์องค์หนึ่งในอดีตซึ่งพระเถระ

นันทะ อีก ๕ นัย คือ 1.นันทะ ชาวเมืองเวฬุกันฎกะ ทักขิณาคีรีชนบท เป็นบุตรหญิงที่ชื่อว่านันทมาตาอุบาสิกา ถูกจับ 2.ชื่อมาณพ เป็นศิษย์ของพราหมณ์พาวรี 3.ชื่อดาบสและเป็นบัณฑิต ผู้ที่เป็นน้องชายโสณดาบส 4.ชื่อทาสคนหนึ่ง เป็นบุตรของทาสี มักพูดวาจาหยาบ 5.ชื่อพระราชาองค์หนึ่งที่บำเพ็ญกุศลกรรมบถ

ศัพท์เกี่ยวกับชื่อสิ่งของเครื่องใช้ ยังไม่พบศัพท์ ในตอนนี้

ศัพท์หมวดอักษรวรรค จ วรรค ฎ และ วรรค ต ที่มีตั้งแต่ ๓ ความหมายขึ้นไป : **ศัพท์ธรรมะ** เช่น ทุกข์ ๓ นัย คือ **ทุกข์** 1.สภาพที่ทนอยู่ได้ยาก, สภาพที่คงทนอยู่ไม่ได้ 2.อาการแห่งทุกข์ที่ปรากฏขึ้นหรืออาจปรากฏขึ้นได้แก่คน 3.สภาพที่ทนได้ยาก, ความรู้สึกไม่สบาย ได้แก่ ทุกขเวทนา

ศัพท์หมวดอักษรวรรค จ วรรค ฎ และ วรรค ต ที่มีตั้งแต่ ๓ ความหมายขึ้นไป: **ศัพท์เกี่ยวกับคำภาษาไทยที่มีความหมายเฉพาะ** เช่น **ญาณหยั่งรู้ มี ๓ นัย** คือ 1.สัพพัญญุตญาณ ดังคำในมหาปริณิพพานสูตรตอนหนึ่งว่า ตถาคตมีญาณหยั่งรู้ในเรื่องนี้ 2. ญาณพิเศษ ในที่ฌนิกาย สังคีตสูตร กล่าวถึงญาณหยั่งรู้ไว้ในญาณ ๓ 3.ความรู้พิเศษชนิดต่างๆ ในกัจจานโคตตสูตร

นิสัย : นิสัย มี ๓ นัย คือ 1.ที่พึง, ที่อาศัย 2.ปัจจัยเครื่องอาศัยของบรรพชิต ๔ อย่าง 3. ความประพฤติที่เคยชิน เช่น ทำจนเป็นนิสัย

ศัพท์หมวดอักษรวรรค จ วรรค ฎ และ วรรค ต ที่มีตั้งแต่ ๓ ความหมายขึ้นไป: **ศัพท์ชื่อชาดก** เช่น **ตติตริชาดก** ๓ ชาดก แต่มีเนื้อหาต่างกันคือ 1. ตติตริชาดก ชาดกว่าด้วยนกกกระทา 2. ตติตริชาดก ชาดกว่าด้วยนกกกระทา 3.ตติตริชาดก ชาดกว่าด้วยนกกกระทา **ทัททราชาดก** มีชื่อทัททราชาดก ๓ ชาดก คือ 1. ทัททราชาดก ชาดกว่าด้วยราชาสีห์กับสุนัขจิ้งจอกที่ภูเขาเงิน 2. ทัททราชาดก ชาดกว่าด้วยนาคทัททระ 3.ทัททราชาดก ชาดกว่าด้วยนกกกระทา

ศัพท์หมวดอักษรวรรค จ วรรค ฎ และ วรรค ต ที่มีตั้งแต่ ๓ ความหมายขึ้นไป: **ศัพท์ชื่อพระสูตร** รวมวัตถุ วิมาน คาถา อปทานเข้าไว้ด้วย เช่น **เทวทหสูตร** มี ๓ สูตร คือ เทวทหสูตร พระสูตรว่าด้วยเทวทหนิคม เทวทหสูตร พระสูตรว่าด้วยพระธรรมเทศนาที่เทวทหนิคม เทวทหสูตร พระสูตรว่าด้วยพระธรรมเทศนาที่เทวทหนิคม

อัมมกถิกสูตร มี ๔ สูตร คือ **อัมมกถิกสูตร** พระสูตรว่าด้วยธรรมกถิก พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ธรรมกถิก ๔ จำพวก อัมมกถิกสูตร พระสูตรว่าด้วยพระธรรมกถิก อัมมกถิกสูตร พระสูตรว่าด้วยพระธรรมกถิก อัมมกถิกสูตร (ทุติย) :พระสูตรว่าด้วยพระธรรมกถิก (สูตรที่ ๒)

นขลิสสูตร มี ๔ สูตร **คือนขลิสสูตร** พระสูตรว่าด้วยอุปมาด้วยฝุ่นที่ปลายเล็บ นขลิสสูตร พระสูตรว่าด้วยฝุ่นติดปลายเล็บนขลิสสูตรพระสูตรว่าด้วยฝุ่นติดปลายเล็บ นขลิสสูตร พระสูตรว่าด้วยอุปมาด้วยฝุ่นที่ปลายเล็บ

นิโรธสูตร มี ๓ สูตร **คือนิโรธสูตร** พระสูตรว่าด้วยเหตุให้ตรัสเรียกว่า นิโรธ นิโรธสูตร พระสูตรว่าด้วยนิโรธ นิโรธสูตร พระสูตรว่าด้วยนิโรธสัญญา

ติสสเถรวัตถุ มี ๓ เรื่อง ต่างกรรมต่างวาระ ดังนี้ 1.เรื่องพระติสสเถระรูปที่ ๑ พระผู้มีพระภาคตรัสพระคาถานี้แก่ภิกษุทั้งหลาย 2.เรื่องพระติสสเถระรูปที่ ๒ พระผู้มีพระภาคตรัสพระคาถานี้แก่พระติสสเถระ 3.เรื่องพระติสสเถระรูปที่ ๓ พระผู้มีพระภาคตรัสพระคาถานี้แก่ภิกษุทั้งหลาย

นาควิมาน (ปฐม) : วิมานที่มีช้างทิพย์เป็นพาหนะ (เรื่องที่ ๑) **นาควิมาน (ทุติย)** : วิมานที่มีช้างทิพย์เป็นพาหนะ (เรื่องที่ ๒) **นาควิมาน (ตติย)**: วิมานที่มีช้างทิพย์เป็นพาหนะ (เรื่องที่ ๓) **นาควิมาน** : วิมานที่เกิดขึ้นแก่หญิงผู้ถวายผ้าคู่หนึ่งแด่พระพุทธเจ้า

ติสสเถระคาถา มี ๓ ครั้ง แต่ละครั้ง ล้วนพระเถระชื่อว่าติสสเถระกล่าว แต่มีเนื้อหาแตกต่างกัน คือ 1.ท่านพระติสสเถระได้กล่าวไว้ว่า ภิกษุพึงมีสติพยายามละกามราคะ 2.ท่านพระติสสเถระได้กล่าวไว้ว่า เราละทิ้งงานทองคำลวดลายวิจิตร 3.ท่านพระติสสเถระเมื่อจะประกาศโทษในลาภสักการะและความที่ตนไม่ติดข้องอยู่ในลาภสักการะ

ในการค้นคว้าหาศัพท์และเขียนบทนิยามนั้นจะมีข้อเสนอแนะที่อยากให้คนรุ่นต่อไปได้ดำเนินการจัดทำใน ๓ เรื่อง กล่าวคือ (๑) เรื่องการจัดทำสารานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย (๒) การจัดทำพจนานุกรมพุทธศาสน์ประมวลธรรม ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย (๓) เรื่องการจัดทำพจนานุกรมอรรถกถาภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

ในเรื่องสารานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย นั้นเพราะมีบางศัพท์ไม่สามารถเขียนบทนิยามให้ยาวมากได้หากเป็นศัพท์สารานุกรมทางพระพุทธศาสนาคงเสนอได้อย่างครบถ้วน

การจัดทำพจนานุกรมพุทธศาสน์ประมวลธรรมฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เนื่องจากในการค้นคว้าและเขียนบทนิยาม มีหมวดธรรมเป็นจำนวนมาก หากรวบรวมนำมาจัดหมวดเป็นหมวดธรรม ตั้งแต่หมวดธรรม ๑ หมวดธรรม ๒ เป็นต้นไป คงอำนวยความสะดวกอย่างยิ่ง

การจัดทำพจนานุกรมอรรถกถาภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เนื่องจากศัพท์บางศัพท์ ในพระไตรปิฎกมีอธิบายยังไม่ชัดเจนก็ต้องอาศัยอรรถกถาอธิบายเพิ่มเติม ดังนั้น หากทำศัพท์พจนานุกรมอรรถกถาภาษาไทยขึ้นมา ก็คงจะทำให้การค้นคว้าและอ้างอิงมีความสมบูรณ์ ชัดเจนยิ่งขึ้น

บรรณานุกรม

ภาษาบาลี-ภาษาไทย

ข้อมูลปฐมภูมิ

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาเตปิฎก ๒๕๐๐.

กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม, โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๐๖-๒๕๓๒.

_____. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙

_____. อรรถกถาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาอรรถกถา. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย โรงพิมพ์วิญญาน, ๒๕๓๒-๒๕๓๔.

_____. อรรถกถาภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาอรรถกถา. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๒-๒๕๓๔.

_____. ฎีกาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาฎีกา. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย โรงพิมพ์วิญญาน, ๒๕๕๔-๒๕๕๖.

_____. ปกรณ์วิเสสภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาปกรณ์วิเสส. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย โรงพิมพ์วิญญาน, ๒๕๓๙-๒๕๔๕.

มหาหมกุฎราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับสยามรัฐเตปิฎก. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาหมกุฎราชวิทยาลัย, ๒๕๒๕.

_____. อรรถกถาภาษาบาลี ฉบับสยามรัฐเตปิฎกอรรถกถา. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาหมกุฎราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

_____. พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถา แปล ชุด ๙๑ เล่ม. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาหมกุฎราชวิทยาลัย, ๒๕๓๔.

มูลนิธิภูมิพลโลกิขุ. สัทนิตีปกรณ์ ราชตุมาลา ฉบับภูมิพลโลกิขุ. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มูลนิธิภูมิพลโลกิขุ, ๒๕๒๓.

ข้อมูลทุติยภูมิ

กองทุนการเผยแพร่พุทธธรรม. ปทานุกรมพระไตรปิฎก ฉบับบาลี-ไทย ๑. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์เทคนิค ๑๙, ๒๕๒๓.

_____. ปทานุกรมพระไตรปิฎก ฉบับบาลี-ไทย ๒. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๓๕.

_____. ปทานุกรมพระไตรปิฎก ฉบับบาลี-ไทย ๓. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๓๖.

คณะรัฐบาล. ธรรมมาภิธาน พจนานุกรมคำสอนพระพุทธศาสนา พระนิพนธ์ สมเด็จพระญาณสังวร
สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก. กรุงเทพมหานคร : บริษัทอมรินทร์พริ้นติ้ง
แอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน), ๒๕๕๒.

จำลอง สารพัดนึก,ดร. แบบเรียนเร็วภาษาบาลี (เล่มที่ ๑). กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์พิมพ์หามกุฏ
ราชวิทยาลัย, ๒๕๔๔.

ชินกาลมาลีปกรณ์.วรรณกรรมสมัยรัตนโกสินทร์ เล่ม ๔. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์พิมพ์หามกุฏราช
วิทยาลัย, ๒๕๔๐.

ธรรมสภา. พจนานุกรมธรรม ฉบับพุทธทาส. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๕๕.

ไทยวัฒนาพานิช จำกัด. พจนานุกรม อังกฤษ-ไทย ฉบับแก้ไขปรับปรุงใหม่.(MODERN
ENGLISH-THAI DICTIONARY). กรุงเทพมหานคร : บริษัทโรงพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช
จำกัด, ๒๕๓๓.

นาคะประทีป.อภิธานป์ปิโกา และอภิธานป์ปิโกาสูจิ. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์พิมพ์หามกุฏ
ราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

ปรีชา นันทาภิวัดน์.น.อ. ศัพทานุกรมพระพุทธศาสนา. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์บริษัท
สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๖.

พระชนกาภิวังสะ, (พระนันทะ ศากยะวงษ์ แปล). ปาลิสิกขาและสัทสังเขป. ลำปาง : ม.ป.ท.,
ม.ป.ป.

_____.(พระศรีสุทธิพงษ์และคณะแปล). กัจจายนะชั้นพื้นฐาน. กรุงเทพมหานคร :
มูลนิธิหลวงพ่อดัดปากน้ำจัดพิมพ์. ม.ป.ท., ม.ป.ป.

พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช). พจนานุกรม เพื่อการศึกษาพุทธศาสน์. “คำวัด”
กรุงเทพมหานคร:โรงพิมพ์ธรรมสภาและสถาบันบันลือธรรม, ๒๕๕๑

พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ราชบัณฑิต). พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ ชุด ศัพท์
วิเคราะห์.กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์เลี้ยงเชียง, ๒๕๕๐.

_____. พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ “คำวัด”. พิมพ์ครั้งที่ ๓.
กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภาและสถาบันบันลือธรรม, ๒๕๕๑.

พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต). พระไตรปิฎกสิ่งทีชาวพุทธต้องรู้. กรุงเทพมหานคร : เอส.อาร์ พริ้นติ้ง
แมส โปรดักส์ จำกัด, ๒๕๔๕.

_____. อมฤตวาจา. กรุงเทพมหานคร : บริษัท อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด,
๒๕๔๕.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต).พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์.พิมพ์ครั้งที่ ๑๒.
กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑.

_____.พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม.พิมพ์ครั้งที่ ๑๗.
กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑.

_____.พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ.พิมพ์ครั้งที่ ๑๑.กรุงเทพมหานคร
: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑.

พระมหาปราโมทย์ ปโมทิตโต. พจนานุกรมธาตุ ภาษาบาลี. ราชบุรี : ม.ป.ป., ๒๕๔๖.

- พระมหาปราโมทย์ ปโมทิตโต. **พจนานุกรมธาตุ ภาษาบาลี**. ราชบุรี : ม.ป.ป., ๒๕๕๖.
- พระพุทธรูปยยะ. **ปทฺฐปฺลิตฺธิ**. ฉบับวัดท่ามะโอ. จังหวัดลำปาง. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๕๓.
- พระมหาปราโมทย์ ปโมทิตโต. **พจนานุกรมธาตุ ภาษาบาลี**. ราชบุรี : ม.ป.ป., ๒๕๕๖.
- พระมหาเวทย์ วรญาณ. **กัจจายนะเบื้องต้น**. นครปฐม : โรงพิมพ์สถาบันพัฒนา การสาธารณสุขอาเซียน มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๓๙.
- _____. **ปทฺฐปฺลิตฺธิเบื้องต้น เล่ม ๑**. นครปฐม : โรงพิมพ์สถาบันพัฒนา การสาธารณสุขอาเซียน มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๓๙.
- พระมหาสมใจ ปญญาทีโป. **ปทฺฐปฺลิตฺธิแปล**. กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัดพิทักษ์การพิมพ์, ๒๕๓๘.
- พระมหาสมปอง มุทิตโต. **อภิธานวรรณนา**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๕๒.
- พระราชเวที (สมพงษ์ พรหมวิไล ป.ธ.๙). **สัททวาริเสสวีกคหะ**. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ประดิพัทธ์, ๒๕๓๖.
- พระวรสัมโพธิมหาเถระ. **ธรรมบทมหาฎีกา**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.
- พระวิสุทธาจารย์มหาเถระ. **ธาวัตถสังคหปาฐนิสสยะ**. พระราชปริยัติโมลี (สมศักดิ์ อุปลโม)และคณะแปล. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.
- พระสารีบุตรมหาเถระ. **สารัตถทีปนี ฎีกาพระวินัย ภาค ๑-๒-๓-๔**. อาจารย์สิริ เพ็ชรไชย แปล. กรุงเทพมหานคร : หจก.ทิพย์วิสุทธี, ๒๕๔๒.
- พระอัครวงษ์เถระ. **สัททนีติปกรณ์สุดตมาลา**. (ฉบับแปลภาษาไทย โดยพระธรรมโมลีและคณะ). กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์พิทักษ์อักษร, ๒๕๔๕.
- พระอุตรคณาธิการ (ชวินทร์ สระคำ) จำลอง สารพัดนึก. **พจนานุกรม บาลี-ไทย สำหรับนักศึกษา ฉบับปรับปรุงใหม่**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร : บริษัทประยูรวงษ์พรินต์ติ้ง จำกัด, ๒๕๓๘.
- พุทธทาสภิกขุ. **ภาษาคน-ภาษาธรรม**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร : บริษัทเยลโล่การพิมพ์ จำกัด, ๒๕๓๘.
- มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **วินัยกมจันทิกา : บาลี-แปล** : โรงพิมพ์วิญญาน, ๒๕๔๗.
- มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, **วิทยาเขตบาหลีศึกษาพุทธโฆส**. **กัจจายนสูตรกัจจายนไวยากรณ์**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ไทยรายวัน, ๒๕๔๕.
- _____. **กัจจายนวรรณนา คัมภีร์อธิบายสูตรกัจจายนไวยากรณ์**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์พิทักษ์อักษร, ๒๕๔๕.
- _____. **คันทาภรณ์มัญชรีและคันทาภรณ์วรรณนา**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์พิทักษ์อักษร, ๒๕๔๕.
- _____. **สัททนีติปทมาลา คัมภีร์หลักบาลีมหาไวยากรณ์ เล่ม ๑**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์พิทักษ์อักษร, ๒๕๔๕.

- _____ . สัทพินิจธาดุมมาลา คัมภีร์หลักบาลีมหาไวยากรณ์ เล่ม ๒.
กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์พิทักษ์อักษร, ๒๕๔๕.
- _____ . สัทพินิจธาดุมมาลา คัมภีร์หลักบาลีมหาไวยากรณ์ เล่ม ๓.
กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์พิทักษ์อักษร, ๒๕๔๕.
- _____ . มุลนินิฎมิพโลภิกขุ. สัทพินิจธาดุมมาลา ฉบับมุณีพโลภิกขุ เป็นที่ระลึกในโอกาสฉลองครบ ๒๐๐ ปี
แห่งกรุงรัตนโกสินทร์. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มุณีนิฎมิพโลภิกขุ, ๒๕๒๓.
- _____ . พจนานุกรม บาลี -ไทย-อังกฤษ ฉบับมุณีพโลภิกขุ เล่ม ๑-๘.
กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มุณีนิฎมิพโลภิกขุ, ๒๕๓๔.
- _____ . ราชบัณฑิตยสถาน. พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.๒๕๔๒. กรุงเทพมหานคร : นาน
มีบุ๊คส์พับลิเคชั่นส์, ๒๕๔๖.
- _____ . พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถานพ.ศ.๒๕๒๕. พิมพ์ครั้งที่ ๔.กรุงเทพฯ :
อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๓๑.
- _____ . พจนานุกรมศัพท์พระไตรปิฎกบาลี -โรมัน-ไทย เล่ม ๑ อักษร อ. กรุงเทพฯ : ห้าง
หุ้นส่วนอรุณการพิมพ์, ๒๕๔๕.
- _____ . พจนานุกรมศัพท์วรรณคดีไทย สมัยสุโขทัย ฉบับราชบัณฑิตยสถาน.
กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัด อรุณการพิมพ์, ๒๕๔๔.
- _____ . ราชบัณฑิตยสถาน. ราชบัณฑิตยสถาน. ราชบัณฑิตยสถาน. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์สมมิตรพ
ริ้นติ้ง, ๒๕๔๖.
- _____ . พระธรรมบทจรุภาค ฉบับราชบัณฑิตยสถาน. กรุงเทพฯ : ห้างหุ้นส่วน
จำกัด อรุณการพิมพ์, ๒๕๓๙.
- _____ . พจนานุกรมศัพท์ศาสนาสากล อังกฤษ-ไทย พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ :
ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๔๘.
- _____ . ลอย ชุนพงษ์ทอง. ดิกชันนารี ไทย-อังกฤษ ฉบับเขียนได้ พุดเป็น. Thai3English Dictionary
For Everyday Usage. กรุงเทพมหานคร: รัฐยาการพิมพ์, ๒๕๔๔.
- _____ . สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส. บาลีไวยากรณ์. กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏ
ราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘.
- _____ . สมเด็จพระวันรัต (จิต อุตฺตมมหาเถระ). มุลน้อยอาศัยมูลใหญ่. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลง
กรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๑.
- _____ . สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงชินวราวุฒินัน. พระคัมภีร์อภิธาน์ปติกา หรือพจนานุกรมภาษา
บาลีแปลเป็นไทย. พระนคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๐๘.
- _____ . สุขะวารี พลอยชุม. สารานุกรมพระพุทธศาสนา ประมวลจากพระนิพนธ์ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า
กรมพระยาวชิรญาณวโรรส. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย,
๒๕๓๙.
- _____ . เสฐียรพงษ์ วรรณปก ราชบัณฑิต. พระไตรปิฎกวิเคราะห์. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร : โรง
พิมพ์ชันต้า, ๒๕๔๖.

หลวงเทพดรุณานุกิษฏ์ (ทวี ธรรมธัช). ธาตุปปทีปิกา หรือพจนานุกรม บาลี-ไทย แผนกธาตุ
ประกอบด้วยหลักไวยากรณ์ชั้นสูง. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๑๘.

โมคคัลลานะ. อภิธานปปทีปิกา. สิริมหาจตุรงค์พลมหาอมาตย์ อภิธานปปทีปิกาฎีกา.
กรุงเทพมหานคร : จัดพิมพ์โดยวัดปากน้ำ ภาษีเจริญ กรุงเทพมหานคร, ๒๕๒๗.

รายงานวิจัย

พระสุธีธรรมานุวัตร. อภิธานศัพท์ (Vocabulary). รายงานวิจัย, กรุงเทพมหานคร : สถาบันวิจัยพุทธศาสตร์, ๒๕๔๕.

สมิทธิพล เนตรนิมิตร, ผศ. ดร. บาลีศึกษาในอรรถกถาธรรมบท. รายงานวิจัย. พิมพ์เป็นอนุสรณ์สรวาร คุณพ่อโหม่ง เนตรนิมิตร. กรุงเทพมหานคร : บริษัท เอ็ม เอ็นเตอร์ไพรส์ จำกัด, ๒๕๕๖.

บทความ

สมภาร พรหมทา, รศ. “พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยในมุมมองของนักวิชาการ”, ในเก็บเพชรจากคัมภีร์พระไตรปิฎก. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๕.

สิริ เพ็ชรไชย. “การเรียนภาษาบาลีเมื่อ ๖๐ ปีที่แล้วมา”, ในอาสติกบูชา พระภิกษุทันตัมมานันทมหาเถระ. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๔๓.

เสฐียรพงษ์ วรรณปก. “วิธีศึกษาค้นคว้าพระไตรปิฎก”, ในเก็บเพชรจากคัมภีร์พระไตรปิฎก. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๕.

ซีดีรอม

โปรแกรม CD Rom MCU Trai มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

โปรแกรม CD ROM BUDDIR พระไตรปิฎกฉบับคอมพิวเตอร์ มหาวิทยาลัยมหิดล

โปรแกรม CD Rom ฉบับเรียนพระไตรปิฎก แจกเป็นธรรมทาน โดย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาราชวิทยาลัย

โปรแกรม CD ROM BUDDI พระไตรปิฎก ฉบับฉัฏฐสังคายนา

ภาษาอังกฤษ

Buddhadatta Mahathera, A.P. *English-Pali Dictionary*. Delhi : Motilal Banarasidass, 1997.

Childer, R.C. *Dictionary of the Pali Language*. Delhi : Asian Educational Services, 1993.

G.P. Malalasakera. *Dictionary of pali proper names 1-2*. New Delhi : Asian Educational Services, 2003.

ภาคผนวก

ภาคผนวก ก.

คำศัพท์พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย
ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

หมวดอักษรจ วรรค คือ จ ฉ ช ฌ ญ

หมวดอักษร ฎ วรรค คือ ฎ ฐ ฑ ฒ ณ

หมวดอักษร ต วรรค คือ ต.ต ถ ท ธ น

จำนวนทั้งสิ้นรวม 4,220 ศัพท์

ลำดับที่	ศัพท์อักษรวรรค จ วรรค ฎ และวรรค ต
4501	จงกรรม
4502	จตุจักษุสูตร
4503	จตุตถจตุกกนิทเทส
4504	จตุตถฌมาน
4505	จตุตถมรรค
4506	จตุตถโฆหารสูตร
4507	จตุตถสุตตันตนิทเทส
4508	จตุตถสูตร สูตรที่ ๔
4509	จตุตถัชฌมานปัญหาสูตร
4510	จตุทวารชาดก
4511	จตุธาตสูตร ธาตุ ๔
4512	จตุปริวัฏฏะ
4513	จตุปารีสุทธิศีล
4514	จตุโปสถียชาดก
4515	จตุมหาราชสูตร
4516	จตุมหาราชสูตร (ทุติย)
4517	จตุมัญญุชาดก
4518	จตุรงคเสนา
4519	จตุราสีตีสหัสสพราหมณกัญญาเถรีนมปทาน
4520	จตุริตถวิมาน
4521	จตุวิญญาน
4522	จตุเวสารัชชญาณ
4523	จตุโวการภพ
4524	จตุสหัสสพรหม
4525	จปลายมานสูตร อุบายแก้ความง่วง
4526	จรณธรรม
4527	จรณสมบัติ
4528	จรณะ
4529	จรสูตร ^๑ อิริยาบถเดิน
4530	จรสูตร ^๒
4531	จริต
4532	จริตกริยา
4533	จริตของสัตว์ทั้งหลาย
4534	จริยสูตร จริยธรรมคัมภรองโลก
4535	จริยา
4536	จริยาภถา
4537	จริยานานัตตญาณนิทเทส
4538	จริยาวัตร
4539	จวนสูตร
4540	จอมคน
4541	จอมทัฬหธรรม

4542	จอมทัพ แห่งแคว้นมคธ
4543	จอมเทพ
4544	จอมนาค
4545	จอมปราชญ์
4546	จอมมนุษย์
4547	จอมอสูร
4548	จ๊กกัณฑ์ตราขสูตร พระเจ้าจักรพรรดิ
4549	จ๊กกัณฑ์สูตร ^๑
4550	จ๊กกัณฑ์สูตร ^๒ พระเจ้าจักรพรรดิ
4551	จ๊กกัณฑ์สูตร ^๓ พระเจ้าจักรพรรดิ
4552	จ๊กกัณฑ์อัจฉริยสูตร
4553	จ๊กกัณฑ์ชาดก ^๑ นกจักรพาก
4554	จ๊กกัณฑ์ชาดก ^๒ นกจักรพาก
4555	จ๊กกัณฑ์ จักร ๔
4556	จ๊กกัณฑ์วัตตนสูตร (ปฐม)
4557	จ๊กกัณฑ์วัตตนสูตร (ทุติย)
4558	จ๊กขายตนะ
4559	จ๊กขายตนะที่เป็นภายนอกตน
4560	จ๊กขายตนะที่เป็นอดีต
4561	จ๊กขายตนะเป็นบุคคล
4562	จ๊กขุ
4563	จ๊กขุทวาร
4564	จ๊กขุที่เป็นภายใน
4565	จ๊กขุที่เป็นภายในตน
4566	จ๊กขุธาตุ
4567	จ๊กขุธาตุที่เป็นอดีต
4568	จ๊กขุธาตุเป็นบุคคล
4569	จ๊กขุธาตุอาศัยบุคคล
4570	จ๊กขุณหรีย
4571	จ๊กขุณหรียที่เป็นอดีต
4572	จ๊กขุณหรียเป็นบุคคล
4573	จ๊กขุณหรียอาศัยบุคคล
4574	จ๊กขุประสาท
4575	จ๊กขุประสาทที่เป็นปัจจุบัน
4576	จ๊กขุपालเถรคาถา
4577	จ๊กขุपालเถรวัตถุ
4578	จ๊กขุมันตะ
4579	จ๊กขุวิญญาน
4580	จ๊กขุวิญญานที่เป็นภายนอกตน
4581	จ๊กขุวิญญานที่เป็นภายในตน
4582	จ๊กขุวิญญานธาตุ

4583	จักขุสมบัติ
4584	จักขุสมบัติที่เป็นอนาคต
4585	จักขุสัมผัส
4586	จักขุสัมผัสสาขาเวทนา
4587	จักขุสูตร ^๑ ว่าด้วยจักขุ
4588	จักขุสูตร ^๒ ว่าด้วยจักขุ
4589	จักขุสูตร ^๓ ว่าด้วยจักขุ
4590	จักเป็นพินมังกกร
4591	จักร
4592	จักรแก้ว
4593	จักรพรรดิ, พระเจ้า
4594	จักรพรรดิสมบัติ
4595	จักรรัตนะ
4596	จักรวรรดิวัตร
4597	จักรวาล
4598	จักขุ
4599	จักขุ, ปัญญา
4600	จักขุของโลก
4601	จักขุคือปัญญา
4602	จักขุที่เป็นภายนอกตน
4603	จังกมทายกเถราปทาน
4604	จังกมสูตร การเดินจงกรม
4605	จังกมสูตร การจงกรม
4606	จังกิ, พราหมณ์
4607	จังกิสสูตร พราหมณ์ชื่อจังกิ
4608	จังกิโกฎกียเถราปทาน
4609	จันทกาลิ, ภิกษุณี
4610	จันทสูตร ผู้ใหญ่บ้านชื่อจันทะ
4611	จันทะ, ผู้ใหญ่บ้าน
4612	จันทาล
4613	จันทาล, ตระกูล
4614	จันทาล, เด็ก
4615	จันทาลสูตร อุบาสกจันทาล
4616	จันทาลิ, ชื่อ
4617	จันทาลิวิมาน
4618	จันทกินนรีชาดก นางจันทกินนรี
4619	จันทกุมาร
4620	จันทกุมารจริยา
4621	จันทกุมารชาดก
4622	จันทกุมารและสุริยกุมาร
4623	จันทิตตะ, พระเจ้าจักรพรรดิ

4624	จันทเทพบุตร
4625	จันทน์, กลิ่น
4626	จันทน์กระพ้อ
4627	จันทน์แดง
4628	จันทนเถรคาถา ภาษิตของพระจันทนเถระ
4629	จันทนเทพบุตร
4630	จันทนปทุมมา, พราหมณี
4631	จันทนปุษกเถราปทาน
4632	จันทนมาลียเถราปทาน
4633	จันทนสูตร จันทนเทพบุตร
4634	จันทน์หอม
4635	จันทน์เหลือง
4636	จันทนะ
4637	จันทนะ, ขัตติยกุมาร
4638	จันทนะ, นักรบวช
4639	จันทนะ, ยักษ์
4640	จันทน์จกติกอุบาสก
4641	จันทปราสาท
4642	จันทภาคา, แม่น้ำ
4643	จันทรคราส
4644	จันทวดี, กรุง
4645	จันทวดี, พราหมณี
4646	จันทสมะ, พระเจ้าจักรพรรดิ
4647	จันทาเถรีคาถา
4648	จันทาภชาตก
4649	จันทาภเถรวัดถุ
4650	จันทาภะ, พระเจ้าจักรพรรดิ
4651	จันทิกาบุตร, พระ
4652	จันทิมเทพบุตร
4653	จันทิมสูตร จันทิมเทพบุตร
4654	จันทิมสูตร จันทิมเทพบุตร
4655	จันทิมาสุตตตติกะ
4656	จันทูปมาสูตร
4657	จัมปกุปุผิยเถราปทาน
4658	จัมปกุปุผิยเถราปทาน
4659	จัมปกะ, กรุง
4660	จัมปา, กรุง, เมือง
4661	จัมปา, ชาวกรุง
4662	จัมเปยยกะ, พญานาค
4663	จัมเปยยจริยา
4664	จัมเปยยชาตก

4665	จัมเปียนนครราช
4666	จัมพะกะ, กษัตริย์
4667	จัมเปยยะชั้นธกะ
4668	จัมมชั้นธกะ
4669	จัมมสาฎกชาดก
4670	จาคธนะ
4671	จาคสัมปทา
4672	จาคะ, ฆรวาสธรรม
4673	จาคาธิชฎาน
4674	จาคานุสสติ
4675	จาคุททสี่อุโบสถ
4676	จาคุททิสสูตร
4677	จาคุมมหาราช, สวรรค์
4678	จาคุมสูตร
4679	จาคุมหาราช
4680	จาคุมหาราช, เทพ, ทวยเทพ
4681	จาคุมหาราช, เทวโลก
4682	จาคุมหาราชบริษัท
4683	จาคุมหาราชิกา
4684	จาคูมา, หมูบ้าน
4685	จានที่ทำด้วยเงิน
4686	จาปัลยะ
4687	จาปาเถรีคาถา
4688	จามร
4689	จามรี
4690	จารผลิยเถราปทาน
4691	จารวิหารนิเทศ
4692	จาริก
4693	จารีต
4694	จาลาเถรีคาถา
4695	จาลาภิกษุณี
4696	จาลาสสูตร
4697	จาลาอุบาสิกา
4698	จาลิกบรรพต, ภูเขา
4699	จาลิกา, เมือง
4700	จาลิกาบรรพต
4701	จำนำพรรษา
4702	จำปา
4703	จาวตาล
4704	จำพรรษา
4705	จำมนตร์

4706	จำเลย
4707	จำวัด
4708	จำศีล
4709	จิตจมาณวิกาวัตถุ
4710	จิต,จิต ๑
4711	จิตกนิพพาปกเถราปทาน
4712	จิตกบุชกเถราปทาน ^๑
4713	จิตกบุชกเถราปทาน ^๒
4714	จิตกบุชกเถราปทาน ^๓
4715	จิตกบุชกเถราปทาน ^๔
4716	จิตกบุชกเถราปทาน ^๕
4717	จิตกบุชกเถราปทาน ^๖
4718	จิตกาธาน
4719	จิตเกื้อกูล
4720	จิตตเถรคาถา ภาษิตของพระจิตตเถระ
4721	จิตตกะ, เนื้อ
4722	จิตตกัมมัณฺญุตตา
4723	จิตตคหบดี
4724	จิตตคหบดีอุบาสก
4725	จิตตคหบดีวัตถุ เรื่องจิตตคหบดี
4726	จิตตดาบส
4727	จิตตบัณฑิต
4728	จิตตปริญญา
4729	จิตตปัสสัทธิ
4730	จิตตปาคุญญุตตา
4731	จิตตปาภูลี, ต้นไม้
4732	จิตตปาริสุทธิ
4733	จิตตภาวนา
4734	จิตตมาส
4735	จิตตมูหุตตา
4736	จิตตฤาษี
4739	จิตตลตาวิมาน
4740	จิตตลหุตตา
4741	จิตตวิบัติ
4742	จิตตวิปลาส
4743	จิตตวิปัลลาส
4744	จิตตวิวิฏฐ
4745	จิตตวิวิฏฐญาณ
4746	จิตตวิสุทธิ
4747	จิตตสมาธิปธานสังขาร
4748	จิตตสมุฏฐานที่ไม่เป็นอุปาทายรูป

4749	จิตตสมุฏฐานรูป
4750	จิตตสมุฏฐานรูปที่เกิดพร้อมกับจิต
4751	จิตตสมุฏฐานรูปที่เป็นอุปาทายรูป
4752	จิตตสมุฏฐานรูปที่เห็นได้
4753	จิตตสมุฏฐานรูปที่เห็นได้และกระทบได้
4754	จิตตสมุฏฐานรูปที่เห็นไม่ได้
4755	จิตตสมุฏฐานรูปที่เห็นไม่ได้และกระทบไม่ได้
4756	จิตตสังขาร
4757	จิตตสัมปทา
4758	จิตตสัมภุตชาดก
4759	จิตตสูตร ว่าด้วยจิต
4760	จิตตเสนะ
4761	จิตตเสนะ, ยักษ์
4762	จิตตหัตถเถรวัตถุ เรื่องพระจิตตหัตถเถระ
4763	จิตตหัตถิสารีบุตร, พระ
4764	จิตตอุบาสก
4765	จิตตะ หัตถิสารีบุตร
4766	จิตตะ
4767	จิตตาเถรีคาถา ภาษิตของพระจิตตาเถรี
4768	จิตตาธิบัติ
4769	จิตตานุปัสสนา
4770	จิตตาอุบาสิกา
4771	จิตติทธิบาท
4772	จิตตชุกตา
4773	จิตตูปบาท
4774	จิตตูปบาทที่เป็นวิบาก
4775	จิตเตกัคคตา
4776	จิตที่ต้องประหามด้วยโสดาปัตติมรรค
4777	จิตที่เป็นกามาวจร
4778	จิตที่เป็นกุศล
4779	จิตที่เป็นภายนอก
4780	จิตที่เป็นภายนอกตน
4781	จิตที่เป็นภายใน
4782	จิตที่เป็นรูปาวจร
4783	จิตที่เป็นโลกิยะ
4784	จิตที่เป็นเหตุให้สัตว์ร้องไห้
4785	จิตที่เป็นอกุศล
4786	จิตที่เป็นอดีต
4787	จิตที่เป็นอนาคต
4788	จิตที่เป็นอรูปาวจร
4789	จิตที่เป็นเหตุทุกะ

4790	จิตที่เป็นเอกัคคตารมณ์
4791	จิตที่มีความสว่าง
4792	จิตที่มีราคะ
4793	จิตที่ไม่ได้อบรม
4794	จิตที่ไม่เป็นกามาวจร
4795	จิตที่ไม่เป็นอรูปาวจร
4796	จิตที่ไม่มีปีติ
4797	จิตที่ไม่มีวิตก
4798	จิตที่ไม่สหระคตด้วยสุข
4799	จิตที่ไม่สหระคตด้วยอุเบกขา
4800	จิตที่สหระคตด้วยโทสะ
4801	จิตที่สหระคตด้วยปีติ
4802	จิตที่สหระคตด้วยโมหะ
4803	จิตที่สหระคตด้วยราคะ
4804	จิตที่สหระคตด้วยสุข
4805	จิตที่สหระคตด้วยอุเบกขา
4806	จิตที่สัมปยุตด้วยทวิภูมิจิต
4807	จิตที่สัมปยุตด้วยปรมาส
4808	จิตที่สัมปยุตด้วยสุขเวทนา
4809	จิตที่ให้ผลแน่นอน
4810	จิตในจิต
4811	จิตในจิตทั้งภายในทั้งภายนอก
4812	จิตในจิตภายนอก
4813	จิตในจิตภายใน
4814	จิตประทุษร้าย
4815	จิตปราศจากโทสะ
4816	จิตปราศจากโมหะ
4817	จิตปราศจากราคะ
4818	จิตเป็นกามาวจร
4819	จิตเป็นมหัคคตะ
4820	จิตเป็นสมาธิ
4821	จิตพยาบาล
4822	จิตภาวนา
4823	จิตมีจักขุเป็นอารมณ์
4824	จิตมีจิตอื่นยิ่งกว่า
4825	จิตมีชราและมรณะเป็นอารมณ์
4826	จิตมีโทสะ
4827	จิตมีผัสสะ
4828	จิตมีโมหะ
4829	จิตมีราคะ
4830	จิตมีราคะของบุคคลใดกำลังเกิด

4831	จิตมีรูปเป็นอารมณ์
4832	จิตมีวิญญาณเป็นอารมณ์
4833	จิตมีเวทนา
4834	จิตมีเวทนาเป็นอารมณ์
4835	จิตมีสังขารเป็นอารมณ์
4836	จิตมีสัญญาเป็นอารมณ์
4837	จิตไม่เป็นมหัคคตะ
4838	จิตไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่า
4839	จิตยิ่ง
4840	จิตรกร
4841	จิตรลดา, สวน
4842	จิตรลดาวัน
4843	จิตรสุบรรณ
4844	จิตเลื่อนลอย
4845	จิตเลื่อมใส
4846	จิตวิบัติ
4847	จิตวิปลาส
4848	จิตเศร้าหมอง
4849	จิตสหระคต
4850	จิตสะอาด
4851	จิตสังขาร
4852	จิตสัมปทา
4853	จิตเสมออากาศ
4854	จิตหาประมาณมิได้
4855	จินตกวี, จินตาทวี
4856	จินตนาการ
4857	จินตสูตร การคิดเรื่องอริยสัจ
4858	จินตตามยปัญญา
4859	จินตีสสูตร ความคิดระหว่างคนพาลกับบัณฑิต
4860	จิรวาสี, กุมาร
4861	จิรัฎฐิติสูตร ความดำรงอยู่ได้นานแห่งพระสัมมาสัมพุทธเจ้า
4862	จิรัปปะ, พระเจ้าจักรพรรดิ
4863	จีราภิกษุณี
4864	จีราสูตร จีราภิกษุณี
4865	จีวร
4866	จีวรกรรม
4867	จีวรกาล
4868	จีวรปติโพธ
4869	จีวรภาชกะ
4870	จีวรสุญหาย
4871	จีวรสูตร ภิกษุผู้ทรงผ้าบังสุกุลเป็นวัตร

4872	จิวรสูตร ว่าด้วยจิวร
4873	จุดเริ่มต้นแห่งพรหมจรรย์
4874	จुติ
4875	จุดิจิต
4876	จุดิจิตที่เป็นกามาวจร
4877	จุดิจิตที่เป็นปริตตะ
4878	จุดิจิตที่เป็นรูปาวจร
4879	จุดิจิตที่เป็นอรูปาวจร
4880	จุดิจิตที่มีทั้งวิตกและวิจารณ์
4881	จุดิจิตที่มีธรรมภายนอกตนเป็นอารมณ์
4882	จุดิจิตที่มีธรรมภายในตนเป็นอารมณ์
4883	จุดิจิตที่มีปริตตะเป็นอารมณ์
4884	จุดิจิตที่มีปีติ
4885	จุดิจิตที่มีวิตก
4886	จุดิจิตที่มีอดีตธรรมเป็นอารมณ์
4887	จุดิจิตที่ไม่เป็นกามาวจร
4888	จุดิจิตที่ไม่เป็นรูปาวจร
4889	จุดิจิตที่ไม่เป็นอรูปาวจร
4890	จุดิจิตที่ไม่มีปีติ
4891	จุดิจิตที่ไม่มีวิตก
4892	จุดิจิตที่ไม่มีวิตกมีเพียงวิจารณ์
4893	จุดิจิตที่ไม่สหระคตด้วยอุเบกขา
4894	จุดิจิตที่สหระคตด้วยปีติ
4895	จุดิจิตที่สหระคตด้วยสุข
4896	จุดิจิตที่สหระคตด้วยอุเบกขา
4897	จติและปฏิสนธิ
4898	จติและอุปบัติ
4899	จตุปปาตญาณ
4900	จุนทกะ
4901	จุนทกัมมารบุตร
4902	จุนทกัมมารบุตร, นาย
4903	จุนทเถราปทาน
4904	จุนทสมณูทเทศ
4905	จุนทสุกริกวัตถุ เรื่องนายจุนทะฆ่าสุกร
4906	จุนทสูตร จุนทสมณูทเทศ
4907	จุนทสูตร นายจุนทกัมมารบุตร
4908	จุนทสูตร
4909	จุนทะ สมณูทเทศ
4910	จุนทะ สมณูทเทศ, พระ
4911	จุนทะ
4912	จุนทะ, ราชกุมาร

4913	จุนทัมฺมฐิติละ, บ้าน
4914	จุนที, ราชกุมารี
4915	จุนทีสูตร จุนทีราชกุมารี
4916	จุรณ
4917	จุรณแก่นจันทน์
4918	จุรณแก่นจันทน์แดง
4919	จุรณจันทน์
4920	จุรณจันทน์เหลือง
4921	จุรณจันทร์
4922	จุรณอุตฺตว
4923	จุรณศิลาสีเหมือนพลอยแดง
4924	จุรณสำหรับลูบไล้
4925	จุกฺกเถรคาถา
4926	จุกัมมวิภังคสูตร
4927	จุกกาลอุปาสกวัตถุ
4928	จุกกาลิงคชาดก
4929	จุกกุณาลชาดก
4930	จุกโกณฑาทา, ธิดา
4931	จุกโคบาลสูตร
4932	จุกโคสิงคสูตร
4933	จุกชนกชาดก
4934	จุกตัมหาสังขยสูตร
4935	จุกทุกขักขันธสูตร
4936	จุกธนุคคหชาดก
4937	จุกธนุคคหปัมพิตวัตถุ
4938	จุกธัมมपालชาดก
4939	จุกธัมมสมาทานสูตร
4940	จุกนันทียชาดก
4941	จุกนาคะ, ภิกษุ
4942	จุกนารทกัสมปชาดก
4943	จุกนิกาสูตร
4944	จุกนีนี, พระเจ้า
4945	จุกปทุมชาดก
4946	จุกปโลภนชาดก
4947	จุกปันถก, ภิกษุ, พระ
4948	จุกปันถกเถรคาถา
4949	จุกปันถกเถรปทาน
4950	จุกปันถกวัตถุ
4951	จุกปันถกสูตร
4952	จุกปุลณณมสูตร
4953	จุกโพธิ, ปรีพาชก

4954	จูฬโพธิจริยา
4955	จูฬโพธิชาดก
4956	จูฬมาลุงกยสูตร
4957	จูฬรณวิมาน
4958	จูฬราหูโลวาทสูตร
4959	จูฬราหูโลวาทสูตร
4960	จูฬวัจจนโคตตสูตร
4961	จูฬวัจจนเถรคาถา
4962	จูฬวิยฺหุตตนิทเทศ
4963	จูฬวิยฺหุตสูตร
4964	จูฬเวทลสูตร
4965	จูฬศีล
4966	จูฬสกฤตทายสูตร
4967	จูฬสังกยสูตร
4968	จูฬสาริกิกขุวัตถุ
4969	จูฬสาโรปมสูตร
4970	จูฬสีหนาทสูตร
4971	จูฬสุคินธเถรปาทาน
4972	จูฬสุญญตสูตร
4973	จูฬสุตโสมชาดก
4974	จูฬสุภัททวัตถุ
4975	จูฬสุวกราชชาดก
4976	จูฬเสฏฐิชาดก
4977	จูฬเสฏฐิเปตวัตถุ
4978	จูฬหังสชาดก
4979	จูฬหังสชาดก
4980	จูฬหัตถิปโทปมสูตร
4981	จูฬอัสสปุรสูตร
4982	จูฬาทะวะ, ภิกษุ
4983	จูฬเภกสาฎกวัตถุ
4984	เจ็ดชั่วคน
4985	เจ็ดชั่วบรรพบุรุษ
4986	เจตีย์
4987	เจตกะ, พระ
4988	เจตนา,เจตนา ๑
4989	เจตนากรรมียสูตร
4990	เจตนาจเว้น
4991	เจตนาที่กรรมอันประกอบด้วยตัณหาและทิฏฐิไม่ยึดถือฯลฯ
4992	เจตนาที่กรรมอันประกอบด้วยตัณหาและทิฏฐิไม่ยึดถือฯลฯ
4993	เจตนาที่กรรมอันประกอบด้วยตัณหาและทิฏฐิยึด
4994	เจตนาที่กระทบไม่ได้

4995	เจตนาที่กิเลสทำให้เศร้าหมอง
4996	เจตนาที่กิเลสทำให้เศร้าหมองแต่ไม่เป็นกิเลส
4997	เจตนาที่กิเลสทำให้เศร้าหมองและ ฯลฯ
4998	เจตนาที่กิเลสไม่ทำให้เศร้าหมอง
4999	เจตนาที่กิเลสไม่ทำให้เศร้าหมองแต่เป็นอารมณ์ ฯลฯ
5000	เจตนาที่เกิดพร้อมกับจิต
5001	เจตนาที่ต้องประหารด้วยไสดาปัตติมรรค
5002	เจตนาที่เป็นกุศล
5003	เจตนาที่เป็นของเสขบุคคล
5004	เจตนาที่เป็นของอเสขบุคคล
5005	เจตนาที่เป็นเจตสิก
5006	เจตนาที่เป็นปริตตะ
5007	เจตนาที่เป็นปัจจุบัน
5008	เจตนาที่เป็นภายนอก
5009	เจตนาที่เป็นภายนอกตน
5010	เจตนาที่เป็นภายในตน
5011	เจตนาที่เป็นมหัคคตะ
5012	เจตนาที่เป็นรูปาวจร
5013	เจตนาที่เป็นโลกิยะ
5014	เจตนาที่เป็นโลกิยะ
5015	เจตนาที่เป็นโลกุตตระ
5016	เจตนาที่เป็นวิบาก
5017	เจตนาที่เป็นเหตุนำออกจากวิภวทุกข
5018	เจตนาที่เป็นเหตุให้เกิดวิบาก
5019	เจตนาที่เป็นเหตุให้ถึงนิพพาน
5020	เจตนาที่เป็นเหตุให้ถึงปฏิสนธิและนิพพาน
5021	เจตนาที่เป็นเหตุให้สัตว์ร้องไห้
5022	เจตนาที่เป็นอกุศล
5023	เจตนาที่เป็นอดีต
5024	เจตนาที่เป็นรูปาวจร
5025	เจตนาที่เป็นอัปमानะ
5026	เจตนาที่เป็นอัพยาตกิริยา
5027	เจตนาที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน
5028	เจตนาที่มีทั้งวิตกและวิจารณ์
5029	เจตนาที่มีธรรมภายนอกตนเป็นอารมณ์
5030	เจตนาที่มีธรรมภายในตนเป็นอารมณ์
5031	เจตนาที่มีปริตตะเป็นอารมณ์
5032	เจตนาที่มีปัจจุบันธรรมเป็นอารมณ์
5033	เจตนาที่มีมรรคเป็นเหตุ
5034	เจตนาที่มีมรรคเป็นอธิบดี
5035	เจตนาที่มีมรรคเป็นอารมณ์

5036	เจตนาที่มีมหัคคตะเป็นอารมณ์
5037	เจตนาที่มีวิตก
5038	เจตนาที่มีสภาวะชอบ
5039	เจตนาที่มีสภาวะผิด
5040	เจตนาที่มีเหตุ
5041	เจตนาที่มีอดีตธรรมเป็นอารมณ์
5042	เจตนาที่มีอนาคตธรรมเป็นอารมณ์
5043	เจตนาที่มีอุปมาณะเป็นอารมณ์
5044	เจตนาที่ไม่ต้องประหารด้วยโสตาปัตติมรรค
5045	เจตนาที่ไม่แน่นอนโดยอาการทั้งสอง
5046	เจตนาที่ไม่เป็นกิเลส
5047	เจตนาที่ไม่เป็นคันถะ
5048	เจตนาที่ไม่เป็นจิต
5049	เจตนาที่ไม่เป็นนิรวรณ
5050	เจตนาที่ไม่เป็นปรามาส
5051	เจตนาที่ไม่เป็นรูป
5052	เจตนาที่ไม่เป็นรูปาวจร
5053	เจตนาที่ไม่เป็นวิบากและไม่เป็นเหตุให้เกิดวิบาก
5054	เจตนาที่ไม่เป็นเหตุ
5055	เจตนาที่ไม่เป็นเหตุนำออกจากวิภูทุกุข
5056	เจตนาที่ไม่เป็นอรูปาวจร
5057	เจตนาที่ไม่เป็นอาสวะ
5058	เจตนาที่ไม่เป็นอุปาทาน
5059	เจตนาที่ไม่เป็นอุปาทายรูป
5060	เจตนาที่ไม่มีทั้งวิตกและวิจารณ์
5061	เจตนาที่ไม่มีวิตกมีเพียงวิจารณ์
5062	เจตนาที่รับรู้อารมณ์ได้
5063	เจตนาที่วิปยุตจากคันถะ
5064	เจตนาที่วิปยุตจากปรามาส
5065	เจตนาที่วิปยุตจากอาสวะ
5066	เจตนาที่วิปยุตจากอุปาทาน
5067	เจตนาที่สหระคด้วยโหมนัส
5068	เจตนาที่สหระคด้วยปีติ
5069	เจตนาที่สหระคด้วยโลภะ
5070	เจตนาที่สหระคด้วยโลภะซึ่งวิปยุตจากทัญญู
5071	เจตนาที่สหระคด้วยอุเบกขา
5072	เจตนาที่สัมปยุตด้วยคันถะ
5073	เจตนาที่สัมปยุตด้วยจิต
5074	เจตนาที่สัมปยุตด้วยทุกขเวทนา
5075	เจตนาที่สัมปยุตด้วยนิรวรณ
5076	เจตนาที่สัมปยุตด้วยปรามาส

5077	เจตนาที่สัมปยุตด้วยสังโยชน์
5078	เจตนาที่สัมปยุตด้วยสุขเวทนา
5079	เจตนาที่สัมปยุตด้วยอกุศลสุขเวทนา
5080	เจตนาที่สัมปยุตด้วยอาสวะ
5081	เจตนาที่สัมปยุตด้วยอุปาทาน
5082	เจตนาที่เห็นไม่ได้
5083	เจตนาที่เห็นไม่ได้และกระทบไม่ได้
5084	เจตนาที่ให้ผลแน่นอน
5085	เจตนาเป็นเหตุจงดเว้น
5086	เจตนาเป็นเหตุจงดเว้นจากการฆ่าสัตว์
5087	เจตนาเป็นเหตุจงดเว้นจากการถือเอาสิ่งฯลฯ
5088	เจตนาเป็นเหตุจงดเว้นจากการประพฤตินอกใจ
5089	เจตนาเป็นเหตุจงดเว้นจากการพูดคำหยาบ
5090	เจตนาเป็นเหตุจงดเว้นจากการพูดเท็จ
5091	เจตนาเป็นเหตุจงดเว้นจากการพูดเพ้อเจ้อ
5092	เจตนาเป็นเหตุจงดเว้นจากการพูดส่อเสียด
5093	เจตนาไม่มีเหตุ
5094	เจตนาสูตร ว่าด้วยเจตนา
5095	เจตนาสูตร (ทุติย) เจตนา สูตรที่ ๒
5096	เจตนาสูตร (ตติย) เจตนา สูตรที่ ๓
5097	เจตบุตร, พรหมณ
5098	เจตรัฐ
5099	เจตราช
5100	เจตราชกุมาร, กรุง
5101	เจตสิก
5102	เจตสิกซึ่งเป็นเหตุ
5103	เจตสิกสุข
5104	เจตโสภณัตตะ
5105	เจตโสภณเขปะ
5106	เจตโสภณพันธสูตร กิเลสเครื่องผูกใจ
5107	เจตยราชชาดก พระเจ้าเจตยราช
5108	เจตยสูตร พระธรรมเทศนาที่ป่าวาลเจตย
5109	เจตี, แคว้นเจตย, แคว้น
5110	เจโตชิลสูตร กิเลสเครื่องตรึงจิตดุจตะปู
5111	เจโตคุณ
5112	เจโตปริยญาณ
5113	เจโตปริยญาณที่มีอุปมาณะเป็นอารมณ์
5114	เจโตปริยญาณนิทเทส แสดงเจโตปริยญาณ
5115	เจโตปริยสูตร เหตุที่ทำให้ได้เจโตปริยญาณ
5116	เจโตวิมุตติ
5117	เจโตวิมุตติของเราไม่กำเร็บ

5118	เจโตวิมุตติชั่วคราว
5119	เจโตวิมุตติผลสูตร(ปฐม)
5120	เจโตวิมุตติผลสูตร(ทุติย)
5121	เจโตวิวัฏ
5122	เจโตวิวัฏญาณ
5123	เจโตสมาธิ
5124	เจโตสมาธิที่ประมาณมิได้
5125	เจโตสมาธิอันไม่มีนิमित
5126	เจรจาชอบ
5127	เจริญญาณ
5128	เจริญศีล
5129	เจริญสติ
5130	เจริญสมาธิ
5131	เจริญอิทธิบาท
5132	เจตสูตร
5133	เจพระ, พระเจ้าจักรพรรดิ
5134	เจ้ากนิฐี
5135	เจ้ากัญชร, พญาช้าง
5136	เจ้าโกลิยะ, พวก
5137	เจ้าชันขทาละ
5138	เจ้าจันทา
5139	เจ้าชายสิทธัตถะ
5140	เจ้าฤๅสี, พวก
5141	เจ้าปักษี
5142	เจ้าปายาสี
5143	เจ้าภันทกัจฉิ
5144	เจ้ามหานามศากยะ
5145	เจ้ามัลละ, พวก
5146	เจ้ามัลละ, ประมุข
5147	เจ้ามัลละ, โอรส
5148	เจ้าลัทธิ
5149	เจ้าลัทธิภายนอก
5150	เจ้าลัทธิใหญ่
5151	เจ้าลิจฉวี, พวก
5152	เจ้าวัชชี, พวก
5153	เจ้าศากยะ, พวก
5154	เจ้าสุนักขัตตะ ลิจฉวีบุตร
5155	เจ้าโสมทัต
5156	เจ้าโสมนัสกุมาร
5157	เจ้าหญิงประภาวดี
5158	เจ้าแห่งคนธรรพ์

5159	เจ้าอาวาส
5160	เจ้าอุปัชฌายะ
5161	เจ้าอุปัชฌายะ
5162	เจ้าโณภูษิตถิลฉวี
5163	โจท
5164	โจทก์
5165	โจทน์าวัตถุ
5166	โจทน์าวัตถุ, เมือง
5167	โจทน์าสูต
5168	โจร
5169	โจรภดา
5170	โจรกรรม
5171	โจรปรีสาท
5172	โจรภัย
5173	โจรราช
5174	โจรสัตตูกะ
5175	โจรสูต
5176	โจรสูต
5177	โจรสูต
5178	โจรสูต
5179	โจรสูต
5180	โจรสูต
5181	โจรสูต
5182	โจรสูต
5183	โจรสูต
5184	โจรสูต
5185	โจรสูต
5186	โจรสูต
5187	โจรสูต
5188	โจรสูต
5189	โจรสูต
5190	โจรสูต
5192	โจรสูต
5193	โจรสูต
5194	โจรสูต
5195	โจรสูต
5196	โจรสูต
5197	โจรสูต
5198	โจรสูต
5199	โจรสูต
5200	โจรสูต

5201	ฉฬภิชชาติสูตร
5202	ฉฬังคกุมารเสนาบดี
5203	ฉฬังคะ, พราหมณ์
5204	ฉัฏฐสูตร
5205	ฉัตตทายกเถราปทาน
5206	ฉัตตทายิกาวิมาน
5207	ฉัตตปาณิปาสกวัตถุ
5208	ฉัตตมาณพ, ชื่อ
5209	ฉัตตมาณวกวิมาน
5210	ฉัตตถาษี
5211	ฉัตร์คิอวิมุตติ
5212	ฉัตร์ดอกไม้
5213	ฉัตร์ทองชมพูนุท
5214	ฉัททันตชาดก
5215	ฉันท
5216	ฉันทปทานสูตร
5217	ฉันทปทานสูตร (ทุติย)
5218	ฉันทราคสูตร
5219	ฉันทราคสูตร (ทุติย)
5220	ฉันทราคสูตร
5221	ฉันทราคะ
5222	ฉันทลักษณ์
5223	ฉันทและกาพย์กลอน
5224	ฉันทสมาธิ
5225	ฉันทสมาธิปธานสังขาร
5226	ฉันทสมาธิสูตร
5227	ฉันทสัมปทา
5228	ฉันทสูตร
5229	ฉันทะ
5230	ฉันทันต์,สระ
5231	ฉันทาคติ
5232	ฉันทาธิบดี
5233	ฉันทิทธิบาท
5234	ฉันทโศกพราหมณ์
5235	ฉันทนเถรคาถา
5236	ฉันทนเถรวัตถุ
5237	ฉันทนภิกษุ
5238	ฉันทนสูตร พระฉันทนะ
5239	ฉันทนสูตร ฉันทนปริพาชก
5240	ฉันทนะ, พระ, ภิกษุ
5241	ฉันทโนวาทสูตร

5242	ฉัปปาณโกปมสูตร
5243	ฉัพพัคคีย์ภิกขุวัตถุ
5244	ฉัพพัคคีย์ภิกขุวัตถุ
5245	ฉัพพัคคีย์วัตถุ
5246	ฉัพพัคคีย์, ภิกษุ
5247	ฉัพพัคคีย์, ภิกษุณี
5248	ฉัพพณรังสี
5249	ฉัพภพราหมณ์
5250	ฉัพยาบุตร, พญา
5251	ฉาปะละ, ภูเขา
5252	ฉิคคหุคสูตร (ปฐม)
5253	ฉิคคหุคสูตร (ทุติย)
5254	เฉทนาทีสูตร
5255	เฉวียง
5256	ชคตติการกเถราปทาน
5257	ชคตติทายกเถราปทาน
5258	ชฎา
2559	ชฎิล
5260	ชฎิลดาบส
5261	ชฎาภรรทวาชพราหมณ์
5262	ชฎาภรรทวาชะ, พระ
5263	ชฎาสูตร ^๑
5264	ชฎาสูตร ^๒
5265	ชฎิลกะ, ดาบส
5266	ชฎิลคหบดี
5267	ชฎิลพราหมณ์วัตถุ
5268	ชฎิลวัตถุ
5269	ชฎิลสูตร
5270	ชตุกัณณิ,
5271	ชตุกัณณิกเถราปทาน
5272	ชตุกัณณิมาณวกปัญหา
5273	ชตุกัณณิมาณวกปัญหา
5274	ชตุกัณณิมาณวกปัญหานิทเทศ
5275	ชนชาวกาสิ
5276	ชนบท
5277	ชนบท, ชาว
5278	ชนบทกัลยาณีสากิยานี
5279	ชนปทกถา
5280	ชนปทกัลยาณิรูปนันทาเถรีวัตถุ
5281	ชนปทกัลยาณิสูตร
5282	ชนปทวิทักกะ

5283	ชนวสภสูตร ชนวสภยักษ์
5284	ชนสันธชาดก
5285	ชนสันธะ, กษัตริย์
5286	ชนสูตร (ปฐม)
5287	ชนสูตร (ทุติย)
5288	ชนสูตร (ตติย)
5289	ชนะ
5290	ชนะสงคราม
5291	ชนะตตี, มารดา
5292	ชโนมะ, เมือง
5293	ชโนสกะ, ยักษ์
5294	ชมพูทวีป
5295	ชมพูทวีป, ประเทศ
5296	ชมพูณฑ, ทอง
5297	ชยทิสจริยา
5298	ชยทิสะ,กุมาร
5299	ชยเสนะ, พระราชากุมาร
5300	ชยททิสชาดก
5301	ชรา
5302	ชราธัมมสูตร ผู้มีความแก่
5303	ชรามรณนิमित
5304	ชรามรณนิโรธ
5305	ชรามรณนิโรธคามินีปฏิปทา
5306	ชรามรณปณิธิ
5307	ชรามรณสมุทัย
5308	ชรามรณสูตร ชราและมรณะ
5309	ชรามรณะ,ชราและมรณะ
5310	ชรามรณาภินิเวส
5311	ชราและพยาธิ
5312	ชราสุตตนิทเทส
5313	ชราสูตร ว่าด้วยชรา
5314	ชรุทปานชาดก
5315	ชลลิกะ, พระเจ้าจักรพรรดิ
5316	ชลันธระ, พระเจ้าจักรพรรดิ
5317	ชลาพุขทานุปการสูตร
5318	ชลาพุขโยนิ
5319	ชลาพุชะ
5320	ชลาพุขาทิทานุปการสูตรตติงสกะ
5321	ชลุตตมะ, พระเจ้าจักรพรรดิ
5322	ชวานจิต
5323	ชวานปัญญา

5324	ชวนปัญญาสูตร
5325	ชวนสภยั๊กษ์
5326	ชวนหังสชาดก
5327	ชวนสกุณชาดก
5329	ชวนสูตร
5330	ชวนหังสเถราปทาน
5331	ชวนะ, เทพ
5332	ชวนชัยยะ
5333	ชวนชัยยะ, นาย
5334	ชวนตุคาม, หมูบ้าน
5335	ชวนตุสูตร, ชวนตุเทพบุตร
5336	ชวนพาลีสูตร
5337	ชวนพุกชาดก
5338	ชวนพุกเถรคาถา
5339	ชวนพุกะ, ชื่อสุนัข
5340	ชวนพุกาชีวภัตถุ
5341	ชวนพุกาทกชาดก
5342	ชวนพุกาทกปริพาชก
5343	ชวนพุกคาม
5344	ชวนพุกคามิกปุตตเถรคาถา
5345	ชวนพุลยเถราปทาน
5346	ชวนพิศ, พระราชา
5347	ชวนเสน, กษัตริย์
5348	ชวนโคตร
5349	ชวนธนู
5350	ชวนบุรุษ
5351	ชวนสุดตมกลิ่นหอม
5352	ชวนหยาบ, อาบัติ
5353	ชวนครชาดก ว่าด้วยผู้หลับและตื่น
5354	ชวนครสูตร ว่าด้วยความตื่น
5355	ชวนครยสูตร ภิกษุผู้ตื่นอยู่
5356	ชวนครยานุโยค
5357	ชวน ม้า โค ทาสี
5358	ชวน
5359	ชวนกลิ้ง
5360	ชวนกัลบก
5361	ชวนกัลบกหญิง
5362	ชวนกฤษุช
5363	ชวนกฤษุชตระกูลมาตังคะ
5364	ชวนกฤษุชรมหานาค
5365	ชวนแก้ว

5366	ช่างแก้วมณี
5367	ช่างงา
5368	ช่างจักสาน
5369	ช่างฉันทันต์
5370	ช่างซุน
5371	ช่างชัยมัน
5372	ช่างดอกไม้
5373	ช่างดีบุก
5374	ช่างตัน
5375	ช่างตระกูลมาตังคะ
5376	ช่างตระกูลอุโบสถ, พญา
5377	ช่างตัดผม
5378	ช่างตัวประเสริฐ
5379	ช่างถาก
5380	ช่างทรง
5381	ช่างทอง
5382	ช่างทอง, บุตร
5383	ช่างทองแดง
5384	ช่างทอผ้า
5385	ช่างทำดอกไม้
5386	ช่างทำยานพาหนะ
5387	ช่างที่ควรฝัก
5388	ช่างโพนมูข
5389	ช่างธนบาล
5390	ช่างน้ำว
5391	ช่างนาหาศีรี
5392	ช่างประเสริฐ
5393	ช่างปรุงของหอม
5394	ช่างป่า
5395	ช่างเผาผลาญ
5396	ช่างเผือก
5397	ช่างพลาย
5398	ช่างพลายชาติมาตังคะ
5399	ช่างพลายตระกูลมาตังคะ
5400	ช่างพลายและช่างพัง
5401	ช่างพัง
5402	ช่างมาตังคะ
5403	ช่างไม้
5404	ช่างย้อม
5405	ช่างย้อมผ้า
5406	ช่างรถ

5407	ช่างร้อยดอกไม้
5408	ช่างรังเกียจ
5409	ช่างและม้าอาชาไนย
5410	ช่างวรรณทัศนะ
5411	ช่างวารณะ
5413	ช่างศร
5414	ช่างศิลป์,ช่างศิลปะ
5415	ช่างสาน
5416	ช่างสาร
5417	ช่างสิริกะ
5418	ช่างหนัง
5419	ช่างหม้อ
5420	ช่างหลวง
5421	ช่างหูก
5422	ช่างเหล็ก
5423	ช่างใหญ่
5424	ช่างอภัยงกร
5425	ช่างอัจฉुकคตะ
5426	ช่างอาชาไนย
5427	ช่างเอกบุญพริก
5428	ช่างเอราวัณ, พญา
5429	ชาณุสโสนิ, พราหมณ์
5430	ชาณุสโสนิพราหมณสูตร
5431	ชาณุสโสนิสสูตร
5432	ชาณุสโสนิสสูตร
5433	ชาตก
5434	ชาตกะ, นวังกส์ตฤศาสน์
5435	ชาตรูปุรชตสูตร
5436	ชาตสระ
5437	ชาติ
5438	ชาติกำเนิด
5439	ชาติกำเนิดต่ำ
5440	ชาติกำเนิดสูง
5441	ชาติตระกูล
5442	ชาติเถระ
5443	ชาติธัมมาทิสุตตทสกะ
5444	ชาติปุบผิยเถราปทาน
5445	ชาติปุชกเถราปทาน
5446	ชาติภัย
5447	ชาติมทะเล
5448	ชาติยวัน, ป่า

5449	ชาติยวีน, ปา
5450	ชาติและชรา
5451	ชาติและมนต์
5452	ชาติและมรณะ
5453	ชาติสกุล
5454	ชาติสงสาร
5455	ชาติสิ้นแล้ว
5456	ชาติสุดท้าย
5457	ชาติสุดท้ายทศกษะ พระสูตร ๑๐ สูตร
5458	ชานุสโสณิ, พรหมณ์
5459	ชานุสโสณิสสูตร
5460	ชಾಯา
5461	ชาลโรรวรณก
5462	ชาลินี, เทวดา
5463	ชาลียปริพาชก
5464	ชาลียสูตร ปริพาชกชื่อชาลียะ
5465	ชาลียะ
5466	ชาลีและกัณหาชีนา
5467	ชาวกรุงพารณสี
5468	ชาวกรุงราชคฤห์, เศรษฐี
5469	ชาวกรุงสีพี
5470	ชาวกรุงสีพีและชวานิคม
5471	ชาวกัมโพชะ
5472	ชาวกาลิงคะ
5473	ชาวกาสี
5474	ชาวกุญฐล
5475	ชาวกกกชนบท
5476	ชาวกิลียะ
5477	ชาวกอสล
5478	ชาวกอสโยโคตร
5479	ชาวกุททกะ
5480	ชาวกแคว้นกาลิงคะ
5481	ชาวกแคว้นกुरु
5482	ชาวกแคว้นโกศล
5483	ชาวกแคว้นเจตบุตร
5484	ชาวกแคว้นเจตตะ
5485	ชาวกแคว้นปัญจาละ
5486	ชาวกแคว้นมคธ
5487	ชาวกแคว้นมรุระ
5488	ชาวกแคว้นมกกละ
5489	ชาวกแคว้นวิเทหะ

5490	ชาวแคว้นอันธกะ
5491	ชาวแคว้นอิสินทะ
5492	ชาวจิตกา
5493	ชาวเจตราช
5494	ชาวเจลาวกะ
5495	ชาวชนบท
5496	ชาวทมิฬ
5497	ชาวนักคमारูหะ
5498	ชาวนิคม
5499	ชาวนิคมและชาวกรุงสีพี
5500	ชาวนิคมและพลนิกาย
5501	ชาวปัจจันตชนบท
5502	ชาวปัญจาลนคร,ชาวปัญจาละ
5503	ชาวปัพพะตะ
5504	ชาวปัลลวกะ
5505	ชาวพาหิกะ
5506	ชาวมคธ
5507	ชาวมะละยาฬกะ
5508	ชาวมะลี่ยชนบท
5509	ชาวเมฆละ
5510	ชาวเมือง
5511	ชาวเมืองกาลิงคะ
5512	ชาวเมืองอันธกเวณฑยะ
5513	ชาวเมืองอาฬวี
5514	ชาวโยนก
5515	ชาวโรหกชนบท
5516	ชาวลุ่มแม่น้ำสินธุ
5517	ชาวโลก
5518	ชาววัชชี
5519	ชาววิเทหะ
5520	ชาวแคว้นแคว้น
5521	ชาวสะวะระ
5522	ชาวสาकुฬะ
5523	ชาวसानูวินทุกะ
5524	ชาวสีพี
5525	ชาวสุททกะ
5526	ชาวสุปปารกะ
5527	ชาวสุริยัฎฐา
5528	ชาวสุวรรณภูมิ
5529	ชาวหัตถิบูรี
5530	ชาวอปรันตชนบท

5531	ชาวอลสันทกะ
5532	ชาวอังคะ
5533	ชาวอังคุดตราปะ
5534	ชาวอาร์ัมพะ
5535	ชาวอาหวิจันรัฐ
5536	ชาวเอกกัณณิกนิคม
5537	ชาวโอกกลชนบท
5538	ชาวโอบาสะ
5539	ชำระทิพยจักษุ
5540	ชำระกิลเส
5541	ชิจุฉิตัพพสูตร บุคคลที่ควรรังเกียจ
5542	ชิงช้าซาลี
5543	ชินณสูตร ว่าด้วยความแก่
5544	ชิตปราสาท
5545	ชิตเสน, พระเจ้าจักรพรรดิ
5546	ชินโคตม
5547	ชินเนื่อ, ข้อเปรียบเทียบกับกาม
5548	ชีวหา, ลิ่น
5549	ชีวหาที่เป็นภายใน
5550	ชีวหาธาตุ
5551	ชีวหานิมิต
5552	ชีวหาประสาท
5553	ชีวหาตนะ
5554	ชีวหาวิญญาน
5555	ชีวหาวิญญานธาตุ
5556	ชีวหาสมบัติ
5557	ชีวหาสัมผัส
5558	ชีวหาสัมผัสสาขาเวทนา
5559	ชีวหินทรีย์
5560	ชี้แจงให้เห็นชัด
5561	ชีเปลือย
5562	ชีพิทักษ์
5563	ชีวกโกมารภัจ, กุมาร
5564	ชีวกโกมารภัจ, มาณพ
5565	ชีวกโกมารภัจ, หมอ
5566	ชีวกโกมารภัจ, อุบาสก
5567	ชีวกบุรุษ
5568	ชีวกวัตถุ เรื่องหมอชีวก
5569	ชีวกสูตร หมอชีวกโกมารภัจ
5570	ชีวกสูตร ชีวิตของผู้ที่ศีล
5571	ชีวกสูตร หมอชีวกโกมารภัจ

5572	ชีวกัมพวนปฐิสัลลานสูตร
5573	ชีวกัมพวนสมาธิสูตร
5574	ชีวกัมพวัน,วิหาร
5575	ชีวกัมพวัน,อาราม
5576	ชีวประวัติ
5577	ชีวโลก
5578	ชีวะ
5579	ชีวะกับบุคคล
5580	ชีวะกับสรีระ
5581	ชีวิญชีวกะ, นก
5582	ชีวิต
5583	ชีวิตประเสริฐ
5584	ชีวิตมทะเล
5585	ชีวิตสังขาร
5586	ชีวิตินทริยสูตร ชีวิตินทริย์
5587	ชีวิตินทริย์
5588	ชีวิตินทริย์ที่เป็นรูป
5589	ชีวิตินทริย์ที่ไม่เป็นรูป
5590	ชื่อที่ดี
5591	ชื่อและโคตร
5592	ชื่อและตระกูล
5593	ชุมชนชาดก
5594	ชุมชนปักษี
5595	ชุงวง
5596	เชกฐฎา
5597	เขต, ราชกุมาร
5598	เขตวนสูตร พระเขตวันวิหาร
5599	เขตวัน, อาราม, วิหาร
5600	เขนตเถรคาถา
5601	เขนตบุโรหิตปุตตเถรคาถา
5602	เขนตาเถรีคาถา
5603	เขาว์
5604	เขาวน์
5605	เชิงเขาปาเรวตะ
5606	เชิงเขาสิเนรุ
5607	เชิงตะกอน
5608	เชิงรอนบาตร
5609	เขี้ยวชาญในอภิญญา
5610	เขื้อ
5611	โชค
5612	โชคชะตา

5613	โชคดี
5614	โชคร้าย
5615	โชคกลาง
5616	โชติ โชติปรายโน
5617	โชติกเถรวัตถุ เรื่องพระโชติกเถระ
5618	โชติทาสเถรคาถา
5619	โชติपालมานพ
5620	โชติपालะ
5621	โชติपालะ, ครู
5622	โชติपालะ, เจ้าลัทธิ
5623	โชติपालะ, นาย
5624	โชติपालะ, พรหมณ์
5625	โชติपालะ, มานพ
5626	โชติยคหบดี
5627	โชติยะ, พระเจ้าจักรพรรดิ
5628	ชอกเขาและลำธาร
5629	ช้อนเท้าเหลื่อมเท้า
5630	ช้อนพระบาทเหลื่อมพระบาท
5631	ชัศนกลบภูเขาไฟ, พิธี
5632	ชัศนข้าวสารภูเขาไฟ, พิธี
5633	ชัศนภูเขาไฟ, พิธี
5634	ชากศพ
5635	ชี่
5636	ชี่โครง
5637	ชี่ก, ต้น
5638	ชี่อัสตย์
5639	เช่นสรวง
5640	โช่ตรวน
5641	ไซ
5642	ฉาน
5643	ฉานและวิโมกข์
5644	ฉานโสธนชาตก
5645	ฉานกถา
5646	ฉานที่เป็นมหัคคตะ
5647	ฉานที่เป็นรูปาวจร
5648	ฉานที่เป็นอัปปมาณะ
5649	ฉานที่ไม่เป็นอรูปาวจร
5650	ฉานที่ไม่มีทั้งวิตกและวิจารณ์
5651	ฉานที่ไม่มีปิติ
5652	ฉานที่ไม่มีวิตก
5653	ฉานที่ไม่มีวิตกมีเพียงวิจารณ์

5654	ฌานที่ไม่สหระคด้วยอุเบกขา
5655	ฌานที่มีทั้งวิตกและวิจารณ์
5656	ฌานที่มีปริตตะเป็นอารมณ์
5657	ฌานที่มีมหัคคตะเป็นอารมณ์
5658	ฌานที่มีวิตก
5659	ฌานที่มีอุปมาณะเป็นอารมณ์
5660	ฌานที่สหระคด้วยปีติ
5661	ฌานที่สหระคด้วยอุเบกขา
5662	ฌานปัจจัย
5663	ฌานมทะ
5664	ฌานมีองค์ ๕
5665	ฌานวิโมกข์
5666	ฌานวิสัย
5667	ฌานสมาบัติ
5668	ฌานสูตร
5669	ฌานสูตร
5670	ฌานาที่สังกิเลสชาติญาณ
5671	ฌานาที่สูตร
5672	ฌานาที่สูตร
5673	ฌานาภิญญสูตร
5674	ฌาปนกิจภิกษุณี
5675	ฌายกา
5676	ญัตติ
5677	ญัตติกรรม
5678	ญัตติกรรมวาจา
5679	ญัตติจตุตถกรรม
5680	ญัตติจตุตถกรรมวาจา
5681	ญัตติทุติยกรรม
5682	ญัตติทุติยกรรมวาจา
5683	ญาณ
5684	ญาณกถา ว่าด้วยญาณ
5685	ญาณของพระอเสขะ
5686	ญาณจรिया
5687	ญาณทัสสนวิสุทธิ
5688	ญาณทัสสนะ
5689	ญาณที่เป็นปัจจุบัน
5690	ญาณที่เป็นอดีต
5691	ญาณที่เป็นอนาคต
5692	ญาณธระ, พระเจ้าจักรพรรดิ
5693	ญาณในความยิ่งและความหย่อนแห่งอินทริย์
5694	ญาณในความสิ้นไป

5695	ญาณในมหากรณาสมาบัติ
5696	ญาณในยมกปาฏิหาริย์
5697	ญาณในสันติบท
5698	ญาณในอริยผล
5699	ญาณในอริยมรรค
5700	ญาณในอาสยะและอนุสัยของสัตว์ทั้งหลาย
5701	ญาณปัญญาภินิเทศ
5702	ญาณเป็นที่ดับสังขาร
5703	ญาณราสีฉกิกนิเทศ
5704	ญาณวัตถุ
5705	ญาณวัตถุสูตร
5706	ญาณวัตถุสูตร (ทุตติย)
5707	ญาณวาท, ญาณวาทะ
5708	ญาณวิวิฏ
5709	ญาณวิวิฏญาณ
5710	ญาณสัญญาภิกเกราปทาน
5711	ญาณสัญญาภิกเกราปทาน
5712	ญาณสูตร
5713	ญาณสูตร
5714	ญาณหยั่งรู้
5715	ญาณอันเป็นเสขะ
5716	ญาณัตตยนิเทศ
5717	ญาณัตตวิกเกราปทาน
5718	ญาณัตตวิกเกราปทาน
5719	ญาณี่
5720	ญาณโณภาส
5721	ญาตสูตร
5722	ญาตัญญูญาณ
5723	ญาตี, หมู
5724	ญาติกถา
5725	ญาติกถหรูปสมนวัตถุ
5726	ญาติกสูตร
5727	ญาติกะ, หมูบ้าน
5728	ญาติธรรม
5729	ญาติพยสนะ
5730	ญาตีพลี
5731	ญาตีมิตร
5732	ญาตีและมิตร
5733	ญาตีและสาโลहित
5734	ญาตีวิตักกะ
5735	ญาตีสัมปทา

5736	ญาติสายโลหิต,ญาติสาโลหิต
5737	ญาติกษัตริย์
5738	ญาติธรรม
5739	ญาติธรรมอันประเสริฐ
5740	ญาติธรรม
5741	ภักดิ์,มเหสี
5742	รูปนียปัญหา
5743	รูปนียพยากรณ์ปัญหา
5744	ฐานกุศลตา
5745	ฐานเบื้องต้นท่ามกลางและที่สุด
5746	ฐานสูตร ^๑
5747	ฐานสูตร ^๒
5748	ฐานสูตร ^๓
5749	ฐานสูตร ^๔
5750	ฐานสูตร ^๕
5751	ฐานสูตร ^๖
5752	ฐานะ
5753	ฐานะที่ควรพิจารณาเนื่อง ๆ
5754	ฐานะที่ใคร ๆ ไม่พึงได้
5755	ฐานะที่ผิด
5756	ฐานะที่ไม่ผิด
5757	ฐานะที่ไม่หวั่นไหว
5758	ฐานะที่ไม่อาจเป็นได้
5759	ฐานะที่่องอาจ
5760	ฐานะเป็นครู
5761	ฐานะและอฐานะ
5762	ฐานะแห่งการงาน
5763	ฐานียสูตร
5764	ฐิติชวลิตยเถราปทาน
5765	ฐิติญญัตตลักษณะ
5766	ฐิตาสันถารกะ,
5767	ฐิติภคิยสมาธิ
5768	ฐิติภคิยสัญญา
5769	ฐิติมูลกฐฐานสูตรที่อัฐกะ
5770	ฐิตีสูตร
5771	เตมา
5772	เณร
5773	ดงตาล
5774	ดนตรี
5775	ดนตรีเครื่องห้า,ดนตรีมีองค์ ๕
5776	ดวงจันทร์

5777	ดวงจันทร์วันเพ็ญ
5778	ดวงดาว
5779	ดวงดาวนักษัตร
5780	ดวงตา
5781	ดวงตาคือปัญญา
5782	ดวงตาคือพระธรรม
5783	ดวงประทีป
5784	ดวงไฟ
5785	ดวงอาทิตย์
5786	ดอกกรรณิการิ
5787	ดอกกระดังทอง
5788	ดอกกระท่อม
5789	ดอกกฤษณา
5790	ดอกกักรูทิพย์
5791	ดอกกาละมัง
5792	ดอกการะเกด
5793	ดอกโกมุต
5794	ดอกโกสุ่ม
5795	ดอกเข็ม
5796	ดอกคัล้า
5797	ดอกคัตเค้า
5798	ดอกคุณ
5799	ดอกแคฝอย
5800	ดอกจงกลนี้
5801	ดอกจำปา
5802	ดอกชบา
5803	ดอกช้าน้ำ
5804	ดอกช่าง
5805	ดอกดีหมี
5806	ดอกติมิระ
5807	ดอกทองกวาว
5808	ดอกท้าวยายม่อม
5809	ดอกเทียนขาว
5810	ดอกบัว
5811	ดอกบัวขาบ
5812	ดอกบัวขาว
5813	ดอกบัวเขียว
5814	ดอกบัวคือเวไนยสัตว์
5815	ดอกบัวแดง
5816	ดอกบัวเผื่อน
5817	ดอกบัวหลวง

5818	ดอกบานไม่รู้โรย
5819	ดอกบุนนาค
5820	ดอกบุนนาค
5821	ดอกปทุม
5822	ดอกประกายพริก
5823	ดอกประดู่
5824	ดอกประยงค์
5825	ดอกปรู
5826	ดอกปาริฉัตรตกะ
5827	ดอกปุลนทริก
5828	ดอกผักตบ
5829	ดอกฟักทิพย์
5830	ดอกมชวะ
5831	ดอกมณฑารพ
5832	ดอกมณฑาลก
5833	ดอกมะกล่ำหลวง
5834	ดอกมะกอก
5835	ดอกมะเดื่อ
5836	ดอกมะลิ
5837	ดอกมะลิซ้อน
5838	ดอกโมก
5839	ดอกโมกมัน
5840	ดอกไม้คือพระธรรม
5841	ดอกไม้คือวิมุตติ
5842	ดอกไม้ซีก
5843	ดอกไม้ทอง
5844	ดอกไม้ทิพย์
5845	ดอกไม้บูชา
5846	ดอกไม้สี่เหลี่ยม
5847	ดอกย่านทราย
5848	ดอกยี่โถ
5849	ดอกกรรพ้า
5850	ดอกกระดังทอง
5851	ดอกรัก
5852	ดอกราชพฤกษ์
5853	ดอกลำดวน
5854	ดอกสน
5855	ดอกสัตบุศย์
5856	ดอกสามหาว
5857	ดอกสาละ
5858	ดอกหงอนไก่

5859	ดอกเห็ด
5860	ดอกอโศก
5861	ดอกอ้อ
5862	ดอกอังกาบ
5863	ดอกอัญชัน
5864	ดอกอุบล
5865	ดักจิ้งในทางเปลี่ยว
5866	ดัดชั้นธปรีนิพพาน
5867	ดัดทุกซ์
5868	ดัดร้อน
5869	ดัดสนิท
5870	ดัดสูญไป
5871	ด่า
5872	ด่าโต้ตอบ
5873	ด้านเจริญ
5874	ด้านภาษี
5875	ด้านเสื่อม
5876	ดาบ
5877	ดาบรักษา
5878	ดาบส
5879	ดาบสโง
5880	ดาบสชื่อเกษียะ
5881	ดาบสชื่อเทวละ
5882	ดาบสผู้เป็นธรรมวาที
5883	ด้าย
5884	ด้ายขนสัตว์
5885	ด้ายปาน
5886	ด้ายฝ้าย
5887	ดารดาษ
5888	ดาวดิงส์
5889	ดาวดิงส์, เทพชั้น
5890	ดาวดิงส์, เทวโลก
5891	ดาวดิงส์บริษัฑ
5892	ดาวตก
5893	ดาวนักษัตร
5894	ดาวประกายพริก
5895	ดาวฤกษ์
5896	ดาวศุกร์
5897	ตำรางกาย
5898	ตำรางความสัตย์
5899	ตำรางสติ

5900	ตำรงสตีมัน
5901	ตำรงสตีไว้เฉพาะหน้า
5902	ตำรงอยู่ใกล้นิพพาน
5903	ตำรงอยู่ชั่วกัป
5904	ตำรงอยู่ได้นาน
5905	ตำรงอยู่ในธรรม
5906	ตำรงอยู่ในนรก
5907	ตำรงอยู่ในสวรรค์
5908	ตำริ
5909	ตำริชอบ
5910	ดิน
5911	ดิน, บาทร
5912	ดินรน
5913	ดินเหนียว
5914	ดิบ
5915	ดิรัจฉาน
5916	ดิรัจฉานกถา
5917	ดิรัจฉานภูมิ
5918	ดิรัจฉานวิชา
5919	ดี
5920	ดี, อวัยวะ
5921	ดีบุก, บาทร
5922	ดีปลี
5923	ดีละ
5924	ดีม
5925	ดีอรั้น
5926	คุม
5927	คูร้าย
5928	คูริยเทพ
5929	คูริยางค์
5930	คูษณีภาพ
5931	คูสิต, เทพชั้น
5932	คูสิต, เทวโลก
5933	คูสิตปราสาท
5934	คูฤกษ์
5935	คูแลปรนนิบัติ
5936	คูหมื่น
5937	คูหมื่นลาภของตน
5938	เต็ก
5939	เต็กหญิง
5940	เต็กหนุ่ม

5941	เด็กอ่อน
5942	เดช
5943	เดชแห่งสมณะ
5944	เดรัจฉาน
5945	เดรัจฉานกถา,เดรัจฉานวิชา
5946	เดาะกฐิน
5947	เดินกระโหียง
5948	เดินสำรวจ
5949	เดียรถีย์
5950	เดื่อดตาล
5951	เดื่อดร้อน
5952	เดือน
5953	เดือนท่ายฤศูร้อน
5954	เดือนมีด
5955	เดือยข้าวสาลี
5956	เดือยข้าวเหนียว
5957	แดด
5958	แดน
5959	แดนเกษม
5960	แดนเกิด
5961	แดนเปรต
5962	แดนมัจจุ
5963	แดนสวรรค์
5964	ได้โดยไม่ยาก
5965	ได้โดยไม่ลำบาก
5966	ได้ตามความปรารถนา
5967	ได้ยศ
5968	ไต้ยิน
5969	ได้รับการแต่งตั้ง
5970	ได้รับทุกข์
5971	ตกกระ
5972	ตกแต่ง
5973	ตกนรก
5974	ตกลงใจ
5975	ตกลีือด
5976	ตกอยู่ในวิชา
5977	ตกรสิทธิ์, พระนาม
5978	ตจสารชาตก
5979	ตติยจตุกนิทเทศ
5980	ตติยฆาน
5981	ตติยมรรค

5982	ตติยสูตรต้นตนิทเทศ
5983	ตติยสูตร
5984	ตติยะ
5985	ตติยฆมานปัญหาสูตร
5986	ตโตชสี, ยักษ์
5987	ตโตตลา, ยักษ์
5988	ตโตลา, ยักษ์
5989	ตถตา
5990	ตถวาที
5991	ตถสูตร ^๑
5992	ตถสูตร ^๒
5993	ตถาคต
5994	ตถาคตนิเสวิต
5995	ตถาคตบท
5996	ตถาคตพลญาณ
5997	ตถาคตพละ
5998	ตถาคตรัญชิต
5999	ตถาคตวิหาร
6000	ตถาคตวิหารธรรม
6001	ตถาคตสัมมาสัมพุทธเจ้า
6002	ตถาคตสูตร
6003	ตถาคตสูตร
6004	ตถาคตสูตร
6005	ตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า
6006	ตถาคตอัจฉริยสูตร (หุติย)
6007	ตถาคตอัจฉริยสูตร (ปฐม)
6008	ตถาคตาทิสูต
6009	ตถาคตาทิสูต
6010	ตถาคตาทิสูต
6011	ตทั้งคณิพพาน
6012	ตทั้งคณิพพานสูตร
6013	ตทั้งคปหาน
6014	ตทั้งควิมุตติ
6015	ตทั้งคสุญญะ
6016	ตทารมณ
6017	ตน
6018	ตั้นกรรณิการ์,ตั้นกรรณิการ์เขา
6019	ตั้นกระถินพิมาน
6020	ตั้นกระท้อน
6021	ตั้นกระหุ่ม
6022	ตั้นกระเบา

6023	ต้นกฤษณา,ต้นกฤษณาดำ
6024	ต้นกล้วย
6025	ต้นกัลปพฤกษ์,
6026	ต้นกาละมัง
6027	ต้นกำปลา
6028	ต้นการะเกด
6029	ต้นกาหลง
6030	ต้นกำเนิด
6031	ต้นกุ่ม
6032	ต้นกุหลาบ
6033	ต้นเกด
6034	ต้นแก้ว
6035	ต้นโกมุต
6036	ต้นขนุน,ต้นขนุนสำปะลอ
6037	ต้นขมิ้น
6038	ต้นขี้ตมอน
6039	ต้นขนานาง
6040	ต้นเข็ม
6041	ต้นเขมา
6042	ต้นคนที
6043	ต้นคนทีเขมา
6044	ต้นคนทีสอ
6045	ต้นคัตเค้า
6046	ต้นค้ำ
6047	ต้นค้ำฝอย
6048	ต้นแคขาว
6049	ต้นแคธนู
6050	ต้นแคฝอย
6051	ต้นงา
6052	ต้นจ๊ว
6053	ต้นจกกลนี้
6054	ต้นจันทน์,ต้นจันทน์แดง
6055	ต้นจำปา
6056	ต้นจิก
6057	ต้นชบา
6058	ต้นชบาซ้อน
6059	ต้นช้าน้าว
6060	ต้นชีก
6061	ต้นตีหมี
6062	ต้นตะเคียน
6063	ต้นตะแบก

6064	ต้นตาล
6065	ต้นตาเสือ
6066	ต้นตีนเป็ด
6067	ต้นทองกวาว
6068	ต้นทองกวาวเครือ
6069	ต้นทองกลาง
6070	ต้นทูน
6071	ต้นเทพพารุ
6072	ต้นเทียน
6073	ต้นไทร
6074	ต้นไทรย้อย
6075	ต้นไทรใหญ่
6076	ต้นนมแมว
6077	ต้นบัวบก
6078	ต้นบุนนาค
6079	ต้นบุนนาคเขา
6080	ต้นประดู่
6081	ต้นประยงค์
6082	ต้นปฐู
6083	ต้นปาฐูลิ
6084	ต้นปาริฉัตรกะ
6085	ต้นปาริฉัตร
6086	ต้นเป้ง
6087	ต้นไผ่
6088	ต้นแฝก
6089	ต้นแฝกหอม
6090	ต้นพญาไม้สาละ
6091	ต้นพฤษภษาประทีป
6092	ต้นพิกุล
6093	ต้นพุทรา
6094	ต้นโพธิ์
6095	ต้นโพธิ์พฤษภษา
6096	ต้นมหาโพธิ์
6097	ต้นมะกล่ำ
6098	ต้นมะกล่ำดำ
6099	ต้นมะกล่ำหลวง
6100	ต้นมะกอกและต้นเครือเถา
6101	ต้นมะเก็ง
6102	ต้นมะขวิด
6103	ต้นมะขามป้อม
6104	ต้นมะเขือพวง

6105	ต้นมะค่าไก่อ
6106	ต้นมะงั่ว
6107	ต้นมะขาง
6108	ต้นมะเตี๋ย
6109	ต้นมะตูม
6110	ต้นมะปราง
6111	ต้นมะพร้าว
6112	ต้นมะพลับ
6113	ต้นมะเฟือง
6114	ต้นมะไฟ
6115	ต้นมะม่วง
6116	ต้นมะรุม
6117	ต้นมะลิซ้อน
6118	ต้นมะลิป่า
6119	ต้นมะลิลา
6120	ต้นมะหาด
6121	ต้นโมกมัน
6122	ต้นไม้เจ้าป่า
6123	ต้นไม้มีกลิ่นที่กลืน
6124	ต้นไม้มีกลิ่นที่กะพี้
6125	ต้นไม้มีกลิ่นที่แก่น
6126	ต้นไม้มีกลิ่นที่ดอก
6127	ต้นไม้มีกลิ่นที่ใบ
6128	ต้นไม้มีกลิ่นที่เปลือก
6129	ต้นไม้มีกลิ่นที่ผล
6130	ต้นไม้มีกลิ่นที่รส
6131	ต้นไม้มีกลิ่นที่ราก
6132	ต้นไม้มีกลิ่นที่สะเก็ด
6133	ต้นไม้มียาง
6134	ต้นไม้เลียบ
6135	ต้นรกฟ้า,ต้นรกฟ้าขาว
6136	ต้นรักขาว
6137	ต้นรัง
6138	ต้นราชพฤกษ์
6139	ต้นสน
6140	ต้นสมอ
6141	ต้นสมอไทย
6142	ต้นสมอพิเภก
6143	ต้นสะคร้อ
6144	ต้นสะเดา
6145	ต้นสัก

6146	ต้นสาละ
6147	ต้นสีเสียด
6148	ต้นเสม็ด
6149	ต้นทองเอนไก่
6150	ต้นหนาด
6151	ต้นหมากเฒ่า
6152	ต้นหมากหอม
6153	ต้นหว่า
6154	ต้นทูกวาง
6155	ต้นเหตุแห่งกรรม
6156	ต้นอชปาลนิโครธ
6157	ต้นอโศก
6158	ต้นอ้อ
6159	ต้นอ้อย
6160	ต้นอ้อยช้าง
6161	ต้นอังกาบ
6162	ต้นอัญชัน
6163	ต้นอัสติตถพฤกษ์
6164	ต้นอินทนิล
6165	ต้นอินทผลัม
6166	ต้นอุตตลี
6167	ต้นอุโลก
6168	ตบะ
6169	ตปนิยสูตร
6170	ตปนิยสูตร
6171	ตปนิยสูตร
6172	ตปนิยสูตร
6173	ตปุตสศหบดี
6174	ตปุตสสูตร
6175	ตปุตสสูตร
6176	ตปุตสอุบาสก
6177	ตปุตสละ, พ่อค้า
6178	ตโปกัมมสูตร
6179	ตโปทะ, พระ
6180	ตโปทา, แม่น้ำ
6181	ตโปทาราม
6182	ตมะ
6183	ตมालปุพพิยเถราปทาน
6184	ตโม ตมปรายโน
6185	ตโมตมสูตร
6186	ตโมนุทะ, พระเจ้าจักรพรรดิ

6187	ตโยชนปัพพิชิตวัตถุ
6188	ตโยชนวัตถุ
6189	ตโยธัมมชาดก
6190	ตโยธัมมสูตร
6191	ตริณียเถราปทาน
6192	ตริณียเถราปทาน
6193	ตริณียเถราปทาน
6194	ตริณียเถราปทาน
6195	ตรรกะ
6196	ตรอก
6197	ตรงตามด้วยใจ
6198	ตระกูล
6199	ตระกูลกษัตริย์
6200	ตระกูลกัสสปโคตร
201	ตระกูลโกณฑัญญโคตร
6202	ตระกูลคนเทษยะ
6203	ตระกูลคนยากจน
6204	ตระกูลคหบดีมหาศาล
6205	ตระกูลจันฑาล
6206	ตระกูลช่างจักสาน
6207	ตระกูลช่างทอง
6208	ตระกูลช่างรถ
6209	ตระกูลช่างสาน
6210	ตระกูลต่ำ
6211	ตระกูลทาสี
6212	ตระกูลนาค
6213	ตระกูลนายพราน
6214	ตระกูลปริพาชก
6215	ตระกูลปุกกุสะ
6216	ตระกูลพราหมณ์
6217	ตระกูลแพศย์
6218	ตระกูลมหาศาล
6219	ตระกูลมหาเศรษฐี
6220	ตระกูลมหาอำมาตย์
6221	ตระกูลมัลลกษัตริย์
6222	ตระกูลศากยะ
6223	ตระกูลศูทร
6224	ตระกูลสูง
6225	ตระกูลโสถียพราหมณ์
6226	ตระกูลหญิงแพศยา
6227	ตระกูลเหี้ย

6228	ตระกูลอำมาตย์
6229	ตระกูลอุบาสก
6230	ตระกูลเอณิ
6231	ตระกูลเตรียม
6232	ตระกูลพอง
6233	ตระกูลหนี
6234	ตระกูลหนีตระกูล
6235	ตระกูลหนีวรรณะ
6236	ตรีษฐ์
6237	ตรีษฐ์สี่จรรยา
6238	ตรีภูวนที
6239	ตรีภคตรอง
6240	ตรีภคตาม
6241	ตรีภคถึง
6242	ตรีภครุกขสูตร
6243	ตลปตะแลง
6244	ตลาด
6245	ตลาดธรรม
6246	ตลينا
6247	ตลيناสูตร
6248	ต้ออาบัติ
6249	ต้อตะโก
6250	ต้อนรับ
6251	ต้อนรับแขก
6252	ต้อนรับด้วยความไม่เต็มใจ
6253	ต้อปได้ถูกต้อง
6254	ต้อหน้าและลับหลัง
6255	ต้อแห่งวิญญะ
6256	ต้อกร้อคือวาตะ
6257	ต้อกรัน
6258	ต้อกวาด
6259	ต้อแก้ว, บาตร
6260	ต้อเกียง
6261	ต้อخاب
6262	ต้อโขง
6263	ต้อแดง
6264	ต้อไคร้
6265	ต้อไคร้หน้า
6266	ต้อปู
6267	ต้อพบน้ำ
6268	ต้อโพก

6269	ตะโพน
6270	ตักกปิ่นทิตชาตก
6271	ตักกลชาตก
6272	ตักกลสิลา, กรุง
6273	ตักการิชชาตก
6274	ตักแตน
6275	ตั่ง
6276	ตั่งกายตรง
6277	ตั่งความเพียรไว้ชอบโดยแบบคาย
6278	ตั่งจิตมั่น
6279	ตั่งจิตมั่นชอบ
6280	ตั่งใจ
6281	ตั่งใจใฝ่รู้
6282	ตั่งใจฟังด้วยดี
6283	ตั่งซังตั่งสร้งสูตร
6284	ตั่งทองคำ
6285	ตั่งใบไม้
6286	ตั่งแผ่นกระดาน
6287	ตั่งมันกายกรรม
6288	ตั่งมันไม่องแน่น
6289	ตั่งสติ
6290	ตั่งอยู่ในธรรม
6291	ตั่งอยู่ในอัสัทธิธรรม
6292	ตัจฉกะ, พวงนาค
6293	ตัจฉสูตรชาตก
6294	ตัชชนียกรรม
6295	ตัชฌานสูตร (ทุตติย)
6296	ตัชฌานสูตร (ปฐม)
6297	ตัณฑุลนาฬิชาตก
6298	ตัณฑุลปาลี, ประตุ
6299	ตัณฑักขยสูตร
6300	ตัณฑา
6301	ตัณฑา, มาร
6302	ตัณฑากขยสูตร
6303	ตัณฑาเครื่องฟูขึ้น
6304	ตัณฑาชื่อว่าวิสัตติกา
6305	ตัณฑาชานไป
6306	ตัณฑาดุจข่าย
6307	ตัณฑาดุจป่า
6308	ตัณฑาที่ค้อยกระซิบ
6309	ตัณฑานิโรธสูตร

6310	ต้นหนุสัย
6311	ต้นหาปัญหาสูตร
6312	ต้นหาเป็นเพื่อน
6313	ต้นหามูลกสูตร
6314	ต้นหาวิจริต
6315	ต้นหาสังขยวิมุตติ
6316	ต้นหาสังขยสูตร
6317	ต้นหาสังโยชนสูตร
6318	ต้นหาสูตร
6319	ต้นหาสูตร
6320	ต้นหาสูตร
6321	ต้นหาสูตร
6322	ต้นหาสูตร
6323	ต้นหาสูตร
6324	ต้นหาสูตร
6325	ต้นหาสูตร
6326	ต้นหาสูตร
6327	ต้นหาโสตะ
6328	ต้นหาเหตุให้วันไหว
6329	ต้นหาอันเป็นเครื่องเกาะเกี่ยว
6330	ต้นหุปปาทสูตร
6331	ต้นหุปปาทสูตร
6332	ต้นหุปปาทาน
6333	ตัดชองย่องเบา
6334	ตัดรอน
6335	ตัดรากลอนโคน
6336	ตัดสินคดียุโดยผลิผลาม
6337	ตัดตลา, ยักษ์
6338	ต้นที่
6339	ต้น
6340	ต้นพทฐิกโจรฆาตกวัตถุ
6341	ต้นพปุณิยเถรอปทาน
6342	ตัวเขียว
6343	ตัวแทน
6344	ตัวบท
6345	ตัวปลวก
6346	ตัวผึ้ง
6347	ตัสสปาปิยสิกา
6348	ตัสสปาปิยสิกากรรม
6349	ตา
6350	ตาข่าย

6351	ตาข่ายทอง
6352	ต่างประเทศ
6353	ต่างหู
6354	ตาชั่ง
6355	ดาตีพย์
6356	ตาเนื้อ
6357	ตาบอด
6358	ตาปนนรก
6359	ตาปลินี่, นักบวชหญิง
6360	ตามแต่จะได
6361	ตามธรรมดา
6362	ตามประทีป
6363	ตามป้อนณี, เกาะ
6364	ตามรักษา
6365	ตามสภาวะ
6366	ตามใส่ใจ
6367	ตายนคาถา
6368	ตายนเทพบุตร
6369	ตายนสูตร
6370	ดารณะ, พระเจ้าจักรพรรดิ
6371	ดารุกขพราหมณ์
6372	ตาลบุตร, ผู้ใหญ่บ้าน
6373	ตาลป้อนทนายีกาวิมาน
6374	ตาลป้อนเถรคาถา
6375	ตาลปุตตสูตร
6376	ตาลผลิยเถรापทาน
6377	ตาลยอดด้วน
6378	ตาลวิณฎทายกเถรापทาน
6379	ตาหมากรุก
6380	ตำบล
6381	ตำบลคยา
6382	ตำบลอรุเวลา
6383	ตำรา
6384	ตำราพิชัยสงคราม
6385	ตำหนักทองคำ
6386	ตำหนักอิฐ
6387	ตำหนิ
6388	ตำแหน่ง
6389	ติกขปัญญาสูตร
6390	ติกัณทกัวัน, ป่า
6391	ติกัณทกัสูตร

6392	ติ๊กนชิปุฝยเถรอปทาน
6393	ติ๊กนพราหมณ์
6394	ติ๊กนสูตร
6395	ติ๊กนชิปุฝยเถรอปทาน
6396	ติ๊กจกเถรอปทาน
6397	ติ๊กจกสูตร
6398	ติงสริกขุวัตถุ
6399	ติงสมัตตสูตร
6400	ติงสมัตตาเถรีคาถา
6401	ติฐานสูตร
6402	ติฐานสูตร
6403	ติณกัฏฐสูตร
6404	ติณกัฏฐายกเถรอปทาน
6405	ติณชาติ
6406	ติณชุกะ, ซอกเขา
6407	ติณมฤทธิทายกเถรอปทาน
6408	ติณมฤทธิทายกเถรอปทาน
6409	ติณวัตถารกวินัย
6410	ติณวัตถารกะ
6411	ติณสันถารทายกเถรอปทาน
6412	ติณสันถารทายกเถรอปทาน
6413	ติณสุลกณินียเถรอปทาน
6414	ติณสุลกเถรอปทาน
6415	ติณุกถารียเถรอปทาน
6416	ติตข้องเพระมานะ
6417	ติตทุกข์
6418	ติตติรชาดก
6419	ติตติรชาดก
6420	ติตติรชาดก
6421	ติตติรียพรหมจรรย์
6422	ติตถชาดก
6423	ติตถะ, ท่า
6424	ติตถะ, ภิภูริ
6425	ติตถายตนสูตร
6426	ติตถายตนะ
6427	ติตถียวัตถุ
6428	ติตถียสาวกวัตถุ
6429	ติเตียน
6430	ติเตียนคนที่ควรสรรเสริญ
6431	ตินติณะ
6432	ตินทุกขานุ, ปริพาชก

6433	ดินทุกชนิด
6434	ดินทุกหายกเถราปทาน
6435	ดินทุกผลหายกเถราปทาน
6436	ติปทุมียเถราปทาน
6437	ติปลัตถมิตชาตค
6438	ติปีติวัจนะ, พราหมณ์
6439	ติปุปผียเถราปทาน
6440	ติมพรุ, ท่าน้ำ
6441	ติมพรุกขสูตร
6442	ติมพรุกขะ, ปริพาชก
6443	ติมพรุกขาทิกาวิมาน
6444	ติมิ,ปลา
6445	ติมิติมิงคละ,ปลา
6446	ติมิรูปผียเถราปทาน
6447	ติมิรูปผียเถราปทาน
6448	ติมิริมิงคละ,ปลา
6449	ติรังสิยเถราปทาน
6450	ติรังฉานกถา
6451	ติรังฉานกถาสสูตร
6452	ติรังฉานเทวนิรยาทีสูตร
6453	ติรังฉานมนุสสนิรยาทีสูตร
6454	ติรังฉานโยนิ
6455	ติริฎิวัจฉะ, พราหมณ์
6456	ติริฎิวัจฉชาตค
6457	ติริฎิวัจฉดาบส
6458	ติโรกฺขทเขตต์ตฤ
6459	ติโรกฺขทสูตร
6460	ติลทักขิมวิมาน
6461	ติลมฏฐิชาตค
6462	ติลมฏฐิยเถราปทาน
6463	ติวรานคร
6464	ติวัณฎิปุผียเถราปทาน
6465	ติสรณคมนียเถราปทาน
6466	ติสสเถรคาถา
6467	ติสสเถรคาถา
6468	ติสสเถรคาถา
6469	ติสสเถรวัตถุ
6470	ติสสเถรวัตถุ
6471	ติสสเถรวัตถุ
6472	ติสสเถระ, ภิกษุ
6473	ติสสทหรวัตถุ

6474	ติสสทัตตบัณฺฑิต, ภิกษุ
6475	ติสสพรหม
6476	ติสสพรหมสูตร
6477	ติสสปุทรวงศ์
6478	ติสสมตเตยยเถราปทาน
6479	ติสสมตเตยยมาณวกปัญหา
6480	ติสสมตเตยยมาณวปัญหา
6481	ติสสมตเตยยมาณวปัญหานิทเทศ
6482	ติสสมตเตยยสูตรนิทเทศ
6483	ติสสมตเตยยสูตร
6484	ติสสมตเตยยะ, พระ
6485	ติสสมตเตยยะ, มาณพ
6486	ติสสสูตร
6487	ติสสสูตร
6488	ติสสอุบาสก
6489	ติสสะ
6490	ติสสะ, พระ
6491	ติสสะ, พระพุทธเจ้า
6492	ติสสาเถรีคาถา
6493	ติสหัสสพรหม
6494	ตีชิงวิ้งราว
6495	ตีฉนิกการุปุผิยเถราปทาน
6496	ตีฉนิกกนิปุผิยเถราปทาน
6497	ตีฉนิกกนิปุชกเถราปทาน
6498	ตีฉนุปลมาลียเถราปทาน
6499	ตีฉนุปลมาลียเถราปทาน
6500	ตีไม้หึ่ง
6501	ตีรณัฐญาณ
6502	ตีรทสี่, นก
6503	ตีเสมอ
6504	ตีหิธัมเมหิสสูตร
6505	ตีนก่อนนอนที่หลัง
6506	ตีนเป็นสุข
6507	ตีนอยู่โดยมาก
6508	ตุ๊กแก
6509	ตุ๊กตากระต่าย
6510	ตุ๊กตาชะมด
6511	ตุ๊กตาช้าง
6512	ตุ๊กตานกกระเรียน
6513	ตุ๊กตานกเค้า
6514	ตุ๊กตานกยูง

6515	ตุ๊กตาเนื้อทราย
6516	ตุ๊กตาม้า
6517	ตุ๊กตาวัว
6518	ตุ๊กตาหงส์
6519	ตุ๊กต๊ะ, อุบาสก
6520	ตุณชิลชาตก
6521	ตุณชิละ, หมูโพธิสัตว์
6522	ตุทูปัจเจกพรหม
6523	ตุทุปัจเจกพรหม
6524	ตุทุพรหมสูตร
6525	ตุมพเจตีย์
6526	ตุมพะ
6527	ตุ้มหู
6528	ตุลาภุสสูตร
6529	ตุวภูกสูตตนิเทศ
6530	ตุวภูกสูตร
6531	ตุวรัฎฐิทายกเถราปทาน
6532	เตกัจฉกานิเถรคาถา
6533	เตคัณทิกะ, เตียรถีย์
6534	เตจิวริกธุดงค์
6535	เตชสี, ยักซ์
6536	เตโซ
6537	เตโซกสิณ
6538	เตโซกสิณสมาบัติ
6539	เตโซธาตุ
6540	เตโซธาตุที่เป็นภายนอก
6541	เตโซธาตุที่เป็นภายใน
6542	เตภูมิกธรรม
6543	เตมียกุมาร
6544	เตมียชาตก
6545	เตรียมปัญหา
6546	เตलगานิเถรคาถา
6547	เตลปัตตชาตก
6548	เตลมักขียเถราปทาน
6549	เตวาจิกอุบาสก
6550	เตวิชชสูตร
6551	เตวิชชสูตร
6552	เตสกุณชาตก
6553	เตา
6554	เต่า,เต่าตาบอด
6555	เตาผิง

6556	เต่าร้าง
6557	เติมน้ำมันบุชาไฟ, พิธี
6558	เตือนตนด้วยตนเอง
6559	แต่งงาน
6560	แต่งตั้ง
6561	แต่งปัญหา
6562	โตทยยเถราปทาน
6563	โตทยยพราหมณ์
6564	โตทยยมาณวกปัญหา
6565	โตทยยมาณวปัญหา
6566	โตทยยมาณวปัญหานิทเทศ
6567	โตทยยะ, มาณพ
6568	โตมร
6569	โตรณวัตถุ
6570	โต้วาทะ
6571	โตเสนตี, มารดา
6572	ไต้รักขวัญ
6573	ไต่
6574	ไต่จรจิวร
6575	ไต่ตรง
6576	ไต่ทศ
6577	ไต่ทพิภย์
6578	ไต่ทพิภยสถาน
6579	ไต่ธาต
6580	ไต่เพท
6581	ไต่เภท
6582	ไต่โลก
6583	ไต่โลกธาต
6584	ไต่สิกขา
6585	ถนน, ถนนหลวง
6586	ถนนใหญ่คือสติปัญฐาน
6587	ถปติสูตร
6588	ถวยอภิวาท
6589	ถอนผม
6590	ถอยกลับ
6591	ถ้อยคำ
6592	ถ้อยคำล่วงเกิน
6593	ถัมภะ
6594	ถัมภะโรปกเถราปทาน
6595	ถั่วราชมาส
6596	ถาดทองคำ

6597	ถาดรูปียะ
6598	ถ่านไฟ
6599	ถามธาตุ
6600	ถามปัญหา
6601	ถ้ำ
6602	ถ้ำศิลา
6603	ถีนอมมนุษย์
6604	ถีนอริยะ, มัชฌิมประเทศ
6605	ถีนมิทระ
6606	ถีนะ
6607	ถิงซีพิทักษ์
6608	ถิงฐานะสูงบ้างต่ำบ้าง
6609	ถิงพร้อมด้วยทิวทัศน์
6610	ถิงพร้อมด้วยปัญญา
6611	ถิงพร้อมด้วยวิมุตติ
6612	ถิงพร้อมด้วยอาจารย์และโคจร
6613	ถือตัว
6614	ถือไตรจีวรเป็นวัตร
6615	ถือบาตรและจีวร
6616	ถือประมาณ
6617	ถือผ้าบังสุกุลเป็นวัตร
6618	ถือมงคลตื่นข่าว
6619	ถือร้น
6620	ถุ๋งน้ำอสุจิ
6621	ถุศลโกฏิหิตะ, นิคม
6622	ถุศลติสสา, ภิกษุณี
6623	ถุศลนันทา, ภิกษุณี
6624	ถุศลัจฉัย, อาบัติ
6625	ถุสชาดก
6626	ถุกปัจจัยปรุงแต่ง
6627	ถุณนคร
6628	ถุณคาม, หมูบ้าน
6629	ถุปลิขะ, พระเจ้าจักรพรรดิ
6630	ถุปรารหุคคล
6631	ถุปรารหุสูตร
6632	ถุยยัสตถสมุฏฐาน
6633	ถุรนามกสูตร
6634	ถุรนามกะ, พระ
6635	ถุรวาทะ
6636	ถุรสูตร
6637	ถุรสูตร

6638	เถระ
6639	เถราปทาน
6640	เถ้า
6641	เถากระไดลิง
6642	เถาโคกกระออม (จบทร.สุเทพ)
6643	เถ้าไคล
6644	เถาจิ้งจ้อดำ
6645	เถาเซเอม
6646	เถ้าถ่าน
6647	เถาพลู
6648	เถาย่านทราย
6649	เถาสะบ้า
6650	เถาหญ้านาง
6651	เถาหัวด้วน
6652	เถิดเทิง, ดนตรี
6653	เถียงโต้ตบ
6654	โถมกเถราปทาน
6655	โถยจิต
6656	โถยสังวาส, คนลักเพศ
6657	ทกรักขชาดก
6658	ทิมาลี, ทะเล
6659	ทิมุขะ, ยักษ์
6660	ทิวาหนชาดก
6661	ทมถะ
6662	ทมถะ, พระเจ้าจักรพรรดิ
6663	ทมะ
6664	ทมา ปฏิปทา
6665	ทรงจำ, ทรงจำมนตรี
6666	ทรงไตรจีวร
6667	ทรงธรรม
6668	ทรงตูดงค์
6669	ทรงผ้าบังสุกุลเป็นวัตร
6670	ทรงมาติกา
6671	ทรงวินัย
6672	ทรงสุตะ
6673	ทรงแสดงประโยชน์
6674	ทรรศนะ
6675	ทรวตทรง
6676	ทรัพย์
6677	ทรัพย์เครื่องปลื้มใจ
6678	ทรัพย์สมบัติ

6679	ทรัพย์สิน
6680	ทรัพย์อันเป็นอมตะ
6681	ตรีมุขชาดก
6682	ทฤษฎี
6683	ทฤษฎีที่พินิจไว้
6684	ทฤษฎีว่าด้วยต้นกำเนิดของโลก
6685	ทลิตทสูตร
6686	ทวนกระแส
6687	ทวยการีสุตตัตติกะ (ทุตียาทิ)
6688	ทวยการีสุตตร
6689	ทวยตานุปัสสนาสูตตร
6690	ทวยเทพ
6691	ทวยสุตตร (ปฐม)
6692	ทวยสุตตร (ทุตีย)
6693	ทวาร
6694	ทวารपालวิมาน
6695	ทวาราวดี, เมือง
6696	ทวิธาปถสุตตร
6697	ทวิสหัสสปรม
6698	ทวีป
6699	ทเวรตนิยเถรอปทาน
6700	ทสกัมมปถสุตตร
6701	ทสกัมมสุตตร
6702	ทสปราหมณชาดก
6703	ทสปลญาณ
6704	ทสปลสุตตร
6705	ทสปลสุตตร (ทุตีย)
6706	ทสมสุตตร
6707	ทสมะ, คหบดีชาวอัฐกนคร
6708	ทสมัคสุตตร
6709	ทสรธชาดก
6710	ทสสหัสสเถรียापทาน
6711	ทสสหัสสปรม
6712	ทสอิทธินิทเทศ
6713	ทสังคสุตตร
6714	ทสันณกชาดก
6715	ทสันนราช, พระเจ้า
6716	ทสารหะ, กษัตริย์
6717	ทสุตตรสุตตร
6718	ทหรรภิกขุวัตถุ
6719	ทหรรสุตตร

6720	ทหาร
6721	ทหารราบ
6722	ทหารอาชีพ
6723	ทพิททสูตร
6724	ทอง,ทองคำ
6725	ทองกวาว
6726	ทองคำธรรมชาติ
6727	ทองชมพูนุท
6728	ทองแดง
6729	ทองเที่ยวไป
6730	ทองแท่งชมพูนุท
6731	ห้องพระคลัง
6732	ห้องพระโรง
6733	ห้องฟ้า
6734	ทองรูปพรรณ
6735	ทองสิงคี่
6736	ทอดธุระ
6737	ท่อนกระดุก
6738	ทอนกำลังปัญญา
6739	ท่อนไม้
6740	ท่อนไม้ที่ไร้ประโยชน์
6741	ท่อน้ำครำ
6742	ท่อไฟ
6743	ทะนงตน
6744	ทะนนาน
6745	ทะเยอทะยาน
6746	ทะเล
6747	ทะเลทราย
6748	ทะเลสีทันดร
6749	ทะเลาะวิวาทกัน
6750	ทักษิณสูตร
6751	ทักษิณาคีรีชนบท
6752	ทักษิณาคีรีมหาวิหาร
6753	ทักษิณาชนบท
6754	ทักษิณาบท, เมือง
6755	ทักษิณาปถชนบท
6756	ทักษิณาวินิจฉัยสูตร
6757	ทักษิณียบุคคล
6758	ทักษิณียัคคี
6759	ทักษิณียบุคคล
6760	ทักษิณ

6761	ทักษิณา
6762	ทักษิณาทาน
6763	ทักษิณาที่ถวายในสงฆ์
6764	ทักษิณาที่มีผลสูงขึ้นไป
6765	ทักษิณาวีถุ
6766	ทักษิณาวิสุทธิ
6767	ทักษิณาอันประกอบด้วยองค์ ๖
6768	ตั้งต่อหน้าและลับหลัง
6769	ทักษิณัฐพสุตร
6770	ทักษิณัฐพสุตร
6771	ทักษิณกรรม
6772	ทักษิณกัปปกะ, นิคม
6773	ทักษิณทัก, ป่า
6774	ทักษิณทหายกเถราปทาน
6775	ทักษิณปาณิศากยะ
6776	ทักษิณภย
6777	ทักษิณฆมาณวะ
6778	ทักษิณสมมติ
6779	ทักษิณสิกกาสมมติ
6780	ทักษิณเสน, พระเจ้าจักรพรรดิ
6781	ทักษิณะ
6782	ทักษิณาวุธ
6783	ทักษิณตรง
6784	ทักษิณทรชาดก
6785	ทักษิณทระ, พญานาค
6786	ทักษิณทักษิณัฐสุตร
6787	ทักษิณปุระ, กรุง
6788	ทักษิณตุมิ
6789	ทักษิณติกาเถรีคาถา
6790	ทักษิณทิม
6791	ทักษิณทมลลบุตร, ภิกษุ
6792	ทักษิณทสุตร (ทุตติย)
6793	ทักษิณทเสน, พระเจ้าโกศล
6794	ทักษิณทพะ, นาย, พระ
6795	ทักษิณทพี
6796	ทักษิณทปุพพะ, สุนัขจิ้งจอก
6797	ทักษิณทนะ
6798	ทักษิณทสนจริยา
6799	ทักษิณทสนวิสุทธิญาณ
6800	ทักษิณทสนสมาบัติ
6801	ทักษิณทสนะ

6802	ทัสสนาธิปไตย
6803	ทัสสนานุตตริยะะ
6804	ทัฬหเนมิ, พระเจ้าจักรพรรดิ
6805	ทัฬหิกะ, ภิกษุ
6806	ทางกัณดารคือสงสาร
6807	ทางฉิบหาย
6808	ทางชั่ว
6809	ทางเดียว
6810	ทางตรง
6811	ทางที่ขรุขระ
6812	ทางที่ปราศจากฐลี
6813	ทางที่ปลอดภัย
6814	ทางที่ไปได้ยาก
6815	ทางที่ไม่สม่าเสมอ
6816	ทางที่สงบ
6817	ทางที่ให้ถึงอมตะ
6818	ทางปฏิบัติของพระอรียะ
6819	ทางเป็นที่ให้ถึงนิพพาน
6820	ทางเปลี่ยว
6821	ทางมืด
6822	ทางมีภัยเฉพาะหน้า
6823	ทางสั้น
6824	ทางและมีไ้ทาง
6825	ทางสวรรค์
6826	ทางสองแพร่ง
6827	ทางสามแพร่ง
6828	ทางสายเดียว
6829	ทางสายเอก
6830	ทางเสื่อผ่าน
6831	ทางเสื่อม
6832	ทางหล่ม
6833	ทางแห่งฐลี
6834	ทางแห่งนิพพาน
6835	ทางแห่งราคะ
6836	ทางแห่งสันติ
6837	ทางใหญ่สี่แพร่ง
6838	ทางอมตะ
6839	ทางอันเกษม
6840	ทางอันประเสริฐ
6841	ทางอันเป็นส่วนแห่งการชำแรกกิเลส
6842	ท่าทาง, ท่าทางของบุรุษ

6843	ทาน
6844	ทานกถา
6845	ทานเจตนา
6846	ทานที่บุคคลอุทิศให้
6847	ทานที่บุคคลอุทิศให้
6848	ทานที่เป็นกุศล
6849	ทานที่เป็นกุศล
6850	ทานที่ให้แล้วไม่มีผล
6851	ทานบดี
6852	ทานบารมี
6853	ทานปรมัตถบารมี
6854	ท่านผู้ตั้งอยู่ในผล
6855	ท่านผู้ปฏิบัติดี
6856	ท่านผู้ปราศจากราคะ
6857	ท่านผู้มีโชค
6858	ท่านผู้มีวิปฏิสาร
6859	ทานพ
6860	ทานมยปัญญา
6861	ทานมัย
6862	ทานมัยบุญกิริยาวัตถุ
6863	ทานวัตถุ
6864	ทานเวฆสะ, พวกอสูร
6865	ทำน้ำ
6866	ทำน้ำซื้อติมพรุ
6867	ทำน้ำซื้อโทณะ
6868	ทานูปัตติ
6869	ทำปายาคะ
6870	ทำพระโคดม
6871	ทำภรุคัจฉะ
6872	ทำมกลาง
6873	ทามริกะ,โจร
6874	ทามลิเทพบุตร
6875	ทายก
6876	ทายกทายิกา
6877	ทายบาล, คนเฝ้าสวน
6878	ทายปีสสุทธาน
6879	ทายาท
6880	ทายาทในพระสัทธรรม
6881	ทารก,ทารกในครรรภ์
6882	ทารุกัมมิกะ, คหบดี
6883	ทารุณ

6884	ทารุปัตติกะ
6885	ท้าวภูเวระเวสสุวรรณ
6886	ท้าวติมพรคันธรรพราช
6887	ท้าวธตรัฐ
6888	ท้าวธาดา
6889	ท้าวณกุละ
6890	ท้าวปชาบดี
6891	ท้าวปชุนนะ
6892	ท้าวปรีนทะ
6893	ท้าวเปตติราช
6894	ท้าวพภพรม
6895	ท้าวภิมเสน
6896	ท้าวฆวาน
6897	ท้าวมหัคคี
6898	ท้าวมหาพรม
6899	ท้าวยมะ
6900	ท้าวยฤทธิลชะ
6901	ท้าววรุณ
6902	ท้าวवासวะ
6903	ท้าววาสุเทพ
6904	ท้าววิรุฬหก)ท้าววิรุฬหก
6905	ท้าววิรูปักษ์มหาราช,
6906	ท้าวเวปจิตติ
6907	ท้าวเวโรจนจอมอสูร
6908	ท้าวเวสวัณมหาราช
6909	ท้าวเวสสุ
6910	ท้าวเวสสามิตตะ
6911	ท้าวสมพรจอมอสูร
6912	ท้าวสหเทพ
6913	ท้าวสหัมบดีพรม
6914	ท้าวสหสนันย์,ท้าวสหัสเนตร
6915	ท้าวสักกะ,ท้าวสักกปรีนทะ
6916	ท้าวสิริราช
6917	ท้าวสุชัยบดี
6918	ท้าวสุทัสนเทวราช
6919	ท้าวสุนิมิตเทวราช
6920	ท้าวโสทธิเสน
6921	ท้าวโสมะ
6922	ท้าวอัชชนะ
6923	ท้าวอัญญกะ
6924	ท้าวอันธกเวณพะ

6925	ท้าวอัมรินทราธิราช
6926	ท้าวอีสานเทวราช
6927	ทาส, ทาสหญิง
6928	ทาสกรรมกร
6929	ทาสกะ, ภิกษุ
6930	ทาสที่ซื้อมาด้วยทรัพย์
6931	ทาสที่ยอมตนเข้ามาเป็นข้าเฝ้า
6932	ทาสในเรือนเบี้ย
6933	ทาสแห่งตันทา
6934	ทาสี
6935	ทาสีวิมาน
6936	ทำกาลกิริยา
6937	ทำกิจที่ควรทำ
6938	ทำงานเลี้ยงชีพ
6939	ทำชั่ว
6940	ทำดี
6941	ทำตนให้เดือดร้อน
6942	ทำนายน
6943	ทำนimit
6944	ทำบาป
6945	ทำบุญ
6946	ทำประทักษิณ
6947	ทำพิธี
6948	ทำร้ายพระพุทธเจ้าจนถึงพระโลหิตห้อ
6949	ทำลายสงฆ์
6950	ทำสงฆ์ให้ลำบาก
6951	ทำเสน่ห์
6952	ทำหน้าที่ชักสื่อ
6953	ทำให้ง่าย
6954	ทำให้ติดต่อกัน
6955	ทำอัญชลี
6956	ทำอุปการะ
6957	ทิวชะ
6958	ทิวชาชาติ
6959	ทิวฐธรรมเวทนิยกรรม
6960	ทิวฐธัมมนิพพาน
6961	ทิวฐธัมมนิพพานวาทะ
6962	ทิวฐานุสัย
6963	ทิวฐาสวะ
6964	ทิวฐิ
6965	ทิวฐิกถา

6966	ทฤษฎีชั่ว
6967	ทฤษฎีชลาละ
6968	ทฤษฎีภูฐาน
6969	ทฤษฎีนิชฌมานขันตี
6970	ทฤษฎีนิสสัย,ทฤษฎีนิสัย
6971	ทฤษฎีบาป
6972	ทฤษฎีปรัมมาส
6973	ทฤษฎีปริยภูฐาน
6974	ทฤษฎีปัตตะ, บุคคล
6975	ทฤษฎีปาริสุทธิ
6976	ทฤษฎีเป็นดุงท่า
6977	ทฤษฎีพยสนะ
6978	ทฤษฎีมานะ
6979	ทฤษฎีโยควิสังโยคะ
6980	ทฤษฎีโยคะ
6981	ทฤษฎีราชา
6982	ทฤษฎีวิบัติ
6983	ทฤษฎีวิปลาส
6984	ทฤษฎีวิสุทธิ
6985	ทฤษฎีสมมติ
6986	ทฤษฎีสังโยชน์
6987	ทฤษฎีสัญญา
6988	ทฤษฎีสัมปทา
6989	ทฤษฎีสามัญญตา
6990	ทฤษฎีสุงสุด
6991	ทฤษฎีสูต
6992	ทฤษฎีสูต
6993	ทฤษฎีอันประเสริฐ
6994	ทฤษฎีอันเป็นเสี้ยนหนาม
6995	ทฤษฎีปาทาน
6996	ทฤษฎีโฐฆะ
6997	ทิปทาธิบดี, พระเจ้าจักรพรรดิ
6998	ทิพพจักขุ
6999	ทิพพจักขุญาณ
7000	ทิพพจักขุญาณนิทเทส
7001	ทิพพจักขุสูตร
7002	ทิพพจักขุ
7003	ทิพพวิหารธรรม
7004	ทิพพโสตญาณ
7005	ทิพพโสทธาตุ
7006	ทิพพโสทธาตุญาณ

7007	ทิพพิไสตสูตร
7008	ทิพพิไสตะ
7009	ทิพย์
7010	ทิพยกามารมณ
7011	ทิพยคติ
7012	ทิพยจักขุ
7013	ทิพยดนตรี
7014	ทิพยบุปผชาติ
7015	ทิพยพิภพ
7016	ทิพยมณี
7017	ทิพทยาน
7018	ทิพยวิมาน
7019	ทิพยสกุณปักชี
7020	ทิพยสถาน
7021	ทิพยสมบัติ
7022	ทิพยสังคีต
7023	ทิพยสุข
7024	ทิพยไสตธาตุ, ทิพยไสตะ
7025	ทิพยอาภรณ์
7026	ทิพยอาสน
7027	ทิพยโอชา
7028	ทิพยโอสถ
7029	ทิพรส
7030	ทิวคต
7031	ทิวาสัญญา
7032	ทิศ, ทิศ ๖
7033	ทิศเฉียง
7034	ทิศที่ไม่เคยไป
7035	ทิศน้อยทิศใหญ่
7036	ทิศเบื้องขวา
7037	ทิศเบื้องซ้าย
7038	ทิศเบื้องต่ำ
7039	ทิศเบื้องบน
7040	ทิศเบื้องล่าง
7041	ทิศเบื้องหน้า
7042	ทิศเบื้องหลัง
7043	ทิศใหญ่
7044	ทิสปาโมกข์
7045	ทิสัมบัติ
7046	ทิสา
7047	ทิสการายนะ, เสนาบดี

7048	ที่ขจาริกสูตร (ปฐม)
7049	ที่ขจาริกสูตร (ทุติย)
7050	ที่ขชาณสูตร
7051	ที่ขตปัสสี, นิครนถ์
7052	ที่ขเถระ
7053	ที่ขนขสูตร
7054	ที่ขนขะ, ปริพาชก
7055	ที่ขปรชน, ยักษ์
7057	ที่ขลัทธิเทพบุตร
7058	ที่ขลัทธิสูตร
7059	ที่ขโลมิกสูตร
7060	ที่ขสมนบัณฑิต, ภิกษุ
7061	ที่ขะ, ยักษ์
7062	ที่ขชาณ
7063	ที่ขอายุ, พระเจ้าจักรพรรดิ
7064	ที่ขอายุ, ที่ขตีโกศลโอรส
7065	ที่ขอายุอุปาสกสูตร
7066	ที่ขตีโกศล, ราชา
7067	ที่ขตีโกศลชาตก
7068	ที่ขจกรม
7069	ที่ตั้ง
7070	ที่ตั้งแห่งกิเลส
7071	ที่ข้านทาน
7072	ที่ขทำการลับ
7073	ที่xonสูงและที่xonใหญ่
7074	ที่xonง
7075	ที่ขเจตีย์
7076	ที่ขพายกเถรอปทาน
7077	ที่ขประชุม
7078	ที่ขประหาร
7079	ที่ขปกร, พระพุทธเจ้า
7080	ที่ขปกรพุทธวงศ์
7081	ที่ขปานดาบส
7082	ที่ขปชาตก
7083	ที่ขเป็นเคน, ภัตตอาหาร
7084	ที่ขพัก, ที่ขพักอาศัย
7085	ที่ขพำนัก
7086	ที่ขพ็ง
7087	ที่ขพ็งชั้นสูง
7088	ที่ขมัน
7089	ที่ขไม่เป็นเคน, ภัตตอาหาร

7090	ที่เร้น,ที่เร้นลับ
7091	ที่ลับ
7092	ที่ลับตา
7093	ที่ลับหู
7094	ที่ว่าง
7095	ที่วัด
7096	ที่วินิจฉัย
7097	ที่สกัด
7098	ที่สมควร
7099	ที่สุด
7100	ที่สุดราตรี/รัตติปริยนต์
7101	ที่สุดแห่งทุกข์
7102	ที่สุดแห่งบุญ
7103	ที่สุดแห่งพรหมจรรย์
7104	ที่สุดแห่งโลก
7105	ที่สุดอันสูงสุด
7106	ที่สุดอาบัติ/อาปตติปริยนต์
7107	ที่แสวงหา
7108	ที่หมาย
7109	ที่หลีกเลี่ยง
7110	ที่อยู่
7111	ทุกะ
7112	ทุกกฎ, อาบัติ
7113	ทุกกถาสูตร
7114	ทุกกรกิริยา
7115	ทุกกรปัญหาสูตร
7116	ทุกกรสูตร
7117	ทุกกรสูตร
7118	ทุกกาลทุกสมัย
7119	ทุกข์
7120	ทุกข์ของสมณะ
7121	ทุกข์ฉันทาทิสูตร
7122	ทุกขญาณ
7123	ทุกขตา
7124	ทุกขตาสูตร
7125	ทุกข์ทางกาย
7126	ทุกข์ทางใจ
7127	ทุกข์โหม่นัส
7128	ทุกข์โทษของกาย
7129	ทุกขธรรม
7130	ทุกขธัมมสูตร

7131	ทุกขธัมมสูตร
7132	ทุกขธัมมสูตร
7133	ทุกขธัมมสูตร
7134	ทุกขธาตุ
7135	ทุกขนิโรธ
7136	ทุกขนิโรธคามินี
7137	ทุกขนิโรธคามินีปฏิบัติปา
7138	ทุกขนิโรธคามินีปฏิบัติปาญาณ
7139	ทุกขนิโรธคามินีปฏิบัติปาอริยสัง
7140	ทุกขนิโรธญาณ
7141	ทุกขนิโรธอริยสัง
7142	ทุกขนิรรก
7143	ทุกขปัญหาสูตร
7144	ทุกขปางตาย
7145	ทุกขปีฬิตตัตตวัตถุ
7146	ทุกขลักขณวัตถุ
7147	ทุกขวิปากสูตร
7148	ทุกขวิหารสูตร
7149	ทุกขลักขณะ
7150	ทุกขเวทนา
7151	ทุกขสมุทยญาณ
7152	ทุกขสมุทยสูตร
7153	ทุกขสมุทยอริยสัง
7154	ทุกขสมุทัย
7155	ทุกขสมุทัยอริยสัง
7156	ทุกขสังจนิทเทส
7157	ทุกขสังญา
7158	ทุกขสัมผัส
7159	ทุกขสูตร
7160	ทุกขสูตร
7161	ทุกขสูตร
7162	ทุกขสูตร
7163	ทุกขสูตร
7164	ทุกขสูตร
7165	ทุกขสูตร
7166	ทุกขสูตร
7167	ทุกขสูตร
7168	ทุกขสูตร
7169	ทุกขสูตร
7170	ทุกขสูตร (ทุติย)
7171	ทุกขสูตร (ตติย)

7172	ทุกขอริยสัง
7173	ทุกขานุปัสสนา
7174	ทุกขานุปัสสนาญาณ
7175	ทุกขานุปัสสนายถาภูตญาณ
7176	ทุกขานุปัสสีสูตร
7177	ทุกขานุปัสสีสูตร
7178	ทุกขาปฏิบัติปาฐะ ขิปปาภิญา
7179	ทุกขินทรีย์
7180	ทุกขุทระยสูตร
7181	ทุกขุทระยสูตร
7182	ทุกขุปปาทสูตร (ปฐม)
7183	ทุกขุปปาทสูตร (ทุติย)
7184	ทุกเข อนัตตสังญา
7185	ทุกเขอนัตตสังญา
7186	ทุกรกิริยา
7187	ทุกุลบัณฑิต
7188	ทุคคตัสถ์
7189	ทุคคตสูตร
7190	ทุคคตภยสูตร
7191	ทุคคตภย
7192	ทุคคตวินิปาตภยสูตร
7193	ทุคติ
7194	ทุคติภย
7195	ทุ้งหญ้า
7196	ทุจจรีตวิปากสูตร
7197	ทุจจรีตสูตร
7198	ทุจจรีตสูตร
7199	ทุจจรีตสูตร
7200	ทุจจรีตสูตร
7201	ทุจจรีตสูตร
7202	ทุจจรีตสูตร (ปฐม)
7203	ทุจจรีตสูตร (ทุติย)
7204	ทุจจรีต
7205	ทุชชัย, นาย
7206	ทุชัจจมาณพ
7207	ทุฏฐลลวจา
7208	ทุฏฐลลาโรจนสิกขาบท
7209	ทุฏฐัฏฐกสูตรนันทเทส
7210	ทุฏฐัฏฐกสูตร
7211	ทุตีเทพ, พระเจ้าจักรพรรดิ
7212	ทุตยจตุกกนิทเทส

7213	ทุติยฉาน
7214	ทุติยฉานสุดตาทิ (อปร)
7215	ทุติยฉานสุดตาทิสัตตกะ
7216	ทุติยอนุப்புพกเถรวัตถุ
7217	ทุติยปาราชิกสมุฏฐาน
7218	ทุติยมรรค
7219	ทุติยรังสีสัญญาเถรอปทาน
7220	ทุติยสัตถุสุดตาทิสกะ
7221	ทุติยสุดตันตนิทเทส
7222	ทุติยสุดตันตนิทเทส
7223	ทุติยสูตร
7224	ทุติยสูตร
7225	ทุติยะ
7226	ทุติยชฌานปัญหาสูตร
7227	ทุติยาทิสุมทนิพนนสุดตปัญญาจะ
7228	ทุททชาดก
7229	ทุททททชาดก
7230	ทุบอคร่ำครวญ
7231	ทุปปปฏิวิโนทยสูตร
7232	ทุปปเมยยบุคคล
7233	ทุปปปัญญาสูตร
7234	ทุปปปัญญาสูตร
7235	ทุพพจชาดก
7236	ทุพพจภิกขุวัตถุ
7237	ทุพพลกัฏฐชาดก
7238	ทุพพลภาพ
7239	ทุพพณินยสูตร
7240	ทุพภาสิต, อาบตี
7241	ทุพภิกขภัย
7242	ทุพภิกขภัยชาดก
7243	ทุภโตสุญญะ
7244	ทุมมุขะ, เจ้าลิจฉวี
7245	ทุมเมธชาดก
7246	ทุมเมธชาดก
7247	ทุโยธนะ, ชนชววมคธ
7248	ทุรกันดาร
7249	ทุรนทุราย
7250	ทุราขานชาดก
7251	ทุลลภสูตร
7252	ทุศีล
7253	ทุสสหายกเถรอปทาน

7254	ทูลสี่ลยะ
7255	ทูลสี่ลสูตร
7256	ทูลสี่ลสูตร
7257	ทูลสี่ลสูตร
7258	ทูลสี่ลสูตร
7259	ทูต
7260	ทูตชาดก
7261	ทูตชาดก
7262	ทูตพญายม
7263	ทูตยยสูตร
7264	ทูตยยสูตร
7265	ทูบรถ
7266	ทูลี่, มาร
7267	เทพ
7268	เทพ ๑๐ หมู่
7269	เทพ ๒ หมู่
7270	เทพกัญญา
7271	เทพคนธรรพ์, หมู่
7272	เทพคันธะ, พระเจ้าจักรพรรดิ
7273	เทพเจ้า
7274	เทพชั้นกามาวจร
7275	เทพชั้นจาตุมหาราช
7276	เทพชั้นดาวดึงส์
7277	เทพชั้นดุสิต
7278	เทพชั้นต่ำ, หมู่
7279	เทพชั้นนิมมานรดี
7280	เทพชั้นปรนิมมิตวสวัตดี
7281	เทพชั้นปริตตสุภา
7282	เทพชั้นปริตตภา
7283	เทพชั้นปริสุทธาภา
7284	เทพชั้นพรหมกายิกา, พวก
7285	เทพชั้นภุมมะ
7286	เทพชั้นยามา
7287	เทพชั้นรูปาวจร
7288	เทพชั้นเวหัพผลา
7289	เทพชั้นสังกิลิฐฐาภา
7290	เทพชั้นสุทธาวาส
7291	เทพชั้นสุทัสสา
7292	เทพชั้นสุทัสสี
7293	เทพชั้นสุภิกิณหะ, พวก
7294	เทพชั้นสุภา

7295	เทพชั้นนอกนิมิตภาพ
7296	เทพชั้นนอกนิมิต
7297	เทพชั้นอติปา
7298	เทพชั้นอรุปาวจร
7299	เทพชั้นอวิหา
7300	เทพชั้นอัปมาณสุภา
7301	เทพชั้นอัปมาณภา
7302	เทพชั้นอาภัสสร
7303	เทพชั้นอาภา
7304	เทพดุริยางค์
7305	เทพธิดา
7306	เทพธิดาสัทธา
7307	เทพธิดาสิริ
7308	เทพธิดาหิริ
7309	เทพธิดาอาสา
7310	เทพนคร
7311	เทพนารี
7312	เทพนิกาย
7313	เทพบริวาร
7314	เทพบริษัท
7315	เทพบุตร
7316	เทพบุตร ๔ องค์
7317	เทพบุตรบริษัท
7318	เทพบุรี
7319	เทพผู้ควรบูชา
7320	เทพผู้เนืองในหมู่พรหม
7321	เทพผู้อาศัยพระจันทร์
7322	เทพผู้อาศัยพระอาทิตย์
7323	เทพพวกกัณฐกะ
7324	เทพพวกเขมียะ
7325	เทพพวกโชติ
7326	เทพพวกมันทวลาหกะ
7327	เทพพวกลัมพีตกะ
7328	เทพพวกกลามเสฏฐะ
7329	เทพพิภพ
7330	เทพยดา
7331	เทพยดาสุขุมลชาติ
7332	เทพฤาษี
7333	เทพวสุ, เหล่า
7334	เทพวัน, ป่าไม้สาละ
7335	เทพวิมาน

7336	เทพสารถี
7337	เทพอัปสร
7338	เทพอัปสรกัลยาณี
7339	เทพอุตตระ, พระเจ้าจักรพรรดิ
7340	เทริดผ้า
7341	เทวะ
7342	เทวภูมบรรพต
7343	เทวคัชชิตะ, พระเจ้าจักรพรรดิ
7344	เทวจาริกสูตร (ตติย)
7345	เทวจาริกสูตร (ทุติย)
7346	เทวจาริกสูตร (ปฐม)
7347	เทวจูตินิรยาทีสูตร
7348	เทวดา
7349	เทวดาและเทพบิดร
7350	เทวดาและพรหม
7351	เทวดาเหล่ามนาปกายิกา
7352	เทวดานุสสติ
7353	เทวดาปัญญาชาดก
7354	เทวดาพลี
7355	เทวดาสูต
7356	เทวดาสูต
7357	เทวดาอุโบสถ
7358	เทวเถระ, ภิกษุ
7359	เทวทหสูตร
7360	เทวทหสูตร
7361	เทวทหสูตร
7362	เทวทหะ, นิคม
7363	เทวทัต, ภิกษุ
7364	เทวทัต, เจ้า
7365	เทวทัตตวัตถุ
7366	เทวทัตตวัตถุ
7367	เทวทัตตวัตถุ
7368	เทวทัตตวิปัติสูตร
7369	เทวทัตตสูตร
7370	เทวทัตตสูตร
7371	เทวทัตตสูตร
7372	เทวทูต
7373	เทวทูตสูตร
7374	เทวทูตสูตร
7375	เทวธรรม, หมวดธรรม
7376	เทวธัมมชาดก

7377	เทวธัมมิกะ, เคียรถีย์
7378	เทวธาวัตถกสูตร
7379	เทวบท
7380	เทวบรูรี
7381	เทวปทสูตร (ปฐม)
7382	เทวปทสูตร (ทุติย)
7383	เทวพราหมณวัตถุ
7384	เทวพราหมณสูตร (ปฐม)
7385	เทวพราหมณสูตร (ทุติย)
7386	เทวมนุสสนิรยสูตร
7387	เทวราช
7388	เทวฤทธิ
7389	เทวละ, พระเจ้าจักรพรรดิ
7390	เทวละ, พระปัจเจกพุทธเจ้า
7391	เทวละ, ภิกษุ
7392	เทวโลก
7393	เทวโลกสูตร
7394	เทววิมาน
7395	เทวสภเถรคาถา (ปฐม)
7396	เทวสภเถรคาถา (ทุติย)
7397	เทวสภา
7398	เทวสภาคสูตร
7399	เทวสหายภิกษุวัตถุ
7400	เทวสหายภิกษุวัตถุ
7401	เทวสัททสูตร
7402	เทวสูตร (ปฐม)
7403	เทวสูตร (ทุติย)
7404	เทวสูตร (ตติย)
7405	เทวสุตะ, ยักซ์
7406	เทวहितพราหมณ์
7407	เทวहितพราหมณวัตถุ
7408	เทวहितสูตร
7409	เทวะ
7410	เทวานุภาพ
7411	เทवालีย์
7412	เทवासुरสังคามสูตร
7413	เทวินทบัณฑิต
7414	เทวิลดาบส
7415	เทวิลละ, พระ
7416	เทศนา
7417	เทศกิตตกเถราปทาน

7418	เทศนาคามินี
7419	เทศนาสูตร
7420	เทศนาสูตร
7421	เทศปุชกเถราปทาน
7422	เทียง
7423	เทียงแท้
7424	เทียบเคียง
7425	เทียบดู
7426	เทียวบิณฑบาตตามลำดับตรอกเป็นวัตร
7427	เทียวบิณฑบาตเป็นวัตร
7428	เทียวไปไกล
7429	เทียวไปดวงเดียว
7430	เทียวไปผู้เดียว
7431	เทือกเขาลำเนาไพร
7432	เทววาจิกอุบาสก
7433	แห่งตลอดดีด้วยทิมฺมู
7434	แห่งตลอดได้ยาก
7435	แห่งทองชมพูนุท
7436	โทมปากสูตร
7437	โทมพราหมณ์
7438	โทมพราหมณ์สูตร
7439	โทมสูตร
7440	โทณะ, ทาน้ำ
7441	โทณินิมมชชนิทายิกาวิมาน
7442	โทพกะ
7443	โทมนัส
7444	โทมนัสที่ควรเสพ
7445	โทมนัสที่ไม่ควรเสพ
7446	โทมนัสที่ให้ผลไม่แน่นอน
7447	โทมนัสมีวิตก มีวิจาร์
7448	โทมนัสไม่มีวิตก ไม่มีวิจาร์
7449	โทมนัสรูปวิหาร
7450	โทมนัสสธาตุ
7451	โทมนัสสเวทนา
7452	โทมนัสสินทรีย์
7453	โทมนัสอาศัยเนกขัมมะ
7454	โทมนัสอาศัยเรือน
7455	โหวจัสสตา
7456	โหวจัสสตาสูตร
7457	โทษ
7458	โทษของการไม่เคี้ยวไม้สีฟัน

7459	โทษของรูป
7460	โทษของวิญญาน
7461	โทษของสังขาร
7462	โทษทัณฑ์
7463	โทษในกาม
7464	โทษมีประมาณน้อย
7465	โทษหยาบ
7466	โทษแห่งวิตก
7467	โทษธรรม
7468	โทษปริญาสูตร
7469	โทษสัญญา
7470	โทษสูตร
7471	โทษอภิญาทีสูตร
7472	โทษะ
7473	โทษัคคิ
7474	โทษาคติ
7475	โทษธรรม
7476	ธง
7477	ธงชัย
7478	ธงชัยของฤาษี
7479	ธงปฏิภาก
7480	ธงสีหิงสบาท
7481	ธงทวยกเถราปทาน
7482	ธงทวยกเถราปทาน
7483	ธงคคสูตร
7484	ธงรัฐ, ตระกูล
7485	ธงรัฐ, ท้าวมหาราช
7486	ธงรัฐะ, บิดา
7487	ธงปาลกะ, ช้าง
7488	ธงปาลเศรษฐี
7489	ธงปาลเสฏฐิเปตวัตถุ
7490	ธงวดี, นางพราหมณี
7491	ธงสูตร
7492	ธงนะ
7493	ธงชัย, พระราชา
7494	ธงชัยอุบาสก
7495	ธงชานี, พราหมณ์
7496	ธงชานีสสูตร
7497	ธงชานี, นางพราหมณี
7498	ธงชานีสสูตร
7499	ธงรัฐกะ, ทาส

7500	ฉนิยกุมภการบุตร, ภิกษุ
7501	ฉนิยเถรคาถา
7502	ฉนิยสูตร
7503	ฉนุคคหสูตร
7504	ฉนุเสขกุมาร
7505	ฉนุ
7506	ฉรณี, ห้วงน้ำ
7507	ฉรณีประตุ
7508	ฉรณีรุหะ, พระเจ้าจักรพรรดิ
7509	ฉรรม
7510	ฉรรมกถา
7511	ฉรรมกถีก
7512	ฉรรมก้ออันตราย
7513	ฉรรมกาย
7514	ฉรรมกุฎี
7515	ฉรรมเก้า
7516	ฉรรมของคฤหัสถ์
7517	ฉรรมของพระอรียะ
7518	ฉรรมของพระอเสขะ
7519	ฉรรมของพราหมณ์ที่เก้าแก่
7520	ฉรรมของมนุษย์
7521	ฉรรมของมาร
7522	ฉรรมของสัตบุรุษ
7523	ฉรรมของอสัตบุรุษ
7524	ฉรรมชั้นธ
7525	ฉรรมขาว
7526	ฉรรมเครื่องก้าลวง
7527	ฉรรมเครื่องข้อ
7528	ฉรรมเครื่องขัดเกลากิเลส
7529	ฉรรมเครื่องดับทุกข์
7530	ฉรรมเครื่องทำความแกลัวกล้า
7531	ฉรรมเครื่องนำออก
7532	ฉรรมเครื่องนำออกจากโลก
7533	ฉรรมเครื่องเน้นซ้ำ
7534	ฉรรมเครื่องพ้นจากบ่วงมัจจุราช
7535	ฉรรมเครื่องยึดหน่วง
7536	ฉรรมเครื่องรองรับจิต
7537	ฉรรมเครื่องระงับใจภายในตน
7538	ฉรรมเครื่องละเว้น
7539	ฉรรมเครื่องสลัดออกจากกิเลส
7540	ฉรรมเครื่องอยู่เป็นสุข

7541	ธรรมเครื่องอยู่เป็นสุขในปัจจุบัน
7542	ธรรมเครื่องอยู่ผาสุก
7543	ธรรมเครื่องอยู่ร่วมกัน
7544	ธรรมงาม
7545	ธรรมจักร
7546	ธรรมจักขุ
7547	ธรรมเจตีย์
7548	ธรรมชั้นยอด
7549	ธรรมชั้นสูง
7550	ธรรมชั้ว
7551	ธรรมชาติ
7552	ธรรมชาติที่ไม่เกิด
7553	ธรรมชालะ
7554	ธรรมฐิติ
7555	ธรรมตั้งเดิม
7556	ธรรมดำ
7557	ธรรมดี
7558	ธรรมตรรก
7559	ธรรมตามลำดับบท
7560	ธรรมทาน
7561	ธรรมทายาท
7562	ธรรมทินนา, ภิกษุณี
7563	ธรรมทินนาอุบาสิกา
7564	ธรรมที่เกิดขึ้นจากเหตุ
7565	ธรรมที่เกื้อกูลแก่สังโยชน์
7566	ธรรมที่เกื้อกูลแก่อุปาทาน
7567	ธรรมที่ขาว
7568	ธรรมที่ขาว (รอดัด)
7569	ธรรมที่ควรกำหนดรู้
7570	ธรรมที่ควรคบ
7571	ธรรมที่ควรเจริญ
7572	ธรรมที่ควรทำให้แจ้ง
7573	ธรรมที่ควรทำให้มาก
7574	ธรรมที่ควรระลึก
7575	ธรรมที่ควรรู้
7576	ธรรมที่ควรละด้วยปัญญาอันยิ่ง
7577	ธรรมที่ควรเสพ
7578	ธรรมที่ควรให้เกิดขึ้น
7579	ธรรมที่ดำ
7580	ธรรมที่ทำให้แจ้ง
7581	ธรรมที่ทำให้เป็นบัณฑิต

7582	ธรรมที่ทำให้เป็นผู้ว่าง่าย
7583	ธรรมที่ทำให้เป็นผู้ว่ายาก
7584	ธรรมที่ทำให้เป็นพาล
7585	ธรรมที่ทำให้เร่าร้อน
7586	ธรรมที่นับเนื่องในกุศลธรรม
7587	ธรรมที่น่าปรารถนา
7588	ธรรมที่น่าอัศจรรย์
7589	ธรรมที่บุคคลควรรู้อยู่
7590	ธรรมที่บุคคลรู้อยู่แล้วควรกำหนดรู้
7591	ธรรมที่บุคคลรู้อยู่แล้วควรเจริญ
7592	ธรรมที่บุคคลรู้อยู่แล้วควรทำให้แจ้ง
7593	ธรรมที่บุคคลรู้อยู่แล้วควรละ
7594	ธรรมที่ประณีต
7595	ธรรมที่ปราศจากความกำหนัด
7596	ธรรมที่ปราศจากสังโยชน์
7597	ธรรมที่ปัจจัยปรุงแต่ง
7598	ธรรมที่เป็นกุศลและอกุศล
7599	ธรรมที่เป็นข้าศึกต่อวิโมกข์
7600	ธรรมที่เป็นคู่กัน
7601	ธรรมที่เป็นชื่อ
7602	ธรรมที่เป็นแดนเกษมจากโยคะ
7603	ธรรมที่เป็นทางหลักเฉียง
7604	ธรรมที่เป็นนิรุตติ
7605	ธรรมที่เป็นนิรุตติ
7606	ธรรมที่เป็นบัญญัติ
7607	ธรรมที่เป็นบัญญัติ
7608	ธรรมที่เป็นประธาน
7609	ธรรมที่เป็นประธานแห่งวิโมกข์
7610	ธรรมที่เป็นปัจจุบัน
7611	ธรรมที่เป็นฝ่ายดำ
7612	ธรรมที่เป็นพยาน
7613	ธรรมที่เป็นพิษ
7614	ธรรมที่เป็นส่วนแห่งวิชา
7615	ธรรมที่เป็นส่วนแห่งอวิชา
7616	เล่ม82สุขญา
7617	ธรรมที่เป็นสาระ
7618	ธรรมที่เป็นเหตุ
7619	ธรรมที่เป็นเหตุแห่งความเดือดร้อน
7620	ธรรมที่เป็นเหตุแห่งชื่อ
7621	ธรรมที่เป็นเหตุแห่งนิรุตติ
7622	ธรรมที่เป็นเหตุแห่งบัญญัติ

7623	ธรรมที่เป็นเหตุให้เดือดร้อน
7624	ธรรมที่เป็นเหตุให้ถึงจุดติและปฏิสนธิ
7625	ธรรมที่เป็นอริยมรรค
7626	ธรรมที่เปรียบเหมือนฟ้าผ่า
7627	ธรรมที่เปรียบเหมือนสายฟ้า
7628	ธรรมที่มีทุกข์เป็นกำไร
7629	ธรรมที่มีทุกข์เป็นวิบาก
7630	ธรรมที่มีโทษ
7631	ธรรมที่มีวิบากเป็นทุกข์
7632	ธรรมที่มีส่วนแห่งวิชา
7633	ธรรมที่มีส่วนแห่งอวิชา
7634	ธรรมที่มีอาสวะ
7635	ธรรมที่ไม่ทำให้เร้าร้อน
7636	ธรรมที่ยิ่ง
7637	ธรรมที่เลว
7638	ธรรมที่สลัด
7639	ธรรมที่ยังลงสู่อมตะคือนิพพาน
7640	ธรรมเทพบุตร
7641	ธรรมเทศนา
7642	ธรรมเทศนาไม่บริสุทธิ์
7643	ธรรมธาตุ
7644	ธรรมนาวา
7645	ธรรมนิยาม
7646	ธรรมเนติ
7647	ธรรมเนียม
7648	ธรรมเนียมการล้างกระดุก
7649	ธรรมในธรรม
7650	ธรรมบท
7651	ธรรมบรรยาย
7652	ธรรมบริสุทธิ์
7653	ธรรมโภกขณิ, สระ
7654	ธรรมปฏิรูป
7655	ธรรมปราสาท
7656	ธรรมपालกุมาร
7657	ธรรมเป็นเครื่องข้อง
7658	ธรรมเป็นเครื่องตื่น
7659	ธรรมเป็นเครื่องบ่มวิมุตติ
7660	ธรรมเป็นเครื่องรักษาอย่างเอก
7661	ธรรมเป็นเครื่องหลุดพ้น
7662	ธรรมเป็นเครื่องอยู่
7663	ธรรมเป็นเครื่องอยู่เป็นสุขในปัจจุบัน

7664	ธรรมเป็นเครื่องอยู่อันหาหนีมิได้
7665	ธรรมเป็นแดนเกษมจากโยคะ
7666	ธรรมเป็นแดนเกษมจากโยคะอันยอดเยี่ยม
7667	ธรรมเป็นที่กำจัดฉันทราคะ
7668	ธรรมเป็นที่ดับการแสวงหา
7669	ธรรมเป็นที่ดับไม่เหลือ
7670	ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งความเบาใจ
7671	ธรรมเป็นที่พึง
7672	ธรรมเป็นที่สิ้นกรรมทุกอย่าง
7673	ธรรมเป็นที่สิ้นตัณหา
7674	ธรรมเป็นสาระ
7675	ธรรมเป็นเหตุเกิด
7676	ธรรมเป็นเหตุเกิดในกาย
7677	ธรรมเป็นเหตุเกิดในจิต
7678	ธรรมเป็นเหตุดับ
7679	ธรรมเป็นเหตุดับในกาย
7680	ธรรมเป็นเหตุดับในจิต
7681	ธรรมเป็นเหตุให้เศร้าหมอง
7682	ธรรมเป็นเหตุให้ผ่องแผ้ว
7683	ธรรมเป็นเหตุอยู่ร่วมกัน
7684	ธรรมผิด
7685	ธรรมฝ่ายขาว
7686	ธรรมฝ่ายดำ
7687	ธรรมฝ่ายเสื่อม
7688	ธรรมภายนอก
7689	ธรรมภายใน
7690	ธรรมกุต
7691	ธรรมเภา
7692	ธรรมมีกิเลส
7693	ธรรมมีความงามในเบื้องต้น
7694	ธรรมมีต้นหาเป็นมูล
7695	ธรรมมีปาฏิหาริย์
7696	ธรรมมีรสเป็นอย่างเดียวกัน
7697	ธรรมมีเหตุ
7698	ธรรมมีอุปการะ
7699	ธรรมมีอุปการะมาก
7700	ธรรมไฟบุลย์
7701	ธรรมยาน
7702	ธรรมรส
7703	ธรรมรัตนะ
7704	ธรรมราชา

7705	ธรรมละเอียด
7706	ธรรมเลวทราม
7707	ธรรมวาที
7708	ธรรมวาทีเทพบุตร
7709	ธรรมวิถี
7710	ธรรมวินัย
7711	ธรรมสภา
7712	ธรรมสมควร
7713	ธรรมสมควรแก่โพธิญาณ
7714	ธรรมสมัย
7715	ธรรมสมาธิ
7716	ธรรมสังคากาจารย์
7717	ธรรมสังคีติกาจารย์
7718	ธรรมสังคีติกาจารย์
7719	ธรรมสัญญา
7720	ธรรมสามี
7721	ธรรมเสนาบดี, พระอัครสาวก
7722	ธรรมเสรี
7723	ธรรมเหตุก้าวล่วง
7724	ธรรมอันเกษมจากโยคะ
7725	ธรรมอันปราศจากโทษ
7726	ธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งความสังเวช
7727	ธรรมอันเป็นส่วนแห่งวิชา
7728	ธรรมอันเป็นเหตุให้เนิ่นช้า
7729	ธรรมอันเป็นเอก
7730	ธรรมอันผู้ปฏิบัติพึงเห็นชัดด้วยตนเอง
7731	ธรรมอันเลิศ
7732	ธรรมอันสมควร
7733	ธรรมอันสูงสุด
7734	ธรรมเอก
7735	ธรรมโอสถ
7736	ธรรมะ, เทพบุตร
7737	ธรรมา, พระธิดา
7738	ธรรมาทาส
7739	ธรรมานุสารี
7740	ธรรมาภิสมัย
7741	ธรรมารมณ
7742	ธรรมาราม
7743	ธรรมิกเทพบุตร
7744	ธรรมิกอุบาสก
7745	ธรรมิกะ, ภูเข

7746	ธรรมীগถา
7747	อัญญาชาติ
7748	อัญญาลักษณะ
7749	อัญญาวดี, กรุง
7750	อัญญาหาร,อัญญาหารดิบ
7751	อัญญาพีช
7752	อัมมกถิกปุจฉาสูตฺร
7753	อัมมกถิกสูตฺร
7754	อัมมกถิกสูตฺร
7755	อัมมกถิกสูตฺร
7756	อัมมกถิกสูตฺร (ทุดิย)
7757	อัมมจริยสูตฺร
7758	อัมมจริยา
7759	อัมมจักกกถา
7760	อัมมจักกัปปวัตตนสูตฺร
7761	อัมมจักกิกเถรอาปทาน
7762	อัมมจักขุ
7763	อัมมจาคะ
7764	อัมมเจตติยสูตฺร
7765	อัมมฉันทะ
7766	อัมมญาน
7767	อัมมฐิติญาน
7768	อัมมตันหา
7769	อัมมเถระ
7770	อัมมทัสสี, พระพุทธเจ้า
7771	อัมมทัสสีพุทธวงค์
7772	อัมมทาน
7773	อัมมทายาทสูตฺร
7774	อัมมทาสะ
7775	อัมมทินนสูตฺร
7776	อัมมทินนนะ, อุบาสก
7777	อัมมทินนา, ภิกษุณี
7778	อัมมทินนาเถรียาปทาน
7779	อัมมทินนาเถรีคาถา
7780	อัมมทินนาเถรีวัตถุ
7781	อัมมเทวปุตตจริยา
7782	อัมมเทวปุตตชาดก
7783	อัมมธาตุ
7784	อัมมนานัตตญานนิตเทศ
7785	อัมมนิमित
7786	อัมมบุชา

7787	ฉัมมปฏิสันถาร
7788	ฉัมมปฏิสัมภทา
7789	ฉัมมปฏิสัมภทาญาณ
7790	ฉัมมปทสูตร
7791	ฉัมมปริเยสนา
7792	ฉัมมปริพาหะ
7793	ฉัมมपालเถรคาถา
7794	ฉัมมปาติยะ, ภิกษุ
7795	ฉัมมมัจฉริยะ
7796	ฉัมมรัตนะ
7797	ฉัมมราชาสูตร
7798	ฉัมมรุจิ, พระ
7799	ฉัมมรุจิเถรอปทาน
7800	ฉัมมวัตถาน
7801	ฉัมมวาที
7802	ฉัมมวาทีปัญหาสูตร
7803	ฉัมมวิจยสัมโพชฌงค์
7804	ฉัมมวิจารณ์
7805	ฉัมมวิตก
7806	ฉัมมวินิจฉัย
7807	ฉัมมวิหารีสูตร (ปฐม)
7808	ฉัมมวิหารีสูตร (ทุติย)
7809	ฉัมมสฎปิตุเถรคาถา
7810	ฉัมมสังกัปปะ
7811	ฉัมมสังวรเถรคาถา
7812	ฉัมมสัณฺเจตนา
7813	ฉัมมสัณฺญกเถรอปทาน
7814	ฉัมมสัณฺญา
7815	ฉัมมสันถาร
7816	ฉัมมสัมผัส
7817	ฉัมมสัมผัสสชาเวทนา
7818	ฉัมมสูตร
7819	ฉัมมสูตร
7820	ฉัมมอุโบสถ
7821	ฉัมมัญญ
7822	ฉัมมัญญสูตร
7823	ฉัมมัญญิตีญาณ
7824	ฉัมมัญญิตีญาณนิตเทศ
7825	ฉัมมัทธชาดก
7826	ฉัมมัทธชาดก
7827	ฉัมมัสสวนวัตถุ

7828	ฉั่มัสสวนสูตร
7829	ฉั่มัสสวนียเถราปทาน
7830	ฉั่มมาเถรีคาถา
7831	ฉั่มมาธิปไตย
7832	ฉั่มมานุฉั่มมปฏิบัติ
7833	ฉั่มมานุฉั่มมปฏิปันนสูตร
7834	ฉั่มมานุปัสสนา
7835	ฉั่มมานุปัสสีสูตร
7836	ฉั่มมานุสสติ
7837	ฉั่มมานุสารี
7838	ฉั่มมาตนะ
7839	ฉั่มมารามเถรวัตถุ
7840	ฉั่มมิกเถรคาถา
7841	ฉั่มมิกเถรวัตถุ
7842	ฉั่มมิกสูตร
7843	ฉั่มมิกสูตร
7844	ฉั่มมิกอุปาสกวัตถุ
7845	ฉั่มมิกะ, พระ
7846	ฉั่มมุทเทศ
7847	ฉั่มมุทธัจจวารนิทเทศ
7848	ชาตุ
7849	ชาตุกถา
7850	ชาตุกัมมัฏฐาน
7851	ชาตุกุสลตา
7852	ชาตุติน
7853	ชาตุที่แตกต่างกัน
7854	ชาตุที่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง
7855	ชาตุที่ปัจจัยไม่ปรุงแต่ง
7856	ชาตุที่สลัด
7857	ชาตุนานัตตสูตร
7858	ชาตุน้ำ
7859	ชาตูปุชกเถราปทาน
7860	ชาตูปุชกเถราปทาน
7861	ชาตุไฟ
7862	ชาตุภาชนียกถา
7863	ชาตุลม
7864	ชาตุวิภังค์
7865	ชาตุวิภังคสูตร
7866	ชาตุวิวิณณแปตวัตถุ
7867	ชาตุสูตร
7868	ชาตุสูตร

7869	ธาตุสูตร
7870	ธาตุสูตร
7871	ธาตุสูตร
7872	ธาตุโสสังสันทนสูตร
7873	ธาตุอย่างกลาง
7874	ธาตุอย่างประณีต
7875	ธารณสูตร (ปฐม)
7876	ธารณสูตร (ทุติย)
7877	ธารน้ำ
7878	ธารน้ำอุ่น
7879	ชิตา
7880	ชิตากุมภัณฑ์
7881	ชิตาของพญานาค
7882	ชิตาคนธรรพ์
7883	ชิตามาร
7884	ชิตายักษ์
7885	ชิตี
7886	ชิตีธาตุ
7887	ชิตุสูตร
7888	ชิตุสูตร
7889	ชिरชน
7890	ชีราเถรีคาถา
7891	ชูดงค์
7892	ชูดงค์คุณ
7893	ชูดงควัตร
7894	ชุนิกเขปสมุฏฐาน
7895	ชูระ
7896	ชูลี
7897	ชูยาคุ
7898	ชูปทายกเถราปทาน
7899	ชุมการิชาดก
7900	ชุมเกตุ, พระเจ้าจักรพรรดิ
7901	ชุมโรจวนรก
7902	โศตกะ, มามพ
7903	โศตกเถราปทาน
7904	โศตกมานวปัญหา
7905	โศตกมานวปัญหา
7906	โศตกมานวปัญหานิทเทศ
7907	โธนา
7908	โธวนสูตร
7909	นกกุณาละ

7910	นกกุมภีลิกา
7911	นกกุลิจคะ
7912	นกแขกเต้า
7913	นกครุฑ
7914	นกคืบแค
7915	นกคุ้ม
7916	นกเค้า
7917	นกเงือก
7918	นกจักรพาก
7919	นกชีวิญชีวะกะ
7920	นกตุเหว่า
7921	นกตระกรุม, นกตะกรุม
7922	นกต้อยตีวิด
7923	นกโพระดก
7924	นกมัยหกะ
7925	นกมูลไถ
7926	นกยูง
7927	นกแร้ง
7928	นกสตัดตะ
7929	นกสตีติคุมพะ
7930	นกสาลิกา
7931	นกหัสตีลิงค์
7932	นกออก
7933	นกโอรุวจิตตกะ
7934	นกฮูก
7935	นกัมมปัจจัย
7936	นกกุลชาดก
7937	นกกุลปีตาคหบดี, อุบาสก
7938	นกกุลปีตสูตร ^๑
7939	นกกุลปีตสูตร ^๒
7940	นกกุลปีตสูตร ^๓
7941	นกกุลมาตาคหปตานี
7942	นกกุลมาตาสูตร
7943	นกกุลอุบาสก
7944	นกกุลอุบาสิกา
7945	นกุหนสูตร(ปฐม)
7946	นกุหนสูตร(ทุติย)
7947	นเคนจิวญญะยปัญญา
7948	นขลิสสูตร ^๑
7949	นขลิสสูตร ^๒
7950	นขลิสสูตร ^๓

7951	นขลิขาสูตร ^๒
7952	นคร
7953	นครกถา
7954	นครกะ, แคว้น
7955	นครเก่า
7956	นครพาราณสี
7957	นครวินทกะ, หมู่บ้านพราหมณ์
7958	นครวินทยยสูตร
7959	นครสากละ
7960	นครสูตร
7961	นครโปรหมสูตร
7962	นจิตตวิปัสสาส
7963	นซีร์ติสูตร
7964	นฌานปัจจย
7965	นฏกุเวร, คนธรรพ์
7966	นติ
7967	นตุมหสูตร
7968	นตุมหากสูตร
7969	นตุมหากสูตร(ทุติย)
7970	นตุมหากสูตร(ปฐม)
7971	นตุมหากสูตร(ทุติย)
7972	นตุมหากสูตร(ปฐม)
7973	นตุมหากสูตร(ทุติย)
7974	นทีฏฐีวิปัสสาส
7975	นทีกัสสเประคาถา
7976	นทีกัสสเประปทาน
7977	นทีกัสสปะ, ชฎิล, พระ
7978	นทีนิมิต
7979	นทีปารสีมา
7980	นทีสูตร
7981	นทีสูตร
7982	นทีโสตสูตร
7983	นทุพภิกยสูตร
7984	นธินีสถาน
7985	นปัจฉาชาตปัจจย
7986	นปุเรชาตปัจจย
7987	นม,นมโค
7988	นมตำเลีย
7989	นมแมว
7990	นมสด
7991	นมส้ม

7992	นมัคคปัจจย
7993	นมัสการ
7994	นมุจิमार
7995	นมุจี, พญามาร
7996	นรก
7997	นรกอเวจี
7998	นรชน
7999	นรเทพ
8000	นรลักษณ
8001	นระ
8002	นราธิบตี
8003	นรุตตมะ, พระเจ้าจักรพรรดิ
8004	นเรหุยกัษ
8005	นवरรมสฎูป
8006	นวกะ
8007	นวกัมมิกภารทวาชพราหมณ
8008	นวกัมมิกสูตร
8009	นวนวตียะ, เมือง
8010	นวมสูตร
8011	นวสูตร
8012	นวังคสัตถุศาสน
8013	นวังคุโปสถสูตร
8014	นวาตสูตร ^๑
8015	นวาตสูตร ^๒
8016	นวิปยุตตปัจจย
8017	นวิปากปัจจย
8018	นสมันนตรปัจจย
8019	นสัณญาวิปัลลาส
8020	นสันติสูตร
8021	นสัมปยุตตปัจจย
8022	นเสวิตัพพาทิสูตร
8023	นหาคกมุนีเถรคาถา
8024	นหาคกสูตร
8025	นหาคกะ, ชื่อ
8026	นหาปกะ
8027	นหุต, มาตรฐานับ
8028	นเหตุปัจจย
8029	นโหดิตถาคโตสูตร
8030	นพกปานสูตร
8031	นพกปานสูตร(ปฐม)
8032	นพกปานสูตร(ทุติย)

8033	นพกปานะ, นิคม
8034	นพกปานะ, หมูบ้าน
8035	นพกลาปีสูตร
8036	นพกุฎิกทายกเถรอปทาน
8037	นพปานชาดก
8038	นพมาลิกาเถรียาปทาน ^๑
8039	นพมาลิกาเถรียาปทาน ^๒
8040	นพมาลียเถรอปทาน ^๑
8041	นพมาลียเถรอปทาน ^๒
8042	นพมาลี, ทะเล
8043	นพาคาริกเถรอปทาน
8044	นพินเกษตรียเถรอปทาน
8045	นพินิกา, พระธิดา
8046	นพินิกาชาดก
8047	นพินีปราสาท
8048	นพเรश्यक์
8049	นโพราะชะ
8050	นโพราะชา, ยักข์
8051	นอกสมัย
8052	นอธิติปัจจัย
8053	นอนบนหนาม
8054	นอนเบียดเสียดบุตร
8055	นอนนตรปัจจัย
8056	นอบน้อม
8057	น้อมใจเชื่อ
8058	น้อมนีกมาด้วยความเต็มใจ
8059	น้อมไปในเนกขัมมะ
8060	น้อมไปสู่นิพพาน
8061	น้อมไว้
8062	นักชัตตชาดก
8063	นักชัตตมงคล
8064	นักชัตฤกษ์
8065	นักคำนวณ
8066	นักตี๋ม
8067	นักตรรกะ
8068	นักไต่ว่าทะ
8069	นักโทษ
8070	นักบวช
8071	นักบวชเปลือย
8072	นักปฏิบัติ
8073	นักประมวล

8074	นักประเมิน
8075	นักปราชญ์
8076	นักพรต
8077	นักมวยปล้ำ
8078	นักมายากล
8079	นักรบอาชีพ
8080	นักรำ
8081	นักเลง
8082	นักเลงการพนัน
8083	นักเลงเจ้าชู้
8084	นักเลงสกา
8085	นักเลงสุรา
8086	นักเลงหญิง
8087	นักเลงเหล้า
8088	นักเล่น
8089	นักเล่นกล
8090	นักฆัตร, หมู่ดาว
8091	นักฆัตรคราส
8092	นักสืบ
8093	นักอภิปรัชญา
8094	นั่งกระโหย่ง
8095	นั่งขัดสมาธิ
8096	นั่งคคภูฏเธรวัตถุ
8097	นั่งคคีสชาดก
8098	นั่งคคฐฐชาดก
8099	นั่งคคู้บัลลังก์
8100	นั่งฉันอาสนะเดียวเป็นวัตร
8101	นั่งนิง
8102	นั่งเป็นวัตร
8103	นั่งจคคีสสุตร
8104	นั่งจจชาดก
8105	นัชชูปมะ, พระราชา
8106	นัตหมาย
8107	นัตถิกทิมฐฐิ
8108	นัตถิกวาหะ
8109	นัตถิทินนสุตร
8110	นัตถิปัจจัย
8111	นัตถิปุตตสมสุตร
8112	นันทกเถรคาถา
8113	นันทกเถรคาถา
8114	นันทกเถรอปทาน ^๑

8115	นันทกเถราปทาน ^๒
8116	นันทกเปตวิตถุ
8117	นันทกlijฉวิสูตร
8118	นันทกสูตร
8119	นันทกะ, ภิกษุ
8120	นันทกะ, มหาอำมาตย์
8121	นันทกุมาร
8122	นันทโกวาทสูตร
8123	นันทโคบาล, นาย
8124	นันทโคपालกวิตถุ
8125	นันทชาดก
8126	นันทดาบส
8127	นันทติสูตร
8128	นันทเถรคาถา
8129	นันทเถรวิตถุ
8130	นันทเถราปทาน
8131	นันทเทพบุตร
8132	นันทนวัน, สวน
8133	นันทนวิมาน
8134	นันทนสูตร ^๑
8135	นันทนสูตร ^๒
8136	นันทนสูตร ^๓
8137	นันทบัณฑิต
8138	นันทปราสาท
8139	นันทมาณพ
8140	นันทมาณวกปัญหา
8141	นันทมาณวปัญหา
8142	นันทมาณวปัญหานิทเทศ
8143	นันทมาตาสูตร
8144	นันทมารดา, อุบาสิกา
8145	นันทราช, พระเจ้า
8146	นันทรามานูบาสิกา
8147	นันทวดี, ธิดา, ภิกษุณี
8148	นันทวโนทยาน
8149	นันทวัน, อุทยาน
8150	นันทสูตร ^๑
8151	นันทสูตร ^๒
8152	นันทสูตร ^๓
8153	นันทสูตร ^๔
8154	นันทอุบาสก
8155	นันทะ วัจฉโคตร

8156	นันทะ วัจฉะ
8157	นันทะ, ทาส, บัณฑิต, พระราชา, มานพ
8158	นันทะ, ภิกษุ
8159	นันทา, ชื่อ, ธิดา, พระธิดา
8160	นันทา, พระเถรี, ภิกษุณี
8161	นันทากุมารี
8162	นันทาเถรียาปทาน
8163	นันทาเปติวัตถุ
8164	นันทาราม
8165	นันทาอุบาสิกา
8166	นันทิ
8167	นันทิกขยสูตร
8168	นันทิกขยสูตร (ทุตติย)
8169	นันทิยเถรคาถา
8170	นันทิยปริพาชก
8171	นันทิมิคราชาดก
8172	นันทิยวัตถุ
8173	นันทิยสักกสูตร
8174	นันทิยสูตร ^๑
8175	นันทิยสูตร ^๒
8176	นันทิยสูตร ^๓
8177	นันทิยอุบาสก
8178	นันทิยะ, เจ้าศากยะ
8179	นันทิยะ, พญาเนื้อ
8180	นันทิยะ, ภิกษุ
8181	นันทิราคะ
8182	นันทิวิฑฒอุบาสก
8183	นันทิวิศาล, โคถึก
8184	นันทิวิศาลชาดก
8185	นันทิวิศาลเทพบุตร
8186	นันทิวิศาลสูตร
8187	นันทิสัญญา
8188	นันทิเสนอุบาสก
8189	นันทุตตระ, พระโอรส
8190	นันทุตตราเถรีคาถา
8191	นันทือ, นันทือศาสดาอื่น
8192	นันทุอย่างปมมนุษย์
8193	นันทุสูตร
8194	นันทุมา
8195	นันทุ
8196	นันทุนา

8197	นัยน์ตา
8198	นาก
8199	นาค
8200	นาคกัมพลอัสดร
8201	นาคเกษรียเถราปทาน
8202	นาคเถระ
8203	นาคทัตตสูตร
8204	นาคทัตตะ, พระ
8205	นาคนิเวศน์
8206	นาคปัลลวกเถราปทาน
8207	นาคบุปผียเถราปทาน ^๑
8208	นาคบุปผียเถราปทาน ^๒
8209	นาคปุระ
8210	นาคเปตวัตถุ
8211	นาคพิภพ
8212	นาคภูริทัต
8213	นาคราชา
8214	นาควัน,สวน
8215	นาคवास
8216	นาควิมาน (ปฐม)
8217	นาควิมาน (ทุติย)
8218	นาควิมาน (ตติย)
8219	นาควิมาน
8220	นาคสมบัติ
8221	นาคสมาลเถรคาถา
8222	นาคสมาลเถราปทาน
8223	นาคสมาละ, พระ
8224	นาคสุปัสสะ, พญานาค
8225	นาคสูตร ^๑
8226	นาคสูตร ^๒
8227	นาคสูตร ^๓
8228	นาคสูตร ^๔
8229	นาคสูตร ^๕
8230	นาคสูตร ^๖
8231	นาคสูตร ^๗
8232	นาคหัวแดง
8233	นาคอุบาสก
8234	นาคะ, พระผู้มีพระภาค
8235	นาคิตเถรคาถา
8236	นาคิตสูตร ^๑
8237	นาคิตสูตร ^๒

8238	นาคิตะ, พระ
8239	นางกาฬี
8240	นางกฤษณา
8241	นางแก้ว
8242	นางโกสิยา
8243	นางขัณฑิภา
8244	นางงาม,นางงามในชนบท
8245	นางจิตุมมาณวิกา
8246	นางเจลาวกา
8247	นางต้นหา
8248	นางติสสา
8249	นางทุมะ, ชื่อ
8250	นางธัญชานีพราหมณี
8251	นางนาคกัญญาชื่ออิรันทตี
8252	นางโปกขรณี
8253	นางปทุมวดี
8254	นางปาริกา
8255	นางปิงคลา
8256	นางปุณณิกา
8257	นางปุณณิกาทาสี
8258	นางเปรต
8259	นางพยัคฆ์
8260	นางพราหมณีอมิตตตา
8261	นางแพศย์
8262	นางภาริกา
8263	นางมัชฌิตา
8264	นางรากษส
8265	นางราคา
8266	นางรุจาเทพกัญญา
8267	นางโรหิณี
8268	นางวารุณี
8269	นางวินตา
8270	นางวิมลลา
8271	นางวิสาขามิคารมาตา
8272	นางสมุททชา
8273	นางสังฆิกา
8274	นางสัมพูลา
8275	นางสัมมิลลทาสินีตาปสินี
8276	นางสามา
8277	นางสารีพราหมณี
8278	นางสีดา

8279	นางสุนทรี
8280	นางสุรภัญญา
8281	นางสุลสา
8282	นางโสภักษณายี
8283	นางอโนชา
8284	นางอมิตตตา
8285	นางอรดี
8286	นางอลัมพุสา
8287	นางอัจฉิมุขี
8288	นางอิรินทดี
8289	นางอุปริกษี
8290	นางอุมมาพันดี
8291	นางภูบุตร
8292	นางภูปรียา, เมือง
8293	นางกรณธรรม
8294	นางสุตร (ปฐม)
8295	นางสุตร (ทุติย)
8296	นางละ
8297	นางทิกคาม
8298	นางทียปราสาท
8299	นางัตตถา
8300	นางัตตสัณญา
8301	นางัตตสุญญา
8302	นางัตตะ
8303	นางานกรณสูตร(ปฐม)
8304	นางานกรณสูตร(ทุติย)
8305	นางานาณิกะ
8306	นางานฉันทชาดก
8307	นางานาติตถียสาวกสูตร
8308	นางานาติตถียสูตร(ปฐม)
8309	นางานาติตถียสูตร(ทุติย)
8310	นางานาติตถียสูตร(ตติย)
8311	นางานาธาตญาณ
8312	นางานาธาตสูตร
8313	นางานาธิมุตติกญาณ
8314	นางานาธิมุตติสูตร
8315	นางานาสังวาส
8316	นางานาสังวาสกภูมิ
8317	นางานอารยประเทศ
8318	นางานุญ,นางานุญอันยอดเยี่ยม
8319	นางาสะ, สระ

8320	นาม
8321	นามกาย
8322	นามชั้นันท์
8323	นามที่เป็นอเหตุกะ
8324	นามธรรม
8325	นามนิทาน
8326	นามประภพ
8327	นามปัจจัย
8328	นามมูล
8329	นามรูป
8330	นามรูปสูตร
8331	นามและวิญญูญาณ
8332	นามสมภพ
8333	นามสมุฏฐาน
8334	นามสมุทัย
8335	นามสิทธิชาดก
8336	นามสูตร
8337	นามเหตุ
8338	นามอาหาร
8339	นายช่างผู้สร้างเรือน
8340	นารทดาบส
8341	นารทเถระ, พระ
8342	นารทเทวพรหมณ์
8343	นารทพรหม
8344	นารทพุทธวงศ์
8345	นารทสูตร
8346	นารทฤๅษี
8347	นารทอำมาตย์
8348	นารทะ, ชฎิล
8349	นารทะ, พระ
8350	นารทะ, พระพุทธเจ้า
8351	นารี
8352	นารีปราสาท
8353	นาลกคาม, หมูบ้าน
8354	นาลกะ
8355	นาลกสูตร
8356	นาลันทสูตร
8357	นาลันทา, เมือง
8358	นาลิปปุณฺณิยเถราปทาน
8359	นาลิยสาณะ, ของเคี้ยว
8360	นาวาวิมาน (ปฐม)

8361	นาวาวีมาน (ทุติย)
8362	นาวาวีมาน (ตติย)
8363	นาวาสูต ^๑
8364	นาวาสูต ^๒
8365	นาวินากี, ข้าราชบริพาร
8366	นาสนะ
8367	นาสนา
8368	นาสิก
8369	นาเสนตีสูต
8370	นาฬกคาม
8371	นาพันทสูต
8372	นาพันทา, เมือง
8373	นาฟาคีรี, ช้าง
8374	นาฬิ
8375	นาฬิเกรผลทายกเถราปทาน
8376	นาฬิซังฆะ, พราหมณ์
8377	นำอัศจรรย์
8378	น้ำกล้วย
8379	น้ำข้าว
8380	น้ำจันท
8381	น้ำทองแดง
8382	น้ำทิพย์
8383	น้ำนม
8384	น้ำประปา
8385	น้ำปานะ
8386	น้ำผักดอง
8387	น้ำผึ้ง, น้ำผึ้งมีม
8388	น้ำฝาด, น้ำฝาดที่เป็นยา
8389	น้ำมะม่วง
8390	น้ำมัน, น้ำมันกา
8391	น้ำมันแก่นจันทน์
8392	น้ำมันหุง
8393	น้ำมูก
8394	น้ำมูตรเน่า
8395	น้ำเมา
8396	น้ำล้างพระบาท
8397	น้ำลาย
8398	น้ำลูกจันทน์
8399	น้ำลูกหว่า
8400	น้ำวน
8401	น้ำส้ม, น้ำส้มสายชู

8402	น้ำเสียง
8403	น้ำหนอง
8404	น้ำหมักดอง
8405	น้ำเหง้าบัว
8406	น้ำเหลือง
8407	น้ำอมฤต
8408	น้ำอ้อย
8409	น้ำอ้อยงบ
8410	นิกกมธาตุ
8411	นิกกัฏฐสูตร
8412	นิกขันตสูตร
8413	นิกฎะ, พระ
8414	นิกฎะ, อุบาสก
8415	นิกตอุบาสก
8416	นิกติ
8417	นิกเทพบุตร
8418	นิกร
8419	นิกันติ
8421	นิกาย
8422	นิกิพีตราชธานี
8423	นิกคหะ
8424	นิกคุณทีปุปิยเถราปทาน ^๑
8425	นิกคุณทีปุปิยเถราปทาน ^๒
8426	นิกม
8427	นิกมกถา
8428	นิกมของชาวกรู
8429	นิกมวาสีตีสสเถรวัตถุ
8430	นิกมสีมา
8431	นิกรนถ์
8432	นิกรนถ์นาฏบุตร, เจ้าลัทธิ
8433	นิกรนถบริษัท
8434	นิกัณฐนาฏุตตสูตร
8435	นิกัณฐวัตถุ
8436	นิกัณฐสุตตาทิ
8437	นิกัณฐสูตร ^๑
8438	นิกัณฐสูตร ^๒
8439	นิกัณฐีครรรถ์
8440	นิกโครธ, ต้นไม้
8441	นิกโครธ, เนื้อ
8442	นิกโครธ, ปรีพาชก
8443	นิกโครธกัปปะ, พระ

8444	นิโครธชาดก
8445	นิโครธเถรคาถา
8446	นิโครธมคชาดก
8447	นิโครธาราม, วิหาร
8448	นิฆัณฑุ
8449	นิฆัณฑุศาสตร์
8450	นิจจสัณญญา
8451	นิจฉวิตถีสสูตร
8452	นิจฉวิเปต
8453	นิจฉวิสสูตร
8454	นิจทาน
8455	นิจศีล
8456	นิชชรวัตถุ
8457	นิชชรสสูตร
8458	นิชฉัตตัพพะละ
8459	นิภุจังกคตสูตร
8460	นิตย
8461	นิตยกาล
8462	นิตยทาน
8463	นิตยภัต
8464	นิตติธรรม
8465	นิททสภิกษุ
8466	นิททสวัตถุ
8467	นิททสวัตถุสูตร
8468	นิททสสูตร(ปฐม)
8469	นิททสสูตร(ทุติย)
8470	นิททาตันทีสูตร
8471	นิททมนิยสูตร
8472	นิทาน
8473	นิทานสูตร ^๑
8474	นิทานสูตร ^๒
8475	นิทานสูตร ^๓
8476	นิทานสูตร(ปฐม)
8477	นิทานสูตร(ทุติย)
8478	นิทานุทเทส
8479	นิทเทส
8480	นิธิกัณฐสูตร
8481	นินทา
8482	นินทาคนลับหลัง
8483	นิบาต
8484	นิปปปัญจธรรม

8485	นิปปริยาย
8486	นิปเปสิกตา
8487	นิปันนัญชลิกเถราปทาน
8488	นิพพาน
8489	นิพพานญาณ
8490	นิพพานธาตุ
8491	นิพพานธาตุสูตร
8492	นิพพานบท
8493	นิพพานปฏิสังยุตตสูตร (ปฐม)
8494	นิพพานปฏิสังยุตตสูตร (ทุติย)
8495	นิพพานปฏิสังยุตตสูตร (ตติย)
8496	นิพพานปฏิสังยุตตสูตร (จตุตถ)
8497	นิพพานปัจจุเวกขณะ
8498	นิพพานปัญหาสูตร
8499	นิพพานเป็นที่สลัดออก
8500	นิพพานสัปปายปฏิบัติทาสูตร (ปฐม)
8501	นิพพานสัปปายปฏิบัติทาสูตร (ทุติย)
8502	นิพพานสัปปายปฏิบัติทาสูตร (ตติย)
8503	นิพพานสัปปายปฏิบัติทาสูตร (จตุตถ)
8504	นิพพานสุข
8505	นิพพานสุขสูตร
8506	นิพพานสูตร ^๑
8507	นิพพานสูตร ^๒
8508	นิพพานสูตร ^๓
8509	นิพพานสูตร ^๔
8510	นิพพานอันมิใช่ที่อยู่
8511	นิพพิทา
8512	นิพพิทาญาณ
8513	นิพพิทานุปีสสนา
8514	นิพพิทานุปีสสนาญาณ
8515	นิพพิทานุปีสสนายถาภูตญาณ
8516	นิพพิทาโนปฏิเวธปัญญา
8517	นิพพิทาพหุสูตร
8518	นิพพิทาสัญญา
8519	นิพพิทาสูตร ^๑
8520	นิพพิทาสูตร ^๒
8521	นิพพิทาสูตร ^๓
8522	นิพพุตสูตร
8523	นิพเพธภาคิยสัญญา
8524	นิพเพธภาคิยสูตร
8525	นิพเพธสมาธิ

8526	นิพเพธิกปัญญาสูตร
8527	นิพเพธิกสูตร
8528	นิมนต์
8529	นิมพมกุฐิทายิกาวิมาน
8530	นิมมละ
8531	นิมมานรดี, เทพชั้น, เทวโลก
8532	นิมมิตะ, พระเจ้าจักรพรรดิ
8533	นิมนต์นภัต
8534	นิमित
8535	นิमितขาด
8536	นิมิตตพยากรณ์ยเถราปทาน
8537	นิมิตตสังยุตเถราปทาน
8538	นิมิตตสังยุต
8539	นิมิตตสูตร
8540	นิมิตแห่งพระพรหม
8541	นิมิตแห่งสมณะ
8542	นิมิตโอภาส
8543	นิโมกษ์
8544	นิโมกขสูตร
8545	นียตปัญญา
8546	นียตมิถฉาทีฎฐิ
8547	นียตะ
8548	นियม
8549	นियมปัญญา
8550	นียยานิกธรรม
8551	นียสกรรม
8552	นियาม
8553	นियามธรรม
8554	นียาย
8555	นิริทุกข์
8556	นิริमितโลก
8557	นิริยเทวนิรยาทีสูตร
8558	นิริยบาล, นาย
8559	นิริยมนุสสนิรยาทีสูตร
8560	นิริยสังคคสูตร (ปฐม)
8561	นิริยสังคคสูตร (ทุติย)
8562	นิริยสูตร ^๑
8563	นิริยสูตร ^๒
8564	นิริยสูตร ^๓
8565	นิริยสูตร (ปฐม)
8566	นิริยสูตร (ทุติย)

8567	นิริยะ
8568	นิริคคละ
8569	นิริคคพะ
8570	นිරันตร์
8571	นิริพพุทกัปป
8572	นิริพพุทนรท
8573	นิริพพุททะ, กาลเวลา
8574	นिरามิส
8575	นिरามิสสุข
8576	นिरามิสสูตร
8577	นिरุตติ
8578	นिरุตติบท
8579	นिरุตติปฏิสัมภิตา
8580	นिरุตติปฏิสัมภิตาญาณ
8581	นिरุตติปถสูตร
8582	นิโรธ
8583	นิโรธญาณ
8584	นิโรธตัณหา
8585	นิโรธัมมสูตร ^๑
8586	นิโรธัมมสูตร ^๒
8587	นิโรธัมมสูตร ^๓
8588	นิโรธธาตุ
8589	นิโรธปัญหา
8590	นิโรธสมาบัติ
8591	นิโรธสมาปัตติญาณนิตเทศ
8592	นิโรธสมาปัตติสูตร
8593	นิโรธสัง
8594	นิโรธสังจนิเทศ
8595	นิโรธสังญา
8596	นิโรธสูตร ^๑
8597	นิโรธสูตร ^๒
8598	นิโรธสูตร ^๓
8599	นิโรธะ
8600	นิโรธานุปัสสนา
8601	นิโรธานุปัสสนาญาณ
8602	นิโรธานุปัสสนายถาภูตญาณ
8603	นิวรณ์
8604	นิวรณ์เครื่องกางกั้น
8605	นึ่วสูคต
8606	นึ่วหัวแม่เท้า
8607	นึ่วาปสูตร

8608	นิเวศน์
8609	นิเวศกสูตร
8610	นิสภเถรคาถา
8611	นิสภปราสาท
8612	นิสภอุบาสก
8613	นิสภะ, พระ
8614	นิสภะ, ภูเขา
8615	นิสสยปัจจัย
8616	นิสสยสูตร ^๑
8617	นิสสยสูตร ^๒
8618	นิสสยสูตร ^๓
8619	นิสสรณนิทเทศ
8620	นิสสรณสุญญะ
8621	นิสสรณา
8622	นิสสรณียสูตร ^๑
8624	นิสสรณียธาตु ^๒
8625	นิสสัคคีย์, นิสสัคคียะ
8626	นิสสัคคีย์กัณฑ์
8627	นิสสัคคียปาจิตตีย์
8628	นิสสัย
8629	นิสสารณียสูตร ^๑
8630	นิสสารณียสูตร ^๒
8631	นิสสารณียะ
8632	นิสเสณิทายกเถราปทาน
8633	นิสัย
8634	นิสีทนะ, ผ้า
8635	นิสิต
8636	นิทุหุงกสูตร
8637	นีฆสูตร
8638	นีตเถรคาถา
8639	นีลกสิณ
8640	นีลวาสี, ภิกษุ
8641	นีลาภิชาติ
8642	นีวรรณสูตร ^๑
8643	นีวรรณสูตร ^๒
8644	นีวรรณสูตร ^๓
8645	นุ่งห่มผ้าไหมคู่ใหม่
8646	นุ่งห่มหนังสัตว์
8647	เนกขัมมฉันทะ
8648	เนกขัมมธาตุ
8649	เนกขัมมบารมี

8650	เนกขัมมวิตก
8651	เนกขัมมสัญญา
8652	เนกขัมมสิตโหมนัส
8653	เนกขัมมสิตโสมนัส
8654	เนกขัมมสิตอุเบกขา
8655	เนกขัมมสุข
8656	เนกขัมมะ
8657	เนกขัมมานิสังสกถา
8658	เนตติ, ยักซ์
8659	เนตรกีนรี
8660	เนมิ, ยักซ์
8661	เนมิตติกตา
8662	เนมิราช
8663	เนมิราชจริยา
8664	เนมิราชชาดก
8665	เนมิสัมมตตะ, พระเจ้าจักรพรรดิ
8666	เนยขັນ
8667	เนยยะ
8668	เนยใส
8669	เนรเทศ
8670	เนรมิต
8671	เนรมิตกาย
8672	เนรมิตกายมโนมัย
8673	เนรมิตอัตภาพ
8674	เนระพูสี
8675	เนรัญชรา, แม่น้ำ
8676	เนรุ, ภูเขา
8677	เนรุชาดก
8678	เนวรूपินารูปีอัตตาสูต
8679	เนวสัญญานาสัญญายตนกิริยา
8680	เนวสัญญานาสัญญายตนกิริยา
8681	เนวสัญญานาสัญญายตนกุศล
8682	เนวสัญญานาสัญญายตนฉาน
8683	เนวสัญญานาสัญญายตนธาตุ
8684	เนวสัญญานาสัญญายตนพรหม
8685	เนวสัญญานาสัญญายตนภพ
8686	เนวสัญญานาสัญญายตนภูมิ
8687	เนวสัญญานาสัญญายตนวิบาก
8688	เนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ
8689	เนวสัญญานาสัญญายตนสัญญา
8690	เนวสัญญานาสัญญายตนสูตร

8691	แนวสัญญาณาสัญญาตนะ
8692	แนวสัญญาณาสัญญาภพ
8693	แนวสัญญาณาสัญญาวิาทะ
8694	แนวเสขานาเสขบุคคล
8695	แนวเสขานาเสขปัญญา
8696	แนวโหตินนโหติดถาคโตสูตร
8697	แนวโหตินนโหติสูตร
8698	เนสัชชิกสูตร
8699	เนสาทกะ, ชื่อภูเขา
8700	เนสาทะ, พรหมณ์
8701	เนสัชชิกังครุตงค์
8702	เนา
8703	เนาภายใน
8704	เนื้อ,เนื้อแข็ง
8705	เนื้อความ
8706	เนื้อที่เขาฆ่าเจาะจง
8708	เนื้อนาบุญ
8709	เนื้ออ่อน
8710	แนะนำ
8711	แนะนำให้เป็นคนดี
8712	โนจเมสิยาสูตร ^๑
8713	โนจเมสิยาสูตร ^๒
8714	โนจทั้งสูตร
8715	โนเจ้อัสสาทสูตร(ปฐม)
8716	โนเจ้อัสสาทสูตร(ทุติย)
8717	โนนัตถิปัจจย
8718	โนปริเยสนานานัตตสูตร
8719	โนผัสสนานัตตสูตร
8720	โนวิคตปัจจย

ภาคผนวก ข.

วิธีการใช้พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย มีศัพท์ที่เกื้อกูลให้ศึกษาค้นคว้าคำสอนทางพระศาสนาได้รอบด้าน เพราะมีคำศัพท์มากมายเฉพาะหมวดอักษรวรรค ก คือ ก ข ค ง มีจำนวนศัพท์ถึง ๔,๕๐๐ ศัพท์ ในโครงการวิจัยปีที่ ๑ แต่สำหรับโครงการวิจัยปีที่ ๒ ดำเนินการการวิจัยในหมวดอักษร ๓ หมวด คือ หมวดอักษรวรรค จ คือ จ ฉ ช ฌ ญ ศัพท์หมวดอักษรวรรค ฎ คือ ฎ ฐ ฑ ฒ และศัพท์หมวดอักษรวรรค ต คือ ต ถ ท ธ น จำนวนศัพท์ถึง ๔๒๒๐ ศัพท์ เพราะศึกษาค้นคว้ามาจากพระไตรปิฎก ทั้งภาษาไทยและภาษาบาลี คัมภีร์ อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา และปกรณ์วิเสส อำนาจให้เกิดความเกื้อกูลต่องานวิชาการที่เป็นที่ยอมรับของสังคม พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย มุ่งหมายให้ผู้ที่ศึกษาเรียนรู้คำสอนทางพระพุทธศาสนา มีโอกาสได้ศึกษาเรียนรู้คำศัพท์ทางพระพุทธศาสนา คำศัพท์ทางพระพุทธศาสนา มีเป็นจำนวนมาก ได้ดำเนินการรวบรวมนำคำศัพท์เหล่านั้นมาใช้เป็นหมวดหมู่และเป็นระบบระเบียบ จากพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย จำนวน ๔๕ เล่ม และมีคำศัพท์ที่เป็นดรชนที่มีความหมาย ซึ่งเป็นศัพท์ธรรมะ คำศัพท์ภาษาไทยที่มีความหมายเฉพาะ ศัพท์ที่เป็นอสาธารณนาม ที่เป็นชื่อบุคคล สถานที่ สิ่งของเครื่องใช้ ศัพท์ชื่อชาดก ศัพท์ชื่อพระสูตร มีมากกว่า ๑๘,๐๐๐ ศัพท์

พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยจะแก้ปัญหาในการศึกษาค้นคว้าคำสอนทางพระพุทธศาสนาได้ระดับหนึ่ง เพราะศัพท์ที่ค้นคว้านั้น จะมีลักษณะเด่นที่พอสังเกตได้อยู่ ๓ อย่าง คือ (๑) ความหมาย (๒) อธิบายความหมาย/คำที่เกี่ยวข้อง/ยกตัวอย่างประกอบ (๓) อ้างอิง คำศัพท์มีการนิยามศัพท์ ทั้งที่มีความหมายเดียว มี ๒ ความหมาย หรือที่มีตั้งแต่ ๓ ความหมายขึ้นไป อธิบายครอบคลุม การมีเชื่อมโยงศัพท์นั้นศัพท์นี้ และจะอธิบายสัมพันธ์กัน และเมื่อไปดูศัพท์ที่ต้องการ ก็อธิบายไว้ในโครงการของโครงการนี้มีวัตถุประสงค์หลัก ก็คือเป็นการบริการวิชาการด้านพระพุทธ ศาสนา แก่สังคม และทำนุบำรุงศิลปวัฒนธรรม

การให้นิยามศัพท์ที่มีความหมาย ใช้สำนวนภาษาเป็นภาษาร่วมสมัย อธิบายให้ชัดเจน โดยอาศัยกำลังบุคลากรเป็นคณะทำงานกลุ่มต่างๆ หลายคณะ เริ่มตั้งแต่คณะผู้รวบรวม คณะบรรณาธิการ และต้องอาศัยเวลาในการดำเนินการเป็นเวลานาน ต้องทำงานเกี่ยวข้องสัมพันธ์กับบุคลากรในมหาวิทยาลัยอยู่เป็นจำนวนมากและอาศัยบุคลากรที่มีความเชี่ยวชาญทางพระพุทธศาสนาที่สามารถสื่อหรือให้คำนิยามตรงประเด็น แม้บุคลากรเฉพาะด้านเช่นนี้ มีอยู่อย่างจำกัด ซึ่งผู้ที่มีความเชี่ยวชาญมาก อยู่ในวัยอาวุโสก็เกื้อกูลช่วยเหลือและสนับสนุน อีกทั้งได้รับอุปถัมภ์จากภาครัฐและภาคเอกชนมาเป็นแรงสนับสนุน จึงสามารถทำให้โครงการนี้สำเร็จลงตามเป้าหมาย

ในบทนี้ จะกล่าวถึงวิธีการใช้พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยเพื่อแสดงให้เห็นถึงความสำคัญหรือบทบาทต่อการศึกษาค้นคว้าคำสอนทางพระพุทธศาสนา ของพระสงฆ์ นิสิต นักศึกษาและประชาชน อันเป็นเป้าหมายและวิธีการในการจัดทำ

พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยอันสามารถ
เทียบเคียงกับเป้าหมายและวิธีการในการจัดทำพจนานุกรมฉบับต่างๆได้ระดับหนึ่ง

เพื่อให้สะดวกในการค้นคว้าศัพท์ในหมวดอักษรทั้ง ๓ หมวด คือ หมวดอักษรวรรค จ คือ
จ ฉ ช ฌ ญ ศัพท์หมวดอักษรวรรค ฎ คือ ฎ ฐ ฑ ฒ ฌ และศัพท์หมวดอักษรวรรค ต คือ ต ถ ท ฒ
น ได้ง่าย คณะผู้วิจัยได้แบ่งกลุ่มศัพท์หมวดอักษรวรรคทั้ง ๓ วรรคออกเป็น ๓ กลุ่มดังนี้ (๑) ศัพท์
หมวดอักษรวรรค จ วรรค ฎ และวรรค ต ที่มีความหมายเดียว (๒) ศัพท์หมวดอักษรวรรค จ วรรค ฎ
และวรรค ต ที่มี ๒ ความหมาย (๓) ศัพท์หมวดอักษรวรรค จ วรรค ฎ และวรรค ต ที่มีตั้งแต่ ๓
ความหมายขึ้นไปเกี่ยวกับชื่อบุคคล สัตว์ สถานที่ ชื่อสิ่งของเครื่องใช้ ศัพท์ธรรมะ ศัพท์เกี่ยวกับคำ
ภาษาไทยที่มีความหมายเฉพาะศัพท์ชื่อขาดศัพท์ชื่อพระสูตรและสงเคราะห์รวมคำที่เป็นคาถา วิมาน
อุปทานและจริยาเข้าไว้ด้วย ดังต่อไปนี้ :-

๑.ศัพท์หมวดอักษรวรรค จ วรรค ฎ และวรรค ต ที่มีความหมาย เดียว

ในเบื้องต้นการนิยามศัพท์พระไตรปิฎกภาษาไทย คณะทำงานได้ค้นคว้าคำศัพท์เกี่ยวกับ
ชื่อบุคคล สัตว์ สถานที่ ชื่อสิ่งของเครื่องใช้ ศัพท์ธรรมะ และคำไทยที่มีความหมายเฉพาะ ชื่อขาด ชื่อ
พระสูตร ตลอดจนชื่อตระกูล จริยา จากพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
และจากพระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย แล้วได้รวบรวมศัพท์ เลือกศัพท์ มอบหมายศัพท์
ให้เขียน ผู้เขียนได้นิยามศัพท์จากพระไตรปิฎก ปกรณวิเสส อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา และคัมภีร์
ไวยากรณ์ ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย และอ้างอิงหนังสืออื่นๆ ที่เกี่ยวข้อง อ้างอิง
เรียงลำดับคัมภีร์ เรียงลำดับสูตร ให้วงเล็บคำบาลี เพื่อให้ความหมายชัดเจนขึ้น ตรวจสอบอ่านเนื้อหา
โดยผ่านคณะบรรณกร คณะบรรณาธิการ คณะผู้บริหารโครงการวิจัย และนำเผยแพร่ให้ทราบ เพื่อให้
นำไปใช้สำหรับศึกษาค้นคว้าคำสอนทางพระพุทธศาสนา ของพระสงฆ์ นิสิต นักศึกษาและประชาชน
ซึ่งคณะผู้วิจัย จะได้นำเสนอศัพท์หมวดอักษรวรรค จ วรรค ฎ และวรรค ต อักษร จ จำนวน ๖๗๗
ศัพท์ อักษร ฉ จำนวน ๗๘ ศัพท์ อักษร ช,ช จำนวน ๓๘๖ ศัพท์ อักษร ฌ จำนวน ๓๔ ศัพท์ อักษร
ญ จำนวน ๖๕ ศัพท์ อักษร ฎ จำนวน ๑ ศัพท์ อักษร ฐ จำนวน ๒๙ ศัพท์ อักษร ฑ ไม่มีศัพท์ อักษร
ฒ จำนวน ๑ ศัพท์ อักษร ฌ จำนวน ๑ ศัพท์ อักษร ต จำนวน ๘๑๒ ศัพท์ อักษร ถ จำนวน ๖๙
ศัพท์ อักษร ท จำนวน ๘๒๒ ศัพท์ อักษร ฒ จำนวน ๔๓๓ ศัพท์ อักษร น จำนวน ๔๑๒ ศัพท์

ในการนำเสนอ นั้น จะไม่นำเสนอครบทุกศัพท์จะเสนอเพียงบางศัพท์ เพื่อให้เห็นเป็น
แนวทางในการนำไปใช้ สะดวกที่จะค้นคว้าศึกษาเรียนรู้ยิ่งขึ้นไป

๑.๑ ศัพท์หมวดอักษรวรรค จ วรรค ฎ และวรรค ต ที่มีความหมายเดียว :
ศัพท์เกี่ยวกับชื่อบุคคล สัตว์ สถานที่ เนื่องจากศัพท์ที่อยู่กลุ่มนี้ มี ๓ ประเภท คือ บุคคล ๑ สัตว์ ๑
และ สถานที่ ๑ เพื่อสะดวกในการค้นคว้า จะขอกล่าวแยกแต่ละจำพวกดังนี้

เกี่ยวกับบุคคล

แยกเป็น ๒ กลุ่ม คือ บรรพชิต และคฤหัสถ์

กลุ่มบรรพชิต มีทั้งพระพุทเจ้า พระอรหันต์ พระสาวก ภิกษุ ภิกษุณี เช่น **จันทกาลิ**
ภิกษุณี :ภิกษุณีชื่อจันทกาลิ เขาอยู่กรุงสาวัตถี

จันทิกาบุตฺร,พระ : ชื่อภิกษุรูปหนึ่ง ชาวกรุงสาวัตถี

จาลาภิกษุณีภิกษุณีชื่อจาลา

จิตตหัตถิสาริบุตร, พระ : พระเถระรูปหนึ่ง พักอยู่ ณ ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน

จีราภิกษุณี : ภิกษุณีชื่อว่าจีรา ชาวกรุงราชคฤห์ เป็นพระอรหันต์องค์หนึ่ง

จุนทกะ : พระเถระรูปหนึ่ง ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงรับสั่งเรียกให้มาปูผ้าสังฆาฏิซ้อนกัน

๔ ชั้น

จูฬปณณก,ภิกษุ,พระ :มหาสาวกองค์หนึ่งในอสิติมหาสาวก เป็นบุตรของธิดาเศรษฐีกรุงราช

คฤห์

จูฬเทวะ,ภิกษุ :พระเถระรูปหนึ่ง มีปัญญามาก รู้พระวินัย ฉลาดในมรรค เชี่ยวชาญในพระ

วินัยปิฎก

เจตกะ, พระ :พระเถระรูปหนึ่ง ชาวแคว้นเจตียะ เป็นปัจฉาสมณะ (พระผู้ติดตาม) ของ

พระอานนท์

ฉันทภิกษุ:ชื่อของภิกษุรูปหนึ่ง ชื่อว่าภิกษุฉันทนะ

ฉัพพัคคีย์, ภิกษุณี: ชื่อภิกษุณีฉัพพัคคีย์

ตครลชี, พระนาม : ชื่อพระปัจเจกสัมพุทเจ้า

อุลลติสสา, ภิกษุณี :ภิกษุณีชื่ออุลลติสสา เป็นศิษย์ของพระอานนท์

อุลลันทา, ภิกษุณี :ภิกษุณีชื่ออุลลันทา เป็นหญิงสาว ๔ คนพี่น้อง ผู้บวชอยู่ในสำนัก

ภิกษุณี

ทัฬหิกะ,ภิกษุ :พระทัฬหิกะชาวกรุงสาครละ แคว้นมัททะ

ทาสกะ, ภิกษุ :ภิกษุชื่อทาสกะ,พระทาสกเถระ

ทีปังกร, พระพุทเจ้า : พระพุทเจ้าพระองค์หนึ่ง

ทีฆเถระ :ชื่อพระเถระรูปหนึ่ง ผู้ทรงจำพระวินัยสืบกันมา ณ เกาะตามพโยนนิ

เทวิละ, พระ :พระภิกษุชื่อเทวิละ เป็นพระอัครสาวกของพระศาสดา

ธัมมเถระ :พระเถระโดยธรรม

ธัมมทัสสี, พระพุทเจ้า: พระพุทเจ้าพระนามว่าธัมมทัสสี ในมณฑลทักป เป็นพระพุทเจ้า

องค์ที่ ๑๘ ในจำนวน ๒๘ องค์

ธัมมทินนา, ภิกษุณี :พระเถรีมหาสาวกองค์หนึ่ง

นทีกัสสปะ, ขฎิล, พระ : ชื่อของขฎิลสามพี่น้อง ซึ่งนทีกัสสปะเป็นคนกลาง มีเป็นหัวหน้า

๓๐๐ คน

นันทกะ, ภิกษุ : พระเถระมหาสาวกองค์หนึ่ง เกิดในตระกูลผู้ดี มีฐานะในพระนครสาวัตถี

นาคิตะ, พระ :ชื่อพระเถระองค์หนึ่ง เป็นพระอริยสาวกผู้เป็นพระอรหันต์ เคยทำหน้าที่

เป็นพุทธุปปฏิภาณ

นารทเถระ, พระ :พระเถระชื่อนารทะ ท่านรูปนี้ไปเที่ยวทั่วโลกและไปนรกดูจุพระมหา

โมคคัลลานเถระ

นารทะ, พระพุทธเจ้า : พระพุทธเจ้าพระนามว่านารทะ อยู่กรุงธัญญวดี

นาลกะ: นาลกดาบสคือหลานชายของอสิตดาบสออกบวชตามคำแนะนำของลุงและไปบําเพ็ญสมณธรรมรอรการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้าอยู่ในป่าหิมพานต์

นิโครธกัปปะ, พระ : พระเถระชื่อว่า นิโครธกัปปะ เป็นพระเถระรูปหนึ่ง ผู้เป็นพระอุปัชฌาย์ของท่านพระวังคีสะ

นิสกะ, พระ : ชื่อพระเถระนามว่านิสกะ ผู้เป็นอัครสาวกเบื้องขวา ของพระพุทธเจ้าพระนามว่านิสกะ อยู่กรุงจันทวดี

กลุ่มคฤหัสถ์ มีทั้งอุบาสก อุบาสิกา เทพบุตร ฤาษี ดาบส พราหมณ์ พราหมณี พระเจ้าจักรพรรดิ ราชา กษัตริย์ เทวี ยักษ์ เจ้าลัทธิ พระโอรส พระราชกุมาร เปรต เช่น **จังกิ, พราหมณ์**

จันฑะ, ผู้ใหญ่บ้าน : ผู้ใหญ่บ้านชื่อว่าจันฑะ

จันฑาลี, ชื่อ : หญิงจันฑาล ผู้มีพระมหาโมคคัลลานะเถระแนะนำให้ไหว้พระพุทธองค์ซึ่งเป็นพระอรหันต์ผู้คงที่ แล้วจึงประคองอัญชลีถวายอภิวาทโดยเร็ว

จันทกุมาร : พระราชโอรส ของพระเจ้าเอกราช แห่งเมืองปุพผวดี

จันทกุมารและสุริยกุมาร : ชื่อพระราชโอรส ๒ พระองค์ ของพระเจ้าเอกราช แห่งปุพผวดี

จันทิตตะ, พระเจ้าจักรพรรดิ : ชื่อพระเจ้าจักรพรรดิพระองค์หนึ่ง

จันทเทพบุตร : ชื่อเทพบุตร ผู้เป็นพระโอรสของท้าวสักกะ

จันทเทพบุตร : ชื่อเทพบุตรองค์หนึ่ง เป็นเทพชั้นดาวดึงส์

จันทนปทุมมา, พราหมณี : ชื่อพราหมณีผู้เป็นมารดาของพระมหากัจจายนเถระ

จันทนังคลิกอุบาสก : อุบาสกคนหนึ่ง ชาวกรุงสาวัตถี

จันทวดี, พราหมณี : ชื่อมารดาของพระมหาโกฏฐิกเถระ ชาวกรุงสาวัตถี

จันทสมะ, พระเจ้าจักรพรรดิ : ชื่อพระเจ้าจักรพรรดิ

จันทภะ, พระเจ้าจักรพรรดิ : ชื่อพระเจ้าจักรพรรดิองค์หนึ่ง

จันทิมเทพบุตร : ชื่อพระจันทร์ ซึ่งเป็นเทพบุตรองค์หนึ่ง

จัมพกะ, กษัตริย์ : ชื่อกษัตริย์พระองค์หนึ่ง ซึ่งเป็นอดีตชาติของพระขทิรวินยเรวัตเถระ

จาดุมมหาราช, สวรรค์ : พวกเทวดาชั้นจาดุมมหาราช

จาดุมหาราช : เทพที่รักษาทิศทั้ง ๔, ท้าวมหาราชทั้ง ๔, เทวดาผู้รักษาโลกใน ๔ ทิศ

จาดุมหาราช, เทพ, ทวยเทพ, เทพชั้น, เทวดา : หมู่เทพชั้นจาดุมหาราช มีท้าวจตุโลกบาล

ปกครอง

จาลาอุบาสิกา : อุบาสิกาชื่อจาลาเป็นอัครอุปัชฌายิกาคู่กับอุปจาลาอุบาสิกา สมัยสมณ

พุทธวงศ์

จิตตคหบดี : ชื่ออุบาสกสำคัญท่านหนึ่ง เป็นพระอนาคามี มีปัญญาสามารถในการแสดง

ธรรม

จิตตดาบส:ดาบสชื่อว่าจิตตะหมายถึงจิตตบัณฑิต ท่านเกิดที่หมู่บ้านจันฑาลเป็นพระ

โพธิสัตว์

จิตตบัณฑิต :จิตตดาบส เกิดเป็นบุตรของบุโรหิตในพระนครโกสัมพี ระลึกชาติหนหลังของ

ตนๆได้

จิตตฤๅษี : จิตตบัณ๑ิต เป็นบุ๑ตรบุ๑โรหิต ชาวกรุง๑โกส๑มพี

จิตตเสนะ : ชื่อเท๑วบุ๑ตรพวกคนธรรพ์ ซึ่งเป็นผู้รับใช้ของเท๑วจา๑ตุมหาร๑ราช

จิตตเสนะ, ย๑กษ : ชื่อย๑กษ๑ตนหนึ่ง ในระดับย๑กษ๑ที่เป็นม๑ห๑ย๑กษ๑

จิ๑ตรสุ๑บรรณ : พวกครุ๑ฑชื่อ๑ว่าจิ๑ตรสุ๑บรรณ หมายถึงพ๑ญ๑น๑กที่เป็นบ๑ริ๑วารของเท๑ววิ๑รูป๑กษ๑

จิ๑รว๑ลี, กุ๑มาร : ชื่อกุ๑มาร๑คนหนึ่ง เป็น๑ชาวอู๑รุ๑เวล๑ก๑ป๑นิ๑คม แ๑คว๑น๑ม๑ล๑ละ

จ๑น๑ท๑ก๑ม๑มาร๑บุ๑ตร : บุ๑ตรของ๑นาย๑ข๑ง๑ทอง ๑ชาว๑เม๑อง๑ป๑วา ๑ผู้๑ถ๑วย๑สุ๑กรม๑ท๑ห๑ะ

จ๑น๑ที, ๑ราช๑กุ๑มารี : ๑พระ๑ราช๑ธิด๑าของ๑พระ๑เจ้า๑พิม๑พิ๑सार เป็น ๑ ใน๑กุ๑มารี๑เพียง ๓ ๑นาง
เท๑านั้น ใน๑ชม๑พู๑ทวี๑ป ที่๑มี๑รถ๑เป็น๑พา๑หน๑ะ ๕๐๐ ๑คัน แ๑ละ๑กุ๑มารี ๕๐๐ ๑คน

จ๑น๑นี, ๑พระ๑เจ้า : ๑พระ๑เจ้า๑จ๑น๑นี๑พร๑หม๑ท๑ต๑ผู้๑ครอง๑ก๑บิล๑น๑คร แ๑คว๑น๑ป๑ญ๑จา๑ละ

๑เจ้า๑โก๑ลิ๑ยะ, ๑พวก : ๑กษ๑๑ตรี๑ย๑โก๑ลิ๑ย๑วง๑ศ๑ซึ่ง๑เป็น๑ข๑ง๑ฝ๑าย๑พ๑ุ๑ท๑ม๑ร๑ดา ๑ป๑คร๑อง๑กรุง๑เท๑ว๑ห๑ะ
แ๑คว๑น๑โก๑ลิ๑ยะ

๑เจ้า๑ป๑ยา๑ลี: ๑พระ๑ราชา๑ผู้๑ป๑คร๑อง๑เม๑อง๑เส๑ต๑พิ๑ยะ

๑เจ้า๑ม๑หาน๑าม๑ศ๑าก๑ยะ : เป็น๑เจ้า๑ชาย๑ใน๑ศ๑าก๑ย๑วง๑ศ๑ เป็น๑โอร๑สของ๑พระ๑เจ้า๑สุ๑ก๑โก๑ท๑นะ

๑เจ้า๑ม๑ล๑ละ, ๑โอร๑ส : ๑โอร๑สของ๑เจ้า๑ม๑ล๑ละ๑พระ๑นาม๑ว่า๑บุ๑ก๑กุ๑สะ เป็น๑ศิ๑ษ๑ย์ของ๑อา๑หาร๑ดา๑บ๑ส ๑กา
๑ลาม๑โค๑ตร

๑เจ้า๑สุ๑น๑ก๑ข๑ต๑ตะ ๑ลิ๑จ๑ฉ๑วี๑บุ๑ตร : ชื่อ๑โอร๑สของ๑กษ๑๑ตรี๑ย๑ลิ๑จ๑ฉ๑ว๑อง๑ค๑หนึ่ง

๑เจ้า๑โสม๑น๑ส๑กุ๑มาร : ชื่อของ๑พระ๑โพ๑ธิ๑ส๑ต๑ว์๑เม๑ื่อ๑ครั้ง๑เส๑วย๑พระ๑ชา๑ติ๑เป็น๑เจ้า๑โสม๑น๑ส๑กุ๑มาร

๑เจ้า๑โอร๑ส๑ฐ๑ฐ๑ธ๑ลิ๑จ๑ฉ๑วี : ๑กษ๑๑ตรี๑ย๑ลิ๑จ๑ฉ๑วี๑พระ๑นาม๑ว่า๑โอร๑ส๑ฐ๑ฐ๑ธ๑ะ

๑ฉ๑ห๑ง๑คะ, ๑พ๑รา๑หม๑ณ๑: เป็น๑ชื่อของ๑พ๑รา๑หม๑ณ๑ฉ๑ห๑ง๑คะ

๑ฉ๑ต๑ต๑มา๑ณ๑พ, ๑ชื่อ: ๑มา๑ณ๑พ๑ชื่อ๑ฉ๑ต๑ตะ

๑ฉ๑ต๑ต๑ฤๅษี: เป็น๑ชื่อของ๑ฉ๑ต๑ต๑ฤๅษี ๑มี๑ร๑าง๑กาย๑ใหญ่ เป็น๑พร๑หม๑จ๑ารี

๑ฉ๑น๑โท๑ก๑พ๑รา๑หม๑ณ๑: เป็น๑ชื่อของ๑พ๑รา๑หม๑ณ๑ฉ๑น๑โท๑ก๑พ๑หนึ่ง๑ที่๑ร๑วม๑กัน๑บ๑ญ๑ญ๑ติ๑ทาง๑ป๑ฏิ๑บัติ๑เพ๑ื่อ๑น๑ำ๑ออก
๑จาก๑ทุ๑ก๑ข๑

๑ฉ๑ฬ๑พิ๑พ๑รา๑หม๑ณ๑: ชื่อของ๑พ๑รา๑หม๑ณ๑ฉ๑ฬ๑พิ ๑ผู้๑ประ๑ทุ๑ษ๑ร๑้าย๑ม๑หา๑บ๑พิ๑ตร

๑ช๑ตุ๑ก๑ณ๑ฉ๑นิ: ๑พ๑รา๑หม๑ณ๑ชื่อ ๑ช๑ตุ๑ก๑ณ๑ฉ๑นิ เป็น๑ชื่อของ๑พ๑รา๑หม๑ณ๑๑คน๑ที่ ๑๑ ใน ๑๖ ๑คน

๑ชน๑บ๑ท๑ก๑ล๑ยา๑ณ๑ี๑ส๑าก๑ิ๑ยา๑นี : ๑หญิง๑ศ๑าก๑ยะ๑ผู้๑ง๑าม๑ใน๑ชน๑บ๑ท, ๑เจ้า๑ห๑หญิง๑ศ๑าก๑ยะ๑ผู้๑ง๑าม๑ใน๑ชน๑บ๑ท

๑ช๑ย๑ท๑ิส๑ะ, ๑กุ๑มาร : ๑ผู้๑เกิด๑มา๑ชน๑ะ๑ย๑กษ๑ฉ๑นิ๑ผู้๑เป็น๑ป๑จ๑จา๑มิ๑ตร

๑ชาว๑ท๑มิ๑ห : ๑ชน๑ผู้๑อยู่๑ใน๑เผ๑่า๑ท๑มิ๑ห, ๑ประ๑ชา๑ชน๑ชาว๑เผ๑่า๑ท๑มิ๑ห, (๑ท๑มิ๑ห ๑คือ๑ชน๑พื้น๑เม๑อง๑อิน๑เด๑ีย๑เผ๑่า
๑หนึ่ง

๑ชาว๑ป๑ล๑ล๑วะ : ๑ชน๑ผู้๑อาศัย๑อยู่๑ใน๑หมู่บ้าน๑ป๑ล๑ล๑วะ

๑ชาว๑พา๑ห๑ิก๑ะ : ๑ชน๑ผู้๑อาศัย๑อยู่๑ใน๑หมู่บ้าน๑พา๑ห๑ิก๑ะ

๑ชาว๑มะ๑ล๑ย๑ชน๑บ๑ท : ๑ชน๑ผู้๑อาศัย๑อยู่๑ใน๑มะ๑ล๑ย๑ชน๑บ๑ท

๑ชาว๑เม๑ฆ๑ละ : ๑ชน๑ผู้๑อาศัย๑อยู่๑ใน๑หมู่บ้าน๑เม๑ฆ๑ละ

๑ชาว๑เม๑อง๑กา๑ล๑ิง๑คะ : ๑ชน๑ผู้๑อาศัย๑อยู่๑ใน๑เม๑อง๑กา๑ล๑ิง๑คะ

๑ชาว๑อ๑ป๑ริ๑น๑ต๑ชน๑บ๑ท : ๑ชน๑ผู้๑อาศัย๑อยู่๑ใน๑อ๑ป๑ริ๑น๑ต๑ชน๑บ๑ท

๑ชาว๑อล๑สัน๑ท๑กะ : ๑ชน๑ผู้๑อาศัย๑อยู่๑ใน๑หมู่บ้าน๑อล๑สัน๑ท๑กะ

ชาวอาฬวีจันรัฐ :ชนผู้อาศัยอยู่ในอาฬวีจันรัฐ
 ชิวโกมารภักกุมาร : กุมารชื่อว่าชิวโกมารภัก
 โขติยะ, พระเจ้าจักรพรรดิ : พระเจ้าจักรพรรดิพระนามว่าโขติยะ
 ภูงส์กี,พระมเหสี : ชื่อมเหสีองค์หนึ่ง ของพระสุนนราชกุมารเมื่อครองนครวาส กรุงเขมกะ
 จูิตาสันถารกะ, พระเจ้าจักรพรรดิ : ชื่อพระเจ้าจักรพรรดิองค์หนึ่ง
 ตปัสสคหบดี :คหบดีชื่อว่าตปัสสะเป็นชาวนิคมของชาวมัลละ ชื่อว่าอุรุเวลกับปะแคว้น

มัลละ

ตารุกขพราหมณ์ : พราหมณ์มีชื่อว่าตารุกขะ,
 ติริภูวัจฉะ,พราหมณ์ :พราหมณ์ชื่อติริภูวัจฉะ
 ติสหัสสพรหม : พรหมที่สามารถน้อมจิตแผ่ไปได้ตลอด ๓,๐๐๐ โลกธาตุ
 โตทยะ, มานพ :มานพชื่อโตทยะ เป็นมานพคนที่ ๙ ในกลุ่มมานพ ๑๖
 ทิมุชะ, ยักษ์ : ชื่อยักษ์ทิมุชะ ที่เข้าสิงอุบาสกอุบาสิกา ภิกษุ ภิกษุณี
 ทังหเนมิ, พระเจ้าจักรพรรดิ : พระเจ้าจักรพรรดิพระนามว่าทังหเนมิ
 ทามริกะ,เพชรฆาต :เพชรฆาตฆ่าใจชื่อทามริกะ
 ทามลิเทพบุตร :เทพบุตรชื่อว่าทามลิ, ทามลิเทพ
 ทารุกัมมิกะ, คหบดี :คหบดีชื่อทารุกัมมิกะ, ทารุกัมมิคคหบดี
 ท้าวกุเวร(เวสสุวรรณ) : ท้าวเวสสุวรรณ, ท้าวกุเวร คืออีกชื่อหนึ่งของท้าวเวสสุวรรณ

เทพเจ้าแห่งยักษ์

ท้าวติมพรคันธรรพราช: คันธรรพเทวราชผู้มีพระนามว่าติมพร, เทวราชคันธรรพพระนาม

ว่าติมพร

ท้าวสุนิมิตเทวราช :เทวราชาพระนามว่าท้าวสุนิมิตะ, ท้าวสุนิมิตะจอมเทพ
 ทีฆาวุ, ทีฆิติโกศลโอรส : ชื่อราชกุมารนามว่าทีฆาวุ เป็นบุตรของพระเจ้าทีฆิติโกศลราช
 ทุมมุชะ, เจ้าลิจฉวี :ชื่อเจ้าลิจฉวีคนหนึ่ง เป็นเพื่อนกับสังจกะ นิครนถ์
 ทุชชัย, ราชา :ชื่อพระเจ้าจักรพรรดิองค์หนึ่ง
 ทูสี,มาร : ชื่อมารตนหนึ่ง ที่ลลจิตให้พวกพวกพราหมณ์และคหบดี ด่าบริภาษ เกรี้ยวกราด
 เทพคันธะ, พระเจ้าจักรพรรดิ : ชื่อพระเจ้าจักรพรรดิพระองค์หนึ่ง
 เทวสุตะ, ยักษ์ :ยักษ์นามว่าเทวสุตะ อยู่ในกลุ่มยักษ์
 เทวहितพราหมณ์ : พราหมณ์ชื่อว่า เทวहितพราหมณ์
 โทณพราหมณ์ :พราหมณ์ชื่อโทณะ
 ธรณีนรุหะ, พระเจ้าจักรพรรดิ :พระเจ้าจักรพรรดินามว่าธรณีนรุหะ
 ธรรมเทพบุตร : ชื่อเทพบุตรองค์หนึ่งชื่อว่าธรรมะ อยู่กามาวจรเทวโลก
 อัมมทินนะ, อุบาสก :ชื่ออุบาสก ชาวกรุงพาราณสี มีบริวารอุบาสก ๕๐๐ คน
 ไรตกะ, มานพ : มานพชื่อว่าไรตกะ
 นกุลปีตาคหบดี, อุบาสก : คหบดีชื่อนกุลปีตาเป็นคนชรา ผ่านวัยยามาก
 นกุลมาตาคหปตานี :คหปตานีชื่อนกุลมาตา
 นกุลอุบาสก : อุบาสกผู้หนึ่งผู้เป็นพุทธอุปัฏฐาก ของพระพุทธเจ้าพระนามว่าอัมมทัสสี

นกุลอุบาสิกา :อุบาสิกาผู้ได้รับการยกย่องให้เป็นเลิศกว่าคนอื่น ๆ ในด้านอุปัฏฐายิกาของพระพุทธเจ้าพระนามว่าโสภิตะ

นฏุกเวร,คนธรรพ์ :เป็นชื่อของผู้บรรเลงเครื่องดนตรี เป็นคนที่นางกาวตี ผู้ภรรยาของเวณเตยยะพญาครุฑได้กระทำลามก

นมุจี, พญามาร : ชื่อมาร เป็นพญามารซึ่งมาร่วมชุมนุมกับอสูรผู้มีฤทธิ์เดช

นรุตตมะ, พระเจ้าจักรพรรดิ : เป็นพระนามของพระเจ้านรุตตมะ

นวกัมมิกภการทวาชพราหมณ์:เป็นชื่อพราหมณ์ผู้ถามพระพุทธเจ้าผู้นั่งอยู่ในป่าแต่ผู้เดียว

นราธิบตี : พระราชา ผู้เป็นใหญ่ในหมู่ชน

นพเรุยกัษ : ยักษ์ที่สถิตอยู่ในควางตันสะเดา เขตเมืองเวรัญชา

นโหราชา:เป็นชื่อคนรับใช้ของท้าวจาดุมหาราช มีมายา มาร่วมประชุมพร้อมกับเทพอื่น ๆ

นโหราชา, ยักษ์ :เป็นชื่อยักษ์ในกลุ่มของยักษ์ มหายักษ์

นัชชุปมะ, พระราชา : ชื่อพระราชาองค์หนึ่ง

นันทกะ, มหาอำมาตย์ : มหาอำมาตย์ของเจ้าลิจฉวี มีความเลื่อมใสในพระผู้มีพระภาค

นันทกุมาร :พระราชาบุตรของพระเจ้าสุทโธทนะ และพระนางปชาบดีโคตมี

นันทโคบาล, นาย : คนเลี้ยงโคชื่อนันทะ ชาวกรุงโกสัมพี

นันทบัณฑิต: บัณฑิตชื่อนันทะ บวชเป็นดาบส เลี้ยงดูพ่อแม่ผู้ตาบอด

นันทมาณพ : ศิษย์คนหนึ่งในจำนวน ๑๖ คนของพราหมณ์พาวรี

นันทราช, พระเจ้า :ชื่อพระราชาองค์หนึ่ง

นันทอุบาสก :อุบาสกชื่อนันทะ เป็นคู่้อครอุบาสกของพระพุทธเจ้าพระนามว่า มังคละ

นันทอุบาสิกา : อุบาสิกาชื่อนันทา เป็นอัครสาวิกา ผู้เป็นคู่้อครอุบาสิกาของพระพุทธเจ้าพระนามว่าโกณฑัญญะ

นางโรหิณี : ลูกสาวของนางพราหมณี ซึ่งโง่งเงลา ชาวกรุงพาราณสี ช่วยแม่ตำข้าวในโรงกระเดื่อง ของพระโพธิสัตว์ซึ่งเป็นเศรษฐี

นางวิมลลา : ชื่อพระมเหสีของพญานาควิรุณ ในนาคพิภพ

นางวิสาขามิคารมาตา:ชื่อมหาอุบาสิกาสำคัญในครั้งพุทธกาล เป็นธิดาของธัญชัยเศรษฐี และนางสุนนา เกิดที่เมืองภัททิยะ ในแคว้นอังคะ

นางสมุททชา : พระธิดาของเจ้าวิเทหะผู้มีนามว่าพรหมทัต พระนามว่าสมุททชา

นางสามา :หญิงสาวกาสิกคาม กรุงพาราณสี เป็นนางคณิกา มีบริวาร ๕๐๐ คน เป็นที่รู้จักและคุ้นเคยของพระราชา เมื่อโจรโพธิสัตว์

นางสุนทรี : นักบวชหญิงชื่อนางสุนทรี เธอบวชเป็นปริพาชิกา อยู่กรุงสาวัตถี มีรูปร่างสวยเป็นศิษย์ของพวกนิครนถ์

นางอริันทตี : ธิดาพญานาค, นางผู้เป็นเชื้อสายนาคชื่อนางอริันทตี,นาคมาณิกา

นารทเทวพราหมณ์ :พราหมณ์ชื่อนารทเทวะ ผู้สนทนาตอบ-ถามกับพญานกอาณนถ์ ณ ป่าหิมพานต์

นารทพรหม:พรหมชื่อนารทะ ซึ่งเป็นอดีตที่เคยมาสอนตน สมัยที่เกิดพระเจ้าอังกติ แห่งแคว้นวิเทหะ

นารทฤๅษี : ฤๅษีชื่อนารทะ หมายถึงนารทมหาพรหม ท่านมหาพรหมองค์นี้ มีโคตรว่ากัสสปะ

นารทอำมาตย์ : อำมาตย์ชื่อนารทะ ของพระเจ้าพรหมทัต กรุงพาราณสี
นารทะ, ชฎิล : ชฎิลชื่อนารทะ ชฎิลผู้นี้มีตบะแก่กล้ามาก สร้างบรรณศาลา ณ ภูเขาลูกหนึ่งชื่อยมกะ

นาฬิขังฆะ, พราหมณ์ : ชื่อพราหมณ์นามว่านาฬิขังฆะ, พราหมณ์ที่ทำหน้าที่ทูลถามปัญหา
นิเกพุตฺร : ชื่อเทพบุตรองค์หนึ่ง ผู้เป็นสาวกของเตียรถีย์ ชื่อนานิครนถ์ นาฏบุตฺร
นิครนถ์นาฏบุตฺร, เจ้าลัทธิ : คณาจารย์เจ้าลัทธิคนหนึ่งในจำนวนครูทั้ง ๖ มีคนนับถือมาก

นิโครธ, ปริพาชก : ชื่อปริพาชกผู้เป็นเจ้าของสำนัก มีลูกศิษย์ ๓,๐๐๐ คน
นิฉณทั : ชื่อยักษ์ตนหนึ่ง ผู้เป็นบริวารของท้าวภูเวร อยู่ทางทิศเหนือ เป็นผู้มีมายา
นิสภอุบาสก : อุบาสกชื่อนิสภะ เป็นอุบาสกที่เป็นอัครอุบาสกเป็นอุบาสกเบื้องขวา คู่กับนกุลอุบาสกผู้เป็นอุบาสกเบื้องซ้าย ของพระพุทธเจ้าพระนามว่า อัถลทัสสี
เนมิ, ยักษ์ : ชื่อยักษ์ตนหนึ่งชื่อนะมิ ยักษ์ที่ครองเมือง เป็นบริวารของท้าวเวสสุวรรณ
เนมิราช : พระราชาพระนามว่าเนมิ แห่งเมืองมิถิลา บำเพ็ญกุศลเป็นอันมาก สร้างศาลาจตุรมุขบำเพ็ญทาน

เนมิสัมมตะ, พระเจ้าจักรพรรดิ : พระเจ้าจักรพรรดิพระนามว่าเนมิสัมมตะ ผู้มีพละทานมาก

เกี่ยวกับสัตว์ เช่น

จัมเปยยกะ, พญานาค : ชื่อพญานาคตนหนึ่ง
จัมเปยยนคราช : พญานาคนามว่าจัมเปยยะ ซึ่งเป็นพระชาติหนึ่งที่พระพุทธเจ้าเคยไปเกิดเป็นพญานาค บำเพ็ญศีลอุปัชฌายะ
จามรี : ชื่อสัตว์เคี้ยวเอื้อง เป็นสัตว์จำพวกวัว ขนยาวมาก ละเอียดอ่อน สีนํ้าตาลเข้มจนถึงดำ

จิตตกะ, เนื้อ : ชื่อเนื้อจิตตกะ ผู้เป็นน้องของพญาเนื้อโรหณะ มีเนื้อน้องสาวชื่อสุตนา

เจ้ากัญชร, พญาช้าง : ชื่อของลูกช้างชื่อโสมทัต

ฉัพยาบุตฺร, พญา : ชื่อพญาบุตรตระกูลหนึ่ง

ช้างกัญชร : ช้างที่พระเวสสันดรประทานแก่พราหมณ์แคว้นกาลิงคะ

ช้างกัญชรตระกูลมาตังคะ : ช้างกัญชรเป็นช้างป่าขนาดใหญ่ ตระกูลมาตังคะ

ช้างฉัททันต์ : ชื่อช้างโพธิสัตว์ในอดีตชาติ มีบริวาร ๘,๐๐๐ เชือก บำเพ็ญศีลอุปัชฌายะ

ช้างตระกูลมาตังคะ : ช้างตระกูลมาตังคะ เป็นช้างกัญชรเกิดในป่า

ช้างตระกูลอุโบสถ, พญา : ช้างมงคลตระกูล ๑ ในบรรดาช้าง ๑๐ ตระกูล

ช้างธนบาล : ชื่อเรียกช้างนาฬาคีรี

ช้างนาฬาคีรี : ๑. ชื่อช้างที่พระเทวทัตร่วมกับพระเจ้าอชาตศัตรู กรุงราชคฤห์

ช้างวรุมทันตะ : ชื่อช้างเชือกหนึ่งของพระเจ้าเอกราช กรุงบัพผวัต

ข้างวารณะ : ชื่อข้างประเภทหนึ่ง เรียกว่า วารณะ หมายถึงเป็นสัตว์ผู้ช่วยป้องกันข้าศึก

ข้างสิริกะ : ข้างทรงของพระจันทนราชกุมาร โอรสของพระเจ้าอัญชชะ

ข้างอภัยงกร : ชื่อข้างเชือกหนึ่งของพระเจ้าเอกราช กรุงบพผวดี

ข้างอัจจุคคะ : ชื่อข้างเชือกหนึ่งของพระเจ้าเอกราช กรุงบพผวดี

ข้างเอกบุญทริก : ชื่อข้างทรงของพระเจ้าปเสนทิโกศล กษัตริย์แห่งกรุงสาวัตถี แคว้น

โกศล

ข้างเอราวัณ, พญา : ข้างทรงของพระอินทร์หรือท้าวสักกะ

ทุโยธนะ, ขนขามคร : ชื่อหนึ่งของพญานาคสังขปาละ ในนาคพิภพ

นกกุมภิลกา : เป็นนกกตัวเล็ก ๆ ที่สามัคคีกันเอาชนะนายพรานได้

นกชีวิญชีวกะ : นกเทพนิกาย เสียงไพเราะ กูร์องอยู่ในวิสาณาราชธานี

นกหัสติลิงค์ : นกในวรรณคดีมีจะงอยปากยาวคล้ายงาช้างส่งเสียงกูร์องไพเราะในป่าริม

สระน้ำมัจฉินทร์

นาคสุปัสสะ, พญานาค : ชื่อพญานาคองค์หนึ่ง พญานาคตนนี้มีความเลื่อมใสใน

พระพุทธศาสนา

นาหาคีรี, ข้าง : ข้างนาหาคีรี, (นาหาคีรี ก็เขียน) เป็นชื่อข้างที่ดุร้าย ชอบฆ่าคน

เกี่ยวกับสถานที่ กล่าวถึงแม่น้ำ ภูเขา ชอกเขา นิคม ตำบล กรุง รัฐ แคว้น เมือง วิหาร ปราสาท ป่า ทำน้ำ ประตู โคนไม้ ต้นไม้ เช่น **จันทกาคา, แม่น้ำ** : ชื่อแม่น้ำสายเล็กสายหนึ่ง อยู่ไม่ห่างจากภูเขาศิขณภูฏ กรุงราชคฤห์

จันทวดี, กรุง : ชื่อเมืองแห่งหนึ่ง

จัมปกะ, กรุง : ชื่อเมืองหลวงสมัยพระพุทธเจ้าพระนามว่าปทุมะ ในปฐมพุทธวงศ์

จัมปา, กรุง, เมือง : ชื่อนครหลวงของแคว้นอังคะ ตั้งอยู่บนฝั่งแม่น้ำจัมปา ไม่ห่างมากนักจาก จุดที่บรรจบกับแม่น้ำคงคา

จาดุมหาราช, เทวโลก : ภูเขอันเป็นที่อยู่ของหมู่เทพชั้นจาดุมหาราช

จาดุมมา, หมู่บ้าน : ชื่อหมู่บ้านเล็กหมู่บ้านหนึ่ง มีชาวศากยะอาศัยอยู่ แคว้นสักกะ

จาลิกบรรพต, ภูเขา : ภูเขาชื่อว่าจาลิกา เขตเมืองจาลิกา

จาลิกา, เมือง : เหตุที่ชื่อเมืองว่าจาลิกา เลยสถานที่ประตุนั้นไป มีเปือกตมไหวอยู่รอบๆ

จาลิกาบรรพต : ภูเขาชื่อจาลิกาตั้งอยู่เขตเมืองจาลิกาเนื่องจากเป็นภูเขาสูงนี้จะเป็นสีชาวล้วนในยามเดือนมืด

จำปา : ชื่อเมืองในมัธยมประเทศ

จิตตปาฐลี, ต้นไม้ : ชื่อต้นไม้ประจำพิภพอสูร

จิตรลดา, สวน : สวนทิพย์ในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์เทวโลก ซึ่งหลากด้วยไม้เถาต่างๆ

ฉาปละ, ภูเขา : ชื่อภูเขาสูงหนึ่งใกล้ภูเขาหิมพานต์

ดาวดึงส์ : ชื่อของสวรรค์ชั้นดาวดึงส์

ต้นปาริฉัตร : ต้นไม้สวรรค์ในสวนพระอินทร์

ต้นโพธิ์ : ชื่อต้นไม้เป็นที่ตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า

ต้นหว่า : ชื่อไม้ต้นขนาดใหญ่ (ชมพู) ผลสุกสีม่วงดำ กินได้ มีมากในชมพูทวีป แตกกิ่งก้านสาขามาก

ตรีภูวนที : แม่น้ำชื่อว่าตรีภูงะ, ตรีภูวนที,

ตักกิลลา, กรุง : ชื่อเมืองโบราณเมืองหนึ่งในอินเดีย ราชธานีแห่งแคว้นธาระ

ตันทุลปาลี, ประตุ : ประตุเล็กประตุหนึ่ง เพราะกรุงราชคฤห์มีประตุใหญ่ ๓๒ ประตุ ประตุเล็ก ๖๔ ประตุ

ตามพปณณิ, เกาะ : เกาะที่อยู่ของคนผู้มีฝ่ามือแดง(ตามพะ=แดง, ปณณิ=ฝ่ามือ), เกาะลังกา, เกาะสิงหล

ติวรานคร : นครชื่อติวรา, เมืองชื่อติวรา, กรุงติวรา, ติวรานคร

ไตรทศ : สวรรค์ชั้นดาวดึงส์

ไตรโลก โลก ๓ ได้แก่ กามโลก รูปโลก อรูปโลกหรือโลก ๓ ได้แก่ มนุสสโลก เทวโลก พรหมโลก

ทวาราวดี, เมือง : ชื่อนครอโยธยา เป็นอาณาจักรโบราณ สมัยทวาราวดี

ทวีป : เกาะ เช่น ลังกาทวีป สิงหนทวีป

ทะเลสีทันดร : ทะเลที่มีน้ำลึก

ทักษิณาศิริมหาวิหาร : วิหารขนาดใหญ่ชื่อทักษิณาศิรี

ทำน้ำชื่อติมพรุ : ทำน้ำที่ถูกตั้งชื่อว่าติมพรุ

ทำน้ำชื่อโทณะ : ทำน้ำที่ถูกตั้งชื่อว่าโทณะ, ทำน้ำสำหรับทำพิธีกรรมชื่อโทณะ

ทำพระโคดม : ทำน้ำมีชื่อว่าทำพระโคดม

ทำภรุคัจฉะ : ทำเรือชื่อภรุคัจฉะ, ทำออกเรือไปสู่ทะเลชื่อภรุคัจฉะ

ทวยปัสสอุทยาน : อุทยานชื่อทวยปัสสะ, สวนชื่อทวยปัสสะ

ธรณี, ห้วงน้ำ : ชื่อห้วงน้ำในเมืองวิสาณาราชธานี เมืองของท้าวกุเวรมหาราชหรือเวสวัณ

นครวินทกะ : ชื่อหมู่บ้าน เป็นนครที่พระพุทธเจ้าเสด็จ ทำให้พราหมณ์เกิดศรัทธาเลื่อมใส

นวนวติยะ, เมือง : ชื่อเมืองของท้าวมหาราชที่สร้างในอากาศ โดยทิศเหนือมีเมืองหนึ่ง

นพมาลี, ทะเล : เป็นชื่อทะเล มีลักษณะเหมือนต้นอ้อและต้นไผ่

นันทวัน, สวน : สวนที่ทำให้เพลิดเพลินใจ, อุทยานของหมู่บ้าน

นันทาราม : อารามชื่อนันทะ หมายถึงชื่อวัดหนึ่ง

นัมมทา : ชื่อแม่น้ำสายสำคัญในภาคกลางของอินเดีย ไหลไปคล้ายจะเคียงคู่กับเทือกเขาวินธยะ ถือว่าเป็นเส้นแบ่งระหว่างอูตราบถ (ดินแดนแถบเหนือ) กับทักษิณาบถ (ดินแดนแถบใต้) ของชมพูทวีป

นาฏปริยา, เมือง : เมืองของยักษ์ที่สร้างอยู่ในอากาศชื่อนาฏปริยา, เป็น ๑ ใน ๕ เมืองที่กล่าวไว้ในอภินายกสูตร

นาทิกคาม : หมู่บ้านนาทิกะ หมายถึงสถานที่ที่ชาวบ้านพากันบำเพ็ญกุศลกันมาก อยู่ไม่ห่างกันจากบ้านโกฏิกคาม

นาภสะ, สระ : ชื่อสระแห่งหนึ่ง ในกรุงเวสาลี เป็นที่อยู่พวกพญานาค

นาลกคาม, หมู่บ้าน : ชื่อหมู่บ้านแห่งหนึ่ง อยู่ไม่ไกลจากกรุงราชคฤห์ แคว้นมคธ ณ หมู่บ้านแห่งนี้ เป็นที่เกิดของพระสารีบุตรเถระ

นาลันทา, เมือง : ชื่อเมืองเล็กๆ เมืองหนึ่งในแคว้นมคธ อยู่ห่างจากพระนครราชคฤห์ประมาณ ๑ โยชน์

นาฬกคาม : ชื่อหมู่บ้านแห่งหนึ่งนามว่านาลันทา อยู่ไม่ห่างจากกรุงราชคฤห์ แคว้นมคธ

นิกิหิตราชธานี : ราชธานีชื่อนิกิหิตะ, เป็นเมืองที่มีการฟ่องรำขับร้องสนุกสนาน

นิคมของชาวกรู : ถิ่นที่อยู่ของชาวกรู แคว้นกรู ในที่นี้หมายถึงนิคมชื่อว่า ชื่อกัมมาสธัมมะ

นิโครธาราม, วิหาร : อารามที่พระญาติสร้างถวายพระพุทธเจ้าอยู่ใกล้กรุงกบิลพัสดุ์ แคว้นสักกะ

นิสกะ, ภูเขา : ชื่อภูเขานามว่านิสกะ เป็นภูเขาลูกหนึ่ง ที่เป็นหิน ในบรรดาภูเขาที่มีชื่อ ๗ ลูก อยู่ไม่ไกลภูเขาหิมพานต์

เนรัญชรา, แม่น้ำ : ชื่อแม่น้ำสำคัญ พระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้พระอนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณที่ ภายใต้ต้นโพธิ์

เนรุ, ภูเขา : ภูเขาทองชื่อว่าเนรุ หมายถึงภูเขาเยียม, ภูเขาใหญ่ กว้างและยาวมาก มี อาณาภพมาก เพราะทำให้สัตว์ทุกชนิดอยู่ที่ภูเขาลูกนี้จะกลายเป็นสีทองเหมือนกันหมด

เนสาทกะ, ชื่อภูเขา : ชื่อภูเขาลูกหนึ่ง เต็มไปด้วยต้นโมกมันและต้นอ้อยช้าง

๑.๒ ศัพท์หมวดอักษรวรรค จ วรรค ฎ และวรรค ต ที่มีความหมายเดียว : ศัพท์เกี่ยวกับชื่อสิ่งของเครื่องใช้

เช่น จันทปราสาท : ชื่อปราสาทหลัง ๑ ในบรรดา ๓ ปราสาท อันได้แก่ จันทปราสาท สุ จันทปราสาท และวังก์สปราสาท ของพระพุทธเจ้าพระนามว่าสุมนะ

จามร : แส้ขนจามรี ดำยาว ปรกติสอดอยู่ในฝักแบนรูปคล้ายน้ำเต้า จัดเป็นเครื่องสูง ชนิดหนึ่ง

นหินิปราสาท : ชื่อปราสาท ปราสาทหลังหนึ่งในสามหลังแห่งกรุงสุธรรม

นันทปราสาท : ปราสาทชื่อนันทะ, ปราสาทที่ทำให้เกิดความเพลิดเพลินใจ

นาควัน, สวน : สวนชื่อนาควัน, ชื่อสวนแห่งหนึ่ง, ป่าข้าง ณ บ้านหัตถิกคาม แคว้นวัชชี

นาทียปราสาท : ชื่อปราสาทหลัง ๑ ในจำนวน ๓ หลัง เป็นปราสาทที่พระราชกุมารพระนาม ติสสะอยู่อาศัย ที่พระเจ้าสันธกะ แห่งกรุงเชมกะ

นารีปราสาท : ปราสาทชื่อนารี, เป็นปราสาทหลัง ๑ ในบรรดา ๓ ของพระราชกุมาร พระนามว่า ปทุมุตตระ แห่งกรุงหงสวดี

นิสภปราสาท : ปราสาทชื่อนิสภะ เป็นปราสาทหลัง ๑ ในปราสาท ๓ หลังของ พระพุทธเจ้าพระนามว่าติสสะ สมัยที่เป็นฆราวาส

๑.๓ ศัพท์หมวดอักษรวรรค จ วรรค ฎ และวรรค ต ที่มีความหมายเดียว : ศัพท์ ธรรมะ

หนึ่ง

เช่น จงกรม : เดินไปมาโดยมีสติกำกับ เป็นวิธีบำเพ็ญกรรมฐานฝึกฝนจิตให้เป็นสมาธิวิธี

จตุตถฌาน : ฌานที่ ๔

จตุตถมรรค เป็นหนึ่งในรูปฌาน ๔ มีองค์ฌาน ๒

จตุวิญญาน : วิญญาน ๔

จตุเวสารัชชฌาน : ฌานอันเป็นเหตุให้แก้ล้า

จตุโวหารภพ : ภพที่มีชั้น ๔ (เว้นรูปชั้น)

จตุสหัสสพรหม : ชื่อพรหมคณะหนึ่ง

จริต : ความประพฤติ; บุคคลผู้มีพื้นนิสัยหรือพื้นเพจิตใจที่หนักไปด้านใดด้านหนึ่งแตกต่างกันไป,

จริยาวัตร : หน้าที่ที่พึงประพฤติ, ข้อปฏิบัติที่ประพฤติ, ธรรมเนียมแห่งความประพฤติ

จักขุสัมผัส : กระทบทางตา หมายถึงอาการที่ตา รูป และจักขุวิญญาน ประจวบกัน

จักขายตนะ : อายตนะคือตา

จักขายตนะ : อายตนะคือตา

จักขุ : ตา

จักขุทวาร : ประตูคือตา, ช่องตา

จักขุธาตุ : ธาตุคือตาหรือดวงตา, ธาตุคือจักขุประสาท

จักขุธาตุอาศัยบุคคล : ธาตุคือตาหรือดวงตา(ที่เกิดขึ้น)เพราะอาศัยบุคคล

จักขุนทรีย์ : ความเป็นใหญ่ทางตา, อินทรีย์คือตา

จักขุนทรีย์ที่เป็นอดีต : ความเป็นใหญ่ทางตาที่เคยเห็นมาแล้ว

จักขุประสาท : ความใสแห่งตาหรือดวงตา, หมายถึงจักขุ,

จักขุมันตะ : ผู้มีปัญญาจักขุ

จักขุวิญญาน : ความรู้ที่เกิดขึ้นเพราะรูปกระทบตา

จักขุวิญญานธาตุ : ธาตุคือความรู้ที่เกิดขึ้นเพราะรูปกระทบตา

จักขุสมบัติ : ความถึงพร้อมทางตา, การมีตาสมบูรณ์

จักขุสมบัติที่เป็นอนาคต : ความถึงพร้อมทางตาที่จะเกิดขึ้นในภพหน้า

จตุตถมรรค : มรรคที่ ๔

จตุปริวัฏฐะ : วงเวียน ๔ วง

จตุปาริสุทธิศีล : ศีลคือความบริสุทธิ์ ๔

จักขุสัมผัสสาขาเวทนา : เวทนาที่เกิดขึ้นเพราะจักขุสัมผัส

จากระณะ : ทรัพย์คือจาคะ, เป็นข้อ ๖ ในอริยทรัพย์ ๗

จาคสัมปทา : ความถึงพร้อมด้วยจาคะ, ความถึงพร้อมด้วยการบริจาคทาน

จาคะ : การสละ, การให้ทาน, การเสียสละ, การทำให้หมดไปจากตน

จาคาธิษฐาน : ธรรมที่ควรตั้งไว้ในใจคือจาคะ, ที่มั่นคือจาคะ

จาคานุสสติ : การระลึกถึงการบริจาค, คือการระลึกถึงทานที่ตนบริจาคแล้ว

จิตตกัมมัญญตา : ความที่จิตควรแก่การงาน, ความควรแก่การงานแห่งจิต

- จิตตปริญญา : การกำหนดรู้จิต จัดเป็นโมเนยยธรรมทางใจ
- จิตตปัสสัทธิ : ความสงบแห่งจิต, ความสงบทางจิต
- จิตตปาคูญญา : ความคล่องแคล่วแห่งจิต
- จิตตปาริสุทธิ : ความบริสุทธิ์แห่งจิต, ภาวะที่จิตบริสุทธิ์
- จิตตภาวนา : การอบรมจิต, การอบรมจิตให้เกิดสมาธิ การอบรมจิต
- จิตตมุตฺตา : ความอ่อนแห่งจิต, ความอ่อนสลวยแห่งจิต
- จิตตลหุตฺตา : ความเบาแห่งจิต, ความเบาบางทางจิต
- จิตตวิบัติ : ความวิบัติแห่งจิต, ภาวะที่จิตเสีย
- จิตตวิปลาส : ความคลาดเคลื่อนไปแห่งจิต, ความมีจิตคลาดเคลื่อนไปจากธรรมดาสามัญ
- จิตตวิวัฏ : ความหลีกออกไปแห่งจิต(จากอกุศลด้วยกุศลที่อธิษฐาน)
- จิตตวิวัฏญฺญาณ : ญาณในการหลีกออกจากอกุศลด้วยกุศลที่อธิษฐาน
- จิตตวิสุทธิ : ความหมดจดแห่งจิต, ความบริสุทธิ์แห่งจิต
- จิตตสมาธิปรานสังขาร : สมาธิที่เกิดจากจิตตะและความเพียรสร้างสรรค์
- จิตตสมุฏฐานรูป : รูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน
- จิตตสัมปทา : ความถึงพร้อมด้วยจิต, ภาวะที่จิตถึงพร้อม
- จตุปปาตญฺญาณ : ความหยั่งรู้การจุติและอุบัติของสัตว์ทั้งหลาย
- เจตสิก : ธรรมที่ประกอบกับจิต อาการหรือคุณสมบัติต่าง ๆ ของจิต
- ฉฬสสายตนิกรก : นรกที่มีผัสสายตนะ ๖
- ชีวหาวิญญาณธาตุ : ธาตุคือความรู้อารมณ์ทางลิ้น
- ชีวหาสมบัติ : ความถึงพร้อมแห่งลิ้น
- ซังเขยยกะ : ผ้าที่เอาด้ายเย็บทาบเข้าที่หลัง บริเวณที่ปิดแข็ง
- ฉานวิโมกข์ : ความหลุดพ้นด้วยฉาน
- ฉานสมบัติ : การเข้าถึงฉาน, การเข้าถึงพร้อมด้วยฉาน
- ญาตีพลี : การสงเคราะห์ญาติ, การช่วยเหลือเกื้อกูลญาติ
- ญฺเอยยธรรม : ธรรมที่ควรรู้
- รูปนียปัญหา : ปัญหาที่ควรงดตอบ, การหยุดไม่ตอบ
- ดิรัจฉานภูมि : ภูมิของสัตว์ที่ไปเกิด
- ดุริยเทพ : เทพนักดนตรี
- ดุสิต, เทวโลก : เทวโลกชั้นดุสิต ที่พระองค์เสด็จลงสู่ครุฑพระมารดาเพื่อเป็นคณาจารย์
- เตียรถีย์ : นักบวชภายนอกพระพุทธศาสนาในอินเดียสมัยพุทธกาล
- แดนเปรต : ถิ่นเป็นที่อยู่ของเปรต หมายถึงภพที่สัตว์ไปเกิด
- แดนสวรรค์ : ดินแดนสวรรค์, ถิ่นชาวสวรรค์ชั้นฟ้า
- ต้นเหตุแห่งกรรม : กัมมนิทาน, มูลเหตุให้เกิดกรรม
- ตัณหานุสัย : ตัณหาที่มีสภาพที่นอนเนื่องในสันดาน
- ตัณหาสังขยวิมุตติ : เทศนาเป็นเหตุหลุดพ้นเพราะความสิ้นไปแห่งตัณหา
- ถีนะ : ความหดหู่ ความง่วง ความไม่ควรแก่การงาน ความท้อแท้ ความถ้อยถอยแห่งใจ

ทิวฐธรรมเวทนิยกรรม กรรมที่ให้ผลในปัจจุบันคือภพนี้

ทิวฐิปรามาส : การลูปคลำด้วยความเห็น

เทวดาเหล่ามนาปายิกา : เทพเชื่อมนาปาย หมายถึงเทวดาชั้นนิมมานรดี

โทสาคติ : ความลำเอียงเพราะชัง เป็นโทษแห่งโทสาคติ

ธรรมจักขุ : ดวงตาเห็นธรรม

ธรรมเจดีย์ : เจดีย์บรรจุพระธรรม คือจารึกพระพุทพจน์

ธรรมบรรยาย : พุทธธรรมะ, กล่าวธรรมะ หมายถึงการแสดงธรรม

ธรรมรัตนะ : รัตนะคือพระธรรม

ธรรมเสนาบดี, พระอัครสาวก : แม่ทัพธรรม, ผู้เป็นนายทัพธรรม, เป็นคำเรียกกษัตริย์ของพระ

สารีบุตร

ธรรมเสรี : ความอิสระคือธรรม, หมายถึงธรรมทำให้มีความอิสระ อันได้แก่โพธิปักขิยธรรม

๓๗ ประการ

ธัมมทาน : การให้ธรรม, การสั่งสอนแนะนำเกี่ยวกับธรรม

ธัมมทาสะ : แว่นส่องธรรม, กระจกธรรม

ธัมมรัตนะ : รัตนะคือธรรม

ธัมมวิจารณ์ : ความตรงถึงธรรม หมายถึงความตรงเกี่ยวกับธรรมารมณ

ธัมมานุธัมมปฏิบัติ : ธัมมานุธัมมปฏิบัติ การประพฤติธรรมสมควรแก่ธรรม

นวัคส์ตฤศาสน์ : คำสอนของพระศาสดามือองค์ ๙

นัตถิปัจจย : ปัจจยคือไม่มี หมายถึงสภาวะธรรมที่เป็นจิตและเจตสิกที่ดับไปไม่มีระหว่างกัน

ด้วยดี

นาถกรณธรรม : ธรรมทำที่พึง, ธรรมที่สร้างที่พึง, ธรรมเครื่องกระทำที่พึง

นानาธาตุนญาณ : ปรีชาหยั่งรู้สัตว์ที่มีธาตุแตกต่างกัน

นानาธิมุตติกญาณ : ปรีชาหยั่งรู้สัตว์ที่มีอัยาศัยแตกต่างกัน, ปรีชาหยั่งรู้อัยาศัยเป็นต้น

ของสัตว์ทั้งหลาย

นามรูป : นามธรรมและรูปธรรม

นายช่างผู้สร้างเรือน : ตัณหาที่สร้างร่างกายคืออัตภาพ

นาสนา : ให้ฉิบหายเสีย คือการลงโทษบุคคลผู้ไม่สมควรถือเพศ มี ๓ อย่าง

นิยตมิจฉาทิวฐิ : ความเห็นผิดที่ดิ่ง, ความเห็นที่แน่นอน

นิยมนปัญญา : ชอบปัญญา, สนใจ พอใจเรื่องปัญญา

นิยยานิกธรรม : ธรรมเป็นเครื่องนำสัตว์ออกไปจากกองทุกข์

นิยสกรรม : กรรมอันสงฆ์พึงทำให้เป็นผู้ไร้ศ ได้แก่การถอดยศ

นิยาม : กำหนด, ทาง, อย่าง, วิธี หมายถึงกำหนดหรือจำกัดความหมายที่แน่นอน

นิยามธรรม : ธรรมที่แน่นอน, กำหนดธรรมตา หมายถึงธรรมคือมรรคและผล

นิรมิตโลก : สร้างโลก หมายถึงทำให้โลกนี้เกิดขึ้น เนรมิตมนุษย์โลกให้เกิดมีขึ้น

นิโรธัตถหา : ความทะยานอยากในความดับสูญ

นิโรธสมบัติ : การเข้านิโรธ คือดับสัญญาความจำได้หมายรู้ เรียกเต็มว่า เข้าสัญญาเวทิตนิโรธ

นิโรธสัญญา : ความหมายรู้นิโรธ, ความสำคัญหมายในนิโรธ

นิสสัย : ปัจจัยเครื่องอาศัยของบรรพชิต ๔ อย่าง

เนกขัมมบารมี : บารมีคือเนกขัมมะ,บารมีคือการออกบวช

เนยยะ : ผู้พอแนะนำได้,ผู้ที่พอจะแนะนำได้ คือพอจะฝึกสอนอบรมให้เข้าใจธรรมได้ต่อไป

เนวสัญญานาสัญญายตนะ :ภาวะที่มีสัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่ เป็นชื่ออรุณมาน

เนวเสขานาเสขบุคคล:บุคคลผู้ยังต้องศึกษาก็ไม่ใช่ผู้ไม่ต้องศึกษาก็ไม่ใช่,หมายถึงปุถุชนหรือผู้ที่ยังไม่ได้บรรลุธรรมเป็นพระอริยบุคคล

๑.๔ ศัพท์หมวดอักษรวรรค จ วรรค ฎ และวรรค ต ที่มีความหมายเดียว : ศัพท์เกี่ยวกับคำภาษาไทยที่มีความหมายเฉพาะ

เช่น

จตุรงคเสนา :เสนา มีองค์ ๔ อย่าง

จรณธรรม : ธรรมคือความประพฤติ

จรณสมบัติ : ความถึงพร้อมด้วยความประพฤติ

จรณะ : ความประพฤติ,เครื่องดำเนินไป,ปฏิบัติคือขอปฏิบัติอันเปนทางบรรลุมรรค

จริตกริยา : ทำสิ่งที่ผู้อื่นประพฤติ,ทำเลียนแบบ

จริตของสัตว์ทั้งหลาย : ความประพฤติของหมู่มสัตว์

จரியากถา : กล่าวด้วยความประพฤติ

จอมคน : พระพุทธเจ้า

จอมทัพธรรม : แม่ทัพผู้ประกาศธรรม

จอมทัพแห่งแคว้นมคธ : พระราชาแห่งแคว้นมคธ คือพระเจ้าพิมพิสาร

จอมนาค : ทำวมหาราชองค์ ๑ ในบรรดาทำวมหาราช ๔ นามว่าวิรูปักษ์

จอมปราชัญ : พระสัมมาสัมพุทธเจ้า

จอมมนุษย์ : มหาบุรุษ

จอมอสูร : อสูรที่เป็นใหญ่กว่าอสูรทั้งหลาย เป็นหัวหน้า

จักเป็นพินมังก : ทำให้เป็นแฉกๆ หรือหยักๆ ดุจพินเลื่อย หรือคล้ายพินมังก

จักรแก้ว : อารูธรูปเป็นวงกลมและมีแฉก ๆ โดยรอบตีเยี่ยม, จักรที่ตีเยี่ยม, เป็นสมบัติที่มีคุณค่ามากอย่าง ๑ ในแก้ว (รัตนะ) ๗ ของพระเจ้าจักรพรรดิ

จักรพรรดิ, พระเจ้า : พระราชาธิราช, หมายถึงพระราชผู้ยิ่งใหญ่ มีราชอาณาจักรปกครองกว้างขวางมาก

จักรพรรดิสมบัติ : สมบัติคือความเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ

จักรรัตนะ:จักรแก้วของมหาบุรุษ,หมายถึงจักรแก้ว,รอยกงจักรที่พระบาทของพระพุทธเจ้าทุกพระองค์

จักรวรรดิวัตร : หน้าที่,ธรรมเนียม,ข้อที่ประพฤติปฏิบัติของพระเจ้าจักรพรรดิ

จักรวาล : วงกลมแห่งโลก ; ระบบสุริยะ ; ดวงดาวทั้งหมด

จักขุของโลก : พระพุทธเจ้าผู้มีพระจักขุ ๕

จันทน์, กลิ่น : ชื่อพรรณไม้บางชนิดที่มีเนื้อไม้ ดอก หรือผลหอม ใช้ทำยาและปรุงเครื่องหอม

จันทน์กระท้อ : ชื่อปาล์มขนาดย่อมมีหลายชนิด

จันทน์แดง : ชื่อไม้พุ่มขึ้นตามเขาหินปูน เนื้อไม้ที่สารลงมีสีแดง

จันทน์หอม : ชื่อพรรณไม้มีเนื้อไม้ ดอก หรือผลหอม ใช้ทำยาและปรุงเครื่องหอม

จันทน์เหลือง : ชื่อไม้พุ่มขึ้นตามเขาหินปูน เนื้อไม้ที่สารลงมีสีเหลือง

จันทรคราส : การกลืนดวงจันทร์ ตามความเข้าใจของคนโบราณ

จัมเปยะชั้นธกะ : ชื่อชั้นธกะที่ ๙ แห่งคัมภีร์มหาวรรค วินัยปิฎก ว่าด้วยข้อควรทราบบางอย่างเกี่ยวกับนิคหกรรมต่างๆ

จัมมชั้นธกะ : ชื่อชั้นธกะที่ ๕ แห่งคัมภีร์มหาวรรค วินัยปิฎก ว่าด้วยเครื่องหนังต่างๆ มีรองเท้าและเครื่องลาด เป็นต้น

จาคตุทสี่อุโบสถ : อุโบสถวันขึ้น-แรม ๑๔ คำ

จาปัลยะ : การขอบตักแต่ง

จาริก : เที่ยวไป, เดินทางเพื่อศาสนกิจ

จาริต : ประเพณี, ธรรมเนียมที่ประเพณีกันมา, ประเพณีที่ถือสืบต่อกันมานาน

จาวตาล : สิ่งซึ่งออกอยู่ในตาล

จำนำพรรษา : ชื่อผ้าที่ถวายแก่ภิกษุผู้อยู่ประจำในวัดตลอด ๓ เดือนในฤดูฝน

จำพรรษา : อยู่ประจำในวัดตลอด ๓ เดือน ฤดูฝน เมื่ออยู่เรียกว่าเข้าพรรษา เลิกอยู่เรียกว่าออกพรรษา

จำนตร : ท้องจำนตร, กำหนดไว้ในใจในบทสวด ระลึกบทสวด

จำเลย : บุคคลผู้ถูกฟ้องต่อศาลแล้ว; ผู้ถูกฟ้องความ

จำวัด : นอน ใช้เฉพาะเป็นกิริยาของพระภิกษุสามเณร; นอนหลับ

จำศีล : อนุรักษ์ศีล, ถือศีลเป็นกิจวัตร

จิต: สิ่งที่มีหน้าที่รู้คิดและนึก, สภาพที่คิดนึก ความรู้สึกนึกคิด; ธรรมชาติที่คู่กับกาย

จิตตมาส : เดือน ๕ เรียกว่าเดือนจิตตมาส อยู่ในช่วงฤดูร้อน

ขาดก : เรื่องที่เคยเกิดขึ้นแล้ว ส่วนมากเป็นอดีตชาติของพระโพธิสัตว์ ก่อนจะมาตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า

เชิงตะกอน : ฐานที่สร้างขึ้นสำหรับเผาศพ

โชคชะตา : การทำนายราศีโดยใช้วิธีการโคจรของดาวเคราะห์เป็นหลัก

ซากศพ : ร่างของคนที่ตายแล้ว

เช่นสำรวจ : การแก้บนสิ่งศักดิ์สิทธิ์ตามที่ตนได้บนบานไว้

ฉาน : การเพ่ง หมายถึงภาวะที่จิตสงบแน่วแน่เนื่องมาจากการเพ่งอารมณ์

ฉาปนกิจ : หน้าที่เผาศพ, กิจในการเผา

ญัตติ : คำเผด็จสงฆ์, การประกาศให้สงฆ์ทราบเพื่อทำกิจร่วมกัน

ฐานะ : เหตุ, ที่ตั้ง, ตำแหน่ง, โอกาส, ความเป็นไปได้, ข้อห้าม

ฐานะเป็นครู : ตำแหน่งเป็นครู มีหน้าที่คอยอบรมสั่งสอนศิษย์

เฒ่า : แก่ มีอายุมาก หมายถึงคนที่ชรามาก คนล่วงกาลผ่านวัยมามาก

เณร : ชื่อเรียกสั้นๆของสามเณร ผู้หมายถึงเหล่ากอแห่งสมณะ,ผู้ดำรงเพศอย่างภิกษุ แต่
สมาทานศีล ๑๐

ดวงตาคือพระธรรม : ธรรมจักขุ, เป็นดวงตาเห็นธรรม

ดอกปาริฉัตร : ต้นไม้สวรรค์ในสวนพระอินทร์ หรือต้นทองหลวง

ดอกมณฑารพ : ชื่อต้นไม้ในเมืองสวรรค์

ดอกโมก : เป็นดอกลักษณะสีขาวห้อยเป็นช่อสั้น ๆ กลิ่นหอม ปลูกเป็นไม้ประดับ

ดอกสัตบุศย์ : ดอกไม้สวรรค์ เป็นดอกไม้ในป่าหิมพานต์

ด่านภาษี : จุดชำระค่าผ่านด่านเข้า-ออกระหว่างชายแดน

ดำรงสติ : กำหนดสติในการกำหนดอานาปานสติ

ตลาคต : พระนามอย่างหนึ่งของพระพุทธเจ้า

ตระกูลต่ำ : คือตระกูลคนจัณฑาล ตระกูลนายพรานตระกูล ช่างสานตระกูลช่างรถ หรือ
ตระกูลคนขนขยะ

ตระกูลพราหมณ์ : สกุล,วงศ์,เชื้อสาย,เผ่าพันธุ์คนผู้ที่ถือเพศไวมม นุ่งขาวห่มขาว ทำหน้าที่
พิธีกรรม

ตระกูลศากยะ : ชื่อวงศ์กษัตริย์วงศ์หนึ่งในเมืองกบิลพัสดุ์ เรียกว่าศากยวงศ์

ตระกูลอำมาตย์ : สกุล,วงศ์,เชื้อสาย,เผ่าพันธุ์คนที่เป็นข้าราชการ,ข้าเฝ้า

ตรัสรู้ : รู้แจ้ง,รู้อย่างแจ่มแจ้ง,รู้ชัดเจน,ใช้เป็นคำเฉพาะสำหรับพระพุทธเจ้ารู้แจ้ง

อริยสัจ ๔

ต้องอาบัติ : การต้อง, การล่วงละเมิด หมายถึงโทษที่เกิดจากการล่วงละเมิดสิกขาบทหรือข้อ
ห้ามแห่งภิกษุ

ตาปนนรก : นรกที่ทำให้ร้อน คือ พวกสัตว์นรกในนรกนี้จะถูกแทงด้วยหลาวเหล็กเท่าลำ
ตาลลุกเป็นไฟ

ตำรา : แบบแผนที่ว่าด้วยหลักวิชาต่างๆ, ตำรับตำรา, คัมภีร์

โตเสนตี, มารดา : หญิงผู้ทำให้บุตรรำเริงยินดี

ถิ่นอริยะ, มัชฌิมประเทศ : ถิ่นที่เจริญ ถิ่นที่ประเสริฐ

ทักษิณยบุคคล : บุคคลผู้ควรแก่ทักษิณา บุคคลผู้ควรแสดงความเคารพ

ทางสายเดียว : ทางสายเอกที่มุ่งตรงต่อการตรัสรู้

ทางสายเอก : ทางสายเดียวที่มุ่งตรงต่อการตรัสรู้

ทนาย : คนเฝ้าสวน, คนรักษาสวน, ผู้รักษาป่า

ทำนาย : บอกเหตุการณ์หรือความเป็นไปที่จะเกิดในเบื้องหน้า

เทพผู้บันดาลในหมู่พรหม : เทวดาผู้เคยได้บรรลุมานมีมานชั้นปฐมมานเป็นต้น

เทพอัปสร : นางฟ้านางสวรรค์ ทำหน้าที่พ้อรำขบร้อง ให้ความบันเทิง

เทวดาพลี : พลีเพื่อเทวดา,ทำบุญอุทิศให้เทวดา

นรก : แดนหรือภูมิที่เชื่อกันว่าผู้ทำบาปจะต้องไปเกิดและถูกลงโทษโดยปริยายหมายถึงแดนที่มีแต่ความทุกข์ทรมาน

นักขัตฤกษ์ : ดาวฤกษ์ซึ่งอยู่บนท้องฟ้า มีชื่อต่าง ๆ กัน

นักตรรกะ : ตักกิ หมายถึงผู้ที่ให้เหตุผลตามแนวของตรรกะ มี ๔ จำพวก

นั่งคู้บัลลังก์ : นั่งขัดสมาธิ

นั่งฉันทอาสนะเดียวเป็นวัตร : เอกาสนะ หมายถึงฉันทวันครั้งบนอาสนะเดียว

นั่งเป็นวัตร : เนสัชชะ, หมายถึงถือการนั่งเป็นวัตร

นาคะ : ที่พึง, ผู้เป็นที่พึง

นานาชนิด : ชนิดต่าง ๆ กัน, ชนิดจิตต่าง ๆ กัน

นานาสังวาส : มีอาวาสต่าง ๆ กัน, มีธรรมเป็นเครื่องอยู่ร่วม (คืออุโบสถและสังฆกรรมเป็นต้น)

ที่ต่าง ๆ กัน

นาบุญอันยอดเยี่ยม หมายถึงพระสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาคเจ้าที่เป็นผู้ปฏิบัติปฏิบัติตรง ปฏิบัติถูกต้อง และปฏิบัติสมควร

นามกาย : กายคือธรรม หมายถึงกองแห่งนามธรรม

น้ำทองแดง : น้ำร้อนมากเป็นสีแดง หมายถึงน้ำที่มีสีน้ำตาลอมแดงเกิดจากความร้อนเพราะไฟ

น้ำทิพย์ : น้ำที่ทำให้ผู้ดื่มให้ไม่ตาย หมายถึงน้ำอมฤต หรือน้ำสุรามฤต

น้ำมูตรเน่า : น้ำยาตองที่ทำจากผลสมอผสมมูตรโค จัดเป็นข้อที่ ๔ ในนิสสัย ๔ ของบรรพชิต

น้ำวน : กระแสน้ำไหลวนเป็นวงในทะเลหรือแม่น้ำเกิดจากรูปร่างลักษณะของร่องน้ำหรือเนื่องจากกระแสน้ำ ๒ สายไหลมาปะทะกัน

น้ำเสียง : กระแสเสียง, คำพูด; โดยปริยายหมายถึงคำพูดที่สื่อให้รู้อารมณ์ที่มีอยู่ในใจ

น้ำอมฤต : น้ำทิพย์ เรียกว่าน้ำอมฤต; เครื่องทิพย์ หมายถึงน้ำวิเศษที่ชุบชีวิตคน

นิจศีล : ศีลที่พึงรักษาเป็นประจำ, ศีลประจำตัวของอุบาสกอุบาสิกา

นิตยภัต : อาหารหรือค้ำอาหารที่ถวายแก่ภิกษุสามเณรเป็นประจำ

นิमितโองาส : ข้อความที่เปิดโอกาสให้ทูลขอ

นิ้วสุคต : เท่ากับ ๓ นิ้วของคนปานกลางในบัดนี้

เนกขัมมะ : การออกจากกาม, การออกบวช, การสลัดออกจากกาม

เนตรกนิณรี : ตาของนางกนิณรี

เนमितติกตา : การทำนิमित หมายถึงการฉลาดในการใช้ถ้อยคำ มุ่งลากสักการะ

๑.๕ ศัพท์หมวดอักษรวรรค จ วรรค ฎ และวรรค ต ที่มีความหมายเดียว:

ศัพท์ชื่อชาดก

เช่น จตุทวารชาดก : ชาดกที่ว่าด้วยเมืองมี ๔ ประตู

จตุโปสถียชาดก : ชาดกที่ว่าด้วยบุคคล ๔ จำพวกผู้รักษาอุโบสถ

จตุมัญญูชาดก : ชาดกที่ว่าด้วยสุนัขจึงจอกมีเหตุชั่วช้า ๔ ประการ

- จันทกินรีชาดก : ชาดกว่าด้วยเรื่องนางจันทกินรี
 จันทกุมารชาดก : ชาดกว่าด้วยจันทกุมารทรงบำเพ็ญขันติบารมี
 จันทภชาดก : ชาดกว่าด้วยว่าด้วยผู้เจริญแสงจันทร์เป็นอารมณ์
 จัมเปยยชาดก : ชาดกว่าด้วยพญานาคจัมเปยยะ
 จัมมสาฎกชาดก : ชาดกว่าด้วยปริพาชกชื่อจัมมสาฎก
 จิตตสัมภุตชาดก : ชาดกว่าด้วยจิตตบัณฑิตกับพระเจ้าสัมภุตบัณฑิต
 จูฬชนกชาดก : ชาดกว่าด้วยพระจูฬชนก พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพระมหาชนก
 จูฬโพธิชาดก จูฬโพธิกุมาร : ชาดกว่าด้วยจูฬโพธิราชกุมาร
 ฉวชาดก : ชาดกว่าด้วยการนั่งเรียนมนต์ไม่เหมาะสมเหมือนเรียนกับศพ
 ชนสันธชาดก : ชาดกว่าด้วยพระเจ้าชนสันธะ
 ชาครชาดก : ชาดกว่าด้วยผู้หลับและตื่น
 ตจสารชาดก : ชาดกว่าด้วยชื่อคาไม้ไผ่
 ตโยธัมมชาดก : ชาดกว่าด้วยธรรม ๓ ประการของพญาวานร
 ตักกบัณฑิตชาดก : ชาดกว่าด้วยตักกบัณฑิต
 ติตถชาดก:ชาดกว่าด้วยการรังเกียจทำน้ำ
 ฤๅชาดก : ชาดกว่าด้วยหนูไม่กินกล้วย
 ทกรักขสชาดก : ชาดกว่าด้วยผีเสื้อน้ำ
 ทริวาหนชาดก : ชาดกว่าด้วยพระเจ้าทริวาหนะ
 ทูททุกายชาดก : ชาดกว่าด้วยกระต่ายตื่นตูม
 ธัมมเทวปุตตชาดก : ชาดกว่าด้วยธรรมเทพบุตร
 ฐุมการิชาดก :ชาดกว่าด้วยพราหมณ์ผู้ก่อไฟรมควัน
 นนฬปานชาดก : ชาดกว่าด้วยอุบายตีมน้ำด้วยไม้้อ
 นนินิกาชาดก : ชาดกว่าด้วยพระราชิดานนินิกา
 นัจจชาดก : ชาดกว่าด้วยนกยูงรำแพน
 นันทิมิคราชชาดก : ชาดกว่าด้วยพญาเนื่อนันทิมิ
 นานาฉันทชาดก : ชาดกว่าด้วยความต้องการที่ต่างกัน
 นิโครธชาดก : ชาดกว่าด้วยพระเจ้านิโครธ
 นิโครธมิกชาดก : ชาดกว่าด้วยพญาเนื้อชื่อนิโครธ
 เนรุชาดก : ชาดกว่าด้วยอานูภาพของภูเขานेरุ

๑.๖ ศัพท์หมวดอักษรวรรค จ วรรค ฎ และวรรค ต ที่มีความหมายเดียว :
 ศัพท์ชื่อพระสูตร และในที่นี้ขอสงเคราะห์ศัพท์ที่ลงท้าย ที่เป็นวัตถุ วิมาน คาถา นิทเทส อปทาน
 วงศ์ และจริยาไว้ด้วย

- เช่น จตจกัถสูตร : พระสูตรที่ว่าด้วยสรีรยนต์ ๔ ล้อ
 จตตลโวหารสูตร : พระสูตรที่ว่าด้วยโวหาร สูตรที่ ๔
 จตตลสูตรต้นนิตเทส : แสดงสูตรที่ ๔,อธิบายสูตรที่ ๔

จตุตถสูตร : สูตรที่ ๔

จตุตถัชฌานปัญหาสูตร : พระสูตรที่ว่าด้วยปัญหา เรื่อง จตุตถฌาน

จตุธาตสูตร : พระสูตรว่าด้วยธาต ๔

จันทิมสูตร : พระสูตรว่าด้วยจันทิมเทพบุตร

จันทิมสสูตร : พระสูตรว่าด้วยจันทิมสเทพบุตร

จันทิมาทิสุตตติกะ : พระสูตร ๓ สูตร มีจันทิมสูตรเป็นต้น

จันทูปมาสูตร : พระสูตรว่าด้วยการเปรียบเทียบภิกษุกับดวงจันทร์

จตุราลีตีสหัสสพราหมณกัญญาเถรีนมปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระเถรีพราหมณ

กัญญา ๘๔,๐๐๐ รูป

จตุรติถีวิมาน : วิมานที่เกิดขึ้นแก่หญิง ๔ นาง ผู้ถวายดอกไม้ต่างชนิดกัน

จปลายมานสูตร : พระสูตรว่าด้วยอุบายแก้ความง่วง

จริยสูตร : พระสูตรว่าด้วยจริยธรรม

จังกีสสูตร : พระสูตรว่าด้วยพราหมณ์ชื่อจังกี

จวนสูตร : พระสูตรว่าด้วยธรรมที่เป็นเหตุให้เคลื่อนจากพระศาสนา

จักกวัตติราชาสูตร : พระสูตรว่าด้วยพระเจ้าจักรพรรดิ

จักกวัตตอัจฉริยสูตร : พระสูตรว่าด้วยความเป็นอัจฉริยะของพระเจ้าจักรพรรดิ

จักกสูตร : พระสูตรว่าด้วยจักร ๔ ประการ คือคุณสมบัติที่เป็นเหตุให้บุคคลเจริญรุ่งเรือง

จันทสูตร : พระสูตรว่าด้วยผู้ใหญ่บ้านชื่อจันทะ

จันทาลสูตร : พระสูตรว่าด้วยอุบาสกจันทาล

จันทนสูตร : พระสูตรว่าด้วยจันทนเทพบุตร

จาตุททิสสูตร : พระสูตรว่าด้วยธรรมของภิกษุผู้เที่ยวไปในทิศทั้งสี่

จาตุมสูตร : พระสูตรว่าด้วยเหตุการณ์ในหมู่บ้านจาตุมา

จาลาสูตร : พระสูตรว่าด้วยจาลาภิกษุณี

จุนหวัจฉโคตตสูตร : พระสูตรว่าด้วยปริพาชกชื่อวัจฉโคตร สูตรเล็ก

ฉฉกสูตร : สูตรว่าด้วยธรรม ๖ ประการ ๖ หมวด

ฉวาลาตสูตร : พระสูตรว่าด้วยบุคคลเปรียบเหมือนท่อนไม้ที่ถูกทิ้งไว้ในป่าช้า

ฐิติสูตร : พระสูตรว่าด้วยความคงอยู่กับที่ในธรรม

ตโมตมสูตร : พระสูตรว่าด้วยผู้มีตมาและมีตไป

ตโยธัมมสูตร : พระสูตรว่าด้วยธรรม ๓ ประการ

ตัมหากขยสูตร : พระสูตรว่าด้วยธรรมที่เป็นไปเพื่อความสิ้นตัณหา

ตาลปุตตสูตร : พระสูตรว่าด้วยผู้ใหญ่บ้านชื่อตาลบุตรผู้ใหญ่บ้านนักฟ้อนรำชื่อตาลบุตร

ติกัณฑกีสสูตร : พระสูตรว่าด้วยพระธรรมเทศนาที่ป่าติกัณฑกัวัน

ถปติสูตร : พระสูตรว่าด้วยช่างไม้

ถูปารหสูตร : พระสูตรว่าด้วยถูปารหบุคคล

ทารุณสูตร : พระสูตรว่าด้วยลาภสักการะและความสรรเสริญเป็นสิ่งทารุณ

ทิมฺมฐิตตสูตร : พระสูตรว่าด้วยทิมฺมฐิต พระผู้มีพระภาคทรงแสดงทิมฺมฐิต ๒ ประการ

ทิทรสูตร : พระสูตรว่าด้วยลาภสักการะและความสรรเสริญเปรียบเหมือนลูกศรอาบยาพิษ
 ทุกขวิปากสูตร : พระสูตรว่าด้วยธรรมที่มีทุกข์ และที่มีสุขเป็นวิบาก
 ทุณฐัฏฐกสูตร : พระสูตรว่าด้วยเรื่องเตียรถีย์กับมูณี
 ทุพพัฒนียสูตร : พระสูตรว่าด้วยยักษ์ผู้มีผิวพรรณไม่งาม
 เทวทัตตวิปัติสูตร : พระสูตรว่าด้วยวิบัติของพระเทวทัต
 เทวธาวิตกกสูตร : พระสูตรว่าด้วยวิตก ๒ ประเภท
 ธนสูตร : พระสูตรว่าด้วยทรัพย์ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ธนะ (ทรัพย์) ๕
 ธัญญชาานิสูตร : พระสูตรว่าด้วยพราหมณ์ชื่อธัญญชาานิ
 ธัญญชาานิสูตร : พระสูตรว่าด้วยธัญญชาานิพราหมณ์
 ธนุคคหสูตร : พระสูตรว่าด้วยการจับลูกธนู
 ธัมมกถิกปุจฉาสูตร : พระสูตรว่าด้วยการถามเรื่องพระธรรมกถึก
 ธัมมจริยสูตร : พระสูตรว่าด้วยการประพาศธรรม
 ธัมมัญญสูตร : พระสูตรว่าด้วยบุคคลผู้รู้ธรรม
 นกุลมาตาสสูตร : พระสูตรว่าด้วยนกุลมาตาคหปตานี
 นครวินเทยสูตร : พระสูตรว่าด้วยเหตุการณ์ในหมู่บ้านนครวินทะ
 นชිරติสูตร : พระสูตรว่าด้วยสิ่งที่ไม่ทรุดโทรม
 นตุมหสูตร : พระสูตรว่าด้วย(กาย)ไม่ใช่ของเธอทั้งหลาย
 นทีโสตสูตร : พระสูตรว่าด้วยกิเลสเปรียบด้วยกระแส น้ำ
 นพุกยสูตร : พระสูตรว่าด้วยการไม่ประทุษร้าย
 นวสูตร : พระสูตรว่าด้วยผู้ใหม่
 นัตถิปุตตสมสูตร : พระสูตรว่าด้วยสิ่งที่เสมอด้วยบุตรไม่มี
 นันนทียสักกสูตร : พระสูตรว่าด้วยเจ้าศากยะพระนามว่านันนทียะ
 นานาธิมุตติสูตร : พระสูตรว่าด้วยเหตุที่ทำให้รู้ชัดหมู่มสัตว์ที่มีอหยาศัยต่างกัน
 นามสูตร : พระสูตรว่าด้วยชื่อ
 นาลันทสูตร : พระสูตรว่าด้วยพระธรรมเทศนาที่เมื่อนาลันทา
 นิกกัฏฐสูตร : พระสูตรว่าด้วยบุคคลผู้มีกายและจิตออก
 นิหุงกสูตร : พระสูตรว่าด้วยผู้ไม่ตวาดว่า หี หี
 โนผัสสนานัตตสูตร : พระสูตรว่าด้วยธาตุที่ไม่อาศัยความต่างแห่งผัสสะ
 จักขุपालเถรวัตถุ : เรื่องพระจักขุบาลเถระ
 จันทาภเถรวัตถุ : เรื่องพระจันทาภเถระ
 จัญจมาณวิกาวัตถุ : เรื่องนางจัญจมาณวิกา
 จิตตคหปติวัตถุ : เรื่องจิตตคหปดี
 จุนทสุกริกวัตถุ : เรื่องนายจุนทฆาสุกร : ชายหนุ่มคนหนึ่ง ชื่อจุนทะ
 ฉัตตปาณิอุปาสกวัตถุ : ชื่อเรื่องอุปาสกชื่อฉัตตปาณิ
 ธัมมทินนาเถรวัตถุ : เรื่องพระธัมมทินนาเถรี
 ธัมมารามเถรวัตถุ : เรื่องพระเถระผู้ยินดีในธรรม

นันทกเปตวัตถุ : เรื่องนันทกเปตเป็นเรื่องการสนทนาระหว่างพระเจ้าปิงคละกษัตริย์แห่ง
สุริยรัฐวิสัยกับนันทกเปต

นันทเถรวัตถุ : เรื่องพระนันทเถระ

จันฑาลีวิมาน : วิมานที่เกิดขึ้นแก่หญิงจันฑาลผู้เลื่อมใสในพระพุทธเจ้า

จิตตตาวิมาน : วิมานที่รุ่งเรืองเหมือนสวนจิตรลดา

ฉัตตทายิกาวิมาน: วิมานที่เกิดขึ้นจากอานิสงส์ของหญิงผู้ถวายร่มแก่ภิกษุผู้เที่ยวบิณฑบาต

ฉัตตมาณวกวิมาน: คุณลักษณะวิมานของฉัตตมาณวกมาณพ

ตาลปัทมทายิกาวิมาน : ว่าด้วยวิมานที่เกิดขึ้นแก่หญิงผู้ถวายพัดใบตาล

นิมพมุฏฐิตายิกาวิมาน : ว่าด้วยวิมานที่เกิดขึ้นแก่หญิงผู้ถวายผักสะเดา

จักขุปาลเถรคาถา : คาถาของพระจักขุปาลเถระ

จันทนเถรคาถา : คาถาของพระจันทนเถระ, ภาชิตของพระจันทนเถระ

จันทาเถรคาถา : คาถาของพระจันทาเถรี, ภาชิตของพระจันทาเถรี

จาปาเถรคาถา : คาถาของพระจาปาเถรี, ภาชิตของพระจาปาเถรี

จาลาเถรคาถา : คาถาของพระจาลาเถรี, ภาชิตของพระจาลาเถรี

ธัมมทินนาเถรคาถา : คาถาของพระธัมมทินนาเถรี

ธัมมปาลเถรคาถา : คาถาของพระธัมมปาลเถระ, ภาชิตของพระธัมมปาลเถระ

นหาดกมุนีเถรคาถา : คาถาของพระนหาดกมุนีเถระ, ภาชิตของพระนหาดกมุนีเถระ

นันทเถรคาถา : คาถาของพระนันทเถระ, ภาชิตของพระนันทเถระ

จริยานานัตตญาณนิตเทส : แสดงจริยานานัตตญาณ

จารวิหารนิตเทส : แสดงความประพฤติและความเป็นอยู่

จังกมทายกเถรภาพทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระจังกมทายกเถระ

จังกโกฏิกยเถรภาพทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระจังกโกฏิกยเถระ

จันทนปุชกเถรภาพทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระจันทนปุชกเถระ

จันทนปุชกเถรภาพทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระจันทนปุชกเถระ

จันทนมาลียเถรภาพทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระจันทนมาลียเถระ

จารผลิยเถรภาพทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระจารผลิยเถระ

จิตกนิพพาปกเถรภาพทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระจิตกนิพพาปกเถระ

ชคตการกเถรภาพทาน: เรื่องของชคตการกเถระ

ชคตทายกเถรภาพทาน: เรื่องของชคตทายกเถระ

ตมาลปุปผิยเถรภาพทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระตมาลปุปผิยเถระ

ตาลผลิยเถรภาพทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระตาลผลิยเถระ

ติกัณฐิปปุผิยเถรภาพทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระติกัณฐิปปุผิยเถระ

ติสสพุทธวงศ์ : ว่าด้วยพระประวัติของพระติสสพุทธเจ้า

ถัมภาโรปกเถรภาพทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระถัมภาโรปกเถระ

เถรภาพทาน: ประวัติในอดีตชาติของพระเถระคือประวัติในอดีตชาติของพระเถระผู้เป็นพระ

โถมกเถราปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระโถมกเถระ

ธัมมรุจิเถราปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระธัมมรุจิเถระ

ธูปทายกเถราปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระธูปทายกเถระ

นทีกัสสปเถราปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระนทีกัสสปเถระ

นพกุฎิกทายกเถราปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระนพกุฎิกทายกเถระ

นันทเถราปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระนันทเถระ

นิสเสนิทายกเถราปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระนิสเสนิทายกเถระ

จันทกุมารจริยา : พระจริยาของพระจันทกุมารทรงบำเพ็ญขันติบารมี

จัมเปยยจริยา : จริยาของจัมเปยยนาคราช

ธัมมเทวปุตตจริยา : ว่าด้วยจริยาของธรรมเทพบุตร

สรุปว่า ศัพท์หมวดอักษรวรรค จ วรรค ฎ และวรรค ต มีความหมายเดียว จะมีจำนวนมาก มีครบทั้ง ๖ หัวข้อย่อย แต่ศัพท์ที่นำมาภาวนานั้น เป็นเพียงนิยามศัพท์ที่เป็นความหมายเท่านั้น ไม่ได้กล่าวถึงเนื้อหาของศัพท์ การยกตัวอย่างประกอบและอ้างอิงที่มา เพราะบทนิยามศัพท์ที่กล่าวไว้ในบทที่ ๓

๒. ศัพท์หมวดอักษรวรรค จ วรรค ฎ และวรรค ต ที่มี ๒ ความหมาย

ในการนำเสนอศัพท์หมวดอักษรวรรค จ วรรค ฎ และวรรค ต ที่มี ๒ ความหมายนั้น จะไม่นำเสนอครบทุกศัพท์ จะเสนอเพียงบางศัพท์ เพื่อให้เห็นเป็นแนวทางในการนำไปใช้ สะดวกที่จะค้นคว้าศึกษาเรียนรู้ยิ่งๆ ขึ้นไป ซึ่งศัพท์หมวดอักษรวรรค จ วรรค ฎ และวรรค ต ที่มี ๒ ความหมาย มีเป็นจำนวนน้อย จะมีไม่ครบทั้ง ๖ หัวข้อย่อย ดังเช่นศัพท์หมวดอักษรวรรค จ วรรค ฎ และวรรค ต ที่มี ความหมายเดียว จะยกมากล่าวเฉพาะศัพท์ที่ปรากฏในวรรค จ และวรรค ต เท่านั้น ดังมีรายละเอียดดังนี้

๒.๑ ศัพท์หมวดอักษรวรรค จ วรรค ฎ และวรรค ต ที่มี ๒ ความหมาย: ศัพท์เกี่ยวกับชื่อบุคคล สัตว์ สถานที่ เนื่องจากศัพท์ที่อยู่กลุ่มนี้ มี ๓ ประเภท คือ บุคคล ๑ สัตว์ ๑ และสถานที่ ๑ เพื่อสะดวกในการค้นคว้า จะขอกล่าวแยกแต่ละจำพวกดังนี้

เกี่ยวกับบุคคล เช่น จิตตอุบาสก มี ๒ นัย คือ 1. จิตตคหบดี ชาวเมืองมัจฉิกาสนธ์ ที่เป็นอัครอุบาสก 2. อุบาสกชื่อจิตตะ ผู้เป็นอัครอุบาสก ของพระพุทธเจ้านามว่าสุชาตะ

จิตตะ มี ๒ นัย คือ 1. จิตตหัตถิสาริบุตร ผู้เป็นปริพาชก ภายหลังบวชบรรลุลุทธิธรรมเป็นพระอรหันต์องค์หนึ่ง 2. จิตตะ เอาจิตจดจ่อกับสิ่งนั้นๆ ซึ่งเป็นหลักธรรมข้อ ๑ ในอิทธิบาท ๔

จิตตอุบาสก มี ๒ นัย คือ : 1. อุบาสกชื่อว่าจิตตา ผู้เป็นอัครอุบาสก สมัยพระพุทธเจ้าพระนามว่าโสภิตะ 2. อุบาสกผู้เป็นอัครอุบาสก สมัยพระพุทธเจ้าพระนามสิขี

ธรรมทินนา, ภิกษุณี : 1. พระเถรีมหาสาวิกาองค์หนึ่ง 2. พระธรรมทินนาเถรี อีกองค์หนึ่งเลิศด้านมีปัญญา มาก เป็นพระอัครสาวิกา ของพระพุทธเจ้าพระนามว่าปิยทัสสี คู่กับพระสุชาตาเถรี

นันทวดี, ธิดา, ภิกษุณี : 1. ลูกสาวของพราหมณ์สองสามีภรรยา คนที่ ๒ จำนวน ๓ คนใน คือ นันทา นันทวดีและ สุนทรินันทา 2. ชื่อภิกษุณีรูปหนึ่ง เป็น ๑ ในบรรดาภิกษุณีผู้เป็นพี่น้องกัน ๔ คน คือ (๑) นันทา (๒) นันทวดี(๓) สุนทรินันทา(๔) ฤทธนันทา

นางกาฬิ : 1.หญิงผู้มีร่างกายใหญ่ ดำเหมือนกา ทำหน้าที่เป็นผู้ดูแลป่าช้า เผาศพ 2.หญิงแพศยาชื่อว่ากาฬิ มีน้องชายชื่อตณทิละ

นารทะ, พระ : 1.ภิกษุชื่อว่านารทะ เป็นพระชาวกรุงโกสัมพี เคยสนทนาธรรมกับเถระอื่นๆ เช่น พระอานนท์ 2.พระเถระชื่อว่านารทะ เป็นพุทธอุปัฏฐากสมัยพุทธเจ้าพระนามว่าสุชาตะ

เนตติ, ยักษ์,ระเบียบ มี ๒ นัย คือ 1.ชื่อยักษ์ตนหนึ่ง ที่เป็นบริวารของท้าวเวสสุวรรณ 2.แบบแผน, เยี่ยงอย่าง, ขนบธรรมเนียม

เนสาทะ, พราหมณ์ ๒ นัย คือ 1.พราหมณ์ชื่อว่าเนสาทะ ผู้ใช้ดอกไม้ร้อยกลีบกวาดอาศรม อาศัยอยู่ที่ฝั่งแม่น้ำ แล้วเห็นพระพุทธเจ้านามว่าสิทธัตถะจึงได้ถวาย 2.พราหมณ์ชื่อว่าเนสาทะอีกคนหนึ่ง เป็นพรานผู้บอกให้พราหมณ์อลัมปายนะ ปล่อยพญานาคอุริทัตตะ

เกี่ยวกับสัตว์ เช่น 1. ช้างตระกูลมาตังคะ เป็นช้างชนิดดุร้าย 2.ชื่อช้างพระโพธิสัตว์ในอดีตชาติของพระโคตมพุทธเจ้า บำเพ็ญอุชิฐานอุปบารมี

เกี่ยวกับสถานที่ เช่น **ทักษิณาชนบท :** 1. ชนบทด้านทิศใต้ ชนบทตอนใต้ของแม่น้ำคงคาเป็นที่ตั้งของสำนักพราหมณ์และดาบสจำนวนมาก 2. อวันตีทักษิณาภต ทักษิณาภตในแคว้นอวันตีบางแห่ง เรียกว่าทักษิณาภต ได้แก่บ้านเมืองชนบททางตอนใต้ของแคว้นอวันตี

๒.๒ ศัพท์อักษรวรรค จ วรรค ฎ และวรรค ต ที่มี ๒ ความหมาย : ศัพท์เกี่ยวกับชื่อสิ่งของเครื่องใช้ เช่น

จักร : 1.รูปเป็นวงกลมและมีแฉกๆ โดยรอบ 2.ล้อ, ล้อรถ, ธรรมนำชีวิตไปสู่ความเจริญรุ่งเรือง ดุจล้อนำรถไปสู่ที่หมาย เรียกว่า จักร

๒.๓ ศัพท์หมวดอักษรวรรค จ วรรค ฎ และวรรค ต ที่มี ๒ ความหมาย : ศัพท์ธรรมะ

เช่น **จริยา :** 1. ความประพฤติ, การครองตน, การดำเนินชีวิต 2. ลักษณะความประพฤติหรือการแสดงออกที่ปนพื้นประจำตัว, พื้นจิตพื้นนิสัยของแต่ละบุคคลที่หนักไปด้านนั้นด้านนี้ แยกต่างกันไป

จิตตสังขาร : สังขารของจิต มี ๒ นัย คือ 1.ปัจจัยปรุงแต่งจิต ได้แก่ สัญญาและเวทนา 2.สภาพที่ปรุงแต่งการกระทำทางใจ ได้แก่ เจตนาที่ก่อให้เกิดมโนกรรม

ธัมมบูชา : 1.การบูชาด้วยธรรม, การบูชาด้วยการปฏิบัติธรรม 2.การบูชาซึ่งธรรม, การบูชาพระธรรม อันเป็นอย่างหนึ่งในพระรัตนตรัย (คือบูชาพระธรรมรัตนะ) ด้วยดอกไม้ รูป เทียน ของหอม เป็นต้น

ธาตุ : 1.สิ่งที่ทรงสภาวะของมันอยู่เองตามธรรมดาของเหตุปัจจัย 2.ส่วนสำคัญแห่งสรีระของพระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และพระอรหันต์ทั้งหลาย ซึ่งคงอยู่หรือรักษาไว้เป็นที่เคารพบูชา

ธิตี : 1.ความเพียร, ความเข้มแข็งมั่นคง, ความหนักแน่น, ความอดทน 2.ปัญญา

นิคมกถา : 1.การสนทนาถกเถียงกันเรื่องนิคม ว่านิคมนั้นนิคมนี้เป็นอย่างนั้นอย่างนี้ แบบเพื่อแจ้อ 2. ถ้อยแถลงทำนอง, ข้อความลงท้าย, คำกล่าวปิดเรื่อง

๒.๔ ศัพท์อักษรวรรค จ วรรค ฎ และวรรค ต ที่มี ๒ ความหมาย : ศัพท์เกี่ยวกับคำภาษาไทยที่มีความหมายเฉพาะ เช่น **จักขุ :** ตา, **นัยน์ตา จักขุ, ปัญญา :** ปัญญาจักขุ

จันฑาล : ลูกคนต่างวรรณะ, ลูกต่างวรรณะ, ลูกคนนอกวรรณะ **จันฑาล, ตระกูล :** ชชาติกำเนิดต่ำ

นิกาย: พวก, หมวด, หมู่, ชุมนุช, กอง ; 1. หมวดตนใหญ่แห่งพุทธพจน์ ในพระสูตรต้นตปิฎก ซึ่งแยกเป็นทีฆนิกาย มัชฌิมนิกาย สังยุตตนิกาย อังคุตตรนิกาย และขุททกนิกาย 2. คณะนักบวช หรือศาสนิกชนในศาสนาเดียวกันที่แยกเป็นพวกๆ

นิทานุเทศ : 1. คำขึ้นต้นที่เป็นเหตุ, อุเทศคือนิทาน หมายถึงคำขึ้นต้นยกขึ้นเป็นเหตุไว้ในคัมภีร์ปริวาร 2. เหตุที่พอสวดปาติโมกข์ถึงนิเทศแล้วหยุด เป็นการยกปาติโมกข์แบบที่ ๑ อรรถกถาอธิบายว่า แบบที่ ๑ เรียกว่า นิทานุเทศ

นิบาต : 1. หมวดหมู่พระสูตร ดังคำที่ปรากฏในอังคุตตรนิกาย ที่มีปรากฏ เช่น เอกกนิบาต คือหมวดพระสูตรที่มีหัวข้อธรรมจำนวน ๑ ข้อ 2. ศัพท์ภาษาบาลีที่วางไว้ระหว่างข้อความในประโยคเพื่อเชื่อมข้อความหรือเสริมความเป็นอรรถกถาอย่างหนึ่ง

เนื้ออ่อน ๒ นัย คือ 1. ส่วนของร่างกายคนหรือสัตว์ที่อยู่ถัดหนังเข้าไป ในที่นี้หมายถึงเนื้อในที่แคบ ซึ่งเป็นริดสีดวง 2. สิ่งที่เป็นลักษณะประจำตัวของสิ่งต่าง ๆ เช่น ไม้ ไม้เนื้ออ่อน

๒.๕ ศัพท์อักษรวรรค จ วรรค ฎ และวรรค ต ที่มี ๒ ความหมาย: ศัพท์ชื่อชาดก

เช่น **จักกวกชาดก^๑ :** ชาดกว่าด้วยนกจักรพาก **จักกวกชาดก^๒ :** ชาดกว่าด้วยนกจักรพาก แต่เนื้อหาธรรมะต่างกัน

ทุมเมธชาดก^๑ : ชาดกว่าด้วยคนโง่ **ทุมเมธชาดก^๒ :** ชาดกว่าด้วยคนมีปัญญาธรรม

ทุตชาดก^๑ : ชาดกว่าด้วยทุกชีวิตเป็นทุตของท้อง **ทุตชาดก^๒ :** ชาดกว่าด้วยบุคคลผู้เป็นทุต

ธัมมัทธชาดก^๑ : ชาดกว่าด้วยผู้มีธรรมเป็นธงชัย **ธัมมัทธชาดก^๒ :** ชาดกว่าด้วยการมีธรรมเป็นธงชัย

๒.๖ ศัพท์อักษรวรรค จ วรรค ฎ และวรรค ต มี ๒ ความหมาย : ศัพท์ชื่อพระสูตร ในที่นี้ขอสงเคราะห์ศัพท์ที่เป็น วัตถุ คาถา นิเทศ อปทาน จริยา เข้าไปด้วย

เช่น **จตุมหาราชสูตร^๑ :** พระสูตรว่าด้วยท้าวมหาราชทั้ง ๔ **จตุมหาราชสูตร^๒ (ทุติย) :** พระสูตรว่าด้วยท้าวมหาราชทั้ง ๔ (สูตรที่ ๒)

จรสูตร^๑ : พระสูตรว่าด้วยอิริยาบถเดิน **จรสูตร^๒ :** พระสูตรว่าด้วยอิริยาบถเดินแต่ต่างกันในเนื้อหาธรรมะ

จักกานวุตตนสูตร^๑ (ปฐม) : พระสูตรว่าด้วยการให้จักรหมุนไป (สูตรที่ ๑) **จักกานวุตตนสูตร^๒ (ทุติย) :** พระสูตรว่าด้วยการให้จักรหมุนไป (สูตรที่ ๒)

จังกมสูตร^๑ : พระสูตรว่าด้วยการจงกรม **จังกมสูตร^๒ :** พระสูตรว่าด้วยการเดินจงกรม แต่เนื้อหาแตกต่างกัน

ตถสูตร^๑ : พระสูตรว่าด้วยสิ่งจริงแท้ **ตถสูตร^๒ :** พระสูตรว่าด้วยสิ่งจริงแท้

จิวรสูตร^๑ : พระสูตรว่าด้วยภิกษุผู้ทรงผ้าบังสุกุลเป็นวัตร **จิวรสูตร^๒ :** พระสูตรว่าด้วยจิวร **เจโตวิมุตติผลสูตร (ปฐม) :** สูตรว่าด้วยธรรมมีเจโตวิมุตติเป็นผล สูตรที่ ๑ **เจโตวิมุตติผลสูตร (ทุติย) :** สูตรว่าด้วยธรรมมีเจโตวิมุตติเป็นผล สูตรที่ ๒

ฉันทปหานสูตร:(ปฐม)สูตรว่าด้วยการละความพอใจฉันทปหานสูตร:(ทุติย)สูตรว่าด้วยการละความพอใจ

ฉันทราคสูตร: (ปฐม, ตรัสกับพระราธะ) ฉันทราคสูตร: (ทุติย) ตรัสกับพระราธะ

ฉานาทีสูตร^๑ : พระสูตรว่าด้วยฉานเป็นต้น **ฉานาทีสูตร^๒** : พระสูตรว่าด้วยเหตุที่ทำให้รู้ชัดความเศร้าหมอง(ความฟุ้งแผ้ว) แห่งฉานเป็นต้น

ญาณวัตถุสูตร^๑ : พระสูตรว่าด้วยญาณวัตถุ **ญาณวัตถุสูตร^๒ (ทุติย)** : พระสูตรญาณวัตถุ (สูตรที่ ๒)

ฉันนสูตร, พระฉันนะ:สูตรว่าด้วยเรื่องพระฉันนะ **ฉันนสูตร** ชื่อสูตรที่กล่าวถึงฉันนปริพาชก

ฉิคคหยุกสูตร (ปฐม) :สูตรว่าด้วยอุปมาเต่าตาบอดที่อยากจะสอดคอเข้าไปในแอ่งที่มีรูปเดียวได้ **ฉิคคหยุกสูตร (ทุติย)** :สูตรว่าด้วยอุปมารูปแอกรูปเดียวที่อยากแ่คอเต่าตาบอดที่จะเข้าไปได้

ญาณสูตร^๑: พระสูตรว่าด้วยญาณ **ญาณสูตร^๒**: พระสูตรว่าด้วยญาณเกิดขึ้นเพราะเจริญอิทธิบาท

ตถาคตัจฉริยสูตร^๑ (ปฐม) : พระสูตรว่าด้วยเหตุอัศจรรย์ของพระตถาคต (สูตรที่ ๑) **ตถาคตัจฉริยสูตร^๒ (ทุติย)** : พระสูตรว่าด้วยเหตุอัศจรรย์ของพระตถาคต (สูตรที่ ๒)

ชื่อตปัสสสูตร ๒ สูตร แต่มีเนื้อหาต่างกัน คือ 1.ตปัสสสูตร พระสูตรว่าด้วยตปัสสคหบดี 2.ตปัสสสูตร พระสูตรว่าด้วยตปัสสคหบดี

ติฐานสูตร มี ๒ สูตร แต่มีเนื้อหาต่างกัน คือ 1.ติฐานสูตร พระสูตรว่าด้วยฐานะที่เป็นเหตุให้ทราบผู้มีศรัทธา 2.ติฐานสูตร พระสูตรว่าด้วยฐานะ ๓ ประการ

เทววิชขสูตร มี ๒ สูตร คือ 1.เทววิชขสูตร ในคัมภีร์ทีฆนิกาย กล่าวถึงเรื่องไตรเทพ ซึ่งมีเนื้อหายาว 2.เทววิชขสูตร ในคัมภีร์ขุททกนิกาย อิติวุตตกะ กล่าวถึงเรื่องวิชา ๓ ในทางพระพุทธศาสนา

คัมภีร์พระไตรปิฎก อังคุตตรนิกาย มีเถรสูตร ๒ สูตร คือ 1.เถรสูตร ในปัญจนิบาต กล่าวถึงธรรมของพระเถระ ๕ ข้อ 2.เถรสูตร ในทสกนิบาต กล่าวถึงคุณธรรมของพระเถระ ๑๐ ข้อ

ตัณหุปปาทสูตร ๒ สูตร แต่เนื้อหาต่างกันบ้าง คือ 1.ตัณหุปปาทสูตร พระสูตรว่าด้วยเหตุเกิดแห่งตัณหา 2.ตัณหุปปาทสูตร พระสูตรว่าด้วยที่เกิดตัณหา

ทสพลสูตร^๑ : พระสูตรว่าด้วยทสพลญาณ **ทสพลสูตร^๒ (ทุติย)** :พระสูตรว่าด้วยทสพลญาณ (สูตรที่ ๒)

ทัฬหสูตร^๑ (ปฐม) : พระสูตรว่าด้วยพระทัฬหम्मัลลบุตร (สูตรที่ ๑) **ทัฬหสูตร^๒ (ทุติย)** : พระสูตรว่าด้วยพระทัฬหम्मัลลบุตร (สูตรที่ ๒)

ทารุกขันโธปมสูตร^๑ (ปฐม) : พระสูตรว่าด้วยอุปมาด้วยขนไม้ (สูตรที่ ๑) **ทารุกขันโธปมสูตร^๒ (ทุติย)** : พระสูตรว่าด้วยอุปมาด้วยขนไม้ (สูตรที่ ๒)

ทิกฺขิตฺตสูตร^๑ :พระสูตรว่าด้วยทิกฺขิตฺต มี ๒ สูตร มีชื่อสูตรเหมือนกัน ต่างกันที่เนื้อความคือ 1.ทิกฺขิตฺตสูตร พระสูตรว่าด้วยทิกฺขิตฺต พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ธรรมที่เป็นเหตุให้บุคคลหลังจากตายแล้วไปเกิดในนรก ๔ 2.ทิกฺขิตฺตสูตร พระสูตรว่าด้วยทิกฺขิตฺต พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ธรรมเป็นเหตุให้คนพาลบริหารตนให้ถูกกำจัด

ทีฆจาริกสูตร^๑ (ปฐม) : พระสูตรว่าด้วยการจาริกไปนาน (สูตรที่ ๑) **ทีฆจาริกสูตร^๒** (ทุติย) : พระสูตรว่าด้วยการจาริกไปนาน (สูตรที่ ๒) แต่เนื้อหาต่างกัน

ทุกกรสูตร^๑ : พระสูตรว่าด้วยสิ่งที่ทำไต่ยาก ในสังยุตตนิกาย มี ๒ สูตร คือ 1. **ทุกกรสูตร** พระสูตรว่าด้วยสิ่งที่ทำไต่ยาก 2. **ทุกกรสูตร** พระสูตรว่าด้วยสมณธรรมที่ทำไต่ยาก

ทุกขานุปัสสีสูตร^๑ : พระสูตรว่าด้วยผู้พิจารณาเห็นทุกข์ มี ๒ สูตร คือ 1. **ทุกขานุปัสสีสูตร** พระสูตรว่าด้วยผู้พิจารณาเห็นทุกข์ 2. **ทุกขานุปัสสีสูตร** พระสูตรว่าด้วยบุคคลผู้พิจารณาเห็นความเป็นทุกข์

ทุกขุทรยสูตร ๒ สูตร แต่มีเนื้อหาต่างกัน คือ 1. **ทุกขุทรยสูตร** พระสูตรว่าด้วยธรรมที่มีทุกข์ และที่มีสุขเป็นกำไร 2. **ทุกขุทรยสูตร** พระสูตรว่าด้วยธรรมที่มีทุกข์ และที่มีสุขเป็นกำไร

ทุกขุปปาหสูตร^๑ (ปฐม) : พระสูตรว่าด้วยความเกิดขึ้นแห่งทุกข์ (สูตรที่ ๑) **ทุกขุปปาหสูตร^๒** (ทุติย) : พระสูตรว่าด้วยความเกิดขึ้นแห่งทุกข์ (สูตรที่ ๒)

ทูปปัญญสูตร^๑ : พระสูตรว่าด้วยผู้มีปัญญาทราวมและผู้มีปัญญา **ทูปปัญญสูตร^๒** : พระสูตรว่าด้วยเหตุให้คนมีปัญญาทราวม

ทูเตยยสูตร^๑ : พระสูตรว่าด้วยคุณสมบัติของทูต **ทูเตยยสูตร^๒** : พระสูตรว่าด้วยสัตว์ที่เว้นขาดจากการทำหน้าที่เป็นตัวแทน ฯ

เทวดาสูตร^๑ : พระสูตรว่าด้วยผลแห่งการต้อนรับของเทวดา **เทวดาสูตร^๒** : พระสูตรว่าด้วยเทวดาแสดงธรรม

เทวทูตสูตร^๑ : พระสูตรว่าด้วยเทวทูต ตรีสเทวทูต ๕ คือ (๑) เด็ก (๒) คนชรา (๓) คนเจ็บ (๔) คนที่ทำความผิดแล้วถูกลงอาญา (๕) คนตาย **เทวทูตสูตร^๒** : พระสูตรว่าด้วยเทวทูตตรีสว่า เทวทูต ๓ จำพวก **เทวปทสูตร^๑** (ปฐม) : พระสูตรว่าด้วยเทวบท (สูตรที่ ๑) **เทวปทสูตร^๒** (ทุติย) : พระสูตรว่าด้วยเทวบท (สูตรที่ ๒)

เทวพราหมณสูตร^๑ (ปฐม) : พระสูตรว่าด้วยพราหมณ์แก่ ๒ คน (สูตรที่ ๑) **เทวพราหมณสูตร^๒** (ทุติย) : พระสูตรว่าด้วยพราหมณ์แก่ ๒ คน (สูตรที่ ๒)

เทสนาสูตร^๑ : พระสูตรว่าด้วยทรงแสดงเทพพวกลาหก **เทสนาสูตร^๒** : พระสูตรว่าด้วยธรรมเทศนา

ธัมมวิหารีสูตร^๑ (ปฐม) : พระสูตรว่าด้วยบุคคลผู้อยู่ด้วยธรรม (สูตรที่ ๑) **ธัมมวิหารีสูตร^๒** (ทุติย) : พระสูตรว่าด้วยบุคคลผู้อยู่ด้วยธรรม (สูตรที่ ๒)

ธัมมสูตร^๑ : พระสูตรว่าด้วยธรรมและอธรรม พระผู้มีพระภาคตรัสว่า *อธรรม* **ธัมมสูตร^๒** : พระสูตรว่าด้วยธรรม และอธรรม พระผู้มีพระภาคตรัสว่า *อธรรม* คือ อกุศลกรรมบถ ๑๐ *ธรรม* คือ อกุศลกรรมบถ ๑๐

ธัมมิกสูตร^๑ : พระสูตรว่าด้วยท่านพระธัมมิกะ **ธัมมิกสูตร^๒** : พระสูตรว่าด้วยพระพุทธรูปจันตรีสโปรดธัมมิกอุบาสก

ธารณสูตร^๑ (ปฐม) : พระสูตรว่าด้วยการทรงจำอริยสัจ (สูตรที่ ๑) **ธารณสูตร^๒** (ทุติย) : พระสูตรว่าด้วยการทรงจำอริยสัจ (สูตรที่ ๒)

ธิตุสูตร^๑ : พระสูตรว่าด้วยพระธิดา **ธิตุสูตร^๒** : พระสูตรว่าด้วยผู้เคยเป็นธิดา

นกุหนสูตร^๑ (ปฐม) : พระสูตรว่าด้วยการไม่หลอกลวง (สูตรที่ ๑) **นกุหนสูตร^๒** (ทุติย) : พระสูตรว่าด้วยการไม่หลอกลวง (สูตรที่ ๒)

นตุมหากสูตร^๑ : พระสูตรว่าด้วยสิ่งที่ไม่ใช่ของเธอทั้งหลาย (สูตรที่ ๑) **นตุมหากสูตร^๒** (ทุติย) : พระสูตรว่าด้วยสิ่งที่ไม่ใช่ของเธอทั้งหลาย (สูตรที่ ๒)

นทีสูตร^๑ : พระสูตรว่าด้วยอุปมาด้วยแม่น้ำ **นทีสูตร^๒** : พระสูตรว่าด้วยอุปมาด้วยแม่น้ำ

นวัตสูตร^๑ : พระสูตรว่าด้วยทิวภูมิจึงไม่พัดเป็นต้น **นวัตสูตร^๒** : พระสูตรว่าด้วยทิวภูมิจึงไม่พัดเป็นต้น

นันทิกขยสูตร^๑ : พระสูตรว่าด้วยการสิ้นความเพลิดเพลิน **นันทิกขยสูตร^๒** (ทุติย) : พระสูตรว่าด้วยการสิ้นความเพลิดเพลิน (สูตรที่ ๒)

นาคิตสูตร^๑ : พระสูตรว่าด้วยพระนาคิตะ **นาคิตสูตร^๒** : พระสูตรว่าด้วยท่านพระนาคิตะ

นาถสูตร^๑ (ปฐม) : พระสูตรว่าด้วยนาถกรณธรรม (สูตรที่ ๑) **นาถสูตร^๒** (ทุติย) : พระสูตรว่าด้วยนาถกรณธรรม (สูตรที่ ๒)

นानากรณสูตร^๑ (ปฐม) : พระสูตรว่าด้วยเหตุที่ทำให้บุคคลต่างกัน (สูตรที่ ๑) **นानากรณสูตร^๒** (ทุติย) : พระสูตรว่าด้วยเหตุที่ทำให้บุคคลต่างกัน (สูตรที่ ๒)

นาวาสสูตร^๑ : พระสูตรว่าด้วยบุคคลผู้เป็นดุจเรือข้ามฟาก **นาวาสสูตร^๒** : พระสูตรว่าด้วยอุปมาด้วยเรือ

นิคัณฐสูตร^๑ : พระสูตรว่าด้วยนิครนถนาฏบุตร **นิคัณฐสูตร^๒** : พระสูตรว่าด้วยอสังฆธรรมของพวกนิครนถ์

นิรยสัคคสูตร^๑ (ปฐม) : พระสูตรว่าด้วยธรรมที่เป็นเหตุให้เกิดในนรกและสวรรค์ (สูตรที่ ๑) **นิรยสัคคสูตร^๒** (ทุติย) : พระสูตรว่าด้วยธรรมเป็นเหตุให้เกิดในนรกและสวรรค์ (สูตรที่ ๒)

นิสสารณียสูตร^๑ : พระสูตรว่าด้วยธาตุที่สลัด **นิสสารณียสูตร^๒** : พระสูตรว่าด้วยธาตุที่สลัด

ฉัพพัคคยภิกขุวัตถุ (๑) : เรื่องภิกษุฉัพพัคคีย์ **ฉัพพัคคยภิกขุวัตถุ (๒)** : เรื่องภิกษุฉัพพัคคีย์

เทวสหายภิกขุวัตถุ^๑ : เรื่องภิกษุสองสหาย พระผู้มีพระภาคตรัสพระคาถานี้แก่ภิกษุทั้งหลาย **เทวสหายภิกขุวัตถุ^๒** : เรื่องภิกษุสองสหาย พระผู้มีพระภาคตรัสพระคาถานี้แก่ภิกษุ ๒ รูป

เทวสภเถรคาถา^๑ (ปฐม) : คาถาของพระ(ปฐม)เทวสภเถระ **เทวสภเถรคาถา^๒** (ทุติย) : คาถาของพระ(ทุติย)เทวสภเถระ

นันทกเถรคาถา^๑ : คาถาของพระนันทกเถระ, ภาชิตของพระนันทกเถระ **นันทกเถรคาถา^๒** : คาถาของพระนันทกเถระ, ภาชิตของพระนันทกเถระ

จัมปกปุပ္ผิยเถราปทาน^๑ : ประวัตินในอดีตชาติของพระจัมปกปุပ္ผิยเถระ **จัมปกปุပ္ผิยเถราปทาน^๒** : ประวัตินในอดีตชาติของพระจัมปกปุပ္ผิยเถระ แต่เนื้อหาคณะคนกัน

ญาณสัณญิกเถราปทาน : ประวัตินในอดีตชาติของพระญาณสัณญิกเถระ **ญาณสัณญิกเถราปทาน** : ประวัตินในอดีตชาติของพระญาณสัณญิกเถระ

ญาณัตถวิกรมราชปทาน ๑: ประวัตินิโอดีตชาติของพระญาณัตถวิกรมราชปทาน **ญาณัตถวิกรมราชปทาน** ๒ : ประวัตินิโอดีตชาติของพระญาณัตถวิกรมราชปทาน

ติณมฤทธิทายกราชปทาน ๑ : ประวัตินิโอดีตชาติของพระติณมฤทธิทายกราชปทาน **ติณมฤทธิทายกราชปทาน** ๒ : ประวัตินิโอดีตชาติของพระติณมฤทธิทายกราชปทาน

นันทกราชปทาน ๑ : ประวัตินิโอดีตชาติของพระนันทกราชปทาน **นันทกราชปทาน** ๒ : ประวัตินิโอดีตชาติของพระนันทกราชปทาน

ติณสันถารทายกราชปทาน มี ๒ อปทาน แต่มีเนื้อหาต่างกัน คือ 1.ติณสันถารทายกราชปทาน ประวัตินิโอดีตชาติของพระติณสันถารทายกราชปทาน 2.ติณสันถารทายกราชปทาน ประวัตินิโอดีตชาติของพระติณสันถารทายกราชปทาน

ติมิรปุเปียมราชปทาน มี ๒ อปทาน คือ 1.ประวัตินิโอดีตชาติของพระติมิรปุเปียมราชปทาน 2. ประวัตินิโอดีตชาติของพระติมิรปุเปียมราชปทาน

ทัณฑทายกราชปทาน ๑ : ประวัตินิโอดีตชาติของพระทัณฑทายกราชปทาน ในคัมภีร์อปาทาน มี ๒ อปทาน ชื่อเหมือนกัน แต่ต่างกันการสังฆสมุญญารมีแต่ของท่าน คือ 1.ทัณฑทายกราชปทาน ประวัตินิโอดีตชาติของพระทัณฑทายกราชปทาน 2.ทัณฑทายกราชปทาน ประวัตินิโอดีตชาติของพระทัณฑทายกราชปทาน

ธชทายกราชปทาน ๑ : ประวัตินิโอดีตชาติของพระธชทายกราชปทาน **ธชทายกราชปทาน** ๒ : ประวัตินิโอดีตชาติของพระธชทายกราชปทาน

ธาดุชทายกราชปทาน ๑ : ประวัตินิโอดีตชาติของพระธาดุชทายกราชปทาน **ธาดุชทายกราชปทาน** ๒ : ประวัตินิโอดีตชาติของพระธาดุชทายกราชปทาน

นพมาลิกาเถรียาปทาน ๑ : ประวัตินิโอดีตชาติของพระนพมาลิกาเถรียาปทาน **นพมาลิกาเถรียาปทาน** ๒ : ประวัตินิโอดีตชาติของพระนพมาลิกาเถรียาปทาน

นพมาลียเถรียาปทาน ๑ : ประวัตินิโอดีตชาติของพระนพมาลียเถรียาปทาน **นพมาลียเถรียาปทาน** ๒ : ประวัตินิโอดีตชาติของพระนพมาลียเถรียาปทาน

นาคปุเปียมราชปทาน ๑ : ประวัตินิโอดีตชาติของพระนาคปุเปียมราชปทาน **นาคปุเปียมราชปทาน** ๒ : ประวัตินิโอดีตชาติของพระนาคปุเปียมราชปทาน

นิคคณทธิปุเปียมราชปทาน ๑ : ประวัตินิโอดีตชาติของพระนิคคณทธิปุเปียมราชปทาน **นิคคณทธิปุเปียมราชปทาน** ๒ : ประวัตินิโอดีตชาติของพระนิคคณทธิปุเปียมราชปทาน

สรุปว่า ศัพท์หมวดอักษรวรรค จ วรรค ฎ และวรรค ต ที่มี ๒ ความหมาย จะมีจำนวนหนึ่ง มีเพียง ๕ หัวข้อย่อย และศัพท์ที่นำมาภาวนานั้น เป็นเพียงนิยามศัพท์ที่เป็นความหมาย และกล่าวถึงเนื้อหาของศัพท์บางส่วน เพื่อให้เห็นถึงความต่างกันของศัพท์ มีการยกตัวอย่างประกอบบ้าง เพราะต้องการให้เห็นถึงช่วงเวลา ส่วนเนื้อหาของบทนิยามศัพท์ที่กล่าวไว้ในบทที่ ๓

๓. ศัพท์อักษรวรรค จ วรรค ฎ และวรรค ต ที่มีตั้งแต่ ๓ ความหมายขึ้นไป

ในการนำเสนอศัพท์หมวดอักษรวรรค จ วรรค ฎ และวรรค ต ที่มีตั้งแต่ ๓ ความหมายขึ้นไปนั้น จะไม่นำเสนอครบทุกศัพท์ จะเสนอเพียงบางศัพท์ เพื่อให้เห็นเป็นแนวทางในการนำไปใช้ สะดวกที่จะค้นคว้าศึกษาเรียนรู้ยิ่งขึ้นไป

๓.๑ ศัพท์อักษรวรรค จ วรรค ฎ และวรรค ต มีตั้งแต่ ๓ ความหมายขึ้นไป:
ศัพท์เกี่ยวกับชื่อบุคคล สัตว์ สถานที่ เนื่องจากศัพท์ที่อยู่กลุ่มนี้ มี ๓ ประเภท คือ บุคคล ๑ สัตว์ ๑ และ สถานที่ ๑ เพื่อสะดวกในการค้นคว้า จะขอกล่าวแยกแต่ละจำพวกดังนี้

เกี่ยวกับบุคคล

เช่น **จันทนะ** มี ๔ นัย คือ **จันทนะ^๑เทพบุตร** : ชื่อเทพบุตรองค์หนึ่ง เคยสนทนาศาสนากับพระโลมสกังคิยเถระ **จันทนะ^๒**, **ชัตติยกุมาร** : ราชกุมารองค์หนึ่ง ผู้เป็นราชโอรสของกษัตริย์พระนามว่าอัญชสะ ซึ่งคนมีกิริยาแข็งกระด้าง **จันทนะ^๓**, **ยักษ** : ยักษ์ตนหนึ่งผู้เป็นบริวารรับใช้ทำอาหาราชนามว่ากุมเวร **จันทนะ^๔**, **นักบวช** : ชื่อนักบวชคนหนึ่ง

นันทะ เกี่ยวกับภิกษุ ๓ นัย คือ **นันทะ, ภิกษุ** : 1. พระอนุชาของพระพุทธเจ้าแต่ต่างพระมารดา 2. ชื่อพระอรหันต์องค์หนึ่งชาวเมืองโกสัมพี 3. ชื่อพระอรหันต์องค์หนึ่งในอดีตซึ่งพระเถระ

นันทะ อีก ๕ นัย คือ 1. นันทะ ชาวเมืองเวฬุกันฎกะ ทักขิณาศิริชนบท เป็นบุตรหญิงที่ชื่อว่านันทมาตาอุบาสิกา ถูกจับ 2. ชื่อมาณพ เป็นศิษย์ของพราหมณ์พาวรี 3. ชื่อดาบสและเป็นบัณฑิต ผู้ที่เป็นน้องชายโสณดาบส 4. ชื่อทาสคนหนึ่ง เป็นบุตรของทาสี มักพูดวาจาหยาบ 5. ชื่อพระราชาองค์หนึ่งที่บำเพ็ญกุศลกรรมบถ

นันทา มี ๔ นัย คือ 1. ชื่อลูกสาวนางพราหมณ์คนหนึ่ง ในบรรดาลูกสาว ๓ คือ นันทา นันทวดี สุนทรินันทา 2. ชื่อเทพธิดาองค์หนึ่ง ในดาวดึงส์เทวโลก 3. ชื่อธิดาของพระเจ้าสุทโธทนะ ผู้เป็นพระกนิษฐาของพระพุทธเจ้า 4. ชื่ออุบาสิกา ผู้เป็นอัครสาวิกาของพระพุทธเจ้าพระนามว่า กกุสันธะ

นันทา, พระเถรี, ภิกษุณี ๓ นัย คือ : 1. ชื่อภิกษุณี ชาวนาทิกคาม 2. ชื่อภิกษุณีชื่อนานันทารักสวรักงาม ผู้เป็นน้องสาวของพระนันทะ และเป็นน้องสาวของพระพุทธเจ้า 3. ชื่อภิกษุณีผู้เป็นพระน้องสาวของพระเจ้ากาลาโศก

นารทดาบส : ดาบสชื่อนานารทะ มีปรากฏใน ๕ ชาดก กล่าวคือ 1. นารทดาบส ผู้ไม่สำรวมอินทรีย์ มีความกำหนัด เป็นน้องชายกาฬเทวิลฤาษี 2. นารทดาบส ผู้มาเกิดเป็นพระอุทายีเถระ 3. นารทดาบส ผู้มีตบะแก่กล้า อยู่ลุ่มแม่คงคา พิกพดาวตังส์ 4. นารทดาบส ท่านดาบสรูปนี้เป็นผู้รู้แจ้งชัดซึ่งเบื้องต้น ท่ามกลางและเบื้องปลายแห่งคาถาของพญาแร้งชื่อนานนท 5. นารทดาบส ผู้บำเพ็ญพรต ผู้สนทนากับพระมหาชนก

เกี่ยวกับสัตว์ ศัพท์หมวดอักษรวรรค จ วรรค ฎ และวรรค ต ยังไม่พบศัพท์ในตอนนี้

เกี่ยวกับสถานที่ ศัพท์หมวดอักษรวรรค จ วรรค ฎ และวรรค ต ยังไม่พบศัพท์ในตอนนี้

๓.๒ ศัพท์หมวดอักษรวรรค จ วรรค ฎ และวรรค ต ที่มีตั้งแต่ ๓ ความหมายขึ้นไป: ศัพท์เกี่ยวกับชื่อสิ่งของเครื่องใช้ ยังไม่พบศัพท์ในตอนนี้

๓.๓ ศัพท์หมวดอักษรวรรค จ วรรค ฎ และวรรค ต มีตั้งแต่ ๓ ความหมายขึ้นไป

ไป : ศัพท์ธรรมดา เช่น ทุกข์ ๓ นัย คือ ทุกข์ : 1.สภาพที่ทนอยู่ได้ยาก, สภาพที่คงทนอยู่ไม่ได้ 2.อาการแห่งทุกข์ที่ปรากฏขึ้นหรืออาจปรากฏขึ้นได้แก่คน 3.สภาพที่ทนได้ยาก,ความรู้สึกไม่สบายได้แก่ทุกขเวทนา

๓.๔ ศัพท์หมวดอักษรวรรค จ วรรค ฎ และวรรค ต มีตั้งแต่ ๓ ความหมายขึ้นไป

ขึ้นไป: ศัพท์เกี่ยวกับคำภาษาไทยที่มีความหมายเฉพาะ เช่น ญาณหยั่งรู้ มี ๓ นัย คือ 1.สัพพัญญุตญาณ ดังคำในมหาปริณิพพานสูตรตอนหนึ่งว่า ตถาคตมีญาณหยั่งรู้ในเรื่องนี้ 2. ญาณพิเศษ ในที่มินิกาย สังคิติกสูตร กล่าวถึงญาณหยั่งรู้ไว้ในญาณ ๓ 3.ความรู้พิเศษชนิดต่างๆ ในกัจจานโคตตสูตร

นิमित : เครื่องหมาย, ลาง, เหตุ, เค้ามูล, เนมิต, สร้าง, แปลง, ทำ ; อวัยวะสืบพันธุ์ในทางพระพุทธศาสนา นิमित มีนัย ๕ นัย คือ 1.เครื่องหมาย ได้แก่วัตถุอันเป็นเครื่องหมายของสีมา 2. (ในคำว่าทำนิमित) ทำอาการเป็นเชิงชวนให้เขาถวาย 3. เครื่องหมายสำหรับให้จิตกำหนดในการเจริญกรรมฐาน 4. สิ่งที่พระโพธิสัตว์ทอดพระเนตรเห็นก่อนเสด็จออกบรรพชา ๕ อย่าง 5. อวัยวะสืบพันธุ์ ดังคำในมหาวรรค กล่าวถึง อุภโตพยัญชนกบางคนได้บรรพชาในหมู่ภิกษุ เธอเสพเมถุนธรรมในสตรีทั้งหลายด้วยปุริสนิमितของตน

นีสัย : นีสัย มี ๓ นัย คือ 1. ที่พึง, ที่อาศัย 2. ปัจจัยเครื่องอาศัยของบรรพชิต ๔ อย่าง 3. ความประพฤติที่เคยชิน เช่น ทำจนเป็นนิสัย

๓.๕ ศัพท์หมวดอักษรวรรค จ วรรค ฎ และวรรค ต ที่มีตั้งแต่ ๓ ความหมายขึ้นไป

ขึ้นไป: ศัพท์ชื่อชาดก

เช่น ชื่อ ติตติรชาดก ๓ ชาดก แต่มีเนื้อหาต่างกันคือ 1. ติตติรชาดก ชาดกว่าด้วยนกกกระหา 2. ติตติรชาดก ชาดกว่าด้วยนกกกระหา 3. ติตติรชาดก ชาดกว่าด้วยนกกกระหา

ทัทธรชาดก^๑ : ชาดกว่าด้วยราชสีห์กับสุนัขจิ้งจอกที่ภูเขาเงิน ชาดกว่าด้วยนาคทัทธรและชาดกว่าด้วยนกกกระหา ในชาดก มีชื่อทัทธรชาดก ๓ ชาดก คือ 1. ทัทธรชาดก ชาดกว่าด้วยราชสีห์กับสุนัขจิ้งจอกที่ภูเขาเงิน 2. ทัทธรชาดก ชาดกว่าด้วยนาคทัทธร 3. ทัทธรชาดก ชาดกว่าด้วยนกกกระหา

๓.๖ ศัพท์หมวดอักษรวรรค จ วรรค ฎ และวรรค ต ที่มีตั้งแต่ ๓ ความหมายขึ้นไป

ขึ้นไป: ศัพท์ชื่อพระสูตร และศัพท์ที่ลงท้ายด้วย วัตถุ คาถา นิเทศ อุปทาน จริยาเข้าไว้ด้วย

เช่น จักกวัตติสูตร^๑ : พระสูตรว่าด้วยพระเจ้าจักรพรรดิ จักกวัตติสูตร^๒ : พระสูตรว่าด้วยพระเจ้าจักรพรรดิ จักกวัตติสูตร^๓ : พระสูตรว่าด้วยความเป็นราชาของพระเจ้าจักรพรรดิและพระพุทธเจ้า

จักขุสูตร^๑ : พระสูตรว่าด้วยจักขุ จักขุสูตร^๒ : พระสูตรว่าด้วยจักขุ จักขุสูตร^๓ : พระสูตรว่าด้วยจักขุแต่มีเนื้อหาแตกต่างกัน

เจตนาสูตร : สูตรว่าด้วยเจตนา เจตนาสูตร (ทุติย) : สูตรว่าด้วยเจตนา สูตรที่ ๒ เจตนาสูตร (ตติย) : สูตรว่าด้วยเจตนา สูตรที่ ๓ ทั้ง ๓ สูตร มีเนื้อหาแตกต่างกัน

ฉฬสสายตนสูตร (ปฐม) : สูตรว่าด้วยฉฬสสายตนะ ๖ ประการ สูตรที่ ๑ **ฉฬสสายตนสูตร (ทุติย)** : สูตรว่าด้วยฉฬสสายตนะ ๖ ประการ สูตรที่ ๒ **ฉฬสสายตนสูตร (ตติย)** : สูตรว่าด้วยฉฬสสายตนะ ๖ ประการ สูตรที่ ๓

ชนสูตร (ปฐม) : พระสูตรว่าด้วยสิ่งที่ทำคนให้เกิด (พระสูตรที่ ๑) **ชนสูตร (ทุติย)** : พระสูตรว่าด้วยสิ่งที่ทำคนให้เกิด (พระสูตรที่ ๒) **ชนสูตร (ตติย)** : พระสูตรว่าด้วยสิ่งที่ทำคนให้เกิด (พระสูตรที่ ๓)

ฐานสูตร มี ๖ สูตร คือ ฐานสูตร^๑ : พระสูตรว่าด้วยฐานะที่มาตุคามได้ยากและได้ง่าย **ฐานสูตร^๒** : พระสูตรว่าด้วยเหตุที่ทำให้รู้ชัดฐานะและอฐานะ **ฐานสูตร^๓** : พระสูตรว่าด้วยฐานะแห่งความเสื่อมและความเจริญ **ฐานสูตร^๔** : พระสูตรว่าด้วยฐานะที่พึงรู้ด้วยฐานะ **ฐานสูตร^๕** : พระสูตรว่าด้วยฐานะที่ใคร ๆ ไม่พึงได้ **ฐานสูตร^๖** : พระสูตรว่าด้วยฐานะที่ควรพิจารณาเนื่อง ๆ

ตถาคตสูตร^๑ : พระสูตรว่าด้วยพระตถาคตเป็นเลิศ **ตถาคตสูตร^๒** : พระสูตรว่าด้วยพระตถาคต **ตถาคตสูตร^๓** : พระสูตรว่าด้วยพระตถาคต

ตถาคตาสสูตร พระสูตรว่าด้วยพระตถาคตเป็นต้น มีกล่าว ๓ ครั้ง ในสังยุตตนิกาย มีชื่อสูตรเหมือนกัน ๓ สูตร แต่มีเนื้อหาแตกต่างกัน คือ 1.ตถาคตาสสูตร พระสูตรว่าด้วยพระตถาคตเป็นเลิศเป็นต้น 2. ตถาคตาสสูตร พระสูตรว่าด้วยพระตถาคตเป็นเลิศเป็นต้น 3. ตถาคตาสสูตร พระสูตรว่าด้วยพระตถาคตเป็นเลิศเป็นต้น

ตปนิยสูตร มีชื่อสูตรเหมือนกัน ๔ สูตร แต่เนื้อหาต่างกัน คือ ในอังคุตตรนิกาย ๓ และในอิติวุตตกะ ๑ สูตร คือ 1.ตปนิยสูตร พระสูตรว่าด้วยธรรมที่เป็นเหตุแห่งความเดือดร้อน 2.ตปนิยสูตร พระสูตรว่าด้วยธรรมที่เป็นเหตุและไม่เป็นเหตุให้เดือดร้อน 3.ตปนิยสูตร พระสูตรว่าด้วยธรรมที่เป็นเหตุและไม่เป็นเหตุให้เดือดร้อน 4.ตปนิยสูตร พระสูตรว่าด้วยธรรมเป็นเหตุให้เดือดร้อน

ตัณหาสูตรมี ๙ สูตร แต่มีเนื้อหาต่างกัน คือในสังยุตตนิกาย ๕ สูตร อังคุตตรนิกาย ๓ สูตร และอิติวุตตกะ ๑ สูตร คือ 1.ตัณหาสูตร พระสูตรว่าด้วยตัณหา 2.ตัณหาสูตร พระสูตรว่าด้วยตัณหา หมายถึงตัณหา ๖ ประการ 3.ตัณหาสูตร พระสูตรว่าด้วยตัณหา หมายถึงตัณหา ๓ ประการ 4. ตัณหาสูตร พระสูตรว่าด้วยตัณหา หมายถึงฉันทราคะ 5.ตัณหาสูตร พระสูตรว่าด้วยตัณหา หมายถึงตัณหา ๓ 6.ตัณหาสูตร พระสูตรว่าด้วยตัณหา พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ตัณหาวิจริต ๑๐๘ แบ่งเป็น ๒ จำพวก 7.ตัณหาสูตร พระสูตรว่าด้วยตัณหาและมานะ 8.ตัณหาสูตร พระสูตรว่าด้วยตัณหา พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เงื่อนต้นแห่งภวตัณหา(ความทะยานอยากในภพ)ย่อมไม่ปรากฏ 9.ตัณหาสูตร พระสูตรว่าด้วยตัณหา พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ผู้ที่ละตัณหา ๓ ประการ

ทัภฐัพพสูตร มี ๓ สูตร คือ 1.ทัภฐัพพสูตร พระสูตรว่าด้วยธรรมที่พึงเห็น ในอังคุตตรนิกาย 2.ทัภฐัพพสูตร พระสูตรว่าด้วยสิ่งที่ควรเห็น ในสังยุตตนิกาย สหายนวรรค 3.ทัภฐัพพสูตร พระสูตรว่าด้วยการเห็นอินทรีย์ในธรรมต่าง ๆ ในสังยุตตนิกาย มหาวรรค

ทัณทสูตร^๑ : พระสูตรว่าด้วยท่อนไม้ พระสูตรว่าด้วยอุปมาด้วยท่อนไม้ พระสูตรว่าด้วยการทำร้ายสัตว์ด้วยท่อนไม้ ในพระไตรปิฎก ในสังยุตตนิกาย มี ๒ สูตร ในอุทาน มี ๑ สูตร กล่าวคือ 1.ทัณทสูตร พระสูตรว่าด้วยท่อนไม้ 2.ทัณทสูตร พระสูตรว่าด้วยอุปมาด้วยท่อนไม้ 3.ทัณทสูตร พระสูตรว่าด้วยการทำร้ายสัตว์ด้วยท่อนไม้

ทานสูตร^๑ (ปฐม) : พระสูตรว่าด้วยทาน (สูตรที่ ๑) พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ทาน ๘ **ทานสูตร^๒** (ทุติย) : พระสูตรว่าด้วยทาน (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาค ตรัสว่า ธรรม ๓ คือ ศรัทธา หิริ และทาน **ทานสูตร^๓** : พระสูตรว่าด้วยการให้ **ทานสูตร^๔** : พระสูตรว่าด้วยทาน การจำแนก และการอนุเคราะห์ **ทานสูตร^๕** : พระสูตรว่าด้วยองค์แห่งทักษิณาทาน

ทุกขธัมมสูตร มี ๔ สูตร ในสังยุตตนิกาย ชันธวารวรรค ๓ สูตร สฬายตนวรรค ๑ สูตร คือ 1.ทุกขธัมมสูตร พระสูตรว่าด้วยทุกขธรรม 2.ทุกขธัมมสูตร พระสูตรว่าด้วยสิ่งที่มีทุกข์เป็นธรรมดา 3.ทุกขธัมมสูตร พระสูตรว่าด้วยสิ่งที่มีทุกข์เป็นธรรมดา 4.ทุกขธัมมสูตร พระสูตรว่าด้วยสิ่งที่มีทุกข์เป็นธรรมดา

ทุสสีลสูตร มี ๔ สูตร คือ ทุสสีลสูตร^๑ : พระสูตรว่าด้วยมาตุคามผู้ทุศีล **ทุสสีลสูตร^๒** : พระสูตรว่าด้วยโทษแห่งความทุศีลและคุณแห่งความมีศีล **ทุสสีลสูตร^๓** : พระสูตรว่าด้วยผู้ทุศีลและผู้มีศีล **ทุสสีลสูตร^๔** : พระสูตรว่าด้วยสัตว์ผู้ทุศีล

ทุกขสูตร มี ๑๑ สูตร สูตร ในสังยุตตนิกาย มี ๘ สูตร ในอังคุตตรนิกาย มี ๓ สูตร คือ 1.ทุกขสูตร พระสูตรว่าด้วยสิ่งที่เป็นทุกข์ 2.ทุกขสูตร พระสูตรว่าด้วยสิ่งที่เป็นทุกข์ พระพุทธเจ้าตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย เป็นไปไม่ได้เลยที่ภิกษุผู้พิจารณาเห็นสังขารว่าเป็นสุข 3.ทุกขสูตร พระสูตรว่าด้วยทุกข์ 4.ทุกขสูตร พระสูตรว่าด้วยทุกขสัญญา 5.ทุกขสูตร พระสูตรว่าด้วยธรรมที่เป็นเหตุให้อยู่เป็นทุกข์ 6.ทุกขสูตร พระสูตรว่าด้วยธรรมที่เป็นเหตุให้อยู่เป็นทุกข์ 7.ทุกขสูตร พระสูตรว่าด้วยสิ่งที่เป็นทุกข์ 8.ทุกขสูตร พระสูตรว่าด้วยสิ่งที่เป็นทุกข์ 9.ทุกขสูตร พระสูตรว่าด้วยสิ่งที่เป็นทุกข์ 10.ทุกขสูตร พระสูตรว่าด้วยสิ่งที่เป็นทุกข์ 11.ทุกขสูตร พระสูตรว่าด้วยสิ่งที่เป็นทุกข์ 12.ทุกขสูตร (ทุติย) : พระสูตรว่าด้วยสิ่งที่เป็นทุกข์ (สูตรที่ ๒) 13.ทุกขสูตร (ตติย) : พระสูตรว่าด้วยสิ่งที่เป็นทุกข์ (สูตรที่ ๓)

ทุจจริตสูตร มี ๗ สูตร แต่เนื้อหาต่างกัน คือ ทุจจริตสูตร^๑(ปฐม) : พระสูตรว่าด้วยทุจจริต (สูตรที่ ๑) **ทุจจริตสูตร^๒** (ทุติย) : พระสูตรว่าด้วยทุจจริต (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า โทษแห่งทุจจริต ๕ **ทุจจริตสูตร^๓** : พระสูตรว่าด้วยการละทุจจริต **ทุจจริตสูตร^๔** : พระสูตรว่าด้วยทุจจริต พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ทุจจริต ๔ **ทุจจริตสูตร^๕** : พระสูตรว่าด้วยทุจจริต ฝ่ายอภุศล **ทุจจริตสูตร^๖** : พระสูตรว่าด้วยทุจจริต พระผู้มีพระภาคทรงแสดงว่า ผู้มีปัญญาทราวม ประพฤติ ทุจจริต ๓ **ทุจจริตสูตร^๗** : พระสูตรว่าด้วยทุจจริตและสุจจริต พระผู้มีพระภาคตรัสว่า วจิทุจจริต ๔

เทวจาริกสูตร^๑ (ปฐม) : พระสูตรว่าด้วยการจาริกในเทวโลก (สูตรที่ ๑) ท่านพระมหาโมคคัลลานะสนทนากับเทวดา **เทวจาริกสูตร^๒** (ทุติย) : พระสูตรว่าด้วยการจาริกในเทวโลก (สูตรที่ ๒) ท่านพระมหาโมคคัลลานะสนทนากับเทวดา **เทวจาริกสูตร^๓** (ตติย) : พระสูตรว่าด้วยการจาริกในเทวโลก (สูตรที่ ๓) พระผู้มีพระภาคตรัสกับเทวดา

เทวทหสูตร^๑ : พระสูตรว่าด้วยเทวทหนิคม **เทวทหสูตร^๒** : พระสูตรว่าด้วยพระธรรมเทศนาที่เทวทหนิคม **เทวทหสูตร^๓** : พระสูตรว่าด้วยพระธรรมเทศนาที่เทวทหนิคม

เทวทัตตสูตร^๑ : พระสูตรว่าด้วยพระเทวทัต **เทวทัตตสูตร^๒** : พระสูตรว่าด้วยพระเทวทัต **เทวทัตตสูตร^๓** : พระสูตรว่าด้วยพระเทวทัตถูกอสังฆกรรมครอบงำ

เทวสูตร^๑ (ปฐม) : พระสูตรว่าด้วยเทพ (สูตรที่ ๑) **เทวสูตร^๒** (ทุติย) : พระสูตรว่าด้วยเทพ (สูตรที่ ๒) **เทวสูตร^๓** (ตติย) : พระสูตรว่าด้วยเทพ สูตรที่ ๓

อัมมกถิกสูตร^๑ : พระสูตรว่าด้วยอัมมกถิก พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อัมมกถิก ๔ จำพวก
อัมมกถิกสูตร^๒ : พระสูตรว่าด้วยพระอัมมกถิก **อัมมกถิกสูตร^๓** : พระสูตรว่าด้วยพระอัมมกถิก **อัมมกถิกสูตร^๔** (หุติย) : พระสูตรว่าด้วยพระอัมมกถิก (สูตรที่ ๒)

ชาตสูตร มี ๕ สูตร คือ ชาตสูตร^๑ : พระสูตรว่าด้วยชาต ๓ ประการ **ชาตสูตร^๒** : พระสูตรว่าด้วยชาต พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ชาตทั้งหลาย ฝ่ายอกุศล **ชาตสูตร^๓** : พระสูตรว่าด้วยชาต พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน ได้ทรงแสดงธรรมแก่ท่านพระราหุลว่า ชาต ๖ มีปฐมวิชาตเป็นต้น **ชาตสูตร^๔** : พระสูตรว่าด้วยชาต **ชาตสูตร^๕** : พระสูตรว่าด้วยชาต พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ฉันทราคะในปฐมวิชาต นี้เป็นความเศร้าหมองแห่งจิต

นกุลปิตุสูตร^๑ : พระสูตรว่าด้วยนกุลปิตุคหบดี **นกุลปิตุสูตร^๒** : พระสูตรว่าด้วยนกุลปิตาคหบดี พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ ป่าเกสภคามิกทายวัน เขตกรุงสุสมารคิระ นกุลมาตาคหบดีตามที่ได้ตั้งเดือนนกุลปิตาคหบดี ผู้เป็นสามีซึ่งกำลังเป็นไข้หนัก **นกุลปิตุสูตร^๓** : พระสูตรว่าด้วยนกุลปิตาคหบดี นกุลปิตุคหบดีเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคผู้ประทับอยู่ ณ เกสภพาววัน เขตกรุงสุสมารคิระ แคว้นภัคคะ

นขลิสสูตร มี ๔ สูตร คือ นขลิสสูตร^๑ : พระสูตรว่าด้วยอุปมาด้วยฝุ่นที่ปลายเล็บ **นขลิสสูตร^๒** : พระสูตรว่าด้วยฝุ่นติดปลายเล็บ **นขลิสสูตร^๓** : พระสูตรว่าด้วยฝุ่นติดปลายเล็บ **นขลิสสูตร^๔** : พระสูตรว่าด้วยอุปมาด้วยฝุ่นที่ปลายเล็บ

นตุมหากสูตร มีชื่อเหมือนกัน ๔ สูตร แต่เนื้อหาต่างกัน คือ นตุมหากสูตร^๑ (ปฐม) : พระสูตรว่าด้วยสิ่งที่ไม่ใช่ของเธอทั้งหลาย **นตุมหากสูตร^๒** (หุติย) : พระสูตรว่าด้วยสิ่งที่ไม่ใช่ของเธอทั้งหลาย (สูตรที่ ๒) **นตุมหากสูตร^๓** (ปฐม) : พระสูตรว่าด้วยสิ่งที่ไม่ใช่ของเธอทั้งหลาย (สูตรที่ ๑) **นตุมหากสูตร^๔** (หุติย) : พระสูตรว่าด้วยสิ่งที่ไม่ใช่ของเธอทั้งหลาย (สูตรที่ ๒)

นพกปานสูตร^๑ : พระสูตรว่าด้วยเหตุการณ์ในหมู่บ้านนพกปานะ **นพกปานสูตร^๒** (ปฐม) : พระสูตรว่าด้วยพระธรรมเทศนาที่นพกปานนิคม (สูตรที่ ๑) **นพกปานสูตร^๓** (หุติย) : พระสูตรว่าด้วยพระธรรมเทศนาที่นพกปานนิคม (สูตรที่ ๒)

นันทสูตร มี ๔ สูตร คือ นันทสูตร^๑ : พระสูตรว่าด้วยพระนันทะ **นันทสูตร^๒** : พระสูตรว่าด้วยนันทเทพบุตร **นันทสูตร^๓** : พระสูตรว่าด้วยพระนันทะ **นันทสูตร^๔** : พระสูตรว่าด้วยพระนันทเถระ

นันทียสูตร^๑ : พระสูตรว่าด้วยนันทียปริพาชก **นันทียสูตร^๒** : พระสูตรว่าด้วยเจ้าศากยะพระนามว่านันทียะ **นันทียสูตร^๓** : พระสูตรว่าด้วยเจ้าศากยะพระนามว่านันทียะ

นาคสูตร มี ๗ สูตร คือ นาคสูตร^๑ : พระสูตรว่าด้วยมารแปลงกายเป็นพญาช้าง **นาคสูตร^๒** : พระสูตรว่าด้วยช้าง **นาคสูตร^๓** : พระสูตรว่าด้วยอุปมาด้วยนาค **นาคสูตร^๔** : พระสูตรว่าด้วยองค์ของช้างต้น **นาคสูตร^๕** : พระสูตรว่าด้วยนาค **นาคสูตร^๖** : พระสูตรว่าด้วยการหาความสงบของพญาช้าง **นาคสูตร^๗** : พระสูตรว่าด้วยพญาช้างปรณนิตติพระพุทเจ้า

นानาตติยสูตร (ปฐม) : พระสูตรว่าด้วยลัทธิแตกต่างกัน (สูตรที่ ๑) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อันตคาทิกทิกฏฐิ ๑๐ **นानาตติยสูตร (หุติย) :** พระสูตรว่าด้วยลัทธิแตกต่างกัน (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า มิจฉาทิกฏฐิ ๑๖ **นानาตติยสูตร^๓** (ตติย) : พระสูตรว่าด้วยลัทธิแตกต่างกัน (สูตรที่ ๓)

นิเวรณสูตร^๑ : พระสูตรว่าด้วยนิเวรณ **นิเวรณสูตร^๒** : พระสูตรว่าด้วยนิเวรณ **นิเวรณสูตร^๓** : พระสูตรว่าด้วยนิเวรณ

นิทานสูตร มี ๕ สูตร คือ **นิทานสูตร^๑** (ปฐม) : พระสูตรว่าด้วยเหตุให้เกิดกรรม (สูตรที่ ๑) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เหตุให้เกิดกรรม(ชั่ว) ๓ **นิทานสูตร^๒**(ทุติย) : พระสูตรว่าด้วยเหตุให้เกิดกรรม (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า เหตุให้เกิดกรรมชั่ว ๓ **นิทานสูตร^๓** : พระสูตรว่าด้วยธรรมที่เป็นต้นเหตุ **นิทานสูตร^๔** : พระสูตรว่าด้วยเหตุเกิดแห่งกรรมพระผู้มีพระภาคตรัสว่า เหตุให้เกิดกรรม ๓ คือ โลภะ โทสะ โมหะ **นิทานสูตร^๕** : พระสูตรว่าด้วยเหตุให้เกิดกรรม

นิพพานสัปปายปฏิบัติทาสูตร^๑ (ปฐม) : พระสูตรว่าด้วยปฏิบัติทาที่เป็นสัปปายะแก่นิพพาน (สูตรที่ ๑) **นิพพานสัปปายปฏิบัติทาสูตร^๒** (ทุติย) : พระสูตรว่าด้วยปฏิบัติทาที่เป็นสัปปายะแก่นิพพาน (สูตรที่ ๒) **นิพพานสัปปายปฏิบัติทาสูตร^๓** (ตติย) : พระสูตรว่าด้วยปฏิบัติทาที่เป็นสัปปายะแก่นิพพาน (สูตรที่ ๓) **นิพพานสัปปายปฏิบัติทาสูตร^๔** (จตุตถ) : พระสูตรว่าด้วยปฏิบัติทาที่เป็นสัปปายะแก่นิพพาน (สูตรที่๔)

นิพพานสูตร^๑ : พระสูตรว่าด้วยนิพพาน พระอุทายีถามพระอานนท์ **นิพพานสูตร^๒** : พระสูตรว่าด้วยนิพพานพระสารีบุตรกล่าวว่าเหตุปัจจัยที่ทำให้สัตว์บางพวกไม่นิพพานในปัจจุบันและนิพพานในปัจจุบันแก่พระอานนท์ **นิพพานสูตร^๓** : พระสูตรว่าด้วยนิพพานพระผู้มีพระภาคตรัสว่าฐานะที่เป็นไปไม่ได้และฐานะที่เป็นไปได้**นิพพานสูตร^๔** : พระสูตรว่าด้วยบุคคลผู้พิจารณาเห็นความเป็นสุขในนิพพาน

นิพพิทาสูตร^๑ : พระสูตรว่าด้วยความเบื่อหน่าย **นิพพิทาสูตร^๒** : พระสูตรว่าด้วยธรรมที่เป็นไปเพื่อความเบื่อหน่าย **นิพพิทาสูตร^๓** : พระสูตรว่าด้วยธรรมที่เป็นไปเพื่อความเบื่อหน่าย

นิริยสูตร^๑ (ปฐม) : พระสูตรว่าด้วยธรรมที่เป็นเหตุให้เกิดในนรก (สูตรที่ ๑) **นิริยสูตร^๒** (ทุติย) : พระสูตรว่าด้วยธรรมที่เป็นเหตุให้เกิดในนรก (สูตรที่ ๒) **นิริยสูตร^๓** : พระสูตรว่าด้วยธรรมที่เป็นเหตุให้ตกนรก **นิริยสูตร^๔** : พระสูตรว่าด้วยธรรมที่เป็นเหตุให้ตกนรก **นิริยสูตร^๕** : พระสูตรว่าด้วยธรรมเป็นเหตุให้เกิดในนรก

นิโรธสูตร^๑ : พระสูตรว่าด้วยเหตุให้ตรัสเรียกว่า นิโรธ **นิโรธสูตร^๒** : พระสูตรว่าด้วยนิโรธ **นิโรธสูตร^๓** : พระสูตรว่าด้วยนิโรธสัญญา

นิสสยสูตร^๑ : พระสูตรว่าด้วยคุณสมบัติของภิกษุผู้ให้นิสสัย **นิสสยสูตร^๒** : พระสูตรว่าด้วยนิสสัย **นิสสยสูตร^๓** : พระสูตรว่าด้วยคุณสมบัติของภิกษุผู้ให้นิสสัย

ติสสเถรวัตถุ มี ๓ เรื่อง ต่างกรรมต่างวาระ ดังนี้ 1.เรื่องพระติสสเถระรูปที่ ๑ พระผู้มีพระภาคตรัสพระคาถานี้แก่ภิกษุทั้งหลาย 2. เรื่องพระติสสเถระรูปที่ ๒ พระผู้มีพระภาคตรัสพระคาถานี้แก่พระติสสเถระ 3.เรื่องพระติสสเถระรูปที่ ๓ พระผู้มีพระภาคตรัสพระคาถานี้แก่ภิกษุทั้งหลาย

เทวทัตตวัตถุ^๑:เรื่องพระเทวทัตพระผู้มีพระภาคทรงปรารภพระเทวทัตที่ได้ผ้ากาสาจะมีราคามากจากแคว้นคันธาระ **เทวทัตตวัตถุ^๒** :เรื่องพระเทวทัต พระผู้มีพระภาคตรัสพระคาถานี้แก่ภิกษุทั้งหลาย ดังนี้ ผู้ทำบาปเป็นปกติ ย่อมเดือดร้อน **เทวทัตตวัตถุ^๓** :เรื่องพระเทวทัตพระผู้มีพระภาคตรัสพระคาถานี้แก่ภิกษุทั้งหลาย ดังนี้ ความทุศีลโดยสิ้นเชิง ย่อมรังรัดอรรถภาพของบุคคลผู้ทุศีลไว้

นาควิมาน^๑ (ปฐม) : วิมานที่มีช้างทิพย์เป็นพาหนะ (เรื่องที่ ๑) **นาควิมาน^๒** (ทุติย) : วิมานที่มีช้างทิพย์เป็นพาหนะ (เรื่องที่ ๒) **นาควิมาน^๓** (ตติย) : วิมานที่มีช้างทิพย์เป็นพาหนะ (เรื่องที่ ๓) **นาควิมาน^๔** : วิมานที่เกิดขึ้นแก่หญิงผู้ถวายผ้าคู่หนึ่งแด่พระพุทธเจ้า

นาวาวิมาน^๑(ปฐม) : ว่าด้วยวิมานที่มีเรือเป็นพาหนะ (เรื่องที่ ๑) **นาวาวิมาน^๒** (ทุติย) : ว่าด้วยวิมานที่มีเรือเป็นพาหนะ(เรื่องที่ ๒) **นาวาวิมาน^๓**(ตติย):ว่าด้วยวิมานที่มีเรือเป็นพาหนะ(เรื่องที่ ๓)

ติสสเถรคาถา มี ๓ ครั้ง แต่ละครั้ง ล้วนพระเถระชื่อว่าติสสเถรกล่าว แต่มีเนื้อหาแตกต่างกัน คือ 1.ท่านพระติสสเถระได้กล่าวไว้ว่า ภิกษุพึงมีสติพยายามละกามราคะ 2.ท่านพระติสสเถระได้กล่าวไว้ว่า เราละทิ้งงานทองคำลอยวิจิตร 3.ท่านพระติสสเถระเมื่อจะประกาศโทษในลาภสักการะและความที่ตนไม่ติดข้องอยู่ในลาภสักการะ

จิตกပ္พกเถราปทาน มี ๖ เรื่อง **จิตกပ္พกเถราปทาน^๑** : ประวัติในอดีตชาติของพระจิตกပ္พกเถระ **จิตกပ္พกเถราปทาน^๒** : ประวัติในอดีตชาติของพระจิตกပ္พกเถระ **จิตกပ္พกเถราปทาน^๓** : ประวัติในอดีตชาติของพระจิตกပ္พกเถระ**จิตกပ္พกเถราปทาน^๔** : ประวัติในอดีตชาติของพระจิตกပ္พกเถระ **จิตกပ္พกเถราปทาน^๕** : ประวัติในอดีตชาติของพระจิตกပ္พกเถระ **จิตกပ္พกเถราปทาน^๖** : ประวัติในอดีตชาติของพระจิตกပ္พกเถระ แต่ทั้ง ๖ เรื่องมีเนื้อหาแตกต่างกัน เหมือนกันเพียงชื่อเท่านั้น

ตรณียเถราปทาน มี ๔ เรื่อง แต่เนื้อหาแตกต่างกัน คือ**ตรณียเถราปทาน^๑** :ประวัติในอดีตชาติของพระตรณียเถระ **ตรณียเถราปทาน^๒** :ประวัติในอดีตชาติของพระตรณียเถระ **ตรณียเถราปทาน^๓** : ประวัติในอดีตชาติของพระตรณียเถระ **ตรณียเถราปทาน^๔** :ประวัติในอดีตชาติของพระตรณียเถระ

สรุปว่า ศัพท์หมวดอักษรวรรค จ วรรค ฎ และวรรค ต ที่มีตั้งแต่ ๓ ความหมายขึ้นไป จะมีจำนวนหนึ่ง มีเพียง ๓ หัวข้อย่อย และศัพท์ที่นำมาถ่วงนั้นเป็นเพียงนิยามศัพท์ที่เป็นความหมาย กล่าวถึงเนื้อหาของศัพท์บางส่วน เพื่อให้เห็นถึงความต่างกันของศัพท์ มีการยกตัวอย่างประกอบ เพราะต้องการให้เห็นถึงช่วงเวลา ส่วนเนื้อหาของบทนิยามศัพท์ ที่กล่าวไว้ในบทที่ ๔

เพราะฉะนั้น ศัพท์ที่กล่าวมาทั้งหมดนี้ ไม่ว่าจะเป็้นศัพท์หมวดอักษรทั้ง ๓ หมวด คือ หมวดอักษรวรรค จ คือ จ ฉ ช ฌ ญ ศัพท์หมวดอักษรวรรค ฎ คือ ฎ ฐ ฑ ฒ และศัพท์หมวดอักษรวรรค ต คือ ต ถ ท ธ น ที่มีความหมายเดียว ศัพท์ที่มี ๒ ความหมาย หรือศัพท์ที่มีตั้งแต่ ๓ ความหมายขึ้นไป เกี่ยวกับชื่อบุคคล สัตว์ สถานที่ ชื่อสิ่งของเครื่องใช้ ศัพท์ธรรมะ ศัพท์เกี่ยวกับคำภาษาไทยที่มีความหมายเฉพาะ ศัพท์ชื่อชาดก ศัพท์ชื่อพระสูตร รวมถึงจริยาภาดาและจริยาคงพอเป็นแนวทางที่เป็นตัวอย่างสำหรับใช้เพื่อการศึกษาค้นคว้าเรียนรู้คำศัพท์ทางพระพุทธศาสนาได้และใช้ได้ ถูกที่และถูกความหมายหวังเป็นอย่างยิ่งว่าพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย จะแก้ปัญหาในการศึกษาค้นคว้าคำสอนทางพระพุทธศาสนาได้ระดับหนึ่ง เพราะศัพท์ในบทนิยาม จะมีลักษณะเด่น ๓ อย่าง คือ (๑) ความหมาย (๒) อธิบายความหมายยกตัวอย่างประกอบ (๓) อ้างอิง และในบทนิยามจะมีการเชื่อมโยงศัพท์นั้นศัพท์นี้ และอธิบายสัมพันธ์กัน และเมื่อไปดูศัพท์ที่ต้องการก็จะพบ ซึ่งจะเกื้อกูลให้ศึกษาเรียนรู้ได้อย่างรวดเร็วและรอบด้านขอให้ผู้ใคร่ต่อการศึกษาโปรดพิจารณาและเลือกใช้ศัพท์พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทยดังกล่าว ตามวัตถุประสงค์เถิด

ภาคผนวก ค.
บทความวิจัย

พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
 Thai Tipitaka Dictionary Mahachulalongkornrajavidyalaya University

พระศรีคัมภีร์ญาณ, รศ.ดร.
 รองอธิการบดีฝ่ายวิชาการ
 มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

บทคัดย่อ

เรื่อง “พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย” เป็นโครงการวิจัยปีที่ ๒ ต่อเนื่อง โดยกำหนดวัตถุประสงค์ไว้ ๔ ประการ คือ(๑) เพื่อจัดทำพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยให้ได้มาตรฐาน สมบูรณ์ เป็นที่ยอมรับกันโดยทั่วไป ถูกต้องตามคัมภีร์ในพระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎกและอภิธรรมปิฎก (๒) เพื่อให้ผู้ใช้เข้าใจความหมายถูกต้อง สามารถนำไปได้ถูกที่ ถูกความหมาย อำนวยประโยชน์แก่การเรียนการสอนการวิจัยของมหาวิทยาลัย (๓) เพื่อเป็นหนังสืออ้างอิงทางวิชาการสำหรับใช้เป็นคู่มือศึกษาพระไตรปิฎกและคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาอื่นๆแก่ผู้ศึกษาค้นคว้าโดยทั่วไป (๔) เพื่อบริการวิชาการด้านพระพุทธศาสนาแก่สังคม และทำนุบำรุงศิลปวัฒนธรรม อันเป็นการบำรุงส่งเสริมสรรพวิชาให้เป็นคุณประโยชน์แก่ชาติและประชาชน

วัตถุประสงค์เหล่านี้สำเร็จตามเป้าหมายได้โดยอาศัยหลักการจัดทำพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ประกอบด้วย

๑. การค้นคำศัพท์ คือศัพท์ที่ได้ค้นหามาจาก ๒ ส่วน คือ ศัพท์ที่เป็นดรรชนีจากพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย จากพระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๐๐ ทั้ง ๔๕ เล่ม และศัพท์ที่คัดเลือกเพิ่มเติมขึ้นมาใหม่โดยพิจารณาเลือกมาจากหนังสือพระไตรปิฎกทั้ง ๔๕ เล่ม

๒. การเรียงคำศัพท์คือการนำเสนอศัพท์พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย จะเรียงศัพท์ตามลำดับหมวดอักษร คือ หมวดอักษร วรรค จ วรรค ฎ วรรค ต วรรค ป และหมวดอักษรอวรรค คือ ย ร ล ว ส ห พ อ (สระทั้งหมด) คือ อ อา อิ อี อุ อู เอ โอ

๓. การคัดเลือกคำศัพท์ คือคำพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย มีรูปแบบกระบวนการรวบรวมคัดเลือกศัพท์ที่เกี่ยวข้องกับชื่อบุคคล สัตว์ สถานที่ ชื่อสิ่งของเครื่องใช้ ศัพท์ธรรมะและคำภาษาไทยที่มีความหมายเฉพาะ ชื่อพระสูตร ชื่อชาดก รวมถึงอุปทาน คาถาและจரியาดด้วย

๔. การเขียนนิยามคำศัพท์ ได้ใช้เกณฑ์ ให้มีคำตั้งให้นิยามความหมาย และอธิบายเชื่อมโยง และอ้างอิงที่มา ใช้สำนวนภาษาที่กระชับรัดและศัพท์ที่เข้าใจได้ยากให้วงเล็บคำภาษาบาลีไว้ คำศัพท์ที่ให้ความหมายอยู่ระดับเดียวกัน อาจจะไม่แปลตามตัวหรือแปลโดยอรรถ หรือแปลโดยพยัญชนะ หรือแปลอธิบายความ

๕. อักษรย่อและเครื่องหมายที่ใช้ในพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทยได้ใช้อักษรย่อคัมภีร์และเครื่องหมายมหาวิทยาลัยระบุไว้ ประกอบด้วยคำย่อชื่อคัมภีร์พระไตรปิฎก คัมภีร์ปกรณวิเสส อรรถกถา คัมภีร์ฎีกา อนุฎีกา และไวยากรณ์

ผลการวิจัย ในโครงการวิจัยปีที่ ๒ มีดังนี้

๑. พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ได้ค้นคว้ารวบรวมศัพท์ คัดเลือกศัพท์จาก พระไตรปิฎกทั้งในวินัยปิฎก สุตตันตปิฎก และอภิธรรมปิฎก โดยเปิดแต่ละหน้าและค้นหาศัพท์ที่ เห็นสมควรและทำบัญชีศัพท์ไว้ และการเขียนนิยามศัพท์ ในอักษรทั้ง ๓ หมวด คือหมวดวรรค จ วรรค ฎ และ วรรค ต

หมวดอักษรวรรค จ อักษร จ จำนวน ๖๗๗ ศัพท์ อักษร ฉ จำนวน ๗๘ ศัพท์ อักษร ช จำนวน ๓๘๖ ศัพท์ อักษร ฌ จำนวน ๓๔ ศัพท์ อักษร ญ จำนวน ๖๕ รวมจำนวนศัพท์ ๑,๒๔๐ ศัพท์

หมวดอักษรวรรค ฎ อักษร ฎ จำนวน ๑ ศัพท์ อักษร ฐ จำนวน ๒๙ ศัพท์ อักษร ฑ ไม่มีศัพท์ อักษร ฒ จำนวน ๑ ศัพท์ อักษร ณ จำนวน ๑ ศัพท์ รวมจำนวนศัพท์ ๓๒ ศัพท์

หมวดอักษรวรรค ต อักษร ต,ต จำนวน ๘๑๒ ศัพท์ อักษร ถ จำนวน ๗๒ ศัพท์ อักษร ท จำนวน ๘๑๙ ศัพท์ อักษร ธ จำนวน ๔๓๓ ศัพท์ อักษร น จำนวน ๘๑๒ ศัพท์ รวมจำนวนศัพท์ ๒,๙๔๘ ศัพท์ รวมจำนวนศัพท์ทั้ง ๓ วรรคเป็นจำนวนทั้งสิ้น ๔,๒๒๐ ศัพท์ ศัพท์เหล่านี้เป็นศัพท์ เกี่ยวกับชื่อบุคคล สัตว์ สถานที่ ชื่อสิ่งของเครื่องใช้ ศัพท์ธรรมะ และคำภาษาไทยที่มีความหมาย เฉพาะ ชื่อสูตร ชื่อชาดก รวมถึงอุปทาน คาถา และจริยาด้วยและคำศัพท์ที่ปรากฏในพระสูตรมี ปรากฏจำนวนมาก ในพระวินัยจำนวนปานกลาง และพระอภิธรรมซึ่งเกี่ยวกับ ปรมัตถธรรม ๔ คือ จิต เจตสิก รูป และนิพพาน และปัจจัย ๒๔ มีจำนวนน้อย และศัพท์ที่ความหมายเดียว มีเป็นจำนวนมาก ศัพท์ที่มีหลายความหมาย มีจำนวนเพียงเล็กน้อย ลดหลั่นลงตามลำดับ

๒. วิธีการใช้พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราช วิทยาลัย มีศัพท์ที่เกื้อกูลให้ศึกษาค้นคว้าคำสอนทางพระศาสนาได้รอบด้าน เพราะมีคำศัพท์มากมาย เฉพาะหมวดอักษรวรรค จ วรรค ฎ และวรรค ต มีจำนวนศัพท์ถึง ๔,๒๒๐ ศัพท์ คงอำนวยให้เกิด ความเกื้อกูลต่องานวิชาการมุ่งหมายให้ผู้ที่ศึกษาเรียนรู้คำสอนทางพระพุทธศาสนา มีโอกาสได้ ศึกษาเรียนรู้คำศัพท์ทางพระพุทธศาสนาทั้งเป็นศัพท์ธรรมะ คำศัพท์ภาษาไทยที่มีความหมายเฉพาะ ศัพท์ที่เป็นอสาธณนาม ที่เป็นชื่อบุคคล สถานที่ สิ่งของเครื่องใช้ ศัพท์ชื่อชาดก ศัพท์ชื่อพระสูตร รวมถึงวิมาน คาถา อุปทาน และจริยา

คณะผู้วิจัยได้แบ่งกลุ่มศัพท์เป็น ๓ กลุ่ม คือ (๑) ศัพท์ที่มีความหมายเดียว (๒) ศัพท์ที่มี ๒ ความหมาย (๓) ศัพท์ที่มี ๓ ความหมายขึ้นไป แต่ละกลุ่มจะมีหัวข้อย่อย ๖ หัวข้อ คือ (๑) ศัพท์ที่เป็น ชื่อบุคคล สัตว์ สถานที่ (๒) ศัพท์ที่เป็นชื่อสิ่งของเครื่องใช้ (๓) ศัพท์ธรรมะ (๔) ศัพท์ภาษาไทยที่มีความหมายเฉพาะ (๕) ศัพท์เป็นชื่อชาดก (๖) ศัพท์ที่เป็นชื่อพระสูตร รวมถึง วิมาน คาถา อุปทาน และจริยา ทั้ง ๖ หัวข้อนี้เป็นแนวทางที่เป็นตัวอย่างสำหรับใช้เพื่อการศึกษาค้นคว้าคำศัพท์ทาง พระพุทธศาสนาได้อย่างถูกที่ถูกความหมายสื่อความหมายได้ถูกต้องอันจะช่วยแก้ปัญหาในการศึกษา ค้นคว้าคำสอนทางพระพุทธศาสนาได้ระดับหนึ่ง เพราะศัพท์ในบทนิยามมีลักษณะเด่น ๓ อย่าง คือ (๑) ความหมาย (๒) อธิบายความหมาย ยกตัวอย่างประกอบ (๓) อ้างอิงในบทนิยามมีการเชื่อมโยง ศัพท์นั้นศัพท์นี้ อธิบายความสัมพันธ์กัน นอกจากนี้ คณะผู้วิจัยได้จัดทำรชชนีคำศัพท์พจนานุกรม พระไตรปิฎกภาษาไทย ตั้งแต่อักษรวรรค จ วรรค ฎ และ วรรค ต เริ่มตั้งแต่อักษร จ ฉ ช ฌ ญ ฎ ฐ ฑ ฒ ณ (ต) ต ถ ท ธ น ตามลำดับไว้ในภาคผนวกอีกด้วย

คำสำคัญ : พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

ABSTRACT

“Thai Tipitaka (Buddhist Canon) Dictionary, Mahachulalongkornrajavidyalaya University Edition” was research project continued in second year. This study had 4 objectives which were to create the Thai language version of Mahachulalongkornrajavidyalaya edition of Tipitaka (Pali Canon) dictionary which will be canonical, complete, generally recognized and authentic Buddhist doctrinal terms in Vinayapitaka, Suttanatapitaka and Abhikhammapitaka. To offer reader/user precise and authentic definitions that is beneficial to the learning, teaching, instruction, academic activities, and research of university. To be academic reference book served as the manual to general learners/students in the study of the Pali Canon and other Buddhist scriptures. To provide Buddhist academic services for Society and Arts and Culture Preservation in order to promote and apply knowledge to be useful to the country and people.

Thai language version of Mahachulalongkornrajavidyalaya edition of Tipitaka dictionary achieved all mentioned objectives by mean of following principles:

1. Finding Vocabulary Words were taken from 2 sources that were from appendix of Thai Script version of Mahachulalongkornrajavidyalaya edition of Tipitaka and from Mahachulatepitakam version of Pali Canon in B.E. 2500 in a set of 45 volumes. In addition the new words were taken from the 45 volumes of Pali Canon.

2. Entry Order. Entries in Thai Tipitaka Dictionary were arranged in alphabetical order within each group was that ca vagga, ta vagga, ta vagga and pa vagga, and avagga: non-plosive consonant) were ya , ra , la , va , sa ha ḷa m (ဝံ) and all vowels were a, ā , i, ī , u , ū, e , and o .

3. Choosing Vocabulary Words. Words in Thai Tipitaka Dictionary have been selected and chosen from the names of people, animals, places, things and equipment/tool/appliance, dhamma words and Thai words with specific meanings was that the name of discourses (suttas), birth-story (jataka) including lives of Arahants (apatana), verse (gatha) and cariya.

4. Definitions were written according to criteria was that headwords were set and defined by explanation of meanings of words linking and referring to source. And also it used concise language. Whenever meaning of words explained by using vocabulary words were hard to understand, with Pali equivalents in brackets for extra information. And also the words or expression were used with parallel. The translation was used in this dictionary was that literal translation or word by word translation or descriptive translation.

5. Abbreviations of scriptures and notations in Thai Tipitaka Dictionary were made to standard of university. It consisted of the abbreviation of Pali Canon scriptures, special canonical text, commentaries, subcommentaries, sub-subcommentaries and analytical exposition (Veyyakarana).

The findings were as follows:

1. The vocabulary words in Thai Tipitaka Dictionary were in the selection of Pali Canon terms in each page of Vinayapitaka, Suttanatapitaka and Abhidhammapitaka. The words were

searched and recorded in word list. In addition, the definitions of words were written under alphabets of three groups is that ca vagga, ta vagga ta vagga

ca vagga : Letter ca entry has 678 words. Letter cha entry has 78 words. Letter ja entry has 386 words. Letter jha entry has 34 words. Letter ña entry has 65 words. This group had a total of 1,240 words.

Ta vagga : Letter ta entry has 1 word. Letter tha entry has 29 words. Letter da entry has no word. Letter dha entry has 1 word. Letter na entry has 1 word. This group had a total of 32 words.

ta : Letter ta(ာ),ta entry has 812 words. Letter tha entry has 73 words. Letter da entry has 819 words. Letter dha entry has 433 words. Letter na entry has 812 words. This group had a total of 2948 words. All three groups had a total 4,220 words.

These words were the names of people, animals, places and equipment/tool/appliance, dhamma words and Thai words with specific meanings was that the name of discourses (suttas), birth stories (jataka) including lives of Arahants (apatana), verse (gatha) and cariya. And there were a great number of words appeared in discourses (suttas), a moderate amount of words in disciplines (vinaya) and a few of words appeared in the higher doctrine (abhidhamma) concerned with the four ultimate of realities (paramattha 4) is that mind (citta), mental states (cetasika), form/body (rupa) and the unconditioned (nibbana), and condition 24 (paccaya 24). In addition, there were a lot of words having one meaning, a few of words having different meanings in descending order.

2. The ways to use Mahachulalongkornrajavidyalaya edition of Thai Tipitaka Dictionary. Words used in this dictionary helped to study and search the teachings of Buddha versatily because of a great number of words, especially there were a total 4,220 words in ca vagga, ta vagga and ta vagga This gives the useful support to academic works.

The aim of this dictionary was that persons, who would learn the teachings of Buddha, had an opportunity to study Buddhist words that were dhamma words, Thai words with specific meanings, Proper names of Pali words such as the names of people, places and equipment/tool/appliance, the words of birth stories, the name of discourse (suttas) including fairy-palace (vimana), birth-story (jataka) apatana and cariya.

The researchers have divided the words in 3 groups was that (1) ca vagga : ca cha ja jha na, ta vagga : ta tha dad ha na, and ta vagga : ta tha dad ha na that words had only one meaning regarding the names of people, places and equipment/tool/appliance, dhamma words, Thai words with specific meanings, birth-story, discourse of Buddha including fairy-palace, verse (gartha), lives of Arahants (apatana), cariya. (2) The words of ca vagga, ta vagga, ta vagga had two meanings. (3) The words of three above groups had 3 meanings or over.

In ca vagga, ta vagga, ta vagga there were the words having one meaning, 2 meaning, and 3 meanings or over that were classified in 6 subtopics : (1) names of people, animals, and places. (2) names of things, tool, equipment, and appliance. (3) dhamma words. (4) Thai words with specific meanings. (5) names of birth-story (6) names of discourses including fairy-palace, verse, lives of Arahants, cariya. 6-Subtopic-classification can be regarded as example to study and search the Buddhist words. It is helpful to find right words, select correct definition of words and demonstrated accurate meanings of words. To some extent this can solve the

problem of study of Buddha's teachings because of the 3 outstanding features of the defining words. This is that (1) Meaning, (2) Explanation of meaning and examples of words, and (3) Reference in definition, there were the cross-referencing of information and explanation of relation between words. The researcher provided vocabulary index in appendix of Thai Tipitaka Dictionary from ca vagga to ta vagga by starting in sequence from the letter ca cha ja jha na, ta tha da dha na, and ta tha da dha na

Keyword : Thai Tipitaka Dictionary Mahachulalongkornrajavidyalaya university

บทนำ

ตามที่มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ได้จัดพิมพ์พระไตรปิฎกภาษาไทย และพระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ครบถ้วนทุกเล่ม ได้จัดพิมพ์คัมภีร์อรรถกถา ฎีกา อรรถกถา และปกรณ์วิเสส ภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย สำเร็จแล้วเป็นจำนวนมาก นับได้ว่ามีคัมภีร์หลักทางพระพุทธศาสนาที่พร้อมสำหรับการศึกษาค้นคว้าด้านพระพุทธศาสนา อย่างเพียงพอ เกื้อกูลให้สามารถผลิตงานวิชาการที่เป็นที่ยอมรับของสังคมได้มาก

มหาวิทยาลัยพิจารณาเห็นว่า หนังสือเพื่อการค้นคว้าอ้างอิงที่เป็นหลักฐาน อ้างอิงเกี่ยวกับพจนานุกรม ลำดับตามอักษร ทั้งประมวลศัพท์และประมวลธรรม ภาษาไทย ที่อธิบายศัพท์สำคัญทางพระวินัย คำศัพท์พระพุทธศาสนา คำที่มีความหมายเฉพาะ ยังมีจำนวนน้อยมาก มีไม่กี่สถาบันที่ดำเนินการจัดทำ และการพิมพ์เผยแพร่ก็มีจำนวนน้อย และสถาบันการศึกษาระดับอุดมศึกษาในประเทศไทย ที่จัดพิมพ์เกี่ยวกับพจนานุกรมเกี่ยวกับศัพท์ทางศาสนาก็ยังไม่มีปรากฏ จะเห็นมีบ้างที่เป็นศัพท์ที่เป็นพจนานุกรมของนักเรียนนักศึกษา ซึ่งก็มีศัพท์ที่จะให้ศึกษาเรียนรู้จำนวนน้อย บางครั้งคำศัพท์ที่ต้องการจะค้นคว้าก็กลับไม่มี ทำให้ยากลำบากที่จะเรียนรู้ให้เข้าใจแจ่มแจ้งได้ และเมื่อหาคำศัพท์แล้ว ก็มีการนิยามศัพท์อย่างย่อ ไม่ได้อธิบายอย่างกว้าง ทำให้สิ่งที่จะเรียนรู้ได้เพียงประเด็น ไม่ครอบคลุมเท่าที่ควรจะเป็น หรือบางครั้งก็มีการเชื่อมโยงให้ดูศัพท์นั้นศัพท์นี้ และบอกว่าศัพท์นั้นมีความง่ายจึงไม่ได้อธิบายไว้ซึ่งเรื่องราวต่างๆดังกล่าวนี้ นับเป็นปัญหาสำหรับผู้ต้องการที่จะเรียนรู้คำสอนทางพระพุทธศาสนา ดังนั้น จึงเห็นสมควรจัดทำพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย โดยมีการอ้างอิงเชื่อมโยงคัมภีร์อรรถกถา ฎีกา อรรถกถา และปกรณ์วิเสส อย่างครบถ้วนสมบูรณ์ โดยมีวัตถุประสงค์หลัก เพื่อเป็นพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมาตรฐานที่สมบูรณ์ถูกต้องตามคัมภีร์หลักในพระพุทธศาสนา เพื่ออำนวยความสะดวกแก่การเรียนการสอน การวิจัยของมหาวิทยาลัย เพื่อเป็นการบริการวิชาการด้านพระพุทธศาสนาแก่สังคม และทำนุบำรุงศิลปวัฒนธรรม

พระไตรปิฎกภาษาไทย มีคำศัพท์ที่ควรนำมาจัดทำศัพท์พจนานุกรมภาษาไทยอยู่เป็นจำนวนมาก มหาวิทยาลัยพิจารณาเห็นความสำคัญของการจัดทำพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ดังกล่าว จึงได้มีโครงการจัดทำพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เพื่อให้ผู้ที่ศึกษาเรียนรู้คำสอนทางพระพุทธศาสนา มีโอกาสได้ศึกษาเรียนรู้คำศัพท์ทางพระพุทธศาสนาเป็นจำนวนมาก ปัญหาที่มีอยู่ว่า คำศัพท์ทางพระพุทธศาสนา มีเป็นจำนวนมาก จะดำเนินการอย่างไร ที่จะนำคำศัพท์เหล่านั้นมาไว้เป็นหมวดหมู่และเป็นระบบระเบียบ เพราะ

พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย มีจำนวนเล่ม ๔๕ เล่ม และมีคำศัพท์ที่เป็นดรชนีที่เป็นคำศัพท์ที่มีความหมาย ไม่ว่าจะป็นศัพท์ธรรมะ คำศัพท์ที่มีความหมายเฉพาะ ศัพท์ที่เป็นอสาธณนาม ที่เป็นบุคคล สถานที่ สิ่งของเครื่องใช้ มีมากกว่า ๑๘,๐๐๐ ศัพท์ การที่จะให้คำนิยามศัพท์ที่มีความหมายเป็นภาษาร่วมสมัย อธิบายให้ชัดเจน ก็ต้องอาศัยกำลังบุคลากรเป็นคณะทำงานกลุ่มต่างๆ หลายคณะ เริ่มตั้งแต่คณะผู้รวบรวม คณะบรรณกร คณะบรรณาธิการ และต้องอาศัยเวลาในการดำเนินการเป็นเวลานาน มีความเกี่ยวข้องสัมพันธ์กับบุคลากรในมหาวิทยาลัยอยู่เป็นจำนวนมาก หากจะดำเนินงานในเวลาเพียง ๑ ปีคงไม่สามารถทำอะไรได้มากนัก แต่ถ้าสามารถดำเนินงานอย่างต่อเนื่องเป็นโครงการ ๔ ปี ก็มีโอกาสำเร็จ และโครงการนี้ต้องอาศัยบุคลากรที่มีความเชี่ยวชาญทางพระพุทธศาสนา จึงจะสามารถสื่อหรือให้คำนิยามตรงประเด็น แต่ปัญหามีอยู่ว่าบุคลากรเฉพาะด้านเช่นนี้ก็มียู่อย่างจำกัด และที่มีความเชี่ยวชาญมากก็ค่อนข้างจะมีอายุใส หรือเกษียณอายุแล้ว จะดำเนินงานอะไรที่กำหนดตามกรอบเวลา ก็คงต้องเกื้อกูลกันหลายด้านหลายฝ่าย อาศัยสิ่งอุปถัมภ์จากภาครัฐและภาคเอกชนมาเป็นแรงสนับสนุน ก็จะสามารถทำให้โครงการนี้สำเร็จลงตามเป้าหมายได้

ในการวิจัย โครงการวิจัยปีที่ ๒ นี้ มีปัญหาการวิจัย พอสรุปได้ดังนี้

๑. พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย วินัยปิฎก สุตตันตปิฎก และอภิธรรมปิฎก ของหมวดอักษร วรรค จ คือ จ ฉ ช ฌ ญ วรรค ฎ คือ ฎ ฐ ฑ ฒ ฌ และวรรค ต คือ ต ถ ท ธ น มีรูปแบบกระบวนการรวบรวมศัพท์ คัดเลือกศัพท์อย่างไร จำนวนศัพท์ที่เกี่ยวข้องกับชื่อบุคคล สัตว์ สถานที่ ชื่อสิ่งของเครื่องใช้ ศัพท์ธรรมะ คำภาษาไทยที่มีความหมายเฉพาะแต่ละปิฎกของแต่ละประเภท มีจำนวนเท่าไร และที่มีความหมายมากกว่า ๑ ความหมาย มีจำนวนเท่าไร
๒. พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย หมวดอักษร วรรค จ วรรค ฎ และวรรค ต มีการให้นิยามศัพท์ มีการขยายความให้นัยยะ ระดับชั้นพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา ปกรณ์วิเสส และคัมภีร์อื่นๆ ที่เกี่ยวข้อง ทั้งในประเทศและต่างประเทศ เป็นอย่างไร
๓. พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย หมวดอักษร วรรค จ วรรค ฎ และวรรค ต มีบทบาทต่อการศึกษาค้นคว้าคำสอนทางพระพุทธศาสนาอย่างไร
๔. พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย หมวดอักษร วรรค จ วรรค ฎ และวรรค ต มีเป้าหมายและวิธีการใช้เป็นอย่างไร

จากปัญหาดังกล่าว งานวิจัยดังกล่าวมา เห็นได้ว่า ปัญหาต่างๆที่เกิดขึ้นกับการดำเนินงานจัดทำพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย มีอยู่หลายประการ เช่นต้องดำเนินงานโครงการอย่างต่อเนื่อง เป็นโครงการวิจัยปีที่ ๑ โครงการวิจัยปีที่ ๒ โครงการวิจัยปีที่ ๓ และปัญหาที่มีส่วนสำคัญไม่น้อย ก็คือการค้นหาศัพท์ที่ทำให้เกิดการเรียนพระพุทธศาสนามากขึ้น

วัตถุประสงค์การวิจัย ในโครงการวิจัยปีที่ ๒

๑. เพื่อจัดทำพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย หมวดอักษร วรรค จ คือ จ ฉ ช ฌ ญ วรรค ฎ คือ ฎ ฐ ฑ ฒ ฌ และวรรค ต คือ ต ถ ท ธ น

ให้ได้มาตรฐาน สมบูรณ์ เป็นที่ยอมรับกันโดยทั่วไป ถูกต้องตามคัมภีร์ในพระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎก และอภิธรรมปิฎก

๒. เพื่อให้ผู้ใช้เข้าใจความหมายถูกต้อง หมวดอักษร วรรณ จ วรรณ ฎ และวรรณ ต สามารถนำไปได้ถูกที่ ถูกความหมาย อำนวยประโยชน์แก่การเรียนการสอน การวิจัย ของมหาวิทยาลัย

๓. เพื่อเป็นหนังสืออ้างอิงทางวิชาการหมวดอักษร วรรณ จ วรรณ ฎ และวรรณ ต สำหรับใช้เป็นคู่มือศึกษาพระไตรปิฎกและคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาอื่น ๆ แก่ผู้ศึกษาค้นคว้าโดยทั่วไป

๔. เพื่อบริการวิชาการหมวดอักษร วรรณ จ วรรณ ฎ และวรรณ ต ด้านพระพุทธศาสนาแก่สังคมและทำนุบำรุงศิลปวัฒนธรรมอันเป็นการบำรุงส่งเสริมสรรพวิชาให้เป็นคุณประโยชน์แก่ชาติและประชาชน

ขอบเขตการวิจัย

๑. คำศัพท์คัดเลือกจากพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ของหมวดอักษร วรรณ จ คือ จ ฉ ช ฌ ญ วรรณ ฎ คือ ฎ ฐ ฑ ฒ ฒ และวรรณ ต คือ ต ถ ท ฒ น

๒. คำศัพท์คัดเลือกจากพระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ของหมวดอักษร วรรณ จ วรรณ ฎ และวรรณ ต

๓. คำศัพท์ที่จะคัดเลือกเกี่ยวกับชื่อบุคคล สัตว์ สถานที่ ชื่อสิ่งของเครื่องใช้ ศัพท์ธรรมะ และคำไทยที่มีความหมายเฉพาะ

๔. หนังสือที่นำมาใช้ในการให้นิยามศัพท์ คือพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา ปกรณ์วิเสส และคัมภีร์ไวยากรณ์ ภาษาไทยและภาษาบาลีฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

๕. คำศัพท์พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย หากเกี่ยวข้องกับคัมภีร์อื่นๆ ก็สามารถนำมาอ้างอิง โดยให้ทำเชิงอรรถท้ายเล่ม

๖. ระดับการนิยามศัพท์ จะให้การนิยามศัพท์ตามลำดับคัมภีร์ คือพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา ปกรณ์วิเสส คัมภีร์ไวยากรณ์ และหนังสืออื่นที่เกี่ยวข้อง

สมมติฐานการวิจัย

พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย มีเนื้อหาครอบคลุม สะดวกต่อการศึกษาค้นคว้า อำนวยให้เกิดความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับคำสอนทางพระพุทธศาสนา

วิธีดำเนินการวิจัย

การจัดทำพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย คณะทำงานได้กำหนดกรอบการดำเนินงานไว้ดังนี้ (๑) การค้นคำศัพท์ (๒) การเรียงคำศัพท์ (๓) การคัดเลือกคำศัพท์ (๔) การเขียนนิยามคำศัพท์ (๕) เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง และอักษรย่อและเครื่องหมายที่ใช้ในพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ในหัวข้อทั้ง ๖ จะได้นำเสนอตามลำดับดังนี้

การค้นคำศัพท์พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย คณะผู้วิจัยได้รวบรวมคำศัพท์พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย มาจาก ๒ ส่วน คือ (๑) ศัพท์ดรรชนีพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ทั้ง ๔๕ เล่ม และ (๒) ศัพท์ที่คัดเลือกเก็บเพิ่มเติมขึ้นมาใหม่จากพระไตรปิฎกภาษาไทย ทั้ง ๔๕ เล่ม

ศัพท์ดรรชนีพระไตรปิฎกภาษาไทยทั้ง ๔๕ เล่ม มีรายละเอียดดังนี้ ตามที่มหาวิทยาลัยจัดพิมพ์พระไตรปิฎกภาษาไทย และพระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ครบถ้วนทุกเล่ม จัดพิมพ์คัมภีร์อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา และปกรณ์วิเสส ภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย สำเร็จแล้วเป็นจำนวนมากนับว่ามีคัมภีร์หลักทางพระพุทธศาสนาพร้อมสำหรับการศึกษาค้นคว้าด้านพระพุทธศาสนาอย่างเพียงพอ เกื้อกูลให้สามารถผลิตงานวิชาการที่เป็นที่ยอมรับของสังคมได้ สืบเนื่องจากการที่มหาวิทยาลัยได้จัดพิมพ์พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ตั้งแต่ปี ๒๕๓๙-๒๕๔๒ เพื่อสะดวกในการศึกษาค้นคว้าคำศัพท์ในเล่ม จึงได้ทำดรรชนีไว้ และในดรรชนีแต่ละเล่มนั้น ระดับของศัพท์จะมีความแตกต่างกัน มีน้อยบ้าง มากบ้าง บางเล่มก็เก็บดรรชนีน้อย บางเล่มก็เก็บดรรชนีมาก ในการทำพระไตรปิฎกภาษาไทยครั้งนี้ ดรรชนีที่เก็บไว้ ก็นำมาใช้ประโยชน์ได้ระดับหนึ่ง และได้คัดเลือกศัพท์ดรรชนีที่เห็นว่าสมควร จะเป็นศัพท์ที่จะให้คำนิยามได้

ปีงบประมาณ ๒๕๕๖ นี้ ผู้รวบรวมคำศัพท์พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ได้รับมอบให้ดำเนินการรวบรวมคำศัพท์จากดรรชนีพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เฉพาะหมวดอักษร ก. คือ ก ข ค ง จากทั้ง ๔๕ เล่ม จากวินยปิฎก สุตตันตปิฎก และอภิธรรมปิฎก และเขียนนิยามศัพท์ได้ ๔๕๑๒ ศัพท์ เกินว่าศัพท์ที่ตั้งไว้ ๑๒ ศัพท์

ในปีงบประมาณ ๒๕๕๗ คณะทำงาน ดำเนินการเก็บศัพท์อักษร วรรณ จ อักษรวรรณ ฎ ปรากฏว่า ได้คำศัพท์ทั้งสิ้น ๑,๖๗๔ ศัพท์ โดยในหมวดอักษร วรรณ จ ได้ ๑,๖๔๕ ศัพท์ ประกอบด้วยอักษร จ มี ๘๖๗ ศัพท์ อักษร ฉ มี ๑๒๘ ศัพท์ อักษร ช มี ๙๔๔ ศัพท์อักษร ฌ มี ๓๓ ศัพท์ อักษร ญ มี ๖๘ ศัพท์ รวมศัพท์ในหมวดอักษร วรรณ จ ทั้งสิ้น มี ๑,๖๔๕ ศัพท์

ในหมวดอักษร วรรณ ฎ ได้ ๒๙ ศัพท์ ประกอบด้วย อักษร ฐ มีจำนวนศัพท์ทั้งสิ้น ๒๘ ศัพท์ และอักษร ฑ มีจำนวนศัพท์ทั้งสิ้น ๑ ศัพท์ สำหรับอักษร ฎ ก็ดี ฌ ก็ดี และ ฌ ก็ดี ขณะนี้ยังไม่มีศัพท์ที่รวบรวมไว้ แม้ได้ศัพท์มากเช่นนั้น กระนั้นก็ถือว่ายังไม่ครบกระบวนการ จึงต้องมีการรวบรวมคำศัพท์ในหมวดอักษร วรรณ ต คือ ต ถ ท ฐ น และเก็บศัพท์ได้ รวมจำนวนศัพท์ ๓,๑๓๕ ศัพท์

เมื่อคณะผู้บริหารโครงการวิจัย ได้ดำเนินการตัดศัพท์แล้ว ผลของการตัดศัพท์ ทำให้ศัพท์ลดจำนวนลง ไม่เพียงพอตามจำนวนศัพท์ที่ตั้งไว้ ๔,๐๐๐ ศัพท์ ดังนั้น จึงจำเป็นต้องเก็บศัพท์เพิ่มเติม และได้เก็บศัพท์เพิ่มเติม แต่บางศัพท์ที่ได้เก็บใหม่ บางศัพท์ก็ยังไม่ผ่านอีก ต้องเลือกเก็บอยู่ระยะหนึ่ง จึงได้จำนวนศัพท์ที่กำหนดไว้ ๔,๐๐๐ ศัพท์ และเนื่องจากศัพท์ที่เก็บใหม่ มีศัพท์ที่ควรเขียนอยู่มาก ดังนั้น เมื่อนำไปเขียน จึงได้ศัพท์รวม ๔,๑๒๐ ศัพท์ เกินจำนวนอยู่ ๑๒๐ ศัพท์

สำหรับคำศัพท์พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย โครงการวิจัยปีที่ ๒ จะมีอะไรบ้าง และเนื้อหาของคำศัพท์ต่างๆที่ได้รับการคัดเลือก ก็โปรดอ่านหนังสือพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อีก ๒

ปีหวังว่าคงได้อ่านกันแน่นอน นอกจากนี้ ยังมีศัพท์ที่คัดเลือกเก็บเพิ่มเติมขึ้นมาใหม่อีกจำนวนหนึ่ง สำหรับศัพท์ที่คัดเลือกเพิ่มเติมขึ้นมาใหม่ ได้พิจารณาเลือกมาจากหนังสือพระไตรปิฎก มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ทั้ง ๔๕ เล่ม ได้ดำเนินการเก็บรวบรวมเฉพาะในหมวดอักษรวรรค จ วรรค ฎ และวรรค ต ได้ระดับหนึ่ง ประมาณ ๗๐๐ ศัพท์ และเลือกเขียนศัพท์ที่เป็นบทนิยาม เฉพาะศัพท์ที่สำคัญบางศัพท์เท่านั้น

เรียงคำศัพท์ การนำเสนอศัพท์พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย จะนำเสนอตามลำดับหมวดอักษร คือ หมวดอักษรวรรค ก คือ ก ข ค ฆ ง, หมวดอักษรวรรค จ คือ จ ฉ ช(ช) ฌ ญ, หมวดอักษรวรรค ฎ คือ ฎ ฐ ฑ ฒ ณ, หมวดอักษรวรรค ต คือ ต ถ ท ธ น, หมวดอักษรวรรค ป คือ ป ผ พ ภ ม, หมวดอักษรวรรค คือ ย ร ล ว ส ห อ (สระทั้งหมด) คือ อ อา อิ อี อุ ู เอ โอ

คัดเลือกคำศัพท์ คำพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย มีรูปแบบกระบวนการรวบรวมคัดเลือกศัพท์ที่เกี่ยวกับชื่อบุคคล สัตว์ สถานที่ ชื่อสิ่งของเครื่องใช้ ศัพท์ธรรมะ และคำภาษาไทยที่มีความหมายเฉพาะ เมื่อคณะทำงาน ได้ค้นหาคำศัพท์มาได้ตามต้องการแล้ว คณะทำงาน ก็เสนอให้คณะผู้บริหารโครงการวิจัยเป็นผู้พิจารณาคัดเลือก ซึ่งจะได้เห็นว่า ศัพท์พจนานุกรมที่คณะทำงานไปค้นหาจะใช้ไม่ได้ทุกศัพท์เนื่องจากสาเหตุฐานข้อมูลที่เป็นดรรชนีพระไตรปิฎกภาษาไทย คณะบรรณกรของแต่ละเล่ม มีศักยภาพในการเก็บดรรชนีไม่เท่ากัน จึงทำให้ศัพท์ที่สำคัญไม่ได้เก็บ แต่เก็บศัพท์ที่ไม่ค่อยจะสำคัญ แต่ส่วนมาก ศัพท์ดรรชนีทั้งหมด ก็ช่วยให้การทำงานสะดวกเพิ่มขึ้น ส่วนศัพท์ที่ยังเก็บได้ไม่เก็บในดรรชนีเล่มต่างๆ คณะผู้วิจัยจะได้ดำเนินการพิจารณาคัดเลือกเก็บต่อไป

ในการคัดเลือกคำศัพท์ มีเกณฑ์กำหนดกรอบกว้างๆดังนี้ (๑) ศัพท์ที่เกี่ยวกับชื่อบุคคล สัตว์ สถานที่ (๒) ศัพท์ที่เป็นชื่อสิ่งของเครื่องใช้ (๓) ศัพท์ธรรมะ (๔) คำศัพท์ภาษาไทย ที่มีความหมายเฉพาะเมื่อได้เกณฑ์ดังกล่าวแล้ว ก็ได้ไปคัดเลือกคำศัพท์พจนานุกรมที่จะได้เขียนนิยามศัพท์ต่อไป

เขียนนิยามคำศัพท์ คำศัพท์พจนานุกรม เป็นเรื่องที่ใหม่ สำหรับบุคลากรของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เนื่องจาก เราใช้พจนานุกรมที่คนอื่นทำมาโดยตลอด ดังนั้น การทำอะไรใหม่ จึงต้องมีเกณฑ์ในการทำงานตามกรอบหลักเกณฑ์ที่กำหนดไว้ เช่น

๑. เขียนบทนิยาม ศัพท์พจนานุกรม เป็นศาสตร์อย่างหนึ่ง ต้องให้ความหมายเฉพาะ และอธิบายความในเรื่องที่เกี่ยวข้อง ปรับสำนวนภาษาให้อ่านง่าย และอธิบายศัพท์ควรสรุปเป็นของผู้เรียบเรียง

๒. อธิบายความให้ความหมายของคำศัพท์ ให้ดูฐานะของคำนั้นๆว่า คำไหน ควรเขียนยาว คำไหนควรเขียนสั้น เช่น คำว่า ไกรสรราชสีห์ อธิบายยาว ๓ หน้าต้องปรับให้สั้น หรือ กัจฉตบุรี สั้นบรรทัดเดียว ให้อธิบายเพิ่มเติม

๓. อธิบายคำศัพท์ในคัมภีร์หลัก เช่น บุคคล ในคัมภีร์อภิธรรมปิฎก ต้องปรับให้ตรงกับธรรมชาติของคำนั้นๆ หรือศัพท์ธรรมะ ให้วงเล็บคำภาษาบาลีไว้ เพื่อไม่ให้ความหมายตันได้ เช่น การแสวงหากาม (กาเมสนา)

๔. ให้ผู้เขียนดูเทียบเคียงคำศัพท์พจนานุกรมที่ทำไว้แล้ว เช่น ๑) Dictionary of pali proper names เล่ม ๑-๒ ของ G.P. Malalasakera ๒) พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ ของพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), ๓) พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.๒๕๔๒ ๔) คัมภีร์อภิธานวรรณนา ของพระมหาสมปอง มุทิโต ๕) คำว่าอธิบายศัพท์และแปลความหมาย ของพระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช) ๖) หนังสือพจนานุกรมอื่นๆ

๕. คำศัพท์ไหนมาในคัมภีร์อะไร ต้องอธิบายคำนั้นในคัมภีร์นั้นๆ เช่น กรุณา มาในคัมภีร์ วิสสุทธีธรรมค, รัชกาย มาในคัมภีร์ธรรมบท ก็ยกมาอธิบายให้ตรงตามคัมภีร์นั้นๆ แม้คำศัพท์อื่นๆ ในคัมภีร์อื่นๆ เช่น คัมภีร์มังคลัตถทีปนี ก็ให้ยกมาอธิบาย ในทำนองเดียวกัน

๖. รูปแบบการนิยามศัพท์ คำศัพท์ที่ให้ความหมายอยู่ระดับเดียวกัน ซึ่งอาจจะแปลตามตัว หรือแปลโดยอรรถ หรือแปลโดยพยัญชนะ หรือแปลอธิบายความ แต่มีความหมายเดียวกัน ให้ใช้คอมม่า (,) ศัพท์ที่มีความหมายต่างกัน มีความหมายขยายออกไปต่างจากเดิม ให้ใช้ เซมิโคลอน (;) แม้คำศัพท์ที่มีความหมายหลายความหมาย มากกว่า ๒ คำก็ใช้เซมิโคลอน (;) เช่นกัน

๗. เรียงคำศัพท์เกี่ยวกับชื่อพระสูตร ต้องเรียงสูตรให้เป็นไปตามลำดับ เช่น สูตรที่ ๑ ที่ ๒ ที่ ๓ และคำซ้ำควรตัดทิ้ง

๘. การอ้างอิง ต้องกำหนดวางการอ้างอิงให้ชัดเจน เป็นไปตามลำดับ ได้แก่ พระไตรปิฎก อรรถกถา ปกรณ์วิเสส ฎีกา และหนังสืออื่น ๆ และการใช้อักษรย่อคัมภีร์ ให้ใช้เกณฑ์อักษรย่อคัมภีร์ที่มหาวิทยาลัยระบุไว้

๙. การระบุแหล่งอ้างอิง ให้ระบุเฉพาะส่วนที่เกี่ยวข้องกับศัพท์นั้นๆ เพื่อให้สบายตา และหากคำศัพท์ในพระไตรปิฎกอธิบายชัด ก็ไม่ต้องอ้างอิงอรรถกถา เมื่อคำศัพท์นั้นๆ มีหลายความหมาย แต่ในที่นี้อธิบายหมายถึงอะไร ต้องระบุให้ชัด และต้องอ้างอิงคัมภีร์อรรถกถา ปกรณ์วิเสส ฎีกา ระบุให้ชัดเจน ถึงเล่ม ข้อ หน้า ในวงเล็บ หรือหนังสืออื่นๆ ให้ระบุหน้า ในวงเล็บ

นอกจากนี้ คำศัพท์พจนานุกรมที่เป็นคำตั้ง ให้เน้นคำ คำศัพท์เกี่ยวกับชาดก ให้มีปรารภเหตุปัจจุบัน ตรัสที่ไหน และคำที่เป็นข้อๆ ให้มีวงเล็บตัวเลข ซึ่งรายละเอียดการเขียนนิยามคำศัพท์โปรดดูรายละเอียดในบทที่ ๓ ข้างหน้า

เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องมีมากมาย ในการจัดทำพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย จะทำงานให้สำเร็จ ต้องอาศัยสิ่งที่มีอยู่มาใช้เป็นแนวทาง และเป็นประทีปส่องทาง ซึ่งเอกสารและงานวิจัยที่จะใช้นั้น คือส่วนหนึ่งในการจัดทำพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทยเล่มนี้

กำหนดใช้อักษรย่อและเครื่องหมายที่ใช้ในพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย

กำหนดใช้อักษรย่อและเครื่องหมายที่ใช้ในพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ได้ใช้อักษรย่อคัมภีร์และเครื่องหมายมหาวิทยาลัยระบุไว้ ประกอบด้วยคำย่อชื่อคัมภีร์พระไตรปิฎก คำย่อเกี่ยวกับคัมภีร์ปกรณ์วิเสส คำย่อเกี่ยวกับคัมภีร์อรรถกถา คำย่อเกี่ยวกับคัมภีร์ฎีกา ไวยากรณ์ ในศัพท์บทนิยาม จะอธิบายความ ศัพท์ที่มีความหมายเดียวกัน ให้ใช้คอมม่า (,) ศัพท์ที่มีความหมายต่างกัน มีความหมายขยายออกไปต่างจากเดิม ให้ใช้เซมิโคลอน (;) แม้คำศัพท์ที่มีความหมายหลายความหมาย มากกว่า ๒ คำก็ใช้เซมิโคลอน (;) เช่นกัน การเรียงคำศัพท์เกี่ยวกับชื่อพระสูตร ต้องเรียงสูตรให้เป็นไปตามลำดับ เช่น สูตรที่ ๑ ที่ ๒ ที่ ๓ การอ้างอิง ให้เป็นไปตามลำดับ ได้แก่ พระไตรปิฎก ปกรณ์วิเสส

อรรถกถา ฎีกา และหนังสืออื่น ๆ และศัพท์ที่มีหลายความหมาย ก็อธิบายระบุและอ้างอิงคัมภีร์ รวมถึงอ้างอิงคัมภีร์ปกรณ์วิเสส อรรถกถา ฎีกาและคัมภีร์อื่นๆกำกับไว้

การจัดทำศัพท์พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยในครั้ง นี้ จะได้ดำเนินตามกรอบทั้ง ๖ อย่าง อันได้แก่ การค้นคำศัพท์ การเรียงคำศัพท์ การคัดเลือกคำศัพท์ การเขียนนิยามคำศัพท์ ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องและ ตลอดถึงการ กำหนดใช้อักษรย่อและเครื่องหมายที่ใช้ในพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย

อภิปรายผลการวิจัย

อักษรในหมวดอักษรวรรค จ วรรค ฎ และ วรรค ต มีจำนวนศัพท์ถึง ๔,๒๒๐ ศัพท์ ในศัพท์ทั้ง ๔,๒๒๐ศัพท์ ได้ค้นคว้ามาจากพระไตรปิฎก ทั้งภาษาไทยและภาษาบาลี คัมภีร์ปกรณ์วิเสส คัมภีร์อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา อันจะอำนวยให้เกิดความเกื้อกูลต่องานวิชาการที่เป็นที่ยอมรับของสังคม การจัดทำศัพท์พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ในครั้ง นี้ คณะผู้วิจัย ได้ดำเนินการตามกรอบทั้ง ๖ อย่าง อันได้แก่ การค้นคำศัพท์และรวบรวม การเรียงคำศัพท์ การคัดเลือกคำศัพท์ การเขียนนิยามคำศัพท์ ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องและ ตลอดถึงการกำหนดใช้อักษรย่อและเครื่องหมายที่ใช้ในพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย

ค้นคำศัพท์และรวบรวม ค้นคำศัพท์แม้จะเป็นศัพท์ที่เป็นดรชนีอยู่แล้ว แต่ก็อยู่กระจัดกระจาย ต่อไปรวบรวมไฟล์มาทั้ง ๔๕ เล่ม มาอยู่ด้วยกัน ให้เหลือเพียงไฟล์เดียว และรวบรวมตัดคำที่ซ้ำออก บางศัพท์มีศัพท์ที่ซ้ำเพียงครั้งเดียว ก็ไม่ยาก บางศัพท์มีศัพท์ที่ซ้ำถึง ๕ ครั้ง ก็ไม่มีปัญหา แต่มีบางศัพท์ที่ซ้ำกันมากถึง ๒ หน้า ๓ หน้า เพราะอ้างอิงที่มาทั้งในพระวินัย พระสูตร และพระอภิธรรม ตรงนี้คือปัญหา ต้องพิจารณาตัวอย่างรอบคอบ และจัดเรียงลำดับคำศัพท์ใหม่ โดยใช้โปรแกรมคอมพิวเตอร์เรียง จากอักษร ก. ไปจนถึง อักษรอวรรค

เรียงคำศัพท์ การเรียงคำศัพท์พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย กว่าจะได้ข้อตกลงก็อาศัยแนวทางจากหลายแหล่ง ในที่สุด ก็ได้ยึดการเรียงลำดับอักษรตามแนวของหนังสือพจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลศัพท์ของพระพรหมคุณาภรณ์(ป.อ.ปยุตฺโต) มาใช้เป็นแนวทางในการเรียงศัพท์พจนานุกรมในครั้งนี้

คัดเลือกคำศัพท์ การคัดเลือกคำศัพท์ เป็นอีกประเด็นที่น่าจะมีความสำคัญไม่น้อย เพราะศัพท์พจนานุกรมที่ได้รวบรวมมา มีเป็นจำนวนมาก ดังนั้นการจะคัดเลือกศัพท์ที่ว่าศัพท์นี้ควรเก็บ ศัพท์นี้ไม่ควรเก็บนั้นต้องอาศัยผู้ทรงคุณวุฒิ ผู้มีประสบการณ์และมีความเชี่ยวชาญเกี่ยวกับคำสอนทางพระพุทธ ศาสนา และต้องไปค้นคว้าเพิ่มเติม ดูบริบทรอบข้างของศัพท์นั้นๆ อีกด้วย จึงจะตกลงใจได้ว่า ศัพท์นั้นๆ สมควรเป็นศัพท์ที่จะใช้เขียนไว้ในพจนานุกรม โดยมิเกณฑที่ตัดสินใจครั้งนี้ คือเป็นศัพท์ธรรมะ คำศัพท์ภาษาไทยที่มีความหมายเฉพาะ ศัพท์ที่เป็นอสาธณนาม ที่เป็นชื่อบุคคล สถานที่ สิ่งของเครื่องใช้ ศัพท์ชื่อชาติ ศัพท์ชื่อพระสูตรอันสงเคราะห์ศัพท์ที่เป็นคาถา วิมาน อปทานและจริยาไว้ด้วย

เขียนนิยามคำศัพท์ การเขียนนิยามคำศัพท์นั้น สัมพันธ์กับบุคลากรผู้มีความรู้ด้านคำสอนทางพระพุทธศาสนา ต้องมีพื้นฐานทางภาษาบาลีพอสมควร ต้องเป็นเปรียญธรรม และที่ผ่านการคัดเลือกแล้วเป็นเปรียญธรรม ๙ ประโยค เป็นส่วนมาก ถึงแม้ผู้เขียนบางท่านจะไม่ได้เป็นเปรียญ

เอก แต่ท่านเหล่านั้น ล้วนจบการศึกษาทางโลกด้านพระพุทธศาสนา จบพุทธศาสตรบัณฑิต พุทธศาสตรมหาบัณฑิต หรือจบพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต ซึ่งเป็นที่ยอมรับและเชื่อถือทางแวดวงวิชาการ แม้หากไม่จบเปรียญธรรมระดับสูง แต่ก็มีชื่อเสียงทางด้านคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา เราก็เชิญมาร่วมงาน ให้คำแนะนำและให้ข้อเสนอแนะในศัพท์นิยามที่ยังไม่ได้ข้อสรุป ซึ่งการเขียนนิยามศัพท์ให้ได้ความหมายรอบด้าน ต้องอาศัยการค้นคว้ารอบด้าน ดูพระไตรปิฎกภาษาไทยทั้ง ๔๕ เล่มแล้ววิเคราะห์วิจัย ก่อนที่จะเขียน ดังนั้น ศัพท์นิยามกว่าจะเขียนสำเร็จได้นั้น ต้องผ่านการค้นคว้าแล้วผ่านการตรวจสอบและเข้าที่ประชุมพิจารณาจากคณะบรรณกร คณะบรรณาธิการ และผู้บริหารโครงการพิจารณาให้ความเห็นชอบ จึงเป็นอันยุติ โดยอาศัยเกณฑ์หลัก ๓ ประการ คือ (๑) ความหมาย (๒) อธิบายความหมาย/คำที่เกี่ยวข้อง/ยกตัวอย่างประกอบ (๓) อ้างอิง

บททวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง บททวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง ก่อนที่จะดำเนินงานโครงการวิจัยนี้ ผู้บริหารโครงการวิจัย ได้ใช้งบประมาณเกี่ยวกับเอกสารและหนังสือที่เป็นเอกสารเกี่ยวกับพจนานุกรมเป็นจำนวนมากและมอบให้คณะผู้เขียนแต่ละท่านไปศึกษาค้นคว้าและใช้ซีดีรอมพระไตรปิฎก ภาษาไทย ของสถาบันวิจัยพุทธศาสตร์ รวมถึงซีดีรอมพระไตรปิฎกอื่นๆอีกหลายสำนัก ทั้งของมหิตล ทั้งสัตยา นารายัน โจนเก้ (S.N.Goenka) ซึ่งปัจจุบันการจัดทำพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทยนั้นว่าง่าย สะดวกกว่าสมัยก่อนมาก โดยอาศัยเทคโนโลยีเข้ามาเป็นเครื่องสนับสนุน แต่ถึงเอกสารและซีดีรอมจะมีมากอย่างไรก็ตาม แต่ก็ต้องอาศัยการวิเคราะห์วิจัย สงเคราะห์ข้อมูลของผู้เขียนเป็นหลักในการดำเนินงาน

การกำหนดใช้อักษรย่อและเครื่องหมายที่ใช้ในพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย การกำหนดใช้อักษรย่อและเครื่องหมายที่ใช้ในพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย สำหรับอักษรย่อและเครื่องหมายที่ใช้ในพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทยได้ใช้อักษรย่อคัมภีร์และเครื่องหมายที่มหาวิทยาลัยระบุไว้ ประกอบด้วยคำย่อชื่อคัมภีร์พระไตรปิฎก คัมภีร์ปรกมวิเสส อรรถกถา คัมภีร์ฎีกา อนุฎีกา และไวยากรณ์ ในศัพท์ที่นิยามนั้น ศัพท์ที่มีความหมายเดียวกัน ให้ใช้คอมม่า (,) ศัพท์ที่มีความหมายต่างกัน มีความหมายขยายออกไปต่างจากเดิม ให้ใช้เซมิโคลอน (;) แม้คำศัพท์ที่มีความหมายหลายความหมาย มากกว่า ๒ คำก็ใช้เซมิโคลอน (;) เช่นกัน การเรียงคำศัพท์เกี่ยวกับชื่อพระสูตร ต้องเรียงสูตรให้เป็นไปตามลำดับ เช่น สูตรที่ ๑ ที่ ๒ ที่ ๓ การอ้างอิง ให้เป็นไปตามลำดับ

โครงการที่ ๒ :พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยรวบรวมคัดเลือกศัพท์ และจัดทำวรรค จ วรรค ฎ และวรรค ต เมื่อดำเนินการแล้ว ศัพท์จำนวน ๔,๒๒๐ ศัพท์ ก็ได้ดำเนินการจนสำเร็จ ประกอบด้วย หมวดอักษรวรรค จ อักษร จ จำนวน ๖๗๖ ศัพท์ อักษร ฉ จำนวน ๗๘ ศัพท์ อักษร ช (372),ช (14) จำนวน ๓๘๖ ศัพท์ อักษร ฌ จำนวน ๓๔ ศัพท์ อักษร ญ จำนวน ๖๕ ศัพท์หมวดอักษรวรรค ฎ อักษร ฎ จำนวน ๑ ศัพท์ อักษร ฐ จำนวน ๒๙ ศัพท์ อักษร ท ไม่มีศัพท์ อักษร ฒ จำนวน ๑ ศัพท์ อักษร ณ จำนวน ๑ ศัพท์ หมวดอักษรวรรค ต อักษร ต (196) ,ต (616) จำนวน ๘๑๒ ศัพท์ อักษร ถ จำนวน ๖๙ ศัพท์ อักษร ท จำนวน ๘๒๒ ศัพท์ อักษร ฑ จำนวน ๔๓๓ ศัพท์ อักษร น จำนวน ๘๑๒ ศัพท์

แม้จะมีปัญหาอยู่ว่า ศัพท์ที่ผ่านการคัดเลือกเพื่อเขียนบทนิยาม ในวรรค จ ซึ่งเป็นศัพท์เกี่ยวกับ ปรมัตถธรรม คือ จิต เจตสิก ซึ่งเป็นนามธรรม เขียนบทนิยามค่อนข้างยาก เพราะเนื้อหาของ

แต่ละศัพท์นั้นกำหนดรู้ได้ยาก แต่เมื่อได้รับคำแนะนำจากผู้ทรงคุณวุฒิ ให้เขียนศัพท์เดิมภาษาบาลี กำหนด พอได้ภาษาบาลีกำหนด ก็เขียนได้ เช่น

ศัพท์ที่ผ่านคัดเลือกเป็นบทนิยาม มองดูเป็นศัพท์ธรรมดา ไม่น่าสนใจ เช่น **จรรยา** ความประพฤติ เมื่อค้นคว้าแล้วทำให้รู้ว่าหมายถึงเครื่องดำเนินไป,ปฏิบัติคือข้อปฏิบัติอันเป็นทางบรรลุนิเวศนา,ทางดำเนินไปถึงทิศอมตะแห่งพระอริยสาวกทั้งหลายมี ๑๕ คือ(๑) สีสัมปทา ความถึงพร้อมด้วยศีล (๒) อินทริยสังวร การสำรวมอินทริย์ (๓) โภขเนมัตตัญญูตา ความเป็นผู้รู้จักประมาณในการบริโภค(๔)ชาคริยานุโยคการหมั่นประกอบความเพียรเป็นเครื่องตื่น(๕)มีศรัทธา(๖) มีหิริ (๗) มีโอตตปปะ (๘) เป็นพหูสูต (๙) วิริยารัมภะ ปรารถนาความเพียร(๑๐) มีสติมั่นคง (๑๑) มีปัญญา(๑๒) ปฐมฌาน(๑๓) ทุติยฌาน(๑๔) ตติยฌาน(๑๕) จตุตถฌาน ก็ทำให้น่าสนใจ

ศัพท์บางศัพท์มีปรากฏอยู่แห่งเดียว และไม่มีปรากฏอยู่ที่อื่น เช่น อักษรวรรค ฎ ซึ่งมีศัพท์เดียว ของอักษร ฎ คือ ฎังสกี ชื่อหนังสือหนึ่ง ของพระสุนทรราชกุมารเมื่อครองขรรวาส กรุงเขมกะหรืออักษร ฒ แม้จะเป็นปาก เฒ่า หมายถึงแก่ มีอายุมาก หมายถึงคนที่ชรามาก คนล่วงกาลผ่านวัยมามาก ในมหาวิทยาลัย เวรัญชพราหมณ์กราบทูลว่า ท่านพระโคตม ข้าพเจ้าได้ทราบมาว่า พระสมณโคตมไม่ยอมไหว้ ไม่ลูกรับพวกพราหมณ์ผู้แก่ ผู้เฒ่า ผู้ใหญ่ ผู้ล่วงกาลผ่านวัยหรือไม่เชื่อเชิญให้นั่ง ในมหาวรรคกล่าวถึงภิกษุเฒ่าเคยเป็นช่างกลบในเมืองอาตุมา หรือ อักษร ณ คือคำว่า เณร นี้ แม้จะเป็นคำปาก เขียนเต็ม สามเณร แปลว่าเหล่ากอแห่งสมณะ

ปัญหาอีกอย่างหนึ่ง คือศัพท์ที่ปรากฏเป็นบทนิยาม บางครั้งก็หาไม่พบ คือ (๑) เหตุที่ไม่พบส่วนหนึ่งเป็นเพราะศัพท์นั้น ปรากฏศัพท์เขียนเป็นสองบรรทัด ต้องหาศัพท์นั้น โดยไปดูที่เล่ม ข้อหน้าของศัพท์นั้นเลย ก็จะพบ (๒) อีกกรณีหนึ่ง ศัพท์ที่เก็บมานั้น เก็บศัพท์มาไม่ครบ เช่น เทพชั้นอัปมาณา เมื่อค้น ก็พบศัพท์ว่า เทพชั้นอัปมาณาภา ซึ่งก็ได้เขียนศัพท์ เทพชั้นอัปมาณาภา (๓) ศัพท์ที่เก็บเป็นดรรชนี ไม่มีศัพท์นั้น เช่น คำว่า ต้นโกฏุก้า ต้นมะลิลลา หรือ ทุกเข อนิจจสัญญา นางสังฆิกา (มีแต่สังฆิกา) สัมพพลา (มีแต่สัมพพลา) นานาตกะ (มีแต่นานาตกะ) นียตภัต(มีแต่นียตภัต) นิสยกรรม (มีแต่นิสยกรรม) ไม่มีในพระไตรปิฎก ซึ่งคำว่า ทุกเข อนิจจสัญญา ความจริง ก็ไม่ควรเก็บอย่างยิ่ง เพราะผิดความหมายของศัพท์ และก็มีบางคำในโปรแกรม MCUTRI นั้น บางคำพระไตรปิฎกถูก แต่ในโปรแกรม ผิด ก็มี เช่น ในหัวข้อ ขนวสกุสูตร พระไตรปิฎกเล่มที่ ๑๐ แต่ปรากฏเป็นคำว่า ขนวนสกุสูตร ซึ่งในพระไตรปิฎก ก็เขียนเป็นขนวสกุสูตร ดังนั้น โปรแกรม MCUTRI บางครั้ง ก็ควรตรวจสอบแก้ไขบางจุดให้สมบูรณ์ขึ้น

อีกปัญหาอย่างหนึ่ง คือ ศัพท์อภิศธรรม ที่เกี่ยวกับปฏิฐาน คือ ปัจจัย ๒๔ เนื่องจากศัพท์นิยามที่จะเขียน ได้ย่อเนื้อหาไว้ เวลาอธิบายไม่ได้อธิบายศัพท์นั้น เพราะเหมือนกับศัพท์ที่ได้อธิบายมาแล้ว ดังนั้น เวลาจะนิยามศัพท์ก็ต้องอาศัยศัพท์ที่กล่าวอ้างไว้ในคัมภีร์ปฏิฐานประกอบ แล้วจึงอธิบาย ทำให้เนื้อหาหายว

สำหรับวิธีการใช้พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยนั้น เมื่อมีหนังสือเล่มนี้แล้ว จะแก้ปัญหาในการศึกษาค้นคว้าคำสอนทางพระพุทธศาสนาได้ระดับหนึ่ง เพราะศัพท์ที่ค้นคว้านั้น จะมีลักษณะเด่นที่พอสังเกตได้อยู่ ๓ อย่างตามที่กล่าวไว้แล้ว

ศัพท์ในบทนิยาม มีมากมาย อธิบายครอบคลุม กล่าวเชื่อมโยงศัพท์นั้นศัพท์นี้ โดยจะอธิบายสัมพันธ์กัน และเมื่อไปดูศัพท์ที่ต้องการก็ได้อธิบายไว้ การเขียนให้นิยามศัพท์มีความหมาย ใช้

สำนวนภาษาเป็นภาษาร่วมสมัย ด้วยสำนวนภาษาของตน ในการดำเนินการของโครงการนี้ มีวัตถุประสงค์หลักอยู่ข้อหนึ่งคือเป็นการบริการวิชาการด้านพระพุทธศาสนาแก่สังคม และทำนุบำรุงศิลปวัฒนธรรม

พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย มุ่งหมายให้ผู้ที่ศึกษาเรียนรู้คำสอนทางพระพุทธศาสนามีโอกาสได้ศึกษาเรียนรู้คำศัพท์ทางพระพุทธศาสนาและคำศัพท์ที่ได้ดำเนินการรวบรวมไว้เป็นหมวดหมู่และเป็นระบบระเบียบจากพระไตรปิฎกภาษาไทย เฉพาะวรรค จ วรรค ฎ และวรรค ต มีจำนวน ๔,๒๒๐ ศัพท์ และในการค้นคว้าศัพท์หมวดวรรค จ วรรค ฎ และวรรค ต ได้ง่าย คณะผู้วิจัยได้แบ่งกลุ่มศัพท์หมวดอักษรวรรค จ วรรค ฎ และวรรค ต ๓ กลุ่มดังนี้ (๑) ศัพท์หมวดอักษรวรรค จ วรรค ฎ และวรรค ต ที่มีความหมายเดียว (๒) ศัพท์หมวดอักษรวรรค จ วรรค ฎ และวรรค ต ที่มี ๒ ความหมาย (๓) ศัพท์หมวดอักษรวรรค จ วรรค ฎ และวรรค ต ที่มีตั้งแต่ ๓ ความหมายขึ้นไป เกี่ยวกับชื่อบุคคล สัตว์ สถานที่ ชื่อสิ่งของเครื่องใช้ ศัพท์ธรรมะ ศัพท์เกี่ยวกับคำภาษาไทยที่มีความหมายเฉพาะ ศัพท์ชื่อชาดก ศัพท์ชื่อพระสูตร และสงเคราะห์รวมคำที่ลงท้ายเป็นวัตถุ วิมาน คาถา นิทเทส อปทาน วงส์และจริยาเข้าไว้ด้วย

บรรดาศัพท์ต่าง ๆ นั้น ศัพท์หมวดอักษรวรรค จ วรรค ฎ และวรรค ต **ที่มีความหมายเดียว** จะมีจำนวนมาก มีครบทั้ง ๖ หัวข้อย่อย กล่าวคือ (๑) ศัพท์ที่เป็นชื่อบุคคล สัตว์ สถานที่ (๒) ศัพท์ที่เป็นชื่อสิ่งของเครื่องใช้ (๓) ศัพท์ธรรมะ (๔) ศัพท์ภาษาไทยที่มีความหมายเฉพาะ (๕) ศัพท์เป็นชื่อชาดก (๖) ศัพท์ที่เป็นชื่อพระสูตร รวมถึง วัตถุ วิมาน คาถา นิทเทส อปทาน วงส์ และจริยา

ศัพท์เกี่ยวกับชื่อบุคคล สัตว์ สถานที่ เนื่องจากศัพท์ที่อยู่กลุ่มนี้ มี ๓ ประเภท คือ บุคคล ๑ สัตว์ ๑ และ สถานที่ ๑

แยกเป็น ๒ กลุ่ม คือ บรรพชิต และคฤหัสถ์ กลุ่มบรรพชิต มีทั้งภิกษุ ภิกษุณี สามเณร เช่น จันทกะ, พระเถระรูปหนึ่ง, จุฬป็นถก พระอรหันต์มหาสาวกสมัยพุทธกาล, ตครสิขี, ชื่อพระปัจเจกพุทธเจ้า, ทีปังกร พระนามพระพุทธเจ้าองค์หนึ่ง กลุ่มคฤหัสถ์ มีทั้งอุบาสก เทพบุตร เทพธิดา พระราชา พระเจ้าจักรพรรดิ ดาบส ฤาษี พราหมณ์ ยักษ์ เจ้าลัทธิ พระโอรส เปรต เทวี เช่น จันทะ ชื่อผู้ใหญ่บ้าน, จันทิตตตะ พระนามพระเจ้าจักรพรรดิ จันทเทพบุตร ชื่อเทพบุตรองค์หนึ่ง ผู้เป็นโอรสของท้าวสักกะ จิตตฤาษี ผู้เป็นบุตรบุโรหิตชาวกรุงโกสัมพี ชยทิสะ พระกุมารผู้เกิดมาขณะยักษ์ฉินผู้เป็นปัจฉามิตร ทิมุชะ ยักษ์ผู้เข้าสิงอุบาสกอุบาสิกา ทูสีมาร ชื่อมาตนหนึ่ง นกุลปีตาคหบดี ชื่อคหบดีที่มีอายุมาก นันทราช พระนามพระราชาองค์หนึ่ง นารทพรหม พรหมชื่อว่านารทะ

เกี่ยวกับสัตว์ เช่น จัมเปยยะ ชื่อพญานาคตนหนึ่ง ช้างกฤษุร ช้างที่พระเวสสันดรประทานแก่พราหมณ์แคว้นกาลิงคะ ช้างเอราวัณ ช้างทรงของท้าวสักกะ นกหัสดีลิงค์ นกในวรรณคดี มีจะงอยปากยาวคล้ายงวงช้าง ช้างนาพาคีรี ช้างดุร้าย ชอบฆ่าคน

เกี่ยวกับสถานที่ กล่าวถึงแม่น้ำ ภูเขา ซอกเขา นิคม ตำบล กรุง รัฐ แคว้น เมือง วิหาร ปราสาท ป่า ทำน้ำ ประตู่ ทวีป เช่น จันทดี ชื่อเมืองแห่งหนึ่ง จัมปา กรุง เมือง จาลิกบรรพต ชื่อภูเขา จิตรลดา สวนทิพย์ในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ตัมพุลปาลี ชื่อประตู่เล็กในเมืองราชคฤห์ ทวาราวดี ชื่อนครอโยธยา ท่าพระโคตม ท่าภรุคัจฉะ ท่าเรือภรุคัจฉะ นันทาราม ชื่อวัดแห่งหนึ่ง นาสภะ ชื่อสระแห่งหนึ่ง นิโครธาราม ชื่อวิหารแห่งหนึ่งที่พระญาติสร้างถวายพระพุทธเจ้า เนรุ ชื่อภูเขาทอง

ศัพท์หมวดอักษรวรรค จ วรรค ฎ และวรรค ต ที่มีความหมายเดียว : ศัพท์เกี่ยวกับชื่อสิ่งของเครื่องใช้ เช่น จันทประสาธ ชื่อประสาธของพระเจ้าพระนามว่าสุমনะ ที่เคยประทับเมื่อครั้งเป็นพระราชกุมาร นาทียปราสาท ชื่อประสาธของพระราชกุมารพระนามว่าติสสะ

ศัพท์หมวดอักษรวรรค จ วรรค ฎ และวรรค ต ที่มีความหมายเดียว : ศัพท์ธรรมะ เช่น จงกรม เดินกำหนดมีสติกำกับ จริต ความประพฤติ จักขุ ตา จากธนะ ทรัพย์คือจาคะ จิตตปริญญา การกำหนดรู้จิต ฌานวิโมกข์ ความหลุดพ้นด้วยฌาน โทสาคติ ความลำเอียงเพราะชัง นาถกรรมธรรมธรรมาที่พึง นิยมปัญญา ชอบปัญญา พอใจเรื่องปัญญา เนยยะ ผู้พอนำน้ำได้

ศัพท์หมวดอักษรวรรค จ วรรค ฎ และวรรค ต ที่มีความหมายเดียว : ศัพท์เกี่ยวกับคำภาษาไทยที่มีความหมายเฉพาะเช่น เช่น จตุรงค์เสนา เสนามืองค์ ๔ อย่าง จอมคน คือพระพุทธเจ้า จอมปราษฎ์ คือพระสัมมาสัมพุทธเจ้า จอมอสูร อสูรที่เป็นใหญ่ จักรवाल ระบบสุริยะ จาริก เที่ยวไปจำวัด นอน โชคชะตา การทำนายราศี ญัตติ คำเผด็จสงฆ์ ตถาคต พระนามอย่างหนึ่งของพระพุทธเจ้า ตำรา คัมภีร์ ทายบาล คนเฝ้าสวน นิจศีล ศीलที่พึงรักษาเป็นประจำ เนกขัมมะ การออกจากกาม

ศัพท์หมวดอักษรวรรค จ วรรค ฎ และวรรค ต ที่มีความหมายเดียว : ศัพท์ชื่อขาดก เช่น จตุโปสถียขาดก ขาดกที่ว่าด้วยบุคคล ๔ จำพวกผู้รักษาอุโบสถ จันทกินนรีขาดก ขาดกว่าด้วยเรื่องนางจันทกินนรี ตโยธัมมขาดก : ขาดกว่าด้วยธรรม ๓ ประการของพญาวานร นพปานขาดก ขาดกว่าด้วยอุบายตีมน้ำด้วยไม้้อ เนรุขาดก ขาดกว่าด้วยอาณาภาพของภูเขาเนรุ

ศัพท์หมวดอักษรวรรค จ วรรค ฎ และวรรค ต ที่มีความหมายเดียว : ศัพท์ชื่อพระสูตร และในที่นี้ขอสงเคราะห์พระสูตรที่เป็นวัตถุ คาถา วิมาน อปทาน นิทเทส วงส์ และจரியาวัวด้วย เช่น จตุตถโวหารสูตร พระสูตรที่ว่าด้วยโวหาร สูตรที่ ๔ จันทิมสสูตร พระสูตรว่าด้วยจันทิมสเทพบุตร ตโมตมสูตร พระสูตรว่าด้วยผู้มีตมาและมีตไป ทุกขวิปากสูตร พระสูตรว่าด้วยธรรมที่มีทุกข์ และที่มีสุข เป็นวิปาก นามสูตร พระสูตรว่าด้วยชื่อ จันทาภเถรวัตถุ เรื่องพระจันทาภเถระ จัญจมาณวิกาวัตถุ เรื่องนางจัญจมาณวิกา ตาลปณณททายิกาวิมาน ว่าด้วยวิมานที่เกิดขึ้นแก่หญิงผู้ถวายพัดใบตาล นิมพมุขฐิตทายิกาวิมาน ว่าด้วยวิมานที่เกิดขึ้นแก่หญิงผู้ถวายผักสะเดา จันทาเถรีคาถา คาถาของพระจันทาเถรี, ภาษิตของพระจันทาเถรี จาปาเถรีคาถา คาถาของพระจาปาเถรี, ภาษิตของพระจาปาเถรี จரியานานัตตญาณนิทเทส แสดงจரியานานัตตญาณ จารวิหารนิทเทส แสดงความประพฤติและความ เป็นอยู่ ตักกัณชิปุพพิยเถราปทาน ประวัติในอดีตชาติของพระตักกัณชิปุพพิยเถระ นิสเสณิทยากเถราปทาน ประวัติในอดีตชาติของพระนิสเสณิทยากเถระ จันทกุมารจரியา พระจரியาของพระจันทกุมารทรงบำเพ็ญขันติบารมี จัมเปยยจரியา จரியาของจัมเปยยนคราช

ศัพท์หมวดอักษรวรรค จ วรรค ฎ และวรรค ต ที่มี ๒ ความหมาย จะมีจำนวนหนึ่ง จะมีจำนวนหนึ่ง มีครบ ๖ หัวข้อย่อย เช่น ศัพท์หมวดอักษรวรรค จ วรรค ฎ และ วรรค ต ที่มี ๒ ความหมาย: ศัพท์เกี่ยวกับชื่อบุคคล สัตว์ สถานที่ เนื่องจากศัพท์ที่อยู่กลุ่มนี้ มี ๓ ประเภท คือ บุคคล ๑ สัตว์ ๑ และ สถานที่ ๑ เพื่อสะดวกในการค้นคว้า

เกี่ยวกับบุคคล เช่น **ธรรมทินนา, ภิกษุณี** :1.พระเถรีมหาสาวิกาองค์หนึ่ง 2.พระธรรมทินนาเถรี อีกองค์หนึ่งเลิศด้านมีปัญญามาก เป็นพระอัครสาวิกา ของพระพุทธเจ้าพระนามว่าปิยทัสสี คู่กับพระสุชาตาเถรี

นางกาฬิ : 1.หญิงผู้มีร่างกายใหญ่ ดำเหมือนกา ทำหน้าที่เป็นผู้ดูแลป่าช้า เผาศพ 2.หญิงแพศยาชื่อว่ากาฬิ มีน้องชายชื่อตุมทิละ

เนสาทะ, พราหมณ์ ๒ นัย คือ 1.พราหมณ์ชื่อว่าเนสาทะ ผู้ใช้ดอกไม้ร้อยกลีบกวาดอาศรม อาศัยอยู่ที่ฝั่งแม่น้ำ แล้วเห็นพระพุทธรูปเจ้านามว่าสิทธัตถะจึงได้ถวาย 2.พราหมณ์ชื่อว่าเนสาทะอีกคนหนึ่ง เป็นพรานผู้บอกให้พราหมณ์อ้อมป่า ย่น ปลอ่ยพญานาคภูริทัตตะ

เกี่ยวกับสัตว์ เช่น 1. ช้างตระกูลมาตังคะ เป็นช้างชนิดดุร้าย 2.ชื่อช้างพระโพธิสัตว์ในอดีตชาติของพระโคตมพุทธเจ้า บำเพ็ญอุชิฐานอุปบารมี

เกี่ยวกับสถานที่ เช่น **ทักษิณาชนบท** : 1. ชนบทด้านทิศใต้ ชนบทตอนใต้ของแม่น้ำคงคาเป็นที่ตั้งของสำนักพราหมณ์และดาบสจำนวนมาก 2.วันดีทักษิณาบถทักษิณาบถในแคว้นอวันตี บางแห่งเรียกว่า ทักษิณาบถ ได้แก่บ้านเมืองชนบททางตอนใต้ของแคว้นอวันตี

ศัพท์หมวดอักษรวรรค จ วรรค ฎ และ วรรค ต มี ๒ ความหมาย: **ศัพท์เกี่ยวกับชื่อสิ่งของเครื่องใช้** เช่น **จักร** : 1.รูปเป็นวงกลมและมีแฉก ๆ โดยรอบ 2.ล้อ, ล้อรถ, ธรรมนำชีวิตไปสู่ความเจริญรุ่งเรือง ดุจล้อนารถไปสู่ที่หมาย เรียกว่า จักร

ศัพท์หมวดอักษรวรรค จ วรรค ฎ และ วรรค ต ที่มี ๒ ความหมาย : **ศัพท์ธรรมะ** เช่น **จริยา** : 1. ความประพฤติ, การครองตน, การดำเนินชีวิต 2. ลักษณะความประพฤติหรือการแสดงออกที่เป้นพื้นฐานประจำตัว, พื้นจิตพื้นนิสัยของแต่ละบุคคลที่หนักไปด้านนั้นด้านนี้ แตกต่างกันไป

จิตตสังขาร : สังขารของจิต มี ๒ นัย คือ 1.ปัจจัยปรุงแต่งจิต ได้แก่ สัญญาและเวทนา 2.สภาพที่ปรุงแต่งการกระทำทางใจ ได้แก่ เจตนาที่ก่อให้เกิดมโนกรรม

ธัมมบูชา : 1.การบูชาด้วยธรรม, การบูชาด้วยการปฏิบัติธรรม 2.การบูชาซึ่งธรรม, การบูชาพระธรรม อันเป็นอย่างหนึ่งในพระรัตนตรัย (คือบูชาพระธรรมรัตนะ) ด้วยดอกไม้ ธูป เทียน ของหอม เป็นต้น

ศัพท์หมวดอักษรวรรค จ วรรค ฎ และ วรรค ต ที่มี ๒ ความหมาย : **ศัพท์เกี่ยวกับคำภาษาไทยที่มีความหมายเฉพาะ** เช่น **นิกาย**: พวก, หมวด, หมู่, ชุม, นุม, กอง ; 1.หมวดตนใหญ่แห่งพุทธพจน์ ในพระสูตรตันตปิฎก ซึ่งแยกเป็นที่มินิกาย มัชฌิมนิกาย สังยุตตนิกาย อังคุตตรนิกาย และขุททกนิกาย 2.คณะนักบวช หรือศาสนิกชนในศาสนาเดียวกันที่แยกเป็นพวกๆ

เนื้ออ่อน ๒ นัย คือ 1.ส่วนของร่างกายคนหรือสัตว์ที่อยู่ถัดหนังเข้าไป ในที่นี้หมายถึงเนื้อในที่แคบ ซึ่งเป็นริดสีดวง 2.สิ่งที่เป็นลักษณะประจำตัวของสิ่งต่าง ๆ เช่น ไม้ ไม้เนื้ออ่อน

ศัพท์หมวดอักษรวรรค จ วรรค ฎ และวรรค ต ที่มี ๒ ความหมาย: **ศัพท์ชื่อชาดก** เช่น **ทุมเมธชาดก** : ชาดกว่าด้วยคนโง่ **ทุมเมธชาดก** ชาดกว่าด้วยคนมีปัญญาทราวม **ทุตชาดก** ชาดกว่าด้วยทุกชีวิตเป็นทุตของห้อง **ทุตชาดก** ชาดกว่าด้วยบุคคลผู้เป็นทุต **ธัมมัทธชาดก** ชาดกว่าด้วยผู้มีธรรมเป็นธงชัย **ธัมมัทธชาดก** ชาดกว่าด้วยการมีธรรมเป็นธงชัย

ศัพท์หมวดอักษรวรรค จ วรรค ฎ และวรรค ต ที่มี ๒ ความหมาย : **ศัพท์ชื่อพระสูตร** ในที่นี้ขอสงเคราะห์ศัพท์ที่เป็นวัตถุ คาถา อปทาน เข้าไปด้วย เช่น **จังกมสูตร** พระสูตรว่าด้วยการจงกรม **จังกมสูตร** พระสูตรว่าด้วยการเดินจงกรม แต่เนื้อหาแตกต่างกัน **ตถสูตร** พระสูตรว่าด้วยสิ่งจริงแท้ **ตถสูตร** พระสูตรว่าด้วยสิ่งจริงแท้ **ญาณสูตร** พระสูตรว่าด้วยญาณ **ญาณสูตร** พระสูตรว่าด้วยญาณเกิดขึ้นเพราะเจริญอิทธิบาท **ทุเตยยสูตร** พระสูตรว่าด้วยคุณสมบัติของทุต **ทุเตยยสูตร** พระ

สูตรว่าด้วยสัตว์ที่เว้นขาดจากการทำหน้าที่เป็นตัวแทน ฯ **นาวาสูต** พระสูตรว่าด้วยบุคคลผู้เป็นดุจเรือข้ามฟาก **นาวาสูต** พระสูตรว่าด้วยอุปมาด้วยเรือ **ฉัพพัคคียภิกขุวัตถุ (๑)** เรื่องภิกษุฉัพพัคคีย **ฉัพพัคคียภิกขุวัตถุ (๒)** เรื่องภิกษุฉัพพัคคีย **นันทกเถรคาถา** คาถาของพระนันทกเถระ, ภาสิตของพระนันทกเถระ **นันทกเถรคาถา** คาถาของพระนันทกเถระ, ภาสิตของพระนันทกเถระ **ติณมณฺเฑียรุททายกเถรปาทาน** ประวัติในอดีตชาติของพระติณมณฺเฑียรุททายกเถระ **ติณมณฺเฑียรุททายกเถรปาทาน** ประวัติในอดีตชาติของพระติณมณฺเฑียรุททายกเถระ **นพมาลียเถรปาทาน** ประวัติในอดีตชาติของพระนพมาลียเถระ **นพมาลียเถรปาทาน** ประวัติในอดีตชาติของพระนพมาลียเถระ

ศัพท์หมวดอักษรวรรค จ วรรค ฎ และวรรค ต ที่มีตั้งแต่ ๓ ความหมายขึ้นไป จะมีจำนวนหนึ่ง มี ๕ หัวข้อย่อย ยกเว้นศัพท์เกี่ยวกับชื่อสิ่งของเครื่องใช้ เช่น

ศัพท์หมวดอักษรวรรค จ วรรค ฎ และ วรรค ต มีตั้งแต่ ๓ ความหมายขึ้นไป: **ศัพท์เกี่ยวกับชื่อบุคคล สัตว์ สถานที่** เนื่องจากศัพท์ที่อยู่กลุ่มนี้ มี ๓ ประเภท คือ บุคคล ๑ สัตว์ ๑ และสถานที่ ๑ เพื่อสะดวกในการค้นคว้า

เกี่ยวกับบุคคล เช่น **จันทนะ** มี ๔ นัย คือ จันทนะเทพบุตร : ชื่อเทพบุตรองค์หนึ่ง เคยสนทนารธรรมกับพระโสมสกังคิยเถระ จันทนะ, ชัตติยกุมาร : ราชกุมารองค์หนึ่ง ผู้เป็นราชโอรสของกษัตริย์พระนามว่าอัญชสะ ซึ่งคนมีกิริยาแข็งกระด้าง จันทนะ, ยักษ : ยักษตนหนึ่งผู้เป็นบริวารรับใช้ทำวมหาราชนามว่ากุเวร **จันทนะ, นักบวช** : ชื่อนักบวชคนหนึ่ง **นันทะ** เกี่ยวกับภิกษุ ๓ นัย คือ นันทะ, ภิกษุ : 1.พระอนุชาของพระพุทธเจ้าแต่ต่างพระมารดา 2.ชื่อพระอรหันต์องค์หนึ่งชาวเมืองโกสัมพี 3.ชื่อพระอรหันต์องค์หนึ่งในอดีตซึ่งพระเถระ

นันทะ อีก ๕ นัย คือ 1.นันทะ ชาวเมืองเวฬุกันณุกะ ทักษิณาครีชนบท เป็นบุตรหญิงที่ชื่อว่ำนันทมาตาอุบาสิกา ถูกจับ 2.ชื่อมาณพ เป็นศิษย์ของพราหมณ์พาวรี 3.ชื่อดาบสและเป็นบัณฑิต ผู้ที่เป็นน้องชายโสมดาบส 4.ชื่อทาสคนหนึ่ง เป็นบุตรของทาสี มักพูดจาจาหยาบ 5.ชื่อพระราชาองค์หนึ่งที่บำเพ็ญกุศลกรรมบถ

ศัพท์เกี่ยวกับชื่อสิ่งของเครื่องใช้ ยังไม่พบศัพท์ ในตอนนี้

ศัพท์หมวดอักษรวรรค จ วรรค ฎ และ วรรค ต ที่มีตั้งแต่ ๓ ความหมายขึ้นไป : **ศัพท์ธรรมะ** เช่น ทุกข์ ๓ นัย คือ **ทุกข์** 1.สภาพที่ทนอยู่ได้ยาก, สภาพที่คงทนอยู่ไม่ได้ 2.อาการแห่งทุกข์ที่ปรากฏขึ้นหรืออาจปรากฏขึ้นได้แก่คน 3.สภาพที่ทนได้ยาก, ความรู้สึกไม่สบาย ได้แก่ ทุกขเวทนา

ศัพท์หมวดอักษรวรรค จ วรรค ฎ และ วรรค ต ที่มีตั้งแต่ ๓ ความหมายขึ้นไป: **ศัพท์เกี่ยวกับคำภาษาไทยที่มีความหมายเฉพาะ** เช่น **ญาณหยั่งรู้** มี ๓ นัย คือ 1.สัพพัญญุตญาณ ดังคำในมหาปรินิพพานสูตรตอนหนึ่งว่า ตถาคตมีญาณหยั่งรู้ในเรื่องนี้ 2. ญาณพิเศษ ในที่ขนิทาย สังคีตสูตร กล่าวถึงญาณหยั่งรู้ไว้ในญาณ ๓ 3.ความรู้พิเศษชนิดต่างๆ ในกัจจานโคตตสูตร

นิสัย : นิสัย มี ๓ นัย คือ 1.ที่พึง, ที่อาศัย 2.ปัจจัยเครื่องอาศัยของบรรพชิต ๔ อย่าง 3. ความประพฤติที่เคยชิน เช่น ทำจนเป็นนิสัย

ศัพท์หมวดอักษรวรรค จ วรรค ฎ และ วรรค ต ที่มีตั้งแต่ ๓ ความหมายขึ้นไป: **ศัพท์ชื่อชาดก** เช่น **ติตติรชาดก** ๓ ชาดก แต่มีเนื้อหาต่างกันคือ 1. ติตติรชาดก ชาดกว่าด้วยนกกระทา 2. ติตติรชาดก ชาดกว่าด้วยนกกระทา 3.ติตติรชาดก ชาดกว่าด้วยนกกระทา **ทัทธรชาดก** มี

ชื่อทัฬหชาดก ๓ ชาดก คือ 1. ทัฬหชาดก ชาดกว่าด้วยราชสีห์กับสุนัขจิ้งจอกที่ภูเขาเงิน 2. ทัฬหชาดก ชาดกว่าด้วยนาคทัฬหระ 3. ทัฬหชาดก ชาดกว่าด้วยนกกระทา

ศัพท์หมวดอักษรวรรค จ วรรค ฎ และ วรรค ต ที่มีตั้งแต่ ๓ ความหมายขึ้นไป: **ศัพท์ชื่อพระสูตร** รวมวัตถุ วิมาน คาถา อปทานเข้าไว้ด้วย เช่น **เทวทหสูตร** มี ๓ สูตร คือ เทวทหสูตร พระสูตรว่าด้วยเทวทหนิคม เทวทหสูตร พระสูตรว่าด้วยพระธรรมเทศนาที่เทวทหนิคม เทวทหสูตร พระสูตรว่าด้วยพระธรรมเทศนาที่เทวทหนิคม

อัมมกถิกสูตร มี ๔ สูตร คือ **อัมมกถิกสูตร** พระสูตรว่าด้วยธรรมกถิก พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ธรรมกถิก ๔ จำพวก อัมมกถิกสูตร พระสูตรว่าด้วยพระธรรมกถิก อัมมกถิกสูตร พระสูตรว่าด้วยพระธรรมกถิก อัมมกถิกสูตร (หุติย) : พระสูตรว่าด้วยพระธรรมกถิก (สูตรที่ ๒)

นขลิสสูตร มี ๔ สูตร คือ **นขลิสสูตร** พระสูตรว่าด้วยอุปมาด้วยฝุ่นที่ปลายเล็บ นขลิสสูตร พระสูตรว่าด้วยฝุ่นติดปลายเล็บ นขลิสสูตร พระสูตรว่าด้วยฝุ่นติดปลายเล็บ นขลิสสูตร พระสูตรว่าด้วยอุปมาด้วยฝุ่นที่ปลายเล็บ

นิโรธสูตร มี ๓ สูตร คือ **นิโรธสูตร** พระสูตรว่าด้วยเหตุให้ตรัสเรียกว่า นิโรธ นิโรธสูตร พระสูตรว่าด้วยนิโรธ นิโรธสูตร พระสูตรว่าด้วยนิโรธสัญญา

ติสสเถรวัตถุ มี ๓ เรื่อง ต่างกรรมต่างวาระ ดังนี้ 1. เรื่องพระติสสเถระรูปที่ ๑ พระผู้มีพระภาคตรัสพระคาถานี้แก่ภิกษุทั้งหลาย 2. เรื่องพระติสสเถระรูปที่ ๒ พระผู้มีพระภาคตรัสพระคาถานี้แก่พระติสสเถระ 3. เรื่องพระติสสเถระรูปที่ ๓ พระผู้มีพระภาคตรัสพระคาถานี้แก่ภิกษุทั้งหลาย

นาควิมาน (ปฐม) : วิมานที่มีช้างทิพย์เป็นพาหนะ (เรื่องที่ ๑) **นาควิมาน** (หุติย) : วิมานที่มีช้างทิพย์เป็นพาหนะ (เรื่องที่ ๒) **นาควิมาน** (ตติย) : วิมานที่มีช้างทิพย์เป็นพาหนะ (เรื่องที่ ๓) **นาควิมาน** : วิมานที่เกิดขึ้นแก่หญิงผู้ถวายผ้าคู่หนึ่งแด่พระพุทธเจ้า

ติสสเถระคาถา มี ๓ ครั้ง แต่ละครั้ง ล้วนพระเถระชื่อว่าติสสเถระกล่าว แต่มีเนื้อหาแตกต่างกัน คือ 1. ท่านพระติสสเถระได้กล่าวไว้ว่า ภิกษุพึงมีสติพยายามละกามราคะ 2. ท่านพระติสสเถระได้กล่าวไว้ว่า เราละทิ้งงานทองคำลดลาวยิจิตร 3. ท่านพระติสสเถระเมื่อจะประกาศโทษในลาภสักการะและความที่ตนไม่ติดข้องอยู่ในลาภสักการะ

จิตกပ္พชกเถราปทาน มี ๖ เรื่อง จิตกပ္พชกเถราปทาน ประวัติในอดีตชาติของพระจิตกပ္พชกเถระ จิตกပ္พชกเถราปทาน ประวัติในอดีตชาติของพระจิตกပ္พชกเถระ จิตกပ္พชกเถราปทาน ประวัติในอดีตชาติของพระจิตกပ္พชกเถระจิตกပ္พชกเถราปทาน ประวัติในอดีตชาติของพระจิตกပ္พชกเถระ จิตกပ္พชกเถราปทาน ประวัติในอดีตชาติของพระจิตกပ္พชกเถระ จิตกပ္พชกเถราปทาน ประวัติในอดีตชาติของพระจิตกပ္พชกเถระ แต่ทั้ง ๖ เรื่องมีเนื้อหาแตกต่างกัน เหมือนกันเพียงชื่อเท่านั้น ดังนั้น ศัพท์ที่กล่าวมานี้ เป็นศัพท์ที่เกี่ยวกับชื่อบุคคล สัตว์ สถานที่ ชื่อสิ่งของเครื่องใช้ ศัพท์ธรรมะ ศัพท์เกี่ยวกับคำภาษาไทยที่มีความหมายเฉพาะ ศัพท์ชื่อชาดก ศัพท์ชื่อพระสูตร รวมถึงวิมาน คาถา อปทานและจริยาเข้าไว้ด้วย พอเป็นแนวทางที่เป็นตัวอย่างสำหรับใช้เพื่อการศึกษาค้นคว้าเรียนรู้คำศัพท์ทางพระพุทธศาสนาได้และสามารถนำไปใช้ได้ถูกต้องและถูกความหมายอันจะแก้ปัญหาในการศึกษาค้นคว้าคำสอนทางพระพุทธศาสนาได้ระดับหนึ่ง บัณฑิตผู้ใคร่ต่อการศึกษา โปรดเลือกใช้ศัพท์พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทยดังกล่าว อันเพียบพร้อมด้วยความหมาย และอธิบายความพร้อมด้วยการยกตัวอย่าง และการอ้างอิง

ศัพท์ที่กล่าวมานี้ เป็นศัพท์ที่เกี่ยวกับชื่อบุคคล สัตว์ สถานที่ ชื่อสิ่งของเครื่องใช้ ศัพท์ธรรมะ ศัพท์เกี่ยวกับคำภาษาไทยที่มีความหมายเฉพาะ ศัพท์ชื่อชาดก ศัพท์ชื่อพระสูตร รวมถึงวิมาน คาคา อปทาน และจรียาเข้าไว้ด้วย พอเป็นแนวทางที่เป็นตัวอย่างสำหรับใช้เพื่อการศึกษาค้นคว้า เรียนรู้คำศัพท์ทางพระพุทธศาสนาได้และสามารถนำไปใช้ได้ถูกต้องและถูกความหมายอันจะแก้ปัญหาในการศึกษาค้นคว้าคำสอนทางพระพุทธศาสนาได้ระดับหนึ่ง

ข้อเสนอแนะ

พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย โครงการวิจัยปีที่ ๒ นี้ เป็นเรื่องใหม่สำหรับบุคลากร เจ้าหน้าที่ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เพราะเป็นการเริ่มต้นในการจัดทำหนังสือแนวอ้างอิงในวงการทางวิชาการระดับชาติ

การทำเรื่องใหม่ๆ เป็นเรื่องที่ดี เพราะเป็นการพัฒนาบุคลากร ใช้เวลาให้เกิดประโยชน์ คุ่มค่า แนวคิดในการดำเนินการดังกล่าว ก็เป็นการทำสิ่งที่ยังไม่มี ให้เกิดมี เริ่มต้นจากนักติปัจจัย เป็นอติปัจจัย การทำพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทยครั้งนี้เริ่มจากศัพท์ที่ยังไม่มีการรวบรวมไว้ แล้วเริ่มเก็บรวบรวมและขยายความอธิบายให้เข้าใจง่ายและเมื่อได้เขียนศัพท์พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทยแล้ว ศัพท์ใด ยังค้นคว้าไม่ดี ไม่สมบูรณ์ ขาดตกบกพร่องไป ก็พัฒนาทำศัพท์นั้น ให้สมบูรณ์ และศัพท์ที่สมบูรณ์ดีอยู่แล้ว ก็พัฒนาปรับสำนวนภาษาให้ร่วมสมัยมากขึ้น เขียนเชื่อมโยงศัพท์นั้นศัพท์นี้ให้ประสานสอดคล้องกัน การทำพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทยไม่ใช่เสร็จภายในระยะเวลาอันสั้น ต้องอาศัยระยะเวลาอันยาวนาน จากรุ่นหนึ่งไปสู่รุ่นหนึ่ง บรรพชนได้ทำไว้ได้แค่นั้น เช่นตอนแรก จัดพิมพ์พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา ภาษาบาลี คนรุ่นต่อมาก็จัดพิมพ์พระไตรปิฎกภาษาไทย อรรถกถา ฎีกา ภาษาไทย สืบต่อกันในลักษณะเช่นนี้ วงวิชาการก็พัฒนาไปโดยลำดับ

สำหรับการจัดทำพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย โครงการวิจัยปีที่ ๒ นี้ เมื่อได้ดำเนินการโดยอาศัยเนื้อหาพระไตรปิฎก ก็ได้เห็นอะไรหลายอย่าง ที่ยังไม่สอดคล้องกันด้านการใช้ภาษา เช่น นาतिकะ ญาติกะ อาจจะยังไม่สอดคล้องกันนักในพระไตรปิฎก แต่ก็อ้างอิงไว้ เพื่อให้เห็นข้อแตกต่างกัน

มีเก็บตรชนนี้ แต่ในเนื้อหาไม่มีศัพท์ ฑิฆาฐ แต่ความจริง เป็นที่ฆาฐ,อุบาทฐ หรืออาจจะเขียนอักษรผิดบ้าง เช่น คำว่า นหาคะ พิมพ์เป็น นหาคะ ซึ่งเมื่อไปค้นศัพท์ดูก็รู้ว่าพิมพ์ผิด จึงเขียนอธิบายเป็น นหาคะ คำว่า นิยสกรรม พิมพ์เป็น นิสยกรรม ในศัพท์ที่พิมพ์ผิดเช่นนี้ อาจจะมีบางคำ เมื่อมีการพิมพ์ซ้ำ หากแก้ไขให้มีความสมบูรณ์คงจะเป็นการดียิ่งนัก

ในการค้นคว้าหาศัพท์และเขียนบทนิยามนั้นจะมีข้อเสนอแนะที่อยากให้คนรุ่นต่อไป ได้ดำเนินการจัดทำใน ๓ เรื่อง กล่าวคือ (๑) เรื่องการจัดทำสารานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย(๒)การจัดทำพจนานุกรมพุทธศาสน์ประมวลธรรมฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย(๓)เรื่องการจัดทำพจนานุกรมอรรถกถาภาษาไทยฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

ในเรื่องสารานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย นั้นเพราะมีบางศัพท์ไม่สามารถเขียนบทนิยามให้ยาวมากได้หากเป็นศัพท์สารานุกรมทางพระพุทธศาสนาคงเสนอได้อย่างครบถ้วน

การจัดทำพจนานุกรมพุทธศาสน์ประมวลธรรม ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เนื่องจากในการค้นคว้าและเขียนบทนิยาม มีหมวดธรรมเป็นจำนวนมาก หากรวบรวมนำมาจัดหมวดเป็นหมวดธรรม ตั้งแต่หมวดธรรม ๑ หมวดธรรม ๒ เป็นต้นไป คงอำนวยให้เกิดประโยชน์อย่างยิ่ง

การจัดทำพจนานุกรมอรรถกถาภาษาไทยฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เนื่องจากศัพท์บางศัพท์ ในพระไตรปิฎก มีอธิบายยังไม่ชัดเจน ก็ต้องอาศัยอรรถกถาอธิบายเพิ่มเติม ดังนั้น หากทำศัพท์พจนานุกรมอรรถกถาภาษาไทยขึ้นมา ก็จะทำให้การค้นคว้าและอ้างอิงมีความสมบูรณ์ ชัดเจนยิ่งขึ้น

กิตติกรรมประกาศ

การวิจัยพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยครั้งนี้ นับว่าเป็นงานวิจัยที่มีความสำคัญมาก และเป็นงานใหญ่ทางพระพุทธศาสนา ต้องอาศัยปัจจัยที่เกื้อกูลหลายอย่าง ทั้งนักวิชาการ ผู้ทรงคุณวุฒิ งบประมาณ บุคลากรที่ใจรักที่จะสร้างงานวิจัยด้านคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา เพราะงานวิจัยนี้เป็นโครงการวิจัยต่อเนื่อง ๔ ปี ต้องอาศัยวิริยะแรงกล้า ที่จะบรรลุเป้าหมายที่ตั้งไว้ งานวิจัยนี้จะเกิดขึ้นไม่ได้ หากไม่ได้รับการสนับสนุนให้ทำงานวิจัยเรื่องนี้ จากพระมหาสุทิตย อาภากร ผู้อำนวยการสถาบันวิจัยพุทธศาสตร์และท่านผู้บริหารและเจ้าหน้าที่จากสถาบันวิจัยพุทธศาสตร์ ข้าพเจ้าพร้อมคณะผู้วิจัย รู้สึกซาบซึ้งและขอขอบคุณผู้มีรายนามดังกล่าวข้างต้นไว้ ณ โอกาสนี้

ขอขอบคุณพระมหาเจิม สุวโจ รองผู้อำนวยการสำนักหอสมุดและเทคโนโลยีที่มีส่วนช่วยให้การวิจัยสำเร็จลงได้ด้วยดีโดยได้สนับสนุนมอบแผ่นซีดีพจนานุกรมพระไตรปิฎกฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย(MCUTRAI) และคณะบรรณกรทั้ง ๔ คณะ คือกลุ่มพระวินัยปิฎก กลุ่มพระสุตตันตปิฎก๑และ๒ และกลุ่มพระอภิธรรมปิฎก จำนวน ๓๒ รูป/คน เช่น พระมหาบุรณะ ชาตเมธ ดร.ประพันธ์ ศุภษร และอีกหลายท่านที่ไม่ได้เอ่ยนามที่ได้มีส่วนร่วมช่วยสร้างงานวิชาการในการนิยามศัพท์ในเบื้องต้นคณะผู้วิจัยรู้สึกซาบซึ้งและขอขอบคุณผู้มีรายนามดังกล่าวข้างต้นเป็นอย่างสูงมากโอกาสนี้ด้วยขอขอบคุณเจ้าราชบัณฑิตยสถาน ที่คณะผู้วิจัย ได้ใช้พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถานพ.ศ.๒๕๒๕ และพ.ศ.๒๕๔๒และพจนานุกรมอิเล็กทรอนิกส์ ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒ เพื่อใช้ค้นคว้าและนิยามคำศัพท์พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับนี้ และขอขอบพระคุณ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต) เจ้าของผลงานพจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์ ที่คณะผู้วิจัยที่ใช้เป็นแนวทางการให้นิยามศัพท์ และขอขอบคุณเจ้าของผลงานที่เกี่ยวข้องกับพจนานุกรมเล่มอื่นๆ ที่ไม่ได้เอ่ยนาม ที่คณะผู้วิจัยที่ใช้นามอ้างอิงในการให้นิยามศัพท์ฉบับนี้ด้วย

ผู้วิจัยขอขอบคุณคณะบรรณาธิการชุดที่ ๑ และชุดที่ ๒ ซึ่งเป็นผู้ทรงคุณวุฒิและเชี่ยวชาญด้านศาสนาและปรัชญา อาทิเช่น พระมหาหรรษา ธมฺมหาโส,รศ.ดร. ศ.พิเศษ อดิศักดิ์ ทองบุญย ศ.ดร. วัชรระ งามจิตรเจริญ ผศ.ดร.สุรพล สุยะพรหม ผศ.รังษี สุนนท์ และอีกหลายท่านที่ไม่ได้เอ่ยนาม ที่ตรวจเนื้อหาการนิยามศัพท์ พร้อมให้คำแนะนำและข้อเสนอแนะที่เป็นประโยชน์ ที่เกื้อกูลให้การนิยามศัพท์ในการทำวิจัยครั้งนี้จนสำเร็จได้ด้วยดี และขอขอบคุณ ศ.ดร.สมศีล ฌานวงศ์ ที่เป็นวิทยากรให้ความรู้เกี่ยวกับการจัดทำพจนานุกรมพระไตรปิฎกฯและขอขอบคุณ ผศ.ร้อยโทบรรจบ บรรณรุจิ ผู้ทรงคุณวุฒิจากสถาบันวิจัยพุทธศาสตร์ ที่ให้คำแนะนำและข้อเสนอแนะ ขอขอบคุณ ดร.ศศิวิมล

กำลังสินเสริม ที่อ่านเนื้อหาของศัพท์ได้อย่างละเอียด ขอขอบคุณ พระมหาสุรศักดิ์ ธีรวิโส ผู้อำนวยการสำนักประกันคุณภาพ ผู้ที่ได้พัฒนาเว็บไซต์ เพื่อเผยแพร่ศัพท์พจนานุกรมพระไตรปิฎก ภาษาไทยของมหาวิทยาลัย จึงขอขอบคุณทุกๆ ท่านไว้ ณ ที่นี้ด้วย ขอขอบคุณคณาจารย์มหาวิทยาลัย ที่มีส่วนร่วมในการนิยามศัพท์ เช่น พระครูสิริรัตนานวัตรรศ.ดร.,พระมหาราชัน จิตตปาโล, พระมหาสมเดช ตปสีโล, รศ.ดร.สมิทธิพล เนตรนิมิตร, ผศ.ดร.สุเทพ พรมเลิศ,ดร.วิโรจน์ คุ่มครอง ดร.เดชา กัปโก, และบุคลากรกองวิชาการ หลายท่านที่ไม่ได้เอ่ยนาม ที่มีส่วนร่วม รวมถึงคณะทำงาน เช่นนายสมบูรณ์ เพ่งพิศ ฝ่ายบัญชี นายจิระศักดิ์ ธารสุขกระจ่าง อธิการ ในการดำเนินการวิจัย และนิยามศัพท์ และทั้งปรับแก้ไขตามคำแนะนำของผู้ทรงคุณวุฒิ จนทำงานวิจัยครั้งนี้สำเร็จลงด้วยดี คณะผู้วิจัยรู้สึกซาบซึ้งในน้ำใจไมตรีเป็นอย่างยิ่ง

ท้ายสุดนี้ คุณความดีที่เกิดจากการศึกษาค้นคว้าในการทำรายงานวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยขอตั้งมหากุศลเจตนาอย่างแรงกล้า อธิษฐานจิตระลึกถึงคุณพระศรีรัตนตรัยเป็นที่พึ่งที่ระลึก แล้วแผ่ส่วนกุศลผลความดีทั้งหมดนี้ไปให้กับมารดาบิดา ครูบาอาจารย์ ท่านผู้มีอุปการคุณ ท่านผู้สนับสนุนช่วยเหลือ ขอให้ทุกท่านจงมีสุขภาพกายสุขภาพใจแข็งแรง มีความสุขทุกทีพาราตริกาลทุกเมื่อ

เอกสารอ้างอิง

หนังสือ

- มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๐๐.** กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม, โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๐๖-๒๕๓๒.
- _____ **พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.** กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙
- _____ **อรรถกถาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.** กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย โรงพิมพ์วิญญูณ, ๒๕๓๒-๒๕๓๔.
- _____ **อรรถกถาภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.** กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๒-๒๕๓๔.
- _____ **ฎีกาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.** กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย โรงพิมพ์วิญญูณ, ๒๕๕๔-๒๕๕๖.
- มหาหมกุฎราชวิทยาลัย. **พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถา แปล ชุด ๙๑ เล่ม.** กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาหมกุฎราชวิทยาลัย, ๒๕๓๔.
- มูลนิธิภูมิพลโลกิขุ. **สัททนีติปกรณ์ ธาตุมาลา ฉบับภูมิพลโลกิขุ.** กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มูลนิธิภูมิพลโลกิขุ, ๒๕๒๓.
- พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช). **พจนานุกรม เพื่อการศึกษาพุทธศาสน์. “คำวัด”** กรุงเทพมหานคร:โรงพิมพ์ธรรมสภาและสถาบันบันลือธรรม, ๒๕๕๑
- พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ราชบัณฑิต). **พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ ชุด ศัพท์วิเคราะห์.** กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์เลี้ยงเชียง, ๒๕๕๐.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต). **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์.** พิมพ์ครั้งที่ ๑๒. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑.
- _____ **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม.** พิมพ์ครั้งที่ ๑๗. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑.
- พระมหาสมปอง มุทิโต. **อภิธานวรรณนา.** กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๔๒.
- พระราชเวที (สมพงษ์ พรหมวิโส ป.ธ.๙). **สัททวิเสสวิคคหะ.** กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ประดิพัทธ์, ๒๕๓๖.
- พระอัครควังสเถระ. **สัททนีติปกรณ์สุดตมาลา.**(ฉบับแปลภาษาไทยโดยพระธรรมโมลีและคณะ). กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์พิทักษ์อักษร, ๒๕๔๕.
- พระอุตรคณาธิการ (ชวินทร์ สระคำ) จำลอง สารพัตนิก. **พจนานุกรม บาลี-ไทย สำหรับนักศึกษา ฉบับปรับปรุงใหม่.** พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร : บริษัทประยูรวงษ์พรินต์ติ้ง จำกัด, ๒๕๓๘.
- มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, วิทยาเขตบาวีศึกษาพุทธโฆส. **สัททนีติปมาลา คัมภีร์หลักบาลีมหาไวยากรณ์ เล่ม ๑.** กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์พิทักษ์อักษร, ๒๕๔๕.

_____ . สัทพินิตีธาตุมาลา คัมภีร์หลักบาลีมหาไวยากรณ์ เล่ม ๒. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์พิทักษ์อักษร, ๒๕๔๕.

_____ . สัทพินิตีสุตตุมาลา คัมภีร์หลักบาลีมหาไวยากรณ์ เล่ม ๓. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์พิทักษ์อักษร, ๒๕๔๕.

_____ . มุลนินิฎมิพโลภิกขุ. สัทพินิตีธาตุมาลา ฉบับนิฎมิพโลภิกขุ เป็นที่ระลึกในโอกาสฉลองครบ ๒๐๐ ปี แห่งกรุงรัตนโกสินทร์. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มุลนินิฎมิพโลภิกขุ, ๒๕๒๓.

_____ . พจนานุกรม บาลี -ไทย-อังกฤษ ฉบับนิฎมิพโลภิกขุ เล่ม ๑-๘. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มุลนินิฎมิพโลภิกขุ, ๒๕๓๔.

_____ . ราชบัณฑิตยสถาน. พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.๒๕๔๒. กรุงเทพมหานคร : นานมีบุ๊คส์พับลิเคชั่นส์, ๒๕๔๖.

_____ . พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถานพ.ศ.๒๕๒๕. พิมพ์ครั้งที่ ๔.กรุงเทพฯ : อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๓๑.

_____ . พจนานุกรมศัพท์พระไตรปิฎกบาลี -โรมัน-ไทย เล่ม ๑ อักษร อ. กรุงเทพฯ : ห้างหุ้นส่วนอรุณการพิมพ์, ๒๕๔๕.

รายงานวิจัย

_____ . พระสุธีธรรมานุวัตร.อภิธานศัพท์ (Vocabulary). รายงานวิจัย, กรุงเทพมหานคร : สถาบันวิจัยพุทธศาสตร์, ๒๕๔๕.

บทความ

_____ . สมภาร พรหมทา,รศ. “พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยในมุมมองของนักวิชาการ”, ในเก็บเพชรจากคัมภีร์พระไตรปิฎก.พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๕.

_____ . สิริ เพ็ชรไชย. “การเรียนภาษาบาลีเมื่อ ๖๐ ปีที่แล้วมา”, ในอาสีติกบูชา พระภิกษุทันตัมมานันทมหาเถระ. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๔๓.

_____ . เสฐียรพงษ์ วรรณปก. “วิธีศึกษาค้นคว้าพระไตรปิฎก”, ในเก็บเพชรจากคัมภีร์พระไตรปิฎก.พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๕

ซีดีรอม

โปรแกรม CD Rom MCU Trai มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

โปรแกรม CD Rom BUDDIR พระไตรปิฎกฉบับคอมพิวเตอร์ มหาวิทยาลัยมหิดล

โปรแกรม CD Rom ฉบับเรียนพระไตรปิฎก แจกเป็นธรรมทาน มหาวิทยาลัยมหาจุฬาฯ

โปรแกรม CD Rom BUDDI พระไตรปิฎกฉบับฉัฎฐสังคายนา

ภาษาอังกฤษ

Buddhadatta Mahathera,A.P. English-Pali Dictionary. Delhi : Motilal Banarasidass,1997.

Childer,R.C. Dictionary of the Pali Language. Delhi : Asian Educational Serveces,1993.

G.P. Malalasakera. Dictionary of pali proper names 1-2. New Delhi : Asian Educational Serveces,2003.

ภาคผนวก ง
กิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับการนำผลจากโครงการวิจัยไปใช้ประโยชน์

กิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับการการนำผลจากโครงการวิจัยไปใช้ประโยชน์

การนำงานวิจัย หรืองานสร้างสรรค์มาใช้ อันก่อให้เกิดประโยชน์อย่างชัดเจน หมายถึงการมีหลักฐานแสดงว่าได้มีการนำผลงานวิจัย หรืองานสร้างสรรค์ไปใช้ประโยชน์ ตามวัตถุประสงค์หรือข้อเสนอแนะที่ระบุไว้ในรายงานการวิจัยอย่างถูกต้อง มีหลักฐานปรากฏชัดเจน ถึงการนำไปใช้จนก่อประโยชน์ได้จริง ประเภทของการใช้ประโยชน์จากงานวิจัยและงานสร้างสรรค์ มีดังนี้

กิจกรรมด้านวิชาการ

จัดทำบทความวิจัยตีพิมพ์ในวารสารมหาจุฬาราชวิทยาลัย ปีที่ ๓ ฉบับที่ ๑ มกราคม-มิถุนายน ๒๕๕๙ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

ภาคผนวก จ

ตารางเปรียบเทียบวัตถุประสงค์ กิจกรรมที่วางแผนไว้ และกิจกรรม
ที่ได้ดำเนินการมาและผลที่ได้รับของโครงการ

**ตารางเปรียบเทียบวัตถุประสงค์ กิจกรรมที่วางแผนไว้ และกิจกรรม
ที่ได้ดำเนินการมาและผลที่ได้รับของโครงการ**

กิจกรรม	ผลที่ได้รับ	บรรลุ วัตถุประสงค์	โดยที่ทำให้
๑.ศึกษาข้อมูลปฐมภูมิ/ ทุติยภูมิ เพื่อวางกรอบ ค้นหาคำศัพท์	ทราบถึงศัพท์ที่เป็น ดรชนี พระไตรปิฎก ฉบับมหาจุฬาลงกรณราช วิทยาลัย ที่สามารถนำมา เขียนศัพท์พจนานุกรม พระไตรปิฎกภาษาไทย แต่ละเล่มได้	ข้อที่ ๑	สามารถวิเคราะห์ศัพท์ ที่เป็นดรชนี พระไตรปิฎก ภาษาไทย ฉบับมหา จุฬาลงกรณราชวิทย ลัย ในแต่ละเล่ม มี จำนวนเท่าไร และ อักษรใดมีจำนวนมาก ที่สุดและน้อยที่สุด
๒.กำหนดขอบเขตจาก หนังสือพระไตรปิฎก ภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลง กรณราชวิทยาลัยและ พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาเตปิฎก	ทราบถึงขอบเขตและศัพท์ พจนานุกรมพระไตรปิฎก ภาษาไทยจากดรชนี พระไตรปิฎก มีจำนวน มากกว่า ๑๘,๐๐๐ ศัพท์	ข้อที่ ๑	วิเคราะห์ขอบเขตและ และศัพท์พจนานุกรม พระไตรปิฎก ภาษาไทย ในแต่ละ วรรค มีจำนวนของ อักษรเท่าไร ต้อง เพิ่มเติมอีกจำนวน เท่าไร
๓.ขอบเขตการคัดเลือก ศัพท์เกี่ยวกับชื่อ บุคคล สัตว์ สถานที่ ชื่อสิ่งของ เครื่องใช้ ศัพท์ธรรมะ ศัพท์ ภาษาไทยที่มีความหมาย เฉพาะ ศัพท์หมวดอักษรจ วรรค คือ จ ฉ ช ฌ ญ ฎ วรรค คือ ฎ ฐ ฑ ฒ ณ และ ต วรรค คือ ต ถ ท ธ น	ทราบข้อมูลศัพท์ที่เกี่ยวข้อง ชื่อชื่อ บุคคล สัตว์ สถานที่ ชื่อสิ่งของ เครื่องใช้ ศัพท์ธรรมะ และภาษาไทยที่มี ความหมายเฉพาะ ของ ศัพท์หมวดอักษรวรรคจ วรรค คือ จ ฉ ช ฌ ญ ฎ วรรค คือ ฎ ฐ ฑ ฒ ณ และ ต วรรค คือ ต ถ ท ธ น ตลอดถึงศัพท์ชื่อชาดก ศัพท์ชื่อพระสูตร รวมถึง	ข้อที่ ๑ ข้อที่ ๒	ได้ทราบจำนวนของ ศัพท์เกี่ยวข้องชื่อ บุคคล สัตว์ สถานที่ ชื่อสิ่งของเครื่องใช้ ศัพท์ธรรมะ และ ภาษาไทยที่มี ความหมายเฉพาะของ ศัพท์หมวดอักษร จ วรรค คือ จ ฉ ช ฌ ญ ฎ วรรค คือ ฎ ฐ ฑ ฒ ณ และ ต วรรค คือ ต ถ ท ธ น ตลอดถึง

	วัตถุ วิมาน คาถา อปทาน และจรียา		ศัพท์ชื่อชาดก ศัพท์ชื่อพระสูตร รวมถึงวัตถุ วิมาน คาถา อปทาน และจรียา
๔.การนิยามศัพท์ ขยายความให้นัยยะ เรียงตามลำดับคัมภีร์คือ พระไตรปิฎก อรรถกถา ปกรณ์วิเสส ฎีกา คัมภีร์ ไวยากรณ์และหนังสืออื่นที่เกี่ยวข้อง	ทราบถึงศัพท์พจนานุกรมหมวดอักษร จวรรค คือ จ ฉ ช ฌ ญ ฎ วรรณค คือ ฎ ฐ ฑ ฒ และ ต วรรณค คือ ต ถ ท ธ น ที่มี ความหมายเดียว ที่มี ๒ ความหมาย และที่มี ตั้งแต่ ๓ ความหมายขึ้นไป และเรียงตามลำดับ คัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถา ปกรณ์วิเสส ฎีกา คัมภีร์ไวยากรณ์ และ หนังสืออื่นที่เกี่ยวข้อง	ข้อที่ ๑ ข้อที่ ๒ ข้อที่ ๓	ได้ทราบจำนวนและ ศัพท์และเนื้อหาของ ศัพท์หมวดอักษรจวรรค คือ จ ฉ ช ฌ ญ ฎ วรรณค คือ ฎ ฐ ฑ ฒ และ ต วรรณค คือ ต ถ ท ธ น ที่มี ความหมายเดียว มี ๒ ความหมาย และที่มี ตั้งแต่ ๓ ความหมายขึ้นไป โดยมีการนิยาม ศัพท์สั้นบ้าง ยาวบ้าง ตามเนื้อหาสารของ ศัพท์นั้นๆ และมีการ อ้างอิงเรียงตามลำดับ คัมภีร์
๕.การเผยแพร่ศัพท์ พจนานุกรมพระไตรปิฎก ภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ทางเว็บไซต์ http://qa.mcu.ac.th/ac/lxc/index.php	ทราบข้อมูลเกี่ยวกับ จำนวนศัพท์ เนื้อหาของ ศัพท์พจนานุกรมและ อ้างอิงที่มา	ข้อที่ ๑ ข้อที่ ๒ ข้อที่ ๓ ข้อที่ ๔	ผู้เขียนและคณะ บรรณาธิการสามารถ สามารถทราบ ความก้าวหน้าของ ศัพท์พจนานุกรมและ เนื้อหาศัพท์ พจนานุกรม พร้อม การอ้างอิงของผู้เขียน แต่ละคนและสามารถ ให้ความเห็นและ ปรับแก้ไขให้สมบูรณ์
๖.ประมวลผลและอภิปราย ผลศัพท์พจนานุกรมในแต่	นำเสนอผลการวิจัย พระไตรปิฎกภาษาไทย	ข้อที่ ๑ ข้อที่ ๒ ข้อที่ ๓ ข้อที่ ๔	สามารถจำแนก จำนวนศัพท์หมวด

<p>อักษร</p>	<p>หมวดอักษร จ วรรณ อักษร จ จำนวน ๖๗๗ ศัพท์ อักษร ฉ จำนวน ๗๘ ศัพท์ อักษร ช (372),ช (14) จำนวน ๓๘๖ ศัพท์ อักษร ฌ จำนวน ๓๔ ศัพท์ อักษร ญ จำนวน ๖๕ ศัพท์ ฎ วรรณ อักษร ฏ จำนวน ๑ ศัพท์ อักษร ฐ จำนวน ๒๙ ศัพท์ อักษร ท ไม่มีศัพท์ อักษร ฒ จำนวน ๑ ศัพท์ อักษร ณ จำนวน ๑ ศัพท์ และ ต วรรณ อักษร ด (196) , ต (616) จำนวน ๘๑๒ ศัพท์ อักษร ถ จำนวน ๗๒ศัพท์อักษร ท จำนวน ๘๑๙ศัพท์อักษรธ จำนวน ๔๓๓ ศัพท์ อักษร น จำนวน ๘๑๒ ศัพท์ รวมจำนวนศัพท์ ๔,๒๒๐ ศัพท์</p>		<p>อักษร จ วรรณ คือ จ ฉ ช ฌ ญ ฎ วรรณ คือ ฏ ฐ ท ฒ ณ และ ต วรรณ คือ ต ถ ท ธ น แต่ละอักษร โดยการ เรียงตามลำดับอักษร ของพยัญชนะวรรณ</p>
<p>๗.สรุปผลและอภิปรายผล</p>	<p>ทราบถึงศัพท์พจนานุกรม หมวดอักษรจวรรณ คือ จ ฉ ช ฌ ญ ฎ วรรณ คือ ฏ ฐ ท ฒ ณ และ ต วรรณ คือ ต ถ ท ธ น ที่มี ความหมายเดียว ที่มี ๒ ความหมาย ที่มีตั้งแต่ ๓ ความหมายขึ้นไป ตาม หัวข้อย่อย ๖ ข้อ คือ (๑) เกี่ยวกับ ชื่อบุคคล</p>	<p>ข้อที่ ๑ ข้อที่ ๒ ข้อที่ ๓ ข้อที่ ๔</p>	<p>ได้ทราบถึงศัพท์หมวด อักษรวรรณ ก ที่มี ความหมายเดียว จะมี จำนวนมาก มีครบทั้ง ๖ หัวข้อย่อย ศัพท์หมวดอักษรจ วรรณ คือ จ ฉ ช ฌ ญ ฎ วรรณ คือ ฏ ฐ ท ฒ ณ และ ต วรรณ คือ ต ถ ท ธ น ที่มี ๒</p>

	<p>สัตว์ สถานที่ (๒) ชื่อสิ่งของเครื่องใช้ (๓) ศัพท์ธรรมะ (๔) ศัพท์เกี่ยวกับคำ ภาษาไทยที่มีความหมาย เฉพาะ (๕) ศัพท์ชื่อชาติ (๖) ศัพท์ชื่อพระสูตร รวมถึง วิมาน คาถา อป ทาน และจรียา</p>		<p>ความหมาย จะมี จำนวนหนึ่ง มีเพียง ๕ หัวข้อย่อย (ขาดชื่อ สิ่งของเครื่องใช้) ศัพท์หมวดอักษร จ วรรค คือ จ ฉ ช ฌ ญ ฎ วรรค คือ ฎ ฐ ฑ ฒ ณ และ ตวรรค คือ ต ถ ท ธ น ที่มีตั้งแต่ ๓ ความหมายขึ้นไป จะมี จำนวนหนึ่ง มีเพียง ๓ หัวข้อย่อย (ขาดชื่อ ของเครื่องใช้ ๑ ศัพท์ ธรรมะ ๑ ศัพท์ เกี่ยวกับคำภาษาไทย ที่มีความหมายเฉพาะ ๑)</p>
--	---	--	--

ภาคผนวก ฉ
ตัวอย่างแบบรายงานผลสัมฤทธิ์พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย
จากคณะบรรณารักษาร เป็นต้น

ตัวอย่างแบบรายงานผลศัพท์พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย
โครงการวิจัย เรื่องพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย
ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ.2557

1.ชื่อผลงาน ศัพท์พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับ มจร วรรค จ อักษร จ

2.ชื่อเจ้าของผลงาน .....

3.ผลงานทางวิชาการในลักษณะอื่น คำศัพท์พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย

ลักษณะผลงานทางวิชาการในลักษณะอื่น คำศัพท์พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย เป็นลักษณะงานทางวิชาการที่เป็นคำศัพท์ภาษาไทย เขียนเรียบเรียงอย่างมีระบบ มีเนื้อหาครบถ้วน ให้นิยามความหมาย อธิบายความชัดเจน สำนวนภาษาถูกต้อง ตามคัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถา ปกรณ์วิเสส ฎีกา และหนังสืออ้างอิงอื่นที่เกี่ยวข้อง

๓.รายละเอียดการประเมิน จำนวน.....ศัพท์ ตั้งแต่ศัพท์ที่ .....ถึงศัพท์ที่..... เล่มที่ .....

ลำดับ ที่	รายการศัพท์	ผ่าน		ไม่ผ่าน	
		ระดับเกณฑ์		เหตุผล	
		ดี	แก้ไข	ปรับปรุง	
4501	จกรม				
4502	จงอยป่า				
4503	จตุจ๊กกสูตร				
4504	จตุตถจตุกกนิทเทศ				
4505	จตุตถถมาน				
4506	จตุตถมรรค				
4507	จตุตถโวหารสูตร				
4508	จตุตถสุตตันตนิทเทศ				
4509	จตุตถสูตร สูตรที่ ๔				
4510	จตุตถัชฌมานปัญหาสูตร				
4511	จตุทวารชาดก				
4512	จตุธาตสูตร ธาตุ ๔				
4513	จตุปริวัฏฏะ				
4514	จตุปารีสุทธิศีล				
4515	จตุโปสถียชาดก				
4516	จตุมหาราชสูตร				
4517	จตุมหาราชสูตร (ทุติย)				
4518	จตุมัฏฐชาดก				
4519	จตุรงคเสนา				
4520	จตุรงคินีเสนา, หมู				
4521	จตุรักขะ, ชื่อสุนัข				
4522	จตุราสีตีสหัสสพราหมณกัญญาเถรีนัมปทาน				
4523	จตุริตถีวิมาน				
4524	จตุวิญญูณ				
4525	จตุเวสารัชชญาณ				

4526	จตุโวหารภาพ				
4527	จตุสหัสสรรพทรม				
4528	จบไตรเพท				
4529	จบเวท				
4530	จปลายมานสูตร อุบายแก้ความง่วง				
4531	จมูก				
4532	จรณธรรม				
4533	จรณสมบัติ				
4534	จรณะ				
4535	จรสูตร ^๑ อิริยาบถเดิน				
4536	จรสูตร ^๒				
4537	จริต				
4538	จริยธรรม				
4539	จริตกริยา				
4540	จริตของสัตว์ทั้งหลาย				
4541	จริยสูตร จริยธรรมคัมภีร์ของโลก				
4542	จริยา				
4543	จริยาภคา				
4544	จริยานานัตตญาณนิเทศ				
4545	จริยาวัตร				
4546	จวนสูตร				
4547	จอมคน				
4548	จอมทัฬหกรรม				
4549	จอมทัพ แห่งแคว้นมคธ				
4550	จอมเทพ				
4551	จอมนาค				
4552	จอมปราชญ์				
4553	จอมมนุษย์				
4554	จอมอสูร				
4555	จักกวัตติราชสูตร พระเจ้าจักรพรรดิ				
4556	จักกวัตติสูตร ^๑				
4557	จักกวัตติสูตร ^๒ พระเจ้าจักรพรรดิ				
4558	จักกวัตติสูตร ^๓ พระเจ้าจักรพรรดิ				
4559	จักกวัตติอัจฉริยสูตร				
4560	จักกวกชาตก ^๑ นกจักรพาก				
4561	จักกวกชาตก ^๒ นกจักรพาก				
4562	จักกสูตร จักร ๔				
4563	จักกานูวัตตนสูตร (ปฐม)				
4564	จักกานูวัตตนสูตร (ทุติย)				
4565	จักขายตนะ				
4566	จักขายตนะที่เป็นภายนอกตน				

4567	จักขายนะที่เป็นอดีต				
4568	จักขายนะเป็นบุคคล				
4569	จักขุ				
4570	จักขุทวาร				
4571	จักขุที่เป็นภายใน				
4572	จักขุที่เป็นภายในตน				
4573	จักขุธาตุ				
4574	จักขุธาตุที่เป็นอดีต				
4575	จักขุธาตุเป็นบุคคล				
4576	จักขุธาตุอาศัยบุคคล				
4577	จักขุขันธ์				
4578	จักขุขันธ์ที่เป็นอดีต				
4579	จักขุขันธ์เป็นบุคคล				
4580	จักขุขันธ์อาศัยบุคคล				
4581	จักขุประสาท				
4582	จักขุประสาทที่เป็นปัจจุบัน				
4583	จักขุपालเถรคาถา				
4584	จักขุपालเถรวัตถุ				
4585	จักขุมนันตะ				
4586	จักขุวิญญาน				
4587	จักขุวิญญานที่เป็นภายนอกตน				
4588	จักขุวิญญานที่เป็นภายในตน				
4589	จักขุวิญญานธาตุ				
4590	จักขุสมบัติ				
4591	จักขุสมบัติที่เป็นอนาคต				
4592	จักขุสัมผัส				
4593	จักขุสัมผัสสชาเวทนา				
4594	จักขุสูตร ว่าด้วยจักขุ				
4595	จักขุสูตร ว่าด้วยจักขุ				
4596	จักขุสูตร ว่าด้วยจักขุ				
4597	จักเป็นพินมัจจกร				
4598	จักร				
4599	จักรแก้ว				
4600	จักรพรรดิ, พระเจ้า				
	รวมศัพท์ที่ผ่าน ระดับ ดี				
	รวมศัพท์ที่ผ่าน ระดับ แก้ไข				
	รวมศัพท์ที่ไม่ผ่าน ปรับปรุงใหม่				
	รวมจำนวนศัพท์				

ความเห็นเพิ่มเติม

.....
.....
.....
.....
.....

ลงชื่อ

(.....)

ผู้ประเมิน

..... /..... /.....

ที่อยู่.....

ที่ ...../ .....

วัน..... เดือน..... พ.ศ.....

เรื่อง รายงานผลการประเมินผลงานทางวิชาการในลักษณะอื่น คำศัพท์พจนานุกรม พระไตรปิฎก
ภาษาไทย

เรียน/นมัสการ รองอธิการบดีฝ่ายวิชาการ

อ้างถึง หนังสือกองวิชาการ ที่ ศธ ๖๑๐๐.๗ / ..... ลว.....เดือน.....พ.ศ.....

สิ่งที่ส่งมาด้วย แบบรายงานผลประเมินคุณภาพผลงานทางวิชาการในลักษณะอื่น จำนวน ...ฉบับ

ตามหนังสือที่อ้างถึง กองวิชาการ สำนักงานอธิการบดี ได้แจ้งประกาศเรื่องแต่งตั้ง
คณะกรรมการ เพื่อประเมินผลงานทางวิชาการในลักษณะอื่น คำศัพท์พจนานุกรมพระไตรปิฎก
ภาษาไทย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ความทราบแล้ว นั้นในการนี้ ข้าพเจ้า (นาย/นาง/นางสาว).....ได้อ่านและ
ทำการประเมินผลงานทางวิชาการในลักษณะอื่น คำศัพท์พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย เล่ม
ดังกล่าวเรียบร้อยแล้ว**ขอรายงานผลการประเมิน ดังต่อไปนี้**

- ( ) ควรให้ผ่าน จำนวน.....ศัพท์
- ( ) ควรให้ผ่าน แต่มีแก้ไขอักษร ภาษา จำนวน .....ศัพท์
- ( ) ควรให้เจ้าของเรื่องปรับปรุงแก้ไขร่างคำศัพท์ แล้วให้เสนอใหม่จำนวน .....ศัพท์
- ( ) อื่นๆ (ระบุ).....

จึงเรียน/นมัสการมาเพื่อโปรดพิจารณาดำเนินการต่อไป

เรียน/นมัสการมาด้วยความเคารพ

(ลงชื่อ) .....

.....

ผู้ประเมิน

โทรศัพท์ .....

การกำหนดพรไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬา
เฉพาะเล่มที่มีหลายคัมภีร์ในเล่มเดียวกัน

ที่	เล่ม	ชื่อคัมภีร์	หน้าที่	ถึงหน้าที่
1	20	เอกก.	1	56
		ทุก.	57	138
		ติก.	139	411
2	22	ปณจก.	1	409
		ฉกุก.	411	644
3	23	สตตก.	1	192
		อฏฐก.	193	424
		นวก.	425	564
4	24	ทสก.	1	388
		เอกาทสก.	389	449
5	25	ขุ.ขุ.	1	22
		ขุ.ธ.	23	170
		ขุ.อ.	171	344
		ขุ.อิติ	345	498
		ขุ.สุ.	499	784
6	26	ขุ.วิ	1	166
		ขุ.เปต	167	302
		ขุ.เถร.	303	550
		ขุ.เถรี.	551	640
7	27	เอกก.	1	61
	27	ทุก.	62	119
	27	ติก.	120	155
	27	จตุกก.	156	198
	27	ปณจก.	199	226
	27	ฉกุก.	227	254
	27	สตตก.	255	284
	27	อฏฐก.	285	300
	27	นวก.	301	320
	27	ทสก.	321	353
	27	เอกาทสก.	354	373
	27	ทวาทสก.	374	395
	27	เตรสก	396	422
	27	ปกิณณก.	423	468
	27	วีสติ.	469	537
	27	ติงสติ.	538	594
	27	จตุตาลีส	595	636

8	28	ปณฺญาส.	1	34
		สฺกฺฉิ.	35	54
		สฺตฺตติ.	55	84
		อสีติ	85	182
		มหานินฺบาต	183	560
9	33	ขุ.อป.	1	364
		ขุ.อป.(เถรียาปทาน)	365	552
		ขุ.พุทฺธ.	553	726
		ขุ.จรียา.	727	778
10	36	อภิ.ธา.	1	134
		อภิ.ปุ.	135	232

การกำหนดพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย
เฉพาะเกี่ยวกับบรรณกถาชาดก เล่มที่ ๒๗ และเล่มที่ ๒๘ และบรรณกถาเล่มอื่นๆ

ที่	เล่ม	ชื่อคัมภีร์	หน้าที่	ถึงหน้า
1	55	เอกก.(วรรค1-4)		
2	56	เอกก.(วรรค5-14)		
3	57	ทุก(วรรค1-10)		
4	58	ติก-ปัญจก.		
5	59	ฉักก-ทสก		
6	60	เอกาทสก-ปภินณก		
7	61	วิสติ-จัดตาลีส		
8	62	ปัญญาส-อสีติ		
9	63	มหานิบาต-มโหสถ		
10	64	มหานิบาต-ภริทัต-เวสสันดร		
		วิ.มหา.1.พาหิร	5	202
		วิ.มหา.1.ปาราชิกกัณฑปฐุม	209	306
		วิ.มหา.1.ทุต ตติย จตุตถ	307	559
		วิ.มหา.2.สัฆา,อนียต,นิสสัค	1	252
		วิ.มหา.2 ปาจิตปาฎิเสชีย	253	461
		วิ.ภิกขุณี 2.ปาราชิก-ปาฎิ	462	528
		วิ.ม.3 มหาวรรค มหา-ปวา	1	162
		วิ.ม.3มหาวรรคจัม-โกสัม	163	250
		วิ.ม.3 จูฬ กัมม-สมถ	251	301
		วิ.ม.3จูฬ ขุทท-สตุตสติก	302	416
		วิ.ม.3 ปริวาร โสฬส-ปัญจวัค	417	573
		มุ.1มูลปริยายมี10สูตร	3	317
		มุ.1สีหนาท มี10สูตร	320	423
		มุ.2โอปัมมีสูตร	1	141
		มุ.2มหายมก มี 10สูตร	142	234
		มุ.2จูฬยมก มี10 สูตร	235	331
		ม.ม.คหปติ(10)ภิกขุ(10)	1	143
		ม.ม.ปริพาราชพราหมณ(30)	144	324
		ม.อุ.เทวทหอนุปทสุญญ	1	173
		ม.อุ.วิงัค สฬายตน	174	260
		สั.นี้.2พุทท-ภิกขุ(10สังยุต)	1	272
		สั.ข.2นกุลปิตุ-ฉาน(13สังยุต	273	386
		สั.สฬ.3สฬ-อัพยากต	1	176
		สั.ม.มัคค-สัจจ(12สังยุต)	177	383
		สุตต 1 อูรควรรค	1	286
		สุตต 2 จุฬวรรค (14สูตร)	1	187

	สูตร 2 มหาวรรค(12สูตร)	201	344
	สูตร2อัฐกวรรค	345	420
	สูตร2	421	461
	เถร 1เอกก(วรรค1-12)	23	370
	เถร 1ทุกนิบาต(วรรค1-5)	371	522
	เถร 1 ตักนิบาต มีวรรค1	523	582
	เถร 2 จตุกก-จตุทสก	1	276
	เถร 2 โสฬสก วีสติ ทีส	277	505
	เถร 2 ปัญญาส สัจฉิ มหานิ	506	604
	ปฏิ.1มหาวรรคญาณ1-67	1	401
	ปฏิ.2มหา.ทิวาอินวิ	1	214
	ปฏิ.2ยุคัณรวรรคปฏิ.จั้มปัญ	215	376

**แนวทางปฏิบัติการเขียนศัพท์พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย
ที่คณะบรรณาธิการให้นัยยะไว้ เมื่อวันที่ ๑ มีนาคม พ.ศ.๒๕๕๖ มีดังนี้
ให้ผู้เขียนปรับแก้ไขคำศัพท์ ให้เป็นไป ตามกรอบหลักเกณฑ์ที่กำหนดไว้ดังนี้**

๑.๑ การเขียนบทนิยาม ศัพท์พจนานุกรม เป็นศาสตร์อย่างหนึ่ง ต้องให้ความหมายเฉพาะ และอธิบายความในเรื่องที่เกี่ยวข้อง ปรับสำนวนภาษาให้อ่านง่าย และอธิบายศัพท์ควรสรุปเป็นของผู้เรียบเรียง

๑.๒ การอธิบายความให้ความหมายของคำศัพท์ ให้ดูฐานะของคำนั้นๆว่า คำไหน ควรเขียนยาว คำไหนควรเขียนสั้น เช่น คำว่า ไกรสรราชสีห์ อธิบายยาว ๓ หน้าต้องปรับให้สั้น หรือ กัจฉตบุรี สั้นบรรทัดเดียว ให้อธิบายเพิ่มเติม

๑.๓ อธิบายคำศัพท์ในคัมภีร์หลัก เช่น บุคคลในคัมภีร์อภิธรรมปิฎก ต้องปรับให้ตรงกับธรรมชาติของคำนั้นๆ หรือศัพท์ธรรมะ ให้วงเล็บคำภาษาบาลีไว้ เพื่อไม่ให้ความหมายดั้นได้ เช่น การแสวงหากาม (กามสนา)

๑.๔ ให้ผู้เขียนดูเทียบเคียงคำศัพท์พจนานุกรมที่ทำไว้แล้ว เช่น ๑) Dictionary of pali proper names เล่ม ๑-๒ ของ G.P. Malasakera ๒) พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ ของพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), ๓) พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.๒๕๔๒ ๔) คัมภีร์อภิธานวรรณนา ของพระมหาสมปอง มุทีโต ๕) คำว่าอธิบายศัพท์และแปลความหมาย ของพระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช) ๖) หนังสือพจนานุกรมอื่นๆ

๑.๕ คำศัพท์ไหนมาในคัมภีร์อะไร ต้องอธิบายคำนั้นในคัมภีร์นั้นๆ เช่น กรุณา มาในคัมภีร์วิสุทฺธิมรรค, กรชกาย มาในคัมภีร์ธรรมบท ก็ยกมาอธิบายให้ตรงตามคัมภีร์นั้นๆ แม้คำศัพท์อื่นๆ ในคัมภีร์อื่นๆ เช่น คัมภีร์มังคลัตถปิณี ก็ให้ยกมาอธิบาย ในทำนองเดียวกัน

๑.๖ รูปแบบการนิยามศัพท์ คำศัพท์ที่ให้ความหมายอยู่ระดับเดียวกัน ซึ่งอาจจะแปลตามตัว หรือแปลโดยอรรถ หรือแปลโดยพยัญชนะ หรือแปลอธิบายความ แต่มีความหมายเดียวกัน ให้ใช้คอมม่า (,) ศัพท์ที่มีความหมายต่างกัน มีความหมายขยายออกไปต่างจากเดิม ให้ใช้ เซมิโคลอน (;) แม้คำศัพท์ที่มีความหมายหลายความหมาย มากกว่า ๒ คำก็ใช้เซมิโคลอน (;) เช่นกัน

๑.๗ การเรียงคำศัพท์เกี่ยวกับชื่อพระสูตร ต้องเรียงสูตรให้เป็นไปตามลำดับ เช่น สูตรที่ ๑ ที่ ๒ ที่ ๓ และคำซ้ำควรตัดทิ้ง

๑.๘ การอ้างอิง ต้องกำหนดวงการอ้างอิงให้ชัดเจน เป็นไปตามลำดับ ได้แก่ พระไตรปิฎก อรรถกถา ปกรณ์วิเสส ฎีกา และหนังสืออื่น ๆ และการใช้อักษรย่อคัมภีร์ ให้ใช้เกณฑ์อักษรย่อคัมภีร์ที่มหาวิทยาลัยระบุไว้

๑.๙ การระบุแหล่งอ้างอิง ให้ระบุเฉพาะส่วนที่เกี่ยวข้องกับศัพท์นั้นๆ เพื่อให้สบายตา และหากคำศัพท์ในพระไตรปิฎกอธิบายชัด ก็ไม่ต้องอ้างอิงอรรถกถา เมื่อคำศัพท์นั้นๆ มีหลายความหมาย แต่ในที่นี้อธิบายหมายถึงอะไร ต้องระบุให้ชัด และต้องอ้างอิงคัมภีร์อรรถกถา ปกรณ์วิเสส ฎีกา ระบุให้ชัดเจน ถึงเล่ม ข้อ หน้า ในวงเล็บ หรือหนังสืออื่นๆ ให้ระบุหน้า ในวงเล็บ

มีแนวทางที่คณะบรรณาธิการให้นัยยะไว้เพิ่มเติมอีกมีดังนี้

๑. ให้ผู้เขียนปรับแก้ไขคำศัพท์ ให้เป็นไปตามกรอบหลักเกณฑ์ ๙ ข้อ ที่กำหนดไว้ และให้จัดทำกรเขียนตามแนวรูปแบบของศาสตราจารย์พิเศษอดิศักดิ์ ทองบุญ ที่ได้แนะนำ

๒. เมื่อผู้เขียนดำเนินการปรับแก้ไข ตามประเด็นที่บรรณาธิการตรวจสอบและให้คำแนะนำในต้นฉบับ เช่น

๒.๑ ให้ปรับรูปแบบการเขียน ให้มี (๑) บทนิยาม (๒) การนำเสนอเนื้อหา อธิบายให้สรุปใจความด้วยสำนวนภาษาของตน (๓) อ้างอิงปรากฏหลายแห่ง ควรอ้างอิงตามลำดับคัมภีร์ โดยให้เรียงลำดับเล่ม (๔) ให้แยกการอธิบายให้ชัดเจน โดยเรียงพระไตรปิฎก สำหรับบรรณกถาให้ขึ้นย่อหน้าใหม่ และฎีกาหรือหนังสืออื่นๆให้ขึ้นย่อหน้าใหม่ (๕) การใช้เครื่องหมาย วรรค ตอน, (คอมม่า) ใช้กรณีความหมายเดียวกัน และ ;(เซมิโคลอน) ใช้กรณีความหมายใหม่

๒.๒ ศัพท์ว่า คยา,เมือง คำบริบทอื่นๆ ที่ไม่เกี่ยวข้องให้ตัดทิ้ง หรือคำที่ซ้ำกันให้ลดจำนวนลง,คำว่า ครุฑ ให้อธิบายเฉพาะในพระไตรปิฎกเท่านั้น

๒.๓ ให้อธิบายเรียงลำดับคัมภีร์เป็นอนุกรมะ ตามลำดับเล่ม แยกอรรถกถาและฎีกา, อักษรย่อปรับให้ลงกัน ยังมี ชุ.ปฎิ.ปรากฏ,ควรเป็น ชุ.ป. ควรปรับแก้อรรถกถาบางเล่มให้เป็นภาษาไทย ถ้าเล่มไหน ยังไม่ได้พิมพ์ ก็ให้ใช้เล่มบาลีแทน

๒.๔ ปรับภาษาให้กระชับ คำ/ข้อความที่ไม่จำเป็นควรตัดทิ้ง คำที่มีเนื้อหาซ้ำกัน ควรเขียนโยงหากัน และคำที่ยกข้อความมาอธิบายต้องสรุปเรื่องย่อให้รู้เรื่อง ให้ลอกเฉพาะคำพูดสำคัญ เนื้อหารายละเอียดควรย่อด้วยภาษาที่กระชับ และเข้าใจง่าย

๒.๕ คำภาษาไทยแท้ ขยายความหมายภาษาไทยให้ชัดเจน อธิบายเฉพาะในพระไตรปิฎกเท่านั้น เช่น คำว่า “คงที่” “กล่าว” “ระจอก” คำซ้ำกัน ให้อ้างอิงคัมภีร์ ไม่ต้องเขียนใหม่, คำไทยแท้ๆ ที่ไม่มีความหมายใหม่ ให้ตัดออกและให้หาคำอื่นมาเขียนแทน

ตัวอย่างบทนิยาม
ศัพท์พจนานุกรมพรไตรปิฎกภาษาไทย
ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

ศาสตราจารย์พิเศษอดิศักดิ์ ทองบุญ
ราชบัณฑิต

- จกกรม :** เดินไปมาโดยมีสติกำกับ เป็นวิธีบำเพ็ญกรรมฐานฝึกฝนจิตให้เป็นสมาธิวิธีหนึ่ง
 ในอปถมกสูตร กล่าวถึงข้อปฏิบัติที่ไม่ผิดข้อหนึ่งว่า “ภิกษุในธรรมวินัยนี้
 ชำระจิตให้บริสุทธิ์จากกรรมที่เป็นตัวขัดขวางด้วยการจงกรม ด้วยการนั่งตลอดวัน
 ...” (อจ.ติก. (ไทย) ๒๐/๑๖/๑๖๐)
- พระพุทธรเจ้าและพระอรหันตสาวกนิยมนั่งเดินจงกรมกลางแจ้ง** เพื่อการ
 พักผ่อน ดังปรากฏในพระสูตรทั้งหลาย
- จดุจกสูตร :** พระสูตรที่ว่าด้วยสรีรยนต์ ๔ ล้อ ที่พระพุทธรเจ้าทรงแสดงแก่เทวดาองค์หนึ่ง
 เนื้อหาสำคัญของพระสูตรมีดังนี้
- เทวดาองค์นั้นทูลถามว่า สรีรยนต์ ๔ ล้อ ที่มี ๙ ประตุ เต็มไปด้วยของ
 ไม่สะอาด ถูกโลภะประกอบไว้ เป็นเหมือนเปลือกถม จักแล่นไปได้อย่างไร
 อรรถกถาอธิบายว่า สรีรยนต์ ๔ ล้อนี้ ได้แก่ ร่างกายที่มีอริยาบถ ๔
 คือ ยืน เดิน นั่ง นอน มีทวาร ๙ คือ ตา หู จมูก ปาก ทวารหนักและ
 ทวารเบา เต็มไปด้วยกิเลสเครื่องเศร้าหมองมีโลภะประกอบไว้ จะหลุดพ้นไปได้
 อย่างไร
- พระพุทธรเจ้าตรัสตอบว่า ต้องตัดชะเนาะ(ความผูกโกรธ) เชือกหนัง(กิเลสมี
 มิจฉาทิฏฐิและวิจิกิจฉาเป็นต้น) ความปรารถนาและโลภะอันเลวทรามและถอน
 ตัณหาพร้อมด้วยราก(อวิชชา) ขึ้นได้ สรีรยนต์นี้จึงจะแล่นไป (หลุดพ้นไปได้)
 (ส.ส. (ไทย) ๑๕/๒๙/๓๒, ส.ส.อ. (ไทย) ๑/๒๙/๘๔)
- จดุตถจตุกกนิทเทศ :**แสดงหมวด ๔ แห่งญาณที่ ๔, คำอธิบายหลักการเจริญอานาปานสติคู่ที่ ๑๓-
 ๑๖ ในจำนวน ๓๒ ประการ โดยวิธีถาม-ตอบ ซึ่งปรากฏในอานาปานัสสติกถา
 คำว่า “หมวด” ในที่นี้หมายถึงกลุ่มของวิธีเจริญอานาปานสติ (การกำหนด
 ลมหายใจ) ๑๖ วิธี แบ่งเป็น ๔ กลุ่ม กลุ่มละ ๔
- คำว่า “ญาณที่ ๔” ในที่นี้หมายถึง ฉัมมัฏฐิติญาณ (ญาณในการกำหนด
 ที่ตั้งแห่งธรรม) ในญาณ ๗๓ ของญาณกถาในปฏิสัมภิทามรรค
- หมวด ๔ แห่งญาณที่ ๔** ได้แก่ วิธีพิจารณากำหนดลมหายใจ เข้า-ออก
 เป็นคู่ ๆ ๔ คู่ คือ คู่ที่ ๑๓-๑๖ ดังนี้
- คู่ที่ ๑๓ พิจารณาเห็นความไม่เที่ยงของจิตสังขาร หายใจเข้า-พิจารณาเห็น
 ความไม่เที่ยงของจิตสังขาร หายใจออก
  - คู่ที่ ๑๔ พิจารณาเห็นความคลายออก หายใจเข้า -พิจารณาเห็นความ
 คลายออก หายใจออก

- คู่ที่ ๑๕ พิจารณาเห็นความดับ หายใจเข้า - พิจารณาเห็นความดับ หายใจออก

- คู่ที่ ๑๖ พิจารณาเห็นความสละคืน หายใจเข้า - พิจารณาเห็นความสละคืน หายใจออก

(ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๖๓/๒๕๔-๒๕๕; ๑๘๐-๑๘๒/๒๗๙-๒๘๖)

จตุตถฌาน : ฌานที่ ๔, ๑ ในรูปฌาน ๔ มีองค์ฌาน ๒ คือ อุเบกขาและเอกัคคตา (วิมहा. (ไทย) ๑/๑๘๓/๑๗๗; ๑๘๙/๑๘๖) มีกล่าวถึงในพระไตรปิฎกทั้ง ๓ ปิฎก)

จตุตถมรรค : มรรคที่ ๔ หมายถึง อรหัตตมรรค

ในคัมภีร์ปฏิฐาน พระอภิธรรมปิฎก กล่าวถึงจตุตถมรรค ไว้หลายแห่ง เช่น “ตติยมรรคเป็นปัจจัยแก่จตุตถมรรคโดยอุปนิสสยปัจจัย พระเสขะอาศัยมรรคทำสมาบัติที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น เข้าสมาบัติที่เกิดขึ้นแล้ว เห็นแจ้งสังขารโดยเป็นสภาวะไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา มรรคของพระเสขะเป็นปัจจัยแก่อัตถปฏิสัมภทา อัมมปฏิสัมภทา นิรุตติปฏิสัมภทา ปฏิภาณปฏิสัมภทาและความเป็นผู้ฉลาดในฐานะและมีในฐานะโดยอุปนิสสยปัจจัย (อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๒๓/๒๗๓)

จตุตถโวหารสูตร : พระสูตรที่ว่าด้วยโวหาร สูตรที่ ๔

ในอังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาต กล่าวถึง โวหารสูตร ๔ สูตร สูตรที่ ๑ ว่า ด้วยอนริยโวหาร (ถ้อยคำของผู้ไม่ใช่พระอริยะ) สูตรที่ ๒ ว่าด้วยอริยโวหาร สูตรที่ ๓ ว่าด้วยอนริยโวหาร และสูตรที่ ๔ คือสูตรนี้ ว่าด้วยอริยโวหาร ๔ ประการ คือ กล่าวถึงสิ่งที่เห็นว่าได้เห็น ที่ได้ฟังว่า ได้ฟัง ที่ได้ทราบว่าได้ทราบ และที่ได้รู้ว่า ได้รู้ (อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๒๕๓/๓๗๐)

จตุตถสูตรต้นตนิทเทส : แสดงสูตรที่ ๔, คำอธิบายสูตรที่ ๔ ในอินทริยภคา โดยวิธีถาม-ตอบ มี ๖ นิทเทส คือ

๑. อาธิปปเตยยัญญุนิทเทส แสดงให้เห็นว่า อินทริย์ ๕ มีสภาวะเป็นใหญ่
๒. อาทิสอนัญญุนิทเทส แสดงให้เห็นว่า อินทริย์ ๕ มีสภาวะชำระศีลเบื้องต้นให้หมดจด
๓. อธิมัตตัญญุนิทเทส แสดงให้เห็นว่า อินทริย์ ๕ มีสภาวะที่ทรงอำนาจยิ่ง
๔. อธิฐานัญญุนิทเทส แสดงให้เห็นว่า อินทริย์ ๕ มีสภาวะตั้งมั่น
๕. ปริยาทานัญญุนิทเทส แสดงให้เห็นว่า อินทริย์ ๕ มีสภาวะทำให้ภาวะที่ตรงกันข้ามสิ้นไป เช่น สัทอินทริย์ ทำให้ความไม่มีศัทธาสิ้นไป
๖. ปติฐานูปกัญญุนิทเทส แสดงให้เห็นว่า อินทริย์ ๕ มีสภาวะทำให้ตั้งอยู่ เช่น ผู้มีศรัทธาทำให้สัทอินทริย์ตั้งอยู่ ผู้มีความเพียรทำให้วิริยอินทริย์ตั้งอยู่ (อภิ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๘๘/๓๒๒-๓๓๒)

จตุตถสูตร : สูตรที่ ๔ ในปริสทธรรมวรรค แห่งอังคุตตรนิกาย ทสกนิบาต ว่าด้วยธรรมที่กำจัดราคะ โทสะ และโมหะ มี ๑๐ ประการ ได้แก่ สัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะ

สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ
สัมมาญาณะ และสัมมาวิมุตติ (อง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๑๒๖/๒๗๙)

จตุตถัชฌานปัญหาสูตร : พระสูตรที่ว่าด้วยปัญหา เรื่อง จตุตถฌาน ในมหาโมคคัลลานสังยุตต์ สังยุตต
นิกาย สฬายตนวรรค

พระมหาโมคคัลลานเถระ เล่าให้ภิกษุทั้งหลายฟังว่า เมื่อท่านได้บรรลุ
จตุตถฌานที่ไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข มีสติบริสุทธิ์ เพราะอุเบกขาอยู่และอยู่ด้วยวิหาร
ธรรมนั้น สัญญาณนสิกการประกอบด้วยสุขได้ปรากฏขึ้น พระผู้มีพระภาคเสด็จมา
หาด้วยฤทธิ ตรัสตักเตือนไม่ให้ประมาทในจตุตถฌานนั้น ให้ดำรงจิตไว้ในจตุตถ
ฌาน ทำจิตให้เป็นหนึ่งผุดขึ้นในจตุตถฌาน ตั้งจิตให้มั่นในจตุตถฌาน ท่านจึง
แก้ปัญหาได้ ทำให้บรรลุจตุตถฌานอีกครั้ง (ส.สหา. (ไทย) ๑๘/๓๓๕/๓๕๒)

จตุทวารชาดก : ชาดกที่ว่าด้วยเมืองมี ๔ ประตู มีกำแพงเหล็กมั่นคง เมืองนี้คือนรกขุมหนึ่งใน
อุสสทนรก ที่มีตติวินทกะผู้เห็นกงจักรเป็นดอกบัวกำลังแสวงกรรมอยู่

พระพุทธเจ้าตรัสเล่าว่า เมื่อครั้งที่พระองค์ยังเป็นพระโพธิสัตว์
แสวงพระชาติเป็นรุกขเทวดา ขณะที่ท่องเที่ยวอยู่ในอุสสทนรกได้พบกับตติวินท
กะและได้สนทนากัน

ตติวินทกะถามรุกขเทวดาว่า เมืองนี้มี ๔ ประตู มีกำแพงเหล็กมั่นคง
ประตูทุกบานถูกปิดไว้ ตนทำกรรมอะไรไว้จึงถูกขังไว้เหมือนนก

รุกขเทวดาตอบว่า ตติวินทกะเป็นคนโลภมาก มีทรัพย์ถึง ๑๒๐,๐๐๐ แล้ว
ยังไม่พ้อออกจากเรือนไปค้าขายทางทะเล เมื่อมารดาห้ามก็ทำร้ายมารดา
ขณะที่ท่องเที่ยวในมหาสมุทรได้นางเวมานิกเปรตเป็นภรรยา ถึง ๔ นาง ๘ นาง
๑๖ นาง และ ๓๒ นางก็ไม่อิ่มในกาม พอเห็นกงจักรบนศีรษะของเปรตตนหนึ่ง
กลับเข้าใจว่าเป็นดอกบัว จึงขอเขา กงจักรจึงมาพัดผันบนศีรษะอยู่เรื่อยมา
เพราะกรรมที่ทำไว้

ตติวินทกะถามว่า กงจักรจะพัดผันอยู่บนศีรษะอีกนานเท่าใด รุกขเทวดา
ตอบว่า อีกนาน ขอให้ยอมรับผลแห่งกรรมชั่วนั้นต่อไป (ขุ.ชา. ทสก. (ไทย) ๒๗/
๑/๓๒๑-๓๒๒; ขุ.ชา.อ. (บาลี) ๕/๑-๑๐/๓๖๗-๓๗๓)

จตุธาตुสูตร : พระสูตรที่ว่าด้วยธาตุ ๔ คือ ปฐวีธาตุ(ธาตุดิน) อาโปธาตุ(ธาตุน้ำ) เตโชธาตุ
(ธาตุไฟ) และ วาโยธาตุ(ธาตุลม) (ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑๑๔/๒๐๖)

จตุปปริวัฏฐะ : วงเวียน ๔ วง เป็นชื่อหนึ่งของพหุธาตุกสูตร ดูพหุธาตุกสูตรประกอบ (ม.อ.
(ไทย) ๑๔/๑๓๒/๑๖๙)

อรรถกถาอธิบายว่า ที่เรียกพหุธาตุกสูตรว่า จตุปปริวัฏฐสูตร เพราะในพระ
สูตรนี้กล่าวถึงวัฏฐะหรือวงเวียน ๔ วง คือ ธาตุ อายตนะ ปฏิจจสมุปบาท
และฐานะกับอฐานะ (ม.อ.อ. (ไทย) -/๑๓๒/๑๒๒)

จตุปาริสุทธิศีล : ศีลคือความบริสุทธิ์ ๔, ศีลเครื่องให้บริสุทธิ์ ๔, ความประพฤติบริสุทธิ์ที่จัดเป็น
ศีลมี ๔ ประเภท

ในวิสุทธิมรรค จำแนกปาริสุทธิศีล ๔ ไว้ดังนี้

๑. ปาฏิโมกขสังวรศีล (ศีลคือความสำรวมในพระปาฏิโมกข์ เว้นข้อห้าม ทำตามข้ออนุญาต ประพฤติเคร่งครัดในสิกขาบททั้งหลาย)

๒. อินทริยสังวรศีล (ศีลคือความสำรวมอินทริย์ ระวังไม่ให้บาปอกุศลธรรมครอบงำเมื่อรับอารมณ์ด้วยอินทริย์ทั้ง ๖)

๓. อาชีวกปาริสุทธิศีล (ศีลคือความบริสุทธิ์แห่งอาชีวะ เลี้ยงชีวิตโดยทางที่ชอบ ไม่ประกอบบอเนสนา มีหลอกลวงเลี้ยงชีพเป็นต้น)

๔. ปัจจยสันนิสิตศีล (ศีลที่เกี่ยวกับปัจจย ๔ คือ พิจารณาใช้สอยปัจจย ๔ ให้เป็นไปตามความหมาย และประโยชน์ของสิ่งนั้น ๆ ไม่บริโภคด้วยตัณหา (วิสุทธิ. (ไทย) ๑/๑๙/๕๒-๖๕)

พระโคตมเถระกล่าวถึงหลักธรรมที่สมควรแก่ความเป็นสมณะไว้ ๓๖

ประการ ในจำนวนนั้นมีปาริสุทธิศีล ๔ นี้ด้วย (ขุ.เถร. (ไทย) ๒๖/๕๙๓/๔๔๑ ; ขุ.เถร.อ. (ไทย) ๒/๕๙๓/๓๐๒)

จตุโปสถียชาดก : ชาดกที่ว่าด้วยบุคคล ๔ จำพวกผู้รักษาอุโบสถ

พระพุทธรเจ้าตรัสเล่าว่า เมื่อครั้งที่พระองค์ยังเป็นพระโพธิสัตว์

เสวยพระชาติเป็นวิรุบบันชิต มีพยานาควรณ พญาครุฑวินตยาบุตร ท้าวสักกะ และพระเจ้าธัญชัยแห่งแคว้นกุรุต่างกล่าวสรรเสริญคุณธรรมที่ทำให้การรักษาอุโบสถศีลเป็นไปได้ดี แต่กล่าวสรรเสริญคุณธรรมแตกต่างกันเป็น ๔ ประการ คือ

พยานาควรณกล่าวสรรเสริญขันติความอดทนต่อความโกรธได้

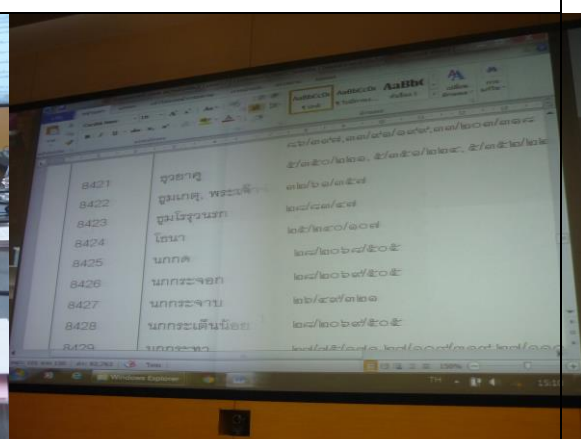
พญาครุฑกล่าวสรรเสริญความเป็นผู้มีอาหารน้อย

ท้าวสักกะกล่าวสรรเสริญการละความอภิมรย์

พระเจ้าธัญชัยกล่าวสรรเสริญความไม่กังวล

บุคคลทั้ง ๔ จึงถกเถียงกันและตกลงกันไม่ได้จึงขอให้วิรุบบันชิตตัดสิน วิรุบบันชิตโพธิสัตว์ตัดสินว่า คุณธรรมทั้ง ๔ ประการนั้นแหละ ทำให้การรักษาอุโบสถศีลเป็นไปได้ดี บุคคลทั้ง ๔ พอใจ (ขุ.ชา.ทสก. (ไทย) ๒๗/๓/๓๒๕-๓๒๗)

ภาคผนวก ช
รูปภาพกิจกรรมการดำเนินการวิจัย

รูปการประชุมคณะบรรณาธิการ
ศัพท์พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย
ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

รูปการประชุมคณะบรรณาธิการ
ศัพท์พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย
ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

แบบสรุปโครงการวิจัย
สถาบันวิจัยพุทธศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

๑. สัญญาเลขที่ ว.๐๘๑/๒๕๕๗ รหัสโครงการ ๐๖๕๗๑๒๔
๒. ชื่อโครงการ พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
๓. หัวหน้าโครงการวิจัย/นักวิจัย พระศรีคัมภีร์ญาณ,รศ.ดร.และคณะ
 หน่วยงานที่สังกัด กองวิชาการ สำนักงานอธิการบดี มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
 โทรศัพท์ ๐๓๕ ๒๔๘ ๐๑๓, ๐๘๑ ๘๘๙ ๔๑๐๗ อีเมล somjin@mcu.ac.th
๔. ความสำคัญ/ความเป็นมา/ประเด็นปัญหาก่อนการวิจัย

มหาวิทยาลัยพิจารณาเห็นว่า หนังสือเพื่อการค้นคว้าอ้างอิงที่เป็นหลักฐาน อ้างอิงเกี่ยวกับพจนานุกรม ลำดับตามอักษร ทั้งประมวลศัพท์และประมวลธรรม ภาษาไทย ที่อธิบายศัพท์สำคัญทางพระวินัย คำศัพท์พระพุทธศาสนา คำที่มีความหมายเฉพาะ ยังมีจำนวนน้อยมาก มีไม่กี่สถาบันที่ดำเนินการจัดทำ และการพิมพ์เผยแพร่ก็มีจำนวนน้อย และสถาบันการศึกษาระดับอุดมศึกษาในประเทศไทย ที่จัดพิมพ์เกี่ยวกับพจนานุกรมเกี่ยวกับศัพท์ทางศาสนาก็ยังไม่มีปรากฏ จะเห็นมีบ้างก็เป็นศัพท์ที่เป็นพจนานุกรมของนักเรียนนักศึกษา ซึ่งก็มีศัพท์ที่จะให้ศึกษาเรียนรู้จำนวนน้อย บางครั้ง คำศัพท์ที่ต้องการจะค้นคว้าก็กลับไม่มี ทำให้ยากลำบากที่จะเรียนรู้ให้เข้าใจแจ่มแจ้งได้ และเมื่อหาคำศัพท์แล้ว ก็มีการนิยามศัพท์อย่างย่อ ไม่ได้อธิบายอย่างกว้าง ทำให้สิ่งที่จะเรียนรู้ได้เพียงประเด็น ไม่ครอบคลุมเท่าที่ควรจะเป็น หรือบางครั้งก็มีการเชื่อมโยงให้ดูศัพท์นั้นศัพท์นี้ และบอกว่าศัพท์นั้น มีความง่ายจึงไม่ได้อธิบายไว้ซึ่งเรื่องราวต่างๆดังกล่าวนี้ นับเป็นปัญหาสำหรับผู้ต้องการที่จะเรียนรู้คำสอนทางพระพุทธศาสนา ดังนั้น จึงเห็นสมควรจัดทำพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย โดยมีการอ้างอิงเชื่อมโยงคัมภีร์อรรถกถาฎีกา อนุฎีกาและปกรณ์วิเสส อย่างครบถ้วนสมบูรณ์ โดยมีวัตถุประสงค์หลัก เพื่อเป็นพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมาตรฐานที่สมบูรณ์ถูกต้องตามคัมภีร์หลักในพระพุทธศาสนา เพื่ออำนวยความสะดวกแก่การเรียนการสอน การวิจัยของมหาวิทยาลัย เพื่อเป็นการบริการวิชาการด้านพระพุทธศาสนาแก่สังคม และทำนุบำรุงศิลปวัฒนธรรม

พระไตรปิฎกภาษาไทย มีคำศัพท์ที่ควรนำมาจัดทำศัพท์พจนานุกรมภาษาไทยอยู่เป็นจำนวนมาก มหาวิทยาลัยพิจารณาเห็นความสำคัญของการจัดทำพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทยดังกล่าว จึงได้มีโครงการจัดทำพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เพื่อให้ผู้ที่ศึกษาเรียนรู้คำสอนทางพระพุทธศาสนา มีโอกาสได้ศึกษาเรียนรู้คำศัพท์ทางพระพุทธศาสนาเป็นจำนวนมาก ปัญหาที่มีอยู่ว่า คำศัพท์ทางพระพุทธศาสนา มีเป็นจำนวนมาก จะดำเนินการอย่างไร ที่จะนำคำศัพท์เหล่านั้นมาไว้เป็นหมวดหมู่และเป็นระบบระเบียบ เพราะพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย มีจำนวนเล่ม ๔๕ เล่ม และมีคำศัพท์ที่เป็นดรชนีที่เป็นคำศัพท์ที่มีความหมาย ไม่ว่าจะป็นศัพท์ธรรมะ คำศัพท์ที่มีความหมายเฉพาะ ศัพท์ที่เป็นอสาธารณนาม ที่เป็นบุคคล สถานที่ สิ่งของเครื่องใช้ มีมากกว่า ๑๘,๐๐๐ ศัพท์ การที่จะให้คานิยามศัพท์ที่มีความหมายเป็นภาษาร่วมสมัย อธิบายให้ชัดเจน ก็ต้องอาศัยกำลังบุคลากร

เป็นคณะทำงานกลุ่มต่างๆ หลายคณะ เริ่มตั้งแต่คณะผู้รวบรวม คณะบรรณกร คณะบรรณาธิการ และต้องอาศัยเวลาในการดำเนินการเป็นเวลานาน มีความเกี่ยวข้องสัมพันธ์กับบุคลากรในมหาวิทยาลัยอยู่เป็นจำนวนมาก หากจะดำเนินงานในเวลาเพียง ๑ ปีคงไม่สามารถทำอะไรได้มากนัก แต่ถ้าสามารถดำเนินงานอย่างต่อเนื่องเป็นโครงการ ๔ ปี ก็มีโอกาสสำเร็จ และโครงการนี้ต้องอาศัยบุคลากรที่มีความเชี่ยวชาญทางพระพุทธศาสนา จึงจะสามารถสื่อหรือให้คำนิยามตรงประเด็น แต่ปัญหามีอยู่ว่าบุคลากรเฉพาะด้านเช่นนี้ก็มีอยู่อย่างจำกัด และที่มีความเชี่ยวชาญมากก็ค่อนข้างจะมีอายุใส หรือเกษียณอายุแล้ว จะดำเนินงานอะไรที่กำหนดตามกรอบเวลา ก็คงต้องเกื้อกูลกันหลายด้านหลายฝ่าย อาศัยสิ่งอุปถัมภ์จากภาครัฐและภาคเอกชนมาเป็นแรงสนับสนุน ก็จะสามารถทำให้โครงการนี้สำเร็จลงตามเป้าหมายได้

๕. วัตถุประสงค์การวิจัย ในโครงการวิจัยปีที่ ๒

๑. เพื่อจัดทำพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย หมวดอักษร วรรค จ คือ จ ฉ ช ฌ ญ วรรค ฎ คือ ฎ ฐ ฑ ฒ ฌ และวรรค ต คือ ต ถ ท ธ น ให้ได้มาตรฐาน สมบูรณ์ เป็นที่ยอมรับกันโดยทั่วไป ถูกต้องตามคัมภีร์ในพระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎก และอภิธรรมปิฎก

๒. เพื่อให้ผู้ใช้เข้าใจความหมายถูกต้อง หมวดอักษร วรรค จ วรรค ฎ และวรรค ต สามารถนำไปได้ถูกที่ ถูกความหมาย อำนวยประโยชน์แก่การเรียนการสอน การวิจัย ของมหาวิทยาลัย

๓. เพื่อเป็นหนังสืออ้างอิงทางวิชาการหมวดอักษร วรรค จ วรรค ฎ และวรรค ต สำหรับใช้เป็นคู่มือศึกษาพระไตรปิฎกและคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาอื่น ๆ แก่ผู้ศึกษาค้นคว้าโดยทั่วไป

๔. เพื่อบริการวิชาการหมวดอักษร วรรค จ วรรค ฎ และวรรค ต ด้านพระพุทธศาสนาแก่สังคม และทำนุบำรุงศิลปวัฒนธรรมอันเป็นการบำรุงส่งเสริมสรรพวิชาให้เป็นคุณประโยชน์แก่ชาติและประชาชน

๖. ผลการวิจัย/การแก้ปัญหาโดยการวิจัย

พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย กำหนดวัตถุประสงค์ไว้ ๔ ประการ ดังที่กล่าวข้างต้น และวัตถุประสงค์เหล่านี้สำเร็จตามเป้าหมายได้ โดยอาศัยหลักการจัดทำพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ประกอบด้วย (๑) การค้นคำศัพท์ (๒) การเรียงคำศัพท์ (๓) การคัดเลือกคำศัพท์ (๔) การเขียนนิยามคำศัพท์ ได้ใช้เกณฑ์ ให้มีคำตั้งให้นิยามความหมาย และอธิบายเชื่อมโยง และอ้างอิงที่มาใช้สำนวนภาษาที่กะทัดรัดและศัพท์ที่เข้าใจได้ยากให้วงเล็บคำภาษาบาลีไว้คำศัพท์ที่ให้ความหมายอยู่ระดับเดียวกัน อาจจะแปลตามตัวหรือแปลโดยอรรถหรือแปลโดยพยัญชนะ หรือแปลอธิบายความ (๕) อักษรย่อและเครื่องหมายที่ใช้ในพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทยได้ใช้อักษรย่อกัมภีร์และเครื่องหมายมหาวิทยาลัยระบุไว้ ประกอบด้วยคำย่อชื่อคัมภีร์พระไตรปิฎก คัมภีร์ปกรณ์วิเสส อรรถกถา คัมภีร์ฎีกา อนุฎีกา และไวยากรณ์

ผลการวิจัย มีดังนี้

๑. พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทยได้ค้นคว้ารวบรวมศัพท์ คัดเลือกศัพท์จากพระไตรปิฎกทั้งในวินัยปิฎก สุตตันตปิฎก และอภิธรรมปิฎก โดยเปิดแต่ละหน้าและค้นหาศัพท์ที่

เห็นสมควรและทำบัญชีศัพท์ไว้ และการเขียนนิยามศัพท์ ในอักษรทั้ง ๓ หมวด คือหมวดวรรค จ วรรค ฎ และ วรรค ต

หมวดอักษรวรรค จ อักษร จ จำนวน ๖๗๖ ศัพท์ อักษร ฉ จำนวน ๗๘ ศัพท์ อักษร ช จำนวน ๓๘๖ ศัพท์ อักษร ฌ จำนวน ๓๔ ศัพท์ อักษร ญ จำนวน ๖๕ รวมจำนวนศัพท์ ๑,๒๔๐ ศัพท์

หมวดอักษรวรรค ฎ อักษร ฎ จำนวน ๑ ศัพท์ อักษร ฐ จำนวน ๒๙ ศัพท์ อักษร ท ไม่มีศัพท์ อักษร ฒ จำนวน ๑ ศัพท์ อักษร ณ จำนวน ๑ ศัพท์ รวมจำนวนศัพท์ ๓๒ ศัพท์

หมวดอักษรวรรค ต อักษร ต,ต จำนวน ๘๑๒ ศัพท์ อักษร ถ จำนวน ๖๙ ศัพท์ อักษร ท จำนวน ๘๒๒ ศัพท์ อักษร ฑ จำนวน ๔๓๓ ศัพท์ อักษร ฐ จำนวน ๘๑๒ ศัพท์ รวมจำนวนศัพท์ ๒,๙๔๘ ศัพท์ รวมจำนวนศัพท์ทั้ง ๓ วรรคเป็นจำนวนทั้งสิ้น ๔,๒๒๐ ศัพท์ ศัพท์เหล่านี้เป็นศัพท์เกี่ยวกับชื่อบุคคล สัตว์ สถานที่ ชื่อสิ่งของเครื่องใช้ ศัพท์ธรรมะ และคำภาษาไทยที่มีความหมายเฉพาะ ชื่อสูตร ชื่อชาดก รวมถึงอุปทาน คาถา และจริยาด้วยและคำศัพท์ที่ปรากฏในพระสูตรมีปรากฏจำนวนมาก ในพระวินัยจำนวนปานกลาง และพระอภิธรรมซึ่งเกี่ยวกับ ปรมัตถธรรม ๔ คือ จิต เจตสิก รูป และนิพพาน และปัจจัย ๒๔ มีจำนวนน้อย และศัพท์ที่มีความหมายเดียว มีเป็นจำนวนมาก ศัพท์ที่มีหลายความหมาย มีจำนวนเพียงเล็กน้อย ลดหลั่นลงตามลำดับ

๒. วิธีการใช้พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย มีศัพท์ที่เกื้อกูลให้ศึกษาค้นคว้าคำสอนทางพระศาสนาได้รอบด้าน เพราะมีคำศัพท์มากมาย เฉพาะหมวดอักษรวรรค จ วรรค ฎ และวรรค ต มีจำนวนศัพท์ถึง ๔,๒๒๐ ศัพท์ คงอำนวยให้เกิดความเกื้อกูลต่องานวิชาการ มุ่งหมายให้ผู้ที่ศึกษาเรียนรู้คำสอนทางพระพุทธศาสนา มีโอกาสได้ศึกษาเรียนรู้คำศัพท์ทางพระพุทธศาสนาทั้งเป็นศัพท์ธรรมะ คำศัพท์ภาษาไทยที่มีความหมายเฉพาะ ศัพท์ที่เป็นอสาธารณนาม ที่เป็นชื่อบุคคล สถานที่ สิ่งของเครื่องใช้ ศัพท์ชื่อชาดก ศัพท์ชื่อพระสูตร รวมถึงวิมาน คาถา อุปทาน และจริยา และได้แบ่งกลุ่มศัพท์เป็น ๓ กลุ่ม คือ (๑) ศัพท์ที่มีความหมายเดียว (๒) ศัพท์ที่มี ๒ ความหมาย (๓) ศัพท์ที่มี ๓ ความหมายขึ้นไป แต่ละกลุ่มจะมีหัวข้อย่อย ๖ หัวข้อ คือ (๑) ศัพท์ที่เป็นชื่อบุคคล สัตว์ สถานที่ (๒) ศัพท์ที่เป็นชื่อสิ่งของเครื่องใช้ (๓) ศัพท์ธรรมะ (๔) ศัพท์ภาษาไทยที่มีความหมายเฉพาะ (๕) ศัพท์เป็นชื่อชาดก (๖) ศัพท์ที่เป็นชื่อพระสูตร รวมถึงวิมาน คาถา อุปทาน และจริยา

บรรดาศัพท์ต่าง ๆ นั้น **ศัพท์หมวดอักษรวรรค จ วรรค ฎ และวรรค ต ที่มีความหมายเดียว** จะมีจำนวนมาก มีครบทั้ง ๖ หัวข้อย่อย กล่าวคือ (๑) ศัพท์ที่เป็นชื่อบุคคล สัตว์ สถานที่ (๒) ศัพท์ที่เป็นชื่อสิ่งของเครื่องใช้ (๓) ศัพท์ธรรมะ (๔) ศัพท์ภาษาไทยที่มีความหมายเฉพาะ (๕) ศัพท์เป็นชื่อชาดก (๖) ศัพท์ที่เป็นชื่อพระสูตร รวมถึง วัตถุ วิมาน คาถา นิเทศ อุปทาน วงส์ และจริยา

ศัพท์เกี่ยวกับชื่อบุคคล สัตว์ สถานที่ เนื่องจากศัพท์ที่อยู่กลุ่มนี้ มี ๓ ประเภท คือ บุคคล ๑ สัตว์ ๑ และ สถานที่ ๑

แยกเป็น ๒ กลุ่ม คือ บรรพชิต และคฤหัสถ์ กลุ่มบรรพชิต มีทั้งภิกษุ ภิกษุณี สามเณร เช่น จุนทกะ,พระเถระรูปหนึ่ง,จูฬปันถก พระอรหันต์มหาสาวกสมัยพุทธกาล,ตครสีขี,ชื่อพระปัจเจกพุทธเจ้า,ทีปังกร พระนามพระพุทธเจ้าองค์หนึ่ง กลุ่มคฤหัสถ์ มีทั้งอุบาสก เทพบุตร เทพธิดา พระราชา พระเจ้าจักรพรรดิ ดาบส ฤาษี พราหมณ์ ยักษ์ เจ้าลัทธิ พระโอรส เปรต เทวี เช่น จันทะ ชื่อ

ผู้ใหญ่นบ้าน, จันทิตตตะ พระนามพระเจ้าจักรพรรดิ จันทเทพบุตร ชื่อเทพบุตรองค์หนึ่ง ผู้เป็นโอรสของ
ท้าวสักกะ จิตตฤาษี ผู้เป็นบุตรบุโรหิตชาวกรุงโกสัมพี ชยทิสะ พระกุมารผู้เกิดมาขณะยักษิณีผู้เป็น
ปัจจามิตร ทมิชชะ ยักผู้เข้าสิงอุบาสกอุบาสิกา ทูสีมาร ชื่อมาตนาหนึ่ง นกุลปีตาคหบดี ชื่อคหบดีที่มี
อายุมาก นันทราช พระนามพระราชองค์หนึ่ง นารทพรหม พรหมชื่อนานารทะ

เกี่ยวกับสัตว์ เช่น จัมเปยยะ ชื่อพญานาคตนหนึ่ง ช้างกฤษณะ ช้างที่พระเวสสันดร
ประทานแก่พราหมณ์แคว้นกาลิงคะ ช้างเอราวัณ ช้างทรงของท้าวสักกะ นกหัสดีลิงค์ นกในวรรณคดี
มีจะงอยปากยาวคล้ายวงช้าง ช้างนาฬาคีรี ช้างดุร้าย ชอบฆ่าคน

เกี่ยวกับสถานที่ กล่าวถึงแม่น้ำ ภูเขา ชอกเขา นิคม ตำบล กรุง รัฐ แคว้น เมือง วิหาร
ปราสาท ป่า ทำน้ำ ประตู่ ทวีป เช่น จันทวดี ชื่อเมืองแห่งหนึ่ง จัมปา กรุง เมือง จาลิกบรรพต ชื่อ
ภูเขา จิตรลดา สวนทิพย์ในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ตัณฑุลาปาลี ชื่อประตู่เล็กในเมืองราชคฤห์ ทวาราวดี ชื่อ
นครอโยธยา ท่าพระโคดม ท่าภรุคัจฉะ ท่าเรือภรุคัจฉะ นันทาราม ชื่อวัดแห่งหนึ่ง นาสกะ ชื่อสระ
แห่งหนึ่ง นิโครธาราม ชื่อวิหารแห่งหนึ่งที่พระญาติสร้างถวายพระพุทธเจ้า เนรุ ชื่อภูเขาทอง

ศัพท์หมวดอักษรวรรค จ วรรค ฎ และวรรค ต ที่มีความหมายเดียว : ศัพท์เกี่ยวกับชื่อ
สิ่งของเครื่องใช้ เช่น จันทประสาท ชื่อประสาทของพระเจ้าพระนามว่าสุนนะ ที่เคยประทับเมื่อครั้ง
เป็นพระราชกุมาร นาทียปราสาท ชื่อประสาทของพระราชกุมารพระนามว่าติสสะ

ศัพท์หมวดอักษรวรรค จ วรรค ฎ และวรรค ต ที่มีความหมายเดียว : ศัพท์ธรรมะ เช่น
จงกรม เเดินกำหนดมีสติกำกับ จริต ความประพฤติ จักขุ ตา จาคณะ ทรัพย์คือจาคะ จิตตปริญญา
การกำหนดรู้จิต ฌานวิโมกข์ ความหลุดพ้นด้วยฌาน โทสาคติ ความลำเอียงเพราะชัง นาถกรรมธรรม
ธรรมทำที่พึง นิยมปัญญา ชอบปัญญา พอใจเรื่องปัญญา เนยยะ ผู้พอนำได้

ศัพท์หมวดอักษรวรรค จ วรรค ฎ และวรรค ต ที่มีความหมายเดียว : ศัพท์เกี่ยวกับคำ
ภาษาไทยที่มีความหมายเฉพาะเช่น เช่น จตุรงค์เสนา เสนามืองค์ ๔ อย่าง จอมคน คือพระพุทธเจ้า
จอมปราษฎ์ คือพระสัมมาสัมพุทธเจ้า จอมอสูร อสูรที่เป็นใหญ่ จักรवाल ระบบสุริยะ จาริก เทียวไป
จำวัด นอน โชคชะตา การทำนายราศี ญัตติ คำเผด็จสงฆ์ ตถาคต พระนามอย่างหนึ่งของ
พระพุทธเจ้า ตำรา คัมภีร์ ทายบาล คนเฝ้าสวน นิจศีล ศीलที่พึงรักษาเป็นประจำ เนกขัมมะ การออก
จากกาม

ศัพท์หมวดอักษรวรรค จ วรรค ฎ และวรรค ต ที่มีความหมายเดียว : ศัพท์ชื่อขาดก เช่น
จตุโปสถียขาดก ขาดกที่ว่าด้วยบุคคล ๔ จำพวกผู้รักษาอุโบสถ จันทกินนรีขาดก ขาดกว่าด้วยเรื่อง
นางจันทกินนรี ตโยธัมมขาดก : ขาดกว่าด้วยธรรม ๓ ประการของพญาวานร นพพานขาดก ขาดกว่า
ด้วยอุบายตีมน้ำด้วยไม้้อ เนรุขาดก ขาดกว่าด้วยอานุภาพของภูเขาเนรุ

ศัพท์หมวดอักษรวรรค จ วรรค ฎ และวรรค ต ที่มีความหมายเดียว : ศัพท์ชื่อพระสูตร
และในที่นี้ขอสงเคราะห์พระสูตรที่เป็นวัตถุ คาถา วิมาน อปทาน นิทเทส วงส์ และจรียาไว้ด้วย เช่น
จตุตถโวหารสูตร พระสูตรที่ว่าด้วยโวหาร สูตรที่ ๔ จันทิมสูตร พระสูตรว่าด้วยจันทิมเทพบุตร
ตโมตมสูตร พระสูตรว่าด้วยผู้มีตมาและมีตไป ทุกขวิปากสูตร พระสูตรว่าด้วยธรรมที่มีทุกข์ และที่มีสุข
เป็นวิปาก นามสูตร พระสูตรว่าด้วยชื่อ จันทาถเถรวัตถุ เรื่องพระจันทาถเถระ จัญจมาณวิกาวัตถุ
เรื่องนางจัญจมาณวิกา ตาลปณณททายิกาวิมาน ว่าด้วยวิมานที่เกิดขึ้นแก่หญิงผู้ถวายพัดใบตาล นิมพ
มุกฐิตายิกาวิมานว่าด้วยวิมานที่เกิดขึ้นแก่หญิงผู้ถวายผักสะเดา จันทาเถรีคาถา คาถาของพระจันทา

เถรี, ภาซิตของพระจันทาเถรี จาปาเถรีคาถา คาถาของพระจาปาเถรี, ภาซิตของพระจาปาเถรี จรียานานัตตญาณนิตเทศ แสดงจรียานานัตตญาณ จารวิหารนิตเทศ แสดงความประพฤติและความ เป็นอยู่ ตักกัณฑิปปุณฺณิยเถราปทาน ประวัติในอดีตชาติของพระตักกัณฑิปปุณฺณิยเถระ นิสเสณิทายกเถราปทาน ประวัติในอดีตชาติของพระนิสเสณิทายกเถระ จันทกุมารจรียา พระจรียาของพระจันทกุมารทรงบำเพ็ญขันติบารมี จัมเปยยจรียา จรียาของจัมเปยยนาคราช

ศัพท์หมวดอักษรวรรค จ วรรค ฎ และวรรค ต ที่มี ๒ ความหมาย จะมีจำนวนหนึ่ง จะมีจำนวนหนึ่ง มีครบ ๖ หัวข้อย่อย เช่น ศัพท์หมวดอักษรวรรค จ วรรค ฎ และ วรรค ต ที่มี ๒ ความหมาย: ศัพท์เกี่ยวกับชื่อบุคคล สัตว์ สถานที่ เนื่องจากศัพท์ที่อยู่กลุ่มนี้ มี ๓ ประเภท คือ บุคคล ๑ สัตว์ ๑ และ สถานที่ ๑ เพื่อสะดวกในการค้นคว้า

เกี่ยวกับบุคคล เช่น **ธรรมทินนา, ภิกษุณี** :1.พระเถรีมหาสาวิกาองค์หนึ่ง 2.พระธรรมทินนาเถรี อีกร่องหนึ่งเลิศด้านมีปัญญามาก เป็นพระอัครสาวิกา ของพระพุทธเจ้าพระนามว่าปิยทัสสี คู่กับพระสุชาตาเถรี

นางกาฬี :1.หญิงผู้มีร่างกายใหญ่ ดำเหมือนกา ทำหน้าที่เป็นผู้ดูแลป่าช้า เผาศพ 2.หญิงแพศยาชื่อว่ากาฬี มีน้องชายชื่อตุนฑิละ

เนสาทะ, พราหมณ์ ๒ นัย คือ 1.พราหมณ์ชื่อว่าเนสาทะ ผู้ใช้ดอกไม้ร้อยกลีบกวาดอาศรม อาศัยอยู่ที่ฝั่งแม่น้ำ แล้วเห็นพระพุทธเจ้านามว่าสิทธัตถะจึงได้ถวาย 2.พราหมณ์ชื่อว่าเนสาทะอีกคนหนึ่ง เป็นพรานผู้บอกให้พราหมณ์อรัมปายณะ ปล่อยพญานาคภูริทัตตะ

เกี่ยวกับสัตว์ เช่น 1. ช้างตระกูลมาตังคะ เป็นช้างชนิดดุร้าย 2.ชื่อช้างพระโพธิสัตว์ในอดีตชาติของพระโคตมพุทธเจ้า บำเพ็ญอุชิฐฐานอุปบารมี

เกี่ยวกับสถานที่ เช่น **ทักขินาชนบท** :1. ชนบทด้านทิศใต้ ชนบทตอนใต้ของแม่น้ำคงคาเป็นที่ตั้งของสำนักพราหมณ์และดาบสจำนวนมาก2.วันตีทักขินาชนบททักขินาชนบทในแคว้นอวันตี บางแห่งเรียกว่า ทักขินาชนบท ได้แก่บ้านเมืองชนบททางตอนใต้ของแคว้นอวันตี

ศัพท์หมวดอักษรวรรค จ วรรค ฎ และ วรรค ต มี ๒ ความหมาย: **ศัพท์เกี่ยวกับชื่อสิ่งของเครื่องใช้** เช่น **จักร** :1.รูปเป็นวงกลมและมีแฉก ๆ โดยรอบ 2.ล้อ,ล้อรถ, ธรรมนำชีวิตไปสู่ความเจริญรุ่งเรือง ดุจล้อนำรถไปสู่ที่หมาย เรียกว่า จักร

ศัพท์หมวดอักษรวรรค จ วรรค ฎ และ วรรค ต ที่มี ๒ ความหมาย : **ศัพท์ธรรมะ** เช่น **จรียา** : 1. ความประพฤติ, การครองตน,การดำเนินชีวิต 2. ลักษณะความประพฤติหรือการแสดงออกที่เป้นพื้นฐานประจำตัว, พื้นจิตพื้นนิสัยของแต่ละบุคคลที่หนักไปดำนั้นดำนี่ แตกต่างกันไป

จิตตสังขาร : สังขารของจิต มี ๒ นัย คือ 1.ปัจจัยปรุงแต่งจิต ได้แก่ สัญญาและเวทนา 2.สภาพที่ปรุงแต่งการกระทำทางใจ ได้แก่ เจตนาที่ก่อให้เกิดมโนกรรม

ธัมมบูชา :1.การบูชาด้วยธรรม, การบูชาด้วยการปฏิบัติธรรม 2.การบูชาซึ่งธรรม, การบูชาพระธรรม อันเป็นอย่างหนึ่งในพระรัตนตรัย (คือบูชาพระธรรมรัตนะ) ด้วยดอกไม้ รูป เทียน ของหอม เป็นต้น

ศัพท์หมวดอักษรวรรค จ วรรค ฎ และ วรรค ต ที่มี ๒ ความหมาย : ศัพท์เกี่ยวกับคำภาษาไทยที่มีความหมายเฉพาะ เช่น **นิกาย**: พวก,หมวด,หมู่, ชุมชน, กอง ; 1.หมวดตนใหญ่แห่ง

พุทธพจน์ ในพระสุตตันตปิฎก ซึ่งแยกเป็นที่ฆนิกาย มัชฌิมนิกาย สังยุตตนิกาย อังคุตตรนิกาย และขุททกนิกาย 2.คณะนักบวช หรือศาสนิกชนในศาสนาเดียวกันที่แยกเป็นพวกๆ

เนื้ออ่อน ๒ นัย คือ 1. ส่วนของร่างกายคนหรือสัตว์ที่อยู่ถัดหนังเข้าไป ในที่นี้หมายถึงเนื้อในที่แคบ ซึ่งเป็นริดสีดวง 2. สิ่งที่เป็นลักษณะประจำตัวของสิ่งต่าง ๆ เช่น ไม้ ไม้เนื้ออ่อน

ศัพท์หมวดอักษรวรรค จ วรรค ฎ และวรรค ต ที่มี ๒ ความหมาย: ศัพท์ชื่อชาดก เช่น **ทุมเมธชาดก** : ชาดกว่าด้วยคนโง่ **ทุมเมธชาดก** ชาดกว่าด้วยคนมีปัญญาพราหมณ์ **ทุตชาดก** ชาดกว่าด้วยทุกชีวิตเป็นทุตของท้อง **ทุตชาดก** ชาดกว่าด้วยบุคคลผู้เป็นทุต **ธัมมัทธชชาดก** ชาดกว่าด้วยผู้มีธรรมเป็นธงชัย **ธัมมัทธชชาดก** ชาดกว่าด้วยการมีธรรมเป็นธงชัย

ศัพท์หมวดอักษรวรรค จ วรรค ฎ และวรรค ต ที่มี ๒ ความหมาย : ศัพท์ชื่อพระสูตร ในที่นี้ขอสงเคราะห์ศัพท์ที่เป็นวัตถุ คาถา อปทาน เข้าไปด้วย เช่น **จังกมสูตร** พระสูตรว่าด้วยการจงกรม **จังกมสูตร** พระสูตรว่าด้วยการเดินจงกรม แต่เนื้อหาแตกต่างกัน **ตถสูตร** พระสูตรว่าด้วยสิ่งจริงแท้ **ตถสูตร** พระสูตรว่าด้วยสิ่งจริงแท้ **ญาณสูตร** พระสูตรว่าด้วยญาณ **ญาณสูตร** พระสูตรว่าด้วยญาณเกิดขึ้นเพราะเจริญอิทธิบาท **ทุเตยยสูตร** พระสูตรว่าด้วยคุณสมบัติของทุต **ทุเตยยสูตร** พระสูตรว่าด้วยสัตว์ที่เว้นขาดจากการทำหน้าที่เป็นตัวแทน ๆ **นาวาสสูตร** พระสูตรว่าด้วยบุคคลผู้เป็นดุจเรือข้ามฟาก **นาวาสสูตร** พระสูตรว่าด้วยอุปมาด้วยเรือ **ฉัพพัคคียภิกขุวัตถุ (๑)** เรื่องภิกษุฉัพพัคคีย์ **ฉัพพัคคียภิกขุวัตถุ (๒)** เรื่องภิกษุฉัพพัคคีย์ **นันทกเถรคาถา** คาถาของพระนันทกเถระ, ภาษิตของพระนันทกเถระ **นันทกเถรคาถา** คาถาของพระนันทกเถระ, ภาษิตของพระนันทกเถระ **ติณมฏฐิทายกเถรอปทาน** ประวัติในอดีตชาติของพระติณมฏฐิทายกเถระ **ติณมฏฐิทายกเถรอปทาน** ประวัติในอดีตชาติของพระติณมฏฐิทายกเถระ **นพมาลียเถรอปทาน** ประวัติในอดีตชาติของพระนพมาลียเถระ **นพมาลียเถรอปทาน** ประวัติในอดีตชาติของพระนพมาลียเถระ

ศัพท์หมวดอักษรวรรค จ วรรค ฎ และวรรค ต ที่มีตั้งแต่ ๓ ความหมายขึ้นไป จะมีจำนวนหนึ่ง มี ๕ หัวข้อย่อย ยกเว้นศัพท์เกี่ยวกับชื่อสิ่งของเครื่องใช้ เช่น

ศัพท์หมวดอักษรวรรค จ วรรค ฎ และ วรรค ต มีตั้งแต่ ๓ ความหมายขึ้นไป: ศัพท์เกี่ยวกับชื่อบุคคล สัตว์ สถานที่ เนื่องจากศัพท์ที่อยู่กลุ่มนี้ มี ๓ ประเภท คือ บุคคล ๑ สัตว์ ๑ และสถานที่ ๑ เพื่อสะดวกในการค้นคว้า

เกี่ยวกับบุคคล เช่น **จันทนะ** มี ๔ นัย คือ จันทนะเทพบุตร : ชื่อเทพบุตรองค์หนึ่ง เคยสนทนารธรรมกับพระโสมสกังคิยเถระ จันทนะ, ชัตตยกุมาร : ราชกุมารองค์หนึ่ง ผู้เป็นราชโอรสของกษัตริย์พระนามว่าอัญชสะ ซึ่งคนมีกิริยาแข็งกระด้าง จันทนะ, ยักษ์ : ยักษ์ตนหนึ่งผู้เป็นบริวารรับใช้ท้าวมหาราชนามว่ากุเวร **จันทนะ, นักบวช** : ชื่อนักบวชคนหนึ่ง **นันทะ** เกี่ยวกับภิกษุ ๓ นัย คือ นันทะ, ภิกษุ : 1. พระอนุชาของพระพุทธเจ้าแต่ต่างพระมารดา 2. ชื่อพระอรหันต์องค์หนึ่งชาวเมืองโกสัมพี 3. ชื่อพระอรหันต์องค์หนึ่งในอดีตซึ่งพระเถระ

นันทะ อีก ๕ นัย คือ 1. นันทะ ชาวเมืองเวฬุกันฎกะ ทักขิณาคีรีชนบท เป็นบุตรหญิงที่ชื่อว่านันทมาตาอุบาสิกา ถูกจับ 2. ชื่อมาณพ เป็นศิษย์ของพราหมณ์พาวรี 3. ชื่อดาบสและเป็นบัณฑิต ผู้ที่เป็นน้องชายโสณดาบส 4. ชื่อทาสคนหนึ่ง เป็นบุตรของทาสี มักพูดวาจาหยาบ 5. ชื่อพระราชาองค์หนึ่งที่บำเพ็ญกุศลกรรมบถ

ศัพท์เกี่ยวกับชื่อสิ่งของเครื่องใช้ ยังไม่พบศัพท์ ในตอนนี้

ศัพท์หมวดอักษรวรรค จ วรรค ฎ และ วรรค ต ที่มีตั้งแต่ ๓ ความหมายขึ้นไป : **ศัพท์ธรรมะ** เช่น ทุกข์ ๓ นัย คือ **ทุกข์** 1.สภาพที่ทนอยู่ได้ยาก, สภาพที่คงทนอยู่ไม่ได้ 2.อาการแห่งทุกข์ที่ปรากฏขึ้นหรืออาจปรากฏขึ้นได้แก่คน 3.สภาพที่ทนได้ยาก, ความรู้สึกไม่สบาย ได้แก่ ทุกขเวทนา

ศัพท์หมวดอักษรวรรค จ วรรค ฎ และ วรรค ต ที่มีตั้งแต่ ๓ ความหมายขึ้นไป: **ศัพท์เกี่ยวกับคำภาษาไทยที่มีความหมายเฉพาะ** เช่น **ญาณหยั่งรู้ มี ๓ นัย** คือ 1.สัพพัญญุตญาณ ดังคำในมหาปริณิพพานสูตรตอนหนึ่งว่า ตถาคตมีญาณหยั่งรู้ในเรื่องนี้ 2. ญาณพิเศษ ในที่ฌนิกาย สังคีติสูตร กล่าวถึงญาณหยั่งรู้ไว้ในญาณ ๓ 3.ความรู้พิเศษชนิดต่างๆ ในกัจจานโคตตสูตร

นิสัย : นิสัย มี ๓ นัย คือ 1.ที่พึง, ที่อาศัย 2.ปัจจัยเครื่องอาศัยของบรรพชิต ๔ อย่าง 3.ความประพฤติที่เคยชิน เช่น ทำจนเป็นนิสัย

ศัพท์หมวดอักษรวรรค จ วรรค ฎ และ วรรค ต ที่มีตั้งแต่ ๓ ความหมายขึ้นไป: **ศัพท์ชื่อขาดก** เช่น **ติดตริขาดก** ๓ ขาดก แต่มีเนื้อหาต่างกันคือ 1. ติดตริขาดก ขาดกว่าด้วยนกกระทำ 2. ติดตริขาดก ขาดกว่าด้วยนกกระทำ 3.ติดตริขาดก ขาดกว่าด้วยนกกระทำ **ทัททรขาดก** มีชื่อทัททรขาดก ๓ ขาดก คือ 1. ทัททรขาดก ขาดกว่าด้วยราชสีห์กับสุนัขจึงจอกที่ภูเขาเงิน 2. ทัททรขาดก ขาดกว่าด้วยนาคทัททร 3.ทัททรขาดก ขาดกว่าด้วยนกกระทำ

ศัพท์หมวดอักษรวรรค จ วรรค ฎ และ วรรค ต ที่มีตั้งแต่ ๓ ความหมายขึ้นไป: **ศัพท์ชื่อพระสูตร** รวมวัตถุ วิมาน คาถา อปทานเข้าไว้ด้วย เช่น **เทวทหสูตร** มี ๓ สูตร คือ เทวทหสูตร พระสูตรว่าด้วยเทวทหนิคม เทวทหสูตร พระสูตรว่าด้วยพระธรรมเทศนาที่เทวทหนิคม เทวทหสูตร พระสูตรว่าด้วยพระธรรมเทศนาที่เทวทหนิคม

อัมมกถิกสูตร มี ๔ สูตร คือ **อัมมกถิกสูตร** พระสูตรว่าด้วยธรรมกถิก พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ธรรมกถิก ๔ จำพวก อัมมกถิกสูตร พระสูตรว่าด้วยพระธรรมกถิก อัมมกถิกสูตร พระสูตรว่าด้วยพระธรรมกถิก อัมมกถิกสูตร (ทุติย) :พระสูตรว่าด้วยพระธรรมกถิก (สูตรที่ ๒)

นขลิสสูตร มี ๔ สูตร คือ **นขลิสสูตร** พระสูตรว่าด้วยอุปมาด้วยฝุ่นที่ปลายเล็บ นขลิสสูตร พระสูตรว่าด้วยฝุ่นติดปลายเล็บ นขลิสสูตร พระสูตรว่าด้วยฝุ่นติดปลายเล็บ นขลิสสูตร พระสูตรว่าด้วยอุปมาด้วยฝุ่นที่ปลายเล็บ

นิโรธสูตร มี ๓ สูตร คือ **นิโรธสูตร** พระสูตรว่าด้วยเหตุให้ตรัสเรียกว่า นิโรธ นิโรธสูตร พระสูตรว่าด้วยนิโรธ นิโรธสูตร พระสูตรว่าด้วยนิโรธสัญญา

ติสสเถรวัตถุ มี ๓ เรื่อง ต่างกรรมต่างวาระ ดังนี้ 1.เรื่องพระติสสเถระรูปที่ ๑ พระผู้มีพระภาคตรัสพระคาถานี้แก่ภิกษุทั้งหลาย 2. เรื่องพระติสสเถระรูปที่ ๒ พระผู้มีพระภาคตรัสพระคาถานี้แก่พระติสสเถระ 3.เรื่องพระติสสเถระรูปที่ ๓ พระผู้มีพระภาคตรัสพระคาถานี้แก่ภิกษุทั้งหลาย

นาควิมาน (ปฐม) : วิมานที่มีช้างทิพย์เป็นพาหนะ (เรื่องที่ ๑) **นาควิมาน (ทุติย) :** วิมานที่มีช้างทิพย์เป็นพาหนะ (เรื่องที่ ๒) **นาควิมาน (ตติย) :** วิมานที่มีช้างทิพย์เป็นพาหนะ (เรื่องที่ ๓) **นาควิมาน :** วิมานที่เกิดขึ้นแก่หญิงผู้ถวายผ้าคู่หนึ่งแด่พระพุทธเจ้า

ติสสเถระคาถา มี ๓ ครั้ง แต่ละครั้ง ล้วนพระเถระชื่อว่าติสสเถระกล่าว แต่มีเนื้อหาแตกต่างกัน คือ 1.ท่านพระติสสเถระได้กล่าวไว้ว่า ภิกษุพึงมีสติพยายามละกามราคะ 2.ท่านพระติสสเถระได้กล่าวไว้ว่า เราละทิ้งงานทองคำลวดลายวิจิตร 3.ท่านพระติสสเถระเมื่อจะประกาศโทษในลาภสักการะและความที่ตนไม่ติดข้องอยู่ในลาภสักการะ

๗.๒ การใช้ประโยชน์มิติเศรษฐกิจ/พาณิชย์ เช่น การเจรจาจับกลุ่มธุรกิจ จดลิขสิทธิ์ เป็นต้น

๗.๒.๑ มหาวิทยาลัยมีพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ได้มาตรฐานสมบูรณ์ ถูกต้องตามคัมภีร์ในพระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎก พระอภิธรรมปิฎก

๗.๒.๒ มหาวิทยาลัยมีรายได้จากจำหน่ายหนังสือพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

๗.๓ การใช้ประโยชน์มิติการพัฒนาสังคม/ชุมชน/ท้องถิ่น เช่น ถ่ายทอดเทคโนโลยี/กระบวนการ ความรู้ให้กับชุมชน

๗.๓.๑ สถาบันการศึกษา ระดับมหาวิทยาลัย วิทยาลัย โรงเรียนต่างๆ ทั้งภาครัฐและเอกชน จำนวน ๕,๐๐๐ แห่ง

๗.๓.๒ นิสิต นักศึกษา และประชาชนทั่วไปที่สนใจค้นคว้าคำสอนทางพระพุทธศาสนา จำนวน ๒๕,๐๐๐ คน

๗.๓.๓ พระสงฆ์และอุบาสกอุบาสิกา หรือผู้ใช้อื่นๆ ได้เข้าใจความหมายถูกต้อง สามารถนำไปใช้ได้ถูกที่ ถูกความหมาย อำนวยให้เกิดประโยชน์แก่การเรียนการสอนและการวิจัยของมหาวิทยาลัย

๗.๔ การใช้ประโยชน์มิติวิชาการ เช่น มีการอ้างอิงผลงานที่ตีพิมพ์วารสารวิชาการ ระดับประเทศ/ระดับนานาชาติ การนำไปสอนในรายวิชาต่างๆ

๗.๔.๑ คณาจารย์ทั้งภายในและภายนอก ใช้ประกอบเพื่อศึกษาค้นคว้า และอ้างอิงในการเขียนผลงานทางวิชาการ

๗.๔.๒ นิสิต นักศึกษา นักเรียนใช้ประกอบศึกษาค้นคว้าและอ้างอิงในการทำรายงาน และเขียนบทความและการทำวิทยานิพนธ์

๘. การเผยแพร่/การประชาสัมพันธ์ เช่น การเผยแพร่ในวารสาร/การนำเสนอในที่ประชุม/เว็บไซต์

๘.๑ การจัดพิมพ์เผยแพร่ผลการวิจัย พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย แจกจ่ายไปยังสถาบันการศึกษาและส่วนงานต่างๆ ของมหาวิทยาลัย ทั้งคณะ วิทยาเขต วิทยาลัยสงฆ์

๘.๒ การตีพิมพ์บทความการวิจัย เรื่องพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ในวารสารมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ปีที่ ๒ ฉบับที่ ๔ กรกฎาคม-ธันวาคม ๒๕๕๘

๘.๓ การเผยแพร่ทางเว็บไซต์ (สำหรับผู้บริหาร) <http://qa.mcu.ac.th/ac/lxc/index.php>

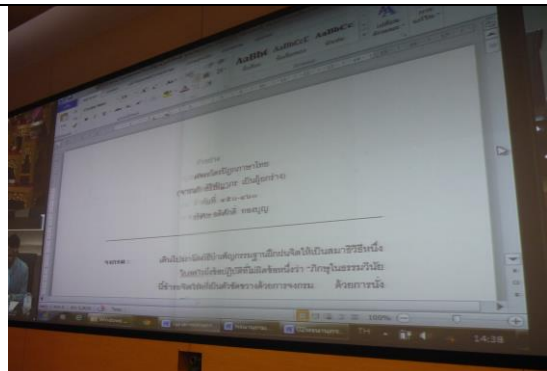
๙. ภาพประกอบกิจกรรมการวิจัย/การเผยแพร่ผลงานวิจัย

ภาพการประชุมสัมมนาเชิงปฏิบัติการผู้เขียนศัพท์พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย
ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ณ ห้อง ๔๐๑ สำนักงานอธิการบดี มจร วังน้อย
เมื่อ ๒๐ ธ.ค.๒๕๕๖

ประมวลภาพประชุมคณะบรรณาธิการ ชุดที่ ๑ และชุดที่ ๒
พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
ณ ห้อง ๔๐๑ และ ห้อง ๔๐๒ สำนักงานอธิการบดี มจร วังน้อย
ปีงบประมาณ ๒๕๕๗

ประวัติผู้วิจัย

- ชื่อ-นามสกุล(ภาษาไทย) : พระศรีคัมภีร์ญาณ (สมจินต์ วันจันทร์) ,รศ.ดร.
- ชื่อ-นามสกุล(ภาษาอังกฤษ) : Assoc.Prof. Dr. Phra Sigambhirayarn
- ตำแหน่งทางวิชาการ : รองศาสตราจารย์ ภาควิชาพระพุทธศาสนา คณะพุทธศาสตร์
- ตำแหน่งหน้าที่ : -รองอธิการบดีฝ่ายวิชาการ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
-รักษาการผู้อำนวยการวิทยาลัยพุทธศาสตร์นานาชาติ
- การศึกษา : -เปรียญธรรม ๙ ประโยค
-ศิลปศาสตรบัณฑิต(ศษ.บ.) มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิราช
-พุทธศาสตรมหาบัณฑิต (พธ.ม.) (พระพุทธศาสนา) มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
- Ph.D.(Pali&Buddhist Studies), BHU, India
- ความเชี่ยวชาญพิเศษ : พุทธปรัชญา พระพุทธศาสนamahayan อารยธรรมพุทธศาสนาในทิเบต ปรัชญาตะวันออก
- ผลงานวิจัย : -งานวิจัยที่สำเร็จแล้ว
หัวหน้าโครงการวิจัย เรื่อง “ การศึกษาวิเคราะห์หลักจริยศาสตร์ในคัมภีร์พระพุทธศาสนา”
งานวิจัยที่กำลังทำ
หัวหน้าโครงการวิจัยเรื่อง “ พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อักษรวรรค จ คือ จ ฉ ช ฌ ญ อักษร ฎ คือ ฎ ฐ ฑ ฒ และอักษร ต คือ ต ถ ท ธ น”
ส่งร่างต้นฉบับแก่สถาบันวิจัยพุทธศาสตร์
- ที่อยู่ปัจจุบัน : -วัดปากน้ำ แขวงปากคลอง เขตภาษีเจริญ กรุงเทพมหานคร ๑๐๑๖๐ โทร.๐๒ ๘๖๙๑ ๗๖๘
-สำนักงานอธิการบดี มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เลขที่ ๗๙ หมู่ที่ ๑ ตำบลลำไทร อำเภอวังน้อย จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ๑๓๑๗๐ โทร.๐๓๕ ๒๔๘ ๐๑๓ โทรสาร.๐๓๕ ๒๔๘ ๐๑๓ โทรศัพท์มือถือ ๐๘๑ ๘๙๙ ๔๑๐๗
Email. somjin@mcu.ac.th

ประวัติผู้ร่วมวิจัย

- ชื่อ-นามสกุล(ภาษาไทย) : พระมหาสุทัศน์ ตีสรรวาที
- ชื่อ-นามสกุล(ภาษาอังกฤษ) : Phramaha Sutas Nakkarnrian
- ตำแหน่งหน้าที่ : -ผู้ช่วยอธิการบดีฝ่ายประกันคุณภาพ
-รักษาการผู้อำนวยการกองวิชาการ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
- การศึกษา : -เปรียญธรรม ๙ ประโยค
-พุทธศาสตรบัณฑิต คณะพุทธศาสตร์ สาขาปรัชญา
-พุทธศาสตรมหาบัณฑิต (พธ.ม.) (ปรัชญา) มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
- ประวัติการทำงาน : เลขานุการบัณฑิตวิทยาลัยมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
- ผลงานวิจัย : -งานวิจัยที่สำเร็จแล้ว
หัวหน้าโครงการวิจัย เรื่อง “แนวทางการพัฒนาระบบประกันคุณภาพการศึกษาภายใน มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย”
-งานวิจัยที่กำลังทำ
ผู้ร่วมวิจัยเรื่อง “พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อักษรวรรค จ คือ จ ฉ ช ฌ ญ อักษร ฎ คือ ฎ ฐ ฑ ฒ ฒ และอักษร ต คือ ต ถ ท ธ น” ส่งร่างต้นฉบับแก่สถาบันวิจัยพุทธศาสตร์
- ที่อยู่ปัจจุบัน : -วัดดาวดึงษาราม แขวงบางยี่ขัน เขตบางกอกน้อย กรุงเทพมหานคร
-สำนักงานอธิการบดีมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เลขที่ ๗๙ หมู่ที่ ๑ ตำบลลำไทร อำเภอวังน้อย จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ๑๓๑๗๐ โทร.๐๓๕ ๒๔๘ ๐๑๓โทรสาร.๐๓๕ ๒๔๘ ๐๑๓ โทรศัพท์มือถือ ๐๘๑ ๔๐๙ ๐๐๔๔
Email. sutas8831179@hotmail.com

- ชื่อ-นามสกุล(ภาษาไทย) : พระมหाराชน จิตตปาโล
- ชื่อ-นามสกุล(ภาษาอังกฤษ) : Phramaha Rachan Ciddabalo
- ตำแหน่งหน้าที่ : -ผู้อำนวยการส่วนงานบริหาร สถาบันภาษา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
- การศึกษา : -เปรียญธรรม ๖ ประโยค
-พุทธศาสตรบัณฑิต คณะพุทธศาสตร์ สาขาปรัชญา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
-ประกาศนียบัตร(ภาษาอังกฤษสำหรับเจ้าหน้าที่สำนักงาน) มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิราช
-พุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาการบริหารการศึกษา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ.2555
- ประวัติการทำงาน : -เจ้าหน้าที่ธุรการ สังกัดบัณฑิตวิทยาลัย มจร. 2544
-เลขานุการบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ.2549
-นักวิชาการศึกษา กองวิชาการ 2552
-รองผู้อำนวยการกองวิชาการ สำนักงานอธิการบดี 2554-2556
- ผลงานวิจัย : -งานวิจัยที่กำลังทำ
ผู้ร่วมวิจัยเรื่อง “พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อักษรวรรค จ คือ จ ฉ ช ฌ ญ อักษร ฎ คือ ฎ ฐ ฑ ฒ ณ และอักษร ต คือ ต ถ ท ฒ น” ส่งร่างต้นฉบับแก่สถาบันวิจัยพุทธศาสตร์
- ที่อยู่ปัจจุบัน : สถาบันภาษามหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เลขที่ ๗๙ หมู่ที่ ๑ ตำบลลำไทร อำเภอวังน้อย จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ๑๓๑๗๐ โทร.๐๓๕ ๒๔๘ ๐๑๓ โทรสาร.๐๓๕ ๒๔๘ ๐๑๓ โทรศัพท์มือถือ 089211-0463
Email. grads_mcu@hotmail.com

- ชื่อ-นามสกุล(ภาษาไทย) : รศ.ดร.สมิทธิพล เนตรนิมิตร
- ตำแหน่งทางวิชาการ : รองศาสตราจารย์ ภาควิชาพระพุทธศาสนา คณะพุทธศาสตร์
- ตำแหน่งหน้าที่ : -อาจารย์ประจำ บัณฑิตวิทยาลัย คณะพุทธศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
- การศึกษา : - เปรียญธรรม ๙ ประโยค (พ. ศ.๒๕๒๔)
-พุทธศาสตรบัณฑิต (พ.ศ.๒๕๒๗)
-พุทธศาสตรมหาบัณฑิต (พ.ศ.๒๕๓๖)
- Ph.D. (Pali & Buddhist Study) (1999)
- ประวัติการทำงาน : - ปาฬีวิโสธกะ- บรรณกรในการพิมพ์พระไตรปิฎก ฉบับสังคายนา ปี ๒๕๓๐
-กรรมการบริหารโครงการชำระพระไตรปิฎกและคัมภีร์พุทธศาสน์
-กรรมการแปลพระไตรปิฎก แปลยกัณฑ์พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬา เลขานุการ แปลอรรถกถาวินัยปิฎก
-บรรณกรยกัณฑ์พระไตรปิฎกฉบับแก่นธรรม พระวินัยปิฎก
-พิจารณาค่าแปลคัมภีร์มหาวงศ์เล่ม ๑ - ๒
-บรรณาธิการ การพัฒนาเนื้อหาและสื่อสารการศึกษาพระปริยัติธรรม มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
- ผลงานวิชาการ : -เป็นบรรณาธิการอรรถกถาสังยุตตนิกาย(แปล) ฉบับมจร.
-เป็นบรรณาธิการอรรถกถาอังคุตตรนิกาย(แปล) ฉบับมจร.
-เป็นบรรณาธิการอรรถกถามัชฌิมนิกาย(แปล) ฉบับมจร.
-เป็นบรรณาธิการมังคลัตถทีปนี(แปล) ฉบับมจร.
-เป็นบรรณาธิการวิสุทธิมรรค(แปล) ฉบับมจร.
- ผลงานวิจัย : -งานวิจัยที่ทำเสร็จแล้ว
หัวหน้าโครงการวิจัย เรื่อง ชาวพุทธในปรากฏการณ์แบบเซน?, ภูมิภาคกับการพัฒนาศักยภาพสตรีในพระพุทธศาสนา, ปาพจน์ ปาฐะ ปาลี : บาลี ยังไม่ตาย, สหวิทยาการในชาติ, อารยันชาวพุทธ, ร่องรอยของอารยัน
-งานวิจัยที่กำลังทำ
ผู้ร่วมวิจัยเรื่อง“พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อักษรวรรค จ คือ จ ฉ ช ฌ ญ อักษร ฎ คือ ฎ ฐ ฑ ฒ และอักษร ต คือ ต ถ ท ฒ น” ส่งร่างต้นฉบับแก่สถาบันวิจัยพุทธศาสตร์
- ที่อยู่ปัจจุบัน : บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
วัดมหาธาตุ ฯ แขวงพระบรมมหาราชวัง 10200 โทรศัพท์ 02 910 0177, โทรศัพท์มือถือ 081 552 1601
Email. samiddhipol_@hotmail.com

- ชื่อ-นามสกุล(ภาษาไทย)** : ผศ.ดร.สุเทพ พรหมเลิศ
- ตำแหน่งวิชาการ** : ผู้ช่วยศาสตราจารย์ สาขาวิชาพระพุทธศาสนา
- ตำแหน่งหน้าที่** : -อาจารย์ ภาควิชาพระพุทธศาสนา
- การศึกษา** : -ปริญญาธรรม ๙ ประโยค
-พุทธศาสตรบัณฑิต (สาขาวิชาการสอนสังคมศึกษา)
-ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต (สาขาวิชาจารึกภาษาไทย)
-พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต (สาขาวิชาพระพุทธศาสนา)
- ประวัติการทำงาน** : -รายวิชาที่สอน
-การเขียนและปริวรรตภาษาบาลี-พระสุตตันตปิฎก ๑,
-พระสุตตันตปิฎก ๒-พระพุทธศาสนาในเอเชีย,
-พระไตรปิฎกศึกษา,-จิตวิทยาในพระไตรปิฎก,
-อักษรจารึกในพระไตรปิฎก,แต่งแปลบาลี,
-ตรรกศาสตร์เบื้องต้น,-นิเวศวิทยาในพระไตรปิฎก,
-พระวินัยปิฎก,-ธรรมประยุกต์
- ผลงานวิชาการ** : -หนังสือ นามานุกรมพระสูตร. จำนวน ๒๓๐ หน้า
-หนังสือ พระไตรปิฎกศึกษา, ๓๒๒ หน้า.
-หนังสือ อักษรจารึกพระไตรปิฎก, ๒๗๘ หน้า.
-หนังสือ คัมภีร์มหาวงศ์แปล ภาค ๑ จำนวน ๕๗๐ หน้า.
-หนังสือ คัมภีร์มหาวงศ์ แปล ภาค ๒ จำนวน ๔๙๕ หน้า.
- ผลงานวิจัย** : -งานวิจัยที่สำเร็จแล้ว
หัวหน้าโครงการวิจัย เรื่อง การศึกษาความเห็นของนิสิตที่มีต่อการจัดการเรียนการสอนสาขาวิชาพระพุทธศาสนาคณะพุทธศาสตร์ พ.ศ. ๒๕๔๘
-การใช้และความต้องการบริการสารสนเทศของอาจารย์และนิสิต มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๕๐
-การแปลเชิงวิจัยคัมภีร์ที่ปวงค์ พ.ศ. ๒๕๕๔
-งานวิจัยที่กำลังทำ
ผู้ร่วมวิจัยเรื่อง “พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อักษรวรรค จ คือ จ ฉ ช ฌ ญ อักษร ฎ คือ ฎ ฐ ฑ ฒ ฒ และอักษร ต คือ ต ถ ท ธ น” ส่งร่างต้นฉบับแก่สถาบันวิจัยพุทธศาสตร์
- ที่อยู่ปัจจุบัน** : -มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อยุธยา เลขที่ ๗๙ หมู่ที่ ๑ ตำบลลำไทร อำเภอวังน้อย จังหวัด พระนครศรีอยุธยา ๑๓๑๗๐ โทรศัพท์มือถือ ๐๘๕ ๑๓๔๑ ๓๕๙
Email. srisiam2005@hotmail.com

- ชื่อ-นามสกุล(ภาษาไทย) : นายสนธิญาณ รักษาภักดี
- ตำแหน่งหน้าที่ : -หัวหน้าฝ่ายมาตรฐานและประกันคุณภาพ
- การศึกษา : -ปริญญาตรี ๙ ประโยค
-พุทธศาสตรบัณฑิต (สังคมศึกษา) มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
-สังคมสงเคราะห์ทางการศึกษา (สส.ม.) มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
- ผลงานวิจัย : -งานวิจัยที่กำลังทำ
ผู้ร่วมวิจัยเรื่อง“พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อักษรวรรค จ คือ จ ฉ ซ ฌ ญ อักษร ฎ คือ ฎ ฐ ฑ ฒ ณ และอักษร ต คือ ต ถ ท ธ น” ส่งร่างต้นฉบับแก่สถาบันวิจัยพุทธศาสตร์
- ที่อยู่ปัจจุบัน : -สำนักงานอธิการบดี มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เลขที่ ๗๙ หมู่ที่ ๑ ตำบลลำไทร อำเภอวังน้อย จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ๑๓๑๗๐ โทร.๐๓๕ ๒๔๘ ๐๑๓ โทรสาร.๐๓๕ ๒๔๘ ๐๑๓ โทรศัพท์มือถือ 0836132604
Email. sondhi_rak@hotmail.com

- ชื่อ-นามสกุล(ภาษาไทย) : นายสุชญา ศิริธัญญกร
- ชื่อ-นามสกุล(ภาษาอังกฤษ) : mr.suchaya sirithanyaporn
- ตำแหน่งหน้าที่ : -รองผู้อำนวยการกองวิชาการ
- การศึกษา : -ปริญญาธรรม ๙ ประโยค
-พุทธศาสตรบัณฑิต คณะครุศาสตร์ (การสอนสังคมศึกษา)
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
-พุทธศาสตรมหาบัณฑิต (พธ.ม.) (พระพุทธศาสนา) มหาวิทยาลัย
มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
- ประวัติการทำงาน : -บรรณกรและเลขานุการ พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลง
กรณราชวิทยาลัย เล่มที่ ๑๐,๑๑,๒๑ และบรรณกร เล่มที่ ๑๔
(พ.ศ. ๒๕๓๘-๒๕๔๒)
-เป็นอนุกรรมการจัดทำหนังสือพระพุทธศาสนาหลักสูตรการศึกษา
ขั้นพื้นฐาน ช่วงชั้นประถมศึกษาและมัธยมศึกษา (พ.ศ.๒๕๔๔-
๒๕๔๙)
-หัวหน้าฝ่ายตำราและเอกสารทางวิชาการ กองวิชาการ สำนักงาน
อธิการบดี
- ผลงานวิจัย : -งานวิจัยที่สำเร็จแล้ว
หัวหน้าโครงการวิจัยเรื่อง “การวิเคราะห์คัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา
: ความตาย กับมรณัสสติ” สถาบันวิจัยพุทธศาสตร์ (งบประมาณ
สนับสนุน ๒๕๔๘)
-ผู้ร่วมวิจัย เรื่อง “ความเชื่อในพระพุทธศาสนาของประชาชนไทย”
-งานวิจัยที่กำลังทำ
ผู้ร่วมวิจัยเรื่อง “พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับ
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อักษรวรรค จ คือ จ ฉ ช
ณ ญ อักษร ฎ คือ ฎ ฐ ฑ ฒ ณ และอักษร ต คือ ต ถ ท ฒ น” ส่ง
ร่างต้นฉบับแก่สถาบันวิจัยพุทธศาสตร์
- ที่อยู่ปัจจุบัน : -บ้านเลขที่ ๒/๔๗๔ หมู่ที่ ๖ ตำบลเสาชิงหิน อำเภอบางใหญ่ จังหวัด
นนทบุรี ๑๑๑๔๐ โทรศัพท์ ๐๒ ๙๒๖ ๔๐๔๕
-สำนักงานอธิการบดี มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
เลขที่ ๗๙ หมู่ที่ ๑ ตำบลลำไทร อำเภอลำไทร จังหวัดพระนครศรี
อยุธยา ๑๓๑๗๐ โทร.๐๓๕ ๒๔๘ ๐๑๓ โทรสาร.๐๓๕ ๒๔๘ ๐๑๓
โทรศัพท์มือถือ ๐๘๖ ๙๙๘ ๔๖๔๖
Email. su_cha2509@hotmail.com

- ชื่อ-นามสกุล(ภาษาไทย) : นายสินชัย วงษ์จำนงค์
- ชื่อ-นามสกุล(ภาษาอังกฤษ) : Mr.Sinchai Wongjamnong
- ตำแหน่งหน้าที่ : นักวิชาการศึกษา กองวิชาการ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
- การศึกษา : -เปรียญธรรม ๙ ประโยค
-พุทธศาสตรบัณฑิต สาขาวิชาศาสนา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ.๒๕๓๘
-พุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๔๘
- ประวัติการทำงาน : -เป็นอาจารย์สอนนักธรรมศึกษาชั้นเอกสำนักเรียนวัดทับสะแก อำเภอทับสะแก จังหวัดประจวบฯ
-เป็นอาจารย์สอนบาลีประโยค ป.ธ. ๕ สำนักเรียนวัดปทุมคงคา เขตสัมพันธวงศ์ กรุงเทพฯ
-เป็นคณะผู้ตรวจทานคัมภีร์อรรถกถา-ฎีกา ภาษาบาลี ฉบับมหา
- ผลงานวิจัย : งานวิจัยที่กำลังทำ
ผู้ร่วมวิจัยเรื่อง“พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อักษรวรรค จ คือ จ ฉ ช ฌ ญ อักษร ฎ คือ ฎ ฐ ฑ ฒ ณ และอักษร ต คือ ต ถ ท ฒ น” ส่งร่างต้นฉบับแก่สถาบันวิจัยพุทธศาสตร์
- ที่อยู่ปัจจุบัน : -สำนักงานอธิการบดี มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เลขที่ ๗๙ หมู่ที่ ๑ ตำบลลำไทร อำเภอวังน้อย จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ๑๓๑๗๐ โทร.๐๓๕ ๒๔๘ ๐๑๓ โทรสาร.๐๓๕ ๒๔๘ ๐๑๓ โทรศัพท์มือถือ ๐๘๗ ๙๐๑ ๔๑๘๓
Email. sin_chay@hotmail.com

- ชื่อ-นามสกุล(ภาษาไทย)** : นายชำนาญ เกิดช่อ
- ตำแหน่งหน้าที่** : -อาจารย์ วิทยาลัยสงฆ์นครน่านฯ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
- การศึกษา** : -ปริญญาธรรม ๙ ประโยค
-พุทธศาสตรบัณฑิต คณะมนุษยศาสตร์ สาขาภาษาอังกฤษ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยพ.ศ.2545
-ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต คณะโบราณคดี สาขาภาษาสันสกฤต มหาวิทยาลัยศิลปากร พ.ศ.2546
- ประวัติการทำงาน** : -นักวิชาการศึกษา กองวิชาการ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
-เป็นครูสอนพระปริยัติธรรมแผนกธรรม นักธรรมเอก และแผนกบาลี ป.ธ.5, 6, 8 ณ วัดสามพระยา เขตพระนคร กรุงเทพมหานคร พ.ศ.2541 – 2546
-เป็นครูสอนพระปริยัติธรรมแผนกบาลี ป.ธ.6, 7, 8 ณ วัดเขียนเขต (พระอารามหลวง) อำเภอธัญบุรี จังหวัดปทุมธานี พ.ศ.2547
-เป็นบรรณกรและเลขานุการบรรณกร ตรวจชำระพระไตรปิฎกและอรรถกถา ภาษาบาลีและภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ.2548 – 2550
-เป็นบรรณกรและเลขานุการจัดทำคู่มือนักธรรมและธรรมศึกษาชั้นตรี-โท-เอก วิชาธรรมะ
-ปฏิบัติงานด้านประกันคุณภาพการศึกษา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ.2550-2557
- ผลงานทางวิชาการ** : - คู่มือนักธรรมและธรรมศึกษาชั้นตรีวิชาธรรมวิภาค
-คู่มือนักธรรมและธรรมศึกษาชั้นโทวิชาธรรมวิภาค
-คู่มือนักธรรมและธรรมศึกษาชั้นเอก วิชาธรรมวิจารณ์
- ผลงานวิจัย** : งานวิจัยที่กำลังทำ
ผู้ร่วมวิจัย เรื่อง “พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อักษรวรรค จ คือ จ ฉ ช ฌ ญ อักษร ฎ คือ ฎ ฐ ฑ ฒ ฒ และอักษร ต คือ ต ถ ท ฒ น” ส่งร่างต้นฉบับแก่สถาบันวิจัยพุทธศาสตร์
- ที่อยู่ปัจจุบัน** : -วิทยาลัยสงฆ์นครน่านฯ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย จังหวัดน่าน โทรศัพท์มือถือ 08-5362-5360
Email. pirabngoen752@hotmail.com

- ชื่อ-นามสกุล(ภาษาไทย) : นายธานี สุวรรณประทีป
- ตำแหน่งหน้าที่ : -นักวิชาการศึกษา กองวิชาการ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
- การศึกษา : -เปรียญธรรม ๙ ประโยค
-ศาสนศาสตร์มหาบัณฑิต (พุทธศาสนาและปรัชญา)
- ประวัติการทำงาน : -เจ้าหน้าที่เรียงพิมพ์, พิสูจน์อักษร สถานที่ บริษัท สยามรัฐ จำกัด
แขวงวัดมหารณพ เขตพระนคร จังหวัดกรุงเทพมหานคร
-ผู้ช่วยผู้จัดการ มูลนิธิเปรียญธรรมสมาคมแห่งประเทศไทย สถานที่
วัดสามพระยา เขตพระนคร กรุงเทพมหานคร
-บรรณาธิการตรวจชำระพระไตรปิฎก สถานที่ โรงพิมพ์วิญญูณ ถ.
สามแสน เขตพระนคร กรุงเทพมหานคร
- ผลงานวิจัย : -งานวิจัยที่กำลังทำ
ผู้ร่วมวิจัย เรื่อง “พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับ
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อักษรวรรค จ คือ จ ฉ ช
ณ ญ อักษร ฎ คือ ฎ ฐ ฑ ฒ ณ และอักษร ต คือ ต ถ ท ธ น” ส่ง
ร่างต้นฉบับแก่สถาบันวิจัยพุทธศาสตร์
- ที่อยู่ปัจจุบัน : ฝ่ายคัมภีร์พุทธศาสน์ กองวิชาการ สำนักงานอธิการบดี
ห้อง 101 อาคารมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วัด
มหาธาตุฯ ถ.มหาราช แขวงบรมมหาราชวัง เขตพระนคร กรุงเทพฯ
10200 โทร.02 4122069, 028489337, โทรสาร. 02 4128136
โทรศัพท์มือถือ 081 9267082
Email. Thanee_305@hotmail.com

- ชื่อ-นามสกุล(ภาษาไทย) : นายอักษรวิชัย โฉมศรี
- ชื่อ-นามสกุล(ภาษาอังกฤษ) : Mr. Aksaravit Chomsri
- ตำแหน่งหน้าที่ : -นักวิชาการศึกษา กองวิชาการ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
- การศึกษา : -ปริญญาธรรม ๙ ประโยค
- ประวัติการทำงาน : -กรรมการตรวจชำระพระไตรปิฎก สถานที่ โรงพิมพ์กรมการศาสนา แขวงบ้านบาตร เขตป้อมปราบศัตรูพ่าย จังหวัดกรุงเทพมหานคร
-เจ้าหน้าที่ฝ่ายวิชาการ สถานที่ โรงพิมพ์เสียงเชียง แขวงทุ่งครุ เขตราชบุรีบูรณะ จังหวัดกรุงเทพมหานคร
-เจ้าหน้าที่เรียงพิมพ์, พิสูจน์อักษร สถานที่ บริษัท สยามรัฐ จำกัด แขวงวัดมเหยงคณ์ เขตพระนคร จังหวัดกรุงเทพมหานคร
-เจ้าหน้าที่ตรวจชำระพระคัมภีร์ สถานที่มูลนิธิภูมิพลโลกิขุ แขวงบ้านบาตร เขตป้อมปราบศัตรูพ่าย จังหวัดกรุงเทพมหานคร
-เจ้าหน้าที่ธุรการขาย ฝ่ายการตลาด สถานที่ บริษัท ตรีอรรถบูรณ อุตสาหกรรม จำกัด ตำบลไร่ชิง อำเภอสามพราน จังหวัดนครปฐม
- ผลงานวิจัย : -งานวิจัยที่กำลังทำ
ผู้ร่วมวิจัย เรื่อง “พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อักษรวรรค จ คือ จ ฉ ช ฌ ญ อักษร ฎ คือ ฎ ฐ ฑ ฒ และอักษร ต คือ ต ถ ท ฐ น” ส่งร่างต้นฉบับแก่สถาบันวิจัยพุทธศาสตร์
- ที่อยู่ปัจจุบัน : -สำนักงานอธิการบดี มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เลขที่ ๗๙ หมู่ที่ ๑ ตำบลลำไทร อำเภอวังน้อย จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ๑๓๑๗๐ โทร.๐๓๕ ๒๔๘ ๐๑๓ โทรสาร.๐๓๕ ๒๔๘ ๐๑๓ โทรศัพทมือถือ ๐๘๑ ๗๑๒ ๐๔๒๖
Email. pter_vit@hotmail.com

คณะบรรณาธิการ
โครงการวิจัยพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย
ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

รายนามคณะบรรณาธิการ ชุดที่ ๑

ที่	ชื่อ ฉายา/นามสกุล	ตำแหน่ง
๑.	พระศรีคัมภีร์ญาณ,รศ.ดร.	ประธานบรรณาธิการ
๒.	พระมหาสุทัศน์ ติสสรวาที	บรรณาธิการ
๓.	ศ.พิเศษ อติศักดิ์ ทองบุญ	บรรณาธิการ
๔.	ศ.ดร.วัชระ งามจิตรเจริญ	บรรณาธิการ
๕.	ผศ.ดร.สุรพล สุษะพรหม	บรรณาธิการ
๖.	นายสุชญา ศิริธัญกร	บรรณาธิการและเลขานุการ

รายนามคณะบรรณาธิการ ชุดที่ ๒

ที่	ชื่อ ฉายา/นามสกุล	ตำแหน่ง
๑.	พระศรีคัมภีร์ญาณ,รศ.ดร.	ประธานบรรณาธิการ
๒.	พระมหาหรรษา ธมฺมหาโส,รศ.ดร.	บรรณาธิการ
๓.	พระมหาสุทิตย์ อากาศโร,ดร.	บรรณาธิการ
๔.	ผศ.รังษี สุทนต์	บรรณาธิการ
๕.	นายชำนาญ เกิดช่อ	บรรณาธิการและเลขานุการ

รายนามผู้รับศัพท์
เขียนนยกร่างศัพท์พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย
ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

๑. พระมหาสุทัศน์ ติสสรวาที	ผู้เขียน
๒. พระมหาสุเทพ สุปัญโญ	ผู้เขียน
๓. พระครูสิริรัตนานวัตร,รศ.ดร.	ผู้เขียน
๔. พระมหาราชัน จิตตปาโล	ผู้เขียน
๕. พระมหาสมเดช ตปสีโล	ผู้เขียน
๖. พระมหาสุรศักดิ์ ธีรวโส	ผู้เขียน
๗. รศ.ดร.สมิทธิพล เนตรนิมิตร	ผู้เขียน
๘. ผศ.ดร.สุเทพ พรหมเลิศ	ผู้เขียน
๙. ดร.ประพันธ์ ศุภษร	ผู้เขียน
๑๐.ดร.วิโรจน์ คุ่มครอง	ผู้เขียน
๑๑.นายสนธิญาณ รักษาภักดิ์	ผู้เขียน
๑๒.นายสุชญา ศิริธัญญกร	ผู้เขียน
๑๓.นายสินชัย วงษ์จำนงค์	ผู้เขียน
๑๔.นายอักษรวิชัย โฉมศรี	ผู้เขียน
๑๕.นายชำนาญ เกิดช่อ	ผู้เขียน
๑๖.นายจำรูญ ธรรมดา	ผู้เขียน
๑๗.นายทศพร ศรีคำ	ผู้เขียน
๑๘.นายสันทัต จันทร์ทาทอง	ผู้เขียน
๑๙.นายธานี สุวรรณประทีป	ผู้เขียน
๒๐.นายสมควร ถ้วนอก	ผู้เขียน
